कोंकणी

विश्वकोश

खंड
१

(अं ते ञ)

474

गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय

KONKANI BHAS ANI SAMSKRIT PRATHISTAN (R)
Navaratna
Palace
K.S. Rao Road
Mangalore-1

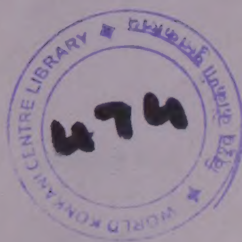
कोंकणी विश्वकोश

खंड पयलो

(अं ते ञ)

मुखेल संपादक
डॉ. मनोहरराय सरदेसाय

कार्यकारी संपादक
डॉ. तानाजी हळर्णकार

गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय
१९९१

उजवाडावपी :
गोवा विश्वविद्यालय -
ताळगांव-गोंय
४०३ ००२

*

छापणावळ :
सम्राट प्रिन्टर्स
बाणास्तारी-गोंय

मोल रु. ३५०/-

पयलें उजवाडावप :
१९९१

कोंकणी विश्वकोश संपादक मंडळ

मुखेल संपादक

डॉ. मनोहरराय सरदेसाय

कार्यकारी संपादक

डॉ. तानाजी हळर्णकार

संशोधन सहाय्यक

श्री. मुकेश थळी
श्री. शैलेन्द्र मेहता

संपादकीय सहाय्यक

श्री. पंढरीनाथ सुरसुरे (फेब्रुवारी १९८९ ते जुलै १९९०)
कु. कांचन शेल्डेकार
कु. कल्पना कुडतरकार (ऑगस्ट १९९० सावन)

कोंकणी विश्वकोश सल्लागार समिती

डॉ. मनोहरराय सरदेसाय
डॉ. तानाजी हळर्णकार
डॉ. सदाशिव देव
डॉ. भालचंद्र नेमाडे
डॉ. अरुण हेबळेकर
प्रा. शांताराम फळ

मनोगत

कोंकणी विश्वकोशाचो हो पयलो खंड तुमचेमुखार दवरपाक आयज आमकां खूब आनंद जाता. म्हज्या कुलगुरूपदाचे कारकिर्दींतलो हो एक साफल्याचो आनी वचनपूर्तीचो क्षण अशें हांव मानतां. भारतीय संविधानातल्या आठव्या परिशिष्टांत कोंकणीचो समावेश जाल्या उपरांतची, ह्या विश्वकोशाचें प्रकाशन ही पयली म्हत्वाची आनी बुनियादी वावराची घडणूक जावन आसा. विश्वकोश हो गोवा विद्यापीठाचो एक शाश्वत स्वरूपाचो प्रकल्प आसा.

कोंकणी विश्वकोश हो कोंकणी भाशेंतलो मोलादीक संदर्भग्रंथ. कोंकणी विश्वकोश म्हळ्यार कोंकणी भाशेच्या विकासाचे वाटेवयलें एक पर्व जावन आसा. कोंकणी भाशेच्या आंगावयलो एक अप्रुप असो अलंकार जावन आसा. कोंकणी समाजाक अभिमान दिसपासारकी ही निर्मिती आसा.

कोंकणी भास आनी साहित्य हांचो विकास करप हें गोवा विद्यापीठाचें एक ध्येय आसा. ह्या ध्येयाक धरून गोवा विद्यापीठान कोंकणीच्या अध्यापनाचें कार्य नेटान चालीक लायलां. अध्यापनाबरोबर, कोंकणी संदर्भग्रंथांची निर्मिती करपाचें विद्यापीठाचें कार्य चालू आसा. ह्या कार्यांतलें एक पावल म्हळ्यार हो कोंकणी विश्वकोश आसा. सगळ्या ल्हान व्हड कोंकणी मनशांक, तांचे भाशेंत, विश्वाचें ज्ञान दिवपाच्या आमच्या हावेसाक ह्या पयल्या खंडावरवीं सुरवात जाता. ह्या कोशाच्या फुडल्या खंडांचें काम नेटान चालू आसा. उरिल्ले दोन खंड जाता तितके बेगीन तुमचे मुखार दवरपाचे आमचे प्रयत्न चालू आसात.

विश्वकोश ही खंयचेय भाशेंतली अभिमान दिसपासारकी निर्मिती. संवसारांतल्या नामनेच्या भाशांनी विश्वकोशाची निर्मिती जाल्या. आयज, कोंकणी विश्वकोशाचे निर्मितीतल्यान कोंकणी भास संवसारांतल्या हेर भाशांचे पंगतीक वचून बसता हाचो समस्त कोंकणी मनशांक अभिमान जातलो हाची आमकां खात्री आसा.

बुदवंत तशेंच सामान्य मनशाक विश्वाची माहिती करून घेवपाक मदत जांवची हो उद्देश मुखार दवरून निर्माण केल्ल्या ह्या संदर्भग्रंथाचो वाचकांनी चडांत चड उपेग करून घेतलो की आमी घेतिल्ल्या श्रमांचें सार्थक जालें अशें आमकां दिसतलें.

विश्वकोशाची निर्मिती करपाचें जोखमीचें काम आंगार घेवन हो पयलो खंड तयार केलो म्हणून हांव कोंकणी विश्वकोशाच्या संपादक मंडळाचें अभिनंदन करतां. तशेंच ह्या खंडाचे निर्मितीत आदार दिवपी सल्लागार मंडळाचें आनी हेर संबंदीत व्यक्तींचे अभिनंदन करतां.

कोंकणीचे उदरगतीखातीर हातांत घेतिल्या आमच्या दर एका उपक्रमाची तुमी तोखणाय करून आमकां प्रोत्साहन दिलां, तशेंच ह्या खंडाचें स्वागत करून आमकां उमेद दिवची अशें आमी तुमचेकडे मागतात.

- डॉ. पद्माकर रामचंद्र दुभाषी
कुलगुरू,
गोवा विश्वविद्यालय
ताळगांव - गोंय

पयलीं उतरां

कों कणींतल्या पयल्या वयल्या विश्वकोशाचो पयलो खंड उजवाडाक हाडटना आमकां खोस जाता. गोवा विद्यापीठाचे पयले वयले उपकुलगुरू डॉ. बी. शेख अली हांच्या विचारांतल्यान, स्फूर्तींतल्यान आनी आदारांतल्यान, कोंकणी विश्वकोश आकाराक आयला.

फाटल्या पंचवीस वर्सात कोंकणीची सगळ्या वाटांनी उदरगत जायत वता. मुळाव्या शाळांतलें माध्यम म्हणून तिका मान्यताय दिली. माध्यमिक शाळांनी ती दुसरी वा तिसरी भास म्हूण घेंव येता. गोवा विद्यापीठाची स्थापणूक जाल्या उपरांत थंय तिचें खेरीत आसन निर्माण जालें. १९७५ वर्सा साहित्य अकादमीन तिका भारतांतली एक स्वतंत्र साहित्यिक भास म्हणून मान्यताय दिली. कोंकणी भाशा मंडळ, गोवा कोंकणी अकादेमी हांच्या वावराक लागून कोंकणींत पाठ्यपुस्तकां, व्याकरण, शब्दकोश तयार जाले आनी १९८७ वर्सा तिका सरकारी भाशेचो दर्जो मेळ्ळो. भाशेची उदरगत सगळ्या आंगांनी जाल्यारूच तिका पूर्णताय येता. साहित्याच्या मळार कोंकणीन फाटल्या २५ वर्सांत जाय ती उदरगत केल्या, हें जरी खरें आसलें तरी विज्ञानाच्या मळार तिणें अजून पावल दवरूंक ना. ते नदरेन गोवा विद्यापीठान १९८६ वर्सा येवजिल्लो आनी १९९२ वर्सा रूपांत हाडिल्लो हो कोंकणी विश्वकोश म्हळ्यार एक म्हत्वाचें तशेंच इतिहासीक पावल.

विश्वकोश म्हळ्यार अख्ख्या विश्वाक घाल्ली बौध्दिक भोंवडी. विश्वकोश म्हळ्यार गिन्यानाचें पुराय वर्तुळ-समस्त विश्वाक वेंगावपी. इंग्लीश उतर Encyclopaedia हातूंत तोच अर्थ अभिप्रेत आसा. मूळ ग्रीक उतरां 'कुक्लोस' (वर्तुळ) आनी 'पीडिया' (शिक्षण, गिन्यान) हांचेवेल्यान तें घडलां.

विश्वकोश म्हळ्यार संवसारांतल्या गिन्यानाक धाकटुली प्रस्तावना. ती जाणविकाय दिता, अभ्यासाची दिशा दाखयता आनी मूळ ग्रंथाचो संदर्भ सांगता. थोड्याच वेळांत वाचपाक जाता अशी ती एक धाकटुली पुस्तक-कोठी.

तीन खंडांत फक्त तीन हजार पानांनी संवसारांतल्या सगळ्या गिन्यानाचो अर्क दिवप हो वावर, जितल्या कश्टाचो तितलोच जोखमीचो. तरीय आसतना सामान्य वाचप्याची आनी चडकरून कोंकणी वाचप्यांची जिज्ञासा जितली भागोवंक जाय, तितलो आमी यत्न केला. ह्या विश्वकोशांत सगळ्याच विशयांचेर सगळेंच गिन्यान मेळचे ना, तरीय संवसाराच्या गिन्यानाचें जातूंत पडबिंब पडटा असो हो धाकटुलो हारसो. ह्या हारशांत पळोवन शिममेर नाशिल्ल्या ह्या गिन्यानाच्या वाठारांत ताका आपली वाट सोदून काडप सोपें जावंचे हो आमचो हावेस.

कोंकणी विश्वकोशाचो आंवाठ व्हड पूण आकार ल्हान आसल्याकारणान नोंदी संख्येन थोड्यो आनी लांबायेन ल्हान करच्यो पडल्यात. हाका लागून कांय विशयांची विस्कावणी पुराय तरेन जावंक पावना. वाचप्यांची भूक आमी जागयल्या ती पुराय आमच्यान भागोवंक जावंकना, हाची आमकां जाणविकाय आसा. पूण गिन्यानाची भूक केन्नाच भागना आनी ज्या वाचप्याक आनीक गिन्यान जोडचें आसा ताणें मुजरत संदर्भ ग्रंथाचो आदार घेवचो, वा हेर भाशांतल्या विश्वकोशांचो पालव घेवचो. ल्हान विश्वकोश करपाच्या वावरांत व्हडल्यो आडखळी येतात. एका विशयावेली पुराय म्हायती दिवपाक व्हड नोंद बरोवप सोपें. पूण ल्हान नोंद बरोवप कठीण. खंयचें सोडचें आनी खंयचें घेवचें हाचे तारतम्य गिन्यान आसल्याबगर तें जायना. शिसलीभर अत्तर घडोवपाखातीर हजारांनी फुलांच्या पाकळयांचो उपेग करचो पडटा तशेंच संवसाराचें सगळें गिन्यान कांय पानांभितर बांदून दवरपाक हजारांनी पानां वाचचीं पडटात. सर्वसादारण मनशाक आनी चडकरून विद्यार्थ्याक एकेचकडेन एकठांय केल्लें गिन्यान सहजतायेन मेळूंक जाय आनी ताची गिन्यानाची भूक थोडीतरी भागूंक जाय.

जशे, जशें गिन्यान वाडटा तसो तसो तरेकतरांचीं शास्त्रां आनी कला हांचो एकामेकां भितरलो संबंद ध्यानांत येता. एका विशयाचें नातें दुसऱ्या विशयालागीं आसता. हे संबंद इतल्या सोंपेपणान आनी इतल्या थोड्या वेळांत स्पश्ट करपाचें विश्वकोशासारकें दुसरें सादन ना. संवसारांतले गिन्यान दिसपट्टें वाडत वता, संसाराविशींच्यो आमच्यो कल्पना बदलत वतात, देखुनूच, ह्या विश्वकोशांत उक्तायलां तें गिन्यानाचें निमाणें स्वरूप अशें मानचें न्हय. खंयचोय विश्वकोश पुरायपणान अद्यावत् (up-to-date) आसना. कांय वर्सांनी नव्या गिन्यानाचो आस्पाव करून घेवपाक विश्वकोशाचे नवे आवृत्तीची गरज लागतली.

विसाव्या शतमानाच्या ह्या निमाण्या दशकांत विज्ञानाची वाटचाल खूब गतीमान जाल्या. तेचपरी संवसाराचें राजकी चित्र दर

भासा बदलत आसा. ह्या बदलाची नोंद घेवन आमी हे विश्वकोश चडांत चड आर्विल्लो करपाचो यत्न केला.

वाचप्याच्या गिन्यानांत भर घालप हे विश्वकोशाचो मुखेल हेत आसलो तरी वाचप्याच्या विचाराक दिका दिवप आनी शास्त्रीय नदरेन्यान जिणेकडेन आनी संवसाराकडेन पळोवपाची संवय लावप हो लेगीत विश्वकोशाचो हावेस आसूंक जाय. साक्षरतायेचीं पावलां नेटान पडूंक लागल्यात आनी साक्षर मनशाक सामान्य गिन्यान सादे सोंपे भाशेत वाचूंक मेळूंक जाय, ही काळजी आमी जाता तितली घेतल्या.

दर एक नोंद, त्या त्या विशयाच्या जाणकाराकडल्यान बरोवन घेवप आनी मागीर दुसऱ्या एका जाणकाराकडल्यान ती तपासून घेवप, हें तंत्र आमी अपणायलें. पूण ते पुराय सफळ जालें अशें म्हणूं नज. गोंयांत आनी गोंयांभायर यत्न करूनूय आमकां कांय विशयांवेल्यो नोंदी मेळूंक पावल्यो नात. कांय जाणकारांनी बरयल्ल्यो नोंदी आम्कां वेळार मेळ्ळ्यो नात. ह्या आनी हेर कारणांक लागून जायत्यो नोंदी कोंकणी विश्वकोश संपादक मंडळाच्या वांगड्यांक बरोवच्यो पडल्यात.

आमचे मुखार आनीक एक प्रस्न आसा तो म्हळ्यार कोंकणीचे शुध्दलेखन आनी तिचें प्रमाण रूप. गोवा कोंकणी अकादेमीन थारायल्ल्या शुध्दलेखनाच्या नेमांप्रमाण आमी बरोवपाचो यत्न केला. पूण ह्या नेमांत खूबशे आड नेम आस्पावनात, देखून आमकांच केन्ना केन्ना नवे नेम करचे पडले. कोंकणीक अजून एक प्रमाण रूप दिवंक ना. पुराय प्रमाण रूप खंयचेच भाशेक केन्नाच येना हें खरें असलें तरी कोंकणी उलोवपी लोक वेगवेगळ्या वाठारांनी विभागून गेल्या कारणान आनी कोंकणी बरोवपाची भास तीन चार लिपयांनी वांटून गेल्या कारणान ह्या खिणाक तरी कोंकणीचे एकूच रूप थारावप कठीणूच. खंयतरी तडजोड करची पडटा आनी ती आमी सर्वमान्य वाचकांखातीर केल्या. गोंयच्या पाठ्यपुस्तकांनी जी भास वापरतात आनी जी भास मान्यताय पाविल्ले कोंकणी बरोवपी बरयतात ती भास आमी प्रमाण अशी मानल्या. आधुनिक कोंकणीचे जनक शणै गोंयबाब हांणी एकठायल्ल्या आनी घडयल्ल्या कोंकणी उतरांचोय आमकां खूब उपेग जाला.

कोंकणी विश्वकोश फक्त गोंयच्याच वाचप्यांक न्हय, तर तो समस्त कोंकणी वाचप्यांक वाचपाक समजुपाक कठीण जावंचो ना अशी आमी आस्त धरतात. आनीक एक प्रस्न उप्रासला तो कोंकणी भाशेंत रिगिल्ल्या पोर्तुगेज उतरांचो. जंय जंय शक्य जालां थंय थंय आनी पोर्तुगेज उतरां बदला संस्कृत, प्राकृत हांच्यावेल्यान आयिल्ल्या उतरांचो वापर केला. ही प्रथा नवी न्हय. मोंसिन्योर सेबास्तियांव रोदोल्फु दालगाद हाणे हे यत्न विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक केलो, आनी आपल्या कोंकणी-पोर्तुगेज आनी पोर्तुगेज-कोंकणी ह्या दोन शब्दकोशांत वेव्हारांत हाडिल्लो. जीं पोर्तुगेज उतरां मूळ कोंकणी शब्दांत भरसून गेल्यांत आनी कोंकणी भाशेचेंच अंग जाल्यांत, तीं उतरां आमी सदळपणान वापरल्यांत, देखीकः कदेल, मेज, कुलेर, दोतोर, खोमीस, पगार, कुल्चांव, जनेल, इगर्ज, मेस, कुम्मसार, पाद्री, माद्री, फीत, तिजोरी, आरमार असलीं पोर्तुगेज उतरां शुध्दीकरणाच्या नांवान भायर काडून उडोवंक नात; पूण हळूहळू इंग्लीशीचो प्रभाव पडूंक लागलो तशी तशी इंग्लीश उतरांनी पोर्तुगेज उतरांचीं सुवात घेतली. देखून आमी 'जानेर', 'फेब्रेर' असल्या उतरां बदला 'जानेवारी', 'फेब्रुवारी' हीं उतरां वापल्यांत, तेचपरी आर्विल्ल्या विज्ञानाचेर यंत्रांचीं उतरां आमी इंग्लीशींतल्यानूच घेतल्यांत आनी पुराय बोध जावचो म्हूण तीं, जाय तेन्ना देवनागरी लिपी बरोबरच रोमी लिपयेंतय दिल्यांत. हेर भाशांतल्यान घेतिल्लीं आनी कोंकणीत एकजीव जाल्लीं उतरां आमी तशींच दवरल्यांतः देखीक- इंग्लीशः आउट, बॅट, बॉल, पानो, किलिंडर, बस.
फ्रेंचः वल्तेर, तामरेत.
अरबी- फारसीः [illegible], खबर, नवत, शेनाय, अब्दागीर, मुस्तायकी, ताकतीक, फरक, फक्त, काळीज, नदर, इत्यादी.

शुध्दलेखनाच्या नव्या नेमांप्रमाण इकारान्त शब्दाचे निमाणें अक्षर र्‍हस्व बरयताले, तें आता दीर्घ बरयतात. देखीकः कवि-कवी, नीति-नीती. पूण तें उतर विशेषनाम आसत वा पुस्तकाचें मथाळें आसत तर मूळ आसा तशेंच दवरलां. देखीक-'देवीस्तुति'.

गिन्यान हें मुठे मठमडांत आसूंक जाय, अशें मानपाची गरज ना. आनी जाका गिन्यानाची गोडी आसा ताका विश्वकोशाचें वाचप कादंबरीपरस रोचक जातलें हातूंत दुबाव ना. तारयंत्र, दूरदर्शन, विमान, ह्या यंत्रांनी मनशांमनशांक जोडल्यात विश्वकोशय तेंच काम करता. गिन्यानाच्या सगळ्या विश्वाक तो एकठांय हाडटा. अखिल विश्वाचेर शेक गाजोवप हें जायत्या झुजप्यांचें सपन आशिल्लें, अजून आसा. अखिल विश्वाक जाणून घेवप आनी अजूनूय ह्या विश्वाचो वांटो जावप हें विश्वकोशकारांचें सपन. 'हें विश्वचि माझे घर' अशें जो मानता ताचे भोंवडेंत विश्वकोश हें पयलें पावल.

क्रिस्तपूर्व पयल्या शतमानांतलो व्हारो (Varro) ह्या रोमन पंडिताक पयलो विश्वकोशकार म्हणूं येता. ताच्या 'मानवी दैवी [illegible]' ह्या ग्रंथांत हे णव विशय आस्पावतातः व्याकरण, तर्कशास्त्र, वक्तृत्व, गणित, त्रिकोणमिती, खगोलशास्त्र, संगीत, वैद्यकी, वास्तुशास्त्र. प्लिनी (व्हडलो) हाच्या सैमीक इतिहासाचे ३७ खंड आसात. सातव्या शतमानांतलो सेव्हीलचो इझिदोर हाच्या

'क्रॉनिकॉन' ह्या ग्रंथांत जगाच्या आरंभापसूनचो इतिहास सांगला. 'विज्ञान शास्त्राची वळेरी' हो अलफराबी हाणे बरयल्लो विश्वकोश मध्ययुगांत युरोपभर लोकप्रिय जालो. तशेच, इकराव्या शतमानांतल्या आव्हिसेन्ना ह्या पंडितान 'अश-शिका' हो विश्वकोश बरयलो. चीन देशांत धाव्या शतमानांतल्या बू शू हाचो 'शिह लेइफू' आनी मा तुआन-लीन हाचो 'वेन हसियेन तूंग काओ' हो विश्वकोश १४ व्या शतमानांतलो.

अठराव्या शतमानांतलो एफराईम चेबर्स हाचो साइक्लोपीडिया हो रचणुकेचे नदरेन आधुनिक असो विश्वकोश. ह्या कोशांतल्या नोंदीचें वर्गीकरण ४७ शास्त्रां आनी कला हातूंत केलां. पूण युरोपांत वैचारिक क्रांती घडोवन हाडपी विश्वकोश म्हळयार दिदरोच्या संपादनाखाला उजवाडाक आयिल्लो फ्रेंच विश्वकोश. ह्या विश्वकोशांतल्यो उद्येगधंदे आनी कला विशयक खुबश्यो नोंदी प्रत्यक्ष निरीक्षण करूनच बरयल्या आनी तेखातीर मुजरत काडिल्लीं चित्रां आनी आराखडे घालून ताका उपेगी रूप दिलां.

आपले प्रस्तावनेंत दालांबॅर विश्वकोशाचो उद्देश असो मांडटा: 'सगळ्या तरांच्या कलांचें आनी शास्त्रांचें गिन्यान मेळोवपाक हो उपेग पडटलो, तसोच जे दुसऱ्यांक शिकोवंक सोदतात वा जे आपल्या आपणाकूच शिकोवंक सोदतात तांकां विश्वकोश मार्गदर्शन करतलो.' कोंकणी विश्वकोश लेगीत होच हावेस बाळगिता.

अस्ततेंत जाल्ले तशे विश्वकोश भारतांत जाले नात अशें म्हणू येता. पूण हिंदू संस्कृतायेची खुबशी माहिती आनी विचार सामान्य लोकांमेरेन पावोवपाचें काम आमच्या पुराणांनी केलां. हातूंत पोरने कायदे, संस्कार, चालीरीती, देवदेवतांची कर्तुपां, दंतकथा आनी हेर जायत्या गजालींचो आस्पाव जाता.

कोंकणी विश्वकोशांतल्या नोंदीतलीं मतां ही संपादकांचीं वा नोंद-लेखकाचीं मतां न्हय. सामान्यतायेन जीं मतां सगळ्यांक मान्य आसात तींच मतां पूर्व ग्रह धरीनासताना हांगा मांडल्यांत. ह्यो नोंदी व्यक्तिनिष्ठ न्हय, तर चडांत चड वस्तूनिष्ठ करपाचो यत्न केला.

सर्वसादारण कोंकणी मनशाचीं गिन्यानाची भूक भागूंक जाय हे नदरेन हो विश्वकोश चड मोलाचो थारतलो. ह्या विश्वकोशाक वेव्हारी अशें आंग आसा. खंयच्याय कोंकणी मनशाक खंयच्या विशयाचेर मुळावे जाणविकायेची गरज भासल्यार ती गरज भागोवपाक हो विश्वकोश आदार दितलो. हातूंत 'गणितशास्त्र', 'चंद्र' ह्या नोंदीवांगडाच 'खोकली' 'आंबील' असल्या दिसपट्टे गरजेच्या विशायाचेरूय माहिती मेळटली. हो विश्वकोश 'संवसार-चोपडी' ची गरज थोडीभोव भागयतलो. सर्वसादारण कोंकणी मनशाची गिन्यानाची भूक कोंकणींत भागूंक जाय. ते नदरेन हो विश्वकोश चड मोलाचो थारतलो. सगळ्या विशयांचेर थोडें तरी गिन्यान आसप ही आयच्या युगाची गरज, लोकशाही बांदावळीचें ते एक म्हत्वाचें सपण म्हळ्यार गैर जावचें ना.

हो विश्वकोश शाळा कॉलेजांतल्या भुरग्यांच्या हातांत पडल्यार कोंकणी भाशीक फुडले पिळगेक एक वस्तुनिष्ठ अशी नदर येतली आनी कोंकणींतल्यान विचार करून आपले मुळावे अस्मितायेक रूपकार दिवपाची संद मेळटली. ह्या विश्वकोशाचो उपेग सामान्या वाचप्याभाशेनूच तज्ञांकूय थोडोभोव जातलो. तज्ञाक आपल्याच विशयांत हातूंत चडशे नवें काय मेळचें ना हें खरें. रसायन शास्त्राक हांगा रसायन शास्त्राचेर पूरक जाणविकाय मेळची ना. पूण समाजशास्त्र्याक, रसायनशास्त्राविशीं जाणा जावन घेवपाचो आसल्यार खात्रीन ताका ह्या विश्वकोशाचो उपेग जातलो.

संवसारांतल्या सगळ्या गजालीचें गिन्यान सामान्य वाचप्यांच्या हातांत दिवपाचो यत्न आमी केलो आसलो, तरी आमचो चड भर कोंकण, कोंकणी साहित्य आनी कोंकणी संस्कृताय, कोंकणांतले व्हड मनीस, वनस्पत आनी मोनजात हांचेर आसा. ही जाणविकाय मेळपाखातीर आमकां खाशेले कष्ट घेवचे पडल्यात. कोंकणासंबंदी पुरय माहिती भारतांतल्या हेर विश्वकोशांत फाव तितली नाशिल्ल्यान आमकां तरेतरेच्या ग्रंथांनी, नेमाळ्यांनी आनी दिसाळ्यांनी फाफुडलेली जाणविकाय आसडून फाफडून विश्वकोशाचे फास्कें‌त बसता तशी तयार करून दिवंची पडल्या.

कोंकणी विश्वकोशाच्यो नोंदीची मांडावळ देवनागरी वर्ण क्रमाप्रमाण केल्या:

अ, अॅ, आ, ऑ, इ, ई, उ, ऊ

ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ.

ं, (अनुस्वार), : (विसर्ग)

अं, आं, इं, ईं, तशेंच कं, खं, कां, खां इत्यादी अनुस्वारयुक्त स्वरांनी सुरू जातात त्यो नोंदी पयल्यो येतात.

क, ख, ग, घ, ङ

च, छ, ज, झ, ञ

ट, ठ, ड, ढ, ण

त, थ, द, ध, न
प, फ, ब, भ, म
य, र, ल, व, श,
स, ह, ळ, क्ष, ज्ञ.

कोंकणींत लांबाडो अं, उक्तो अॅ हे उच्चार आसात, पूण तांकां वेगळ्यो कुरवो वापरूंक नात. कोंकणी मनीस संदर्भाप्रमाण फाव तो उच्चार करतलो अशें आमी धरून चलतात. देखीकः हो वावर कर

कदेल खंय आसा? (सादो)
तो बोरीर चडटा (घांपिल्लो)
म्हाका एक पेर दी (उक्तो)
मुंबयच्यान बोट आयली (घांपिल्लो)
ताचें बोट सुजलां (उक्तो)

पूण परभाशांतल्या अक्षरांचे उक्ते उच्चार ' ॅ ' हे कुरवेन दाखयल्या. देखीकः अँग्लो-इंडियन, अँडोरा, अॅगमार्क, अॅटलास.

खंयच्याय उतराचे स्पश्टीकरण करपाखातीर कंसाचो उपेग केला.

एकेच नोंदीक दोन उतरां आसल्यार एक नोंद रिती सोडून दुसरे नोंदीचें उतर पळोवचें अशें सुचयलां. देखीकः अमास (पळयात उन्मस). एके नोंदीत आयिल्ल्या उतराचेर दुसरी नोंद आसल्यार ताचे फुडें (*) अशी कुरू केल्या.

मनशांविशींच्यो नोंदी:

मनशांच्या नांवाच्या नोंदींत आडनांव पयलीं घेतलां. देखीकः कारे, दामोदर अच्युत.

पुण जेन्ना एका मनशाक ताच्या मूळ नांवापरस ताच्या दुसऱ्या नांवान चड वळखतात तेन्ना दुसऱ्या नांवाचीच नोंद घेतल्या. जशें: बालगंधर्व.

एकेच व्यक्तीचो उल्लेख करतना सर्वनाम वापरलां तें आमी तृतीय पुरुष एकवचनी वापरलां. सन्मानार्थी अनेकवचन वापरूंक ना. कोंकणीचें व्याकरण प्रकृतीक हें धरून आसा अशें दिसता. देखीकः 'बिस्मिल्लाखाँ' हाका 'हो', 'तो', असो संबोधला. 'हे', 'ते' असो न्हय. तशेंच 'अॅनी बेझंट' हिका 'ही' 'ती' अशी संबोधल्या 'ह्यो' अशी न्हय. एकवचन वापरलें म्हूण ते व्यक्तीक मान उणो दिला अशें मानचें न्हय. युरोपी भाशांत लेगीत तृतीय पुरुष एकवचन वापरतात देखीकः he= तो, she= ती, it= तो, elle= ती, er= तो, sie= ती. इंग्लीश, फ्रेंच आनी जर्मन भाशांत एकवचनीच रुपां वापरतात.

शक्य आसा थंय ते ते भाशेंतले उच्चार आमी आसात तशे दिवपाचो यत्न केला. देखीकः स्पेन आनी पोर्तुगाल हाच्या संबंदीत नोंदींतलीं उतरां आमी स्पॅनिश आनी पोर्तुगेज उच्चाराप्रमाण दिल्यांत. पूण इंग्लीशीच्या प्रभावाक लागून तशेंच सदांच करप शक्य जावंक ना. ज्या उतरांचे इंग्लीशीकरण रुढ जालां तेन्ना आमी हो इंग्लीश रुढ उच्चारूच दिला. देखीक, नामनेच्या फ्रेंच बरोवप्याचें नांव 'व्हिक्तॉर युगो' पुण ताचें भारतांत रुढ जाल्लें, 'व्हिक्टर ह्युगो' हेंच रुप आमी घेतलां. हाका लागून वाचप्याच्या मनांत थोडो भेव गोंदळ जावपाची शक्यता आसा, पूण तो गोंदळ पुराय ना करप आमच्या हातांत ना.

हो विश्वकोश घडयतना आमचे मुखार एक व्हड प्रस्न आसलो तो पारिभाशीक उतरावळीचो. अस्तंती देशांतल्यो भासो, आपलीं शास्त्रविशयक उतरां, ग्रीक आनी लॅटीन भाशांतल्या उतरांवेल्यान घडयतात. आर्विल्ल्यो भारतीय भासो असल्या उतरां खातीर संस्कृताच्या गिरेस्त भांडाराकडेन धांव घेतात. अशी शास्त्रविशयक उतरां आमी संस्कृत भाशेंतल्यान घेतल्यांत, पूण शक्य जालां थंय थंय आमी दळवी कोंकणी उतरां वापरल्यांत. देखीकः क्षितीज/चार, कूप/बांय, श्वासनलिका/सकनळी, वल्कल/साल.

संपादक मंडळाचें काम चड जोखमीचें. जाणकारांनी बरोवन धाडिल्ली नोंद विश्वकोशाच्या फास्केंत दिस्त बसता काय ना हें पळोवचें पडटा. केन्ना थोडें जोडचें पडटा तर थोडें काडचें पडटा: दर एक गजाल, दर एक उतर खरें काय तें पळोवन नोंद सारकी करची पडटा. व्याकरणाच्यो, तशेंच भाशेच्यो चुको सुदारच्यो पडटात आनी निमाणे छापपाच्यो चुको दोळ्यांत तेल घालून पारखून सुदारच्यो पडटात. हो एक विश्वकोश. हातूंत उतरांची व्याख्या मेळची ना. हाचे खातीर वाचप्यान शब्दकोशाचो आदार घेवचो. पूण जंय जंय व्याख्येची गरज भासल्या, थंय थंय आमी व्याख्या दिल्या. तरी उतरांच्या अर्थाखातीर वाचप्याक बऱ्या शब्दकोशालागींच धांव घेवची पडटली.

ह्या विश्वकोशाच्यो नोंदी बरोवपापासत आमी हेर विश्वकोशांनी थारायिल्ली पध्दत आपणायल्या. जंय जंय आमकां ल्हानशे बदल करचेशे दिसल्यात ते ते आमी केल्यात. एकाच विशयांतल्या नोंदी भितर एकसुत्रताय राखपाचो यत्न केला. गरज लागता तेन्ना छायाचित्रां, आकृतायो आनी नकाशे हांचो उपेग करून उतरांक चित्रांचो आदार दिला. कांय चित्रां नकाशे आमकां आयते मेळ्ळ्यात, तरी खूबशीं चित्रां वा नकाशे आमी चित्रकारांकडल्यान मुजरत काडून घेतल्यात.

सुदैवान संवसारांतल्या नामनेच्या विश्वकोशकारांनी केल्ल्या वावराक लागून आमगेली वाट सोंपी जाल्या. इंग्लीश Chambers' Encyclopaedia Encyclope'die हांचे संपादक, मराठी ज्ञानकोशकार डॉ. श्री. व्यं. केतकर हांकां आयिल्ल्यो आडखळी आमचे मुखार ना. तांकां जशे मुळावे संशोधन करचे पडलें, तशें तें आमकां तितल्या प्रमाणांत करचें पडूंक ना.

विसाव्या शतमानांतल्यो भारतांतल्यो आनी भारताभायल्या विश्वकोशाचे आमी सदळ हातान रीण घेतलां. तातूंत म्हत्वाचे कांय विश्वकोश हे : मराठी विश्वकोश, हिन्दी विश्वकोश, कन्नड विश्वकोश, भारतीय संस्कृतिकोश, मराठी ज्ञानकोश आनी हेर युरोपी विश्वकोश. Grande Encyclope'dia Portuguesa e Brasileira; VERBO, Encyclope'dia Luso-Brasileira de Cultura; Larousse du xxe sie'cle; Petit Larousse illustre'; Encyclopaedia Britannica; Columbia Encyclopedia.

ह्या सामान्य विश्वकोशाभायर आमी खाशेल्या विशयांक ओपिल्ल्या कोशांचोय आदार घेतला. तातूंतले कांय हेः भारतीय संस्कृतिकोश, भारतीय समाज विज्ञानकोश, New Encyclopaedia of sports, Hutchinson pocket Encyclopaedia, Statesman's Book of the year, Encyclopaedia of social sciences, Encyclopaedia of Nations.

पूण आमी कुड्डें अनुकरण करूंकना. त्या विश्वकोशांत उरिल्ल्यो चुको पारखून आमी त्यो निवळायल्या.

हे येवजणेचें घट मुळावण घालपाक आनी विश्वकोश रचणुकेचें तंत्र आनी मंत्र शिकपाक आमकां वाईच्या महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाच्या मराठी विश्वकोशाच्या जाळवणदारांनी तशेंच संपादकांनी मोलादीक मार्गदर्शन केलां. मुखेल संपादक तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मण शास्त्री जोशी हांणी तर कोंकणी विश्वकोशाच्या कार्यालयाक भेट दिवन आमकां बुद्द आनी उर्बा दिली. तांचे उपकार मानीत तितले थोडे. तशेंच म्हैसूर विद्यापीठांतल्या कन्नड विश्वकोशाच्या जाळवणदारांनी आमकां जायतो पालव दिला. तांचे उपकार मानलेबगर आमच्यांनी रावं नज. वाई आनी म्हैसूर हांगा मेळिल्ल्या मार्गदर्शनाक लागून आमची वाट सोपी जाली हें सांगपाची गरज ना.

विश्वकोशाचो वावर हो एकल्या दुसल्याचो न्हय. तो एका वांगडाचो वावर. हो विश्वकोश रचपाक आनी छापपाक जायत्या जाणांची बुद्द खर्च जाल्या, हातांचो आदार मेळ्ळा. त्या सगळ्यांचे संपादक मंडळ उपकारी आसा. तशेंच कोंकणी विश्वकोशाच्या सल्लागार मंडळान केल्ल्या सुचोवण्यां पासतूय आमी वांगड्यांचे उपकारी आसात. विश्वकोश संपादक मंडळाच्या वांगड्यांनी जो हातभार लायला तांचेय आमी रीणकारी.

कोंकणी भाशेंतलो हो पयलोच प्रयोग आसल्याकारणान आनी संपादक मंडळाचोय विश्वकोश संबंदी पयलोच वावर आसल्या कारणान चुको चुकून उरपाचो संभव असा, हें आमकां खबर आसा. वाचप्यांनी असल्यो चुको मुजरत आमचे नदरेक हाडून दिवच्यो. पयलो खंड करपाच्या वावरांतल्यान जो कांय अणभव मेळ्ळा, ताचो, मुखावेले खंड करपाक आमकां उपेग जातलो.

'Knowledge is divine' (गिन्यान दैवी) हें गोवा विद्यापीठाचें बोधवाक्य. सर्गांतल्या गिन्यानाची गंगा हाडपी भगीरथ थोडेच. पूण, तें गंगेचें पवित्र उदक कावडींतल्यान घराघरांत पावोवपाचो वावर होय म्हत्वाचो. हो वावर कोंकणी विश्वकोशाच्या हातसून जातलो अशी आमी आस्त बाळगितात.

४ एप्रिल १९९२
संवसार पाडवो
चैत्र शुध्द प्रतिपदा, १९१४

मनोहरराय सरदेसाय
मुखेल संपादक

उ प का र

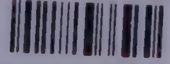
कोंकणी विश्वकोशाच्या- रूपान कोंकणी भाशेत एका मोलादीक संदर्भ ग्रंथाची भर पडटा, ही कोंकणी मनशाक अभिमानाचो गजाल. अशा स्वरूपाचो हो पयलो संदर्भ ग्रंथ जाल्ल्यान, कोंकणी विश्वकोशाक एक आगळें स्थान आनी म्हत्व प्राप्त जाता.

कोंकणी विश्वकोशाचे निर्मितींत कितल्याशाच व्यक्तींचें आनी संस्थांचें सहकार्य मेळ्ळां. सगळ्यांच्याच नांवांचो उल्लेख करप हांगा शक्य ना. तरी सकयल दिल्ल्या व्यक्तींचो उल्लेख करप आमचें कर्तव्य आसा. ह्या विश्वकोशाचे निर्मितींत सकयल दिल्ल्या व्यक्तींचें आमकां विशेश सहकार्य मेळ्ळां.

१) डॉ. पी. आर. दुभाषी, उपकुलगुरू, गोंय विद्यापीठ
२) डॉ. बी. शेख अली, माजी उपकुलगुरू, गोंय विद्यापीठ
३) श्री. जी. व्ही. कामत, कुलसचिव, गोंय विद्यापीठ
४) डॉ. एस्. के. गंधे, माजी कुलसचिव, गोंय विद्यापीठ
५) डॉ. एस्. जी. देव, कोंकणी विश्वकोश सल्लागार समिती वांगडी
६) डॉ. वी. व्ही. नेन्डे, कोंकणी विश्वकोश सल्लागार समिती वांगडी
७) डॉ. ए. के. हेबळेकर, कोंकणी विश्वकोश सल्लागार समिती वांगडी
८) प्रा. एस्. आर. फळ, कोंकणी विश्वकोश सल्लागार समिती वांगडी;
९) प्रा. व्ही. आर. नावेलकर, गोवा कॉलेज ऑफ आर्ट.

वयर उल्लेख केल्ल्या व्यक्तींनी विशेश करून डॉ. दुभाषी, डॉ. अली, श्री. कामत आनी डॉ. गंधे हांणी विश्वकोशाच्या कामांत दाखयल्ले आस्थेखातीर आनी केल्ल्या मार्गदर्शनाखातीर आमकां विश्वकोशाचें काम करप सोंपें जालें. तेच परीन गोंय विद्यापीठच्या पुराय प्रशासनाचोय आमकां बरो पालव मेळ्ळो. कोंकणी विश्वकोशाच्या फुडल्या खंडांच्या कामांत आमकां सगळ्यांनी असोच पालव दिवचो अशी विनंती.

डॉ. तानाजी हळर्णकार
कार्यकारी संपादक

कोंकणी विश्वकोश

खंड पयलो

लेखक, अणकारपी, समीक्षक आनी नियाळ करपी

डॉ. एस्.एस्. अंतरकर, एम्.ए.; पीएच्.डी.; तत्वगिन्यान विभाग मुखेल, मुंबय विद्यापीठ, मुंबय.

डॉ. पूर्णानंद सोमू अवदी, एम्.बी.बी.एस्.; डी.पी.बी.; एम्.डी.; (पॅथो. आनी बॅक्टे.); एम्.डी. (फॉरेन्सिक मॅडिसीन); सहाय्यक प्राध्यापक, फॉरेन्सिक मॅडिसीन ॲण्ड टॅक्सिकोलॉजी, गोंय वैजकी महाविद्यालय, बांबोळी.

प्रभाकर आंगले, बी.कॉम.; वेपारी, पणजी.

एन्.एन्. आनन्दन्, एम्.ए.; एम्.फिल्.; प्राध्यापक, सनातन धर्म कॉलेज, सनातनपुरम्, अलेची.

सुधा सु. आमोणकार, मुख्याध्यापिका, न्यू गोवा हायस्कूल, म्हापशें - गोंय.

मॅथ्यू आल्मैद (जे.स.), एम्.ए.; पीएच्.डी., संचालक, तॉमास स्टीवन्स कोंकणी केंद्र, मिरामार, पणजी.

ए.एच्. प्रेमकुमारी

प्रा. सुमंत कनयाळकर, एम्.ए.; डी.एम्.एस्. कॉलेज ऑफ कॉमर्स, आसगांव - म्हापशें.

श्री. नागेश करमली, लेखक, सुटके झुजारी.

डॉ. नरेश कवडी, एम्.ए.; पीएच्.डी.; निवृत्त प्राध्यापक, श्रीमती पार्वतीबाई चौगुले कॉलेज ऑफ आर्ट्स ॲण्ड सायन्स, मडगांव.

प्रा. राजेंद्र काणेकर, भौतिकशास्त्र विभाग, सेंट झेवियर कॉलेज, म्हापशें - गोंय.

डॉ. विश्वास कानडे, एम्.ए.; पीएच्.डी.; डिप. टी.ई.ओ. (मँचेस्टर), निवृत्त प्राध्यापक आनी विभाग मुखेल, स्नातकोत्तर इंग्लीश विभाग, नागपूर विद्यापीठ, जनरल सेक्रेटरी, इंडिअन असोसिएशन फॉर इंग्लीश स्टडीज.

श्री. नंदकुमार कामत, एम्.एस्सी.; संशोधक, गोंय विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय.

डॉ. विजयेंद्र पी. कामत, एम्.एस्सी.; पीएच्.डी.; रसायनशास्त्र विभाग, गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय.

प्रा. श्रीकृष्ण उपेन्द्रराव कामत, एम्.एस्सी.; प्राध्यापक, गणित विभाग, थेंपे कॉलेज, मिरामार - पणजी.

डॉ. सुर्यनाथ यू. कामत, एम्.ए.; पीएच्.डी. (इतिहास), मुखेल संपादक, कर्नाटक राज्य गॅझेटीयर, बेंगलोर.

श्री. ना.गो. कालेलकर, लेखक आनी भाशाशास्त्री.

रमेश स. बरवे, आकाशवाणी पणजी.

फा. कॉस्मे जु. कॉस्ता, पिलार सेमिनारी.

ए. वी. कुयेल्हो, भौतिकशास्त्र विभाग मुखेल, सेंट झेवियर कॉलेज, म्हापशें-गोंय.

श्री. जे. कुयेल्हो, एम्. ए.; सचिव, गोय खणमाल निर्यातदार सघटना, पणजी - गोंय.

श्री. नारायण रा. केळकर, मॅट्रिक (मुबय विद्यापीठ), साहित्य विशारद (हिंदी साहित्य संमेलन), साहित्य विशारद (मराठी साहित्य परिशद), पुणे.

डॉ. नीना व्ही. खरंगटे, सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग, गोंय वैजकी महाविद्यालय, बांबोळी, गोंय.

डॉ. ए. व्ही. खांडेपारकार, बी. व्ही. एस्सी. आनी ए. एच.; एन्. डी. बी. पी.; प्रकल्प अधिकारी, सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी, पशुसंवर्धन खातें, कुर्टी, फोंडें - गोंय.

डॉ. एस्. के. गंधे, एम्. ए.; एम्. एस्सी. पीएच्. डी.; उपकुलगुरू, इंदिरा गांधी उक्तें विद्यापीठ, दिल्ली.

प्रा. एस्. आर. गनीहार, एम्. एस्सी.; जीवशास्त्र विभाग, धेंपे कॉलेज, मिरामार, पणजी-गोंय.

श्री. विश्राम गांवकार, एम्. एस्सी. (शेती), सहाय्यक शेती अधिकारी, भारतीय शेती संशोधन मंडळ, ओल्ड गोवा.

डॉ. ओलव्हिन्यू गोमिश, पीएच्. डी.; कोंकणी विभाग मुखेल, गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय.

डॉ. भिकाजी घाणेकार, मेदिक सिरुरजांव, मुखेल वैजकी अधिकारी, मलेरिया कार्यावळ, भलायकी संचालनालय, पणजी.

डॉ. व्ही. एस्. चित्रे, माजी प्राध्यापक आनी जीवरसायनशास्त्र विभाग मुखेल, गोंय वैजकी महाविद्यालय, पणजी - गोंय.

डॉ. जी. एन्. देवी, इंग्लीश विभाग, एम्. एस्. विश्वविद्यालय, बडोदा.

डॉ. शरदिनी डहाणूकर, एम्. डी.; डी. सी. आय. पी. एच्.; पीएच्. डी.; एफ्. आय. आय. व्हाय. (आयुर्वेद), पालवी प्राधापिका, वखदाशास्त्र विभाग, सेठ जी. एस्. वैजकी महाविद्यालय, परेल - मुंबय.

डॉ. अनिल ढिंगे, एम्. एस्सी.; पीएच. डी.; रसायनशास्त्र विभाग, फोंडा एज्युकेशन सोसायटीज कॉलेज ऑफ आर्टस् अँड सायन्स, फर्मागुडी - गोंय.

डॉ. विजय तळावलीकार, एम्. डी. (मुंबय), डी. जी. ओ.; डी. एफ्. पी.; (सी. पी. एस्.); एफ्. आय. सी. एस्.; एम्. आय्. सी. ओ. जी., वैजकी वेवसाय, पणजी - गोंय.

अॅड. अमोल धळी, बी. कॉम.; एलूएल्. बी. वकील.

अॅड. प्रकाश धळी, एम्. ए. (इंग्लीश); एलूएल्. बी.; वकील.

सौ. गौरी आ. दलाल

श्री. सतीश दुकळे (डी. सतीश), वेवसायीक जादुगार.

डॉ. अशोक देसाय, एम्. एस्सी.; पीएच्. डी.; भूशास्त्र विभाग, गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय.

श्री. बिनायक ना. शेणवी धुमे, इतिहास संशोधक.

एन्. शिवदास, बी. ए.; बी. एड्.; शिक्षक.

प्रा. हरिश्चंद्र नागवेकार, एम्. ए. (अर्थशास्त्र), उपप्राचार्य, एम्. ई. एस्. कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड सायन्स, वास्को.

जयंती नायक, बी. ए., लोकवेदांतली पदविका, संशोधन सहाय्यक, गोवा कोंकणी अकादेमी, पणजी

फा. प्रताप नायक (जे. स.), एम्. ए.; बी. एड.; एम्. फिल. (भाशाशास्त्र), सहाय्यक संचालक, तोमास स्टीवन्स कोंकणी केंद्र, मीरामार, पणजी - गोंय.

श्री. माणिकराव राम नायक गावणेकार, एम्. ए.; एम्. एड.; मुख्याध्यापक, श्रीमती हिराबाई तळावलीकर हायस्कूल, साकोर्डें-गोंय

प्रा. वामन नायक, एम्. कॉम.; व्याख्याता, एस्. एस्. थेंपो कॉलेज ऑफ कॉमर्स ॲण्ड इकॉनॉमिक्स, आल्तीन, पणजी.

डॉ. भालचंद्र नेमाडे, इंग्लीश विभाग मुखेल, गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय.

डॉ. अरुण एच्. परूळेकार, एम्. एस्सी.; पीएच्. डी.; इ. एम्. ए. एस्.; एफ्. एन्. ए. एस्सी.; जैव समुद्रविज्ञान विभाग, राश्ट्रीय समुद्रविज्ञान संशोधन संस्था, दोनापावल - गोंय.

श्री. प्रकाश पाडगांवकार, कवी; प्रबंधक, एम्. एम्. टी. सी., वास्को.

डॉ. रॉक वाईजमॅन पिंटो, विकारविज्ञान विभाग, गोंय वैजकी महाविद्यालय, बांबोळी - गोंय.

श्री. लक्ष्मण पित्रे, एम्. ए. (काव्यतीर्थ), पुराणवस्तुसंशोधन खातें, पणजी.

फा. आंतोनियो पेरैरा, तत्त्वगिन्यान आनी धर्मशास्त्राची पदवी, पाद्री, लेखक, मुख्याध्यापक, अवर लेडी ऑफ ग्रेस हायस्कूल, दिवचल - गोंय.

श्री. निकलांव पेरैरा, सेंट झेवियर कॉलेज, म्हापशें - गोंय.

डॉ. पुष्पा पै, एम्. ए.; पीएच्. डी.; एस्. एन्. डी. टी. बायलां विद्यापीठ, मुंबय.

श्री. चंद्रकांत द. पोरोब, शारिरीक शिक्षण सचालक, मीरामार, पणजी - गोंय.

श्री. एच्. आर. प्रभुदेसाय, बी. एस्सी. (शेती), सहाय्यक शेती अधिकारी, भारतीय शेती संशोधन मंडळ, ओल्ड गोवा.

प्रा. प्रेमानंद फडते, एम्. एस्सी.; बी. एड.; प्राध्यापक, श्री. दामोदर ज्यु. कॉलेज ऑफ सायन्स, मडगांव - गोंय.

प्रा. ग. गो. बखले, सेंट झेवियर कॉलेज, म्हापशें - गोंय.

डॉ. अशोक पी. बांदोडकर, डी. मॅग.; वेवसायिक चुंबकचिकित्सातज्ञ, चांदर, सालसेत - गोंय.

श्री. दिलीप बोरकार, एम्. ए.; शिक्षक आनी लेखक.

श्री. माधव बोरकार, एम्. ए., कार्यावळ अधिकारी, आकाशवाणी, पणजी.

श्री. मिंगेल ब्रागांझा, एम्. एस्सी. (शेती), गार्डन सुपरींटेंडंट, गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव.

डॉ. अनंत राम भट, एम्. ए.; पीएच्. डी.; शिक्षक, सेंत्रु एदुकादोर सोसायटी, प्रियोळ, म्हाड्डोळ - गोंय.

श्री. उल्हास बि. भाटेकार, एम्. ए.; बी. एड्.; शिक्षक, सरकारी उच्च माध्यमिक विद्यालय, काणकोण - गोंय.

श्री. माधव गोविंद भुस्कुटे, बी. एच्. एम्. एस्.; बी. ए. (साहित्य विशारद); एम्. ए. (संस्कृत); एम्. फिल. (संस्कृत); एन्. डी.; डी. मॅग.; होरा विशारद; योग आनी आयुर्वेद पदविका, वेवसायीक वैज.

डॉ. विनायक मर्येकार, मेदिक, सिरुरजांव, वैजकी वेवसाय, वास्को - गोंय.

श्री. दादू मान्द्रेकार, लेखक.

डॉ. एच्. के. मालवीय, एम्. व्ही. एस्. सी.; पशुचिकित्सक, पशुसंवर्धन खातें, कुर्टी, फोंडें - गोंय.

श्री. दामोदर मावजो, बी. कॉम.; वेपारी; लेखक, माजोड्डें - गोंय.

श्री. अ. ना. म्हांबरो, एम्. ए., अभिलेखागार, टाटा सेंट्रल आर्कायव्हज, मुंबय.

श्री. रवींद्र र. म्हाड्डोळकार, एम्. ए.; शिक्षक, श्री. नवदुर्गा विद्यालय, मडकय.

प्रा. कमलाकर म्हाळशी, एम्. ए., शिक्षक, सरकारी उच्च माध्यमिक विद्यालय, काणकोण - गोंय.

श्री. एस्. एम्. कृष्णाराव, एम्. ए.; बी. एड्.; शिक्षक सनद, सहाय्यक शिक्षक, सरकारी उच्च माध्यमिक विद्यालय, बायणा, वास्को - गोंय.

प्रा. तेनसिंग रुद्रीगिश, एम्. ए. (अर्थशास्त्र), व्याख्याता; सरकारी कला, विज्ञान आनी वाणिज्य महाविद्यालय, साखळी.

श्री. राजा रेड्डी, कुचिपुडी डान्स स्कूल, दिल्ली.

श्री. लु. आ. रोद्रीगीस, लायर्सीयम, सेमीनारी कोर्स, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, धेंपे कॉलेज, मिरामार, पणजी.

डॉ. एल्. सुनीताबाय, एम्. ए.; पीएच.डी.; हिंदी विभाग, कोचीन युनीव्हर्सिटी ऑफ सायन्स टॅक्नोलॉजी, कोचीन.

श्री. विश्वनाथ लवंदे, वकील आनी सुटके झुजारी.

श्री. वासुदेव एल्. बखे, संस्कृत काव्यतीर्थ; किर्तनकार.

डॉ. के. आर. शास्त्री, बी. व्ही. एस्. सी. आनी एच्. पशुचिकित्सक, क्रॅडीट प्लॅनींग अधिकारी, पणजी - गोंय.

प्रा. (सर्गेस्त) बी. एस्. शास्त्री; एम्. ए.; पीएच्. डी. माजी मुखेल इतिहास विभाग, गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय

डॉ. बी. शेख अली, एम्. ए.; पीएच्. डी. (अलिगढ); पीएच्. डी. (लंडन), निवृत्त उपकुलगुरू, गोवा विश्वविद्यालय, ताळगांव - गोंय.

डॉ. एस्. एम्. शेट्टी, एम्. एस्सी.; पीएच्. डी.; वनस्पतीविज्ञान विभाग, धेंपे कॉलेज, मिरामार, पणजी - गोंय.

डॉ. मलबाराव सरदेसाय, संगीततज्ञ.

डॉ. जी. के. सालेलकार, एम्. बी. बी. एस्. (मुंबय), एम्. आर. सी. पी. (लंडन), एफ्. आर. सी. पी. (एडिंबरो), एफ्. आर. सी. ए. (अमेरिका), हृदयरोगतज्ञ, पणजी - गोंय.

डॉ. आनंद हळर्णकार, एम्. बी. बी. एस्.; वेवसायीक डॉक्टर.

डॉ. अरुण हेबळेकार, एम्. एस्सी.; पीएच्. डी.; प्राचार्य, पी. इ. एस्. कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड सायन्स, फर्मागुडी - गोंय.

चित्रां आनी रेखाटनां :

दत्ता नावेलकर	**सद्गुरू चेंदवणकर**	**महेश वेंगुर्लेकर**
दिगंबर सिंगबाळ	**डॉमनिक कोर्दो**	**प्रकाश नाईक**
वासुदेव दीवकर	**संध्या नार्वेकर**	**नरेश नायक**

कोंकणी विश्वकोशांत वापरिल्ल्या संक्षेपांची वळेरी

इ.स.	इसवी सन
इ.स.प.	इसवी सना पयलीं
किग्रॅ.	किलोग्रॅम
किमी.	किलोमीटर
कों.वि.सं.मं.	कोंकणी विश्वकोश संपादक मंडळ
चौ.किमी.	चौरस किलोमीटर
चौ.सेंमी.	चौरस सेंटिमीटर
मिमी.	मिलिमीटर
मी.	मीटर
से.	सेल्सिअस तापमान
सेंमी.	सेंटिमीटर

* * *

नोंदीभितर आयिल्ल्या एकाद्र्या शब्दाची हेर कडेन सविस्तर नोंद आसत जाल्यार तो शब्द तिरपो बरोवन ताच्या कंसांत नखेत्र छापलां. देखीक : एकाद्रे नोंदीभितर जर इस्टर *(*)* असो शब्द आयला आसत जाल्यार 'इस्टर' नांवाची वेगळी नोंद आसा, अशें समजुचें.

***

ह्या खंडांत आयिल्ले नकाशे हे अधिकृत नकाशे न्हय. ते नकाशे म्हळ्यार मूळ नकाशाच्यो संदळ आकृतायो जावन आसात.

कोंकणी विश्वकोश

खंड पयलो

*****

अं: 'अ' च्या माथ्यार टिंब (ं) दितकच हें अक्षर जाता. पूण ही पध्दत चड पूर्विल्ली न्हय. गिरनारच्या फातरपटयांत 'अ'च्या फुडें टिंब दिवन तें बरयलां. इ.स. चवथ्या शतमानांत 'अ'चे तकलेर टिंबासुवातेर ल्हान आडी काडिल्ली दिसता. 'अं' हें मंत्रशास्त्रांत पयलें बीज मानलां.

'अ'च्या माथ्यार जें टिंब दितात. ताचो उच्चार न्, म्, ङ, व्, ण, असो जाता. कांय जाणं 'अ'च्या माथ्यार टिंब दिनासतना वयर दिल्ल्या अर्दव्यंजनाचो उपेग करतात. देखीक- 'उर्देत'चे सुवातेर 'उदेन्त', 'अंत' चे सुवातेर 'अन्त'.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंदः अ

अंकगणितः गणितशास्त्राच्या मुळाव्या शाखांभितर सगळयांत म्हत्वाची शाखा अंकगणित. ह्या शास्त्रांत अंक म्हळयार आंकडयांच्या आनी संख्यांच्या क्रियांचो (operations) मुलतायेन विचार करतात. गणिताच्या हेर शाखांप्रमाण अंकगणितांत प्रमेय आनी तर्कशुध्द विधानां हांचेर भर दिनासतना फकत वेगवेगळयो पध्दती कशो वापरच्यो हाचेर भर दितात. पूर्विल्ल्या काळांतलो नामनेचो भारतीय गणिततज्ञ भास्कराचार्य हाणें अंकगणिताचो उल्लेख 'पाटी गणित' असो केला.

सुर्वेक आंकडयांचो उपेग कितेंय मेजपाखातीर करताले. पूण जेन्ना व्हडल्या व्हडल्या आंकडयांची आनी संख्यांची गरज भासली, तेन्ना वेगवेगळयो समस्या उप्रासूंक लागल्यो. संख्या कशेतरेन दाखोवची आनी बरोवची ही तातूंतली सगळयांत व्हडली समस्या. विंगड-विंगड संस्कृतायांनी संख्या दाखोवपाच्यो वेगवेगळयो पध्दती आशिल्ल्यो आनी तांकां लागून आनीकय प्रस्न उप्रासताले.

अंकगणितांत बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार ह्यो चार क्रिया उरतात. पूर्विल्ल्या भारतीय गणितांत कांय मुळाव्या तत्त्वांचो उपेग करताले. संख्या आनी तांचे विशींच्यो क्रिया ह्या तत्त्वांक लागून सोपेपणान करुंक मेळटाल्यो. अरबांवरवीं हीं तत्त्वां भारतांतल्यान तुर्कस्थानांत आनी थंयच्यान युरोपांत गेलीं. ह्या तत्त्वांकूच 'दशमान-पध्दत' अशें म्हण्टात. हीं तत्त्वां अशीं:-१) दर एके संख्येक वेगवेगळें नांव दिवप. २) दर एक संख्या ०,१,२,-----,८,९ ह्या धा अंकांच्या आदारान बरोवप. ३) मुळाव्यो क्रिया स तरांच्यो मानप-बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, घात (involution) आनी मूळ काडप (evolution)-[देखीक- वर्गमूळ, घनमूळ आदी] ४) एकाद्रे संख्येचेर वा ताच्या भागाचेर वेगवेगळयो क्रिया (operations) करपाच्यो निश्चित पद्धती थारावप. ५) एकाद्री संख्या कितलीय व्हड आसली तरी ताच्याकय व्हड दुसरी संख्या आसूंक शकता आनी तेचप्रमाण एकाद्री संख्या कितलीय ल्हान आसली तरी ताच्याकय ल्हान दुसरी संख्या आसूंक शकता ही कल्पना मानप.

'शून्य' आनी 'अनंत' ह्यो दोन म्हत्वाचो कल्पना पूर्विल्ल्या भारतीय गणिततज्ञांनी गणितशास्त्रांत वापरल्यो. खंयचेय संख्येक शुन्यान गुणल्यार गुणाकार शून्य येता, हो म्हत्वाचो सोद श्रीधर, आर्यभट्ट- दुसरो, महावीर ह्या गणिततज्ञांनी आपल्या बरोवपांत मांडला. वैदिक आर्यांक एक ते परार्ध मेरेनच्या संख्यांचें मेजप खबर आशिल्लें. एक (१), दश (१०), शत (१००), सहस्त्र (१०००), नियुत (१ कोटी), अर्बुद (१० कोटी), खर्व (एक हजार कोटी), निखर्व (धा हजार कोटी) आनी परार्ध (लक्ष लक्ष कोटी).

भारतीय अंकगणितांतल्या दशमान-पद्धतीक लागून संख्या बरोवप आनी वाचप खूब सोपें जालें. तेचप्रमाण तांचेविशींच्यो बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार ह्यो क्रिया सोपेपणान करप शक्य जाल्यो. ह्याच खातीर युरोपांत रोमन संख्यांबदला भारतीय दशमान पद्धतीचो प्रसार जालो. हे पद्धतीक भारतीय/अरबी पद्धत अशेंय म्हण्टात.

पूर्विल्ल्या भारतांत पूर्ण अंकूच न्हय, तर अपूर्णांक (fractions) लेगीत गणितांत वापरताले. तशेंच तांच्यो बेरीज, वजाबाकी ह्या आनी हेर क्रियांचे नेमय पूर्विल्ल्या भारतीय गणिततज्ञांक खबर आशिल्ले. ल. सा. वि. (लघुत्तम साधारण विभाजक), म. सा. वि. (महत्तम साधारण विभाजक), वर्गमूळ, घनमूळ काडपाचीं सूत्रां आनी कोष्टकां भारतीय गणिततज्ञांनी दिल्यांत. लांबाय, क्षेत्रफळ, घनफळ काडपाच्यो पद्धती, तेचप्रमाण सादें आनी चक्रवाढ व्याज (Simple and Compound Interest) काडपाची पद्धतय तांकां खबर आशिल्ली.

इसवी सना उपरांत सुमार पांचव्या शतमानांत आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त, पद्मनाथ, श्रीधर आनी भास्कराचार्य ह्या गणिततज्ञांनी आनी खगोल शास्त्रज्ञांनी भारतांत गणितशास्त्राविशींचें खोलायेन संशोधन केलें. आर्यभट्टान वर्गमूळ, घनमूळ काडपाचे पध्दतीचो आनी वर्गसमीकरणाचें (Quadratic Equations) उत्तर काडपाच्या पद्धतीचो उल्लेख केला. ताणें इ.स. सुमार ६२८ ह्या काळांत, 'ब्राह्म– स्फुट – सिद्धांत' ह्या आपल्या ग्रंथांत बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घन, घनमूळ, अपूर्णांक, त्रैराशिक, पंचराशिक, सप्तराशिक, नवराशिक, एकादशराशिक, भाण्ड–प्रतिभाण्ड (अदलाबदल आनी विनियम) ह्यो वेगवेगळयो प्रक्रिया सांगल्यात. भास्कराचार्य ह्या गणिततज्ञान, इ.स. सुमार ११५० ह्या काळांत 'गणितपाश यावच्छक्य' ह्या आपल्या ग्रंथांत 'भेदसंख्या' (Permutations and Combinations) काडपाच्या पद्धतींची माहिती दिल्या.

इसवी सनाच्या शंबर वर्सांपयलींच्या 'ललित विस्तार' ह्या बौद्ध ग्रंथांत शतगुणोत्तर (multiples of hundreds) $१०^{५३}$ मेरेनच्या संख्यांचें मेजप कशें करप हाचो उल्लेख मेळटा. तुर्कस्थानांत इ.स. ८२५ ह्या काळांत महंमद इब्न अल-खोवारिझ्मी (Mohammed ibn Al - Khowarizmi) हो एक नामनेचो गणिततज्ञ जावन गेलो. ताणें आपल्या 'हिसाब अल–जब्र वाल मुकाबला' ह्या ग्रंथांत गुणाकार करपाच्यो वेगवेगळयो पद्धती दिल्यात. अल–जब्र ह्या शद्बाचो अपभ्रंश जावन युरोपी भाशांनी अल्जेब्रा (Algebra = बीजगणित) हो शब्द तयार जालो. हेभायर इंग्लीश भाशेंत क्रिया करपाच्या तत्त्वांक (Rule for Computation) 'Algorithm' अशें म्हण्टात. हो शद्ब Al-Khowarizmi ह्या शद्बाचें रुपांतर जावन आमा

हालींच्या काळांत +, –, × आनी ÷ हीं जीं चिन्हां अनुक्रमान बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार आनी भागाकार हांचेखातीर वापरतात, तीं आदल्या काळांत भारतीय गणिततज्ञ वापरीनाशिल्ले. इसवी सनाच्या पयल्या

[illegible] ही कल्पना [illegible] बरोवपाखातीर 'बु' ह्या एकोड्या अक्षराचोच अधिक (+) ह्या चिन्हाखातीर वापर केल्लो दिसून येता. आयज बेरीज ही कल्पना [illegible] गणितांतली क्रिया [illegible] वापरताले. 'फ' हें अक्षर 'फल' (उत्तर, =), ही कल्पना दाखोवपाखातीर वापरताले. [illegible] ह्या कल्पनांच्या संबंदान [illegible] चिन्हांचो उपेग केल्लो दिसून येता. आयच्या काळांत मात भारतांतच न्हय तर सवसारांत सगळेकडेन ह्यो कल्पना एकेच तरेच्या चिन्हांचो वापर करुन दाखोवपाची एकसारकी पद्धत वापरांत आसा.

सगळीय संख्या बरोवपाखातीर एक (१) ते णव (९) आनी शून्य (०) ह्या आंकड्यांचो वापर कसो करप, दशमान पद्धत म्हळ्यार कितें आनी ती कशी वापरप, एक अंकी संख्येपसून अठरा अंकी संख्येमेरेन (म्हळ्यार परार्धमेरेन) वेगवेगळ्यो संख्या कशो मेजप आनी बरोवप अशा काय मुखेल आनी मुळाव्या गजालींचो सोद पूर्विल्या भारतांतल्या गणिततज्ञांनी बाराव्या शतमानामेरेन लायिल्लो. बाराव्या शतमानापसून एकुणिसाव्या शतमानामेरेन भारतांतल्या गणिततज्ञांनी गणितशास्त्रांत कसलीच नवी भर घालूंक ना. पूण विसाव्या शतमानांत मात श्रीनिवास रामानुजन् ह्या नामनेच्या भारतीय गणिततज्ञान गणितशास्त्रांत खासा करून संख्या सिद्धांत (Number Theory) ह्या विशयांत जायते म्हत्वाचे नोंद लायले.

संगणकांत (Computers) दशमान पद्धत वापरनात. दर एक संख्या बरोवपाखातीर शून्य (०) आनी एक (१) हे दोनूच अंक वापरतात. हाकाच 'द्विपद पद्धत' (Binary Code) अशें म्हण्टात. हाका लागून कुरवांची संख्या जरी वाडली तरी दोनूच कुरवो आशिल्ल्या कारणान संगणकाची रचणूक करप सोपें जाता.

प्रा. श्रीकृष्ण उपेन्द्रराव कामत

पूरक नोंद : गणितशास्त्र

संदर्भ: 1. Groza, Vivian Shaw; A Survey of Mathematics; Holt-Rinehart and Winston, 1968. 2. Hogbin, Lancelot; Mathematics for the Million; Cardinal Edition, August 1965. 3. Courant, Richard and Robbins, Herbert; Oxford University Press, 1960.

अंटार्क्टिका: दक्षिण ध्रुवाभोंवतणी अयस पयस पातळिल्लो बर्फाळ वाठार. क्षेत्रफळ : १४० लाख किमी. आसा. भारत देशापसूनचें अंतर = ११००० किमी. अंटार्क्टिका हें उतर, ग्रीक उतर Anti-Arktikos ह्यावेल्यान घडलां. ताचो अर्थ आर्क्टिकच्या दुसरेवटेन असो जाता. अंटार्क्टिकाच्या चारूयवटेन उदक आसा. अस्तंतेक अटलांटीक महासागर, उत्तरेक हिंदी महासागर तर दक्षिण आनी उदेंतेक पॅसिफीक महासागर आसा.

अंटार्क्टिक खंड दर्यादिगेच्या थरासावन अडेज हजार मी. वयर आसा. संवसारांतल्या सातूय खंडांत अंटार्क्टिक खंड ऊंच आनी आवांठाचे नदरेन भारताच्या चारपट व्हड आसा. खंडाभितर ताचो क्रमांक पांचवो लागता. उदेंतेमावन अस्तंतेमेरेन पातळिल्ल्या ट्रान्सअंटार्क्टिक पर्वत वळीन (Trans- Antarctic-Mountain chain) ह्या खंडाचे दोन कुडके केल्यात. व्हडल्या कुडक्याक उदेंत अंटार्क्टिक तर ल्हान कुडक्याक अस्तंत अंटार्क्टिक अशें म्हण्टात. उदेंत अंटार्क्टिकाचो आंवाठ १०६ लाख चौरस किमी. इतलो आसा. हो सगळो वाठार बर्फाळ आसून तातूंत 'अंटार्क्टिक ऑऑसिस' हीं वाळवंटां आसात. तीं गिमांत बर्फ वितळटना उक्तीं जातात. हांगा आशिल्ल्या एलिसवर्थ पर्वतांत व्हिनसन मेसीफ हें ५१४० मी. उंचायेचें शिखर आसा. मांउंट इरेबस (Mount Erebus) हो जिवो ज्वालामुखी ह्या वाठारांत आसा. अस्तंत अंटार्क्टिकांत मेरी बायर्ड लॅण्ड (Marie Byrd Land), एलिसवर्थ लॅंड, (Ellisworth Land) आनी अंटार्क्टिक द्वीपकल्प (Antarctic Peninsula) अशे भाग आस्पावतात. तांची दर्यादिगेवेली उंचाय १२०० ते १८०० मी. आसा. बर्फाची दाटाय ४२७० मी. इतली आसा. हांगा माउंट मेलबोर्न (Mount Melbourne) हो जिवो ज्वालामुखी आसा.

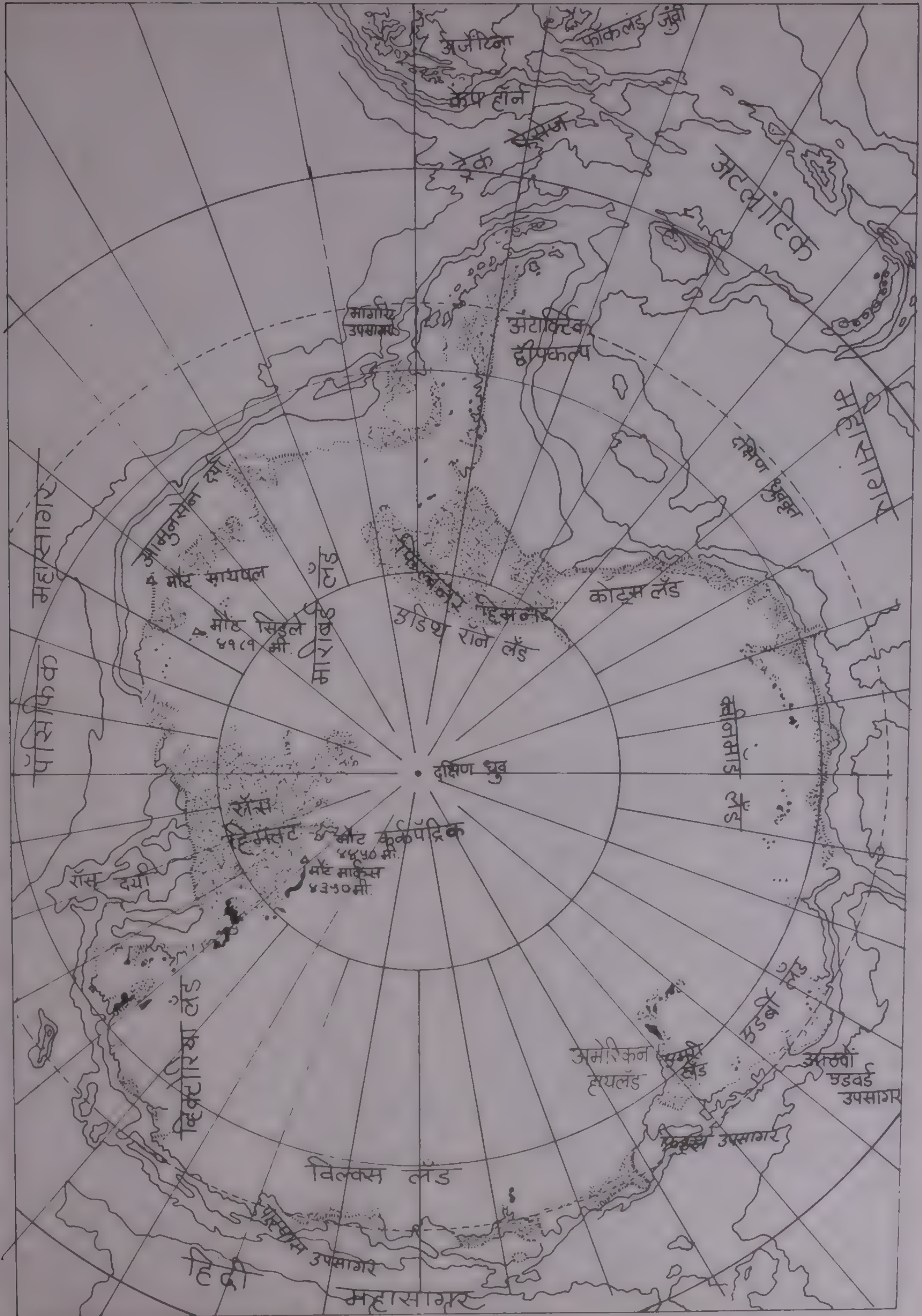
अंटार्क्टिका खंडांत बर्फाची चडांतचड दाटाय ५.५ किमी. आसून सरासरी दाटाय ३.५ किमी. आसा. अंटार्क्टिकाचो ९८% वाठार बर्फाचो आसून २% वाठार गिमाच्या दिसांनी उक्तो जाता. ताका 'अंटार्क्टिक ओऑसिस' अशें म्हण्टात. ह्या ओऑसिसांत फकत फातर आनी रेंव आसता. तातूंत खंयचेच झाड वाडना. अंटार्क्टिकाचो आकार बदलत रावता. एप्रिल ते सप्टेंबर मेरेन हांगा रात आसतना अंटार्क्टिकाच्या उदकाचें बर्फ ७०० ते ८०० किमी. भागार पातळटा. हाका लागून अंटार्क्टिकाचो आकार व्हड जाता. ऑक्टोबर ते मार्च म्हयन्यांत ह्या वाठारांत दीस आशिल्ल्यान ह्या बर्फाचें उदक जाता. हाका लागून अंटार्क्टिका स म्हयने ल्हान आनी स म्हयने व्हड जाता. ताका लागून अंटार्क्टिकाक अस्थिर खंड (Pulsating Continent) म्हण्टात.

अंटार्क्टिका वा दक्षिण म्हासागराचें (Southern Ocean) उदक, बर्फ जावपाची क्रिया फेब्रुवारी म्हयन्यांत सुरू जाता. दर्यावेल्या बर्फाची (Pack-Ice) चडांतचड दाटाय ऑगस्ट म्हयन्यांत दिसता. शिंयाळ्यांत दर्याचो ५०% वाठार बर्फाळ जाता. डिसेंबरांत दर्यावेल्या बर्फाचें उदक जावंक लागता. जानेवारींत दर्यावेलें बर्फ ना जाता. डिसेंबर आनी जानेवारींत जेन्ना दक्षिण म्हासागरांत बर्फाचें उदक जावंक लागता तेन्ना अंटार्क्टिक म्हासागराच्या बर्फाराशीथरांतल्यान (Ice Shelf) जायते हिमनग तुटून दर्याच्या उदकांत उक्ते जातात. हे हिमनग वाऱ्याचे दिकेप्रमाण उदेंत, अस्तंत आनी उत्तरेवटेन व्हांवतात. ताका लागून हिमनग हिंद म्हासागर, पॅसिफीक म्हासागर ना जाल्यार अटलांटीक म्हासागरांत येवन पावतात. हिमनग अंटार्क्टिकापसून पयस वचपाक लागले तशें बर्फाचें उदक जाता. हिमनग जितले दर्यावयर दिसतात ताच्यापरस आठ ते णव पटीन भितर आसतात. हिमनग म्हळ्यार उदकाचो व्हडलो सांठो. अंटार्क्टिकाच्या चारूय वटांनी दर्या आसून ताची दर्यादेग २९,००० किमी. आसा. वेडेल दर्या (Weddell Sea) रॉस दर्या (Ross Sea) आनी बेलिंग शाउसेन दर्या (Belling Shaussen Sea) ह्या ल्हान तीन उपसागरांचो तातूंत आस्पाव जाता.

संवसारांतली सगळ्यांत थंड सुवात म्हूण अंटार्क्टिकाची नामना आसली, तरी सगळेकडेन तशी परिस्थिती ना. वातावरणांतले चलनविचलन आनी एका मोसमांतल्यान दुसऱ्या मोसमांत जावपी बदल हाका लागून जाग्याजाग्यार तापमानांत फरक पडटा. ह्या खंडार दर वर्साच्या तापमानांत ८ अंश सेल्सियस इतलो फरक आसता. दर्यावेल्यान येवपी गरम वारें अंटार्क्टिकाच्या कितलें भितर वचूंक शकता, ताचेर हांगाचो शिंयाळो कितलो काळ मेरेन उरतलो हें आदारून आसता. अंटार्क्टिकाच्या भितल्ल्या भागांत म्हयन्याचें सरासरी तापमान गिमांत –३०° ते –३४° से. तर शिंयाळ्यांत –७०° ते –४०° से. इतलें आसता. शिंयाळ्याचें कडक थंड वारें गिमांतल्या सुर्यउजवाडांत विरगळटा. ७५% ते ८५% सुर्याची गरमसाण अंटार्क्टिकाच्या जमनीक येवन मेळटा. जमनीचेर बर्फ पातळिल्लें आशिल्ल्यान तातूंतली ७५% ते ८५% गरमसाण परावर्तन जावन वातावरणांत वता.

अंटार्क्टिका हें संवसाराच्या उशणतायेचें भांडार. हांगाची उशणताय जेन्ना थंड वाऱ्याक कुशीक सारता तेन्ना तातूंतल्यान भिरांकूळ वाऱ्याचो उगम जाता. हें वारें वराक ४० ते ४५ किमी. नेटान व्हांवता. जेन्ना ह्या वाऱ्याचो नेट वाडटा तेन्ना तातूंतल्यान बर्फाच्या वादळाची निर्मणी जाता. ताका ब्लिझर्ड (Blizzard) म्हण्टात. बर्फाच्या वादळाचो नेट त्यावेळार २५० किमी. मेरेन वाडटा. अंटार्क्टिकांतलें वारें भितरल्या भागांतल्यान दर्याकडेन व्हांवता तेन्ना त्या वाऱ्याक केटाबेटीक वारें (Katabatic Circulation) अशें म्हण्टात. ह्या वाऱ्याचो प्रकार संवसारांत खंयच दिश्टी पडना. अंटार्क्टिकांतल्या वर्साक पडपी पावसाची सरासरी १० ते १६ सेंमी. इतली आसा. तितल्याय उदकाचें उपरांत बर्फांत रूपांतर जाता.

अंटार्क्टिका खंडार व्हडलीशीं झाडांफुलां तशेंच मोनजात मेळना. दक्षिण वा अंटार्क्टिक म्हासागराचें उदक जें ह्या खंडाच्या चारूय कुशींनी

अर्जेंटिना
फॉकलंड जुंवी
केप हॉर्न
ड्रेक पॅसेज
अटलांटिक
अंटार्क्टिक द्वीपकल्प
महासागर
दक्षिण ध्रुवस्
आमुनसेन दर्या
मौंट सायषल
महासागर
मौंट सिडले ४१८१ मी.
मारी बर्ड लॅंड
फिल्शनर हिमफलाट
एडिथ रॉने लॅंड
कोट्स लॅंड
पॅसिफिक
क्वीनमाड लॅंड
दक्षिण ध्रुव
रॉस हिमफलाट
मौंट कर्कपॅट्रिक ४५५० मी.
मौंट मार्कंस ४३५० मी.
रॉस दर्या
व्हिक्टोरिया लॅंड
अमेरिकन हायलॅंड
एन्डर्बी लॅंड
अमेरी लॅंड
अलमी एडवर्ड उपसागर
उपसागर
विल्क्स लॅंड
उपसागर
हिंदी
महासागर

आसता. ताका संवसारांतलें जैविक संपत्तीचें व्हडलें भांडार अशें म्हण्टात. चाळीस दक्षिण अक्षांशासावन सत्तर दक्षिण अक्षांशामेरेन अंटार्क्टिक म्हासागर आसा. शियाळ्याच्या दिसांनी दर्यावेलें बर्फ, ऑक्टोबर म्हयन्यांत, स म्हयन्यांचो दीस सुरू जाता तेन्ना वितळूंक सुरू जाता. ह्या वेळार दर्याच्या उदकांत जीव उत्पादनाचे प्रक्रियेची सुरवात जाता. अंटार्क्टिका दर्यांतली अन्नाची सांखळी (Food Chain) ही चड व्हडली नासता.

गिमाच्या दिसांनी, अंटार्क्टिका खंडार ओओसिसांत, मळांत तशेंच गोड्या उदकाच्या तळ्यांत, सूक्ष्मजीवी वनस्पत आनी प्राणी मेळटात. लायकेन (Lichen) मॉसेस (Mosses), सिलिअेटस् (Ciliates), नेमॅटोडस् (Nematodes) ह्यो अंटार्क्टिका खंडावेल्यो मुखेल वनस्पती तर टिक आनी माइट्स (Ticks and Mites) मुखेल प्राणी आसात. Deschampsia Antarctica आनी Colobanthus Crossifolius हीं दोन प्रकारची झाडांय अंटार्क्टिका खंडार दिसतात.

मांसभक्षकांचो (Carnivores) ह्या खंडार उणाव आसा. अंटार्क्टिका दर्यांतलें मुळावें उत्पादन (Primary Production) जें गिमाच्यां दिसांनी आसता, तातूंतल्यान वनस्पती प्लवंगाची (Phytoplankton) उपज जाता. हें प्राणीप्लवंगाचें (Zooplankton) अन्न आसता. अंटार्क्टिक क्रिल (Antarctic Krill) म्हळ्यार सुंगट हो प्लवंगांतलो मुखेल प्राणी. ह्या क्रिलाची वर्सांतली वाड ९०० ते ११०० दशलक्ष टन इतली आसता. माणक्यो (Squids), नुस्तें, समुद्रपक्षी आनी दर्यांतले सस्तनप्राणी हे दर्यांतल्या क्रिलाचे भक्षक जावन आसात.

अंटार्क्टिक कॉड, अंटार्क्टिक ड्रॅगनफिश, आइसफिश, प्लंडरफिश, आनी मॅक्रोयुरिड ह्यो अंटार्क्टिका दर्यांतल्यो नुस्त्याच्यो जाती हांगा मेळटात. माणक्यो लेगीत खूब तरेच्यो मेळटात. दर वर्सा देड लाख टन क्रिल, सत्तर हजार टन नुस्तें, पंदरा हजार टन माणक्यो अंटार्क्टिका दर्यांतल्यान पागयतात. ह्या पागपाच्या कामांत रशिया, पोलंड, जपान, आनी नॉर्वे हांचो फुडाकार आसता.

आठ जातीचे सील (Seals) आनी बारा जातीचे देवमाशे (Whales) अंटार्क्टिक दर्यांत रावतात. क्रबइटर (Crubeater) आनी लेपर्ड (Leopard Seal) ह्यो सिलाच्यो तर ब्लू, किलर, सर्म, मीनके साई आनी हम्पबॅक ह्यो देवमाशाचो मुखेल जाती आसात.

समुद्रपक्ष्यांच्यो बेचाळीस जाती अंटार्क्टिक दर्यार दिसतात. तातूंतलो पेंग्वीन अंटार्क्टिकाचें आगळें खाशेलेंपण जावन आसा. तांच्यो णव जाती आसात. अेम्परर पेंग्वीन सुमार देड मी. ऊंच आसता. तो फकत 'क्रील' हें खाण खावन रावता. हो पक्षी उडूंक शकना, तेखातीर दर्यालागसल्ल्या बर्फार रावता. तांतयां घालपाक तो अंटार्क्टिका खंडाच्या भितरल्या भागांत येता. पेट्रेल, अल्बॅट्रोस, स्कुआ आनी शिवबील हे अंटार्क्टिकांतले खाम पक्षी

जायंट केल्प (Giant Kelp) ही संवसारांतली सगळ्यांत व्हड वनस्पत अंटार्क्टिकाच्या दर्यांत मेळटा. दर्याच्या तळार वाडपी केल्प १३० मी. इतली ऊंच वाडटा. अंटार्क्टिक दर्याच्या तळांत तरेकवार प्राणीविश्व आसता. व्हडले स्पंज (Sponge), पॉलिकिट (Polychaete) किडे, ॲम्फिपोड (Amphipode) कोपेपोड (Copepode) अशे जीवजंतू जाय तितले मेळटात. तशेंच दर्याच्या उदकांत जो बर्फ जाता त्या बर्फांत सूक्ष्मवनस्पत चड प्रमाणांत वाडटा, ताका इपान्टिक अल्गी म्हण्टात.

देडशें वर्सांपयलीं अंटार्क्टिका खंडाची कोणाकच खबर नासली. बावीस कोटी वर्सांआदीं आज ज्या जाग्यार अंटार्क्टिक खंड वसला थंय एक व्हड खंड (Super Continent) आसलो. ताका गोंडवनलॅण्ड अशें म्हण्टाले. ताच्ये भारत, दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, दक्षिण अमेरिका आनी अंटार्क्टिका गोंडवनलॅंडांत आस्तावनाले. तेन्ना हिमनद (Glaciation) आयलें तेन्ना गोंडवनलॅंडाचे कुडकें जाले. हे कुडके जावपाक आंतरखंडीय हालचाल (Continental Drift) हें शास्त्रीय कारण जावन आसा. हाका पुरावो म्हळ्यार भारत देशांत दक्षिणेकडेन आशिल्ल्या पर्वतवळींतल्यान (Eastern Ghats) फातर आनी खनिजां तशेंच दक्षिण अमेरिकेंतल्या ॲंडीज पर्वतांतले फातर आनी खनिजां सारकींच आसतात. भारत देश गोंडवनांतल्यान सुटून उत्तरेकडेन धुंवलो आनी आयज आशिल्ल्या सुवातीर आयलो. आयज अंटार्क्टिका खंड भारताचे दक्षिणेक ११,००० किमी. अंतरार आसा. ह्या दोगांयच्यामदीं हिंद म्हासागर आनी अंटार्क्टिक वा दक्षिण म्हासागर आसा. ह्या दोन म्हासागरांत मॉरिशस, रॉड्रिगस्, केरूगिलेम, बुवेट आनी प्रिन्स एडवर्ड हे जुंवे आसात. गोंडवनलॅंडांतल्यान भारत तुटलो तेन्ना जे कुडके जाल्ले ते हे जुंवे जावन आसात. आर्जेंटिना देशांतलो तियेर्रा देल फुएगो (Tierra del Fuego) हो जुंवो अंटार्क्टिकाक सगळ्यांत लागीं आशिल्लो वाठार आसून थंयसावन हें अंतर ९७० किमी. इतलें आसा.

एकुणिसाव्या शतमानांत ब्रिटीश, रशियन, फ्रेंच, ऑस्ट्रेलियन, नॉर्वेजियन आनी अमेरिकन लोकांक अंटार्क्टिका दर्याविशीं जायती म्हायती आसली. जायत्या धाडशी लोकांनी दक्षिण ध्रुवाचेर वचपाचो यत्न केलो पूण ते फळादीक जावंक नात. नॉर्वे देशाचो रोनाल्ड आमुंडसेन सगळ्यांत पयलीं दक्षिण ध्रुवार पावपांत जैतीवंत जालो. (११ डिसेंबर १९११). १८ जानेवारी १९१२ त रॉबर्ट स्कॉट दक्षिण ध्रुवार पावलो. परत येतना तो आनी ताच्या वांगड्यांक मर्ण आयलें. १९२० ते १९३७ ह्या काळांत रशियन, फ्रेंच, ब्रिटीश, अमेरिकन आनी कितल्याश्याच हेर देशांतले संशोधक अंटार्क्टिका खंडार पावले. १९५९ वर्सा अंटार्क्टिक मोहिमांत वांटो घेवपी १२ देशांनी १९५९ त अंटार्क्टिक कबलात (Antarctic treaty) करून आपल्यो सयो केल्यो. तातूंत अंटार्क्टिकाचो वाठार शांततायेखातीर वापरचो, कोणेच ताचेर हक्क सांगूक फावना अशो म्हत्वाच्यो अटी आसात.

अंटार्क्टिका कबलातीप्रमाण, संवसारांतल्या खंयच्याय देशांतले लोक संशोधन करपाक अंटार्क्टिकार वचपाक शकतात. अंटार्क्टिकाचेर कोणाचीच सार्वभौम सत्ता ना. अंटार्क्टिकाचेर कसल्याय गुप्त संशोधनाक बंदी आसा. आजमेरेन २७ देश अंटार्क्टिका कबलातीचे वांगडी आसात. वांगडी देशांनी संशोधन करून संपत्ती मेळोवपाचे मार्ग काडल्यार, त्या देशांक नुस्तेमारी वा खनिजां काडपाचो हक्क पावता. अंटार्क्टिका कबलात १९९९ वर्सा फेरविचाराक येतलो.

अंटार्क्टिका कबलातीची जी सल्लागार समिती (Consultative Committee) आसा तिचो भारत एक वांगडी आसा. १९८१ वर्सा भारतान शास्त्रीय संशोधन मोहीम अंटार्क्टिकाक धाडून ही मान्यताय मेळयली. सन १९८३ वर्सा भारतान अंटार्क्टिकार 'दक्षिण गंगोत्री' नांवाचें कायम स्वरूपाचें संशोधन केंद्र तयार केलां. दक्षिण गंगोत्री संशोधन केंद्रांत भारताचे वैज्ञानिक थंय रावन वातावरण-शास्त्र (Metereology), भूचुंबकत्व (Geomagnetism) आनी जीवविज्ञान (Biology) ह्या विशयांचें संशोधन करतात. भारताच्या दुसऱ्या संशोधन केंद्राक 'मैत्री' म्हण्टात. अंटार्क्टिक खंडार भारतावरी १२ देशांची ३० संशोधन केंद्रां आसात. ह्या केंद्रांतल्यान शियाळ्याच्या दिसांनी साडेतीनशीं तर गिमाच्या दिसांनी अडेज हजार संशोधक विंगडविंगड संशोधनां करतात. वैज्ञानिक सोडल्यार अंटार्क्टिकार मनीस वस्ती ना.

सद्या अंटार्क्टिकार कसलेंच उत्पादन जायना. शास्त्रीय संशोधनां-प्रमाण खनिजां, ऊर्जा, नुस्तेमारी, हांचो बऱ्याच व्हड प्रमाणांत हांगा वावर जावंक शकता. तेखातीर अंटार्क्टिकाक '२१ व्या शतमानांतलो खंड' अशें म्हण्टात.

— डॉ. अरूण परुळेकर

अंत्यक्रिया: मनीस मेल्याउपरांत ताचे कुडीची विल्हेवाट लावप हाका 'अंत्यक्रिया' अशें म्हण्टात. हाका 'अंत्यविधी', 'अंत्यसंस्कार' वा 'निमणे संस्कार' अशेंय म्हण्टात. अंत्यक्रियेचें आकलन जावपाखातीर ताच्या मुळाक आशिल्लीं मानसीक आनी समाजीक कारणां मतींत घेवंक जाय. मेल्या मनशाविशीं आशिल्ल्यो भावनात्मक प्रतिक्रिया खंय तरी प्रगट जावंच्यो, तशेंच सभावीक आशिल्ले सांस्कृतिक परंपरेचें पालन

जावंचे हेखातीर मनशाचेर जो सगळ्यांत निमाणो आनी म्हत्वाचो विधी जाता ताकाच अंत्यक्रिया अशें म्हण्टात, अशी संस्कृतायेची कार्यात्मक उपपत्ती (फंक्शनॅलिझम) कांय मानवशास्त्रज्ञ दितात.

विरह, शोक, हळहळ, भंय ह्या भावनांचे आविश्कार म्हळ्यार विधी आनी संस्कार. पूण ही उपपत्ती अर्दकुटी दिसता. हे विधी फकत सभावीक भावनांचे आविश्कार नासून, समाजान निर्मिल्ल्या खाशेल्या समाजीक संस्थांकडेन संबंदीत आसात. हो विधी म्हळ्यार मेल्ल्या मनशाचो तुटिल्लो संबंद जोडपाचो विधी. मेल्ल्या मनशाविशीं भंय वा ताचेवांगडा संबंद पक्को जावंचो अशी भावना आसता. मनशाच्यो कल्पनानिर्मित गरजो मतींत घेवन श्राध्द, जितेपणी संबंदीत आशिल्ल्यो वस्तू, ताच्या आत्म्याक शांती मेळची आनी अंत्यक्रिया करपी व्यक्तीच्या फाटल्यान कसलीच अवकृपा जावंची न्हय हे खातीर पापनिवारणाचीं प्रायश्चित्तां अशीं विंगड विंगड कृत्यां हे विधींत करतात. तशेंच मेल्लो मनीस भूत जावन वावुरचो न्हय, ताचो फुडलो मार्ग आनी रावप निर्वेध जावचें, कसलेच वासनेन ताचो आत्मो घुटमळचो न्हय आनी जित्या लोकांक ताणें पिडचें न्हय हो सगळो हेत धरून अंत्यक्रिया करतात.

कुडींतल्यान जीव गेल्याउपरांत, पंचप्राण भायर वचून ना जातात, रुधिराभिसरण बंद जाता. कूड थंड जाता आनी कांय वरां उपरांत रगत आनी मांस कुसता आनी दुर्गंध येता. तो येवंचो न्हय आनी ताची वेवस्था योग्य तरेन जावंची होच अंत्यक्रियेचो मुखेल हेत आसता.

मेल्ल्या मनशाचेर केल्ले अंत्यसंस्कार खूब म्हत्वाचे आसतात.

जातसंस्कारेणेमं लोकमभिजयति, मृतसंस्कारेणामुं लोकम्।।

(बौधायन पितृमेधसूत्र प्र. ३, खंड१)

जात संस्कारान ह्या लोकांत उदरगत जाता. मेल्ल्याचेर संस्कार केल्या उपरांत परलोकांत मुक्ती मेळटा, अशें जाहम्मग्रंथांत म्हळां.

इतिहासीक उदरगत: वेदकाळांत म्हळ्यार चार हजार वर्सां पयलीं, मेल्ल्या मनशांक लासतना यम, इंद्र, वरुण, अश्विनीकुमार, रुद्र ह्या देवांक प्रसन्न करुन घेवपाक आनी मृताचो आत्मो शांत जावन ताका सद्‌गती मेळची हेखातीर त्या देवतांची स्तुती करताले. तशेंच सगळ्यांक संतती, गिन्यान, कीर्त मेळून दुस्मानांचो नाश जावंचो अशी प्रार्थना करताले. परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां---- प्रजांरिषोमोत्वीरान्।। (ऋग्वेद १०:१८:१). ही प्रार्थना सगळे सोयरे एकठांय जमून म्हण्टाले. मेल्ल्या मनशाचो शोक करचो न्हय अशेंय वेदांत म्हळां.

इये जीवन विभृतेरावे----अत्युः प्रतरं दधानाः।।

(ऋग्वेद ७:६:२६।।)

अर्थ- 'ह्या मेल्ल्या जीवाविशीं शोक केल्यार, ताचो आत्मो हांगाच घुटमळटा, देखून सद्‌गती मेळना.'

मागीरच्या काळांत मात त्या संस्कारांत नव्या नव्या कल्पनांची आनी कृत्यांची भर पडली. मेल्ल्या मनशाचेर सोयऱ्यांचो मोग आसताच. ताका लासल्याउपरांत ते कुडीचो गोबोर तसोच त्या जाग्यार उरचो न्हय म्हूण तो गोबोर पवित्र सुवातीर उडोवपाची चाल आसली. ह्याच काळांत मेल्लो मनीस इहलोक सोडून पितृलोकांत वता आनी आत्मो आनी स्थूल देह हातूंत सारकेपण आसूं येता ही कल्पना जाली. जीवाक जशे अवयव तशेच आत्म्याकूय अवयव आसूं येता असो समज जालो. आत्मो हो पयलीं मनीसलोकांतल्यान मागीर प्रेत लोकांत, उपरांत पितृलोकांत वता अशी कल्पना जाली. देखून, मेल्ल्या मनशाकूय प्रवासांत अन्न, वस्त्र, प्रवासांत लागपी सामान, वाहन आदी दान दिताले आनी हेंच दान पितरांक मेळटा आनी तो आत्मो थंय सुख भोगता, अशी धारणा जाली.

अंधश्रध्दा आनी पितरांविशींचो आदर, प्रेमभावना वाडीक लागून दान प्रकरण वाडलें. धर्माचे नदरेन वड पुण्य आनी लौकीक नदरेन व्हडपणाचें भूशण असोच दानाचो महिमा जालो. फुडें फुडें, ज्योतिशांनी वायट नखेत्रां, गिरे हांचेविशीं विचार करून मरच्या वेळार वायट नखेत्र वा गिरे आसत जाल्यार 'शांती' करपाक जाय अशें शास्त्र थारायलें. फुडें ह्या शास्त्रांत भर पडून सपिंडीकरण, शांतीकर्म, एकोद्दिष्टश्राध्द, आंधश्राध्द, शूलगवश्राध्द हे वेगवेगळे विधी येवन ह्या विधींची उदरगत जाली. इ.स.पू. १००० वर्सांमेरेन सूतक धरपाची रूढ नासली तरी फुडें स्मृती, पुराणां हातूंत धर्माविशीं आनी शास्त्राविशीं वेगवेगळे विचार जावन नव्योनव्यो रूढी तयार जाल्यो आनी मूळ हेत कुशीक उरून तातूंतलो तंत्रभाग वाडलो. त्याचवांगडा लोकसमाजांतलीं धर्मकृत्यां त्रासाचीं आनी खर्चाचीं जालीं.

मनीस मेल्या उपरांत ताचो आत्मो उरता ही कल्पना सगळ्या धर्मांत दिसता, हाची फोडणीशी डॉ. फेचवीर हाणें आपल्या 'लायफ ऑफ डॅथ' ह्या पुस्तकांत केल्या. मेल्ल्या मनशाविशीं आपली पूज्यबुध्दी, आदर, मोग आसचो आनी ताणें आमचें सदांच बरें करचें असो मनशाचो भावार्थ आसता. हातूंतल्यानूच प्रायश्चित्त, दानधर्म, श्राध्द हांची उदरगत जाली.

मेल्ल्या मनशाचो विलो लावपाचे विंगड विंगड प्रकार वेगवेगळ्या संस्कृतायांनी पयलींपसून चलत आयले, ते अशे:

१. मडें स्वताच्या घरांत, आंगणांत, देवळाच्या आवारांत, शेतांत, मसुंडींत, घोलींत पुरून दवरप. कांय सुवातींनी ताच्या जितेपणांतल्यो वस्तूय ताच्या वांगडा पुरतात. २. मेल्ल्या मनशाची कूड आसा तशीच तिगोवन दवरपाची प्रथा रूढ आसली: वाळवंटांत, सुकिल्ले रेंवेंत, फोंडकूल काडून भितर मड्याक दवरताले. ईजिप्त देशांत राजे लोकांच्या मड्याक अत्तर लावन ती कूड सासणाखातीर दवरतात. ताका 'ममी', अशी संज्ञा आसा. ३. मडें लासून ताचो गोबोर, अस्थी पवित्र तीर्थस्थळांत उडोवप. १० दीस सुतक पाळप, बाराव्या दिसा सगळ्या सोयऱ्यांक गोड जेवण दिवप. दर वर्सा त्या मेल्ल्याच्या नांवान मेल्ले तिथीचेर श्राध्द करप अशी प्रथा हिंदू, बौध्द आनी जैन धर्मांत दिसता. ४. मेल्लो संन्यासी, बेवारशी, गुलाम हांकां व्हांवपी उदकांत सोडून दिवप. ५. बांयत, मैदानाचेर वा रानांत रचिल्ल्या वेदीचेर मडें दवरून, तो देह हिंस्त्र पक्षी, प्राणी हांचेकडल्यान् खावोवपाची प्रथा. पारशी लोक 'दख्म' नांवाचे बांयत मडें उडयतात. ६. ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका ह्या देशांतल्या वन्य जमातींत मड्याक खावपाची चाल आसा अशेंय कांय शास्त्रकारांनी सोदून काडलां.

समाध्यो, वृंदावनां, थडगीं, कबरी, देवळां, मूर्ती, स्तूप, स्तंभ असल्या तरेचीं मेल्ल्या मनशाविशीं आदर दाखोवपी, ताचो समाजीक पांवडो दाखोवपी वा पूजनीय अशीं स्मारकां बांदतात. संस्कृतीक उदरगतीप्रमाण स्मारकां उबारपाचीं साधनां आनी पध्दती हातूंत बदल जायत गेले.

वेगवेगळ्या धर्मांत, जातींत, पंथांत अंत्यक्रियेच्यो वेगवेगळ्यो चाली दिसतात. **हिंदू:** मड्याक लासतात. गुरवार बायलेक, दांत येवंक नाशिल्ल्या भुरग्याक, ब्रह्मचारी आनी संन्याशी हांकां पुरतात. **पारशी:** मडें उदारें दवरुन तें गिदांकडल्यान प्रार्थनापूर्वक खावंक लायतात. हाचो मूळ हेत असो की, उजो हो पवित्र आशिल्ल्याकारणान अपवित्र गजाली उज्याक ओंप्रच्यो न्हय ही उदात्त कल्पना. अंत्यक्रियेउपरांत घराकडेन येवन गोमूत्रांत गृहशुध्दी करतात. मनीस मेल्ले सुवातेर चंदनाची धुपणी दितात. मडें व्हरपी मनशाक गोमूत्र आनी शुध्दोदक दिवन ताका पवित्र करतात. **चिनी:** मड्याक न्हाणयतात. देवाची (धान्यपतीची) प्रार्थना करतात. मड्याक पोशाख घालून पेटयेंत दवरतात. स्मशानयात्रा करून मडें पुरतात. तिसऱ्या दिसा मड्याक खावपाखातीर जेवण करून तें थड्याकडेन व्हरून दवरतात. सातव्या दिसा श्राध्द करून अशीं श्राध्दां सात सप्तकांमेरेन करतात. मेल्ल्यांचो आत्मो जेवण जेवता असो भावार्थ आशिल्ल्यान मेल्ल्याचो आत्मो घरा येतलो हे भावनेन पुरेयताक वेळकाळ विचारून मेल्ल्या मनशाचे कुडींत जेवण तयार करून दवरतात. **जपानी:** मडें मसुंडींत व्हरचेपयलीं प्रार्थना म्हण्टात. मडें पेटयेंत घालून घराभायर काडटात. स्मशानयात्रा काडून मडें पुरतात. मडें भायर व्हेल्याउपरांत घर शुध्द करून, मसुंडीत गेल्ल्या लोकांचीय शुध्दी करतात. पन्नास दिसां उपरांत, मेल्लो मनीस पितृलोकांत वता असो भावार्थ आशिल्ल्याकारणान ५० दीस मेरेन थड्याकडेन वचून श्राध्दासारकी क्रिया करतात. **मुसलमान:** हे लोक मड्याक न्हाणयतात. फकिराकडल्यान

[illegible] मडें पुरतात. तिसऱ्या [illegible] शाचतात आनी थडयाकडेन [illegible]. तिसऱ्या आनी [illegible] दिसा 'खाना' तयार करून सोयऱ्यांक, इष्टांक आनी गरीबांक जेवण वितात. [illegible] घालतात. असे कपडे घालून [illegible] काडटात. उदक पाय जातले [illegible] तेल मडें उताणें दवरून, मृतात्म्याक शांती मेळची अशी प्रार्थना करून मडें पुरतात. फुडें दर म्हयन्याक वा दर वर्सा मेल्ल्याच्या दिसा 'मास' करतात

- माधव गोविंद भुस्कुटे

संदर्भः १. नाडकर्णी, मंगेश कमलाकरः अन्त्येष्टि धिंस्तरः मुंबई इंदुप्रकाश स्टीम-प्रेस प्रकाशन. २. ऋग्वेद मंत्रसंहिता.

अंदमान आनी निकोबारः बंगालच्या उपसागरांत आशिल्लो भारताचो केंद्रशासीत प्रदेश. विस्तारः उत्तर अक्षांश ६°४५' ते १३°४५' आनी उदेंत रेखांश ९२°१५' ते ९४°१३'. ह्या प्रदेशांतल्या अंदमान जुंव्याचें क्षेत्रफळ ६,३४० चौ. किमी. आनी निकोबार जुंव्याचें क्षेत्रफळ १,९५३ चौ. किमी. आसा. ह्या प्रदेशाची एकूण लोकसंख्या १,८८,२५४ (१९८१). हाच्या उदेंतेकडल्या दर्याक अंदमान दर्या म्हण्टात. उत्तर, मध्य आनी दक्षिण अंदमान; बाराटांगा आनी रटलंड हे पांच जुंवे मेळून एक व्हड अंदमान जालां. हाचे दक्षिणेक धाकटें अंदमान आसा. तेभायर उदेंतेकडलो रिची जुंव्याचो चोमो अशे ल्हान-व्हड जुंवे एकठांय करून २५७ जुंव्यांचें एक अंदमान जुंवो तयार जाता. १०°३०' अक्षवृत्ताचे दक्षिणेक धाकट्या अंदमान जुंव्यासावन ९६ किमी. अंतराचेर कारनिकोबार, तेरेसा, कामोर्ता, त्रिकंत, नानकवरी, काचाल, धाकलें निकोबार आनी व्हडलें निकोबार अशे ६२ जुंवे मेळून निकोबार जुंवो तयार जालां. हे जुंवे ब्रह्मदेशांतल्या नेग्राईश भूशिराचे दक्षिणेक १९३ किमी. अंतराचेर आनी सुमात्रा जुंव्याच्या औचिनहेड तोंकाचे अस्तंतेक १४६ किमी. अंतराचेर आसात. भारताचे राखणेचे नदरेन हीं थळां उपेगी आसात

भूंयवर्णनः कार निकोबार आनी धाकलें अंदमान सोडल्यार हेर सगळो वाठार दोंगरी आसा. ह्या प्रदेशांत कांयकडेन इओसीन काळांतले वालुकाश्म , ज्वालामुखीवरवीं आयिल्ले डाइक, झिजून धार आयिल्ले चुन्याचे फातर, सर्पेटाइन फातर, निळसर झांक मारिल्ले पंकाश्म, सिंडाश्म, प्रवाळी फातर अशी हांगाची रचणूक आसा.

निकोबार, बॅरन आनी नारकोंडम आदी जुंव्यांक जोडपी वळींचेर भुंयेचो वाठार मात्सो अर्दकुटो आसा. देखूनच निकोबार जुंव्याचेर परतून परतून भूंयकांप जातात. ह्या प्रदेशाक लाबिल्ली दर्यादिग दंतूर आसा, आनी ताचेर कितल्योश्योच खाडयो आनी सोबीत बंदरां आसात. प्रदेशाच्या अस्तंतेक ५० किमी. अंतराचेर बंगालचो उपसागर आनी उदेंतेक सुमार १५० किमी. अंतराचेर अंदमान दर्या आसा. मुखेल जुंव्या सावन १००-१२५ किमी. अंतराचेर अस्तंतेक सेंटिनल, उदेंतेक बॅरन आनी नारकोंडम अशे जुंवे आसात. बॅरन जुंवो हो १५३ मी. उंचायेचो एक ज्वालामुखी आसा, जाचो १९ व्या शेंकड्याच्या सुर्वेक स्फोट जाल्लो. ह्या प्रदेशांतल्या अंदमान वाठारांत उदकाचे व्हाळ ल्हान आनी गिमांत आटपी आसले तरी ताका वेग मात भरपूर आसता. दक्षिण अंदमानांत बाराय म्हयने उदक आसता. ग्रेट निकोबारांत कांय न्हंयो आसात.

हवामानः ह्या प्रदेशाचें हवामान चडशें दमट आनी उश्ण आसता. हांगाचें तापमान चडांतचड २०° ते ३०° से. आनी उण्यांत उणे २४° ते २५° से. आसता. नैऋत्य आनी ईशान्य मौसमी वाऱ्याखातीर ह्या जुंव्यांचेर पावस पडटा. दक्षिण अंदमान आनी निकोबार जुंव्यांचेर वर्सूयभर पावस आसता. हांगा पावसाचें प्रमाण ३१२ सेंमी. आसा आनी दक्षिणेकडल्यान उत्तरेकडेन हें प्रमाण उणें जायत वता. वर्सूयभर हांगा भरपूर वारें आसून कांय दीस वादळी वारेंय व्हांवता.

वनस्पत आनी मोनजातः अंदमान आनी निकोबार प्रदेशाच्या जमनीचो ७७% वाठार रानान भरिल्लो आसा. अंदमानांतल्या वनस्पतींचे तीन भाग करूं येतात. सदां पाचवीचार झाडां, पानझडी आनी दर्यादिगेवेली वनस्पत. ह्या वाठारांत पणस, नाल्ल, सुपारी, सागाच्यो तरेकवार जाती, शिशें, सॅटीनवूड, कोको आदी जायतें तरेचीं झाडां जातात. हांगाची रानातली संपत्ती भारतीय अर्थकारणाच्या परकीय चलन मेळोवपाचे नदरेन खूब म्हत्वाची आसा. हांगा खूबकडेन एकेच तरेचीं झाडां मेळिल्ल्यान वेपारी नदरेन उपाट फायदो जाता. प्लायवुड आनी फळ्कां तयार करपाच्या लांकडांचीं झाडां हांगाच्या रानांनी भरपूर मेळटात. निकोबारांत नाल्ल, सुपारी, ताडरूख आनी मदेराक उपेगी पडपी लांकूड मेळटा.

अंदमान, निकोबार प्रदेशांत माकड आनी सरपटपी जीव भरपूर आसून, सोरपाच्यो वेगवेगळ्यो जाती हांगा पळोवंक मेळटात. हांगा रानदुकर, हत्ती, पाणघोडे, मानगीं, कांसव अशे जायते जीव-जंतू आनी सुकणीं आसात.

इतिहासः बरोच काळ मेरेन अंदमान आनी निकोबार ह्या जुंव्यां विशीं कोणाक कांयच खबर नाशिल्ली. भारत, ब्रम्हदेश आनी उदेंत देशाचे येरादारीचे वाटेर आशिल्ल्या ह्या जुंव्यांची खबर भोंवडेकार, वेपारी आनी चांचे लोकांकडल्यान मेळटाली. पूर्विल्ल्या भारतीय आनी अरब वेपाऱ्यांच्या लिखाणावेल्यान ह्या जुंव्यांविशीं पयली खबर नॅग्रिटो लोकांक मेळिल्ली आसूंक जाय अशें समजतात. दुसऱ्या शेंकड्यांत टॉलेमी ह्या भोंवडेकारान ह्या जुंव्याचो उल्लेख, 'जंय तरेकवार शंख आनी शिंपयो मेळटात तो जुंवो' असो केला.

अंदमान हें नांव हनुमानावेल्यान आयलां अशें म्हण्टात. १०५० काळांतल्या तंजावर शिलालेखांत उल्लेख केल्ल्यान नेक्कावरम् (विवस्त्र लोकांची भूंय) हाचेवेल्यान निकोबार नांव आयलां आसूंक जाय अशें म्हण्टात.

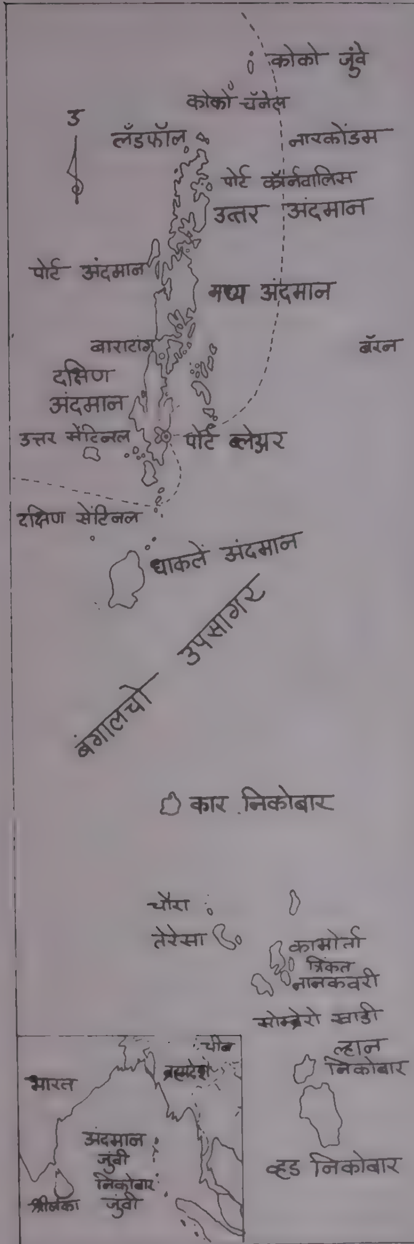
मदल्या काळांत ह्या प्रदेशाचेर गुलामांचो वेपार चलतालो. दर्याचेर लुटमार करपी चांचे लोक ह्या जुंव्याचो आदार घेताले. १७ व्या शेंकड्यांत युरोपी लोकांचें ह्या जुंव्याचेर लक्ष गेलें तांणी थंय आपल्यो वसणुको करून थंयच्या मूळ लोकांचें धर्मांतर करपाचो यत्न केलो. ह्या वाठारांतल्यान हस्तीदंत, मसाले, ढाक्याचें मलमल, हिरे, माणकां आदी वस्तुंचो वेपार चलतालो. चांचे लोक असल्या जहाजांचेर आनी चड करून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या जहाजांचेर दोळो दवरून आसताले. १७५६ वर्सा, डेन लोकांचो ह्या जुंव्याचेर शेक चलतालो. ह्या काळांत चांचे लोकांची गुंडगिरी बरीच मातिल्ली. तांकां आळाबंदा हाडूंक १७८९ वर्सा लॉर्ड कॉर्नवालीस हाणें कॅप्टन ब्लेअर हाका धाडलो. कॅ. ब्लेअर ज्या बंदराचेर देंवलो, त्या बंदराक 'पोर्ट ब्लेअर' अशें नांव दिलां.

१७८८ ते १९४१ मेरेन ब्रिटीश राजवटीचो काळ-१८५७ वर्सा जाल्ल्या स्वातंत्र्य संग्रामात जाणी वांटो घेतिल्लो त्या देशभक्तांक ब्रिटिशांनी जन्मठेपेची ख्यास्त दिल्ली. त्या काळांत अंदमान निकोबार जुंवो म्हळ्यार काळ्या उदकाची ख्यास्त भोगपाचें थळ म्हणून समजताले. थंयचे पोर्ट ब्लेअर बंदखणीत खर ख्यास्त दिताले.

१९४१ ते १९४५ जपानी राजवट – १९४१ वर्सा जपानान हो वाठार हातासलो आनी ताका स्वयंपूर्ण करपाचो यत्न केलो.

१९४७ भारतीय काळ – भारत स्वतंत्र जातकच ह्या जुंव्याचो आस्पाव भारतांत जालो. स्वातंत्र्याउपरांत भारत सरकारान भारताच्या हेर राज्यांतल्यान आयिल्ल्या लोकांचें पुनवर्सन ह्या जुंव्यार केलां. सद्या हांगाचे थळावे लोक, जन्मठेपेची ख्यास्त भोगपाखातीर आयिल्ल्या लोकांचे वंशज आनी पुनर्वसनाखातीर आयिल्ले लोक अशे तीन तरेचे लोक रावतात. हांगाच्या थळाव्या लोकांक 'जारवा' आनी 'ओंगी' म्हण्टात. हातूंतले 'जारवा' व्हडल्या अंदमानात रावतात आनी 'ओंगी' धाकट्या अंदमानात रावतात.

राजवेवस्थाः भारतीय संविधानाप्रमाण अंदमान आनी निकोबार ह्या जुंव्यांक केंद्रशासीत प्रदेशाचो पांवडो मेळ्ळा. ह्या प्रदेशाची राजधानी पोर्ट

ब्लेअर हांगा आसा. अंदमानांत ग्रामपंचायती आनी न्यायपंचायती आसात. निकोबारांत पंचायत वेवस्था परंपरेप्रमाण चलता. ह्या प्रदेशांत एक प्रशासक, अधिकाऱ्यांच्या आदारान जुंव्याचो कारभार पळेता. निकोबार जुंव्या खातीर पालवी अधिकारी आसता. १९६७ वर्सा सावन राष्ट्रपतीन वेंचून काडिल्लो एक प्रतिनिधी लोकसभेंत आसता. हांगाच्या प्रशासकाच्या शिफारशीप्रमाण थळाव्या स्वराज्य संस्थेचो प्रतिनिधी वेंचून काडटात.

अर्थीक स्थितीः अंदमान आनी निकोबार प्रदेशाचो ७७% वाठार रानान व्यापिल्लो आसा. कांयकडेन पावसाच्या परिणामाक लागून 'जांभ्या' ह्या फातरापासून तयार जाल्ली जमीन आसा. हाका लागून खुबूच उण्या प्रमाणांत जमीन शेताखातीर मेळटा. ह्या प्रदेशाच्या ७४४१ हॅक्टर गुवातीर भाताचें पीक काडटात. नाल्ल आनी भात हीं हांगाचीं दोन मुखेल पिकां. तेभायर दरेक वर्सा सुमार ६०,००० मेट्रिक टन लांकडाचें उत्पादन जाता. हांगाचो मुखेल वेपार लांकूड आनी नाल्लावरवीं जाता. पोर्ट ब्लेअराक लांकूड कापपाची गिरण, फस्कां आनी प्लायवूड तयार करपाचे कारखाने आसात. तेभायर दर्यादिगेर नुस्तें मारप, शंख शिंपयो एकठांय करप, कांसव धरप आदी उद्देग थंय चलतात.

रानांतल्या भितल्या वाठारांत कांय पंगड जनावरांची शिकार करून आपलें पोट भरतात. कांय वाठारांनी कुकडां पोसप, दुदाचो वेवसाय करप, बोटी बांदप, नुस्तेमारी आदी धंद्यांनी उदरगत करपाचो यत्न चल्ला. हांगाच्या सहकारी संस्थांची वाड करपाची, तेच परी गरजेवंत शेतकामत्यांक आनी कामगारांक रिणां दिवपाची वेवस्था केल्या. निकोबार सावन नुस्तें, सुपारी आदी वस्तू चीनाकडेन निर्यात जातात आनी तांदूळ, तंबाखू, कपडे, शस्त्रां आदी वस्तू तांकां आयात करच्यो पडटात. हांगा कॉफी, कोको, रबर आनी मसाल्यांचे पदार्थ हांचें उत्पादन करपाचो यत्न भारत सरकारावरवीं चल्ला.

अंदमान–निकोबार जुंव्याचेर शारांत आनी गांवगिऱ्या भागांत मोटार, बस, ट्रक आदी वाहनांवरवीं येरादारीची वेवस्था आसा. तेभायर दरेक जुंव्याचेर वचूंक बोटीची वेवस्था आसा. अंदमानांत पोर्ट ब्लेअर, पोर्ट कॉर्नवालीस, मायाबंदर आनी निकोबारांत कामोर्ता, त्रिंकत, नानकवरी अशीं बंदरां आसात. भारताकडेन अंदमान निकोबार जुंव्याची येरादारी आगबोटीवरवीं जाता. कलकत्ता ते पोर्ट ब्लेअर शाराक रंगून मार्गान विमान येरादारीची वेवस्था आसा. मद्राससावनय थंय विमानान वचपाची वेवस्था आसा.

लोक आनी समाजजीणः अंदमानातले मूळ लोक नेग्रिटो वंशाचे. जारवा, ओंगी सेंटिनेली आनी शॉमपेन ह्यो तांच्यो पोटजाती आसात. तांच्या पंगडांच्या मुखेल्याकडेन सगळे हक्क आसतात. तांचीं घरां घुमटा आकाराचीं आसतात. हांगाचें हवामान उश्ण आशिल्ल्यान हांगाचे लोक लज राखपापुरतीं झाडांचीं पानां वापरतात. हे लोक बुद्धीन मंद आनी खूब सोशीक आसात. तांचो रंग काळो आनी कात तुकतुकीत. तांच्या जेवणांत नाल्ल, नुस्तें, रानमाजर, कांसव, कंदमुळां, म्होंव हांचो आस्पाव आसता. घोव वा बायल मरतकच तांणी परतें लग्न करूं येता. पुलुगा ह्या दैवताक ते मानतात. सद्या अंदमानांतल्या ह्या आदिवासी लोकांची संख्या उणी जायत चल्ल्या. तातूंत बायलो तर सामक्योच उण्यो.

निकोबार लोकांत अंदमानी लोकांपरस खुबशें वेगळेपण आसा. हांगाचे मूळ लोक पॉलिनेशियन गटाचे आसात. गंवा रंगाच्या ह्या लोकांची नाकां चेपटीं आसतात. तांच्यांत जाती जमाती नात. पूण वेगवेगळ्या जुंव्यार राविल्ल्यान तांच्यांत कांय प्रमाणात फरक दिसता. तांच्या जेवणात चड करून नाल्ल, नुस्तें, फळां आनी भात आसता. केन्ना केन्नाय डुकरां, कोंबड्यो, बदकां हांचोय तांच्या जेवणांत आस्पाव जाता. ह्या लोकांक पान तंबाखूची आवड आसा. संगीत, नाच आदी मळारूय तांकां बरी रूच आसा. हे लोक आयदनां तयार करप, कुरपणे, खोंटले विणप, शेंदऱ्यो,

अ-अकबर

[illegible] आनी हेर खेळ करतात. हालीच निकोबार लोकांमधी फुटबॉल खेळपाची आवड निर्माण जाल्या.

[illegible] शिक्षणीक मळार उदरगत जायत आसा [illegible] (१९९१) तेभायर [illegible] शिक्षण घेवपाची येवजण हांगाच्या भुरग्यांखातीर आसा. ह्या प्रदेशांत जायत्या भलायकी केंद्रांची वेवस्था आसा. [illegible] तरेकवार रोगांखातीर निरांत्रण केंद्रां [illegible] पोर्ट ब्लेअर आनी कारनिकोबार हांगा माहिती केंद्रां [illegible] पोर्ट ब्लेअरच्यान सरकारी विवरण पत्रिका उजवाडाक येता.

कला आनी खेळ: ह्या प्रदेशांत लांकडाचें उत्पन्न भरपूर आयिल्ल्यान लांकडांच्यो तरेकवार वस्तू हे लोक करतात. शिवणकलेंत आनी कशिदाकामांत हांगाच्यो बायलो हुशार. हे लोक वेतापसून पांटले, कद्रेपसून आयदनां, मातयेचीं आयदनां करतात. भुतांपसून राखण जावंची ह्या हेतान हांगाचे लोक मनशाच्यो तशेंच सवण्यांच्यो आनी मोनजातींच्यो लांकडी आकृत्यो करून घरांत दवरतात. नाल्ल, कवासो, केळी, कोंडे आदीच्या पानांचे आनी फुलांचे हार तशेंच तरेकवार वस्तू करतात. शिकारेखातीर हे लोक आडव्या दांड्यार बांदिल्लीं चापाचीं धोणवां तयार करतात. ह्या लोकांचें संगीत आनी नाच सादे पूण पारंपारिक आसतात. ह्या प्रदेशांतल्या दादल्यांचो पूर्विल्लो भेस म्हळ्यार शिंवांचें चामडें कमरेक गुठलावप. तेन्ना बायलो तणाचे घागरे घालतालीं. दंय तण आनी रंगीत कपड्यांपसून तयार केल्ल्यो तोपयो अजून वापरतात. हे लोक सरयांनी पैशे गुंथून तयार केल्ल्यो तेचपरी केळ, नाल्ल हांच्या पानांच्यो वा फुलांच्यो वस्ती वापरतात. ओंगी हे जमातींत मेल्ल्या मनशाच्या उगडासाक ताच्या हाडांच्यो वस्ती करून घालपाची चाल आसा. दूख, खोस वा कसलीय भावना उक्तावपाक हे लोक आंगाक गेरू, रंगीत माती आनी तेल लायतात. ह्या लोकांचे मुखेल आवडटे खेळ म्हळ्यार कड्यांची सर्त, दुकरांची झगडीं, कोंब्यांचीं झगडीं, लाठीमार. सद्या फुटबॉल, व्हॉलीबॉल ह्या सारके खेळ ह्या लोकांक आवडूंक लागल्यात.

म्हत्वाचीं थळां: अंदमान आनी निकोबार प्रदेशांत पोर्ट ब्लेअर शारांतली नामनेची बंदखण, धबधबे, सगळेकडेन पातळिल्लें दाट रान, उदकावेली भोंवडी, बॅरन आनी नारकोंडम हे ज्वालामुखीचे जुंवे, नानकवरी बंदर आदी कितलींशीच थळां पळोवपासारकीं आसात.

— कों. वि. सं. मं.

अ: 'अ' हें सगळ्या भासांच्या वर्णमालेंतलें पयलें अक्षर आसून पाणिनीन ताचो उच्चार कंठापसून जाता अशें सांगलां. (अकुह विसर्जनीयानां कण्ठः). वेगवेगळ्या उच्चारणांप्रमाण संस्कृत भाशेंत हाचे सानुनासिक आनी निरनुनासिक अशे १८ भेद जातात. हिंदी आनी हेर भारतीय भासांत 'अ' चे फकत न्हस्व आनी दीर्घ उच्चार जातात. फकत दोंगराळ वाठारांत, जंय पयसुल्ल्यान लोकांक उलो मारून आपोवचे पडटात तेन्ना प्लुत 'अ' चो वापर करतात. ('प्लुत' म्हळ्यार दीर्घापरस चड असो तीन मात्रांइतलो लांब उच्चार जावपी आकारादी स्वर.)

'अ' चे अर्थ सांगल्यात ते अशे :—

(१) आदिवर्ण — 'अक्षराणामकारो ऽ स्मि'— अक्षरांतलो अकार हांव (गीता १०.३३). वाङ्मयाचें आदी बीज. (२) प्रणवाची पयली मात्रा. (३) नकारार्थक - नेति नेति - सुचोवपी. (४) शिव, ब्रह्मा, वायु आनी वैश्वानर.

> अः शिखायां सिद्धमन्त्रे ग्रग्राहेऽ कें रथार्वणि ।
> चक्रे कुक्कुटमूर्ध्नीन्दुबिम्बे ब्रह्मेशविष्णुषु ।।

(नानार्थमंजिरी)

अर्थ— ज्वाळा, मंत्र, पावस, रथाचो घोडो, चक्र, कोंब्याची तकली, चंद्रबिंब, ब्रह्मा, शिव, विष्णु हे 'अ' चे अर्थ जावन आसात.

'अ' चे रचणुकेविशीं वर्णोद्धारतंत्रांत असो उल्लेख आसा :— एक उबी आडी आनी तिका दोन आड्यो फुटटात. एक बागोवन वयर वता आनीं दुसरी बागोवन सकयल येता. सनपयलीं चवथ्या शेंकड्यांत ब्राह्मी लिपीपसून आयचे देवनागरी लिपीमेरेन वेगवेगळ्या शेंकड्यांत 'अ' च्या रुपाचो बदल जालो तो असो :—

तंत्रशास्त्राप्रमाण 'अ' अक्षरांत ब्रह्मा, विष्णु, शिव आनी तांच्यो शक्ती आस्पावतात.

अ+उ+म् मेळून ओंकार जाता. ताचें पयलें बीज 'अ' हें जावन आसा. चित्ताच्या एकाग्रतेखातीर ताचो जप करतात.

- कों. वि. सं. मं.

अकबर: (जल्मः १५४२, उमरकोट-सिंध; मरण : १५ ऑक्टोबर १६०५, आग्रा).

अकबर

भारताचो तिसरो मोगल सम्राट. ताचें पुराय नांवः जलालुद्दीन मुहम्मद अकबर. आवयचें नांव हमिदाबानू. ताचो बापूय हुमायूँ हाका अफगाणचो शेर शाह हाणें दिल्लीच्या राजासनावेल्यान निखळायल्ल्यान तो इराणाक पळून गेल्लो. तीन वर्सां पिरायेच्या अकबराचो सांबाळ ताच्या बापोलयान केलो. १५५५ वर्सा हुमायूँन हिंदुस्तान जिखलें आनी तो परत सत्तेर आयलो. १५५६ वर्सा हुमायूँ भायर पडलो तेन्ना अकबर चौदा वर्सां पिरायेचो आशिल्लो. अकबराचो गुरु सरदार बहरामखान हाणें हुमायूँच्या मर्णाउपरांत अकबराक दिल्लीचे गादयेर बसयलो आनी अकबराचो प्रतिनिधी म्हूण स्वता राजकारभार पळोवपाक लागलो.

अकबराच्या राज्याचो विस्तार असो जालोः १५५६ — राज्यप्राप्ती. हेमूचेर पानीपताक जैत. १५५७ — पंजाबचेर घुरी. सिकंदरशहा शरण आयलो. १५६० — बहरामखानाचें बंड मोडून काडलें. १५६४ — चुन्नार घेतलें. १५६५ — आग्र्याचो किल्लो बांदपाक सुरवात. १५६८ — चितोड घेतलें. १५७२ — गुजरातचेर घुरी. १५७५ — बंगाल आनी बिहार शेकातळा हाडलीं. १५७६ — मेवाडचो राजा राणा प्रतापसिंह हाचेर घुरी. १५७७ — ओरिसांत दाऊदखानाचें बंड मोडलें. १५८२— आपलो भाव हकीम हाचेर जैत. १५८७ — काश्मीर जिखलें. १५८८ — सिंध प्रांत आपल्या राज्याक जोडलो. १५९४- कंदाहार जिखलें. १५९६- अहमदनगरचेर घुरी. वऱ्हाड घेतलें. १६००- अहमदनगर जिखलें. १६०५ मेरेन अकबराच्या साम्राज्याचो विस्तार हिंदु कुश ते गोदावरी न्हंय आनी बंगाल ते गुजरात मेरेन पातळ्ळो.

मोगल साम्राज्याची बुन्याद घट करपी ह्या राजाचें भुरगेपण खूब कश्ट आनी दगदगांत गेलें. तरी आसतना फुडारांक एक कुशल प्रशासक म्हूण अकबर बादशाह नामनेक पावलो. ताणें आपल्या साम्राज्याचे १५ विभाग

करून सगळ्यांक समान राज्यवेवस्था सुरु केली. शेतवडीक उत्तेजन दिवप, वसुलाची वेवस्था पध्दतशीर दवरप आनी काटकसरीन खर्च करप हें ताचे राजवेवस्थेचें खाशेलेपण. सबंद लश्करी पुनर्घटना करून मनसबदारी पध्दत ताणें सुरू केली. लोकांची अर्थीक, समाजीक आनी धर्मीक उदरगत जावंची म्हूण ताणें जायते कायदे केले. त्या कायद्यांची अंमलबजावणी वेवस्थित जावंची म्हूण अधिकारी नेमले. दिसाचीं सुमार १५–१६ वरां तो राज्याचो कारभार पळोवपांत सारतालो. हिंदूंक त्रास जाता म्हूण तांचेवेले जझिया कर आनी यात्रा कर ताणें रद्द केले. आपल्या साम्राज्य थापणुकेवेळा ताणें हिंदू धर्म–संस्कृतायेचो आदार आनी रजपुतांचो सल्लो घेतलो. हिंदूंविशीचें ताचें धोरण उदारपणाचें आशिल्लें.

१५६२ – १५७० ह्या काळांत तो कांय रजपूत राजकुंवरींकडेन लग्न जालो. ताणें कांय रजपुतांक म्हत्वाच्या मनसब खात्यांत आनी तहसील खात्यांत मुखेली म्हूण नेमले. हिंदू रजपूत अकबराचे निश्ठावान सेवक जाल्ले. हिंदुस्थानाक आपलो देश मानपी हो पयलोच मुसलमान बादशाह. सगळे धर्म एकठांय करून एक व्यापक धर्म निर्माण करपाची ताची इत्सा आशिल्ली. ताका अनुसरून १५८१ वर्सा ताणें 'दीने इलाही' हो सगळ्या धर्मांतल्या वेंचीक तत्त्वांचेर आदारित असो नवो धर्मपंथ निर्माण केलो. 'दीने इलाही' हाचो अर्थ 'देवाचो धर्म'. ताका 'तौहीदे इलाही' (एकेश्वरी धर्म) अशेंय म्हण्टात.

नवरोजासारके कांय पारशी सण तो मनयतालो. तो सूर्याचीय उपासना करतालो. जैन धर्माचो ताचेर प्रभाव पडिल्लो. पूण हिंदू धर्माचो चड. हिंदूच्या दिवाळेसारक्या परबेंत तो खोशयेन वांटो घेतालो. ताणें आपल्या राजवटींत साहित्य, संगीत आनी कला हांची खूब उदरगत केली. तानसेन, बाबा रामदास, बैजू बावरा हे नामनेचे गवय आनी फैझी, अबुल फजल, बदायूनी, बिरबल, तोडरमल, मानसिंग सारकील्या नामनेच्या पंडितांक ताणें आपल्या दरबारांत आलाशिरो दिलो. ताणें फारसी आनी संस्कृत साहित्य-निर्मणेच्या वावराक खूब उर्बा दिली. अथर्ववेद, भगवद्‌गीता, रामायण, महाभारत, हरिवंश, लिलावती, पंचतंत्र ह्या संस्कृत ग्रंथांचे ताणें विद्वानांकडल्यान फारसी भाशेंत अणकार करून घेतले. निजामुद्दीन, बदायूनी ह्या इतिहासकारांनी फार्सी भाशेंत इतिहास बरयले. अकबराचे जिणेचेर बरयल्लो अबुल फज्ल हाचो 'अकबरनामा' हो ग्रंथ खूब नांवाजल्लो आसा. तुलसीदास, सूरदास, रहीम, रसखान, बिरबल आनी भक्तीपंथाचो म्हान फुडारी विठ्ठलनाथ हे म्हान कवी ताच्या काळांत जावन गेले.

शिक्षणाच्या मळार अकबरान केल्लो वावर मोलाचो. इस्लामी धर्माचो शिक्षणाचेर आशिल्लो प्रभाव ना करपाक ताणें अभ्यासक्रमांत नीतिशास्त्र, गणित, शेती, भूमिती, ज्योतिषशास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहास, संस्कृत हे नवे विशय सुरु केले. तशेंच हिंदू–मुसलमानांक एकेच शाळेंत शिकपाची वेवस्था केली. ताणें सुलेखनकलेक उत्तेजन दिलें. त्या काळांत प्रचारांत आशिल्ल्या सुलेखनकलेच्या आठ प्रकारांतलो 'नस्तअलीक' हो प्रकार ताचे आवडीचो आशिल्लो. चित्रकला, शिल्पकला, वास्तूकला हांचीय ताचे मुर्त्तींत खूब उदरगत जाली. १५७५ वर्सा ताणें फत्तेपूर सिक्री हांगा 'इबादत-खाना' (प्रार्थना घर) बांदलो. वास्तुकलेक उत्तेजन दिवपाखातीर ताणें एक वेगळेंच खातें उगडिल्लें. ताच्या काळांत बांदिल्ल्या वास्तूंत हिंदू आनी इराणी पध्दतीचो सुंदर मिलाफ दिसता. देखीक: जोधाबाईचो महाल, सती बुरुज, जहांगीर महाल.

– कों. वि. सं. मं.

अकादेमी: पूर्विल्ल्या ग्रीस देशांत नामनेचो ग्रीक तत्त्वज्ञ प्लॅटो (४२७–३४८, इ.स.प.) हाणें थापणूक केल्ल्या विद्यापीठाक 'अकादेमी' अशें म्हण्टात. अथेन्स शारा लागसार अकादमस नांवाचें एक उद्यान आसा. तातूंत सुमार ३८७ इ.स.प. प्लॅटोन आपल्या विद्यापीठाची थापणूक केली. तें 'अकादेमी' ह्या नांवान नामनेक पावलें. 'अकादेमी' हें नांव 'अकादमस' ह्या ग्रीक वीराच्या नांवावेल्यान घेतलें अशें म्हण्टात. प्लॅटोच्या विद्यापीठाची सगळ्याक नामना जाली आनी हेर देशांतलेय विद्यार्थी थंय शिकपाखातीर येवंक लागले. प्लॅटोच्या काळांत ॲरिस्टॉटल हाणेंय वीस वर्सां अकादेमींत मोलाचो वावर केलो. हे अकादेमींत तत्त्वज्ञान, गणितशास्त्र, सृश्टशास्त्र आनी राज्यशास्त्र हे विशय शिकयताले.

अकादेमीचो इतिहास चार काळखंडांत वांटून गेला: **(१) पोरनी अकादेमी:** (इ.स.प. ३४७–२६४) ह्या पयल्या काळखंडांत स्प्यूसिपस, झीनॉक्राटीझ, पॉलेमो आनी क्रेटीझ हे अकादेमीचे 'स्कॉलर्स' (पीठमुखेली) जावन गेले. **(२) मदली अकादेमी:** (इ.स.प. २६०–१६०) ह्या काळांत आर्केसिलॉस ह्या पीठमुखेल्यान अकादेमीच्या तत्त्वज्ञानाक वेगळेंच मोडण दिलें. **(३) नवी अकादेमी:** (सुमार इ.स.प. १६०-१००) अकादेमीच्या इतिहासांत आनीक एक नवो काळखंड सुरु करपाचो भोवमान अधिपती कार्नीआडीस हाका फाव जाता. कार्नीआडीस हाणें आपल्या व्याख्यानांवरवीं सुशिक्षित रोमन लोकांक ग्रीक तत्त्वगिन्यानाची वळख करुन दिली. **(४) निमणी अकादेमी:** (इ.स. ५२९ आदलो काळ) अकादेमीचो निमणो काळखंड खूब लांब आसा. ॲंटायओकस, प्लूटार्क, सायरीनियस, प्रॉक्लस, डार्मेशियस अशीं ह्या काळांतल्या अकादेमीच्या कांय कुलगुरुंचीं नांवां जावन आसात. अकादेमीचो निमणो पीठमुखेली डार्मेशियस हाचे कारकिर्दींत इ.स. ५२९ वर्सा जस्टिनियन ह्या रोमन सम्राटान सगळीं ख्रिम्चनेतर विद्यापीठां बंद करपाचो हुकूम काडलो. ताका लागून प्लॅटोची अकादेमी बंद जाली, आनी अशे तरेन पूर्विल्ल्या ग्रीक तत्त्वगिन्यानाचो अंत जालो.

संवसारांतली सगळ्यांत नामनेची अकादेमी १६३५ वर्सा पॅरीस हांगा 'आकादेमी फ्रांसेंझ' ह्या नांवान सुरु जाली. हे अकादेमीचो उद्देश फ्रेंच भाशेचो अभ्यास आनी उदरगत करून कला आनी शास्त्र हांची फ्रेंच भाशेंतल्यान प्रगती करप हो आशिल्लो. १८१६ वर्सा हे अकादेमीच्यो पांच शाखा जाल्यो. त्यो अश्यो– भाशा, ललित वाङ्‌मय, भौतिकशास्त्रां, कला आनी नीतिशास्त्र आनी राज्यशास्त्र. फ्रेंच अकादेमीच्या ४० वांगड्यांक 'अमर' ही भोवमानाची पदवी दितात.

इंग्लंडांतली सगळ्यांत पोरनी अकादेमी 'रॉयल सोसायटी' १६६२ वर्सा भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासाखातीर स्थापन जाली. १७५४ वर्सा 'रॉयल अकादेमी ऑफ आर्टस्' ही अकादेमी चित्रकला, शिल्पकला आनी स्थापत्य हांच्या अभ्यासाखातीर स्थापन जाली. मानव्यविद्येच्या अभ्यासाखातीर ब्रिटीश अकादेमी १९०२ वर्सा स्थापन जाली. 'ॲकॅडेमी ऑफ आर्टस् ॲंड लेटर्स' ही अमेरिकेंतली साहित्य, संगीत आनी चित्रकला ह्या मळावेल्या नांवाजल्ल्या कलाकारांची व्हडली संस्था आसा. अश्यो आनी हेर जायत्यो अकादेमी सगळ्या प्रगत देशांत स्थापन जाल्ल्यो आसात.

स्वतंत्रतायेउपरांत भारत सरकारान कला, साहित्य, संस्कृताय, नाटक, संगीत हांकां उत्तेजन दिवपाखातीर तीन अकादेमींची थापणूक केली. **(१) संगीत नाटक अकादेमी (१९५३):** नृत्य, नाटक, चित्रपट आनी संगीत ह्या कलांक उत्तेजन दिवपाखातीर आनी भारतीय सांस्कृतिक एकचार सावपाच्या हेतान हे अकादमीची थापणूक जाली. हे अकादेमीच्या वावराचें स्वरूप अशें: प्रादेशिक संस्थ्यांच्या कार्यावळींनी एकसुत्रीपण हाडप, संशोधनाक उत्तेजन दिवप, उत्सव आनी कार्यावळी घडोवन हाडप, चर्चासत्रां घेवप. **(२) साहित्य अकादेमी (१९५४):** साहित्य अकादेमी मार्च, १९५४ वर्सा स्थापन जाली. उर्बा दिवपाखातीर साहित्य अकादेमी भारतीय बरोवप्यांक पुरस्कार आनी मानचिन्हां दिता. भारतीय भाशांतल्या आयच्या ग्रंथांची वळेरी तयार करप, संस्कृत साहित्य (महाकाव्यां आनी पुराणां) उजवाडावप, एके भाशेंतलें साहित्य हेर भाशांनी अणकारप असो वावर अकादेमीन हातांत घेतला. दर वर्सा उजवाडाक येवपी दरेक भाशेंतल्या बऱ्यांतल्या बरे साहित्यकृतीक अकादेमी २५,००० रुपयांचो पुरस्कार दिता. **ललित कला अकादेमी (१९५४):** हे अकादेमीची थापणूक ऑगस्ट, १९५४ त जाली. अकादमीचो मुखेल वावर चित्रकला, शिल्पकला, स्थापत्य आनी हेर कला

[illegible] अभ्यासाक आनी संशोधनाक उत्तेजन दिवप हो जावन आसा. ह्या [illegible] एकसूत्रताय हाडप. कलेविशीं [illegible] कलाकृतींची राष्ट्रीय प्रदर्शना घडोवन हाडप [illegible] भारतीय चित्रा आनी चित्राचीं पोस्टकार्डां [illegible] अकादेमीन उजवाडायल्यांत

हर एका राज्यांत त्या त्या राज्याची भास आनी ते भाशेंतले साहित्य, [illegible] उदरगत करपाखातीर अकादेमीची थापणूक केल्ली आसा. गोयांत कोंकणी भास, साहित्य आनी संस्कृताय हांची उदरगत करपाखातीर *'गोवा कोंकणी अकादेमी'* (*) सरकारान घडयल्या. तशेंच गायन, नृत्य, नाट्य, वाद्य ह्या कलाप्रकारांचो अभ्यास जावंचो म्हूण [illegible] (*) घडयल्या. तेचपरी मराठी भास आनी साहित्य हांची उदरगत करपाक 'गोमंतक मराठी अकादेमी' वावुरता.

— कों. वि. सं. मं.

अकाली: एक शीख धर्मपंथ. 'अकाल' म्हळ्यार जाचेर काळाचो लेगीत शेक चलना असो— म्हळ्यार परमेश्वर. ह्या परमेश्वराची उपासना करपी ते 'अकाली'. शीख धर्मांत ह्या शब्दाक खाशेलें म्हत्व आसा. धर्मीक नदरेन पळेल्यार हो पंथ कर्मठ आसून राजकी नदरेन तो जहालमतवादी जावन आसा. गुरु नानकदेव हाणें कालातीत परमेश्वराची उपासना 'अकाल' ह्या नांवान प्रचलित केली. "जातीपातीचीं, धर्माचीं आनी देशाचीं बंधनां मानीनासतना समेस्त लोकांचेर मोग करचो. तांकां विरोध करीनासतना इश्टागतीन वागचें. कारण, सगळी मनीसजात त्या अकाल पुरसाचीच संतती आसा", असो उपदेश गुरु नानक हाणें केलो. 'अकाल सत् श्री अकाल' ही ह्या पंथाची घोशणा आसा.

हीच परंपरा फुडें चलोवन शिखांचो सवो गुरु हरगोविंद हाणें अकाली पंथाची स्थापना केली. ताणें अमृतसरच्या भांगरा मंदिरामुखार अकालतख्त स्थापन केलें. ताका 'अकाल बुंग' अशें नांव आसा. 'बुंग' म्हळ्यार जाचेर घुमट आसा अशें एक महाभवन. ह्या अकालबुंगांत अकाली लोकांच्यो गुप्त बसका जावपाक लागल्यो. तातूंत जे थाराव जाताले तांकां गुरुमतां म्हळ्यार गुरुचो 'आदेश' अशें मानताले. धर्मीक सुवाळ्यांच्या स्वरूपांत अकाली दलाचीं थंय खूब संमेलनां भरतालीं. पूण तांचो मुखेल उद्देश मोगलांच्या अत्याचारांपसून लोकांचें रक्षण कशें करप, होच आसतालो. ह्याच कारणाक लागून अकाली चळवळीक राजनितीक वळण लागलें. जो नामवाणीचो प्रेमी, त्यागी आनी विरक्त, अशा मनशाकूच अकालबुंगाचो वांगडी जावपाचो अधिकार आशिल्लो. अकाली लोक शूर, निर्भय आनी स्वतंत्र आसताले. भुरगीं, जाण्टे, दुबळे आनी बायलो हांची राखण करप होच आपलो धर्म अशें ते समजताले.

१६९९ त गुरु गोविंदसिंह हाणें 'खालसा पंथ' स्थापन केलो. फकत अकाली लोक त्या पंथाचे अनुयायी आशिल्ले. औरंगजेबाच्या अत्याचारांक तोंड दिवपाक अकाली लोक सेनादलाच्या स्वरूपांत संघटित जाले. निळें वस्त्र आनी पांच ककार :— कच्छ, कडा, कृपाण, केश, कंघा धारण करपाची गुरुन तांकां आज्ञा केली. तांच्या लश्करी बाण्याक लागून तांकां 'निहंग' अशेंय म्हण्टाले. 'निहंग' ह्या फारसी शब्दाचो अर्थ निर्भय असो आसा. शिखांच्या इतिहासांत अकालींनी केल्ली कामगिरी म्हत्वाची. निहंग ब्रह्मचारी वृत्तीन रावताले. ते दलित—दुबळ्यांची राखण करताले आनी शीख धर्माचो प्रचारुय करताले. ते सदांच भोंवडेर आसताले. तांची ही पक्षीवृत्ती पळोवन कांय लोक तांकां 'विहंग' (सुकणें) अशेंय म्हण्टाले. अफगाणांच्या धुस्पांक तोंड दिवप आनी अत्याचारी टोळ्यां पसून हिंदू बायलांची राखण करप हें तांचें दिसपट्टें कार्य जाल्लें.

महाराजा रणजितसिंह (इ.स. १७८०–१८३९) हाच्या काळांत अकाली सेनादल भरभराटीच्या तेंगशेर पावलें. अकाली सैन्याच्या बळाचेरूच मुलतान, काश्मीर, अटक, नौशेरा, जमशेद, अफगाणिस्तान हांगा रणजितसिंहान आपलो राज्यविस्तार केलो. त्या वेळार फुलासिंग हो अकालींचो फुडारी आशिल्लो. इ.स. १८०९ त अमृतसर हांगा मेटकाफ हांच्या सैन्याचेर तो आपल्या दळासयत तुटून पडलो आनी ताका लागून नामनेक पावलो. इ.स. १८१८ त वेढ्यांत सांपडिल्लो मुलतानचो किल्लो ताणें मोटो पराक्रम करून सर केलो. ताचो हो पराक्रम पळोवन रणजितसिंहान ताका सिंध वेगणांत मुखेल अधिकारी म्हूण नेमलो. फुडें १८२३ सालांत तेरीच्या लडायेंत हाणें आपल्या दळासयत युसुफझईचेर धुरी घाली. युसुफझईचो पराभव जालो खरो पूण फुलासिंगाक ह्या झुजांत मरण आयलें.

शीख गुरुंनी आपल्या धर्माच्या प्रसाराखातीर जायतीं गुरुद्वारां स्थापन केल्लीं. तांच्या चरितार्थाखातीर रणजितसिंहान व्हडल्यो—व्हडल्यो जहागिऱ्यो लावन दिल्ल्यो. इंग्लेज राज्यांत ह्या जहागिऱ्यांचे अधिकार जांच्या हातांत आशिल्ले, तातूंतले चडशे महंत फुडें वायट कर्तुपां करपाक लागले. ताका लागून गुरुद्वारां हीं अनीतीचीं आगरां जालीं. अशा महंतांच्या हातांतल्यान गुरुद्वारांचो उद्धार करपाखातीर १९२० सालांत अकाली तरनाट्यांनी आपलें नवें सेनादल संघटित केलें. तांणी मठांतसून वायट करण्यो करपी महंतांक धांवडायले आनी मठ आपल्या ताब्यांत घेतलो. ह्या वावरांत कितल्याशाच अकाली वीरांक आत्मबलिदान करचें पडलें. ब्रिटीश सरकारान सुर्वेक महंतांक बरीच मदत केली, पूण निमणें अकाली दलानूच जैत जोडलें. सन १९२५ मेरेन सगळीं गुरुद्वारां शिरोमणि गुरुद्वारा कमिटीच्या शेकातळा आयलीं. ह्या वावरांत महात्मा गांधीची खूब मदत जाली. भारतीय काँग्रेसीनूय अकाली आंदोलनाचो पुरस्कार केलो.

१९२५ त ब्रिटीश सरकारान गुरुद्वारा कायदो काडलो. ताका अनुसरून १९२६ त गुरुद्वाराप्रबंधक समितीची पयली व्याप्ती थारायली. हे समितीचें मुखेल कार्य गुरुद्वारांची देखरेख, धर्मप्रचार, विद्याप्रसार हें जावन आसा. शिरोमणि गुरुद्वाराप्रबंधक समितीपरस वेगळें अशें एक केंद्रीय शिरोमणि अकाली दल अमृतसर हांगा स्थापन जालां. ताचे जथे दरेक जिल्ह्यांत गुरुद्वारांची वेवस्था आनी लोकसेवा हो वावर करतात.

फुडें कांय काळाउपरांत अकाली दलाचें रुपांतर मास्टर तारासिंगाच्या फुडारपणाखाल एका राजकीय पक्षांत जालें. सुर्वेक ह्या पक्षान महात्मा गांधीच्या असहकार चळवळींत सक्रीय वांटो घेतलो. हालींच्या काळांत, अकाली दलान भाशावार प्रांतरचनेच्या तत्त्वाक आदारून स्वतंत्र पंजाबी सुभ्याची म्हळ्यार पंजाब राज्याची पोटतिडकेन मागणी केली. तेखातीर आंदोलन करून १ नोव्हेंबर १९६६ ह्या दिसा आपलें उद्दिष्ट प्राप्त करून घेतलें. उपरांत संत फत्तेसिंगाच्या फुडारपणाखाल अकालींनी चंदीगढ हें राजधानीचें ठिकाण पंजाबाक मेळचें म्हूण खर आंदोलन करून २९ जानेवारी १९७० ह्या दिसा आपली मागणी मान्य करून घेतली.

— कों. वि. सं. मं.

अकोला: महाराष्ट्र राज्यांतल्या, विदर्भ भागांतल्या अकोला जिल्ह्याचें मुखेल थळ. मोर्णा न्हंयच्या अस्तंत देगेचेर अकोला शाराचो पोरनो वाठार वसला आनी उदेंत देगेचेर ताजनापेठ हो नवो वाठार वसला. लोकसंख्या २,२५,४१२ (१९८१) आनी क्षेत्रफळ २०.८८ चौ. किमी. हवामान विशम आनी सुकें.

अकोला शाराविशीं ह्यो दंतकथा आसात: अकोलसिंग नांवाच्या रजपूत सरदारान अकोला शाराची वसणूक केली. आइन–इ–अकबरीत, अकोला हें नरनाळा सरकाराचें परगणा आशिल्लें शार असो उल्लेख मेळटा. ह्या शारांत औरंगजेबाच्या काळांतले शिलालेख मेळटात. १८५३ वर्सा ब्रिटिशांनी हें शार निजामाकडल्यान हाताशिल्लें. फुडें १८६८ पसून ह्या शारांत नगरपालिका जावन शाराची उदरगत जायत गेली.

वेपारीपेठ म्हूण ह्या शाराक खूब म्हत्व. मुंबयच्यान विदर्भ वाठारांत येवपी मालाची ही पयली उतारपेठ. तेचपरी कापसाची ही व्हड पेठ. ह्या शारांत कापसाच्यो बियो काडून गठ्ठे बांदप, शिमिटाच्यो फरशो तयार करप, लोखणी वस्तू, लांकडाचीं खेळणीं, शाबू, विडयो, प्लास्टिक आदींचे कारखाने आसात. हांगा तेलाचे घाणे आनी गिरणी आसात.

मुंबय ते कलकत्ता आनी खांडवा ते हिंगोली ह्या रेल्वेमार्गावेलें, तेचपरी मुंबय ते कलकत्ता ह्या म्हामार्गावेलें हें स्थानक. महाराष्ट्रांतल्या

हेर सगळ्या मुखेल शारांक हें शार रस्त्यांनी जोडलां.

१९२० वर्सासावन राष्ट्रीय शिक्षणाखातीर नामनेक पाविल्लें 'टिळक राष्ट्रीय सरस्वती मंदिर', जायत्यो माध्यमिक शाळा, वेवसायीक आनी उद्येगीक शिक्षणाच्यो संस्था, मानव, विज्ञान, वाणिज्य, कायदो, कृषी, शिक्षणशास्त्र, आयुर्वेद, होमिओपथी आदीचीं महाविद्यालयां हांगा आसात. १९६९ वर्सा स्थापिल्लें पंजाब कृषी विद्यापीठ हांगा आसा. अकोला शारांतलें साक्षरतेचें प्रमाण ४८% आसा. हांगा तीन व्हड ग्रंथालयां आसात. तशेंच चार सातोळीं आनी दोन नेमाळीं हांगाच्यान उजवाडाक येतात.

–कों. वि. सं. मं.

अक्कलकोटकर स्वामी: (जल्म: ? – समाधी १८७८).

जाका दत्ताचो अवतार मानतात असो एक सत्पुरुष. दत्तसंप्रदायाच्या इतिहासांत हाका म्हत्वाची सुवात आसा. हाचे सुरवातीचे जिणेविशीं कांयच माहिती मेळना. १८५७ त तो अक्कलकोट हांगा आयलो आनी अखेरमेरेन थंयच रावलो. लोक ताका अक्कलकोटचे स्वामी ह्याच नांवान वळखताले. एकदां कोणे तरी ताका ताच्या मूळ स्थानाविशीं जेन्ना प्रस्न केलो तेन्ना ताणें जाप दिली– ''आमी कर्दळीबनांतल्यान भायर सरुन बंगाल देश, गंगा–गोदातटाक हीं थळां भोंवत भोंवत निमाणे हांगा आयले.'' कर्दळीबनांतल्यान भायर सरले, हे ताचे सांगणेवेल्यान ताच्या भक्तांनी १४५८ वर्सा कर्दळीबनांत (श्रीशैल) निजानंदाक गेल्लो नरसिंह सरस्वतीच ह्या स्वामीच्या रुपान परत अवतार घेवन आयला अशेंच मतींत निश्चित केलें.

अक्कलकोटकर स्वामी

अद्भुतांच्यो लिला आनी चमत्कार हांणी ताची जीण पुराय भरल्या. ताचें उलोवप–वागप एकेकदां ल्हान भुरग्यासारकें आनी एकेकदां पिशांसारकें आसतालें. शेंकड्यांनी भावीक लोक ताच्या दर्शनाखातीर येताले. तातूंत राजे-म्हाराजे हांचोय आस्पाव आसतालो. तो कोणाच्याच प्रस्नांक सारकी जाप दिना आशिल्लो. ताणें केल्या वावराक लागून महाराष्ट्रांत वत्त उपासनेचो प्रसार मोट्या प्रमाणांत जालो. स्वामीचें एक आवडीचें भजन आशिल्लें:–

शिव हर शंकर नमामि शंकर
शिवशंकर शंभो
ये गिरिजापति भवानिशंकर शंभो ।।
संतमहंतां होती भेटी
हरुषें नाचूं वाळवंटीं।

ध्यानस्त अवस्थेंत स्वामी विराट शिवाचें ध्यान करतालो अशें सांगतात. ताणें सबंद महाराष्ट्रांत गुरुसंप्रदाय वाडयलो. चैत्र वद्य शके १८०० दिसा तो निजानंदांत विलीन जालो. अक्कलकोट हांगा ताची समाधी आसा.

– कों. वि. सं. मं.

अक्रोड: (मराठी–अक्रोड; हिंदी–अखरोट; गुजराती–अखोट; संस्कृत–अक्षोट; इंग्लीश–वॉलनट; लॅटीन–जुग्लांस रेजिया; कुळ-जुग्लँडेसी)

हो व्हड, पानझडी, वासाळ आनी एकत्रलिंगी रुख. हो रुख मूळचो इराण देशांतलो. सद्या उत्तर भारतांत, दक्षिण युरोप, सिरिया आनी अमेरिका ह्या वाठारांनी अक्रोडाची लागवड करतात. भारतांत हो रुख हिमालय आनी आसाम हांगाच्या वाठारांत दिश्टी पडटा. काश्मीर, हिमाचल प्रदेश, पंजाब आनी उत्तर प्रदेश ह्या वाठारांनी ह्या रुखाची व्हड प्रमाणांत लागवड करतात.

ताची उंचाय २४–३० मी. आनी कांडाचो घेर ३–४ मी. आसता. साल गोबरी आनी ताचेर खांची आसतात. पानां एकाफाटल्यान एक, एकसंघ विशमदली आनी पिच्छाकृती (pannate), १५–३८ सेंमी. लांबायेचीं आसतात. ताळयेचे तेंगशेर ल्हान आनी पोपटी रंगाचीं फुलां येतात. लांब आनी हुमकळपी बारीक कणसांचेर पुं.–पुष्प येतात. तेचपरी सामक्या तोंकावेल्या ताळयेचे तेंगशेर १–३ स्त्री-पुष्प येतात. फळ पाचवें, लांबशें आनी वाटकुळें (पेरायेदें) आसता. फळांत भितर बी आसता. फळाची भायली साल दाट आनी घट्ट आसता. ताचें भितल्लें कवच घट्ट मिरयो पडिल्लें आनी दोन धांपणीं आशिल्लें आसता. ह्या कवचाभितर चार खंड आशिल्ली खावपाची बी आसता. धापयो दाट आनी वांकड्यो – तिकड्यो आसतात. भौगोलिक प्रसार आनी धापयांची लक्षणां हांचेवेल्यान अक्रोडांचे विंगड–विंगड प्रकार थारायल्ले आसात. तातूंत कागदी प्रकारच्या फळाक बऱ्यांतलें बरें फळ मानतात.

ह्या रुखाक गाळाची, खोल जमीन आनी सुमार ७५ सेंमी. पावस लागता. अति उश्ण आनी अति थंड हवामान आशिल्ल्या वाठारांत अक्रोडाचें पीक जायना. लागवडी उपरांत ८–१० वर्सांनी ह्या रुखाक फळां जातात. सप्टेंबर–ऑक्टोबर म्हयन्यांत फळां पिकतात. सुमार १०० वर्सांमेरेन ह्या रुखाक फळां लागतात. अक्रोडाची बी रुचीक बरी लागता. गोड खाणांत आनी आइस्क्रीमांत ही बी घालतात. तरन्या फळांपसून लोणचीं, मुरांबे, चटणी आनी सरबत करतात. पाचवे सालीच्या तेलांत अर्क काडून तातूंत फडकी घालून केंसांक लावपाचो कलप तयार करतात. अक्रोडाचीं पानां पुश्टीक, आकुंचन करपी आनी जंतूंचो नाश करपी आसात. झाडाची साल आनी पानां पुळयो, गंडमाळा, उपदंश (syphilis), इसब (eczema) हांचेर उपेगी पडटा. फळ संधिवाताचेर आनी बियांचें तेल पट्टकृमी (tapewom) चेर दितात. मलाया ह्या वाठारांत कळो आनी अमांश हांचेर बियांतल्या गरांचो उपेग करतात. बियांचें तेल खावपाक वापरतात. तेचपरी चित्रकाराचे रंग, वार्निश, शाबू हातूंत ताचो उपेग करतात. ताचें लांकूड सादारण घट्ट, आनी जड आसता.

– कों. वि. सं. मं.

अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशद:

(पळेयात कोंकणी साहित्य परिशद).

अगरताला:

सद्याच्या त्रिपुरा राज्याची आनी आदल्या टिपेरा संस्थानाची राजधानी. आसामाच्या काचार जिल्ह्यांतल्या स्थानकापसून त्रिपुरा प्रदेशाच्या उत्तर भागांतल्या धर्मनगरामेरेन रेल्वेचो फांटो आसा. थंयच्यान अगरताला मेरेन रस्तो आसा. तशेंच आसाम-अगरताला हो २०१ किमी. लांबायेचो त्रिपुरा प्रदेशाचो म्हत्वाचो रस्तो तयार जाल्ल्यान हो भाग भारतांतल्या उदेंत प्रदेशाकडेन पुरायेन जोडून गेला. भूंयमार्गान कलकत्ता सावन अगरताला १६८० किमी. पयस आसा आनी वायुमार्गान उदेंतेक ३१५ किमी. अंतराचेर आसा.

हांगाचें हवामान १०° ते ३०° से. आसता. लोकांची भास बंगाली आसून, चुबशे हिंदू लोक हांगा रावतात. १८७५ वर्सा सावन हांगा नगरपालिका आसा. मुळाव्यो तश्योच माध्यमिक शाळा, कलेच्यो शाळा, महाविद्यालयां, संस्कृत शाळा, सरकारी कार्यालयां आनी हेर संस्था आसात. हांगा 'उज्जयंत' नांवाच्या नव्या राजवाड्याभायर पोरन्या राजवाड्या लागसार आशिल्ल्या एका देवळांत, आवल्या राजघराण्याच्या कुलदेवतांचीं तरेकवार धातूंनी तयार केल्लीं रुपडीं आसात. हांगाचें

पोलो नवर हाजोव [illegible] असात वेगेर तर नवी वसणूक उवेंत वेगेर आसा

—कों. वि. सं. मं.

अगरवाडेकर, पुरुषोत्तम गोविंद: (जल्म १९३५, [illegible] –बार्देस; मरण: १४ नोव्हेंबर १९८१).

[illegible] मराठीत प्राथमिक शिक्षण घेतलें. 'गोंय [illegible] (Goa Organisation) हे [illegible] तो वांगडा आशिल्लो. ताणे [illegible] भूमिगत [illegible] तातीर ताका साडे स वर्सां बंदखणींची ख्यास्त भोगची पडली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो भोवमान केला.

– कों. वि. सं. मं.

अगरवाडेकर, महादेव फोटू: (जल्म: १९२४, शिवोली-बार्देस)

गोंयचो सुटके झुजारी. १९५० वर्सासावन तो आझाद गोमंतक दलाचो वांगडी आसलो. सुटकेझुजाऱ्यांक अन्न आनी रावपाक दिवप, तशेंच तांणी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करून हाडिल्लो दारुगुळो लिपोवन दवरप असलो वावर तो करतालो. ऑक्टोबर १९५५ ह्या वर्सा पोलिसांनी ताका धरलो आनी दोन वर्सां बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

अगरवाडेकर, वासुदेव सुखा: (जल्म : १८ जून १९४२, शिवोली–बार्देस).

गोंयचो सुटके झुजारी. १९५४ वर्सा सावन आझाद गोमंतक दल (AGD) हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. तो राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. १९५४ वर्सा ताका नारायण पार्सेकार हाच्या वांगडा धरलो आनी रोखडोच सोडलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

अग्निदिव्य: आदल्या काळांत भारत आनी हेर देशांनी उज्यावरवीं बायलांच्या सतित्वाविशीं आनी गुन्यावकारांच्या गुन्यावाविशीं परीक्षा घेवप हो प्रकार बरोच प्रचलित आशिल्लो. ह्या प्रकाराक 'अग्निदिव्य' अशें म्हण्टाले. हाका इंग्लीश भाशेंत ordeal अशें म्हण्टात. गुन्यावकाराक कायलींतल्या सळसळायिल्ल्या तेलांत हात बुडोवन भितर उडयल्ली वस्त काडूंक सांगताले, वा तापिल्लो हून लोखणाचो गुळो हातांत घेवंक सांगताले. ह्या दिव्यांत ताच्या हाताक कसलीच नखलामी जालीना तर तो मनीम निर्दोश अशें मानताले.

सुसंस्कृत समाजांत असामान्य बळग्याचें प्रदर्शन वा सत्याची पारख करून घेवपाची आसल्यार अग्निदिव्य करताले. तांड्य ब्राह्मणांत अग्निदिव्याची एक काणी आसा: दोन ब्राह्मणांभितर म्हान कोण हें सिद्ध करपाखातीर अग्निप्रवेश केलो. दोगांभितरलो वत्स हो ब्राह्मण एकय केंस जळनासतना उज्यांतल्यान सुखरूप भायर आयलो आनी श्रेष्ठ थारलो.

स म्हयने रावणाचे लंकेंत राविल्ल्यान सीतेच्या चारित्र्याविशीं रामान दुबाव घेतलो. सीतेक खूब दूख जालें. तिणे अग्निदिव्य करपाचें थारायलें. लक्ष्मणान तिचेखातीर चिता रचली. चितेक उजो लायतकच सीतेन, देव आनी ब्राह्मण हांकां नमस्कार करून निर्धारान म्हळें– ''हांव चारित्र्यान शुद्ध आसून लेगीत रामचंद्र म्हाका कलंकित समजता. तर हो लोकांसाक्षी अग्नी म्हजी सगळेतरेन राखण करतलो.'' अशें म्हणून तिणे ते भगभगपी चितेंत उडी मारली. त्याचवांगडा ते चितेंतल्यान मूर्तीमान अग्नी सीतेक हाताक धरून भायर घेवन आयलो आनी अशे तरेन ताणें सीता पवित्र आसा हें रामाक पटयलें. बायलांच्या सतीत्वाची परीक्षा घेवपाचो हो प्रकार भारतांत आनी हेरकडेन पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयला.

पूर्विल्ल्या काळांत लोखणाचो फाळ तापोवन तांबडोगुंज करताले आनी जे बायलेच्या चारित्र्याविशीं दुबाव आयला अशे बायलेक तो जिबेन चाटूंक लायताले. जर तिचें तोंड भाजलें तर ती कलंकित आनी भाजलेंना तर ती सती अशें मानताले.

आंध्र प्रदेशांत धर्मराजाचें एक देवूळ आसा. त्या देवळांत पांडव आनी द्रौपदी हांच्यो मूर्ती आसात. लागसारून सुमार स हात लांब आनी तीन हात रुंद अशें होमखण आसा. एका ठरावीक दिसा थंयचो पुजारी होमखणांतलो इंगळो आंगशांत बांदून तो आंगसो द्रौपदीच्या मूर्तीच्या कमराक बांवता. पूण तो आंगसो मात्तूय लासना अशें म्हण्टात. मागीर पुजारी मूर्तीवेलो एक फुलांचो तुरो त्या होमखणांत उडयता. त्या तुऱ्याक उज्याची मात्तूय झळ लागलीना म्हण्टकच मागीर तोच तुरो हातांत घेवन त्या होमखणांतल्यान चलत वता.

ओरिसांत चैत्र म्हयन्यांत अशेच तरेचे अग्निदिव्य सुवाळे जातात. रोग वा पीडेचें संकश्ट निवारण जावचें हो ताचे फाटलो हेत आसता. उदेंत लंकेंत पांडिरुप्प खेड्यांत हो सुवाळो व्हडा दबाज्यान मनयतात. कर्नाटकांत केसरकोड गांवांतले लोक अग्निदिव्य सुवाळो मनयतात. ते होमखणामुखार विष्णुभूत हे देवतेची थापणूक करतात. मुखेल पुरयत चुडटांनी आपलें आंग सजयता. मंत्र–तंत्र आनी हेर विधी जाल्याउपरांत कांय जाणांचेर अवसर येता. ते होमखणातल्यान चलून वतात. मागीर मुखेल पुरयत धांवत वचून त्या कोळशांचेर न्हिदता. हेर लोक ताका उबारून भायर हाडटात आनी अग्निदेवाची प्रार्थना करतात.

गोंयांत शिरगांवां वैशाख म्हयन्यांत लईराई देवीची जात्रा जाता. हे जात्रेचें खाशेलेपण म्हळ्यार पेटतें होमखण आनी ह्या होमखणांतल्यान चलत वचपी लईराई देवीचे 'धोंड'(भक्त). देवतेच्या गांवकार म्हाजनांतल्यान २२ 'गांवकार चौगुले' वेंचून काडटात. जात्रेच्या दिसांनी ह्या चौगुल्यांक देवतेचो कडक उपास करचो पडटा. चैत्रांतल्या एकादशीसावन चौगुल्यांचो उपास सुरू जाता तो जात्रा सोंपल्याउपरांत म्हळ्यार वैशाख शुध्द नमीदिसा सोंपता. ''हे देवी सायबिणी, म्हज्या मनांतलें कार्य पुराय कर, म्हजेर आयिल्लें संकश्ट पयस कर, म्हाका सुख दी, हांव तुजो धोंड जातां'' अशे तरेची वा हेर कसलीय आंगवण करून लोक देवीचे धोंड जातात. दादले–बायलो तेचपरी भुरग्यांक लेगीत लईराई देवीचे धोंड जावपाक मेळटा. आंगवण करीनासतना धोंड जावपाक मेळना. केल्ले आंगवणीक देवी पावताच असो भक्तांचो भावार्थ आसा.

कमरापसून धोंपरामेरेन घट्ट बांदून न्हेशिल्लें नवें करकरीत पुडवें, वयर बनियान, पांयांत नवीं जोतीं आनी हातांत तरेकवार रंगांचे सुती गोंडे लावन सजयल्ली बेताची बडी अशें दादल्या धोंडाचें न्हेसप आसता. धवेंफुल्ल णववारी कापड, गळ्यांत सोबित शाल, मानेर सोडिल्ले केंस, पांयांत चामड्याचें जोतें आनी हातांत बेताची बडी अशें बायलां धोंडांचें न्हेसप आसता.

धोंड सवळें खूब राखतात. जात्रेदिसा देवळाचे तळयेर वचून न्हातात. 'बोला पुंडलीक वरदा हरी विठ्ठल' असो जप करीत, बेताच्यो बडयो नाचयत, धोंड होमखणाक भोंवताडे काडटात आनी नाचतात. देवळांत कौल जाल्याबगर खंयच्याच धोंडाक उज्यांतल्यान वचपाक मेळना. 'सायबिणी अगीन हून' अशें म्हणत जण एकलो धोंड देवीकडे कौल मागता. मागीर तो कौल ते दाडेपोंदा धरतात. तेन्ना तांकां थंडी खावपाक लागता. एके तरेची शक्त तांच्या आंगांत येता. केन्ना काय उज्यांतल्यान वचूं अशें तांकां जाता. होमखणांतलीं लांकडां पुराय जळून वतकच ते सुवातेर तांबड्यागुंज धगधगीत पेटपी कोळशांची एक व्हड रास तयार जाता. धोंडांक वचपाखातीर राशींतल्यान एक वाट तयार करतात. हातांत बेत घेतिल्ले ते धोंड 'बोला पुंडलीक वरदा हरी विठ्ठल' अशें म्हणत धगधगीत कोळशांतल्यान धांवत वतात.

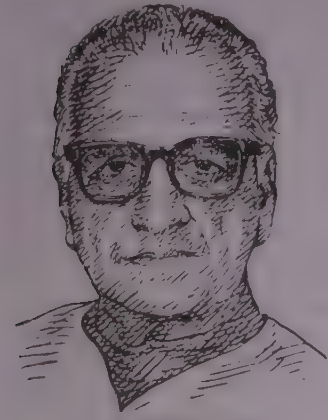
–कों. वि. सं. मं

पूरक नोंदी : धोंड, लईराई देवी

अग्नी, गोविंदराव (पंडीत): (जल्म : २० मे १९१५,

लोलयें-(काणकोण, गोंय).

एक नामनेचो गायक आनी संगीतकार. ताचो जल्म एका गौड सारस्वत ब्राह्मण घराण्यांत जालो. बापूय कीर्तनकार आशिल्ल्यान ताका ल्हानपणांतूच संगीताची गोडी लागली. बापायचें गायन आनी अभिनय हे गुण ताका जल्मताच लाबिल्ले. व्हड गवय जावपाचो हावेस ताणें ल्हानपणांतूच बाळगिल्लो.

पं. गोविंदराव अग्नी

गोंयचो नामनेचो गद्य नट, नटवर्य वसंतराव सावकार हांचे मध्यस्थीन रघुवीर सावकार हाचे 'रंगबोधेच्छु नाट्य समाज' हे नाटक मंडळींत १९३०त, ताणें प्रवेश मेळयलो. नाटक जाय तें शास्त्रीय संगीताचें मुळावें गिन्यान आनी अभिनयाचें शिकप रघुवीर सावकार हाचेकडल्यान घेतलें. ताका गायनाचें फुडलें शिकप दिवपाची तजवीज रघुवीर सावकार हाणें पाध्येबुवाचो शिष्य नीलकंठबुवा चिखलीकर हाचेकडेन केली. रंगमाचयेर 'संशय कल्लोळ' नाटकांतली साधूची भूमिका करून ताणें आपल्या नटाचे कारकिर्दीक सुरवात केली. उपरांत त्याच नाटकांतल्यो रेवती आनी आश्विनशेट ह्योय भूमिका ताणें केल्यो. ह्याच नाटकांतल्या जलशांतूय गावपाचो मान ताका फावं जालो. हे नाटक कंपनींत आसतनाच, वसंतराव सावकारान, जंय जंय कंपनीचो राबितो आसतालो थंय थंय गोविंदरावाच्यो मैफिली घडोवन हाडल्यो.

फुडें कांय वर्सां विष्णुपंत बोरकर हाचे प्रभात कंपनीतूय ताणें काम केलें. पूण नाटकांत कामां करून आपली गायनांतली उदरगत जावंची ना हें पळोवन गोविंदरावान कंपनी सोडली आनी म्हापशां येवन गायनाचो वर्ग चलोवपाक सुरवात केली. ह्याच काळांत ताचो आवाज फुटलो पूण उपाट रियाज करून ताणें तो परत मेळयलो. घराणेदार गुरुकडल्यान संगीतांतलें उंचेलें शिकप घेवपाची ताची इत्सा वाडत आशिल्ली. देखून तो मुंबय गेलो. थंय वसंतरावाचो भाव गोपीनाथ सावकार हाच्या यत्नांक लागून, आग्रा घराण्याचो खादीम हुसेन खाँ हाच्या हातासकयल गोविंदरावाची फुडल्या शिक्षणाची वेवस्था जाली. खाँ सायबाच्या मोलादीक मार्गदर्शनाखाल ताचो रियाज सुरू जालो. मे १९३८त तो खाँसायबाचो गंडाबंध शागीर्द जालो. उस्ताद खादीम हुसेन खाँ हाची तालीम गोविंदरावाक पुराय एक तप मेळ्ळी. थंय आसतनाच खाँसायब फैयाज हुसेन खाँ आनी आपल्या गुरुचो भाव उस्ताद अन्वर हुसेन खाँ हांच्याकडल्यानूय गोविंदरावाक गायनाचें मार्गदर्शन मेळ्ळें.

गोड गळो, लयकारी, तालाचें खोल गिन्यान, खाशेले शैलीन ख्याल प्रस्तुत करपाची पद्धत, विस्ताराची तांक ह्या सगळ्या गुणांनी गोविंदराव फिशाल जाल्लो. गुरुकडल्यान मेळयल्ल्या शिक्षणाक आपणाले प्रतिभेची जोड दिवन ताणें हेर गवयांच्योय लकबी आनी शैली आपणायल्यो. उपाट मेहनत करून शास्त्रीय संगीतांतलो एक नामनेचो गायक म्हूण ताणें नामना मेळयली.

कितल्याशाच मैफिलींनी ताणें गायनाचे कार्यक्रम आनी मैफिली सादर केल्यो. १९३८ सावन तो आकाशवाणीचो मान्यवर गावपी जावन आसा. तो एक ऊंच पांवड्यांची संगीत दिग्दर्शक आसून कितल्याशाच संगीत नाटकांचें दिग्दर्शन ताणें केलां. १९४४त, मुंबयत घी गोवा हिन्दु असोसिएनच्या बिल्डींग फंडाखातीर 'उद्याचा संसार' नाटकाखातीर ताणें संगीत दिग्दर्शन केलें. मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या कला विभागाखातीरूय ताणें खूब वावर केला. 'धरणीधर' ह्या मामा वरेरकर हाच्या नाटकाचें संगीत दिग्दर्शन ताणें केल्लें. १९५६–१९५९ ह्या काळांत घी गोवा हिंन्दु असोसिएशन–मुंबय हे संस्थेन जीं संगीत नाटकां सर्तींत सादर केलीं, तांचें पुराय संगीत–दिग्दर्शन ताणें समर्थपणान केलें. रेडिओ संगीत संमेलनांतल्यान दिल्ली, बडोवा, नागपूर, मद्रास, अमृतसर हांगा ताचे कार्यक्रम जाले. १९६५ वर्सा 'चमकला ध्रुवाचा तारा' ह्या गोपीनाथ सावकार हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या नाटकाचें संगीत दिग्दर्शन गोविंदरावान केलें आनी उपाट लोकप्रियता मेळयली. पं. गोविंदरावाचो जो मुखेल शिष्यवर्ग आसा, तातूंत अंजनीबाई लोलयेंकार, निर्मला गोगटे, कान्होपात्रा, रजनी जोशी, बकुल पंडित (अलकनंदा वाडेकर), प्रसाद सावकार, अरविंद पिळगांवकार हांचो आस्पाव जाता.

१९७२ सावन ताची मुंबय विद्यापीठांत संगीताच्या पदवी संपादन करपी अभ्यासक्रमांत अध्यापक म्हूण नेमणूक जाली. ताचे जायते भोवमान जाले. रंगमाचयेची सातत्यान २५ वर्सां सेवा केल्ल्याखातीर महाराष्ट्र राज्य सरकारान १९८०त, ताचो मानपत्र दिवन सत्कार केलो. गायनाचार्य वझे बुवाच्या नांवान दवरिल्लें अखिल भारतीय मराठी नाट्य परिशदेचें इनाम ताका १९८८त फाव जालें. १६ ऑगस्ट १९८८ ह्या दिसा गोमन्तक मराठी अकादमीन कलावंत भोवमान दिवन ताचो सत्कार केलो.

— रमेश सखाराम बरवे

अग्यारी (आतश बेहेराम)

अग्यारी (आतश बेहेराम): पारशी धर्मियांच्या उज्याच्या मंदिराचें नांव.

पारशी लोक हे आर्यांचे इराणी शाखेचे वंशज जाल्ल्याकारणान आर्य लोकांवरीच तांकां सूर्य आनी अग्नी (उजो) हांच्याविशीं पूज्यभाव आसा. देवाची प्रार्थना लेगीत ते लोक उज्याम्हऱ्यांत रावन करतात. उजो एकसारको पेटोवन दवरपाखातीर पारशी लोक मंदिरं बांदतात. ह्या उज्याच्या मंदिरांक अग्यारी, आतश बेहेराम, आतश अद्रान, आतश दादगा, आतशखाना अशीं नांवां आसात. तातूंत आतश बेहेराम हें सगळ्यांत व्हड. हातूंतलो उजो सिद्ध करपाक एका वर्सापरस चड काळ मेरेन विधी करचे पडटात. आतश अद्रान सिद्ध करपाक मात चार दीस पुरो जातात. अग्यारी (उज्याघरां) हीं सगळ्या मंदिरांत उण्या पांवड्याचीं मानतात. पूण जंय पारशांची थोडी-भोव वसती आसता, थंय अग्यारी आसताच.

'आतश दादगा' हो पारशांच्या घरांतलो उजो. पारशी जेन्ना घर बदलतात तेन्ना 'आतश दादगा' आपल्या वांगडा घेवन वतात आनी तो केन्नाच पालवचो न्हय हाची जतनाय घेतात. हातूंतल्या उज्याचे पूजेखातीर 'दस्तुर' (पुरोहित) वा गृहस्थी वचूंक शकता. पूण 'आतश आदराँन' आनी 'आतश बेहेराम' हातूंतल्या उज्याकडेन सेवेक नियुक्त केल्ल्या वस्तुराबगर आनीक कोणाकूच वचपाचो अधिकार ना. अग्यारींतल्या उज्याचें दर्शन हेर धर्मांतल्या लोकांक घेवपाक मेळना. भारतांत आठ आतश बेहेराम आसात. तातूंतले चार मुंबयत आसा. पयलो आतश बेहेराम उदवाड्याक सुमार १७४२ वर्सा बांदलो. दुसरो नवसारी हांगा १७६५ वर्सा बांदलो. तिसरो १७८३ वर्सा दादाभाई नोशीरवानजी हाणें कदमी पारशांखातीर मुंबयत बांदलो. चवथो बाई जाईनीन १८२३ वर्सा सुरतेक शाहनशाही पारशांखातीर बांदलो. सुरत हांगा कदमी पारशांखातीर पेस्तनजी काळाभाई वकील हाणें १८२३ वर्सा पांचवो बांदलो. बमनजी, रस्तमजी आनी अर्देसर हरमजी वाडिया ह्या तीन भावांनी १८३० वर्सा शाहनशाही पारशांखातीर सवो बांदलो. सातवो आनी आठवो अनुक्रमान १८४५ आनी १८९७ वर्सा मुंबयत बांदलो.

आतश बेहेरामचो उजो सिद्ध करपाचो विधी एकदम कठीण आसून तो उजो एक हजार अग्नींपसून तयार करपाचो आसता. पयलीं फुडें दिल्ले सोळा अग्नी वेगवेगळ्या सुवातींतल्यान जमयतात :– प्रेतदहनाचो

अग्नी, रेतारी, राजा, कुंभार, विटो करपी, तांबट, शेट, टांकसाळवालो, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] भाटी, सुतारी, धनगर पुरोयत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विजेचो अशे ते एकूण मोळा जातात हातूंतलो प्रत्येक अग्नि शुद्ध करून घेतात. तो सिद्ध जावपाक एक म्हयनो ते दोन म्हयने इतलो काळ लागता.

तो तयार जातकच चांदीच्या वा काशाच्या पेल्यांत घालून एका [illegible] वेदीचेर दवरतात. जे कुडींत हो उजो दवरपाचो आसता, ते कुडींत वण्टीर एक तलवार, चोपदाराच्यो दोन बडयो आनी कोनशांनी [illegible] धारा हुमकायतात. दीस आनी रात मेळून पांच खेपो अग्नीची प्रार्थना करतात. दरेक वेळेक वा प्रहराक 'गेह' अशें म्हण्टात. उज्याचेर सवळ्या आनी चारित्र्यवान पुरोयतांची सदांच पाळत आसता. उजो एकसारको पेटत आसता. तो पालवलो जाल्यार तें दुःश्चिन्ह समजतात.

आतश बेहेरामलागीं काम करपी पुरोयत तोंडार एक कापड बांदतात, ताका 'पदान' अशें म्हण्टात. भावीक पारशी लोक सदांच अग्निदर्शन घेतात. गर्भकुडींत हुंबऱ्यार दिंबी मोडून प्रार्थना करतात आनी कस्तीचो मंत्र म्हण्टात. आतश बेहेरामविशीं पारशांक उपाट पूज्य भाव आसा.

– कों. वि. सं. मं.

अघोरपंथ: सैमाच्या नेमाआड वचून स्वताचे अतींद्रीय शक्तीचेर ताबो मेळोवपापासत, जो पंथ अघोरी साधना करपाक लागलो त्या पंथाक ताच्या असैमीक कर्तुपावेल्यान 'अघोरपंथ' हें नांव पडलें.

अघोरपंथ खंयच्या शेंकडयांत उत्पन्न जालो हाची म्हायती खंयच्याच ग्रंथांत मेळना. यजुर्वेदाच्या रुद्राध्यायांत 'या ते रूद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी' असो एक मंत्र मेळटा. हातूंत शिवाच्या अघोरतनूचो उल्लेख मेळटा. जाका लागून खुद्द शिव हो ह्या पंथाचो मूळ पुरूस अशें मानतात. यजुर्वेद आनी अथर्ववेदांत शिवाच्या अघोर तनूचो उल्लेख आयिल्ल्यान हो पंथ पूर्विल्लो आसा हातूंत कसलोच दुबाव ना, तरी नाथपंथीय संप्रदायांतलो 'गोरखनाथ' हो तांचो आदि- पुरुस आशिल्ल्याचे दाखले मेळटात. ह्या पंथाचो संबंद 'पाशुपत आनी कालामुख' ह्या पंथाकडेन जोडटात. कारण ह्या समाजांत शिवाची उपासना 'अघोरीश्वर' नांवान करतात. भारतांच्या कर्नाटक भागांत हे चड करून दिश्टी पडटात. विलियम कुक हाणें अघोरपंथाचें मूळपीठ गुजरातांतलों अबूचो पर्वत जावन आसा अशें म्हळां. हो पंथ 'अघोर' 'औघड', 'औगर', 'सरभंग', 'घुरे', 'अवधूत' ह्या फांट्यांनी वांटिल्लो आसा.

अस्तंतेचे विद्वान येवेनो, वार्ड, टॉड हांणी ह्या अघोरीपंथाविशीं जायतो अभ्यास करून आपली म्हायती संवसारामुखार हाडल्या. आनंदगिरीच्या 'शांकर दिग्विजयांत' तांचीं वर्णनां आसात. अघोरीपंथाच्या मताचो पयलो प्रचारक 'मोतीनाथ' आसलो. ताचेविशीं चड माहिती मेळना. हाचे फाटल्यान कल्लूसिंह आनी कालूराम हे ह्या पंथाच्या 'औघड' शाखेचे गुरू आनी प्रचारक आशिल्ले. बाबा किनराम हो ह्या पंथाचो नामनेचो गुरू आसून ताणें कालुरामाकडल्यान ह्या पंथाची दीक्षा घेतली. बाबा किनराम हाणें कृमिकुंडाचेर रावन 'विवेकसार', 'गीतावली', 'रामगीता' ह्या ग्रंथांची रचणूक केली. हातूतली पयली 'विवेकसाराची' रचणूक ताणें उज्जैनाक 'शिप्राच्या' देगेर बसून केल्ली. हातूंत सृष्टीची वळख, पिंड–ब्रह्मांड, अनाहतवाद, योगसाधना, निरालबस्थिती, आत्मविचार, सहजसमाधी आदी विशयांचे उल्लेख मेळटात. हो ग्रंथ ह्या पंथाचो प्रमाण ग्रंथ ज़ावन आसा. बाबा किनारामाच्या म्हणण्याप्रमाण 'सत्यपुरुष' वा 'निरंजन' हो व्यापक-रुपान स्थित आसून ताचें अस्तित्व सहजरुप आसा. ताणें ह्या पंथाच्या प्रचाराखातीर रामगढ, देवल, हरिहरपूर आनी कृमिकुंड ह्या जाग्यांनी चार मठांची थापणूक केली. हांतूंतलो कृमिकुंड हो मठ ह्या पंथाचें ठाणें आस्लें. ह्या पंथाचो प्रचार नेपाळ, गुजरात, समरकंद ह्या सुवातांनी जाल्लो. विदेशांत खास करून इराणांत ह्या पंथाच्या पोरन्या मताचो प्रसार जाल्लो. ह्या पंथाच्या 'घुरे' नावाच्या फांट्यांचो प्रसार जाल्लो वाठार पळोवपाक मेळना. 'सरभंग' हे शाखेचो प्रभाव बिहारांतल्या 'चंपारण' जिल्ल्यांत दिसून येता. ह्या पंथाचे भिनकराम, टेकमनराम, भीखनराम, सदानंदबाबा आनी बालखंडी बाबा हे गुरू जावन गेल्यात. हातूंतल्यो जायत्या गुरूच्यो रचना व्हड प्रमाणांत उपलब्ध आसात. ह्या रचनांवेल्यान तांच्या विचारप्रणालीचेर उजवाड पडटा. जेन्ना ब्रिटीश लोक भारतांत भितर सल्ले, तेन्ना तांची नदर अघोरीपंथाच्या वायट असैमीक कर्तुपाचेर गेली. तांणी ह्या पंथाच्या वायट चलणुकेआड खर कारवाय करून भारतीय कायद्याखाल कडक ख्यास्ती फर्मायल्यो. ताका लागून ह्या पंथांतली 'मनीसहत्या', 'नग्न भोंवप' ह्या चालींक आळाबंद बसलो.

ह्या पंथाचें तत्त्वगिन्यान, निर्गुण अद्वैतवादाकडेन खुबशें जुळटा. ताची साधना हठ्योग पद्धतीक धरून आसता. तशेंच ध्यानयोगाक ह्या पंथाक खाशेलें म्हत्व आसता. पंथाच्या गुरुक 'परमहंस' मानून ताची अनुयायी पूजा करतात. साधु-संताच्या समाधीचीय पूजा करपाची चाल ह्या पंथांत आसा. वत–पावसाची, भूक–तानेची पर्वा करीनासतना हातूंतले कांय लोक लययोगाची साधना करतात. तांच्या अश्या साधनेवेळार तांगेले शिष्य वा साधक तांची ल्हान भुरग्यांवरी जतनाय घेतात.

यूआन च्वांग ह्या चिनी भोंवडेकारान दिल्ल्या दाखल्याप्रमाण हे लोक आंगाक गोबोर लायतात. कांय जाण पानां वा झाडाच्यो साली न्हेसतात. कांय जाण वागाची कात आंगाभोंवतणी गुटलायतात. चामुंडा ही ह्या पंथाची देवता. एका काळार हे देवतेक नरबली दिवन ताचें मांस प्रसाद म्हूण खावपाची चाल आसली. जेवणाविशींचे नीतीनेम हो पंथ पाळीना. घोडो सोडून हेर सावदांचें मांस ते खातात. हातूंतली सामकी हळशीकावणी गजाल म्हळ्यार स्वताचें मल-मूत्र ते आपल्या अन्नांत भरसून खातात. ताका ते 'अतिलिया' म्हण्टात. हाका लागून स्वताची शक्त वाडटा असो ह्या पंथीयांचो समज आसा. आतांच्या सुदारिल्ल्या जगांत हे लोक गळ्यांत रुद्राक्षमाळ, सोरपाची हाडांमाळ, स्फटीक माळ, हातांत त्रिशूळ, तकलेर केंसांच्यो जटो अशे अवस्थेंत भोंवतात.

हो पंथ पूर्विल्ल्या काळांत भरभराटीक येवपाचें मुखेल कारण म्हळ्यार भारतांत देव, देवस्की, मंत्रतंत्र, जादू हांका दिल्लें चड म्हत्व. तशेंच शेंकड्यांनी वर्सां चलत आयिल्ली कुड्डी श्रद्धा. वयल्या कारणांखातीर हो पंथ हे भुंयेंचेर तरतरून वाडलो. ब्रिटीशांनी जेन्ना ह्या देशाचो तांबो घेतलो, तेन्ना ह्या पंथांतल्या वायट चलणुकेआड तांणी खर ख्यास्त दिवपाक आरंभ केलो. ताका लागून ह्या पंथांतले कांय नीतीनेम सदांखातीर फाटीं पडले. विसाव्या शेंकड्यांत नवे विचारसरणेक लागून वा शिक्षणीक क्रांतीक लागून ह्या पंथाच्या विचारांचो प्रभाव आमकां भारतांतले बिहार, राजस्थान, मारवाड हे वाठार सोडल्यार हेरकडेन पळोवपाक मेळना. ह्या पंथीयांचें एक खाशेलें आंग म्हळ्यार हेर जातींवांगडा मुसलमानय ह्या पंथाचे वांगडी आसात.

कोंकण आनी गोंय प्रांतांत ह्या पंथाचो निखालस प्रभाव दिसून येना. ह्या वाठारांत शिवाक भजपी समाज वा पंथ व्हड प्रमाणांत आसले तरीय अघोरीपंथाची शिकवण आनी कुरवो आपणावपी समाज जावं वाठार हांगा अस्तित्वांत नात.

- कों. वि. सं. मं.

अच्युतानंद स्वामी : योगसाधना करपी एक संतपुरुश. ताचे पयलींचे जिणेविशीं निश्चित माहिती मेळना. तो १९१४ च्या मार्च म्हयन्यांत दनपारच्या तीन वरांचेर कायसुव गांवांत अकस्मात प्रगट जालो अशें म्हण्टात. तो गोडाढेपीच्या साकाची लंगोटी करून न्हेसतालो. गोरो वर्ण, ऊंच, धिप्पाड असो ताचो आंगलोट आशिल्लो. कायसूव गांवांत स्वामी आयला ही खबर गांवभर रोखडीच पातळ्ळी. शेजारच्या आनी पयसुल्ल्या गांवांतसून कितलेशेच भाविक भक्त ताच्या दर्शनाक येवपाक लागले. कांय भक्तांनी स्वामीखातीर एक पर्णकुटी बांदली. ताचो एक भक्त पणजेचो वेपारी राया कामत घाणेकार हाणें स्वामी खातीर दयदिगेर एक मठ बांदलो. स्वामीक मल्याळम, इंग्लीश, हिंदी ह्यो भासो येताल्यो आनी शिवलिलामृत पाठ आशिल्लें अशें म्हण्टात. पूण तो चडसो केन्नाच

उलयनासलो. उलयलोच जाल्यार केन्नाय एकाद्रो अस्पश्ट शद्ब उच्चारतालो. तो पयशांक केन्नाच आफडी नासलो. लोकांनी दिल्ल्यो वस्तू तो लोकांकूच प्रसाद म्हूण परत दितालो.

पुर्तुगेज राजवटीच्या त्या काळांत गोंयांत एकदां ग्रीप जोराची साथ आयली. प्रभावी उपचार नाशिल्ल्यान लोक रोखड्या रोखडे मरुंक लागले. ही साथ कायसूव गांवांत पावली. लोक भियेले आनी मठांत आयले. त्यावेळार स्वामी समाधी अवस्थेंत आशिल्लो. समाधींतल्यान उठतकच गांवार आयिल्ल्या संकश्टाची खबर स्वामीक समजली. गंभीर नदरेन ताणें थोडो वेळ मळबाकडेन पळेलें आनी अकस्मात 'हर हर महादेव' अशी गर्जना केली. लोकांक भियोवपाची गरज ना अशें सांगलें. धुनींतली बिबूत घेवन तो दुयेंत लोकांच्या घरा गेलो. जोर आयिल्ल्या जण एकल्या पिडेस्ताक ताणें बिबूत लायली. स्वामीच्या ह्या आध्यात्मिक उपचाराक लागून सगळे पीडेस्त रोगमुक्त जाले आनी त्या दिसासावन गांवांवयलें संकश्ट पयस जालें, अशें म्हण्टात.

फाल्गुन कृष्ण अष्टम (१३ मार्च १९३८) ह्या दिसा रातीच्या ९ वरांचेर स्वामीन श्रीसिद्धेश्वर मंडपांत कूड दवरली. आपल्या निर्वाणाआदीं स्वामीन आपल्या निमण्या संस्कारांविशीं भक्तांक सांगिल्ल्याप्रमाण समाधी सुवाळ्याची तयारी सुरु जाली. दसमी दिसा (१५ मार्च १९३८) सकाळच्या साडेणव वरांचेर स्वामीचे कुडीची श्रीसिद्धेश्वर मंडपाभोंवतणी मिरवणूक काडली. स्वामीच्या ह्या समाधीसुवाळ्याक कितलेशेच भक्त हाजीर आशिल्ले. हेर संतांप्रमाण अच्युतानंद स्वामीन अभंग, होंवयो, भारुडां, बोधपर ग्रंथ बरयले नात. आपलो शिष्यपरिवार चड वाडयलोना, कोणाकूच दीक्षा दिलीना. फकत आपल्या मूक आचरणान गरीबांची सेवा केली. ताचो मठ आयज लेगीत कायसूव गांवांत आसा आनी थंय दर वर्सा उत्सव जातात.

— कों. वि. सं. मं.

अजंठा (अजिंठा) : महाराष्ट्रांतलें पूर्विल्लें विहार आनी वण्टीचित्रां हांचें एक नामनेचें थळ. अजंठा हो गांव लेण्यांपसून ६ किमी. अंतराचेर दोंगरार आशिल्ल्याकारणान हाचो उल्लेख 'अजिंठ्याची लेणी' असो करतात; तरीकूय हांगचे थळावे लोक तांचो उल्लेख 'फर्दापूरचीं लेणीं' असो करतात. औरंगाबाद जिल्ह्यांत उत्तरेक सुमार १०८ किमी. अंतराचेर आनी फर्दापूर ह्या गांवापसून दक्षिणेक सुमार ५ किमी. अंतराचेर सह्याद्री पर्वताच्या रांगेंतल्या इंध्याद्री शाखेंत हीं बौद्ध लेणी कोरांतल्यांत.

बौद्ध काळांत हीं लेणी तांचीं तीर्थस्थानां जाल्लीं. फुडें बौद्ध धर्माच्या न्हासाउपरांत ह्या थळाचें म्हत्व उणें जालें. थंय येवप—वचप कोणूच करीना जालो. ताका लागून थंय रान मातलें आनी तातूंत रानटी सावदांनी वसती केली. इ.स. १८२१ मेरेन ही सुवात लोकांक खबर नाशिल्ली. फुडें सर जेम्स अलेक्झांडर हाणें व्हडा धाडसान रानांत प्रवेश करुन हीं लेणी अकस्मात नामनेक हाडलीं.

हीं लेणी सनपयलीं पयल्या शतमानासावन ते सातव्या शतमानामेरेनच्या काळांत कोरांतिल्लीं. हातूंतलीं सगळ्यांत पूर्विल्लीं लेणी पैठणच्या शातकर्णीच्या काळांतली आसून तीं हीनयान पंथांचीं आसात. पयल्या विभागांत चैत्य आसून दुसऱ्यांत बुद्धाच्यो मूर्ती आसात. दोनूय विभागांत रंगयाळीं चित्रां आसात. मनशाचे विध्वंसक वृत्तीक लागून तशेंच कडक आनी विशम हवेचो परिणाम जावन तातूंतलीं चडशीं चित्रां नश्ट जालीं. फकत १३ लेण्यांतलींच चित्रां आयज शाबूत आसात. तातूंत १, २, ९, १०, १२, १६, १७, १९ ह्या क्रमांकांच्या लेण्यांतलीं चित्रां रेखीव आसात. २ आनी १२ क्रमांकांची लेणी विहाराची आसात.

अजिंठ्याचे विहार वास्तुकलेखातीर आनी मुर्तीकलेखातीर तशेंच थंयचीं लेणीं चित्रकलेखातीर नामनेक पाविल्लीं. ह्या लेण्यांविशीं दंतकथा आसा ती अशी:

आचार नांवाचो एक अर्हत् आशिल्लो. ताची आवय भायर पडली. तिणे ह्याच देशांत पुनर्जल्म घेतला अशें ताका अंतर्ज्ञानान कळ्ळें. तो तिका सोदीत भोंवपाक लागलो. एकदां एक ल्हान चली ताका भिक्षा वाडपाक आयिल्ली आसतना हीच आपली आवय अशें ताणें पारखिलें. ताका पळोवन तिकाय पानो फुटलो. ल्हान पिरायेंत हो प्रकार घडिल्लो पळोवन लोकांक तें अजाप आनी दुःश्चिन्ह दिसलें. मागीर देवान तिच्या पूर्वजल्माची काणी सांगून लोकांक समजायले. तिका घेवन तो अजिंठ्याक आयलो. थंय ताणें दोंगरांत विहार खोदले आनी तांच्या वण्टीचेर बुद्धचरित्रांतलीं तरेकवार चित्रां रंगोवन घेतलीं.

अजंठ्याचीं शिल्पां

अजिंठ्याची चित्रां काडटना पयलीं वण्टीचेर माती, शेण, भाताचो कुंडो वा ताग आनी तूस हांच्या वस्त्रगाळ मिश्रणाचो लेप सारोवन फाटभूंय तयार केल्या. अजंठाच्या चित्रकारांनी धवो, काळो, हळडुवो, पांचवो, तांबडो, निळो हे रंग वापरल्यात. चित्रविशयाची मायली रेखा गुलाबी, पुडी कोराची वा काळ्या रंगाची आसा. खासा जातीचीं मनशां खाशेल्या रंगानूच पितारल्यांत. सादारण मनशाचो रंग, खास करून भारतीयांचो, काळसर तपकिरी दाखयला. शेतकार, कामगार हांच्यो आकृती तांबश्या रंगान दाखयल्यात. रानवटी लोकांचीं चित्रां पांचव्या रंगान भरल्यांत. एकाद्र्या मनशाच्या चित्रांत भांगराची वा गुलाबी छटा दिसून येता. ती मलायकेची वा आनंदी वृत्तीची सूचक आसूंक जाय.

अजिंठ्याच्या चित्रांचे तीन विभाग आसात:- १) अलंकारिक चित्रां, २) मानवी आकृतींचीं तशातशें रेखांकन आशिल्लीं चित्रां, ३) कथानकाचेर आदारिल्लीं चित्रां. पयल्या विभागांत जनावरां, पक्षी, कल्पित सावजां आनी यक्षगंधर्व, अतिमानवी योनि हांचो आस्पाव आसा. दुसऱ्या विभागांत लोकपाल, बुद्ध आनी बोधिसत्व हांचो आस्पाव आसा. बुद्ध हो लांब कानांक लागून हेर भिक्षूंपरस मात्सो वेगळो दाखयला. बोधिसत्वांच्या आंगार राजभूशणां आसात.

कांय चित्रां समूहरूपांत आसात. तातूंतलें एक कुबेराच्या पंचिक नांवाच्या सेनापतीचें आसा. चित्रांत तो बशिल्लो आसून लागींच ताची बायल हारीती भुरग्याक घेवन बसल्या. बुद्धचित्रां तरेकवार आसनबंधाचीं आसात. तांच्यो मुद्रा विंगड विंगड भाव दाखयतात. बुद्धाचें पुराय चरित्र हांगा चित्रित जाल्लें दिसता. तिसऱ्या विभागांत जातक-कथांचो आस्पाव आसा. सिबिजातकांत बोधिसत्वान एका पारव्याक वाटोवपाखातीर आपलें मांस ससाण्याक कशें दिलें तें दाखयलां. महाजनकजातकांतल्या कथेंतले कांय देखाव आसात. सिंहली राजकन्येची बोधिसत्वाक भुरळ घालपाखातीर चलिल्ली धडपड, दर्याच्या प्रवासांत बोधिसत्वाचें तारूं बुडटा तेन्ना मणिमेखल यक्षान ताका विल्लो पालव हे देखाव तातूंत आसात. रूरूजातकांत बोधिसत्वाचें हरण जाल्लें दिसता. छद्दंतजातकांत तो हत्तींचो राजा जाता. वेस्संतरजातकांत बोधिसत्वाक देशत्याग करचो पडटा. तो आपलीं भुरगीं ब्राह्मणाक दान दिता. ब्राह्मण त्या भुरग्यांचो

[illegible] कला आनी मागीर इंद्राचे कृपेन येस्तांतराक भुरग्यांसयत [illegible] हांगाचीं १६, १७ आनी [illegible] ह्या [illegible] चित्रकला ह्या दोन्य नदरेन [illegible] लेण्यांपरस सगळ्यांत ऊंच पावंड्याची आसात अशें बर्जेस हाणें म्हळां.

अस्तत्या कलाविंदांनी सोळाव्या चित्राची खूब तुस्त केल्या. शोक, बोधिसत्वाक देशत्याग करचो पडटा. तो आपलीं भुरगीं ब्राह्मणाक दान दिता. ब्राह्मण त्या भुरग्यांचो छळ करता आनी मागीर इंद्राचे कृपेन येसतराक भुरग्यांसयत राजलक्ष्मीची प्राप्ती जाता असो तो देखाव आसा. हांगाचीं १६, १७ आनी १९ ह्या क्रमांकाचीं लेणी स्थापत्य आनी चित्रकला ह्या दोनूय नदरेन पळेल्यार भारतांतल्या हेर सगळ्या लेण्यांपरस सगळ्यांत ऊंच पावंड्यांचीं आसात अशें बर्जेस हाणें म्हळां.

अस्तंत्या कलाविंदांनी सोळाव्या चित्राची खूब तुस्त केल्या. शोक, करुण्य आनी स्पश्ट प्रसंगचित्रण ह्या बाबतींत ह्या चित्राक फाटीं घालपी कलाकृती कलेच्या इतिहासांत मेळपाची ना, अशें ग्रीफिथ हाणें म्हळां. ह्या चित्रांत वाकाटककालीन चित्रकला तेंगशेक पाविल्ली दिसता. सोळाव्या लेण्याफुडल्यान सकयल देंवतकच नागराजाचें ल्हानशें लेणें लागता. तातूंत एका नागान केल्ल्या वेंटाळ्याचेर नागराज बसला आनी ताच्या माथ्यार रत्नजडित मुकूट आसा. अजिंठ्याचीं लेणी नाग कारागीरांनी कोरांतल्यांत म्हूण तातूंत अशा नागराजांच्यो प्रतिमा खूबकडेन दिसतात, अशें मिराशी हाणें म्हळां.

सतरावें लेणें विहारपद्धतीचें आसून एकुणिसावें चैत्य पद्धतीचें आसा. सतरावें लेणें ऋषिक देशाच्या राजान भिक्षु संघाखातीर कोरांतिल्लें अशें म्हण्टात. हाचे दावे वटेनच्या वण्टीचेर एका व्हडल्या चक्राचें चित्र आसा. एकुणिसाव्या लेण्याक 'गंधकुटी' अशें म्हण्टात. ताच्या भायर-भितर गोबीत कोरीवकाम आसा.

अजिंठ लेण्यांतले चित्रप्रसंग जरी बुद्धाच्या जीणेचेर आदारीत आसले, तरी तातूंतल्यान तेन्नाच्या समाज जीणेच्या विंगडविंगड आंगांचेर उजवाड पडला. त्या काळांतल्यो वस्तू, वेसभेस, अलंकार, खेळ, मनोरंजनाचीं साधनां, वाद्यां, आयुधां, लांकडाचीं आसनां आनी पात्रां हांच्या विविधतेवयल्यान तेन्नाची समाजीक जीण सुखी आनी समृद्ध आशिल्ली अशें दिसून येता. गुप्त-वाकाटक काळांतल्या भांगरायुगाची साक्ष हाच्यावयल्यान पटता. चित्रांप्रमाणूच शिल्पांय भावपूर्ण आसात. अजंठ लेण्यांत बायलांच्यो अप्रूप चित्राकृती आसात. तांणी घाल्ले तरांतरांचे अलंकार आनी केंसांच्या रचणुकेचे केल्ले तरेकवार प्रकार पळोवन प्रेक्षक भारावन वता. पाख्यांचेर आनी खांब्यांचेर वेलबुट्टीचें अप्रतिम नक्षीकाम चितारलां. अजिंठ्याची चित्रकला मनशांकूच न्हय तर मुकाण्यांक-जनावरांक लेगीत नाजूक अंत:स्कर्ण आसता हाची जाणविकाय करून दिता. ताका लागून हे कलेक अमरपद फाव जालां.

- कों. वि. सं. मं.

अजमेर: राजस्थान राज्यांतलें म्हत्वाचें धर्मीक आनी इतिहासीक नगर. लोकसंख्या ३,७५,५९३ (१९८१). क्षेत्रफळ ४५.४० चौ. किमी. अरवली पर्वतफाट्यांत तारागड नांवाचो एक दोंगर आसा. ताच्या मुळांत अनासागर तळ्याचे देगेर अजमेर शार वसलां. सद्या अजमेर जिल्ह्याचें हें मुखेल ठाणे आसून अस्तंत रेल्वेचें प्रस्थानक आसा. हें शार जयपूरसावन नैऋत्येक १३२ किमी., मुंबयसावन उत्तरेक ९८२ किमी. आनी दिल्लीसावन दक्षिणेक ४४४ किमी. अंतराचेर आसा.

ह्या शाराचें मूळ नांव 'अजयमेरू' आशिल्लें, असो उल्लेख मेळटा. अजयपाल चौहान ह्या राजान ह्या शाराची खूब उदरगत केल्ली देखून ताणेंच तें शार वसयलां अशें सांगतात. तारागड जिल्ह्याचेर एक किल्लो आसा. हो किल्लो इ.स. १४५ त 'अज' नांवाच्या राजान बांदला आनी इ.स. १२ व्या शेंकड्यांत अजय राजान बांदला अशे दोन उल्लेख मेळटात. अजमेर शारा भोंवतणी खूब पोरनें, पडकें दुरीग आसा. चौहान रजपुतांची राजधानी हांगा आशिल्ली. १५५६ त ह्या शाराचेर अकबराची शेक आयली. गुजरात आनी राजपुताना हे वाठार जिखपाखातीर ही सुवात म्हत्वाची आशिल्ल्यान १५५९ वर्सा अकबरान हांगा आपल्या सैन्याचें मुखेल ठाणे वसयलें. ताणें पोरन्या किल्ल्याची सुदारणा केली आनी, आनीक एक गडगंज किल्लो बांदलो. ह्याच काळांत मोइनुद्दीन चिस्ती ह्या मुसलमान साधुच्या दर्ग्याखातीर अजमेर, मुसलमान धर्मियांचें पवित्र थळ जालें. मुसलमान लोक ह्या शाराक दुसरी मक्का मानतात. फुडें ह्या शाराचेर जहांगीर, शहाजहान आनी उपरांतच्या बादशहांनी आपलो शेक चलयलो. शाराचें पावित्र्य राखून दवरूंक ताणी खूब यत्न केलो. मोगलां उपरांत कांय काळ अजमेर शार मराठ्यांच्या शेकातळा उरलें. १८१८ त ब्रिटिशांनी हें शार आपल्या शेकातळा घेतलें. तांचे राजवटींत अजमेर-मारवाड हो भाग चीफ कमिशनरच्या ताब्यांत आशिल्लो. भारताच्या सुटकेउपरांत राजस्थान राज्याची वेगळी निर्मिती जातकच १९५६ त हो भाग राजस्थान राज्यांत विलीन जालो.

अजमेर शारांत रेल्वेचो व्हड कारखानो आसा. सुती, गरम कपड्यांच्यो तशेंच तेलाच्यो गिरणी आसात. भरतकाम, कपडे रंगोवप, लांकडावेलें कोरीवकाम हांच्या खातीर ह्या शाराची खूब नामना आसा. सांभर आनी रामसूर ह्या वाठारांतल्या मिठाची ही व्हड बाजारपेठ.

पब्लिक स्कुलाचे धर्तेचेर राजकुंवरांखातीर १८७० त बांदिल्लें मेयो कॉलेज हांगा आसा. राज्य शिक्षणसंस्था, लश्करी शाळा आनी खुबशीं नामनेचीं महाविद्यालयां ह्या शारांत आसात. हांगा आशिल्ल्या कॉय ह्या तळ्यावयल्यान शाराक उदकापुरवण जाता. हांगा सगळ्या धर्मांचे लोक आसून चड करून हे लोक हिंदी आनी राजस्थानी भास उलयतात.

दर वर्सा अजमेराक ख्वाजा मुइनुद्दीन चुस्ती हांच्या दर्ग्यांत व्हड उरूस भरता. ह्या उरूसा खातीर अजमेर शाराची भारतांत तशेंच भारताभायर बरीच नामना आसा. हांगा आशिल्ली 'अढाई दिनका झोपडा' ही इमारत पळोवपासारकी आसा. ह्या जाग्यार पयलीं संस्कृत पाठशाळा आशिल्ली. ह्या शाळेचे खांबे तशेच दवरून महंमद घोरीच्या फर्मानानुसार ही इमारत अडेज दिसांत बांदली अशें म्हण्टात. हे इमारतीचे कमानीचेर सकयल्यान वयरमेरेन कुराणांतलीं वचनां कोरांतल्यांत. अकबरान बांदिल्ल्या किल्ल्यांत मॅगझिन हॉलांतलो, 'राजपुताना म्युझीयम' पळोवपा सारको आसा. बाराव्या शेंकड्यांत अनाजी चौहान ह्या राजान दोन दोंगुल्ल्यांमदीं बांद घालून बांदिल्लें 'अनासागर' नांवाचें तळें ताच्यालागसारूच आशिल्ली दौलताबाग (आतांची सुभाषबाग), फॉय तळें, अंतडेकी माता मंदिर, दिगंबर जैनाच्या आचार्याचें निर्वाणथळ, विसला तळ्याकडेन आशिल्ली श्वेतांबर जैनाची पवित्र 'दादावाडी' आनी मंदिरां पळोवपासारकीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

अडुळसो: (मराठी- अडुळसा, अडुसा; हिंदी- अडोसा, अरुशा, बांसा; गुजराती- अरडुसो, अडुळसो; कन्नड- अडुसोगे; संस्कृत- वासक, अटरुष, अमलका; इंग्लीश- मलबार नट ट्री; लॅटीन- ॲधॅटोडा व्हॅसिका; कूळ- ॲकँथेसी). हें वखदी झोंप भारतांतल्या सगळ्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. श्रीलंका, मलाया, आग्नेय आशिया आदी वाठारांनीय हें झोंप जाता. उश्ण प्रदेशांत सुमार १,००० मी. उंचायेमेरेनच्या वाठारांत ह्या झोंपाची वाड बरी जावंक शकता. हिमालयाच्या सकयल्या भागांत, तेचपरी गोंय, कोंकण आनी दखखनच्या पठाराचेर शेताच्या कडांनी वा पोरसांच्या वयेंक हें झोंप लायिल्लें दिश्टी पडटा.

हें ल्हान झाड झोपांनी जाता. उंचाय सुमार १.२ ते २.४ मी. पानां सादीं, मध्यम आकाराचीं, लांबशीं, वयर गडद पाचवीं आनी पोंदच्यान लेव पाचवीं. ऑगस्ट ते नोव्हेंबर म्हयन्यांत ताळयेचे तेंगशेर तुरे येतात. तातूंत कांय प्रमाणात पाचव्या पाकळ्यांनी धांपिल्लीं धवीं फुलां येतात. ताका लांबशें आनी तोंक आशिल्लें फळ येता.

अडुळशाचो दरेक भाग वखदी. पानां सान्याखातीर उपेगी पडटात. तातूंत वासिसाईन हें अल्कलॉइड आनी ॲधॅटोडिक अम्ल आसता. थंडी मरून येवप, खांक येवप, उस्वास घेवपाक त्रास जावप, रक्तपित्त ह्या

दुर्येसांचेर म्हौंव, सूंठ, मिरी आनी पिंपळी (एक वखदी झाड) घालून अडुळशाचो रोस दितात. पानांचो रोस पातळ परसाकडे आनी खडी जावप (परसाकडे सुकून येवप) हाचेर उपायकारक थारता. ह्या झाडाच्या कांडाचो कोळसो बंदुकीची दारू करपाक वापरतात. झाडाचीं मुळां तांदळयांत (तांदूळ धुल्लें उदक) उकडून बायलांक जावपी मासिक पाळीविशींच्या (आंगार धवें जावप) विकाराचेर दितात. अडुळशा पसून केल्ली जायतीं आयुर्वेदीक वखदां बाजारांत मेळटात. गोंयां, अडुळशाचीं पानां उकडून ह्या उदकान वायटकाराक न्हाणयतात.

अडुळसो, काळो: (मराठी- काळा अडुळसा, रोल, पातेरी; हिंदी- निली निर्गडी, कन्नड- करिलेक्की; संस्कृत- नील निर्गुडी; लॅटीन-जस्टीशिया जेंडारुस्सा; कूळ- अॅकँथेसी). हें ल्हान झाड मुळचें चीन देशातलें. सद्या भारतांत पोरसांच्या वयेंनी सोबायेखातीर लायिल्लें दिश्टी पडटा. उंचाय सुमार ०.६-१.२ मी. वास- उग्र, पानां सादी आनी लांब. कांड, ताळयो आनी देंठ गडद पिंगशे. फुलां ल्हान आनी फिकट रंगाचीं. नव्या झाडाची लागवड कलमांनी जाता. पानां कोडू आनी उश्ण आसून तीं कामीण आनी हागवणीच्या दुर्येसाचेर दितात. बरींच वर्सांसावन आशिल्ल्या संधिवाताचेर कोमऱ्यांचो काडो उपेगी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

अणकार: अणकार म्हळयार एके भाशेंत उच्चारिल्लें वा बरयिल्लें उतर वा वाक्य वा साहित्य दुसरे भाशेंत बरोवप वा सांगप. मूळ भाशेंतले सगळे गूण मतींत दवरून ताका दुसरे भाशेंतल्यान उक्तावप.

दरेक भाशेक आपआपलें खाशेलें वावुरपाचें वातावरण आसता. निजाच्या भौतिक भोंवतणीतली प्रजेची अर्थीक, समाजीक, सांस्कृतिक, नैतीक मांडावळ जशी थिरावल्ली आसता, आनी जीं साबार मळावयलीं मुल्यां सांठ्यल्लीं दिसतात. तीं तशाक तशीं दुसरे भाशेंतल्यान स्पश्टपणान दिसूंक जाय. इतिहास आनी सांस्कृतिक परंपरा, लोकांची जीणेकडेन पळोवपाची नदर, चाल चलणूक, आचारविचार, रित-रिवाज दरेक भाशेच्या उच्चारपाच्या आनी बरोवपाच्या साधनांचो म्हत्वाचो वांटो आसता आनी हे सगळे घटक अणकार करतना दुसरे भाशेंतल्यान पुरायपणान चित्रीत करप म्हत्वाचें थारता. दरेक भाशेची आपली खास वाक्यबांदावळ, व्याकरण, अर्थ आनी हेर बारीकसाणीचे जे मुद्दे आसतात, तांचो खोलायेन अभ्यास केल्यार अणकार करतना चुको उण्यो जातात.

खंयचेय भाशेंत आनी पर्यायान संस्कृतायेंत खंयच्या गजालींक कसले संदर्भ आसतात हें तपासून पळोवप म्हत्वाचें आसता. अणकार केल्लें साहित्य त्या त्या भाशेंतल्या मूळ बरोवपावरी दिसूंक जाय, जाल्यार ताका बरे साहित्यिक गूण लाबता. अणकार करतना मूळ भाशेचीं सगळीं आंगां, अलंकार आनी सोबीतकाय अणकार केल्ले भाशेंतय उक्ताडाक येवप गरजेचें आसता.

- डॉ. ओलिव्हिन्यु गोमिश

अणवेकार, केदार विनायक: (जल्म: १९२०, चिंचणी-सालसेत; मरण: ५ जुलै १९५५).

गोंयचो सुटके झुजारी. बांबोळी-पणजी हांगासर आशिल्ल्या गोंय आकाशवाणीचेर तो मॅकानीक म्हूण काम करतालो. तो आझाद गोमंतक दल ह्या संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. भुमीगत कार्यकर्त्यांक रावपाक आदार दिवप आनी पोर्तुगेज सत्तेआड राजकीय वावर करप असलीं कामां तो करतालो. बाँब घालून गोंयचें आकाशवाणी केंद्र उडोवपाचो बेत ताणें आंखिल्लो. पूण ५ जुलै १९५५ ह्या दिसा बाँब आपशींच फुटलो आनी ताका मरण आयलें. १८ जून १९८४ ह्या दिसा गोंय सरकारान ताचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

—कों. वि. सं. मं.

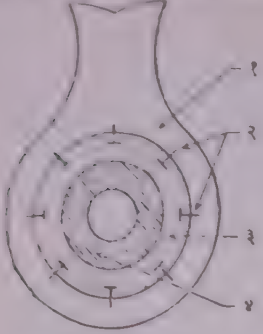
अणुबाँब: प्लुटोनियम (२३९) वा युरेनियम (२३५) ह्या सारक्या समस्थानिकांचें अणुकेंद्र भंजन (फुटप-fission) वा संघटन (एकठावप -fusion) करून ह्या अणुकेंद्रीय विक्रियांवरवी स्फोटक ऊर्जा (energy) तयार जाता. ह्या स्फोटक ऊर्जेचो सांठो आशिल्ल्या अण्वस्त्राक अणुबाँब अशें म्हण्टात. युरेनियम (२३५), युरेनियम (२३३), प्लुटोनियम (२३९) हातूंतली भंजन-विक्रियांची सांखळी स्वयंचलित आसता; पूण युरेनियम (२३८), थोरियम (२३२) हांचें भंजन भायल्या साधनांनी, म्हळयार बळिश्ट न्यूट्रॉनांची एकसारकी पुरवण करून सांबाळचें पडटा. पयल्या प्रकाराक फकत 'भंजन' अशें म्हण्टात आनी दुसऱ्याक 'बहिःपोषित भंजन' अशें म्हण्टात. ह्या दोनूय प्रकारच्या स्फोटांत वस्तुमानाचें (mass) ऊर्जेत (energy) रुपांतर जाता. आइन्स्टाइन हाणें मांडिल्ल्या $E=mc^2$ [हांगा E=ऊर्जा, m=वस्तुमान, आनी c=उजवाडाचो वेग] समीकरणाचे बसकेचेर अणुस्फोट घडून येतात. पूण ह्या दोनूय प्रकारच्या स्फोटांत, वस्तुमानाचें ऊर्जेत रुपांतर जावपाच्या वेळार घडून येवपी विक्रिया मात वेगवेगळ्यो आसात. अणुबाँब हो युरेनियम (२३५) वा प्लुटोनियम (२३९) हांच्यासारक्या अणूंच्या न्यूट्रॉनावरवीं घडून येवपी भंजन–विक्रियेचेर आदारित आसा. असले भंजनविक्रियेंत तयार जावपी खंडांचें (fragments) वस्तुमान मूळ द्रव्यापरस उणें आसता आनी कांय वस्तुमानाचें ऊर्जेत रुपांतर जाता.

२ डिसेंबर १९४२ दिसा शिकागो विद्यापीठांत फेर्मी हाका भंजन–विक्रियेची सांखळी तयार करपाक यश आयलें. फुडें, कोलंबिया न्हंयेवयल्या हॅनफर्ड हांगा प्लुटोनियमाच्या (अणुबाँब तयार करपाखातीर लागपी एका मूलद्रव्याच्या) उत्पादनाखातीर व्हडली यंत्रसामग्री उबारप जालें. अणुबाँब हो प्रखर स्फोटक म्हूण वापरपाचो आशिल्ल्यान, स्फोटाची खरसाण वाडोवपाखातीर चडांत चड ऊर्जा उण्यांत उण्या वेळांत निर्माण करप ही मोख आसता आनी ताका अनुसरून अणुबाँबाची रचणूक करतात. ही गजाल साध्य करपाखातीर भंजन-साखळी- विक्रियेचो वेग शक्य तितलो चड करपाची जतनाय घेवंची पडटा. भंजन-सांखळी-विक्रियेचो वेग हो चड करून विक्रियेचें गुणनपद (multiplication factor) आनी विक्रियेंत वांटो घेवपी न्यूटॉनांचें खासा संभाव्य आयुर्मान ह्या दोन गजालींचेर आदारून आसता. हातूंतलें विक्रियेचें गुणनपद एकापरस शक्य तितलें चड आसूंक जाय आनी न्यूट्रॉनांचें आयुर्मान शक्य तितलें उणें आसचें. हांतूंतली दुसरी अट साध्य करपाखातीर शुद्ध प्लुटोनियम (२३९) वा युरेनियम (२३५) हाणें संपन्न अशा सादया युरेनियमाची निर्मिती करची पडटा. तेखातीर युरेनियमाचे दोन समस्थानिक वेगळे करपी 'वायवीय (pneumatic) विसरण' (एकामेकांत भरसुपाची क्रिया थांबोवपी) यंत्रणा उबारची पडटा वा युरेनियम (२३९) चें प्लुटोनियम (२३९) त रुपांतर करपाखातीर अणुकेंद्रीय विक्रियकाची आनी ह्या प्लुटोनियम (२३९) चें रसायनीक पृथक्करण करून तो वेगळो करपाखातीर यंत्रणा उबारची पडटा.

फाव त्या जुस्त खीणाक भंजन–विक्रिया चालू करून ते विक्रियेचें गुणनपद कमाल मर्यादिमेरेन वाडोवप खूब गरजेचें आसा. देखून, अणुबाँबांतल्या घटकद्रव्यांची मांडावळ अशे हुशारकायेन करतात, की जुस्त खीणामेरेन ह्या घटकांत भंजन–विक्रिया चालू जायना. पूण जुस्त खीणाक मात ह्या घटक–द्रव्यांत खूब खर वेगाची भंजन–विक्रिया चालू जाता. कसल्याय भंजनक्षम पदार्थांत ही विक्रिया चालू उरपाखातीर त्या पदार्थाचें आकारमान आनी वस्तुमान एका किमान मर्यादेपरस चड आसचें पडटा. किमान वस्तुमान हें खुद्द पदार्थाचेर–ताच्या संरचनेचेर आनी आकाराचेर आदारून आसता. देखून अणुबाँबच्या इंधनाचें स्वरूप अशें दवरतात की, निमाण्या खीणाक किमान वजनापरस कमी आशिल्ले कुडके खूब थोडया वेळांत एकठांय येवन एकापरस चड गुणनपद आशिल्लें आकारमान प्राप्त जातलें. हें कशें सादोवप हें दर एका संबंधीत निर्मितीच्या निर्मात्याचें गुपीत जावन आसता. किमान वजनापरस कमी आकारमानाचे कुडके जितले नेटान एकठांय हाडूं येत, तितल्या प्रमाणांत स्फोटाची खरसाण वाडटा. तेच्प्रमाण पदार्थांत ज्या प्रमाणांत स्वयंस्फूर्त भंजन–विक्रिया घडून येता त्यां प्रमाणांत हो वेग अधिक आसप गरजेचें आसता. एकापरस कमी गुणनपद आशिल्ले स्थितीपसून एकापरस चड

अणुबाँब

[illegible] दशलक्षांश सेकंदूच [illegible] बाँब निरुपेगी थारता. रसायनीक स्फोटाच्या वरवी ही विक्रिया घडोवन हाडटात.

(१) युरेनियम (२३८)
(२) कीट उसळावपी भाग
(३) रसायनीक स्फोटक द्रव्यां
(४) प्लुटोनियमाचो पोकळ गुळो

हे आकृतीवेल्यान अणुबाँबच्या विक्रियेच्या स्वरुपाची कल्पना ये ता. अणुबाँबच्या मदेगात भंजनक्षम (fissionable) पदार्थाचो कमी घनता आशिल्लो एक पोकळ गोल आसून ताचे-भोंवतणी ब न्या रसायनीक स्फोटक द्रव्यां चें आवरण आसा. पोकळ गोलाचें किमान आकारमान आनी वजन भरीव गोलाच्या मानान खूब चड प्रमाणांत आसता. ताका लागून भंजन–विक्रिया चालू जायनासतनाय भरीव गोलाच्या किमान वजनापरस कितलेशेच चड भंजनक्षम पदार्थ एकठांय दवरूं येतात. ह्या रसायनीक स्फोटक द्रव्याच्या आवरणाचेर जायत्या सुवातींनी एकाच वेळार कीट पडपाची वेवस्था केल्ली आसता आनी जुस्त खीणाक रसायनीक द्रव्यांचो स्फोट जाता. ताका लागून तयार जाल्ल्या दाबतरंगाक लागून व्हडल्या व्यासाच्या चड घन आनी भरीव गोलांत रुपांतर जाता. म्हळ्यारूच भंजनक्षम पदार्थ एकापरस कमी गुणनपद आशिल्ले स्थितींतल्यान एकापरस चड गुणनपद आशिल्ले स्थितींत वता. ह्याच वेळार भंजन विक्रिया चालू जाली जाल्यार तिचो वेग नेटान वाडटा. देखीक–गुणनपद २.० आसल्यार आनी न्यूट्रॉनाचें खासा संभाव्य आयुर्मान १० सेकंद आसल्यार एका दशलक्षांश सेकंदाच्या काळांतूच भंजन विक्रियेचो वेग $२^{१००}$ इतले पटीन वाडून व्हडलो स्फोट जातलो. इंधन म्हूण वापरील्ल्या पदार्थांत स्वयंस्फूर्त भंजन – विक्रिया फाव त्या प्रमाणांत जायना जाल्यार ह्याच जुस्त खीणाक हेर मार्गांनी न्यूट्रॉनाची पुरवण भंजन–साखळी–विक्रिया चालू करपाखातीर करची पडटा

स्फोटाची हुनसाण आनी खरसाण वाडोवपाखातीर अणुबाँबाक थुटोनियम वा कोबाल्ट हांच्यासारक्या पदार्थांचें जाड आवरण घाल्लें आसता. भंजन–साखळी विक्रियेंत न्यूट्रॉन खूब मोटया प्रमाणांत तयार जातात. हे न्यूट्रॉन कोबाल्टावांगडा घांस (capture) घेवन ताचेपसून खूब खर किरणोत्सर्गी (radioactive) आनी दीर्घ अर्दे – जिवीत (half - life: किरणोत्सर्गी पदार्थाची मूळची क्रियाशीलता अर्दी जावपाक लागपी काळ) आशिल्लो कोबाल्ट (६०) हो समस्थानिक खूब मोटया प्रमाणाचेर तयार जाता आनी स्फोटाच्या वाठारांत पातळटा. सैमीक वा निकृष्ट (artificial) युरेनियमाचें धांपणे म्हूण उपेग केल्यार, ह्या युरेनियमाच्या अणूंचेंय भंजन जाता आनी स्फोटापसून चड संहारक शक्त तयार जाता. नारणाचे बांदावळींत दारुभोंवतणी गुठळायल्ल्या कागदाचो स्फोट घडपाचे क्रियेक मदत जाता, तशीच मदत ह्या धांपण्याची जाता. अणुबाँब स्फोट हो भंजन आशिल्ल्याकारणान तातूंत उत्पन्न जावपी ऊर्जा २० किलोटन TNT इतली आसता. युरेनियम (२३८) वापरिल्ल्या बहि:पोषित भंजन-स्फोटाची ऊर्जा एक मेगॅटन TNT इतलीं आसता, आनी देखून 'अल्प शक्ती' अणुबाँबच्या मानान वेगळो दाखोवपाखातीर हाका 'उच्च शक्ती' स्फोट अशें म्हण्टात. हायड्रोजन बाँब, संघटन बाँब वा ऊश्मीय अणुकेंद्रीय बाँब हे बाँब उच्च शक्तीचेच आसात. 'उच्च शक्ती' स्फोट चड करून संघटन बाँबाचे स्फोट आसतले अशें सुर्वेक मानतले. पूण मार्च १९५४ च्या बिकीनी चाचणी–प्रयोगांत वापरिल्लो 'उच्च शक्ती' बाँब बहि:पोषित भंजन–स्वरुपाचो पूण भंजन–संघटन–भंजन असल्या प्रकारचो स्फोट आशिल्लो अशें स्पश्ट जालां. ह्या दोन बाँबांतल्यो मुळाव्यो विक्रिया वेगळ्यो आशिल्ल्यान तांच्या बांदावळींत आनी स्फोटापसून घडून येवपी परिणामांतूय खूब मोटो फरक आसता.

हायड्रोजन बाँब: हायड्रोजन बाँबाचो स्फोट हो हलक्या अणुकेंद्रांच्या जड अणुकेंद्रांत रुपांतरण जावपी संघटनेचेर आंवारित आसा. देखीक-हायड्रोजन आनी ट्रिटियम (हायड्रोजनच्या तिप्पट अणुभार आशिल्लो समस्थानिक) हांच्या संयोगाक लागून हीलियमचो अणू तयार जाता. ताचें वस्तुमान हायड्रोजन आनी ट्रिटियम हांच्या वस्तुमाना परस कमी आसता आनी ह्या कमी जाल्ल्या वस्तुमानाचेंच ऊर्जेंत रुपांतर जाता. असल्या विक्रियांत खूब मोठ्या प्रमाणात ऊर्जेची उत्पत्ती जाता. १ ग्रॅम युरेनियम (२३५) हातूंतल्या सगळ्या अणूचें भंजन जालें, जाल्यार सुमार २० अब्ज कॅलरी इतली ऊर्जा तयार जाता.

हलक्या अणुकेंद्रांच्या संघटनेपसूनूय खूब मोटया प्रमाणाचेर ऊर्जा निर्माण जाता हाचीं कांय उदाहरणां सकयल्या कोश्टकांतू दिल्यांत ह्या कोश्टकांत $_1H^1$, $_1H^2$, $_1H^3$ हे हायड्रोजनाचे, $2He$, $2He$ हे हीलियमाचे आनी $3Li^6$ हो लिथियमाचो अशे समस्थानिक दाखयल्यात. हातूंत अणूच्या संज्ञेचे दावे वटेन सकयल अणुक्रमांक आनी उजवेवटेन वटेन वयर ताचो अणुभार बरयला. तशेंच β^+, ν, γ आनी $_0n^1$ हे अनुक्रमान पॉझिट्रॉन, न्युट्रिनो, गॅमा किरण आनी न्यूट्रॉन हांचें उत्सर्जन दाखयतात. दरेका विक्रियेंतलो निमाणो आंकडो विक्रियेंत निर्माण जाल्ली ऊर्जा दाखयता (Mev - दशलक्ष इलेक्ट्रॉन व्होल्ट).

हलक्या अणुकेंद्रांच्या संघटनेचीं कांय उदाहरणां:

विक्रिया	विक्रियेंत वांटो घेवपी दर ग्रॅम वस्तुमानाफाटल्यान निर्माण जावपी ऊर्जा (अब्ज कॅलरी)
1. $_1H^1 + _1H^1 \rightarrow _1H^2 + B^1 + \nu + 0.42$ Mev.	१७
2. $_1H^1 + _1H^2 \rightarrow _2He^3 + \gamma + 5.2$ Mev.	४०
3. $_1H^1 + _1H^3 \rightarrow _2He^4 + \gamma + 19.7$ Mev.	१२०
4. $_1H^2 + _1H^2 \rightarrow _2He^3 + _0n^1 + 3.3$ Mev.	२०
5. $_1H^2 + _1H^2 \rightarrow _1H^1 + _1H^3 + 4.03$ Mev.	२४
6. $_1H^2 + _1H^3 \rightarrow _2He^4 + _0n^1 + 17.6$ Mev.	८४
7. $_1H^3 + _1H^3 \rightarrow _2He^4 + 2_0n^1 + 11.32$ Mev.	४५
8. $_3Li^6 + _1H^2 \rightarrow _2He^4 + _2He^4 + 22.36$ Mev.	६७

युरेनियम (२३५) चो अणू न्यूट्रॉनांच्या माऱ्यान जसो सहज फुट्टा तसोच एका ल्हव अणूचो दुसऱ्या अणूचेर मारो करून ह्यो विक्रिया घडोवन हाडप शक्य ना. कारण अशेतरेन दोन अणुकेंद्रांचें संघटन जांवचेपयलीं त्या दोन अणुकेंद्रांतल्या प्रचंड प्रतिसारक (repulsive) प्रेरणेचेर जैत मेळोवप शक्य नासता. तेखातीर ह्या अणूंक प्रचंड वेग दिवप गरजेचें आसता आनी ही गजाल साध्य करपाखातीर असल्या अणूंचें तापमान कितलेशेंच दशलक्ष अंश सेल्सिअसमेरेन वाडोवचें पडटा. इतलें उच्च तापमान फकत अणुबाँबाच्या स्फोटावेळाच मेळोवप शक्य आसा. देखून, हायड्रोजन बाँबाच्या स्फोटाखातीर पयलीं अणुबाँबचो स्फोट करचो पडटा.

अशा स्फोटाउपरांत प्राप्त जावपी तापमानाक कोष्टकांतली (६) क्रमाकांची विक्रिया सुरू जाता. हे विक्रियेक लागून तयार जावपी ऊर्जेक लागून तापमान आनीकूय वाडटा आनी देखून अनुक्रमान (३), (४) आनी (५) क्रमांकांच्यो विक्रिया घडून येतात आनी तापमान आनीकूय

वाडटा; तशेंच (६) व्या क्रमांकाचे विक्रियेक लागून जावपी ट्रिटियम ($_1H^3$)ची क्षीजूय भरून येता. ताका लागून क्रमांक (८) सारकील्यो तातूंतल्या तातूंत जड अणुभार आशिल्ल्यो विक्रियाय घडटात. वयल्या विक्रियांत न्यूट्रॉनांची मोटया प्रमाणांत उत्पत्ती जावन ह्या न्यूट्रॉनांच्या वरवीं हायड्रोजन–बाँबाच्या आवरणाखातीर वापरिल्ल्या युरेनियम (२३८) च्या अणूंत भंजन–विक्रिया घडटात. ताका लागून, आनीकूय उपाट ऊर्जा तयार जाता. हायड्रोजन–बाँबाची संरचना आनी ताचो स्फोट घडोवन हाडपाचें तंत्र हें एक ह्या बाँबाच्या निर्मात्याचें गुपीत आसा. हायड्रोजन बाँबाचो स्फोट करून अणुबाँबापरस शेंकडयांनी पटींनी ऊर्जा तयार करप शक्य आसा.

अणुबाँब निर्माण करपाचो प्रकल्प जे. रॉबर्ट ओपेनहायमर हाच्या फुडारपणाखाल लॉस ॲलेमॉस (न्यू मेक्सिको) प्रयोगशाळेकडेन सोंपयल्लो. १९४५ त तीन अणुबाँब तयार जाले. पयल्या प्लुटोनियम (२३९) बाँबाचो चाचणी प्रयोग ॲलेमॉगोर्डो सँड्स (न्यू मेक्सिको) हांगा १६ जुलय १९४५ ह्या दिसा जालो: ६ ऑगस्ट १९४५ ह्या दिसा जपानांतल्या हिरोशिमा शाराचेर युरेनियम (२३५) च्या अणुबाँबाची घुरी घालून अमेरिकेन अणुबाँबाचो वापर झुजांत पयलेच खेप केलो. ह्या स्फोटाक लागून सुमार २०,००० टन ट्रायनायट्रोटोल्यूइन (Trinitrotoluene - TNT) इतली ऊर्जा कांय मायक्रोसेकंदांत (सुमार एक मायक्रोसेकंद = $१०^{-६}$ सेकंद) निर्माण जाली आनी ह्या भिरांकुल स्फोटाक लागून हिरोशिमा शार पुराय लासून नश्ट जालें. ह्या बाँबस्फोटांत ६०,००० लोक आक्ताक सोंपले आनी सुमार ७०,००० लोक गंभीर जखमी जाले. शारांतल्यो सगळ्यो इमारती आनी घरां पुराय नश्ट जालीं. तिसरो प्लुटोनियम (२३९) बाँब अमेरिकेन नागासकी शाराचेर ९ ऑगस्ट १९४५ ह्या दिसा उडयलो. ह्याय विध्वंसक स्फोटाक लागून सुमार ३९,००० लोक आक्ताक मेले आनी हेर २५,००० लोक जखमी जाले. ह्या दोनूय बाँबांचो स्फोट ६५० मी. उंचायेचेर जालो आनी हवेच्या अति उच्च दाबाक लागून आनी स्फोटांत उत्पन्न जाल्ल्या प्रचंड उष्णतेक लागून हीं शारां पुराय नश्ट जालीं.

हाचे उपरांत ऑक्टोबर–नोंव्हेंबर १९५२ त, अमेरिकेन, पॅसिफीक महासागरांतल्या मार्शल जुंव्याचेर 'माइक' नांवाच्या हायड्रोजन बाँबाचो चाचणी स्फोट केलो. १ मार्च १९५४ ह्या दिसा बिकिनी ॲटॉल (मार्शल जुंवो) हाचेर जो स्फोट जालो, ताची शक्ती १५×१०^{६} टन TNT च्या शक्तीइतली आशिल्ली. मार्च १९५४ त आनीकूय एक उश्मीय अणुकेंद्रीय (thermonuclear) स्फोट करप जालें. ऑगस्ट १९५३ त, रशियेन केल्ल्या ऊश्मीय अणुकेंद्रीय स्फोटांत Li_6H_2चो उपेग केल्लो. झुजाउपरांत अमेरिकेन पॅसिफीक महासागरांतल्या नेवेटाक हांगा तशेंच नेवाडा ह्या सुवातींनी अणुबाँब स्फोटाचे १०–१२ चांचणी प्रयोग केले. इंग्लंड, फ्रांस, रशिया आनी चीन ह्या चारूय राश्ट्रांनी दोनूय प्रकारचे बाँब तयार करपाक यश मेळयलां. अमेरिकेन १९४५ त, रशियेन १९४९ त, इंग्लंडान १९५२त आनी चीनान १९६४ त पयलो अणुबाँब स्फोट केलो. अमेरिकेन १९५२ त, १० मेगॅटनचो हायड्रोजन बाँबस्फोट केलो जाल्यार रशियेन १९.५३ त (१ मेगॅटन), आनी चीनान १९६७ त (५ मेगॅटन) आपलो पयलो हायड्रोजन बाँबस्फोट केलो. हवेंतलो हायड्रोजन बाँबस्फोट अमेरिकेन १९५६ त (१५ मेगॅटन), रशियेन १९५५त (१० मेगॅटन) आनी इंग्लंडान १९५७ त (५ मेगॅटन) केलो.

अणुकेंद्रीय स्फोटाचे वायट परिणाम: भंजन विक्रिया आसूं वा संघटन विक्रिया आसूं, असले विक्रियांत रसायनीक विक्रियांच्या मानान खूब मोटया प्रमाणात ऊर्जा निर्माण जाल्ल्यान अणुबाँब वा हायड्रोजन बाँब उपाट संहारक आसता. अणुकेंद्रीय स्फोटाक लागून मळबांत निर्माण जाल्ल्या खर उश्णतेक लागून सगळ्याक उजो पेट्टा आनी दाब–आघात-तरंग निर्माण जाल्ल्यान इमारती नश्ट जातात. अणुकेंद्रीय विक्रियांच्या वेळा भायर पडिल्ल्या किरणोत्सर्गाक लागून जीवसृश्ट लेगीत नश्ट जाता. त्या वेळार तयार जाल्लीं किरणोत्सर्गी द्रव्यां कांय प्रमाणात स्फोटाच्या वाठारांत पातळटात जाल्यार कांय प्रमाणात जगभर पातळटात. ह्या वेगवेगळ्या परिणामांची खरसाण स्फोटाचो प्रकार, स्फोट जाला त्या वेळची ताची जमनीपसूनची उंचाय, ताची शक्त आनी त्यावेळावयलें हवामान ह्या म्हत्वाच्या गजालींचेर पातयेवन आसता. हायड्रोजन बाँबाच्या स्फोटापसून त्यामानान कमी प्रमाणात किरणोत्सर्गी पदार्थ निर्माण जातात. धर्तरेखेल्या हवेच्या धांपण्यांच्या भायर स्फोट जाल्यार रेडिओतरंगांच्या दळणवळणात आडखळ तयार जाता. स्फोट भुंयेपसून जितल्या चड उंचायेचेर जाता तितली किरणोत्सर्गाची कार्यप्रवणता कमी आसता.

हातूंत सगळ्यांभितर दाब–आघात–तरंग आनी ऊश्णता. तरंग हे चड अपायकारक आसात. ५ मेगॅटन बाँबांच्या जमनीवेल्या स्फोटाक लागून १० किमी. वाठारांतल्यो इमारती नश्ट जातात, ४० किमी. अंतरामेरेनच्या लोकांक जाळ लागता आनी ३२ किमी. अंतरावेल्या वाठारांत कागद, सुकीं लांकडां असल्या पदार्थांक उजो पेट्टा. स्फोटाच्या वेळा भायर पडपी किरणोत्सर्गाक लागून सुमार १५० किमी. मेरेनच्या अंतराचेर धको उप्रासता. हो स्फोट चड उंचायेचेर घडून आयलो जाल्यार किरणोत्सर्गी पावस खूब कमी प्रमाणात घडून येता.

अणुबाँब आनी हायड्रोजन बाँब हांच्या विक्रियांक लागून जावपी ऊर्जा शांततायेखातीर आनी मनशाच्या कल्याणाखातीर उपेगांत हाडपाखातीर शास्त्रज्ञांचे यत्न चालू आसात आनी कांय प्रमाणात तांका यशूय आयलां. अणुबाँब, हायड्रोजन बाँब सारकील्या स्फोटक अण्वस्त्रांवरवीं जावपी जीवहानी आनी वित्त हानी भयांकृत आशिल्ल्यान अशा अण्वस्त्रांचो वापर जावंचो न्हय म्हूण संवसारभर शांततायेचे पुरस्कर्ते वावुरतात.

—कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद: अणुशक्त

अणुशक्त: युरेनियमासारक्या व्हडल्या वस्तुमानाच्या अणुकेंद्रांच्या भंजनाक लागून (फुटप-fission) वा ड्यूटेरियम वा ट्रिटियम हांच्यासारक्या ल्हान वस्तुमानाच्या अणुकेंद्रांच्या संघटनाक लागून निर्माण जावपी ऊर्जेक 'अणुशक्त' अशें म्हण्टात. युरेनियमासारक्या कांय अणूंचें न्यूट्रॉनांक लागून असमान पूण तुल्य वस्तुमानाच्या दोन खंडांत भंजन जाता. अशीं दोन खंडां जे विक्रियेंत उत्पन्न जातात, ताका 'द्विभंजन' (fission) म्हण्टात. जेन्ना एकाद्रया जड अणुचें भंजन जाता, तेन्ना दोन खंडांच्या दरेका बंधनशक्तींची (binding energy) बेरीज ही मूळ अणूच्या बंधनशक्तीपरस चड आसता. भंजनात ह्या दोगांमदल्या फरकाइतली ऊर्जा मुक्त जाता. भंजन विक्रियेंत अणुकेंद्रांतल्या दर कणा फाटल्यान ०.८ Mev (Mev–दशलक्ष इलेक्ट्रॉन व्होल्ट इतले श्रेणीची शक्त निर्माण जाता.

H^1(हायड्रोजन), H^2(ड्यूटेरियम), H^3(ट्रिटियम) हांच्यासारक्या ल्हव अणूंचे He^4(हीलियम)च्या रूपांत एकत्रीकरण जाल्यार प्रत्येक कणाची बंधनशक्त १.१ Mev पसून ७.२ Mev मेरेन वाडटा. हाका संघटन–विक्रिया म्हण्टात. संघटन–विक्रियेंत दर कणाक १.५ ते २ Mev आनी कांय संघटन–विक्रियांत दर कणाक ३ Mev मेरेन अणुशक्त निर्माण जाता

नवे अणू तयार जातना अणुकेंद्रीय बंधनशक्तींत फरक जालो तर वस्तुमानाचें शक्तींत रुपांतर जावन ती भायर पडटा वा तिचें शोषण जाता. अशे तरेन अणुकेंद्रीय विक्रियांत तयार जाल्ल्या शक्तीक अणुशक्त म्हण्टात. पूण ज्या विक्रियांत कणाक खाशेली शक्त प्राप्त जाता, अशाच विक्रियांचो आस्पाव अणुशक्तीच्या उत्पादनांत जाता.

अणुकेंद्राची थीरताय, वस्तुमानक्षय, बंधनऊर्जा : खंयंच्याय थीर अणुकेंद्राचें वस्तुमान तातूंतल्या मेकळ्या प्रोटॉन आनी न्यूट्रॉन कणांच्या वस्तुमानांच्या बेरजेपरस कमी आसता. हाचें कारण म्हळ्यार ऊर्जा – वस्तुमान – संबंदांप्रमाण बंधन उत्पन्न करपाखातीर वस्तुमानांतलो कांय अंश खर्च जाता. अणुकेंद्राचे वस्तुमान फुडल्या सूत्रान दाखयतात:

$$ {}_{Z}M^{A} = ZM_{p} + (A - Z)\,M_{N} - \frac{E_{B}}{c^{2}} $$
$$ = AM_{N} + Z\,(M_{p} - M_{N}) - \frac{E_{B}}{c^{2}} $$

हांगा Z = अणुक्रमांक, A = वस्तुमानांक (द्रव्यमानांक) = एकूण कणसंख्या. M^{N} = न्यूट्रॉनाचें वस्तुमान, M^{P} = प्रोटॉनाचें वस्तुमान, A-Z = न्युट्रॉनसंख्या, E_{B} = बंधनऊर्जा, C= उजवाडाचो वेग. वयलें सूत्र अणुकेंद्राच्या वस्तुमानाक लागू पडटा. तातूंत अणुकेंद्राभोंवतणी घुंवपी इलेक्ट्रॉनांचें वस्तुमान मेळयल्यार पुराय अणूंचें वस्तुमान मेळटा.

ड्यूटेरॉनाची बंधनशक्ती काडपाक वयल्या सूत्राचो उपेग केल्यार

$E_{B}=M_{H}+M_{N}-M_{D}$=१.००८१४२+१.००८९८२−२.०१४७३५

=०.००२३८९u

=२.२२५ Mev;

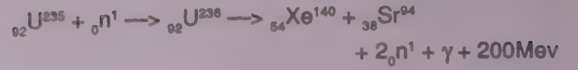
(१ u=९३१.४८ Mev)

(M_{H}=हायड्रोजनाचें वस्तुमान, M_{D}=ड्यूटेरॉनाचें वस्तुमान; u=वस्तुमान एकक अशी मेळटा. ड्यूटेरॉन (D)हातूंत दोन कण आसात म्हळ्यार दरेका कणाफाटल्यान सरासरी १.११ Mev इतली बंधनशक्ती येता. जितली कणाची बंधनशक्त चड जितली अणुकेंद्राची थिरताय चड आसता. कण बंधनशक्त ड्यूटेरॉनापसून निकेल–लोहामेरेन (८.८Mev) वाडत वता आनी उपरांत युरेनियमामेरेन (७.६ Mev) ल्हवल्हव उणी जाता.

अणूंचे भंजन, द्रवबिंदू प्रतिमान : १९३९ त, भंजनाविशीं कांय गजाली निश्चित जाल्यो, त्यो अश्यो: १) युरेनियम आनी थोरियम ह्या दोनूय मूलद्रव्यांचें उच्च ऊर्जायुक्त (~ Mev) न्यूट्रॉनाक लागून भंजन जाता. युरेनियम (२३५) चें मंद (ऊश्मीय) (०.०२५ ev) न्यूट्रॉनाक लागून भंजन जाता. २) मंद न्यूट्रॉनाच्या युरेनियम (२३८) चेर जावपी भडिमाराक लागून १० ते २० ev शक्त आशिल्ल्या न्यूट्रॉनाच्या ग्रासाच्या बाबतींत अनुस्पंदन (resonance) परिणाम दिसून येता. उत्पन्न जावपी युरेनियम (२३९) चें अर्दायुश्य (half-life)सुमार २३ मिनटांचें आसता. ३) भंजनांतल्या खंडांचे दोन वर्ग आसतात. एका वर्गांतल्या खंडांचे वस्तुमानांक ९५u च्या लागसार आसतात. दुसऱ्या वर्गांतलो वस्तुमानांक १४०u च्या लागसार आसता. हलक्या खंडांची शक्त १०० Mev च्या लागसार आनी जड खंडांची सुमार ६० Mev आसता. ४) १ टक्को भंजनांत एका किरणोत्सर्गी खंडांतल्यान १ विलंबित (भंजनाउपरांत बऱ्याच काळान) न्यूट्रॉन भायर पडटा. ५) दरेका भंजनांत सरासरीन २.४ न्यूट्रॉन उत्पन्न जातात.

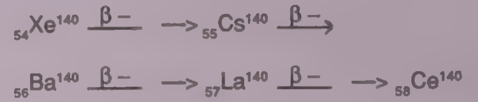
द्रवबिंदू प्रतिमानाच्या आदारान बोर आनी व्हीलर ह्या शास्त्रज्ञांनी अणुकेंद्रीय भंजनाची उपपत्ती लागू केली. ताचेवयल्यान स्वयंभंजन आनी ऊश्मीय आनी उच्च ऊर्जायुक्त न्यूट्रॉनांच्या योगान जावपी भंजन हे आविश्कार शक्य आसात, अशें दिसून आयलें. खंडांमदलो विद्युत् भार–विनिमय, तांचें कोनीय वितरण, खंडांची ऊर्जा, भंजनाची उपपत्ती ह्या विशयांवेलें संशोधन आनी अभ्यास चालू आसा.

भंजन-खंड : युरेनियम (२३५) च्या भंजन-खंडांचे वस्तुमानांक ८५ ते १०४ आनी १३० ते १४९ अशा दोन वर्गांत आस्पावतात. चडांत चड संभाव्य भंजन ७ टक्केच आसता. खंडांचे वस्तुमानांक सरासरीन ९५ आनी १३९ आसतात. वस्तुमानांक ७२ ते १५८ हांच्यांत वेगवेगळीं ८७ खंडां मेळून सगळे प्रकार जातात. अशीं वेगवेगळीं ४० तरेचीं भंजनां जातात. भंजनांतल्या खंडांत थीर अणूतल्या न्यूट्रॉनसंख्येपरस चड न्यूट्रॉन आसतात. देखून, दरेक खंड निमाणो थीर अणूच्या स्थितीमेरेन जायमेरेन एका किरणोत्सर्गी श्रेणीचो जनक जाता. देखीक :

$$ {}_{92}U^{235} + {}_{0}n^{1} \longrightarrow {}_{92}U^{236} \longrightarrow {}_{54}Xe^{140} + {}_{38}Sr^{94} + 2\,{}_{0}n^{1} + \gamma + 200\,\mathrm{Mev} $$

हातूंत झेनॉन (१४०) ह्या किरणोत्सर्गी मुलद्रव्यापसून उत्पन्न जावपी श्रेणी अशीः

$$ {}_{54}Xe^{140} \xrightarrow{\beta-} {}_{55}Cs^{140} \xrightarrow{\beta-} {}_{56}Ba^{140} \xrightarrow{\beta-} {}_{57}La^{140} \xrightarrow{\beta-} {}_{58}Ce^{140} $$

भंजनांत तयार जावपी शक्त : अनुभवसिद्ध वस्तुमानसूत्राच्या आदारान भंजन-खंडां खबर आसत जाल्यार उत्पन्न जावपी ऊर्जेचें गणित करूं येता. देखीकः $42^{Mo^{95}}$ आनी $57^{La^{139}}$ ही दोन खंडां आसत जाल्यार एकूण तयार जावपी शक्त १९८ Mev जातली. ऊश्मीय न्यूट्रॉनाक लागून युरेनियम (२३५) च्या भंजनांत उत्पन्न जावपी 200 Mev शक्तीचो हिशोब सादारणपणान फुडें दिल्ल्याप्रमाण आसताः

भंजन-खंडांची गतिज शक्त= १६७ Mev, तयार जाल्ल्या न्यूट्रॉन कणांची गतिज शक्त = ५Mev, γ किरणांची शक्त = ७ Mev, β कणांची शक्त = ५Mev किरणोत्सर्गी, द्रव्यांतल्यान येवपी η किरणांची शक्त = ५ Mev, न्यूट्रिनोंची शक्त = ११ Mev. एकूण शक्त = २०० Mev.

भंजन-विक्रियेची सांखळी: चार तरेच्या वेगवेगळ्या विक्रियांत अनुकूल समतोल सादतकच युरेनियम (२३५) च्या भंजनाची सांखळी-विक्रिया करप शक्य जाता : १) शोषण जावपी न्यूट्रॉन संख्येपरस चड न्यूट्रॉन उत्पन्न करपी भंजन–विक्रिया (आकारमानाचेर आदारून) २) भंजन करीनासतना जावपी न्यूट्रॉनाचो ग्रास (आकारमानाचेर आदारून) ३) युरेनियमाखेरीज हेर द्रव्यांत भंजन करीनासतना जावपी न्यूट्रॉनाचें शोषण (आकारमानाचेर आदारून) ४) भंजनक्षम न्यूट्रॉनाचें, ग्रास जायनासतना पृष्ठभागापसून जावपी विमोचन म्हळयार निसटून वचप (पृष्ठक्षेत्रफळाचेर आदारून). अमेरिकेंतल्या शिकागो विद्यापीठांत एन्रिको फेर्मी हाणें अणुकेंद्रीय विक्रियकांत २ डिसेंबर १९४२ दिसा पयली सांखळी-विक्रिया साध्य केली आनी ६ ऑगस्ट १९४५ दिसा पयल्या अणुबाँबाचो हिरोशिमाचेर स्फोट जालो. (पळेयातः अणुबाँब)

अणुशक्तीचे विधायक उपेग : अणुशक्तीचो शांततायेच्या कार्याखातीर मुखेल करून तीन प्रकारांनी उपेग जाता (१) मोट्या प्रमाणाचेर आनी माफक दरांत वीज निर्मिती करप आनी ती वेगवेगळ्या कार्यांखातीर वापरप. (२) विक्रियकांच्या (अणुभाटयांच्या) वरवीं तरेकवार 'किरणोत्सर्गी समस्थानिकं' (Radioactive isotopes) निर्माण करप आनी तांचो वेगवेगळ्या वेव्हारांत आनी संशोधनाखातीर उपेग करप. ३) कालवे खणप, कृत्रिम बंदरां तयार करप, खनिज तेलाची सुलभ निर्मिती हांचेखातीर ल्हान-मोट्या प्रमाणाचेर आणवीय स्फोटांचो उपेग करप.

अणुशक्त-मंडळां: अणुशक्तीचें उत्पादन, संशोधन आनी तिचें उपयोजन ह्या वावराखातीर वेगवेगळ्या देशांनी स्थायी स्वरूपाचीं मंडळां स्थापन केल्यांत. ह्या मंडळांच्यो कार्यपद्धतीय निश्चित केल्यात. चड

करून अणुशक्ती मंडळाच्या कार्याचेर त्या त्या देशाचें अणुशक्तीविशींचें धोरण तशेंच खूबदां संयुक्त राश्ट्रांचें अणुशक्तीविशीचें आंतरराश्ट्रीय धोरण हांचो प्रभाव दिसून येता. ह्या मंडळाच्या वावराक दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत चालना मेळ्ळी. अणुशक्तीचे निर्मितींत अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां आनी रशिया हे देश खूब फुडें आसात. अमेरिका आनी रशिया हांच्या प्रमाणूच ब्रिटन, फ्रांस, जपान, चीन, भारत, पाकिस्तान ह्या देशांतूय अणुऊर्जा-मंडळां आसात. तेभायर संयुक्त राष्ट्रांच्या 'इंटरनॅशनल ॲटॉमिक एनर्जी एजन्सी' (१९५७) ह्या संघटनेवरवीं अणुशक्तीविशींच्या आंतरराश्ट्रीय सहकार्याच्यो आनी अणुशक्तीच्या विधायक उपेगाच्यो येवजण्यो मांडप जाता. संयुक्त राश्ट्रांच्या अणुशक्तीविशींच्या धोरणाप्रमाण कांय राश्ट्रांनी सहकारी संघटनांची थापणूक केल्या.

भारतीय अणुशक्त-आयोगः भारतांत १४ एप्रिल १९४८ दिसा अणुशक्तीविशींचो कायदो जावन १० ऑगस्ट १९४८ दिसा भारताच्या अणुशक्त–आयोगाची थापणूक जाली. ह्या अणुशक्त-आयोगान सुरवातीक सावनूच अण्वस्त्रां तयार करप ना अशें धोरण थारायलें. शेतकाम, जीवविज्ञान, उद्योगधंदे, वैजकी उपचार आनी वीजनिर्मिती हांचे खातीर अणुशक्त वापरपाचें आयोगाचें धोरण आसा. हाचेपयलीं म्हळ्यार १९४५ त टाटा उद्योगसमूह आनी तेन्नाचें मुंबय सरकार हांच्या पालवान 'टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च' हे संस्थेची थापणूक जावन अणुशक्तीविशींच्या वावराक चालना मेळ्ळी. १९४८ त नेमिल्ल्या अणुशक्त-आयोगाचो डॉ. होमी जहांगीर भाभा अध्यक्ष आशिल्लो.

अणुशक्त आयोगाच्या वेगवेगळ्या शाखांपैकी भाभा अणुसंशोधन केंद्र ही व्हडली शाखा आसा. अणुशक्त आयोगाच्यो कांय हेर म्हत्वाच्यो शाखा तुर्भे, मुंबय (महाराष्ट्र), अहमदाबाद (गुजरात), हैद्राबाद (आंध्र प्रदेश), नानगल (पंजाब), गोरिबिदनूर, ऊटकमंड आनी गुलमर्ग (कर्नाटक), जादुगुडा (बिहार), चावरा, मानवलकुरा, अलवाये (केरळ) आनी कलकत्ता (बंगाल) हांगा आसात. डॉ. भाभा हाव्‌." मरणाउपरांत २७ जून १९६६ सावन डॉ. विक्रम साराभाईकडे मंडळाचें अध्यक्षपद आशिल्लें. डॉ. साराभाईच्या मरणाउपरांत जानेवारी १९७२त श्री. सेठ्ना हो अध्यक्ष जालो. ताच्या उपरांत डॉ. राजा रामण्णा भारतीय अणुशक्ती आयोगाचो अध्यक्ष जालो. सद्या डॉ. एम्. आर. श्रीनिवासन् हो आयोगाचो अध्यक्ष आसा.

–कों. वि. सं. मं.

अतिसारः नित्यापरस चड फावट आनी पातळ रूपांत परसाकडेन जावप म्हळ्यार अतिसार.

गरिबी आनी अन्नाडपणाक लागून आपलें भलायकेविशीं आनी घर तशेंच घराभोंवतणी नितळसाण राखपाचें गिन्यान नासप हेंच अतिसाराचें मुखेल कारण. उक्तडार संडास करप, कोयर रेंवो सारकिल्यो घाणी भोंवतणी सांचून उरप,हाका लागून मुसांची भरपूर प्रमाणांत उत्पत्ती जाता तांकां लागून, आनी पिवपाच्या उदकालागीं घाणयाऱ्यो वस्तू सांचून उरिल्ल्यान उदक इबाडटा. दाट लोकवस्तीच्या वाठारांनी अतिसार चड प्रमाणांत जाता. उश्ण ओल्या हवामानांत अतिसाराचे सुक्ष्मजंतु (microbes) अतिसाराची लागण हाडटात. ही लागण चडशी गिमांत, पावसाचे सुरवातेक आनी पावस सोंपच्या काळांत सुरू जाता.

वूद पिवपी ल्हान भुरग्यांक आनी खास करून अशक्त, मंदबुद्दी, मनोरुग्ण आनी बोर्डिंगांत रावपी भुरग्यांमदीं अतिसाराचें प्रमाण चड आसता. भारतांत अतिसाराचें प्रमाण १४% तें २० % लोकांमदीं दिसून येता. विषुववृत्तीय हवामानाच्या वाठारांनी हो रोग बऱ्याच जाणांक जाता.

अतिसार हो एक संसर्गजन्य रोग. ताचीं मुखेल वैजकी कारणां म्हळ्यार बॅक्टेरिया आनी हेर सुक्ष्मजंतूची वाड. बॅक्टेरिया शिगेल्ला, व्ही पॅराहिमोलिटीकस, सालमोनेला, ई. कोलाय, पायोसायनस, कॉलरा, प्रोटीयस ह्या प्रकारचे आसतात, जाल्यार व्हायरस, ॲम्पीलोबॅक्टर, जियार्डीया, वंत हांकांलागूनयवी अतिसाराची लागण पातळटा.

अतिसार जावपाचीं हेर कारणां म्हळ्यार चुकीचो आहार, क्वाशिअरकर, सीलीयाक डिसीज, सेप्टीसेमिया, नेक्टोटायझींग, एण्टेरो-कोलायटीस, पेलेग्रा (जीवनसत्व ब-१ चो उणाव), पचनरस उणावाचो जल्मदोश हीं जावन आसात.

लक्षणांः पर्यून पर्यून सादारण पातळ वा एकदम उदकाभशेन पातळ भायर जावप हें मुखेल लक्षण. ताप, भूक नासप, पोटांत दुखप, ओंकारी येवप अशीयबी लक्षणां आसूं येतात. चड भायर जायत आनी चड फावट ओंकारी आयल्यार रोगी डीहायड्रेशन आनी इलेक्ट्रोलायट इंबेलन्स स्थितींत वचूंक शकता. (आंगातलें उदकाचें प्रमाण सामकें उणें जावप आनी रगतांतलें मीठाचें प्रमाण इबाडप) अशा वेळार काळीज कलकलता, वोळयांमुखार काळोख येता, अस्वस्थताय येता, उलोवपाची लेगीत शक्त उरना, हातपांय थंड जातात, दोळे भीतर वतात, कात सुकी पडटा, मुतप उणे वा बंद जाता, रगतदाब देंवता, नाडी मंद वा जलद जाता आनी रोगी बेशुध्द जावं येता वा मरुं येता.

उपायः ल्हान भुरग्याक अतिसार जाल्यार ताका आवयचें दूद दिवं येता. पूण २.३ दिसांखातीर बाटलेचें दूद दिवप बंद करचें पडटा. जाण्टयांखातीरयबी पथ्य पाळप गरजेचें आसता, फळांचो रोस, ताक, लस्सी, पातळ पेज असलो आहार घेतल्यार बेगीन गुण येता.

उदकांत साखर आनी मीठ घालून तें मिश्रण पिवंक दितात वा इलेक्ट्रोलायट पावडर (ग्लुकोज आशिल्लो क्षार पीठें) उदकांत घालून पिवंक दितात. ओंकारी चड येवन दुंयेत मनशाची परिस्थिती इबाडत जाल्यार ताका हॉस्पिटलांत व्हरचो पडटा. हॉस्पिटलांत Intravenous Fluid गरजेप्रमाण दिवचें पडटा. आंगात रगत उणे जावन ॲनेमियाचीं लक्षणां दिसल्यार रगत दिवचें पडटा. ब आनी क जीवनसत्वांयबी दिवप गरजेचें. कांय वेळार रोगाचीं कारणां पळोवन ॲण्टिबायोटिक्स दिवंची पडटात.

जतनायः भुरग्यांक चडांतचड तेंप आवयचें दूद दिवचें. बाटलेचें दूद दिल्यारसुन नितळसाण राखची. ल्हान भुरग्याक वेळार गोवरची लस दिवंची. उदक तापवन पिवचें. संडासांतल्यान आयल्या उपरांत तशेंच कितेंय खावचेपयलीं हात शाबू लावन धुंवचे. जेवण बरेतरेन शिजोवचें. संडास उक्तडार आसचो न्हय. रेव्या उदक उक्तडार सोडचें न्हय. रावतल्या सुवाते भोंवतणी नितळसाण राखची.

अतिसाराचेर वेळच्यावेळार उपाय जायनाजाल्यार रेनल फेल्युअर (मुत्रपिंडाचेर परिणामजावप), हड्ड्यांत थंडी भरप, कान व्हांवप, कुपोषण असले विकार जांव येता.

- डॉ. आनंद हळर्णकार

संदर्भः 1.Achar, S.T., Text book of Pediatrics; 2. Davidson's Principles and Practice of Medicine; 3. Park, J.K., Textbook of Preventive and Social Medicine.

अतीतपंथः संवसाराचो त्याग करून संन्यस्त वृत्तीन परमार्थाचें आचरण करपी बैरागी लोकांचो पंथ. शैव आनी वैष्णव पंथांत अतीतपंथीय लोक मेळटात. वैष्णव अतीत बिहारांत दिसतात. अवधूत आनी अतीत हातूंत लागींचें नातें आसा. अवधूत हो शब्द पूर्विल्लो आसून अतीत नवो आनी थळावो जावन आसा. खऱ्या अर्थान दशनामी गोसावी वा साधू हांकां अतीत ह्या नांवान वळखतात. दशनामांतल्या अर्द्या वर्गाक दंडी म्हणतात. कारण ते दंड वा सोटो वापरतात. अतीत दंड वापरीनात. तांचे खाण, जेवण, कपडे आनी दीक्षाविधी हे दंडी परस वेगळे आसतात. चड करून सगले संन्यासी अतीत आसले तरी तातूंतले काय जाण 'गृहस्थाश्रम' सांबाळून वेपार धंदोय करतात. संन्यस्तअतीत मठांत वा आश्रमांत रावतात. तांची वस्त्रां गेरून रंगयिल्लीं आसतात. ते महादेव, भैरव आनी हनुमान हाका भजतात. तत्वज्ञानांत अव्दैताचो पुरस्कार करतात. शैव अतीत अर्धनग्न रावन जटा आनी खाड वाडयतात. ते मौन पाळटात आनी भीक मागून जियेतात.

- कों. वि. सं. मं.

अत्तर: अत्तर म्हळ्यार भरशिल्ल्या वासाचें तेल. ह्या तेलांत वासाचे [illegible] सोडयल्ले आसतात. अत्तरांक जिवाक धावोसकाय दिवपी बरो परमळ येता. पूर्विल्ल्या काळांत अत्तर तयार [illegible] कडसून मेळपी फकत सैमिक पदार्थ वापरताले. सद्या ह्या पदार्थावांगडा रसायनिक पदार्थयबी वापरतात. अत्तराचो वास तातूंत वापरिल्ल्या घटकांचेर आनी ताच्या प्रमाणाचेर आदारून आसता. अत्तरां तयार करपाची कला पूर्विल्ल्या काळासावन चिनी, हिंदी, इजिप्त, इस्रायली, कार्थाजीनी, अरबी रोमन आनी ग्रीक लोकांक खबर आशिल्ली.

आदल्या काळांत भारतांत आयिल्ल्या मोंवडेकारांनी भारतांत फुलां, फळां, लाकूड, मुळां, दीख आनी तण हांचो वापर करून अत्तर तयार करतात असो उल्लेख केला. अत्तर तयार करपाचो पध्दतशीर उद्योग भारतांत मोगल काळासावन सुरू जालो पूण अस्तंती देशांनी जाल्ल्या तंत्रिक उदरगतीकडेन सर्त करूंक जायना जाल्ल्यान एकुणीसाव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत तो फाटीं पडलो.

जाका अत्तर म्हण पाचारतात तातूंत चंदनाचें तेल आनी खंयच्याय वासाच्या फुलाचें तेल फाव त्या प्रमाणांत भरशिल्लें आसता. सवाय प्रकारच्या अत्तरांनीं चंदनाच्या तेलाच्या बदला 'पॅराफिन्स' (Liquid paraffins) वापरतात.

गुलाब, जाय, चमेली, चंपक, हातो, निशिगंध ह्या सारक्या फुलांचो वापर करून तरेकवार अत्तरां तयार करतात. तशेंच कस्तुरमेरूची कस्तुरी, सिवेट मांजराची सिवेटा (civet), बीवर प्राण्याची कॅस्टोरियम हें द्रव्य वापरून बी (Castorium) अत्तरां तयार करतात. अत्तरांनीं सैमिक पदार्थावांगडा अत्तराच्या प्रतिचें आल्कोल (Perfumery grade Alchohol) आनी सैमिक पदार्थाच्या वासाचे पर्यायी रसायनीक पदार्थ अत्तर तयार करतना वापरतात.

अत्तराचे प्रकार तांच्या वापराचेर पातयेवन आसता. कपड्याचेर मारपाचीं वा आंगार मारपाचीं अत्तरां आल्कोलांत विरगळायल्लीं आसतात. तातूंत सुमार १०% ते २५% वासाचो घटक आसता. उद्येगीक अत्तरां, जी दुसऱ्या पदार्थाक वास दिवंक वापरतात, तातूंत साबू, उजवाती, रंग (Paints) हांचो आस्पाव जाता.

वनस्पतींतल्यान काडिल्ले पदार्थ अत्तरांक वास दितात. जनावरांतल्यान काडिल्ले कांय पदार्थ वास पातळावपाखातीर आनी चड वेळ मेरेन तिगोवपाखातीर बरे पडटात. ह्या पदार्थांक लागून अत्तरांतल्यान वास विरून वचपाची प्रक्रिया सवकास जाता. हे पदार्थ चडशे आल्कोलांत विरगळावन वापरतात. अत्तरां फुलांसारक्या मधुर परमळाचीं तशेंच सैमांत अस्तित्वांत नाशिल्ल्या सुखदिण्या वासाचींयबी आसतात. असल्या प्रकारच्या अत्तराची निर्मणी रसायनशास्त्राचे उदरगतीक लागून शक्य जाल्या.

बरे प्रतिच्या अत्तरांत शंबरांवयर घटक आसतात. दर अत्तराक, तीन प्रकारचो वास आसता. एक- रोखडोच येवपी घमघम, दुसरो- त्या अत्तरांचो खाशेलो वास आनी तिसरो- खूब वेळामेरेन घमघमपी परमळ.

अत्तरां तयार करचेखातीर जायत्यो प्रक्रिया करतात. वनस्पतींतल्यान वासाचीं तेलां वेगवेगळ्या पध्दतीन काडटात. चंदनाचें तेल उर्ध्वपातन (distillation) करून काडटात. फुलांतलीं तेलां काडपाची पध्दत दरेक फुलाचेर आदारून आसता. द्रावक निष्कर्षण (Solvent Extraction) पध्दतीन फुलांतलें वासाचे घटक पेट्रोलियम रसायनांत विरगळावन वेगळे काडटात. कांय फुलांतले वासाचे घटक फुलांचे बाष्प उर्ध्वपातन (steam distillation) करून काडटात. जायांचो नाजूक परमळ तापयल्यार भंगता आनी तो नितळ चरबेंत (Purified animal fat) ओडून घेवन (absorb) काडटात. हे पध्दतीक 'एनफ्लॅवरेज' (enfleurage) पध्दत अशें म्हणटात. हातूंत फुलांच्यो पाकळ्यो नितळ चरबेच्या थरांत कांय दीस दवरतात. फुलांतलें तेल चरबेंत वता. उपरांत तें आल्कोलांत विरगळायतात. संत्रां, मोसंबी ह्या सारक्या फळांच्या सालींतलें तेल चिड्डून (Expression) काडटात.

वनस्पतींतल्यान काडिल्लीं वासाचीं तेलां आनी हेर पदार्थ फाव त्या प्रमाणांत भरसून जाय त्या वासाचें अत्तर तयार करतात. अत्तर पातळ द्रवरुप आसता. ताचो वास तातूंत वापरिल्ल्या घटकांचेर आनी तांच्या प्रमाणाचेर आदारिल्लो आसता. 'आल्कोल' भरसून अत्तर पातळ करतात.

अत्तर उद्योग सद्याक बरोच पातळला. अत्तरां वापरप ही एक प्रतिश्ठेची गजाल जावन गेल्या. अत्तरांचो वापर एक सौंदर्यप्रसाधन म्हण जाता. आयुर्वेदांत कांय अत्तरां वैजकी उपेगाखातीर वापरिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. धर्मीक सुवाळ्यांनीयबी अत्तराचो उपेग करतात. देवळांनी उजवातीच्या रुपान अत्तरां वापरतात. साबू, नाखटां रंगवपाचे रंग, केंसांक लावपाची तेलां, कपडे ह्या सारक्या वापराच्या वस्तूंनी अत्तरांचो वापर करतात. लग्नांत अत्तरांचें उदक शिंपडपाची पध्दत आसा.

कांय उद्येगीक उत्पादनाचो वायट वास लिपवपाखातीर अत्तरांचो उपेग जाता, जाल्यार कांय उत्पादनाचो वास वाडवपा खातीर अत्तरां वापरतात. देखीक- पावाचो वास. पाव ज्या कागदांत गुठलायतात त्या कागदाक दिता. प्लॅस्टिक आवरणांक वास येवपा खातीरयबी अत्तराचो वापर करतात.

भारतांत मुंबय, कलकत्ता, दिल्ली, कनौज, अलीगढ आनी म्हैसूर हांगा अत्तर उद्योग व्हड प्रमाणांत चलतात. गोंयांत वनस्पतींपसून तेलां (essential oils) काडपाचो उद्योग चलता. हो उद्योग कुळें आनी वाळपय वाठरांनीं चलता. गोंयच्या औद्योगीक वसाहतींत अत्तरां तयार करपाचो उद्योग चलता. हे भायर वासाचीं तेलां, उजवाती, वासाचे साबू, पोव, कुकूम तयार करपाचेयबी उद्योग चलतात.

- प्रेमानंद फडते

1. Dash, Bhabagrahi, Science Reporter Oct. 1985, Council of Scientific & industrial Research (Publications & information Directorate, New Delhi); 2. Kak, S. N. Science Reporter Sept. '88.

अत्रे, प्रल्हाद केशव: (जल्मः १३ ऑगस्ट १८९८, कोढीत सासवड-पुणे; मरणः १३ जून १९६९, मुंबय.) मराठींतलो नामनेचो साहित्यिक, शिक्षणतज्ञ, चित्रपट निर्मातो, दिग्दर्शक, पत्रकार, वक्तो आनी राजकीय फुडारी. मुळावें शिकप सासवड हांगा जालें. उपरांत पुणे, मुंबय आनी लंडन हांगा बी. ए. बी. टी. टी. डी., मेरेन शिकप घेतलें. पुण्यांतल्या कॅंप एज्युकेशन सोसायटीचे शाळेंत शिक्षकाची नोकरी धरली, आनी कांय वर्सांनी तेच शाळेचो प्राचार्य जालो. 'राजा धनराज गिरजी हायस्कूल' (१९२७) आनी चलयांचें 'आगरकर हायस्कूल' (१९३४) ह्या माध्यमिक शाळांच्या थापणुकेखातीर ताणें मोलादिक वावर केलो. पुणेचे नगरपालिकेचो तो कांय काळ सदस्य आशिल्लो. १९३३ सावन नाटकां-सिनेमांच्या धंद्यांत ताणें प्रवेश केलो. 'अत्रे थिएटर्स' ह्या नाटकां संस्थेची थापणूक करून ताणें खुबशीं नाटकां लोकांमुखार हाडलीं.

ताणें 'मकरंद' आनी 'केशवकुमार' ह्या टोपण नांवांनी कविता बरयल्यो. १९२५ त, ताचो 'झेंडूची फुले' हो विडंबन आनी विनोदी कवितांचो झेलो उजवाडाक आयलो. ह्या कविता-झेल्याचें म्हत्व म्हळ्यार हातूंत रविकिरणमंडळांतले कवी आनी तांची कविता बरोवपाची पध्दत हाचेर विडंबन केल्लें आसा. मराठींतलो हो पयलोच विडंबनात्मक कवितां झेलो जावन आसा. १९३५ त 'गीतगंगा' हो तांचो कविताझेलो उजवाडाक आयलो.

ताच्या नाटकांचेर राम गणेश गडकरी आनी फ्रेंच नाटककार मोल्येर हांचो खूब प्रभाव पडिल्लो दिसता. ताच्या नाटकांत उपरोध, विडंबन, समाजांतले दोश आनी विनोद ह्या गजालींचो खूब वापर केल्लो दिसून येता.

ताणें बरयल्लीं नाटकां अशीं- 'साष्टांग नमस्कार' (१९३३), 'घराबाहेर' (१९३४), 'भ्रमाचा भोपळा' (१९३५), 'लग्नाची बेडी'

(१९३६), 'उद्याचा संसार' (१९३६), 'वंदे भारतम्' (१९३९), 'पाणिग्रहण (१९४६), 'कवडीचुंबक' (१९५१), 'तो मी नव्हेच' (१९६२), 'मी मंत्री झालो' (१९६६), 'डॉक्टर' (१९६७), 'प्रीतिसंगम' (१९६८), 'अशी बायको हवी' (१९६९). हातूंतल्या 'घराबाहेर' आनी 'उद्याचा संसार' ह्या नाटकांचेर इब्सेन ह्या नॉर्वेजियन नाटककाराचो प्रभाव पडिल्लो दिसून येता.'

ताणें हेर विशयांचेर केल्या बरपांत ल्हान-व्हड चरित्रां, व्यक्तीदर्शनां, मर्णलेख, प्रवासवर्णनां, खबरेपत्रांतले लेख, साहित्य विशयावयले लेख, भाशणां आनी पाठ्य पुस्तकां हांचो आस्वाव जाता. तांची 'चांगुणा' ही कादंबरी आनी 'बत्ताशी व इतर कथा' हो काणयां-झेलो १९५४ त उजवाडाक आयलो. ह्या भायर महात्मा फुले (१९५८), पंडित जवाहरलाल नेहरू हांचेर बरयल्लें 'सूर्यास्त' (१९६१), 'अत्रे उवाच' (१९३७), 'ललितवाङ्मय' (१९४४), 'हशा आणि टाळ्या (१९५८) ह्या तांच्या पुस्तकांची खूब तोखणाय जाली. ताणें संपादित केल्लो 'अप्रकाशित गडकरी' हो एक म्हत्वाचो ग्रंथ जावन आसा. 'मी कसा झालो' (१९५३) ह्या पुस्तकांत ताणें आपल्या जिणेचें वर्णन केलां. जाल्यार 'कऱ्हेचे पाणी' ह्या नांवान पांच खंड उजवाडाक हाडून (१९६३, ६४, ६५, ६७ आनी १९६८) ताणें आपली आपजीण बरयल्या.

आचार्य प्र. के. अत्रे हाणे आपलो खबरेपत्राचो वेवसाय 'साप्ताहिक नवयुग' (१९४०-१९६९) ह्या सप्तकी पत्रकान सुरू केलो. १९४७-४८ ह्या वर्सा 'जयहिंद' हें सांजवेळ नेमाळें सुरू केलें. उपरांत १९५४ वर्सा 'तुकाराम' हें सप्तकी नेमाळें चलयलें. १९५६ त सुरू केल्या दैनिक मराठा' ह्या दिसाळ्याचो तो अखेरेमेरेन संपादक आशिल्लो.

ताच्या 'धर्मवीर', 'प्रेमवीर', 'ब्रह्मचारी' आनी 'ब्रँडीची बाटली' ह्या चित्रपटांची खूब तोखणाय जाली. ताच्या 'श्यामची आई' ह्या चित्रपटाक १९५४ वर्साचें राष्ट्रपती भांगरा पदक फाव जालें. जाल्यार 'महात्मा फुले' ह्या चित्रपटाक १९५५ वर्साचें रुप्यापदक फाव जालें. ताणे बरयल्ल्यो कांय 'चित्रकथा' १९५८ त उजवाडाक आयल्यो. भा. वि. वरेरकर, श्री. म. माटे, नां. सी. फडके, पु. भा. भावे हांच्या आड ताणे केल्ले साहित्यीक वाद महाराष्ट्रांत खूब गाजले.

नाशिक हांगा १९४२त भरिल्या सत्ताविसाव्या महाराष्ट्र साहित्य मेळाव्याचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. आडतिसावें नाट्यसंमेलन (बेळगांव, १९५५) धावें मराठी पत्रकार-संमेलन (१९५०), तशेंच बडोदा, इंदूर आनी ग्वाल्हेर हांगाच्या प्रादेशिक साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचो तो मानकरी आशिल्लो.

- प्रा. सुमंत कनयाळकर

संदर्भः १. मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास, जोशी, प्र. न., प्रसाद प्रकाशन-पुणे, १९७९.

अथर्ववेदः चार मुखेल वेदांमदलो एक वेद. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आनी अथर्ववेद. ह्या क्रमांत अथर्ववेदाची सुवात निमाणी आसा.

अथर्वा आनी अंगिरस ह्या ऋषींनी हो वेद सगळ्यांत पयलीं रचलो म्हूण ताका पयलीं 'अथर्वागिरस' म्हूण वळखताले. ह्या वेदाक 'ब्रह्मवेद' हें आनीक एक नांव आसा.

अथर्ववेदाक पडिल्या 'नांवासंबंदी' ज्यो दंतकथा चलतात, त्यो फुडलेतरेन आसात. पयली कथा 'गोपथब्राह्मणांत' आसा.

ब्रह्मदेवान सृश्ट निर्मूपाखातीर खर तप सुरू केलें तेन्ना ताच्या रोमारोमांतल्यान घामाच्यो पावळ्यो जमनीर पडून व्हांवक लागल्यो. तातूंत ब्रह्म्यान आपलें रूप पळेलें आनी ताचे वीर्य स्खलीत जालें. उपरांत वीर्य मेळिल्ल्या उदकाचे दोन वांटे जाले. तातूंतलो एक वांटो शांत, पिवपाक योग्य आनी रूचकर जालो. दुसरो वांटो अयोग्य, अरुचकर आनी अशांत जालो. ह्या दोन वांट्यांतल्यान क्रमान भृगू आनी अंगिरा अशे दोन ऋषी निर्माण जाले. ह्या दोगांक्य धा-धा भुरगीं जालीं हांकांच 'अथर्वागिरस' नांवांचे वीस ऋषी म्हूण वळखतात. ह्या वीस ऋषींनी अर्थवेवेदाचें एकेक कांड रचलां. अथर्वीनी 'आथर्वणवेद' तर अंगिरांनी 'आंगिरस वेद' रचलो. पयली धा- धा कांडाचे आशिल्ले हे वेद एकठांय केले आनी तांकां अथर्वागिरस अशें म्हणूक लागले. कांय तेंपान ताका फकत 'अथर्ववेद' म्हूण वळखूंक लागले.

अथर्ववेदाक 'ब्रम्हवेद' फुडल्या कारणांखातीर म्हणूक लागले.

अथर्ववेदाक वेदत्रयीत (ऋग्, यजु आनी साम) सुवात नाशिल्ली. यज्ञाक उपेगी पडपी वांटो खूबच उणे आनी अभिचारिक कर्मां चड जाल्ल्यान, अथर्ववेदाक खुबूच कमी लेखपाक लागले. धर्मसूत्रांत आनी स्मृतिग्रंथांत ताचो उल्लेख अनादरान केला. पूण उपरान्त यज्ञकर्मांत हाका सुवात दिवन ताचें म्हत्व वाडोवपाक आयलें. यज्ञांत चार ऋत्विज आसतात. होता, अध्वर्यु, उद्गाता आनी ब्रह्मा हातूंत होता ऋग्वेदी, अध्वर्यु यजुर्वेदी आनी उद्गाता सामवेदी. चवथ्या ऋत्विज ब्रह्माक वेद नासलो. तेपासत 'अथर्वागिरोभिर्ब्रह्मत्वम्' (ऐतरेय ब्राह्मण- ५.३३) असो नेम थारावन ब्रम्ह्याचें काम अथर्ववेदी ब्राह्मणाकडेन सोंपयलें. हाचेवेल्यान अथर्ववेदाक 'ब्रम्हवेद' म्हणूक लागले. वेदान्तांत उदरगतीक पाविल्ल्या ब्रह्मवेदाचें मूळ अथर्ववेदांत सांपडटा. अशे तरेन वेदत्रयीत सुवात जोडून वेद चार जाले- 'चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ब्रह्मवेदः। (गोपथ ब्राह्मण-२.१६).

महामुनी पतंजलीच्या महाभाष्यावेल्यान अथर्ववेदाचे णव फांटे (नवधा आथर्वण वेदः) आसात म्हणपाचें स्पश्ट जाता. तांची नांवां अशी आसातः १. पैप्पलाद, २. तौदायन, ३. मौदायन, ४. शौनक, ५. जाजल, ६. जलद, ७. ब्रह्मवेद, ८. देवदर्श आनी चारणवैद्य (कांय जाणाच्या मतान ह्या नांवांत फरक आसा). हातूंतले फकत दोनूच फांटे मेळटातः १. पैप्पलाद आनी २. शौनक.

पैप्पलादः हो फांटो पिप्पलाद ऋषिच्या नांवांन नांवाजल्लो आसा. हो ऋषि मोठो आध्यात्मिक आशिल्लो. हागेल्या शाखेची संहिता २० कांडांची आसा.

शौनकः ह्या फांट्याची बारिकसाणेन वांटणी केल्या. ह्या शाखेच्या संहितेंत २० कांडां, ३४ प्रपाठक, १११ अनुवाक, ७७३ वर्ग, ७६० सूक्तां, ६००० मंत्र आनी ७३,८२६ उतरां आसतात. कांय जाण सूक्तसंख्या ७३१ मानतात.

ऋग्वेदावरी मंडळरचना, देवतांचो क्रम, ऋषिचो निर्देश बी गजाली अथर्ववेदांत दिसून येनात. पयल्यासावन ५ व्या कांडामेरेनच्या सूक्तांत ४ ते ८ मंत्र आसात. ६ व्या कांडांत चडशी सूक्तां एक वा दोन मंत्रांचीं आसात. ८ ते १२ कांडांतल्या सूक्तांत ९ मेरेन मंत्र आसात. १५ आनी १६ हीं दोन कांडां गद्यांत रचिल्लीं आसात. निमण्या दोन कांडांत आशिल्ल्या मंत्रांक खिल सूक्तां म्हण्टात. निमाण्या कांडांची मंत्रसंख्या सादारणपणान १००० आसा.

अथर्ववेदांत विंगडविंगड विशय आसपावतात. पयलीं तेरा कांडां जारण, मारण, स्तंभन, रोग-निवारण बी मंत्रांनी भरिल्लीं आसात. १४ व्या कांडांत विवाहमंत्र आसात. १३ ते १८ कांडांत विशय सादारणपणान एकूच आसा.

अथर्ववेदांत विशयाचे नदरेन सूक्तांची वांटणी अशी आसाः– आयुर्वेदासंबंदान १४४ सूक्तां, राजधर्मासंबंदान २१५ सूक्तां, समाजवेवस्थेसंबंदान ७५ सूक्तां, अध्यात्मासंबंदान ८३ सूक्तां आनी उरिल्ल्या विंगडविंगड विशयासंबंदान २१३ सूक्तां आसात.

पूर्विल्ल्या मनीसजातीच्यो विंगडविंगड हालचाली क्रिया, अनुष्ठानां, कृत्रिम, करणी बी सगळ्या विशयांचेर बारीक वर्णन ह्या वेदांत मेळटा. समाजशास्त्राचो अभ्यास करतल्याक अथर्ववेदाचो जायतो आदार मेळूंक शकता. वैजकी शास्त्रांतली उदरगत, राष्ट्राविशींचे विचार, वेव्हार, दादलो-बायलो संबंद, देवधेव, लोकभ्रम, अध्यात्म अश्या खूबश्या विशयांची भासाभास हातूंत् केल्ली आसा.

अथर्ववेदांत मनशाचे कुडीच्या सगल्या आंगाचें बारीक वर्णन आयलां. ज्वर, गंडमाळा, कोड, बारीक जोर आनी हेर रोगांचे उल्लेख आयल्यात.

तांची चिकित्साय सांगल्या. भूत, प्रेत, राकेस, हांचे बाधेन हे रोग जातात असो अथर्ववेद मानता. ह्या बाधाचो नाश करपाचे मंत्र हातूंत आसात. दीर्घायुष्य जगपाची मनशाची इत्सा तातूंत परगटायल्या.

पश्येम शरदः शतम्, जीवेम शरदः शतम।
बुध्येम शरदः शतम्, रोहेम शरदः शतम

(१९.६७)

अर्थ: आमी शंबर वर्सां जिवे रावन पळोवया. गिन्यान मेळोवया, व्हड जावंया.

दीर्घायुष्याक लागून हाताक राखणेचो दोरो वा मणि बांदताले. खास प्रकारचे वृक्षलतणी आघाडो, पिंपळो असल्या वनस्पतींचो उपेग करपाक सांगला. राष्ट्रधर्माचें बारिकसाणेन केल्लें वर्णन हें अथर्ववेदाचें दुसरें म्हत्वाचें आंग जावन आसा. नितळ लोकशाय कशी आसची हाजो निर्देश तातूंत सांपडटा.

'त्वा, विशो वृणता राज्याय, (३.४.२. अथर्ववेद- तुका प्रजा राज्याखातीर वरूं म्हळ्यार तुका लोक राजा म्हूण वेंचून दिवं). ह्या मंत्रांत राजाक प्रजा कशी वेंचून दिताली हें दाखोवन दिता. अथर्ववेदांत राजाचें वेंचप, तागेले अधिकार, तांक, कर्तव्य ह्या सगळ्यांचे स्पश्ट उल्लेख आसात.

समाजवेवस्थेविशीं बरे विचार, कुटुंबांतल्या लोकांचें वागप, घरां बांदप, शेत करप, अन्न धान्याचें उत्पन्न वाडोवपाच्या गजालींचें वर्णन, अथर्ववेदांत आयलां. घोव-बायलासंबंदान बरीं सूक्तां आयल्यांत. मनशाची जीण सोबीत जावपाक घटमूट कुडीवांगडा दादल्या बायलांचीय प्रेमभावना गरजेची आसा अशें अथर्ववेद मानता.

ह्या वेदांत अध्यात्माची खूब भासाभास जाल्या. तातूंतल्यान उपनिषदांची तत्वप्रणाली सुरू जाली. बहुदैवतवादाचो निरास जावन एकेश्वरवादाची थापणूक हातूंत जाल्ली. ब्रह्म, आत्मो, जीव, मर्ण, सर्ग ह्यो कल्पना हांगा स्पश्ट दिसतात. जीव, ईश्वर आनी प्रकृति अशे तीन पदार्थ अथर्ववेदांत नित्य मानल्यात. जीव परमानंदस्वरूप मोक्षाक पावता असो जीवाक ईश्वरालो दिश्टावो जालो अशी वेदाची धारणा आसा.

अथर्ववेदांत जारण, मारण हे विशय आयल्यात. कृत्रिम करणी करपी लोक आपल्या आंगांतली शक्त दुसऱ्याचेर वापरताले. तिका 'कृत्या' म्हणटात. हे कृत्येक विरोध करपी मंत्र अथर्ववेदांत आसात. त्या काळार लोकांक वायट सपनांचें भंय दिसतालें. अशीं सपनां मर्णाविशींची सुचोवणी मानताले. हीं सपनां पडचीं न्हय म्हूण अथर्ववेदाचें १६ वें कांड म्हणपाची रीत आसली. पिशाच्च, राकेस हांचो त्रास जावचो न्हय म्हूण ह्या वेदांतल्या दुसऱ्या कांडांतल्या दुसऱ्या सुक्ताची आवृत्यो करताले. आपली राखण जावंची म्हूण तावज बांदपाची पध्दत आसली. शेतवड, जनावरां, भूंय हांचेसंबंदी लोकांक बरोच मोग आसलो. आपले भूंयेबद्दल तांकां खूब अभिमान आशिल्लो.

उपस्थाते अनमीवा अयक्ष्मा
अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः।
दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना
वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम।।

अर्थ: हे भूंय, तुगेल्या प्रदेशांत रोग, क्षय आनी भंय नामूं दी. आमकां व्हड आयुष्य मेळूं. आमी सदांच सावध रावतले. तुजी राखण करपाक आमी आमचो बळी दितले.

- डॉ. अनंत राम भट

अदमास पत्रक: (पळेयात अर्थसंकल्प)

अदिति: अ+दिति= अदिति- जिका मर्यादा ना अशी वैदिक देवता. अदिति ह्या उतराचो अर्थ सगल्या बंधनासावन मुक्त असो जाता. तिका पुराय धर्तरेची आवय मानल्या. अदिति म्हळ्यार मुक्ततायेची कुरू. पातकाच्या रिणांतल्यान मेकळे जावपाखातीर अदितिच्या संपर्कांत येवप गरजेचें आसा अशें ऋग्वेद (१.१६२.२२) म्हणटा. तातूंत पातकांतल्यान मुक्त करचे पासत तिची प्रार्थनाय केल्या. कांय कडेन तिका 'गो' म्हळ्यार 'गाय' ह्या उतराचो पर्याय मानला. ऋग्वेदांत (८.१०१.१५) 'मां गां अनांगां अदिति वधिष्ठ' म्हळ्यार गायच्या रुपान रावतल्या अदितीक मारु नाकात अश म्हळां. पूर्विल्ल्या काळांत, अदितिक म्हळ्यार मातृदेवी वा गायक भजपाखातीर, तिच्या वेगवेगळ्या रूपांतल्यो मूर्ती सिंधू न्हंय ते मुमब्यसागर मेरेन तयार केल्ल्यो.

वेदांत अदितिची, तुस्त तोखणाय करपी सुमार वीस मंत्र बरयेल्ले वाचूंक मेळटात. पूण तिचें स्वरूप स्पश्ट जायना. ऋग्वेद एके वटेन तिका दक्ष राजाली चली म्हणटा तर दुसरेखटेन दक्ष हो तिचो पूतय म्हणटा. (ऋग्वेद १०.७२.४). तिच्या आठ पुतांचो उल्लेख परतो परतो येता. तांची नांवां अशीं- मित्र, वरुण, धाता, अर्यमा, अंश, भग, विवस्वान् आनी आदित्य. तिका आपल्यागेर फकत सात पूत जावंचे अशी इत्सा आसली. आठव्या फावटीचो गर्भ तिणें आपूण जावन फोडलो. तो फुडें 'मार्तांड' ह्या नांवान नामनेक पावलो. उरिल्ल्या सात पुतांक घेवन ती देवालागीं गेली आनी आठव्याक तिणे मळबांतल्यान धुकलून उडयलो (ऋग्वेद. १०.७२.८) हे आठ्य पूत फुडें 'अष्टवसु' म्हूण नामनेक पावले. तैत्तिरीय संहितेंत तिका 'विष्णु'ची बायल म्हळ्या.

ऋग्वेदांत तिचेर एकय सूक्त ना. पूण प्रसंगाप्रमाण तिचे उल्लेख येतात. ऋग्वेदांत तिची फांतोडेर, दनपरां, सांजवेळा याद करची अशें म्हळां. ऋग्वैदिक ऋषी अदितिक वेळाकाळाप्रमाण संकश्टाच्या प्रसंगार शरण वचून आपली राखण करची म्हूण विनयताले (ऋग्वेद. १०.१००.१.९४.१५). अदितिक, आदित्याची म्हळ्यार सूर्याची आवय अशें मानून तिचेकडेन उजवाडाची मागणी केल्ली कांयकडेन दिसता. ऋग्वेदांत (७.८२) तिच्या तेजीश्ट उजवाडाची तुस्त केल्या. उषा वा सांवळेक अदितिचें तोंड म्हळां. नरकासूरान तिचीं कुंडलां व्हेल्लीं. श्रीकृष्णान नरकासूराक मारून कुंडलां परतीं तिका हाडून दिल्ली अशेंय उल्लेख मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

अदीक म्हयनो: चांद्रवर्स आनी सौरवर्स हांचो मेळ घडोवपाखातीर, सरासरी बत्तीस वा तेत्तीस चंद्रमासा (चंद्राच्या भ्रमणान पुराय जाल्लो म्हयनो) उपरांत चांद्रवर्सांत जो एक म्हयनो चड धरचो पडटा ताका अदीक म्हयनो म्हणटात.

अदीक म्हयन्याक पुरुषोत्तम म्हयनो, धोंड म्हयनो आनी मळ म्हयनो अशेंय म्हणटात. कोंकणींत ताका अदीक म्हयनो वा चडीत म्हयनो म्हणटात. वाजसनेय संहिता (७,– ३०,२२,३०) हातूंत ह्या म्हयन्याक दोन नांवांनी वळखतात. पयलें अंहसस्पति आनी दुसरें मलिम्लुच. हातूंतल्या मलिम्लुच ह्या शब्दावेल्यान मलमास हो शब्द आयला आसुंये अशें जाणकारांचें मत आसा. सूर्य आनी चंद्र हांच्या गतिभ्रमणान संवत्सरांचो हिशोब जाता. चंद्राच्या कलांची पूर्णवृध्दी पुनवेक जाता. ते पुनवेचे रातीपसून ते परतून पूर्णवृध्दि जाल्लो चंद्र दिसमेरेन मदीं जे तीस दीस वतात तेन्ना एक म्हयनो जाता. हो म्हयनो जेन्ना चंद्राक लागून समजतात तेन्ना ताका चंद्रमास म्हणटात. हे चंद्रमासाचे दीस तिथीप्रमाण जरी ३० धल्ले तरी खरे ते २९.५ (साडे एकोणतीस) जातात. ह्या हिशेबान २९.५×१२=३५४, हे चंद्रमासाचे दीस जातात.

सूर्याच्या गतिभ्रमणान मेजतात ताका सौर वा सूर्य म्हयनो म्हणटात. सूर्याक एके राशीपसून दुसरे राशींत वचपाक तीस वा केन्नाय एकतीस दीस लागतात. ह्या काळाक सौरमास म्हणटात. अशे हे तीस आनी एकतीस दीस धरून भारतीय सौरवर्स मानलां. त्या प्रमाण वर्साक ३६५ दीस जातात. (पारसी वर्स ३६० दिसाचें). सूर्य एके राशींतल्यान दुसरे राशींत वता ताका संक्रमण वा संक्रांत म्हणटात. अशी दर म्हयन्यांक संक्रांत येता. ज्या म्हयन्याक अशी संक्रांत येना तो म्हयनो अदीक म्हयनो अशें समजतात. चैत्रांत मेष सक्रांत, वैशाखांत वृषभ हे प्रमाण १४ जानेवारीक मकर राशीक सूर्य येता तेन्ना मकर संक्रांत (हळदीकुकूम) जाता.

चंद्रवर्साचे ३५४ दीस आनी सूर्यवर्साचे ३६५ दीस, हातूंत जो ११ दिसांचो फरक येता तो भरून काडपाक अदीक म्हयनो जाय पडटा. सादारणपणान ३२ म्हयने, सोळादीस आनी चार घटका जाल्या उपरांत दर तिसरे वर्सा अदीक म्हयनो येता. हो अदीक म्हयनो खंयचो धरचो हाचेर ज्योतिशशास्त्रांतल्या ज्योतिर्मयूख ह्या पुस्तकांत सादारणपणान हें गणित मांडून सांगलां.

'शोकोर्कघ्नोंक भूतष्टो क्षालपो भूनो दशाल्पकः।
घून श्चैत्रात्स एकाधिमासो न्यैवान्यथाभवेत।।

शालिवाहन शकाक बारांनी गुणचें, उपरांत ताका १९ नी भागचें, निमाणी बाकी जर णव वा णवाभितर आसत तर त्या वर्सा अदीक म्हयनो आसा म्हूण समजुचें. खंयचो अदीक म्हयनो हें पळोवपाक भागाकाराची बाकी पांच वा पांचांपरस चड आसल्यार तातुंतल्यान दोन वजा करचे आनी बाकी पांचांभितर आसल्यार एक वजा करचो. अशी वजा करून उरिल्लो आंकडो १ आसल्यार पयलो चैत्र म्हयनो अदीक म्हयनो जाता. आंकडो २ आसल्यार दुसरो म्हयनो अदीक म्हयनो जाता. हातूंत माघ म्हयनो मात केन्नाच अदीक म्हयनो जायना. खंयचो अदीक म्हयनो धरचो हाचेर आनीकय सुक्ष्म गणित जोतिशशास्त्रांत आसा. तातूंत म्हयन्यांत मात्सो फरक पडटा. सूर्याच्या भ्रमणाक लागून फुडले शालिवाहन शकांत येवपी अदीक म्हयने:

शा. शक	१९१३	१९१५	१९१८	१९२१	१९२३	१९२६	१९२९
म्हयनो	वैशाख	भाद्रपद	आषाढ	ज्येष्ठ	आश्विन	श्रावण	ज्येष्ठ

सूर्य एके राशीपसून दुसरे राशींत ज्या म्हयन्यांत वचूंक ना तो अदीक म्हयनो जाल्ल्यान म्हयन्याच्या बाबतींत फरक पडटा. धर्मसिन्धूंत हाचें उदाहरण दिलां.

'चैत्रामावास्यायां· मेषसंक्रांतिः ततः शुक्ल प्रतिपदमारभ्यामावास्या-पर्यन्तं संक्रान्तिर्नास्ति ततः शुक्ल प्रतिपदि वृभषसंक्रांन्तिरिती पूर्वः संक्रान्तिरहितो मासो अधिक वैशाख संज्ञः वृषभ संक्रान्तियुतस्तु शुध्द वैशाख संज्ञः।' अर्थ- समजा चैत्र उमाशेक सूर्य मेष राशींत गेलो जाल्यार मेष संक्रांत जाता. ते उपरांत शुध्द पाडव्यापसून उमाशेमेरेन संक्रांत, म्हळ्यार सूर्य वृषभराशीक वचूंक ना आनी उमाशे उपरांतच्या पाडव्याक सूर्य वृषभेक गेलो. हाचोच अर्थ वृषभ संक्रांत जाली. चैत्रा- उपरांतच्या म्हयन्यांत सूर्य संक्रांत जावंक ना. म्हळ्यारुच तो वैशाख अदीक म्हयनो. ताच्या फुडलो वृषभराशींत सूर्य आसतनाचो म्हयनो शुध्द वैशाख असो समजुचो.

भारतीय ज्योतिशशास्त्रांत सौर वर्साचे ३६५ दीस आनी चंद्रवर्साचे ३५४ दीस हाचो मेळ घालूंक जर अदीक म्हयनो करूं नाशिल्लो जाल्यार विचित्र परिस्थिती जातली आशिल्ली. फकत बार म्हयन्याचें एक वर्स मानून फुडें गेल्ले जाल्यार ल्हव ल्हव करून खरे म्हयने फाटीं पडटले आशिल्ले आनी वसंत ऋतुंतलो चैत्र म्हयनो ३३ वर्सांत वर्षा, पावस, शरद ह्या ऋतुंत येतलो आशिल्लो. जे परी मोहरम पावसांत, शियांत आनी गिमांत येता. दुसरी गजाल अशी जातली आसली, ३३ सौरवर्सांत एका म्हयन्यांत चंद्रवर्स वाडटलें आशिल्लें. अशी गत हिजरीसनाच्या बाबतींत जाता.

संहिता आनी ब्राह्मण हातूंत संवत्सराक यज्ञ हो पर्यायी शब्द खूब फावटी आयला. हाचेर लोकमान्य टिळकानूय यज्ञ म्हळ्यार संवत्सर म्हणपाचेर भर दिला. १२ चंद्रमासांत यज्ञूय पूर्ण जाताले. पूर्ण नव्या यज्ञाची सुरवात नव्या वर्साकच जावपाची आशिल्ल्यान यज्ञ देवता हो उरिल्ले बारा दीस (सौरवर्सा प्रमाण) नव्या वर्साच्या तयारेखातीर काडटा अशें अथर्ववेद (४.११.११) हातूंत म्हळां.

ऋग्वेद मंत्र 'वेदाय उपजायते' (ऋ. १.२५.८) ह्या मंत्रांत वर्सभर काम करून पुरो जाल्ले ऋभू म्हळ्यार ऋतु आपली गती सवकास करून उरिल्ले धा बारा दीस सूर्याकडेन सोयरेकशे रावतात अशें म्हळां, हाचेवेल्यान हो जो धा बारा दिसांचो फरक जाणवता ताका ज्योतिशशास्त्रांत सिध्द केल्ल्या अदीक म्हयन्याचे कल्पनेक वेदांचोय आदार मेळ्ळा म्हणपाचें सिध्द जाता. ह्या अदीक म्हयन्यांत लग्न, मूज, गृहप्रवेश, यात्रा, सारकिल्ले हेर म्हयन्यांत जावपी म्हूर्त धरीनात. ह्या म्हयन्यांत नव्यो व्हंकलो कुळारा रावपाक वतात.

- श्री. वा. ल. वझे

अनंत-१: (मराठीः अनंत, गंधराज; हिंदी, संस्कृत, बंगाली आनी गुजरातीः गंधराज; इंग्लीशः केप जॅस्मिन, लॅटीनः गार्डेनिया फ्लोरिडा; कूळः रुबिएसी). एक वासाळ फुलांचें झाड. हें मूळचें चीन आनी जपान देशांतलें. भरपूर पावस पडटा अशा वाठारांत आनी पोरसांत अनंताचें झाड लायतात. उंचाय दोन मी. साल काळी आनी खरखरीत. पानां एकामेकासामकार, सादीं, लांबशीं, गाड पांचवीं, चकचकीत, दाट आनी मोटव्या देठचीं. फुलां एकोडीं, मोटीं, चड करून ताळ्यांचे तेंगशेक, मोटव्या देंठांचीं, धवीं, वासाचीं आनी दोट्टी तशींच एकोड्या पाकळ्यांचीं आसतात. जुलै-सप्टेंबर म्हयन्यांत फुलां येतात. अनंताचीं सर्वसादारण कुडीचीं लक्षणां रुबिएसी कुळांत वर्णिल्ल्याप्रमाण आसतात.

अनंताक फळ केन्नाय लागता. ताका लागून नवे लागवडीखातीर निरोगी झाडाचें एक कलम रेंवट जमनींत शियांच्या दिसांनी लायतात. कोंब येतकच कुंडेंत तीन वांटे माती आनी एक वांटो कुशिल्लें शेण घालून मे-जून म्हयन्यांत तातूंत सभोंवतणी बरी माती घालतात. कुंडेंत फाव ती वाड जातकच जायते सुवातेर लावन सारें आनी उदक घालतात. झाडांची वाड जावंक लागतकच तेंगशो कुड्डून घट्ट अशो पांच-स फुलां येवपी ताळयो वाडूंक दवरतात. कळयो येतकच सारें घाल्यार फुलां मोटीं जातात. जशीं जशीं वर्सां वतात तशीं तशीं अनंताच्या झाडाचीं फुलां दिवपाची पैदास कमी जायत वता. फुलांच्या आकाराप्रमाण आनी पाकळ्यांप्रमाण अनंताच्यो कितल्योशोच जाती आसात.

वखद म्हुण अनंताचो खूब उपेग जाता. ताच्या मुळांचो लेप तकली उसळल्यार, त्याचप्रमाण सुजीचेर लायतात. मज्जातंतूचे विकार, दिसां-जोर, अजीर्ण जावप हांचेर अनंताचीं मुळां उपायकारक थारतात. भायरी म्हूण तेचप्रमाण आंकडेचेर आनी जीव-जंतू नश्ट करपाक अनंताचो उपेग जाता. सोरोप आनी विंचू चाबल्यार तशेंच रक्तदोश हांचेर वखद म्हूण अनंताचो उपेग जाता. चिनी लोक 'च्या'त आनी खावचेल्या जिनसांत अनंताच्या फुलांचो वास घालतात.

- कों. वि. सं. मं.

अनंत-२: विष्णूची एके तापसी कळा. सात्वत तंत्राचे अनुयायी हाका 'संकर्षण' अशें म्हणटात. ताणे आपल्या हजार फणीपैकी एका फणयेर पृथ्वी धरल्या. अनंताच्या कपलांतल्यान रुद्र इकरा रुपांनी प्रगट जालो. नागांचे राजे अनंताकडेन कृपाप्रसादाखातीर प्रार्थना करतात. नारद-तुंबरु ताची किर्त गायतात. (भा. पु. ३-४ आनी वि. पु. २-५) देवकीचो सातवो पूत बलराम आनी अनंत हे एकूच. जलप्रलयाच्या वेळार अनंत विश्वाक आपलेकडेन ओडून घेता. (भा. पु. १०) अनंताक 'शेष' अशेंय म्हणटात. श्रीकृष्णान 'अनन्तश्चास्मि नागानाम्' अशें लेखून ताका आपली विभूति मानल्या. (गीताः १०-२९).

- कों. वि. सं. मं.

पूरकनोंदः अनंत देवस्थान.

अनंत-चतुर्दस: भाद्रपद म्हयन्याच्या पयले (शुक्ल) पंद्रशेतले चौदावे तिथीक 'अनंत चतुर्दस' अशे म्हणटात. अनंत चतुर्दस हें एक व्रत आसून त्या दिसा अनंताची पूजा करतात.

अनंत हें उत्तर विष्णू आनी शेषनाग ह्या दोगांकय लागता. ह्या दोगांची पूजा म्हळ्यार 'शेषशाई अनंताची पूजा' अशी कल्पना आसा. अनंताचें व्रत चौदा वर्सांचे आसून ताका 'काम्यव्रत' अशें म्हळां. कांय घराण्यांनी शेकड्यांनी वर्सां हें व्रत मनयतात.

अनंत चतुर्दशी दिसा, दनपरां, मध्यानी वेळार भक्तीभावान न्हावन धुवन अनंताची पूजा करतात. नितळ शुध्द उदकांत तांब्याचो तांबयो भरून चवायेर दवरतात. ताका भायल्यान दोन लेंस बांदतात. ताचेर

ताम्यांत दर्भाचो शेषनाग (सोरोप) करून दवरतात. तांब्याचेर एक पात्र दवरून तातूंत अनंताची प्रतिमा (मूर्त) दवरतात. प्रतिमा नासल्यार [illegible] दवरतात. ताची षोडपोचार पूजा [illegible] तांका चौदा गांठी मारून ताचीय पूजा करतात. पूजा जातकच तो दोरो मनगटाचेर बांदतात. उपरान्त अनंताची कथा सांगतात. कथा सांगून जातकच सगले पंच पक्वान्नांचें जेवन जेवतात. रातीकडेन मंत्रजागर, कीर्तन, भजन अशी कार्यावळ करून रात जागयतात. अशी पूजा चौदा वर्सां करची पडटा. चौदा वर्सां जातकच व्रताचें उद्यापन करतात.

त्रयोदशीक एकभुक्त, चतुर्दशीक तीळ, आवाळे हाचो कल्क आंगाक लावन विधीत सांगिल्ल्यावरीं न्हाण करतात. उपरांत अनंताची पूजा करतात. रातीकडेन अश्वत्थसमिधा, तीळ, तांदूळ, सातू, तूप ह्या द्रव्यांवरवीं व्रतदेवाचें हवन करतात. मागीर कथा सांगतात. पुनवेक फांतोडेर पर्यून पूजा करतात. उपरांत आचार्यपूजन, प्रतिमादान, गोप्रदान दक्षिणादान, आशीर्वाद ग्रहण, ब्राह्मण आनी कुड्ड्या-पांगळ्यांक अन्नदान जाता. निमाणें विष्णूचें स्मरण करून पारण्याचें जेवण घालतात.

श्री अनंताची कथा अशी आसा:

पांडव वनवास काडटाले तेन्ना भगवान श्रीकृष्ण तांकां मेळूंक आयलो. पांडवांच्या वाट्याक आयिल्ली दुर्दशा पळोवन ताणे तांकां अनंत चतुर्दशीचें व्रत करूंक सांगलें. युधिष्ठिरान कृष्णाक ह्या विशींचो प्रस्न विचारलो तेन्ना श्रीकृष्णान ताका फुडली कथा सांगली.

कृतयुगांत सुमंतू नांवाचो एक आचारसंपन्न ब्राह्मण रावतालो. ताका शीला नांवाची चली जाली. चलयेच्या जल्मा उपरंत तिच्या आवयक मर्ण आयलें. त्याखातीर सुमंतून दुसरें लग्न केलें. दुसरी सावत्र आवय खूब वायट सभावाची आसली. ती शीलाक खूब त्रास दिताली. शीलाचें लग्न कौंडिण्य नांवाच्या ब्राह्मणावांगडा करून दिलें. सुमंताच्या मनांत जावंय आनी चलयेक आपल्या म्हन्यांत दवरचें अशें आशिल्लें. पूण बायलेन झगडीं करून जांवयाक आनी चलयेक घराभायर काडलीं. एक फावट कौंडिण्य आनी ताची बायल रानांतल्यान वतना थंय कांय बायलो पूजा करतना शीलाक दिसल्यो. जेन्ना तिणे त्या व्रताविशीं विचारलें, तेन्ना तिका तें व्रत अनंताचें म्हणून कळ्ळें. त्या बायलांनी तिका अनंताचो दोरो दिलो. तो घेवन तिणें अनंताचें व्रत सुरू केलें. तेन्ना तिचें भाग्य उदयाकडेन आयलें. इतली गिरेस्तकाय येवन लेगीत तिणे घोवाक ह्या व्रताविशीं कांयच सांगूंक नाशिल्लें.

एके दिसा कौंडिण्यान सुशिलेच्या मनगटाचेर बांदिल्लो तांबडो दोरो पळेलो. ताका ती पिशेपणा दिसलीं म्हणून ताणे तो दोरो काडून उज्यांत उडयलो. दोरो जळून वतकच अनंताच्या कोपान ब्राह्मणाचें दैव घुंवलें. ताका एक फावट लेगीत जेवपाची आस्पत उल्ली ना. तेन्ना बायलेन घोवाक सगळ्या हाल अपेश्टाचें कारण सांगलें.कौंडिण्यांक हें आयकून पश्चाताप जालो. रानारानांतल्यान तो घुंवत रावलो. धूंवतना ताका आंब्याचें झाड दिसलें. ताका जायते आंबे लागिल्ले. पूण ते सगळे कुशिल्ले. खंयचेंच सुकणे ताका तोंड लायनाशिल्लें. तो तसोच फुडें गेलो. थंय ताका एक बैल दिसलो. ताच्या मुखार तण आशिल्लें पूण तो तें खावंक शकनाशिल्लो. आनीक फुडें वतकच ताका दोन भरिल्लीं तळीं दिसलीं. पूण त्या तळ्यांचें उदक घाण जाल्लें. कोणूच तें उदक पियेवंक तयार नासलो. वाटेर ताका हत्ती आनी गाढव मेळ्ळें. हांकां सगळ्यांक ताणे अनंताचा पत्ता विचारलो. पूण कोणूच ताका हेविशीं सांगूंक तयार जालो ना. कौंडिण्य अनंताचो सोद घेत घेत तसोच फुडें वचूंक लागलो. ताच्या आंगांत त्राण नाशिल्ल्यान घुंवळ येवन पडलो. ताचे पश्चाताप, कश्ट आनी विकलाप पळोवन भगवान अनंतान ताका दर्शन दिलें आनी ताचें वैभव आनी गिरेस्तकाय परती मेळोवन दिली. अनंतान उपरांत ताका वाटेर मेळिल्ल्या सगल्या गजालींचो उलगडो केलो. ताणे सांगलें, ''आंबो म्हळ्यार आपली विद्या दुसऱ्याक दिवंक तयार नाशिल्लो पंडीत. बैल म्हळ्यार आदल्या जल्मांत गर्वान दानधर्म करपी मनीस आसलो. दोनूय तळीं आदल्या जल्मांतल्यो दोन भयणी. ताणी केन्नाच सत्पात्र वा गरजेवंत मनशाक दाना दिवंक नासलीं. तीं दोगांय एकामेकांकूच दानां दिताली. तेखातीर तांचें उदक कोणूच पियेवंक तयार नासलो. कौंडिण्याचो राग आनी गर्व हेच हत्ती आनी गाढव आसले.''

मनशांत, प्राण्यांत, झाडांत लेगीत अनंताची सासाय आसता. ह्या वयल्या गजालींपासतच मनशाचें जीणेंत गोडसाण येता. हें तत्व समजावन अनंतान ताका आशिर्वाद दिलो. आपणाक जें मेळटा ती सगळी देवाचीच कृपा हो बोध कौंडिण्याक जालो आनी तो अनंत चतुर्दशीचें व्रत करपाक लागलो.

- नारायण रा. केळकर

अनंत देवस्थानः फोंडें तालुक्यांतल्या सावय-वेरें गांवांतलें देवस्थान. गोंयांतलें श्री अनंताचें तें एकूच देवस्थान. ताची मूळ संस्थापना कोणे आनी खंयच्या वर्सा केली हाची नोंद मेळना पूण श्री अनंत देवाच्या शेषशयनी पाशाणी मूर्तीचें दर्शन घेतकच, हें देवस्थान खूब पूर्विल्लें आसा अशें दिसून येता. आरंभाक वेरें गांव ज्या काळांत लोकांनी वसोवपाचो वावर केलो, त्या लोकांनी त्याच काळांत ज्या ग्रामसंस्थेचें ग्रामदैवत मानलें, त्या श्री अनंत दैवताची संस्थापना केली आसूंक जाय.

श्री अनंत देवाचें देवूळ आसा, त्या वाड्याक मदलो वाडो अशें म्हणटात. तें जे भुंयेर वसलां ते भुंयेक 'श्री चे इनाम' अशें म्हणटात. ह्या देवळाची गर्भकूड उदकांतूच आशिल्ल्याभशेन आसा. देवळाकूच तेकून एक फातरांनी बांदिल्ली तळी आसा. श्री. अनंत दैवत हें मुखेल आसून ताची वांगडी अशी आनीक चार दैवतां आसात, तांची स्थापना वेगवेगळ्या सुवातींनी वेगवेगळ्या वाड्याप्रमाण केल्या. १. श्री शांतादुर्गा दैवत हें श्री शांतादुर्गा देवळाकडल्या 'भाटले इनाम' जागेंत , २. श्री कामिनी देवी, पाळ वाडो, ३. श्री नारायण देव, सावय वाडो, ४. श्री ग्रामपुरुष श्री शांतादुर्गा देवीचे दावेवटेन.

ह्या देवस्थानांत श्री अनंत देवाचो शिबिकोत्सव शुक्ल आनी कृष्ण पक्षाच्या दसमी दिसा रातचो वर्साच्या फकत णव म्हयन्यांत म्हळ्यार चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष, पौष, माघ आनी फाल्गुनांत जाता. चैत्र म्हयन्यांत श्री रामनम, वैशाख म्हयन्यांत शुल्क पक्षाच्या चतुर्दशी दिसा श्री नृसिंह जयंती, श्रावण म्हयन्यांत सोमार, गोकुळाश्टम, भाद्रपद म्हयन्यांत श्रीमदनंतव्रतोत्सव, आश्विन म्हयन्यांत विजयादशमी दसरो, कार्तिक म्हयन्याच्या शुक्ल दसमीक दीपोत्सव, मार्गशीर्ष म्हयन्यांत शुक्ल पक्षाच्या तिथीया तिर्थाक कालो आनी चवथीक गौळणकालो, सांगड आनी पुनवेक श्रीदत्त जयंती हे उत्सव जातात.

शिबिकोत्सवांत श्रीची पालखी खांद्यावेल्यान व्हरपाचो भौमान आनी हक्क फकत वेरेंकार ऊर्फ 'चाफेभाटकार' हांकांच आसा. तांचें ते कुलदैवत. चंवऱ्यो आनी दिवट्यो धरपाचो अधिकार भट आनी सिंगबाळ ह्या म्हाजनांक आसा. तांचें तें ग्रामदैवत. दर वर्सा मार्गशीर्ष शुक्ल पक्षांतल्या तृतियेक श्री अनंत देवाचो कालो उत्सव जाता. तेन्ना दशावतारी कालो हो लोकउत्सव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

अनसः (मराठी- अननस; इंग्लीश- पाइनॲपल; लॅटीन- अननस कोमोसस, अननस सटिव्हस, कुळ-ब्रोमेलिएसी).

हें खावपाच्या फळाचें झाड ५०-१०० सेंमी. मेरेन वाडटा. ह्या झाडाक दोन तरेचीं मुळां आसतात, एक तरेचीं मुळां खोडाचेर आसता जाल्यार दुसरे तरेचीं मुळां जमनींत सुमार १.२ मीटर्स मेरेन खोल वतात. झाडाचें खोड २०-२५ सेंमी. ऊंच वाडटा आनी तें ७-११ सेंमी जाड आसता. खोड पानांनी धांपिल्लें आसता. पानां दाट, जाडजूड आनी तरसादीच्या आकाराचीं आसतात. पानांच्या कडांनी कांटे आसतात. पानांची लांबाय ९०-१५० सेंमी. आनी रुंदाय २.५ ते ६.५ सेंमी. आसता. अनशीच्या झाडाक निळसर रंगाचीं फुलांय येतात. अनस फळाचें सरासरी वजन सुमार १-२.५ किल आसता, पूण केन्नाकेन्नाय १० किल वजनाचें लेगीत

फळ मेळूं येता.

ह्या झाडाचो उगम पाराग्वे ह्या देशांत जाल्ल्याचो उल्लेख आसा. तशेंच १५४८ त हें झाड भारतांत आयलें म्हणपाचीय नोंद मेळटा. थायलँड, चीन, अमेरिका, ब्राझिल, फिलीपायन्स, मेक्सिको ह्या देशांत अनसाची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. भारतांत मेघालय, आसाम, त्रिपुरा, अस्तंत बंगाल, गोंय, महाराष्ट्र तशेंच उत्तर प्रदेश, आंध्र प्रदेश, तामीळ नाडू ह्या राज्यांतल्या कांय वाठारांनी अनसाची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. गोंयांत चडशा सुवातींनी अनसाच्या पिकाची लागवड सुपारी, माड तशेंच काजूच्या पिकांमदीं मिश्र पीक म्हूण जाता. गोंयच्या पोरसांनीय ह्या पीकाक स्थान आसा.

अनस

अनसाच्यो जायत्यो जाती आसात. तातूंतल्यो जायन्ट कीव, जायन्ट क्वीन आनी मॉरीशस ह्यो जाती चड उत्पन्न दितात. तांची खाशेलेपणा अशीं: १. **जायन्ट कीव**: ह्या जातीचीं फळां मोटीं आनी वजनाक सुमार १.५ ते २.५ किलो आसात. हीं फळां खावपाखातीर तितलींशीं वापरीनात. हीं फळां चडशीं कारखान्यांनी कॅनींग करपाक वापरतात. २. **जायन्ट क्वीन**: जायन्ट कीव जातीपरस ह्या जातीचीं फळां आकारान ल्हान आसतात. हांचें वजन सुमार ०.९ ते १.३ किलो ग्रॅम आसता. ह्या फळांक बरो वास येता आनी फळ खावपाकूय रूचीक लागता. ३. **मॉरीशस**: ह्या जातीचें फळ मध्यम आकाराचें आसून गोडयेक बरें आसता. ह्या भायर कांय थळाव्यो जाती वापरांत आसात. ह्या थळाव्या जातींचें उत्पन्न कमी येता पूण त्याच वांगडा त्यो पावसाच्या उदकाचेर जगपाक शकतात.

अनसाचें पीक २२° ते ३२° से. ह्या तापमानांत बरें तरेन जाता. समुद्र सपाटीपसून ११०० मी. उंचायेचेर मेरेन हें पीक जावपाक शकता. अनसाक हलकी जमीन मानवता. अनसाची लागवड करपाखातीर, अनसाचे शेंडे वापरतात. हे शेंडे तीन प्रकारचे आसतात. खोडाच्या मुळांकडल्यान येवपी शेंड्याक 'सकर' अशें म्हणटात, खोडाच्या मदल्यान येवपी शेंड्याक 'स्लीप' अशें म्हणटात, जाल्यार अनसाच्या माथ्यार जो शेंडो येता ताका 'क्रावन' अशें म्हणटात. ह्या तीनूय प्रकारचे शेंडे वापरून अनसाची लागवड करपाक जाता, पूण मुळाकडले शेंडे वापरल्यार पीक वेगीन म्हळ्यार १८ म्हयन्यांनी तयार जाता. तेखातीर असले मुळाकडले बरे शेंडे घेवन ६०×१५ सेंमी. इतलें अंतर दवरून लायतात. लागवड जूनांत जावं ऑक्टोबर-नोव्हेंबर म्हयन्यांत करतात. अनसाचें चड उत्पन्न मेळचें म्हूण सेन्द्रिय सान्यावांगडा रसायनीक सान्याचोय वापर करतात. वर हेक्टरी ६०० किलो नत्र आनी ६०० किलो पोटॅशचो वापर करतात. अनसाक नडणेचो बरोच त्रास जाता. तेखातीर वेळोवेळ नडणी करची पडटा. डाय-युरोन हें वखद हेक्टरी ३ किलो ह्या प्रमाणांत मारून्य नडणेचेर नियंत्रण दवरपाक जाता. अनसाक दोन दोन म्हयन्याच्या अंतरान तीन फावट माती काडटात. अनसाक उदक खूब कमी लागता. चडशो जाती पावसाच्या उदकाचेर जगता. चड उत्पन्न दिवपी अनसाच्या जातीक दर २०-२५ दिसांनी उदक दिवचें.

अनस लायतकच १२-१३ म्हयन्यांनी फुलता आनी उपरांत ५-६ म्हयन्यांनी फळ तयार जाता. फळाचो थोडोसो हळडुवोसार रंग जालो म्हणटकच अनस तयार जालें म्हूण समजतात. जानेवारी-मार्च म्हयन्यांत अनशीक फुलां येतात आनी जून-ऑगस्टमेरेन फळां तयार जातात. पूण कांय संजीवकाचो वापर केल्यार अनस केन्नाय फुलोवपाक येता. अनसाचें हेक्टरी ७०-९० टन उत्पन्न मेळटा.

अनसाच्या फळाची भायली साल खडबडीत आनी चेपाचेपांची आसता. ह्या चेपांक दोळे अशें म्हणटात आनी प्रत्येक दोळ्याच्या माथ्यार ल्हान आकाराच्यो खरखरीत पाकळ्यो आसतात. फळाच्या गरांत खूब प्रमाणांत शिगरां आसतात आनी फळाच्या मदेगांत माव आसता. गरामदीं पिंगशा रंगाच्यो लांबट, चेपांचेपांच्यो बियो आसतात.

पिकिल्लें अनस गोड, रुचीक आनी पौष्टिक आसता. अनसाच्या फळांत 'अ' आनी 'ब' जीवनसत्व चड प्रमाणांत जाल्यार 'क' जीवनसत्व थोड्या प्रमाणांत आसता. ह्या फळांत लोखंड, मॅग्नेशियम आनी कॅल्शियम हीं खनिजां आसतात. अनसाच्या फळापसून जॅम, जॅली तशेंच हालवो तयार करतात. अनसाच्या पानांपसून जी किसरां (Fibres) मेळटात, ताचेपसून साक, राजू, तरेकवार पोतयो, जमखनां तयार करतात. अनस खातकच वा ताचो रोस काडल्या उपरांत जो चोयो उरता तो चोयो गोरवांक खावड म्हूण दितात.

अनसांक किडीचे आनी हेर रोग सहसा जायनात. पूण केन्नाकेन्नाय 'मिलीबग' ह्या किडीच्या रोगाचो आनी 'हार्टरोट' ह्या रोगाचो त्रास जाता. मिलीबग ही कीड झाडांतल्यान रोस चोखून घेता, ताका लागून झाड सुकता आनी मरता. ह्या किडीच्या नियंत्रणाखातीर थायमेट-१० जी हें वखद हेक्टरी २० किलो ह्या प्रमाणांत वापरतात. 'हार्ट रोट' हो रोग शेतांत उदक चड प्रमाणांत सांठून उरत जाल्यार जावपाची चड शक्यताय आसता. ह्या रोगाचेर नियंत्रण दवरपाखातीर उदकाचो बरो निचरो करतात, तशेंच शेंडे लावच्या पयलीं ते ०.४ टक्के 'डायफोलटन' ह्या विद्रावांत बुडोवन दवरतात.

- विश्राम गांवकार

संदर्भः 1. Chadha, Dr. K.L., 'Pineapple Cultivation', Indian Institute of Horticutural Research Bangalore. 1984; 2. Wealth of India, Raw Materials, Vol 1-A Publication and information Directorate, New Delhi. 110012. 1985.

अनात्मवादः अनात्मवाद म्हळ्यार आत्मवादाचो विरोधी सिध्दान्त. आत्म्याचो निशेध करपी वाद म्हळ्यार अनात्मवाद. आत्मवाद ब्राह्मणपरंपरेंतलो आसून ताजो संबंद श्रौतदर्शनाकडेन येता. अनात्मवाद श्रमण परंपरेंतलो आसून ताजो संबंद बौध्ददर्शनाकडेन येता. पालिभाशेंत ताका अनात्तवाद अशेंय म्हळां. नैरात्म्यवाद वा पुद्गलप्रतिषेधवाद हीं ह्या वादाक पर्यायी नांवां आसात.

बुध्द हो अनात्मवादी आशिल्लो. अनात्मवाद हो बुध्ददर्शनाची बुन्याद जावन आसा. कांय लोकांच्या मतान अनात्मवादांत आत्म्याचें अस्तित्व पुराय ना करून उडयलां. तेखातीर हो वाद म्हळ्यार आत्म्याचो अनस्तित्वाद वा भौतिक वाद जावन आसा. पूण हो विचार चुकीचो. बौध्ददर्शनांत अनात्मवाद वयल्या अर्थान आपणावंक ना. बुध्दान ताका शाश्वतवाद आनी उच्छेदवाद ह्या दोनी एकांतीक वादांमदलो रस्तो-मध्यमा प्रतिपद म्हळा. शाश्वतवादाचो सिध्दान्त 'आत्मो हो नित्य, कूटस्थ, चिरंतन आनी एकरूप आसा' अशें मानता. उच्छेदवादाचो सिध्दान्त, आत्मो नाष अशें मानता. बुध्दान अनात्म वावाक दोनूय

[illegible] नैरात्म्यवाद ह्या स्वरूपात ताका दिशा [illegible] बुध्दान [illegible] निशेधात्मक पध्दतीन केला. रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार [illegible] पांच स्कंध आसून ते म्हळ्यार आत्मो न्हय अशें म्हळां. जीव, आत्मो, सत्ता हीं उतरां बौध्द दर्शनांत समान [illegible] बुध्दाच्या मतान उतराच्या आदारान अभिप्रेत करपी वस्त म्हळ्यार स्वतंत्र सत्ता नासून तें जायत्या धर्माचें नामकरण जावन आसा. बुध्दान वेव्हारीक रुपान आत्म्याचो निशेध करूंक ना तर तो पारमार्थिक रूपान केला. लोकवेवहारांत पंचस्कंधाचो चोमो ह्या रूपांत आत्म्याची सत्ता आसा. पूण तातूंत आत्मो नांवांचो वेगळो पदार्थ जावं वस्त ना अशें बुध्दाचें म्हणणें आसा. आत्मवादाचें खंडन करतना बुध्द म्हणटा-

आत्मवादी दादलो आत्म्याचें स्वरूप समजून घेनासतना, ताच्या कल्याणाखातीर नानातरांची यज्ञयागादी सत्कृत्यां करता. देखीकः एकाद्रो दादलो देशांतल्या सगळ्यांत सुंदर आनी शिरवंत चलयेचेर मोग करता. ताणे ते चलयेक केन्नाच पळोवंक ना. तिचे रंग, रूप, आकार गूण हातूंतल्या कसल्याच गजालींची ताका खबर ना. तिचें नांव आनी गोत्र खबर ना. पूण अशें आसुनूय ताचें तिचेर मन जडलां, तर तो दादलो लोकांभितर पिसो थारतलो. तेपरी आत्म्याचे गुणधर्म समजनासतना ताच्या पारलौकीक सुखाखातीर यज्ञयागादी कृत्यां करप हेवूय पिशेपणाचें थारतले

बृहदारण्यक उपनिषदांत 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' म्हळ्यार आत्म्याच्या इत्सेखातीर सगळ्यो गजाली प्रिय जातात अशें म्हळां. हांचो अर्थ संवसारांत सगळ्यांत प्रिय वस्त 'आत्मो' जावन आसा. ह्याच आत्म्याच्या सुखाखातीर मनीस वासनातृप्तीची इत्सा धरता. पूण हो विकार जावं इत्सा बुध्दाक मान्य ना. तेखातीर काम निर्माणूच जावंचो न्हय म्हूण ताणे नव्या मार्गाची दीक्षा दिली. तांची विचारधारा एका नव्या मार्गान मुखार गेली. तो म्हणटा-

'आत्म्याचें अस्तित्वच सगळ्या अनर्थाचें मूळ जावन आसा. आत्म्याचें अस्तित्व मानिल्ल्यान अहंकार मनशाचे कुडींत येवन रावता. आत्मो सुखान रावचो म्हूण जीव शरिराक नानातरेचें सुख दिता. सुख मेळोवपाच्यो वेगवेगळ्यो वाटो सोदपाक लागता. हे खातीर आत्म्याचो निशेध करप हो काम आनी हेर विकाराचेर जैत मेळोवपाचो सादो आनी सोंपो उपाय. बुध्दाच्या उपदेशाचो परिणाम फुडल्या काळांत जायत्या बौध्द गुरूंच्या ग्रंथांत जाल्लो वाचूंक मेळटा. ह्या आचार्यांनी अनात्मवादाची व्याख्या फुडलेतरेन केल्या.

आत्मविशयांत बुध्दान संघातवाद आनी संतानवाद अशे दोन वाद आपणायल्यात. अशे येखादी नागसेनान सांगलां. आत्मो हो रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आनी विज्ञान् ह्या पांच गजालींचो संघातमात्र आसा. ज्या मनशाक आमी नांवान उलो करतात तेन्ना तो मनीस म्हळ्यार वयल्या पांच स्कंधांचो चोमो आसता. आत्मो कोणूय, एकच, कूटस्थ वा नित्य नासून, तो नित्य परिवर्तन घडवपी स्कंध आसा. पूण बुध्दाच्या मतान आत्मो हो स्कंधाच्याकय भिन्न वा अभिन्न ना, म्हूण संघातवाद ही बुध्दाली शिक्षा-दीक्षा आशिल्ली हें निश्चितपणान म्हणपाक जावंचें ना. संतानवाद, आत्मो संतानरूप आशिल्ल्याचें सांगता. भौतिक आनी मानसीक, बाह्य आनी आभ्यांतर (भायर आनी भितर) इंद्रिय आनी इंद्रीयग्राह्य अशा वस्तूंचो आत्मो हो संतान आसा. सर्वास्तिवादी बौध्दांचें हें मत आसा. बुध्दाचो अनात्मवाद ताणी संतानवाद ह्या रुपान आपणायला. आत्मो म्हळ्यार अभाव रुप वस्त न्हय तर ती नित्य अशी वस्त. मात ती एका जाग्यार थीर नासून बदल घडोवपी आसा. आत्म्याचे घटक क्षणीक आनी विपरिणामधर्मी आसात. उदकाचो प्रवाह आनी दिव्याची जोत ही उदकाची आनी उज्याची संतान आसात, तर आत्मो हो फकत स्कंधाचें संतान आसा.

व्रात्सीपुत्रीय बौध्दांनी आत्म्याक पुद्गल वा द्रव्याचो पर्याय मानला. पूण वसुबंधू आपल्या अभिधर्मकोशांत ह्या मताचें खंडन करता. ताच्या मताप्रमाण पुद्गलवाद निमाणे शाश्वतवादाकडेन संधान जोडटा. हो तातूंतलो दोश जावन आसा. विज्ञानवादी आनी योगी हांच्या मतान आत्मो म्हळ्यार फकत केवल विज्ञान जावन आसा. सौत्रांतिकांनी आत्मविज्ञानाक सत् आनी ध्रूव मानला; पूण नित्य मानूंक ना. वेदान्तांत आत्मो नित्य आसा. तशेंच ध्रूव आनी नित्य ह्या उतरांचो सर्वसादारण अर्थूय एकूच आसा. हे नदरेन सौत्रांतिक वाद वेदान्ताक खूब लागीं आयला. वसुबंधून जाका विज्ञप्तिमात्र मानला, तो तर वेदान्तांतल्या नित्य आत्म्यापरस वेगळो ना.

अनात्मवादाचे सिध्दान्त मुखावेल्या प्रमाणे आसात. १. पांच स्कंधांक आत्मो समजप योग्य न्हय, कारण तांकां वेगवेगळ्या पिडांनी ग्रासल्यात. २. पंचस्कंध अनित्य म्हळ्यार दुःखा आसात ताका लागून ते आत्मे जावंक शकनात. ३. जर पंचस्कंध म्हळ्यार आत्मो न्हय तर तांच्यासावन निर्वेद जोडून घेवपाक जाय. तशें जाल्यारच तांच्यासावन निर्वाणाचो लाव जावंक शकता. ४. जोवेळमेरेन आत्मग्राह्य आसात, तोवेळमेरेन आत्म्याच्यो बोध, बंधन, आसक्ति ह्यो गजाली ताका उरतल्यो. आत्म्याक नित्य आनी सत् मानल्यार लेगीत खरी अनासक्ति वा विरक्ति जावची ना. खऱ्या अनासक्तिबगर मोक्ष वा निर्वाण मेळूंक शकचेना.

वयल्या कांय कारणांखातीरच बुध्दान अनात्मवादाचो उपदेश केलो.

बुध्दाच्या उपदेशाफाटल्यान त्याकाळाचे परिस्थितीचो विचार आशिल्लो. वैदिक आत्मवादांत कितले तरी दोश भरसल्ले. आत्म्याच्या पारलौकिक कल्याणाखातीर यज्ञयाग आनी जनावरांची हत्या सगळेकडेन चलताली. आत्मो हो सगळेकडेन एकरूप आनी सम मानपी वेदान्ती वेव्हारांत मात तशे वागनाशिल्ले. जीव हे ऊंच-उणाक आसात आनी तांच्याय जातीचे भेद आसात अशेतरेन तांचो वेव्हार चलतालो. वैदिक आत्मवादांतल्या आचार विचारांतली विसंगती बुध्दाच्या लक्षांत आयली. वायट तत्वां ना करपाक बुध्दान अनात्मवाद नांवांचो एक नवो वाद लोकांमुखार दवरलो. अनात्मवादाच्या सिध्दान्तात यज्ञादि पुण्यकर्माची पोकेपणा ताणे सिध्द केलीं. अनासक्ति आनी समचर्या ह्या अपणाल्या दोन मतांक त्यावरवीं ताणे आदार मेळोवन दिलो. चौऱ्यांयशी सिध्दय बुध्दाचें मत आपणावपी आसले. ताणीय अनात्मवादाचो प्रचार केलो. ताचे अनुवर्ती नाथपंथीय अर्धबौध्द आनी अर्धयोगी आसले. तांच्या साहित्यांत अनात्मवाद हो आध्यात्मिक जिवीताची प्रेरणा आनी अध्यात्मांतली चरम अनुभूति ह्या रुपांत दिसून येता. निर्गूनिया संत आनी सूफी संत हांचेरय आनात्मवादाचो प्रभाव पडिल्लो दिसून येता.

अनात्मवाद हो तसो मौनवाद जावन आसा. अनात्मवादाचेर बुध्दाक फुडले प्रस्न विचारपाक आयिल्ले. १. जीव शरिरापरस भिन्न काय अभिन्न? २. तथागत (बुध्द) मरणाउपरांत उरता काय ना? ३. काय रावता आनी रावय ना? ४. काय रावचें ना आनी रावत आसता?

बुध्दान ह्या सगल्या प्रस्नांची उत्तरां मौनानच दिल्यांत. बुध्दाच्या ह्या मौनाचेर जायत्या बौध्द तशेंच बौध्देतर विद्वानांनी आपलीं वेगवेगळीं मतां मांडून मौनवाद वा अनात्मवादाचो कीस काडला.

- कों. वि. सं. मं.

अनाथाश्रमः अनाथ, दुर्लक्ष जाल्ल्या अपंग बेवारशी जावं भायले जातीच्या उबंत भुरग्यांक, बायलांक आनी जाण्टया-म्हाताऱ्या मनशांक आश्रय दिवपी संस्थेक 'अनाथाश्रम' अशें म्हणटात. दळिद्र, अपघात, फटोवप, घटस्फोट, भुरग्यांक आनी बायलांक सोडून दिवप, आंकवारपणांत वा विधवा आसतना आवय जावप ह्या कारणांक लागून अनाथांचो आंकडो वाडटा. तांची विस्कळीत जाल्ली जीण थीर बसोवपाक यत्न करप हें समाजहिताचे नदरेन खूब गरजेचें. अशा वेळार कांय काकळूतेस्त आनी उदार मनाचे मनीस त्या दुर्दैवी जीवांक आदार दिवपाक फुडें येतात आनी संघटित जावन अनाथाश्रमासारक्यो संस्था स्थापन करतात. रशियासारके कांय आडवाद सोडले, जाल्यार सगळ्या देशांनी खाजगी रितीन चलयल्ले अनाथाश्रम दिसून येतात. सरकाराकडल्यान आनी गिरेस्त दुडवांकारांकडल्यान अशा संस्थांक मदत

मेळटा.

काताेल्क इगर्जेन असले अनाथाश्रम स्थापन करपाक सगळ्यांत पयलीं सुरवात केली. अनाथ भुरगीं, विधवा आनी रुग्ण (वायटकार) हांची सेवा करपी मदतगृहां हातूंतल्यानूच सुरू जालीं. पूण कांय धर्मीक संस्थांनी अशा अनाथांचो गैरफायदो घेतलो. ताका लागून युरोपांत मध्ययुगाच्या अखेरेक सरकार आनी नगरपालिका हाणी स्वताच अनाथाश्रम चलोवपाक सुरवात केली. फ्रांसांत राज्यक्रांती उपरांत असल्यो संस्था भौशिक मालकीच्यो जाल्यो. रशियांत आयज लेगीत असल्यो संस्था सरकार चलयता. इंग्लंड सरकारान १६०१ वर्सा 'पुअर लॉ' वरवीं ह्यो संस्था आपल्या ताब्यांत घेतल्यो.

भारतांत अनाथांचो आंकडो दळिद्र आनी अनैतिक संबंद हाका लागून वाडलो. भुरग्यांखातीर अनाथाश्रम सुरू करपाक अठराव्या शेंकड्यासावन सुरवात जाली आनी हातूंत खिस्ती मिशनऱ्यांनी फुडाकार घेतलो. 'रामकृष्ण मिशन' आनी 'मुक्तीफौज' हाणीय अशेच आश्रम स्थापन केले. महाराष्ट्र, मद्रास, बंगाल, दिल्ली, उत्तर प्रदेश ह्या राज्यांत अनाथ बालकाश्रम आयज चालू आसात. संबंद भारतांत विधवा आनी आंकवार आवयो हांकां आत्महत्येपसून परावृत्त करून, समाजीक जाचापसून तांकां संरक्षण दिवप गरजेचें आशिल्लें. १८८९ वर्सा पंडिता रमाबाई हाणी 'रमाबाई असोसिएशन' वरवीं मुंबय आनी पुणे हांगा फकत विधवांखातीर 'शारदासदन' नांवाची संस्था सुरू केली पूण ती थोडोच काळ तिगली. १८९६ वर्सा महर्षी धों.के. कर्वे हाणे पुण्यांत 'अनाथ बालिकाश्रम' स्थापन केलो. तातूंतल्यानूच आयची 'हिंगणे स्त्रीशिक्षणसंस्था' उदयाक आयली. १८९८ वर्सा मुंबय, मद्रास सारक्या मोट्या शारांत वायट मार्गाक लागिल्ल्या बायलांखातीर सरकारी आश्रम सुरू केले. सगळ्या राज्यांनी बायलांचे अनाथाश्रम सुरू जाले. बायलांक संरक्षण दिवपी अशा आश्रमांभीतर 'श्रध्दानंद महिलाश्रम' (मुंबय)' आनी 'सर गंगानाथ महिलाश्रम' ह्या संस्थांनी केल्लो वावर खूब मोलादीक जावन आसा.

महाराष्ट्रांत 'महाराष्ट्र स्टेट विमेन्स रेस्क्यू होम', 'बॉम्बे व्हिजिलन्स असोसिएशन शेल्टर', 'लीग ऑफ मर्सी सेंटर', 'हिंदुसभा', 'सॅल्व्हेशन आर्मी', 'इंडस्ट्रियल इन्स्टिटयूट ऑफ विमेन' 'सेंट कॅमरिन्स होम', 'असोसिएशन ऑफ मॉरल अँड सोशल हायजिन' (१३ जिल्हा-शाखा) ह्यो संस्था बायलांची राखण करपाचो वावर करतात. तेभायर 'अनाथ महिलाश्रम' आनी 'अनाथ विद्यार्थिगृह (पुणे)', 'वासुदेव बाबाजी नवरंगे अनाथाश्रम' (पंढरपूर), 'अनाथ महिलाश्रम' (कोल्हापूर) ह्या संस्थांचोय वावर तुस्त करीसारखो आसा.

ह्या संदर्भांत 'विमेन्स अँन्ड चिल्ड्रन्स इन्स्टिट्यूशन्स लायसेन्सिंग अॅक्ट' (१९५६), 'द ऑर्फनेज अँड अदर चॅरिटेबल इन्स्टिट्यूशन्स सुपरव्हिजन अँड कंट्रोल' (१९६०) हे कायदे भारतभर लागू आसात. भारतांत मध्यवर्ती पातळीचेर केंद्रीय समाजकल्याण मंडळ आसा. तशेंच प्रत्येक राज्यांत समाज-कल्याण संचालनालय आसा. तांचेवरवीं अनाथाश्रमांसारक्या संस्थांक मदत (ग्रांट) मेळटा.

गोयांत प्रोव्हेदोरीया Provedoria Institute of public Assistance आनी हेर धर्मदायी संस्थांवरवीं अनाथ बायलो, दादले आनी भुरगीं हांच्याखातीर अनाथाश्रम चलतात.

- कों. वि. सं. मं.

अनासक्तियोग:

महात्मा गांधीन आपणे केल्ल्या गीतेच्या गुजराती अणकाराक 'अनासक्तियोग' अशें नांव दिलां. महात्मा गांधी हाच्या मतान अनासक्ति ह्या उतराचो अर्थ असंग, निवृत्ती वा त्याग असो जाता. असंग हें त्या करणेचें अभावात्मक स्वरुप तर निवृत्ती हें भावात्मक स्वरुप आसा. त्यागाचो अर्थ ते कर्मफलत्याग असो करतात. हें सगळें मेळून अनासक्तियोग सिध्द जाता. अनासक्ति ह्या सुर्याभोंवतणी भक्ती, ज्ञान आनी कर्म हे उपगिरे भोंवत आसतात अशें ते म्हणटात. अनासक्तियोग ह्या सिध्दान्ताचेर भक्ती, गिन्यान आनी कर्म पुराय‌पणान आदारलां असो ताचो अर्थ जाता. गांधीन अनासक्ति आनी सत्य-अहिंसा हांचें लागींचें नातें जोडून दिलां. अहिंसेच्या तत्वाक गीतेच्या आदीसावन मान्यताय मेळिल्ली देखून अहिंसेचें तत्व पटोवपाक गीता सांगूक ना, हें ते कबूल करतात. सगळे तरेची आनी सगळ्या स्वरूपांतली अहिंसा पुरायपणान आचरणांत हाडलेबगर पूर्णकर्मफलत्याग अशक्य आसा अशें सांगून अहिंसा आनी सत्य ह्यो एकाच नाण्याच्यो दोन बाजू अशें ते फुडें म्हणटात.

अनासक्ति हे कल्पनेची फोडणिशी केल्यार तातूंत तीन विचार एकठावल्ले दिसतात- निष्कामकर्म, सगळीं कर्मां ईश्वरार्पण करप आनी शरण वचप म्हळ्यार आपली कूड आनी आत्मो देवाच्या पांयाकडेन ओंपप. गांधी म्हणटा, 'वयल्यो सगळ्यो गजाली केल्यार मनशाची कूड, देवाचें देवूळ जातलें.' अनासक्तिचो सिध्दान्त होच आसा.

गांधी महाभारताक इतिहासग्रंथ न्हय तर रुपक मानतालो. हांचीं कारणां आदिपर्वांत मेळटात. महाभारतांतल्या पात्रांची भिरांकूळ आनी अती भिरांकूळ अशी उत्पत्ती वर्णून भगवान व्यासान राजा आनी भौसाच्या इतिहासाक पुसून उडयला. तातूंतलीं पात्रां इतिहासीक जरी म्हळीं, तरीकय महाभारतांत तांचो उपेग व्यासान फकत धर्माचें दर्शन घडवपाखातीर केला. ह्या महाकाव्यांत गीता ही उंचेल्या पांवड्यावेली लेखल्या. हें गीतेच्या रुपान मनशाच्या अंतस्करणांत चलतल्या नीत-अनीत हांच्या झगड्याचें चित्रण केलां. गीते सारक्या नांवाजल्ल्या ग्रंथाची निर्मणी फकत कुटुंबातलीं झगडीं बरीं कांय वायट हें थारावपाखातीर आनी तांचेर निर्णय दिवपाखातीर जाली अशें दिसना. गीतेंतलो कृष्ण शुध्द गिन्यानाची मूर्त. पूण तो काल्पनीक आसा अशें म्हणिल्ल्यान, ह्या नांवाचो कोण नाशिल्लो अशें म्हणू नज. पुराय कृष्ण काल्पनीकच आसा. पूण पूर्ण अवताराचें रूपडें उपरांत ताचेर हाडून बसयलां अशें गांधी म्हणटात. जण एक देह घेवन जल्मल्ली प्राणी मात्रां हीं अवतारच घेतात. पूर्णावतार हें विशेशण घेवपाक मात लोकांची सेवा करची पडटा. मनीसकुळयेचें हित सांबाळपाखातीर केल्ली सेवा, अवतारकार्याचे गुणवत्तेचो खरो कस थारता.

परमेश्वर स्वरूप जालेबगर सुख आनी शांती मेळना. तेपासत परमेश्वर स्वरुप जावपाक केल्लो यत्न होच खरो पुरुषार्थ आनी हेंच खरे आत्मदर्शन! आत्म्याचो दिश्टावो हो गीतेचो खरो विशय आसा. गीतेची रचना मात हो विशय सांगपाक करूंक ना. आत्मज्ञान जोडपाक उपाय सांगचो हो गीतेचो मुखेल हेत आसा. ह्या उपायाक वा हेताक 'कर्मफलत्याग' म्हणटात.

गीतेंत भक्ताचीं लक्षणां फुडले प्रमाण वर्णिल्यांत:

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करूण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी।।

(१२.१३)

गिन्यान मेळवप आनी भक्त जावप हेंच खरें आत्मदर्शन. अशें आसून लेगीत गिन्यानाक आनी भक्तीक कर्मफलत्यागाचें खर परीक्षेंत पास जावंचें पडटा. गीता म्हणटा 'फलासक्ति सोड आनी कर्म कर. निष्काम जावन कर्म कर' फलत्याग म्हळ्यार कर्माच्या परिणामाकडेन बेफिकीर चलणूक दाखवप अशें जायना. साधनविचार, गिन्यान ह्यो दोन गजाली चड म्हत्वाच्यो. हें सगळे जातकच फलासक्ति दवरीनासतना साधनेंत जावं कर्मांत तल्लीन जावन वचपी खरो फलत्यागी आसता. फलासक्ति धरपी, फळाचेच चिंतन करपी मनीस खूब फावट कर्तव्यासावन पयस वचून वायट गजालीय करता. नीत-अनीत तो बाळगिना. तो आडवाटेन वता. फलासक्तिंतल्यान भायर सरपी वायट परिणाम लक्षांत घेवन गीताकारान अनासक्तिचो सिध्दान्त केलो आनी संवसारामुखार साद्या सोप्या आनी सुंदर रितीन मांडलो.

ह्या ग्रंथांचे जायते भाशेंत अणकार जाल्यात. महादेवभाई देसाई हाणें ह्या ग्रंथाचो इंग्लेज भाशेंत अणकार केला.

- कों. वि. सं. मं.

अनुराधा: भारतीय नखेत्रमाळेतले सतरावे नखेत्र. विशाखा नखेत्राचे दुसरें नाव राधा आसून हें तासेफाटल्यान येवपी म्हूण हाका अनुराधा हें नांव पडलें. हें नखेत्र वृश्चिक राशींत येता. हातूंत अस्तंत नखेत्र [illegible] स्कॉर्पियस हातूंतलीं बारा डेल्टा, पाय आनी न्हो हीं नखेत्रां [illegible] हीं [illegible] दिसतात. अस्तत पध्दतीत हें अनुराधा [illegible] नखेत्र अशें मानतात. उत्तरेक 'न्यू' हें एक तारका-चतुश्क आनी डेल्टाच्या उदेंतेक आसपी एम्-८० हो वाटकुळो तारकापुंज हें खास [illegible] करतासारखें. अनुराधा नखेत्र मे म्हयन्यांत सांजेचें उदेता आनी [illegible] दिसता. हाची देवता मित्र आनी आकृती पूजा वा बली अशें मानतात. हाका नक्षत्रीय प्रजापतीची प्रतिष्ठा अशें म्हणटात.

- कों. वि. सं. मं.

अनेकान्तवाद: जैन धर्मांतलो एक मुखेल तात्विक विचार. खंयचेय वस्तीकडेन पळयतना तांच्या वेगवेगळ्या तासांकडेन वेगवेगळ्या नदरेंतल्यान पळेवप हांकां जैन अनेकान्तनय म्हणटात. दर एक वस्तू आपले अवस्थेचें रूपांतर दुसरे अवस्थेंत करता. ताका उत्पाद म्हणटात. प्रत्येक वस्तूचो दुसरे अवस्थेंत रूपकार जायमेरेन वा पयले अवस्थेचो नाश जायमेरेन जी अवस्था उरता ताका व्यय म्हणटात. तत्वरूपी वस्तीचे परिणमन जावप हाका ध्रौव्य म्हणटात.

एकाद्रे वस्तूंत वयल्या तीन अवस्था बगर सात विंगड विंगड धर्म; आसतात. जैनमतांत हांकां सप्तभंगीनय म्हळां. ह्या सप्तभंगीनयांत फुडले सात धर्म मेळटात. १. नित्य २. अनित्य ३. अवक्तव्य ४. नित्यानित्य ५. नित्यअवक्तव्य ६. अनित्य-अवक्तव्य ७. नित्यानित्य अवक्तव्य.

ह्या सात प्रकारंवेल्यान वस्तू स्वरूप जाणून घेवपी सप्तभंगीनयाच्यो
ह्या सात प्रकारंवेल्यान वस्तू स्वरूप जाणून घेवपी सप्तभंगीनयाच्यो सात तरा फुडल्याप्रमाण-

१. **स्यादस्तिः** स्वद्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव ह्या चारांच्या अपेक्षेन वस्तूचें अस्तित्व मान्य करप.

२. **स्यान्नास्तिः** वयल्या सात धर्मांतले खंयचेय चार धर्म नात जाल्यार, त्या वस्तीचें अस्तित्व ना अशें म्हणप.

३. **स्यादस्तिनास्तिः** तीच वस्त, वेगवेगळ्या काळांत आसा वा ना अशें म्हणप.

४. **स्यात अवक्तव्यः** खंयचेय वस्तूची स्थिती सांगपाक कठीण वचप.

५. **स्यादस्ति अवक्तव्यः** कसलेय अपेक्षेन एखाद्र्या वस्तूंचें अस्तित्व सांगप कठीण जाल्यार थंय कथंचित् (घडये) अस्तित्व सांगपाक येवपासारखें कांयच ना अशें म्हणप.

६. **स्यान्नास्ति अवक्तव्यः** वस्तूचें नास्तित्व कथंचित् (घडये) सांगपाक येवप शक्य आसप.

७. **स्यादस्ति नास्ति अवक्तव्यः** वस्तूचें अस्तित्व वा नास्तित्व सांगप शक्य वा अशक्य आसप. वयलेप्रमाण स्याद्वादाचें हें अति संक्षिप्तस्वरूप आसा. एखाद्री वस्त आसा तशीच आसता अशें समजून रावप, हो एकान्त पक्ष, अनेकान्तवाद्यांक मान्य ना. एखाद्री वस्त वेगवेगळ्या तरेन आसा-तशी, आसा वो ना अशें म्हणून एकान्त पक्ष न्हयकारप होच अनेकान्तवादाचो हेत आसा. एखाद्रे बायलेक आवय, चली, मांय, सून ह्या वेगवेगळ्या रूपांनी लोक वळखता. वेगवेगळ्या लोकांचे अपेक्षेन सगळ्यांचें तें म्हणणें खरेंय आसता. ह्या धर्तरेच्यो दोन वेगवेगळ्या प्रमाणांनी विचार करपी दोन नदरो आसात. एक समन्वयाचेर आदारिल्ली सामान्यगामिनी तर दुसरी विश्लेशणाचेर आदारिल्ली विशेषगामिनी. दोनूय नदरांनी फरक आशिल्ल्यान खर वाद उपरासतात.

पयले नदरेंतल्यान पळयल्यार सुर्वेक जी संवसारांत समानताय दिश्टी पडटा ती ल्हव ल्हव अभेदाकडेन बागवता. उपरांत ती ह्या निर्णयाचेर पावता की जे जे प्रतीतविशय आसात ते वास्तवांत एकूच आसा. दुसरे नदरेक संवसारांत सगळीकडेन असमानताय दिश्टी पडटा. असमानतेचें मूळ सोदतां सोदतां निमाणे ती अशा निर्णयार पावता की-संवसारांत एकवट खंयच ना. शेकीं तिचो निर्णय जाता की संवसार म्हळयार भेदाचो चोमो.

वयल्या दोनूय भिन्न सभावाच्या मतांनी जायत्या वादांक जल्म दिला. द्रव्याची कालिकनित्यता आनी दैशिक व्यापकता हांचेर चड करून वाद घालो. देखीक, सांख्यांचो प्रकृतिपुरूषवाद. दुसऱ्या विचारान भेदाचो वावर इतलो वाडयला की तातूंतल्यान परमांणुवाद, विभुद्रव्यवाद सारक्यो कल्पना भायर सरल्यो.

अद्वैतवादान सगळे भेद कुस्कुटासमान मानून अभेदमूलक वादाक जल्म दिला. सत्कार्यवाद हो तांचोच एक भाग. सगळो संवसार अखंड आनी एक मानपी पक्ष एकेवटेन तर, संवसार हो विखंड, आनी कणांचो चोमो मानपी पक्ष, दुसरेवटेन रावन एकामेकांक विरोध करतात. ह्या दोनूय वादांक आपलें अभिष्ट तत्व सिध्द करचे खातीर अनिर्वचनीयतेचो आदार घेवंचो पडटा. कारण ह्या दोनूय तत्त्वांचें शब्दांतल्यान निर्वचन जाता, अशें मानल्यार अखंड तत्वाची सिध्दी जावंक शकची ना. निर्वचन करप म्हळयार अखंडपण आनी विखंडपण ह्या दोनूय तत्वांक सोंपयिल्ल्या वरी जाता. ह्या मतांतल्यान अनिर्वचनीय वादाचो जल्म जालो. ह्या वादाक तोंड दिवपाक लक्षणवादी तार्किक फुडें आयले. ताणी वस्तु-मात्रांचें लक्षण घडवप शक्यच न्हय तर वास्तविकय आसा असो दावो केलो. ताका लागून निर्वचनीयवाद मुखार आयलो.

वयले सगळे वाद एकान्तवाद आसले. तातूंतलो विरोधाभास पळोवन अनेकान्तवादाच्या पंडीतांनी तांचेर खासा विचार केलो की 'ह्या वादांत थोडेंतरी तथ्य आसा काय ना? आसल्यार कितल्या प्रमाणांत आसा? काय हें सगळें पुराय सत्य?- ह्या सगळ्या वादांचो अभ्यास करतना तांकां पूर्ण सत्याचें दर्शन जालें. हें दर्शन वा ह्या अभ्यासाची जोड म्हळयार 'अनेकान्तदृश्टी' जावन आसली. अनेकान्ताच्या उजवाडांत तांकां दिसून आयलें की पयल्या वादांतलीं मतां वास्तविक आसलीं तरी तातुंतल्या भेद आनी अभेदाक लागून दोनूय वादांतलो 'विरोधाभास' नदरेक येता. सामान्य आनी विशेश ह्यो दोनूय प्रति आपल्या विशयांत पुराय आसुनय पूर्ण प्रमाण थारुंक शकनात. वस्तूंचें स्वरूप अशें आसपाक जाय की आपल्या आड आशिल्ल्या विचारांक स्वताच्या विचारांत सुवात मेळपाक जाय. जेवखीं दर एक वस्त आपले खेरीत खाशेलपण सिध्द करून प्रमाण थारतली, कित्याक तर वस्तीचें पुराय स्वरूप भेदभेदात्मक वा सामान्य विशेशात्मकच आसता. सतद्वैत वा सत अद्वैत ह्या दोनूय मतांक कसलोच फरक आसना. देखीकः वेळ, काळ, जागो, रंग, परिणाम आनी हेर गजालींचो विचार केल्या बगर आमी व्हड उदकां राशीचो अभ्यास करता तेन्ना आमकां समुद्र प्रतीत जाता. पूण जेन्ना जलराशी संबंदात आमी वयलो सिध्दान्त लायतात, तेन्ना आमकां अखंड समुद्राच्या जाग्यार ल्हान-ल्हान समुद्र दिश्टी पडटात. हो भेद वाडत वचून- निमाणें उदकाचो थेंब लेगीत दिश्टी पडना. निमणे व्हड शून्या बगर कांयच उरना. अशेतरेन उदकाचे राशींत अखंड समुद्राची बुध्द आनी तांच्या निमण्या थेंब्याची बुध्द ह्यो दोनूय गजाली वास्तविकच आसतात. पयलीं बुध्द वास्तविक ह्या खातीर की ती भेदांक वेगवेगळे करीनासतना तांकां मात् लेगीत हात लायनासतना सगळ्यांक एका रुपांत पळयता. वेळ, काळ आनी हेर भेद जे एकामेकांसावन वेगळे आसात. ताका वेगवेगळे विशय करपी बुध्दीय वास्तविकच आसा, कित्याक तर ते भेदच तशे आसात. सगळ्या संवसाराक एका सतरुपान पळयतना वा सगळ्या भेदाच्या अंतर्गत एकाच अनुगमक सत्तेचो विचार करता आसतना सगळे एक एकूच सद्रुप आसात, कित्याक तर पुरायसत्तेचो विचार करता आसतना परस्पर वेगळे अशे भेद मानीनात. हांकाच सत अद्वैत अशें म्हणटात. पूण जेन्ना संवसाराच्या गुणधर्मांचे भेद लक्षांत घेवन भाग करतात, तेन्ना संवसाराचे एक सत् रूप वचून त्या जाग्यार आनीकय सत् रूपां प्रतीत जावंक लागतात. हेच सत् द्वैत जावन आसा. दोनूय परस्पर विरोध आशिल्ल्या वयल्या दोनूय वादांचो समन्वय अनेकान्त नदर दिता आनी अनिर्वचनीयत्व आनी निर्वचनीयत्व ह्या दोनूय तत्वातलें झगडें पालयता.

बौध्दाचो फकत परमाणूपुंजवाद आनी नैयायिकांचो अपूर्वावयवी वाद हांचो अनेकान्तवादान 'स्कंध' हें तत्व आपणावन एकवार घडयला. अनेकान्तवादाक वसून नयवाद आनी भंगवाद आपलेआपूण वयर सरतात. नयवाद आनी भंगवादाचीं सगळीं तत्वां अनेकान्तवादांत आसात.

कार्य-कारणांत कार्याक केवल सत आनी केवल असत मानपी विरोधी वाद आसात. त्या विरोधाक जाप अनेकान्तवाद दिवंक शकता. तो म्हणटा, कार्य हें उपादानांत सतय आसा आनी असतय आसा. देखीक: कांकण भांगरासावन तयार करतात म्हूण भांगरांत तें कांकण तयार करपाची शक्त आसा अशें मानतात. उत्पत्ती जावंचे पयलींचेय शक्तीक कार्यसत म्हणपाक येता. शक्तीरूपान सत आंसूनय उत्पादन करपी शक्तीच्या न्हयकाराक लागून तें कार्य उत्पन्न जालें ना जाल्यार तें असतय थारता.

वैदिक परंपरेंत न्याय, वेदान्त तशेंच उपरांत बौध्द दर्शनांत कसलेय एका वस्तूची वेगवेगळ्या रुपान वेगवेगळ्या नदरेन पळोवपाची पध्दत आनी वादांचो एकचार घडवपाची नदर दिसून येता. तरीयपूण एकाद्र्या वस्तूची वेगवेगळ्या नदरेंतल्यान पळोवपाचो आग्रो, एकचाराच्या विचाराची पुराय पुर्तता करपाचो हावेस जैनपरंपरेखगर हेर गजालींत दिसना. ह्याच हावेसांतल्यान जैन तार्किकांनी अनेकान्त, नय आनी सप्तभंगीवाद हांचें उक्तें आनी वेवस्थित अशें शास्त्र निर्मिलें. जैनदर्शन सगळ्या वादांचो एकचार सादता. सगळ्या वादांक आपआपल्या विशयांत ते वेल्या पांवड्याचे आनी पूरक मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

अन्न: प्राणी जीवांची जीण बरेतरेन चलची म्हूण सगळ्या जिवांक उश्णताय आनी ऊर्जा (energy) पुरवण योग्य तरेन जावप गरजेचें आसता. ही उश्णताय वा ऊर्जा भायल्यान मेळोवची पडटा. ही ऊर्जा निर्मूपाखातीर ज्या वस्तूंचें सेवन मनीस करता ताका 'अन्न' म्हणटात. सुर्याच्या उजवाडाचो उपेग वनस्पत करून आपलें अन्न घडयता. वनस्पत, दूद आनी मांस हांचो अन्न म्हूण प्राणी उपेग करतात.

प्राणी एकाच जाग्यार थीर आसतना सजीवांभितर भौतिक आनी रसायनीक बदलाची क्रिया सतत चालू आसता. तांची क्रिया आनी शरिराची उश्णताय तगवपाखातीर ही क्रिया सतत चलता. तेखातीर लागपी ऊर्जा आनी उश्णताय अन्नासावन मेळटा. कार्याचे तीव्रतेक लागून हुनसाण चड उणी लागता. ही क्रिया थांबप म्हळ्यार मरण येवप.

अन्नाचीं तीन मुखेल कार्यां अशीं:

१. कुडीक उश्णतायेची वा उर्जेची पुरवण करप. २. उतकांची (tissues) वाड करप आनी ताची झीज भरून काडप. ३. कुडीच्या भितल्या भागांतली परिस्थिती एंझायम (सजीवाच्या सूक्ष्म घटकांत म्हळ्यार कोशिकांत तयार जावपी प्रथिनयुक्त आनी रसायनीक विक्रिया घडोवन हाडपाक पालव दिवपी संयुगां- एंझायमां) आनी हॉर्मोन (अंत:स्त्रावी ग्रंथींतलो स्त्राव-होर्मोन) हाचे क्रियेंत बऱ्याक पडपी घडोवप.

मनीस वा हेर प्राणी हांच्यो अन्नाविशींच्यो गरजो सारक्योच आसतात. मात मनीस अन्नद्रव्यांचेर खास प्रक्रिया केले उपरांतच तें अन्न खाता. हेर प्राणी अशी प्रक्रिया करिनात. वळप, कांडप, शिजवप, भाजप आनी तळप ह्यो प्रक्रिया केले उपरांतच मनीस 'अन्न' तयार करता.

दरेका मनशाक कितली उश्णताय वा ऊर्जा लागतली हें ताच्या पिराय, लिंग, वजन, लांबाय, देश, काळ तशेंच काम हांचेर आवारून आसता.

अन्नासावन मेळपी ऊर्जा वा उश्णतायेचें मोल किलोकॅलरींत करतात. अन्न घटकांतल्या १ ग्रॅम प्रथिनासावन ४.१ किलोकॅलरी १ ग्रॅम स्निग्ध पदार्थासावन ९.३ किलोकॅलरी आनी १ ग्रॅम स्टार्च- शर्करादी पदार्थासावन ४.१ किलोकॅलरी उश्णताय मेळटा.

मनशांक सर्वसाधारणपणान लागपी ऊर्जेची गरज फुडले तरेन आसा:

पिराय		किलोकॅलरी
६ म्हयन्यांमेरेन	दरेक किग्रॅ. वजनाक	१२०
७ ते १२ म्हयने	,,	१००
१ ते ३ वर्सां	वट्ट वजनाक	१,२००
४ ते ६ वर्सां	,,	१,५००
७ ते ९ वर्सां	,,	१,८००
१० ते १२	,,	२,१००
तरनाटे चले		
१३ ते १५ वर्सां	,,	२,५००
१६ ते १८ वर्सां	,,	३,०००
चली		
१३ ते १८ वर्सां	,,	२,२००
जाण्टो दादलो		
५५ किल वजनाचो		
१. बसून काम करपी	,,	२,४००
२. सादारण काम करपी	,,	२,८००
३. कश्टांचें काम करपी	,,	३,०००
जाण्टी बायल		
४५ किल वजनाची		
१. बसून काम करपी	,,	१,९००
सादारण काम करपी	,,	२,२००
३. कश्टाचें काम करपी	,,	३,०००
गुरवार बायल		
पांचव्या म्हयन्या उपरांत	,,	२,२००
भुरग्यांक आंगावेलें	,,	२,६००
दूद दितासतना		

दिसपट्ट्या जेवणाच्या किलोकॅलरीमदलो ७०% वांटो कार्बोहायड्रेटांसावन, १० ते १५ टक्के वांटो प्रथिनांसावन आनी १५ ते २० टक्के वांटो स्निग्ध पदार्थासावन मेळिल्लो आसचो.

अन्नाचो चडसो भाग संयुगाच्या तीन मुखेल घटकांसावन घडिल्लो आसता. १. कार्बोहायड्रेट्स, २. चरबी (fat) आनी ३. प्रथिन. तेभायर खनिज आनी लवणद्रव्य, जीवनसत्त्वां आनी हेर कार्बनी संयुग आनी उदक हांचो प्राण्यांच्या अन्नांत आसपाव जाता.

अन्नाचे विंगड विंगड घटक फुडले तरेन आसात:

कार्बोहायड्रेट: जाण्ट्या मनशाक ३०० ते ४०० ग्रॅम कार्बोहायड्रेटांची गरज आसता. साकर, गोड पदार्थ, बटाट, कणंग, साबूदाणे आनी फळां हातूंत कार्बोहायड्रेटांचें प्रमाण खूब आसता. ग्लुकोज, फ्रुक्टोज, माल्टोज, लॅक्टोज, सुक्रोज, ग्लायकोजेन डेक्स्ट्रिन, स्टार्च आनी सेल्युलोज हांचोय हातूंत आस्पाव जाता.

स्निग्ध पदार्थ: स्निग्ध पदार्थ प्राणीज आनी वनस्पतीज अशे दोन प्रकारचे आसतात. लोणी, तूप, तांतीं हे प्राणीज स्निग्ध पदार्थ आसून भुंयमूग, तीळ, करडई, सांसवां, खोबरें, सरकी, सूर्यफूल, सोयाबीन आनी हेर तेलांचो वनस्पतीज प्रकारांत आस्पाव जाता.

प्रथिनां: प्रथिनांवरवीं कुडीक नायट्रोजनयुक्त पदार्थाची पुरवण जाता. कुडीच्या वर एक कील वजनाफाटल्यान एक ग्रॅम प्रथिनां दिसपट्ट्या अन्नांत आसपाक जाय. मांस, तांतीं, नुस्तें, दूद, गंव आनी दाळ हातूंत प्रथिनांचें प्रमाण चड आसता.

जीवनसत्वां: हीं कार्बनी संयुगां, कुडीचें धारण-पोशण हाचेखातीर गरजेचीं आसतात. जीवनसत्वांक ए, बी, सी, डी, ई आनी के अशीं नांवां दिल्यांत.

खनिजां: धलायकी बरी उरपाक कुडीक खनिजांची गरज आसता. सोडियम, पोटॅशियम, कॅल्शियम, फाम्फरस, लोखंड, मॅग्नेशियम, मॅंगॅनीज, तांबें, गंधक, जस्त, आयोडीन, कोबाल्ट आनी हेर मूलद्रव्यांच्या लवणाचो खनिजांत आसपाव जाता.

उदक: कुडींत वट्ट वजनाच्या ७० टक्के उदक आसता. मनशाक दिसपट्टें कितलें उदक लागता, हें जण एकल्याची पिराय, लिंग, जेवणखाण, भोंवतणचें तापमान आनी परिस्थिती हांचेर आदारून आसता. सादारणपणान, १ किलोकॅलरी अन्नाखातीर १ घन सेंमी. उदक लागता. च्या, कॉफी, दूद, हेर पेयां, शिजयल्लें अन्न, फळां, हांचेवांगडा उदक कुडींत वता.

प्राणीज अन्नांत मांस, तांतीं, नुस्तें, दुदाचे पदार्थ हांचो आस्पाव आसून वनस्पतीज अन्नांत तणधान्यां, कडुणां, गळिताची धान्यां, साकर, फळां भाजीपालो हांचो आस्पाव जाता.

अन्न तिगोवपाची रीत: अन्न खूब काळमेरेन तिगून उरचें म्हूण मनीस आपले परीन जायते यत्न करीत आयला. अन्न तिगोवन दवरपाची बुद्द मनशाक अचकीत जाल्ल्या अपघातांतल्यान, अणभवांतल्यान आनी निरिक्षणावरवीं मेळ्ळी. लोणी, ताक, सोरो, खिसमीस, दुकराचें मांस हांचेसारके जिन्नस मनीस सगळ्यांत पयलीं तिगोवन दवरूंक शिकलो. अन्न पेडच्यार जावप, कुसप हाचेफाटलीं कारणां सोदून काडपाचो यत्न आर्विल्ल्या विज्ञानान केलो. लुई पाश्चरान, उदक, वारें आनी माती हातूंत शिंपडून पडिल्ले ल्हान जीव अन्नांत वितंजन (ferments), बुरशी (moulds) आनी हेर घाण निर्माण करपाक कारणीभूत आसात हें प्रयोगावरवी सिध्द केलें.

अन्न तिगोवन दवरचेपासत ज्यो पध्दती सादारणपणान आपणायतात तातूंत सुकोवप, गरम करप, तापवप, थंड करप वा गोठेवप (refrigeration), रसायनिक वा हेर द्रव्यांची प्रक्रिया करप हाचो आस्पाव जाता. फळां, धान्यां, भाजी, नुस्तें आनी मांस सारकें अन्न सुकोवन दवरताले. कांय फावट हे जिन्नस भाजुनूय दवरताले; देखीक: स्कॉटलंड देशाचें भाजिल्लें ओटमील (oatmeal). ह्या मुळाव्या पध्दतीचें आर्विल्लें रूप सद्या पळोवंक मेळटा. देखीक: सुकयिल्लें वा निर्जलीकरण केल्लें फळ वा भाजी, सुकयिल्लें दूद आनी तांतयांचो पिठो. नुस्तें, मांस हवाबंद करपी कारखान्यांत मांस वेवसायिक मळार सुकयतात. सुर्वेक साकर सांबाळून दवरपाखातीर सुकयताले.

दूद तापोवन सांबाळून दवरप (Pasteurization of Milk) ही पध्दत आर्विल्ल्या विज्ञानाची देख जावन आसा. मीठ मारप, धुंवर दिवप, विनाग्र, आल्कोल, सोरमीठ (Salt petre) आनी मसाल्याचो उपेग करप, वाऱ्यासावन राखण करप. फोर्मालीन, बेन्झॉय अम्ल, ॲलम, चुनो, सॅलीसायलीक अम्ल, बॉरीक अम्ल सारकीं रसायनां हांचो वापर करप. सूक्ष्म जीवांची वाड थांबोवप, रंग दिवप, ह्यो पध्दती अन्न सांबाळपाखातीर उपेगाक पडटात. विनाग्र आनी हेर आम्ल बॅक्टेरियांक आळाबंदा हाडटात. बरें आल्कोलूय तेखातीर गुणकारी आसता. खंयचेंय फळ १५ ते २०% आल्कोलीक रसायनांत दवरल्यार तिगून उरूंक शकता. आर्विल्ल्या युगांत वितळील्ल्या पॅराफिनाचो उपेग अन्न सांबाळपाखातीर करतात. तांतयाच्या कट्ट्याक अच्छिद्र आवरण लावन तांतीं सांबाळून दवरप शक्य जालां. सद्या आण्विक प्रारणाच्या (Atomic radiation) आदारान अन्न पेडच्यार करपी सुक्ष्मजीवाच्या वाडीक आळाबंद घालतात.

- कों. वि. सं. मं.

सांस्कृतिक संदर्भ: विग्रह कोशांत, जें खावपांत येता ताका अन्न म्हळां - अद्यते अस्मै इति. व्रतराजांत ताची व्याख्या फुडलेतरेन केल्या

सस्य क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते।
आमं दितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम।।

अर्थ: शेतांतल्या पिकाक सस्य, कुंडयासयतच्या दाण्याक 'धान्य', कुंडो काडून वेगळें केल्ल्या धान्याक 'आम' आनी उदक घालून उज्यार शिजयतात ताका 'अन्न' म्हणटात.

पूर्विल्ल्या काळासावन मनशान अन्नाक मानाची सुवात दिल्या. अन्नाचें व्हडपण सांगपी जायत्यो परबो आदीकाळासावन धर्तरेर मनीसजात पाळत आयल्या.

पूर्विल्ली मनीसजात अन्न म्हूण मांस आनी कंदमुळां खाताली. मनशाची जशी-जशी उदरगत घडली तशें तशें शेतां रोवन धान्य म्हळ्यार अन्न पिकोवंक लागले. वेदकाळांत 'सातू' ह्या धान्याचेर चड भर आसलो. यजुर्वेद काळांत आयज प्रचलीत आशिल्लीं सगळीं धान्यां प्रसारांत आसलीं.

शतपथ ब्राह्मणांत (९.२.१.१२) धंय, तूप, म्होंव हे पदार्थ अन्न आनी परमअन्न म्हूण सांगलां. तैत्तरीय ब्राह्मणांत (३.२.३.४) 'अन्नं प्राणः' - अन्न म्हळ्यार प्राण म्हळां. ताड्य महाब्राह्मणांत (१३.९.१३) 'अन्नं वा आयतनम्' - अन्न हें पोषक द्रव्य अशें म्हळां. ऐतरेय ब्राह्मणांत (१.५) अन्न हें सोबाय आनी म्हत्व दिवपी आशिल्ल्यान जाचेकडेन अन्न खूब आसा तो लोकांभितर खूब व्हडपणाक पात्र जाता अशें म्हळां.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत धान्याचो उपेग करपी जायत्यो पध्दती दिल्यात. तांचीं नांवां अशीं: १. कुट्टककर्म- कुटप, २. पिष्टकर्म- पीठ करप, ३. सक्तुकर्म- भाजप, ४. तैलपीडन- तेल काडप.

अन्नाचे प्रकार: अन्नाचें चार तरेन ग्रहण करप जाता. १. भक्ष्य- चाबून खावप २. पेय- पिवप ३. लेह्य- चाटून खावप ४. चोष्य- चोखून खावप.

अन्नरस: हे स प्रकारचे मानल्यात. १. मधूर २. अम्ल- आंबट ३. क्षार- खार ४. कोडू ५. तुरट ६. तिक्त- तिखट.

अन्न शिजवचेपासत विंगड विंगड प्रकार आपणायले तरी शिजोवप आनी भाजप हातूंत पुराय पाकशास्त्र आस्पावलां. खंयच्याय पदार्थाक अग्नि दिवप म्हळ्यार भाजप तर अन्नाक उदकांत उज्याच्या हुनसाणीवरवीं मोव करप म्हळ्यार शिजोवप अशें मानतात.

संत ज्ञानेश्वरान अन्नाविशीं म्हळां.

मृत्युचे आघवेचि अन्न। (ज्ञानेश्वरी १८.५६३). अर्थ: अन्नासारको लाब ना आनी मर्णासारकी हानी ना.

विंगड विंगड देशांनी, प्रांतांनी, समाजांनी विंगड विंगड प्रकारचें अन्न घेवपाची पध्दत आसा. १. शिवराक आनी २. मांसाहारी. अन्नाचे दोन प्रकार आसात. दरेक देशाचें अन्न थंयचो सैम, स्थिती आनी काळ ह्या कारणांक लागून बदलता.

हिंदू धर्मांत अन्नाक 'ब्रह्म' म्हळां:

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णु, भोक्ता देवो महेश्वरा
प्रीयतां भगवानीशः परमात्मा सदाशिवः।।

अर्थ: अन्न ब्रह्मासमान आसा. विष्णु रसाकडेन संबंदीत आसा. शंकर हो ताचो भोक्ता आसा.

हिंदू, मुसलमान, पारशी, बौध्द आदी धर्मांत अन्न दिवन अतिथीक तृप्त करतात. श्राध्दादिसा ब्राह्मणांक आपोवन तांकां अन्न दितात. स्वताचे पितरच तें अन्न जेवतात अशी त्याफाटल्यान भावना आसता.

धर्म आनी नीत हांचो अप्रत्यक्षपणान अन्नाकडेन संबंद येता. नैतिक कायद्याचो आरंभ खास अन्नाच्या निशेधासावन सुरू जाता. सुदारिल्लो समाज स्वताखातीर अन्न निर्मिता; तेचपरी जेन्ना हंगाम नासता तेन्ना सांबाळून दवरता. रानवटी समाज पुराय तरेन सैमीक अन्नाचेर आदारून आसता.

- माधव गोविंद भुस्कुटे

अन्नपूर्णा-१:

अन्नपूर्णा ह्या शब्दाचो अर्थ अन्न-धान्य पुरेवपी देवता असो जाता. अन्नपूर्णेक संस्कृतांत 'हिमाल' म्हणटात. पुराणांत अन्नपूर्णेक पार्वतीचो अवतार म्हळां. काशीक अन्नपूर्णेचें देवूळ आसून त्या वाठारांतले सगळे जनतेन जेवण घेतल्याबगर, ही देवता जेवना अशी आख्यायिका चलता. चांद्रसेनी कायस्थ समाजांत बायल आपलो घोव प्रवासाक गेल्लो आसतना तिची पूजा करता आनी घोवाक प्रवासांतल्यान बरे भशेन

राखून हाड अशें आंगयता.

श्री विद्यार्णवतंत्रांत तिची मूर्त सुवर्ण-वर्ण, शशिकला धारण करपी, त्रिनेत्र, भू-श्रीपूजित दाव्या हाताक पान-पात्र, उजव्या हाताक पळी जाल्यार नदर नाचपी शिवाकडेन लागिल्ली आसची अशें म्हळां. हिचो मंत्र असो आसा.

ॐ श्री-ह्रीं क्लीं नमो भगवति अन्नपूर्णे
ममाभिलषितमन्न देहि देहि स्वाहा!

ह्या मंत्राचें सवाय लाख फावटीं पुरश्चरण करचें अशें सांगलां. पुराणांत तिची कथा आसा, ती अशी-

अन्नपूर्णा-काशी

शिव भीक मागून आपल्या कुटुंबाचें पोट भरतालो. एक दीस ताका फाव तशी भी क मेळ्ळीना. देखून सगळ्यांक उपास घडलो. तेन्ना नारदान हो वेळ सादून शिव-पार्वती भीतर कळ लायली. ताणें शिवाक सांगलें, 'पार्वतीच्या अशुभ पांयगुणाक लागून तुका भीक मेळना आनी तुजी उपासमार जाता'. उपरांत पार्वतीक वचून म्हळें, 'शिव हो दुर्भागी आशिल्यान तुमकां उपाशीं दीस सारचे पडटात.' नारदाली सांगणी आयकून पार्वतीन शिवाक सोडपाचें थारायलें. तेन्ना नारदान तिका म्हळें, 'तूं आयज शिवाचे पयलीं भीक मागूंक वच. पार्वतीन तेभशेन केलें. तिका भरपूर भीक मेळ्ळी. फाटल्यान शिव गेलो, पुण ताका हात हालयत परतुचें पडलें. त्या दिसा पार्वतीन स्वता भीक मागून पुंजायिल्ल्या अन्नांतल्यान घरांतल्या सगळ्यांक पोटभर जेवण वाडलें. शिवान पार्वतीच्या कर्तुपाचेर प्रसन्न जावन 'तूं अन्नपूर्णा आसा' असो आशीर्वाद दिलो.

- कों. वि. सं. मं.

अन्नपूर्णा-२ : हिमालय पर्वताच्या एका फांट्याक अन्नपूर्णा म्हणटात. नेपाळ आनी हिमालयपर्वत हांच्या मदीं अन्नपूर्णा तेमकां आसात. अन्नपूर्णेचो वाठार गिरीपिंडात्मक आसून ५९ किमी. वाठारांत पातळिल्लो आसा. ह्या वाठारांतल्यान व्हांवपी हिमन्हंयो ह्या प्रदेशाच्या अस्तंतेक काली, गंडकी, दक्षिणेकडल्यान सेती, गंडकी आनी उत्तरेक मर्स्यन्दी ह्या न्हंयांक मेळटात. ह्या वाठाराच्या अस्तंत भागाक अन्नपूर्णा- १ (उंचाय-८०७५ मी.), उदेंत भागाक अन्नपूर्णा-२ (उंचाय- ७,९३७ मी.), दक्षिण भागाक अन्नपूर्णा-३ (७,५७७ मी.) आनी अन्नपूर्णा-४ (७,५२५ मी.) अशीं चार तेमकां आसात. जगांतल्या व्हड तेमकांभितर अन्नपूर्णाचो इकरावो नंबर लागता. १९२५ वर्सा उपरांत भारतीय भूमापन तज्ञांक हो वाठार नापपाची परवानगी नेपाळ सरकारान दिली. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हो वाठार पळोवपाखातीर तशेंच निरीक्षण करपाखातीर मेकळो करपांत आयलो. १९५० त फ्रेंच गिर्यारोहक मॉरिस हेरझोड आनी ताच्या सांगात्यांनी अन्नपूर्णा- १ तेमक सगळ्यांत पयलीं गांठलें. १९५५त, बिलर, स्टायनमेंट्स आनी वेलेनकँप ह्या जर्मन गिर्यारोहकांनी अन्नपूर्णा-४ तेमक सगळ्यांत पयलीं जिखलें. १९६०त, अन्नपूर्णा-२ शिखर रॉबर्ट्सच्या फुडारपणासकल ब्रिटीश, नेपाळी आनी भारतीय गिर्यारोहकांनी सगळ्यांत पयलीं सर केले. मे १९७०त जपानाच्या इकरा बायलांनी अन्नपूर्णा-३ तेमकाचेर पांय दवल्लो. हिमालयांतल्या सगळ्यांत ऊंच तेमकार पावपी त्या काळावेल्यो त्यो पयल्यो बायलो आसल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

अपदान: पाली भाशेंतलो एक नामनेचो ग्रंथ. अपदान ह्या उतराचो अर्थ शुध्दाचरण वा शूरकर्म असो जाता. बुध्दाच्या काळांत जावन गेल्या बुध्द संप्रदायांतल्या ५५० दादल्यांचीं आनी ४० बायलांचीं चरित्रां ह्या ग्रंथांत आस्पावल्यांत. ह्या ग्रंथाच्या पूर्विल्लेपणाविशीं दोन देखी मेळटात, त्यो अश्यो:

१. ह्या ग्रंथांत आस्पावल्ल्या ४० चरित्रांतले चडशे उतारे थेरी गाथेचे टीकेंत आसात. तातूंतल्या एका उताऱ्यांत क्रिस्तापयलीं तिसऱ्या शतमानांत रचिल्ल्या 'कथावत्थू' नांवाच्या ग्रंथाचो उल्लेख आयला. २. दीघनिकायांत इतिहासीक बुध्दाच्या आदी स बुध्द जावन गेले अशें म्हळां. बुध्दवंश हातूंत हो आंकडो चोविस दिला. अपदानांत हो आंकडो पस्तीसांचेर पावला. दीघनिकायाचे पाठक अपदान ग्रंथाचो आस्पाव अभिधम्मपिटकांत करताले, तर मज्झिमनिकायाचे पाठक ताचो आस्पाव सुत्तन्त पिटकांत करताले, हें 'सुमंगलविलासिनी' ह्या ग्रंथावेल्यान दिसून येता. संप्रदायाभितरलो हो मतभेद ह्या ग्रंथाच्या पूर्विल्लेपणाची साक्ष मानतात.

दरेका अपदानांत पयलीं तातूंतल्या नायक वा नायिकेच्या पूर्वजल्माचो इतिहास आयला. ते उपरांत चालू जल्मांतल्यो गजाली दिल्यात. हाचेवेल्यान अपदान हें जातकाप्रमाण वर्तमान आनी भूतकाळाचें पुराण अशें मानतात. जातकांत बुध्दाच्या पूर्वजल्माची काणी आसता, तर अपदानांत खास करून अर्हताची कथा आसता होच दोगांमदलो फरक. 'विसुध्द-जन-विलासिनी' ह्या नांवान अपदानाचेर एक टीकाय वाचूंक मेळटा. गंधवंशांतल्या दोन उताऱ्यांवेल्यान, हे टीकेचो रचनाकार बुध्दघोष आसा अशें दिसता.

पयल्या शतमानांत, बौध्द संस्कृत भाशेंत ग्रंथ रचपाक लागले. तेवेळार अपदानाचें 'अवदान' अशें संस्कृत रुपांतर जालें. जायत्या अपदानाचे संस्कृत तिबेटी भाशेंत अणकार जाल्यात. 'अवदानशतक' आनी 'दिव्यावदान' हे तातूंतले मुखेल ग्रंथ आसात. ह्या अवदानांत अपदानांतल्यो कथा आसात तश्यो घेवंक नात, तर तातूंतल्या कांय कथांचेर संस्कार केल्यात आनी कांय कथा नव्यान बरोवन काडल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

अपभ्रंश: भ्रश्ट जाल्लें वा विकृत जाल्लें ह्याच अर्थान पयलींच्या काळांत 'अपभ्रंश' ह्या उतराचो उपेग जातालो. जांकां संस्कृत उलोवंक येनाशिल्ली तांचे भाशेक अपभ्रंश अशें म्हण्टाले. हांगा अपभ्रंश म्हळ्यार संस्कारहीन ह्या अर्थान ह्या उतराचो उपेग जातालो. फुडें फुडें ह्या अपभ्रंशभाशेक बोली भाशेचें स्वरुप मेळ्ळें. भरताच्या काळांत वायव्य दिकेकडेन रावपी आभीरांचे भाशेक अपभ्रंश अशें पाचारिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. राजशेखर, दण्डी, भामह ह्या विद्वानांनी अपभ्रंश भाशा म्हळ्यार एक थळावो भेद अशें मानलां. राजशेखर हाणे काव्यरुपी म्हापुरसाची एक कल्पना करून संस्कृताक ताचें मुख, प्राकृत भूजां, अपभ्रंश जांघो आनी पैशाची पांय अशें चित्र उबें केलां. त्या काळांत राजदरबारांत संस्कृत कवी उत्तरेवटेन, प्राकृत कवी उदेंतेवटेन, अपभ्रंश अस्तंतेवटेन आनी पैशाची कवी दक्षिणेवटेन आसताले अशें मत आसा. ताचेवयल्यान भारतांतल्या खंयच्या वाठारांत ही भाशा वापरताले हाचो अदमास मेळटा.

'अपभ्रंश' ही साहित्याची भाशा हें कालिदासाच्या 'विक्रमोर्वशीयम्' ह्या नाटकांत दिसता. ह्या नाटकांत पुरुरवा भ्रमिश्ट अवस्थेंत अपभ्रंश भाशेंत पदां म्हण्टा. वलभी घराण्यातलो राजा धरसेन हाणे आपल्या फातरापटयांचेर अपभ्रंश भाशेचो वापर केला. ह्या घडणुकांचो काळ इ. स. सुमार ४०० ते ६०० हांचेमदीं आसा, आनी अपभ्रंश भाशा ही उलोवपाची भाशा म्हूण ताचेपयलींसावन आशिल्ल्याचें सिध्द जाता.

'अपभ्रंश' ही प्रजेची भाशा आशिल्ली. थवब, लोखणकार, शेट,

[illegible] राजस्थान आनी पंजाबातले आभीरय हीच भाशा उलयताले. आभीर हे लोक हेडगे आशिल्ल्यान ते व्हडीमळी भोंवत आपली भाशा पातळायत गेले. पळव्या हेर भाशांचो [illegible] भेद जाले. [illegible] हाच्या मतान हे भाशेचे मुखेल अशे तीनच भेद- नागर, उपनागर आनी व्राचड, हे आसात. नमिसाधु हाच्या मतान उपनागर, आभीर आनी ग्राम्य हे तीन भेद आसात. हेमचंद्र ह्या व्याकरणकारान मात अपभ्रंश साहित्याची भाशा ही एकूच अशें मानून तिचें व्याकरण बरयलां.

सुर्वेक भ्रष्ट अशी जल्माक आयिल्ली अपभ्रंश भाशा भारतभर पातळ्ळी. भरताच्या काळांत ताची मात्सूय उदरगत जावंक नाशिल्ली आनी शबर, आभीर आनी वायव्येकडले लोकूच ती वापरताले. सव्या शतमानांत काव्य, अलंकारशास्त्र, नाटक ह्या साहित्यप्रकारांनी ती पावली. नवव्या शतमानांत ती जनसामान्यांची भाशा म्हूण नांवारुपाक आयली आनी राजस्थानांत जल्माक आयिल्ली ही भाशा मगध देशामेरेन पावली. इकराव्या शतमानांत तिचे जायते प्रकार जाले आनी साहित्यांतल्यान तिचो सर्रास उपेग सुरू जालो.

संस्कृत आनी प्राकृताभाशेनच अपभ्रंश हें नांव प्रदेशवाचक न्हय तर गुणवाचक आसा. हे भाशेंतले सगळ्यांत पोरने लेख इ.स. १००० च्या काळांत जैनमुनींच्या बरपावळींतल्यान मेळटात. त्या वेळावयले बरपावळींत पळावे भाशेचो प्रभाव स्पश्टपणान जाणवता. उपरांत ल्हव ल्हव बौध्द सिध्दांचीं स्तोत्रां, व्रज भाटांची वीररसाचीं पदां, विद्यापतीचीं वैश्णव स्तोत्रां हांचेर हे भाशेचो परिणाम जाल्याचें दिसता. अपभ्रंश कवी आपले भाशेक भासा, देसी भासा वा गोमेल्ल भासा अशें म्हणटाले.

इकराव्या शतमानाच्या काळांत हे भाशेचें स्वरूप निश्चित आनी सोपें जालें. वेव्हाराचे नदरेंतल्यान व्याकरणाचो घुस्पागोंदळ पयसावलो. सिध्द रुपां, (synthetic forms) ल्हव ल्हव सुटीं (analytic) रुपां जालीं. कठोर वर्ण मृदु जावंक लागले, संयुक्त व्यंजनाचे वांटे जावन फुडें एका व्यंजनाचो लोप जालो आनी पयलींचो स्वर दीर्घ जालो. देखीक- सप्त,> सत्त> सात, कर्म> कम्म> काम. त, थ, द, ध, न हे ट, ठ, ड, ढ, ण जाले. देखीक- पत> पड, त्रुट> टुट्ट, दुल> ढोल, लोचन> लोयण. व्यंजनाचे सुवातेर 'य' नाजाल्यार 'व' दिसूंक लागलें. देखीक- नाग> नाथ, युगल>युवल, उदधि> उवहि. महाप्राण 'थ' आनी 'ध' चे सुवातेर 'ह' जालो. देखीक- औषध> ओसह, पृथिवी> पुहई, कथा> कहा. उतरांच्या अंताक 'अ' चो 'उ' जालो. उकारान्त उतर आसप हें हे भाशेचें खाशेलेपण जालें, हाका लागून हे भाशेक 'उकार बहुला भाशा' अशें म्हणटात. देखीकः एलु, जेत्थु, जासु, तासु. अनुनासिक वर्णाचो नासिक्य ध्वनी जावन हेंय हे भाशेचें एक खाशेलेपण जालें. देखीक देवेन> देवें, धरामि> धरऊं. षष्ठी आनी सप्तमीचो 'स' वचून 'ह' आयलो. देखीकः पुत्रस्य> पुत्तस्स >, पुत्तह, तस्मिन> तस्सि> ताहि. क्रियापदांतले अर्थ उणे जावन गणांचो भेद ना जालो. आत्मनेपदाचो प्रयोग जायना जालो आनी जाय तितलेच काळ उरून हेर लोप पावले. परसर्गाचो प्रयोग सुरू जालो. देखीकः मजमहि= मनांत, महतणी= म्हजो (मेरा). तशेंच ह्या काळांत द्रविड आनी ऑस्ट्रिक भाशांतल्यान हे भाशेंत उतरां येवन ही भाशा दड गिरेस्त जाली.

ही भाशा जरी इकराव्या शतमानांत उदेली, तरी खरे उदरगतीचो काळ मात १३ वें शतमान ते १७ वें शतमान हो जावन आसा. ह्या काळांत बरीच ग्रंथ रचणूक जाली. जैन आनी बौध्द हांणी ती धर्मप्रचाराक वापरली, आनी तातूंत भरपूर साहित्य बरयलें. इस्लामचो प्रसारय हे भाशेंतल्यान बरोच जालो.

धर्मीक आनी तत्त्वीक ग्रंथ आयजमेरेन गुजरात आनी राजस्थान राज्यांच्या ग्रंथालयांनी हातबरपांच्या रुपांत पळोवंक मेळटात. अपभ्रंश भाशेंत पयली काव्यरचणूक आनी हेर प्रकारच्या ग्रंथांचीय बरीच रचणूक जाल्या. पृथ्वीराजरासो, संदेशरासक हीं वीर काव्यां आनी विद्यापतीचें किर्तीलता हें शृंगारकाव्य सोडल्यार चडशे ग्रंथ धर्मीक विशयांवयले आसात. जिनवत्त सूर्य हाच्या उपदेशरसायनांत मनशान धर्मीक कृत्यां कशीं करचीं हाचें वर्णन आसा. तातूंत ६६ म्हापुरुशांच्या आनी तीर्थंकरांच्या चरित्रां वांगडा स्तोत्रांय आसात. ह्याच काळांत चुनरी, चर्चरी आनी पुलक नांवांच्या काव्यांची रचणूक जाली. चुनरी हातूंत धर्मीक आनी बऱ्या आचरणाचो उपदेश आसा. चर्चरी हातूंत गुरूची वडवीकाय जाल्यार पुलक हातूंत मनशान जिवीत कशें सारचें हाचेर उपदेश आसा. हेमचंद्राचें पयलें व्याकरण ११ व्या शतमानांत बरयिल्लें.

बौध्द सिध्दांनी बरयिल्ली काव्यरचणूक दोन तरांची आसा. एकेवटेन ताणी बौध्द धर्माचे सिध्दांत मांडल्यात, जाल्यार दुसरेवटेन ब्राम्हण धर्माचें खंडन केलां. शैवमताच्या लोकांनीय अपभ्रंशांतल्यान धर्मप्रचारात्मक पदां बरयल्यांत.

`परमउचरित्र; धनपाल हाचें मविसयलकहा; महेश्वर सूरि हाचे संजमंजरी, महापुराण, यशोधर चरित्र, कथाकोश, पार्श्वपुराण; पुष्पदंताचें तिसस्सि महाचुरि सगुणालंकार, योगेन्द्र देवाचो परात्म प्रकाश हे काय अपभ्रंशांतले मुखेल ग्रंथ आसात. मार्कंडेय हाणे सुमार १७ व्या शतमानांत अपभ्रंशाचें विस्तारान व्याकरण बरयलें.

अपभ्रंश काव्यांत हेर रसाचें दर्शन जालें तरी शांतरस हो ताचो मुखेल रस आसा. प्रबंध काव्याची मांडावळ संस्कृत महाकाव्याभाशेन आसा. हे भायर मुक्त, स्वच्छंद अशी नेम मोडून केल्ली मांडावळय हातूंत दिसता. अपभ्रंश भाशेचो काळ म्हळ्यार आर्विल्ल्या भाशांच्या जल्माची पूर्वतयारी अशें म्हणटात, आनी ताकाच लागून आयच्या बऱ्याच भाशांचें मूळ अपभ्रंशांत दिसता.

- पुष्पा पै

अपरान्तः अपर म्हळ्यार अस्तंत. ताचो अंत वा निमणेवटेनचो वाठार म्हळ्यार 'अपरान्त'. 'अपरान्त' ह्या शब्दाचो अर्थ अस्तंत वा अस्तंत देगेवेलो एक देश असो जाता. पूर्विल्ल्या बरपावळींनी अपरान्त ह्या प्रदेशाक कुट्टापरांतक, अपरंध्र, शूर्पारक, अपरंतक, अरियके, अपलत अशीं वेगवेगळीं नांवां मेळटात. महाभारताच्या भीष्मपर्वांत अपरान्ताचो उल्लेख आयला.

अस्तंत घाट आनी अरबी दर्या हांच्यामदलो आर्विल्लो कोंकणपट्टीचो वाठार म्हळ्यार 'अपरान्त' देश अशें पुराणांत मेळटा. अपरान्ताचें प्राकृत नांव 'कोंकण' अशें भारतीय संस्कृतिकोशांत म्हळां. डॉ. भांडारकराच्या मताप्रमाण अपरान्त हो आयच्या उत्तर कोंकणाचो वाठार. रघुवंशांत मल्लिनाथान केल्ले टीकेंत ह्या देसाची राजधानी शूर्पारक (आयचें सोपारा) हांगा आशिल्ली अशें म्हळां. युआन-च्वांगच्या मताप्रमाण ती राजधानी कोंकणपूर आनी अल-बीरुनीच्या मताप्रमाण 'तन' (आयचें ठाणे) गांवांत आशिल्ली. अपरान्तांत खूब पावस पडटा अशें कौटिल्यान बरयलां. मोग्गलिपूत तिस्स हाणे इ. स. प. सुमार २४७ वर्सा अपरान्तांत, बौध्द धर्माचो प्रसार करपाक आपले शिष्य धाडिल्ले अशें लंकेंतल्या 'महावंसो' ह्या ग्रंथांत म्हळां. कितलींशींच वर्सां सातवाहन राजांनी अपरान्तांत राज्य केल्लें अशी एक नोंद भारतीय संस्कृतिकोशांत मेळटा महाराष्ट्राच्या मुखेल वेपारी नगरांचो संबंद 'अपरान्त' देशांतल्या शूपारक (सोपारा) आनी चौल बंदरांकडेन आशिल्लो अशी नोंद एका फातरापट्यांत मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

अप्सराः अप्+सरस अशी ह्या शब्दाची फोड करून उदकांत क्रिडा करपी त्यो अप्सरा अशी सायणाचार्यान ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती दिल्या. अप्सरा हें उत्तर वैदिक वाङ्मयांत गंधर्व शब्दाक जोडून येता. यजुर्वेद आनी अथर्ववेद हातूंत ताचीं खासा वर्णनां आसात. महाभारतांत अप्सरांचो उल्लेख खूब कडेन आयला. कश्यपापसून प्राधेक रंभादि अप्सरा जाल्यो अशें संभव पर्वांत सांगलां. त्यो सुर्यामुखार नाच करतात आनी द्वादशादित्यांवांगडा चलतात (भागवत पुराण १२.११.४७). समुद्रमंथनापसून हांची उत्पत्ती जाली अशें भागवतांत सांगलां. अप्सरा

मेरुपर्वताचेर रावतात. कामदेव हो तांचो अधिपती ((ब्रह्मांड पुराण). महाराष्ट्रांत तांकां 'आसऱ्या' अशेंय म्हणटात. फारशी भाशेंत अप्सरेक 'हरी' म्हणटात.

अप्सरा ह्यो गंधर्व वर्गांतल्यो बायलो म्हूण तांकां 'गांधर्वी' अशेंय म्हणटात.

घृताची मेनका रम्भा ऊर्वशी च तिलोत्तमा।
सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्ते ऽ प्सरसो बुधैः ।।

हीं मुखेल अप्सरांचीं नांवां आसात. वायुपुराणांत अप्सरांचो आंकडो चौतीस सांगला. अप्सरांक नाचाचो आनी संगीताची आवडआसता. न्हाण, सुगंध, मद्य आनी मांस तांकां खूब आवडटा. स्वर्गांतल्या इंद्रसभेंत नाचगायन करून देवांक आनी स्वर्गस्थ पुरुशांक शृंगारसुख दिवप हें तांकां नेमून दिल्लें कार्य. सुंदर रुपाखातीर अप्सरांची खूब नामना आसा.

अप्सरा - खजुराहो

एकाद्र्या तपस्वी पुरुशाचें तप खर जालें आनी ताचेपसून आपल्या इंद्रपदाक नखलामी आसा अशें दिसलें जाल्यार इंद्र-देव त्या ऋषीचो तपोभंग करपाखातीर अप्सरांक धाडटालो.

अप्सरांचे चवदा गण आसून तातूंत दैविक आनी लौकिक हे दोन भेद आसात. हांचेमदतल्यो कांय अप्सरा ब्रह्मा आनी मनु हांच्यो मानस-कन्या आसून बऱ्याच देवांच्यो, ऋषींच्यो बायलो आनी आवयो आसात.

अप्सरा धर्तरेचेर येवन मनशाचेरूय प्रेम करतात. पुरुरवा-उर्वशी हांची मोगाची काणी खूब गाजल्या. ज्यो अप्सरा उदकांत रावतात, तांकां जलस्वामिनी म्हणटात. रानांतल्या उदकाच्या कुंडांत, न्हंयो, दर्या, तळीं हातूंत अप्सरा पक्षीरूपान विहार करतात (शतपथ ब्राह्मण). कांय अप्सरा वड आनी पिंपळ हांचेर झोपाळे बांदून झोके घेतात आनी 'कर्करी' नांवाचें गोड वाद्य वाजयतात. पुराणांत अप्सरांच्यो आनी शृंगारविलासाच्यो खूब कथा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

अफगाणिस्तानः **भूंयवर्णनः** नैर्ऋत्य आशियेंतलो, चोंयवशीन भुंयेन रेंवडायल्लो देश. अक्षवृत्तीय विस्तार २९° ते ३८° ३५' उत्तर आनी रेखावृत्तीय ६०°, ५०' ते ७१°, ५०' उदेंत. ईशान्येकडलो वाखानचो पटो ७५° उदेंत रेखावृत्तामेरेन आसा. देशाचे उत्तरेक रशिया, ईशान्येक चीन, उदेंतेक भारत आनी पाकिस्तान, दक्षिणेक पाकिस्तान आनी अस्तंतेक इराण हे देश आसात. क्षेत्रफळ ६,५०,००० चौ. किमी. हो देश दोंगरांनी भरिल्लो आसून समुद्रथरासावनची उंचाय सुमार १,२०० मी. इतली आसा. हिंदुकुश हो सगळ्यांत व्हडलो दोंगर. ह्या दोंगराचे फांटे कोह-ई-बाबा, बंद-ई-बायान, सफेद-कोह आनी पारोपामिमस हे चोंयवटांनी पातळल्यात. मदल्या दोंगराच्या कुडक्याक हजाराजात म्हणटात. थंयच्यान जमीन आनी न्हंयो ईशान्येक सोडल्यार सगळ्या दिकांनी देंवत वतात. देशाचे दक्षिणेक दश्त-ए-मार्गो आनी रेगिस्तान आनी नैर्ऋत्येक खाश हे उसू पडिल्ले वाठार आसात.

हेलमंड ही सगळ्यांत व्हडली न्हंय. हजाराजातसावन दक्षिणेवटेन रेगिस्तान आनी दश्त-ए- मार्गो हांच्यामदल्यान ही व्हांवता. फुडें अस्तंतेक ती दलदलीच्या वाठारांनी पावता. अर्घंदाब ही हे न्हंयची मुखेल उपन्हंय. हजाराजातसावन खाश रुद्र आनी फरह रुद्र ह्यो दोन न्हंयो नैर्ऋत्येवटेन, हरीरुद्र न्हंय अस्तंतेवटेन, मुर्घाब वायव्येवटेन, कुंडुझ उत्तरेवटेन, कोकचा ईशान्येवटेन आनी काबूल उदेंतेवटेन व्हांवता. लोगर, पंजशीर, कुनार ह्यो काबूलच्यो उपन्हंयो. काबूलाभशेन कुर्रम, टोची, गुमल ह्योय न्हंयो उदेंतेवटेन व्हांवत पाकिस्तानांतले सिंधू न्हंयेक मेळटात. अफगाणिस्तानचे अस्तंत शीमेचेर नमकसार हें खाऱ्या उदकाचें तळें आसा. आग्नेयेक सेस्तान वा हामून-इ-हेलमंड आनी गौड-इ-झीरे हीं तळीं आसात. हजाराजात हांगा दश्त-इ-नाबर आनी आब-इ-इस्ताद हीं तळीं आसात.

जमीन खूब तरांची आसा. दोंगरांच्या वाठारांतली रेंवाट, चिकचिकीत, उदेंतेकडेनची काळी, हिंदुकुशाच्या दक्षिणेवटेंतली क्षारांनी भरिल्ली आनी उत्तरेवटेंतली चडशी रेंवाट शिमीटाभशेन आसा.

चोंयवशीन भूंय आसल्या कारणान ह्या देशाक दर्यादिग ना.

हवामानः कडक गीम आनी एकदम थंड शियांचे दीस हें हांगाच्या हवामानाचें खाशेलेपण. रातीच्या आनी दिसाच्या तापमानांत बरेंच फरक आसता. उत्तरेवटेन अमुदर्या न्हंयच्या वाठारांत गिमाच्या दिसांनी तापमान ५३.३° से. मेरेन वाडटा. उंचेल्या वाठारांनी चडांत चड म्हळ्यार ३२° से. मेरेन तापमान वाडटा. शियाच्या दिसांनी कांय जाग्यांर तापमान -१८° से. मेरेन तर हिंदूकुशाच्या वाठारांत -२६° से. मेरेन देंवता. गिमाच्या दिसांनी वरांक २०० किमी. वेगान धुल्लाचें वारें जाल्यार शियाच्या तेंपार उत्तर आनी अस्तंतेवटेंतल्यान थंड वारें व्हांवक लागता. १५५० मी. परस ऊंच आशिल्ल्या वाठारांनी बर्फ पडटा. पावस चडसो शियाच्या दिसांनी आनी वसंत ऋतूंत पडटा. मदल्या ऊंच वाठारांत २५ ते ३० सेंमी. बर्फाच्या रुपान पावस पडटा. दक्षिणेवटेन ५ सेंमी. इतलो पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः मळाच्या वाठारांनी स्टेप्स् प्रकारच्या तणासावन ते ऊंच दोंगराच्या वाठारांनी अल्पायन प्रकारच्या तणामेरेनचें अशें तरेकवार तण मेळटा. देवदार, चीड, स्प्रूस, पायन, ज्यूनिपर, यू, हॅझल, अक्रोड, बदाम, पिश्ता, ऑलिव्ह, तूती, गुजबेरी, जर्दाळू, विलो, पॉप्लर, ॲश हे रुख सांपडटात. तरेतरेचे गुलाब, फुलांच्यो वाली, तशेंच द्राक्षां, लिंबू सारक्या लागवडीक लागून हो वाठार सोबीत दिसता. उसू पडिल्ल्या वाठारांनी अकेशिया, बोरां, बाभळ, हिंग हांचीं झाडां मेळटात. तरांतरांची अळमीय हांगा वाडटात. रानां फकत उदेंतेवटेन नूरिस्तान आनी सफेदकोह वाठारांनी आसात.

भालू, कोलो, तरस, रानवटी कुत्रो, रानमाजर, चित्तो, रानवटी मेंढरां आनी बोकड, मुंगस, चिचुंद्री, जर्बोआ, तरांतरांचे सोंशे ह्या सारकी मोनजात अफगाणिस्तानांत आसा. रानांनी वांस्वेल आनी अमुदर्या सारक्या वाठारांनी वागूय सांपडटात. महोका, हांयस, पॅलिकन, चिमणी, बुलबुल, मॅगपाय हे सारकीं सवणीं आनी कमी प्रमाणांत माहसीर, ट्राव्ट सारकीं नुस्तीं आसात.

इतिहासः इ.स. ४००० पयलीं हिंदुकुशाचे उत्तरेक शेतकामती रावताले अशें पुरातत्त्व शास्त्रज्ञांचें मत आसा. इ. स. पयलीं २००० वर्सां आर्यांचो एक चोमो बाल्ख हांगा रावलो आनी बाकीचे इराण आनी सिंधूवटेन गेले. वैदिक वाङ्मयांत अफगाणिस्तानचो बरोच उल्लेख आसा. ऋग्वेदांतली 'पक्थ' ही जमात म्हळ्यार पख्तो पठाण आसूं येता. पाणिनीन ह्या देशाक 'कापिषि' आनी थंय तयार जावपी सोऱ्याक 'कापिषायनी' म्हळां. फातरापटयांवेल्यान काबूलचे उत्तरेक ८० किमी.

आशिल्ले बेग्राम हेंच पयलीचें 'कापिशि' आसूंक जाय अशें दिसता. [illegible] भूगोलतज्ञ हाका 'कापिसेन' म्हणटाले ह्यु-एन-त्संग हाणें हाका 'किआ-पिशे' अशें नांव दिलां. ग्रीक भूगोलतज्ञ स्ट्रबो अफगाणिस्तानाक 'अरियाना' म्हण्टा.

इ.स. पयलीं सव्या शेकड्याच्या मध्याक दक्षिण इराणांतल्या 'ॲकेमेनिड' ह्या साम्राज्याचोच हो एक कुडको हें हांगा मेळिल्ल्या नाण्यांवेल्यान दिसता. इ.स. पयलीं ३२८ वर्सा सुमार अलेक्झांडरान [illegible] धांवडावन ग्रीक सत्तेची थापणूक केली. अलेक्झांडराउपरांत सेल्यूकस निकेटर हांगाचो राजा जालो. चंद्रगुप्तान ताचो पराभव करतकच ताणे हिंदुकुशाचो उदेंत आनी दक्षिण वाठार चंद्रगुप्ताक दिलो. इ. स. १३० पयलीं ते १२५ ह्या काळांत पार्थियन आनी [illegible] बॅक्ट्रियन-ग्रीकांचेर जैत मेळयलें. युएची चोम्यातल्या कुशाणानी वास्त हांगा आपलो शेक गाजोवंक सुरवात केली. तांच्या वंशांतल्या काडफिसेस आनी उपरांत कनिश्क हाणी हिंदुकुश दोंगराचे उदेंतेक काबूल कंदाहार हांगा आपल्या राज्याची थापणूक केली. कनिश्कान थंय बौध्द धर्माचो प्रसार केलो; बामियानच्या लागीं बुध्दाच्यो मूर्ती. कंदाहार शैलीचें शिल्प आनी अशोकाचे शिलालेख मेळटात. कनिश्का उपरांत हें साम्राज्य नश्ट जालें. हुणांनी धुरयो घालून हांगा ल्हान- व्हड राज्यां तयार केलीं. सातव्या शेंकड्यासावन अरबांनी हांगा धुरी घालून इस्लामीकरणाक सुरवात केली. पूण काबूल हांगा १० व्या शेंकड्यामेरेन हिंदू राजा राज्य चलयताले असो उल्लेख मेळटा. अलप्तगीन हाणे ९६३ वर्सा गझनी हांगा स्वतंत्र राज्य निर्मिलें. उपरांत आयिल्ल्या सबक्तगीनान हिंदू राज्य जिखिल्ल्याचें 'अल्-बरुनी' बरयता. ते उपरांत गझनीच्या महंमदान १००१ वर्सा पंजाबचो राजा जयपाल हाचेर जैत मेळयलें. जयपाल त्या काळार हिंदुकुश ते गझनीमेरेन राज्य करतालो. गझनीची शक्त उणी जायत वता म्हळ्यार घोर हांगा बाराव्या शेंकड्यांत सेल्जूक तुर्कांची एक सत्ता तयार जाली. घोरचो महंमद हाणेय गझनीच्या महंमदाभशेन हिंदुस्तानाचेर धुरयो घालून बरीच संपत्ती मेळयली. १२१९ त चंगीझखानान हीं राज्यां नश्ट केलीं आनी अफगाणिस्तानांतलीं बरींच शारां भूंयभरवण केलीं. चंगीझखानाउपरांत ताचे वंशज जरी सत्तेर आयले, तरी हांगा बरींच स्वतंत्र राज्यां आशिल्लीं. १३८० त तैमूरलंगान अफगाणिस्तान जिखून घेतलें. ताच्या उपरांत ताचो चवथो पूत शहारुख (१४०५-४७) हाचेकडेन अफगाणिस्तान आशिल्लें. ताची राजधानी 'हेरात' ही आशिल्ली. बरेचशे कवी, विद्वान, संगीतकार, शिल्पकार ताच्या आलाशिन्यांत उरले. हाणेच हेरात शाराचे सांस्कृतिक म्हत्व वाडयलें. उझबेकचो मुहंमदखान शैबानी हाणे मध्य अफगाणिस्तानांत १५०४ त आपली सत्ता हाडली आनी काबूल आपली राजधानी केली. ताणे इराणचो शहा इस्मायल हाका पालव दिवन शैबानीचो पराभव केलो. बाबरान १५२२ वर्सा कंदहार जिखलें. फुडें ताणे आपली राजधानी दिल्लीक हाडल्याउपरांत अफगाणिस्तान हो मोगल साम्राज्याचोच एक भाग जालो. हे फुडलीं दोनशीं वर्सां अफगाणिस्तानाक स्वतंत्र अशें राजकी अस्तित्व नासलें. अफगाणिस्तानांतलो हिंदुकुशाच्या उदेंतेकडलो वाठार हिंदुस्तानांतल्या मोगलांकडेन आशिल्लो जाल्यार हेरात आनी सेस्तानचो वाठार सफाविद ह्या इराणच्या घराण्यांकडेन आशिल्लो. कंदहारविशीं दोगांयमदीं वाद चलतालो. सतराव्या शेंकड्याच्या मध्याक सफाविदांनीं कंदाहार आनी हेरातचेर जैत मेळयलें.

अठराव्या शेंकड्याच्या सुर्वेकसावन अफगाणिस्तानांत स्वतंत्रतायेची कल्पना जल्माक आयली. १७०९ वर्सा होटाकी घिलझई हे टोळयेचो फुडारी मीरवैयखान हाणे इराणाच्या सुभेदाराआड झुज उबारलें. ताणे १७१५ वर्सा कंदहार जिखलें. १७१६ त हेरातच्या अब्दाली टोळयांनी इराणाआड बंड केलें. १७२२ वर्सा मीरवैयखानाचो पूत मुहमद हाणे इराणांतल्या इस्फाहानाचेर धुरी घाली. इराणचो नामनेचो नादिरशहा हाणे अफगाणांचेर जैत मेळवन १७३७ वर्सा कंदाहार आनी काबूलाचेर आपलो शेक गाजयलो. ताच्या उपरांत अफगाण सरदारांनी अहमदशाह अब्दालीक कंदाहारचो राजा केलो. हाणे अफगाणिस्तानाक परकी सत्तेंतल्यान मुक्त केले आनी सध्याचें अफगाणिस्तान अस्तित्वांत हाडलें. हाणे हिंदुस्तानाचेर बऱ्याच फावट धुरयो घाल्यो. १७६१ चे लडायेंत ताणे पानिपत हांगा मराठ्यांचेर जैत मेळयलें. ताच्या उपरांत सत्तेर आयिल्ल्या तिमूरशहाच्या पुतांभितर सत्तेखातीर झुजां पेटलीं.

१९ व्या शेंकड्यांत रशिया आनी ग्रेट ब्रिटन हांच्यामदीं अफगाणिस्तानचेर शेक गाजोवचेखातीर सर्त लागली. रशियाकडल्यान हिंदुस्तानची राखण करपापासत ब्रिटिशांक अफगाणिस्तान आपल्या हातांत दवरपाची गरज आशिल्ली. हे सर्तीचो परिणाम म्हळयार ब्रिटन आनी अफगाण हांचेभितर तीन लडायो जाल्यो. १८३९ च्या पयले लडायेंत ब्रिटीश सैन्य काबूल मेरेन गेलें, पूण अफगाणानी ब्रिटीश लोकांची व्हड प्रमाणांत कत्तल केल्यान तांकां फाटीं सरचे पडलें. १८७८ वर्सा अफगाणिस्तानचो शेरअली ब्रिटिशांची सत्ता मानून घेवंक तयार जालोना; हाका लागून परत ब्रिटीश सैन्य काबूलमेरेन गेलें, पूण ह्याय फावट तांची तशीच कत्तल जाल्ल्यान तांकां पर्यून फाटीं सरचें पडलें. १८८० वर्सा ब्रिटिशांनी अब्दुर रहमान हाचें अमीरपद मान्य केलें, पूण अफगाणिस्तानचें पराराष्ट्र संबंदांचें नियंत्रण स्वताकडेन दवरलें. अब्दुल रेहमानान अफगाणिस्तानांत एकतंत्री कारबार चालू केलो. ताच्याच काळांत १८९३ वर्सा सर मार्टिमोर ड्युरंड हाणे अफगाणिस्तान आनी हिंदुस्तान हांच्या भितरल्यो शीमो थारायल्यो. उपरांत हबीबुल्ला, अमानुल्ला, मुहम्मद नादिरशहा हे अमीर जाले. अमानुल्ला सत्तेर येतकच ताणे अफगाणिस्तानच्या स्वतंत्र राज्याची घोशणा केली आनी ब्रिटिशांचेर धुरी घाली. (१९१९). हाकाच अफगाण-ब्रिटीश हांच्याभितरली तिसरी लडाय अशें म्हणटात. ही लडाय रोखडीच सोंपली, पूण ब्रिटिशांनी फाटीं सरून अफगाणिस्तानच्या स्वतंत्र अस्तित्वाक मान्यताय दिली. अमानुल्लान बऱ्योच समाजीक सुदारणा केल्यो. बुरखो पध्दत बंद करप, बायलांक शिक्षण, ह्यो तांतल्यो कांय मुखेल. ताच्या उपरांत सत्तेर आयिल्ल्या नादिरशहाचे राजवटींत अफगाणिस्तानचें संविधान तयार जालें, पूण ताचो रोखडोच खून जालो. ताचो पुतणयो मुहंदम झहीरशहा सत्तेर आयलो (१९३३). १९७३ मेरेन तोच अमीर उरलो. ताच्या काळांत म्हत्वाच्यो देश सुदारणेच्यो कार्यावळी घडल्यो. १८ जुलै १९७३ वर्सा देशांत क्रांती जावन राजेशाय काबार जाली. सरदार मुहंमद दाऊदखान अध्यक्ष जालो. रगतहीन क्रांती उपरांत सत्तेर आयिल्ल्या दाउदखानान १९७७ वर्सा आपल्या सोयऱ्यांक आनी बऱ्या मागत्यांक आपल्या मंत्रीमंडळांत घेतले आनी एकतंत्री कारबार चलोवंक लागलो. हाचो परिणाम म्हळयार देशभर खून, दंगे आनी राजकी आंदोलनांक नेट चडलो. तेन्ना जाल्ल्या बंडांत दाऊदखानाचो खून जालो आनी २७ एप्रिल १९७८ दिसा अफगाणिस्तानाचें लोकशाय प्रजासत्ताक जल्माक आयलें. नूर महंमद तराकी हो देशाचो कारबार चलोवंक लागलो. ताच्या हाता खाल बाब्राक कार्मल आनी हफिजुल्ला अमीन वावुरताले. तराकीच्या काळांत देशांत मार्क्सवादी पध्दतीच्यो समाज सुदारणा जाल्यो. १४ सप्टेंबर १९७९ दिसा तराकी आनी हफिजुल्ला हांच्याभितरल्या झगड्याचो परिणाम तराकीच्या खुनांत जालो. अमीन सत्तेर आयलो. ताणे रशियाविरोधी धोरण घेवन पाकिस्तान आनी अमेरिकेकडेन बरे संबंद दवरपाचे नदरेन पावलां मारूंक सुरवात केली. पूण २४ डिसेंबर १९७९ दिसा रशियन सैन्य अफगाणिस्तानांत घुसलें. अमीन आनी ताच्या हेर वांगड्यांक ह्या वेळार जाल्ल्या लडायेंत मर्ण आयलें. बाब्राक कार्मल जो रशियेवटेन आशिल्लो तो देशाचो मुखेली जालो. १९८१ वर्सा कार्मल सत्तेवयल्यान देंवलो आनी केश्टमांद सत्तेर आयलो. इतले मजगतीं अफगाण बंडखोरांचें (मुजाहीदीन) रशियन सैन्याआड झुज चालूच आशिल्लें. कितलेशेच अफगाण-निर्वासीत आलाशिरो घेवंक इराण आनी पाकिस्तानांत पळून गेले. रशियन सैन्य थंयच्यान १९८८ वर्सा नजीबुल्लाचे राजवटीवेळार परतें रशियांत वचपाक भायर सरलें. फेब्रुवारी १९८९ मेरेन सैन्याचो निमणो पंगड रशियांत परतलो.

राज्यवेवस्था: विसाव्या शेंकड्यापयलीं अफगाणिस्तानांत राजा आनी तांच्या कुटुंबांची सत्ता चलताली. १९२३ आनी १९३१ वर्सा दोन संविधानां (घटना) तयार जालीं; जातूंतल्यान सगळी सत्ता वंशपरंपरेन येवपी राजाच्या हातांत दिली. १९६४ च्या संविधानान कार्यकारी (executive), विधीमंडळ (legislature) आनी न्यायसंस्था (judiciary) अशें सत्तेचें विकेंद्रीकरण केलें, पूण राजेशाय तशीच आशिल्ली. १९७३ त जाल्ल्या लश्करी बंडाउपरांत १९६४ चें संविधान रद्द केलें आनी प्रजासत्ताकाची थापणूक केली. फेब्रुवारी १९७७ त 'लोया जिर्गा' ह्या सर्वोच्च विधीमंडळान नवें संविधान तयार केलें पूण तेंय १९७८ तल्या बंडाउपरांत रद्द केलें. १९७९ वर्सा रशियेन हांगा समाजवादी सरकाराची बुन्याद घालून दिली आनी खल्क (लोकांचो) पक्ष हो एकूच कायदेशीर पक्ष अस्तित्वांत उरलो.

अफगाणिस्तानची राज्यपध्दत केंद्रीय आसा. प्रशासनाच्या सोंपेपणाक लागून देशाचे २७ प्रांत केल्यात. दर प्रांताचेर शासन चलोवचेखातीर एक राज्यपाल आसता. शारांनी आनी गांवांनी लोकांनी वेंचून दिल्ले प्रतिनिधी राज्यकारभार चलयतात.

देशाभितरलो कायदो आनी सुवेवस्था सांबाळपाचें काम भितरलें पोलिस खातें करता, जाचे अधिकार घरखात्याकडेन आसात. देशाची राखण करपी सैन्याचेर पयलीं राजाचे अधिकार चलताले पूण १९७८-७९ च्या बंडा उपरांत क्रांतीकारी मंडळ (Revolutionary Council) आनी ताचे फुडारी सैन्याचेर नियंत्रण दवरतात.

अर्थीक स्थिती: उद्येगीक नदरेंतल्यान अफगाणिस्तान एक फाटीं आशिल्लो देश. सद्याक रशियेच्या पालवाक लागून हांगाच्या उद्येगांक बरें फाटबळ मेळ्ळां. पूण अन्न, कापूस, लोकर ह्या गजालींनी मात अफगाणिस्तानाक कोणाची मदत लागना. ८०% श्रमबळ (labour force) शेतकामांत आसा. ८०% परस चड लोक शेतवेवसायाचेर आदारून आसात. चडशी जमीन पिकावळीखातीर उपेगी ना. दोंगरी वाठारांतली तणाचीं मळां गोरवांक चरपाखातीर उपेगी थारतात. हिंदुकुशाचे उत्तरेवटेंतली जमीन शेताखातीर सामकी बरी आसा. चडांतचड जमीन पिकावळीखाला हाडपाचे यत्न चालू आसात. लोकांचें मुखेल पीक म्हळ्यार गंव. तेभायर तांदूळ, बार्ली, कापूस, बीट, ऊंस, मको, ज्वारी, बाजरी, मसूर, तंबाखू ह्या सारकीं पिकांय हांगा जातात. बटाट, कांदे, मिरसांग, टॉमाट, कोबी, गाजर ह्या सारक्या भाजीपाल्यांची बरींच शेतां आसात. फळांखातीर हो देश नांवाजला. हांगा बरेपैकीं द्राक्षां, काळंगां, जर्दाळू, अक्रोड, डाळींब, सफरचंद, केळीं, मोसंबी, संत्रां हांचेंय उत्पादन जाता. फळांचो उपेग चडसो निर्यातीखातीर जाता. पशुपालन हो लोकांचो दुसरो मुखेल उद्येग. दोंगरी वाठार आनी थंय वाडपी तण हाका लागून हो वेवसाय मोटया प्रमाणांत चलता. मेंढरां हें हांगाचें मुखेल पशुपालनाचें जनावर. हांगा तुर्कमेन जातीचे घोडे, उंट आनी गाढवां हांचोय बरोच वेपार चलता.

अफगाणिस्तानांत कोळसो, लोखण, तांबें, शिशें, जस्त हांची सांठवण आसा. हालींच हांगा रशियन शीमेलागीं सैमीक वायूची व्हड सांठवण आसा अशें समजलां.

१९७० च्या शेवटाक मेरेन अफगाणिस्तानाक पर्यटन धंद्याक लागून बरेंच परकी चलन मेळटालें. देश सोबीत आशिल्ल्यान पर्यटन धंद्याक तेंको दिवचेखातीर हॉटेलां आनी अगरशाळो बांदिल्ल्यो. पूण राजकी अस्थिरतेक लागून सद्या तरी पर्यटन धंद्याची वाड जावंक ना.

आर्विल्ले उद्योगधंदे निकतेच अफगाणिस्तानांत पावल्यात आनी चडशे शेतकी आनी गोरवांविशींचे आसात. सगळ्यांत म्हत्वाचो म्हळ्यार कापूस कारखानो. हे भायर शिमीट, फळां डब्यांनी घालून तीं निर्यात करप, असले उद्येगधंदे चलतात. हालींच सारें, साकर, खावपाचें तेल हांचे धंदे वयर सरूंक लागल्यात. एका काळार अफगाणिस्तानाचो अमेरिकेकडेन

[illegible] जोवर आनी [illegible] बदलाक तांका [illegible] आनी आर्थिल्या तत्वगिन्यानाचेर आदारिल्ली रचना मेळटात. अफगाणी हे हांगाचें चलन आसा.

येरादारी आनी संवाहनः अफगाणिस्तानांत रेल्वे नात आनी उदकांतल्यान येरादारी करपासारके जलमार्गय नात. २,६०० किमी. लांबायेचे डांबरी रस्ते आसात आनी १५,३७३ किमी. लांबायेचे सादे रस्ते आसात. मुखेल रस्तो म्हळ्यार गझनी आनी कंदहार मदल्यान पासार जावपी, काबूल आनी हेरात हांकां जोडपी मार्ग. हो रस्तो अमेरिकेच्या पालवान बांदिल्लो. १९७७ वर्सामेरेन २६,१०० वेपारी आनी ३८,४०० सादीं वाहनां आशिल्ल्याची नोंद जाल्या.

आंतरराश्ट्रीय मार्गाचेर प्रवास करपी एरियाना अफगाण एअरलायन्, [illegible] देशाभितर हवाई येरादारी करपी संस्था म्हळ्यार बख्तर अफगाण एअरलायन्. काबुल हांगा मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. हेरात, कंदहार, मझर-ए-शरीफ, कुंदुझ, जल्लालाबाद, मझर हांगाय विमानतळ आसात.

अफगाणिस्तानांत ३५,००० वयर टेलिफोन आसात आनी २२१ पोस्ट कार्यालयां. खबरांपत्रां आनी नेमाळीं सरकाराच्या परवानगेन चलतात. तांका राजकी मतां उक्तावपाचो अधिकार ना.

लोक आनी समाजजीणः १९८० चे जनगणनेप्रमाण हांगाची लोकसंख्या २,२०,३७,७०० इतली आसा. मुखेल जमात म्हळ्यार पुश्तू जे हांगाचे नीज अफगाण. हांचें प्रमाण पुराय लोकसंख्येच्या सुमार ६०% वयर आसा. दुर्रानी, घिलझई, मोहम्मद आनी शिन्वारा ह्यो ह्या जमातीच्यो उपजमाती. ताजिक जमातीचे लोक सुमार ३०% आसात. उझबेक ५% आनी उरिल्ले मोगल, हजारा, आनी चहार ऐमाक जमातीचे आसात. ९९% लोक इस्लामपंथी, तांतले ८०% सुन्नी. तेभायर हजारा शिया आनी इस्त्रायल पंथाचेय लोक आसात.

कुटुंबपध्दत पित्तृसत्ताक. घरच्या जाण्ट्या मनशांक मान दितात. लग्नां आनी बाकीचीं नातीं गोतीं जमाती भितरच करतात. गांवगिन्या वाठारांतलीं घरां मातयेच्या विटांचीं आनी सपाट पाख्यांचीं आसतात. बऱ्याचशा घरांभोंवतणी घटमूठ वंयो आसात. द्राक्षां, सफरचंदां हांचे मळे घरां भोंवतणी आसतात. कांय गांवांनी भौशीक न्हाणघरां आसात. गांवच्या मुखेल्याक 'मलिक' नाजाल्यार 'सरदार' अशें म्हण्टात. हाका गांवचे लोक वेंचून दितात. कांय लोक बोकड, मेंढरां आनी हेर गोरवां घेवन गांवागांवांनी हेडटात. हांची जीण सादी आनी बऱ्याच कश्टांची आसता. उंट हें ह्या लोकांचें मुखेल वाहन. तंबू हें तांचें घर. अशा भोंवपी चोम्यांक 'काम' म्हण्टात. बरेच 'काम' एकठांय येतात तेन्ना ताका 'खेल' म्हण्टात. वट्ट लोकसंख्येच्या १०% वयर शारांनी रावपी लोक मात संघटित आसात. हांगाच्यो बायलो बुरख्याखेरीज भोंवतना दिसतात. गांवापरस शारांनी दोन वा ताच्या परस चड बायलो करपाची प्रथा चड दिसून येता. हालीं ही प्रथा कमी जावपाचीं चिन्हां दिसतात.

अफगाण लोकांच्या जेवणांत शीत, मांस, कोंबडी, तांतयां,कांदे, लोणी, चीज हांचो आसपाव आसता. च्या सारकें पेय बरेंच लोकप्रिय आसा. फळांची ह्या लोकांक भोव आवड. सुती लांब शर्ट, ताचेर जाकीट, पांयांत वाट व्हाणो नाजाल्यार बूट अशे ते न्हेसतात. हे लोक सैल पिजाम आनी तकलेर तोपी नाजाल्यार मुंडाशे बांदतात. शिंयाच्या दिसांनी कोट घालतात. बायलांय सैल, आंग धांपपी न्हेसण न्हेसतात. शारांनी आनी सुदारिल्ल्या वाठारांनी अस्तंतेच्या आनी युरोपीय न्हेसणाचो प्रभाव बरोच दिसूंक लागला.

हांगाच्या कलांचेर विंगड विंगड संस्कृतायेचो प्रभाव आसा. पूर्विल्ल्या काळांतले कलाकुसरीचेर हडप्पा, बॅक्ट्रियन, सॅसोनियन, ग्रीक सारक्या कलांचो प्रभाव आसा. कुशाणकाळांतले बौध्दस्तूप आनी बाकीची बौध्द संस्कृतायेंतली शिल्पकला दिसून येता. बरेचकडेन अजंठ्याचे धर्तेचेर कोरांतिल्लीं 'लेणी' सांपडल्यांत. मशिदी, थडीं, मीनार हांचेर इराणी पध्दतीचो प्रभाव दिसता. काबूल, गझनी, कंदहार, मझर-ए-शरीफ, हेरात ह्या शारांनी पोरन्यो कलाकुसरी सांबाळल्यात.

हांगाचें संगीत, चड करून लोकसंगीत उदेंतेच्या संगीत पध्दतीसारकेंच आसा. झिथर नांवाचें तंतूवाद्य आनी चामड्याची तयार केल्लीं वाद्यां हे लोक वापरतात. अफगाण लोकांक नाचाची बरीच आवड आसा. 'अट्टन' हो हांगाचो राश्ट्रीय नाच. घोड्यांचेर बसून खेळपाचो 'बुझ काशी' आनी लंगडी घालून खेळपाचो 'घोसाई' हे खेळ हांगा चड लोकप्रिय आसात. गांवगिन्या वाठारांनी कुस्तीचो खेळ बरोच चलता. शारांनी बेसबॉल, फुटबॉल, हॉकी सारके भायल्या देशांतले खेळ बरेच लोक खेळटात. २१ मार्चाक, 'नो रुझा' हो नव्या वर्साचो पयलो दीस, ऑगस्टांतलो 'जश्न-ई-इस्तेक्लाल' हो स्वतंत्रतायदिस आनी रमजान ईद आनी हेर धर्मीक सण आनी उत्सव दबाज्यान मनयतात.

शिक्षणः अफगाणिस्तानांत साक्षरतेचें प्रमाण सामकेंच उणें म्हळ्यार फकत १२% आसा. जगांत ह्या देशाचो क्रमांक हेविशीं १२७ वो लागता. बायलांमदीं साक्षरतेचें प्रमाण चड उणें आसा. पंदरा वर्सां पिरायेवेल्यो ९०% बायलो आनी ८८% दादले बरोवंक वाचूंक नकळो.

७ ते १५ वर्सांमेरेनचें ९ वर्सांचें शिक्षण सक्तीचें आसा. मुळावी, मदली आनी उंचेली अश्यो तीन पांवड्यावेल्यो शाळा आसात. मुळाव्या पांवड्यावेल्या ३,३७१ शाळांची नोंद जाल्या. शिक्षण पुश्तू आनी दारी ह्या भासांतल्यान दितात. शिक्षणाचेर सरकाराचें पुराय नियंत्रण आसा.

उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण १९४६ त चालू जाल्ल्या काबूल विश्व-विद्यालयाकडल्यान चलता. नानगरगढ हें दुसरें विश्वविद्यालय. विश्वविद्यालयांनी शिकपी भुरगे सामकेच उणे आसात. १९७७ मेरेन धा लाख लोकांफाटल्यान फकत २२० भुरगे विश्वविद्यालयांत नोंद जाल्ले. अफगाणिस्तानांतले बरेचशे विद्यार्थी शिक्षणाखातीर अमेरिका, ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, फ्रांस, भारत, पोलंड आनी कॅनडा सारक्या देशांनी आसात. शिक्षणाचो प्रसार चड जावंक ना हाकालागून ह्या देशाचे उदरगतींत बरींच आडमेळीं आयल्यांत.

भाशा आनी साहित्यः हांगाचे लोक सुमार २० विंगड विंगड भाशा उलयतात. चडशे वेव्हार पुश्तु आनी फारसी भाशेंतल्यान जातात. ह्यो दोनूय भाशा उलोवपी लोक ५५% च्या वयर आसात. काव्य, तत्त्वगिन्यान, धर्मशास्त्र, इतिहास हांचेवेलें पोरनें साहित्य पारशी भाशेंतल्यान बरयलां. पुश्तु साहित्य आठव्या शेंकड्यासावन मेळटा. गझनवीच्या काळार अन्सारी हो नामनेचो राजदरबारी कवी जावन गेलो. फिर्दोसीन (९३५-१०२०) 'शहानामा' हें महाकाव्य बरयलें. तैमुरलंगाच्या काळार जामी (१४१४-९२) हाणे साधुसंतांचेर, कुराणांतल्या तत्त्वांचेर, प्रणयात्मक, अद्‌भुत अशा विशयांचेर सुमार ४६ ग्रंथ बरयले. हाफिझ अबू हाणें जगाचो इतिहास आनी शरफद्दीन अली याझ्दी हाणें तैमुरलंगाच्या जीणेचेर पंदराव्या शेंकडयांत बरसावळ केली. पुश्तू भाशेंतले म्हान साहित्यिक सतराव्या शेंकड्यांत जावन गेले. मोंगलाआड झुजूंक स्वतंत्रतायेखातीर तळमळीन बरोवपी खुशहलखान खतक हो ह्या काळांतलो कवी, 'राष्ट्रकवी' जावन आसा. सरकारान चालू केल्ल्या २३ वाचनालयांची नोंद जाल्या. निरक्षरतेक लागून बरयिल्ल्या साहित्याची निर्मणी चडशी जायना.

म्हत्वाचीं थळांः बामियान, बेग्राम हीं थळां बौध्द घधण्यांक लागून नांवाजिल्लीं आसात. गझनी, हेरात, मझर-ए-शरीफ हीं शारां पळोवपासारकीं. ह्या शारांनी मोगल संस्कृतायेच्यो कुरू सांपडटात. काबूल हें राजधानीचें शार आनी कंदहार हेंय एक मुखेल शार. बाघलान, गुलबहार आनी पुल-इ-खुमरी हीं शारां थंय आशिल्ल्या कारखान्यांक लागून उजवाडांत आयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

अफूः (मराठीः अफू; हिंदीः अफीम; संस्कृतः अहिफेन; इंग्लीशः ओपियम; लॅटीनः पॅपॅव्हर सोम्नीफेरम).

ओपिअन वा ओपॉस ह्या ग्रीक उतराच्या अफिऊन ह्या अपभ्रंशा-वेल्यान 'अफू' वा 'अफीण' हीं उतरां आयलीं. भारतांत अफूक 'पोस्त'

आनी 'अफियु' ह्या नांवांनीय वळखतात. अफूच्या झाडांक आयिल्ल्या तरन्या बोणयांपसून पाझरून येवपी आनी सुकयतकच घट्ट जाल्ल्या रोसाक 'अफू' म्हण्टात. हो एक मादक, विखारी पदार्थ. अफू मूळची अस्तंत आशियांतली. ग्रीकां आदीं अरबांनी अफूचें म्हत्व जाणलें आनी अफू उदेंतेक व्हेली. इजिप्तांत अफूचो उपेग वखदाखातीर जातालो अशें एका बरपांत मेळटा. इ. स. पयलीं तिसऱ्या शेंकड्या उपरांत अफूचो प्रसार नेटान वाडलो. भारतांत अफू आर्यांआदीं आयिल्ली आसूंक जाय.

अफूची वनस्पत सुमार ६० ते १२० सेंमी. ऊंच आसून ती एक वर्स जियेता. सादारण लक्षणां पॅपॅव्हरेसी कुळांत वर्णन केल्याप्रमाण. पानां सादीं, खरवती काठाचीं वा वेगळीं जाल्लीं. फुलां धवीं वा तांबसर जांभळीं. सोबीत आनी मोटीं. कळयो जानेवारी म्हयन्यांत येतात. संदलां दोन, प्रदलां चार, केसरदळां कितलींशींच, किंजदळां खूब आनी जुळिल्लीं आसतात. किंजल्क चेपटो आनी तोंकाचो. बोणयो वांटकुळयो तांतयांसारक्यो आनी बियो धव्यो आसतात.

अफूचें झाड रेंवट जमनींत नोव्हेंबर म्हयन्यांत रोयतात. रोप्यांक भरपूर उवक दितात. अफूंतल्या मॉर्फिनचें प्रमाण वाडचें म्हूण झाडांक नायट्रोजन आनी फॉस्फॉरसचीं सारीं घालतात. अफूच्या झाडाक केवडा आनी भुरी हे रोग जातात. तांकां आळाबंद हाडपाक बोर्दो मिश्रण आनी गंधकाचे फवारे मारतात. रोयल्या उपरांत तीन म्हयन्यांभितर अफूचें झाड सुमार देड मी. ऊंच वाडटा आनी ताका बोणयो येतात. तरन्यो बोणयो नश्तर नांवाच्या चाकून सकयल्यान वयर वा आडव्यो चिरतात. तातूंतल्यान पाझरपी रोस थंयच घट जाता. फांतोडेर तो कुलेरासारक्या 'सत्वा' नांवाच्या हत्यारान खरवडून एकठांय करतात. ह्या दाट रोसांतलो 'पसेवा' हो काळो पदार्थ काडटात आनी अफू वतांत सुकयतात. अफू रुचीक कडू आसता.

अफूची लागवड करचेखातीर सरकाराकडल्यान परवानो काडचो पडटा. अफू तयार करपी मुखेल देश म्हळ्यार तुर्कस्थान, इराण, रशिया, चीन, ब्रह्मदेश, थायलंड, लाओस आनी भारत. तेभायर बल्गेरिया, पाकिस्तान, जपान, युगोस्लाव्हिया ह्या देशांनीय अफूचें उत्पादन जाता.

भारतांत अफूचें उत्पादन सोळाव्या शेंकड्याच्या सुर्वेक सुरू जालें. मोगलांच्या मुस्तींत अफूची लागवड जाताली. भारतांत उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, राजस्थान हांगा अफूची लागवड जाता. उत्तर प्रदेशांत गाझीपूर हांगा अफूचो कारखानो आसा. गाझीपूरच्या कारखान्यांत अबकारी, निर्याती आनी वखदी अशी तीन प्रकारची अफू तयार करतात. भारतांत १९७१ वर्सा सुमार ५०,००० हेक्टर्स जमीन अफूच्या लागवडीखाला आशिल्ली. अफू आनी अफूच्या हेर द्रव्यांपसून भारताक दर वर्सा सुमार १५ कोटी रुपयांचें परकी चलन मेळटा. भारतांतल्यान इंग्लंड, अमेरिका आनी फ्रांस देशांनी अफूची निर्यात जाता.

अफू घेवप हें एक व्यसन. अफू तीन तरांनी घेतातः १. खावप, २. ओडप, ३. सुयेवरवीं कुडींत तोपप. अफू घेतकच नशा चडटा. तरांतरांच्यो कल्पना आनी भ्रम जातात. अफू एकदां घेतली म्हणटकच परत-परत ती घेवपाची इत्सा जाता आनी मनीस व्यसनांत घुस्पता. भारत, चीन, इराण ह्या देशांनी अफूचें व्यसन चड प्रमाणांत दिसून येता. अफूच्या व्यसनाक लागून भूक उणी जावप, अजीर्ण जावप, न्हीद वचप, आळस येवप आनी आंग दुखप, सुस्तेवप, मज्जातंतू दुर्बळ जावप, नपुंसकत्व येवप, पिशें लागप, कुडीचें आनी मनाचें दुबळेंपण येवप असले परिणाम घडून येतात. अफूपसून तयार केल्लें मॉर्फिन अफूपरस २० पट चड विखारी जावन आसा. मॉर्फिन चड खाल्यार न्हीद येवप, भूक वचप, शुध्द वचप, आंग लुळें पडप, ओंकारो, भायरी जावप असलीं लक्षणां दिसतात.

अफूपसून मॉर्फिन पॅपॅव्हरीन, नार्कोटिन, कोडीन आदी वैजकी नदरेन म्हत्वाचीं अशीं आल्कलॉय्‌डस तयार करतात. धुंवळ वा न्हीद हाडप, दुःख आनी वेदना कमी करपी वखदांनी अफू वापरतात. अफूची कापूर घाल्ली भरसण खांक आनी अतिसार हागवण हांचेर घेतात. अफूच्या झाडावेल्या गांठीचें मलम मूळव्याधीचेर वापरतात. अफूच्या बोणयांचे अर्क कानांत सूज आयल्यार घालतात.

भारतांत अफूच्या वापराचेर बंदी आसा. १८५७ वर्सा अफूच्या झाडाच्या लागवडीविशीं अफू कायदो आयलो. १८७८ वर्सा अफूचें उत्पादन, येरादारी आनी विकपाविशीं अफू-कायदो आयलो. त्याचप्रमाण १९३० वर्सा अफू आनी ताच्या आल्कलॉय्‌डसाच्या निर्मणेविशीं वखदां कायदो काडून भारत सरकारान अफूची लागवड, उत्पादन, निर्मणी, विकप हांचेर कडक नियंत्रण दवरलां.

इंग्लंडांत १८४३ वर्सा ब्रिटीश पार्लमेंटात अफूच्या वेपाराचेर बंदी हाडपाचो प्रस्ताव आयलो पूण तो अंमलांत आयलोना. ब्रिटिशांचो चीनाकडेन अफूचो वेपार चलतालो. १९४० वर्सा चीन सरकारान अफूच्या आयातीचेर बंदी हाडली आनी हाका लागून चीन आनी इंग्लंडाभितर झुज पेटलें. हातूंत इंग्लंडाक जैत मेळ्ळें. १५ वर्सां उपरांत, १८५६ वर्सा ह्याच कारणाक लागून चीन-इंग्लंड हांच्या मदीं अफूचें दुसरें झुज जालें. ह्याय खेपे इंग्लंडाकच जैत मेळ्ळें. पूण हो प्रस्न सुटलोना. साम्यवादी गणतंत्र राज्य आशिल्ल्यान आयज चीनांत अफूचेर कडक निर्बंध घाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

अबु, मन्सुर: (कार्यकाळः धावें शतमान).

एक पर्शियन वैजकीशास्त्रज्ञ. भारत, अरबस्तान, पर्शिया, ग्रीस, सिरिया, ह्या विंगड विंगड देशांतल्या वैजकी उपायांचो ताणे अभ्यास केलो. साद्या वखदांचेर ताणे शंभरांवयर लेख बरयले. 'दि फाउंडेशन्स ऑफ दि ट्रु प्रॉपर्टीज ऑफ रेमिडीज' हें ताच्या गाजिल्ल्या वैजकी ग्रंथाचें इंग्लेज नांव जावन आसा. तातूंत ५८५ वखदांची नोंद आसा. हें पुस्तक मूळ पर्शियन भाशेंत आसून, ते भाशेंत वैजकीवेलें तें पयलेंच पुस्तक जावन आसा.

- को. वि. सं. मं.

अभंग: 'अभंग' हें एका खास मराठी लौकिक छंदाचें नांव आसा. चडशी पूर्विल्ली मराठी कविता होंवी आनी अभंग ह्या दोन लौकिक छंदांत रचल्या. होंवी आनी अभंग हे दोनूय मराठी छंद सारक्याच स्वरूपाचे आसात. होंवी हें दोनूय छंदप्रकारांचें मूळ रुप आसून होंवयेचे माळेक 'अभंग' म्हण्टात; तरी लेगीत अभंग ह्या नांवाची खास परंपरा आसा. महानुभाव वाङ्मयांत 'अभंग' हो शब्द समाप्तिमुद्रा (Colofon) ह्या अर्थान वापरला. पूण ताचो अभंग छंदाकडेन कांयच संबंद ना. तेराव्या शेकड्यांतलो कानडी कवी चौंडरस हो विठ्ठलाक अभंग-विठ्ठल अशें म्हणटा. एकनाथ आनी हेर मराठी संतांनीय अभंग-विठ्ठल ह्या शब्दांनी विठ्ठलाचें वर्णन केलां.

अभंग विठ्ठल परि। मना सांडी विषय खोडी

[illegible]

हाचेवेल्यान विठ्ठलाविशीच्या होवी-प्रबंधाक अभंग हें नांव रूढ जाला [illegible] अभंग ह्या विशेशणाचे गुपीत अशें आसा की [illegible] त्रिभंग उबो नासून समचरणांचेर अभंग अवस्थेत उबो आसा. अभंगाचें लक्षण नामदेवान अशें सांगलां:

[illegible] अभंग। नव्हे ताल-छंदो भंग।

समचरणी अभंग हे शब्दसूचक आसात. ते समचरणांचेर उब्या [illegible] अभंग-विठ्ठलाकडेन अभंगछंदाचें नाते जोडटात. हाचो अर्थ असो की विठ्ठलभक्ती परंपरेतल्या ह्या लोकप्रिय लौकिक छंदाचें नांव विठ्ठलाच्या त्याच्या खाशेलेपणाकडेन संबंदीत आसा.

वात्यावयल्यो होंवयो, वळप-कांडप करतना म्हणपाच्यो होंवयो आनी वारकऱ्यांचे अभंग हातूंतलो संबंद अभेद आसा. मूळच्या महानुभावीय कवींची अभंग-रचना होंवी स्वरूपांतूच आसा. संत नामदेवान अभंग-कलेविशीं म्हळां.

अभंगाची कळा नाही मी नेणत।
त्वरा केली प्रीत केशीराजें।।
अक्षरांची संख्या बोलिले उदंड।
मेरु सुप्रचंड शर आदीं।।
सहा साडेतीन चरण जाणावे।
अक्षरें मोजावी चौक चारी।।
पहिल्यापासोनी तिसऱ्यापर्यंत।
अठरा गणित मोज आलें।।
चौक चारी आधीं बोलिलों मातृका।
बाविसाची संख्या शेवटील।।
दीड चरणाचें दीर्घ तें अक्षर।
मुमुक्ष विचार बोध केला।।
नामा म्हणे मज स्वप्न दिलें हरी।
प्रीतीने खेचरीं आज्ञा केली।।

अभंग ही बावीस अक्षरां आशिल्ली लांब रचना अशें नामदेवाचें मत आशिल्लें. बावीस अक्षरांचे साडेतीन भाग. ह्या भागांक नामदेव 'चरण' अशें म्हण्टालो. तीन भागांचीं १८ अक्षरां आनी फुडलीं ४ अक्षरां मेळून २२ अक्षरां एका कडव्यांत आसतात. अशे २२ अक्षरी साडेतीन चरण वट्ट ६ घेतले म्हणटकच अभंग जाता. हें जालें व्हडल्या अभंगाविशीं. ल्हान अभंगाविशीं नामदेव म्हणटा-

मुख्य मातृकांची संख्या। सोळा अक्षरें नेटक्या।।
समचरणीं अभंग । नव्हे ताल-छंदो-भंग।।
चौक पुलिता (?) विसर्गी। गण यति लघु दीर्घ।।
जाणे एखादा निराळा। नामा म्हणे तो विरळा।।

१६ अक्षरांच्या दोन (सम-) चरणांचेर उबो आशिल्लो हो अभंग. हातूंत ताल-छंदोभंग केन्नाच जायना. हेर रचनांतले गण, यति, लघु, दीर्घ, विसर्ग ह्यो कठीण गजाली जाणपी जाणकार विरळ आसतात.

अभंग छंदाचे रचनेचे नदरेन तीन मुखेल प्रकार आसात.

पयलो प्रकार: तीन ६ अक्षरी चरण आनी चवथो चरण ल्हान ४ अक्षरी अशी रचना आशिल्लो व्हडलो अभंग. हाकाच छंदोरचनाकारांनी 'देवद्वार' हें नांव दिलां. तुकाराम आनी हेर चडशा संतकवींचे अभंग हे कडले रचनेचे आसात.

दुसरो प्रकार: हातूंतले चरण ८ अक्षरी आसतात. अभंगाच्या मोडणीप्रमाण हाचे पादाकुलक छंद आनी देवीवर अशे दोन उपप्रकार आस्रात.

तिसरो प्रकार: दुसऱ्या प्रकारांतूच थोडो फरक करून तिसरो प्रकार घडला. केन्नाय ६ अक्षरी जाल्यार केन्नाय ८ अक्षरी अशो तरेचे संयोजन हातूंत आसता.

अभंगांत चरण आनी अक्षरां जायतीं आसतात. ताका लागून अभंगांचे थोड्याभोव फरकान कितलेशेच भेद जातात. इतिहासाचार्य राजवाडे हाणें पिंगलोक्त परिभाषा वापरून प्रतिष्ठा अभंग, सुप्रतिष्ठा अभंग, उष्णिग् अभंग, अनुष्टुभ् अभंग, बृहती अभंग, पंक्ति अभंग, त्रिष्टुभ अभंग, जगती अभंग अशीं अभंग प्रकाराचीं वेगवेगळीं नांवां दिल्यांत.

'अभंग' शब्दाची फोडणीशी करतना राजवाडे म्हणटा, 'ज्या छंदांत भंग ना, तो अभंग. भंग म्हळयार कर्णमधुर गण. म्हणजेच 'अभंग' म्हळयार गण नाशिल्लो वृत्तात्मक समचरण वा विषमचरण छंद.' छंदोरचनाकारांच्या मतान 'अभंग' हो लगत्वभेदातीत अक्षरसंख्याक पद्यप्रकार जावन आसा. प्रा. भवानीशंकर पंडिताच्या मतान अभंग मात्रिक आसा. श्री. वि. ज. सहस्रबुध्दे हाणें प्रा. माधवराव पटवर्धन आनी प्रा. पंडित ह्या दोगांयच्या मतांचे खंडन करपाचो यत्न केला. अभंगांतल्या प्रत्येक अक्षराच्यो २ मात्रा धरच्यो, हें प्रा. पटवर्धनाचे मत ताका अभंग गायनाचे नदरेन पटना. प्रा. पंडिताच्या मताविशीं आपली प्रतिक्रिया परगटायतना तो म्हणटा, ''वादाखातीर अभंगाक 'मात्रिक' म्हणपाक हरकत ना. पूण मात्रावृत्ताचे नदरेन पळेल्यार अभंगाची रचना धील आसा ही गजाल मान्य करूंकूच जाय. बारीकसाणीन पळेल्यार ९०% अभंग धील आसात अशें दिसून येतलें. अभंगाची गणना अक्षर छंदांत केल्ली आसा, तीच फावशी आसूंक जाय.''

डॉ. ना. ग. जोशी हाणें मराठी छंदोरचनेचो लयेचे नदरेन पुनर्विचार करतना, कितल्याशाच अभंग-प्रकारांचें विश्लेषण करून अशें मत परगटायलां की छांदस रचनेंतलो अक्षरोच्चार दोट्टी मात्रेच्या कालमानाचो आसता हें कै. माधवराव पटवर्धनाचें मत बरोबर आसा.

अभंग छंदांत पूर्विल्ले मराठींत उपाट रचणूक जाल्या. ज्ञानेश्वरासावन तुकारामामेरेनच्या सगल्या मराठी संतकवींनी आपल्या आत्मसाक्षात्काराच्या अभिव्यक्तीखातीर अभंगाचें माध्यम वापरलें. होंवयांतल्यान मराठी संतांनी परमार्थविचार मांडलो, जाल्यार अभंगांतल्यान ताणी परमार्थाचो अणभव व्यक्त केलो.

भजन ह्या भक्तीप्रकारांत जीं पद्यमय भक्तीगीतां वाद्यांच्या सांगातान गातात तांकां अभंग म्हण्टात आनी सादारण मनशांक हेच अभंग खबर आसतात. ह्यो पद्यरचना चडशो साधुसंतांनी रचिल्ल्यो आसात. उत्सवा निमतान गांवांतल्या देवळांनी उत्सवाचो एक भाग म्हूण भजन करतात. नागपंचमीक जावपी वास्को (गोंय)चो सप्ताह, आशाढी एकादशीची मडगांवची दिंडी, अष्टमीचो नागेशीं (गोंय) जावपी सप्ताह हे उत्सव तांच्या भजनाच्या कार्यावळीखातीर लोकप्रिय आसात. गोंयची कला अकादमी राज्य थराचेर भजन-सर्त दर वर्सा घडोवन हाडटा.

- कों. वि. सं. मं.

अभिजित (व्हीगा): भारतीय नखेत्रमाळेंतलें २८ वें नखेत्र. अस्तंती पध्दतींतले लीरा (सारंगी) तारका- चोम्यांतलें 'व्हीगा' म्हळयार 'आल्फा लायरी' हें सगळ्यांत तेजीश्ट नखेत्र (विषुवांश १८ ता. ३६ मि., क्रांती ३८° ४५, आनी प्रत ०.१४). सबंद मळबांत तेजीश्टपणाखातीर हाचो चवथो क्रमांक आसा. क्रांतिवृत्तापसून (eliptic) खुबूच पयस आशिल्ल्यान हें नखेत्र सत्तावीस नखेत्रांच्या वळेरेंत घालूंक ना आसूंये. लीरा चोम्यांत (quantum) इकरा नखेत्रां मानतात. मैत्रेयी संहिता (२.१३.२०), तैत्तिरीय ब्राह्मण (१.५.१), अथर्व संहिता (१९.७) हातूंत अभिजित नखेत्राचो उल्लेख आयला. पूण तैत्तिरीय संहिता आनी काठ्क संहिता हातूंत ताचो उल्लेख ना. वृध्दगार्ग्य संहिता, खंड खाद्यक, लल्लाचो रत्नकोश, श्रीमतीची रत्नमाला, शाकल्यब्रह्मसिध्दांत आदी ग्रंथांनी अभिजित नखेत्राचीं तीन नखेत्रां मानल्यांत.

अभिजित नखेत्रांचें तेज सुर्याच्या ५० ते १०० पट आनी व्यास सुमार २.५ पट इतलो आसा. तो सूर्यासावन सुमार २६ उजवाडवर्सां पयस आसा. तळावयलें तापमान ११,२००° के. इतलें आसूं येता. ताच्या वर्णपटांत हायड्रोजन मेळटा. ताचो रंग निळसर धवो. हिंदू पंचांगांत अभिजित नखेत्राक वेगळी सुवात नासली तरीकूय उत्तराषाढाचो निमाणो चरण आनी श्रवणाचो सुर्वेचो १/१५ भाग मेळून हें नखत्र तयार जाता.

ह्या नखेत्रांतल्यान वचपाक सूर्याक फकत चार दीस लागतात. हें गमन सुमार जानेवारी २० ते २४ ह्या काळांत जाता.

मळबांत हें नखेत्र वळखुपाची कुरु म्हळ्यार श्रवण नखेत्राच्या तीन नखेत्रांची वळ उत्तरेकटेन वाडयली म्हणटकच जें एकदम ठळक नखेत्र लागता तें अभिजित. ऑगस्ट म्हयन्याच्या मध्याक हें नखेत्र रातीच्या ९ वरांचेर याम्योत्तर वृत्त (Meridian Circle) हुंपून वता. पृथ्वीच्या अक्षाच्या परांचन गतीक (Precession) लागून आनीक १३,९६० वर्सांनी अभिजित हें नखेत्र ध्रुव नखेत्र जातलें.

- कों. वि. सं. मं.

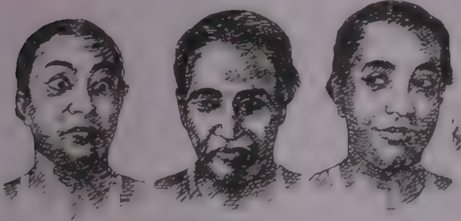
अभिनय: नृत्य, नाटक, सिनेमा वा हेर प्रायोगिक कलांभितर, कलाकार स्वताचे भाव पळोवप्यामेरेन पावोवपाखातीर स्वताची कृती, हावभाव, भाशण, संगीत, गीत, भेस हया साधनांचो आदार घेता. हाकाच 'अभिनय' अशें म्हणटात. काळजांतल्या राग, मोग, दुखः, खंत, दुस्वास सारक्या उमाळ्यांक उक्तावन दाखवप म्हळ्यार 'अभिनय' अशीय एक व्याख्या आसा.

भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत अभिनयाचे चार प्रकार सांगल्यात:

भवेदभिनयोऽ वस्थानुकार : स चतुर्विधः।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा।।

अर्थ: अभिनय म्हळ्यार अवस्थेचें अनुकरण. ह्यो अवस्था चार प्रकारच्यो आसात. आंगिक, वाचिक, आहार्य आनी सात्विक.

आंगिक अभिनय: मनशाची कूड, मुखामळ आनी आंगाचे विंगड विंगड भाग हांचे मोडप करून ताचे भाव रसिकांक दाखोवप हाका आंगिक अभिनय म्हणटात. तकली, हात, कमर, थानां, कुडीचो फुडलो भाग, पांय, खाडकी हाच्या आदारान आंगिक अभिनय करतात. दोळे, भुंवयो ओंठ, पोले, खाडकी हांचो आदार घेवन करतात त्या अभिनयाक आंगिक अभिनयांतलें उपांग म्हणटात. मनशाचे कुडीचें कमीपण दाखोवपी लंगडो, थोटो, पांगळो, कुड्डो, जाणटो ह्या अभिनयाच्या भावाक 'चेष्टाकृत अभिनय' म्हणटात. हे सगळ्या तरांचे अभिनय रस, भाव आनी प्रसंग हांच्या आदारान करतात.

अभिनयाच्यो कांय देखी

शरीराच्या कांय भागांचीं, अभिनयाची खाशेलीपणां फुडल्या प्रमाण आसात. तोंडाचो अभिनय चार प्रकारचो आसता. - सभावीक, उमेदी, संतापिल्लो आनी शांत. तकली हालोवन केल्लो अभिनय णव प्रकारचो आसता. तांची विल्कटावणी अशी:

१. **सम:** तकली सकल बागयिल्ली वा वयर उखलिल्ली वा हालनाशिल्ली. उपेग: नाचपाची सुरवात, नमन करप, आयकुप्याचेर अधिकारान केल्लें भाशण, समाधान, राग, बिनधास्त सभाव, नेणारपण हे भाव दाखोवपाखातीर.

२. **उद्वाहित:** तकली वयर उखलून थीर दवरप. उपेग: चंद्रीम, मळब, दोंगर, वाऱ्यार उडपी वस्त, बोनेरां हे तरेच्या उंचायेवेल्या वस्तूंचो निर्देश करपाखातीर.

३. **अधोमुख:** तकली सकल बागयल्ली आसप. उपेग: विनय, दुखः, नमन, सोंशिकपण, न्हावप हे भाव दाखोवपाखातीर.

४. **आलोलित:** तकली वांटकुळी घुंवडावप. उपेग: न्हिदप, काकू करप, हांसप, मस्ती चडप, घुंवळ येवप, बेसुद पडप हे भाव दाखोवपाखातीर.

५. **धूत:** उजवेवटेनच्यान दावेवटेन आनी दावे वटेनच्यान उजवेवटेन तकली घुंवडावप. उपेग: न्हंयकार, परतें परतें पळोवप, खंत, थंडी, उजो, भंय, सहानुभूति, अजाप जावप, सोरो पियेवपाचो पयलो खीण, उलो मारप, झुजाची तयारी, आशेवप, नाका म्हणप, निर्शेवप हे भाव दाखोवपाखातीर.

६. **कंपित:** सकल वयर तकली हालोवप. उपेग: राग, तिडक, राव म्हणप, बारीकसाण करप, वास्तपूस करप, भंय घालप, उलो मारप हे भाव दाखोवपाखातीर.

७. **परावृत:** तकली एके वटेन करप. उपेग: 'हें कर' अशें सांगप. तिरस्कार करप, नमळायेन वागप, भियेवन थरथरप हे भाव दाखोवपाखातीर.

८. **उत्क्षिप्त:** तकली एके वटेन वयर करप. उपेग: 'हें घे' म्हणप, खून करप, चत्राय घेवप, मान्यताय दिवप आनी हेर हे तरेचे भाव दाखोवपाखातीर.

९. **परिवाहित:** तकली हेवटेन तेवटेन आयण्यावरी हालोवप. उपेग: मोगी जावप, मोगिकेची वाट पळोवप. सुख, आनंद, विचार आनी हेर हे तरेचे भाव दाखोवपाखातीर.

नदरेच्या अभिनयाचे आठ प्रकार अशे आसात.

१. **सम:** देवांच्या बायलांप्रमाण दोळे हालयनासतना पळोवप. उपेग: नाचपाची सुरवात, हेर कांय गजालींचो विचार, अजाप हे भाव, तागडी, देवाची मूर्ती ह्यो वस्तू दाखोवपाखातीर.

२. **आलोकित:** थाव घेवपी थीर नदरेन दोळे घुंवडावप. उपेग: कुमाराचे घुंवपीं चक्र, एकान एक वस्त दाखोवप, इत्सा हे भाव दाखोवपाखातीर.

३. **साचि:** तकली हालयनासतना दोळयांच्या खाचींतल्यान पळोवप. उपेग: मिशयेक पीळ, आत्मविश्वास, बाणाचो नेम धरप, कुरू करप हे भाव दाखोवपाखातीर.

४. **प्रलोकित:** हे वटेंतल्यान तेवटेन दोळे घुंवडावप. उपेग: दोनूयवटेनच्यो वस्तू पळोवप, कुरू करप, अस्थीर मन हे भाव दाखोवपाखातीर.

५. **निमीलित:** दोळे अर्दे धांपिल्ले, अर्दे उक्ते केल्ले. उपेग: ऋषीवरी हावभाव, दुसऱ्याक बरें दिसता तशें वागप, जप, ध्यान, नमस्कार, पिशेंपण, शिटूक नदर हे भाव दाखोवपाखातीर.

६. **उल्लिखित:** शिटूकसाणीन वयर सकल नदर मारप. उपेग: बावट्याचो मुखावेलो भाग, गोपूर, देवाचो माटोव, पूर्वजल्म, उंचाय, चंद्रिका हे भाव दाखोवपाखातीर.

७. **अनुवृत्त:** सट्करून सकल वयर पळोवप. उपेग: रागीश्टपणां, मायेमोगान विल्ले आपोवणें हे भाव दाखोवपाखातीर.

८. **अवलोकित:** सकल पळोवप. उपेग: सावळेकडेन पळोवप, विचार, हांतरूण, अभ्यास, आपल्या आंगाकडेन पळोवप हे भाव दाखोवपाखातीर.

भुंवयांच्या अभिनयाचे स प्रकार फुडले प्रमाण आसात.

१. **सहज:** सदांचे अवस्थेंतली नदर सैमीक अवस्था दाखयता.

२. **पतित:** एका जाग्यार थीर आशिल्ल्यो भुंवयो वयर उबारप. उपेग: अरसिकपण, अजाप, मत्सर हे दाखोवपाखातीर.

३. **उत्क्षिप्त:** एक वा दोनूय भुंवयो वयर उखलप. उपेग: बायलांचो राग, खरें उलोवप, मोगाचे भाव, लीला हे भाव दाखोवपाखातीर.

४. **चतुर:** भुंवयो एकठावन थोड्यो हालोवप. उपेग: एकमेकांची

तोंडा एकठावप, आवेग, हे भाव दाखोवपाखातीर

अभिनय

५. रेचितः सुंदर आनी सोबीत रितीन भुंवयो बारीक करप. उपेगः एकाद्रें गुपीत आयकप, एकाद्र्या थळाकडेन पळोवप.

६. कुंचितः एक वा दोन भुंवयो कमानदार करप. उपेगः मोग्याच्या गैरहजेरेंत ताची याद काडून उक्तायिल्लो आनंद, फकाणांचो राग, विलास हे भाव दाखोवपाखातीर.

मान हालोवन करपाच्या अभिनयाचे चार प्रकार आसात. ते अशे-

१. सुंदरिः मान धारेखटेन (क्षितीज) एका वळीत दवरून हेवटेन तेवटेन घुंवडावप. (तिर्यक् प्रचलित) उपेगः मोगाचे क्रियेचो आरंभ, परीक्षा घेवप, 'शाबास्' अशें म्हणप, याद काडप, फकाणांनी केल्लें उलोवणें, सहानुभूतीचें सुख हे भाव उक्तावपाखातीर.

२. तिरश्चीनः सोरपाचे चालीवरी दोनूय वटांनी मान वयर करप. उपेगः तरसाद पाजप, सोरपाचे चालीइतल्या नेटान चलप हे भाव दाखोवपाखातीर.

३. परिवर्तितः अर्धचंद्रावरी उजवे आनी दावे वटांनी मान मोडप. उपेगः शृंगारनर्तन, कमलाचो उमो घेवप हे भाव दाखोवपाखातीर.

४. प्रकंपितः पारव्यावरी फाटल्यान फुडल्यान मान घुंवडावप. उपेगः 'तूं आनी हांव' अशें सांगप, मेजप, झोके घेवप हे भाव दाखोवपाखातीर.

हाताच्या अभिनयाचे प्रकार आसात, ते अशेः

१. प्रसारणः बोटां ताठ करप, २. कुंचितः बोटां बागोवन, ३. रेचितः बोटां पातळावन, ४. पुंखितः हात फुडें, बोटां ताठ, बागयिल्लीं वा पातळिल्लीं, ५. उद्वेष्टितः हाताचो तळवो वयर धरिल्लो. ६. व्यावृतः हात एके वटेन फुडें हाडिल्लो, ७. परिवृतः हात एकेवटेन फुडें केल्लो, ८. संकेतः उतराबगर कल्पना दिवप, ९. चिन्हो - ज्यो गजाली फुडें आसात आनी ज्यो गजाली दिश्टी पडनात तांच्यो कुरवो विंगड विंगड चिन्हांच्या आदारान दाखोवप, १०. पदार्थटीकः उतरांचे अर्थ जाणा जावन घेवप.

वयर आयिल्ले प्रकार सोडून थानांचे पांच, शरिराच्या फुडल्या भागांचे पांच, कमराचे पांच, मांडयेचे पांच, पायांचे पांच, अभिनय प्रकार भरत हाणें सांगल्यात.

सादारपणान अभिनयाचे तीन प्रकार केल्यात ते अशे.

वाचिक अभिनयः रंगमाचयेवेलो कलाकार तोंडान जें कितें उलयता ताका वाचिक अभिनय म्हणटात. ह्या अभिनयांत कलाकार आपल्या तोंडांतल्यान उच्चारिल्लीं वाक्यां आनी उतरांच्या आदारान राग, तिडक, संताप, थंडसाण, शृंगार सारके भाव उक्तावन दाखयता. भरतान ह्या अभिनयांचीं त्रेसठ लक्षणां सांगिल्लीं आसून तांच्या बऱ्यावायट गुणांची खोलायेन विस्कटावणी केल्या.

आहार्य अभिनयः कलाकारान आपल्या रंगमाचयेवेल्या संवगाक फावो सारको भेस करप हाका 'आहार्य अभिनय' म्हणटात. हो प्रकार अभिनयापरस नेपथ्याचो एक वांटो जावन आसा.

सात्विक अभिनयः सात्विक भाव आठ प्रकारचे आसात. हातूंत स्तंभ, स्वेद, रोमांच सारके भाव आस्पावतात.

अभिनय

भारतीय अभिनयकलेचो इतिहास खूब पूर्विल्लो आसा. संस्कृत भाशेची नाट्य-परंपरा हेर खंयचेच भाशेंतल्या नाटकांपरस खूब पोरनी आसा. अभिनयकलेचो आरंभ सुमार दोन, सवायदोन हजार वर्सां फाटीं जालो. नाटकाच्या मळार भरतमुनीसारको नाट्याचार्य जालो ना अशें मानतात. भरतान आंगीक अभिनयाचो जितलो अभ्यास केला तितलो नाटकाच्या खंयच्याच जाणकारान करूंक ना. भरतमुनी हो भास ह्या नाटककाराच्या काळांतलो आसूंये अशे डॉ. केतकार हाचे मत आसा. भासानूय अभिनयाचेर खोलायेन नियाळ केल्लो आसा. ताचेवेल्यान अभिनयकलेची उदरगत भासाच्या पयलीं जाल्ली अशें म्हणू येता. आयच्या युगांत भारतासयत पुराय संवसारांत अभिनयकलेक शास्त्रीय आनी सोबीत सुंदर रूप मेळ्ळां. आयचें अभिनयशास्त्र आनी पुर्विल्ले पयले अवस्थेंतले नाट्यशास्त्र हांची तुळा केल्यार, दोनूय कडेन अभिनय एकाच सिध्दान्ताचेर आदिरिल्लो दिसता. मध्ययुगांत हे कलेक देंवती कळा लागली. आयज ललीत कलावांगडा अभिनयाचीय पत ऊंच गेल्या. नाटक आनी अभिनय हांचे सांस्कृतिक संबंद लक्षांत घेवन आयजमेरेन हे कलेचे वाडीक समाजाच्या सगल्या थरांतल्यान खूब आदार मेळ्ळा.

- कों. वि. सं. मं.

अभियांत्रिकीः सैमांत मेळपी सगळ्या तरांच्या शक्तींचो आनी कच्च्या मालाचो उपेग करून, मनीस जिणेक अदीक उपयुक्त आसपी साधनां उत्पन्न करपाच्या आनी तांचें नियंत्रण करपाच्या तंत्राक 'अभियांत्रिकी' (Engineering) म्हणटात. आगगाडी, विमान, प्लॅस्टिक, दूरध्वनी, रेडिओ, दूरदर्शन, कृत्रिम धाग्यांचें कापड, तरेकवार यंत्रां ह्यो सदच्या वापरांत आशिल्ल्यो वस्तू अभियांत्रिकी तंत्रांचीं कांय उदाहरणां

जावन आसात.

वेगवेगळ्या विज्ञानशाखांतल्या सिध्दांतांचें अध्ययन करून तांचो वेव्हारिक कार्याखातीर उपेग करपाचें काम अभियंतो (Engineer) करता. ताचेखातीर ताका गणित आनी भौतिकशास्त्र हांच्यासारक्या मुळाव्या शास्त्रांच्या गिन्यानावांगडाच आरेखन, सुतारकाम, लोहार काम हांच्यासारक्या वेव्हारिक कलांचे प्रात्यक्षिक शिक्षण घेवचें पडटा.

पूर्विल्ल्या काळांत भारतांत अभियांत्रिकीक 'शिल्प' हो शब्द वापरताले. 'भृगुसंहितें'त शिल्पांविशींचीं ९ शास्त्रां आनी तातूंत आसपाव आशिल्ल्यो ३२ विद्या आनी ६४ कला आसात. हीं शास्त्रां आनी तातूंतल्यो विद्या अशो: १. शेतीशास्त्रांत- रुखविद्या, पशुविद्या आनी मनीसविद्या. २. उदकशास्त्रांत- संसेचनविद्या, संहरणविद्या आनी स्तंभनविद्या. ३. खनिजशास्त्रांत- हतिविद्या, भस्मीकरणविद्या, संकरविद्या आनी पृथक्करणविद्या. ४. नौकाशास्त्रांत- तरीविद्या, नैविद्या आनी नौकाविद्या. ५. रथशास्त्रांत- अश्वविद्या, पथविद्या, घंटापथविद्या आनी सेतुविद्या, ६. अग्नियानशास्त्रांत- शकुंतविद्या आनी विमानविद्या, ७. वेश्मशास्त्रांत- वासोविद्या, कुट्टीविद्या, मंदिरविद्या आनी प्रासादविद्या, ८. प्राकारशास्त्रांत- दुर्गविद्या, कूटविद्या, आकरविद्या आनी झुजविद्या. ९. नगररचना शास्त्रांत-आपणविद्या, राजगृहविद्या, देवालयविद्या, सर्वजनवासविद्या आनी वनोपवनविद्या.

आर्विल्ले अभियांत्रिकीच्या विंगड विंगड प्रकारच्या खाशेल्या शाखांची प्रगती फाटल्या २०० वर्सांत जाली. ताचेपयलीं घरांची बांदावळ रस्ते, पूल, कालवो वा झुजांत लागपी बांदकामां हांच्या इतलेंच अभियांत्रिकीचें कार्यक्षेत्र मर्यादित आशिल्लें. सतराव्या आनी अठराव्या शतमानांत विज्ञान आनी तंत्रविद्येंत जाल्ले उदरगतीक लागून अभियांत्रिकीच्यो स्थापत्य, यांत्रिक, खणकाम आनी धातुविज्ञानीय, रसायनीक आनी विद्युत् अशो पांच मुखेल शाखा तयार जाल्यो. विज्ञान आनी तंत्रविद्येंत उदरगत जायत गेली तशो ह्या शाखांतल्यान स्वतंत्र उपशाखा उप्रासल्यो. देखीक- यांत्रिक अभियांत्रिकींतल्यान स्वयंचल (मोटर) अभियांत्रिकी आनी वैमानिकीय अभियांत्रिकी अशो खाशेल्या विशयांच्यो शाखा उप्रासल्यो. ह्या शाखांची कार्यक्षेत्रां सांगप कठीण, कारण कांय शाखा एकामेकांक पूरक आसात. जाल्यार कांय शाखा खाशेल्या विशयांखातीरुच आसात. स्थापत्य-अभियंत्याक बांदकामाच्या सगळ्या यंत्रसामग्रीविशीं म्हायती आसची पडटा, वस्त्रनिर्मिती अभियंत्याक रसायनशास्त्र आनी यांत्रिक अभियांत्रिकी ह्या विशयांचे गिन्यान आसप गरजेचें. खणकाम अभियंत्याक भूविज्ञानाचें गिन्यान आसचें पडटा.

त्या त्या विशयांखातीर आशिल्ल्यो अभियांत्रिकीच्यो कांय प्रचलित शाखा अशो:-

अणुकेंद्रीय अभियांत्रिकी, अभियांत्रिकीय भौतिकी, भलायकी अभियांत्रिकी, इलेक्ट्रॉनीय, उद्येगीक, शेतकी, खनीज, तेल, खणकाम, धातुविज्ञानीय, नाविक वास्तुशिल्प, प्रदीपन, मृत्तिका, यांत्रिक, रसायनीक, वस्त्र, वास्तुशिल्प, येरवारी, विद्युत्, वैमानिकीय आनी अवकाश, संदेशवहन, सैनिकी, स्थापत्य, स्वयंचल.

जें खाशेले शाखेंतलें शिक्षण घेतलां, ताचेर अभियंत्याच्या कामाचें स्वरूप थारता. कारखाने, धरणां, पूल अशा तरेकवार बांदकामांचें मार्गदर्शन करप आनी ताचेखातीर फाव त्या मालाची आनी सामग्रीची निवड करप, एखाद्र्या कारखान्यांतल्या खासा उत्पादनाखातीर अभिकल्प (design) आनी वेवस्थापन हांचेविशीं सल्लो दिवप, खाशेल्या वावराखातीर कसलेंय यंत्र तयार करप, नव्या तंत्राचो उपेग करून प्रचलित कार्यपध्दतींत सुदारणा घडोवन हाडप. असलीं कामां अभियंत्याक करचीं पडटात. तेभायर एखाद्र्या उद्येगीक प्रक्रियेचेर पाळत दवरप आनी फाव ते दुरुस्तीविशीं सुचोवणी करप, मेळिल्ल्या सामग्रीचो चडांत चड कार्यक्षमतेन उपेग करप, उत्पादित यंत्रसामग्री विकपाखातीर गिरायकांक ते यंत्रसामग्रीचो अभिकल्प, रचना, कार्यपध्दत आनी वापर हांचेविशीं माहिती दिवप, कच्चो माल तपासप आनी यंत्रसामग्रीचे कार्यक्षमतेचो एक सारको नियाळ करप असलींय कामां अभियंते करतात. अमेरिका आनी ब्रिटन ह्या देशांप्रमाण भारतांतूय, समाजाचे भलायकेक हानिकारक अशा स्वरुपाचो अभियांत्रिकीय वेवसाय करपाखातीर सरकारी परवानो घेवचो पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

अभिषेक (अपशेक):

'अभिषेक' ह्या शब्दाचो अर्थ संस्कृतांत सभोवतीं सगळे वटेन शिंपप असो जाता. पवित्र तीर्थांचें न्हाण असोय ताचो अर्थ जाता. वेदकाळांत राजाक जेन्ना राज्याचें अधिकारपद दिताले तेन्ना तरेकवार मंत्र गावन राजाच्या माथ्यार उदक शिंपून ताका शुध्द करताले. हे विधीक 'अभिषेक' अशें म्हणटाले. अभिषेकाचे मंत्र म्हणटना, 'इंद्र, वरुण, अश्विदेव आदी देव देवतांच्या बळग्यांचो हो अभिषेक हांव करतां.' अशें पुरोयत म्हणटाले.

पूर्विल्ल्या काळांत फकत राजांचोच अभिषेक जातालो. भारत सोडल्यार चडशा देशांनी राणाचो अभिषेक करताले आनी ताका लागून कुडींत ताकद तयार जाता अशें मानताले. महाभारतांत सम्राट आनी महाराजा हांच्या राज्यभिषेकाचें वर्णन आयलां. भारतीय झुजाउपरांत युधिष्ठिराक अभिषेक जाल्याचें वर्णन महाभारतांत आसा. (शांतिपर्व: ४०.२४). वनवासाक सावन परत येतकच प्रभू रामचंद्राक केल्ल्या अभिषेकाचें वर्णन कालिदास एका श्लोकांत अशें केलां.

सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा
रक्षः कपीन्द्रैरुपपादितानि।
तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णो-
र्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः॥

(रघुवंश: १४.८)

अर्थ: 'राकेसांच्या आनी वानरांच्या मुखेल्यांनी वेगवेगळ्यो न्हंयो, दर्या, तळीं हातूंतल्यान हाडिल्लें उदक विंध्य पर्वताच्या माथ्यार कुपांतल्यान पावस पडचो त्याचप्रमाण प्रभू रामाच्या माथ्यार पडलें.'

सम्राट अशोकान कलिंग जैताउपरांत चार वर्सांनी आपलो राज्याभिषेक करून घेतिल्लो. फुडें-फुडें अमात्य, राजे आनी राजपुरोयत हांचोय अभिषेक जातालो अशें हर्षचरित्रावेल्यान दिसून येता. 'पुण्याभिषेक' नांवाच्या आनीक एका अभिषेकाचें सविस्तर वर्णन अथर्वपरिशिष्ट ४, बृहतसंहिता आनी कालिकापुराण ह्या ग्रंथांत आसा. ह्या विधीचें खाशेलेपण म्हळ्यार चंद्र-पुष्य हांच्या योगाचेर हो अभिषेक करताले. ह्याच योगावरवीं इंद्रान असुरांचेर जैत मेळयल्लें. बौध्द कल्पनेप्रमाण बोधिसत्वाचो युवराज्याभिषेक आनी अभिनिष्क्रमण ह्यो दोनूय घडणुको ह्याच योगाक लागून घडल्यो.

वेदकाळांतल्या अभिषेकाची सादारण पध्दत अशी- अभिषेकाच्या आदले दिसा राजा विधीयुक्त न्हाण घेतालो. अभिषेकाच्या वेळार वा पयलीं तो आपले मंत्री वेंचून काडटालो. राणी, धवो सुणो, धवो बैल, धवें छत्र आनी चामर (चंवरी) हीं राजरत्नां घेतालो. भांगराचें शिंवासन नाजाल्यार भद्रासन तयार करून तें वागाच्या चामड्यान धांपताले. सातसमुद्रांचें उदक, म्होंव, दूद आनी धंय ह्या जिनसांनी भरिल्लो भांगराकलश शिंवासनाकडेन दवरताले. अभिषेकाचें हेर सामान अशें: वड, रुमड, पिंपळ आनी केळ ह्या झाडांच्या लांकडापसून तयार केल्लीं आयदनां, कांग आनी सवाद ह्या कड्डणाचीं कणसां, रुमडाची बाज, चमच्याच्या आकाराचें एक यज्ञपात्र आनी ताळी.

राजा राणयेवांगडा आपल्या शिंवासनाचेर बसतकच पुरोयत मंत्र म्हणून रुमडाचे ताळयेन उदक, दूद, धंय, म्होंव हांचो अभिषेक करतालो. पुरोयतावांगडा हेर ब्राह्मण, मंत्री, सोयरे, प्रजानन राजाक अभिषेक करताले. उपरांत राजा इंद्राचें स्तवन करतालो. पुरोयत, उपाध्याय हांकां तो दक्षिणा दितालो. मागीर शांतीमंत्राचे पाठ जाताले. अग्निपुराण आनी मानसार हातूंत अशें सांगलां की राजा राजधानीच्या नगराक एक प्रदक्षिणा घालतालो आनी मागीर अभिषेक सुवाळो सोंपतालो. अभिषेकावेळार राज्यांत सगळ्याक खोस मनयताले आनी

[illegible] महाराष्ट्रांत शिवाजीन काशीचो नामनेचो विद्वान गागाभट्ट हाचेकडल्यान आपलो राज्याभिषेक करून [illegible]

[illegible] राजे [illegible]कडल्यान राज्याभिषेक करून [illegible] वा उदकान अभिषेक करतात. [illegible] उतर 'मसीह' आनी ग्रीक उतर 'ख्रिस्त' हाचो अर्थूच 'अभिषेक जाल्लो' असो जाता. जेजूचो अभिषेक पवित्र आत्म्याच्या बळग्यान जाल्लो अशें मानतात. जेजूच्या शिष्यांचो अभिषेक देवाकडल्यान जालो अशें मानतात.

देवाचे नवे मूर्तीची थापणूक करतना तिका अभिषेक करपाची पध्दत आसा. देवाच्या षोडशोपचार पूजेंत पंचामृत न्हाणाउपरांत महाअभिषेक करतात. हो अभिषेक करतना शिवाखातीर रुद्राध्याय, विष्णूखातीर [illegible] वा पवमान पंचसुक्त, गणपतीखातीर गणपति-अथर्वशिर्ष, देवीखातीर श्रीसूक्त आनी सूर्याखातीर सुर्याचीं सुक्तां म्हणटात. पुण्यवचनांत यजमान दांपत्याक आनी लग्नांत नवऱ्या व्हंकलेचेर अभिषेक करतात. हाका 'अमृताभिषेक' अशें म्हणटात. हो अभिषेक दुर्वा, पानां, फुलां आनी पवित्र उदकान (तीर्थान) करतात.

- कों. वि. सं. मं.

अभिषेकी, अनंत सखाराम: (जल्म: ३ जुलै १९३५, मावयवेरें- फोंडे).

गोंयचो मुटके झुजारी. आयुर्वेदीक वखदांचो ताका अभ्यास आसा. तशेंच मराठी भाशेचेंय ताका गिन्यान आसा.

१९४७ तग १९५४ मेरेन ताणे सुटके झुजाचो जायतो वावर केला. गालाझाराक तेंको दिवपी गोंयकार कुश्तोदियु फेर्नांदीश हाका मारपाच्या आरोपाखाला ताका बंदखणीत घाल्लो. प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यांमुखार (Territorial Military Tribunal) चवकशेउपरांत ताका एक वर्साची बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दिसाक १५ इस्कूद ह्या प्रमाण एक वर्स भर दंड भरचो पडलो. १९७३ वर्सा भारतसरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

अभिषेकी, जितेंद्र: (जल्म, १५ सप्टेंबर १९३२, मंगेशी).

जितेंद्र अभिषेकी

नामनेचो संगीतकार आनी शास्त्रीय संगीत गायक. पवित्र आनी संगीताचो वसो आशिल्ल्या मंगेशी भुंयेंत 'नवाथे' आडनांवाच्या सुसंस्कृत विद्वान ब्राम्हणाच्या घराण्यांत ताचो जल्म जालो. श्री मंगेश देवाची सेवा अभिषेकाचे वृत्तीन करीत आयिल्ल्यान ताच्या घराण्याक फुडें 'अभिषेकी' ह्या नांवान वळखुपाक लागले.

ताचो बापूय बाळुबुवा अभिषेकी श्री मंगेश देवस्थानाचो पुजारी आशिल्लो. संगीताचो जाणकार, गवय आनी एक श्रेष्ठ कीर्तनकार म्हूण ताणे गोंयकार नामना मेळयल्ली. जल्मतांच सूर, ताल आनी लय हांची उपजत देणगी लाबिल्ल्या जितेंद्राक संगीताची उपाट ओढ आशिल्ली. आपूण एक म्हान गायक जातलो, हो हावेस भुरगेपणांतूच ताणे आपल्या मनांत पक्को केलो. जितेंद्रान आपल्या फाटल्यान श्री मंगेश देवाचें पौरोहित्य सांबाळून आपल्या प्रमाणूच एक व्हड कीर्तनकार जावचो अशी ताच्या बापायची इत्सा आशिल्ली. शास्त्रीय संगीत खोलायेन शिकपाची उमळशीक आशिल्ल्या जितेंद्राक, बापायकडल्यान घेतिल्ल्या संगीताच्या मुळाव्या मार्गदर्शनान समाधान जालेंना. खाँसायब खादीम हुसेन खाँ आग्रेवाले हाच्यो शागीर्द, सौ. गिरिजाबाई केळेकार हिचेकडेन संगीतांतलें फुडलें शिकप घेवपाखातीर तो बांदोड्या वचपाक लागलो. सौ. गिरिजाबाईकडेन गाणे शिकता आसतनाच ताणें इंग्लीश शिकपाक सुरवात केली आनी तो मॅट्रिक पास जालो.

फुडलें शिकप करपाचें निमित्त करून गाणे शिकपाखातीर ती बेळगांव, पुणें हांगा गेलो. पुण्याक अनाथ विद्यार्थीगृहांत रावन कठीण परिश्रम घेवन ताणे शिक्षण आनी संगीताची विद्या आत्मसात करपाक सुरवात केली. कांय काळा उपरांत ताणे बी. ए. ची पदवी मेळयली. उपरांत थोडो वेळ ताणे मुंबय आकाशवाणीचेर कोंकणी विभागांत नोकरी केली. ह्याच काळांत ताणे मास्टर नवरंगाकडेन गायन शिकपाक सुरवात केली. नवरंगाकडल्यान ताणे ख्याल गायकीची मुखेल तंत्रां आनी नाट्यसंगीताचीं आंगा आत्मसात केलीं.

संगीत विद्या मेळोवपाची उपाट तळमळ आशिल्लो जितेंद्र फुडें खाँ सायब अजमल हुसेद खाँ ह्या नामनेच्या आग्रेवाल्या खाँसायबाकडेन गावपाची तालीम घेवपाक लागलो. फुडे संगीत नाटक अकादमीची शिश्यवृत्ती घेवन तो नामनेचो गायक जगन्नाथ पुरोहित हाचेकडेन तालीम घेवपाक लागलो. कांय काळान एक बरो गावपी म्हूण ताचें नांव सगळ्याक फामाद जालें. ताका मैफलींखातीर आमंत्रणां येवपाक लागलीं. संगीत अकादमीची शिश्यवृत्ती सोंपतकच ताका स. केसरबाय बांदोडकर आनी सौ. प्रफुल्ला जोशी (आतां डहाणुकर) हाणी अर्थीक आदार दिलो. एकदां बेळगांवां राबितो आसतना टायफॉइडाक लागून ताचो आवाजूच गेलो. पूण खडतर परिश्रम घेवन ताणे आपल्या आवाजाचेर परत ताबो मेळयलो.

पं. नरहरबुवा पाटणकर, पं. यशवंतबुवा महाले, श्रीमती गिरीजाबाई केळेकार, मास्टर नवरंग, खाँसाहेब अजमत हुसेन खाँ, पंडित रत्नकांत रामनाथकर, पं. जगन्नाथबुवा पुरोहित आनी गुल्लुभाई जहसदनवाला ह्या गुरूजनांनी केल्ल्या संस्कारांतल्यान जितेंद्राची ज्ञानसाधना फळाक आयल्या.

पदांतल्या उतरांचे ताचे उच्चार स्पश्ट आसतात. कुसुमाग्रजाची 'सर्वात्मका सर्वेश्वरा' ही प्रार्थना ताचे गायनकलेचें एक आगळेंच खाशेलेपण दाखोवन दिता. मराठी संगीत रंगमाचयेच्या पडट्या काळांत ताणे केल्लो वावर मोलाचो आसा. प्रा. वसंत कानेटकारांच्या संगीत मत्स्यगंधा नाटकाची पुराय संगीत बाजू पं. अभिषेकीन सांबाळिल्ली. हातूंतलीं 'देवाघरचे ज्ञात कुणाला', 'गुंतता हृदय हे', 'साद देती हिमशिखरें', 'तव भास अंतरा' हीं नाट्यगीतां इतलीं गाजलीं की तांच्या वरवीं मराठी संगीत रंगमाचयेची पुर्ननिर्मणी करपाक बरेंच हातभार लागलो. ताणे संगीत चाली दिल्ल्या 'ययाती आणि देवयानि' 'हे बंध रेशमाचे', 'कट्यार काळजांत घुसली', 'धाडीला राम तिने का वनी', 'संत गोरा कुंभार', 'अमृत मोहिनी' ह्या नाटकांनीय उपाट यश जोडलें.

प्रभाकर कारेकार, राजा काळे, अजित कडकडे ह्या ताच्या शिष्यांनीय गायन कलेच्या मळार उपाट नांव जोडलां. २६ जानेवारी १९८८ दिसा भारत सरकारान ताका पद्मश्री दिवन ताचो भोवमान केलो. पुणे नगरपालिकेनय ताचो सत्कार केलो. शास्त्रीय संगीत गायनाच्यो तशेंच भजन-अभंगांच्यो ताच्यो जायत्यो ध्वनीफिती (Casettes) आनी ध्वनिमुद्रिका (ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स) आयल्यात.

- मलबाराव सरदेसाय

अभिसारिका: अष्टनायिकांमदलीं नामनेची नायिका. हिची व्याख्या अशी- 'कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका' (अमरकोश). अर्थ- वेळकाळ थारावन जी बायल आपल्या मोग्याक मेळपाक वता ती

अभिसारिका. संस्कृत कवी भरत हाणे तिच्या सभावगुणांप्रमाण तिची व्याख्या अशी दिल्या:

उद्दाममन्मथमहाज्वरवेपमाना
रोमाञ्चकण्टकितगात्रलतां वहन्ती।
निःशङ्किनी व्रजति या प्रियसङ्गमाय
सा नायिका निगदिता त्वभिसारिकेती।।

अर्थ- सळसळपी मोगाच्या उज्यांत तापपी, जिचें आंग मोगाच्या वा कामाच्या इत्सेन भरलां आनी कसल्याच आडमेळ्यांक भिनासतना आपल्या मोग्याक मेळूंक भायर सरिल्ली नायिका म्हळ्यार अभिसारिका.

रसमंजरींत तिचो आनीक एक खाशेलो गुण सांगला: 'स्वयमभिसरति प्रियमभिसारयति वा या, स अभिसारिका'. अर्थ- आपल्या मोग्याच्या भेटेक वता वा मोग्याक आपल्या भेटेक आपयता ती अभिसारिका.

अभिसार म्हळ्यार दोन मोगी जीवांनी चोरून एकामेकांक मेळपाक वचप. स्वीया, सामान्या, मुग्धा, प्रौढा, उत्तमा, मध्यमा हे अभिसारिकांचे पोटभेद. अभिसारिकेचो मोगी परपुरुश आसूंकूच जाय अशें ना. स्वताच्या घोवाक मेळपाक, घरच्या मनशांचो दोळो चुकोवन थारायिल्ल्या जाग्यार वचपी बायल अभिसारिकाच थारता. परकी अभिसारिकेक हाच्याकूय चड भंय आसता. आपली शिंदळकी उक्ती जाल्यार आपली लज वतली हाची तिका भिरांत आसता. शुक्लपक्षाच्या रातीकडेन चान्नें आसता, तेन्ना ती धवें वस्त्र न्हेसता. कृष्णपक्षांत काळें वा निळें वस्त्र न्हेसता. वेगवेगळीं वस्त्रां न्हसेपाचो तिचो हेत म्हळ्यार भोंवतणच्या सैमाकडेन एकरुप जांवचें आनी ताका लागून आपूण कोणाचेच नदरेक पडची न्हय असो आसता.

अभिसारिका नायिका

तिचे भेद अशेतरेन करतात- जी अभिसार करपाक कोणाकूच भिनासतना, कोणाचोच आदार घेनासतना भायर सरता ते अभिसारिकेक 'उत्तम' म्हळां. जी आपलेवांगडा एकाद्रेचो सांगात घेवन वता ती 'मध्यमा' आनी जी काळाचेर पातयेवन रावता, तिका 'अधमा' म्हळ्या.

अष्टनायिकांत अभिसारिका हीच रसिकांक चड आवडटा. अमरुशतकांतल्या तिच्या वर्णनाचो एक श्लोक असो-

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा
यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे।।

अर्थ: तुज्या हड्ड्यार फुलांची माळ सळसळटा. धश्टपुश्ट हातांचेर कांकणा किणकिणटात. पायांत माणकां-मणी आवाज करतात. हे मुग्धे, अशे तरेन हीं वाद्यां वाजयत तूं अभिसाराक भायर सरल्या, जाल्यार कोणूय पळेत ह्या भयान हेवटेन तेवटेन कित्याक पळेता?
(शृंगारनायिका)

- कों. वि. सं. मं.

अभिज्ञानशाकुंतल: कवी कालिदासाचें संस्कृत नाटक. कालिदासान बरयल्या वट्ट तीन नाटकांत हेंच निमाणें आसूंक जाय अशें एक मत आसा. ह्या नाटकाचे हातबरपावळीचे प्रतींचें लिपिभिन्नतेप्रमाण देवनागरी, बंगाली आनी दक्षिण भारतीय अशे प्रकार आसात. पूण देवनागरी आनी दक्षिणभारतीय प्रतींल्यान दिसून येवपी ह्या नाटकाचें रूप मूळ नाटकालागीं चड लागींचें आसा अशे जाणकारांचें मत आसा.

ह्या नाटकाची काणी अशी: शिकार करपाखातीर रानांत आयिल्लो दुष्यंत राजा कण्व मुनीच्या आश्रमांत येता. थंयच ताका कण्व मुनींची मानिल्ली धूव शकुंतला मेळटा. दुष्यंत आनी शकुंतला एकामेकांच्या मोगांत पडून गांधर्व-रितीन लग्न जातात. राजा आपलें नांव आशिल्ली मुदी तिका दिता आनी 'हांव मागीर येवन तुका राजधानीत व्हरतां.' अशें शकुंतलेक वचन दिवन तो राजधानींत परतता. ते उपरांत एक दीस शकुंतला दुष्यंताच्या चिंतनांत गुल्ल आसतना अतिथी म्हुण आयिल्ल्या दुर्वास मुनींच्या उल्याकडेन तिचें लक्ष वचना. 'तूं जाचें चिंतन करता ताका तुजी विसराय पडटली' असो श्राप दुर्वास मुनी रागान दिता. प्रियंवदा आनी अनसुया ह्या शकुंतलेच्या इश्टीणींचें थंय लक्ष आसता. शकुंतलेची चूक जाली तिका माफी करची अशें प्रियंवदेन मागतकच अभिज्ञान (वळख) म्हुण एकाद्रो अलंकार दाखयतकच श्राप सोंपतलो असो उःशाप दुर्वासमुनी दिता.

हें सगळें चालू आसतना शकुंतला आपल्या चितनातूच गुंग आसता. तिच्यो इश्टीणी तिका हो प्रसंग मात्तूय कळयनात. शकुंतलेकडेन आशिल्ली मुदी तिका श्रापांतल्यान वाटायतली अशी तांची खात्री आसता. दुष्यंत राजा शकुंतलेक व्हरपाक आश्रमांत येना. राजाच्या आपोवण्याची वाट पळोवन-पळोवन ती थकता आनी निमाणी स्वताच वचून ताच्या दरबारांत हाजीर जाता. पूण राजा गुरवार शकुंतलेक वळखना. ताका वळख दाखयतली तर ताणे दिल्ली मुदी तिचे कडल्यान शेणिल्ली आसता. ती निर्शेता, तिचें कांयच शाणपण चलना. इतल्यान एक तेजीश्ट बायल तिका अप्सरस्तीर्थाकडेन घेवन वता. फुडें एका खारव्याक नुस्त्याच्या पोटांत ती खुणेची मुदी मेळटा आनी ताचेवरवीं ती राजाकडेन पावता. ती वळखतकच फाटलो सगळो उगडास जावन राजाक पश्चात्ताप जाता. ते स्थितींत इंद्राच्या आपोवण्यावेल्यान असुरांकडेन झुजपाखातीर तो स्वर्गलोकांत वता. थंयसून परत येतना हेमकूट पर्वताचेर मारिचाश्रमात ताका शकुंतला आनी तिका जाल्लो सर्वदमन हो तांचो चलो, हांची भेट जाता. तीं व्हडा खोशयेन एकामेकांक मेळटात.

दुष्यंत-शकुंतलेची ही कथा महाभारताच्या आदिपर्वांत आयल्या. तशेंच ती पद्मपुराणांतूय आसा. कालिदासान आपले नाट्यकृतीखातीर महाभारतांतल्या कथेचोच आधार घेतला आसूंक जाय अशें विद्वानांचे मत आसा. पूण मूळ कथानकांत ताणे म्हत्वाचे बदल केल्यात. महाभारतांतली शकुंतला ''म्हज्या चल्याक युवराज केल्यो जाल्यारुच तुजेकडेन लग्न जातली'' अशी अट राजाक घालता. मागीर शकुंतला राजधानींत आपल्या चल्याक घेवन आयिल्ली आसतना दुष्यंत राजा

[illegible] वळखाय वळख वाढयना.

कालिदासाची शुंकतला वसलीच वेव्हारीक अट घालीनास्तना [illegible] कालिदासान दुर्वास मुनीचो प्रसंग घालून दुष्यंताच्या चारित्र्याक उणेपण येवंक दिवना. मूळसाचे कथेत वस्त्याक वांगडा घेवन शकुंतला दरबारांत येता, तिचो अपमान जातकच आकाशवाणी जाता आनी राजा तिचो स्वीकार करता अशें वर्णन आयला.

कालिदासान दुष्यंत-शकुंतला हांच्या मीलनाक कळाव लावन विरहाच्या फाटभुंयेचेर तांचो मोग एके खाशेले शैलीन रंगयला. आपल्या कुशळ प्रतिभेन कालिदासान मूळ कथेंत तरेकवार प्रसंग आनी पात्रां घालून ह्या नाटकाक एक आगळें रूप दिलां. ह्या नाटकांतसून ताचे रेखीव नाट्यरचनेचो, मनीस सभावाच्या सखोल गिन्यानाचो आनी काव्यात्म मवाद लेखनाचो अणभव वाचप्याक जाता.

अभिज्ञानशाकुंतलाची कथा म्हळ्यार कुडीच्या मोगाचें आध्यात्मिक मोगांत रुपांतर जाल्याची एक म्हान कथा अशें रवीन्द्रनाथ टागोर हाणे म्हळां. कालिदासाच्या सगळ्या नाटकांत हें नाटक श्रेष्ठ अशें मानतात. संवसारीक किर्तीच्या म्हान अभिजात साहित्यकृतींत शाकुंतलाचो आसपाव जाता. सर विल्यम जोन्स हाणें ह्या नाटकाचो १७८९ वर्सा पयलो इंग्लीश अणकार करून अस्तंतेकडल्या लोकांक ताची वळख करून दिली. ताचेउपरांत जर्मन, फ्रेंच, डॅनिश, इटालियन अशा कितल्याशाच युरोपीय भासांनी ताचे अणकार जाले. गटे, श्लेगेल, हंबोल्ट, आदी अस्तंती साहित्यश्रेष्ठींनी ह्या नाटकाची खूब तुस्त केल्या. अण्णासाहेब किर्लोस्कर हाणे १८८१ वर्सा ह्या नाटकाचें मराठी रुपांतर केलें. रुई सांतु येल्यु हाणे ह्या नाटकाचो पोर्तुगेज अणकार केला. लक्ष्मणराव सरदेसाय हाणे हें नाटक कोंकणींत अणकारलां.

- कों. वि. सं. मं.

अभ्यंकर, अनंत गोविंदः (जल्मः १२ ऑगस्ट १९३२, आबेडें-मत्तरी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. मुटके चळवळीकाळांत तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' हे संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. स्वातंत्र्या उपरांत तो 'इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस' हे संघटनेचो वांगडी जालो. सुटके चळवळीच्या काळांत ताणें जायतो वावर केला. तशेंच भौजन समाजाक शिक्षण मेळचें म्हूण तो खूब झटला. २६ जानेवारी १९५५ दिसा सत्तरीच्या धावें वाठारांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. देखून ताका आठ वर्सां बंदखणींत खर ख्यास्त भोगची पडली. त्याभायर दंडय भरचो पडलो.

१५ ऑगस्ट १९७४ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

अमरकोशः संस्कृत भाशेंतलो एक खूब पूर्विल्लो शब्दकोश. हाच्या कर्त्याचें नांव अमरसिंह. सध्या ते आठव्या शेंकड्यांत केन्नातरी तो जावन गेला आसूंये अशें विद्वानांचें मत आसा. हो बौध्दमतानुयायी आशिल्लो अशें म्हणटात. हो शब्दकोश अनुष्टुभ् छंदांत रचला आनी हातूंतले श्लोक (सुमार १,५००) वेगवेगळ्या पदार्थांच्या वर्गाप्रमाण तीन कांडांत विभागल्यात. देखून, हाका केन्नाय 'त्रिकांड' वा 'त्रिकांडी' अशेंय म्हणटात. हातूंत त्या त्या कांडांत आयिल्ल्या वर्गांकडेन संबंदीत अशा शब्दांक समान अर्थाचे शब्द दिल्यात. ह्या कोशांत सुमार १०,००० शब्द आस्पावतात. पयल्या कांडांत स्वर्गवर्ग, व्योमवर्ग, दिग्वर्ग, कालवर्ग, धीवर्ग, शब्दादिवर्ग, नाट्यवर्ग, पातालभोगिवर्ग, नरकवर्ग आनी वारिवर्ग ह्या वर्गांचो आस्पाव आसून दुसऱ्यांत भूमिवर्ग, पुरवर्ग, शैलवर्ग, वनौषधिवर्ग, सिंहादिवर्ग, मनुष्यवर्ग, ब्रह्मवर्ग, क्षत्रियवर्ग, वैश्यवर्ग आनी शूद्रवर्ग हे वर्ग आसात. तिसऱ्या कांडांत विशेष्यनिघ्नवर्ग, संकीर्णवर्ग, नानार्थवर्ग अव्ययवर्ग आनी लिंगादिसंग्रहवर्ग हे वर्ग आसात. अमरकोशाच्या आरंभाकूच ताची परिभाषा स्पष्ट केल्या. शब्दाच्या अर्थावांगडाच ताच्या लिंगाची माहितीय हातूंत मेळटा देखून हाका नामलिंगानुशासन अशेंय म्हणटात. ह्या कोशाचेर सुमार पन्नास टीका बरयल्यात. तातूंतली क्षीरस्वामीची 'अमरकोशोद्‌घाटन' (सुमार अकरावो शेकडो), बृहस्पती रायमुकुटमणीची 'अमरकोशपंजिका पदचंद्रिका' (१४३१) आनी भानुजी दीक्षिताची 'व्याख्यासुधा' वा 'रामाश्रमी' (सतरावो शेंकडो) ह्यो टीका चड नामना पावल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

अमरावती-१ : पौराणिक साहित्यांत उल्लेखिल्ली स्वर्गांतली इंद्राची राजधानी. हें राजधानीचें नगर जंबु जुव्यांचेर, मेरु पर्वताच्या उदेंत वाठारांत मान तळयाच्या देगेर वसलां. पौराणिक साहित्यांत ह्या नगराक 'देवधानी', 'वस्वौकसारा' आनी 'माहेंद्री' अशीं तरेकवार नांवां मेळटात. भव्यता आनी सोबीतकायेखातीर ह्या नगराची नामना आसा. पुराणांत ह्या नगराविशीं अशें वर्णन आसा. 'ह्या अमरावतींत सुधर्मी नांवाची देवसभा आसून नंदनवन नांवाचें उद्यान आसा. ह्या नगरांत अमृताचो सांठो आसा. कांय काळ ह्या नगराचेर बलि दैत्यान जैत मेळयल्लें. थंय गंधर्व अप्सरा हांचो राबितो आसा आनी त्यो इंद्राची आनी हेर पुण्यवंताची सेवा करतात. हांगा पुण्यवंताक सगळे तरेचें सूख भोगूंक मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

अमरावती-२ : महाराष्ट्र राज्यांतल्या अमरावती जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. क्षेत्रफळ ३६.३४ चौ. किमी. लोकसंख्या २,६१,४०४ (१९८१). ह्या शारांत ताराखेडा, राजापेठ, गंभीरपूर आनी महाजनपूर ह्या वाठारांचो आस्पाव जाता. हांगाचें हवामान विषम आसून उबाळाच्या दिसांनी हांगाचें तपमान सुमार ४०° से. मेरेन आसता. पावस ८६.४ सेंमी पडटा.

आदल्या तेंपार ह्या शाराक अंबेच्या देवळाखातीर खूब म्हत्व आशिल्लें. अमरावतीच्या उदेंतेक कौंडण्यपूर नांवाचो एक गांव आसा. थंय अंबादेवीचें देवूळ आसा. ह्या देवळालागसारच्या वाठाराक अंबिकापूर म्हणटाले. त्या भागांत रुमडाचीं खूब झाडां आशिल्लीं. देखून ह्या वाठाराक उंबरमती हें नांव पडलें. ताचेंच फुडें उमरावती-अमरावती अशें रुपांतर जालें म्हूण सांगतात. विदर्भ देशाची राजकन्या रुक्मिणी हांगाच्या अंबा देवीच्या दर्शनाक आयिल्लेकडेन श्रीकृष्णान तिचें हरण केलें अशी आख्यायिका आसा.

ह्या शाराविशीं मदल्या काळांतली कांय खबर मेळना. अठराव्या शेंकड्यांत नागपूर वाठारांतलो श्रीमंत रघुजी भोसले हाचे राजवटींत ह्या शाराक परतें म्हत्व आयलें. पेंढाऱ्यांपसून थळाव्या लोकांची राखण करपाखातीर निजामान १८०४ वर्सा हांगा दुरीग बांदलें. हें दुरीग ७.६ मी. उंचायेचें आसा. पोरनें अमरावती शार ह्या दुर्गाभितर आसा आनी नव्या अमरावतीचो विस्तार दुर्गाभायर आसा.

ह्या शारांत तेल गाळप, तोरची दाळ तयार करप, कुकूम (पिंजर), कापसाचे गड्डे बांदप, शिमिटाचे ह्यूम पायप, प्लास्टिकाचे स्विच आनी हेर वस्तू तयार करपाचे उद्येगधंदे हांगा चलतात. राज्यपरिवहन मंडळाची एक व्हड कर्मशाळा हांगा आसा. माध्यमिक शाळा, आयुर्वेद, मानव्य आनी विज्ञान महाविद्यालयां, आंतरराष्ट्रीय नामना फाव जाल्लें हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळ, हेर शारिरीक शिक्षण विद्यालयां, कलानिकेतन, गांवगिरी शिक्षण प्रयोग संस्था आनी हेर जायत्यो शिक्षणीक संस्था हांगा आसात. तेभायर श्री शिवाजीराव पटवर्धन हाणे थापणूक केल्ली एक व्हड कुष्ठनिवारण संस्था ह्या शारांत आसा.

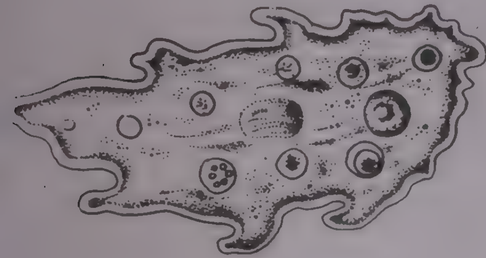
मुंबय ते कलकत्ता ह्या महामार्गार हें शार आसा. अमरावती तालुक्यांतल्या सगळ्या लागसारच्या जिल्ह्यांतल्या मुखेल वाठारांकडेन हें शार रस्त्यान जोडलां. मुंबय-नागपूर रेल्वेमार्गावेल्या बडनेरा ह्या स्थानकाक तें रेल्वेन जोडलां.

ह्या शारांत अंबादेवी आनी बालाजी हांचीं नामनेचीं, पूर्विल्लीं देवळां आसात. अंबेच्या देवळाचे दक्षिणेक व्हाळाचे पलतडीं एकविरा देवीचें देवूळ आसा. तशेंच जायत्यो मशिदी, जैन मंदिरां आनी नक्षीकाम केल्ली राजा बिशनचंदाची हवेली पळोवपा सारकी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

अमासः (पळेयात उमास)

अमीबाः (वर्गः ऱ्हायझोपोडो, संघः प्रोटोझोआ.) अमिबाच्या शरिराची रचणूक सादी आसून तिचो आकार थारावीक आसना. तो एकसारको बदलत आसता. ताचें शरीर एकाच पेशीचें वा कोशिकेचें घडिल्लें आसून पातळ आनी लवचिक जीवद्रव्य कल्लांत (plasmalemma) धांपिल्लें आसता. ह्या कल्ल्या भितर जीवद्रव्य (protoplasm) आसता. ताच्या भायर आशिल्ल्या नितळ थराक बहिर्द्रव्य (ectoplasm) आनी उरिल्ल्या पातळ पूण कणांनी भरिल्ल्या भागाक अंतद्रर्व्य (endoplasm) म्हण्टात. अंतद्रव्यांत आशिल्ले वाटकुळें केंद्र शरिरांतल्या चलनवलनाचेर नियंत्रण दवरता. ह्याच भागांत एक वा चड ल्हान-व्हड जावपी बुराक (compression lacuna) आसतात. शरीरा भितल्लो दाब नियंत्रीत करप आनी द्रव्यरूप पदार्थ कांय प्रमाणांत शरिराच्या भायर उडोवप हीं तांचीं मुखेल कार्यां.

अमीबाची शरीर-रचणूक

खार आनी गोड उदक, ववट जमीन अशा वातावरणांत अमीबाची वस्ती आसता. अमीबा वंशाच्यो जायत्यो जाती आसात. कांय जाती मनशाच्या सर्वसादारण नदरेक दिश्टी पडनात. कांय जाती साद्या दोळ्यांक दिसतात. 'अमीबा प्रोटिअस' ही जात चडशी सगळेकडेन दिसता.

अमीबा एका थारावीक आकारायेदो जातकच ताचे दोन कुडके जावन तांची प्रजनन क्रिया सुरू जाता. ह्या शरिरांत दोन कुडके जावन ताचे दोन वेगळे प्राणी जातात.

बारीक सूक्ष्मजंतू, डायाटम आनी जैव पदार्थांचे कण ही अमिबाची खावड जावन आसा. आपल्या शरिरांतल्यान भायर सरिल्ल्या बोटावरी फागूरांनी (Process Pseudopodium) आपली खावड ओडून ती आपल्या जीवद्रव्यांत घेता. खावडीच्या भोंवतणी उदकाचो ल्हानसो थर आसता. हाका अन्न-रिक्तिका (Food vacuole) म्हण्टात. हातूंत अन्नाचे पचन जाता. पचनक्रिये उपरांत शरिराच्या वयल्या भागार खंयच्याय सुवातेर अन्न-रिक्तिका फुटून मल वा घाण भायर उडयता. फागूराचो उपेग जलपाखातीरय जाता. अमीबा ज्या उदकांत रावता, तातूंत विरगळिल्लो ऑक्सिजन, विसरणान (diffusion) जीवद्रव्यकल्लांतल्यान शरिरांत वता आनी तातूंत उत्पन्न जावपी कार्बन डाय-ऑक्साइड भायर पडटा. चयापचयाक लागून (शरीरांत सतत जावपी भौतिक आनी रसायनीक घडणुकांक लागून) उत्पन्न जावपी यूरियावरी निरुपयोगी पदार्थ जीवद्रव्यकलांतल्यान भायर वतात.

रोगः अमिबाच्यो जायत्यो जाती विंगड विंगड प्राण्याच्या अन्नमार्गांत परजीवी आसतात. तातूंतल्यो कांय रोगाचो प्रसार करतात. एंटामीबा हिस्टॉलिटिक ह्या प्रजीवाच्या (Protozoa) संपर्कान व्हडल्या आंतकड्यांच्या आनी भितरल्या इंद्रियांच्या शोथाक (दाहयुक्त सुजीक) 'अमिबाजन्य विकार' म्हण्टात.

चिकित्साः एमेटीन, डाय-ओयोडोक्विन, सोमल क्लोरोक्विन हीं वखदां अमिबाच्या रोगाचेर गुणकारी आसतात. प्रतिजैव वखदांमदीं 'टेरामायसीन' म्हत्वाचें आसता.

अमिबाच्यो श्वसन आनी उत्सर्जन क्रिया सगळ्या पृष्ठवेल्यान (sheet, plane) जातात. कठीण परिस्थितींत एका पदार्थाच्या स्त्रवणान आपल्या शरिराभोंवतणी संरक्षक पुटी निर्माण करून अनुकूल परिस्थितीची वाट पळयत निश्क्रिय अवस्थेंत तातूंत पडून रावता. अनुकूल परिस्थितींत अमीबा तातूंतल्यान भायर सरता.

- कों. वि. सं. मं.

अमीर खुसरौः (जल्मः १२५३; मरणः १३२५).

फार्सी भाशेंतलो नामनेचो भारतीय कवी, विद्वान आनी संगीतकार. ताचें पुराय नांव अबुल-हसन यमीनुद्दीन अमीर खुसरौ देहलवी. ताचो जल्म एटा जिल्ह्यांतल्या (उत्तर प्रदेश) पटियाली गांवांत जालो. ताचो बापूय अमीर सैफुद्दीन महमूद हो तुर्कस्तानांतलो सरदार आशिल्लो. तो अल्तमशचे मुस्तींत भारतांत येवन स्थायिक जालो. ताची आवय भारतीय आशिल्ली. तो धा वर्सांचो आसतनाच ताचो बापूय भायर पडलो. ताच्या आज्यान (आवयचो बापूय) आनी आवयन ताका वाडयलो. ल्हान आसतनाच तो निजामुद्दीन औलिया ह्या सत्पुरुशाचो अनुयायी जालो. ताचेविशीं खुसरौक खूब आदर आनी मोग आशिल्लो.

ताणें ल्हान आसतनाच कविता बरोवंक सुरवात केली तशेंच फार्सी, अरबी, तुर्की आनी हिंदी ह्या भाशांचो अभ्यास केलो. दिल्लीच्या राजदरबारांत राजकवी म्हूण ताणें खूब वर्सां काम केलें. कैकुबाद ह्या सुलतानान ताका 'मलिक-उश-शुअरा' म्हळ्यार 'कविसम्राट' अशी पदवी दिली. इराणांतले फार्सी विद्वान ताचो 'तूती-ए-हिंद' (भारताचो पोपट) म्हूण गौरव करताले. ताची काव्य निर्मणी खूब ऊंच पांवड्याची जावन आसा. तो फार्सी भाशेंतलो नामनेचो कवी आशिल्लोच तेभायर भाशाशास्त्रज्ञ, संगीतकार, गूढवादी आनी अश्टतासांचो विद्वान अशी ताणें कीर्त मेळयली.

हिंदुस्तानी संगीताच्या मळार ताणें मोलादीक वावर केलो आनी तें चड समृध्द केलें. कांय नवे राग आनी मिश्र राग तयार करून ते लोकांमदीं पावयले. देखीक- यमन, कल्याण, काफी, बहार, झीलफ, सांजगिरी, मजीर, फरगन, सरमदी आदी. सतार हें वाद्य लोकांमदीं पावोवपाचें श्रेय ताकाच वता. कवाली पध्दतीची गायकी खुसरौन पयलीं सोदून काडली अशें म्हण्टात. पखवाजापसून तबलें आनी डग्गो अशे दोन भाग करून ताचें एक नवें वाद्य ताणें तयार केलें आनी प्रचारांत हाडलें. ताका संगीततज्ञांनी 'नायक' अशी भोवमानाची पदवी दिल्ली.

फार्सींतल्या नामनेच्या कवींमदीं ताची गणना जाता. ताच्या काव्यांत सखोल अनुभूती, कल्पनाशक्त आनी खास करून भारतीय उपमा आनी अलंकार हांचो आस्वाद आसा. ताणें गद्य काव्य लेगीत बरयलां. तातूंत ताची स्वतंत्र शैली दिसून येता. भारताविशीं ताका उपाट मोग आशिल्लो. 'नुह सिपिहर' ह्या ताच्या ग्रंथांत ताणें भारताचें गिन्यान आनी संस्कृताय हांचो भोवमानान उल्लेख केला.

ताची ग्रंथनिर्मणी अशीः पांच कवितां झेले (दीवान): १. तुहफतुल-सिगर (१२७२) २. वस्तुल हयात (१२८५) ३. गुर्रतुल- कमाल (१२९४) ४. बकीया-ए-नकीया (१३१६) आनी ५. निहायतुल-कमाल (१३२४). पांच इतिहासीक खंडकाव्यां (तारीखी मस्नवियाँ)- १. किरानुस-सअदेन (१२८९) २. मिफताहुल- फुतूह (१२९१) ३. खिज्र

दुवल रानी (१३१६) ४. नुह सिपेहर (१३१८) आनी ५ तुगलक नामा (१३२४). हीं खंडकाव्यां राजांचे आनी सुलतानांचे तुस्तेचेर आदारल्लीं आसात.

अमीर खुसरो

इराणचो नामनेचो फार्सी कवी निजामी-ए-गंजवी (सुमार ११४१-१२०३) हाणें 'खम्सा' म्हळ्या र पांच मस्नवियों बरयल्यात, ताचो आदर्श फुडें दवरून खुसरौन १२९८ ते १३०१ ह्या काळांत पांच मस्नवियों बरयल्यो. १. मतलअ उ'ल अनवार २. शीरि खुसरौ ३. मजनूं लैला ४. आईना-इ-सिकंदरी आनी ५. हश्त-बिहिश्त. तीन गद्य ग्रंथः १. खजाइनु, ल फुतूह (अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळचो इतिहास) २. इअजाजे खुसरवी (स्फुट लेखांचो झेलो) ३. अफजलु'ल फवाइद (निजामुद्दीन औलिया हाच्या वचनांचो आनी उपदेशांचो झेलो).

जवाहरे खुसरवी ह्या नांवाचो एक काव्यझेलो आसून तातूंत ताचे दोहे, गीत, पहेलियाँ (कूटकाव्य) आनी फार्सी-हिंदी-भरसल्लीं कांय पदां हांचो आस्पाव आसा. ताणें हिंदी भाशेंतूय बरीच ग्रंथरचणूक केल्या अशें म्हण्टात. 'खालिक बारी' नांवाचो ताचो हिंदी गद्यग्रंथ नांवाजिल्लो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

अमृतः अमृत='नास्ति'मृतं (मर्ण) यस्मात् तत्= जें पिल्यान मरण येना, ताका अमृत म्हळां (हलायुध). ताका पीयूष आनी सुधा अशीं आनीकय नांवां आसात. अमृत हें एक रसायन आसून ताचे उत्पत्तीची कथा पुराणांत अशी सांगल्या:-

'एक दीस इंद्र ऐरावताचेर बसून वतालो. ताचें तें वैभव पळोवन दुर्वास ऋषीचें मन प्रसन्न जालें. ताणें आपल्या गळ्यांतली माळ काडून इंद्राचेर उडयली, पूण इंद्रान वयलेवयर ती झेलून घेवंक ना, ताका लागून ती माळ हत्तीच्या पांया पोंदा पडली. तें पळोवन दुर्वास ऋषीक संताप आयलो. ताणें रागान इंद्राक श्राप दिलो. 'तुजें वैभव, गिरेस्तकाय नश्ट जावं!' तो श्राप खरो जालो. राक्षसांनी सर्गाचेर घुरी घालून इंद्रपदाचेर आपलो अधिकार गाजयलो. ताकालागून इंद्राक आपलें राज्यशिंवासन सोडचें पडलें. ब्रह्मासयत सगळे देव मागीर विष्णूक शरण गेले. विष्णून देवांक धीर दिवन म्हळें, 'तुमी राक्षसांकडेन बरेपणान इश्टागतीचें नातें दवरात आनी तांच्या आदारान क्षीरसागराचें मंथन करात. तातूंतल्यान अमृत भायर सरतलें. तें पितकच तुमी अमर आनी बळीश्ट जातले. मागीर राक्षस तुमकां हारोवंक शकचे नात.'

राक्षसांचो राजा बली हाचेकडेन देवांनी तेविशीं उलोवणी केलीं आनी जें अमृत भायर सरतलें तातूंतलो अर्दो वांटो दिवपाचें मान्य केलें. राक्षसांक ही अट मान्य जाली. मागीर मंदार पर्वताची रवी आनी वासूकीची दोरी करून देव आनी राक्षसांनी क्षीरसागराचें मंथन केलें. त्यावेळार विष्णून कांसवाचें रूप घेवन मंदार पर्वताच्या सकयल रावन आदार दिलो. जाल्यार शिवान वासुकीचें वीख पियेवन क्षीरसागराचो वावर नितळ दवरलो. हाका लागून शिवाचें आंग निळें पडलें.

क्षीरसागराच्या मंथनांतल्यान चवदा रत्नां भायर सरलीं. अमृत हेंवूय तातूंतलेंच एक रत्न. धन्वंतरी अमृताची कळसुली घेवन वयर आयलो. तें पळोवन राक्षसांनी तांचेर घुरी घाली आनी अमृत फारायलें. ताका लागून देव परते विष्णू म्हन्यांत गेले. विष्णून तांकां राक्षसाक तोंड दिवपाचें उतर दिलें.

विष्णून एके सुंदर बायलेचें रूप घेतलें आनी तो मंथनाच्या जाग्यार आयलो. (विष्णूच्या ह्या रुपाक पुराणांत मोहिनीरुप म्हळां.) मोहिनीचें सोबीत रूप पळोवन राक्षस भुल्लुसले आनी तिच्या फाटल्यान लागले. ''हांव सगळ्यांक अमृत वांट्टां.'' अशें सांगून विष्णून अमृताची कळसुली आपणाल्या ताब्यांत घेतली आनी देवांच्यो आनी राक्षसांच्यो वेगवेगळ्यो पंगती बसयल्यो. तिणे देवांचे पंगतींतल्यान अमृत वाडपाक सुरवात केली. राक्षसाचे पंगतीक राहू नांवाचो राक्षस आसलो. ताका दिसलें अमृत देवांचे पंगतीक सोंपल्यार आपूण शेणटलों, म्हूण तो गुप्त रुपान देवांचे पंगतीक येवन बसलो. चंद्र सुर्यान ताचें कपट वळखलें, तांणी रोखडेंच मोहिनीक तेविशीं सांगलें. मोहिनीन कळाव लायनासतना सुदर्शनचक्रान राहूची तकली उडयली. पूण राहुचे तकलेक अमृताचो स्पर्श जाल्ल्यान ताची तकली तुटल्यार लेगीत तो अमर उरलो. मोहिनीन देवांचे पंगतींतूच अमृत सोंपयलें. राक्षसांक ताचो थेंबूय मेळूंक पावलो ना. ताका लागून राक्षस तिडकले आनी झुजाक उबे रावले. पूण त्या झुजांत देवांनी तांकां हारयले. मोहिनी रोखडीच गुप्त जाली (भागवत पुराण ८.६.११).

आपूण अमर कसो जातलों ही चिंता वेदकाळासावन मनशाक लागल्या.

> यदग्नेऽ मर्त्यस्त्वं स्यामहे मित्रमहं अमर्त्यः
> सहसः सूनवाहुत।। (ऋग्वेद ८.१९.२५)

अर्थः हे अग्नी हांव अमर ना. इश्टागतींचो आनी मोगाचो उजवाड आशिल्लो तूं मात अमर आसा. हांवें आनी तुवें एक जावंचें (आनी तुज्यासारकें अमर जावंचें.)

काण्व सौभरीन भौसांचो उमाळो हे वरखीं उक्तावन दाखयला. वैदिक ऋषीची प्रतिभा अमृताच्या सोदाखातीर पुराय संवसाराचो थाव घेता, आनी सर्गाच्या निमाणे शीमेमेरेन पावता, इतकेंच न्हय तर ते शीमेमुखार वचपाची तांची तयारी आसता. वैदिक लोक जेवचेपयलींचे क्रियेक अमृताचें उपस्तरण (बसका) आनी जेवणाउपरांतचे क्रियेक अमृताचें अपिधान (धाकणें) अशें समजताले. ऋग्वेदांत उज्याक अमर म्हळां. त्यावेल्यान वेदोत्तर साहित्यांत सगळ्या देवांक अमर्त्य म्हळां. तांकां 'अमर' अशें नांव मेळळां. 'अमृत=सोम'; सोम म्हळ्यार अमृत आनी हो रोस देवालें खासा पेय अशें मानलां (शतपथ ब्राह्मण ९.५.१.८). 'हांव सोम पिलों आनी अमर जालों.' अशें काण्व प्रगाथ हो म्हण्टा (ऋग्वेद ८.४८.३). शतपथांत हें उतर जायते फावट आयलां. ताका सर्गांतलें पेय वा रोस म्हळां. वायुपुराणांत अमृताचो सबंद सोमाकडेन जोडीनासतना चंद्राकडेन जोडला. पुराण काळांत सोमाचो वाली कडेन (वल्लीकडेन) आशिल्लो संबंद सोडून चंद्राकडेन जोडपाक येवंक लागलो, हांची ही एक देख आसा. वैदिक साहित्यांत जेपरीं आदित्य, अग्नि, अप ह्या देव-देवतांक जशें अमृत म्हळां. तेचपरी प्राण, हिरण्य, ऋक्, रूच(दिप्ति), सर्ग सारक्या हेर वस्तूंक अमृत म्हळां (श.ब्रा. ९.१२.२;३.९.४.४.५; तै. ब्रा. १.७.६.३; १.३.७.५). अमृताक लागून मरण चुकता अशें शतपथांत म्हळां (१०.२.६.१९). 'मृत्योर्मा अमृतं गमय'= मर्णाकडल्यान म्हाका अमृताकडेन व्हर ही उपनिशदांची प्रार्थना आसा.

ह्या वयल्या नियाळांतल्यान अमृत म्हळ्यार कितें? तें कशें करतात?

हेविशीं म्हायती मेळना. शतपथ रचप्याकय ते खबर नासूंये. त्यापासत शंबर वर्सां वा त्यापरस चड आयूष्य जगप म्हळ्यार अमृत अशें स्पश्टीकरण दोन तीन कडेन वाचूंक मेळटा (श.ब्रा. ९.५.१.१०;१०.२.६८). चंद्रमंडळांतल्यान अमृतरस पाझरता ही कल्पना पुराणकाळांत मुखार आयली. चंद्राच्या अमृतमय बिंबाचे कुडके कृष्णपक्षांत देव प्राशन करतात आनी दोन कुडके पितर फाटले वटेन येवन पितात अशें विष्णुपुराण सांगता (२.१२).

अस्तंतेच्या देशांनी अँब्रोशिया नांवाचें खाण आनी नेक्टर नांवाचें पेय अमरत्व दिवपी मानतात. ग्रीक पुराण आनी होमरचें इलियड हांच्यावेल्यान हे खाण सुवादीक आशिल्ल्याचें समजता. अँब्रोशिया खावन अमर जाल्ल्याच्यो खूब कथा अस्तंतेच्या साहित्यांत मेळटात. अमृत आंगाचे घाये पेखयता असोय उल्लेख अस्तंतेच्या साहित्यांत मेळटा.

सगळ्यांत अमृताचो व्हड सांठो आसून, तो राखपाक खासा वेवस्था आशिल्ल्याचें महाभारतांतल्या सुपर्णाख्यानावेल्यान समजता (आदि. ३२). पाताळांतल्या नागलोकांत अमृताचे पात्रतायेचो एक रोस आशिल्ल्याचें पुराणांनी मान्य केलां. कौरवांनी भीमाक झाडाच्या वेलीनी बांदून न्हंयत व्हरून उडयलो मागीर ताका वासुकीन पाताळांत व्हरून थंयचो रोस पिवपाक सांगलो. त्या रोसान भीमाक धा हजार हतयांचें बळ आयलें अशें म्हळां (महाभारत आदिपर्व १२८-१२९). चित्रांगदाकय होच रोस पिवपाक मेळिल्लो. मृत आनी अमृत हीं उतरां उपनिशदांत परतीं परतीं येतात. बृहदारण्यकांत (४.४.१४) अमृत हो शब्द दुखाचो प्रतियोगी म्हणून येता. छांदोग्यांत (७.२३) भूमाकच सूख म्हळां आनी भूमा म्हळ्यार अमृत असो अर्थ दिला. अमृत हें भायल्या संवसारांत नासून मनशाच्या मनांतच आसता. मनशाची कूड मरता पूण मन अमृत आशिल्ल्यान अमर उरता अशें म्हळां. मनांत जेन्ना खंत, दुखां, पातकां भितर सरतात, तेन्ना मनशांचो अमृताकडेन आशिल्लो संबंद तुटता. मन उमेदी दवरप, बरी चलणूक आपणावप ही अमृत जोडपाची पयलीं वयलीं तत्त्वां आसात. मनशाक आत्मगिन्यान समजप म्हळ्यार तो अमृत जोडपाचें पयलें सपण चडलो अशें समजतात. जो मर्णाक भियेनासतना मुखार उबो रावला ताणें अमृत मेळयलें अशें समजूचें हो आध्यात्मशास्त्राचो सिध्दान्त जावन आसा.

आधिदैविक नदरेन देवांक अमर मानल्यात. तांची कृपा म्हळ्यार अमृतप्राप्तीची वाट मानल्या आधिभौतिक नदरेन सगळ्या गुणांनी युक्त, बरें आरोग्य आशिल्लो, पुर्णायुश्य लाबिल्लो मनीस अमृताचें जिवित जगता अशें म्हण्टात.

'एतद्वै मनुष्यस्य अमृतत्त्वं यत्सर्वमायुरेति' म्हळ्यार मनशान पुराय पिराय जियेवप हेंच मनशाचें अमृतत्व अशें शतपथांत म्हळां (९.५.१.१०).

संवसारांतले प्राणिमात्र ह्योच अमृत मेळपाच्यो सुवाती आसात. जंय जंय जीव आसा थंय थंय अमृत आसा. 'अमृतमु वै प्राणाः' म्हळ्यार प्राणतत्व हेंच अमृत जावन आसा (श.ब्रा. ९.१२.३२). वैदिक विज्ञानाचे नदरेन अमृत आनी मरण ह्यो दोनूय गजाली एकाच वेळार मनशाचे कुडींत रावतात. तरी दोगांचीय कार्यां मात वेगवेगळीं फट मारप, पातक आनी काळोख हे मर्णाचें कार्य तर खरें उलोवप, पुण्य आनी उजवाड हें अमृताचे कार्य जावन आसा. ह्यो दोनूय गजाली लागीं न येवप वा तांचो संबंद न येवप हातूंत मनशाचे कलेचो खरो कस लागता.

मध्यकालीन तंत्रीक साधनेंत लोक मनशांक अमरत्व मेळोवन दिवपी रोसाच्या सोदांत आशिल्ल्याचें दिसत. कालांतराप्रमाण 'मैथुनसुख' वा 'काम' हांकांच अमृतरस म्हणपाक लागले. तंत्रीक अनुष्ठानांत सोन्यांचो आस्वाव अमृताचें प्रतीक म्हणूनच केलां. फुडे 'निर्गुनिया' संतानी सोन्याचो निशेध करून हठयोगातल्या 'अमियरसा'क आपणायलो (हिं. सा. को.). अमृत आनी मरण हीं दोनूय म्हजींच रूपां आसात अशें गीतेंत श्रीकृष्णान अर्जुनाक सांगलां (९.१९).

- कों. वि. सं. मं.

अमृत मंथनः (पळेयात अमृत)

अमृतसरः पंजाब राज्यांतलें नामनेचें सुंदर शार आनी शीखाचें पवित्र धर्मस्थळ. बियास (व्यास) न्हंयचे देगेर हें शार वसलां. लोकसंख्या ५,८९,२२९ (१९८१).

शीखांखातीर एक देवूळ तयार करचें अशें शीखांचो चवथो गुरू रामदास हाका दिसलें, देखून १५७७ वर्सा ताणें अकबराकडसून हो जागो विकतो घेतलो. सगळ्या आदीं ताणें तळी खणली आनी ताका अमृतसरोवर अशें नांव दिलें. ह्या नांवावेल्यान एक आख्यायिका आसा ती अशीः अयोध्येचो राजा राम हाणे अश्वमेध यज्ञ करपाचें थारावन जैताचो घोडो सोडलो. लव आनी कुश हांणी तो आडायलो. घोड्याखातीर राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न आनी लव आनी कुश हांचे मदीं झूज जालें. तातूंत राम आनी ताच्या हेर भावांक लव आनी कुशान बेशुध्द केले. उपरांत तांकां साबुद्दीर हाडपाक स्वर्गांतल्यान अमृत हाडलें. त्या अमृतान ताणी त्या चौगाय भावां क साबुद्दीर हाडले आनी उरिल्लें अमृत थंयच पुरलें. ह्याच जाग्यार गुरू रामदासान तळी खणली अशें सांगतात. हें तळें ४७५ फूट लांब आसा आनी ताचे चोंयवशीन संगमरवरी फातरांचो घाट बांदला. ह्या तळयाच्या मदीं शीखांचें पवित्र थळ आसा. गुरू रामदास हाका मर्ण येतकच ताचो पूत आनी शीखांचो पांचवो गुरु अर्जुनदेव हाणे तळयाच्या मदीं देवूळ बांदलें. फुडें हें थळ शीख लोकांचें सत्ताकेंद्र जालें.

मोगलांनी ह्या शाराचो नाश करपाचो खूब यत्न केलो. १७६१ त अहमदशहा दुर्रानीन सगळ्या अमृतसर शाराचो विध्वंस केलो. पूण राजा रणजितसिंग हाचे राजवटींत ह्या शाराची गिरेस्तकाय खूब वाडली. ह्याच काळांत शीखांच्या देवळाचो कळस भांगराचो केलो आनी ताका सुवर्णमंदिर हें नांव दिलें. उपरांत ब्रिटीशांच्या कालखंडांत हें शार वेपारी, सांस्कृतिक आनी ब्रिटीश विरोधी चळवळीचें केंद्र आशिल्लें. सुवर्णमंदिराच्या लागसारुच इतिहासीक नामना मेळिल्ली जालियनवाला बाग आसा. हे बागेंत १३ एप्रिल १९१९ ह्या दिसा ब्रिटीश अधिकारी जनरल डायर हाणे, भरिल्ले सभेचेर फायरेट केल्लो. हातूंत सुमार देड हजार लोकांक मर्ण आयिल्लें. १९४७तल्या भारत-पाकिस्तान फाळणेवेळार शीमेवेलें शार म्हूण अमृतसराक खूब म्हत्व मेळिल्लें. १९६५ त जाल्ल्या भारत-पाकिस्तानाच्या झुजावेळार हें शार एक म्हत्वाचें केंद्र आशिल्लें. ह्या वेळार ह्या शाराक खूब लुकसाण सोंसचें पडलें.

सुवर्णमंदिर-अमृतसर

ह्या शारांत सुती, रेशमी, आनी गरम कपड्याच्यो गिरणी आसात. वनस्पती तूप, वखदां, पितळेचीं आयदनां, विजेचीं उपकरणां, रसायनां, दुदाचे पदार्थ करपाचे आनी हेर कारखाने हांगा आसात. जमखनां आनी 'पश्मिना' शालींखातीर ह्या शाराक खूब नांव मेळळां. हांगाच्या बाजारपेठेंत भरतकामाचे आनी लगदाकामाचे जायते नमुने पळोवंक मेळटात. १८९३ वर्सा थापणूक जाल्लें खालसा कॉलेज हांगा आसा. ह्या

[illegible]

ह्या शारांत शीखांची सुमार १२ गुरुद्वारां आसात. तातूंतले [illegible] [illegible] दरबार मंदिर वा हरि मंदिर अशेरां म्हण्टात. अमृतसर, संतोषसर, रायसर, विवेकसर आनी कमळसर (कौलसर) अशीं पांच तीर्थां हांगा आसात. हेभायर जालियनवाला बागेंतली स्वातंत्र्य ज्योत, बाबा अटरायाचो मनोरो, दुर्गामंदिर, रामबाग, [illegible]बाग, गोविंदगड आदी थळां पळोवपासारकीं आसात. शीखांच्या चार तख्तांतलो 'अकाल तख्त साहबी' हो तख्त (मठ) अमृतसर शारांत [illegible]

- कों. वि. सं. मं.

अमृता प्रीतम: (जल्म: ३१ ऑगस्ट १९१९ गुजराणवाला-पाकिस्तान).

ज्ञानपीठ पुरस्कार जोडपी नामनेची पंजाबी लेखिका. आवयचें नांव राजबिबी आनी बापायचें नांव कर्तारसिंह. बापूय 'पीयूष' ह्या नांवान कविता बरयतालो. ह्याच 'पीयूष' नांवाचो पंजाबींत रुपकार करून 'अमृता' हे नांव आपले धुवेक दवरलें. अमृता कौर धा-इकरा वर्सांची आसतना तिचे आवयक मर्ण आयलें आनी तिका वाडोवपाची जापनालदारकी बापायचेर आयली. बापायकडल्यान उर्बा आनी स्फूर्त घेवन आनी ताच्या काव्याच्या प्रभावाक लागून सोळाव्या वर्सासावन अमृता प्रीतमान काव्य रचणुकेक सुरवात केली.

इतले मजगती प्रीतमसिंह क्वातवाडा हाचेकडेन तिचें लग्न जालें. उपरांत भारत-पाकिस्तान फाळणीउपरांत ती भारतांत आयली. दिल्लीच्या आकाशवाणी केंद्राचेर १९४८ ते १९६० मेरेन तिणें स्टाफ आर्टिस्ट म्हूण नोकरी केली. ह्या काळांत आकाशवाणीखातीर गीतां, रुपकां, आदी साहित्याची निर्मणी करून प्रसारण केलें.

अमृता प्रीतम

तिची सुर्वेची साहित्य निर्मणी पारंपारिक आशिल्ली. पूण उपरांत अणभव आनी वैयक्तिक भावना उक्तावपाचे उत्कट इत्सेक लागून काव्यांत एक बदल जालो. मोग हो तिच्या कवितांचो मुखेल विशय आसा. हो मोग मनीसजातीचो आनी आत्मनिश्ठ आसा. तिणें आपल्या साहित्यांतल्यान बायलांचो पाखो एका खासा ताकदीन मांडला. बायलजातीवयलो अन्याय आनी चेंपणाआड तिणे आवाज उठयला आनी पारंपारिक मूल्यांआड बंड केलां. सद्याक मेरेन तिचे बारा-तेरा कवितांझेले उजवाडाक आयल्यात. 'में तावारीख हां हिन्द दी' ही तिची काव्य रचणूक देशाचे फाळणीचेर बरयल्या. 'सरघी वेला' (१९५१) ह्या झेल्यांत मनशाच्या मनांतली तरल आनी कोमल भावना कलात्मक रितीन उक्तायल्या. तिच्या काव्यांत वास्तवता, दडपशाय आनी चेपण हांच्याआड बंडाची भावना स्पश्टपणान जाणवता.

एक उंचेल्या पांवड्यावयली कादंबरीकार म्हूण तिची पंजाबी साहित्यांत नामना आसा. आयजमेरेन तिच्यो धा कादंबऱ्यो उजवाडाक आयल्यात. कादंबऱ्यांची शैली काव्यात्मक आसा. तिच्या सुर्वेच्या कादंबऱ्यांतल्यान भारतीय बायलांचेर जावपी अन्याय चितारिल्लो दिसता. शारीरिक आनी मानसिक नदरेन असमाधानी आशिल्ल्या बायलाची व्यक्तिरेखा तिणे समर्थपणान आपल्या साहित्यांतल्यांत उक्तायल्या. 'आलना' हे कादंबरींत तिणे अनौरस भुरग्यांची दुखां उक्तीं केल्यांत. तातूंत अनाथ भुरग्यांखातीर आश्रम उक्ते करून तांचो सांबाळ करपाचे सेवावृत्तीचो भाव प्रगट जाता. चित्रकार हरकृष्ण हाच्या जिवीताचेर बरयल्ली 'न राधा न रुक्मणी'; 'एक खाली जगह' ही स्वाभिमान दुखावतकच पेटून उठपी असामान्य जावपी बायलेची विरह-कथा; 'आक के पत्ते', 'एरियल', 'एस्किमो स्माईल', 'कच्ची सडक', 'डॉक्टर देव', 'पिंजर', 'जलावतन', 'औरत', 'यह सच है', 'एक शहर की मौत', 'मेरा कमरा', 'जेब कतरे', 'उसकी कहानी', 'पक्की हवेली', 'सागर और सीपियाँ' ह्यो तिच्यो कांय गाजिल्ल्यो कादंबरिका.

कादंबऱ्यांवांगडाच 'चाबी बरे बाद' (१९४३), 'कुंजिअन' (१९४४), 'आखरी खत' (१९५६), 'गोजर दिअन परिअन' (१९६०) हे उल्लेख करपासारके कांय कथाझेले.

तिच्या पुराय साहित्यनिर्मणेंतल्यान एका कलाकाराची मानसिक उदरगत जायत गेल्ली दिसता. सुर्वेक तिणे आपल्या भावनांचेर आनी मानसिक प्रक्रियांचेर बरोवंक सुरवात केल्ली. उपरांत आपले आवयभुंयेचो आविश्कार तिच्या साहित्यांतल्यान जावंक लागलो. सद्याक मनीसजातीच्या भावनांचो एका वेगळ्या थराचेर आविश्कार जातना तिच्या साहित्यांतल्यान दिश्टी पडटा.

'अज आखाँ वारिस शाहनूँ' हे कवितेन तिका पंजाबी साहित्यांत अजरवंर करून दवरल्या. 'बदलां दे पलविच' (१९४३), 'लंबिया वाटां' (१९४९), 'मौली ते महंदी' (१९५५), 'सरघी वेला' (१९५१), 'अशोक छेती' (१९५७), 'चानंन दा हौका' (१९६२), 'कागज के कॅनवास' हे तिचे कविता झेले. तिच्या 'सुनहडे' (१९५५), ह्या काव्यसंग्रहाक १९७६ वर्सा साहित्य अकादमी पुरस्कार आनी 'कागज के कॅनवास' ह्या काव्यसंग्रहाक १९८१ त ज्ञानपीठ पुरस्कार फाव जालो. १९५८ वर्सा पंजाब सरकारान पुरस्कार दिवन तिचो भोवमान केलो. तिच्या साहित्याचेर 'कलम दा भेत' आनी 'अमृताप्रीतम दी चौनवी कविता' हे ग्रंथ उजवाडाक आयल्यात. 'अमृता के प्रेम पत्र' हीं तिचीं प्रेमपत्रां आनी 'रसीदी टिकट' हें आत्मचरित्र साहित्यांतले वेगळेच नमुने जावन आसात.

तिच्या साहित्याचे हिंदी, इंग्लेज, मराठी, उर्दू, गुजराती, भाशांनी अणकार जाल्यात. कवितांचे अणकार इंग्लेजीभायर रशियन आनी अल्बेनियन भाशांतल्यान जाल्यात. अमेरिकेंतल्या मिशीगन स्टेट युनिवर्सिटीन तिच्या साहित्याचेर 'महफील' (Mahfil) नांवाचें पुस्तक हालींच उजवाडायलां. दिल्ली सावन उजवाडाक येवपी 'नागमणी' ह्या पंजाबी मासिकाची ती संपादिका आसा. साहित्य अकादमी आनी राज्यसभेची ती वांगडी आसा. तिणे रशिया, बल्गेरिया, हंगेरी, जर्मनी, इंग्लंड आदी राश्ट्रांची भोंवडी केल्या.

- दिलीप बोरकार

अमेरिका खंड: अस्तंतेवटेनच्या उत्तर अमेरिका, दक्षिण अमेरिका आनी मध्य अमेरिका ह्या सगळ्या वाठारांचें नांव. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाक्य (U.S.A) बरेच फावट अमेरिका अशें म्हण्टात. अमेरिगो व्हेसपूची (१४५१-१५१२) ह्या इटालियन भोंवडेकारावेल्यान ह्या वाठाराक अमेरिका हें नांव मार्टिन वॉल्टझेम्यूलर हाणे १५०७ वर्सा आपल्या ग्रंथातल्यान दिलें. वॉल्टझेम्यूलराक तोमेरेन कोलंबसाच्या भोंवडेविशीं कांयच खबर नाशिल्ली. वॉल्टझेम्यूलराचीं पुस्तकां तेन्ना यूरोपांत बरींच नामनेचीं आनी प्रमाण मानतालें. हाका लागून ह्या वाठाराक अमेरिका हें नांव फुडें तशेंच उरलें.

अमेरिका, उत्तर: क्षेत्रफळ २ कोटी १५ लाख चौ. किमी. दक्षिण-उत्तर विस्तार अक्षवृत्त ७° उ. (पनामा) ते ८३° ७' उ. (एल्झीमीयर जुव्यांच्या उत्तरेच्या तोंकामेरेन) रेखावृत्तीय विस्तार १७२° २५ उदेंत (अल्यूशन जुंवे) ते ५३° ३२' अस्तंत (न्यू फावंड लँड) ह्या

खंडाचे उत्तरेक आर्क्टिक म्हासागर, उदेंतेक ॲटलांटिक आनी अस्तंतेक पॅसिफिक म्हासागर आनी दक्षिणेवटेन मध्य अमेरिका. ईशान्येवटेनचो ग्रीनलँड जुंवो कांय जाणांच्या मतान ह्याच खंडांत येता. जगाचे भूंयेचो १६% वांटो ह्या खंडाचो आसा. हवाई जुंवो सोडून उत्तरेवटेनचे अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां (U.S.A.), कॅनडा, मॅक्सिको हे देश ह्या खंडांत आसात.

भूंयवर्णनः भूंयेचे नदरेंतल्यान ह्या खंडाचे चार मुखेल वांटे जातात. इशान्येवटेनचो कॅनडाचो वाठार, उदेंतेवटेनचो दोंगरी वाठार आनी ताचे कुशीक आशिल्लो दर्यादिगेवेल्या मळांचो वाठार, मदलो मळाचो वाठार आनी अस्तंतेवटेनचो दोंगरी आनी पठारी वाठार.

कॅनडावटेनचो वाठार हो सामको पोरनो आसा. कांय जाणांच्या मतान आर्क्टिक जुंवो आनी ग्रीनलँड हेय कुडके ह्याच वाठाराक पयलीं जोडून आशिल्ले. ह्या वाठारांत ल्हानसान दोंगर आनी बरीचशीं तळीं सांपडटात.

उदेंतेवटेनच्या दोंगरी वाठारांत सेंट लॉरेन्स सावन ॲलाबॅमामेरेन पातळिल्ले ॲपोलॅचियन दोंगर (उंचाय सुमार २,०४२ मी.) हे मुखेल आसात. हे भायर सामकेच उदेंतेक पीडमाँट पठार आनी अस्तंतेवटेन ल्हान सान पठारां आसात. दोंगरी वाठाराच्या उदेंतेक अस्तंत रेंवेची दर्यादिग आसा. ती दक्षिणेवटेन रुंद जायत वता. हांगा दर्यादिगेलागीं रेंवेचे बांद, चिखलाचे वाठार आनी जुंवे तयार जाल्यात. पठारावेल्यान मळाच्या वाठारांवटेन पडपी धबधब्यांक लागून थंय धबधब्यांची वळ (फॉल लायन) तयार जाल्या. मेक्सिको वटेन सकयल्लो दर्यादिगेवेलो वाठार रानांनी भरला.

अस्तंतेवटेन आशिल्ल्या दोंगरी वाठारांत रॉकी पर्वतांची वळ लांबायेन जगांत दुसऱ्या नंबराची आसा. ती आर्क्टिक म्हासागरासावन न्यू मेक्सिकोमेरेन पातळल्या. थंयसावन ती मेक्सिकोंतलो सिएर्रा माद्रे, मध्य अमेरिकेंतल्यो दोंगरा वळी आनी फुडें दक्षिण अमेरिकेंतलो अँडीज पर्वत हांका वचून मेळटा. रॉकीच्या अस्तंतेक अलास्का पर्वत, ब्रिटीश, कोलंबियाचे पर्वत, कोस्ट रेंज, कॅस्केड रेंज आनी सिएर्रा नेव्हाडा हे दोंगर आसात.

ह्या खंडाचे उत्तरेवटेन आर्क्टिक दर्या पातळ्ळा. ग्रीनलँड आनी बॅफिन जुव्यांच्या मदीं बॅफिनचो उपसागर आसा. व्हिक्टोरिया आनी बँक्स जुव्यांच्या अस्तंतेक बोफर्ट दर्या आसा. अलास्का आनी उदेंत रशियाच्या वाठारांक जोडपी चुकचो दर्या अस्तंतेवटेन आसा. कॅनडाचे उत्तरेक बूथियाचें आखात, फॉक्स बॅसिन, हडसन उपसागर, अंगवा आखात आनी जेम्स उपसागर आसा. कॅनडाचे उदेंतेक ॲटलांटिक म्हासागर, जमनीलागचो लॅब्रेडॉरचो दर्या, सेंट लॉरेन्सचे आखात, फंडीचो उपसागर आनी प्लासेशाचें आखात आसा. संयुक्त संस्थानाचे (U.S.A.) उदेंतेक चेसपीक आनी डोलावेरचीं आखातां आसात. सादारणपणान सगळी उदेंत दर्यादिग ॲटलांटिक म्हासागरान भरल्या. दक्षिणेवटन फ्लॉरिडाचो दर्या आनी मॉक्सिकोचे आखात आसात. अस्तंतेवटेन पॅसिफीक म्हासागर आसा.

मदल्या मळांच्या वाठारांतल्यान येवपी न्हंयो उदका पुरवणेच्या नदरेंतल्यान म्हत्वाच्यो आसात. संयुक्त संस्थानांतले अर्द्यापरस चड उदक मिसिसिपी न्हंयतल्यान येता. मिसूरी ही तिची मुखेल उपन्हंय. ही मदल्या रॉकी पर्वतांतल्यान सुरू जाता. मिसिसिपी-मिसुरीची लांबाय ६,२६० किमी. आसा. उदेंतेकडल्यान तिका ओहायओ आनी टेनेसी ह्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो मेळटात. मिसिसिपी मिसुरीक लागून हो वाठार बरोच पिकाळ जाला. यूकॉन ही कॅनेडियन रॉकीसावन मध्य अलास्कामेरेन आनी फुडें बेरिंग वटेन व्हांवता. मॅकेन्झी ही उत्तरेवटेन व्हांवपी न्हंय आर्क्टिक म्हासागराक मेळटा; तिका व्हडल्योशो उपन्हंयो नात. कोलंबिया न्हंय मध्य आनी दक्षिण रॉकी पर्वतासावन कॅलिफोर्नियाच्या आखातामेरेन व्हांवता. 'रिओ ग्रान्दि' ही रॉकीच्या उदेंत उतारावेल्यान संयुक्त संस्थानांतल्यान फुडे मॅक्सिकोंत पावता आनी थंयच्या आखाताक मेळटा.

उदेंतेवटेन कनेक्टिकट, हडसन, मोहॉक, डेलावेअर, पोटोमॅक, जेम्स, सेंट लॉरेन्स, हॅमिल्टन ह्यो ल्हान न्हंयो आसात. तशेंच अस्तंतेवटेन उण्या लांबायेच्यो न्हंयो चड आसात.

तळ्यांमदीं सुपीरिअर, मिशिगन, ह्यूरन, ईअरी आनी ऑंटॅरिओ हीं व्हडलीं तळीं नामनेचीं आसात. सुपीरिअर तळें सेंट मेरी न्हंयेकडेन जोडून आसा. मिशीगन आनी ह्यूरन दक्षिणेवटेंतल्या ईअरी तळ्याकडेन सेंट क्लेअर आनी डिट्रॉयट न्हंयांक लागून जोडलां. हे न्हंयेचेर नामनेचो नायगारा धबधबो आसा. १९५९ वर्सा 'सेंट लॉरेन्स सीवे' निर्माण जाल्ल्यासावन भितरल्या वाठारांकडेन म्हासागराचो संबंद आयला. ह्या तळ्यांभायर संयुक्त संस्थानांतलें सॉल्ट लेक, आनी कॅनडांतलीं ग्रेट बेअर लेक, ग्रेट स्लेव लेक, विनीपेग ह्या सारकीं बरींच तळीं आसात.

हवामानः ह्या खंडांत हवामानाचे विंगड विंगड प्रकार दिसून येतात. अक्षांश विस्ताराप्रमाण, थळावी उंचाय, वारें आनी दर्यांतले प्रवाह हांचोय परिणाम हवामानाचेर दिसून येता. बेरिंगसावन आर्क्टिक म्हासागरामेरेनच्या वाठारांत जानेवारींत –४०° ते –२९ ° से. आनी जुलयांत -१° ते १०° से तापमान आसता. सुमार २५ सेंमी. पावस पडटा. ह्या वाठारांत बरेंच हिम पडटा. हाचे दक्षिणेक अलास्का ते मध्य कॅनडा वाठारांनी जानेवारींत- ३०° ते -२०° से. जुलयांत १०° ते १५ °से. तापमान आनी २५ ते ५० सेंमी. पावस पडटा. अलास्का ते उत्तर कॅलिफोर्निया ह्या पॉसिफिक दर्यादिगेर उत्तरेवटेन जानेवारींत –१० ° ते ०° से. आनी दक्षिणेवटेन १०° ते १५° से. तापमान आनी जुलयांत १०° ते २० ° से. मेरेन तापमान आसता. अस्तंतेच्या वाऱ्याक लागून पावस १०० ते २५० सेंमी. मेरेन पडटा. दक्षिणेवटेनचें हवामान सादारणपणान उत्तर गोलार्धांतल्या हवामाना भशेन आसता.

खनीज संपत्तीः पूर्विल्ल्या काळांत अमेरिकेची भूंय दर्यापोंदा आशिल्ली. फातरांच्या थराक लागून उपरांत ही जमीन वयर येतकच हांगा तेलाच्यो बऱ्योच खणी सांपडल्यो. आर्क्टिक दर्यासावन ह्या खंडाच्या मदल्या वाठारांतल्यान दक्षिणेवटेन वचपी पट्टो तेलाखातीर नांवाजिल्लो आसा. कोळसो, सैमीक वायु, पॅट्रोलियम हांची बरीच सांठवण हांगा सांपडटा. लोखण चडशें कॅनडाच्या वाठारांत मेळटा. कॅनडाच्या राश्ट्रीय उत्पादनाचो व्हडलो वांटो खनिजांतल्यान येता. मॉक्सिकोंत चांदी, संयुक्त संस्थानांत तांबें, भांगर, शिशें, जस्त आनी लोखण आसा. उत्तर ऑर्कॅन्सों हांगा बॉक्सायट, ॲलाबॅमा हांगा चांदी आनी क्यूबांत लोखण चड मेळटा. शिमीटाखातीर उपेगी पडपी रेंव ह्या खंडांत बरीच आसा. जगांतलो ५२% कोळसो हांगा मेळटा. युरेनियम, निकेल, कोबाल्ट ह्या खातीर कॅनडा जाल्यार तेल, व्हॅनेडियम ह्या खातीर संयुक्त संस्थानां आनी मेक्सिकोची नामना आसा.

वनस्पतः सामके उत्तरेक टंड्रा वाठारांतलीं झोपां आसात. ताचे दक्षिणेवटेन अलास्कासावन लॅब्रेडारमेरेन सूचिपर्णी (अशीर पानां) रुखांचें रान पातळ्ळां. हातूंत फर, स्प्रूस, लार्च, पायन हे रुख मुखेल आसात. अस्तंतेवटेंतल्या चड पावसाच्या वाठारांनी दाट आनी सदां पाचवीं रानां आसात. दर्यादिगांवेले दोंगर, पॅसिफिक देंवतेवेलो म्हळ्यार अस्तंतेचो वाठार हांगा डग्लस फर, रेड सेडर, हॅमलॉक फर ह्या सारक्या मदेराच्या लांकडाचीं झाडां आसात. दर्यादिगेवेल्या वाठारांनी म्हळ्यार कॅलिफोर्निया, सिएर्रा नेवाडा हांगा रेड वूड, डग्लसफर, हॅमलॉक, शुगर पायन, यलो पायन सीडार ह्या जातींचे रुख आसात. मॅक्सिकोचें पठार आनी अस्तंत वाठारांतल्या वाळवंटाच्या वाठारांनी वाळवंटांत वाडपी वनस्पत आसा. निवलांच्यो तरेकवार जाती हें हांगाचें खाशेलेंपण.

उदेंतेच्या वाठारांत ॲपॉलॅचियन वाठार सोडून हेर कडेन घट आनी मोव लाकूड दिवपी रानां आसात. ओक, चेस्टनट हीं घट लाकडांचीं झाडां मिसीसीपी, ओहायओ ह्या वाठारांनीं चड आसात. रानां कापून उडयल्ल्यान हालीं बरेंच लुकसाण जालां. ग्रेट प्लेन्स आनी मदलीं मळां हे चड करून तणाचे वाठार आसात, तांतलो बरोचसो वांटो हालीं शेतवडीखातीर उपेगांत हाडला.

मोनजातः अमेरिका खंडात उत्तरेवटेनची वास्वेलां, कॅरिबू,

[illegible] बरेंतचार मुळणी हेमारती सामक्या धड [illegible] जाल्यार संयुक्त संस्थानाच्या [illegible] शेतकडीक ओगी रावपी पोशिल्ली जनावरां [illegible] [illegible]कडल्या अशी वावरात चोमो करून रावपी प्राणी आनी हेर रानवटी जनावरां आसात. प्रेअरी वाठारांत अमेरिकन बायसन हे रानरेड्याभशेन दिसपी प्राणी बरेच आशिल्ले पूण ताची शिकार केल्ल्यान ते आतां उणे जाल्यात. उत्तरेवटेनच्या रानांनी [illegible] ह्या सारके अंगार बरीच ल्हंव आशिल्ले प्राणी बरेच आसात. रॉकी पर्वतावेले बोकड, मेढरां, प्यूमा, विभसी वास्वेल, मेरु, हरणां, मस्करॅट, रॅकून, ऑपोसम, साळ हे प्राणी सापोले आसात. मेक्सिको सारक्या वाठारांनी हेरां वांगडा मानगीं, मध्य आनी दक्षिण अमेरिकेंतल्याभशेन जाग्वार, आर्माडिलो ह्यासारके प्राणी आसात. उत्तर ॲटलांटिक दर्यादिगेर कॉड, हॅडॉक, मॅकरल, हेरिंग सारकें नुस्तें भरपूर आसा. न्यू फावंडलॅंडचें ग्रॅंड बॅंक्स, संयुक्त संस्थानाच्या दर्यादिगेवेलें जॉर्ज बॅंक्स ही जगांतलीं नामनेचीं नुस्तेमारीची ठिकाणां आसात. ब्रिटीश कोलंबिया आनी अलास्का हांच्या दर्यादिगांचेर सॅमन नुस्तें व्हड प्रमाणांत आसात. नोव्हास्कोशा आनी प्रिन्स एडवर्ड जुंवे हांगा कालवां चड मेळटात.

अमेरिका दक्षिण: आकारान जगांतलो चवथो खंड क्षेत्रफळ सुमार १,७८,१७,५३० चौ. किमी. विस्तार १२° २८′ उत्तर ते ५५°५९′ दक्षिण अक्षांश. रेखावृत्तीय विस्तार ३४°४७′ अस्तंत ते ८१°२०′ अस्तंत. उत्तरेच्या कोलंबियांतल्या पॉयंट गिनीसावन दक्षिणेक केप हॉर्न जुव्यांमेरेन तांची लांबाय सुमार ७,६४५ किमी. आसा. उदेंतेच्या ब्राझीलांतल्या पेद्रास पॉयंट ते अस्तंतेतल्या पेरूच्या पारीन्यास पॉयंटमेरेन रुंदाय सुमार ५,१५० किमी. दर्या देग सुमार ३९,८८५ किमी. लांबयेची आसा. जगांतल्या वट्ट भूंयेचो १२.५% वांटो ह्या खंडाचो आसा. उत्तरेवटेन कॅरेबियन दर्या, ईशान्य आनी उदेंतेक अटलांटिक म्हासागर, दक्षिणेवटेन अंटार्क्टिका दर्या आनी अस्तंतेक पॅसिफिक म्हासागर आसा. दक्षिण अमेरिकेच्या सामक्या दक्षिणेवटेनच्या तोंकासावन अंटार्क्टिका खंड सुमार १,००० किमी. पयस आसा. या खंडांत आर्जेंटिना, बोलीव्हीया, ब्राझील, चिली, कोलंबिया, एक्वादोर, गुयाना, पॅराग्वे, पेरु, व्हेनेझुॲला आनी युरुग्वे हीं राश्ट्रां आसात. फ्रेंच गियाना, डच गियाना वा सुरीनाम ह्यो हालींहालीं मेरेन वसाहती आशिल्ल्यो.

भूंयवर्णन: भूंय रचणूकेचे नदरेंतल्यान दक्षिण अमेरिकेचे चार वांटे जातात. पॅसिफिक दर्यादेग, ॲंडीज पर्वत, मदली मळां आनी उदेंतेकडले दोंगरी वाठार.

पॅसिफिक दर्यादिग चडशी ८० किमी. परस अरुंद आसा. कांय जाग्यांचेर तर ती फक्त आठ किमी. रुंद आसा. उदेंत दर्यादिगेपरस अस्तंतेवटेनची दर्यादिग चड देंवतेची आसा. २६° दक्षिणेलागीं, दर्यादिगेसावन ८० किमी. पयस आशिल्ल्या 'रिचर्डसडीप'ची खोलाय ७,६०० मी परस चड आसा. पॅटॅगोनियाच्या उत्तरेक पॅसिफीक दर्यादिग सामकी सरळ आसा. थंय सैमीक बंदरां नात. दक्षिण आनी मध्य चिलीत दर्यादिगेक समांतर आशिल्ल्या एका देगणाचे अस्तंतेक एक पर्वतांची वळ आसा. तिची उंचाय उत्तरेवटेन वाडत वता. उत्तर चिलींतली दर्यादिग ऊंच, उब्या दोंगरांची आसा आनी पेरु, कोलंबिया, एक्वादोर हांगा दर्यादिगेवेले पर्वत अस्तित्वांत ना म्हळ्यार जाता.

[illegible] अस्तंत दिकेक दर्यादिगेक समांतर आशिल्ली ॲंडीज दोंगरांची वळ जगांत उंचायेच्या बाबतींत दुसरी आसा. हिमालयापरस दुसरी खंयचीच पर्वतावळ तिचेपरस उंच ना. तिची लांबाय ७,२०० किमी. आसा. हांगाच्या दोंगराच्यो ५० परस चड तेंगश्यो ६,००० मी. परस चड उंचायेच्यो आसात. ॲकन्काग्वा तेंगशी सगळ्यांत चड ऊंच (७,०३५ मी.) कांय दोंगर म्हळ्यार जित्या ज्वालामुखींची तोंडां आसात. भूंयकांपय बरेच फावट जातात. १९७० वर्सा जाल्ल्या भूंयकांपाक लागून पेरु देशांत बरेंच लुकसाण जाल्लें. दक्षिण वाठारांनी बरेचकडेन हिमाच्यो न्हंयो आसात. ह्यो न्हंयो दर्याक वचून मेळटात. हिमान भरिल्ल्यो दोंगरातेंगश्यो, फातरांचे उबे दोंगर, वाट रानांच्यो देंवत्यो, तणानी भरिल्लीं पठारां अशीं ॲंडीजची कांय खाशेलेपणां आसात.

मदल्या मळांचो वाठार दक्षिण अमेरिकेच्या ३/५ वांट्यात आसा. हो वाठार ॲंडीजच्या उदेंतेक आसा. तो ह्या खंडाच्या भितरल्या वाठारांतूच आसा. फकत ॲमॅझॉनच्या तोंडाकडेन आनी रिओ दे ला प्लाताच्या देगांचेर सकयल्ले वाठार सांपडटात. कोलंबिया आनी व्हॅनेझुॲला ओरिनोको हांगाच्या ॲंडीज पर्वत आनी गियानाचो उंचेलो वाठार हांचेमदीं लाझोनचें मळ आसा. ॲमेझॉन न्हंयच्या कडानीं पावसाचीं रानां आसात. अर्जेंटिना आनी पॅराग्वेंतलो लान चाको हो रानांचो आनी झोपांचो वाठार आनी युरुग्वे वटेन आशिल्लो शेतांचो आनी गोरवां चरपी मळाचो वाठार हे सगळे मळांच्या वाठारांत येतात.

उदेंतेवटेनचो दोंगरी वाठार ॲंडीज परस बऱ्याच उण्या उंचायेचो आसा. गियाना, ब्राझील हांगाचे उंचेले वाठार आनी पॅटागोनियाचें पठार अशे हाचे तीन वांटे जातात. गियानाचो उंचलो वाठार सुमार १.५२५ मी. ऊंच आसा. थंय व्हांवपी धोग्यांचेर ऊंच धबधबे तयार जाल्यात. गुयाना, व्हॅनेझुएला आनी ब्राझील हांचे शीमेवेलो मावंट रॅारायमा, २,८५० मी. उंचायेचो आसा. हो दोंगर गियानांत सगळ्यांपरस उंच आसा. पावस आनी पर्यावरणाक लागून हांगाच्या बऱ्याच दोंगरांक घुमटांचो आकार आयला. देखीक- रिओ द जानैरु लागींचो 'शुगरलोफ' दोंगर.

उदेंतेवटेनची दर्यादेग ही अस्तंतेपरस वेगळी. केप साऊँ रोके आनी रिओ ग्रॉंद द सूल हांचेमदली दर्यादिग ब्राझीलच्या पठारामेरेन पावता. ह्या वाठारांत रेसिफे, साल्वादोर, व्हितॉरिया, रिओ द जानैरु, फ्लोरि आनोपोलिस ही जगांतलीं कांय सोबीत बंदरां आसात. ताचे दक्षिणेक रिओ दे ला प्लाता हे खाडीचें मुख आसा. पाराना, युरुग्वे ह्यो न्हंयो हांगासावन दर्याक मेळटात. तांचे उत्तर देगेर मॉंतेव्हिडीओ आनी दक्षिणेक बुॲनॉ आयरीझ हीं बंदरां आसात.

उदेंत दर्यादिगेवटेन जुंवे उणे आसात. व्हॅनेझुॲलालागीं त्रिनिदाद आनी ॲमॅझॉनच्या तोंडालागींचे माराझो हे सोडल्यार हेर सगळे ल्हान आसात.

दक्षिण अमेरिकेंत पांच व्हड न्हंयो आसात. ॲमॅझॉन, रिओ दे ला प्लाता, मॅग्दालिना-कौका, ओरिनोको आनी सांव फ्रांसिश्कू. ॲमॅझॉन, ओरिनोको आनी ला प्लाता (पाराना, पॅराग्नवे, युरुग्वे) ह्यो सकयल्ल्या वाठारांतल्यान व्हांवतात. ॲमॅझॉन आनी ओरिनोको हांची सुरवात ॲंडीज पर्वतांत जाता. ला प्लाता ब्राझीलच्या ऊंच वाठारांतल्यान येता. लांबायेन ॲमेझोन ही नायल फाटल्यान जगांत दुसरी. पूण हेर गजाली मतिंत घेतल्यार तिका जगांतली सगळ्यांत व्हड न्हंय म्हण्टात. ह्या खंडांतल्यो बऱ्योच न्हंयो उदकामार्ग म्हूण उपेगी पडटात. कोलंबियाचो बरोच वेपार न्हंयांतल्यान जाता.

दक्षिण अमेरिकेंत व्हड अशीं तळीं सामकींच उणीं आसात. व्हॅनेझुॲला हांगाचे माराकायव्हो हें सगळ्यांत व्हडलें सुमार १६,३०० चौ. किमी. विस्ताराचें आसा. पेरु आनी बोलीव्हीया हांगाचे तितिकाका (८,२८८ चौ.किमी.) तळें जगांत सगळ्यांत उंचायेवेलें तळें (३,८०२ मी.) जावन आसा. पोआपो ह्या बोलीव्हियांतल्या २,५१२ चौ. किमी. विस्तार आशिल्ल्या तळ्यांत तितिकाकाचें उदक येता. बाकीचीं तळीं सामकींच ल्हान आसात.

दक्षिण अमेरिकेंत धबधबे मात खूब आसात. व्हॅनेझुॲलांतल्या कारोनी न्हंयवेलो धबधबो सुमार ९८० मी. उंचायेवेल्यान पडटा. गुयाना, व्हॅनेझुएला शीमेवेलो कुकुनाम आनी ब्राझील-गुयाना. व्हॅनेझुएला शीमेवयलो कुकुनाम आनी रॅारायमा हे सुमार ६१० मी. उंचायेवेल्यान पडटात. सांव फ्रांसिश्कू न्हंयचेर पॉलोआफॉन्सो, ब्राझील-आर्जेंटिना शीमेवेलो इग्वासू हे हेर धबधबे जावन आसात.

खनीज संपत्ती: दक्षिण अमेरिकेंत पेट्रोलियम बरेंच आसा. व्हॅनेझुॲला

आर्क्टिक महासागर
ग्रीनलँड (डेन्मार्क)
आइसलँड
अलास्का
बॅफिन जुंवो
हडसन सामुद्रधुनी
हडसन उपसागर
लॅब्रडॉर
कॅनडा
एडमन्टन
विनिपेग तळें
कॅलगारी
व्हॅन्कूव्हर जुंवो
व्हिक्टोरिया
ऑलिंपिया
पोर्टलँड
ओटावा
बॉस्टन
न्यू यॉर्क
फिलाडेल्फिया
वॉशिंग्टन
अटलांटिक महासागर
बर्म्यूडा जुंवें
शिकागो
इंडियानापोलिस
सॉल्ट लेक सिटी
ग्रेट सॉल्ट तळें
डेन्व्हर
लिंकन
सॅक्रामेंटो
ओकलंड
सान फ्रान्सिस्को
लॉस एंजल्स
सान दियागो
फीनिक्स
सांता फे
ओक्लाहोमा सिटी
लिटल रॉक
मेंफिस
डॅलस
एल् पासो
बॅटन रूज
न्यू ऑर्लिअन्स
जॅक्सन
फ्लोरिडा
पॅसिफिक महासागर
मेक्सिकोचे आखात
मॅक्सिको
मॅक्सिको सिटी
वेस्ट इंडिज जुंवें
कॅरिबियन दर्या
मानाग्वा
सान होसे
पनामा
दक्षिण अमेरिका
ग्वातेमाला

कॅरिबियन दर्या
कराकास
व्हेनेझुएला
जॉर्जटाउन
पॅरामॅरिबो
गुयाना
कायएन
सुरिनाम
बोगोटा
कोलंबिया
फ्रेंच गियाना
क्वीटो
एक्वादोर
बेलेम
फॉर्तालेझा
तेरेझीना
नाताल
ब्राझील
पेरू
लीमा
आराकाझू
मातू ग्रोसु पठार
बोलिव्हिया
साल्व्हादोर
पॅसिफिक महासागर
आरीका
ला पाझ
ब्राझीलिया
ईकीक
पॅराग्वाय
रीओ दे जानेरो
आंतोफागास्ता
आसुनसॉंव
साऊँ फ्रान्सिस्कू
फ्लोरिआनोपोलीस
अर्जेंटिना
उरुग्वाय
सांतियागो
मॉंतेव्हिदिओ
बुएनोस आयरिझ
व्हाल्दीव्हिया
अटलांटिक महासागर
केप ट्रेस पुन्तास
वेलिंग्टन जुंवो
फॉकलंड जुंवे
पोर्ट स्टॅनली
केप हॉर्न जुंवो

हो तेल काडपाविशीं जगांतलो एक मुखेल देश जावन आसा. अर्जेंटिना, पेरु, कोलंबिया आनी बोलीव्हिया हांगाय बरेंच सैमीक तेल सांपडटा. सैमीक वायुचेंय प्रमाण ह्या खंडांत चड आसा. पूण वायू लोकवस्तीसावन सामकोच लागीं नाशिल्ल्यान हालीं हालीं मेरेन ताचो जाय तसो उपेग जायनाशिल्लो. दक्षिण अमेरिकेंत कोळसो मात उणो सांपडटा. अँडीज पर्वतानीं कांय जाग्यांचेर आनी कोलंबिया, चिली, आनी ब्राझील हांगा कोळशाचें थोडें भोव उत्पादन जाता. गियाना, ब्राझील हांगा लोखणाची सांठवण बरीच आसा. अँडीज वाठारांत तांबे आसा. पयलीं बोलीव्हीया हांगा चांदी बरीच मेळटाली. मँगनीजच्या उत्पादनांत ब्राझील जगांतले एक मुखेल राश्ट्र जावन आसा. तेभायर ह्या खंडांत बॉक्सायट, प्लॅटिनम, चांदी आनी नायट्रेट हीं खनिजांय सांपडटात.

हवामानः दक्षिण अमेरिकेंतल्या खंयच्याच वाठारांत अतिथंड आनी अतिगरम हवामान सांपडना. फकत अँडीज पर्वतांच्या उंचेल्या तेंगश्याचेर सदांच हिम आसता. आशिया आनी संयुक्त संस्थानांच्या (U.S.A.) मानान हांगा शियाचो आनी गिमाचो ऋतु सामको एकामेकांक विरुध्द असो नासता.

ॲमेझॉन वाठारांतल्यान जरी विषुववृत्त पासार जालें तरी थंय वर्सुकी सरासरी तापमान फकत २७° से. मेरेन आसता. ह्या हवामानांत ऋतुंप्रमाण चडसो फरक पडना. एक्वादोरची राजधानी क्विटो विषुववृत्ताचे दक्षिणेक २४ किमी. पयस आसा. क्विटो शाराची उंचाय २,८५० मी. आसा आनी सरासरी तापमान सुमार १३° से. इतलें आसता. पॅसिफिकांतलो हंबोल्ट वा पेरु हो हवामानाचो प्रवाह सामको थंड आसता. उंचायेप्रमाण हवामान चड थंड जायत वता. दक्षिणेवटेनचें हवामान उत्तरेपरस चड थंड आसता. दर्यांवेल्यान येवपी वाऱ्यांक लागून हांगा पावसाचेंय प्रमाण बरेंच आसता. ॲमेझॉनच्या तोंडाकडल्या वाठारांत २२५ ते ३०० सेंमी. मेरेन पावस पडटा. वयल्या वाठारांनीय २२५ सेंमी. मेरेन तर कांय जाग्यांचेर ३७५ सेंमी. मेरेन पावसाची नोंद जाल्या. मदल्या वाठारांनी पावस १५०-१७५ सेंमी. आसता. दर्यादिगेवेल्या इकीक ह्या जाग्यार तर सामकीच उणी म्हळयार ०.१३ सेंमी. पावसाची नोंद जाल्ली आसा.

वनस्पतः ॲमेझॉन न्हंयचो वाठार, गियाना आनी उदेंत ब्राझीलची दर्यादिग हांगा वनस्पत सामकी दाट आसा. उजवाड मेळवच्याखातीर झाडां उंच वाडटात. त्या मानान तांची खोडां चड दाट नासतात. दाट वाली, बेनल्ली आनी हेर झाडांचेर वाडपी वनस्पत हांगाच्या पावसाच्या रानांनी सांपडटा. हांगा हजारांनी जातीचीं झाडां आसात पूण तांची आनी बेनल्लि हांची अजून मेजणी जावंक ना. ५० मीटर परस ऊंच वाडपी ब्राझील नटचो रुख, ऊंच नेचे, खराच्या झाडांच्यो तरेकवार जाती, मॉहॉगनी, एबनी, रोजवूड, ग्रीनहार्ट हे सारकी खाशेली वनस्पत हांगा आसा. सदांच पाचवीं चार आसपी रानांक 'सेल्व्हा' अशें नांव आसा. पावसाच्या रानांपरस वेगळीं केन्नाय पानां झडपी रुखाची रानां गियाना, उंचेल्या व्हॅनेझुऐलाच्या वाठारांत आनी दक्षिण ब्राझीलांत कांय कडेन सांपडटात. चिखलांत वाडपी रानां ग्वायांकील आखातासावन रिओ दे जानैर मेरेन उदकाच्या वाठारांनी आसात. आरौकारिया ह्या मोव लांकडाच्या अशीर पानांच्या रुखांचे रान ब्राझीलांत आसा. हें झाड कागदाखातीर बरेंच उपेगाचें थारता. इशान्य ब्राझील, चाको, उत्तरेवटेन कोलंबिया आनी व्हॅनेझुएला हांगा कांटयांळीं झोपां आसात. लॅव्हाना तणाचो वाठार सामको नांवाजिल्लो आसा. हालींच्या तेंपार वाडटी लोकसंख्या, शेतवडीखातीर खासा जमीन तयार करपाचे यत्न हांकां लागून हांगाची बरीचशी मूळ वनस्पत ना जायत चल्ल्या.

मोनजातः तापीर, जाग्वार, आर्माडिलो, जायंट अँटईटर, स्लॉथ, कॅपिबारा ह्या जनावरां भायर एग्रेट, फ्लेमिंगो, हमिंगबर्ड, पोपट, बकीं, टुकॉन हीं सुकणीं आनी आनाकोंडा सोरोप, बोआ कॉन्स्ट्रिक्टर (म्हायडोळ), पिरान्हा (जनावरां, मनीस हांकां खावन उडावपी नुस्तें), कॉक ऑफ द रॅक, यापाक, व्हॅंपायर बॅट, ब्लॅक कायमॉन, कुरासांव इग्वाना, चिंचिला (मोव ल्हव आशिल्ले बिळांनी रावपी जनावर), सॅपाजू माकड, लामा आनी अल्पाका, मॅनाटी, बुशडॉग, साळ, कॉआटी, वोक्लां लायिल्लें वास्वेल, काँडॉर, आयबिस, मार्मोसेट, पेक्करी, व्हिकूना, बूश मास्टर (सोरोप), फॉयपू कोळहुंदीर, शिंगाचें हरण, ह्युमुल हरण, ग्वानाको, प्यूमा, कॅव्ही, पेंग्वीन, व्हड कांसव, मानगीं, मानेर केंस आशिल्ली भालू हे सारकी मोनजात हांगा आसा. गाय, बैल, घोडे, मेंढरां, हीं हांगाची मूळची न्हय. तांकां मुद्दाम हाडिल्लीं. तांतली कांय पळून वचून रानवटी जालीं. ह्या खंडांत मेळपी मोनजातीचे कांय प्रकार हेर खंयचेच कडेन मेळनात.

अमेरिका मध्यः उत्तर अमेरिकेंतलें मेक्सिको आनी दक्षिण अमेरिकेंतलें कोलंबिया ह्या राश्ट्रांक जोडपी मदलो अशीर वाठार. अक्षवृत्तीय विस्तार ७°१५' ते १८°३०' उत्तर, रेखा वृत्तीय विस्तार ७७° ते ९२°५५' अस्तंत. क्षेत्रफळ ५,४१,५५९ चौ. किमी. हो वाठार वायव्य आग्नेय दिकानीं वांकडो तिकडो पातळ्ळो आनी पनामांत ताची रुंदाय फकत ४८ किमी. जाल्यार हाँडुरस-निकाराग्वा शीमेचेर ५६० किमी. आसा. दक्षिण-उत्तर विस्तार सुमार १,२५० किमी. आनी उदेंत-अस्तंत विस्तार सुमार १,५९३ किमी. आसा. मेक्सिकोसावन कोलंबियामेरेन ताची लांबाय ३,३५० किमी. आसा. ह्या वाठारांत ग्वाटेमाला, हाँडुरस, एल साल्वादोर, निकाराग्वा, कोस्टारिका, पनामा, ब्रिटीश हाँडुरस हीं राश्ट्रां आसात. पनामा कॅनाल अमेरिकेच्या सत्तेखाला आसा.

भूंयवर्णनः मध्य अमेरिकेचे सादारणपणान तीन सभावीक वांटे जातात. उत्तरेवटेनचो लांबरुंद ऊंच सकयल्लो वाठार-हातूंत ब्रिटीश हाँडुरस, ग्वाटेमाला, हाँडुरस, एल् साल्वादोर आनी निकाराग्वाचो कांळ वाठार येता. दुसरो निकाराग्वा वा आनी कोस्टारिका हांचे शीमेयावन सुरवात जावन आग्नेय-वायव्य दिकेन फॉन्सेकाच्या आखातामेरेन वता. दक्षिणेवटेनचो सकयल्लो वाठार हो तिसरो वांटो.

पयल्या वाठारांत पोरन्या फातरांचो थर आसा. हांगा पर्वत अस्तंतेवटेन चड ऊंच आसात, जाल्यार उदेंतेवटेनच्यान देंवत गेल्यात. ते फुडें कॅरिबियन दर्यापोंदच्यान वेस्ट इंडीज जुंव्यांमेरेन पावल्यात. पॅसिफिकच्या वटेन ज्वालामुखी दोंगराची एक लांब वळ उबी आसा. हातूंत ताहुमुल्को (४,१११ मी.), तकाना (४,०६४ मी.), ह्याभायर ३,५०० ते ३,९०० मी. उंचायेचे बरेच दोंगर आसात. हातूंतल्या चडशा दोंगरा तेंगशेचेर जागृत ज्वालामुखी आसात. पॅसिफिक दर्यादिग मेक्सिकोसावन फोन्सेकाच्या आखातामेरेन अशीर पूण नीट आसा. हांगा ग्वाटेमालाची उदेंत दर्यादिग हे सकयल आनी चिखलाचे वाठार आसात. हाँडुरसची उत्तरेवटेनची दर्यादिग सुमार २५ किमी. रुंद आसा, तिच्या फाटल्यान ४५० ते १,५०० मी. उंचायेचे दोंगर वण्टीभशेन उबे आसात.

निकाराग्वाचो सकयल्लो वाठार पळवंक दोण्याभशेन दिसता. हांगा निकाराग्वा हें सुमार १६० किमी. लांब आनी ७२ किमी. रुंद तळें आसा. हातूंत सुमार १,५०० मी. उंचायेचे तीन ज्वालामुखीचे दोंगर आसात. ह्या तळ्याचे वायव्येवटेन मानाग्वा हें सुमार ६० किमी. लांब आनी २५ किमी रुंदायेचेचे दुसरे तळें आसा. तिपीतापा न्हंयतल्यान तातंले उदक निकाराग्वा तळ्यांत येता आनी थंयचे उदक सॅनवॉन न्हंयतल्यान कॅरिबियन दर्यांत पावता. मानाग्वा तळ्याची उंचाय दर्या थरासावन सुमार ४० मी. आसा. निकाराग्वा तळ्याची सुमार ३२ मी. आसा. मानाग्वासावन फॉन्सेका आखातामेरेन ज्वालामुखीची एक वळ गेल्या. ह्या सकयल्या वाठारांच्या दक्षिण दिकेक वायव्य आग्नेयवटेन दोंगराच्यो वळी गेल्यात. पनामाच्या शीमेमेरेन तांची उंचाय ३,८०० इतली वाडल्या. कोस्टारिकांत ह्या दोंगरांक समांतर अशे चार ज्वालामुखीचे दोंगर आसात.

तिसऱ्या सकयल्ल्या वाठारांत दोनूय वटांनी दर्यादिग आसा. ज्वालामुखींक लागून हांगाच्या लोकांचेर बरीच संकश्टां येतात. डिसेंबर १९७२ म्हयन्यांत जाल्ल्या भूंयकापांक लागून मानाग्वा शार पुराय

मातयेभशाप जाल्ले.

दोंगरी आनी अशीर वाठाराक लागून हांगाच्यो न्हंयो सामक्यो नेटान [illegible] न्हंयांचे प्रवाह लाल आनी अशीर जाल्यात. उदकांतल्यान [illegible] करपाखातीर खयचेच न्हंयचो वापर जायना. कॅरिबियन वटेन वाहपी न्हंयांक वर्सभर उदक आसता. पॅसिफिक वटेनच्या न्हंयांनी पावसाळ्या दिसांनी हुंवार येतात.

हवामान: पॅसिफिक दर्यादिगेवेलें तापमान सादारण १०° ते १५° से. इतलें आसता. तें २६° ते २७ से. च्या वयर केन्नाच वचना. कॅरिबियन दर्यादिगावेल्या सकयल्या वाठारांनी २०° ते २७°से. मेरेन तापमान आसता ह्या वाठारांतले तापमान ३२°से. च्या वयर वचना. वर्सुकी तापमान सरासरी २° ते ३° से. मेरेन आसता. पॅसिफिक दर्यादगेर चडसो मार्च ते सप्टेंबर ह्या तेंपार दक्षिण आनी नैऋत्य वाऱ्यांक लागून सुमार १२५ ते १५० सेंमी. पावस पडटा. तो २०० सेंमी. परस वयर चडसो वचना. कॅरिबियन दर्यादिगेर वाऱ्यांक लागून सुमार २०० सेंमी. परस चड पावस पडटा. निकाराग्वा-कोस्टारिका शीमेचेर तो सगळ्यांत चड म्हळ्यार सुमार ६०० ते ६५० सेंमी. मेरेन पडटा.

दोंगरी वाठारांनी उंचायेप्रमाण तापमान उणें जायत वता. पावस चडसो मार्च ते सप्टेंबर ह्या तेंपार पडटा. कॅरिबियन वटेन आशिल्ल्या वाठारांनी वर्सभर पावस पडत आसता.

वनस्पत: मध्य अमेरिकेच्या कॅरिबियन आनी त्या वटेनच्या दोंगराच्या वेंवत्यांचेर पावसाची रानां आसात. ह्या रानानीं मॉहॉगनी, सीडार, रोजवूड, सिंकोना, बालसा, रबर ह्या सारके रुख वाडटात. पॅसिफिकवटेनच्या उण्या पावसाच्या वाठारांत रानां उणीं आसात, थंय पानझडी रुख आसात. ग्वाटेमालाची पॅसिफिक दर्यादिग आनी एल साल्वादोरचो उदेंतेकडलो सकयलो वाठार हांगा सॅव्हाना प्रकारचें तण आसा. सामक्याच सुक्या वाठारांनी निवलांच्यो तरेकवार जाती सांपडटात. दोंगरी वाठारांनी उंचायेप्रमाण वनस्पत बदलता. ओक सारके थंड वाठारांनी वाडपी रुख उंचायेचेर आसात. सामक्याच चड उंचायेचेर पायन रुखांची रानां दिश्टी पडटात. ३,००० मी. परस उंचेल्या वाठारांनी आल्प्स प्रकारचें तण आनी रंगयाळीं फुलां फुलतात. दिसाचीं कुपां आनी रातचो पावस असल्या प्रकारच्या वाठारांनी (१,३०० मी. ते १,४०० मी. उंच) शेळो, बेनुल्ली आशिल्ले रुंद पानांचे रुख आसात.

मोनजात: हांगाच्या रानांनी जाग्वार, तापीर, प्यूमा सारकीं जनावरां कांय प्रमाणांत सांपडटात. हरण, माकड, वांस्वेल, चित्तो, रॅकून, साळ हेय प्राणी हांगा आसात. न्हंयच्या उदकांत, मानगीं, कासव, मॅनाटी ही मोनजात जाल्यार सुकण्यामदीं रानवट टर्की, हांयसां, पाखे, लटोका, सोबीत पाखांचो केटझल् हीं आसात. तेमायर पाके, कोळी, मुयो, जळारां ह्या सारके किडे आनी उदकांत कालवां आनी सुंगटां बऱ्याच प्रमाणांत मेळटात.

खनीज संपत्ती: मध्य अमेरिकेंत खनीज संपत्ती चडशी ना. ग्वाटेमालांत थोडी चांदी मेळटा. एल् साल्वादोरच्या वायव्य वाठारांत चांदी, भांगर, पारो (Mercury) शिशें, जाल्यार हॉंडुरस आनी निकाराग्वांत थोडी मोव चांदी आनी भांगर आसा. पूण वेपाराचे नदरेंतल्यान खणींतली संपत्ती व्हडल्याशा उपेगाची ना.

- कों. वि. सं. मं.

अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां: अस्तंतेवटेनचो सगळ्यांत चड उदरगत जाल्लो देश. क्षेत्रफळ ९३,६३,१२३ चौ. किमी. आंवाठाचे नदरेन जगांत चवथो व्हडलो देश. लोकसंख्या २८,१०,७७,००० (१९८६) सादारणपणान ह्या देशाचो अमेरिका असोय उल्लेख करतात. डिस्ट्रिक्ट ऑफ कोलंबियासयत एकावन्न घटक राज्यांचो आस्पाव ह्या देशांत जाता. अलास्का आनी हवाई हीं राज्यां मुखेल भूंयेसावन पयस आसात. हीं राज्यां सोडून देशाचो विस्तार २५°७′ ते ४९°२३′ उत्तर आनी ६६°५७′ ते १२४°४४′ अस्तंत असो आसा. अलास्का उत्तर अमेरिकेच्या वायव्य वाठारांत जाल्यार, हवाई जुंवें उत्तर अमेरिकेच्या अस्तंत दर्यादिगेसावन ३,२०० ते ४,८०० किमी. अंतराचेर पॅसिफिक म्हासागरांत आसा. मुखेल भूंयेचे उत्तरेखटेन कॅनडा (शीमेची लांबाय ६,४१६ किमी.), उदेंतेवटेन ॲटलांटिक म्हासागर (दर्यादिगेची लांबाय ८,९५५ किमी.), दक्षिणेवटेन मेक्सिको (शीमेची लांबाय ३,२४० किमी.) आनी अस्तंतेवटेन पॅसिफिक म्हासागर (दर्यादिग ४,३९३ किमी.) आसा. उदेंत अस्तंत अंतर ४,४८० किमी. आनी दक्षिण उत्तर अंतर २,५६० किमी. आसा. राजधानी वॉशिंग्टन.

भूंयवर्णन: मुखेल भूंयेचे भुगोलीक नदरेन स सभावीक वांटे जातात.

१. ईशान्येवटेनचो वाठार: हाचेय फुडें दोन वांटे जातात:

(अ) न्यू इंग्लंड- ह्या वाठारांत ॲपालॅचिअन पर्वताचो उत्तर वाठार आनी ताचे उदेंतेच्या दर्यादिगेवटेनच्या मळांचो आस्पाव जाता. ह्या वाठाराच्या अस्तंत शीमेवयल्यान हडसन न्हंय व्हांवता. ॲपालॅचिअन पर्वत अस्तंतेवटेन आसा आनी ती भूंय फातरांची आसा. दोंगरावळींची उंचाय १,८०० मी. परस मात्शी चड आसा. दर्या वटेनचो वाठार फातरा-खडपांचो आसा, आनी तो सकयल खचला. ताका लागून थंय दर्यादिग तयार जाल्या. हांगाच्यो बऱ्योचशो न्हंयो तांचेर आशिल्ल्या धबधब्यांक लागून येरादारीखातीर उपेगी पडनात. हांगाच्या सगळ्यांत व्हड कनेक्टिकट न्हंयची लांबाय ५६० किमी. आसा.

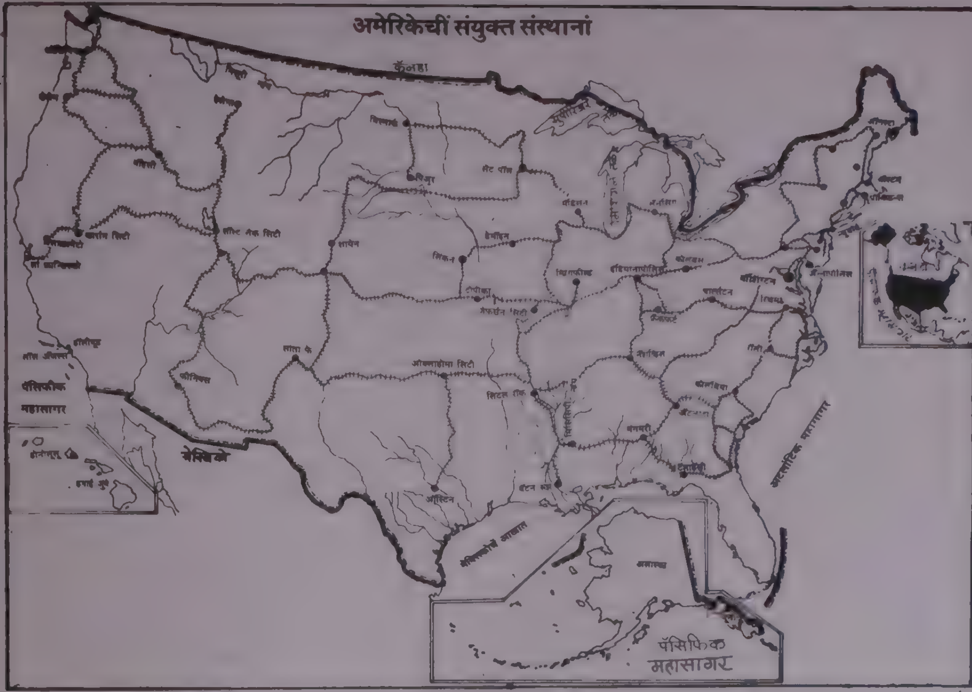
(ब) ॲपालॅचिअन पर्वताचो मदलो आनी ताच्यालागचो वाठार- ह्या वाठारांत अस्तंतेवटेन ॲपालॅचिअन पर्वत आसा आनी उदेंतेवटेन ॲटलांटिक म्हासागराच्या देगेमेरेन मळ पातळ्ळां. दर्यादिग तोंकाळ फातरांची आसा. दर्याचें उदक कांय जाग्यांनी भितर सरिल्ल्यान डेलावेअर आनी चेसापीक सारके उपसागर आनी खाडयो तयार जाल्यात. पर्वतावयल्यान हडसन, डेलावॅअर, सस्क्वेहॅना हे सारक्यो न्हंयो उदेंतेवटेन व्हांवत वचून अटलांटिक म्हासागराक मेळटात. ह्या न्हंयांच्या मार्गांतय बरेच धबधबे आसात.

२. आग्नेयेवटेनचो सकयलो वाठार: ॲपालॅचिअन पर्वत आनी आग्नेयेवटेनचो दर्या हांचे मदीं हो सकयल्लो वाठार आसा. ह्या वाठाराची दर्यादिग बरीच नीट आसा. हाची सरासरी रुंदाय ३२० किमी. आसा जाल्यार उत्तरेखटेन आनी वायव्येवटेन ॲपालॉचिअन पर्वताच्या मुळसाकडेन १८० ते ३६० मी. उंचायेचो पीडमाँट हो पठारी वाठार आसा. हें पठार आनी ॲपालॅचिअन पर्वत पोरन्या घट खडपांचे तयार जाल्ल्यान तांच्या भायल्या शीमांचेर न्हंयांच्या पात्रांत धबधबे आसात. फ्लॉरिडा द्वीपकल्पाचो (Peninsula) ह्या वाठारांत आस्पाव जाता. ह्या द्वीपकल्पाच्या दक्षिण वाठारांत सरोवरां आनी चिखलाचो वाठार आसा.

३. मदलो सकयलो वाठार: ह्या वाठारांत मिसिसिपी न्हंयचें देगण आसा. मिसिसिपी आनी तिची उपन्हंय मिसुरी ही उत्तर अमेरिकेंतली सगळ्यांत चड लांबायेची (सुमार ६,४०० किमी.) न्हंय. हे न्हंयतल्यान बऱ्याच प्रमाणांत चिखोल व्हांवन येता आनी मेक्सिकोच्या आखाताकडेन सांचून उरता.

४. अस्तंतेवटेनचो मळांचो उंचलो वाठार: मिसिसिपी न्हंयच्या देगणाच्या अस्तंतेवटेन सकयल्ल्या वाठाराची उंचाय वाडत वता, आनी रॉकी पर्वतालागीं ती १,५०० ते १,८०० मी. मेरेन वाडटा. रॉकी पर्वतावळींच्या उदेंतेवटेन ८०० किमी. रुंदायेचो उंचलो मळांचो वाठार आसा. रॉकी पर्वतावयल्यान मळांच्या वाठारांनी व्हांवपी न्हंयानी खोल देगणां तयार केल्यांत.

५. रॉकी पर्वतावळ आनी पठारां: ह्या देशाच्या १/३ अस्तंत वाठारांत पर्वतावळी आनी पठारां पातळल्यांत. ह्या वाठाराक जरी सादारणपणान 'रॉकी' पर्वतावळ म्हण्टात तरी तातूंत रॉकी पर्वताभायर सिएर्रा नेवाडा, कॅस्केड आनी कोस्टल ह्योय दोंगरावळी आसात. ह्यो वळी दक्षिण-उत्तर पातळल्यात. तांची सरासरी उंचाय ५०० मी. परस चड आसा. पूण तांची तेमकां ४,००० मी. परस ऊंच आशिल्ल्यान सदांकाळ

हिमान भरिल्लीं आसतात. सामके उदेंतेकडेन आशिल्लो रॉकी पर्वत बरेच रुंद आनी ऊंच आसा. ह्या पर्वतावळींच्या आनी कॅस्केड, सिएर्रा नेव्हाडा ह्या पवर्तावळींच्या मदीं कोलंबिया, ग्रेट बेसिन, कोलोरॅडो ही पर्वतामदीं तयार जाल्लीं पठारां आसात. कोलोरॅडो न्हंयक लागून 'ग्रँड कॅन्यन' नांवाची पायणीभशेन सुमार देड किमी. खोल ७ ते १८ किमी रुंद आनी ३२० किमी. लांब खळी तयार जाल्या. रॉकी पर्वताच्या मदीं उश्ण उदकाचे झरे, सरोवरां आनी खोल खळयो आसात.

६. **अस्तंत दर्यादिगेचो वाठार:** कोस्टल पर्वतावळी पॅसिफिक म्हासागराचे वेगेक समांतर आशिल्ल्यान हो अस्तंतेवटेनचो कॅलिफोर्नियाचो सपाट आनी अशीर वाठार तयार जाला.

ह्या देशांतल्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो म्हळ्यार मिसिसिपी, सेंट लॉरेन्स, कोलंबिया आनी कोलोरॅडो ह्यो जावन आसात. मिसूरी, ओहायओ, आरकॅन्सा, रेड ह्यो मिसिसिपीच्यो उपन्हंयो आसात. धाकली कोलोरॅडो, ब्रॅझस, रीओ ग्रांदि ह्यो न्हंयो मेक्सिकोच्या आखाताक वचून मेळटात.

कॅलिफोर्निया आखाताच्या वाठारांतली कोलंबिया ही म्हत्वाची न्हंय. सॅक्रॅमेंटो, सॅन वाकीन, क्लॅमथ ह्योय न्हंयो म्हत्वाच्यो आसात. सॅक्रॅमेंटो आनी सॅन वाकीन हांकांलागून सिएर्रा नेव्हाडाच्या आग्नेयेवटेन 'डॅथ व्हॅली' हें देगण आसा. हो ह्या देशांतलो सगळ्यांत सकयलो वाठार, हाची खोलाय समुद्रथरापरस ८३ मी. सकयल आसा. हडसन आनी तिची उपन्हंय मोहॉक ॲपालॅचिअन पर्वतचे उदेंतेवटेन आसात. फ्लॉरिडाच्या दक्षिण वाठारांत बरीच तळीं आनी सरोवरां आसात. ओकीचोबी हें तांतलें सगळ्यांत व्हड. उत्तरेवटेन आशिल्लीं साव्या उदकाचीं पांच व्हडलीं सरोवरां, सुपीरिअर, मिशीगन, ह्यूरन, ईअरी आनी ऑँटॅरिओ. ईअरी आनी ऑँटॅरिओ सरोवरामदीं नांवाजिल्ले नायगारा धबधबो आसा.

हवामान: हांगाचे हवामान विंगड विंगड प्रकारचें आसा. हवामानापरस पावसाच्या प्रमाणाचेर आदारून ह्या देशाचे पांच वांटे करूं येतात. दरेक वांट्याच्या हवामानाचें खाशेलेंपण वेगळें आसा.

१. **चड ओलसाणीच्या हवामानाचो वाठार:** अस्तंतेवटेनच्या दर्यादिगेच्या उत्तर वाठाराचो हातूंत आस्पाव जाता. हो वाठार उदेंतेक कॅस्केडमेरेन पातळला आनी थंय ७५ सेंमी. ते ३७५ सेंमी. मेरेन वर्सुकी पावस पडटा. शिंयाळ्यांत थंडी आसता. त्या काळांतले समुद्रथरावयलें सरासरी तापमान ४.४° से. आसता. ह्याच वेळार वादळां आनी पावस येता. पर्वताचेर बर्फ पडटा. गिमांत तापमान चडशें वाडटा. जुलय म्हयन्याचें सरासरी चडांत चड तापमान ३२.२° से. आसता. त्यावेळार कांय प्रमाणांत पावस पडटा. दर्यादिगेलागीं दाट धुकें आसता.

२. **ओलसाणीच्या हवामानाचो वाठार:** सुपीरीअर सरोवरासावन टेक्सास राज्यामेरेनच्या मदल्या वाठाराचे उदेंतेक हो वाठार आसा. हांगाचें वर्सुकी पावसाचें प्रमाण ७५ सेंमी. ते १२५ सेंमी. आसता. पावस चडसो गिमांत पडटा. शियाळ्यांत अक्षवृत्ताप्रमाण विंगड विंगड थळांच्या तापमानान बदल जाल्लो दिसता. जानेवारी म्हयन्याचें सरासरी तापमान दक्षिण फ्लॉरिडांत २१.१°से. गल्फ दर्यादिगेर १३° से. आसता. ह्या काळांत केन्ना केन्नाय उत्तरेवटेनच्यान थंड हवेचें ल्हार आयिल्ल्यान तापमान अचकित देंवता. अशा वेळार उण्यांत उण्या तापमानाची नोंद मिनेसोटा राज्यांत ४५.६° से. टेनेसी राज्यांत २८.९° से. आनी फ्लॉरिडाच्या वायव्य वाठारांत १७.८° से. अशी जाता. ओहायो न्हंयचे उत्तरेवटेन शियाळ्यांत बर्फ पडटा. आनी तें जमनीर १ ते ५ म्हयन्यांखातीर उरता. गिमांत ही परिस्थिती बदलता. तेन्ना तापमानांत जावपी बदल सगळेकडेन जाता. उत्तरेवटेन जुलै म्हयन्याचें तापमान सरासरी १८°से. आसता. दक्षिण वाठारांत ते २६.६°से. आसता. ह्या वेळार दक्षिण फ्लॉरिडा आनी ईशान्येवटेनच्या पेन राज्याचे वाठार सोडीत जाल्यार हेर कडेन आतांमेरेन चडांत चड तापमान ३७.८° से. आशिल्ल्याची नोंद जाल्या. मेक्सिकोच्या आखाता वटेनच्यान हुन वारें उत्तरेवटेन व्हांवक

लागता. आनी ताका लागून हवामानांत उश्णताय येता. शरद ऋतुंत [illegible] आनी गल्फ ह्या दर्यादिगांचेर भरपूर पावस पडटा. दक्षिण वाठारांत बरेच खेप टॉर्नेडो नांवाची वावळां जावन व्हड प्रमाणांत लुकसाण जाता.

३. उणे ओलसाणीच्या हवामानाचो वाठार: ओलसाणीच्या हवामानाच्या वाठाराच्या अस्तंतेवटेन पावसाचे प्रमाण उणें जावन थंय ५०० ते ८०० किमी. रुंदायेचो उण्या ओलसाणीचो वाठार तयार जाला. उदेतेवटेनच्या दर्यादिगेसावन हो वाठार पयस आशिल्ल्यान हांगा वट्ट पावसाचें प्रमाण उणें आसा. कॅनडाच्या शीमेलागीं ह्या वाठाराचे उदेतेवटेन ७५ सेंमी. पावस पडटा, पूण अस्तंतेवटेन फकत ४५ सेंमी. मेरेन पडटा. शिंगाळ्यांत मदींमदीं थंड हवेचीं ल्हारां आनी हिम वादळां येतात. अशा वेळार तापमान सामकेच सकयल देंवता. डाकोटाच्या उत्तर वाठारांत ४५.६°से. आनी टेक्सासच्या मदल्या वाठारांत १७.८°से. मेरेन आसता. गिमांत मात तापमान सादारपणान सगळेवटेन सारकेंच आसता. पावस चडसो वसंत ऋतूंत आनी गिमाच्या पयल्या अर्दांत पडटा.

४. अर्दो उसू पडिल्लो (Partially deserted) वाठार: हो वाठार रॉकी पर्वत आनी उण्या ओलसाणीच्या हवामानचो वाठार हांचे मदीं ५०० ते ८०० किमी. मेरेन रुंदायेचो आसा. समुद्रथरासावन ह्या वाठाराची उंचाय ९०८ मी. आसा. हांगा पावसाचें आनी हिम पडपाचें प्रमाण बरेंच उणें आसा. उत्तर मॉटॅना राज्यांत वर्सुकी पावस ३० सेंमी. जाल्यार दक्षिणेवटेन टेक्सास राज्यांत ६२ सेमी. मेरेन आसता. शिंयाळ्यांत जानेवारी म्हयन्यांतलें सरासरी तापमान येलोस्टोन पार्क हांगा -५४.४°से. जाल्यार टेक्सास हांगा –१२ • से. आसता. ह्या दिसांनी बर्फ पडटा. पर्वतांनी वर्सभर पावस पडत आसता.

५. उसू पडिल्लो (Totally deserted) वाठार: ह्या वाठारांत नेवाडा, उटा, न्यू मेक्सिको, कॅलिफोर्नियाचो आग्नेय वाठार, आनी टेक्सास राज्याचो नैऋत्य वाठार हांचो आस्पाव जाता. वर्सुकी पावस २५ सेंमी. परस उणो आनी चडसोच गिमांत पडट. ह्या काळांत जुलय म्हयन्याचें सरासरी तापमान २६.७° सें सुमार आसता.

वनस्पत: हवामानाप्रमाण वनस्पतीचे चार विंगड विंगड प्रकार मेळटात.

१. रानांचो वाठार: ईशान्येवटेन मेन राज्यांसावन मिनेसोटा राज्यामेरेन रुंदाय आशिल्लो हो वाठार दक्षिणेक ॲपालॅचिअन पर्वताच्या तोंकामेरेन पातळ्ळा. ह्या वाठाराचे उत्तरेवटेन धवे आनी तांबडे पायन, हॅमलॉक, स्प्रूस, जॅक पायन आनी बलसम फर अरुंद पानांचे रुख आसात. हे भायर हॅमरिस्क, पेपरबर्च, विलो, आल्डर, ॲस्पेन आनी पॉप्लर ह्याय बी झाडांची वाड जाता. ह्या वाठाराचे दक्षिणेक सुर्वेक भरसल्ल्या जातीचीं रानां आसात. फुडें घट लाकडाचीं रुंद पानांची, पानझडी रुखांची रानां आसात. हीं रानां न्यू इंग्लंड ते मिसूरी आनी टेक्सासच्या उदेंत वाठारामेरेन पातळ्ल्यांत. तातूंत मॅपल, ओक, लोकस्ट, लिंडन, वॉलनट, हिकरी, बीच असले रुख आसात.

ॲटलांटिक आनी गल्फ दर्यादिगेच्या वाठारांत पायन, हिकरी, ओक, मॅग्नोलिया, व्हायट सेडार, ॲश हे रुख आसात. फ्लॉरिडाच्या चिखलाच्या वाठारांनी सायप्रस, ट्रॅपिलो आनी व्हायट सेडार हीं झाडां आसात.

२. तणाचो वाठार: ह्या वाठाराक 'प्रेअरी' अशें म्हण्टात. तो उत्तर डाकोटा राज्यासावन दक्षिणेक टेक्साससमेरेन उण्या ओलसाणीच्या हवामानाच्या वाठारामेरेन दक्षिण-उत्तर पातळ्ळा. बफेलो, प्रागा, सायड ओक बंच, व्हीट आनी नीडल हे आनी तणाचे हेर बरेच प्रकार हांगा दिश्टी पडटात. पर्वत आनी ऊंच पठारांच्या वाठारांत येलो पायन, डग्लस फर, स्प्रूस हे अशीर पानांचे रुख हांगा आसात.

३. उसू पडिल्ले वाठार: रॉकी पर्वताचे अस्तंतेवटेन सेज ब्रश नांवाचीं झोंपां आसात. मात्शा चड पावसाच्या पर्वतांच्या देंवतेचेर आनी ल्हान दोंगुल्ल्यांचेर ज्यूनिपर, नट पायन हे रुख आसात. आग्नेय कॅलिफोर्नियासावन टेक्साससमेरेन उसू पडिल्लो वाळवंटांचो वाठार आसा. थंय निवला, बाभळ, जोशुआ हे सारकी वनस्पत आसा.

४. पर्वताच्या उंचल्या वाठारांनी तण आनी ल्हानसान रोंपा आसात पूण तीं फकत पावसाळ्यांत जातात.

मोनजात: हांगा तरांतरांच्या प्राण्यांच्यो विंगडविंगड जाती दिसून येतात. व्हडल्या मांस खावपी प्राण्यांमदीं वांस्वेल, भालू, प्यूमा, रानमाजर, कोळसुंदा, (T.Anders) , कोयॉट हांचो आस्पाव जाता. हेर प्राणी म्हळ्यार हरणांच्यो तरेकवार जाती, रेडे, म्हशी, मेंढरां, बीव्हर, हुंदीर, प्रेअरी डॉग आनी तरेकवार जातीच्यो चानयो हांगा आसात.

गरुड, ससाणो, घुघुम ही सुकणीं चडशीं दिश्टी पडटात. पाणकोंबडी, कॅनडा-हंस, हांयसां हीं उदकांतलीं सुकणीं आसात. हेर म्हत्वाचीं सवणीं म्हळ्यार रानवटी टर्की, ग्रावज आनी पारव्यांच्यो तरेकवार जाती. अलास्का हांगा ल्हंव आशिल्ले सील, ऑटर, कोले, मिंक, मस्कॅरॅट आनी स्कंक असली मोनजात आसा.

इतिहास: पूर्विल्लो काळ: ह्या देशांत मनीस केन्ना अस्तित्वांत आयलो हाचेविशीं स्पश्ट म्हायती ना; पूण सुमार १५,००० वर्सांपयलीं हांगा मनशाचो राबितो आशिल्लो अशे अश्मयुगांतल्या अवशेशांवयल्यान दिसता. मनीस घडये हांगा बेरिंग दर्याच्या मार्गांतल्यान आयलो आसूंये अशें कांय जाणांचें मत आसा. कांय जाणकारांच्या मतान उदेंत आशियांतले मंगोलियन वंशाचे लोक अलास्कावरवीं मॅकेंझी न्हंयच्या मार्गांतल्यान अमेरिकेंत आयले. थंयसावन ते मिसूरी न्हंयचे पलतडीं, दक्षिणेंत आयले.

अश्मयुगांत हांगाचो मनीस व्होंवऱ्यांनी रावतालो. न्यू मेक्सिको आनी ऑरिगोन उटा ह्या राज्यांनी ताणी राबितो केल्लो. ताणे ह्या काळांत शिकार केल्ल्या प्राण्यांची बरींच हाडां सांपडल्यांत.

सुमार ७,००० वर्सांपयलीं मनशाचो राबितो पध्दतशीर जाला आसूंये. कॅंटकी आनी टेनेसी राज्यात न्हंयच्या देगांचेर खावन उडयल्ल्या नुस्त्याचें आनी हेर उदकांत रावपी प्राण्यांच्या हाडांचे अवशेश सांपडल्यात. ते कंदमुळां, फळां आनी रानबियो खाताले. रानबियांचें पीठ करचेखातीर फातरी रगडे वापरताले. भालो हें तांचे शिकार करपाचें मुखेल हत्यार आशिल्लें. ह्याच काळांत न्यूयॉर्क आनी न्यू इंग्लंड ह्या वाठारांनी जे पंगड रावताले तांची जीण हेडगी आशिल्ली. फातराच्यो कुराडी आनी भाले ते उपेगांत हाडटाले. नुस्तें धरचेखातीर तांणी हाडांचे गरे तयार केल्ले. कांय काळा उपरांत तांची उदरगत जावन हाडांच्यो सुयो आनी फातराची आयदनां ते वापरूंक लागले. मर्णा उपरांत ते प्रेताचें बरेतरेन दफन करताले. कासवाच्या कट्ट्यांचे खिळखिळे, हाडांच्यो बांसऱ्यो, पिल्लुको हीं तांची वाद्यां आशिल्लीं. घुलांच्यो आनी दातांच्यो माळो करून ते गळयाभोंवतणी घालताले. इ.स. पयलीं २,५०० च्या काळांत तांची उदरगत चड नेटान जावंक लागिल्ल्याचें दिसून येता. ताणी तरांतरांची आयदनां आनी खोटले तयार करूंक सुरवात केल्ली.

वसाहतींपयलींचो काळ: कोलंबसापयलीं कितलींश्याच शतमानांआदीं अमेरिकेभायले लोक त्या खंडांत पाविल्ले अशे पुरावे मेळटात. युरोपीय लोकांनी हांगा पावल दवरल्या उपरांत तांकां मनशाचें मांस खावपी कांय रानवट पंगड मेळ्ळे. कांय लोकांमदीं खाशेले धर्मीक आचार आनी संप्रदाय आशिल्ले. हे लोक चडशे मेक्सिकोचे उत्तरेवटेन रावताले.

युरोपीय वसाहतींचो काळ: १४९२ त कोलंबस स्पेनच्या पालवान बहामा जुंव्याचेर पावलो. त्या उपरांत ताणे अमेरिकेच्यो दोन तीन भोंवड्यो केल्यो. अमेरिकेच्या ॲटलांटिक दर्यादिगेचो ताणे सोद लायलो. कोलंबसाउपरांत स्पेनांतले हेर भोंवडेकार अमेरिकेनवटेन येवंक लागले. अमेरिगो व्हेसपूची, कोलंबसाचो पूत डोगो, तशेच बॅल्बोआ, आल्फान्सो द पीनअॅडो, पिझारो, दे सोटो हे सोळाव्या शतमानाच्या मध्यामेरेन अमेरिकेंत येताले आनी वताले. ह्या लोकांचें वचप उत्तर अमेरिकेपरस मध्य आनी दक्षिण अमेरिकेवटेन चड आशिल्लें. १५५९त कॉर्टेटन हो स्पॅनिश रहिवासी हांगा पावलो. हांगाच्या ॲझटेक ह्या जमातींचेर ताणे

अडेच-तीन वर्सांभितर जैत मेळयलें. स्पॅनिश लोकांचो मुखेल उद्देश म्हळ्यार मॅक्सिकोंतलें भांगर लुटप आनी रानवटी जमातींक किरिस्तांव धर्मांत हाडप हें आशिल्लें. हांगा छापखाने आनी शिक्षणसंस्था निर्माण करून आनी कांय थळाव्या बायलांवांगडा लग्नां करून स्पॅनिश लोकांनी थळाव्या लोकांक सुदारपाचे यत्न केले. मॅक्सिको, कॅलिफोर्निया ह्या सारक्या वाठारांनी स्पेनांतल्या लोकांनी पयलीं रावितो केलो. तांच्या फाटल्यान हॉलंड, स्वीडन, फ्रांस, इंग्लंड ह्या देशांतले कांय लोक हांगा पावले. हॉलंडांतल्या लोकांनी हांगा 'न्यू नेदरलँडस्' आनी स्वीडनांतल्या लोकांनी 'न्यू स्वीडन' अशा वसाहतींची थापणूक केली.

सुमार १६०८ त फ्रेंचानीं क्वेबेक आनी १७व्या शतमानाच्या निमाणेमेरेन मिसिसिपीचें देगण आनी सरोवरा लागच्या वाठारांत रावितो केलो. शारां उबारून ताणी आपल्या वसणुकांची राखण करूंक सुरवात केली. स्पेनांतल्या लोकांचे फ्रेंच आनी ब्रिटीशांवांगडा वसणुकांच्या प्रस्नांतल्यान संबंद इबाडूंक लागले.

पंदराव्या शतमानासावन ब्रिटिशांची ह्या खंडाकडेन बारीकसाणीची नदर आशिल्ली. सोळाव्या शतमानांत जे स्ट्यूअर्ट राजा ब्रिटनांत सत्तेर आयिल्ले, ते कॅथलिक पंथाचे आशिल्ले. ब्रिटिशांमदी प्रॉटेस्टंट लोक बरेच आशिल्ले. राजा आनी प्रजा हांच्यामदीं झूज पेटचें न्हय हाका लागून बरेच प्रॉटेस्टंट अमेरिकेंत वचून रावच्याखातीर मुखार आयले. राज्यसत्तेन तांकां ह्या कामांत पालव दिलो. ब्रिटिशानीं अमेरिकेंत येवन व्हर्जिनिया, मेरिलँड, मॅसॅचुसेट्स, न्यू इंग्लंड ह्यो वसणुको निर्माण केल्यो.

व्हर्जिनिया कंपनीन हांगा आपली वसाहत सुरू करून तंबाखूचें उत्पादन करूंक सुरवात केल्ली. ह्या सगळ्या वसाहतींची पयली लोकसभा १६१९त अस्तित्वांत आयली. प्रॉटेस्टंटां वांगडा कॅथलिक पंथाचेय लोक हांगा रावितो करूंक लागले. १६२४त व्हर्जिनियाची वसाहत ब्रिटीश राज्य सत्तेखाला आयली. सगळ्या वसाहतींची हांगा नेटान उदरगत जावंक लागली. अमेरिकेंत ब्रिटनाच्यो तेरा वसाहती निर्माण जाल्यो. उत्तर आनी वायव्येवटेन फ्रेंचांचो शेक चलतालो, जाल्यार दक्षिणेवटेन स्पेनाचो.

वसाहतींत येवन राविल्ले चडशे लोक मध्यमवर्गीय आनी गरीब आशिल्ले. रानां निवळ करून थंय शेतां रोवप, जमता तसले ल्हान सान उद्येगधंदे करप हातूंतल्यान सुरवात करून ताणी हांगा ल्हव ल्हव कारखाने उगडूंक सुरवात केली. ह्यो तेराय वसाहती स्वतंत्रपणान आपापलो कारभार चलोवपाचो यत्न करताल्यो. सगळ्या वसणुकांनी विंगड विंगड धर्मांचे आनी पंथांचे, कितल्याशाच राश्ट्रांतले आनी वंशाचे लोक लागीं आयले. दरेक वसाहतींतल्या लोकांमदीं जागृताय सुरू जाली आनी कांय काळा उपरांत वसाहतींच्या अभिमानाची सुवात 'अमेरिका' नांवाचें आपलें एक राश्ट्र आसा हे भावनेन घेतली.

स्वतंत्रताय झुजाचो काळः सतराव्या आनी अठराव्या शतमानाच्या काळांत हांगा जरी तरतरांचे लोक आशिल्ले तरी हातूंत ब्रिटिशांचें प्रमाण चड आशिल्ल्यान इंग्लीश भाशेक मान्यताय मेळूंक लागली. युरोपांतल्यान कोणेतरी आपल्याचेर सत्ता चलवची ही गजाल तांकां मान्य जायना जाली. इंग्लंडच्या संसदेंत संमत जाल्ल्या कायद्यांचो शेक आपल्याचेर चलप म्हळ्यार अन्यायाचें आसा असो विचार वसाहतींतल्यान चालू जालो. १७६६ त हाचो परिणाम म्हूण स्टँप ॲक्ट रद्द जालो तरीपूण च्या, कागद हांच्यावयल्या करांक लागून तांचेर बहिश्कार घालपाची चळवळ हांगा सुरू जाली. १७६८ त बॉस्टन शारांतल्यान ती सगळ्याक पातळळी. फुडें हे कर रद्द जाले, पूण चळवळ बंद जालीना. सप्टेंबर १७७४ त बारा वसाहतींतले फुडारी फिलाडेल्फिया ह्या शारांत जमले आनी ताणी हे बसकेक 'कॉंटिनेंटल कॉंग्रेस' अशें नांव दिलें. ब्रिटीश सैन्यान हे गजालीक विरोध केलो. बंकरहिल हांगा ब्रिटीश आनी सुटकेझुजारी हांच्यामदीं झूज जालें आनी बरेच ब्रिटीश सैनिक ह्या झुजांत सोंपले. कॉंटिनेंटल कॉंग्रेस अमेरिकेचें सरकार म्हूण वावरूंक लागली. ४ जुलै १७७६ दिसा स्वतंत्रतायेचो जाहीरनामो उजवाडावन 'अमेरिकेच्यों संयुक्त संस्थानां स्वतंत्र आनी स्वायत्त आसात' अशी घोशणा केली.

हाच्या उपरांत वसाहतवाले आनी ब्रिटीश हांच्यामदीं ल्हान व्हड झुजां जावन १७८३ंत पॅरिस हांगा जाल्ले कबलातींतल्यान अमेरिकेचें स्वतंत्रताय झूज सोंपलें आनी अमेरिका हो स्वतंत्र देश अस्तित्वांत आयलो.

स्वतंत्रताये उपरांतचो काळः झुजाच्या काळांत दरेका राज्यान आपापले विंगड विंगड कायदे केल्ले. ह्या सगळ्या राज्यांमदीं झगडीं जावपाची भिरांत उत्पन्न जाली. डॅनियल शेझ हाच्या फुडारपणाखाल शेतकामत्यानी हांगा बंडां केलीं. लश्करान हीं बंडां मोडलीं, पूण ह्या बंडांउपरांत राज्ययंत्रणेची गरज सगळ्यांक जाणवली. कॉंटिनेंटल कॉंग्रेस राज्यपध्दत जाग्यार घालच्याखातीर पुराय पडचीना हे नदरेंतल्यान मे १७८७ त बारा घटक राज्यांतले ५५ प्रतिनिधी संविधान तयार करच्याखातीर फिलाडेल्फिया हांगा जमले. ११ सप्टेंबर १७८७ दिसा तीन घटकराज्यां सोडून हेर राज्यांनी संविधानाक मान्यताय दिली. पयलो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण जॉर्ज वॉशिंग्टन आनी उपराश्ट्राध्यक्ष म्हूण जॉन ॲडम्स राज्यकारभार चलवंक लागले. वॉशिंग्टन फाटोफाट दोन खेप राश्ट्राध्यक्ष जालो आनी १७९६त निवृत्त जालो.

वॉशिंग्टनाचे कारकिर्दींत अमेरिका एक बळीशट राश्ट्र म्हूण मुखार येवपाची सुलूस लागली. ताच्या उपरांत ॲडम्स, जेफर्सन, मॅडिसन हांच्याय कारकिर्दींत अमेरिकेची बरीच उदरगत जाली. जेफर्सनाच्या काळांत अमेरिकेन नेपोलियनाकडल्यान लुईझिॲना हो वाठार सव्वा लाख डॉलर दिवन विकतो घेतलो.

फुडें १८१७ सावन आठ वर्सां जेम्स मन्रो राश्ट्राध्यक्ष आशिल्लो. ताणे स्पेनाची ताकद काबार करचेखातीर वेगवेगळे उपाय केले. अमेरिकेचें बळगें वाडोवचेखातीर ताणे मुखार दवरिल्लो प्रस्ताव 'मन्रो डॉक्ट्रीन' (१८२३) ह्या नांवान नामनेक पावला. १८२८-३७ ह्या काळांत अँड्र्यू जॅक्सन राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताणे आनी ताच्या उपरांत सत्तेर आयिल्ल्या राश्ट्राध्यक्षांनी अमेरिकेक ऑरेगॉन, टेक्सास, मेक्सिको ह्या सारके वाठार मेळोवन दिले.

पॅसिफिक म्हासागराच्या लागीं १८४८ त भांगराचो सोद लागलो आनी दक्षिणेवटेनच्या राज्यांची हाका लागून बरीच उदरगत जाली. राज्यांच्या प्रस्नांवयल्यान हांगा वाद जावंक लागले आनी यादवी झूज पेटलें. झुजाच्या कारणांविशीं इतिहासकारांमदीं बरेच मतभेद आसात. १८६० त अब्राहम लिंकन राश्ट्राध्यक्ष जाल्याउपरांत दक्षिण कॅरोलायना राज्य संघाभायर सरलें. खंयच्याच राज्याक कायदेशीरपणान संघांतल्यान भायर सरूंक मेळचेंना अशें लिंकन हाणे जाहीर केलें, आनी फुटीर राज्यांआड झूज चालू केलें. ह्या झुजांत दक्षिणेवटेनच्या फुटूंक सोदपी राज्यांचो १९६५ त पराभव जालो आनी झूज सोंपलें. फुटीरतायेच्या विचारांक काबार करपावांगडाच गुलामगिरीच्या प्रस्नाक मिटवच्याखातीर लिंकन बरेच वावुरलो. यादवी झुजाच्या कारणाखातीर गुलामगिरीचो प्रस्न आनी कांय राज्यांमदीं मूळ धरूंक लागिल्ल्यो राश्ट्रवादाच्यो कल्पना मुखेल आशिल्ल्यो. उत्तरेकडेनच्या राज्यांक संघराज्य पध्दत दवरूंक जाय आशिल्ली, जाल्यार दक्षिणेवटेनच्या राज्यांक, जंय निग्रो लोकसंख्या चड आशिल्ली तांकां स्वतंत्रताय जाय आशिल्ली. काळ्या-गोऱ्यांमदलो संघर्श आनी स्वतंत्र राज्यांचो विचार हातूंतल्यान झुजाक सुरवात जाल्ली. फुडें लिंकन पर्थून राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. बंडखोर राज्यांच्या प्रस्नांचेर सासणांखातीर उपाय काडपाच्या यत्नांत आसतनाच १४ एप्रिल १८६५ ताचो खून जालो आनी उपराश्ट्राध्यक्ष आशिल्लो अँड्र्यू जॉन्सन राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताच्या कारकिर्दींत 'कू क्लक्स क्लॅन' हे निग्रोंचो दुस्वास करपी दहशतवादी गुप्त संघटनेची हांगा थापणूक जाली. रशियाकडल्यान अमेरिकेन ह्याच काळांत अलास्का हो वाठार विकतो घेतलो. ताच्या उपरांत वेंचून आयिल्लो युलिसीझ ग्रँट हो १८७६ मेरेन राश्ट्राध्यक्ष उरलो. फुडें तांची लोकप्रियता उणी जाली आनी सॅम्युएल टिल्डन हो राश्ट्राध्यक्ष जावचेखातीर उबो रावलो. पूण ताच्याआड हेज हो

रिपब्लिकन पक्षाचो उमेदवार राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. १८८१ त [illegible] हाचो खून जालो आनी चेस्टर [illegible] उपरांत लव लव [illegible] उणी जावंक लागली आनी १८८४ त क्लीव्हलंड हो डेमोक्रेटिक पक्षाचो उमेदवार राश्ट्राध्यक्ष जालो. पूण १८८८ त रिपब्लिकन पक्षान पर्यून आपलें बळगें वाडयलें आनी तांचो उमेदवार जनरल हॅरिसन राश्ट्राध्यक्ष जालो.

१८९२ त लोकांनी क्लीव्हलंडाक पर्यून वेंचून काडलो. ताच्या काळांत अमेरिकेच्या सगळ्या वाठारांची बरेतरेन पुर्नरचणूक जाली. क्लीव्हलंडाफाटल्यान राश्ट्राध्यक्ष जाल्ल्या मॅकिन्ली हाणें अॅटलांटिका म्हासागरांतल्या क्यूबा, पोर्तोरिको ह्या वाठारांचेर अमेरिकेचो शेक गाजयलो. पॅसिफिक म्हासागरांतल्या फिलीपीन जुंव्यांचो चोमोय अमेरिकेचे सत्तेखाला आयलो. १९०१ त मॅकिन्लीचो खून जालो आनी उपराश्ट्राध्यक्ष आशिल्लो थीओडोर रुझवेल्ट राश्ट्राध्यक्ष जावंक पावलो. १९०४ तल्या वेंचणुकांनी पर्यून तोच वेंचून आयलो. त्याच वर्सासावन सुरू जाल्ल्या रशिया-जपान झुजांत मध्यस्थी करून ताणें झूज थांबयलें आनी ताका लागून ताका १९०६ त शांततायेचें नोबेल इनाम मेळ्ळें.

१९१२ त डेमोक्रेटिक पक्षाचो वुड्रो विल्सन वेचून येवच्यापयलीं हावर्ड टॅफ्ट हो राश्ट्राध्यक्ष आशिल्लो.

म्हाझुजांउपरांतचो काळ: १९१४त सुरू जाल्ल्या पयल्या म्हाझुजांत पयलीं दोन अडेच वर्सां अमेरिका तटस्थ रावलो. म्हाझुजांक लागून अमेरिकेच्या वेपाराची उदरगत जाली, पूण म्हाझुंजातले दोनय पक्ष अमेरिकेच्या तटस्थतेविशीं दुबावीत जाले. १९१५ त जर्मन पाणबुड्यांनी दोन ब्रिटीश बोटी बुडयल्ल्यो तातूंत जे लोक मेले तांतले कांय अमेरिकन आशिल्ले. अमेरिकेंत जर्मनी आड लोकमत तयार जावंक लागलें. १९१७त अमेरिकेच्यो बोटीय जर्मनीच्या पाणबुड्यांकडल्यान बुडूंक लागल्यो. जर्मनी मेक्सिकोक झुजाखातीर फुडें काडटा हाचो पुरावो त्याच वेळार विल्सनाच्या हातांत आयलो. तो उजवाडाक आयल्या उपरांत ६ एप्रिल १९१७ त इश्ट राश्ट्रांवांगडा अमेरिकेन जर्मनीआड झूज चालू केलें. अमेरिकेन आपलें नाविक बळ वाडोवन जर्मनीचेर हार घालूंक सुरवात केली. हें झूज निमणें १९१८ च्या शेवटाक सोंपलें.

अमेरिकेन झुजांत वांटो घेवपाच्या प्रस्तावयल्यान सीनेटांतल्या विरोधकांनी विल्सनाचेर टीका करूंक सुरूवात केल्ली. १९१९त विल्सनाक अर्धांगाचो झटको आयलो. १९१९-२० त अमेरिकेंत एका फाटोफाट एक अशे बरेच संप जाले. ह्या वेळार रिपब्लिकन पक्षाचो वॉरेन हार्डिंग हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९२३ त ताका मर्ण आयलें आनी कॅल्व्हिन कूलीज राश्ट्राध्यक्ष जालो. फुडली वेंचणूक ताणेंच जिखली आनी १९२८ वर्सामेरेन राश्ट्राध्यक्ष पद सांबाळ्ळें.

१९२८त हर्बट हूव्हर राश्ट्राध्यक्ष जालो. इतले मजगतीं अमेरिकेंत शेअर बाजाराक बरेंच म्हत्व आयिल्लें. अर्थीक मळार अमेरिकेची परिस्थिती वायट जावंची न्हय हाका लागून ताणें बरेच उपाय सोदले. १९३२ त डेमोक्रेटिक पक्षाचो फ्रँकलीन रुझवेल्ट राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताच्या तावराक लागून १९३६ त पर्यून ताका लोकांनी वेंचून दिलो. ह्या वेळार जर्मनींत हिटलरची, इटलींत मुसोलिनीची सत्ता आनी स्पेनांत यादवी झूज चलतालें. १९३९ त दुसरें म्हाझूज सुरू जालें. ह्या झुजांतय पयलीं आपल्या तटस्थतेच्या धोरणाक लागून अमेरिकेन वांटो घेतलो ना. १९४०त रुझवेल्ट तिसरे फावट राश्ट्राध्यक्ष जालो. ल्हवल्हव अमेरिकेन झुजाविशींचें आपलें तटस्थतायेचें धोरण बदललें. अमेरिकेवांगडा एक्रेवटेन शांततायेचें धोरण दवरून दुसरेवटेन जपानान पर्लहार्बर ह्या अमेरिकेच्या आरमारी तळाचेर धुरी घाली. १९४१ तल्या ह्या जपानाच्या बॉंब घुरयेउपरांत अमेरिकेन झुजांत वांटो घेतलो. जपानी शारांचेर १९४५त अणुबॉंब उडयल्या उपरांत झूज सोंपलें. १९४४ त रुझवेल्ट चवथे फावट राश्ट्राध्यक्ष जालो; पूण रोखडेंच १९४५ त ताका मरण आयलें. विसाव्या शतमानांत अमेरिकेची उदरगत करपाच्या वावरांत रुझवेल्ट हाचो वांटो बरोच म्हत्वाचो आसा. अणुबॉंब जपानाचेर उडोवपाची घडणूक रुझवेल्टाउपरांत राश्ट्राध्यक्ष जाल्ल्या ट्रूमनाचे कारकिर्दींत घडली. ट्रूमन (१९४५-५२), आयसेन हॉवर (१९५३-६१), केनेडी (१९६१-६३), जॉन्सन (१९६३-६९), निक्सन (१९६९-७४) हांच्या काळांत अमेरिकेक झुजाउपरांतच्या बिकट परिस्थितीक तोंड दिवचें पडलें. अमेरिकेन पयलींचें अलिप्ततावादी धोरण कुशीक दवरलें आनी साम्यवादाच्या संवसारिक प्रसाराचेर आळाबंद हाडच्याखातीर 'मार्शल येवजण', 'नाटो', 'सिटो' ह्या सारक्यो संघटना उबारूंक फुडाकार घेतलो. रशिया आनी अमेरिकेमदीं 'शीतझूज' (Cold War) सुरू जालें. १९६०त अमेरिकेचें यू-२ हें विमान सकयल उडयल्यान रशिया अमेरिका हांच्यामदीं झूज जावपाचो प्रसंग आयलो. चीनी क्रांती, बर्लिनचो प्रस्न, कोरियन झूज, अरब-इस्राएल झगडीं, सुएझ कालव्याचो प्रस्न, कंबोडिया, लाओस, व्हिएतनाम हांचे प्रस्न ह्या सारक्या गजालींचो अमेरिकेच्या परराश्ट्र धोरणाचेर बरोच परिणाम जालो.

झुजाउपरांतच्या काळांत अमेरिकेन अवकाश संशोधनाच्या मळार नेटान उदरगत केली. १९६९त सगळ्यांत पयलीं अमेरिकेन चंद्राचेर पावल दवरलें. समाजीक समतायेच्यो बऱ्योच घोशणा करूनलेगीत ह्या देशांत निग्रोखातीर जाय तशे हक्क हांगा नात. मार्टिन ल्यूथर किंग सारक्या फुडाऱ्यांच्या आंदोलना उपरांतय हांगा काळ्या-गोऱ्यांमदलो संघर्श सोंपिल्लो ना.

लिंडन जॉन्सनाउपरांत राश्ट्राध्यक्ष जाल्ल्या निक्सन हाणें अमेरिकेक आंतरराश्ट्रीय पांवड्याचेर एक आक्रमक प्रकारचें स्वरुप हाडलें, पूण 'वॉटरगेट' प्रकरणांतल्यान ताका राजीनामो दिवचो पडलो आनी ताच्या फाटल्यान जॅराल्ड फोर्ड राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९७६ तल्या वेंचणुकांनी जिमी कार्टर हाका जैत मेळून तो राश्ट्राध्यक्ष जालो. जिमी कार्टरची कारकिर्द १९८१ त सोंपली. रॅनाल्ड रिगन हो १९८१त राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. रिगनाची कारकीर्द बरीच गाजली. तार्चे अर्थीक धोरण, स्टार वॉर्स कार्यावळ, निकारागुआंतल्या बंडखोरांक पालव दिवप हांचेर देशांत आनी देशाभायर बरीच टीका जाली; पूण १९८४ त ताका लोकांनी पर्यून वेंचून काडलो. १९८८तल्या वेंचणुकानी रिगनाचे कारकिर्दींत उपराश्ट्राध्यक्ष आशिल्लो जॉर्ज बुश राश्ट्राध्यक्ष जालो.

राज्यवेवस्था: अमेरिकेची राज्यवेवस्था १७ सप्टेंबर १७८७ तल्या संविधानाचेर आदारित आसा. सरकार विधीमंडळ, कार्यकारी मंडळ आनी न्यायवेवस्था ह्या तीन पांवड्यावयलें काम पळयता.

राश्ट्रीय सरकाराक म्हत्वाचे अधिकार आसात. कर घेवप, आंतरराश्ट्रीय आनी राज्यांमदल्या वेपाराखातीर जाय त्यो येवजणी थारावप, राश्ट्रीय राखण आनी चलन, आंतरराश्ट्रीय संबंद, नव्या वाठारांचो संघराज्यांत आस्पाव असल्या गजालींची जापसालदारकी केंद्र सरकाराची आसा. कार्यकारी मंडळाचो मुखेली राश्ट्राध्यक्ष आसता आनी त्या नात्यान तो देशाचो पयलो नागरिक थारता. शासन विभागाचो आनी राखणेदळाचोय तो मुखेली आसता.

अध्यक्षाच्या वेंचणुकेखातीर घटक राज्यांनी पयलीं अध्यक्षीय मतदाराची वेंचणूक जाता. फुडें हे मतदार अध्यक्षाचे वेंचणुकेंत मतदान करतात. मतदारांची संख्या त्या त्या राज्यांतल्या सिनेटर आनी प्रतिनिधी घराच्या वांगड्यांइतली आसता. अमेरिकेचो अध्यक्ष जल्मान अमेरिकन आसचो पडटा. तो उण्यांत उणो ३५ वर्सां पिरायेचो आनी १४ वर्सांखातीर अमेरिकेंत राविल्लो आसचो पडटा. अध्यक्षपदाखातीर वेंचणूक दर चार वर्सांनी जाता. १९५१ त घटनेंत केल्ल्या २२ व्या दुरुस्तीवरवीं एका मनशाक दोनांपरस चड फावट अध्यक्ष जावंक मेळना. अध्यक्षावांगडा उपाध्यक्षाचीय वेंचणूक जाता. उपाध्यक्ष हो सीनेटचो अध्यक्ष आसता. मंत्रीमंडळ, सगळ्यांत उंचल्या न्यायालयाचे न्यायाधीश, राजदूत ह्या सारक्यो म्हत्वाच्यो नेमणुको करप राश्ट्राध्यक्षाच्या हातांत आसता. परराश्ट्र धोरण तोच थारायता पूण खंयचीय आंतरराश्ट्रीय कबलात करच्याखातीर सीनेटांतल्यो २/३ सभासदांची मान्यताय आसची

पडटा.

अमेरिकेच्या संविधानाप्रमाण कायदे करपाचे अधिकार काँग्रेसीक (विधीमंडळ) आसा, काँग्रेस दोन घरांची आसता आनी 'सीनेट' आनी 'हाउस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज' (प्रतिनिधी घर) अशीं तीं दोन घरां आसात. दरेक राज्याक सीनेटाखातीर दोन प्रतिनिधी धाडचे पडटात. तांची वेंचणूक स वर्सांखातीर आसता. दर सीनेटर उण्यांत उणो ३० वर्सां पिरायेचो आसचो पडटा, आनी अमेरिकेचो उण्यांत उणो णव वर्सांखातीर नागरिक आसचो पडटा. सद्याक अमेरिकेचीं ५० राज्यां आसात आनी डिस्ट्रिक्ट ऑफ कोलंबिया हाका ५१ वें राज्य अशें म्हण्टात.

प्रतिनिधी घराचो सभासद उण्यांत उणो २५ वर्सां पिरायेचो आनी अमेरिकेचो उण्यांत उणो सात वर्सांखातीर नागरिक आसचो पडटा. ज्या राज्यांतल्यान तो वेंचणुकेक उबो रावता थंयचो तो रहिवासी आसचो पडटा. प्रतिनिधी घरांची वेंचणूक दर दोन वर्सांनी जाता.

डेमोक्रॅटिक आनी रिपब्लिकन हे हांगाचे दोन मुखेल पक्ष आसात, पूण तांच्यामदीं खास अशे तत्वीक मतभेद दिसनात.

दर घटक राज्यांत थळावें सरकार, गव्हर्नर, विधीमंडळ आनी न्यायमंडळ घटकराज्याचें प्रशासन सांबाळटात. दर राज्याचें संविधान वेगळें आसलें तरी तांचेर आनी तांच्या कारभाराचे पध्दतीचेर राश्ट्रीय संविधानाचो प्रभाव स्पश्टपणान दिसून येता.

अर्थीक स्थिती: अमेरिका हो आज संवसारांतलो सगळ्यांत गिरेस्त देश अशें म्हण्टात. अमेरिकेंतल्या वसाहतींक जेन्ना स्वतंत्राय मेळ्ळी, तेन्ना हांगाचे सुमार ८०% लोक शेतवडीच्या मळार काम करताले. सद्याक हांगाची ४७% जमीन शेतवडीखाला आसा. शेतांचो आवाठ आनी विस्तार बरोच व्हड आसा. फाटल्या कांय वर्सांसावन पुरायपणांत शेतवडीचेर आदारून रावपी लोकसंख्या उणी जाल्या. पूण हांगा पिकां भरपूर प्रमाणांत येतात. हांगाच्या सगळ्या लोकांची गरज भागोवन उरिल्ल्या पिकांची निर्यात जाता. मको, गंव, कापूस, तंबाखू आनी फळफळावळ ही हांगाची मुखेल पिकावळ. १९८५ वर्सा हांगाची मुखेल पिकावळ अशी आशिल्ली- मको: २,२५,१८,१५,२०,००० मे. ट्रिक टन; गंव: ६६,००,०५,४०,००० मे.टन; सोयाबीन्स ५७,११,२६,५०,००० मे.टन; उस. २,५५,९४,४०० मे.टन; बटाट १,८४,६६,००० मे.टन; कापूस २९,२४,५०० मे.टन; तंबाखू ६,८५,४७० मे.टन.

शेतवडीच्या मळाचेर जाल्ली उदरगत, यंत्रांचो वापर, नव्या बियाणांचो उपेग हाका लागून पिकावळींत बरीच वाड जाल्या. रसायनां आनी सान्याचो वापर ह्या गजालींतल्यानय अमेरिकेन शेतवडीच्या मळार बरोच उंचेलो पांवडो हातासला.

१९८३ त सुमार २,१५,००० वेवसायिक नुस्तेंमारपी लोकांची ह्या देशांत नोंद जाल्या. नुस्त्याचो खावपाखातीर, उद्येगधंद्यांखातीर आनी निर्यातीखातीर उपेग जाता. यांत्रिकीकरणाक लागून नुस्त्याचें प्रमाण बरेंच चड आसा. १९८४त २,८९,७१,००,००० मे. टन नुस्तें ह्या देशांत मेळ्ळें.

अमेरिका चडशा खनिजसंपत्तीच्या मळार गिरेस्त आसा. लोखण हें हांगाचें मुखेल खनीज आसा. ह्या देशांची उद्यगीगक गरज भागवच्याखातीर ताचो पुरायपणान उपेग जाता. कोळशाचें उत्पादनय बऱ्याच प्रमाणांत जाता. हांगाच्या कोळशाची साठवण फुडलीं शंबरांनी वर्सां पावपासारकी आसा.

सैमीक तेलाचें उत्पादन ह्या देशांत म्हत्वाचें थारलां. तेल काडप, ताचें शुध्दीकरण करप आनी उद्येगीक मळार ताचो उपेग करून घेवप हो ह्या देशांतलो मुखेल उद्येग आसा. सैमीक वायू हांगाच्या लोकांची गरज भागवपाइतलो आसा. ह्या उद्येगाचीय उदरगत बरेतेन जाल्या. भरपूर प्रमाणांत मेळपी हेरें खनिजसंपत्ती म्हळ्यार जस्त, तांबें, रूपें आनी फॉस्फेट. बाकीचीं सगळीं खनीजां थोड्याभोव प्रमाणांत ह्या देशांत मेळटात. खनिज संपत्तीचे १९८५ वर्साचे उत्पादन- जस्त: २,१७,५०० मे. टन; तांबें: ११,१०,७०० मे. टन; रुपें: १,२९४ मे. टन; फॉस्फेट: ५,०८,००,००० मे. टन.

हांगाचे वट्ट भूंयेपैकीं १/५ भूंय रानाखाला आसा. रानांतल्या लाकडाचो कागद आनी हेर उद्येगांवांगडा वखदां आनी रसायनां करच्याखातीर उपेग जाता. १९८४ वर्सा ह्या देशाक ७५,३५,००० पर्यटकांनी भेट दिली. हातूंतल्यान सुमार ११,३८,६०,००,००० अमेरिकन डॉलर्सची उलाढाल जाली.

उद्येगधंद्याच्या मळार हो देश संवसारांत सगळ्यां परस फुडें आसा हें समजता. दिसपट्ट्या गरजेच्यो वस्तू ते सामक्याच उदरगतीक पाविल्ले संगणक आनी यंत्रसामुग्री अशे विंगड विंगड प्रकारचे कारखाने हांगा आसात.

म्हाझुजा उपरांत अमेरिकेन अर्थीक मळाचेर जी झेंपय मारल्या ती तोखणाय करपासारकी आसा. आयज संवसारांतल्या कितल्याशाच देशांक अमेरिकेन रीण दिवन तांकां आपल्या अर्थीक शेकातळा दवरल्यात. शस्त्रां आनी झुजांचें सामान तयार करपांत हांगा जी उदरगत जाल्या तिका लागून अमेरिका विंगड विंगड देशांची शस्त्रांची गरज सहज भागोवंक शकता. बरेचकडच्यान ह्या देशांत आयात जाता. हातूंत मशीनां आनी वाहनां, संचारणाचीं साधनां, खनीज पदार्थ आनी रसायनां, पेट्रोलियम हांचो आस्पाव चड आशिल्लो. ह्या देशाचे आयात वेव्हार जपान, कॅनडा, अस्तंत जर्मनी, मेक्सिको आनी हेर बऱ्याच देशांलागीं जातात. निर्यात करपांत अमेरिका बरेच उदरगतीक पावल्या. हांगासावन मशीनां, संगणक, शस्त्रास्त्रां, तरांतरांची यंत्रसामुग्री, रसायनां, विमानां आनी हेर वाहनां आनी तांचे सुटे भाग, कड्डणां आनी हेर पिकावळ हांची निर्यात चडशी जाता. मुखेलकरून ह्या देशाची निर्यात कॅनडा, जपान, मेक्सिको, ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, नेदरलॅंड्स, फ्रांस, चीन आनी कम्युनिस्ट राजवट नाशिल्ल्या संवसारांतल्या चडशा देशांलागीं जाता.

अमेरिकन कारखाने तिसऱ्या जगांतल्या कितल्याशाच देशांनी आसा. ह्या देशांच्या अर्थवेवस्थेची बुन्याद बरीच घट आशिल्ल्यान संवसारांतल्या बऱ्याचशा देशांनी हांगाचे उद्येगधंदे पातळ्ळ्यात. डॉलर हें हांगाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण: १९८५ मेरेन अमेरिकेंत २,७६,००० किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. त्याच वर्सा रस्त्यांची लांबाय ६२,६९,०४३ किमी. आशिल्ली. हातूंतले ८८% पक्के आशिल्ले. देशाभितर एके सुवातेसावन दुसरेकडेन वचच्याखातीर विमान येरादारीची बरी वेवस्था आसा. देशाभितरली विमान येरादारी हांगा आशिल्ल्या १५,८३१ नागरी विमान् तळावरवीं चलता. अमेरिकन एअरलायन्स, पॅन अमेरिकन एअरवेज (पॅन ॲम), ट्रान्सवर्ल्ड एअरवेज (ट्वा), ब्रॅनिफ इंटरनॅशनल, इस्टर्न एअरलायन्स ह्यो अमेरिकेंतल्यो नांवाजिल्ल्यो विमानकंपन्यो आसात.

मिसिसिपी आनी तिच्या उपन्हंयांतल्यान उदकांमार्गावयली येरादारी चलता. हे भायर हांगा आशिल्लीं सरोवरांय येरादारीखातीर बरींच उपेगाचीं आसात. अमेरिकेंत संवसारभर नामना मेळिल्लीं आनी हेर कितल्याशाच देशांकडेन वेपार संबंद दवरपी बंदरां आसात.

येरादारीच्या मळार हो देश सामकोच फुडारला. मोटार गाडयो, विमानां, हांचेविशीं हांगा सगळ्यांत चड सोयी आसात.

१९८४ वर्सामेरेन हांगासावन १,६८८ दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. हांचो वट्ट खप ६,३०,८१,७४० इतलो आशिल्लो. हांगाच्या ९८% लोकांच्या घरांनी दूरचित्रवाणी संच आसात. सुमार सगळे लोक रेडिओचो लाव घेवंक शकतात. ६,६०३ रेडिओ आनी ७२५ दूरचित्रवाणी केंद्रां ह्या देशांत आसात. इंग्लीशीभायर हेर ५४ भाशांतल्यान हांगा प्रसारमाध्यमांवरवीं कार्यावळी जातात.

यंत्रांच्या आनी विज्ञानाच्या उदरगतीक लागून ह्या देशांत येरादारी आनी संचारणाच्या मळार उंचल्या पावंड्याच्यो सोयी आसात.

लोक आनी समाजजीवन: अमेरिकेंतलो आयचो समाज

कितल्योशोच जाती, जमाती आनी वंश (चड करून युरोपीय) हांची [illegible] हांगा आयिल्ले विंगड विंगड वाठारांनी [illegible] न्यूयार्क शार हांगा आज्लय आयरीश, ज्यू, जर्मन, इटालियन ह्या सारके लोक आपापले पंगड करून आसात. [illegible] आनी शिक्षण हातूंतलो एकरूपीपणा ह्या गजालीक लागून जाती वंशाच्यो वण्टी स्पश्टपणान मोडून पडटना दिसतात.

वशीक नदरेन हांगा वर्गीकरण करप शक्य जायना पूण कोरांच्या नदरेन वर्गीकरण शक्य आसा. हांगाचे सुमार ८४.२७% लोक गोरे कातीचे, १२.१% काळे आनी उरिल्ले हेर आसात.

धर्मीक नदरेन १९८० मेरेन हांगा ४०.०% लोक प्रोटेस्टंट, ३०.०% रोमन कॅथलिक, ३.२% ज्यू आनी उरिल्ले मुसलमान, हिंदू, नास्तिक आनी हेर विंगड विंगड धर्मांचे आसात.

सगळ्यांत पयलीं ह्या देशांत युरोपांतल्यान येवन स्पॅनिश लोकांनी राबितो केल्लो. उपरांत फ्रेंच, डच, ब्रिटीश आनी स्विडीश लोक हांगा येवन रावले. हांगाचे मूळचे लोक रेड इंडियन हे आदिवासी. उपरांतच्या काळांत चिनी, जपानी, फिलीपिनो आनी हेर आशियाई, मेक्सिकन आनी आफ्रिकेवटेनच्यान लोक हांगा येवन रावंक लागले. इतल्या विंगड विंगड वाठारांतल्यान येवनलेगीत हांगाचे लोक हें एकवटीत राश्ट्र घडोवपांत यशस्वी जाले. सद्या हांगाचे मूळ रेड इंडियन बरेच उणे जाल्यात आनी ते फकत कांय थारावीक वाठारांनी सांपडटात.

हांगा स्पश्टपणान फरक जाणवता तो म्हळ्यार काळ्या आनी गोऱ्या लोकांचो. हांगा समाज जागृताय आनी सरकारी पांवड्यावयल्या यत्नांक दाद दिनासतना काळ्या-गोऱ्यांमदली दुस्मानकाय आयजमेरेन पळोवंक मेळटा. निग्रो लोकांनी तरांतरांच्या चळवळींतल्यान आनी संघटनांतल्यान आपल्याआड जावपी अन्यायाचेर जाप मागल्या. बरेच निग्रो ताका किरिस्तांव धर्मांत मेळपी वायट वागणुकेक लागून मुसलमान जाल्यात. 'ब्लॅक मुस्लीम', 'क्रूझेडर्स' ह्यो काळ्या लोकांच्या हक्कांखातीर झुजपी संघटना आनी 'कू क्लक्स क्लॅन' सारकी काळ्यांचो द्वेश करपी संघटना ह्या देशांत आसा. हांगाच्या समाजांत गुन्यांव करपाचें प्रमाण आनी विज्ञानयुगांतल्यान आयिल्ले विफलतेचें प्रमाण बरेंच दिसून येता. कितल्याशाच समाजशास्त्रज्ञांनी ह्या विशयाचेर बरीच बरसावळ केल्या. हिप्पी पंथासारके समाजाचीं स्वताचेर बंधनां आपणावंक न्हयकार दिवपी तरांतरांचे पंथ ह्या देशांत उदेल्यात.

सादारणपणान हांगाचें जीवनमान संवसारांतल्या हेर देशांपरस बरें. दिसपट्ट्या गरजेच्या वस्तूंच्यो हांगाच्या लोकांच्यो कल्पना हेर देशांपरस वेगळ्यो आसात. स्वताचें वाहन आसप ही हांगाच्या लोकांची नित्याची गजाल. यांत्रिकीकरणाच्या उदरगतीक लागून लोकांचें जिवीत उण्या कश्टांचे आसा. गिरेस्तकायेक लागून समाजाची विचारसरणी हेर देशांतल्या समाजापरस वेगळी आशिल्ल्याचें स्पश्टपणान जाणवता.

कला, खेळ आनी मनोरंजनाच्या हेर साधनांची हांगा बरीच उदरगत जाल्या. फकत उदरगतच न्हय तर तातूंत विंगड विंगड प्रकारचें खाशेलेपण आसा. चित्रकला, शिल्पकला, वास्तूशिल्प ह्या मळांचेर अमेरिकन लोकांनी संवसारभर नामना मेळयल्या.

चित्रकलेच्या मळार हांगा उदरगत जायत गेल्ली ती कांय मुखेल काळखंडांभितर सदळपणान विवर्सूंक येता.

चित्रकलेची सुरवात हांगा प्रतिमाचित्रणान जाली. सतराव्या शतमानांतलें प्रतिमाचित्रण चडशें मूळ यूरोपीय धर्तेचें अनुकरण आशिल्लें. ह्या काळांतले मुखेल चित्रकार म्हळ्यार इंग्लंडांतल्यान आयिल्ले जॉन स्मायबर्ट (१६८८-१७५१), पीटरपेलम, आनी जॉसेफ ब्लॅकबर्न, स्वीडनांतलो गस्टाव्हस हेसीलियस (१६८२-१७५५), हॉलंडांतलो जॉन व्हँडर्लिन (१७७६-१८५२) हे आसात. युरोपीय शैलींतलें सांकेतिक प्रतिमाचित्रण जॉसेफ बॅजर, रॉबर्ट फीक, राल्फ अर्ल हांच्या चित्रांनी दिसता. चार्ल्स पील आनी जॉन कॉपली हें अठराव्या शतमानांतले म्हत्वाचे चित्रकार. प्रतिमाचित्रणांत एक खाशेलें वेगळेपण गिल्बर्ट स्टयूअर्टच्या चित्रांनी दिसता.

अठराव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत अमेरिकन चित्रकार भूभाग चित्रणाकडेन चड लक्ष दिवंक लागले. हेन्री इनमन, विल्यम मावंट (१८०८-६७), ईस्टमन जॉन्सन (१८२४-१९०६) आनी जॉर्ज बिंगॅम हें सुर्वेचे भूभागचित्रकार. जॉन ऑडुबॉन हो अमेरिकेंतलो सुकण्यांचे चित्रण करपी म्हत्वाचो चित्रकार. एकुणिसाव्या शतमानांत 'हडसन रिव्हर स्कूल' ह्या नांवान वळखतल्या संप्रदायांतल्या चित्रकारांनी स्वच्छंदतावादी भूभागचित्रणाची उदरगत केली. टॉमस डाऊटी (१७९३-१८५६), टॉमस कोल (१८०१-४८) हे चित्रकार ह्या संप्रदायाची बुनयाद घालपी आशिल्ले. हांच्याभायर ॲशर ड्यूरँड (१७९६-१८८६), जॉन केन्सेट (१८१६-७२) आनी फ्रेडरीक चर्च ह्या हेर चित्रकारांनी ही कला नामनेक पावयली.

अमेरिकेंतल्या यादवी झुजाउपरांत ईतिहासीक चित्रण आनी वण्टीचित्रांच्या मळार लॉयत्से (१८१६-६८) ह्या चित्रकारान म्हत्वाचो वावर केलो. ताच्या आनी ॲल्बर्ट बीअरस्टॅट (१८३०-१९०२) हाच्या चित्रांतल्यान लोकांच्या अभिरुचीचें दर्शन घडटा.

एकुणिसाव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांतच जॉर्ज इनिस (१८२५-९४) आनी विल्यम हंट (१८२४-७९) हाणी अमेरिकन स्वच्छंदतावादी संप्रदायांत फ्रान्सातल्या बार्बिझाँ संप्रदायाचो प्रभाव हाडलो. फ्रेंच चित्रकलेचो अमेरिकन चित्रकलेचेर पडिल्लो प्रभाव ह्या काळांत स्पश्टपणान दिसून येता. जॉन ला फार्ज (१८३५-१९१०) ह्या पॅरिसि हांगा चित्रकला शिकून आयिल्ल्या चित्रकारान धर्मीक स्वरूपाच्या वण्टीचित्रांनी आनी कंवचेचित्रणान (स्टेन्ड ग्लास) चित्रकलेंत विंगडपणा हाडलो. मेरी कसॅट (१४५,१९२६), जॉन ट्वाक्टमॅन (१८५३-१९०२) चायल्ड हॅसम (१८५९-१९३५), अर्न्स्ट लॉसन (१८७३-१९३९) हें फ्रेंच दृक्प्रत्ययवादाच्या प्रभावाखाल आशिल्ले. जॉन सार्जेंट (१८५६-१९२५) हांची चित्रकला उच्च वर्गान बरीच तोखेल्ली.

विसाव्या शतमानांत चित्रकलेची उदरगत चड नेटान जांवक लागली. 'द एट' ह्या नव्या पंगडान चित्रकलेच्या मळार वेगळो प्रवाह हाडलो. हातूंतले चित्रकार म्हळ्यार मॉरिस प्रेंडरगास्ट, आर्थर डेव्हिस, रॉबर्ट हेन्री, जॉर्ज लक्स, विल्यम ग्लॅकेन्झ, जॉन स्लोन, अर्न्स्ट लॉसन, आनी एव्हरेस्टशिन हे आशिल्ले. ह्या पंगडांत आनी 'असोसिएशन ऑफ अमेरिकेन पेंटर्स अँड स्कल्प्टर्स' हांणी फुडाकार घेवन थारायिल्ले प्रदर्शन 'आर्मरी शो' (१९१३) हें अमेरिकेच्या चित्रकलेच्या इतिहासांत म्हत्वाचे आनी क्रांतीकारक अशें मानतात. यूरोपांतली नवअभिजाततावादी, स्वच्छंदतावादी, घनवादी, अप्रतिरुपतावादी, आनी अभिव्यक्तिवादी आशिल्लीं तरांतरांची चित्रां ह्या प्रदर्शनांत आशिल्लीं. ह्या प्रदर्शनाच्या प्रभावांतल्यान अमेरिकन चित्रकलेंत अप्रतिरुपतावादी चित्रणाक सुरवात जाली. जॉझेफ स्टेला (१८८०-१९४६), चार्ल्स डेमूथ (१८८३-१९३५) स्टयूअर्ट डेव्हिस (१८९४-१९६४) हांच्या चित्रांमदीं अप्रतिरूप चित्रण दिसता. लोकप्रिय आनी वास्तवचित्रण करप्यांमदीं जॉर्ज बेलोझ आनी रॉकवेल केंट हांची नांवां आसात. एडवर्ड हॉपर, चार्ल्स बर्च फील्ड, जॉन मारिन हेय ह्या काळांतले नामनेचे चित्रकार आसात. चार्ल्स शीलर, जॉर्जिया ओकीफ, पीटर ब्लूम हाणी ह्या प्रवाहांत मात्सो विंगडपणा हाडलो. अमेरिकन चित्रकलेंत समाजीक जाणीवेची अभिव्यक्ती करपी प्रवाह बेन शाहन, फिलीप एव्हरगुड, जेकब लॉरिन्स, मोझेस सॉयर आनी राफाएल सॉयर हाणी हाडलो. ग्रँडमा मोझेसची भुरगेपणांतल्या गांवच्या जीणेचेर आदारिल्लीं प्राकृतिक चित्रां नांवाजिल्लीं आसात.

१९४० उपरांत अप्रतिरुप-अभिव्यक्तिवाद चड प्रभावी आसा. सद्या हांगाचे चित्रकलेंत विंगड विंगड प्रवाहांची भरसण दिसता.

हांगा दरेक शारांत कलासंग्रहालयां आसात. नामनेचें संग्रहालय 'नॅशनल गॅलरी' (वॉशिंग्टन डी.सी.), देशांतलें सगळ्यांत व्हड 'मेट्रोपॉलिटन म्युझियम', 'म्यूझियम ऑफ मॉडर्न आर्ट' आनी गुगेंनहायम

म्युझीयम (न्यूयॉर्क), 'आर्ट इन्स्टिटयूट ऑफ शिकागो', 'म्युझियम ऑफ फायन आर्ट्स' (बॉस्टन) हीं खासा उल्लेख करपासारकीं आसात. 'नॅशनल फाउंडेशन ऑन द आर्ट्स ॲंड द ह्यूमॅनिटीज' (वॉशिंग्टन डी.सी.), 'नॅशनल एन्डॉवमेंट फॉर द आर्टस', 'नॅशनल काउंसिल ऑन द आर्टस्' 'फेडरल काउंसिल आनी द आर्टस् ॲंड द ह्यूमॅनिटीज' ह्यो संस्था नांवाजत्यो आसात. देशांत विंगड विंगड कलांची बरी जतनाय करून दवरल्या.

अमेरिकेंतली मूळची मूर्तिकला फ्रेंच आनी इटालियन परंपरेंतल्यान जल्माक आयली. हो प्रभाव विसाव्या शतमानामेरेन उरलो. होरेशिओ ग्रीनो (१८०५-१८५२), हायरम पॉवर्स (१८०५-७३), टॉमस क्रॉफड (१८१३-५७) आनी विल्यम टोरी (१८१९-९५) हाणी शिल्पकलेच्या मळार नामना मेळयली. वीसाव्या शतमानांत 'आर्मरी शो' चो अमेरिकेंतल्या सगळ्याच कलांचेर परिणाम जाल्लो, आनी इतिहासीक शिल्पांच्या सुवातेर स्वतंत्र अशे नवे प्रवाह येवंक लागिल्ले. ह्या काळांतले म्हत्वाचे शिल्पकार म्हळ्यार जॉन फ्लॅनागन (१८६३-१९५२), जेकब एप्स्टायन (१८८०-१९५९), गास्तॉं लाशेअझ (१८८२-१९३५), ईली नाडलमन (१८८५-१९४६) आनी विल्यम झोरेच (१८८७-१९६६).

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अमेरिकन मूर्तिकलेंत धातुशिल्पाचें ल्हार आयलें. अलेक्झांडर कॉल्डर, नायूम गाब हांचीं धातूशिल्पां बरींच गाजलीं. हे भायर सिमोर लिप्टन, हर्बर्ट फर्बर, डेव्हिड स्मिथ आनी थीओडोर रोझेंक हे धातूशिल्पाच्या मळावयले हेर म्हत्वाचे शिल्पकार जावन आसात. १९५० उपरांत अमेरिकन इंडियनांच्या कलेचो प्रभाव शिल्पकलेंत दिसूंक लागलो. ह्या प्रभावाखाल आशिल्ले नामनेचे शिल्पकार म्हळ्यार हॅरी बेर्टोया, नोगुची, होसे रिवेरा आनी कॉन्स्टंटायन निव्होला हे आसात.

वसाहतकाळाचे सुर्वेक सतराव्या आनी अठराव्या शतमानांत अमेरिकन संगीत व्हडलेशें फुडारलें ना. धर्मीक स्तोत्रां, भक्तिगीतां, प्रार्थना हांच्यापुरतेंत तें मर्यादित आशिल्लें. योहान कोनराट बाइसेल (१६९०-१७६८)हो नांव घेवपासारको तेन्नाचो संगीतकार. अमेरिकेंत जल्म घेवपी पयलो म्हान संगीतकार फ्रांन्सिस हॉपकिन्सन (१७३७-९१) हो आसा. ताचे संगीत रचणुकेचेर इंग्लीश संगीताचो प्रभाव आशिल्लो. एकुणिसाव्या शतमानाच्या आरंभाक लोएल मेसन (१७९२-१८७२) ह्या संगीतकाराच्या यत्नाक लागून संगीताक शाळेंतल्या अभ्यासक्रमांत सुवात मेळ्ळी. ताणे संगीताच्या शिक्षणसंस्थांचीय थापणूक केली. युरोपांतल्या संगीतकारांचो हांगाच्या संगीताचेर प्रभाव आशिल्लो. १८४८ उपरांत राजकी कारणांक लागून बरेच जर्मन अमेरिकेंत येवन रावले, आनी संगीताच्या मळार तांचो प्रभाव पडलो. हो प्रभाव उणो करून अमेरिकन संगीताची उवरगत करपाचो वावर ॲंथनी हेन्रीक (१७८१-१८६१). विल्यम फ्राय (१८१३-६४) आनी जॉर्ज ब्रिस्टो (१८२५-९८) हाणी केलो.

निग्रो लोक संगीताचे धर्तेचेर स्टीव्हेन फॉस्टर (१८२६-६४) हाणे संगीत रचणूक केली. जॉन पेन (१८३९-१९०६) हाची 'सिंफनी' प्रकारांतली संगीतरचणूक लोकांमदीं बरीच तोखणायेची जाली. ताच्या फुडारपणाखाल 'बॉस्टन ग्रूप' वा 'न्यू इंग्लंड ग्रूप' हो संगीताचो पंगड नामनेक पावलो. ह्या पंगडांत जॉर्ज चॅडविक आनी होरेशिओ पार्कर हे म्हत्वाचे संगीतकार आशिल्ले.

फॉन्व्हर्स (१८७१-१९४०), एडवर्ड हिल (१८७२-१९६०) , डी. सी. मेसन (१८७३-१९५३), कारपेंटर (१८७६-१९५१), डेव्हिड स्मिथ (१८७७-१९४९), डग्लस मूर (१८९३-१९६९) आनी रँडल टॉमसन हांच्या संगीतांत पारंपारिक प्रभाव दिसता. नव्या प्रकारची संगीत रचणूक करप्यांमदीं वॉल्टर डॅमरोश (१८६२-१९५०) हॅन्री हॅडली (१८७१-१९३७), रुबिन गोल्डमार्क (१८७२-१९३६), चार्ल्स कॅडमन (१८८१-१९४६) आनी डीम्स टेलर (१८८५-१९६६) हांचो आस्वाद जाता. चार्ल्स लेफ्लर हाणे 'पॅगन पोएम' हो नवो संगीतप्रकार हाडून पारंपारिक संगीताच्या मळार नवो इतिहास घडयलो. नवे पिळगेंतले म्हत्वाचे संगीतकार सॅम्युएल बार्बर, लेनर्ड बर्नश्टायन, पॉल बोल्झ, पॉल क्रिस्टन, डेव्हिड डायमंड, बर्नार्ड हेर्मान, क्यूबिक, मोनॉत्ती, पॉल नार्डोफ, गार्डनर रीड आनी विल्यम शूमन हे आसात.

अमेरिकेंतल्या संगीतांत निग्रो संगीताचो प्रवाह एकुणिसाव्या शतमानासावन उदरगतीक पाविल्लो. चार्ल्स स्किल्टन (१८६८-१९४१), जॉन पॉवेल, आनी लामार स्प्रिंगफिल्ड हाणी निग्रो संगीताच्या मळार वावर केलो. निग्रोच्या 'जाझ' ह्या संगीतप्रकारान हांगाच्या संगीताच्या मळार एक वेगळेंपण हाडलें. सद्या हांगाच्या संगीतांत विंगडपणा बरोच आयला. आनीक कितलेशेच नामनेचे संगीतकार अमेरिकेंत आसात.

नृत्य, नाटक आनी सिनेमा ह्याय मळांचेर कला बरेच उदरगतीक पावल्या. 'न्यूयॉर्क सिटी बॅले', 'सॅन फ्रॉन्सिस्को बॅले', 'नॅशनल बॅले' तशेंच 'अमेरिकन बॅले थिएटर' ह्यो नृत्याच्यो संस्था नामनेच्यो आसात. सगळ्या वाठारांनी नाट्यसंस्था दिसून येतात. तांतल्यो म्हत्वाच्यो म्हळ्यार 'द ॲक्टर्स स्टुडिओ थिएटर' (न्यूयॉर्क), 'द ॲक्टर्स वर्कशॉप' (सॅन फ्रॅन्सिस्को), 'द अमेरिकन शेक्सपिअर फेस्टिव्हल थिएटर' (लॉस ॲंजल्स), 'ॲरेना स्टेज' (वॉशिंग्टन डी. सी.) ह्यो म्हत्वाच्यो आसात. देशांत नाटकाघरांचेंय प्रमाण बरेंच व्हड आसा. 'हॉलिवूड' हें अमेरिकन सिनेमाचे केंद्र जावन आसा. हांगाच्या नाटक आनी सिनेमांतल्या कलाकारांनी संवसारभर नामना मेळयल्या.

बेसबॉल हो अमेरिकेचो राश्ट्रीय खेळ. हो खेळ अमेरिकेंतल्या लोकांमदीं बरोच प्रिय आसा. बास्केटबॉल, अमेरिकन फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, बर्फावयलो हॉकी, टेनिस, बॉक्सिंग, गोल्फ हेय खेळ हांगाचे लोक आवडीन खेळटात. हेर बरेच खेळ हांगा आसात खेळांच्या संघटनांची आनी संस्थांचीय संख्या बरीच व्हड आसा. आंतरराश्ट्रीय खेळां सर्तींनी अमेरिकेक बरेंच म्हत्व आसा. ऑलिंपिक सर्तींनी हांगाच्या खेळगड्यांनी खासा नामना जोडल्या.

शिक्षणः युरोपांतल्यान हांगा आयिल्ल्या लोकांनी खाजगी शिक्षणसंस्थांवरवीं हांगा शिक्षणाची सुरवात केल्ली. ल्हव ल्हव हांगाचे शिक्षणरचणुकेक आनी तत्त्वगिन्यानाक फाव त्या प्रमाण युरोपांतली शिक्षणपध्दत बदलून अमेरिकनांनी हांगा लागू केली. हांगा सगळ्यांक शिक्षणाची एकसारकी संद मेळटा. गरीब आनी गिरेस्त हांकां एकाच प्रकारचें शिक्षण मेळटा. शिक्षण धर्मनिरपेक्ष आसा. साक्षरतेचें प्रमाण ९०% परस चड आसा.

पिरायेच्या तिसऱ्या वा चवथ्या वर्सासावन हांगा भुरग्यांक शिकूंक धाडटात. बालवाडी शिक्षण सोंपतकच मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण स वर्सां पुराय जाल्या उपरांत सुरू जाता. पूण ह्या शिक्षणाचो काळखंड सगळेकेडन एकसारको ना. कांय राज्यांनी तें चड वर्सां जाल्यार काय कडेन उण्या वर्सांचें आसता. पदवी पांवड्याचें शिक्षण दिवपी संस्था कितल्योशोच आसात. केंद्र सरकाराची असल्या संस्थांक मान्यताय आसची पडटा. हांगा खासा चलयांच्यो आनी खासा चल्यांच्यो अश्योय बऱ्योच शिक्षणसंस्था आसात. उंचल्या पांवड्यावेलें शिक्षण दिवपांत अमेरिकन बरीच नामना जोडल्या. हांकां वेवसायीक शिक्षणाची बेस बरी सोय आसा. तंत्रगिन्यान ते कलाकुसर अशा सगळ्या मळांवयले शिक्षण अमेरिकेंत घेवंक मेळटा. संवसारांतल्या हेर देशांतले कितलेशेच विद्यार्थी शिक्षणाखातीर खासा अमेरिकेत येतात. हांगाचें सरकार शिक्षणाच्या मळार बरोच दुडू खर्च करता.

भाशा आनी साहित्यः अमेरिकेंतले चडशे लोक इंग्लीश भाशा उलयतात. तीच भाशा हांगाची अधिकृत भाशा आसा. इंग्लंडांत उलयतल्या इंग्लीशीपरस हांगाची भाशा मात्शी वेगळी आसा. ह्या वेगळेपणाक 'अमेरिकनिझम' अशें म्हण्टात. हे भायर हांगा विंगड विंगड वाठारांनी उलयतल्या इंग्लीशींतय थोडोभोव फरक आसा.

अमेरिकन इंग्लीश भाशेक सुमार साडेतीनशीं वर्सांची साहित्यिक परंपरा आसा. 'अमेरिकन साहित्य' हो प्रकार साहित्याच्या मळार बरोच

महत्वाचो आसा. संवसारीक किर्त मेळयल्ले कितलेशेच साहित्यीक अमेरिकन साहित्याच्या इतिहासांत जावन गेल्यात.

[illegible] पांच काळखंड करूं येतात:

१. वसाहतकाळांतलें साहित्य: (१६०७ ते १७६५) ह्या काळांतलो [illegible] फाव तशी नाशिल्ली. हांगा येवन [illegible] राष्ट्रांतल्याने लोक कारा काळान इंग्लीश [illegible] साहित्य निर्मणी करूंक लागले. सुवेची [illegible] मस बरपावळ वेव्हारिक नदरेंतल्यान आनी नवे वसाहतीचें वर्णन करपी खबरांप्रमाण आशिल्ली. जॉन स्मिथ (१५८०-१६३१), विल्यम ब्रॅडफर्ड (१७२२-१७९१), जॉन विनथ्रॉप (१५८८-१६४९), टॉमस मॉर्टन आनी विल्यम बर्ड हे कांय इतिहासीक वृत्तांत बरोवपी आशिल्ले. अमेरिकन [illegible] सुरवात ॲन ब्रॅडस्ट्रीट, मायकेल विग्‌ल्स्वर्थ आनी एडवर्ड टेलर हाणी केली. अमेरिकेंतली खबरांपत्रांवयली बरपावळ आनी निबंध हांकां प्रेरणा दिवपी बेंजामिन फ्रँकलीन (१७०६-१७९०) हो ह्या काळांतलो सगळ्यांत म्हत्वाचो लेखक आसा. ताची 'पुअर रिचर्ड्‌स ऑल्मनॅक' आनी 'ऑटोबायॉग्राफी' हीं पुस्तकां चड नामनेचीं आसात.

२. **स्वतंत्रताय झुजाच्या काळखंडांतलें साहित्य:** (१७६५ ते १८१०) अमेरिकेचें स्वतंत्रताय झूज आनी उपरांत अमेरिकन संघराज्याचें संविधान हांचो बरोच परिणाम साहित्य निर्मणेचेर जालो. प्रभावी वक्ते आनी विचारवंत हांच्या भाशणांतल्यान आनी बरपावळींतल्यान अमेरिकन बौध्दिक जीणेची आनीं संविधानाची बुन्याद घातिल्ली. पॅट्रिक हेन्री (१७३६-१७९९), टॉमस पेन (१७३७-१८०९), जॉर्ज वॉशिंग्टन (१७३२-१७९९), जॉन ॲडम्स (१७३५-१८३६), थॉमस जेफर्सन (१७४३-१८२६), जेम्स मॅडिसन (१७५१-१८३६) आनी अलेक्झांडर हॅमिल्टन (१७५५-१८०४) हे ह्या काळांतले उल्लेख करपासारके विचारवंत आशिल्ले. नवे भुंयेची तुस्त आनी राजकी स्वतंत्रताय हे काव्याचे मुखेल विशय आशिल्ले. ह्या काळांत 'येल कवी' ह्या नांवान गाजिल्ल्या कवींमदीं जॉन ट्रंबल, टिमथी ड्वायट आनी जोएल बार्लो हांचो आस्पाव जाता. चार्ल्स ब्रॉकडेन ब्रावन हो कादंबरीकार आनी रॉयल टायलर आनी व्हिल्यम डनलॅप हे नामनेचे नाटककार ह्याच काळांत जावन गेले.

३. **राष्ट्रीय प्रबोधनाचो काळखंड (१८१० ते १८६५):** अमेरिकन वसाहतींच्या विस्तारकाळांत उद्देगधंदे, शिक्षण संस्था, खबरांपत्रां हांची नेटान वाड जाली. ह्या काळखंडांतल्या साहित्याची प्रेरणा स्वच्छंदतावादी आशिल्ली. राश्ट्रीयता, प्रादेशिकता, लोकसाहित्याचो मोग, व्यक्तीवाद ह्या सारक्या भावनांतल्यान ह्या काळखंडांतलें साहित्य निर्माण जालें. राल्फ वॉल्डो इमर्सन (१८०३-१८८२), अब्राहम लिंकन (१८०९-१८६५) आनी हेन्री डेव्हिड थोरो हांचे बरपावळींतल्यान आनी भाशणांतल्यान व्यक्तिस्वतंत्रताय, आदर्शवाद, सैम आनी मनीस हांचेमदले संबंद हांचेर विचार मांडल्यात. ताणी आपल्या काळांतल्या लेखकांचेर बरोच परिणाम केलो. वॉशिंग्टन अर्व्हिंग (१७८३-१८५९) हो कथाकार, जेम्स फेनिमोर कूपर (१७८९-१८५१) हो कादंबरीकार आनी विल्यम ब्रायंट हो कवी (१७९४-१८७८) हाणी बरीच नामना मेळयली. हर्मन मेलव्हिल (१८१९-१८९१) हाची 'मॉबी डिक' ही कादंबरी, एडगर ॲलन पो (१८०९-१८४९) हाच्यो भंयकथा आनी साहित्य, हॅरिएट बीचर स्टो (१८११-१८९६) हिची 'अंकल टॉम्स कॅबिन' ही निग्रो जीणेवयली कादंबरी, नथॅन्यल हॉथॉर्न हाची 'द स्कारलेट लेटर' हें साहित्य संवसारभर किर्त मेळोवंक पावलें. वॉल्ट व्हिटमन (१८१९-१८९२) आनी निग्रो गुलामगिरी आड विचार उक्तावपी जॉन व्हिटीअर हे कवी, लाँगफेलो (१८०७-१८८२), ऑलिव्हर वॅंडेल होम्स (१८०९-१८९४) हेय लेखक नांव घेवपासारके आसात.

४. **यादवी झुजाउपरांतचो काळ** (१८६५-१८९०): यादवी झुजांतल्यान (१८६१-१८६५) अमेरिकन जिवीत बरें बदललें, यंत्रयुगांची सुरवात जाली. उद्येगीकरणाचो नेट वाडलो. पैसो आनी सत्ता हीं ध्येयां मुखेल जावन सरंजामशाहीचे आनी स्वच्छंदतावादाचे आदर्श फाटीं पडले. समाजीक आनी अर्थीक परिस्थितीची आनी प्रादेशिकतेची जाणीव वाडून बरपावळींत एक वेगळेपण येवंक लागलें.

मार्क ट्वेन (१८३५-१९१०), हेन्री जेम्स (१८४३-१९१६) हे ह्या काळांतले नामनेचे लेखक. एमिली डिकिन्सन (१८३०-१८८६) ही कवयित्री ह्या काळांत बरीच गाजली.

५. **आर्विल्लो काळखंड (१८९० फुडें):** अमेरिकन साहित्यांत ह्या काळांत नेटान उदरगत जावंक सुरवात जाली. मनीस आनी लोकशाय, मनीस आनी परंपरा, मनीस आनी ताच्या भोंवतणचो समाज हांच्यामदल्या संबंदाविशींचे प्रस्न साहित्यांतल्यान मुखार येवंक लागले. प्रादेशिकतेचे विचार फाटीं पडूंक लागले. कथा, कादंबरी, नाटक ह्या मळांचेर एक नवें वारें येवंक लागलें.

कादंबरी: ओडोर ड्रायझर (१८७१-१९४५), अप्टन सिंक्लेअर (१८७८-१९६८). हांच्यो कादंबऱ्यो अमेरिकन लोकांमदी तोखणायेच्यो थारल्यो. मध्यमवर्गीय समाजाचें चित्रण करपी ल्यूईस सिंक्लेअरच्यो (१८८५-१९५१) 'मेन स्ट्रीट', 'बॅबिट', 'ॲरोस्मिथ' ह्यो कादंबऱ्यो उल्लेख करपासारक्यो आसात. १९५४ त नोबेल इनाम मेळोवपी अर्नेस्ट हेमिंग्वे (१८९८-१९६१) हाणे मनशाचें मानसशास्त्रीय चित्रण आपल्या साहित्यांतल्यान बरेतरेन केलां. दुसरो नोबेल इनाम मेळोवपी लेखक विल्यम फॉकनर (१८९७-१९६२) हांचेंय साहित्य बरेंच गाजलें. पर्ल बक (१८९२-१९७३), जॉन स्टायनबॅक (१९०२-१९६८) आयझेक बाशेविक सिंगर हांकाय नोबेल इनाम फाव जालां. फ्रान्सिस स्कॉट फिट्‌जेरल्ड (१८९६-१९४०), टॉमस वुल्फ (१९००-१९३८) हेय अमेरिकेंतले म्हान कादंबरीकार. लिलियन स्मिथ, रिचर्ड रायट, जेम्स बाल्डविन, राल्फ एलिसन हांच्या साहित्यांतल्यान निग्रो लोकांच्या प्रस्नांचें आनी परिस्थितीचें दर्शन घडटा. सद्याच्या काळांत नॉर्मन मेलर, सॉल बेलो, जे. डी. सॅलिंजर, जेम्स जोन्स, फिलीप रॅथ हे लेखक उल्लेख करपासारके आसात.

कथा: कथेच्या मळार ओ. हेन्री (१८६२- १९१०), जेम्स थर्बर (१८९४-१९६१) हाणी बरीच नामना मेळयल्या. कादंबरी बरोवप्यांनीय बऱ्याच प्रमाणांत कथा बरपावळ केल्या.

काव्य: कार्ल सँडबर्ग (१८७८-१९६७), एझरा पावंड (१८८५-१९७२) हाणी कवितेच्या मळार आर्विल्ल्या काळांत एक नवो प्रवाह हाडलो. सूचक अभिव्यक्तीचें बौध्दिक काव्य टी.एस्. इलियट (१८८८-१९६५) हांणे रचलें. ई. ई. किमिंग्स (१८९४-१९६२), विल्यम कार्लोस विल्यम्स (१८८३-१९६३), वॉलेस स्टीव्हन्स (१८७९-१९५५) हे विसाव्या शतमानांतले म्हत्वाचे अमेरिकन कवी आसात. रॉबर्ट फ्रॉस्ट (१८७४-१९६३) हाच्यो गांवगिऱ्या जीणेचें वास्तव, सादें आनी सोबीत वर्णन आनी खोल तत्वदर्शन सांगपी कविता संवसारभर गाजल्यात. सिल्व्हीया प्लॅथ, ॲलन गिन्सबर्ग, रॉबर्ट लोएल, कार्ल शापीरो, डेल्मॉर श्वार्ट्झ हे आर्विल्ल्या काळांतले हेर अमेरिकन म्हत्वाचे कवी आसात.

नाटक:अमेरिकन नाटक आनी रंगमाची हांची उदरगत विसाव्या शतमानांत जाली. यूजिन ओनील (१८८८-१९५३) हाणे अमेरिकन नाट्य साहित्याची बुन्याद मारपाच्या कामांत म्हत्वाचो वावर केलो. ताका नोबेल इनामय फाव जाल्लें. ॲल्मर रायस (१८९२-१९४९), टेनेसी विल्यम्स आनी आर्थर मिलर हे नाटककार संवसारभर नामनेचे आसात.

म्हत्वाचीं थळां: सैमीक सोबीतकाय, इतिहासीक थळां, आर्विल्ली बांदावळ, संग्रहालयां ह्या गजालींक लागून अमेरिकेंत कितलेशेच पर्यटक येतात.

न्यूयॉर्क बंदरांतलो नामनेचो स्वतंत्रताय देवीचो पुतळो, एम्पायर स्टेट बिल्डींग, संयुक्त राश्ट्रांचें कार्यालय, क्रिस्टलर बिल्डींग ह्यो नामनेच्यो आसात. कॅनडा आनी अमेरिका हांचे शीमेचेर नामनेचो नायगारा धबधबो आसा. येलोस्टोन, योसेमिटी, सीक्वाया, ऑलिंपिक, रॉकी माउंटन हीं

उपवनां, समुद्रथरापरस सकयल आशिल्ली डॅथ व्हॅली, आनी हेरकडेन आशिल्ले मनभुलोवणे सैमीक चमत्कार पळोवपासारके आसात.

राजधानी वॉशिंग्टन हें जगांतलें एक सोबीत शार. उदेंत वाठारांत विंगड विंगड उद्योगधंद्यांक लागून नामनेक पाविल्लीं बॉस्टन, शिकागो, बफालो, डिट्रॉइट, क्लीव्हलंड, पिट्सबर्ग, फिलाडेल्फिया, बॉल्टिमोर, न्यू ऑर्लिअन्स, रिचमंड, मियामी हीं शारां आसात.

अस्तंत वाठारांतय सॅन फ्रांसिस्को, लॉस ॲंजलीस, सीएटल हीं म्हत्वाचीं शारां आसात.

देशांतल्या न्हंयांचेर बांदिल्लीं हूव्हर, शास्ता, ग्रँड कूली ही धरणां टेनेसी वेगण प्रकल्प, ईअरी कालवो, सेंट लॉरेन्स सीवे, अमेरिकेच्या मालकेचो पनामा कालवो हीं संवसारांतलीं म्हत्वाचीं बांदकामां आसात. दक्षिण डाकोटा राज्यांत रश्मोर पर्वताचेर वॉशिंग्टन, जेफरसन, थिओडोर रुझवेल्ट आनी लिंकन हांचे पुतळे कोरांतिल्ले आसात. हीं शिल्पां इजिप्तांतल्या पोरन्या शिल्पांकडने तुळा करपासारकीं आसात.

हे भायर अलास्का हांगाचे 'एस्किमो' आनी टोटेम पोल्स, ॲरिझोना, न्यू मॉक्सिकोंतल्यो पोरने मनीससंस्कृतायेचे अवशेश, नवाजो, प्वेब्लो, होपी हीं आदिवासींची ठिकाणां हांकां बरेच सांस्कृतिक म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद- अमेरिका खंड.

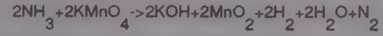
अमोनिया: एक रसायनीक संयुग (compound). सूत्र: NH_3. उग्र वास आशिल्लो रंगहीन वायू. हाच्या संयुगांची माहिती मनशाक पूर्विल्ल्या काळासावन आसा. इ.स. प. चवथ्या शतमानांत ईजिप्तांतले लोक उंटाचें शेण लासतकच जी काजळी तयार जाता तिचेपसून अमोनियम क्लोराइड (नवसागर) तयार करताले. तें तयार करपाची सुवात ज्यूपिटर अमोनच्या देवळाकडेन आशिल्ली. देखून, त्या लवणाक 'साल अमोनियाक' म्हळ्यार 'सॉल्ट ऑफ अमोन' अशेंय म्हण्टाले. त्या काळांत अमोनियम क्लोराइड बाजारांत विकतें मेळटालें. तें उंटाचें शेण वा मूत आनी मीठ एकठांय तापोवन तयार करताले. पूर्विल्ल्या भारतांत लेगीत शेणखत भाजून वा विटांचे भाट्टेंतल्यान तें मेळयताले.

१७७४ वर्सा प्रीस्टली हाणे नवसागर आनी चुनकळी हांचें ऊर्ध्वपातन (distillation) करून वायुरूप अमोनिया तयार केलो. ताचे पयलीं अमोनिया हें स्वतंत्र संयुग आसा म्हूण कोणाक खबर नाशिल्लें. प्रीस्टली हाणे ताका 'alkaline air' अशें नांव दिल्लें. १७८५ त अमोनियाचें विजेचे किटीन अपघटन (decomposition) करुन ताचें रसायनीक संघटन NH_3 आसा अशें बॅर्तेलो हाणे सिध्द केलें. वातावरणांत आनी पावसाच्या उदकांत अमोनियाचें कार्बोनेट आसता. जनावरांचे आनी वनस्पतींचे नायट्रोजनयुक्त घटक कुसतना अमोनिया वायू तयार जाता. शेताचे मातयेंत, दर्याच्या उदकांत, जनावरांच्या मुतांत आनी ज्वालामुखींतल्यान भायर येवपी वायूंत लेगीत अमोनिया आसता.

गुणधर्मः हवेपरस लव, गोठणबिंदू (Freezing Point): -७८° से. उकळ बिंदू (Boiling Point): –३३° से., क्रांतीक तापमान (Critical temperature): १३३° से. सामान्य तापमानांत दाब दिवन ह्या वायूक सहज द्रवरुप करुं येता. अमोनिया उदकांत सामको विद्राव्य (soluble) आसता. सामान्य दाब आनी तापमान २०° से. आसल्यार उदकाच्या भाराच्या ३३.१% इतल्या प्रमाणांत तो विरगळटा. उदकांत अमोनिया विरगळटना बरीच उश्णता तयार जाता. हवेंत तो सहज जळना, पूण ऑक्सिजनांत नेटान जळटा. ताची वात हळडुवी आसता. हवेचीं आनी ताचीं कांय प्रमाणांतलीं मिश्रणां स्फोटक आसतात. सामान्य तापमानांत अमोनिया थीर आसता पूण उच्च तापमानांत ताचें अपघटन (decomposition) जावपाक लागता आनी घटक-मुलद्रव्यां मुक्त जावपाक लागतात. ज्या पृष्ठाकडे वायूचो संपर्क येता त्या पृष्ठाच्या स्वरुपाचेर अपघटनाचो वेग पातयेवन आसता. अमोनियाचेर कंवचेचो कसलोच परिणाम जायना. पूण चिनी माती, तिखें, निकेल, जस्त हांचेकडेन संपर्क आयल्यार मात अपघटनाचो वेग खूब वाडटा.

विक्रियाः (Reactions): १. अमोनिया आनी ऑक्सिजन हांची विक्रिया जावन नायट्रोजन आनी उदक तयार जाता.

२. कॉपर ऑक्साइडसारकीं हेर ऑक्साइडां तापोवन तांच्यावयल्यान वायुरुप अमोनिया सोडल्यार विक्रिया जाता आनी अमोनियापसून नायट्रोजन आनी उदक तयार जाता. ही विक्रिया उच्च तापमानांत घडटा. पूण पोटॅशियम परमॅंगनेटसारकीं बळिश्ट ऑक्सिडीकारक संयुगां आसल्यार हीच विक्रिया सामान्य तापमानांत जाता.

३. अमोनियाची आनी क्लोरिनची विक्रिया दोन तरांनी जाताः

अ) अमोनिया चड प्रमाणांत आसल्यार नायट्रोजन विभक्त (discrete) जाता.

आ) क्लोरिन चड प्रमाणांत आसल्यार नायट्रोजन ट्रायक्लोराइड (NCl_3) हें हळडुव्या रंगाचें स्फोटक तेल तयार जाता.

४. अमोनिया क्षारकीय (basic) आशिल्ल्यान अम्लाकडेन विक्रिया जावन ताचीं लवणां (salts) तयार जातात.

५. तापिल्ल्या धन विद्युत् भारित धातूकडेन (positively charged metal) अमोनियाची विक्रिया जावन सोडामाइड ($NaNH_2$), मॅग्नेशियम नायट्राइड (Mg_3N_2) हीं संयुगां तयार जातात.

६. कांय धातूंचीं लक्षणां अमोनिया शोषून घेतात आनी तांचीं धन (positive) अमाइनां तयार जातात. देखीकः $CaCl_2.8NH_3$. हीं तापयतकच मात तांच्यांतलो अमोनिया वायू वता.

७. अमोनियम हायड्रॉक्साइड (NH_4OH) हो अमोनियाचो उदकांतलो क्षारीय विद्राव. हो दुबळो क्षार (अल्कली) आशिल्ल्यान अम्लांचें उदासिनीकरण (neutralization) करून ताचीं NH_4^+ आयन आशिल्लीं लवणां तयार करपाक वापरतात.

८. हवा आनी अमोनिया (१०%) हें मिश्रण तापयल्ल्या प्लॅटिनमसारक्या उत्प्रेरकावयल्यान (catalyst) धाडल्यार नायट्रीक ऑक्साइड (NO) मेळटा आनी ताच्यापसून नायट्रिक अम्ल तयार करतात.

९. कार्बनी रसायनशास्त्रांतल्या (Organic Chemistry) ॲमोनो-विच्छेदनाखातीर अमोनियाचो खूब उपेग जाता.

कृतीः प्रयोगशाळेंत थोड्या प्रमाणांत अमोनिया असो तयार करतातः-

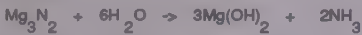
अ) अमोनियाचें कसलेंय लवण वा क्षार एकठांय तापोवन; देखीकः

कॅल्शियम हायड्रॉक्साइड	अमोनियम क्लोराइड	अमोनिया	उदक	कॅल्शियम क्लोराइड

भायर आयिल्लो वायू चुनकळींतल्यान सोडून सुको करतात.

आ) सापेक्षता अदीक धनविद्युत् नायट्राइडांचें उदकान अपघटन करुन. देखीक-

मॅग्नेशियम हायड्रॉक्साइड	उदक	मॅग्नेशियम हायड्रॉक्साइड	अमोनिया

उद्योगिक उत्पादनः फातराच्या कोळशापसून कोक तयार करपाचे पध्दतींत अमोनिया हो उपपदार्थ मेळटा. उद्योगधंद्यांत वापरतात त्या अमोनियापैकी असल्या अमोनिया-उत्पादनाचें प्रमाण साप थोडें आसता. देखून संश्लेषणान (synthesis) अमोनिया तयार करपाच्यो पध्दती वापरतात. अनुकूल तापमान आनी दाब दवरून, उत्प्रेरकाच्या सांगाता, हायड्रोजन आनी नायट्रोजन हांचो संयोग घडून अमोनिया तयार जाता असो सोद हाबर हाणे लायलो. हे पध्दतीक 'हाबर पध्दत' अशें म्हणटात. बॉश हाणे तातूंत सुदारणा केल्यो म्हूण अमोनियाचें फायदेशीर वेपारी उत्पादन शक्य जालें. नायट्रोजन आनी हायड्रोजन ह्या वायूंचें १:३ ह्या प्रमाणांत मिश्रण करप, मिश्रण शुध्द करप आनी योग्य उत्प्रेरकांच्या

[illegible] तापमानांत त्या मिश्रणाचेर दाब दिवप हें संश्लेषणान [illegible] तयार करपाचें [illegible] आसा तिख्याची वा हेर धातूंची ऑक्साइडां उत्प्रेरक (catalyst) म्हूण वापरतात.

संश्लेषणान अमोनिया तयार करपाखातीर लागपी हायड्रोजन आनी नायट्रोजन हे वायू अशे मेळयतात:

१. जळटा आसतनां तापून धवो जाल्ल्या कोकच्या निखाऱ्याच्या [illegible] $C+H_2O \rightarrow CO+H_2$ अशी विक्रिया जाता आनी पाणवायू (Water Gas) तयार जाता.

२. [illegible] कोकच्या थरांतल्यान हवा सोडटकच कोकांतली कार्बनाची आनी हवेची $2C+O_2+4N_2 \rightarrow 2CO+4N_2$ अशी विक्रिया जावन 'प्रोड्यूसर वायू' तयार जाता.

वयर दिल्ल्यो दोनूय विक्रिया एकठांय घडोवन हाडल्यार अर्ध-पाणवायू (Semi Water-Gas) मेळटा. तातूंत सुमार ५०% नायट्रोजन, २०% हायड्रोजन आनी ३०% कार्बन मोनॉक्सायड् आसता.

३. हुनहुनीत उत्प्रेरकावयल्यान वाफ, कार्बन मोनॉक्सायड आनी हायड्रोजन हांचें मिश्रण सोडटकच $CO+H_2+H_2O \rightarrow CO_2+2H_2$ अशी [illegible] जावन कार्बन डाय-ऑक्साइड आनी हायड्रोजन हांचें मिश्रण मेळटा. हाका 'बॉश-विक्रिया' अशें म्हणटात.

अमोनिया सांठोवप आनी हाताळप: व्हडल्या उद्येगधंद्यांत उदका विरयत अमोनिया वापरप सोयीस्कर आनी काटकसरीचें आसता आनी तो खास तयार केल्ल्या तिख्याच्या सिलिंडरांत, टांकयांनी वा 'हॉर्टोनोस्फीयर' नांवाच्या वाटकुळ्या टांक्यांनी सांठोवन दवरतात. अमोनिया वाफेच्या संपर्कान दोळ्यांक बाधा जाता आनी तो स्वासाबरोबर व्हड प्रमाणांत भितर गेल्यार घुस्मटमार जावंक शकता. देखून, अमोनिया वा ताचो विद्राव सांठयल्लीं पात्रां जतनाय घेवन, आंगार ताचो फवारो उसळचोना अशे रितीन भरचीं पडटात. अमोनिया पेट घेना पूण कांय प्रमाणांत हवेंत मिसळटकच ताचें आनी हवेचें मिश्रण स्फोटक जाता. देखून अमोनियाच्यो टांकयो आनी हौद जतनाय घेवन वापरतात.

उपेग: वट्ट उत्पादनाच्या सुमार ६५% अमोनिया सारें तयार करपाखातीर वापरतात आनी सुमार ३०% उद्येगीक उत्पादनाखातीर खास करून स्फोटक पदार्थ तयार करपाखातीर खर्च जाता. तातूंतल्या चडशा संयुगांत नायट्रोजन आसता आनी तो अमोनियापसून तयार करतात. देखीक: नायट्रोसेल्युलोज, डायनामाइट, खणकामांत वापरपाचे सुरुंग, सोडियम कार्बोनेट तयार करपाखातीर, क्युप्रा-अमोनियम, रेशीम, तरांतरांचीं सुतां (धागे) रंगोवपाखातीर वापरपाचीं रंजक द्रव्यां, वखदां, प्लॅस्टिक, नायलॉन, संश्लेषित रेझिनां आदी तयार करपाच्या प्रक्रियांखातीर लुगटाचेर संस्कार करपाखातीर, रबर तयार करपाच्या प्रक्रियांत लागपी द्रव्यां करपाखातीर अमोनिया वापरतात. तो सहज विघटन जाता म्हूण हुनहुनीत उत्प्रेरक वापरुन हायड्रोजन मेळोवपाखातीर ताचो उपेग करतात. हो हायड्रोजन धातूंचें वितळजोडकाम (welding) करपाखातीर वापरतात. वखदां तयार करपाखातीर अमोनिया वापरतात. उदका-पुरवण शुध्द करपाखातीर क्लोरिनावांगडा अमोनिया वापरतात. उजवाडाचो उपेग करून चित्रांच्यो प्रती काडपाखातीर तशेंच छायाचित्रणाच्या प्रक्रियांत अमोनियाचो वापर करतात. प्रयोगशाळांत आनी उद्येगधंद्यांत अमोनिया जलीय विद्रावाच्या स्वरूपांत वापरतात.

अमोनियांचीं लवणां (Ammonium Salts): अम्लांची अमोनियाकडेन वा ताच्या उदकाची विद्रावाकडेन विक्रिया जावन अमोनियाचीं लवणां तयार जातात. ह्या लवणांचे वेगवेगळे उपेग आसात. अमोनियाचीं मुखेल लवणां अशीं: अमोनियम ॲसिटेट, अमोनियम कार्बोनेट, अमोनियम क्लोराइड, अमोनियम नायट्राइड, अमोनियम नायट्रेट, अमोनियम फॉर्मेट, अमोनियम सल्फेट, हायड्रॅझिन.

- कों. वि. सं. मं.

अयोध्या-१ : उत्तर प्रदेशांत फैजाबाद रेल्वे स्थानकासावन ६ किमी. अंतराचेर ईशान्येक शरयू (घाग्रा) न्हंयचे दक्षिण देगेर हें शार भग्नावस्थेंत आसा. अक्षवृत्तीय विस्तार २६° ४८' उत्तर आनी रेखावृत्तीय विस्तार ८२° १२' उदेंत. हिंदू, बौध्द आनी जैन धर्मीयांचें एक नामनेचें तीर्थक्षेत्र आनी पूर्विल्ल्या कोशल देशाची राजधानी. शाकेत, साकेत, कोशल, नंदिनी, अयुधा, अयोज्झा, विनिता, सुकोशल, रामपुरी, रामभूमी, इक्ष्वाकुभूमी, सोगेद, विशाखा अशीं तरेकवार नांवां आशिल्ले अयोध्या नगरीक 'अवध' वा 'औध' अशाय नांवांनी वळखतात.

'मनुना मानवेन्द्रेण सा पुरी निर्मिता स्वयम्' अर्थ- मानवश्रेष्ठ मनून ती नगरी स्वता निर्माण केली अशें वाल्मिकी-रामायणांत म्हळां. मनूचो पूत इक्ष्वाकु अयोध्येच्या सिंहासनाचेर बसलो. फुडें प्रभु रामचंद्राच्या सत्ताकाळांत आयोध्येची बरीच उदरगत जाली. वाल्मीकीन त्या काळांतले अयोध्येचें वर्णन अशें केलां:

'कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम्।
सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः।।
सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम्।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलाम्।।

(वाल्मिकी रामायण १.५,१०-११)

अर्थ- दारां आनी तोरणां आशिल्ली, भितल्ले बाजारपेठेची मांडावळ वेवस्थित आशिल्ली, सगळीं यंत्रां आनी आयुधां आशिल्ली, सगळे तरेचे कारागीर जंय रावतात अशी, सूत आनी मागध हांची वसती आशिल्ली, गिरेस्त, जिचे प्रभेक उपमा ना अशी, जंय ऊंच इमारती आनी तांचेर बावटे धोलतात आनी जंय शेंकड्यांनी नाळी आसात, अशी ती अयोध्या नगरी आशिल्ली.

अयोध्येची व्हडविकाय संत तुलसीदासान अशी सांगल्या:-

जद्यपि सब बैकुंठ बखाना
वेदपुराणविदीत जगु जाना।
अवध सरिस प्रिय मोहि न सोऊं
यह प्रसंग जानै कोऊ कोऊ।।

अर्थ- वेद-पुराणांनी जरी वैकुंठाचें कितलेंय वर्णन केलें तरीकूय अयोध्येसारकें दुसरें खंयचेंच क्षेत्र म्हाका प्रिय ना, ही गजाल सगळ्यांक खबर आसा.

अयोध्या नगरी कोसल देशांत आसून हिची लांबाय बारा योजनां आनी रुंदाय तीन योजनां (१ योजन= ४ कोस) इतली आसा अशें वाल्मिकी रामायणांत सांगलां. ती सुदर्शन चक्राचेर वसल्या अशें स्कंदपुराणांत आसा. भूतशुध्दितत्व ह्या ग्रंथाच्या मताप्रमाण ती रामाच्या धनुश्याच्या तोंकार थीर आसा. कथासरित्सागरांत अयोध्येचे खूब उल्लेख आयल्यात.

इक्ष्वाकु वंशाचे राजा माधातृ, हरिश्चंद्र, सगर, भगीरथ, दिलीप, खट्वांग, रघु, दशरथ आनी राम हे पराक्रमी सम्राट अयोध्येंत जावन गेले. प्रभू रामाचे पूत लव आनी कुश हाणी आपापलीं राजपाटणां अनुक्रमान श्रीवस्ती आनी कुशावती हांगा हालयिल्ल्यान अयोध्येक वायट अवस्था प्राप्त जाली. सूर्यवंशाच्या ऋषभ राजान अयोध्येचें पुनर्वसन केलें.

आयची अयोध्या विक्रमादित्यान वसयल्या. एकदां ताच्या सैन्याचो तळ शरयूच्या कांठार आशिल्लो. थंय तपाक बशिल्ल्या योगी संन्याशाकडल्यान ताका हांगाच पयलीं प्रभू रामाची अयोध्या आशिल्ली अशें समजलें. हें कळटकच ताणे त्या प्रांताचें पुनरुज्जीवन करपाचें थारायलें आनी थंय देवळां, सरोवरां, बांयो हे सारकी बांदावळ केली. गुप्तकाळांत अयोध्येक राजधानीचो पांवडो मेळिल्लो. अयोध्येचेर मुसलमान सम्राटांनी खूब घुरयो घाल्यो. सन ११९३ वर्सा शहाबुद्दीन घोरी हाणे हो प्रांत जिखलो. तेन्नासावन १८५६ वर्सामेरेन ब्रिटिशांचे सत्तेखाला पाव म्हणसर हो प्रांत मुसलमानांकडेन आशिल्लो.

महाभारतांत 'पुण्यलक्षणा' असो अयोध्येचो उल्लेख आसा. अयोध्येंत महादेवाचीं आनी विष्णूचीं मंदिरां आसात. सीतारसोई आनी हनुमानगढी हीं पूर्विल्लीं देवळां आसात. अठराव्या आनी एकुणिसाव्या शेंकड्यांत

बांदिल्लीं नागेश्वरनाथ आनी दर्शनसिंहमंदीर पळोवपासारकीं आसात. तशेंच कनकभवन, रामजन्मस्थान, रत्नमंडप, स्वर्गद्वार, गुप्तार घाट, रामघाट, लक्ष्मणघाट, जनौरा, गोप्रतारतीर्थ हीं हिंदु धर्मीयांची थळां आनी मणिपर्वत, सुग्रीवपर्वत, कुबेरपर्वत, दत्तूनकुंड हीं बौध्द धर्मीयांची थळां आनी तीर्थंकरांची मंदिरां (जैन धर्मीयांची तीर्थस्थानां) हीं ओडलायणी थळां खूब सोबीत आसात.

अयोध्येची सासाय खूब व्हड. गोस्वामी तुलसीदासान आपलो 'रामचरितमानस' ग्रंथ अयोध्येंत उजवाडाक हाडलो.

'अयोज्झा' गांवांत गौतम बुध्द दोन खेपो येवन गेल्लो अशें बौध्दवाङमयांत म्हळां. बुध्दाच्या काळांत अयोध्येचें उपनगर साकेत समृध्दावस्थेंत आशिल्लें. ह्यूएनत्सांगाच्या भोंवडे वर्णनांत हांगा अशोकस्तूप, मठ आनी मंदिरां आशिल्लीं आनी २० बौध्द मंदिरां ३००० बौध्द भिक्षु रावताले असो उल्लेख आसा. जैनाच्या ऋषभदेव, अजितनाथ, अभिनंदन, सुमतिनाथ आनी अनंतनाथ ह्या तीर्थंकरांचो जल्म अयोध्येंत जाल्लो. नामनेचो जैन सम्राट भरत, सगर, मघवा, सनत्कुमार आनी सुभौम हांची राजधानी हांगाच आशिल्ली. दादल्यांक ७२ आनी बायलांक ६४ विद्या शिकोवपाची वेवस्था आशिल्लें जैन विद्यापीठ हांगा इ.स. पयलीं ६०० वर्सां आशिल्ल्याचो हेमचंद्रसूरी हाणे उल्लेख केला. बाबरान अवधच्या मंदिराची मशीद केली.

हांगा वर्साक तीन जात्रा भरतातः- मार्च/ एप्रिल (चैत्र) म्हयन्यांत, जुलय/आगस्ट (आशाढ) म्हयन्यांत आनी ऑक्टोबर/नोव्हेंबर (आश्विन) म्हयन्यांत. जात्रेक लाखांनी भक्त लोक जमतात आनी अयोध्या नगराक एका व्हड तीर्थस्थानाचे स्वरुप प्राप्त जाता.

- कों. वि. सं. मं.

अयोध्या-२ : थायलंडांत १३५० ते १६५० मेरेन राजधानी आनी सांस्कृतिक केंद्र म्हूण नामना आशिल्लें शार. सयामी नांव 'अयुधिया' आनी पूर्विल्ले नांव 'द्वारवती'. आग्नेय आशियांतल्या वेगवेगळ्या प्रदेशांकडेन भारताचो सांस्कृतिक संपर्क इसवी सनाच्या सुर्वेक सुरू जालो. इ.स. चवथ्या शेंकड्यांत पूर्विल्ल्या इंडोचायनांत हिंदू राज्यां स्थापन जावन ताणी संस्कृत ही अधिकृत भाशा म्हूण आपणायली. द्वारवती ह्या नांवान पूर्विल्ल्या काळांत नामना आशिल्लो सध्याचो सयामचो (थायलंड) प्रदेश पूर्विल्ल्या कम्भुज (ख्मेर) साम्राज्याचो एक भाग आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

अय्यनार: दक्षिण भारतांतलो, खास करुन तमिळनाडू राज्यांतलो एक थळावो देव. त्या देवाक अय्यप्प अशेंय म्हूण पाचारतात. केरळांत ताका शास्ता म्हणटात. द्रविड आदिवासी ताका आपलो नियामक वा नेम थारावपी मानतात. तमिळनाडूंतल्या दरेका गांवांत ह्या देवाक खाशेलो जागो आसता. पाण्टयांचेर वा ऊंच रूखाचे सांवळेंत ताच्या नांवान फातर बसयिल्लो आसता. कांय गांवानी चावडेर ताच्यो मूर्ती बसयिल्ल्यो आसतात. ह्या देवाक भुताखेतांचो मूखेली समजतात. तो मध्यानरातीक घोड्याचेर बसून आपल्या भूतगणांबराबर भोंवपाक भायर सरता. ताच्या हातांत तरसाद आसता. ताची वाट जो आडायता, ताका तो जिवो मारता. दुयेंसांतल्यान बरे जावपाखातीर लोक ताका आंगवण करतात आनी चिकणमातयेचे हत्ती, घोडे, रेडे, सुणीं तयार करून देवाक ओंपतात वयल्याप्रमाण आंगवण पावयतात. दुकळ पडटा तेन्ना ताची घोड्याचेर बसयिल्ली मूर्त तयार करतात आनी मिरवणूक काडटात. घरांघरांतल्यान शीत जमोवन देवाक निवेद्य करतात रातीच्या वेळार लोक ताच्या जाग्याम्हयन्यांत वचनात. हाचें स्वरूप, अधिकार आनी कार्य पळेल्यार महाराष्ट्रांतल्या खंडोबा आनी ब्रह्मभूत ह्या दैवतांलागीं ताचें लागींचें नातें दिसता. केरळांत ताका वनदेव म्हणटात. ह्या वनदेवाची वा रानाच्या राजाची मुखेल सुवात साबरीमलै (शबरीमलै) जावन आसा.

गोंयच्या सिध्द, पायक, बेताळ, वेंवचार ह्या देवांच्या वर्णनाकडेन आनी तांच्या पूजाविधीचे चालीरितीकडेन अय्यनाराचें खूब सारकेंपण दिसता. चड करून पायक देवाकडे ताचो लागींचो संबंद आसुंये.

पायकदेव रातचो घोड्यार बसून गांव राखता. ताच्या वांगडा रातचो भुतां-खेतांचो मेळ आसता. जर कोणूय ह्या मेळाच्या आड येत, ताका तो श्राप दिता अशी आख्यायिका चलता. जेन्ना गोरवांक कसल्याय वायट रोगाची लागण बादता वा गांवांत दुकळ पडटा, तेन्ना गांवचो लोक संकश्टांतल्यान सोडयल्यार मातयेचे घोडे करून देवाक घालता अशी आंगवण करतात. गूण पडटकच ही आंगवण पावयतात. वर्सांतल्यान एक फावट घरांघरांतल्यान भात जमोवन पुजारी गांवाक जेवण घालता. एक खासा उल्लेख करपासारकी गजाल म्हळ्यार सिध्दापायकाच्यो देवळ्यो अय्यनाराभशेन उदकाच्या पाण्ट्यालागीं, वडाच्या रुखापोंदा वा व्हड झाडाच्या मुळांत, दोंगुल्ल्यांच्या माथ्यार दिश्टी पडटात. गोंयच्या गांवगिऱ्या वाठारांनी सिध्द-पायकाच्यो बऱ्योच देवळ्यो दिश्टी पडटात.

- कों. वि. सं. मं.

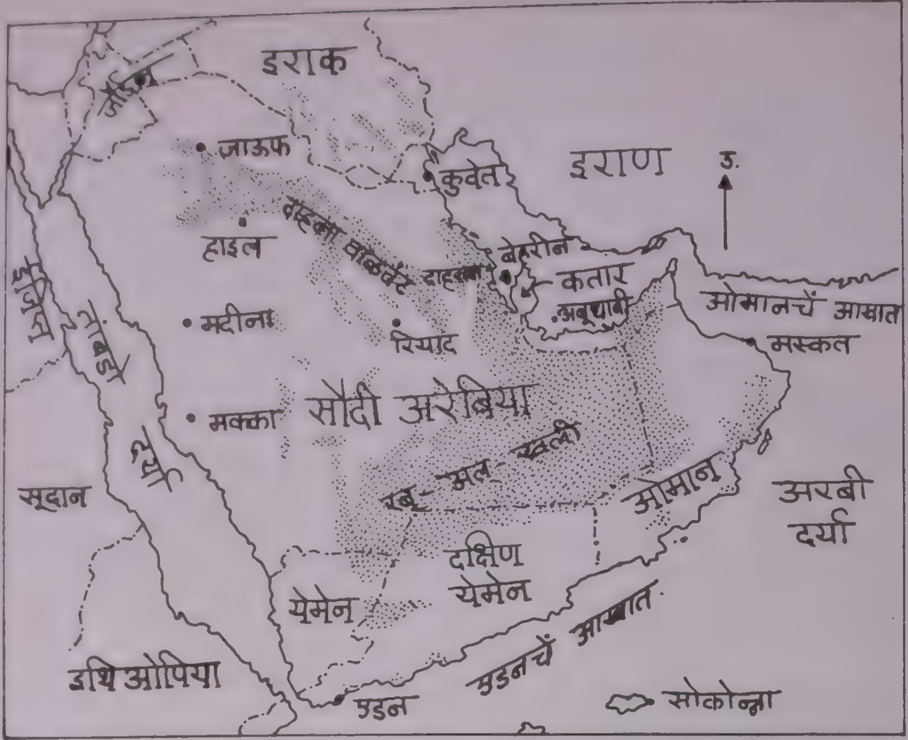
अय्या, त्रिविक्रम दत्ताराम: (जल्मः २३ मार्च १९३७, बेलवाडो- पैंगीण- काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मराठींतल्यान माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलां. नॅशनल कॉंग्रेस गोंय हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. २६ जानेवारी १९५५ ह्या दिसा गोविंद नारायण प्रभुदेसाय हाच्या फुडारपणाखाल ताणे सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो. उपरांत प्रादेशीक लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार ताची चवकशी जावन ताका चार वर्सां बंदखणीची खर ख्यास्त फर्मायली. तशेंच दर दिसा ३० इस्कूद ह्या प्रमाण दोन वर्सां दंड भरूंक लायलो वा दंडभरपायेबदला दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. ३१ डिसेंबर १९५७ ह्या दिसा ताची बंदखणीतल्यान सुटका जाली. १९७२ भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

अरबस्तान: आशिया खंडाच्या नैऋत्य तोंकावेलो व्हड द्वीपकल्प. हाचे दक्षिणेक अरबी दर्या आनी एडनचें आखात (Gulf). अस्तंतेक तांबडो दर्या आनी सिनाय द्वीपकल्प, उदेंतेक इराणचें आखात, आग्नेयेक ओमानचें आखात आनी उत्तरेक जॉर्डन आनी इराक हे देश आसात. उत्तरेवटेन अरबस्तानचें वाळवंट खंय सोंपता आनी सिरिया-इराकचें वाळवंट खंय सुरू जाता हें सांगप कठीण आसलें तरी कुवेत आनी सौदी अरेबियाच्या उत्तर शीमेमेरेन अरबस्तानाचो द्वीपकल्प पातळला अशें मानतात. अरबस्तानाची चडांत चड लांबाय १,९३० किमी., रुंदाय २,०९० किमी. क्षेत्रफळ २५,९०,००० चौ. किमी. अरबस्तान आनी आफ्रिका खंड सिनाय द्वीपकल्पाक लागून एकामेकांक जोडल्यात. दक्षिणेवटेनचो सोकोत्रा जुंवो राजकी नदरेंतल्यानच न्हय तर मनीसशास्त्राचे नदरेंतल्यानय अरबस्तानाचोच एक वांटो जावन आसा. राजकी नदरेंतल्यान सौदी अरेबिया, येमेन, मस्कत आनी ओमन, दक्षिण येमेन, ओमानच्या वाठारांतलीं अमीर राज्यां जांकां म्हणटात अशीं सात ट्रुशियल राज्यां, कुवेत, बाहरीन आनी कतार हांचो अरबस्तानांत आस्पाव जाता

अरबस्तान हो एक व्हडलो पठार वाठारी आसा. हाच्या अस्तंत, दक्षिण आनी आग्नेय शीमेलागीं ऊंच पर्वताच्यो वळी आसात. हें पठार सामक्या पोरन्या फातरांचे आसा. जमनीपोंदच्या घडणुकांक लागून ह्या पठाराच्या अस्तंतेक दोंगर तयार जाले आनी तो वाठार वयर सरिल्ल्यान उदेंतेवटेन देंवती तयार जाली. तेभायर बऱ्याच जाग्यांचेर दोण्याभशेन (basin) जमीन तयार जाली. उत्तरेवटेनचो सिरहान वाठार हो सुमार ३०० मी. खोल, ३२० किमी. लांब आनी ३२ ते ४८ किमी. रुंद आसा. हनिफा, रीमा, दवासिर हेय वाठार अशेच तयार जाले अशें मानतात. तांबड्या दर्या देगेक तिमाहा म्हणटात. हे दर्यादेगेची चडांतचड रुंदाय मदल्या वाठारांत ८० किमी. आसा. तिका तेंकून आशिल्ले दोंगरावळीचे तीन

वांटे जातात. उत्तरेवटेनचो हेजॅझ (चडांतचड उंचाय सुमार २,८९० मी.); ताचे दक्षिणेवटेनचो असीर (२,७५० मी.) आनी दक्षिणेवटेन सामके कुशीक येमेन (३,६५० मी.). ह्या दोंगरानी मक्का आनी मदीनाच्या लागीं पाजो आसात आनी त्या मार्गांतल्यान तांबड्या समुद्रावरवीं येरादारी चलता. अरबस्तानाचे दक्षिणेवटेनच्या दोंगरांक कौर ह्या नांवान वळखतात. आग्नेय वाठारांतलो जबल अल् अख्दर (सुमार २,९८६मी.) हो इराणांतल्या झॉग्रोस पर्वताचोच एक फांटो जावन आसा.

पठाराचो भितरलो वाठार सुमार ६००-९०० मी. उंचायेचो आसा. हो चडसो वाळवंटांनी भरला. मदींमदीं स्टेप्ससारके तणाचे वाठार दिसून यतात.

उत्तर वाठारांतल्या अकाबाच्या आखातासावन जाफ ते कुवेत अशी आडी मारीत जाल्यार हे आडयेचे उत्तरेवटेन सपाट मेकळो मळांचो वाठार आसा. हातूंतलो कांय वाठार तणाचो जाल्यार उरिल्लो रेंवेन भरला. हाका 'बडिएत पश् शाम' म्हळ्यार उत्तरेवटेनचो तणाचो वाठार अशें म्हणटात. हाचे दक्षिणेक, म्हळ्यार जाव्‌फ आनी हायल ह्या शारांच्या मदल्या वाठारांत 'नफूद' हें अरबी नांव आशिल्लें वाळवंट आसा. हाचोच एक अशीर कुडको रियाधच्या अस्तंतेक 'नफूद दाही' ह्या नांवान वळखतात. रियाधचे उदेंतेक दक्षिण-उत्तर १,३०० किमी. पातळिल्लें वाळवंट म्हळ्यार दाहना. ताचे उदेंतेक इराणच्या आखाताक तेंकून आशिल्ली दर्यादेग आसा. ह्या वाठारांत साव्या उदकाच्यो झरी आनी बांयो आशिल्ल्यान लोकवस्तीचें प्रमाण चड आसा. हांगा सांपडपी तेलाक लागून हांगा बंदरां बादल्यांत. दक्षिणेवटेन 'रब-अल्-खली' (शून्यालय) नांवाचें भयांकृत वाळवंट आसा. ताका फाव सारकेंच हें नांव आसा. नफूद आनी रब-अल्-खलीच्या मदीं अस्तंतेक आशिल्ल्या वाठाराक 'नेज्द' म्हणटात. हांगा वाळवंटावांगडाच हरयाळेचे वाठार आसात आनी हेर वाठारांकडेन तुळा करीत जाल्यार हो वाठार बरोच पिकाळ आसा. शियाच्या तेंपार हांगा केन्नाकेन्नाय पावस पडटा आनी सगळेवटेन हरयाळी वाडटा. हे हरयाळेचेर अरब लोकांच्यो बोकड्यो, मेंढरां आनी ऊंट हांचें कांय दिसांखातीर पोट भरता.

अरबस्तान सामको गरम आनी सुको वाठार जावन आसा. गिमांतलें तापमान केन्नाकेन्नाय ४५° से. मेरेन पावता. वर्सांतल्यान चडांतचड ८-१० सेंमी. पावस पडटा. वाळवंटांतल्या वाठारांनी केन्नाय चुकून पावस आनी करे पडटात आनी न्हंयांक आनी व्हाळांक हुंवार येता. फाटोफाट तीनचार वर्सां पावसाची सुलूस लेगीत केन्नाकेन्नाय लागना, पूण दक्षिण आनी नैऋत्य वाठारांत मोसमी वाऱ्याक लागून ५० ते १०० सेंमी. पावस पडटा आनी ताचो शेतवडीखातीर उपेग जाता.

न्हंयेसारको एकूय उदकाचो प्रवाह अरबस्तानांत ना. पूण पूर्विल्ल्या काळांत व्हांवपी आनी आतां सुकून गेल्ल्या न्हंयांच्या पात्रांतल्यान केन्नाय आयिल्ल्या हुंवाराचें उदक व्हांवन वता. ह्या पात्रांक वाडी म्हणटात. ह्या वाठारांत भुंयेच्या पोटांत उदक सामकेंच उणें मेळटा. ह्या वाड्या वेल्यान पूर्विल्ल्या काळांतले लमाणी आनी यात्रेकरुंचे पंगड हांचे मार्ग थारावंक मेळटात.

पावसाचें सामकेंच उणें प्रमाण आनी जमनींतली खारसाण हाका लागून अरबस्तानांत व्हडले रुख नात. ल्हानसान झोंपाकूच हांगा झाडांची सुवात मेळ्ळ्या. दक्षिण वाठारांत आनी चिखलाच्या जाग्यांचेर गंव, बार्ली (सवाद) कडूणां आनी कांय जाग्यांचेर तांदूळ पिकता. येमेनांत पावसाचें प्रमाण त्या मानान बरें आशिल्ल्यान आनी हेर वातावरणाक लागून काफयो रोंपयो जातात. मोचा बंदरांतल्यान काफयेची निर्यात जाता. खाजूर हें हांगाचें म्हत्वाचें. पीक. खाजराच्यो शेंबरांवयर जाती आसात आनी सगळ्यांत बरो खाजूर ओमान आनी मदीनाच्या वाठारांत जाता. ऊद, हिराबोळ, लजेझाड, बाभळीचे कांय प्रकार, कोरफड (Aloe Vera), कणेर,

झाऊ, (Athel Tamarisk) ही वनस्पत आनी वांटकुळे अळुंब सगळेवटेन जातात. अरबस्तानांत भाज्यो चडशो जायनात, पूण डाळींब, जर्दाळू, लिंबू, काळंगां, केळीं, सफरचंद, बदाम ह्या सारकीं फळां जातात.

बिबटो वाग, चित्तो, तरस ही रानवटी मोनजात आनी सुणो, माजर, बोकड्यो, मेंढरां, गाडव, घोडो, उंट ही पोसपाची मोनजात हांगा आसा. गरुड, माळढोक, ससाणो, शिकरा, हुप्पी (मेस्तसुकण्यावरी दिसपी), चंडोल, नायटिंगेल, पारवे, तित्तीर हीं सुकणीं हांगा सगळेकडेन दिश्टी पडटात. तोळांचे चोमे अबरस्तानांत बरेच सांपडटात. हांचो खावपांतय उपेग जाता. घोडो आनी ऊंट हे प्राणी अरबांक खूब आवडटात. अरबी घोडे जगांत सगळ्यांत नांवाजिल्ले आसात. अरबांची जीण उंटाक लागून बरीच सोपी जाल्या. उंटांच्यो तरेकवार जाती आनी पिरायेप्रमाण जावपी अवस्था दाखोवपी सुमार एक हजार उतरां अरबी भाशेंत आसात. हाचेवेल्यान हांगाच्या लोकांक उंटाचें म्हत्व कितलें आसा तें समजून येता. सरपटपी प्राण्यांमदीं शेड्डो आनी शिंगा आशिल्लो व्हायपर, पारो आनी पट्यापट्यांचे विखयाळे पाणसोरोप हांगा आसात. बांगडे, ट्यूना, पोर्गी, ताल्ले, ह्या सारकें नुस्तें, खुबे, मानगीं आनी कांय प्रमाणांत देवमाशेय हांगा दिश्टी पडटात.

पूर्विल्ल्या काळांत अरबस्तानांत भांगरा-रुप्याच्यो खणी आशिल्ल्याचें सद्याच्या अवशेशांवेल्यान दिसता. हेजॅझांतल्या पोरन्या खणींतल्यान भांगर-रुपें हीं खनिजां हालींच वयर काडलीं. इराणचें आखात पयलीं मोतयांच्या उत्पादनाखातीर नामनेचें आशिल्लें. पूण १९३० उपरांत जपानी कृत्रिम मोतयांच्या प्रसाराक लागून अरबस्तानांत मोतयांचें उत्पादन फाटीं पडलें. मात इराणी मोतयांच्या मोलाक लागून फुडारांक ताका बरेंच म्हत्व येवपाची शक्यताय आसा. विसाव्या शेंकड्यांत अरबस्तानाचें म्हत्व हांगाच्या तेलासांठवणीक लागून वाडलें. १९३२ वर्सा बाहरीनच्या वाठारांत तेल मेळ्ळ्याउपरांत अरबस्तानांत तेल सोदपाच्या कामाक नेटान सुरवात जाली. फुडल्या कांय वर्सांभितरच कुवेत, कतार, साउदी अरेबिया सारक्या वाठारांनी तेल सांपडलें. जगांतल्या वट्ट तेलसांठवणींतलें सुमार ३५% तेल अरबस्तानांत आशिल्ल्याचो अदमास आसा. हांगा तेलावांगडा सैमीक वायूचीय व्हड सांठ्वण आसा. हालींच्या काळांत सामक्याच कमी प्रमाणांत ह्या वायूचो उपेग जाता. बऱ्याच व्हड प्रमाणांत भांडवल घाल्यार ह्या वायूचो पुरायपणान उपेग करून घेवंक मेळटलो. ह्या दोन सैमीक गजालींक लागून जगाच्या राजकारणांतय अरबस्तानाक बरेंच म्हत्व मेळ्ळां.

इतिहासः सामक्याच पोरन्या अरबस्तानाची चडशी म्हायती मेळना. विंक्लर आनी चेटॅनी हांच्या मताप्रमाण सेमिटीक वंशाचे मूळ थळ हांगा आशिल्लें. पूण हें मत सगळ्यांक मानवना. पूर्विल्ल्या काळांत हो वेश सामको पिकाळ आशिल्लो. ल्हव ल्हव मध्य अरबस्तानांतल्यो न्हंयो, झरी, सुकून गेल्याउपरांत थंय वाळवंट निर्माण जालें. उणें उत्पादन, लोकसंख्येची वाड ह्या गजालींक लागून हांगाचे लोक सिरिया, मॅसोपोटेमिया ह्या लागसुल्ल्या पिकाळ वाठारांनी रावंक गेले आनी सिरीयन, कॅननायत, ॲरिमियन, फिनीशीयन, हिब्रू अशीं तांकां नांवां मेळ्ळीं.

अरबस्तानांतल्या दंतकथांप्रमाण मुळाव्या अरबांचे उत्तर आनी दक्षिण अशे दोन पंगड आशिल्ले. बायबलांतल्या 'जेनेसिस' (Genesis) अध्यायांत 'शेम' नांवाच्या मूळ पुरसासावन ह्या दोन पंगडांची रचणूक जाली अशें म्हणटात.

इ.स. पयलीं १० शेंकड्यांतलें सबा (बायबलांतलें शीबा) हेंच दक्षिण अरबस्तानांतलें पूर्विल्लें राज्य आसूं येता. इ.स. पयलीं ७५०च्या तेंपार सबाच्या राजान मारिब धरण बांदलें. ताका लागून शेतवड आनी वेपार हांची उदरगत जाली. फुडें सबाची सत्ता हिम्यरायट जमातीकडेन गेली. हांचो निमाणो राजा धुनुवास हाणें यहुदी धर्म आपणायलो आनी बायझांयटानांतल्या रोमन किरिस्तांव सम्राटान ज्यू लोकांचेर अत्याचार केल्यान ताणें अरबस्तानांतल्या किरिस्तांवांआड झूज उबारलें. फुडें हिम्यरायट सत्ता सोंपून येमेनांत किरिस्तांव राज्याची थापणूक जाली. पूण कांय तेंपान हातूंतलो बरेच वाठार इराणचे सत्तेखाला गेलो.

सबा सोडून हालींच्या उत्तर येमेनांतलें मा-इन (मईन) म्हळ्यार पयलींचें कर्नाव हांगा मिनियन जमातीचें, तिम्ना हांगा कातावानियन जमातीचें, शाबवाह हांगा हद्रामौत आनी झुफार हांगा हिम्यर जमातीचें राज्य चलतालें. हांचेर मुखेल शासक म्हळ्यार वंशपरंपरेप्रमाण सत्तेर येवपी राजा आसतालो. ताका बुद्द दिवचेखातीर जाणकारांचें मंडळ आसतालें. पयलींचे अरब विंगड विंगड देव-देवतांक मानताले. देवळां म्हळ्यार समाजीक जिवितांचीं म्हत्वाचीं केंद्रां आशिल्लीं आनी देवळांचें उत्पन्न बरेंच चड आशिल्ल्यान गिरेस्त पुरोयतांचो हांगा शेक चलतालो.

दक्षिण अरबस्तानाच्या मानान पूर्विल्ल्या मध्य आनी उत्तर अरबस्तानाविशींची म्हायती सामकीच उणी आनी अस्पश्ट आसा. इ.स. पयलींच्या आठव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत 'आरिबा' ह्या नांवान नामनेक पाविल्लीं बेदूईन पंगडांची कितलींशींच ल्हान राज्यां मध्य आनी उत्तर अरबस्तानांत अस्तित्वांत आशिल्लीं. ताचे उपरांत सुमार स शेंकड्यांनी दीदन, लिह्यान, नाबाता (हालींचे दक्षिण जॉर्डन) आनी पामिरा ह्या-राज्यांचो जल्म जालो. सुर्वेक नाबाताचे रोमन सम्राटाकडेन समजीकायेचे संबंद आशिल्ले. फुडें ते इबाडले आनी पयल्या शेंकड्यांत सम्राट ट्रेजन हाणें नाबाता रोमन साम्राज्याक जोडून ताका पॅलेस्टिना टर्टिया हाणें अशें नांव दिलें. पामिराचेय रोमनाकडेन इश्टागतीचे संबंद आशिल्ले. थंयचो राजा उदीने हाणे सम्राट गॅलिईनस हाका इराणाआड पालव दिलो. ताका तस्त्रीप म्हूण गॅलिईनसान पामिराच्या स्वतंत्र राज्याक मान्यताय दिली. उदीनेच्या मर्णाउपरांत ताची बायल झैनब ही राज्याचो कारभार पळोवंक लागली. तिचो हावेस बरोच व्हड आशिल्लो. आपलो चलो वाह बल्लात हो प्रतिसम्राट आशिल्ल्याची तिणें घोशणा केली, तेन्ना सम्राट ऑरिलियस हाणे पामिराचेर धुरी घालून तें राज्य नश्ट केलें आनी झैनबाक रोमाक व्हरून बंदखणींत उडयली.

चवथ्या शेंकड्याच्या शेवटाक अस्तंत अरबस्तानांतले खुश्कीचे वेपारी मार्ग फाटीं पडून तांबड्या दर्यांतल्यान वेपार जावंक लागलो. मारिब धरण फुटलें आनी उदक नाशिल्ल्यान सगळेवटेन वाळवंट पातळ्ळें. लोक हेडग्या जमातीचें जिवीत जियेवंक लागले. बेदूईन जमातीच्या नेमाप्रमाण ह्या हेडग्या जमातींत मनशाक म्हत्व नासून पंगडाक आशिल्लें. जमातीची जीण गोरवां-मेंढरां आनी लुटीचेर चलताली. तणाचीं मळां, वाळवंटांतली उद्यानां हांचेर सगळ्यांचोच हक्क आसतालो. जमातीच्या मुखेल्याक 'सय्यद' नाजाल्यार 'शेख' म्हणटाले. जमातीच्या मताप्रमाण ताका कारभार चलोवचो पडटालो. ताका वेंचून काडपाचो अधिकार जमातींतल्या जाण्ट्या मनशांकडेन आसतालो आनी सादारणपणान खाशेल्या कुटुंबांतल्यानच शेख वेंचून काडटाले. शेखाक बुद्द दिवचेखातीर अणभवी मनशांचें मंडळ आसतालें. ताका मजलीस म्हण्टाले. ह्यो अरबी जमाती विंगड विंगड सैमीक शक्तींची पूजा करताल्यो. तांच्या सगळ्यांत उंचल्या देवाक 'अल्ला' (अल्लाह) जाल्यार मुखेल आनी हेर देवांक 'मनात', 'उज्जा' आनी 'अल्लात' अशें म्हणटाले.

अशा हेडग्या जमातींतली एकाद्री जमात खंयच्याय वाळवंटांतल्या हरयाळेच्या जाग्यार रावताली आनी भोंवतणच्या वाठाराचेर सत्ता चलयताली. केन्नाकेन्नाय एकाद्रे जमातीची सत्ता दोन वा चड वाठारांचेर चलताली आनी वाळवंटी साम्राज्यां निर्माण जातालीं. पांचव्या शेंकड्यांच्या दुसऱ्या अर्दांत आनी सव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत पातळिल्लें किंदा (किंदह) हें अश्या प्रकारचें साम्राज्य देखीक सांपडलां. वाळवंटांतल्या उद्यानांनी रावपी कांय जामातींनीं कांय शारांचीय थापणूक केली. हॅजॅझ प्रांतांतलें मक्का हें असल्या प्रकारचें साम्राज्य. अश्या शारांत दरेक जमातीची मजलीस आनी पाशाणाची देवता आसताली. फुडें फुडे शारांतल्या जमातींचें पवित्र पाशाण एकाच जाग्यार दवरूंक सुरवात जाली. देखीक- मक्का हांगाचें काबा शारांतल्या सगळ्या जमातींच्या मजलिसांच्या प्रतिनिधींची 'माला' नांवाची सभा आसताली. ह्या

अरबस्तान

[illegible] मुळांत पुरुषांच्या [illegible] चलताले

असो तरेन अरबस्तान विंगड विंगड पंगडांच्या ल्हान ल्हान राज्यांनी वांटून गेलो. मात चवथ्या-पांचव्या शेंकड्यांमेरेन तांचो भायल्या जगाकडलो संबंद पुरायपणान तुटूंक नाशिल्लो. विंगड विंगड वाठारांतल्या किरिस्तांव आनी ज्यू लोकांच्या वसाहतीं वरवीं तांच्या मदीं एकाच देवाची कल्पना मूळ धरताली. तशेंच शीमेवयल्या घस्सान (गस्सान) आनी हिर ह्या बायझंटायन आनी इराणच्या मांडलीक राज्यांकडल्यान नवी शस्त्रां, लश्करी तंत्र, डावपेच, खाणजेवण, सोरो ह्या गजालींची अरबांक वळख जाली.

६ व्या शेंकड्यांत इराण-बायझंटायन झुजाक लागून इराणी आखात आनी युफ्रेटीस न्हंयच्या वाठारांतले वेपारी मार्ग संकश्टांत पडले. नवे मार्ग सोदून काडले तेन्ना हॅजॅझ हांगाच्या तायफ, मक्का, मदीना ह्या शारांक म्हत्व आयलें. मक्का शारांत कुरैश जमात बळीश्ट आशिल्ली आनी ताच्याआड आवाज काडपाचें कोणाकच धारिश्टय नाशिल्लें.

इस्लामाचे थापणुकेक लागून अरबस्तानाचेर बरेच परिणाम जाले. इस्लाम येवंचेपयलीं खंयचेय सत्तेक अरब जमाती मानीनाशिल्ल्यो. पैगंबरान चडशा जमातींक इस्लाम धर्मांत हाडले आनी तांकां आपल्या शासनाखाल दवरले. पूण पैगंबराच्या मर्णाउपरांत (६३२) अरबस्तानांत बऱ्याच वाठारांनी इस्लामी सत्तेआड बंडां जालीं. खलीफा अबू बकर हाणे हीं बंडां चिड्डावन उडयलीं आनी इस्लामी सत्तेचो व्हड प्रमाणांत विस्तार केलो. ताचे उपरांतचो खलीफा पयलो उमर (६३४-४४) हाणे आपल्या धा वसांचे राजवटींत इजिप्त, सिरिया, इराक, इराण ह्या देशांनी इस्लामचो प्रसार केलो. खलीफा उस्मान हाचे राजवटींत (६४४-५६) कुरैश जमातींतल्या झगड्यांक लागून सगळ्याक लडायेचें वातावरण निर्माण जालें. खून, झुजां हातूंतल्यान शिया आनी सुन्नी ह्या दोन पंथांची थापणूक जाली. दमास्कस हांगाची उमय्या खिलाफत ७५० वर्सा काबार जावन बगदादच्या अब्बासी खिलाफतीची थापणूक जाली. तरीपूण अरबस्तानांत शांतताय आयलीना. विंगड विंगड जमातींमदले वेगळेचार वाडीक लागून अल् जुलान्दा इब्न मसूद हांचें ओमान हांगा, कारमेथियनांचे उदेंत अरबस्तानांत, हसनच्या वंशजांचे मक्केला हांगा आनी हुसेनच्या वंशजाचें मदीनेला अशा स्वतंत्र राज्यांची थापणूक जाली. कांय काळाउपरांत इजिप्तच्या अय्युबी वंशाची थापणूक करपी सलाउद्दीन हाणे अरबस्तानांतलीं कितलीशींच राज्यां नश्ट करून अय्युबी सत्तेचो विस्तार केलो. अय्युबी वंशाउपरांत मक्का हांगा सुभेदार अली इब्नरसूल हाणे येमेन आनी हेर अरबी वाठारांत रसूल वंशाची थापणूक केली. हें राज्य सुमार दोनशें वर्सां तिगून उरलें. निमण्या अब्बासी खलीफाक मंगोल झुजारी हुलागूखानान मारून उडयल्याउपरांत ह्या रसूली सुलतानान स्वताच खलीफा आशिल्ल्याची घोशणा केली. पूण रसुली घराण्याकडेन सत्ता चड तेंप उरली ना. १४ व्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत इजिप्तच्या मामलूक तुर्कांनी अरबस्तानाच्या बऱ्याच व्हड वाठाराचेर शेक गाजयलो. पूण सोळाव्या शेंकड्याच्या सुर्वेक कॉन्स्टँटिनोपलच्या ऑटोमन तुर्कांनी तांचेर जैत मेळयलें. ऑटोमन तुर्कांची सत्ता जरी पयल्या म्हाझूजामेरेन थिरावली तरी पुराय अर्थान ह्या वाठाराचेर तांचो शेक नाशिल्लो. येमेन, हेजॅझ, ओमान, अल् हसा ह्या ल्हान राज्यांचो कारभार स्वतंत्रपणान चालूच उरलो.

अरबस्तानांत तर्की सत्तेचो विस्तार जाता आसतनाच १५०८ वर्सा पोर्तुगेजांनी ओमनांचेर जैत मेळयलें. ह्या फुडलीं शंबर वर्सां पोर्तुगेज-डच हांच्या मदल्या झगड्यांभितर सोंपली आनी दोनूय सत्ता फाटीं पडून ब्रिटीश हांगा शेक गाजोवंक लागले.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत ब्रिटिशांनी अरबस्तानावटेन बारीकसाणीन पळोवंक सुरवात केली. एडन तांच्या हाताखाल आशिल्ल्यान हिंदुस्तानचे राखणेचे नदरेंतल्यान ह्या वाठाराक ताणी खासा म्हत्व दिवंक सुरवात केली. १८६५ वर्सा ब्रिटिशांनी सौदी अरेबियाच्या राजाक (फैसल) भेट दिवन उलोवणी चालू केलीं. फुडें तुर्कांनी जर्मनीचो पाखो घेवंक सुरू केल्यान ताणी अरबांक पालव दिवपाचें धोरण दवरलें.

हे परिस्थितीचो फायदो घेवन १९०२ वर्सा अब्दुल अझीझ हाणे रियाध शाराचेर जैत मेळयलें. पयल्या म्हाझुजावेळार अरबांचें फुडारपण हेजॅझच्या हुसेनान केलें, आनी म्हाझूज सोंपता सोंपता म्हळ्यार सिरिया, पॅलेस्टायन, इराक हीं अरबी राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. ह्या काळांत इब्न सवद हाणे आपली शक्त वाडयली आनी नव्या सवदी अरेबिया राज्याची घोशणा केली.

दुसऱ्या म्हाझुजांत ब्रिटिशांनी अरबी एकचाराचो उलो दिलो आनी 'अरब लीग'चे थापणूकेक पालव दिलो. संस्कृतीक आनी अर्थीक मळार जरी ह्या संघान म्हत्वाचें कार्य केलें, तरीपूण अरबी वाठारांची राजकी एकी अजून जावंक ना.

लोक आनी समाजजीण: अरबस्तानाचे आनी अरबांचे बायबलांतल्या नव्या करारांत संदर्भ मेळटात.

अरब हे लोक सेमिटीक वंशाचे. अरबी भाशा पोरन्या ॲसिरियन, बॅबिलॉनियन, हिब्रू आनी फिनीशयन भाशांक बरीच लागींची आसा. मध्य अरबस्तानांतल्या हेडग्या जमातीक पूर्विल्ल्या काळांत अरब अशें नांव दिल्लें. फुडें दक्षिणेवटेन वचून रावपी आनी शेतवडीचेर जियेवपी लोकांक अरब आनी हेडग्या लोकांक बेदूईन अशीं नावां मेळ्ळीं. आज अरब म्हळ्यार अरबी भाशा आनी अरबी संस्कृतायेचें दायज मानपी मनीस अशी व्याख्या आसा. तेप्रमाण मोरोक्को, आल्जेरिया, ट्युनिशिया, लिबिया, सुदान, इजिप्त, जॉर्डन, लेबनान, सिरिया, इराक, कुवेत, सावदी अरेबिया, बाहरीन, कतार, इराणच्या आखाताच्या वाठारांतलीं शेखांचीं राज्यां, संयुक्त अमीर राज्यां, ओमान, एडन आनी येमेन हांचो अरब-पंगडांत आस्पाव जाता. पूण ह्या सगळ्या देशांनी फकत अरब लोकूच आसात अशें न्हय. कॉप्ट, बर्बर, कुर्द आनी ज्यू जमातीचे बरेच लोक हांगा आसात. हातूंतले ज्यू सद्या इस्रायलांत वचून रावल्यात.

विंगड विंगड अरब देशांतले गिरेस्त, शिक्षित, आनी शारांनी रावपी लोक अस्तंतेच्या देशांतल्या लोकांभाशेन सुट-बूट घालून वावुरतना दिसले तरी चडशे अरब 'गलबिया' नांवाचो पोरन्या प्रकारचो सुती, लांब आनी सदळ झगो, पँट, फेझ तोपी नाजाल्यार मुंडाशें वापरतात. बायलो कुडत्याभशेन काळ्या नाजाल्यार निळ्या रंगाचें खोमीस, सादी पिजाम, ओढणी आनी बुरखो वापरतात.

धर्मान चडशे अरब मुसलमान आसात पूण तांच्यांत बरेच पंथभेद आसात. कांय अरब किरिस्तांव आसात. मूर्तिपूजा करपी बरेच अरब आजूय दिसतात. धर्मावेल्यान तांच्यामदीं झगडीं जातात. आयज हांगा निरक्षरतेचें प्रमाण जरी बरेंच आसलें तरी पूर्विल्ल्या काळांत तांची बरीच उदरगत जाल्ली. वेपाराच्या निमतान कितलेशाच अरबांचो उदेंतेकडल्या आनी अस्तंतेकडल्या संस्कृतायांकडेन संबंद आयलो. पूण मदल्या काळांत राजकी घडणुकांक लागून हो संबंद वाडूंक पावलो ना. कुटुंबसंस्थेक हांगाच्या समाजांत मानाची सुवात आसा आनी कुटुंबाचे अब्रूचो प्रस्न बरोच म्हत्वाचो आता.

सद्या आंतरराश्ट्रीय वेपारांत बरेच अरब वावुरतात. तांकां लागून व्हड व्हड अरबी शारां आर्विल्ले पध्दतीन वाडटात. पूण ल्हान सान गांवांनी मात वातावरण पोरनेंच आसा. कितलेशाच अरबी शारांनी धातूची कला, विणपाची कला, चामड्याची कला ह्या सारक्यो कलाकुसरी नांवाजिल्ल्यो आसात.

अरबी कला: अरबी कलेच्या वाठारांत सादारणपणान पोरन्या काळांतले अरबस्तान, पर्शिया, मेसोपोटेमिया, सिरिया, पॅलेस्टायन, उत्तर आफ्रिका आनी आंदालूझीया (मुस्लीम स्पेन) ह्या वाठारांचो आस्पाव जाता. इजिप्त, बाबिलोनिया, आनातोलिया आनी क्रीट ह्या संस्कृतायांतल्या पोरन्या कलांकडेन अरबी कलेचो संबंद आशिल्ल्याचें दिसून येता. इस्लाम आयल्या उपरांत (सातवो शेंकडो) धर्माप्रमाण मूर्तिकला आनी चित्रकला उक्तेपणान आनी संगीत, नृत्य ह्या सारक्यो कला अप्रत्यक्षपणान निशिध्द मानल्यो. ताका लागून अरबी कलेंत इस्लाम

पयलींचे आनी इस्लाम उपरांतचें अशीं दोन रूपां दिसतात.

इस्लामपयलींच्या काळांतली अरबी कलानिर्मणी नाबाता, लिह्यान आनी हिम्यर ह्या सारक्या अरबी जमातींनीं केली. ह्या काळांतले लोक चंद्राची उपासना करपी आनी उजो आनी मूर्ती पूजपी आशिल्ले. ताकालागून सगळ्यो लळीत कला ह्या काळांत निर्माण जाल्यो. तातूंतल्या वास्तुकलेचे आनी शिल्पकलेचे अवशेश सांपडटात. तांचेर ग्रीक कलेचो प्रभाव दिसून येता. इस्लाम धर्म आयल्या उपरांत चित्रकला आनी शिल्पकला हांचेर बंधनां पडलीं. अल्लाचें आनी सगळ्या जिवीत मोनजातीचें चित्रण धर्मीक नदरेंतल्यान बंद जालें. पानां, फुलां ह्या सारक्या गजालींक चित्रकलेंत आनी शिल्पकलेंत म्हत्व आयलें. मशीद हो एक नवो प्रकार शिल्पकलेच्या आनी वास्तुकलेच्या मळार उदेवंक लागलो. अरबस्तानांत आपले खाशेले शैलीक लागून नामनेक पाविल्ल्यो अशो बऱ्योच मशिदी आनी थडीं आसात. भांगराच्यो वस्ती करपांतय अरब लोक बरेच हुशार आशिल्ले. तेभायर संगमरवरचीं आयदनां, लाकडी दखटे, काशांव, हस्तिदंताच्यो वस्ती आनी हेर कलाकुसर हातूंतल्यान अरब लोकांचे कलेविशीं आशिल्ल्या उंचेल्या पावंड्यावेले रुचीचेर उजवाड पडटा.

इस्लाम येवचे पयलीं हांगाचे लोक नाच आनी संगीतातय बरेच फुडें पाविल्ले. दादल्यांवांगडा बायलांय ह्या कलाप्रकारांनी फुडाकार घेतालीं. पूण इस्लाम धर्म आपणायल्या उपरांत तांची ह्या मळाचेर उदरगत जावंक पावलीना.

ग्रीक संगीतकलेंतल्यान अरबी संगीताची उदरगत जाली. अरबी संगीताक कुराणाचो न्हय तर पोरन्या इस्लाम धर्मपिसाटांचो विरोध आशिल्लो, तरीपूण कुराण आनी धार्मिक कवनां हातूंतल्यान अरबी संगीत तिगून उरलें. हारुन-अल्-रशीद हाचे राजवटींत (७८६-८०९) संगीताच्या मळार बरीच उदरगत जाली. पर्शियन संगीताचोय हांगाच्या संगीताचेर परिणाम जालो.

हांगाच्या संगीतांत ताल आनी लय हांचो पांवडो बरोच ऊंच आसा. वाद्यांभितर तंतूवाद्यांक चड म्हत्व आसा. हांगाच्या संगीताचो परिणाम अस्तंतेकडल्या संगीताचेर बरोच दिसून येता. भारतीय संगीतांतल्या 'राग' पध्दती कडेन ह्या संगीताचें लागींपण स्पश्टपणान जाणवता.

भाशा आनी साहित्य: सेमिटिक भाशा चोम्यांच्या चार शाखांतली अरबी ही दक्षिणेवटेनचे शाखेची भाशा आसा. हिम्यरितक आनी इथिओपिक ह्योय हेच शाखेच्यो भाशा. फिनिशियन आनी हिब्रू हांचो आस्पाव अस्तंत शाखेंत, आरामायकचो उत्तर शाखेंत आनी अकेडिय नांवाल्यार ॲसिरो-बाबिलोनियनचो आस्पाव उदेंत शाखेंत जाता.

आज ही भाशा चडशी साउदी अरेबिया, सिरिया, इराक, पॅलेस्टायन येमेन, एडन, इजिप्त, लिबिया, ट्यूनिशिया, आल्जेरिया, मोरोक्को, माल्टा ह्या वाठारांनी उलयतात. अरबी भाशा उलोवपी लोकांची संख्या बारा कोटी सुमार आसा.

साहित्यीक आनी उलोवपाची अरबी हातूंत म्हत्वाचो फरक आसा. इस्लाम येवचे पयलीं सुमार देडशीं वर्सां साहित्यीक अरबीचो वापर चालू जाल्लो. जे जमातींत महंमद पैगंबर जल्माक आयले, त्या कुरैश जमातीच्या लेखकांनी आनी हेर कांय लोकांनी ती काव्यांत वापरली आनी तिका प्रतिश्ठा मेळोवन दिली. फुडें कुराणाची रचणूक हेच भाशेतल्यान जाल्या उपरांत तिका पवित्र सुवात मेळ्ळी

इस्लामचे धर्मप्रसारक ज्या ज्या वाठारांनी धर्माचो प्रसार करूंक गेले त्या त्या वाठारांनी ताणी आपल्या पवित्र ग्रंथांवांगडा अरबी भाशाय व्हेली. फार्सीसारक्या आर्यकुळांतले भाशेचें रूप तिच्या प्रभावान बरेंच बदललें. भारतांतल्या बऱ्याच भाशांनी खासा करून दक्षिणेवटेनच्या मुसलमानांक लागून मराठी सारके भाशेचेर अरबीचो बरोच परिणाम जालो. कांय अरबी उतरां भारतीय भाशांनीं आपणायलीं आनी आयज तीं उतरां त्या भाशांतलींच उतरां जावन गेल्यांत. देखीक: अव्वल, खबर, अवलाद, नफा, कत्तल, मालक.

साहित्याचे नदरेंतल्यान हे भाशेन पांच म्हत्वाचे काळ खंड पळयले: १. इस्लामपयलींचो काळ (सु. ५०० ते ६१०), २. सुरवातीचो इस्लामी आनी उमय्या काळ (६१० ते ७५०), ३. अब्बासी काळ (७५० ते १२५८), ४. अधोगतीचो काळ (१२५८-१८५०) आनी ५. आर्विल्लो काळ (१८५० उपरांत).

पयलीचें अरबी साहित्य कवितांच्या आनी म्हणींच्या रुपांतल्यान अरबस्तानांतल्या नज्द आनी हेजॅझ वाठारांतल्या बोली भाशांनी आशिल्लें. ह्या काळांत कवितेचें गायन जातालें. काव्य गायन करपी लोकांचो खासा वर्ग आशिल्लो जाका 'रावी' म्हण्टाले. उमय्या काळांतली म्हत्वाची घडणूक म्हळ्यार कुराणाची रचणूक. भाशेची सोबीतकाय आनी अर्थाचे नदरेंतल्यान हो ग्रंथ म्हळ्यार साहित्यांतलो एक बरो नमुनो म्हूण मानतात. ह्या काळांत लबीद सारको नामनेचो कवी आनी अल्-खान्सा हिचे सारकी नामनेची कवयित्री जावन गेली. शोकगीतांचो प्रकार ह्या काळांत बरोच गाजलो. ह्या शोकगीतांक 'मर्सिया' म्हण्टात. ह्या काळांत 'गझल' नांवाच्या काव्यप्रकाराचो जल्म जालो. ह्या काळांतले राजाय बऱ्यापैकीं कवी आनी लेखक आशिल्ले. अब्बासी काळांतय नव्या प्रकारचें साहित्य बऱ्याच प्रमाणांत निर्माण जावंक पावलें. बश्शार बिन बुर्द, अबू दुलामह, अबू नवास ह्या सारके नामनेचे साहित्यिक ह्या काळांत जाले. सूफी कवींचें काव्य लोकांनी तांतल्या देवावेल्या भक्तीक लागून आनी साक्षात्काराच्या अणभवांक लागून व्हड प्रमाणांत आपणायलें. मुहमुद्दीन मुहम्मद इब्नुल- अरबी (११६५-१२४०) हाका सगळ्यांत म्हान सूफी कवी मानतात. ताणे सुमार तीनशीं ग्रंथ बरयल्यात. ह्या काळांत भाशाशास्त्र, व्याकरण, समीक्षा, शास्त्रीय बरपावळ, तत्त्वगिन्यान, चरित्रां आनी इतिहास ह्या विशयांचेर बरेंच साहित्य निर्माण जालें. अरबी साहित्याचो पांवडो ह्या काळांत बरोच ऊंच पावलो. जगांतल्या बऱ्याचशा लोकांनी अरबी साहित्याची वळख करून घेतली आनी ह्या साहित्याकडल्यान शिकपासारक्यो जायत्यो गजाली आपणायल्यो.

चंगीजखानाचो नातू हुलागू हाणे १२५८ वर्सा बगदादचेर जैत मेळयलें आनी अब्बासी सत्ता सोंपोवन उडयली. तेन्ना अरबांचो ह्या वाठारावेलो प्रभाव उणो जालो. हाचो परिणाम साहित्याचेर जालो आनी साहित्य अनुकरण आनी निर्मणेचें उणेंपण हातूंत घुस्पलें. तरीपूण सफीयुद्दीन अल्‌हिल्ली (१२७८-१३५१), जलालुद्दीन सुयूती (१४४५-१५०५) इब्न तैमीयह (१२६३-१३२८) हे कांय नांव घेवपासारके साहित्यीक जावन गेले. आर्विल्ल्या काळांत नेपोलियनाच्या घुरयांक लागून अरबी साहित्याचेर अस्तंतेकडल्या विचारांचो परिणाम जालो. नव्या विचारांचें साहित्य व्हडा प्रमाणांत निर्माण जावंक लागलें. काव्याभितर सिरीयांतलो अल्-फारुकी, इजिप्तांतलो हाफिझ इब्राहिम, अब्दुल मुहसिन काझिमी, हांच्या वांगडा हेर बऱ्याच कवींनी नामना मेळयली. सामकेच नवे शैलीची कविता फ्रांसिस मरीश, अहमद शौकी, खलील मतरान हाणी बरयली. तेभायर अमेरिकेंत राबितो आशिल्ल्या खलील जिब्रान, मिखायल नू-आइमा, इलिया अबूमादी ह्या मूळ अरबी कवींनी बरीच निर्मणी केली. कादंबरी, नाटक, समीक्षा ह्या गजालींचेर परिणाम जावन पोरन्या इस्लामी विचारांची सुवात नवे अस्तंतेचे विचारपध्दतीन घेतली. ह्या सगळ्या साहित्य प्रकारांभितर चडांत चड येस कथांक मेळ्ळें. अरबी साहित्याचेर आज जगांत कितलेशेचकडेन अभ्यास आनी संशोधन चालू आसा.

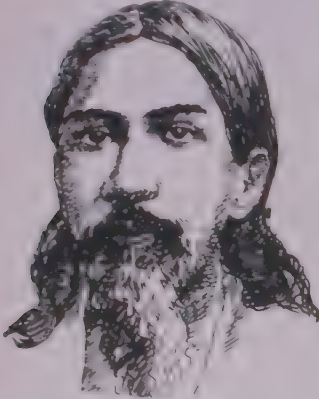
- कों. वि. सं. मं.

अरविंद घोष:

(जल्म: १५ ऑगस्ट १८७२, कलकत्ता; मरण: ५ डिसेंबर १९५०).

नामनेचो भारतीय विचारवंत. अरविंद घोष हो डॉ. कृष्णधवन घोष आनी स्वर्गलता देवी हांचो तिसरो पूत. डॉ. कृष्णधवन हाणे इंग्लीश भाशेतल्यान उंचेले शिक्षण घेतिल्लें. घरांत तो बंगाली भाशा वापरीनासतना इंग्लीश वा हिंदी भाशा वापरतालो. अरविंद आनी ताचे दोन व्हडले भाव दार्जिलिंग हांगाच्या लॉरेटो कॉन्व्हेंट स्कूल हांगा शिकले.

[illegible] भुरगो शिकताले आनी माध्यम पुरायपणान [illegible] हांगा दोन वर्सां शिक्षण पुराय जाल्या [illegible] भारताभायर इंग्लंडाक शिक्षणाखातीर धाडलो. [illegible] ब्रिटीश कुटुंबाचे देखरेखीखाल आशिल्लो. ह्या वेळार ताची पिराय सुमार सात वर्सांची आशिल्ली आनी डॉ. कृष्णधवन [illegible] भुरग्यान भारतीयांकडेन कमलोच संपर्क येवचो न्हय अशी जतनाय घेतिल्ली. डॉ. कृष्णधवन हांची वागणूक तशी आसली, तरी तांका भारतांतल्या ब्रिटीश राजवटीविशीं तिडक आशिल्ली. हाकालागून भुरगेपणांतच अरविंद आनी ताचीं भावंडां हांचेर देशभक्तीचे संस्कार जावंक पावले. १८९१ केंब्रिज हांगा 'भारतीय मजलिस' हे संस्थेची थापणूक जाली, तेन्ना अरविंद ते संस्थेचो सेक्रेटरी जालो.

अरविंद घोष

इंग्लंड आनी इंग्लंडचें राजकारण हाचेविशीं मनांत वायट मत निर्माण जाता आसतनाच अरविंदाच्या मनात आयर्लंडचे स्वातंत्र्यतायेच्या आंदोलनाचो फुडारी, पार्नेल हाचेविशीं आपुलकी निर्माण जाली. पार्नेल हाका मरण आयलें तेन्ना ताणें पार्नेलची तुस्त करपी एक काव्य घडयलें भारतांतल्या मवाळ राजकारणाविशीं अरविंदाच्या मनांत केन्नाच मोग निर्माण जालो ना. उरफाटें जहाल राजकारणावटेन ताका चड ओड दिसूंक लागली. इंग्लंडांत कांय जहाल भारतीयांनी 'लोटस अँड डॅगर' नांवाची गुप्त क्रांतीकारक संघटना निर्मिली, तेन्ना अरविंदय ते संघटनेत सामील जालो. हे गुप्त संघटनेच्या सभासदांनी मायभुंयेचे स्वतंत्रतायेखातीर मरसर झुजपाचो सोपूत घेतिल्लो. फुडें ही संघटना ल्हव ल्हव करून काबार जाली.

इंग्लंडांतल्या चवदा वर्सांच्या राबित्यांत अरविंदान इंग्लीश, लॅटीन आनी ग्रीक भाशांचेर प्रभुत्व मेळयलें. हे भायर फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिश आनी जर्मन ह्या भाशाचेंय गिन्यान मेळोवन घेतलें. आवयभाशा बंगाली मात ताका भारतांत पर्यून आयल्या उपरांत शिकची पडली.

इंग्लंडांत आसतना १८९०त अरविंदान आय्. सी. एस्. परिक्षा दिली. पूण घोड्यार बसपाचे परिक्षेंत नापास जाल्यान तो आय्. सी. एस्. जावंक शकलो ना. अरविंदाच्या मनांतय ब्रिटिशांची चाकरी करपाची इत्सा नाशिल्लीच.

१८९२ त अरविंदान केंब्रिजच्या किंग्ज कॉलेजांतल्यान पदवी मेळयली आनी १८९३ तो भारतांत आयलो. बडोदा संस्थानाचो राजा सयाजीराव गायकवाड हाणे आपल्या संस्थानांत रेव्हेन्यू खात्यांत ताका नोकरी दिली. कांय दिसां उपरांत बडोदा महाविद्यालयांतल्यान ताणे पयलीं फ्रेंच आनी उपरांत इंग्लीश भाशेचें अध्यापन सुरू केलें. कांय काळ त्या महाविद्यालयाचो तो प्राचार्य लेगीत जालो.

स्वतंत्रतायेच्या आंदोलनांत वांटो घेवचे नदरेंतल्यान अरविंदान 'वंदे मातरम्' नांवाचें दिसाळें उजवाडावंक सुरवात केली. ह्या दिसाळ्याचो संपादक आसतना ब्रिटीश सरकारान राजद्रोहाचो आरोप दवरून ताचेर खटलो भरलो. पूण न्यायालयांत ताची निर्दोश म्हूण मेकळीक जाली. १९०७ सावन ताणें राजकी चळवळींत नेटान वांटो घेवंक सुरवात केली. १९०८ त ब्रिटीश सरकारान पर्यून ताचेर राजद्रोहाचो आनी ब्रिटीश साम्राज्याआड कट केल्याचो आरोप दवरून खटलो भरलो. ह्या वेळार चित्तरंजन दास ताचें वकीलपत्र घेवन खटलो झुजलो. वर्सभर हो खटलो चलतालो. शेवटाक पर्यून अरविंदाची निर्दोश म्हूण मुक्तताय जाली. 'कर्मयोगी' हें इंग्लीश आनी 'धर्म' हें बंगाली सातोळें ताणे चलयलें.

बडोदा हांगा आसतना अरविंदाचें लग्न रांची हांगा स्थायिक जाल्या भूपालचंद्र हांची धूव मृणालिनी हिचेकडेन १९०१ वर्सा जालें.

अरविंदाचे देशभक्तीचें आनी राजकारणाचें मूळ ताचे आध्यात्मिक प्रवृत्तींत आशिल्लें. १९०७ त ग्वाल्हेरचो लेले नांवाचो महाराष्ट्रीय योगी ताका मेळ्ळो आनी अरविंदाचे आध्यात्मिक साधनेक आरंभ जालो. फुडें राजकारण आनी लौकिक जिवीत हांचो पुराय संन्यास घेवन १९१०त पयलीं चंद्रनगर हांगा आनी उपरांत पाँडिचेरी ह्या फ्रेंच वसणुकांनी वचून ताणे आश्रम उक्ते केले. आश्रमाचे थापणूकेउपरांत चडांत चड वेळ एकांतवासांत रावन अरविंद योगसाधना करूंक लागलो. १५ ऑगस्ट १९१४ दिसासावन 'आर्य' नांवाचें आध्यात्मिक विशयाक ओंपिल्लें म्हयन्याळें ताणें मिरा रिचर्डस् आनी पॉल रिचर्डस् ह्या जोडप्याच्या पालवान सुरू केलें.

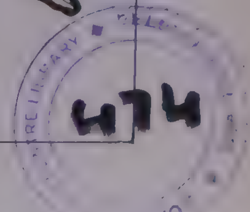
१९१८ त अरविंदाची घरकान्न मृणालिनी, पाँडिचरी हांगा येवंक भायर सरली, पूण वाटेंत कलकत्ता हांगा इंफ्ल्यूयेंझाच्या दुर्येसान तिका मरण आयलें. २४ नोव्हेंबर १९२६ दिसा अरविंदाक योगसिध्दी प्राप्त जाली आनी तो पुराय एकांतवासांत रावंक लागलो. 'एसेज ऑन द गीता', 'लायफ डिव्हायन' ह्या सारक्या ग्रंथांची बरसावळ ताणे 'आर्य' म्हयनाळ्यांतल्यान केली. 'सावित्री' हें ताचे महाकाव्य बरेंच नामनेचें आसा.

- डॉ. नरेश कवडी

अरुणाचल प्रदेश: भारतीय संघराज्यांतलें एक घटक राज्य. हें राज्य भारताचे ईशान्य दिकेक वसलां. क्षेत्रफळः ८३,५७८ चौ. किमी. लोकसंख्याः ६,३१,८३९, राजधानीः इटानगर, भासः निशी, आदी, वान्चो, नोक्टे. साक्षरताः २०.९%, अक्षांश आनी रेखांशः २६° २८'. उत्तर ते २९° ३०' उत्तर ९१° ३०' उदेंत ते ९७° ३०' उदेंतः ह्या राज्याचे अस्तंतेक भुतान, वायव्येक तिबेट (चीन), उत्तर आनी ईशान्येक चीन, उत्तर आनी दक्षिण दिकेक आसाम, उदेंत आनी आग्नेयेक ब्रह्मदेश तर नैऋत्य दिकेक नागालँड, हे वाठार आसात.

भूंयवर्णनः अरुणाचल प्रदेश राज्यांतलो ६०% वाठार रानां-वनांनी भरला. तातूंतलो चडसो वाठार वयर सकयल आसा. अका, डफला, मीरी अबोर, मिशमी, पातकई आनी हेर दोंगुल्यो ह्या राज्यांत आस्पावतात. चडशे दोंगर आनी दोंगुल्यो ईशान्य आनी नैऋत्य दिकेक पातळ्ळ्यात. तांची उंचाय ८०० ते ४,००० मी. मेरेन पावता. उत्तरेकडेन ३,००० ते ५,२०० मी. उंचायेच्यो बर्फाळ दोंगरातेंगश्यो आसात. हिमालयाचे उदेंतेवटेनची दोंगरा वळ ह्या राज्यांत दक्षिण आनी नैऋत्य दिकेवटेन गेल्या आनी पुराय राज्यांत पातळ्ळ्या. ब्रह्मपुत्रा ही ह्या राज्यांतली मुखेल न्हंय, पूण थंय तिका 'दिहांग' नांवान वळखतात. कामेंग, सुबनसिरी, सिटांगवा दिहांग, दिबांग वासिकांग लोहित आनी बुरीदिहिंग ह्यो ब्रह्मपुत्रेक मेळपी ह्या राज्यांतल्यो मुखेल न्हंयो. हिमालयांतल्यान व्हांवपी न्हंयांक लागून राज्यांत जायतीं देगणां दिसतात. राज्यांतली पिकाळ भूंय फकत ल्हान-व्हड न्हंयो, व्हाळ हांच्या देगांवयल्या वाठारापुरतीच मर्यादीत आसा.

हवामानः अरुणाचल प्रदेशाचें हवामान 'समशीतोश्ण' आसा. कांयकडेन जमनीच्या वयर-सकयल प्रकाराक लागून हवामानय बदलता. दक्षिणेंतल्यो न्हंयो आनी देगणांनी तापमान गरम आसता. राज्यांतलो पावसाळो मे-जून म्हयन्यांत सुरू जावन सप्टेंबर मेरेन चलता. वर्सुकी पावस पडपाचें सरासरी प्रमाण बोमदिला-१,०१९ मिमी., पासीघाट-५,७९२ मिमी., तेजू-४,०७१ मिमी.; चांगलांग- १,९८८ मिमी. इतलें आसा. शिंयाळ्याच्या दिसांनी राज्याच्या उत्तर भागांत बर्फ पडटा. बर्फ पडपाची शीम दर्यादिगेसावन ३९६२ मी. वयर आसता.

वनस्पत आनी मोनजातः अरुणाचल प्रदेशाचो ६१,००० चौ. किमी. वाठार रानां-वनांनी भरिल्लो आसा. तातूंतलो ४५,११६ चौ. किमी. वाठार राखीव रानांत आस्पावता. विंगड विंगड प्रकारच्या वनस्पतींक लागून हो वाठार गिरेस्त जाल्लो दिसता. ओक, पायन, सायल, बाभूळ, वेत, कोंडो आनी हेर वनस्पत हांगा मेळटा. हत्ती, गवोरेडो, वाग, चितो, हरण, ताकिन, वांस्वेल, रानमेंढो, दुकर, रानवटी बोकड्यो हे प्राणी जंगलांत दिसतात. मिथुन आनी गयाल हे ह्या राज्यांतले दोन खाशेले प्राणी आसात.

इतिहासः अरुणाचल प्रदेशाचो इतिहास आयज् मेरेन अज्ञातच उरला. दोंगर, वाट रान, येरादारीचो साप्प उणाव, मागाशिल्ल्यो रानवट जमाती आनी हेर कमीपणांक लागून हांगा शासनवेवस्थेचेर कोणूच शेक गाजोवंक पावलो ना. जमातीचो मुखेली आपल्या जमातींचो कारभार पळयतालो. १८७२त आका आनी निशी (डाल्फा) वाठाराचेर आपलो ताबो मेळोवन ब्रिटीश ह्या वाठारांत रिगले. राज्यांतल्या रानवट जमातींकडल्यान कसलोच त्रास जावंचो न्हय ह्या हेतान, ब्रिटिशांनी कांय थाणीं हांगा उबारलीं. कर वसूल करपापुरतेंच ब्रिटिशानी ह्या वाठाराचेर लक्ष घालें आनी हेर कसलेंच म्हत्व दिलें ना. विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक उत्तरेकडल्या वाठाराचेर चीनान हक्क सांगिल्ल्यान, ब्रिटीश सरकारान ह्या वाठाराचो वेगळो शासकीय उपविभाग घडयलो. सन १९१२-१३ त सर हेन्री मॅकमेंहन हाणे हिमालयाच्या तेमकांक प्रमाण मानून उत्तर दिकेवटेनची शीम आंखली हिका 'मॅकमॅहॉन लायन' म्हण्टात. १९४८ त हो वाठार केला. सुरक्षतायेच्या कारणाक लागून आसामासावन वेगळो केलो. तेन्ना ताका 'नेफा' म्हळ्यार ईशान्य शीम (North-East Frontier Agency) म्हण्टाले. ह्या राज्याचें शासन केंद्र सरकार पळेतालें. १९५९ आनी १९६२ वर्सा चीनान ह्या वाठाराचेर घुरी घालून कबजो मेळयलो. १९६३ त चीनाकडल्यान हो वाठार परतो मेळयलो. २० जानेवारी १९७२ ह्या दिसा ह्या वाठाराक 'अरुणाचल प्रदेश' ह्या नांवाखाल संघराज्याचो पांवडो मेळ्ळो. डिसेंबर १९८६ त अरुणाचल प्रदेशाक भारत सरकारान घटकराज्याचो पांवडो दिलो.

राज्यवेवस्थाः अरुणाचल प्रदेशाचो वाठार आसामांत आसतना, शासन मध्यवर्ती सरकारच्या घरखात्यावरवीं चलतालें. अरुणाचल प्रदेश (नेफा) आसामासावन वेगळो काडटकच केंद्र सरकाराचेवतीन राष्ट्रपतीचो प्रतिनिधी म्हूण राज्यपाल ह्या राज्यांचो कारभार पळयतालो. २० जानेवारी १९७२ ह्या दिसा अरुणाचल प्रदेशाक संघराज्याचो दर्जो मेळ्ळो तेन्ना एजन्सी काउन्सिलच्या सल्ल्यान आसामचो राज्यपाल ह्या वाठाराचो राज्य कारभार चलवपाक लागलो. १५ ऑगस्ट १९७५ ह्या दिसा हें काउन्सिल वचून विधानसभा आयली. डिसेंबर १९८६त ताका राज्य पांवडो मेळ्ळो.

राज्य १० जिल्ह्यांनी वांटिल्लें आसा. दर जिल्ह्याचो कारभार उप-उच्चायुक्त पळयता. अस्तंत कामेंग, उदेंत कामेंग, लोअर सुबनसिरी, अपर सुबनसिरी, अस्तंत सियांग, उदेंत सियांग, दिबांगव्हेली, लोहीत, तिराप, तवांग हे राज्यांतले जिल्हे जावन आसात.

अर्थीक स्थितीः अरुणाचल प्रदेशांतले शेत-उद्देग अजूनय मागशिल्ले अवस्थेंत आसात. बैल आनी नांगरान शेत कसपाची रीत अजूनय जायते जाणांक खबर ना. सोपणां-सोपणांची शेतवड आनी झूमिंग वा फिरती शेतवड करपाची पद्धत आयजय थंय चलता. सुमार ४६% लोक शेत-वेवसायांत आसा. १,३३,४३० हेक्टर जमीन लागवडीखाल आसून तातूंतली २६% जमीन शिंपणावळ क्षेत्रासकल आयल्या. भात, मको, नासणो, कणगां, हीं हांगाचीं मुखेल पिकां आसात. वट्ट कामदारांमदले ८३.९२% कामदार शेत-वेवसायांत आसात. बायल कामदारांमदल्यो ९६.६% कामदार शेत-वेवसायांत आसात.

राज्यांत आशिल्ल्या ६१,००० चौ. किमी. रानाक लागून व्हड प्रमाणांत

येणावळ मेळटा

राज्यांत निकेल, कोबाल्ट, गंधक, तांबे हांचे सांठे चड प्रमाणांत आसात पूण अर्थीक नदरेतल्यान आयजमेरेन ते फायदेशीर थारूंक नात.

उगस-उत्पादनाचेर आदारिल्ले उद्देग वाडोवपाक राज्यांत चड लाव आसा ते नदरेन थंय यत्न चल्ल्यात. भंगसाळ, प्लायवूड उद्देग, तांदळाची गिरण, हातमाग आनी हस्तकला, फळां सांबाळपाचो उद्देग हांगा वयर सल्ल्यात. ३ मध्यम आनी ३४ ल्हान उद्देगीक वसणुको, खाजगी आनी सहकारी क्षेत्रांत आसात:- तेजू हांगा शिमीट फॅक्टरी बांदप चालू आसा. तिराप जिल्ह्यांत खरसांग हांगा तेल शुध्दीकरण कारखानो जावपाचो आसा. १०० टन कागद निर्मूपाची क्षमता आशिल्लो पेपर कारखानो चालू करपाचो प्रस्ताव सरकारामुखार आसा. २१ प्रशिक्षित आनी २४ उत्पादक केंद्रांतल्यान, कताई, विणकाम, कापप, शिवणकाम, शेदऱ्यो करप, वेतकाम, सुतारकाम, रेशीमकाम, बांबूकाम, आयदनां करप हे लघु-उद्देग चालीक लायल्यात. ४३ समूह उदरगत पकल्प आनी ९७ सहकारी संस्था हांच्या पालवान शासनान लोकांची उदरगत घडोवन हाडपाखातीर विंगड विंगड येवजणी तयार केल्यात. परंपरागत चलत आयिल्ले विणकाम आनी कलापूर्ण वस्तूंची निर्मणी ह्या उद्देगांक सहकारी संस्थावरवीं आदार दिवन, आंतरराज्यीय बाजारपेठेंत भितर सरपाच्यो तांच्यो येवजण्यो आसात. नक्षी काडिल्ल्यो लांकडी वस्तू, टंक चित्रां, चांदीच्यो वस्ती, चामड्यापसून तयार केल्ल्यो वस्ती आनी हेर तरांच्यो वस्ती करपाक ह्या राज्यांतले थळावे कारागीर फिशाल आसात.

येरादारी आनी संचारण: राज्यांत पक्क्या आनी कच्च्या रस्त्यांची लांबाय ३६,७४०.८१ किमी. आसा. बालिपारा ते भालूकपंगमदीं राज्यांतलो पयलो रेल्वे-मार्ग घालपाचें काम सुरू जाल्लें आसा. ह्या रेल्वे-मार्गाची लांबाय १२ किमी. आसा.

लोक आनी समाजजीण: अरुणाचल प्रदेशांत लोकसंख्येची दाटाय दर किमी. ७ मनीस इतली आसा. दर १,००० दादल्यांक बायलांचे प्रमाण ८७० पडटा. राज्यांतले ७९.०१% (१९७१) लोक आदिवासी आसून ते विंगड विंगड पन्नास भासो उलयतात. राज्यांतले आदिवासी आनी हेर भौस खासा करून हिंदू आसून बौध्द, किरिस्तांव आनी मुस्लीम धर्मीय हांगा रावतात. राज्यांतल्यो आदिवासी जमाती आनी तांचे कांय वाठार अशे: **अस्तंत कामेंग:** मोनपा, शेर्डूकपेन, आका, खोवा, मिजी. **उदेंत कामेंग:** बांगनी, सुलूंग, **लोअर सुबनसिरी:** निशी अपटानी, सुलूंग, **अपर सुबनसिरी:** तागीन, हिलमिरी, आदी **अस्तंत सियांग:** आदी (उपजमाती: गालोंग, मिनयोंग, बोरी, बोकार, रामो, पायलीबो) **उदेंत सियांग:** आदी (उप-जमाती: पदम, मिनयोग, पासी, तांगी, मिलांग, सिमोंग, कोमकार, कारको), इदू-मिशमी. **दिबांग व्हॅली:** इदु-मिशमी, आदी **लोहित:** मिर्जूमिश्मी, दिगारु मिश्मी, खम्पटी, सिंगफो. **तिराप:** नोक्टे, वान्चो, तंगसा, सिंगफो.

सादारणपणान ह्यो जमाती आंतर जातीय लग्नां करीनात पूण चड बायलो करपाची चाल मात तांचे मदीं चलता. जमातीचो मुखेली आनी जमाती पंचायती वरवीं समाजीक प्रस्न सुटावे जातात. हे लोक कोंडयाचीं घरां बांदतात. रावपा-जेवपाची पध्दत सादी आसा: वंशपरंपरेन चलून आयिल्ले संस्कार सोडून दिवपाक ते तयार नासतात. बायलो आंगाचेर गोंदोवन घेतात तशेंच तांकां आंगार वस्ती घालपाकय आवडटा. व्हंकलेचें मोल घेतकच तिका घोवाघरा धाडटात. भार येवप, नद करप सारक्या गजालींचेर आदिवासी जमातींचो खर विस्वास आसा. संगीत आनी नृत्य हांची आवड सगल्या जमातींमदीं आसा. ह्या लोकांची समरनृत्यां आनी समूहनृत्यां नांवाजल्लीं आसात.

शिक्षण: राज्यांत साक्षरतेचें प्रमाण २०.०९ टक्के आसा. तातूंत बायलांचे साक्षरतेचें प्रमाण ११.०२% आसा. राज्यांत शिक्षणाचो प्रसार वाडोवपाखातीर चड प्रमाणांत यत्न चल्ल्यात. १९७५ ते १९८१ ह्या [illegible] शाळांचो आकडा [illegible] वयल्यान ८.३५ चेर पावला. तेभायर १२० मुळाव्यो माध्यमिक शाळा, ३४ माध्यमिक शाळा, १३ उच्च शाळा, १ केंद्रीय शाळा, २ पदवी महाविद्यालयां आसून ८०,००० विद्यार्थी शाळांनी शिकप घेतात. राज्यांतले अरुणाचल विश्वविद्यापीठ इटानगर हांगा आसा.

म्हत्वाचीं थळां: राजधानी इटानगर, इटाफोर्टचे अवशेश, तवांगचो बुध्द मठ, मलिनितनचे पुराणवस्तू संग्रहालय, बिस्मार्क नगर आनी नंदाप्पा अभयारण्यां, अरुणाचल विश्वविद्यापीठ हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं थळां जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

अरेबियन नाइट्स: अरबी भाशेतल्या काणयांचो नांवाजिल्लो झेलो. हाचें मूळ अरबी नांव 'अल्फ लयलह-व-लयलह' (अलीफलैलह) अशें आसून इंग्लीशींत 'अरेबियन नाइट्स एंटरटेनमेंट' आनी 'वन थाउजंड अँड वन नाइट्स' अशीं नांवा रुढ आसात. एका प्रास्ताविक कथासूत्रांत तरेकवार कथा गुंथपाचें संस्कृत 'पंचतंत्र' वा 'शुकसप्तति' हांचें भारतीय तंत्र अरेबियन नाइट्स हातूंत दिसून येता. हें कथातंत्र अस्तंती साहित्य समीक्षेंत 'रामेन एर्त्सेलुंग' ह्या जर्मन नांवान वळखतात.

अरेबियन नाइट्सच्या कथांच्या सांखळेची फाटभूंय अशी: इराणचो राजा शहरयार आपले राणयेच्या व्यभिचाराक लागून तिडकता आनी पुराय बायल-जातीचो सूड घेवपाचें थारायता. देखून, दर राती एके बायलेवांगडा राजा लग्न जाता आनी सकाळींफुडें तिका जितीच मारून उडयता. राजाच्या वजिराची चली शाहजादी (शाहराजाद) सगले स्त्रीजातीक वाटावपाची एक युक्त सोदून काडटा आनी बापायची संमती घेवन राजाकडेन लग्न जाता. रातीक ती राजाक आनी आपली धाकटी भयण दुनियाजाद हांकां एक काणी सांगता. आपले कथा सांगपाचे हुशारकायेन काणी अर्दीच दवरून ती रातीचें राजाचें मन काणयेच्या फुडल्या भागांत घुस्पावन दवरता. काणयेचो मुखावेलो वांटो आयकुपाखातीर दुसऱ्या दिसा राजा तिका जीवदान दिता अशें दर फांतोडेर घडटा. तिणे एक हजार राती सांगिल्ल्या काणयांनी राजा सामको रंगून वता. ताचें काळीज पाझरता आनी तो आपलो क्रूर विचार मनांतल्यान काडून उडयता.

अरेबियन नाइट्सचें प्रचलित स्वरूप अठराव्या शतमानांत सिध्द जालें. ह्या काणयांच्या लेखकाविशीं, काणयांच्या मूळ स्वरुपाविशीं आनी बरपावळीच्या कालखंडाविशीं कसलीच माहिती मेळिल्ली ना. अल्-मसूदी ह्या अरबी लेखकाच्या 'मुरुजुझ्-झ्हब' (९४७) ह्या ग्रंथांत 'हजार अफसाना' असो उल्लेख मेळटा, अशें नबिआ ॲबट हाणे १९४९ त नदरेक हाडलें. हाचेवेल्यान फार्सी भाशेंतसून ह्यो कथा अरबी भाशेंत आयल्यो अशें ॲबटाचें मत आसा. हे कथेचे चौकटीचें मूळ भारतीय आसत अशेंय एक मत आसा.

भारत, इराण, इराक, तुर्कस्तान आनी इजिप्त हांचेकडेन संबंदीत अशे कांय कथाभाग ह्या कथांत आस्पावतात. हातूंतलीं चडशीं विशेश नामां अरबी, मुस्लिम आनी कांय भारतीय तशेंच यूरोपीय आसात. हातूंतले कांय कथाप्रसंग चीन आनी भारत हांगा घडिल्ले आसले तरी कथांचे भितल्ले भाग आनी प्रेरणा अस्सल अरबी आनी इस्लामी आसात. कालविपर्यासाचो दोश लेगीत 'अरेबियन नाइट्स' काणयांनी दिसून येता. इराणच्या शहरयार राजाचो कालखंड इस्लामपूर्व मानल्यार बगदाद बसरा आनी कैरो ह्या इस्लाम उपरांतच्या काळांत नामनेक पाविल्ल्या शारांचो उल्लेख विपर्यस्त दिसता. कॉफी आनी तंबाखू अनुक्रमान चवदाव्या आनी सोळाव्या शतमानामेरेन इजिप्तांत अपरिचित आशिल्लीं. पूण तांचो उल्लेख ह्या कथांनी आयला. इजिप्तांतले पंदराव्या शेंकड्यांतले शिश्टाचार आनी चालीरिती 'अरेबियन नाइट्स' हातूंत दिसून येतात. घडये ह्याच काळांत तातूंतल्यो मूळ कथा पुराय करून आनी तातूंत नव्यो कथा घालून तांचो झेलो केला आसूंक जाय. कुराण सोडून अरबी साहित्यांतलो खंयचोच ग्रंथ इतली नामना आनी लोकप्रियता जोडूंक

पावंक ना. तातूंतल्यो 'अलीबाबा आनी चाळीस चोर', 'अल्लाउद्दीन आनी जादूचो दिवो', 'सिंदबादाच्यो भोंवड्यो' ह्यो कथा सगळ्यांक परिचित आसात.

मूळ अरब भाशेंतल्यो ह्यो कथा काव्यात्मक अशा कुडक्या-कुडक्यांनी रचल्यात. त्यो कथा कथनाखातीर आनी खासा सुरांत गावपाखातीर रचल्या आसूंक जाय. ह्या सगल्या कथांची विभागणी अशी करुं येता: १. परीकथा आनी काल्पनिक कथा २. बगदादचो सुलतान हारुन-अल्-रशीद आनी ताचो प्रधान हांचेकडेन संबंदित आशिल्ल्यो मोगाच्यो आनी अप्रुपांच्यो काणयो. हातूंत इतिहासीक सत्य ना. ३. मध्यमवर्गीय लोकांकडेन संबंदीत आशिल्ल्यो हांसयाळ्यो आनी थोड्योभोव शृंगारीक कथा. हांची रचना तेराव्या ते सोळाव्या शतकांत, मामलूक सुलतानांचे मुस्तींत कैरो (अल्-काहिरह) हांगा जाली आसूंक जाय. ४. साहसकथा ५. बोधपर कथा ६. आख्यायिका आनी दंतकथा हांचेर आदारीत कथा ७. धर्मीक कथा.

अशें वर्गीकरण करून लेगीत अरेबियन नाइट्स कथांत एकात्मता आनी एकवाक्यता दिसून येना. सिंदबादच्या सफरींची कथा तर स्वतंत्रपणान रचल्या आनी मागीर तातूंत घाल्या. वाङ्मयीन गुणवत्तेचे नदरेन तातूंत विषमता दिसून येता. थोड्यो कथा बंदिस्त आनी कलात्मक धर्तेच्यो आसात तर कांय कथांची रचना शिथील दिसता. ह्यो कथा घटनाप्रधान आसून व्यक्तिचित्रण स्थूल स्वरुपाचें आसा. पूण कथनकौशल्य, अभिनव कल्पनाविलास आनी मनीस सभावाचें मर्मज्ञान ह्या गुणांक लागून ह्यो अप्रुपाच्यो अद्‌भूतरम्य कथा संवसारभर लोकप्रिय जाल्यो.

'अरेबियन नाइट्स' चो पयलो अणकार आंत्वान गालां हाणे पॅरिसाक १७०४ ते १७१७ ह्या काळांत फ्रेंच भाशेंत केलो आनी यूरेपीय लोकांक ह्या कथांची पयली वळख करून दिली. मूळ अरबी भाशेवयल्यान केल्ल्या गालांच्या अणकाराचे हेर युरोपीयन भासांतूय अणकार जाले. जर्मन लेखक हाबिश्ट हाणे मूळ अरबी कथासंहिता जर्मनीतल्या ब्रेस्लौ हांगा छापली (१८२५-४३) आनी १८४०त तिचो जर्मन अणकार उजवाडाक हाडलो. कायरो हांगा १८३५ त छापिल्ल्या अरबी प्रतीवेल्यान ई. डब्ल्यू. लेन ह्या अभ्यासकान दर्जेदार पूण अपूर्ण इंग्लीश अणकार (१८३९-४१) उजवाडाक हाडलो. ह्या कथांक 'अरेबियन नाइट्स एंटरटेनमेंट' हें नांव ताणेच दिलें. कलकत्ता हांगचे अरबी प्रतीचेर (१८३९-४१) आदारित इंग्लीश अणकार जॉन पेन हाणे केलो. (१८८२-८४). सर रिचर्ड एफ्. बर्टनच्या १६ खंडांतल्या अणकाराक (१८८५-८९) उपाट लोकप्रियता मेळ्ळी. जे. सी. मर्द्रुसचो फ्रेंच अणकार (१८९९) लेगीत खूब लोकप्रिय जालो. यूरोपियन भासांतल्या सगळ्यांत ऊंच पांवड्याचो मान ई. लिटमनच्या ६ खंडांतल्या जर्मन अणकाराक (१९२१-२८) फावता.

अरेबियन नाइट्सचे संहितेविशींची आनी हेर प्रस्नांची चिकित्सा डी. बी. मॅक्डोनाल्ड ह्या अमेरिकन अभ्यासकाच्या ग्रंथांत आयल्या. ह्या कथांतल्या बगदादी आनी ईजिप्शियन अशा दोन ठळक स्तरांचो अभ्यास ऑगस्ट म्यूलरच्या विवेचनांत आस्पावता.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरान १८६१त इंग्लीशींतल्यान ह्या कथांचो मराठी अणकार करपाक सुरवात केली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आनी हरि कृष्ण दामले हाणी ताका हातभार लायतकच १८९०त 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' पुस्तक रूपान उजवाडाक आयलो. तांची ६ भागांची नवी आवृत्ती १९५७त उजवाडाक आयली. 'अरेबियन नाइट्स'चो मराठी अणकार त्र्यं. पु. थोरात, वा. गो. आपटे हाणीय केला. सर बर्टनच्या मूळ इंग्लीश भाशेंतल्या 'अरेबियन नाइट्स'चो १९७५त गौरी देशपांडे हाणी ११ खंडांत केल्लो मराठी अणकार खूब लोकप्रिय जालो.

- को. वि. सं. मं.

अर्जुन: पांच पांडवांतलो तिसरो पांडव. हाका 'मध्यम पांडव' अशेंय म्हण्टात. पांडुची बायल कुंती हिका इंद्रमंत्राच्या प्रभावान हिमालयाच्या शतशृंग पर्वतार जाल्लो चलो. ताका धनंजय, इंद्रसुत, फाल्गुन, पार्थ अशींय नावां आसात.

पांचूय पांडवांभितर अर्जुन कुशळ धर्नुधर आनी शूरवीर आशिल्लो. ताका शंकराकडसून पाशुपतास्त्र, परशुरामाकडल्यान शस्त्रविद्या आनी अग्नीकडल्यान 'गांडीव' धनुष्य, तशेंच इंद्र, वरुण, यम आनी कुबेर हांच्याकडसून वेगवेगळ्या अस्त्रांची प्राप्ती जाल्ली. द्रोणाचार्याचो तो पट्टशिष्य आशिल्लो. आचार्याकडल्यान शिकून घेतिल्लें धनुर्विद्येचें आनी अस्त्रविद्येचें द्रौपदी स्वयंवरावेळा अप्रूप कसब दाखोवन ताणे द्रौपदीक जिखली. तो आपलें 'गांडीव' धनु दाव्या हातान लेगीत चलयतालो म्हूण ताका 'सव्यसाची' अशें म्हण्टाले. आपले १०६ वर्सांचे पिरायेंत ताणे खास करून उत्तर भारतांत खूब दिग्विजय मेळयले.

शकुनीकडे कूटद्यूत खेळटना हारतकच ताणे आपल्या भावांवांगडा द्वैतवनांत वास केलो आनी एका वर्साचो अज्ञातवास विराटनगरांत भोगलो. विराटनगरांत 'बृहन्नला' नांव घेवन ताणे राजकुमारी उत्तरेक नाचकलेचें शिक्षण दिलें. अस्त्रविद्येवांगडाच अर्जुन ललित कलांत लेगीत निपुण आशिल्लो.

भगवान श्रीकृष्णावांगडा ताची सख्यभक्ती आशिल्ली. भारतीय झुजावेळा आपल्या हातान आपल्याच भावांचो, गुरुंचो वध जातलो ह्या हुस्क्यान निर्शेवन ताणे धनुश्य-बाण सकयल दवल्लें. तेन्ना ताच्या रथाचो सारथी जावन बशिल्ल्या श्रीकृष्णान ताका कुरुक्षेत्राचेर गीता सांगली. विरक्त जाल्लो अर्जुन गीतेचो उपदेश आयकून झुजाक तयार जालो. भारतीय झुजांत ताणे कर्ण, जयद्रथ, भीष्म आदी कौरववीरांक मारले.

नर-नारायणाभितर कृष्णाक नारायणाचो जाल्यार अर्जुनाक नराचो अवतार मानला. ताका चार बायलो आशिल्ल्यो. द्रौपदीपसून ताका श्रुतकीर्ती, सुभद्रेपसून अभिमन्यू, चित्रांगदेपसून बभ्रुवाहन आनी उलूपीपसून इरावान् हे चार पूत जाले. पांडवांवांगडा महाप्रस्थान करता आसतना ताका मर्ण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

अर्थशास्त्र: अर्थशास्त्र हो पोरन्या काळासावन म्हत्वाचो अभ्यासविशय अशें मानलां. क्रिस्ता पयलीं चवथ्या शतमानांत भारताचो कौटिल्य आनी ग्रीसाचो ॲरिस्टॉटल ह्या पंडितांनी ह्या विशयाचेर ग्रंथ बरोवन दवरल्यात. कौटिल्य हाणे आपल्या पयलींच्या अठरा आचार्य परंपरेचो उल्लेख करून अर्थशास्त्राची व्याख्या केल्या ती अशी:

''मनुष्याणां वृत्तिः अर्थः मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः।
तस्याः पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्राम्।।''

अर्थः पृथ्वी हें मनशाचें रावपाचें ठिकाण; हे पृथ्वीच्या (सैमीक सामग्रीच्या) पालवान मनशाची जीण चलता (गरजो भागतात). तिचो (सैमीक सामग्रीचो) लाब आनी संवर्धन (पालन) विशींच्या उपायांचो अभ्यास म्हळ्यार अर्थशास्त्र.

कौटिल्याच्या काळावयलो युरोपांतलो विचारवंत ॲरिस्टॉटल (इ.स. पयलीं ३८४-३२२) हाणें ह्या विशयाचे दोन वांटे केल्यात:

१. अर्थशास्त्र म्हळ्यार घरगुती वेव्हार आनी २. पुरवणशास्त्र म्हळ्यार विनीमय आनी अर्थार्जन.

ॲडम स्मिथ (इ.स. १७२३-१७९०) ह्या ब्रिटीश अर्थशास्त्रज्ञाक आर्विल्ल्या 'अर्थशास्त्राचो मूळपुरुश' मानतात. ताणें 'राश्ट्राचे संपत्तीचें स्वरूप आनी कारणां हांचें अन्वेशण' अशी अर्थशास्त्राची व्याख्या केल्या. अर्थशास्त्राविशीं हेर बऱ्योचशो व्याख्या आसात त्यो अशो:

१. पैशांच्या पालवान वा त्याखेरीज लोकांमदीं विनीमय वेव्हाराचीं जीं कार्यां जातात तांचो अभ्यास म्हळ्यार अर्थशास्त्र.

२. मार्शल हाच्या मतान 'उपजिविकेच्या साधनांखातीर दिसपट्ट्या वेव्हारांत आशिल्ल्या मनशांचो अभ्यास म्हळ्यार अर्थशास्त्र.'

३. संपत्तीचो अभ्यास म्हळ्यार अर्थशास्त्र.

'संपत्तीचें शास्त्र' वा 'पैशांचें शास्त्र' अश्यो ज्यो अर्थशास्त्राच्यो व्याख्या आसात, त्यो बऱ्योच संकुचित आसात अशें जाणकारांचें मत

आला. सैसो सिनीअर, एस्. मिल, डब्ल्यू. एस्. जेव्हन्स ह्या अभिजात अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतान, अर्थशास्त्र हे एक पुराय वस्तुनिश्ठ निगमनात्मक (Deductive) शास्त्र आनी संपत्ती हो ह्या शास्त्राचो अभ्यासविशय जावन आसा.

अभिजात अर्थशास्त्रज्ञांच्या अर्थविशींचे हे संकल्पनेचेर जर्मन इतिहासीक संप्रदायवाद्यांकडल्यान आनी कार्लाइल, रस्किन ह्या सारक्या विचारवंतांकडल्यान बरीच टीका जाली. त्या वेळावयल्या अर्थशास्त्रज्ञांनी सैसो आनी संपत्ती ह्या गजालींचेर जाय ताचे परस चड भर दिल्ल्यान अशी टीका जाली. अभिजात संप्रदायाचीं मतां आनी तांचेर जाल्ली टीका मतींत दवरून डॉ. मार्शल (१८४२-१९२४) हाणें प्रत्यक्ष अणभवांचेर आदारिल्ले आपले विचार मांडले. गरिबांच्या वसणुकांचो नियाळ करून ताणें बरेवंक सुरवात केली. अर्थशास्त्राचो सगळ्यांत पयलो अभ्यास विशय म्हळ्यार मनीस आनी ताचो वेव्हार हें ताणें पयलींच बरोवन दवरलें. डॉ. मार्शल हो मूळचो गणिती, रँग्लर. पूण संपत्ती उपाट आसून पसून दळीद्र कित्याक आसचें? दळीद्राचें निर्मूलन करप शक्य आसा वा ना? ह्या प्रस्नांचो जापो सोदचे खातीर ताणें अर्थशास्त्राचो अभ्यास केलो आनी त्या विशयाचो तज्ञ अशी नामनाय मेळयली.

हे फाटभुंयेचेर डॉ. मार्शल हाणे मांडिल्ल्या विचारांमुखार कार्लाइल, रस्किन हांची मतां फाटीं पडलीं. 'अर्थशास्त्रांत संपत्तीचो अभ्यास आसताच, पूण ताचेयपरस म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार, मनशाचो अभ्यास तातूंत जाता.' डॉ. मार्शल हाचो मुखेल भर अर्थशास्त्राच्या 'शास्त्र' ह्या नामाचेर आशिल्लो आनी ताका लागून पोलीटिकल इकॉनॉमी (राजकी अर्थशास्त्र) ह्या परंपरागत नांवाच्या बदलाक ताणें 'इकनॉमिक्स' हें नांव रुढ केलें.

सादारणपणान मनशाच्या जिवितांत राजकी, समाजीक, धर्मीक अशा कार्यांचो आस्पाव जाता, पूण ताका मेजप पुरायपणान शक्य नाशिल्ल्यान तांचो अर्थशास्त्रांत आस्पाव करप अशक्य नासता, अशें ताणें प्रतिपादन केलां. म्हळ्यार, जे वेव्हार संपत्तीकडेन, स्वास्थसाधक भौतिक साधनांचो उपेग आनी उपलब्धी हांका संबंदीत आसतात, तांचोच अभ्यास अर्थशास्त्रांत येता. प्रा. पिगू हाणें मार्शल हाच्याय फुडें पावल घालें. 'अर्थशास्त्र म्हळ्यार अर्थीक स्वास्थ्याचो, कल्याणाचो अभ्यास. समाजीक स्वास्थ्याचो संबंद प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष पैशांच्या मानदंडाकडेन संबंदीत आसता तें अर्थीक स्वास्थ जावन आसा,' अशें मत ताणें मांडलें. प्रा. रॉबिन्स हाच्या मतान अर्थशास्त्राक समाजीक शास्त्र समजल्ल्यान ताची व्याप्ती संकुचीत जाता. मनशाचे वेव्हार हेर मनशांकडेन आसूं वा समाजाकडेन आसूं, अर्थीक नियती (Economic Determinism) ताका मुटना. ताका लागून अर्थशास्त्र हें एक मानवी शास्त्र आसा. प्रा. केन्स हाणें फुडें अर्थशास्त्र म्हळ्यार 'रोजगारी आनी राहणीमान हाचेर परिणाम करपी घटकांचो अभ्यास' अशी व्याख्या मुखार हाडली. हे बरपावळी-उपरांत अर्थशास्त्राविशींच्या वैचारिक साहित्याची व्हड बरपावळ जाली.

सद्याक अर्थशास्त्र हो एकूच असो सलग आनी बंदिस्त विशय उरूंक ना. ताचो विस्तार सगळेवटेन जाला.

ह्या विशयाचे दोन वांटे आसात. १. वैयश्टिक (Micro) आनी २. सामश्टिक (Macro). वैयश्टिक अर्थशास्त्र म्हळ्यार बारीकसाणीन केल्लो अभ्यास. हे पध्दतींत अर्थीक बाबींसंबंदी म्हळ्यार उत्पादन, वापर, वांटप ह्या सारक्या अर्थशास्त्रीय गजालींचो कुडक्या कुडक्यांनी आनी वैयक्तिक गजालींचेर भर दिवन केल्लो अभ्यास.

सामश्टिक अर्थशास्त्र हे पध्दतींत वट्ट राश्ट्रीय उत्पादन, भांडवल, रोजगार, उत्पन्न ह्या सारक्या अर्थीक घटकांचो एकाचवेळार समग्रपणान केल्लो अभ्यास.

ह्या दोनय पध्दतींवरवीं अर्थीक घडामोडींच्या घटकांचो विचार करप जाता. देखीक: संपतीचें उत्पादन, वापर, वांटणी, गरज, सामग्री, भांडवल, मनशाचे कश्ट, संयोजन, येवजण, विभाजन आदी. समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास हांचो संदर्भ मतींत दवरून तशेच वैयक्तिक राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय परिस्थितीचो नियाळ करून हो विचार जाता. मर्यादीत सामग्रीचो चडांतचड उपेग करून, चडांतचड उत्पादन काडून शक्य जाता तशी वांटणी करूंक जे सिध्दांत वर घटकावरवीं मांडप जाता वा उपाय सुचोवप जाता हांचो अभ्यास अर्थशास्त्रांत आस्पावता.

भारतीय अर्थशास्त्र: पूर्विल्ल्या काळांतय दरेक समाजामुखार कांय अर्थशास्त्राविशींचे प्रस्न उप्रासताले. बारीकसाणीन विचार करपी लोक हे प्रस्न सोडवपाचे यत्न करताले. भारतांतय पोरन्या काळासावन अर्थीक प्रस्नांचेर विचार जातालो. बाजारपेठो कशे तरेन निर्माण करच्यो, तांची उदरगत कशी करची, वेपाराची वाड कशी करची, ह्या सारक्या गजालींचेर भासाभास पोरन्या काळांतल्या साहित्यांत मेळटा. पूण त्यावेळावयलें हें साहित्य म्हळ्यार अर्थनीती, राजनीती, धर्मनीती, नीतीशास्त्र अशा विंगड विंगड विचारांची एक भरसण आशिल्ली, आनी आर्विल्ल्या अर्थशास्त्राचें स्पश्ट, खासा अशें स्वरूप तेन्ना ताका मेळूंक नाशिल्लें.

शासनान अर्थवेव्हारांत खंयची गजाल घेवंची तें कौटिल्यान आपल्या 'अर्थशास्त्र' ह्या ग्रंथांत बरोवन दवरलां. येरादारीचीं साधनां वाडोवप, येरादारीखातीर राखणेची वेवस्था करप, मार्गांवयले कर शक्य तितले उणे करून वेपार चड सोपो करप, आयात-निर्यातीक उर्बा दिवप ह्या सारक्यो गजाली कौटिल्यान शासनाकडेन सोंपयल्यो.

जे वेपारी आनी उद्योगीक क्रांतीचे फाटभुंयेचेर अस्तंतेकडल्या राश्ट्रांत अर्थशास्त्राची उदरगत जाली, ती क्रांती भारतांत न जाल्ल्यान भारतांत अर्थशास्त्राची उदरगत स्वतंत्रपणान जावंक शकलीना. ताका लागून भारतीयांच्या अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाचो स्वतंत्रपणान सोद घेवचेखातीर पूर्विल्ल्या काळाकडेनच नदर मारची पडटा.

वेपारी आनी उद्योगीक क्रांतीकडेन भारताचो संबंद जेन्ना ब्रिटीश भारतांत आयले तेन्ना आयलो. भारताच्या राश्ट्रीय उत्पन्नाच्या स्वता केल्ल्या स्वतंत्र अंदाजाच्या आदारान दादाभाई नौरोजी हाणें भारतीय जनता कितली गरीब आसा हें दाखोवन दिलें. ब्रिटिशांच्या संपर्काचो भारताचे अर्थीक उदरगतीचेर जाल्लो परिणाम रमेशचंद्र दत्त हाणें त्या काळखंडांतल्या भारताच्या अर्थीक इतिहासाच्या मांडावळींतल्यान स्पश्ट केलो.

भारतीय विचारवंतांनी भारतीय प्रस्नांच्या संदर्भांत अर्थशास्त्राचो अभ्यास आनी वापर करूंक जाय, अशें मत न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे हाणें मुखार हाडलें. रानडेचो शिष्य गोपाळ कृष्ण गोखले हाणें आपल्या अर्थीक प्रस्नाविशींच्या विवेचनांत रानडेचोच विचार फुडें व्हेलो. भारतीय परिस्थितीचें संशोधन करपी अभ्यासकांची परंपरा ह्याच भारतीय अर्थशास्त्राचो अभ्यास करीत आशिल्ली. स्वतंत्रतायेपयलीं आनी उपरांत भारतीय अर्थशास्त्रज्ञांनी ह्या विशयाचेर भरपूर बरपावळ केली. अर्थशास्त्राचो अभ्यास करचेखातीर खास संस्थांची निर्मणी जाली; देशांतल्या विंगड विंगड विश्वविद्यालयांतल्यान ह्या विशयाचो अभ्यास करचेखातीर संशोधनाचें काम सुरू जालें.

भारतांत अर्थशास्त्राचेर उजवाडायल्लीं बरींच इंग्लीश नेमाळीं आसात. तातूंतलीं म्हत्वाचीं म्हळ्यार इंडियन इकनॉमिक जर्नल, इंडियन इकनॉमिक रिव्ह्यू, इंडियन जर्नल ऑफ इकनॉमिक्स, इकनॉमिक स्टडीज, इकनॉमिक अँड पोलीटिकल वीकली, कॉमर्स, इंडियन जर्नल ऑफ अॅग्रिकल्चरल इकनॉमिक्स, अर्थविज्ञान, इस्टर्न इकनॉमिक्स, कॅपिटल आदी. इकॉनॉमिक टायम्स आनी फायनान्शियल एक्सप्रेस हीं म्हत्वाचीं दिसाळीं अर्थशास्त्राक ओंपिल्लीं आसात.

इंग्लीश तशेंच हेर भारतीय भाशांतल्यान अर्थशास्त्राचेर तरेकवार ग्रंथ आसात आनी नेमाळींय उजवाडाक येतात.

अर्थशास्त्र आनी हेर समाजीक शास्त्रां: समाजीक शास्त्रां मनशाच्या विंगड विंगड वेव्हाराचो, वर्तनाचो, वस्तुनिश्ठपणान अभ्यास करतात. एका प्रकारच्या वेव्हारांचो परिणाम दुसऱ्या प्रकारच्या वेव्हारांचेर जाल्ल्यान

सामाजीक शास्त्रांचो एकामेकांकडेन संबंद येता.

राज्यशास्त्र आनी अर्थशास्त्र: अठराव्या शतमानाच्या निमण्या दशकामेरेन अर्थशास्त्राक युरोपांत 'राजकी अर्थशास्त्र' अशेंच नांव आशिल्लें. चाणाक्य वा कौटिल्य हाणें तर चडसो राजकारणाचो अभ्यास करपी आपल्या ग्रंथाक 'अर्थशास्त्र' हें नांव दिल्लें, हाचेवेल्यान 'अर्थ' आनी 'राजकारण' हांचो लागींचो संबंद दिसून येता.

राज्यसंस्थेची निर्मणी जावंचे पयलींसावन मानवी समाजांत अर्थीक वेव्हार जाताले. उत्पादन, सेवन ह्या सारक्या मुळाव्या अर्थीक वेव्हारांक राज्याची गरज आसताच अशें ना. पूण सद्या संवसारभर खंयच्या ना खंयच्या शासनाची सत्ता लोकांचेर बंधनकारक आशिल्ल्यान प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अशे सगळे अर्थीक वेव्हार राज्यसत्तेच्या अधिकाराखाल येतात. चांचेगिरी सोडून आंतरराश्ट्रीय वेपार पुराय‍णान राज्यांच्या संमतीन जातात.

दुसरी गजाल म्हळ्यार राज्य हें 'अर्था'चेर चलता. संवसारांतली संपन्न राश्ट्रां हेर राश्ट्रांचेर अधिकार चलयतात. अर्थशास्त्रांत जसो राज्याच्या विंगड विंगड धोरणांचो अर्थीक नियाळ करचेखातीर राज्यशास्त्रांचो अभ्यास गरजेचो आसता तशेंच दरेक राज्याक्य आपली सामग्री संपन्न करचेखातीर आनी लोकांची परिस्थिती सुदारचेखातीर अर्थशास्त्राचो पालव घेवप म्हत्वाचें आसता.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अर्थशास्त्र आनी राज्यशास्त्र हांच्या संबंदाक एक वेगळेंच मोडण मेळ्ळें. 'नियोजित अर्थवेवस्था' हो नवो प्रकार मुखार आयलो. रशियांत इ.स. १९२८ सावन नियोजित अर्थवेवस्थेचो प्रयोग सुरू जालो. बऱ्याच हेर देशांनीय 'नियोजित अर्थवेवस्थेचो' प्रत्यक्ष वेव्हारांत उपेग करूंक सुरवात केली. अर्थशास्त्राच्या नव्या नव्या अवस्थांचो प्रयोग जावंक सुरवात जाली. राश्ट्रीय अर्थीक आनी समाजीक उदरगत सादचेखातीर अर्थसंकल्प हें एक म्हत्वाचें साधन जालें. सद्याच्या काळांत राज्यशास्त्र आनी अर्थशास्त्र हांचो एकाच वांगडा विचार जाता.

अर्थशास्त्र आनी मानसशास्त्र: मनशाचे वेव्हार मानसिक निर्णयांतल्यान जातात. अर्थीक वेव्हारय अशा निर्णयांतल्यान घडटात. ताका लागून मानसशास्त्रीय अभ्यासाचो अर्थशास्त्राचे मांडावळींत उपेग जाता. सद्याच्या काळांत उद्येगीक मानसशास्त्र, कामगारांच्यो प्रतिक्रिया, समाजीक मानसशास्त्र ह्या सारक्या शास्त्रांच्या तज्ञांनी केल्लो अभ्यास अर्थशास्त्राखातीर भोव उपेगाचो आसा. आर्विल्ल्या अर्थशास्त्रांतली सेवनक्रिया (Consumption Function), मागणी विक्रिया (demand function), पुरवण विक्रिया (Supply function) ह्यो उपपत्ती मनशाच्या प्रवृत्तींच्या अभ्यासावयल्यान तयार केल्ल्यो आसतात.

मानसशास्त्राच्या अभ्यासांतल्यान मनशाच्यो विंगड विंगड प्रवृत्ती (सेवनप्रवृत्ती, संचयप्रवृत्ती ह्या सारक्यो) कशेतरेन काम करतात हें समजता आनी ताचेवयल्यान अर्थशास्त्राच्यो उपपत्ती फुडें मांडटात वा सुदारतात. प्रो. केन्स हाच्यो उपपत्ती समाजीक मानसशास्त्राचेर आदारित आसात. मनशाचें वैयक्तिक आनी समाजीक वर्तन कशें प्रभावित जाता आनी प्रतिक्रिया कशो घडटात हांचो शास्त्रशुध्द विचार मानसशास्त्रांत जाता. ह्या सगल्या म्हायतीचो उपेग अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाखातीर जाता.

इ.स. १९३० उपरांत सामश्टिक (Macro) अर्थशास्त्राचो अभ्यास जावंक लागलो आनी सगळ्या अर्थीक प्रस्नांच्यो जापो वैयश्टिक (Micro) अर्थशास्त्रावरवीं मेळना हें सिध्द जालें. हाच्या पयलींच कांय वर्सां मानसशास्त्रांतय समाजीक मानसशास्त्राच्या अभ्यासाचेर नेट दिवपाची गरज जाणवल्ली. हे नवे नदरेंतल्यान जो समाजीक मानसशास्त्रीय अभ्यास जालो, ताचो उपेग अर्थशास्त्रीय नवे पध्दतीक जालो.

सुर्वेच्या अर्थशास्त्रांतलो 'अर्थीक मनीस' (Economic Man) ह्या सारक्यो कल्पना वास्तव मानसिक अभ्यासाकलागून पयस जाल्यो. प्रो. केन्स हाच्या क्रांतिकारी अर्थीक विचारांची बसका म्हळ्यार समाजीक वेव्हारांचें बारीकसाणीन केल्लें निरीक्षण हीच आशिल्ली. पयल्या म्हाझुजाउपरांत सनातनवादी अर्थशास्त्राचो मार्ग सोडून ताणें वेगळे पध्दतीन विचार मुखार घालूंक सुरवात केली. हाचें मुखेल कारण म्हळ्यार ताचो समाजीक मनाची अभ्यास. बेकारीच्या संदर्भांत परंपरागत अश्या बऱ्याच काळासावन चलतल्या समतोल प्रस्थापनेचो विचार प्रमाण मानीनासतना बेकारीच्या प्रस्नाचेर खोलमेरेन विचार करून तांच्या मुळाचेर उपाय सुचवपाचो मार्ग ताणें सोदलो. हातूंत ताच्या मानसशास्त्रीय अभ्यासाचो बरोच वांटो आशिल्लो.

समाजशास्त्र आनी अर्थशास्त्र: मनशाची संस्कृताय आनी उदरगत हांचो पुराय अभ्यास करपी शास्त्र म्हळ्यार समाजशास्त्र. समाजाचे वेव्हार, संस्थांची रचणूक, परंपरा, रुढी, चालीरीती, पध्दती हांच्यावरवीं जातात. मनीससमाजाची खाशेलेपणां म्हळ्यार भाशा, नितीनेम, धर्मकल्पना, शिक्षणवेवस्था, तंत्रउदरगत, क्रीडा उदरगत, अर्थ उदरगत, कला उदरगत, शासनवेवस्था आनी शास्त्र उदरगत ह्या सारक्यो गजाली आसात. तांचो अन्योन्य संबंद आनी एकामेकांवयलो प्रभाव हो समाजशास्त्राचो अभ्यासविशय जावन आसा.

समाजशास्त्राचो अभ्यास अर्थशास्त्राखातीर केल्ल्यान 'समाज' आनी 'अर्थ' हांच्यामदलें घुसपागोंदळाचे संबंद स्पश्टपणान दाखवंक येतात. मनीस हें एक अर्थीक यंत्र न्हय, तर समाजीक अस्तित्व. आनी ताचो समाजाकडेन आशिल्लो वेव्हारसंबंद तोडून अर्थीक येवजण मुखार हाडीत जाल्यार ती फळादीक जायना हें सद्याच्या अभ्यासावयल्यान जाणकारांक पुराय‍पणान समजलां. फकत आकडेवारीच्या पालवान सगळे अर्थीक प्रस्न सुटावे जायनात. ताका समाज शास्त्रीय सिध्दांताचो सांगात आसचो पडटा. हे गजालीक लागून समाजशास्त्राचो अभ्यास अर्थशास्त्राखातीर म्हत्वाचो आसता आनी ह्या दोनय शास्त्रांमदीं लागींचे संबंध येतात.

इतिहास आनी अर्थशास्त्र: समाजीक शास्त्रांमदीं सैमीक शास्त्रांभशेन पयली थारावन प्रयोग करप शक्य नासता. काळाप्रमाण घडत गेल्ल्या घडणूकांवयल्यान तांचो अभ्यास करचो पडटा. ताका लागून इतिहासाक जाणकार 'समाजीक शास्त्रांची प्रयोगशाळा' अशें म्हण्टात. वस्तूंच्या मोलांतले फरक, मागणेतले फरक, रोजगारी, बेकारी, उत्पादनविक्री, चलनवाड, चलनघट हांचे परिणाम जाय ते प्रमाण घडवन हाडप शक्य नासता; ताका लागून सगळ्यो अर्थीक घडणुको जशो घडत गेल्यात तसोच तांचो अभ्यास करचो पडटा. अर्थीक इतिहासाच्या नियाळांतल्यान अर्थशास्त्राक अभ्यासाचो विशय मेळटा. ह्या अभ्यासांतल्यान सिध्दांत मांडप जातात. दिसपट्टो वेव्हार होच अर्थशास्त्राचो खरो आदार आसता. जेन्ना वेव्हार आनी सिध्दांत हांची फारकत जाता, तेन्ना सिध्दांतांचें म्हत्व उणे जाता.

समाजांतल्या बदलांची दखल घेवप हेर खंयच्याय शास्त्राभशेन अर्थशास्त्राकय भोव गरजेचें आसा. ही दखल घेवपाचें कार्य इतिहास करता. ताका लागून अर्थीक बदलांचो इतिहास आनी इतिहासांत जावपी अर्थीक बदल हांचो संबंध सामको लागींचो थारता.

- कों. वि. सं. मं.

अर्थसंकल्प (अदमासपत्रक): येवजण (plan) प्रत्यक्षांत हाडपाचें साधन म्हळ्यार अर्थसंकल्प (Budget). येवजण चड काळाखातीर आसता, जाल्यार अर्थसंकल्प थोड्या काळाखातीर. देखीक- पांच वर्सांची येवजण आसली जाल्यार ती प्रत्यक्षांत हाडचेखातीर आंखिल्लो दर वर्साचो आराखडो अर्थसंकल्पाचें रूप घेता. तशेंच, येवजण सादारण दिका थारायता, जाल्यार अर्थसंकल्प त्या दिकांनी फुडें सरपाच्यो बारीकसाणी आंखता.

येणावळ आनी खर्च हीं अर्थसंकल्पाचीं दोन तासां. येवजणेंत घालून दिल्ल्या सुचोवण्यांप्रमाण हीं दोनूय तासां मांडपाचें काम अर्थसंकल्पाचें. हांगा अर्थसंकल्प दोन तरांनी वावुरता. १. येणावळ आनी खर्चाची मांडावळ २. येणावळ आनी खर्चाचें नियंत्रण.

येणावळीच्यो तशेंच खर्चाच्यो बऱ्योच वाटो आसतात. तेखातीर नियंत्रणाचें साधन म्हूण वापरतना मुखेल अर्थसंकल्प ताच्या भागांनी

(constituents) [illegible] लागून येवजणीच्या [illegible] येणावळीच्या आनी खर्चाच्या वाटाप्रमाण ताचे भाग करचे पडटात. असो दरेक भागाचो उप-संकल्प [illegible] गरज पडल्यार ताची फुडली विभागणी करची पडटा. फाव त्या थराचेर पावल्या उपरांत आंखिल्ली येणावळ आनी खर्चाची मांडावळ [illegible] आनी अशे सुदारिल्ले उप-संकल्प जोडून पर्यून मुखेल अर्थसंकल्प घडटा. हो सुवारिल्लो अर्थसंकल्प येवजणेच्या उद्देशांप्रमाण कांय फावट बदलचो पडटा आनी वयर बरयिल्ली प्रक्रिया पर्यून करची पडटा. हो अर्थसंकल्पाचो वावर आसा.

कितल्याशाच थरांचेर आनी स्थितींनी अर्थसंकल्पाची गरज पडटा. तांचेमदले तीन मुखेल थर म्हळ्यार राश्ट्रीय, अर्थसंस्थीक (Economic organisational Level) आनी वैयक्तिक (Personal) .

राश्ट्रीय थराचेर अर्थसंकल्प चडसो एका वर्साखातीर जाता. राश्ट्रीय सरकाराची येणावळ आनी खर्च हीं राश्ट्रीय अर्थसंकल्पाचीं दोन तासां. हे येणावळीच्यो आनी खर्चाच्यो वाटो लक्षांत दवरून उप-संकल्प आंखचे पडटात. राश्ट्रीय पांवड्यार हे सरकाराच्या खात्याप्रमाण आंखतात. म्हळ्यार दरेक खात्याचो एक उप-संकल्प आसता.

राश्ट्रीय भूगोलीक वाठारांच्या अर्थीक स्वायत्ततेप्रमाण तांचे अर्थसंकल्प आसतात. ते राश्ट्रीय आनी प्रादेशिक येवजणींप्रमाण घडयतात आनी राश्ट्रीय अर्थसंकल्पाक जोडटात.

राश्ट्रीय आनी प्रादेशिक येणावळीच्यो तीन मुखेल वाटो म्हळ्यार १. कर २. सरकारी मालकेच्या अर्थीक वेवसायांनी जोडिल्लो फायदो आनी ३. रेणां. अर्थसंकल्पांत ह्या तीनय वाटांचो फाव तसो तोल राखचो पडटा, कारण तांचेवरवीं राश्ट्राचे, वाठाराचे भलायकेची उदरगत सादची आसता.

राश्ट्रीय, प्रादेशिक खर्चाच्यो दोन मुखेल वाटो: १. लोकांच्यो सदयाच्यो गरजो भागोवपाचो खर्च आनी २. उत्पादीक भांडवलाची रचणूक करचेखातीर खर्च. वट्ट खर्चाच्या मर्यादे भितर ह्या दोन तरांच्या खर्चांमदीं तोल राखप अर्थसंकल्पाची जापसालदारकी आसता.

अर्थसंस्था म्हळ्यार अर्थीक हेतान चलपी संस्था. तिचो उद्देश, फायदो, विक्री, उदरगत वा हेर खंयचोय अर्थीक हेत आसूंक शकता. ह्या उद्देशाक अनुसरून ही संस्था आपली येवजण आंखता. हे येवजणेन थारावन दिल्ली मोख हातासचेखातीर अर्थसंकल्प घडटा.

अर्थसंस्थेचे येणावळीची आनी खर्चाची मांडावळ ह्या अर्थसंकल्पांत जाता. संस्थेचे रचणुके प्रमाण आनी वावराप्रमाण ताची वांटणी उप-संकल्पांत जाता. हे वांटणेचे सादारणपणान दोन प्रकार आसतात: १. उत्पादनाप्रमाण. २. जापसालदारकेप्रमाण. पयल्या प्रकारांत दरेक उत्पादांचो एक उप-संकल्प घडटा, ताचेवरवीं दरेक उत्पादाचे येणावळीचो आनी खर्चाचो अदमास आनी नियंत्रण शक्य जाता. दुसऱ्या प्रकारांत दरेक जापसालदारकेच्या वाठाराचो एक उप-संकल्प आसता. देखीक- उत्पादन, विक्री, संशोधन आनी उदरगत आदी. हाचेवरवीं त्या वाठाराच्या वित्तीय उत्पादकतेचेर नियंत्रण दवरप शक्य जाता.

वैयक्तीक अर्थसंकल्प म्हळ्यार वैयक्तीक येणावळीचो आनी खर्चाचो अदमास. ताचेवरवी येणावळ आनी खर्च हांचेमदीं तोल राखप शक्य जाता.

- प्रा. तेनसिंग कार्लुश रोद्रीगीश

भारतांतलो अर्थसंकल्प: मॉंटेग्यू- चेम्सफोर्ड हांच्या १९२०-२१ तल्या सुदारणेउपरांत भारतांत केंद्रीय अर्थसंकल्प प्रांतीय अर्थसंकल्पाकडल्यान वेगळो काडलो. केंद्र आनी प्रांत हांकां वेगवेगळे कर थारावन दिले आनी खर्चाचीय वांटणी जाली. स्वतंत्रतायेपयलीं भारतीय अर्थसंकल्प म्हळ्यार जमा आनी खर्च हांच्या अदमासाचो एक आलेख आसतालो. स्वतंत्रताये उपरांत देशाच्या अर्थनीतीचें एक प्रभावी साधन म्हूण ताचेकडेन पळोवप जालें.

भारतांत अर्थसंकल्प शासनाकडल्यान संसदेंत मांडप जाता. राज्यांभितर तो थंयच्या विधानसभेमुखार मांडटात. संसदेन मान्य केल्या उपरांतच कर वा खर्चाविशींच्यो येवजणी वावराक लागतात.

अर्थसंकल्पाचे निर्मणेंत बरेच पावंडे आसात. विंगड विंगड खात्यांचे थळावे अधिकारी आपापले अदमास तयार करतात आनी मागीर खात्यांचे मुखेली हे अदमास एकठांय करतात. मंत्रालयां ह्या अदमासाचो नियाळ करतात आनी थंयसावन हीं अदमासपत्रकां तपासणेखातीर अर्थमंत्रालयांत वतात. अर्थमंत्रालयांत हे समेस्त अदमास एकठांय करून तांचेवेल्यान संसदेमुखार मांडपाचो अर्थसंकल्प तयार जाता. राज्यांनीय केंद्राप्रमाणच अर्थसंकल्प तयार जातात. मंत्रिमंडळांचे वतीन हे अर्थसंकल्प मुखार मांडटात.

अर्थसंकल्प मांडटकच ताचेर भासाभास जाता. उपरांत सगळ्या विंगड विंगड मागण्यांचेर मतां घेतात. दरेक खात्याचो मंत्री आपल्या खात्याच्या खर्चाक पैशांची मागणी करता आनी अशेतरेन खर्चाची तजवीज जाता.

- कों. वि. सं. मं.

अर्धनारीश्वर: शिव-पार्वतीच्या संयुक्त रुपाक अर्धनारीश्वर म्हणटात. हे मुर्तीचो अर्दो भाग शिवाचो जाल्यार अर्दो पार्वतीचो. दोनूय भाग एकामेकांक बरे तरेन जोडिल्ले आसतात. दक्षिण भारतांत, उत्तर भारतापरस ह्या रुपांत घडयिल्ल्यो जायत्यो मूर्ती दिश्टी पडटात. शिव-शक्ती वा दादल्या-बायलांच्या तत्त्वांचो संयोग हें ह्या सैमाचें मूलतत्त्व. ह्या संयोगाची प्रतिमा अर्धनारीश्वराच्या रुपांत कल्पिल्या.

अर्धनारीश्वर

अर्धनारीश्वराचे उत्पत्तीची कथा पुराणांत फुडले तरेन चलता: ब्रह्मदेवान सृश्ट निर्मुपाखातीर मानसपुत्राची उत्पत्ती केली आनी ताका प्रजा निर्मुपाची आज्ञा केली. पूण ताचेकडल्यान तें काम जालें ना. ताका लागून ब्रह्मदेव खंती जालो. ताणें खर तप केलें. ताच्या तपाच्या प्रभावान ताचे तकलेंतल्यान अर्धनारीश्वराच्या रुपांत शिव भायर सरलो आनी

ब्रम्हदेवाक दर्शन दिलें. उपरांत शिवान स्वताचे बायलेकडेन यौगीक प्रक्रियेन समागम करून, ब्रह्मा-विष्णू-शिवासयत परतून सृश्ट निर्मिली (लिंग पुराण-४१).

सृश्ट घडोवपाक दादल्या बायलेचो संबंद येवप गरजेचो आसता. झाडां-पेडां, फुलां-फळां, सुकणीं-सावदां, मनीस आदी प्राणीमात्रांत दादल्या सावन बायलेक गर्भधारणा जावन प्रजेची उत्पत्ती जाता. सृश्ट घडचे आदींसावन चलत आयिल्या ह्या नेमाक पुराणाचे प्रतीक भाशेंत पार्वतीपरमेश्वर वा शिव-पार्वती म्हळां.

मूर्तिशिल्पांत शिवाचें अर्धनारीश्वर रुप सामान्याभायलें सोबीत धारलां. कवी आनी तत्त्वज्ञ ह्या दोगांक्य ह्या रुपान भूल घाल्या. कालीदासान रघुवंशाच्या आरंभाक, अर्धनारीश्वराचें नांव घेनासतना ताका अशें वंदन केलांः

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।। (१.१)

अर्थः उतरां आनी तांचे अर्थ हांचें पुराय गिन्यान जावंचे म्हूण उच्चार आनी तांचे अर्थ हांचेवरी एकामेकांक लागीं येवन एकजीव जाल्या ह्या संवसाराचो आवय-बापूय अशा पार्वतीपरमेश्वराक हांव वंदन करतां.

पूर्विल्या काळांत योनी आनी लिंग हीं दोनूय वेगळीं प्रतिकां आसलीं. काळांतरान मनशान ह्या दोनूय प्रतिकांक शिवलिंगांत एकठांय हाडून तांची पूजा सुरू केली. मनीस जेन्ना मूर्ती घडोवपाक शिकलो, तेन्ना योनी आनी लिंग हीं प्रतिकां अर्धनारीश्वराच्या रुपांत घडोवपांत आयलीं. मनशाचें जिवीत खंड पडूंक दिनासतना चलपाखातीर ह्या दोनूय प्रतिकांचें मीलन जावप गरजेचें आसा. हो ह्या रुपाफाटलो मुखेल हेत आसा. सृश्ट घडचे पयलीं दादलो-बायल भेद कसो करताले ताची जाप दिवपाचो हो एक यत्न.

रुद्रहृदयोपनिषदांत संवसारांतलें सगळें पुरुषरुप म्हळ्यार शिव तर नारीरुप म्हळ्यार उमा (पार्वती) अशें म्हळां. हीं दोगांय म्हळ्यार जगत्कारण. 'अग्नीषोमात्मकं जगत्' अशें श्रुतिवचन आसा. उजो हें दादल्याचें तत्त्व आसून तें बायलेच्या रजांत आसता. सोम हें बायलेचें तत्त्व आसून तें दादल्याच्या शुक्रांत आसता. काम हो भाव दोगांक्य एकामेकाक लागीं हाडटा. हाकालागून दोनूय तत्त्वां एकामेकांचेर भाळटात. तत्वज्ञानय होच आशय सांगता. शिव जेन्ना शक्तीन भरिल्लो आसता, तेन्नाच कार्य करता. शिवागमांतल्या अद्वैतांत शक्तीचो म्हळ्यार मायेचो त्याग केल्लो नासून ब्रह्मशक्ती म्हूण तिचो आपले कुडींत आस्पाव केला. शिवशक्तीकडेन सदांच समरस जावप म्हळ्यारूच अद्वैत अशें मानलां. माया ही प्रकृती आसून महेश्वर हो तिचो धारणकर्तो.

हेमाद्रीन अर्धनारीश्वराचें रुप कशें घडोवचें तें सांगलांः

शिवाची दावी बाजू बायलेची करची. तिच्या कपलाक कुकूम लावचो. केंसांचो भरिल्लो आंबाडो घालचो. गळ्यांत हार घालचे. थानां वाटकुळीं, भरिल्लीं आनी मोटीं आसचीं. एका हातांत कमळ आनी एका हातांत हारशी दिवन दोळ्यांत काजळ घालचें.

शिवाची उजवी बाजू दादल्याची करची. तिचेर सगळीं दादल्याचीं लक्षणां दाखोवचीं. तकलेर जटांचो भार आनी ताचेवयर चंद्र आसचो. आंगाक भस्म आनी सोस्पाचें जानवें घालचें. लिंग उबारिल्लें आसचें. कमराक सर्पमाळ, पांयांचेर कमळ, हातांत त्रिशूळ आनी रुद्राक्षाची माळ आसची.

तंत्रसारांत अर्धनारीश्वराचें ध्यान फुडले प्रमाण दिलांः

नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रम्।
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तम्।
अर्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषम्।
बालेन्दुबध्दमुकुटं प्रणमामि रुपम्।।

अर्थः निळ्या पोंवळ्यावरी सुंदर दिसपी तीन दोळ्यांचो, हातांत पाश, रक्तकमळ आनी त्रिशूळ धारण करपी, दादल्या-बायलेच्या भेसांत दिसपी, मुकुटांत चंद्रकोर धारण करपी अर्धनारीश्वराक हांव नमस्कार करतां.

तंत्रसारांत हाचे पूजाविधी, जप आनी होम सांगल्यात.

तिसऱ्या शतमानांत पॅरिफिरी हाणें अर्धनारीश्वराचे मूर्तीचो पयलो उल्लेख केला. ताका अशी मूर्ती उत्तर भारतांतल्या एके घोलींत मेळिल्ली.

दुसरी मूर्ती घारापुरी हांगा आसून तिची उंचाय १६ फूट ९ इंच आसा. थंयच्या फातरापटयांत अर्धनारीश्वराची मूर्ती दोन भुजां आशिल्ली आनी उबी आसा. ह्या शिल्पांत शिवाच्यो जटा आनी पार्वतीचीं तटतटीत थानां दिश्टी पडटात. बादामीचे घोलींतली मूर्ती चार भुजांची आसून तिच्या सकल्या हातांत आडवो दांडो आसा. वेल्या दोनूय हातांत सोरपान गुटलायिल्लो परशु आनी कमळ हीं आसात. घारापुरी हांगासल्ली मूर्ती आठ भुजांची आनी तीन तोंडां आशिल्ली आसा. हीं तीन तोंडां म्हळ्यार शिव, रुद्र आनी उमा आसुंयेत असो समज आसा. कांय शिल्पांत शिवाचें वयर काडिल्लें लिंग दिश्टी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

अर्धमागधीः प्राकृताचे उदीच्य, प्रतीच्य, मध्यदेशीय, प्राच्य आनी दाक्षिणात्य अशे पांच भेद जाणकारांच्या मतान आसात. अर्धमागधी हें प्राच्य प्राकृताचें एक रूप. कोसल देशांत रावपी लोक ही भाशा उलयताले. हो वाठार आतां अयोध्या शार आनी ताच्या दक्षिणेकडल्या वाठारांत आसा. अर्धमागधीचें नांव देशाप्रमाण न्हय, पूण ते भाशेच्या स्वभावधर्माक लागून अशें जालां. अर्धमागधींत शौरसेनी, मागधी आनी महाराष्ट्रीय ह्या तीनय प्राकृत भाशांचो प्रभाव दिसता. कांय व्याकरणकारांनी तर तिका 'महाराष्ट्रीमिश्रार्धमागधी' अशेंय नांव दिलां.

भरत हाणें नाट्यशास्त्रांत अर्धमागधीक, एके स्वतंत्र भाशेची सुवात दिल्या. पूण विश्वनाथ हाणें तिका गुप्तचर, राजपुत्र आनी शेट लोकांची भास अशें म्हळां. विश्वनाथाचें हें मत त्या काळच्या बऱ्याच व्याकरणकारांनी मान्य केलां. मुद्राराक्षसांतलो गुप्तचर 'क्षपणक',प्रबोधचंद्रांतलीं कांय पात्रां, अर्धमागधी उलयतना दिसतात. तशेंच भास हाणें आपल्या 'कर्णभार' ह्या नाटकांत कर्णाच्या तोंडांतपसून अर्धमागधी घाल्या.

अर्धमागधी हेर प्राकृत भाशांपरस लोकप्रिय आनी समृध्द आशिल्ली अशे म्हण्टात. कोसल प्रांतांत हिचो वापर जाल्ल्या कारणा बौध्द आनी जैन ह्या दोनय धर्मांच्या प्रचाराची भास अर्धमागधी आशिल्ली. जैन पंडितांनी हे भाशेक समेस्त भाशांची जननी म्हळां. जैन धर्माच्या श्वेतांबर पंथाच्या मुनींनी अर्धमागधींत 'सुत्तां' बरयलीं, ग्रंथ रचले आनी बरेचकडेन भोंवन उपदेश केलो. भाशा सोपी करचेखातीर ताणी सगळ्या भाशांतली उतरां अर्धमागधींत घालीं. अशेतरेन ही भास सादारण मनशांमेरेन पावली. महावीरान हेच भाशेंतल्यान उपदेश केलो. तीर्थंकरांनी बरयिल्लीं सुत्तां-समवायोग सुत्त, आयारंग सुत्त हे भाशेचे सोबीत दाखले जावन आसात. आयारंगसुत्त भाशाविज्ञानाचे नदरेन महत्वाचो ग्रंथ आसा कारण तातूंत अर्धमागधीचें सगळ्यांत पोरनें रुप पळोवंक मेळटा.

भाशा विज्ञानाचे नदरेन अर्धमागधी मागधीपरस सामकी वेगळी. तिची वेवस्था, प्रत्यय वेवस्था सगळेंच वेगळ्या स्वरुपाचें आसा. देखीक-

१. मागधींतले 'स' आनी 'ल' अर्धमागधींत 'श' आनी 'र' जाताः- पुलिशे(मागधी)-पुरुसे(अर्धमागधी), नले(मागधी)-नरे(अर्धमागधी).

२. मागधींत प्रथमा 'अ' ह्या स्वरान दिसता; अर्धमागधींत ती 'ए' वा 'ओ' ह्या स्वरांनी दिसता.

३. अर्धमागधींत संयुक्त स्वर आसल्यार एक व्यंजन नाशें जाता आनी तांच्या पयलीचो स्वर दीर्घ जाता. देखीक- भुक्तं (संस्कृत)- भुतं (अर्धमागधी)- भुत्तं (मागधी).

अर्धमागधीचे कांय खासा गूण म्हळ्यारः

१. बरेचकडेन व्यंजन ना जावन ते सुवातेर अर्दस्वर जाता. देखीकः सागर-सायर, स्थित-ठिय.

२. 'क' चे सुवातेर 'ग' जाता. देखीकः अशोक-असोग, श्रावक-सावग.

३. भूतकालीन तृतीय पुरुशाचें बहुवचन 'इंसु' ह्या प्रत्ययान मांडटातः गच्छिंसु आवी.

४. 'त्वा', 'त्वप्' हांचे सुवातेर 'इतु' प्रत्यय येता. देखीकः भुत्वा-सुणितु', 'ज्ञात्वा'- 'जाणितु', 'अपहृत्य'- 'अवाहट्टु'.

५. तद्धिताचे बरेच भेद अर्धमागधींत मेळटात.

ही भास चडशी धर्मप्रसाराखातीर वापरिल्ल्यान तातूंत त्या काळावयलें बरेंच साहित्य निर्माण जालें आनी त्या कारणाक लागून ती सगळ्या लोकांमेरेन पावंक शकली.

-डॉ. पुष्पा पै

संदर्भः १. कुलकर्णी, कृ. पां., मराठी भाषाः उद्गम व विकास, पुणे; २. वर्मा, धीरेन्द्र, हिन्दी भाषा का इतिहास.

अर्नोल्डसन, क्लास पोटसः (जल्मः २७ ऑक्टोबर १८४४; गोएतबर्ग, स्वीडन; मरणः २० फेब्रुवारी १९१६, स्टॉकहोम).

एक नामनेचो राजकारणी. नॉर्वेजियन-स्विडीश युनियनाच्यो समस्या सोडोवपाखातीर ताणें उपाट कश्ट घेतले. सुर्वेक कारकून म्हूण रेल्वे खात्यांत प्रवेश करून स्टेशन मास्टरच्या उंचेल्या पदाचेर पावलो. फुडें, रेल्वे खात्यांतली नोकरी सोडून ताणें आपलें पुराय जिवीत राजकारण आनी शांततायेच्या वावराखातीर ओंपलें.

१८८१ त, रिक्सदाग हे स्विडीश संसदेंत तो वेंचून आयलो. तो एक निष्ठावान शांततावादी फुडारी आशिल्लो. नॉर्डिक राश्ट्राचे तटस्थतायेखातीर ताणें फाटबळ दिलें. १८८३ त, ताणें भासाभास आनी शांतताय हांच्याखातीर स्वीडीश संस्थेची थापणू केली. १८९० त, नॉर्वे आनी स्वीडन हांच्यामदीं चालू आशिल्ल्या खर संघर्शावेळा ताणें दोनूय राश्ट्रांत लोकजागृताय घडोवन हाडून शांततायेन तोडगो काडपाखातीर खूब खटपट केली. शांतताय पातळावपाखातीर ताणें केल्या मोलादीक वावराखातीर १९०८ त, शांततायेखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका बेजर फ्रेड्रिक हाच्यावांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

अर्हेनिअस, स्फान्ता ऑगस्टः (जल्मः १९ फेब्रुवारी १८५९, वीक, स्वीडन; मरणः २ ऑक्टोबर १९२७, स्टॉकहोम).

एक नामनेचो शास्त्रज्ञ. भौतिकीय रसायनशास्त्र ह्या विशयाची बुनयाद ताणें घाली. ताच्या आयनीय सिध्दांताक (ionic theory) लागून रसायनीक संयुगांची रचणूक आनी तांची विद्रावांतली वर्तणूक समजप एकदम सोंपें जालें.

ताचें शिकप अप्साला विद्यापीठांत जालें. १८८१ त ताणें स्टॉकहोम हांगा वचून प्रोफेसर इ. एडलंड हाच्या हातासकयल 'Solutions and electrolytes' ह्या विशयाचो अभ्यास केलो. १८८३ त, ताणें एक म्हत्वाचो सोद लायलो. जीं संयुगां (compounds) विद्रावांत (electrolytes) वीज वहन करतात तांची रचणूक हेर संयुगांपरस वेगळी आसता. ह्या electrolytes विद्रावांत (ions 'आयन्स') नांवाचे ल्हान विद्युत्भारीत कण (charged particles) आसतात असो ताणें सोद लायलो. धन (+) आनी ऋण (–), आयन्सांमदल्या आकर्शण शक्तीक लागून ते संयुगाच्या घन रुपांत उरतात. विद्रावांत आसतना हे आयन्स विच्छेदित (dissociate) जावन मुक्तपणान भोंवतात. Electrolysis वेळार धन आयन्स ऋण विद्युत् प्रस्याकडेन वतात आनी ऋण ions धन विद्युत् प्रस्याकडेन वतात. अशे तरेन electolysis च्या ह्या प्रकारांत आयन्सांच्या हालचालीक लागून विद्युत प्रवाह सुरू जाता. १८८४ त ताणें आपलो प्रबंध सादर केलो पूण ताचोच गुरु नामनेचो रसायनशास्त्रज्ञ पर क्लीव हाणें ताचो प्रबंध विचारांत घेतलोना. पूण अर्हेनिअस मात्तूय निर्शेलोना. ताणें आपल्या प्रबंधाच्यो प्रती क्लॉसियस, लोथर मेयर, ओस्वाल्ड आनी वँट हॉफ हांकां धाडल्यो. तांणी अर्हेनिअसच्या संशोधन कार्याची तुस्त-तोखणाय केली.

१८९७ त जे. जे. थॉमसन ह्या शास्त्रज्ञान इलेक्ट्रॉनचो सोव लायलो आनी त्याच सुमाराक हेन्री बेकेरल हाणें लायिल्ल्या Radioactivity च्या सोवाक लागून अर्हेनिअसाच्या विद्युत्भारीत अणुविशींच्या (charged atom) कल्पनेचें आनीकूय स्पश्टीकरण मेळ्ळें. Ionic Theory च्या सोवाक लागून १८८७ सावन अर्हेनिअसाचें नांव सगळ्याक पातळ्ळें. १९०२ त ताका रॉयल सोसायटीचें डेव्ही पदक मेळ्ळें. 'Electrolytic theory of dissociation' ह्या ताच्या असामान्य सोदाक लागून रसायनशास्त्रांतली फुडली उदरगत सोपी जाली. देखून १९०३ त, रसायनशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका फाव जालो. १९०५ त, Nobel Institute for Physical Chemistry हे संस्थेच्या संचालकपदाचेर ताची नेमणूक जाली.

- कों. वि. सं. मं.

अलंकारः अमरकोशांत 'अलम्' ह्या उतराचे चार अर्थ दिल्यातः भूषण, पर्याप्ति, शक्त आनी वारण. अलंकार उतराचो अर्थ भूषण असो जावन आसा. अलंकाराक आभरण अशेंय म्हण्टात. हें उतर भर् ह्या धातूवेल्यान आयलां. ताचो अर्थः आंगार घालप, दवरप वा बाळगप. अथर्ववेदांत ह्या उतराचो अर्थ मंत्रसामर्थ्य वा मंत्रशक्तीन भारिल्ली वस्त असो जाता. ऋग्वेदांत ताचो अर्थ इत्सा केल्ली वस्त हाडप असो जाता.

हार

आपली कूड सोबीत आनी ओडलायणी दिसची हो मनशाचो उपजत स्वभावधर्म. तेखातीर तो आपल्या आंगार अलंकार घालीत आयला. पूण ह्या अलंकाराचो हेत फकत सोबितकायेखातीर कूड सजोवप इतलोच न्हय तर जिविताची राखण, देव-देवतांची कृपा, आनी पिशाच्चांचे निराकरण अशे जायते उद्देश दिसून येतात. दिश्टबादा आनी ग्रहबादा जावंची न्हय असोय ताचो उद्देश आसा. ताकाच लागून अलंकारांनी नाग, कमळ असलीं प्रतिकां आयलीं. ल्हान भुरग्यांच्या गळ्यांत वागाचीं नाखटां घालपाची पध्दत राखणेच्या उद्देशान आयल्या. धातूच्या अलंकारांक लागून भुतां-खेतांपसून निवारण जाता आनी देवाची कृपा जाता असो एक समज आसा. ताका लागून तांब्याच्यो वस्ती आनी ल्हान भुरग्यांच्या पांयांत तांब्याचे वाळे घालतात. गळ्यांत घालपाचे दोरे आनी पोंवळें, मणी, तावजां हाचेवेल्यान अलंकारांचो संबंद जादूविद्येकडेन आसा अशें दिसून येता. लग्न जाल्ले बायलेच्या मंगळसुत्रांत भूषणापरस राखणेचें भावनेक चड म्हत्व आसा. लग्नांत मुदीय संरक्षक म्हूण व्हंकले न्हवऱ्याच्या बोटांत घालतात.

नथ

अविचलता, ओडलायणो रंग आनी जाय तसो आकार घेवपाचें सोंपेपण हाका लागून भांगराचो अलंकारांत चड वापर जावंक लागलो. भांगरावांगडाच रूपें, कथील, जस्त, तांबें असल्याय धातूंचो

अलंकारांखातीर वापर जावंक लागलो. अलंकारांक ऐहिक मोल आयलें, देखून अलंकार जमोवप म्हळ्यार वैभव, समृध्दी, समाजीक प्रतिष्ठा, मलाय की आनी सुरक्षितताय हांचें प्रतीक जावन गेलें.

हार - पांच पदरी

धातूचो सोद लागचेआदीं आदले मनीस शिंपयो, घुलो, पानां, फुलां, फळां, वालींचे वेंठ, तशेंच तरातरांच्यो बियो, फातर, माती मणी, वांत, नाखटां, हाडां, केंस हांचेपसून तयार केल्ले तरेकवार अलंकार वापरताले. भिल्ल बायलो गुंजांचे हार घालतालीं असो उल्लेख एका संस्कृत श्लोकांत आयलाः

किं जातु गुंजाफलभूषणानाम्।
सुवर्णकारे वनेचराणाम्।

(विक्रमाकदेवचरित १.२५)

अर्थः गुंजांचे हार घालतकच रानटी भिल्ल बायलांक तांचे वसतींत शेटीची गरज कित्याक?

भारतांत दादल्यांपरस बायलो अलंकार चड वापरतात. भारतीयांनी आपली कूड अलंकारांनी, भांगर, रत्नां तशेंच माणकां-मोतयांनी सजयलीच पूण तेच वांगडा गायो, घोडे, हत्ती असल्या जना- वरांकूय अलंकारांनी सजयलीं.

वैदिक साहित्याभितर आयिल्ल्या कांय अलंकारांचीं नांवां अशीं:-

ऋग्वेदः अंज, अंजि, अरंकृत, अरंकृति, आनूक, ओपश, कर्णशोभन, कुरीर, कृशन, कृशनिन्, खादि, निष्क, न्योचनी, पुंडरीक, पुष्कर, प्रभपन, बर्हन, भूपन, मणि, रत्न, रूक्म, रुक्मिन्, ललामी, वरिमत्, व्यंजन, विभूषन, शतपत्र, शिंबल, सुनिष्क, स्तुका, स्रज्, हिरण्ययी, हिरण्यशिप्र, हिरीमत्.

तैत्तिरीय संहिताः पुण्डरिस्रज् (भांगराच्या कमळांची माळ), पुष्कर, प्रवर्त, प्राकाश, भोग, मणि, रत्न, स्रज आदी.

कुंडल

अथर्ववेदः अंजि, ओपश, कुम्ब (माथ्यार घालपाची जाळी), कुरीर, कृशन, जीवभोजन, देवांजन, नलंद, निष्कग्रीव, पुंडरीक, पुष्प, प्रसाधन, ललाम, मघूलक, रुक्मन्, ललामगु, ललाम्य, सीमन्, सुरुक्म, सुस्र, स्रज, स्वेदांजि, हरितस्रज्, हिरण्यज, हिरण्यस्रक्, हैरण्य आदी.

संहितेतर वाङ्मयः प्राकाश, फण, लोहमणि, निमुक्ता, स्यागर.

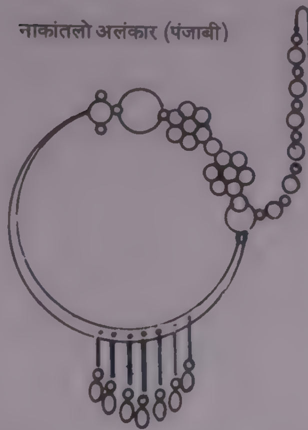
वेदोत्तर काळः शिखापाश, शिखाजाल, खंडपत्र, चूडामणि, मकरिका, मुक्ताजाल, कुंडल, खड्गपत्र, वेणीगुच्छ, वारक, ललाटतिलक, भ्रूर, कर्णवलय, कर्णपूर, दंतपत्र आदी.

ऋग्वेदांतले मरूत् हे खूब अलंकारभोगी आशिल्ले.

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते।
वक्षःसु रुक्मॉं अधि येतिरे शुभे।।

अर्थः आपलें आंग ते (मरूत्) चित्रविचित्र आभरणांनी सजयताले. सोबेखातीर ते आपल्या हड्ड्यार भांगराचे अलंकार धारण करताले.

नाकांतलो अलंकार (पंजाबी)

मोहेंजोदारो आनी हराप्पाच्या दादले-बायलांक अलंकारांची आवड आशिल्ली. ते मुस्तींतल्यो बायलो गळ्यांत ताईत आनी हार घालतालीं, दंडांत बाजूबंद, कानांत कर्णभूषणां, हातांत कांकणां, कमरेक मेखला, बोटांत मुदयो आनी पायांत तोरड्यो वापरतालीं अशें उत्खननांतल्यान दिसून आयलां.

तकलेर, कानांत, नाकांत, गळ्यांत, कमराक, बोटाक, दंडाक, पायांक अशा कुडीच्या वेगवेगळ्या अवयवांखातीर वेगळे-वेगळे अलंकार वापरांत आयले.

हालीं हालींच कमी वजनाचे कृत्रीम (नकली) अलंकार आयल्यात. नकली अलंकार असली अलंकारांइतलेच सोबीत आनी चकचकीत आसतात. खऱ्या अलंकारांभशेनूच तातूंतूय रचणुकेची फिशालकाय दिसून येता.

भारतांतल्या दरेक प्रांतांत परंपरागत आनी रुढ अलंकार वापरपाची पध्दत आसा. उत्तरेकडच्या दोंगराळ भागांतल्या अलंकारांनी मध्य आशिया आनी तिबेटच्या अलंकारांचें सारकेंपण आसा. हिमाचल प्रदेशांत पिरोजा आनी पोंवळें बसयल्ले चांदीचे अलंकार खूब नांवाजिल्ले आसात. नबाबांच्या मुस्तींत लखनौ मितेकारी अलंकारांखातीर नामनेक पाविल्ले. उत्तर भारतांतल्या अलंकारांचेर मुसलमानी संस्कृतायेचो परिणाम दिसून येता. कटक हांगा पानाफुलांच्या आकाराचे चांदीचे अलंकार मेळटात. आसामचे भांगरा-चांदीचे अलंकार नाजूक दिसतात. ओरिसांतले अलंकार वजनदार दिसतात. राजस्थानचे मुलाम्याचें काम केल्ले अलंकार नांवाजिल्ले आसात. संबळपूर हांगा तांब्याचे अलंकार नांवाजिल्ले आसात. केरळांत भांगराच्या अलंकाराचे तरेकवार प्रकार आसात. तमिळनाडूंत हिऱ्यांचे अलंकार चड प्रमाणांत वापरतात.

कुंडल

महाराष्ट्र आनी गोंयांत तरांतरांच्यो भांगरा-चांदीच्यो वस्ती वापरतात. मोतयांचे हार, चपलांहार, गोठ, पाटल्यो, तोडे, भांग-तिळो, कांकणां, वज्रावेडी आदी.

- कों. वि. सं. मं.

अलक्ष्मीः लक्ष्मीची व्हडली भयण. तिका 'ज्येष्ठा' हें वेगळें नांव आसा. महाराष्ट्रांत तिका 'आक्काबाई' म्हूण वळखतात. अलक्ष्मी ह्या उतराचो अर्थ जी लक्ष्मी न्हय ती असो जाता. क्षीरसागराच्या समुद्रमंथनावेळार वीख (कालकूट) भायर सरतकच, पूण लक्ष्मीच्या पयलीं दर्यांतल्यान भायर सरली म्हूण तिका लक्ष्मीची व्हडली भयण मानपाक लागले. अलक्ष्मी म्हळ्यार दारिद्र्य, दैन्य आनी दुख्ख. ती दर्यांतल्यान भायर येतकच तिणें विचारलें, 'हांव खंय रावूं? ताचेर देवांनी तिका सांगलें, 'जंय कोळसो, कुंडो आनी केंस आसतात थंय तूं राव.'

'ज्या घरांत झगडीं, झुजां, दुख्खां हांचो राबितो आसा. गुरु देव, सोयरे धायरे इश्ट हांचो अपमान जाता. जंय फट उलयतात, जंय लोक एकामेकाक फटयतात. जंय अधर्माच्यो गजाली चलतात थंय तूं राव.'

क्षीरसागराचें मंथन चलता आसतना अलक्ष्मी फाटल्यान लक्ष्मीचो जल्म जालो. तिचें विष्णूकडेन लग्न थारलें. व्हडले भयणीचें लग्न जाल्या बगर धाकलेचें लग्न करपाक जायना अशें शास्त्रांत सांगिल्ल्यान लक्ष्मीच्या लग्नाक आडमेळी आयली. म्हूण देवांनी अलक्ष्मीचें लग्न उद्दालक ऋषी कडेन लायलें (पद्म पुराण ब्र. ९.१०). लिंगपुराणांत तिचें दुःसहाकडेन लग्न जाल्ल्याचें सांगलां (२.६). फुडें उद्दालकाक तिचो सभाव आवडूंक नाशिल्ल्यान तो तिका सोडून गेलो. उपरांत ती एका पिंपळापोदा बसून रडपाक लागली. तिचें रडप आयकून लक्ष्मी, विष्णू सयत तिका मेळपाक आयली. लक्ष्मीन तिका वर दिलो की 'जे कोण अश्वत्थमूळीं तुजी पूजा करतले, ते गिरेस्त जातले.' तेन्नासावन दर शेनवारा लक्ष्मी पिंपळाच्या मुळांत तिका मेळपाक येता अशें समजतात. शेनवाराक सूर्य उदेवचें आदीं केल्ली पिंपळाची पूजा लक्ष्मीप्रद मानतात.

हे देवीचें वर्णन आगम आनी विष्णुपुराण हातूंत मेळटा. ती काळीसांवळी, तांबड्या दोळ्यांची, दोन भुजां आशिल्ली, लांब नाकाची, थानां आनी पोट व्हड आशिल्ली. काकध्वज धारण करपी, बैला सारकें व्हड तोंड आशिल्ली, आपणाल्या धूव-पुतां वांगडा आसता. सान्न हें तिचें आयुध. शीतलादेवीचें स्वरुप कांय तरेन अलक्ष्मीसारकेंच आसता. ह्या वर्णनाकडेन जुळपी मध्ययुगांतली शिल्पां पळोवंक मेळटात.

हिची भोंवडी आपल्या घराचेर येवंची न्हय म्हूण आश्विन शु. ८ महालक्ष्मीचे पूजेपयलीं ज्येष्ठा ह्या नांवान तिची पूजा करतात आनी फाटल्या दारान एक वात लावन ती घराच्या कोनशाकोनशांक भोंवडावन मुखावेल्या दारांत हाडून उडयतात. ही तरा म्हळ्यार अलक्ष्मीक भायली वाट दाखवप असो समज आसा. हाच्या उरफाटें वात दाखोवन ती घरांत हाडप. हाका लक्ष्मीक भितर येवपाची वाट दाखोवप अशें समजतात. बंगालांत आश्विन उमाशेक शेणाची 'क्षणिका अलक्ष्मी' तयार करून लक्ष्मीवरी तिची पूजा करतात आनी उपरांत विसर्जन करतात.

पौष पुनवेक पुष्य नक्षत्र लागिल्लें आसता. त्या दिसा घरच्या दादल्यान धव्या सासवांचो लेप लावन न्हांवचें आनी अलक्ष्मीक घरांतल्यान भायर धांवडावन घालची अशें धर्मग्रंथांनी सांगलां. मागीर नारायण, इंद्र, चंद्र, बृहस्पति आनी पुष्य हांच्या मूर्तीक सर्वाषधियुक्त उदकान न्हाण घालून तांची पूजा करची तशेंच त्या वेळार होम घालचो अशें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

अलाहाबाद: उत्तरप्रदेश राज्यांतलें पवित्र तीर्थस्थान. आदल्या काळासावन पवित्र मानिल्लें क्षेत्र, तीर्थराज प्रयाग म्हळ्यार हें अलाहाबाद. दिल्लीच्या उदेंत-दक्षिणेक उत्तर रेल्वेन दिल्लीच्यान ६२७ किमी. आनी मध्यरेल्वेन मुंबयसावन १३६० किमी. अंतराचेर, गंगा-यमुना न्हंयच्या संगमाचेर, हें शार वसला. लोकसंख्या ६,४२,००० (१९८१).

अकबरान हांगा किल्लो बांदलो आनी ह्या शाराक त्या प्रांताचें मुखेल ठाणे केलें. तेन्नासावन अलाहाबादाक हें नांव पडलें. वाल्मीकी रामायणासावन पुराणामेरेन प्रयागाचे कितलेशेच उल्लेख मेळटात. इ.स. तिसऱ्या शेंकड्यांतल्या, हांगाच्या शिलास्तंभाचेर, सम्राट अशोकान कौशांबीच्या राजाक दिल्लो हुकूम कोरांतिल्लो आसा. ताचे उपरांतच्या लेखांत पांचव्या शेकड्यांतल्या सम्राट समुद्रगुप्ताच्या वैभवाचें वर्णन कोरांतिल्लें आसा. चिनी भोंवडेकार फहियान आनी ह्यूएनत्संग हांणी पांचव्या आनी सातव्या शेंकड्यांतल्या आपल्या प्रवासवर्णनांत प्रयागाचो उल्लेख केला. १८०१ त हें शार ब्रिटिशांच्या शेकातळा गेलें. १८५७ च्या बंडांत हांगाच्या देशी फौजांनी वांटो घेतिल्लो आनी सुमार स दीस हो वाठार आपल्या ताब्यांत दवरिल्लो. उपरांत ब्रिटिशांनी हें बंड मोडून काडलें.

हांगाच्या पोरन्या शारांतलीं घरां गच्च आसात. तशेंच रस्ते अशीर आसात. पूण दारागंज छावणी सारक्या नव्या भागाची आंखणी अदययावत पद्धतीन केल्या. राष्ट्रीय राजमार्ग, रेल्वेमार्ग आनी विमानमार्गाचें अलाहाबाद हें एक म्हत्वाचें केंद्र. हें शार डाक, तार, दूरध्वनी, ह्या संपर्क साधनांनी जोडिल्लें आसा. हांगा धान्य, ऊंस, कापूस, अशा शेतमालाची व्हड बाजारपेठ आसा. तशेंच साकर, कंवची, शाबू, चामडें, विटो हांचे कारखाने, मुद्रणालयां, प्रकाशन संस्था, न्यायालय, शासकीय कार्यालय, रुग्णालय आदींचीं केंद्रां आसात. अलाहाबादचें विद्यापीठ, म्यूर सेंट्रल कॉलेजांतलो विज्ञानविभाग, यूइंग ख्रिश्चन कॉलेज, नैनी कृषीसंस्था, गंगानाथ झा संस्कृत संशोधन मंदिर, प्रयाग संगीत समिती, मेयो मेमोरिलय हॉल, अलाहाबाद संग्रहालय, विदयापीठ संग्रहालय, राज्य आनी मध्यवर्ती ग्रंथालयां सी. वाय चिंतामणी स्मारक ग्रंथालय आनी बेझंट भारतीभवन अशो नामनेच्यो संस्था ह्या शारांत आसात. तेभायर भारद्वाज आश्रमामुखार नेहरुचें आनंदभवन, खुश्रूबागेंतल्यो मोगल कबरी, वत्सकुलाच्या कौशांबीचे पूर्विल्ले अवशेश अश्यो इतिहासीक वास्तूय अलाहाबाद शारांत पळोवंक मेळटात.

हिंदी साहित्य आनी संस्कृतायेचें मूळपीठ मानतात. तशेंच धर्मीक नदरेन ह्या शाराक आगळेंच म्हत्व आयलां. गंगा यमुना आनी सरस्वती ह्या तीन न्हंयांचो त्रिवेणी संगम हांगा दिश्टी पडटा.

ह्या त्रिवेणीसंगमाचेर दर वर्सा माघमेळो भरता आनी दर बारा बारा वर्सांनी हांगा कुंभमेळ भरता. त्रिवेणीमाधव, सोमेश्वर, वासुकीश्वर, भरद्वाजेश्वर शेष, प्रयागवेणी माधव, भागीरथी, सरस्वती, यमुना अशीं जायतीं तीर्थक्षेत्रां ह्या क्षेत्राच्या लागसार आसात. हांगा आशिल्ल्या आदल्या किल्ल्याच्या तळघरांत पूर्विल्लें अक्षयवडाचे कांड अजून पळोवंक मेळटा. ह्या झाडाच्या ताळ्येवेल्यान मोक्षार्थी न्हंयत उडी घेताले. हें थांबोवंक जहांगिरान हें झाड तोडून उडयलें अशें सांगतात.

- कों. वि. सं. मं.

अलीगढ: उत्तरप्रदेश राज्यांतल्या अलीगढ जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. लोकसंख्या ५,९१,३३७ (१९८१). उत्तर रेल्वेच्या दिल्ली-कानपूर मार्गाचेर दिल्लीसावन उदेंत-दक्षिणेक १२६ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. ग्रँड ट्रंक ह्या राष्ट्रीय महामार्गावेलें हें मुखेल स्थानक. ह्या शाराचें मूळ नांव 'कोइल' आशिल्लें. चंद्रवंशांतल्या कोशाख नांवाच्या क्षत्रिय राजान हें शार वसयल्लें. ह्या शाराच्या कोइल नांवावेल्यानन एक दंतकथा आसा ती अशीः ह्या वाठरांत कोल नावाचो राकेस रावतालो. तो खूब माजिल्लो. देखून ताका बलरामान जितो मारलो, आनी ह्या शाराक 'कोइल' हें नांव पडलें.

बाराव्या शेंकड्या मेरेनच्या इतिहासाची खबर मेळना. बाराव्या शेंकड्यांत मुसलमान ह्या शाराचेर चाल करून येवचे आदीं हांगा डोर राजपुतांची सत्ता चलताली. तांणी हांगा एक किल्लो बांदिल्लो. ११९४ वर्सा कुत्बुद्दीन ऐबक हाणें कोइलाचेर जैत जोडलें. सोळाव्या आनी सतराव्या शेंकड्यांत ह्या किल्ल्याक 'महम्मदगड' आनी 'साबीतगड' अशीं नांवां पडिल्लीं.

अठराव्या शेंकड्यामेरेन ह्या किल्ल्याचेर मुसलमानांची सत्ता चलताली. १७५७ त ह्या किल्ल्याचेर जाटांनी जैत जोडलें आनी ह्या किल्ल्याक 'रामगढ' अशें नांव दिलें. १७५९ वर्सा नजफखानान जाटांक हारोवन हो किल्लो घेतलो आनी ताका अलिगढ हें नांव दिलें. १७८४ वर्सा हो किल्लो शिंद्यांच्या सत्तेखाला गेलो आनी १८०३ वर्सा शिंद्यांकडसून ब्रिटिशांकडेन गेलो.

१८६५ वर्सा सावन हांगा नगरपालिका आसा. हांगा सरकारी कचेऱ्यो, शाळा, हॉस्पिटल, ग्रंथालय, घड्याळाचो मनोरो, मशिदी, दर्गे, आसात. सय्यद अहमद हाणें काडिल्ल्या अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठान शिक्षणक्षेत्रांत ह्या शाराचें म्हत्व वाडलां. हांगा कापसाच्यो आनी तेल गाळपाच्यो गिरणी आसात. भारतांत चडांत चड कुलपां अलीगढ शारांत तयार करतात.

- कों. वि. सं. मं.

अलुते-बलुते: भारतीय खेड्यांतले परंपरागत वतनी हक्क. हे हक्क म्हळ्यार ग्रामीण अर्थवेवस्थेची बुन्याद म्हळ्यार जाता. खेड्यांत रावपी बिगर-शेतकार लोकांचो वेवसाय परंपरेन चलत आयिल्ल्यान ताका कुलपरंपरागत हक्काचें स्वरूप प्राप्त जालां. ताका लागून हे वेवसाय आनी तांकां मेळपी मोबदलो हे जण एका वेवसायिकाचे वतनी हक्क जाल्यात. ह्या वतनी हक्कांक 'अलुते-बलुते' अशें म्हण्टात. ह्या हक्कांक लागून शेतकार आनी तांचेर स्वताचें पोट भरचेखातीर पुराय पातयेवन आशिल्ले बिगर-शेतकार लोक हांचे थारायल्ले एकामेकांमदले संबंद खाशेले आशिल्ल्याचें दिसून येता. शेतकारांवागडाच हेर लोकांच्या ह्या एकामेकांमदल्या संबंदांक उत्तरेंत जजमानी (यजमानी) पध्दत आनी महाराष्ट्रांत 'अलुतेदारी-बलुतेदारी' अशें म्हण्टात. ह्या जजमानी वा अलतेदारी-बलुतेदारी पध्दतींत शेतकार हो यजमान अशें मानतात. जाल्यार बिगर शेती-वेवसायिक हे 'कामिन्' (इत्सुक) अशें समजतात.

महाराष्ट्रांत अशा बिगर शेती-वेवसायिकांचे अलुतेदार वा 'नारु' आनी बलुतेदार वा 'कारु' अशे दोन प्रकार आसात. शेतकारांचीं म्हत्वाचीं कामां करपी आनी तांच्यो दिसपट्ट्यो गरजो भागोवपी ते बलुतेदार. तांकां मोबदलो म्हळ्यार धान्याचो वांटोय चड मेळटा. अलुतेदारापरस बलुतेदाराचो हक्क चड व्हडलो आसता. पाटील आनी कुलकर्णी सोडल्यार, चौगुलो, म्हार, मेस्त, लोहार, चांभार, कुंभार, म्हालो, शेट, जोशी, परीट, गुरव आनी खारवी हे 'बारा बलुतेदार' म्हूण नांवाजिल्ले आसात. जांच्याबगर शेतकारांचें अडना पूण जे शेतकारांच्यो बारीक-सारीक किरकोळ गरजो भागयतात ते अलुतेदार. हातूंत तेली, तांबोळी, साळी, सनगर, शिंपी, माळी, गोंधळी, डवऱ्या, भाट, ठाकर, गोसावी, मुलाणा, वाजंत्री, घडशी, कलावंत, तराळ, कोरव, भोई ह्यो अठरा जाती आस्पावतात. दरेक गांवांत हे सगळे अलुतेदार-बलुतेदार आसताच अशेंय ना. वेळप्रसंगाक अलुतेदार आनी बलुतेदार एकामेकांचीं कामां करतना दिसून येतात. अलुतेदार आनी बलुतेदारांच्या वेवसायांवयल्यान तांची व्हडली, मदली आनी धाकटी वळ वा कास अशी प्रतवारी करतात. तांची बिदागी वेवसायाप्रमाण थारायतात.

शेताच्या कामाभायर लग्न वा हेर धर्मीक-समाजीक सुवाळ्यांतय म्हार-मांगाक धरून सगळ्या अलुत्या-बलुत्यांचीं कामां परंपरेन थारायल्लीं आसतात. ताचेखातीर तांकां खणनाल्ल हांच्यासारको मोबदलो कामाप्रमाण आनी ऐपतीप्रमाण मेळटा. हे अलुतेदारी-बलुतेदारी पध्दतींत गावांतलें बिगर शेती वेवसायांतलें कुटुंब, ताचें काम आनी ताचो मोबदलो हांचो निश्चित आनी अभेद्य असो मेळ दिसून येता. हातूंत कांय जाणांक अलुत्या-बलुत्यांची पिळवणूक दिसता, जाल्यार कांय जाणांक शेतकारांचो छळ दिसता.

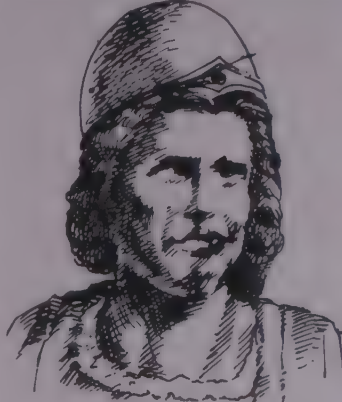
ग्रामीण अर्थवेवस्थेंत आधारभूत आशिल्ली ही पध्दत उद्देगीकरणाच्या आनी नागरीकरणाच्या प्रभावाखाला हालीं हालीं मोडून पडत आयल्या. आपापल्यो वाडट्यो गरजो आनी अपेक्षा भागोवपाखातीर सगले जाण शारांनी वचून स्थायिक जातात. देखून, खेड्यांतलें पयलींचें एकामेकांचेर आदारून रावप उणें जायत आसा. दुडवांच्या विनियम-माध्यमाक लागून हाचेर परिणाम जाला. खूब कडेन १९३३ वर्सासावन म्हारांनी तांच्यांत जाल्ल्या नवजागृतायेक लागून आपले वतनी हक्क आनी गांवकीचीं कामां सोडून दिवपाक सुरवात केली.

गोंयांतूय आदल्या तेंपार अशे बिगर शेतवड वेवसायिकांचे वतनी हक्क आशिल्ले. गांवचे म्हाले, मडवळ, मेस्त, म्हार, चामार ह्या सारकिले बिगर शेतवड वेवसायिक गांवच्या शेतकारांची आपापल्या वेवसायांवरवीं वर्सभर फुकट कामां करताले आनी ह्या कामाचें मोल म्हूण शेतकार तांकां शेतांत पिकयल्लें पीक अमुकूच अशा प्रमाणांत दिताले. हें पीक दिवप शेत मळटा त्या दिसा आनीक मळणेच्या जाग्यारुच जातालें. भारतांतल्या हेर वाठारांप्रमाण गोंयांतय उद्देगीकरणाक लागून ही पध्दत ल्हवल्हव नश्ट जायत गेली.

- कों. वि. सं. मं.

अलेक्झांडर द ग्रेट: (जल्म: इ.स.प. ऑक्टोबर ३५६; मरण: इ.स.प. १३ जून ३२३).

मॅसिडोनियाचो संवसारीक किर्त जोडिल्लो सम्राट. मॅसिडोनियाचो राजा फिलीप आनी ताची पयली राणी ऑलिंपियस हांचो पूत. पेला हांगा जल्म. भुरगेपणांत फिलिपान ताका युवराजाक फाव तें लस्करी आनी राजकी शिक्षण दिलें. ताचो गुरू ॲरिस्टॉटल हाणें ताका पिरायेच्या तेरा ते सोळा वर्सांचेर काव्य, कला, राज्यशास्त्र आनी तत्त्वगिन्यान ह्या विशयांची गोडी लायली. होमरचो आकिलीझ हो ताचो आदर्श आशिल्लो. ताका लागून अलेक्झांडरान सबंद जग जिखचेली खर इत्सा बाळगिली आनी ते प्रमाण सदांच चढायेचें धोरण आपणायलें.

अलेक्झांडर द ग्रेट

इ.स. पयलीं ३३६ वर्सा फिलिपाचो खून जालो. अलेक्झांडर पिरायेच्या विसाव्या वर्सा मॅसिडोनचे गादयेर बसलो. ताचे पयलीं इ.स. पयलीं ३४० वर्सा फिलिपान जेन्ना बायझंटियमचेर घुरी घाल्ली तेन्ना अलेक्झांडरान मॅसि-डोनियाची राखण केल्ली आनी मीडी लोकांचो पराभव केल्लो. फुडें ताणें फिलीप हाका ग्रीक नगरराज्यसंघाचेर जैत मेळोवपाक पालव दिलो.

राजासनाचेर बसतकच एका वर्साभितर अलेक्झांडरान उत्तरेक डॅन्यूब न्हंय आनी अस्तंतेक एड्रिॲटिक हांगामेरेन आपली सत्ता वाडयली. थीबीज राज्याचेर घुरी घालून खूब नागरिकांक ताणें मारले. कांय जाणांक गुलाम म्हूण विकले. थंयचीं देवळां आनी आपलें आवडीच्या पिंडर कवीचें घर सोडून हेर सगळ्यो बांदावळी मातयेभरवण केल्यो. हाचो परिणाम म्हूण अथेन्स शार आपूण जावन शरण आयलें. मागीर ताणें समृध्द आनी बळिश्ट अशा इराणी साम्राज्याचेर घुरी घालपाचो निश्चेव केलो. इराणी लोकांक शासकांविशीं स्वामीनिष्ठा नाशिल्ली. हाचो अलेक्झांडरान भरपूर फायदो घेतलो.

इ.स. पयलीं ३३४ वर्सा ग्रीसांतल्या मुखेल सुवातींचेर राखणेखातीर सैन्य दवरून अलेक्झांडरान दार्दानेल्स न्हंय हुंपली. ताच्या सैन्यांत पार्मेनियो, टॉलेमी, ॲंटिगोनस, सेल्युकस, नीआर्कस सारके शूर आनी अणभवी सेनापती आशिल्ले. तेभायर आपलें स्वताचें शौर्य, धाडस, चिकाटी ह्या गुणांक लागून अलेक्झांडर आपल्या सैनिकांक देवा भशेन आशिल्लो. सुमार ४०,००० चें सैन्य घेवन अलेक्झांडरान इराणचेर घुरी घाली. डरायसान धाडिल्ल्या सेनापतींचो ग्रॅनिकस न्हंयचे देगेर पराभव करून तो सिरियावटेन गेलो. थंय इससच्या आखाताकडेन ताचें डरायसाच्या विशाल सैन्याकडेन झूज जालें. अलेक्झांडरान डरायसचो पराभव केलो. मागीर ताणें फिनिशियन आरमार हातासलें. इजिप्ताचेर अंमल बसोवन अलेक्झांड्रिया शाराची थापणूक केली. ताणें गॉगामीला हांगा डरायसचो आनीक एकदां पराभव केलो. डरायस झुजामळांतल्यान पळून गेलो. अशे तरेन अलेक्झांडर इराणी साम्राज्याचो अधिपती जालो ताणें इ. स. पयलीं ३३१ वर्सा इराणची (त्या ऋतुंतली) राजधानी बॅबिलॉन हांगा मोट्या दबाज्यान प्रवेश केलो. फुडें ताणें सूसा आनी पर्सेपोलीस ह्यो आनी हेर राजधान्यो काबीज करून थंयचे खजिने लुटले पर्सेपोलीसचो राजवाडो लासून ग्रीसाचेर इराणान घाल्ले घुरयेचो सूड

घेतलो

[illegible] अलेक्झांडराचो उद्देश फकत इराणी सैन्याचो विध्वंस करप होच जावन आशिल्लो. पूण एकसारक्या मेळत राविल्ल्या जैतांक लागून साम्राज्य स्थापनेची ताची इत्सा वाडीक लागली. तेचपरी तें साम्राज्य [illegible] लागून [illegible] म्हूण जिखिल्ल्या प्रदेशाक आपापलो धर्म आनी रिती-रिवाज, चाली तशेच कांय राष्ट्रीय संस्थाय राखूंक ताणें परवानगी दिली. आपल्या नांवाचीं सोळा 'अलेक्झांड्रिया' नगरां ताणें बांदलीं.

इराणी आनी ग्रीक लोकांचें संघटन करचेखातीर आपुण स्वता डरायसचे धुवेकडेन लग्न जालो आनी आपल्या वांगडच्या हेर सेनाधिकाऱ्यांक लेगीत इराणी बायलांकडेन लग्न करपाचो आग्रो करपाक लागलो. इराणी तरणाट्यांक लस्करी शिक्षण दिवन तांकां सैन्यांत भरती केले आनी इराणी घोडेस्वारांचे पंगड तयार केले. आपूण स्वता इराणी भेस घालपाक लागलो. इराणी लोक राजाक देव मानताले तसोच सगळ्यांनी आपल्याक मान दिवचो, आपल्याक साश्टांग नमस्कार करचो असो प्रचार ताणें सुरू केलो. कांय मॅसिडोनियन सैनिकांक हें पटलेंना. ताणी अलेक्झांडराआड कट रचलो. तो कट उक्ताडार आयलो आनी ताणें कट करतल्यांक मर्णाची ख्यास्त दिली. इ.स. पयलीं ३२८ वर्सा ताणें बॅक्ट्रिया आनी ताचे उत्तरेचो सॉग्डिआना हे प्रदेश जिखले. थंयचे राजकुंवरीकडेन तो लग्न जालो आनी उपरांत हिंदुकुश हुंपून इ.स. पयलींच्या ३२७, मे म्हयन्यांत भारताचेर धुरी घाली.

भारतांतल्या थोड्या राजांनी अलेक्झांडराक फाटबळ दिलें. पंजाबांत त्या काळांत कांय ल्हान राजसत्ताक राज्यां आनी कांय गणराज्यां आशिल्लीं. ताणी आपली स्वतंत्रताय राखपाखातीर व्हडा शौर्यान झूज दिलें आनी मागीरूच अलेक्झांडराक फुडें सरपाक वाट मेकळी जाली. ताच्या शौर्याच्यो कथा त्या वेळार ग्रीक लेखकांनी बरोवन दवरल्यात.

अलेक्झांडरान काबूल न्हंयचे देगेर दोन सेनापतींक बरेंच सैन्य दिवन पुष्कलावतीच्या राजाचेर धाडलें आनी आपणे स्वता कुनार, पंजखोर आनी स्वात न्हंयांच्या देगणांतल्यान चाल केली. थंय ताका अस्सेसिऑय आनी असरकेनॉय (अश्वक) ह्या दोंगरांनी रावपी पंगडांकडेन झगडें पडलें. ह्या झुजांत अलेक्झांडर जखमी जालो आनी तिडकी भितर ताणें थंयच्या सगळ्या लोकांची कत्तल करपाचो हुकूम दिलो.

सिंधू न्हंय हुंपून तो तक्षशिलेक पावलो. तक्षशिलाचो राजा आंभी ताका शरण आयलो. पूण झेलम आनी चिनाब हांच्यामदल्या वाठाराचेर राज्य करपी पोरस राजान ताका प्रतिकार केलो. दोगांयमदीं झेलमच्या कांठार आकांत झूज पेटलें. पोरसाचो पराभव जालो. अलेक्झांडराक भारतीय झुजाऱ्यांच्या शौर्याचो थाव लागलो. पोरसासारको शूर झुजारी आपलो पालवी आसल्यार चड बरें जातलें ह्या हेतान अलेक्झांडरान ताचें राज्य ताका परत दिलें आनी तेभायर आनीकय १५ गणराज्यांचो मुलूख ताचे सुवादीन केलो.

मागीर तो बिआस न्हंयचे वटेन फुडें सरलो. वाटेर ताका ग्लौकनिकॉय आनी कथईऑय (कठ) ह्या गणराज्यांकडेन झुजचें पडलें. अलेक्झांडरचे सैनिक बिआस न्हंयफुडें वचपाक तयार नाशिल्ले. बिआसाफुडें गेल्यार तांकां नंद राजाच्या विशाल सैन्याकडेन लडचे पडटलें आशिल्लें. नंद राजाच्या शौर्याची खबर ताका गुप्तहेरांवरवी मेळिल्ली. तेभायर आठ-धा वर्साच्या दिस-रात एकसारक्या झुजांउपरांत तांकां विसव जाय आशिल्लो. अलेक्झांडरान पोरस हाका झेलम आनी बिआस न्हंयमदल्या प्रदेशाचो अधिपती नेमून इ. स. पयलींच्या फेब्रुवारी ३२६ त परत वचपाचो निर्णय घेतलो.

अलेक्झांडर आयिल्ल्या मार्गान परत गेलो. झेलम आनी चिनाब न्हंयांच्या संगमाकडेन ताका मालव (मल्लॉय) आनी क्षुद्रक (ऑक्सिड्रकॉय) ह्या संघांकडेन लढाय करची पडली. मालवांच्या दरेका नगरांत ताका खर प्रतिकार जालो. आनीक एक नगर घेतना अलेक्झांडर जखमी जालो. त्या वेळार ताच्या तिडकल्ल्या सैनिकांनी बायलां-भुरग्यांची क्रूर कत्तल केली.

इ.स.प. ३२५ च्या सप्टेंबरांत अलेक्झांडर सिंधु न्हंयच्या वेगेवयल्या पाटल गांवांत पावलो. थंयच्यान नीआर्कसच्या हातासकयल कांय सैन्य दिवन ताका उदकामार्गान धाडलो आनी आपूण भूंयमार्गान बलुचिस्तानांतल्यान इराणांतल्या स्यूसा हांगा इ.स.प. ३२४ वर्सा पावलो. स्यूसा हांगा ताका मरण आयलें.

अलेक्झांडर हो संवसारांतलो एक असादारण झुजारी आनी सेनामुखेली जावन गेलो. स्वदेशासावन हजारांनी मैल अंतरावेल्या अज्ञात प्रदेशांत ताणें खूब पराक्रम करून जैतां जोडलीं. पुराय ज्ञात जगाचें ग्रीस आधिपत्यासकयल एक राश्ट्र जावंचें अशी ताची उपाट इत्सा आशिल्ली. पूण ताच्या मरणाक लागून ती पुराय जालीना. तेन्नाची इराणी सुंदरी रॉक्सॅनास आनी डरायसची धूव बार्सिन ह्यो ताच्यो दोन राणयो आशिल्ल्यो. ताच्या मर्णाउपरांत रॉक्सॅनास हे ताचे बायलेन जल्माक आयिल्ल्या चल्याचें नांव अलेक्झांडररूच दवरलें.

अलेक्झांडरान भारताचेर केल्ले घुरयेक लागून भारताचो अस्तंत देशांकडेन लागींचो संबंद येवन वेपार आनी सांस्कृतिक संबंद सुरू जाले. अलेक्झांडरावांगडा आयिल्ल्या सेनापतींनी आनी ग्रीक लेखकांनी बरयिल्ल्या ग्रंथांवेल्यान भारताची बरीच माहिती अस्तंत देशांनी पावली आनी अशे तरेन भारताचे सिरिया, मॅसिडोनिया, इजिप्त ह्या देशांकडेन राजनीतीक संबंद सुरू जाले.

- कों. वि. सं. मं.

अलेक्झांडर, व्हिसेंत: (जल्म: एप्रिल १८९८, सेवील-स्पेन; मरण: १४ डिसेंबर १९८४, माद्रीद).

नामनेचो स्पॅनिश कवी. शिकप माद्रीद हांगा. हो कवी Generation of 1927 ह्या सोळाव्या आनी सतराव्या शतमानांतल्या स्पेन साहित्याची प्रेरणा घेतिल्ल्या तरनाट्या बरोवप्यांच्या पंगडांतलो आसा. दुयेंत आशिल्ल्या कारणान स्पेनच्या यादवी झुजावेळार तो झगडुंकूय शकलोना आनी पळूनूय गेलोना. ताकालागून फ्रँकोआड झुजपी प्रजासत्ताकवाद्यांच्या शेकाखाल आशिल्ल्या वाठारांत तो रावलो. स्पेनचें यादवी झुज सुरू जावंचे आदीं स्पेनचो सगळ्यांत व्हडलो साहित्यीक पुरस्कार मेळोवन लेगीत ताका ताचें साहित्य उजवाडावपाक पांच वर्सां बंदी आशिल्ली. ताचें साहित्य अतिवास्तववादी (Surreal) अशें म्हणटात. ताच्या चडशा साहित्यकृतींचो फ्रेंच, जर्मन आनी इंग्लीश भाशेंत अणकार जाला.

ताणें बरयल्लीं कांय मुखेल पुस्तकां अशीं:- Espados como Labios (1939, Swords as Lips), Destruction of Love (1933), Passion of Earth (1935), Sombra del paraiso (1944, Shadow of Paradise), Historia sel corazon (1954, Story of the Heart) आनी Dialogue del conocimiento (1974, Dialogues of Insight).

१९७४ त नोबेल पुरस्काराखातीर ताच्या नांवाची शिफारस जाल्ली पूण स्पॅनिश राजकारणाक लागून ताचे नांव वगळ्ळें. इतलें आसुनूय १९७७ त, मनशाची विश्वांतली आनी दिसपट्ट्या समाजांतली परिस्थिती आनी त्याच वांगडा झुजांमदल्या स्पॅनीश कवितेचे परंपरेचें पुनरुज्जीवन करपी सर्जनशील काव्यलेखनाखातीर ताका साहित्याखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. नोबेल पुरस्कार मेळटकच कांय दिसांनी स्पेनचो राजा, जुआंव कार्लूस हाणें ताका भेट दिली आनी Grand Cross of the Order of Carbs III दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

अलेप्पी: केरळ राज्यांतल्या अलेप्पी जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. अस्तंतेकडल्यान आनी उदेंतेकडल्यान अरबी दर्याचें उदक भितर आयिल्ल्यान 'वेंबनाड' हें तळें तयार जालां. ह्या तळ्याच्या मदीं आशिल्ल्या भुशिराचेर अलेप्पी शार वसलां. क्षेत्रफळ ४६.६२ चौ. किमी. लोकसंख्या १६९,९३४ (१९८१). कोचीनाचे दक्षिणेक ५४ किमी. अंतराचेर आनी क्विलोन ह्या केरळांतल्या शारासावन उत्तरेक ७८ किमी. अंतराचेर आशिल्लें हें एक बंदर.

अठराव्या शेंकड्याच्या अखेरेमेरेन अलेप्पी हें रानांमुदीं एक व्हड मळ कशें आशिल्लें. त्या काळांत थंय डचांची वेपारीक आनी वेवसायीक सत्ता चलताली. डचांची ही सत्ता काबार करूंक महाराज रामवर्मान हांगा अलेप्पी बंदराची थापणूक केली. वेपारी नदरेन हांगाचे म्हत्व जाणून घेवन वेपारी लोक हांगा येवन आयात-निर्यात करूंक लागले. ह्या वाठारांत दुकानां आनी गुदांव जावंक लागले. १९ व्या शेंकड्याचे सुर्वेक हें त्रावणकोर प्रदेशाचें मुखेल बंद जालें.

नाल्लाच्या काथ्यापसून तयार केल्ल्या शेदऱ्यांखातीर अलेप्पी शाराक खूब म्हत्व मेळ्ळां. हांगा नाल्ल, काथो, खोबरें, शेंदऱ्यो, मसाल्याचे पदार्थ आदींचो वेपार चलता. तांदूळ, मीठ, तंबाखू, धातू, कपडे आदी वस्तूंची हांगा आयात करची पडटा.

अलेप्पी शार कालव्यान त्रावणकोर शाराक जोडिल्लें आसा. तशेंच, रस्त्यान तें केरळांतल्या हेर मुखेल शारांक जोडलां. अलेप्पी शारांत कालव्यांचें व्हड जाळें पातळ्ळां. जाकालागून, अलेप्पीक 'केरळाचें व्हेनिस' म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

अवतार: दैवी वा अतिमानवी शक्ती वा व्यक्ती, मनशाचें वा हेर प्राण्याचें रुप घेवन धर्तरेचेर येवन रावता आनी आपलें इत्सित कार्य पुराय करता, ह्या आदिकाळासावन चलत आयिल्ल्या धार्मिक समजुतीक 'अवतार' अशें म्हण्टात.

'अवतार' ह्या उतरांत 'अव'+'तृ' ही दोन उतरां आसून ताचो अर्थ वयले सुवातेवेल्यान सकयले सुवातेर देंवप असो जाता. संवसारांतल्या चडशा धर्मांत ह्या ना त्या प्रकारान अवतार कल्पना मानिल्ली दिसता.

भारतांत, हिंदू धर्मीयांमदीं दोन अडेच वर्सां आदींसावन 'अवतार' ही कल्पना अस्तित्वांत आशिल्ली. वेदकालांत ही कल्पना वयर सरली अशें मानतात. भगवद्गीतेच्या फुडल्या दोन श्लोकांत 'अवतार' कल्पनेचें सगळ्यांत पयलीं स्पश्टीकरण केल्लें मेळटा:-

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे॥

(भगवद्गीता: ४.७-८)

अर्थ- हे भरतकुळांतल्या अर्जुना, जेन्ना जेन्ना धर्म मोडावता आनी अधर्म मातता, तेन्ना तेन्ना हांव म्हाका जल्माक घालतां.

बरे तरेन चलतल्यांक सगळे वशीन राखूंक, वायट रितीन चलतल्यांक ना करूंक आनी धर्म बरेन थापूंक, हांव काळानकाळ जल्मतां. (हो उपदेश कृष्ण अर्जुनाक करता).

इतिहासीक नदरेन अवताराची मूळ कल्पना विष्णूच्या वासुदेवभक्तिसंप्रदायासावन सुरू जाता. डॉ. रा. गो. भांडारकार हाच्या मतान ह्या संप्रदायाचो काळ इ. स. पयलीं चवथें शतमान इतलो फाटीं वता. इ.स. पयलीं सव्वा शतमानांतय वासुदेव हाका पूजनीय मानताले. त्यावेल्यान हो संप्रदाय ह्या आदीं लेगीत अस्तित्वांत आसलो अशें म्हणू येता. वासुदेव हो नारायण म्हळ्यार विष्णूचें मनीसरुप ह्या अर्थान 'विष्णूचो अवतार' ह्या स्वरुपांत पूज्य जालो.

पूर्विल्लीं पुराणां विष्णू अवतारांत बुध्द आनी कल्की ह्या अवताराचो आस्पाव करिनात. वैष्णव पुराण आनी महाभारत ग्रंथांत विष्णू अवतारांच्यो कथा तर शैव पुराण आनी महाभारत ग्रंथांत शिव अवतारांच्यो कथा येतात. शैव आनी वैष्णव नाशिल्ल्या मार्कंडेय पुराणांत लेगीत शिव आनी विष्णूचेंच न्हय तर गणेश आनी हेर देव, ऋषिमुनी, गंधर्व, अप्सरा आनी हेरांचे अवतार वर्णिल्ले मेळटात. महाभारताचें शांतिपर्व विष्णू अवतारांचो आंकडो णव तर हरिवंश आठ मानता.

जैनांचो पयलो तीर्थंकर ऋषभदेव (आदिनाथ) हाचो भारत, भागवत, स्कंद पुराणांनी आदितीर्थंकराचो अवतार म्हूण आस्पाव केला; गौतम बुध्दाक विष्णूचो अवतार म्हूण मत्स्यपुराण (४७.२४७), अग्निपुराण (१६.१-७), नृसिंहपुराण (३६.९), पद्मपुराण (३.२५७) आनी भागवत ह्या ग्रंथांत मान्यताय मेळ्ळ्या. महायान पंथाच्या प्रसाराउपरांत तिसऱ्या वा चवथ्या शतमानाच्या अदमासाक ही मान्यताय बुध्दाक मेळळी आसूंये अशें मानतात.

धर्मसंस्थापक म्हळ्यार अवतार हें तत्व आपणावन सगळ्या धर्मसंस्थापकाचो हिंदू धर्मांत आस्पाव करपाची प्रवृत्ती पूर्विल्ल्या काळांत भारतांत आसली. ताचो हो परिणाम जावन आसा.

बाराव्या शतमानांत संस्कृत कवी जयदेव हो आपल्या गीतगोविंद हातूंत दशावताराचें वर्णन करता. (१.१-१२). निमाणें, रामदास आनी तुकाराम ह्या संतांच्या काळामेरेन (१५ वें आनी १६ वें शतमान) अवताराची कल्पना चलणुकेंत आशिल्ल्याचें मेळटा. समर्थ रामदासान दासबोधांत अवताराविशीं फुडलो श्लोक बरयला:

'धर्मस्थापनेचे जे नर। ते ईश्वराचे अवतार।
झाले आहेत पुढे होणार। देणे ईश्वराचे।

अर्थ: धर्मथापणूक करपी पुरुष इश्वराचे अवतार आसात. अशे पुरुष जाल्यात आनी फुडेंय जातले हें ईश्वराचें देणें आसा.

धर्माची थापणूक करचेपासत आमी ऋषिमुनी परतून परतून जल्म घेतात अशें तुकाराम म्हणटा.

अवतार कल्पनेफाटले सिध्दांत: १. ईश्वर नित्य स्वरुपांत आपले सुवातेर आसाच, पूण त्याच वांगडा तो हेर रुपांत, धर्तरेर रावन इतिहासिक कार्य करता. २. अवतारामदीं असामान्य गूण आनी विस्मित करपी चमत्काराची तांक आसता. ३. अवतारी मनशाची कूड सदांच तेजीश्ट आसता. ४. अवतार, माया वा आभास नासून तो सत्य आसता. ५. ईश्वराच्या सगळ्या अवतारांत, ईश्वराचे सगळे वा थोडेतरी गूण आसतात.

अवतारांचे प्रकार: कार्य सोंपतकच जो अवतार अंतर्धान पावता ताका अंशावतार म्हण्टात. कार्य सोंपतकच लेगीत जो अवतार कांय काळ ह्या संवसारांत रावता ताका पूर्णावतार म्हण्टात.

अंशावतार: बलराम आनी रामाचो भाव लक्ष्मण शेषाचे अवतार, तांकां अंशावतार म्हण्टात.

पूर्णावतार: राम आनी कृष्ण हे पूर्णावतार आसले.

नित्यावतार: ईश्वराचे गूण आनी आदर्श हांची थापणूक करचेपास जो जल्म घेता ताका नित्यावतार म्हण्टात.

गुणावतार: ब्रह्मा, शिव, मनु, प्रजापति, ऋषि आनी संत हांकां गुणावतार समजतात.

विभावावतार: हांचो आंकडो ३९ आसून तातूंत ध्रुव, कपिल, मधुसूदन, पद्मनाभ हांचो आस्पाव जाता.

सात्वावतार: हातूंत काल, सभाव, कार्य, कारण, मन, पंचभूतां, अहंकार, त्रिगुण, इंद्रियां, ब्रह्मायुशरीर आनी स्थावरजंगम जीव हांचो आस्पाव जाता.

अर्चावतार: प्राणप्रतिष्ठा केल्ल्यो आनी भक्ताकडल्यान पूजिल्ल्यो देवाच्यो मूर्ती हातूंत येतात.

अंतर्यामी-अवतार: प्राण्याच्या काळजांत आपली सुवात जोडून रावपी, ताच्या सगळ्या वेव्हाराचें नियमन करपी परमात्मा (गीता १८.६१.)

लीलावतार: सनत्कुमार, सनंदन, सनातन, नारद, वराह, मत्स्य, यज्ञ, नर-नारायण, कपिल, दत्तात्रेय, हयग्रीव, हंस, पृश्णिग, ऋषभ, पृथु, नृसिंह, कूर्म, धन्वंतरि, मोहिनी, वामन, परशुराम, राम, व्यास, बलदेव, कृष्ण, बुध्द आनी कल्कि. प्रत्येक कल्पांत हे अवतार घडत आशिल्ल्यान तांकां कल्पावतारय म्हण्टात.

मन्वंतरावतार: यज्ञ, विभु, सत्यसेन, हरि, वैकुंठ, अजित, वामन, सार्वभौम, ऋषभ, विष्वक्सेन, धर्मसेतु, सुदामा, योगेश्वर आनी बृहद्भानु.

युगावतार: शुक्ल, रक्त, श्याम, आनी कृष्ण हे कृतयुगादि क्रमान चार

[illegible] आसात

आवेशः [illegible] शक्त [illegible] आनी भक्त हे वरी भगवताचो आवेश आसा. शेष हो शक्तावेश, सनक, सनंदन हो ज्ञानावेश आनी नारद हो भक्त्यावेश आसा.

दशावतारः पुराणांत विष्णूचे जे धा अवतार मानून घेतल्यात ते अशेः १. मत्स्य, २. कूर्म, ३.वराह, ४. नृसिंह, ५. वामन, ६. परशुराम, ७. राम, ८. कृष्ण, ९. बुद्ध, १० कल्कि. -

हेर धर्मीयांमदीं अवताराची कल्पनाः किरिस्तांव धर्मांत पयल्या दोन शतमानामेरेन अवतार कल्पनेचो विचार जाल्लो दिसना. येशू क्रिस्त देवाचो अवतार काय मनशाचो पूत हे विशीं जायतीं शतमानां वाद चल्लो. मनीस जातीक पातकांचें प्रायश्चित दिवपाक आनी तांकां मुक्तीचो मार्ग दाखोवंक तो क्रिस्ताच्या रुपांत अवतरीत जालो अशें क्रिस्ती भौस मानता.

इस्लाम धर्मांतलो शिया पंथ अवतार कल्पना मानता. मुहंमद पैगंबराचो जावंय आनी खलिफा अली हाच्या इराणांतल्या अनुयायांनी अली आनी ताच्या वारस भुरग्यांक देवाचो अवतार मानलो. अलीच्या रुपान देवच धर्तरेर आयलो अशें शियापंथीय मानतात.

बौद्ध धर्मांत महायान पंथांत अवतार कल्पनेक मान्यताय मेळ्ळया. धाव्या शतमानाच्या सुमाराक बुध्दाक महायानपंथांत 'अवतार' म्हूण मान्यताय मेळ्ळया. बोधिसत्त्व हो बुध्दाचो अवतार आसा अशी कल्पना आसा. बुध्दाचें निर्वाण जाल्यार लेगीत तो मैत्रेय, बुध्दाच्या रुपान अवतार घेतलो अशी महायान पंथाची श्रध्दा आसा.

जैन धर्म हिंदी धर्माप्रमाण अवतार कल्पना मानिना. पूण तीर्थंकर मोक्षमार्ग दाखोवपाखातीर मनीसरुपान जल्म घेतात आनी तप करून देवत्वाक पावतात अशी कल्पना आसा.

पारशी धर्मांत अवताराविशीं कल्पना दिसनात. पूण ते राजाक पवित्र आनी कुडींत दैवी शक्ती आशिल्लो मानतात.

हेर अवताराविशीं कल्पनाः (ग्रीक कल्पना) देवान मनीसरुपान धर्तरेर जल्म घेतिल्याची कल्पना ग्रीक पुराणांत ना. पूण देवान खास प्रसंगार तात्पुरत्या खिणाखातीर मनीस वा प्राण्याचो जल्म घेवन प्रजोत्पत्ती केल्याच्यो कथा तातूंत दिसतात.

सेमिटिक लोकांभितर देव मनशाचें रूप धारण करता आनी जाय तेन्ना काडून उडयता अशी कल्पना आसली.

पूर्विल्ल्या इजिप्त देशांत, लोकांभितर मूर्तींत वा प्राण्यांभितर देवता रावतात अशी कल्पना आसली. एकच देवता एका परस चड प्राण्याचे कुडींत रावता अशी समजणी आसली. ही समजणी अवतार कल्पनेक लागींची आसा.

योगदानः विंगड विंगड ऊंच वा उणाक धर्मसंप्रदाय तांच्यो देवता, धर्मसंस्थापक वा संताचो, धर्मीक तत्त्वांतल्यान सादिल्लो एकचार जो हिंदू धर्मांत दिसता, ताचें मूळावण अवतार कल्पनेंत पडलां.

- कों. वि. सं. मं.

अवधूतः अवधूत = 'सर्वान प्रकृतिविकारान् अवधुनोतीत्यवधूत' सगळ्या तरांच्या प्रकृतीच्या विकारांक धुवन उडोवन जो आपलें मन निर्मळ दवरता, तो अवधूत अशें सिध्दसिध्दान्त पध्दतींत (६.१) म्हळां. वयल्या मताक प्रमाण मानपी एका साधूच्या चोम्याकूय 'अवधूत' ह्या खास नांवान वळखतात. तातूंत अवधूत मताचे साधू शैव आनी वैष्णव ह्या दोनूय संप्रदायाचे आसतात. शैव साधू सामके सादे रावतात. ते एके तरेन संवसारांतल्या माय-पासांतल्यान मुक्त अशी विरक्त जीण जियेतात. नाथ-पंथीय योग्याकय अवधूत म्हण्टात. अवधूत म्हळ्यार जात, गोत, सारकीं बंदनां तोडून उडयिल्लो दादलो. हो बंधातीत आसता. महापातकी आनी पतित हे सोडून सगळ्या गटांकडल्यान ते अन्न घेतात आनी जेवतात. शांत रितीन वागून तो सदांच आत्मचिंतनांत मग्न रावता.

ब्रह्मनिर्वाणतंत्रांत अवधूताचे चार मुखेल प्रकार सांगल्यात.

१. ब्रह्मावधूत- हो खंयच्याय वर्ग, गट वा आश्रमांतलो ब्रह्मोपासक आसता.

२. शैवावधूत- हाणे योग्य त्यो विधी करून संन्यास घेतिल्लो आसता. हो कमीत कमी कपडे वापरता. जटा वाडयता. आंगाक माती लायता. मौन पाळटा आनी धुनी लावन बसता.

३. वीरावधूत- हाचे केंस लांब वाडयिल्ले आसून ते मेळत तशे आसतात. ताच्या गळ्यांत अस्थी वा रुद्राक्ष हांची माळ आनी हातांत काष्टदंड, परशु, डमरू हीं आयुधां आसतात. हो आंगाक भस्म वा रक्तचंदन लायता आनी काश्टी न्हेसता.

४. कुलावधूत- हो कौल संप्रदायाची दीक्षा घेवन गृहस्थाश्रमांत रावता.

वैष्णव संप्रदायांतले रामानंदाच्या काय शिष्यांकय अवधूत अशें म्हण्टात. रामानंदान रामनुजाच्या अनुयायां भितर सुदारणा घडोवन हाडचेखातीर नव्या संप्रदायाची थापणूक केली.

ह्या संप्रदायाक जाती-धर्म भेद मानचो न्हय असो आादेश दिलो. अश्या जातिधर्मांतल्या दादल्यांक ताणी अवधूत म्हळां. हे अवधूत जटो वाडयतात. गळ्यांत स्फटिकांची माळ घालतात. खांद्यार कांबळ घालतात. हातांत भीक्षा-पात्र घेवन भोंवतात. बंगालांत असल्या साधुंचें वेगवेगळे गट आसात. ह्या गटांत सगळ्या जातीचे लोक आसतात. ह्या साधुंचो चोमो जेन्ना भीक मागपाखातीर वता तेन्ना 'वीर अवधूत' असो आवाज करतात आनी एकतारीचेर भेस बरीं गीतां गायतात. हे राम आनी मारुती हांकां भजतात.

अवधूत साधू कानपिनको गोरखनाथाक आपलो गुरू मानतात. 'गोरखबानी'त कितलेशेच फावट अवधुतपदांचो नियाळ आयला. नाथपंथीयांत अवधुताची परिस्थिती सामकी वयल्या पावंड्याची आसता. हो पंथ सगळ्या तरेच्या प्रकृतिविकारांनी मेकळो आसता. अशें गोरक्षसिध्दान्त संग्रहांत सांगलां. दत्तसंप्रदायांत दत्तात्रयाक 'अवधूत' ह्या नांवान पाचारला. नाथ संप्रदायाच्या दैवतांभितर दत्ताक मानाचो जागो आसा. 'अवधूतगीत' हो ग्रंथ दत्तात्रयान गोरक्षनाथाक सांगलो अशें म्हण्टात.

भारतांत अस्तंतेच्या वाठारांनी कांय अवधूत वृत्तीच्यो बायलो दादल्यांच्या भेमांत रावतात. त्यो भस्म आनी रुद्राक्ष आंगार धारण करतात. तांकां 'अवधूती' अशें नांव पडलां. गंगागिरी नांवाच्या एका अवधूतीच्या परंपरेतल्यो ह्यो बायलो आसात अशें मानतात.

अवधूतोपनिषदांत अवधूतांचीं लक्षणां सांगल्यांत. सांकृति म्हणटा.

परमानन्दपूर्णाऽहं संसरामि किमिच्छया।
अनुतिष्ठन्तू कर्माणि परलोक यियासव।
सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठमि किं कथम।।

अर्थः हांव सगळ्या तरेच्या आनंदान पुराय भरलां. म्हाका संवसाराची गरज कितें?

सर्गलोकांत वचपाची आस धरिल्ल्यानी कर्माचें अनुष्ठान करचें. हांव सगळ्या जगाचो सगळ्या लोकांचो जाला. म्हाका कर्मचरणाची गरज, कितें?

- कों. वि. सं. मं.

अवमूल्यनः एकाद्र्या चलनाचें विदेशी चलनाच्या परिमाणांत निर्धारित केल्लें चालू मोल उणें करप. अवमूल्यन जाल्या चलनाची देशांतर्गत क्रयशक्त मात उणी जायना. पूण देखीक- रु. ५.५० क एक डॉलर हांच्या बदलाक रु. १०.०० क १ डॉलर मेळूंक लागला. अशें धोरण सरकारान जाहीर केलें म्हणटकच 'रूपयाचें डॉलर' चलनांत अवमूल्यन जालें अशें म्हणूं येता.

आंतरराश्ट्रीय वेव्हाराच्या ताळेबदांतलो मुळावो असमतोल सोंपवचे खातीर निर्यातींत वाड आनी आयातींत उणाव करप गरजेचें थारता. तेखातीर येवजिल्ल्या कितल्याशाच उपायांमदलो अवमूल्यन हो चड परिणामी उपाय अशें मानतात. हो असमतोल चड काळ चालू उरलो

आनी आयातनिर्यातींतली तूट भरून काडचेखातीर भायल्या देशांची रिणां आनी पालव हांचेर बरोच काळ पातयेवन रावचें पडलें, जाल्यार अवमूल्यनाचो वापर करतात. चलनवाडय मुळाव्या असमतोलाक कारणीभूत थारता. चलनाचें अवमूल्यन जातकच आयातीचें मोल वाडटा आनी निर्यातीचें मोल उणे जाता. देखीक- एका डॉलरची वस्त आयात करपाखातीर पयलीं रु. ५.०० दिवंचे पडल्यार, अवमूल्यना उपरांत ताचेखातीर रु. ८.०० दिवंचे पडटात. हाचें उरफाटें अमेरिकेंतल्या आयात करतल्याक एका डॉलरभितर रु. ५.०० च्या बदलाक रु. ८.०० मोलाच्यो वस्तू मेळटात. हातूंतल्यान भारताची आयात उणी जावंक आनी निर्यातीक चालनां मेळूंक पालव मेळटा.

चलनाचें देशाभितरलें मोल उणे जाल्लें आसतना, विनीमय दर पयलींचो उरलो, जाल्यार त्या चलनाचें अधिमूल्यन जालें अशें मानतात.

आयात मालाची देशाभितरली मागणी आनी निर्यात मालाची भायल्या देशांतली मागणी हे गजालीचेर जर नियंत्रण आसत, तर अवमूल्यनांफाटलो उद्देश साध्य जाता. अवमूल्यन सारकें जावचेखातीर सरकारी खर्चांत काटकसर, करांभितर वाड, खाजगी खर्चाचेर नियंत्रण, वस्तूंचे नियंत्रित दर उणे करप आनी दरवाड सकयल हाडचेखातीर फाव ते हेर उपाय येवजप गरजेचें आसता. एका देशान अवमूल्यन केल्या उपरांत त्या देशाकडेन वेपारी संबंद आशिल्ल्या बऱ्याचशा देशांनी आपल्या चलनाचें अवमूल्यन करीत जाल्यार, तातूंतल्यान कोणाकच फायदो मेळना आनी वेपाराचेर मात वायट परिणाम जाता.

अवमूल्यनाक लागून देशाभितर दरवाड जावपाची शक्यताय नदरेआड करूंक येना. निर्यातदारांचें वाडटें उत्पन्न, निर्यात वाडिल्ल्यान आनी आयात उणी जाल्ल्यान वस्तूंची उणी जाल्ली पुरवण, रोजगारींत जाल्ली वाड ह्या सारक्या कारणांक लागून रोखडीच दरवाड जावपाची शक्यताय आसता. तेभायर अवमूल्यनाचो खरो अर्थ न समजल्ल्यान आनी स्वताचो फायदो करून घेवचेखातीर वेपारी, चलनाचें देशाभितरलें मोल उणें जालां असो आभास निर्माण करून, दर वाडयतात असो सादारण अणभव आसा. ताकालागून दरवाडीचेर नियंत्रण दवरप म्हत्वाचें आसता. देशांत आशिल्लें परकी भांडवल पर्यून भायर वचचें न्हय, होय अवमूल्यनाचो एक हेत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

अवलोकितेश्वर: एका म्हान बोधिसत्व. अवलोकितेश्वरा संबंदान फुडले अर्थ काडटात: १. मनशाक जें दिसता ताचो स्वामी. २. सद्याच्या जगाचो स्वामी. ३. मनशाक दिश्टी पडपी दैवत, परमेश्वर, ४. दिश्टावो जाल्लो परमेश्वर.

मनशाकडेन मोगाळ नदरेन पळोवपी तो अवलोकितेश्वर अशें तिबेटी आनी भारतीय विद्वानांचें मत आसा. ताका सगळ्याची राखण करपी म्हूण समन्तमुख (सगळ्या वटेन तोंड आशिल्लो) अशेंय म्हण्टात. कांय जाण ताका आवलोकितस्वर मानतात. फुडें ताच्यांत शैव गुणधर्म भरसले आनी लोकांनी तेखातीर ताका अवलोकितेश्वर म्हळो. लोकेश्वर आनी लोकनाथ अशीं ताचीं हेर दोन नांवां आसात.

सर्गांतलो बुध्द अमिताभ आनी ताची शक्ती पांडरां हाच्यासावन ताका जल्म जालो अशें मानतात. मधुसागर आनी रत्याच्या चक्रायेदीं कमळां करपाची तांक ताचेकडेन आसा. आपल्या बापायच्या राज्याचो तो महालमत्री (सामन्त) आसा. जायत्या महायानी ग्रथांनी ताका गौतमबुद्धापरस्पूय व्हड मानला. तो लंकेंत गेल्लो तेन्ना थंयच्यो राक्षसीणी ताका भाळल्यो. पूण ताणें सगळ्यांक उजू चलणूकेन चलपाची शिकवण दिली. मगधांत एक फावट दुकळ पडिल्लो. पोटाची भूक भागोवंक मनीस मनशाक खावपाक लागलो. त्यावेळार ताणें स्वबळाचेर पावस झडयलो आनी दुकळ ना केलो. बौध्द कल्पनेप्रमाण चालू कल्प हो भद्रकल्प आसून ताचेर ताचो शेक चलता. 'संवसारांतली सगळीं प्राणिमात्रां पुराय गिन्यान जोडून जो मेरेन मोक्ष मेळयनात तोमेरेन आपूण स्वता मोक्ष मेळोवपाची आस्त धरचो ना.' असो ताणें सोपूत घेतिल्लो. हो उल्लेख 'गुणकरंडव्यूह' ग्रंथांत आयला. तो गुप्तरूपान अध्यात्मज्ञानाचो आयजूय प्रसार करता अशें म्हण्टात. महायान पंथांत ताका बौध्द संघांत व्हड आनी ऊंच तोलामोलाचें संघरत्न म्हळां. 'सध्दर्मपुंडरीक' ह्या ग्रंथांत ताका बोधिसत्त्वापरस चड मानून हजारांनी बुध्दाची पूजा करचेपरस एकल्या अवलोकितेश्वराची पूजा करची अशें म्हळां. सुखावती व्यूह ह्या ग्रंथांत सुखावतीचो (बौध्दांचो सर्ग) स्वामी म्हळा. कारंडव्यूह आनी शरंगम ह्या ग्रंथांत ताचें वर्णन अशें केलां:

तो शिवावरी थंड तितलोच उग्र. ताचें रूप व्हड आसा. सगळे बुध्द बोधिसत्त्व, देव, संवसार ताचे कुडींत आस्पावला. ताच्या दोळ्यांतल्यान सूर्य आनी चंद्र तर आंगांतल्यान सगळ्या दर्जाचे देव भायर सरतात. महादेव ताचे तकलेंतल्यान येता. ताच्या हड्ड्यांतल्यान नारायण आनी भुजांतल्यान ब्रह्मदेवाचो जल्म जाता. ताका लाखांनी भुजां आनी कोट्यांनी दोळे आसात. ताच्या बोटांतल्यान अमृताच्यो न्हंयो व्हांवतात. त्यो वायट गजालींचो नाश करतात आनी भूत-प्रेताची तान-भूक न्हिवयतात.

ह्या वर्णनावेल्यान, काळांतरान बौध्दाचेर पुराणधर्माचो प्रभाव पडिल्लो दिसता.

अवलोकितेश्वरान 'ॐ मणिपद्मे हुम' हो षडक्षरी मंत्र संवसाराक दिलो. हें ताचें सगळ्यांत व्हड कार्य मानतात. ह्या मंत्राची तांक व्हड आसा. चवथ्या शतमानांत हो मंत्र सर्गांतल्यान आपल्या देशांत पडलो अशें तिबेटी बौध्द मानतात. ही मंत्रविद्या फकत अवलोकितेश्वराकच खबर आसली, देखून ताका एकट्याकच वंदित ही पदवी मेळळी.

५ व्या शतमानांत अवलोकितेश्वराची पूजा-विधी करपाची चाल भारतांत सुरवात जाली अशें विंटरनित्स हाचें मत आसा. ताची सगळ्यांत पूर्विल्ली मूर्ती ५ व्या शतमानांतली आसा. चिनी भोंवडेकार फाहियान (इ. स. ३९९) हाणें भारतांत ताचे पूजा विधी पळयल्यात.

तिबेटांत अवलोकितेश्वराक खूब मान आसा. ताका लामा पंथाचो मुखेल देव मानला. तांच्या मुखेल लामांत (दलाई लामा) तो अवतरीत जाता तर अमिताभ पंचन लामात (महापंडित) अवतीर्ण जाता अशें समजतात. देखून दोनूय लामाचे मठ वेगवेगळे आसात. आयजलेगीत ते एकामेकाआड आसात अशें मानतात.

अवलोकितेश्वराच्यो वट्ट १५ तरेच्यो मूर्ती आसात. तातूंतल्या १४ मूर्तींच्या किरीटांत अमिमाभाची मूर्ती आसा. उरिल्ल्या एके मूर्तीक वज्रधर्म अशें म्हण्टात. नेपाळांत ताचे १०८ प्रकार कल्पिल्यात. काठमांडूच्या एका विहारांत ताचीं १०८ चित्रां आनी १०८ लाकडी कोरीव मूर्ती पळोवंक मेळटात. चीनांत ताका बायलेच्या रुपांत दाखयला. ही कल्पना ताणी भारतांतल्या अर्धनारीश्वराच्या रुपावेल्यान घेतली आसूंये अशें म्हण्टात.

लखनौ संग्रहालयांत अवलोकितेश्वराची सुंदर मूर्ती आसा. पद्मपाणि हें ताचें लक्षण आशिल्ल्यान ताच्या एका हातांत कमळ दिल्लें आसा. दुसरो हात आशीर्वाद दिता. ताच्या बोटांतल्यान गळपी अमृत, एक प्रेत ओंठ फुडें करून पिता. तारा, ताच्या मंत्राचो राखणदार हयग्रीव, मैत्रेयाचो इश्ट सुधन हे ताच्या मूर्तिशिल्पांत भोंवतणी दाखयल्यात. जेन्ना तो चार भुजांच्या शिवावरी दिसता तेन्ना ताच्या दोनूय हाताचो पोसो दाखयतात. दुसऱ्या दोनूय हातांत पद्म आनी रुद्राक्षमाळ आसात. ताच्या कांय शिवासारक्या मूर्तींत व्याघ्रांबर, कमंडलू, नागबंध आनी अस्थिमाला ह्यो वस्तूय दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

अशोक: तांबडो अशोक: (मराठी-लाल अशोक, जसवंत; हिंदी-संस्कृत आनी गुजराती- अशोक, अशुपालव; कन्नड- अशुगे. इंग्लीश- अशोक ट्री; लॅटीन-सराका इंडिका. कूळ- लेग्युमिनोजी). बाराय म्हयने पानां आशिल्लो हो सुंदर रूख श्रीलंका, ब्रह्मदेश, मलाया, बांगलादेश आनी भारत (कोंकण, गोंय, सह्याद्री, उत्तर कारवार, मध्य आनी उदेंत हिमालय) आदी वाठारांत दिश्टी पडटा. ताची उंचाय सुमार ६-९ मी.

आसता. साल गडद तपकिरी वा पिंगशी. पानां पांखांभशेन एकसंघ, एकाफाटल्यान एक आसून तांचे खाचींत ल्हान पालवें पान आसता. कवळीं आसतना हीं पानां हुंबकळपी आनी तांबसार आसतात. वलां एकचकीत आनी ४-६ जोडयांनी येतात. डिसेंबर ते मे ह्या म्हयन्यांत पानाच्या खाचीत तांबडे तुरे येतात. ह्या तुऱ्यांक सुर्वेक हळडुवीशी, उपरांत नारेंगी आनी मागीर तांबडी दिसपी फुलां येतात. फुलांचे वेंठ, छदां (bract) आनी छंदकां (bracteole) तांबडीं आसतात. ह्या फुलांक पाकळ्यो नाशिल्ल्यान फुलांच्या सकयल आशिल्लो संवर्तच (calyx) तांचे काम करता. केसरदळां ७-८ आनी तीं फुलांभायर बागवल्लीं आसतात. तातूंतलो परागकोश जांभळो आसता. ह्या रुखाक गडद तपकिरी, चेपट्यो आनी तोंकां आशिल्ल्यो सांगो येतात. तातूंत ४-८ चेपट्यो आनी लांब बियो आसतात. नव्या रुखाची लागवड बियांपसून जाता.

उपेग: ह्या रुखाची साल स्तंभक (आकुंचन जावपाक मदत करपी) आसता. गर्भाशयाच्या दुखण्याचेर दुदांत ही साल उकडून दिल्यार ती गुणकारी आनी पुश्टिक थारता. फळां कुटून आनी उदकांत कालोवन रक्तातिसार, मूळव्याध आनी मोडशी (आमांश) हांचेर दितात. गोडेंमूत ह्या दुयेंसांचेर सुकिल्ली फुलां उपेगी पडटात. मुत्रविकाराचेर बियो उपेगी पडटात. ह्या रुखाची पानांय वखदी आसात.

पुराणीक म्हत्व: पुराणकाळासावन सोबितकायेखातीर ह्या रुखाची नामना आसा. हिंदू धर्मांत हो रुख पवित्र मानिल्लो आसून तो कामदेवाक अर्पण केला. गौतम बुध्दाचो जल्म अशोकाच्या रुखा पोंदा जाला अशी आख्यायिका आसा. रावणान सीतेक लंकेंत व्हरतच तिका अशोकवनांत दवरिल्ली अशें रामायणांत बरयल्लें आसा. अशोकषष्ठीच्या दिसा बायलो ह्या रुखाच्यो कळ्यो खातात. ह्या रुखाक दुखाचो नाश करपी आनी कल्परूख मानतात. एक दीस पार्वतीन शिवाक ह्या रुखाचें महात्म्य विचारलें. तेन्ना शिवान सांगलें, ''हो कल्परुख आसा. ताचेकडेन तुका जायतें माग.'' पार्वतीन रुखामुखार रावन एके चलयेची मागणी केली. तेन्ना तिका ती चली मेळ्ळी. पार्वतीन ते चलयेचें नांव अशोक- सुंदरी अशें दवरलें आनी नहुषाकडेन लग्न जावपाचो तिका वर दिलो.

पाचवो अशोक: (मराठी-हिरवा अशोक, अशुपाल, आसुफल; हिंदी-देवदारु, दिकेदारी; कन्नड-पुत्रजीवी; इंग्लीश-इंडियन फर, मेस्ट ट्री; लॅटीन-पॉलिॲल्थिया लाँगिफोलिया. कूळ-ॲनोनेसी). एक व्हड, सुमार १५ मी. उंचायेचो, बाराय म्हयने पानां आशिल्लो रुख. मूळचो भारताचें दक्षिण तोंक आनी श्रीलंका ह्या वाठारांतलो हो मूळचो रुख. सद्या हो रुख भारतांत सोबायेखातीर लायिल्लो दिश्टी पडटा. ह्या रुखांत जायत्या दुयेसांक आळाबंदा हाडपाचे गूण आशिल्ल्यान ताका पोलिॲल्थिया हें वंशवाचक नांव दिलां आनी ताका आशिल्ल्या लांब पानांखातीर ताका लाँगिफोलिया हें लॅटीन जातीवाचक नांव दिलां.

ह्या रुखाचीं पानां चिवट, अशीर, भाल्याभशेन, गुळगुळीत, चकचकीत, तांच्यो कडो ल्हारावरी आनी तोंक लांबट आसता. फेब्रुवारी ते मे ह्या म्हयन्यांत पानांचे खांचींत ५-६ पाचव्या फुलांचे घोंस येतात. फळां १८×१२ मिमी. सुर्वेक पांचवीं आनी उपरांत गडद जांभळीं आसतात. हीं फळां ऑगस्ट ते सप्टेंबर ह्या म्हयन्यांत पिकतात. नव्या रुखाची लागवड बियांपसून जाता.

ह्या रुखाचें लाकूड हलकें पूण घट्ट आशिल्ल्यान पेन्सिल, ढोलकीं करपाखातीर ताचो वापर करतात. ह्या रुखाच्या सालीपसून बरो धागो मेळटा. चीन देशांत ह्या लाकडाचो उपेग आगगाडयांखातीर करतात. पिरॅमिडाभशेन दिसपी आनी कांडाकडेन हुंबकळपी खांदयो आशिल्ली अशोकाची आनीक एक जात (पॅंड्यूला) हालींच्या दिसांत दिश्टी पडटा; हो रूख बागेंत सोबेखातीर लायतात.

- कों. वि. सं. मं.

अशोक, सम्राट:

(जल्मः इ.स.प. ३०३ ?; मरणः इ. स. प. २३२).

अशोक हो पूर्विल्ल्या काळांतलो भारतांतलो एक नामनेचो सम्राट. ताच्या भुरगेपणाविशींची म्हायती मेळना. बिंदुसाराच्या ह्या पुताचो जल्म क्रिस्तापयलीं ३०३ वर्सा जाल्लो आसूंक जाय अशें मानतात. मौर्य वंशाचो हो तिसरो राजा. क्रिस्तापयलीं ३७३ वर्सा मगध राज्याचो कारभार तो सांबाळूंक लागलो. आपल्या बापायच्या राजवटीवेळार अशोक तक्षशिला आनी उज्जयनी हांगा राजप्रतिनिधी म्हूण वावुरतालो. तो बिंदूसाराचो व्हडलो पूत न्हय, तरीपूण ताचो व्हडलो भाव सुसीम हाका इ.स. पयलीं २७३ त राजगादयेवयल्यान कुशीक सारून तो राजा जालो. बिंदूसाराक १६० राणयांपसून जल्मल्ले १०१ भुरगे आशिल्ले. तातूंत अशोक खुनशी आनी दुश्ट आशिल्ल्यान ताणे आपल्या भावांक मारून उडयले आसूंक जाय असो पुरावो कांय इतिहासीक बरपावळींतल्यान मेळटा. अशोकाक हाकालागून चण्डाशोक वा दुष्टाशोक ह्या नांवान वळखताले. बौध्द धर्म आपणायल्या उपरांत मात ताका धर्माशोक (धर्मान चलपी अशोक) ह्या नांवान पाचारूंक लागले.

कलिंगाचेर जैतः अशोकान राज्यकारभार सांबाळूंक लागल्याउपरांत ९ व्या वर्सा म्हळ्यार इ.स.प. २६१ त आपल्या राज्याच्यो शिमो वाडोवपाखातीर कलिंग वाठाराचेर घुरी घाली. अशोकान ही लडाय जिखली. पूण हे लडायेंत ताका व्हड प्रमाणांत रगताच्यो न्हंयो व्हांवोवच्यो पडल्यो. अशोकाक लडाये उपरांत पश्चात्ताप जालो आनी अहिंसेच्या मार्गान मोगाची शिकवण दिवपी बौध्द धर्मालागीं तो ओडलो. ताणे बौध्द धर्माची दीक्षा घेतली आनी त्या धर्माचो प्रसार आनी प्रचार करपाचें थारायलें. सुर्वेक ताणे उपासकाची (गृहस्थाश्रमी बौध्दाची) दीक्षा घेतली आनी एक अडेच वर्सांउपरांत तो संघांत म्हळ्यार बौध्द भिक्षुंच्या वर्गांत पावलो, अशें ताच्या रुपनाथ हांगाच्या फातरापट्यावयल्यान समजता. बौध्द धर्माच्या प्रसाराचो वावर हातांत घेतल्या उपरांत सगळ्यांत पयलीं ताणे आपल्या राज्यांतली शिकार बंद केली. चैनीखातीर जावपी आपल्यो भोंवड्यो बंद केल्यो. धर्मप्रसाराचो वावर नेटान जांवच्याखातीर ताणे इ.स. प. २५६ त खास अधिकाऱ्यांनी नेमणूक केली आनी तो स्वता बौध्द तीर्थांच्यो यात्रा करूंक लागलो. आपलो गुरू आचार्य उपगुप्त हाच्यावांगडा ताणे आपली नेपाळांतल्या तेराय प्रांतांतल्या बुध्दाची जल्मसुवात आशिल्ल्या कपिलवस्तू लागींच्या लुम्बिनी बागेचें दर्शन घेतलें. उपरांत कपिलवस्तू, गया, सारनाथ, कुशिनगर, श्रावस्ती ह्या तीर्थस्थानांत ताणे भेट दिली.

सम्राट अशोक

अशोकाचो धर्मः अशोकाचो धर्म म्हळ्यार नितीची एक वळेरीच आशिल्ली. ताणे सर्वसादारण मनशांक घुस्पावन उडोवपी धर्म तत्त्वगिन्यानाच्यो व्हड व्हड धर्मकल्पना कुशीक दवरल्यो. तशेंच देव आनी आत्मो हांकांय ताणे एकामेकांमदीं भरशिले नात. जिणेंत निर्मळताय

येवचेखातीर ताणे लोकांक आपल्या मनाचेर ताबो दवरपाची बुध्द दिली. ताणे दुसऱ्यांच्या धर्माचो आदर राखचेखातीर, मोनजातीचेर काकुळट दाखोवन तांकां मारचे नहय म्हूण मनशान वावुरचें अशें शिकयलें. आवय-बापूय, जाण्टे, गुरुजन, साधू-संन्यासी, गुलाम, नोकर-चाकर हांचेलागीं सभ्यतायेन वागपाविशीं ताणे उपदेश केला. सत्य उलोवपाची आनी सत्यान वागपाची ताणे देख दिली.

अशोकाची चलणूक: अशोकान फकत बऱ्या आदर्शांचो आनी विचारांचो उपदेशच केलो ना, ताची स्वताची चलणूकय ताच्या विचारांभशेन आदर्श आशिल्ली. ताणे शिकार करप सोडलें आनी मांस खावप थांबयलें. लोकांखातीर आनी जनावरांखातीर ताणे भलायकी केंद्रां बांदलीं. ब्राम्हण आनी हेर धर्माच्या लोकांचो आदार राखून ताणे सदळ हातान दानधर्म केलो. कलिंग हांगाच्या ताच्या एका फातरापट्याचेर अशीं उतरां आसातः "सगळे मनीस म्हाका भुरग्यांभशेन आनी सगळ्या मनशानीं म्हज्या भुरग्यांभशेन हे जीणेतलीं आनी परलोकाचीं सगळीं सुखां भोगचीं."

राज्यबिस्तार: आपली प्रजा उजू चलणूकेन चलची हाका लागून अशोकान फातरपट्यांचेर आदेश बरोवन दवरले. तशेंच बौध्द धर्माचें मार्गदर्शन जावचें हाका लागून आरसपानी फातरी स्तंभाचेर (अशोकस्तंभ) आदर्श तत्त्वां कोरांतून ते राज्यभर लायले. हांच्यावयल्यान ताचें राज्य खंयमेरेन पातळिल्लें हाचो अदमास येता. नेपाळ (रुक्मिणी-देई), पाकिस्तान (गांधार, मानसेहरा, तक्षशिला), उदेंत अफगाणिस्तान (लंपाक आनी जलालाबाद), दक्षिण अफगाणिस्तान (शहर इ-कून), राजस्थान (बैरात, भाबू), हरियाणा (तोप्रा), उत्तर प्रदेश (काल्सी, मीरत), अलाहाबाद (कौशांबी), बंगाल, (ताम्रलिप्ति), बिहार (मगध अरराज), मध्यप्रदेश (सांची, रुपनाथ), गुजरात (गिरनार), महाराष्ट्र (राष्ट्रीक) म्हैसूर (मस्की, सिध्दपूर), ओरिसा (धौली, कलिंग) हांगा सांपडिल्ल्या स्तंभांवयल्यान अशोकाचें राज्य सद्याच्या भारत, पाकिस्तान, उदेंत अफगाणिस्तान हांगा पातळिल्लें. दक्षिण भारतांतले केरळ (चेल), तामीळनाडू, पॉंडिचेरी (चोल, चेर, पांड्य) आनी श्रीलंका (ताम्रपर्णी) हांचो मात ताच्या साम्राज्यांत आस्पाव नाशिल्लो.

राज्यवेवस्थेची नदर: सम्राट अशोकान पयलींसावन चलत आयिल्ले राज्यकारभार पध्दतींत जाय तितलेच बदल केले. कलिंग जैताउपरांत तोशलीच्या राज्यप्रतिनिधीचें पद निर्माण करून थंयची परिस्थिती सांबाळ्ळी. कलिंग झुजाउपरांत ताणे बौध्द धर्माचीं तत्वां राज्यकारभारांतल्यान मुखार हाडूंक सुरवात केली. ताचे तेन्नाच्या ग्रीक राजावांगडा इश्टागतीचे संबंद आशिल्ले. ताच्या सुजाण कारभाराक लागून ताणे निर्माण केल्ली प्रतिकां आयजमेरेन भारताचीं राष्ट्रचिन्नां जाल्यांत.

- प्रकाश पाडगांवकार

अश्मयुग:

मानवी इतिहासांतलो अतिपूर्विल्लो कालखंड. हो मुमार ५ लाख ते १० हजार वर्सांपयलींचो अशें मानतात. अश्मयुगांतलो मनीस ताच्या भोंवतणी आशिल्लीं लाकडां, हाडां आनी खास करून फातरांपसून तयार केल्लीं उपकरणां (हत्यारां) वापरतालो. मानवी वसणुकांच्या अवशेशांत फातराचीं विंगड विंगड उपकरणां आनी आयुधां सांपडल्यांत. देखून ह्या कालखंडांक अश्मयुग (अश्म=फातर) अशें म्हण्टात.

अश्मयुगांतल्या मनशाची उदरगत दाखोवपाखातीर अश्मयुगाचे पुराणाश्मयुग, मध्याश्मयुग (आंतराश्मयुग) आनी नवाश्मयुग अशे तीन मुखेल टप्पे थारायल्यात. तातूंतय पुराणाश्मयुगाचे पूर्वपुराणाश्मयुग, मध्यपुराणाश्मयुग आनी उत्तरपुराणाश्मयुग अशे परत तीन उपविभाग केल्यात. अश्मयुगाच्या ह्या विभागांचीं सांस्कृतिक खाशेलींपणां अशीं:-

पूर्वपुराणाश्मयुग: हाचो काळ सादारणपणान ५ लाख ते देड लाख वर्सांफाटलो आसा असो समज आसा. ह्या युगांत ग्युंझ ह्या पयल्या हिमयुगाचो आरंभ, हांगाच्यान तें रिस ह्या तिसऱ्या हिमयुगाच्या पयल्या चरणामेरेनचो भूस्तरीय काळ आस्पावता. ह्या युगांतलें हवामान कडक शीं आनी तीव्र उश्णताय अशें एकसारकें बदलतालें. व्हड आकाराचे (Mammoth) पाणघोडे, गेंडे, वास्वेलां, गवे, सांबर, घोडे, हरणां अशे कितलेशेच प्राणी मनशाभोंवतणी वावुरताले. ह्या सावदांची शिकार करप हेंच उपजिविकेचें मुखेल साधन आशिल्लें. ऑस्ट्रेलोपिथेकस (Australopithecus), पिथेकॅन्थ्रॉपस (Pithecanthropus) आनी निॲंडरथल (Neanderthal) हे मनशाभाशेन दिसपी प्राणी धर्तरेचेर आशिल्ले. सांस्कृतिक नदरेन ह्या कालखंडांतल्या मनशांचे ५ गट केल्यात, ते अशे: १. व्हिलाफ्रांकियन (Villafranchian) पयल्या हिमयुगाच्या पयल्या चरणांत २. अबेव्हिलियन (Abbevillian) पयल्या आंतर हिमयुगाच्या पयल्या चरणांत ३. क्लॅक्टोनियन (Clactonian) पयल्या आंतरहिमयुगाच्या दुसऱ्या आनी तिसऱ्या चरणांत ४. अश्यूलियन (Acheulian) दुसऱ्या आंतरहिमयुगाच्या पयल्या अर्दांत ५. लेव्हालोइशियन (Levalloisian) दुसऱ्या आंतरहिमयुगाच्या उत्तरार्धापसून फुडें चालू.

मध्यपुराणाश्मयुग: हातूंत सादारणपणान पन्नास हजार ते पंचवीस हजार वर्सांपयलींचो काळ येता. तिसऱ्या आंतरहिमयुगाचो उत्तरार्ध आनी व्यूर्म (Wurm) ह्या चौथ्या हिमयुगाची सुरवात हो काळ मध्यपुराणाश्मयुगांत आस्पावता. ह्या काळांतलें हवामान एकदम थंड आशिल्लें. गवे, वास्वेलां, रानबैल आनी गेंडे हे ह्या काळांतले मुखेल प्राणी. ह्या काळांत यूरोप आनी अस्तंत आशिया ह्या भागांत निॲंडरथल मनशाची वसणूक आशिल्ली. ते खासा करून घोलींनी आनी प्रस्तरालयांत रावताले.

उत्तरपुराणाश्मयुग: हो काळ सादारणपणान २५ हजार ते १० हजार वर्सांआदलो अशें मानतात. ह्या काळाचो आरंभ ४० हजार वर्सांआदीं जालो, अशेंय एक मत आसा. चवथ्या हिमयुगांत जीं तीन हिमप्रसरणां जालीं तातूंतल्या पयल्या आनी दुसऱ्या प्रसरणांच्या मदल्या काळांत दक्षिण रशिया आनी मध्य यूरोप हांगा ह्या युगाचो उदय जालो. ह्या काळांतलें हवामान थंड आशिल्लें. हरणांचे कळप सगळ्याक वावुरताले. भीमगजासारके कांय प्राणी दक्षिण यूरोपांत आशिल्ले. वंशशास्त्रज्ञ जांकां Homo Sapiens अशें नांव दितात ताच्यो कोम्ब कापेल ब्रून आनी क्रोमॅग्नन ह्यो दोन शाखा युरोपांत सगळ्याक पातळिल्ल्यो. अस्तंत आशियांत पसून ही संस्कृती दिसून येता. पेरीगोर्डिगन, सॉल्यूट्रीअन, मग्डेलेनियन हे मुखेल समाजगट त्या काळांत आशिल्ले. सैमीक घोलींचो रावित्याखातीर वापर जातालो.

आंतराश्मयुग: ह्या युगाचो काळ १५ हजार ते १० हजार वर्सांआदलो आसा अशें मानतात. चवथ्या हिमयुगाच्या तिसऱ्या प्रसारणाच्या काळांत हाका सुरवात जाली. ह्या काळांत थंड हवेवांगडाच पावसूय पडपाक लागिल्लो. ताका लागून रानांची वाड जाली आनी जीवसृश्ट आयचे सारकी फुलून आयली. क्रोमॅग्नन मनीस-वंशाचो सगळ्याक प्रसार जालो. खास करून यूरोप आनी अस्तंत आशिया या वाठारांत हाचो पुरावो दिसून येता. हांगा अझिलियन, टार्डेनोइशियन, ॲस्टुरियन, एर्टेबोल, पॅलेस्टाय्न (यूरोप), जाटुफियन (उत्तर ईजिप्त) हे मुखेल समाजगट आशिल्ले. ते चडशे उक्तडाचेर चामड्याच्या तंबूंत वा घोलींत रावताले. ते मांस भक्षण करताले. ह्याच काळांत जनावरां पोसपाक आरंभ जाला आसूंक जाय.

नवाश्मयुग: ह्या काळाक इ.स. पयलीं ८ हजार वर्सां उपरांत सुरवात जाली. इ.स. पयलीं ५ हजार वर्सां लागसार ताची चड उदरगत जाली. ह्या काळांत मनीसवंश, हवामान, प्राणी आनी वनस्पती-सृश्ट ही आयच्यासारकीच आशिल्ली. पशुपालन हो म्हत्वाचो वेवसाय आशिल्लो. गाय, बैल, दुकर, मेंढरां, घोडे हे प्राणी मनशाळ्ळे. शेत पिकोवपाची विद्या मनशान साध्य केली. शेंकड्यांनी वर्सांच्या वाटचालीउपरांत शेताच्या वेवसायाक लागून मनशाचें जिवीत एका जाग्यार थीर जालें. थीरतायेक लागून आपोआप घरां, खेडीं तयार जालीं. धातूचो सोद लागतकच अश्मयुगाचो अस्त इ.स.प. ३००० च्या काळांत मेसोपोटेमिया

आनी इजीप्त हांगा जालो.

मनशाचें जिवीत:

अन्न [illegible] हे दोनूय वेवसाय पुराणाश्मयुगांत आनी [illegible] आशिल्ले. नवाश्मयुगांत पशुपालन आनी शेत काम हे [illegible] आसले तरीकूय थोड्याभोव प्रमाणांत नुस्तेमारी [illegible]. पुराणाश्मयुगांत आनी आंतराश्मयुगांतल्या मनशाच्या अन्नांत ल्हान-व्हड सगळ्या जनावरांचें मांस, फळां आनी कंदमुळां हांचो आस्पाव आशिल्लो. मनशाच्या मांसाचें भक्षणय जातालें. हरण, डुकर, हत्ती, (Mammoth), वास्वेल, घोडे हे प्राणी सदचेच भक्ष्य जाल्ले. आंतराश्मयुगाचे अखेरेक नुस्त्यावांगडाच बोकड्यो, मेंढरां, गाय, बैल हांच्यासारक्या पाळीव जनावरांचें मांस हो आहाराचो एक भाग जाल्लो. नवाश्मयुगांत धान्यांवांगडाच मांसाहार चलतालो. शेतकामाक सुरवात जातकच गंव, बार्ली, मको, ज्वारी, बाजरी हीं धान्यां आनी वाटाणो, चेवळो, मूग, हरभरो आनी मसूर हांच्यासारकीं कडुणां पिकोवपाक सुरवात जाली. तेलाखातीर ऑलिव्ह फळांचो वापर आग्नेय स्पेनांत जातालो. सफरचंदां, बोरां असलीं फळां मेळटालीं. लामा, उंट, घोडो ह्या पाळीव जनावरांचो उपेग येरादारीखातीर जातालो तरीकूय वेळप्रसंगाक तांचें भक्षण लेगीत जातालें.

समाजरचना: अश्मयुगीन समाजरचणुकेविशीं उत्खननांतल्यान मेळिल्लो पुरावो अप्रत्यक्ष, उणो आनी त्रोटक आसा. मेळिल्ल्या अवशेषांवयल्यान कांय अनुमानां बांदचीं पडटात. देखीक- वैचारीक देवघेवीचें मुखेल साधन जी भास, ती त्या कालखंडांत केन्ना आनी कोणाकोणाक प्राप्त जाल्ली, हाचेविशीं निश्चित कांयच सांगपाक येना. पूण पूर्वविचार आनी येवजण तशेंच रासवळ जिवीत प्रचलित आशिल्लें. ताका लागून भाशा संपर्काचें कसलें तरी माध्यम अस्तित्वांत आशिल्लें हें नक्की. शिकार करपाखातीर सांघिक शक्तीची गरज आशिल्ली. देखून मनशाक गटांत वा टोळयेंत रावचें पडटालें. रगताचें नातें आशिल्ल्या मनशांचो एकेक कौटुंबिक गट आशिल्लो आसूंक जाय. आवयक (बायलेक) कुटुंबांत अदिक म्हत्व आशिल्लें. ह्या समाजांतल्या दादले-बायलांच्या संबंदाविशीं कसलीच माहिती मेळना. पूण एक बळिश्ट दादलो, ताच्यो चार-पांच बायलो आनी ल्हान भुरगीं हांचो कुटुंबांत आस्पाव आसतालो. पितृ-सावर्ण्य वा मातृ-सावर्ण्य हांच्या भितल्ली खंयचीय एक पद्धत प्रचलित आसूंक जाय. अशीं कुटुंबां एकठांय येवन तांचो फुडें गट तयार जातालो. ह्या गटाचें निश्ठास्थान रगतसंबंदाचें नाशिल्ल्याकारणान कितेंय दृश्य चिन्न आसल्यार बरें पडटलें म्हूण एखाद्र्या मोनजातीची वा सुकण्याची निशाणी (गणचिन्न) म्हूण उपेग करताले. घोलींच्या वण्टींचेर वास्वेलां, गेंडे अश्या प्राण्यांचीं जीं चित्रां दिसतात तीं गणचिन्नांच आसूंक जाय. अश्या गटांत ३०-६० मनशां आसतालीं. तांचें खावप-जेवप, रांदप, शिकार करप एकठांय रावनूच जातालें. शेतकाम, लांकूडतोड, शिकार, शस्त्रनिर्मिती हीं कश्टांचीं कामां दादल्यांकडेन जाल्यार घरकाम, शेत राखप, कंदमुळां-फळां पुंजावप, भुरग्यांक मांबाळप, रांदप हीं कामां बायलांकडेन अशी श्रमाची विभागणी त्या काळांत जाली.

पंचमहाभूतां, रुख, स्थलदेवता, मृतात्मे ह्या अतिमानवी शक्तींचेर शेक चलयतल्या पुरोयताचो वेवसाय जाणटेली बायल वा गटाचो दादलो मुखेली हांचेभितर कोणूय एकलो करतालो. घोलींच्या वण्टींचेर चित्रकाम करप, स्त्रीमूर्ती, हाडां आनी शिंगां हांच्यावयलें कोरीवकाम, हत्यारांखातीर लागपी कुपादरीच्या फातरांची वेगवेगळ्या गटांत पुरवण करप हे स्वतंत्र वेवसाय उदयाक आयिल्ले.

ल्हव ल्हव उपजिविकेच्या साधनांचेर मालकी हक्काचो उदय जालो. सुर्वेक मालकी दरेक गटाकडेन रासवळ रूपान आशिल्ली. मागीर एक-एक कुटुंबांच्या सर्वस्वी मालकीची थापणूक जाली. नवाश्मयुगाच्या सुर्वेक काळांत पितृसावर्ण्य पद्धत रूढ जाली. शेतकाम, पशुपालन, फातरांचीं हत्यारां तयार करप, शिकार करप, पौरोहित्य, कलाकृती हे वेवसाय पयलींभाशेन चालूच आशिल्ले. तातूंत घरां बांदप, मुतारकाम, गवंडेकाम, वेतकाम, बुरुडकाम, मृत्पात्रां तयार करून तीं रंगोवप असल्याय वेवसायांची भर पडली. नवाश्मयुगीन समाज शाश्वत पायांचेर उबो जालो आनी समाजरचणूकेंत म्हत्वाचे बदल घडून आयले. कुटुंब ही संस्था श्रेष्ठ जाली. हातूंतल्यान नियंत्रणाची गरज निर्माण जावन शासनसंस्था आनी दंडनीत उत्पन्न जाली आसूंक जाय.

रावित्याचीं थळां: अश्मयुगांत रावित्याचे दोन प्रकार दिसून येतात. गुंफा आनी घोली हांच्यासारको सैमीक आलाशिरो आनी खोंपी वा तंबू हांच्यासारकीं कृत्रिम आवरणां. पुराणाश्मयुगांत कडक थंडेच्या हवामानाक लागून मनशान घोलींचो वा खांची आशिल्ल्या कडेकपाऱ्यांचो आश्रय घेतलो. सगळ्यांत पूर्विल्ल्यो झात अशो घोली चीनच्या जोकोत्येन (Chou-kou-tien) वाठारांत सांपडल्यात. त्या उपरांतच्यो घोली यूरोपांत दक्षिण फ्रांस आनी उत्तर स्पेन, आशियांत पॅलेस्टाईन आनी सिरिया हांगा तशेंच आफ्रिकेंतल्या मोरोक्को हांगा सांपडल्यात. आल्जिरियाच्या भूमध्य सागराकडल्या वाठारांत मध्याश्मयुगांतल्या वसणुकांचे अवशेक मेळ्ळयात. भारतांत मध्य प्रदेशांतल्यो घोली आंतराश्मयुगीन आसात. अमेरिकेंतय अश्मयुगांतल्या विंगड विंगड टप्प्यांतल्यो तरेकवार घोली मेळ्ळयात. रावित्याखातीर वापरिल्ल्यो घोली वा कपारी, तांचीं तोंडां वाऱ्याचे दिकेक येवचीं ना हे नदरेन वेंचून काडटाले.

मनशान उबारिल्ल्या आलाशिऱ्याचे स्पश्ट अवशेश सगळ्यांत पयलीं उत्तरपुराणाश्मयुगांत मेळ्ळयात. ते एका खासा भागांत, खासा समाजगटाकडेन संबंदित आसात. आग्नेय यूरोपांत चेकोस्लोव्हाकियाचे व्हिस्टोनीस, ऑस्ट्रोव्हा आनी पेट्रोव्हिज, दक्षिण रशियांत डॉन न्हंयेवयल्या गागारिनो हांगा आनी सायबेरियांत टिमोनोव्हका हांगा हे अवशेश मेळटात. Mammoth ह्या जनावराची शिकार होच तांचो मुखेल वेवसाय आशिल्ल्याकारणान ह्या लोकांक शिकारेखातीर विरळ रानांत वचून राबितो करचो पडलो. थंय तांणी रावपाखातीर तंबू आनी खोंपी बांदल्यो. वांटकुळ्यो वा लंबवर्तुळाकार आकार आशिल्ल्यो खोंपी आकारान खूब मोट्यो आसताल्यो. देखीक: 'व्हिस्टोनीस': (१५ मी. लांब आनी ९ मी. रुंद) हांचेर झाडांच्यो ताळयो तिरप्यो एकामेकांक तेंकोवन दवरून तांचेर पालो, तण वा चामडें पातळावन दवरताले. भोंवतणचे जमनीपरस घराची जमीन खोलगट आसताली. एके खोंपींत सुमार ५ चुली आसताल्यो.

टिमोनोव्हका (सायबेरिया) हांगा उत्तरपुराणाश्मयुगांत प्रचारांत आशिल्ल्या दुसऱ्या एका प्रकारच्या घरांचे अवशेश मेळ्ळयात. हीं घरां कडक शियापसून राखण दिवचेखातीर तयार केल्लीं आसूंक फाव. हांका 'कृत्रिम घोली' अशें म्हळ्यार जाता. तांचे रचनेखातीर जमनींत तीन मी. खोलायेचें वाटकुळें फोणकूल खणटाले. भितर देंवपाक सोंपणा आसतालीं. वयल्यान लाकडाचे व्हडले आडामे आनी कोंडे घालून तांचेर तण, पालो, घालून आनी चिखल थापून पाखें तयार करताले. खोपीच्या भायर उक्तडार चुली पेटयताले. चीनांत शान्सी वाठारांत तशेंच भारतांत काश्मीराक बुर्झाहोम हांगा असलीं नवाश्मयुगांतलीं घरां सांपडल्यांत. आंतराश्मयुगांतलें हवामान बरेंच उश्ण आशिल्ल्या कारणान मनशान घोलींनी रावपाचें सोडून उक्तडाचेर रावपाक सुरवात केली. जंय नुस्तें मेळटा अश्या न्हंयच्या आनी तळ्यांच्या लागसार वसणूक वाडली. चड काळ उरपी आनी प्रशस्त घरां बांदपाक सुरवात जाली. घरांचे बांदावळीखातीर वाळवंटी (सुकी) वा उंचावयली जमीन सोदताले. लांकडाच्यो वण्टी आनी चामड्यांचीं पाखीं आसतालीं. सरे (इंग्लंड), डेन्मार्क, हॉलंड हांगा घरांचे चोमे तयार जाले.

नवाश्मयुगांत घर बांदपाच्या मळार क्रांतिकारक बदल घडून आयले. घटमूट घरां बांदपाखातीर तण, कोंडे, चामडें हांच्या बदलाक लाकडांचे व्हडले लोटिंगे, फातर, विटो हांचो उपेग जावपाक लागलो. घरांचो आराखडो आतां वांटकुळो वा चौरस जालो. कोंडे-वेताच्या वेळांपसून, फातरांनी-विटांनी बांदिल्ल्यो घट्ट वण्टी आनी तांचेर गिलावो केल्लें

रंगकाम ही जार्मो पध्दत सगळ्या घरांनी दिसून येताली. जेरिको (पॅलेस्टाईन), खिरोकिटिया (सायप्रस), हसौना (उत्तर मेसोपोटेमिया) हे घुमटाकार पाख्यांचे खास नमुने आशिल्ले. हलाफ (सिरिया) आनी आर्पाकिया (उत्तर इराक) हांगा कांय वेगळ्याच प्रकारची घरांची रचणूक दिसून येता. नवाश्मयुगांत वास्तुविद्येची सर्वांगीण उदरगत खास करून पॅलेस्टाईन, इराक, तुर्कस्तान ह्या वाठारांत आनी भूमध्य समुद्रांतल्या कांय जुव्यांत जाली. लांकडाचो, कोंड्याचो वापर करून नवाश्मयुगांत बांदिल्लीं सोबीत घरां युरोप, चीन, भारत आनी फायूम (ईजिप्त) हांगा दिसतात.

आंतराश्मयुगांत कांय सुवातींनी पांच-सात घरांचे चोमे दिसले, तरीकूय त्या वेळार 'गांव' हे कल्पनेचो जल्म जावंक नाशिल्लो. नवाश्मयुगांत रस्ते नाशिल्ले. दोन घरांच्या मदीं केल्ल्या मार्गानूच येरादारी चलताली. (देखीकः युरोपांतल्यो फेडर्स्ने वसणुको). वाहनां नाशिल्ल्यान खेड्यांक एकामेकांक जोडपी रस्तेय नाशिल्ले. आर्पाकिया आनी खिरोकेटिया हांगा मुखेल रस्त्यांचेर फरसबंदी केल्ली. खेड्यांचे राखणेखातीर सभोंवतणी बांदावळ करपाची वेवस्था नवाश्मयुगांत सुरू जाली. इ. स. पयलीं आठव्या सहस्त्रकांत जेरिकोची फातराची विशाल तटबंदी, भूमध्य वर्याभोंवतणचो वाठार आनी अ. आशिया हांगाची विटांची तटबंदी (मर्सीनू, हसितकार, ट्रॉय), उत्तर आनी मध्य यूरोपांतल्या वसणूकांभोंवतणची लाकडी तटबंदी आनी खंदक (कोलोन-लिंडन्थॉल) हीं थोडीं उदाहरणां आसलीं तरीकूय ग्राम-वेवस्था आनी येवजण अस्तित्वांत आयिल्ली अशें निश्चित सांगपाक येना.

हत्यारां आनी आयुधां: अश्मयुगांत मनशान लाकडां, हाडां आनी चड करून फातर हांचो पालव घेवन आपल्या उपेगाक येतलीं अशीं आयुधां घडोवपाक सुरवात केली. पूर्वपुराणाश्मयुगाच्या आरंभासावन खासा आकाराचे फातर घेवन ताचे कपचे आनी कुडके उडोवन ताका फावसो आकार दिवपाक ताणे सुरवात केली. भुसभुशीत फातराचे आडवीं तळपां मेळूंक शकतात, हाचें गिन्यान ताका जालें. ल्हान आकाराचीं पातीं आनी छिलके हांच्याखातीर चर्ट (chert), ॲगेट (agate) अशे एकदम घट्ट आनी एकसंध पाशाणप्रकार ताणे वेंचून काडले. बदामी आकाराचें आनी वेगवेगळ्या उद्योगांचें 'हातकुराड' हत्यार तयार करपाखातीर ताणे दोन वेगवेगळ्यो पध्दती सोदून काडल्यो. फातराचे कपचे उडोवन आयुधाक फाव तसो आकार घडोवपाच्यो 'अबेव्हिलियन' आनी 'अश्यूलियन' पध्दतींचो ताणे सोद लायलो. फातराच्या आयुधाक लाकडी वा हाडाच्या दांड्याची जोड दिवपाचें गिन्यांन ताका जालें. उत्तरपुराणाश्मयुगापसून फुडें कुराडी, विळे, बाण, खुरपीं अशीं संयुक्त आयुधां तयार जालीं.

विंगड विंगड प्रकारचीं कार्यक्षम उपकरणां आनी आयुधां हांच्या निर्मितीतंत्राची उत्कांत्री पूर्वयेवजणेप्रमाण जाली ना. गरजो, मेळटा ती सामुग्री आनी परंपरागत गिन्यान हांचे धर्तेचेर ती जायत गेली. देखीक-पुराणाश्मयुगांत चड करून घातक आयुधां तयार जालीं, जाल्यार नवाश्मयुगांत शेतकी वेवसायाक उपेगी अशीं विळो, खणपाची बडी हीं अवजारां तयार जालीं. भालो, 'बोला' (सुकण्यांक मारपाची एके तरेची गोफीण), धनुश्य आनी बाण हीं जीवघेणीं क्षेपण-आयुधां तयार जालीं. धनुश्य-बाणाचो उपेग आंतराश्मयुगापसून सुरू जालो. धनुष्याक चामड्याची वादी लायताले आनी बाणाक फातराचीं वा हाडांचीं तोंकां बसयताले.

हाडां-शिंगां हांचेपसून तयार जाल्ल्यो बऱ्योच वस्तू आयज लेगीत तिगून उरल्यात. तातूंत चड करून बाणांचीं तोंकां, नुस्तें मारपाखातीर वापरिल्ले धाकटे कांटयारे बाण, गरे, सुयो, दाबणां, हतया दांता-वस्तू हांचो आस्पाव जाता.

उजो: अश्मयुगांतलें सगळ्यांत पूर्विल्लें अशे मनीससंबंदान उज्याचे अवशेष चीनातल्या ञोकोत्येन घोलींत मेळ्ळयात. पूण एकदां पेटिल्लो उज्याचो धग एकसारको पेटत दवरपाची कला जोकोत्येनच्या लोकांक खबर नाशिल्ली. लाकडां, हाडां, कोळसो उज्याखातीर जळोव म्हूण वापरताले. आंतराश्मयुगांत आनी नवाश्मयुगांत उजो निर्माण करपाची विद्या साध्य जाली आसूंक जाय. तिख्याचो अंश आशिल्ले कुपादरीचे फातर घासून उजो तयार करताले. उज्याचो उपेग ह्या कामांखातीर जातालोः कृत्रिम रितीन उश्णताय आनी उजवाड निर्माण करपाखातीर, ताचेर मांस भाजून खावपाखातीर, जनावरांची चरबी फातराच्या दिव्यांत घालून वाती जळोवपाखातीर, जनावरांक भेश्टावन राखण करपाखातीर बडयांचीं आनी हाडांचीं तोकां भाजून टणक करपाखातीर आंतराश्मयुगांत आनी नवाश्मयुगांत उज्याचो वापर सुटसुटीतपणान करपाखातीर शेगड्यो, चुली आनी भाटयो हांचो वापर सुरू जालो. नवाश्मयुगांत रांदपावांगडाच मातयेच्यो मूर्ती आनी आयदनां भाजपाखातीर उज्याचो उपेग जातालो.

उपकरणां, आयदनां: पुराणाश्मयुगांतलें आनी आंतराश्मयुगांतलें एकदम अस्थिर आनी हेडगें जिवीत मतींत घेतल्यार, मनशाक अन्नपदार्थ सांठोवपाची कसलीच गरज भासलीना. उत्तरपुराणाश्मयुगांत चित्रकारांनी वापरिल्ले फातराचे दिवे सोडल्यार आनी कसलेंच आयदन ज्ञात ना. नवाश्मयुगाचे सुर्वेक जेरिको, जार्मो हांगाचो मनीस फकत वाटयो, पेले असलीं फातराचीं आयदनां वापरतालो. नवाश्मयुगाच्या मध्याक अ. आशिया आनी भूमध्य समुद्राभोंवतणचो वाठार हांगा मृत्पात्रां करपाक सुरवात जाली. मातयेच्या आयदनांक तरांतरांचे आकार दिले. उदकासारके द्रवपदार्थ सांठोवन दवरपाखातीर ल्हान तोंडाचीं व्हडलीं आयदनां तयार केलीं. ह्या आयदनांक रंग लावन तांचेर सोबीत नक्षीकाम केलें. चक्राचो सोद लागतकच चड प्रमाणबध्द आनी वेगवेगळ्या आकाराचीं आयदनां घडोवपाच्यो पध्दती आयल्यो. आंतराश्मयुगांतल्या युरोपांत (डेन्मार्क-एर्टेबोल संस्कृती) कोंडे, करड आनी वेत एकठांय विणून नुस्ते धरपाखातीर तयार केल्ले व्हडले पांटले वापरपाक सुरवात जाली. यांग-शो ह्या चिनी नवाश्मयुगीन समाजापरस दक्षिण अमेरिकेंत कोंड्याची वेळां विणपाचें काम एकदम ऊंच पांवड्याचें आशिल्लें अशें मानतात.

धर्मः पुराणाश्मयुगांतल्या आनी आंतराश्मयुगांतल्या धर्मीक जिवितांचे मुखेल साधन म्हळ्यार घोलींतलीं चित्रां. ह्या घोलींक देवळां (प्रार्थनाघरां) म्हूण वळखताले. मध्याश्मयुगांतलें 'व्हिस्टोनीस' हें पुरोयताचे घर सोडल्यार हाचेपयलींच्या काळांतली धर्मीक स्वरुपाची कसलीच वास्तू मेळना. जेरिको हांगाचीं मंदिरां आयताकार (rectangular) आशिल्लीं. तांच्या मुखार एक चौक आनी एक ल्हान मडंप आसतालो. दारामुखावयल्या वण्टींत कुरकुट करून तातूंत फातराच्यो मूर्ती दवरताले. आर्पाकिया हांगा एक व्हड घुमटाकार मंदिर आसा. तुर्कस्तानांतल्या नवाश्मयुगीन अवशेशांत (कटाल हयुक) आनी उबाइड संस्कृतायेच्या अवशेशांवयल्यान (एरिडूं आनी टेपे गौरा) ह्यो वास्तू थंयचें मूर्तीकाम, वण्टीवयलीं चित्रां आनी शिल्पां हाकालागून धर्मीक उपेगाच्यो आसूंक जाय अशें दिसता. सुमेरियन काळांतल्या झिगुरातसारक्या देवळाच्या वास्तूंचो रचनाकौशल्याचो उगम हांगा पळोवपाक मेळटा. तेभायर फातराच्यो, मातयेच्यो, हाडाच्यो मूर्ती आनी थडीं हांच्यावयल्यान धर्मीक जिविताविशीं बरीच म्हायती मेळटा. पूण तांच्यो धर्मीक कल्पना, विचार निश्चित कसल्या स्वरुपाचे आशिल्ले हाचो स्पश्ट पुरावो मात आयज मेळना. तरी लेगीत पुरोयताची सुवात आनी ताचें काम हाची थोडीभोव कल्पना येता.

जारणमारण सारक्या तंत्राचेर अश्मयुगीन मनशाचो विश्वास आशिल्लो. एकाद्रया जनावराचे ल्हान प्रतिकृतीचेर बाण लागिल्ल्याचें चित्र काडलें, म्हणटकच तो प्राणी शिकारेंत सहज हाताक लागतलो असो समज आशिल्लो. फ्रांस आनी स्पेन हांगासल्या घोलींत असलीं कितलीशीच चित्रां सांपडल्यांत. भाल्याचे बडयेवयलीं कोरीव चित्रांय ह्याच उद्देशान काडल्यां आसतलीं. फकत शिकारीचेर आदारून आशिल्ल्या मनशान आपल्या वेवसायांत अतिमानुषी बळाचो अशे तरेन पालव मेळोवपाचो यत्न केलो. जननतत्त्वाची आराधना जाताली असो

[illegible] भयर उल्लेख केल्ल्यो मातका-मूर्ती हे तात्तलेच मुखेल अवशेश. समागम करपी पशूंत आनी फांसांतल्या घोलींत आशिल्ल्या [illegible] होच आशय दिसून येता. तिसरी म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार मरणाउपरांतचें जिवीत. 'आत्मो अमर आसा' ही कल्पना पूर्वपुराणाश्मयुगांतूच मूळ धरून बसल्या आसूंक जाय. हे कल्पनेचे दोन पांवडे दाखयल्यात. एक मृतात्म्याचो प्रवास आनी दुसरो मनशाच्या स्वरुपांत दाखयल्लो पुनर्जल्म. युरोपांत सांपडिल्ल्या निअँडरथल मनशाच्या थड्यांत मरणाउपरांतच्या प्रवासाच्या उद्देशान अन्न, हत्यारां, वस्त्री-दागिने पुरिल्ले दिसतात. मड्याचे पांय पोटाकडेन दोडून दवरताले. हाचो अर्थ आवयच्या पोटांत भुरगें हेच अवस्थेंत आसता हें सूचित करून पुनर्जल्माची वाट पळोवपी हो जीव धर्तरेच्या पोटांत तेच अवस्थेंत पुरताले. घोलीचे वा झोपीचे जमनीपोंदा मडें पुरताले. हाचो उद्देश हो मृतात्मो घराची राखण करपाखातीर थंयच दवरताले असो अदमास कांय जाणकार काडटात. एकाद्र्या जनावराच्या कांय खासा शक्तीक वा गुणांक लागून ताका म्हत्व प्राप्त जातालें आनी तो एकेका पंगडाचो वा कुळाचो पालक जातालो. ताची प्रतिकृती त्या गटाचो बावटो वा निशाणी (गणचिन्न) अशें मानताले. नवाश्मयुगांत स्त्रीतत्वाची पूजा ह्या स्वरुपांत जाताली. ल्हवल्हव पुरुषतत्त्वाचीय पूजा सुरू जाली. मृतात्म्याची वेवस्था चड बारीकसाणीन जावपाक लागली शवपेटी वापरुन वेवस्थित बांदिल्ली व्हडलीं थडीं दिसपाक लागलीं. चडशा थड्यांत मातृकामूर्ती दवरताले. शेतकामाखातीर सूर्य आनी पावस ह्या दोन देवतांची उपासना चलताली. वेगवेगळ्या समजणेंतल्यान निर्माण जाल्ल्या वेगवेगळ्या देव-देवतांची पूजा-अर्चा आनी प्रार्थना हांच्याखातीर घोलींतलीं देवळां निर्माण जालीं आसूंये.

अश्मयुगांतलीं हत्यारां आनी आयुधां

अलंकार, कला: आपली कूड अलंकारांनीं सजोवपाची इत्सा मनीससभावांत प्राचीन काळासावन चलत आयल्या. अश्मयुगांतले कांय सांगाडे तांबडे मातयेन रंगयल्ले दिसतात. हाचेवेल्यान अश्मयुगीन मनीस आंगाक रंग काडटालो आसूंक जाय अशें अनुमान काडटात. जनावरांचीं हाडां, दांत, नाखटां, सुक्यो बियो हांकां बुराक करून तांच्यो माळो गळ्यांत घालपाची पध्दत आशिल्ली. रंगयाळे, चमकदार फातर [illegible]वन तांचे मणी, हार आनी ताईत करून तांच्यो माळो आंगाक गुठलायताले. नवाश्मयुगांत मणयांचे विंगड विंगड प्रकार पळोवपाक मेळटात. अश्मयुगांतलो मनीस जनावरांचें चामडें नाजाल्यार लोकर घेवन आंगा धांपतालो. सूत कातपाक नवाश्मयुगांत आरंभ जालो. मृत्पात्रांच्यां कांय अवशेशांचेर बुतांव आशिल्लें जाकीट, उपवस्त्र, घागरो हांचीं चित्रां दिसून येतात. पूण विणकाम आनी शिवणकाम हांचेविशीं चड माहिती मेळना.

अश्मयुगांतल्या दीर्घ कालखंडातले चित्रकलेचे आनी मूर्तिकलेचे कितलेशेच नमुने आज पळोवंक मेळटात. यूरोपांत आनी आफ्रिकेंत पूर्वपुराणाश्मयुगापसून त्यो नवाश्मयुगामेरेनच्यो कलाकृती आसात, जाल्यार आशियांत फकत आंतराश्मयुगांतलीच चित्रकला दिसता. पूर्वपुराणाश्मयुगांतल्या चित्रकलेचे बऱ्यांतले बरे नमुने फ्रांन्स आनी स्पेन देशांतल्या घोलींत सांपडल्यात. ह्या चित्रांनी सैमीक रितीन मेळिल्ले रंग वापरल्यात अशें दिसता. भोंवतणी वावुरपी गवे, रानरेडे, हरणां, घोडे, प्राण्यांचे शिकारेचे प्रसंग, नाच करपी दादले-बायलो, धर्मीक विधी करपी पुरोयत हे मुखेल चित्रविशय जावन आसात. मूर्तिकलेचे नमुने उत्तर पुराणाश्मयुगांतलेच आसात. तातूंत हाडां, शिंगां आनी फातर हांच्या कोरीव कामाचो आस्पाव आसा. फातरांच्या कामांत अर्धाकृतीच्यो आनी पूर्णाकृतीच्यो स्त्रीमूर्ती (मातृकामूर्ती) चड प्रमाणांत आसात.

भारतीय अश्मयुगः भारतांत आयजमेरेन जाल्लें उत्खनन आनी संशोधन अश्मयुगांतल्या खंयचेच अवस्थेंतल्या मनशाच्या जिविताचें स्पश्ट, चित्र दोळ्यांमुखार उबें करूंक शकना. तातूंतल्या तातूंत, नवाश्मयुगीन जिविताविशीं थोडीभोव माहिती मेळटा पूण हेर युगांतलो मनीस, ताची वसणूक, ताचे भोंवतणची सृश्ट हांची जी म्हायती मेळटा ती सामकी अर्दकुटी आनी अस्पश्ट आसा. हाचें कारण म्हळ्यार अश्मयुगीन मनशाच्या जिविताचेर उजवाड घालपी जे अवशेश मेळ्ळ्या ते फुटके आनी अर्दकुट्या स्वरुपाचे आसात. जे कांय निष्कर्श काडल्यात, ते फकत फातरांचीं आयुधां आनी उपकरणां हांच्या वर्गीकरणांतसून. गंगा, साबरमती, नर्मदा, तापी, महानदी, गोदावरी, कृष्णा, तुंगभद्रा, ब्राह्मणी, पेन्नार, पालार ह्या न्हंयांच्या देगणांत कुपादरीचे (quartzite) आनी पाशाणाचे परशू खूबकडेन सांपडल्यात. बदामी आकाराचे हे परशु धारदार पूण खडबडीत आसा. युरोपांतल्या अश्मयुगाच्या आरंभाचीं उपकरणां आनी परशू हातूंत बरेंच सारकेपण आसा. पुराणाश्मयुगांत भारतांत सगळ्याक आदिमानवाची वसणूक आशिल्ली अशें हाचेवयल्यान अनुमान काडटात. हो मनीस पयलीं वायव्य पंजाबच्या दोंगरी वाठारांतल्यान हांगा पावला आसूंक जाय. कांय शास्त्रज्ञांनी दुसरें एक अनुमान काडलां तें म्हळ्यार भारतीय आदिमानवाचो उगम पयलीं दक्षिण भारतांत जालो आनी थंयसून ते पयल्या हिमयुगाचे अखेरेक पंजाबाकडे पावले. म्हैसूरांतलो ब्रह्मगिरी, पंचमढीचो म्हादेव दोंगर, पंजाबांत उचली, गुजरातांत लंघनाज आनी हिरपूर हांगा सांपडिल्लीं उपकरणां (Microliths) मात मध्याश्मयुगांतलीं आसूंक जाय. गुजरातांत मनशांचे सांगाडे आनी जनावरांचीं हाडां मेळ्ळ्यांत. म्हैसूर, गुजरात, काश्मीर ह्या वाठारांनी नवाश्मयुगांतलीं तीक्ष्ण आनी गुळगुळीत आयुधां सांपडल्यांत. भारतीय आदिमानवाक उज्याचो उपेग खबर आशिल्लो वा ना, मातयेचीं आयदनां करपाक येतालीं वा ना, तो शेतकाम- गोरवां पोसप हे वेवसाय करतालो वा ना हाचेविशीं जाणकारांचें कांयच एकमत ना. कारण तांकां सबळ पुरावो आजून मेळूंक ना.

- कों. वि. सं. मं.

अश्वघोषः इ.स. पयल्या शतमानांतलो एक नामनेचो संस्कृत महाकवी, नाटककार आनी बौध्द तत्वज्ञ. हाच्या ग्रंथांतल्या व्यक्तिगत उल्लेखांवेल्यान हाची कांय माहिती मेळ्ळ्या. हो साकेत (अयोध्या) हांगा रावतालो. ताचे आवयचें नांव सुपर्णाक्षी. ताका 'आचार्य', 'भदंत', 'महाकवी' आनी 'महावादी' ह्यो पदव्यो आशिल्ल्यो. तो मुळांत ब्राह्मण पूण, फुडें बौध्द धर्मांत गेलो. महाभारत, रामायण, पुराणां, सांख्यादी दर्शनां, उपनिषदां, अर्थशास्त्र, नाट्यशास्त्र ह्या पूर्विल्ल्या काळांतल्या काव्यांचो ताणें खोलायेन अभ्यास केल्लो, हें ताच्या काव्यकृतींतल्यान दिसून येता. ताच्या एका तिबेटी चरित्रिकारान बरयेवन दवरलां, 'शिकप सोंपतकच अश्वघोष बुदवंत पंडितांकडेन खंडन-मंडनात्मक शास्त्रार्थ आनी भासाभास करपाक लागलो. भासाभाशेंत तो व्हडव्हड पाटांगड्यांक

हरयतालो. युआन च्वांग हाणें ताका पांडित्यांतलो प्रतिसूर्य अशें म्हळां. पूण अश्वघोषाक एक दीस पार्श्व नांवाचो महापंडित बौध्द भिक्षू मेळ्ळो आनी ताच्या वांगडा जाल्ल्या वादांत अश्वघोष हरलो. ताच्याकडल्यानूच मागीर अश्वघोषान बौध्द धर्माची दीक्षा घेतली आनी तो भिक्षु जालो.

तो जसो पंडित आशिल्लो तसोच बऱ्यापैकीं गायकूय आशिल्लो. प्रवचन आनी गायन ह्या दोनूय साधनांवरवीं ताणें बौध्द धर्माचो प्रचार केलो आनी खूब जाणांक त्या धर्माची दीक्षा दिली. तो गावंक लागतकच रस्त्यावेल्यान वचपी घोडो लेगीत आपलो 'फुरफुर' आवाज बंद करून ओगी जातालो. देखूनच ताका 'अश्वघोष' (अश्व=घोडो, घोष= गर्जना) हें नांव पडलें अशी आख्यायिका आसा. फुडें तो महायान पंथाच्या संस्थांपकांपैकी एक जालो. तो राजा कनिष्काचो धर्मविशींचो सल्लागार आशिल्ल्यान कनिष्कान आपयिल्ल्या चवथ्या धर्मपरिशदेचें संचालन ताणेंच केलें अशें म्हण्टात. ताणें धर्मकाजाखातीर परंपरागत संस्कृत भाशा वापरली.

अश्वघोषान बरयिल्ले ग्रंथ अशेः १. बुध्दचरित (महाकाव्य) २. सौंदरनंद (महाकाव्य) ३. गडिस्तोत्रगाथा (धर्मीक लघुकाव्य) ४. सूत्रालंकार (कथांझेलो) ५. शारीपुत्रप्रकरण (नाटक) ६. महायान श्रध्दात्पादसूत्र (तत्वगिन्यानाचो ग्रंथ) ७. वज्रसूची (वर्णवेवस्थेआड वादग्रंथ). ह्या सगळ्या ग्रंथांत 'बुध्दचरित' हें ताचे प्रतिभेचें बरें उदाहरण आसा. बुध्दाविशींच्यो अतितायेच्यो वंतकथा काडून उडोवन ताणें शुध्द आनी सोपें अशें बुध्दचरित्र बरोवन मनशाच्या काळ्जामेरेन पावयलें. कल्पना, कथा, आनी वर्णन ह्या तीनूय गुणांचो त्या काव्यांत त्रिवेणी संगम जाला अशें जाणकारांचें मत आसा. अश्वघोषाच्या खंयच्याय साहित्यकृतींत पळेल्यार धर्मपरिवर्तनाची उपाट उर्बा दिसून येता. मतांमतांच्या जंजाळांत पडनासतना मनशान बुध्दप्रणीत अष्टांगिक मार्ग आपणावन जिविताचें सार्थक करचें अशें ताणें सांगलां.

सामान्य लोकांक बौध्द धर्माचें म्हत्व पटोवन दिवपाखातीर अश्वघोष काव्य-नाटकांसारक्या ललित रचनेकडे आयलो. अश्वघोषान काव्याची प्रेरणा वाल्मीकीच्या रामायणापसून घेतली. ताची काव्यशैली वैदर्भी. तातूंत प्रसाद, माधुर्य, सभाविकता आनी ओघ हे गुण आयल्यात. ताणे दिल्ले दृष्टान्त विशयाक फावशे आसून तर्कशुध्द विचार आनी मधुर भाव हांचो ताच्या काव्यांत सोबीत संगम जाला. भावनेक उठाव दिवपी वेगवेगळ्या छंद वापरपांत ताचें कसब दिसून येता. बौध्द संप्रदायांत ताका खूब मोटो भौमान मेळ्ळो. इतलेंच न्हय, तर सातव्या शतमानामेरेन अश्वघोष 'बोधिसत्त्व' ह्या रुपान पूजाविशय आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

अश्वमेध: राजान करपाचो एक वड सोमयाग. वेद काळांत राजा पुत्रप्राप्तीखातीर आनी सगळ्यो मनांतल्यो इत्सा पूर्ण जावपाखातीर; तशेंच उपरांतच्या काळांतले राजा विश्वदिग्विजयान चक्रवर्तिपद मेळपाखातीर हो याग करताले. 'श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः' अश्वमेध म्हळ्यार राश्ट्र आनी समृध्दी, देखून ताका राश्ट्राचें आनी समृध्दीचे प्रतीक मानलां, अशें अश्वमेध हो सगल्या यज्ञांचो राजा अशेंय म्हळां.

ऋग्वेदकाळाआदीं बरींच वर्सां हो यज्ञ प्रचारांत आशिल्लो अशें जाणकारांचें मत आसा. ताचे उत्पत्तीची आख्यायिका अशी आसा- एक फावट प्रजापतीच्या दोळ्यांतली एक मुंडली गळून पडली आनी तातूंतल्यान अश्व (घोडो) तयार जालो. उपरांत देवांनी अश्वमेध करून ती मुंडली प्रजापतीच्या दोळ्यांत बसयली. तेन्नाच्यान प्रजापतीक खुश करपाक अश्वमेध करपाची चाल पडली

अश्वमेध करपाक 'श्यामकर्ण' (काळ्या कानाचो) धवो घोडो नाका. तशेंच ताच्या धव्या आंगाचेर काळे थिपके आसचे पडटा. हो घोडो सजोवन ताका चारीय दिकांनी फिरयतात. वाटेर हेर राजांनी त्या घोड्याक आडायनासतना यज्ञ करपाक मान्यताय दिली आनी एक वर्स भरांत हो घोडो परतो आयलो तरच हो अश्वमेध यज्ञ पुरय जाता. तशेंच जर कोण त्या घोड्याक आडायता ताचेकडेन झूज करून एक वर्सभरांत तो घोडो सोडयना जाल्यार हो यज्ञ जायना. तेचपरी फिरता आसतना घोड्याक कितेंय जालें, घोडो दुयेंत पडलो वा मेलो जाल्यार जायतीं प्रायश्चित्तां सांगल्यांत.

अश्वमेधाचो विधी सत्याषाढ श्रैतसुत्रांत अशेतरेन दिलाः अश्वमेधाचो आरंभ चैत्री पुनवेक जाता. सुर्वेक कर्तो राजा 'सांग्रहणी' विधी करता. उपरांत दीक्षा घेवन, केंस आनी नाखटां काडटा, न्हावन वस्त्रालंकार घालता आनी मौन पाळटा. उपरांत आपल्या राणयां वांगडा अग्निशाळेंत गार्हपत्याच्या अस्तंतेक, उत्तरेक तोंड करून बसता.

ह्या यज्ञांत घोड्यावांगडा हेर जनावरांचेय हनन (मारप) करतात. ह्या जनावरांक बांदपाक बेलाचे, खैराचे, पळसाचे, देवदारुचे आनी रगतरोड्याचे वट्ट २१ यूप बांदतात. २० युपाक दरेकी ९ अशे मेळून १८० जनावरां बांदतात. रगत रोड्याच्या मुखेल युपाक घोडो बांदतात. ह्या जनावरांत पाळीव आनी रानटी अशे दोन वर्ग आसतात. हातूंत रानटी जनावरांक मारीनासतना तांचेर कांय संस्कार करून तांकां सोडून दितात. अश्वमेधांत दुसरो दीस म्हत्वाचो आसता. त्या दिसा मेध्य अश्वाक हेर तीन घोड्यां वांगडा रथाक जुंपतात. ह्या रथांत यजमान आनी अध्वर्यु (यज्ञ चलोवपी) बसून तो रथ यज्ञभुंये भोंवतणी फिरयतात. उपरांत रुप्याचो पत्रो ताचेर दवरून घोड्याक मारतात. अश्वमेधांत पट्टराणी आनी मेल्ल्या घोड्याचें मैथुन सांगलां. वाल्मीकी रामायणांतूय हाचो उल्लेख मेळटा.

पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा।
अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया।।

(बालकांडः १४.३४)

अर्थः (घोड्याक मारतकच) कौसल्येन धर्मकामना मनांत धरून थीर मनान (मेल्ल्या) घोड्या वांगडा एक रात काडली.

घोडो मारतकच ताच्या शरीरांतल्या चंद्र नांवाच्या मेदाचो याग करतात. उपरांत देवाक आहुती दिवन राजाचो अभिषेक करतात. अखेर वरुणाचें प्रतीक समजून टक्कल पडिल्ल्या मनशाच्या तकलेर आहुती दवरतात आनी ताका शंबर गायो आनी बैलगाडी दितात.

ऋग्वेदांत अश्वमेधाचो उल्लेख जायते फावट आयला, आनी अश्वमेधाक यम, आदित्य, त्रित, आनी सोम म्हळा. वेदोत्तर काळांत अश्वमेध कमी जायत गेले. भारतांत फुडल्या काळांत अश्वमेधाची प्रथा बंद पडली. जातकांत अश्वमेधाचो उल्लेख येवंक ना. हरिवंशपुराणाच्या मतान जनमेजया उपरांत पुष्यमित्रान अश्वमेध केल्लो (३.१९२-४०-४१). त्याच काळांत सातकर्णी हाणें दोन अश्वमेध केल्ले. भारशिवान द्या अश्वमेध केल्याची इतिहासांत नोंद मेळटा. चवथ्या शेंकड्यांत सम्राट समुद्रगुप्तान अश्वमेध केल्लो. इ.स. पयल्या शेंकडयासावन फुडल्या ७ शेंकड्यांत जी प्रबळ राज्यां वसयल्लीं त्या राज्यांच्या भूपतींनी अश्वमेध केल्लो. ह्या सातखंडाच्या कालखंडाक अश्वमेधाच्या पुनुरुध्दाचें युग अशें मानतात.

देहरावून जिल्ह्यांत कालसी लागसार यमुनेचे देगेर १९५३ वर्सा जें उत्खनन जालें, तातूंत अश्वमेधाची यज्ञवेदी तयार करपाखातीर वापरिल्ल्यो विटो आनी श्येवचितीचो कांय भाग मेळ्ळा. ह्या अक्षरवाटीकेवेल्यान हो इष्टकालेख इ.स. तिसऱ्या शेंकड्यांतलो आसूंक जाय अशे दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

अश्विनी: मेष राशींतलें आनी नखेत्रमाळेंतलें पयलें नखेत्र. हें क्रांतिवृत्ताच्या मात्शें उत्तरेक आसा. हातूंत अस्तंत्या नखेत्र-पध्दतींतलीं 'एरिस' हातूंतली आल्फा (हॅमलः भोग १०°७७'; शर ८° ३०') बीटा आनी गॅमा हीं तीन नखेत्रां येतात. हातूंतलें उत्तरेकडलें आल्फा हें नखेत्र दुर्बिणींतल्यान निरीक्षण केल्लें पयलेंच तारकायुग्म जावन आसा. तिगांय भितर तें चड तेजीश्ट जावन आसा. ह्या तीनय नखेत्रांचो मेळून दिसपी आकार अश्वमुखासारको (अश्व= घोडो, मुख= तोंड) म्हळ्यार घोड्याच्या तोंडासारको दिसता म्हूण 'अश्विनी' हें नांव पडलें. कांय

आयकार हाची दोनूय नखेत्रां मानतात. वेदीक-ऋग्वेद आनी हेर संहिता तातूंत 'अश्वयुजी' असो द्विवचनी उल्लेख आयला. महाभारतांत मात अश्विनी असोच उल्लेख आसा. १३ एप्रिलाक सुमार ह्या नखेत्राचो सूर्यप्रवेश जाता.

ह्या नखेत्राचें ध्यान अशें सांगलां:

तत्रादावश्विनी ज्ञेया पद्मपत्रनिभा शुभा ।
अश्ववक्त्राम्बुजारुढा द्विभुजा च सिताम्बरा ।
दक्षे दिव्यौषधीपात्रं बिभ्रती पुस्तकं करे ।।

अर्थ: कमलपात्रासारक्या कांतीची, कमळाचेर बशिल्ली, शुभ, घोड्याचें तोंड आशिल्ली, धवें लुगट न्हेशिल्ली, दोन भुजां आशिल्ली, उजव्या हातांत दिव्य वखदांचें पात्र आनी दाव्या हातांत पुस्तक अशी अश्विनीची मूर्त करची.

- कों. वि. सं. मं.

अष्टभोग: अष्टभोग म्हळ्यार आठ भोग. सोमेश्वराच्या 'मानसोल्लास ह्या ग्रंथांत आठ भोगांचीं वर्णनां आयल्यांत. हे आठ भोग फुडल्या प्रमाण आसात.

१. वास वा सुगंधभोग २. बायल वा स्त्री भोग ३. भेस वा वस्त्रभोग ४. संगीत भोग ५. सुपारी वा तांबूलभोग ६. हांतरुण वा शय्या भोग ७. जेवण वा भोजन भोग ८. फुल वा पुष्प भोग.

१. **सुगंधभोग (वास)**- घामाचो वास वचपाखातीर वेगवेगळीं उटीं वा उटणी लावप.

२. **स्त्रीभोग (बायल)**- ह्या भोगांत राजान खंयचे बायलेकडेन लग्न जावंचे, तिच्या आंगांत कसले गुण आसचे हें वर्णिला.

३. **वस्त्रभोग (भेस)**- हातूंत राजान खंयच्या ऋतुत कसलो भेस करचो. ऋतुमानाप्रमाण तांचे रंग कशे आसचे. कपडो जाड पातळ कितलो आसचो हाचें वर्णन केलां.

४. **संगीत भोग**- मानसोल्लासांत संगीत भोग कसो घेवचो हे खूब सुंदर रितीन सांगलां.

५. **तांबूलभोग (सुपारी)**- हातूंत सुपाऱ्यो खंयच्यान हाडच्यो, कश्यो सुकोवच्यो, कश्यो कातरच्यो, तें सांगलां. खास राजतांबूल (राजसुपारी) पिकिल्ल्या ५२ पानांची आसची. तातूंत मोतयांचो चुनो लावचो आनी त्या चुन्यांत कापूर, कस्तुरी आनी हेर सुगंधी (सुवासिक) द्रव्यां घालचीं अशें म्हळां

शय्याभोग- हातूंत सात तरेचीं हांथरुणां आनी आठ तरेचे पलंग हांचे प्रकार सांगल्यात. तोयशय्या म्हळ्यार भितर उदक भरिल्ली चामड्याची गादी, हंसजा म्हळ्यार हांयसाच्या पिसाची गादी त्याभायर पुष्पशय्या (फुलांची गादी), कमलतंतूची शय्या (कमळाच्या सुताची गादी), साद्या कापडाची शय्या अश्यो वेगवेगळ्यो शय्या आनी तांचे भोग ह्या प्रकरणांत वर्णिल्यात.

अन्नभोग- हातूंत ऋतुमानाप्रमाण, शिवराक जेवण, मांसा जेवण, आनी पंचपक्वान्नां कश्यीं तयार करचीं तें सांगलां. मानसोल्लासांतलें अन्नभोग प्रकरण भारतीय जेवणावळ शास्त्रांतलें म्हत्वाचें पान जावन आसा.

पुष्पभोग (फुल)- हातूंत राजान कसल्या फुलांच्यो माळो घालच्यो हाचो उल्लेख आसून चंपक, मल्लिका, उत्पल, पाटल आनी हेर फुलांचीं नांवां तातूंत दिल्यात.

- कों. वि. सं. मं

अष्टविनायक: महाराष्ट्रांतल्या आठ मुखेल गणपतींच्या देवळांक एकवटीतपणान 'अष्टविनायक' अशें म्हण्टात. ह्या दैवतांची महाराष्ट्रांत तशेंच हेर कडेन बरीच नामना आसा. तांकां जागृत देवस्थानां अशें मानतात. हीं आठूय देवळां विंगड विंगड जाग्यांनी आसून, ह्या आठूय तीर्थांची मुद्गल पुराणांत वर्णनां मेळटात.

अष्टविनायकाचीं आठ तिर्थां फुडल्या प्रमाण आसात.

दैवताचें नांव	*जागो*	*जिल्लो*
१. मोरेश्वर	मोरगांव	पुणे
२. चिंतामणी	थेऊर	पुणे
३. गिरिजात्मज	लेण्याद्री	पुणे
४. विघ्नेश्वर	ओझर	पुणे
५. महागणपति	रांजणगांव	पुणे
६. बल्लाळेश्वर	मुरूड (पाली)	कुलाबा
७. वरद विनायक	महाड	कुलाबा
८. गजमुख	सिध्दटेक	नगर

अष्टविनायकाच्या दर जाग्यांचो नियाळ फुडल्याप्रमाण आसा:

अष्टविनायकाच्या आठ देवळांचें फुडल्या संस्कृत श्लोकांत खाशेलें म्हत्व दिलां.

स्वस्तिश्री गणनायको गजमुखो मोरेश्वर सिध्दिदः।
बल्लाळस्तु विनायकस्त्वथ मढे चिंतामणिस्थेवरे।
लेण्याद्रो गिरिजात्मज सुवरदो विघ्नेश्वरश्चोझरे।
ग्रामे रांजणसंस्थितो गणपतिः कुर्यात् सदा मङ्मंगलम्।।

१. मोरेश्वर: मोरगांव-जि. पुणे.

गणपती संप्रदायाचें हें एक आद्यपीठ जावन आसा. ह्या थळाचें मूळ नांव 'भूस्वानंदभुवन' अशें आसलें. हांगा भुंयेच्या भितल्ल्या भागाक जें क्षेत्र वशिल्लें ते भूंयेचो आवांठ मोराभशेन आसलो, अशें ब्रह्मपुराण अध्यायांत (३/३७-३८) म्हळां. ब्रह्मा, विष्णु, शिव, शक्ती आनी सूर्य ह्या पांच देवतांनी ह्या जाग्यार तप केलें. तेन्ना आदिशक्तिरूपान श्रीगणेशान तांकां दर्शन दिलें. पांच देवतांच्या इत्सेक मान दिवन श्री गणेशान थंय रावपाचें थारायलें. भाद्रपद शु. चवथीक श्री गणेशाची पुराय विधीन पूजा करून, पंचदेवतांनी तांची प्रतिश्ठापना केली. ह्या वाठारांत जे श्रध्देन, उजू चलणूकेन जियेतले तांकां कसलींच संकश्टां, बंधना आड येवचीं नात असो आशीर्वाद श्री गणेशान दिल्लो. पयलींसावन हांगा मोरांची वसती आशिल्ल्यान हांगा मयूरग्राम वा मोरगांव अशें म्हणपाक लागले. हें 'जागृत देवस्थान' जावन आसा.

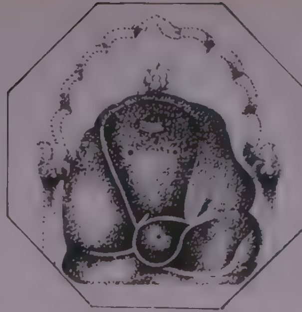
श्री गणेशाचो व्हड भक्त चिंचवडकार श्री मोरया गोसावी आनी श्री गणेशयोगींद्र ह्या सत्पुरुशाच्या कार्याक लागून ह्या क्षेत्रांक आगळें वेगळें म्हत्व मेळ्ळां. ह्या जाग्यार जायत्या गाणपत्यांनी उपासना केल्ल्याचो इतिहास मेळटा.

कमंडलू वा कान्हा न्हंयचे देगेर वशिल्ल्या ल्हानशा मोरगांवाक मयुरेश्वर गणपतीक लागून व्हड म्हत्व मेळ्ळां. गांवांत भितर गल्ली गल्लींतल्यान बाजारांत पावतकच एके उंचायेर, व्हड अशें देवूळ दिश्टी पडटा. पयलीं काळार दुस्मानाच्या घूरयांपसून राखण करपाखातीर जावंये देवळा भोंवतणी जमनीसावन ५० फूट उंचायेची वणत बांदल्या. चारय कोनशांनी मिनारांभशेन चार खांबे उबे केल्ले आसात. देवळाचो ऊंच घूड नदरेंत भरता.

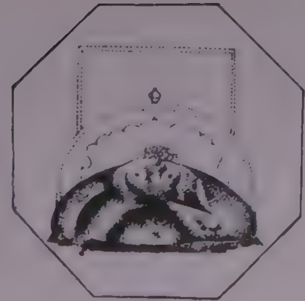
देवळांच्या आगणांत सपणां चडचेपयलीं नगारखानो मेळटा. नगारखान्याच्या सकल गणपतीकडेन तोंड करून फुडल्या पांयांत दोन लाडू घेवन उबो राविल्लो एक फातराचो हुंदीर दिश्टी पडटा. ताच्या पंदरा-एक फूट उंचायेचेर फातराचो चौथरो, आनी ताचेर एक व्हडलो नंदी श्री गणेशाकडेन तोंड करून आशिल्लो दिश्टी पडटा. नंदीच्या चौथऱ्याच्या १०-२० फूटांचेर मुखेल देवूळ आनी ताचो प्राकार हो दुसऱ्या एका चौथऱ्यार आसा. पूण पयल्यापरस हो चौथरो थोडो वयर आसा. ह्या चौथऱ्यावयर सभा-मंडप आनी ताका लागून उदेंतेकडेन देवाचें शेजेघर आसा. सभामंडपामुखार दुसरो मंडप आसा. त्या मंडपाचे उदेंतेक नग्नभैरवाचें देवूळ आसा. अस्तंतेक तरटीचें एक पोरनें झाड आसा ताका 'कल्पवृक्ष' अशें म्हण्टात. ह्याच कल्पवृक्षापोंदा बसून मोरया गोसाव्यान तपश्चर्या केल्ली आनी इश्ट फळांची प्राप्ती करून घेतिल्ली. हांगा येवपी कांय साधक हेच तरेन कल्पवृक्षापोंदा व्रतअनुश्ठान करून इत्सित फळ मेळयतात. दुरगाच्या भितल्ल्या कोनशांनी मुद्गलपुराणांत वर्णिल्यो

मोरेश्वर, मोरगांव

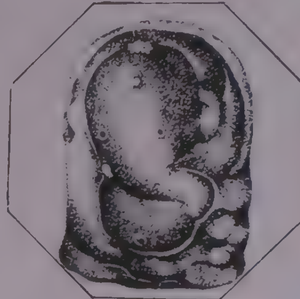
सिद्धिविनायक, सिद्धटेक

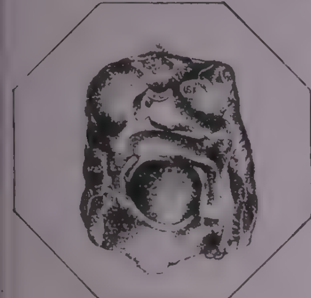
बल्लाळेश्वर, पाली

वरदविनायक, महड

चिंतामणी, थेऊर

गिरिजात्मज, लेण्याद्री

विघ्नेश्वर, ओझर

श्रीगणपती, रांजणगांव

१ एकदंत २. महोदर ३. गजानन ४. लंबोदर ५. विकट ६. विघ्नराज ७. धूम्रवर्ण ८. वक्रतुंड ह्यो आठ प्रतिमा आर त. आतां त्यो नव्यान करून घेतल्यात.

सभामंडपाउपरांत गर्भकूड मेळटा. गर्भकुडींतलीं मूर्त 'मयूरेश्वर गणेशाची' आसा. गणपतीचें हें रुप नदंरत भरुन रावता. मुद्गलपुराणांत 'हाका चार हात आनी तीन दोळे आसात. वयल्या दोन हातांमदल्या एका हातांत पाश तर दुसऱ्या हातांत अंकुश धरिल्लो आसा. सकयल्या दोन हातांमदीं उजवो हात धोंपराचेर दवल्ला तर दाव्या हातांत मोदक धल्ला,' अशें वर्णन केलां. पूण प्रत्यक्षांत ताचें दर्शन अशें जायना. ताच्या कपलार तिसरो दोळो आसूंये अशें दिसता. ह्या जाग्यार रत्न जडयिल्ले आसा. तेचपरी ताच्या बोंबलेंतय रत्न जडयिल्लें दिसता. हे मुख्ल मुर्तीच्या दावे आनी उजवे कडेक हालवक येवपी सिध्दी-बुध्दी नांवाच्यो दोन देवता (धातूमूर्ती) आसात. मुखार उंदीर आनी मोर आसान. मोर (मयूर) हें वाहन आशिल्ल्यान ताका 'मयूरेश्वर' हें नांव पडलां. मयूरेश्वराची मूर्त ही खरी मूळ मूर्त न्हय अशें म्हणटात. खरी मूर्त माती लोखण आनी रत्न हांच्या अणूंची आसून ती सद्याच्या मुर्तिफाटल्यान 'गुप्त' रितीन आसा अशें समजतात.

ह्या थळांत चार म्हत्त्वाचे उत्सव जातात. विजयादसमीक, भाद्रपदांत, माघ म्हयन्यांतले चवथीक आनी चवथ्या सोमवती उमाशेक हे उत्सव जातात. ह्यो उमाशी वर्सांतल्यान चार फावट येतात.

२. चिंतामणीः थेऊर- ता. हवेली, जि. पुणे

अष्टविनायकांतलें दुसरें म्हत्वाचें क्षेत्र 'चिंतामणी' जावन आसा 'चिंतामणी' संबंदान वेगवेगळ्यो पूराण कथा चलतात. ह्या चिंतामणीक अनुश्ठान करपी साधकांक शांती आनी थीरबुध्दीचें वरदान मेळटा अशें ह्या क्षेत्रासंबंदान म्हण्टात. चिंचवडचो मोरया गोसाव्यान थेऊरच्या जंगलांत खर तप केलें. ताच्या तपाचेर प्रसन्न जावन श्री गणेशान वाघाच्या रुपान ताका दर्शन दिलें. मोरया गोसाव्याक ह्याच जाग्यार सिध्दी मेळिल्ली. थेऊराक सतराव्या शेंकड्याच्या सुर्वेक माधवराव आनी रमाबाई पेशवा हांच्या काळांत व्हड म्हत्व मेळ्ळें. माधवराव चिंतामणीचो भक्त आसलो. राज्याच्या कारभारांतल्यान वेळ मेळ्ळयार तो मन शांत

[illegible] कुडीक विसव देवपाखातीर येवन रावतालो. क्षयरोगान [illegible] निमाणे श्वास हांगाच सारले. आपलो निमाणो श्वास ताणी चिंतामणी मुखारच घेतलो. रमाबाई हांगाच माधवरावावांगडा सती गेली. आयज थंय सतीचें वृंदावन आसा.

चिंचवडचो संतपुरुस चिंतामणि देव हाणें सुमार ४०,००० रुपये खर्चून हें मंदिर बांदलें. तेउपरांत सुमार १०० वर्सांनी थोरले माधवराव पेशवा हांणी सभामंडप बांधून देवूळ वाडयलें. ताच्याउपरांत हरीपंत फडके आनी हेर भक्तांनी ह्या देवळांक आपल्या तांकी प्रमाण आवार दिवन चिंतामणीचें देवूळ सोबीत, सुंदर आनी व्हड केलें. देवळाचें मुखेल दार उत्तरेकडेन तोंड करून आसा. मुखेलदाराकडल्यान न्हंयमेरेन वचपाचो रस्तो पेशव्यांनी बांदला. थेऊर गांवाक तीन वटांनी मुळामुठा न्हंयन वेंगायल्या. हे न्हंयक बारय म्हयने उदक आसता. हांगा एके न्हंयच्या पाणट्याक कदंबतीर्थ वा चिंतामणि तीर्थ अशें म्हण्टात. हालींच श्रीमंत माधवराव पेशव्यालें तैलचित्र देवळाच्या प्राकारांत बसयलां.

हो गणपती दावे सोंडयेचो आसा. मूर्तीचें तोंड उदेंतेकडेन आसा आनी मांडयेचेर आसन घालां.

भाद्रपद शु चवथीक हांगा व्हड प्रमाणांत चिंतामणी गणपतीची परब मनयतात. चिंतामणी गणपती संबंदान खाशेली खबर ती म्हळ्यार ह्या गणपतीक चिंतामणीक हे गांव तश्रीप म्हूण मेळिल्लें. ह्या गांवची सनद औरंगजेबान दिल्ली.

३. **गिरिजात्मजः** लेण्याद्री (दोंगरांतलें देवस्थान), जुन्नर (जिल्हो-पुणे).

गिरिजात्मज गणपतीची ही जागा. दोंगरांत खणून तयार केल्लीं अयस पयस काय बौध्दाचीं लेणी (होवऱ्यो) आसात. गणेशपुराणांत धा जाग्यांचो उल्लेख 'जीर्णापूर' वा 'लेखनपर्वत' ह्या नांवांनी केला. हिमालय गिरिली चली पार्वती हिणें आपल्याक चलो जावंचो म्हणून ह्या दोंगरार खर तप केलें. आपले मन एकाग्र जावंचे म्हणून तिणें ही ल्हान भुरग्याची मूर्त घडयल्ली. पार्वतीचे भक्तीचेर प्रसन्न जावन ल्हान भुरग्याच्या रुपान गणपती प्रगट जालो. श्रीगणेशान सगळे भुरगेपणांतले दीस ह्याच दोंगराच्या वाठारांत सारले आनी जायत्या दैत्यांक दाळाक लायले अशी आख्यायिका चलता.

जुन्नराच्या उत्तरेक कुंकडी न्हंयचे पलतडीन एका दोंगरार हें देवूळ कोरांतून काडला. ह्या देवस्थानाक 'गणेशलेणी'य म्हण्टात. देवळाच्या भोंवतणी खोदकाम केल्लें आसा. देवळाच्या सभामंडपांत स फातरांचे खांब कोरांतिल्ले आसात.

देवळाचे दोनूय वटींनी मेळून सुमार अठरा कोरांतून काडिल्ल्यो होवऱ्यो आसात. सभामंडपांत संगमरवरी फरशी घाल्ल्यो आसात. देवळाच्या सभामंडपाचीं उंचाय व्हडलीशी ना. सभामंडपाच्या मुखार आठ कोरांतिल्ले खांब आसात. ताच्या वयल्या भागांक गाय, हत्ती, अशीं चित्रां कोरांतिल्लीं आसात. सभामंडपाचीं सपणां देवन सकल वतकच एक व्हड बौध्द स्तूप लागता. ताका लोक 'भीमाची गदा' म्हण्टात. हिचो आवांठ, उब्या करून दवरिल्ल्या एका व्हड गदेसारखो आसा. ह्याय जाग्यार वाग, शींव, हतयाचीं चित्रां कोरांतिल्लीं आसात. सुमार वीस वाटकुळे फातरांचे खांब हांगा आसात. खांबाच्या सामके पोंदाक चौकोनी यज्ञ कुंडाच्या आकाराची बसका आसा. वयली तक्तपोशी वाटकुळी आसा.

देवळाच्या भायर दोंगरामाथ्याचेर उदकाच्यो दोन टांक्यो आसात. तांचें उदक गोड आनी थंड आसता. देवळांतली श्री गणेशाची मूर्त सोबीत दिसना. गणेशाक शेंदूराचो मेळटा तसो आकार दिल्ल्यावरीं दिसता. ह्या शेंदूरमुर्तीसकल्या फातरांचो थोडो वांटो कोरांतिल्लो आसा. एका कोरांतिल्ल्या कोनशाच्या मदीं गणेश प्रतिमा दिसता. ह्या देवाच्या दाव्या-उजव्या आंगाक ल्हान वासरेर मारुती, गणपती आनी शंकर ह्या देवांची थापणूक केल्या. ह्या देवांची फाटीकडल्यान पूजा जाता असो समज आसा. हाचें कारण ह्या गणपतीचें तोंड उत्तर दिकेक आसा. पार्वतीन ज्या जाग्यार तप केल्लें ती व्होंवरी एका अगम्य जाग्यार आसा. पूण ही मूर्त त्या होवरेच्या फाटल्यान खंयच्यातरी गणेशभक्तान कोरांतल्या आनी ते मुर्तीची 'गिरीजात्मज' ह्या नांवान आयजवयर पूजा चलता.

दोंगराच्या माथ्यार म्हावेवाचें थळ आसा. उदेंत वटेन सीतेची न्हाणी आसा. हांगाच्यान नामनेच्या शिवनेरी किल्ल्याचें दर्शन जाता.

सद्या दोंगर आनी होवरी, पुराण वस्तू संशोधन खात्याच्या ताब्यांत आसली तरी गिरीजात्मजाचें देवूळ स्वतंत्र आसा.

४. **विघ्नेश्वरः** ओझर, ता. जुन्नर; जि. पुणे

अष्टविनायकाच्या जोम्यांत आस्पाविल्ली ही चौथी सुवात. ह्या जाग्यार पूर्विल्ल्या काळांत विघ्नासुरान सत्कर्म करपी ऋषी मूनींक आनी उजू चलणूकेन चलपी जनतेक खूब पिडली. विघ्नासुराच्या त्रासांतल्यान मुक्त जावपाखातीर पार्श्वऋषीन गणपतीक आळयलो. पार्श्वऋषींक गणपती प्रसन्न जालो. तो वाठार होच अशें मुद्‌गल पुराणांत वर्णिलां. गणपतीन फुडें पार्श्व ऋषीगेर जल्म घेतलो आनी विघ्नासुरांकडेन झूज खेळून ताका शरण हाडलो. त्या वेळार विघ्नासुरान गणपतीचें स्तवन करून देवाक 'विघ्नहर वा विघ्नेश्वर' हें नांव घेवचें अशें मागलें आनी श्री गणपतीन तें मागणें मानून घेतलें.

पूर्विल्ल्या काळांत देवांनी नैऋत्य दिकेक भाद्रपद शुध्द चवथीक दनपरां गणपतीची प्रतिष्ठापना केली अशें म्हण्टात.

अष्टविनायकाच्या थळांत भितर विघ्नेश्वराक व्हड मान आसा. हांगाचो वाठारय सोबीत आसा. देवाच्या देवळाचो घूड चिमाजी अप्पान बांदला.

विघ्नेश्वराच्या देवळाचें तोंड उदेंतेवटेन आसा. गर्भकुडींत चारुय कोनशांनी ल्हान कोळये आसून तातूंत पंचायतनाच्यो मूर्ती आसात. भितल्ल्या गर्भकुडींत दोन जनेलां आसून तांकां लायिल्ल्या हारशांतल्यान भितर उजवाड येता. भितल्ल्या चारुय वटेन हारशे वळीन आसात. गणपतीच्या दाव्या वटेन कमळाचेर बशिल्ली लक्ष्मी तर उजव्या वटेन श्री विष्णुचें चित्र आसा.

देवळाच्यो चारूय कुशी फातराच्या तटांनी बंद आसात. तटांवेल्यान चलपाखातीर एक पांयवाट आसा. देवाच्या मूर्तीमुखार एक मंडप आसा. उक्त्या दारांतल्यान भायर येतकच एक काळो हुंदीर दिश्टी पडटा. ह्या मंडपाक लागून आनी एक ल्हान मंडप आसा. देवाची शेज हातूंत आसा. ह्या दुसऱ्या सभामंडपाभायर २० फुटांचो फातरांची फरशी आशिल्लो आनीक एक तिसरो सभामंडप आसा. त्या मंडपाचे दक्षिणेक आनी उत्तरेक दोन दारां आसात. ह्या मंडपांत धुंडिराजाची मूर्त आसा. ह्या मंडपाच्या सकल देंवतकच उक्तें, फातराच्या फरशीचें आंगण लागता. हें सुमार चाळीस फूट लांब आसा. ह्या आंगणाच्या अयसपयस मुखेल दाराच्या भोंवतणी प्रदक्षणा घालपाक पंदरा फुटाचो जागो आसा. आंगणाच्या दोनूय वटेन २५ ते ३० फूट फातरांच्यो होवऱ्यो आसात. होवऱ्यांतल्यान भायर पडपाक ५ फुटांचो रस्तो आसा. एका होवरेच्या पोंदाक तळघर आसून तातूंत देवाचें सामान आसा. दुसऱ्या होवरेंत शेंदूरान भरिल्ली भैरवनाथाची मूर्त आसा. देवळाचो घूड भांगराचो आसून नकसूद आसा. देवळांत भितर सरतना दोनूय वटांनी फातराचे भालदार आनी चोपदार दिश्टी पडटात. देवळाच्या मुखावेलो भाग कोरांतिल्लो आसून तातूंत दोन ऋषींच्यो आनी एक मनीस वीणा घेवन उबो आशिल्ल्याच्यो मूर्ती दिश्टी पडटा. देवळाच्या आंगणांत विंगड विंगड झाडां-पेडां आसात.

विघ्नेश्वराची देवळांतली मूर्त पूर्ण आसून मांडी घाल्ली आसा. सोंड दाव्यावटेन धुंवणायल्या. दोनूय दोळ्यांत माणकां, कपलार हिरो, बोंबलेंत खडो अशे रितीन आसा. मूर्तीच्या दोनूय कुशींच्या कमानींतल्यो मूर्ती ऋध्दि-सिध्दीच्यो आसून त्यो पितूळच्यो आसात. विघ्नेश्वराची मूर्त एका सोबीत कमानींत आसा.

भाद्रपदाच्या शुध्द चवथीक हांगा व्हड उत्सव जाता.

५. **महागणपतीः** रांजणगांव, ता. शिरूर, जि. पुणे,

रांजणगांवाचें म्हत्व पूराणकथांनी मेळटा. त्रिपुरासुर राक्षसाक शंकरान, ह्याच गावांत माल्लो पूण ताका मारसाखातीर शंकराक गणपतीक प्रसन्न करून घेवचो पडलो अशी कथा चलता. पूराणकथांत रांजणगांवचो उल्लेख 'मणिपूर' असो मेळटा. ह्या गणपतीक महोलट अशेंय नांव आसा.

निजामाच्या काळांत बैलाचें तांडे घेवन वचपी नामदेवबुवा तेली नांवाच्या एका वेपाऱ्याक हें दैवत प्रसन्न जाल्याची एक आख्यायिका हांगा चलता. नामदेवबुवाची समाधीय हांगा लागसारच आसा. भिलवडीकर महाराजान १९१७ वर्सा हांगा तप केल्लें. गुर्जेर नांवांच्या शास्त्र्यानय हांगा तप केल्लें. त्या दोगांकूय 'महागणपतिचो' दिश्टावो जालो. हो देव आंगवण केल्यार पावता अशी भक्तांमदीं भावना आसा.

महागणपतीचें देवूळ उदेंतेकडेन तोंड करून आसा. उत्तरायण आनी दक्षिणायन हांच्या मध्यकाळांत सूर्याचें किर्ण ज्युस्त मूर्तीचेर पडटलें अशी देवळाची रचणूक केल्या. देवळाचो सभामंडप इंदूरचो सरदार किबे हांणी बांदलो. पेशव्याईतले सरदार पवार आनी शिंदे हांणी हांगाच्यो होवऱ्यो बांदल्यो. देवळांच्या भितल्ली गर्भकूड आनी भायली गर्भकूड श्रीमंत थोरले माधवराव पेशवा हाणें बांदिल्ली.

महागणपतीच्या पोंदाक जें तळघर आसा, थंय आनीक एक ल्हान मूर्त आसा. ती श्री गणपतीची मूळमूर्त अशें मानतात. मुसलमान लोकांच्या भयान ही मूर्त अशी लिपोवन दवरिल्ली. मूर्तीक धा सोंडी आनी वीस हात आसात अशें म्हण्टात. ही मूर्त केन्नाय भायर काडटात. ह्या मूर्तीच्या ध्यान्याक 'महागणपतिचें ध्यान' अशें म्हण्टात. ह्या देवळालागीं एक बांय आसा, आनी हे बांयतलें उदक कितलोय दुकळ पडल्यार आटना.

देवळांतल्या महागणपतीची सोंड दाव्या वटेन घुंविल्ली दिश्टी पडटा. मूर्त दिसपाक सुंदर आसा. गणपती मांडी घालून बसला. कपल रुंद आसा. ताच्या दोनूय कुशींनी ऋध्दि-सिध्दी उब्यो आसात.

भाद्रपद शु. चवथीक हांगा गणपतीची परब व्हडा उर्बेन मनयतात.

६. **बल्लाळेश्वरः** पाली, ता. सुधागड, जि. कुलाबा.

गणेशपुराणांत ह्या जाग्यांचो उल्लेख आनी कथा आसा. मुद्‌गलपुराणांत ह्या बल्लाळेश्वर विनायकाची म्हायती मेळटा. बल्लाळ नांवाच्या एका ल्हान भुरग्यान एका शिळेची भक्तीभावान पूजा केली. त्या भुरग्याच्या भक्तीचेर प्रसन्न जावन श्री गणेश त्या भुरग्यान पुजिल्ल्या शिळेंत येवन रावलो. ते उपरांत हें थळ गणेशक्षेत्र म्हणून नामनेक पावलें. 'भाद्रपद शु. चवथींक जे भक्त येतले, तांच्यो कामना हांव पूर्ण करतलों' असो श्री गणेशान ताका आशीर्वाद दिलो. हाकाच 'बल्लाळेश्वर' वा 'बल्लाळे विनायक' म्हण्टात.

पूर्विल्ल्या काळासावन हें जागरुक देवस्थान म्हूण पेशव्याच्या काळांत ह्या देवाक कौल लावन न्याय दिताले, असो तांच्या दप्तरांत उल्लेख मेळटा.

बल्लाळेश्वराचें देवूळ सोबीत आसून तांचे तोंड उदेंतेवटेन आसा. सूर्य उदेतकच सुर्याचीं किर्णां सभामंडपांतल्यान येवन बल्लाळेश्वराचेर पडटात. देवळांचे बांदकाम शिसें आनी चिरे वापरून गडगंज केलां. गर्भकुडींतल्या देवाच्या मखरांचेर नक्षी केल्ली आसा. हुंदराची गर्भकूडय हांगा आसा. हो हुंदीर हातांत मोदक घेवन बल्ललेश्वराक पळयता असो दिसता. ह्या हुंदराच्या मूर्तीमुखार एक शिवाचें रूपडें आसा, तशेंच ताचे गर्भकुडींत दोन देवताच्यो मूर्ती आसात. तांकां गणपतीच्या (बल्लाळेश्वर) पालखेवेळार भायर काडटात. देवळां भायर सुरूचे खांबे आशिल्लो सभामंडप आसा. देवळामुखार उदकान भरिल्ल्यो दोन तळयो आनी एक घाट आसा. तळयांतलें उदक मात नितळ आसना. भायर कमानीत आनीक एक व्हड घांट आसा. श्रीमंत मोरोबदादा फडणीस हाणें हें देवूळ तशेंच धर्मशाळा आनी मठ बांदलो. बल्लाळाच्या बापायन बल्लाळ आपल्या इश्टांवांगडा हे मूर्तीची पूजा करताना ही मूर्त भायर उडोवन दिल्ली. ती मूर्त हीच अशें मानतात.

बल्लाळ विनायकाची मूर्त ३ फूट उंचायेची पूण रुंद आसा. कपलाचो भाग सकल गेला, तोंड स्पश्ट नदरेंत येता. सोंड दाव्या वटेन घुवणायल्ली आसा. बोंबलेंत आनी दोळ्यांत हिरे चकचकतात. मूर्त फातराच्या शिंवासनार बसल्या. ताचेर ऋध्दि-सिध्दी चंवरां हालयतात.

दर वर्सा भाद्रपद आनी माघ शु. १ ते ५ अशे पांच दीस हांगा उत्सव चलता. माघ शु. ४, गणेश जल्मदिसा श्री. गणेश मध्यानरातीकडेन जेवपाक येता अशी भक्ताची भावना आसा. त्या दिसा हांगा भक्तांची घिट्टी जाता. लोकांक तशे अणभव आयल्यात अशें म्हण्टात.

बल्लाळ विनायकाचें कवच (शेंदराचे लुकण) खूब पोरनें जाल्लें. १९६७ क तें नव्यान बांदलें.

७. **वरद विनायकः** महाड, (जिल्हो-खालापूर), कुलाबा.

ह्या देवळाची थापणूक वेदप्रसिध्द गृत्समद ऋषीन केली असो समज आसा. हजारांनी वर्सांपयलीं हो ऋषी जावन गेलो. 'गणानात्वा गणपति हवामहे' ही ऋचा सिध्द करपी, ऋग्वेदांतले दुसरें मंडळ रचपी हो मंत्रसंपन्न ऋषी आसलो. ताणें विनायकाक खर तपान प्रसन्न करून घेतलो तेन्ना ताच्या इत्सेक मान दिवन ह्या गच्च रानांत रावपाचें ताणें मानून घेतलें. तें गच्च, रान म्हळ्यार आयचें महाड. गृत्समद ऋषीक, गाणपत्य संप्रदायाचो मूळ पुरुस मानतात. ताका लागून ह्या वाठाराक चड म्हत्व मेळ्ळां.

ह्या देवळांतली वरद विनायकाची मूर्त १६९० त धोंडू पौडकर नांवाच्या गणेश भक्तांक थंयच्या तळ्यांत मेळ्ळी. तसो ताका दिश्टावो जाल्लो अशें म्हण्टात. ताणें ती मूर्त तळ्याच्या एका कोनशाक थापणूक केली. हो कोनसो अखंड फातराचो आसा. १७२५ क आयच्या जाग्यार हें देवूळ बांदलें. १८९२ वर्सासावन आयजमेरेन ह्या देवळांतलो नंदादीप सतत पेटत दवल्ला. ह्या देवळांक पेशव्यांनी खूब आदार केला. ह्या विनायकाच्या उदेंतेक १७३८ त हरिहर गोसाव्यान जिती-जिवी समाधी घेतल्या. ह्या देवळा भोंवतणचो वाठार सैमान नटिल्लो आसा.

हें देवूळ पोरन्या नळ्यांच्या घरासारकें आसा. ताचें तोंड उदेंतेकडेन आसा. ह्या देवळाच्या फातराक भितल्यान नकसूदपणान कोरांतल्यात. देवळांच्या चारुय कुशीनीं हतयाच्यो दोन-दोन मूर्ती कोरांतल्यात. उत्तर दिकेक गोमूख आसून तातूंतल्यान तीर्थ सकल पडटा. ह्याच गोमूखाच्या कडेक अखंड फातरांचो कोनसो आसा. जंय वरद विनायक सगळ्यांत पयलीं राविल्लो. देवळांच्या घुमटाचेर भांगरा रंगाचो घूड आसा. घुमटाच्या वयले वटेन सर्पाची नक्षी आसा. फाटल्यान अस्तंतेक देवाचें तळें आसा. थंय गीमाचे दोन म्हयने सोडून खूब उदक आसता. देवळाक भितर आनी भायर मेळून दोन सभामंडप आसात. भायल्या सभामंडपाक चोंयवशीन गॅलरीसारकी माडी आसा. ह्या सभा मंडपाक स खांब आनी वयर छप्परांक झुंबरां आसात. मूळ गर्भकुडीच्या भितर फातराच्यो ऋध्दि-सिध्दीच्यो मूर्ती आसात. दोनूय कुशीच्या कोनशांनी गणपतीच्यो दोन मूर्ती आसात. उजव्या हाताक आशिल्ली मूर्त संगमरवरी आसून उजव्या सोंडेची आसा. दाव्या वटेची मूर्त सादी आसून शेंदूरान भरिल्ली आसा. भितर सरतना वयल्या कुशीकय श्री गणेशाची मूर्त दिसता.

वरद विनायकाची मूर्त फातराची महिरपी नक्षीदार आसून शिंवासनाचेर बसल्या. ह्या शिंवासनाचेर दोन हत्ती आनी मर्दी देवता आसा. मूळ मुर्त थोडी कुशीक पडल्या. मूर्तिची सोंड दाव्यावटेन आसा

भाद्रपदांत आनी माघ शु. १ ते ५ मेरेन हांगा व्हड परब मनयतात.

८. **गजमुख (सिध्दीविनायक)**: सिध्दाक, ता. श्रीगार्दें, जि. अहमदनगर

मधु आनी कैटभ नांवाचे दोन दैत्य आसले. ते ब्रह्मदेवाक आटापाक येना जाले. तेन्ना तो विष्णुच्या म्हऱ्यांत धांवलो. विष्णुक लेगीत ह्या दैत्यांनी नाकापुरो केलो आनी विष्णु शंकराक, शरण गेलो. शंकरान ताका विनायकाक प्रसन्न करुन घे म्हूण सांगलें. विष्णुन विनायकाक प्रसन्न करून घेवपाखातीर षडक्षरी मंत्राचो जप ह्याच वाठारांत केलो. विनायक प्रसन्न जावन बरें फळ मेळटकच विष्णुन ह्याच दोंगुल्लेचेर श्री विनायकाची थापणूक केली. विष्णुक हांगा सिध्दी मेळ्ळी म्हूण ह्या

वाळवंक 'सिध्दटेक' वा 'सिध्दक्षेत्र' तर श्री विनायकाक 'सिध्दीविनायक' अशें म्हण्टात.

ह्या सिध्दीविनायकाची सोंड उजवेवटेन आसा म्हूण ह्या दैवतांक कडक आनी जागरूक मानतात. व्यासान हांगा यज्ञ केल्लो अशेंय मानतात. भस्मासारखी मृतिका हांगा मेळटा. मोरया गोसाव्यान सगळ्यांत पयलीं हांगा खर तप केल्ले, उपरांत तो मोरगांवाक गेलो.

ह्या देवळाचें तोंड उत्तर दिकेक आसा. गांवचे शीमेर सावन देवळामेरेन सरवार हरिपंत फडके बांदिल्लो फरशोचो रस्तो आसा. देवळांतली देवाची गर्भकूड १५ फूट ऊंच आनी १० फूट रुंद आसा. सिध्दीविनायका भोंवतणचें मखर पितूळचें तर शिवासन फातराचें आसा. ताच्या दाव्या वटेन जय विजयाच्यो मूर्ती आसात. मदल्या गर्भकुडींत देवाचें शेजेघर आसा. ताच्या कुशीक शिवपंचायतन आसा. भायले वटेन सभामंडप, ताच्या फुडें मुखेलदार आनी नगारखानो आसा.

श्री सिध्दीविनायकाची मूर्त स्वयंभू आसून ताची लांबाय ३ फूट ऊंच आनी अडेज फूट रूंद आसा. तिचें तोंड उत्तर दिके वटेन आसा. सोंड उजव्या वटेन घुंवडायल्या. मांडयेचें आसन घालून बशिल्ल्या सिध्दीविनायकाचेर ऋध्दि-सिध्दी बशिल्ल्यो दिसतात.

भाद्रपद शु. १ ते ५ आनी माघ शु. १ ते ५ हांगा सिध्दीविनायकाची व्हडली परब जाता.

- कों. वि. सं. मं.

अष्टाध्यायी: नामनेचो संस्कृत व्याकरणकार पाणिनी हाणें व्याकरणाचेर बरयल्ल्या ग्रंथाचें नांव 'अष्टाध्यायी' अशें आसा हो ग्रंथ सुत्ररुपान रचला. हातूंत वेदाच्या आंगाचो आस्वाव केला. हातूंत ३९८१ सुत्रां आसून आरंभाक वर्णसमाम्नायाचीं १४ प्रत्याहार सुत्रां आसात. हीं प्रत्याहार सुत्रां शिवाच्या डमरूंतल्यान भायर सल्लीं अशी आख्यायिका आसा. हो ग्रंथ एक हजार अनुष्टुभ श्लोकांच्या बरोबरीन भरता. महाभाश्यांत 'अष्टाध्यायीक' सर्ववेद परिशद शास्त्र म्हळां. सगळ्यो वैदिक संहिता आनी तांची प्रतिशाख्य हाचो पाणिनीन पुराय आदर दवल्ला. अष्टाध्यायींत शाकटायन, शाकल्य आपिशलि, गार्ग्य, गालव, शौनक, स्फोटायन, भारद्वाज काश्यप, चाक्रवर्मण ह्या वैयाकरण पुर्वाचार्यांचो मानान उल्लेख केला.

अष्टाध्यायींत आठ अध्याय आसून, दर अध्यायांत चार पाद आसात. दरेक अध्यायांत आनी पादांत सुत्राचें सारकें वांटप जावंक ना. पाणिनीच्या सुत्रांच्यो संज्ञा, परिभाषा, विधी, नियम आनी अतिदेश अश्यो पांच तरा आसात.

पयल्या आनी दुसऱ्या अध्यायांत संज्ञा आनी परिभाषा हांचीं सुत्रां आसात. तातूंत क्रियेखातीर आत्मनेपद, परस्मैपद आनी संज्ञेखातीर विभक्ति आनी समास हे दोन विशय आयल्यात. तीन ते पांच अध्यायांत कृदन्त, तद्धित ह्या प्रत्ययांचें निरूपण केलां. सव्या अध्यायांत द्वित्व, संप्रसारण, संधि, स्वर, आगम, लोप, दीर्घ आनी हेर विशयांवेलीं सुत्रां आसात. सातव्या अध्यायांत 'अंगाधिकार' नांवाचें प्रकरण आयलां. तातूंत प्रत्ययाक लागून मूळ शब्दांत आनी मूळ शब्दाक लागून प्रत्ययाक जावपी बदलाचो नियाळ आयलो. आठव्या अध्यायांत द्वित्व, प्लुत, णत्व, षत्व हांचे नेम दिल्यात. पाणिनीची सूत्ररचना इतली ज्युस्ताक ज्युस्त जाल्या की तातूंत कसलेच दोश सांपडनात. एक फावट सूत्र घडयतकच पाणिनी तातूंत कसलोच बदल घडयनासलो अशें पतंजली म्हण्टा.

वयल्यो गजाली सोडून वर्ण्य विशयाकडेन संबदीत गणपाठ आनी धातुपाठ नांवाचीं दोन प्रकरणां आसून तींवूय पाणिनीनच बरयल्यांत अशें मानतात. अष्टाध्यायींत वैदीक संस्कृत आनी तत्कालीन शिष्ट भाशेंतले संस्कृत भाशेचो खोलायेन अभ्यास केला. अष्टाध्यायीची रचना घडचे आदी भारतांत शब्दविद्येचो वा उतरावळ शास्त्राचो पांवडो खूब वयर आसलो. पूण अष्टाध्यायी सारक्या तेजीश्ट ग्रंथाक लागून ह्या शास्त्राचो पांवडो आनीकूय वाडलो. निमाणे अशी परिस्थिती उप्रासली की अष्टाध्यायी मुखार हेर ग्रंथ कुस्कुटावरी दिसपाक लागले. अष्टाध्यायीचेर खांची कोनशांनी चर्चा, अभ्यास जावंक लागले. ताका एक प्रमाण ग्रंथ म्हूण मान्यताय मेळ्ळी. अष्टाध्यायीचें ध्येय वैदिक अर्थ स्पश्ट करप हो आशिल्ल्यान फुडाराक तातूंतले 'यास्काचें निरुक्त' तितले तगून उरले. हे ग्रंथ निरुक्तावरी 'एककर्तृक' आसा.

बर्नेल नांवाचो नामनेचो विद्वान म्हण्टा. 'अडेच हजार वर्सां उपरांत लेगीत अष्टाध्यायीचो पाठ जितलो शुध्द आनी नितळ आसा तितलो दुसऱ्या खंयच्याच संस्कृत ग्रंथांनी मेळना.' वेबरान अष्टाध्यायीक संवसारांतल्या सगळ्या व्याकरणग्रंथांत व्हड मानला. पाणिनीचीं सुत्रां सामकीं थोड्याभितर येतात. ताका स्वल्पाक्षर करपाखातीर पाणिनीन दरेक प्रत्याहारांत वेगवेगळे नेम घडयल्यात. वयले नेम ताचे बुध्दीचो आवांठ केदे व्हड तांकीचो आसलो तें दाखयतात. पाणिनीचो हो ग्रंथ म्हळ्यार संस्कृत भाशेक ताणें दिल्ली एक व्हड भेट जावन आसा. जंय जंय संस्कृत भास पावल्या थंय थंय पाणिनीचें व्याकरण प्रमाण मानलां.

अष्टाध्यायीचे निर्मणेक लागून अर्थव्याख्येक वा पैशांच्या वेव्हाराक व्हड फायदो जालो अशी एक वृत्ती चलत आयल्या. पतंजलीन अष्टाध्यायीक तेचखातीर 'वृतिसूत्र' अशें नांव दिलां.

वयल्या कांय वृत्ती भायर आनीकूय कांय वृत्ती आसल्यो. तांतली 'काशिकावृत्ति' आयजूय मेळटा. सुमार दोनशीं वर्सां उपरांत कात्यायनान अष्टाध्यायीच्या सुत्रांचो वेगवेगळ्या आंगांनी अभ्यास करपी ग्रंथ बरयलो. हातूंत चार हजार वार्तिकां सूत्रशैलींत बरयल्यांत. फुडें पतंजलीन ह्याच आदाराचेर आपलें 'व्याकरण महाभाष्य' बरयलें. पाणिनीच्या सुत्रांचे अर्थ, उदाहरणां आनी प्रक्रिया ह्या तीनूय नदरांनी महाभाष्याचो ग्रंथ पुराय आसा.

अष्टाध्यायीचें खाशेलेंपण म्हळ्यार ताणें आपल्या ग्रंथांत धातू सावन शब्दनिर्वाचन मेरेनचे पध्दतीचो आस्वाव केलो. त्यावेळावेलो पुराय संवसार जाणा आशिल्ल्या सगळ्या धातूंचो संग्रह ताणें 'धातुपाठांत' केला. भारतांतल्यो सगळ्यो आर्य भाशा आनी बोली हांचो अभ्यास करपाखातीर 'धातुपाठ' हो खास पाठ जावन आसा. ह्या ग्रंथाचें दुसरें खाशेलेंपण म्हळ्यार संस्कृत भाशेच्या सगळ्या आंगांचेर ह्या ग्रंथांत उजवाड पडला.

- कों. वि. स. मं.

असुर: असुर म्हळ्यार देवांचे दुस्मान. हांकां दुसरींय नांवां आसात, तीं अशीं: दितीचे पूत देखून दैत्य. दनूचे पूत देखून दानव. हांणी धर्तरेचेर धा युगां राज्य केलें. तांचीं देवांआड बारा झुजां जालीं. तांणी देवांचेर जायते खेपे जैत मेळयलां. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत 'असुर' शब्दाची व्याख्या अशी केल्या- 'तेनासुना सुरानसृजत। तदसुराणामसुरत्वम्।' अर्थ- त्या असून म्हळ्यार प्राणान (प्रजापतीन) तांका निर्मिल्ले, देखून तांकां असुर म्हण्टात. असुर उतराचो खरो अर्थ म्हळ्यार प्राणवान, बळिश्ट, वीर्यवान, पराक्रमी.

देव आनी असुर हे दोनूय प्रजापतीचे पूत. असुर व्हडले आनी देव धाकले. प्रजापतीन देवाक दिसाचे आनी असुरांक रातीचे उत्पन्न केले. (शतपथ ब्राह्मण). प्रजापतीन असुरांक अंधकार आनी माया ह्यो गजाली दिल्यो. देखून ते मायेची उपासना करूंक लागले. असुर हें उतर ऋग्वेदांत सुमार १०५ फावट आयलां. तातूंत ९० सुवातींचेर ताचो वापर देव ह्या अर्थान केला. ऋग्वेदांत वरुणाक आनी हेर देवांक असुर अशें म्हळां. अग्निदेवाक लेगीत असुर असो लेखला. हांचे पुरोयतपण भार्गवशुक्र हाचेकडेन आशिल्लें. असुर लोक खंयचे हाचेविशीं चार मतां आसात- असुर म्हळ्यार १. पूर्विल्ले सुमेरियन लोक २. पूर्विल्ले असीरियन लोक ३. मगध वा दक्षिण बिहारांतले लोक ४. पूर्विल्ले इराणी अहुरमज्दाचे अनुयायी.

भारतांत आर्य संस्कृताय येवचेपयलीं असुर, दैत्य, दानव आनी नाग अशे वेगवेगळ्या संस्कृतायांचे समाज आशिल्ले. हे लोक आर्यांचे विरोधक आशिल्ले. 'मेरु दोंगराचेर, अमरावती नगरांत देवांचो राबितो आसा. जाल्यार मेरु दोंगराचे खाला इरावती हें असुरांचें नगर आसा', अशें

सायणाचार्य हाणें बरयलां. भारताचे अस्तंत देगेक असुरांचीं राज्यां आशिल्लीं. गुजरातांतलें भृगुकच्छ (भडोच) 'बलि' ह्या असुराची राजधानी आशिल्ली.

असुर लांबायेन ऊंच आनी कुडीन धश्टपुश्ट तशेंच बळिश्ट आशिल्ले अशें मूर्तिंतल्यान आनी फातरापटयांतल्यान दिसून येता. ते केंस लांब दवरताले आनी खाडूय लांब दवरताले. ज्योतिशशास्त्राचेर तांचो उपाट भावार्थ आशिल्लो. झुजाक वचचे आदीं असुरांचे सैनिक सम्राट सदांच भविश्य पळोवन घेताले.

पूर्विल्ल्या ॲसीरियाची राजधानी म्हळ्यार निनेव्हे शार. ह्या शाराच्या उत्खननांत बाबिलोनी भाशांच्या 'क्युनिफोर्म' लिपींत विटांचेर बरयिल्ले कांय ग्रंथ मेळ्ळयात. तातूंत असुरांविशींची बरीच माहिती मेळटा. युफ्रातिस आनी तैग्रीस न्हंयचे देगेक रावपी पूर्विल्ल्या लोकांक 'सेमाइट' म्हण्टात. असुर हे तांचेच वंशज अशें कांय विद्वानाचें मत आसा. सुमेरियन लोक असुरांचे शेजारी आशिल्ले. इ.स.प. १३८० च्या काळांत असुरांची शक्त खुबूच वाडली. तांणी बाबिलोनियाचेर जैत मेळयलें आनी थंय असुर साम्राज्याची थापणूक केली. इ.स.प. ७४६ ते ६२६ ह्या काळांत ज्या असुर सम्राटांनी असुर साम्राज्याचेर शेक चलयलो तातूंत तिग्लथ, पिलेसर, शालमनेसर, सारगन, सेन्नचेरीब, अस्सुरबनिपाल हे सम्राट खूब नामनेचे आसात.

व्हिन्सेंट श्रील हाणें असुर देवतांच्या दिल्ले वळेरेंत 'असुर मझाझ' ही एक देवता आसून तिचो संबंद अहुरमज्द ह्या झरतुष्ट्री देवतेकडेन जोडला. इराणी भाशेंत 'अहुर' हें उतर 'असुर' उतराकडेन लागींचें आसून तें बऱ्या अर्थान वापरतात. इंडो-इराणियन लोकांभितर जाल्ल्या झगड्यांतल्यान आनी फाटाफुटींतल्यान कांय उतरां भारतीयांभितर वायट अर्थान तर कांय उतरां इराणी धर्मग्रंथ 'अवेस्ता' हातूंत बऱ्या अर्थान वापरांत आयलीं. हाचे उरफाटें कांय उतरां भारतांत बऱ्या अर्थाचीं जालीं जाल्यार 'अवेस्ता' धर्मग्रंथांत वायट अर्थाचीं. देखून, असुर उतराक ऋग्वेदाउपरांतच्या संस्कृतांत वायट अर्थ मेळ्ळो.

असुरांचीं आनी मनशांचीं लग्नां जाल्याचीं उदाहरणां पुराणांत बरेचकडेन आसात. तांची प्रतिभा ऊंच पांवड्याची आशिल्ली. ते कलेचे भोगी आशिल्ल्यान तांकां चित्रकलेची खूब आवड आशिल्ली. असुर कलावंतांनी आपले कुशळ प्रतिभेन फातरांत कोरांतिल्लीं शिल्पां आनी चित्रां पळोवन आयज लेगीत पंडितांक आनी विद्वानांक अजाप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

अस्त्रविद्या: पूर्विल्ल्या काळांत हत्यारांचे, शस्त्र आनी अस्त्र अशे दोन भेद करताले. खर घाव बसून जर जखम् जायत आनी मनशांक मरण येत तर त्या हत्यारांक शस्त्र म्हण्टाले. मंत्र, अग्नि, वायु (वारें), उदक आनी हेर साधनांनी चलपी हत्याराक अस्त्र म्हण्टाले. अस्त्र- शस्त्रांतलो भेद फुडल्या प्रमाण आसा.

दूर चाल्ते च यत् शस्त्रं शत्रुघातकरं भवेत्।
तदस्त्रमिति जानीयादन्यथा शस्त्रमुच्यते॥

अर्थ: जें हत्यार पयस तशेंच लागीं आशिल्ल्या दुस्मानाचो घात करपाक उपेगाक पडटा, तें अस्त्र. जाल्यार जें फकत लागींच्याच दुस्मानाक मारपाक उपेगी पडटा ताका 'शस्त्र' म्हण्टात.

अस्त्राचें खाशेलेंपण म्हळ्यार तें चलोवपाक हेर शक्तींचो जसो उपेग जावं येता तसो स्वताचे शक्तीचोय उपेग जावं येता.

शस्त्र-अस्त्रांची उत्पत्ती मनशाइतलीच पोरनी जावन आसा. इजिप्त, बाबिलोनिया, चीन, ग्रीस आनी हेर देशांचे प्राचीन संस्कृतायेंत अस्त्रविद्येचो उल्लेख मेळटा. भारतांत अस्त्रविद्या खूब फुडारिल्ली आशिल्ली हें पोरन्या ग्रंथावेल्यान समजता. तरीकूय अस्त्राची निर्मिती, स्वरूप आनी ताचो उपेग हांची माहिती ह्या ग्रंथांत मेळना.

पूर्विल्ल्या काळांत तीन तरेचीं अस्त्रां अस्तित्वांत आशिल्लीं आसूंक जाय. पयलें मंत्रमुक्त- मंत्राच्या आदारान चलपी; हीं अस्त्रां दैवी आसून मंत्रोच्चारांत इश्ट देवतेचे योग्य विधी पूजे उपरांत तीं प्रसन्न जातालीं. दुसरें पाणिमुक्त- उदकांच्या आदारान चलपी हीं अस्त्रां उदकाचे देवतेच्या पूजा-विधी उपरांत प्रसन्न जातालीं; तर तिसरें यंत्रमुक्त- यंत्रांच्या आदारान चलपी, यंत्रदेवतेच्या पूजा विधी उपरांत प्रसन्न जातालीं. अस्त्रयोजना, मंत्र, उपचार, प्रयोग आनी संहार ह्या चार अवस्था उपरांत अस्त्रां सिध्द जाल्ल्या कारणान ताचो 'चतुष्पाद' असो उल्लेख महाभारतांत आयला. मायिक आनी निर्माय म्हळ्यार इंद्रियातीत आनी इंद्रियगोचर अशे आनीकूय दोन अस्त्रभेद सांगल्यात. पाणिमुक्त आनी यंत्रमुक्त अस्त्रविद्येंतली धनुर्विदया ही तितली फुडारिल्ली आसली.

पूर्विल्ल्या काळांत वापरिल्ल्या ४० ते ५० अस्त्रांचो उल्लेख पुराण ग्रंथांत मेळटा. हातुंतलीं कांय अशीं: असिरत्न, आग्नेय, ऐंद्र, ऐषिम, कंपन, कापल, कालमुद्गर, कैंकर, क्रौंच, गंधर्व, पपान, त्वाष्ट्र, नंदक, नारसिंह, नारायण, पाशुपत, पैशाच, प्रमथन, प्रस्वापन, प्रस्थापन, ब्रह्मशिरस्, ब्राह्म, भावन, भैरव, मथन, महाबल, मोहन, मायाधर, मौसल, रौद्र, वायव्य, वारुण, विकंपन, शातन, शामन, शैल, शोषद, संवर्तन, सार्प, सावित्र, सोम, हयशिरस्.

पुराणकाळांत दरेका क्षत्रियाक धनुर्वेदाच्या अभ्यासावांगडा अस्त्रविदयेचोय अभ्यास करचो पडटालो. अस्त्र हें मंत्रान चलपी आसतालें. मंत्र शिकोवपाचो अधिकार ब्राह्मणांकच आसलो. कांय खास अस्त्रांचीं नांवां अशीं:

१. **आग्नेयास्त्र:** ह्या बाणाचो स्फोट जातालो. हो सोडटकच पावसावरी उजो तातूंतल्यान भायर सरतालो आनी तातूंतल्यान ह्या अस्त्राच्या आवांठात येवपी सगळ्या वस्तूंचो लासून गोबोर जातालो.

२. **पर्जन्यास्त्र:** ह्या बाणावरवीं आपोआप वादळ-वारें सुटून पावसाच्यो दडको झडटाल्यो. जोगलां मारून वारें व्हांवतालें.

३. **वायव्यास्त्र:** हाकालागून भिरांकुळ तुफान-वादळ जातालें आनी सगळेवटेन काळखी फांकताली.

४. **पन्नगास्त्र:** ह्या अस्त्रांतल्यान सोरोप तयार जावन सगळेवटेन धुमशेण घालताले. ह्या अस्त्राचो प्रतिकार करपाक गरुडास्त्राचो उपेग करताले.

५. **ब्रह्मास्त्र:** हें एक भिरांकुळ अस्त्र आसलें. दुस्मानाक सोंपोवपाखातीर ह्या अस्त्राचो उपेग जातालो. ह्या अस्त्रांचो प्रतिकार, ब्रह्मास्त्र सोडूनच करचो पडटालो.

६. **पाशुपतास्त्र:** पुराय संवसाराचो नाश करपाची तांक ह्या अस्त्रांत आशिल्ली.

७. **नारायणास्त्र:** ह्या अस्त्राचो प्रतिकार संवसारांतली खंयचीच वस्त वा अस्त्र करूंक शकना. ह्या अस्त्राक नमळायेन नमस्कार करून शरण गेल्यार तें दुस्मानाक अभय दिता. महाभारतांत अश्वत्थामान पांडवसेनेचेर हें अस्त्र सोडिल्ल्याचो उल्लेख आयला. त्या वेळार कृष्णान वयले तरेन ह्या अस्त्राचो प्रतिकार करूंक सांगिल्लें.

प्रल्हादाचो पूत विरोचन हाका भावाकडल्यान खास अशीं अस्त्रां मेळिल्लीं. सगरान परशुरामाकडल्यान आग्नेयास्त्र मेळयिल्लें. अर्जुनान शिवाकडल्यान पाशुपतास्त्र आनी लोकपालांकडल्यान दिव्य अस्त्रां मेळयिल्लीं (महाभारत वन. २८ आनी ४९). कृष्णाकय 'परमास्त्रवित्' अशें म्हळां. कौरव- पांडवांचो गुरू द्रोणाचार्य हाका अस्त्रविद्या येताली.

वयर जे सगळे शस्त्र आनी अस्त्रांचे उल्लेख आयल्यात ते मनशाच्या आकलनाभायले आसात. मंत्रांतल्यान सिध्द जावपी शक्त दैवी आशिल्ल्यान तांचें पूर्विल्लें अस्तित्वच फकत मान्य करूं येता. पूर्विल्ल्या अस्त्रविद्येतले सगळे तर्क कसाक लावन पळयतकच सकयले निष्कर्ष स्पश्ट जातात.

१. शस्त्रांस्त्रांची निर्मणी आनी प्रयोग पूर्विल्ल्या काळांत प्रचारांत आयले. तरी शस्त्रास्त्रविद्येंतली त्या काळांतली उदरगत पयले अवस्थेंत आसली.

२. सैमांतल्या पंचमहाभुतांविशींचें गिन्यान त्या काळार खूब कमी आसलें. त्या काळार विचार वा प्रयोग हांच्यापरस कल्पनाविलासाचेर वड

[illegible]

[illegible] [illegible] नैमीक गजालीफाटले खरे शास्त्रीय कारण न समजल्ल्यान तांकां 'दैवीक' हें विशेशण लावपाक लागले. हीच नीत आपणावन जोगसावप, गडगड मारप, दुकळ, तुफान, वारें-वावळ, पावस, भुंयकांप, हेर नैमीक गजाली, भिरांकूळ शक्तीच्यो आनी कल्पनेभायल्यो म्हूण हुजांत उपेगी पडटल्यो अशें दिशिल्ल्यान ताका मंत्रसिध्द दिव्यास्त्रां म्हणपाक लागले. ताका लागून पूर्विल्ल्या काळांत ह्यो नैमीक गजाली 'दिव्यास्त्र' हें नांव मेळोवन अजरामर जाल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

अस्नोडकार, कृष्णाजी नारायण: (जल्म: १८७३, अस्नोडे; [illegible])

गोंयचो मराठी कादंबरीकार. तांच्या शिक्षणाविशीं पुराय खबर मेळना. पूण ताका मराठी, इंग्लीश, बंगाली, आनी गुजराती भाशेचें ज्ञान आशिल्लें. ताणें १८९१ वर्सा सावन बरोवपाक सुरवात केली. ह्या वर्सा ताची 'नीतिसौंदर्य' नांवाची पयली पुस्तिका उजवाडाक आयली. १९०२ वर्सा ताणें देवी प्रसन्न रॉय चौधरी हाचे मूळ बंगाली कादंबरीचो अणकार करून १७० पानांची 'संन्याशी' ही कादंबरी बरयली. उपरांतच्या काळांत ताच्या बरपाविशीं खबर मेळना. पूण फुडें १९२१ ते १९३३ वर्साच्या काळांत ताणें सुमार चाळीस पुस्तकां बरयल्यांत. ताणें भक्ती आनी नीत हांचेर पुस्तकां बरयलीं. तेभायर बायलांचीं कांय चरित्रांय बरयलीं. तातूंत अहिल्याबाई आनी मीराबाई ह्या चरित्रांचो आस्पाव जाता. हांचे भायर ताणें पांच संगीत नाटकां बरयल्यांत. तातूंतल्या 'अग्रहार' आनी 'हाच परिणाम' हांचो प्रयोग जालो.

ताका खरें म्हत्व मेळ्ळें तें कादंबरीच्या मळार. तेन्नाच्या काळांत 'चार आणे माला', 'तीन आणे माला' आनी 'एक आणा माला' अश्यो कादंबऱ्यो म्हयन्या म्हयन्याक उजवाडाक येताल्यो. तातूंतली 'तीन आणे माला' ही कादंबरी नरहर रामचंद्र जोशी नांवाचो मनीस चलयतालो. रहस्य, शृंगार आनी म्होंवाळ कथानक आशिल्लीं सुमार ७५ ते ८० पानांचीं पुस्तकां हे माळेंतल्यान उजवाडाक येतालीं.

तो 'तीन आणे माला' ह्या कादंबरींचो एक मुखेल बरोवपी आशिल्लो. हे माळेवरवीं ताच्यो सुमार २५ कादंबऱ्यो उजवाडाक आयल्यात. सामान्य वाचकाक आवडपी सामान्य कथा तो बरयतालो, तशेंच बऱ्या पांवड्याच्यो आनी खळबळजनक शृंगारकथाय ताणें बरयल्यात. महात्मा गांधी, नरसी मेहता ह्या गुजराती भाशेंतल्या चरित्रांचे ताणें अणकार केल्यात. स्वामी विवेकानंदाच्या Devotion ग्रंथावेल्यान 'भक्ती' आनी मेरी कॉरेलीच्या लेखांवेल्यान 'नीतिसौंदर्य' ही पुस्तिका बरयल्या.

- कों. वि. सं. मं.

अस्पृश्यताय:

अस्पृश्यताय: समाजांतल्यो ऊंच पांवड्याच्यो जाती, ज्या साबार जातींच्या लोकांक उणाक लेखून आफडीनात वा आफडूंक जायनात अशें मानतात, त्या चाली-रितींक सादारपणान 'अस्पृश्यताय' अशें म्हण्टात.

भारतांत अस्पृश्यतायेची परंपरा हजारांनी वर्सांआदीं सावन चलत आयल्या. वेदकाळांत हिंदू समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शुद्र ह्या चार वर्णांभितर वांटिल्लो. ह्या चार वर्णांत जायत्यो जाती आनी पोटजाती आसपावल्यात. हे चौकटीभायर ज्यो जाती जामती आसल्यो त्यो समाजांत सामक्यो उणाक आनी बुरशो अशें लेखताले. ह्यो जाती-जमाती म्हेळें काम, रगत आनी मरणाकडेन संबंदीत वावर करताल्यो. तांकां 'अस्पृश्य' मानून पांचवे वा पंचम् जातींत उडयिल्ले. जल्माकमावन मरसर ते अस्पृश्यतायेंत आसताले.

शूद्र वर्णांतल्या सकयल्या पांवड्याच्या जातींतल्यान आनी द्रविडी तशेंच आदिवासी जातीं-जमातींच्या भरसर्णींतल्यान ज्यो संकीर्ण जाती उपजल्यो, तांकांय 'अस्पृश्य' म्हणूंक लागले अशें म्हण्टात. तांकां पांचव्या पांवड्यार दवरल्यो. तांचो वावर-धंदो, रीत-रिवाज, मूळ-कूळ चाणयारें मानून तांकां गांव आनी समाजाभायऱ्यो केल्यो.

सनातनी पंडितांच्या मतान अस्पृश्यतायेची चाल हिंदू धर्मशास्त्रांत फर्मायल्ली आसा. पूण पोरन्या वैदीक साहित्यांत अस्पृश्यतायेचे उल्लेख आयिल्ले दिसनात. श्रुती-स्मृतिंत 'अंत' वा 'अंत्य' जातीचो उल्लेख मेळटा. उपरांतच्या स्मृतिंत, धर्मपंडितांनीं हीं कायद्याचे नेमावळींत मांडिल्लीं दिसतात. सुर्वेक अस्पृश्य थारायिल्ल्यो जमाती पांच-धा परस चड नासूंये अशें दिसता. धाव्या शतमानामेरेन हो आंकडो पांचशेमेरेन पावलो.

हिंदू, बौध्द आनी जैन राजांच्या काळांत इ.स. १००० मेरेन अस्पृश्यताय निखळावपाक कोणेच कसलोच यत्न करूंक ना. फुडें मुस्लीम राजांचो शेक जायत्या राज्यांत चलूंक लागलो तेन्ना मुस्लीम राजांनी अस्पृश्यांक इस्लाम धर्माची दीक्षा दिली. हाका लागून तांच्या समाजीक पांवड्यांभितर कसलोच फरक पडूंक ना. पूण हे घडणुकेक लागून सवर्ण म्हळ्यार उंचेल्या पांवड्याचे हिंदू तांकां आफडूंक लागले.

ब्रिटीश काळांत सगळ्या लोकांक कायद्यामुखार समान मानताले. तरीय ताणी जाती-वेवस्थेच्या कायद्यांचे परंपरेंत बदल करपाचे यत्न करूंक नात. ह्या अन्यायाआड जायत्यो कागाळी न्यायमंदिरांत पावल्यो. पूण ताका ताणी चड म्हत्व दिलें ना. हाका लागून अस्पृश्यताय ना जावंक ना.

विसाव्या शतमानांत अस्पृश्यतायेआड झूंज दिवप्यांमदीं महात्मा गांधी आनी भीमराव ऊर्फ बाबासाहेब आंबेडकर हांचो वावर म्हत्वाचो. ह्या दोनूय फुडाऱ्यांची मोख मात वेगळी आसली. महात्मा गांधीन ब्रिटिशांक भारतांतल्यान धांवडावपाचे आपणाले चळवळीक अस्पृश्यताय पुसून उडोवपाची चळवळ जोडिल्ली. सगळ्या अस्पृश्य मानिल्ल्या जातींक शुद्र वर्णांत आस्पावन घेवपाच्यो आनी तांकां सवर्णांभितर मानाची सुवात दिवची ही येवजण गांधीच्या विचाराफाटल्यान आसली. आंबेडकर, अस्पृश्य मानिल्ल्या जातींनी शिकप घेवचें, राजकी सत्ता जोडची, आर्विल्ल्या समाजांतल्या जिवीतांत उंचेली सुवात हातासची ह्या मताचो आसलो. हिंदू जाती वेवस्थेचे तो खर दुस्मान आसलो. हे वेवस्थेक उबगून ताणें आनी ताच्या सांगात्यांनी बौध्द धर्म आपणायलो.

१९०९ च्या सुमाराक बडोद्याच्या महाराजान अस्पृश्यतायेविशीं हुस्को परगटायिल्लो. ह्या काळांत जायत्या समाज सुदारकांनी आनी राजकारणी लोकांनी अस्पृश्यतायेआड आपलें मत परगटायिल्लें. भारतीय राष्ट्र बांदावळ घडोवपी सभेन १९४७ वर्सा अस्पृश्यतायेची चाल कायद्यान रद्द केली. अनुसूचित जाती-जमाती आड भेदभाव वा अस्पृश्यताय पाळल्यार, तो गुन्यांव मानून ख्यास्तीची तजवीज केली. हो कायदो फाव तें बळ दिवन चालीक लावपाक अजूनय शासन यत्न करता.

पध्दत, व्याप्ती, शास्त्र: अस्पृश्य मनशाक हेर वर्णांतल्या मनशानी आफुडल्यार वा तांच्या हातांतले वा ताणी हात लायिल्ल्या आयदनांतलें उदक पियेल्यार, जेवण घेतल्यार वा तांचे सांवळेंत लेगीत पडल्यार, कलंक, म्हेळसाण ना जावंची म्हूण धर्मशास्त्रांत बरयिल्ले विधी करताले.

प्रकार: **आदिवासी जमातींत पयलीं अस्पृश्यतायेची चाल नासली. जाणकारांच्या मताप्रमाण त्या जमातींनी जेन्ना हिंन्दू धर्म आपणायलो तेन्ना जाती-वेवस्थेची मांडावळ थंय रिगली. उपरांत ह्यो जाती, हेर जातींवांगडा अंतर राखपाक लागल्यो. तेच वांगडा कांय वावर धंदो उणाक मानिल्ल्यान थंय अस्पृश्यताय चालीक लागली.**

आदल्या काळार भारतीय समाजांतले ब्राह्मण आनी क्षत्रिय ह्या वर्णांतले लोक स्वताक ऊंच समजताले. सगली अध्यात्मीक आनी राज्य चलोवपाची सत्ता आपणाल्या हातांत दवरप आपणाचें व्हडपण मानताले. ते 'वैश्य' जातींतल्या लोकांक उणाक लेखताले. ब्राह्मण, क्षत्रिय आनी वैश्य आपणांक 'द्विज' वा दोनफावट जल्मल्ले अशें धरताले आनी चौथ्या वर्णाच्या शूद्राक हेरांचो सगळो वावर करपाक लायताले. त्या वावराक लागून तांकां उणाक लेखून अस्पृश्यताय चलयताले.

भारतांत घरच्या वेव्हारांत मर्यादीतपणान अस्पृशताय पाळटात. बाळंतिणीक थोडे दीस आफुडनासतना दवरतात. ओगार जाल्ले बायलेक

जेवण-खाण, पिवपाच्या आयदनांत हात घालूंक दिनात. मेल्ल्या मनशान्नीकड, धार्मीक विडेस्त-रंगी हांकां अस्पृश्य मानतात. अमकोच काळ सोंपल्या उपरांत ही अस्पृश्यताय मानिनात.

कर्नाटक राज्यांत एक आगळी चाल चलता. थंय अस्पृश्य वर्गांत मोडपी 'होळेय' जातींतले लोक वयल्या वर्गांतल्या लोकांक अस्पृश्य मानून तांकां आफुडनात. ब्राह्मणांक लेगीत आपले वस्तींत येवंक दिनात.

ब्रिटीश राजवटींत राज्य करपी गोरे लोक भारतीयांक अस्पृश्य लेखताले तशेंच आपल्या आनी तांचेमदीं अंतर दवरताले. आपणाल्या क्लबांनी तशेंच मौज मनोरंजन करपाचे सुवातेर तांकां वचपाक मना केल्ले.

अस्पृश्य समाजाभितरय ऊंच-उणाक लेखपाची चाल आसा. महाराष्ट्रांत सृश्याचे नदरेन म्हार, चामार, मांग आनी भंगी अस्पृश्य आसले तरी म्हार मांगांक अस्पृश्य मानता. म्हार आनी चामार हे दोगूय भंग्यांक अस्पृश्य मानतात.

अस्पृश्यताय आनी नांबाजते आद्यपुरुषः महात्मा गांधी, 'अस्पृश्यताय' हिंदू धर्मांक लागिल्लो कलंक मानतालो. ताणें अस्पृश्यांक मान-मोवमान मेळचो म्हूण 'हरिजन' वा 'देवाचे पूत' अशें नांव दिलें. ताच्या मतान समाजांतलीं बुरशीं कामां करून ताका नितळ करपी भंगी, चामार, म्हार, मडें व्हरपी, म्हालो आनी हेर सगळे समाजाची गरजेची सेवा करतात. तेपासत आमी तांचे उपकार मानूंक फाव. धर्मान मानून घेतिल्ली 'अस्पृश्यताय वा म्हेळेपण' मर्यादीत आनी तात्पुरतें आसून तें ना करूं येता. जल्मासावन मरसर मनीस अस्पृश्य उरूं येता, हें मानूंक तो तयार नासलो. धर्मा-धर्मामदीं, जातीं-जातींमदीं आशिल्ली अस्पृश्यताय ना जावन सगळे पंगड एकवटीत जावंचे असो हावेस मनांत बाळगून निमाणेमेरेन गांधी वावुरले.

संबंदीत कायदेः भारतीय राष्ट्र बांदावळ (घटना) १९५२ वर्सा उजवाडाक आयली, तिणें अस्पृश्यताय ना केल्या आनी ते चालीचेर आवारिल्ले सगळे भेदभाव मना केल्यात. पसरो- दुकान, खाणावळी-हॉटेल आनी मौज-मनोरंजन करपाच्या जाग्यांर वचपाक वा बांयो, व्हाळ, न्हांवपा-धुवपा सुवाती आनी हेर भौशीक सुवातींनीं वचपाक जीं आडमेळीं आसलीं तीं कायद्यान ना केल्यांत. शिक्षणीक शाळा, कॉलेज, विद्यापीठ संस्थांनी आनी देवळांनी भितर सरपाची जी मनाय आसली ती काडून उडयल्या. २३ व्या कलमाप्रमाण तांकां सक्तीचो वावर मना केला, २५ व्या कलमान तांकां हिंदू धर्मीक सुवातींचेर वचून तातूंतल्या विधींत वांटो घेवपाची मान्यताय दिल्या. घटनेंत राखून दवरिल्ल्या ह्या हक्काभायर, भारतीय संसदेन १९५५ वर्सा अस्पृश्यताय (गुन्यांव) कायदो पास केलो. ह्या कायद्याउपरांत लेगीत अस्पृश्यांवटेन लागिल्ले निकाल खूब उणे आसात.

इ.स. १९७६त १९५५ वर्साच्या कायद्यांत कांय बदल करून कायद्याचें नांव 'नागरी हक्क संरक्षण कायदो' अशें केलें. ह्या कायद्याचो पयले खेप भंग करतल्याक १ ते ६ म्हयने बंदखण आनी १०० ते ५०० रुपये दंड जावं येता.

अस्पृश्य वर्गांत मोडपी जाती-जमातीचे प्रस्न हाताळपाक मंत्रालयाच्या गृहविभागांत एक खास विभागाची थापणूक केली.

अनुसूचित जाती-जमातींखातीर काम आनी हेर वावराखातीर ज्यो राखीव सुवाती दवरपाची तजवीज आसा ती जानेवारी १९९० त आनीक धा वर्सांखातीर वाडयली.

अस्पृश्यताय आशिया खंडांतूय चलता. जपानांत एटा वा बुराकू, कोरयान पायेकचोंग, तिबेटांत राग्यापा ह्यो जमाती उणाक मानिल्ली कामां करतात. श्रीलंकेंत उत्तर आनी उत्तर उदेंत भागांत अस्पृश्यताय चलता. त्या देशांच्या इतिहासांत अस्पृश्यतायेचो उल्लेख मेळटा. आशियाभायर अमेरिकेंत दक्षिणेक पोलेनेशिया, सहारा, दक्षिणेकडले आफ्रिकेंत, मध्य युरोपांत, लॅटीन अमेरिकेंत अस्पृश्यताय चलता.

कोंकण आनी गोंयांत पूर्विल्ल्या काळांत अस्पृश्यतायेची चाल भोव कडक आसली. आतां ल्हव ल्हव ती पातळ जायत चल्ल्या.

-डॉ. ओलिव्हीन्यु गोमीश

अहमदनगर: महाराष्ट्र राज्यांतल्या अहमदनगर जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. लोकसंख्याः १,८१,२१० (१९८१). क्षेत्रफळः ३१.७६ चौ. किमी. मीना न्हंयचे उत्तर देगेर, दौंड-मनमाड रेल्वेमार्गार दौंड सावन ८२ किमी. आनी पुणें-औरंगाबाद राज्यमार्गार पुणेसावन ११६ किमी. अंतराचेर हें शार वसलां. हांगाची हवा सुकी आनी वर्सुकी पावस ४६ सेंमी. आसता.

बहामनी साम्राज्याचेर राज्य करपी अहमदशाह बहिरी हाणें थंयच्यान वेगळो सरून १४८९ त आपले निजामशाहीची हांगा थापणूक केली आनी ह्या शाराक अहमदनगर हें नांव दवरलें. निजामशाहीच्या देडशें वर्साच्या काळांत शाराची खूब उदरगत जाली. १६३६ त ह्या शाराचेर शहाजहानाची सत्ता आयली. औरंगजेब बादशहा दक्षिणेचे मोहिमेचेर आसतना ताका हांगाच्या सद्याच्या भिंगार ह्या वाठारांत मर्ण आयलें. फुडें १७५९ त हें शार मराठ्यांच्या शेकातळा आयलें. १७९७ वर्सा हांगा दौलतराव सिंधिया हाचो शेक चलतालो. १८१७ त ब्रिटिशांनी मराठ्यांकडल्यान तें आपल्या ताब्यांत घेतलें. ब्रिटिशांनी ह्या शाराचें लश्करी म्हत्व लक्षांत घेवन हांगा कँटोनमेंट विभागाची थापणूक केली. १९४२ वर्सा भारताच्या सुटकेखातीर जाल्ल्या आंदोलनांत भारतांतल्या व्हड व्हड फुडाऱ्यांक ह्या शारांतल्या भुईकोट किल्ल्यांत बंदखणींत दवरिल्ले. ह्याच किल्ल्यांत पंडित जवाहरलाल नेहरू हाणें 'डिस्कवरी ऑफ इंडिया' हें पुस्तक बरयल्लें.

अहमदनगर जिल्ल्यांत जावपी वस्तुंमदीं साकर, कापूस, कपडे, विडयो, आयदनां, धान्य आदींच्या निर्यातीखातीर आनी जिल्ल्यांत आयात जावपी वस्तूंचे आयातीखातीर हें शार उतारपेठ समजतात. देखूनच महाराष्ट्र राज्यांतल्या सगळ्या मुखेल शारांक हें शार रस्त्यांनी जोडलां. कापूस पिंजप, तेल, अभियांत्रिकी, हातमागावेली आनी यंत्रमागावेली पातळां, आयूर्वेदीक वखदां, तांबे, पितूळचीं आयदनां आदींचे कारखाने हांगा आसात. १८५४ वर्सा हांगा नगरपालिकेची थापणूक जाली. ह्या शारांक पिंपडगांव आनी कापूरवाडी हांगासल्ल्या तळ्यांतल्यान उदकापुरवण जाता. हांगा विद्यालयां, महाविद्यालयां आनी आयुर्वेदीक महाविद्यालयां आसात.

हांगाच्या भुईकोट किल्ल्याखातीर शाराक आगळेंच म्हत्व आसा. हो तांतया आकाराचो किल्लो १४९४ ते १५६० ह्या काळांत बांदिल्लो असो उल्लेख मेळटा. ह्या किल्ल्याक २.४ किमी. चें फातराचें दुरीग आसून ताचे सकल व्हड चर आसा. ह्या शारांत आशिल्ल्यो मशीदी, अहमदशहाची कबर, फराहबाग, हत्सबिहिस्त बाग, औरंगजेब बादशहाचो दर्गो, नगरपालिकेचें संग्रहालय आनी पुराभिलेख विभागाचें संग्रहालय आदीं वास्तू पळोवपासारक्यो आसा. अहमदनगर शाराचे उदेंतेक णव किमी. अंतराचेर सलाबतजंगाची कबर आसा, जिका चांदबिबीचो महाल म्हण्टात. हाचेभायर हांगा निजामशाहींतले दर्गे, बागो आनी हेर इमारती आसात.

- कों. वि. सं. मं.

अहमदाबाद: गुजरात राज्याची आदली राजधानी आनी एक म्हत्वाचें उद्देगीक शार. लोकसंख्या २५,१५,००० (१९८१). क्षेत्रफळ ९२.९८ चौ. किमी. मुंबयचे उत्तरेक अस्तंत रेल्वेमार्गान हें शार ४९२ किमी. अंतराचेर आसा.

आशापल्ली (आतांचें आशावल) ही भिल्लांची राजधानी राजा कर्ण हाणे इकराव्या शेंकड्यांत जिखली आनी तिच्या शेजराच ताणे कर्णावती नगराची थापणूक केली. पंदराव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत सुलतान अहमदशाह हाणें ह्या दोन नगराच्या अवशेषांचेर सद्याचें अहमदाबाद शार वसयलें. १५ व्या शेंकड्यांतल्या भोंवडेकारांच्या लिखाणावेल्यान त्या काळांतलें हें जगांतलें सोबीत आनी गिरेस्त शार आशिल्लें हें दिसून येता.

[illegible] शेंकड्यान दुकाळाक लागून ह्या शारांत अस्थिरताय आशिल्ली. [illegible], अकबरान हें शार जिखलें आनी हांगाची परिस्थिती सुदारली. ह्या काळांत वेपार धंद्याक बरोच नेट आयलो. भांगर, चांदी, जरी- रेशमी, [illegible] कसब, कोरीवकाम आदींची कामां हाकालागून अहमदाबाद शाराक खूब म्हत्व आयलें. पूण औरंगजेबाच्या काळांत हांगाची स्थिती खालावली. १८१७ वर्सामेरेन हांगा मराठ्यांची राजवट चलताली. फुडें ब्रिटीश राजवटींत हांगाची स्थिती सुदारत गेली. उद्येगधंद्यांत ल्हव ल्हव करून जम बसूंक लागलो. कांय वर्सांनी कापडाच्यो गिरण्यो सुरु जाल्यो, आनी वेपार धंद्यांत मुंबयचे फाटोफाट अहमदाबाद शाराचो क्रमांक लागलो.

विसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या दशकांत हांगाच्या उपनगरांत महात्मा गांधीच्या साबरमती आश्रमाची थापणूक जाली. हे घडणुकेन अहमदाबाद शाराक देशाच्या राजकीय आनी समाजीक नदरेन म्हत्व आयलें. देश स्वतंत्र जातकच भाशावार राज्यां जाली आनी अहमदाबाद शार गुजरातची पयलीं राजधानी जाली.

रचणूक, मांडावळ, वेव्हार आदीं गजालींवेल्यान अहमदाबाद ह्या शाराचे दोन विभाग करूं येता. आदलें आनी नवें अहमदाबाद. आदलें अहमदाबाद, साबरमती न्हंयेच्या उदेंत तिराचेर आसा. समुद्रसपाटीपसून फकत ५५ मी. उंचायेचेर आशिल्ल्यान केन्नाकेन्नाय ह्या शाराक हुंवाराची बादा जाता. आदल्या अहमदाबाद नगराक ४.५ ते ६ मी. उंचायेचो तट आसा आनी तातूंत भितर आशिल्ली वस्ती आदल्या शाराची कल्पना दिता. नव्या शाराचो विस्तार सगळेकडेन पातळ्ळा आनी तातूंत उद्देगीक परिसराशिवाय एलिस ब्रिज, शाहीबाग अशीं आधुनिक उपनगरांय आसात.

अहमदाबाद शारांत कापडाच्यो गिरण्यो, सुती रेशमी, कृत्रीम धागे, लोखण, वखदां आनी हेर उत्पादनाचे कारखाने आसात. १९३० वर्सा सावन हें शार शिक्षणाच्या मळार फुडारलां. गुजराताच्या भाशा, संस्कृती आनी उच्च शिक्षणाचें हें केंद्र आसा. कपड्यावेलें विणकाम, भरतकाम, रंगकाम, लांकडावेलें कोरीव हे पोरने कले वांगडाच आधुनीक कलेच्या विकासाच्यो हांगा जायत्यो येवजणो चलतात.

ह्या शारांत पंदराव्या शेंकड्यांतली जुम्मा मशीद, सोळाव्या शेंकड्यांतली राणी सिप्रीची मशीद, शाहीबाग, नारायण मंदिर आदीं जायतीं पळोवपासारकीं थळां आसात. तेभायर हांगां १२५ वयर जैन मंदिरां आसात. हांगा आशिल्लो महात्मा गांधीचो साबरमती आश्रम तर आंतरराष्ट्रीय स्मारक जालां.

अहमदाबादच्यान सुमार २५ किमी. अंतराचेर सद्याची गुजरातची राजधानी गांधीनगर आसा. रेल्वेमार्ग, रस्ते, आनी विमानमार्ग आदी येरादारीच्या साधनांनी हें शार भारतांतल्या हेर शारांकडेन जोडलां.

- कों. वि. सं. मं.

अहिंसा: भारतीय आर्य धर्माच्या जायत्या उदात्त तत्त्वांतलें एक मुखेल तत्त्व. अहिंसा हो धर्म म्हणूनय मानिल्लो आसा. भारतीयांच्या ४८ संस्कारांत अहिंसेक आत्मसंस्कार अशें मानतात. सुर्वेक अहिंसा एक मोक्षसाधन म्हूण प्रचारांत आयली. आत्मगिन्यानी मनीस कोणाचीच हत्या करीना वा कोणाक दुखयना कारण प्राणिमात्र म्हळ्यार एकाच इश्वराची रुपां हें ताका खबर आसता. अहिंसा धर्म हो बौध्द वा जैन हांणी पयलीं उपदेशांत हाडला अशें कांय जाणांचें मत आसा. पूण भारतीय आर्यधर्मांत जैन आनी बौध्द हांच्याकूय आदीं अहिंसा तत्त्वाचो उदय जाल्लो दिश्टी पडटा.

गिन्यानरुपी मनशान खंयचेंय मोक्षसाधन आपणावचेखातीर अहिंसा तत्त्व मान्य करूंकच जाय असो सिध्दांत भारतीय तत्त्वगिन्यानी लोकांनी पूर्विल्ल्या काळांत मांडिल्लो. अहिंसा धर्म हो सगळ्यांनी पाळपाचो धर्म आसा आनी कसल्याय तरेची हिंसा करप हें पातक जावन आसा अशें मत महाभारत काळांत लोकसमाजांत आशिल्लें. संसार सोडून वानप्रस्थाश्रम आपणावपी निवृत्तीमार्गी यतिमुनी हिंसा करीनासले आनी मांस खायनासले अशी गवाय ग्रीक इतिहासकार हिरोडोटस (इ.स.प. ४५०) हाणें दिल्ली आसा. आर्यांच्यो आहाराविशीं ज्यो कल्पना आसल्यो तांतूंत मांस खाल्ल्यान मनीस अशुध्द जाता अशीय एक कल्पना आशिल्ली, जिचे वरवीं अहिंसेच्या प्रचाराक बरोच पाळो मेळ्ळो. फुडल्या स्मृतीकारांनी अशी कल्पना काडली की जो मनीस ज्या प्राण्यांचें मांस खाता तो प्राणी दुसऱ्या जल्मांत त्या मनशाचें मांस खाता. तेखातीर मांस आहारांत व्हड प्रमाणांत बंदी आयली. पूण ही कल्पना सुर्वेक नासली. जेन्ना आर्य लोक भारतांत येवन उदेंतेकडेन आनी दक्षिणेकडेन वचत रावले तशें तांकां धान्य आनी भाजीपालो चड प्रमाणांत मेळत रावलो. तेखातीर तांकां मांस खावपाची तितलीशी गरज उरली ना.

जायत्या वर्सांसावन जांचे पूर्वज मांस खाताले त्या भारतीय लोकांनी अहिंसा धर्माक म्हत्व दिलें आनी मांसाहाराचो त्याग केलो. ही मनशाच्या इतिहासांतली तोखणायेची गजाल अशें म्हण्टात.

जैनाच्या काळांत अहिंसा तत्त्वाक खुबूच पाळो मेळ्ळो. जैन साधूंक अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आनी अपरिग्रह हीं पांच महाव्रतां पाळचीं पडटात.

तातूंतलें 'अहिंसा' हें सगळ्यांत व्हड व्रत आसा. जैन धर्मांत अहिंसा तत्त्वाची फोडणीशी बारीकसाणीन केल्या. एकाद्र्या जिवाक मारप वा ताका त्रास दिवप असो हिंसेचो स्पश्ट अर्थ जाता. राग येतकच मनीस विचार करीनासतना दुसऱ्या जिवाक त्रास दिता, ताकाय हिंसा म्हणू येता. तेभायर वायट विचार मनांत दवरून केल्लें खंयचेंय काम हिंसा जावंक शकता.

अहिंसा पुरायतरेन पाळपाखातीर जैनातले स्थानवासी पंथाचे यती भोंवतना वाट निवळ करूंक आपले वांगडा सुताचो कुंचो दवरताले. जीव जंतू तोंडांत वचून तांची हत्या जावंची न्हय म्हूण तोंडार लुगटाची फाळी बांदताले. आंगावेले कपडे फांफुडल्यार ताचेवेले जीव मरत म्हूण कपडे फांफडीनासले.

बौध्दांनीय अहिंसेक मान्यताय दिली आसली तरी ती पाळपांत कांय आडवाद आसात. ह्या धर्मांत मनीस धर्माक अनुसरूनच अहिंसेविशीं येवजप जालां. बौध्द धर्माच्या अष्टांगीक मार्गांत अहिंसा ही योग्य आकांक्षांच्या वळेरेंत एक फावट आनी सद्वर्तनाच्या वळेरेंत दुसरेफावट आयिल्ली दिश्टी पडटा.

बौध्दांनी आपल्या पंचशिलांत अहिंसेक पयली सुवात दिल्या. अहिंसेविशीं खासा बुध्दाचीं तत्त्वां मात्शीं वेगळीं आशिल्लीं. जी वस्त भिक्षा म्हणून दितात ती आपणावची असो ताचो आदेश आशिल्लो. ताच्या मताप्रमाण मांस भक्षणान मनीस भश्टना तर वायट कर्तुपांनी भश्टता. भश्टप वा ना भश्टप हें कितें खाता हाच्यावेल्यान थारना तर मनीस कितें करता आनी कशें करता हाचेवेल्यान थारता. एकदां चंड नांवांच्या धवडाच्या घरांत भिक्षा म्हूण मेळिल्लें दुकराचें मांस बुध्दान खाल्ल्याची आख्यायिका आसा. सद्या चीन, जपान सारकिल्या देशांत जंय बौध्द धर्माचे अनुयायी आसात ते मांसाहार वर्ज्य मानीनात.

सम्राट अशोकान अहिंसेचें स्वता आचरण केल्लें आनी दुसऱ्यांकूय तेविशीं आज्ञा दिल्ल्यो. अशोकाच्या शिलालेखांत अहिंसेविशीं दिल्ल्यो आज्ञा आसात. खंयच्याच जीवाची हत्या जावंची न्हय अशें अशोकाक दिसतालें. त्या काळांत सोयऱ्यांक जनावरांचें मांस दिवन खोशी करताले. अशोकान हे चालीचेर बंदी हाडली. तशेंच आपल्या राजवाड्यांत जावपी जनावरांची हत्या ताणें थांबयली.

भागवत धर्मांत अहिंसा मंत्राक मान्यताय दिवन हिंसाप्रधान यज्ञाक विरोध केला. महाभारतांतल्या नारायणीयोपाख्यानांत उपरिचर राजाचें आख्यान दिल्लें आसा. हो राजा भागवत धर्माक मानतालो. ताणें आपल्या अश्वमेध यज्ञांत पशुहत्या करचेबदला यवांची आहुती दिवन यज्ञकर्म पुराय केल्लें. भगवान नारायणान ब्रह्मादीदेवाक वैष्णव धर्माचो सिध्दांत सांगतना असो आदेश दिला.

यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा।

अहिंसाधर्मसंयुक्ताः प्रचेरेयुः सुरोत्तमाः।
स वो देशः सेवितव्यो मां वोऽ धर्मः पदा स्पृशेत्।।

अर्थः ज्या देशांत वेद, यज्ञ, तप, सत्य दम ही अहिंसा धर्मान भरिल्ली आसा त्या देशांत तुमी रावात. अधर्माची तुमकां मात्तूय बाधा जावची न्हय.

वेदविरयत यज्ञांत जनावरांक मारताले. जैनांनी आनी बौध्दांनी जनावरांचे हत्येआड चळवळ उबारली आनी भौशिक लोकांचें मत जनावरांचे हत्येआड बदल्ले. तरी वैदीक धर्माचे खर वांगडी ब्राह्मण आनी क्षत्रिय हाणी मात जनावरांक मारपाचें सोडलें ना. महाभारताच्या काळामेरेन हिंसक यज्ञ जातालेच. महाभारताच्या काळाउपरांत जेन्ना बौध्द आनी जैनाचो पाडाव करून आर्य धर्म वयर सरलो तेन्ना पराक्रमी क्षत्रिय राजांनी अश्वमेध यज्ञ केल्याचें दाखले मेळटात. पूण वैष्णव धर्माच्या भरभराटीच्या काळांत लोकांचे ह्या यज्ञाच्या वायट आनी भिरांकूळ चालीविशीं मत बदल्ले.

गीतेंतल्या ज्ञानलक्षणांत अहिंसेचो आस्पाव आसा आनी अहिंसा म्हळ्यार शारिरीक तप आशिल्ल्याचेंय तातूंत म्हळां. श्रीकृष्णाच्या काळांत यज्ञ यागाचें बरेंच बळगें आशिल्लें. श्रीकृष्णाच्या काळांतल्यानच हिंसक यज्ञाआड लोकांचें मत ल्हव ल्हव करून बदलूंक लागलें.

हिंदू संस्कृतायेंतली अहिंसेची सुवात स्पश्ट आसा. वैदीक धर्मांत धर्मीक म्हत्व आशिल्ल्या यज्ञांत जरी जनावरांची हत्या करपाची चाल आशिल्ली तरी काळांतरान हे यज्ञ बंद पडले आनी भक्तीमार्गाचेर आदारीत मोक्षमार्ग रुढ जालो. अहिंसा, सत्य आनी ब्रह्मचर्य हीं तत्त्वां हिंदू धर्माचीं खाशेलीं आंगां जालीं.

महात्मा गांधी चालू काळांतलो अहिंसेचो एक व्हड उपासक. ताणें सत्याग्रहाचें एक नवें तत्त्व उपेगांत हाडलें आनी ताका आदार म्हूण अहिंसेक म्हत्व दिलें. आचार्य विनोबा भावे हो अहिंसेचो दुसरो व्हड उपासक. ताच्या मतान निर्भयता, मोग आनी सहकार्य अशे अहिंसेचे तीन अर्थ आसात.

अहिंसेविशीं अस्तंती विचारवंतांची विचारसरणी वेगळी आसा. आमच्यांत धर्म आनी आहार हातूंत जितलो लागसल्लो संबंद आसा तितलो तांच्या विचारवंत आनी धर्मीक लोकांत तो दिसना. मांस भक्षण केलें वा सोरो पियेलो म्हूण ते अस्तंती लोकांच्या धर्मा आड जावंक शकना.

मनशाचो सभाव संघर्शशील आशिल्ल्यान ताका स्वताची आनी स्वताचे आस्पतीची राखण करचे खातीर झुजचेंच पडटा. हें मतींत घेत जाल्यार अहिंसा तत्त्व आपणावंक सोंपे न्हय. पूण दुसरेवटेन स्वता जियेवचें आनी वांगडाच दुसऱ्यांकूय जियेवचे खातीर पालव दिवचो अशें मत आपणायल्यार अहिंसेचें म्हत्व जाणवता.

- कों. वि. सं. मं.

अहिराणी: अहिराणी ही मराठीची एक पोटभास. खानदेशांत रावपी लोक ही भास उलयतात, देखून तिका खानदेशी अशेंय म्हण्टात. खानदेश म्हळ्यार महाराष्ट्रांतले जळगांव आनी धुळे हे दोन जिल्ले. ह्या जिल्ह्यांचे दक्षिणेक नासिक आनी बुलढाणा आनी उत्तरेक गुजरात आनी मध्य प्रदेशाची शीम तेंकल्या. हाकालागून अहिराणीचेर गुजरातीचो बरोच प्रभाव दिसता. डॉ. ग्रियरसन हाणें आपल्या Linguistic Survey of India -Vol.IX, Part II) ह्या पुस्तकांत तिका गुजराती भाशेची एक पोटभास अशें म्हळां. पूण फुडें जाणकारांनी केल्ल्या अभ्यासांत ती मराठीची पोटभास अशें सिध्द करपाचो यत्न दिसता.

खानदेशांत बरींच वर्सां पयलीं आभीरा अहीर नांवाच्या लोकांनी राबितो केल्लो. वेवसायान गवळी आशिल्ल्यान गोरवांक लागपी चरपाच्या सोदांत ते नर्मदा तापीचे कुशीक येवन राविल्ले.

अहीरांची भास ती अहिराणी. कांय अहीर खानदेशाच्या भायर म्हळ्यार नासिक, औरंगाबाद, बुलढाणा हांगाय गेले. ह्या सगळ्यांची संख्या मतींत घेतल्यार अहिराणी उलोवपी लोकांची संख्या सादारण बारा लाखांचेर पावता.

खानदेश-सातपुड्याचो दोंगराळ वाठार जाल्ल्यान लोकांचो एकामेकांकडेन चडसो वेव्हार जावंक पावना, देखून अहिराणीचीं बरीचशीं रूपां पळोवंक मेळटात. हें भाशेंत कोणेंच व्हडलेशें बरोवप केल्लें ना. व्याकरणां, शब्दकोश रचिल्ले नात. ताका लागून तिचें शिश्ट रुप घडूंक पावलेंना. अहिराणी स्वताक महाराष्ट्रीय मानून मराठी आपली भास मानतात.

अहिराणी भाशेचें खाशेलेपण तिच्या ध्वनी नेमांनी, व्याकरणांत आनी उतरावळींत ह्या तीनय आंगानी दिसता. देखीक-

अहिराणी ध्वनीः

स्वरः अ आ ई उ ए ऐ ओ औ

व्यंजनः क ख ग घ च छ ज झ ट ठ ड ढ ण
त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व स श ह

१. मराठीचो 'ळ' अहिराणींत 'य' जाता.

देखीकः	*मराठी*	*अहिराणी*
	डोळा	डोया
	धुळें	धुयें
	पिवळा	पिवया

२. 'ण' चे सुवातेर 'न' जाता.

देखीकः	*मराठी*	*अहिराणी*
	पाणी	पानी
	जाणे	जाने
	पाहुणां	पावनं

३. कांय कडेन गुजरातीभशेन 'स'चे सुवातेर 'छ' मेळटा.

देखीकः	*मराठी*	*अहिराणी*
	साल	छाल
	सावली	छावली

४. उतरांचे सुरवातेचे 'वि' चे सुवातेर 'इ' मेळटा.

देखीकः	*मराठी*	*अहिराणी*
	विकत	इकत
	विचार	इचार
	विमान	इंमान

५. नासिक्य ध्वनीच्या सुवातेर दीर्घ स्वर जाता.

देखीकः	*मराठी*	*अहिराणी*
	चिंच	चीच
	भिंत	भीत
	उंच	ऊच

अहिराणी व्याकरणः मराठी भाशेंत नामाक विभक्ती प्रत्यय लावचे पयलीं नामाचें मूळ रूप बदलता, ताका सामान्य रूप अशें म्हण्टात, पूण अहिराणींत तशें जायना. विभक्ती प्रत्ययाचें रूप नामाकुच लायतात. देखीकः

मराठी	अहिराणी
घोडा-घोड्याला	घोडाले
शाळा- शाळेला	सायले
घर- घराला	घरले

विभक्ती प्रत्ययाक 'स' जोडल्यार बहुवचनाचें रुप जाता. हे भाशेंत विभक्तीचे प्रत्यय अशे आसात-

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	----	----
द्वितीया	ले (घोडाले)	सले, हले (घोडासले)
तृतीया	नी, नी, कडतीन,	सन्हीं, सनी, सकडतीन,

	तीन	सकड
चतुर्थी	ले, से	सले, सफरी, ससे
पंचमी	तिन, थिन, पान	सतिन, सथिन, सपान
षष्ठी	म्ह, म्ही, न, नी	सन्ह, सन्हीं, सन, सनों
सप्तमी	म, मा, मझार	सम, समा, समझार
संबोधन	ओ	ओ

अहिराणी सर्वनामांची रूपां अशीं आसात:

प्रथम पुरुष एकवचन 'मु' बहुवचन 'आम्हु'
मध्यम पुरुष एकवचन 'तू' बहुवचन 'तुम्हु'
अन्यपुरुष एकवचन 'तो', 'त्या', 'ती' बहुवचन ——
द्वितीया 'मले', 'आम्हाले'; 'तुले', 'तुम्हाले'
षष्ठी 'मना', 'आम्हांना'; 'तुना', 'तुम्हांना'.

'तो', 'त्या', 'ती' हीं सर्वनामां वयर देखीक म्हूण दिल्ल्या 'घोडा' ह्या उतराच्या रूपाभशेन प्रत्यय जोडटना दिसतात.

अहिराणी क्रियापदांनी लिंग आनी पुरुषभेद नात. फकत वचनांचे प्रत्यय तातूंत दिसतात.

देखीक:

मी करत, आम्हु करतस; तू करत, तुम्हु करतस; तो/ती/ते करत, ते/त्या/ती करतस.

भूतकाळांत बऱ्याच क्रियांनी हो वचनभेद दिसून येता.

देखीक-

मी के/कय आम्हु के/कय तू के/कय तुम्हु करतस

मी केक आम्हु केक तू केक तुम्हु कक.

तो/ ते/ ती/ त्या/ ते/ ती केक

आज्ञार्थी क्रियांची मांडावळ अशीच आसता, पूण निमण्या स्वराचेर जोर दिवप जाता. कांय सकर्मक क्रियांनी मात 'न' असो भूतकाळाचो प्रत्यय जोडून फुडें वचनाचो प्रत्यय जोडटात. देखीक:

मी बोलनु आम्ही बोलनु तु बोलना तुम्हु बोलना
तो/ती/ ते बोलना तो/ त्या/ ती बोलनात.

अहिराणीचो हो भूतकालीन प्रत्यय 'न' मराठीच्या पोटभाशांनीय मेळटा.

अहिराणीची भविष्यकालीन रुपां अशीं आसात-

मी करसूं, आम्हु करतुस, तू करशी

तुम्ही करशान, तो/ती/ते करील, ते/त्या/ती करतिन

अहिराणी अव्ययां- अठे (हांगा), तठे (थंय), जव्हय (जेन्ना), तंव्हय (तेन्ना), पण (पुण), आन/न (आनी).

वाक्यरचणूक कोंकणी/मराठी भशेन आसा-

इमलना आजला घोडे उना
(विमलचो आजो घोड्यान आयलो)
आमुना आम्हु मोहाडीमां न्हातस
(आम्ही मोहाडीला रहातो)
पाटलावर सिया वळतस
(पाटाचेर शेवयो वळटात)

अहिराणीच्या शब्दसंग्रहांतपसून तिचें खाशेलेपण दिसून येता. तातूंत गुजराती/मराठीचे बरेच शब्द आसात. देखीक:

मराठी: पानी (उदक), साय (शाळा), गजरा (वळेसर), सिया (शेवयो).

गुजराती: साक (भाजी), कापड (हार), साकरु (कणंग), सारु (बरें), जोयजे (जाय).

अहिराणीचीं खाशेलीं उतरां: अंडोर (चलो), धल्डा (म्हातारो), झोन्या (शेंदरी), बोरखलं (कोनसो).

गुजरातींतली बरीचशी उतरावळ आसूनपसून ही मराठीचीच एक पोटभास अशें मानतात. कारण: १. मराठी आनी गुजराती शब्दांचे प्रमाण १००:४१. २. षष्ठी सोडून सगळे विभक्ती प्रत्यय मराठीचे आसात. ३. क्रियापदांचें अकरणरुप मराठीभशेनूच आसा. ४. ल्यबंतरूप गुजरातीभशेन पूण ताचे धातू मराठी तद्भव दिसतात. ५. अस्तिवाचक 'से' गुजरातीचो पूण तो मराठी आनी गुजराती दोनय क्रियांसकट दिसता. ६. वाक्य रचणूक मराठीचीच आसा.

अहिराणी भाशेंत बहिणाबाई चौधरी हिणे बरयिल्लो होंवयो बऱ्योच गाजल्यात.

अहिराणी भाशेचो एक दाखलो:

'उत्तर हिंदुस्तानमां अयोध्या नावन यक सहेर शे. तठे येक राजा होइ ग्या. त्यान्ह नाव दसरथ व्हत. तो धल्डा होइग्या, पन त्याले पोरसोर झायनी. तव्हह त्यानी कांय के, की त्यान्हा जो ब्राह्मण गुरु व्हता त्याले बलाइसन आन अन 'डिकरानी कांही तजवीज आमले दरखाज' अशा रावन्याकिग्यात बामनानी येक उपाय दरवाडा.'

- पुष्पा पै

संदर्भ- १. कालेलकार, ना. गो., भाषा, इतिहास आणि भूगोल, मुंबय; २. जोशी, महादेवशास्त्री भारतीय संस्कृति कोश, पुणे; ३. भिडे, मुकुंद नारायण, मराठी भाषा उद्गम व विकास, पुणे.

अहीर: गवळ्यांची आनी शेतकामत्यांची एक जात. बिहार, ओरिसा, उत्तर प्रदेश, पंजाब, सौराष्ट्र आनी खानदेश ह्या प्रदेशांनी अहीर रावतात. 'अहीर' हें उतर मूळ संस्कृत उतर 'आभीर' ह्या उतरावेल्यान आयलां. अहीर गुजरांसारकेच गोरवां पोसतात.

मयुरवंशी नांवाची अहीरांची एक पोटजात आसा. हे जातीचे अहीर ऊंच, गंवाच्या रंगाचे आनी तोंडावळ्यान कोवळे आनी नाजूक आसात. मगधांतले अहीर काळे, मोट्या हातापायांचे आनी आडबडीत तोंडावळ्याचे दिसतात. उत्तर भारतांतल्या जायत्या अहीरांनी इस्लाम धर्म आपणायला आनी तांकां 'घोसी' वा 'गड्डी' अशें म्हण्टात. अहीरांक बंगालांत 'गोआला' आनी मध्य प्रांतांत 'गवळी' वा 'ग्वाल' अशें म्हण्टात. प्रदेशाप्रमाण रावत, कहर आनी महाकुल अशींय तांकां नांवां आसात.

अहीर हे चड करून कृष्णाचे भक्त आसले तरीकूय तुळसीश्याम, देवी, हब्बेस, भिलाट ह्या देव-देवतांक ते मानतात. हरीदासबाबा ह्या साधूक ते भजतात. वर्सांतल्या एका खाशेल्या दिसाच ते लग्न जातात.

- कों. वि. सं. मं.

अळमी: (इंग्लीश- मश्रूम, टोडस्टूल; संस्कृत- कवक; हिंदी- कुकुरमुत्ता, धिंग्री, गुच्छी, खुंभी; मल्याळम्-नायकोडे/कुनु; मराठी- भूछत्र, अळंबी, कावळ्याची/कुत्र्याची छत्री).

पावस पडूंक लागतकच सत्रेभाशेन जमनींतल्यान तशेंच लाकडांतल्यान वयर सरपी वनस्पत म्हळ्यार अळमी. अळमी म्हळ्यार बुरशी वा चित्याचो एक प्रकार. अळमी हेर वनस्पती प्रमाण आपलें अन्न तयार करूंक शकना. अन्नाखातीर हे वनस्पतीक कसल्या तरी सेंद्रिय पदार्थाचेर आदारून रावचें पडटा. अळम्याची गणना बुरशीच्या 'ॲस्कोमायसीट्स' आनी 'बेसीडीयोमायसीट्स' ह्या प्रकारांत जाता. बुरशीच्यो सादारणपणान एक लाखावयर जाती आसात. हातूंतल्यो फकत १००० जाती पारंपारिक रितीन खावपाक वापरतात. अळम्याच्यो कांय जाती विखाळ आसतात. पूण कृत्रिम रितीन अळम्यांची लागवड करतात तेन्ना विखारी जातीचो भंय आसना. ५० परस चड जाती आयज जगांत कृत्रिम रितीन पिकयतात.

इतिहास काळांतलो वापर: अळम्यांचो खावपाखातीर उपेग जातालो असो उल्लेख आनी पुरावो पयलींच्या बरपावळींत मेळटा. इजिप्त देशांतले पूर्विल्ले फेरो राजा आपल्या जेवणांत अळम्यांचो आस्वाद

करताले. ग्रीक आनी रोमन लोक अळम्यांक देवाचें अन्न मानताले. मेक्सिकोंतले ॲझटेक जमातींतले लोक अळम्यांचो वापर करताले. वेदांभितर बरयल्लो सोमरस तयार करचेखातीर विखयाळ्या अळम्यांचो उपेग करताले अशें बऱ्याच विद्वानांचें मत आसा. वेद काळांत आनी महाभारत काळांत अळमी खावप निशिध्द मानताले.

अळमी

सादारण वर्णन: अळमें सादारणपणान पेल्ल वा सत्रेसारकें दिसता. हे सत्रेक वा पेल्लाक दांडो आसता. हाचो कांय वांटो जमनीभितर आसता आनी तो बरींच वर्सां जिवो उरता. दर वर्सा फाव त्या ऋतूंत सत्रेभशेन वा पेल्लभाशेन दिसपी आकार जमनींतल्यान भायर सरता. अन्नाची पुरवण सोंपसर जमनीभितरलो वांटो जियेता आनी वर्सांतल्यान एकदांच जमनीवयर किल्लता. परिस्थिती फाव तशी नासल्यार अळम्याचें बीं मरता.

सैमांत अळम्यांची उत्पत्ती कशी जाता हाचें बऱ्याच लोकांक गिन्यान ना. झाडांची उत्पत्ती जशी बियांपसून जाता तशीच अळम्यांची उत्पत्ती बियांपसून (spores) जाता. अळमी फुटल्या उपरांत ताचे तोपयेसकयल जें पातळ आवरण आसता तें फुट्टा आनी तातूंतल्यान कितलींशींच अळम्यांची बियां भायर पडटात. हातूंतलीं कांय बियां थंयच सकयल पडून उरतात, तर कांय बियां वाऱ्यान जळींमळीं पातळटात. कांय बियांचो प्रसार वायटी, मुयो हांचेवरवीं जाता. हीं बियां बरोच काळमेरेन सुप्तावस्थेंत उरतात. तेउपरांत फाव तशेंच तापमान आनी ओलसाण मेळटकच ताचेपसून अळमीं किल्लून येतात.

कृत्रीम लागवड: सगळ्यांत पयलीं कृत्रिम पध्दतीन अळम्यांची लागवड करपाक १६५० वर्सा फ्रांस देशांत सुरवात जाली. उपरांत अशी लागवड इंग्लंडाक सुरू जाली. एकुणिसाव्या शतमानांत अमेरिकेंत अळम्यांची कृत्रिम लागवड जावंक लागली. भारतांत अशी कृत्रिम लागवड १९६१ वर्सा सावन सोलन हांगाच्या अळमी संशोधन केंद्राचेर सुरू जाली.

अळम्याच्यो खावपासारक्यो जाती आसल्यो तरी ह्या सगळ्या जातींची कृत्रिम पध्दतीन लागवड करप शक्य जावंक ना. भारतांत जांची कृत्रिम पध्दतीन लागवड करतात त्यो म्हत्वाच्यो जात म्हळ्यार- १. बटन अळमी (ॲगॅरिकस बायस्पोरस) २. ऑयस्टर वा धिंग्री अळमी (प्लुरोटस जात) ३. पॅडी स्ट्रॉ वा भाताच्या तणार वाडपी अळमी (वोलवारियेला जात)

बटन अळम्यांची कृत्रिम लागवड युरोप, अमेरिका, तैवान, कोरिया ह्या देशांनी व्हड प्रमाणात जाता. पॅडी स्ट्रॉ हे जातीच्या अळम्यांची लागवड हाँगकाँग, थायलँड, फिलीपीन्स, इंडोनेशिया, मलेशिया ह्या देशांनी व्हड प्रमाणांत जाता. धिंग्री अळम्यांची लागवड इटली देशांत चड प्रमाणांत जाता. भारतांत पॅडी स्ट्रॉ प्रकारच्या अळम्यांची लागवड कोईमतूर, कानपूर, म्हैसूर, बंगळूर, दिल्ली हांगा करतात. बटन अळमी हिमाचल प्रदेश, जम्मू काश्मीर हांगाच्या उण्या तापमानांत बरीं जाता. धिंग्री अळम्याची लागवड पंतनगर, बंगळूर, म्हैसूर, कोइमतूर हांगा जाता. हालींच्या काळांत धिंग्री प्रकारच्या अळम्यांची कृत्रिम लागवड करूंक सुरवात जाल्या. धिंग्री आनी पॅडी स्ट्रॉ ह्या प्रकारच्या अळम्यांची लागवड करप बरेंच सोंपें आसता.

धिंग्री अळम्यांची लागवड: ह्या प्रकारची लागवड करचेखातीर २०° ते ३३° से. तापमानाची गरज आसता. हांची लागवड भाताच्या तणाचेर, मक्याच्या तणाचेर, भाजयेच्या पानांचेर करूं येता. भाताच्या तणाच्या ३-५ सेंमी. लांबायेचे कुडके करतात. हें तण सुकें आसचें पडटा आनी तें पोरनें आसूंक फावना. हे कुडके ८-२४ वरां उदकांत बुडोवन दवरतात. उपरांत ते ८५° से. तापमानाच्या उदकांत १०-१५ मिनटांखातीर बुडोवन दवरतात. हे भिजिल्ले कुडके मागीर जाळयेचेर दवरून चड आशिल्लें उदक निस्तयतात. ३-४ वरां हे तणाचे कुडके थंड करतात. ३०×५० सेंमी. आकाराच्या पोलिथीनच्या पोतयेक कोनशाक सकयल दोन बुराक करून तातूंत १० सेंमी. उंचायेमेरेन तण घालतात. ह्या तणाच्या थराचेर उपरांत अळम्याचें बीं (स्पॉन) हाचेर वयर परतून १० सेंमी. भाताच्या तणाचो थर घालतात आनी वयर बीं घालतात. अशे तीन थर घालून पर्यून ताचें बीं फाफडून पोतयेचें तोंड बांदतात आनी ही पोती एके कुडींत दवरतात. १८ ते २० दिसांनी पोतयेंत बुरशीची वाड जाता आनी पिशवी धवी फुल्ल जाल्ली दिसता. ह्या वेळार पॉलिथीनची पोती पिंजून काडटात आनी तणाचेर दिसाक दोन फावट उदकाचो फवारो मारतात, तशेंच जे कुडींत अळमी किल्लत घालतात ते कुडीचे वण्टीचेर उदकाचो फवारो मारतात. पोती पिंजल्या उपरांत सुमार ७-८ दिसांनी अळमी काडचेखातीर तयार जातात. हीं पयलीं अळमी काडटकच ८-१० दिसांनी परतून अळमी मेळटात. अशेतरेन सगळींच तीन फावट अळमी मेळटात. एका पोतयेंतल्यान सुमार ७०० ते ८०० ग्रॅ. अळमी मेळटात.

पॅडी स्ट्रॉ अळम्यांची लागवड: ह्या प्रकारच्या अळम्यांची लागवड करचे खातीर २५° ते ३८° से. तापमानाची गरज आसता. ताका लागून गोंयांत फेब्रुवारी ते मे ह्या काळांत, हे जातीच्या अळम्यांची लागवड करतात. ताजें भाताचे तणय ह्या तेंपार बरेंच मेळटा. सुमार एक कि. वजनाचें तण घेवन ताच्यो तीन पेणयो करून त्यो १८-२४ वरांमेरेन उदकांत भिजयतात. उपरांत त्यो १० मिनटांखातीर ८०° से. तापमानाच्या उदकांत दवरून तांचेवयलें उदक निस्तायतात. मागीर ४ ते ६ पेणयांचे थर लाकडाच्या चौथऱ्याचेर दवरून ताचेर अळम्याचें बीं शिंपडायतात. उपरांत परत ४ ते ६ पेणयांचे थर दवरून बीं शिंपडायतात. अशे ४-५ थर करतात. निमाणें बीं शिंपडटकच ताचेर तण घालून बीं धांपतात. उपरांत ताचेर प्लास्टिकचें आवरण धांपून तें १० दिसांनी काडटात. ह्या वेळार बारीक आकाराची अळमी दिसूंक लागतात. उपरांत ३-४ दिसांनी अळमी काडचेखातीर तयार जातात. पयलें पीक काडून जाल्यार उपरांत ७-१० दिसांच्या अंतरान ३-४ फावट अळमी काडूंक मेळटात. एके फावटीक ३-४ किलो अळमी मेळटात.

अळमी काडटकच १२ वरांमेरेन ताजीं उरतात. फ्रिजांत थंड तापमानात दवरल्यार अळमी तीन दिसांमेरेन ताजीं उरतात. अळमी चड दीस तिगोवपाचीं आसल्यार तीं सुकवन दवरूंक येता. मात जेवणांत वापरपाच्या वेळार हीं सुकयल्लीं अळमीं १० मिनटां उदकांत बुडवन दवरचीं पडटात.

अळमी पुश्टीक आनी रुचीक बरीं आसतात, म्हूण लोक चड पसंत करतात. अळम्यांत प्रथिनांचें, जीवनसत्त्वांचें आनी क्षार द्रव्यांचें प्रमाण भरपूर आसता. तातूंत पिश्टमय पदार्थ आनी स्निग्ध पदार्थ उण्या प्रमाणांत आसतात. जपानांत जाल्ल्या संशोधनांतल्यान अळम्यांत

[illegible] बरें करसाची शक्त आसता हें सिद्ध जालां.

[illegible] गोंयच्या शेती संशोधन केंद्राचेर अळम्याच्या कृत्रिम [illegible] संशोधन चालू आसा. ह्या केंद्रांत लागवडीविशीं प्रशिक्षण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वेडा स्त्रो ह्या जातीच्या अळम्याचें बी विकत मेळटा. गोंय विद्यापिठाच्या सूक्ष्म जीवशास्त्र विभागांत गोंयच्या अळम्यांचेर १९८५ सावन संशोधन चालू आसा.

- विश्राम गांवकार

अळमो: (इंग्लीश- फंगस गार्डन/ फंगस कोम्ब).

[illegible] कुडुवांतलो व्हड रोयणी उबारपी वायटी रोयणीभितर कुशिल्ल्या पाल्याची ल्हान ल्हान 'शेतां' रोयता. ह्या 'शेतां'चेर टर्मिटोमायसीज ही अळम्याची जात चित्याच्या रूपान वाडटा. रोयणीतलो अळमो बारिकसाणेन तपासल्यार ताचेर हे बुरशीचे धवेफुल्ल बारीक-बारीक गुळे वाडिल्ले दिसतात. ह्या गुळ्यांत पाचकद्रव्यां निर्माण जातात तीं खावन वाळटी जियेता. अळम्यांचो आकार खारकेभशेन, रंग म्होवाच्या मात्याभशेन, वास करंजेलाभशेन आनी स्पर्श बुकबुकीत, हून-हून आसता. सूक्ष्मदर्शकासकयल तपासल्यार वाटयेचें हें मालें म्हळ्यार 'अळमो' झाडपाल्याच्या पेशींपसून, तंतूंपसून तयार जाल्याचें दिसता. वायटेचे जातीचेर अळम्यांचो आकार, रूप, रंग थारता. गोंयांत चार-पांच तरांचे 'अळमे' सांपडटात.

जुलय म्हयन्यांत ह्या अळम्यावेल्या चित्याचे गुळे किल्लूंक लागतात. तांचे ल्हान देंठ जातात. देंठचे पोकळ दांडारे जातात. रोयणीचे वण्टीक तेंकतकच तांकां एक तोंपरें फुटता. हें तोंपरें रोयणीक बुराक करीत 'गिरमीट' कशें उजवाडाचे आनी उदकाचे दिकेन वयर वाट काडटा. रोयणीवयर पावतकच ताचें रूप बदलता. तोंपऱ्याचे कळे जातात. कळे तशेच दवरल्यार ते फुलतात. अळमो जितलो व्हड तितल्या प्रमाणांत रोयणीर कळे येतात आनी अळमीं फुलतात.

गोंयचीं अळमीं: गोंयांत अळम्यांच्यो विखाळ आनी खावपाच्यो अश्यो दोनूय जाती सांपडटात. रानवट अळमी गोंयकार परंपरेन वळखुपाक आनी वेंचपाक शिकल्यात. गोंयांत बाजारांत व्हड प्रमाणांत विकपाक येवपी जात म्हळ्यार 'अळमी' वा 'रोयणीवेलीं अळमी'. हांकां इंग्लेजींत 'टर्मिटोमायसीज' अशें म्हण्टात. रोयणीच्या पोटांत 'अळमो' आसता ताचेपसून 'टर्मिटोमायसीज' जातीचीं अळमीं जुलय आनी आगश्ट म्हयन्यांत जातात. हीं अळमी चडशीं अस्तंत घाटांतल्या तालुक्यांनी (दिवचल, सत्तरी, सांगें, केपें, काणकोण, फोंडें) जातात. वर्साक सुमार ७५ ते १०० टन अळमी शारांनी विकपाक येतात. दर पंदरा दिसांनी ह्या अळम्यांचें एक पीक येता.

टर्मिटोमायसीज भशेन गोंयांत आनीकूय रुचीक अळमी लोक पुंजायतात. तांचीं पळवीं नांवां आनी विज्ञानीक वळख अशीः फुगो; माड-फुगो; काजु-फुगो (बोलीटस/गायरोडॉन); शिती/शितळ/शिंगार अळमी (पोडाब्रेला); तेल अळमे (मॅक्रोलेपिओटा); खूंट/खुंटयाळें अळमे (प्लुटीयस) सोरपा अळमे, पणसा अळमे (प्लुरोटस) आदी.

संवसारांत टर्मिटोमायसीजच्यो ३३ जाती आसात. तातूंतल्यो १२ गोंयांत सांपडटात, अशें गोंय विद्यापीठांतल्या संशोधनावेल्यान दिसून आयलां. झाडांच्या मुळांक बांदून उरपी (मायकोरायजल) चडशो जाती पोर्तुगेजांनी लॅटीन अमेरिका, आफ्रिका हांगासून हाडल्यो आसूंये अशेंय सिद्ध जालां. गोंयच्या अळम्यांचें सांस्कृतिक, सैमीक आनी उद्येगीक म्हत्व व्हड आशिल्ल्याचेंय कळटा.

- नंदकुमार कामत.

अक्षता: तांबडी पिंजर वा हळद घालून रंगयल्ल्या तांदळांक अक्षता अशें म्हण्टात. देवपुजेंतलें 'अक्षता' हें मुखेल पुजे सामान आसा. देवपुजेत एकाद्रो उपचार मेळना जाल्यार ते सुवातेर देवाक अक्षता ओंपतात. म्हापुजेंतली आंगपूजा आनी आवरणपूजा अक्षता घालुनूच करतात. देव-देवतांक दवरिल्ल्या सुपारेचेर अक्षता घालून देवाक होरायतात. त्या संबंदान मंत्र असो:

अक्षतास्तण्डुलाः शुभ्राः कुङ्कुमेन विराजिताः।
मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर।।

अर्थः कुकमान रंगयल्ले धवे तांवूळ म्हणजेच अक्षता हांव तुका भक्तिभावान ओंपता. देवा परमेश्वरा, त्यो तूं स्वीकार करून घे.

लग्नावेळा न्हवऱ्या-व्हंकलेचेर आनी मुंजीवेळार मुंज्याचेर अक्षता उडोवपाची पध्दत पूर्विल्ल्या काळांसवन चलत आयल्या. अक्षतेंतले तांवूळ सुपीकपणाचें प्रतीक अशें मानतात. न्हवऱ्या-व्हंकलेचें लग्न संततीन फळाक येवचें होच उद्देश तातूंत आसता. अक्षता भुता-खेतांचें निवारण करतात असो समज आसा. देखुनूच, न्हवऱ्या-व्हंकलेक भुतांची दिश्ट लागची न्हय म्हूण तांचेर अक्षता उडयतात. लग्नांत 'अक्षतारोपण' हो एक वेगळोच विधी आसा. तुळशी लग्नांतूय अक्षतांचो वापर करतात. ब्राह्मण आशीर्वाद दितना अक्षता माथ्यार घालतात. घरांत सोरोप येत जाल्यार मंत्रायल्ल्यो अक्षता घराभोंवतणी शिंपडायतात.

ग्रीस देसांत ह्याच कारणाखातीर पीठ आनी मिठाय वांटपाची चाल आशिल्ली. हालींच्या काळांत लग्नसुवाळ्यांनी वेगवेगळ्या रंगान रंगयल्ल्या तांदळांच्या अक्षतांचो वापर केल्लो दिसता. पारशी जमातीच्या लग्नांत आनी 'नवजोत' (बटूविधी) सुवाळ्याक अक्षता उडोवपाची प्रथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

अक्षर: अक्षर= (अ+क्षर)- जाका क्षरण वा क्षय ना तें अक्षर (जें केन्नाच उणे जायना). ह्या शब्दाचें वेगवेगळ्या पंथांत आनी तत्त्वज्ञानाच्या संप्रदायांत विंगड विंगड अर्थ जातात. कांय अर्थ फुडल्याप्रमाण आसात:-

१. विरगळनासतना उरपी, विकार न पावपी, कूटस्थ, नित्य, सर्वभावातीत आनी केवलनिर्गुण. २. 'वर्णस्मारकरेखात्मकलिपिसन्निवेशः' वर्णाची याद करून दिवपी रेखात्मक लिपिप्रकार (न्यायकोश) ३. परब्रह्म, मोक्ष (वेदान्तमते) ४. लक्ष्मी (माध्वमत) ५. भगवदंशभूतो भगवद्रूपो धामविशेषः भगवंताची अंशभूत आनी भगवद्रूप अशी सुवात (वल्लभमत) ६. ओंकार, वेदांचें सार आनी परमेश्वर हांचो वाचक (गीताः ८.११; १०.२५) ७. अकारादि क्षकारान्त एकावन्न वर्ण

षाण्मासिके तु सम्प्राप्ते भ्रान्तिः संजायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारुढाण्यतः पुरा।।

(आह्निक तत्त्व)

अर्थः स म्हयने जातकच अक्षरांविशीं दुबाव उरचो न्हय म्हूण ब्रह्मदेवान अक्षरांची लिपी घडयली.

संवसारांतल्या वेगवेगळ्या भासांच्या वेगवेगळ्या आवाजाच्या चिन्हांक अक्षरां म्हण्टात. पूर्विल्ल्या संस्कृत साहित्यांत शब्दांचो प्रयोग ध्वन्यात्मक (उच्चार करतना), संकेतात्मक (बरयल्ल्या रुपांत) अशा दोनूय अर्थांत सांपडटा. ऋग्वेदांत वर्णमालेक अक्षर अशें म्हळां (ऋ. १.१६४.२४-३९). अक्षर म्हळ्यार न पाझरपी, अशी तांची व्युत्पत्ती सांगल्या. ऋग्वेदकाळांत अक्षरां कोरांतून काडटाले म्हुण तशें म्हळां. कोरिल्ल्या अक्षरांचेर उदक पडल्यार लेगीत शाय व्हांवना वा पाझरना. वर्ण शब्द फकत संकेतात्मक चिन्ह ह्या अर्थानच मेळटा. वर्णशब्द रंगप वा रंगवप ह्या अर्थाचे वर्ण ह्या धातू वेल्यान आयल्यात. वैदिक काळार तो अक्षराचो पर्याय शब्द जाल्लो. त्याकाळार अक्षरां रंगीत शायेन बरयताले आसूंक जाय अशें दिसता. ध्वनिशास्त्राप्रमाण एकावेळार तोंडांतल्यान भायर पडपी आवाज म्हळ्यार अक्षर अशें मानतालें, मागीर तो बरोवपाक लिपयेंतलें एक वा ताच्याकय चड अक्षरां लागल्यार लेगीत चलतालीं. अक्षराचो जीव स्वरांचेर आसता, मागीर तातूंत आरंभाक वा शेवटाक व्यंजनोच्चार मेळूं वा मेळनाका तातूंत कांय फरक पडना. देखीकः गोमुख ह्या शब्दाच्या लेखनाकडेन पळोवन तातूंत तीन अक्षरां आसात अशें समजप चुकीचें थारतलें. तातूंत 'गो' आनी 'मुख' अशीं दोनूच अक्षरां आसात. 'गो' हे स्वरान्त तर 'मुख' हें व्यंजनान्त आसा. 'स्वरान्त' अक्षरांक विवृत आनी व्यजनान्त अक्षरांक 'संवृत' म्हण्टात.

अक्षरांक लघु-गुरु अशे आनीकूय दोन भेद आसात. ऱ्हस्व स्वरान्त

अक्षरांक लघु आनी दीर्घ स्वरान्त अक्षरांक गुरु म्हण्टात. ऱ्हस्वाची मात्रा एक धरल्यार दीर्घाच्यो दोन धरतात. ऱ्हस्वाच्या उच्चारांक जितलो वेळ लागता ताचे दुपटीन वेळ दीर्घाचो धरचो असो संकेत आसा. हे खेरीज तिसरी तरा म्हळयार प्लुत. तीन मात्रांच्या अक्षरांक प्लुत म्हण्टात, म्हळयार प्लुताचो उच्चार करतना स्वर थोडो लांबोवन तीन मात्रांचो काळ काडपाचो आसता. वयलो आशय भरतान फुडले प्रमाण सांगला.

एकमात्रं भवेद् ऱ्हस्व द्विमात्रं दीर्घमिष्यते।
प्लुतं चैव त्रिमात्रं स्यावक्षर स्वरयोजनात.

(नाट्यशास्त्र: १७.११६)

वर्णात्मक अक्षरांचो सोद लेखनकलेंतल्या वयल्या पांवड्यावेल्या उदरगतीचें चिन्ह जावन आसा. हे पध्दती भितर एक चिन्ह एकूच आवाज व्यक्त करता. शेंकड्यांनी आवाज न्ही. हे नदरेन देवनागरी लिपी सगळयांत श्रेष्ठ मानल्या. तातूंत एक अक्षर एकूच आवाज दाखयता. त्यामानान अरेबीक आनी रोमन लिपी अजुनय पूर्णत्वाक पावूंक ना. वर्णात्मक अक्षरांक आवाज आनी अक्षर हातूंत कसलोच लागींचो संबंद नासता. फकत परंपरेन तो संबंद मानतात.

अक्षर आनी वर्ण हातूंतय शुभ-अशुभ कल्पना करपाक आयल्यात. वर्णाचें शुभ, अशुभ आनी दग्ध अशें वर्गीकरण मेळटा. काव्याच्या आरंभाक अशुभ अक्षर नासचें; असो संकेत आसा.

(छन्दो रचना)

अक्षरां अ-क-च-ट-त-प-य-श ह्या आठ वर्गांत वांटल्यांत. दरेक वर्गाची खाशेली देवता आसून श्लोक वा पद्य हाच्या आरंभाक खास वर्गांतली अक्षरां आपणायिल्यान एक खास फल मेळटा अशें म्हळां. तांचे विस्कटावन केल्ले भाग फुडलेप्रमाण आसात.

वर्ग	देवता	फल
अ	सोम	आयुर्वृध्दि
क	अंगारक	कीर्ति
च	बुध	धनप्राप्ति
ट	गुरु	सौभाग्य
त	शुक्र	कीर्ति
प	शनैश्चर	मंदता
य	सूर्य	मरण
श	राहू	शून्यता

- कों. वि. सं. मं.

अँग्लो इंडियन साहित्य: अँग्लो इंडियन साहित्य म्हळ्यार चड करून ब्रिटिशांच्या काळांत भारतांत रावपी कांय इंग्लीश मनशांनी बरयिल्लें साहित्य. इंडो अँग्लियन साहित्याकडेन हाचो स्पश्ट दिसपी फरक म्हळयार अँग्लो इंडियन साहित्य निर्मीतल्या बरोवप्यांनी हांगाचे भुंयेकडेन खोल नातें दाखोवंक ना. ते आपले संवेदनशीलतेच्या बाबतींत आनी विचारांच्या बाबतींत इंग्लीशच उरले. जरी ब्रिटीश संस्कृतायेचें पडबिंब पडिल्ल्या भारतीय जीणेचें तांणी चित्रण केलें, तरी तांची इंग्लेज जीणेकडेन आशिल्ली निश्ठा आनी इंग्लेज वाचप्यांकडेन पावपाचो हेतू स्पश्टपणान दिसून येता.

सगळयांत पयलीं अँग्लो इंडियन बरपावळ म्हूण गोयांत आयिल्ल्या फादर थॉमस स्टीफन्स (१५४९-१६१९) हाचे बरपावळीचो उल्लेख जाता. ताणें आपल्या दापायक बरयिल्ल्या पत्रांचो ह्या साहित्यांत आस्पाव जाता. ह्याच काळांत लंडनचो वेपारी मास्टर राल्फ फिच हाणें आपल्या भारतांतल्या आनी उदेंतेच्या भोंवडेवर्णनांतल्यान आपल्या साहसांविशीं बरयलां. ही भोंवडी ताणें १५८३ ते १५९१ ह्या काळांत केल्ली.

खऱ्या अर्थान भारतांत इंग्लेज साहित्य आनी साहित्याविशीं अभ्यास वॉरन हेस्टिंग हाच्या कारकिर्दीच्या शेवटाक (१७७४-१७८४) सुरू जालो. अठराव्या शतमानाचो चडसो वांटो साहित्याचे नदरेंतल्यान फळावीक थारलो ना, आनी ताच्या फुडल्या शंबर वर्सांनी जें अँग्लो इंडियन साहित्य निर्माण जालें, तें भोंवडेवर्णनाच्या रूपांत आसा. हातूंत मोगल दरबार आनी त्या काळच्या भारतांतल्या विंगड विंगड प्रांतांतल्या राजकारणाविशीं बरींच वर्णनां आसात. ह्या भोंवडेकाणयांनी त्या बरोवपी लेखकांची साधी सोपी शैली दिश्टी पडटा.

ह्या भोंवडेवर्णनांतलीं कांय नांव चेवपासारकीं म्हळ्यार, जहाँगीराच्या दरबारांत आशिल्लो इंग्लीश राजदूत सर थॉमस रो, एडवर्ड टेरी (रिलेशन ऑफ अ व्होएज टू ईस्टर्न इंडिया), विल्यम मॅथोल्ड (रिलेशन्स ऑफ द किंग्डम ऑफ गोलकोंडा) आनी जॉन फ्रेयर (न्यू अकावंट ऑफ इस्ट इंडिया अँड पर्शिया)

अठराव्या शेंकड्यांत झुजां आनी अराजक हांकां लागून बरीच उणी बरपावळ जाली. हे वेळार रॉबर्ट ऑर्मे (१७२८-१८०१) हाचें 'हिस्टरी ऑफ मिलीटरी ट्रान्झेक्शन्स ऑफ ब्रिटीश नेशन इन इंडोस्तान' हें पुस्तक गाजलें. हाका जाणकारांनीं ब्रिटिशांच्या भारतांतल्या सुर्वेच्या लश्करी जैताचें 'गद्य महाकाव्य' अशें म्हळां.

सर विल्यम जोन्स (१७४६-१७९४) हाची १७८३ त सर्वोच्च न्यायालयाचो न्यायाधीश म्हूण जाल्ली नेमणूक अँग्लो इंडियन साहित्याविशींच न्हय, तर उदेंत-अस्तंत संबंदाचे नदरेंतल्यानय भोव म्हत्वाची थारली. ह्या वड संस्कृत पंडितान एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगालची थापणूक करून कालिदासाचें 'शाकुंतल' इंग्लेज भाशेंत अणकारित केलें. भारतीय पुराणांतल्या बऱ्याच साहित्याचो इंग्लीश भाशेंत अणकार करपी तो पयलो अँग्लो इंडियन कवी थारलो.

१९ व्या शतमानाचे सुर्वेक अँग्लो इंडियन साहित्यांत भर घालपी म्हत्वाच्या बरोवप्यांमदीं जॉन लिडेन (१७७५-१८११), ह्यू बॉय्ड, फ्रॅन्कोटर्क रेमण्ड, हेन्री टॉमस कोलब्रूक, जेम्स टॉड, मार्क विल्क्स, एलिझा फे, मेरी मार्था शेरवूड हांचो आस्पाव जाता.

१८५७ तल्या स्वतंत्रताय लढ्याउपरांतची तीन वा चार दशकां भारतांत इंग्लीश भाशेचो फुडार थारावपी आशिल्लीं. ह्याच काळांत मॅकॉलेच्या शिक्षणपध्दतीचे बुन्यादीचेर (१८३५) भारतांतल्या उंचेल्या पावंड्यावयल्या शिक्षणाखातीर इंग्लीश भाशेचें माध्यम वापरपाचें थारलें. हाचो परिणाम जावन भारतीय लोक फकत माध्यमापुरत्योच न्हय तर आपल्यो कल्पना आनी भावना उक्तावंक इंग्लीश भाशेचो वापर करूंक लागले. हाचे उपरांत इंग्लीशींतल्यान सर्जनशील अभिव्यक्ती करूंक भारतीयांक कळाव लागलो ना. हातूंतल्यान इंडो-अँग्लियन वा इंग्लीशींतल्यान बरयिल्लें भारतीय साहित्य ही स्वतंत्र आनी नवी साहित्य परंपरा निर्माण जाली.

अँग्लो-इंडियन साहित्य एकुणिसाव्या शतमानांत बरेंच वाडलें. ह्या वेळार साहित्याच्या मळार मेजर डेव्हिड लेस्टर रिचर्डसन सारक्या टीकाकाराचो आनी जेम्स ग्रँट डफ सारक्या इतिहासकाराचो हेरांवांगडा उदय जालो. ह्या काळांत अँग्लो-इंडियन कल्पितकथांचीय निर्मणी जाली. भारतीय जीवितांचें आनी मनाचें सखोल गिन्यान उक्तावपी विल्यम ब्राउन हॉकली, फिलीप मॅडोज टेलर, विल्यम डेलाफिल्ड आर्नोल्ड, जॉन लँग, अलेक्झांडर आलार्डायस हे कांय नामनेचे बरोवपी जावन गेले. कल्पित कथांवांगडाच अँग्लो इंडियन साहित्यांत बरीच पद्य बरपावळ, काव्य, हास्यकाव्य आनी तरेकवार गद्य साहित्याचीय निर्मणी जाली.

नामनेच्या कविंमदीं विल्यम वॉटरफिल्ड, मेरी लॅस्ली, हेन्री जॉर्ज, सर ॲडविन आर्नोल्ड (१८३२-१९०४) आनी सर आल्फ्रेड कॉमिन ल्याल (१८३५-१९११) हांचो आस्पाव जाता. आर्नोल्ड हाची 'लाइट ऑफ एशिया' ही अंग्लो-इंडियन साहित्यांतली बऱ्यांतली बरी साहित्यकृती म्हूण वळखतात.

अँग्लो-इंडियन साहित्याचो प्रवाह थांबनासतना रुडयार्ड किप्लींग (१८६५-१९३६) आनी ई. एम्. फॉर्स्टर (१८७९-१९७०) हांचे मेरेन चालूच उरलो. ह्या दोगांयचें साहित्य म्हळ्यार अँग्लो-इंडियन साहित्यांतली बऱ्यांतली बरी प्रातिनिधीक अभिव्यक्ती अशें मानतात. ई. एम्. फॉर्स्टर हाची 'अ पॅसेज टू इंडिया' ही साहित्यकृती म्हळ्यार अँग्लो-इंडियन साहित्याचें बऱ्यांतलें बरें उदाहरण आनी आर्विल्या

भारताच्या पुरुमागोवळ्ळाचे समाजीक, वास्तव चित्रण करपी दर्जेदार [illegible]

स्वतंत्रतायेउपरांत काळाचे गरजेप्रमाण अँग्लो-इंडियन साहित्य वाडूंक शकलेना, तरी पूण ब्रिटीश काळांतल्या भारताचें चित्रण करपी पुस्तकां पेनासस्कॉट आनी एम्. एम्. केय ह्या लेखकांनी बरयल्यांत.

- डॉ. विश्वास कानडे

अँडरसन, कार्ल डेव्हिड:

(जल्म-३ सप्टेंबर, १९०५, न्यूयॉर्क.)

नामनेचो अमेरिकन भौतिकी शास्त्रज्ञ. कॅलिफोर्निया इन्स्टिटयूट ऑफ टेक्नॉलॉजीत शिकप करून १९२७ त बी. एस्. आनी १९३० त पीएच्. डी. ह्यो पदव्यो ताणें मेळयल्यो. १९३० सावन तो कॅलिफोर्निया विद्यापीठाचो सदस्य आसा. १९३९ त ताची प्राध्यापक म्हूण नेमणूक जाली.

१९३० त ताणें विश्वकिरणांक (cosmic rays) लागून वातावरणांत निर्माण जावपी आयनीकारक कणांचो तीव्र चुंबकीय क्षेत्रांत दवरिल्ल्या बाष्पकोठीवरवीं (magnetic cloud chamber) अभ्यास करपाक सुरवात केली. आयनकारक कणांक लागून बाष्पकोठींत तयार जाल्ल्या मार्गांचें चुंबकीय क्षेत्राक लागून जावपी विचलनाचे (deflection) दिशेचें निरीक्षण करून अँडरसन हाणें त्या कणावयल्या विद्युत् भाराचें चिन्न थारायलें. १९३२ च्या सुमाराक ताका विश्व किरणांत सद्च्या electron बगर धन विद्युत् भारीत इलेक्ट्रॉन (positively charged electron) आसतात. हाचो निर्णायक पुरावो मेळ्ळो. ह्या नव्या कणाक, ताणें positron अशें नांव दिलें

१९३६ त विश्वकिरणांविशींचें संशोधन करीत आसतना ताणें आनी नेडरमेयर हाणे मेसन (meson) ह्या इलेक्ट्रॉन (electron) परस, २०७ पटींनी मोटो आशिल्ल्या मूलकणाचो सोद लायलो, पोझिट्रॉन (positron) आनी मेसन हे अल्पायुषी कण आसात. positron आनी electron हांचे मजगती विक्रिया जातकच गॅमा किरणांच्या स्वरुपांत आनी आइन्स्टाइन हाच्या नामनेच्या $E=mc^2$ त ह्या समीकरणाचेर आदारीत तितल्याच ताकदीची ऊर्जा गॅमा-किरणांच्या (Gamma Rays) जोडयांच्या रुपांत प्रगट जाता. धन विद्युत् भारीत (positively charged) मेसन फोडल्यार (positrons आनी neutrinos मेळटात तशेंच ऋण विद्युत् भारीत (negatively charged) Meson फोडल्यार electrons आनी Neutrinos मेळटात. पॉझिट्रॉनच्या म्हत्वाच्या सोदाखातीर अँडरसन हाका १९३६त व्हिक्टर हेस ह्या विश्वकिरणांविशीं मुळावें संशोधन केल्ल्या दुसऱ्या एका शास्त्रज्ञावांगडा भौतिकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

अँड्रिक, आयव्हो:

(जल्मः १० ऑक्टोबर १८९२ ट्रॅवनिक, युगोस्लाविया; मरणः १३ मार्च १९७५ बेलग्रेड).

कथा आनी कादंबऱ्यो बरोवपी नामनेचो लेखक. तार्चे शिकप झाग्रेब, क्रॅकॉ, व्हिएना आनी ग्रात्स हांगा जालें. दुसऱ्या म्हाझुजावेळार ताणें बर्लिनांत युगोस्लाव्ह राजदूत म्हूण काम पळेलें. युगोस्लाव्हचो राजदूत म्हूण ताणें आर्नीक्य कांय देसांनी काम केलें.

१७ वर्सांच्या पिरायेचेर ताणें बरयल्लें पद्यात्मक पुस्तक 'Ex Ponto' (1919) हाका लागून ताका उपाट नामना मेळ्ळी. युगोस्लाव्ह राष्ट्राखातीर झगडल्ल्यान अँड्रिक हाका ऑस्ट्रो-हंगेरियन सत्ताधिकाऱ्यांनी बंदखणीत घालो, तेन्ना ताणें ही रचणूक केली. ते उपरांत ताणें 'Nemiri' (Turbulences) हें पुस्तक बरयलें. १९२४ त, ताणें 'Pripovetke' (stories) ह्या माथाळ्याखाल कथांचे ३ खंड उजवाडायले. ही साहित्यकृती युगोस्लाव्हच्या साहित्यीक वर्तुळांत तोखणायेक पात्र थारली. 'Travinicka hronika' (1945, Bosnian story, 1959), 'Na Drini cuprija' (1945, The Bridge on the Drina, 1959) आनी 'Gospodjica' (The Woman from Sarajevo, 1945) ह्या ताच्या पुस्तकांत बोस्नियाचो इतिहास आयला. आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासांतल्यान पूर्विल्ल्या काळांतल्या घडणुकांचेर आदारीत मानवी दैवाची कथा बेस बरी बरयल्ल्यान अँड्रिक हाका १९६१त साहित्याखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

- को. वि. सं. मं.

अँडोरा:

पिरेनीज पर्वताचे दक्षिण वेंवतेंवयलें, यूरोपांतलें एक ल्हान राज्य. विस्तार १° ३५′ ते १° ४८′ उदेंत आनी ४२°२६′ ते ४२°३९′ उत्तर. लोकसंख्या ४६,००० (१९८६). हाचे उत्तरेवटेन फ्रांसचे आर्येझ आनी पिरेनीज ओरिएंटल्स प्रांत आनी दक्षिणेक स्पेनचो लेरिदा प्रांत आसा. अँडोरा ला व्हेल्य ही हांगाची राजधानी.

भूंयवर्णन, हवामान आनी बनस्पतः हो देश दोंगर आनी देगणांनी भरला. मळाचो वाठार साप उणो. समुद्रथरासावन देशाची उंचाय ९०० मी. ते ३,००० मी. आसा. हांगाचो शिंयाळो खर आसता. गिमांतय चडशेकडेन हवामान शीतळ आसता. वास्वेल, भालू, कोलो, सोसो ही मोनजात; गिदां, गरुड आदी सुकणीं जाल्यार ओक, अक्रोड, चेस्टनट, ऑलिव्ह हे रुख हांगा सांपडटात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्थाः शार्लमेन हाका मूर लोकांआड पालव दिल्ल्यान ताणें अँडोराचे स्वतंत्रतायेक मान्यताय दिली अशें इतिहासकार मानतात. १२७८ त फ्रांस आनी स्पेन हांगाच्या अधिकारीवर्गामदीं कबलात जावन अँडोराचें प्रशासन दोगांयच्या प्रतिनिधींवरवीं चलूंक लागलें. १९७६ त हांगा पयल्या राजकी पक्षाची थापणूक जाली.

अर्थीक स्थितीः शेतवड, नुस्तेमारी हे मुखेल उद्येग. रानांतल्या रुखांपसूनय बरेंच उत्पन्न मेळटा. तंबाखू, राय, बार्ली हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. ऑलिव्ह आनी द्राक्षांचें उत्पादनय जाता. मेंढरां-गोरवां पोसपाचोय उद्येग चलता. पर्यटनांतल्यान ह्या देशाक बरेंच उत्पन्न मेळटा.

समाजीक स्थितीः अँडोरांत येरादारी आनी संचारण वेवस्था सोपी अशी ना. फ्रांस आनी स्पेन ह्या देशांकडेन रस्त्याच्या मार्गावयल्यान येरादारी चलता. पूण फ्रांसाकडेन जोडिल्लो रस्तो तीन चार म्हयन्यां-

नातीर बर्फाक लागून बंद आसता. स्पेन आनी फ्रांस ह्या दोनूय देशांचें वलन हांगा चलता.

हांगाचे लोक कॅटेलन वंशाचे आनी सुमार ९५% रोमन कॅथलिक आसात. कॅटेलन ही हांगाची राज्यभास. शिक्षणाचें प्रमाण सुमार १००% आसा. मुखेल म्हत्वांचीं थळां म्हळ्यार राजधानी अँडोरा ला व्हेल्य, लेस ॲस्काल्देश आनी ॲनकॅम्प.

- कों. वि. सं. मं.

ॲक्सलरॉड, ज्यूल्यस: (जल्म: ३० मे १९१२, न्यूयॉर्क).

नामनेचो शास्त्रज्ञ. न्यूयॉर्क हांगाच्या सिटी कॉलेज आनी विद्यापीठांतल्यान शिक्षण घेतकच १५ वर्सां जीवरसायनशास्त्रज्ञ म्हूण ताणें काम केलें. वैजकी शिक्षण घेवपाची आवड आसून लेगीत अर्थीक परिस्थितीक लागून ताची ही इत्सा पुराय जाली ना. न्यूयॉर्क युनिव्हर्सिटी मॅडिकल स्कूलाच्या Department of Bacteriology ह्या विभागांत प्रयोगशाळा सहाय्यक म्हूण ताणें काम केलें. १९४५ च्या सुमाराक अमोनियाची बाटली फुटून जाल्ल्या अपघातांत तो एका दोळ्यान कुड्डो जालो. १९४६ त, न्यूयॉर्कच्या गोल्डवॉटर मेमोरियल हॉस्पिटलांत संशोधक म्हूण ताची नेमणूक जाली. हांगा डॉ. बर्नार्ड ब्रूडी हाच्या हातासकयल काम करतना तो संशोधन कार्यांत फिशाल जालो. १९४९ त बेथेस्डा हांगाचे काळजाविकार संस्थेंत ताची नेमणूक जाली आनी १९५५ त तो थंयचे 'नॅशनल इन्स्टिटयूट ऑफ मेंटल हेल्थ' हे संस्थेच्या वखदी-विज्ञानाचो मुखेल जालो. १९५५ त ताणें जॉर्ज वॉशिंग्टन विद्यापीठाची पीएच्. डी. मेळयली.

तंत्रिका कोशिकांतल्यान (Nerve cell) आवेग वतकच तातूंतल्यान Noradreline हो पदार्थ निश्क्रिय कसो जाता, हाचेविशींचे यंत्रणेविशीं ताणें मोलादीक संशोधन केलें. हे यंत्रणेचेर हेर वखदी द्रव्यांचो कितें परिणाम जाता, हाचोय ताणें अभ्यास केलो; ताका लागून कांय मनोविकृती बऱ्यो जावपाचो संभव निर्माण जाला; Amphetamines, ephedrine, adrenergic blocking agents आनी घुंवळीचीं वखदां हांच्या चयापचय (Metabolic) क्रियेविशीं ताणें खोलायेन संशोधन केलें. १९५३ त, वखदांची चयापचय-क्रिया घडोवन हाडपाक वावुरपी Liver Microsome हातूंतल्या enzyme चो सोद लायलो. डॉ. स्ट्रॉमिंजर आनी डॉ. काल्कर हांच्या वांगडा ताणें Uridinediphosphate glucose हाचें रुपांतर Uridinediphosphate glucuronic acid हातूंत करपी enzymes चो सोद लायलो. १९५७ त catecholamines च्या संशोधनांत ताणें लक्ष घालें.

तंत्रिका अग्रांतले द्रव प्रक्षेपक (Humoral transmitters in the nerve terminals) आनी तांचो संचय, मोचन आनी निश्क्रियता (storage, release and inactivation) हाच्या यंत्रणेविशींच्या संशोधनाक लागून ताका १९७० चो वैजकी विशयाचो नोबेल पुरस्कार उल्फ फॉन ऑयलर आनी सर बर्नार्ड काट्झ हांच्यावांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

ॲगमार्क: (AGMARK - Agricultural Marketing)

ॲगमार्क

शेतमाल, फळां आनी प्राणिज जिनसांचो पांवडो आनी विशुध्दता हांच्याखातीर वापरतात तें चिन्ह. भारत सरकारान वयर सांगिल्ल्या जिनसांचो पांवडो आनी उच्च प्रत हांचेखातीर 'शेतमाल (ग्रेडिंग अँड मार्केटिंग) कायदो' १९३७ त लागू केलो. ह्या कायद्यावरवीं ज्या वस्तूंचो, जिनसांचो दर्जो आनी प्रतवारी थारायतात, तांचेर 'ॲगमार्क' (AGMARK) हें चिन्ह लायतात. लेबलाचेर अनुक्रमांक, सीलबंद करणाऱ्याचें नांव, माल भरला ती तारीख आनी ठिकाण हे निर्देश आशिल्ल्यान गिरायकाक लेबलावयल्या पांवड्याप्रमाण मितल्लो माल मेळप सोपें जाता.

ॲगमार्क लेबलाफाटल्यान व्हडली यंत्रणां आसता. तातूंत सरकारान खास नियुक्त केल्ले वैज्ञानीक आनी तंत्रज्ञ आसतात. हें लेबल फकत अधिकृत संस्थांकूच लावपाक मेळटा. तेखातीर तांकां प्रयोगशाळा आनी सरकारी रसायनशास्त्रज्ञ दवरचे पडटात आनी भारत सरकारच्या शेतमाल-वेपार विभागाच्या सल्लागारांकडसून अधिकारपत्रां मेळोवचीं पडटात. हे सल्लागार असलीं अधिकारपत्रां त्या त्या कारखान्यांची आनी प्रयोगशाळेची तपासणी करून कारखानदारांक दितात. मालाचो पांवडो थारायतकच मोटया प्रमाणाचेर माल तयार करप चालू आसतना गुणवत्ता नियंत्रण (Quality Control) जतनायेन पाळटात. कारखानदार, घाऊक आनी किरकोळ व्यापारी हांच्याकडल्यान नमुनो म्हूण मेळिल्ले जिनस सीलबंद करून तपासपाखातीर नियंत्रित प्रयोगशाळांकडेन धाडटात. थंय तांची सविस्तर रसायनीक विस्कटावणी जाता. पांवडो थारावन दिल्लो जिनस तापसणेंत कमी प्रतीचो आसा अशें मेळ्ळयार ताच्या वयलीं 'ॲगमार्क' लेबलां काडून उडयतात.

'ॲगमार्क' चो सुदारीत कायदो १९४३ त आयलो. ताचो आवांठ वाडयलो आनी तातूंत फुडल्या वस्तूंचो आस्पाव केलो: भाजीपालो, फळां, चामडी, दुदाचे जिनस, तंबाखू, कॉफी, डबोबंद फळां, तीळ, तेल, कापूस, तांदूळ, गंव, सनताग (सॅन हेम्प), गोड, लोकर, रेझीन, टर्पेंटायन, सुपारी.

निर्यातीच्या मालाचेर 'ॲगमार्क' लेबल लावपाची सक्ती १९४२ त केली. तेन्नासावन वस्तूंची प्रतवारी आनी संवेश्टन (packing) करपाच्या म्हत्वाच्या सगळ्या केंद्रांचेर निरीक्षक अधिकारी दवरतात. वस्तूंचें संवेश्टन, वर्गवारी आनी पांवडो थारावचेआदीं ह्यो वस्तू ते तपासतात.

तंबाखूखातीर गुंटूर, रंग केंसांखातीर कानपूर, सनतागाखातीर कलकत्ता, वासाच्या तेलाखातीर कोचीन, कानपूर, लोकरीखातीर मुंबय आनी राजकोट ह्या शारांत आनी हेरकडे १६ प्रयोगशाळा उबारल्यात. केंद्रीय प्रयोगशाळा नागपूर हांगा आसा. मिरयां, वेलची, काजू, आलें, वासाचें तेल, लाख आनी तेफळां ह्या निर्यातीच्या ३८ वस्तूंची सक्तीन प्रतवारी करतात.

- कों. वि. सं. मं.

ॲग्नन, शॅम्युएल योसेफ: (जल्म: १७ जुलय १८८८, बुकझॅक- गॅलिसिया-पोलंड; मरण: १७ फेब्रुवारी १९७०, जेरूसलेम).

सगळ्यांत व्हड आर्विल्लो हिब्रू कादंबरीकार आनी कथाकार. पोलीश ज्यू वेपारी आनी पंडितांच्या एका घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताणें सुरवातीक (१९०३-०६) यीडीश आनी हिब्रू भाशेंत आपल्या स्वताच्या नांवान आनी हेर कांय टोपण नांवांनी बरोवपाक सुरवात केली. १९०७ त पॅलेस्टायनांत रावपाक वतकच ताणें 'ॲग्नन' ह्या आडनांवान बरोवपाक सुरवात केली आनी आपलीं नाटकां, दिश्टाव्याच्या रुपांतलें बरोवप आनी कथा-कादंबरी हांचेखातीर पोरनी बायबलासारकी शैली आपणायली. 'Agunut' (1908, Forsaken Wives) ही पॅलेस्टायन कथा बरोवन ताणें आपल्या साहित्यीक जिविताची सुरवात केली. ताची पयली व्हडली कादंबरी म्हळ्यार Halkhnasat Kallah (२ खंड, १९२२, The Bridal Canopy, १९५७). हे कादंबरींत झारीस्ट आनी ऑस्ट्रो-हंगेरीयन राजेशाहींतल्या घेटोंत रावपी भोंवडेकार ज्यूंचें वर्णन केलां. Oreach Nata Lalun (1938, A Guest for the Night, 1968) हे ताचे दुसरे कादंबरींत पयल्या म्हाझुजाउपरांत युरोपियन ज्यूंचें नीतीधैर्य कशें खचलें हाचें वर्णन आयलां. ताची तिसरी आनी सगळ्यांत व्हड कादंबरी, Tmol Shilshom (1945, The Day Before Yesterday) हातूंत अस्तंत्या ज्यूंचें आनी तांचें इस्राएलच्या मानसिक, नैतीक आनी वेव्हारीक वातावरणावांगडा जावपी मंवकळीचें वर्णन आयलां. ताणें १९५८ त आत्मचरित्रपर कादंबरी आनी खंडरुपांत कितल्योशोच कथा बरयल्यो. १९५८ त जेरूसलेम विद्यापीठान ताचो भोवमान करून ताका डॉक्टरेट दिली. ज्यू लोकांचें जीणेचें अभ्यासपूर्ण वर्णन करपाच्या ताच्या व्हड साहित्यिक वावराखातीर ताका १९६६ तलो साहित्याखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. हो

शोधमानाचो पुरस्कार मेळोवपी ॲग्नन हो पयलोच ज्यू लेखक.

- कों. वि. सं. मं.

ॲटलास: नकाशांच्या झेल्याक 'ॲटलास' अशें म्हण्टात. हातूंत [illegible] नकाशांतल्यो सांकेतिक कुरवो आनी भास एकेच तरेची आसता. तंत्रीक विशयांतल्यो रेखाकृती आनी तेविशींची आंकडेवारी दिवपी पुस्तकांकूय 'ॲटलास' अशें म्हण्टात. पृथ्वीचो गोल आपल्या खांदार धरपी ग्रीक पुराणपुरुश 'ॲटलास' हाची आकृती 'मर्केटर' हाणें आपल्या नकाशा-झेल्याचेर १६ व्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत पयलेच छाप दाखयली. ते उपरांतच्या कितल्याशाच नकाशा-झेल्यांचेर हें रेखाचित्र दाखयलां. अशे तरेन हळू-हळू करून नकाशा-झेल्याक 'ॲटलास' हें नांव पडलें.

सगळ्यांत पूर्विल्लो ॲटलास म्हळ्यार टॉलेमीचो २८ पानांचो ॲटलास. ताचे उपरांत मध्य युगाच्या काळांत खास अशे ॲटलास तयार जालेनात. फुडें १५ व्या शतमानांत जेन्ना टॉलेमीच्या 'जिऑग्रॅफीया' ह्या ॲटलासाची पर्तून आवृत्ती आयली तेन्ना शास्त्रज्ञांनी नकाशे करपाक सुरवात केली. १५७० त 'ऑर्तीलिअस' हाणें 'थिएट्रम ऑर्बिस टेरारम' हो ॲटलास तयार केलो. तेन्नासावन आर्विल्ल्या पध्दतीच्या ॲटलास युगाक सुरवात जाली अशें म्हण्टात. १६ व्या शतमानांतलो ॲटलासचो दुसरो बरो नमुनो म्हळ्यार इटालियन नकाशाशास्त्रज्ञांनी तयार केल्लो 'ला फ्रेरी' हो ॲटलास. १७ वें शतमान हें ॲटलास निर्मणेच्या काळांतलो भांगरा-काळ अशें मानतात. ह्या काळखंडांत कोरोनेलीसारक्या इटालियन शास्त्रज्ञांचे आनी मर्केटर ब्लू, हॉंडियस ह्या नकाशाशास्त्रज्ञांचे ॲटलास उजवाडाक आयले. हे सगळे ॲटलास सोबीत चामड्याचे बांदावळीचे आनी व्हड आकाराचे आशिल्ले. १८ व्या शतमानांत तयार जाल्या फ्रेंच ॲटलासांत म्हायती चड आशिल्ली. ह्या शतमानाचे अखेरेक इंग्लीश ॲटलास उजवाडाक आयले. ह्याच काळांत होमान घराण्यांतल्या शास्त्रज्ञांनी तयार केल्ले जर्मन ॲटलास, तातूंतलो तपशील, चित्रां, टीपो आनी ल्हान-ल्हान नकाशे हांकां लागून खूब लोकप्रिय जाले. उपरांतच्या काळांत नकाशाशास्त्रांत बरीच उदरगत जाली. १९ व्या शतमानांत वेगवेगळ्या देशांच्या सरकारांवरवीं 'ॲटलास' उजवाडाक येवपाक लागले.

ॲटलासाचे दोन प्रकार आसात. १. जगाच्या विंगड विंगड नकाशांचो झेलो २. प्रादेशिक नकाशांचो झेलो. दोनूय प्रकारच्या नकाशांत गांवांच्यो आनी शारांच्यो सुवातो, प्रदेशांचें प्राकृतिक स्वरूप तशेंच राजकी आनी शासकीय विभाग दाखयल्ले आसतात. शिमो, हवामान, अर्थीक उदरगत, सैमीक संपत्ती, लोकसंख्या हे सारकी हेर म्हायती नकाशांत दिल्ली आसता. नकाशांत वेगवेगळ्या तरेच्यो कुरवो तरेकवार रंगांनी वा एकाच रंगाच्या कितल्याशाच छटांनी आनी बरपावळीच्या पध्दतींनी दाखयतात.

आर्विल्ल्या काळांत सगळ्यांत चड उपेगांत येवपी आनी सुमार २ ते ५ लाख नांवांच्यो नोंदी आस्पावतात अशा ॲटलासांत, आंद्रे हाचो 'आल्जीमीनार हॅंड ॲटलास', स्टीलर हाचो 'हॅंड ॲटलास', इटालीयन प्रवास-संघटनेचो आंतरराश्ट्रीय ॲटलास ५ खंडांत उजवाडाक आयिल्लो लंडन टाईम्सचो 'संवसारीक ॲटलास' ह्या ॲटलासांचो आस्पाव जाता. 'The Encyclopaedia Britannica World Atlas' लेगीत खूब लोकप्रिय आसा. आर्विल्ल्या ॲटलासांचें खाशेलेंपण म्हळ्यार भुगोलीक सुवातांची तांच्या नांवांच्या उच्चारांसयत दिल्ली वळेरी. तांच्यावांगडा तांच्या अक्षांश-रेखांशांचोय उल्लेख केल्लो आसता. कांय ॲटलासांत गिरावळी, पृथ्वीचो जल्म, गिराणां, भरती-सुकती, पृथ्वीवेल्या सैमीक संपत्तीचे वेगवेगळे उपेग, भाशा, मनीसवंश आनी वेगवेगळीं उत्पादनां हांची सावार माहिती नकाशे आनी आकृती हांचेसयत दिल्ली आसता.

ह्या शेंकड्यांत ३५ परस चड देशांचे राश्ट्रीय ॲटलास उजवाडाक आयल्यात. तातूंत त्या त्या देशाचे भुगोलीक, अर्थीक, माशीक, नकाशे आंकडेवार म्हायतीसयत दिल्यात. भारतांतल्या मुखेल ॲटलासांत, भारताचो राश्ट्रीय ॲटलास, हवामानाचो ॲटलास, शेतीविशींचो ॲटलास, म्हैसूरचो ॲटलास ह्या ॲटलासांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

ॲडम्स, जेन: (जल्म: ६ सप्टेंबर, १८६०, सेडरवाईल -इलिनॉयस; मरण: २१ मे १९३५, शिकागो).

एक नामनेची शांतताय पुरस्कर्ती समाजसुधारक. अमेरिकेचे निकॉलस मरे बटलर हाच्यावांगडा १९३१ तल्या शांततायेखातीर दिल्ल्या नोबेल पुरस्काराची सहविजेती. उत्तर अमेरिकेची पयली समाजीक वसाहत 'हल हाऊस, शिकागो' हाची तिणे थापणूक केली. १८८१ त रॉकफोर्ड कॉलेजांतसून पदवी घेतकच तिणे फिलाडेल्फीयाच्या बायलांच्या वैजकी कॉलेजांत प्रवेश केलो. पूण तिची भलायकी इबाडिल्ल्या कारणान तिका हें शिकप सोडून दिवचें पडलें. ते उपरांत ती युरोपाचे भोंवडेर गेली. हे भोंवडेर आसतनाच तिणें लंडनच्या व्हाईटचॅपल जिल्ह्यांतल्या टॉयनबी हॉल वसाहत घराक भेट दिली. ही भोंवडी सोंपून अमेरिकेक परत येतकच ती आनी तिची भोंवडे वेळावयली वांगडी ॲलन गेट्स स्टार हांणी टॉयनबी हॉलासारकीच कामगार वस्ती आशिल्ल्या शिकागोंतल्या एका जिल्ह्यांत 'हल हाव्ज' उबें केलें. जायते नामनेचे समाजसुधारक हल हावजांत रावपाक आयले. कांय जाणांनी वेपार-धंदो, कला हांचेवरवीं आपली उपजिविका चलोवपावांगडाच मिस ॲडम्स हिच्या वसाहत थापणुकेच्या वावरांत मोलादीक हातभार लायलो.

कामगारांच्या आनी खास करून बायल-कामगारांच्या न्याय्य हक्कांखातीर ती वावुरली. १९१०त, राश्ट्रीय समाजीक वावर परिशदेची पयली बायल अध्यक्ष जाली. १९१२ त, तिणें पुरोगामी पक्षाच्या अध्यक्षीय वेंचणुकांच्या प्रचार कार्यांत वांटो घेवन थिओडोर रूझव्हेल्ट हाका तेंको दिलो. १९१५ त हेग हांगा आंतरराश्ट्रीय बायलांचे कॉंग्रेसीची ती चेअरपर्सन जाली. रोखडेंच तिच्या हातासकयल बायलांच्या आंतरराश्ट्रीय शांतताय आनी स्वतंत्रतायेच्या लिगाची थापणूक जाली.

तिणे बरयल्लीं पुस्तकां अशीं: Democracy and Social Ethics (1902), Newer Ideals of Peace (1907), Twenty Years at Hull House (1910), आनी The Second Twenty Years at Hull House (1930) .

- कों. वि. सं. मं.

ॲड्रियान, एडगर डग्लस: (जल्म: ३० नोव्हेंबर १८८९, लंडन; मरण: ४ ऑगस्ट १९७७, लंडन).

ब्रिटीश शरीरक्रियावैज्ञानिक.

१९१५ त ताणें ट्रिनिटी कॉलेज, केंब्रिज हातूंतल्यान वैजकी पदवी मेळयली. पयल्या म्हाझुजांत वैजकी सेवा करतकच ताणें आपलें सगळें कार्य ट्रिनिटी कॉलेज, केंब्रिज हांगाच केलें. १९२९-३७ ह्या काळांत रॉयल सोसायटींत फाउलरटन संशोधन प्राध्यापक आनी १९४७-५१ ह्या काळांत केंब्रिजांत शरीरक्रियाविज्ञानाचो प्राध्यापक. १९५१ त ट्रिनिटी कॉलेजचो मुखेल.

ताचें मुखेल संशोधन 'तंत्रिका (nerve) संवेदना आनी तंत्रिका कार्याची यंत्रणा' ह्या विशयांवेलें आसा. संवेदना तंत्रिका मार्गान वता आसतना तिचे विद्युत् स्थितींत फरक पडटा आनी ताचेवेल्यान तंत्रिकामार्गान वचपी संवेदना आनी प्रेरणा हांचो खास अभ्यास करूं येता, हें ताणें सिध्द केलें. ह्याच संशोधनाखातीर ताका १९३२ तलो शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी ह्या विशयांतलो नोबेल पुरस्कार सर चार्ल्स स्कॉट शेरिंग्टन ह्या आनीक एका ब्रिटिश संशोधका वांगडा वांटून मेळ्ळो. एकोड्या संवेदी पोंतावयलो आनी एकोड्या प्रेरक तंत्रिका तंतुचे आवेग मेजून ताणें संवेदना आनी स्नायू नियमनाची यंत्रणा हाचो खोलायेन अभ्यास केलो. ताणें १९३४ सावन मेंदूतल्यान व्हांवपी विजेविशीं संशोधन केलें. ताका लागून अपस्मार आनी मेंदूचो अर्बुद (Brain Tumour) ह्या रोगांविशींचें फुडलें संशोधन करप सोपें जालें. १९४२ त Order of Merit ही उच्च पदवी ताका फावो जाली. १९५०त तो

रॉयल सोसायटीचो अध्यक्ष जालो (१९५०-५५). १९५५ त ताका 'बॅरन' हो भोवमान फाव जालो. ताणें बरयल्लीं पुस्तकां अशीं: The Basis of Sensation (1927), The Mechanism of Nervous Action (1932) आनी The Physical Background of Perception (1947).

- कों- वि. सं. मं.

ॲन्फिन्सन, ख्रिश्चन बी:

(जल्मः २६ मार्च १९१६, मोनासीन-पेन्सिल्वानिया).

नामनेचो अमेरिकन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताणें १९४३ त हार्वर्ड विद्यापीठाची पीएच्.डी. पदवी मेळयली आनी ते उपरांत पेन्सिल्वानिया आनी हार्वर्ड विद्यापीठांत तशेंच स्टॉकहोमच्या नोबेल इन्स्टिट्यूट हातूंत अध्यापनाचें आनी संशोधनाचें काम केलें. १९५० त ताणें अमेरिकेच्या 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हेल्थ' हातूंत नोकरी धरली.

एंझायमची (enzymes) रचना आनी हेर प्रथिनां (proteins) हांचें तांच्या शरीरक्रियात्मक वावरालागीं घडून येवपी अनुयोजन (adaptation) हाचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. प्रथिनांची रेणवीय रचणूक (molecular structure) आनी तांचें जैव कार्य (biological function) हांच्यामदलो संबंद दाखोवपाचें संशोधन कार्य ताणे केलें. १९५९ त ताणे The Molecular Basis of Evolution हें पुस्तक बरयलें. Ribonuclease आनी खास करून जैव रुपान क्रियाशील आशिल्लें संरुपण (conformation) हांचेमदलो संयोग दाखोवपाखातीर ताणें केल्या मोलादीक संशोधनाखातीर ताका १९७२ त रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार स्टॅनफर्ड मूर आनी विलीयम स्टीन ह्या शास्त्रज्ञांवांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

ॲपलटन, सर एडवर्ट विक्टर:

(जल्मः ६ सप्टेंबर १८९२, ब्रॅडफर्ड- यॉर्कशायर; मरणः २१ एप्रिल १९६५, एडिंबर्ग).

नामनेचो इंग्लिश भौतिकशास्त्रज्ञ. ताचें शिकप केंब्रिज हांगाच्या सेंट जॉन्स कॉलेजांत जालें. पूण पयल्या म्हाझुजांत सैन्यांत भरती जावपाखातीर ताका शिकप अर्धार सोडचें पडलें. झूजकाळांत सिग्नल ऑफिसर म्हूण काम करता आसतना ताका रेडिओविशीं आवड तयार जाली आनी झुजाउपरांत केंब्रिजाक परत येतकच ताणें ह्या विशयाचो अभ्यास सुरू केलो. १९२०त कॅव्हेंडिश प्रयोगशाळेंत तो प्रायोगिक भौतिकीचो साहाय्यक निर्देशक आनी उपरांत १९२२ त ट्रिनिटी कॉलेजांत साहाय्यक प्राध्यापक आशिल्लो. १९२४-३६ मेरेन लंडन विद्यापीठांत आनी ते उपरांत केंब्रिज विद्यापीठांत तो भौतिकीच्या प्राध्यापकपदाचेर आशिल्लो.

वातावरणांतल्या केन्ली- हेवीसायड (Canley-Heavyside) थराचें अस्तित्त्व ताणें प्रायोगिक रितीन दाखोवन दिलें आनी ताची उंचाय मेजली. ह्या थराच्याय वयर आनी जमनीपसून २३० किमी. उंचायेचेर धर्तरिभोंवतणी रेडिओ लघुतरंग परावर्तित करपी आनीक एक थर ताणें सोधून काडलो. ह्या थराक आतां 'ॲपलटन थर' अशें नांव पडलां. अशेच कितलेशेच थर मेळून 'आयनांबर' (Ionosphere) तयार जालां, अशें ताणें प्रयोगावरवीं दाखोवन दिलें. ताच्या ह्या सोदाक लागून दीर्घकालीन रेडिओ संपर्क करप शक्य जालें आनी रडाराची (Radar) फुडली उदरगत करप सोंपें जालें. विद्युत् चुंबकीय तरंगांचें प्रसारण (electro-magnetic waves propagation) आनी आयनांबराचीं (ionosphere) लक्षणां हातूंत ताणें केल्या संशोधनाक लागून ताका आंतरराश्ट्रीय नामना मेळ्ळी. भौतिकशास्त्रांत ताणें केल्या वयल्या वातावरणांतल्या, खास करून 'ॲपलटन' थराच्या सोदाखातीर ताका १९४७ चो भौतिकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

ताका रॉयल सोसायटीचें १९२३ त सवस्यत्व आनी १९४१ त 'नाइट' हो किताब मेळ्ळो. अमेरिकन इन्स्टिट्यूट ऑफ रेडिओ एंजिनियर्सचें 'मॉरिस लीपमान इनाम' (१९३९) आनी 'इन्स्टिट्यूट ऑफ इलेक्ट्रिकल एंजिनियर्सचे फॅराडे मेडल' (१९४६) हे भोवमानूय ताका फाव जाले. १९४९ त तो एंडिंबरो विद्यापीठाचो उपकुलगुरू जालो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या सुर्वेक ब्रिटनच्या शास्त्रीय आनी उद्योगीक संशोधन खात्याचो कायम चिटणीस म्हूण ताणें काम केलें. दूरचित्रवाणी समितीचो सभासद आनी नॅशनल कमिटी ऑफ रेडिओ टेलिग्राफचो तो चिटणीस आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

ॲरिस्टॉटल:

(जल्मः इ.स.प. ३८४, स्टागिरा-थ्रेस प्रांत- ग्रीस; मरणः इ.स.प. ३२२, कॉन्सिस-यूबिया जुंवो-ग्रीस).

एक व्हड ग्रीक तत्त्ववेत्तो. मॅसिडोनियाचो राजवैज निकॉमाकास हाचो पूत. स्टाजिरा शारांत जल्मल्ल्यान हाका स्टाजिरायट अशेंय म्हण्टात. इ.स.प. सुमार ३६७ वर्सा शिक्षणाखातीर ॲथेन्स हांगाच्या प्लेटोच्या अकादेमींत पावलो आनी ३४७ त प्लॅटोक मर्ण येयसर थंय रावलो. हांगा ताणें आपलें शिक्षण बरेभशेन घेतलें आनी उपरांत तो ॲटोनिअसचो राजा हर्मियस हाच्या दरबारांत तीन-चार वर्सांखातीर रावलो. ते उपरांत मॅसिडोनियाचो राजा फिलीप हाच्या आपोवण्यावयल्यान राजकुंवर अलेक्झांडर (अलेक्झांडर द ग्रेट) हाचो शिक्षक म्हूण इ.स.प. ३४२ ते ३३५ अशीं सात वर्सा काम केलें. अलेक्झांडर राजा जावन उदेंतेवटेन घुरयो घालूंक भायर सरल्या उपरांत ॲरिस्टॉटल ॲथेन्साक आयलो आनी लायसियम नांवाचें आपलें स्वतंत्र विद्यापीठ निर्मीलें. ह्या विद्यापीठांत ताणें १२-१३ वर्सा शिक्षण दिलें आनी विद्यापीठाचो हेर वावरय केलो. शिश्यांवांगडा बागेंत पासयो मारीत शिकवपाचे ताचे पध्दतीक लागून ताच्या पंथाक पेरिपॅटेटिक (पासयो मारपी) पंथ अशें नांव मेळ्ळें. अलेक्झांडरच्या मरणाउपरांत अलेक्झांडराचे राजकी दुस्मान ताका सोंपयतले ह्या भयान तो यूबिया प्रांतांतल्या कॉन्सिस गांवांत गेलो. मरण येयसर तो थंयच रावलो.

निर्मणीः ॲरिस्टॉटल हो तर्कशुध्द पध्दतीन तत्त्वगिन्यान बरयतालो. प्लॅटो आनी डेमोक्रीट्स हांच्या तत्त्वगिन्यानांचेर ताणें आपलें तत्त्वगिन्यान आदारिल्लें आनी तांच्या तत्त्वगिन्यांनातलें उणेपण ताणें स्वताच्या तत्त्वगिन्यानांतल्यान भरून काडलें. ताणें शेंकड्यांनी ग्रंथ बरयले. तातूंतले फकत सुमार १-४ आयजमेरेन उरल्यात. चडशी ग्रंथनिर्मणी ताणें लायसियम विद्यापीठांत आसतना केली. ताचें तत्त्वगिन्यान पांच मुखेल विशयांतल्यान विवर्सूंक येता.

१. तर्कशास्त्र आनी गिन्यानमीमांसा [Logic & Epistemology]: सत गिन्यान मेळोवच्याखातीर ॲरिस्टॉटल इंद्रिय संवेदन आनी बुध्द ह्या दोनूय गजालींची गरज आसा अशें मानता. विचारांचें उणेपण आसल्यार संवेदना कुड्डी जाता आनी संवेदनाचें उणेपण आसल्यार विचार अपेशी थारतात. गिन्यानाचे प्रक्रियेंत बुध्द आनी अणभव हांकां जाय ती सुवात दिवन ॲरिस्टॉटलान संवेदना आनी संकल्पना हांकां एकठांय हाडल्यांत. कसलीय वस्त जशी आपल्याक दिसता ते पध्दतीन तिचें गिन्यान आनी देवाच्या सर्जनशील मनाक ती जशी दिसता ताचें गिन्यान अशे गिन्यानाचे दोन स्रोत ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वगिन्यानांत दिसतात. संवाक्य (Syllogism) आनी विगमन (Induction) हे ह्या दोन विचार स्रोतांचे प्रतिनिधी जावन आसात.

ॲरिस्टॉटलान तर्कशास्त्राची बुन्याद सगळ्यांत पयलीं घाली. सगळ्यांत पयलीं ताणें तर्कशास्त्राचो शास्त्रशुध्द नियाळ केलो. तर्कशास्त्राचेर ताणें स पुस्तकां बरयलीं. तर्कशास्त्र हें शास्त्रीय संशोधनाचें साधन आसा अशें तो मानतालो. शास्त्रीय सत अपरिहार्य स्वरुपाचें आसता. ॲरिस्टॉटलाच्या मतान शास्त्रीय सत म्हळ्यार 'जें आसा ताच्यापरस जें आनीक वेगळें आसूंक शकना तें' विचार करप म्हळ्यार अनुमान काडप. अनुमानां निश्चेवाच्या स्वरुपाचीं आसतात. तीं भाशेवरवीं मुखार घालतकच तांकां विधानां म्हण्टात. ह्या विधानांचें स्वरुप, तांचे प्रकार, तांचे एकामेकांकडेनचे संबंद होच ॲरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्राचो मुखेल विशय आसा. संवाक्य ह्या अनुमानप्रकाराविशीं सगळ्यांत पयलीं ॲरिस्टॉटलान बरोवन दवरलां. संवाक्यांत साध्य विधान आनी पक्ष विधान ह्या दोन आदार विधानांवयल्यान नव्या निष्कर्षामेरेन येवंक जाता. संवाक्यांत सर्वसादारणपणाकडल्यान खाशेलेपणाकडेन

ॲरिस्टॉटल

पावंक जाता. संवाक्यां निमणी कांय मुळाव्या स्वयंसिध्द (Self Evident) सत्यांचेर आदारिल्लीं आसतात. हीं सत्यां भितरल्या प्रश्नेवरवीं समजतात. खरें शास्त्रीय गिन्यान म्हळ्यार अनिवार्य सत्यांची रचणूक आसा आनी कांय सत्यां संवाक्यांवरवीं समजतात जाल्यार कांय भितरल्या प्रश्नेवरवीं होलमतात.

२. **तत्त्वमीमांसा** [Metaphysics]: तत्त्वमीमांसेक ॲरिस्टॉटलान मूळ तत्त्वगिन्यान अशें म्हळां. ॲरिस्टॉटलाची तत्त्वमीमांसा प्लॅटोच्या तत्त्वमीमांसेची सुदारिल्ली आवृत्ती अशें म्हण्टात. ॲरिस्टॉटलान तत्त्वमीमांसेच्या मळार द्रव्य आनी आकार सिध्दांत मुखार दवरलो. ह्या सिध्दांताप्रमाण द्रव्य आनी आकार एकठांय येवप म्हळ्यार वस्त तयार जावप. द्रव्य आनी आकार हांकां फकत विचारानींच वेगळे करूंक जाता; प्रत्यक्षांत ते एकठांय आसतात. देव सोडल्यार द्रव्यरयत आकार आसुंकूच शकना. आकार म्हळ्यार वस्तूचें फकत रूप वा भायली रचणूक न्हय; द्रव्याक बांदून दवरपी ती एक धारणाशक्त. द्रव्य आनी आकार सापेक्ष आसात. आकार म्हळ्यार वस्तूचें प्रयोजन वा संघटन. एकाचो आकार हें दुसऱ्याचें द्रव्य आसता. देखीक- रुखाचे नदरेन बी द्रव्य आसता जाल्यार फुडल्या उदरगतीचे नदरेन बी आकार आनी रुख द्रव्य थारता. वस्तूंचें विंगडपण वा वेगळेपण आकाराक लागून थारता, द्रव्याक लागून न्हय. द्रव्य हें मुळांत आकारहीन आनी निर्गुण आसता. आकार म्हळ्यार प्रकटता. द्रव्य म्हळ्यार अप्रकटता वा संभाव्यता. बदलत वचपी द्रव्य सदांच विंगड विंगड आकार घेता. अशे तरेन ॲरिस्टॉटलान परिवर्तनाचो प्रस्न सोडयला. बदल यांत्रिक न्हय तर प्रयोजनात्मक आसता. ॲरिस्टॉटलाची कारण-कल्पना व्यापक आनी आर्विल्ल्या कारणकल्पनेपरस वेगळी आसा. वस्तूचे निर्मणेखातीर उपादान (Matter), निमित्त, आकारिक आनी निमार्णे अशा चार कारणांची गरज ॲरिस्टॉटलान दाखयल्या. हीं चार कारणां आकार आनी द्रव्य ह्या दोन निमण्या तत्त्वांच्या रुपान उरतात. ॲरिस्टॉटलचे नदरेन संवसार म्हळ्यार द्रव्यांची उंचल्या आनी उंचल्या आकारांमदीं सदांच घडत वचपाची प्रक्रिया. तेन्ना संवसार म्हळ्यार एक ऊंच आनी ऊंच वचपी उदरगतीचो क्रम. हे उदरगतीचे तेंगशेर देव वा द्रव्यरयत आकार आसता जाल्यार मुळांत आकारविरयत द्रव्य आसता. हीं दोनूय तोंकां म्हळ्यार अमूर्तीकरण. प्रत्यक्ष अस्तित्वांत आसता तो द्रव्य आनी आकारान भारिल्लो मनीस. देव म्हळ्यार सृश्टीची तार्किक बसका (base). तो शुध्द आकार आसा, आनी संवसाराचें निमित्त, आकारिक आनी निमार्णे कारण आसा. काळक्रमाचे नदरेंतच न्हय, तर विचारांचे नदरेन तो पयलो थारता.

३. **नीतिशास्त्र आनी राज्यशास्त्र** [Ethics & Politics]: ॲरिस्टॉटलच्या मतान नीतिशास्त्र आनी राज्यशास्त्र हांचो सामको लागींचो संबंद आसता. मनीस हो समाज प्रिय प्राणी आसा आनी राज्य म्हळ्यार मनीसरुपी द्रव्याचो आकार आसता. मनीस समाजाचो एक घटक आशिल्ल्यान तो समाजापरस वेगळो रावन आपलें सुख स्वतंत्रपणान मेळोवंक शकना. नितिशास्त्र ही राज्यशास्त्राचीच एक शाखा आसा. मनशाच्या नैतिक आचरणाक राज्याशिवाय अस्तित्व आनी पुरायपण येवंक शकना. राज्य हें मनशाक सुख दिवपाचें एक साधन जावन आसा.

ॲरिस्टॉटलच्या मतान दरेक मनीस आपसुकपणान आपलें बरेपण जावचें म्हूण यत्न करता. तेन्ना मनीस आपसुकपणान जाची इत्सा धरता, जें साधपाचो यत्न करता तातूंत ताचें बरेपण आसता. ह्या बरेपणाक ॲरिस्टॉटल 'यूडायमोनिया' (Eudaimonia) अशें म्हण्टा.

राज्यांत रावन बरेपणांत वांटेकार जावन मनीस आपलें बरेपण साधता. जीणेंतल्यो मुळाव्यो गरजो भागोवच्याखातीर मनीस एकठांय येवन कुटुंब जाता. कुटुंबां एकठांय येवन फुडें तांचें राज्य घडटा. राज्यांत जीणेच्यो गरजो भागतातच पूण बरी जीण, मनशाचे बौध्दिक आनी नैतिक सद्‌गुण हांची उदरगत जावंक शकतली, अशें जिवीत जगपय शक्य जाता. कुटुंब संख्या नश्ट करुन तिचो वावर राज्यान स्वता करचो, राज्यकर्त्या वर्गांतल्या मनशांची खाजगी मालमत्ता आसची न्हय हीं प्लॅटोचीं मतां ताका मान्य नात. कितलेशेच मनीस सभावांतल्यानच गुलाम आसतात. तांची मानसिक कुवत सकयल्या पांवड्यावयली आसता, ह्या मतावयल्यान ॲरिस्टॉटलान गुलामगिरी पध्दतीक फाटबळ दिल्लें. सबंद राज्याचें सादारण बरेपण करपी सरकार बरें आनी स्वताच्या वा स्वताच्या वर्गांतल्या मनशांचें बरेपण करूंक पळोवपी लोकांनी चलयल्लें सरकार वायट वा विकृत राज्यांत कितले जाण सत्ताधीश आसात हाच्यावयल्यान ॲरिस्टॉटलान राज्यसंघटनांचे वांटे केल्यात. एकुच सत्ताधीश आसतना ताणें सत्तेचो उपेग राज्याच्या बरेपणाक लागून केल्यार ती राजेशाय (Monarchy). राजेशायेची विकृती म्हळ्यार कसलेंच बंधन नाशिल्लें शासन (Tyranny). कांय लोकांच्या हातांत सत्ता आसप म्हळ्यार उमरावशाय (Aristocracy) पूण तिची विकृती म्हळ्यार कांय लोकांच्या बेबंद तंत्रान चलपी शासन (Oligarchy). कितल्याशाच जाणांच्या हातांत सत्ता आसप म्हळ्यार तें राज्य गणराज्य (Polity). ताची विकृती म्हळ्यार लोकशाय (Democracy). आपल्या राज्यशास्त्रांत नागरिकांच्या शिक्षणाचोय विचार ताणें बरोवन दवरला.

४. **पदार्थविज्ञान आनी मानसशास्त्र** [Physics and Psychology]:

ॲरिस्टॉटल आत्म्याच्या जाग्यार आशिल्ल्या विचारशक्तीचे सक्रीय आनी निश्क्रीय अशे दोन वांटे करता. सक्रिय विचारशक्तीवरवीं खंयच्याय गजालीचें गिन्यान माध्यमाबगर प्रत्यक्ष मेळटा. निश्क्रीय विचारशक्त सक्रिय विचारशक्तीचें साधन आसता. सक्रिय बुध्द अमर आसता. आत्मो हो कुडीचोच एक आविश्कार (manifestation) अशें ताचें मत आसा. आत्म्याचो आनी जीवाचो अभ्यास म्हळ्यार भौतिक जीणेचो अभ्यास. सैम सदांच खंयच्यातरी ध्येयावटेन वाट काडीत आसा आनी ती एक उदरगत जायत वचपी प्रक्रिया आसा अशें ताणें आपल्या बरपांतल्यान मुखार मांडलें. उदरगतीच्यो ह्यो अवस्था स्पश्ट करप हो ॲरिस्टॉटलच्या पदार्थविज्ञानाचो मुखेल हेत आसा.

सुर्वेक कूड आनी आत्मो हांच्यामदीं फरक करपी ॲरिस्टॉटल फुडें

आत्मो आनी कूड ह्यो दोन गजाली लागींच्यो आनी आत्मो हो कुडीचो आकार अशे मानूंक लागलो.

५. **सौंदर्यशास्त्र: [Aesthetics]:** ह्या विशयाचेर ॲरिस्टॉटलान 'पोएटिका' हें स्वतंत्र पुस्तक बरयलां. ह्या पुस्तकांत कलेचीं मुळावीं तत्त्वां, तांचों पद्य, नाट्य हांच्यावरवीं जावपी आविश्कार हाचो ताणें नियाळ केला. उतरां आनी ताल हांच्या वरवीं काव्य तयार जाता. ॲरिस्टॉटलाच्या मतान काव्याचो जल्म दैवी शक्तींत ना. तो मनशाचे अनुकरण करपाचे जल्मजात प्रवृत्तींतल्यान आनी बऱ्या अणभवाच्या बौध्दिक खोशयेंत आसता. ॲरिस्टॉटलच्या काव्यशास्त्रांत सौंदर्यवादी तत्त्वगिन्यानाचो अभ्यास आनी सविस्तर नियाळ सांपडटा.

- कों. वि. सं. मं.

ॲरो, केनेथ जे. :

(जल्म: २३ ऑगस्ट १९२१, न्यूयॉर्क). नामनेचो अर्थशास्त्रज्ञ. ताणें १९४० त न्यूयॉर्कच्या सिटी कॉलेजांतसून समाजविज्ञानातली बी. एस् सी. पदवी मेळयली; तशेंच कोलंबिया विद्यापीठंतल्यान १९४१ त एम्. ए. आनी १९५१ त पीएच्.डी. पदवी मेळयली. अर्थशास्त्रांतल्या संशोधनाखातीर नेमिल्ल्या काउल्स कमिशनचेर ताणें संशोधन वांगडी म्हूण काम केलें. १९४९-६८ ह्या काळांत ताणें स्टॅनफर्ड विद्यापीठांत आनी १९६८-१९७९ ह्या काळांत हार्वर्ड विद्यापीठंत प्राध्यापक म्हूण काम केलें. १९७९ सावन तो स्टॅनफर्ड विद्यापीठंत अर्थशास्त्राच्या प्राध्यापकपदाचेर काम करीत आसा. चर्चिल कॉलेज, केंब्रिज हाचो तो १९६३-६४, १९७० आनी १९७३ त सदस्य (fellow) आशिल्लो. जायत्या संस्थांनी आनी अकादेमींनीं वांगडी आनी fellow म्हूण ताणें काम केलां. 'सादारण अर्थशास्त्रीय संतुलन सिध्दांत आनी कल्याणकारी सिध्दांत' (General Economic Theory & Welfare Theory) ह्या विशयांतल्या ताच्या म्हत्वाच्या योगदानाखातीर ताका १९७२ त, अर्थशास्त्र ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. 'सादारण अर्थशास्त्रीय संतुलन सिध्दांत आनी कल्याणकारी सिध्दांत' तेचप्रमाण 'वाढ सिध्दांत आनी निर्णय सिध्दांत' (Growth Theory and Decision Theory) ह्या अर्थशास्त्रांतल्या ताच्या म्हत्वाच्या योगदानाखातीर स्विडीश अकादेमी ऑफ सायन्सेस हे संस्थेन ताचो खासा उल्लेख केला.

-कों. वि. सं. मं.

ॲलिटिस, ओडिसीयस:

(जल्म: २ नोव्हेंबर १९११, इरकलियन- क्रिट).

एक नामनेचो कवी. मुळावें शिकप जातकच ताणें अथेन्स विद्यापिठाच्या कायद्याच्या विद्यालयांत प्रवेश घेतलो पूण शिकप अर्दारूच सोडलें. ॲंड्रियास ॲंब्रिकोस हांचीं व्याख्यानां आयकून १९३५ सावन ताणें बरोवपाक आनी 'कॉलेजां' (फ्रेंच चित्रकलेचो एक प्रकार) करपाक सुरवात केली. १९३५ त अथेन्स हांगा भरिल्ल्या International Surrealist प्रदर्शनांत ताणें आपलीं कॉलेजां मांडलीं. First Poems, Orientations (1936) हे ताचे सुरवातीचे कवितां झेले. ताची हेर बरपावळ अशी: Hourglass of the Unknown (1937), In service of Summer and Sun the first, together with Variation on Sunbeam (1943). पदांचो झेलो The Ro Eros (1972), कलेची समीक्षा करून बरयल्लें The Painter Theophilos (1973), निबंदां झेलो Open Book (1974). नाझी लोकांनी जेन्ना ग्रीस घेतलें, तेन्ना तो आल्बानियांतल्या इटालियनाआड आशिल्ल्या फॅसिस्ट विरोधक पंगडाक वचून मेळ्ळो. झुजाउपरांत १५५९ त ताणें To Axion Este^ हें पुस्तक बरयलें. ग्रीक परंपरेचे फाटभुंयेआड स्वतन्त्रतायेखातीर आनी सर्जनशीलतेखातीर चलिल्लो आर्विल्ल्या मनशाचो संघर्श दाखोवपी ताची नितळ बुध्दिवादी नवर आनी संवेदनक्षमतेचें चित्रण दाखोवपी काव्यलेखनाखातीर ताका १९७९ त साहित्याखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

- कों. वि. सं. मं.

ॲसर, टोबियास मायकेल कॅरल:

(जल्म: २८ एप्रिल १८३८, ॲमस्टरडम; मरण: २९ जुलै १९१३).

एक नामनेचो डच न्यायवेत्तो (Jurist). तो ॲमस्टरडम विद्यापिठांत वेवसायिक आनी खाजगी आंतरराश्ट्रीय कायद्याचो प्राध्यापक आशिल्लो. १८६९ त, ताणें आपल्या दोन वांगड्यांक घेवन Revue de Droit International et de Legislation Compare'e' (Review of International law and of comparative Legislation) हो नियाळ केलो. Institute de Droit International (Institute of International Law) हे संस्थेचो तो संस्थापक.

१८९१ त, ताणें डच सरकाराक सुचोवणी करून आंतरराश्ट्रीय खाजगी कायद्याचें एकसूत्रीकरण जावचें म्हूण हेग हांगा परिशद घडोवन हाडपाक लायली. परिशदेची बसका पयले फावट १८९३ त भरली आनी ही बसका म्हळ्यार हेग कुटुंबीक कायद्याविशीं हेग कबलातीची सासणाखातीर संस्था कायद्याविशीं हेग कबलातीची सासणाखातीर संस्था थारली. १९११-१२ त आंतरराश्ट्रीय हुंडी (Bills of Exchange) कायद्याच्या एकसुत्रीकरणाखातीर घडोवन हाडिल्ल्या परिशदेचें अध्यक्षपद ताका फाव जालें. १८९३ त तो डच Road Van State (Council of State) चो वांगडी जालो. १८९९ ते १९०७ ह्या काळांत भरिल्ल्या हेग शांतताय परिशदांनी डच प्रतिनिधी म्हुण ताणें वांटो घेतलो.

पयले हेग शांतताय परिशदेंत सासणाचें लवाद न्यायालय Permanany Court of Arbitration) करपाखातीर ताणें केल्या मोलादिक वावराखातीर १९११ त, शांततायेखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका आल्फ्रेड हरमान फ्राईड हाच्यावांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

ॲस्टन, फ्रान्सिस विल्यम:

(जल्म: १ सप्टेंबर १८७७, हारबोर्न बर्मिंगहॅम; मरण: २० नोव्हेंबर १९४५ केंब्रिज).

नामनेचो ब्रिटीश रसायन आनी भौतिकीशात्रज्ञ. ताचें शिकप मालव्हर्न कॉलेज, बर्मिंगहॅम आनी केंब्रिज विद्यापिठांत जालें. १९१० पसून जे. जे. थॉमसन हाचो सहाय्यक म्हूण ताणें कॅव्हेंडिश प्रयोगशाळेंत काम केलें. १९२० त ट्रिनिटी कॉलेजचो फेलो म्हणून ताची वेंचणूक जाली. थॉमसन हाणें समस्थानिकांचो (Isotopes) सोद लायतकच ॲस्टर हाणें समस्थानिक आशिल्ल्या मूलद्रव्यांचे भितरले रचणुकेविशीं संशोधन करपाखातीर आनीकय बऱ्यो आनी नव्यो पध्दती सोदून काडपाखातीर उपाट संशोधन केलें. पयलो द्रव्यमान वर्णपटलेखक (Mass Spectrograph) ताणें तयार केलो आनी ताचे वरवीं समस्थानिक आशिल्लीं कितलींशींच मूलद्रव्यां सोदून काडलीं.

द्रव्यमान वर्णपटलेखकावरवीं कितल्याशाच मूल्यद्रव्यांच्या समस्थानिकांचो सोद लायिल्याखातीर आनी Wholenumber Rule ह्या ताच्या सिध्दांताखातीर ताका १९२२ त, रसायनशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

रॉयल सोसायटीन १९२१ त ताची फेलो म्हूण वेंचणूक केली. मॅकेंझी डॅव्हिडसन पदक (१९२०), ह्यूझ पदक (१९२२), जॉन स्कॉट आनी पॅटरनो पदक (१९२३), रॉयल पदक (१९३८) आनी डडेल पदक (१९४१) अशीं कितलींशींच पदकां ताणें मेळयलीं.

ताणें बरयल्लीं म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं: Isotopes (1922), Structural Units of Material Universe (1925), Mass Spectra and Isotopes (1933).

- कों. वि. सं. मं.

आंगले, श्रीकांत वासू पै:

(जल्म: २० फेब्रुवारी १९३४, मडगांव-सालसेत).

गोंयचो सुटके झुजारी. नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचो तो वांगडी आसलो. ६ एप्रिल १९५५ त ताणें मडगांव सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो.

[illegible] हुस्सो. बरोच मार दिलो आनी ११ वर्सां बदलणीची [illegible] साडेचार वर्सां बदलणीचो ख्यास्त भोगतकच ताची [illegible] येणू आयले. कमलाकर केणी, सदानंद कुंदो, श्यामसुंदर [illegible] नागू देंगरा आनी शरद केणी हे ताचे सुरके झुजातले वांगडी आशिल्ले. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आंगवण: स्वताच्या मनांतलो हेत पुरो जावंचो म्हूण देवदेवतेक पूजोपचाराच्या दिल्ल्या वचनाक वा-एकाद्री वस्त अर्पण करपाखातीर दिल्ल्या उतराक 'आंगवण' अशें म्हणटात.

'आंग' म्हळ्यार शरीर वा कूड. आंगवण ही मनशाचे कुडीच्या हिताखातीर केल्लो संकल्प आसता.

कर्मां स तरांचीं आसतातः नित्य, नैमित्तिक, काम्य, निषिध्द, प्रायश्चित आनी उपासना मनांत इत्सा बाळगून केल्ल्या संकल्पांक 'काम्यकर्म' म्हणटात. आंगवण हो प्रकार काम्यकर्मांत आस्पावता. मात हेर काम्यकर्मां इत्सित हेत पुराय जावंचे आदीं करतात. आंगवणीचो संकल्प मनांतलें काम जातकच पावयतात.

'आंगवण' करपाची चाल पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या. आंगवणींत देवान पयलीं भक्ताली इत्सा पुराय करप आनी उपरांत भक्तान देवाक आंगवण पावोवप असो क्रम आसता. आंगवणींत देवाच्या देवत्त्वाक आवाहन दिवपा वांगडा, आव्हानय आसता. धर्मीक श्रध्देतल्यान देवतेकडे जाल्ली 'आंगवण' ही कबलात आसा. आंगवण पावोवन भक्त आपलें देवाविशींचें फारीकपण परगटायता. आंगवण देवाकच करतात अशें न्हय तर देंवचार, भूतयोनी आनी घराच्या मूळ पुरसाकय करतात. आंगवण कसल्याय कारणाची, कसल्याय स्वरूपाची आनी कोणाकूय केल्ली आसल्यार लेगीत, इत्सित फळ मेळटकच पावोवची पडटा. नाजाल्यार त्या दैवताचो कोप जाता असो समज आसा.

पुराणांत आंगवणीचे उल्लेख मेळटातः

सत्यनारायणाचे पूजेचे कथेंत साधुवाण्यान केल्ले आंगवणीची खबर वाचूंक मेळटा. साधुवाण्यान आपल्याक भुरगें जाल्यार आंगवण करीन अशें सांगून घेतलें. उपरांत ताका 'कलावती' ही चली जाली. बायलेन वाण्याक आंगवणीची याद केली. चलयेचें लग्न केलें तरी तो आंगवण करपाक विसरलो. हे आंगवणीक ते कथेंत 'प्रतिज्ञा' अशेंय म्हळां.

'भ्रष्ट प्रतिज्ञा आलोक्य शापं तस्मै प्रदत्तवाना' ।। असो देवान त्या साधुवाण्याक आंगवणीक चुकलो म्हूण श्राप दिलो.

आंगवणीचे प्रकार जायते आसातः

व्रतां करप, नेम पाळप, वस्ती करप, कुडीक कश्ट दिवप.

आंगवणी अश्योः

व्रतांः सत्यनारायण, वरदशंकर, सोळा सोमार, सोळा सुक्रार

वस्तीः मेणवाती, दागिने, खण-कापडां, तुळाभार, नाल्ल, साकर, धान्यां, आयदनां.

नेम पाळप वा कश्ट दिवपी- साष्टांग नमस्कार, प्रदक्षिणा, देवाच्या हुमऱ्यार नाक घांसप, हुमरे-सोंपणां धुवप, उपास करप.

मुसलमान धर्मांत आंगवणीक 'मिन्नत मानत' अशें म्हणटात. ह्या धर्मांत अल्लाक आंगवणेच्यो वस्ती म्हळ्यार रूप्या घोडे, हत्ती तर दितातच, ते भायर अल्लाच्या नांवान गरीब लोकांखातीर अन्न, कपडो ह्या सारकिल्यो वस्तू दिवन आंगवण फेडटात.

महाराष्ट्रांत खंडोबा आनी कर्नाटकांत रेणूका ह्या दैवतांक, भुरगीं ओंपपाची चाल कांय पंगडांभितर आसा. देवाक अशे तरेन ओंपिल्लीं भुरगीं घरा परतनासतना देवाचे सेवेक आपलें जिवीत सारतात. गोंयां आंगवणीचें रूप देवदेवतां प्रमाण बदलता. कांय आंगवणीचे प्रकार अशेः १. सांतेर- सात तरेच्या (सात रंगांच्या) 'फुलांची माळ घालप. होंट दिवपाची - काजळ, कुकूम, खण, नाल्ल, तांदूळ दिवपाची आंगवण. २. फातर्पेची शांतादुर्गा- फुलांचें ताट दिवप. ३. गणपती- भुरगें जाल्यार तें मातोळेक बांदप. ४. म्हारु-देंवचार- सूर, रेंट, विडी, सांगोड दिवप. ५. बेताळ- जोतें, कोंबो, बोकडो दिवप. ६. खुंटी- होंट दिवप. ७. चंद्रेश्वर- नाल्ल-पड, फुलांचें ताट दिवप. ८. भूतनाथ- पायलेची खिचडी दिवप. ९. चंद्रेश्वर देवस्थान (पाइडें)- एकाद्रे बायलमनशेचे केंस गळपाक लागल्यार आपले केंस गळपाचे थांबल्यार शेजदाराकडेन जीं पांच सोंपणां आसात तीं आपल्या केंसान झाडून घेतां अशी आंगवण करता. १०. सत्यनारायण- पांच घरां भीक मागून सत्यनारायणाची पूजा करपाची आंगवण करतात. ११. संत सां फ्रांसिश्कु शाव्हियर (ओल्ड गोवा-व्हेल्य गोवा) ह्या क्रिस्ती संताक, कुडीच्या खंयच्याय अवयवाक पिडा जाल्यार, ती निवारण जावची म्हूण आंगवण करतात. ही आंगवण पिडा सोंपतकच ज्या अवयवाखातीर आंगवण केल्ली त्या अवयवाची मेणाची आकृती करून ह्या संताचे कुडीक ओंपतात. कोलव्यां इगर्जींतूय अशी चाल चलता. १२. ओल्ड गोवा हांगा घरांनी भोंवन भीक मागून जें मेळटा त्या पैशांनी मीस करपाची आंगवण करतात.

- वासुदेव वझे

आंगारोः आंगारो ह्या उतराचो मूळ अर्थ म्हळ्यार, पेटिल्लो तांबडोगुंज जाल्लो कोळसो. पूण सद्या बिभूत, धूप, हुंवाळून उरिल्ल्या पेटिल्ल्या कोळशाचेर उदक घालून पालयल्लो गोबर वा कोळसो, वा पवित्र थळां आनी होमांचे सुवातेवयली बिभूत वा गोबर हाका 'आंगारो' म्हणटात.

चड करून दत्तात्रयाच्या, म्हादेवाच्या देवळांत आंगारो/बिभूत दवरपाची बरीच पोरनी प्रथा आसा. हो आंगारो भाविक आपल्या कपलाक वा हेर अवयवांचेर लायतात. आंगाऱ्याक लागून भायली कसलीच पीडा वा बादा जायना हो ताचे फाटलो समज आसा.

हिंदू धर्माच्या बऱ्याचशा ग्रंथांनी आंगाऱ्याविशीं म्हत्वाची बरपावळ सांपडटा. बरेचकडेन आयजपसून कसलीय पीडा वा बादा जाल्ल्या मनशाक सुशेग मेळचो हे खातीर रामरक्षा, शिवकवच, मारुती स्तोत्र वा 'ब्रह्मकर्मसमुच्चय' हातूंतलो 'शांतिपाठ' म्हणून आंगारो मंत्रावन दिवपाची प्रथा आसा. बऱ्याच ग्रंथांनी कशे तरेन आंगाऱ्याचें महात्म्य आसता हाचेरय बरपावळ आसा. देखीकः

१. गुरूचरित्रः

इहलोकीं अखिल सुख। होय आपण शतायुष।
व्याधि न होय शरीरास। भस्म लाविता परियेसा ।।३३।।
पूर्वजन्मसहस्त्रांती। आणिकही बहुत।
भस्मधारणे पापे जाती। बेचाळीस वंशादि ।।३४।।

(२९ वो अध्याय)

२. रामरक्षाः

एतां राम बलो पेतां रक्षां यः सुकृती पठेत्
स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत्।।

(बुधकौशिकविरचित रामरक्षा, श्लोक १०)

३. शिवकवचः

पुनश्च भस्म संमंन्त्र्य तदंगंपरितोऽ स्पृशत्।
गजानां षट्सहस्त्रस्य द्विगुणस्यबल देही ।।३७।।
भस्मप्रभावात्संप्राप्त बलैश्वर्य धृतिस्मृतिः।
स राजपुत्रः शुशुभे शरदर्क इव श्रिया ।।३८।।
भस्मधारण सामर्थ्यात् शत्रुसैन्यं विजेष्यसि ।।४४।।

(स्कंदपुराण ब्रह्मोत्तर खण्ड, शिवकवच)

४. वैष्णव पंथः

तुझा दास शेषशायी। म्हणून लावी अंगारा।।

५. तुकाराम गाथाः

तुका म्हणे पाहता घडि। जगा जोडी अंगारा।।(३९७६)

कांय पुराणांनीलेगीत आंगाऱ्याचें म्हत्व देखींसयत स्पश्ट केलां.

अरुंधती ही एका ऋषिची बायल अग्निहोत्राच्या कुंडांतल्यान आंगारो काडून एका मेल्ल्या ब्राह्मणाच्या कपलाक लायता आनी तो ब्राम्हण जिवो जाता.

(पद्मपुराण अध्याय १०६)

हिंदू-मुसलमान धर्मांक एकठांय हाडपी नवनाथ संप्रदायांत भस्माविशींचें बरेंच वर्णन आसा. गोरक्षनाथाचो जल्म गोबरांतल्यान जालो अशें मानतात. हाकाच लागून ताका गोरक्षनाथ म्हणटाले. रोग वा पीडा पयस जावचेखातीर ताचो मंत्र आसा तो असो:

ॐ नमः वज्रका कोठ जिसमे पिंड हमारा बैठा।
ईश्वर कुंजी ब्रह्मा टाळा, मेरे आठो याम का यति हनुमंत रखवाला।

हो मंत्र म्हणून उपरांत आंगारो दितात.

कर्नाटकांत वीरशैव पंथाचे लोक सदांच आपल्या कपलाक भस्म-आंगारो लायतात. तांच्यो बायलो कपलाक पयलीं भस्म-आंगारो लावन वयर कुंकूम लायतात.

कांय देवस्थानांतल्यान भाविकांक प्रसादावांगडा आंगारोय दितात.

गोंयांतल्या देवस्थानांनी आंगारो सर्रास सांपडटा. कांय कडेन देवाचे भगत हो आंगारो भाविकांक दितात.

- माधव गोविंद भुस्कुटे

संदर्भः १. गुरूचरित्र. २. बृहदस्तोत्र रत्नाकर, निर्णय सागर प्रेस. ३. जोशी, ल. भ., नवनाथ तत्वज्ञान/उपासना.

आंगोला: आफ्रिका खंडाचे नैऋत्य देगेवेलो देश. क्षेत्रफळ १२,४६,६९६ चौ. किमी. अक्षवृत्तीय विस्तार ६˚ ते १७˚ दक्षिण, रेखावृत्तीय विस्तार १२˚ ते २४˚ अस्तंत. आंगोलाचे उत्तर दिकेक झाइरे, उदेंतेक झाइरे आनी झांबिया, दक्षिणेक नैऋत्य आफ्रिका आनी अस्तंतेक अटलांटिक म्हासागर. काबिंदा हो आंगोलाचो वाठार मुखेल भुंयेसावन उत्तरेक ४० किमी. वयर झाइरे ह्या देशान चोंयवशीन रेंवडायला. ह्या देशाक सुमार १,६५० किमी. लांबायेची दर्यादिग लाबल्या.

भूंयवर्णनः अस्तंतेवटेनची ३० ते १०० किमी. रुंदायेची दर्यादिग उत्तरेच्या वाठारांत पावतासर दोंगरी जाता. त्या मानान दक्षिणेवटेनचो वाठार सकयल आसा. उदेंतेवटेनचो १,००० ते २,००० मी. उंचायेचो दोंगरी वाठार फुडें काँगो, झांबेझी न्हंयांचेवटेन देंवत वता. काटुंबेला हें ह्या दोंगरांचें सगळयांत ऊंच म्हळ्यार २,६२० मी. उंचायेचें तेमक. दोंगरी वाठार खडपांचो आसा. बीए ह्या मवल्या दोंगरावयल्यान क्वांगो, क्विलू आनी कासाई ह्यो न्हंयो फुडें काँगो न्हंयक मेळटात. लुंग्वेबुंगु, लुआंगिंगा आनी क्वांडो ह्यो न्हंयो अस्तंतेक वचून झांबेझी न्हंयक मेळटात. कुबांगो, कुनेने सारक्यो न्हंयो अटलांटिक म्हासागराक मेळटात. कुआंझा न्हंय पुराय आंगोलांतूच व्हांवता.

हवामानः आंगोलांत दोन ऋतू आसात. जून ते सप्टेंबरमेरेनचो शियाळो आनी ऑक्टोबर ते मे मेरेनचो पावसाळो. विंगडविंगड वाठारांनी हवामान बदलता. उत्तरेवटेंतल्या वाठारांनी हवा उश्ण आनी ओलसाणीची आसता. लुआंदा ते मॉक्षेमीदीस ह्या वाठारांतली हवा सादारण उश्ण आसता. उत्तरेवटेन तापमान २४˚ ते २७˚से. इतलें आसता. उंचेल्या वाठारांतली हवा थंड आनी सुखदिणी आसता. पावस सुमार १५० सेंमी. इतलो पडटा. एप्रिल म्हयन्यांत वादळां जातात आनी पावस चड पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः आग्नेय वाठारांत सॅव्हाना जातीचें तण सांपडटा. कुनेने न्हंयचे वाठारांत कांट्यांचीं झोंपां आसात. बेंगेलाचे उत्तरेवटेन दर्यादिगेर ताड आसात; ह्या वाठारांत आनी काबिंदा वाठारांत दाट रानां आसात. ह्या रानानीं मेळपी लांकूड मदेराक वापरतात. मॅहॉगनी आनी रबराचीं झाडां बऱ्याच प्रमाणांत दिश्टी पडटात, पूण वीख चड प्रमाणांत काडिल्यान रबराचीं झाडां सद्या उणीं जायत गेल्यांत. आंगोलांत शींव, हती, बिबटो वाग, पाणघोडो, गेंडो, रानरेडो, झेब्रा, जिराफ, तरातरांचीं हरणां, शहामृग, रानदुकर, बॅबून आनी हेर जातींचीं माकडां, मानगीं, कांसव आनी तरातरांचें नुस्तें सांपडटा.

इतिहासः १४८२ वर्सा आंगोलांतलो काँगो न्हंयच्या मुखाकडलो वाठार आनी दक्षिणेतलो केप ऑगस्टीनमेरेनचो वाठार सोडून थळाव्या सत्ताकडेन पोर्तुगेजांनी इश्टागत केली. पोर्तुगेज धर्मप्रसारकांनी थंय किरिस्तांव धर्माचो प्रसार केलो. १५७० मेरेन चडशी प्रजा किरिस्तांव जाली. सद्याची आंगोलाची राजधानी लुआंदाची थापणूक १५७५ वर्सा जाली. १६२७ सावन लुआंदा हें धर्मप्रसाराचें मुखेल केंद्र जालें. १९ व्या शेंकड्याच्या शेवटामेरेन पोर्तुगेजांनी दर्यादिग सोडल्यार भितल्या वाठारांनी शेक गाजोवपाचो यत्न केलोना. गुलामांचो वेपार व्हड प्रमाणांत जातालो; आनी होच पोर्तुगेजांचो मुखेल धंदो आशिल्लो. चडशे गुलाम मध्य आनी दक्षिण अमेरिकेंत व्हरून विकताले; हाचें कारण म्हळ्यार उंसाच्या मळ्यांनी काम करचेखातीर आंगोलांतले लोक बरेच उपेगी अशें मानताले. १८३० वर्सा गुलामांच्या धंद्याचेर बंदी आयल्याउपरांत पोर्तुगेजांनी भितल्या वाठारांनी नदर मारूंक सुरवात केली. पूण आपली सत्ता वाडोवपाचे नदरेन तांणी व्हडलेशे यत्न केले नात. १८८० वर्सा सुमार, आफ्रिकेचेर शेक गाजोवचेखातीर युरोपीय देशांभितर सर्त सुरू जाली. ताका लागून दर्यादिगेवेल्यान चडांत चड भितर आनी पयसुल्ले वाठार जिखून घेवपाचो पोर्तुगेजांनी यत्न केलो आनी बाकीच्या राश्ट्रांक आपली सत्ता मानून घेवंक लायली. १८८५ ते १९०५ मेरेन फ्रांस, जर्मनी, काँगो फ्री स्टेट, ब्रिटन आनी १९२७ वर्सा बेल्जियमान आंगोलाच्यो शिमो मानून घेतल्यो.

आफ्रिकेंतल्या हेर देशांभशेन आंगोलाय बरोच काळ फाटीं उरलो. दुसऱ्या म्हाझुजांउपरांत फ्रेंच आनी ब्रिटनाचे सत्तेखाल आशिल्लीं आफ्रिकेंतलीं चडशीं राश्ट्रां स्वतंत्र जालीं पूण आंगोला स्वतंत्र जालो ना. १९५३ वर्सा पोर्तुगालान आंगोलाक स्वतंत्र प्रांताचो दर्जो दिलो, पूण पुराय अर्थान स्वतंत्र असो हो प्रांत नाशिल्लो. ताका पोर्तुगालाचोच एक प्रांत मानताले. लोकांक कांय प्रमाणांत ल्हान-सान अधिकार मेळ्ळे. आंगोलांतल्या लोकांनी स्वतंत्रतायेखातीर चळवळ चालू केली. १९६१ वर्सा आंगोलांत बऱ्याच वाठारांनी बंड जालें, पूण बंडाचे यत्न सफळ जाले नात. १९६२ त आंगोलांतल्या राश्ट्रवादी लोकांनी फिन्शासा हांगा प्रतिसरकाराची थापणूक केली. थंयसावन सशस्त्र उठाव करपाचे यत्न चालूच आशिल्ले. संयुक्त राश्ट्रांतल्या आशिया आनी आफ्रिका खंडांतल्या बऱ्याचशा देशांनी आंगोलाचे स्वतंत्रतायेक आदार दिलो. इतले मजगतीं स्वतंत्रताय मेळोवचेखातीर मुव्हिमेन्तु पोपुलार द लिबेर्तासांव द आंगोला, फ्रॉन्ति नासियोनाल द लिबेर्तासांव द आंगोला ह्यो संघटना नेटान वावुरताल्यो. २५ एप्रिल १९७४ वर्सा पोर्तुगालांत पोरने सरकार वचून नवें सरकार आयलें. ह्या सरकारान वसणुकींतल्यो लडायो सोंपोवपाचो निर्णय घेतलो. १९७५ वर्सा आंगोलाक पुराय स्वतंत्रताय मेळ्ळी. स्वतंत्रतायेउपरांत आंगोलाक पीपल्स रिपब्लिक ऑफ आंगोला ह्या नांवान वळखूंक लागले. १९७६ वर्सा आंगोला, ऑर्गनायझेशन ऑफ आफ्रिकन युनिटी आनी संयुक्त राश्ट्र संघटनेचो प्रतिनिधी जालो.

राज्यवेवस्थाः आंगोला हें एक सार्वभौम राश्ट्र जावन आसा. ह्या राश्ट्राखातीर १९७५ त संविधान तयार जालें आनी फुडें ह्या संविधानांत १९७६ त कांय बदल घडयले. राज्यकारभाराचें फुडारपण एम्. पी. एल्. ए. म्हळ्यार मुव्हिमेन्तु पोपुलार द लिबेर्तासांव द आंगोला ह्या पक्षाकडेन आसा. राज्यकारभार मार्क्सवादी-लेनिनवादी विचारांवरवीं चलता. प्रशासन चलोवचेखातीर क्रांतिकारी मंडळ (रेव्होल्युशनरी काउन्सिल) आसा. ह्या मंडळाची बसका म्हयन्यांतल्यान एक फावट जाता. राजकी, प्रांतीय, तरणाटे आनी बायलां अशा विंगडविंगड पांवड्यावयले प्रतिनिधी ह्या मंडळांत आसात. पक्षाचे केंद्रीय समितीन घेतिल्या निर्णयांचेर ह्या बसकांनी विचार जाता आनी हे निर्णय वेव्हारांत हाडटात. पक्षाचो अध्यक्ष होच देशाचो अध्यक्ष आसता.

थळावी राज्यवेवस्था बरेतरेन चलची हाचेखातीर देशाचे १० प्रांत केल्यात; ह्या प्रांतांचेय फुडें गांवांचे आनी शारांचे परिस्थितीप्रमाण आनीक कुडके केल्यात. केंद्रीय लोकशायेच्या तत्त्वांचेर प्रांतांविशीं निर्णय घेतात.

आंगोला अलिप्त राश्ट्रपरिशदेचो सभासद जावन आसा. न्यायवेवस्था स्वतंत्रपणान कारभार चलयता. पीपल्स सुप्रीम कोर्ट हें सगळयांत उंचेल्या

पांवड्यावयले न्यायालय.

अर्थीक स्थिती: आंगोलाची अर्थवेवस्था समाजवादी तत्त्वांचेर आदारिल्ली आसा. २४% जमीन शेताखातीर लायक आसा. हांगाच्या हवामानाक लागून पिकावळ बरी जाता. शेतवडींत यंत्राचो बरोच उपेग जाता. मुखेल पिकां गंव, तांदूळ, मको, बटाट, कणंगां, अनसां, केळीं, कॉफी, भाजी, अळसांदे हीं आसात. पशुपालनाची उदरगत चड जावंक ना. गोरवां, मेंढरां आनी दुकरां. हीं मुखेल पोसपाचीं जनावरां.

आंगोलांत खनीज संपत्ती भरपूर आसा. खर्णीभितर हिरे, लोखण आनी तांबें बरेंच मेळटा. पांच व्हडल्या खणींनी लोखण मेळटा आनी कासिंगा ही एक मुखेल खण. संवसारांतले ४% ते ५% हिरे आंगोलांतल्यान निर्यात जातात.

नुस्त्याच्या वेवसायांत आंगोला बरोच फुडारिल्लो देश; पूण १९७५-७६ तल्या लडायेउपरांत दर्यदिगांचेर जाल्ल्या बोवाळाक लागून ह्या वेवसायाचेर वायट परिणाम जाला. न्हंयांतलें नुस्तें पारंपारिक पध्दतीन मारतात आनी ताचो उपेग फकत देशांतल्या लोकांपुरतोच जाता. दर्यांतलें नुस्तें यांत्रिक बोटीनीं धरतात आनी हातूंतलें चडशें निर्यात जाता. पर्यटन धंद्याविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना.

आंगोलांतले म्हत्वाचे उद्देगधंदे म्हळ्यार नुस्तें आनी ताडाचें तेल काडपाचे कारखाने, मांस सुकोवन तिगवपाचे कारखाने, कपडे, बीअर आनी शिमीटाचे कारखाने हे आसात. हांगा यंत्रांची चडशी आयात जाता.

इश्कूद हें हांगाचें अधिकृत चलन. आंगोलाक रशिया आनी क्यूबा सारक्या देशांकडल्यान अर्थीक, उद्देगीक आनी राखणेची मदत जाता. देशांत चलतल्या उद्देगीकरण आनी चड पिकावळ काडपाच्या सरकाराच्या यत्नांक लागून आंगोला उदरगतीच्या पांवड्यार आसा.

येरादारी आनी संचारण: राश्ट्रीय रेल्वे ३,०६९ किमी. लांबायेची आसा. मुखेल रेल्वेमार्ग म्हळ्यार लुआंदा-मालांजे, मॉझेमीदीस-मेनांग्वे, बेंगेला आनी आंबोय-गाबोला हे आसात. चडशी रेल्वे येरादारी डिझलाचेर चलता.

ह्या देशाच्या लांबाय-रुंदायेच्या मानान हांगाच्या रस्त्यांची लांबाय ७३,८२८ किमी. इतली आसा. हातूंतले ८,५७७ किमी. लांबायेचे रस्ते बरे आसात. मोटारगाडयोय उण्यो आसात. न्हंयो जरी खूब आसल्यो तरी उदका येरादारीची व्हडलीशी उदरगत जावंक ना. बेंगेला, लोबितो, लुआंदा, नोवो, रेदोंदो, मॉझेमीदीस, आंबोय हीं हांगाचीं मुखेल बंदरां जावन आसात. ह्या बंदरांवेल्यान आंगोलाची आयात-निर्यात चलता. त्रांश्पोर्तिश आयेरियुश द आंगोला ही हांगाची विमान येरादारी सांबाळपी संस्था. राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय मार्गांचेर हे संस्थेवरवीं १५ परस चड विमानांची येरादारी चलता. लुआंदा हो हांगाचो मुखेल विमानतळ. मॉस्कोसावन लुआंदाक थेट विमानसेवा आसा. राश्ट्रीय विमानतळांमदीं बेंगेला, काबिंदा, हुआंबो, लोंबितो आनी मॉझेमीदीस हे मुखेल आसात.

टेलिफोनची वेवस्था आंगोलांत त्या मानान बरी आसा. 'जोर्नाल द आंगोला' हें हांगाचें मुखेल खबरांपत्र. हें सप्तकांतल्यान स दीस उजवाडायतात. बातम्यांचेर आनी नेमाळ्यांचेर सरकाराचें नियंत्रण आसता.

लोक आनी समाजजीण: १९८६ वर्सा आंगोलाची लोकसंख्या ८८,२३,००० इतली आशिल्ली. चडशे लोक बांटू ह्या निग्रोवंशीय जमातीचे आसात. तातूंत काँगो, अँबुदो, अंबो अशो बऱ्योच पोट जमाती आसात. सगळ्यांत म्हत्वाची पोट जमात म्हळ्यार ओव्हिंबुंदो. उरिल्ले लोक युरोपी वंशाचे आनी भरसल्ल्या वंशाचे आसात. आग्नेय आनी दक्षिणेच्या वाठारांत धनुश्यबाण वापरपी आदिवासी रावतात.

हांगाच्या लोकांचो मूळ धर्म म्हळ्यार परंपरेप्रमाण रुढी पाळप, पूण किरिस्तांव धर्माचो बरोच प्रसार हांगा जाला. रोमन कॅथलिकांची संख्या

खनीज संपत्ती: आंध्र प्रदेशांतले सगळ्यांत पोरने फातर आर्कीयन काळांतले आसून तातूंत गुलाबी आनी गोबऱ्या रंगाचे ग्रॅनायट, नायस आनी थोड्या प्रमाणांत धारवाड वर्गाचे हॉर्नब्लेंड टाल्क, क्लोरायट, मायका, शिस्ट, लोही, क्वार्टझायट, खोंडालायट, नेफेलिन, सायेनायट हे फातर मेळटात. ह्या आर्कीयनकालीन फातरांत लोखण, मँगनीज, तांबें, क्रोमायट आनी हेर धातू तशेंच अभ्रक, बेरिल, ग्राफायट, कायेनायट, सिलिमनायट आनी हेर जायतीं उद्येगीक म्हत्वाचीं खनिजां मेळटात. खम्मम, अदिलाबाद, करीमनगर, वरंगळ आनी अस्तंत गोदावरी हांगा ३९०८ दशलक्ष टन कोळशाचे सांठे आसात. अदिलाबाद, हैदराबाद, मेहबूबनगर, कर्नूल, कडप्पा, गुण्टूर नलगोंडा आनी कृष्णा हांगां २,०१८ दशलक्ष टन चुन खडीचे सांठे आसात. अनंतपूर, करीमनगर, आदिलाबाद, चित्तूर, खम्मम, प्रकाशम, कृष्णा, कर्नूल, कडप्पा हांगां ३९० दशलक्ष टन लोखणाचे साठे आसात. विशाखापट्टणम हांगा आशिल्ले बॉक्सायटचे सांठे ३० दशलक्ष टन आसात.

उदकांतली पिकावळ: आंध्र प्रदेशाक ९८२ किमी. लांबायेची दर्यादेग मेळ्ळ्या. दर्यांतलो सुमार ३२,००० चौ. मैल वाठार नुस्तें मारपाखातीर वापरपाक मेळटा. वर्साक ४ लाख टन नुस्तें नुस्तेमारी केंद्रांवरवीं धरतात. १९८० त १,१६,०१३ टन नुस्तें दर्यांत धरलें. काकीनाडा आनी मछलीपट्टणम् हांगा नुस्तेमारी प्रशिक्षण केंद्रां आसात. सद्या राज्य सरकार, ऊंच तंत्रगिन्यानाच्या आदारान अत्याधुनिक ट्रॉलर बांदपाचो विचार करता. तेभायर उदकांतली नुस्तेमारी करपाक एक जोड नुस्तेमारी प्रकल्प राज्य सरकारान हातांत घेतिल्लो आसून ताचेर २३८.० दशलक्ष रुपया खर्च येवपाचो आसा. तेखातीर संवसारीक बँकेन १५०.५ दशलक्ष रुपयांचें रीण दिलां. आंध्र प्रदेशांतले ३.२६ लाख लोक नुस्तेंवेवसायांत आसात.

पर्यटन: आंध्र प्रदेशांत आशिल्ल्यो इतिहासीक वास्तू, पवित्र देवमंदिरां पर्यटकांक आकर्शीत करपी म्हत्वाचीं थळां जावन आसात. चित्तूर जिल्ह्यांत तिरुपती हांगाचें श्री वेंकटेशाचें देवूळ, भद्राचलमचें श्रीरामचंद्राचें देवूळ, श्रीशैलम हांगा आशिल्लें मल्लिकार्जुनस्वामीचें देवूळ, तशेंच आहोबलम, श्रीकुमकुम आनी सीमाचलम हांचीं देवळां आंध्र प्रदेशांतलीं म्हत्वाचीं आनी नामनेचीं देवळां जावन आसात.

हैदराबाद-सिकंदराबाद जोड-शारां, हुसेन सागर, १५९१ त बांदिल्लो चार मीनार, उस्मानिया विश्वविद्यापीठ, सालारजंग म्युझीयम, राज्य म्युझीयम, आर्ट गॅलरी, हेल्थ म्युझीयम, नेहरू जिऑलॉजिकल पार्क, बिर्ला मंदर हीं हैदराबादांतलीं मुखेल थळां.

हैदराबाद सावन ८ किमी. अंतराचेर आशिल्लो गोलकोण्डा किल्लो पर्यटनाचे नदरेन म्हत्वाचें थळ आसा. नामनेचे कोहिनूर आनी पिट हिरे गोलकोण्ड्याचे खणींत मेळिल्ले.

उद्येगधंदे: आंध्र प्रदेशांत उद्येगधंद्यांची वाड नेटान जायत आसा. १९८८-८९ च्या अदमासपत्रकांत उद्येगीक कारखाने आनी खनिजां हांचेखातीर ६२ कोटी रुपयांची तजवीज केल्ली. राज्यांत ६४९ मध्यम आनी व्हड उद्येग आसून तातूंत ३३५३.१३ कोटी रुपयांचें भांडवल घोळटा. हातूंतल्यान ४.३ लाख लोकांक रोजगाराच्यो संदी मेळ्ळ्यात. ६६५३४ ल्हान उद्येग राज्यांत आसून तातूंत ८७८.२३ कोटी रुपयांचें भांडवल घोळटा. हातूंतल्यान ६.२५ लाख लोकांक रोजगाराच्यो संदी मेळ्ळ्यात.

हैदराबाद आनी विशाखापट्टणम् हीं उद्येगधंद्याचे नदरेन म्हत्वाचीं केंद्रां आसात. हांगा मशिन टूल्स, सिंथेटिक ड्रग्स, फार्मास्युटिकल्स, विद्युत् यंत्रां, बोटी, सारीं, विद्युत् उपकरणां, विमानाचे भाग, शिमीट, रसायन ॲसबेस्टोस, गाडयो, शिमीटापसून घडोवपाक येवपी वस्तूंचे कारखाने आसात. हैदराबाद शार येरादारीचे नदरेन फाव त्या जाग्यार आशिल्ल्यान चडशे सरकारी आनी खाजगी कारखाने थंय वयर सरल्यात. मछलीपट्टणम्, वरंगळ, धर्मावरम, एमिंगनुर, गडवाल, ताडपत्री हांगाचें हातमागाचें कापड, अधोणीच्यो शेंदऱ्यो, कोंडापल्ली आनी निर्मळ हांगाची खेळणीं, हैदराबादचें बिदरीकाम, जरकाम, भरतकाम, शिंगां आनी हस्तीदंताच्यो वस्तू, गुण्टुरचो तंबाखू, अदिलाबादचें फर्निचर हे कुटिरोद्येगय बरे चलतात. गुण्टुरच्यो चिनी मातयेच्यो वस्तू आनी ग्लासाचो कारखानो, निजामाबादचो निजाम साकर कारखानो सिंगारेनी कोठगुडमच्यो कोळशां खणी सरकारी कारखान्यांच्या क्षेत्रांत आस्पावतात.

जून १९७७ मेरेन आंध्र प्रदेशांत ५१ उद्येगीक वसाहती, २८ उद्येगीक उदरगत विभागांत आसल्यो आनी २० उद्येगीक वसाहती तशेंच चार उद्येगीक उदरगत विभागांतलीं कामां मुळाव्या पांवड्यार आसलीं. राज्यांत ६,००,००० लाख हातमाग केंद्रां आसलीं. ह्या केंद्रांत १९८१-८२ त ४२० दशलक्ष मी. हातमाग तयार जाल्ले. देशांत तयार जावपी हातमागांतले २०% हातमाग आंध्र प्रदेशांतल्यान निर्यात जाता.

सिगरेटी, चिरूटां, सारें, साकर, भात सडोवप, भाता कुंड्यातलें तेल काडप, ॲस्बेस्टॉसचे पत्रे करप, लोखणाचें सामान, तेल शुध्दीकरण हांचे कारखाने तशेंच लोखण, अभ्रक स्लेट, शाहबादी फरशी, संगमरवर, बॅरायटस आनी हेर खनिजांचेर आदारिल्ले उद्देगधंदे सद्या आंध्रांत वयर सरल्यात. हांकां लागून आंध्राचे अर्थवेवस्थेक घट फाटबळ मेळ्ळां.

शिंपणावळ आनी ऊर्जा: १९८०-८१ वर्सा ल्हान आनी व्हड शिंपणावळ प्रकल्पा वरवीं आंध्र प्रदेशांतली १.२५९ दशलक्ष हेक्टर जमीन उदकाचो लाव घेवपाक उपकारताली. तातूंतली ०.८२८ दशलक्ष हेक्टर जमीन शिंपणावळ क्षेत्राखाल हाडली. १९८०-८१ मेरेन जे म्हत्वाचे शिंपणावळ प्रकल्प तयार जाल्ले तांचीं नांवां आनी तांक फुडलेप्रमाण आसलीं: प्रकाशम बॅराज (४०,८७३ हेक्टर), तुंगभद्रा हाय लेव्हल कानाल स्टेज-१ (४८,१९८ हेक्टर), तुंगभद्रा लो-लेव्हल कानाल (६०,२९८ हेक्टर), के. सी. कानाल (०.१२२ दशलक्ष हेक्टर), कदम (४७,९२० हेक्टर), नागार्जुनसागर (०.८६८ दशलक्ष हेक्टर) आनी श्रीरामसागर (०.२९६७ दशलक्ष हेक्टर) ह्या प्रकल्पाचो वावर सुरू आसलो. ल्हान शिंपणावळ प्रकल्पांची उदरगत करपाक राज्य-सरकारान संवसारीक बँकेचो आदार घेतला. हातूंत १४६ ल्हान शिंपणावळ येवजणी आनी २०० पाझर तलाव हांचो आस्पाव आसून तांची तांक २,३२,४०३ हेक्टर जमनीक उदका पुरवण करपाइतली आसतली (८०-८१). राज्यांत उदक आनी उश्णतायेवरवीं विजेचें उत्पादन जाता. मच्छकुंड, तुंगभद्रा, निजाम सागर, अपर सिलेरू, लोअर सिलेरू, श्रीशैलम, नागार्जुनसागर, रामपदसागर, इंचेपल्ली, प्राणहिता आनी हेर प्रकल्पांत उदकावरवीं विजेची निर्मणी जाता. हुसेनसागर, रामगुंडम आनी तेलंगाणा तशेंच हेर प्रकल्पांत उश्णतायेवरवीं (औष्णिक) विजेची निर्मणी जाता. १९८१-८२ त ८,८७३.९ विजेची निर्मणी जाली. राज्यांत १९,२८४ खेड्यांत वीज पुरवण जाली.

येरादारी आनी संचारण: १९८१-८२ मेरेन राज्यांत राश्ट्रीय महामार्ग (२३५७ किमी.), राज्य महामार्ग (८३८७ किमी.) मुखेल जिल्हामार्ग (१८०७२ किमी.) जिल्हा परिशद आनी समिती मार्ग (७४,९३० किमी.) आसले. कार, जीप, मोटार, सायकल, स्कूटर, ऑटोरिक्शा, ट्रॅक्टर, बसी, ट्रक, टेंपो मेळून २,७२,२७४ वाहनां रस्त्यांवेल्यान घोळटालीं.

गोदावरी कालवो, कृष्णा कालवो, बकिंगहॅम कालवो, कर्नूल-कडप्पा कालवो, कोम्मापूर कालवो हे राज्यांतले अंतर्गत उदकामार्ग आसात. उदकामार्गाची वट्ट लांबाय १८४५ किमी. आसा. दर्यावेल्या उदकामार्गाचेर विशाखापट्टणम् आनी काकिनाडा हीं मुखेल बंदरां आसात. मछलीपट्टणम् भीमुनीपट्टणम्, कृष्णापट्टणम् आनी कलिंगपट्टणम् हींय दर्यादेगेवयलीं म्हत्वाचीं बंदरां आसात. राज्यांतल्यान ६,२२४ किमी. लांबायेचे रेल्वे-मार्ग गेल्यात. वॉल्टेअरचे उत्तरेक दक्षिण-पूर्व रेल्वेचो तर मद्रास आनी गुण्टूर हांच्या मजगतीं दक्षिण रेल्वेचो कांय भाग आंध्रांत आस्पावला. दक्षिण मध्य रेल्वेचें मुख्यालय राज्यांतल्या सिकंदराबाद शारांत आसा. राज्यांतलो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ हैदराबाद हांगा आसा.

[illegible] चड आसा. क्यूबाचे सैनीक आनी रशियनांय ह्या देशांत हालीमेरेन दिसून पडटाले. सरकार जरी मार्क्सवाद लेनिनवादाचो उक्तेपणान प्रचार करता, तरी लोकांक धर्मीक स्वतंत्रताय आसा.

हांगाचे लोक लांकूड, माती आनी फातरांची कलाकुसर करपांत बरेच हुशार आसात. लुआंदा कार्बिदा ह्या वाठारांनी विणिल्ले कपडे आनी [illegible] नक्षीकाम पळोवंक मेळटा.

फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, बास्केटबॉल, पेंवप, कसरतीक (Gymnastics), ज्यूडो हे खेळ लोकांमदी प्रिय आसात. कला आनी संस्कृतायेची जतनाय करचेखातीर सरकारान राष्ट्रीय पांवड्याचेर एका मंडळाची थापणूक केल्या.

शिक्षण: राष्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण सुमार १०% आसा. हे विशीं आंगोलाचो संवसारांत १२८ वो क्रमांक लागता. शिक्षण ६ ते ११ वर्सांमेरेन सक्तीचें आनी फुकट आसा. शाळेंतलें शिक्षण ११ वर्सांचें आसता. शिक्षणीक वर्स सप्टेंबर ते जुलै मेरेन चलता. शाळांनीं पोर्तुगेज भाशेंतल्यान शिकयतात, उंचेल्या पांवड्यावयलें शिक्षण उनिव्हेर्सिदाद द लुआंदा ह्या विश्वविद्यालयांत मेळटा. हें विश्वविद्यालय १९६३ वर्सा जल्माक आयिल्लें. हांगाचे बरेच विद्यार्थी शिक्षणाखातीर भायल्या देशांनी वचून रावल्यात.

भाशा आनी साहित्य: चडशें साहित्य बोली आसून बरपावळ सामकीच उणी सांपडटा. १९ व्या शतमानासावन हांगा बरयिल्ल्या साहित्याचो प्रसार जालो आनी ह्या साहित्यान देशांतल्या राश्ट्रवादी चळवळीक मोलादीक हातभार लायलो. आंगोलांतले बरेचशे बुध्दिजीवी आनी लेखक १९५० उपरांत राश्ट्रवादी चळवळींत वावर करूंक लागले. पयलो राष्ट्रपती आगुश्तिनु नेतु हो पोर्तुगेज भाशेंतलो नामनेचो कवी जावन गेलो.

हांगाची अधिकृत भाशा पोर्तुगेज. खंयचीच आफ्रिकन भाशा उदरगतीक पावलेली ना. मुखेल भाशा म्हळ्यार बांटू लोकांच्यो किकोंगो, किंबुंडु, उंबुंडु, कियाको आनी गांगुयेला ह्यो आसात.

म्हत्वाचीं थळां: लुआंदा हें राजधानीचें शार आनी मुखेल बंदर. लोबितो हें दुसरें म्हत्वाचें शार आनी बंदर. मोंझेमीदीस ह्या शारांतल्यान नुस्त्याची व्हड प्रमाणांत निर्यात जाता. हे भायर बेंगेला, से द बांदेय्रा, मालांगे, नोव्हा लिश्बोआ (पयलींचे हुआंबे) हीं कांय म्हत्वाचीं मुखेल शारां जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं

पूरक नोंद: आफ्रिका खंड

आंग्रे, कान्होजी:

(जल्म: १६६७?, काळोसे- पुणे; मरण: ४ जुलय १७२९, अलिबाग).

मराठ्यांच्या इतिहासांतलो नामनेचो नाविक झुजारी. पुणे जिल्ह्यांतलो काळोसे हो ताचो मूळ गांव आनी संकपाळ-शखपाळ-शंकपाळ हें मूळ आडनांव. काळोसे गांवांतल्या आंगरवाडी ह्या वाठाराक लागून ताका आंग्रे हें आडनांव पडलें. ताचो बापूय तुकोजी हाणे शिवाजीच्या आरमारांत २५ जाणांची सरदारी केल्ली अशें म्हणटात. कान्होजीक मथुराबाई, लक्ष्मीबाई आनी गहिनाबाई अश्यो तीन बायलो आनी स चले आशिल्ले.

मराठ्यांक जिखपाखातीर औरंगजेब १६८१ सुमाराक महाराष्ट्रांत आयलो. त्या वेळार कान्होजीचो कोंकणपट्टीतलो वावर निकतोच सुरू जाल्लो. १६९४ पसून १६९८ मेरेन कोंकणपट्टेंतल्या मोगलांनी आनी हेरांनी कावीज केल्ले मराठ्यांचे चडशे किल्ले ताणें परत घेतले. छत्रपती राजारामान ताचो हो वावर पळोवन ताका 'सरखेल' हो किताब दिलो. १६९६ वर्सा ताणें कुलाबा (आतांचो रायगड) जिखून थंय आपलें ठाणें केलें. राजारामान कान्होजीक मराठी आरमाराचो मुखेल अधिकारी म्हूण नेमलो. राजारामाच्या मरणाउपरांत (१७००) थोड्याच वर्सांभितर शाहूची सुटका जावन १७०७ वर्सा तो छत्रपतीच्या राजासनार बसलो. त्याच वेळार राजारामाची बायल ताराबाई आनी पुतणयो शाहू हांचो राजसत्तेविशीं तंटो सुरू जालो. कान्होजीन ताराबाईच्या पंगडावटेन रावन १७०७ ते १७१० मेरेन खूब जैतां मेळयलीं. ताराबाईन सावंतवाडी ते मुंबयमेरेनचे दर्यादेगेचे राखणेखातीर मराठी आरमाराचो मुखेली म्हूण ताका नेमलो आनी ब्रिटिशांचो पालव घेवन शाहून कसलोच विरोध करचो न्हय ह्या हेतान राजमाचीचो किल्लो आनी भिवंडी प्रांताचेर नवर दवरपाची जापसालदारकी कान्होजीचेर सोंपयली.

१७१३ वर्सा शाहून कान्होजीआड बहिरोपंत पिंगळे हाका चाल करून धाडलो. कान्होजीन ताचेर जैत मेळयलें आनी ताका बंदखणींत घालो. ताका लागून शाहून बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याक कान्होजीचेर चाल करून धाडलो. बाळाजीन कान्होजीवांगडा एकचार करून तह केलो. तातूंत कान्होजीक १० जंजिरे आनी १६ किल्ले मेळळे आनी ताणें शाहूचो अंकित जावन वर्साक १२,००० रु. दिवपाचें थारायलें. शाहून ताका सबंद आरमाराचो मुखेली केलो. अशे तरेन तो शाहूच्या पंगडाक मेळळो आनी अखेरेमेरेन तातूंतूच निष्ठेन वावुरलो.

कान्होजीचो शेक कोंकण दर्यादेगेर कोट मांडवीसावन त्रावणकोरमेरेन फांकलो. ताका लागून त्या काळांतले फ्रेंच, इंग्लीश, 'पोर्तुगीज आनी डच हे परकी लोक तशेंच जंजिरा हांगाचो सिद्दी जळपाक लागलो. देखून इंग्लीश, डच, पोर्तुगेज आनी फ्रेंच लोकांनी केन्ना स्वतंत्रपणान तर केन्ना एकठांय जावन कान्होजीचेर घुरी घाली. पूण कान्होजीन दर खेपे तांकां सगळ्यांक हरयले. आंग्र्यांच्या शेकाखाल सागरी प्रदेशांतल्यान येरादारी करतल्यांक दस्तक (मान्यताय) घेवची पडटाली. ताका लागून सिद्दीक दिसपट्टें फाटीं सरचें पडलें. कान्होजीन कुलाबा आनी विजयदुर्ग हांगा व्हडीं बांदपाखातीर गोदीय तयार केल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

आंजेदीव:

कारवारच्या नैऋत्य दिकेक ८ किमी. अंतराचेर कर्नाटक राज्यांतलो एक जुंवो. अक्षांश १४° ४५' ३०'' उत्तर आनी रेखांश ७६° ०६' ४५'' उदेंत.

आंजेदीव नांव कशें पडलें हाचेविशीं चार मतां आसात: १. 'आंजेदीव' हें नांव अदयद्वीप (अद्य= पूर्विल्लें, द्वीप= जुंवो) म्हळ्यार पूर्विल्लो जुंवो ह्या शब्दावेल्यान पडलां. पूर्विल्लो जुंवो म्हणपाचें कारण म्हळ्यार तो जुंवो परशुराम कोंकणाक पावचेआदीं सावन अस्तित्वांत आशिल्लो. २. 'अंजीदीप' म्हळ्यार पांच जुंवे ह्या उतरावेल्यान आयलां. ३. 'आंजेदीव' हें उत्तर 'अज्यद्वीप' म्हळ्यार 'तुपाचो जुंवो' ह्या उतरावेल्यान आयलां. ताका 'तुपाचो जुंवो' अशें म्हणपाचें कारण म्हळ्यार परशुरामान एकदां घोड्याचो यज्ञ-याग केल्लो तेन्ना ताका तुपाची पुरवण ह्या जुंव्यावेल्यान जाल्ली. ४. तें नांव 'अज्यद्वीप' म्हळ्यार 'अजादेवीचो जुंवो' हाचेवेल्यान पडलें. अजा देवीचें देवूळ अरब लोकांनी नश्ट करतकच अजा देवी अंकोला हांगा गेली म्हणून 'अज्यद्वीप' अशें नांव पडलें.

उत्तर-दक्षिण लांबाय १ मैल आनी उदेंत-अस्तंत लांबाय १/६ मैल इतली आसा. ह्या जुंव्याचे नैऋत्य आनी अस्तंतेकडले वाठार खडबडीत आनी फातरांचे आशिल्ल्यान सगळ्या तरेच्या गलबतांक आनी तारवांक धोक्याचो जावन आसा. उदेंतेच्या मध्याक सुमार २० फूट खोलायेचे खाडयेंत १,००० टनांमेरेनचीं गलबतां नांगरुन दवरपाक मेळटात. दक्षिणेक आनी अस्तंतेक जावपी प्रचंड वादळवाऱ्यावेळार तारवांक हे खाडयेचो आलाशिरो मेळटा. आंजेदीव जुंव्यासावन मुखेल भूंयप्रदेशाक जोडपी उदकामार्ग सगळ्या जहाजांक वचपाक सुरक्षित आसा. हो उदकामार्ग सुमार ४२ फूट खोल आसून तातूंत खडपां आनी जलांतरित प्रस्तर (shoals) सांपडनात. जुंव्याभोंवतणची उदकाची खोलाय सुमार ७५ फूट आसा. पोर्तुगेजांनी गोंय काबीज करचेआदीं तांचीं जहाजां बांदप, तीं सारकीं करप हांचें ठिकाण आंजेदीव जुंव्यार आशिल्लें. १५१० वर्सा पोर्तुगेजांनी गोंय ताब्यांत घेतकच अंजद्वीप जुंव्याक व्हडलेशें म्हत्व दिलें ना.

ह्या जुंव्याचेर चड करून वज्राचे आनी पाशाणाचे फातर सांपडटात.

ह्या जुंव्याचो अस्तंतेकडलो दर्यावटेनचो भाग पडंग आनी फातरांचो आसा. पूण उदेंतेकडल्या जमनीच्या भागांत कोको-पामचीं झाडां तेचप्रमाण आंब्याचीं, पणसाचीं, आंतेराचीं, संत्राचीं, लिंबाचीं झाडां, किल्ल्यांचे मोडके अवशेश आनी दुरीग, कांय धवीं घरां आनी ऊंच ऊंच भिल्लमाडाच्या झाडांमदीं आशिल्ल्यो दोन सोबीत इगर्जी हाका लागून ह्या जुंव्याचो देखाव खूब सुंदर आनी ओडलायणो दिसता.

आंजेदीव जुंव्याचे उदेंतेक लोकवस्ती आसा. कोको-पामचीं रानां रोवन आनी नुस्तेमारीचो वेवसाय करून हांगाचे लोक आपली जीण चलयतात. व्हडा प्रमाणांत नुस्तें धरून सुकयतात आनी हेरकडेन धाडटात. ह्या जुंव्यार तांदूळ पिकना, म्हूण हेरकडल्यान हाडचो पडटा. उदका-पुरवण दोन तळ्यांवरवीं जाता. सुमार ३० फूट चौरस आशिल्लें एक तळें जुंव्याचे मदीं आसा. ताचें उदक भलायकेक अपायकारक आशिल्ल्यान पियपाक वापरिनात. ह्या तळ्याचे अस्तंतेक २०० यार्ड अंतराचेर एक सैमीक वझरो वर्सभर व्हांवत आसता. त्या वझऱ्याचें उदक पियपाक वापरतात.

वास्को-द-गामा, १४९८ वर्सा १७० मनशांवांगडा ह्या जुंव्यार आयिल्लो आनी १५ दीस ताचो थंय मुक्काम आशिल्लो. १५०५ वर्सा पोर्तुगालचो पयलो व्हाइसरॉय दाँ फ्रांसिश्कु द आल्मैद हाणें १५०० मनीस ह्या जुंव्याचेर किल्लो बांदूंक धाडिल्ले. स म्हयन्यांभितर हो किल्लो बांदून जालो आनी मागीर ताका 'सां सेबाश्तियांव' हें नांव दिलें.

पोर्तुगेज सरकारान व्हिसरेय काँदि द आल्व्हॉर हाच्या अंमलांत १६८२ वर्सा आंजेदीव जुंव्यार एक किल्लो बांदलो. तो किल्लो भारतांतल्या हेर पोर्तुगेज किल्ल्यां इतलोच सुंदर आशिल्लो. त्याच वर्सा संभाजी पोर्तुगेजांकडेन झगडलो आनी ताणें तो किल्लो घेवपाचो यत्न केलो. पूण जुलय म्हयन्यांत, वादळाचो मोसम जांवचेआदीं गोंय सरकारान तांचे राखणेखातीर सैन्य धाडलें आनी मराठ्यांचो यत्न फळाक येवंक दिलोना. १७२० वर्सा हॅमिल्टन हाणें बरयलें- ''आंजेदीव हो पोर्तुगेजांचो जुंवो भटकळसावन दोन मैलांचेर आसून तो पोर्तुगेजांनी वेवस्थित तटबंदी करून दवरिल्लो कारण तो किल्लो मस्कतचे अरब आनी शिवाजीचे मराठ लोक केन्नाय काबीज करीत ही धास्ती तांकां आशिल्ली.'' १७५८ वर्सा, फ्रेंच अभ्यासक आंकेतील द्यु पेंरॉं हाणेंय अशें बरयलां: ''आंजेदीव जुंवो पोर्तुगेजांच्या ताब्यांत आशिल्लो आनी तो तटबंदीत आशिल्लो. थंय तयार केल्ले सुती पांयमोजे बऱ्या पांवड्याचे आनी सवाय म्हूण भारतभर नांवाजिल्ले.'' गोंय आनी दीवच्या गुन्यावकारांक सक्तमजुरीची ख्यास्त दिवन ह्या जुंव्यार धाडटाले. तांकां बंदखणींत सूत कांतपाक आनी पांयमोजे विणपाक सांगताले. १९ डिसेंबर १९६१ च्या गोंय मुक्तीआदीं नोव्हेंबर, १९६१ त आंजेदीव जुंव्यार भारतीय नौसेना आनी पोर्तुगेज नौसेना हांच्यामजगतीं खर झूज जाल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

आंजेल (राल्फ लेन), सर नॉर्मन: (जल्म १८७४).

एक ब्रिटीश पत्रकार. ताणें अमेरिकेंत कांय वर्सां घालयलीं. थंय अमेरिकेची इंग्लंडाविशीं द्वेशभावना वाडत आशिल्ली ताचो आंजेलाचेर परिणाम जालो. तेन्नासावन आपल्या आनी हेर राश्ट्रांत लोक जागृताय घडोवन हाडप हें ध्येय आंजेल हाणें आपणामुखार दवरलें. ताणें राश्ट्रवादी प्रभावाविशीं आपलें खाशेलें अशें स्पश्ट विश्लेशण सामान्य मनशाक लेगीत समजुपाक सोपें जातलें अशे तरेन लोकांमुखार मांडलें. १९०५ सावन पॅरीसच्या Daily Mail पत्राचे संवसारीक आवृत्तीचो संपादक म्हूण ताणें काम पळेलें.

१९०९ त ताणें Europe's Optical Illusion ही पुस्तिका उजवाडायली. हातूंतल्याच मुळाव्या कल्पनांची विस्तारान फोडणिशी करून १९१० त, The Great Illusion हें पुस्तक बरयलें. थोड्याच काळांत ह्या पुस्तकाच्यो कितल्योश्योच आवृत्त्यो उजवाडाक आयल्यो आनी कितल्याशाच भाशांनी ह्या पुस्तकाचे अणकारूय जाले. ह्या पुस्तकांत आंजेलान झुजापसून कसले फायदे जातले हाचेविशीं आपले विचार उक्तायल्यात. उदाहरणाखातीर इंग्लंड आनी जर्मनी हांच्यामजगतीं जावपाच्या झुजाची शक्यता परगटावन ताणें आपलें मत मांडलें. संवसारांतल्या देशांनी एकामेकांचेर आदारून रावन एकामेकांक पालव दिवपाच्या वावरांतल्यान तांच्यामदली द्वेशभावना पयसावतली अशें ताचें मत आशिल्लें. एके खाशेले दिकेन परगटायल्लीं ताचीं कांय मतां वास्तवतेंत खरीं थारली आनी झूज-काळांतल्यो समस्या सोडोवपाक ताचे कांय विचार लागू पडले. ताच्या ह्या वावराखातीर १९३३त शांततायेचो नोबेल पुरस्कार ताका फाव जालो.

- कों. वि. सं. मं.

आंतेर: रामफळ आनी सीताफळ हे आंतेराचे दोन प्रकार.

१. रामफळ: (इंग्लीश: Bullock's Heart), शास्त्रीय नांव Annona Reticula)

हें झाड सादारण १० मी. मेरेन ऊंच वाडटा. पानां १०-२० सेंमी. लांब आनी २.५ सेंमी. ते ७.४ सेंमी. रुंद आसता, पानांक एक वेगळोच असो वास येता. फळ ७.५ सेंमी. ते १८ सेंमी. व्यासाचें आसता. फळांत काळ्यो बियो आसतात. फळ चडांतचड एक कि.ग्रॉ. वजनाचें आसूंक शकता.

ह्या झाडाचो उगम अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांनी जाला अशें समजतात. पूण कांय जाणकारांच्या मतान ताचो उगम वेस्ट इंडीज जुंव्यांनीं जाला.

अमेरिका आनी वेस्ट इंडीज वाठारांनी ह्या झाडाची लागवड बऱ्याच व्हड प्रमाणांत करतात. भारतांत ह्या पिकाची सगळ्यांत चड लागवड उत्तर प्रदेश राज्यांत आसा. गोंयांत ह्या फळांची पध्दतशीर लागवड जायना, मात गोंयकारांच्या पोरसानीं ह्या झाडाचें अस्तित्व चड करून आसताच.

झाडाची लागवड, बी वा कलम वापरून करूंक येता. लागवडीखातीर ६०×६०×६० सेंमी. लांब, रुंद आनी खोल अशा आकाराचे फोंड ८×८ मी. अंतराचेर खण्टात. ह्या फोंडकुलानीं रेंव, माती आनी कंपोस्ट भरून ताचेर २-३ बियो किल्लत घालतात. २०-२५ दिसां उपरांत बी किल्लून वयर येता.

हें झाड ६-७ वर्सांभितर फळ दिवंक लागता. ऑगस्ट-डिसेंबर म्हयन्यांत तें फुलता. ह्या फुलांचीं फळां जावंचेखातीर ८ म्हयने लागतात. फळां मार्च ते मे म्हयन्यांत तयार जातात. एक झाड सरासरी ६०-८० फळां दिता.

ओंकारो बंद जावंचेखातीर ह्या फळाचो उपेग जाता. ह्या फळांतलो म्होवलो माथ्यांतल्यो उयो मारून उडोवचे खातीर वापरतात. काळो रंग तयार करचेखातीरय ह्या फळाचो उपेग जाता. पिकिल्ल्या फळाची रूच गोड आसता. ह्या झाडाक कीड वा हेर रोगांचो व्हडलोसो उपद्रव जायना.

२. सीताफळ: (इंग्लीश: Custard Apple, शास्त्रीय नांव Annona squamosa). हें झाड ७ मी.मेरेन ऊंच वाडटा. पानां लांबट आसतात. लांबाय सुमार ५-१५ सेंमी. जाल्यार रुंदाय १.९ ते ३.८ सेंमी. इतली आसता. ह्या पानांक्य विचित्र असो वास येता. फळांतल्यो बियो लांबोड्यो चॉकलेटी रंगाच्यो आनी चकचकीत आसतात. बियांक वयल्यान फळाचो म्होवलो दशिल्लो आसता.

ह्या झाडाचो उगम भारतांत जाला अशें बऱ्याच जाणकारांचें मत आसा. बऱ्याच पोरन्या बरपावळींनी ह्या झाडाचो उल्लेख मेळटा. पूण कांय जाणांच्या मतान हें झाड मूळ अमेरिकेंतल्यान भारतांत पावलें.

अमेरिकेच्या कॅलिफोर्निया वाठारांत फळझाडाची व्हड प्रमाणांत लागवड करतात. भारतांत हाची चडांतचड लागवड (९०%) आंध्रप्रदेश राज्यांत जाता. उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, बिहार, बंगाल, आसाम, गुजरात, महाराष्ट्र ह्या राज्यांनीय ह्या फळझाडाची लागवड जाता. गोंयांत ह्या झाडाची पध्दतशीरपणान लागवड केल्ली ना, पूण गोंयकारांच्या पोरसांत चडशीं ह्या झाडाक सुवात आसता.

सीताफळाच्यो वसागर, बारबाडोस, ब्रिटीश गिनिया, मामोथ अशो जाती आसात. हालींच 'अटेमोया' ही एक नवी संकरित जात तयार केल्या. ही जात बऱ्या दर्जाचीं फळां दिता आनी हे जातीच्या झाडाच्या पानांनी कोडू रसायन आशिल्ल्यान, गोरवां आनी बोकडां हे झाड इबाडूंक शकना.

झाडाची लागवड चडशी बियो रुजोवन करतात. कलम पद्धत वापरून्यूय झाडाची लागवड करूंक येता. बी किल्लत घाल्या उपरांत ७-३५ दिसांभितर तिका कोंब येतात. एक वर्स जाल्या उपरांत ५०×५०×५० सेंमी. लांब, रुंद आनी खोल फोंडकुलां ६×६ मी. अंतराचेर खणून जून म्हयन्यांत हो रोंपो तातूंत लायतात. ह्या झाडाक रसायनीक सारें घालपाची गरज ना. वर्सांतल्यान एक फावट ताका ५०-७५ कि. ग्रॅ. शेणसारें घालतात.

झाड ५ व्या वर्सासावन फळां दिवंक लागता. मार्च-सप्टेंबर मेरेन ताका फुलां येतात आनी उपरांत ४ म्हयन्यांनी म्हळ्यार ऑगस्ट-जानेवारी मेरेन फळ तयार जाता. फळाचेर हळडुवो रंग पातळूंक सुरवात जालो म्हणटकच फळां काडटात. एक झाड सरासरी १००-२०० फळां दिता. कांय झाडां ५०० मेरेन फळां दितात.

ह्या झाडाचे बरेच वखदी उपेग जातात. फळांतल्या बियेचो पिठो पोटांत घेतल्यार वंत मरतात. हो पिठो मूस मारपाखातीर घरांत फफुडटात. पानां वांटून सूज आशिल्ले सुवातेर लायत जाल्यार दूख उणी जाता. पातळ परसाकडेन जावपाचे पीडेचेर ह्या झाडाचे सालीचो रोस काडून पियेतात. सालींतलो दीख चामडें रंगपवचेखातीर उपेगी आसता. झाडाचें लांकूड मोव आसलें, तरी ताका वायटी लागना, देखून तें बैलगाडी वा मदेराक वापरतात.

- विश्राम गांवकार

आंतोनियु, मानुएल द् सांतुः (जल्मः बाणावली).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. १७०१ वर्सा पोप क्लेमेंत इकरावो हाणें ताका बिशप केलो. तो नामनेचो, डोमिनीकन पंथाचो धर्मशास्त्रवेत्तो आनी एक वड धर्मप्रसारक (मिशनरी) आशिल्लो. सोलोर आनी तिमोर (इंडोनेशिया) ह्या वाठारांत क्रिस्ती धर्माचो प्रचार करपांत ताचो म्हत्वाचो हात आशिल्लो, देखून पोर्तुगालचो राजा दॉं पेद्रु हाणें ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

आंद्राद, जॉर्ज फ्रांसिश्कु कायतानः (जल्मः ५ डिसेंबर १९३३, अंबाजी-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव पियेदाद आंद्राद. ताणें एस्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. सुटके चळवळीच्या काळांत तो 'नॅशनल काँग्रेस', गोंय हे संघटनेचो वांगडी जालो आनी राजकीय वावर करूंक लागलो. १६ जून १९५४ दिसा पोलिसांनी ताका अटक केली आनी १८ म्हयने आग्वाद बंदखणींत दवरलो. गोंय सुटके उपरांत १९६६ वर्सा तो बारदेस काँग्रेस कमिटीचो चिटणीस आशिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आंद्राद, फ्रँक राफाएल पाउलः (जल्मः १८ फेब्रुवारी १९१८, मुंबय; मरणः १२ जुलय १९८९).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव दुमींगु फ्रांसिस आंद्राद. ताणें एम्. ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९४५ वर्सा ताणें इराणाक आशिल्ले 'अँग्लो-इराणियन ऑयल कंपनी' हातूंतली नोकरी सोडली आनी सुटके झुजांत वांटो घेवंक तो भारतांत आयलो. जानेवारी १९४६ वर्सा तो मुंबय आयलो आनी थंय नाविक बंडाक तेंको दिवंक ज्यो बसका जाताल्यो तातूंत वांटो घेवंक लागलो. उपरांत डॉ. लोहियान केल्ले चळवळी पसून स्फूर्त घेवन तो गोंयां आयलो. गोंयां येवन डॉ. लोहिया आनी बॅरिस्टर नाथ पै हांच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें वेगवेगळ्या वाठारांनी बसका घेतल्यो. २८ ऑक्टोबर १९४६ ह्या दिसा म्हापशां जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतलो देखून पोलिसांनी ताका अटक केली. ३० ऑक्टोबर १९४६ ह्या दिसा बार्देशच्या न्यायाधिशान ताका पांच म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. बंदखणींतल्यान सुटतकच तो भूंयगत वावर करूंक लागलो. तेखातीर पोर्तुगेज सरकारान घर्ष वाठारांत आशिल्ल्या ताच्या घराचेर जप्ती हाडली आनी उपरांत तें पावणेर काडलें. १९४७ वर्सा ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें. पूण तो मुंबय वचून लिपलो. १९४८ आनी १९४९ त तो दोन फावट नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेचे मुंबय शाखेचो वांगडी चिटणीस म्हूण वेंचून आयलो. १९५१ वर्सा हे संघटनेचो सरचिटणीस म्हूण ताची नेमणूक केली. १९५२ वर्सा तो हे संघटनेचो परतो जोड चिटणीस जालो. १९५४ वर्सा 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो क्रांतीकारी पंगड 'गोंय सोडात संस्था' हातूंत तो कमांडो आशिल्लो. ऑगस्ट १९५५ वर्सा डॉ. टी. बी. कुन्य हांचे अध्यक्षतेखाल, तो 'गोअन क्लब्स प्रोपागांडा कमिटी'चो चिटणीस जालो. १९५७ वर्सा नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेचे कार्यकारी समितींत तो आशिल्लो. १८ जून १९८२ ह्या दिसा गोंय सरकारान सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

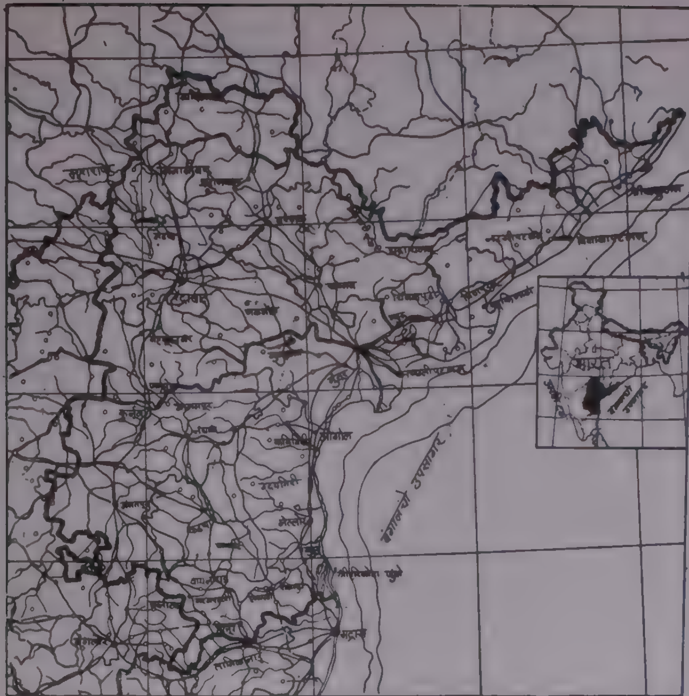
- कों. वि. सं. मं.

आंध्र प्रदेशः भारतीय संघराज्यांतलें एक घटक राज्य. हें राज्य भारताचे दक्षिणेक वसलां. क्षेत्रफळः २,७५,०६८ चौ. किमी. लोकसंख्याः ५,३५,४९,६७३. राजधानीः हैदराबाद, भासः तेलुगू, साक्षरताः २९.७३%. अक्षांश आनी रेखांशः उत्तर १२° १४' ते १९° ५४' आनी उदेंत ७६°५०' ८६° ५०'. ह्या राज्याचे उत्तरेक महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश आनी ओरिसा, दक्षिणेक तमिळनाडू आनी कर्नाटक, अस्तंतेक कर्नाटक आनी महाराष्ट्र तर उदेंतेक बंगालचो उपसागर येता. आंध्र राज्याक ९६० किमी. लांबायेची दयदिग आसा.

भूंयवर्णनः सादारणपणान आंध्र प्रदेश तीन सैमीक विभागांत मोडटा. दर्यादिगेवयलो सकयल, सपाट मैदानी वाठार, उदेंत घाटांत आशिल्ल्यो विसकळिल्ल्यो दोंगराच्यो वळी आनी अस्तंतेकडल्या सह्याद्रीकडलो दोंगर पठाराचो वाठार, तर सुटावीं खडपां, विसकळून पडिल्ल्यो दोंगुल्ल्यो हांणी भरिल्लो वाठार हे आंध्र प्रदेशाचे तीन सैमीक विभाग जावन आसात. ईशान्येकडलो दर्यादिगेवयलो वाठार अशीर आसा. दर्यादिगेवयलो मदलो भाग गोदावरी आनी कृष्णा न्हंयांक लागून पिकाळ जाला. ह्या वाठारांक ह्या न्हंयांचो त्रिभूजप्रदेश म्हणटात. दर्या देगेवयलो दक्षिण वाठार सकयल्या पांवड्याचे जमनीचो आसा. नैऋत्येसावन ईशान्येमेरेन पातळिल्ल्या उदेंत घाटाचे ९०० ते १५०० मी. उंचायेच्या दोंगरांत वेलिकोंडा आनी नल्लमलई ह्या दोंगरांच्यो वळी दर्याक समांतर येतात. ह्या दोंगरावळींचे अस्तंतेक नंधाळ देगण पडटा. ह्या राज्याच्या नैऋत्य आनी दक्षिण भागांत एरामलई, शेषाचलम् आनी पालकोंडा (९०० मी.) दोंगरा वळी आसात. आग्नेयेक नागरी दोंगर आसात. स्थलिप्राय वाठाराची उत्तरेवटेनची उंचाय सुमार ४५० ते ६०० मी. तर दक्षिणेवटेनची उंचाय सुमार ३०० ते ४५० मी. आसा. हो वाठार तांबडे रेंवेचे भरसणेन घडला. ही जमीन ग्रॅनायट आनी नायस हांचेपसून तयार जाल्या. उकत्यो-बोडक्यो दोंगुल्ल्यो, कांट्यांचीं झोंपां-झुडपां, सुकिल्ले उदकाचे प्रवाह हांकां लागून हो वाठार तळपट्या सड्यावरी दिसता.

गोदावरी आनी कृष्णा न्हंयांक लागून ह्या राज्याचो बरोच मोटो वाठार उदकाळ आनी पिकाळ आसा. गोदावरी ही ह्या प्रदेशांतली मुखेल न्हंय आसून ती ह्या राज्यांतल्यान ७२० किमी. व्हांवन बंगालच्या उपसागराक मेळटा. राजमहेंद्री हांगा तिचो त्रिभूजप्रदेश सुरू जाता. कृष्णा न्हंयची मुखेल उपन्हंय तुंगभद्रा, कर्नाटक राज्यांतल्यान आयिल्ली पेन्नार, ओरिसा राज्यांतल्यान आयिल्ली वंशधारा आनी नागवली ह्यो न्हंयो आंध्र प्रदेशांतल्यान व्हांवतात.

हवामानः आंध्रप्रदेशांत गिमाच्या दिसांनी तापमान ३७° से. ते ४४° से. मेरेन आसता. कांय जाग्यार ते ५०° से. मेरेन वता. शियाळ्याच्या

दिसांतलें तापमान १६° से. ते १९° से. मेरेन आसता. दर्यादिगेवयल्या वाठारांत शिंयाळो आनी गीम चड खर नासता. आंध्र प्रदेशाक दक्षिण अस्तंत मान्सूनाकडल्यान दोन-तृतियांश तर उत्तर उदेंत मान्सूना कडल्यान एक-तृतियांश पावस मेळटा. उत्तरेच्या दोंगराळ वाठारांत ११० ते १२५ सेंमी. पावस झडटा. बंगालच्या उपसागरांतल्यान येवपी वादळांक लागून ह्या वाठारांत नेटाचो पावस झडटा. तेलंगाणा रायलसीमा (अनंतपूर, चित्तूर, कडप्पा, कर्नूल हे जिल्हे) आनी दर्यादिगे वयल्या वाठारांनी पावसाचें प्रमाण क्रमान उणें जायत वता.

बंगालच्या उपसागरांतल्यान येवपी वादळ-वारें आंध्र प्रदेशाक व्हड लुकसाण दिता. आयजवयर जाल्ल्या वादळ-वाऱ्याक लागून आंध्राक अर्थीक लुकसाणी वांगडाच जिवीतहानीय सोंसची पडल्या.

वनस्पत आनी मोनजातः ह्या राज्याचो २२.५% वाठार रानाच्या वा वनस्पतीच्या शेकातळा आसा. तेलंगाणा, विशाखापट्टणम्, गोदावरी जिल्हे आनी नल्लमलई पर्वत हांगा चडशीं रानां आसात. तातूंत सागवान, रोजवुड, सॅटिन वुड, मड्डी, येपी सारके रूख, तशेंच कोंडे, कच्छवनश्री हांचीं बनां दिसतात. राज्यांतल्यान वनस्पती सावन (रानांतली) सन १९८१-८२ वर्सा, ह्या राज्याक १५७.१७७ रुपयांचो निव्वळ फायदो जालो. बिबटो वाग, चित्तो, लांडगो, कोलो, वांस्वेल, चार शिंगाचीं हरणां, सांबर ह्या राज्याच्या रानांत आसात. ते भायर गोरवां, म्हसरां, बोकड्यो, मेढरां हीं जनावरां लोक पोसतात.

इतिहासः ऐतरेय ब्राह्मणांत आंध्र प्रदेशांतल्या लोकांचो उल्लेख सगळ्यांत पयलीं मेळटा. मॅगेस्थेनीसान चंद्रगुप्त मौर्या आदलो आंध्र संपन्न आशिल्ल्याचें म्हळां. धनकटक उपरांत अमरावती ही त्या काळांत आंध्र प्रदेशाची राजधानी आसली. आंध्र प्रदेशांतले मूळ लोक आर्य वंशकुळाचे आसले. उपरांत ते विंध्य पर्वताचे दक्षिणेक आयले, थंय तांचो हेर वंशीयावांगडा संबंद आयलो. इ.स. प. चवथ्या शतमानांत जैन आचार्य भद्रबाहू आपल्या अनुयायांवांगडा ह्या भागांतल्यान गेल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. सम्राट अशोकाच्या फातरापट्यांत आंध्र प्रदेशाचो उल्लेख येता. इ. स. प. सुमार २२५ वर्सां सिमुक राजान पैठण हांगा सातवाहन घराण्याची थापणूक केली अशें जाणकार मानतात. सातवाहनांनी सुमार साडेचारशीं वर्सां राज्य केलें. यज्ञश्री शातकर्णी, हाल, गौतमीपुत्र शातकर्णी, पुलुमायी हे ह्या वंशकुळयेंतले नामनेचे राजा आसले. तांचे राजवटींत कला, साहित्याची खूब उदरगत जाली. ह्या काळांत तांचो रोमन साम्राज्याकडेन संबंद आयलो, तशेंच तरसादी खातीर लागपी पोलाद आंध्रांतल्यान निर्गत जाल्ल्यान युरोपाकडेनय तांचो खासा संबंद उरलो. तिसऱ्या शतमानांत शक, पल्लव, यवन हांच्या वांगडा झुजपाक पडिल्ल्यान सातवाहनांची राजवट अस्ताक गेली आनी त्या जाग्यार नाग, बृहत्पालायन, सालंकायन, इक्ष्वाकू हीं घराणीं उदयाक आयलीं. सातवाहनांचें मूळ मांडलिक आशिल्ल्या 'इक्ष्वाकू' राजघराण्यान नागार्जूनकोंडा देगणांत श्री पर्वतालागीं विजयपूरी हांगा आपली राजधानी बांदली. बौध्द धर्माचें शिक्षण, कला हांचें तें केंद्र मानताले.

ह्यूएनत्संगान, आंध्राचे ईशान्येक गंग, उदेंतेकडेन वेंगीचे चालुक्य, दक्षिणेक चोल, पल्लव आनी हेर राज्यां आशिल्ल्याचो उल्लेख केला. सन ८५० च्या अदमासाक वेंगीच्या चालूक्यांमदलो विजयादित्य (तिसरो) हाणें सद्याच्या आंध्र प्रदेशांतलो बरोचसो व्हडलो वाठार आपल्या शेकातळा हाडिल्लो. ते उपरांत ताणें आपली राजधानी वेंगीयावन विजयवाड्याक व्हेली. इ.स. १०२२ ते १०६३ मेरेन चालुक्य राजा राजराजनरेंद्र हाणें राजमहेंद्री ही आपली राजधानी करून वेंगीदेशाचेर राज्य केलें. चालुक्य राजांनी मोट्या प्रमाणांत विद्वानांक आसरो दिलो. तेलुगू महाभारताचो लेखक नन्नय भट चालुक्यांचेच सेवेक आशिल्लो.

चालुक्याच्या काळांत राष्ट्रकूट, चोल, काकतीय हांची राजवट आंध्राच्या विंगड विंगड वाठारांनी आसली. आंध्रांत वरंगळ हांगा इ.स.

११५० ते १३२५ ह्या काळांत काकतीय राजांनी राज्य केलें. काकतीय हे मूळ राष्ट्रकूट आसले पूण ते रोखडेच आंध्र लोकांचे जिणेंत आस्पावले. वेंगीचे चालुक्य जेन्ना तमिळनाडूंतल्या चोल राजाचे गादयेर आपलो हो हक्क सांगपाक लागले, तेन्ना दोगूय सत्तांमदीं संघर्श सुरू जालो. ह्या संघर्शांत काकतीयांनी चालुक्यांक चोला आड आदार दिलो. काकतीयांनी केल्ल्या आदाराक लागून चालुक्य युवराज कुलोत्तुंग ह्या नांवान चोल राज्याचे गादयेर बसलो अशे तरेन चालुक्य दोन प्रदेशाचो कारभार पळोवपाक लागले. हाका लागून तांचें आंध्रावेलें लक्ष उणें जालें. काकतीयांनी ह्या गजालीचो फायदो घेवन पुराय आंध्र आपल्या शेकातळा हाडलो. गणपतिदेव (१२०२-६२), ताची धूव रुद्रम्मादेवी (१२६२-९२) आनी तिचो नातू प्रतापरुद्र दुसरो (१२९२-१३२३) हे काकतीय वंशांतले म्हत्वाचे राज्यकर्ते जावन गेले. १३२३ त दिल्लीच्या तुघलक सुलतानान काकतीयाआड झुजून आंध्र आपल्या ताब्यांत घेतलो. हारिल्ल्या काकतीय राजघराण्यासावन आनीक चार ल्हान राजघराणीं उदयाक आयलीं; हातूंतल्या विजयनगर राजघराण्यान सुमार दोनशीं वर्सां मुसलमानी सत्तेआड झूज दिलें. २३ जानेवारी १५६५ विसा बळिश्ट दख्खनच्या सुलतानान विजयनगरच्या सैन्याक 'तालीकोटा' हांगा हारयलें.

दुसरेकडेन इस्लामी धुरयेचो नेट देंवतकच रेड्डी घराण्यान आंध्र प्रदेशाचेर आपलो ताबो मेळयलो (१३२८-१४२४). कृष्णदेवराय हो व्हड सम्राट १५०९ ते १५३० मजगतीं आंध्राचेर राज्य करतालो. ताणें विद्वानांचो आदार केलो. तेचपरी तेलुगू साहित्यांत ताणें मोलाची भर घाली. १५६५ त विजयनगराचें साम्राज्य नाश पावतकच मुसलमानांनी आंध्रांतली सत्ता हातासली. बहमनी राज्यांतल्या तेलुगू भाशीक तेलंगणाचेर कुली कुतूबशहाची नेमणूक जाली. बहमनी राज्याचे कुडके पडले तेन्ना कुली कुतूबशहान गोलकोंड्यांक कुतूबशायीची थापणूक केली. १५८० मेरेन आंध्र प्रदेशाचो चडसो वाठार कुतूबशहाकडेन आयलो. ताचे राजवटींत दख्खनच्या उर्दूचो आंध्रांत प्रसार जालो. कुतूबशहाचे हुशार सरदार आकण्णा आनी मादण्णा हांणी राज्यकारभारांत सुदारणा करपाक व्हड यस जोडलें. तेचपरी तांणी तेलुगू साहित्य आनी कलेक आसरो दिलो. सद्याच्या तेलंगण वाठारांत आयजूय कुतूबशायीचो प्रभाव चड दिसता. १६८७ त गोलकोंडा औरंगजेबान जिखलो आनी अशे तरेन आंध्राचो मोगल राजवटीकडेन संबंद आयलो. औरंगजेबान असफ जहाक दख्खनचो सुभेदार म्हूण नेमलो. औरंगजेबाच्या मर्णा उपरांत मोगल वंशीयांमदीं उप्राशिल्ल्या तंट्या, झगड्यांचो फायदो घेवन ताणें बंड केलें आनी स्वताच्या स्वतंत्र निजामशायेची थापणूक केली. ह्याच वेळार मराठ्यांची सत्ता वाडीक लागिल्ली. सुमार शंबर वर्सांच्या काळखंडांत निजाम-मराठ्याचे संबंद कांय फावट इश्टागतीचे तर कांय फावट दुस्मानकायेचे उरले.

१६११ त मछलीपट्टणम् हांगा ब्रिटिशांनी कुतूबशायेचे मान्यतायेन एक भंगसाळ सुरू केली. तशेंच सलाबतजंगान फ्रेंचांक आपलो कांय वाठार तोडून दिलो आनी फ्रेंच सैन्याचो आदार घेतलो. १६२८ त डच लोकांनी अस्तंत गोदावरी जिल्ह्यांत माधवपलायम हांगा लोखणी सामानाचो कारखानो सुरू केलो. युरोपियन लोक अशे तरेन आंध्रांत रिगले. फ्रेंच-ब्रिटीश हांच्याभितरल्या झुजांत मनांत नासूनय निजामाक ब्रिटिशांचो पाखो घेवंचो पडलो. सुमार १७९५ त निजामांनी ब्रिटिशांक गंजाम, विशाखापट्टणम, गोदावरी, कृष्णा, गुण्टूर हे जिल्हे तस्त्रीप म्हूण भेटयले. टिपू सुलतानाची राजवट सोंपतकच निजामाच्या वांट्याक आयिल्ले बेल्लारी, कर्नूल, अनंतपूर आनी कडप्पा हे जिल्हेय ताणें १८०० त ब्रिटिशांक दिवन उडयले.

१८५७ चे चळवळी उपरांत आंध्रांचो ताबो ईस्ट इंडिया कंपनीकडल्यान ब्रिटीश सरकारान घेतलो. त्यावेळार मद्रास इलाख्यांत तेलंगाणाचो आस्पाव आशिल्लें, हैदराबाद संस्थान आनी चडसो आंध्र आस्पावल्लो. तेलुगूभाशीक लोक तीन-चार राजकीय विभागांत शिंपडून पडिल्ले. भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत निजामान भारतांत विलीन जावपाचें न्हयकारलें, तेन्ना पोलिस-कारवायेवरवीं ताचो वाठार लश्करी नियंत्रणाखाला हाडलो. १९५२ त बी. रामकृष्णराव हो हैदराबाद राज्याचो पयलो मुखेलमंत्री जालो.

मद्रास इलाख्यांत आशिल्लो आंध्र वेगळो काडचो हे खातीर आंध्रमहासभा १९१३ सावन चळवळ करताली. तेलुगू-भाशीक आंध्र राज्याची थापणूक जावंची हेखातीर पोट्टी श्रीरामलू हाणें ५८ विसांचो उपास केलो. उपास करतासतनाच ताका मर्ण आयलें. १ ऑक्टोबर १९५३ विसा इकरा जिल्ह्यांचें नवें आंध्र राज्य (राजधानीः कर्नूल) अस्तित्वांत आयलें. भाशावार प्रांतरचनेखाला अस्तित्वांत आयिल्लें आंध्र प्रदेश हें भारतांतलें पयलें राज्य आसलें. टी. प्रकाशम आंध्र प्रदेशाचो पयलो मुखेलमंत्री म्हूण वेंचून आयलो, पूण अविस्वासाचो थाराव ताच्या मंत्रीमंडळाआड मानून घेतिल्ल्यान ताच्या सरकारान राजीनामो दिलो. १९५५ त आंध्र प्रदेशांत काँग्रेस युनायटेड फ्रंट वेंचून आयलो आनी गोपाळ रेड्डी ह्या राज्याचो मुखेलमंत्री जालो. मदल्या काळांत मिश्रा कमिशनान बेल्लारी जिल्ह्याचो कानडीभाशीक प्रांत म्हैसूर (कर्नाटक) राज्याक दिलो (मे १९५३). हैदराबाद राजधानी आशिल्ले तेलंगाणा, वेगळें राज्य म्हूण मेळचें असो यत्न चेन्ना रेड्डी आनी हेर लोकांनी केलो पूण तातूंत तांकां यस मेळ्ळेंना. राज्यपुनर्घटना समितीचे शिफारशीप्रमाण नोव्हेंबर १९५६ त आंध्र (११ जिल्हे) आनी तेलंगाणा (९ जिल्हे) मेळून आंध्र प्रदेश घडलो. नव्या आंध्र प्रदेश राज्याचो पयलो मुखेलमंत्री जावपाचो मान संजीव रेड्डीक मेळ्ळो. आंध्रांतल्यान तेलंगाणा वेगळें काडपाची चळवळ मात चालू उरली.

राज्यवेवस्थाः प्रशासकीय कामांत सुटसुटीतपणा हाडचेखातीर आंध्र प्रदेशांत अनंतपूर, चित्तूर, कडप्पा, उदेंत गोदावरी, गुण्टूर, कृष्णा, कर्नूल, नेल्लूर, प्रकाशम, श्रीकाकुलम, विशाखापट्टणम, विजयानगरम, अस्तंत गोदावरी, आदिलाबाद, हैदराबाद, रंगा रेड्डी, करीमनगर, खम्मम, महबूबनगर, मेदक, नलगोंडा, निजामाबाद, वरंगळ हे तेवीस जिल्हे घडयल्यात. आंध्र प्रदेशाचे विधानसभेंत २९५ वांगडी वेंचून काडटात. आंध्रांची विधान परिशद १ जून १९८५ वर्सा बरखास्त जाली. लोकसभेंत ४१ तर राजसभेंत १८ वांगडी आंध्र प्रदेशाचे प्रतिनिधित्व करतात. हैदराबाद शारांत राज्याचें उच्च न्यायालय आसा तशेंच जिल्हा आनी तालुका पांवड्याचेर न्यायदानाचें काम चलता.

अर्थीक स्थितीः आंध्र प्रदेश आपले सैमीक गिरेस्तकायेचो उपेग आपली अर्थीक स्थिती घट करपाक करता. राज्यांतले सुमार ७४% टक्के लोक शेत-धंद्यांत आसात. कृष्णा, गोदावरी, पेन्नार आनी हेर न्हंयां देगांच्या पिकाळ वाठारांत तांदूळ, ऊंस, केळीं, आंबे, हीं फळां आनी पिकावळी जातात. तेलंगाणा वाठारांत कापूस, तंबाखू, मिरसांग, हळद, ज्वारी बाजरी आनी हेर धान्यां जातात. दख्खनचें पठार आनी रायलसीमा वाठारांतले तांबडे जमनींत कुळीद, भिकणां, दोन दाबीचें धान्य, फळ-फळावळ जाता. कांय उदकाळ वाठारांत कापूस, तंबाखू, ऊंस तर ह्याच सैमीक विभागांतल्या जांभ्या फातराचे जमनींत नाल्ल, सुपारी हीं कडूणां, फळां आनी कांय वाठारांत तांदूळ पिकता. सादारणपणान आंध्र आपले गरजेपरस चड तांदूळ पिकयता. १९८१-८२ त तांदळाचें उत्पादन ११.४ दशलक्ष टन जालें. ९.२२ दशलक्ष हेक्टर जमीन फळ-फळावळीखाला आसून १३.०४ दशलक्ष हेक्टर जमीन लागवडी सकल हाडल्या. लागवडीखाला आशिल्ल्या पुराय जमनींतली २६% जमीन भात-पिकाखाल, २०% ज्वारीखाल तर १५.९% बाजरी, नासणो, राळ, मको, वरई, सावा, गंव ह्या पिकावळीखाला आसा. कालवे, बांध, तळयो, बांयो, आनी हेर शिंपणावळीच्या सादनांवरवीं आंध्रांतलो शेतकार वर्साक तीन फावटीं लेगीत पीक काडटा. चक्रीवादळ, हुंवार, दुकळ ह्या-सैमीक संकश्टांचो त्रास ह्या राज्यांक् खूब फावट सोंसचो पडला. ताचो परिणाम शेत-पिकावळीचेर जाला. १९७२ त दुकळ पडिल्ल्यान ६०० कोट रूपयांचें लुकसाण आंध्र प्रदेशाक सोंसचें पडलें.

खनीज संपत्तीः आंध्र प्रदेशांतले सगळ्यांत पोरने फातर आर्कीयन काळांतले आसून तातूंत गुलाबी आनी गोबऱ्या रंगाचे ग्रॅनायट, नायस आनी थोड्या प्रमाणांत धारवाड वर्गाचे हॉर्नब्लेंड टाल्क, क्लोरायट, मायका, शिस्ट, लोही, क्वार्टझायट, खोंडालायट, नेफेलिन, सयेनायट हे फातर मेळटात. ह्या आर्कीयनकालीन फातरांत लोखण, मँगनीज, तांबें, क्रोमायट आनी हेर धातू तशेंच अभ्रक, बेरिल, ग्राफायट, कायेनायट, सिलिमनायट आनी हेर जायतीं उद्येगीक म्हत्वाचीं खनिजां मेळटात. खम्मम, अदिलाबाद, करीमनगर, वरंगळ आनी अस्तंत गोदावरी हांगा ३९०८ दशलक्ष टन कोळशाचे सांठे आसात. अदिलाबाद, हैदराबाद, मेहबूबनगर, कर्नूल, कडप्पा, गुण्टूर नलगोंडा आनी कृष्णा हांगां २,०१८ दशलक्ष टन चुन खडीचे सांठे आसात. अनंतपूर, करीमनगर, आदिलाबाद, चित्तूर, खम्मम, प्रकाशम, कृष्णा, कर्नूल, कडप्पा हांगां ३९० दशलक्ष टन लोखणाचे साठे आसात. विशाखापट्टणम हांगा आशिल्ले बॉक्सायटचे सांठे ३० दशलक्ष टन आसात.

उदकांतली पिकावळः आंध्र प्रदेशाक ९८२ किमी. लांबायेची दर्यादेग मेळ्ळ्या. दर्यांतलो सुमार ३२,००० चौ. मैल वावर नुस्तें मारपाखातीर वापरसाक मेळटा. वर्साक ४ लाख टन नुस्तें नुस्तेमारी केंद्रांवरवीं धरतात. १९८० त १,१६,०१३ टन नुस्तें दर्यांत धरलें. काकीनाडा आनी मछलीपट्टणम् हांगा नुस्तेंमारी प्रशिक्षण केंद्रां आसात. सद्या राज्य सरकार, ऊंच तंत्रगिन्यानाच्या आदारान अत्याधुनिक ट्रॉलर बांदपाचो विचार करता. तेभायर उदकांतली नुस्तेमारी करपाक एक जोड नुस्तेमारी प्रकल्प राज्य सरकारान हातांत घेतिल्लो आसून ताचेर २३८.० दशलक्ष रुपया खर्च येवपाचो आसा. तेखातीर संवसारीक बँकेन १५०.५ दशलक्ष रुपयांचें रीण दिलां. आंध्र प्रदेशांतले ३.२६ लाख लोक नुस्तेंवेवसायांत आसात.

पर्यटनः आंध्र प्रदेशांत आशिल्ल्यो इतिहासीक वास्तू, पवित्र देवमंदिरां पर्यटकांक आकर्शीत करसी म्हत्वाचीं थळां जावन आसात. चित्तूर जिल्ह्यांत तिरुपती हांगाचें श्री वेंकटेशाचें देवूळ, भद्राचलमचें श्रीरामचंद्राचें देवूळ, श्रीशैलम हांगा आशिल्लें मल्लिकार्जुनस्वामीचें देवूळ, तशेंच आहोबलम, श्रीकुमकुम आनी सीमाचलम हांचीं देवळां आंध्र प्रदेशांतलीं म्हत्वाचीं आनी नामनेचीं देवळां जावन आसात.

हैदराबाद-सिकंदराबाद जोड-शारां, हुसेन सागर, १५९१ त बांदिल्लो चार मीनार, उस्मानिया विश्वविद्यापीठ, सालारजंग म्युझीयम, राज्य म्युझीयम, आर्ट गॅलरी, हेल्थ म्युझीयम, नेहरू जिऑलॉजिकल पार्क, बिर्ला मंदर हीं हैदराबादांतलीं मुखेल थळां.

हैदराबाद सावन ८ किमी. अंतराचेर आशिल्लो गोलकोण्डा किल्लो पर्यटनाचे नदरेन म्हत्वाचें थळ आसा. नामनेचे कोहिनूर आनी पिट हिरे गोलकोंड्याचे खणींत मेळिल्ले.

उद्येगधंदेः आंध्र प्रदेशांत उद्येगधंद्यांची वाड नेटान जायत आसा. १९८८-८९ च्या अदमासपत्रकांत उद्येगीक कारखाने आनी खनिजां हांचेखातीर ६२ कोटी रुपयांची तजवीज केल्ली. राज्यांत ६४९ मध्यम आनी व्हड उद्येग आसून तातूंत ३३५३.१३ कोटी रुपयांचें भांडवल घोळटा. हातूंतल्यान ४.३ लाख लोकांक रोजगाराच्यो संदी मेळ्ळ्यात. ६६५३४ ल्हान उद्येग राज्यांत आसून तातूंत ८७८.२३ कोटी रुपयांचें भांडवल घोळटा. हातूंतल्यान ६.२५ लाख लोकांक रोजगाराच्यो संदी मेळ्ळ्यात.

हैदराबाद आनी विशाखापट्टणम् हीं उद्येगधंद्याचे नदरेन म्हत्वाचीं केंद्रां आसात. हांगा मशिन टूल्स, सिंथेटिक ड्रग्स, फार्मास्युटिकल्स, विद्युत् यंत्रां, बोटी, सारीं, विद्युत् उपकरणां, विमानाचे भाग, शिमीट, रसायन, अँसबॅस्टोस, गाडयो, शिमीटापसून चडोवपाक येवपी वस्तूंचे कारखाने आसात. हैदराबाद शार येरादारीचे नदरेन फाव त्या जाग्यार आशिल्ल्यान चडशे सरकारी आनी खाजगी कारखाने थंय वयर सरल्यात. मछलीपट्टणम्, वरंगळ, धर्मावरम, एमिंगनुर, गडवाल, ताडपत्री हांगाचें हातमागाचें कापड, अचोणीच्यो शेंदऱ्यो, कोंडापल्ली आनी निर्मळ हांगाची खेळणीं, हैदराबादचें बिदरीकाम, जरकाम, भरतकाम, शिंगां आनी हस्तीदंताच्यो वस्तू, गुण्टुरच्यो तंबाखू, अदिलाबादचें फर्निचर हे कुटिरोद्येगय बरे चलतात. गुण्टुरच्यो चिनी मातयेच्यो वस्तू आनी ग्लासाचो कारखानो, निजामाबादचो निजाम साकर कारखानो सिंगारेनी कोठागुडमच्यो कोळशां खणी सरकारी कारखान्यांच्या क्षेत्रांत आस्पावतात.

जून १९७७ मेरेन आंध्र प्रदेशांत ५१ उद्येगीक वसाहती, २८ उद्येगीक उदरगत विभागांत आसल्यो आनी २० उद्येगीक वसाहती तशेंच चार उद्येगीक उदरगत विभागांतलीं कामां मुळाव्या पांवड्यार आसलीं. राज्यांत ६,००,००० लाख हातमाग केंद्रां आसलीं. ह्या केंद्रांत १९८१-८२ त ४२० दशलक्ष मी. हातमाग तयार जाल्ले. देशांत तयार जावपी हातमागांतले २०% हातमाग आंध्र प्रदेशांतल्यान निर्यात जाता.

सिगरेटी, चिरूटां, सारें, साकर, भात सडोवप, भाता कुंड्यातलें तेल काडप, अँस्बेस्टॉसचे पत्रे करप, लोखणाचें सामान, तेल शुध्दीकरण हांचे कारखाने तशेंच लोखण, अभ्रक स्लेट, शाहबादी फरशी, संगमरवर, बॅरायटस आनी हेर खनिजांचेर आदारिल्ले उद्येगधंदे सद्या आंध्रांत वयर सरल्यात. हांकां लागून आंध्राचे अर्थवेवस्थेक घट फाटबळ मेळ्ळां.

शिंपणावळ आनी ऊर्जाः १९८०-८१ वर्सा ल्हान आनी व्हड शिंपणावळ प्रकल्पा वरवीं आंध्र प्रदेशांतली १.२५९ दशलक्ष हेक्टर जमीन उदकाचो लाव घेवपाक उपकारताली. तातूंतली ०.८२८ दशलक्ष हेक्टर जमीन शिंपणावळ क्षेत्राखाल हाडली. १९८०-८१ मेरेन जे म्हत्वाचे शिंपणावळ प्रकल्प तयार जाल्ले तांचीं नांवां आनी तांक फुडलेप्रमाण आसलीः प्रकाशम बॅराज (४०,८७३ हेक्टर), तुंगभद्रा हाय लेव्हल कानाल स्टेज-१ (४८,१९८ हेक्टर), तुंगभद्रा लो-लेव्हल कानाल (६०,२९८ हेक्टर), के. सी. कानाल (०.१२२ दशलक्ष हेक्टर), कदम (४७,९२० हेक्टर), नागार्जुनसागर (०.८६८ दशलक्ष हेक्टर) आनी श्रीरामसागर (०.२९६७ दशलक्ष हेक्टर) ह्या प्रकल्पाचो वावर सुरू आसलो. ल्हान शिंपणावळ प्रकल्पांची उदरगत करपाक राज्य-सरकारान संवसारीक बँकेचो आदार घेतला. हातूंत १४६ ल्हान शिंपणावळ येवजणी आनी २०० पाझर तलाव हांचो आस्पाव आसून तांची तांक २,३२,४०३ हेक्टर जमनीक उदका पुरवण करपाइतली आसतली (८०-८१). राज्यांत उदक आनी उश्णतायेवरवीं विजेचें उत्पादन जाता. मच्छकुंड, तुंगभद्रा, निजाम सागर, अपर सिलेरू, लोअर सिलेरू, श्रीशैलम, नागार्जुनसागर, रामपदसागर, इंचेपल्ली, प्राणहिता आनी हेर प्रकल्पांत उदकावरवीं विजेची निर्मणी जाता. हुसेनसागर, रामगुंडम आनी तेलंगाणा तशेंच हेर प्रकल्पांत उश्णतायेवरवीं (औष्णिक) विजेची निर्मणी जाता. १९८१-८२ त ८,८७३.९ विजेची निर्मणी जाली. राज्यांत १९,२८४ खेड्यांत वीज पुरवण जाली.

येरादारी आनी संचारणः १९८१-८२ मेरेन राज्यांत राश्ट्रीय महामार्ग (२३५७ किमी.), राज्य महामार्ग (८३८७ किमी.) मुखेल जिल्हामार्ग (१८०७२ किमी.) जिल्हा परिशद आनी समिती मार्ग (७४,९३० किमी.) आसले. कार, जीप, मोटार, सायकल, स्कूटर, ऑटोरिक्शा, ट्रॅक्टर, बसी, ट्रक, टेंपो मेळून २,७२,२७४ वाहनां रस्त्यांवेल्यान घोळटालीं.

गोदावरी कालवो, कृष्णा कालवो, बकिंगहॅम कालवो, कर्नूल-कडप्पा कालवो, कोम्मापूर कालवो हे राज्यांतले अंतर्गत उदकामार्ग आसात. उदकामार्गाची वट्ट लांबाय १८४५ किमी. आसा. दर्यावेल्या उदकामार्गाचेर विशाखापट्टणम् आनी काकिनाडा हीं मुखेल बंदरां आसात. मछलीपट्टणम् भीमुनीपट्टणम्, कृष्णापट्टणम् आनी कलिंगपट्टणम् हींय दर्यादेगेवयलीं म्हत्वाचीं बंदरां आसात. राज्यांतल्यान ६,२२४ किमी. लांबायेचे रेल्वे-मार्ग गेल्यात. वॉल्टेअरचे उत्तरेक दक्षिण-पूर्व रेल्वेचो तर मद्रास आनी गुण्टूर हांच्या मजगतीं दक्षिण रेल्वेचो कांय भाग आंध्रांत आस्पावला. दक्षिण मध्य रेल्वेचें मुख्यालय राज्यांतल्या सिकंदराबाद शारांत आसा. राज्यांतलो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ हैदराबाद हांगा आसा.

आंध्र प्रदेश

राज्यांत जीं मुखेल वित्ताळीं उजवाडाक येतात, तीं फुडले तरेन आसात. इंग्लीश: डेक्कन क्रॉनिकल-हैदराबाद, इंडियन एक्सप्रेस-हैदराबाद आनी विजयवाडा, हिन्दू- हैदराबाद, तेलगू: आंध्रप्रभा-हैदराबाद आनी विजयवाडा, आंध्र ज्योती-विजयवाडा, आंध्रभूमी-हैदराबाद, इनाडू-हैदराबाद, विशाखापट्टणम्, विजयवाडा आनी तिरुपती. उर्दू: सियासत. हिन्दी: मिलाप- हैदराबाद.

लोक आनी समाज जीवन: १९८१ च्या जनगणने प्रमाण २,७५,०६८ चौ किमी. क्षेत्रांत ५३,५४९,६७३ लोक रावतात. दर चौ. किमी. १९४ लोक पडटात. दर १००० दादल्यांफाटल्यान ९७५ बायलो राज्यांत आसात. लोकसंख्या वाडीचें प्रमाण ७.८२% टक्के आसा. साक्षरतेचें प्रमाण २९.७३% आसून राज्यांतली मुखेल संपर्काची आनी उलोवपाची भास तेलुगू आसा. कांय वाठारांत उर्दूचोय वापर जाता. १९६१ च्या जनगणनेप्रमाण राज्यांत हिंदू ८८%, मुसलमान ८%, आनी किरिस्तांव ४% आसात. आंध्र, भिल्ल गोंड, प्रधान, शबर वाल्मिकी, कोया, चेंचू, एरूकुल आनी हेर प्रकाराच्यो सुमार ३१ वन्य आदिवासी जमाती आसून तांच्यो भासो आनी पोटभासो वेगवेगळ्यो आसात.

रीतरिवाज: भुरगें जल्मतकच, बाराव्या दिसा बारसो करतात. भुरग्यांक पाळण्यांत घालून आरती करतात. ह्या वेळार सवाशीण बायलेक हळद कुकूम आनी फराळ दितात. मंगलारती गावप हें आंध्र संस्कृतायेचें खाशेलेपण जावन आसा. दर सणा-परबेक अशीं पदां गायतात. आंध्रांत चलयेचें लग्न मामेभावाकडेन वा मामाकडेन जावपाक शकता. हाका 'मामेसंबंद' म्हणटात. लग्नाचो माटव माडाच्या चुडटांपसून करतात. लग्नाची वरात व्हड दबाज्यान काडटात. घरांत कसलेय बरें कार्य आसल्यार दार निवळ करून शेणान सारयतात.

आंध्रांत वर्ष प्रतिपदा ही परब व्हड उर्बेन मनयतात. त्या दिसा गोड, चिंचेचे कोळ आनी कोडुलिंबाचीं फुलां घालून केल्लें 'पच्चड' नांवाचें पेय सगळ्यांक दितात. रामनमीची परब नाटकां, बुर्रकथा सारक्या कार्यावळींनी मनयतात. श्रावण म्हयन्यांत लग्न जाल्ल्यो चलयो मंगळाराक 'नोमू' म्हळ्यार गौरीचें व्रत करतात. श्रावणांतल्या दुसऱ्या सुक्राराक सवाशीण बायलो वरलक्ष्मीव्रत करतात. ह्या व्रतांत पूजा, उपास आनी हळदीकुकूम हे विधी मुखेल आसतात. श्रावण शुध्द अष्टमीक महाकालीचो दीस सकयल्या वर्गांतल्यो बायलो मनयतात. भाद्रपद वद्य तयेक आंकवार चलयो गौरीचें व्रत करतात. दिवाळेची परब आंध्रांतल्या हेर खंयच्याय वाठारपरस तेलंगाणांत उमेदीन मनयतात. होळयेची परब फकत तेलंगाणांतच मनयतात. ह्या वेळार दादले-बायलो एकमेकांचेर रंग शिंवरीत होळी खेळटात. सक्रांतीची परब तेलंगाणा सोडून हेर आंध्रांच्या वाठारांनी मनयतात. ह्या दिसा ल्हान चलयो रांगोळी काडून तिचेर शेणाचे गुळे दवरतात आनी ताची पूजा करतात. ह्या प्रकाराक 'गोब्बीपूजा' म्हणटात.

शातकर्णी आनी काकतीय राजांच्या काळांत आंध्र कारागिरी आनी हस्तवेवसाय भरभराटीच्या तेमकार आशिल्लो. हांगाची मलमल, गढवालच्यो साडयो, मच्छलीपट्टणमृचे कलमकारी कापड, देवादिकांचीं चित्रां, कोंडापल्लीं तिरूपतिचीं चंदनाचीं आनी पितळेची खेळणीं, विशाखापट्टणम्चें हस्तिदंती कोरीव काम, शिंगां आनी कासवाच्या कट्ट्यावयलें कोरीव काम, तशेंच कंवची आनी नकली फातराचीं कांकणां आनी मणी, कलेच्या मळावयलीं खाशेलीपणां जावन आसात. आंध्रांतली लोकरींसावन केल्ली कांबळ एका काळार बरीच नामना जोडून आसली. रस्मी वस्त्राचे विंगड विंगड प्रकार, नागबंधनम, पट्टेडुकावू, कादंबकावू, चंदनकावू, रुद्राक्षवन्ने, वसंतविलास, लक्ष्मीविलास, हंसावली ह्या नांवान नांवाजल्ले आसात. हांगाच्या पानदाणी, अत्तरदाणी सारक्या वस्तूंत बिद्रीकामाचे नमुने दिश्टी पडटात.

आंध्र प्रदेशांतल्या लोककलांभितर रस्त्याचेर जावपी 'विधी नाटक' नांवाच्या तेलुगू नाटकाचो एक प्रकार आस्पावता. भुरग्याच्या बारशा दिसा, सवाशिणी बायलो मंगलारत्यो म्हणटात. लोकगीताचो हो एक म्हत्वाचो प्रकार आसा. 'पांडुगा' आनी 'एरुवाका' ह्या दोन शेतासंबंदीत परबेच्या दिसा, हांगाचे शेतकार नाच-गाणे करतात. चैत्र म्हयन्यांत वन्य जमातीचे लोक जंगलांत वचून नाच-गाणे करतात. जल्माश्टमीचे रातीन श्रीकृष्णाचे मूर्तीचे मिरवणुकींत, लोक पेटिल्ल्यो चुडी घेवन नाचतात. एकपात्री लोककला प्रकारांत लोकसंगीताची येवजण केल्ली आसता. 'लंबाडी' हे आदिवासी जमातींत लोकनृत्याची परंपरा वंशपरंपरेन चलून आयल्या. 'कुचिपुडी नृत्य' हें ह्या राज्यांतलें नामनेचें नृत्य. ह्या नृत्य प्रकारांत नामना जोडिल्ल्या कलाकारांमदीं कोराडा नरसिंहराव, सत्यनारायण शर्मा, इंद्राणी रेहमान, यामिनी कृष्णमूर्ती, रीतादेवी आनी हेरांचो आस्पाव जाता. लक्ष्मीनारायणशास्त्री, चिंता कृष्णमूर्ती हे कुचिपुडीच्या मळावयले व्हड गुरू आसात.

संगीताच्या मळार ह्या राज्यांतल्यान त्यागराज, श्यामशास्त्री आनी मुथ्थुस्वामी दीक्षितर नांवाचे नामनेचे संगीतकार जावन गेले. णव्या शतमानाच्या आरंभाक दुसऱ्या विजयादित्याचे राजवटींत, राजाश्रयाक लागून धर्मीक आंध्र संगीताची भरभराट जाली. विजयवाड्याक एके शिळेर आंध्रांतल्या णव्या शतमानांतलीं चित्रां कोरांतिल्लीं दिसतात. ताचेर मंजरी, मृदंग, झांज, मुरली आनी हेर वाद्यांच्या चित्रांवयल्यान त्या काळावयल्या वाद्यांची कल्पना येता. 'राज्य संगीत नाटक अकादमी' आनी 'ललित कला संगम' ह्यो संस्था संगीताची उदरगत करपाचो यत्न करतात.

वास्तूकलेच्या मळार आंध्राची गिरेस्तकाय नदरेंत भरता. अमरावतीचो स्तूप, नागार्जुनसागरांत बुडिल्ल्या नागार्जुनकोंडाचो व्हडलो बौध्द स्तूप, अश्वमेघ कुंड, घाट, उक्ते रंगमंदीर, नागार्जुनकोंडा गांवचो मिथुन, नटराजझूज, मोटवो यक्ष, घंटासाक्ष हांगासल्लीं संगमरवरी शिल्पां कलात्मक आसात. १५९१ वर्सा हैदराबाद हांगा कुली कुतुबशाह हाणें बांदिल्लो 'चारमीनार', धा हजार लोकांक नमाज पढपाक सुवात आशिल्ली फातरांची मक्कामशीद, गोलकोंडाचो किल्लो, वरंगळच्या किल्ल्याच्या प्रवेशदारालागीं आशिल्लो किर्तीस्तंभ, बागेआम उद्यान, चौमहल, राजाची कोठी, फलकनुमा महल, सालारजंग म्यूझीयम, उस्मानिया विद्यापीठाची नवी इमारत आनी हेर वास्तू अप्रूप आसात.

आंध्र प्रदेशांतली चित्रकला काकतीयांच्या राजवटींत नामनेक पावली. आंध्रांतल्या सुर्वेचे चित्रकलेचेर चालुक्याचो प्रभाव पडला. तेराव्या शतमानांत हांगाचे चित्रकलेक मानाची सुवात मेळ्ळी. तेराव्या आनी सोळाव्या शतमानांतली, ताडपत्री आनी लेपाक्षी हांगाची चित्रकारी नांवाजल्ली आसा. चवदाव्या शतमानांतली पालनाड हांगाचीं शिल्पचित्रां आनी वरंगळचे भग्नावशेश, आंध्र चित्रकेलेचो ऊंच पांवडो दाखयतात. ए. पैदिराजू, मोक्कापट्टी कृष्णमूर्ती, पी. टी. रेड्डी, एस्. व्ही. कौमराव, लक्ष्मा गोंड, कविता देवस्कर, नरेंद्रराय हे चित्रकार आंध्रांत नामना जोडून आसात.

आंध्रांतले चडशे राजा देवभक्त आशिल्ल्यान हांगा मूर्तिकलेची आनी देवालयाची व्हड उदरगत जाली. वरंगळ हांगाची सहस्त्रस्तंभी शिव-मंदिरांतली मूर्त, नूकाब, एकवीरा-घट्टांबिक, मणिकादेवी ह्यो शिवशक्तिचे देवीच्यो मूर्ती, ह्यो पोरने मूर्तिकलेच्यो देखी जावन आसात. गुडाली गंडवरम आनी दिपिले हांगाच्यो संगमेश्वर, शिवपार्वती आनी नग्नेश्वर ह्यो मूर्तीय नांवाजल्ल्यो आसात.

शिक्षण: आंध्र प्रदेशांत साक्षरतेचें प्रमाण २९.९४% (१९८१) आसा. ह्या राज्याचो शिक्षणीक इतिहास खूब पोरनो. इक्ष्वाकू वंशीयाची नागार्जून कोंडा देगणांतली विजयपुरी ही राजधानी बौध्द धर्म आनी कलेवांगडाच शिक्षणाचें केंद्र आसलीं. दिङ्नागाचार्यान वेंगी विद्यापीठाची थापणूक केल्याचो उल्लेख मेळटा. राज्यांतलें पयलें उक्तें विद्यापीठ २६ ऑगस्ट १९८२ दिसा हैदराबाद हांगा सुरू जालें. बायलांखातीर आशिल्लें पद्मावती विद्यापीठ- तिरुपती हांगा १४ एप्रिल १९८३ दिसा सुरू जालें.

१९८०-८१ मेरेन ४०६५६ मुळाव्या शाळांनी ५३.६८ लाख विद्यार्थी, ४७८२ उच्च मुळाव्या शाळांनीं ८८.२ लाख विद्यार्थी, ३८४२

माध्यमिक शाळांनीं ८.९२ लाख विद्यार्थी शिकप घेताले. तेभायर ४६८ उच्च माध्यमिक शाळा आनी ३८७ महाविद्यालयां ८०-८१ मेरेन राज्यांत आसलीं.

१९८०-८१ मेरेन फुडलीं विद्यापीठां राज्यांत आसलीं. १. आंध्र प्रदेश शेतकी विद्यापीठ राजेंद्रनगर, हैदराबाद २. श्री जवाहरलाल नेहरू टेक्नॉलॉजिकल विद्यापीठ, हैदराबाद ३. हैदराबाद विद्यापीठ, हैदराबाद ४. उस्मानिया विद्यापीठ, हैदराबाद ५. आंध्र विद्यापीठ, वॉल्टेयर (विशाखापट्टणम्) ६. श्री. व्यंकटेश्वर विद्यापीठ, तिरूपती ७. काकतीया विद्यापीठ, वरंगळ ८. नागार्जुन विद्यापीठ, गुण्टूर ९. श्री कृष्णदेवराय विद्यापीठ, अनंतपूर.

तेलुगू साहित्यः तेलुगू भाशेक आंध्रभाशा वा 'तेनुगू' अशेंय म्हण्टात. 'तेनुगू' म्हळ्यार म्होंवावरी गोड असो अर्थ जाता. इ. स. प. तिसऱ्या शतमानासावन तेलुगू भाशेक स्वतंत्र रूप मेळपाची प्रक्रिया सुरू जाल्याचें दिसता. इ. स. सव्या शतमानासावन 'तेलुगू' भाशेची खऱ्या अर्थान उदरगत सुरू जाली.

तेलुगू साहित्याच्या इतिहासाचे सादारणपणान सात काळखंड जातात. १. तमोयुग (इ. स. प. २५० ते इ. सं. १०००) २. पयलो काळखंड (१००१ ते ११५०) ३. दुसरो काळखंड (११५१ ते १५००) ४. तिसरो काळखंड (१५०१ ते १७००) ५. चवथो काळखंड (१७०१ ते १८५०) ६. आर्विल्लो काळखंड (१८५१ ते १९४७) ७. स्वातंत्र्या-उपरांतचो काळखंड (१९४७ उपरांत).

तमोयुगः तेलुगू भास आपले पयले अवस्थेंत आसतना जीं विंगड विंगड प्रकारचीं गीतां आनी लोकसाहित्य हे भाशेंत रचलें तें काळावांगडाच ना जाल्यान ह्या काळखंडाक 'तमोयुग' म्हणटात. बोलभाशा म्हणून तेलुगू भाशेक अस्तित्व मेळटकच लेगीत हे भाशेचेर संस्कृताचो सरळपणान वा हेर तरेन परिणाम जायत रावलो. इ.स.प. तिसऱ्या शतमानासावन आंध्रांत बौध्द धर्मीयांचो प्रभाव वाडलो. ह्या वेळार पाली भाशेक लागीं आशिल्ली प्राकृत बौध्दांच्या प्रचाराची भास जाली. ह्या प्राकृताचो प्रभाव तेलुगू भाशेचेर पडलो. इ.स.प. २०० वर्सां, राज्यकर्त्यांचीं दानपत्रां, आज्ञापत्रां, कोरीव लेख आनी गाहा सत्तसईसारके ग्रंथ जे प्राकृतांत बरयले, तातूंत मनीस, वस्तू आनी थळां संबंदीत तेलुगू नांवां दिसतात. विष्णू कुंडिनाचे राजवटींत संस्कृत उतरांच्या तेलुगू भौवचनी प्रत्ययांचीं रुपां आयल्यांत. रेनाटी चोलकालीन कोरीव लेखांत तेलुगू उतरां दिसतात. ह्याच वंशांतल्या धनंजयान इ.स. ५७५ त जो 'कोलमल्ला कोरीव लेख' बरयलो तो तेलुगू भाशेंतलो पयलो कोरीव लेख आसलो. णव्या शतमानांत विजयादित्याचे राजवटींत (इ.स. ८४८) 'अद्दंकी कोरीव लेखांत' पयलें तेलुगू पद्य मेळटाः ह्या आयलें सगळें बरप गद्यांतच आसतालें. तेलुगू भाशेक ह्या काळखंडांत राजाश्रय मेळिल्ल्यान तिचे उदरगतीच्या मार्गांत आडमेळीं आयलींनात.

पयलो काळखंड (इ.स. १००१ ते इ.स. ११५०): चालुक्य राजाचो शेक ह्या काळखंडांत चल्लो; देखून पुराय राज्यांत शांतताय आनी थिराय उरली. ताका लागून तेलुगू साहित्याची नेटान उदरगत जावपाक लागली. ह्या काळांत प्राकृताचो जागो तेलुगून घेतलो. ही ह्या काळखंडांतली म्हत्वाची घडणूक. धर्मीक जागृताय ही तेलुगू साहित्याचे सुर्वेच्या काळांतली उर्बा आसली.

संस्कृत आनी तेलुगूचो पंडित नन्नय हाणें, वेंगीनरेश राजराज नरेंद्राचे सुचोवणेवेल्यान 'तेलुगू महाभारत' रचलें अशें विद्वानाचें मत आसा. हे भाशेंतलें पयलें व्याकरण 'शब्दचिंतामणि' नन्नयानच रचलें अशें कांय विद्वान मानतात.

ह्या काळांतलें लेखन पुराय तरेन पौराणिक कथांचेर आदारिल्लें आसा. ह्या काळांतल्या म्हत्वाचे ग्रंथरचणुकेंत, नन्नेचोडाचे 'कुमारसंभव', वेमुलवाडा भीमकवीचें 'राघव पांडवीय', 'शतकंठ- रामायण' आनी 'नृसिंह पुराण' हांचो आस्वाद जाता.

दुसरो काळखंड (११५१ ते १५००): चालुक्य राजघराण्याचो शेवट आनी काकतीय राजघराण्याची तीन शतमानां चलिल्ली राजवट हें ह्या काळांतलें खाशेलेपण आसलें. काकतीयाचे राजवटींत आंध्राचे राश्ट्रीय अस्मितेची पोसवण बरे तरेन जाली आनी ताचें पडबिंब साहित्याचेर पडलें. मार्ग पध्दतीची भास आनी देशी परंपरेंतले छंद आनी अलंकार हांचो उपेग करपी शैली ह्या काळांत प्रचारांत आसली. महाकवी श्रीनाथ (१३८०-१४५०) हो मध्यम शैलीकारांचो प्रतिनिधी अशें मानतात. ताच्या विंगडविंगड प्रकारच्या रचनां भितर मरूत्तराट चरित्र, शालिवाहन सप्तशती, शृंगारनैषध, भीमखंडे, काशीखंड, हरविलासवीथिनाटक, पल्नाटिवीरचरितमु, शिवरात्रिमाहात्म्यमु, पंडिताराध्यचरित ह्यो साहित्य-कृती आस्पावतात. पाल्कुरिकी सोमनाथ ह्या कवीन 'बसवपुराण' हें नामनेचें काव्य रचलें. रंगनाथ कवीन द्विपद छंदांत रामायण रचलें तर सुमतिशतकाचो कर्तो बद्देना हाणें शतक-साहित्याचे परंपरेची बुन्याद घाली. नेल्लोरचो महाकवी तिकन्नान निर्वचनोत्तर रामायण आनी नन्नयान अर्दार सोडिल्ली महाभारतांतलीं ४ ते १८ पर्वां रचलीं. ह्या कवीक ह्या काळखंडाचो प्रतिनिधी मानतात. गोन बुध्दरेड्डीन (१२००-५०) हाचें, 'रंगनाथरामायण' हें रामकथेवेलें पयलें स्वतंत्र तेलुगू काव्य आसा. ताळ्ळपाक अन्नमाचार्य (१४२३-१५०२) ह्या संगीतज्ञ कवीन १३,००० कीर्तनगीतां रचून भक्तिगीतकारांची परंपरा निर्मिली. कवी मारनान मार्कंडेयपुराण रचून पुराणपरंपरेची बुन्याद घाली.

महाकवी तिक्कनाचो शिष्य केतन (१२२०-६०) हाणें तेलुगूंत प्रबंध रचनेची (महाकाव्यरचना) सुरवात केली. ताची 'दशकुमारचरिता' ही ह्या प्रबंध प्रकाराची सुरवात आसली. पिल्ललमरी पिनवीरभद्र (१४२५-९०) हाच्या 'शकुंतला परिणयमु' आनी 'जैमिनीभारतमु' तशेंच 'नंदीमल्लय' आनी 'घंटासिंग' ह्या कवीच्या 'प्रबोधचन्द्रोदय' आनी 'वराहपुराणमु' ह्या रचनांचेर प्रबंध शैलीचो प्रभाव पडिल्लो दिसता.

तिसरो काळखंड (१५०१ ते १७००): विजयनगरचो सम्राट कृष्णदेवराय हाची राजवट (१५०६-१५३०) साहित्य, कला आनी विद्या हांची सगळ्या आंगांनी भरभराट जावपाक कारण धारली. ह्या काळाक तेलुगू साहित्याचें 'भांगरायुग' म्हणून पाचारतात. स्वता कृष्णदेवरायान 'आमुक्तमाल्यदा' ह्या ग्रंथाची रचणूक केली. ताचे राजसभेंत 'अष्टदिग्गज' ह्या नांवान गाजिल्ले आठ कवी आसले. अठरा प्रकारचीं वर्णनां, धीरोदात्त नायक, शृंगाराचीं वर्णनां, पुराणांतलीं गाजिल्लीं कथानकां हांचो आस्पाव आशिल्ल्या आगळ्या-वेगळ्या सालंकृत प्रबंधकाव्यांनी हो काळखंड गाजलो. पेद्दनाचें 'मनुचरित्र', रामराजभुषणाचें 'वसुचरित्र', तेनाली रामकृष्णाचें 'पांडुरंगमाहात्म्यमु', श्रीनाथाचें 'शृंगार नैषध', कृष्णदेवरायाचें 'आमुक्तमाल्यदा' हीं तेलुगूंतलीं व्हड पंच प्रबंधकाव्यां (पंचमहाकाव्यां) अशें मानतात. १५६५त विजयनगर राजवटीच्या अस्ता उपरांत तंजावरच्या मराठी राजांनी आनी मदुराईच्या राजघराण्यांनी तेलुगू साहित्याची उदरगत घडोवपाखातीर आपलें फाटबळ दिलें. शहाजी, विजयराघव नायक, चेमकूर वेंकटकवी आनी रंगाजम्म हांच्यो ह्या काळांतल्यो रचना उल्लेखनीय आसात. त्यागराजाच्या साहित्यान तमिळ भाशीक वाठारांत आपली खाशेली सुवात निर्मिल्ली. गायन आनी अभिनय हांचो आस्पाव आशिल्लो. 'यक्षगान' नांवाचो आगळो नृत्यनाट्यप्रकार ह्या काळात चलतालो. यक्षगानाक 'जक्कुलपाटलु' म्हण्टाले.

चवथो काळखंड (१७०१ ते १८५०): ह्या काळांतलें साहित्य फाव तो पांवडो जरी मेळोवंक पावलें ना तरी तातूंत वेगळेपण आसलें. कूचिमंची तिम्मकवी (१७०१-५६) हाणें ह्या काळांत शतक, दंडक, प्रबंधकाव्य आनी प्रमाणभूत लक्षणग्रंथ बरयले. शुध्द तेलुगूंत ताणें रामायण रचलें. कंकंटी पापराजू हाणें बरयल्लें 'उत्तर रामायण' 'वैदर्भीरिती'खातीर नांवाजल्लें आसा. नारायण कवीची 'बोब्बिली इतिहास कथा' चौडप्पाचे कंद आनी रेगुलपाटी कूर्माचें सीस छंदांतलें शतक, कासुल पुरुषोत्तमाचें व्याजोक्तिपूर्ण आंध्रनायक शतक, चाटुकाव्याचे रचनाकार आडिदमू सुरकवी आनी पिंडीप्रोलू लक्ष्मणकवी, भक्तीगीताचो रचनाकार क्षेत्रय्या,

हे ह्या काळांतले नामनेचे साहित्यीक आसले.

आर्विल्लो काळखंड (१८५१ ते १९४७): इंग्लीश राजवटीचो शेक ह्या काळांत आंध्र प्रदेशाचेर पडलो आनी ताचें पडबिंब तेलुगू साहित्याचेर पडलें. इंग्लीश कवींच्या अनुकरणाक लागून भावकवितेचो उदय तेलुगू साहित्यांत जालो. कथात्मक लघुकाव्य, खंडकाव्य, आत्मनिश्ठ काव्य, प्रेमाचेर आदारिल्ले काव्य आनी गूढकाव्य हे साहित्य प्रकार ह्या काळांत उदयाक आयले. त्या काळावयल्यो भौशीक आनी राजकी चळवळी, तशेंच हुंडो, बालविवाह, अस्पृश्यताय, शेतकार आनी कामगार लोकांची सुख-दुख्खां हांचो प्रभाव तेलुगू कवींच्या ह्या काळांतल्या काव्याचेर पडल्लो दिसता

आर्विल्ल्या काळांतल्या सर्जनशील कवींभितर गुरजाड वेंकट अप्पाराव आनी रायप्रोलू सुब्बाराव हांचो वांटो म्हत्वाचो आसा. ह्या दोगांयनी भाव कविता हो नवो काव्य प्रकार केळयलो. 'वचनगेय' वा 'गंधगीतां' हो काव्यप्रकार हाताळप्यांमदीं मुनिमाणक्यम नरसिंहराव, विश्वनाथ, सत्यनारायण आनी आडिवी बापिराजू हांचो आस्पाव जाता. यती आनी नाद हांचेर भर आशिल्लीं गद्यगीतां शिष्टला उमामहेश्वरराव (१८९८-१९३८), श्रीरंगम श्रीनिवासराव, श्रीरंगम नारायणबाबू (१९०६-६२) सी. नारायण रेड्डी (१९३०) आनी आरुद्र भागवतुल शंकरशास्त्री (१९२२), शेषेन्द्र शर्मा, ज्वालामुखी, निखिलेश्वर हांणी रचलीं.

तेलुगू साहित्यांतलें नाट्यलेखनाचें पर्व १८७५ वाविलाल वासुदेवशास्त्री हाणें ज्यूलियस सीझर नाटकाचो अणकार करून सुरू केलें. धर्मावरम रामकृष्णाचार्य, कोलाचलम श्रीनिवासराव हांणी पयलें स्वतंत्र तेलुगू नाटक बरयलें. आंध्र शेक्सपीयर पानगुंटी लक्ष्मीनरसिंहराव हाणें तीस नाटकां बरयलीं. विश्वनाथ सत्यनारायण हाणें ऊंच पांवड्याच्या नाटकांची निर्मणी केली. आचार्य आत्रेय आनी बुच्चिबाबू (शिवराज वेंकटसुब्बराव) हांणी आपल्या नाटकां वरवीं मनाचो थाव सोदपाचो यत्न केलो. एकांकिका हो नाट्यप्रकार १९१० त तेलुगू साहित्यांत भितर सरलो. तल्लावज्झल शिवशंकरशास्त्री हाणें तेलुगू संगितीकेच्या मळार म्हत्वाचो वावर केलो.

तेलुगू कादंबरीचेर अस्तंतेचो प्रभाव पडला. १८७३ त खडवल्ली रामचंद्रुडू हाची 'धर्मवती विलासमु' ही पयली कादंबरी उजवाडाक आयली. विश्वनाथ सत्य नारायणाची 'वेयी पडूगुलु', उन्नव लक्ष्मीनारायणांची 'मालपल्ली' ह्यो ह्या काळांतल्यो कांय उल्लेखनीय अश्यो कादंबऱ्यो आसात. नोरी नरसिंह शास्त्री हाणें इतिहासीक कादंबरीच्या मळार, गुडिपाटी वेंकटाचलम हाणें समाजीक कादंबरीच्या मळार तर चिलकमूर्ती, लक्ष्मी नरसिंहम्, मुनिमाणक्यम् नरसिंहराव हांणी विनोदी कादंबरीच्या मळार मोलाची भर घाल्या. गाजिल्ल्या बंगाली कादंबरीच्या अणकारांनी आंध्रांत बरीच नामना जोडल्या.

तेलुगू कथा साहित्यांत मानाची सुवात जोडप्यांमदीं श्रीपाद सुब्रह्मण्यशास्त्री, विश्वनाथ सत्यनारायण चलम आनी चिंता दिक्षितुलू हांचो आस्पाव जाता. निबंद, साहित्यसमीक्षा आनी संशोधनपर साहित्यांत वीरेशलिंगमचें नांव गाजता.

स्वातंत्र्या उपरांतचो काळखंड (१९४७ उपरांत): स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळखंडांतल्यो इतिहासीक घडणुको आनी परकी राजवटीखाला चेपून उरिल्ल्या समाजाचे उमाळे, सुख-दुख्खां हांचें पडबिंब ह्या काळखंडांतल्या साहित्याचेर पडलां. ह्या काळांत कथा, कविता, कादंबरी, नाटकां आनी हेर तरांचें साहित्य, तेलुगू साहित्यांत व्हड प्रमाणांन आयलां.

काव्यः ह्या कालखंडांत आर्विल्ले विचारसरणीची 'अभ्यूदय' कविता भाव कवितेच्या जाग्यार वयर सरली. श्रीरंगम श्रीनिवासराव ह्या कवितांचो जनक आसलो. शिष्टलो उमामहेश्वरराव आनी रूद्र ज्योतीकार श्रीरंगम नारायणबाबू हांणी ह्या काव्य प्रकारांक नवें मोडण दिलें. मुक्तशैलींतलें अपूर्प काव्य पट्टाभीच्या 'फिडेल रागाल डजन्' ह्या झेल्यांत दिसता. शंकरशास्त्री भागवतुल 'आरुद्रां', अनिशेट्टी, सामसुंदर रेंतल, बाल गंगाधर तिलक (१९१९-६६), कुंदुर्ती, एलचुरी, अब्बूरी, वरवराजेश्वरराव हे ह्या वर्गांत मोडपी नामनेचे कवी जावन आसात दाशरथी आनी सी. नारायण रेड्डी हे कवी समाजांतल्या सगळ्या चालीरितींच्या एकचारक फाटबळ दितात. दाशरथीची कविता वीररसात्मक आसा. नारायण रेड्डीन कथात्मक गेय काव्यां रचल्यांत. बोईभीमन्ना भुवनघोषकार रमणरेड्डी हांणी आपल्या काव्यांत लोकगीताच्या माध्यमाचो आदार घेतला. विश्वनाथ सत्यनारायणाचें 'श्री रामायण कल्पवृक्षमु' तर मधुनापुंतल नारायण शास्त्रीचें 'आंध्रपुराणम' हीं ह्या काळांतलीं म्हत्वाचीं महाकाव्यां जावन आसात. वरवरराव गुण्टूरी, शेषेन्द्र शर्मा, ज्वालामुखी, निखिलेश्वर, विजय- रामरेड्डी, वनमाला, एन. गोपी, वरवर राव आनी चेराबंडा राजू हे कवीय तेलुगू काव्यांत नामना जोडून आसात.

कथाः आर्विल्ल्या तेलुगू कथेची परंपरा आडिवी बापिराजू ह्या कवी-कथाकारासावन सुरू जाता. तांच्यो 'भोगीरलोय', 'नागलि', 'शैलबाला', हिमालयरश्मि' ह्यो कथा गाजल्यात. तेलुगू कथांच्या नव्या पर्वाचें श्रेय कोडवटिगंटी कुटूंबराव, त्रिपुरनेमी गोपीचंद, बुच्चिबाबू, पालगुम्मी पद्मराजू ह्या चौगांक वता. १९६० च्या आंध्र राज्याचे थापणुके उपरांत नवे पध्दतीन नवें कितेंयतरी सांगचें आनी नव्या जीवन मूल्यांचो पुरस्कार करचो अशी प्रवृत्ती साहित्यांत आयली. ही प्रवृत्ती कथेच्या माध्यमांतल्यान आपणावप्यांमदीं राचकोंडा विश्वनाथशास्त्री मुखेल आसून बाल गंगाधर तिलक, बलिवाडा कांताराव, कोम्मूरी वेणुगोपालराव, अवसरम् रामकृष्णराव, मधुरांतकम राजाराम, मंजुश्री, चलसानी प्रसादराव हे हेर कथाकार आसात. बायलांचे जीणेंतले प्रस्न सुख-दुख्ख हे विशय हाताळपी लेखिकांमदीं वासिरेड्डी, सीतादेवी, बीनादेवी, रंगनायकम्मा, परिमला सोमेश्वर ह्यो मुखेल आसात.

कादंबरीः तेलुगू कादंबरीन ह्या काळांत विंगडविंगड विशय हाताळिल्ले दिसतात. मध्यमवर्गीयांची जीण चित्रावप्यांमदीं बलिवाडा कांताराव, आर्. एस्. सुदर्शनम्, रंधी सोमराजू मुखेल आसात. व्यक्ती आनी समाज हांचेभितल्लो संघर्श सत्यनारायणमूर्तीच्या 'संचम् चेसिन', 'मनिषि', 'कौसल्या', 'दीपशिखा' कादंबरींत दिसता. पोरंकी दक्षिणामूर्तीच्यो कादंबऱ्यो वातावरण आनी थळावे भाशेच्या खाशेलेपणाचे नदरेन अप्रुप आसात. एस्. आर्. नंदीची 'नैमिषारण्य' हरिजनांचे वायट जीणेचें प्रभावीपणान चित्रण करता. पोतुकुची सांब शिवराव हाची 'उदय किरणालु', 'येडुरेजुला माजिली', 'अन्वेषण' ह्यो कादंबऱ्यो कठीण वेळार भावनाप्रधान मनशांची जावपी अवस्था चित्रायतात. राचकोंडा विश्वनाथ शास्त्री हाका ताच्या भाशाशैली, तंत्र, कसब, भावनाप्रधानता, समाजीक बांधिलकीवेली खर निश्ठा ह्या गुणांक लागून दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांतचो व्हड कादंबरीकार म्हूण पाचारतात. हेर नामनेच्या लेखक लेखिकांमदीं गुण्टूरी शेषेन्द्र शर्मा, पी. श्रीदेवी, वासिरेड्डी, सीतादेवी, परिमला सोमेश्वर, रंगनायकम्मा, वड्डेर चंडीदास, नवीन, उन्नव लक्ष्मीनारायण, रावूरी भारद्वाज मुखेल आसात.

नाटकः स्वातंत्र्या उपरांत तेलुगू नाटकांत उपाट बदल घडून आयलो. समाजांत घडपी दर एक विशय नाटकांतल्यान हाताळिल्ल्यान गिरेस्त लोकांपरस सकयलो वर्गच ह्या प्रकाराकडेन चड आकर्शीत जाला. स्वातंत्र्याउपरांतच्या नाटकांचेर अस्तंतेचो प्रभाव उणो जायत गेला. तेचपरी भास सोपी आनी सुटसुटीत जाल्या.

डी. व्ही. नरसराजू (नाटकम्), अवसरला वेंकटनरसू (ज्योतिर्मयी), प्रख्या श्रीराममूर्ती (कालरात्रि, फणी, मनिषितो मनिषी), कोर्रपाटी गंगाधरम् (गुड्डिलोकम्), रेंट्ल गोपालकृष्ण (इन्स्पेक्टर जनरल), अवसरला सूर्यराव (पंजरम) हे कांय उल्लेख करपासारके नाटककार जावन आसात. एकांकिका बरोवप्यांमदीं राजमन्नार, चलम, नार्ल, मुद्दूकृष्ण, भमिडिपाटी कामेश्वरराव, गोराशास्त्री हे फांकिवंत आसात.

पुरस्कारः साहित्य अकादेमीचीं वर्सावळीचीं इनामां जोडपी साहित्यीक

फुडले तेरेन आसा.

१९५५: सूरवरमु प्रताप रेड्डी, १९५६: बुलुसु व्यंकटेश्वरलू, १९५७: चिरंतनानंदा स्वामी, १९६०: पोनान्नी श्रीराम अपरावू, १९६१: बालांत्रपू रजनीकांतराव, १९६२: विश्वनाथ सत्यनारायण, १९६३: टी. गोपीचंद, १९६४: गुर्रम जाषुवा, १९६५: आचार्य रायाप्रोलु सुब्बाराव, १९६९: तुम्माल सीतारामा मूर्ति, १९७०: देवरकोंडा बाल गंगाधर तिलक, १९७१: ग्रापि धर्माराव, १९७२: श्री. श्री., १९७३: सी. नारायण रेड्डी, १९७४: दाशरथी, १९७५: बोयी भिमन्ना, १९७७: कुंदुर्ति अंजनेयुलू, १९७८: देवुलपल्ली व्ही. कृष्णा शास्त्री, १९७९: पी. नारायणाचार्युलु, १९८१: व्ही. आर. नारला, १९८२: इल्लिंदल सरस्वतीदेवी, १९८३: रावुरि भारद्वाज, १९८४: आलुरि बैरागी, १९८५: पालगुम्मि पद्मराजु, १९८६: जी. व्ही. सुब्रह्मण्यम्, १९८७: आरुद्रा, १९८८: रावमल्लु रामचंद्रा रेड्डी, १९८९: एस. व्ही. जोगाराव.

१९५८, १९५९, १९६६, १९६७, १९६८, १९७६ आनी १९८० वर्सा पुरस्कार दिवंक नात.

तेलुगू भाशेंत पयलो ज्ञानपीठ पुरस्कार १९७० वर्सा विश्वनाथ सत्यनारायण हाच्या 'रामायणकल्पवृक्षमु' ह्या महाकाव्याक फाव जालो जाल्यार दुसरो ज्ञानपीठ पुरस्कार १९८९ वर्सा सी. नारायण रेड्डी हाच्या 'विशम्भरा' ह्या महाकाव्याक फाव जालो.

म्हत्वाचीं थळां: हैदराबाद लागसरलो गोंवळकोंडा किल्लो, गुण्टूर जिल्ह्यांतलो एट्टिपोतला धबधबो, मंगलगिरींतलीं गोपुरां, चेब्रर्लीचें कपोतेश्वराचें देवूळ, श्रीकाकुलमचें आंध्र विष्णूचें देवूळ, पापिकोंडलूलागीं गोदावरीन निर्मिल्ली व्हड घळ आनी रान, भद्राचलमचें रामाचें देवूळ, तिरुपतीचें वेंकटेश्वर देवस्थान, श्रीशैलमचें मल्लिकार्जुन थळ, हनमकोंडाचें शेंकड्यांनी खांब्याचें देवूळ आनी शिल्पकाम, कोंडापूरची बौध्द लेणी, चित्तापल्ली लागसरलें रानवटी प्राण्यांचें जंगल, हैदराबाद सिकंदराबाद जोड शारां हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं पर्यटनथळां आसात. नागार्जुन, मच्छकुंड, तुंगभद्रा प्रकल्प, विशाखापट्टणम्, काकीनाडा, मच्छलीपट्टणम् हीं बंदरां; विजयवाडा, वारंगल, कर्नुल नेल्लोर हीं शारां आंध्र प्रदेशांतलीं म्हत्वाचीं थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंदः तेलुगू भाशा.

आंबिये, सोहिरोबा: (जल्म: १७१४; मरण: १७८९).

एक संतकवी. हो जातीन सारस्वत ब्राह्मण आशिल्लो. हाचे दायजी गोंयच्यान सावंतवाडी संस्थानच्या बांदे गांवांत येवन राविल्ले. बांदे गांवचें कुलकर्णीपण सुमार २० वर्सां ताचेकडेन आशिल्लें. प्रामाणिकपणान तें काम करतना लेगीत ताची ओड परमार्थाकडेन आसली.

ताचेविशीं अशी दंतकथा सांगतातः

एक दीस सावंतवाडीच्या राजान ताका कांय म्हत्वाच्या कामाखातीर आपोवणें धाडलें. देवपूजा करून जेवीनासतनाच तो बांदेसावन वाडीक वचूंक भायर सरलो. वाटेर फराळाक म्हूण ताणें एक पणसूल बरोबर घेतलें. इनसुली गांवच्या व्हाळार हातपांय धुवन तो पणस फोडून घरे खावपाक बसलो. इतल्यांत एक तेजस्वी दिव्य पुरुश थंय अवतरलो. ताणें सोहिरोबाकडेन पणसूल मागलें आनी खावन जातकच प्रसाद म्हूण कांय घरे सोहिरोबाक दिले. सोहिरोबाच्या माथ्यार वरदहस्त दवरून तो दिव्य पुरुश नाच जालो.

तो मनीस अंतर्धान पावतकच सोहिरोबाची ब्रह्मानंदसमाधी लागली. समाधींतल्यान भानार येतकच सावंतवाडी वचून ताणें लेखणी आनी दप्तर राजा म्हर्यांत ववरलें आनी नोकरेचो राजीनामो दिलो. तो दिव्य पुरुश म्हळ्यार मच्छिंद्रनाथाचो शिष्य गैबीनाथ अशें सोहिरोबान फुडे आपले एके कवितेंत बरयलां. अशे तरेन दीक्षा घेतल्या उपरांत वीसपंचवीस वर्सां सोहिरोबा घराच रावलो. भजन, पूजा, ग्रंथवाचन, ग्रंथलेखन, निरुपण हो ताचो सदचो कार्यक्रम आशिल्लो. गैबीनाथाचे कृपेन ताका कवित्व-स्फूर्त प्राप्त जाली आनी ताणें खूब कविता रचल्यो.

ताणें कुलकर्णीपदाचो राजीनामो दितना लेखणी सकयल दवरिल्ली ती परत हातांत धरलीना. ताका लागून ताणें आपल्यो कविता भयणीकडल्यान आनी भुरग्यांकडल्यान बरोवन घेतल्यो.

पिरायेच्या चाळीसाव्या वर्सामेरेन ताणें संवसार केलो. प्रपंचांत आसून लेगीत संवसारापसून अलिप्त रावन मोक्षमार्गाचे दिकेन साधना करपाचे ताचे यत्न चालूच आशिल्ले, हें ताच्या कांय कवितांवेल्यान स्पश्ट जाता.

सोहिरोबा आंबिये

६० वर्सां पिरायेचेर सोहिरोबा आपल्या दोनूय पुतांक घेवन उत्तर भारताचे यात्रेक वचूंक भायर सरलो. काशी, प्रयाग सावन तो इ. स. १७७९ वर्सा सुमार ग्वाल्हेराक पावलो. त्या वेळार महादजी शिंदे ग्वाल्हेरचे गादयेर आशिल्लो. ताच्या दरबारांत आशिल्ल्या जिवबादादा केरकार ह्या गोंयच्या सेनापतीन सोहिरोबाक दरबारांत व्हेलो. त्या वेळार महादजीन आपणे रचिल्यो कांय कविता सोहिरोबाक दाखयल्यो. सोहिरोबाक त्यो आवडल्योना. आनी ताणें आपलें मत स्पश्ट परगटायलें. ताका लागून महादजी शिंदे तापलो. तेन्ना सोहिरोबान ताका अशी जाप केली:-

अवधूत नहीं गरज तेरी। हम बेपर्वा फकिरी ।।धृ.।।
तुम हो राजा मैं हूँ जोगी। पृथक पंथ का न्यारा।
चार कोट जहागीर तुमारी। ओही पंथ हमारा।।१।।
सोना चांदी हमकु नहीं चाहिए। अलख भुवन का वासी।
महाल मुलुख झांट बराबर। हम गुरुनामोपासी।।२।।
तुमबी डुबे हम बी डुबाये। तेरा हम क्या लिया।।
कहे सोहिरा सुने महादजी। प्रकाशजोत गमाया।।

हे घडणुकेउपरांत महादजी शिंदेन सोहिरोबाचो अधिकार पारखून ताका परत भोवमानान दरबारांत आपोवन व्हेलो. ताणें सोहिरोबाक उज्जैन हांगा एक मठ बांदून दिलो. तेउपरांत बदरीकेदार, सोमनाथ, द्वारका, अयोध्या अशी तीर्थयात्रां करून तो उज्जैन मठांत येवन आपल्या पुतांसयत धा वर्सां रावलो. थंय ताचे शिष्यगण खूब वाडले. इ. स. १७८९ वर्सा रामनमीक तो मठांतल्यान भायर सरलो तो परत आयलोच ना.

ताचें गिन्यान शुध्द, पवित्र आनी वैराग्य कडक आशिल्लें. तो योगी आनी पुराय वेदान्ती आसून एकेकदां चार-चार दीस समाधी अवस्थेंत उरतालो. सगुण भक्तीपरस निर्गुण भक्तीकडेन ताका चड ओड आशिल्ली. ताणें पांच ग्रंथ बरयल्यात, ते अशे: 'अक्षयबोध', 'महदनुभवेश्वरी', 'पूर्णाक्षरी', 'अद्वयानंद', 'सिध्दान्तसंहिता' हातूंतलो 'महदनुभवेश्वरी' हो ग्रंथ सगळ्यांत व्हडलो आसून ९,००० होंवयांच्या

ह्या ग्रंथांत १८ अध्याय आसात. 'सिध्दान्तसंहिता' ह्या ताच्या नामनेच्या [illegible] सहस्रतेचेर पाच हजार होवयांची टीका केल्या. ताणे मराठी आनी हिंदी मेळून सुमार चार हजार पद्यां बरयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

आंबील: नासण्याचें पीठ आनी उदक वा शिताचो निवोळ वा ताक घालून केल्लो वाटसार जिनस.

हो पदार्थ करचे आदले दिसा थोडें नासण्याचें पीठ थंड उदकांत खिरोवन आंबोवपाक दवरतात. दुसऱ्या दिसा ताचें आमटें तयार जाता. तें मागीर आंबील करपाखातीर आदन सळसळावन तातूंत घालतात. हून उदकांत आमट्याचे गुळे जावपाची भिरांत आसता, देखून तें चाळीत रावचें पडटा. उपरांत तातूंत पीठ खिरोवन घालतात. रुचीक फावो तितलें मीठ घालून हें मिश्रण बरें खतखतायतात. हें मिश्रण दाट जातकच आंबील तयार जाता.

कांय कडेन नासण्याचें पीठ आदले दिसा उदकांत भिजोवन आंबोवचे बदला एक वा दोन दीस आदलो शिताचो निवळ घेवन तातूंत नासण्याचें पीठ घोळयतात आनी तें रांदनीर दवरून पांच मिनटां चाळीत रावन खतखतावन काडटात. फाव ती वाटसाण ये मेरेन हो निवळ धवळटात. कांय कडेन निवळाबदला ताकाचो उपेग जाता. रुचीक फावो तितलें मीठ घालून केलें मिश्रण दाट जातकच आंबील तयार जाता. आंबिलाचे खास अशे प्रकार नात. दंय करचेखातीर जशें विरजण सांबाळचें पडटा, तशें आंबील करचेखातीर 'आमटें' सांबाळचें पडटा.

आंबील खान्या नुस्त्यावांगडा खावपाक रूचीक लागता. रांदिल्लें जितें नुस्तें, आंबली (तोर) हांचे वांगडाय आंबील खातात. जायतेफावट आंबीलेंत शिताचे गोटे वा पेज भरसून पितात. आंबील हो पुश्टीक आनी घटाय दिवपी जिनस आसा. नासण्यांत 'बी' जीवनसत्त्व आसता. शेतकार, कश्ट करपी मानाय, वावर करपी लोक, सकाळचें खाण जातकच २-३ वरांनी आंबील घेतात. हें खाण घेतकच बरोच वेळ भूक लागना. आदल्या काळांत कश्टकरी लोक सकाळची च्या पियेवचेबदला आंबील घेताले. गांवगिऱ्या वाठारांनी आयजूय ही पध्दत चलता. गावडे आनी कुणबी जमातींत हो प्रकार चड दिश्टी पडटा.

- सुधा आमोणकार

आंबे, दीनानाथ (दिनकर) दत्ता शेणवी: (जल्म: २० एप्रिल १९२४, सदाशिवगड-कारवार; मरण: १९ जानेवारी १९८१.)

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. १९४६ त, तो मडगांव शारांत सेवादलाची शाखा चलयतालो आनी भुरग्यांक व्यायाम शिकयतालो. १८५४ वर्सा तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी जालो आनी सुटकेझुजाचो वावर करूंक लागलो. २ फेब्रुवारी १९५५ दिसा ताणें विश्वनाथ गुडे, रजनिकांत महात्मे आनी गुरूदास कुंदे हांच्या वांगडा मडगांव सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो. उपरांत प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्या (Territorial Military Tribunal) मुखार ताची चवकशी जावन, ताका आठ वर्सां बंदखणीची खर ख्यास्त आनी दोन वर्सां सादी बंदखण, वा दर दिसा तीस इस्कूद ह्या प्रमाण दोन वर्सां दंड भरूंक लायलो. तशेंच पंदरा वर्सांखातीर ताचे नागरी हक्क काडून घेतले. फुडें साडेचार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आंबेडकर, भीमराव (बाबासाहेब) रामजी: (जल्म: १४ एप्रिल १८९१, महू-मध्यभारत; मरण: ६ डिसेंबर १९५६, दिल्ली).

भारताच्या संविधानाचो शिल्पकार, एक म्हान कायदेपंडित. दलीत लोकांपासत आपली पुराय जीण ओंपिल्लो म्हान भारतीय फुडारी.

ताचो बापूय रामजी सकपाळ लश्करांत सुभेदार आसलो. ताचे आवयचें नांव 'भीमाबाई' आसलें. आजो मालोजी सकपाळ लश्करांत शिपाय आसलो. उपरांत तो मेजर म्हूण निवृत्त जालो. रत्नागिरी जिल्ल्यांतलो आंबवडे हो ताच्या घराण्याचो मूळ गांव आसलो. आवय बापायलो बाबासाहेब चवदावो भुरगो आसलो. तातूंतलीं फकत सात जाण जिवीं उल्लीं. तो स वर्सांचो आसतना ताचे आवयक मरण आयलें. उपरांत बापूय आनी आतें 'मीराबाई' हांणी ताका ल्हानाचो व्हड केलो.

डॉ. आंबेडकर

बाबासाहेब दोन फावट लग्न जालो. पयलें लग्न सोळा वर्सां पिरायेचेर भिकू वलंणकार हाची धूव 'रमाबाई' हिचेवांगडा जालें. तिका १७ मे १९३५ दिसा मरण आयलें. फुडें ताचें दुसरें लग्न डॉ. शारदा कबीर हिचेवांगडा १५ एप्रिल १९४८ वर्सा जालें.

लश्करांतल्यान निवृत्त जातकच ताचो बापूय आपल्या कुटुंबासयत नोकरेखातीर सातारयाक आयलो. थंय ताणें आपलें मुळावें शिकप घेतलें. शाळेंत शिकतासतना 'आंबेडकर' नांवाच्या मास्तरान ताचें नांव सकपाळाचें आंबेडकर केलें. आंबेडकाराचें माध्यमिक आनी विश्वविद्यालयीन शिकप एल्फिन्स्टन हायस्कूल आनी कॉलेजींत जालें. सन १९०७ तो मॅट्रिक पास जालो तर सन १९१२ त तो पदवीधर जालो. हे खातीर ताका केळूस्कार गुरूजीचें मार्गदर्शन आनी बडोद्याचो सयाजीराव गायकवाड हाचो अर्थीक पालव मोलाचो थारलो. बडोद्याच्या राजाच्या अर्थीक पालवाक लागून सन १९१३ त तो उंचेल्या शिक्षणाखातीर विदेशांत वचूंक शकलो. अमेरिकेंतल्या कोलंबिया आनी इंग्लंडांतल्या लंडन विश्वविद्यालय आनी ग्रेज-इन हांगासून ताणें एम्. ए., पीएच्. डी. (कोलंबिया), डी. एससी. (लंडन), बार अॅट लॉ (लंडन) ह्यो पदव्यो जोडल्यो. अर्थशास्त्र, मानववंशशास्त्र, कायदेशास्त्र, दर्शनशास्त्र, धर्मशास्त्र, तर्कशास्त्र आनी समाजशास्त्र हाचें गिन्यान त्यावरवीं ताणें जोडलें.

भारतांत परत येतकच ताणें बडोदे संस्थानाची नोकरी केली. थंय ताका 'अस्पृश्य' म्हूण वायट अणभव आयले. तेखातीर ताणें नोकरी सोडली. उपरांत मुंबयंत सिडनहॅम कॉलेजींत ताणें प्राध्यापकाची नोकरी केली. थंय ताका असोच वायट अणभव आयलो. अस्पृश्य म्हूण खिणाखिणाक आयिल्ल्या वायट अणभवक लागून अस्पृश्यांभितर जागृताय हाडपाचो वावर करपाचें ताणें थारायलें. ३१ जानेवारी १९२० दिसा ताणें 'मूकनायक' नांवाचें पंद्रशी नेमाळें काडलें. तशेंच त्याच वर्सा कोल्हापूर संस्थानांतल्या अस्पृश्यांची परिशद माणगांव हांगा घेतली. सन १९२४ त ताणें 'बहिष्कृत हितकारिणी' हे संस्थेची थापणूक केली. सन १९२६ त सातारा जिल्ल्यांत रहिमतपूरांत भरिल्ल्या महार परिशदेंत ताणें आपल्या अस्पृश्य भावांक वतनदारी आनी गांवकीचे हक्क सोडून दिवपाक सांगलें. २५ डिसेंबर १९२७ त महाराष्ट्रांत 'महाड' हांगा थंयच्या तळ्यांत अस्पृश्यांक हेर जातींवरी उदक भरपाक मेळचें म्हूण आपल्या हजारांनी वांगड्यांसयत सत्याग्रह केलो. त्यावेळार अस्पृश्यतायेचो पुरस्कार करपी 'मनुस्मृती' ताणें जळयली. भारतांतलीं देवळां अस्पृश्यांखातीर उक्तीं जावचीं अशें ताका दिसतालें. नाशिकच्या काळाराम मंदिरांत प्रवेश करपाचो सत्याग्रह २ मार्च १९३० दिसा ताणें सुरू केलो. तो सन १९३५ मेरेन पांच वर्सां चालू उल्लो. इतले मजगती

अस्पृश्यांचे हेडगे रानवट जमातीचे तशेंच दलीत समाजाचे प्रस्न संवसारामुखार येवचे म्हूण ताणें खासा यत्न केलो. लंडनांत भरिल्ले गोलमेज परिशदेंत आपली बाजू मांडून हिंदू संस्कृतायेन तांचे पिळगेक न्हयकारिल्ले अधिकार परते मेळोवन दिवपाक म्हत्वाचो वावर केलो. दलितांचे प्रस्न लोकांमुखार मांडपाखातीर 'बहिष्कृतभारत', 'जनता', 'समता' सारक्या खबरेपत्रांतल्यान सातत्यान बरप केलें. २४ सप्टेंबर १९३२ दिसा गांधी- आंबेडकार हांच्यामदीं 'पुणे कबलात' जाली. तातूंत राखीव जाग्यांचो आंकडो थारावपाखातीर पांच वर्सांनी 'जननिर्देश' घेवचो अशें थारलें.

सन १९३६त ताणें स्वतंत्र मजूर पक्षाची थापणूक केली. सन १९३७ त विधानसभेचो वांगडी म्हूण तो वेंचून आयलो. सन १९३७ त संघराज्य पध्दत आनी दारुबंदी धोरण हाका ताणें खर निशेद परगटायलो. सन १९४२ त 'ऑल इंडिया शेड्यूल्ड कास्ट्स फेडरेशनाची' ताणें थापणूक केली. सन १९४२ ते १९४६ मेरेन व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळांत तो कामगार फुडारी आसलो. ह्याच काळांत ताणें 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची थापणूक केली आनी मुंबय सिध्दार्थ महाविद्यालय सुरू केलें. सन १९४६ त बंगाल प्रांतांतल्यान संविधान सभेचेर वांगडी म्हूण तो वेंचून आयलो. २९ ऑगस्ट १९४७ वर्सा स्वतंत्र भारताचे घटना समितीचो अध्यक्ष म्हूण ताची वेंचणूक जाली.

हिंदू बायलांचे सर्वांगीण भलायकेखातीर ताणें मांडिल्ल्या 'हिंदू कोड बिलाक' कर्मठवाद्यांकडल्यान विरोध जालो. हें बिल लोकसभेंतल्यान भायर पडटकच, नेहरूच्या मंत्रीमंडळांतल्यान कायदेमंत्री पदाचो राजीनामो दिवन तो भायर सरलो आनी परतून १९५२ त राज्यसभेचेर वेंचून आयलो. लोकसभेची वेंचणूक ताणें दोन फावट लडयली. पूण दोनूय फावट ताका हार खावची पडली.

हिंदू धर्मांतल्या चातुर्वर्ण्य वेवस्थेक विटून १४ ऑक्टोबर १९५६ दिसा नागपूर हांगा समता, भावपण, न्याय, स्वतंत्रताय, प्रज्ञा, करूणा, शील हांची शिकवण समस्त संवसाराक दिवपी बौध्द धर्माची दीक्षा ताणें आपल्या सुमार पांच लाख अनुयायांसयत घेतली.

आंबेडकाराक वाचनाचो खूब नाद आसलो. ताच्या ग्रंथांलयांत २५,००० दुर्मीळ पुस्तकां आसलीं. ताच्या गाजिल्ल्या पुस्तकांमदीं 'द इव्होल्यूशन ऑफ प्रॉव्हिन्शिअल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया' (१९२४), 'द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी' (१९४६), 'व्हॉट काँग्रेस अँड गांधी हॅव डन टू द अन्टचेबल्स' (१९४५), 'हू वेअर द शूद्राज?' (१९४६), 'द, अन्टचेबल्स' (१९४८), 'बुध्द अँड हिज धम्म' (१९५७), 'ॲनायहिलेशन ऑफ कास्ट्स (१९३७)' ह्या पुस्तकांचो आस्पाव जाता. राजकी विशयांवेल्या ग्रंथांमदीं 'थॉट्स ऑन पाकिस्तान' (१९४०), रानडे, गांधी अँड जिना, (१९४३), 'थॉट्स ऑन लिंग्विस्टिक स्टेट्स' (१९५५) हाचो आस्पाव जाता. मराठी भाशेंत ताणें खूब थोडें बरप केलें. हें बरप चडशें खबरांपत्रांतल्यान उजवाडाक आयलां.

१९९० वर्सा भारत सरकारान ताका मरणोत्तर 'भारतरत्न' पुरस्कार दिलो. १४ एप्रिल १९९० दिसा ताचे धरकान्नीकडेन राष्ट्रपतीन हो पुरस्कार सुपूर्द केलो. १९९० वर्सा भारत सरकार बाबासाहेब आंबेडकराचें 'जल्मशताब्दी वर्स' म्हूण मनयता.

- वादू भि. मान्द्रेकार

आंबो: (झाड आनी फळ)

(मराठी- आंबा; हिंदी- आम; गुजराती- आम्री, आंबो; कन्नड- माविण हण्णु; संस्कृत- चूत; इंग्लीश- मँगो; लॅटीन- मँजिफेरा इंडिका; कूळ-ॲनाकार्डिएसी). सदांच पांचवेंचार आसपी आंब्याचें झाड सुमार १० ते १५ मी. मेरेन ऊंच वाडटा. झाडाची साल खडबडीत आसता आनी तिका बारीक चिरे आसतात. पानां ५ ते १६ इंच लांब आनी १ ते ३ इंच रुंदायेचीं आसतात. तांचो आकार भाल्यावरी आसता. आंब्याच्या झाडाक सुमार १,००० ते ६,००० फुलां येतात. फुलांचें प्रमाण झाडाचो आकार आनी जात हांचेर थारता. फुलांक चंवर अशें म्हण्टात.

भारतांत सुमार ८ लाख हेक्टर जमनींत आंब्याची लागवड जाता. भारताभायर चीन, मलाया, इंडोनेशिया, ऑस्ट्रेलिया, फिलीपीन्स, हवाई, वेस्ट इंडीज, मादागास्कार, फ्लोरिडा, कॅलिफोर्निया ह्या वाठारांनी आंब्याची बऱ्याच प्रमाणांत लागवड जाता. भारतांत उत्तर प्रदेश, बिहार, आंध्र प्रदेश, बंगाल, ओरिसा, केरळ, महाराष्ट्र ह्या राज्यांनी आंब्याची लागवड व्हड प्रमाणांत जाता. गोंयांत सुमार ३,००० हेक्टर जमीन आंब्याचे लागवडीखाला आसा. गोंयांत आंब्याची लागवड चडशी पध्दतशीरपणान केल्ली दिसना, तरी पोरसां, कुळागरां, भाटां ह्या सुवातींनी आंब्याचीं झाडां बरींच दिश्टी पडटात.

आंबो

ह्या झाडाचें मूळ खंयच्या वाठारांत आसा हाचेर एकमत ना, पूण बऱ्याच जाणांच्या मतान हें झाड सगळ्यांत पयलीं भारतांत सांपडलें. मॅन्जीफॅरा इंडिका ह्या नांवातलें इंडिका म्हळ्यार भारत. भारतांत ह्या झाडाची लागवड पूर्विल्ल्या काळासावन जाताली हाचे बरेच पुरावे आसात. रामायण, महाभारतांत आंब्याचो उल्लेख आसा. चिनी प्रवासी फाहियान हाणें बरयल्ल्या भोंवडेवर्णनांत आंब्याच्या रुखाचें वर्णन मेळटा. इ. स. १५५६ ते १६०५ काळांत मुघल बादशहा अकबर हाणें एक लाख झाडां रोवन आंब्याची बाग तयार केल्ली. १८ व्या शतमानात फ्रांसेज भोंवडेकार बॅर्नीए हाणें आंब्याची तोखणाय केल्या.

भारतांतल्यो कांय म्हत्वाच्यो आंब्याच्यो जाती अश्यो:

१. हापूसः ह्या जातीच्या आंब्याची रूच एकदम बरी. फळ पिकल्या उपरांत तें १०-१५ दीसमेरेन बरें उरता. ताका लागून हे जातीच्या फळांची निर्यात करतात. रत्नागिरी वाठारांत जावपी हापूस आंबो बरे प्रतीचो आसता. महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, बिहार कर्नाटक, तामीळनाडू हांगा हे जातीच्या आंब्याची लागवड चड प्रमाणांत जाता.

२. पायरीः ही जात पीकेखातीर बरी आसता. फळां मध्यम आकाराचीं आनी दिसपाक ओडलायणी आसतात. फळ गोड आशिल्ल्यान चडसो रोस काडचेखातीर ताचो उपेग जाता. महाराष्ट्र आनी कर्नाटकांत हाची लागवड चड जाता.

३. रत्नाः हापूस आनी नीलम ह्या दोन जातींचो संकर करून ही जात तयार केल्या. दर वर्सा येवपी हें फळ रुचीक बरें आसता.

४. नीलमः ही जात गोडयेक आनी रुचीक व्हडलीशी बरी नासता. फळां आकारान ल्हान आनी दर वर्सा लागतात. चडसो उपेग नव्यो संकरित जाती तयार करचेखातीर जाता. आंध्र प्रदेशांत हाची लागवड चड जाता.

५. लंगडाः हे जातीचीं फळां गोड आनी रुचीक बरीं आसतात. फळां

चड दीस तिगून उरतात. उत्तर प्रदेश, बिहार हांगा चड जाता.

६. **तोतापुरी**: ह्या फळाची गोडी आनी रुच तितलीशी बरी ना. फळां बेगीन तयार जातात. फळां घट आशिल्ल्यान चड तेंप उरतात. झाडाक दर वर्सा फळां लागतात. हाची चड लागवड आंध्र प्रदेशांत जाता.

हे भायर कावसजी पटेल, जमादार, गोपाळभोग, हशेरा, सफेदा, फजरी, चौसा, तीमुरिया, हेमसागर, कृष्णभोग, सिंदुराय, सुकाल, मुर्शिदाबादी, फझली माल्डा, रुमानी, बेनिशान, मलगोवा, गोवा बंदर, मडप्पा, पीटर, फर्नांदीन ह्योय जाती भारतांत महाराष्ट्र, गुजरात, उत्तर प्रदेश, बिहार, बंगाल, कर्नाटक ह्या राज्यांनी जातात.

गोयांत जावपी म्हत्वाच्यो जाती अश्यो:

१. **गोवा मानकुराद**: हे जातीचीं फळां खावपाक गोड आनी रुचीक आसतात. मार्च-एप्रिल म्हयन्यांत हे आंबे तयार जातात. पिकल्या उपरांत फळ चड काळ तिगून उरना. ह्या झाडाक एका वर्साआड फळां येतात.

२. **मुसराद**: हे जातीच्यो दोन पोटजाती आसात. बार्देस वाठारांत जावपी जातीक बार्देस मुसराद म्हण्टात, जाल्यार साश्टीच्या वाठारांत जावपी जातीक सालसेत मुसराद अशें म्हण्टात. हे जातीक नीखोलन, आल्फोस ह्या नांवानीय पाचारतात. हे जातीचे आंबे चडशे कॅनिंग कारखान्यांनी वेगवेगळे पदार्थ करचेखातीर वापरतात. हातूंत किसरां नामतात.

३. **हिलारिओ**: मांग हिलार ह्या नांवानय ही जात वळखतात. हीं फळां गोडयेक एकदम बरीं. अखिल भारतीय प्रदर्शनांत हे जातीच्या फळाक बरींच इनामां मेळ्ळ्यांत. हे जातीचीं फळां उसरां तयार जातात.

४. **मालगेश**: हीं फळां दिसपाक ओडलायणी आसतात. फळांचो काथो बारीक. फळांत रोस भरपूर आसता. ह्या फळांत किसरां सांपडनात.

५. **कुलासु**: हीं फळां आकारान लांबट आसतात आनी तीं उसरां तयार जातात. हे जातीचें झाड दर वर्सा फळां दिता.

६. **झाव्हियेर**: हांचो आकार ल्हान पूण रुचीक आनी गोडयेक हीं फळां बेस बरीं. हीं फळां उसरां तयार जातात.

७. **फुर्तादु**: फळां बेगीन तयार जातात. झाड दर वर्सा फळां दिता. फळां भरपूर प्रमाणांत जातात. फळांभितर किसरां नासतात.

८. **साकरची**: फळां आकारान ल्हान पूण बरेच काळ तिगून उरतात.

९. **उदगो**: ह्या फळाक एक वेगळोच विचित्र वास येता. फळांत किसरां नासतात.

आंब्याच्या पिकाक उश्ण आनी दमट हवामान बरें मानवता. मध्यम प्रतीची, उदक सहजपणान व्हांवन वचपासारकी आनी कांय प्रमाणांत आम्ल स्वरुपाची जमीन पिकाक बऱ्याक पडटा. आंब्याची लागवड काथे लावन करूं येता. पूण हीं झाडां बऱ्या दर्जाचीं जायनात, ताका लागून लागवड चडशी कलमां लावन जाता. पयलीं कलम पध्दतींत थेट कलम, गुटी कलम, ह्या सारक्यो पध्दती आशिल्ल्यो पूण सद्या त्यो फाटीं पडल्यात. सद्या कोय कलम, मृदुकाश्ट कलम ह्यो पध्दती चडश्यो वापरतात.

आंब्याची लागवड करचेखातीर सोदिल्ली सुवात पयलीं थंयची झोंपां काडून निवळ करतात. १०×१० मी. अंतराचेर १×१ मी. लांबाये-रूंदायेचे फोंड १ मी. खोलमेरेन खणून ते भाजतात. उपरांत दर फोंडकुळांत १ किग्रॅ. स्टेरामील, १ किग्रॅ. मसुरी फॉस्फेट, चार कायली शेणसारें वा कंपोस्ट आनी उरिल्ली माती घालून फोंड भरून काडटात. वायटी आनी मुयेचो त्रास जावचो न्हय हाच्याखातीर फोंडकुळांत जंतुनाशक घालतात. ह्या फोंडकुळांत पावस पडल्या उपरांत कलम लायतात. वाऱ्यान तें मोडचें न्हय हाका लागून ताका बडी बांदून थिगी दितात. सुरवातीच्या तीन वर्सांखातीर गिमाच्या दिसांनी कलमाक उदक घालतात. पयल्या वर्सा शियाळ्यांत सप्तकांतल्यान एकदां जाल्यार फुडलीं दोन वर्सां पंद्रशींतल्यान एकदां उदक दितात. दर झाडाक एके खेपेक २०-२५ लीटर उदक घालतात.

चड उत्पादनाखातीर झाडाक सारेंय घालतात. धा वर्सां आनी ताच्या वयल्या पिरायेच्या झाडाक १५०० ग्रॅ. नत्र, ५०० ग्रॅ. स्फुरद आनी ५०० ग्रॅ. पलाश ऑगस्ट म्हयन्यांत वितात. हाच्या वांगडा कंपोस्ट आनी शेणसारेंय घालतात. १० वर्सां सकयल्या पिरायेच्या झाडाक सारें उण्या प्रमाणांत घालतात. झाडाभोंवतणी आळें काडून तातूंत सावळ घालून उपरांत सारें घालतात. सारें घाल्या उपरांत आळें बंद करतात. झाडाभोंवतणी नेमान नडणी करची पडटा. आंब्याच्या रुखाक किडीचो आनी रोगाचो बरोच त्रास जाता.

१. **तुडतुडे**: ही कीड चंवरांतल्यान आनी पानांतल्यान पातळून तांचो रोस पिता. हाकालागून चंवर करपता आनी फळां जायनात. हे किडीच्या आंगांतल्यान भायर सरपी चिकट आनी गोड पदार्थाक लागून झाडाचेर चितो पातळटा आनी झाडाक भुरी हो रोग जाता. ही कीड आळाबंदा हाडचेखातीर १५ मिली. एन्डोसल्फन तशेंच १० ग्रॅ. बावीस्टीन हें जंतूनाशक १० ली. उदकांत भरसून ताचो झाडाचेर फवारो मारतात.

२. **कोंबरी खावपी कीड**: ही कीड झाडाक आयिल्ली नवी कोंबरी खाता, ताकालागून कलमाची वाड जायना. ही कीड चंवरांचेय लुकसाण करता. हाचेर उपाय म्हूण नुवाक्रोनचो फवारो झाडाचेर मारतात.

३. **फळमूस**: ही कीड फळाचे सालीक ल्हान बुराक करता आनी तातूंत तांतयां घालता. ह्या तांतयांतल्यान किडी भायर सरून त्यो फळांतलो गर खातात. हाकालागून फळ कुसता. हे किडीचो प्रसार जांवचो न्हय हे खातीर पडिल्लीं फळां पुंजावन तीं नश्ट करतात. ह्या भायर टार्टरएमीटीक, गोड आनी उदक हांच्या मिश्रणाचो झाडाचेर फवारो मारतात.

४. **खांदयो आनी झाडां पोखरपी कीड**: ही कीड झाडाचे सालींत वा खांदयांमदल्या खांचींत तांतयां घालता. तांतयांतल्यान आयिल्ल्यो किडी पुराय झाड पोखरून ताचो गाभो खातात. व्हडा प्रमाणांत लागण जाल्ली आसल्यार झाड रोखडेंच मरता. हाचेर बी. एच्. सी. ५०% हें जंतुनाशक उदकांत भरसून झाडाचेर सारयतात. पूण कीडीचो प्रभाव चड आसल्यार ह्या वखदाचो कांयच परिणाम जायना.

५. **काथो पोखरपी कीड**: ही कीड फळ तरनें आसतना ताचेर तांतयां घालता. तांतयांतल्यान भायर येवपी कीड फळांतल्यान भितर सरून तरन्या काथ्यांत घुसता. हे किडीची पुराय वाड काथ्यांत जाता. वाडल्याउपरांत ती भायर येता आनी फळांतलो सगळो गर इबाडटा. हे किडीचेर उपाय म्हूण लॅबासीड हें जंतुनाशक आंब्यांक बारीक कण जाल्या उपरांत तांचेर फवारतात.

भुरी हो रोग आंब्याचें व्हड प्रमाणांत लुकसाण करता. आंब्याक चंवरां येतात तेन्ना ह्या रोगाची लागण जाता. चंवरांचेर धवो पिठो निर्माण जावन फुलां गळून पडटात. ह्या रोगाचो परिणाम जाता तेन्ना तुडतुडे ह्या किडीचीय वाड जाता आनी तुडतुडे काबार करचे खातीर वापरपाचो उपाय ह्या रोगाचेरुय लागू जाता.

करपो होय रोग आंब्याक जाता. ह्या रोगाची लागण जाल्या उपरांत पानांचेर तांबश्या कोराचे थिपके दिसतात. उपरांत हे थिपके व्हड जावन एकामेकामदीं भरसतात आनी पान करपून गळून पडटा. ह्या रोगाचेरय जंतूनाशक फवारतात.

आंब्याच्या झाडाचेर वाडपी बेनुल्ल ही परोपजीवी वनस्पत झाडाच्या खांदयानीं आपलीं मुळां घुसोवन झाडाचो रोस ओडून घेता. हाकालागून झाड सुकता, देखून ही बेनुल्ल दिसल्या बरोबर काडून उडोवची पडटा.

आंब्याचें कलमी झाड एका वर्सांत फुलता, पूण पयलीं तीन वर्सां फुलां काडून उडयतात. कलम ल्हान आसतना फळां आयल्यार झाडाचे वाडीचेर परिणाम जाता.

आंबे पिकून तयार जाले वा जून जावन पिकूंक पावले म्हण्टकच ते झाडावयल्यान काडटात. आंबे काडटना देंठ मातशो लांब दवरून काडटात नाजाल्यार आंबे कुसपाची शक्यताय आसता. आंबे काडचेखातीर 'कोबलें' वापरतात. ताका लागून तांकां कसलीच दूख जायनासतना ते बरे उरतात. आंब्याच्यो कांय जाती दर वर्सा फळां वितात जाल्यार कांय

एका वर्साआड फळां दितात. उत्पन्न जातीचेर आदारून आसता.

२० वर्सां पिरायेचें झाड सादारणपणान १००० आंबे दिवंक शकता. आंबे काडल्या उपरांत ते तणांत दवरून पिकयतात आनी मागीर बाजारांत विकतात.

आंब्यांच्या तरन्या फळाचो म्हळयार तोरांचो बरोच उपेग जाता. पिकिल्ल्या फळांत अ, ब आनी क जीवनसत्त्वां आसतात. ह्या भायर तातूंत स्फुरद आनी कॅल्शीयम हेय म्हत्वाचे घटक आसतात. आंब्याच्या पिकिल्ल्या आनी तरन्या फळाचे तरांतरांचे उपेग जातात.

लोणचें: तरन्या आंब्यांच्यो (तोरांच्यो) फोडी करून तातूंत मसालो घालून लोणचें करतात. हाचो आहारांत बेस बरो उपेग जाता.

खळांतलीं तोरां: तरनी तोरां मीठाच्या उदकांत घालून तीं खळांत चेपणाक दवरतात. हीं तोरां बरोच तेंप उरतात. तांचो लोणच्याखातीर वा जेवणाचेर अशींच खावंक उपेग जाता.

आमरस: पिकिल्ल्या आंब्याचो रोस काडून तो डब्यांनी बंद करून दवरतात. तो हरशींय आंब्याच्या मोसमांत एक पेय म्हूण पितात.

जाम: पिकिल्ल्या फळांचो रोस काडून तातूंत साखर घालून तो तापयतात. हातूंत सायट्रीक ॲसिड आनी पेक्टीन घालून तें मिश्रण डब्यांनी वा बाटल्यांनी बंद करतात.

आंब्याचें साठ: गोंयांत आनी कोंकण वाठारांत आंब्याचें साठ हो प्रकार सर्रास करतात. हें साठ रुचीक बरें आनी आंब्याचो स्वाद दिवपी आसता.

आंब्याची चॉकलेट: आंब्याच्या रोसांत साकर, ग्लुकोज, दुदाचो खवो आनी तूप घालून तें मिश्रण शिजोवन सुकयतात आनी मागीर ताच्यो चॉकलेटी तयार करतात.

आंब्याच्या झाडाचीं पानां जावा, फिलीपीन्स ह्या देशांनी भाजी म्हूण वापरतात. गळयाचो त्रास आसल्यार आनी खेळण्यो आयल्यार पानां जाळून त्या धुंवराचो स्वास घेतात. आंब्याचीं सुकिल्लीं चंवरां पातळ भायर जावपाच्या दुयेंसाचेर वखद म्हूण वापरतात. आंब्याचे सालीचो उपेग रंग तयार करपाच्या कारखान्यांनी जाता. आंब्याची पारय (तरनो कायो) कांय लोक खावपाखातीर वापरतात. पारय गोरवांचे खावडीखातीरय वापरतात. आंब्याचें लांकूड हें मध्यम दर्जाचें आसता. बारीकसारीक वस्तू करपाखातीर ह्या लांकडाचो उपेग जाता.

- विश्राम गांवकार

संस्कृतीक संदर्भ: आंब्याचो रुख मंगलकारक अशें मानतात. माघ शु. द्वितीयेच्या दिसा चंद्राक आनी शिवरात्रेच्या दिसा म्हादेवाक आंब्याची खांदी ओंपतात. बऱ्या कार्यावेळार मंडपांत आनी दाराचेर आंब्याच्या पानांचीं तोरणां बांदपाची पध्दत आसा. धर्मकार्यावेळार कलशाचेर आंब्याचीं पानां दवरून ताचेर नाल्ल वा पूर्णपात्र दवरपाची प्रथा आसा. महाराष्ट्रांत लग्ना उपरांत न्हवऱ्या-व्हंकलेन आंबो शिंपपाची पध्दत आसा. दशाहरांत आनी वडापुनवेक बायलो आंब्याचीं वायळां दितात. आंब्याचें फळ हें वांझपण नश्ट करपी मानतात. दैवी कृपेचें आंब्याचें फळ खाल्ल्यान वांझ बायलेक गुरवारपण येता असो उल्लेख भारतीय साहित्यांत बरेचकडेन मेळटा. आदिवासींच्या काणयांतूय ही कल्पना आसा. छत्तीसगढ आनी छोटानागपुर हांगाचे शेतकामती आनी आदिवासी आंब्याचें तरनें तोर खावपाचे विधीसावन, पयलें पिकिल्ले फळ खायमेरेनचे विधी नाचून गावन मनयतात. परधान आदिवासीपैकीं मारकम् ह्या पंगडाचें आंबो हें देवक आसा. महाराष्ट्रांत चैत्रगौरीक आनी अक्षयतृतीयेक देवीक तोरांचो नैवेद्य दाखयतात.

गडबा आनी कोंड आदिवासींच्या कथांनी आंब्याचो संबंद दादल्याच्या वृषणाकडेन जोडला. आंब्याक लागून मरण धर्तरेचेर आयलें, अशें एका बोंडो आदिवासीच्या काणयेंत सांगलां. गडबा आनी बोंडो आदिवासींत निमणे संस्कार करून घरा परतुच्यापयलीं आंब्याची साल हुपपाची पध्दत आसा. सगळ्यो आदिवासी जमाती आंब्याच्या पयल्या फळाचे उत्सव मनयतात आनी उपरांत आंबे खातात. आंब्याविशीं भारतांत बरींच लोकगीतां, आख्यायिका आनी काणयो प्रचलित आसात.

- कों. वि. सं. मं.

आंवाळो

आंवाळो: (मराठी- आंवळा, आवळी; हिंदी- अमलिका; गुजराती- आमला, अंबाल; कन्नड- अमलका; संस्कृत- आदिफल, अम्लिका; इंग्लीश- एंब्लिक, मायरोबलान; लॅटीन- एंब्लिक, ऑफिसिनॅलिस. कूळ- युफोर्बिएसी). हो मध्यम आकाराचो, ९ ते १२ मी. उंचायेचो आनी थोडोच तेंप पानां आशिल्लो रूख. भारतांत सगळ्या वाठारांनी तेचपरी उश्ण कटिबंधांतल्या आनी उप-उश्ण कटिबंधांतल्या रानांनी हो रुख दिश्टी पडटा. तशेंच ह्या रुखाची लागवडय करतात. श्रीलंका, चीन, मलाया ह्या सारकिल्या भायल्या वाठारांनीय हो रुख जाता. गोंय, महाराष्ट्रांत (कोंकण, अस्तंत घाट, दख्खनाचे पठार आदी वाठारांत) हो रुख सैमीक तरेन वा लागवड केल्लो दिश्टी पडटा.

आंवाळ्याच्या झाडाचें कांड सादारण, वांकडें तिकडें आनी खांदयो पातळिल्ल्यो आसतात. पानां एकाफाटल्यान एक, ल्हान देंठांचीं आनी खांदयेर वळीन आसतात. मार्च ते मे म्हयन्यांत पानांच्या खाचींत फुलांचे तुरे येतात. ह्या रुखाक फुलां एकलिंगी, संवर्त (calyx) स दलां आशिल्लो, प्रपिंड स आनी केसरदळां मोटवीं आसतात. ताका वाटकुळें, दोन सेंमी. व्यासाचें, गुळगुळीत, लेव पाचवें आनी ताचेर स उब्यो रेगो आशिल्लें फळ (आंवाळो) येता. फळांत तीन धारे आशिल्ली एकूच बी आसता. आंवाळो रुचीन तोरट, शीतळ, मूत वाडोवपी आनी सारक आसता. सुकिल्लो आंवाळो पातळ परसाकडे, रगत वचप, मोडशी हांचेर उपेगी पडटा. हीं फळां कामीण, रक्तक्षय आदीचेर दितात. मुळां आनी साल तोरट आसता. दमो आनी स्वासनळयेंत जावपी दाह हांचेर बियो उपेगी पडटात. फळांत 'क' जीवनसत्त्व भरपूर आसता आनी तें 'स्कर्व्ही' ह्या विकाराचेर उपायकारक थारता. आंवाळ्याच्या फळाचो खावपाखातीर उपेग करतात. देखीक लोणचें, मुरामो, आंवाळकाटी हे पदार्थ करतात. आंवाळे खळांत घालतात. सालींत, पानांत आनी फळांत 'टॅनीन' भरपूर आसता. ताचो उपेग चामडी कमोवपाक करतात. घरबांदणेच्या साद्या कामांत शेतांत वापरपाचीं आयुधां करपाखातीर आनी जळवाखातीर आंवाळ्याच्या लांकडांचो उपेग करतात.

संस्कृतीक संदर्भ: हिंदु धर्मांत आंवाळ्याक पवित्र फळ मानतात. कार्तिक म्हयन्यांत तुळशीच्या लग्नावेळार (व्हडली दिवाळी) तुळशींत ऊंस आनी चिच हांचे वांगडा आंवाळ्याची ताळी दवरतात. तुळशीचें लग्न जावचे आदीं आंवाळो खावचो न्ही अशी सांगणी आसा. आयजूय गोंयांत जाण्टीं मनशां तुळशीचें लग्न लागल्या उपरांतूच आंवाळो उश्टायतात.

आंवाळ्याविशीं पुराणांत अशें सांगलां की, मरणाघडेर पाविल्ल्या मनशाच्या नाक, कान आनी केंस ह्या सुवातींनी आंवाळो दवरल्यार तो मनीस विष्णुलोकांत वता, आंवाळ्याचें झाड रोवपी मनीस पुनर्जल्मापसून मुक्त जाता आनी जाच्या दारांत आंवाळ्याचें झाड आसा त्या घरांतल्या मनशांक भूतबाधा जायना.

आंवाळ्याचें माहात्म्य सांगपी एक कथा अशी आसा- एकदां एक चांडाळ शिकारेक गेल्लेकडेन ताका थंय तान लागता. तेन्ना थंय आशिल्ल्या आंवाळ्याच्या झाडाचेर चडून तो खूब आंवाळे खाता त्याचवेळार तो सकयल पडटा आनी मरता. जेन्ना पिशाच्च ताका व्हरपाक येता तेन्ना तें ताका व्हरूंक शकना. थंय आशिल्लो ऋषी ताका सांगता की ताणें आंवाळे खाल्ल्यान ताची कूड पवित्र जाल्या. तुका पिशाच्च योनींतल्यान सुटका जाय जाल्यार आंवाळे खा. पिशाच्च आंवाळे खाता आनी रोखडीच ताची सुटका जाता.

रोग: आंवाळ्याच्यो खांदयो, पानां आनी फळां हांचेर पिंगशे फोड येतात. ते रॅव्हेनेलिया एंब्लिकी ह्या चित्या खातीर जावपी नांबेरा रोगापसून जातात. हो रोग आळाबंदा हाडपाक 'बॉर्दो' मिश्रणाचो फवारो मारतात.

भूंय-आंवाळो: (मराठी- भुईआवळी; हिंदी आनी गुजराती- भूमी आमली; कन्नड- किरेनेल्ली; संस्कृत- अमला वितंतिका; लॅटीन-

[illegible] एक वर्सभर उरपी वलदी झाड. [illegible] भारत आनी श्रीलंका तशेंच ऑस्ट्रेलिया सोडून [illegible] हेर देशात हो वनस्पत जाता. कोंकण आनी [illegible] भाताच्या पिकांत ही वनस्पत तणाभशेन वाडटा. हे वनस्पतीक दोन वळींत दीर्घवृत्ताकृती आनी ल्हान पानां आसतात. जुलय ते ऑगस्ट [illegible] एकातेगी. हळडुवीं आनी जायतीं फुलां येतात. पु-पुष्पां १ ते ३ आनी स्त्री-पुष्पां एकोडीं येतात. फळ सामकें ल्हान आसता.

भूंय आंवाळ्याचीं मुळां कामणीचेर उपेगी पडटात. पानां भूक वाडोवपी आसतात आनी कंवळ्या पानांचो काडो आमांशा (मोडशी) चेर दितात. घायांचेर दीख उपेगी पडटा.

राज-आंवाळो: मराठी- रायआंवळा; इंग्लीश- Star gooseberry, Country gooseberry; लॅटीन- Cicca acida; शास्त्रीय- Cicea Disticha.

हें सावारणपणान सुमार तीन ते चार मी. उंचायेचें झाड गोंयांत तशेंच कोंकणांतल्या हेर भागांतल्या कुळागरांनी वा पोरसांनी दिश्टी पडटा: झाडाच्या कांडाक तशेंच खांदयेच्या आंगार घोसांनी आंवाळे लागतात. आंवाळ्याचें फळ लेव पाचवें आनी वाटकुळें आसता. पूण वेंठाकडेन आनी पोंदा चेपिल्लें आसता. फळाची भायली बाजू फुगीर आनी शिरांची आसता. हें फळ वखदी आसून खावपाखातीर तशेंच लोणचें वा गोड लोणचें करपाखातीर वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

आ:

वर्णमालेतलें दुसरें अक्षर. हाचो उच्चार कंठांतल्यान जाता. दीर्घ आनी प्लुत अशा दोन प्रकारांनी उच्चार जाता.

हाच्याविशीं कामधेनुतंत्रांत अशें वर्णन आयलां:

आकारं परमाश्चर्यं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।।

अर्थ-

'आकार हो अरुप- अजापांच्या रुपाचो, शंखासारको, तेजीश्ट, ब्रह्मा, विष्णु आनी रुद्र हांचो राबितो आशिल्लो, पंचप्राणात्मक आनी परमकुंडली (वाटकुळो) जावन आसा'.

वर्णाभिधानांत हाका विजय, अनंत, विनायक अशीं खूब नांवां [illegible]

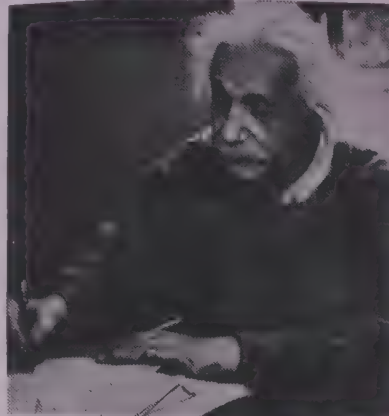
- कों. वि. सं. मं.

आइन्स्टाइन, आल्बर्ट:

(जल्म: १४ मार्च १८७९, उल्म-जर्मनी; मरण: १८ एप्रिल १९५५, प्रिन्स्टन- अमेरिका).

नामनेचो भौतिकशास्त्रज्ञ. सापेक्षता सिध्दांताचो (Theory of Relativity) जनक म्हूण ताणें नामना मेळयली. जर्मनी आनी स्वित्झर्लंड हांगाच्या तांत्रिक शाळांत शिक्षण घेतकच १९०५ त ताणें झुरिक विद्यापीठाची पीएच्.डी. मेळयली. १९०२-१९०९ ह्या काळांत ताणें बर्न हांगाच्या पेटंट ऑफिसांत तपासनीकाचें काम केलें. ह्याच काळांत ताणें उजवाडायल्ल्या चार शास्त्रीय निबंदांखातीर झुरीच विद्यापीठांत सैध्दांतिक भौतिक शास्त्राचो प्राध्यापक म्हूण ताची नेमणूक जाली (१९०९).

१९१३ वर्सा तो बर्लिनच्या 'कैसर विल्हेल्म इन्स्टिट्यूट ऑफ फिजिक्स' हे नामनेचे संस्थेचो संचालक जालो आनी १९१४ त 'प्रशियन ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेस'चो सदस्य जालो. जर्मनींत हिटलरचो शेक सुरू जाल्ल्यान १९३३ वर्सा तो अमेरिकेक गेलो. थंयच प्रिन्स्टन, न्यू जर्सी हांगा 'इन्स्टिट्यूट फॉर ॲडव्हान्स्ड स्टडी' संस्थेंत ताची नेमणूक जाली आनी अखेरमेरेन ताणें थंयच संशोधन केलें. १९४० त ताका अमेरिकेचें नागरिकत्व मेळ्ळें. १९०५ वर्सा ताणें मर्यादित सापेक्षता सिध्दांत, वस्तुमान आनी ऊर्जा हांचें मारकेपण ($E=mc^2$) ब्राऊनियन गतीविशींचो सिध्दांत आनी उजवाडाविशींचो फोटोन सिध्दांत ह्या विशयांत क्रांतिकारक निबंद उजवाडायले. ताचो चडसो शास्त्रीय वावर सापेक्षता सिध्दांत, सांख्यिकीय यामिकी (statistical mechanics), उजवाड प्रारण (light radiation) आनी शोषण सिध्दांत (absorption theory) ह्या विशयांचेर आसा. सापेक्षता सिध्दांतांचें जर वेवस्थित व्यापकीकरण केलें जाल्यार ताचेपसून गुरुत्वाकर्षण सिध्दांत मेळपाक जाय, अशें ताणें सोदून काडलें. खूब कश्टांच्या संशोधनाउपरांत ताणें आपलो नामनेचो सापेक्षता (relativity) सिध्दांतावेलो निबंद उजवाडायलो. विश्वरचणूक शास्त्रांतल्या (cosmology) प्रस्नांविशींचो एक म्हत्वाचो निबंदूय ताणें उजवाडायलो. अवकाश-काल भूमितीवरवीं गुरुत्वाकर्षणीय आनी विद्युत् चुंबकीय ह्या दोनूय मळांक लागू पडपी सिध्दांत म्हळ्यार 'एकवटीत मळ सिध्दांत' (Unified Field Theory) तयार करपाचो ताणें १९२९ वर्सा पयलो यत्न केलो. मार्च १९५३ वर्सा गुरुत्वाकर्षण, विद्युत् चुंबकत्व आनी सापेक्षता ह्याविशींचे नेम एकाच गणिती सूत्रांत मांडपाक ताका येस आयलें. उजवाडविद्युत् विशींचो (photo electric effect) सिध्दांत आनी भौतिकशास्त्रांतल्या ताच्या हेर सैध्दांतिक वावराखातीर ताका १९२१ वर्सा भौतिकी विशयाचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

आल्बर्ट आइन्स्टाइन

१९३९ वर्सा ताणें तेन्नाचे अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन रूझवेल्ट हाका अणु-ऊर्जा शस्त्रास्त्रांविशीं पत्र बरयलें; देखून लागून अमेरिकन सरकारान अणुबाँब तयार करपाखातीर 'मॅनहॅटन येवजण' बेगोबेग हातांत घेतली. दुसरें म्हाझुज सोंपतकच आइन्स्टाइन हाणें संवसारीक शांततायेखातीर यत्न करपी शास्त्रज्ञांवांगडा वावर केलो. तशेंच संवसारीक सरकाराची थापणूक करपाचे कल्पनेक ताणें नेटान तेंको दिलो. नाझी जर्मनींतल्यान अमेरिकेंत आयिल्ल्या जायत्या निर्वासितांक पालव दिवपाक ताणें फुडाकार घेतलो.

तो लंडनच्या रॉयल सोसायटीचो फेलो आनी अमेरिकेच्या नॅशनल ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचो वांगडी सदस्य आशिल्लो. ताणें ३०० वयर शास्त्रीय निबंद आनी वेगवेगळ्या विशयांवयले जायते ग्रंथ बरयल्यात. तातूंतले मुखेल ग्रंथ अशे: (पयले चार मूळ जर्मन भाशेंतले). १. The Meaning of Relativity (१९२३) २. About Zionism (१९३९) ३. Why War? (झिग्मंड फ्रॉइड वांगडा, १९३३) ४. The World as I see it (१९३४) ५. Builders of the Universe (१९३२) ६. The evolution of Physics (लेओपोल्ट इनफेल्ट वांगडा, १९३८) ७. Out of my later years (१९५०).

- कों. वि. सं. मं.

आइस-क्रीम:

दूद, साकर, ग्लुकोज हे पदार्थ एकठांय गोठेवन केल्लो खाद्यपदार्थ. हातूंत केन्नाकेन्नाय सुकीं फळां, तांतयां रंग घालतात. आइस-क्रीमांत सादारण ८-१४% स्निग्धपदार्थ, ८-१२% स्निग्धपदार्थविरयत घन दुग्ध घटक (non-fat milk solids), १२-१७% साकर आनी स्थिरकारी द्रव्य (stabilizer) आनी हे रुचीक पदार्थ वेगवेगळ्या प्रमाणांत आसतात. आइस-क्रीमाची वर्गवारी तातूंतल्या घटकांवेल्यान थारायतात. सादे, फळांचें, पुडिंग, कस्टर्ड, सरबत अशे आइस-क्रीमाचे जायते प्रकार आसात.

थोड्या प्रमाणांत आइस-क्रीम करपाखातीर घरगुती आइस-क्रीम पात्राचो उपेग करतात. हें पात्र जस्तविलेपित तिखें, स्टेनलेस स्टील वा ॲल्युमिनियमचें आसता. ताचेभितर मर्दी रवी आसता आनी ताचेभायल्यान लांकडी पिंपाचें सदळ धांपणे आसता. त्या दोगांयच्या मदले जागेंत बर्फाचें आनी मिठाचें समप्रमाण मिश्रण घालतात. पिंपाच्या वयले वटेन पात्राच्या धापण्यांतसून भायर आयिल्लो रवीचो दांडो घुंवडावन आइस-क्रीमाचें मिश्रण ढवळतात. ही ढवळपाची क्रिया आइस-क्रीम सुमाराचें घट्ट जायमेरेन करतात.

आइस-क्रीमाची उत्पादन-कृती अशी:

१. मिश्रणः मिश्रणपात्रांत वा पाश्चरीकारकांत (उश्णतायेन निर्जंतुकीकरण केल्ल्या पात्रांत) मिश्रण तयार करतात. तातूंत दूद, सांद्रित (concentrated) दूद वा हेर घन पदार्थ घालतात. मिश्रणाचें तापमान सुमार ४३ से. जातकच तातूंत साकर घालतात. साकरेखांगडाच स्थिरकारी द्रव्यूय घालतात.

२. पाश्चरीकरणः दोन तरांनी करतातः अ) कमी तापमानांत बरोच वेळ तापोवन. (सादारण ६८ ° से. क ३० मिनटां तापोवन). आ) उच्च तापमानांत थोडो वेळ दवरुन. (सादारण ७९ ° से. क. २५ सेकंद दवरून).

३. एकजीव करप (Homogenization): पाश्चरीकरण जातकच दर चौ. सेंमी. क ३५० किग्रॅ. दाब दिवन सगळें मिश्रण अशीर चिलींतल्यान सोडटात. ताका लागून मिश्रण गोठेवपाची क्रिया चालू आसतना लोणी वेगळें जावपाक प्रतिबंध जाता. देखून आइस-क्रीम एकदम मोव जाता आनी ताचो कालप्रभावन (aging) वेळ कमी जाता.

४. थंड करप (Cooling): सगळे पदार्थ एकजीव जातकच त्या मिश्रणांतसून एकदम उश्णताय काडून चेवन सुमार ४.४ ° से. वा कमी तापमानांत तें थंड करतात.

५. कालप्रभावन (Aging): थंड जाल्लें मिश्रण तेच स्थितींत कांय वरांमेरेन वा १-३ दिसांमेरेन दवरतात. मिश्रणांतल्या स्थिरकारी (stabilizer) द्रव्याचेर हो काळ आदारुन आसता. कालप्रभावन चालू आसतना स्निग्ध पदार्थाच्या (fats) बिंदुवत गोलकांचेर प्रथिनाचें अधिशोषण (Adsorption) जाता आनी ताकालागून आइस-क्रीमाच्या मोवसाण, फेणेर आदी गुणधर्मांत बदल घडून येतात.

६. गोठेवप (Freezing): चडशें मिश्रण सुमार ६° ते ४° से. तापमानांत जाय तितलें घट्ट जायमेरेन गोठ्यतात. आइस-क्रीमाक मोवसाण येवची म्हूण तें गोठ्यतना तातूंतल्या उदकापसून जावपी बर्फाचे स्फटिक आनी हवेचे बोमाडे सामके ल्हान आसचे पडटात. देखून, मिश्रण गोठेवप आनी ढवळप ह्यो क्रिया बेगोबेग करतात. सगळे पदार्थ एकजीव जातकच तें मिश्रण continuous type freezer वा softserve पध्दतीच्या प्रशीतकांत (refrigerator) घालून एकदम थंड करतात. हे क्रियेच्या वेळार रंग, स्वाद (Flavour), फळां मिश्रणांत घालतात.

७. गुठलावपः वयले पध्दतीन तयार जाल्लें आइस-क्रीम प्रशीतकांतसून आशिल्लें तशें उश्णताय-निरोधित (heat insulation) वा प्रशीतित हॉपरचेर सोडटात. थंयच्यान तें भरपाचे आनी गुठलावपाचे यंत्रणेत धाडटात.

८. घट करप आनी सांठेवपः सुमार १८° ते २९° से. तापमानाचे कुडींत दवरून आइस-क्रीम घट करतात. तें घट जावपाखातीर २५ लिटरच्या डब्याक कमीत कमी १२ वरां लागतात. विकपाक धाडीमेरेन आइस-क्रीम हे कुडींत दवरतात.

-कों. वि. सं. मं.

आइसलँड: ह्या देशाचें दुसरें नांव लिव्वेविल्व इस्लांत, उत्तर अटलांटिक म्हासागरांत युरोपाचे वायव्य दिकेक आशिल्लो जुंवो आनी प्रजासत्ताक राश्ट्र. अक्षवृत्तीय विस्तार ६३° २४′ ते ६६° ३३′ उत्तर उत्तर आनी दक्षिणेवटेनचे जुंवे धरून ६३° १९′ उत्तर ते ६७° १०′ उत्तर रेखावृत्तीय विस्तार १३° ३०′ ते २४° ३२′ अस्तंत-उदेंत अस्तंत लांबाय सुमार ४८० किमी. दक्षिणउत्तर रुंदाय सुमार ३०० किमी. क्षेत्रफळ १,०३,१०० चौ. किमी. लोकसंख्या २,२९,१८७ (१९८०). हें राश्ट्र ग्रीनलँडचे आग्नेयेवटेन सुमार २९० किमी. आनी स्कॉटलंडचे वायव्येवटेन ८०० किमी. पयस आसा.

भूंयवर्णनः आइसलँड हो ज्वालामुखी फुटून तयार जाल्लो जुंवो. हांगा हिमयुगांतल्या घडणुकांचे बरेचशे अवशेश मेळटात. नैऋत्य दर्या देगेवेलो आनी कांय दर्यांचो वाठार सोडल्यार हेर सगळो जुंवो दोंगरांनी आनी पठारांनी भरिल्लो आसा. हाची सरासरी उंचाय ७००-८०० मी. आसा. सुमार १२% वाठार हिमन्हंयानी आनी हिममळांनी भरला. आग्नेयेवटेनचो हवानादाल्सहनूकर (२,११९ मी.) सगळ्यांत उंच दोंगर, जाल्यार हांगाच आशिल्लें वाल्नायकूत्ल हें सगळ्यांत व्हड (७,५४७ चौ. किमी.) हिममळ, आइसलँडाचो ११% वाठार लाव्हारसाक लागून तयार जाला. सद्या हांगा सुमार शंबरांपरस चड जागृत ज्वालामुखी आसात. १७८३ वर्सा स्काप्तार हांगां, १९१८ त कटला हांगां, १९३४ त हवानादाल्सहनूकर जाल्यार १९४७ आनी १९७० त हेक्ला हांगा फुटिल्ल्या ज्वालामुखींक लागून बरेंच लुकसाण जालें. गरम उदकाचे झरे, तळीं, ल्हान व्हड धबधबे हांगा सांपडटात. हिममळां आनी भितल्लो उसू पडिल्लो वाठार हाकालागून आइसलँडाचो सुमार ७५% वाठार लोकवस्तीक फावसारको ना. दर्यादेग सुमार ५,९७० किमी. खरवतीवरी तोंका आशिल्ली आनी फातरांची आसा. आइसलँडांतल्यो न्हंयो जरी ल्हान आनी येरादारीक उपेगी नासल्यो तरी त्यो वीज तयार करपाक उपेगी पडटात.

उत्तर ध्रुववृत्तालागीं आसूनलेगीत गल्फ प्रवाहांक लागून आईसलँडचें तापमान शिंयाच्या दिसांनी चड सकयल देंवना. शिंयाळो व्हड आनी गीम उण्या काळाचो आसता. रेक्याव्हीक ह्या राजधानीच्या शारांत तापमान -१° से. ते ११° से. मेरेन आसता. पूण हांगाचें हवामान सादारणपणान अस्थिर आनी सदांच बदलपी आसता. धुकें, वारें आनी पावस ह्यो हांगा सामक्यो सदांच्योच गजाली. पूण जोगलां आनी वादळां येवप ह्यो गजाली हांगा अणभवाक येनात. वर्सांतल्यान सुमार ८५ सेंमी. पावस पडटा. कांय वाठारांनी मात पावस सामकोच उणो आसा. सामके उत्तरेवटेनच्या जुंव्यांचेर रातचो मध्यान्येचेर सूर्य दिसता.

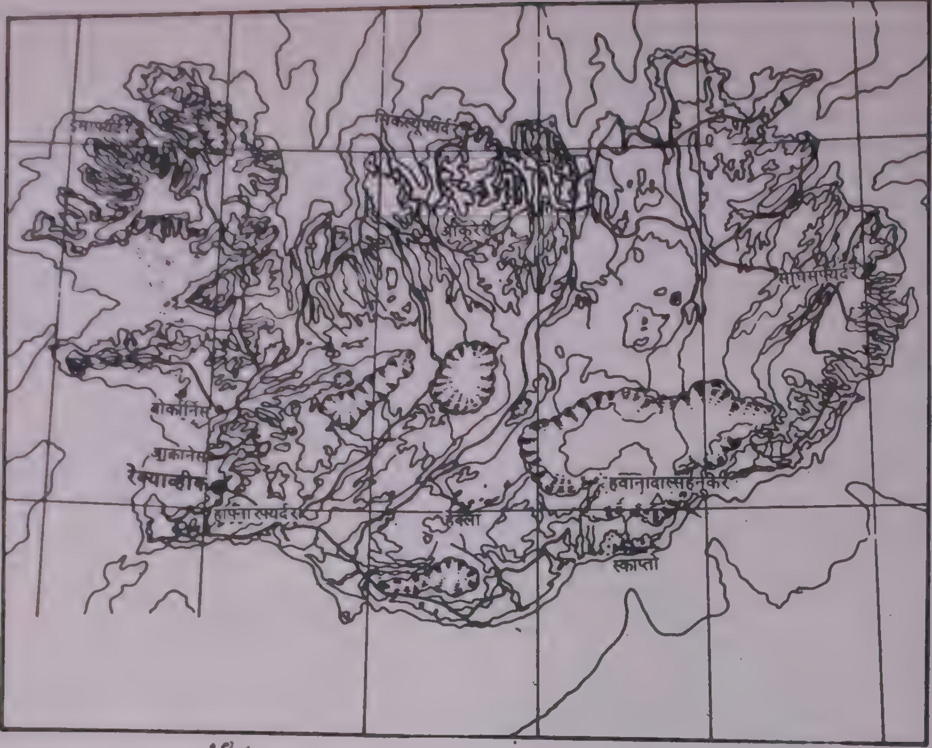
आइसलँडांत व्हडली वनस्पत सांपडना. शेळो, तण, आनी ल्हानसान झोंपां हीच हांगाची मुखेल वनस्पत. ॲश, बर्च, ॲस्पेन आनी विलो हीं झाडां कांय सुवातींनी दिसतात. रानवटी फुलांच्यो सुमार ४०० जाती हांगा दिसून येतात.

पोशिल्ल्या जनावरांमदीं मेंढरां, बोकड्यो, घोडे, गाय हीं मुखेल आसात. गोरवां पोसप हो हांगाच्या १६% लोकांचो वेवसाय जावन आसा. रानवट मोनजातीमदीं खोकड ही मूळ हांगाची. १८ व्या शेंकड्यासावन रेनडीयर हांगा आयलो. भांगराकोराचो प्लव्हर, कर्ल्यू, हांयस, किरा, हंस, गीज हीं हांगाचीं मुखेल सुकणीं. टार्मिगन बर्ड आनी आयडर डक हीं सवणीं अर्थीक नदरेंतल्यान म्हत्वाचीं आसात. आइसलँडच्या न्हंयांनी सॅमन आनी दर्यांत कॉड, हॅडॉक, हॅलिबट, हेरिंग ह्या तरांचें नुस्तें मेळटा. देवमाशासारकेंय नुस्तें हांगा दिश्टी पडटा.

इतिहासः पूर्विल्ल्या काळांत ग्रीक आनी रोमन हांकां जरी आइसलँडाची म्हायती आशिल्ली तरी णवव्या शेंकड्यामेरेनचो इतिहास सांपडना. नॉर्वे देशाचो इंगोल्फर आरनॉरसन हाणें ८७४ वर्सा हांगा पयलो राबितो केलो. ताचे उपरांत नॉर्वे, स्कॉटलंड, आयर्लंड, ऑर्कनी, शेटलंड आनी हॅब्रिडीझच्यान लोक येवन हांगा रावपाक लागले.

व्हायकिंग राजांचे एकतंत्री राजवटीचो वायट अणभव घेतिल्ल्या वसाहतींतल्या लोकांनी ९३० वर्सा उमरावशायेचे बुनयादीचेर लोकांचें शासन हाडपाचो यत्न केलो. तांणी सगळ्या वसाहतींचे ३६ वांटे केले आनी दरेक वांट्याचेर 'गोडार' म्हळ्यार मुखेल्याक नेमलो.

वर्सांतल्यान दोन सप्तकां थींग व्हेट्लिर हांगा समेस्त जमात-मुखेल्यांची परिशद जाताली. हे परिशदेक 'आल्थिंग' अशें

म्हण्टाले. आजूय आइसलँडांतल्या संसदेक 'आल्थिंग' अशेंच म्हण्टात. आल्थिंगाक कायदे करपाचे आनी न्याय दिवपाचे अधिकार आशिल्ले.

ह्या तेंपार एरिक द रेडच्या मुखेलपणाखाला आशिल्ली ग्रीनलँडची वसाहत आनी ताचो पूत लेव्ह एरिकसन हाणें लायिल्लो अमेरिकेचो सोद बरोच म्हत्वाचो आसा. हाचें वर्णन आइसलँडच्या सागा ह्या माहित्यप्रकारांत सांपडटा.

११ व्या शेंकड्याचे सुर्वेक नॉर्वेचो राजा ओलाफ ट्रिग्वेसॉन हाच्या यत्नांक लागून आइसलँडान किरिस्तांव धर्म आपणायलो. पूण तेराव्या शेंकड्यामेरेन हांगा पोरन्या धर्म शिकवणीचो प्रभाव आशिल्लो. पोरन्या नॉर्स माहित्यांत हाचें बरेंच वर्णन आसा. गोडारांनी धर्माचें मुखेलपण स्वताकडेन दवरपाखातीर बरेच यत्न केले. कांय काळान धर्मसंस्थेचें म्हत्व वाडोवन धर्मगुरूंनी मुखेल्यांक बागोवपाचे यत्न केल्ल्यान देशभर झुजां पेटलीं. पूण तेराव्या शेंकड्यांत आइसलँड पुरायपणान नॉर्वेच्या शेकातळा गेल्ल्यान धर्मगुरु-मुखेली हांच्यामदलीं झगडीं बंद जालीं. नॉर्वेच्या शासनाखाला देशभर वायट परिस्थिती निर्माण जाल्ली आसतना १३८० वर्सा नॉर्वे आनी आइसलँड हे दोनय देश डेन्मार्कच्या शेकातळा गेले. फुडले तीन-चार शेंकडे आयर्लंडाक कितल्याशाच अरिश्टांक तोंड दिवचें पडलें. ज्वालामुखींचे प्रमाण बरेंच वाडलें. प्लेग सारकिल्या रोगाक लागून सुमार ५०% लोक कावार जाले. नुस्त्याच्या वेपाराचीं सूत्रां डेन्मार्काकडे गेल्ल्यान बरेंच अर्थीक लुकसाण जालें. युरोपांतल्या धर्म-सुदारणेचे चळवळीच्या प्रभावान आइसलँडान ल्यूथरचीं तत्त्वां आपणायलीं आनी कांय काळान धर्मीक मळावेलें फुडारपणय डेन्मार्कच्या राजाकडेन आयलें.

फ्रेंच राज्यक्रांती आनी आइसलँडच्या पूर्विल्ल्या साहित्याच्या अभ्यासांतल्यान १९ व्या शेंकड्यांत हांगा राष्ट्रीयत्वाची कीट पेटली. योन सिगर्यसॉन (१८११-७९) हाच्या फुडारपणाखाला आइसलँडचे स्वतंत्रताय चळवळीक नेट आयलो. हाचो परिणाम म्हूण १८४३ वर्सा डॅनिश राज्यकर्त्यांक पोरन्या आल्थिंगचेर बारीकसाणीन विचार करचो पडलो आनी १८७४ वर्सा आइसलँडाक संविधान आनी भितरल्या शासनाची स्वतंत्रताय मेळ्ळी. फुडें १९१८ वर्सा ह्या देशाच्या पुराय स्वतंत्रतायेक मान्यताय मेळ्ळी आनी पंचवीस वर्सांखातीर डेन्मार्कच्या राजाकडेनच राजपद दिलें.

पयल्या म्हाझुजांत आइसलँड तटस्थ रावलो. पूण दुसऱ्या म्हाझुजांत जर्मनीन नॉर्वे- डेन्मार्काचेर घुरी घाल्या उपरांत इंग्लंडान हांगा आपलें सैन्य धाडलें. हे गजालीचो आइसलँडान निशेध केलो. पूण झूज सोंपल्याउपरांत आपलें सैन्य फाटीं घेवपाचें उतर इंग्लंडान दिल्ल्याकारणान हो वाद पेटूंक पावलो ना. फुडें १९४१ वर्सा इंग्लंडाचे सैन्य काडून हांगा अमेरिकेचें सैन्य दवरलें. १९४६ त आइसलडाँक संयुक्त राश्ट्रांचें सभासदपद मेळिल्लें. १९४८ त हो देश नाटो संघटनेक मेळ्ळो.

१९१८ कबलातीची मुदत सोंपतकच आइसलँडान स्वतंत्र प्रजासत्ताकाची घोशणा केली आनी १७ जून १९४४ दिसा थींगव्हेट्लिरच्या आल्थिंगान स्वेन ब्यर्न सॉन हाची अध्यक्षपदाचेर नेमणूक केली. १९५२-६८ मेरेन आस्गेसंसान आनी १९६८ आनी परत १९७२ वर्सा डॉक्टर क्रिस्त्यान एल्दयार्न अध्यक्ष म्हूण वेंचूनर ही पयली बायलमनीस वेंचून आयली.

राज्यवेवस्थाः आइसलँड प्रजासत्ताकाचें राज्य १९४४ च्या संविधानापमाण चलता. अध्यक्ष राश्ट्राचो मुखेली आसता. ताची वेंचणूक प्रौढ मतअधिकाराच्या तत्त्वाप्रमाण दर चार वर्सांनी जाता. तो पंतप्रधानाची नेमणूक करता. आल्थिंगची बसका चालू नासता तेन्ना ते स्वतंत्रपणान कायदेय करूंक शकतात. पंतप्रधान आपलें मंत्रीमंडळ थारायता. मंत्रीमंडळाच्या धोरणांप्रमाण शासन चलता.

आल्थिंग ही संसद दोन घरांनी भरता. हिच्या साठ सभासदांतले ४९ जाण चार वर्सांखातीर प्रतिनिधीत्व पध्दतीन वेंचून येतात. उरिल्ले इकरा जागे दरेका पक्षाक मेळिल्ल्या मतांच्या प्रमाणांत वांटून दितात. हे साठ सभासद आपल्यामदल्या १/३ सभासदांची वयल्या घराचे सभासद म्हूण वेचणूक करतात. हेर सगळे सकयल्या घराचे सभासद उरतात. अर्थीक सोडून हेर खंयचींय विधेयकां खंयच्याय सभाघरांत चर्चेखातीर येतात. अर्थसंकल्प मात दोनय घरांच्या संयुक्त बसकेमुखार चर्चेखातीर येता.

शासन सोंपें जावचें म्हूण आइसलँडचे १६ प्रांत केल्यात. दरेक प्रांताचो कारभार लोकांनीं वेंचून दिल्लो आनी शासनान नेमणूक केल्लो शेरीफ चलयता. व्हडल्या शारांचो कारभार नगरपालिकांकडेन आसता.

आइसलँडाकडेन स्वताची राखणेदळां नात. फक्त दर्यादिगेची आनी नुस्तें मारपाच्या हक्कांची राखण करचेखातीर राखणेदळ आसा. प्रांतीय न्यायमंडळ आनी तांचेवेलें देशांतलें सगळ्यांत उंचेलें न्यायालय अशी न्यायवेवस्थेची पध्दत आसा. आइसलँडांत मर्णाची ख्यास्त ना.

अर्थवेवस्था: हांगा खनिज संपत्ती चडशी ना. लिग्नायट, गंधक आदी थोड्या प्रमाणांत मेळळीं तरी तीं अर्थीक नदरेंतल्यान म्हत्वाचीं नात. हांगाची फकत ०.५% जमीन शेतवडीखातीर उपेगी पडटा. सुमार २०% लोक शेतवेवसायांत आसात. शेतवडीच्या मळार यंत्रांचो बरोच उपेग जाता. बटाट, सलगम, तण ही हांगाची मुखेल पिकावळ. गरम झऱ्यांच्या पालवान 'हॉट हावस' पध्दतीन फुलां, फळां आनी भाज्यांचे उत्पादन करतात. गोरवां पोसप चडशा शेतकारांक फायद्याचें पडिल्ल्यान तणाच्या पिकाक हांगा म्हत्व आसा. चडशे शेतकार गांयो, घोडे, कुकडां आनी फर मेळच्याखातीर हेर मोनजात पोसतात. दूद आनी मांस थळाव्या लोकांपुरतेंच जाता.

व्हड प्रमाणांत चलपी हांगाचो मुखेल वेवसाय म्हळ्यार नुस्तेमारी. देशाचो आकार आनी लोकसंख्येचो विचार केल्यार आयर्लंडचे लोक हेर युरोपीय देशांपरस चड नुस्तें मारतात. वर्साक सुमार ५०० देवमाशे हांगा मेळटात. लागसुल्ल्या देशांक ताजें नुस्तें निर्यात करतात. जाल्यार पयसल्ल्या देशांनीं सुकयल्लें आनी डब्यांनी बंद केल्लें नुस्तें व्हड प्रमाणांत निर्यात जाता. रशिया, अमेरिका आनी इंग्लंड हीं हांगाच्या नुस्त्याचीं मुखेल गिरायकां जावन आसात. कड्डणां, हेर खाणां, यंत्रां, येरादारीचीं साधनां सारकिल्ल्यो वस्तू अमेरिका, ब्रिटन, रशिया आनी उदेंत जर्मनींतल्यान आयात जातात. देशांत वापरपाखातीर जाय आशिल्ल्यो ल्हान सान वस्तू, देखीक: कपडे, पायतणां, रंग, साबू, मिठाय, प्लास्टीकच्यो वस्तू हांगाच तयार जातात.

देशांतल्या धबधब्यांचो उपेग करून वीज निर्मणी केल्या. हे वीजेचेर रेक्याव्हीक हांगाचो साऱ्याचो कारखानो आनी आक्रोनेस हांगाचो शिमीटाचो कारखानो ह्या सारके बरेच कारखाने चलतात.

आइसलँडांत रेल्वे नात. ११,१३७ किमी. परस चड लांबायेचे रस्ते आसात. रेक्याव्हीक हांगा आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. नुस्तेमारीच्या धंद्याक लागून बोटी बांदपाच्या आनी उदकांतल्या वेव्हारीच्या वेवसायाक म्हत्व आयलां.

क्रोन (भोवचन-क्रोनर) हें हांगाचें चलनी नाणें.

लोक आनी समाजजीण: आइसलँडचे लोक चडशे स्कँडिनेव्हियन वंशाचे आसात. ते ऊंच, बळीश्ट आनी निळ्या दोळ्यांचे आसतात. धर्मान हांगाचे ९६% लोक इव्हांजलीकल ल्युथरन पंथाचे आसात. हांगा १००% साक्षरता आसा. ७ ते १५ वर्सांमेरेन शिक्षण सक्तीचें आसता. रेक्याव्हिक हांगा विश्वविद्यालय आसा. ह्या देशांत व्हडीं चलवप, शेतवड, संगीत, नृत्य, नाट्य, अश्यो तरेकवार शिक्षण दिवपी शिक्षणसंस्था आसात. एका काळार हांगा बारीक जोर आनी कुश्टरोगाचें प्रमाण बरेंच आशिल्लें. पूण आतां भलायकेच्या मळार उदरगत जाल्ल्यान हे रोग दिसून येनात. गिरेस्त आनी गरीब हांच्यामदीं चड खर फरक दिसून येना. लोकसंख्या वाडोवपाचे नदरेंतल्यान तांचे यत्न चल्ल्यात. रेक्याव्हीक हांगा देशांतलें सगळ्यांत व्हडलें ग्रंथालय आसा.

भाशा आनी साहित्य: आइसलँडची भाशा मूळ नॉर्स लोकांनी हांगा हाडली. अस्तंत नॉर्वेची ती पयलीं एक बोली आशिल्ली. आयजुय ती त्याच रुपांत तिगून आसा. आइसलँडचे साहित्य बरेंच समृध्द आसा आनी हे भाशेंतल्या पोरन्या 'सागा' प्रकारचो प्रभाव युरोपिय साहित्यांचेर बरोच जाल्लो दिसून येता. आयच्या काळांतय आइसलँडचे लेखक काव्य-कथा, नाटक, कादंबरी ह्या मळांचेर जगाच्या साहित्यांत मोलादीक भर घालीत आसा. १९५५ वर्सा हांगाचो साहित्यिक हाल्डोर लाक्सनेस हाका नोबेल इनाम फाव जालें.

खेळ, हेर कला आनी म्हत्वाचीं थळां: कुस्ती हो हांगाचो राश्ट्रीय खेळ. हँडबॉल, सॉकर, बास्केटबॉल, बर्फावेलो खेळ आनी व्यायामाचे हेर प्रकार हांगाच्या लोकांमदीं बरेंच आवडीचे जावन आसात. सगळ्या भुरग्यांक पेंवपाक येवप कायद्यान सक्तीचें आसा. गरम उदकाचीं तळीं गांवांगांवांनी सांपडटात. बुध्दीबळ होय खेळ लोकांमदीं बरोच रिगला. संगीत, नाटक, नृत्य आनी विंगड विंगड कलांचेर युरोपीय प्रभाव आसा. एइनार योनसॉन (१८७४-१९५४) हो नामनेचो शिल्पकार हांगा जावन गेलो. शास्त्रांच्या विंगडविंगड शाखांभितरय आइसलँडच्या लोकांनी नामना मेळयल्या.

रेक्याव्हीक, आक्रानेस हीं उद्देगीक बंदरां, आकूरेरी, हाफ्नारफ्यर्दर हीं शारां पळोपासारकीं आसात. गरम उदकाच्यो झरी, बर्फावेले खेळ ह्या सारक्या गजालींक लागून जगांतले बरेंच पर्यटक हांगा येतात.

- कों. वि. सं. मं.

आकाशवाणी: रेडिओ-कार्यावळी वितरावपी भारत सरकारचे नभोवाणी यंत्रणेक 'आकाशवाणी' वा 'ऑल इंडिया रेडिओ' अशें म्हण्टात.

भारतांत नभोवाणीचो प्रसार खाजगी हौशी क्लबांवरवीं जालो. सन १९२४ त मद्रास शारांत पयल्या रेडिओ-क्लबाची थापणूक जाली. हौशी रेडिओ क्लब लाहोर, अलाहाबाद, पेशावर, डेहराडून हांगा चलताले. सन १९२६ त 'इंडियन ब्रॉडकास्टिंग कंपनी' हे खाजगी कंपनीन भारत सरकाराकडेन एक कबलात करून मुंबय आनी कलकत्ता हांगां अनुक्रमान २३ जुलय आनी २६ ऑगस्ट १९२७ ह्या दिसा दोन रेडिओ-केंद्रां सुरू केलीं. इंडियन ब्रॉडकास्टिंग कंपनी १ मार्च १९३० वर्सा लुकसाणांत पडली आनी भारत सरकारान नभोवाणी कार्याचो सगळो वावर आपल्या हातांत घेतलो. सन १९३६ त लायोनेल फील्डन हाणे नभोवाणीमुखेल ह्या नात्यान सगळीं सुत्रां आपलेकडेन घेतलीं. सुर्वेक हे संस्थेक 'ऑल इंडिया रेडिओ' म्हण्टाले. १९५७ उपरांत तिका 'आकाशवाणी' म्हणपाक लागले.

आकाशवाणीचीं सद्या ९४ रेडिओ-केंद्रां आसात (१९८७-८८). ६७९४ किलोवॅट तांकीचे १३४ मध्यम तरंगावेले प्रक्षेपक, २१७२.५ किलोवॅट तांकीचे लघुतरंगावेले ३५ प्रक्षेपक आनी चार (VHF), FM, ६० किलोवॅट तांकीचे (ERP) प्रक्षेपक भारतांत आसात. (१९८७-८८). आकाशवाणीची सेवा भारतांतल्या ८६ टक्के वाठारांतल्या ९५ टक्के लोकांक मेळटा.

सातवे पंचवर्सुकी येवजणेउपरांत (१९८५-९०) देशांत २०५ केंद्रां, १५० मध्यतरंगावेले प्रक्षेपक (तांक: १०,८५६ किलोवॅट), ५४: लघुतरंगावेले प्रक्षेपक (तांक: ७,२९३ किलोवॅट) आनी १०४ FM प्रक्षेपक (तांक: ERP ३२७० किलोवॅट) आसतले.

१८ मे १९८८ ह्या दिसा आकाशवाणीची राश्ट्रीय प्रसारणसेवा सुरू जाली. हेखातीर नागपूर हांगा १,००० किलोवॅट तांकीचो प्रक्षेपक बसयला. ताचेर दिल्लीसावन कार्यक्रम प्रक्षेपित जातात.

दिल्ली, मुंबय, कलकत्ता आनी मद्रास ह्या शारांत आकाशवाणीचे व्हड तांकीचे प्रक्षेपक आसात. ते लघुतरंगाचेर काम करतात. भारतांतल्या प्रत्येक राज्यांत मध्यमतरंगाचें म्हळ्यार एक तरी मुखेल केंद्र आसता. आकाशवाणीचे गरजेप्रमाण दोन वा तीन उपकेंद्रां आसतात. देखीक: महाराष्ट्र राज्यांत मुंबय; पुणे आनी नागपूर हांगा अनुक्रमान ५०,

२० आनी २० किलोवॅट प्रक्षेपक आसात.

उद्देश आनी हेत: १. देशी आनी विदेशी खबरांचें संकलन करून तीं [illegible] २. देशाच्या येवजणबद्ध सर्वांगीण उदरगत कशी [illegible] आनी विचार लोकांक दिवप. ३. आयकुप्याचे मनोरंजन करप आनी तांची संस्कृतीक उदरगत सावप. ४. शिक्षणीक कार्यावळी वितरावप. ५. आयकुप्याच्या गिन्यानांत भर घालप.

रचना: भारत सरकाराच्या म्हायती आनी नभोवाणी खात्याच्या हाताखाल आकाशवाणी आनी दूरचित्रवाणी ह्या दोगांचेंय कार्य चलता. आकाशवाणीचो महानिर्देशक खात्याच्या मंत्र्यान सुचयिल्ल्यो सुचोवण्यो चलणुकेंत हाडटा. आकाशवाणीचे कार्यविभाग आनी तंत्रविभाग अशे दोन वांटे पडटात. प्रक्षेपणाची सगळी तंत्रीक बाजू आकाशवाणीचो मुखेल अभियंता सांबाळटा. आकाशवाणीची केंद्रां मुखेल शारांत आसून कार्यक्रम विंगडविंगड भागांत आयकुपाक येवचे हेखातीर उपकेंद्रां उबारल्यांत. रेडिओ केंद्राचो मुखेल, केंद्राधिकारी आसून तो सगळी जापसालदारकी सांबाळटा. केंद्राचो अभियंता आनी सहाय्यक अधिकारी केंद्रांची तंत्रीक बाजू पळयतात. चडश्यो कार्यावळी पयलींच फितमुद्रीत केल्ल्यो आसतात. ताका लागून कार्यावळीची वळेरी तीन-चार म्हयन्यांआदीं थारावप शक्य जाता. दरेका राज्यांतलीं हेर केंद्रां राज्यांतल्या मुखेल केंद्राच्या पालवान चलतात. एक मध्यवर्ती कार्यावळ समिती महानिदेशकाक सल्लो दिता. तेचपरी दरेका केंद्राची थळावी सल्लागार समिती आसता. जेन्ना समितीचे वांगडी सुचोवण्यो करतात तेन्ना त्यो महानिर्देशकाक धाडटात. उपरांत केंद्र ह्यो सुचोवण्यो चलणुकेंत हाडपाचो यत्न करता. आकाशवाणीचें मुखेल कार्यालय नवी दिल्लींत आसा. तातूंत प्रसारभवन आनी आकाशवाणी भवन ह्या दोगांचोय आस्वाव जाता.

आकाशवाणीच्या दरेक केंद्रांत संगीत, नभो-नाट्य सारके विभाग आसतात. कार्यावळींच्या स्वरूपावेल्यान कलावंतांची येवजण करतात. विद्यार्थ्यांखातीर, बायलांखातीर तशेंच भुरग्यांखातीर, शेतकामत्यांखातीर, भाशणांखातीर अशे आकाशवाणीचे जायते विभाग आसून तातूंत कलावंतांची वर्गवारी केल्ली आसता. दरेका विभागाचें संचलन निर्मातो करता. बायलांचे कार्यावळीखातीर बायल निर्माती आसता.

विविधभारती: विविधभारतीवेल्यान आयकुप्यांखातीर मन भुलयण्यो कार्यावळी प्रसारित जातात. हे कार्यक्रम चडकरून राष्ट्रभाशा हिंदींत आसतात. विविधभारतीच्या कार्यावळींच्या प्रसारणाखातीर मद्रास आनी मुंबय दोन ऊंच तांकीचे लघुतरंगावेले प्रक्षेपक बसयल्यात. तांची २९ वेवसायीक प्रसारक केंद्रां आसात. विविध भारतीच्या प्रसारणामदलो १०% टक्के वेळ जायराती वितरावपाखातीर दितात.

खबरो: ताजे म्हायतीप्रमाण आकाशवाणीचो खबरांपत्र विभाग दर दिसा ३६ वरांची २७३ खबरांपत्रां वितरायता. हातूंत घरगुती, थळावी आनी विदेश सेवेतलीं खबरांपत्रां आस्पावतात. दिल्ली केंद्रावेल्यान १९ भासांतलीं ८१ खबरांपत्रां वितरायतात. तीं इकरा वरांचीं आसतात. विदेश-सेवा विभाग दर दिसा चोवीस भासांतल्यान ६० वरां ३५ मिनटांच्यो कार्यावळी वितरायता.

कार्यावळ वेबस्थ: आकाशवाणीच्या दिसपट्ट्या कार्यावळींची म्हायती दिवपाखातीर इंग्लीश, हिंदी, उर्दू, बंगाली, असमिया, तामिळ, गुजराती, तेलुगू आदी भाशांतल्यान नेमाळीं उजवाडाक येतात.

म्हायती आनी नभोवाणी मंत्रालयाच्या हाताखाल 'भारतीय जनसंचारण संस्था' (इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मास कम्युनिकेशन्स) नांवाचे स्वायत्त संस्थेची १९६५ त थापणूक केली. ही संस्था संपर्क माध्यमाचें शिकप दिता. हो खास शिक्षणक्रम पंदरा म्हयन्यांचो आसून तो केंद्रीय म्हायती सेवा आनी राज्यांच्या जनसंपर्क अधिकाऱ्यांखातीर आसा. हे संस्थेची थापणूक करपाच्या कामांत भारत सरकाराक युनेस्को आनी रशिया फाउंडेशनाकडल्यान अर्थीक पालव मेळ्ळो.

म्हायती आनी नभोवाणी खात्याचे उदरगतीसंबंदान विचार करूंक ए. के. चंदा हाचे अध्यक्षतेखाल १९६४ वर्सा एक समिति घडली. हे समितीचो अहवाल १९६६ वर्सा उजवाडाक आयलो. आकाशवाणी आनी दूरचित्रवाणीवरवीं निरक्षरताय ना करूं येता असो समितीक विस्वास आसा. आकाशवाणी ही स्वायत्त संस्था आसची अशें मत हे समितीन मांडला.

आकाशवाणीक, विविधभारती सेवेवरवीं खूब उत्पन्न मेळटा. सन १९८२-८३ वर्सा विविधभारतीक १५.५१ कोटी रुपयांचें उत्पन्न मेळिल्लें. १९८६-८७ त विविधभारतीचें उत्पन्न २४ कोटी रुपयांचेर पावलें.

खाशेलेपण: भारतीय आकाशवाणीचें ब्रीदवाक्य 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' हें जावन आसा. आकाशवाणीच्या सगळ्या प्रक्षेपकांची तांक, आकाशवाणीचो विस्तार आनी तांचें विंगडपण ह्यो गजाली मतींत घेतल्यार अमेरिका, ग्रेट ब्रिटन आनी रशिया फाटल्यान भारताचो क्रमांक लागता.

गोंय आकाशवाणी: गोंयांत रेडिओ-प्रसारणाची सुरवात सन १९४७ त जाली. त्यावेळार ह्या रेडिओक इमिसॉरा दें गोवा (Emissora-de-Goa) म्हणटाले. 'रेडिओ-गोवा' म्हूण ह्या प्रसारणाक चड वळखताले. देशांतली पयली वेवसायीक प्रसारण सेवा म्हूण गोवा-रेडिओक (आतां आकाशवाणी-पणजी) वळखतात. १९६१ मेरेन हें केंद्र कोंकणी, मराठी, हिन्दी, पोर्तुगेज आनी हेर भासांतल्यान कार्यावळी वितरायताले. अती उदेंत, मध्य उदेंत, पाकिस्तान आनी दक्षिण आफ्रिका मेरेन ह्या रेडिओच्यो कार्यावळी आयकुपाक येताल्यो.

गोंयचे सुटकेउपरांत, ९ जानेवारी १९६२ ह्या दिसा गोंय रेडिओ केंद्राचेर परत्यो कार्यावळी सुरू जाल्यो. त्यावेळार गोंय रेडिओ केंद्राच्या प्रक्षेपकाची तांक ५ किलोवॅट इतली उणी आसली. ह्या केंद्रांचें प्रसारण मध्यमतरंगाचेर आयकुपाक मेळटालें. सुर्वेक गोंयचें केंद्र विदेश वेव्हार मंत्रालयाच्या हाताखाल आसलें. उपरांत तें घरखात्याच्या हाताखाल आयलें. १ एप्रिल १९६३ ह्या दिसा म्हायती आनी नभोवाणी मंत्रालय-भारत सरकार हांचे कक्षेंत गोंयचें केंद्र आयलें आनी ताचें नांव 'ऑल इंडिया रेडिओ-पणजी' अशें जालें. पणजी केंद्राखातीर मे १९६९ त मध्यमतरंगावेलो १० किलोवॅट तांकीचो प्रक्षेपक बसयलो. ह्या प्रक्षेपकावेल्यान पणजी 'अ'च्यो थळाव्यो कार्यावळी वितरावपाक सुरवात जाली. पोरन्या पांच किलोवॅट तांकीच्या प्रक्षेपकावेल्यान जुलय १९७१ सावन विविधभारतीच्यो कार्यावळी वितरायतात.

आकाशवाणी-पणजी केंद्राची मुखेल भास कोंकणी आसून मराठी हिंदी, इंग्लीश, पोर्तुगेज आनी संस्कृत भाशेंतल्यानय कार्यावळी जातात.

पणजी आकाशवाणीचे म्हत्वाचे पांवडे: १५ ऑगस्ट १९६५ ह्या दिसा पणजी आकाशवाणीचेर गांवगिऱ्या कार्यावळींक सुरवात जाली. उपरांत स्वायत्त शेत आनी घर विभागावरवीं शेतकी शाळांच्यो कार्यावळी शेतकामत्यांखातीर वितरावपाक सुरवात जाली. १४ जून १९६७ ह्या दिसा आकाशवाणीचो कुटुंब कल्याण विभाग चलणुकेंत आयलो. २६ जुलै १९७६ ह्या दिसा शिक्षणीक कार्यावळींक सुरवात जाली. १० सप्टेंबर १९८५ सावन पणजी 'अ' वेल्यान वेवसायीक जायराती दिवपाक लागले.

फुडारांतल्यो येवजणी: पणजी 'अ' केंद्रावेल्यान वेवसायीक जायराती दिवपाक लागले.

फुडारांतल्यो येवजण्यो: पणजी 'अ' केंद्रावेल्यो कार्यावळी कर्नाटक आनी महाराष्ट्र ह्या राज्यांतलेगीत आयकुपाक येवच्यो हे नदरेन, मध्यमतरंगावेलो १०० किलोवॅट तांकीचो प्रक्षेपक बसोवपाचो आसा. ताका सातवे पंचवर्सुकी येवजणेंत मान्यताय मेळळ्या. आकाशवाणीच्या विदेशी प्रसारण विभागाच्या हाताखाल आकाशवाणी-पणजी दोन २५० किलोवॅट तांकीचे मध्यमतरंगावेले प्रक्षेपक बांबोळी हांगा बसोवपाचे आसात. ह्या प्रक्षेपकांवेल्यान सरळ गल्फ देशांत कार्यावळीचें प्रसारण जातलें.

आकाशवाणी पणजी बहुउद्देशीय स्टुडिओ प्रकल्पाक मान्यताय मेळिल्ली आसा. हो प्रकल्प जातकच कार्यावळी व्हड प्रमाणांत करप शक्य जातलें. फुडें बांदपाच्या ऊंच तांकीच्या प्रक्षेपकांखातीर सुमार २० कोटी रुपया खर्च करून नवी इमारत बांदपाची आसा.

हेर म्हायती: आकाशवाणी-पणजी केंद्राची आवर्तता (Frequency) फुडलेतरेन आसा.
पणजी अ- ३६२.३ मी. (८२८ किलोहर्ट्स); पणजी ब (विविधभारती)-१९४.९ मी. (१५३९ किलोहर्ट्स).

पणजी 'अ' आनी 'ब' केंद्राच्यो प्रत्येकी ३ सभा जातात. पणजी 'अ' केंद्रावेल्यान बारा (१२) वरांचें तर पणजी 'ब' केंद्रावेल्यान साडेबारा वरांचें प्रसारण जाता.
(पूरक नोंदः रेडिओ)

- कों. वि. सं. मं.

आख्यायिका: खंयच्याय मनशाच्या ज़िवितांतल्यो वा वस्तीविशीं चलत आयिल्ल्यो काणयो. हांकां 'दंतकथा' अशेंय म्हण्टात. मुळांत ह्यो अलिखित आसून, तोंडयां घोळत आयिल्ल्यो हकिकती. चड करून संत, वीरपुरुश, असामान्य बायलो, फुडारी हांचेरूच आख्यायिकांचे विशय आदारिल्ले आसतात. आख्यायिका हो लोकसाहित्याचो एक वांटो जाल्ल्या कारणान तांची रचणूक चडशी अनामिक आसता. ज्या लोकसमूहांत त्यो प्रचलित आसतात, तार्चें मन त्या आख्यायिकांतल्यान उक्तें जाता. असामान्य व्यक्तिविशीं लोकसमूहाक विसपी आदर आनी अभिमान अतितायेच्या आनी अप्रुपांच्या रुपांत आख्यायिकांतल्यान परगटायतात. पूण ह्यो व्यक्ती इतिहासांत जावन गेल्ल्यो आशिल्ल्या कारणान आख्यायिकांत सत्य आनी कल्पित दोनांचीय भरसण दिसून येता. विंगड विंगड लोकसमूह आपापल्या आख्यायिकांतली कल्पिताची रचणूक आनी ताचो स्वीकार भावार्थानूच करतात. चिकित्सक नदरेन आनी बारीकसाणीन पळेल्यार त्या कल्पित रचणुकेंतल्यान रुपकार्थ लेगीत जाणवता.

'आख्यायिका' ह्या शब्दाक इंग्लीश भाशेंत 'लेजंड' (Legend) असो प्रतिशब्द आसा. पूण सुर्वेक ह्या शब्दाचो अर्थ इगर्जीतल्यान वाचतात तीं संतचरित्रां असो जातालो. Legenda Aurea (लेजेंदा आउरिआ, इंग्लीश अर्थः गोल्डन लेजंड) ह्या नांवाची कांय संतचरित्रां तेराव्या शेंकड्यांत ग्रंथबध्द जालीं. संतांच्या आध्यात्मिक व्हडपणाचेर अप्रुपाची आनी अजापांची झालर लावपाखातीर अशा संतचरित्रांत कल्पिताचो प्रवेश जावन ल्हवल्हव आयचो अर्थ 'लेजंड' ह्या शब्दाक प्राप्त जाला आसूंक जाय. चवदाव्या शेंकड्यांत चॉसर ह्या इंग्लीश बरोवप्यान क्लीओपात्रासारक्या कांय नामनेच्या बायलांच्यो काणयो 'लेजंड ऑफ गुड' ह्या नांवान बरयल्यो. अँग्लो-सॅक्सन इतिहासकारांनी आपल्या राजांचो वंशारंभ हेवटेन-तेवटेन कसोय करून आदमामेरेन पावोवपाच्या हेतान कितल्योश्योच आख्यायिका रचल्यो.

राजा आर्थर ही इंग्लंडांतल्या कितल्याशाच आख्यायिकांचो विशय आशिल्ली व्यक्तिरेखा खूब गाजली. काव्य, नाटक ह्या साहित्यकृतींत आख्यायिकांचो आस्वाद खूब मोठ्या प्रमाणांत केल्लो दिसता. संत ज्ञानेश्वरान चलयल्ली वणत, ताणें रेड्याच्या तोंडांतसून वदयल्ले वेद तशेंच संत तुकारामान इंद्रायणीत बुडयल्ली अभंगाची पोथी आसा तशीच सुकी वयर येवप ह्यो महाराष्ट्रांतल्यो कांय नामनेच्यो आख्यायिका.

- कों. वि. सं. मं.

आगरकर, गोपाळ गणेश: (जल्मः १४ जुलय, १८५६, टेंभू सातारा; मरणः १७ जून १८९५, पुणे).

एक बुध्दिप्रामाण्यवादी विचारवंत आनी समाजसुधारक. ताचो जल्म एका गरीब घराण्यांत जालो. हालअपेश्टांक तोंड दीत कराड, रत्नागिरी, अकोला आनी पुणे हांगा रावन तो एम्. ए. जालो. महाविद्यालयीन शिक्षण घेतासतनाच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हाणें पुण्यांत थापणूक केल्ल्या जहाल विचारांच्या राश्ट्रवादी पंथांत तो लोकमान्य टिळकावांगडा सामील जालो. लोकशिक्षण आनी लोकजागृताय करपाखातीर ह्या तिगांयनी पुण्यात 'न्यू इंग्लीश स्कूल' सुरू केलें (१८८०). तशेंच केसरी, आनी मराठा हीं खबरांपत्रां चालू केलीं (१८८१). न्यू इंग्लीश स्कूलांत आगरकरान शिक्षकाची नोकरी धरली. तेचप्रमाण केसरीच्या संपादनाची जापसालदारकी घेवन आपल्या कुशळ आनी प्रभावी बरोवपान थोड्याच काळांत 'केसरी'क लोकप्रियता मेळोवन दिली. न्यू इंग्लीश स्कूलच्या चालकांनी स्थापिल्ल्या 'डेक्कन एज्युकेशन' सोसायटी'च्या फर्ग्युसन महाविद्यालयाचो प्राचार्य (१८९२) म्हूण ताणें काम केलें.

गोपाळ आगरकर

महाविद्यालयीन जिवितांतूच जॉन स्टयूअर्ट मिल आनी हर्बर्ट स्पेन्सर हांच्या विचारांचो ताचेर प्रभाव पडलो आनी ताची नदर बुध्दि-प्रामाण्यवादी आनी अज्ञेयवादी जाली. हेच धर्तेचेर तेन्नाच्या समाजाची पुनर्घटना करपाची गरज ताका दिसताली. केसरींत छापून येवपी ताच्या समाजीक लेखांवरवीं हीच भूमिका व्यक्त जावपाक लागली. समाजीक प्रस्नांच्या जाणविकायेपरस राजकीय प्रस्नांची जाणविकाय चड खर आसूंक जाय अशें 'केसरी' आनी 'मराठा'च्या चालकांक दिसतालें. ताका लागून आगरकराचो वैचारीक घुस्मिटमार जावपाक लागलो. देखून, ताणें केसरी सोडलो (१८८७) आनी आपल्या क्रांतिकारक, समाजीक विचारांच्या प्रसाराखातीर 'सुधारक' हें पत्र काडलें (१८८८). तातूंत राजकीय आनी अर्थशास्त्र विशयांवेले लेख येताले.

बुध्दिवादी नदरेंतल्यान समाजजीवनाचें विश्लेषण करून अन्याय्य रुढी आनी परंपरा हांचेर ताणें खर हल्लो केलो. नीतिमान आनी सदाचरणी समाजाच्या निर्मितीखातीर देवा-धर्माची गरज ताका दिसलीना. परोपकाराचे सद्गुण धर्मा पयलीं अस्तित्वांत आयले आनी मागीर ते धर्मांत रिगले अशें ताचें मत आशिल्लें. बुध्दिवाद, व्यक्तिवाद, समता, आनी मानवतावाद ह्या चार सूत्रांचेर ताचे सगळे समाजीक विचार आदारिल्ले आसात. पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, अस्पृश्यताय, बालविवाह सारक्यो गजाली ताका मान्य नाशिल्ल्यो. मनीसजातीचें ऐहिक सुखवर्धन हेंच ताचें ध्येय आशिल्लें. नीतिमान आनी संयमी जीणेक लागून मनशाक लागपी समाधानूय ह्या ऐहिक सुखांत येता अशें ताचें म्हणणें आशिल्लें. व्यक्तीस्वातंत्र्य न मानपी आनी निरुपयोगी परंपरा चलयतल्या समाजाची केन्नाच उदरगत जावची ना अशी ताची धारणा आशिल्ली. एकाद्री गजाल समाजाचे एके अवस्थेंत उपयुक्त जाली तरीकूय तीच गजाल बदलपी काळांत जाचक जाली जाल्यार सरळ काडून उडोवची अशें तो म्हण्टालो. अशल्यो रुढी आनी परंपरा आपखोशयेन सोडून दिवपाची समाजाची तयारी नासत जाल्यार तांचेर कायद्यान बंदी हाडची अशें ताचें मत आशिल्लें.

समाजहिताच्या कायद्यांच्या पुरस्काराखातीर आगरकरान कांय लेख बरयले. कांय लेखांतसून ताणें समाजीक गुलामगिरीक लागून उप्राशिल्ल्या बायलांच्या शिक्षणिक आनी हेर समस्यांविशीं मूलगामी विचार परगटायल्यात. समाजचिंतकाचो पिंड आसुनूय राजकीय विचारांच्या जहालपणांत तो टिळकाच्या वांगडचो आशिल्लो. चिपळूणकर भायर

पडटकच महाराष्ट्रांत राजकीय विचारांची जागृताय वडोवन हाडपाचें काम 'केसरी' सोडटकच आगरकरानूच केलें.

आपल्या वैचारीक लेखांनी मराठींतल्या निबंधसाहित्यांत ताणें मोलाची भर घाली. ताच्या 'कवि, काव्य, काव्यरति' आनी 'शेक्सपियर, भवभूति आनी कालिदास' ह्या निबंदांक लागून आयच्या कांय टीकाकारानी साहित्यशास्त्रांतल्या कांय मूलभूत तत्त्वांचो शास्त्रीय पद्धतीन विचार करपी विचारवंत असो ताचो गौरव केला. काव्य आनी संवेदना हांचो खाशेलो संबंद, काव्यांतलें सत्य आनी शास्त्रीय सत्य, काव्यांतलो करुणरस, कविमन आनी काव्य निर्मितीप्रक्रिया ह्या संबंदीचे ताचे विचार तुस्त करीसारके आसात.

ताच्या ग्रंथांची वळेरी अशी: 'विकारविलसित' शेक्सपिअरच्या 'हॅम्लेट' नाटकाचो अणकार (१८८३), 'डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस' (१८८२), 'शेठ माधवदास रघुनाथदास व बाई धनकुवरबाई यांचे पुनर्विवाहचरित्र' (१९०७), 'वाक्यमीमांसा आणी वाक्याचे पृथक्करण', 'केसरीतील निवडक निबंध' (१८८७) 'सुधारकातील वेचक लेख' (निबंधसंग्रह १८९५). साहित्य अकादमीन ताचे कांय लेख उजवाडायल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

आगरी: आगरी हें एके जातीचें नांव. माड-सुपारेचे बागेक आनी मीठ पिकोवपाचे जागेक 'आगर' म्हण्टात. अशे तरेच्या आगरांत वसती करून पोट भरपी जमातीक 'आगरी' हें नांव पडलें. आगरी लोकांक खारकी, खारपाटे वा आगळे कुणबी अशींय नांवां पडल्यांत. शुध्द आगरी, दास आगरी आनी वरप आगरी अशे हे जातीचे पोटभेद आसात. शुध्द आगरी भितर मीठआगरी, जसआगरी आनी ढोलआगरी अशे तीन पोटभेद आसात. स्वताक ढोलआगरी म्हणून घेवपी आगरी जमात आतां सांपडना. ही जात स्वताक आतां आगरी वा मीठआगरी अशें म्हणून घेता. महाराष्ट्र राज्यांतल्या पालबाग आनी अलिबाग वाठारांत, 'दासआगरी' वसती करून रावतात. तांकां 'कराडआगरी' ह्या पळाव्या नावांनूय वळखतात. दासआगरी जमात आगरी जमाती परस वेगळी आसून तांचेभितर लग्नसंबंदासारके शुभ विधी घडून येनात. दासआगरीच्या वेगळेपणा संबंदान एक दंतकथा आसा ती अशी:- एके आगरी जमातीचे बायलेचीं भुरगीं, जातकच रोखडींच पेड्ड्यार जातालीं, निमाणे तिणें म्हार लोकांच्या देवामुखार आंगवण केली की 'म्हजें भुरगें जियेत जाल्यार हांव तकलेक गायेचें हाड आनी कानाक कापसाचें फूल बांदून म्हाराच्या वाड्यांत भोंवतली'. हे आंगवणी उपरांत तिचें भुरगें जियेलें म्हूण तिणें आपली आंगवण वयले तरेन पावयली. तिच्या ह्या धर्माभायल्या कर्तुपाक लागून आगरी लोकांनी तिका आपल्या धर्मांतल्यान काडून उडयली. तिच्यासावन जो वंश फुडाराक सुरू जालो ताका 'दासआगरी' म्हणपाक लागले.

वरपआगरी लोकांनी पयलीं किरिस्तांव धर्म आपणायलो आनी मागीर ते हिंदू धर्मांत आयले. तांकां मुखार 'नवे मराठे' अशें नांव मेळ्ळें. मीठ आगरी तेखातीर हे जमातीक उण्या पांवड्याचे मानतात. आगरी लोकांच्या दायजासंबंदान म्हायती मेळटा ती अशी: आगरी लोक लंकेचो राजा रावण हाचें गायन आनी वादन करपी आसले. तांच्या कलागुणांचेर प्रसन्न जावन रावणान तांकां अस्तंतेच्या दर्यादिगेवयली जमीन इनाम म्हूण दिली. आयची आगरी जात ही त्या काळावयल्या लोकांची वंशावळ आसा अशें म्हण्टात. धोल वाजोवपाची पध्दत आयजूय आगरी लोकांच्या कांय पंगडांभितर चलता. तांकां धोलआगरी अशें म्हण्टात. कांय आगरी आयजूय गायन-वादन करून पोट भरतात.

आगरी लोक आपलो इतिहास सांगतात तो असो: सुमार ६०० वर्सां आदीं अलिबाग वाठारांत चौल, आवास सासवणे आनी सागरगड अशीं तीन ल्हान राज्यां आसलीं. चौल आनी आवास हीं हिंदू राज्यां आसलीं. सागरगडाचेर दिल्लीच्या बादशहाचें प्रतिनिधीत्व एक मुसलमान सरदार करतालो. ताचें काम दोनूय हिंदू राजांकडल्यान कर, एकठांय करून दिल्लीच्या बादशहाकडेन धाडप हें आसलें. फुडें-फुडें हो सरदार बळीश्ट जालो आनी बादशहाचे हुकूम कानामनार घेना जालो. ताका जाग्यार हाडपाक बादशहान आपल्या एका सरदाराक धाडलो. पूण ताका हार खावन परतें वचचें पडलें. दुसरे फावट बादशहान आनीक एका सरदाराक धाडलो. ह्या सरदारान मुंगीपैठणच्या बिंब राजाच्या आदारान त्या मुसलमान सरदाराक हारयलो आनी धरून दिल्लीक व्हेलो. हैवटेन बिंब राजा मुंगी पैठणाक वचनासतना सागरगडाकच रावपाक लागलो. काळांतरान ताणें कुशीचीं दोनूय हिंदू राज्यां आपल्या शेकातळा घेतलीं आनी पुराय वाठाराचेर राज्य चलोवपाक लागलो. उपरांतच्या शांततायेच्या दिसांनी ताका येद्या व्हडल्या सैन्याची गरज दिसना जाली, तेन्ना ताणें गरजेपुरतें सैन्य दवरून हेरांक दर्यादिगेक मिठागरां बांदून दिलीं आनी गांव वसयले. सद्याक हीं मिठागरां आनी तांच्यो वसाहती कुलाबा जिल्ह्यांत अलिबाग, पेण, पनवेल, कर्जत, रोहे, जंजिरा आनी ठाणें भागांत पातळ्ळ्यात. आगरी लोकांची वसती फकत दर्यादिगेकच दिश्टी पडटा. मीठ पिकोवपाचो धंदो वर्सांची वर्सां पिळग्यान पिळग्यो तांचे जाती भितर चलत आयला.

दर्यादिगेवयल्या शेतजमनीच्या मदल्या भागांत जंय जंय उंचवटे आसात, थंय थंय आगरी लोक राबितो करतात. सादारणपणान एका खेड्यांत ५० ते ६० घरां आसतात. जंय व्हड खेडें आसता थंय 'पाडे' नांवाचे ल्हान भाग करतात. एका पाड्यांत, एकाच आडनांवाची ३०-४० कुटुंबा रावतात. आगरी लोकांच्या खेड्यांनी चड करून पियेवपाच्या उदकाचो दुकळ पडिल्लो आसता. गांवांत एक देवूळ आसता. कांय जाग्यांनी पीरा देवूळ आसता. दरेक घर, घरामुखारचें आंगण शेणान सारोवन निवळ केल्लें आसता, पूण पुराय खेडें उरिल्ल्या चोंयवशीन घाणयारेंच आसता, ताका लागून एकाद्र्या रोगाची लाग आयल्यार पुराय वाठाराक बादता.

आगरी लोकांचीं घरां चौकोनी आसतात. फुडें उक्ती वासरी, मागीर मदली कूड, तिचे एके कुशीक रांदचीकूड, एके कुशीक कोठ्ये कूड अशी घराची रचणूक आसता. घराच्यो वण्टी मातयेच्यो तर घरावेलें पाखें तणाचें आसता. आपल्या शेतांत मेळपी वस्तूपसून आगरी लोक स्वताचें खोपूट उबें करतात.

आगरी लोक रंगान काळे, पूण हाडा-पेरान घट आनी धश्टपुश्ट. एक धोतर, एक वा दोन सदरे, एक कबजा, खांद्यार कांबळ इतलीच आगरी दादल्यांची वस्त्रां. शेंकड्याक णव्वद जाणांक सोन्याचें व्यसन आसता. ह्या खर व्यसनाक लागून लोकांची भलायकी मोट्या प्रमाणांत इबाडिल्ली दिश्टी पडटा.

आगरी बायल सात वा आठ वारी कापड न्हेसता. हालींच ती चोळी आंगाक घालपाक लागल्या. घरांतली आनी शेतांतली सगळीं कामां बायलोच करतात. आगरी समाजांत आतां शिक्षणाचो प्रसार जावंक लागला.

आगरी लोकाचो मुखेल आहार शीत, भाकरी आनी मांस. सणापरबेक मोदक, वडे, पुरणपोळयो सारकीं पक्वान्नां करतात.

आगरी लोकांची शेतोड पावसाचेर आदारून आसता. पावस नासून जेन्ना दुकळ पडटा तेन्ना हे लोक पावशी देवतेचो उत्सव मनयतात. गांवचो मुखेली शंकराच्या देवळांत एका कोनशांत दवरिल्ली तिची मूर्त पालखेंत बसयता आनी तिका वाजयत गाजयत गांवचे तळयेमेरेन व्हरतात. तळयेंत एका थारावीक सुवातेर पावस पडमेरेन ती मूर्त दवरतात. आगरी लोकांचो भुता-खेतां, म्हारू-देंवचार, देव-देवस्की मारक्या गजालींचेर भावार्त आसा.

बाळंटेर प्रथा: आगरी लोक भुरगें जल्माक येतकच, तिसऱ्या, पांचव्या, सव्या आनीं बाराव्या दिसा सटीची पूजा आनी हेर संस्कार करतात.

लग्न प्रथा: आगरी लोकांचीं लग्नां, शेता-भाटांतलीं कामां सोंपतकच, मार्गशीर्ष ते वैशाख म्हयन्यांत जातात. लग्नांत हुंड्याची पध्दत चलता.

चल्यांचे लग्न १८ ते २५ वर्सांमजगती तर चलयेचें १४ ते १८ वर्सांभितर जाता. लग्नाचे सगळे चाळीसूय विधी 'धवलारीण' (बायल पुरयत) हिच्यामुखार करतात. दरेक विधीवेळार ती ते विधीचें गीत म्हण्टा. त्या गीताक 'धवळे' अशें म्हण्टात.

मंटप-देवता थापणूक करप आनी माळ घालपाक लावप हे दोन विधी ब्राह्मण पुरयत करता. उरिल्ले विधी धवलारीण चलयता. तेलान्हाण, गीरन्हाण, उश्टावण (घास दिवप), सोयरी समजवप, तोंड धुवप, सुपारी लिपोवप, विडे तोडप, गोंधळ घालप हे विधी आगरी लोक नेमाप्रमाण करतात. आगरी लोकांक जाती भायर लग्न जावपाची मेकळीक ना. असो कोणूय लग्न जालो तर ताका जाती भायरो करतात. विधवा विधूराकडेन लग्न जावपाक शकता, पूण घोवाकडल्यान मेळपी वायट वागणुकेच्या भयान असली लग्नां खूब थोडीं जातात. आगरी लोकांच्या लग्नाक खूब खर्च येता. मनीस कितलोय गरीब आसलो तरी रीण काडून लग्नाचो थाट करता. जमातींत सोडचीठ घेवपाची पध्दत चलता. आगरी लोकांच्यो ग्रामपंचायती आसतात. एकाद्र्या मनशाच्या वा भौसाच्या आचाराचे नेम ह्यो पंचायती थारायतात. नेम मोडटल्याक दंड ख्यास्त वा समज दितात. कांय गांवां मेळोवन जो जोमो जाता ताका 'टप्पा' म्हण्टात. ताचेर सरपंच वा मुकादम मुखेल आसता. हो मुखेली चड करून पिळग्यांतल्यान चलून आयिल्ल्या कुटुंबाचो वांगडी आसता. दुसऱ्या अर्थान ताका घराणेशाय म्हूणूं येता. हो सरपंच आपल्या अधिकारांसकल दर गांवच्या वासपुशेखातीर पंच नेमता. चड करून हो पंच जाण्टो, अणभवी आनी वेव्हारी आसता. ग्रामपंचायतीचो निर्णय जो मानून घेना, ताका सरपंचामुखार आपली बाजू मांडपाचो अधिकार आसता.

आगरी लोक खंडोबा, बहिरी, भवानी, म्हसोबा, पीरसाब ह्या देवतांक मानतात. शिकिल्ल्या घराब्यांत ह्या देवाची सुवात राम, विष्णू, गणपती ह्या देवांनी घेतल्या. हे लोक आपले गांवदेवतेक बोकडो बळी दितात.

नाचप-गावप, कुस्ती खेळप, बैलगाडयांची सर्त लावप, भजन करप ह्यो आगरी लोकांच्यो मनोरंजनाखातीर केल्ल्यो कला. चवथ आनी शिगमो ह्या सणांक दादले नाचतात आनी गायतात. बायलो गौरी आनी शिगम्याच्या दिसांनी एकठांय येवन गीतां म्हण्टात आनी नाचतात. गौरीच्या पदाचो एक वांटो आसो:

येकच पाय हालवतय। आपले घोला बोलवतंय
आपला घो लाडका। ओटींत घेतल्या खारका
खारका लागल्या गोड। जिभला आले फोड
जिभच फोड फुटं नाय। दारचा पावना उठ नाय.

आतांच्या काळांत आगरी लोक मीठ पिकोवप, शेतभात करप, गुलाब, नेवाळी, अॅस्टर, गुलछडीच्या फुलांची पोरसां करप, तेंडलीं घोसाळें, पोपाय, आंबो ह्या फळांचीं पिकां घेवप हीं कामां करतात.

आगरी समाज जंय राबितो करून रावता थंय हेर जमातीचें अस्तित्व जाणवना, हें हे जमातीचें खाशेलेपण म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

गोंयची आगरी जमात: गोंयच्या गावड्यांमदीं दोन प्रकार आसात. १. गावडे आनी २. मीठगावडे. मीठ गावड्यांक आगरी म्हूण वळखतात. गोंय राज्याकडेन सलग आशिल्ल्या कोंकण दर्यादिगेर आगरी वा मीठआगरी नांवाची स्वतंत्र जमात आशिल्ल्याचो उल्लेख भारतीय जनगणना अहवालांत मेळटा. ही जमात मिठागरां तयार करून मीठ उत्पादन करता.

- कों. वि. सं. मं.

आगाखान:

शिया मुसलमानांच्या इस्माइल पंथाच्या मुखेल्याक ही पदवी दितात. हसनअली शाहा (१८००-१८८१) हाका पयलो आगाखान मानतात. तो आपली वंशपरंपरा महमंद पैगंबराचो जांवय अली हाचेलागीं जोडटा. इराणांतल्या केरमान प्रांताचो तो राज्यपाल आशिल्लो. पूण तेवेळचो राजा महमंद शाहा हाचेलागीं वायटपण आयिल्ल्याकारणान ताणें बंड केलें. ताका जैत मेळ्ळें ना आनी तो भारतांत पळून आयलो. अफगाण झुजांत आनी सिंध मेळोवपांत ताणें ब्रिटिशांक आदार दिलो. ब्रिटिशांनी ताका 'हिज हायनेस' ही पदवी दिली. तो मुंबय स्थायिक जालो आनी थंयच ताका मरण आयलें.

दुसरो आगाखान अली शाहा हो पयल्या आगाखानाचो व्हडलो पूत. आपले कारकिर्दींत ताणें आपले जमातीची उदरगत करपाचो खूब यत्न केलो. ताका १८८५ त मरण आयलें. तिसरो आगाखान सुलतान सर महंमद शाहा (१८७७-१९५७) हाका धर्मीक शिक्षणावांगडाच अस्तंती आर्विल्लें शिक्षण मेळ्ळें. भारतीय मुसलमानांचो एक म्हत्वाचो फुडारी म्हूण ताका मान्यताय मेळ्ळी. 'ऑल इंडिया मुस्लीम लीग' हाचो तो सुर्वेचीं कांय वर्सां अध्यक्ष आसलो पयल्या म्हाझुजांत आगाखानान आपल्या अनुयायांक ब्रिटिश साम्राज्याकडेन एकनिश्ठ रावपाक उलो मारलो. लंडन हांगां भरिल्ल्या भारताविशींच्या गोलमेज परिशदेंत ताणें म्हत्वाचो वांटो घेतलो. राश्ट्रसंघाच्या १९३२, १९३४ आनी १९३७ तल्या परिशदांनी तो भारताचो प्रतिनिधी म्हूण हाजीर रावलो. १९३७ त तो राश्ट्रसंघाचो अध्यक्ष जालो. संवसारभर पातळिल्ल्या (चडकरून सिरिया, इराण, मध्य आशिया, भारत, ब्रह्मदेश, मलाया आनी उदेंत आफ्रिका) आपल्या अनुयायांक ताणें संघटीत केल्ले आनी समाजाचे उदरगतीखातीर सहकारी संस्था चलोवपाक तांकां उर्बा दिलीं. तो घोड्या सर्तींनी रस घेतालो आनी बऱ्यांतले बरे घोडे पोसतालो. इंग्लीश 'डर्बींत' तो पांच फावट जैतिवंत जालो. चवथो आगाखान राजकुंवर करीम हाणें आपलें शिक्षण अमेरिकेंत घेतलें. संवसारांतल्या आपल्या अनुयायांक तो भेटी दितालो.

- कों. वि. सं. मं.

आगाखानी पंथ:

शमसुद्दीन फकीर नांवाच्या साधून पंजाबांत शमसीमत नांवाच्या पंथाची थापणूक केली. जायते हिंदू आनी मुसलमान ह्या धर्मपंथाचे वांगडी जाल्ले. ह्या पंथाच्या हिंदू वांगड्यांक 'आगाखानी' आनी मुसलमान वांगड्यांक 'खोजे' म्हण्टाले. हे लोक आगाखानाक विष्णूचो कलंकी अवतार मानताले. चडश्या हिंदूंकय हें मत मान्य आसलें.

विष्णून मुसलमान लोकांत अवतार कित्याक घेतलो हेविशीं शमसीमताच्या धर्मग्रंथांत फुडली कथा आसा- '

'एक फावट धर्मराज यज्ञ करता आसतना, परमेश्वर चांडाळाच्या रूपांत ताची सत्वपरीक्षा पळोवपाक आयलो. ही गजाल ऋत्विजाक अंतर्ग्नियानान समजली. पूण ताणें ती धर्मराजाक सांगूक ना. चांडाळ यज्ञाम्हऱ्यांत पावतकच धर्मराजान आपले मायेन एक काळो पट्टो उबो केलो, पूण परमेश्वराच्या तेजामुखार हो पट्टो धवो पडलो. धर्मराजान जाणलें हो चांडाळ नासून परमेश्वर आसा. ताणें देवाकडेन चूक मागली. देव पूजा करपी ब्राह्मणाचेर रागार जाल्लो. ताणें ब्राह्मणांक सांगलें 'आयजमेरेन हांवें हिंदू धर्मांत णव अवतार घेतल्यात. पूण ह्या फुडलो धावो कलंकी अवतार हांव मुसलमान धर्मांत घेतलों.' हो धावो अवतार म्हळ्यार सर आगाखान अशें ते लोक समजतात. आगाखानाचे वंशज लेगीत अवतारच आसतले, अशी शमसीमताच्या वांगड्यांची भावना आसा. विष्णूचो अवतार आशिल्ल्यान 'धनी सलामत दातार' अशें ते ताका पाचारतात.

शमसुद्दीन फकीराच्या ह्या पंथाचो ताच्या काळांत व्हडलोसो प्रसार जालो ना. फुडें ताचो नातू सदरुद्दीन हाणें हो पंथ वाडोवपाचें येवजून ह्या पंथाचेर ल्हान व्हड पन्नाशेक पुस्तकां बरयलीं. तातूंतलीं कांय सिंधी भाशेंत तर कांय मिश्र भाशेंत आसात. तांचीं कांय नांवां: १. मंगल समाचार २. सुंदर पुराणी कथा ३. दान अतिदान ४. धर्मपुस्तकसार ५ गुरुज्ञान ६. जैसी करणी तैसी भरणी ७. गीता की पोथी.

कांय अवतार नामनेक पाविल्ले आसतात, तर कांय गुप्त आसतात अशें हो पंथ मानता. ह्या अवतारांवांगडा मुसलमानी पैगंबराकय हिंदूंनी मानचो, असो यत्न ह्या पंथाच्या फुडाऱ्यांनी केला. सकाळ, सांजवेळ आनी रातीची अशी तीन फावट संध्या करची अशें शमसीमतांत म्हळां ही आज्ञा उक्तेपणान हिंदूंक फटोवपाखातीर केल्या अशें म्हण्टात.

[illegible] [illegible] [illegible] पंथाक 'गुप्तपंथ' वा 'गुप्तमत' आनी [illegible] 'गुरू' अशें [illegible] आपल्या पंथाचे आचार, तत्वां हांका गुप्त दवरप ते आपलें कर्तव्य समजतात. ताकालागून तांचीं पुस्तकां तांच्या शिष्यत्वाभीत गेल्याबगर मेळनात. आयजमेरेन हो पंथ गुप्त उरलो तरी आतां ताचो लोकांमदी प्रचार जावपाक लागला.

- कों. वि. सं. मं.

आग्रा: उत्तर प्रदेश राज्यांतलें आवल्या इतिहासीक वास्तूंखातीर संवसारीक नामना मेळिल्लें म्हत्वाचें शार. यमुना न्हंयचे उदेंत देगेर हें शार वसलां. दिल्लीच्यान आग्नेयेक १९२ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. लोकसंख्या: ११,१०,३६४ (१९८१).

महाभारतांत ह्या शाराचो अग्रवन असो उल्लेख मेळटा. त्या काळांत हें शार शूरसेनाचे सत्तेखाला खूब भरभराटीक आयिल्लें. हांगाच कंसाची बंदखण आशिल्ली. ह्या शारालागसार आशिल्ल्या बटेश्वर क्षेत्रांत श्रीकृष्णाचे पूर्वज आनी वंशज हांच्या वसणुकेचे खूब अवशेश मेळळ्यात. श्रीकृष्णाचो पूत प्रद्युम्न आनी नातू अनिरुद्ध हांच्या नांवान वसयल्ली 'प्रद्युम्न खेडा' आनी 'औधखेडा' हीं नांवां हे गजालीचो पुरावो दितात. आग्रा हें शार वज्र वाठारांतलें मुखेल नगर आसलें. थंयच्या बारा वनांत अग्रवन हें एक वन आशिल्लें. आर्य लोक भारतांत येतकच तांणी पांच कडेन वस्ती केली. तातूंतलें एक आग्रा शार, जाका आर्यगृह अशेंय म्हण्टाले. ह्या आर्यगृह वा अग्रवन ह्या नांवांवेल्यानूच ह्या शाराक आग्रा हें नांव पडलां अशें सांगतात. श्रीकृष्णाचें खेळपाचें थळ, अनसूया, शबरी हांची तपोभूंय; परशुराम, वेदव्यास आनी सूरदास हांची जल्मभूंय म्हणूनय आग्र्याक म्हत्व आसा.

धाव्या शेकड्याचे अखेरमेरेन हें शार हिंदू राजांच्या शेकातळा आशिल्लें. इ.स. १०२८ वर्सा मुहंमद गजनी हाणें जयपाल राजाकडल्यान तें जिखून घेतलें. गुलाम, खिलजी, मोगल ह्या वंशातल्या सुलतानांच्या काळांत हें एक सादें शार आशिल्लें. १५०१ वर्सा सिकंदर लोदी हाणें ताची उदरगत करून थंय आपली राजधानी स्थापली. १५२६ वर्सा बाबरान हें शार आपल्या शेकातळा घेतलें. त्या वेळावयले लुटींत ताका नामनेचो कोहीनूर हिरो मेळ्ळो. ताच्या उपरांत पंचवीस वर्सांनी ताचो नातू अकबर हाणें आग्रा शाराक मोगल साम्राज्याची राजधानी करून शाराचे उदरगतींत भर घाली. फुडें शहाजहानाच्या राजवटींत ह्या शाराची सोबितकाय वाडली. ताणें आपले आवडटे राणयेचें यादस्तीक म्हूण यमुनेचे देगेर संगमरवरी फातरांचो सुंदर ताजमहाल बांदलो. फुडें ह्या शाराचेर औरंगजेबाचो शेक आयलो. ताणें १६५२ त हांगा आशिल्ली आपली राजधानी दिल्लीक व्हेली. ह्या काळांत आग्रा शाराचेर खूब घुरयो जाल्यो. कांय काळ हें शार भरतपूरच्या जाटांकडे आशिल्लें. कांय काळ मराठ्यांनीय ताचेर आपलो शेक चलयलो. १८०३ वर्सा हें शार ब्रिटिशांनी आपल्या शेकातळा घेतलें. १८५७ मेरेन आग्रा ही तांच्या वायव्य शीमेवयल्या वाठाराची राजधानी आशिल्ली. १८५८ सावन हें आग्रा जिल्ह्याचें केंद्र जालें.

सिकंदर लोदीच्या काळासावन हें विद्येचें केंद्र आशिल्लें. अकबराचे राजवटींत हांगा फारसी भाशा आनी साहित्य हांचें शिकप शिकोवप चलतालें. हांगचे संस्कृतीक म्हत्व जाणून घेवन सूरदास हांगा येवन राविल्लो. तानसेनाच्या काळासावन ह्या शाराक संगीताचें मुखेल केंद्र म्हूण नामना लागिल्ले.

सद्या हें उत्तरप्रदेश राज्यांतले वेपारी आनी उद्देगीक केंद्र आसा. हांगा शेंदऱ्यो, गालिचे, कापूस पिंजून तातूंतल्यो बियो काडप, रसायनां, कंवळ्यो, धातुकाम आदींचे तरेकवार कारखाने आसात. हांगा चामड्याच्यो आनी संगमरवरी फातराच्यो वस्तू तयार करतात. रेल्वेमार्ग, विमानमार्ग आनी रस्त्यांवरवीं हें शार भारताच्या हेर मुखेल शारांकडेन जोडलां. १८२३ त हांगा पयलें महाविद्यालय निर्माण जाल्लें. ह्या शाराच्या अस्तंत भागांत आग्रा विद्यापीठ आसा.

ह्या शारांत अकबरान बांदिल्लो व्हड किल्लो आसा. ह्या किल्ल्याच्या जाग्यार आदीं बादलगड नांवाचो किल्लो आशिल्लो, अशें सांगतात. हो किल्लो तांबड्या फातरांनी बांधला. किल्ल्याचो आंवाठ साडेतीन चौ. किमी. आसून भोंवतणचे दुरीग, दारां, भितल्लो अकबरी महाल हें सगळें अकबरान बांदलां. किल्ल्याभितल्लें कितलेशेंच काम अकबरा उपरांतच्या राजांनी केलां. हांगा ताजमहाल, अकबरी महाल, जहांगीर महाल, शीश महाल, दिवाण-इ-खास, दिवाण-इ-आम, मोती मशीद, नगीना मशीद, जामी मशीद (१६४८), यमुनेचे अस्तंत देगेर आशिल्ली इतमाद उद्दौलाची सुंदर कबर, बाबर रावतालो तो उद्यानप्रासाद, रामबाग, चिनी-का-रोझा आनी हेर जायत्यो वास्तू पळोवंक मेळटात. ह्या शाराच्या वायव्येक आठ किमी. अंतराचेर अकबराची कबर आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आघारकर, शंकर पांडुरंग: (जल्म: १८ नोव्हेंबर १८८४, मालवण-सिंधूदुर्ग; मरण: २ सप्टेंबर १९६०, ?).

एक भारतीय वनस्पतशास्त्रज्ञ. ताणें वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, भूगर्भशास्त्र ह्या विशयांत मोलादीक संशोधन केलें.

मुंबयच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत कांय दीस शिकयतकच ताणें कलकत्त्याच्या 'इंडियन म्यूझीयम' चें काम पळयलें. कलकत्ता विद्यापीठकडेन ताचो संबंद आयलो. सन १९१४ त ऊंच पांवड्याचें शिकप घेवपाक तो जर्मनींत गेलो.

'भारताच्या सुक्या भागांत जावपी वनस्पत, तांचो स्वप्रसार आनी तांची मूळसुवात' ह्या विशयाचेर संशोधन करून ताणें बर्लिन विद्यापीठाची डॉक्टरेट जोडली. भारतांत येतकच महाबळेश्वर लागसार ताका एक चक्राकार प्राणी (medusa) मेळ्ळो. ताचेर ताणें संशोधन केलें. शेतीविज्ञान आनी वनस्पतिशास्त्र हातूंतलें ताचें संशोधन मोलाचें जावन आसा. आंबो, केळ, भाताचें पीक सारक्या फळ-धान्याचेरय ताणें आपलें संशोधन केलें. वनस्पतिशास्त्राच्या खासा अध्ययनाखातीर सन १९४६ त 'महाराष्ट्र असोसिएशन फॉर कल्टिव्हेशन ऑफ सायन्सेस' ही संस्था ताणें स्थापली.

ताणें इंग्लंड, फ्रांस, जर्मनी, स्पेन, इटली ह्या देशांचीय भोंवडी केल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

आचार: ह्या उतराचो अर्थ- आचरण वा अनुष्ठान असो जाता. भौशीक वा धर्मीक नितीनेम आपले सदांचे चलणुकेंत पाळप हाका आचार म्हण्टात. आचाराचे सदाचार आनी कदाचार अशे दोन भेद जातात. आचार ह्या उतरांत बरे चलणूकेची वा वागणूकेची अपेक्षा आसा. भारतीय संस्कृतायेंत आचाराक म्हत्वाची सुवात आसा. धर्मशास्त्र, श्रृति-स्मृतिंत सांगिल्लो आचारधर्म जण एकल्यान पाळूंक जाय अशें धर्मशास्त्र सांगता. कसलेंय कर्म शास्त्राक धरून करचें अशेंय तातूंत म्हळां. वसिष्ठस्मृतिंत आचाराची व्याख्या केल्या ती अशी:-

आचार: परमो धर्म: सर्वेषामिती निश्चय:। (६.१)

अर्थ: आचार हो सगळ्यांत व्हड धर्म असो निश्चय आसा.

व्हड लोक जे आचार आपणायतात, ताचें अनुकरण सामान्य मनीस करता अशें भगवद्‌गीतेंत म्हळां (३.२१). वेदांत वा धर्मशास्त्रांत ज्यो गजाली आचरणीय म्हूण सांगल्यात, तांकां पाळो दिल्यार ताचें योग्य फळ मेळटा. देखून श्रुतिचें तत्त्व आचाराचेर आदारिल्लें आसा, अशें पराशरस्मृतिंत म्हळां. धर्मशास्त्रांतल्या आचार, वेव्हार आनी प्रायश्चित ह्या तीन गजालींमदीं आचाराक व्हड लेखला.

मनु, याज्ञवल्क्य आनी हेर स्मृतिकारांनी धर्माच्यो ज्यो चार गजाली प्रमाण मानल्यात, तातूंत तिसरी गजाल सदाचाराची आसा:

श्रुति: स्मृति: सदाचार: स्वस्य च प्रियमात्मन:।

(याज्ञवल्क्य १.७)

अर्थ: श्रुति, स्मृति, सदाचार आनी आत्मतुष्टि हीं धर्माचीं चार लक्षणां आसात.

धर्माचें तिसरें प्रमाण सदाचार हें आसा. वेदांत जावं स्मृतिंत एकाद्रे गजालीक आदार मेळ्ळो ना तर बरे सज्जन मनीस जें आचरण करतले, ते तरेचें आचरण करप म्हळ्यारच धर्माक पाळो दिलो अशें समजुचें. वसिष्ठस्मृतिंत (१.४) हो आशय फुडल्या वचनांत सांगला:-

श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः। तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्।

कल्पसूत्रांत श्रौत, गृह्य आनी धर्म अशे तीन भाग आसात. धर्मसूत्राच्या आरंभाक धर्माचें व्याख्यान करतना आचाराचो उल्लेख करतात. धर्म म्हळ्यारच आचार असो अर्थ ते सुवातेर घेतात:

अथातः सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः।

(आपस्तंब धर्मसूत्र १.१.१)

अर्थ: ह्या उपरांत विंगडविंगड वेळार पाळपी आचार म्हळ्यार धर्म हाचें व्याख्यान आमी करतात.

धर्माचें चवथें प्रमाण आत्मतुष्टि हें जावन आसा. उजू चलणुकेच्या मनशाक एकाद्रे गजाली वा वस्तीसंबंदान दुभाव आयल्यार ताणें त्या वेळार आपल्या अंतस्कर्णाक योग्य दिसता तशें वागचें. अशा लोकांची चलणूक धर्माचें एक प्रमाण म्हूण मानतात. उजू चलणुकेचो मनीस सगळ्या इंद्रियांक आपले सुवादीन दवरता. राग, मोग, मोह, मत्सर, लोभ आनी मद हांचेर जैत जोडटा. बरे चलणुकेक लागून वेदांचें गिन्यान मेळटा. देखून स्मृतिंत अशा मनशाक 'श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः' अशें म्हळां. असो मनीस सुवार्थ बाळगीनासतना, धर्मबुद्दीन सदाचाराचे वाटेन वता.

जनपदधर्म, ग्रामधर्म आनी कुलधर्म हे सदाचाराचे गुणधर्म आसले तरीकय तांचो उल्लेख श्रुंति वा स्मृतिंत सांगूक नात. पूण वेल्या गुणधर्माचो लग्नकार्या संबंदान उपेग करून घेवचो अशें म्हळां. देखीक: लग्नावेळार व्हंकलेक कांकणां घालपाचो जो विधी आसा तो श्रुति वा स्मृतिंत सांगूक ना. पूण तो एक सदाचार आशिल्ल्यान ताका विरोध करचो न्हय अशें धर्मशास्त्र सांगता.

सदाचार मनशावरवीं पुराय भौसाची उदरगत करता. सदाचार हें धर्माचें प्रमाण मानिल्ल्यान वैदिक धर्म सगळ्याक आस्पावन घेवपी धारलो. देशांत जे नवे नवे पंथ वयर सरले, तांचीं कांय तत्त्वां वेदांक प्रमाण मानिनासलीं. काळाप्रमाण सदाचाराचे नेम बदलले. ताकालागून धर्मांत परिवर्तन आयलें. देखून वेद आनी स्मृति हांकां फाव तो मान दिवन आचार आपणावपाक धर्मशास्त्रान मान्यताय दिल्या.

भारतीय दर्शनांत मोक्षसिध्दी ही जीवमात्रांची निमाणी मोख मानल्या. ते पासत सदाचाराच्या नेमांचोय नियाळ केला. जैन दर्शनांत आचाराची खूब फोडणिशी केल्या. तातूंत अहर्तपद जोडपाखातीर अहिंसेक म्हळ्यार शांतीक, व्हड आचार लेखला. बौध्द दर्शनांत आचाराविशीं जायतीं मतां आसूनलेगीत सगळ्यांनी बुध्दाची त्या विशयावेलीं मतां मानून घेतल्यांत. बुध्दान चार आर्यसत्यांचो उपदेश केल्लो. तातूंतले चवथें आर्यसत्य दुख्ख सोंपोवपाचो एक उपाय आसून ताका ताच्या आचारशास्त्राचो आदार धारायला. एके वटेन सादी आत्मपीडा तर दुसरे वटेन सुखाच्या एका खिणाखातीर मेळपी आनंद ह्या दोनूय अतिरेकांक सोपोवन मदलो उपाय सोदप हाका सदाचार मानला. ताका लागून प्रतीत्य समुत्पादाचो नाश जावन भवचक्रांतल्यान सुटका जाता. मोग, काकळूट, वया आनी प्राणिमात्रासंबंदीची इश्टागतीची भावना ह्या सद्गुणांचेर बौध्दआचारशास्त्र आदारलां. हिंदू दर्शनांतल्या सगळ्या पंथ आनी संप्रदायांनी उपनिषद आनी भगवद्गीता हातूंत सांगिल्ले आचाराविशींचे मुखेल सिध्दान्त आपणायल्यात. ब्रह्मगिन्यान ही उपनिषदाची मुखेल मोख आसा. उपनिषद ब्रह्मगिन्यानावांगडाच आत्मसाधना आनी शील ह्या सारक्या वेव्हारीक गजालींकडेन आडनदर करूंक ना. आचारशास्त्राचे नदरेन भगवद्गीता तत्वगिन्यानापरस चड म्हत्वाची आसा. गीतेंत ब्राह्मी स्थितीचे जोडीखातीर निष्काम कर्माचो जायते तरेन उपदेश केला. धीर, मनाचो निग्रह आनी आत्मबुध्दी हे गूण सदाचाराक आदार दितात. मोक्ष जोडपाक मन पवित्र आसचें पडटा. मन पवित्र दवरचेखातीर वर्णाश्रमविरयत कर्मां आचरूंक जाय अशें शंकराचार्यान सांगलां.

आचाराविशीचीं हेर मतां अशीं आसात-

कन्फ्युशस (क्रिस्ताआदीं ५५१ ते ४७९ वर्सां): मनशाचें कर्तव्य म्हळ्यार मनशाच्या जिवीतांतली पुराय साधना. हें कर्तव्य ताका समाजांतलो एक वांगडी म्हूण करपाक जाय. कार्याची सिध्दी आनी पुरुषार्थ हे शुभ गूण आसात. बरी, नितळ, सादी जीण जियेवप हो सदाचाराचो आदार तर आपल्यो मागण्यो, इत्सा पुराय करप आनी संवसारांत एकठांय एकामतान चलून जिवीत पुराय करप हे ताचे दोन सिध्दान्त आसात. वेल्या सिध्दान्तांक अनुक्रमान 'चुंग' हाचो सिध्दान्त आनी 'शू' हाचो सिध्दान्त म्हण्टात. ताचें आचारशास्त्र कसलेय गजालीच्या अतिरेकाचो विरोध करता.

मेंशियस (क्रिस्ताआदीं ३७१ ते २८६ वर्सां): मेंशियसालें आचारशास्त्र कन्फ्युशसच्या सिध्दान्ताचेर आदारलां. तातूंत समाजकल्याणापरस मानववादाचेर चड भर दिला. कन्फ्युशसचीं मतां परंपारीक आनी उपचारीक आसलीं. ताकालागून चिनी दार्शनीक ताचेर संतूश्ट नासले.

प्रोतागोरस (जल्म: क्रिस्ताआदीं ४८० वर्सां): दर एके गजालीची निमाणी कसोटी म्हळ्यार मनीस.

सोफिस्ट आचारशास्त्राच्या बऱ्या वायट आंगाचें पडबिंब प्रोतागोरसच्या वेल्या मतांत दिश्टी पडटा. ग्रीस देशांत सोफिस्ट दार्शनिकांनी मनशाच्या आचरणाचें विज्ञानीक रितीन परीक्षण सगळ्यांत पयलीं केलें. क्रिस्ताआदल्या सातव्या शतमानांत ग्रीसांत आचरणाची परंपरा जल्माक आयली. प्रोतागोरसापयलीं जावन गेल्या विचारवंतानी भायल्या संवसाराचेर चड ध्यान दिलें. थेल्स ते ॲनाक्सागोरस मेरेन सगळे दार्शनीक संवसारांतल्या पोरनेपणाचो सोद घेत रावले. सोफिस्टपंथीयानी दार्शनाच्या मोखीची खोलायेन विस्कटावणी केली. ते वरवीं मनशाचे जिवीताकडेन संबंद येवपी दर एका प्रस्नाक दार्शनीक नदरेन जाणा जावन घेवपाचो यत्न केलो.

- कों. वि. सं. मं.

आचार्य: आचार्य ह्या उतराच्यो कांय व्याख्या अश्यो आसात-

'मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः' - जो मंत्राची व्याख्या करता तो आचार्य (अमरकोश).

'यस्माध्दर्मानाचिनोति स आचार्यः' - जाचेवरवीं शिश्याक धर्माचो बोध जाता तो आचार्य (आपस्तंब, धर्मसूत्र).

'आचार्यः कस्मादाचारं ग्राह्यति
आचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिती वा।'

- जो आचार शिकयता, दुडू एकठांय करता, शिश्याचें गिन्यान वाडयता तो आचार्य (निरुक्त).

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते।।

- जो ब्राह्मण शिश्याची मूज करून ताका वेद, यज्ञकर्म आनी उपनिषदाचें शिकप दिता, ताका आचार्य म्हण्टात (मनु. २.१४०).

पूर्विल्ल्या काळांत आचार्य शिक्षणाकडेन लागींचो संबंद दवरतालो. गिन्यानाच्या मळार आचार्याची सुवात खूब वयली आसताली. देखून आचार्याकडल्यान गिन्यान घेतकच बरें फळ मेळटा असो लोकांचो समज आसलो. आचार्यावांगडा गुरू आनी उपाध्याय हांचो वयल्या पांवड्याच्या अध्यापकांभितर आस्पाव जातालो. तातूंत आचार्याची सुवात सगळ्यांपरस वयर आसा. शिश्याची मूज करपाचो अधिकार फकत आचार्यांकच आसता. तेपासत कुळान आनी गिन्यानान व्हड अशा मनशाक आचार्य करचो अशें आपस्तंब धर्मसूत्र (१.१.१.११-१२) हातूंत सांगलां. अथर्ववेदांत तेविशीं सांगला तें अशें:

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः। (११.५.३)

अर्थ: आचार्य शिश्याची मूज करून, ब्रह्मचाऱ्याक (आंकवार) आपल्या गिन्यानाच्या गर्भांत प्रवेश दिता.

बौध्द आनी जैन धर्मांत आचार्य वा गणधर हांचेविशीं खोलायेन बरयिल्लें वाचूंक मेळटा. जैनांच्या विंगडविंगड पंथांत आचार्याक व्हड

मान आसतालो. आचार्य आपल्या पंगडावांगडा वतना घातमान्यांनी ताचेर दूर घाली तर पंगडातलो एकादो वांगडी स्वता आचार्य म्हूण सांगून तान्या आचार्याच्या जीवाची राखण करतालो. हुंवार, दुकळ, उजो हांगासरल्या भिरांकूळ उपगार. आचार्याच्या वांगड्यानी आपल्या जिवाची पर्वा करीनासतना ताची राखण करची अशें जैनांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आचार्य, परशुराम श्रीनिवास: (जल्म: १९१६ देवाण-काणकोण; मरण २० सप्टेंबर १९५६).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तशेंच ताका संस्कृत भाशेचेंय गिन्यान आशिल्लें. सुटके झुजाचे चळवळींत ताणें प्रत्यक्ष वांटो घेतलो ना, तरी पैंगीणच्या पर्तगाळ वाडरांतल्या गोकर्ण मठांत पुरोयताचें काम करतना ताणें सुटकेझुजाक आपलेपरीन हातभार लायलो. जेरोनिने बार्रेतु हो पोर्तुगेजांचो हस्तक, राष्ट्रवादी लोकांक वायट वागणूक दितालो. देखून 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या वावुरप्यांनी ताचो खून केलो. ह्या प्रकरणाखातीर १८ सप्टेंबर १९५६ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी मडगांवच्या पोलीस थाण्यार खर त्रास दिले. ह्या खर त्रासांनी ताका मरण आयलें. १८ जून १९८३ दिसा गोंय सरकारान ताचो मरणोत्तर भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आचार्य, मधुकर राघवेंद्र: (जल्म: ३० डिसेंबर, १९३२, कुंकळ्ळी-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९५१ वर्सामेरेन तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५३ वर्सा सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी जालो. तो चडसो भूंयगत कार्यांनी वांटो घेतालो. १९५८ वर्सा सरफुद्दीन ह्या पोर्तुगीज गुप्तहेराच्या प्रकरणांत ताका धरून आग्वाद बंदखणींत दवरलो. १९५८ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आचार्य, माधव पद्मनाभ: (जल्म: १९२८- लोलयें, काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. सुटकेझुजाच्या काळांत पत्रकां लावन भूंयगत लोकांक आदार दिवप असलो जायतो वावर ताणें केला. आत्माराम पाटील हाच्या मुखेलपणाखाल सत्याग्रही लोक जेन्ना गोंया आयले तेन्ना ताणें तांकां मार्गदर्शन केलें. २५ फेब्रुवारी १९५६ ह्या दिसा दारुगुळो हाडटा आसतना ताका धरून बंदखणींत घालो. फुडें २१ ऑक्टोबर १९५७ ह्या दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आचार्य, श्रीकांत पद्मनाथ: (जल्म: लोलयें, काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९५० वर्सा तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटणेचो वांगडी जालो आनी भूंयगत वावर करूंक लागलो. पोर्तुगेजांआड वावुरपाच्या आरोपाखाल पोलिसांनी ताका बंदखणीत घालो. भारत सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. स. मं.

आजगांवकर, जगन्नाथ रघुनाथ: (जल्म: १६ ऑगस्ट १८७९, वराड-मालवण; मरण: २७ ऑगस्ट १९५५, मुंबय).

मराठी संतचरित्रकार. इंग्लीश चवथीमेरेन शिकप. १८९९ सावन मुंबय, पुणे आनी कोल्हापूर हांगा खूब नोकऱ्यो केल्यो. १९११ उपरांत मुंबयंत स्थायिक जालो. कांय काळ 'इंदुप्रकाश'च्या संपादकीय विभागांत काम केलें. फुडें 'ज्ञानांजन' नांवाचें स्वतःचें म्हयनाळें चलयलें. ते बंद पडटकच अच्युतराव कोल्हटकराच्या 'संदेश' नेमाळ्याच्या कार्यालयांत ताका काम मेळळें. 'रणगर्जना' आनी 'सुधारक' ह्या नेमाळ्यांचो कांय काळ तो संपादक आशिल्लो. मागीर मात नोकरी सोडून संतवाङ्मयाच्या संशोधनांत ताणें पुराय लक्ष घालें.

१९०७ ते १९३५ ह्या काळांत ताणें बरयिल्ल्या महाराष्ट्र कविचरित्राचे ९ भाग उजवाडाक आयले. नामनेच्या, अपरिचित आनी नव्यानूच संशोधित केल्ल्या शंभरावयर पूर्विल्ल्या कवींचो तातूंत आस्पाव आसा. कवींची चरित्रासयत माहिती आनी तांच्या काव्याची फोडणीशी करून दिल्लें रसग्रहण अशी मांडावळ तातूंत आसा. संतचरित्रांतल्या अजापांच्या आनी अप्रुपांच्या चमत्कारांची वळख करून दिवन भाविकतेन आनी पुराय रसिकतेन बरयल्लीं हीं कविचरित्रां खासा करून संकलनात्मक आसा. इतिहासीक नदर, शास्त्रीय संशोधन आनी विश्लेषण तातूंत दिसून थैना.

'मराठी आद्यकवि श्री ज्ञानदेव' (१९२३), 'श्रीसमर्थचरित्र' (१९३५) आनी 'महाराष्ट्र संत-कवयित्री' (१९३९) हे ताचे म्हत्वाचे ग्रंथ जावन आसात. ताच्या संपादित पुस्तकांत 'श्री तुकारामबुवाचे अप्रसिध्द अभंग' (१९२२), संतकवींच्या भगवद्गीतेवयल्या टीकेचेर आदारिल्ली 'भगवद्गीता- भाग पहिला, अध्याय पहिला' (१९३१) हो झेलो आनी महिपतीच्या भक्तविजयांतली 'श्री एकनाथ-तुकाराम चरित्र' (१९४४) ह्या पुस्तकांचो आस्पाव जाता.

आजगांवकारान आर्विल्ल्या कवींच्या कांय वेंचीक कवितांचो झेलो संपादित केला (१९२८). 'कवनकुतूहल' (१९०१) हो कवितांझेलो तशेंच 'प्रणयविकसन' (१९१०) आनी 'प्रणयानंद' (१९१०) हीं संगीत नाटकां तेचप्रमाण कांय पुराणकथा, भुरग्यांच्यो काणयो, नीती-कथा अशें ताचें ललित साहित्य आसा. 'नेपाळवर्णन' (१९०६) आनी 'भरतपूरचा वेढा' (१९१९) हें ताचें इतिहासीक बरोवप. 'महाराष्ट्रभाषाभूषण' ही पदवी ताका फाव जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

आझाद गोमंतक दल: पोर्तुगेज राजकर्त्यांआड शस्त्रांचो उपेग करून तांकां भारतांतल्यो पोर्तुगेज वसाहती सोडूंक लावपाखातीर स्थापन जाल्लो सशस्त्र झुजाऱ्यांचो एक पंगड. सुभाषचंद्र बोसच्या 'आझाद हिंद फौज' हातूंतल्यान स्फूर्त घेवन १९४७ वर्सा हे संघटनेची थापणूक जाली. १५ ऑगस्ट १९४७ वर्सा भारत स्वतंत्र जालो आनी ब्रिटीश भारत सोडून गेले, तरी गोंय, दमण आनी दीव सोडून वचपाक पोर्तुगेज तयार नासले. १८ जून १९४६ दिसा डॉ. राममनोहर लोहिया हाणें गोंयांत कायदेभंगाची सत्याग्रही चळवळ सुरू केली. हे चळवळींत वांटो घेतिल्ल्या कांय तरणाट्यांक दिसलें, शस्त्राचो वापर केलेबगर पोर्तुगेज भारतांतल्यान भायर सरचेनात. देखून, २३ एप्रिल १९४७ दिसा फोंडें म्हालांतल्या कुंकळ्यें गांवच्या देवळांत कांय तरणाट्यांनी बसका घेतली. थंय तांणी पोर्तुगेज राजवटी आड सशस्त्र झूज दिवपाक एक संघटना निर्माण करपाचें थारायलें. तेन्नाच आझाद गोमंत दल हे क्रांतिकारक संघटनेची बुन्याद घडली.

घडधाकट तरणाट्यांचो सशस्त्र पंगड घडोवपाक तांच्या मुखार जायत्यो अडचणी उप्रासल्यो. पूण ह्या सगळ्या गजालींचेर मात करून मे १९५४ मेरेन कसलेंय काम करपाची तयारी आशिल्ल्या, चाळीस वावुरप्यांचो एक पंगड तयार केलो. पोर्तुगेज लश्करी शक्तीचो कणो मोडून उडोवचेखातीर कांय येवजणी आंखल्यो. ऑगस्ट १९५४ च्या दुसऱ्या सप्तकांत दादरा, नगर हवेलीचेर हल्लो करपाचें थारायलें. २ ऑगस्ट १९५४ दिसा सिल्व्हासा शाराची सुटका केली. ताचे उपरांत आझाद गोमंतक दलाचे वावुरपी परते गोंयांत आयले. गोंयांत येवन तांणी पोर्तुगेजांआड झुजाची तयारी केली. इतलें म्हणसर पोर्तुगेजांनी आपल्या सैन्याचें आधुनिकीकरण केल्लें आनी प्रतिकार करपाची तयारी वाडयल्ली. हो बदल लक्षांत घेवन दल संघटनेन आनीक वावुरपी घेतले

आनी तांकां प्रशिक्षण दिवपाखातीर शिबीरां घेतलीं. पुण्याचो कॅप्टन डी. जी. गोळे, दिल्लीचो कर्नल शेर जंग चौधरी ह्या अणभवी लश्करी ऑफिसरांच्या देखरेखीखाल हीं शिबीरां चलतालीं. तांकां आदार दिवपाक आझाद गोमंतक दलाचे मुखेल कार्यकर्ते, प्रभाकर विठ्ठल सिनारी उत्तरेक आनी प्रभाकर त्रिविक्रम वैद्य दक्षिणेक आशिल्ले. स्वयंसेवकांक विंगडविंगड विशयांचे गिन्यान दिवपाचो वावर श्यामराव लाड, झोटिको पी. द. सौझ आनी महाबळेश्वर नायक हांणी व्याख्यानांवरवीं केलो. ह्या व्याख्यानांत खास करून गोंयचें सुटके झूज, भारताचे सुटके झूज आनी समाजवाद अशेतरेचे जायते विशय आस्पावताले. झुजपाचें प्रशिक्षण आंबाली, वजरें, कुडाळ आनी पारघाट वाठारांतल्या रानांत दिताले. तुबकां आनी स्फोटकां वापरपाचें शिक्षण सत्तरींतल्या मोरलें आनी कृष्णापूर रानांनी तशेंच सांगें म्हालांतल्या दूदसागर आनी मोलें वाठारांत दिताले. ऑगस्ट १९५६ मेरेन दोनशें चाळीस झुजारी तयार जाले आनी तांकां गोंयांत तशेंच दमणांत वेगवेगळ्या वाठारांनी नेमले. तांचो एकामेकांलागीं संबंद उरचो म्हूण आरोंदें, सातार्डें, बांदा, वजरें, तेरेखोल, कणकुंबी, कॅसलरॉक, कुमठा हांगा संपर्क केंद्रां चलतालीं. हीं संपर्क केंद्रां यशवंत नागडे, पुरुषोत्तम कवळेकार, सूर्यकांत नायक, रंगा नायक, आत्माराम मयेंकार, कृष्णा मयेंकार, कृष्णराव राणे, टोनी फेर्नांडीस, दत्ताराम देसाय, भिकुभाय पांडे आनी जगन्नाथ त्रिपाठी चलयताले.

डिसेंबर १९५४ वर्सा दलाच्या कार्यकर्त्यांनी हल्ले करपाचें थारायलें. तेप्रमाण पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करून आर्विल्ल्या शस्त्रांचो सांठो जप्त करपाच्या कामाखातीर दोन वावुरप्यांक नेमले. आर्विल्ल्या शस्त्रांचो वापर करून, पोर्तुगेज सत्ताधाऱ्यांक आझाद गोमंतक दल संघटनेची ताकद दाखोवपाक हे हल्ले घडोवन हाडिल्ले. तेचप्रमाण जानेवारी १९५५ ते मे १९५५ मेरेन तांणी पोर्तुगेजांच्या आर्विल्ल्या शस्त्रांचेर आनी दारु गुळ्यांचेर जायत्यो धुरयो घाल्यो.

कांय मुखेल धुरयो, धुरयांचो वाठार आनी तांचे मुखेली अशे आसात: १ जानेवारी १९५५, बाणस्तारी पोलीस ठाणे- मोहन रानडे; ९ फेब्रुवारी १९५५, गुळेली पोलीस ठाणे- कृष्णा मयेंकार आनी कृष्णराव राणे; ११ फेब्रुवारी १९५५, अस्नोडा- कानोबा नायक; १२ फेब्रुवारी १९५५, काणकोण- दत्ताराम देसाय आनी प्रभाकर वैद्य; १२ मार्च १९५५, कळंगूट पोलीस ठाणे- यशवंत अगरवाडेकर; १९ फेब्रुवारी १९५५, रावण लश्करी ठाणे- प्रभाकर सिनारी; १ एप्रिल १९५५, कुंकळ्ळी पोलीस ठाणे- प्रभाकर वैद्य आनी दत्ताराम देसाय; १७ मे १९५५ कालें, पोलीस ठाणे- रजनीकांत केंकरे; १७ मे १९५५, हळदोणा पोलीस ठाणे- रामदास चांफडकार आनी शंभू पालकार. ह्या धाडसी हल्ल्यांवरवीं आझाद गोमंतक दल संघटनेक शस्त्रां आनी संबंदीत हेर वस्तू तर मेळ्ळ्योच पूण हाच्यापरसूय व्हड हल्ले करपाचें नैतिक बळगें तांकां मेळ्ळें. ह्या हल्ल्यांनी मेळिल्ल्या अणभवाचो वापर करून आझाद गोमंतक दलान हाचेयपरस व्हड हल्ले करून पोर्तुगेज सरकाराक नाका पुरो केलें. हातूंत मिलीटरी जीपीक उजो घालप, पोर्तुगेज अधिकाऱ्यांक गुळी घालप, सरकारी मालमत्ता नश्ट करप, बाँब फोडप ह्या सारको धाडसी वावर हातांत घेवन आपले परीन सरकारी प्रशासनाक आडखळ हाडपाचो वावर केलो. ह्या वावरांत कुलदीपसिंग, केव्दार अणवेकार, वसंत चोडणकार, मनोहर पेडणेकार, बाळकृष्ण भोंसले आनी बापू सहकारी हांणी व्हड कामगिरी केली.

दल संघटनेच्या वावुरप्यांच्यो भूंयगत कारवायो बऱ्योच खर आशिल्ल्यान लिश्बोआ आनी पणजेच्या शासनाक गंभीरपणान दखल घेवची पडली. पूण दल संघटनेन हार मानीनासतना गोंयची सुटका जायमेरेन आपलो वावर चालू दवरलो.

- विश्वनाथ लवंदे

आझाद, चंद्रशेखर: (जल्म: २३ जुलय १९०६, भावरा-मध्य प्रदेश; मरण: २७ फेब्रुवारी १९३१, अलाहाबाद-उत्तर प्रदेश).

भारतीय स्वातंत्र्य- चळवळींतलो एक क्रांतीवीर. आडनांव तिवारी. बापायचें नांव पं. सीताराम आनी आवयचें नांव जगरानी देवी. ताच्या बापायची डाक विभागांतली नोकरी कमी पगाराची आशिल्ल्यान तो शिकपाखातीर बनारसाक गेलो. थंय एक छात्रनिवासांत ताची फुकट वेवस्था जाली.

चंद्रशेखर आझाद

बनारसाक शिकता आसतना, १९२१ वर्सा ड्यूक ऑफ विंडसरचे भेटीचेर बहिश्कार घालपाच्या कटांत ताणें वांटो घेतलो. पिरायेन ल्हान आशिल्ल्यान ताका १५ बेतकाठ्यांची ख्यास्त जाली. तेन्ना मॅजिस्ट्रेटान ताका विचाल्लें, 'तुजें नांव किदें?' ताणें थंड- साणीन जाप दिली- 'म्हजें नांव आझाद. म्हज्या बापायचें नांव स्वाधीन आनी म्हजें घर आसा बंदखणीत'. तेन्नासावन तो ब्रिटीश सरकाराच्या मतान दहशतवादी थारलो.

काशी राश्ट्रीय विद्यापीठांत शिकता आसतना ताचें पुराय लक्ष क्रांतिकारक चळवळींकडे आशिल्लें. १९२५ च्या काकोरी (लखनौ) हांगाच्या आगगाडी उडोवपाच्या कटांत ताणें वांटो घेतलो. कटांतल्या मुखेल गुन्यांवकारांक धरले पूण चंद्रशेखर पोलिसांच्या हातांक लागलोना. सशस्त्र क्रांती करपाच्या हेतान ताणें 'हिंदुस्थान रिपब्लिक असोसिएशन' हे पोरने संस्थेचें 'हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिक असोसिएशन' हातूंत रुपकार केलो आनी आपणे स्वता हे संघटनेचें सेनापतीपद आपणायलें. हे संस्थेचो लाहोर कट उक्ताडाक आयिल्ल्यान ती संस्था विसर्जित जाली. तरीकूय चंद्रशेखर आझाद आपल्या सशस्त्र क्रांतीच्या ध्येयापसून मात्तूय फाटीं सरलोना.

दिल्लीतल्या पेढीवयले आनी पंजाब बँकेतले दरोडे, सँडर्स ह्या पोलीस अधिकाऱ्यावेलो हल्लो, कानपूराक सुरू केल्लो गुप्त बाँबांचो कारखानो ह्या प्रकरणांत चंद्रशेखरान सक्रीय फुडाकार घेतलो. पोलिसांच्या हाताक तो कसोच लागना म्हूण ब्रिटीश सरकारान ताका धरून हाडपाखातीर १० हजार रुपयांचें इनाम दवरिल्लें. धश्टपुश्ट कुडीचो आनी निग्रही वृत्तीचो हो क्रांतीवीर अलाहाबाद हांगाच्या आल्फ्रेड पार्कांत पोलिसांकडेन जाल्ले चकमकींत जिविताक अंतरलो.

- कों. वि. सं. मं.

आझाद, मौलाना अबुलकलाम: (जल्म: ११ नोव्हेंबर १९८८, मक्का; मरण: २३ फेब्रुवारी १९५८, देहली).

भारताचो एक मुखेल राजकी फुडारी. हाचें मूळ नांव मोहिउद्दीन अहमद अशें आसून अबुलकलाम (वाचस्पती) ही ताची पदवी. ताच्या फुडें आझाद (स्वतंत्र) हें टोपणनांव तो लायतालो. ताचो जल्म एका विद्वान घराण्यांत जालो. ताचें ल्हानपण मक्केक गेलें. अरबी आनी फार्सी तो बापायकडसून शिकलो. बापायवांगडा १८९० त तो कलकत्त्याक आयलो. पारंपारिक मुसलमानी शिक्षणपध्दतीप्रमाण ताणें फार्सी, उर्दू, अरबी, ह्या भासांचें शिकप पयलीं करून तर्कशास्त्र, इस्लाम धर्म, तत्त्वगिन्यान आनी गणित हांचो अभ्यास केलो. फुडें सर सय्यद अहमदखान हाच्या लेखांचो परिणाम जावन ताणें इंग्लीश भाशेचो अभ्यास स्वतंत्रपणान सुरू केलो.

ल्हान पिरायेचेर १९०२ पसून ताणें नेमाळ्यांनी लेख बरोवपाक सुरवात केली. १९०५ त लखनौच्या 'अन-नदवा' ह्या पत्राचो तो संपादक जालो. त्या उपरांत दोन वर्सांनी तो अमृतसर गेलो आनी थंयच्या 'वकील' ह्या पत्राचो संपादक जालो. १९०८ त इजिप्त, अरबस्तान, तुर्कस्तान, फ्रान्स ह्या देशांक ताणें भेट दिली. थंयच्या क्रांतीवीरांच्या संपर्काक लागून ताची राजकीय मता बदलपाक लागली आनी कलकत्ता परत येतकच हिंदी मुसलमानांनी स्वातंत्र्य झुजांत वांटो घेवचो अशें मत ताणें मांडलें. लोक जागृतायेखातीर १९१२ त कलकत्ता हांगा ताणें म्हणटलें 'अल्-हिलाल' हें उर्दू सातोळें सुरू केलें. उर्दू भाशेंत हाचे आदीं इतल्या उंचेल्या पांवड्यावें नेमाळें येवंक नाशिल्लें. नेमाळ्यांनी, खबरेपत्रांनी 'आझाद' ह्या टोपण नांवान तो बरयतालो. वृत्तपत्राचें संपादन करता आसतना तो फ्रेंच शिकलो.

मौलाना आझाद

'अल-हिलाल' पत्रांत केल्ले खर राजकी टीकेक लागून ब्रिटीश सरकारान ताचेकडसून १०,००० रुपयांचो जामीन मागलो. ताणें तो दिलोना म्हूण तें वृत्तपत्र बंद पडलें. १९१५ त ताणें 'अल-बलाघ' हें दुसरें दिसाळें सुरू केलें. ताका लागून आझाद हाका खूबशा प्रांतांनी वचपाक सरकारान बंदी घाली. फुडें ताका रांची हांगा स्थानबध्द केलो. ताचे अटकेक लागून मुसलमान खुबळ्ळे. १९२० त तो बंदखणींतल्यान सुटलो. असहकाराच्या चळवळींत वांटो घेतलो म्हूण परत १९२१ त ताका अटक जाली. पूण एका वर्सा उपरांत ताका मुक्त केलो. १९२३ त दिल्लीक जाशेल्या काँग्रेस अधिवेशनाचो तो अध्यक्ष जालो. १९३० त ताका पर्यून बंदखणींत घालो. १९३०-३१ ह्या दोन वर्सांत कांय मुसलमान लोक सत्याग्रहांत सामील जाले, हाचें सगळें श्रेय आझादाक फावता.

१९३९ ते १९४६ मेरेन तो काँग्रेसचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९४२ त भारत छोडोच्या सत्याग्रहावेळार ताका परत बंदखणींत वचचें पडलें. १९४५ त हेर फुडाऱ्यांवांगडा ताची सुटका जाली. १९४२ ची क्रिप्स येवजण, १९४५ ची वेव्हेलची सिमला परिशद आनी १९४६ त ब्रिटीश मंत्र्यांचें शिश्टमंडळ ह्या प्रसंगांतल्या सगळ्या वाटाघाटींत काँग्रेसवरवीं अध्यक्ष ह्या नात्यान ताणेंच फुडाकार घेतलो. १९४७ त स्वतंत्रताय मेळ्ळ्या उपरांत तो केंद्रीय मंत्रीमंडळांत आयलो आनी शिक्षणमंत्री म्हूण अखेरमेरेन थंयच उरलो.

एक खांपो उलोवपी म्हूण ताणें नामना मेळयली. ताचें इंग्लीश, उर्दू, फ्रेंच अरबी आनी फार्सी भाशांचेर प्रभुत्व आशिल्लें. ताणें जायत्या नेमाळ्यांतल्यान, खबरेपत्रांतल्यान स्फुट बरोवप केलें. उर्दू भाशेंतलो तो एक व्हडल्या तांकीचो साहित्यकार जावन आसा. ताचीं कांय नामनेचीं उर्दू पुस्तकां अशीं- 'तजकेरा', 'गुब्बारे-खातिर', 'कौले-फैसल', 'दास्ताने करबला', 'मजामीने अल हिलाल', 'मजामीने आजाद', 'खुतबाते आजाद', 'इंसानियत मौत के दरवाजे पर'. ताणें बरयल्लो 'तरजुमानुल कोरान' हो कुराणचो उर्दू अणकार खूब लोकप्रिय जालो. 'इंडिया विन्स फ्रीडम' (१९५९) हें ताचें आत्मचरित्र मरणाउपरांत उजवाडाक आयलें. ह्या आत्मचरित्रांतलो ३० पानांचो वांटो राजकी नदरेन वादग्रस्त धारतलो ह्या हिशोबान आदींच कडेक काडून दवरिल्लो. हे संबंदी प्रकाशक आनी प्रकाशनाचे हक्क आशिल्ल्या मौलाना आझाद कलामाच्या वारसदारांमदीं वाद जालो. ताचीं उलोवपांय पुस्तकरुपान हालींच उजवाडाक आयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंदः भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ.

आझाद हिंद सेनाः भारतीय फुडारी नेताजी सुभाषचंद्र बोस हाच्या फुडारपणाखाल भारतीय स्वतंत्रतायेचे चळवळीखातीर सिंगापूर हांगा जुलय १९४३ वर्सा तयार केल्लें लश्करी संघटन.

दुसरें म्हाझूज चालू आसतना नेताजी सुभाषचंद्राक ब्रिटीश सरकारान कलकत्ता हांगा नदरकैदेंत दवरिल्लो. थंयच्यान तो १७ जानेवारी १९४१ दिसा सुटलो आनी जर्मनींत पावलो. जर्मनींत भारताभायल्या भारतीयांचें संघटन करून स्वातंत्र्यसेना उबी करपाचो निर्धार ताणें केलो आनी तेखातीर जर्मन सरकारचो पालव मेळयलो. जर्मनी आनी फ्रांसांतले भारतीय नागरीक आनी जर्मनांच्या ताब्यांतले झूजबंदी हातूंतल्यान सुमार तीन हजारांची फौज तयार जाली. पूण थंयच्यान भारत खूब पयस आशिल्ल्याकारणान नेताजीक प्रचार सोडल्यार प्रत्यक्ष कृती करप शक्य जालें ना.

आग्नेय आशियांत १९४२ च्या सुमाराक झुजाक आरंब जालो आनी १५ फेब्रुवारी दिसा जपानान सिंगापूरचो ब्रिटीश आरमारी तळ काबीज केलो. मलाची मोहिमेंत जपान्यांच्या हातांत मेळिल्लो ब्रिटीश सेनेंतलो भारतीय सैन्याधिकारी कॅप्टन मोहन सिंग हाणें जपानाच्या आलाशिऱ्याखाला भारतीय राश्ट्र सेनेची थापणूक केल्ली. त्याच वेळार थंय स्वतंत्रताय चळवळीचो वावर बेगीन जावंचो, म्हूण भारतीय स्वतंत्रताय संघ स्थापन करून राशबिहारी बोस हाचे अध्यक्षतेखाला एक कृतिमंडळ नेमिल्लें.

कॅ. मोहनसिंगाच्या आपोवण्यावेल्यान बँकॉकचे परिशदेक हाजीर रावपाखातीर जर्मन आनी जपानी सरकारच्या पालवान व्हडा कश्टांनी पाणबुडीचो प्रवास करून नेताजी जून १९४३ वर्सा सिंगापूराक पावलो. इतले मजगतीं मोहनसिंगाचे जपानाकडेन मतभेद जावन जपान्यांनी ही सेना बरखास्त केली. पूण 'भारतीय स्वतंत्रताय संघ' ही संस्था थंय अस्तित्वांत आशिल्ली. नेताजीन जपान्यांचो पालव घेवन मोहनसिंगाचें लश्करी संघटनेचें पुनरुज्जीवन करून तिका 'आझाद हिंद सेना' अशें नांव दिलें. २ जुलय १९४३ दिसा नेताजी सिंगापूराक गेलो आनी ताणें राशबिहारी बोसाकडल्यान भारतीय स्वतंत्रताय संघाची जापसालदारकी आपल्या हातांत घेतली. ५ जुलय १९४३ दिसा औपचारिक रितीन आझाद हिंद सेनेची थापणूक जाली. 'चलो दिल्ली' हें घोशवाक्यूय तांणी प्रसारांत हाडलें.

जपानचे बंदखणींतले भारतीय झूजबंदी, भारतीय नागरिक आनी बायलो आपखोशयेन देशसेवेखातीर हे सेनेंत आयल्यो. जपानच्या हातांत लागिल्ल्या ब्रिटीश शस्त्रसामग्रीच्या आदाराचेर दोन लश्करी विभाग जातले येदें व्हड सैन्य तयार केलें. जगन्नाथराव भोसले, शाहनवाजखान आनी मेजर सैगल ह्या भारतीय झूजबंदी लश्करी अधिकाऱ्यांक मेजर जनरल हो हुद्दो दिलो. तांच्यो अनुक्रमान चीफ ऑफ जनरल स्टाफ आनी विभागीय सेना मुखेली म्हूण नेमणुको जाल्यो. नेताजी सुभाषचंद्रान हे सेनेचें सरसेनापतीपद आपलेकडे घेतलें. बायलांचें 'झांशीची राणी पथक' तयार केल्लें, ताचें फुडारपण कॅ. लक्ष्मी स्वामिनाथन हिचेकडेन सोंपयलें. ह्या सगळ्या सैन्याक लश्करी शिक्षण दिलें.

२१ ऑक्टोबर १९४३ ह्या दिसा नेताजीन आझाद हिंदचें तात्पुरतें सरकार प्रस्थापित केल्ल्याची घोशणा केली. जपान, इटली, जर्मनी ह्या राश्ट्रांनी ताका बेगोबेग औपचारिक मान्यताय दिली. आझाद हिंदच्या तात्पुरत्या सरकारान नागरी शासन-वेवस्थेंत लेगीत लक्ष केंद्रित केलें आनी कांय मुलकी खातीं सुरू केलीं. तातूंतलीं म्हत्वाचीं खातीं अशींः अर्थ, प्रसिध्दी, लश्कर-भरती, भलायकी आनी समाजकल्याण, पुरवण,

परबांदप आनी येरादारी. लोकांचें फाटबळ मेळचें म्हूण नेताजीन बसका घेतल्यो आनी आकाशवाणीवेल्यान उलोवपां केलीं. कांय दिसांनी आझाद हिंद सेनेक जपानी सेनेचो पांवडो प्राप्त जालो आनी तिचो वावर सुरू जालो. नेताजीच्या खडेगांठ व्यक्तिमत्वाक लागून भारतीय सैनिकांचो आंकडो तीस हजारांवयर गेलो. गांधी, नेहरू, आझाद अशा तीन पथकांत सेनेची वांटणी केली. ह्या पथकांतल्या वेंचीक लोकांचें एक स्वतंत्र पथक 'नंबर एक गनिमी पथक' ह्या नांवान तयार केलें आनी शाहनवाजखान हाच्या मुखेलपणाखाल ताचो वावर सुरू जालो. हेंच पथक फुडें 'सुभाष पथक' ह्या नांवान लोकप्रिय जालें.

मार्च १९४४ त, जपान्यांनी हिंदुस्थानचे ईशान्य शीमेर केल्या हल्ल्यांत हे सेनेंतलीं कांय पथकां धाडलीं. शिमेवयल्या इंफाल हांगा जाल्ले लडायेंत ह्या सैन्यांतल्या कांय पथकांनी बरी कामगिरी केली. मे, १९४४त शाहनवाजखानच्या फुडारपणाखाल एका पथकान भारतीय शीमेंत प्रवेश करून मोडोक ठाणें जिखलें. ब्रिटिशांचे व्हडले फौजेची आनी विमान मान्याची पर्वा करीनासतना ते म्हयनोभर लडले. कॅप्टन सूरजमल हाच्या हातासकयल्या एके जपानी सेनेन मोडोक भाशेनूच हेरकडल्या झुजांत लेगीत खूब पराक्रम केले. लेफ्टनंट मनसुखलाल हाणें मूठभर सैनिकांक घेवन झुजता आसतना जखमी जावन लेगीत एक दोंगुल्ली जिखली. दुस्मानाचें प्रचंड संस्थाबळ, अपुरीं शस्त्रं आनी अन्न पुरवण, रसद मेळपाचीं आडमेळीं, जपानी लोकांचो लहरी पालव हाका लागून झूज थांबोवचें पडलें. आझाद हिंद सेना फाटीं सरता आसतनाच ब्रिटिशांनी विमानांतल्यान पत्रकां उडयलीं आनी ब्रिटीश सैन्यांत परत येयात अशी हाव दाखयली. पूण सैन्यांतलो एकटोय सैनिक तांकां बदलोना. भारत शीम हुंपून फुडें ब्रह्मदेशांत वचपी ब्रिटीश सैन्याक आझाद हिंद पथकां शरण आयलीं.

२ मे १९४५ ह्या दिसा रंगून जिखतकच थोड्याच दिसांभितर जपान शरण आयलें. त्या वेळार नेताजी सिंगापूरच्यान विमानांत टोकियो हांगा वता आसतना वाटेर विमानाक अपघात जावन ताका मरण आयलें, अशी खबर आयली. उपरांत आझाद हिंद सेनेच्या अधिकाऱ्यांक आनी सैनिकांक बंदी केले आनी भारत सरकाराआड बंड केल्याचो आरोप तांचेर दवरलो. शाहनवाजखान, सैगल ह्या अधिकाऱ्यांचेर कोर्टांत खटले भरले. पूण भारतीयांच्या हेविशींच्या प्रक्षुब्ध लोकमताचे जाणविकायेक लागून ब्रिटीश सरकारान ह्या अधिकाऱ्यांची ख्यास्त माफ केली (३ जानेवारी १९४६). भारतीय स्वतंत्रताय चळवळीच्या इतिहासांत आझाद हिंद सेनेक खाशेलें म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

(पूरक नोंद: बोस, सुभाषचंद्र)

आडनांव: आडनांव म्हळ्यार उपनांव वा कूळ, घराणें, वा घराब्याचें नांव. एकाद्र्या मनशाचो चुकनासतना उल्लेख करूंक मेळचो म्हूण आडनांवाचो उल्लेख जाता. आडनांव मनशाच्या खाशेल्या नांवाभायर आसता आनी तें ताका हेर कुळांसावन वेगळो काडटा. आडनांव, बापायच्या पुतां- धुवांक, पुताच्या नातू-नातरांक, पण्टुरांक, शेण्टुरांक आनी ताच्या फाटल्यान येवपी पिळग्या-पिळग्यांतल्यान चलत रावता.

आडनांव उतराची उत्पत्ती विंगडविंगड तरेन मेळटा. कांय जाणांच्या मतान 'आड' हें उतर 'अर्ध' ह्या संस्कृत उतरावेल्यान आयलां तर 'अड्ड' ह्या समानार्थी कन्नड उतरावेल्यान 'आड' हें उतर आयलें अशें कांय जाण म्हण्टात. जाच्या आलाशिन्यान आपूण वावुरता तें नांव अशी आडनांवाची व्युत्पत्ती करतात. देखीक: घर, गांव, धंवो, गूण हांचेवेल्यान बऱ्याच लोकांक आडनांवां पडल्यांत.

कुळनांव वा आडनांवाची चाल केन्ना आनी खंय सुरू जाली हेविशीं सारकी म्हायती मेळना. इंग्लंडांत नॉर्मनच्या दिग्विजयाउपरांत म्हळ्यार इकराव्या बाराव्या शतमानासावन कुळनामाचो वापर जावपाक लागलो. अशें म्हण्टात. कांय विद्वानांच्या मतान महाराष्ट्रांतय त्याच काळांत कुलनामाचो वापर सुरू जालो. आदल्या काळार भारतांत आपलें खाशेलें नांव आनी बापायचें नांव घालपाची चाल आसली. ब्रिटिशांच्या काळांत स्वताच्या आनी बापायच्या नांवाक 'आडनांव' जोडपाचे पद्धतीक नेट आयलो.

आडनांवां त्या त्या घराण्यांक तांणी चलयिल्ल्या वेवसाय-धंद्यावेल्यान, तांच्या जाती वेल्यान, तांच्या मूळ गांवावेल्यान, कांय वेळार तांच्या पूर्वजानीं झुजामळार वा हेर मळांर गाजयिल्ल्या पराक्रमावेल्यान, नागरीक जिवितांत मान-मोवमानाची पदवी मेळिल्ल्यान फावो जालीं वा पडलीं. कांय घराण्यांचीं आडनांवां कुळाचें गोत्र, दैवत वा देवकांवेल्यान आयलीं वा आपणायलीं. कांयकडेन आडनांवां जमीनदार भाटकाराच्या नात्यांतल्यान आयलीं तर कांयकडेन मुंडकारांनी आनी चाकरांनी भाटकाराचीं आडनांवां आपलेमदले संबंद दाखवपाक घेतलीं. सादारणपणान आडनांवां मनशाचो बरो उल्लेख करपी आसलीं तर कांय फावट आडनांवां वायट उल्लेख करपी, गूण सांगपी निंदा करपी तर कांय फावट सामकीच अर्थ नाशिल्लीं आसतात.

एकाद्र्या घराण्यांत कार्य फुडें व्हरपाक पूत नासल्यार तें घराणें भायल्या सोयऱ्या-धायऱ्यांमदलें वा दायजी-गोत्रांतलें, पूण वेगळ्या आडनांवाचें भुरगें पोसकें घेता. अशा वेळार पोसक्या भुरग्याच्या मुदलच्या आडनांवाक नव्या घरांतलें आडनांव जोडटात. तेचपरी घरजांवय जाल्लो दादलो आपले बायलेच्या कुळाचें आडनांव आपल्या मूळ आडनांवाक जोडटा. जायते फावट किरिस्तांव धर्मांत लग्न जाल्ली बायल आपल्या घोवाच्या आडनांवावांगडाच कुळारचें आडनांव लायता. आपल्या मूळ आडनांवाचे प्रतिश्ठेक, वळखीक, मानाक, लौकिकाक बाधा येवंची न्हय म्हणून अशें आडनांव घेतात. बऱ्याच समाज पंगडांत चड करून हिंदूमदीं लग्न जाल्ले चलयेचें कुळारचें आडनांव बदलून त्याजाग्यार घोवाचें आडनांव लायतात.

आडनांवाची सांखळ, खंयचें नांव सोडचें वा खंयचें नांव दवरचें ह्या निर्णयाचेर लांब वा मोटवी जाता. आडनांवां घेतना वा सोडटना आवयच्या घराण्यांतलें एक आनी बापायच्या घराण्यांतलें कायद्यान लागू जावपी आडनांव घेवपाची चाल आसा. ही चाल गोंयच्या किरिस्तांवामदीं उंचेल्या पांवड्यार चलता. गोंयच्या हिंदूमदीं जोडनांवां घेवपाची चाल वयल्या पांवड्यार पूण उण्या प्रमाणांत चलता. पोर्तुगालांत सन १९३० वर्सा केल्या नागरी नोंदणी कायद्याप्रमाण (Codigo de Registo Civil-1930) आनी तातूंत फुडाराक केल्या दुरुस्तीप्रमाण 'आडनांव चाराबीक उतरांत मर्यादीत आसचें', असो नेम आसा. तेचपरी वेंचिल्लें आडनांव बापायन वापरिल्लें वा घराण्याच्या मूळ पुरसाकडल्यान आयिल्लें आसपाक जाय अशी अट आसली. उपनांव दिवपाचो हक्क बापायक आसलो.

सादारणपणान आडनांव मनशाच्या नांवाच्या निमाण्या जाग्यार बरयिल्लें आसता. पूण दक्षिण भारत ह्या नेमाक आडवाद आसा. केरळांत पयलें घराचें वा कुळाचें नांव, दुसरें बापूय वा घोवाचें नांव आनी तिसरें खाशेलें-जणीक नांव घेतात वा जोडटात. कर्नाटकांत कांयकडेन गांवचें नांव, आसा तशें घेतात आनी ताका एक खाशेलें जणीक नांव जोडटात वा खाशेलें नांव पयलीं घालून आडनांव दुसरें आनी निमाणें नांव गांवचें, आसा तशें घेतात. तमीळनाडूंत पयलें मूळ गांवचें, दुसरें बापायचें आनी तिसरें खाशेलें नांव घेतात. केन्नाय निमाणे जातीचें वा बिरुद अशें फ्राव जाल्लें आडनांव म्हूण लायतात. आंध्रांत जात दाखोवपी आडनांव निमाणेकडेन घालतात, वा केन्नाय फकत मूळ गांव वा बापायचें वा कुळाचें आडनांव आनी निमाणेकडेन आपलें खाशेलें नांव घेतात.

गोंयांत हिंदूमदीं वयलेवरी कूळ, जात, धंवो आनी हेर कारणांक लागून आडनांवां पडलीं. किरिस्तांवांमदीं दर एका गांवांत क्रिस्तीकरण जालें तेन्ना वयले जातींतल्या गांवकारांच्या वांगडांप्रमाण पोरन्या आडनांवां वा कुळांबदला नवीं पोर्तुगेज आडनांवां दिलीं. हेर जातीचे चालीप्रमाण वा एका कुळाच्या दायजाप्रमाण दरेका गांवांत एका-एका कुळाच्या वांगड्याक एक एक आडनांव दिलें. कांय जाणांनी पादोर्नीचीं आडनांवां घेतलीं. (पादोर्न म्हळ्यार अध्यात्मीक नवरेन बातीस्मावेळार

[illegible] पालक (god father) गोंयच्या किरिस्तांवाच्या नांवांनी आडनांव जर आसले तर बापायचें नांव तातूंत आस्पावना, तशेंच लग्न [illegible] बायलेच्या नांवात आपल्या घोवाचें नांव आसता.

आडनांव बदलपाची पध्दत: खबरेपत्राचेर भौशीक कळोवणी दिवन वा [illegible] जायरात दिवन लोक आपलीं आडनांवां बदलूंक शकतात. अस्पृश्य मानिल्ल्या जातींनी आपलीं आदलीं आडनांवां बदलून नवीं वयल्या मानिल्ल्या जातीचीं आडनांवां घेतल्यांत. कांय जातींनी आपली जात सांगपी आडनांवां सोडून नवीं बरीं दिसपी वा गांवचो उल्लेख करपी आडनांवां घेतल्यांत. कांय मंगळूरकार किरिस्तांवांनी [illegible] मानिल्लीं हिंदू आडनांवां आपल्या किरिस्तांव आडनांवाक जोडल्यांत. कांय पाद्रींनी आनी गोंय, मंगळूरच्या किरिस्तांव लोकांनी आपलीं मुळचीं हिन्दू आडनांवां वा नवीं घडयल्लीं आडनांवां घेतल्यांत. तमीळनाडूंत 'सौराष्ट्र' नांवाचे जातीन थंयच्या सगल्यांत ऊंच मानिल्ल्या 'अय्यर' आनी 'अय्यंगार' बामण जातीचीं आडनांवां आपले जातीखातीर आपणायल्यांत. उत्तरप्रदेश, पंजाब आनी हेर उत्तरेकडल्या राज्यांनी जात सांगपी नांव सोडून दिवपाची चाल आयल्या. आतां थंय फकत आपलें खाशेलें नांव आनी बापायचें वा घोवाचें नांव वापरतात. वयले तरेची चाल रशिया आनी हेर कांय देशांनी चलता.

आडनांवांच्यो देखी: विंगडविंगड कारणांक लागून पडिल्ल्या आडनांवांच्यो देखी फुडलेतरेन आसात.

वाठारांवेल्यान: कुडतरकार, सांवड्डेंकार, मडगांवकार, शेल्डेंकार.
वेवसाय-धंद्यावेल्यान: जोशी, देशमूख, भट, पुराणीक, परीट, शेट.
वर्ण रंगावेल्यान: काळे, गोरे.
झाडां-पेडांवेल्यान: पडवळ, आंबो, माड, भेंडो.
सावदां-प्राणी: वाघ, कावळे, राजहंस, मोरे, गायतोंडे.
पदार्थांवेल्यान: भोबो, सांबारी.
धातूंवेल्यान: तांबे, लोखंडे.
शरीरावेल्यान: डोळे, काणे.
नात्यांतल्यान: सातपुते, नातू, नवरे, काकुलो.
गुणांवेल्यान: धैर्यवान, अजिंक्य, सहस्त्रबुध्दे, बुध्दीसागर.
निंदाकरपी: आगलावे, बोंबले, जीवतोडे.

गुजरातांतलीं उपाध्याय, भट, देसाई, मेहता, पटेल, कापडिया हीं नांवां वेवसाय दाखयतात. बंगाली लोकांत मुखर्जी (मुखोपाध्याय), बॅनर्जी (बंद्योपाध्याय), चतर्जी (चट्टोपाध्याय), बोस (बसु वा वसु), दत्त, मित्र, सेन, ठाकूर हीं नांवां वेवसाय वा जाती दाखयतात. उत्तर पदेशांतले दुबे, द्विवेदी, त्रिपाठी, चौबे, चतुर्वेदी, दीक्षित, पंत, पंडित, शर्मा, श्रीवास्तव आनी म्हैसूर मद्रासाकडले अय्यर- अय्यंगार, पिळ्ळे, नायडू तशेच केरळांतले नायर, नंबुद्रिपाद हीं नांवां जातीवाचक वा वेवसायवाचक आसात. पारशी लोकांभितर डॉक्टर, बाटलीवाला, दारुवाला, मोटारवाला अशी वेवसायवाचक नांवां मेळटात. महाराष्ट्रांत वा हेरकडेन आयिल्ल्या दक्षिणी लोकांभितर 'राव' ही पदवी लावपाची पध्दत आसा. उत्तर भारतांत राम, दास, लाल, चंद ह्या नांवाचो आडनांवावरी उपेग जाता. शीख आनी रजपूतांमदीं आडनांवां आसनात. मुसलमानांत शेख, सय्यद, शहा, काझी, फकीर, गुलाम, नदाफ, मुजावर अशीं पंथवाचक वा वेवसायदर्शक आडनांवां वापरतात. खरें म्हळ्यार तांचेभितर आडनांवांची चाल ना.

- ओलिव्हिन्यु गोमीश

आणीबाणी:

भूज, अंतर्गत घुस्पट, हुंवार, भिरांकूळ रोग अर्थीक मंदी, बंडाळी, विदेशी संकश्टांसारके परिस्थितीक लागून दिसपट्टी जीण विस्कळीत जावंची न्हय, म्हणून शासन जो काळ मेरेन आपल्या खास अधिकाराचो वापर करून शासन करता त्या काळाक आणीबाणी अशें म्हणटात.

न्यायाधीशांच्या आंतरराश्ट्रीय आयोगान आणीबाणीसंबंदान फुडलीं तत्त्वां मांडल्यांत १. राश्ट्राच्या हिताखातीर आनी एकचाराखातीर गरज उप्रासली तर आणीबाणी घोशीत करपाक जाय. २. आणीबाणीचो काळ गरजे परस चड वेळ वाडोवचो न्हय. ३. मूळ अधिकार आनी हेर स्वतंत्रतायेचेर फाव तितलींच बंधनां आसचीं. ४. आणीबाणीच्या संदर्भात केल्ले कायदे आनी दिल्ले आदेश हांच्या चवकशीचो अधिकार सादारणपणान न्यायालयाक आसचो.

आणीबाणीक लागून जावपी लुकसाण: १. पुराय देशाचें वा राज्याचें लक्ष परिस्थितीक तोंड दिवचेपासत केंद्रीत जाल्यान समाजीक आनी अर्थीक उदरगतीक बाधा येता. २. मुळावे अधिकार आनी देशांतल्या राज्यांच्या स्वायत्ततेचेर बंधनां येतात. ३.-न्यायालयाच्या अधिकारांचेर मर्यादा पडटात. ४. विधीमंडळाचो जर कार्यकारी सत्तेचेर शेक उरलोना जाल्यार महत्वाकांक्षी मनशाकडल्यान हुकूमशाय निर्मूपाचो भंय उरता.

भारतीय संविधानांत आणीबाणीचो आस्पाव जाल्लो आसा. राश्ट्रीय आणीबाणी (अनुच्छेद ३५२ ते ३५४, ३५८ ते ३५९), घटकराज्या संबंदी आणीबाणी (अनुच्छेद ३५५ ते ३५७ आनी ३६५), अर्थीक आणीबाणी (अनुच्छेद ३६५) ह्यो तीन तरेच्यो आणीबाणी भारतीय संविधानांत आस्पावल्यात. सन १९८८ त, भारतीय संविधानांत ५९ वी घटनादुरुस्ती केली. तातूंत अंतर्गत बंडाळेक लागून राश्ट्रीय एकचाराक बाधा निर्माण जाल्ल्यान पंजाब राज्यांत आणीबाणी लावपाची तजवीज आसली.

भारतीय संविधानाप्रमाण आणीबाणीची घोशणा करपाचो अधिकार राश्ट्रपतीक आसा. हो अधिकार राश्ट्रपतीक जाय जाल्यार वापरुं येता. ताची न्यायालयीन चवकशी जावंक शकना. हेरकडेन अशी परिस्थिती ना.

आणीबाणीची घोशणा जातकच घटक राज्याचे कायदे करपाचे अधिकार भारतीय संविधानप्रमाण बंद जातात. राज्यांची कार्यकारी सत्ता पुराय नियंत्रणाखाला येता. भारतीय संविधानांत मुळावे अधिकार स्थगीत करपाचो अधिकार वा तेसंबंदी न्यायलयांत जाप मागपासंबंदीची तजवीज स्थगीत करपाचो अधिकार राश्ट्रपतीक आसा. १९७५ त तेन्नाची भारताची पंतप्रधान इंदिरा गांधी हिच्या सुचोवणेवेल्यान राश्ट्रपतीन राश्ट्रीय आणीबाणी जाहीर केल्ली.

विदेशांतली आणीबाणी: चडश्या देशांतल्या विधीमंडळाक आणीबाणीच्या काळांत खास अधिकार दिल्यात. इंग्लंडांत सन १९२० वर्साच्या कायद्यान राजाक आणीबाणी घोशीत करपाचो अधिकार आसा. पूण ताका आपले घोशणेक संसद आपोवन मान्यताय मेळोवची पडटा. फ्रांसांत सन १८७८ वर्साच्या कायदयाप्रमाण आणीबाणीची घोशणा विधीमंडळ करूंक शकता. विधीमंडळाचें अधिवेशन चालू नासल्यार अध्यक्ष मंत्रीमंडळाची मान्यताय घेवन अशी घोशणा करूंक शकता. तेखातीर विधीमंडळाची बसका दोन दिसांभितर आपोवची पडटा. विधीमंडळ बरखास्त जाल्ले जाल्यार अध्यक्षाक आणीबाणीची घोशणा करपाचो अधिकार उरना. लॅटीन अमेरिकेंतल्या बऱ्याच देशांनी आणीबाणी चलणूकेत हाडपाचो अधिकार विधीमंडळाक आसा. ऑस्ट्रेलियांत कार्यकारी सत्ता विधीमंडळाच्या तेंक्याबगर वा मर्जेआड कांयच करूंक शकना. अमेरिका आनी कॅनडा ह्या देशांच्या संविधानांत आणीबाणीविशीं तजवीज नां.

- कों. वि. सं. मं.

आताईद, आंतोनियु जुआंव:

(जल्मः १७७०, सेरूला -साल्वादोर दु मुन्दु; मरणः १८४८).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. धर्मीक शिक्षण घेतल्या उपरांत १८३९ वर्सा गोंयच्या आर्चडायोसिजीचो व्हिकार कापितुलार (Vicar Capitular) म्हूण वेंचून आयलो. १८४४ वर्सा मेरेन तार्णे आर्चडायोसिजीचो कारभार चलयलो.

- कों. वि. सं. मं.

आताईद, फ्रांसिश्कु लुईश गॉंझागा द:

(जल्मः १८२५; मरणः १८८१, सेरुला-साल्वादोर दु मुंद).

किरस्तांव धर्मफुडारी. चोडण वाठारांतली सेमिनारी बंद जातकच ताणें १८६० वर्सा बारदेस म्हालांत माँत-द-गिरीं ह्या वाठारांत वसतिगृह आनी शाळा सुरू केली. ताचेखातीर ताणें चाळीस निवासी आनी आठ्शें अनिवासी विद्यार्थी एकठांय केले. १८७४ वर्सा ताची सुर्वेक दाबूल आनी उपरांत माजगांव (मुंबय) वाठारांत पॅरीश पाद्री म्हूण नेमणूक जाली. ताणें आपल्या मिशनच्या वावरावरवीं जायत्या वाट चुकिल्ल्या लोकांक वरी नीत आनी बरी देख दिली. बारदेस म्हालांत थंयचे नगरपालिकेन ताचे यादीक वाचनालय सुरू केलां.

- कों. वि. सं. मं.

आदित्यः वैवस्वत मन्वंतरांतल्या देवांच्या एका पंगडाचें नांव. ऋग्वेदांत ह्या पंगडांत मित्र, अर्यमा, वरूण, भग, दक्ष आनी अंश अश्या स देवांचो आस्पाव जाता. (ऋ. २.२७.१)

त आदित्यास उरवो गभीरा
अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः।
अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु।
सर्व राजभ्यः परमा चिदन्ति।

(ऋ. २.२७.३)

अर्थः ते आदित्य व्हड, गंभीर, सदांच जैत मेळोवपी, दुस्मानांचो घात करपी, जायत्या दोळ्यांचे आनी बरें वायट पळोवपी. तांकां पयसुल्ल्यो वस्तूय लागसार दिसतात.

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था
देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः

(ऋ. २.२७.४)

अर्थः ते अदित्य थीर आनी अस्थिर पदार्थांचें धारण करतात आनी सगळ्या भुवनांचें रक्षण करतात.

सत्याच्या योगान तांचें म्हत्व वाडलां. जो तांचें सांगणेंत आसता ताका लागसल्ल्यान वा पयसुल्ल्यान कोणूच मारुंक शकना अशें ऋग्वेदांत म्हळां.

अथर्ववेदांत, आदित्य हे अदिती आनी कश्यप हांचे पूत आनी तांची संख्या आठ आसा अशें सांगलां.

तैत्तिरीय ब्राह्मणांत अंश, भग, धाता, इंद्र, विवस्वान, मित्र, वरुण आनी वर्यमा अशीं तांचीं नांवां आसात. अदितीच्या आठव्या पुताक ऋग्वेदांत आनी शतपथब्राह्मणांत मार्तंड अशें म्हळां. शतपथब्राह्मणांत आदित्याची संख्या बारा आसून ते बारा म्हयन्यांचे निदर्शक आसात अशें म्हळां. तातूंतलो विष्णु हो सगळ्यांत व्हड आदित्य मानतात. भविश्य आनी स्कंद पुराणांत आदित्याच्यो दोन वेगळ्यो नामावळी दिल्यात. भविश्य पुराणांत, अंशुमान, अर्यमा, इंद्र, त्वष्टा, धाता, पर्जन्य, पुषा, भग, वरुण, विवस्वान, आनी विष्णु हीं नांवां आसात. जाल्यार स्कंद पुराणांत लोलार्क, उत्तरार्क, सांबादित्य, द्रुपदादित्य, मयुरवादित्य, अरुणादित्य, वृध्दादित्य, केशवादित्य, विमलादित्य, गंगादित्य, यमादित्य आनी सकोलकादित्य अशीं नांवां आसात.

हे बारा आदित्य बारा म्हयन्यांचेर शेक चलयतात. हांकां साध्य अशेंय नांव आसा. कालरुप घेतिल्लो हो भगवान आदित्य वेगवेगळ्या बारा गणांवांगडा बारा म्हयन्यांचें संचलन करता. हो आदित्य जगभोंवडी करता आसतना चारी वेदांचे ऋषी ताका सुक्तां म्हण्टात. गंधर्व अप्सरा ताचेमुखार नाच करतात. नाग ताचो रथ वयर धरतात. नैर्ऋत हो रथ फाटल्यान धुकळटात. वालखिल्य ताच्या फुडें चलतात. ह्या पुराय पंगडाक 'अदित्यव्यूह' अशें नांव आसा. सूर्याकूय आदित्य म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

आदिनाथः जैनांचो पयलो तीर्थंकर. ताका ऋषभवेव अशेंय म्हण्टात. अयोध्येच्या नगरांत, इक्ष्वाकू वंशांत, उत्तराषाढा नक्षत्र चलता आसतना ताचो जल्म जालो. ताच्या बापायचें नांव नाभिराज तर आवयचें नांव मेरुदेवी आसलें. ताचो रंग भांगराचो आसलो. ताची उंचाय ५०० धोणवांइतली आसली.

ताणें कैलासपर्वताचेर मोक्ष जोडलो. चक्रवर्ती भरत आनी वीरशिरोमणी बाहुबली हे ताचे दोन पूत आसले. तांणीय व्हड नामना जोडली. आदिनाथाच्या पंचकल्याणिकाच्यो पर्वतिथी अश्यो आसात. गर्भकल्याण आषाढ वद्यद्वितीया, जन्मकल्याण आनी दीक्षाकल्याण चैत्र वद्य नम, केवलज्ञानकल्याण फाल्गुन वद्य एकादशी, मोक्षकल्याणमार्ग वद्य चतुर्दस. ताणें त्या काळांतल्या तत्कालीन समाजाक 'असि' (शस्त्र), 'मषि' (लेखन), कृषि (शेतवड), 'विद्या', 'शिल्प', 'वाणिज्य', ह्या स वेव्हारांचो उपेग करपाचो मार्ग दाखयलो. आदिनाथ आनी महावीर हांणी छेदोपस्थापन नांवाच्या तपाक म्हत्व दिलां. छेदोपस्थापन म्हळ्यार स्वताच्या नशिबांतल्या पातकाचो नाश करपाखातीर प्रायक्षित्त घेवन आत्म्याक थीर संयमांत दवरप.

वैराग्य प्राप्तीउपरांत आदिनाथान राज्याचो त्याग केलो, तपाची दीक्षा घेतली आनी खर तप केलें. केवलज्ञान मेळयतकच ताणें जैन धर्मीयांक उपदेश केलो. आदिनाथाच्या योगान जैनधर्म आनी वैदिक धर्म हांच्याभितल्ल्या वेगवेगळ्या तत्त्वांचो एकवट जाता. वायु, ब्रह्मांड, विष्णु, मार्कंडेय, कूर्म, लिंग, वराह, स्कंद आनी भागवत ह्या वैदिक पुराणांत परमहंस, योगी, जयधारी म्हूण आदिनाथाकडेन बोट दाखयलां.

भागवतांत जे ऋषभदेवाचें वर्णन वर्णिलां. तें आदिनाथाचेंच जावन आसा (५.३.६). ऋषभदेव निमाणे जडोन्मतासारको उक्तो रावपाक लागलो. कोणेय त्रास दिल्यार हो थीर रावतालो.

उदेपूर- अहमदाबाद रस्त्यार ऋषभनाथ नांवाच्या गांवांत ऋषभनाथ म्हळ्यार आदिनाथाचें देवूळ आसा. ह्या देवळांतल्या मूर्तीसंबंदान एक आख्यायिका चलता ती अशीः आवल्याकाळार एक गाय एके थारायिल्ले सुवातेर येवन आपल्या पान्यांतल्यान थंय दूद सोडटाली. ते सुवातेर खणटकच ऋषभनाथाची मूर्ती मेळ्ळी. उपरांत थंय ताचें देवूळ बांदलें. हें थळ जैन लोकांच्या यात्रेची सुवात जावन व्हड नामनेक पावलां. आदिनाथ हो नवनाथांमदलो एक अशेंय मानतात. नेवासे गांवां लागीं मर्मरगिरींत हाचें थळ आसा. हाका वृध्देश्वर वा म्हातारदेव अशेंय म्हण्टात. मत्स्येंद्र, गोरक्ष आनी गहिनी ह्या नाथांच्यो समाधी हांगा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

(पूरक नोंदः जैन धर्म)

आदिपुराण-१ः अठरा उपपुराणांमदलें एक पुराण. हाका आद्यपुराण अशेंय नांव आसा. हें उपपुराण वैष्णव पंथाचें आसा.

सव्या शतमानाच्या अदमासाक हें पुराण रचलां आसूंये अशें म्हण्टात. ह्या ग्रंथाचें हातबरप आयज सांपडना. पूण तातूंतले जायते संदर्भ, उतारे, टीका वा निबंदाच्या रुपान घेतिल्ले दिसतात. ताचेवेल्यान आदिपुराणांतल्या वियशाची कल्पना करूं येता. सादारणपणान फुडल्या विशयाची भासाभास तातूंत केल्याः

चातुर्वर्ण्याच्या लोकांक राबितो करपाखातीर योग्य वाठार, नीत-नेम, लग्नसुवाळ्यावेले विधी, निमाणेसंस्कार, शुध्दीचे उपाय, दान, व्रतां, बरे वायट शकून आनी लक्षणां.

- कों. वि. सं. मं.

आदिपुराण-२ः जैन धर्माचें एक नामनेचें पुराण. णव्या शतमानाचो मध्य ह्या पुराणाचो काळ मानतात. जैन धर्मांत त्रिषष्टि म्हळ्यार त्रेसठ दादले प्रतिभासंपन्न धर्मप्रवर्तक, ऊंच चारित्र्याचे मानल्यात. हे सगळे 'शलाकापुरुष' म्हूण नामनेक पावल्यात. २४ तीर्थंकर, १२ चक्रवर्ती, ९ वासुदेव, ९ प्रतिवासुदेव, ९ बलदेव वा बलभद्र मेळून वट्ट ६३ शलाकापुरुष जातात. तांच्या जिविताचेर बरयल्ल्या ग्रंथाक श्वेतांबर लोक 'चरित्र' आनी दिगंबर लोक 'पुराण' म्हण्टात. आचार्य जिनसेन हाणें ह्या सगळ्या म्हापुरसाचें चरित्र संस्कृत भासेंत काव्यान रचपाखातीर 'महापुराण' ग्रंथ बरोवपाक आरं भ केलो.

ग्रंथ [illegible] ताका मरण आयले. गुणभद्र नावाच्या ताच्या शिश्यान उरिल्लो ग्रंथ पुराय केलो. ह्या ग्रंथाच्या पयल्या भागांत ४८ पर्वां आनी १२,००० श्लोक आसात. तातूंत जैनाचो पयलो तीर्थंकर ऋषभदेव हाच्या जिविताचें चरित्र वर्णिलां. पयल्या भागाच्या लौकिक्कांत आदिपुराण आनी दुसऱ्या भागाक उत्तरपुराण म्हण्टात. आदिपुराणांतलीं ४२ पर्वां आनी ४३ व्या पर्वांतले ३ श्लोक मेळून वट्ट १०,३८० श्लोक जिनसेनान रचले. १,६२० श्लोकांची रचना गुणभद्रान केल्या. जिनसेनान रचिल्ल्या आदिपुराणाचो वांटो ८४३ वर्साच्या अदमासाक पुराय जालो.

दिगंबर संप्रदायांतल्या प्रथमानुयोगाचो हो मुखेल ग्रंथ आसून जैन साहित्यांत ताका म्हत्वाची सुवात आसा. जैन लोकांच्यो सगळ्यो कथा, चरित्रां आनी भूगोल ह्या सगळ्या म्हायतीचो कवीन खूब सुंदररितीन आपल्या ग्रंथांत आस्वाद केला. जैन संप्रदायांत सगळ्यांक मान्य अशा तत्वांची म्हायती खंयच्या ना खंयच्या रूपांत ह्या ग्रंथांत करून दिल्या. ह्या उपरांतच्या ग्रंथकारांनी ह्या ग्रंथांतले उतारे 'आर्ष' म्हूण सांगल्यात. हो ग्रंथ महाकाव्याच्या तोलामोलाचो आसा. ओडलायण्यो कथा, म्हौंवाळ भास, वेगवेगळीं उदाहरणां, विश्टावे, सुभाषितां आनी णव रस हांणी हो ग्रंथ पुराय नटला.

- कों. वि. सं. मं.

आदिमाता: बायलरूपी ईश्वर. वेगवेगळ्या धर्मांत आनी समाजांत ईश्वर हो बायलेच्या वा दादल्याच्या रुपान कल्पिलेलो आसा. ह्या बायलरूपी ईश्वराक आदिमाता म्हण्टात आनी दादलेरूपी ईश्वराक आदिपिता म्हण्टात. दादलेरुपी ईश्वरापरस मनशाक बायलरुपी ईश्वराची कल्पना पयलीं आयली अशें म्हण्टात. मनीसजल्माक दादलो कारण आसता काय ना हेविशीं आदिमानवांत दुबाव आशिल्लो. त्या काळांत बायल ही जननी आसा हें कळिल्ल्यान तिचेविशीं आदर आनी ममता ह्यो भावना तयार जाल्यो. आवयभक्तीचें व्हडपण आदिमातचे भक्तींत जावपाची प्रक्रिया, बापायविशीं जाण नाशिल्ल्या काळांत म्हणजेच मातृसत्ताक समाजसंस्थेत जाली.

समेस्त आदिम, अर्दसंस्कृत आनी पूर्णसंस्कृत संवसारांतल्या धर्मांनी प्रजा, नोनजात आनी धान्य हांचे समृध्दीपासत जाय आशिल्ले सुफलताविधी मेळटात. योनी, थानां आनी लिंग ही सुफलता विधिंतलीं म्हत्वाचीं प्रतिकां आसात अशें पूर्विल्ल्या आनी आदिम संस्कृतायेच्या अध्ययनान सिध्द जालां. देखून जननशक्तिचें प्रतीक म्हळ्यार आदिमाता मानतात. धर्मशास्त्रांत शिवाची अर्धांगी पार्वती हिचो उल्लेख 'शक्ती' ह्या नांवान केल्लो दिसता आनी देवीपुजेच्या संप्रदायाक 'शाक्तपंथ' म्हण्टात.

दादलेरुपी ईश्वराचे भक्तीक युयुत्सू समाजांत म्हत्व आयलें अशें म्हण्टात. ह्या समाजांत परतून परतून झुजाची गरज लागताली. वैदिक आर्यांचो समाज हो झुजपी आनी झुजभोगी समाज आशिल्लो ही गजाल इंद्र ह्या युध्दरत, सशस्त्र आनी बुदवंत देवावेल्यान कळून येता. पूर्विल्ल्या ग्रीक समाजांत झ्यूस हो देव पराक्रमी आशिल्ल्यान ताका सगळ्या देवांपरस व्हड मानतात, कारण तो पराक्रमी आशिल्लो. वैदिक वाङमयांत देवी वा आदिमाता हिचें म्हत्व मेळना पूण हिंदूच्या धर्मीक कार्यांत, देवाच्या उत्सवांत देवीचें म्हत्व दिसून येता. तशेंच ज्या वाठारांत खंयच्या समाजाक झुजाची केन्नाच गरज उप्रासली ना थंय देवीक म्हत्व आशिल्लें. ही देवी फुडें देवाक फाटल्यान घालून झुजांत गरज भासतकच स्वता झुजाची देवी जाली. मार्कंडेय पुराणांत दुर्गा ही झुजदेवी कशी जाली हें 'सप्तशती' प्रकरणांत सांगलां. संवसारांतल्या कितल्याशाच क्रिस्ताआदल्या धर्मांत आनी समाजांत आदिमातेची पुजा करतात. ॲसिरियांत 'इश्तार' हिका सगळ्या देवांची जननी म्हळ्यार आदिमाता मानतात.

इजिप्त राज्यांतली इझीस, फिनिशियांतली ॲस्टोरेथ अथीना, ॲफ्रोडाइटी, डिमीटर ह्यो ग्रीक देवता, तशेंच सिबिल, मिनर्व्हा, व्हीनस आदी रोमन देवींची नामना आसा. अमेरिकेंतल्या मेक्सिको हांगा ॲझटेक आनी माया संस्कृतायेंत आदिमातेची पूजा करपाची चाल आसा. क्रिस्ताची आवय मारी ही क्रिस्ताआवल्या संस्कृतायेंतल्या सगळ्या देवांचें आवयचें रुप आसा. प्रॉटेस्टंट पंथावांगडाच हेर पूर्विल्ल्या खिस्त पंथात तिका खूब म्हत्व आसा. क्रिस्ताचो बापूय जोसेफ हाच्या संबंदाशिवाय मेरीपसून क्रिस्ताचो जल्म जालो. हे कथेवेल्यान क्रिस्ताआदीं काळांत तिका आदिमातेचें स्वरूप प्राप्त जालें हे कळटा.

भारतांत आदिमातेची वा देवीची पूजा वेदपूर्व काळासावन चलत आयल्या. मोहेंजोदडो आनी हडप्पा ह्या शारांनी जाल्ल्या उत्खननांत देवीचीं जायतीं प्रतीकां मेळ्ळयांत. ऋग्वेद ह्या पूर्विल्ल्या ग्रंथांत दादलेरुपी देवाची स्तोत्रां चड आसलीं तरी सगळ्या देवांचीं आवय म्हूण अदितीचो बरेच कडेन उल्लेख मेळटा. वेदोत्तर काळांत भारतांत हिंदू धर्मांत, काली, लक्ष्मी, सरस्वती, दुर्गा, पार्वती, अंबा, भवानी, जगदंबा आदी देवींची आदिमाता म्हूण पूजा करतात. ही पूजा चडशी भारतांतल्या सगळ्या वाठारांत कितल्याशाच वर्सापयलींसावन चलत आयल्या.

- कों. वि. सं. मं.

आदिलशाय: (१४८९-१६८६) पंदराव्या शेंकड्याचे अखेरेक दक्षिण भारतांत निर्माण जाल्ली एक मुसलमानी राजसत्ता. त्या काळावयले बळीश्ट अशे बहामनी सत्तेची ताकद उणी जाल्याचो फायदो घेवन त्याच राज्यांतलो विजापूरचो सुभेदार यूसुफ आदिलखान १४८९ त स्वतंत्र जालो. बहामनी सत्ता तेन्ना उत्तर मंडूसावन दक्षिणेक रायचूर मेरेन आनी उदेंतेक भोंगीर सावन अस्तंतेक दाबोळीमेरेन चलताली. ताणेंच आदिलशाय घराण्याची थापणूक केली. सुमार दोनशीं वर्सां हे सत्तेचो शेक दक्षिण भारतांत चलतालो. ह्या काळांत यूसुफ आदिलखान (१४८९-१५१०), इस्मायल आदिलशहा (१५१०-१५३५), इब्राहिम आदिलशहा (१५३५-१५५७), पयलो अली आदिलशहा (१५५७-१५८०), दुसरो इब्राहिम आदिलशहा (१५८०-१६२७), मुहंमद आदिलशहा (१६२७-१६५६), दुसरो अली आदिलशहा (१६५६-१६७२), आनी दुसरो शिकंदर आदिलशहा (१६७२-१६८६) अशे सुलतान जावन गेले.

यूसुफ आदिलखान हुशार, कर्तबगार आनी सहिष्णू आशिल्लो. इस्मायल आदिलशहाच्या कारकीर्दींत बऱ्योच लडायो आनी कट कारस्थानां जालीं. ह्या दोनूय पयल्या सुलतानांच्यो राजवटी आदिलशाय सत्तेची बुनयाद घालपाखातीर खर्च जाल्यो. आपली सत्ता बरेभशेन चलोवचेखातीर तांकां बहामनी राज्यांतल्या अमीर बरिदावांगडा झगडचें पडलें. यूसुफान विजयनगरच्या राजावांगडा कबलात करून बरिदाचेर जैत मेळयलें. ताचे उपरांत विजयनगरच्या राजान तांचेर घुरयो घाल्यो त्यो यूसुफान बरेतरेन परतायल्यो.

१५१० त यूसुफाकडल्यान गोंय घेवन पोर्तुगेजानी कुडाळसावन चित्ताकूलमेरेनच्या वाठाराचेर जैत मेळयलें. इस्मायल आदिलशहान १५२४ त पोर्तुगेजांकडल्यान साश्टी, बार्देश आनी त्या भोंवतणचो वाठार पर्यून जिखून घेतलो. इब्राहिम आनी पयलो अली आदिलशहा हांच्यामजगतीं झुजां जायत आशिल्लीं. इब्राहिमाचो दुस्मान शाहजादा अब्दुल्ला हो पोर्तुगेजांच्या आलाशिन्याक गेलो (१५४३). ताका पोर्तुगेजांनी पालव दिवचो न्हय देखून इब्राहिमान साश्टी आनी बार्देश हे प्रांत पोर्तुगेजांक दिले. १५७०-७१ त अली आदिलशहान मुर्तजा निजामशहा आनी कालिकतचो झामोरीन हांच्यावांगडा बरेपण करून गोंय आनी चौल जिखपाचो यत्न केलो पूण ताका जैत मेळळें ना.

आदिलशाही सुलतानांक निजामशहा, कुतुबशहा, बरिदशहा आनी विजयनगरच्या सत्तेवांगडा सदांच झगडचें पडलें. विजयनगरच्या राजान जिखून घेतिल्ले रायचूर, मुद्गल हे प्रांत इस्मायलान बऱ्याच फावट यत्न करून जिखून घेतले. अमीर बरिदान निजामशहाच्या पालवान विजापूराचेर जैत मेळोवपाचो यत्न केलो, पूण इस्मायल आनी इब्राहिम आदिलशहानीं ताचो पराभव करून सोलापूर जिखून घेतलें. अमीर

...रिदाक मरण आयल्या उपरांत आदिलशहांची ताच्यावांगडा जावपी ...जां सोंपली

आदिलशाय आनी निजामशाय सुलतानांमदीं १५३१ ते १५९४ मेरेन ...ज्य वाडोवचेखातीर लडायो जाताल्यो. निजामशहान विजयनगरचो ...मराजा आनी कुतुबीकुत सुलतान हांच्या पालवान १५४३ त ...वेजापूरच्या वाठारांचेर घुरी घाली. तेन्ना आदिलशाय प्रधान आसदखान ...णें विजयनगरच्या राजावांगडा कबलात केली. आसदखानाक मरण ...आयल्याउपरांत, १५४९ त निजामशहान विजयनगरच्या ...मराजावांगडा कबलात करून विजापूरच्या वाठारांचेर घुरयो घाल्यो. ताणें रामराजाखातीर रायचूर आनी मुद्‌गल आनी स्वताखातीर कल्याणी आनी सोलापूर हीं थळां जिखून घेतलीं.

अली आदिलशहान विजयनगरच्या रामराजा वांगडा पर्थून कबलात करून निजामशहाच्यो घुरयो आळाबंदाक हाडल्यो. विजयनगर राज्याची शक्त वाडली आनी आदिलशहा आनी तांच्यामदीं संबंद इबाडूंक लागले. १५६४ त आदिलशाये वांगडा संबंद सुदारचेखातीर हुसेन निजामशहान आपली धूव चांदबिबी हिचें लग्न पयलो अली आदिलशहा हाच्यावांगडा केलें आनी सोलापूरचो किल्लो ताका दिलो. उपरांत आदिलशहा, निजामशहा, इब्राहिम कुतुबशहा आनी अली बरिद एकठांय येवन तांणी १५६५ त तालिकोटचे लडायेंत विजयनगरचें राज्य नश्ट केलें.

निजामशहा आनी आदिलशहा हांच्यामदली इश्टागत चड तेंप तिगली ना. तांच्यामदीं पर्थून सर्त लागली. मुर्तजा निजामशहा हाच्या सान वयाचो फायदो घेवन अली आदिलशहान निजामशहाक मेळिल्लो पयलींच्या विजयनगर राज्यांतले वाठार जिखून घेतले. ह्या वेळार विजापूर राज्याची शीम उत्तरेवटेन नीरा, अक्कलकोट, नळदुर्ग, कल्याणमेरेन, कांय वाठार सोडल्यार अस्तंतेक बाणकोटचे दक्षिणेवटेंतले दर्यादिगेमेरेन, दक्षिणेक तुंगभद्रा न्हंय मेरेन आनी उदेंतेक रायचूर, यादगीर, बिदरमेरेन आशिल्ली.

१५०८ त अली आदिलशहाचो खून जालो आनी ताचो पुतणयो दुसरो इब्राहिम आदिलशहा राजा जालो. तो सान आशिल्ल्यान चांदबिबी राज्यकारभार पळोवंक लागली. तिका तिच्या दिवाणाचो पालव मेळटालो. राज्यसत्तेच्या लोभान दिवाणान चांदबिबीक अटक केली, पूण रोखडीच तिची सुटका जाली. विजापूर दरबारांत दक्षिण आनी उत्तर वाठारांतल्या लोकांमदीं सत्तेखातीर सर्त लागली. हाचो फायदो घेवन मुर्तजा निजामशहान आनी कुतुबशहान विजापूरचेर घुरयो घाल्यो. इब्राहिम आदिलशहाची भयण मुर्तजा निजामशहाच्या पूताक लग्नावरवीं दिवन दोन घराण्यांमदीं पर्थून इश्टागत करपाचे यत्न जाले. हे इश्टागतीचे संबंद रोखडेच इबाडले. इब्राहिमान निजामशहाच्या वाठारांचेर घुरयो घालून खंडणी वसूल केली. १६१९ त ताणें बरिदशहाचेर घुरी घालून ताचो सगळो वाठार जिखून घेतलो.

आदिलशाय सुलतानांनी १५९४ ते १६३६ मेरेनच्या काळांत निजामशायआड आपली दुस्मानकाय विसरून मोगलांनी ताचेर केल्ले घुरयांआड ताका पालव दिलो. १६३७ त निजामशाय सोंपली.

इब्राहिमाउपरांत राजा जाल्ल्या अहंमदशहा हाचे मोगल बादशहा शहाजहान हाच्यावांगडा संबंद इबाडले. १६३१, १६३२ आनी १६३५ ह्या वर्सांनी शहाजहानान खंयचे ना खंयचे निमीत्त काडून विजापूराचेर घुरयो घाल्यो. १६३६ त दोगांयमदीं कबलात जाली. हे कबलातीवरवीं कृष्णा न्हंयचे पलतडचो वाठार मोगलांचो आनी आलतडचो वाठार आदिलशहाचो अशी वांटणी जाली. मोगलांक वर्साक २० लाख होन खंडणी दिवपाचें आदिलशहान कबूल केलें.

अली आदिलशहाच्या काळांत आदिलशाय सत्तेचे बळगे उणें जावंक लागलें. मोगल आनी मराठ्यांची ताकद वाडूंक लागली. औरंगजेबान आदिलशायेवांगडा जाल्ली पयलींची कबलात मोडून बिदर, कल्याणी आनी गुलबर्गाचेर जैत मेळयलें. १६६६ त मोगल सरदार जयसिंग हाणें विजापूराचेर घुरी घाली.

शिवाजीन आपल्या मराठ्यांक घेवन आदिलशहाचे बरेच वाठार जिखून घेवंक सुरवात केली. शिवाजीक आळाबंदा हाडचेखातीर आदिलशहान बरेच यत्न केले, पूण ते फळादीक जाले नात. अफजलखान आनी सिद्दी जोहारसारके आदिलशहाचे खडेगांठ सरदार, शिवाजीआड अपेशी जाले. १६७५ मेरेन शिवाजीवांगडा आदिलशायेचीं झूजां चालूच उरलीं. शिकंदरशहाच्या कारकिर्दीत मोगल आनी शिवाजीन आदिलशायेचेर घुरयो घालून आपापल्या राज्यांचो विस्तार केलो. मोगल दक्षिणेवटेन राज्यविस्तार करतात हें पळोवन शिवाजीन आदिलशहावांगडा आनी कुतुबशहावांगडा १६७५-७६ त कबलाती केल्यो. १६८३ सावन औरंगजेबान पुराय बळान आदिलशहाचेर घुरी घाली. संभाजी आनी कुतुबशहा हांणी शिकंदर आलिदशहाक बरोच पालव दिलो, पूण १६८६ त औरंगजेबान आदिलशाय काबार केली.

आदिलशाय राज्यपध्दत सोंपी आशिल्ली. सुलतान सगळ्यांत चड बळीश्ट आसतालो. ताचे उपरांत सगळ्यांत व्हडलो अधिकारी वकील (वजीर) हो शासनाचेर नियंत्रण दवरतालो. ताच्या हातासकयल मीर जुमला आनी युसत फिऊल मुल्क हे अधिकारी आसताले. १५६५ त पयलो अली आदिलशहा हाचे कारकिर्दीत ताचो वजीर अफजलखान शिराझी हाणें खातें वांटप करून दर खात्याचेर नामनेचे अधिकारी नेमले. ही राज्यपध्दत फुडें तशीच उरली. मुहंमद आदिलशहान राज्यकारभाराविशीं नेम बरोवन दवरले.

आदिलशाय सरदारांतल्या कांय जाणांनी शिया आनी कांय जाणांनी सुन्नी पंथ आपणायल्लो. हिंदूंक आदिलशायेंत मानाची सुवात आसताली. बरेच हिंदू दरबारांत उंचेल्या अधिकाराचे सुवातेर आशिल्ले. दरबारांतलें बरेंच कामकाज मराठींतल्यान चलतालें. आदिलशाय सरदारांनीं आनी सुलतानांनी बऱ्याच थळांचेर व्हड बांदकामां केल्लीं. परांडा, मिरज, सोलापूर, मुद्‌गल हेभायर हेर बरेचकडेन तांणी किल्ले बांदले. गोंयचें आयचें सचिवालय हो पयलींचो आदिलशहाचो राजवाडो आशिल्लो. यूसुफ आदिलशहाच्या काळांत हो राजवाडो बांदून पुराय जाल्लो. आदिलशाय राजवटीच्या काळांतले बरेच लेख गोंय (ओल्ड गोवा), गिरवडें (बारदेस), वरगांव, नार्वे (दिवचल), हडकोण (फोंडें) हांगा सांपडल्यात. हे लेख अरबी फारशी, संस्कृत आनी मराठी भासांतल्यान आसात.

संगीत, चित्रकला, वास्तुकला ह्या मळांचेरूय तांणी वावर केलो. गगनमहाल, जुम्मा मशीद, शहाबुरूज, सातमजली माळी, आनंदमहाल, आसरमहाल, गोलघुमट ह्या सारक्यो सोबीत वास्तू आदिलशायच्या काळांत बांदिल्यो. फोंडें तालुक्यांत आशिल्ली सफा मशीद ही १५६० त इब्राहिम आदिलशहान बांदून घेतिल्ली. पोर्तुगेजांचो शेक गोंयचेर गाजचेपयलीं आदिलशाय राजवट गोंयांत कांय वाठारांनी चलताली.

- कों. वि. सं. मं.

आदिवासी: रान आनी दोंगर हांचो आलाशिरो घेवन, नागरी संस्कृतायेपरस पयस आनी अलिप्त रावल्ल्या संबंदीत प्रदेशांतल्या मूळ नागरिकांक 'आदिवासी' अशें सादारणपणान म्हण्टात.

इंग्लीश भाशेंत 'आदिवासी' ह्या उतरांक 'ॲबॉरिजिनझ्' म्हण्टात. तेभायर 'प्रिमिटिव्ह' म्हळ्यार उदरगत घडोवपाक शिकूनाशिल्ली जमात, तर 'सॅव्हेज' म्हळ्यार मागाशिल्ले वा रानवट लोक ह्या उतरांनीय ह्या जमातींक वळखतात. तेभायर वयल्या इंग्लीश उतरांनी तांचें मागशिल्लेंपण, अज्ञान आनी भोळो सभावय नदरेंत येता.

भारतांत पूर्विल्ल्या काळांत प्रोटो ऑस्ट्रलॉइड, मंगोलाइड आनी नेग्रिटो अशें विंगडविंगड मानववंश रावताले. आयच्या 'आदिवासी'ची उत्पत्ती ह्या वंशकुळयांसावन जाली, अशें मानतात.

भारतीय स्मृतिग्रंथांत आदिवासी जमातीचो उल्लेख आयला रामायणांत किरात, निषाद, शबर हांचो तर महाभारतांत पुलिंद आनी कित ह्या हिमालयांतल्या आदिवासींचो उल्लेख आयला.

भारतात वन्य आदिवासींचे वाठार फुडल्या भूगोलीक विभागांत

आस्पावतात:

१. हिमालयाक लागून आशिल्लो वाठार, भारताच्या उवेंत शीमेवयली पर्वतांवळ तशेंच मध्य खासिया आनी गारो दोंगुल्ल्यो.

२. नर्मदा आनी गोदावरी हांचेमदलो वाठार, दक्षिण आनी उत्तर भारताक वेगळावपी पर्वतावळ; उदेंतेक संताळ परगणा, दक्षिणेक हैद्राबाद (आंध्र), अस्तंतेक गुजरात, उत्तरेक राजस्थान ह्या चार शीमांभितर हो वाठार आस्पावता.

३. दक्षिणेक वायनाडसावन कन्याकुमारी मेरेन पातळिल्लो अस्तंत घट्टातलो वाठार.

४. अंदमान-निकोबार हे जुंवे आनी भारताचो हेर भाग.

आफ्रिका खंडा उपरांत, भारतांत आदिवासी लोकांचो आंकडो सगळ्यांत चड आसा.

भारतांतल्यो विंगड विंगड आदिवासी जमाती फुडलेतरेन आसात:

आंध्रप्रदेश: चेंचू, कोया, गवबा, जतपुस, कोंडा-दोरा, कोंडा-कापुस, कोंडा-रेड्डी, खोंड, सुगली (लंबाडी), येनाडी, येरू, कुल, भिल, गोंड, होगरी रेड्डी, कोलाम्, वाल्मिकी, परधान (बोगता).

आसाम: गारो, खासी, कुकी, मिझो, मिकिरलाग, अबोर, डफ्ला, मिश्म, अप्तनि, सिंग्फो (काचरी).

बिहार: असुर, बैगा, बंजारे, बिरहोर, गोंड, हो, खाडिया, खोंड, मुंडा, कोरवा, उराँव, संताळ, माल पहारिआ, भूमिज, सवरिया, पहाडिया (मुसाहर, थारु).

महाराष्ट्र आनी गुजरात: भिल, गोंड (हातूंत अगारिया, असुर, बिमनहॉर्न, कोया हांचो आस्पाव जाता), वारली, कोळी, ठकूर, दुबळा, बैगा, गदवा, कमार, खाडिया, खोंड, कोल, कोलाम् कोरकु, कोरवा, मुंडा, उराँव, परधान आनी वाघेरी.

केरळ: कदर, इरुल, मुयुवन, कनिक्कर मलंकुरवन, मलयरयन, मलवेतन, मलयन (मालंपटारम् येरवा), मन्नन, उल्लतन, उरळी, विशवन, अरनदन, कुट्टुनैकन, कोरग, कोत, कुरिचियन, कुरूम्मन, पनियन, पुलयन, मालसर, कुरूंब.

मध्यप्रदेश: कोरल, भिल, बैगा, गदबां, गोंड, खोंड, कोल, कोलम्, उराँव, परधान.

मद्रास: तोड, कदर, इरुल, कोत, अदियन, अरनदन, कट्टुनैकन, कोरग, कुरिचियम, मालसर, कुरूम्मन, मुयुवन, पसियन, पुलयन, मलयाली, कुरूंब, एरवल्लन, कनिक्कर, मन्नन, पलियन, उरळी, विशवन (हळबा).

म्हैसूर (कर्नाटक): गौदलु, हक्विपिक्वि, इरुलिग (बेरड, सोलेगा), जेतु कुरुब, मलैकुडि; भिल, गोंड, तोड, वारली, चेंचू, कोया, अरनदन, येरव, होलेय, कोरम.

ओरिसा: बैगा, बंजारे, बिरहोर, बोंदो, चेंचू, गदबा, गोंड, हो, जतपुस, जुआंग, खडिया, कोल, खोंड, कोया, उराँव, संताळ, सवरा (पोरजा).

पंजाब: गद्दि, स्वंगल, भोट.

राजस्थान: भिल, गरासिया, दुबळा, गोंड, कोरकु, कोळी, कातकरी, वारली, पारधी, सेहरिया.

अस्तंत बंगाल: हो, कोल, मुंडा, उराँव, भूमिज, संताळ, गारो, लेपचा, असुर, बैगा, बंजारे, गोंड, बिरहोर, खोंड, कोरवा, लोहार.

हिमाचल प्रदेश: गद्दि, गुर्जर, लहौल, लांब, पगवल.

मणिपुर: अंगामी, मिझो, कोम, पैते, पुरुम, सेमा.

त्रिपुरा: लुशाई, मग, कुकि, हलम, खासी, भुतिया, मुंडा, संताळ, भिल, जमतिया, रिआंग आनी उच्छै.

वर्गीकरण: मानववंश शास्त्रज्ञांनी आनी समाजीक वावुरप्यांनी भारतांत सद्या अस्तित्वांत आशिल्ल्या आदिवासी जमातींचें वर्गीकरण फुडलेतरेन केलां:

१. **वन्य समाज:** (ट्रायबल कम्युनिटीज्) दाट रानां, दोंगर-देगणां सारक्या वाठारांनी आपल्या मूळ जाग्यार रावितो करून रावपी लोक. हे लोक आपली आदीकाळासावन चलत आयिल्ल्या जीवनक्रमासारकोंच जीण जियेतात.

२. **अर्धवन्यसमाज:** (सेमीट्रायबल कम्यूनिटीज्) गांवगिन्या वाठारांत वा, गांवालागसार येवन राविल्ल्यो आदिवासी जमाती. ह्यो जमाती शेती सारके वेवसाय करतात.

३. **संस्कारित वन्य जमाती:** (कल्चर्ड ट्रायबल कम्युनिटीज्) ज्यो शारां सारक्या सुदारिल्ल्या वाठारांत वचून, शारांतल्या सुदारिल्ल्या धंदो-वेवसायांत पडल्यात त्यो आदिवासी जमाती ह्या वर्गांत मोडटात. हांचेर आर्विल्ल्या जिविताचे संस्कारय जाल्ले आसतात.

४. **बिलीन जमाती:** हिंदू भौसाभितर पुराय तरेन आसावन घेतिल्ल्यो आदिवासी जमाती ह्या वर्गांत मोडटात.

सादारण समाज: भारतांतल्या आदिवासी जमातींत 'कुटुंब' हो मुखेल घटक. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दत चडशा जमातींनी दिश्टी पडटा. आसामांतल्या 'खासी' 'गारो' जमातींत मातृसत्ताक कुटुंबपध्दत चलता. जायत्यो आदिवासी जमाती, स्वतंत्र उप-जमातींत वांटिल्ल्यो आसात. ह्यो उप-जमाती अंतर्विवाही आसतात. कुटुंब, कूळ, सकुलक, अर्धक, गांव, नात्यांभितल्ले संबंद हे आदिवासींच्या समाजीक संघटनेचे म्हत्वाचे घटक. आदिवासींचे सगळे रितीरिवाज जल्म, लग्न आनी मरण ह्या तीन म्हत्वाच्या अवस्थांकडेन संबंदीत आसतात.

बायलांची सुवात: मातृसत्ताक कुटुंबांत बायलेचो पांवडो खूब ऊंच आसता. हॉबहाउस हाच्या मतान गोरवां-म्हसरां सारकीं जनावरां पोसपी जमातींत ७८ टक्के, तर शेती सारके वेवसाय करपी जमातींत ७३ टक्के बायलांचो पांवडो खूब सकल आसता. कादर, मलपतरम, पल्लियन, इरूला, पणियन, चेंचू आनी अंदमान-पिग्मी जमातींत दादल्या-बायलांचो पांवडो सारको आसता. पितृसत्ताक कुटुंबांत दादल्याचो बायलांचेर शेक चलता. ह्या कुटुंबांत बायलांचेर कडक बंधनां आसतात. 'तोडा' बायलांक बाळंतपण, भश्टे जावप सारकिल्या वेळार धर्मीक बंधनां पाळचीं पडटात. गोंड बायलेक लग्नापयलीं लैंगिक मेकळेंपण आसता. लग्न जावपाविशीं तशेंच सोडचीठ घेवपाविशीं गोंड बायलेक पुराय मेकळीक आसता. थारु जमातींत दादल्याचेर बायलेचो पुराय ताबो आसता.

भास: भारतांतल्या आदिवासींची भास खास करून द्राविडी आनी ऑस्ट्रो-आशियाई भाशावर्गांत मोडटा. हिमालयाचे दक्षिणेक रावपी कांय आदिवासी सिनो-तिबेटन भाशावर्गांतली भास उलयतात. सगळ्या आदिवासी भाशांभितर 'गोंडी' ही मुखेल भास जावन आसा. ही भास सुमार २० लाख लोक उलयतात. तमिळ भाशेकडेन संबंदीत आशिल्ली कुरूख ही उराँव आदिवासींची भाशा आसा. छोटानागपूर वाठारांत मुंडा भाशा आनी तिचे बोली-भाशेंत वेव्हार चलतात. लिखित बरसावळीची परंपरा नाशिल्ल्यान, तशेंच आदिवासींचे पंगड एकामेकांसावन पयस राविल्ल्यान आदिवासींची भाशा समजप कठीण.

भारतांतल्या आर्विल्ल्या भाशांचो संपर्क आयिल्ल्यान आदिवासी भाशांचेर बरोच परिणाम जाला. मुंडारी जमातीची बोली आता ना जावपाक पावल्या. मणिपूरच्या आदिवासींनी बंगाली लेखन पध्दत आपणायल्या. खासी, लुशाई भासांक कलकत्ता विद्यापीठान दुसऱ्या पांवड्याची भास म्हूण मान्यताय दिल्या. नागा जमातींतल्या कांय बोली-भासांची किरिस्तांव मिशनऱ्यांनी लिपी घडयल्या.

भेस: आदिवासी कपडे खूब कमी वापरतात. बोंडो आदिवासी चडशे नागडेच रावतात. छतिसगडचे आदिवासी कमराभोंवतणी कपड्याची एक पट्टी बांदतात. परिया आदिवासींत बायलो दंडाचेर गोंदोवन घेतात, हिंदू वरीच आदिवासी लग्नांत कुंकूम लायतात. हो कुंकूम न्हवऱ्यान व्हंकलेक लावपाचो आसता. नागा आदिवासींत जायत्या जाणांनी किरिस्तांव धर्म आपणायला, त्या वांगडा भेसय बदलला. कोंड जमात कमराक केळीचीं पानां गुठलायतात.

खाण-जेवण: आदिवासी लोक दिसांतल्यान दोन फावट जेवतात. पयलें जेवण सकाळच्या पयल्या प्रहराउपरांत तर दुसरें जेवण सूर्य अस्ताक वतकच घेतात. दोंगरी भात आनी कड्डण हीं तांचीं मुखेल अन्नां जावन आसात. तेभायर कंदमुळां, दाळ, मको, महुआ आनी चिंच ह्यो वस्तू आदिवासी खातात. आदिवासी सोंशे, चानयो, वागोळीं, हुंदीर, माकड, गाय ही जनावरां खातात. सांजवेळचें कामावेल्यान परततकच ताडी पितात.

देव-धर्म: आदिवासीचो मूळ धर्म सैमाचेर आदारिल्लो आसा. तांच्या धर्मकल्पनांत जाडप्राणवाद, पूर्वजपूजा, मृतात्मे, जीवात्मे, प्रेतात्मे वा भूतात्मे हांचो आस्पाव जाता. दोंगर, न्हंयो, झाडां हातूंत जीवात्मे रावतात, असो कमार आदिवासींचो भावार्थ आसा. पीक-पाणी, गोरवां-म्हसरां हांकां राखपी आनी पोसपी जीवात्मे आसतात अशें कांय जमाती मानतात. मुंडा, हो आनी छोटानागपूर वाठारांतले आदिवासी अतिमानवी शक्तीक 'बोंगा' म्हण्टात. मळब आनी धर्तरी हें मनशाच्या वेव्हारांत मदीं पडनात अशी समजणी आशिल्ल्यान तांची खास पूजा अर्चा करप जायना. सपाट वाठारांत रावपी आदिवासी थळाव्या देवां भायर हिंदूचे राम, कृष्ण, हनुमान, गणपती आनी महादेव ह्या देवांक भजतात. फातर, पाखां, हाडां, मणी ह्यो वस्तू लेगीत सजीव आसून तातूंत गूढ शक्ती रावता अशें तें समजतात. दुश्ट शक्तींसारक्या कांय सौम्य तशेंच उपेगी शक्तींक आदिवासी मानतात. वनस्पत, धर्तरी, सूर्य, चंद्र, गिरे हांचीय ते पूजा करतात.

अंधश्रध्दा: भारतांतले सगळे आदिवासी जादूटोण्याचेर विस्वास दवरतात. फलप्राप्तीखातीर विंगड विंगड मंत्र आनी मंत्रायिल्ल्या वस्तूंचो वापर जाता. दर एका आदिवासी जमातींत मंत्रतंत्र करपी मांत्रिक आसतात. तांकां बैगा, भगत, गूनी ह्यासारक्या वेगवेगळ्या नांवांनी वळखतात. हे मांत्रिक स्वताच्या मंत्रसामर्थ्याचेर आनी जडीबूटींवरवीं कसलोय रोग आळाबंदा हाडटात, असो समज आसा. मनशाक कसलीय बाधा जाल्यार चडशे फावट कोंब्याचो बळी दितात. वागापसून कसलोय त्रास जाल्यार मंत्रायल्ले फातर व्हरून गांवचे शीमेर हुमकळायतात. गांवांत रोगाची धाम आयल्यार मंत्राच्या बळार त्या रोगाक वाजयत-गाजयत गांवचे शीमेर हाडून सोडपाची चाल आदिवासीभितर आसा. कांय जमातींत कौल लावपाखातीर सुपांत धान्य घेवन मंत्र म्हण्टात आनी तांचें ल्हान ल्हान वांटे घालून तातूंतले कण मेजतात. ह्या कणांच्या आंकड्यांचेर बरे-वायट निश्कर्श काडटात. सैमाच्यो लहरी शक्ती आळाबंदा हाडपाक, तशेंच त्या शक्तींपसून बरें कार्य सादोवपाक आदिवासी भगत, पुरोयत, देवर्शिचो सल्लो घेतात आनी तांचेकडल्यान उपाय-उपचार करतात.

लग्नप्रथा: आदिवासी समाजांत वेगवेगळ्यो लग्नाच्यो चाली आसात. त्यो अशो:

१. **राक्षसविवाह वा जबरीविवाह:** हो सगळ्यांत पूर्विल्लो लग्न-प्रकार. केरळांत मन्नान आनी मुथुवन जमातींत ही पध्दत चलता. लग्न थारतकच न्हवरो आपले व्हंकलेक रानांत घेवन वता. मन्नान जमातींत जर एकाद्र्या तरणाट्यालें मन एकाद्रे चलयेर बसलें आनी ते चलयेन ताचेकडेन लग्न जावप न्हंयकारलें, तर तो तरणाटो तिका घेवन रानांत पळटा. तो तिचे वांगडा कांय काळ रानांत सारता. उपरांत दोगांयचीं सोयरीं-धायरीं तांकां सोदून हाडून लग्न लावन दितात. खारिया, बिरहोर जमातींत चलो आवडटे चलयेक एकांतांत गांठून तेलहळद लायता. लग्न-संबंदाची ती मुळावी कुरू मानतात. कांय जमातींत दुसरे जमातीच्या वसतीचेर हल्ले करून चलयांक व्हरपाची पध्दत आसा.

२. **सेवाविवाह:** व्हंकलेच्या बापायगेर कांय काळ चाकरी करून, ते चाकरे बदला चली (व्हंकल) मेळवपाची चाल मन्नान, बैगा, गोंड, पलियन जमातींत आसा. हे पध्दतीक 'सेवाविवाह' म्हण्टात. गरीबी आनी दारिद्र्याक लागून चलयेखातीर पयशे दिवप बऱ्याक शक्य जायना तेन्ना ते वयली पध्दत आपणायतात.

३. **क्रयविवाह:** कांय जमातींत चलयेचें मोल चड आशिल्ल्यान चले-चलयांचीं लग्नां जावपाक आडखळी येतात. अशा वेळार धाडशी तरनाटे जबरेन लग्न जावपाची 'राक्षसविवाह' ही पध्दत आपणायतात.

४. **लोटे-लोटे लग्न:** हे पध्दतींत एकामेकांच्यो भयणी एकामेकांक म्हळ्यार अदलाबदल करून दितात. दक्षिणेंतल्या जायत्या आदिवासी जमातींत ही चाल आसा. वयले पध्दतीक लागून जाका भयण ना ताचें लग्न जावप कठीण जाता. उरळी जमातींत ही चाल खूब कडक आसा. मामाचे चलयेकडेन लग्न जातात. आते भयणीकडेन लग्न जातात पूण तें प्रमाण साप्प उणे आसता.

नागा, गोंड, बैगा ह्या जमातींनी दादलो एकापरस चड बायलो करता. मालापुलयन, उरळी, पलियन, खासी, तोडा, कोट सारकिल्या जमातींत बायल एका परस चड घोव करता. वयल्या कांय जमातींत जायत्या भावांक एकच बायल आसता.

बऱ्याच आदिवासी जमातींत गोटुलची पध्दत आसता. गोटुल म्हळ्यार आदिवासी जमातींतल्या चले चलयांखातीर आशिल्ले भौशीक शयनघर. ही शयनघरां चड करून वसतीच्या मदीं आसता. कांय जमातींत ही शयनघरां वसतीसावन पयस आसतात. कांय जमातींत चले आनी चलयांखातीर एकूच शयनघर आसता, तर कांय कडेन दोगांकय वेगवेगळीं आसतात. ह्या गोटुलांनी आदिवासी जमातीक वेव्हार पासत ज्यो ज्यो गजाली लागतात, ताचें शिकप दितात. तातूंत लैंगीक शिक्षणाचेर चड भर दितात. ह्या गोटुलांत एकठांय राविल्ल्यान चले आनी चलयो हांकां आपापलो जोडीदार वेंचून काडप सोंपें जाता. लग्न जातकच तांकां गोटुलांत रावंक मेळना.

लग्न मोड आनी पुनर्विवाह: व्यभिचार, वांझपण, विजोडपण, दादल्याभितल्ले व्यंग, खोजेंपण ह्या कारणांक लागून आदिवासी बायल 'लग्न मोड' घेवपाक शकता. एकामेकां मजगती थारावणी घेवनय दोगांय जाणां वेगळी रावंक शकतात पूण जो वा जी वेगळी जावंक सोदता ताणें/तिणे दुसऱ्याक लुकसाण भरपाय दिवंची पडटा. विधवेक दुसरें लग्न करपाचो अधिकार आसता. चड करून ती धाकल्या देराकडेन लग्न जाता. आदिवासी जमातीच्या लग्नांचें खाशेलेपण म्हळ्यार ते चलयांक वयांत येतकच लग्न करतात. दक्षिणेतल्यो कांय जमाती मात हाका आडवाद आसात.

मरणप्रथा: आदिवासी जमातींत निमणे संस्कार करपाचे विधी वेगवेगळे आनी विचित्र आसतात. कांय आदिवासी मरणपंथाक लागिल्ल्या मनशांचे प्राण वचपाक आडखळ येंवची न्हय म्हूण घरांचीं दारां-जनेलां, उक्तीं करतात. नीलगिरीचे आदिवासी मेल्ल्या मनशाचे तकलेचे केंस कातरून काडटात आनी जतनायेन सांबाळून दवरतात. सवर आदिवासींत मेल्ल्या मनशाक व्हरपाचें काम बायलो करतात. मेल्ल्या मनशावांगडा ताच्यो वस्तू, कपडे पुरतात वा लासतात. दक्षिणेकडेन पांय करून मडें पुरतात. हालीं जायत्यो जमाती प्रेतां लासपाक लागल्यात.

रोगान वा सायीन पेड्डयार जाल्ल्या वायटकाराक तशेंच पांच वर्सां भितल्या ल्हान भुरग्यांक पुरतात. गुखार बायल मेल्यार तिका पयस रानांत व्हरून पुरतात.

मेल्ले कुडीक तेल हळद लायतात. मडें लासचे पयलीं ते सुवातीर कोंबो वा बोकडो मारतात. दादल्यांखातीर सात थरांचें आनी बायलांखातीर आठ थरांचें सर्ण रचतात. सर्णाक जाणटो मनीस अग्नी दिता. त्या वेळार हेर लोक धोल वाजयत नाचतात- गायतात. अर्दे मडें जळटकच पुरोयत हातांत एक बडी घेवन मृतात्म्याक हो संवसार सोडून सर्गांत वचपाक सांगता. उपरांत तो ती बडी मोडून जळट्या सर्णांत उडयता.

मरणाच्या णव्या दिसा मृतात्म्याक परतो आपोवपाचो विधी चडशे आदिवासी करतात. त्या दिसा मेल्ल्याचीं सोयरीं-धायरीं न्हंयचे देगेन वचून मेल्ल्याचें नांव घेवन उलो मारतात. उपरांत उदकांतले किडे वा

जुस्ते 'मृतात्मो' म्हणून धरून घरा हाडटात.

मरणाघरांतले बावले केंस कातरतात. हें काम म्हालो करीना तर घरांतलीं सोयरीं-धायरीं करतात. बैगा आनी नागा आदिवासी धाव्या दिसा 'कुंडामिलाना' हो विधी करतात. गोंड आदिवासी 'कोज्जी' नांवाचो विधी करतात. सवर ह्या आदिवासींत मडें जळटकच पुरेयत तांच्यो सगळ्यो अस्थी एकठांय करता आनी मरण कशें आयलें हाचो सोद लायता. उपरांत तीं हाडां एका फोणकुलांत पुरून यादस्तीक बांदतात.

कलाकुसरः आदिवासी कलेंत एक वेगळेंपण दिसून येता. घरांवेले नक्षीकाम, मसुंडीतले कोरांतिल्ले खांब, दबाज्यांवेळावेलो तांचो भेस, अलंकार, रूपडीं वेवदेवतांच्यो आकृतायो हातूंतल्यान तांचे कलेचें खाशेलेपण दिसून येता. नागा जमातीचो भेस, मिश्मुच्यो तोपयो, खोटले, वाद्यां, नुस्तें पागपाची जाळीं हातूंतली रंगत-संगत अप्रूप आसता. नक्षीकाम, कोरीवकाम हातूंतय कलात्मकता दिश्टी पडटा. आंगार गोंदोवन घेवप, सुवाळ्यांवेळार कुडीक रंग लावप, केशभूशा करप, गळ्यांत तरांतरांच्यो माळो घालप हे प्रकार दिसतात. नागालँड आनी मणिपुरांत कपडे जमातीभितरच विणटात. बोडो जमातींत झाडाचे सालीथावन भेस तयार करतात. गदाबा लोक वागाचे कातीसारकें पट्या-पट्यांचे कपडे विणटात. आंगाखांदार घालपाक येवपी वस्तींभितर आदिवासी चडांतचड कवड्यांचो उपेग करतात.

माडिया जमातींत सुवाळ्यांवेळार कोंड्याचे तोपयेचेर जंगली गायेचें शिंग आनी मोराचें पांख लायतात. सावरा जमातींत कोंड्याचे तोपयेक रंगीत कागद लायतात कांय जमातीचे लोक तकलेक वेगवेगळ्या सवण्यांचीं पाखां खोयतात. माडिया, मुडिया आनी कोंड जमातीचे लोक तंबाखू दवरपाखातीर कलाकुसर केल्ले डबे आनी बोटवे वापरतात. कोंडो कोरांतून वांटकुळ्यो, कासव, आंबो, नुस्तें आनी हेर आकाराच्यो तंबाखूच्यो डबयो ते तयार करतात. लग्नावेळार दीप-स्तंभ करपाची चाल आसा. माडिया, मुडिया, भिल्ल, कोरकू, गोंड जमातींत मेल्ल्या मनशाचे यादीक फातराचे वा लांकडाचे कोरांतिल्ले खांब बांदतात. दारार वा वण्टीर जनावरांचीं चित्रां कोरांततात. तशेंच गणचिन्हदर्शक खेळणी घडयतात. नृत्य वा हेर धर्मीक वा भौशीक सुवाळ्यांत आदिवासी लोक भडक कपडे घालून नृत्य वा नकलो करतात. आदिवासी दिसपट्ट्या जिणेतले प्रसंग युवाघरांचेर आनी घरांच्या दारांचेर कोरांततात. घरांतल्या वण्टींचेर देवाधर्माची चित्रां रंगयतात. आदिवासी कलेचें खाशेलेपण म्हळ्यार ते हीं सगळीं चित्रां रंगयतना, कोरांततना थळाव्या साधनांचो उपेग करतात.

नृत्यः आदिवासीच्या नृत्यांचो जल्म सैमीक शक्तीक खोशी करपाक जाला अशें मानतात. सैमाक संतुश्ट केल्यार पीक-पाणी खूब येता, शिकार बरी मेळटा अशी तांची समजूत आसा. सण-परबो आनी मरणा वेळार लेगीत तांचीं नृत्यां जातात. आदिवासीच्या जायत्या नृत्यांत दादले-बायलो, चले-चलयो एकठांय येवन नाचतात. हीं नृत्यां अर्थपूर्ण आसतात. तांच्या नृत्यांतले पदन्यास, आंगमोडप, तोंडातलीं उतरां अप्रूप आसतात. हीं नृत्यां कांय फावट सैमीक प्रक्रियेचें अनुकरण आसता तर कांय फावट देव-देवतांच्या स्वभावाची कुरू (निदर्शन) आसता. आदिवासींचें जिवीत दुखह, खंत, गरिबी हांणी भरिल्लें आसता. ह्यो सगळ्यो चिंता विसरप, हो ह्या नृत्याफाटलो एक हेत आसता. करमा, बिहु, बापरब हीं आदिवासी नृत्यां बरीच नांवाजल्ली आसात.

उद्योगधंदे-वेवसायः आसामांतले आदिवासी विणकामाचे कलेंत कुशाल आसात. तेभायर ते लाकडाचेर कोरीवकाम करतात आनी मोतींत खेळणी घडयतात. लुशाई आदिवासींतय विणकामाची कला वाडीक लागल्या. अबोर, बोडो आदिवासी लोकरीसावन कपडे विणटात. मिश्मी बायलो दादल्याखातीर सुंदर कोट विणटात. खाम्पटी लोक लाकडी कोरीव काम करपाक खांपे आसतात. जायते आदिवासी बेत आनी कोंडे हांच्यामावन जायत्यो वस्तू घडयतात. सद्या त्या त्या प्रदेशांतल्या सरकाराकडल्यान तांकां फाटबळ मेळटा.

अर्थीक आनी शिक्षणीक उदरगतः १९४७ सालांत भारत स्वतंत्र जातकच आदिवासीचे उदरगतीखातीर सरकारान लक्ष घालें. स्वतंत्रतायेउपरांत भारतीय घटनेंत एक स्वतंत्र कलम घालून आसाम प्रांतांत आदिवासी लोकांनी व्यापिल्ल्या वाठाराचो राज्यकारभार चलवपाक एक खासा शासकाची नेमणूक जाली. जमनीचें वांटप, कर, शिक्षण, व्याज, वेपार सारकिल्या वेव्हाराची वेवस्था पळोवपाची जापसालदारकी ताचेर सोंपयल्ली. भारताच्या हेर राज्यांत जंय आदिवासी वसती आसा, थंय आदिवासींच्यो अडचणी सोडोवपाक 'ट्रायबल ॲड्व्हायझरी काउन्सिल' ची थापणूक केल्या. सद्या ह्या काउन्सिलांचो आंकडो इकरा आसा. ह्या काउन्सिलांसंबंदी कसलीय गरजेची तजवीज करपाक राष्ट्रपतीक पुराय अधिकार दिल्यात. घटनेन आनीक एका कलमावरवीं सरकारी नोकरेंत आदिवासी जमातींक लोकसंख्येच्या प्रमाणांत जागे राखून दवरपाची तजवीज केल्या.

भारतीय घटनेन लोकसभेंत आनी विधानसभेंत आदिवासी जमातींक लोकसंख्येच्या प्रमाणांत आपले प्रतिनिधी नेमपाक मान्यताय दिल्या. सुर्वेक ही मान्यताय धा वर्सांखातीर आसली. सद्या ती आनीकय कांय वर्सांखातीर वाडयल्या.

आदिवासी लोकांचे हितसंबंद राखपाखातीर तेचपरी तांच्या सबंदान चलणूकेंत आशिल्ल्या कायद्यांक पाळो दितात काय ना हांचेर नदर दवरपाखातीर सरकारान कमिशनराची नेमणूक केल्या.

समाजीक आनी अर्थीक मळार आदिवासींचे हित-संबंद सांबाळपाखातीर ज्यो येवजणी सरकारान तयार केल्यात, तांची अंमलबजावणी १९५३ उपरांत जावपाक लागली. तेखातीर केंद्र सरकार अनुदान दिता.

पयले पंचवर्सुकी येवजणेंत आदिवासी समाजकल्याण कार्यावळीचेर चड भर दिल्लो. तेखातीर केंद्र आनी राज्य सरकारान आपलो निधी वेगळो काडून दवरला. समाजकल्याण चळवळ नेटान चालीक लावपाक शिक्षणविभाग, अर्थीक पुनर्रचणूकविभाग आनी संकीर्णविभाग ह्या तीन स्वतंत्र विभागांची थापणूक जाल्या.

गोंयचे आदिवासीः कोळी, गावडे आनी कुणबी जमाती गोंयच्यो सगळ्यांत आदल्यो म्हळ्यार आदिवासी अशें मानतात. कोल गावडे आनी कुणबी ह्यो जमाती प्रोटो-ऑस्ट्रालॉइड वंशकुळयेच्यो आसात.

गोंयच्या ह्या आदिवासी जमातींनी गोंयांत सगळ्यांत पयलीं शेत रोवपाची पध्दत सुरू केली, अशें श्री. बा. द. सातोस्कार म्हण्टात. डॉ. ऑपर्टच्या सिध्दान्ताप्रमाण आर्य लोकांनी ज्या वाठाराक आर्यावर्त हें नांव दिलें, त्या वाठारांतल्या विंध्योत्तर प्रदेशांत ह्यो जमाती रावताल्यो. कोल वा कोळी जमात दोंगरी वाठारांत रावताली. थंयसावन ही जमात सपाट वाठारांत आयली. थंय ते शेत रोवपाक लागले. कांय जाण दर्यादिगेर गेले आनी नुस्तेकार वा व्हडेंकार जाले. उदेंत गुजरातांत 'कोळवण' नांवाचो वाठार आसा. हो वाठार डांग सावन मुसा देगणा मेरेन पातळ्ळा. थंय तांची बरीच वसती आसा. थंयच्यान अस्तंत देगेवेल्यान दमण, वसई, मुंबय, कुलाबा, रत्नागिरी ह्या गांवांतल्यान ही जमात गोंयांत आयली. आयज कोल जमात हेर जमातींत भरसून गेल्ल्यान तांची वारस जमात हांगा दिसना.

गांव ह्या उतरावेल्यान 'गावडा' हें उतर आयलां अशी व्युत्पत्ती कांय प्रमाणांत समा मानूं येता. गावड्यांभितर ग्रामसंस्था पध्दत आसा. ते नदरेन गांव वसवपी लोकांक 'गावडे' हे नांव पडलें अशें म्हणू येता. डॉ. ऑपर्ट हांच्या मतान गोंड आनी गावडा एकेच जमातीची दोन नांवां आसात. ही गौड जमात आसून ती उत्तरेकडल्यान दक्षिणेत येवन थीर जाली. गोंयच्या गावड्यांभितर गावडे आनी मीठगावडे अशे दोन प्रकार आसात. मीठगावडे फकत मीठाचें उत्पादन करतात. हेरांक निखटे 'गावडे' म्हण्टात.

कुणबी ह्या उतराची व्युत्पत्ती 'कुटुंबिन' ह्या उतरावेल्यान जाली अशें म्हण्टात. ह्या उतराचो अर्थ 'कुटुंब करून रावपी गृहस्थ' असो जाता. डॉ.

जॉन विल्सन हाचे मतान कुणबी हें उतर कुर्मी उतरावेल्यान कुम्बी जावन फुडें आयलें. उपरांत ह्या उतराचें रुप कुण्बी, कुणबी अशें बदल्लें.

हिंदू आनी किरिस्तांव ह्या दोनूय समाजांभितर कुणबी जमात दिश्टी पडटा. गोंयच्या सत्तरी आनी सांगें म्हालांत हिंदू कुणबी जमात दिसता. ही जमात दोंगराचे देंवतेर शेत करता. कुळागरांत काम करता. देखून ह्या वाठारांत कुणबी जमातीक 'कुळवाडी' म्हण्टात. किरिस्तांव समाजांत कुणबी जमात किरिस्तांव चाड्डे समाजांत आस्पावना, तर ती शूद्र (सुदीर) समजतात.

- कों. वि. सं. मं.

आनंद: (इ.स.प. ६ वो- ५ वो शेंकडो).

गौतम बुध्दाचो नामनेचो आनी मुखेल शिश्य. तो शाक्य वंशांतलो क्षत्रिय आशिल्लो. बुध्दाक बोधिप्राप्ती जावन वीस वर्सां जातकच फुडें जायतीं वर्सां तो 'उपस्थायक' (उपट्ठक) म्हळ्यार गौतम बुध्दाचे आज्ञेत रावपी शिश्य आशिल्लो. बुध्द आपल्या मनांतले सगळे विचार ताका सांगतालो. समाजाभितर ताका फाव जाल्ली ऊंच सुवात आनी ताच्या रसाळ धर्मप्रवचनांची गौतम बुध्दान आपल्या निर्वाणाआदीं तोखणाय केल्ली. 'अंगुत्तरनिकायातल्या' एतदग्गवग्ग ह्या भागांत बहुश्रुत, स्मृतिमान, गतिमान, धृतिमान अश्या भिक्षूंत आनंद हो व्हड भिक्षू अशें तार्चे वर्णन केलां. देखून ताका 'धर्मभांडागारिक' अशें नांव मेळ्ळां. खूब वर्सां बुध्दाचे सेवेक राविल्ल्यान बुध्दाच्या उपदेशाची ताका हेर भिक्षूंपरस चड वळख जाल्ली. बुध्दाची सावत्रआवय महाप्रजापती गौतमी हिणें बायलांक संघीक आनी धर्मीक जीण जियेवंक मेळची म्हूण भिक्षुणी संघाची थापणूक करपाविशीं सुचयल्लें. तेन्ना आनंदाचे मध्यस्थीक लागून गौतम बुध्दान हो संघ स्थापलो. पूण फुडें राजगृह हांगा भरिल्ले संगीतींत ताका ह्या स्त्रीपक्षपाताखातीर जाप दिवंची पडली.

गौतम बुध्दाविशीं ताका खर निश्ठा, आदर आनी मोग आशिल्लो. गौतमबुध्दाच्या परिनिर्वाणामेरेन ताका साधना करूंक मेळ्ळी ना; देखून ताका अर्हत्व प्राप्त जालें ना. बुध्दाच्या परिनिर्वाणाउपरांत ताचे शिकवणीचें संकलन करपाक पयले फावट धर्मसंगीती भरिल्ली. हे धर्मसंगीतींत धर्म संकलनाचें काम करपी सगळ्या अर्हतांची गरज आशिल्ली. पूण ह्या कामाखातीर जेन्ना पाचशें भिक्षू वेंचून काडले तेन्ना तातूंत आनंदाचो आस्पाव नाशिल्लो. फुडें ताका अर्हतपद मेळटकच ताचो धर्मसंगीतींत आस्पाव जालो. तरीय हे पयले संगीतींत धर्माचें संगायन आनंदान केलां अशें सगळे भिक्षू मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

आनंद, मुल्कराज: (जल्म: १२ डिसेंबर १९०५, पेशावर).

आंतरराश्ट्रीय किर्तीचो इंडो-ॲंग्लियन कादंबरीकार आनी समीक्षक. कासार क्षत्रिय हिंदू कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. बापायचें नांव श्री. लालचंद आनंद. आवयचें नांव श्रीमती ईश्वर कौर. ताचो बापूय सैन्यांत भरती जालो म्हूण ताका आपलें अमृतसरचें घर सोडून वचचें पडलें देखून, मुल्कराजाचें भुरगेपण उत्तर भारतांतल्या वेगवेगळ्या छावणींत काट दगदगांत गेलें. नव्या-नव्या आर्विल्ल्या कल्पनांकडे, मतांकडे, आदर्शांकडेन आनी आचार-विचारांकडे ताका तडजोड करची पडली. भुरगेपणांत दोन दीर्घ दुयेंसांतल्यान वचचें पडलें म्हूण ताचो सभाव आनीकूय चिंतनशील जालो. विदेशांत तो कॅथलीन व्हॅन जेल्डर हिचेकडेन लग्न जालो. तांकां एक चली आसा.

सरकारी चाकरी मेळोवची ह्या हेतान बापायन ताचेखातीर इंग्लीश शिक्षणाची तजवीज केली. १९२५त, ताणें पंजाब विद्यापीठांतसून ऑनर्स सयत पदवी मेळयली. पिरायेच्या २० वर्सांचेर तो इंग्लंडाक गेलो आनी लंडन आनी केंब्रिज विद्यापीठांत ताणें उच्च शिक्षण घेतलें. १९२९त, तत्वगिन्यान डॉक्टरेट (Ph.D) पदवी मेळयली.

१९२७-२९ त School of International Co-operation, Geneva हातूंत ताणे अध्यापक म्हूण काम केलें. १९४२-४५त, British Broadcasting Corporation (BBC) हातूंत काम केलें. १९४५ त तो हिंदुस्थानांत परत आयलो. १९४६ त ताणें 'मार्ग' ही प्रकाशनसंस्था स्थापन केली आनी खासा ललित कलेखातीर ऑपिल्लें 'मार्ग' हें त्रैमासिक नेमाळें सुरू केलें. १९४६ पसून ताचो राबितो मुंबय हांगा आसा. १९६२-६५ त, ताणें पंजाब विद्यापीठांत 'टागोर प्रोफेसर ऑफ आर्ट ॲण्ड लिटरेचर' म्हूण काम केलें.

मुल्कराजाच्या भुरगेपणांत हिंदू समाजाच्या उंचेल्या थरांकडल्यान ताच्या ताम्रकार समाजाची अवहेलना जाताली. ह्या जाचाक लागून तो ब्राह्मणांचो आनी जातीयवादाचो खर विरोधक जालो. गरीब शिपाय, कामदार आनी अस्पृश्य हांच्याकडल्यान भारतीय समाजजीणेची बारीक-सारीक म्हायती ताका मेळ्ळी. भारतीय समाजांतले पूर्विल्ले आचार-विचार, रुढी, परंपरा, जातीभेद पळोवन ताचें मन कळवळें. दुखेस्त-पीडेस्त, गरीब, कश्टी, अशिक्षित तशेंच दीन-दुबळ्यांच्या कल्याणाखातीर वावुरपाचो हावेस ताणें बाळगिलो. भुरगेपणात आवयन सांगिल्ल्यो शास्त्र पुराणांतल्यो देव-दानवांच्यो काणयो आनी नीतिकथा आयकून हिंसाचारान वायटाचो समूळ नाश करपाची उर्बा ताच्या मनांत जागली अशें म्हण्टात.

पयलें संवसारीक म्हाझूज जालें तेन्ना तो ९ वर्सांचो आशिल्लो. बापूय सैन्याच्या कारभारांत खूब व्यस्त उरिल्ल्यान आनंद कुटुंबाक आपल्या घरा अमृतसराक परत येवचें पडलें. १९१९ त, १४ वर्सांचो आसतना तो जनरल डायराच्या क्रूर छडीमाराक बळी पडलो. ताचे फाटीर ११ फटके पडले. हाचो परिणाम म्हूण ताका बापायकडल्यान उलोवणे आयकुचें पडलें आनी आवयसयत घराभायर सरचें पडलें. बंडखोर तरणाटो आसतना मुल्कराजाक आंदोलन होच स्वातंत्र्य-प्राप्तीचो एकमेव उपाय आसा अशें दिसतालें. कॉलेजांत आसतना गांधी आंदोलनांत वांटो घेतलो म्हूण ताणें कांय काळ बंदखण भोगली. इंग्लंडांत आसतना ताचें मन अत्याधुनिक विचारप्रवाह आनी समाजवादी चळवळीकडे झुकलें. १९२६ त संपार आशिल्ल्या इंग्लंडच्या कामगारांक ताणें सहानुभुती दाखयली. २६ वर्सांचो आसतना मार्क्सवादी मतप्रणालीचो ताचेर प्रभाव पडलो. टॉलस्टॉय, रस्कीन आनी गांधी हांच्या विचारांक लागून दळिद्र, बीभत्सता आनी असमानता हांकां विरोध करपापुरतोच तो समाजवादाकडे वळ्ळो. इतिहासाचें विवरण करपाखातीर ताणें मार्क्सवादी पध्दत वापरली पूण मानवतावाद ही चड आकलनीय स्वरुपाची मतप्रणाली आसा अशें ताका दिसलें. साम्राज्यशाहीच्या शेकापसून वसाहतवादी मुक्ती करपाची रशियाची भुमिका पळोवन ताका रशियेविशीं ओड तयार जाली.

१९२९ त डॉक्टरेट मेळयतकच पांच वर्सां साहित्याचो अभ्यास करून ताणें 'Untouchable' (1935) आनी 'Coolie' (1936) ह्यो कादंबऱ्यो बरोवन एक प्रख्यात कादंबरीकार म्हूण नांव मेळयलें. आयज ४० भासांनी ह्या कादंबऱ्यांचे अणकार जाल्यात. Two Leaves and a Bud (१९३७), The Village (१९३८), Across the Black Waters (१९४०), The Sword and the Sickle (१९४२) आनी The Big Heart (१९४४) ह्या पुस्तकांत राजकी आनी समाजीक पीडणुकेक लागून चिड्डल्ल्या लोकांनी परगटायल्ल्या निशेधाचें चित्रण आसा.

मुल्कराज आनंद हाणें आपल्या बरोवपांत गरीबांक पिळून भ्रश्टाचारान मातिल्ले जहागिरदार, बादशहा, सामंत हांचें वास्तव चित्रण पयलेच खेपे स्पश्टपणान उक्तें केलें. ताचें सगळें बरोवप एक थाराविक मतप्रणालीच्या आदाराचेर घडलां. मतप्रणाली आनी कला हांचो मेळ सादून ताणें चडशें जीवनवादी साहित्य रचलें. आनंद हाच्या बरोवपाचे कांय खाशेले गुण अशे: कलाकृतींचो विस्तृत आंवाठ, तातूंत आयिल्लीं विंगड विंगड पात्रां, तांच्यांतलो कठोर वास्तववाद, समाजीक अन्यायाविशीं तांकां आयिल्ली तिडक आनी तांच्यांत दिसून येवपी मनीसपणाचो उमाळो. ताच्या कांय कथांतसून सूक्ष्म आनी तरल विनोद दिसून येता. पूर्विल्ल्या भारतीय कला आनी संस्कृतायेचो खोल अभ्यास आनी भारतीय ग्रामीण मनाची निसर्गदत्त जाण हांकां लागून ताचें बरोवप प्रभावी जालां. साहित्य हें

समाजपरिवर्तनाचें एक वन्यांतलें बरें माध्यम अशें ताका दिसता. तेखातीर फकत सपनां रंगोवचीं न्हय, तर काळ-प्रवेशाचें भान दवरून समाजीक आनी राजकी बदलांचेर फ्रव तें भाश्य करचें अशें आनंद हाणें मांगलां. भारतीय नृत्य आनी रंगभुमी हांचेल्य ताणें बरपावळ केल्या.

फाटल्या तीस वर्सांत साहित्य, तत्वगिन्यान, कला आनी शृंगार ह्या मळांचेर सातत्यान बरोवन मुल्कराज आनंद हाणें जी साहित्यनिर्मणी केल्या. तिची वळेरी अशी:

Ajanta; Apology for Heroism; A-brief autobiography of Ideas; Barbers; trade union & other stories; Between tears and laughters; Confessions of a Lover; Coolie; Untouchable; Death of a Hero; Epitaph for Magbool Sherwani; The Village; Gauri; The Sword and the Sickel; Lajwanti and other stories; Lament on the death of a master of arts; Old woman and the cow; Seven summers; Mora; Indian Fairy Tales; Morning Face; Power of darkness and other stories; The Hindu view of Art; Road; Two leaves and a bud; The tracter and Corn and other stories; Across the Black Waters; The King Emperor's English; Lines written to an Indian Air; Reflections on the Golden Bed and other stories; The Story of India; Is there a Contemporary Civilization; More Indian Fairy Tales; The Seven Ages of Man; The Bubble; Conversations in Bloomsbury; Selected Short Stories by Mulk Raj Anand, Ed. by M. N. Naik; The Big Heart; Persian Painting; Private Life of an Indian Prince. ताणें All India Peace Coulcil's Cultural Commission चो सभापती म्हूण काम केलां. Progressive Writers' Association हे संस्थेतूय ताणें मोलादिक वावर केला. ताका साहित्य अकादेमी पुरस्कार मेळ्ळा. १९६७ त ताका 'पद्मभूषण' किताब फाव जाला. तो साहित्य अकादमीचो सदस्य आसा. सध्या तो 'मार्ग' ह्या त्रैमासिक नेमाळ्याचो संपादक आसा. World Peace Council कडल्यान ताका आंतरराश्ट्रीय शांतता पुरस्कार फाव जाला. भारतांत तशेंच परदेशांत कितल्याशाच साहित्यीक, सांस्कृतिक आनी समाजीक संस्थांत तो वावर करीत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आनंदरामायण: रसिक संप्रदायांतलो एक मुखेल ग्रंथ. १५ व्या शतमानाच्या अदमासाक ह्या ग्रंथाचें बरोवप जालें. ह्या ग्रंथांत १२,२५२ श्लोक आनी ९ कांडां आसात. पयल्या काडांत रामजल्म ते सीताहरण; दुसऱ्या कांडांत रामचंद्राची तीर्थयात्रा; तिसऱ्यांत रामाश्वमेध; चवथ्यांत सीतेचें पुराय वर्णन, रामसीतेची जलक्रिडा आनी भोंवडी, रामाच्या एकपत्नीव्रताक लागून फुडल्या अवतारांत ताका खूब बायलो मेळटल्यो अशें आश्वासन हीं प्रकरणां; पांचव्यांत लव-कुशाचो जल्म आनी तांचे रामाच्या सैन्याआड झूज; सव्यांत आठ पुताचीं लग्नां; सातव्यांत विजययात्रा आनी हेर अशे विशय आयल्यात. सातव्या कांडाच्या एकविमाव्या सर्गांत एक दासी रामाचो तांबूलरस (सुपारेचो रोस) पिता. तेवरवीं तिका राधा जावपाचें वरदान मेळटा असो विशय आयला. आठव्यांत रामोपासनेचो विधी सांगला. णवव्यांत कुशाचो अभिषेक आनी रामचें स्वर्गारोहण हे विशय आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

आन्द्रिच, ईव्हो: (जल्म: १० ऑक्टोबर १८९२, बॉस्निया-युगोस्लाविया).

युगोस्लाव्हिया देशांतलो नामनेचो कादंबरीकार आनी कथालेखक. ताणें मुळावें शिकप सारायेव्हो हांगा घेतलें आनी फुडलें शिकप झाग्रेब, व्हिएन्ना, क्रेकोव्ह आनी ग्रात्स विद्यापीठांत घेतलें. दक्षिण स्लाव्ह लोकांचो एकचार जावंचो म्हूण ताणें खूब वावर केला. स्वतंत्रताय झुजांतय ताणें वांटो घेतिल्लो.

१९१४ वर्सा पयलींच ताका ताच्या भावगीतांखातीर कवी म्हूण नामना मेळिल्ली. पूण 'Ex Ponto' (१९१८) ह्या ताच्या कविता होल्याखातीर ताका चड नामना मेळ्ळी. १९१८ वर्सा उपरांत युगोस्लावियाचो प्रतिनिधी म्हूण ताणें इटली, रुमानिया, ऑस्ट्रिया आदी देशांनी भोंवडी केली. स्पश्ट चित्रण आनी मानशास्त्राची फोडणीशी हें ताच्या कादंबरींचें आनी लघुकथांचें खाशेलेंपण आसा. मनशाची स्वताच्या अस्तित्वाकडे चलिल्ली धडपड आनी ताचें विश्वाकडेन आशिल्लें नातें ताच्या बरपावळींतल्यान उक्तें जाता.

दुसऱ्या म्हाझुजामेरेन ताणें बॉस्नियाच्या इतिहासाचेर बरयल्ल्यो तीन कादंबऱ्यो अशो: Travnicka Kronika (१९४५- बॉस्नियन स्टोरी, १९५९), No Drini Cuprija (१९४५- द ब्रीज ऑन द ड्रीना) आनी Gospodjica (१९४५- द वूमन फ्रॉम सारायेव्हो, १९६६).

१९६१ वर्सा ताका साहित्याखातीर आशिल्लें नोबेल इनाम फाव जालें. नोबेल इनामाचे वेंचणूक समितीन ताचे महाकाव्यात्मक शैलिची तोखणाय करून ताचे 'द ब्रिज ऑन द ड्रीना' हे कादंबरीचो खासा उल्लेख केला.

- कों. वि. सं. मं.

आप: एक वैदिक देवता. उदक आनी न्हंय ह्या दोनूय गजालींक वैदिकआर्य आप ह्या नांवान वळखताले. ऋग्वेदांत आपोदेवतेसंबंदान चार सुक्तां आयल्यांत. वज्राच्या आदारान इंद्र आपली वाट तयार करता आनी त्यावेल्यान आप सदांखातीर वचत आसता अशें तातूंत म्हळां.

आप हें नितळ, निवळ आनी शुध्द आसून तें मळबांतल्यान भायर पडटा आनी दर्यावटेन व्हांवता तेचपरी दर्यांत वचून रावता अशें म्हळां.

आप दुयेंस, पिडांचेर जैत जोडटा आनी पुराय संवसारार आपलो शेक चलयता अशी वैदिक धर्माची धारणा आसा (ऋग्वेद १०.१७.१०).

वैदिक ऋषी अंबरीष आपाची तोखणाय फुडल्या उतरांनी करतात.

"आपोदेवतांनो, तुमी कल्याणमय आसात. तुमी म्हाका दुडू दियात आनी बऱ्या दर्शनाखातीर गिन्यान दियात. आवय आपल्या भुरग्याक दूद दिता, तेवरीं तुमी म्हाका तुमचो मंगल रस दियात. म्हजे कुडींत जे पातक भरलां तें धुवन उडयात. हांवे जर कोणाकडेन फट मारल्या, दुसऱ्यांक फटयल्यात वा श्राप घाल्यात तर म्हाका गुन्यांव भोगशीयात."

(ऋग्वेद १०.९)

"आपो ज्योति रसो ऽ मृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्!"

ह्या वचनाप्रमाण आप म्हळ्यार ज्योति, रस, अमृत, ब्रह्म, भूर्भुवःस्व आनी ओम असो अर्थ जाता.

जाणकारांनी हाका अशेष कारण, चेतना आनी हेर अशें मानलां. योगी हाका ब्रह्म आनी अमृत तशेंच पौराणिक मधुर क्षीर समजतात.

जगदुत्पत्तीच्या कारणांत आपाक मानाची सुवात आसा. विश्वकर्म्याचो जल्म आदि आपासावन जालो, अशें तैत्तिरीय संहितेंत म्हळां. ऋग्वेदांत म्हळां:

तम आसीत तमसा गूळ्हमग्रे ऽ प्रकतम्।
सलिलं सर्वमा इदम्।

(ऋग्वेद: १०.१२९.३)

अर्थ- सगळ्यांत पयलीं तमाची उत्पत्ती जाली. तें तम तमानच भरिल्लें. ताच्या उपरांत जाका कसलोच रूप आनी आकार ना, अशें जलतत्व सगळेवटेन भरून राविल्लें.

उदक वा आप हें सगळ्या वस्तूंच्या उत्पत्तीचें मुखेल कारण आसा अशेंय ऋग्वेदांत मुखार म्हळां.

म्होंवान भरिल्लीं उदकाचीं ल्हारां घृताकडेन एकवटित जालीं अशेतरेन उदक हें इंद्राचें पेय जालें. तें पियेवन इंद्र धादोसभरीत जालो (ऋग्वेद: ७.४७).

आप हें दिव्य आसा. सैमान घडयिल्ल्या वा मृत जाल्ल्या खास उदकामार्गांतल्यान वाट काडीत काडीत तें निमाणे दर्यांत वचून मेळटा (ऋग्वेद ७.४९). जुजो उदकांत प्रवेश करता आनी आपोदेवता उज्याची आवय जावन ताची उत्पत्ती करता. आपोदेवता आपल्या स्पर्शान हेरांक

निवळ आनी पवित्र करता. जण एकल्याच्या कुडींतली घाण काडून नैतिक अपराध, पातकां आनी श्राप हांच्यापसून मुक्त जावपाखातीर सगले तिका होरायतात (ऋग्वेद १.२३).

- कों. वि. सं. मं.

आपजीण: जिवितांतल्या अणभवांचें लिखाणावरवीं घडयल्लें दर्शन. उगडास आनी आपजीण बरोवप हातूंतय जायतें वेगळेपण आसता. आपजिणेंत संक्रमण काळांतल्या गजालींची, घडणुकांची आनी व्यक्तींची कांय उण्या प्रमाणांत खबर येता. उगडासांत बरोवप्याचो भर चडसो हेर व्यक्तींचेर आनी तांच्या अणभवाचेर आसता. पूण आपजिणेंत बरोवपी स्वताच एक केंद्र आसून आपजीण ही एककेंद्री आसता. आपजिणेचो दुसरो एक प्रकार म्हळ्यार आत्मनिवेदन. हातूंत चडकरून बरोवप्याचे भितल्ले पुराय जिणेचें आध्यात्मिक नदरेचें चित्र जितें जिवें दिश्टी पडटा.

जाका आपजीण अशें म्हणूं येता, त्या अस्तंती वाङ्मयातल्या बरपावळीचो पूर्विल्लो पुरावो, मार्क ऑरिलियस (१२१-१८०) हाच्या ग्रीक भाशेंतल्या आध्यात्मिक चिंतनांत मेळटा. क्रिस्ताउपरांतच्या काळांतलें, संत आगुस्तीनान बरयल्लें (३५४-४३०) 'कन्फेशन्स' (Confessions) हें पयलें म्हत्वाचें लिखाण. ताच्या ह्या लिखाणावरवीं आत्मनिवेदन बरोवपाची एक परंपराच सुरू जाली. देखीकः इंग्लीश लेखक डी. क्विन्सी हाचें 'कन्फेशन्स ऑफ ॲन इंग्लीश ओपियम इटर' (१८१२), फ्रेंच कवी, आल्फ्रेद द म्यूसे हाचें 'कॉंफिसियॉं दंनांफां द्यु सियेक्ल' (१८३६- आयच्या काळांतल्या एका बालकाचे हृद्गत), जॉन बन्यन हाचें 'ग्रेस अबांऊडिंग टु द चीफ ऑफ सिनर्स' (१६६६), रिचर्ड बॅक्स्टर हाचें 'Reliquiae Baxterianae' (१६९६).

अस्तंती आपजीण बारसावळीक सुरवात जाली ती प्रबोधनकाळासावन. प्रबोधन काळांतली एक नावाजिल्ली आपजीण म्हळ्यार बेनव्हेनतो चेल्लीनी ह्या लेखकाची आपजीण. सोळाव्या ते अठराव्या शेंकड्यांत तयार जाल्ले बऱ्यांतले बरे आनी नामनेचे आपजीण ग्रंथ म्हळ्यार- लॉर्ड हर्बर्ट, गिब्बन, काझानोवा, आल्फीयरि. हातूंत बेन्जामीन फ्रँकलिन हाची आपजीण (१७७१), हें अमेरिकन वाङ्मयातले पयलें म्हत्वाचें गद्य लेखन. अठराव्या शेंकड्याच्या निमाणे रुसोचें 'कॉंफेसियॉं' (१७८१-१७८८) हें पुस्तक आयलें. हे आपजिणेवरवीं ताणें बरोवप्यांक एक नवी चाल घालून दिली. हे आपजिणेचो प्रभाव वर्ड्सवर्थाच्या 'प्रेल्यूड', बायरनच्या 'चायल्ड हॅरॉल्ड' आनी गटेच्या 'डिश्टुंग ऊंड वरहायट' (काव्य आनी सत्य) ह्या पुस्तकांचेर खोलायने पडला.

कांय नामनेच्यो फ्रेंच आपजिणी ह्योः ड्यूक द् सँसिमॉं हाची 'मेम्वार' +Me'moires (१७५५); शातोब्रियां हाच्यो 'मेम्वार दूत्र- तौंब +Me'moires d' Outre-Tombe थड्या-पलतडचे उगडास, १८४८-५०); लामार्तीन कवीची 'ले कॉंफिदांस', (Les confidences, हृद्गत, १८४९); जॉर्ज सां हे लेखिकेची 'इस्त्वार द् मा व्ही (Histoire de Ma vie, म्हज्या जिविताची कथा, १८५४-५५); जां-पॉल सार्त्र हाची 'ले मो' (Les Mots, उतरां, १९६४); आंद्रेजीद चो 'जुर्नाल' (दिसपट्टी १९३९,४४,५०) आनी सिमॉन द् बोव्हार हे लेखिकेची 'मेम्वार द्यून जन फीय रांजे' (Me'moires d'une jeune fille range'e एके कर्तव्यशील चलयेचे उगडास, १९५८). हेच लेखिकेन फुडें आनीक दोन पुस्तकां बरयलीं जातूंत तिणें आपले जीणेविशींचे अणभव चितारल्यात. ह्या तीनय पुस्तकांक एकठांय घेतल्यार तांकां एक तीन खंडात्मक आपजीण म्हण येता.

१९ व्या शेंकड्यांत आपजीण बरोवप्यांमदीं ली हंट (१८५०), इंग्लीश चित्रकार बी. हेडन (१८५३), रिचर्ड वॉग्नर, इंग्लीश कादंबरीकार अँथनी ट्रॉलप (१८८३), चार्ल्स डार्विन (१८८७), तॉल्स्तॉय, जॉन स्टुअर्ट मिल, हर्बर्ट स्पेन्सर, हे आस्पावतात. विसाव्या शेंकड्यांत चड करून राजकी स्वरूपाच्यो आपजिणी आयल्यो. देखीक- ॲडॉल्फ हिटलर हाची 'मायन काम्फ' (म्हजें झूज १९२५), रॉबर्ट ग्रेव्हज ह्या इंग्लीश कवीची 'गुड बाय टू ऑल दॅट' (१९२९), विन्स्टन चर्चिल हाची 'माय अर्ली लाइफ' (म्हजी सुर्वेची जीण १९३०).

हिंदीच्या पूर्विल्ल्या साहित्यांत आपजीणेचें साहित्य जायतें मेळटा. जैन कवी बनारसीदास हाची 'अर्धकथा' ही हिंदीतली पयली आपजीण मानतात. ती पद्यात्मक स्वरुपांत आसा. भारतेंदु हरिश्चंद्र, स्वामी दयानंद, आंबिकादत्त व्यास, स्वामी श्रध्दानंद, महावीरप्रसाद द्विवेदी, गुलाबराय हांच्यो आपजीणी सुर्वेच्यो आनी प्रयोगात्मक स्वरुपाच्यो आसात. श्यामसुंदर दास हाची 'मेरी आत्मकहानी' तशेंच राजेंद्रप्रसाद हाची 'आत्मकथा' ह्यो हिंदींतल्यो नामनेच्यो आपजिणी.

संवसारांतल्या आपजीणेच्या साहित्यांत ऊंचेली सुवात फाव जाल्ल्या भारतीय साहित्यामदीं महात्मा गांधी हाचें 'सत्याचे प्रयोग' (१९२७-१९२९) आनी पंडित जवाहरलाल नेहरू हाचें 'आत्मकथन' (१९३६) हांचो आस्पाव जाता. पूर्विल्ल्या मराठीतलें त्रोटक आनी प्रासंगिक आत्मनिवेदन नामदेव, तुकाराम, बहिणाबाई आनी हेर संतांच्या काव्यांतल्यान दिसून येता. इंग्लीश कालखंडांत विष्णुबुवा ब्रह्मचाऱ्याच्या 'वेदोक्त धर्मप्रकाश' हातूंत (१८५९-२५ वे प्रकरण) आपजीण मेळटा. वासुदेव बळवंत हाची 'कैफियत' (१८७९) हातूंत संक्षिप्त आपजीण आसा. दादोबा पांडुरंगाची आपजीण (१८८२) आनी बाबा पदमनजीची 'अरुणोदय' (१८८८) ह्यो ह्या कालखंडांतल्यो उल्लेख करपासारक्यो आपजिणी. वि. दा. सावरकाराची 'माझी जन्मठेप' (१९२७) आनी 'शत्रूच्या शिबिरांत' (१९६५) ही बरपावळ आपजिणेच्या स्वरुपांत आसा. विसाव्या शेंकड्यांत समाजीक उद्‌बोधनाच्या हेतून बरयल्ल्यो आनी नामनेक पाविल्ल्यो कांय आपजीणी अश्योः धोंडो केशव कर्वे- 'आत्मवृत्त' (१९१५), सी. ग. देवधर- 'जीवनवृत्तांत' (१९२७), श्री. म. माटे- 'चित्रपट- मी व मला दिसलेले जग' (१९५७), पार्वतीबाई आठवले हिची 'माझी कहाणी' (१९२८). लक्ष्मीबाई टिळक हिची 'स्मृतिचित्रें' (४ भाग १९३४-१९३६) ही आपजीण म्हळ्यार मराठी साहित्याचें भूषण मानतात. हेर कांय नामनेच्यो मराठी आपजिणी अशोः न. चिं. केळकर 'गतगोष्टी' (१९३९), ल. रा. पांगारकर 'चरित्रचंद्र' (१९३८), श्री. कृ. कोल्हटकर 'आत्मवृत्त' (१९३५), ना. गो. चापेकर 'जीवनकथा' (१९४३), वि. द. घाटे 'दिवस असे होते' (१९६१), प्र. के. अत्रे 'कऱ्हेचे पाणी' (पांच खंड १९६३-६८), ना. सी. फडके 'माझं जीवन-एक कादंबरी' (१९६५), गं. त्र्यं. माडखोलकर 'दोन तपें' (१९४६) आनी 'एका नर्वासिताची कहाणी' (१९४९), कृ. पां. कुलकर्णी 'कृष्णाकाठची माती' (१९६१), मा. दा. अळतेकर 'उलटलेली पानें' (१९६१), के. ना. वाटवे 'माझी वाटचाल' (१९६४), धर्मानंद कोसंबी 'निवेदन' (१९२४), रा. र. पैंगीणकर 'मी कोण' (१९६९), सेतुमाधवराव पगडी 'जीवनसेतु' (१९६९) हंसा वाडकर 'सांगत्ये ऐका'.

रंगमाची, ललितकला आनी खेळ ह्या मळावेल्या नामनेच्या जाणकारांनी आपजीणेसारकें लिखाण केलां. तातूंतल्यो कांय नामनेच्यो आपजिणी अश्यो आसातः गणपतराव बोडस 'माझी भूमिका' (१९४०), गोविंदराव देसाई 'गोविंदाची गुजगोष्ट' (१९४४), पी. विठ्ठल 'माझे क्रीडाजीवन' (१९४८), गो. स. टेंबे 'माझा जीवन विहार' (१९४८), चिंतामणराव कोल्टकर 'बहुरुपी' (१९५७), बाबुराव पेंढारकर 'चित्र आनि चरित्र' (१९६१), नानासाहेब फाटक 'मुखवट्यांचे जग' (१९६४), नानासाहेब चापेकर 'स्मृतिधन' (१९६६), दुर्गा खोटे 'मी. दुर्गा खोटे' (१९८२), लिला चिटणीस 'चंदेरी दुनियेंत'.

आर्विल्ल्या काळांतल्या कोंकणी साहित्यांत आपजीण वा आपजिणी सारकिल्ल्या प्रकारांतलें बरोवप खूब जालां, पूण ग्रंथरूपान उजवाडाक थोडेंच आयलां. लक्ष्मणराव सरदेसाय हाचें पुस्तक 'खबरी कांय कर्माच्यो कांय वर्माच्यो' (१९८०) हो निंबद झेलो आपजिणेचोच एक प्रकार. तातूंत बरोवपी आपले भोंवतणची जीण चितारतांना आपले खाशेले अणभवूय मनभुलोवणे शैलीन मुखार दवरता. रवींद्र केळेकार हाच्यो

'बेळेवयल्यो फुलों' (१९७१) ही एक विसपटी. तातूंतल्यान बरोवपी सादे, मोगे भाशेंत आपले विचार आनी विचारावांगडाच आपलें लाशेलें व्यक्तीमत्व उक्तें करता. पाद्री आंतोनियु पेरैर S.J. हाचो ग्रंथ 'म्हज्या हातांचीं आनी ओंठांची काणी' (१९८९) म्हळ्यार बरोवप्याच्या धर्मीक, म्हाहराक आनी समाजीक सेवेची रेसाळ आनी देखादेणी कथा.

- कों. वि. सं. मं.

आपटे, हरि नारायण:
(जल्म: ८ मार्च १८६४, पारोळे-जळगांव; मरण: ३ मार्च १९१९, पुणे).

मराठींतलो एक नामनेचो कादंबरीकार. शिकप मुंबय आनी पुणे हांगा जालें. भुरगेपणांतूच इंग्लीश आनी संस्कृत ह्या दोन भासांचें खूब वाचप केल्लें. गणित कष्टें आशिल्ल्यान महाविद्यालयांतल्या पयलेच परीक्षेंत ताका अपेस आयलें, देखून उच्च शिकप घेवपाचो विचार ताणें सोडून दिलो.

१८८८त, 'मधली स्थिती' ही ताची पयली समाजीक कादंबरी उजवाडाक आयली. ते भायर 'पण लक्षांत कोण घेतो?' (१८९३), 'जग हे- असे आहे' (१९०१), 'यशवंतराव खरे' (१९१६), 'मी' (१९१६), 'गणपतराव' (अर्दकुटी, १९१९), 'कर्मयोग' (१९२३), 'आजच' (१९२४), 'मायेचा बाजार' (तिसरें उजवाडावप, १९२९), 'भयंकर दिव्य' (चवथें उवाडावप १९३०) ह्यो समाजीक कादंबऱ्यो ताणें बरयल्यात.

त्या काळांतल्या मध्यम वर्गांतल्या बायलां दादल्यांचे मुळावे प्रस्न सोडोवपाचो यत्न हरिभाऊ आपटे हाणें आपल्या कादंबरींतल्यान केलो. ल्हान पिरायेचेर चलयांचें लग्न करप आनी तांचे इत्सेआड तांचेर आवयपणाची जापसालदारकी लादप, घोवाघरच्या लोकांनी बायलांक दिल्लो त्रास हे आनी अशे कितलेशेच प्रस्न मांडपाचो यत्न हरिभाऊन ताच्या कादंबरींतल्यान केल्लो दिश्टी पडटा. तरणाट्यांच्या मनांत निर्माण जाल्लें वैचारिक झूज आनी बायलांक शिकपाची संद हे विशय ताणें आपल्या कादंबरींतल्यान सोबितकायेन परगटायल्यात.

'पण लक्षांत कोण घेतो' ही ताची आत्मकथनात्मक पध्दतीन बरयल्ली मराठींतली पयलीच कादंबरी. ताणें ज्यो इतिहासीक कादंबऱ्यो बरयल्यात ते वळेरींतली 'म्हैसूरचा वाघ' ही ताची पयली कादंबरी जावन आसा. पुस्तकरुपांत ही कादंबरी १९२५ त उजवाडाक आयली. हेभायर 'गड आला पण सिंह गेला' (१९०४); 'चंद्रगुप्त' (१९०५); 'रुपनगरची राजकन्या' (१९०९); 'वज्राघात' (१९१५); 'सूर्योदय' (१९१७); 'केवळ स्वराज्यासाठी' (१९१८); 'सूर्यग्रहण' (अर्दकुटी, १९१९); 'कालकूट' (अर्दकुटी १९२६); 'मध्यान्ह' (अर्दकुटी १९२७); 'उषःकाल' (१९२९) ह्यो धा इतिहासिक कादंबऱ्यो ताणें बरयल्यात. हातूंतल्या 'उषःकाल' हे कादंबरीचें पांच फावटी उजवाडावप जालें. हातूंतल्या खूबशा कादंबऱ्यांनी काल्पनिक गजालींचो मोट्या प्रमाणांत पालव घेतिल्लो दिश्टी पडटा. दंतकथा, लोकांकाणयो, पोवाडे, काल्पनिक पात्रां हांचो उपेग खूबशा सुवातींनी केल्लो आसा. पूण ह्या गजालींक लागून कृत्रिमताय आनी अति कल्पकताय हांचो गरजेभायर उपेग जाल्याची जाणवीकाय जायना.

पूर्वापार चलत आयिल्ल्या पारंपारीक साहित्यिक बंधनांतल्यान मराठी कादंबरीक मुक्त करून नवे वाटेर हाडपाचो मोलादिक वावर आपटे हाणें केलो. अद्भूत आनी असंभव अश्या गजालींनी भरिल्ल्या कादंबरीक ताणें वास्तववादी रूप दिलें. आपल्या कादंबरींतल्यान वाचप्याक कसलोय तरी बोध दिवन गिन्यानी करपाचो यत्न ताणें केलो. ताच्या कादंबऱ्यांची प्रकरणां त्या काळांतल्या म्हयन्याळ्यांतल्यान उजवाडाक येतालीं आनी हें बरप नेमान खूब काळ चलतालें. हाका लागून, बऱ्याच सुवातींनी ह्या कादंबरींनी रसभंग करपी पाल्हाळीक भास आयिल्ली दिश्टी पडटा.

१८९० वर्सा ताणें 'करमणूक' ह्या नांवान एक म्हयनाळें उजवाडाक हाडलें. हातूंत शास्त्रगिन्यान, इतिहास, भलायकी, कविता, नाटकां, टीकात्मक बरोवप, व्यंगचित्रां आनी भोंवडेवर्णनां हांचो आस्पाव आशिल्लो. मुखार १९१५ त, ह्याच म्हयनाळ्यांतल्यान 'स्फुट गोष्टी' बरोवन हरिभाऊन मराठी लघुकथेची बुन्याद घाली. वास्तवतेचें पुराय भान दवरून ह्यो कथा ताणें बरयल्यो. पुणे हांगा लागिल्ली प्लेग ह्या रोगाची लागण, दुकळ पडून लोकांची जाल्ली दैना, दुबाबाजीक फटवल्ले मनीस, दुबावखोर आनी व्यसनांत बुडिल्ले मनीस हे आनी असले कितलेशेच विशय ताणें आपल्या कथांवरवीं लोकांमुखार मांडले. आपल्या स्फुट काणयांवरवीं ताणें लोकशिक्षण दिवपाचो यत्न केलो. हातूंतल्या कांय काणयांची लांबाय मात सुमाराभायली आसा. 'रामजीः ए ट्रॅजेडी ऑफ इंडियन फॅमीन' ह्या नांवाची ताणें एक इंग्लीश काणी बरयली. ही काणी ताच्या 'काळ तर मोठा कठीण आला' हे काणयेचेर आदारिल्ली आशिल्ली. ह्या भायर 'संत सखूबाई' (१९११) आनी 'सती पिंगला' (१९२१) अशीं दोन नाटकां ताणें बरयलीं. रवींद्रनाथाच्या 'गीतांजली' ह्या काव्याचो ताणें गद्य अणकार केलो. शेक्सपिअर, मॉलिएर, व्हिक्टर ह्यूगो, काँग्रीव्ह ह्या नामनेच्या नाटककारांच्या नाटकांचो मराठी अणकार करपाचें म्हत्वाचें काम ताणें केलें. मराठी साहित्याचेर ताणें केल्लीं उलोवपां खूब गाजलीं.

अकोला हांगा १९१२ त भरिल्ल्या मराठी साहित्य संमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. साहित्याखातीर पुराय जीण ओंपपी ह्या साहित्यीकान पुणे नगरपालिकेंत कांय काळ नोकरी केली. ते नगरपालिकेचें अध्यक्षपदूय कांय काळ ताचेकडेन आशिल्लें. १९६४ त, ताची जल्मशताब्दी व्हडा दबाज्यान मनयली.

- प्रा. सुमंत कनयाळकार

आपटो:
(मराठी-आपटा, वनराज, कांचन; हिंदी-अष्टा, गुरीयाल, कचनाल; कन्नड-बण्णे; लॅटीन-बौहीनिया रॅसिमोजा; कूळ-लेग्यूमिनोजी). हें झाड रक्तकांचन, कांचन आदींच्या वंशातलें आसून अशोक, अंजन हांच्या उपकुलांत (सीसॅल्पिनिऑइडी) ताचो आस्पाव जाता. हें ल्हान झाड वांकडेंतिकडें वाडटा. श्रीलंका, चीन, भारत आदी देशांतल्या सगळ्या वाठारांतल्या रानांनी हें झाड दिश्टी पडटा. बौहीन नांवाच्या दोन वनस्पतीवैज्ञानिक भावांच्या (झां गास्पार) नांवांवेल्यान ह्या झाडाक बौहीनिया हें वंशवाचक लॅटीन नांव दिलां.

ह्या झाडाक अर्दकुटीं विभागिल्लीं, सादीं, रुंदायेन व्हड, वयल्यान पाचवीं आनी पोंदच्यान लेव पाचवीं पानां आसतात. जून ते मार्च म्हयन्यांत ल्हान, धवीं वा हळडुवीं फुलां येतात. ताका लांब सादारण चेपट्यो आनी वांकड्यो सांगो येतात. तातूंत १२ ते २० चेपट्यो, वांटकुळ्यो बियो आसतात.

हें झाड वखदी आसा. नाळगुद रोगाचेर आपट्याचे सालीचो रोस काडून पिवपाक दितात नाजाल्यार, आपट्याचो पालो, खरवतीचीं पानां, आनी माका एकठांय वांटून रोस काडटात आनी तातूंत कुड्याचें मूळ उकडून दितात. भुरग्यांक जावपी 'आगपैणी' (impetigo contagiosa) ह्या दुयेंसाचेर आपट्याचो पालो धयांत वांटून लायतात. आपट्याचे सालीपसून टॅनीन, धागे आनी गोम मेळटा. आपटो ह्या नांवाची कांचनाची आनीक एक जात (बौहीनिया टोमेंटोजा) रानांनी आनी बागेंत दिश्टी पडटा, तिका हळडुवो कांचन म्हण्टात.

हिंदू समाजांत दसऱ्या दिसा आपट्याचीं पानां एकामेकांक दिवपाची धर्मीक रीत आसा. हीं पानां म्हळ्यार भांगर समजुचें असो तांचेमदीं भावार्थ आसा. आदल्या काळांत दसऱ्या दिसा खरेपणींच भंगराचें वांटप जातालें जावंये, उपरांत खऱ्याखुऱ्या भांगरा जाग्यार भांगराचें नांव (कांचन) आशिल्ल्या रुखाचीं पानां वांटपाचीं पध्दत आयल्या आसूंये.

- कों. वि. सं. मं.

आपध्दर्म:
पूर्विल्ल्या काळांत, भारतीय आर्य समाजांत, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र ह्या चारूय वर्णांक तांचे वेव्हार आनी कामां थारावन दिल्लीं. चारूय वर्ण त्या नेमांक पाळो दिताले. हे पध्दतीक 'चातुर्वण्य' म्हण्टाले. सैमीक संकश्टां, अडचणी वा हेर कांय कारणांक

कांय फावट वेल्या चारुय वर्णांक आपली थारावीक कामां करप शक्य जायनासलें. ही अडचण पारखून अशा प्रसंगार हेर वर्णाचो वेव्हार आनी कामां आडवाद म्हूण आपणावपाक हरकत ना अशी सोय शास्त्रकारांनी करून दवरिल्ली. ह्या नेमाक 'आपध्दर्म' अशें म्हण्टात.

आपध्दर्म ह्या उतराची व्याख्या 'आपदि कर्तव्यो धर्मः' म्हळ्यार संकश्टावेळार आपणावपाचो धर्म अशी करतात.

चातुर्वर्ण्य पध्दतींत ब्राह्मणांक षट्कर्मां, क्षत्रियांक भुजाविशींची कृत्यां, वैश्यांक शेत, उद्देग, गोरवां राखप तर शुद्रांक वेल्या तीन वर्णांची सेवा हीं कामां वांटून दिल्लीं.

आपध्दर्म म्हूण ब्राह्मण आनी क्षत्रिय हांणी फुडल्यो गजाली आचरपाक हरकत ना अशें मनू सांगताः

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिःकृषिः।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः।।

(१०.११६)

अर्थः गिन्यान, कलाकुसरीचीं कामां, नोकरी, सेवा, गोरवां पोसप, विक्रय, शेत रोवप, राखण, भीक मागप, सावकारी हे धा वेव्हार ब्राह्मण जांव क्षत्रिय वर्णान करचे.

बैलगाडी चलोवप, दोंगरावेल्यान तण वा जळणाचें लांकूड हाडून विकप हे वेवसाय बाह्मण आनी क्षत्रियांनी करपाक हरकत ना अशें याज्ञवल्क्य म्हण्टा. संकश्टावेळार लेगीत ब्राह्मणांनी शुद्रांक आनी शूद्र आनी सकयल्या पांवड्यावेल्या वर्णांनी उंचेल्या पांवड्यावेल्या वर्णांक आलाशिरो दिवचो न्हय अशें वसिष्ठ सांगता. क्षत्रिय आनी वैश्य ह्या दोन वर्णाचो वेवसाय संकश्टावेळार कोणेय आपणावपाचो. पूण संकश्ट वा आडमेळीं सोंपतकच आपध्दर्म म्हूण आपणायिल्लो उणाक वर्णाचो वेवसाय सोडून प्रायश्चित घेवंचें. उपरांत आपल्या वर्णाचो वेवसाय आपणावपाक हरकत ना अशें चडशा धर्मशास्त्रकारांचें मत आसा. ब्राह्मणाक वैश्याचो वेवसाय आपणावचो पडल्यार ताणें वटणां, तेल, कात, गायचें पाडूक, गायचें दूद, फळां-फुलां, सोरो-मांस, तण, उदक हांचो वेपार करचो न्हय अशें गौतमधर्मसुत्र (७.१५) सांगता. आपस्तंबान ब्राह्मण वर्णाक जे वस्तूंचो वेपार करूंक नाका अशें म्हळां, तातूंतल्यो कांय वस्तू आडवाद म्हूण कुशीक काडून हेर वस्तूचो वेव्हार करपाक मान्यताय दिल्या, अशें आपद्धर्मसुत्र (१.२०.१६; १.२१.१-२) सांगता. ब्राह्मणान अशा संकश्टावेळार धर्मशास्त्रांतले सगळे नेम कडेक सारून आपली विसपट्टी जीण सारची पूण सेवा-वृत्ती आचरची न्हय अशें गौतम (७.२२) सांगता. त्याचवांगडा सेवा-वृत्ती आपणावपाक हरकत ना अशें म्हणपी हेर शास्त्रकारांचीं मतां गौतमान सांगल्यांत. वैश्य आनी शूद्र हांणी संकश्टावेळार खंयच्या नेमाक पाळो दिवपाक जाय हेविशीं खंयचीच बंधनां धर्मशास्त्रान घालूंक ना. त्यावेल्यान वैश्य, शूद्र आनी क्षत्रियांक आपल्या परस उंचेल्या वर्णाचो वेवसाय सोडून हेर वेवसाय करपाक मेकळीक आसली अशें दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

आफोंसु, आल्फ्रेदः (जल्मः ११ मार्च १९२८, गालजीबाग-काणकोण; मरणः १० सप्टेंबर १९८६).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें सिनीयर कॅम्ब्रीज मेरेन शिक्षण घेतिल्लें. १९४६ वर्सा सावन तो मुंबय, जंय गोंयकार एकठांय येतात थंय ताच्या मनांत गोंयचे सुटकेविशीं जाग हाडपाचो वावर करूंक लागलो. १९५१ वर्सा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरपाविशीं फर्मान काडिल्ले. १९५२ वर्सा तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' हे संघटनेचे मुंबय शाखेचो अध्यक्ष आशिल्लो. उपरांत तो कार्यकारी संघटनेचां वांगडी जालो. १९५४ वर्सा ताणें आपले नाकरेक सोडचीठ दिली. १५ ऑगस्ट १९५४ दिसा ताणें चवदा सत्याग्रही लोकाचो एक पंगड तेरेखोल किल्ल्याचेर व्हेलो. थंय पावतकच तांणी थंय तिरंगी बावटो लायलो आनी पुराय एक दीस ते त्या किल्ल्याचेर रावले. तेन्ना पोलिसांनी हेर सत्याग्रहीं वांगडा ताका धरलो. ३१ मार्च १९५५ दिसा प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार (Territorial Military Tribunal) जाल्ले चवकशे उपरांत ताका आठ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. उपरांत १७ मे १९५९ वर्सा ताची आग्वाद बंदखणीतल्यान सुटका जाली.

गोंयचे 'नॅशनल ट्रेड युनीयन काँग्रेस' हे संघटनेचो तो एक संस्थापक आशिल्लो. तशेंच राश्ट्रीय खण कामगार संघटनेचो चिटणीस म्हूण ताणें काम केलां. १८ जून १९८१ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटकेझुजांतल्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

आफ्रिका खंडः क्षेत्रफळान आशिया फाटोफाट संवसारांत दुसरो व्हडलो खंड. जुंव्यासयत क्षेत्रफळ ३,०२,७७,१३५ चौ.किमी. ह्या खंडांतल्यान विषुववृत्त, कर्कवृत्त आनी मकरवृत्त तिनूय पासार जातात. उत्तर दिकेक भूंयमध्यसागर, अस्तंतेक अटलांटिक म्हासागर, उदेंतेक तांबडो समुद्र, अरबी समुद्र आनी हिंदी म्हासागाराचो कांय वांटो.

ह्या खंडांत आल्जेरिया, आंगोला, बेनिन, बोटस्वाना, बुरुंडी, कॅमरून, केप वेर्दे, मध्य आफ्रिकन संघराज्य, चॅड, काँगो, जिबावती, ईजिप्त, विषुववृत्तीय गिनी, इथिओपिया, गॅबॉन, गांबिया, घाना, गिनी, गिनी-बिसाउ, आयव्हरी कोस्ट, केनिया, लेसोथो, लायबेरीया, लिबीया, मादागास्कार, मालावी, माली, मॉरिटानीया, मॉरिशस, मोरोक्को, मोझांबिक, नायजर, नायजेरिया, रॅवांडा, आंबाटोमे, प्रिन्सीपी, सेनेगल, सेशल्स, सिएर्रा लिऑनें, सोमालिया, दक्षिण आफ्रिका, सुदान, स्वाझीलॅंड, टांझानिया, टोगो, ट्यूनिशिया, युगांडा, अपर व्होल्टा, झाइरे, झांबीया, झिंबाब्वे हे स्वतंत्र देश आसात.

नैऋत्य आफ्रिका हो वाठार दक्षिण आफ्रिकेच्या सत्तेखाला आसा. हाका संयुक्त राश्ट्रसंघान १९८० वर्सा स्वतंत्र राश्ट्र जाहीर करून नामिबीया हें नांव दिलें, पूण दक्षिण आफ्रिकेन अजून ताच्यावेली सत्ता सोडूंक ना, तेभायर ट्रान्सकेई, बोफुदॅटस्वाना, बॅंडा, आनी किस्केई हांच्या स्वतंत्रतायेक आंतरराश्ट्रीय थराचेर मान्यताय ना.

भूंयवर्णनः हो खंड चडसो पोरन्या घटमूट आनी विस्तीर्ण फातरांपसून तयार जाला. हाचे उत्तरेक ॲटलास दोंगर आनी दक्षिणेक केप दोंगराच्यो वळी आसात. हांचे मदीं ऊंच सकयल अशे ल्हान व्हड दोंगर आनी फातरांचे वाठार आसात. विस्ताराच्या मानान हांगा ऊंच दोंगर आनी चड सकयल्लीं मळां उणीं आसात. २,५०० मी. परस ऊंचायेचे वाठार चड नात पूण जे आसात ते ज्वालामुखीच्यो तेंगश्यो नाजाल्यार कडक आनी घट आसात. १५० मी. परस उण्या उंचायेची भूंय दर्यादिगेवेल्यान ८०० किमी. परस भितर आसा.

हांगा रुक्का, टांगानिका, किवू, एडवर्ड, आल्बर्ट, म्वेरु, उपेम्बा, व्हिक्टोरिया हीं नामनेचीं तळीं आसात. दर्यादिगांवेले ल्हान सान आनी कांय काळापुरतेच व्हांवपी कांय प्रवाह सोडले जाल्यार, खंडांत फकत ९ व्हडल्यो न्हंयो आनी तांचे जाळे पातळ्ळां. ते पैकी चॅड न्हंय दर्याक वचून मेळना. कितल्याशाच न्हंयांचीं पात्रां चड खोल नात. वाठाराच्या उंच सकयलपणाक लागून न्हंयो व्हांवतात ते वाटेंत तरेतरेचे धबधबे तयार जाल्यात.

काँगो न्हंयचो विस्तार सगळ्यांत चड म्हळ्यार ३६,९०,७०० चौ. किमी. मेरेन आसा. तिची लांबाय ४,३७१ किमी. आसा. नायल न्हंयचो विस्तार सुमार २८,७५,००० चौ. किमी. आसा आनी लांबाय सुमार ६,६९० किमी. ही न्हंय जगांत सगळ्यांत चड लांबायेची आसा. एका वाळवंटांतल्यान पासार जावनय तिचें उदक उणें जायना. तिची मुखेल उपन्हंय नील नायल ही आसा. नायजर ही न्हंय सुमार ३,१८५ किमी. लांबायेची आसा. झांबेझी ३,५४१ किमी., ऑरेंज २,०९२ किमी. लांबायेच्यो आसात. तेभायर लिंपोपो, मोलूका, चेलिफ, मेजेर्दो ह्या सारक्यो न्हंयोय आफ्रिका खंडांत आसात.

हवामानः ह्या खंडाच्या विस्ताराक लागून हांगाचें हवामान विंगडविंगड तरांचें आसा. ३७° उत्तर आनी ३५° दक्षिण ह्या अक्षवृत्तीय विस्ताराक लागून दक्षिण आनी उत्तर ह्या दोनूय वाठारांतलें हवामान थंय आसा

तुर्कस्तान
रशिया
ग्रीस
ट्युनिस
ट्रिपोली
सिरिया
बगदाद
इराक
इराण
लिबिया
इजिप्त
सौदी अरेबिया
अल्जीरिया
मारिटानिया
माली
नायजर
चॅड
सुदान
मक्का
दक्षिण येमेन
फार्लामी
मध्य आफ्रिको संघराज्य
सोमालिया
केनिया
झाईरे
गाबाँ
टांझानिया
दारेसलाम
लुआंदा
अंगोला
झांबिया
मालागासी
सेंट हेलीना
बोटस्वाना
दक्षिण आफ्रिका संघराज्य
केपटाउन
दक्षिण अटलांटिक महासागर
हिंदी महासागर

तेभायर मदल्या वाठारांत विषुववृत्तीय हवामान आसा. उत्तर वाठारांनी जेन्ना शिंयाचो ऋतू आसता तेन्ना दक्षिण वाठारांनी गीम आसता.

सहारा-कालाहारी वाळवंटांतलो वाठार, झांबेझी न्हंयचो वाठार, विषवव्‌त्ताकडलो वाठार आनी दक्षिण दिकेंतले वाठार ह्या सगळ्या वाठारांनी हवामानांत सामके फरक आसात. दक्षिण वाठारांतल्या दर्यादेगांवेल्यान येवपी आनी उदेंत अस्तंतेकडल्या वाऱ्याक लागून दर्यावेळांवेल्या वाठारांनी पावस बरो पडटा. उत्तर दिकेक आशिल्ल्या भूंय मध्यसागरावेल्यान व्हांवपी वारे उत्तरेच्या वाठारांनी पावस हाडटा. वाळवंटांच्या वाठारांनी बदलपी हवामानाक लागून धुल्लाचीं वादळां जातात.

खण संपत्ती: जगांतले खण संपत्तींत आफ्रिकेचो वांटो बरोच चड आसा. हागाचीं चडशीं खनिजां निर्यात जातात. जड खनिजांचें हांगा उत्पादन जाता. कोळसो संवसारीक उत्पादनाच्या २% परस उणो, १९६० ते १९७० मेरेन पेट्रोलियम १% परस उणें, मीठ १.५%, बॉक्साइट १.५% आनी लोखणाचे धातू २% इतलेंच उत्पादन हांगा जातालें. पूण जगांतल्या कांय मोलाच्या खनिजांमदीं आफ्रिका सगळ्यांपरस फुडें आसा. जगांत मेळपी हिऱ्यांमदीं ९८% हिरे हांगा मेळटात. झाइरे सारक्या देशांतले ८५% हिरे उद्येगधंद्यात वापरतात जाल्यार फकत १५% रत्नां म्हूण वापरतात. हांगा जगांतली पयली म्हत्वाची युरेनियमची खण आशिल्ली आनी कितलोसोच तेंप मेरेन रेडियम मेळपाचें तें एकूच ठिकाण आशिल्लें. जगांतल्या भांगराभितर अर्दापरस चड भांगर आफ्रिकेंत मेळटा. भांगराचें चडशें उत्पादन दक्षिण आफ्रिका संघराज्यांत जाता. कोबाल्टच्या संवसारीक उत्पादनांपैकीं ७०% झाइरे आनी झांबीयांतल्यान येता. क्रोम ४०% दक्षिण आफ्रिका संघराज्य आनी झिंबाब्वे, मँगनीज ३०% घाना आनी झाइरे हांगासल्यान येता. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत सहारा सारक्या वाळवंटांनी सैमीक तेल आनी वायूचो सोद लागलो.

वनस्पत: आफ्रिकेंतली सैमीक वनस्पत म्हळ्यार रानां, तण आनी वाळवंटांत वाडपी वनस्पत. दाट रानां आनी वालींच्यो जाळयो हांणी ह्या खंडाचो १०% परस मात्सो उणो वांटो भरला. तेभायर सॅव्हानाचो लांबरुंद तणाचो वाठार हांगा आसा, उत्तरेची आनी दक्षिणेची दर्यादिगेवेली वनस्पत एकामेकांपरस वेगळी आसा. उत्तरेवटेंतल्या दर्यादेगेवेल्या वाठारांनी युरोपीय वनस्पत बरीच दिसता. ॲटलास दोंगराचेर खाशेली आफ्रिकन वनस्पत सांपडटा. मोरोक्को, ट्युनीशिया आनी आल्जेरिया हागा ऑलिव्ह, द्राक्षां हांच्याभायर बूचाचो ओक आनी ॲटलास, सीडार ह्या रुखांचीं रानां आसात. ह्या देशांनी आनी लिबियांत माकी ही सदां पाचवीचार आसपी वनस्पत आसा. ॲटलास दोंगराच्या उंचेल्या वाठारांनी आनी अस्तंतेकडल्या वाळवंटी वाठारांनी बऱ्याच जाग्यांचेर स्टेप तण आसा. ईजिप्तचे नायल न्हंयेलागसारचीं शेतां न्हंयेच्या उदकाक लागून सदाकाळ पाचवीं उरतात. कांय वाठार म्हळ्यार वनस्पत आनी उदक नाशिल्लीं सुकीं वाळवंटां. सहाराच्या दोंगरी वाठारांनी आनी कांय हेर वाळवंटांनी युरोपीय वनस्पत सांपडटा. वाळवंटांनी खाशेली वनस्पत म्हळ्यार खाजराचे रुख. तेभायर ताड आनी निवलांच्यो तरेकवार जातीय दिश्टी पडटात. युफोर्बिया नांवाचे झुंबराच्या आकाराच्या निवलांचें रान इथियोपियांत सांपडटा. नायल न्हंयेच्या वयल्या वाठारांत पॅपीरसची झाडां आसात. ह्या झाडांचो पूर्विल्ल्या काळार बरोवपाखातीर तकटे करपाक उपेग जातालो.

मकरव्ल्या वाठारांतलीं ऊंच झाडां ६०-६५ मी. मेरेन वाडटात. तातूंतल्या बऱ्याच झाडांचीं मुळां खोल आनी पयस मेरेन पातळिल्लीं आसात. हांगाच्या बऱ्याच रुखांचें लांकूड मोलाचें आसता. आफ्रिकन महागनी, इरोको, म्व्हूल, ओबेची, आफ्रिकन रोजवूड, आफ्रिकन वॉलनट, आफ्रिकन एबनी, रेड आयर्नवूड, अफ्रारा, यॅलो सॅटिनवुड, ओलिव्हा, आफ्रिका ओक हांच्या लांकडाचें मोल बरेंच आसा. हांचो उपेग रेल्व स्लीपर, फर्निचर, आदाराचे खांबे सारक्या कितल्याशाच गजालांखातीर जाता. काँगो झेब्रावूड नांवाचें निर्यात जावपी लांकूडय हांगा मेळटा. कांय रुखांच्या सालींतल्यान टॅनीन मेळटा तर कांय रुखांच्यो साली व्हेसण म्हूण वापराक येतात. बऱ्याच रुखांच्या सालींचे दोर तयार करतात. जाग्यांप्रमाण आनी ऋतूंप्रमाण आंबो, चिंच, वड, नीम, अर्जून, कोंडे, बेतां आनी तरांतरांचीं उपेगी झाडां बरींच वाडटात. हीं झाडां चडशीं तणाचे प्रदेश आनी पावसाळी प्रदेश हांच्यामदीं वाडटात. शिया झाडाच्या फळांपसून लोणयासारके पदार्थ तयार करतात. जाल्यार मुसुंगा ह्या झाडांपसून तयार केल्लें सरबत लोकप्रिय आसा. बेनल्ली, बॅगोनिया बऱ्याच जाग्यांचेर जातात. व्हड रुखांपोंदा, ल्हान व्हड झोपां वाडिल्लीं दिसतात. रबर, कोको, कोला, रोबस्टाकॉफी हांची पिकावळ रानांच्या वाठारांनी जातात. तेल दिवपी ताड आनी मोव कापूस दिवपी कापोक (सांवर) हे रुखय रानांनी सांपडटात. तरातरांची वखदी आनी वासाची वनस्पत आफ्रिकेंत वाडटा.

विषुववृत्तीय रानांभोंवतणी सगळेवटेन सॅव्हानाचो वाठार पातळ्ळा. एलेफंट तण हें हांगाचें खाशेलें तण. हांगा तरातरांचीं तणां आसात. तातूंत मदींमदीं रुंद पानांच्या रुखांचीं रानां आसात. उदेंत आफ्रिकेंत तांकां मायोंबो अशें म्हण्टात. ह्या वाठारांत एक ते अडेज मी. ऊंच आनी झोपांसारको वाडपी तणाचो एक प्रकार सांपडटा. ह्या तणाच्या वाठारांत ६ ते २० मी. उंचायेचीं गांठी सारकीं दिसपी फांदयांचीं झाडां मदींमदीं दिसतात. शेताक फाव सारक्या वाठारांनी अदींमदीं शीनट, लोकस्टबीन, चिच सारकेय रुख दिसतात. थंड वाठारांनी उदकाचे देगेर पाचवींचार रानां दिश्टी पडटात. सुक्या वाठारांनीं ल्हान पानांचीं कांटयारीं झाडां आसात. तातूंत बाभळीचींय झाडां आसात. पयसुल्ल्या वाठारांनी सत्रेच्या आकाराचीं झाडां आसात. हांगा तणय उणें आसता आनी आसता तें उणे ऊंचायेचें. झांबीयांत आनी ताच्या लागींच्या वाठारांनी पानां झडपी रुख आसात. तांतलो ऱ्होडेशियन साग म्हत्वाचो. मनशांची वाडपी संख्या आनी उजो हाका लागून रुख उणे जावन सॅव्हाना हें तण वाडीक लागलां. तण गोरवांक चरपाक आनी घरांची पाखीं तयार करपाक उपकारता. ऊंच वाठारांतल्या स्वीट व्हेल्ड हांगाचें तण सुकल्या उपरांत जनावरांक खावंक बरें पडटा. झांबेझी आनी लिंपोपो वाठारांनी मोपेनची रानां आसात. थंय कॉंगोकोपल नांवाच्या बऱ्याच उपेगी पडपी झाडांची दाटी आसा. कालाहारीचो वाठार आनी सेनेगल सावन उदेंत आफ्रिकेवटेन वचपी पटो कांट्यांच्या झोपांनी भरला. थंड वाठारांनी बाभळी सारकीं दीक दिवपी आनी धुपासारके बऱ्या वासाचे पदार्थ दिवपी झाडां आसात. वखदी झाडांचेंय प्रमाण बरेंच आसा. हांगाचें तण ल्हान आनी वाळवंटाकडल्या स्टेप प्रकारचें आसा. उदेंतेच्या वाठारांत सेल सारकीं ऊंच वाडपी झाडां आसात. ह्या झाडांक बरेच कांटे आसतात. न्हंयचे लागीं उदकाक तेकून चिखलांत वाडपी झाडांचे रान आसा (Mangrove forest). उदेंतेच्या वाठारांत चिखलांत वाडपी झाडां आशिया खंडांतल्या झाडांकडेन बरींच लागीं आसात. ही वनस्पत तांबडो दर्या ते दरबानवटेन दक्षिणेकडेन मेरेन सांपडटा. आंगोलांतल्या लोंगा न्हंयचे देगेर आनी सेनेगल न्हंयचे देगेर ही चिखलांतलीं झाडां चड दिश्टी पडटात. वाल्व्हिसबे ते मॉकमेडीस मेरेनच्या वाठारांत वेल चिटसचिया नांवाचें फकत आफ्रिकेंत वाडपी एक खोशेले तरेचें झोंप वाडटा. हाचो मुळ्याभशेन सुमार ३० सेंमी. दाट कुडको भुंयेखाला आसता आनी वयर फकत दोनूच पानां येतात.

दोंगरी वनस्पतीमदीं सदांच पाचवीं आसपी रानां, रुंद पानांचीं आनी पानां झडपी झाडां, तण, कोंडे मेळटात. उंचायेवेल्या रानांत वाडपी रुखांचेर शेळो आनी बेनल्लांची रास आसता. ज्यूनिपर, हॅगेनिया, निडीया सारकीं झाडांय हांगा मेळटात. दोंगराच्या वाठारांनीं व्हायोलेट, डॉक, क्रेन्सब्रिल, वुडसॅनिकल, बटरकप, स्कॅबियस सारके युरोपीय जातीचे रुख मदींमदीं दिश्टी पडटात. गोरखचिंच (Baobab) सारकें झाड हांगा बऱ्याच प्रमाणांत आसा.

उदेंतेकडेन आशिल्ल्या तणांच्या वाठारांक 'हायव्हेल्ड' म्हण्टात मादागास्कार जुंव्याचे उदेंतेक पावसाचीं रानां आसात. अस्तंतेक पानां झडपी झाडांचीं रानां, आनी मदल्या वाठारांत रुख नाशिल्लो तणांचो

[illegible] आसा. [illegible] [illegible] [illegible] पानाच्या निवलाच्या जातीची [illegible] [illegible]. मादागास्कार कुर्यातेली जनमात आफ्रिकेच्या मूळ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आसा

[illegible] [illegible] तरेकवार जनमात हें आफ्रिकेचें खाशेलेपण जावन आसा.

मोनजात: [illegible] मोनजात तरेकवार आनी सब्धेन भरपूर [illegible]. आफ्रिकेचो वावरूद भूंय. विषुववृत्तीय आनी गरमेच्या हवामानात [illegible] [illegible] वाढाचे आपर. युरेशियाकडेन आयिल्लो बऱ्याच तेपाचो [illegible] [illegible] [illegible] वाठारातल्यान आफ्रिकेंत आयिल्लो मोनजात [illegible] [illegible] तरेकवार मोनजातीक जाय तशी परिस्थिती फाव [illegible] [illegible] [illegible] आदिवासी शिकार करून जियेताले. मनशांची [illegible] [illegible] [illegible] लागल्याउपरात मोनजातीची जीण इल्ली इल्ली उणी [illegible] [illegible]. युरोपीय लोकाच्या वसाहतीचे उदरगतीन हांगाचे [illegible] वर परिणाम केलो

[illegible] दक्षिणेवटेनचो वाठार तणाचेर जगपी मोनजातीच्या [illegible] [illegible] [illegible] आनी तांच्या मांसाचेर जियेवपी जनावरांक [illegible] [illegible] बऱ्याक पडटा. पूण विषुववृत्तीय पावसाच्या रानांनी [illegible] [illegible] भरशी जनावरां रावंक शकनात. भूंयचर जनावरां सामकींच [illegible] [illegible] ऊंच झाडांचेर मात माकड, सुकणीं आनी तरांतरांचे [illegible] आसतात. सूर्याचो उजवाड मेळोवच्याखातीर ऊंच वाडपी [illegible] दाट रानांनी, झोपांनी रावपी किडे तरांतरांचे आसतात. किडे, [illegible] माकडां आनी हेर जनावरांच्या आवाजान रानां गाजिल्लीं [illegible]. आफ्रिकेच्या उत्तर दर्यादिगेवेल्या मोनजातीभितर दक्षिण [illegible] भूंयमध्यसागरी आनी नैऋत्य आशियांतली मोनजात भरसल्या. [illegible] आफ्रिका आनी इथिओपियाच्या उंचेल्या वाठारांनी तांबड्या [illegible] [illegible] अरबस्तानांतली जनावरां दिश्टी पडटात. मादागास्कार [illegible] [illegible] [illegible] मूळ भूंयेकडल्यान पयस गेल्ल्यान थंयची मोनजात [illegible] [illegible] मोनजातीपरस वेगळी आसा.

[illegible] जनावराच्या वट्ट १७ मुखेल जातींमदल्यो १३ आफ्रिकेंत [illegible] किडे खावपी मोनजातीच्या स जातींतल्यो चार जाती मूळ [illegible] आसात. हातूंत मादागास्कारचे टेनेरेक्स, उत्तर आफ्रिका ते [illegible] [illegible] [illegible] एलेफंट चिचुंदऱ्यो, विषुववृत्तीय उदकांतलो ऑटर [illegible] तरेकवार चिचुंदऱ्यो आनी हेजहॉग हे आसात. वागोळीं बरींच [illegible] पूण तांच्या १० प्रकारांमदी आफ्रिकेचो खास असो एकय प्रकार [illegible] [illegible] बॅट (एक प्रकारचें वागोळें) हांची संख्या सगळ्यांत चड आसा. [illegible] आफ्रिकेंत भयांकृत हॅमरहेड नांवाचें वागोळें आसा पूण 'व्हॅम्पायर बॅट' [illegible] [illegible] वागोळी मात हांगा दिश्टी पडनात.

आफ्रिकेंत माकडांच्यो तरेकवार जाती आसात, तेभायर तांची [illegible] बरीच आसा. वायव्य वाठारांत बार्बरी, तणांच्या वाठारांत बुश [illegible] रानांनी पॉटो, बॅबून अशा कितल्याशाच तरांचीं माकडां हांगा [illegible] [illegible]. गोरिला आनी चिंपाझी फकत आफ्रिकेंतूच आसात. [illegible] [illegible] खावपी), मॅनॅटी, डुगॉंग सारकीं जनावरां रानांनी आसात. [illegible] [illegible], झाडावेल्यो, जमनीवेल्यो आनी उडटात तसल्यो [illegible] केळ्याच्या रानांतले हुंदीर, माळ, मुंगूस हीं ल्हान-व्हड जनावरां, [illegible] विंगड वाठारांनी आसात. जर्बोआ फकत उत्तरेवटेन मेळटा. इथिओपिया हांगा वायटी खावपी आर्डव्हार्क आसा. तणाच्या वाठारांनी [illegible] [illegible] [illegible] रानांनी हत्ती, हायरेक्स, झेब्रा, गाडव, गेंडो, [illegible] हरणां, कुरंग (gazelle), फेनेक, एलंड, नू, इंपाला, ओकापी, [illegible] व्हड म्हांयडोक ह्या सारकी मोनजात सांपडटा. उदक उणे [illegible] वाठारांनी जिराफ मेळटात. रानमेंढरां, रानबोकडां, हरणांच्यो [illegible] जाती, आयबेक्स सारकी मोनजात फकत उत्तर वाठारांत थोडी [illegible] वाळवंटाच्या वाठारांनी उंट आसात. चिखलाच्या वाठारांनी [illegible] (पाणघोडो), तरेकवार बेबे, न्हंयो-नळ्यांभितर मानगीं [illegible] [illegible] बऱ्याच प्रमाणांत दिश्टी पडटात. केप वाठारांत काळो रेडो [illegible] म्हांयडोळाभशेन कोब्रा (पारो), मांबा, व्हायपर, पफॲडर, हॉर्न्ड ॲडर सारक्या जातीचे सोरोप आनी पाली, शेड्डे, नायल मॉनिटर सारकी सरपटपी मोनजात आसा.

तण खावपी जनावरांफाटल्यान शिंव, चित्तो, बिबटो वाग, तरस, कोलो, सिव्हेट आदी मांसाहारी जनावरां आसात. आफ्रिकेंत कोलसुणी आनी वास्वेलां मात दिश्टी पडनात.

जळारां, मूस, कोळी, त्सेत्से नांवाचो मूस, मुयो, दोमळे, वायटी, सरपटपी किडे, रंगाळे पाखे, म्होंवामूस ह्या सारके तरेतरेचे किडे सांपडटात. हे किडे तणांच्या वाठारांनी आनी रानांतल्या झोपांनी चड आसतात. सुकणींय हांगा तरातरांची आसात. हातूंतली बरीचशीं स्थलांतर करपी आसात. हांगा मेळपी ७० तरेकवार सुकण्यांच्या प्रकारांत शहामृग, सेक्रेटरी बर्ड, देवमाशासारकी तकली आशिल्लें बकें, टुरॅको-म्हळयार केळीं खावपी सुकणें, कोली, हेल्मेट, श्रायक्स, शुगरबर्ड, हीं आफ्रिकेचीं खाशेलीं आसात. गिनी फाउल, ऑनपेकर्स, हनी गायडस् ही इथिओपियेंत सांपडपी सुकणीं. रानांच्या वाठारांनी मोर, कीर बरेच दिश्टी पडटात. सोबीत पाखांची तरांतरांची सवणीं हांगा आसात. गावपी सवणी चुकून दिश्टी पडटात. घोण, गिदां, आयस, फ्लेमिंगो हेसारकी सुकणींय हांगा आसात.

केप वाठारांत जॅकॲस, पेंग्विन, केपसील ही मोनजात आसा. आफ्रिकेंत मोनजातीची संख्या आनी प्रकार जगांतल्या सगळ्या खंडांपरस चड आसा, पूण मनशांच्या वावराक लागून हातूंतली कांय नश्ट जावपाची भिरांत निर्माण जाल्या.

इतिहास आनी राजकी परिस्थिती: आफ्रिका हो एक खंड जरी दिसलो तरी इतिहासीक, धर्मीक आनी वंशीक नदरेंतल्यान तांचे दोन विंगडविंगड वांटे जाल्ले दिसतात. सहारा हें वाळवंट ह्या खंडाच्या सुमार ४०% वाठाराचेर पातळ्ळां आनी ह्या वाळवंटाक लागून आफ्रिकेचे दक्षिण आनी उत्तर अशे दोन वांटे जाल्यात. सहारा वाळवंटाची लांबाय रुंदाय चड आशिल्ल्याकारणान आनी ह्या वाळवंटांतल्यान प्रवास चड कठीण जाल्ल्यान उत्तरेवटेनच्या वाठारांचो दक्षिणेकडेन संबंद चडसो येवंक पावलोना. ताका लागून ह्या दोनूय वाठारांच्या संस्कृतीक, धर्मीक आनी राजकी इतिहासांत बरोच फरक दिसून येता.

मनीस संस्कृतायेचे सामके पोरने पुरावे आफ्रिकेंत सांपडल्यात. तांच्यावेल्यान ह्या खंडांत मनीस १० लाख वर्सांपयलींसावन आशिल्लो म्हणपाचे समजता. कांय मनीसवंशशास्त्रज्ञांच्या मतान पयलो जगांतलो मनीस हांगासरूच आशिल्लो. खबर आशिल्ल्या इतिहासावेल्यान क्रि. पयलीं सुमार साडेतीन हजार वर्सां उत्तर आफ्रिकेंत ईजिप्तच्या लोकांनी बरेच पुरावे बरोवन दवरल्यात. ह्या पुराव्यांक लागून आफ्रिकेच्या इतिहासाचेर उजवाड पडटा. पूण सहाराचे दक्षिणेवटेनच्या वाठारांसबंदान खंयच इतिहासीक पुरावे नात, तेभायर खंयच्याच गजालींवेल्यान इतिहासाचो सोद घेवप शक्य जायना.

जगांतल्या पोरन्या संस्कृतायांमदीं ईजिप्तची संस्कृताय येता. नायल न्हंयच्या पिकाळ वाठाराक लागून पयलींचे ईजिप्त संस्कृतायेंतले लोक बरेच गिरेस्त जावंक पावले. इ.स. पयलीं हांगा बांदिल्ले पिरॅमीड ह्या लोकांच्या म्हानपणाची गवाय दितात. ह्या लोकांचे हेर दर्यादिगेवेल्या देशांकडेन वेपार-धंदे चलताले. क्रिस्तपयलीं २००० वर्सां ईजिप्तांतल्या लोकांचे फिनीशिया (आतांचो लॅबनान) आनी शेजरा आशिल्ल्या अस्तंत आशियांतल्या लोकांकडेन संबंद आशिल्ले. क्रि. पयलीं ११ व्या शेंकड्यांत फिनीशियन साम्राज्याचो विस्तार जालो आनी तांणी आफ्रिकेचे उत्तरेक भूंयमध्यसागर देगेर आपले वसाहतीची थापणूक केली. क्रि. पयलीं ८१४ वर्सा फिनीशियन लोकांनी कार्थेज शाराची थापणूक केली. आतांच्या यूनिस शारालागीं खंयतरी हें शार आशिल्लें. ही फिनीशियाची संस्कृताय कितलीशींच वर्सां आफ्रिकेचे उत्तर देगेर आशिल्ली. पूण फुडें ती इल्ली इल्ली ना जावंक लागली आनी निमाणो क्रि. पयलीं १४६ वर्सा रोमन लोकांनी तिचो नाश केलो.

क्रि. पयलीं ५ व्या आनी ६ व्या शेंकड्यांत ग्रीक लोकांनीय हांगा

आपल्यो वसाहती वाडयल्यो आनी वेपाराक सुरवात केली, पूण देशाभितरल्या झगड्यांक लागून आनी इराणाआड जाल्ल्या झुजाउपरांत ग्रीकांचो शेक हांगा उणो जालो. सुर्वेक रोमन लोकांनी कार्येजच्या लोकांआड वेपाराक लागून बऱ्योच लडायो केल्यो पूण आपल्यो वसाहती बांदप तांकां शक्य जालें ना. रोमन लोकांनी इ.स. चे सुरवातीच्या ईजिप्त जिखून घेतलो आनी ईजिप्त रोमन साम्राज्याचोच एक वांटो जावन गेलो. रोमन साम्राज्याआदीं हांगा ग्रीक साम्राज्य आशिल्लें, पूण रोमन लोकांनी कार्येजच्या वाठाराक आफ्रिका हें नांव दवरलें आनी फुडें तें सगळ्या खंडाचेंच नांव जावन गेलें.

रोमन साम्राज्य आफ्रिकेंत बरेच शेंकडे थिरावल्याउपरांत ४२९ त व्हँडॉल लोकांनी आफ्रिकेचेर धुरी घाली आनी रोमन लोकांचें साम्राज्य काबार केलें. फुडें ६ व्या शेंकड्यांत हो वाठार बायझेंटिन साम्राज्याच्या शेकातळा गेलो. ६४२ वर्सा अरब लोकांनी हांगा पावल दवरलें आनी आफ्रिका आपल्या हातांत घेवंक सुरवात केली. ल्हव ल्हव उत्तर आफ्रिकेचे अस्तंत देगेवेलो मोरोक्कोमेरेनचो वाठार तांणी जिखून घेतलो. आठव्या शेंकड्यामेरेन अरबांनी हांगाचो चडांत चड वाठार आपले सत्तेखाला दवरलो.

इतिहासीक नदरेंतल्यान अरबांनी हांगा दोन म्हत्वाच्यो गजाली केल्यो त्यो म्हळ्यार अरबी भाशेचो आनी इस्लाम धर्माचो प्रसार. ह्या दोन गजालींक लागून आफ्रिकेंतल्या अरब राश्ट्रांचो आशियांतल्या अरब राश्ट्रांकडेन लागींचो संबंद आसा. ११ व्या शेंकड्यापयलींच आफ्रिकेंतल्या बऱ्याच निग्रो राज्यांनी इस्लाम धर्म आपणायलो. आठव्या शेंकड्यासावन ११ व्या शेंकड्यामेरेन घाना नांवाचें निग्रो राज्य नायजर न्हंयच्या वयल्या वाठारांत बरेंच फुडारिल्लें. हाचें कारण म्हळ्यार सहारा वाळवंटांतल्यान जावपी वेपाराचेर आशिल्लो तांचो शेक. ११ व्या शेंकड्यांत मालीक जातीच्या लोकांनीय घानाचेर जैत मेळयलें आनी माली नांवाच्या साम्राज्याची थापणूक केली. पूण सोळाव्या शेंकड्यांत म्हळ्यार १५९१ वर्सा सोंघाय लोकांनी माली राज्य नश्ट केलें आनी अशेतरेन अस्तंत आफ्रिकेंतलें पयलें निग्रो राज्य काबार जालें.

आफ्रिका खंडाच्या आर्विल्ल्या इतिहासाक युरोपीय भोंवडेकार आनी संशोधक हांच्या ह्या खंडांतल्या भोंवडेवेळार सुरवात जाता. सहाराचे उत्तरेखटेनचे दर्यादिगेची युरोपीय लोकांक बऱ्याच शेंकड्यापयली म्हायती आशिल्ली. पूण आफ्रिकेच्या भितरल्या वाठारांनी नदर पावपाक तांकां पिळग्यांनी वर्सां लागलीं. १४ व्या शेंकड्यात चीनांतल्या मिंग राजवंशान मंगोलियन तार्तर लोकांचेर जैत मेळयलें आनी त्याच काळांत आशियांत जावपी भानगडींक लागून युरोपीय लोकांचो चीनाक वचपी खुष्कीचो मार्ग बंद जालो. उदेंतेकडल्या वाठारांनी आपलो संबंद तिगोवन दवरचेखातीर युरोपीय लोकांक दुसरो मार्ग सोदून काडपाची गरज पडली. पोर्तुगालचो राजकुंवर हेन्री (१३९४-१४६०) हाच्या फुडारपणाखाल पोर्तुगेजांनी हांगा संशोधन करून अस्तंत दर्यादिगांचेर आपल्यो वसाहती तयार केल्यो. ताच्या उपरांत बऱ्याच वर्सांनी म्हळ्यार १६ व्या शेंकड्यांत ब्रिटीश, डच, फ्रेंच ह्या युरोपीयांनी हांगा ल्हान सान वसाहतींची थापणूक केली. ह्या वसाहतीचो उपेग उदेंतेकडेन वचपी तांच्या व्हड्यांक गरजेच्या सामानाची पुरवण करपाखातीर जातालो. तेभायर हत्तीचे दांत, भांगर आनी गुलाम हांचो युरोपीय लोकांनी थळाव्या लोकांकडेन वेपार सुरू केलो. गुलामांचो वेपार हो मुखेल उद्योग जालो. १४४१ वर्सा पयलेच फावट हांगाचे गुलाम पोर्तुगालांत पावले पूण ह्या धंद्याक नेट आयलो तो १५ व्या शेंकड्याच्या सुरवातीसावन. शेंकड्यांनी वर्सां अरब हांगासावन गुलाम व्हरून अस्तंत आशियांतल्या देशांनी विकताले. युरोपीय लोकांनी हांगाच्या लोकांचो फायदो घेवन, तांच्याभितर झुजां लावन गुलाम धरले आनी ह्या गुलामांक अमेरिकेंत व्हरून विकपाक सुरवात केली. युरोपीय लोकांनी भेटयल्ल्या तरांतरांच्या वस्तूंक लागून हांगाचेच लोक गुलामांच्या भशान फाटबळ दिवंक लागले. अस्तंत आफ्रिकेंतलो दाहोमीचो राजा गुलामांक धरचेखातीर आपलें सैन्य धाडटालो. बरेच फावट रातीच्या वेळार युरोपीय आनी तांकां मदत करपी लोक निग्रो लोकांच्या घरांक उजो लायताले आनी उज्याचे भिरांतेन पळपी लोकांक धरून गुलाम करताले. १६ ते १८ व्या शेंकड्यामेरेन हो धंदो चालूच आशिल्लो. ह्या तीनशीं वर्सांच्या काळांत सुमार देड ते दोन कोटी गुलाम अमेरिकेक व्हरून विकले. तेभायर गुलामांक व्हरपी व्हड्यांचेर परिस्थिती सामकी वायट आसताली. जाणकारांच्या मतान सुमार ४० ते ५० लाख गुलाम दर्यावेल्या प्रवासांतूच मेल्यात. गुलामांच्या वेपाराआड युरोपांत आनी अमेरिकेंत बोवाळ जावंक लागलो. गुलामगिरी थांबोवपाखातीर चळवळी सुरू जाल्यो. हे चळवळींक लागून आयिल्ल्या कायद्यान अमेरिकेंतल्या गुलामांची मुक्तताय जाली. १७८७ वर्सा ब्रिटिशांनी आफ्रिकेचे अस्तंतेवेले देगेर सिएर्रा लिऑने वाठारांत मुक्त जाल्ल्या गुलामांखातीर एके वसाहतीची थापणूक केली. १८२१ वर्सा अमेरिकेन ह्याच वाठारांत दुसरी वसाहत तयार केली, तिका 'लायबेरीया' अशें नांव दिलें. ही वसाहत फुडें १८४७ वर्सा पुराय स्वतंत्र जाली. युरोपीय राश्ट्रांनी गुलामगिरीचेर जरी बंदी आसली तरी अरब राश्ट्रांनी ही चाल बंद जावंक नाशिल्ली. अरब देशांभितर जावपी गुलामांचो वेपार बंद करचेखातीर ब्रिटिशांनी १९ व्या शेंकड्याच्या शेवटाक न्यासालँड आनी युगांडा हे वाठार आपले सत्तेखाला घेतले आनी थंयच्यान गुलाम मेळोवपाचो अरबांचो मार्ग बंद केलो.

उद्येगीक क्रांतीउपरांत कारखान्यांखातीर माल मेळोवपाक युरोपांतल्या चडशा राश्ट्रांची नदर आफ्रिकेचेर गेली. थंयच्यान ताडाचें तेल, रबर आनी मदेराच्या लांकडाची पुरवण युरोपांत जावंक लागली. हांगा सावन कापूस, कॉफी, कोको, साकर ह्या सारक्यो गजालीय युरोपांत वचूंक लागल्यो. हांगाचो माल युरोपांत विकचेखातीर हांगाची बाजारपेठ आपल्या हातांत घेवप असो युरोपीय राश्ट्रांचो विचार आशिल्लो. ते नदरेन पोर्तुगालान १४८२ वर्सा घानाच्या वाठारांत पावल दवरलें. फुडें ताणी अंगोला हांगाय आपलो शेक गाजोवंक सुरवात केली. दक्षिण आफ्रिकेंत केप टावन हांगा डच लोकांनी १६५२ वर्सा उदेंतेकडेन वचपी आपल्या व्हड्यांक सामानाची पुरवण करचेखातीर आपलें केंद्र केलें. ह्या केंद्राचो फुडें वसाहतींत बदल जालो. १६५८ वर्सा फ्रेंचांनी सेनेगल वसाहतीची थापणूक केली. त्या आदीं १५६२ त ब्रिटिशांनी सिएर्रा लिऑने आपल्या हातांत घेतिल्लें. १८०६ वर्सा तांणी केप ऑफ गुड होप चेर आपलो शेक गाजयलो. १९ व्या शेंकड्याच्या मध्यापयलींच युरोपीय देशांनी हांगा आपापल्या साम्राज्याची बुन्याद मारली.

आफ्रिका खंडाच्या भितरल्या वाठाराचो सोद लागल्याउपरांत ताचेर शेक गाजोवपाखातीर सर्त लागली. अशे तरेन ही सर्त चालू आसतना अमेरिका आनी तेरा हेर राश्ट्रांनी १८८४ वर्सा आफ्रिकेसंबंदान एक परिशद बर्लिन हांगा आपयली. हे परिशदेंत एक थाराव आयलो. जातूंत काँगो न्हंयचे येरादारीचेर आंतरराश्ट्रीय नियंत्रण आसचें आनी आफ्रिकेंतल्या वाठारावेली युरोपीय राश्ट्रांची सत्ता तांच्या थंयच्या शक्तीवेल्यान थारावची अशें थारलें. आपल्या फायद्यापासत किरिस्तांव मिशनऱ्यांच्या थंयच्या कार्याक फाटबळ दिवन हे परिशदे उपरांत दरेक राश्ट्रान आफ्रिकेंत आपली शक्त वाडोवपाचे यत्न सुरू केले. १९०४ वर्सा फ्रांसान, ईजिप्ताविशीं ब्रिटनाक सगळे अधिकार दिले आनी ब्रिटनाकडल्यान मोरोक्कोचो हक्क मेळयलो. स्पेनाच्या हातांतय बरेच वाठार आयले. १९१४ वर्सा जेन्ना पयलें म्हाझूज पेटलें तेन्ना लायबेरीया आनी इथियोपिया सोडून सगळे आफ्रिकन देश युरोपीय राश्ट्रांच्या गुलामगिरीखाला आशिल्ले. म्हाझुजांत जर्मनीचेर जैत मेळयल्याउपरांत राश्ट्रसंघाच्या (League of Nations) यत्नांक लागून हांगा आशिल्ल्यो जर्मन वसाहती ब्रिटन, फ्रांस आनी बेल्जियम हांकां वांटून गेल्यो पूण ह्या वसाहतींचेर शेक गाजयतल्या राश्ट्रांचेर राश्ट्रसंघाची आनी फुडें संयुक्त राश्ट्रांची नदर उरताली.

पयल्या म्हाझुजासावन दुसऱ्या म्हाझुजामेरेन चडसो आफ्रिका खंड वसाहतवादी युरोपीय राश्ट्रांच्या शेकातळा आशिल्लो. फुडें १९२० वर्सा

आफ्रिका खंड

दक्षिण आफ्रिकेतल्या केप ऑफ गूड होप, नाताल, ऑरेंज फ्री स्टेट आनी ट्रान्सवाल ह्या चार ब्रिटीश वसाहतीची एकी जावन एक संघराज्य तयार जालें. हें राष्ट्र जरी ब्रिटीश राज्यकारणातल्यान स्वतंत्र जालें तरी थंय कमी संख्या आशिल्ल्या 'गोऱ्या' लोकांचेंच राज्य चलता. १९२२ वर्सा ईजिप्त स्वतंत्र जालें. १९३६ वर्सा इटलीन इथिओपियाचेर जैत मेळयलें. ह्या वेळार इटलींत मुसोलिनीचें सरकार आशिल्लें.

दरेक साम्राज्यवादी राष्ट्रान आफ्रिकेचेर आपली संस्कृताय, भाशा आनी धर्म हांचें वजें घालें. आपल्या राज्यकारभाराखातीर सकयल्या पावड्यावेले नोकर मेळचे हे खातीर शिक्षणाचो प्रसार केलो.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या वेळार जर्मनी आनी इटली ह्या दोनूय राष्ट्रांचें सैन्य आफ्रिकेंत देवलें, पूण ब्रिटीश सैन्याच्या फुडारपणाखाल हेर इश्ट राष्ट्रांनी तांचेर जैत मेळयलें. १९४१ वर्सा इथिओपियाची इटलीकडल्यान मुक्तताय जाली.

१९३० उपरांत आफ्रिकेंत बरेच राजकी पक्ष तयार जाले आनी तांणी आपल्या राजकी हक्कांची जाणविकाय आफ्रिकेच्या लोकांक करून दिवपाचे यत्न केले. दुसऱ्या म्हाझुजावेळार हांगा वातावरण मात्शें बदल्लें. लोक चडांतचड गिन्यान मेळोवपाखातीर फुडें सरले. १९४१ वर्सा रुझवेल्ट आनी चर्चिल हांणी म्हाझुजावेळार आफ्रिकेच्या खंयच्याच राष्ट्राक इश्ट राष्ट्रां गुलाम करचीं नात. तांकां दरेकल्याक आपनिर्णयाचो अधिकार मेळटलो, अशें जाहीर केलें.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांतच्यो राजकी घडामोडी चड म्हत्वाच्यो. ह्या घडामोडींतल्यान आफ्रिकेच्या चडशा राष्ट्रांच्या स्वतंत्रतायेची बुन्याद घाली. हांगा राजकी जागृताय जावन अरब, निग्रो आनी हेर फुडाऱ्यांक आपले राजकी शक्तीची जाणीव जाली. तांणी राज्य चलोवपी साम्राज्यवाद्यांकडेन स्वतंत्रतायेची मागणी केली. १९५० ते १९६० ह्या धा वर्सांत एका फाटल्यान एक आफ्रिकन देश स्वतंत्र जाले. हे गजालींक संयुक्त राष्ट्रसंघाची मोलादीक मदत जाली. १९५१ त लिबिया, १९५६ त ट्यूनिशिया, मोरोक्को आनी सुदान हीं राष्ट्रां स्वतंत्र जालीं. कांय राष्ट्रां मात साम्राटवाद्यांच्या शेकातळाक हालींहालीं मेरेन आशिल्लीं.

आफ्रिकेच्या आनी खासा करून निग्रो इतिहासांत १९६० हें वर्स भांगरा उतरांनी बरोवपासारकें. ह्याच वर्सा १७ वसाहतींक मुक्तताय मेळ्ळी. तांतल्यो १२ फ्रेंच वसाहती आशिल्ल्यो. मध्य आफ्रिका प्रजासत्ताक, चॅड, काँगो, दाहोमी, गाबाँ, आयव्हरी कोस्ट, मादागास्कार, माली मॉरिटॅनिया, नायजर, सेनेगल आनी अपर व्होल्टा ह्यो त्यो वसाहती आशिल्ल्यो. स्वतंत्रताय मेळोवपी निमाणो देश म्हळ्यार झिंबाब्वे. पयलीं हाचें नांव ऱ्होडेशिया आशिल्लें. १९८० वर्सा तो मुक्त जालो.

आफ्रिका खंडांतल्या सगळ्या राष्ट्रांक एकठांय हाडपाचे यत्न चालू आसात पूण ह्या कामांत बऱ्योच अडचणी आसात. खंडाचो विस्तार युरोप आनी अमेरिकेपरस चड आसा. हांगा शेंकड्यांनी तरेकवार भाशा लोक उलयतात, भाशाच न्हय तर संस्कृताय विंगड विंगड आसा. उत्तरेखटेनचीं राष्ट्रां इस्लामधर्मी आशिल्ल्यान अरबी भाशा आनी अरबी संस्कृतायेचो तांचेर बरोच प्रभाव पडला. सहाराचे दक्षिणेवटेन निग्रो संस्कृताय आसा. ते भायर युरोपीय राष्ट्रांनी हांगा राज्यकारभार केल्ल्यान तांचोय बरोच प्रभाव आसा. स्वतंत्रताय मेळ्ळ्या उपरांतलेगीत इंग्लीश आनी फ्रेंच भाशा राष्ट्रभाशेच्या रुपान बऱ्याच देशांनी थीर जाल्या.

आफ्रिकन देशांकडेन भारताचे संबंद बरेच पोरने आसात. वेपाराच्या निमतान बरेचशे भारतीय हांगा गेल्ले. तेभायर उंसाच्या मळ्यांनी काम करपाक भारतांतल्यान बऱ्याचशा कामगारांची आयात जाल्ली.

जगाच्या राजकारणांत आफ्रिका खंडाचें म्हत्व बरेंच वाडलां. पोरनी साम्राज्यशाय सोंपल्याउपरांत, महाशक्तींचे सत्ता गाजोवपाचे सर्तींत ह्या खंडाचो फुडारिल्ल्या देशांनी बेस बरो उपेग करून घेतला. हांगाच्या राजकी, शिक्षणीक आनी हेर मळांवेल्या फाटीं आशिल्ल्या परिस्थितीचो फायदो युरोपीय देशांक बरोच जाला. आंगोला सारकिल्या देशांत लश्कर धाडून क्यूबासारके कम्युनिस्ट देश थंय कम्युनिस्ट विचार वाडोवपाचो यत्न करीत आसात.

भाशाः सुमार तीन शेंकड्यांआदीं दक्षिण आफ्रिकेंत वचून रावपी डच लोकांचे भाशेक 'आफ्रिकान्स' अशें नांव दितात. इंग्लीशीवांगडा तिका आफ्रिकन संघराज्याची राष्ट्रभाशा म्हणून मान्यताय आसा. मूळ डच लोकांची भाशा आफ्रिकनांनी आपल्याक जाय तशी वापरुन घेतली आनी तिची थंयच्या बोली भाशांकडेन भरसण जावन ही भाशा तयार जाली. पूण ही भाशा आफ्रिकन संघराज्याची आसा. पुराय खंडांत एका लाखापरस चड लोक उलयतात तसल्यो सुमार ३० भाशा आसात. उत्तरेखटेनच्या राष्ट्रांनी अरबी भाशेचो वापर बरोच जाता. सादारणपणान नायजर-कोंगो भाशापंगड, चारी नायल आनी नायलो सहारन भाशा आनी खोसीयन भाशा अशे हांचे तीन वांटे करुं येतात.

नायजर-कोंगो भाशापंगडाच्यो सुमार ८९० ल्हान व्हड भाशा आसात, तेभायर हजारापरस चड बोली आसात. हेर भाशा पंगडांच्योय अश्यो कितल्योश्योच भाशा आनी बोली आसात.

लोकः हांगा रावपी लोक विंगडविंगड प्रकारचे आसात. उत्तर आफ्रिकेच्या वाठारांनी रावपी जे लोक आसात ते आफ्रो-आशियायी भाशा उलोवपी आसात. ह्या लोकांमदीं मोरोक्को, ट्यूनिशिया, आल्जेरियाचे बर्बर आसात. हातूंतले लोक गंवांच्या कोराचे, काळ्या दाट केंसांचे आनी पातळ नाकाचे आसात. बऱ्याच वाठारांनी वर्णसंकर जाल्ल्यान सेमेटिक भाशीक अरबांकडेन बर्बरांचो संबंद आयलो. सहारा वाठारांत तर शुवा हे अरबवंशी लोक आनी तुआरेग हे बर्बरवंशी एकामेकांमदीं बरेच भरसल्यात. अस्तंत आफ्रिकेच्या वाठारांनी खासा करून सुदान वाठारांत काळ्या आनी ह्या गंवांकोराच्या लोकांच्या संकरांतल्यान तयार जाल्ले लोक दिश्टी पडटात. उदेंत आफ्रिकेंत अरब आनी बांटू ह्या थळाव्या लोकांमदल्या संबंदांतल्यान 'स्वाहिली' संस्कृतायेचे लोक निर्माण जावंक पावले. इंथिओपिआ आनी सोमाली लॅंड हांगा हॅमेरीक भाशापंगडाचे कुशीटीक लोक दिसून येतात. उरिल्ल्या सगळ्या वाठारांनी निग्रो लोक दिश्टी पडटात. हे लोक दाट तपकीरी नाजाल्यार काळ्या किट्ट आंगाचे, दाट मुदयाळ्या केंसाचे, बसक्या नाकाचे आनी दाट ओंठांचे आसात. हांचे चार मुखेल प्रकार आसात. सहाराचे दक्षिणेवटेनचे सुदानी; अस्तंत आफ्रिकेच्या रानांतले गिनी; दर्यादिगेवेले, मध्य आनी दक्षिण आफ्रिकेंतले बांटू आनी उदेंत आफ्रिकेचे निलॉटिक.

बांटू प्रकारचे लोक हांगा सगळ्यांत चड आसात. हांच्याभितरले पावसाच्या रानांनी रावपी पिग्मी, कालाहारी वाठारांतले सान (बुशमॅन) आनी खोयखोय (हॉटेंटॉट्स) हे चड नामनेचे पंगड जावन आसात.

सामक्या दक्षिणेच्या वाठारांत १७ व्या शेंकड्यांत आयिल्ले युरोपीय आनी हेरकडले लोक दिसून येतात. बांटू ह्या थळाव्या लोकांकडेन तांकां आपली वसती करचेखातीर बरींच झुजां करचीं पडलीं.

जगांतली १०% लोकसंख्या आफ्रिकेंत आसा. चडशे लोक अस्तंत आफ्रिकेच्या वाठारांत रावतात. धा लाख लोकांपरस चड लोक संख्या आशिल्लीं शारां म्हळ्यार कायरो, अलेक्झांड्रिया हीं ईजिप्त देशांत, झाइरे देशांतलें किन्शाशा, नायजेरियांतले लागोसा, तेभायर काझाब्लांका, जोहान्सबर्ग, आदिस अबाबा आनी आल्जिअर्स.

कलाकुसरः आफ्रिकेच्या वाठारांत पूर्विल्ल्या काळासावन विंगड विंगड कलांच्यो पध्दती आनी शैली आसात. पंदराव्या शेंकड्यासावन आफ्रिका खंडाचो अस्तंतेकडल्या वसाहतवाद्यांकडेन संबंद येवंक लागिल्लो. पूण एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटासावन युरोपांतल्या संग्रहालयांनी दवरिल्ल्या आफ्रिकन कलाकुसरीक लागून जगाक ताची खबर कळ्ळी. तेचपरी युरोपीय, मिशनरी, वेपारी हांणी आफ्रिकेंत पुंजायल्ल्या वस्तूंक लागून सगळ्यांची नदर हांगाच्या कलाप्रकारांचेर पावली. पूण हांगाच्यो बऱ्यांतल्यो बऱ्यो कलाकृती वसाहतवाद्यांनी आनी मिशनऱ्यांनी लासून उडयल्ल्यान त्यो लोकांमुखार पावल्योच ना. आफ्रिकेच्या लोकांक युरोपीय लोकांनी हिणसावंक सुरवात केली आनी ताका लागून हांगाच्या लोकांकय

स्वताच्या कलाकुसरीविशीं ल्हानपण आनी लज दिसूंक लागली.

आफ्रिकेंतले कलाकार आपल्या कलाकृतींनी सैमांतल्यो गजाली तशातश्यो चित्रीत करीनात. बऱ्याच कलाकृतींभितर सैमांत दिसपी गजाली वेगळे पध्दतीन निर्मीत करतात. हेच गजालीक लागून युरोपीय देशांतल्या कलाकारांचें लक्ष आफ्रिकन कलाकुसरीचेर गेलें. एकाद्रे गजालीचें वास्तववादी चित्रण करपाचे पारंपारिक कलापध्दतीक लागून उत्स्फूर्त कलानिर्मणेक आडमेळें येता अशे विचार युरोपांतल्या कलाकारांमदीं वाडीक लागिल्ले. आफ्रिकन कलेचें खोशलेपण रेखडेंच तांच्या काळजांत रिगलें. अस्तंत आफ्रिका, सहाराच्या दक्षिणेवटेनचो वावर, उदेंतेकडलो तळयांचो वाठार आनी मध्य आफ्रिका, उत्तर सुदान, आंगोला हांगा निग्रो कला चड बरेतरेन वाडीक लागली. बांटू भाशा उलोवपी लोक ह्याच वाठारांनी आसल्या कारणान बांटू कला आनी निग्रो कला हांचो विचार एकठांय जावंक लागलो. पंगडांचे आनी जातींचे फुडारी, धर्मीक फुडारी आनी राजा हांची समाजाचेर मालकी आसताली, ताका लागून धर्मीक श्रध्दा, परंपरा आनी पोरन्यो चालीरिती हांचो प्रभाव कलेचेर पडला.

धर्मीक सण आनी उत्सवांनी रुपडीं, मूर्ती सारक्या गजालींक म्हत्व आसता. थारावीक आकार आनी पध्दतीच्यो मूर्ती, पेले, वाद्यां, पेटलां, रुपडीं, आसनां ह्या सारक्यो गजाली थारावीक उत्सवांखातीर आसतात. हांगाच्या कलाकाराक आपल्या समाजाभितर मान आसता. कलेचें शिक्षण ताका गुरु नाजाल्यार घरच्या जाण्टयांकडल्यान मेळटा. थंयचे परंपरेप्रमाण तो कलाकृती तयार करता. मूर्तीकला ही हांगाची मुखेल कला. चडश्यो मूर्ती लांकडांत कोरांतिल्ल्यो आसतात. तेभायर हत्तीचे दांत, ब्रॉंझ, लोखण, फातर, माती, शिंगां, हाडां हांचोय उपेग मुर्तीखातीर जाता. दरेक पंगडाची वा जमातीची मूर्ती तयार करपाची खाशेली शैली आसता. हांगाच्या लोकांमदल्या कलाप्रकारांत दिसपी सारकेपण आनी खाशेलेपण ह्यो गजाली मतींत दवरून हांगाच्या वाठाराप्रमाण कलापध्दतीचे पांच मुखेल प्रकार करतात. १. सुदान २. गिनी कोस्ट ३. नायजेरिया ४. कॅमरुन ५. अस्तंत आफ्रिका आनी दक्षिणेमेरेन मध्य आफ्रिका.

सहाराचे दक्षिणेवटेंतले, सुदान हांगासल्ले कलाकार अप्रतिरूप आकार आनी भुमितीक रचणूक हांचो वापर करून मूर्ती तयार करतात. ह्यो मूर्ती उब्या आकारांचे मनीस आनी जनावरांक दोळ्यांमुखार दवरून केल्ल्यो आसतात. हातूंत मनशाचें रुप एके वेगळेच शैलींतल्यान चित्रीत करतात. ह्या वाठारांतल्यो सेकोनी-कुन, डोगोन, मोस्सी, बाम्बारा आनी बागा ह्या जमातींच्यो कलाकृती नांव घेवपासारक्यो आसात.

गिनी कोस्टचे कलाकार सैमीक गजालींचेर मूर्ती करतात. सुदानच्या शिल्पांभशेन अप्रतिरुप आकारांचो वापर कांय मुर्तींनी केल्लो दिश्टी पडटा. थंयच्या कलाकृतींनी रुपड्यांचें प्रमाण चड आसा. जनावरांचे वा मनशांचे आकार ह्या रुपड्यांक दितात. बुंडूवा सांडे, पोरो ह्या सारक्यो जमाती हीं शिल्पां निर्मितात.

आयव्हरी कोस्ट हांगाचे बौउले कलाकार मूर्ती आनी रुपडीं तयार करतना वास्तव आनी प्रतिरुप आकारनिर्मणी करतात. घाना (गोल्ड कोस्ट)चे 'अशांटी' कलाकार भांगराच्या पीठ्याचे वजन काडपाक ब्रॉंझची गोबीत वजनां तयार करपांत फिशाल आसात. हांगाच्या अकुआ-बा जमातींतल्यो बायलो बाळंटेर बरो जावन भुरगें सोबीत जावचेखातीर खाशा पध्दतीच्यो मूर्ती गुरवारपणांत आपल्यालागीं दवरतात.

नायजेरियाच्या कलाकारांचो कलेच्या मळावेलो पांवडो बरोच ऊंच आसा. हांगाच्या बेनिन आनी आयफे कलाकारांनी तयार केल्लीं ब्रॉंझची आनी मातयेचीं बरींच शिल्पां सांपडल्यांत. मूर्तींभितर भूमितीक आकार आनी अलंकारिक कोरांतिल्लें काम हांची बरी भरसण पळोवंक मेळटा. एकांय, आयजो आनी आयबो हांच्यो लांकडाच्यो कलाकृती सोबीत आसात. आयबो जमातीचे लोक रुपडीं तयार करपांतय बरेच हुशार आसात.

कॅमरून मूर्तिशिल्पांमदीं लाकडाचेर भांगराचो, ब्रॉंझचो नाजाल्यार धव्या धातूचो पत्रो मारून तरांतरांची आसनां तयार करतात. तेभायर हांगा मूर्तीकलेपरस बेबो, शेड्डो, सोरेप हांच्या आकारांचीं शिल्पां चड दिसून येतात.

गाबाँ वाठारांतले बाकोटा आनी फँग जमातीचे लोक खाशेल्या प्रकारच्यो मूर्ती करतात. तांची शैली हेरांपरस वेगळी आसा.

काँगो वाठारांत लोखणाचे खिळे आनी पत्रे मारिल्ल्यो लांकडी मूर्ती दिसतात. अशा प्रकारच्यो मूर्ती लागीं दवरल्यार दुश्टपणां पयसावतात असो तांचो भावार्थ आसा. रुआंडा-ऊरुंडी वाठारांत शस्त्रां आनी भांगराची कलाकुसर चड आसा. ह्या सगळ्या वाठारांत बुशोंगो, बालेगा, मायूम्बे, बाकोन्गो, बाम्बाला, बायाका, बालुबा ह्यो सगळ्यो जमाती शिल्पां आनी मूर्तींभितर आपापलें खाशेलेंपण राखून आसात.

चित्रकलेच्या मळार आफ्रिकेंत दक्षिण आनी मदल्या वाठारांत पोरन्या होंवरींनी फातरांच्या वण्टींचेर चित्रां काडिल्लीं दिसतात. रेडिओ-कार्बन पध्दतीन तपासल्या उपरांत हीं चित्रां इ.स.प. ४५०० वर्सां आदलीं आसात अशें समजलां. आफ्रिकन लोकांक आंगाचेर गोंदून घेवपाचो भोव घोस्त. चडशे लोक आपल्या आंगार तरांतरांच्या भडक रंगांनी रंगोवन घेतात. पोरनीं चित्रां तांबड्या आनी काळ्या रंगांनी रंगयल्यांत. बांटू आनी बुशमॅन चित्रां काडपांत हुशार आसात.

सहाराचे दक्षिणेवटेनचें आफ्रिकन संगीत म्हळ्यार आदिम संगीताचोच एक प्रकार म्हूण वळखतात. ह्या संगीतांतलें सादेंपण, समाजीक, धर्मीक गजालींकडलो ताचो संबंद आनी नाचाचो ह्या संगीताक लाबिल्लो सांगात ह्या गजालींक लागून ह्या संगीताचें खाशेलेपण तिगून उरलां.

आफ्रिकन संगीतान जगांतल्या संगीताक मोलादीक पालव दिला. विसाव्या शेंकड्यांतलें युरोपांतलें बरेंचशें संगीत आफ्रिकन संगीताचेर आदारित आसा. आफ्रिकन लोक संगीत, जाझ, रॉक ह्यासारके प्रकार आफ्रिकन मूळ संगीतांतल्यान फुडें सुदारित केल्यात. तरांतरांची वाद्यां हांगाचे लोक वापरतात. 'थंब पियानो', 'झांझे' हीं हांगाचीं मूळवाद्यां, तेभायर 'हार्प' वा 'झायलोफोन' सारक्या भायल्यान आयिल्ल्या वाद्यांचोय संगीतांत वापर जाता. ताल हें एक ह्या संगीताचें खाशेलेपण. वेगवेगळ्या वाठारांनी विंगड विंगड तरांचें संगीत आयकूंक मेळटा, पूण तालाचे नदरेन ह्या संगीतांत बरेंच सारकेपण आसा.

१९०४ वर्सा सुमार आफ्रिकन निग्रो कलेचेर पारीसच्या बऱ्याच कलावंतांची नदर गेली. सेझान्, गोगँ आनी व्हान गॉग हांच्या चित्रकलेच्या प्रभावान आफ्रिकेवटेन चडांत चड कलावंत शिक्षणाचे नदरेन पळोवंक लागले.

- कों. वि. सं. मं.

आबदस्तः मुस्लीम लोक देवाची प्रार्थना करचेपयलीं जें विधीयुक्त न्हाण न्हातात ताका 'आबदस्त' म्हण्टात. ह्या न्हाणाक वझु वा वुझू अशीं हेर दोन नांवां आसात. जेन्ना बावलांचो म्हयन्याचो (भश्टेपणाचो) काळ आसता वा कूड खूब धाण जाल्ली आसता तेन्ना पुराय आंगाक न्हाण घालचें पडटा. हेर वेळार हातपांय धुवन, तकली आनी मानेवेल्यान ओलो हात भोंवडायल्यार काम भागता. उदक मेळप शक्य नासल्यार वा कुडीक उदक मानवना जाल्यार माती वा रेंवेन कूड नितळ दवरूं येता. ह्या प्रकाराक 'तयम्मुम' म्हण्टात.

एक फावट न्हातकच मदल्या वेळार विटाळ जालो ना जाल्यार दरेके प्रार्थनेवेळार पुराय कुडीक न्हाण घालपाची गरज नासता. मुहम्मदान पुराय कुडीच्या न्हाणाचें म्हत्व खूब कडेन वर्णिलां. ताच्या मताप्रमाण, कुडींतलीं सगळीं पातकां अशें न्हाण न्हातकच ना जातात. न्याय आनी अन्याय ह्याविशींचो निकाल ज्या दिसा जातलो त्या दिसा जण एकल्यान हात, पांय, तोंड नितळ धुवन येवचें. कुडीच्या ज्या भागाक उदकाचो स्पर्श जातलो, थंय भांगराअलंकार लकलकतले अशें तो म्हण्टा. (मिश्कात ३.१) दर एके मशिदींत न्हावपाक मेळचें म्हूण बांय वा तळी बांदून उदकाची तजवीज केल्ली आसता.

- कों. वि. सं. मं.

आबोली: [illegible] कन्नड-अब्बोलिगा; संस्कृत-अम्लान, महासहा; लॅटीन-क्रॉसँड्रा इन्फंडिबुलिफॉर्मिस, [illegible] ल्हान झोंप, सुमार ६० सेंमी. ऊंच आसता. हें झाड मूळचें श्रीलंकेचें. मलायांत आनी भारतांत (उत्तर प्रदेश, अस्तंत बंगाल, अस्तंत भारत आनी गोंय) हें झाड दिश्टी पडटा. ताचीं पानां सादीं, एकामेकांसामखार आनी गडद पाचव्या रंगाचीं आसतात. गंवाच्या कणसाभशेन पाचव्या कणसांत लांबी-खांचीनी सोबीत आनी नाजूक-लेव हळडुवीं वा केसरी फुलां येतात. हातूंत हेर प्रकारुय दिश्टी पडटात. सुक्या फळांत चार बियो आसतात.

बियांपसून रोंपे काडून, कांडापसून कलमां करून वा ताळयो लावन नव्या झाडाची लागवड करतात. पावसाळ्यांत जमीन खणून, सारें घालून आनी सुमार ६० सेंमी. अंतर दवरून रोंपे लायतात. आबोलेचीं फुलां वर्सूयभर फुलतात. पूण ऑक्टोबर ते जानेवारी म्हयन्यांत चड फुलां येतात.

आबोलीं दोन तरेचीं आसतातः पिशीं आबोलीं आनी रतन आबोलीं. पिशा आबोल्यांच्यो पाकळ्यो चड फुलिल्ल्यो आसतात. तीं लेव केसरी आसतात आनी रोखडींच बावतात. रतन आबोलीं गडद केसरी रंगाचीं आसून तीं बेगीन बावनात. तेचपरी तांच्यो पाकळ्यो चड फुलिल्ल्यो नासतात. ह्या आबोल्यांक पिशा आबोल्यापरस चड मागणी आसता. आबोल्यांची फांती, वळेसर करून देवाक घालतात वा बायलां माळटात.

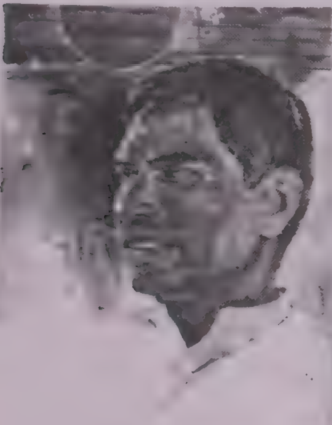
आबोलेचें झाड कोडू आनी उश्ण आसता. ताचें मूळ दुदांत शिजोवनय धव्या धुपणीचेर (menorrhagia) वखद म्हूण पियेवंक दितात.

आबोलेच्या पानाक खार हो रोग जाता, तेन्ना पानांचेर ल्हान ल्हान लेव पिंगशे दाग पडटात. हो रोग आळाबंदा हाडपाक बोर्दो (कॉपरसल्फेट आनी चुन्याची भरसण) मिश्रणासारक्या कीटकनाशकांचो फवारो मारतात.

- कों. वि. सं. मं.

आमटे, मुरलीधर देविदासः (जल्मः डिसेंबर१९१४).

कुश्टरोग पिडेस्तांचेर उपचार आनी सेवा करपाच्या वावरांत आंतरराश्ट्रीय नामना मेळयल्लो समाजकार्यकर्तो. 'बाबा आमटे' ह्या नांवान लोकप्रिय. शिक्षण एल्.एल्.बी. मेरेन. कवी आनी चित्रकार.

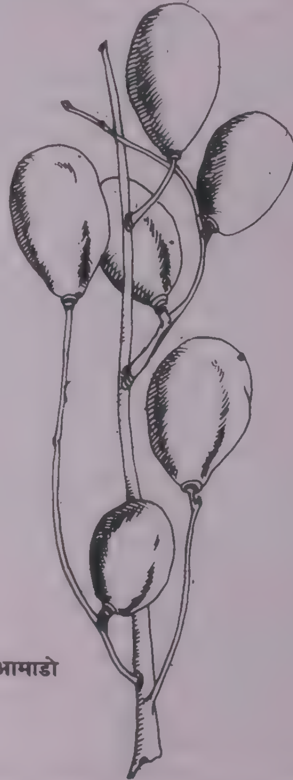
बाबा आमटे

कुश्टरोग्यांची सेवा करपाखातीर १९५१ वर्सा 'महारोगी सेवा समिती' ची थापणूक केली. कु श्ट रो ग पिडेस्तांची से वा, उपचार, प्रशिक्षण, तशेंच कुश्टरोगाच्या फुडल्या संशोधना-खातीर २५० एकर जमनीचेर 'आनंदवन' ही भारतांतली पयली कुश्टरोग व सा ह त (colony) उबी केली. १९५६ त, 'अशोक-वन' ही संस्था सुरू केली. तशेंच १९६८ वर्सा 'सनशाइन शाळा' ही कुड्ड्या भुरग्यांखातीर शाळा तशेंच कुश्टरोगपीडित भुरग्यांखातीर मुळावी शाळा सुरू केली. 'शांतिनिकेतन' हें केंद्र अपंगुळ पिडेस्तांखातीर १९७२ त सुरू केलें. 'सोमनाथ प्रकल्प' हें आदर्श शेत १९६५ त सुरू केलें. १९७३ त, चंद्रपूर हांगा 'लोकबिरादरी प्रकल्प' ही नवी समाजकल्याणकारी संस्था सुरू केली. ताच्या हातासकयल थंय आदिवासी जमातींतल्या लोकांखातीर भलायकी, शेतकी आनी शिक्षण ह्या मळांचेर व्यापक स्वरुपांत वावर सुरू जालो. आदिवासींखातीर २० खाटींची वेवस्था आशिल्लें फुकट हॉस्पिटल सुरू केलें. तेचप्रमाण एक शिक्षण संस्था (Non-formal education Institution) हेमलकासा हांगा सुरू केली. आनंदवनांत एक कॉलेज सुरू केलां. नागपूर विद्यापीठकडे संलग्न आशिल्ल्या ह्या कॉलेजांत सुमार १५०० विद्यार्थी शिक्षण घेतात.

बाबा आमटे हाका १९७८ वर्सा एफ्. आय. ई. फाउंडेशन- चो 'राश्ट्र भूषण' पुरस्कार मेळ्ळो. १९७९ वर्सा ताका जमनालाल बजाज इनाम फाव जालें. कुश्टरोग पिडेस्तांच्या असामान्य सेवाकार्या- खातीर ताका १९८० त, 'इंडियन मर्चंट्स चेंबर अवॉर्ड' इनाम फाव जालें. १९८३ त 'डेमियन डट्न' इनाम तशेंच हेर जायतीं राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय पांवड्यावेलीं इनामां ताका फाव जाल्यांत. ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं: 'ज्वाला आणि फुलें' (काव्य), 'उज्ज्वल उद्यासाठी'.

- कों. वि. सं. मं.

आमाडोः (मराठी- अंबाडा; हिंदी-अम्रा; कन्नड-अमटे, अवटेकाय; संस्कृत-आम्रतक; इंग्लीश-बाइल ट्री, इंडियन हॉग प्लम; लॅटीन- स्पाँडियास मँजिफेरा; कूळ- अॅनाकार्डिएसी).

आमाडो

वर्साचे चार-पांच म्हयनेच पानां येवपी हो रूख सुमार १० मी. उं चा ये चो आसता. ब्र म्ह दे श, अं द मा न, श्रीलंका, हाँगकाँग, हिंदी द्वीप-समूह आनी भारत ह्या देशांनी हो रुख दिश्टी पडटा. ताची साल वातड, दाट, आनी गु ळ गु ळी त आसता. ताका मोटीं, एकामेकांसामखार लांबशीं आनी तिरपीं पानां आ स ता त. ताका फेब्रुवारी-एप्रिल ह्या म्हयन्यांत ल्हान, लेव पाचव्या कोराचीं, एकलिंगी वा द्विलिंगी फुलां येतात. एकोडी बी आशिल्लीं आमा-ड्याचीं फळां नोव्हेंबर डिसेंबर म्हयन्यांत येतात.

आमाड्यांचे रोस, चटणी, करम, गोड लोणचें, ख ळां त ले आमाडे, सासंव आदी पदार्थ करतात. आमाडे घालून केल्लें सुंगटां हुमण रुचीक लागता. गोंयांत चड करून दिंवाळेक धोडायल्ल्या आमाड्यांची करम करतात.

आमाड्याची साल शीतळसाण दिता म्हूण आमांशाचेर घेतात. आमाड्याचे सालीचें पीठ उदकांत कालोवन संधीवातांत (संधी धरप) सांध्याभायल्यान चोळटात. ताच्या पानांचो रोस कानाचे दुखीर लायतात.

- कों. वि. सं. मं

आमारान्ति, बँजामीन फ्रांसिश्कु: (जल्म: १८१२; मरण: १८७९).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. धर्मीक शिक्षण घेतल्याउपरांत ताणें दक्षिण भारतांत मिशनरी म्हूण वावर केलो. १८६२ ते १८७९ वर्सा मिलापूर वाठारांतल्या डायोसिजाचो तो गवर्नर आशिल्लो. सां तोमे ह्या वाठारांत ताणें इंग्लीश माध्यमिक शाळा आनी डायोसिजन सेमिनारीची थापणूक केली. ताणें एक छापखानोय उगडलो आनी १८५३ ते १८६३ वर्सा मेरेन थंय 'द सेन्ट तोमे कॅथलिक क्रॉनिकल्स' हें सातोळें उजवाडाक हाडलें. तशेंच ताणें तमिळ व्याकरण आनी 'आत्म पोकिशम' हें प्रार्थना पुस्तक अशीं दोन पुस्तकां उजवाडाक हाडलीं. रायापुरम् वाठारांत ताणें आपले सुवातेर जायत्या गरीब कॅथलिक लोकांक घरां बांदून रावपाक फुकट जागो दिलो. तेचपरी थंय ताणें एक कपेल बांदलें.

- कों. वि. सं. मं.

आमोणकार, किशोरी: (जल्म: १९३१).

एक नामनेची हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत गायिका. जयपूर घराण्याची नामनेची गायिका गानतपस्वीनी मोगुबाय कुर्डीकार हिची धूव आनी शिश्या. मुंबयच्या जयहिंद महाविद्यालयांत पदवीमेरेनचें शिकप. इंग्लीश, हिंदी, मराठी, उर्दू ह्या भासांचेर प्रभुत्व.

ल्हानपणासावन किशोरीक गायनाची आनी सुरांची उपाट आवड आशिल्ली. आवय मोगुबाय हिचेकडसून तिणें जयपूर घराण्याची गायकी मेळयली. खाँ सायब अन्वर हुसेन खाँ, पं. गोपाळराव, मोहन पालेकार, पं. हुस्नलाल हांचेकडल्यान तिणें शास्त्रीय संगीताचें शिकप घेतलें. इंदोर आकाशवाणीन तिच्या गायनाचो जलसो घडोवन हाडल्या उपरांत अमृतसरच्या कांय संगीत मोग्यांनी तिची जाहीर कार्यावळ केली. तेन्नासावन आयजमेरेन सुमार ३५ वर्सां तिणें देशांतल्या कितल्याशाच शारांनी आपणाल्या गायनाच्यो कार्यावळी सादर केल्यात. आकाशवाणी आनी दूरदर्शनचे राश्ट्रीय कार्यक्रम तशेंच संगीत संमेलनां हांचेवरवीं तिणें श्रेश्ठ गायिका म्हूण नामना जोडल्या.

आपणाल्या गायन तपश्चर्येवांगडाच संगीत शास्त्रावेल्या ग्रंथांचें वाचन, शब्द, काव्य, रस, भाव, सूर, ताल, लय, गुरुशिश्य परंपरा, घराणी, चीज, बंदीश, नृत्य, नाटक ह्या गजालींचें गिन्यान गावप्याक आसूंक जाय अशें तिचें मत आसा. उपाट वाचनान तिणें आपलें गायन समृध्द केलां. ख्याल मांडपाची तरा, अस्ताई, अंतरो, बोलतानो, द्रुत लयींतली चीज म्हणपाची खाशेली पध्दत अशे विंगड विंगड सोबीत आविश्कार तिच्या गायनांतल्यान दिसून येतात. आपणाले आवयविशींचे गुरुभक्तीचो तिका आवर आसा. 'स्वर होच ईश्वर' हो तिचो भावार्थ. शास्त्रीय गायनावांगडाच अशास्त्रीय गायन, ठुमरी, भजन, भावगीत हे प्रकार गावपांतूय फिशाल आसा. 'गीत गाया पत्थरोंने' हें तिचें फिल्मी गीतूय बरेंच गाजलें. पूण फिल्मांतल्यान गावप हें आपलें ध्येय न्हय हें जाणून तिणें तो मार्ग सोडलो. संत ज्ञानेश्वराच्या जिविताचेर 'तोचि नादु सुस्वरु आला' आनी मीरेच्या भजनांवयलो 'म्हारो प्रणाम' हो कार्यक्रम तिचे ईश्वरभक्तीची गवाय दिता.

तिणें देश-विदेशांत आपणाल्या गायनान उपाट कीर्त मेळयल्या. १९५८ वर्सा 'फेस्टिवल ऑफ इंडिया' कार्यक्रमावरवीं अमेरिकेंत 'लिंकन थिएटरांत' तिचें गायन जालें. पारिसांत 'विंटर फेस्टिव्हलां'त गावपाचो भोवमानूय तिका फाव जालो. १९८६ वर्सा संगीत नाटक अकादेमीन तिचो भोवमान केलो. १९८७ वर्सा भारताच्या राश्ट्रपतींकडल्यान 'पद्मभूषण' ही पदवी तिका फाव जाली. १९८७ वर्सा तिका 'यंग इंडियन' हो पुरस्कार फाव जालो. 'गोमन्तक मराठा समाज'- मुंबय हांणी मानपत्र दिवन तिचो गौरव केला. 'गोमन्त विद्या निकेतन' (मडगांव) हे संस्थेन तिका आजीव सभासदाचो मान दिला. १९८७ वर्सा 'वनिता समाज'- मुंबय तशेंच 'वसन्तराव नाईक' पुरस्काराचो मान तिका फाव जालो

तरणे पिळगेमदीं शास्त्रीय संगीताची आवड निर्माण करपाक तिका यश आयलां. स्वयंतली सिध्दी, अणभव, चिंतन आनी अभ्यास हाका लागून तिचें गायन संपन्न जालां. गायन विद्येमायर ती एक बऱ्यापैकी कवयित्री. तशेंच चित्रकाम आनी रांगोळेचे कलेंतूय ती प्रवीण आसा. मानभोवमान, लोकप्रियता आनी उपाट यश मेळयल्ली ही प्रज्ञावंत गोंयकार गायिका आयज आंतरराश्ट्रीय नामनेची एक म्हान संगीत जाणकार म्हूण तोखणायेक पात्र थारल्या.

- रमेश सखाराम बरवे

आयंटहोव्हन, विलेम: (जल्म: २२ मे १८६०, समरांग-जावा; मरण: २९ सप्टेंबर १९२७, लायडन-हॉलंड).

नामनेचो डच शरीरशास्त्रज्ञ. १८८५ वर्सा ताणें वैजकी विशयाची पदवी घेतली. ह्याच वर्सासावन लायडन विद्यापीठांत तो वैजकी आनी शरीरशास्त्र ह्या वियशांचो प्राध्यापक म्हूण शिकोवपाक लागलो.

ताणें विजेचेर चलतल्या माप घेवपी उपकरणाची रचना, उदरगत आनी पूर्णता हांचेर संशोधन केलें. तशेंच हुमकळपी गॅल्व्हानोमीटरांतय म्हत्वाची उदरगत केली. ह्या उपकरणावरवीं विजेच्या झोताची दिशा वळखुपाक येता. तेचपरी काळजांतल्या विद्युत् झोतांत जावपी बदल मेजपाखातीर ह्या उपकरणाचो ताणें उपेग केलो. ताणें उजवो दंड, दावो दंड आनी जांगडाच्या हाडाचो सांदो हांणी तयार जाल्या काल्पनीक समभूत त्रिकोणाच्या मदल्या भागाक (विद्युत् मोलाचे नदरेन), काळीज आसता हें मानलें. देखूनच ह्या त्रिकोणाक 'आयंटहोव्हन त्रिकोण' म्हणटात.

काळीज-कंप-बरप (cardiogram) ह्या उपकरणाचो सोद लावन काळजाच्या स्नायूंत जावपी विद्युत् झोताच्या बदलांचें ताणें वर्णन केलें. काळजाच्या आकुंचनावरवीं जावपी आवाज घेवपाचें आनी मेजपाचें उपकरण ताणें सोदून काडलें. तेखातीर १९२४ वर्सा ताका वैजकी विशयाखातीर आशिल्लें नोबेल इनाम फाव जालें.

- कों. वि. सं. मं.

आयगेन, मानफ्रेड: (जल्म: ९ मे १९२७, बोखुम-जर्मनी).

नामनेचो जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ. ताणें गटिंगन विद्यापीठांत शिक्षण घेतलें. ह्याच विद्यापीठांत तो १९५१ ते १९५३ ह्या काळांत भौतिकीय रसायनशास्त्र हो विशय शिकयतालो. उपरांत माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूटांत ताची नेमणूक जाली. फुडें तो हे संस्थेचो अध्यक्ष जालो.

१९५६ वर्सा ताणें डिमेयर हाच्या वांगडा बर्फाच्या पातळ थरांतल्यान पुराय विद्युत् झोत सोडटना दरेक सेकंदाक तयार जावपी नव्या आयनयुग्माची संख्या मेजपाचें संशोधन केलें. ज्या विक्रियांचो अर्दविक्रियाकाळ धा सेकंदांपरस उणो आसता अश्या विक्रियांच्या अभ्यासाखातीर पयलीं औष्मिक, रसायनीक, विद्युत् आनी हेर पध्दती वापरताले. ह्या परसूय बेगीन जावपी विक्रियांच्या संशोधनाखातीर आयगेन आनी ताच्या वांगड्यांनी नवी 'शैथिल' (relaxation) पध्दत सोदून काडली.

तो सद्या 'युनायटेड नॅशनल अकादेमी ऑफ सायन्स', 'बन्सन सोसायटी फॉर फिजिकल कॅमिस्ट्री' आनी 'फॅराडे सोसायटी' ह्या संस्थ्यांचो सभासद आसा. शिकागो, हार्वर्ड आनी वॉशिंग्टन विद्यापीठांनी ताका मानादीक पदव्यो दिल्यात.

ऊर्जेच्या अतीसुक्ष्म स्पंदनांनी रसायनीक समतोल इबाडिल्ल्यान रोखड्याच जावपी रसायनीक विक्रियांविशींच्या संशोधनाखातीर ताका १९६७ वर्सा रसायनशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लें नोबेल इनाम जॉर्ज पोर्टर आनी आर. जी. डब्ल्यू हांच्यावांगडा वांटून मेळ्ळें.

- कों. वि. सं. मं.

आयतार: सप्तकाच्या सात वारांपैकी एक वार. हें उतर 'आदित्यवार' (आदित्य=सूर्य, वार=दीस) ह्या संस्कृत उतरावेल्यान आयलां. हाका मराठींत 'रविवार' अशें म्हणटात. हो सूर्यपूजेक बरो अशें

मानतात. धन-संपत्ती, संतती, भलायकी बरी जावपाक, दोळ्यांचे विकार आशिल्ले आनी झुजांत जैत मेळोवपाची इत्सा धरपी लोक कसल्या ना कसल्या प्रकारान ह्या दिसा सूर्याची उपासना करतात. वांझ बायलो भुली जावची म्हूण ह्या दिसा सूर्यव्रत करतात. सूर्याची पूजा करतना अष्टदल वा षट्कोन ह्यो आकृती काडटात. आयतारच्या दिसा खंयचीं [illegible] हेवशाचो बृहज्योतिषसारांतलो एक श्लोक असो-

राज्याभिषेकोत्सवयानसेवा गोवह्निमन्त्रौषधशस्त्रकर्म।

सुवर्णताम्रौर्णिकचर्मकाष्ठसङ्ग्रामपण्यादि रवौ विदध्यात्।।

अर्थ- राज्याभिशेक, उत्सव, भोंवडी, राजसेवा, गोधनाची खरेदी-विक्री, होम, मंत्रोपदेश, वखदां-येवजण आनी शस्त्रक्रिया; भांगर, तांबें, लोकर, चामडें आनी लांकूड हांची खरेदी-विक्री, झुजाक वचप हीं कर्मां आयतारा करचीं.

मुसलमान लोक दरेक म्हयन्याच्या पयल्या आयतारा तंत्रमंत्र करतात. मशिदीची नितळसाण आनी आयदनां धुवन ववरस हीं कामां त्या दिसा करतात. ग्रीक आनी रोमन लोकांनी सुर्वेक सप्तकांतलो एक दीस उपासनेखातीर राखून दवरपाचें थारायल्लें. जेजूच्या पुनरुत्थानाचो दीस जाल्यान, तांणी आयतार हो सप्तकाचो पयलो दीस प्रार्थनेखातीर निश्चित केलो.

रोमन साम्राज्यांत आयताराक 'सूर्याचो दीस' (सन-डे) अशें म्हण्टाले. पूण किरिस्तांव लोकांनी ताका 'धनयाचो दीस' हें नांव दिलें. रोमन साम्राज्यांत किरिस्तांव धर्माची थापणूक जाली, तेन्ना ग्रीक आनी लॅटीन उलोवपी लोकांनी 'धनयाचो दीस' हेंच नांव मान्य केलें. पूण उत्तरेकडले इंग्लंड, स्वीडन, जर्मन हे देश सनातन पंथाचे आशिल्ल्या कारणान तांणी 'सन-डे' हें पोरनें नांव चालू दवरलें.

इ. स. दुसऱ्या आनी तिसऱ्या शेंकड्यांत आयतारा इगर्जींत जमप इतलीच खासा कार्यावळ आसताली. काळांतरान बायबल वाचप, प्रवचन, प्रार्थना ह्या गजालींचो तातूंत आस्पाव जावपाक लागलो. आयतार म्हळ्यार 'पवित्र दीस' जालो. पूण ज्यू लोकांच्या सब्बाथापरसूय रोमन लोकांच्या उत्सवासारको तो दीस पाळपाची वृत्ती किरिस्तांव लोकांत आशिल्ली. त्या दिसा दिसपट्टें काम चालू दवरप आनी देवाची प्रार्थना, उंचेले विचार, गिन्यान मेळोवप हातूंत वेळ सारचो अशी तांची पध्दत आशिल्ली. ल्हव-ल्हव आयतार म्हळ्यार 'विसव घेवपाचो दीस' (सब्बाथ) अशी कल्पना रुढ जाली. आयतारा सुटी आसची अशें मत तयार जालें. ताका लागून इ. स. ३२१ वर्सा कॉंस्टंटाइन बादशहान हुकूम काडून आयतार हो भौशीक सुटयेचो दीस अशें जाहीर केलें. १९५८-५९ वर्सा इंग्लंडांत जण एकल्या किरिस्तांवान आयतारा दिसा इगर्जींत वचूंकच जाय अशी कायद्याची सक्ती आशिल्ली. पूण १८४६ वर्सा हो कायदो रद्द जालो.

गोंयांत तशेंच हेर भारतांत आयतार हो सुटयेचो दीस आसता. त्या दिसा दुकानां, पोस्ट कचेऱ्यो, बँक, कोर्ट-कचेऱ्यो आनी हेर कार्यालयां, शाळा कॉलेजां आदी बंद आसतात. किरिस्तांव धर्मीय त्या दिसा इगर्जींत मिसाक वतात. किरिस्तांव धर्मांत आयतारा कसलोच धंदो वा वावर करूंक जायना असो समज आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आयफेल टावर: संवसारांतलो नामनेचो ऊंच मनोरो. आलेक्सांद्र ग्यूस्ताव्ह आयफेल ह्या फ्रेंच वास्तुविशारदान ही वास्तू पारीस शारांत बांदली. देखून ह्या मनोऱ्याक आयफेल ह्या ताच्याच नांवान वळखतात. १८८९ वर्सा भरिल्ल्या 'पारीस एक्स्पोझिशन' ह्या संवसारीक प्रदर्शनाखातीर आयफेल मनोऱ्याचें बांदप जालें.

न्यूयॉर्क शारांत १९२९ वर्सा 'क्रायस्लर' आनी १९३०-३२ वर्सा 'एम्पायर स्टेट' ह्यो इमारती बांदचे आदीं आयफेल टॉवर ही संवसारांतली सगळ्यांत ऊंच वास्तू म्हूण वळखताले. आयफेल मनोऱ्याची उंचाय ३०४.८ मी. आसा आनी मुळावणाची लांबाय-रुंदाय १०० मी. आसा. मनोऱ्याचे बांदावळीखातीर बऱ्या प्रतीचें घडीव लोखण आनी तिशें ह्या सारके धातू वापरल्यात. दरेका २६ चौ.मी. क्षेत्रमर्यादा आशिल्ल्या चार खांब्यांचेर (Masonry Piers) हो मनोरो उबो आसा. ह्या खांब्यांचेर लोखणी जाळीकाम केल्ले चार पालशे खांबे आसात. हे खांबे सुमार १८९ मी. उंचायेचेर एकामेकांत घुस्पून फुडें तांकां एका कांडाचो आकार आयला.

आयफेल टॉवर

ह्या मनोऱ्यांत दरेकी ६३ मनशांक व्हरपाक येता अशीं तीन विद्युत् पाळणीं आसात, तशेंच वयर चडपाक सपणांय आसात. ह्या मार्गांनी मनोऱ्याच्या तेंगशेर मदीं आशिल्ल्या स्थानकांत आनी गॅलरींत वचूंक मेळटा. मदल्या स्थानकांत खाणा-वळी, प्रयोगशाळा आनी हवामान केंद्रां आसात. हो टावर पारीस शारांतल्या खंयच्याय भागांत-ल्यान दिसता. तशेंच ह्या टावराच्या तेमकावेल्यान सुमार १३६ किमी. मेरेनचो वाठार दिसता. पयल्या म्हाझुजांत म्हत्वाचें सैनिकी-निरीक्षण केंद्र म्हूण ह्या मनोऱ्याचो उपेग केल्लो. १९५३ सावन ह्या मनोऱ्याचो उपेग दूरचित्रवाणी कार्यावळींखातीर करतात.

- कों. वि. सं. मं.

आयर्लंड: अटलांटिक म्हासागरांत इंग्लंडाचे अस्तंतेक आशिल्लो जुंवो अक्षवृत्तीय विस्तार ५१° ३०' उत्तर ते ५५° ३०' उत्तर आनी रेखावृत्तीय विस्तार ५° ३०' अस्तंत ते १०° ३' अस्तंत.

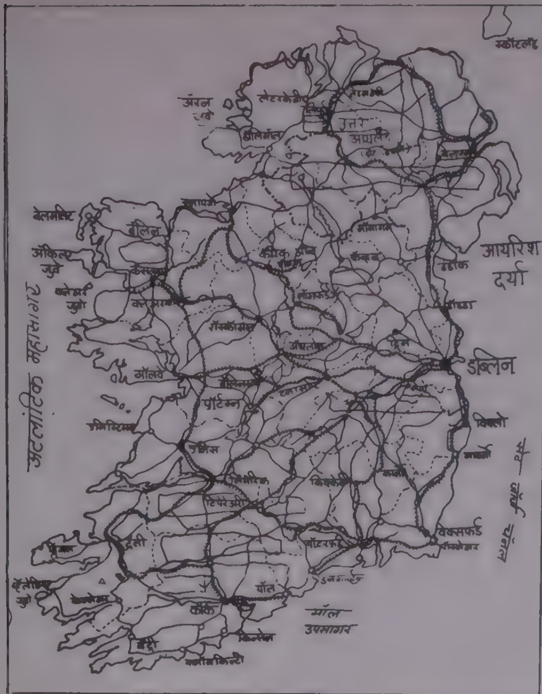
क्षेत्रफळ ८३,७६७ चौ. किमी. इशान्येक नॉर्थ चॅनल, उदेंतेक आनी आग्नेयेक सेंट जॉर्जेस चॅनेल आनी आयरीश समुद्र. हेर सगळ्या दिकांनी अटलांटिक म्हासागर.

भूंयवर्णन: जमीन तरेकवार खडपांची आसा. तातूंत चुनखडी, सुभाज नाजाल्यार शिस्ट, रेंवेच्या फातरांपसून जाल्ली आनी ग्रॅनायट सारकीं खडपां हांचो आस्पाव आसा.

ह्या वाठारांतले दोंगर विंगडविंगड तरांच्या फातरांचे जाल्यात. दर्यादिगेकडलो वाठार ऊंच आसा आनी देशाचो सगळो वाठार म्हळ्यार एक चुनखडयेचें पठार. फकत मदलो भाग मळांचो आनी त्याजाग्यार तळीं, चिखलाचे वाठार सगळेवटेन दिश्टी पडटात. सगळ्या वाठारांनी पाचवेचार रुख आनी झोंपां आसात.

इशान्येवटेन मोर्न दोंगर, उदेंतेक विक्लो दोंगर आनी अस्तंतेकडलो मागीलीकडी हे दोंगर चडशे ऊंच नात. किलार्नीलागीं कॅरान्टूवाहिल (१०३५.५ मी.) आनी डब्लिनाच्या अस्तंतेक आशिल्ली लग्नाकाल्या (९२४ मी.) ह्यो हांगाच्यो मुखेल तेंगश्यो.

हवामान: हवामान सरासरी १०° से. च्या वयर सरना. जानेवारी आनी

फेब्रुवारी हे चड शियाचे म्हयने. ह्या वेळार तापमान ४° से. ते ७° से. मेरेन आसता. जुलय-ऑगस्ट सगळ्यांत उश्ण म्हयने, तेन्ना तापमान १४° से. ते १६° से. मेरेन आसता. पावस सगळे कडेन सारकोच पडटा. अस्तंतेकडल्यान व्हांवपी वाऱ्यांक लागून वर्साक सुमार २००-२२५ वीस इल्लो इल्लो पावस पडत आसता. देशाच्या उत्तर आनी उदेंतेच्या वाठारांनी वर्साक ७०-७५ सेंमी. आनी नैऋत्येवटेन १२०-१२५ सेंमी. पावसाची नोंद जाता.

वनस्पत आनी मोनजातः निमण्या हिमयुगाच्या काळांत आयर्लंड युरोपीय भुंयेकडल्यान वेगळें जालें, पूण युरोपांत वावुरपी जनावरां आनी वाडपी वनस्पत उत्तर युरोपांतल्यान आयर्लंडांत पावली. इंग्लंडांत सांपडपी बरीचशी मोनजात आनी वनस्पत हांगा मेळना. पूर्विल्ल्या काळांत आयर्लंडच्या मळांच्या वाठारांत दाट रान आशिल्लें, तें आतां ना जाल्लें आसलें तरी ओक, पायन, बर्च ह्या सारके रुख आजूय सांपडटात. हांगाच्या हवामानाक लागून तरातरांचीं तणां हांगा वाडटात.

आयरीश घोडो, कुत्रो, गाय, आनी हेर पोसपाचीं जनावरां लोकप्रिय आसात. कॉनेमारा हे शिंगरु, वुल्फहाउंड, ब्लू टेरियर ह्या सारके कुत्रे चड प्रमाणांत आसात. ब्रँजर, ऑटर, स्टोट, सोसो हे प्राणी; ससाणो, भागराकोराचो गरुड हे पक्षी आनी गोबराकोराचो शेड्डो, बेबो, गोगलगाय ह्या सारके ल्हानसान प्राणी दिश्टी पडटात.

इतिहासः नवअश्मयुगांत आयर्लंडांत मनीस रावताले अशें स्पश्टपणान दिसता. केल्ट लोकांची वस्ती जाल्याउपरांत, नवअश्मयुगांतल्या जमातांकडेन तांचो संबंद आयलो. गोयडेल, ब्रायथोल अश्या नांवांचे कितलेशेच केल्टिक जमातीचे पंगड हांगा वावुरताले. क्रिस्त शेकड्याचे पयलेंक सावन स्कॉटलंडच्यान पिक्ट लोक हांगा आयले अस्तंतेच्या वाठारांनी लोकांची चड वस्ती जाली. त्या काळावेले राज्य जरी बळीश्ट आसले तरीपूण कोणाच्यानच आयर्लंडाचेर आपलो शेक चड काळ गाजोवंक जालो ना. कॅनॉट वंशांतल्या राजाक 'ऑर्डरी' (ordery) म्हळ्यार म्हान राजा अशें म्हण्टाले. ह्या काळांत आयर्लंडचे लोक मूर्तिपूजक आशिल्ले.

पांचव्या शेंकड्यांत बऱ्याच किरिस्तांव धर्मप्रसारकांनी आयर्लंडांत किरिस्तांव धर्म हाडलो. तातूंतल्या पॅट्रीक ह्या धर्मगुरुन पयलींची 'ओगॅम' (ogam) ही लिपी काडून उडोवन थंय रोमन लिपीचो प्रसार केलो. पॅट्रीकाच्या वावराक लागून रोमन कॅथलिक धर्मपंथ थंय बरेच पातळ्ळो.

आठव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत उत्तर युरोपांतल्यान व्हायकिंग जमातींचे पंगड आयर्लंडांत पावले. लुटालूट करून तांणी बरेच गांव भूंयभरवण केले. डब्लिन, पॉटरफर्ड, लिमरीक सारक्या नव्या गांवांची थापणूक केली. १००१ वर्सा ब्रिअन बोरु आयर्लंडाचो राजा जालो. ताणें सगळ्यांक संघटित करून १०१४ वर्सा व्हायकिंगांचो पराभव केलो. पूण हे लडायेंत ब्रिअर बोरुक मर्ण आयलें.

बाराव्या शेंकड्यांत अल्स्टर, लिन्स्टर, मन्स्टर आनी कॅनॉट हीं राज्यां म्हत्वाचीं आशिल्लीं. देशभर शांतताय आशिल्ली. ह्या वेळार चवथो पोप ॲड्रियन हाणें इंग्लंडचो दुसरो हेन्री हाका आयर्लंडचो मुखेल नेमलो. ११७१ त हेन्री थंय येवन राजा जालो. तेन्नासावन हेन्री घराण्याची सत्ता आयर्लंडांत आयली. हे सत्तेच्या काळांत आयर्लंडची सगळी संपत्ती इंग्लंडाक पावंक लागली. आठवो हेन्री हाणें आयर्लंड इंग्लीश इगर्जीच्या मुखेलपणाखाला हाडून १५४१ वर्सा हांगाचे कॅथलिक मठ जप्त केले आनी आपलेवटेन आशिल्ल्या सरदारांक आयर्लंडांत जमीन जुमले दिले इंग्लीश राजांकडल्यान जावपी अत्याचारांआड झुजपाखातीर शेन ओनील, ह्यू ओनील, डेस्मंड हांगाचो अर्ल ह्या सारक्या देशभक्तांनी बरींच बंडां केलीं. हांगाची राज्यसत्ता पुरायपणान इंग्लंडाच्या राजघराण्याच्या हातांत आशिल्ली. सोळाव्या, सतराव्या आनी अठराव्या

आयर्लंड

शेकड्यांमेरेल ब्रिटीश सत्तेआड ल्हान व्हड झुजांय चालूच आशिल्लीं. इंग्लंडाकडल्यान जावपी धर्मीक अत्याचाराक लागून आयर्लंडची परिस्थिती चडानचड वायट जायत गेली. ह्या काळांत दुकळ, रोग हांकालागून गांवांनी गांव काबार जाली. डीन स्विफ्ट, बर्कली, पार्नेल, शेरीडन, हेन्री ब्रूक ह्या सारक्या लेखक, कवी आनी विचारवंतांनी आयरीश लोकांमदीं राश्ट्रीयत्वाची भावना जागयली. अमेरिकेसारक्या देशांनी वसतल्या मूळ आयरीश लोकांची मदत तांच्या राश्ट्रीय पक्षाक मेळूंक लागली. १७८२ वर्सा आयरीश पार्लमेंटांत केल्ले कायदे आनी कोर्टांत दिल्ले निर्णय ब्रिटीश शासनान बदलचे न्हय, रोमन कॅथलिकांक जमनी घेवंक मेळच्यो आनी आपल्या धर्माप्रमाण वागूंक मेळचें ह्या सारक्या घारवांक ब्रिटीशांची मान्यताय मेळ्ळी. कॅथलिकांक मत दिवपाचो अधिकार वा राजकी पदां मेळोवपाचो अधिकार मात मेळ्ळो ना. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या प्रभावाक लागून आयर्लंडांत अशांतताय आयली. १७९८ वर्सा वूल्फटोन ह्या मनशान 'युनायटेड आयरीशमन' नांवाची संघटना काडून बंड केलें. ताका निमणो गोळाक लायलो आनी बंड फसलें. १८०० वर्सा आयरीश पार्लमेंट बरखास्त जालें आनी इंग्लंड-आयर्लंड एकचार कायदो मुखार आयलो. ह्या कायद्यान आयर्लंडाच्या प्रतिनिधींक ब्रिटीश पार्लमेंटांत बसपाचे हक्क मेळ्ळे; हाकालागून आयर्लंडची दिखाऊ स्वतंत्रताय सोंपली आनी इंग्लंड-आयर्लंड हांच्या भितरल्या संबंदांच्या एका नव्या पर्वाक आरंभ जालो.

१८२९ वर्सा डॅनियल ऑकोनेलच्या (१७७५-१८४७) यत्नांक लागून कॅथलिक मुक्ततायेचो कायदो येवन तांकां मताधिकार मेळ्ळे. १८४५ ते १८४७ वर्सा बटाटाच्या पिकाचेर रोग आयिल्ल्यान आयर्लंडांत दुकळ पडलो. सुमार धा लाख लोक ह्या दुकळांत मेले. दुकळाक लागून जाल्ल्या असंतोशांतल्यान आनी हेर युरोपीय क्रांतीकारक चळवळींनी प्रभावीत जावन 'यंग आयर्लंड' पक्षाचो फुडारी जॉन मायकेल हाणें बंडाची तयारी केली. पूण ताका देशाभायर धांवडावन घालो आनी पक्षाचो दुसरो फुडारी विलीयम ओब्रायन हाका सरकारान गोळाक लायलो.

पार्नेलसारक्या फुडाऱ्यांनी ब्रिटीश पार्लमेंटांत आयर्लंडचो प्रस्न मांडपाखातीर फुडाकार घेतलो. १९०३ वर्सा उदारमतवादी पक्ष इंग्लंडांत सत्तेर आयलो आनी आयरीश स्वतंत्रतायेचो प्रस्न सुटटलो अशें दिसूंक लागलें. पूण हेविशीं कांयच घडलेंना. हाका लागून आर्थर ग्रिफीथ हाणें 'सीन फीन' (Sinn Fein) म्हळ्यार 'आमच्या आमीच' ही चळवळ सुरू केली. १८८६, १८९३ त दोन होमरुल विधेयकां रद्द केल्याउपरांत १९१२ वर्सा तिसरें विधेयक मांडलें. ह्या विधेयकाक लागून बरोच बोवाळ जालो. १९१४ वर्सा पयलें म्हाझूज पेटलें आनी आयरीश स्वतंत्रतायेचो प्रस्न मात्सो कुशीक पडलो. १९१६ च्या ईस्टर सणावेळार डब्लिन हांगा पॅट्रीक पीयर्स, जेम्स कॉनली, एयन् डी व्हॅलेरा हांच्या फुडारपणाखाल बंड जालें, पूण ह्या बंडाच्या मुखेल्यांक मारून उडयले, कांय जाणांक देशाभायर धांवडायले. १९१८ च्या वेंचणुकेंत सीन फीन पक्षाचे ७३ प्रतिनिधी पार्लमेंटांत पावले पूण तांणी लंडनाक वचनासतना डब्लिन हांगा सभा घेवन २१-१-१९१९ दिसा आयर्लंड स्वतंत्र जाल्याची घोशणा केली. १९२० वर्साच्या होमरूल कायद्याप्रमाण उत्तर आयर्लंड आनी आयरीश फ्री स्टेट ह्या दोन साम्राज्यांची थापणूक करपाचें थारलें. १९२२ वर्सा ह्या साम्राज्यांची थापणूक जाली, पूण ह्या कायद्याक जाल्ल्या विरोधाक लागून १९२३ मेरेन यादवी झुजां चालूच उरलीं. फुडें १९३७ च्या संविधानाप्रमाण 'आयरीश फ्री स्टेट' चो बदल 'आयर' हातूंत जालो. राश्ट्रपती हो देशाचो मुखेल आसतलो अशेंय थारलें. त्याप्रमाण १९२८त डग्लस हायड राश्ट्रपती जालो आनी डी. व्हॅलेरा प्रधानमंत्री. दुसऱ्या म्हाझुजांत आयर्लंड तटस्थ रावलें. १९४८ वर्सा युनायटेड आयर्लंड पक्षाचो फुडारी जॉन कॉस्टेलो प्रधानमंत्री जालो. १९४९ वर्सा ताणें आयर स्वतंत्र प्रजासत्ताक आशिल्ल्याचो थराव मान्य करून घेतलो आनी ताका इंग्लंडाचीय मान्यताय मेळ्ळी. इतले मजगतीं उत्तर आयर्लंड कुशीकच आशिल्लें. हे गजालीक लागून १९२० सावन सुरू जाल्ल्या यत्नांनी १९४६-५७ ह्या काळांत बंडाचें रुप घेतलें. १९५७ वर्सा कॉस्टेलोचो पराभव जावन डी व्हॅलेरा सत्तेर आयलो. १९७३ मेरेन तो त्या पदार आशिल्लो. १९७३ त ताच्या जाग्यार अर्स्किन चिल्डर्स हाची निवड जाली. १९७४ ते १९७६ मेरेन सियरबेल ओ दालाय वेंचून आयलो. १९७६ त सत्तेर आयिल्ल्या डॉ. पॅट्रीक हिलरी हाणें १९८३ त परत जैत मेळोवन आपली सत्ता तिगोवन दवरल्या.

राज्यवेवस्थाः १८ एप्रिल १९४९ सावन आयरीश फ्री स्टेट बदलून त्या जाग्यार स्वतंत्र आनी सार्वभौम प्रजासत्ताक जल्माक आयलें. ताचेपयलीं कांय दीस आयर्लंड ब्रिटीश राश्ट्रकुळांतल्यान भायर सरलें. सद्याचें आयर्लंडचें राज्य १९३७ च्या संविधानाप्रमाण चलता. ह्याच संविधानाक लागून देशाचें नांव 'आयर' अशें दवरलां. हाका इंग्लिशींत 'आयर्लंड' अशेंय म्हण्टात.

हांगाचें प्रशासन लोकांनी नियुक्त केल्ल्या राश्ट्रपतीच्या नांवान चलता. राश्ट्रपतीची वेंचणूक दर सात वर्सां उपरांत जाता. फाटोफाट दोनदां वेंचून आयल्या उपरांत तिसरे फावट राश्ट्रपती जावंक मेळना. संसद दोन घरांनी वांटून घाल्या. लोकसभेक 'डेल आयरीन' (Dail Eireann) आनी वयल्या घराक 'सीनेड आयरीन' (Seanad Eireann) म्हण्टात.

सरकारी धोरणांचेर आनी प्रशासनाचेर दोनूय घरांनी भासाभास जाता. पूण संविधानाप्रमाण सरकार फकत लोकसभेक जापसालदार आसता. पैशांच्या बिलांचेर सीनेड फकत सुचोवण्यो करूंक शकता.

सद्याचे (२४ वे) लोकसभेंत १६६ प्रतिनिधी आसात. ते थेट निवडून येतात. सीनेडचे ६० प्रतिनिधी आसतात. तांतल्या ११ जाणांची नेमणूक महामंत्री करता. ६ विश्वविद्यालयांचे प्रतिनिधी आसतात आनी हेर विंगड विंगड वेवसायीक पंगडांनी वेंचिल्ले आसतात. विश्वविद्यालयांतल्यान येवपी प्रतिनिधींमदले ३ जाण आयर्लंड राश्ट्रीय विश्वविद्यालयाचे तर ३ जाण डब्लिन विश्वविद्यालयाचे आसतात. अठरा वर्सां पुराय केल्ल्या दर एकल्याक मतदानाचो अधिकार आसता.

फियाना फेल (Fianna Fail), फायन गेल (Fine Gael) आनी लेबर पार्टी अशे तीन पक्ष आसात. वर्कर्स पार्टी (पयलीचो सीन फीन) होय मुखेल राजकी पक्ष जावन आसा. तेभायर ल्हानसान अशे बरेच राजकी पक्ष आसात.

आयरच्या २७ प्रांतांचें प्रशासन काउंटी काउन्सिल (County council) कडल्यान जाता. तेभायर हें प्रशासन बरेंभशेन चलचेखातीर 'काउंटी बरो कॉर्पोरेशन' (County Borough Corporation), 'अर्बन डिस्ट्रीक्ट काउन्सिल' (Urban District Council) ह्यो संस्था आसात. ह्या संस्थांचेर केंद्र सरकाराचें नियंत्रण आसता. रस्ते, येरादारी, उदकापुरवण, भलायकी सारके विशय थळाव्या प्रशासनाच्या अधिकारांत आसतात. केंद्रीय प्रशासनाचें अनुदान घेवन आनी थळावे कर लावन थळावें प्रशासन आपली अर्थीक मांडावळ थारायता.

आयरीश कायदो 'इंग्लिश कॉमन लॉ' (English Common Law) चेर आदारला. न्यायालयां तीन पांवड्याचेर आसातः सकयलीं, मदलीं आनी सर्वोच्च. सर्वोच्च न्यायालयांत दिल्लो निवाडो निमाणो आसता. आयरीश पोलीस (Guardians of Peace) देशांत कायदो आनी सुवेवस्था, सांबाळपाचें काम करता. पोलीस खात्याचेर कायदोमंत्रालयाचें नियंत्रण आसता.

हांगा दोन तरांचें लश्कर आसा. थीर आनी राखीव. लश्कराविशींचे सगळे निर्णय घेवपाचो अधिकार राश्ट्रपतीकडेन आसा. १९५८ सावन आयर्लंडचें लश्कर संयुक्त राश्ट्र परिशदेच्या (U.N.O.) शांतीदळाचो एक भाग जावन आसा. लॅबनान, न्यू गिनी (आतां अस्तंत आयरियन), भारत, पाकिस्तान, सायप्रस, इराण, इराक ह्या देशांनी आयरीश लश्कराचे अधिकारी संयुक्त राश्ट्रांखातीर काम करतात.

अर्थीक परिस्थितीः अर्थीक परिस्थिती शेतकी पिकावळीचेर आदारित

आसा. आयरीश शेतकी वेवसाय स्थूल राश्ट्रीय उत्पादनांत (GNP) ११% ची भर घालता, वट्ट कामगार संख्येंतल्या १४% कामगारांक काम दिता आनी वट्ट निर्यातींत ताचो वांटो २५% आसा. १९८३ वर्सा १,८०,००० लोक शेतकी वेवसायांत काम करताले. वट्ट उत्पादनांतलें ८४% उत्पादन पशुधनाचेर आदारिल्ल्या शेतवेवसायांतल्यान येता. हातूंत गोरवां ३५%, दूद आनी तेपसून तयार जाल्लीं उत्पादनां ३५%, डुकर ९%, कोंबयो आनी तांतयां ४%, मेंढरां आनी लोकर ३%, घोडे १%, तण आनी हेर पिकां ८%, बार्ली ७% आनी साकरेचे बीट २%. मुखेल पिकांभितर राय, ओट, गंव, बटाट हांचोय आस्पाव आसा. पशुसंवर्धन आनी दूद-मांस हांचो वेपार बऱ्या प्रमाणांत चलता.

शिशें आनी जस्त खनिजांची सांठवण हांगा हेर युरोपीय देशांपरस चड आसा. तेभायर तांबें, जिप्सम, पीट, गॅस, संगमरवर, स्लेट आनी घरां बांदपाचे फातर हांच्योय बऱ्योच खणी आसात. १९८३ वर्सा इंधनाखातीर आयर्लंडांत ४९.०% तेल, १२.५ % कोळसो, १६% पीट (peat), २.५% उदक आनी २०% सैमीक वायू हांचो उपेग जालो. सैमीक तेल काडपाचो एकूच प्रकल्प आयर्लंडांत आसा, जो दिसाक ५६,००० बल्लां तेलाचें उत्पादन करता.

आयर्लंडच्या दर्यांत नुस्त्याची पिकावळ बरीच जाता. हांगा बांगडे, कॉड, ईल, लॉबस्टर, सुंगटां, कालवां, हेरिंग, हॅडॉक ह्या सारकें नुस्तें भरपूर प्रमाणांत सांपडटा. सी फिशरीज बोर्ड (Sea Fisheries Board-मत्स्योद्योग मंडळ) ही सरकारान नेमिल्ली संस्था दर्यांतल्या पिकावळीचे उदरगतीखातीर वावुरता. उदकांतली पिकावळ राश्ट्रीय उत्पादनांत मोलाचो वांटो दिता. १९८३ वर्सा ४५.४ दशलक्ष आयरीश पौंडांचें उत्पादन जालां. नुस्तें आनी नुस्त्यापसून तयार जाल्ल्या उत्पादनांतल्यान आयर्लंडाक ८४.१ दशलक्ष आयरीश पौंडांचो ह्या वर्सा फायदो जालो. सुमार ३,४०० पुराय वेळ आनी ५,१०० अर्दो वेळ काम करपी नुस्तेकार ह्या उद्देगांत आसात.

पर्यटन हो हांगाचो एक पोरनो उद्येग. शेतवेवसाय आनी हेर उद्येगधंद्यांफाटल्यान मोटें उत्पन्न दिवपी हो तिसरो उद्येग. ह्या धंद्याक लागून आयर्लंडाक वर्साक सुमार ९०० दशलक्ष आयरीश पौंडांचें उत्पन्न मेळटा. पर्यटकांचें मुखेल आकर्शण म्हळ्यार हांगाच्या सैमाची सोबीतकाय, लोक आनी लोकांचे जीणेची तरा. तेभायर पोरन्यो इगर्जी आनी किल्ले हेय पर्यटकांक हांगा आकर्शित करतात. आयर्लंडांत बरींच पोरनी वस्तुसंग्रहालयां, आर्ट गॅलरीज आनी थिएटरां आसात. ह्या गजालींचीय पर्यटन धंदो वाडोवंक मदत जाता. वर्साक सुमार २.३ दशलक्ष पर्यटक आयर्लंडाक भेट दितात. हातूंतले सुमार ५०% ब्रिटीश, १४% अमेरिकन आनी कॅनेडियन, १३% युरोपीय आनी उरिल्ले सुमार २३% हेर देशांतल्यान येतात. आयरीश पर्यटन मंडळ ही सरकारी संस्था पर्यटन उद्येगाच्या मळार वावुरता.

निर्मणी उद्येग आयर्लंडाचो मुखेल घटक जाला. हातूंत काम करतल्यांची संख्या वट्ट काम करतल्या लोकसंख्येच्या २९.४% आसा. अन्नोद्येग, तंबाखू आनी पेयां, वस्त्रनिर्मणी, पायतणांउद्येग, लांकूडउद्येग ह्या सारके उद्येगधंदे मुखेल आसात. भोवराश्ट्रीय कंपन्यांनी हांगा बऱ्याच प्रमाणांत आपलें भांडवल घालां. चडशा कारखान्यांनी ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, जपान हांचें भांडवल आसा. आयातनिर्यातीचो वेपार ब्रिटन, अमेरिका, अस्तंत जर्मनी, कॅनडा, बॅल्जियम, जपान ह्या देशांकडेन जाता. कोळसो, धान्य, यंत्रां, लोखण, मोटार गाडयो, तेल, डांबर, कपडो सारक्या गजालींची आयात आनी लोणी, तांतयां, सोरो, घोडे आनीं रजनावरांची निर्यात जाता.

येरादारी आनी संचारणः आयर्लंडांत हेर युरोपीय देशांपरस लोकसंख्येची घनताय उणी आसली तरी रस्त्यांचें प्रमाण चड आसा. १९८३ वर्सामेरेन सगळे धरून ९२,००० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. देशांतली येरादारी चडशी रस्त्यांवेल्यान जाता (९६%). १९६० ते १९८० ह्या वर्सांभितर रस्त्यावेल्यान येरादारी करपी वाहनांची संख्या तीन पटींनी वाडली. बस येरादारीचें नियंत्रण आयरीश परिवहन वेवस्था (Irish Transport System) ही सरकारमान्य संस्था करता. हे संस्थेकडेन सुमार ९०० बसी आशिल्ल्याची नोंद जाल्या. हे भायर १,२०० खासगी बसी हांगा आसात.

रस्त्यावेल्या येरादारीचें नियंत्रण करपी संस्था रेल्वेमार्गाचेरूय नियंत्रण दवरता. १९८३ वर्सामेरेन हांगा ३,००० किमी. लांबायेचे रेल्वे मार्ग आसले. चडश्यो रेल्वे डिझेलाचेर चलतात. दर दिसा सुमार ५०,००० ते ८०,००० लोक रेल्वेमार्गावेल्यान प्रवास करतात.

उदकांतली येरादारी आंतरराश्ट्रीय उद्येग वाडोवंक पालव दिता. देशाभितर जावपी उदकांतली येरादारी उणी आसा. डब्लिन हें हांगाचें सगळ्यांत व्हड बंदर. ह्या बंदरांतल्यान दर वर्सा ५८ लक्ष टन मालाची हाड-व्हर जाता. तेभायर कॉर्क, वॉटरफर्ड, लिमरीक ह्या बंदरांतल्यानय बोटींची येरादारी चलता. शॅनन न्हंय, ग्रँड आनी रॉयल कालवे हे देशांतल्या येरादारीचे मुखेल मार्ग.

आयर्लंडची विमान येरादारी तीन मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळांवेल्यान जाता. हे विमानतळ म्हळ्यार डब्लिन, शॅनन आनी कॉर्क. वर्साक सुमार ४ दशलक्ष लोक विमानांतल्यान येरादारी करतात. डब्लिनसावन सुमार २.५ दशलक्ष लोक वर्साक प्रवास करतात. 'एअर लिंगस' (Aer Lingus) ही हवाई मार्गाचेर नियंत्रण दवरपी मुखेल संस्था. हे संस्थेकडेन २३ विमानां आशिल्ल्याची नोंद आसा. ११ देशांतल्या २९ शारांनी हे संस्थेकडल्यान येरादारीचे वेव्हार जातात.

दूरसंचारण (Telecommunication) ची उदरगत आयर्लंडांत १९८० वर्सा जाली. देशांतल्या सगळ्या वाठारांनी दूरध्वनी आसा. आयर्लंडांत राश्ट्रीय थराचेर सकाळचीं उजवाडाक येवपी ७ खबरापत्रां आसात, सांजेचीं उजवाडाक येवपी ४ आसात. तेभायर सुमार ८० वयर थळावीं दिसाळीं आसात. 'रेडिओ टेलेफिस आयरीन' (Radio Telefis Eireann) ही राश्ट्रीय प्रसारण संस्था. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी सेवेचेर हे संस्थेचें नियंत्रण आसता.

लोक आनी समाजजीणः आयर्लंडची वट्ट लोकसंख्या १९८६ वर्सा ३५,४७,००० आशिल्ली. हातूंतले चडशे लोक कॅल्टीक आनी कॅल्टीक-नॉर्मन अशा मिश्र वंशाचे आसात. ९५% लोक रोमन कॅथालिक धर्माचे आसात. धर्मस्वतंत्रतायेक मान्यताय आशिल्ल्याकारणान हेर धर्मांचेय लोक हांगा आसात.

आयरीश कुटुंबांत सुमार ६-७ मनशां आसतात. लग्न करपाची पिराय सादारणपणान ३० वर्सांच्या वयर. गांवगिऱ्या वाठारांनी रावपी लोकांचीं घरां तणाच्या नाजाल्यार पानांच्या पाख्यांचीं आसतात. सद्या नवीं येवपी घरां फातरांचीं आनी नळ्यांचीं आसात.

बटाट, कांदे, मांसाचो सूप, ओटच्या पीठाचो सांजो, कोबी ह्या सारक्या गजालींचो जेवणखाणांत चड आस्पाव आसता. आयरीश व्हिस्की आनी स्टाउट बीयर हांगा बरीच लोकप्रिय आसा.

आयरीश लोकांक खेळाची आनी घोडेस्वारीची बरीच आवड आसा. दर वर्सा कितल्योश्योच घोड्यांसर्ती जातात. तेभायर सॉकर, बॉक्सिंग, हर्ली (हॉकीभशेन एक खेळ), गेलिक फुटबॉल ह्या सारके खेळ बरेच लोकप्रिय आसात.

रोमन कॅथलिकांचे सगळे सण आनी उत्सव आयर्लंडांत मनयतात. 'आन टोस्टाल' नांवाचो उत्सव ईस्टरासावन तीन सप्तकां चलता. हातूंत नाटकां, गायन, मिरवणुकी सारक्यो कार्यावळी जातात. नाटकांचीय हांगाच्या लोकांक बरीच आवड आसा.

आधुनिकीकरणाक लागून लोककलांचो इल्लो इल्लो नाश जायत चल्ला. गांवगिऱ्या वाठारांनी प्रचलित आशिल्ल्यो अंधश्रध्दा, रुढी काबार जायत चल्ल्यात.

पांचव्या शेंकड्यासावन खिस्ती धर्मप्रसारकांच्या कामाक लागून हांगा धर्मीक कला आनी वास्तुशिल्पाक म्हत्व आयलें. शिल्पकारांनी फातरांचेर कोरांतिल्ले खुरीस आनी धर्मीक शिल्पां, पूजेचें सामान, विंगड विंगड

अलबरर ह्या मारख्यो पोरन्यो कलाकृती आजूय अज्रवर आसात.

एकुणिसाव्या शेकड्यातल्या आयरीश स्वतंत्रताय चळवळीचो वांटो म्हूण आयरीश कलेच्या उदरगतीखातीर बरेच यत्न जाले. 'आयरीश हायबर्नियां अकादेमी' हे संस्थेच्या फाटबळाक लागून जॉन किटींग, मोरीस, माक्गोनेल, एस्टेल सोलोमन सारक्या चित्रकारांनी युरोपांत नांव मेळयलें. आयरीश लोकसंगीताक आनी नाटकांक बरीच पोरनी परंपरा आसा. सरकारी यत्नान तांचें पुनरुत्थान करपाचें काम चालू आसा. विणप, शिंवप हातूंत आयरीश बावले-बायलो बऱ्योच ,फुडें पावल्यात. कलाकुसरीभितर लाकडाच्चेर आनी धातूचेर तशीच फातराचेर केल्ली कलाकुसर बरीच लोकप्रिय आनी सोबीत आसा.

शिक्षण: आयरीश संविधानांप्रमाण शिक्षण हो दर एकेकल्याचो मुळावो हक्क थारायला. ६ते १५ वर्सां पिरायेच्या भुरग्यांनी शाळेंत नांव घालप सक्तीचें आसा. १९८४ त शिक्षणाचेर ९७० दशलक्ष पौंड खर्च करपाची सरकारी येवजण आसली. मुळाव्या शाळांनी सुमार ६,००,००० भुरगीं शिकतात. चडशा शारांनी आनी गांवांनी वेवसाय-धंद्याचें शिक्षण दिवपी संस्था आसात. तातूंत शेतकी वेपार आनी तंत्रीक शिक्षण दितात. डब्लिन विश्वविद्यालय (थापणूक १५९१) आनी आयर्लंड राश्ट्रीय विश्वविद्यालय (National University of Ireland, थापणूक १९०८) हीं हांगाचीं दोन विश्वविद्यालयां. मेनूथ हांगा धर्मशास्त्राचें शिक्षण दिवपी नामनेचें विश्वविद्यालय आसा. शिक्षण मुळाव्या, माध्यमिक आनी उंचेल्या अशें तीन पांवड्यांचेर चलता. तंत्रीक शिक्षणाक हालीं आयर्लंडांत चड म्हत्व येवंक लागलां. शाळांनी गेलिक (Gaelic) आनी इंग्लीश ह्या दोनूय भाशांनी शिक्षण दितात.

भाशा आनी साहित्य: पूर्विल्ल्या काळांत ऑगेम (Ogam- सद्याक Ogham अशें बरयतात) नांवाची लिपी प्रचलित आशिल्ली, पूण खुणांची लिपी आसल्याकारणान ती साहित्याक लिपीबध्द करूंक पावलीना. तेन्नाचें साहित्य संतकथा, शौर्यगाथा अशा तरांचे आसतालें. हें साहित्य चडशें पद्यांत आसतालें. गद्यांत आशिल्लें साहित्यय पाठांतरांतल्यान तिगोवन दवरतालें. धर्मीक कवनां त्या काळांत बरींच लोकप्रिय जालीं. सेंट पॅट्रीकाचें कवन आनी उल्ट्रान हाचें सेंट ब्रिजीटाचेर रचिल्लें गीत खूब लोकप्रिय आसा. पांचव्या शेंकड्यांत सेंट पॅट्रीकाच्या यत्नांनी हांगा रोमी लिपी पावली. ह्या उपरांतचीं दोनचार शेंकड्यातलीं गीतां, लोककथा, संतकथा सारके प्रकार गेलिक भाशेंतल्यान आशिल्ले. ह्या काळाक गेलिक साहित्याचें भांगरायुग म्हण्टात. व्हायकिंगाच्या घुरयांक लागून हातूंतले बरेंच लेखी साहित्य नश्ट जालें. उपरांत ब्रिटिशांच्या शेकातळा आयरीश साहित्य आनी लोक चेंपून आशिल्ल्याकारणान साहित्याची निर्मणी सोंपपाची भिरांत तयार जाली.

अठराव्या-एकुणिसाव्या शेंकड्यांतल्या राश्ट्रीय चळवळींच्या काळांत 'गेलिक लीग' (Gaelic League) सारक्या संस्थांनी आयरीश भाशेचे उदरगतीखातीर बरेच यत्न केले. ह्या काळांत विल्यम येटस्, जॉर्ज रसेल (ल्यूईस) सारक्या लेखकांनी इंग्लीश भाशेंतल्यान आयरीश जीण आनी संस्कृतायेचें चित्र रंगयलें. हाचो परिणाम जावन आयर्लंडांत बरेंच समाजप्रबोधन जालें. लेडी ग्रॅगरी, शॉन ओकेसी, जॉन मिलींग्टन सिंज हांणी नाटकां बरेवपांत नामना मेळयली. जॉनाथन स्विफ्ट, ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ, टॉमस मूर, जेम्स जॉयस, पॅट्रीक कॉलम, जेम्स स्टीफन, ऑस्कर वाइल्ड, बर्नार्ड शॉ ह्या आयरीश साहित्यिकांनी देशाची कीर्त वाडयली.

म्हत्वाचीं थळां: डब्लिन ही राजधानी, बेलफास्ट, लिमरीक, लंडनडेरी, वॉटरफर्ड हीं कांय मुखेल शारां. तेभायर पर्यटनाक लागून किलार्नी आनी ग्लॅनगारिक हीं ठिकाणां बरींच लोकप्रिय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

आयर्विन्, लॉर्ड एडवर्ड फ्रेड्रिक लिंडले वूड:

(जल्म: १६ एप्रिल १८८१; मरण: २३ डिसेंबर, १९५९).

भारताचो १९२५ ते १९३१ ह्या काळांतलो गव्हर्नर-जनरल. ताका लॉर्ड हॅलिफॅक्स म्हणूनय वळखतात. ताणें ऑक्सफर्ड शारांत आपलें शिक्षण पुराय केलें. १९१० वर्सा हुजूर पक्षावटेन पार्लमेंटाचेर ताची वेंचणूक जाल्ली. पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत 'यॉर्कशर हुॅजून्स' ह्या सैन्य विभागाचो मेजर आसतना ताणें भोव बरी कामगिरी केल्ली. १९२१ वर्सा वसाहती खात्याचो अंडर सेक्रेटरी ऑफ स्टेट म्हूण तांची नेमणूक जाली. १९२२ ते १९२४ ह्या काळांत तो ब्रिटीश शिक्षण मंडळाचो अध्यक्ष आशिल्लो.

१९२५ वर्सा हिंदुस्थानाचो गव्हर्नर जनरल (१९२५-१९३१) म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९२६ वर्सा तो भारतांत आयलो. ह्या काळांत भारतांत हिंदू आनी मुसलमान हांच्यात जातीय झगडीं जातालीं. तेन्ना जातीय ताण वाडचो न्हय ह्या हेतान ताणें हिंदू-मुसलमानांक एकठांय बसोवन एकचार घडोवन हाडपाचो उपाट यत्न केलो.

१९१४ तलो 'इंडियन रिलीफ ॲक्ट' मान्य जावनय दक्षिण आफ्रिकेंत गेल्ल्या भारतीय कामगारांचेर अन्याय जाता हें पळोवन गांधीजीन चळवळ सुरू केली. तेन्ना आयर्विन हाणें केप टाऊन हांगा हिंदुस्थान आनी आफ्रिका सरकार हांच्या प्रतिनिधींची परिशद घेतली. हे परिशदेंत मान्य जाल्ल्या प्रमाण ताणें श्रीनिवास शास्त्री आनी गांधी हाका हिंदुस्थानाचो प्रतिनिधी म्हूण आफ्रिकेंत धाडलो.

' कॉंग्रेसीचे वाडटे चळवळीचेर नियंत्रण दवरपाखातीर ३० ऑक्टोबर १९२९ ह्या दिसा ताणें हिंदुस्थानाक वसाहतीचें स्वराज्य दिवपाचो पार्लमेंटाचो हेत जाहीर केलो.

१९२९ वर्सा लखनौ शारांत जाल्ल्या अधिवेशनांत कॉंग्रेसीन पुराय स्वातंत्र्याचें ध्येय जाहीर करून महात्मा गांधीच्या हाताखाला सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. ही चळवळ बंद करूंक ब्रिटीश सरकारान कॉंग्रेसीच्या फुडाऱ्यांक धरलें. ह्या वेळार आयर्विनान सर तेजबहाद्दर सपु आनी बॅरिस्टर जयकर हांचे मध्यस्थीन गांधीकडेन उलोवणी केलीं.

५ मार्च १९३१ दिसा गांधी आनी आयर्विन कबलात जाली. हे कबलातीवेल्यान महात्मा गांधीन सविनय कायदेभंगाची चळवळ फाटीं घेतली आनी ब्रिटीश सरकारान राजकी कैद्यांची सुटका केली.

लॉर्ड आयर्विनाचे कारकिर्दींत शेतीविशींच्यो आनी हेर समाजीक सुदारणां जाल्यो. १९२६ वर्सा बायलांक मतदानाचो हक्क मेळ्ळो. आयर्विनाच्या पालवाक लागून, लिनलिथगोचे अध्यक्षतेखाला नेमिल्ल्या शेतकी आयोगाचो अहवाल १९२८ वर्सा उजवाडाक आयलो. १९२९ वर्सा, शेतकामांत उदरगत करचेपासत 'इम्पीरियल काउन्सिल ऑफ ॲग्रिकल्चर' ह्या मंडळाची थापणूक जाली. सारडा (शारदा) ह्या कायद्याकय ताणें मान्यताय दिली. ह्या कायद्याप्रमाण चलयांची पिराय लग्नाच्या वेळार १८ वर्सांसकल आसूंक फावना, हें थारलें.

भारतांतल्यान परत ऑक्सफर्डाक वतकच १९३३ वर्सा, ताची ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचो कुलगुरू म्हूण नेमणूक जाली. १९३५ वर्सा झुजाखात्याचो सचिव आनी १९३७ 'लॉर्ड प्रेझिडेंट ऑफ काउन्सिल' ह्या पदार ताणें कामां केलीं.

संयमशील राज्यअधिकारी म्हूण भारताच्या इतिहासांत ताणें नांव जोडलां.

- कों. वि. सं. मं.

आयुर्वेद:

आयुर्वेद उतराची व्याख्या 'आयुस् वेद्यति इति आयुर्वेद' वा 'आयुस वैद्यते अनेन इति आयुर्वेद' अशी करतात.

आयुस म्हळयार आयुश्य (पिराय) आनी वेद म्हळयार गिन्यान. मनशाची भलायकी सुदारून मनशाक निरोगी तशेंच दीर्घआयुश्य (व्हड आयुश्य) मेळपाखातीर वैजकीशास्त्र, रोगनिदान आनी उपचार हांची म्हायती दिवपी ग्रंथ चरक सूत्रांत आयुर्वेदाची व्याख्या अशी केल्या:

हिताहितं सुख दुःखम् आयुस्तस्य हिताहितम्।
मानं च तस्य यत्रोक्तम् आयुर्वेदः स उच्यते।। (१.४१)

अर्थः हित, अहित, सुख, दुख्ख अशा चार तरांच्या आयुश्याचें पथ, अपथ्य आनी प्रमाण जातूंत सांगलां ताका 'आयुर्वेद' म्हण्टात.

आयुर्वेदाक अथर्ववेदाचो उपवेद मानतात. हे नदरेन अथर्ववेदाक खूब म्हत्व आसा. हातूंत आयुर्वेदासंबंदीच्यो गजाली उक्त्यो करून सांगपी १४४ सुक्तां आसात.

आयुर्वेदाच्या ग्रंथांत ब्रह्मा आयुर्वेदाचो पयलो प्रवर्तक मानला.

स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रजाः सिसृक्षुः प्रजानां
परिपालनार्थमायुर्वेदमेवाग्रेऽ सृजत्। (काश्यपसंहिता विमानस्थान).

अर्थः लोक निर्मूपाची इत्सा धरपी स्वयंभू ब्रह्म्यान लोकांची राखण जावपाक जाय म्हूण पयलींच आयुर्वेदाची रचणूक केली.

ब्रह्मान लाख श्लोक आशिल्लो 'ब्रह्मसंहिता' नांवाचो एक ग्रंथ आयुर्वेदाचेर बरयला. ही संहिता सद्या मेळना. पूण ताणें सांगिल्ली वखदी योगांचीं सोळा परस चड नांवां आयुर्वेदाच्या दुसऱ्या ग्रंथांत मेळटात. 'चंद्रप्रभावटी', 'ब्राह्मीतेल', 'ब्रह्मरसायन' अशीं त्या कांय वखदी योगांचीं नांवां आसात.

ब्रह्मयान आपणाली ही आयुर्वेद विद्या दक्ष प्रजापतीक आनी भास्कराक दिली. दक्षाचे परंपरेंत सिध्दांताक तर भास्कराचे परंपरेंत चिकित्सा पध्दतीक म्हत्व आसा.

दक्षाकडल्यान अश्विनीकुमारांनी पुराय आयुर्वेदाचें अध्ययन केलें. तांणी आयुर्वेदाचेर ग्रंथ बरयले, पूण सद्या ते मेळनात. तांच्या 'आश्विनसंहिता', 'चिकित्सासारतंत्र', 'अश्विनीकुमारसंहिता' ह्या ग्रंथांची नांवां आनी तातूंतले उतारे दुसऱ्या आयुर्वेदीक ग्रंथांत दाखल्याक म्हूण घेतिल्ले दिसतात.

अश्विनीकुमारांनी इंद्राक आयुर्वेद शिकयलो. इंद्राली आयुर्वेदासंबंदीची बरयल्ली रचणूको मेळना. पूण ताच्या ऐंद्रिय रसायन, सर्वतोभद्र, दशमूलादितैल आनी हरीतकी लेह आदी वखदी योगांचे उल्लेख सांपडटात.

इंद्राकडल्यान भरद्वाज, निमि, भृगु, अंगिरा, अत्रि, वसिष्ठ, कश्यप, अगस्त्य, पुलस्त्य, वामदेव, असित, गौतम आदी ऋषींनी आयुर्वेदाचें शिकप घेतलें. ह्या ऋषींनी आयुर्वेदाचेर ग्रंथ बरयल्यात, पूण ते सांपडनात. तांगेल्या ग्रंथांचीं वचनां दुसऱ्या पुस्तकांनी सांगिल्लीं दिसून येतात. फकत भरद्वाजालीं मात भेषजकल्प आनी भारद्वाजीय प्रकरण दोन ग्रंथ हातबरपाच्या रुपांत मद्रासच्या ग्रंथभांडारांत सांपडटात. भरद्वाजाल्या दिवोदास धन्वंतरी शिष्यान, कश्यप ऋषीन आनी निमि ऋषी हाणें आयुर्वेदाचो विंगडविंगड फाट्यांत विस्तार केलो.

भरद्वाजाकडल्यान आयुर्वेदाचें गिन्यान घेवन दिवोदास धन्वंतरीन आयुर्वेदाची आठ आंगांत वांटणी केली. तांची नांवां अशींः- काय, शालाक्य, शल्य, कौमारभृत्य, भूतविद्या, गद, रस आनी वाजीकरण. हातूंतल्या शल्यतंत्राचें (भिषक्क्रिया) खासा गिन्यान वाडोवन धन्वंतरीन ताजो खूब प्रसार केलो. 'सन्निपातकलिका', 'धातुकल्प', 'रोगनिदान', 'वैद्यचिंतामणी', 'धन्वंतरी निघंटु' अशे ग्रंथ रचल्यात.

आयुर्वेदाच्या आठ विभागांची म्हायती अशीः

१. **कायः** काय म्हळ्यार शरीर. हातूंत ज्वर, अतिसार, ग्रहणी, अर्श, अजीर्ण, विसूचिका, अलसक, कृमि, आमला, कुष्ठ, शीतपित्त, आम्लपित्त, विसर्प, विस्फोट असले रोग, तांचे भेद निदान आनी चिकित्सा हांचें वर्णन येता.

२. **शालाक्यः** शालाक्य म्हळ्यार शलाकेसंबंदीत. हातूंत शलाकेचो उपेग करून रोग बरे करपाचें निदान आसा. तशेंच शिरोरोग, कर्णरोग, नेत्ररोग, नासिकारोग आनी मुखरोग हांचें वर्णन, निदान आनी चिकित्सा येता

३. **शल्यः** शल्य म्हळ्यार फाळप (शस्त्रक्रिया). हातूंत गंडमाला, अपची, गलगंड, पिटिका, अर्बुद, ग्रंथि, श्लीपद, व्रणशोथ, भग्न, नाडीव्रण, भगंदर, उपदंश, शूकदोष सारके जायते रोग, तांचे भेद चिकित्सा आनी तांचेर करपाची शस्त्रक्रिया हांचें वर्णन आयलां.

४. **कौमारभृत्यः** भुरग्यांचें लालन-पालन आनी चिकित्से संबंदी आशिल्लें शास्त्र. हातूंत पदर, योनिव्यापद, गर्भस्त्राव, गूढगर्भ, वंध्यारोग, योनी संबदीत रोग, शुक्र संबंदीत रोग, सूतिकारोग, गाढलोम, निर्लोम आनी हेर जायते बालरोग; तांचीं वर्णनां, निदान आनी चिकित्सा हांचो ह्या शास्त्राकडेन संबंद येता.

५. **भूतविद्याः** मानसिक रोगाचें निदान आनी ताचेर उपाय सांगपी आयुर्वेदाचो विभाग. हातूंत उन्माद, भूतोन्माद, अपस्मार असले रोग आनी तांचें वर्णन आयलां.

६. **गदः** गद म्हळ्यार वीख. जायते तरेचीं विखां आनी तांचेर उपाय हाचो संबंद ह्या फांट्याकडेन पावता. देखीकः सर्पविष, लूतविष, वृश्चिकविष, मूषकविष, नखविष, दंतविष, कृत्रिमविष असल्या जायत्या विखांची म्हायती आनी तांचेर उपाय हातूंत सांगल्यात.

७. **रसः** मनशाक सदांच निरोगी आनी बळीश्ट करपी आयुर्वेदाचो विभाग. हातूंत रसायनां, ओषधिकल्प, भेषजकल्प, वखदां घेवपाचे नेम, मानपरिभाषा, तांचें निरुपण, दिनचर्या, रात्रिचर्या, ऋतूचर्या असले जायते विशय स्पश्ट केल्यात.

८. **वाजीकरणः** वीर्य वाडोवपाचो प्रयोग, वीर्य वाडोवपाचे नेम, वखदां, नपुंसकत्व तशेंच ताचे भेद आनी चिकित्सा, संतानोत्पादक वखदी योग हांचें वर्णन आयलां.

अशेतरेन एक आशिल्ल्या आयुर्वेदाचे आठ विभाग जाले. त्या विभागाचो फुडें खूब विस्तार जालो. ह्या विभागांक 'आंग' अशें नांव दिलें.

कायचिकित्साः दिवोदास धन्वंतरी भशेन भरद्वाजाचो पुनर्वसु आत्रेय नांवाचो एक शिष्य आसलो, ताका गिन्यान जोडपाची खूब इत्सा आसली. तो ऋषीक वांगडा घेवन वनस्पतीचो सोद घेवपाक भोंवत रावतालो. हाका 'भिषग्विद्याप्रवर्तक' अशें विशेशण प्राप्त जालां. भिषगविद्या म्हळ्यार कायचिकित्सा. आत्रेयान तिचो पुरस्कार केलो. ताणें स्वता आयुर्वेदासंबंदान संहिता बरयल्या. ताचीं हातबरपां आयज लेगीत सांपडटात.

अग्निवेश, भेल, जतूकर्ण पराशर हारीत आनी क्षारपाणि अशे स मुखेल शिश्य पुनर्वसु आत्रेय हाच्याम्हऱ्यांत आयले. ह्या स जाणांनी कायचिकित्सेचेर ग्रंथ बरयल्यात. अग्निवेश हाणें अग्निवेशतंत्र, नाडीपरीक्षा, अग्निवेश हस्तिशास्त्र, भेलान भेड(ल) संहिता, जतूकर्णान, जतूकर्णसंहिता, पराशरान, पराशरतंत्र, हारीतान आयुर्वेदसंहिता, चिकित्साशास्त्रसंग्रह आनी क्षारपाणिन कायचिकित्सापरक तंत्र बरयलें. हातूंतले कांय ग्रंथ सांपडल्यात तर कांय नात. हाचे उपरांत चरक आदी ऋषींनी कायचिकित्सेचो विस्तार केल्लो दिसता.

शालाक्यतंत्रः आयुर्वेदाचें दुसरें आंग म्हळ्यार शालाक्यतंत्र. ऊर्ध्वजत्रुगत म्हळ्यार नाक, कान, ताळो आदी अवयवांच्या रोगांचे चिकित्सा पध्दतींत शलाकेचो(सळयेचो) चो उपेग करतात. म्हूण हे पध्दतीक 'शालाक्य' नांव पडलें.

इंद्राचो 'निमि' नांवाचो शिश्य आसलो. ताणें शालाक्य तंत्राचें गिन्यान लोकांक विस्तारान पयलेच फावट प्राप्त करून दिलें म्हूण ताका 'आद्यभिषक्' ही पदवी मेळ्ळी. आयुर्वेदाच्या तंत्रांत निमिचें शालाक्यतंत्र प्रमाण मानतात. ताचें तंत्र मेळना पूण ताचीं वचनां दुसऱ्या ग्रंथांत आदार म्हूण घेतिल्लीं दिसतात. हाच्या शालाक्यतंत्रांत निमितंत्र नाजाल्यार विदेहतंत्र म्हण्टात. हो विदेह राज्याचो संस्थापक आनी जनक राजाचो आजो आसपाक जाय.

निमिचो शिश्य 'कराल' हो शालाक्य तंत्रकार आसलो. दोळ्यांचे रोग ९६ तरेचे आसात अशें तो म्हण्टा. चरकान आपले संहितेतल्या 'अक्षिरोग' प्रकरणांत हाचो आदार घेतला.

शौनक, कांकायन, गार्ग्य, गालव ह्या आयुर्वेदाच्या जाणकारांनीय शालाक्य तंत्राचेर ग्रंथ बरयल्यात. तेचपरी चक्षुष्येण, सात्यकि, भोज

आदी आलोक्य शालाक्य तंत्रकार जावन गेल्यात.

शल्यतंत्र: दिवोदास धन्वंतरी हो ह्या तंत्राचो मुखेल ऋषी आसलो. ताका द्वितीय धन्वंतरी ह्या नांवानूय वळखताले. हाणें आयुर्वेद आठ आंगांत वांटलो आनी तिसऱ्या आंगाचो म्हळ्यार शल्यतंत्राचो (शस्त्रचिकित्सेचो) प्रसार केलो.

सुश्रुत हो धन्वंतरीच्या सात शिश्यामदलो मुखेल आसलो. तो [illegible] आसलो. अशी मान्यता आसा. हो विश्वामित्रालो पूत अशें सुश्रुतसंहितेंत म्हळां (चि. २.३.). ही सुश्रुतसंहिता आयजूय पळोवंक मेळटा.

धन्वंतरीचे औपधेनव, औरभ्र, पौष्कलावत शिश्य जावन गेल्यात. हांणी ग्रंथरचना केल्ली आसा. सुश्रुताउपरांत करवीर्य, वैतरण, भालुकि, गोपुररक्षित, दारुक हे शल्यतंत्रकार जावन गेल्यात. हांणीय ग्रंथ बरयल्याचे स्पश्ट जाता.

कौमारभृत्य: बालचिकित्सेक आयुर्वेदांत 'कौमारभृत्य' अशें नांव दिलां. 'जीवक' हो आयुर्वेदाच्या चवथ्या आंगाचो नामनेचो आचार्य. ताका 'वृद्धजीवक' म्हणूनय वळखतात. तो भृगुवंशी ऋचीक हाचो पूत. जीवकान कौमारभृत्य तंत्राचें गिन्यान प्रजापति कश्यपाकडल्यान जोडलें. प्रजापति कश्यपाक ब्रह्मदेवाल्या आशीर्वादाक लागून हें गिन्यान अंतर्ज्ञानान प्राप्त जालें. जीवक हाच्या ग्रंथाचें नांव 'वृध्दजीवकीयतंत्र' अशें आसून कश्यपाकडल्यान हें गिन्यान मेळिल्ल्यान ह्या ग्रंथाक 'काश्यपसंहिता' म्हण्टात. रावण हो कौमारभृत्याचो दुसरो आचार्य आसून ताणें 'कुमारतंत्र', 'बालतंत्र', 'बालचिकित्सा', 'नाडीपरीक्षा', 'अर्कप्रकाश', 'उद्देशतंत्र' हे ग्रंथ बरयल्यात. तेभायर पार्वतक आनी बंधक ह्या दोन कौमारभृत्य तंत्राच्या आचार्यांचो उल्लेख सुश्रुत संहितेचे व्याख्येंत डल्हण ह्या व्याख्याकारान केल्लो आसा.

भूतविद्या: आयुर्वेदाचो हो पांचवो विभाग आसून तातूंत आकाश (मळब), वायु, तेज (उजवाड), ओप (उदक) आनी पृथ्वी ह्या पांच महाभूतांसावन पुराय सृश्ट निर्माण जाता असो एक सिध्दान्त आसा. हाची उतरां, स्पर्श, रूप, रस आनी गंध (वास) अशीं पांच तन्मात्रां आसात. हीं सगळीं तत्त्वां शरीरांत एकठांय जाल्लीं आसतात. तांचें मूळीम कार्य शरीरांत चालूच आसता. सैमाचे नेम मोडटच सूर्य, चंद्र, गिरे हांचो प्रभाव मनशाचे कुडीचेर जाता. तेवखीं खूबशे रोग उत्पन्न जातात अशें चरक सांगता. (नि. ७.१३)

ह्या आंगाचो खास विस्तार जाल्लो दिसना. म्हूण हाचें मुखेल पद ब्रह्मा, दक्ष, प्रजापति, भास्कर, अश्विनीकुमार, इंद्र, भरद्वाज आदी आचार्यांकडेन वता.

गद: गद म्हळ्यार वीख. ताचे शमनाविशींचे तंत्राक 'अगदतंत्र' म्हण्टात. आयुर्वेदांत 'अगद' ह्या उतराक खास अर्थ प्राप्त जाला. आचार्य डल्हण हाणें ताची व्याख्या 'अगदे विषप्रतीकारः तदर्थं तंत्रम् अगदतंत्रम्।' अशी केल्या. ह्या तंत्राचे आचार्य काश्यप, उशना आनी बृहस्पति आसात. आलंबायन नांवाचो एक आचार्य ह्या तंत्राचो तंत्रकार जावन गेला. दारुवाह आनी आस्तीक हेवूय अगदतंत्राचे जाणकार आशिल्ले.

रस: रस हें आयुर्वेदाचें सातवें प्रभावी आंग आसा. हातूंत मनशाची पिराय वाडोवपासंबंदी योग सांगल्यात. सुश्रुतान रसतंत्राची व्याख्या 'रसायनतंत्रम् नाम वयःस्थापनम् आयुर्मेधाबलकर रोगापहरण समर्थंच।' अशी केल्या. रसायनतंत्र पिराय वाडयता, बुद्ध-शक्त दिता आनी रोगाचो नाश करता.

शिव हो रसतंत्राचो मुखेल आचार्य आसलो. भृगु, अगस्त्य आनी वसिष्ठ हेवूय रसतंत्राचे आचार्य आसले. तांच्याफाटल्यान मांडव्यालें रसतंत्र चड म्हत्वाचें आसा. तेभायर व्याडि, पतंजलि, नागार्जुन रसतंत्रांत जाणकार आशिल्ले. नागार्जुनान लोहशास्त्र रसरत्नाकर, आरोग्यमंजिरी, योगसार अशे खूब ग्रंथ बरयल्यात.

वाजीकरण: हें आयुर्वेदाचें आठवें आंग. वाजी म्हळ्यार घोडो. घोड्यावरी शक्त दिवपी वखदांची उपाय येवजण म्हळ्यार वाजीकरण. भूतविद्येमशेन ह्या आंगाचो खास विस्तार जावंक ना अशें दिसता. हाचें मुखेल पद ब्रह्म हाचेकडेन वता.

आयज वैजकी वेवसायाचे जायते फांटे जाल्यात आनी त्या त्या विशयाचें खास गिन्यान वैजकी शिकतल्या भुरग्यांक दितात. आयुर्वेदांत ही पध्दत आसली. एकाच विशयांतले जाणकार रोगाची चिकित्सा पुरायपणान करूंक शकनात, हें जेन्ना तांचे नदरेक आयलें तेन्ना आठ्य आंगां एकठांय करून 'अष्टांगसंग्रह', 'अष्टांगहृदय' हांचे सारके ग्रंथ बरोवपांत आयले. ह्या आठ्य भागांतलीं शास्त्रां बरींच फुडें पाविल्लीं. शल्यतंत्र खूबच फुडारिल्लें. ह्या शास्त्रांत आयुर्वेदाच्या आचार्यांनी आयच्या काळांतल्या वैजकी शास्त्रापरस चड वेल्या पांवड्यावेले सोद लायिल्ले अशें वेदांतल्या लिखाणावेल्यान दिसता. वेखीक-म्हातारो जाल्ल्या च्यवन ऋषीक अश्विनीकुमारांनी तरनाटेंपण मेळोवन दिल्लें, यज्ञावेळार कापून उडयल्ली दक्षाली तकली परती ताका दसोवन जिवो केल्लो, इंद्राक बोकडाचें शिस्न लायिल्लें, पूषादेवतेक नवे दांत बसयिल्ले, भगदेवाक नवे दोळे दिल्ले अशा कितल्याशाच प्रयोगांचो उल्लेख मेळटा.

वृद्धवाग्भट 'अष्टांग संग्रह' हाचो, तर वाग्भट 'अष्टांगहृदय' हाचो कर्तो आसा. 'रुग्विनिश्चय' हाचो कर्तो माधव बऱ्यापैकी आयुर्वेदीक जाणकार आसलो. हाचे उपरांत चक्रपाणिदत्त, वंगसेन, मिल्हण, बोपदेव, लोलिवराज, सुरेश्वर, नरहरि, मदनपाल, पृथ्वीमल्ल अशे जायते आयुर्वेदाचे ग्रंथकार जावन गेल्यात. आयुर्वेदाची आनीक एक तरेन वांटणी केल्ली आसा. हेतू, लक्षण आनी औषधिविंज्ञान हांकां स्कंध अशें म्हण्टात. तेपासत आयुर्वेदाक 'त्रिस्कंध आयुर्वेद' अशेंय म्हण्टात.

आयुर्वेदाचे सांगणेप्रमाण शरीरांत वात, पित्त आनी कफ अशे तीन धातू आसतात. हे धातू पुराय शरीरांत व्यापून आसतात. तांकां लागून शरिराचें धारण-पोशण जाता. धातूंत उणेपण निर्माण जातकच शरीरांत रोग उत्पन्न जातात आनी धातूंत साम्य निर्माण जातकच भलायकी प्राप्त जाता असो आयुर्वेदाचो सिध्दान्त आसा.

- डॉ. अनंत राम भट

आरण्यक: वैदिक साहित्यांतलो एक मुखेल व्याख्यात्मक गद्यविभाग. ऋषी मुनींनी अरण्यांत रावन गंभीर तत्वचिंतन केलें. त्या तत्वचिंतनाचो आदार घेवन तांणी जायत्या ग्रंथांची निर्मणी केली. त्या ग्रंथ साहित्याक 'आरण्यकां' म्हण्टात. मूळ उपनिषदां हीं आरण्यकांच आसलीं. अरण्यांत रावन यज्ञकार्य करपी ऋषी मुनींनी ह्या यज्ञांची विवरणां आपल्या रहस्यग्रंथांत बरयलीं. ह्या यज्ञरहस्यांक 'आरण्यक' अशें म्हण्टात. सायणाचार्याच्या मतान वानप्रस्थाश्रम आपणायिल्ले अरण्यांत रावन ज्या ग्रंथांचें अध्ययन करतात त्या ग्रंथांक 'आरण्यक' म्हण्टात. यज्ञसंस्थेंतली प्रवर्ग्य संस्था यज्ञाबगर जाताली, पूण ती अरण्यांत जावंची असो नेम आसतालो. ते प्रवर्ग्य संस्थेच्या विधीचो नियाळ आरण्यक साहित्यांत आसतालो. त्या साहित्य-ग्रंथाक 'आरण्यक' म्हण्टाले.

अरण्ये एव पाठ्यत्वादारण्यकमितीर्यते।

आरुणेय उपनिषदांत म्हळां, वानप्रस्थाश्रमांत वेदांतलीं आरण्यकां आनी उपनिषदां हांचेंच अध्ययन करचें. विद्यार्थ्यांक आरण्यकाचो पाठ अरण्यांत दिताले. गांवांत दिनाशिल्ले. सध्या हाचें अध्यापन एकाद्रया देवळांत जाता.

वेदकालीन यज्ञसंस्थेचो ब्राह्मणकाळांत खूब व्हड विस्तार जालो. त्याचवांगडा तातूंतल्या कर्मकांडाचे विधी कठीण आनी घुस्पागोंदळाचे जाले. यज्ञ, कर्मकांड सारक्या गजालींत रूच न घेवपी एक पंगड त्या काळांत अस्तित्वांत आसलो. हो पंगड अरण्यांत रावन यज्ञाच्या मूळ रहस्याचेर चिंतन करतालो. त्या चिंतनांतल्यान, मनशाच्या भायल्या कर्मांपरस नैतिक आनी मानसिक उपासना सगळ्यांत व्हड आसता अशें तांकां दिसलें. ताका लागून स्वर्ग जोडचेपरस आत्मप्राप्तीकडेन तांचें मन वळ्ळें. यज्ञ, धर्तरेची उत्पत्ती, जीवात्मा, परमात्मा, जल्म, मरण, पुनर्जल्म आनी हेर जायत्या विशयांचो तात्त्विक आनी नैतिक पांवड्यार तांणी विचार केलो. त्या विचारांतल्यान चिंतनशील साहित्याची निर्मणी

जाली. त्या साहित्याक 'आरण्यक' म्हणपाक लागले. आरण्यकाचो विशय यज्ञ हो नामून यज्ञांत आस्पावल्ल्या आध्यात्मिक तथ्यांचो नियाळ आसा.

आरण्यकांचो काळ ब्राह्मणांउपरांतचो, पूण उपनिषदापयलींचो आसपाक जाय अशें म्हण्टात. तेखातीर तांकां ब्राह्मणग्रंथांच्यो पुरवण्यो अशें मानतात. ब्राह्मणांत अस्पश्ट आशिल्लो श्रौतविधींचो वांटो आरण्यकांत बारीकसाणीन सांगला. आरण्यकांतली सादारण फोडणिशी पळल्यार ती ब्राह्मणापरस उपनिषदांक चड लागींची आसा अशें दिसता.

आरण्यक साहित्य हें वेदांगां आनी ब्राह्मणां हांचें संयोजक आसा. गृह्यसूत्रांत सांगिल्लीं नित्यकर्मां आरण्यकांत सांगल्यांत (तैत्तिरीय आरण्यक २.११). उच्चारासंबंदीचे कांय नेमूय तातूंत आयल्यात (ऐतरीय आरण्यक २.२). ताचेवेल्यान शिक्षणाविशींचें आदलें स्वरूप आरण्यकांत दिसून येता. वेदांगांत आस्पावंक नाशिल्लें, पूण ते उपरांतच्या साहित्यांतले शकून-अपशकून हेय विचार तातूंत मेळटात.

आरण्यकांत यज्ञसंस्थेंतल्या महाव्रत, उक्त, पितृमेध, अरुणकेतुचयन आनी हेर याज्ञिक विशयांचेर भासाभास आयल्या. यज्ञाच्या आधिदैविक आनी आध्यात्मिक स्वरूपाचो नियाळ हो ताचेफाटलो मुखेल हेत जावन आसा. तातूंत यज्ञाचो रहस्यात्मक आनी प्रतीकात्मक अर्थ सांगला. आरण्यकांतलीं वाक्यां ल्हान, सुटसुटीत आनी सोपे भाशेंत आसात. ब्राह्मणांपरस मानसिक यज्ञाचेर हांगा खास भर दिला. यज्ञाचे दार्शनिक व्याख्येंत, यज्ञ हो सृश्टीचो नियंतो आसून सगळ्या संवसाराचें कल्याण करपी आसा अशें म्हळां. सकाम कर्म आनी कर्मफल हांच्यासंबंदान थंय भावार्थ ना. कर्ममार्ग जोडप होच सुखाचो मार्ग जावंक शकना. ताका गिन्यानाचें फाटबळ मेळपाक जाय अशी आरण्यकांची विचारधारा आसा. लोकांमदली भायल्या कर्मांतली रूच आनी भावार्थ उणो करून तो मानसिक उपासनेकडेन पावोवप हें आरण्यकांचें म्हत्वाचें कार्य आसलें. आयजमेरेन सांपडिल्लीं आरण्यकां अशीं:

ऋग्वेदः ऐतरेय आनी शांखायन (कौषीतकी).

शुक्ल यजुर्वेदः माध्यंदिन बृहदारण्यक आन काण्व बृहदारण्यक.

कृष्ण यजुर्वेदःतैत्तिरीय आरण्यक, मैत्रायणी आरण्यक (मैत्र्युपनिषद्).

सामवेदः तलवकार आरण्यक. सामवेदांतल्या आर्विकाचो आदार घेवन गावपाक येवपी विभागाक 'छांदोग्यारण्यक' अशें म्हण्टात. छांदोग्यारण्यक हेर आरण्यकांपरस वेगळें आसा.

अथर्ववेदः हातूंत एकाय आरण्यकाचो उल्लेख येना.

आरण्यकांत जायत्या विशयांची खोलायेन फोडणिशी केल्या संन्यासाचेर भासाभास करतना बृहदारण्यक म्हण्टा, "संन्यास घेवप्यान पूत, दुडू आनी कीर्त ह्या गजालींचो त्याग करचो आनी भीक मागून पोट भरचें." आरण्यकांत प्राणविद्येकय खास म्हत्व दिलां. प्राणविद्येचें म्हत्व सांगतना आरण्यकां ऋग्वेदांतल्या मंत्राचो आदार घेतात (ऋग्वेदः १.१६४.३१,३८). ताचेवेल्यान आरण्यकांचें पूर्विल्लेपण नदरेंत येता ऐतरीय आरण्यकांत (२.१.६) प्राणांचें व्हडपण सांगलां तें अशें-

> सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धः
> तद्यथा यमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध
> एवं सर्वाणि भूतानि आपिपीलिकाभ्यः
> प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विद्यात्।

अर्थः प्राण हो सृश्टीचो आदार आसा. प्राणशक्तीच्या आदाराक लागून हें मळब एका जाग्यार थीर उरिल्लें दिश्टी पडटा. तेचपरी व्हड प्राण्यासावन ल्हान कीड-मुयेमेरेनचे सगळे जीव प्राणान भरिल्ल्यान तांचें कार्य आमचे नदरेक येता

जितल्यो ऋचा, वेद आनी घोष आसात, तितल्योय प्राणान भरल्यात त्या प्राणाची विंगडविंगड रुपां आनी गूण समजून त्या त्या रुपांत तांची उपासना करची. अशेतरेन उपनिषदांतल्या जायत्या आध्यात्मिक तत्वांचो आरण्यकांत आस्पाव जाल्लो दिसता. वैदिक तत्त्वमीमांसेच्या इतिहासांत आरण्यकांक म्हत्वाची सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आरत-१: ताटली वा पंचारतींत, नीरांजन, कापूर वा वाती दवरून त्यो उज्यान पेटोवन देवाभोंवतणी हुंवाळप हाका 'आरत' अशें म्हण्टात. संस्कृत भाशेंत आरत ह्या उतराक 'आरात्रिक', 'आर्तिक्य', 'आरार्तिक्य' वा 'महानीरांजना' अशें म्हण्टात.

पूर्विल्ल्या काळांत राजा-महाराजा, जैतिवंत सेनापती आनी विद्वान पंडीत हांकांय आरत्यो हुंवाळटाले. भुतां-खेतां आनी मनीस हांची दिश्ट लागची न्हय म्हूण ही चाल सुरू जाली. देवाक आरत दाखोवपाफाटलो हेत होच आसता. मंगलकार्यावेळार न्हवऱ्याव्हंकलेक, मूजीवेळार मुंज्याक आरत हुंवाळटात. तशेंच दिवाळे दिसा बायल घोवाक, भाऊबीजे दिसा भयण भावाक आरत हुंवाळटा. नवी बांय खणपाचे सुवातेर, शिवरात्रेक बेलाच्या रुखामुळांत, भुरग्याच्या बारशादिसा, जल्मदिसा, उश्टावणादिसा आरत हुंवाळपाची चाल आसा. देवळांतल्या देवाची आरत भट, ब्राह्मण, घाडी, भगत, जल्मी वा हेर थारावन दिल्ले मनीस करतात. कांयकडेन सवाशीण बायलो आनी देवदासी बायलो लेगीत आरत करतात. लिंगायत लोकांत घोवाचें मडें घरांत आसासर ताची बायल ताच्या तोंडाभोंवतणी आरत हुंवाळटा. आत्मो भूतयोनींत वचचो न्हय म्हूण हो विधी करतात. आरत करपाखातीर वापरिल्लें नीरांजन वा वात, ताटली, पंचारतींतल्यान पडल्यार वा पालवल्यार घरांतल्या कोणाकय तरी मरण येता असो समज आसा. अशें घडल्यार 'दिपपतनशांती' करतात.

- कों. वि. सं. मं.

आरत-२: देवाक आरत दाखयतना, देवाची तुस्त करपी जीं गीतां गायतात तांकांय 'आरत' अशें म्हण्टात. ह्या आरत्यांक पेटी, झांज, पखवाज, घांट, घुमट, धोलकें हीं वाद्यां संगीताची साथ दिवपाक वाजयतात. आरतींत देवाचे तोखणायेवांगडाच, बरी भलायकी, दुडू, समाधान, सूख मेळचें म्हूण मागणें केल्लें आसता. 'सुखकर्ता दुखहर्ता' ही गणपतीची, 'लवथवती विक्राळा' ही शंकराची, 'दुर्गे दुर्घट भारी' ही देवतेची, 'युगे अठ्ठावीस विठेवरी उभा' ही पांडुरंगाची, 'आरती ज्ञानराजा' ही ज्ञानेश्वराची आरत आसा. 'सिंदूर लाल चढाओ अच्छे गजमुखको' ही हिंदी आरत गणपती संबंदान आसून उत्तर आनी अस्तंत भारतांत नांवाजिल्ली आसा.

गोंयांत गणेशचवथीवेळार गणपतीची पूजा जातकच दनपरां आनी रातीकडेन 'आरत' म्हण्टात. गणपती जितले दीस पुजतात तितले दीस आरत म्हणपाची चाल आसा. खूब काळाउपरांत गोंयांत कोंकणी आरत जल्माक आयल्या. गणपतीक आरत म्हणपावेळार हेर आरत्यांमदीं कोंकणी आरतीचो आस्पाव जावंक लागला. 'जय देवा, जय देवा, जय गणपतीराया, शरण तुज्या पायां, आसूं आमचेर माया'; 'जय देव जय देव जय गणपतीनाथा, दर्शन तुजें जाल्यार मन तृप्त जाता'. ह्यो गणपतीच्या कोंकणी आरतीच्यो दोन देखी आसात.

- कों. वि. सं. मं.

आर्किमिडीज: (जल्म आनी मरणः सिराक्यूज, सिसिली. इ.स.प. सुमार २८७-२१२).

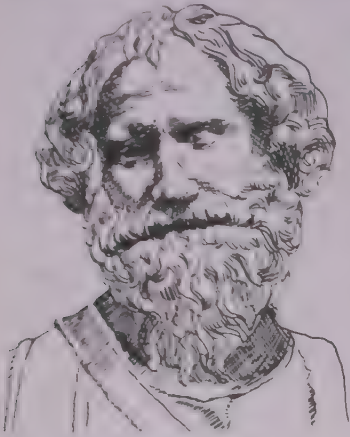
नामनेचो ग्रीक गणिती आनी संशोधक. भूमिती (Geometry), यामिकी (Mechanics) आनी अभियांत्रिकी (Engineering) ह्या तीन वेगवेगळ्या विशयांत ताणें म्हत्वाचें संशोधन केलें.

सिराक्यूजचो राजा दुसरो हियरो आनी ताचो चलो गेलो हांच्यावांगडा ताची दाट इश्टागत आशिल्ली. ताचें सगळें शिक्षण ॲलेक्झांड्रिया हांगा जालें. थंय कॉनन ह्या गणितज्ञाकडेन ताची वळख जाली. शिक्षण सोंपतकच आपल्या जल्मगावान येवन ताणे गणिताचो फुडलो अभ्यास चालू केलो. ताचे कांय लेख आयज लेगीत प्रमाण मानतात.

वर्तुळ (circle), अन्वस्त (parabola) आनी सर्पिल (spiral) ह्या वक्रांच्या क्षेत्रमापनाखातीर ताणें वापरिल्ल्या निःशेष (exhaustive) पद्धतीचें कांय प्रमाणांत आर्विल्ल्या समाकलनाच्या (integration) विवरणाकडेन सारकेंपण आसा अशें दिसून आयलां. वर्तुळाचो परिघ (circumference)

आनी व्यास (diameter) हांच्या गुणोत्तराचें (ratio) म्हळ्यार π चें मोल ३ आनी ३ हांचेमदीं आसा अशें ताणें सिध्द केलें. शांकवाचें (conic section) [illegible] अक्षाभोंवतणी घुंवन येवपी प्रस्थाच्या (solid figure) भायल्या भागाचें क्षेत्रफळ वा त्या प्रस्थाचें घनफळ [illegible] लागू येना अशें आर्किमिडीज हाणें दाखोवन दिलें. आवडे मेजपाचे थीक पध्दतींत ताणें सुदारणा केली. तरफेचो सोद ताणेंच लायलो.

'एकादी वस्त द्रायूंत (fluid) बुडयतकच ताचेर सकयल्यान वयर अशी एक प्रेरणा लागू जाता. तिका 'उत्प्रणोदन' (upthrust) अशें नांव आसा आनी तिचें मोल पदार्थान कुशीक काडिल्ल्या द्रायूच्या वजनाइतलें आसता. कुशीक काडिल्ल्या द्रायूचें आयतन (volume) पदार्थाच्या बुडिल्ल्या भागाच्या आयतनाइतलेंच आसता.' ह्या तत्वाक 'आर्किमिडीज तत्व' अशें म्हण्टात. उत्प्रणोदनाक लागून पदार्थाचें वजन ताणें कुशीक काडिल्ल्या द्रायूच्या वजनाइतलेंच देंवता. उफेवपी पदार्थाचे बाबतीत उत्प्रणोदन=पदार्थाचें वजन हो संबंद आसता.

आर्किमिडीज

एकवां शेटीन केल्ल्या आपल्या मुकुटांत रूपें भरशिलां असो दुबाव राजा हियरो हाका आयलो आनी तें तपासपाचें काम राजान आर्किमिडीज हाका दिलें राजाच्या प्रस्नाची जाप ताका न्हाता आसतना अकस्मात मेळ्ळी आनी तो तसोच 'युरेका---- युरेका' (मेळ्ळें, मेळ्ळें) अशें आड्डत उक्तोच भायर रस्त्यार आयलो. अशेतरेन आर्किमिडीज तत्त्वाचो सोद लागलो अशें म्हण्टात.

व्हडयाच्या तळाक सांठिल्लें उदक उसपून भायर काडपाखातीर आर्किमिडीजान सोदून काडिल्ल्या यंत्राक 'आर्किमिडीज स्क्रू' अशें म्हण्टात. ह्या साधनांत एक लांब नळी, तातूंत भितर ताच्या अक्षाचेर बसयल्ल्या दांड्याभोंवतणी मळसूत्रासारको नळयेक दसयल्लो पत्र्याचो पट्टो. दांड्याच्या वयल्या तोंकाचेर मूठ अशे भाग आसतात. नळयेचें सकयलें तोंड उदकांत बुडयल्लें आसता. वयले मुठीन नळी घुंवडायतकच नळयेच्या सकयल्या तोंडांतल्यान उदक भितर सरता आनी मळसूत्री पड्ड्यावयल्यान ल्हव ल्हव चडून वयल्या तोंडांतल्यान भायर पडटा. आदल्या काळांत ह्या यंत्राचो वापर ईजिप्तांत जातालो. हें यंत्र तयार करपाक कठीण आशिल्ल्यान तशेंच ताची कार्यक्षमताय साद्या हातपंपापरस कमी आशिल्ल्यान हालींच्या काळांत तें व्हडलेशें प्रचारांत ना

जशे गोफणींतल्यान फातर मोखतात तेच धर्तेर व्हडले व्हडले फातर मोखून मारपाचें यंत्र आर्किमिडीजान तयार केल्लें. रोमन सेनापती मार्सेलस् हाणें दर्यामार्गान सिराक्यूजचेर घाल्ली घुरी राजा हियरोन ह्याच यंत्राच्या नेटार परतून घाली. तरी लेगीत खुष्कीच्या मार्गान येवन मार्सेलस् हाणें सिराक्यूज काबीज केलें. ताच्या सैन्यांतल्या एका सैनिकान आर्किमिडीजाची गोमटीच कापली. त्या वेळार आर्किमिडीज रेंवेचेर भूमितीची एक आकृती काडून गणित सोडोवपांत गुल्ल जाल्लो अशें म्हण्टात.

तॉरेली हाणें १७९२त आनी हाइबेर्ग हाणें १८८० त, आर्किमिडीजाच्या सगळ्या बरपाचें संपादन केलें. उपरांत १८९७ त, हीथ हाणें 'वर्क्स ऑफ आर्किमिडीज' ह्या ग्रंथांत आर्किमिडीजाचे लेख आर्विल्ल्यो कुरु आनी चिन्हां वापरून उजवाडायले.

- कों. वि. सं. मं.

आर्चबिशप: किरिस्तांव धर्मांत पाद्री आनी बिशप आसात. पाद्री म्हळ्यार पुरोयत. ते धर्माची सेवा करतात. पूण ते दुसऱ्यांक पाद्रीपणाची 'माखणी' (दीक्षा) दिवंक शकनात. ही 'माखणी' दिवपाचो अधिकार फकत बिशपाकूच आसता. किरिस्तांव धर्मांत पाद्रींची ऑर्द (लॅटीन भाशेंत ऑर्दो -ordo)) आनी बिशपाची ऑर्द आसा.

जेन्ना इगर्ज एक व्हडली संस्था जावन आसता, तेन्ना ती जायत्या प्रांतांनी (डायोसीजीनी- diocese) वांटिल्ली आसता. एका-एका प्रांतांत एक बिशप आसता. थोड्या प्रांतांचो जमो एक 'महाप्रांत' वा 'आर्किडायोसीज (Arkidiocese) जाता. ह्या महाप्रांताच्या वडिलाक 'आर्चबिशप' म्हण्टात. पयल्याच शेंकड्यांनी जे जमे जेजूच्या आपोस्तलांनी (apostle) सुरू केल्ले, त्या जम्यांच्या बिशपांक 'पात्रियार्क' म्हण्टाले. तांकां आतांमेरेन 'पात्रियार्क' हें मानाचें नांव दितात. बिशपांचे ऑर्दींत पांवडे आसनात, सगळे एक सारके. पाप सायब लेगीत एक बिशप. पूण मानाच्या आनी पदवेच्या वर्गांत बिशप अशे तरेन वांटिल्ले आसात:- बिशप, आर्चबिशप, पात्रियार्क. हातूंतल्या थोड्यांक पाप सायब 'कार्दिनाल' करता.

गोंयच्या आर्किडायोसीजीच्या बिशपाक, आर्चबिशप आनी पात्रियार्काचें मानाचें नांव दिल्लें आसा. सगळे आर्चबिशप महाप्रांताचे वडील न्हय. जायत्यो आर्किडायोसीजीय फकत नांवापुरत्यो आसात. डायोसीजीचो जमो आसना, म्हळ्यार एक महाडायोसीज आनी ताच्या सकयल हेर डायोसीज अशें ना. तरीलेगीत त्या डायोसीजीक मानाचें नांव 'आर्किडायोसीज' आसा आनी बिशपाक 'आर्चबिशप' म्हण्टात. जायते खेपे आर्चबिशप हें मानाचें नांव कशें एका बिशपाक दिता. तो एके डायोसीजीचो बिशप, पूण ताका आर्चबिशपाचो मान आसता.

खंयचेच डायोसीजीचे बिशप जायनासतना, जायते आर्चबिशप आसात. पाप सायबान देसांदेसांनी आपले दूत धाडिल्ले आसात. तांकां आपोस्तोलिक, (apostolik), नून्चियो (nuncio) प्रोनून्चियो, इंटरनून्चियो वा प्रतिनिधी (delegate) म्हण्टात. ते आर्चबिशप जावन आसात. तशेंच पाप सायबाचे कचेरेंत काम करपी जायते बिशप आसात तांकां आर्चबिशपाचें नांव आसा. पाप सायबाचे कचेरेंत जायत्या तरेचे धर्मवांटे (congregations) आसात. एकेका वांट्याचो वडील चड करून एक 'कार्दिनाल' आसा आनी चिटणीस एक वा दोन आर्चबिशप.

महाप्रांताचे जे आर्चबिशप आसात, तांच्या गळ्यांत पाप सायब 'पाल्लियूम' (pallium- एक खाशेलो भेस) घालता. Pallium ही तांचे पदवेची कुरू आसा. (Canon 437. New Code- C. Law). तांकां 'मेट्रोपोलिटन' अशें म्हण्टात आनी तांणी आपल्या खाला आशिल्ल्या डायोसीजींत किदें करूं येता तें Can. 436 हातूंत सांगिल्लें आसा. हो Pallium ते आपल्या मिसाच्या वा हेर धर्मीक दबाज्यांच्या खाशेल्या न्हेसणाचेर आपले डायोसीजींत वा आपले सकयल आशिल्ले डायोसीजींत घालतात. हेर आर्चबिशपांक असलो Pallium मेळना.

- फादर निकोलाउ पेरैर

आर्जेन्टिना: दक्षिण अमेरिकेच्या दक्षिण वाठारांतलें राश्ट्र. अक्षवृत्तीय विस्तार २२° ते ५५° दक्षिण आनी रेखावृत्तीय विस्तार ५४° २०' ते ७३° अस्तंत. आर्जेन्टिनाचे उत्तरेक बोलीव्हिया, इशान्येक पाराग्वे, उदेंतेक ब्राझील, उरुग्वाय आनी अटलांटीक म्हासागर, दक्षिणेक अटलांटिक म्हासागर आनी अस्तंतेक चिली. क्षेत्रफळ २७,७७,८१५ चौ. किमी. आर्जेन्टिना हें नांव आर्जेन्टम् (चांदी) ह्या लॅटीन शब्दावयल्यान आयलां.

भूंयवर्णन: भूंयरचणूकेचे नदरेंतल्यान देशाचे चार वांटे जातातः १. अँडीज दोंगर वाठार, २. पॅटागोनिया, ३. पँपास आनी ४. उत्तरेवटेनचो

गरम हवामानाचो वाठार.

अँडीज दोंगरान आर्जेन्टिनाचो ३०% वाठार व्यापला. ह्या वाठरांत बरेच निद्रीस्त ज्वालामुखी आसात. हातूंतल्या वट्ट तेमकांतल्यो एकवीस ६,२०० मी. परस ऊंच आसात. हातूंतलें ७,०३५ मी. उंचायेचें ॲकन्कागवा हें सगळ्यांत म्हान दिसता.

अँडीजचे उदेंतेवटेन उत्तरेचे रिओ नेग्रो न्हंयसावन ते दक्षिणेवटेन मॅगलेन म्हळ्यार सामुद्रधुनीमेरेन पॅटागोनिया पातळ्ळां.

पॅंपास हो एका थराचेर आशिल्लो वाठार. हांगा सगळ्या वटांनी तण दिसता. हांगाची जमीन पिकाळ जावन आसा.

उत्तरेकडलो वाठार अँडीज दोंगर आनी पाराना न्हंय हांचेमदीं आसा. थंय चिखोल खूब आसा. मनीस वस्तीक ही सुवात समा ना.

पाराना ही हांगाची सगळ्यांत व्हडली न्हंय. तिची लांबाय ४,१८४ किमी. आसा. ला प्लाताक मेळचेपयलीं १९३ किमी. मेरेन हिका बरेच फांटे फुटल्यात आनी परत एकठांय आयल्यात. हे न्हंयचे रचणूकेक लागून हांगाचो वाठार पिकाळ जाला. ला प्लाता भायर देल, व्हाये, दुल्से, प्रिमेरो, सेगुंदो, तेर्सेरो, क्वार्तो आनी किंतो ह्या सारक्यो न्हंयो हांगा आसात.

आयरेस, पॅंपास, कार्दोव्हा ह्या प्रांतानी आनी पॅटागोनिया वाठारांत ल्हान व्हड तळीं आसात. हातूंतली कांय खाऱ्या उदकाचीं आसात.

हवामानः देशाच्या विस्ताराक लागून हवामानाचे विंगडविंगड प्रकार आसात. जानेवारी हो सगळ्यांत गरम म्हयनो. जून, जुलय हे म्हयने सगळ्यांत थंड. उत्तरेवटेन चाको वाठारांत गिमाच्या दिसांनी गरमी ४८° से. मेरेन पावता जाल्यार दक्षिणेवटेन पॅटागोनिया वाठारांत शिंयाच्या दिसांनी -१६° से. सकयल पावता. उत्तरेवटेन हवामान केन्नाय थंड जाल्यार केन्नाय चड गरम आसता. त्या मानान दक्षिणेवटेन दर्याक लागून हवामान सम आसता. दक्षिण ध्रुवावेलें वारें अस्तंतेच्या वाठारांतल्यान येवन अँडीज वाठारांत पावस हाडटा. पूण हें वारें थंड आसता. त्या मानान अँडीजच्या उदेंतेकडल्या वाठारांत वारें गरम आसता. ह्या वाऱ्याक 'झोंडा' म्हण्टात. आर्जेन्टिनाचे इशान्येवटेन पावस ५० ते १०० सेंमी. मेरेन पडटा जाल्यार हेर वाठारांनी पावसाचें प्रमाण एकसारकें नासता. पॅंपास आनी इशान्येच्या वाठारांनी 'पॅंपेरोस' ह्या वाऱ्यांक लागून वादळां जातात.

बनस्पत आनी मोनजातः उत्तर आर्जेन्टिनांतल्या रानांनी आनी चिखलाच्या वाठारांनी तरांतरांचीं जनावरां आसात. जाग्वार, प्यूमा, रानमाजरां, कोले, कॅपिबारा, आर्माडिलो, मुयो खावपी प्राणी ह्यासारके प्राणी चड प्रमाणांत दिश्टी पडटात. तणाच्या वाठारांनी तरांतरांचे किडे, रिया, ऑटर, वीझल, ऑपॉसम सारकीं जनावरां आनी शहामृग, टिर्नमो सारके पक्षी आसात. न्हंयांभितर तरेकवार जातीचें नुस्तें भरपूर प्रमाणांत सांपडटा. स्पेनांतल्यान हाडिल्लीं गोरवां हांगा बरे तरेन वाडलीं जाल्यार कांय पळून वचून रानवटी जालीं. जगांतल्यो १० टक्के वनस्पतीच्यो जाती हांगा आसात. क्वेब्राचो, येर्बामाते, सायप्रस, पायन, लार्च, ओक, च हे रुख आनी पॅंपास वाठारांत तण आसा. 'आम्बू' हो रुख हांगाचो राश्ट्रीय रुख मानतात.

इतिहासः इतिहासतज्ञांच्या मताप्रमाण युरोपीय हांगा पावचेपयलीं ह्या वाठारांत सुमार ३,००,००० लोक रावताले. आशिया खंडांतल्यान येवन हांगा ते २०,००० वर्सांपयलीं पावले अशेंय एक मत आसा. १५ व्या शेंकड्यामेरेन हांगा 'इंडियन' लोकांची बरीच वस्ती आशिल्ली. हांचेर इंका संस्कृतायेची सत्ता आशिल्ली अशें मानतात कारण बरेच लोक क्वेचुआ ही इंकांची भाशा उलयताले. ह्या लोकांचें पोट शिकार आनी शेतवेवसायाचेर चलताले अशें मानतात.

व्हेस्पूची हाणें १५०१-०२ वर्सा रिओ द ला प्लाताचो सोद लायलो. खुआन दियाझ दे सोलिस ह्या स्पॅनीश मनशान १५१६ वर्सा हांगा पयलें पावल दवरलें पूण ताका हांगाच्या इंडियन लोकांनी मारून उडयलो. ते उपरांत १५२६ वर्सा सेबेस्टियन कॅबट आनी दियेगो गार्सिया हे थंय पावले. दोगांयमदीं झगडीं जाल्यान ते रोखडेच स्पेनांत परतले. फुडें पेद्रु द मेंदोसाच्या फुडारपणाखाल स्पेनान हांगा आपली वसणूक करपाचो यत्न केलो. निमाणें मारतीनेस दुमींग इराल हो ला प्लाता वाठारांत घुसलो आनी १५३९ वर्सा ताणें आसूनसियोन हो गांव तयार केलो. हेंच हांगाचें पयलें स्पॅनिश शार थारलें. फुडें खुआन दे गाराय हाणें पाराग्वाय न्हंयचेर १५७३ वर्सा सांताफे बंदर आनी १५८० वर्सा बुएनॉस आयरेस ह्या शाराची थापणूक केली. हांगाच्यान स्पेनच्यो वसाहती वाडूंक लागल्यो. सगळ्या वसाहतींचेर आसूनसियोनची सत्ता आसताली आनी पेरु हांगाचो राज्यप्रतिनिधी राज्यकारभार चलयतालो. वसाहतींक स्पेनचे कायदे लागू जाताले. ताका लागून वसाहतींची चड उदरगत जावंक पावली ना. फुडें ब्रिटन आनी पोर्तुगाल हांचो वेपार चोरयां जावंक लागलो. 'तो बंद करचेखातीर १७७६ वर्सा स्पेनान ला प्लाता हो स्वतंत्र प्रांत तयार करून थंय राज्यपालाची नेमणूक केली. ह्या प्रांतांत तेन्ना आयचें आर्जेन्टिना, पाराग्वाय, उरुग्वाय आनी बोलीव्हियाच्या कांय वाठारांची आस्पाव आशिल्लो. ब्रिटीशांनी १८०६-०७ वर्सा केल्ल्या झुजाक बुएनॉस आयरेसच्या लोकांनी बरेतरेन जाप दिली. ह्या झुजाउपरांत हांगाच्या लोकांक आत्मविस्वास आयलो आनी स्वतंत्रतायेची तांकां आस लागली. २५ मे १८१० दिसा एके नागरिक समितीची (Junta) थापणूक जाली. हे समितीन स्पेनचो राजा फेर्दीनांद, जाका नेपोलियनान हरयल्लो, ताच्या नांवान राज्य करपाचें थारायलें. हो दीस आजूय स्वतंत्रताय दीस म्हूण मनयतात. खडेगांठ स्वातंत्र्यझुजारी होसे द सान हाच्या फुडारपणाखाल तुकूमान हांगा नागरिक मंडळान क्रांती करून ४ जुलय १८१६ दिसा ला प्लाता प्रांताच्या स्वतंत्रतायेची घोशणा केली. ताका लागून स्पेनची हांगाची सत्ता सोंपली. ला प्लाता वाठाराचे पाराग्वाय, उरुग्वाय, आर्जेन्टिना आनी बोलीव्हीया हे चार स्वतंत्र देश जाले.

बेर्नार्दिनो रिव्हादाव्हीया हो १८२६ त आर्जेन्टिनाचो राश्ट्रपती जालो. ताणें बरेच कायदे हाडून सुदारणा केल्यो पूण देशाभितरल्या झुजांक लागून ताका राजीनामो दिवंचो पडलो. १८२९-५२ ह्या काळांत खुआन मानुयेल द रोसास राश्ट्रपती जालो. तो हुकुमशहा आशिल्लो. ताका हुस्तो होसे द उरकीसा ह्या ताच्याच अनुयायान सत्तेवेल्यान सकयल देंवयलो आनी देशाभायर धांवडायलो. तेन्ना रोसासान देशाभायर धांवडायल्ले आलेबर्दी, मित्रे, सारमिएन्तो सारके देशभक्त परत देशांत आयले. ताचो पालव घेवन उरकीसन १८५३ वर्सा संविधान तयार केलें, पूण ताका मान्यताय मेळपाक उणीच धा वर्सां लागलीं. हें आर्जेन्टिना गणराज्याचें पयलें लोकशाय संविधान. फुडें जनरल मित्रेच्या (१८६२-६८) सत्तेखाला आर्जेन्टिनान बरीच उदरगत केली. ताच्या उपरांत सत्तेर आशिल्लो सारमिएन्तो हो देशभक्त आनी फुडारिल्ल्या विचारांचो आशिल्लो. १८७४ त निकोलस आवेलान्दा राश्ट्रपती जालो. तो १८८० मेरेन सत्तेर उरलो. १८८० ते १९१२ मेरेन बरेच जाण सत्तेर आयले पूण हो काळ म्हळ्यार राजकी अंदाधुंदीचो जावन केलो. १९१२ वर्सा रोके पेन्ना ह्या राश्ट्रपतीन गुप्त मतदानाची पध्दत हांगा चालू केली. ताका लागून १९१६ त इपोलितो इरिगोयेन हो जहाल उदारमतवादी राश्ट्रपती जालो. १८५२ ते १८८० हो राश्ट्राचे बांदावळीचो आनी १८८० ते १९१६ चो काळ रुढीवादी राज्यपरंपरेचो काळ अशें मानतात. हाच्या उपरांत १९१६ ते १९३० मेरेन जहालमतवादी सत्तेर आयले. १९३० ते १९४३ मेरेन परत रुढीवादी परंपरा मानपी पंगडाच्या हातांत सत्ता आशिल्ली. ह्या काळांत युरोपांत निर्माण जाल्ल्या फॅसिझम, नाझीवाद हांचो आर्जेन्टिनातल्या घडणूकांचेर परिणाम जालो. जर्मन गुप्तहेर देशभर पातळ्ळे. १९४६ मेरेन हुस्तो, रॅबेर्तो कास्तियो, रॅसन आनी रमिरेझ हे राश्ट्रपती जाले. हाच्या उपरांत सत्तेर आशिल्ल्या आंदेल्मीरो फॅरॅल हाणें १९४५ त जर्मनीआड झूज उबारलें. हाका लागून आर्जेन्टिनाक 'पॅन अमेरिका' आनी संयुक्त राश्ट्रांत प्रवेश मेळ्ळो. झुजाच्या काळांत पॅरॉन सारको लश्करी अधिकारी आपली शक्त वाडोवन १९४६ वर्सा राश्ट्रपती जालो. ताणें स्वताक कामगारांचो फुडारी जाहीर करून तांचो तेंको मेळयलो.

बोलीव्हिया
पॅराग्वाय
साल्टा
फॉर्मोसा
तुकूमान
सांतियागो देल
पुस्तरो
कॅटामार्का
ब्राझील
दक्षिण
अमेरिका
सॅन वॉन
सांताफे
यूरग्वाय
मेंदोसा
बुएनॉस आयरीझ
आर्जेंटिना
प्लाता
सांत आतोनियो
सांता रोझा
बाहिया ब्लांका
मार देल प्लाता
चिली
पॅटागोनिया
दक्षिण अटलांटिक महासागर
कोमोदोरो रिव्हादाव्हिया
केप ट्रेस पूंतास
सां हूल्यान
सांताक्रूझ
तियर्रा देल फुयेगो

ताणें वेगोवेग यत्न करून कामगार आनी शेतकारांचे प्रस्न सोडयले. कांय धंद्याचे राश्ट्रीकरण केलें. पूण ह्यो सगळ्यो सुदारणा करतना ताणें मतस्वातंत्र्य, संघटनास्वातंत्र्य सारक्या लोकशायेच्या तत्त्वांचो गळो अंदिल्लो. न्यायालयां, खबरपत्रां, शिक्षण संस्था हांचेर बंधनां घाली. धर्मीक फुडाऱ्यांचें फाटबळ मेळवचेखातीर धर्मशिक्षण सक्तीचें केलें. ह्याच काळार लोकांमदीं बरीच नामनेची आनी प्रिय आशिल्ले ताचे बायलेक, इव्हाक मरण आयलें (१९५२). हे गजाली उपरांत पॅरॉनाचीय लोकप्रियता देंवली. १९५५ वर्सा धर्मीक फुडाऱ्यांकडेन कामगार संघटनेच्या विशयावेल्यान ताचे मतभेद जाले. त्याच वर्सा जून म्हयन्यांत बंड जालें आनी सगळी सत्ता लश्कराकडेन आयली. निमणो ९ सप्टेंबर,१९५५ विसा पॅरॉन सत्ता सोडून देशाभायर गेलो. जनरल लॉनार्दी हो सत्तेर आयलो. पूण रोखडोच आरांबुरु हाणें ताका पयस केलो आनी स्वता राश्ट्रपती जालो.

पॅरॉनान देश सोडलो पूण ताचे विचार, ताणें बायलो आनी कामगार हांचेखातीर हाडिल्यो सुदारणा ह्या गजालींक लोक विसरले नात. १९५८ त फेब्रुवारी म्हयन्यांत लश्करी राजवटीन जेन्ना वेंचणुको जाहीर केल्यो तेन्ना पॅरॉनच्या फाटीराख्यांच्या पालवान जहालमतवादी उमेदवार आर्तूरो फ्रॉन्दीझी वेंचून आयलो. पॅरॉन पक्षाचेर बंदी आशिल्ली पूण तांच्यो कार्यावळी परत वाडीक लागल्यात हें जाणा जावन नोव्हेंबर १९५८ वर्सा आणीबाणी जाहीर केली आनी तांची चळवळ आळाबंदा हाडली. पूण सैन्यांतले अधिकारी फ्रॉन्दीझी हो पॅरॉन फाटीराख्यांक लागून सत्तेर आशिल्लो हें विसरले नात. २९ मार्च १९६२ वर्सा बंड जावन सिनेटचो अध्यक्ष गुयदो हाका राश्ट्रपती केलो. हाचे उपरांत १९६२ वर्सा डॉ. इलिया सत्तेर आयलो. पूण देशभर पातळिल्लो असंतोश आनी सैन्यांतल्या अधिकाऱ्यांवांगडा ताचें पटना जाल्ल्यान तो बेजार जालो. अर्थीक परिस्थिती सामकी वायट जाल्ली. ताका लश्करी अधिकाऱ्यांनी सत्तेवेल्यान काडून उडयलो.

हाचेफुडें १९७३ मेरेन सैन्यांतले अधिकारीच एकामेकांकडेन झुजून सत्ता झोमून घेवंक लागले. देशाक कोणाचीच अशी थीर राजवट मेळ्ळीना. १९७३ वर्सा पॅरॉन परत वेंचून आयलो आनी राश्ट्रपती जालो. ताची बायल इझाबेल हिका ताणें उपराश्ट्रपती केली. जुलय १९७४त पॅरॉनाक मरण आयलें आनी इझाबेल कांय काळ राश्ट्रपती जाली. तिचे राजवटींत सत्तेचें केंद्रीकरण जालें आनी तिणें आपल्या सगळ्या विरोधकांक चिड्डून उडोवपाक सुरवात केली. देशांत पातळिल्ल्या अंदाधुंदीचो फायदो घेवन लश्करी अधिकाऱ्यांनी परत बंड केलें आनी सत्ता हातासली. १९७६ ते १९८१ मेरेन लेफ्टनंट जनरल जॉर्ज राफाएल व्हिदेला हो देशाचो राश्ट्रपती जालो. सैन्यांतल्या अधिकाऱ्यांक सत्तेचो हावेस निर्माण जाल्ल्यान हांगाची सत्ता आपल्या हातांत घेवंक तांचे मदीं झुजां आनी झगडीं चालूच आशिल्लीं. व्हिदेला फाटल्यान व्हियोला आनी ताचे फाटल्यान लिओपाल्दो गाल्तेरी सत्तेर आयलो. हाणें फॉकलंडच्या जुंव्याक लागून १९८२ च्या फेब्रुवारी म्हयन्यांत ब्रिटनाकडेन झूज मांडलें. आर्जेन्टिनातल्यान सैन्य धाडून जुव्यांचेर जैत मेळयले, पूण तीन सप्तकांउपरांत ब्रिटिशांचे नाविकदळ थंय पावलें आनी तांणी आर्जेन्टिनाचेर जैत मेळयलें. ह्या झुजाचो परिणाम गाल्तेरीचेर वायट तरेन जालो आनी जून १९८२ त ताका सत्ता सोडची पडली. देश कारभाराचीं सूत्रां मेजर जनरल रेनाल्वो बिग्नोन हाणें आपल्या हातांत घेतलीं. बिग्नोनान राजकीय पक्षांक वावुरपाची मेकळीक दिली आनी वेंचणुको जाहीर केल्यो. ३० ऑक्टोबर १९८३ विसा जाल्ल्या वेंचणूकांउपरांत राऊल आल्फोन्सीन राश्ट्रपती जालो. लश्करी अधिकाऱ्यांच्या हातांतलें वावरलें जाल्लो आर्जेन्टिना बऱ्याच काळाउपरांत नागरी प्रशासनाखाल आयलो.

राज्यवेवस्था: आर्जेन्टिना २२ प्रांतांचे एक संघराज्य आसा. केंद्र सरकाराचे फाटीराखे आनी थळाव्या लोकांचे हित सांबाळपी लोक हांचे बरेच काळ जाल्ल्या झुजाउपरांत हांगा संघराज्याची थापणूक जाली. १८५३ वर्सा तयार केल्लें संविधान अमेरिकन संविधानाचेर आदारिल्लें आशिल्लें. हातूंत उपरांत कितल्याशाच फावट बदल केल्यात. १९४७ सावन हांगा बायलांक मतदानाचे अधिकार मेळ्ळे.

केंद्र सरकाराचे तीन वांटे आसात. कार्यकारी (Executive), विधीमंडळ (Legislature) आनी न्यायसंस्था (Judiciary). कार्यकारी अधिकार राश्ट्रपतीच्या हातांत आसतात.

राश्ट्रीय संसद दोन घरांनी भरता: प्रतिनिधी मंडळ (Chamber of Deputies) आनी राज्यमंडळ (Senate). हांगा राजकी पक्ष बरेच आसात. सद्याक राश्ट्रीय थराचेर सात पक्ष मुखेल आसात.

प्रांतीय न्यायालयां फकत प्रांतांतलेच निवाडे करतात. तेभायर राश्ट्रीय थराचेर सर्वोच्च न्यायालय आनी ताच्या खाला बरींच न्यायालयां आसात.

अर्थीक स्थिती: दक्षिण अमेरिकेभितर आर्जेन्टिना अर्थीक नदरेन बरेच फुडें आशिल्लो देश जावन आसा. हांगा गंव आनी मक्याचें भरपूर पीक येता. पॅंपास वाठार शेतवडीखातीर फाव सारको आसा आनी चडशी पिकावळ ह्या वाठारांत जाता. गंव आनी मको हे भायर ऊंस, फळां, तंबाखू हांची पिकावळ म्हत्वाची आसा. पशुधनाक लागूनय आर्जेन्टिनाचे अर्थीक उदरगतीक मदत जाता.

हांगाच्या खणींनी तरेकवार धातूंची सांठवण आसा. पूण ह्या धंद्याची आजून चड उदरगत जाल्ली ना. शिशें, जस्त, रूपें, भांगर, तांबें, मॅंगनीज, युरेनियम हांची बरीच सांठवण हांगा आसा, पूण खण उद्देगाचेर चड लक्ष न दिल्ल्याकारणान आर्जेन्टिनाक लोखण, कोळसो सारक्या गजालींची आयात करची पडटा.

सैमीक तेल आनी वायू हांचें उत्पादन मात बरेंच फुडें पावलां. ह्या गजालींक लागून आर्जेन्टिनाक इंधनाखातीर कोणाचोच आदार घेवंची गरज पडना.

उदकांतली पिकावळ बरीच आसा आनी ह्या धंद्याक फाटबळ दिवपाक सरकार यत्न करता. पूण चिली, पेरु हांच्यामुखार आर्जेन्टिनाचो नुस्त्याचो वेपार सामकोच उणो आसा.

कारखाने आनी हेर उद्देगधंदे हांगा दिसानदीस वाडत आसात. कारखान्यांभितरलें ६५% उत्पादन बुएनॉस आयरेस वाठारांतल्यान येता. ह्या वाठारांत उद्देगधंद्याचें प्रमाण सगळ्यांत चड आसा. खराच्यो वस्तू, कपडे, वाहनां, रसायनीक पदार्थ हांचे कारखाने चडशे ह्याच वाठारांत आसात. हेर वाठार जंय कारखाने आनी हेर उद्देगधंदे वाडीक लागल्यात ते म्हळ्यार कॉर्डोबा (वाहनां, स्टील, लांकडाच्यो वस्तू), सांता फे (वाहनांची जुळवणी, यंत्रां, कागद, दुदापसून तयार जावपी पदार्थ), मेंदोझा (सोरो, रसायनीक द्रव्यां, फळां सुकोवप), रुझारिओ (तेल, ट्रॅक्टर्स, मांस सुकोवप), तुकुमान (साखर कारखाने), चाको वाठार (कपडो आनी भंगसाळी). १९७८ वर्सा पेट्रोलियम उत्पादन सगळ्यांत चड आशिल्लें; ताच्या खाला सोरो, शिमीट, स्टील, हांचो क्रम लागतालो.

भौराश्ट्रीय (Multinational) कंपन्यांनी बरेंच भांडवल हांगाच्या उद्देगधंद्यांनी घालां. १९७७ वर्सा आर्जेन्टिनाक भेट दिवपी पर्यटकांची संख्या १३,५०,००० इतली आशिल्ली. पेसो हें हांगाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण: आर्जेन्टिनांत दक्षिण अमेरिकेंतल्या हेर देशांपरस रेल्वेमार्ग चड आसात. रेल्वेमार्गांनी सगळ्या प्रांतांक जोडल्यात. ४३,५०० किमी. लांबायेच्या वट्ट रेल्वेमार्गांपैकी ५६% बुएनॉस आयरेस, कोर्डोबा आनी सांता फे ह्या प्रांतांनी आसात.

रस्त्यांची लांबाय २,९०,२०० इतली आसा. रस्त्यांवेल्यान जावपी येरादारीचें प्रमाण बरेंच व्हडलें आसा. ७०% शेतकी उत्पादनाची येरादारी रस्त्यांवेल्यान जाता. शारांच्या वाठारांत कोलेक्तीव्हो, (Colectivo) म्हळ्यार टॅक्सी सेवा आसा. ही टॅक्सी सेवा थारावीक मार्गांवेल्यान येरादारी करता.

रिओ दे ला प्लाता न्हंयतल्यान आनी ह्या न्हंयच्या हेर फांट्यांतल्यान बरीच येरादारी चलता. येरादारी करपाक लायक अशे ११,००० किमी.

तांबायेचे जलमार्ग आसात. देशांत सात मुखेल आनी हेर २० बंदरां आसात. आयात-निर्यातीचे सगळे वेव्हार चडशे ह्या बंदरांतल्यान जातात. बंदरां येरादारीचो ७५% वांटो उखलता.

[illegible] आर्जेन्टिना ही विमान येरादारी सांबाळपी मुखेल संस्था. राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय मार्गांचेर येरादारी करपी हे संस्थेकडेन तीस विमानांचो ताफो आसा. हे भायर ऑस्ट्रल लिन्यास आयेरियास, लिन्यास आयेरीयास देल एस्तादो, त्रांसपोर्तेस आयेरियास बुएनॉस आयरेस ह्यो संस्था देशाभितरल्या विमान येरादारीचो भार सांबाळटात.

हांगाच्यान उजवाडाक येवपी १४२ खबरांपत्रां आसात. हांचो वट्ट खप २६,८२,००० परस चड आसा. रेडिओ आनी दूरदर्शन क्षेत्र बरेंच फुडारिल्लें आसा. ६६% परस चड लोक दूरदर्शनाचो लाव घेतात. संचारण क्षेत्रांत आर्जेन्टिना सुदारिल्ल्या देशांकडेन सर्त करपाइतलो फुडें गेला.

लोक आनी समाजजीण: १९८६ वर्सामेरेन आर्जेन्टिनाची लोकसंख्या ३,१०,३०,००० इतली आशिल्ली. शारांच्या वाठारांनी रावपी लोकांची संख्या २,२२,६९,०००. लोकसंख्या देशभर समान ना. बुएनॉस आयरेस वाठार चड गर्देचो जाल्यार पॅटागोनिया सारकील्या वाठारांत लोकसंख्या सामकीच उणी आसा.

चडशे लोक युरोपीय वंशाचे आसात. आर्जेन्टिनांत जे पयलीं युरोपियांआदीं लोक रावताले तांकां काबार करूंक युरोपियनांक चड वेळ लागलो ना. आतां इंडियन्स बरेच उणे आसात. स्पॅनिश आनी इंडियन हांची भरसण ह्या देशांत कमी जाल्यान 'मॅस्तिझो' (मिश्रवंशीय)ची संख्या सामकीच उणी आसा आनी ती लेगीत अँडीज दोंगराच्या वाठारापुरती मर्यादित आसा. लॅटीन अमेरिका उपखंडांतलो सगळ्यांत चड गोऱ्या लोकांचो हो देश. हांगा शेतांचेर काम करच्याखातीर आनी ल्हान सान हेर कामांखातीर गरीब मेस्तिझोंक वापरून घेतले. वयर मळब, न्हिदपाखातीर जमीन, फिरपाक घोडो, आंगार जीन्स, खावंक गायचें मास आनी पिवपाक तांबडो सोरो अशे परिस्थितींत जगपी 'गाउचो' (Gaucho) वर्ग हांगा तयार जालो. हांची जीण आनी जीणेविशींच्यो काव्यकथा आर्जेन्टिनाचे संस्कृतायेचो एक वांटो जावन आसा.

आज मेस्तिझो उणे आसले तरी १९ व्या शेंकड्यांच्या मध्यामेरेन तांचें प्रमाण बरेंच आशिल्लें. तें कमी करपाचो यत्न जाणून बुजून जालो. सारमिएन्तो, मित्रे आनी आलेबर्दी हांचे राजवटींत हजारांनी युरोपीयांक फुसलावन ह्या देशांत हाडले आनी तांकां हांगा वाडूंक मदत केली. १८५२ वर्सा गोऱ्या लोकांचे प्रमाण २.७५% आशिल्लें, तें १९४७ त ८९% जालें. लोकसंख्येत जाणून बुजून केल्ल्या ह्या बदलांक लागून हांगा जाती-जमातींभीतर झगडीं जालीं नात. पूण युरोपीयनांमदीं इटालियन, स्पॅनिश, फ्रेंच, इंग्लीश, जर्मन, स्वीस, ऑस्ट्रियन, पोल, स्कॅंडिनेव्हीयन, स्लाव अशे ल्हान व्हड वांटे जाल्यात. समाजीक आनी राजकी जीणेचेर ह्या विंगड विंगड पंगडांचो प्रभाव दिसता. इटालियन चड आशिल्ल्यान देशांतल्या चडश्या वाठारांभितर इटालियन नांवां सहज वळखूंक मेळटात. देखीकः पॅरोन हो मूळ इटालियन.

विंगड विंगड वांशिक, भाशीक आनी सांस्कृतिक संस्कार घेवन येवपी ह्या लोकांचेर स्पॅनिश भाशा आनी हांगाची एक खाशेली संस्कृताय हांचो परिणाम जावन एक नवोच समाज हांगा जल्माक आयला.

कॅथलिक धर्म हो हांगाच्या राज्याचो धर्म, पूण बाकीच्या धर्मांक आनी पंथांक स्वातंत्र्य आसा. कॅथलिक धर्मपीठाच्या मळार हांगाच्या राश्ट्रपतीक खास अधिकार आसात. बिशपासारक्या धर्मगुरूंची नेमणूक राश्ट्रपती करता आनी पोप जे आदेश दिता ते राश्ट्रपतीच्या मान्यतायेबगर हांगा लागू जायनात.

चडशे लोक कॅथलिक आसल्याकारणान तांचे सण आनी परबो देशभर दबाजान मनयतात. इटली देशांत दिश्टी पडपी विंगड विंगड देव-देवतांचीं ल्हान व्हड देवळांय हांगा दिसतात.

आर्जेन्टिनातल्या लोकांक मांस खावपाची चड आवड. मांस खावपाच्या बाबतींत ह्या देशाचें प्रमाण जगांत सगळ्यांत चड आसा. तांबडो सोरो हें सगळ्या लोकांचें आवडीचें पेय. चडशे लोक निरोगी, उमेदी आनी उत्सवप्रिय आसात. नाचगाण्याचो शौक सगळ्या लोकांमदीं दिसून येता. गाउचो आनी स्पॅनिश ह्या नाचांच्या भरसणींतल्यान बरेच नवे नवे नाचाचे प्रकार तयार जाल्यात. फुटबॉलचो खेळ हांगा सामको लोकप्रिय. ह्या खेळाक लागून आर्जेन्टिनान संवसारांत नामना जोडल्या.

कुटुंबपध्दत भारतीय पध्दतीक बरीच लागीं आसा. व्हड एकठांय रावपी कुटुंबां, जाण्ट्यांक मान आनी अधिकार, बायलांची सुवात ह्यो गजाली हांगाच्या लोकांभितर भारतांतल्या लोकांभाशेन आसात. इव्हा पॅरॉन सारके बायलेच्या कर्तुपांतल्यान देख घेवन बऱ्योच बायलो दादल्यांवांगडा वावुरतना दिसतात. कला कुसरीचेर युरोपीय पध्दतीचो प्रभाव स्पश्ट दिसता.

शिक्षणः राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ९३% आसा. जगांत हे गजालींत आर्जेन्टिनाचो क्रमांक २६ वो लागता. ६ ते १४ वर्सां मेरेनचें सात वर्सांचें शिक्षण फुकट, समान आनी सक्तीचें आसता. ताच्या उपरांत पांच वर्सांचें उच्च माध्यमिक शिक्षण आसता. मार्च ते डिसेंबर मेरेन एक शिक्षणीक वर्स आसता. पूण थंडेच्या वाठारांनी हें सप्टेंबर ते मे मेरेन आसता. स्पॅनिश ही शिक्षणाची भास, पूण मुळाव्या आनी माध्यमिक पांवड्यांचेर इंग्लीश आनी फ्रेंच भाशांतल्यानय शिक्षण दितात.

नागरी सेवेंतल्या काम करप्यांमदीं सगळ्यांत चड वांटो म्हळ्यार शिक्षकांचो. शिक्षणाच्या मळार शिक्षकांची परिस्थिती बरी आसा. प्रौढ साक्षरतेचें काम बऱ्याच मोट्या प्रमाणांत चालू आसा.

सरकारी शाळांभायर हांगा खाजगी शाळाय बऱ्योच आसात. आर्जेन्टिनांत १३ राश्ट्रीय, चार प्रांतीय आनी २३ खाजगी विश्वविद्यालयां आसात. शिक्षणाच्या मळार हो देश सुदारिल्ल्या देशांपरस चड वेगळो ना. हांगा सगळे तरेचें शिक्षण दिवपाची वेवस्था आसा.

आर्जेन्टिनातले बरेचशे विद्यार्थी शिक्षण घेवंक अमेरिका, फ्रांस, कॅनडा, अस्तंत जर्मनी, ब्रिटन, इटली, स्पेन, उरुग्वाय आनी चिली ह्या देशांनी वचून रावल्यात. विज्ञान आनी तंत्रगिन्यानाच्या शिक्षणाक हांगा चड म्हत्व दितात आनी सरकारी पालवान ह्या शिक्षणाची उदरगत करपाचे यत्न नेटान चालू आसात.

भाशा आनी साहित्यः आर्जेन्टिनाची भाशा स्पॅनिश, पूण मूळ इटालियन लोकांच्या संख्येक लागून तांचे भाशेचो आनी उच्चारांचो परिणाम जावन ती मात्शी वेगळे तरेची जाल्या. बुएनॉस आयरेस शारांतल्यान उजवाडायल्ले ग्रंथ सगळ्या लॅटीन अमेरिकेंत पावतात.

साहित्याचो प्रसार हांगा शिक्षणाचें प्रमाण चड आसल्या कारणान बऱ्याच नेटान जाला. एचेव्हेरींआ (१९०५-५१), लूगानेस लेओपाल्दो (१८७४-१९३८), बॉर्जेस, ऑकांपो, मित्रे (१८२९-१९०६), सारमिएंतो (१८११-१८८८), आर्नांदिझ (१८३४-८६), रॅमेरो, माएआ ह्यासारके लेखक आनी कवी नामनेचे जावन आसात. सावेद्रा लामास (१९३६), आवसाय (१९४७) हांकां नोबेल इनाम मेळ्ळां पूण तें साहित्यांत न्हय. रवींद्रनाथ टागोराचें साहित्य हांगा एका काळार बरेंच लोकप्रिय आशिल्लें.

म्हत्वाचीं थळां: दक्षिण अटलांटिकाच्या लागचें मार देर प्लाता, अँडीज वाठारांतले सान कार्लोस दे बारीलोचे, नायगारा परस ऊंच आनी रुंद आशिल्लो इग्वासा धबधबो, पॅंपास हीं थळां आपल्या सैमीक सोबीतकायेन सगळ्यांक लागीं हाडटात. मेंदोसा, कोर्दोबा आनी तुकुमान हीं इतिहासीक शारां तशेंच बुएनॉस आयरेस हें राजधानीचें शार पळोवपासारकें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आर्द्राः भारतीय सत्तावीस नखेत्रांतलें सवें नखेत्र. हातूंत एकूच नखेत्र आसा अशें मानतात. ह्या नखेत्राचें नांव गॅमा जेमिनोरम (अॅल्हेना) अशें आसून ताचे विषुवांश ६ ता. ३४ मि. क्रांती १६° २७′ प्रत १.९३. सुमार

२१ जूनाक सूर्य ह्या नखेत्रांत प्रवेश करता. आर्द्र म्हळ्यार ओलें. हें पावसाचें म्हत्वाचें नखेत्र आशिल्ल्याकारणान ताका अशें नांव पडलां आसूंक जाय. हाचो आंस्पाव मिथुन राशींत जाता. खंयचें नखेत्र आर्द्राचें मानचें हेविशीं वेगवेगळीं मतां आसात. कांय जाण 'कांक्षि' वा 'कक्ष' म्हळ्यार 'आल्फा ओरिऑनिस' (बेटलज्यूझ) हें, तर कांय जाण व्याधाचें नखेत्रय आर्द्रा नखेत्राचें अशें मानतात. पूण कांक्षि हें मृगांतलें समजप बरोबर आनी व्याधाचोय मृगाकडेन संबंद आसताच. देखून, 'गॅमा जेमिनोरम' हेंच आर्द्राचें मानप बरोबर अशें शं. बा. दीक्षित हाचें मत आसा. ह्या नखेत्राची देवता रुद्र आनी आकृती मणी अशें मानतात.

आर्द्रेची मूर्त कशी करची तें हेमाद्रीन अशें सांगलां:

श्वमुखी कृष्णवर्णा तु रक्तार्द्रा शूलपाणिनी
नीलवस्त्रा वृषारुढा वाऽ स्थिमालाविभूषणा।

अर्थ- सुण्याचें तोंड, काळ्या रंगाची, रगताभशेन ओली, हातांत शूल, निळें लुगट, बैलाचें वाहन आनी हाडांच्या मणक्यांचे अलंकार धारण केल्ली अशी आर्द्रेची मूर्त करची.

- कों. वि. सं. मं.

आर्बर, वर्नर: (जल्म: १९२९, ग्रॅनीचेन, स्विट्झर्लंड).

एक नामनेचो सूक्ष्मजीवशास्त्रज्ञ (Microbiologist). ताचें शिकप स्विस फेडरल इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, झुरीच आनी जिनीवा विद्यापीठ तशेंच सदर्न कॅलिफोर्निया विद्यापीठांत जालें. जिनीवा विद्यापीठांत १९६० ते १९७० ह्या काळांत आनी उपरांत बेसल विद्यापीठांत सूक्ष्मजीवशास्त्र विशयाचेर ताणें काम केलें.

नोबेल पुरस्कार मेळयल्ल्या साल्वादोर ल्युरिया ह्या शास्त्रज्ञान लायिल्ल्या 'Host induced variation' ह्या सोदाचेर ताणें फुडें संशोधन केलें. पर्याक्रमी विशाणूंच्या (infesting virus) DNA त बदल घडोवन हाडपी, सूक्ष्मजंतूंतल्या 'restriction enzymes' ह्या सुरक्षा एंझाइमचे क्रियेविशीं ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. ताच्या ह्या सोदाखातीर आनी ताचेवरवीं रेणवीय आनुवंशिकताविज्ञानांतल्यो कांय समस्या सोडोवपाक उपेगाक येवपी ताच्या अनुप्रयोगांक लागून ताका १९७८ त शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

- कों. वि. सं. मं.

आर्बोरीक: झाडाच्या खंयच्याय भागाची कलात्मक नदरेन केल्ली सोबीत मांडावळ. सुकें मूळ, कांड, पानां, फुलां हे झाडाचे भाग एकठांय करुन 'आर्बोरीक' ही वस्त तयार करतात. लॅटीन भाशेंत झाडाक 'आर्बल' म्हण्टात. ताचेवेल्यान 'आर्बोरीक' हो शब्द आयला आसुंये अशें जाणकार मानतात. आर्बोरीक ही मूळ कला भारताभायली. इक्केबानु फ्लावर ॲरेंजमेंट हाचे वांगडा ती जपानांतल्यान आयली आनी उपरांत वेस्ट इंडीज, अमेरिका हांगाच्यान हेर देशांत पातळ्ळी.

बऱ्या झाडापसून आर्बोरीक जाताच. पूण बरीं झाडां कापचे परस, सुकिल्ल्या, मोडिल्ल्या आनी इबाडिल्ल्या झाडाचें आर्बोरीक बरे तरेन करूं येता. आर्बोरीक करता आसतना मूळां, पाळां, कांडां, सुकिल्लीं फळां, कोमन्यो, आंकन्यो, हांचे वांगडा जाय थंय तांतयांचीं कल्लां तण, शंख, शिपयो, बियो हांचो वापर करतात. एक झाड मरतकच जेन्ना ताच्या मुळासारक्या भागाचो कित्याकूच उपेग जायना तेन्ना ताचें आर्बोरीक करूं येता. तशेंच मुळाचे खूबशे कुडके जोडून जाय थंय कांड लावन आर्बोरीक करतात. मदेरा पसून मेजां, कदेलां ह्या सारकिल्यो जायत्यो वस्तू करुन जें भायलट उरतां, ताचेपसून झाडां दवरपाचो 'स्टॅंड' वा 'वॉलपीस' असल्यो वस्तू करतात.

गोंयांत व्हडल्या घरांनी पोरन्या आर्बोरीकाचे नमुने पळोवंक मेळटात. रेशीक- चांवर सारक्या आवली राजधानी आशिल्ल्या वाठारांत आर्बोरीक चड पळोवंक मेळटात. व्हडल्या चिनी मातयेचे बरणेंत घालून ही माडावळ दवरतात.

पूर्विल्ल्या काळांतल्या रामायण सारक्या पोरन्या पुस्तकांनी आशिल्ल्या चित्रांतल्या खोपींनी आर्बोरीकाचीं खूब चित्रां दिसतात. तेचपरी ऋषीमुनीचे दंडुके (हात दवरपाचे) वा कमंडूल म्हळ्यार आर्बोरीकाचोच एक प्रकार.

रत्नागिरी शारापसून १४ किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या पावस ह्या वाठारांत १०० वर्सां पयलींचें एक झाड आसा. ताका सोंड, पोट, दोन खांदे अशा अवयवांचो आकार दाखोवपी खांदयो येवन गणपतीच्या रुपाची आकृती तयार जाल्या. हें झाड म्हळ्यार सैमान तयार केल्लो आर्बोरीकाचो एक नमुनो म्हणूंक जाय.

गोंयांत वाळपय, काणकोण ह्या सारक्या वाठारांनी बरींच रानां आसात. ह्या रानांत व्हड व्हड रुखांवांगडा ताच्या मुळांत ल्हान ल्हान झाडां आसतात. ह्या ल्हान झाडांचो उपेग आर्बोरीकाखातीर करूं येता. गोंयच्या सैमात माड खूब प्रमाणात जाता. माडापसून सोबीत आर्बोरीक वस्तू करतात. असल्या आर्बोरीकाचें प्रदर्शन मांडीत जाल्यार भोंवडेकारांकडल्यान खूब खप जावं येता. मुंबय सारक्या व्हड शारांत हाका खूब वाव आसा. माडापसून बगळो, म्हातारे, पेटूल, फुलां दवरपाचो व्हाज (फ्लावर पॉट), दवलो अशो जायत्यो वस्तू जातात.

झाडाचें मूळ वा कांड जो भाग आमकां जाय तो एका बल्लांत सुमार चार कील मिठाच्या उदकांत भिजत दवरतात. अशें केल्यार झाडाक कीड लागना. दोन दिसां उपरांत तांच्यो साली काडटात आनी गुळगुळीत करतात. झाडाचो कुडको ओलो आसतना ताका आकार दिवप सोपें जाता. उपरांत तें चार-पांच दीस सुकयतात. बरो सुकल्या उपरांत तो भाग परत एक फावट तासून, गुळगुळीत करून पॉलीश करून एक दीस दवरतात. उपरांत ताका 'वूड टच' नांवाचें पॉलीश लायतात. फुडें जाय जाल्यार तातूंत रंग भरसून हलक्या हातान वेलेवयर परतें पॉलीश करतात.

हॉटेल सजोवप, सोबित वॉलपीस, फोन स्टॅंड, घरांतलीं सालां सजोवप हांच्याखातीर आर्बोरीकाचो उपेग करतात. तांच्यावरवीं तरेकवार प्राण्यांचे आकार करून सालांत (हॉलांत) दवरतात. झाडाच्या कांडाक सुंदर अळमी येतात. हें कांड सुकयल्या उपरांत एक सोबीत आर्बोरीक तयार जाता.

- सौ. गौरी आ. दलाल

आर्य: वैदिक साहित्याची निर्मणी करपी; इंद्र, अग्नि, मरुत, सोम आनी हेर देवांक भजपी; यज्ञधर्म आचरपी; सोमरसान देवाक संतुश्ट करपी; पितृप्रधान कुटुंबपध्दत चलोवपी अशी जमात, जी भारत देशांत पूर्विल्ल्या काळांत सगळ्यांत निमाणी भितर सरली तिका 'आर्य' म्हण्टात. डॉ. दामोदर धर्मानंद कोसंबीच्या मतान मानवशास्त्राचे नदरेन 'आर्य' हो एक वंश नासून तो भाशीक गट जावन आसा. एका वंशाचे लोक एक भाशीक आसतात वा एकभाशीक लोक एका वंशाचे आसतात हें तत्त्व ताका मान्य ना. वेदांतल्यो देवता मानपी आनी आर्य भास उलोवपी म्हूण ते आर्य थारले. वेदाची निर्मणी करपी हे लोक स्वताक 'आर्य' म्हण्टाले आनी हेरूय तांकां 'आर्य' म्हणून पाचारताले, देखून आर्य हे परंपरेन चलून जावन आसा. 'आर्य' ही संस्कृत भास उलोवपी लोकांची जमात आसून ती एकवंशी नासली अशें डॉ. केतकार हाचें मत आसा.

युरोपांत संस्कृत आनी हेर तुलनात्मक भाशाशास्त्राचो अभ्यास सुरू जालो तेन्ना पोरन्या भारतीय आनी युरोपीय लोकांमदीं एकवंशसंभवत्वाचें नातें अस्तंतेच्या विद्वानांक दिसलें. हे मनीस वंशकुळयेक तांणी वैदिक संस्कृतांतलें 'आर्य' हें उतर दिलें. फुडें आर्याचें 'आर्यन्' जावन हें उतर मानववंशवाचक वा भाशावंशवाचक म्हूण आपणायलें. कांय खाशेल्या मानववंशांक स्वताक आर्य म्हूण घेवपाक आडमेळें येवन लेगीत आर्य हें उतर सासणाचें तगून उरलें

मॅक्सम्यूलर हाणें आर्यन हें उतर इंडो-जर्मन हाचें समानार्थक म्हूण उपेगांत हाडलें आनी त्यो भासो उलोवप्यांक तो 'आर्यन' म्हण्टा.त्याणें

[illegible]

[illegible] मूळ ते उत्तर 'अर्' म्हळ्यार नांगर हा धातूवयल्यान आयला आसो म्हण्टा. मूळ अर्थ कृषीवल अशें आसा. ह्या 'अर्' धातूवयल्यान [illegible] हें उत्तर [illegible] जाला, अशें ते फुडें मुखावतात. पूर्विल्ल्या काळांत 'कृषीकर्म' हें व्यवसायाक बड आदार अशें मानताले. ताकालागून आर्य हो उतराचो 'श्रेष्ठ' असो अर्थ जाला. आर्य हें संबोधन मानववंशाचें [illegible] 'कृषीकर्म' [illegible] मूळेक आरपादला ताका [illegible] आर्य म्हणटात, मानता.

आर्यांचें मूळस्थान: भारतीय आर्यांचें मूळस्थान ध्रुवप्रदेशांत आसलें थंयच्यान ते चोवन-चोवन अस्तंत युरोप आनी भारतांत आयले असो तर्क लोकमान्य टिळकान The Arctic Home In the Vedas ह्या ग्रंथांत मांडला. तेखातीर ताणें भूंयरचणूक, भूगर्भशास्त्र आनी ज्योतिषशास्त्र हांचो आदार घेतला. उत्तर ध्रुव प्रदेशांत ज्यो नैसर्गिक घडणुको घडपाक शकतात अशा कांय घडणुकांचो उल्लेख, वैदिक ऋषींनी आपणाल्या ग्रंथ दैवतशास्त्रीय कथांच्या आदारान केला अशें टिळकाचें मत आसा (ऋग्वेद १.६८.१६; २.३२.२; ५.५४.१५; ६.४८.८). वैदिक दैवतशास्त्रांतल्यो ज्यो कथा आनी नैसर्गिक घडणुको उत्तर ध्रुव प्रदेशांतल्या आंतर हिमयुगाचें अस्तित्व दाखयतात, ताचेवेल्यान इ.स. सुमार १०,००० वर्सांपयलीं उत्तर ध्रुव प्रदेशांतले आर्य दुसऱ्या हिमयुगाच्या अवर्षणाक लागून थंयच्यान भायर सरले आनी युरोप आनी आशिया खंडांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांनी येवन रावले.

लोकमान्य टिळकाचो तर्क आर्विल्ल्या संशोधकांनी मानून घेवंक ना. ताणी मध्य आशिया, पामीरचें पठार, कॉकेशस पर्वताच्या मुळ्साकडलो वाठार, उराल पर्वत, अस्तंत युरोप (जर्मनी-हंगेरी), स्कॅंडिनेव्हिया ह्या वाठारांचो उल्लेख केला. बाबू संपूर्णानंद हाच्या मतान आर्यांचें मूळस्थान पंजाब सावन आसा. ताचो भोद ऋग्वेदांतल्यान मेळिल्ल्या पुराव्याचेर आदारला. ताच्या मतान मोहेंजोदडो-हडाप्पा संस्कृताय अनार्य आनी ऋग्वेदोत्तर काळांतली आसुनय तिचेर आर्य संस्कृतायेचो प्रभाव पडूंक ना. हेर संशोधक जे आर्यांचें मूळस्थान भारतांत आसा अशें सांगतात ते अशे: लक्ष्मीधर कल्ला हाच्या मतान काश्मीर आनी हिमालयाच्या मुळसाचो वाठार, डी. एच. त्रिवेदीच्या मतान मुलतान, गंगानाथ झा हाच्या मतान ब्रह्मर्षिदेश, राजबली पांडे हाच्या मतान आर्यावर्त म्हळ्यार मध्याच्या अयोध्या आनी अलाहाबादमदलो वाठार, श्रीकंठ शास्त्रीच्या मतान सिंधू-गंगेचें देगण अशीं आर्यांचीं मूळस्थानां आसात. रशियन वनस्पतीशास्त्रज्ञ कामिलोव्ह हाच्या मतान गौर, मंगोलियन, नेग्रॉइड आनी ऑस्ट्रालॉइड ह्या पृथ्वीवेल्या चार मानववंशांचें विशिष्टीकरण भारतांत जालें. तातूंतले पयले दोन वंश उत्तर भारतांत आनी दुसरे दोन दक्षिण भारतांत उत्क्रांत जाले. हीं सगळीं मतां हालींच्या संशोधकांक मान्य नात. डॉ. रा. ना. दांडेकर हाणें आपल्या 'आर्यांचे मूळ वसतिस्थान' ह्या ग्रंथांत सगळ्या मतांमदीं पीठवाला हाचें मत म्हत्वाचें आशिल्ल्याचें सांगलां. पीठवाला हाणें इराणी लोकांचो अवेस्ता ग्रंथ प्रमाण मानला. इराणी साहित्याचो अभ्यास करून आनी आर्यांच्या राबित्याचो विचार करून सिरदर्या आनी अमुदर्या ह्या न्हंयांमदल्या वाठारांत आर्यांचें मूळस्थान आसलें अशें मत ताणें उक्तायलां. महादेवशास्त्री जोशी हाच्या मतान पीठवाला साहित्याचे नदरेन पोरन्या इराणी ग्रंथांपलतडी वचूंक ना आनी त्याच वांगडा मूळ युरो-भारतीय भासांचो विचारय ताणें करूंक ना; ताका लागून पीठवालाक युरो-भारतीय भाशीकांचें मूळ स्थान निश्चित करपाक जमूंक ना.

कॉलिंडर ह्या भाशा जाणकाराच्या मताप्रमाण आर्यांचे मूळ भाशेकडेन युरो-फिनिश भाशांचें सारकेपण दिसता. तशेंच तांचे संस्कारांत [illegible] अल्ताइक लोकांचो प्रभाव आशिल्लो दिसून येता. भाशा [illegible] आर्य आनी सेमेटिक भाशेतलें सारकेपणय दिसून आयलां. [illegible] सकारात्मक प्रभाव मानतात युरो-फिनिश, अल्ताइक आनी [illegible] भासांचो प्रभाव ज्या वाठारार पडून. मूळ युरो-भारतीय भाशेचो [illegible] आनी तयले अवस्थेंतली उदरगत घडल्या तो वाठार म्हळ्यार [illegible] किरघीज (दक्षिण रशिया) अशें डॉ. दांडेकर म्हण्टा. नेरिंग हाणें भारतीय लोकांक खबर आशिल्ल्या पशूधनाविशीं विचार करून [illegible] ग्रामाची मूळ सुवात उराल आनी अल्ताय प्रदेश हेंच आशिल्ल्याचें [illegible] केल्यान वयल्या सिद्धान्ताक पाठबळ मेळटा. अशें बा. द. सातोस्कर म्हण्टा. डॉ. बी. के. घोष वयलो सिद्धान्त बरोबर आशिल्ल्याचे [illegible] पुरावे दाखले दिता. हिर्ट, नेरिंग आनी फ्लोर ह्या संशोधकांच्या वावराचो आदार घेवन इंडो-युरोपियन आनी फिनो-उग्रियन [illegible] आदल्या काळांत एकामेकांचेर प्रभाव घाल्लो अशें खंयचेच परिस्थितीत मानप शक्य ना अशें तो म्हण्टा. पूर्विल्ल्या इंडो-युरोपियन आनी पूर्विल्ल्या सेमेटिक (अरब वंशाचे लोक) हांचे भाशेतल्या म्यूल्लर हाणें दाखोवन दिल्ल्या सारकेपणाचो आदार घेवन आनी दोनूय जमातींमदीं संपर्क आशिल्लो हें सांगून डॉ. बी. के. घोष म्हण्टा, "इंडो-युरोपियनांच्या आदल्या जमातींनी जर एकेवटेन मध्य रशियेंतल्या फिनो-उग्रियनांकडेन आनी दुसरेवटेन सेमेटिकांकडेन संपर्क दवरिल्लो अशें मानलें जाल्यार इंडो-फिनीक संबंदाक चड घटसाण येता आनी सैमीक घडणुकांचे नदरेन दक्षिण रशिया इंडो-युरोपीयनांची मूळ भूंय धारता."

उत्तर किरघीज प्रदेश वा दक्षिण रशिया ही इंडो-युरोपीयन [illegible] आर्यवंशीयांची मूळ सुवात आसली हें मत सगळ्यांकूच मान्य ना.

स्थलांतराचीं कारणां: आर्य जमात गोरवां-म्हसरां पोसताली. तेखातीर तणान भरिल्ल्या वाठारांची गरज तांकां सदांच लागताली. दुकळ पडून तणाचे वाठार नश्ट जातकच आर्यांचे ल्हान-ल्हान पंगड नव्या पिकाळ वाठाराच्या सोदांत भायर सरताले. खूब काळ मेरेन दुकळ पडिल्ल्यान आर्यकुळां आपल्या मूळ स्थानाकडल्यान भायर सरलीं अशें डॉ. दामोदर कोसंबी सांगता. शास्त्रज्ञांनी युरेपसावन भारत ह्या व्हड वाठाराच्या इतिहासापयलीं काळाचो अभ्यास करून आर्यांच्या मूळ स्थानाकडल्यान दोन व्हड निर्गमनां जालीं असो तर्क काडला. पयलें व्हड निर्गमन अरल दर्यासावन बल्ख प्रदेश (अफगाणिस्तान) मेरेन जालें. थंय तें कांय काळ रावलें. तातूंतले कांय जाण थंयच रावले. हेरांचे तीन पंगड तीन दिकांनी गेले. एक पंगड इराण, इराक, मेसोपोटेमिया मेरेन गेलो. मेसोपोटेमियांत आर्यांचो असीरियन, सुमेरियन, अक्काडियन आनी हेर संस्कृतायांकडेन संबंद आयलो. बल्ख (अफगाणिस्तान) प्रदेशांतल्यान दुसरो पंगड मध्य आशियांत गेलो आनी तिसरो पंगड इंद्र नांवाच्या आर्य फुडाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाला पंजाबांत देंवलो. भारतीय आर्यांचे पूर्वज हेच आसले.

आर्यांच्या मूळ स्थानांतल्यान दुसरें व्हड निर्गमन दोन दिकांनी जालें. एक पंगड अस्तंते कडल्यान युरेपांतल्या प्रिपेट प्रदेशांत वचून कांय काळ थीर जालो आनी थंयच्यान सगळ्या युरेपांत पातळ्ळो. दुसरो पंगड कॉकेशस पर्वताक मोडण घालून आशिया मायनरांत गेलो. आशिया मायनर, मेसोपोटेमिया आनी मध्य आशिया सोडून हेर जाय्यार जंय आर्य पावले थंय तांणी थंयच्या जमातींक हारोवन भाशीक आनी संस्कृतीक मळार आपलें व्हडपण गाजयलें. त्यावेळार हेरांच्योय कांय गजाली तांणीं आपणायल्यो. हातूंत ग्रीस, रोम, इराण, भारत ह्या देशांचो आस्पाव जाता.

आर्यांचो भारतांत येवपाचो काळ: आर्य भारतांत येवपाच्या काळासंबंदान अस्तंतेच्या आनी भारतीय संशोधकांमदीं दोन वेगवेगळीं मतां आसात. सगळ्यांत पोरनो वेद ऋग्वेद, ताची भास, तातूंत आयिल्ले पूर्विल्ल्या काळांतले उल्लेख आनी समकालीन घडणुको हांच्या आदारान आर्यकाळ थारावपाचो यत्न केला. इ. स. पांच हजार वर्सांपयलीं भारतीय आनी इराणी आर्य हांगा आयले अशें लोकमान्य

टिळक मानता. अस्तंतेच्या संशोधकांमदीं जाकोबी इ.स.प. ३५०० वर्सा, बुन हॉपर इ.स.प. २८०० वर्सा, ग्रासमन इ.स.प. २००० वर्सा, मॅक्सम्यूल्लर इ.स.प. १५०० वर्सा, रॅप्सन इ.स.प. १२०० वर्सा आर्य भारतांत आयले अशें म्हण्टात. अस्तंतेचे आनी भारताचे संशोधक ऋग्वेदाची निर्मणी भारतांत जाली हें मान्य करतात. ऋग्वेद निर्मणेचो काळ इ.स.प. ८००-१००० वर्सा आसून आर्यांचो भारत प्रवेशाचो काळ इ.स.प. १००० - १५०० मेरेन येवन थिरावता. डॉ. घोष आर्यांचो भारत प्रवेशकाळ १५०० वर्सांफाटीं वचूंक शकना अशें मत मांडटा. बल्ख प्रदेशांतल्यान पंजाबांत आर्यांचे जे पंगड गेले तेन्ना मेसोपोटेमिया, सिरिया आनी पॅलेस्टीन हांगाय कांय पंगड गेल्याचो उल्लेख येता. ह्या बल्ख प्रदेशांतल्यान उदेंत आनी अस्तंतेक जाल्लीं निर्गमनां इ.स.प. दुसऱ्या सहस्त्रकांत जाल्लीं अशें ओल्डनबर्ग आनी कीथ हांचो आदार घेवन डॉ. घोष सांगता. डॉ. कोसंबी आनी डॉ. चतर्जी हांचींय मतां सादारपणान अशींच आसात.

मोहेंजोदडो आनी हडाप्पा हीं शारां नश्ट करपाचें काम आर्यांनी केल्लें ही गजाल इतिहासीक, उत्खननीय आनी हेर शास्त्रीय पुराव्यांवरवीं सिध्द जाल्यान तशेंच सिंधुसंस्कृताय इ.स.प. २५०० वर्सांआदीं नश्ट जाल्यान ताचेपयलीं आर्यांचो प्रवेश भारतांत जाल्लो अशें बा. द. सातोस्कर म्हण्टा. वयल्या वरीच विचारसरणी मानून इ.स.प. ३००० वर्सां पयलींची ट्रोजन संस्कृताय ही इंडो-युरोपियन आसली हो आदार घेवन डॉ. दांडेकर मूळ युरो-भारतीयांचो काळ इ.स.प. ४०००-३५०० वर्सां आसा अशें म्हण्टा, तेचपरी सिंधु संस्कृतायेच्या नाशाआदीं कितलींशींच वर्सां वैदिक आर्य भारतांत आयिल्ले हें ताणें दाखोवन दिलां. डॉ. ए. डी. पुसाळकर हाणें दाशराजयुध्द, भारतीय युध्द ह्यो घडणुको; राम, मांधांता, परशुराम आनी ययाती ह्यो व्यक्ती; पुराणां, रामायण आनी महाभारत ह्या ग्रंथांचो आदार आपलें मत मांडपाक घेतला. सादारणपणान इ.स.प. ३१०२ वर्साचो काळ भारतीय युध्दाचो आनी कलीयुगाचो आरंभ म्हूण मानतात. पुसाळकर हाका हो दावो मान्य ना. हो काळ वैवस्वत मनूचो आसा अशें तो म्हण्टा. मनू हो वैदिक आर्यांचो पयलो राजा आसलो. ताकालागून आर्यप्रवेशाचो काळ होच आशिल्ल्याचें तो मानता. बा. द. सातोस्कराच्या मतान दक्षिण रशिया वा किरघीज प्रदेशांतल्यान जे आर्यांचे पंगड भायर सरले ते इ.स.प. ३५०० ते ३००० वर्सा पंजाबांत येवन थिरावले आसूंक जाय.

वाठारः आर्यांचे वसाहतीक पयलीं 'आर्यावर्त' म्हण्टाले. ऋग्वेद काळांत आर्यांची वसती सप्तसिंधूच्या वाठारांत म्हळ्यार वायव्य सरहद्द प्रांत आनी पंजाब ह्या वाठारांत आसली. ऋग्वेदांतल्या नदीसुक्तांत सप्तसिंधूच्या प्रवेशांत कुभा (काबूल न्हंय), क्रुमु (कुर्रम), गोमती (गोमल), सिंधू, वरुणी (रावी), शुतुद्रि (सतलज), वितस्ता (झेलम), सरस्वती, यमुना आनी गंगा ह्यो न्हंयो व्हांवताल्यो अशें सांगलां (१०.७५). उपरांत आर्य सप्तसिंधूच्या वाठारांतल्यान उदेंत आनी दक्षिणेकडेन आयले. ह्या उपरांतच्या काळांत कुरुपांचाल आनी कोसलविदेह हे देश आर्यांचीं संस्कृतीक केंद्रां जालीं. ब्राह्मणग्रंथांची निर्मणी तशेंच यज्ञयाग ह्याच वाठारांत जाले. मनून हिमालय आनी विंध्य पर्वतांमदलो आनी उदेंत दर्यासावन अस्तंत दर्यामेरेन पातळिल्लो वाठार तो आर्यावर्त अशें म्हळां.

इतिहासः बा. द. सातोस्कराच्या मतान भौतिक, नैतिक आनी बौध्दिक मळार वैदिक आर्य समाज सामको पयले अवस्थेंत नासलो तरी सुदारणेचे अवस्थेंत आसलो. धर्म, कला, वाणिज्य, मूर्तिकला आनी मूर्तिशिल्प, नगराची रचणूक, रावपाचीं घरां, हे गजालींत द्रविड आर्यांपरस फुडारिल्ले. अन्न संपादप आनी अन्नाचें उत्पादन करप ह्या शास्त्रांतय आर्य लोक द्रविडांपरस फाटल्यान आसले. सावारणपणान द्रविड संस्कृताय ही आर्य संस्कृतायेपरस उंचेल्या पांवड्याची आसली. सिंधू-संस्कृतायेंतले लोक लेगीत भांगराच्यो वस्ती घडोवप, बायलांचीं वस्त्रां, अलंकार ह्या मळार मुखार आसले.

सातोस्कर फुडें म्हण्टा, आर्यांमदीं वयलीं दुबळेपणां आसलीं तरी ते शूर आनी धाडसी आसले. दुस्मानाक हारोवन शौर्य गाजोवप हींच तांणी स्वताचे जीणेचीं कर्तव्यां मानलीं. आपणाले यज्ञसंस्थेची राखण करपाक तांणी सुर्वेक अनार्यांकडेन झुजां केलीं आनी तांकां हारयले. भारतीय संस्कृति कोशाच्या मतान आर्यांचे सैनीक शिस्तीन वावुरताले. हजारांचे संख्येन ते दुस्मानाचेर घुरी घालताले. तांच्या सैन्यांत रथ, घोडे, आनी पांयदळ अशे तीन विभाग आसले. हतयांचें दळ फुडल्या काळांत घडलें. दास वा दस्यू हे आर्यांचे मुखेल दुस्मान आसले तर शबर हो सगळ्यांत व्हड दुस्मान आसलो. हिमाचल पर्वतालागीं ताचें राज्य आसलें. ताका हारोवपाक दिवोदासाक चाळीस वर्सां लागलीं. आर्य वीरांक आर्य ऋषींनी तांच्या झुजांत आनी पराक्रमांत खूब फावट सांगांत दिला. वेगवेगळ्या आर्यजनांचे वेगवेगळे पुरोयत आसताले. भृगु हे द्रुह्यूंचे; अत्रि हे पुरूंचे; भरद्वाज, वसिष्ठ आनी विश्वामित्र हे भरताचे आनी कण्व हे यदूंचे पुरोयत म्हूण रावले. ऋग्वेद काळांत पुरु, यदु, अनु, द्रुह्यू आनी तुर्वश अशे आर्यांचे पांच पंगड भारतांत रावताले. सगळे आर्यप्रजेक 'पंचजन' म्हूण वळखताले; पूर्विल्ल्या पुरुंचो एक फांटो 'भरतकुल' हाचेवेल्यान ह्या देशाक 'भारत' अशें नांव पडलें. भरतांतल्यान फुडें 'तृत्सु' वयर सरले. यदुकुलांत फुडें 'श्रीकृष्ण' जल्मलो. पंचजन आर्य हे सगळे इंद्राग्नीचे भजक आसले. ब्राह्मण आनी राजन्य हे भेद तांचेभितर सुर्वेकच आशिल्ले. उरिल्ल्यो आर्य जाती विश् म्हळ्यार प्रजा ह्या वर्गांत मोडटाल्यो. ते राजाक विश्पति वा विशांपति अशें म्हण्टाले. फुडें अनार्यांक हारोवन आर्यांनी त्यो जमाती आपल्याभितर आस्पावन घेवपाची प्रक्रिया सुरू जाली, तेन्ना दस्यू वा शुद्रांचो वर्ग निर्माण जालो. अशे तरेन 'चातुर्वर्ण्य' समाज वेवस्था आर्यांभितर घडली.

आर्य लोकांनी पयलीं पंजाबांत येवन सिंधू संस्कृतायेचो नाश केलो आनी उपरांत ते उदेंतेवटेन गेले. थंय तांणी आपल्या वसाहतींची थापणूक केली. क्षत्रिय आनी ब्राह्मण ह्या दोनूय वर्णांत, काळांतरान फुडारपणाखातीर संघर्श सुरू जालो आनी ताचो शेवट परशुरामान केलो अशें बा. द. सातोस्कर म्हण्टा.

गंगा-यमुनेच्या वाठारांत आपलो शेक गाजयल्या उपरांत आर्य दक्षिणेवटेन आयले. हातूंत भृगु आनी अगस्त्य मुखेल आसले. भृगु गुजरातांतल्यान कोंकणांत गेलो, अगस्त सातपुड्यांच्या खिंडींतल्यान दक्षिणेंत गेलो. अगस्त ऋषीचें दक्षिणेत येवप हो दक्षिण आर्यीकरणाचो भाग आसलो. रामाचो वनवास हो 'अनार्यनिर्मूलन' कार्यांतलो एक वांटो आसलो. आर्यांक लागून दक्षिणेंत संस्कृताचो प्रसार जालो तरी द्रविड भास तगून उरली. हेच भाशेंतल्यान रामायण, महाभारताचीं संस्करणां जालीं. हिंदू धर्माचो उध्दार करपी श्री शंकराचार्य दक्षिणेंतच जल्मलो.

आर्य वसाहतकारांच्या यत्नांक लागून आर्यीकरणाची प्रक्रिया लंका आनी आग्नेय आशिया मेरेन पावली. लक्ष्मणशास्त्री जोशी हाणें अगस्त्याचें समुद्रप्राशन म्हळ्यार सिंहलद्वीप, ब्रह्मदेश, मलाया, इंडोचायना, जावा, सुमात्रा ह्या जुंव्यांनी केल्लो भारतीय संस्कृतायेचो प्रसार अशें म्हळां. विंध्याच्या वाठारांतलो आनी नर्मदेचे दक्षिणेकडलो वसाहतीचो इतिहास अगस्त्याक विंध्य पर्वत शरण गेल्याची कथाच सांगता अशे मत ताणें मांडलां. रामचंद्र दीक्षितार हाणें वायुपुराणांतलीं स जुंव्यांच्या चोम्यांचीं नांवां आनी हिंद महासागरांतली मलाया, सुमात्रा, इंडोचायना आनी थंयचो वाठार हांचो संबंद दाखोवन थंय भारतीय धर्म आनी संस्कृताय कशी गेली तें सांगलां. अगस्त्याची पूजा आयजय थंय चलता ताचेवेल्यान हें काम अगस्त्याचें आसुंये अशें तो म्हण्टा.

भासः डॉ. केतकराच्या मतान आर्य ही संस्कृत भास उलोवपी लोकांची जमात आसून ते एकवंशी न्हय. आर्य मुळांत एकभाशीक आसले ही गजाल चडशा संशोधकांक मान्य आसा. भारतांत आयिल्ले आर्य संस्कृत भास उलयताले पूण आर्य ज्या मूळ जाग्यावेल्यान आयिल्ले, थंयची भास संस्कृताचें आदलें रूप आसली आनी ती भास भारतीय आर्य न्हय तर अस्तंत युरोप, इराण, अफगाणिस्तान हांगा गेल्ले लोकय

उलयताले. देखून ह्या सगळ्या आर्यांची मूळ आवयभास एकच आसली [illegible] तर्क वस्तुस्थिती म्हूण मान्य जाला.

भेस, आंगलोट आनी जेवणखाण: भारतांत आयिल्ले आर्य एका वंशाचे नासले हें मान्य केल्यार तातूंत जे नॉर्डिक आसले ते ऊंच, घटमूट आंगलोटाचे, गोरे, भांगरा केंसाचे आनी निळ्या दोळ्यांचे आसले अशें डॉ. चतर्जी म्हण्टा. भारतीय संस्कृतिकोशांत ऋग्वेदाचो दाखलो दिवन, तातूंत जें देवतांचें वर्णन आयलां तें आर्य लोकांचेंच आसा अशें म्हळां. आर्यांचो रंग गोरो, केंस पिंगशे, दोळे निळे, नाक सरळ, छाती रूंद, मान पूश्ट आसली. ते म्हान पुरषार्थी आनी वीर आसले. तांच्यो कुडी बळीश्ट आसल्यो. ते खांपे घोडे चलोवपी आसले. ते उक्त्या वाठारांत वसती करून रावताले. लोकरीची वस्त्रां विणटाले आनी वापरताले. ते बायलांवरी आपले केंस लांब ववरताले. कांय लोक खाड- मिश्यो ववरताले तर कांय जाण त्यो काडटाले, अशें ऋग्वेदांत सांगलां.

आर्यांचें मुखेल अन्न म्हळ्यार गोरवां-म्हसरां पसून मेळपी दूद आसतालें. ते कंदमुळां, फळां खाताले. ते मांस खाताले पूण नुस्तें खाताले असो उल्लेख खंयच मेळना. ते सोम नांवाचो सोरो पियेताले. गंव आनी जव हीं धान्यां तांकां खबर आसलीं आनी तांचें ते उत्पादन करताले. ऑस्ट्रिक आनी प्रोटो-ऑस्ट्रोलॉईड लोकांकडेन संबंद येवचेपयलीं तांकां तांदूळ खबर नासलो. नाल्ल, सुपारी हीं फळांय तांकां खबर नासलीं. काळांतरान ते जमीन कसपाक लागले. नाल्ल, सुपारी, तांदूळ आनी नागवेलीचीं पानां तांच्या धर्मीक कार्यांत आस्पावलीं.

हजारांनी वर्सांचे बदलपी परिस्थितीक लागून तशेंच हेर जमातीकडेन जाल्ल्या संकराक लागून मूळ रुपांत आर्यांचो नॉर्डिक वंश खंयच दिसना; फकत चित्पावन ब्राह्मण हाका अपवाद आसुंये अशें डॉ. चतर्जी म्हण्टा. आर्य-अनार्यांचो संघर्श आनी समन्वय हांचो परिणाम दक्षिणेचें आर्यीकरण जावपाक, आर्यवंशाचें शुध्दपण नश्ट जावपाक तशेंच तांचे संस्कृतायेंत आनी धर्मकल्पनांत बदल जावपांत जालो. उपरांत आर्य गंवावांगडा तांदूळ, मांसावांगडा नुस्तें, तुपावांगडा तेल खावपाक लागले. लोकरीचे कपडे वचून धोतर आनी उपरणे आयलें. लग्न-पध्दतींत बदल जालो. पान-सुपारी, नाल्ला वांगडा हळद-कुकमाचो धर्मीक कार्यांत उपेग जावपाक लागलो.

देवधर्म: वैदिक काळांत आर्यांचो धर्म वैदिक आसलो. तांचो धर्म, संस्कृताय आनी दैवतकल्पना पयले अवस्थेंत आसल्यो. सैमीक घडणूको आनी वस्तूच तांणी देव मानल्यात.

सूर्य, उषा, वरूण, सवितृ, मित्र, इंद्र, रुद्र, वरुण, मरुत्, अग्नि, भग आनी हेर देवतांची स्तुतिपर सुत्रां ऋग्वेदांत आसात. द्रविडांच्या संपर्काक लागून आर्यांमदीं मूर्तिपूजा आयली. मागीरं तांणी मूर्ती, देवळां हीं शिल्पां घडयलीं. त्याआदीं ते इंद्र, वरुण, आदित्य आनी हेर देवांक संतुश्ट करपाक यज्ञ करताले आनी तांकां हविर्भाग ओंपताले. अग्नीवरवीं देवाक सोमरस आनी घृत पावयताले. स्वता खाता तें अन्न, नैवेद्य म्हूण देवाक दाखोवपाची पध्दत तांचीच आसली अशें म्हण्टात. आर्यांचे देव चडशे दादलेच आसले. बायल देवता तांणी हेरांकडल्यान उखलल्यो अशें डॉ. कोसंबी म्हण्टा.

संस्कृताय: आर्य लोक कुल वा कुटुंब करून एकठांय रावताले. तांच्यामदीं पितृसत्ताक कुटुंब पध्दत चलताली. दरेक कुलाचो एक दादलो मुखेल आसतालो. कुलाचो चोमो जावन ग्राम घडटालो. ग्रामाच्या मुखेल्याक 'ग्रामणी' म्हण्टाले.

मरणप्रथा: कुर्गन संस्कृताय ही मूळ युरोभारतीय लोकांची संस्कृताय आसली, अशें सिध्द करपी पुरावो मेळ्ळा. मूळ युरो-भारतीय लोकांत मडीं पुरपाची चाल आसली. मेल्ल्या मनशाक वेगवगळे फोंड खणून तातूंत ताची कूड पुरताले. त्या फोंडाचेर खणिल्ले मातयेची रास रचताले. राशीभोंवतणी एक वा दोन लांकडाच्यो वंयो घालताले. ऋग्वेदांत (१०.१८.४,१३) अशे तरेच्या वंयांचो उल्लेख आयला. किरघीज प्रदेशांत मेल्ल्या मनशाचीं मातयेचीं यादस्तिकां, थडीं वा कुर्गन जायतीं दिश्टी पडटात. बोगडानोव्ह ह्या रशियन पुराणवस्तुशास्त्रज्ञाच्या मतान तातूंतले बरेच कुर्गव नवाश्मयुगांतले आसात.

उद्देगधंदे: शेत, गोरवां-म्हसरां पाळप, धातुकाम, पक्क्या मालाचें उत्पादन ह्या उद्देगांचेर वेदकाळांतली अर्थीक जीण आवारून आसली. कोश्टी, मेस्त, कांसार, शेट हे वेवसाय करपी लोकांक वैदिक काळांत खूब म्हत्व आसलें. आर्यांक लोखणाची म्हायती आसली. लोखणासावन तांणी कुराड वा परशू, तलवार, सुरी, वाखर, कातर ह्यो वस्तू घडयिल्ल्यो.

अर्थीक आनी शिक्षणीक उदरगत: वस्तूंच्या दिवपा घेवपाखातीर साधन आनी माध्यम म्हूण जनावरांचो उपेग जालो तरी आर्यांक चलनाखातीर भांगरा नाण्यांचो उपेग करपाक कळटालो. आर्यांच्या नाण्याक 'निष्क' म्हण्टाले. रुद्राच्या गळ्यांत निष्कांचो कंठो आसा अशें वर्णन ऋग्वेदांत (२/३३/१०) आयलां. भांगरा नाण्याचें 'मना' हें बाबिलोनियन नांव ऋग्वेदांत आसा. पयल्या बाबिलोनियन साम्राज्याच्या दक्षिण आनी अस्तंत देगेवयल्यान वेपार जातालो, ही गजाल खाल्डियन संस्कृतायेच्या लोकांनी सोदून काडल्या. भूमध्य समुद्रांत चार हजार वर्सां आदीं वेपार करपी वाण्याचो उल्लेख ऋग्वेदांत 'पणी' ह्या उतरान केला.

आर्यांक लेखनकलेची म्हायती नासली. ही कला मूळ सुमेरियनांची आसून दक्षिण भारतांतल्या द्रविड वेपाऱ्यांनी इ.स.प. आठव्या शतमानांत भारतांत हाडली आनी बुध्द भिक्षुंनी उपरांत ती उत्तर भारतांत व्हेली, अशें ऱ्हीस डेव्हिड्स (Rhys Davids) हाणें 'इंडिया' ह्या ग्रंथांत सांगलां. लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हण्टा, 'वैदिक लोकांनी गणन आनी लेखन हातूंत बरीच उदरगत केल्ली. हाचें प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रमाण वेदांत मेळटा. ऋग्वेदांत वर्णमालेक 'अक्षर' हें उतर (१/१६४/२४,२९) वापरलां.' गणित आनी दशांक मेजपापध्दत वैदिक आर्यांची आसा. शून्याची कल्पना पयलीं पूर्विल्ल्या भारतीयांनी सोदून काडली. ह्यो दोनय कल्पना ग्रीक आनी रोमनांक खबर नासल्यो.

गोंयचो संदर्भ: दक्षिण भारताच्या आर्यीकरणाच्या इतिहासाचो ल्हानसो वांटो गोंयचो आसा. गोंयचें आर्यीकरण, तशेंच गोंयची निर्मणी करपाचें श्रेय परशुरामाक दितात. 'परशुराम' ही व्यक्ती खरी आसली काय काल्पनिक आसली हेविशीं अभ्यासकांमदीं आयजूय मतभेद आसात. परशुरामाच्या चरित्रांतलो अतिताये आशिल्लो वांटो कुशीक काडून चिकित्सक नदरेन ताच्या कार्याकडेन पळेल्यार परशुराम ही इतिहासीक व्यक्ती प्राक्कालीन इतिहासांत जावन गेल्ली हें सत मानचें पडटा अशें बा. द. सातोस्कर म्हण्टा. परशुराम, सनपयलीं पांच हजार वर्सांआदीं जावन गेल्लो अशें कन्हय्यालाल मुन्शी आनी प्रा. माटे हांचें मत आसा. डॉ. रा. गो. भांडारकराच्या मतान क्रिस्ती सनपयलीं सातव्या शतमाना आदीं भारतवर्षीय आर्यांक दक्षिण हिंदुस्थानाविशीं म्हायती नासली. विंध्य पर्वताक चुकोवन उदेंतेकडल्या मार्गान उत्तर सरकार अशें ज्या वाठारांक म्हण्टात, त्या प्रदेशामेरेन ते गेले आसले तरी दक्षिणेक रिगूंक नासले. विंध्य पर्वताचे हे वटेन दक्षिणेक आशिल्ल्या देशांची तांकां खबर नासली. क्रिस्ताआदीं सातव्या शतमानाच्या अदमासाक तांणी दक्षिणेक वचपाचो यत्न केलो आसूंये. डॉ. भाऊ दाजी लाड हाच्या संशोधनाप्रमाण सारस्वतांनी सव्या वा सातव्या शतमानांत गोंयांत राबित्तो केल्लो. गोंयांत सारस्वत जातीचीं आर्यकुळां पयलीं आयलीं. हो परंपरेन चलून आयिल्लो समज खरो आसल्यार गोंयचो आनी कोंकणाचो आर्यीकरणाचो काळ चवदाव्या शतमानांत म्हळ्यार आर्विल्ल्या काळांत मानचो पडटा, अशें बा. द. सातोस्कर म्हण्टा. डॉ. पुसाळकराच्या मतान सहस्त्रार्जुन कार्तवीर्य, विश्वामित्र, जमदग्नी, परशुराम आनी हरिश्चंद्र हांचो काळ क्रिस्ताआदीं २५४२ ते २५०६ वर्सां इतलो फाटीं वता. तेचपरी गोंयांत आर्यकुळां येवपाचो काळ अडेज हजार वर्सां सन पयलीं फाटीं वता अशें बा. द. सातोस्कर म्हण्टा.

गोंयांत परशुराम आयलोना, तर काणकोणांत कण्व ऋषी लेगीत येवन राविल्लो. ताचेवेल्यान ह्या वाठाराक 'काणकोण' हें नांव पडलें. तो

नंय तर्पण करतालो ते न्हंयक तर्पणची (तळपणची) न्हंय म्हण्टात अशी दंतकथा ह्या भागांत चलता. ऋषी-मुनीनी फकत अनार्यांची मनां वळोवपाचो यत्न केलो असो न्हय तर तांच्या चलयांकडेन लग्नां करुन संस्कृती समन्वयाचे काम वंशसमन्वयाच्या मार्गान केले अशे ए. डी. पुसाळकर म्हण्टा

दक्षिणेचें आर्यीकरण करपी सगळ्यांत व्हड क्षत्रिय म्हळ्यार दाशरथी राम आसून ताणें चवदा वर्सांच्या वनवासाचें निमित्त करून हें काम व्हड प्रमाणांत केलें. वानरांसारख्या अनार्यांकडेन बरेपण जोडून, प्रतिकार करपी राक्षसांक हारोवन रामान हें आर्यीकरण घडोवन हाडलें अशें बा. द. सातोस्कर म्हण्टा. रामा उपरांत श्रीकृष्णान आनी ताच्या यादवकुलान दक्षिणेच्या आर्यीकरणाचो वावर जिद्दीन पूण समन्वयान केलो. यादवांनी अनार्यांकडेन व्हड प्रमाणांत शरीरसंबंद दवरिल्ल्यान तांचो मूळ गोरो रंग ना जावन ते काळे जाले. श्रीकृष्ण हो लेगीत 'कृष्णवर्णीय' आसलो. भारताची नैऋत्य दर्यादेग, गुजरात, माळवा दखखन ह्या वाठारांचें आर्यीकरण यादवांक लागून जालें अशें डॉ. पुसाळकर म्हण्टा. बा. द. सातोस्कराच्या मतान भारताचे नैऋत्य दिकेक गोंयचो आस्पाव जाता म्हूण यादव आनी श्रीकृष्ण गोंयांत आयिल्ले आनी तेचखातीर देवकीकृष्णाचें देवूळ गोंयांत आसा. गोंयचें आर्यीकरण अनार्यांकडेन संघर्श करीनासतना खेळीमेळीच्या भावनेन जालें अशें सातोस्कार म्हण्टा. आर्यांनी गोंयांतय अनार्यांचो मोग जोडलो. तांच्या चलयांकडेन लग्नां केलीं. ताका लागून गोंयांतल्या जाती जमातींत ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, वा पयलींच्या ब्राह्मण क्षत्रियांसारके संघर्श जावंक वा जातीयवादी दंगली जावंक नात. हे नदरेन श्रीकृष्ण हो खर मुत्सद्दी, व्हड झुजारी आनी धर्मसंस्थापक आसलो. देखून तो पूर्णपुरूश आनी राश्ट्रीय फुडारी थारतालो. ताचे विचार उदार आसले. तत्त्वनिश्ठ खर आसली. ताच्या ह्या गुणांक लागून अनार्यांत आर्य संस्कृतायेचो प्रसार करपाक तो जैतीवंत जालो. अशें The Vedic Age ह्या ग्रंथांत म्हळां.

गोंयचें आर्यीकरण सारस्वतानी केलें आनी तेच गोंयचे पयले वसाहतकार आशिल्ले अशी कल्पना स्कंदपुराणाच्या सह्याद्री खंडांत मेळटा. तातूंत परशुरामान त्रिहोत्रासावन दशगोत्री सारस्वताचीं कुळां गोंयांत केल्याची कथा दिल्या. वसाहतीकरणाच्या पध्दतीप्रमाण ब्राह्मणांवांगडा क्षत्रिय आनी वैश्यय परशुरामान हाडले आसपाक जाय अशें सातोस्कर म्हण्टा. फुडें क्षत्रिय कुळांचे मराठे, वैश्यांच्यो तत्सम जाती जाल्यो. आर्यांभितर आस्पावल्ल्या अनार्यांक शूद्रांची सुवात मेळ्ळी. जेन्ना विभाजन आनी एकत्रीकरणाची प्रक्रिया महाराष्ट्रावरी गोंयांत घडली तेन्ना गोंयांत जाती-उपजाती घडल्यो. उपरांत वेवसायीक जातीचीं समानपणा आनी थळावेपण ह्यो गजाली मतींत घेवन तांकां मराठी, कुणबी, तेली. साळी, माळी, म्हालो आनी मडवळ हीं नांवां प्राप्त जाली आसूंये. थळाव्या भेदाक लागून आनी वळणवळणाच्या साधनांचो उणाव आशिल्यान ते ते जातींतल्यो पोटजाती सदांखातीर तगून उरल्यो.

परशुरामाच्या आर्यीकरणाच्या उपरांत भारतीय झुजाकाळांत गोंयांत आर्यांचे ल्हान ल्हान पंगड येतच रावले. पूण सनपयलीं एक हजार वर्सां या सनपयलींच्या चवथ्या शतमानांत सारस्वतांचो एक वेगळो पंगड गोंयांत येवन केळोशी वा कुठ्ठाळी गांवांत रावलो आसपाची शक्यताय बा. द. सातोस्कार उक्तायता. ही घडणूक सह्याद्रिखंडांत आयल्या आसून मांगीशमाहात्म्याच्या पांचव्या अध्यायांत दिल्या. आचार्य धर्मानंद कोसंबीन दुसरे सारस्वत वसाहतकार गोंयांत आयिल्ल्याची गजाल मान्य केल्या

मठस्थ गणेश रामचंद्र शर्मा हाच्या मतान इ.स.प. ३२६ च्या मार्च म्हयन्यांत अलेक्झांडर द ग्रेट सिंध न्हंयेवेल्यान भारतांत आयलो तेन्ना आर्यांची वानाधिस्पट जाली. ह्या प्रसंगांतल्यान वाट काडपाखातीर हें स्थलांतर घडलें. ताचेवेल्यान इ.स.प. चवथ्या शतमानांत आर्य दक्षिणेंत आयले अशें म्हणपाक हरकत ना. सारस्वत मात सारस्वत नांवाच्या देशावेल्यान गोंयांत आयले. सारस्वतांचो दुसरो पंगड कान्यकुब्जासावन गोंयांत गेलो अशें सह्याद्रीखंड सांगता. पूण कान्यकुब्जासावन हे लोक खंय गेले हाचो उल्लेख मात सह्याद्रीखंडांत येवंक ना.

- कों. वि. सं. मं.

आर्यभट्ट-१ : (जल्मः सुमार इ. स. ४७६; मरणः ?).

एक व्हड ज्योतिशशास्त्री आनी गणितशास्त्रज्ञ. बिहार राज्यांतलो कुसुमपूर (पाटणा) हो ताचो मूळ गांव आशिल्लो अशें मानतात. दक्षिण भारतांत ताचे भाश्यग्रंथ चड प्रमाणांत सांपडटात, देखून तो केरळ प्रांतांतलो आसुंये अशें कांय जाण मानतात.

आर्यभट्टान पूर्विल्या ज्योतिशग्रंथांचें संशोधन करुन आर्याभटीय वा आर्यसिध्दांत ह्या ग्रंथाची रचणूक केली. ताणें करणग्रंथ हो ग्रहणिताचो ग्रंथ रचलो अशे संदर्भ मेळटात पूण ग्रंथ सांपडना.

आर्यभट्टान आर्यसिध्दांत ह्या ग्रंथांत गणितशास्त्र आनी ज्योतिशशास्त्र हांचो नियाळ सिध्दांतरुपान केला. हो नियाळ सूत्रबध्द आनी श्लोकबध्द आसा. ग्रंथाची रचनापध्दत वैज्ञानिक आसून भाशा सोपी आसा. ह्या ग्रंथांत चार पाद आसून सगळे मेळून १२१ श्लोक आसात. ह्या ग्रंथाचे चार विभाग (पाद) अशे आसातः

१. **गीतिकापादः** हातूंत १३ श्लोक आसून व्हड आंकड्याची संख्या ल्हान करून बरोवपाक व्यंजनां आनी स्वरांचो उपेग केला. व्यंजनांचो उपेग आंकडे दाखोवपाखातीर तर स्वरांचो शून्य दाखोवपाखातीर केला. देखीक ख्=२, थ्= ३०, उ= १०,०००, घ= ४ आनी ऋ= १०,००,०००. हाचेवेल्यान घृ= ४०,००,००० आनी ख्युघृ= ४३,२०,००० अशी संख्या जाता. थोडेभितर अशेतरेन संख्या मांडपाची पध्दत, दुसऱ्या ग्रंथांत मेळनाशिल्ल्यान ही मूळ कल्पना आर्यभट्टाचीच आशिल्ल्याचें विद्वान मानतात. गीतिकापादांत तेभायर राशी, अंश कला हांचे परस्परसंबंध, युगपध्दती, मळबाचो विस्तार, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र आनी गिरे हांची गती, अंतर मेजपाची ल्हान व्हड मापां ह्या संबंदान विंगड विंगड म्हायती आयल्या.

२. **गणितपादः** हातूंत ३३ श्लोक आसून अंकगणित, बीजगणित आनी रेखागणित हेविशींची म्हायती आयल्या; तशेंच क्षेत्रफळ, घनफळ वर्ग, वर्गमूळ, घनमूळ आनी हेरांचे नेम सूत्ररुपान दिल्यात. 'π' म्हळ्यार परिघ/व्यास ह्या स्थिरांकाची किंमत ताणें ३ १७७/१२५० वा ३.१४१६ इतली दिल्या. श्रेढी, त्रैराशिकां, अपूर्णांक, कुट्टकां (कूटप्रस्न) हेविशींची म्हायती ह्या विभागांत आस्पावल्या.

३. **कालक्रियापादः** हातूंत २५ श्लोक येतात. म्हयनो, वर्स आनी युगां हे विशींची म्हायती ह्या विभागांत आस्पावल्या. आर्यभट्ट ४३,२०,००० वर्सांच्या एका महायुगांत ७२ युगां येतात अशें मानता, आनी सगळीं युगपादां सारकीं समान आसात अशें म्हण्टा. हेर शास्त्रज्ञ वयर दिल्या वर्सांच्या एका महायुगांत ७१ युगां येतात अशें मानतात.

कलियुगाचो आरंभ ब्रेस्ताराक मध्यानरातीकडेन जालो अशें 'सूर्यसिध्दांतांत' आयलां. तर आर्यभट्टाच्या मताप्रमाण सुक्राराचो सूर्य उदेवचे वेळार म्हळ्यार १५ घटकांउपरांत कलियुगाची सुरवात जाली.

४. **गोलपादः** हातूंत ५० श्लोक आसून तातूंत, सूर्य, चंद्र, पृथ्वी ह्या गोलांची म्हायती आनी तांचीं सूर्यासावनचीं अंतरां दिल्यात. पृथ्वी, गिरे, नखेत्रां हांचो अर्दो भाग काळखांत तर अर्दो भाग सूर्याच्या उजवाडांत आसता अशेंय ह्या विभागांत सांगलां. तेभायर पृथ्वीची घडण, स्थिती आनी आकार, क्रांतीवृत्त, संपात बिंदू, खगोलशास्त्र, गिराणां संबंदान काळ-वेळ उक्तावपाची रीत ही म्हायतीय आयल्या.

ह्या ग्रंथाखातीर आर्यभट्टान स्वता घेतिल्ले सूक्ष्म वेध, दृक् प्रत्यय आनी वेधसिध्द आंकड्यांचो आदार घेतिल्ल्यान, तेचपरीं ताची ग्रंथ रचणूक सोपी आशिल्ल्यान हो ग्रंथ म्हत्वाचो जावन आसा.

आर्यभट्ट वेध घेवपाक खांपो आसलो. पृथ्वी स्वताभोंवतणी घुंवता हें मत निश्चितपणान सांगपी, आर्यभट्ट हो पयलो विद्वान गणितज्ञ आसलो. हें मत ताणें पांचव्या शेंकड्यांत मांडिल्लें आशिल्ल्यान ताचें मोल आनीकय वाडटा. आयज समाजाभितर रुढ आशिल्ले जायते सिध्दांत

[illegible] मांडिल्ले

ब्रह्मगुप्तान ह्या ग्रंथाविशीं आर्यभट्टाक जायतीं दुशणां दिल्यांत. [illegible] आर्यभट्टाचेर टीका बरयल्या १८७५ त केर्न हाणें 'आर्यसिध्दांत' हॉलंडांत लेडन हांगा छापून उजवाडायलो. कलकत्त्यांत १९२७ त, पबोधचंद्र सेनगुप्त हाणें तर क्लार्क हाणें शिकागोंत १९३० त आर्यसिध्दांताचो इंग्लीश भाशेंत अणकार उजवाडायलो. अल् बीरूनी हाचेकडेन आर्यभटीय ग्रंथाचो कांय भाग अरबी अणकाराच्या रुपांत आसूंये अशें म्हण्टात. नामनेचो ज्योतिशी लल्ल हो आर्यभट्टाचो शिश्य आशिल्लो अशें कांय जाण मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

आर्यभट्ट- २: (काळः इ.स. णवो वा धावो शेंकडो).

एक व्हड ज्योतिशशास्त्रज्ञ. 'आर्यसिध्दांत' ह्या नांवाचो हाचो एक ग्रंथ आसा. ताका 'महासिध्दांत' अशेंय म्हण्टात. हो १८ अधिकारांत आसून ताच्यो ६२५ आर्या आसात. ह्या ग्रंथाच्या पयल्या तेरा अध्यायांत करणग्रंथांतल्यो सगळ्यो गजाली आयल्यात. चवदाव्यांत गोलासंबंदान मांडिल्ले विचार आनी प्रस्न आसात. पंदराव्यांत अंकगणित (पाटीगणित) आनी क्षेत्रफळ, घनफळ ह्या विशयांची म्हायती आयल्या. सोळाव्यांत भुवनकोशाविशींचो नियाळ, सतराव्यांत ग्रहमध्य गतीची उत्पत्ती आनी अठराव्यांत बीजगणित आनी कुट्टकगणित आयलां. हाणें आंकडे दाखोवपाखातीर विंगड विंगड अक्षरसंज्ञाचो आवार घेतला. हे पध्दतीक 'कटपयादि' संज्ञा म्हूण वळखतात. हातूंतल्या स्वरांक अर्थ ना. 'अंकानां वामतो गतिः' म्हळयार ह्या वचनाच्या उरफाटी ही लेखन पध्दत आसा. हांगा दावे कुशीक पयले सुवातीचो अंक दिला. अयनांश काडपाची रितय हांगा आयल्या. हाच्या सिध्दांताप्रमाण येवपी अयनांश आनी स्पश्ट मेषसंक्रमणकाळार त्या अयनांशाइतलोच (Processional effect) सायन रवी सारको काल सुमार शके ९०० येता.

हाचो युगपध्दतींत कल्पारंभ आयताराक येता. वर्समान ३६५ दीस १५ घट, ३१ पळ, १७ विपळां आनी ६ प्रविपळां अशें आसा. ह्या ग्रंथाप्रमाण सृश्टीच्या आरंभाकच स्पश्टग्रह एकठांय येतात पूण युगारंभाक न्हय. सृश्टीची उत्पत्ती जावन ३०,२४,००० वर्सां जालीं अशें अनुमान आर्यभट्ट (दुसरो) हाणें काडलां. सप्तर्षींक लेगीत गती आसा, अशें मानून तांच्यो नखेत्रांमदल्यो हालचाली दिल्यात. दृक्कोणोदय म्हळयार लग्नमानां अशें ताणें सांगलां. (दृक्कोणोदय= राशीचो तिसरो भाग= १० अंश). तेभायर ह्या ग्रंथांत ज्योतिशशास्त्राविशींची म्हायती विस्तारान दिल्या.

- कों. वि. सं. मं.

आर्यसमाजः भारतांतलो एक आर्विल्लो धर्मपंथ. ह्या पंथाची थापणूक स्वामी दयानंद सरस्वती हाणें १० एप्रिल १८७५ म्हळयार चैत्र शु. प्रतिपदा संवत १९३२ दिसा केली. हो दीस ह्या पंथाचो थापणूक दीस म्हूण आयजूय मनयतात.

आर्य समाजाची थापणूक करपाक फुडली गजाल कारण जाली-

मूलशंकर अंबाशंकर नांवाच्या एका भुरग्यान स्वामी दयानंद सरस्वती हें नांव धारण करुन संन्यास घेतलो. घरदाराचो त्याग करून तो सत्याचो सोद घेवंक भोंवपाक लागलो. नामनेचो संस्कृततज्ञ प्रज्ञाचक्षू स्वामी विरजानंद हाचेकडेन ताणें व्याकरण आनी वैदिक शास्त्राचो अभ्यास केलो. सद्याचो हिंदू धर्म सनातन वैदिक धर्मापरस जायतो वेगळो आसून पौराणिक धर्माचो त्याग करून वेदाभ्यासाचो प्रसार केल्याबगर मनीसजातीचें कल्याण जावप अशक्य अशें ताका निमणें दिसून आयलें. गुरू विरजानंदाच्या आदेशावयल्यान आर्यसमाजाची थापणूक करपाचो ताचो हेतय होच आसलो.

सन १८८३ मेरेन स्वामी दयानंदान सगळ्या भारतदेशाची भोंवडी केली आनी मुखेल नगरांनी आर्यसमाजाची थापणूक केली. आर्य समाजाचो हेत लोकांमेरेन पावोवपाक ताणें जायत्या ग्रंथांची रचणूक केली; तातूंत 'सत्यार्थप्रकाश', 'संस्कारविधी' 'ऋग्वेदभाष्य भूमिका', 'ऋग्वेदभाष्य' (७ वें मंडल मेरेन), 'यजुर्वेदभाष्य' आनी हेर ल्हान व्हड ग्रंथांचो आस्पाव जाता. स्वामी दयानंदाच्या मर्णाउपरांत १८८३ त आर्य समाजांत फूट पडली आनी ताचे दोन फांटे जाले. एका फांट्यान मांसाहार आनी अस्तंतेच्या शिक्षणाचो पुरस्कार केलो. दुसऱ्या फांट्यान हे गजालीचो निशेध केलो, देखून ताका 'महाविद्यालय पक्ष' आनी 'पुराणमतवादी पक्ष' अशीं दोन नांवां पडलीं.

आर्य समाजाची थापणूक मुंबयत जाली तरी ताचो प्रसार महाराष्ट्रांत व्हडलोसो जावंक ना. लोकहितवादी आनी न्यायमूर्ती रानडे हांणी मात महाराष्ट्रांत आर्यसमाजाची थापणूक करपाचो आनी ह्या समाजाच्या तत्त्वांचो प्रसार करपाचो म्हत्वाचो वावर केलो. सद्या भारत सोडून ब्रह्मदेश, थायलॅण्ड, मलेशिया, आफ्रिका, वेस्ट इंडीज(त्रिनिदाद) ह्या वाठारांत आर्यसमाजाचो प्रसार जाला.

मलबारांत १९२१ त मोपला मुसलमानांनी व्हड बंड केलें आनी खूब हिंदूंक बाटोवन मुसलमान केले. ह्या संकश्टाच्या काळांत आर्य समाजाचे लोक मलबारांत गेले आनी सुमार अडेज हजार बाटयिल्ली हिंदू कुटुंबां परतीं हिंदू धर्मांत हाडलीं. १९३७ त, हैदराबाद संस्थानांत आर्यसमाजाचेर निजाम सरकारान बंदी घाली. हे बंदेआड आर्य समाजाच्या अनुयायांनी सत्याग्रह केलो. सुमार बारा हजार आर्यसमाजी लोकांनी तेखातीर बंदखण भोगली. किरिस्तांव आनी इस्लाम ह्या दोन धर्मांच्या आक्रमणासावन हिंदूधर्माची राखण करपाखातीर आर्यसमाजान जितल्या संकश्टांक तोंड दिलां तितलें हेर खंयच्याच धर्मपंथान दिवंक ना. उत्तर भारतांतल्या हिंदूमदीं जागृताय हाडपाचें खरे श्रेय आर्य समाजाक वता. आर्य समाजाक एक स्वतंत्र पंथ म्हणून उत्तर भारतांत वळखतात. तरी तो हिंदूधर्मापरस वेगळो म्हूण मानीनात.

आर्य समाजाच्यो थळाव्यो, प्रांतीय आनी अखिल भारतीय स्वरूपाच्यो तीन सभा आसात. आर्य समाजाची धर्मीक उपासना सप्तकांतल्यान एक फावट दर आयतारा सकाळची जाता. उपासनेचे सुर्वेक व्यासपीठालागीं उज्यांत समंत्रक आहुती दितात, आनी उपासनेक आरंभ करतात. ही उपासना चार वरां चलता.

तत्त्वां: आर्यसमाजाचीं मुखेल तत्त्वां वा विचार प्रणाली अश्योः

१. सगळ्या यथार्थ गिन्यानाचो उगम आनी सगळ्या वस्तूंचें आदिकरण परमेश्वर.

२. ईश्वर हो सच्चिदानंदस्वरुप आसून तो अनादी, अनंत, निराकार, निश्कलंक, पुराय शक्तिमान, सर्वसाक्षी, परमन्यायी, काकुळतेस्त, सगळ्या संवसाराची निर्मणी करून ताका पाळपी-पोसपी, देखून ताचें भजन-पूजन करचें.

३. वेद हो ईश्वराचो स्वास जावन आसा. सगळ्या यथार्थ गिन्यानाचें मूळ वेदांत आशिल्ल्यान वेदांचें अध्ययन करप आनी करून घेवप जण एका आर्याचें पवित्र कर्तव्य जावन आसा.

४. जण एका आर्यान सत्याक पाळो दिवंचो, असत्याक फाट करची.

५. वेव्हारांत दर एक कर्तुप धर्माक पाळो दिवन नीती-नेम पाळून करपाक जाय.

६. मनशांची अधिभौतिक, समाजीक, आध्यात्मिक आनी हेर गजालींत उदरगत घडोवन मनीसजातीचें कल्याण सादप, हो आर्य समाजाचो मुखेल उद्देश आसा.

७. मोगान आनी न्यायान वागप, हें दर एका आर्य मनशाचें कर्तव्य जावन आसा.

८. अज्ञान ना करून गिन्यान जोडप हें आर्याचें ध्येय जावन आसा.

९. फकत स्वताच्या कल्याणांत समाधान मानीनासतना दुसऱ्याची खोशी तीच आपली खोशी मानप.

१०. समाजीक कल्याणाखातीर वावुरतना दर एकल्यान आपापसांतले भेदभाव-वायटपण विसरपाक जाय. खाजगी आनी स्वताच्या हिताचे नदरेन जणएकलो आपल्या मताप्रमाण वागपाक मेकळो आसा.

आर्यसमाजाच्या ह्या धा तत्त्वांमदलीं पयलीं तीन तत्त्वां धर्मीक नदरेन म्हत्वाचीं आसात. उरिल्लीं तत्त्वां ह्या पंथाचे निती-नेम जावन आसात.

स्वामी दयानंदान 'वेद' ह्या उतराचो अर्थ गिन्यान असो केला. वेद ईश्वरप्रणीत आसून सगळ्या शास्त्रांचीं मूलतत्त्वां तातूंत आस्सावल्यांत. ती स्वयंसिध्द आनी सत्यस्वरूप आसात. मनीसजातीच्या वैज्ञानिक आनी परमार्थीक विचारांचो उगम वेदांत आसा म्हूण चार वेदच तांणी प्रमाण मानल्यात. ब्राह्मणग्रंथ, स शास्त्रां, स्मृती आनी अठरा पुराणां ताणें प्रमाण म्हूण मान्य करूंक नात. मूळ वेदांत मूर्तिपूजा, अवतारवाद, तीर्थ, व्रतां, पौराणिक अनुष्ठानां आनी हेरांचो पुरस्कार ना. ताकालागून आर्यसमाजाच्या प्रवर्तकांनी ह्यो गजाली मानून घेवंक नात. तांणी श्राध्दां बंद केलीं आनी पुरोयतांकय काडून उडयले. राम-कृष्ण हे देवाचे अवतार नासून ते व्हड म्हापुरुस आसात अशें ह्या पंथाचें मत आसा. हिंदूंचे सोळा संस्कार आर्यसमाज मानता. ते भायर दर एक आर्यसमाजी वादल्यान फुडले पंचमहायज्ञ करपाकूच जाय अशी आर्य समाजाची आज्ञा आसा.

१. ब्रह्मयज्ञ- संध्या आनी नेमान वेदपठण २. देवयज्ञ- अग्नीक आहुती दिवप ३. पितृयज्ञ- जाणट्या मनशांची सेवा ४. अतिथीयज्ञ- विद्वान सोयऱ्यांक वा संन्याशांक जेवण दिवप ५. बलियज्ञ- कुड्डो, अपंगूळ, अनाथ तशेंच मोनजातींक अन्न दिवप.

भारताक पर्यून वैदिक मार्गार व्हरप आनी सगळ्या संवसाराक वैदिक धर्म शिकोवप ही आर्य समाजान आपलीं कर्तव्यां मानलीं. त्याचवांगडा वेदांचो प्रसार आनी उध्दारय केलो. वेदांचें अध्ययन करपाचो अधिकार सगळ्यांक आसा अशें हो समाज मानता. जातिभेद वा अस्पृश्यताय आर्यसमाज मानीना. पूण गुणकर्मांचेर आदारिल्ले चातुर्वर्ण्य मानता. देखीक- तप, गिन्यान आनी शांती हे गुण आशिल्लो ब्राह्मण, वीरवृत्ती आनी फुडारपणाचो गूण आशिल्लो क्षत्रिय, वुडू एकठावपांत हुशार आशिल्लो वैश्य, तर कुडीच्या श्रमाक म्हत्व दिवपी शूद्र अशें हो पंथ मानता.

आर्यसमाजान जीव, प्रकृती आनी ब्रह्म हीं तीन तत्त्वां वेगवेगळीं मानल्यांत. मोक्ष जोडप हें दर एका मनशाचें ध्येय आसून दर एकल्यान तें स्वताच्या यत्नांवरवीं मेळोवपाक जाय. मोक्षाची पुराय तयारी करपाक मेळची म्हूण ईश्वरान पुर्नजल्माची येवजण केल्या. अशें आसलें तरी ईश्वराची सत्ता मर्यादित आसा अशें ताचें मत आसा.

आर्यसमाजाक 'नियोग' पध्दत मान्य आसा. आर्यसमाज घोव-बायल, विधवा-विधूर हांकां सकयल्या नेमांखाला नियोग संबंदाक परवानगी दिता.

१. वादलो/बायल, रोग वा हेर कारणांक लागून भुरगीं जावपाक असमर्थ थारल्यार. २. घोव धर्मीक कारणांखातीर, अध्ययन करपाखातीर वा पयशे जोडपाच्या हावेसान कांय थारावीक काळ घर सोडून गेल्यार. ३. घोव वा बायल वायट वा कोडू उलोवपी आसल्यार. ४. बायल वांझ आसल्यार वा लग्ना उपरांत आठ वर्सां मेरेन भुरगें जालें ना जाल्यार. ५. जल्मल्लीं सगळीं भुरगीं अल्पायुषी थारल्यार. ६. बायलेक सगळ्यो चलयो जाल्यार. ७. जर बायल गुरवार आसा वा खूब काळमेरेन दुयेंत आसल्यार तशेंच घोव दुयेंत आसल्यार आनी दोगांमदल्या एकाक जर जुवानपणाक लागून 'काम' आळबंदा हाडूक जमना जाल्यार, नियोग आचरपाक हरकत ना.

हे नेम करपाफाटल्यान व्यभिचार, जारकर्म आळाबंदा हाडप, पुरुशसंतत निर्माण करप, कामविकाराचें शमन करपाक नितीचो मार्ग दाखोवप हे हेत आसले. पूण दयानंदाचें नियोगतत्त्व आचरणांत हाडप मात ताच्या अनुयायांक जमलें ना.

सुर्वेक समाजाच्या प्रवर्तकांनी आपली मतां वा तत्त्वां लोकांक पटोवपाखातीर खूब यत्न केले. विरोधी मताचें खंडन केलें. तेउपरांत तांणी विधायक वावर हातांत घेवन गुरुकुलां, महाविद्यालयां, हरद्वारलागी कांगडी हांगाचें गुरुकुल, विश्वविद्यालयां, माध्यमिक शाळा, अनाथालयां, विधवाश्रम सारक्यो संस्था सुरू केल्यो. सनातनी हिंदूधर्मीयांच्या विरोधाक तोंड दिवन वेदप्रणीत धर्माच्या पुनरुत्थानाचें व्हड कार्य केलें. ह्या समाजाची प्रौढ विवाह, पुनर्विवाह, जातिनाश, वर्ण रचणूक, अस्पृश्यांचो उध्दार, गुणकर्मविभाग हीं तत्त्वां आतां हिंदूंक मान्य आसात.

उदयपूरचो महाराज, लाला मुलराज, लाला रामशरणदास रईस, मोहनलालजी बिष्णूलालजी, लाला जगन्नाथ, गोपाळ हरी देशमुख (लोकहितवादी), पंडित श्यामजी कृष्णवर्मा हे आर्य समाजाचे पदाधिकारी आसले. ब्रह्मीभूत स्वामी श्रध्दानंदाक आर्यसमाजाचो हुतात्मो मानतात.

प्रार्थनासमाज वा ब्राह्मोसमाज हांचेपरस आर्यसमाजाचो सर्वसामान्य, भौसाचेर चड प्रभाव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आर्या: मराठी भाशेंतलो पद्यरचनाप्रकार. हो रचनाप्रकार प्राकृत गाथेवेल्यान घडलो. 'आर्या' ह्या रचनाप्रकाराचें मूळ हाल हाणें प्राकृत भाशेंत रचिल्ल्या 'गाहासत्तसई' हे गाथारचनेंत मेळटा. ही गाथारचना महाराष्ट्रांत खूब नामनेक पावली. काळांतरान हे रचनेक 'आर्या' हें नांव पडलें. गाथेच्या सुसंस्कृत रुपाक 'आर्या' म्हण्टात.

मोरोपंतान मराठींत 'गीति' ह्या प्रकारांत रचना केल्यो. ताका व्हड नामना मेळ्ळी. हे रचनेकच 'आर्या' म्हणपाक लागले. आर्याच्या समचरणांत एकेक द्विमात्रक अदीक वाडोवन ताची 'आर्यागीति' जाली. आर्येचें गायन, किर्तन, भजन सारक्या प्रसंगार जाता. विषम चरणांच्या शेवटाक चार मात्रांची कूस आनी समचरणांच्या शेवटाक स मात्रांची कूस भरून काडून तानेच्या पूरक मात्रेचो आदार घेतात. ताका लागून आर्या मृदंगाच्या वा तबल्याच्या ठेक्यांत पुराय बसता. आर्येतलीं मात्रिक आवर्तनां अष्टमात्रक पद्मावर्तनां आसतात. दुसऱ्या वा चवथ्या चरणांतली णवी मात्रा लघु अक्षराची आसची. गरज पडत थंय 'ज' गण आसचो अशी चाल पडल्या.

मराठी काव्याच्या इतिहासांत, गीति वृत्ताचो वापर व्हडलोसो केल्लो दिसना. कांय संस्कृत नाटकांत, आर्यावृत्ताचो वापर साप्प थोडो जाला. जगन्नाथ पंडितान मात गीतिवृत्ताचो वापर केल्लो दिसता. मोरोपंताकडेन कांय हातबरपाचे ग्रंथ आसले. ताची वळेरी पांगारकरान 'मोरोपंतचरित्र' हातूंत दिल्या. तातूंत जगन्नाथ पंडिताच्या 'अश्वघाटी' आनी 'भामिनीविलास' ह्या ग्रंथांचे उल्लेख आयल्यात. हाचेवेल्यान 'गीतिवृत' रचपाची कल्पना मोरोपंताच्या मनांत जगन्नाथ पंडिताकडसून आयली अशें म्हण्टात. 'श्रुतबोधं' ह्या संस्कृत वृतदर्पणांत 'गीति वृताचें' लक्षण फुडले तरेन सांगलां.

आर्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि यत्र भवति हंसगते।
छन्दोविदस्तदानी गीतिताममृतवाणि भाषन्ते।।

अर्थ: जे कवितेंत आर्येच्या पयल्या वांट्याप्रमाण दुसरे वांटो आसता, तिका छंदोवेत्ते गीति म्हण्टात.

आर्येचे दोन नमुने अशेः-

आर्या आर्यांसि रूचे ईंच्या ठायीं जशी असे गोडी।
आहे इतरां छंदीं गोडी, परि यापरीस ती थोडी।
(भीष्मभक्तिभाग १.१०)

आर्या देखुनि सज्जन चित्तीं होतील फार सानंद।
मंदाज्ञानिच सरतिल मागें कीं ठाउकें नसे छंद।।
(भगवद्गीता- आर्याटीका)

मोरोपंताच्या काळांत आनी उपरांत सुमार देडशीं वर्सां सगळे मराठी किर्तनकार आर्येचो व्हड प्रमाणांत उपेग करताले.

- कों. वि. सं. मं.

आर्यावर्त: पूर्विल्ल्या काळांत आर्य लोकांनी भारतांत येवन जो वाठार वसयलो ताका 'आर्यावर्त' अशें म्हण्टात. (विष्णुपुराण २/३/१ आनी मार्कंडेय पुराण ५७/५६). हातूंत आर्यावर्ताक 'भारतवर्ष' अशें म्हळां.

[illegible] अशें नाव आसलें

ऋग्वेद काळांत आर्य लोकांची वसती सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत म्हळ्यार वायव्य सरहद प्रांत आनी पंजाबांत आसली. नदीसूक्तांत (१०.७५) सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत कुभा (काबूल न्हंय), क्रुमु (कुर्रम), गोमती (गोमल) सिंधु, परुष्णी (रावी), शुतुद्रि (सतलज), वितस्ता (झेलम), सरस्वती, यमुना आनी गंगा ह्यो मुखेल न्हंयो व्हांवताल्यो अशें म्हळां. वैदिक आर्य ज्या वाठारांनी रावताले त्या वाठाराच्यो शिमो ह्या न्हंयांनी आंखल्यात.

कांय काळाउपरांत आर्य सप्तसिंधूच्या वाठारांतल्यान उदेंतेकडेन आनी दक्षिणेकडेन पातळ्ळे. उपरांतच्या काळांत कुरूपांचाल आनी कोसलविदेह हे देश आर्यांचीं सांस्कृतिक केंद्रां जालीं. ब्राह्मणग्रंथांची निर्मणी ह्याच काळांत जाली. जायते यज्ञयाग ह्या वाठारांत जाल्ल्यान, त्या वाठाराक 'प्रजापतिची नाभि' म्हूण वळखुपाक लागले. शतपथ ब्राह्मण कुरुपांचालांतली भास सगळ्यांत बरी आनी प्रामाणिक अशें सांगता. उपनिषदांच्या काळांत आर्यांचो राबितो काशीसावन विदेह जनपदामेरेन म्हळ्यार पंजाब सावन मिथिलेमेरेन आसलो. धर्मसूत्रांच्या काळांत आर्यावर्ताचे शिमेविशीं जायते मतभेद जाल्ले दिसतात. वसिष्ठ धर्मसूत्रांत आर्यावर्ताची व्याख्या अशी दिल्याः

आर्यावर्तः प्रागदर्शात्, प्रत्यक् कालकवनादुदक्
परियात्राद्दक्षिणेन हिमवतः उत्तरेणच विन्ध्यस्य। (१.८-९)

अर्थः सरस्वती न्हंय जंय गुप्त जाल्या त्या वाठाराचे उदेंतेक, कालकवनाचे अस्तंतेक, परियात्र आनी विंध्य पर्वताचे उत्तरेक आनी हिमालयाचे दक्षिणेक आर्यावर्त देश वसला.

वसिष्ठान आर्यावर्ताविशीं आनीक दोन मतां मांडल्यात.

'गङ्गायमुनयोरन्तरेप्येके। यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद् ब्रह्मवर्चसमित्यन्ये।' (१.१२.१३)

अर्थः गंगा आनी यमुना न्हंयांमदल्या वाठाराक आर्यावर्त म्हण्टात वा ज्या वाठारांत कृष्णमृग कोणाचीच भिरांत बाळगिनासतना भोंवतात, जो प्रदेश यज्ञिय आसता ताका आर्यावर्त म्हूण वळखुचो.

बौधायनधर्मसूत्रांत 'आदर्श' ह्या उतरासुवातेर 'विनशन' हें उतर वापरलां. वयलीं दोनूय उतरां एकाच वाठाराचीं आसून विनशन क्षेत्रांत सरस्वती गुप्त जाली अशें म्हण्टात. मनून आर्यावत प्रदेशाची मांडावळ अशी केल्या.

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः।। (२.२२)

अर्थः हिमालय ते विंध्य आनी उदेंतेचो दर्या ते अस्तंत दर्या मेरेनचो वाठार 'आर्यावर्त' म्हूण वळखुचो.

पूर्विल्ल्या काळांत विंध्याचे दक्षिणेकडलो वाठार आर्यावर्ताचे वा आर्यसंस्कृतायेचे शीमेभायर आसलो, हें दिसून येता. वसिष्ठ ज्या वाठाराक 'आर्यावर्त' म्हण्टा त्याच वाठाराक मनू मध्यदेश म्हण्टा. वसिष्ठान आर्यावर्ताची उदेंतेकडली शीम कालकवन म्हळ्या, तर मनून मध्यदेशाची शीम प्रयाग म्हळ्या. कालकवन आनी प्रयाग ह्या दोगांचीय सुवात एकूच आशिल्ल्यान, मनू आनी वसिष्ठाची त्यासंबंदीचीं मतां सारकीं दिसतात. पूर्विल्ल्या काळांत प्रयागाच्या लागसार एक व्हड रान आसलें, अशें वाल्मिकी रामायणांतल्या अयोध्याकांडांत (५४.५५) म्हळां. ताचेवेल्यान मनू आनी वसिष्ठ हांणी सांगिल्ले वाठार एकूच हें स्पश्ट जाता. आर्यावर्ताच्यो शिमो वयर सांगिल्ल्याप्रमाण आसल्यो. ह्या शीमांभायर आशिल्ल्या वाठाराक 'म्लेंच्छ देश' म्हण्टाले. ह्या वाठारांत वचून येवपी आर्यावर्ताच्या नागरिकांक आपले दिसपट्टे वेव्हार सुरू करचेपयलीं प्रायश्चित घेवचें पडटालें. उदेंतेक अंग, वंग, कलिंग आनी अस्तंतेक सिंधु सौवीर ह्या देशांत गेल्यार पुनस्तोम वा सर्वपृष्ठ यज्ञ करचो अशें बौध्द धर्मसूत्र सांगता (१.१.२९-३०). काळाच्या ओघांत घडपी बदलाचो बरो वा वायट परिणाम संस्कृतायेचेर जाता, तेन्ना सदाचारी क्षत्रिय राजाच्या हातांत राजसत्ता उरप गरजेचें आसता. तेपासत सदाचारी क्षत्रिय राजान जिखिल्ल्या राज्यांक आर्यावर्तांत सुवात दिवची आनी थंय चातुर्वर्ण्य पध्दत पाळची, अशें मेधातिथीभाष्य म्हण्टा. कर्णपर्वांत (४३.५-८) पूर्विल्ल्या काळांत वैदिक आर्यांचें संस्कृतायेचें केंद्र आशिल्लो पंजाब, महाभारतकाळांत यवनांच्या हातांत गेलो तेन्ना आचारहीन जालो अशें सांगलां. आर्यावर्तांत वैदिक ऋषी, स्मृतिकार हांकां आदर आनी भोवमानान पळयताले. आर्यांची जीणपध्दत आनी संस्कृताय संवसाराभितर सगळ्यांत ऊंच पांवड्यावेली आसा असो तांकां गर्व आसलो. मनू म्हण्टा-

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।। (२.२०)

अर्थः ह्या देशांत जल्मल्ल्या ब्राह्मणाकडल्यान पुराय मनीसकुळयेन आपआपलें धर्मीक आनी नैतीक आचरण शिकचें.

- कों. वि. सं. मं.

आलिंगनः आलिंगन म्हळ्यार 'प्रीतिपूर्वकपरस्पराश्लेषः'. ताचो अर्थ मोगाचे भावनेन एकामेकांक गोपांत घेवप वा वेंगावप असो जाता. वात्स्यायन आनी कल्याणमल्ल हांणी आपल्या कामसूत्र आनी कामकल्प ग्रंथांत आलिंगनाचे बारा प्रकार सांगल्यात ते अशेः

आलिंगन

सृष्टकः भौशीक मळार, चडकरून गर्देंत मोगी, मोगिकेच्या लागींच्यान चलतासतना तिच्या आंगाक आपलें आंग घश्टीता. तेवरवीं मोगिकेक आलिंगनाचें सूख मेळटा. पूण हेरांक मात ताचो कसलोच दुबाव येना.

विध्दकः हें आलिंगन दिवपावेळार मोगिका वा बायल फुडाकार घेता. वाटेवेल्या गर्देंतल्यान वतासतना कसलेंय निमित्त काडून मोग्याच्या फुडल्यान वा फाटल्यान आपल्या थानांचो स्पर्श करता. हाचेवरवीं आलिंगनाच्या सुखाचो अणभव दोगांयजाणां घेतात.

उद्‌घृश्टकः रातच्या काळखांत, भरं गर्देंत मोगी आपणाले मोगिकेक परती-परती वेंगायता, गोपांत घेता. पूण तें कोणाच्याच लक्षांत येना.

पीडितकः उद्‌घृष्टकाचो पांवडो हुंपतकच पीडितकाचे अवस्थेंत पावता. काळखांत मोगी वा मोगिका खांब्याच्या, रुखाच्या वा वण्टीच्या आदारान उबीं रावतात. हे अवस्थेंत एकामेकांक गोपांत घेवपाची क्रिया मोपेपणान घडून येता.

लतावेष्टीतकः हें आलिंगन एकांतांत घेतात. वाल रुखाक आंवळून घेता, तेपरी मोगिका मोग्याचें आंग आंवळून घेता आनी ताच्या कुडीचो भाग जाल्ल्यावरी दसून रावता. ती आपल्या हाताची पागडी ताचे भोंवतणी घुस्पायता आनी मोटे उमेदीन मोग्याच्या तोंडाकडेन पळेता. उपरांत तो आपले ओंठ खाला हाडून तिच्या ओंठाचो उमो घेता.

वृक्षाधिरुढकः मोगिका एका पांयार उबी रावता आनी आपल्या उजव्या पांयान मोग्याच्या उजव्या पांयाक पागडी घालता. एका हातान ती मोग्याच्या खांद्याक धरता. दुसरो हात ताचे कमरेचेर दामून ती रुखाचेर चडिल्ल्याचो अभिनय करता. ह्या वेळार मोगिका आपलो उमो घेवचो ह्या हेतान, आपलें तोंड वयर उखलता.

तिलतंडुलकः मोगी-मोगिकेन एकामेकांक दिल्लें घट अशें आलिंगन.

क्षीरनीरकः उदक दुदांत पुराय विरगळून एकजीव जाता तशें दादलो-बायल, मोगी-मोगिका एकामेकांकडेन एकजीव जावंच्यो ह्या हेतान, न्हिदिल्लेकडेन वा बशिल्लेकडेन घट अशें आलिंगन दितात.

उरुपगूहनः दादलो-बायल एकामेकांकडेन तोंड करून एके कुशीर न्हिदतात आनी एकामेकांच्या मांडयांत मांडयो घुस्पायतात.

जघनोपगूहनः दादलो उदारो न्हिदता. बायल ताका नेटान आवुंळटा. ह्या वेळार दोगांच्योय कुडी एकामेकांक खूब लागीं येतात.

स्तनालिंगनः ह्या आलिंगनांत मोगिका आपणाल्या मोग्याक स्वताच्या थानांचो दाब दिवन गोपांत घेतात.

ललाटिकः आलिंगनाची एक थंड तरा. हातूंत मोगी-मोगिका वा दादल्या-बायलेचे दोळे, नाक, ओंठ, एकामेकांक लागतात. कपलाचो फकत स्पर्श जाता.

आदल्या काळांत इश्ट-मित्रांक वा सोयऱ्या-धायऱ्यांक येवकार दितना एकामेकांविशींचो मोगाचो भाव उक्तो करपाखातीर एकामेकांक वेंगावन आलिंगन दिवपाची पध्दत आसली. ही पध्दत आयजूय कांय धर्मियांमदीं दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

आलें: (मराठी-आले; हिंदी-अद्रक, अडा; गुजराती- आदू; कन्नड-अला, हसिसुंठी; संस्कृत-आर्द्रक शृंगबेरा; इंग्लिश-जिंजर; लॅटीन-झिंजिबर ऑफिसिनेल. गण-सिटॅमिनी. कूळ- झिंजिबरेसी). एक वखदी वनस्पत. ही ल्हान वनस्पत (मूळक्षोड) मूळची आग्नेय आशिया वाठारांतली (चड करून भारत आनी चीन) आसा. जायतीं वर्सां जगपी हे वनस्पतीचें कांड जमनींत आडवें वाडटा. ह्या जमनींतल्या कांडापसून जमनीवयर सुमार ०.५ ते १.५ मी. ऊंच फांटे येतात. पानां साधीं, लांबशीं, जिबले आकाराचीं आनी मुळांत गुठ्ठलायल्ल्यावरी आसतात. आल्याचे गड्डे हाताच्या बचक्याभशेन आसून तांचीं चडशीं बोटां एकामेकांक लागून आसतात.

पिकावळीचो वाठारः भारत, इंडोनेशिया, वेस्ट इंडीज (चडकरून जमैका), उत्तर आनी अस्तंत आफ्रिका ह्या उश्ण कटिबंधांतल्या वाठारांत आल्याची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. भारतांत समुद्रथरापसून ते हिमालयाचे देंवतेवेल्या १६७० मी. उंचायेमेरेनच्या वाठारांत आनी चड करून दक्षिणेकडल्यान प्रदेशांत आल्याची लागवड करतात. केरळ, आंध्र प्रदेश, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, महाराष्ट्र ह्या राज्यांत आलें रोयतात.

लागवडः ह्या पिकाक उश्ण, दमट आनी पावसाळी हवामान लागता. वायटी नाशिल्ले, मध्यम काळे, भुसभुशीत आनी जांभ्या फातराचे जमनींत आल्याचें पीक बरें जाता. आल्याची लावगड करचे पयलीं जमीन खणून वतांत तापयतात. आल्याच्या पिकांत उदक सांचून उरचें ना हाची जतनाय घेवची पडटा. देखून, शेताचे भोंवतणी मेरो काडटात. ह्या पिकाक भरपूर सारें घालचें पडटा. ह्या पिकाक प्रती हेक्टर ३५.५० टन शेणाचें सारें आनी ७५ किग्रॅ. नायट्रोजन सारें घालतात. उपरांत जून म्हयन्याचे सुरवातीक कोंब आशिल्ले कुडके रोवपाखातीर वापरतात. सादारण ३०×३० सेंमी. अंतराचेर चरांत ५ सेंमी. खोल फोंडकुलां काडून तातूंत आल्याचो कुडको रोयतात. कमी पावसाच्या वाठारांत वा ल्हान आकाराचें आलें आसल्यार तें १५×१५ सेंमी. वा २२×२२ सेंमी. अंतराचेर लायतात. लागवड करतकच ह्या पिकाक उदक दितात. कोंब भायर फुटपाच्या काळांत पिकांत उदक सांचल्यार कोंब कुसपाचो संभव आसता. उपरांत जायतशी नडणी करून पिकाक उदक, सारें घालतात. फुडें ७-८ म्हयन्यांनी पानां सुकतकच आलें खणून काडटात.

उत्पन्नः ह्या पिकाचे दोन विदेशी प्रकार केरळ राज्यांत लायतात. एक 'रीओ दे जानेरो' आनी दुसरो 'चायना' आलें. तांचेपसून अनुक्रमान २२,५०० आनी २८,००० किग्रॅ. इतलें उत्पन्न मेळटा. थळाव्या पिकापसून ७,५०० ते १२,५०० किग्रॅ. आलें मेळटा.

सूंठः सुकयल्ल्या आल्याक सूंठ म्हण्टात. सुरवातीक आलें निवळ करून तें उदकांत भिजत घालतात आनी ताचेवेली साल खरवडून काडटात. हें आलें सात आठ दीस वतांत सुकयतात. उपरांत सुकतकच सामान्य प्रतीची धवशा रंगाची सुंठ तयार जाता. कांय कडेन आलें खणून काडटात आनी तें शिजोवन सूंठ तयार करतात. बरे प्रतीची सूंठ धवी आसता. ही सुंठ करपाक आलें सुर्वेक उदकांत घालून ताची साल काडटात. उपरांत तें परतें एक दीस उदकांत भिजयतात. थंयचें काडून तें चुन्याच्या दाट उदकांत घालतात. उपरांत हें आलें वोतांत आठ-धा दीस सुकयतात. अशेतरेन बरे प्रतीची सूंठ तयार जाता. एकदम बरे प्रतीची सूंठ करचेखातीर चुन्याच्या उदकांत घाल्ले सुंठीक गंधकाची धुंवरी दितात आनी उपरांत वतांत सुकयतात.

उपेगः आलें आनी सूंठ हांचो उपेग पूर्विल्ल्या काळासावन वखद आनी मसाल्याखातीर करतात. आलें तिखट, उत्तेजक आनी वायूनाशक आसता. खांक चड आयल्यार सूंठ साखर खावपाक दितात. तकली दुखल्यार सूंठ तकलेक बांदतात. पेयां (जिंजर) तयार करपाक आल्याचो उपेग करतात. गोंयांत वखदांत आनी जेवणाखाणांत आल्याचो उपेग जाता. अपचन वा अजीर्ण जाल्यार आल्याचो रोस पिवपाक दितात. सूंठ आनी साकर हांचो पिठो (सूंठी पिठो) देवाचो प्रसाद म्हूण वांटपाची चाल आसा.

रोगः दक्षिण भारतांत आल्याक 'पिथियम ॲफानिडरमेटम' आनी 'पिथियम मायारिओटिलम' ह्या चित्याखातीर 'कूज' हो रोग जाता. ह्या रोगाक लागून झाड हळडुवें पडटा आनी कुसता. उदकाचो गाळ निचरो जावपी सादे जमनींत हो रोग चड करून जायना. मध्यम काळे जमनीत उदक सांचल्यार रोगाचें प्रमाण वाडटा. रोगकारक चितो कुशिल्ल्या आल्याच्या बेण्यांत वा मुळांत आसता. हो रोग आळाबंदा हाडूंक पिकाची अदलाबदल करतात तशेंच रोवपाक निरोगी आल्याचे कोंब वापरप म्हत्वाचें आसता. लागवड करचे आदीं हो रोग लागचो न्हय म्हूण चरांत बोर्दो मिश्रणाचो फवारो मारतात.

- कों. वि. सं. मं.

आल्कॉल (आल्कोहॉल): Kuhl, Koh'l वा Kohol (म्हळ्यार सामको बारीक पिठो) ह्या अर्थाच्या अरबी शब्दावयल्यान 'आल्कोहॉल' (Alcohol) हो शब्द तयार जालो, अशें म्हण्टात. सौंदर्यप्रसाधनांत वापरतात त्या ॲंटिमनी सल्फाइडाच्या सामक्या बारीक पिठ्याखातीर तशेंच, हेर पदार्थांच्या सामक्या बारीक पिठ्याखातीर 'आल्कोहॉल' हो शब्द वापरताले. तेउपरांत ताचो 'अर्क' ह्या अर्थान वापर जावपाक लागलो. सोळाव्या शतमानाउपरांत 'आल्कोहॉल' हो शब्द 'वाइन स्पिरीट' खातीर वापरपाक सुरवात जाली.

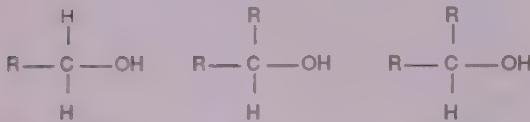
व्याख्याः कार्बन, हायड्रोजन आनी ऑक्सिजन हांच्यापसून तयार जाल्ल्या कार्बनी संयुगाक 'आल्कोहॉल' अशें म्हण्टात. एक वा चड हायड्रोजन अणूंची सुवात, एक वा चड हायड्रॉक्सील (OH) गट घेवन तयार जाल्ले हायड्रोकार्बनांचे हायड्रॉक्सिल अनुजात (derivatives)

आल्कोल (आल्कोहोल)

अशेंय आल्कोहोलाचें वर्णन करतात. R-OH हें आल्कोहोलचें सावारण सूत्र आसून हाजूंत R हो [illegible] बदली (substituted) आल्किल गट जावन आसा हो गट प्राथमिक, द्वितीयक, तृतीयक वा उक्ती सरपळी वा चक्रीय आसूं येता. तातूंत दोट्टी बंध, एक हॅलोजन अणू वा एक ॲरोमॅटिक वलय हाचो आस्पाव आसूं येता.

एकूच हायड्रॉक्सिल गट आशिल्ल्या आल्कोहोलाक मोनोहायड्रिक, दोन आसल्यार डायहायड्रिक, तीन गट आसल्यार ट्रायहायड्रिक आनी चार वा चड आसल्यार पॉलिहायड्रिक आल्कोहोलां अशें म्हण्टात. डायहायड्रिक आल्कोहोलांक 'ग्लायकॉल्स' (glycols) अशेंय म्हण्टात.

वर्गीकरण: हायड्रोक्सिल गट आशिल्ल्या कार्बन अणूक कितले हायड्रोजन अणू लागिल्ले आसात तांचे प्रमाण आल्कोहोलांचे प्राथमिक, द्वितीयक आनी तृतीयक अशें वर्गीकरण केलां. हायड्रोक्सिल गट आशिल्ल्या कार्बन अणूक जर दोन (मिथिल आल्कोहोलाचे विशीं तीन) हायड्रोजन अणू लागिल्ले आसत जाल्यार त्या आल्कोहोलाक 'प्राथमिक आल्कोहोल' म्हण्टात; कार्बन अणूचेर एक हायड्रोजन अणू आसत जाल्यार त्या आल्कोहोलाक 'द्वितीयक आल्कोहोल' अशें म्हण्टात आनी जर एकूय हायड्रोजन अणू नासत जाल्यार त्या आल्कोहोलाक 'तृतीयक आल्कोहोल' अशें म्हण्टात.

प्राथमिक **द्वितीयक** **तृतीयक**

(R - बदली गट)

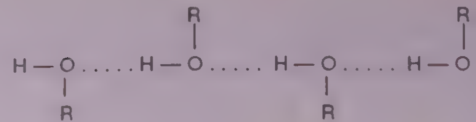
नामकरण: आल्कोहोलांक नांव दिवपाच्यो तीन पध्दती आसात. १. आल्कोहोलाकडे अनुरूप अशा हायड्रोकार्बनाच्या नांवांतल्या मूळ शब्दाक 'इल' हो प्रत्यय आनी आल्कोहोल हो शब्द जोडून; देखीक- मिथिल आल्कोहोल, एथिल आल्कोहोल, n- डेकिल आल्कोहोल, सेटिल आल्कोहोल. २. मिथेनॉल नांवां: त्या हायड्रोजनाच्या नांवाक 'ऑल' प्रत्यय जोडून; देखीक- मिथेनापसून मिथेनॉल ३. IUPAC नांवां: International Union of Pure and Applied Chemistry हे संस्थेन थारायल्या नेमांप्रमाण नांवां दिवपाची पध्दत.

ह्यो तीनूय नामकरण पध्दती फुडल्या पानार दिल्ल्या कोश्टकावेल्यान स्पश्ट जाता.

भौतिक गुणधर्म: आल्कोहोलां हीं निवळ द्रव आसतात वा रंगहीन घन आसतात. चडशीं मोनोहायड्रोक्सी आल्कोहोलां उदकापरस हलकीं आसून तीं सगळीं कार्बनी विद्रावकांत विरगळटात. नीच स्थानाचीं ॲलिफॅटिक आल्कोहोलां हीं चलद्रव्यां आसात. सांद्रता (viscosity) रेणुभारावांगडा वाडत वता आनी ताका लागून C_6 ते C_{11} ह्या गटांतल्या आल्कोहोलांची सांद्रता वाडत वता. n- डोडेसिल आल्कोहोल हो नॉर्मल प्राथमिक आल्कोहोल माळेंतलो पयलो घटक. सायक्लोहेक्झेनॉल (cyclohexanol) हें घन जाल्यार बेंझिल आल्कोहोल हें उदकापरस जड आशिल्लें द्रव. दोन आनी तीन हायड्रॉक्सील गट आशिल्लीं आल्कोहोलां श्यान (viscous) रंगहीन आनी गोड रुचीचीं द्रवां आसतात. उंचेलीं पॉलीहायड्रोक्सी आल्कोहोलां हीं चडशीं स्फटिकमय घन आसतात.

कांय आल्कोहोलांच्या भौतिक स्थिरांकांची वळेरी फुडल्या पानावयल्या कोश्टकांत दिल्या:

आल्कोहोलांचे उकळ बिंदू रेणुभाराप्रमाण जितले आसूंक जाय ताचेपरस मात्शे चडूच आसतात. हायड्रोक्सिल (OH) गटांमदल्या हायड्रोजन बंधांक (bonding) लागून हें घडटा. एका अणूक सहसंयुजी बंधांतल्यान भरून आनी दुसऱ्या अणूक फकत शीर्षविद्युत् शक्तीवरवीं भरून हायड्रोजन अणू हो दोन electronegative अणूंमदल्या पुलाचें काम करता.

रसायनीक गुणधर्म: आल्कोहोलांचे रसायनीक गुणधर्म ताच्या कार्यकारी गटाचेर म्हळ्यार हायड्रोक्सिल गटाप्रमाण थारायतात. आल्कोहोलचे विक्रियेंत दोन बंधांपैकी एक बंध तुटटा: -OH गटाची बदली करून C-OH बंध वा -H ची बदली करून O-H बंध. ह्यो विक्रिया -OH वा -H च्या बदल्यांत एक गट सुवात घेवन substitution पध्दतीन वा दोट्टी बंध तयार जावपी elimination पध्दतीन जातात. R चे रचनेच्या फरकाक लागून विक्रियाशीलतेंत (reactivity) भेद घडून येता.

आल्कोहोलांच्यो विक्रिया: हायड्रोजन हलाइड्सवांगडा आल्कोहोलांची सहज विक्रिया जावन आल्किल हलाइड्स आनी उदक तयार जाता. फॉस्फोरस ट्राय आनी पेंटाहलाईड्स तशेंच थायोरिल क्लोराइड्स हांच्यासारकीं विक्रियक द्रव्यां (reagents) वापरल्यार हें रुपांतरण बेगीन घडून येता.

$$R - OH + HX \rightarrow RX + H_2O$$

$$3R - OH + PCl_3 \rightarrow 3RCl + P(OH)_3$$

$$R - OH + SOCl_2 \rightarrow RCl + HCl + SO_2$$

आल्कोहोलाचीं लक्षणां: पी-नायट्रोबेंझोएट्सची आनी ३,५-डायनायट्रोबेंझोएट्स ह्या घन इस्टर्सची निर्मिती जाता, हाचेवेल्यान आल्कोहोलाचीं कांय लक्षणां स्पश्ट जातात. फाव तें बेंझोइल क्लोराईड, आल्कोहोलावांगडा घेवन पीरीडीनच्या सांगातांत विक्रिया घडोवन हाडून हे इस्टर्स तयार करतात. ही पध्दत तीनूय प्रकारच्या आल्कोहोलांक लागू जाता.

$$C_6H_5COCl + ROH \rightarrow C_6H_5COOR + HCl$$

आल्कोहोलांच्या वेगवेगळ्या गुणधर्मांचो अभ्यास तांच्या वर्णपटविज्ञानाच्या (spectroscopic) नदरेन पृथक्करण करून करतात. हातूंत Infrared Spectrum, Nuclear Magnetic Spectrum (NMR) आनी Mass Spectrum ह्यो पध्दती आस्पावतात.

आल्कोहोलाचो सैमीक उगम (Sources): सैमांत मोठ्या प्रमाणांत, गरजेच्या तेलांनी आनी बाश्पनशील तेलां, चरबी, चरबीयुक्त तेलां तशेंच मेण हातूंत इस्टर्सच्या स्वरुपांत आल्कोहोल मेळटा. गरजेच्या तेलांपसून मेळपी, म्हत्वाचीं आल्कोहोलां अशीं:- पेपरमींट तेलापसून मेंथॉल, गंजणाच्या तेलापसून गेरानिऑल. इस्टर्सांपसून मेळपी आल्कोहोलांत, चरबी आनी चरबीयुक्त तेलांत आसपी ग्लिसरॉल हें म्हत्वाचें आल्कोहोल जावन आसा. जनावरांच्या पेशींत आनी वनस्पतींत अनुक्रमान कोलेस्टेरॉल आनी एर्गोस्टेरोल हीं मुखेल ॲलिसायक्लिक आल्कोहोलां मेळटात.

आल्कोहोलाचो उगम (उत्पादन): मोनोहायड्रिक ॲलिफॅटिक आल्कोहोलाचे तीन मुखेल उगम (sources) अशे: १. कार्बोहायड्रेट्स सारक्या सैमीक पदार्थांचें वितंजन (fermentation) २. सैमीक वायू वा पेट्रोलियम पसून मेळपी हायड्रोकार्बन्सचें रसायनीक संश्लेशण. ३. सैमीक चरबी आनी तेलांची रसायनीक अभिक्रिया (treatment).

मिथिल आल्कोहोल (मिथेनॉल, वूड आल्कोहोल वा वूड स्पिरीट- CH_3OH) हो आल्कोहोल वर्गाचो सगळ्यांत सादो मुळावो प्रतिनिधी आसा आनी तो उदक, आल्कोहोल वा इथर हांच्यावांगडा भरसूं शकता.

वेगवेगळ्या तरेच्या आल्कोहॉलांचीं कांय नांवां:

क्रमांक	सूत्र	नांव	प्रकार
१	CH_3CH_2OH	एथिल आल्कोहॉल वा एथेनॉल	तृप्त (Saturated) ॲलिफॅटिक आल्कोहॉल
२	CH_2-CH_2-OH (CH_2 वयलो Cl)	बिटा-क्लोरो एथिल आल्कोहॉल (एथिलीन क्लोरोहायड्रिन)	
३	$CH_2=CH-CH_2OH$	ॲलील आल्कोहॉल	असंतृप्त ॲलिफॅटिक आल्कोहॉल
४	$CH_2-CH_2-CH_2-OH$ (पयल्या दोन CH_2 वयले OH, OH)	ग्लिसरॉल	ट्रायहायड्रॉक्सी आल्कोहॉल
५	CH_2OH	बेंझिल आल्कोहॉल	ॲरोमॅटिक आल्कोहॉल
६	H_2C, CH_2, CH_2, $CH-OH$, CH_2, CH_2	सायक्लोहेक्झानॉल	ॲलिसायक्लिक आल्कोहॉल
७	CH_2OH	गेरानिऑल	मोनोटर्पीन आल्कोहॉल

आल्कोहॉलांचें नामकरण: कांय उदाहरणां

क्रमांक	सूत्र	सामान्य नांव	IUPAC नांव	मिथेनॉल नांव
१	$CH_3CH_2CH_2CH_2OH$	n-ब्युटिल आल्कोहॉल	१- ब्युटेनॉल वा ब्युटेन-१-ऑल	n- प्रॉपिल मिथेनॉल
२	$(H_3C)_2\,CH\,CH_2OH$	आयसोब्युटिल आल्कोहॉल	२- मिथिल-१-प्रोपानॉल वा २- मिथिल प्रोपेन-१-ऑल	
३	$CH_3CH_2CHOHCH_3$	सेक-ब्युटानॉल	२-ब्युटानॉल वा ब्युटेन-२-ऑल	
४	$CH_3(CH_2)_8\,CH_2OH$	n-डेकिल आल्कोहॉल	१- डेकेनॉल वा डिकेन-१-ऑल	n- नॉनिल मिथेनॉल
५	$CH_3(CH_2)_{14}CH_2OH$	सेटिल आल्कोहॉल	१- हेक्झाडेकानॉल वा हेक्झाडिकेन-१-ऑल	
६	$CH_3CH = CH\,CH_2OH$	क्रोटिल आल्कोहॉल	२-ब्युटिन-१-ऑल	

कांय आल्कोहॉलांच्या भौतिक स्थिरांकांची वळेरी अशीः

क्रमांक	नांव	सूत्र	वितळबिंदू °से.	उकळ बिंदू °से.	घनता २०°से.	विद्राव्यता ग्रॅ/१०० (उदकाचे)
१	मिथिल	CH_3OH	-९७	६४.५	०.७९३	००
२	एथिल	CH_3CH_2OH	-११५	७८.३	०.७८९	००
३	n-प्रोपिल	$CH_3CH_2CH_2OH$	-१२६	९७	०.८०४	००
४	n-ब्युटिल	$CH_3CH_2CH_2CH_2OH$	-९०	११८	०.८१०	७.९
५	n-पेंटिल	$CH_3CH_2CH_2CH_2CH_2OH$	-७८.५	१३८	०.८१७	२.३
६	n-हेक्झिल	$CH_3CH_2CH_2CH_2CH_2CH_2OH$	-५२	१५६.५	०.८१९	०.६
७	n-हेप्टिल	$CH_3(CH_2)_5CH_2OH$	-३४	१७६	०.८२२	०.२
८	n-ऑक्टिल	$CH_3(CH_2)_6CH_2OH$	-१५	१९५	०.८२५	०.०५
९	n-डेसिल	$CH_3(CH_2)_8CH_2OH$	६	२२८	०.८२९	
१०	आयसोप्रोपिल	$CH_3CHOHCH_3$	-८६	८२.५	०.७८९	००
११	आयसोब्युटिल	$(CH_3)_2CHCH_2OH$	-१०८	१०८	०.८०२	१०
१२	सेक-ब्युटिल	$CH_3CH_2CHOHCH_3$	-११४	९९.५	०.८०६	१२.५
१३	टर-ब्युटिल	$(CH_3)_3COH$	२५.५	८३	०.७८९	००
१४	आयसोपेंटिल	$(CH_3)_2CHCH_2CH_2OH$	-११७	१३२	०.८१३	२
१५	सायक्लोपेंटेनॉल	Cyclo — C_5H_9OH		१४०	०.९४९	
१६	सायक्लोहेक्झानॉल	Cyclo — $C_6H_{11}OH$	२४	१६१.५	०.९६२	
१७	ॲलील	$CH_2 = CH\ CH_2OH$	-१२९	९७	०.८५५	००
१८	क्रोटिल	$CH_3CH = CH\ CH_2OH$		११८	०.८५३	१६.६
१९	बेंझिल	$C_6H_5CH_2OH$	-१५	२०५	१.०४६	४

हे रंगहीन, नितळ द्रव आसा. ताका एके वेगळेच तरेचो वास येता तो [illegible] आशिल्ल्या अपद्रव्या (impurities) खातीर. पूण हें आल्कोहॉल शुध्द [illegible] अंगांत हो वास थोड्या प्रमाणांत येताच. ह्या आल्कोहॉलाची, वूड स्पिरीट ह्या नांवान एक इतिहासीक उत्पावन पध्दत आसा, ती लाकडाचें भंजक उर्ध्वपातन (destuctive distillation) करून करतात. आर्विल्ले उत्पावन पध्दतींत कार्बन मोनोक्साइडची हायड्रोजनवांगडा दाबाचेर आनी झींक ऑक्साइड आनी क्रोमिक अम्ल ह्या उत्प्रेरकांवांगडा विक्रिया घडोवन हाडून मिथिल आल्कोहॉल तयार करतात.

उपेग: गरजेच्या तेलांचे आल्कोहॉलिक विद्राव वा वासाचीं द्रव्यां आनी वखदां हातूंत वापरिल्लीं रूचीचीं द्रव्यां हांच्या उत्पादनांत एथिल आल्कोहॉलाचो वापर करतात. कार्बनी संश्लेशण, सेल्युलॉइड आनी हेर प्लास्टिक, पूतिरोधक (antiseptic) आनी जंतूनाशक हांच्या उत्पादनांत आनी अकार्बनी द्रव्यांखातीर विद्रावक (solvent) म्हूण एथिल आल्कोहॉलाचो वापर करतात. ब्युटाडिएनच्या (butadiene) उत्पादनांत एथिल आल्कोहॉलाचो मोटया प्रमाणांत वापर जाता. ब्युटाडिएनचें स्टीरीन वांगडा co-polymerisation जातकच कृत्रिम (synthetic) रबर तयार जाता. इंधन म्हणूनूय ताचो मोटया प्रमाणांत उपेग जाता. निर्जल आल्कोहॉल आनी पेट्रोल हांचें मिश्रण मोटारींचें इंधन म्हूण अस्तंत्या राश्ट्रांत वापरतात. व्हिस्की, रम, बिअर, जिन, व्होडका आनी हेर आल्कोहॉलीक पेयांनी एथिल आल्कोहॉलाचो सोरो म्हूण वापर जाता.

उंचेलीं, चरबीयुक्त आल्कोहॉलां: ६ वा ताचेपरस चड कार्बन अणू आशिल्ल्या मोनोहायड्रिक ॲलिफॅटिक आल्कोहॉलांच्या वर्गाक 'उंचेलीं आल्कोहॉलां' (Higher Alcohols) अशें म्हण्टात. चरबी, तेल, मेण हांच्यासारक्या सैमीक पदार्थांपसून मेळपी आल्कोहॉलांक चरबीयुक्त (fatty) आल्कोहॉलां अशें म्हण्टात. चरबीयुक्त आल्कोहॉलां हीं चड करून सरळ सरपळी आशिल्लीं आनी सम (even) आंकड्यांचे कार्बन अणू आशिल्लीं प्रायमिक आल्कोहॉलां आसतात.

- डॉ. विजयेंद्र कामत

संदर्भ: 1.Adams, R., Organic Reactions, Vol. 8, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1954; 2. Bigelow, M. H., Chem., Eng. News, 1947; 3. Finar, I. L., Organic Chemistry, WLBS, Longman Group Ltd., 1975; 4. Kemp, W., Organic Spectroscopy, ELBS, 1985; 5. Kent, J. A., Riegels Handbook of Industrial Chemistry, Van Nostrand Reinhold Company, New York 1983; 6. Lange, Handbook of Chemistry, MCGraw-Hill Book Co., New York, 1939; 7. Morrison R. T. and Boyd, R. N., Organic Chemistry, Prentice-Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi, 1971; 8. Rodd, E. H., Chemistry of Carbon Compounds, American Elsevier Publishing Co., New York; 9. Shreve, The Chemical Process Industries, McGraw-Hill Book Company, New York.

आल्जेरिया: आकाराचे नदरेन आफ्रिका खंडांतलें दुसरें व्हडलें राश्ट्र. क्षेत्रफळ २३,८१,७४३ चौ. किमी. अक्षवृत्तीय विस्तार १९° ते ३७° उत्तर, रेखावृत्तीय विस्तार ८° ३०' ते १२° २०' अस्तंत. देशाचे उत्तर दिकेक सुमार १,०४६ किमी. लांबायेची भूंयमध्यसागराची (mediteranean) दर्यादिग. उदेंतेक ट्युनीशिया आनी लिबिया, अस्तंतेक मोरोक्को आनी दक्षिणेकडेन नायजर, माली, मॉरिटेनिया आनी स्पॅनिश सहारा हे देश.

भूंयवर्णन: आल्जेरियाचे भूंयेचे नदरेंतल्यान दोन वांटे जातात. उत्तरेवटेन ॲटलास दोंगराचो आनी दक्षिणेवटेन सहारा वाळवंटाचो. ॲटलास दोंगर दर्यादिगेक समांतर आसा. सहारा वाळवंटांत अहॅग्गर आनी टुर्‍येक वाठारांनी कितलेशेच निद्रीस्त ज्वालामुखी आसात.

चेलिफ न्हंय सोडल्यार हांगा वर्सभर व्हांवपी दुसऱ्यो न्हंयो नात. फकत पावसाच्या दिसांनी व्हांवपी कांय न्हंयो आसात. हातूंत सौमान, रुहमेल, मेबहॉ, हाब्रा आनी ताफ्ना ह्यो म्हत्वाच्यो.

हवामान: हांगाच्या दर्यादिग आशिल्ल्या उत्तर वाठारांत गिमांत तापमान २६.७° से. आनी शियाच्या दिसांनी १०° -१२° से. इतलें आसता. वेशाख्या मदल्या वाठारांत गिमांत २६° से. ते २८ ° से. मेरेन वाडटा, जाल्यार शियाच्या तेंपार ४° - ६° से. इतलेमेरेन देंवता. उदेंत-अस्तंत दिकांनी पातळिल्ल्या ॲटलास दोंगराक लागून उत्तर वाठारांतलें हवामान हेर हवामानापरस मात्शें वेगळें आसा. ॲटलासाच्या दक्षिणेकडलो वाठार म्हळ्यार एकदम विचीत्र हवामानाचो. थंय दिसाचें तापमान चडांत चड ५७.७° से. इतलें आसलें तरी रेंवाट वाठारांचें तापमान ७६.६° से. मेरेन वाडटा. राती त्या मानान थंड आसतात. हवेंतले थंडसाणीकलागून गिमाच्या दिसांनी रातचो दंव पडटा. भूंयमध्यसागरावेल्या वाऱ्यांक लागून शियाच्या दिसांनी पावस पडटा. दर्यादिगेर पावस चड पडटा आनी दक्षिणेंवटेंतल्यान कमी जायत वता. दर्यावेळेवेल्या आल्जिअर्स आनी बोन ह्या शारांभितर ७६.२ सेंमी. परस चड आनी दक्षिणेवटेन १७.८ सेंमी पावसाची नोंद जाल्या. सहारा वाळवंटांत पावस चुकून पडटा. केन्नाय पडपी पावसाक लागून बरीच माती व्हांवन गेल्ल्यान एक नवोच प्रस्न हांगा उप्रासला. पावसाळ्यापयलीं धुल्लाच्या 'सिरोको' ह्या गरम वाऱ्यांक लागून वाळवंटांतली आनी हेर वाठारांतलीय गरमी वाडटा.

वनस्पत आनी मोनजात: हांगाची सैमीक वनस्पत आफ्रिका खंडांतले हेर वनस्पतीपरस वेगळी आनी युरोपांतले वनस्पतीक लागींची आसा. वनस्पत चडशी कमी उदकाचेर वाडपी आसा. बूचाचीं झाडां आनी पाचवेचार ओक सारके रूख विंगड विंगड उंचायेचेर आनी पावसाच्या वाठारांनी मेळटात. तेभायर ऑलिव्ह, अलेप्पो, पायन, सेडर, आरगन, थूया, ज्यूनिपर ह्या सारके रुख आनी उंचल्या वाठारांनी अल्फाल्फा तण आसा. तळ्यांच्या वाठारांनीय बरीच वनस्पत वाडटा. वाळवंटानी कसलीच वनस्पत नासली तरी खाजराचीं झाडां जातात. हांगाचे हत्ती, वाग, आनी शिंव काबार जायत गेल्यात. वास्वेलां, कोलसुणीं, सोशे, कोले, माकड, धुकर, हरणां, तरस हीं जनावरां; स्नायप, प्लोव्हर, बकीं, गरुड, गिदां ह्या सारके पक्षी आनी युरोपीय जातीचें नुस्तें हांगा मेळटा. मोनजात तरेकवार आसली तरी चड ना.

इतिहास: आल्जेरियाचो इतिहास म्हळ्यार एकाफाटल्यान एक अश्या कार्थेजियन, रोमन, बायझंटायन, व्हॅंडॉल, अरब, तूर्क आनी फ्रेंचानी केल्ल्या आक्रमणांचो इतिहास. इ.स. पयलीं बाराव्या शेंकड्यांतल्या फिनीशियन सत्तेसावन हो इतिहास सुरू जाता. इ. स. पयलीं आठव्या शेंकड्यांत कार्थेजची सत्ता आयली जाकालागून प्यूनिक भाशा आनी संस्कृतायेचो परिणाम आल्जेरियन जिविताचेर जालो. इ. स. प. १४६ वर्सा रोमची सत्ता चालू जाली. तांणी रोमनांचें मनीसबळ वाडोवन आदिवासींकडेन लग्नां केलीं आनी हे भूंयेर ते रिगले. सुमार ४०० वर्सांच्या रोमन काळांत व्हड व्हड शारां, बरे रस्ते, शेतवड हांची हांगा उदरगत जाली. पूण पुराय आल्जेरियाचेर तांची सत्ता नाशिल्ली. दुसऱ्या शेंकड्याउपरांत व्हॅंडॉल आनी ताच्याफाटल्यान बरोच उणो काळ थिरावल्ल्या बायझंटायन राजवटी उपरांत सातव्या शेंकड्यांत अरबांचें आक्रमण जालें. तांच्या हिलाल आनी सालीम जातींनीं शक्त आनी हिंसेच्या नेटार इस्लाम धर्म आनी अरबी भाशेचो हांगा प्रसार केलो. अरबांच्या अल्मोराविद आनी आल्मोहद हांची राजवट म्हत्वाची आशिल्ली, पूण फुडें आपल्याभितरल्या झगड्यांक लागून हे राजवटीची शक्त सोंपली. सोळाव्या शेंकड्यांत स्पेन, पोर्तुगाल आनी तुर्कस्थान हांच्याभितर राज्यां वाडोवपाची सर्त लागली. १५०९ आनी १५१० वर्सासावन ओरान आनी आल्जिअर्स स्पेन आनी पोर्तुगेजांच्या शेकातळा गेल्या उपरांत आल्जेरियनांनी तुर्कस्थानचो पालव घेतलो. आल्जेरिया तुर्कस्थानचे सत्तेखाला पावलें. तांकां तुर्कस्थानाक कर भरचे पडूं लागले; ताकालागून तुर्कस्थानच्या सुलतानान हांगाच्या मुखेल्यांक 'बेलीरबे' ही मानाची पदवी दिली. ह्याच काळार पेनान जुंवो उरिल्ले भूंयेक जोडलो आनी आयचें आल्जिअर्स बंदर तयार जालें. १८३० मेरेन हें बंदर

मुसलमानांचे शक्तिचें ठिकाण आशिल्लें. ह्या काळांत तुर्कस्थानाकडल्यान स्वतंत्र जावपाचे लोकांनी यत्न केले. हांगा आशिल्ले तुर्कस्थानचे सैनिक तरे शासक जाले आनी तांणी ह्या देशाक दर्यांत चोरयो मारयो करपी 'बर्बर' ह्या चांच्यांचें केंद्र केलें. ब्रिटीश, स्पॅनिश, फ्रेंच आनी हेर देशांच्या तडयांचेर घुरयो घालून तांणी लूट मेळयली. ह्या त्रासांनी वाजेवन ब्रिटीश आनी स्पेन हांणी आल्जेरियाचेर घुरी घाली. पूण ती सफळ जाली ना. फ्रान्सान १८३० वर्सा ३७ हजारांचे सैन्य हाडून आल्जेरियाक २१ दिसांभितर हारायले. अहमदबे आनी अबूल कादिर हांच्या फुडारपणाखाल बरोच तेंप लडाय जाल्या उपरांत १९४८ वर्सा तांणी आल्जेरियाचेर पुरायपणान जैत मेळयलें. १८५० ते ७१ मेरेन कबायली लोकांनी आनी १८८१ ते १९०१ मेरेन ओरान वाठारांतल्या लोकांनी फ्रेंचाकडेन झूंज मांडलें. पूण ते फ्रेंचांमुखार तिगले नात. ह्या काळांत आल्जेरियाची उदरगत करपापासत बरेच यत्न जाले. पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत स्वतंत्रतायेची कल्पना जल्माक आयली आनी १९२० त अमीर खालदा हाणें स्वतंत्रतायेची घोशणा दिली. आल्जेरियन राश्ट्रवादाक मेस्साली हाज हाची कामगार संघटना, फेरहत अब्बास आनी फ्रेंच उदारमतवाद्यांफाटली लोकशक्त आनी उलेमांची संघटना हांचो पालव मेळ्ळो. १९२५ वर्सा मेस्साली हाज हाच्या फुडारपणाखाल राजकी पक्षाची थापणूक जाली. ह्या पक्षान विंगड विंगड नांवाच्यो विद्यार्थी आनी कामगार संघटना बांदल्यो. १९३६ वर्सा फेरहत अब्बास हाणें दुसऱ्या पक्षाची थापणूक केली. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ब्रिटन आनी अमेरिकन सैनिकांचे हांगा तळ आशिल्ले. द गॉल हाणें आल्जिअर्स ही फ्रांसाची निर्वासीत राजधानी म्हूण घोशणा केली. म्हाझुजाउपरांत लोकांनी परत स्वतंत्रतायेची मागणी केली. १९४५ वर्सा जाल्ल्या उठावाचो पराभव जालो. १९४६ त दोनय राजकी पक्षांची एकी जावन तांणी राश्ट्रीय सभेखातीर जाल्ले वेचणूकेंत १२ तले ५ जागे जिखले. १९४७ वर्सा फ्रेंचांक आनी मुसलमानांक कायद्यान समान अधिकार मेळिल्ले तरी स्वतंत्रतायेखातीर झूज चालू आशिल्लें. १९५० त पोलिसांचे मदतीन पक्षांक चिड्डून उडयले. १९४७ वर्सा बेनबेलाच्या फुडारपणाखाला फ्रेंचांआड सशस्त्र उठाव करपाखातीर संघटना उबारली पूण १९५० वर्सा तिकाय चिड्डून उडयली.

ह्या काळांत बरेच फुडारी कायरो हांगा गेले आनी तांणी प्रतिसरकाराची घोशणा केली. देशांत तरणाट्यांनी राश्ट्रीय मुक्ती आघाडी पक्ष बांदलो. मेस्साली हाज सोडून सगळे जाण ह्या पक्षांत आयले. राश्ट्रीय मुक्ती आघाडीन गनिमी झूज मांडलें. १९५४ वर्सा आल्जेरियांत उठाव जालो पूण तो चिड्डून उडयलो. १९५७ त आल्जेरियाच्या पांच फुडाऱ्यांक भितर उडयले ताकालागून परत उठाव जाले. १९५८ वर्सा कायरो हांगा आल्जेरियन सरकाराची थापणूक जाली. १९६१ त स्वयंनिर्णयाचे गजालीचेर जनमत कौल जालो आनी स्वतंत्रतायेचे वटेन लोकांनी मतां दिलीं. तरीपूण फ्रेंच गुप्त संघटनांकडल्यान घातपाती घडणूको चालू आशिल्ल्यो. हे स्वातंत्र्यलडायेंत एका कुटुंबातल्या एकातरी मनशाक एकतर मरण आयलें वा कादयेंत पडून अत्याचारांक तोंड दिवंचें पडलें. निमाणें फ्रेंच सरकार आनी राश्ट्रीय फुडारी हांचेमजगतीं १९६२ च्या जुलय म्हयन्यांत कबलात जावन आल्जेरिया स्वतंत्र जालो. सप्टेंबर १९६२ त राश्ट्रीय सभेन फेरहत अब्बास हाका अध्यक्ष आनी बेनबेला हाका प्रधानमंत्री केलो. १९ जून १९६५ दिसा लश्करी क्रांती जावन बेनबेलाचे सरकार सकयल पडलें आनी क्रांतीकारी मंडळान पयलींचो उपराश्ट्राध्यक्ष आनी राखणेमंत्री बोमोदीनी हाका प्रधानमंत्री केलो, उपरांत तो अध्यक्ष जालो. १९७६ त संविधान तयार जालें तें फुडें १९७७ आनी १९७९ वर्सा बदलून सारकें केलें. १९७९ त चादली बेंजेदिद सत्तेर आयलो.

राज्यवेवस्था: राश्ट्रीय विधीमंडळ केंद्रांतल्यान देशाचो कारभार चलयता. हातूंत वेंचून येवपी २६१ प्रतिनिधी पांच वर्सांखातीर आसतात.

[illegible] वेंचणूक १९७७ [illegible] जाली

दर वर्सा विधीमंडळ दोन फावट मेळटा. विधीमंडळाच्या बसकांक बिलां आनी हेर प्रशासनाविशींच्या गजालींचेर चर्चा जाता. राश्ट्रीय आघाडी ही एकूच कायदेशीर पक्ष. तेभायर आठ बेकायदेशीर पक्ष आसात. राश्ट्रीय मुक्ती आघाडीचो सरचिटणीस तोच हांगाचो राश्ट्रपती जाता.

राज्यकारभाराचे बरे वेवस्थेखातीर देशाचे ३१ वांटे केल्यात; हांकां 'विलायेत' अशें म्हण्टात. हांचेर प्रशासन चलयतल्या राज्यपालांची निवड राश्ट्रपती करता. तेभायर १६० पोटविभाग आनी ६९१ कम्यून्स आसात. पोटविभागाचे प्रशासन उपराज्यपाल करता. कम्यून खातीर दर चार वर्सांनी वेंचणूको जातात.

अर्थीक स्थिती: आल्जेरियांत शेतकी पिकावळ आनी पशुपालन हांकां म्हत्व आसा. हो सगळ्यांत चड लोकांक काम दिवपी वेवसाय. शेतवेवसाय आनी पशुपालन उत्तर वाठारांत चड जाता. दर्या लागची सकयल आशिल्ली जमीन पिकावळीक बरी पडटा. न्हंयो नाशिल्ल्याकारणान उदकाक लागून शेत पिकावळीचेर बंधनां पडटात. मुखेल पिकां गंव, बार्ली हीं आसात. ते भायर ओट, मको, बटाट, तंबाखू, भाजी आनी ऑलिव्ह तेल हांचेय बरेंच उत्पन्न जाता. वाळवंटांत जावपी खाजरांचें उत्पन्न म्हत्वाचें आसा.

आल्जेरिया खनिजसंपन्न आसा. टेल आनी टिंडूफ वाठारांनी फॉस्फरस नाशिल्लें लोखण, तेबेस हांगा फॉस्फेट आनी एजदेले, हासी, मसावद, इलंगासी, एनजेफ्त आनी मसीला ह्या जाग्यांचेर तेलाच्यो खणी आसात. सैमीक वायूचेंय प्रमाण बरेंच आसा. तेभायर शिशें, जस्त, तांबें, पारा (Mercury), रुपें, अँटिमनी, संगमरवर सारकीं खनिजां आसात. होगर ह्या वाठारांत हालींच युरेनियमचो सोद लागला. उदकांतली पिकावळ फकत उत्तर वाठारांत भूंयमध्यसागरांतल्यान मेळटा. पर्यटन उद्देगाक ह्या देशांत चडशें म्हत्व ना. तरीपूण १९७७ वर्सा आल्जेरियाक २४१,७०० पर्यटकांनी भेट दिल्ली. चडशे पर्यटक फ्रांस, अमेरिका, ब्रिटन, स्पेन, अस्तंत जर्मनी ह्या देशांतल्यान येतात.

अर्थीक स्थिती आयात-निर्यात वेवस्थेचेर आदारित आसा. हांगा मेळपी सैमीक मालाची निर्यात आनी तयार मालाची आयात जाता. चडसो वेपार फ्रांसाकडेन जाता. हेर युरोपीय देशांकडेन आनी अमेरिकेकडेनय वेपाराक लागून आल्जेरियाचे संबंध आसात. दिनार हें हांगाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण: आल्जेरियांत ४,०७४ किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आसात. तांतले ३१९ किमी. वीजेचेर चलतात. अस्तंतेक मोरोक्को आनी उदेंतेक ट्यूनीशिया हे दोनूय देश आल्जेरियाकडेन रेल्वे मार्गान जोडिल्ले आसात.

आल्जिअर्स, अन्नाबा, ओरान हीं मुखेल बंदरां. तेभायर बेजाया, आर्झू, जिजेली ह्या सारकीं बंदरां म्हत्वाचीं आसात. ह्या बंदरांतल्यान आयात-निर्यात वेव्हार चलतात.

रस्त्यांची लांबाय ८२,०४० किमी. इतली आसा. तांतले १८,५०० किमी. मुखेल रस्ते आसात आनी १९,००० किमी. च्या रस्त्यांवेल्यान उणी येरादारी जाता. बस वाहतुकीचें राश्ट्रीयकरण जालां.

एअर आल्जेरी ही हांगाची विमान येरादारी सांबाळपी संस्था. ही देशाभितर आनी देशाभायले येरादारीची वेवस्था पळयता. आल्जिअर्स हांगा आशिल्लो दार एल बेंदा हो हांगाचो मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ. ओरान, अन्नाबा, कॉन्स्टन्टीन हेय बरे विमानतळ. तेभायर देशांत १५० वयर ल्हान सान विमानतळ आसात.

टेलिफोन वेवस्था सादारण आसा. टेलिफोनसेवेंत आल्जेरियाची सुवात जगांत ६२ वी आसा. रेडिओ आनी दूरदर्शन हांच्यावेल्यो कार्यावळी अरबी, फ्रेंच आनी काबिलीया भाशेंतल्यान जातात. मुखेल दिसाळीं ४ आसात.

लोक आनी समाजजीण: १९८६ वर्सा आल्जेरियाची लोकसंख्या २,२५,६६,००० आशिल्ली. तातूंतले शारांनी रावपी लोक १,०९,४१,०००. दादल्यांची संख्या ४९.८% आसा. हांगाचे आदिवासी बर्बर आनी सेमेटिक वंशाचे आसात. अरब आनी अरबीकरण जाल्ले बर्बर हांची लोकसंख्या सगळ्यांत चड म्हळ्यार सुमार ८०% आसा. इस्लाम हो हांगाचो अधिकृत धर्म. चडशे मुसलमान सुन्नी पंथाचे आसात. तेभायर युरोपीय आनी ज्यू हांचीय संख्या हांगा बरीच आसा. चडशे युरोपीय फ्रांसाचे आसात.

इस्लाम धर्माचे लोक सगळे धर्मीक रितीरिवाज पाळटात. रमजान सारके उपास चडशे लोक करतात. बऱ्याच वाठारांनी जादू सारके प्रकार आजूय चलतात. मुसलमानांमदीं एका परस चड बायलो करपाची प्रथा चडशी ना, चडकरून शारांनी तर ती सामकीच उणी आसा.

चडशा शिल्पांचेर, घरांचेर आनी इतिहासीक वास्तूंचेर मूरीश आनी ऑटोमन वास्तूशिल्पाची भरसण आसा. राजवाडे, थडीं, किल्ले हातूंत बरे कलेचे नमुने सांपडटात. बूझीच्या हम्मादायटांचो राजवाडो ताचे खाशेले कलेक लागून नांवाजिल्लो आसा. पूर्विल्ल्या काळांतल्यो चिनी मातयेंच्यो वस्तू अभ्यासाचे नदरेंतल्यान एक आकर्शण थारल्यात. हांचो संबंध ईजिप्तचे पोरने संस्कृतायेकडेन आसा अशें जाणकारांचें मत आसा. हांगाचे गालिचे सोबीत आसतात. संगीताच्या मळार नोवबा संगीत आनी नाच, काबिलाया गीतां लोकप्रिय आसात. हांगाच्या लोकसंगीताचो बऱ्याच युरोपीय संगीतकारांनी अभ्यास केला.

शिक्षण: आल्जेरियाचें राश्ट्रीय साक्षरता प्रमाण २६% आसा. जगांत हे गजालींत आल्जेरियाचो क्रमांक १०३ वो लागता. ६ ते १४ वर्सां पिरायेमेरेनचें आठ वर्सांचें शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसा. मुळावें शिक्षण स वर्सांचें आसा. उपरांत चार वर्सां माध्यमिक. मुळाव्या शाळांनी नोंद जाल्ल्या भुरग्यांची सरासरी ९० % आसा.

सप्टेंबर ते जुलय मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. मुळाव्या शाळांनी शिक्षण अरबी भाशेंतल्यान चलता. ताच्या उपरांतचें शिक्षण अरबी आनी फ्रेंच भाशेंतल्यान दितात. हेभायर वेवसाय आनी धंद्याचेंय प्रशिक्षण हांगा दितात. शेतकी आनी तंत्रीक शिक्षणाक चड म्हत्व आसा.

शिक्षणाचो प्रसार करपाची जापसालदारकी घेवंक मंत्रीमंडळाचीं तीन खातीं आसात- मुळावें आनी माध्यमिक, उच्च आनी वैज्ञानिक, पारंपारिक आनी धर्मीक. सरकारी खातीं शिक्षणाच्या मळार बरेंच काम करतात. शिक्षणाचेर जावपी खर्चाचें प्रमाण बरें आसा. राश्ट्रीय उत्पन्नातलो शिक्षणाचेर खर्च करपांत आल्जेरियाचो जगांत ३५ वो क्रमांक लागता.

१९७७ त मुळाव्या शाळांनी २८,९७,५०० भुरगीं शिकतालीं. दुसऱ्या पांवड्यावेल्या शाळांनी ७,४५,८३८ विद्यार्थी आनी उंचल्या पांवड्यार ६१,७६७ विद्यार्थी शिकताले.

आल्जेरिया, ओरान, अन्नाबा आनी कॉन्स्टन्टीन विश्वविद्यालयां उंचल्या पांवड्यावेल्या शिक्षणाची वेवस्था करतात. हांगाचे बरेचशे विद्यार्थी शिक्षण घेवपापासत फ्रांस, अमेरिका, ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, बॅल्जियम्, कॅनडा, बल्गेरिया, चेकोस्लोवाकिया ह्या देशांनी आसात.

विज्ञान संशोधनाचेर आल्जेरिया बरेच खर्च करता. हातूंत आल्जेरियाचो क्रमांक जगांत ५८ वो लागता. १९७२ वर्सा २४२ वैज्ञानिक हांगा संशोधन करताले.

भाशा आनी साहित्य: अरबी ही हांगाच्या लोकांची भास. हे भाशेच्यो बऱ्योच बोली आसात. खुबशे मुसलमान लोक फ्रेंच भाशाय वापरतात. फ्रेंच भाशेचो उपेग प्रशासनांत आनी शिकिल्ल्या लोकांमदीं जाता. ह्या देशांत जुल्स रॉय सारको नाटककार आनी लेखक नांवाजिल्लो आसा. नामनेचो लेखक, विचारवंत आनी नोबेल इनाम मेळोवपी आल्बेअर कामू हो हांगाचोच. आल्जेरियाचो भूगोल आनी हानीबालाचेर नाटक बरोवपी अहमद तेवफिक मदानी आनी धर्मीक अरबी पंडीत अब्दूल हमीद वादिस हे म्हत्वाचे फुडारी. फ्रेंच भाशेचो वाडटो प्रभाव उणो करून अरबी भाशेंतल्यान साहित्यनिर्मणी करपाखातीर हांगाच्या साहित्यिकांकडल्यान

यत्न चालू आसात.

म्हत्वाचीं थळां: आल्जिअर्स ही राजधानी आनी कॉन्स्टन्टीन हीं भायल्या लोकांक आकर्शित करपी मुखेल शारां. तेभायर देशांतलीं हेर शारांय उद्येगधंद्याक लागून नांवाजिल्लीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

आल्डर, कूर्ट: (जल्म: १० जुलय १९०२, कनिगशूट - जर्मनी; मरण: २ जून १९५८, कोलोन).

नामनेचो जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ. ताचें भुरगेपण उद्येगीक वसाहतीच्या वाठारांत गेलें. पयलें म्हाझूज सोंपतकच ताका घर सोडून वचचें पडलें. ताणें रसायनशास्त्राचें शिकप बर्लिन आनी कील विद्यापीठांत केलें. १९२६ त, ताणें कील विद्यापीठाची डॉक्टरेट मेळयली. कील विद्यापीठांत प्राध्यापक म्हूण (१९३४-३६) आनी आय. जी. फार्बेन हाच्या लिव्हरकुशेन हांगाचे संशोधन प्रयोगशाळेंत (१९३६-४०) मुखेली म्हूण काम केलें. हे प्रयोगशाळेंत आसतनाच संश्लिश्ट (synthetic) रबराच्या संरचनेविशीं आनी प्राप्तीविशीं ताणें संशोधन केलें. कोलोन विद्यापीठाच्या रसायनशास्त्र विभागांत तो १९४० त प्राध्यापक आनी उपरांत विभागाचो मुखेल जालो.

कार्बनी रसायनशास्त्रांतल्या 'डाइन' (diene) ह्या म्हत्वाच्या वर्गाच्या संश्लेशणाविशींच्या (synthesis) संशोधनाखातीर ताका ताचो गुरू ओटो डील्स हाच्यावांगडा १९५० वर्सा रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो. मॅलेइक अम्ल (maleic acid) वा क्विनोनां (quinones) हातूंत ब्युटाडाइनांसारकीं दोन एकांतरित द्विबंध (alternate double bonds) आशिल्ल्या संयुगांचो आस्पाव करप ही डाइन संश्लेशणातली गरजेची विक्रिया आसा. डील्स आनी आल्डर हांणी डाइन आनी क्विनोन हांच्या विक्रियेविशींचो एक निबंद १९२८ त उजवाडायलो. तांणी हे विक्रियेचें स्वरूप प्रयोगावरवीं पयलेच फावट सिध्द केलें आनी बऱ्याच वलयी (cyclic) संयुगांच्या संश्लेशणाखातीर हे विक्रियेचो वापर करून दाखयलो. कापराचो रेणू, प्लास्टिक, कँथॅरीडीन, अर्गोस्टेरोल आनी व्हिटामिन-डी ह्या पदार्थांचें संश्लेशण करपाखातीर हे विक्रियेचो खूब वापर जालो. क्रियाशील रसायनीक कारकाबगर ही विक्रिया जावं येता, हें तिचें खाशेलेपण.

१९३८ त, ताका जर्मन केमिस्ट संस्थेकडल्यान एमिल फिशर यादस्तीक पदक मेळ्ळें. त्याच वर्सा हॉल हांगाच्या (German Academy of Natural Philosophers) हे संस्थेचो तो वांगडी जालो. १९५० त, कोलोन विद्यापीठाच्या वैजकी विभागान ताचो भोवमान करून ताका एम्. डी. पदवी दिली. १९५४ त सालामान्का विद्यापीठान ताका डॉक्टरेट दिली.

- कों. वि. सं. मं.

आल्फव्हेन, हान्नेस: (जल्म: ३० मे १९०८, नॉरकेपिंग-स्वीडन).

नामनेचो स्वीडिश शास्त्रज्ञ. ताचें शिकप उप्साला शारांत जालें. स्टॉकहोम हांगाच्या 'रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजी' च्या इलेक्ट्रॉनिकी विभागांत तो १९४० वर्सा सावन काम करता. हे संस्थेंतल्या आयनद्रायू भौतिकी (Plasma Physics) विभागाचो तो मुखेल आसा. १९७०-७१ वर्सा ताणें कॅलिफोर्निया विद्यापीठ, सॅन दिएगो हांगा संशोधन आनी शिकोवप केलें.

ताणें भूभौतिकीय आनी खगोलीय भौतिकी हांचे मवले प्रस्न सोडोवपाखातीर 'आयनद्रायू भौतिकी' आनी 'चुंबकीय द्रवगतिकी' (Magneto-hydrodynamics) ह्या विशयांत म्हत्वाचें कार्य केलां. ताणें केल्ल्या ह्या संशोधनाचो खगोलीय भौतिकशास्त्रांत खूब उपेग जालो. १९४२ वर्सा सौर वागांविशीं (Sunspots) अभ्यास करतना ताणें द्रवचुंबकीय तरंगांचो सोद लायलो. ह्या तरंगांक 'आल्फव्हेन तरंग' म्हण्टात. भुचुंबकत्वाविशीं (geomagnetism) कांय प्रस्न सोडोवपाक ह्या तरंगांचे संकल्पनेचो उपेग जाता. आयनद्रायूंत आशिल्ल्या निश्क्रिय चुंबकीय वळींखातीर आयनद्रायूक घटसाण मेळटा ही म्हत्वाची संकल्पना ताणें मांडली. ही संकल्पना चुंबकांबर (Magnetosphere) नखेत्रांचें वातावरण आनी आंतरतारकीय द्रव्य हातूंतल्या कार्याचें स्पश्टीकरण करपाक उपेगी पडटा. १९३९ वर्सा ताणें चुंबकीय वादळां (Magnetic Storms) आनी वीज उजवाड (Aurora Polaris) हेविशीं एक सिध्दांत मांडलो. उश्मीय अणुकेंद्रीय ऊर्जेचे निर्मणेंत कितलेशेच दशलक्ष अंश तापमान आशिल्लो अतिउश्ण आयनद्रायू, उपकरणाच्या वण्टीपसून पयस दवरपाक चुंबकीय क्षेत्रां वापरचीं पडटात. देखून, आयनद्रायूंत अस्थिरताय तयार जाता. हाचें स्पश्टीकरण करूंक आल्फव्हेन हाणें मांडिल्ल्या चुंबकीय द्रवगतिकीविशींच्या तत्त्वाचो उपेग जालो.

१९७० वर्सा ताका ताच्या चुंबकीय द्रवगतिकीच्या म्हत्वाच्या वावराविशीं आनी आयनद्रायू भौतिकींतल्या खासा अनुप्रयोगाखातीर ल्वी यूजीन नील हाचे वांगडा नोबेल इनाम वांटून मेळ्ळें. खूबशा स्वीडिश सरकारी समितींनी आनी शिक्षणीक संस्थांनी उंचेल्या पदाचेर ताणें काम केलां. लंडन हांगाच्या रॉयल ॲस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटीचो तो फेलो (अधिछात्र) आसा. १९६७ त वैश्विक विद्युत्गतिकी विशयांतल्या म्हत्वाच्या कार्याखातीर ताका सोसायटीच्या भांगरापदकाचो भौमान मेळ्ळा. Cosmical Electrodynamics (१९५०) ह्या ताच्या पुस्तकांत ताचे संशोधनात्मक लेख उजवाडाक आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

आल्बुकॅर्क, जोसेफ: (जल्म: १८९६; मरण: १९५०).

किरिस्तांव धर्मफुडारी. डापाड्डा वाठारांतलो तो मुळावो मिशनरी आशिल्लो. १९३९ वर्सा थापणूक जाल्ले पिलार संस्थेचो तो संस्थापक. कांय काळ तो खानवेल (Khanwel) मिशनाचो अधिकारी आशिल्लो. उपरांत ताणें अंबरनाथ मिशन सुरू केलें. थंयचे फातिमा माध्यमिक शाळेचे उदरगतीखातीर जायतो वावर केला. १९६२ वर्सा हे संस्थेचो 'सुपीरियर जनरल' म्हूण ताका वेंचून काडलो. हे संस्थेंत ताणें १९६९ वर्सा मेरेन वावर केला.

- कों. वि. सं. मं

आल्बेनिया: (रिपब्लिक पॉप्युलोरे मोशलिस्टे इ श्वियप्रीझे). यूरोप खंडांतलो बाल्कन द्वीपकल्पाचे अस्तंतेवटेंतलो आनी एड्रिॲटिक दर्याचे उदेंत देगेवयलो देश. विस्तार ३९° ३८' ते ४२° ४१' उत्तर आनी १९° १६' ते २१° ४३' उदेंत. क्षेत्रफळ २८,७५० चौ. किमी. लोकसंख्या ३०,२०,००० (१९८६). हाचे उदेंतेक आनी उत्तरेक युगोस्लाव्हिया, दक्षिणेक ग्रीस आनी अस्तंतेक एड्रिॲटिक दर्या आसा. राजधानी तिराना.

भूंयवर्णन, हवामान आनी वनस्पत: आल्बेनियाचो चडसो वाठार दिनारिक आल्प्स पर्वताच्या शाखांनी भरला. उत्तरेवटेनचे पर्वत आनी पठारां १,५०० ते २,४०० मी. मेरेन उंचायेचीं आसात. हांगा सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेंगशी येझेरत्से (२,६४९ मी.) ही आसा. उदेंतेवटेनचे पर्वत दक्षिण-उत्तर पातळल्यात आनी तातूंत धव्या आनी काळ्या द्रिन न्हंयांचीं देगणां आनी ऑक्रीद, प्रेस्पा हीं सरोवरां आसात. दर्यादिगेर रेंवेच्यो दोंगुल्ल्यो आसात आनी दर्याक मेळपी न्हंय बोयाना ही मळाचे उत्तरेखटेनच्यान व्हांवता. द्रिन, मात, श्कुंबी आनी व्हिजोझ ह्यो मुखेल न्हंयो.

दर्यादिगेच्या मळांच्या वाठारांत शियाळ्यांत सरासरी १०० सेंमी. पावस पडटा आनी गीम खर आसता. पर्वताच्या वाठारांत सुमार २५० सेंमी. पावस चडसो गिमांत पडटा. तापमान जानेवारींत १° से. ते सुमार ६° से. आसता; जाल्यार जुलय म्हयन्यांत तें सुमार २१° से. ते २६° से. आसता ॲटलांटिक, भूंयमध्य आनी एड्रिॲटिक दर्यावयल्यान हांगा वादळां येतात. उत्तरेवटेनच्या पर्वतवाठारांत शियाळ्यांत बर्फ पडटा आनी गिमांत वादळां जावन पावस येता.

आल्बेनियांत ओक, एल्म, पायन आनी बर्च हे रुख भरपूर प्रमाणांत

आल्बेनिया

सांपडटात. १,५०० ते १,८०० मी. मेरेन उंचायेच्या वाठारांत आल्पायन तणाचीं मळां आसात. हेर बरेच तरेचीं झोपां आनी फुलझाडां हांगा दिसतात. रानडुकरासारकी कांय थोडीच रानवटी मोनजात आसा. पूण जनावरांची संख्या उणी. रानांनी सुकण्यांचें प्रमाण मात बरेंच आसा.

इतिहासः हांगाचे मूळ लोक इंडो युरोपीयन आसात. इ. स. प. तिसऱ्या शतमानांत तांणी हांगा आपलें राज्य निर्मिलें. इ. स. प. १९७ त रोमन लोकांनी हांगा शेक गाजोवपाचो यत्न केलो, पूण तो फळादीक जालोना. चवथ्या शतमानाच्या लागसार हांगाच्या कांय वाठारांचेर बायझंटायन साम्राज्यान जैत मेळयलें. तांणीच हांगाच्या लोकांक 'आल्बेनियन' अशें नांव दिलें. उपरांत हांगा परकी सत्तेच्यो घुरयो पडत आशिल्ल्यो. १४४३ त लोकांक इस्कंदरबेग ऊर्फ जॉर्ज कॅस्ट्रिओटा हो फुडारी मेळ्ळो आनी ताणें १४६८ मेरेन आल्बेनियाचे परिस्थितींत बदल हाडलो. १४७९ त तुर्कांनी पुराय देश जिखून घेवन इस्लामचो प्रसार केलो. १८७८ उपरांत हांगाच्या लोकांमदीं जागृताय आयली आनी तांणी आपले मुळावे राश्ट्रीय हक्क सांबाळपाचे नदरेन एकवट घडयलो. १९१२ त आल्बेनियाक तुर्कस्थानच्या हातांतल्यान स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी १९२५ त हो देश प्रजासत्ताक म्हूण जाहीर जालो. १९२८ त, हांगा अहमद बेग झोग हाची राजेशाय आयली. १९३९ ते १९४४ ह्या काळखंडांत आल्बेनियाचेर इटली आनी जर्मनीचो शेक चल्लो. १९४६ त, जनरल एन्व्हर होजा हाच्या फुडारपणाखाल हांगा कम्युनिस्ट राजवट आयली. रशियाच्या पालवान राज्यकारभार चलूंक लागलो. रशियांत जाल्ल्या राजकी घडणुकांचो परिणाम जावन १९६१ त आल्बेनियान त्या देशालागचे संबंद तोडले आनी चिनी साम्यवादाची कड घेतली. फुडें १९७८ त चिनी फुडाऱ्यांकडेनय आशिल्ले संबंद आल्बेनियान तोडले. १९८५ त होजा हाका मरण आयलें आनी आल्बेनियान हेर राश्ट्रांकडेन राजनितीक संबंद जोडूंक सुरवात केली.

अर्थीक स्थितीः अर्थवेवस्थेचो मुखेल भार शेतवडीचेर आसा. गंव, मको, भाज्यो आनी फळांचें पीक हांगा बरेंच येता. नुस्तेमारीचो वेवसाय उदरगतीक पावला. खणीच्या वेवसायांतल्यान आनी कारखान्यांतल्या उत्पादनांतल्यान ह्या देशाक बरेंच परकी चलन मेळटा. आयात-निर्यात वेव्हार चडशे सगळ्या साम्यवादी राश्ट्रांवांगडा जातात. लेक हें हांगाचें अधिकृत चलन आसा.

समाजीक स्थितीः रस्ते, रेल्वे, हवाई आनी उदकां मार्गांवयल्यान बरेतरेन येरादारी जावपाची वेवस्था हांगा आसा. प्रसार माध्यमांचेर सरकाराचें नियंत्रण आसता. राजवेवस्था साम्यवादी विचारतत्त्वांचेर आदारिल्ली आसा. हांगाचे लोकसंख्येंतले ९७% लोक मूळ जमातीचे आसात. धर्माप्रमाण २०.५% मुसलमान, १८% नास्तिक, ५५.४% धर्म मानीनाशिल्ले जाल्यार उरिल्ले हेर धर्मांचे आसात.

आल्बेनियन साहित्य बरेंच नामनेक पावलां. नाइम फ्रेशेरी, फैक कोनित्झा, ग्येर्गी फिश्ता ह्या आल्बेनियन साहित्यिकांनी संवसारभर नामना मेळयल्या. ७ ते १५ वर्सांमेरेन ८ वर्सांचें मुळावें शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी एकसारकें आसा. साक्षरतेचो पांवडो बरोच ऊंच आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आल्मैदा, आनास्तासिओ तोमाझीनु बारनाबे दः

(जल्मः १२ जुलय, १९२९ वेळ्ळी-साश्टी; मरणः २५ मे १९७८ वेळ्ळी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव कायतानु आल्मैदा. ताणें बी. ए. मेरेन शिक्षण घेतलें, तशेंच पत्रकारितेचोय अभ्यास केलो. १९५० वर्सा मुंबय प्रजासमाजवादी पक्षान आयोजित केल्ले विद्यार्थी चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५३ वर्साचे सुर्वेक तो 'नॅशनल काँग्रेस'- गोंय संघटनेची वांगडी जालो. १९५४ वर्सा तो हे संघटनेचे मुंबय शाखेचो चिटणीस जालो. उपरांत उरसेलीनु आल्मैदा आनी फेलीक्स आल्मैदा

ांचेवांगडा ताणें कलकत्त्याक 'नॅशनल कॉंग्रेस'- गोंय हे संघटनेची शाखा सुरू केली. उपरांत ताणें आपले नोकरेक सोडचीट दिवन तो गोंयां आयलो आनी राजकी वावर करूंक लागलो. १५ सप्टेंबर १९५४ दिसा ताका ताच्या वेळ्ळीच्या घरांत धरलो. उपरांत प्रादेशिक लश्करी दर्डाधिकाऱ्यामुखार ताची चवकशी जावन ताका आठ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. आग्वाद बंदखणींत आसतना तो निरक्षर कैद्याखातीर वर्ग घेतालो.

सप्टेंबर १९५८ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. गोंय मुटकेउपरांत तो समाजीक आनी राश्ट्रीय वावर करूंक लागलो. १९६२ वर्सा ताणें मडगांव शारांत पयली 'एम्प्लॉईज कॉंग्रेस' (Employees' Congress) सुरू केली. तशेंच ताणें हॉटेल कामगार संघटना, वेपारी कामगार संघटना आनी छापखानो कामगार संघटना सुरू केल्यो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आल्मैदा, उरसेलीनु एम्. एन्. दः (जल्मः २४ ऑक्टोबर १९२६, वेळ्ळी-साश्टी)

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव इनासियु द आल्मैदा. ताणें बी. ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो वखदांच्या कारखान्यांत काम करतालो. १९५९ वर्सा ताणें 'एअर इंडिया' खातीर काम केलां.

'नॅशनल कॉंग्रेस'- गोंय संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९५९ वर्सा हे संस्थेचो सरचिटणीस जालो. 'नॅशनल कॉंग्रेस'- गोंय संघटनेची थापणूक करपाक तशेंच सत्याग्रहांत वांटो घेवंक तरनाट्यांक एकठांय हाडपाक ताणें खूब वावर केला. ताचो डॉ. राममनोहर लोहिया हाचेलागीं वाट संबंद आयलो आनी ताच्या विचारांचेर आनी वावराचेर लोहियाचो चड प्रभाव पडलो. १९५५-५७ ह्या काळांत तो भूंयगत वावर करतालो. मे १९५५ त ताणें आपली नोकरी सोडली. १९५६ वर्सा ताणें शिवाजी देसाय, जयसिंगराव राणे आनी आगुस्तस आल्वारीश हांच्या वांगडा 'गोंय सुटके सैन्याची' (Goa Liberation Army) थापणूक केली. पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरपाचें फर्मान काडिल्लें, पूण तो लिपून रावलो. देखून पोलिसांनी ताच्या घराचेर जप्ती हाडली आनी ताच्या घरच्यांक खूब त्रास दिलो. गोंय सुटके उपरांत भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. महाराष्ट्र सरकारान मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो आनी ताका खाशेलो कार्यकारी न्यायाधीश म्हूण नेमलो.

गोंय सुटके उपरांत ताणें मार्मागोवांत येरादारी आनी गोदी कामगार संघटनेची थापणूक केली. मुंबय राश्ट्रीय दर्यावर्दी संघटनेंत ताणें पालवी सरचिटणीस म्हूण काम केलां.

- कों. वि. सं. मं.

आल्मैदा, मान्युएल फ्रांसिश्कु रोझारिओ दः (जल्मः चिंचोणे- गोंय).

किरिस्तांव धर्म फुडारी. १८५० ते १८७० वर्सा तो माकाव वाठारांत मिशनरी म्हूण आशिल्लो. आवय-बापायन विकिल्ल्या भुरग्यांक ताणें किरिस्तांव धर्माची दीक्षा दिल्ली. तांकां बरी वेख लावन तो नोकरेक लायतालो. चीन देशांत रोगाची धाम आयली तेन्ना शेंकड्यांनी चिनी लोकांक ताणें हॉस्पिटलांत घाले आनी तांची जतनाय घेतली. चिनी लोक ताका गरिबांचो बापूय म्हूण वळखतात.

- कों. वि. सं. मं.

आल्मैदा, मिंगेल द्. एस्. जेः (जल्मः १६०७, गोकय-पोर्तुगाल; मरणः १७ सप्टेंबर १६८३, रायतूर-गोंय).

नामनेचो धर्मशास्त्री आनी भाशाशास्त्री. १२ सप्टेंबर १६२५ दिसा ताणें जेजुइत पंथाची दीक्षा घेतली. सुर्वेक तो गोंयांत, साश्टी वाठारांत धर्म उपदेशक म्हूण आयलो. उपरांत चिखलीचो पाद्र व्हिगार जालो आनी निमाणो गोंयचे सां पावल कॉलेजीचो रैतोर जालो. ताणें 'सेर्मोंइश दुश सान्तुश इ द् तेम्पु क्वारेस्माल' (Sermoes dos Santos e De Tempo Quaresmal), 'सिंकु प्रातिकाश सोब्रि अश पालाव्राश एक्सुर्जेंस मारीया' (Cinco Praticas Sobre as Palavras Exurgens Maria) आनी 'वनवळ्यांचो मळो' (Onvalleancho Mollo -१६५९) अशे ग्रंथ बरयले. पांच खंडांनी आशिल्लो, 'वनवळ्यांचो मळो' कोंकणी गद्याचो एक अप्रूप नमुनो. पयल्या खंडांत ५५७ पानां आसात. तिसरो आनी पांचवो खंड पणजेचे सेन्ट्रल लायब्ररींत आनी लायब्ररी ऑफ द स्कूल ऑफ ओरियन्टल ॲन्ड आफ्रिकन स्टडीज, लंडन हांगा मेळटा. हो ग्रंथ म्हळ्यार किरिस्तांव धर्मग्रंथाचें विवरण. तातूंत जायते सेर्मांव आसात. ताच्या ग्रंथात जायतीं पोर्तुगेज उतरां होलमतात. देखीक- सासेरदोत, प्रोफेत.

'व्हॉकोबुलारियु द लिंग्व कानारीं अँ व्हेरसांव पुर्तुगेज' (Vacabulario da Lingua Canarim em Versam Portuguesa) हो शब्दकोश ताणें आनी पाद्री आंतोनियु साल्दान्य हाणें तयार केलो अशें म्हण्टात. रोम आनी लिश्बोअ हांगा आशिल्ली पोर्तुगेज लिपींतली कोंकणी उतरावळ 'व्हॉकाबुलारियु कानारीं कॉं आल्फाबेतु पुर्तुगेज' (Vacabulario Canarim Com Alphabeto Portugues) आनी कोंकणी भाशेची उतरावळ 'व्हॉकाबुलारियु दा लिंग्व कानारीं' (Vacabulario da Lingua Canarim) ह्यो दोनूय उतरावळी आल्मैद आनी साल्दान्य हांणी बरयल्यो अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

आल्मैदा, शशिकला (होडारकार, शशिकला मंगेश) : (जल्मः २३ जून १९३१ फोंडें).

गोंयची सुटके झुजारी. घोवाचें नांव *आनास्तासिओ आल्मैदा (*)*. तिणें बी. ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. ती नोकरी करताली. सिंधुताई देशपांडे हिचेकडल्यान स्फूर्त घेवन २५ नोव्हेंबर १९५४ दिसा पणजे जावपाआशिल्ल्या सत्याग्रहांत तिणें वांटो घेवपाचें थारायल्लें. पूण सिंधुताई मडगांव तिच्याच घरांत राविल्ल्यान पोलिसांची खर नदर तिच्या घराचेर आशिल्ली. देखून तिका सत्याग्रहांत वांटो घेवंक मेळ्ळो ना. उपरांत १७ फेब्रुवारी १९५५ ह्या दिसा तिणें विलासिनी प्रभु हिचे वांगडा हातांत राश्ट्रीय बावटो घेवन सत्याग्रहांत वांटो घेतलो. तेन्ना पोलिसांनी तिका धरली आनी स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. मार्च १९५८ त तिची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १८ जून १९८६ ह्या दिसा गोंय सरकारान तिच्या सुटकेझुजांतल्या वावराचो भोवमान केला

- कों. वि. सं. मं.

आल्वारीस, आगुस्तसः (जल्मः २ फेब्रुवारी १९२४, मुं...

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव आगुस्तस जॉंग क्रिमेंत आल्वारीस. ताणें बी. एस्सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. सुटके च... काळांत तो 'गोंय सुटके सैन्य' (Goa Liberation Army) हे संघटनेचो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. ताचेकडेन सुरींग हाताळपाचें कसब आशिल्ल्यान तो सांपळे तयार करून दवरतालो. तशेंच दुस्मान येवपाचे वाटेर भुंयेपोंदा फोंड काडून दवरप, टायम बॉंब लावप असलीं कामां तो करतालो. ताच्या मुखेलपणाखाल संघटनेच्या फुडल्या वावराचो बेत आंखप जातालो. सारमानस आनी दिवचल वाठारांत बार्जीनीं सुरींग लावप, कुर्टी जेटीचेर हल्लो करप आदी जायत्या भूंयगत वावरांनी ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५८ वर्सा तो 'नॅशनल कॉंग्रेस'- गोंय संघटनेचे मुंबय शाखेचो चिटणीस आशिल्लो. १ ऑगस्ट १९५८ ह्या दिसा 'नॅशनल कॉंग्रेस'- गोंय संघटनेचे तात्पुरते (Ad-hoc) कमिटीचो तो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो.

४ ऑक्टोबर १९५९ ह्या दिसा गायचे राजकी अधिवेशनाखातीर 'नॅशनल कॉंग्रेस'- गोंय संघटनेचो प्रतिनिधी म्हूण ताची वेंचणूक जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

आल्वारीस, आरमांदु (स्वामी आनिमानंद):
(जल्म: १९०३ बेळगांव; मरण: १९८४).

किरिस्तांव धर्मफुडारी. ताणें राशोल सेमिनारींत शिक्षण घेतलें. बेळगांवच्या वाठारांत ताणें लिंगायतांमजगती धर्मप्रचार केलो. ताणें भारतीय मठवासी जीवनपध्दत आपणायली. ताणें देसूर हांगा पूर्विल्ल्या हिंदू देवळांच्या शैलीप्रमाण एक इगर्ज बांदली.

- कों. वि. सं. मं.

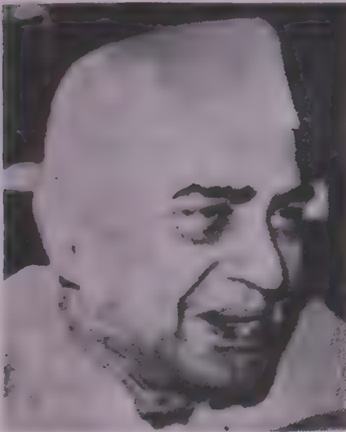
आल्वारीस, जुजे आंतानिओ दु. रोझारिओ (आल्वारीस आंतानिओ):
(जल्म: १२ एप्रिल १९१८ चिंचोणें-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव पावलू मिनिनो ओनोरातु आल्वारीस. ताणे लिसेवाचें तिसरें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें.

१५ ऑगस्ट १९५४ दिसा तेरेखोलचो किल्लो पोर्तुगेज पोलिसांचे देखरेखीखाला आसतना सत्याग्रही ताचेर घुरी घालूंक गेले. अशा प्रसंगावेळार आंतानिओन आपल्या हाताखाल आशिल्ल्या पोलिसांक फाटीं सरूंक सांगलें आनी सत्याग्रही लोकांक भितर येवंक दिले. तशेंच तांकां भारताचो तिरंगी बावटो किल्ल्याचेर लावंक दिलो. हेखातीर रोखडोच ताका नोकरेवेल्यान काडून उडयलो. प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार चौकशी जावन ताका साडेतीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

आल्वारीस, पीटर:
(जल्म: ३१ मार्च १९०८, पर्रा-बारदेस; मरण: ६ मे १९७५).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव आगुस्तस जॉन व्हिंसेंत आल्वारीस. भारताचे सुटकेझुजांत वांटो घेवचे पासत ताणें पोर्ट ट्रस्ट ऑफ इंडिया हांगाची नोकरी सोडली. फुडें १९४२ वर्सा 'भारत छोडो' चळवळींत ताणें वांटो घेतलो. देखून, दोन वर्सां ताका बंदखणीची ख्यास्त जाली. 'ग्रेट इंडियन पेनिनस्यूलर' (GIP). रेल्वे पंचायत आनी हेर भारतीय रेल्वेच्या संघटनांचो तो संस्थापक आशिल्लो. १९५६ वर्सा नागपूरांत भरिल्ल्या अधिवेशनांत 'अखिल भारतीय रेल कामगार महासंघ' (All India Railwaymen's Federation) हाचो सहाय्यक सरचिटणीस म्हूण ताची नेमणूक जाली; उपरांत तो अध्यक्ष जालो.

मुंबयसावन उजवाडाक येवपी 'जनता' ह्या समाजवादी सातोळ्यांत ताचें बरप उजवाडाक आयलां. ताचें चडशें बरप अर्थीक घडणुकांचेर आशिल्लें. १९४९ वर्सा, तो मुंबयचे विधानसभेंत पयलो ट्रेड युनियन फुडारी म्हूण वेंचून आयलो. फुडें तो 'इंडियन नॅशनल काँग्रेसींत' आयलो, आनी 'काँग्रेस सोशलिस्ट पार्टी' पंगडाचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. १९५३ ते १९५५ मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस'- गोंय संघटनेचो उपाध्यक्ष आशिल्लो. गोंय सत्याग्रह चळवळीच्या निमण्या काळांत, ताणें थापणूक केल्ल्या गोंय विमोचन सहाय्यक समितीक लागून भोवजन समाजाक जाग आयली. १५ ऑगस्ट १९५५, दिसा सत्याग्रहांत वांटो घेवंक ताणे सगळ्या भारतांतल्यान पांच हजार सत्याग्रही एकठांय केले. २६ जानेवारी १९५५ दिसा ताणें सत्याग्रही लोकांचो एक पंगड घेवन कॅसलरॉक वाठारांतं सत्याग्रह केलो. हाका लागून पोर्तुगेज पोलिसांनी ताचेर आरोपपत्र दवरलें आनी ताका अठरा वर्सां बंदखणीची खर ख्यास्त दिली.

तो खांपो समाजवादी आशिल्लो. ताणें संयुक्त महाराष्ट्र चळवळींत वांटो घेतलो तेन्ना ताका परतो धरलो. गोंय सुटके उपरांत १९६३ वर्सा जाल्ले पयले वेंचणुकेंत उत्तर गोंयचो खासदार म्हूण वेंचून आयलो. जयप्रकाश नारायण हाच्या 'जनता' चळवळीची स्फूर्त घेवन ताणें बिहारचे चळवळींत व्हड उमेदीन वांटो घेतलो. १९ जून १९८४ दिसा, गोंय सरकारान ताचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- डॉ. विनायक मयेंकार

आल्वारीस, सेलेस्तिन्यु (सी. आल्वारीस):
(जल्म: २१ ऑगस्ट १९२०, साळगांव-बारदेस).

नामनेचो गोंयकार तियात्रीश्त (नाट्य कलाकार). ताच्या बापायचें नांव कायतान आल्वारीस, जो खासा एक तियात्रीश्त आशिल्लो. साळगांव वाठारांतल्या सरकारी मुळावे शाळेंत ताणें पोर्तुगेज प्रिमैरु ग्राव मेरेन शिक्षण घेतलें. उपरांत थंयच्या एका हायस्कुलांत तेन्नाचे चवथी यत्तेमेरेन शिकप केलें. विनोदी कलाकाराची भूमिका करपाक फाव आशिल्ले गूण घरचे परंपरेक लागून ताच्या आंगांत भुरगेपणांतच आयिल्ले. पिरायेच्या सातव्या वर्सा (१९२७) ताच्या बापायन बरयल्ल्या 'म्हजी घरकान्न' ह्या तियात्रांत ताणें पयले खेप माचयेर पावल दवरलें. उपरांत ताचेकडल्यान स्फूर्त घेवन ताणें स्वताच तियात्र बरोवंक सुरवात केली.

आतांमेरेन ताणें सुमार ७८ तियात्र बरयल्यात. 'म्हजी व्हनी', 'चोर वो तियात्रीश्त?', 'आतांच्यो सुनो', 'मावोडेचें सूट', 'वजें' हे ताणें भुरगेपणांत बरयल्ले तियात्र भारतांत तशेंच भारताभायर गाजल्यात.

जोडगीत (duet) हो गीताचो एक प्रकार सी. आल्वारीसाक लागूनच लोकप्रिय जाला अशें म्हणूं येता. ताणें मिस मोहना, ऑफेलिया, आंतोनेत, फिलोमेन, बॅटी हांचे वांगडा गायिल्लीं जोडगीतां बरींच गाजल्यांत.

मुंबयच्या सिने टायम्सान घेतिल्ले सर्तींत ताका सतत चार वर्सांमेरेन बऱ्या अभिनयाखातीर पयलें इनाम मेळ्ळां. राश्ट्रीय पांवड्याचेर भारत सरकारान घेतिल्ले १९६६ वर्साचे सर्तींत बऱ्या अभिनयाखातीर आदल्यो प्रधानमंत्री सर्गेस्त श्रीमती इंदिरा गांधी हिचेकडल्यान पुरस्कार मेळ्ळो. तेभायर हेर कितलींशींच इनामां ताणें जोडल्यांत.

ताणें बरोवन सादर केल्ल्या कांय तियात्रांचीं नांवां अशीं- 'केन्ना उदेतलो तो दीस', 'आवयचो शिराप', 'म्हजो सोपूत', 'जुरामेंत', 'गोंयचो मोग', 'मस्तेपण' तेभायर ताचे 'निर्मोण' आनी 'म्हजी घरकान्न' हे चित्रपट बरे गाजल्यात. 'भुयारांतलो मनीस' ह्या चित्रपटांत ताणें मुखेल भूमिका केल्या आनी चित्रपटाच्या मळार आपलें नांव दवरलां.

- कों. वि. सं. मं.

आवाज:
कानाक आयकुपाक येवपी आविश्काराक आवाज वा ध्वनी अशें म्हण्टात. आवाजाची शास्त्रीय व्याख्या अशी- श्रवणेंद्रियांक ज्या उद्दीपनावरवीं संवेदना जावंक शकता तें उद्दीपन म्हळ्यार आवाज. हें उद्दीपन एकाद्रया वायू, द्रव वा घन माध्यमांतल्या यामिकीय (mechanical) तरंगांच्या स्वरुपांत आसता. हे तरंग माध्यमाच्या स्थितिस्थापकतेक (elasticity) लागुनूच प्रस्थापित जावंक शकतात. देखून तांकां 'स्थितिस्थापकीय तरंग' वा 'ध्वनितरंग' अशें म्हण्टात. मनशाच्या श्रवणेंद्रियांक फकत सुमार १६ हर्ट्झ ते २०,००० हर्ट्झ ह्या मर्यादांमदल्या कंप्रतेच्या (frequency) तरंगांचोच बोध जावंक शकता. ह्या प्रकारच्या

तरंगाक 'श्राव्य ध्वनी' अशें म्हण्टात.

सैमांत जायते आवाज दिसून येतात. देखीक- पावसाळ्यांतलो गडगड, व्हांवत्या उदकाचो आवाज, झाडाच्या पानांची सळसळ आदी. नाणा जायते आवाज करतात. देखीक- भुरग्याचें रडप, सुण्याचें भोंकप, शवण्याचें चिंवचिंवप. जण एका मनशाचो तशेंच जनावराचो आवाज वेगवेगळो आसता. थोडे आवाज आयकुपाक कर्कश आनी त्रासदायक आसतात. पूण संगीताच्या सूरांचो आवाज कानार पडटकच मनाक आनंद भोगता.

आदिमानवाक स्वताच्या संरक्षणाखातीर तेचप्रमाण भक्ष्याचो सोद घेवपाखातीर, आयकूंक येवपी वेगवेगळ्या आवाजांवेल्यान फाव ते निश्कर्ष काडचे पडटाले. आवाज निर्माण करपी वेगवेगळ्या सादनांचो सोद लेगीत दिसपट्ट्या अणभवांतल्यान जाला आसतलो. देखीक- धोणूचे दोरयेच्या टणत्कारावेल्यान तंतुवाद्याची कल्पना आयल्या आसतली. फुडें कांय आवाज कानाक गोड लागतात हें पळोवन असल्या आवाजांचें संकलन आनी समायोजन करून तांचें संगीत तयार केलां आसतलें.

जायते आवाज मनशाक आयकुपाक येनात. पूण तेच आवाज बाकीच्या जनावरांक आयकुपाक येतात. आवाजाचो अभ्यास करतना भौतिकशास्त्रांत गणिताचो खूब वापर करचो पडटा. Acoustics (ग्रीक भाशेंत हाचो अर्थ आयकप) ह्या भौतिकशास्त्राचे शाखेंत आवाजाचो शास्त्रीय अभ्यास जाता. वीज, उजवाड, उश्णता हांच्याभशेनूच आवाज हें एके तरेचें ऊर्जेचें रुपांतर. म्हळ्यारुच आवाज ही एके तरेची ऊर्जा.

संगीतांतल्या स्वरांक भौतिकीच्यो कल्पना लावपाचें कार्य पायथॅगोरस ह्या ग्रीक शास्त्रज्ञान इ.स.प. सव्या शतमानांत केलें. इ. स. प. पयल्या शतमानांत जावन गेल्ल्या मार्क्स व्हिट्रूव्हिअस पोलिओ ह्या रोमन स्थापत्यशास्त्रज्ञाक आवाजाचें प्रसारण तरंगांवरवीं जाता हाची जाणविकाय आशिल्ली, अशें दिसता. पूण मध्ययुगांत ही कल्पना ना जावन आवाज म्हळ्यार अदृश्य कणांचो प्रवाह अशी कल्पना रुढ जाली. पी. गासेंदी हाणें इ. स. १६३५ त तोफेचो जाळ दिसप आनी आवाज आयकूंक येवप, ह्या घडणुकांतलो काळखंड मेजून ताचेवेल्यान हवेंतल्या वेगाचें मोल काडलें. सतराव्या शतमानांत आवाज हो तरंगमय आसा हे गृहीत धरून आयझॅक न्यूटन हाणें हवेंतल्या आवाजाच्या वेगाचें एक समीकरण सोदून काडलें. अठराव्या शतमानांत पी. सी. लाप्लास हाणें ह्या समीकरणांत थोडी दुरुस्ती केली. १८७७ त, लॉर्ड रॅली हाणें ध्वनिशास्त्राचेर एक ग्रंथ (Theory of Sound) उजवाडायलो. आवाजाच्या आर्विल्या अभ्यासाक हांगाच्यान सुरवात जाली अशें जाणकारांचें मत आसा. जर्मन शास्त्रज्ञ जी. एस्. ओहम आनी एच्. एल्. एफ्. फॉन हेल्महोल्ट्स हांणी १९ व्या शतमानांत ध्वनिशास्त्रांत, खास करून श्रवणक्रियेच्या संदर्भांत मोलादीक भर घाली.

आवाजाचें प्रसारण: (Propagation of Sound) एका जाग्यार आवाज केलो जाल्यार तो दुसऱ्या जाग्यार आयकुपाक येता, हाका आवाजाचें प्रसारण जावप अशें म्हण्टात. ऊर्जेच्या प्रसारणाखातीर साधनाची गरज आसता. आवाजाचें प्रसारण माध्यमाबगर जायना. निर्वातांत (vacuum) आवाजाचें प्रसारण जायना. माध्यम हें घन, द्रव, वा वायूरुप आसता. माध्यम हें सूक्ष्म कणांनी भरिल्लें आसता. जेन्ना माध्यमांत आवाज जाता तेन्ना माध्यमाचो कण आवाजाची ऊर्जा घेवन आपले माध्य-स्थिती (mean position) भोंवतणी कंपन (vibration) करता. हो कण आपल्याक लागून आशिल्ल्या दुसऱ्या कणाक ऊर्जा दिता आनी तो कण कंपन करपाक लागता. अशे तरेन एका फाटल्यान एक कण कंपन करपाक लागता आनी ह्या सगळ्या कणांच्या कंपनात्मक हालचालींक लागून एक तरंग (wave) तयार जाता. ह्या तरंगावांगडा आवाजाचें प्रसारण जाता. ह्या प्रसारणाविशीं एक गजाल मतींत दवरपाची ती म्हळ्यार माध्यमाचे कण तरंगावांगडा फुडें वचनात, ते फकत आपल्या मध्यस्थानाभोंवतणी कंपन करतात. पूण फकत आवाज तरंगावांगडा फुडें वता

आवाजाचो उगम: मनीस जेन्ना उलयता तेन्ना ताच्या ताळ्यांत (vocal cord) कंपनात्मक हालचाल जाता आनी हीच हालचाल आवाजाचें कारण जाता. कसल्याय आवाजाचो उगम हो मूळांत कंपनात्मक हालचालीक लागून घडून येता. कसलीय वस्त जेन्ना कंपनात्मक हालचाल करता तेन्ना मोटो नाजाल्यार बारीक आवाज जाताच.

आवाजाचो वेग: एका बिंदूपसून दुसऱ्या बिंदूमेरेन आवाजाचें प्रसारण जावपाक थारावीक काळ लागता. एका सेकंदाक आवाज कितलें अंतर फुडें वता हो आवाजाचो वेग. खशेल्या माध्यमांत आवाजाचो वेग एकसारको उरता. आवाजाचो उगम कसोय आसूं, तो मनशाचो आवाज आसूं ना जाल्यार गाडयेचो आवाज आसूं, एकाच तरेच्या माध्यमांत आवाजाचो वेग एकसारको उरता. आवाजाच्या प्रसारणाचो वेग हवेंत सुमार ३४० मी./से. आसता. आवाजाचो वेग घन माध्यमांत सगळ्यांत चड, ताच्या फाटोफाट द्रव माध्यमांत आनी वायू माध्यमांत सगळ्यांत कमी आसता. देखीक- आगगाडी स्टेशनापसून चड पयस आसता तेन्ना आमकां इंजिनाचो आवाज आयकुपाक येना. पूण आमी रुळाचेर कान लायलो जाल्यार तो आयकुपाक येता. हाचें कारण म्हळ्यार आमी जेन्ना स्टेशनाचेर उबे आसतात तेन्ना इंजिनाच्या आवाजाचें प्रसारण हवेंतसून (वायू माध्यमांतल्यान) जाल्लें आसता. पूण आगगाडयेचो रुळ हो घनरुप आशिल्ल्या कारणान तातूंत आवाजाचें प्रसारण बेगीन जाता आनी तेखातीर आमकां तो आवाज आयकुपाक येता.

आवाजाचो वेग तापमानाचेर आदारून आसता. माध्यमाचें तापमान जशें वाडटा तसो आवाजाचो वेग वाडटा. आवाजाचो वेग हवेंतल्या ओलसाणीचेर (moisture) आदारून आसता. हवेंत ओलसाण चड आसली जाल्यार आवाजाचो वेग वाडटा. आवाजाचो वेग उजवाडाच्या वेगापरस कमी. देखीक- पावसाच्या दिसांनी मळबांत जेन्ना वीज जोगलावता, तेन्ना आमकां जोगूल पयलीं दिश्टी पडटा आनी मागीर गडगडाचो आवाज आयकुपाक येता.

आवाजाची तीव्रता: (Intensity of Sound) सामान्य भाशेंत आमी आवाजाची मोटो नाजाल्यार बारीक अशी तुळा करतात. भौतिकशास्त्रांत हाका आवाजाची तीव्रता अशें म्हण्टात. आवाजाची तीव्रता माध्यमांतल्या कणांच्या कंपनांचेर आदारुन आसता. जर कणांचे मध्यस्थानापसून चड अंतराचेर कंपन जालें जाल्यार, आवाजाची तीव्रता चड आसता. आवाज जसो फुडें वता तसो माध्यमाचो कण कमी अंतराचेर कंपन करता. म्हणजेच आवाज उगमापसून जसोजसो पयस वता तशी ताची तीव्रता कमीकमी जायत वता.

ध्वनी-कोटि (Pitch of Sound): आवाज कोमल काय कणखर हें ध्वनी-कोटि दाखयता. ही ध्वनी-कोटि आवाजाचे कंप्रतेचेर (frequency) पातयेवन आसता. कण एका सेकंदाक कितल्या खेपे कंपन करता, हाका 'कंप्रता' अशें म्हण्टात. ताचें एकक (unit)- हर्ट्झ (hertz). आवाजाचें प्रसारण माध्यमाच्या कणांच्या हालचालींक लागून जाता. कंपनात्मक हालचाल ही नेमान जावपी (periodic) म्हळ्यार थारावीक वेळांत परत-परत घडून येवपी गती. आवाजाच्या तरंगावेल्या दरेका कणाची कंप्रता एकसारकी आशिल्ल्यान तीच आवाजाची कंप्रता थारता.

दोन वेगवेगळे ध्वनी-कोटि म्हळ्यार किदें हें एका उदाहरणावेल्यान स्पश्ट जाता. बायलांचो आवाज आनी दादल्यांचो आवाज हांची तुळा केली जाल्यार अशें दिसून येता की बायलांचो आवाज कोमल जाल्यार दादल्यांचो आवाज कणखर आसता. हाचें कारण म्हळ्यार बायलांच्या आवाजाची ध्वनी-कोटि मोटी म्हळ्यार तांच्या ताळ्याच्या कंपनात्मक हालचालीची कंप्रता चड आसता. तशेंच दादल्यांच्या आवाजाची ध्वनी-कोटि कमी म्हळ्यार तांच्या ताळ्याच्या कंपनात्मक हालचालीची कंप्रता कमी आसता. चड व्हडल्यान उलयत जाल्यार ध्वनी-कोटि (pitch) चड जाता अशें न्हय. हांगा आवाजाची तीव्रता मात चड जाता. तीव्रता ही ध्वनी-कोटिपरस सामकी वेगळी. तीव्रता आवाज मोटो काय बारीक हे सांगता, जाल्यार ध्वनी-कोटि ही आवाजाची कोमलता वा कणखरता

फाटल्यान

आवाजाचें परावर्तन (Reflection) आनी वक्रीभवन (Refraction): आवाजान एका माध्यमांतल्यान प्रसारण जातना ताच्याआड दुसरें माध्यम आयले जाल्यार थोडो आवाज त्या माध्यमाच्या आरपार वता आनी थोडो आवाज त्या माध्यमापसून परावर्तित जाता. परावर्तन म्हळ्यार तो आवाज त्या माध्यमाचेर आपटून परतो येवप. परावर्तनाचें उदाहरण म्हळ्यार प्रतिध्वनी (echo). व्हड सालांत, दोन दोंगरांमदीं वा दोन वस्तींमदीं व्हडल्यान उलयत जाल्यार तो आवाज थोड्याच वेळांत परत आयकुपाक येता. हाका प्रतिध्वनी (आवाज घुमप) अशें म्हण्टात. व्हड सभाघर बांदतना आवाजाच्या परावर्तनाचो विचार करचो पडटा. आवाज माध्यमांतल्यान आरपार वतना मात्सो वांकडे विकेन वता, ताका आवाजाचें 'वक्रीभवन' अशें म्हण्टात. आवाजाचें वक्रीभवन हें आवाजाच्या परावर्तनापरस कमी अणभवाक येता. आवाजाचें प्रसारण थंड हवेपरस उश्ण हवेंत चड वेगान जाता. उश्ण आनी थंड हवेचे थर आशिल्ले हवेंत जर आवाजाचें प्रसारण जालें जाल्यार आवाजाच्या वक्रीभवनाक लागून एकूच आवाज वेगवेगळे दिकेन आयकल्याचो भ्रम जाता.

आवाजाचें प्रदूशण: मनशाच्या कानांक थारावीक आवाज आयकुपाची क्षमता आसता. क्षमतेपरस चड आवाज आयकुचो पडलो जाल्यार कान इबाडपाची शक्यता आसता. व्हड शारांनी तरांतरांचे आवाज आयकुचे पडटात. बस, आगगाडयो, कारखान्यांची इंजिनां, लाउडस्पीकर, बॅण्ड हांचेपसून जावपी तरांतरांचे आवाज लोकांक नाका आसतना आयकुचे पडटात. ह्या सगळ्या नाका आशिल्ल्या आवाजांक लागून आवाजाचें प्रदूशण जाता. कांय जाणांच्या कानांचो इबाड जाता आनी ताका लागून तांकां आयकुपाचें आदार-यंत्र (hearing aid) लावन घेवचें पडटा.

- प्रा. राजेंद्र काणेकार

आशिया खंड: क्षेत्रफळान आनी लोकसंख्येन जगांतलो पयलो खंड. पृथ्वीच्या ११% वाठाराचेर आनी वट्ट भुंयेच्या ३३% वाठाराचेर पातळ्ळा. जुव्यांसयत क्षेत्रफळ ४,४६,००,८५० चौ. किमी. लोकसंख्या इ.स. २००० वर्सामेरेन ३,४०,००,००,००० चेर पावतली. विषुववृत्ताच्या एक अंश उत्तरेवटेन जंय आशियाचो मलेशिया वाठार येता, थंयसावन रशियाच्या केप चेल्यूस्किनमेरेन (७८° उत्तर) आशियाचो दक्षिण-उत्तर भुंयेचो सलग वाठार आनी उदेंत-अस्तंत वाठार २६° उदेंतसावन १७०° अस्तंत मेरेन आसा. आशियाचो मदलो वाठार म्हासागरासावन सुमार ३,२०० किमी. परस पयस आसा. सूर्य उदेवपा वटेनचो म्हूण ग्रीकांनी ह्या खंडाक 'आसू' हें नांव दिल्लें, तेंच मुखार आशिया जालें. हांगा जगांतलें सगळ्यांत ऊंच दोंगराचें तेमक (एव्हरेस्ट), सगळ्यांत चड खोलायेची भूंय (मृत दर्या- Dead Sea), सगळ्यांत चड तापमानाचें ठिकाण (जेकबाबाद), सगळ्यांत उण्या तापमानाचें ठिकाण (व्हर्कोयान्स्क), सगळ्यांत चड पावसाची नोंद जाल्लें ठिकाण (चेरापुंजी), सगळ्यांत उणो पावस पडपी ठिकाण, चडांत चड दाट लोक रावपी सुवाती (इंडोनेशिया, चीन, भारत) आनी सगळ्यांत उणे लोक रावपी सुवाती (वाळवंटां, सायबेरीया) अशीं खाशेलेपणां आसात. जगांतल्या मनशाची आनी धर्मांची उत्पत्ती आशिया खंडांत सगळ्यांत पयलीं जाली अशें मानतात. आशिया खंडाचे उत्तर दिकेक आर्क्टिक म्हासागर आनी दक्षिणेक हिंद म्हासागर आसा. अस्तंतेवटेनचो अरबी दर्या, तांबडो दर्या आनी सुएझ कालवो हांकांलागून आशिया आनी आफ्रिका वेगळे जाल्यात. उदेंतेवटेन कॅमचॅट्का जुंव्यांचो चोमो, कुरील, सकालीन जुंवे, जपान, रिवक्यू, कोरिया, फिलीपीन्स आनी इंडोनेशिया हांकांलागून पॅसिफिक म्हासागराचे ओखोट्स्क, जपान, उदेंत चीन, दक्षिण चीन आनी इंडोनेशियाचे दर्या वांटे मदल्यामदीं बंदिस्त जाल्यात.

ह्या खंडांत भारत, श्रीलंका, पाकिस्तान, बांगलादेश, ब्रह्मदेश, नेपाळ, भूतान, सिक्कीम, अफगाणिस्तान, इराण, इराक, कुवेत, सावदी अरेबिया, संयुक्त अरब अमीर राज्यां, कतार, बाहरीन, ओमान, दक्षिण येमेन, येमेन, जॉर्डन, सिरिया, इझ्राएल, लेबनान, तुर्कस्थान, रशियेचो काय वाठार, मंगोलेया, चीन, तैवान, उत्तर आनी दक्षिण कोरिया, जपान, नावस, फिलीपीन्स, उत्तर आनी दक्षिण विएतनाम, लाओस, कंबोडिया (ख्मेर), थायलंड, मलेशिया, सिंगापूर, ब्रुनेइ, इंडोनेशिया आनी मालदीव हे देश आसात. ब्रिटीश सत्तेखाला आशिल्लो हाँगकाँग, पोर्तुगेज सत्तेखाला आशिल्लो माकाव, तिमोर जुव्यांचो वाठार आनी अरबस्तानांतले कांय अशासकीय वाठार हेय वाठार येतात. ईजिप्तचो कांय वाठार आशियांत आसा, जाल्यार कांय जाणांच्या मतान सायप्रस जुंवोय आशियांतूच येता.

भूंयबर्णन: आशिया खंडाची रचणूक सामकी घुस्पागोंदळाची आसा. आशिया आनी आफ्रिका खंड पयलीं एकठांय आशिल्ले. तुर्कस्थान ते जपानमेरेन पाविल्ल्या दोंगरांमदल्यान टेथिस हो व्हड दर्या आशिल्लो. धर्तरेचेर जावपी कितल्याशाच गजालींच्या व्हड परिणामाक लागून आफ्रिका आनी आशिया एकामेकांपसून पयसावले. तुर्कस्थानासावन उदेंतेकडेन वचपी दोंगरांमदीं कितलेशेच उंचले वाठार तयार जाले. तुर्कस्थानाचे उत्तर दिकेक पाँटस आनी दक्षिण दिकेक टॉरस दोंगर आसात आनी तांच्यामदीं आनातोलियाचे उंचले वाठार आसात. इराण-अफगाणिस्तान हांगाच्या उंचल्या वाठारांक एलबर्झ, खुरासान, ह्या उत्तर दिकेंतल्यान येवपी आनी दक्षिणेवटेंतल्या झाग्रोस, माकारान ह्या दोंगरांनी मदीं बंदिस्त केल्यात. अफगाणिस्तानचे उदेंतेक जाका जगाचें पाखें म्हण्टात तो पामीरचो उंचलो वाठार आसा. हांगा सगळ्या दिकांनी व्हड व्हड दोंगर पातळ्ळ्यात. हिंदूकुश, सुलेमान, हिमालय, काराकोरम, कुनलुन, आस्तिन ता, तिएनशान, ट्रान्सआलाय, हिस्सार ह्या सारके दोंगर मुखेल आसात. हिमालय आनी कुनलुन हांच्यामदीं तिबेटचे लांबरुंद दोंगराभशेन दिसपी पठार आसात. कुनलुन आनी तिएनशान हांच्यामदीं ताक्ला माकान हें वाळवंटी पठार आसा. तिएनशानचे इशान्येवटेन बरेचशे दोंगर सामके बेरिंग दर्यामेरेन पावल्यात. हिमालयाचे फांटे इंडोनेशियामेरेन पावल्यात. इशान्य भारतांतल्यो दोंगुल्ल्यो (गारो, खासी, जैंतिया) तशेंच ब्रह्मदेश, अंदमान-निकोबार आनी इंडोनेशियांतल्यो दोंगुल्ल्यो आनी दोंगर हे मूळ हिमालयाचेच कुडके जावन आसात. कुनलुनचे फांटे चीनांत गेल्यात. तांकां थंय चिनलिंग म्हण्टात. आस्तिन ताच्या फांट्याक नानशान आनी मंगोलियांतल्या फांट्याक शिंगान दोंगर म्हूण वळखतात. चीनांतले यूनान, सेचवान आनी मंगोलियांतले गोबी वाळवंट हें पठारांनी आनी दोंगरांनी भरिल्लें आसा. हांगाची भूंय तरांतरांची आसा. भूंयकांप, ज्वालामुखी आनी धर्तरेच्या पोटांत जावपी घडणुकांक लागून दोंगर, न्हंयो, पठारां, दोंगुल्ल्यो, सकयले वाठार अशी वयर सकयल आनी बऱ्याच घुस्पागोंदळांतल्यान हांगाची भूंय तयार जाल्या. सादारणपणान सिंधू-गंगा न्हंयांमदलें मळ आनी भारतीय उपखंड, अरबी दोंगरीवाठार आनी इराकचें मळ, मध्य आशिया, आशियाभितरलो रशियन सकयल्लो वाठार (lowland) आनी पॅसिफिक दर्यादिगेवेले वाठार अशे भुंयेचे वांटे जांव येतात.

गंगा-सिंधू न्हंयांमदलें मळ हें जगांतलें एक व्हड पिकाळ आनी सपाट मळ म्हूण नामनेक पावलां. हिमालयाच्या सकयल्या वाठारांत व्हांवन आयिल्ल्या गाळापसून तें तयार जालां. बांगला देश, अस्तंत बंगाल, बिहार, उत्तरप्रदेश, पंजाब, राजस्थान आनी पाकिस्तानांतले पंजाब आनी सिंध हे वाठार ह्या मळांत येतात. गंगा आनी ब्रह्मपुत्रा एकामेकांक मेळिल्ल्यान आसामांतले ब्रह्मपुत्रा न्हंयच्या मळाचो वाठार ह्याच प्रकारांत येता. हिमालय हो ह्या वाठारांतलो दोंगर. ह्या दोंगरांतल्यान कितल्योशोच न्हंयो व्हांवतात. ह्या मळाच्या सकयल्या वाठारांत दक्षिणेवटेंतलो भारत येता. हांगाची भूंय मदल्या वाठारांत पठारांची आसा जाल्यार दर्यादिगांवेली भूंय सकयल आसा.

अरबी दोंगरी वाठार आनी इराकचें मळ अस्तंतेवटेन आसा. ह्या वाठारांक लागून आशियाचो संबंद आफ्रिका आनी युरोपाकडेन येता. ह्या वाठारांनी भूंयकांप बरेच जातात. मध्य आशियांत तिबेटचें पठार आसा.

हाची उंचाय ४,८७५ मी. आसा. रशियांतल्या सकयल्या वाठाराक लागून युरोप आनी आशिया ह्या दोन खंडांचो संबंद येता. ह्या संबंदाक लागून युरोप-आशिया हे दोनूय खंड एकठांय धरून ताका युरेशिया अशेंय म्हण्टात. पॅसिफिक दर्यादिगेवेल्या वाठारांनी उर्वेत सायबेरीया सावन मलायामेरेनचो अशे तरांतरांचे वाठार आसात. हे भुंयेच्या प्रकारांवेल्यान एक गजाल स्पश्ट जाता ती म्हळ्यार हो पुराय खंड तरांतरांचे फातर आनी मातयेचो जावन आसा.

हवामानः आशियाचो मदलो भितरलो वाठार खंयच्याय म्हासागरासावन ३,२०० किमी. परस पयस आशिल्ल्यान, दर्यादिगांवेले वाठार आनी खंडाचो भितरलो वाठार हांच्याभितर हवामानाचो बरोच फरक आसता. हो खंड बरोच ऊंच सकयल आशिल्ल्या कारणान एकाच अक्षांशांत येवपी वाठारांच्या हवामानांत लेगीत बरोच फरक आसता. चडशी भूंय गिमाच्या दिसांनी तापता आनी हवेचो दाब उणो जाल्ल्याकारणान थंय दर्यावेल्या चड दाबाच्या वाठारांतलें वारें येता आनी गिमाचो पावस पडटा; शिंयाच्या दिसांनी हवेंतले थंडसाणीक लागून भुंयेचे दिकेंतल्यान दर्यावटेन वारें व्हांवता अशें सादारणपणान आशियाच्या हवामानाविशीं सांगू येता.

उत्तरेवटेनच्या वाठारांनी हिम पडटा जाल्यार दक्षिणेवटेन दर्यांवेल्यान आयिल्ल्या वाऱ्यांक लागून पावस पडटा. भारत आनी आग्नेय आशियाचे दक्षिण वाठार आनी दक्षिणेवटेनच्या जुंव्यांचेर हवामान उश्ण आनी बरेच कडेन बाराय म्हयने पावसाचें आसता. दक्षिणेवटेन हवामान चडशें उश्ण, जाल्यार उत्तरेवटेन तें थंड जायत वता.

वनस्पतः विषुववृत्तीय वाठारांत ६० ते ८० मी. मेरेन वाडपी, सदांच पाचवेचार आसपी घट लांकडाचे रुख आसात. ते नीट वाडत वतात आनी पुराय ऊंच जाल्ल्या जाग्यार तांकां तेंगशेकडे खांदयो येतात. ह्या वाठारांत तरांतरांची वनस्पत मेळटा. एकेच जातीचीं झाडां चडशीं पळोवंक मेळनात. ऑर्किड, नेचे, बेनुल्ली, लांब वाली हांची गर्दी आसता, पूण ॲमेझोन वा काँगो हांगाच्या रानांभशेन दाट रानां नासतात. रुखांची वाटी उणी आशिल्ल्यान सूर्याचो उजवाड जमनीमेरेन पावता आनी झोंपां बरींच वाडूंक पावतात. दर्यादिगांवेल्या वाठारांनी चिखलांतलें रान आनी उदकालागीं वाडपी वनस्पत दिश्टी पडटा. रेवेंच्या दर्यावेळांचेर सुरु, माड ह्या सारकीं झाडां बरीं वाडटात. २०० सेंमी. परस चड पावस पडपी वाठारांनी सदांच पाचवीचार आसपी रुंद पानांचीं पावसाचीं रानां आसात. १०० ते २०० सेंमी. पावस पडपी वाठारांनी पानां गळपी, रुंद अशा एका खाशेल्या प्रकारचीं रानां वाडटना दिसतात. शाल आनी साग हीं झाडां मदेराच्या लांकडाक उपकारतात. आंबो, चिच, काजू, पणस ह्या सारके फळां दिवपी रुख आशिया खंडांत बऱ्याच सुवातींनी आसात. उण्या पावसाच्या वाठारांत खैर, बाभळ, बेल, कवठां, बोर हांचीं झाडां चड प्रमाणांत वाडटात. रुख नाशिल्ले वाठार फकत पावसाळ्यांत पाचव्या तणान भरतात नाजाल्यार हरशीं हे वाठार सुके आनी झाडांपेडां विरयत आसतात. कांय तणांचे वाठार आफ्रिकेंतल्या सॅव्हानाभशेन आसता. ५० सेंमी. परस उण्या पावसाच्या वाठारांनी नीवलांच्या जातीचीं झाडां वाडटात. दर्यादिगांवेल्या कांय भितरल्या वाठारांनी सुपारी दिवपी माडयो दिसून येतात. दोंगरांच्या कांय वाठारांनी उंचायेचेर पायन, देवदार, चिनार, निलगीरी, ओक हे रुख आसात. पाकिस्तान, भारत, बांगलादेश, श्रीलंका, ब्रह्मदेश, इंडोनेशिया ह्या शेतांचेर आदारिल्ल्या देशांत मूळची रानां बरींच नश्ट जाल्ली दिसतात. थंय कांय वाठारांनी कोंडे, बेत, तण हे सारकी वनस्पत आसा.

चीन आनी जपान ह्या देशांतल्या हवामानाक लागून थंयचीं रानां चडशीं नश्ट जावन गेल्यांत. चीनांतल्या नानशान, चिनलींग ह्या आनी अस्तंतेकडल्या दोंगरांच्या वाठारांनी थोडीं भोव रानां तिगून उरल्यांत. ह्या वाठारांत पाचव्याचार, रुंद पानांचे आनी सूचिपर्णी Coniferous अशा तरेकवार रुखांची भरसण आसा. कोंडे, तेल आनी मेण (रोंगण) दिवपी झाडां सगळेवटेन आसात. जपानांतल्या दक्षिण वाठारांनी सूचिपर्णी, घट लांकडाचीं आनी पानां गळपी झाडां सगळ्याक दिसून येतात.

मांचूरियाच्या वाठारांत स्प्रूस, सिल्वर फर, रेड पायन, लार्च सारक्या अरुंद पानांच्या आनी ओक, ॲश, आल्डर, बीच ह्या सारक्या रुंद पानांच्या रुखांचीं रानां दोंगरी वाठारांनी आसात. सकयल्या वाठारांनी तण आसा. मांचूरियन पायन हें झाड वेपाराच्या नदरेंतल्यान म्हत्वाचें आसा. तूतीचीं झाडां हें चीन-जपानचें खाशेलपण.

तारीन वा अरबस्तानांतल्या रब-अल्-खली ह्या सारक्या उसू पडिल्ल्या वाठारांनी वनस्पत सामकीच उणी आसा. हेर वाळवंटांतल्या वाठारांनी दिसपी वनस्पत म्हळ्यार चड वाडनाशिल्लीं कांटयांचीं झोंपां, तण आनी खाजूर. अस्तंतेकडल्यान भूंयमध्यसागराच्या हवामानांत पावसाच्या चड उण्या प्रमाणाचेर ऑलीव्ह, बदाम, अक्रोड, जर्दाळू, अंजीर, तूती, द्राक्षां हेसारकी खाशेली वनस्पत जाता. सायबेरीयाचो नैऋत्य वाठार, मंगोलियाचें पठार, मध्य मांचूरियाचो सकयलो वाठार हांगा स्टेप तण वाडिल्लें दिसता. हाचे दक्षिणेक वाळवंट जाल्यार उत्तर दिकेक पिकाळ तणांचीं मळां आसात. ताच्याय फुडें सामके उत्तर दिकेक अरुंद पानांचे रुख मेळटात.

सायबेरीयाच्या वाठारांत तर अरुंद पानांचीं रानां बरींच दिश्टी पडटात. उत्तर दिकेन व्हांवपी हांगाच्या न्हंयांची तोंडां बरोच काळ गोठून उरिल्ल्यान व्हड व्हड वाठार चिखलान भरतात. हाका लागून हांगाच्या रुखांचें लांकूड उण्या उपेगाचें आसा. ह्या रानांचे फांटे दक्षिणेवटेनच्या दोंगरी वाठारांनी पावल्यात. अरुंद पानांच्या झाडांचें रान उत्तरेवटेन उणें जायत वता. निमाणो, सामकोच उत्तर दिकेक टंड्रा वाठार आसा. हांगा अदींमदीं सामकेच उणे विलो रुख आनी हेर झोंपां दिसतात. हांगा शेळोय बरोच वाडटा. कांय वाठारांनी गिमाच्या दिसांनी बरींच फुलां फुलतात, पूण वर्साचो चड काळ बर्फाक लागून जमीन घट जावन उरता.

मोनजातः हिमालयाचे दक्षिणेवटेनचे आनी उत्तरेवटेनचे अशे आशियांतल्या प्राण्यांचे दोन प्रकार करुं येतात. दक्षिण भारत, श्रीलंका, थायलंड, लाओस, कंबोडिया, विएतनाम आनी मलाया, इंडोनेशिया, हांगाच्या रानांनी माकड बरेच सांपडटात. पूण आसाम, ब्रह्मदेश, आग्नेयेवटेनचो वाठार, ग्रेटरसुंदा ह्या जुंव्यांचेर गिबन, जाल्यार ओरंगउटान फकत सुमात्रा आनी बोर्निओ हांगाच दिश्टी पडटात. शिंव फकत काठेवाडच्या रानांत आसात. वाग हिमालयासावन सुमात्रा, जावा आनी बालीमेरेन दिश्टी पडटात. बोर्निओ आनी श्रीलंकेंत वाग नात. चित्तो आनी बिबटोवाग सुमात्रा सोडल्यार सगळेकडेन आसा. सिव्हेट आनी मुंगस हे सारकी मोनजात सगळेकडेन भरपूर आसा. रॅटल भारतांतल्या दोंगरी वाठारांनी आसा, अस्तंतेक तो इझ्राएलमेरेन दिश्टी पडटा. भारतांत कोले बरेच आसात. पट्यापट्यांचो तरस सुक्या वाठारांनी नदरेक पडटा. हीं दोन जनावरां उदेंतेवटेन दिसनात. गादोरेडो भारत आनी ब्रह्मदेश हांगाच्या दोंगरी रानांनी आसा. मलबार सोडल्यार भारतांत सगळेकडेन मेरवां आनी हरणां सांपडटात. हिमालयाच्या दक्षिण वाठारांत नीलगाय आनी चार शिंगां आशिल्लें हरणासारकें जनावर दिश्टी पडटा. काश्मीर, नेपाळ आनी सिक्कीम हांगा कस्तुरीमृग आसात. सांबर बऱ्याच वाठारांनी आसा. रानडुकर सगळेकडेन जाल्यार एका शिंगाचो गेंडो फकत नेपाळ आनी आसाम हांगा आसा. दोन शिंगाचो गेंडो ब्रह्मदेशसावन सुमात्रा, बोर्निओ मेरेन आसा. तेनासरीम, मलाया आनी सुमात्रा हांगा तापीर मेळटा. हत्ती आसाम, ब्रह्मदेश, कर्नाटक, श्रीलंकां, सुमात्रा अशा बऱ्याच वाठारांनी आसात.

सुकण्यांभितर मोर भारतांत सगळ्याक आनी जावा देशांत सांपडटा. पारवे, कीर, कावळे, चिमणी, तित्तर, कोगूळ, मैना, किरकिरे, हॉर्नबिल, गरुड, घोण, ससाणो, गिदां, मेस्त, तांबट ह्या सारके पक्षीय भारताच्या वाठारांनी चड मेळटात. भारत आनी सुलावेसी हांगा रेलर बरेच आसात. ड्रॉगो, फ्लायकॅचर, बुलबुल, टेलरबर्ड, ऑरिओल, ब्रॉडबिल हीं खाशेलीं सवणीं आशिया खंडांत आसात. बरींचशीं सुकणीं एका जाग्यावेल्यान दुसऱ्या जाग्यार पयस वचपी आसतात पूण

आर्क्टिक महासागर
रशिया
मंगोलिया
चीन
तिबेट
तुर्कस्तान
तुर्कमेनिस्तान
तेहरान
इराण
सौदी अरेबिया
मक्का
येमेन
ओमान
दिल्ली
भारत
मुंबय
पणजी
कोची
त्रिवेंद्रम
मद्रास
कलकत्ता
बंगालचो उपसागर
अरबी दर्या
श्रीलंका
कोलंबो
मालदीव
निकोबार
थायलंड
व्हिएतनाम
मलेशिया
क्वालालंपूर
सिंगापूर
बोर्निओ
सुमात्रा
जाकार्ता
इंडोनेशिया
बाली
ऑस्ट्रेलिया
मनिला
फिलिपीन्स
फिलिपीन दर्या
तैवान
कोरिया
सेऊल
नागासाकी
ओसाका
टोकियो
जपान
जपानचो दर्या
पॅसिफिक महासागर
हिंदी महासागर

हिमालयाच्या आडमेळयांकलागून तीं उत्तरेवटेन वचूंक शकनात. उदेंतकडल्या दक्षिण-उत्तर दोंगराच्या वाठारांतल्यान मात तीं वचूंक शकतात. फ्लॉव्हर्म, गल, हेरॉन, हांयसां, बकीं हीं सुकणीं असल्या प्रकारचीं आसात. मानगीं उत्तर भारतांतल्या व्हडल्या न्हंयांनी आनी सुमात्रा बोर्नीओ हांगा आसात. उदकांतले आनी जमनीवेले कांसव बरेच आसात. चानयो, शेड्डे, सोरोप (विखाळ आनी वीस विरयत), पारो, नवका हेसारका मोनजात ह्या खंडांत सगळयाक दिश्टी पडटा.

थंड्या वाठारांत जमीन गोठून गेल्याकारणान बिळांनी रावपी मोनजात दिश्टी पडना. रेनडिअर, आर्क्टिक सोंशे, भालू हेसारकीं जनावरां हांगा आसात. पूण तीं फकत गिमाच्या दिसांनीच दिश्टी पडटात. लेमिंग मात शियाच्या दिसांनी लेगीत आसता. विलोग्रावज आनी टर्मिगन सोडल्यार चडशीं सुकणीं शियाच्या दिसांनी दक्षिणेवटेन वतात. गिमांत किडे, सुकणी हांचो गर्दी जाता. ग्रे प्लोव्हर, सँडरलिंग, नॉट, सँडपायपर सारकीं सुकणीं उदकारां खातात. ससाणे, स्कुआ सारकी सुकणीं लेमिंग खातात. तैगा वाठारांतली मोनजात म्हळयार तपकीरी वांस्वेल, भालू, ग्लटन, ऑटर, अर्मिन, सेबल, लिंक्स, एल्क, रेनडिअर, सोंसो, चानी हेसारकी आसा. तरांतरांचीं सुकणींय बरींच आसात. न्हंयो आनी तळयांनीं नुस्तें तरांतरांचें आसा. स्टेपच्या तणाच्या वाठारांत जर्बोआ, मार्मोट, हामस्टरहेअर सारकीं बिळांनी रावपी जनावरां बरीच आसात. तरांतरांचीं हरणां तणाच्या वाठारांनी रावतात. बस्टार्ड, केल, ग्रावज, हॉबी सारकीं सुकणी पळोवंक मेळटात. व्हडल्या न्हंयांतल्या शेळयाचेर जियोवपी पाणपक्षी आनी तोळ बरेच दिसतात. कांय वेळार तोळांचे चोमे एकाकडल्यान दुसरेकडेन वचून वनस्पत आनी शेतांतली पिकावळ खावन वावर करतात. दोंगरी वाठारांनी रानमेंढरां, रानबोकडां आसतात. तिबेटच्या वाठारांत याक सारकें जनावर आसा. मांचूरिया आनी उदेंत चीनाच्या वाठारांनी खाशेल्या जातीचीं हरणां आसात. हिमालयांतलो हिममनीस हें अजूनमेरेन एक कुवाडेंच आसा. चीनांतल्या न्हंयांनी नुस्तें बरेंच प्रमाणांत आसा. इस्राएल, सिरिया, अरबस्तान हांगाची मोनजात बरीचशी आफ्रिकेतल्या मोनजातीभशेन आसा.

इतिहास आनी राजकी परिस्थिती: धर्म, संस्कृताय, भाशा, इतिहासीक परंपरा, अर्थीक आनी राजकी परिस्थिती ह्या गजालींच्या आदारान आशियाचे चार वांटे करूं येतात. अस्तंत आशिया, दक्षिण आशिया, आग्नेय आशिया आनी उदेंत आशिया.

तुर्कस्थान, इस्राएल, सिरिया, लेबनान, इराक, इराण, जॉर्डन, साउदी अरेबिया, अफगाणिस्तान आनी इराणी आखातांतलीं राज्यां अस्तंत आशियांत आसात. ह्या वाठाराक मध्य उदेंत (Middle East) अशेंय म्हण्टात. युरोप आनी आशिया खंडांक आनी भूंयमध्य आनी अरबी हया दोन दर्यांक ह्या वाठारान जोडल्यात. पूर्विल्ल्या काळासावन आशिया आनी युरोप हांच्यामदल्या वेपाराचो रस्तो हांगासावनच वतालो. भूंयमध्य आनी अरबी दर्याक जोडपी सुएझ कालवो ह्या वाठारांत आसा (१८६९)

भुगोलीक नदरेन हो वाठार चडसो रेंवेन भरला. फकत दर्यादेगांचेर थोडोभोव पावस पडटा. तेभायर युफ्रेटीस, तायग्रिस आनी जॉर्डन न्हंयच्या देगांवेली जमीन शेतवडीखातीर उपेगी पडटा. उत्तर तुर्कस्थान, इराण आनी अफगाणिस्तानचे कांय वाठार; पॅलेस्टायन, लेबनान आनी उत्तर सिरियासावन इराक मेरेनचो वाठार पिकाळ आसा पूण ह्या वाठारांची नामना सैमीक तेलांच्या सांठवणीक लागून चड आसा

इराण, इराक, कुवेत, बाहरीन, साउदी अरेबिया, कतार ह्या राज्यांनी जगांतले सगळयांत चड तेलाचे सांठे आसात. जगांतलें २५% तेल अस्तंत आशियांतल्यान येता. तेलाच्या शुध्दीकरणाक लागपी भांडवल, यंत्रां आनी बरें तंत्रगिन्यान हें चडशें ह्या देशांतलें नासता आनी तेल विकून मेळपी फायद्यांतलो चडसो वांटो हांगाचे राजा वा हुकुमशहा आनी तांची सत्ता तिगोवंक मदत करपी लश्कराचेर खर्च जाता. पूण इस्राएल आनी तुर्कस्थान हे तेल सांठवण नाशिल्ले देश उद्देगधंद्याक लागून ह्या हेर देशापरस चड फुडें पावल्यात. अस्तंत आशियांतल्यो ५६ % तेल कंपन्यो अमेरिकेच्यो, २९% ब्रिटीश आनी ८% फ्रेंच आसात. उरिल्ल्यो कंपन्यो चडशो थळाव्यो आसात.

धर्म, भाशा आनी वंश ह्या गजालींनी ह्या लोकांचें जिवीत बरेंचशें सारकें आसा. भाशीक आनी धर्मीक अल्पसंख्यांकांचे प्रमाण दरेक देशांत २०% परस उणें आसा. हांगाचे ९५% लोक मुसलमान धर्माचे आसात. इस्राएलांत मात ८९% लोक ज्यू आसात. सिरियांत १३%, लेबनानांत १९%, जॉर्डनांत ६% लोक किरिस्तांव धर्माचे आसात. इराणांतले ८८ %, येमेनातले ५५%, इराकांतले ५०% आनी लेबनानांतले १८ % लोक मुसलमान शिया पंथाचे आसात. बाकीच्या देशांनी चडशे मुसलमान सुन्नी पंथाचे आसात.

फाटल्या शंबर वर्सांचे अस्तंतेचे संस्कृतायेकडेन आयिल्ल्या संबंदाक लागून ह्या वाठारांत बरेच मुळावे बदल घडले. वाडटे सरकारी सत्तेक लागून आनी सुदारिल्ल्या येरादारीच्या साधनांक लागून हेडग्या जमातींची स्वतंत्रताय नश्ट जायत चल्ल्या. नव्या तेलशुध्दीकरण उद्देगांनी आनी उदकापुरवण सुरू करून शेतवडीच्या उद्देगांत आतां ते थिरावल्यात. नवें शिक्षण घेतिल्लो आनी अस्तंतेच्या संस्कारांचो प्रभाव जाल्लो एक वर्ग हांगा निर्माण जायत आसा. हो वर्ग चडसो लश्कर, सरकारी नोकरी आनी हेर शारांतल्या उद्देगांनी मुखार आसा. देशांतल्या राजकारणाचेर ह्या वर्गाचो खासा प्रभाव आसा. पूण जांकां अस्तंतेच्या आधुनिकीकरणाचे चडशे फायदे मेळिल्ले नात असो सकयल्या पांवड्यावेलो आनीक एक शारांतलो मध्यमवर्ग साम्यवादी नाजाल्यार 'मुस्लीम ब्रदरहूड' सारक्या संघटनांतल्यान आपली बंडखोरी मुखार हाडीत आसा.

अस्तंत आशियांत राश्ट्रवाद ह्याच शेंकड्यासावन घट जालो. राश्ट्रवादाची जाणविकाय चडशी शारांतल्या लोकांक जाल्या. हाचें खाशेलेपण म्हळयार, अस्तंतेवटेनच्या देशांची राजकी सत्ता आनी संस्कृताय हांच्या आक्रमणांचेर जाप म्हूण ह्या वाठारांत राश्ट्रवाद जल्माक आयलो. ग्रीक सत्ता आनी ते सत्तेक पोसवण दिवपी युरोपीय राश्ट्रां हांच्याआड तुर्कस्थानांत १९१८ वर्सा मुस्तफा केमाल पाशा हाच्या फुडारपणाखाल उठाव जालो. जॉर्डन, इराक, लेबनान ह्या देशांतल्या राश्ट्रवादाची तिडक ब्रिटीश आनी फ्रेंच सत्तेआड आशिल्ली. आयज इस्राएलाक साम्राज्यवादी देशांचें, खासा करून अमेरिकेच्या हातांतलें बावलें म्हूण हांगाचे देश हिणसायतात. इराणांत दुसऱ्या म्हाझुजांतल्या ब्रिटीश आनी रशियनांच्या करण्यांक लागून राश्ट्रवादाचो जल्म जालो. परक्यांआड ह्या लोकांक, खासा करून शिकिल्ल्या लोकांक आयजलेगीत दुस्वास आसा. ब्रिटीश आनी अमेरिकन लश्कराचे तळ हांगाच्यान हालोवपाखातीर केल्ली मागणी, तेल कारखान्यांचे आनी सुएझ कालव्याचें ईजिप्तान केल्लें राश्ट्रीयकरण (१९५६) ह्या सारक्या गजालींतल्यान हांगाच्या लोकांचो राश्ट्रवाद सिध्द जाता.

राश्ट्रवादी चळवळींक लागून हांगाच्या सुलतानशायेक बरोच त्रास जालो. ह्या चळवळींचो परिणाम सगळ्या देशांतल्या राजांचेर जालो. १९२२ वर्सा तुर्कस्थानच्या राजाक सत्तेवेल्यान काडून उडयलो. १९५२ त इजिप्तचो राजा फेअरो, १९५८ त इराकचो राजा फैजल, १९६२ त येमेनचो राजा अल्-बद्र हाका काडून उडयलो. इराण आनी जॉर्डन हांगाय सुलतानशायेआड बऱ्योच चळवळी जाल्यो. साउदी अरेबिया आनी अफगाणिस्तानांत त्या मानान चळवळी तितल्योशो खर जावंक पावल्योनात. राजेशाय नश्ट जाल्या, तरीपूण खंयच्याच देशांत लोकशायेचीं मुळां खोलमेरेन पाविल्लीं नात.

तुर्कस्थान, इस्राएल ह्या देशांक ग्रीक आनी अरबांआड जैत मेळिल्ल्यान नवो आत्मविस्वास येवंक लागला. हांगाच्या राश्ट्रवादाचेर धर्माचो बरोच प्रभाव आसा. तुर्कस्थानांतले किरिस्तांव, अरब देशांतले ज्यू आनी इस्राएलांतले अरब हांकां त्या त्या देशांभितर घुस्मटिल्ल्यावरी दिसता. बऱ्याच देशांनी इस्लामी कायदे चलतात आनी धर्माकडेन संबंद आशिल्ल्या राजकी पक्षांक चड तेंको मेळटा.

अस्तंत आशियांत बरींच व्हड व्हड साम्राज्यां जावन गेलीं. सगळ्यांत

महत्वाचे साम्राज्य सातव्या शेंकड्यांतल्या इस्लाम धर्माक जल्म दिवपी महंमद पैगंबर आनी ताच्या खलीफांनी उबारलें. स्पेन सावन भारतमेरेन पातळिल्लें हें साम्राज्य तेराव्या शेंकड्यांत कावार जालें, पूण इस्लाम धर्म ह्या वाठारांत थीर जालो. तेराव्या शेंकड्याउपरांत तुर्कांनी ऑटोमन साम्राज्याची थापणूक केली. तांतल्या सुलेमान राजाचें (१५२०-६६) [illegible] सुलेमानाच्या हंगेरीमाजन उदेतेक पातळिल्ले. १५ व्या आनी १६ व्या शेंकड्यांत युरोपियानी आशिया आनी आफ्रिका खंडांत वसाहतीची थापणूक करून ह्या साम्राज्याचेर [illegible] हाडलो. उद्येगीक क्रांती आनी ववलत वचपी तंत्राच्या संवर्भांत युरोपीय देशांचें बळगें वाडलें आनी ऑटोमन साम्राज्य कावार जावंक लागलें. ईजिप्तचो गव्हर्नर महंमद अली (१८०५-४९) स्वतंत्रतायेच्या मार्गार आयलो. १९ व्या शेंकड्यांत लश्करी बळगें वाडोवपाखातीर फ्रेंच आनी जर्मन तंत्रगिन्यानाची मदत जाली. अस्तंतेकडल्यान शिक्षण घेवन आयिल्लो नवो वर्ग सुलेमानाच्या अधिकारांचेर बंदी घालपाची मागणी करूंक लागलो. १९०६ वर्सा तरनाट्या तुर्कांच्या बंडाक लागून नवें संविधान तयार जालें. १९११-१२ चे लडायेंत तुर्कस्थानान आपलो युरोपांतलो वाठार वगडायलो. पयल्या म्हाझुजांत जर्मनीवांगडा तुर्कस्थानाक्य हार खावची पडली.

तरनाट्या तुर्कांच्या बंडाउपरांत राश्ट्रवादी विचारांक लागून शिक्षणांत तुर्की भाशेचो वापर जावंक लागलो. सरकारी नोकऱ्यांनी आनी लश्करांत तुर्की मनशांक पयली सुवात मेळूंक लागली. मुस्तफा केमाल आतातुर्क ह्या लश्करी अधिकाऱ्याच्या फुडारपणाखाल तुर्कांनी उठाव केल्याउपरांत ऑटोमन सत्ता सोंपली आनी १९२२ त तुर्की लोकसत्ताक राज्य तयार जालें. ह्या बंडाक लागून सेव्हर कबलात (१९२०) तुर्कस्थानावांगडा करून म्हाझुजांत जिखिल्लीं राश्ट्रां तुर्कस्थानाचे कुडके करूंक सोदतालीं, तांकां हात चोळीत बसचें पडलें.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत सिरिया फ्रेंचांच्या हाताखाल आशिल्लो. तांणी ह्या देशाचे दोन कुडके केले. थंयच्या किरिस्तांवांचो वाठार कुशीक काडून त्रिपोली, बैरुत आनी सायडन बंदर ह्या वाठाराक लेबनान हें नांव दिलें.

युरोपीय ज्यू जमातींचो म्हळ्यार झीओनिस्ट राश्ट्रीय चळवळीचो परिणाम म्हूण इझ्राएल राश्ट्राची निर्मणी जाली. तुर्कांनी पॅलेस्टायन जिखून घेतल्याउपरांत निर्वासित जाल्ले ज्यू लोक युरोपांत सगळेकडेन पातळिल्ले. पूण राश्ट्रीयत्वाची जाणविकाय तिगोवन दवरून तेओडोर हेर्तसल (१८६०-१९०४) च्या फुडारपणाखाला झीओनिस्ट लोकांची चळवळ सुरू जाली. तांकां पॅलेस्टायनांत समेस्त ज्यूंखातीर स्वतंत्र राज्य जाय आशिल्लें. १९१७ वर्सा ब्रिटिशांनी ह्या स्वतंत्र राज्याच्या अस्तित्वाक मान्यताय दिली आनी चडांत चड ज्यू लोक हांगा येवंक लागले. १९१९ ते १९४७ हीं वर्सां म्हळ्यार ब्रिटीश, ज्यू आनी अरब हांच्यामदीं जाल्ल्या हिंसक झगड्यांचीं वर्सां. अरबांच्या विरोधाआड ज्यू लोकांक खर झूज दिवचें पडलें. १९४७ वर्सा पॅलेस्टायनचे कुडके करून ज्यू लोकांक तांचें राज्य दिवचें अशी सुचोवणी संयुक्त राश्ट्रांनी केली; पूण अरबांक ती मान्य जालीना. १४ मे १९४८ दिसा ब्रिटिशांनी पॅलेस्टायनांतल्यान भायर सरपाचें थारायलें आनी दुसऱ्याच दिसा इझ्राएलान आपल्या स्वतंत्र देशाची घोशणा केली. तेन्ना शेजारच्या अरब देशांतलें सैन्य झुजामळार देंवलें पूण इझ्राएलान तांकां हारयले. इझ्राएल आनी अरब राश्ट्रांमदलें झूज आयजमेरेन चालूच आसा. अमेरिकेच्या पालवान इझ्राएल एक बळीश्ट देश जाला आनी एकलोच सगळ्यांलागीं झूज करता.

अफगाणिस्तान आनी साउदी अरेबिया ह्या देशांतली परिस्थिती मात्शी वेगळी आसा. हेर राश्ट्रांनी नश्ट जाल्ल्यो हेडग्यो जमाती, मागाशिल्लो समाज आनी राजेशायेच्यो परंपरा ह्या देशांनी हेरांपरस चड काळ तिगून उरल्यो.

अस्तंत आशियांतले देश एका नव्या मोडणाचेर आसात. पोरनी समाजवेवस्था आनी संस्था मोडत चल्ल्यात. पूण तांचो जागो अजून नवे समाजवेवस्थेन घेवंक ना. राजेशाय काबार जाल्या, पूण पक्षपध्दतीचेर आदारिल्ली लोकशाय आनी सरकार अजून थीर जावंक ना.

आंतरराश्ट्रीय थराचेर इराण-इराक झुजाक बरेंच म्हत्व आयलें. ह्या झुजाचो परिणाम तेलाच्या वेपाराचेर जालो. इझ्राएल, लेबनान, जॉर्डन, साउदी अरेबिया हांचें धोरण अमेरिकेक साधारण बरें आसा, पूण काळाप्रमाण आनी परिस्थितिप्रमाण ते बदलता. तातूंतल्या तातूंत इझ्राएल अमेरिकेक सगळ्यांत चड लागींचो देश. इराणांत खोमेनी सत्तेर आयल्या उपरांत अमेरिकेकडेन दुस्मानकाय केल्ली. सिरिया, इराक हांचीं धोरणां रशियेक बरीं आसात. यास्सर अराफताची पॅलेस्टायन मुक्ती संघटना वांशिक प्रश्नांचेर अरबांचो एकचार करूंक वावुरता, जाल्यार गदाफी सारक्या मनशाचेर जगांतलीं बरींचशीं खबरांपत्रां आंतरराश्ट्रीय आकांतवाद पातळावपी म्हूण आरोप करतात. बारीकसाणीन पळयल्यार एक गजाल स्पश्ट जाता, ती म्हळ्यार हांगाच्या देशांचें आंतरराश्ट्रीय धोरण देशांभितरल्या परिस्थितीसारकेंच चंचल आनी अंदाधुंदीचें आसा. १९९० त इराकान कुवेताचेर धुरी घाली आनी तो देश आपल्या शेकातळा हाडलो. इराकाचो राश्ट्राध्यक्ष सद्दाम हुसेन हाणें आपल्या देशाचें सैन्य थंयसावन काडूंक न्हयकार दिल्यान आंतरराश्ट्रीय मळार ह्या वाठारांतल्या देशांच्या परराश्ट्रीय धोरणांचेर सगळ्या संवसाराचे दोळे लागून आसात.

भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान हे सगळे देश दक्षिण आशियांत येतात. लोकसंख्या आनी विस्ताराचे नदरेन हाका उपखंड म्हण्टात. आपल्या खाशेलेपणाक लागून भारताचो प्रभाव ह्या सगळ्या वाठारांत चड आसा. उत्तर दिकेंतल्या हिमालयाक आनी दक्षिणेच्या दर्याक लागून हो वाठार आशिया खंडाकडल्यान मात्सो वेगळो जाला.

विंगड विंगड स्वरुपाची समाज रचणूक हें दक्षिण आशियाचें एक खाशेलेपण जावन आसा. कितलेशेच धर्म, भाशा, वंश आनी जातीजमाती हांगा आसात. भारतांत संविधानान १४ भाशांक मान्यताय दिल्या आनी त्यापरस चड कितल्योशोच भाशा हांगाचे लोक उलयतात आनी बरयतात. पाकिस्तानांत पुश्तू, पंजाबी, उर्दू, सिंधी आनी बलुची ह्यो मुखेल भाशा. श्रीलंकेंत सिंहली आनी तामीळ भाशा उलोवपी लोक आसात. भारतांत आनी नेपाळांत हिंदू, पाकिस्तान आनी बांगला देशांत मुसलमान आनी श्रीलंकेंत बौध्द लोक चड संख्येन असात. मुसलमान, शीख, किरिस्तांव, बौध्द, जैन हे धर्म भारतांत अल्पसंख्य आसात. पाकिस्तान, बांगला देश आनी श्रीलंकेंत हिंदू आनी किरिस्तांव अल्पसंख्य आसात. श्रीलंकेंत मुसलमान अल्पसंख्य आसात. तेभायर दरेक धर्मांत कितलेशेच पंथ, संप्रदाय आनी जाती आसात. ऑस्ट्रालॉयड, द्रविड, आर्य, मंगोल ह्या वंशाचे लोक हांगा आसात.

भारताच्या कांय वाठारांनी पयलीं गणराज्यां आशिल्लीं. पूण चडशा वाठारांनी राजेशाय चलताली. राजाच्या अधिकाराचेर मात सभा, समिती, जातीवेवस्था, ब्राह्मणवर्ग, मंत्रिमंडळ, राजधर्म ह्या सारक्या गजालींनी मर्यादा घाली. पूर्विल्ल्या काळांत हांगा धर्मसंस्था आनी राज्यसंस्था एकामेकांसावन वेगळ्यो आशिल्ल्यो.

इस्लाम धर्म भारतांत सगळ्यांत पयलीं अरब वेपाऱ्यांनी हाडलो. ताचे पयलीं हिंदू, बौध्द, जैन हे धर्म हांगा आशिल्ले. पूण इस्लाम धर्माचो प्रसार चडसो मुसलमानी सत्तेची थापणूक जाल्याउपरांत जालो. मुसलमान राजांनी सुमार ७०० वर्सां भारतांतल्या ल्हान व्हड वाठारांचेर शेक गाजयलो. त्या काळांत सत्तेची जबरदस्ती, पयशे आनी प्रतिश्ठा हाका लागून बऱ्याचशा लोकांनी धर्मांतरां केलीं. हिंदू-मुसलमान ह्या दोनय धर्मांचो प्रभाव एकामेकांचेर पडल्याबगर रावलो ना. हिंदू-मुसलमान हांच्या मदल्या संबंदांक औरंगजेब सारक्या धर्मनिश्ठ आनी पोरन्या मतांचो प्रसार करपी राजाक लागून बादा आयली. भारतीय वास्तूकला, शिल्प, संगीत, चित्रकला, भाशा आनी साहित्य हांचेर मुसलमानी राजवटींचो बरोच प्रभाव दिसून येता.

श्रीलंकेतले सिंहली लोक ३,००९ वर्सांपयलीं बंगालच्या वाठारांतल्यान थंय आयले आसूंये. ताचे उपरांत ११ ते १३ व्या शेंकड्यांत दक्षिण

भारतातल्या तमिळ राजांनी घाल्ल्या धुरयांक लागून तांकां ह्या जुंव्यांच्या मदी आनी दक्षिणेवटेन वचचें पडलें. उत्तर आनी उदेंत वाठारांनी तमिळ लोक बरेच रावतात.

भारतांत आनी श्रीलंकेंत ब्रिटिशांनी आपले सत्तेची थापणूक केली. देडशीं वर्सांच्या वसाहतवादान ह्या दोनूय देशांच्या फुडाराचेर बरेच परिणाम जालो. भारत पयलेच फावट एकतंत्री राज्यकारभाराखाला आयलो. भारताच्यो चारय दिकांतल्यो शिमो ब्रिटिशांनी थारायल्यो. नवें अस्तंतेचे पध्दतीचें शिक्षण दिवन तांणी भारतांत नोकरशाहीची परंपरां चालू केली. नव्या शिक्षणाक लागून राश्ट्रवादाचे विचार शिकिल्ल्या लोकांमदीं पावले आनी स्वतंत्रताय चळवळीचें फुडारपण ह्याच वर्गाकडेन आयले.

इंडियन नॅशनल काँग्रेस (१८८५), सीलोन नॅशनल काँग्रेस (१९१९) ह्या सारक्या संघटनांच्या मागण्यांक लागून १९०९, १९१९, १९३५ ह्या वर्सांनी नवेनवे सुदारणा करपी कायदे ब्रिटिशांनी लागू केले. स्वतंत्रतायेखातीरची लडाय बऱ्याच नेटान चालू जाली. इतले मजगतीं शिक्षणाचो पुराय फायदो घेनाशिल्ल्यान आनी संख्येन कमी आशिल्ल्यान हिंदूंमुखार आपूण तिगचेना अशें मुसलमान फुडाऱ्यांक दिसूंक लागलें आनी १९०६ वर्सा मुस्लीम लीगची थापणूक जाली. ब्रिटिशांनी फुटीर प्रवृत्तींक मदत करून हिंदू आनी मुसलमान हांच्याभितर दुस्मानकाय वाडयली. काँग्रेस आनी मुस्लीम लीग हांचेमदलें अंतर वाडूंक लागलें आनी ताचो परिणाम म्हूण १९४० वर्सा लाहोर हांगा मुस्लीम लीगान स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी केली. १९४७ त स्वतंत्रतायेवांगडा भारत आनी पाकिस्तान अशे भारताचे दोन कुडके जाले. श्रीलंकेक १९४८ वर्सा स्वतंत्रताय मेळ्ळी.

स्वतंत्रतायेउपरांत भारत आनी श्रीलंका निधर्मी जाल्यार पाकिस्तान इस्लामी राश्ट्र जालें. १९५६ उपरांत श्रीलंकेंत धर्माच्या प्रस्नाचेर बोवाळ जावंक सुरवात जाली आनी १९७२ च्या नव्या संविधानांत बौध्द धर्माक राश्ट्रीय धर्म म्हूण मान्यताय मेळ्ळी.

स्वतंत्रतायेउपरांत भारत, पाकिस्तान आनी श्रीलंका हांणी संसदीय लोकशाय आपणायली. वेंचणुकांउपरांत हांगा राश्ट्रीय सरकाराची थापणूक जाली. पूण भारत आनी श्रीलंका हांगा हे संसदीय लोकशायेची मुळां घट जालीं, जाल्यार पाकिस्तानांत लोकशायेसावन हुकुमशायेकडेन राजकारणाची वाट पावली. १९७१ वर्सा भारत आनी पाकिस्तान हांच्यामदीं झूज पेटलें आनी उपरांत बांगला देशाची निर्मणी जाली. भारत आनी पाकिस्तानचे संबंद सामकेच दुस्मानकायेचे आशिल्ले ते इल्ले इल्ले बदलत गेल्यात. पूण दोनूय देशांमदीं तशी खासा इश्टागत अजून जावंक ना. श्रीलंकेभितर १९५६ उपरांत बंदरनायके हाच्या पक्षान सिंहली भाशा आनी बौध्द धर्म हांकां म्हत्व दिलें, तेन्ना तमिळ फेडरल पक्षान तमिळ लोकांखातीर वेगळो प्रांत मागलो. त्यावेळार सुरू जाल्लें तें झूज १९८० उपरांत चड पेटलें आनी हें झूज सोडोवपाखातीर जयवर्धनेच्या सरकारान भारत सरकाराची मदत घेवन थंय भारतीय सैन्य हाडलें. तरीपूण तमिळ-सिंहली हांच्यामदलो प्रस्न अजून पुरायपणान सुटूंक ना

ह्या तीनूय देशांवांगडा बांगला देशामुखार्य तीन मुळावे प्रस्न आसात ते म्हळ्यार- अर्थीक उदरगत, आधुनिकीकरण आनी राश्ट्रीय एकचार. राश्ट्रीय एकचाराच्या प्रस्नाचेर भारतासारक्या देशांत तर जळींमळीं चळवळी आनी झुजां चालूच आसात.

१९६२ त, भारत-चीन हांच्यामजगतीं जाल्ल्या लडायेउपरांत भारत आनी रशिया हांची इश्टागत वाडीक लागली. दुसरेवटेन पाकिस्तान आनी चीन हांच्यामदीं बरी इश्टागत जाली. भारत-रशिया बऱ्या संबंदाचो परिणाम म्हूण १९७१ वर्सा ह्या दोनूय देशांमदीं २० वर्सांची इश्टागतीची कबलात जाली.

आयज ह्या उपखंडांतल्या देशांमदीं भारत सगळ्यांत चड फुडारला. अलिप्त राश्ट्र परिशद सारक्या संघटनांतल्यान तार्णे हेर देशांकडेन इश्टागतीचे संबंद वाडयल्यात. ह्या उपखंडाचेर फुडारिल्ल्या राश्ट्रांची बारीक नदर आसा आनी अमेरिका पाकिस्तानाक मदत करून ह्या खंडांतल्या रशियेच्या वाडट्या प्रभावाचेर आळाबंद हाडपाचो यत्न करीत आसा.

ब्रह्मदेश, थायलंड, लाओस, कंबोडिया (ख्मेर), दक्षिण आनी उत्तर विएतनाम, मलेशिया, सिंगापूर, इंडोनेशिया आनी फिलीपीन्स हे देश आग्नेय आशियांत आसात. हो वाठार जरी युरोपायेदो आसा तरी युरोपाची लोकसंख्या ताच्यापरस चड आसा. इंडोनेशिया होच देश मात्सो चड लोकसंख्येचो. हेर देशांची लोकसंख्या तांच्या विस्ताराच्या मानान सामकीच उणी आसा. हांगाचो चडसो वाठार दाट रानांनी भरला. शेतवडीखातीर उपेगी पडपी जमीन १६% ते २०% मेरेनच आसा. तरीपूण अन्नाची निर्यात करपी आशिया खंडांतलो हो मुखेल वाठार जावन आसा.

बौध्द धर्म हो हांगाचो मुखेल धर्म. मलेशिया आनी इंडोनेशियांत मात मुसलमान चड संख्येन आसात. फिलीपीन्स हांगा किरिस्तांव लोक चड संख्येन आसात. विंगड विंगड वंशाचे लोक ह्या वाठारांत रावतात. मलेशियांत ५०% लोकच फकत मलेय आसात. ह्या देशांत ३९ % लोक मूळ चीनी जाल्यार सुमार ९% भारतांतले. ब्रम्हदेशांतय ९% लोक भारतीय वंशाचे, ५ % चिनी आनी ७% हेर वंशाचे आसात. पूण मंगोल वंश सादारणपणान हांगा चडसो दिसता.

हो वाठार जगाच्या दर्यातल्या वेपारीमार्गाचेर आशिल्ल्यान ताका बरेंच म्हत्व आसा आनी थंय बऱ्याच संस्कृतायांची भरसण जाल्या. भारत आनी चीन लागीं आशिल्ल्यान ह्या देशांच्या संस्कृतायांचो प्रभाव ह्या वाठारांचेर दिसून येता. हेर वाठारांपरस चीनाचो प्रभाव इंडोचायनांत (लाओस, कंबोडिया, विएतनाम) हांगा दिसता. ह्या प्रभावाक लागून जावा हांगासरलें शैलेंद्र (७८२-१४७४) आनी मजपहीत (१२९४-१५२०), सुमात्रा जुंव्यावेलें श्रीविजय (४००-८००), कंबोडियांतलें ख्मेर (५५०-१२९५) आनी अंकोर (८०१-१४३२), ब्रह्मदेशांत पेंगू (१२८७-१५३९) ह्या राज्यांची थापणूक जावंक पावली. पूण हीं राज्यां संघटित आशिल्लीं अशें दिसना. समाजीक वा अर्थीक बदल घडोवपाची शक्त तांच्यालागीं नाशिल्ली. आग्नेय आशियांतले आयचे राजवेवस्थेचें स्वरुपय बरेंचशें दुबळें आसा. राज्यांभितर राज्यकर्तो वर्ग आनी भोवजन समाज हांच्यामदीं बरेंच अंतर आसा. असल्याच प्रकारचें अंतर गांवगिरो भौस आनी अस्तंतेकडले संस्कार जाल्लो शारांतलो शिकिल्लो वर्ग हांचेमदीं अजून दिसता. पयलीं भारतीय संस्कृतायेचो प्रभाव राज्यकर्त्यांचेर चड आशिल्लो.

अस्तंतेकडल्या जगाकडेन धर्मप्रसार आनी वेपार ह्या दोन गजालींक लागून ह्या वाठाराचो संबंद आयलो. हाचो फिलीपीन्सच्या समाजाचेर खासा परिणाम जाल्याचें दिसता. स्पॅनिश लोकांनी हांगा किरिस्तांव (कॅथलिक) धर्म आनी संरंजामशाय हाडली. १९ व्या शेंकड्यांत ह्या वाठारांत वसाहतवादाची सुरवात जाल्याचें दिसता. ब्रह्मदेश, मलाया, सिंगापूर, उत्तर बोर्निओ हांकां ब्रिटिशांनी आपल्या शेकातळा दवरले. इंडोनेशिया ही डच लोकांची वसाहत जाली, जाल्यार इंडोचायनाचेर फ्रेंच सत्ता चलताली. अमेरिकेन फिलीपीन्स जुंवे १८९८ वर्सा स्पेनाचेर जैत मेळोवन आपले केले. हांगाच्या समाजाचेर आनी अर्थवेवस्थेचेर वसाहतवादाचे बरेच पयसुल्ले परिणाम जाले. ब्रिटन, फ्रांस, हॉलंड आनी अमेरिका ह्या चाऱ्य साम्राज्यवादी देशांची हांगा शेक गाजोवपाची पध्दत वेगळी आसली. ब्रिटिशांनी पोरनी वेवस्था मोडून त्या जाग्यार नोकरशाय हाडली, शिक्षणाची सुरवात केली, एकाफाटल्यान एक अश्यो राजकी सुदारणा केल्यो. प्रतिनिधीक लोकशाय संस्था निर्माण जाल्यो. देखीक- ब्रह्मदेशांत १९११ वर्सा नवी राज्यपध्दत आयली, १९३७ वर्सा सगळ्या प्रौढ दादल्यांक मतदानाचो अधिकार मेळ्ळो. अशेतरेन स्वतंत्रताय मेळचे पयलींच राजकी पक्ष, फुडारी आनी राजकी संस्था निर्माण जाल्यो. स्वतंत्रताय मेळ्ळ्याउपरांतय लोकशायेचे आदर्श हांगाच्या फुडाऱ्यांनी लोकांमुखार दवरले.

ह्या उरफाटें डच लोकांनी इंडोनेशियांतले पारंपारिक अधिकारी आनी

तांचे जाणे तशेच दवरले. पारंपारिक कायदे, रुढी, कुळांचे आनी गांवांचे हक्क ह्या सारक्यो सगळ्यो पोरन्यो गजाली सांबाळून दवरल्यो. भायलें शिक्षण फकत मर्यादित स्वरुपांत उंचेल्या पांवड्यावेल्या लोकांक दिलें. हाकालागून इंडोनेशियांत स्वतंत्रतायेउपरांतय खंयचेच एके खासा राज्यपद्धतीचो आदर्श उरलो ना.

१८६२ ते ८४ मेरेन लाओस, कंबोडिया, (ख्मेर/कांपुचिया) आनी विएतनाम फ्रांसाच्या हातांत आशिल्ले. इंडोचायनाभितर, खासा करून विएतनामांत फ्रेंच संस्कृतायेचो प्रसार करपाचे यत्न जाले.

अमेरिकेन सुर्वेकसावन स्वतंत्रतायेचें सपन फिलीपीन्सच्या लोकांमुखार दवरून पक्षांचे थापणुकेक आनी राजकी फुडारपणाक फाटबळ दिलें. १९०७ वर्सा लोकांनी वेंचून काडिल्ले विधानसभेची थापणूक जाली. १९३७ वर्सासावन राजकी फुडारपणाक चड म्हत्व आयलें. राजकी मळार मेळिल्ले स्वतंत्रतायेक लागून फिलीपीन्सांत लोकशायेचीं मुळां बरीं घट जालीं

अस्तंतेच्या साम्राज्यवाद्यांचे सत्ता सर्तीतल्यान थायलंड वाटावलो. फ्रेंच आनी ब्रिटीश वसाहतींच्या वाठारांतलें एक राज्य म्हूण ताका मान्यताय मेळ्ळी. वसाहतवादाचें संकश्ट येवचें न्हय हाका लागून हांगाच्या राजांनी थंय बऱ्योच सुदारणा केल्यो.

ह्या सगळ्या वाठारांकडेन साम्राज्यवादी देशांचो संबंद वेपाराक लागून आयिल्ल्यान हांगाचीं शारां वेपाराचीं आनी प्रशासनाचीं केंद्रां जालीं. उद्देगधंद्यांकलागून तयार जाल्लीं शारां सामकींच उणीं आसात. बुद्धीजीवी आनी शिक्षित वर्ग शारांनी रावता.

वसाहतवादावांगडा जपानाच्या धुरयांनी हांगा बरेच बदल घडोवन हाडले. म्हाझुजावेळार जपानान हो सगळो वाठार आपल्या हाताखाला घेतलो. दरेक देशांत स्वतंत्रताय मेळोवपाची इत्सा निर्माण जाली; हेखातीर नवे फुडारी उदेले. जपानान तांकां तेंको दिलो आनी ह्या देशांभितर मुक्ती सैन्य उबारूंक मदत केली. म्हाझुजाच्या काळांत विएतनाम, ब्रह्मदेश, इंडोनेशिया, फिलीपीन्स ह्या देशांतल्या फुडाऱ्यांनी स्वतंत्रतायेची घोशणा केली. म्हाझुजाक लागून साम्राज्यवादी देशांचें बळगें उणे जाल्लें, हाचो फायदो घेवन ब्रह्मदेश, इंडोनेशिया आनी फिलीपीन्स हे देश पुराय तरेन स्वतंत्र जाले.

इंडोचायनांत मात फ्रेंचांनी अमेरिकेची मदत घेवन थंयच्या राश्ट्रवाद्यांकडेन बरोच काळ झूज दिलें. चडशें झूज उत्तर विएतनामांतल्या हो चि मिन्हच्या फुडारपणाखाल निर्माण जाल्ले कम्युनिस्ट संघटनेआड आशिल्लें. निमाणें १९५४ वर्सा दयेन ब्येन-फू हांगा फ्रेंच सैन्याची हार जाली. ताचेउपरांत जिनीव्हा हांगा आंतरराश्ट्रीय परिशदेंत वाटाघाटी जावन लाओस, कंबोडिया (कांपुचिया) आनी विएतनाम हांकां स्वतंत्रताय मेळ्ळी. विएतनामाचे दोन कुडके जाले. रशिया आनी चीन सारके कम्युनिस्ट देश आनी अमेरिका हांच्यामदीं चलतल्या सर्तीभितर विएतनाम मदीं पडलो. उत्तर आनी दक्षिण विएतनाम हांचेमदीं बरीच लडाय जाली. दक्षिण विएतनामाक पालव दिवच्या निमतान अमेरिकेन उत्तर विएतनामाआड झूज सुरू केलें. १९७३ वर्सा अमेरिकेन कबलात करून उत्तर आनी दक्षिण विएतनामामदीं शांतताय हाडली.

मलाया आनी इंडोनेशिया ह्या देशांतय कम्युनिस्ट पक्ष बरेच बळीश्ट आसले. मलायांत कम्युनिस्ट पक्षान खर झूज मांडलें, पूण ब्रिटिशांचो पालव घेवन थंयच्या सरकारान ह्या पक्षाचेर जैत मेळयलें. इंडोनेशियांत १९६० उपरांत राश्ट्राध्यक्ष सुकार्नो हाणें कम्युनिस्ट पक्षाक सत्तेभितर घेतलो. पूण हाचेर संतुश्ट न जावन कम्युनिस्टांनी बंड सुरू केलें आनी इंडोनेशियन सरकाराक खाला उडोवन लश्करान हजारांनी कम्युनिस्टांक मारून उडयले.

रशिया आनी अमेरिका ह्या दोन महाशक्तींचे सर्तींत ह्या वाठारांतल्या देशांचे परराश्ट्र धोरण चेपून उरलां. एकामेकांमदली दुस्मानकाय होय ह्या वाठाराचो एक मुखेल प्रस्न आसा. इंडोनेशिया आनी फिलीपीन्स हांणी मलेशियांतल्या सारावाक आनी सबा ह्या वाठारांचेर आपलो अधिकार सांगला. कंबोडिया आनी थायलंड हांचेमदीं अंकोर देवळाचे मालकेवेल्यान झगडीं चलतात. चिनाच्या विस्तारवादी धोरणाचो ह्या सगळ्या देशांक भंय आसा, पूण एकामेकांमदल्या दुस्मानपणाक लागून ते एकामेकांक मदत करपाचे परिस्थितींत नात.

चीन, जपान, उत्तर आनी दक्षिण कोरिया हे उदेंत आशियाई देश आसात. चीन आनी जपान आशिया खंडांत सगळ्यांपरस बळीश्ट आसात. चीनाची संस्कृताय सामकी पोरनी. हेर आशियांतल्या देशांपरस हांच्या आधुनिकीकरणाक अस्तंतेकडल्या देशांचो हातभार उणोच लागला. तांच्यामदीं चिनाक आपले साम्यवादी विचारधारेक लागून चड म्हत्व मेळ्ळां, जाल्यार जपान उद्येगीक क्रांतींतल्यान निर्माण जाल्ले आपले अर्थीक संपत्तीक लागून बळीश्ट देश जाला.

जपान हो सुमार ३,४०० जुंव्यांचो देश, जाल्यार चीन हो विस्तारान बरेच मोटो आशिल्लो देश. ह्या दोगांयमदीं सुमार ७६० किमी. चो दर्या आशिल्ल्यान जपानाक परकी सत्तेचो भंय ना. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अमेरिकेकडल्यान जपानाक भिरांत निर्माण जाल्ली, पूण १९४५ चो आडवाद सोडल्यार जपान सदांच स्वतंत्र देश म्हूण उरलो. ह्या वेगळेपणाक लागून थंय राश्ट्रीय एकचाराची जाणविकाय चड खर आसा.

जपान आनी चीन हांकां पूर्विल्ल्या काळासावन एकेच संस्कृतायेचो लाव जालो. जपानचेर पयलींसावन एकाच राजघराण्याचे राजा राज्य करीत आयल्यात, ताका लागून हें राजघराणें त्या राश्ट्राची कुरू जावन गेलां. एकुणिसाव्या-विसाव्या शेंकड्यांत जपानी राश्ट्रीय अस्मिताय आनी राश्ट्रवाद ह्यो गजाली राजघराण्याक सामक्यो लागींच्यो उरिल्ल्यो. पूण चीनांत इ. स. प. दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या राजांसावन ते विसाव्या शेंकड्यांतल्या मांचू राजामेरेन कितलींशींच राजघराणीं सत्तेर आयलीं. १९४९ उपरांत चीन लोकसत्ताक राज्य जालें.

विस्ताराक लागून चिनांतली परिस्थिती राज्य चलोवपाक बरीच कश्टांची जावन गेल्ली. उत्तर दिकेंतल्यान येवपी धुरयांक लागून पूर्विल्ल्या काळांत सुमार २,४०० किमी. लांबायेची वणत बांदची पडली. पारंपारिक चिनांत कन्फ्युशीयसचे शिकवणीचो प्रभाव आशिल्लो. ह्या शिकवण्यांप्रमाण राजान संयमान राज्य चलोवचें अशी अपेक्षा बाळगिल्ली. पयलींसावन हांगा मनशापरस समाजाक आनी हक्कांपरस कर्तव्याक चड म्हत्व आशिल्लें.

जपानांत ९ व्या शेंकड्यासावन राजाकडेन सत्ता सामकीच उणी आशिल्ली. सत्तेचो भोग आनी वापर चडशे सरदारुच घेताले. १६०३ मेरेन सत्तेचें पुरायपणान केंद्रीकरणय जावंक पावलेंना. ताचेउपरांत थंय एकाच राजाची केंद्रीय सरंजामशाय निर्माण जाली. हातूंत तोकुगावा घराण्याचो मुखेली 'शोगून' म्हळ्यार सत्तेर येवपी वंशपरंपरागत अधिकारी आसतालो. समाजांत चार वर्ग आशिल्ले. सामुराय (झुजपी), शेतकार, कारागीर आनी वेपारी.

चिनी परंपरेप्रमाण बुध्दीजीवी, सरकारी अधिकारी आनी सरदार हे वर्ग उंचेल्या पांवड्यार आशिल्ले. सरकारी परीक्षांक बसपाचो कोणाकय अधिकार आशिल्लो. पूण ह्या परीक्षांनी जैतिवंत जावपी भुरगीं उंचेल्या वर्गांतलीं आनी गिरेस्त आसतालीं.

राजेशायीच्या सरत्या काळांत १९११ वर्सा चिनांत मर्यादित स्वरुपांत लोकशाय आयली, पूण उंचेल्या पांवड्यावेल्या लोकांचेर ताचो व्हडलोसो परिणाम जावंक ना. सन्-येत्-सेन (१८६६-१९२५) ह्या राश्ट्रीय फुडाऱ्यानय लोकशाय येवचेपयलीं लोकांक शिक्षण दिवपी अशा वर्गाचे हुकुमशायेची गरज आसा अशें सांगलें.

आपल्या व्हड विस्ताराक लागून आनी संस्कृतायेच्या पोरनेपणाक लागून चिनी लोकांमदीं एक प्रकारचो आत्मकेंद्रीतपणा आशिल्लो. तांच्या मतान संस्कृतायेचें जग फकत चिनापुरतेंच मर्यादित आशिल्लें. चीन म्हळ्यार जगाचे सत्तेचें केंद्र अशें तांकां दिसतालें.

अस्तंतेच्या देशांकडेन आयिल्ल्या संपर्काचे जपान आनी चिनाचेर

वेंगड विंगड परिणाम जाले. अस्तंतेकडेन आयिल्ल्या संबंदांउपरांतय जपानी परंपरा बंद पडल्यो नात पूण तातुंतल्यानूच नव्या जपानची निर्मणी जावंक पावली. चिनांत ताचे उरफाटे परिणाम जाले. चिनी समाज आनी राज्यवेवस्थेची रचणूक बदलूंक लागली. १८५४ वर्सा अमेरिकन कमांडर पेरी हाणें जपानाक अस्तंतेच्या देशांलागीं वेपार करचेखातीर मुखार काडलो, तेन्ना अस्तंतेच्या तंत्रगिन्यानाचें गिन्यान तांकां मेळळें. नव्यान येवपी उद्देग-धंद्यांक लागून नोकरशायेची गरज पडली. लोकशिक्षण, सक्तीचें लश्करी शिक्षण, उद्देगधंदे, नवीं येरादारीचीं साधनां हांची सुरवात जाली. १८८९ वर्सा नवें-संविधान मान्य जालें. ते प्रमाण राजा जरी सगळ्यांत वयर आसलो तरीपूण अधिकारी, सरदार, वेपारी, भांडवलदार हांचेमदीं सत्तेखातीर सर्त चलताली. १९३७ त राश्ट्रवाद्यांची आनी लश्करी अधिकाऱ्यांची सत्ता वाडिल्ल्यान जपानान चिनाचेर घुरी घाली.

वेपाराक लागून चिनाचो संबंद जगाकडेन पयलींसावन आसलो तरी मांचू राजांच्या काळांत भायले संस्कृतायेचो प्रभाव चिनाचेर पडलो. अस्तंतेच्या देशांमदीं चलतले सत्तासर्तीक लागून चीन खंयच्याय एका देशाची पुरायपणान वसाहत जावंक पावलो ना; पूण १९४९ मेरेन अर्थीक नदरेंतल्यान ताचो बरोच फायदो साम्राज्यवाद्यांनी घेतलो. १८३९-४२ मेरेन जाल्ल्या अफूच्या झुजांउपरांत चिनावांगडा तिन-त्सिन कबलात करून साम्राज्यवाद्यांनी बरोच फायदो मेळयलो. १८९४-९५ च्या झुजावेळार जपानान तर पयलींच फोर्मोसा आनी हेर चिनी जुंव्यांचेर जैत मेळयल्लें.

साम्राज्यवाद्यांआड दुस्वास चिनांत दिसानदीस वाडीक लागतालो. १९११ च्या बंडांत सन्-यत्-सेन च्या फुडारपणाखाल लोकांनी मांचू राजेशाय खाला उडयली. कोमिंतांग हे सन्-येत्-सेन च्या संघटनेन चिनांत पयलें राश्ट्रवादी सरकार हाडलें. रशियन क्रांतीउपरांत कॉमिंटर्न हे आंतरराश्ट्रीय साम्यवादी संघटनेन फुडाकार घेवन चीनांत साम्यवादी पक्षाची थापणूक केली. १९२३-२४ वर्सा कोमिंतांग आनी १९२१ त थापणूक जाल्लो साम्यवादी पक्ष हांची आघाडी तयार जाली. पूण १९२७ त चँग-काय-शेक हाच्या फुडारपणाखाल कोमिंतांग आनी साम्यवादी पक्ष वेगळे जाले.

साम्यवादी पक्षाक माओ-त्से-तुंग सारक्या फुडाऱ्याचें फुडारपण मेळ्ळें आनी चिनाचे परिस्थितीप्रमाण मार्क्सवादाचो थंय अभ्यास करून साम्यवादी पक्षान १९४९ वर्सा क्रांती केली. साम्राज्यवादी देशांलागीं चिनान आपले संबंद तोडले. साम्यवादी पक्षाच्या हुकुमशायेखाला अर्थीक मळार चिनान बरीच उदरगत केल्या. आयज आशिया खंडांतली चीन ही एक मुखेल शक्त आसा.

रशियेकडल्यान वेगळो जावन हेर देशांमदीं चलपी साम्यवादी चळवळींक फाटबळ दिवपाचें तांचें धोरण आशिल्लें. पूण १९७६ वर्सा माओक मरण आयल्याउपरांत चिनाचें परराश्ट्र धोरण बदलत आसा. अमेरिकेसारक्या देशांतलें भांडवल हाडून चीनांत उद्देगधंदे बांदपाचें काम चलता. १९६२ वर्सा भारताकडेन जाल्ले लडायेउपरांत चीन आनी भारताचे संबंद सामके पयसावल्ले. हालीं हालींच ते संबंद पर्यून लागीं येवंक लागल्यात आनी १९८९ वर्सा काय आदीं भारताचे पंतप्रधानान चिनाक दिल्ले भेटींतल्यान तें दिसून येता. आंतरराश्ट्रीय थराचेर आशियांतल्या घडणुकांक बरेंच म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आशीर्वाद: आशीर्वाद उतराची व्युत्पत्ती अशीः 'आशीः+वाद (उच्चारण)'= 'जांव'. जांव ह्या उतराचो प्रयोग करून उच्चारिल्ल्या वचनांक 'आशीर्वाद' म्हण्टात. न्यायकोशांत 'भवतु ते शिवप्रसाद': म्हळ्यार तुका शिवप्रसाद जांव आनी 'इष्टार्थाविष्करणम्' म्हळ्यार यजमानाक इष्ट आशिल्ल्या अर्थाचें आविष्करण' अशी 'आशीः' ह्या उतराची व्याख्या केल्या. शब्दकल्पद्रूमांत आशीर्वादाची व्याख्या फुडलेतरेन केल्या.

'वात्सल्याद्यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते।
इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्तिता।।

अर्थः जाणट्या मनशान आपल्यापरस पिरायेन ल्हान आशिल्ल्याविशीं आपणेपणाची भावना मनांत धरून, ताच्या सगळ्या कामांत बरें येस चिंतप हाका आशीर्वाद अशें म्हण्टात.

आशीर्वाद आनी वरदान हातूंत थोडो फरक आसा. ब्राम्हण वा पुरयत आपल्या यजमानांक, कुटुंबांतल्या ल्हान कडांक सोयऱ्या-धायऱ्यांक त्याचवांगडा गुरु आनी संतपुरुस आपल्या शिश्यांक वा भक्तांक उद्देशून ज्या बऱ्या उतराचे उच्चारण करतात वा वचन म्हण्टात तांकां आशीर्वाद म्हण्टात. ईश्वर आनी देवता आपल्या भक्तांक उद्देशून इश्टसिध्दीविशींचे जें वचन म्हण्टात, ताका 'वरदान' म्हण्टात. आशीर्वादांत आशीर्वादासारकें घडचें अशी इत्सा आसता. वरदानांत दिल्ले वचन घडपासंबंदी निश्चिती आसता.

काळ, वेळ, सुवात त्याचवांगडा आशीर्वाद दिवपी आनी घेवपी हांचे नातें वा संबंद हांकां लागून आशीर्वादाचो संदर्भ जरी बदल्लो तरीय आशीर्वादाचो हेत दुसऱ्याचें बरें जावचें होच आसता. खंयच्याय बऱ्या मंगल कार्यात आपल्या जाणट्याचो आनी ब्राम्हण हांचो आशीर्वाद घेवचो अशी पद्धत आसा. आशीर्वाद 'आयुष्मान भव', 'स्वस्त्यस्तु', 'कल्याणभवतु' अशा सुटसुटीत उतरांनी दितात. लग्न जाल्ले बायलेक 'सौभाग्यवती भव', 'पुत्रवतीभव' अशा उतरांनी आशीर्वाद दितात. ब्राम्हणवेदांतले कल्याणपर मंत्र आशीर्वादाखातीर म्हण्टात. ऋग्वेदांतले मंत्र (१०.१.१६.१४-५) अशे आसातः

शतं जीव शरदो वर्धमानः
शतं हेमन्ताञ्शतमु वसन्तान्।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः
शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः।।
आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव।
सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽ विदम्

अर्थः तूं शंभर शरद ऋतू, शंभर हेमंत ऋतू आनी शंभर वसंत ऋतू मेरेन जियो उरूं. तुजी सदांच उदरगत जावं, इंद्र, अग्नि, आनी बृहस्पतीन ज्या योगान मनशांक शंभर वर्सां पिराय मेळटा अशा हविर्भागान (प्रसन्न जावन) शंभर वर्सांची पिराय तुका दिल्या. हांवें तुका बरी भलायकी दिल्या. तुजी सगळी परिस्थिती हांवें जाणल्या. परतून एक फावट नवी कूड धारण करपी दादल्या, तूंय आतां बरे अवस्थेंत आयला. हे कड आयुश्य आशिल्ल्या, तुजे दोळे आनी हेर सगळीं इंद्रियां, इतलेंच न्हय तर तुजी मुखावेली पिरायलेगीत म्हाका पुराय खबर आसा.

आशीर्वादाचो मंत्र जातकच यजमान उजव्या हातासकयल्या उपरण्याचो पदर घेवन तातूंतल्यान ब्राम्हणाकडल्यो अक्षता ग्रहण करता. त्यावेळार ब्राम्हण फुडलो मंत्र म्हण्टात.

श्रीर्वर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छोममानं महीयते।
धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः।।

वयल्या मंत्रांत 'शोभमानं' जाग्यार 'पवमानं' आनी 'धान्य धनं' जाग्यार 'धनं धान्यं' असोय पोटभेद आसा.

आशीर्वादाचो वैदिकेतर मंत्र असो आसा-

आशीर्वादाः सफलाः सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः।
शत्रूणां नाशनं चास्तु मैत्राणामुदयस्तव।।

ह्या उपरांत यजमान आपल्या कुटुंबासयत ब्राम्हणांक नमस्कार करता. आशीर्वादा बगर कसलेंय बरें काम पुराय जालें अशें मानीनात.

- कों. वि. सं. मं.

आश्रम: वयोमानाप्रमाण आनी कर्तव्याप्रमाण भारतीय आर्य लोकांच्या जिविताची वांटणी करपाची वेवस्था आशिल्ली. ते वेवस्थेक 'आश्रम' म्हण्टात.

'आश्रम्यन्ति अस्मिन् अनेन वा इति।'

म्हळ्यार जे वेवस्थेक लागून वा जे वेवस्थेंत मनशाक चारीवटेन भोव

विस्तारून श्रम म्हळ्यार स्वाध्याय, नेमांचें पालन, तप करपाचे कश्ट करचे पडटात. तेचपरी कर्तव्यपालनाचे सगळे तरेचे कश्ट करपाचे आसतात. ते वेवस्थेक 'आश्रम' म्हण्टात. हे तरेन कश्ट करून आपलें जिवीत ऊंच पांवडयार व्हरप म्हळ्यार जिविताचें इति कर्तव्य जालें अशें भारतीय आर्य लोक समजतालें.

संस्कृतांतलें 'आश्रम' हें उत्तर 'आ' उपसर्गपूर्वक 'श्रम' धातुसावन भाववाचक 'अ' प्रत्यय लावन तयार जालां. 'श्रम' धातुचो अर्थ 'कश्ट करप', 'आ' उपसर्गाचो अर्थ चारीवटेन 'भोव विस्तारान' असो जावं येता. 'अ' प्रत्यय धातुंतलो भाव दाखयता.

भारतीय आर्यलोकांच्या शास्त्रकारांनी मनशाची पिराय शंबर वर्सां मानून ताचे चार वांटे केल्यात. त्या वांट्यांक वा आश्रमाक १. ब्रह्मचर्य २. गार्हस्थ्य ३. वानप्रस्थ ४. संन्यास अशें म्हण्टात. जाबालश्रुतींत म्हळां- 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्।' ब्रह्मचर्य म्हळ्यार भुरगेपण ते जुवानपणाचो काळ. दुसऱ्या आश्रमांत ब्रह्मचर्य सोंपोवन गृहस्थ जावप, तिसऱ्या आश्रमांत गृहस्थी जावन वानप्रस्थांत वचप आनी चवथ्या आश्रमांत संन्यास घेवप.

ब्रह्मचर्याश्रमांत भुरग्यान गुरूगेर वचून अध्ययन करपाचें आसता. तेसंबंदीचे सगळे नेम शिस्तीन पाळपाचे आसतात. कांय विद्यार्थ्यांक चड शिकपाचें आसल्यार ते आनीक कांय वर्सां गुरूगेर रावताले. जे विद्यार्थी शिकप सोंपयताले, ते गुरुक दक्षिणा दिवन घरा येताले. सादारणपणान पिरायेची पंचवीस वर्सां मेरेन हो आश्रम पाळटात.

दुसऱ्या आश्रमांत 'गृहस्थाश्रम' आपणायतात. हो आश्रम आपणावन यज्ञ, प्रजोत्पत्ती आनी स्वाध्याय करून देव, पितर आनी ऋषी हांचे रीण मेकळें करपाचें आसता. हो आश्रम सादारणपणान पन्नास वर्सांमेरेन पाळपाचो आसता.

'वानप्रस्थाश्रम' ह्या तिसऱ्या आश्रमांत खास करून वासना, विकार, सुखाचो उपभोग ह्यो गजाली सोडपाच्यो आसतात. हो आश्रम ७५ वर्सांमेरेन पाळपाचो आसता.

'संन्याशाश्रम' हो निमाणो आश्रम आसून तातूंत मनशान आत्मज्ञान जोडून मुक्तीक वचपाचें आसता. मोक्ष जोडप हो ह्या आश्रमाचो हेत आसता.

चारूय आश्रमांभितर गृहस्थाश्रमाक चड म्हत्व आसून, मनून तर ताका खूब म्हत्व दिलां-.

यथा वायुं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ।। (३.७७).

अर्थः जेपरी प्राणवायूच्या आदारान सगळे जीव जगतात तेचपरी, गृहस्थाश्रमाच्या आदारान सगळे आश्रम बेसबरे चलतात.

अशें जरी आसलें तरी जो मनीस लग्न, गृहस्थाश्रम आपणावपाची इत्सा करीना, पूण वैराग्य धारण करून एकदम मुक्तीक वचूंक सोदता, तो मनीस ब्रह्मचर्य आश्रमांतल्यान रोखडोच संन्याशाश्रम घेवंक शकता.

'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्।' म्हळ्यार ज्या दिसा वैराग्य प्राप्त जाता त्या दिसा संन्यास घेवचो.

भारतीय आर्यधर्माच्या तत्त्वांप्रमाण, मनीस जल्म-मरणाच्या चक्रांत घुमपल्लो आसा. तातूंतल्यान मुक्त जावन मोक्ष मेळोवप हें भारतीय आर्य लोकांलें व्हडांतलें व्हड ध्येय आसलें. हें ध्येय हातासपाक आंगांत वैराग्य हाडचें पडटालें. मनशाक जल्मजात वैराग्य आसना वा तें आपसुकूच मेळना. मनशाच्या मनांतल्यो वासना, विकार, सुख मेळोवपाच्यो इत्सा आळबंदा हाडूंक स्वताचीं इंद्रियां ताब्यांत दवरपाची गरज आसता. इंद्रियां ताब्यांत दवरप ही सादी सोपी गजाल न्हय, हें मतींत घेवन आर्यलोकांनी आश्रमवेवस्थेची बुन्याद घाली. आश्रमाचे चारूय वेवस्थेंत मनाक ल्हव ल्हव ताब्यांत हाडपाचें शिकप मेळटा आनी निमणे इंद्रियां जिखप सहज शक्य जाता.

आश्रमवेवस्थेफाटल्यान मनोवैज्ञानिक संबंद दिसून येता. ब्रह्मचर्य आश्रमांत गिन्यान जोडपावांगडा विवेक, संयम, मनोनिग्रह गुण वाडोवपाचे आसतात. गृहस्थाश्रमांत ताका वैषयिक सुखाचो आनंद उपभोगपाचो आसता. ताचे वांगडा सगळ्या इंद्रियांक संतुश्ट करून परतें जैत मेळोवपाचें आसता- म्हळ्यार विवेक, संयम, मनोनिग्रह, इंद्रियनिरोध सारक्या गुणांची आनीक वाड करपाची आसता. आपलो जीण सुखान घालयत आसतना आपल्या भुरग्यांबाळांविशीचीं, समाजाविशींचीं, राष्ट्राविशींचीं कर्तव्यां ताणें बरे पध्दतीन करपाचीं आसतात. सादारणपणान पन्नास वर्सां जातकच मनशाक भौतिक सुखाची कल्पना येता. हें सुख खिणयाळें म्हणपाचें खरें गिन्यान ताका जाता. जेन्ना मनीस, जिणेंत शाश्वत म्हळ्यार सासणाचें सूख खंयसावन मेळटलें हें जाणा जावन घेवंक सोदता, तेन्ना तो आपले बायलेक वांगडा घेवन रानांत वता आनी वानप्रस्थ आश्रमांत रावन शाश्वत सुखाचो सोद घेवपाचो यत्न करता. जिणेंतल्यो सगळे तरेच्यो आसक्ती ना करपाचो तो यत्न करता. हे पध्दतीन आसक्ती सुटतकच ताणें संन्यास आश्रम घेवपाचो आसता. ह्या आश्रमांत रावन तपाचरणान भगवंताल्या 'तत्त्वमसि' तत्त्वाचो साक्षात्कार करून घेवपाचो आसता. शाश्वत सूख म्हळ्यार अशी स्थिती प्राप्त जावप.

मनशाच्या मनांत अर्थ (पैसो) आनी काम हांचेविशीं सदांच आकर्शण आसता वा ह्यो दोनूय गजाली जोडपाक तो सदांच आंवडेता. ह्यो गजाली पुरो अशें ताका केन्नाच दिसना. हाका लागून समाजाचो नैतिक पांवडो देंवता. मनशाच्या अंतस्कर्णांतल्या अर्थ आनी काम ह्या विशयांक फाव ती सुवात मेळची आनी मनशान ल्हव ल्हव तांचेसावन पयस वचून आपलें ऐहिक आनी पारमार्थिक हित साधून घेवचें हो हेत मतींत घेवन आश्रमवेवस्था घडली. महाकवी कालिदासान रघुवंशांतल्या राजांचें वर्णन अशे तरेन केलांः ते आश्रमवेवस्थेचें बरेतरेन पालन करताले. वानप्रस्थ आश्रम घेवपाची वेळ लागीं पावतकच ते राजा आपल्या राज्याचो भार आपल्या भुरग्यांच्या खांदार दवरताले. आपले बायलेक घेवन वनांत वताले. राज्य सोडून वतना तांकां मातूय वायट दिसनासलें. राज्याविशींचे मात लेगीत आकर्शण नासतालें.

आश्रमवेवस्थेंत सांगिल्लेभशेन वागल्यार मनशाक आपल्या मनाचे उदरगतीचें पुराय गिन्यान जावं येता, अशी भारतीय आर्यधर्माची धारणा आसा.

- डॉ. अनंत राम भट

आश्लेषाः भारतीय २७ नखेत्रांतलें णववें नखेत्र. हाका 'आश्रेषा' अशेंय म्हण्टात. हातूंत हायड्रा ह्या अस्तंती तारकाचोंव्यातल्या झीटा, एप्सायलॉन, डेल्टा, सिग्मा आनी ईटा ह्या नखेत्रांचो आस्पाव जाता. झीटा ह्या नखेत्राचे विशुवांश ८ ता. ५४ मि. क्रांती ६° ९′ प्रत ३.३० आसून हें योग-नखेत्र (मुखेल नखेत्र) अशें मानतात. हीं चारुय नखेत्रां चवथ्या प्रतीचीं. हें नखेत्र पुष्य नखेत्राचे थेट दक्षिणेक आनी प्रश्वा (प्रोसियन) ह्या नखेत्राचे थेट उदेंतेक आसा. कांय जाण ईटा आनी सिग्मा हांचे सुवातीर कॅन्सर (कर्क) हातूंतलीं आल्फा आनी बीटा हीं नखेत्रां हातूंत घेतात. हें नखेत्र कर्करासींत येता. सुमार २ ऑगस्टाक ह्या नखेत्रांत सूर्यप्रवेश जाता. हाची देवता सोरोप आनी आकृती चक्र अशें मानतात. ह्या नखेत्राचें मूर्तीधान्य अशें सांगलांः-

कोकास्या वा बिडालास्या रक्ताश्लेषा चतुर्भुजा।
अक्षकुण्डीधरा द्वाभ्यां सर्पालिङ्गनकारिणी।।

अर्थ- आश्लेषांची मूर्त ही रगता कोराची, कोलसुण्याच्या वा माजराच्या तोंडाची, चार हातांची, दोन हातांत फांशे आनी कुंड घेतिल्ली आनी दोनूय हातांनी सोरपांक वेंगावपी अशी करची.

- कों. वि. सं. मं.

आश्विनः हिंदू कालगणनेप्रमाण सातवो म्हयनो. ह्या म्हयन्याचे पुनवेक चंद्र अश्विनी नखेत्राच्या लागसार आसता म्हूण हाका 'आश्विन' हें नांव पडलें. हाका 'इष' हें दुसरें नांव आसा. ह्या म्हयन्यांत सूर्याचें तुळसंक्रमण जाता. आश्विनाक अश्वयुज वा शारद हींय नांवां आसात.

शुध्द पक्षांत घटस्थापना (प्रतिपदा), सतीची पूजा (चतुर्थी), ललितापंचमी, सरस्वती-उत्सव (पंचम ते नम), विजयादशमी, कोजागिरी वा ज्येष्ठपत्यनीरांजन (अश्विनी) आनी कृष्णपक्षांत वसुबारस, धनत्रयोदशी, नरकचतुर्दशी, लक्ष्मीपूजन (उमास) हे म्हत्वाचे दीस. ह्या म्हयन्यांत राम-रावण झूज, कृष्णाकडल्यान नरकासुराचो वध आनी पांडवांच्या अज्ञातवासाचो शेवट ह्यो घडणुको घडल्यो. आश्विन वद्य पक्षांत दुवादशीक गोवत्सांची पूजा आनी त्याच दिसा दत्तात्रयाचो उत्सव जाता. तिरोदशीक यमाखातीर दीपदान. चतुर्दशीक दिवाळेचें अभ्यंगस्नान.

ह्या म्हयन्यांतलें खाशेलें कृत्य 'घृतदान' हें जावन आसा. तेचप्रमाण पद्मनाभाचे भक्तीखातीर गाय, बैल, घोडो, तीळ, धंय हीं दानां करचीं अशेंय सांगलां. तमिळनाडूंत ह्या म्हयन्याक तुलामास अशें म्हण्टात आनी त्या म्हयन्यांत चड करून उमाशे दिसा कावेरी न्हंयत न्हाण करतात. गोंयांत श्री कामाक्षी देवस्थान, शिरोडें हांगा आश्विन शुक्ल पंचमीक श्री शांतादुर्गेखातीर देवकार्य जाता.

- कों. वि. सं. मं.

आषाढः हिंदू कालगणनेप्रमाण चवथो म्हयनो. ह्या म्हयन्याचे पुनवेक पूर्वाषाढा वा उत्तराषाढा नक्षत्रांत चंद्र आसता म्हूण हाका 'आषाढ' हें नांव पडलें. हाका 'शूचि' अशें आनीक एक नांव आसा. सूर्य मिथुन राशींत आसतना आषाढाक सुरवात जाता. कर्कसंक्रांतीक श्राध्द करचें अशें सांगलां.

आषाढ म्हयन्यांत करपाचीं व्रतां अशींः

आषाढमेकंभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः।
बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते।। (महाभारत)

अर्थः आषाढ म्हयन्यांत दिसांक एकदांच जेवण घेवन निरलस राविल्ल्यान खूब संपत्ती, धान्य आनी चल्यांची प्राप्ती जाता.

उपानघुगलं छत्र लवणामलकानि च।
आषाढे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तितः।। (वामनपुराण)

अर्थः आषाढ म्हयन्यांत वामनाचे भक्तीखातीर जोतीं, सत्री आनी मिठांतले आंवाळे दान करचे.

आषाढांत गोंयां आनी महाराष्ट्रांत पावसाचो नेट आसता. शुध्द एकादशीसावन विष्णूच्या शयनाक (न्हिदेक) आरंभ जाता म्हूण हिका 'शयनी एकादस' म्हण्टात. आषाढी एकादशीक पंढरपुराक व्हडली जात्रा भरता. थंयच्यान चातुर्मास सुरू जाता. शुध्द प्रतिपदेक कालिदास स्मृतिदीस मनयतात. ह्या म्हयन्याच्या मूळ नक्षत्रांत चंद्र आसता. त्या दिसा बेंदूर, पुनवेक व्यासपूजा, उमाशेक दीपपूजा तशेंच अधिक आषाढांत 'कोकिळाव्रत' ह्या परबांक लागून आषाढाक म्हत्व आसा. तेचप्रमाण आषाढांतले अष्टमीक महिषासुरमर्दिनीची पूजा, दशमीक वरलक्ष्मीव्रत, पुनवेक अन्नदान आनी कृष्णाष्टमीक 'विनायकपूजा' हीं कृत्यां करतात.

आषाढ पांवळीः पयलींच्या काळांत ल्हान आसतना चलयांचें लग्न जातालें. आषाढ म्हयन्यांत एक दीस घोग्यांनी पावस पडटा आसतना लग्न जाल्ली एक चली ते आषाढ पांवळेक पळेत आशिल्ली. पळेता-पळेतां तिका आपल्या कुळारची याद आयली आनी खूब वायट दिसलें आनी योगायोगान त्या दिसा तिका मरण आयलें. ताच्यावेल्यान आषाढ म्हयन्यांत लग्न केल्ल्या चलयांनी कुळारा येवचें अशी प्रथा पडली. चलयेचो मांव आनी मांय कुळारा धाडपाक अनमनत म्हूण ती चली घोवागेर रावत जाल्यार तो म्हयनो मांवाक वायट वचूं येता असो समज निर्माण केलो अशेंय म्हण्टात.

आषाढ-फुलांः आषाढ म्हयन्यांत कुळारा आयिल्ले चलयेक फुलां माळपाची चाल पडली. ह्या फुलांक 'आषाढ-फुलां' अशें म्हण्टात. ज्या दिसा आषाढ फुलांचो सुवाळो जाता त्या दिसा ते चलयेचीं घरचीं मनशां येवन फुलां माळून तिका कुळारच्यान आपल्या घरा व्हरतात.

- कों. वि. सं. मं.

आसनः हात आनी पांय एके खाशेले अवस्थेंत दवरून, शरीर ताठ आनी थीर दवरप आनी ध्यानधारणेक बसप हाका 'आसन' अशें म्हण्टात. कामधेनुतंत्र-३१ त आसन उतरांतल्या तीन अक्षरांचे तीन विंगड विंगड अर्थ दिल्यात. आ=आत्मसमाधि, स =सगळ्या रोगांचो आळाबंद आनी न=सिध्दी जोडप.

पद्मासन

भारतांत सगळ्या धर्मसंप्रदायांभितर आसनाक खाशेलें म्हत्व दिलां. अहिर्बुध्न्य, वैष्णव, पांचरात्र सारक्या वैष्णव ग्रंथांत, हठयोग प्रदीपिका, घेरंड-संहिता, शिवसंहिता सारक्या हठयोगी शैव ग्रंथांत आनी तांत्रिक बौध्द ग्रंथांभितर आसनांचीं वर्णनां आसात. ह्या सगळ्या आसनांचो आंकडो १६०० चेर पावता. तातूंत ३२ मुखेल आसात. कांय मुखेल आसनांमदीं भद्र, स्वस्तिक, पर्यंक, कमल, मयूर, वीर, सिंह, मुंड, शव, चिता, वज्र आदी आसनांचो आस्पाव जाता. वयलीं आसनां विंगड विंगड संप्रदायाच्यो पध्दती, विचारधारा आनी सिध्दांतांतल्यान कडेक पडल्यांत. देखीक, नाथसाधनेंत मुंडासन, चितासन, शिवासन आदी आसनां आपणायनात. रतिक्रिडा करतासतना कामसिध्दी मेळोवंक ८४ आसनांचो उपेग करूं येता अशें वात्सायानाच्या कामशास्त्र ग्रंथांत म्हळां.

मन एकाग्र आनी शांत दवरपाक आसनाचो व्हड उपेग जाता अशें अणभवी लोक मानतात. हठ्योग आनी राजयोग ह्या दोनूय योगमार्गांत आसनाचें व्हड म्हत्व मानलां. पातंजल योगसूत्रांत आसनाचें फुडलें लक्षण सांगलां- 'स्थिरसुखमासनम्-' म्हळ्यार ज्या योगान शरीर थीर जावन मनाक सुख मेळटा अशे तरेचे बसकेक 'आसन' म्हणचें.

हठस्य प्रथमाङ्गत्वादासनं पूर्वमुच्यते।
कुर्यात्तदासनं स्थैर्यमारोग्यं चाङ्गलाघवम्।।

अर्थः आसन हें हठ्योगाचें पयलें आंग जावन आसा. देखून पयलीं आसन करून उपरांत थीर जावपाचो यत्न करचो. आसनावरवीं मनशाची कूड चपळ जाता आनी भलायकी बरी उरता.

जैनांचे तीर्थंकर हे योगी आशिल्ल्यान जैन शिल्पकारांनी तांच्यो मूर्ती खाशेल्या आसनबंधांत कोरांतल्यात. कोयोत्सर्गासारकीं आसनां जैनांनी स्वतंत्रपणान सोवून काडल्यांत. जैनांनी आसनांच्यो पांच मुखेल तरा सांगल्यात.

पर्यङ्कमर्धपर्यङ्कं वज्रं वीरासनं तथा।
सुखारविन्दपूर्वं च कायोत्सर्गश्च सम्मतः। (ज्ञानार्णव)

अर्थः पर्यंक, अर्धपर्यंक, वज्र, वीर आनी सुखासन वा पद्मासनपूर्वक कायोत्सर्ग हीं पांच आसनां आसात (तांकां मोक्षासनां अशेंय म्हण्टात).

अहिर्बुध्न्य संहितेंत (अ.३०) इकरा मुखेल आसनां आनी तांचीं वर्णनां दिल्यांत. ह्या आसनांचो उपेग मन एकाग्र करपाखातीर सांगला. आसन म्हळ्यार बसपाची पध्दत, असो अर्थ घेतल्यार फुडलीं आसनां नामनेक पाविल्लीं दिसतातः

वीरासनः उजवें पावल जमनीर दवरून पांयांचीं बोटां आनी धोंपर जमनीक तेंकोवप. हे अवस्थेंत सगळें शरीर तोलून धरप आनी हडें मुखार हाडून शौर्याचो भाव दाखोवप, हाका 'वीरासन' म्हण्टात.

कुक्कुटासन

कूर्मासनः दोनूय पांय दोडून गुदद्वार-सकल घेवप, हाका कूर्मासन म्हण्टात. मो हें जो द डो आनी हरप्पा ह्या सुवातींनी सां प डि ल्ल्या कांय मुद्रांचेर प शु प ती कूर्मासनाचेर बशिल्लो दिसता.

पद्मासनः दावें पावल उजवे मांडयेर आनी उजवें पावल दावे मांडयेर दवरून बसप.

कुक्कुटासनः १. पद्मासन घालून दोनूय हात जमनीक तेंकोवप आनी ताचेर भार घालून पुराय शरीर उखलून वेलेवयर लांबयत दवरप. २. दोनूय पावलां जमनीर दवरून धोंपरां उबीं करप आनी शरीराचो भार पांयार घालून ओणव्यांनी बसप.

सिंहासनः कूर्मासनाप्रमाण पांय दोडून बसप. हाताचीं बोटां पातळावन दोनूय तळवे मांडयांचेर दवरप. तोंड उक्तें आनी नदर नाकाच्या तोंकार दवरप.

भद्रासनः दोनूय पांय दोडून तळवे उबे अवस्थेंत जननेंद्रिया सकल घेवप आनी दोनूय हातांनी पांयाचे आंगठे धरप.

वज्रासनः पावलां मांडयेर घेवन ताचे तळवे उमथे दाखोवप. ताचेवेल्यान हाताचे तळवे दवरप.

तेभायर चक्र, मयूर, स्वस्तिक, मुक्त आनी गोमुख हीं आसनांय म्हत्वाचीं मानल्यांत. योगसूत्रांत व्यासभाश्यांत वयलीं आसनां सोडून दंडामन, सोपाश्रय (हाचेखातीर योगपट्ट्याचो आदार घेतात) पर्यंक, क्रौंचनिषदन, हस्तिनिषदन, उष्ट्रनिषदन, समसंस्थान, स्थिरसुख आनी यथासुख हीं आसनां सांगल्यांत.

भद्रासन

भारतीय मूर्तिकलेंत मूर्ती कोरंतना आसतना पद्मासनाचो वापर व्हड प्रमाणांत केला. राजकारणी मनशाच्यो मूर्ती चड करून वीरासनाचेर दिसतात. कांय देवता उत्कूटिकासनाचेर बशिल्ल्यो दिसतात. तळवे कुल्यांक लागीं येतले अशे त रे न मांडी घालची. धोंपर वयर उखलचें. मागीर फुडें बागोवन दोनूय हात धोंपरांचेर दवरचे आनी धोंपरां थीर उरचीं म्हूण ताका योगपट्ट्यान बांदचीं. अशा आसनाक उत्कूटिकासन म्हण्टात. पर्यकासनांतले मूर्तीची बसका ऊंच आसून दोनूय पांय सकयल सोडिल्ले आसतात. ललितासनांत एक पांय लांबिल्लो आनी दुसरो दोडून घेतिल्लो आसता.

देव-देवता, साधु-संत वा मनीस यज्ञयाग, पूजा अर्चा, ध्यान धारणा करपाक, जेवणखाण वा विसव घेवपाक त्या त्या कामाप्रमाण खाशेल्या अशा बसकांचो (पाट, मंच, शिंवासन, कदेल, चामडें, शेंदरी) वापर करतात. ते बसकेखातीर वापरिल्ल्या वस्तूक वा साधनांक आसन म्हण्टात. आन्हिकसारांत रस्मी वस्त्रां, कांबळ, कृष्णाजीन, पातळ रंगीत वस्त्र, लांकडी पाट आनी ताडपत्र हातूंतलें खंयचेंय एक आसन घेवचें अशें म्हळां. वेळूची शेंदरी, फातर, तण हीं आसनां निशिध्द मानल्यांत. हा नेम दर्भ वा कुशाक लागू जायना.

कृष्णमृगचर्माच्या आसनाचेर साधकांक मुक्ती मेळटा. व्याघ्रचर्माचेर गिरेस्तकाय मेळटा. कंबलासनाचेर मनांतली इत्सा, काम पुराय जाता. त्रिपुर सुंदरीचे पूजेखातीर तांबडें कंबलासन सगळयांत बरें अशें गंधर्वतंत्रांत सांगलां. कृष्णमृगासनाचो उपेग यती, वानप्रस्थी, ब्रह्मचारी आनी भिक्षु हे लोक चड करतात. मातयेचें आसन दुखाक कारण जाता. लांकडाचें आसन दुर्भाग्याक कारण जाता. योगिनीहृदयांत, लांकडाचें आसन आनी कंबलासन एकठांय वापरल्यार पुण्य मेळना, अशें सांगलां. हंसमहेश्वर तंत्रांत ल्हव आशिल्लें चर्मासन वापरल्यार सगळ्यो सिध्दी नश्ट जातात अशें सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

आसामः

भारताचे ईशान्य दिकेक आशिल्लें राज्य. अक्षांश आनी रेखांश २४° ९′ उत्तर ते २८° १६′ उत्तर आनी ८९° ४२′ ते ९७° ते १२′ उदेंत. ह्या राज्याचे अस्तंतेक अस्तंत बंगाल आनी बांगलादेश, वायव्य आनी उत्तरेक भूतान, उत्तर आनी ईशान्येक अरुणाचल प्रदेश, उदेंतेक मणिपूर, नागालँड आनी अरुणाचल प्रदेश, दक्षिणेक मेघालय आनी मिझोराम, नैॠत्येक त्रिपुरा हीं राज्यां येतात.

भूंयवर्णनः आसामच्या तीन सैमीक विभागांत ब्रह्मपुत्रेचें देगण, सुरमा देगण आनी ह्या दोनूय भागांमदल्यो दोंगरांच्यो वळी हे वाठार आस्पावतात. ब्रह्मपुत्रेचें उदेंत अस्तंत देगण ८० ते १६० किमी. रुंद आनी ८०० किमी. लांब आसा. ह्या देगणाचे उत्तरेक हिमालयाच्या मुळसांतल्यो दोंगुल्ल्यो, दक्षिणेक मेघालयाच्यो गारो, खासी, जैतिया आनी उदेंतेक नागालँडांतल्या पातकई दोंगुल्ल्यांचे चोमे आसात. ह्या देगणाच्या उदेंतेक जायत्यो न्हंयो मेळून तयार जाल्लो ब्रह्मपुत्रेचो प्रवाह भितर सरता. सुरमा वा बराक न्हंयचें देगण २०० किमी. लांब आनी ९६ किमी. रुंद आसा. हो वाठार सादारणपणान सपाट आसा. ह्या देगणांतल्यो न्हंयच्यो देगो गाळाक लागून ऊंच जाल्यात. ह्या न्हंयच्या वाठारांतलीं खेडीं पावसाच्या दिसांउपरांत तळ्यांतले जुंवे कशे दिसतात. ह्या वाठारांत कांय जाग्यांनी मोटव्या दोंगुल्ल्यांक लागून तयार जाल्ले चिखलाचे वाठार आसात. वयल्या दोन न्हंयांच्या देगणामदीं तिसऱ्या सैमीक विभागांतल्यो दोंगरांच्यो वळी उदेंत-अस्तंत पातळल्यात.

ब्रह्मपुत्रेचो आनी सुरमेचे देगेवयली जमीन पिकाळ आसून तातूंत रेंवेचें प्रमाण उणें आसता. न्हंयेदेगेवयली माती थरांचे फातर झिजून तयार जाल्या. दोंगरी वाठारांतली माती तांबडी आनी फातरांची आसता. रानवट वाठारांतली माती झाडांच्या कुशिल्ल्या पानांक लागून तयार जाल्या.

आसामांत ब्रह्मपुत्रेभायर दिबांग, सुबनसिरी, भरेळी, धनसिरी, बोरनदी, मनास, पामती, सरलभंगा, संकोश, लोहित, नोआ, बुरी, दिहिंग, दिसांग, दिखो, झांझी, दक्षिण धनसिरी, कपिली, दिग्नू, जिरी, जनिंगा, सोनाई, ढालेश्वरी ह्यो ल्हान-व्हड न्हंयो व्हांवतात.

उत्तर सुबनसिरी-ब्रह्मपुत्रा संगमाचेर सिबसागरलागीं माजुली हो १२६१ चौ. किमी. आवांठाचो जुंवो न्हंयच्या पात्रांत वसला.

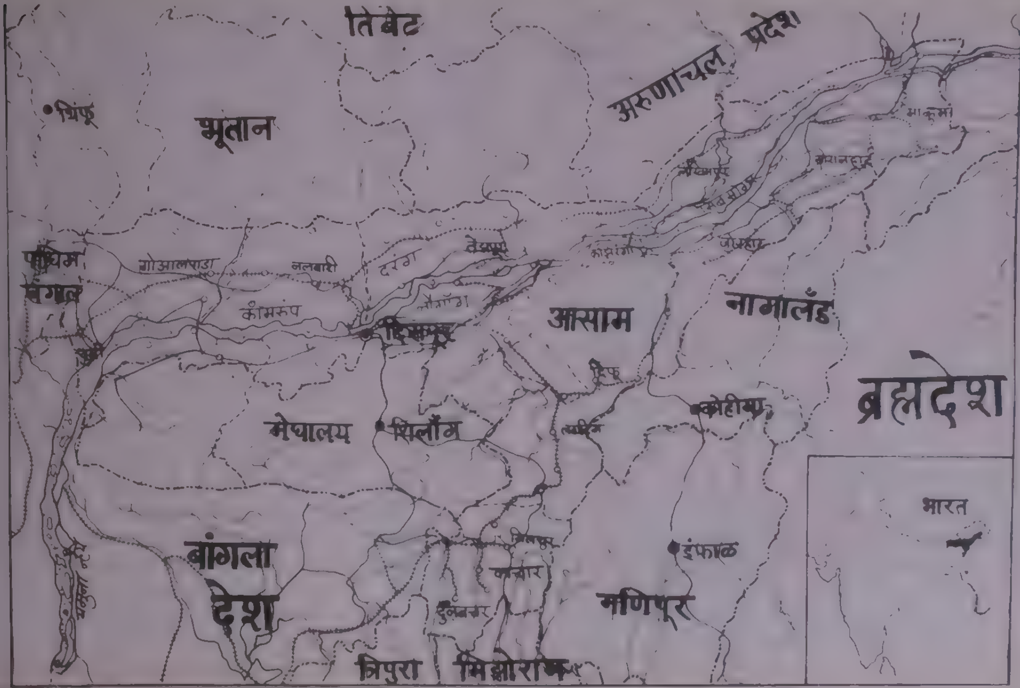
आसामांत भूंयकापांचें प्रमाण खूब चड आसा. फाटल्या साडे-तीनशीं वर्सांत ह्या वाठारांत सात मोटे भूंयकांप जाले. १८९७ त आनी १९५० त आसामांत जाल्ले भूंयकांप, संवसारांतल्या मोट्या भूंयकापांमदले जावन आसात

हवामानः आसाम राज्याचें तापमान, गिमाच्या दिसांनी लेगीत २९.४° से. वयर वचना. आसामांत पावस जून ते सप्टेंबर म्हयन्यांत पडटा. वर्साक सादारणपणान १७५ सेंमी. ते ३०५ सेंमी. पावसाची नोंद

जाता. आसामाच्या उदेंत भागांत चड पावस पडटा. पावसाच्या प्रमाणाक लागून ह्या राज्याक ओलो दुकळ आनी हुंवाराचो त्रास जाता. शियाळ्याच्या दिसांनी हांगाच्या ऊंच दोंगुल्ल्यांचेर बर्फ पडटा. अस्तंत आसामांत गिमाच्या दिसांनी व्हडलीं वादळां जातात.

वनस्पत आनी मोनजात : पुराय आसामांत विंगड विंगड प्रकारची वनस्पत आनी मोनजात दिश्टी पडटा. वनस्पतीं भितर साल, साग, देवदार, ओक, होलौंग, बंसम, अमारी, गमारी, अझार, सिसू, सिमुल, वेत, कळक, बोरू हे प्रकार खास करून दिसतात.

हत्ती, गेंडो, रानरेडो, वेगळ्यावेगळ्या जातीची हरणां, काळो चितो, मलायी वांस्वेल, सांबर, कस्तुरीमृग, रानदुकर, धवो माकड हीं आसामांत दिसपी मुखेल जनावरां आसात.

इतिहास : आसाम राज्याक पुराणकाळांत प्राग ज्योतिषपूर आनी कामरूप ह्या नांवांनी वळखताले. फुडें तेराव्या शतमानांत ब्रम्हदेशांतल्यान येवन ब्रम्हपुत्रेच्या देगणांत येवन राविल्ल्या शानवंशियांक थळावे लोक 'आहोम' म्हणटाले. आहोम म्हळ्यार जाची 'बरोबरी करपाक येना असो' - 'अप्रतीम'. सगळ्यांत बरें म्हळ्यार 'असम' ह्या उतरासावन 'आसाम' हें नांव पडलें अशें मानतात.

महाभारत आनी रामायण ह्या पुराणग्रंथांत आसामाचो उल्लेख आयला. तातूंत आसाम (प्राग ज्योतिषपूर) नरकासूरान वसयिल्लें राज्य अशें म्हळां. ताच्याउपरांत ताचो चलो भगदत्त हाणें ह्या प्रदेशाचेर राज्य केलें. तेउपरांत माधव, जितारी, आशीर्मत ह्या तीन वंशांनी पोरन्या आसामाचेर राज्य केलें, हें वंशावळीवेल्यान समजता. कालिका पुराण आनी योगिनी तंत्र ह्या ग्रंथांत ह्या प्रदेशाचेर जायत्या असूर आनी दानव राजांनी राज्य केल्याचो उल्लेख आयला. रघुवंशांत (४.८३) कामरुपाधिपतीन रघुराज्याक हत्तींची भेट दिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. आसामाचेर आर्य संस्कृतायेचो प्रभाव बरोच उसरां पडलो, अशें विद्वानांचें मत आसा.

आसामाचो चवथ्या शतमानामेरेनचो इतिहास अस्पश्ट आसा. चवथ्या शतमानाच्या मदीं वर्मन वंशाचो मूळ पुरूस 'पुष्यवर्मन' हाणें कामरूपांत राज्याची थापणूक केली, असो अदमास आसा. हे वंशकुळयेंतल्या महेंद्रवर्मा ह्या राजाच्या काळांत कामरुपाचें म्हत्व वाडलें. सव्या शतमानाच्या मध्याक भूतिवर्मनान राज्याचो विस्तार केलो. ह्या वंशांतलो भास्कर वर्मन हो हर्षाचो समकालीन आसलो. एक फावट ताणे हर्षाकडेन कबलात करून बंगालांतलें कर्णसुवर्ण राज्य हाताशिल्लें. फुडलीं तीन शतमानां शालस्तंभ वंशीयांनी कामरुपाचेर राज्य केलें.

बाराव्या शतमानाच्या मदीं बंगालाच्या पाल राजांचो मांडलिक तिंग्यदेव हाच्या ताब्यांत हो वाठार आसलो. हाचें बंड मोडपाक गेल्लो सेनापती वैधदेव त्या राज्याचो राजा जालो. वैधदेवा फाटल्यान बंगालाच्या सेन राजांचो शेक आसामाचेर चल्लो. तेराव्या शतमानांत लखनावतीच्या मुसलमानी राज्यांनी ह्या वाठाराचेर जायत्यो घुरयो घाल्यो पूण तांकां अपेसच आयलें. तेराव्या शतमानांत गोविंददेव आनी ईशान्यदेव हाणी ह्या वाठाराचेर शेक चलयलो. तेराव्या शतमानांत आहोम जमातीचे लोक सुकाफाच्या फुडारपणाखाला लखिमपूर सिबसागर जिल्ल्याचे दक्षिणेक आयले आनी ताणी थंयच्या थळाव्या रानवट

जमातीक जिखून राज्याचो विस्तार केलो. उदेंत बंगालांतल्या कामता राज्याचेर चवदाव्या शतमानाच्या भर्वी ताबो जोडलो. १५३८ त, आहोम [illegible] सुहुंमुंग [illegible] [illegible] मादया भोवतणी आशिल्लो [illegible]तियाचो कडलो वाठार आपल्या ताब्यांत घेतलो. ह्या काळांत आहोमांनी नागा लोकांच्या आड जायत्यो घुस्यो घाल्यो. सोळाव्या शतमानांत आहोमांनी नौगोंगच्या लागीं आशिल्लें बळिश्ट काचाराचें राज्य जिखलें आनी तांकां मैबांग (उत्तर काचार) मेरेन धांवडायले. काचाराची राजधानी दिमापूर जिखून उदेंतेकडलो वाठारय आपल्या राज्याक जोडलो. उदेंत बंगालच्या मुसलमानी राजांच्या घुरयांक तोंड दीत ब्रह्मपुत्रेच्या देगणांतय तांणी आपलो शेक चलयलो. १५२९ च्या झुजांत मुस्लीम सेनापती तुर्बकाक तांच्या आड झुजतना हार खावची पडली, तर सतराव्या शतमानांत मोगलांची काचारावेली घुरी फसली. फुडें मोगलांनी कुचबिहार-कामरुपाचेर ताबो मेळयिल्ल्यान सुमार एक शतमान आहोमांक मोगलांआड झुजचें पडलें. १६३७ त कोच राजघराण्यांतल्या बलिनारायण हांकां आहोम राजा प्रतापसिंगान मोगलांआड आश्रय दिलो. ह्या कारणाक लागून आहोम- मोगल संघर्श सामको खर जालो. झुजा उपरांतच्या काळांत मोगल-आहोम राज्यांच्या मजगतीं बडनदी ही शीम थारायली. १६५८ त कुचबिहारच्या प्राणनारायणान मोगलांआड केल्या बंडाचो फायदो घेवन आहोम राजा जयध्वजसिंगान ब्रह्मपुत्रेच्या देगणाचेर ताबो मेळयलो. मीर जुम्ला हाणें १६६३ उपरांत ह्या वाठाराचेर शेक गाजयलो; पूण ताका हरोवन रंगामातीमेरेन आपलो ताबो जोडलो. १६८१ त राजा गदाधरसिंगान मोगलांक सासणाचे ह्या वाठारांतल्यान धांवडावन घाले. ताचो चलो रूद्रसिंग (१६९६-१७१४) हाणें ह्या राज्याचो आनीकय विस्तार केलो. ताणें काचारी लोकांकडल्यान नौगोंगचो दक्षिण भाग आनी उत्तरेंतलें मैबांग ठाणे घेतिल्ल्यान काचारांनी आपली राजधानी खास्पूराक व्हेली. खासी-जैंतिया जमातीकय ताणें हारयले पूण तांचो वाठार आपल्या ताब्यांत घेतलो ना. रुद्रसिंगान मांडलीक राजांचो पंगड निर्मुपाचो यत्नय केलो.

अस्तंत आसामांत कामता नांवाचेंय एक राज्य आसलें. चवदाव्या शतमानाचे सुर्वेक राजा दुर्लभनारायणाक लागून थंय विद्वानांक आलाशिरो मेळ्ळो. ताणें वैष्णवपंथाच्या प्रसाराकय आपलें फाटबळ दिलें. पंदराव्या शतमानांत ह्या वाठारांत खेणवंश वयर सरलो. १४९८ त बंगालच्या हुसैनशहान हांगाचो राजा नीलांबराक हरयलो. कांय वर्सांउपरांत विश्वसिंगान अस्तंत आसामांतल्या ल्हान ल्हान राजांक जिखून कोच राज्याची थापणूक केली. हांगाच्या कामाख्या देवळाचो जीर्णोध्दार केलो. आहोमाकडेन बरेपण दवरून मुसलमानांक पयस केले. ताचो चलो नरनारायण हाणें ह्या राज्याचो विस्तार केलो (१५३३-८४). ह्या काळांत कला-साहित्य ह्या गजालींक बरे दीस आयले. ताणें कांय काळ आहोमांचेर लेगीत आपलो शेक चलयलो. 'अकबरनाम्यांत' लेगीत ताच्या गिरेस्तकायेचीं वर्णनां आयल्यांत. नरनारायणाचो पुतणयो रघू हाणें १५८१ त जेन्ना बंड केलें, तेन्ना ताका संकोश न्हंयचे पलतडचें कुचबिहार राज्य तोडून मेळ्ळें. सतराव्या शतमानाचे सुर्वेक भितल्या मतभेदांक लागून कोच राज्याचो कांय वाठार मोगल साम्राज्यांत विलीन जालो आनी उरिल्लो वाठार आहोमांच्या हाताखाल उरलो.

अठराव्या शतमानांत सुर्वेच्या काळांत आहोमांनी हिंदूधर्म आपणायलो. शिक्षण आनी कलांक तांणी आपलें फाटबळ दिलें. शाक्त आड वैष्णव हीं धर्मीक झगडीं ह्याच काळांत सुरू जालीं. राजाच्या आदारान शाक्त पंथीयांनी 'मोआमारिया' ह्या नववैष्णवपंथीयांचो खर छळ केलो. नववैष्णवपंथीयांनी १७६९ त ह्या छळाक लागून राजा आड बंड केलें आनी राजा लक्ष्मीसिंगाक बंदखणींत उडयलो. हें बंड रोखडेंच मोडून काडलें. पूण १७८६ त, मोआमारियांनी राजाचे सेनेक हारयली, तेन्ना राजा गौरीनाथसिंग गुवाहाटी हांगा पळून गेलो. प्रधान पूर्णानंद बडा गोहाइन हाणें बंडखोरांआड झूज चालू दवरलें, पूण ताकाय निमाणें अपेसच आयलें. त्याचवेळार कोच राजा कृष्णनारायण हाणें दरंग राण्याचेर घुरी घालून उत्तर कामरुप जिखलें. ह्या वेळार गुवाहाटी शारांक उप्राशिल्लो धोको पळोवन गौरीनाथसिंगान ब्रिटिशांकडेन आधार मागलो. अशे तरेन ब्रिटिशांनी आसामांतल्या राजकारणांत आपलो प्रवेश केलो. १७९२ त, लॉर्ड कॉर्नवॉलिसान, कॅप्टन वेल्शच्या मुखेलपणाखाल एक पंगड आसामांत धाडलो. राज्यांत पुराय सवस्तकाय येतकच कॅप्टन वेल्स परतो गेलो. तो गेल्या उपरांत राज्यांत परती अशांतताय माजली. १८१० त चंद्रकांत राजान आसामची सत्ता आपल्या हातांत घेतली; पूण गुवाहाटीच्या राज्यपालाकडले संबंद इबाडिल्ल्यान ताणें आपलें राज्य थीर करपाखातीर ब्रह्मदेशाचो पालव घेतलो. वयल्या कारणांक लागून आसाम राज्य कांय काळ ब्रह्मदेशाच्या हातांत उरलें. इ.स. १८१४ त ब्रह्मदेश आनी ब्रिटीश हांचे मदीं झूज जालें. १८२६ त दोनूय पंगडांमदीं कबलात जाली आनी तेवरवीं ब्रह्मदेशान आसाम प्रांत ईस्ट इंडिया कंपनीक दिलो. अशेतरेन आसामाचेर ब्रिटिशांचो शेक चलपाक लागलो. दुसरे वटेन भितल्या मतभेदांक लागून पिडिल्ल्या आहोमांसावन फायदो घेवपाचो खासपूरच्या काचारांनी आनी मणिपूरच्या राजांनी यत्न केलो. तेखातीर आहोमांनी ब्रिटिशांकडेन १८१७ वर्सा मागिल्लो आदार १८२४ त तांकां मेळ्ळो.

ब्रिटिशांनी ते उपरांत मणिपूराआड काचाराक पालव दिवन हो वाठार आपल्या हातांत घेतलो. तशेंच तुलाराम सेनापतीकडेन आशिल्लो काचार; आहोम राजा पुरंदरसिंग कडेन आशिल्लो सिबसागर आनी लखिमपूरचो कांय वाठार; बोड सेनापतीकडेन आशिल्लो दक्षिण लखिमपूर, सादिया खोबा; गोहाईन कडेन आशिल्लो सादिया हे वाठार ईस्ट इंडिया कंपनीन १८४२ मेरेन आपल्या ताब्यांत घेतले. १८७४ मेरेन आसामाचो कारभार कलकत्त्यासावन चलतालो. १८७४ वर्सा आसाम मुखेल आयुक्ताचो प्रांत जालो. ह्या वेळार शिलाँग ही ह्या राज्याची राजधानी जाली. ह्या प्रांताच्या अधिकारांत आयचीं नागालँड, मेघालय, अरुणाचल प्रदेश हीं राज्यां आस्पावल्लीं. दोंगरी प्रदेशांतल्या जमातीक स्वायत्तता मेळ्ळी. १९०५ ते १९११ काळांत आसामचो वाठार, फाळणी जाल्या बंगालच्या उदेंत भागाक जोडिल्लो आनी ह्या वाठाराचो कारभार नायब राज्यपाल पळेतालो. वंगभंग रद्द जातकच आसाम परत मुखेल आयुक्ताचो प्रांत जालो. १९१९ वर्साच्या कायद्यावरवीं आसाम 'राज्यपालाचो प्रांत' जालो.

आसामाक विंगड विंगड कारणांक लागून आपलो वाठार, व्हड प्रमाणांत वगडावचो पडला. १९४७ जाल्ले फाळणेंत आसामाचो सिल्हेट जिल्हो उदेंत पाकिस्तानांत तर देवनागरी प्रदेश भूतानांत गेलो. १५ ऑक्टोबर १९४८ दिसा त्रिपूरा आनी मणिपूर हीं संस्थानां आपलें वेगळें अस्तित्व राखून उदेंत भारतांत विलीन जालीं. १९४८ त नेफा प्रांत (आयचो अरुणाचल प्रदेश) आसामासावन वेगळो जालो. १९५० तल्या संविधानावरवीं आसाम 'अ' वर्गांतलें राज्य जालें. १ डिसेंबर १९५७ दिसा नागालँड आसामासावन वेगळें जालें. १ डिसेंबर १९६३ दिसा नागालँडाक राज्याचो पांवडो मेळ्ळो. २ एप्रिल १९७० ह्या दिसा 'मेघालय' आसाम राज्यांतल्यान वेगळें काडलें. २१ जानेवारी १९७२ दिसा मेघालयाक राज्याचो दर्जो मेळ्ळो. १९७२ वर्सा मिझोराम आसामासावन वेगळें काडून संघप्रदेश केलो. जानेवारी ८७ त मिझोराम तर २० फेब्रुवारी १९८७ दिसा अरुणाचल प्रदेशाक राज्याचो दर्जो मेळ्ळो.

राज्यव्यवस्था: आसाम हें भारतीय संघराज्याचें एक घटकराज्य आसून राष्ट्रपतीन नेमिल्ल्या राज्यपालाच्या संमतीन मंत्रीमंडळ राज्यकारभार चलयता. मंत्रीमंडळ विधानसभेक जापसालदार आसता. विधानसभेंत ११४ वांगडी आसतात तर लोकसभेंत आनी राज्यसभेंत आसामाचें प्रतिनिधीत्व अनुक्रमान १४ आनी ७ वांगडी करतात. भलायकी, शिक्षण, शेतकी, जंगल, उद्देगधंदे, सहकार, महसूल, समाजकल्याण, मागाशिल्ल्या वर्गीयांचें पुनर्वसन, पुरवण, उत्पादन कर, वीज, रस्ते, बांधकाम, कामगार, गटविकास येवजणी आनी हेर खात्याचो कारभार मंत्री आनी कर्मचारी सरकारी यंत्रणेच्या पालवान हाताळटात. जिल्हो

आनी पंचायत समित्यो ग्रामीण वाठारांतली भलायकी, मुळावें शिक्षण, गामीण रस्ते, थळावी उदका पुरवण, ल्हान उद्देगधंदे, शेतवड, जनावरां पोसप, सहकार, सर्वांगीण उदरगत आनी हेर विशय हाताळटात. पयलीं आसाम, नागालँड आनी मेघालय ह्या तीन राज्यांचो एक राज्यपाल आसतालो. सद्या ह्या राज्याक स्वतंत्र राज्यपाल मेळ्ळा. आसाम राज्य बारपेटा, काचार, दरंग, धुब्री, दिब्रुगड, गोलपारा, जोरहाट, कामरुप, कारबी आंगलाँग, करीमगंज, कोक्राजार, लखीमपूर, नौगांग, उत्तर कचार, नलबारी, प्रागज्योतीषपूर, सिबसागर, सोनीतपूर ह्या अठरा जिल्ह्यांनी सद्या वांटिल्लें आसा.

अर्थीक स्थितीः आसामांतली जमीनदारी पध्दत बंद करून शासनान थंयची भूंय रयतवादी पध्दतीन लोकांक वांटून दिल्या. राज्यांतल्या श्रमिक लोकांमदले ७० % लोक शेतकी-उद्देगांत आसात. पिकाळ वाठारांमदलो ७० % वाठार पिकावळी खातीर वापरतात. भात हें ह्या राज्याचें मुखेल पीक आसून बटाट, दाळ, मको, सांसवां आनी हेर शेत-धान्यां हांगा पिकतात. च्याक लागून हो वाठार संपन्न आसून, वट्ट वर्सुकी उत्पादनांतलो ८१% च्या भायर निर्यात जाता. तेभायर ताग, कापूस, तेलबियो, ऊंस, मोसंबी, हीं पिकांय आसामांतले शेतकार पिकयतात. भारतांतले सगळ्यांत व्हड कोंड्याचें राखीव वन आसामांत आसून भारताच्या वट्ट कोंड्यांच्या उत्पादनांतलें ४२% उत्पादन आसामांत जाता.

आसामांत कोळसो, चुनखडी, पेट्रोलियम, सिलिमॅनाइट, भट्टेंतली माती, डोलोमाइट, कॉरंडम आनी सैमीक वायू ह्या खनिजांचें उत्पादन जाता. भारताच्या वट्ट उत्पादनांतलो ५०% पेट्रोलियम, सैमीक वायू आनी अशुध्द तेल आसामांत मेळटा. नहर कटीया आनी मोरान भोंवतणी सुमार ४.३ कोटी टन तेल आनी ५७ कोटी घनमीटर जळपी वायू हांचे सांठे आसात. भट्ट्यांखातीर आनी विटो घडोवपाखातीर लागपी चिकणमाती आनी शेड हांचेंय कांय प्रमाणांत उत्पादन ह्या राज्यांत जाता.

आसामांत पर्यटनाचें म्हत्व वाडीक लागलां. भारत सरकारान आसामांतल्या गुवाहाटी- काझीरंगा- सिबसागर आनी गुवाहाटी-मनास ह्या दोन वाठारांक पर्यटनविभाग म्हूण मान्यताय दिल्या. आसाम सरकार गुवाहाटी-बैराबकुंडा-ओरांग-भालूकिंग- तेजपूर आनी गुवाहाटी डीफू-हाफलाँग-सिल्चर ह्या दोन वाठारांक 'पर्यटनविभाग' म्हूण उदरगतीक हाडूंक वावुरता. वयले दोन विभाग अरुणाचल प्रदेश, मणिपूर, मिझोराम ह्या राज्यांक जोडिल्ल्यान, ईशान्य भागांत पर्यटन वेवसायाक बरे दीस येतले अशें जाणकार मानतात.

आसामांत दिग्बोई आनी नूनमती हांगा तेलशुध्दीकरणाचो कारखानो आसा. नारंगी हांगा १२.५ मॅगावॅट तांकीचे एक औष्णिक वीजनिर्मणी केंद्र आसा. धुब्री हांगा एक व्हड फस्कां काडयांचो कारखानो आसा. नामरुप हांगा सरकारी सात्या कारखानो आसा. शेत-पिकावळीचेर आदारिल्ले जायते शेतकी-कारखाने ह्या राज्यांत वयर सरल्यात, तातूंत च्या कारखान्यांचो पयलो क्रमांक आसून हेर कारखाने साखर, ताग, रेशीम, कागद, प्लायवूड, भात आनी तेलाचे आसात. ते भायर राज्यभर आशिल्ल्या ७५० च्या मळ्यांनी लाखांनी कामगार काम करतात. आसामांत पांच जिल्हा उद्येगीक केंद्रांची यापणूक जायत सावन उद्येगिकरणाक नेट आयला.

येरादारी आनी संचारणः राज्यांत उदकामार्गांक खाशेलें म्हत्व आसून वेपाराची हाड-व्हर करपाखातीर न्हंयांचो वापर जाता. निआमती, तेझपूर, गुवाहाटी, गोआलपाडा, धुब्री, करीमगंज, सिल्चर आनी हेर जाग्यांमजगतीं उदकामार्गान येरादारी चलता.

गुवाहाटी लागीं मालिगांव हांगा ईशान्य शीम रेल्वेचें मुख्यालय आसा. ह्या रेल्वे-विभागांत ३,५८३ किमी. रेल्वे रस्ते आसात (१९८४). आसामांतल्या वट्ट रस्त्यांतले ८०% रस्ते सपाट वाठारांतल्यान वतात तर उरिल्ले दोंगराळ वाठारांतल्यान वतात. १९८१-८२ मेरेन आसामांत ५९,५७९ किमी. लांबायेचे रस्ते बांदिल्ले.

आसामसयत उदेंत भारत, भारताच्या कोनशाक पडिल्ल्यान आसामांत विमान येरादारीक खास म्हत्व आयलां. गुवाहाटीसावन तेझपूर, जोरहाट, दिब्रुगढ, लखीमपूर, सिल्चर, धुब्री आनी हेर वाठारांत नेमान उड्डाणां जातात. गुवाहाटी हो भारतांतल्या म्हत्वाच्या विमानतळां मदलो एक जावन आसा.

आसाम राज्यांतल्यान भायर सरपी मुखेल दिसाळ्यांमदीं 'दैनिक आसोम' (आसामी), 'दैनिक जन्मभूमी' (आसामी), 'न्यूज स्टार' (आसामी), 'द आसाम ट्रीब्यून' (इंग्लीश), 'आसाम एक्सप्रेस' (इंग्लीश) हांचो आस्पाव जाता.

लोक आनी समाजजीणः सन १९७१ चे जनगणनेप्रमाण आसामाची लोकसंख्या १,४६,२५,१५२ आसा. १९८१ त, आसामांत जनगणना जावंक ना. त्या वर्साच्या अदमासाप्रमाण हो आंकडो १,९८,९६,८४३ इतलो आसूंक जाय. दर चौ. किमी. क २५४ लोक पडटात. १००० दादल्यांक ९०१ बायलो इतलें प्रमाण आसा. १९७१ त, गांवगिऱ्या वाठारांतली वसती ९१.६% आसली. जनन प्रमाण हजाराक ३४ इतलें आसले. राज्यांत ७३% हिंदूधर्मीय, २४.५% इस्लामधर्मीय, २.६% किरिस्तांवधर्मीय आसात. तेभायर शीख, बौध्द, जैन हे धर्म हांगा थोड्या प्रमाणांत आसात.

आसामांत विंगडविंगड तरेच्यो जाती जमाती विंगडविंगड काळखंडांत येवन रावल्यो. हातूंत ऑस्ट्रो-एशियाटीक, निग्रोइड, द्रविड, आल्पायनस, इंडो-मंगोलॉयड, तिबेटी-बर्मीज, आर्य हांचो आस्पाव जाता. आसामांत ज्यो जायत्यो जमाती दिसतात, तातूंतल्यो मिकीर, नागा, पाची, लखेर, कुकी, हमार आनी चकमा ह्यो दोंगरी जमाती तर बर्मन, बोरोकाचारी, लालुंग, राघा, मिरी, देवरी आनी मेच ह्यो मैदानी जमातीं जावन आसात. काचारी आनी हनाँग ह्यो जमाती दोंगराळ तशेंच सपाट मैदानांत रावतात. 'च्या' मळ्यांत काम करपी कामगार बंगाल, बिहार, उत्तर प्रदेश आनी मध्यप्रदेश राज्यांतल्यान येवन वसल्यात. बांगला देशांतल्यान आयिल्ले मुसलमान शेतकामती काचार आनी गोआलपाडा जिल्ह्यांत येवन रावल्यात.

आसामच्या सपाट वाठारांत रावपी गांवगिरे लोक कुडाच्यो वण्टी आनी तणाचीं पाखीं आशिल्ल्या घरांत रावतात. पुराय आसामांत, गांवगिऱ्या वाठारांतले लोक फाविल्ल्या वेळांत हातमागाचो वेवसाय करतात. हें काम चड करून बायलो करतात. तेभायर रेशीम तयार करप, सुतकताई, सुती-रेशमी कापड विणकाम खास करून घरगुती गरजो भागोवपाखातीर करतात.

आसामी दादले धोतर आनी शाल वापरतात. बायलो साडी आनी शाल वापरतात. सद्या आर्विल्ल्या युगांतल्या विंगडविंगड भेसांचोय तांचेर प्रभाव पडला. आसामी लोकांचें जेवण सादें आसता. सादारणपणान भात, दाळ, भाजयो, नुस्तें ह्यो वस्तू तांच्या जेवणांत आस्पावतात.

आसामांत नवरात्रांत दुर्गापुजेचो उत्सव व्हड थाटामाटान मनयतात. दुर्गापुजेउपरांत येवपी कालीपूजेचो उत्सव, आसामी लोक खास करून 'च्या' मळ्यांतले कामगार व्हड उमेदीन मनयतात. ज्येष्ठ आनी आशाढ म्हयन्यांत अबुंवाची परब हांगा मनयतात. आसामांत 'बिहू' नांवाचे दोन भौशीक उत्सव व्हडा उर्बेन मनयतात. हातूंतलो 'माघबिहू' हो सण आसामी लोकांच्या नव्या वर्साची सुरवात आसता. तर 'बहाग बिहू' हो सण वसंत ऋतूंत मनयतात. आसामाच्या गांवगिऱ्या वाठारांत 'बिसवरी पूजा' जाता. ब्रह्मा, विष्णू, महेश, इंद्र आनी हेर अशा सात देवांच्या बायलांक होरावन ही पूजा करतात.

आसामान कलेच्या मळार आपलो खासा प्रभाव घाला. कालिका पुराणांत पूर्विल्ल्या आसामांत, संगीतांतलें कंठसंगीत आनी वाद्यसंगीत हे दोन प्रकार अस्तित्वांत आशिल्ल्याचो उल्लेख येता. चवदाव्या आनी पंदराव्या शतमानांत, शंकरदेवान, आपल्या भक्तिसंप्रदायाखातीर व्हड प्रमाणांत स्वर-रचना करून आसामी संगीतांत क्रांती घडयली. लोक

नाट्य प्रकारांत 'ऑकिया नाट' (सद्या 'भावना' म्हण्टात), 'ओजापाली' हे आसनूच रूढ आसात. आसामांत म्हत्वाच्या सणा-परबांनी नृत्य संगीतासारख्यो कार्यावळी करपाची चाल आसा. 'लायहरोबा नृत्यनाटिका', 'मणिपूरी नृत्य', 'देवधनी नृत्य', गोपी कृष्णाची रास क्रीडा दाखोवपी 'खुलिया नृत्य', 'ढुलिया नृत्य', कळसुत्री बावल्यांच्या आधारान पुराय रामायणाची कथा सांगपी 'पुतलानृत्य'. सुरमा न्हंयच्या देगणांत रावपी गांवकन्यांचें 'नौकानृत्य', वन्य जमातींचो 'बोडा' हो सांघिक नृत्यप्रकार, 'बिहू' हो पळाव्यो नृत्यप्रकार अशे विंगड विंगड नृत्यप्रकार आसामांत दिसतात.

वास्तुकलेच्या मळार आसाम फुडारिल्लो आसा. दरंग जिल्ह्यांतल्या दाह पर्वतीया वाठारांतलें फातराचें देवूळ, कामाख्यामदलो पूर्विल्लो 'उमाचल शिलालेख', 'महावैदाब, विश्वनाथ, शिव, कामाख्या, नवग्रह, उमानंद हांचीं देवळां आसामी वास्तुकलेचें वैभव दाखयतात. शिवादोल, देवीदोल, विष्णुदोल, रानघर आनी कारेंगघर हांगाची देवळां वास्तुकलेचे नदरेनय अपूप आसात. घुमटाच्या आकाराचें स्तूप, पॅगोडासारकीं पाखीं, देवळांचे घूड, चैत्य गवाक्षां, खांबे सारक्या प्रकारांनी आसामाची वास्तूकला संपन्न जाल्या. बुध्द, ब्रह्मा, लक्ष्मी, सरस्वती, वासुदेव, राम, लक्ष्मण आनी हेर देव देवादिकांच्यो मूर्ती आसामांत खूबकडेन दिसतात.

आसामांत चित्रकलेचीय परंपरा आसा. चवदाव्या-पंदराव्या शतमानांत, शंकरदेवाच्या नाटकांच्या पड्द्यांखातीर देव-देवतांचीं चित्रां रंगयताले. 'गीतगोविन्द', 'भागवतपुराण' ह्या ग्रंथांच्यो जायत्या जाणांनी ज्यो हस्तलिखित प्रती तयार केल्ल्यो, तांचेर चित्रां काडपाक चित्रकारांमदीं सर्त लागताली.

शिक्षण: आसाम साक्षरतेच्या मळार मागाशिल्लो आसा. १९७१ त साक्षरतेचें प्रमाण २८.८% आसलें. दादल्यांभितर हें प्रमाण ३६.७% तर बायलांभितर १८.९१ % आसलें. एप्रिल १९७८ त आसाम सरकारान धावे मेरेनचें शिक्षण फुकट केलें. १९७८-७९ मेरेन आसामांत २१,६१५ मुळाव्यो शाळा आसल्यो. तेभायर १३७ कॉलेजी, ३ वैजकी महाविद्यालयां, ३ अभियांत्रिकी महाविद्यालयां, १ शेतकी महाविद्यालय, १ आयुर्वेदीक महाविद्यालय आनी ७ तंत्रनिकेतनां ह्या राज्यांत आसलीं. आसामांतल्या उंचेल्या शिक्षणाचो वावर आसाम शेतकी विश्वविद्यापीठ (जोरहाट), दिब्रुगढ विश्वविद्यापीठ (दिब्रु) गुवाहटी विश्वविद्यापीठ (गुवाहटी) हीं विश्वविद्यापीठां सांबाळटात.

भाशा आनी साहित्य: 'आसामी' ही प्रतिभासंपन्न भास आसून, घटनेचे आठवे वळेरेंत तिचो आस्पाव जाल्लो आसा. आसामी भास सातव्या शतमानांत संस्कृतांतल्यान उदरगतीचीं सोपणां चडली. पूण मागधी अपभ्रंश हीच आसामी भाशेची मूळ बुन्याद जावन आसा. ग्रियर्सन हाच्या मतान प्राच्यप्राकृत भाशेक लागीं आशिल्ली मुखेल बोली 'मागधी प्राकृत' जावन आसा. मागधी भाशेचे उदेंतेक 'प्राच्य अपभ्रंश' उलयताले. ते भाशेचो दक्षिण आनी आग्नेय वाठारांत प्रसार जावन आर्विल्ल्या बंगाली भाशेची ती बुन्याद थारली. प्राच्य अपभ्रंश भाशेचो दक्षिणेकडेन तेचपरी गंगेचे उत्तर देगेक प्रसार जालो. होच प्रसार फुडें आसामांत पावलो. हांगाची आर्विल्ली आसामी भाशा तिचें प्रतिनिधित्व करता. उडिया, आर्विल्ली बंगाली भास आनी आसामी ह्या मागधी अपभ्रंशासावन वाडिल्ल्या भासांचें तांच्या मूळ अपभ्रंश भाशेकडेन नातें आसा. (लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया, खंड-१, भाग पयलो, पान १२५-१(ऋ६). डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जीन प्राच्य मागधी अपभ्रंश बोलीचे चार गट मानल्यात. ह्या चारांमदल्या तिगांचो संबंद अस्तंत, मध्य आनी उदेंत बंगाल आनी ओरिसा हांगा प्रचलित आशिल्ल्या बोलींकडेन लागता. चवथ्या गटाचो संबंद उत्तर बंगालांत आस्पावल्ल्या आसामच्या भागाकडेन येता. डॉ. बाणिकांत काकतीन, 'प्राच्य मागधी अपभ्रंश' अशें म्हणपाक येवपामारकें कांय बोली भाशाचे गट बंगाली पयलीं आनी आसामी पयलींच्या काळखंडांत अस्तित्वांत आशिल्ल्याचें सिध्द केलां. काळांतरान बोलभाशा गटांचीं लक्षणां थारून स्वतंत्र आसामी राजछत्रासक(आनी पुराय स्वयंपूर्ण जिणेक लागून एक स्वतंत्र भास म्हूण आसामी भास मुखार आयली. वयर आयिल्ल्या उल्लेखाप्रमाण आसामी भाशेचो उत्पत्तीकाळ सातव्या शतमानांत पावता.

असमिया साहित्याचे, साधारणपणान स काळखंड करूं येतात:-. १. वैष्णवपयलींचो काळखंड (१२५० ते १५००) २. वैष्णव काळखंड (१५०१ ते १६५०) ३. आहोम वा गद्य बुरूंजी काळखंड (१६५१ ते १८२६) ४. आर्विल्लो काळखंड (१८२७ ते १९२०) ५. राष्ट्रीय पुनरुत्थापनाचो काळखंड (१९२१- १९४७) आनी ६. स्वातंत्र्याउपरांतचो काळखंड (१९४७ आनी उपरांत).

वैष्णवपयलींचो काळखंड (१२५० ते १५००): आसामी भाशेंत साहित्य रचणुकेचो आरंभ तेराव्या शतमानांत जालो. ह्या काळांतलें साहित्य काव्यांत रचलें. पौराणिक कथा हो ताचो मूळ गाभो आसलो. हरिवर विप्राची लवकुशर झूज आनी बब्रुवाहनर झूज हीं दोन दीर्घ आख्यानपर काव्यां, हेमसरस्वतीन बरयल्लीं 'प्रल्हाद चरित्र संवाद' आनी 'हरगौरीसंवाद' हीं काव्यां, रुद्रकंदिलान केल्लो महाभारताच्या द्रोणपर्वाचो अणकार, माधव कंदलीन रसाळ भाशेंत बरयल्लें रामायण, ही आसामी साहित्यांत पडिल्ली मोलाची भर आसली. देवदेवतांची व्हडवीक गावपी 'पांचाली' नांवाचो काव्यप्रकार ह्या काळखंडांत आपली खाशेली सुवात निर्माण करून आसलो. 'पांचाली' काव्यांत सुर्वेक कथनात्मक भाग, मदीं भावगीतात्मक भाग आनी निमाणें परतून कथनात्मक भाग आस्पावतालो. ह्या काव्यप्रकारांत दुर्गावर हाणें 'गीतिरामायण' आनी 'बेउला आख्यान', पीतांबर कवीचें 'उषा परिणय' आनी 'नलोपाख्यान' आनी मंकर हाचें 'पद्मपुराण' हीं काव्यां मुखेल आसात. ह्या काव्यांत जायतीं भावगीतां आयिल्लीं आसून रागदारी संगीताच्या चालीर तीं गायतात.

वैष्णव काळखंड (१५०१ ते १६५०): वैष्णवपंथाच्या पुनरुज्जीवनाच्या ह्या काळांत आसामी साहित्याची भरभराट जाली. ह्या काळांत निर्माण जाल्ल्या साहित्याचे फुडल्या भागांत विभाग करूं येतात.

काव्य: १. आर्ष महाकाव्यां आनी पुराणांचे अणकार २. महाकाव्य आनी पुराणांचे अणकार ३. भक्तिप्रेरित अप्रूपांच्यो कथा ४. नाटकां ५. उदात्त भाव आशिल्लीं आनी रागदारीत बसयल्लीं गीतां ६. संतचरित्रमाला.

गद्य: १. पुराणांचे गद्य अणकार आनी आपरोस २. गद्य चरित्रां.

वैष्णव पंथाचो प्रसार करप आनी ताका लोकांचो आलाशिरो मेळोवन दिवप ह्या हेतान वैष्णव संत आनी कवींनी व्हडा प्रमाणांत आसामी भाशेंत साहित्य रचना केली. म्हान संतकवी शंकरदेवान (१४४९-१५६९) वैष्णव पंथाच्या प्रसारावांगडाच असमिया गीत-संगीताक नामना आनी लोकाश्रय मेळोवन दिलो. ताणें भागवत पुराणांचो सोप्या भाशेंत अणकार केलो. ताचो अनुयायी माधवदेव हाणें (१४८९-१५९६) 'जन्मरहस्य' आनी 'राजसूय यज्ञ' हीं काव्यां आनी 'भक्ति-रत्नावली'चो छंदोबध्द अणकार केलो. भारतीय तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांत अव्वल थारपी भक्तिगीत ग्रंथ 'नामघोषा' वा 'हाजारी घोषा' ही ताचीच रचणूक जावन आसा. अनंत कंदलीन 'महिरावण-बध', 'हरि-हर युध्द', 'वृत्रासुर-वध', 'भरत-सावित्री', 'जीव-स्तुति' आनी 'कुमार हरण' हे ग्रंथ रचले. रामसरस्वतीन महाभारताचो आसामी भाशेंत अणकार केलो. भट्टदेवान (१५५८-१६३८) 'कथा गीत' नांवाची गद्य भगवद्गीता रचली. तेभायर ताणें कथा भागवतय रचलें. दामोदर देव (१४८८-१५९८) हाणें म्हत्वाचीं चरित्रां तर पुरुषोत्तम ठकूर हाणें व्याकरणाविशीं कार्य करून आसामी साहित्यांत मोलाची भर घाल्या.

आहोम वा गद्यबुरुंजी काळखंड (१६५१ ते १८२६): असमिया साहित्याचो तिसरो काळखंड आसामांतल्या आहोम राजांच्या उदयासावन सुरू जाता. आहोम राजांनी राजकी मळावेल्यो घडणुको फाकिवंत बरोवप्यांकडल्यान, सोपे आनी सादे भाशेंत बरोवन घेतल्यो. इतिहासाची बसका आशिल्ल्यो जायत्यो 'बखरी' ह्या काळखंडांत बरयल्यो. ह्या

बखरीक 'बुरुंजी' म्हण्टात. हरकांत बरूआ हाणें संपादित केल्ल्या 'असमि बुरुंजी' आनी 'देवघानी आसाम बुरुंजी' ह्या पुस्तकांत जायत्या बुरुंजीचें संकलन केल्लें आसा. तेभायर श्रीनाथ दुआरा संपादित तुंगखुंगिया बुरुंजी, कचारी बुरुंजी, आसाम बुरुंजी, डॉ. एस्. के. भूयन हाणें संपादित केल्लें 'पादशहा बुरुंजी' हें बुरुंजीविशींचें म्हत्वाचें साहित्य जावन आसा.

आहोम राजे आनी सरदारांनी 'गद्यबुरुंजी'कच न्हय तर भौसाक उपेगी पड सारकें साहित्य बरोवपाक आपलें फाटबळ दिलें. ताका लागून ज्योतिश्य, वैजकी, संगीत नृत्य, नितीशास्त्र आनी हेर विशयांचेर गद्य आनी पद्य रूपांत ग्रंथ रचना जाली. हातूंत हत्तीसंबंदान 'हस्तिविद्यार्णव', घोडयांच्या रोगांची चिकित्सा करपी 'घोडानिदान' नृत्य आनी हस्तमुद्रासंबंदीत 'श्रीहस्तमुक्तावली', नितीशास्त्राचेर 'नीतिलतांकुर', ज्योतिश्यशास्त्राचेर 'भास्वती' आनी हेर ग्रंथ हातूंत आस्पावतात.

आहोम काळांत रामायण-महाभारताचे अणकार, ब्रह्मवैवर्तपुराण, नारदीयपुराण, धर्मपुराण ह्या ग्रंथांचे पुराय तर पद्मपुराण, मार्कंडेयपुराण, हरिवंश, विष्णुपुराण, कल्किपुराण आनी स्कंदपुराण ह्या ग्रंथांच्या कांय भागांचे पद्यांत अणकार जाले. जयदेवाचें 'गीतगोविंद', गोस्वामी तुलसीदासांच्या रामचरित मानसांतलें 'अयोध्याकांड', मध्ययुगांतल्या हिंदी भाशेंतले सूफी-पंथीय काव्यग्रंथ 'मृगावती आनी चंद्रावती' ह्याच काळांत आसामी भाशेंत आयले.

कविशेखर विद्याचंद्र भट्टाचार्य, कविराज चक्रवर्ती आनी राम नारायण चक्रवर्ती हे ह्या काळखंडांतले नामनेचे कवी जावन आसात.

वैष्णव पंथाकडेन संबंदीत धर्मीक साहित्य बरोवपाचो वावर आहोम राजाच्या काळांत चालूच उरलो, पूण अठराव्या शतमानांत हे तरेच्या साहित्याक देंवती कळा लागली.

आर्विल्लो काळखंड (१८२७ ते १९२०): १८२६ त, ब्रिटिशांनी आसाम आपल्या शेकातळा घेतकच ब्रिटिशांक शासनवेवस्था आनी न्यायदान वेवस्था चालीक लावपाक इंग्लीश भास जाणा जाल्ल्या कारकुनांची गरज पडली. इंग्लीश भास जाणा जाल्ले लोक आसामांत नाशिल्ल्यान बंगालांतल्यान व्हड प्रमाणांत लोक हाडले. बंगाली लोकांनी 'आसामी' ही वेगळी भास नासून बंगालीचीच ती बोली आसा असो गैरसमज पातळायलो. अशे तरेन सुमार चाळीस वर्सां आसामाचेर बंगाली भाशेचो शेक चल्लो. ह्या काळांत आसामी भाशा-साहित्यांत व्हडलीशी भर पडली ना.

मिशनऱ्यांनी आसामी भास शिकून तातूंत ग्रंथरचणूकय केली. १८१३ त पुराय बायबल आसामींत आयलें. जॉन बन्यनचें 'पिल्ग्रिम्स प्रोग्रॅस' आनी ताची हेर पुस्तकां सोपे आसामी भाशेंत अणकारीत जालीं. १८४६ त 'अरुणोदय' नांवाचें साहित्यिक म्हयनाळें उजवाडाक येवपाक लागलें.

मिशनऱ्यांच्या पालवान आसामी भाशेक मानाची सुवात मेळोवन दिवंक जे वावुरल्यात. तातूंत आनंदराम ढेकिआल (विचार प्रवर्तक बरपावळ), फूकन हेमचंद्र बरुआ (शास्त्रीय तत्त्वांचेर आदारिल्ल्या असमिया शब्दकोशाचो लेखक), गुणाभिराम बरुआ (भोंवडेवर्णन आनी समाजीक नाटकां) हांचो आस्पाव जाता. १८७३ त, असमिया भास बंगाली भाशेचो शेक सोंपोवन आपल्या भौमानाच्या पदार पावली.

लक्ष्मीनाथ बेझबरुआ (ललित निबंद), चंद्रकुमार आगरवाला आनी हेमचंद्र गोस्वामी (काव्य), रजनिकांत बार्दोलॉय (इतिहासीक कादंबरी) तशेंच पद्मनाथ गोहाइन-बरुआ, वेणूधर राजखोवा, कमलाकांत भट्टाचार्य हांणी ह्या काळांत आसामी साहित्यांत मोलाची भर घाली.

विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक साहित्यीकांची जी एक पिळगी मुखार आयली, तातूंत हितेश्वर बरबरूआ, रघुनाथ चौधरी, जतींद्रनाथ दुआरा आनी अंबिकागिरी रायचौधरी हांणी कवितेच्या मळार तर चंद्रधर बरुआ, दुर्गेश्वर सर्मा, मित्रदेव महंत हांणी नाटकाच्या मळार आसामी साहित्यांत भर घाली.

१८९० त 'जोनाकी' नांवाचें म्हयनाळें सुरू जालें. तातूंतल्यान आसामी साहित्यांत स्वच्छंदतावादी विचारप्रणाली मूळ धरपाक लागली त्या म्हयन्याळ्यांतल्यान त्या काळांतले साहित्यीक बरेच [illegible]जले.

राश्ट्रीय पुनरूत्थानाचो काळखंडः (१९२१ ते १९४७): ह्या काळांतल्या साहित्यीकांनी खास करून सैम, मोग आनी सोबीतकायेवांगडाच देशभक्ती, राश्ट्राची जागृताय आनी समाजाची सर्वांगीण उदरगत ह्या विशयाक हात घालो. काव्याच्या मळार बिनंदचंद्र बरुआ, डिंबेश्वर नेओग, अतुलचंद्र हझारिका, आनंदचंद्र बरुआ, गणेशचंद्र गोगोइ आनी देवकांत बरूआ हांचो मुखेल वांटो आसा. अतुलचंद्र हझारिका, दैबचंद्र तालुकदार, नकुलचंद्र भूयन, कमलानंद भट्टाचार्य आनी ज्योतिप्रसाद आगरवाला हांणी नाट्यलेखनाच्या मळार म्हत्वाचो वावर केलो. ज्योतिप्रसाद आगरवालाची 'शोनित-कुवारी', 'कारेंगर लिगिरी' आनी 'रुपालिम' हीं नाटकां कलेचे नदरेन अप्रूप मानतात. आसामी कादंबरींत ह्या काळांत मोलाची भर घालप्यांमदीं रजनिकांत बार्दोलॉय, दैबचंद्र तालूकदार, दंडिनाथ कलिता हांचो आस्पाव जाता. ह्या कादंबरीकारांनी वयल्या पांवड्याची साहित्य-निर्मणी केली.

स्वातंत्र्याउपरांतचो काळखंड (१९४७ उपरांत): स्वातंत्र्याउपरांतच्या काळांत आसामी साहित्याची नेटान उदरगत जाली. नव्या विचारांचे सर्जनशील कवी, नाटककार आनी कादंबरीकार साहित्यांत नवो प्रयोग करपाचे इत्सेन मुखार आयले. नव्या प्रकारच्या प्रतीकात्मक काव्यांचो प्रयोग करप्यांमदीं हेमकांत बरुआ हाची सुवात वयर आसा. नवकांत बरुआ (१९२६), हरी बरकाकती (१९२७), सैयद अब्दुल मलीक, होमेन बरगोहाईन, महेंद्र बोरा, दिनेश गोस्वामी, नीलमणी फूकन (धाकटो), केशव महंत, बीरेश्वर बरुआ, महीम बोरा हे ह्या काळखंडांतले नामनेचे कवी जावन आसात. ह्या काळांत नवकाव्याचे उदरगतीक हातभार लावपाचो वावर 'रामधेनू' (१९५१) ह्या म्हयनाळ्यान केला.

देशभक्तीन भरिल्ल्या क्रांतिकारक नाटकां बरोवप्यांमदीं चंद्रकांत फूकन, सुरेंद्रनाथ सायकिया, सरदकांत बार्दोलॉय आनी प्रवीण फूकन ह्या नाटककारांचो आस्पाव जाता. कमलानंद भट्टाचार्य आनी ज्योतीप्रसाद आगरवाला हांणी स्वप्नरंजनात्मक नाटकां बरयलीं.

कथा-कादंबरीच्या मळार स्वप्नरंजनाची सुवात वास्तवतेन घेतल्या. तेवखीं उपेक्षित घटकांकडेन समाजाचें लक्ष गेलें आनी ताचें भौशीक नदरेंतल्यान मूल्यमापनय जावपाक लागलें. कादंबरीच्या मळार बीना बरुआची 'जीवनर बाटतचा' (१९४५), हितेश डेकाची 'आजीर मानुह' (१९५२), आद्यनाथ सर्माची 'जीवनर तीनिअध्याय', चंद्रकांत गोगाइ हाची 'सोणार नांगल', गोविंद महंत हाची 'कृषकर नाति' ह्यो कादंबऱ्यो म्हत्वाच्यो आसात. बीरेंद्रकुमार भट्टाचार्य, प्रफुलदत्त गोस्वामी, राधिकामोहन गोस्वामी हांणी मनोविश्लेशणात्मक कादंबऱ्यो बरयल्यो.

आसामी लघुकथेचेर अस्तंतेच्या कथा साहित्याचो प्रभाव पडला. तिका वयल्या पांवड्यावेली कलाकत्मता मेळोवन दिवपाचो मान लक्ष्मीकांत बेझबरुआ हाका वता. ताचे 'साधुकथार कुकि', 'जोनाबिरि' आनी 'सुरभि' हे तीन लघुकथाझेले उजवाडाक आयल्यात. शरच्चंद्र गोस्वामी, नगेंद्र नारायण आनी त्रैलोक्यनाथ गोस्वामी हांणी भौशीक जीणेचें चित्रण आपल्या कथांतल्यान केलां. महिमा बोरा आनी लक्ष्मीनाथ फूकन हांच्यो कथा विनोदाखातीर नामनेक पावल्यात. बायलांच्या मोगा भावनांचें चित्रण लक्ष्मीकांत सर्मा हाणें आपल्या कथांतल्यान केलां.

भारतीय साहित्याचो मानदंड आशिल्लो ज्ञानपीठ पुरस्कार १९७९ वर्सा बीरेन्द्रकुमार भट्टाचार्याच्या 'मृत्युंजय' पुस्तकाक मेळ्ळो. भारतीय साहित्य अकादेमीचे पुरस्कार जोडपी ह्या भाशेंतले साहित्यीक आनी तांच्यो साहित्यकृती फुडले तरेन आसात.

१९५५: जतींद्रनाथ दुआरा, १९६०: वेणूधर सर्मा, १९६१: बीरेन्द्रकुमार भट्टाचार्य- 'याराइगम' (कोंकणी अणकारः आयलें आमचें राज्य- मनोहरराय सरदेसाय १९९०), १९६४: बिरची कुमार बरुआ, १९६६: अंबिकागिरी रॉयचौधरी, १९६७: त्रैलोक्यनाथ गोस्वामी,

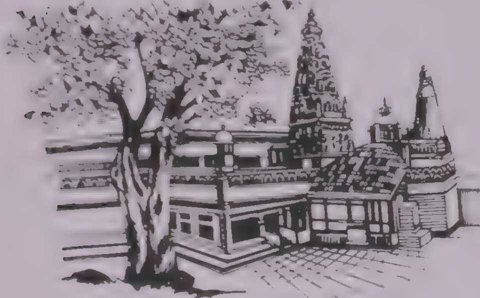
१९६८: नलिनीबाला देवी, १९६९: अतुल चंद्र हजारिका, १९७०: लक्ष्मीनाथ फूकन, १९७२: सय्यद अब्दूल मलीक, १९७४: सौरभ कुमार छलीना, १९७५: नवकांत बरुआ, १९७६: भाभेन्द्रनाथ सायकिया, १९७७: आनंदचंद्र बरुआ, १९७८: होमेन बोरगोहेन, १९७९: भाभेन बरुआ, १९८०: जोगेश दास, १९८१: नीलमणी फूकन (धाकटो), १९८२: इंदिरा गोस्वामी (माम्मय रैसम गोस्वामी), १९८३: निर्मलप्रभू बार्दोलाय, १९८४: देवेन्द्रनाथ आचार्य, १९८५: कृष्णकांत हांदिकी, १९८६: तीर्थनाथ सर्मा, १९८७: हरिकृष्ण डेका, १९८८: लक्ष्मीनंदन बोरा, १९८९: हिरेन गोहेन.

सन १९५६, १९५७, १९५८, १९५९, १९६२, १९६३, १९६५, १९७१, १९७३ वर्सा, हे भाशेत कोणाकूच पुरस्कार मेळूंक ना.

म्हत्वाचीं थळां: मालिगांव हांगा आशिल्लें भारतीय रेल्वेच्या उत्तर-पूर्व विभागाचे केंद्र, आसामाचे सगळ्यांत व्हड शार गुवाहाटी, काझीरंगा आनी मनास अभयारण्यां, पोरन्या आहोम राजवटीची राजधानी जोरहाट, 'च्या'चें नगर दिबुगड, तागाची बाजारपेठ सिल्चर हीं आसामांतलीं म्हत्वाचीं थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

आळंदी: महाराष्ट्र राज्यांतलें एक नामनेचें तीर्थथळ. पुणे जिल्ह्यांच्या खेड तालुक्यांत, पुणे शाराचे उत्तर दिकेक २१ किमी. अंतराचेर हें तीर्थथळ आसा.

ज्ञानेश्वरांची समाधी - आळंदी

पूर्विल्ल्या काळांत आळंदीक 'शिवपीठ' म्हूण वळखताले. पुराणांत आळंदीक 'सिध्दक्षेत्र' म्हळां. इंद्रायणी न्हंयच्या पात्रांत आशिल्ले एके सुवातीक आयजूय 'सिध्दबेट' म्हूण वळखतात. ह्या सिध्दबेटाकडेन जायत्या सिध्दपुरुसांचो संबंद येता. स्कंद पुराणाच्या सह्याद्रि खंडांत आळंदीची आनंदविपिन, वारूण, कपिल, अलका, सिध्दक्षेत्र अशीं पांच नांवां मेळटात. संतांच्या अभंगांत अलंकापुरी, अलंकापूर, अलंकावती ह्या नांवान आळंदीचो उल्लेख येता. कृष्णराज राश्ट्रकुटाच्या शक ६९० च्या तळेगांव हांगाच्या तांब्यापटयांत आळंदीचो 'अलंदिय' असो उल्लेख केला. हें उत्तर आळंदी नांवाकडेन लागींचें नातें दाखयता.

संत ज्ञानेश्वराक लागून आळंदीचें धर्मीक म्हत्व खूब वाडलें. आयज ताचेवेल्यान ह्या तीर्थथळाक वळखतात. शालिवाहन शके १२१८ त, कार्तिक वद्य त्रयोदशीक, ज्ञानेश्वरान हांगा जिती जिवी समाधी घेतली. ही समाधी देवूळवाड्यांत आसा. समाधीच्या फाटल्यान विठ्ठलरुक्मिणीच्यो मूर्ती आसात. ज्ञानेश्वराचें समाधीमंदीर १५७० त, पुरंदरच्या आंबेकर देशपांड्यांनी बांदलें. १७६० त, भजनी मंडपाचें काम शिंद्याचो दिवाण, रामचंद्र मल्हार शेणवी हाणें केलें. हे समाधीच्या दिसपट्टया खर्चाची पुरवण पेशव्यांनी केली. १८५२ त, देवस्थानाची वेवस्था पळोवपाक आळंदी संस्थान कमिटीची थापणूक जाली.

ज्ञानेश्वराची समाधी सोडून, गणपती, मुक्ताबाई, सिध्देश्वर हांचीं मंदिरां, अजानरुख, भांगराचो पिंपळ, केसरीनाथ, भोजलिंगकाका, लक्ष्मीनाथ, जोग महाराज, मल्लापा वासकर ह्या व्हड मनशांची समाधीथळां, चांगदेवाचे भेटेक वतना ज्ञानेश्वरान स्वबळार चलयिल्ली वणत हीं थळां पळोवपासारकीं आसात.

दर एकादशीक हांगा भक्त आनी वारकऱ्यांचो मेळो भरता. कार्तिक वद्य एकादशीची जात्रा खूब व्हडली आसता. जात्रेक येवपी लोकांक रावपाखातीर हांगाचे धर्मशाळेंत खास वेवस्था केल्ली आसा. ४.२ चौ. किमी. आळंदीच्या वाठारांत, मुळाव्यो आनी माध्यमिक शाळा, ज्ञानेश्वरी विद्यापीठ, जायते मठ, धर्मशाळा, दवाखाने आनी ग्रंथालयां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

आळवांतीण: एक भूत योनी. संवसारांतल्यो इत्सा पुरय जायनाशिल्ल्यान मर्णा उपरांत ज्या जिवाक गती मेळना तो जीव भूतयोनींत वता. आळवांतीण म्हळ्यार गुरवारपणांत वा भुरगें जावन रोखडीच एका म्हयन्याभितर मेल्ली बायल. तिचो जीव भुरग्याभोंवतणी घुटमळटा अशें म्हण्टात.

भारतीय भाशांनी हिका वेगवेगळीं नांवां आसात. कोंकणींतलें 'आळवातीण' हें उतर संस्कृतांतल्यान आयलां आसुंये. संस्कृतांत 'आल' म्हळ्यार फटोवप वा जाळें, वात म्हळ्यार वारें. भूतयोनीक वारेंसुत्र म्हण्टात. हें फटोवपी वा जाळ्यांत ओडून घेवपी वारें असो ताचो अर्थ जांता. भूत उतर स्त्रीलिंगी आशिल्ल्यान 'ईण' प्रत्यय लागून आळ+वात+इण=आळवांतीण हें उतर तयार जालां आसुंये.

हिचेविशीं बऱ्योच आख्यायिका आसात. नेपाळींत आळवांतीण ह्या उतराक 'चुरेली' हें उतर आसा. थंयच्या लोकांकाणयांप्रमाण ती सोबीत बायलेचें रूप घेता आनी तरणाट्या दादल्यांक आपल्या वटेन ओडटा. ती दादल्याचेर भोग करुन ताका 'भोग' लेगीत दिता. पूण भोग घेवपी दादलो कांय दिसांनी सुकून सुकून मरता. गुजरातींत हिका 'चुडेल' म्हण्टात. तांच्या मताप्रमाण ही सान भुरग्यांक बादीकार करून तांचो जीव घेता. मोट्या मनशांक ती भेश्टायता. जांचो जीव घेवपाचो आसा तांकांच ती दिसता. ती दनपरां बारा वरांचेर वा सांजेवेळार दिसता. तिचें मुखामळ दिसना, फकत धड दिसता. ज्या म्हयन्याचे तिथीक ती मेल्ली आसता त्याच काळांत ती एक तरी बळी घेवपाचो यत्न करता. उज्याचो जाळ कशी ती अचकीत अदृश्य जाता.

आंध्र प्रदेशांत भूतयोनींतल्या ह्या प्रकाराक खासा अशें नांव ना. पूण वायुरुपान भोंवपी असंतुश्ट आत्म्यांक तेलगु भाशेंत 'दह्यम भूतम्' अशें म्हण्टात. ह्या 'दह्यम भूतम्' विशीं बऱ्योच दंतकथा आसात. उत्तर प्रदेशांत तिका 'अहेडी' म्हण्टात. ती मसंडींतल्या झाडांनी रावता. खंयचेंय फळ पिकल्या उपरांत पयलीं हिका दिवन उपरांत मनशांनी

गावंक जाय, नाजाल्यार ती त्रास दिता.

कानडी भाशेंत बाळंतपणांत मेल्ले बायलेक 'हडदसतळो' जाल्यार गुरवार आसतना मरता तिका 'इदुळूसतवो' म्हण्टात. महाराष्ट्रांत 'हडळ' हें नांव आसा. भ्रश्टेपणाच्या दिसांनी मरपी बायलमनशेकय 'हडळ' म्हण्टात. ही 'हडळ' मसंडींत झाडाचेर रावता. ती मनशांक नादाकार करता. केंस मानेर सोडून ती पाचवे वा हळडुवे कपडे घालता. तोबीत बायलेचें रूप घेवन ती तरणाट्यांवांगडा भोग घेता. तिचे कुडीचो फुडलो भाग जाड जाल्यार फाटलो भाग बारीक आसता.

हेर कडेनय आळवांतीणीविशीं खूब दंतकथा आसात. गोंयांत तिची बाधा ना करचेपासत धाडी, प्रसाद हेर देवस्पणां असले उपाय करतात. गोंयांत आळवांतीणीचे बाधेचेर कुमाराची 'डाग' म्हूण एक देवस्पणाचो उपाय करतात. ह्या उपायान आळवांतीणीच्या बाधेचो पुराय बंदोबस्त जाता अशें समजतात.

- वा. ल. वझे

आळूं: (मराठी: अळू; हिंदी-आर्वी, काचालू; संस्कृत- कच्वी; इंग्लीश- तारो, अॅरम, एलेफंट्स इयर; लॅटीन- कोलोकेशिया अँटिकोरम, कूळ- अॅरॅइडी).

आळूं

भारतांतल्या सगळ्या उदकाळ वाठारांत ही वनस्पत जाता. सुर्वेक ही वनस्पत आग्नेय आशियांत आशिल्ली. उपरांत ती पॅसिफिक म्हासागरांतल्या जुव्यांचेर पावली. उश्णकटिबंध वाठारांत ही वनस्पत कंदांतल्या पिठूळ मुंडल्यांक लागून पिकयतात. धनकंदा-पसून सत्रेसारकीं, व्हड आनी तळाक त्रिकोनी आकाराची खांच आशिल्लीं पानां येतात. ताचो वेंठ मोटो आसता. ताच्या तळाकडेन खांचशी आसता. पुष्पबंध अॅरॅइडी कुळांत वर्णन केल्याप्रमाण आसता. ताचेर ल्हान, हळडुवो, पनेळावरी तोंकाचो महाछद येता. कणसाच्या दांड्या पोंदा स्त्री-पुष्पां, मदीं वंध्य-पुष्पां आनी वयर पुं-पुष्पां आसतात. आळवाचो वेंठ आनी पानांच्यो शिरो जांभळ्यो आसल्यार त्या आळवाक 'काळें आळूं' म्हण्टात आनी वेंठ आनी पानांच्यो शिरो पाचव्यो आसल्यार ताका 'धवें आळूं' म्हण्टात.

आळवाच्या वेंठचो वीख लागल्यार कात कुसकुसता आनी तांबडी जाता. आळवाची भाजी वा तोणाक करतात. आळवाच्या पानांपसून 'अळुवडी' करतात. आळवाच्यो मुंडल्यो (कंद) शाक-भाजेखातीर वापरतात. मुंडल्यांचो रोस जानवळीचेर (alopecia) गुणकारी आसता.

आळवाच्या फाटल्या पिकाच्यो मुंडल्यो डिसेंबरांत काडटात आनी थंड जाग्यार सांठेवन दवरतात. कसवार आनी चिखलाचे जमनींत आळूं बरें जाता. सुर्वेक जमीन नांगरून तातूंत शेण-सारें घालून कुणग्यो करून दवरतात. उपरांत तातूंत काडून दवरिल्ल्यो मुंडल्यो रोयतात. एका हेक्टरांत वर्साक, सुमार १०,००० किलो आळवाचीं पानां मेळटात. तीन म्हयन्या उपरांत आळवाच्या पानांची कापणी करतात. फुडें चार-चार दिसांनी कापणी करतात.

आळवाच्या पानांक 'फायटॉफ्थोरा कोलोकेशी' ह्या चित्याक लागून काळशीं-तांबशीं खतां पडटात. आळवाच्या वेंठाक आनी मुंडलेकूय हो रोग जाता. हाका आळाबंदा हाडपाक रेझीनयुक्त शाबू ३:३:५०० कसाच्या बोर्डो (कॉपरसल्फेट आनी चुनो) मिश्रणांत भरसून फवारो मारतात.

कासाळीं आनी तेरें ह्यो ह्याच कुळांतल्यो वनस्पती. आळवाचे हे प्रकार गोंयांत सगळेकडेन दिश्टी पडटात. तेरें ही पाचवीच वनस्पत शेताभाटांच्या देगांनी पावसाचे सुर्वेक आपशींच किल्लून येता. गोंयांत तेऱ्याच्या पानांची भाजी करतात. कासाळी हे वनस्पतीचीं पानां व्हड आसतात आनी रंग काळसो पाचवो आसता. ही वनस्पत चडकरून सोबेखातीर पोरसांत लायतात. तशीच ती वखदीय जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

आज्ञापत्र: शिवाजीच्या काळांत राजनीतीचो नियाळ घेवपी अपूप असो मोलादीक ग्रंथ. राजाराम आनी राजसबाई हांगेलो चलो श्रीराजा शंभु छत्रपती वा दुसरो संभाजी सत्तेर आसतना (१७१४) ताचे आज्ञेवेल्यान रामचंद्र पंडीत अमात्य हुकुमतपन्हा हाणें हें आज्ञापत्र बरयलें (१७१५-१६). ह्या आज्ञापत्राक शासनपत्र, राजाज्ञापत्र वा लिखित आज्ञा अशेंय म्हण्टात. दुसऱ्या संभाजीन आपल्या पुताक राजनीत शिकोवपाखातीर हो ग्रंथ बरोवपाची सुचोवणी केल्ली अशें ह्या ग्रंथाच्या आरंभाक म्हळां.

आज्ञापत्रांत णव प्रकरणां आसात. पयल्या दोन प्रकरणांत शिवाजी, संभाजी आनी राजाराम हांणी स्वराज्य घडोवपाक आनी सांबाळपाक काडिल्ल्या कश्टांचीं वर्णनां आयल्यांत. तिसऱ्या प्रकरणांत राज्यांतले धर्मीक लोक, पुजारी, यती, बैरागी, तपस्वी, गवय, नाचपी, पाखंडी, कुड्डे, पांगळे आनी हेर लोक हांचेविशींची राजाची जापसालदारकी, देवळां, मठ, तीर्थां, समाधी आनी हेर संस्था हांचेविशींचीं राजाचीं कर्तव्यां, पयशांचो खजिनो, सैन्य, शस्त्रां हांचेविशीं राजाक कशी जतनाय घेवपाक जाय तेविशीं केल्लो उपदेश आस्पावला. चवथ्या प्रकरणांत प्रधान आनी हेर अधिकारी हांकां कशे वेंचून काडचे, मनशाची पारख कशी करची, ताका आपलो कसो करचो ह्या संबंदान वर्णनां आसात. पांचव्या प्रकरणांत धंदो-वेव्हार करपी, सावकार हांचें म्हत्व सांगलां. ब्रिटिशांसारक्या वेपारीवर्गाकडेन जतनाय घेवन वेव्हार करपाची शिटकावणी केल्या. सव्या प्रकरणांत देशमुख, कुळकर्णी सारक्या गिरेस्तांक कशे तरेन सांबाळून घेवंक जाय हेविशीं सांगलां. निमण्या तीन प्रकरणांत आदल्या काळासावन चलत आयिल्ल्यो वृत्ती, गड किल्ल्याचो बंदोबस्त, नाविक दळाचें म्हत्व हेविशीं उपदेश केला.

आज्ञापत्रांत शिवाजीच्या अश्टप्रधानाचो उल्लेख ना. हें आज्ञापत्राचें आगळें खाशेलेपण जावन आसा. जमीन कोणाकय धर्मार्थ दितना धर्मासंबंदीच्या तत्त्वांचो बारीकसाणेन विचार करचो अशेंय आज्ञापत्र म्हण्टा.

आज्ञापत्राच्या बरपांत संस्कृत आनी फार्सी उतरां मेळटात. विशय पुराయపణాన समजावपाखातीर ह्या उतरांचो वापर जाला. राजनितीसंबंदीचे म्हत्वाचे आशय सोप्या आनी सुटसुटीत वाक्यांत बरयल्यात. मराठीशाहींतल्या गद्यलेखनाची 'आज्ञापत्र' ही आगळीवेगळी देख जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ऑकिन्लेक, फील्ड मार्शल सर क्लॉड: (जल्म: २१ जून १८८४; मरण: ?).

नामनेचो ब्रिटीश सेनानी आनी स्वातंत्र्याआदल्या काळांतलो भारतीय सैन्याचो सरसेनापती. ताणे इंग्लंडातल्या वेलिंग्टन महाविद्यालयांत शिक्षण घेतलें. १९०४ वर्सा भारतीय सैन्याच्या पायदळांत अधिकारपदाचेर ताची नेमणूक जाली.

पयल्या म्हाझुजांत ताणें भोव बरें काम केल्लें. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ब्रिटनचो दक्षिणविभाग मुखेली म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९४१ त, ताका भारतीय सैन्याचो सरसेनापती म्हूण नेमलो. १९४१-४२ ह्या काळांत मध्य उदेंत भागांतल्या ब्रिटीश सैन्याचो अधिकार ताचेकडेन आशिल्लो. त्यावेळार जर्मनीच्या सेनापतीन ऑकिन्लेकाच्या सैन्याक ईजिप्त देशाचे शीमेमेरेन फाटल्यान धांवडायलें. पूण ऑकिनलेकान एल् ॲलामेन लागसार घट अशें ठाणें दवरलें आनी दुस्मानाक आडावन दवरून ताका येस आयलें.

फुडें १९४३-४६ ह्या काळांत तो परतून भारताचो सरसेनापती जालो. जपानान भारताचे उदेंत शीमेर केल्ले घुरयेचो ताणें खर प्रतिकार केलो. देखूनच ताका कुशळ संघटक आनी हुशार सैनिक फुडारी म्हूण नामना मेळ्ळी. १९४६ वर्सा ताका 'फील्ड मार्शल' हो सगळ्यांत व्हडलो हुद्दो मेळ्ळो. १९४७ वर्सा तो सेवानिवृत्त जालो.

- कों. वि. सं. मं.

ऑक्टोबर: ग्रिगॉरियन कॅलेंडरांतलो ३१ दिसांचो धावो म्हयनो. पयलीं ज्यूलियन कॅलेंडराची सुरवात मार्चसावन जाताली. मार्चसावन आठवो (लॅ. ऑक्टो=आठ) म्हूण 'ऑक्टोबर' हें नांव पडलें आनी फुडें तशेंच चालू उरलें. ह्या म्हयन्याक जर्मेनिकस, ॲंटोनिनस, हर्क्युलस, फाउस्टिनस, इन्व्हिक्टस, टॅसिटस हीं रोमन राजांचीं नांवां दवरपाचो यत्न जालो. पूण तो फळादिक जालोना. ऑक्टोबर म्हयन्याक स्लाव लोक 'येलो मंथ' आनी ॲंगलो सॅक्सन लोक 'विंटरफायलेथ' म्हण्टात. ऑगस्ट म्हयन्याचे ३० चे ३१ दीस केले म्हूण ऑक्टोबराचेय ३० चे ३१ दीस केले.

हिंदू पंचांगांप्रमाण ऑक्टोबर म्हयनो आश्विन-कार्तिक म्हयन्यांत येता. मॉन्सून प्रदेशांत पावसाचें प्रमाण कमी जाल्याकारणान ऑक्टोबर म्हयन्यांत तापमानांत मात्शी वाड जाता. कितल्योशोच ग्रीक-रोमन सणा-परबो ऑक्टोबर म्हयन्यांत येतात. ह्या म्हयन्याचे दोन तारखेक महात्मा गांधीची जयंती आनी ३० तारखेक इंदिरा गांधीची पुण्यतीथ येता.

- कों. वि. सं. मं.

ऑक्लंड, लॉर्ड जॉर्ज ईडन: (जल्म: २५ ऑगस्ट १७८४; मरण: १ जानेवारी १८४९).

ब्रिटिशांचे राजवटींतलो हिंदुस्थानाचो १८३५ ते १८४२ ह्या काळांतलो गव्हर्नर जनरल. १८१४ त बॅरन जातकच ताणें हाऊस ऑफ लॉर्डसांत प्रवेश केलो. १८३० ते १८३४ मेरेन तो 'बोर्ड ऑल ट्रेड' हे संस्थेचो अध्यक्ष आशिल्लो. १८३७-३८ वर्सा हिंदुस्थानांत व्हड दुकळ पडलो. ताची चवकशी करूंक ऑक्लंडान एके सरकारी चवकशी समितीची नेमणूक केली. तशेंच स्वताचे जोडींतल्यान दुकळांत सांपडिल्यांक आदार दिलो. ह्याच काळांत अफगाणिस्तानांतलो अमीर दोस्त मुहमद हाणें आपलें बळगें वाडोवचे खातीर रशिया, इराण आनी रणजितसिंग हांचेआड ऑक्लंडाकडे आदार मागलो. ऑक्लंडान ताचो प्रस्ताव न्हयकारलो तेन्ना दोस्त मुहम्मदान रशिया आनी इराण हांचेकडेन इश्टागत करपाचे नदरेंतल्यान उलोवणीं सुरू केलीं. फुडें ऑक्लंडान रणजीतसिंगाकडेन इश्टागत जोडून मार्च १८३९ वर्सा अफगाणिस्तानाचेर घुरी घाली. हे घुरयेंत ब्रिटिशांक जैत मेळ्ळें. देखून, ताका 'अर्ल ऑफ ऑक्लंड' ही पदवी मेळ्ळी.

ऑक्लंडान भोंवडेकाराचेर आशिल्लो कर बंद करून धर्मीक गजालींत लोकांक स्वातंत्र्य दिलें. शेतांविशीं सुदारणा केल्यो. वेपार आनी उद्देगधंद्यांत वाड केली. मुंबय आनी मद्रास हांगा वैजकी महाविद्यालयां काडलीं. तशेंच भारतीय शिक्षण संस्थेंत ताणें खूब सुदारणा केल्यो. १८४० वर्सा तो परत इंग्लंडाक गेलो. उपरांत, ब्रिटीश नौअधिकारणाचो पयलो लॉर्ड म्हूण ताची नेमणूक जाली.

- कों. वि. सं. मं.

ऑक्सफर्ड विद्यापीठ: इंग्लंडांतलें व्हड नामनेचें विद्यापीठ. हें विद्यापीठ लंडनच्या ८३ किमी. अंतराचेर ऑक्सफर्ड शारांत चार्वेल न्हंयचे देगेर वसलां. इतिहासकारांच्या मतान इंग्लंड आनी फ्रांस हांच्या मदीं वाद उप्रासतकच ब्रिटीश विद्यार्थ्यांक पारीस विद्यापीठांत प्रवेश न्हयकारलो. ह्या वेळार इंग्लंडाक विद्यापीठाची भोव गरज आशिल्ली. ही अडचण पयस करूंक इंग्लंडांत ११३३ वर्सा पयले फावट शिक्षणाखातीर 'स्टडियम' हे संस्थेची थापणूक केली. फुडें हे 'स्टडियम' संस्थेचें रूपांतर 'स्टडियम जनरल' हे संस्थेंत जालें. तातूंतल्यानच फुडें १३ व्या शेंकड्यांत ऑक्सफर्ड विद्यापीठाची थापणूक जाली अशें म्हण्टात.

मदल्या काळांत रॉजर बेकन, जॉन स्कोटस् आनी जॉन विक्लिफ हांणी ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचें म्हत्व वाडोवपाखातीर यत्न केलो. युनिव्हर्सिटी कॉलेज (१२४९), 'बॅलिअल' (१२६३) आनी 'मर्टन' (१२६४) हीं ह्या विद्यापीठांतलीं पयलीं महाविद्यालयां आशिल्लीं.

१५७१ वर्सा पयलीं एलिझाबेथ हिणें ह्या विद्यापीठाक मान्यताय दिली. ऑक्सफर्ड विद्यापीठान सुर्वेक, शिक्षणीक मळार व्हडलीशी उदरगत केली ना, पूण युरोपीय प्रबोधन काळा वांगडा विद्यापीठाच्या शिक्षणक्रमांत म्हत्वाचे बदल जाले. एकुणिसाव्या आनी विसाव्या शेंकड्यांत ज्ञानविज्ञानाची भरपूर उदरगत जाली, तेन्ना ऑक्सफर्ड विद्यापीठान-जायते फांटे सुरू करून आर्विल्ल्या काळांतली शिक्षणपध्दत सुरू केली.

ह्या विद्यापीठांत प्रवेश, पदवी आनी पदव्युत्तर परीक्षा घेतात. हांगा संशोधन करपाची वेवस्था आसा. तशेंच मानव्य विद्या, वैजकी, ललितकला, तंत्रविद्या, धर्मशास्त्र आनी हेर शास्त्रांचे वेगळे विभाग आसात. हांगा इंग्लीश भाशासाहित्य आनी मदल्या युगांतल्या तशेंच हालींच्या काळांतल्यो भासो शिकपाची तजवीज आसा. व्याख्यानां वांगडाच हांगा भासाभास करून वा दृकश्राव्य पध्दतीन शिकप जाता.

ह्या विद्यापीठांत प्रवेश मेळयतकच ताका शिकपाक आदार दिवंक एका प्राध्यापकाची नेमणूक करतात. ताचे सांगणेवेल्यान विद्यार्थी आपलो अभ्यासक्रम थारायता. खंयचीं व्याख्यानां आयकप, कितें वाचप हेविशीं हो प्राध्यापक विद्यार्थ्यांक सांगता. तशेंच त्या प्राध्यापकान थारावन दिल्ल्या विशयांचेर विद्यार्थ्यांक दर सप्तकांत निबंद बरोवचो पडटा. उपरांत, त्या निबंदाचेर दोगांयचीय भासाभास जाता. शिकप पुरो जाय मेरेन ह्या विद्यापीठांत विद्यार्थ्यांक एकूच प्राध्यापक वा मार्गदर्शक आसता. तो विद्यार्थ्यांचो इश्ट आनी उपदेशक आसता.

१९२० वर्सा मेरेन बायलांक ह्या विद्यापीठांत फकत पदव्यो मेळटाल्यो. पूण १९६९ सावन तांकां विद्यापीठाचे पुराय हक्क मेळ्ळे.

सद्या ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत सुमार चाळीसेक महाविद्यालयां आसात. तातूंतलीं चडशीं दादल्यांखातीर आनी पांच बायलांखातीर आसून उरिल्लीं सहशिक्षण दिवपी महाविद्यालयां आसात. ह्या विद्यापीठान चडशें पारिस विद्यापीठाचेंच संविधान घेतलां. थंयच्या निगमीय रचणुकेंत कुलपती, कुलगुरु, कुलशासक आदींचो आस्पाव आसा. कुलगुरु हो विद्यापीठाच्या प्रशासनाचो मुखेली आसता. १८५४, १८५६, १८७७, १९२३ ह्या वर्सांतल्या संसदीय कायद्यान ह्या विद्यापीठाची वेवस्था स्वतंत्र केल्या. पूण प्रशासकीय नदरेन दरेक महाविद्यालय स्वतंत्र आसून परीक्षा आनी अभ्यासक्रम हांचेखातीर विद्यापीठ जापसालदार आसता.

ऑक्सफर्ड विद्यापीठांतल्या कांय पूर्विल्ल्या इमारतींची तांच्या वास्तूशिल्पाखातीर आनी थंयच्या पोरन्या वस्तूंखातीर नामना आसा. तातूंतलें 'बॉडलिअन' हें सगळ्यांत पोरनें वाचनालय आसून तातूंत सुमार २२,००,००० ग्रंथ आनी ५७,००० हातबरपां आसात. संवसारांतलीं नामनेचीं वाचनालयां हांगा आसात. ह्या विद्यापीठांत आशिल्ल्यो 'डिव्हिनिटी स्कूल', 'कॉन्व्होकेशन हाउस', 'शेल्डिनियन श्रोतृगृह',

लेंरेडन अभ्यासिका', 'अ‍ॅश्मोलीअन वस्तुसंग्रहालय' आनी हेर मनच्यो वास्तू पळोवपासारक्यो आसात.

- कों. वि. सं. मं.

ऑक्सिजन: हवेचो घटक आशिल्लो एक वायू. ऑक्सिजन हें नांव ग्रीक शब्दावयल्यान घेतलां. सूत्रः O. ह्या मूलद्रव्याचो आस्पाव, आवर्त सारणीच्या (penodic table) G-A गटांतले दुसरे वळींत जाता. धर्तरेवयलें सगळें जिवीत ताचेर आदारून आशिल्ल्यान ताका 'प्राणवायू' म्हण्टात.

ऑक्सिजन हवेंत, उदकांत आनी धर्तरेंत मेळटा. हवेंत ताच्या वजनाचें प्रमाण २५%. उदकांत उदकाचो घटक म्हूण ८६% आनी धर्तरेंत ४७ % आसता. स्वीडनचो शास्त्रज्ञ कार्ल शिल हाणे १७७२ त ऑक्सिजन पयली सोदून काडलो. पूण ताणें आपलो सोद उजवाडाक हाडलो ना. इंग्लीश शास्त्रज्ञ जोसेफ प्रिस्टले हाणें १७७४ त ऑक्सिजन परत सोदून काडलो. शिल आनी प्रिस्टले ह्या दोगांय शास्त्रज्ञांक ताणें सोदून काडिल्ल्या वायूची वळख पटूंक नाशिल्ली. १७७५-७७ त, लाव्होआझिये ह्या फ्रेंच शास्त्रज्ञान हो वायू, एक मूलद्रव्य जावन आसा म्हूण दाखोवन दिलें आनी ह्या वायूक 'ऑक्सिजन' हें नांव दवरलें.

जनावरां आनी कांय बारीक वनस्पत उस्वासांतल्यान ऑक्सिजन घेतात आनी कार्बन-डायोक्साईड हवेंत सोडटात. पाचवीं झाडां दिसाची कार्बनडायोक्साइड भितर घेवन ऑक्सिजन हवेंत सोडटात. हे प्रक्रियेक 'प्रकाश-संश्लेषण' (photosynthesis) म्हण्टात. हे प्रक्रियेवरवीं झाडां अन्नानिर्मिती करतात. ऑक्सिजन साध्या उदकांत तीन टक्के विरगळटा जाल्यार खाऱ्या उदकांत मात्सो उण्या प्रमाणांत विरगळटा. उदकांत विरगळिल्लो ऑक्सिजन उदकांतले जीव उस्वासाखातीर वापरतात

ऑक्सिजनच्या एका रेणूंत दोन अणू आसतात. एका अणूंत आठ इलेक्ट्रॉन (electrons), आठ प्रोटोन (protons) आनी आठ न्यूट्रोन (neutrons) आसतात. ताचो अणुभार (Atomic Weight)-१६ आनी अणुक्रमांक (Atomic Number) -८.

सैमात ऑक्सिजनचे तीन समस्थानिक (isotopes) आसात. ऑक्सिजन-१६ (O^{16}), ऑक्सिजन-१७ (O^{17}) आनी ऑक्सिजन-१८ (O^{18}). ह्या सगळ्या प्रकारच्या ऑक्सिजनांत आठ-आठ इलेक्ट्रॉन आनी प्रोटोन आसतात. पूण न्युट्रोन मात O^{16} त आठ, O^{17} त णव आनी O^{18} त धा आसतात. धर्तरेचेर ऑक्सिजन-१६ सगळ्यांत चड म्हळ्यार ९९.७५९ टक्के आसा, जाल्यार ऑक्सिजन-१७, ०.०३७ टक्के आनी ऑक्सिजन-१८, ०.२०४ टक्के आसा

ऑक्सिजनाक रंग, वास आनी रुच नासता. तो हवेपरस मात्सो जड आसता. आनी ताची जडाय (density) लिटराक १.४२९ ग्रॅम आसता. तो उदकांत थोड्याच प्रमाणांत विरगळटा दबावाखाला -१८३° से. इतले थंडाणींत ताचो निळो पातळ पदार्थ जाता. जाल्यार -२१८° से. इतले थंडाणांत तो निळो घट्ट पदार्थ (solid) जाता. सादारणपणान नितळ ऑक्सिजन वायूरुप आसता. घनरुप (solid) ऑक्सिजन -२१८.४° से इतल्या तापमानाचेर कडटा जाल्यार, -१८३° से. इतल्या तापमानाचेर उकळटा (boils). लासपाचे (combustion) क्रियेखातीर हवेंतलो ऑक्सिजन गरजेचो आसता आनी ऑक्सिजनचो घटक आशिल्ले पदार्थ ऑक्साइड (oxides) तयार जातात

हेर पदार्थांवांगडा ऑक्सिजनची प्रक्रिया जातकच नवीं संयुगां (compounds) तयार जातात. ह्या पदार्थांत ऑक्सिजन एक घटक म्हूण आसता देखीक- उदक (H_2O), साकर ($C_{12}H_{22}O_H$), पिवपाचो सोरो (C_2H_5OH), चुनो (CaO), रेव (SiO_2), शेंदूर (Pb_3O_4), मडवळखार (Na_2CO_3), पापडखार ($NaHCO_3$), लोखणाची कळम (Fe_2O_3, $Fe(OH)_3$) आदी

उंच पालोवपी दळाचे जवान, खणीवयले कामगार, बुडेली आनी उंच दोंगर चडपी लोक उस्वासाखातीर नितळ ऑक्सिजन भरिल्लीं उस्वासाचीं साधनां वापरतात. फुफ्फुसाचे विकार आनी विखाळ वायूची बादा जाल्ल्याक कृत्रिम उस्वासाखातीर ऑक्सिजन दितात. वेल्डींग आनी धातू कातरपाखातीर लागता ती ऑक्सी-अ‍ॅसेटीलीन (oxy-acetylene) जोत (flame) तयार करूंक ऑक्सिजन लागता. लोखण आनी तिख्याच्या उद्देगांत तशेंच अग्निबाणांखातीर इंधन म्हूणूय ऑक्सिजन वापरतात.

चड प्रमाणांत ऑक्सिजनचें उत्पादन हवेंतल्यान वेगळावन करतात. ऑक्सिजन मुद्दम तयार करीनात. पूण नायट्रोजन आनी हायड्रोजन तयार करतना हेरांवांगडा ऑक्सिजनूय तयार जाता. द्रवरूप हवेचें (liquid air) ऊर्ध्वपातन (distillation) करतकच नायट्रोजन तयार जाता. हे प्रक्रियेंत ऑक्सिजनूय खूब प्रमाणांत तयार जाता. विजेच्या प्रवाहाचो वापर करून उदकाचें विघटन (electrolysis) करतकच हायड्रोजन आनी ऑक्सिजन तयार जाता. वयल्या पद्धतींनी तयार केल्लो ऑक्सिजन गॅस सिलींडरांनी भरतात. ऑक्सिजन तयार करपाचे कारखाने जगभर आसात, तशेंच आमच्या देशांतूय आसात. गोंयांत मडगांव शारा लागसार हवेपसून ऑक्सिजन काडपाचो कारखानो आसा.

ओझोन (ozone) नांवाचो वायू ऑक्सिजनापसून तयार जाता. ओझोनच्या एका रेणूंत ऑक्सिजनचे तीन अणू आसतात. वातावरणांतलो ओझोन थर सुर्याचीं जंबूपार किरणां (ultraviolet rays) आडावन धर्तरेवयल्या जिविताचें रक्षण करता.

- प्रा. प्रेमानंद फडते

ऑगस्ट: ग्रेगोरियन कॅलेंडरांतलो ३१ दिसांचो आठवो म्हयनो. ज्यूलियन कॅलेंडर मार्चांत सुरू जातालें. तेन्नाचो हो सवो म्हयनो म्हूण हाचें पोरनें नांव 'सेक्स्टिलिस' अशें आसून ताचे ३० दीस आसताले. पूण ऑगस्टस सीझर ह्या रोमन राजाच्या नांवावेल्यान क्रिस्तापयलीं ८ सावन हाका 'ऑगस्ट' हें नांव पडलें आनी फेब्रुवारींतलो एक दीस कमी करून ऑगस्टचे जुलय इतले म्हळ्यार ३१ दीस केले.

हिंदू पंचांगाच्या श्रावण-भाद्रपद ह्या म्हयन्यांत ऑगस्ट म्हयनो येता. १ ऑगस्ट-टिळक पुण्यतीथ आनी १५ ऑगस्ट- भारतीय स्वातंत्र्य दीस हे राष्ट्रीय म्हत्वाचे दीस ह्या म्हयन्यांत येतात.

- कों. वि. सं. मं.

ऑनसॅगर, लार्स: (जल्मः २७ नोवेंबर १९०३, ऑस्लो-नॉर्वे; मरणः ५ ऑक्टोबर १९७६, कोरल गेबल्स, फ्लोरिडा.)

अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञ. १९२५ त, ताणें ट्रॉंडहाइम हांगाच्या नॉर्वेजियन टेक्निकल इन्स्टिट्यूटांतल्या सीएच्. ई. पदवी मेळयली. उपरांत झुरिक हांगाच्या फेडरल इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी हातूंत ताणें शिकप केलें. १९२८ त, अमेरिकेंतल्या बाल्टिमोरच्या जॉन्स हॉपकिन्स विद्यापीठांत रसायनशास्त्रांतलो साहाय्यक म्हूण ताणें काम केलें. १९२८-३३ ह्या काळांत तो ब्राऊन विद्यापीठांत अध्यापक आशिल्लो. थंय आसतना १९३१ त, ताणें आपल्या ऊष्मागतिकीच्या (thermodynamics) चवथ्या नेमाविशींचो मुळावो संशोधनपर निबंद आनी अव्युत्क्रमी (irreversie) रसायनीक प्रक्रियांविशींचे सिध्दांत उजवाडायले. १९३३-३४ त, तो येल विद्यापीठांत स्टर्लिंग फेलो आशिल्लो. १९३५ त, ताणें येल विद्यापीठाची डॉक्टरेट मेळयली. १९७३ मेरेन येल विद्यापीठांत सैध्दांतिक रसायनशास्त्र विशयाचो प्राध्यापक म्हूण ताणें काम केलें. ऊष्मागतिकीविशीं ताणें केल्ल्या मोलादिक संशोधनाखातीर ताका १९६८ त, रसायनशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. अव्युत्क्रमी ऊष्मागतिकीची बुन्याद घालपाखातीर आनी विद्युत् अपार्य (dielectric) आनी विद्युत् विच्छेद्य (electrolyte) पदार्थ हांचे विशींच्या सिध्दांतांत भर घाली, म्हूण १९५३ त ताका रम्फर्ड पदक, लॉरेन्स पदक (१९५८) आनी हेर जायतीं पदकां मेळळीं.

- कों. वि. सं. मं

ऑयलर, वूल्फ स्व्हँटे फॉन: (जल्मः ७ फेब्रुवारी १९०५, स्टॉकहोम).

स्वीडिश शरीरक्रियाविज्ञानाचो विद्वान. बापायचें नांव हान्स फॉन ऑयलर केल्पिन. सुर्वेक तो ब्रिटन, बेल्जियम आनी अर्जेंटिना हांगाच्या

[illegible] काम करतालो. फुडें १९३० वर्सा, स्वीडनातल्या कॅरोलिना हे संस्थेंत ताणें एम्. डी. ही पदवी मेळयली आनी थंयच्यानूच आपलें संशोधन कार्य सुरू केलें. हे संस्थेंत शरीरक्रियाविज्ञानाचो प्राध्यापक म्हूण ताची नेमणूक जाली

१९४८ त, ताणे अनुकंपी तंत्रिका तंत्रांतल्यो (sympathetic nervous system) [illegible] नॉर ॲड्रेनेलीन ह्या प्रवर्तकाखातीर (hormone) जाता हें दाखोवन दिलें. तशेंच तंत्रिका तंत्रांतल्या, तंत्रिका तंतूंतल्या कणासारक्या पदार्थांत नॉर ॲड्रेनॅलीन ह्या प्रवर्तकाचो सांठो आसता, हें ताणें सिध्द केलें. हाचेवेल्यान तंत्रिका संवेदना कशो पातळटात हें समजप सोपें जालें.

१९७० वर्सा, ऑयलर हाका वैजकी विशयाचें नोबेल इनाम, ज्यूल्यस ॲक्सलरॉड आनी बर्नार्ड काट्झ हांच्या वांगडा वांटून मेळ्ळें. तेचप्रमाण चड स्तवाब आनी रोहिणी घट जावप, हांच्याविशीं केल्ल्या संशोधनाखातीर ताका 'स्वीडिश ऑर्डर ऑफ नॉर्थ स्टार' आनी 'स्टाउपर इनाम' हे मोवमान मेळ्ळे.

- कों. वि. सं. मं.

ऑयलर-कॅल्पिन, हान्स कार्ल आउगुस्ट सायमन फॉनः

(जल्मः १५ फेब्रुवारी १८७३, आउग्जबर्ग-बव्हेरिया; मरणः ७ नोव्हेंबर १९६४, स्टॉकहोम).

स्वीडिश रसायनशास्त्रज्ञ. म्यूनिक, वर्त्सबर्ग, बर्लिन आनी गटिंगन ह्या विद्यापीठांनी आनी पारिसांतले पाश्चर संस्थेंत ताणें शिक्षण घेतलें. १८९५ वर्सा, ताका बर्लिन विद्यापीठाची पदवी मेळ्ळी. डब्ल्यू. नेर्न्स्ट आनी जे. एच्. व्हां हॉफ हे नामनेचे शास्त्रज्ञ ताचे शिक्षक आशिल्ले. १८९७ वर्सा, एस्. ए. अऱ्हेनियस हाच्या हातासकयल भौतिक सहाय्यक म्हूण काम केलें. १९०० वर्सा, स्टॉकहोम हांगा भौतिकी रसायनशास्त्राचो अधिव्याख्यातो म्हूण ताची नेमणूक केली. थंयच १९०६ वर्सा, तो सामान्य आनी अकार्बनी रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो. फुडें तो कार्बनी रसायनशास्त्राकडेन वळ्ळो. १९२९ त, ताची व्हिटॅमिन इन्स्टिटयूट आनी इन्स्टिटयूट ऑफ बायोकेमिस्ट्री ह्या संस्थ्यांच्या संचालकपदाचेर नेमणूक जाली.

ताणें एंझाइम (enzymes) आनी शर्करेचें किण्वन (fermentation) हांचेर म्हत्वाचें संशोधन केलें. ताणें केल्ल्या एंझाइमावेल्या संशोधनात अशें दिसून आयलें की, जेन्ना एकाद्र्या एंझाइमाची दुसऱ्या पदार्थाचेर विक्रिया (reaction) जाता तेन्ना एंझाइम आनी पदार्थ हातूंतली रसायनीक आसक्ती ही अम्ल गट (acidic group) आनी क्षारीय गट (alkali group) हांच्या मदल्या बंधां (bonds) सारकी आसता. खाशेल्या एंझाइमांचेर जाची विक्रिया जाता ताचो आनी ताचे विक्रियेखातीर जाय आशिल्ल्या को-एंझाइमाचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. शर्करा अवशेश आनी प्युरीन अवशेश हांचें स्नायूंत वेगळ्या रुपान मेळपी ॲडेनिलिक अम्लांकडेन खुबूच सारकेपण आसा, हेंय ताणें सिध्द केलें.

तांच्या संशोधनाक लागून शर्करा आनी फॉस्फेट हांच्या जीवरसायन शास्त्रीय गिन्यानांत मोलाची भर पडली. एंझाइम आनी शर्करेचें किण्वन हांच्यावेल्या ताच्या मोलादीक संशोधनकार्याखातीर, १९२९ वर्सा ताका सर हार्डेन हाच्या वांगडा रसायनशास्त्राचें नोबेल इनाम वांटून मेळ्ळें.

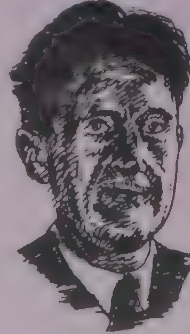
- कों. वि. सं. मं.

ऑर्वेल, जॉर्जः

(जल्मः १९०३, मोतीहारी- बंगाल; मरणः २१ जानेवारी १९५०, लंडन).

इंग्लीश कादंबरीकार, समीक्षक आनी विचारवंत. ताचें खरें नांव एरिक ब्लेअर. इंग्लंडांतल्या ईटन हांगा ताणें शिक्षण घेतलें. सुर्वेक कांय काळ पोलीस दलांत नोकरी केली. उपरांत सुमार देड वर्स ताणें पारिसांत भोंवडी केली आनी लेखन केलें. उपरांत इंग्लंडाक परत येतकच ताणें 'जॉर्ज ऑर्वेल' ह्या टोपण नांवान बरोवंक सुरवात केली.

'बर्मीज डेज' (१९३४), 'क्लर्जिमन्स डॉटर' (१९३५), कीप द ॲस्पिडिस्ट्रा फ्लाइंग' (१९३६), 'ॲनिमल फार्म' (१९४५), 'नाइन्टीन एटीफोर' (१९४९) ह्यो ताच्यो कांय नामनेच्यो कादंबऱ्यो. 'बर्मीज डे[illegible]' हे कादंबरीवरवीं ताणें ब्रिटीश साम्राज्यवादाचेर टीका केली. 'क्लर्जिमन्स डॉटर' आनी 'कीप द ॲस्पिडिस्ट्रा फ्लाइंग' ह्या कादंबऱ्यांनी कश्टदिणेजीणेचें वास्तववादी चित्रण केलां. ताची 'ॲनिमल फार्म' ही कादंबरी म्हळ्यार रशियन राज्यक्रांतीवेलें, उपरोधान भरिल्लें रुपक जावन आसा. 'नाइन्टीन एटीफोर' हे कादंबरींत ताणें राजसत्तेचेर खर टीका केल्या. 'इनसाइट द व्हेल' (१९४०), 'क्रिटिकल एसेज' (१९४६) आनी 'शूटिंग ॲन एलिफंट' (१९५०) हे ताचे टीकात्मक झेले. ताची समीक्षा कांयकडेन पूर्वग्रहदुशीत दिसली, तरी मन जिखपी आनी स्वतंत्र विचारांची आसा.

जॉर्ज ऑर्वेल

'रोड टू विगन पिअर' (१९३७) ह्या पुस्तकांत ताणें लँकाशर हांगाच्या कश्टी लोकांचें वर्णन केलां. 'होमेज टू कॅटलोनिआ' (१९३८) पुस्तकांत ताणें स्पेनच्या यादवी झुजाविशीं आपले अणभव बरयल्यात.

दुसऱ्या म्हा-झुजाच्या काळांत ब्रिटीश ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशन (B.B.C) वेल्या कार्यावळींची म्हत्वाची जापसालदारकी ताणें सांबाळिल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

ऑलिंपिक खेळः

आंतरराश्ट्रीय ऑलिंपिक संघटनेवरवीं सगळ्या राश्ट्रांखातीर दर चार वर्सांनी ज्यो संवसारीक खेळांसर्ती घडोवन हाडटात, तांकां 'ऑलिंपिक खेळ' म्हण्टात.

पूर्विल्ल्या काळांत ग्रीस देशांत ऑलिंपिया हे सुवातेर ऑलिंपिक खेळ भरताले. ताचेवेल्यान ह्या सामन्यांक 'ऑलिंपिक खेळ' हें नांव पडलें.

ग्रीक लोकांक 'ऑलिंपिक' खेळाचे आद्यप्रणेते अशें मानतात. तज्ञांच्या मतान ग्रीस देशांत सुमार साडेतीन हजार वर्सांआदीं ह्या खेळाची सुरवात जाली. ग्रीक महाकवी होमर हाच्या 'इलियड' महाकाव्यांत इ. स. पू. १३७० वर्सां, अशा खेळाचो उल्लेख आयला. एके दंतकथेंत, झिअस आनी केनोज ह्या दोन देवदूतांमदीं धर्तरेचेर शेक कोणाचो चलचो ह्या प्रस्नाक लागून वाद जाल्लो असो उल्लेख आयला. फुडें ह्या दोगांयमदीं झूज (कुस्ती) जालें. तातूंत झिअस हाका जैत मेळ्ळें. हें जैत धर्मीक परंपरेन मनयलें. उपरांत राजा ॲथालिओ हाणें खेळांची परंपरा चालू केली. ऑलिंपिक खेळांत धांवपाचे सर्तींत आपल्या पुतांमदीं जो पयलो येतलो ताका राज्य दिवपाची घोशणा ॲथालिओ हाणें केली. ताकाच ॲथलेटीक्सचो आद्य प्रणेतो म्हूण वळखतात. पूण तेविशीं वस्तुनिश्ठ पुरावो मेळना.

ग्रीक लोक मूळांतच धर्मीक वृत्तीचे आसले. झिअस, अपोलो, हर्मीझ, अथीना, डिमीटर आनी हेर देवदेवतांची पूजा करून तांकां प्रसन्न करून घेवप हो ताचेफाटलो हेत आसतालो. हे धर्मीक वृत्तींतल्यान ऑलिंपिक खेळांचो उदय जालो. देवदेवतांचे परबेनिमतान घडोवन हाडिल्ल्या ह्या खेळांत मनशाचे कुडीची तांक आनी कसब पळोवंक मेळटाले. धांवप, भालोफेक, थाळीफेक, शारिरीक कसरती, कुस्ती, मुश्टिझूज ह्या खेळांचो ह्या खेळामेळांत आस्पाव जातालो. ह्या खेळांचें शिकप दिवपी मैदानां आनी शाळा आसताल्यो.

ऑलिंपिक खेळ दर चार वर्सांनी गिमाचे मदीं येवपी पुनवे वेळार चार

पांच दिसांखातीर भरताले. ग्रीक देवांचो राजा 'झिअस' हाचे यादीक हे खेळ भरताले. ह्या खेळांत वांटो घेवपी खेळगडे धा म्हयने सराव करताले. पयल्या दिसा खेळांत वांटो घेवपी खेळगड्यांची चांचणी घेताले तशेंच ताकां सोपूत दिताले. दुसऱ्या दिसा रथ आनी घोड्यांच्यो सर्ती जाताल्यो. तिसऱ्या दिसा पुनवेक झिअस देवाक प्रसन्न करचेपासत आहुती, बलिदान मारक्यो कार्यावळी जाताल्यो. दनपरां तरनाट्यांच्यो विंगडविंगड सर्ती घेताले. चवथ्या दिसा धांवप, कुस्ती, मुश्टिझूज हे खेळ जाताले. पांचव्या दिसा ऑलिव्हच्या पानांचो मुकूट घालून जैतिवंतांचो भोवमान जातालो. निमाणें, व्हड जेवणावळ घालून दबाजो सोंपयताले.

मेळिल्ले इतिहासीक पुरावे आनी परंपरेप्रमाण पयले ऑलिंपिक खेळ इ. स. प. ७७६ वर्सा इफिटस राजाचे राजवटींत जाले. कायदेपंडीत लायकरगस हाणें हे खेळ सुरू केले अशें म्हण्टात. शुध्द ग्रीक रगताच्या आनी तीस वर्सां पुराय जाल्ल्या तरनाट्यांक खेळांत वांटो घेवपाक मेळटालो. सर्तीचे निकाल पंच दितालो. हो पंच खेळांतय वांटो घेवंक शकतालो. बायलांक खेळांत प्रवेश नासलो. उपरांत पंचांनी खेळांत वांटो घेवपाची चाल बंद जाली.

इ. स. प. ७७६ वर्सा ग्रीसांत ऑलिंपिया हे सुवातेर जेन्ना ऑलिंपिक जालें, तेन्ना मोटी तयारी केल्ली. १२.१९ मी. उंचायेचो भांगर, हस्तिदंत आनी हिऱ्यामाणकांचो झिअसचो पुतळो आशिल्लें देवूळ थंय बांदिल्लें. जैतिवंत खेळगड्यांचे पुतळे, देवळाच्या अयस पयस इमारती, खेळमैदानां, नाटकांघर, ५०,००० लोकांक खेळ पळोवपाक मेळटलें अशें सभाघर उपरांत जाल्ल्या ऑलिंपिक खेळावेळार थंय बांदिल्लें. मुखेल खेळांच्यो सर्ती व्हड आनी मुखेल सभाघरांत जाताल्यो. धांवपाखातीर १९२ मी. लांब आनी २९.४३ मी. रुंद सुवात थंय राखून दवरताले. ताका स्टेड म्हण्टाले. विंगडविंगड स्टेड अंतराच्यो सर्ती जाताल्यो. मैदानार सादारणपणान भुसभुशीत रेंव आसताली. खेळगडे उक्त्या पायांनी धांवताले.

इ. स. प. ७७६ वर्सा जाल्ल्या ऑलिंपिक खेळांत धांवपाची सर्त जाली. ती इलिस नगराच्या कोरोबस ह्या खेळगड्यान जिखली. ताका संवसारांतलो पयलो ऑलिंपिक जैतिवंत मानतात. इ. स. प. ७२४ वर्सा धांवपाच्यो दोन सर्ती, इ. स. प. ७२० वर्सा धांवपाच्यो चार सर्ती, इ. स. प. ७०८ वर्सा कुस्ती आनी पॅन्थालॉन, इ. स. प. ६८८ वर्सा मुश्टिझूज आनी रथांमर्ती ह्या खेळांचो ऑलिंपिक खेळांत आस्पाव जालो. इ. स. प. ६३२ ते ६१६ वर्सा चल्यांखातीर खास खेळाचें आयोजन केलें. ७७ वें ऑलिंपिक इ. स. प. ४७२ त भरलें. तो मेरेन ऑलिंपिक खेळ एका दिसा पुरते मर्यादित आसले. उपरांत हे खेळ पांच दीस मेरेन खेळपाक लागले.

इ. स. प. दुसऱ्या शतमानाचे मदीं ग्रीसाचेर रोमन लोकांची राजवट आयली. रोमन लोकांनी ऑलिंपिक खेळ बंद उडयले नात. पूण खेळाचें स्वरूप पुरायतरेन बदलून उडयलें. प्रतिस्पर्धी खेळगड्याक जखमी करून हरोवप, दोन पैलवानांमजगतीं एकलो कोणूय पुराय तरेन सोंपसर सशस्त्र झूज, मनीस आड शिंव वा वाग हे तरेचे भिरांकूळ खेळ जावपाक लागले.

जीवावेलो काळ थारपी ह्या सगळ्या गजालींची गंभीरपणान नोंद घेवन इ. स. ३९४ वर्सा रोमन बादशहा 'थीओडोशियस' हाणें एका कायद्यावरवीं ह्या खेळांचेर बंदी घाली. अशे तरेन सुमार १,२०० वर्सां अखंड चलत आयिल्ले ऑलिंपिक खेळ बंद पडले. दुसरो थीओडोशियस हाणें हे खेळ परते सुरू केले तेवूय बंद पडले.

पूर्विल्ल्या ऑलिंपिक खेळांत नामना जोडिल्ले खेळगडे खूब आसात. लिओनिस ह्या स्पार्टाच्या खेळगड्यान धांवपाचे सर्तीत (स्टेड-रेस) तीन फावटं, तर लीऑनिडस ह्या खेळगड्यान फाटोफाट चार फावट जैत जोडल्ले. हार्मोजिनस हाणें तीन खेळांत वांटो घेवन आठ जैतां जोडिल्ली म्हण ताका 'अश्व' (हिप्पोज) म्हण्टाले. नामनेचो तत्त्ववेत्तो पायथॅगोरस हाचो शिष्य मायलो हाणें कुस्तींत सात फावट वस्तादपण जोडिल्लें. अलेक्झांडराचो बापूय मॅसिडोनियाचो राजा फिलीप हाणें रथाची सर्त जिखिल्ली. इ. स. ६७ वर्सा जाल्ल्या ऑलिंपिक खेळांत फिडल वाजोवपांत नामना जोडिल्लो रोमन सम्राट 'नीरो' हाणें वांटो घेतिल्लो. ताणें गायन, वादन आनी अभिनयाचे सर्तीत वांटो घेवन जैत जोडिल्लें.

आर्विल्ले ऑलिंपिक खेळ: ऑलिंपिक खेळाचो पुर्नजल्म परतून जावंचो म्हूण बॅरन पियॅर द कुबॅरतँ हाणें खूब वावर केलो. २५ नोव्हेंबर १८९२ ह्या दिसा पारिस हांगा ॲथलॅटिक्स खेळांमंडळांचे बसकेंत ऑलिंपिक खेळ परतून जावंचे म्हूण ताणें मागलें. जुलय १८९४ त, पियॅर द कुबॅरतँ हाणें आंतरराश्ट्रीय खेळां परिशद पारिस हांगा ऑलिंपिक खेळ भरपाविशीं येवजण मांडली. हे येवजणेक सगळ्या देशांच्या प्रतिनिधींनी येवकार दिलो. ऑलिंपिक खेळ परते सुरू जावंचे म्हूण पियॅर द कुबॅरतँ हाणें जो वावर केलो, तेखातीर ताका आर्विल्ल्या ऑलिंपिकाचो मूळ पुरुस म्हूण वळखतात.

पयले आर्विल्ले ऑलिंपिक खेळ ६ एप्रिल ते १५ एप्रिल १८९६ ह्या दिसांनी अथेन्स (ग्रीस) हांगा जाले. तातूंत वट्ट १३ देशांनी ९ खेळांत वांटो घेतिल्लो. जॉर्ज ॲव्हरॉफ ह्या गिरेस्तान ह्या खेळांखातीर अर्थीक आदार दिल्लो. तीन पांवड्यांत उडी मारपाचे सर्तीत जेम्स कोनोली (अमेरिका) हाणें वस्तादपण जोडून ऑलिंपिक गाजयलें. १९०० वर्सा पारिस ऑलिंपिकांत, आडमेळ्यांची सर्त जिखपी 'क्रेन्झलीन' हिरो थारलो. ब्रिटनची गार्लोट कूपर ही पयली बायल ऑलिंपिक जैतिवंत थारली. तिणें टेनीस खेळांत हे येस ज़ोडलें. १९०४ वर्सा सेंट-लुईस (अमेरिका) हांगाचें ऑलिंपिक गाजलें ना, पूण तातूंत कांय विक्रमांची नोंद जाली. १९०८ वर्सा, लंडन ऑलिंपिकांत जैतिवंत खेळगड्यांक भांगरापदकां दिलीं. १९१२ वर्साचे स्टॉकहोम ऑलिंपिक, जिम थ्रोप ह्या अँग्लो इंडियन खेळगड्यान पॅटॅथ्लॉन आनी डेकॅथ्लॉन ह्या खेळांत जैतिवंत जावन गाजयलें. उपरांत बेसबॉल खेळपाखातीर पयशे घेतले म्हूण ताका सर्तीतल्यान बाद केलो. १९१४ वर्सा पयलें म्हाझूज सुरू जालें. ताका लागून १९१६ वर्सा बर्लिन ऑलिंपिक जालें ना. १९२० त, ॲंटवर्प हांगा, ऑलिंपिक बावटो आनी खेळगड्यांनी घेवपाचो सोपूत ह्यो गजाली सुरू जाल्यो. व्हिक्टर बॉईन ह्या बॅल्जियमच्या खेळगड्यान पयलो सोपूत घेतलो. १९२४ तलें पारिस ऑलिंपिक नुर्मी ह्या खेळगड्यान गाजयलें. १९२८ तल्या ॲम्स्टरडॅम ऑलिंपिकांत भारताच्या हॉकी पंगडान भांगरापदक हातासलें. १९३२ तल्या लॉस अँजेलीस ऑलिंपिकाक अर्थीक मंदीक तोंड दिवचें पडलें. ताका लागून तातूंत व्हडलोसो नेट नासलो. १९३६ तलें बर्लिन ऑलिंपिक जेसी ओवन्स ह्या नीग्रो खेळगड्यान चार भांगरापदकां जिखून गाजयलें. व्हडपण हें वंशीक नासता हें ताणें दाखोवन दिलें.

दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून १९४० आनी ४४ वर्सा ऑलिंपिक जावंक पावलेंना. म्हाझुजाउपरांतचें ऑलिंपिक १९४८ वर्सा लंडनांत जालें. ताका दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत उप्राशिल्ले परिस्थितीक तोंड दिवचें पडलें. १९५२ च्या हेलसिंकी ऑलिंपिकांत एमिल झाटोपॅक आनी डायना ह्या जोड्यान भांगरापदक जिंखलें. कम्युनिस्ट रशियान ४० वर्सांच्या खंडाउपरांत ऑलिंपिकांत वांटो घेतलो. १९५६ वर्साचें ऑलिंपिक, मेलबोर्न (ऑस्ट्रेलिया) हांगा जालें. हे खेळ युरोप वा अमेरिकेभायर जावपाची ही पयलीच खेप आसली. १९६० वर्सा, रोम ऑलिंपिकांत महंमद अली (आदलो कॅशियस क्ले) हाणें अठराव्या वर्सा मुश्टिझूजाचें वस्तादपण जोडलें. १९६४ तलें ऑलिंपिक, जपानांत टोकिओ शारांत जालें. आशिया खंडांतल्या देशाक ऑलिंपिक खेळाचें येजमानपण मेळपाची ही पयली खेप आसली. १९६८ वर्साच्या मॅक्सिको ऑलिंपिकांत बायल खेळगड्यांची लिंगपारख करपाची चाल सुरू जाली. १९७२ वर्साच्या म्युनीक ऑलिंपिकाक पॅलेस्टिनी आकांतवाद्यांनी ११ इझ्राएली खेळगड्यांक जिवेशीं मारले. १९७६ तलें मॉंट्रीयल ऑलिंपिक रुमानियाचे नादिया कोमानेसी हिणें कसरतींत (Gymnastics) सगळ्यांतले सगळे गूण (२०.०००) घेवन गाजयलें. १९८० वर्सा, मॉस्को ऑलिंपिकांत अमेरिका आनी ताच्या इश्ट देशांनी अफगाणिस्तानांतले रशियेचे लश्करी कारवायेचो निशेध म्हूण वांटो घेवंक ना. १९८४ वर्साच्या लॉस अँजेलीस

ऑलिंपिक खेळांत विक्रम करपी काय आंतरराष्ट्रीय पांवड्यावेले खेळगडे अशे:

दादले

खेळगडे	देश	खेळप्रकार	वेळ	वर्स
कार्ल लुईस	अमेरिका	१०० मी.	९.९२ से.	१९८८
जे. हॉलोक	अमेरिका	२०० मी.	१९७५ से.	१९८८
एल्. इव्हान्स	अमेरिका	४०० मी.	४३.८० से.	१९६८
एस्. लुईस	अमेरिका	४०० मी.	४३.८७ से.	१९८८
जे. क्रुझ	ब्राझील	८०० मी.	१.४३.०० से.	१९८४
सॅबेस्टियन को	ग्रेट ब्रिटन	१,५०० मी.	३.३२.५३ से.	१९८४
एस्. आवीता	मोरोक्को	५,००० मी.	१३.०५.५९ से.	१९८४
सी. लोपीस	पोर्तुगाल	मेराथॉन	२ वरां ९ मि. २१ से.	१९८४
रॉजर किंगडम	अमेरिका	११० मी. आडखळी	१२.९८ से.	१९८८
ए. फिलिप्स	अमेरिका	४०० मी. आडखळी	४७.१९ से.	१९८८
एडविन मोझेस	अमेरिका	,,	४७.७५ से.	१९८४
जी. आवदेयेन्को	रशिया	ऊंच उडी	२.३८ मी.	१९८८
बॉब बिमन	अमेरिका	लांब उडी	८.९० मी.	१९६८
डेले थॉमसन	ग्रेट ब्रिटन	डेकलथॉन	८७९७ गूण	१९८४
सर्जेई बुबका	रशिया	पोल वॉल्ट	५.९० मी.	१९८८

बायलो

खेळगडे	देश	खेळप्रकार	वेळ	वर्स
फ्लॉरेन्स ग्रिफीथ जॉयनर	अमेरिका	१०० मी.	१०.५४ से.	१९८८
फ्लॉरेन्स ग्रिफीथ जॉयनर	अमेरिका	२०० मी.	२१.३४ से.	१९८८
ओ. ब्रीझजीना	रशिया	४०० मी.	४८.६५ से.	१९८८
एन्. ओलिझारेन्को	रशिया	८०० मी.	१.५३.५ से.	१९८०
टी. काझानकिना	रशिया	१,५०० मी.	३.५६.०६ से.	१९८०
टी. मामोलेन्को	रशिया	३,००० मी.	८.२६.५३ से.	१९८८
ओ. बोंदारेन्को	रशिया	१०,००० मी.	३१.०५.२१ से.	१९८८
जे. बेनोइत	अमेरिका	मेराथॉन	२ वरां २४ मि. ५२ से.	१९८४
जे. डोनकोवा	बल्गेरिया	१०० मी. आडखळी	१२.३८ से.	१९८८
एल्. रिटर	अमेरिका	ऊंच उडी	२.०३ मी.	१९८८

ऑलिंपिकांत रशिया आनी ताच्या इश्ट कम्युनिस्ट देशांनी वांटो घेतलो ना. अशे तरेन रशियान अमेरिकेच्या मॉस्को ऑलिंपिकाचेर घाल्ल्या बहिश्काराक उरफाटी जाप दिली. १९८८ वर्सा सोल (दक्षिण कोरिया) ऑलिंपिकांत, १६० देशांतल्या १३ ६२६ खेळगड्यांनी २३ खेळांच्या प्रकारांत वांटो घेतलो. हो एक विक्रम आसा. ह्या ऑलिंपिकांत लॉन टेनीस खेळांत पयलेच फावट वेवसायीक खेळगड्यांक खेळपाची संद मेळ्ळी. दादल्यांचें जैतिवंतपद चेकोस्लोव्हाकियाच्या मिलोस्लाव मेसीर तर बायलांचें अस्तंत जर्मनीच्या स्टेफी ग्राफ हिणें जिखलें.

ऑलिंपिक खेळांत भारताचो वांटो: १९२० वर्सा, अँटवर्प (बेल्जियम) हांगा भरिल्ल्या सातव्या ऑलिंपिक खेळांत भारताच्या अनधिकृत पंगडान वांटो घेतिल्लो. तातूंत २ कुस्ती खेळपी आनी ४ हेर खेळगडे आसले. हो पंगड धाडचेपासून सर दोराबजी टाटा हाणें खूब यत्न केल्ले. १९२४ वर्सा, पारिस ऑलिंपिक खेळांत बॅक हाच्या फुडारपणाखाल अधिकृत पंगड धाडिल्लो, तातूंत फकत दलिपसिंग हाका लांब उडयेंत सातवो क्रमांक मेळ्ळो.

१९२८ वर्सा ॲम्स्टरडॅम हांगा, भारताच्या हॉकी पंगडान भांगरापदक जिखून भारताखातीर पयलें पदक जिखलें. भारतीय हॉकी पंगडान उपरांत लॉस अँजेलीस (१९३२), बर्लिन (१९३६), लंडन (१९४८), हेलसिंकी (१९५२), मेलबोर्न (१९५६), टोकिओ (१९६४), मॉस्को (१९८०) हांगाच्या ऑलिंपिक खेळांत ऑलिंपिक वस्तादपण जोडून भांगरापदकां हातासलीं.

१९६० वर्सा, रोम ऑलिंपिक खेळांत मिल्खासिंग हाणें ४०० मी. सर्तींत चवथी सुवात जोडिल्ली. १९८४ च्या लॉस अँजेलीस ऑलिंपिक खेळांत, बायलांचे ४०० मी. आडमेळयांचे सर्तींत पी. टी. उषान चवथी सुवात मेळयिल्ली. हे सोडल्यार भारताचो हेर खंयचोच खेळगडो ऑलिंपिक खेळांत आंतरराश्ट्रीय पांवड्याचो खेळ दाखोवंक पावंक ना.

खेळांप्रकारः १९८८ वर्साचे सोल ऑलिंपिक मेरेन ज्या २३ खेळप्रकारांक ऑलिंपिक खेळांत सुवात मेळिल्ली ते अशेः १. धनुर्विद्या २. ॲथलेटीक्स ३. बास्केटबॉल ४. मुष्टिक्षूज ५. पनेळ सर्त ६. सायकलींग ७. घोड्यां सर्त ८. तरसादी सर्त ९. फुटबॉल १०. कसरती ११ हॅण्डबॉल १२. हॉकी १३. ज्यूडो १४. मॉडर्न पॅंटॅथ्लॉन १५. व्हड्या सर्त १६. पिस्तूलबाजी वा नेमबाजी १७. पेंवप १८. व्हॉलीबॉल १९. वजन उखलप २०. शिडां-व्हड्यांसर्त २१. कुस्ती २२. टेबल टेनीस २३. लॉन टेनीस.

ऑलिंपिक रीतरिवाज आनी पध्दतीः ऑलिंपिक खेळांत पवित्र रीतरिवाजांक चड म्हत्व आसता. आयजूय ताका पाळो दितात. तातूंतल्यो कांय गजाली फुडलेतरेन आसात.

ऑलिंपिक दिवटीः ऑलिंपिक दिवटी पेटोवप हें ह्या खेळांतलें पवित्र कार्य आसता. ही दिवटी ग्रीसांत, ऑलिंपिया गांवांतल्या हिराच्या देवळांत रीतरिवाजाप्रमाण पेटयतात. थंयच्यान ही दिवटी जंय ऑलिंपिक खेळ जातात, ते सुवातेर सुवाळ्यावरवीं हाडटात. जोवेळमेरेन ऑलिंपिक खेळ चलतात, तितले दीस ही दिवटी थंय पेट्टा. खेळ सोंपतकच नेमाप्रमाण ती पालयतात. १९२८ त, ॲम्स्टरडॅम ऑलिंपिकांत ही दिवटी पयले फावट पेटयली.

खेळगड्यांचो सोपूतः ऑलिंपिकांत वांटो घेवपी दरेक खेळगडो फुडल्या उतरांनी सोपूत घेता. 'आमी असो सोपूत घेतात की, आमी खिलाडूवृत्तीचे ऊंच भावनेन ऑलिंपिक खेळांत वांटो घेतले. खेळाचें व्हडपण आनी आमच्या देशाचो मोवमान राखूंक खेळांतले नेम आनी नीत हांकां आमी पाळो दितले आनी तांचो आदर करतले.' १९२० वर्सा, ॲंटवर्प ऑलिंपिक खेळांत बॅल्जियम देशाच्या व्हिक्टर बॉईन ह्या खेळगड्यान सगळ्यांत पयलीं असो सोपूत घेतिल्लो. सगळ्या खेळगड्यांच्या वतीन हो सोपूत घेतात.

ऑलिंपिक प्रतीकः ऑलिंपिक बावट्याच्या धवे फाटभुंयेचेर तांबडें, निळें, हळडुवें, काळें, पाचवें अशा रंगांचीं एकामेकांत घुसल्लीं पांच वर्तुळां, ऑलिंपिक खेळाचें प्रतीक आसून तीं पांच खंडांची इश्टागत दाखयतात. ह्या वर्तुळांचें म्हळ्यार ऑलिंपिकाचें ध्येयवाक्य 'चड गतिमान, चड ऊंच आनी चड बळिश्ट' अशें आसा. (लॅटीन भाशेंत- Citius, Altius, Fortius).

ऑलिंपिकाच्या वर्तुळांकय एक इतिहास आसा. इ. स. प. ६७६ वर्सा इलिसच्या इपियस राजान शांततायेखातीर आज्ञापत्र काडिल्लें. तातूंत खेळ चलतना शस्त्रां बाळगुपाक बंदी घाल्ली. राज्यांतली प्लेगाची साथ पयसावची म्हूण हें आज्ञापत्र काडिल्लें. हो आंगवणीचो प्रकार आसलो. हें आज्ञापत्र कांश्याच्या पांच वर्तुळांत कोरांतिल्लें. हीं पांच वर्तुळां फुडें ऑलिंपिक खेळांचें प्रतीक जालें. सद्याचो बावटो १९१३ वर्सा बॅरन कुबॅरतें हाचे सुचोवणेप्रमाण वयलेवरी केलो. १९१४ वर्सा पारिस ऑलिंपिकांत तो पयले खेपे वापरलो.

ऑलिंपिक बोधचिन्ह (Mascot): ऑलिंपिक बोधचिन्ह राखपाची चाल १९७२ वर्सा म्यूनीक ऑलिंपिकांत सुरू जाली. त्या वर्साच्या बोधचिन्हाचें नांव 'वाल्डी' (Waldi). १९७६ वर्साच्या बोधचिन्हाक 'अमीक', १९८० वर्साच्या बोधचिन्हाक 'मिशा', १९८४ वर्साच्या बोधचिन्हाक 'सॅम' तर १९८८ वर्साच्या बोधचिन्हाक 'होदोरी' हीं नांवां आसलीं. १९९२ वर्साचें ऑलिंपिक बोधचिन्ह 'कोबी' म्हळ्यार सुणो हें आसतलें.

ऑलिंपिक गीतः ऑलिंपिक खेळाचें एक खाशेलें गीत आसून तें उक्तावण दबाज्यावेळार वाजयतात.

ऑलिंपिक तस्वीप, पदकांः ऑलिंपिक सर्तीत पयले तीन क्रमांक जोडप्याक भांगर, रूपें आनी कांशें ह्या धातूंचीं पदकां फाव जातात. पयले स क्रमांक जोडप्यांक प्रशस्तीपत्र मेळटा. दरेक पदक ६० मिमी. व्यासाचें आनी ३ मिमी. दाटायेचें आसता. भांगरापदकांत ६ ग्रॅम भांगर आसता. रूप्या पदकांत ९२.५% रूपें आसता.

ऑलिंपिक खेळाचें आयोजनः ऑलिंपिक खेळाचें आयोजन, वेवस्था आनी नियंत्रण 'इंटरनॅशनल ऑलिंपिक कमिटी' ही संस्था पळयता. तातूंत दरेक वांगडी देशाचे एक ते तीन प्रतिनिधी आसतात. भारताचें प्रतिनिधित्व करपी 'इंडियन ऑलिंपिक असोसिएशन' ही संस्था दिल्ली हांगा १९२७ वर्सा घडयली. इंटरनॅशनल ऑलिंपिक कमिटीची मुखेल कचेरी स्वित्झर्लंडच्या लोझान शारांत आसा. पियॅर द कुबॅरतँ, १८९६ ते १९२५ मेरेन हे संस्थेचो अध्यक्ष आसलो. १९२५ ते १९४२ मेरेन, बॅल्जियमचो काउंट लातूर, १९४२ ते ४५ मेरेन स्वीडनचो झिगफ्रिड एड्स्ट्रम, १९५२ ते ७० मेरेन अमेरिकेचो ॲव्हरी ब्रुंडेज आनी उपरांत लॉड किलानीन हे समितीचो अध्यक्ष जालो. सद्या खुआन आन्तोनियो सामारांच हे समितीचो अध्यक्ष आसा. ही संस्था ऑलिंपिक खेळाचें खंयचे सुवातेर आयोजन करचें तें थारायता. ऑलिंपिक खेळाचें यजमानपण शारांक दितात, देशांक दिनात. संवसारांतल्या देशांचीं झगडीं वा धुस्पटी नाका थंय वयर सरच्यो नय म्हूण अशी मांडावळ केल्या.

१८९६ वर्सासावन विंगड विंगड सुवातींनी जाल्ले ऑलिंपिक खेळ, अशेः १८९६- अथेन्स (ग्रीस); १९००-पारिस (फ्रांस); १९०४- सेंट लुईस (अमेरिका); १९६०-अथेन्स (ह्या ऑलिंपिक खेळाक मान्यताय मेळूंक ना.); १९०८-लंडन (ग्रेट ब्रिटन); १९१२-स्टॉकहोम (स्वीडन); १९१६- बर्लिन- पयल्या म्हाझुजाक लागून जावंक ना -१९२० ॲंटवर्प (बॅल्जियम); १९२४-पारिस (फ्रांस); १९२८-ॲम्स्टरडॅम (हॉलंड); १९३२-लॉस ॲंजेलीस (अमेरिका); १९३६- बर्लिन (जर्मनी); १९४०-टोकिओ, उपरांत हेलसिंकी दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून जावंक ना; १९४४-लंडन दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून जावंक ना; १९४८-लंडन (ग्रेट ब्रिटन); १९५२-हेलसिंकी (फिनलंड); १९५६-स्टॉकहोम (स्वीडन) मेलबोर्न (ऑस्ट्रेलिया); १९६०-रोम (इटली); १९६४-टोकिओ (जपान); १९६८-मेक्सिको सिटी (मेक्सिको); १९७२-म्युनिक (अस्तंत जर्मनी); १९७६-मॉंट्रीयल (कॅनडा); १९८०-मॉस्को (रशिया); १९८४-लॉस ॲंजेलीस (अमेरिका); १९८८-सोल (द. कोरिया) १९९२ वर्साचें ऑलिंपिक बार्सेलोना (स्पेन) हांगा २५ जुलय सावन जातलें.

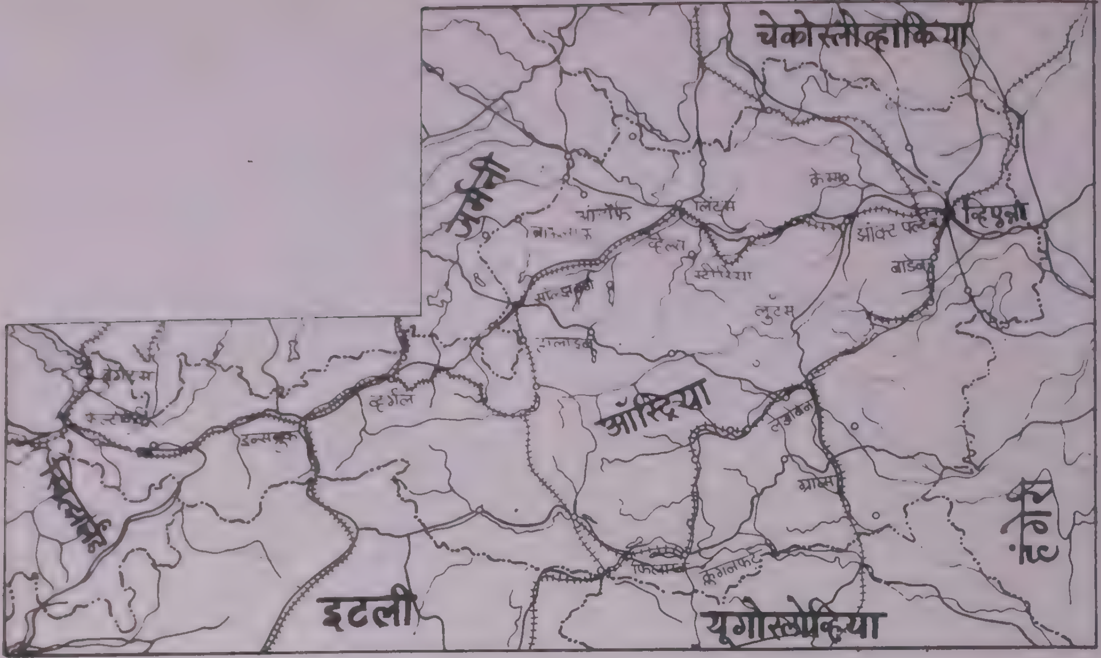
शियाळी ऑलिंपिकः शियाळी ऑलिंपिकांत जावपी स्केटींग, आयस हॉकी हे खेळ सुर्वेक ऑलिंपिक खेळांत खेळयताले. १९२४ सावन हे वेगळे काडून शियाळ्याच्या दिसांनी जावपी शियाळी ऑलिंपिकांत खेळोवपाची चाल सुरू जाली.

पयलें शियाळी ऑलिंपिक १९२४ वर्सा शामोनिक्स फ्रांस हांगा जालें. ताचेउपरांत वेगवेगळ्या सुवातींनी जाल्ले शियाळी ऑलिंपिक खेळ फुडलेतरेनः १९२६- सेंट मॉर्टिझ (स्वित्झर्लंड); १९३२- लेक प्लासीड (न्यूयॉर्क); १९३६- गार्मिश, पार्टिनकिरचन (जर्मनी); १९४८- सेंट मार्टिझ (स्वित्झर्लंड); १९५२- ऑस्लो (नॉर्वे); १९५६- कोरिताड-एम्पीझो (इटाली); १९६०- स्कावह व्हॅली-कालिफोर्निया (अमेरिका); १९६४- इन्सब्रूक (ऑस्ट्रिया); १९६८- ग्रनोबल (फ्रांस); १९७२- सापोरो (जपान); १९७६- इन्सब्रूक (ऑस्ट्रिया); १९८०- लेक प्लासीड-न्यूयॉर्क (अमेरिका); १९८४- साराईव्हो (युगोस्लाव्हिया); १९८८- कालगारी (अल्बर्टा).

- कों. वि. सं. मं.

ऑस्ट्रियाः मध्य युरोपांतले प्रजासत्ताक राश्ट्र. अक्षवृत्तीय विस्तार ४६° २२' उत्तर ते ४९° १' उत्तर आनी ९° २२' अस्तंत ते १७° १०' अस्तंत. दक्षिण उत्तर अंतर उदेंतेवटेन २९५ किमी. जाल्यार अस्तंतेवटेन फकत ६४ किमी. उदेंत-अस्तंत अंतर चडांतचड सुमार ५८० किमी. क्षेत्रफळ सुमार ८३,८४९ चौ. किमी. लोकसंख्या ७५,५९,००० (१९८१);. राजधानी व्हिएन्ना. देशाचे शीमेची लांबाय सुमार २,६२७ किमी. आसा. उत्तरेवटेन अस्तंत जर्मनी आनी चेकोस्लोव्हाकिया, उदेंतेक चेकोस्लोव्हाकिया आनी हंगेरी, दक्षिणेवटेन युगोस्लाव्हिया आनी इटली आनी अस्तंतेक लिख्टेनस्टीन आनी स्वित्झर्लंड हे देश आसात. ह्या देशाक खंयचेचवटेन दर्यादेग ना.

भूंयवर्णनः युरोपांत स्वित्झर्लंडफाटल्यान दुसरो दोंगरी वाठार म्हूण ऑस्ट्रियाक वळखतात. ह्या देशाचो अस्तंतेकडलो वाठार चडसो आल्प्स

पर्वतांनी भरला. ह्या वाठाराची उंचाय सादारपणान ९०० मी. परस चड आसा आनी उदेंत -ईशान्य वाठारांत तो देंवत गेला. आग्नेय वाठारांत गरम उदकाचे, खनीज उदकाचे झरे आसात, ग्रोस ग्लॉकनेर ह्या होए टाऊअर्न दोंगराचे तेंगशेची उंचाय ३,७९८ मी. म्हळ्यार सगळ्यांत ऊंच आसा; जाल्यार उदेंतेकडलें नॉझझीडलर हें तळें फकत ११५ मी. उंचायेचेर आसा. ब्रेनर, झेमेरिंग, आर्लबर्ग, श्लूगेन हे पाज्जींक लागून येरादारी सोपी जाल्या.

डॅन्यूब न्हंयचे देगेवेलो अशीर वाठार आनी उद्देंत शीमेवेलो हंगेरीयन मळांचो सकयल्लो वाठार, डॅन्यूबचे उत्तरेवटेनच्या बोहिमीयाच्या पठाराचो वाठार आनी दक्षिणेवटेनचो उदेंत आल्प्सचो दोंगरी वाठार अशे ऑस्ट्रियाचे भूंयरचणूकेचे नदरेंतल्यान वांटे जातात.

डॅन्यूब ही मध्य युरोपांतली न्हंय जर्मनींतल्यान सुरू जावन जर्मनी, ऑस्ट्रिया, चेकोस्लोव्हाकिया, हंगेरी, युगोस्लाव्हिया आनी रुमानिया वाठारांतल्यान व्हांवत वचून काळ्या दर्याक मेळटा. ही न्हंय ऑस्ट्रियांत ३४७ किमी. मेरेन व्हांवता. ती वायव्य वाठारांतल्यान येवन उत्तर वाठारांतल्यान वता आनी व्हिएन्नांतल्यान फुडें चेकोस्लोव्हाकियांत वता. तिका दोंगरी वाठारांतल्यान इन, एन्स, झाल्त्साक, मूर्त्स, लेख, राबों, मूर, द्रावा ह्यो उपन्हंयो मेळटात. अस्तंत शीमेचेर थोड्याच अंतरामेरेन र्‍हायन न्हंय व्हांवता. हिमाक लागून तयार जाल्लीं सुमार २०० तळीं ह्या देशांत आसात. तातूंत उदेंत शीमेवेलें नॉझझीडलर सगळ्यांत व्हडलें. आर्विल्ल्या युगांतल्या घडणुकांक लागून आनी हिमाच्या अस्तित्वाक लागून ह्या देशांत विंगड विंगड प्रकारचे फातर आनी खनिजां मेळटात. डॅन्यूब न्हंयचे कुशीक चुनखडीचे फातर तशेंच इशान्येवटेन बोहिमियाच्या पठाराच्या मुळसालागीं खनीज तेल आनी सैमीक वायू मेळटा.

हवामानः ऑस्ट्रिया अटलांटिक म्हासागरासावन ८०० किमी. परस पयस आशिल्ल्यान आनी दक्षिणेवटेनच्या दोंगरी वाठारांक लागून हांगाचें हवामान वेगळ्या स्वरुपाचें आसा. गीम आनी शिंयाळो हांच्या तापमानांत बरोच फरक जाणवता. जानेवारीचें तापमान -१३° से. मेरेन जाल्यार जुलयांत १८° से मेरेन आसता. तेभायर भूंयरचणूक आनी उंचाय हांचेय परिणाम हवामानाचेर जाल्यात. अस्तंतेकडल्यान येवपी वाऱ्यांचो परिणामय दिसून येता. पावसाचें प्रमाण गिमांत वाडटा आनी शिंयाच्या दिसांनी तें उणें जावन हिमाच्या रुपान पडटा. अस्तंतेच्या दोंगरी वाठारांनी पावस खूब जाल्यार उदेंतेवटेन ५० ते ७५ सेंमी. मेरेन पडटा. ६०० मी. परस ऊंच आशिल्ले दोंगर जानेवारी, फेब्रुवारींत हिमान भरिल्ले आसतात. भूंयमध्यसमुद्राच्या वाठारांतलें हवामान इटलीवटनेचे शीमेलागीं जाणवता. ते वटेनच्यान येवपी फॉन वारें तापमानांतली उब वाडयता. बरेच कडेन सकयल्या वाठारांनी थंड जाल्यार दोंगराचे देंवतेचेर गरम हवामान आसता.

वनस्पतः देशाचे वट्ट भुंयेतलो ३७% वाठार रानांनी भरला. तांतलो ८४% वांटो अशीर पानांच्या रुखांचो, चड करून स्प्रूस रुखांचो आसा. ताचे उपरांत बीचचे रुंद पानांचे रुख आसात. दोंगराच्या सकयल्या वाठारांसावन उंचेल्या वाठारांमेरेन विंगडविंगड तरांचे रुख सांपडटात. दोंगराच्या मुळसासावन १,२०० मी. उंचायेमेरेन बीच, बर्च आनी ओक सारके रुंद पानांचे पानां झडपी रुख, जाल्यार ताच्यायपरस उंचायेचेर फर आनी स्प्रूस सारके अरुंद पानांचे रुख आसात. उंचायेप्रमाण पानां झडपी रुखांसावन अरुंद पानांच्या रुखांमेरेन आनी फुडें ल्हान तणामेरेन तरेकवार वनस्पत आसा. सामकेच उंचायेचेर टंड्रा सारकी वनस्पत आसा. ऑस्ट्रियांत उंचायेचेर आशिल्ल्या तणाचो उपेग गोरवांचे खावडीखातीर जाता. पर्वताचे दक्षिणेवटेनच्या वाठारांनी सुर्याचो उजवाड चड मेळिल्ल्यान उत्तरेपरस हांगा चड वनस्पत वाडटा. व्हिएन्नाच्या भोंवतणचो वाठार स्टेप प्रकारचो आसा. बरे तरेचें मोव लांकूड मेळोवपांत कॅनडा, स्वीडन आनी फिनलँड हांच्या फाटोफाट ऑस्ट्रियाचो क्रमांक

ागता

मोनजातः आल्म दोंगरी वाठारांत वांस्वेल, शामॉय हरण आनी नबाकडे हे सारकी मोनजात आसा. आयबेक्स आनी मॉर्मोट सारकी मनजात उणी जायत गेल्या. डॅन्यूब न्हंयचे आनी हेर तळ्यांच्या देगांचेर ार्मोरंट, हेरॉन, बकीं, हांयसां, टर्मिगन ह्या सारकीं सुकणीं सांपडटात. ूण भांगरा कोराचो गरुड काबार जावन गेला. शिकार करपाआड कडक ाद आसले तरीपूण वट्ट मोनजात उणी जाल्या. तळ्यांतल्यान नुस्तें ादशें मेळना. गोरवां आनी मेंढरां ही पोसपा सारकी मोनजात मात ाराच आसा

इतिहासः पूर्विल्ल्या काळासावन ह्या देशाक युरोपांत म्हत्व आसा. इ. ा चे सुर्वेक जेन्ना रोमनांनी ह्या देशाचेर जैत मेळयलें, तेन्ना हांगा सुएबी ोक रावताले. पांचव्या शेंकड्याउपरांत हूण, ऑस्ट्रोगॉथ, लोंबार्ड आनी व्हेरियन हांणी हांगाचे रोमन वाठार भूंयभरवण केले. सातव्या ेंकड्याचे सुर्वेक स्लाव लोकांनी हालींचो स्टिरिया, लोअर ऑस्ट्रिया ानी कॅरिंथिया हे वाठार घेतले. ७८८ वर्सा शार्लमेन हाणें हो देश जिखलो. ताणें हांगा वसाहतींक उर्बा दिली. किरिस्तांव धर्मप्रसारक हांगा ेट आयलो. शार्लमेन उपरांत उर्देंतेचो वाठार पयलीं मोरेव्हियन आनी उपरांत मग्यार लोकांकडेन गेलो. पयलो ऑटो हाणें हो वाठार ९५५ वर्सा जिखून घेवन बव्हेरियाक जोडलो. ९७६ त, हो वाठार लीओपोल्ड ऑफ बॅबेनबर्ग हाचे सत्तेखाला आयलो. हाणें पयल्या ऑस्ट्रियन घराण्याची थापणूक केली. ११९२ वर्सा, स्टिरीयाचोय वाठार बॅबेनबर्गालागीं आयलो. इकराव्या आनी बाराव्या शेंकड्यांत हांगा सरंजामशाय सगळ्यांत चड बळिश्ट जाली आनी त्याच काळांत डॅन्यूब न्हंयचें म्हत्व वाडून थंय कितलींशींच शारां तयार जालीं. बॅबेनबर्ग उपरांत बोहिमियाच्या राजान लोअर आनी अपर ऑस्ट्रिया, स्टिरीया, कॅरिंथिया आनी कार्निओला हे वाठार घेतले. तेन्ना जर्मन राज्याच्या मुखेल्यांनी १२७२ वर्सा हॅप्सबर्गच्या रुडॉल्फाक राजा म्हूण वेंचलो. रुडॉल्फान हे सगळे वाठार परत जिखून घेतले. हांगासावन हॅप्सबर्गच्या घराण्याचो प्रभाव युरोपाचेर चालू जालो. फुडें पवित्र रोमन साम्राज्याचे राजाय ह्याच घराण्यांतल्यान वेंचून येवंक लागले. पूण राजकी थीरपण हांगा केन्नाच नाशिल्लें. सोळाव्या शेंकड्यातल्या वेपारी क्रांतीक लागून पोरने वेपारी मार्ग आनी टायरोल, कॅरिंथिया हांगाच्या भांगराच्या खणींचें म्हत्व उणें जालें. कॅथलिक आनी प्रॉटिस्टंट पंथांमदीं सर्त लागली. टायरोल हांगा प्रॉटिस्टंटांच्या फाटबळाक लागून शेतकारांचे उठाव जाले पूण हे उठाव चिड्डून उडयले. दुसरो फर्डिनांड हाचे राजवटींत प्रॉटिस्टंट विरोधी धोरणांक लागून तीस वर्सांच्या झुजाक एक कारण मेळ्ळें. राज्यसत्ता आनी कॅथलिक धर्मसत्ता हांचो एकवट जालो. फुडें राज्यसत्ता काबार जायसर हो एकवट तिगलो. बोहिमिया आनी मोरेव्हिया ह्या ऑस्ट्रियन साम्राज्याचेच वांटे जावन गेले आनी वेस्टफेलियाचे कबलाती उपरांत पवित्र रोमन साम्राज्य नांवापुरतेंच उरून हॅप्सबर्ग साम्राज्य बळिश्ट जालें. स्पेनचो ६ वो चार्लस् हाणें आपली धूव मारिया तेरेझा हिचेखातीर हॅप्सबर्गचो वाठार मेळयलो. तिचो घोव लोरेनचो फ्रान्सिस हो १७४५ वर्सा राजा जालो, पूण खरी सत्ता मारीयाच्याच हातांत आशिल्ली. प्रशियाचो दुसरो फ्रीड्रीख हाचेलागीं तिचें बरेंच काळ झूज जालें. जर्मन भुंयेचे मालकेखातीर ऑस्ट्रियन वायज झूज आनी सात वर्सांचीं झुजां जालीं. मारीयान उर्देंतेवटेनचे साम्राज्य वाडयलें. सरदारांचें म्हत्व उणें करून तांकां नोकरशायेंत दवरले आनी राज सत्ता वाडयली. तिचे उपरांत, तिचे चलयेन हेंच धोरण फुडें चलयलें. हेवटेन तेवटेन फाफसल्ल्या आपल्या वाठारांचें केंद्रीकरण आनी जर्मनीकरणाआड सगळेवटेनच्यान विरोध जालो. ताचेउपरांत ऑस्ट्रियांतले वयल्या वर्गाचे लोक समाजीक आनी सांस्कृतिक मळांचेर शेक गाजोवंक लागले. अठराव्या शेंकड्यांत ऑस्ट्रियन संगीत आनी वास्तुकला हांची बरीच उदरगत जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक ऑस्ट्रियन साहित्य उर्बेवक लागलें.

ऑस्ट्रिया आनी फ्रांस हांचे संबंद केन्नाच बरे जाले नात. १७९२ वर्सा, ऑस्ट्रिया आनी फ्रांस हांचेमजगतीं लडाय जाली. झुजां आनी कबलाती हातूंत ऑस्ट्रियाचें बरेंच लुकसाण जालें. १८१२ वर्सा, ऑस्ट्रियाक नेपोलियनाचे वटेन रशियाआड झूज करचें पडलें; पूण १८१३ वर्सा तो रशियावटेन गेलो. १८१४ च्या व्हिएन्ना कॉंग्रेसींत ऑस्ट्रियाक नेदरलँडस् आनी बाडेन हे वाठार मेळळे नात; पूण लॉंबर्डी, व्हिनीशिया, इस्त्रिया आनी डाल्मेशिया हे वाठार मेळळे. १८४८ मेरेन युरोपच्या साम्राज्यवादी राजकारणाचेर ऑस्ट्रियन पंतप्रधान मेटरनिख हाचो बरोच प्रभाव आशिल्लो, पूण मदल्या आनी सकयल्या लोकांचे प्रस्न वाडूंक लागिल्ले. राश्ट्रीयवादी प्रवृत्ती वाडटाली आनी ऑस्ट्रियांतले जर्मन, स्लाव, हंगेरियन आनी इटालीयन ह्या विंगड विंगड लोकांमदलीं झगडीं वाडूंक लागलीं. १८४८ त, क्रांतीकारकानी मेटरनिखाक सकयल उडयलो; फर्डिनंडान राज्य सोडलें आनी फ्रांसिस जोजेफ राजा जालो. ऑस्ट्रियाचो शेक वाडटा अशें दिसतालें, पूण हें साम्राज्य भितरल्या भितर दुबळें जाल्लें. वेपारी सवलती मेळून जरी अर्थीक लाव वाडलो तरी वंशीक झुजां वाडत आशिल्लीं. १८५९ त इटलीच्या झुजांत लॉंबर्डी हातांतल्यान गेलो आनी ऑस्ट्रियन साम्राज्याचें लश्करी आनी राजनितीक दुबळेपण उक्ताडार पडलें. ही संद मतींत दवरून प्रिन्स बिस्मार्कान ऑस्ट्रियाचेर जैत मेळयलें आनी ताका जर्मन संघराज्यांतल्यान भायर उडयलो. व्हिनीशीया इटलीक दिवचो पडलो आनी १८६७ वर्सा ऑस्ट्रो-हंगेरियन जोड राजेशायेची थापणूक जाली. पूण विंगड विंगड प्रकारांच्या भोवसंख्य लोकांचेर ही जर्मन मग्यार अल्पसंख्य लोकांची राजवट राश्ट्रवादी वातावरणांत थिरावंक पावली ना. १९१४ वर्सा, लोकांमदल्या प्रस्नावांगडाच ऑस्ट्रियन राजकुंवराचो खून जाल्यान पयलें म्हाझूज पेटलें. १९१८ त, पयलो चार्ल्स हाणें राज्य सोडलें. राजेशाय काबार जाली आनी १२ नोव्हेंबराक सोशलिस्ट आनी पॅनजर्मन पक्षांनी शांतीकायेन सत्ता बदल्ली. जर्मन ऑस्ट्रिया हो उरिल्ल्या जर्मनीचोच वाठार मानून तो एक स्वतंत्र लोकशाय देश म्हूण घोशणा केली.

ऑस्ट्रियाच्यो सद्याच्यो शीमो १९१९ च्या सेंट जर्मेन कबलातींतल्यान थारायल्यो. हे आनी व्हॅसीय हांगाचे कबलातीन ऑस्ट्रियाक जर्मनीकडेन खंयच्याच प्रकारची एकी करपाक बंदी घाल्ली. ताकालागून ऑस्ट्रिया सुमार ६० लक्ष लोकांचो एक ल्हानसो देश जालो आनी अर्थीक तशेंच उद्देगीक म्हत्वाक लागून व्हिएन्ना ह्या शारांत चडशे लोक रावंक लागले. अर्थीक नदरेंतल्यान स्वयंपूर्ण आशिल्ल्या ऑस्ट्रियाक फुडें फुटाफुट आनी करवाड हाका लागून अन्न बाजारपेठ हांचें उणेंपण जाणवूंक लागलें. उपास आनी इन्फ्लूएंझा हांकां लागून व्हिएन्ना शारांत बऱ्याच जाणांक मरण आयलें. इतलेमजगतीं चलन फुगवट्याचें संकश्ट आयलें. १९२४ त, राश्ट्रसंघाच्या पालवान हातूंतल्यान सुटावो जाता अशें दिसतनाच, बेकारी, राजकी घडणुको हांकां लागून पुराय देश अरिश्टांत सांपडलो. ह्या काळांत शोबर, सीपेल हांच्या फुडारपणाखाल ख्रिश्चन सोशलिस्ट आनी पॅनजर्मन हांचीं संयुक्त सरकारां आयलीं. १९२७ त, हांगा बेबंदशाय जाली. खाजगी सैन्यां सरकाराचें आयकून घेना जालीं. नॅशनल सोशलिझमान पॅनजर्मन पक्ष सोंपयलो. १९३२ त, डॉल्फस् चॅन्सलर जालो. तो जर्मनीकडेन एकी आनी नॅशनल सोशलिझम हांच्या विरोधांत उबो रावलो. फॅसिझमवटेन बागवत ताणें इटलीचो पालव घेवपाचें धोरण घेतलें. हाका लागून १९३४ त, हांगा बंड जालें आनी तें चिड्डूनय उडयलें. सोशल डॅमोक्रेट्स आनी नॅशनल सोशलिस्ट ह्या दोनूय पक्षांचेर बंदी घाली. १९३४ त, नॅशनल सोशलिस्टांनी डॉल्फसाक मारुन उडयलो; पूण ते सरकार घडोवंक शकले नात. ताचे उपरांत सत्तेर आयिल्ल्या शूस्निगान सोशलिस्टांवटेन बरेपण दवरलें, पूण तें चड तेंप तिगलेंना. जर्मनीचो ऑस्ट्रियावेलो पेंच दिसान दिस वाडत वतालो. नॅशनल सोशलिस्टांक १९३८ च्या मंत्रीमंडळांत सुवात मेळ्ळी. ह्याच वर्सा जर्मनीन हांगा सैन्य धाडलें. पयलीं हांगा सेसिनकार्ट हाचें सरकार आशिल्लें. पूण १९४० त, ऑस्ट्रिया पुरायपणान जर्मनींत विलीन जालो. १९४५ त, रशियन आनी अमेरिकन सैन्यान जर्मनीचेर जैत मेळोवन

[illegible] जाले तेन्ना हाच्या फुडारपणाखाल पातीक सरकाराची थापणूक जाली. देशाचे पांच लश्करी वांटे जाले आनी ते इश्ट राश्ट्रांच्या सैन्याखाला आयले. अर्थवेवस्था सामकीच कोसळळी. उदेंत आनी अस्तंत युरोपांतलो वेपार कारबार जाल्लो. १९४६ त, इश्ट राश्ट्रांनी ऑस्ट्रियाक मान्यताय दिली. पूण रशियाकडल्यान मतभेद जाल्यान बरोच काळ शांतताय आयली ना. १५ मे १९५५ दिसा ग्रेट ब्रिटन, फ्रांस, अमेरिका, रशिया आनी ऑस्ट्रिया हांचेमजगतीं करारा जावन ऑस्ट्रियाच्या सार्वभौमत्वाक (sovereignty) मान्यताय मेळ्ळी. पूण हे करारातीक लागून ऑस्ट्रियाक कड आक्रमक शस्त्रां बाळगूंक बंदी घाली आनी झुजाचो खर्च म्हूण रशियाक ३२ कोटी डॉलर दिवपाचें थारलें. ऑस्टियान सासणाची तटस्थताय दवरली. १९५५ त, ऑस्ट्रियाक संयुक्त राश्ट्रांभितर सभासद जावंक मेळ्ळें. भायल्या देशांच्या पालवान अर्थवेवस्था जाग्यार पडली आनी देशाची उदरगत जावंक लागली. फुडारिल्ल्या विचारांचे समाजीक कायदे आयले. 'युरोपीयन फ्री ट्रेड असोसिएशन' सारके संघटनेंत ऑस्ट्रिया म्हत्वाचो वावर करूंक लागलो. राजकी नदरेन पोरन्या विचारांचो जनता पक्ष आनी समाजवादी पक्ष हांचेमजगतीं बरेपण जावन एकाफाटल्यान एक अशीं बरींच संयुक्त सरकारां आयलीं. १९७१ त, ऑस्ट्रियाच्या समाजवादी पक्षाक स्पश्ट भोवमत मेळून हो पक्ष सत्तेर आयलो. १९७५ आनी १९७९ च्या वेंचणुकांतय ब्रुनो क्रिस्की हाच्या फुडारपणाखाल समाजवादी पक्ष सत्तेर आयलो. आपल्या भितरल्या झगड्यांक लागून जनता पक्ष (People's Party) मात दुबळो जावन गेलो.

राज्यवेवस्था: १९ डिसेंबर १९४५ वर्सा प्रजासत्ताकाची घोशणा केल्या ह्या देशाची राज्यपध्दत १९२०-२९ च्या काळांत मान्यताय मेळिल्ल्या संविधानाप्रमाण चलता. ह्या संविधानाप्रमाण बर्गेनलँड, कॅरिंथिया, लोअर ऑस्ट्रिया, सॉल्झबर्ग, स्टिरीया, टायरोल, अपर ऑस्ट्रिया, व्हिएन्ना आनी व्होरालबर्ग ह्या ९ प्रांतांचें ऑस्ट्रिया हें एक लोकशाय संघराज्य जावन आसा. दर स वर्सां उपरांत लोकांनी वेंचून काडिल्लो अध्यक्ष हो राश्ट्राचो मुखेल म्हूण काम करता. अध्यक्ष चार वर्सांखातीर चॅन्सलरची (पंतप्रधान); नेमणूक करता आनी चॅन्सलर आपल्या मताप्रमाण मंत्रीमंडळ वेंचता, तांकां खाती वांटून दिता आनी राश्ट्रीय धोरण थारायता. ह्या मंत्रीमंडळाचेर पार्लमेंटचो विस्वास आसचो पडटा. पार्लमेंटाच्यो संघराज्यसभा (फेडरल कौन्सिल); आनी राश्ट्रीय सभा (नॅशनल कौन्सिल) अश्यो उंचल्या आनी सकयल्या पांवड्यावेल्यो सभा आसतात. एकवीस वर्सांवेल्या सगळ्या लोकांक मत दिवपाचो अधिकार आसा आनी सव्वीस वर्सां पुराय केल्ल्या कोणाकय पार्लमेंटच्या वेंचणुकांखातीर उबो रावंक मेळटा. दरेक प्रांताखातीर लोकांनी वेंचून दिल्लें विधीमंडळ आसा आनी तातूंत वेंचिल्लो राज्यमुखेली प्रांताचो कारभार राज्यचिटणीसाच्या पालवान चलयता. हेभायर थळाव्या स्वराज्य संस्थांचे (communes) कारभार त्या थरावेल्या लोकांच्या वेंचणुकांतल्यान चलतात. अशे हांगा ३,००० कम्यून आसा. १४ व्हडल्या शारांक कायद्यान खाशेले अधिकार दिल्यात. व्हिएन्ना हें शार ऑस्ट्रियाचो एक प्रांतच जावन आसा.

न्यायवेवस्था केंद्र सरकाराच्या हाताखाल आसता. न्यायाधीशांची नेमणूक केंद्र सरकार करता. व्हिएन्ना हांगा सगळ्यांत उंचल्या पांवड्यावेलें न्यायालय आसा. १९३४ वर्सा बंद जाल्ली ज्यूरी पध्दत १९५१ तल्यान पर्यून चालू जाल्या. हांगा मरणाची ख्यास्त ना.

मत्तीचो लश्करी नोकरेचो कायदो १८ ते ५१ वर्सांमदल्या दादल्यांक लागू जाता. व्हिएन्ना, ग्रात्स आनी सॉल्झबर्ग हांगा लश्कराचीं मुखेल केंद्रां आसात. मूळ १७५२ त, लश्करी अधिकाऱ्यांखातीर थापणूक जाल्लें केंद्र १९५८ सावन पर्यून चालू केलां.

अर्थीक स्थिती: देशाचो विस्तार ल्हान आनी बरेच वाठार ऊंचसकल आशिल्ल्या कारणान शेतवडीचेरच पुराय अर्थवेवस्था चलोवप शक्य ना. शेजय जर्मनी, स्वित्झर्लंड, चेकोस्लोव्हाकिया ह्या सारके फुडारिल्ले देश आशिल्ल्यान तांचेकडल्यान शिकून चडांत चड जमनींत पिकावळ काडपाचो यत्न जाले. हाचो परिणाम म्हळयार आयज गरजेपुरती ८७% पिकावळ हांगा जाता. तणांच्या मळांचो उपेग दुदाखातीर आनी मांसाखातीर गोरवां वाडोवपांत जाता. बऱ्या रानांक लागून हांगाच्या लांकडाक जगाच्या बाजारांत मागणी आसा. अर्थवेवस्थेचो तिसरो मुखेल आदार म्हळयार हांगा जाल्लें उद्देगीकरण. खनिजांभितर लोखण, बॉक्सायट, चुनखडी आनी खनीज मीठ हीं गरजेपुरतीं मेळटात. कोळसो पोलंड, रशिया ह्या सारक्या देशांतल्यान हाडचो पडटा. खनीज तेल आनी सैमीक वायू हांगा बरोच मेळटा. डॅन्यूब न्हंयच्या सगळ्या ऋतूंनी उपेगी पडपी सवाय जलमार्गाक लागून देशाची बरीच उदरगत जाल्या. सादारणपणान शेतवड, वनसंपत्ती, पर्यटन आनी उद्देगीक उत्पादन ह्या गजालींचेर हांगाची अर्थवेवस्था चलता.

पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून ऑस्ट्रियाची अर्थवेवस्था सामकीच वायट जाल्ली, पूण भायल्या राश्ट्रांक लागून ताणें आपली उदरगत करून घेतली.

शेतांभितर यांत्रिक पध्दतीन पीक काडटात. शेतांत काम करतल्यांचो आंकडो दिसानदिस उणो जायत आसा. हांगाची मुखेल पिकावळ म्हळयार गंव, राय, ओट, बार्ली, सातू, बटाट आनी बीट. द्राक्षांची लागवड करुन ताचो सोरो तयार करतात. गोरवां पोसपाच्या धंद्याक लागून दूद, लोणी, चीज, मांस बऱ्याच प्रमाणांत मेळटा. बऱ्या गोरवांची पैदास करपांत ऑस्ट्रियन शेतकारांनी जगांत नामना मेळयल्या.

लांकडाच्यो पेटयो, टर्पेन्टायन, खेळणीं, मदेराचें सामान रानांतल्या रुखांतल्यान मेळटा. हांची चडशी निर्यात जाता.

लोखण आनी बॉक्सायट वांगडा हांगा शिशें, तांबें, जस्त ह्या खनिजांची सांठवण आसा. बऱ्यापैकी ग्रॅफायट हांगा मेळटा. खण वेवसायाचें राश्ट्रीयकरण जालां.

मोटारी, ट्रक, ट्रॅक्टर, मोटरसायकली, सायकली हांचेंय उत्पादन बरेंच जाता. रसायनीक उद्देगधंदे हांगा बरेच वाडल्यात. सारें आनी प्लास्टिकच्या धंद्यांक म्हत्व आसा. कपडो तयार करपाचे कारखाने व्हडा प्रमाणांत हांगा आसात. तेभायर कागद आनी वीजेचीं उपकरणां हांगा तयार जातात. हांगाच्या कारागिरीक लागून फर्निचर, आयदनांक जगांत नामना मेळ्ळ्या. फ्रांस आनी इटली फाटल्यान यूरोपांत पर्यटनाच्या मळार ह्या देशाचो क्रमांक लागता. चडशे पर्यटक अमेरिका, ब्रिटन ह्या सारक्या देशांतल्यान येतात. पर्यटनांतल्यान ह्या देशांक बरेंच मोटें उत्पन्न मेळटा.

देशांतल्या २५% उद्देगांचें राश्ट्रीयकरण जालां. युरोपांतल्या आयात-निर्यात मळाचेर ऑस्ट्रियाचो म्हत्वाचो वांटो आसा. क्रोन हें हांगाचें चलनी नाणें जावन आसा.

लोक आनी समाजजीण: ऑस्ट्रियाच्या लोकांभितर सादारणपणान चार वंशांची भरसण दिसून येता. आग्नेयेवटेनचे ऊंच, गंवाकोराच्या लोकांचो दिनारिक वंश; अस्तंतेकडल्या मोटव्या, काटक लोकांचो अल्पायन वंश; उत्तरेवटेनचो ऊंच, बारीक आनी उजळ लोकांचो नॉर्डिक वंश आनी इशान्येवटेनच्या मध्यम उंचायेच्या लोकांचो बाल्टिक वंश. माग्यार स्लाव, चेक, स्लोव्हाक इटालियन, रुमानियन हेय लोक कांय प्रमाणांत शीमांकडल्या वाठारांनी आसात.

धर्मीक नदरेन हांगा सुमार ९०% लोक रोमन कॅथलिक पंथाचे तर सुमार ६% लोक प्रॉटेस्टंट पंथाचे आसात, उरिल्ले कांय ग्रीक इगर्ज संप्रदायाचे आनी कांय जाण ज्यू धर्माचे आसात. नाझी काळांत ज्यू लोकांचे प्रमाण बरेंच उणें जालें. देशांत पुराय धर्मस्वातंत्र्य आसा.

लोकांची रावपाची तरा हेर युरोपीय देशांवरी बऱ्या आनी उंचल्या पांवड्यावेली आसा. कामगारवर्गाखातीर नगरपालिकांकडल्यान आदर्श पध्दतीचीं घरां बांदतात. दोंगरी वाठारांनी घरां बांदपाक लांकूड आनी चिरे ह्या दोनूय गजालींचो उपेग जाता. देशांत उदक आनी दूद पुरवण करपाखातीर सरकार खासा कश्ट घेता. भलायकेचे नदरेंतल्यान ह्या देशाची परिस्थिती बरीच सुदारल्या. हॉस्पिटलां आनी दोतोरांची संख्या

उपाट आसा. साथीचे रोग ना जावंक पावल्यात. कामगारांखातीर आनी मध्यमवर्गीयांखातीर कल्याण येवजणी आसात.

अस्तंतेकडल्या संगीतांत ह्या देशाचो वांटो म्हत्वाचो आसा. अठराव्या शेंकड्यासावन व्हिएन्ना हें युरोपांतल्या संगीताचें केंद्र म्हूण वळखतात. ह्या ल्हानशा देशांत सुमार ५,२०० वयर संगीत मंडळां आसात. सॉल्झबर्ग आनी व्हिएन्ना हांगा व्हडलीं संगीत केंद्रां आसात. सॉल्झबर्गांत तर रस्त्यार कोनशाकोनशानी संगीत आयकूंक मेळटा. हांगाची नाट्यकलाय बरीच फुडें पावल्या. बर्फाचेर निसरपाचे खेळ (स्कीईंग), फुटबॉल हे हांगाचे आवडीचे खेळ. ऑलिंपिकाच्या शिंयाळ्या खेळांत ऑस्ट्रिया सदांच बरो पांवडो दाखयता.

चित्रकला, शिल्पकला हातूंतय हेर युरोपीय देशावांगडा हांगाच्या कलाकारांनी नामना मेळयल्या. संगीतांत जॉजफ हेडन, मोझार्ट, शूबर्ट, ब्रीथोवन, ब्रालस हांणी तर चित्रकला आनी शिल्पकलेंत ऑस्कर कॉकोश्का, आल्फ्रेड क्यूबिन, फ्रिट्झ वॉट्रूबा हांणी जगभर नामना मेळयल्या.

येरादारी आनी संचारणः हांगाचे रस्ते दुसऱ्या म्हाझुजावेळार सामकेच नश्ट जाल्ले. पूण खर कश्ट करून हांगाच्या लोकांनी पर्थून रस्त्यांचें जाळें देशभर पातळायलें. हांगा सुमार ६६,००० मैल लांबायेचे रस्ते आसात. १९५० त, रस्त्यांचेर धांवपी मोटार गाडयांची संख्या फकत २,८५,००० आशिल्ली ती १९८० मेरेन ३४,००,००० जाली. हांगाचे सुमार ४०% रेल्वेमार्गय म्हाझुजांत कावार जाल्ले. पूण ते सारके करून तांचें आधुनिकीकरण केलें. सुमार ६५% येरादारीचो वांटो उलखपी रेल्वे मार्ग चडशे वीजेचेर चलतात. डॅन्यूब ह्या न्हंयतल्यान उदकांतली येरादारी जाता. 'ऑस्ट्रियन एअरलायन्स' १९५८ त अस्तित्वांत आयली. ते संस्थेवरवीं युरोपांतल्या २५ परस चड देशांकडेन हवाई मार्गांतल्यान येरादारी चलता. व्हिएन्नाच्या आग्नेयेवटेन आशिल्लो विन श्वेचाट हो हांगाचो सगळ्यांत व्हडलो विमानतळ जावन आसा.

खबरापत्रांच्या मळार हांगाय युरोपांतल्या हेर फुडारिल्ल्या देशांवरी बरींच विसाळीं आनी नेमाळीं आसात. 'कुरीयर' आनी 'एक्सप्रेस' हीं हांगाचीं मुखेल दिसाळीं जावन आसा. देशांतल्या ९०% परस चड लोकांमेरेन रेडिओ आनी दूरदर्शनाच्यो कार्यावळी पावतात. रंगीत दूरदर्शन हांगा १९६९ सावन सुरू जालें.

येरादारी आनी संचारणाच्या मळारऑस्ट्रियाची हेर खंयच्याय फुडारिल्ल्या युरोपीय देशांकडेन तुळा करूं येता.

शिक्षणः ६ ते १५ वर्सांमेरेन सगळ्यांखातीर सक्तीचें आनी फुकट शिक्षण आसा. साक्षरतेचें प्रमाण ९८% वयर आसा. हांगा सगळे तरेचें शिक्षण दिवपाची तजवीज आसा. सगळ्यांक एकसारकें शिक्षण दिवपाचें धोरण मुळाव्या पांवड्यासावन १९७० वर्सा चालू केलें. माध्यमिक शाळांनी विद्यार्थ्यांक विश्वविद्यालयांतलें शिक्षण आपणावपाखातीर तयार करतात. शिक्षकांखातीर खासा प्रशिक्षण संस्था आसात. हांगाचें व्हिएन्ना विश्वविद्यालय १३६५ त सुरू जाल्लें. ग्रात्स, इन्सब्रूक आनी सॉल्झबर्ग हीं विश्वविद्यालयां बरींच पोरलीं आसात. सगळीं मेळून हांगा १५ विश्वविद्यालयां आसात. नृत्य, नाट्य, तंत्रगिन्यान, मानव्यशास्त्र अशा विंगड विंगड मळांचेर शिक्षण दिवपी विश्वविद्यालयां हांगा आसात. शिक्षणाचें माध्यम जर्मन भाशा.

भास आनी साहित्यः ऑस्ट्रियाचे ९९% लोक जर्मन भाशा उलयतात. पूण हे भाशेंत जर्मन बोलीभाशांचें खाशेलेपण आसा. उदेंत आनी आग्नेय शीमेवाठारांतले लोक मग्यार आनी स्लोव्हानिक भाशा उलयतात. ऑस्ट्रियन साहित्य जरी हेर जर्मन भाशेंतल्या साहित्याक लागींचें आसलें तरी ताणें आपलें खाशेलेपण तिगोवन दवरलां. रोमन कॅथलिक पंथाचो प्रभाव पोरल्या साहित्याचेर बरोच दिसता; तेभायर इटालीयन आनी स्पॅनिश साहित्याचोय प्रभाव हांगाच्या साहित्याचेर जाला. साहित्याचेर सोबीतकाय, सैम हांचे परिणाम आसात. मध्ययुगांतलें साहित्य चडशें धर्म, वीरकथा हांचे भोंवतणी केंद्रीत जाल्लें. १३६५ सावन व्हिएन्न विश्वविद्यालयाचे थापणुकेउपरांत मानवतावादी साहित्याक बरेच नेट आयलो. आर्विल्लें साहित्य युरोपांतल्या साहित्यांत आयिल्ले वास्तववाद, अस्तित्ववाद हांच्या प्रभावाखाला गेलें. काव्य, कादंबरी, कथा, नाट्य विनोद ह्या सगळ्या मळांवेलें साहित्य हांगा बरेतरेन फुललां. नामनेचो अस्तित्ववादी लेखक फ्रान्झ काफ्का हो ह्याच देशांत जावन गेलो.

म्हत्वाचीं थळां: अस्तंतेवटेनचे फॉर्रेलबेर्ख आनी टायरोल हांगाचे दोंगर भोव सोबीत आसात. उदेंतेवटेन कॅरिंथिया आनी सॉल्झबर्ग ह्या प्रांतांतलीं तळीं आनी पयसुल्ल्या दोंगरांक लागून बरेच पर्यटक हांगा येतात. आग्नेयेवटेनचो स्टिरिया प्रांत रुखांक लागून म्हत्वाचो थारला. डॅन्यूब न्हंयचे अस्तंतेवटेनचे देगेर इतिहासीक म्हत्व आशिल्लें व्हिएन्ना शार आसा. हांगाची सांत स्टीव्हनची इगर्ज नांवाजिल्ली आसा. तेभायर ग्रात्स, लिंट्स, सॉल्झबर्ग आनी इन्सब्रूक हीं शारां नांवाजिल्लीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

ऑस्ट्रेलिया: जगांतलो सगळ्यांत ल्हान आनी लोकसंख्येची दाटी सगळ्यांपरस उणी आशिल्लो खंड. ब्रिटीश कॉमनवेल्थांतलो एक स्वतंत्र देश. क्षेत्रफळ ७६,९५,१०० चौ.किमी. लोकसंख्या १,५९,१२,००० (१९८६). उदेंत-अस्तंत विस्तार ३,८५९ किमी. दक्षिण-उत्तर विस्तार सुमार ३,१७० किमी. दर्यादिग १९,६६४ किमी. अक्षवृत्तीय विस्तार १०° ४१′ दक्षिण ते ४३°३९′ दक्षिण आनी ११३°९′ उदेंत ते १५३°३९′ उदेंत. ऑस्ट्रेलिया म्हळ्यार दक्षिणेवटेनची भूंय. ऑस्ट्रेलियाचे उत्तर दिकेक तिमोर आनी आराफूरा दर्या, इशान्येक कोरल दर्या, उदेंतेक पॅसिफिक महासागर आनी टास्मान दर्या आनी दक्षिणेक आनी अस्तंतेक हिंदी महासागर आसा. दक्षिणेवटेन टास्मानिया जुंवोय आसा. उत्तर दर्यादिगेर कार्पेंटेरियाचें आखात आनी दक्षिणेवटेन ग्रेट ऑस्ट्रेलियन बायट आनी स्पेन्सर आखात आसा. इशान्य दर्यादिगेर ग्रेट बॅरिअर रीफ ही प्रवाळवणत (coral reef) सुमार २,००९ किमी. च्या वाठारांत पातळिल्ली आसा. दर्यापलतडी ऑस्ट्रेलियाचे उत्तरेक न्यू गिनी, आग्नेय दिकेक न्यूझीलंड आनी वायव्येक इंडोनेशिया हे देश आसात. न्यू साउथ वेल्स, व्हिक्टोरिया, साउथ ऑस्ट्रेलिया, क्वीन्सलँड, वेस्टर्न ऑस्ट्रेलिया आनी टास्मानिया हीं ऑस्ट्रेलियांतलीं राज्यां आनी नॉर्दन टेरिटरी आनी ऑस्ट्रेलियन कॅपिटल टेरिटरी हे केंद्रशासित प्रदेश आसात. उदेंत न्यू गिनीच्या वाठाराचेर ऑस्ट्रेलियाचेंच प्रशासन चलता. ॲशमोर आनी कार्तीए जुंवे, ख्रिसमस, कोको, हर्ड आनी मॅकडोनेल जुंवे हांचेर ऑस्ट्रेलियाचीच मालकी आसा. पापुआ-न्यूगिनीक १९७५ वर्सा स्वतंत्रताय मेळ्ळी.

भूंयवर्णनः ऑस्ट्रेलिया खंडांत ३ ते ६ अब्ज वर्सांपयलींच्या (कॅंब्रियन युगा पयलींच्या) फातरांची धाल (shield) मदल्या आनी अस्तंत वाठारांत पातळल्या. कांय जाग्यांचेर हाचे फुडल्या काळावेल्या फातरांचे थर आसात. पर्मियन काळांत ऑस्ट्रेलिया खंड परत एकदां दुसरे फावट हिमान भरलो आनी ताका लागून खणींतलो कोळसो व्हडा प्रमाणांत तयार जालो, भांगर, तांबें, चांदी हांचीय सांठवण हांगा जावंक पावली.

कांय शास्त्रज्ञांच्या मतान पूर्विल्ल्या काळांत ऑस्ट्रेलिया खंड गोंडवनभुंयेचोच कुडको आशिल्लो आनी दक्षिण अमेरिका, भारत आनी आफ्रिका हे एकेकडेन जोडिल्ले आशिल्ले. उपरांत ते एकामेकासावन वेगळे जाले. जगांतल्या हेर खंडांभशेन हांगा आल्प्स पर्वतांभशेन दिसपी आनी तशी रचणूक आनी उंचाय आशिल्ली एकूय दोंगरावळ ना. उदेंतेकडल्या ४८० किमी. लांबायेच्या वाठारांत मुखेल दोंगरा भूंय आसा. तातूंत मावंट कॉझिस्को ह्या दोंगराचें तेमक सगळ्यांत ऊंच आसा (२,२३३.५ मी.). हेर दोंगरांमदले फकत थोडेच १,८३० मी. परस उंचायेचे आसात. दोंगरांनी वाकडीं तिकडीं पठारां आसात आनी न्हंयेच्या झोताक लागून बरेच दोंगर मदल्यामदीं कातरल्यात. उदेंतेकडली दोंगराची भूंय उत्तरेवटेन २८० मी. आनी दक्षिणेवटेन ६०० मी. ऊंच आसा. न्यू साउथ वेल्स आनी उदेंत व्हिक्टोरियांत ती ६०० मी. ते १,८३० मी. मेरेन ऊंच गेल्या. ही चुस्पागोंदळाची दोंगरावळ ऑस्ट्रेलियाचे उदेंत

आनी अत्यंत अशें दोन वांटे करता. हाकाच लागून तिका ग्रेट डिव्हायडींग रेंज म्हण्टात. हे दोंगरवळीक 'ऑस्ट्रेलियन आल्प्स', 'न्यू इंग्लंड रेंज', 'लिव्हरपूल रेंज' अशीय नांवां आसात.

उदेतेवटेनचो दोंगरी वाठार आनी अस्तंतेवटेनचो धालीचो वाठार हांचेमदी एक सकयल रुंद दोण्याभशेन दिसपी वाठार आसा आनी तो कार्पेंटेरियाच्या आखातासावन अस्तंत व्हिक्टोरियामेरेन पातळ्ळा. हो वाठार जुरासिक-तिसऱ्या युगांतल्या मोव फातरांपसून तयार जाला. ऑस्ट्रेलिया खंडाचो सुमार ७% वाठार ६०० मी. परस ऊंच आसा. खंडाची उदेंत दर्यादेग खोल आसा. ब्रिस्बेन आनी सिडनी ह्या शारांच्या फाटल्या वाठारांनी दर्यादेगेवेलीं मळां आनी रुंद दरी आसात. हे वाठार ऑस्ट्रेलियांतले पिकाळ वाठार अशें मानतात. १८° दक्षिण ते ३३° दक्षिण आनी १२०° उदेंत ते १३५° उदेंत ह्या वाठारांत न्हंयोच नात. सावथ ऑस्ट्रेलिया आनी व्हिक्टोरिया ह्या राज्यांतय चडशो न्हंयो नात. मरी डार्लिंग न्हंय सुमार ११,३९,६०० चौ. किमी. वाठारांत पातळ्ळ्या. पूण तिची लांबाय फकत ४,०९,२२० किमी. इतलीच आसा. हातूंतली डार्लिंग न्हंय ऑस्ट्रेलियांतली सगळ्यांत चड लांब (२,७३२ किमी.) पूण ती वर्सांतले ८ म्हयने सुकी आसता. मरी न्हंय (२,५८४ किमी.) तीन फावट, १८३०, १९१२ आनी १९२२ वर्सा सुकिल्ली. पारु, फिट्झरॉय, बर्डिकीन, फ्लिंडर्स, स्वॉन, बार्कू ह्यो ऑस्ट्रेलियांतल्यो कांय म्हत्वाच्यो न्हंयो. न्हंयांतल्यान येरादारी बऱ्याच उण्या प्रमाणांत जाता. वेस्टर्न ऑस्ट्रेलियांतलीं सगळीं तळीं म्हळ्यार मीठाचे सपाट वाठार जावन आसात. उदेंतेच्या दोंगरी वाठारांत आनी मरी न्हंयचे अडेकडेन बरींच ल्हान ल्हान तळीं आसात. तांतले लेक जॉर्ज हें सगळ्यांत चड नांवाजिल्लें आसा. एअर तळें १४४ किमी. लांब आनी ६४ किमी. रुंद आसा. उदकापुरवण आनी जमीन शिंपणावळ हे हांगाचे दोन मुखेल प्रस्न जावन आसात.

हवामानः ऑस्ट्रेलिया विषुववृत्त आनी दक्षिण ध्रुव हांचे मदीं आशिल्ल्यान हांगाचें हवामान चड थंड नाजाल्यार चड गरम नासता. उत्तरेवटेन दर्यादिगेवेल्या वाठारांत तापमान २३.९° से. (जुलय) सावन २९.४° से. (जानेवारी) मेरेन वाडटा, जाल्यार दक्षिणेवटेन १०° से. ते १३° से. सावन १८° से. ते २४° से. मेरेन वयर वता. उदेंतेकडले दोंगरी वाठार आनी चडशे टास्मानियाचे वाठार हांगा हवामान जुलय म्हयन्यांत ७° परस उणें जाता. हागाचें शीं चड खर आशिल्ल्यान वनस्पतीचे वाडीचेर ताचो परिणाम जाता. उत्तरेवटेन ब्रिस्बेनमेरेनच्या दोंगरी वाठारांत बर्फ पडटा, पूण ६०० मी. परस उणे उंचायेच्या वाठारांनी बर्फ केन्नाकेन्नाय पडटा. १५०० मी. परस उंचेल्या वाठारांनी मात बर्फ सगळेवटेन दिसता. दक्षिणेवटेन जून-ऑगस्टच्या म्हयन्यांनी सकयल्या वाठारानींय धुकें आसता. ऑस्ट्रेलियाच्या नैऋत्य आनी आग्नेय वाठारांनी हवामान भूंयमध्यसागराच्या हवामानाभशेन आसता. दक्षिण वाठारांतल्या वसंत आनी गीमाच्या ऋतूंनी खाशेलेपण म्हळ्यार तेन्ना थंय हवेचो दाब उणो जावन उत्तरेवटेंतल्यान सामकें गरम, सुकें आनी बरेच फावट धुल्लाचें वारें (नॉर्दर्लीज- हांकां ब्रिकफील्डर अशेंय म्हण्टात). भितरल्या वाठारांतल्यान व्हांवपाक लागता आनी ताच्या फाटोफाट दर्यावेल्यान दक्षिणेवटेंतल्यान येवपी थंड वारें (हांकां बस्टर्स म्हण्टात.) व्हांवपाक लागता. ऑस्ट्रेलियाचे वट्ट भुंयेच्या फकत ११° वाठारांत १०० सेंमी. परस चड जाल्यार उरिल्ल्या वाठारांनी ५०° सेंमी. परसय उणो पावस पडटा. उदेंतेच्या दर्यादिगेवेल्या वाठारांनी सगळ्या ऋतुंनी पावस पडटा. सगळ्यांत चड पावस केअर्न्स शारालागच्या टुली गांवांत पडिल्ल्याची नोंद जाल्या (४५४.६ सेंमी.). २०° दक्षिण अक्षवृत्ताचे उत्तर दिकेंक आनी अस्तंतेक गिमांतलो पावस पडटा जाल्यार ३२° दक्षिण अक्षवृत्ताचे दक्षिणेवटेन शियांत पावस पडटा. भितरल्या वाठारांनी चडसो पावस पडना. ईशान्य वाठारांक आग्नेयेवटेनच्यान येवपी वाऱ्यांक लागून पावस पडटा.

वनस्पतः ऑस्ट्रेलियाची वनस्पत वर्सुकी पावसासारकीच सगळेवटेन फांफुडलेली आसा. नैऋत्य ऑस्ट्रेलियाच्या दक्षिण वाठारांत, उत्तरेच्या डार्विनलागीं आनी केपयॉर्कसावन ब्रिस्बेन मेरेनच्या उदेंत दर्यादिगेच्या वाठारांनी गरम हवामानांत वाडपी रानां आसात. नैऋत्य वाठारांत चडशे व्हडले रुख सांपडटात. कितल्याशाच रुखांची उंचाय ६० मी. परस चड आसा. उत्तरेवटेनच्या उश्णतायेच्या वाठारांत हूप आनी बुन्यापायन रुखांचीं रानां आसात. सामक्याच उत्तरेवटेनच्या पावसाच्या रानांनी रुंद पानांचीं झाडां मेळटात. ५० सेंमी. आनी ताच्यापरस उण्या पावसाच्या वाठारांत निर्लागिरीचीं रानां आसात. भितरल्या वाठारांनी जंय पावस उणो पडटा, थंय मॉली, निलगिरीचीं मोटवीं झाडां हेभायर मल्गा नांवाचीं मोटवीं बाभळीचीं झाडां दिसतात. वाळवंटांच्या वाठारांत खाशेले वनस्पतीचे तरेकवार प्रकार आसात. उणी खारसाण आशिल्ल्या वाठारांनी तुरे आशिल्ल्या तणाच्यो जाती चड करून पॉर्क्यूपायन ग्रास आनी केनग्रास मेळटात. निलगिरीचे सुमार ६०० प्रकार आसात. हातूंत मोटव्या निलगिरीच्या झोंपांसावन व्हड उंचाय आशिल्लो मावंटन ॲश निलगिरी रुख अश्यो कितल्योश्योच जाती आसात. बाभळीच्या झाडाच्यो ७६७ जाती सांपडटात. दुसऱ्या झाडांचेर वाडपी ख्रिसमस रुख, बॉटल ट्री, टास्मानियातलीं खाशेलीं पानां झडपी खांवयांचीं, अशीर तोंकाच्या पानांचीं अशीं कितल्याशाच प्रकारचीं रानां हांगा आसात. हेर रुखांमदीं बाओबाब, ब्लॅकवूड, रेड सेडार, कोचवूड, मॅपल, ओक, अक्रोड हे रुख मुखेल आसात. भूंयमध्यसागरी हवामानाच्या वाठारांत थंयचे खाशेले वनस्पतीवांगडा जारा आनी कारी हे घट लांकडाचे रुख सापडटात. रानवटी फुलांभितर बोरोनिया, ख्रिसमसबुश, डेझर्ट पी, फ्लॅनर फ्लावर हेसारकी वनस्पत आसा. ऑस्ट्रेलियाच्या सुक्या वाठारांनी, उत्तर आनी उदेंत वाठारांतल्या पावसाच्या रानानी आर्किडची बरीच वाड जाल्ली आसा. हांगा ऑर्किडांचे सुमार ४७० प्रकार दिसून येतात.

मोनजातः ऑस्ट्रेलियांत विंगड विंगड तरांची मोनजात आसा. प्लॅटिपस आनी एश्डिना हे तांतयां घालपी दोन सस्तन प्राणी फकत हांगाच दिसतात. जमनीवेल्यो आनी साव्या उदकांतल्यो सुमार २४० सस्तन प्राण्यांच्यो जाती (तांतल्यो ११९ कड्डुणांचेर जियोवपी), २० सुकण्यांच्यो, २८० सरपटपी प्राण्यांच्यो, ११२ बेबकांच्यो, १८० साव्या उदकांतल्या नुस्त्याच्यो, ७५० मोव कातीच्या प्राण्यांच्यो आनी ४०,००० ते ५०,००० किडमुयेच्यो जाती हांगा आसात. पिलांखातीर पोटाकडेन पोती आशिल्लो कांगारु, तशेंच खाशेल्या प्रकारचें कोलसुणे, चिचुंद्री, माजर, ॲंटइटर हीं जनावरां हांगा सांपडटात. माजराचे जातीचीं कांय जनावरां सोश्याएदीं जाल्यार कांय १.८ मी. उंचायेमेरेनची आसात. फ्लेंजर हो झाडांचेरुच रावता; तो पानां, म्होंव आनी कीडमुय खावन जियेता. कोआला होय झाडाचेर रावपी प्राणी निलगिरीचीं पानां खावन जियेता. वोम्बॅट हें जड आंगाचें जनावर बिळांत रावता. पाखे, वागोळीं आनी तोंकाच्या दातांचीं बऱ्याच जातींचीं जनावरां हांगा आसात. एमू, कॅसोवेरी हीं उडूंक शकनाशिल्लीं सवणीं, बावरबर्ड हीं खाशेले तरेचें घर बांदपी सवणीं, खाशेली शेंपडी आशिल्लें आनी नक्कल करपी लायरबर्ड सारकीं सुकणीं दिसून येतात. हनीइटर, कीर, हांयसां, किंगफिशर, कोगूळ, क्वेल, फ्लायकॅचर, पेंग्विन अशीं तरांतरांचीं सवणींय हांगा पळोवंक मेळटात. सोरोप, शेड्डे, साव्या उदकांतले कांसव, मानगीं हांच्यो तरेकवार जाती आसात. विखयाळ्या सोरपांच्यो ६-७ जाती आसात. तेभायर कीडमुयेच्योय तरांतरांच्यो जाती हांगा पळोवंक मेळटात. जगांतल्या वायटीचो आनी मुयांचो सगळ्यांत आदलो प्रकार ऑस्ट्रेलियांत आसा. ऑस्ट्रेलियन सरकारान कोआला खातीर खासा अभयारण्यां तयार केल्यांत. मनशान हाडून सोडिल्ले सोशे आनी निवलां हांकां लागून बरेच प्रस्न उप्रासल्यात. डिंगो हो रानवटी कुत्र्याभशेन दिसपी प्राणी घडये आदिवासींनी सुमार आठ ते धा हजार वर्सांपयलीं हाडला आसतलो.

इतिहासः इतिहासाच्या सामक्या पोरन्या काळाविशीं बरीच उणी खबर मेळटा. कांय मनशांचे आनी सस्तन जनावरांचे अवशेश हांगा

तिमोर
तिमोर दर्या
आराफुरा दर्या
केप यार्क
कॅथरिन
नॉर्दन टॅरिटरी
बुलाल
पोर्ट हेडलंड
वेस्टर्न आस्ट्रेलिया
साउथ ऑस्ट्रेलिया
क्वीन्स लॅंड
बोवेन
जेरल्टन
पर्थ
आँगस्टा
कांगारू जुंवो
सिडने
टास्मन दर्या
हिंदी महासागर

सांपडल्यात. मेलबोर्न हांगा मेळिल्ल्या मनशाचे कवटेवेल्यान हांगाचो मनीस ऑस्ट्रेलोयड वंशाचो आशिल्लो अशें थारता. पूण टास्मानिया हांगा आशिल्ले आदिवासी नेग्रीटो वंशाचे आसात, अशें कांय जाणांचें मत आसा. कांय जाणांच्या मतान नेग्रीटो आनी ऑस्ट्रेलॉयड वंशाची भरसण [illegible] होवंचेना तेन्ना काडपाची कला ऑस्ट्रेलियांतल्या पूर्विल्ल्या मनशांक खबर आशिल्ली. कांय वळखूंक न येवपी जनावरां, मनशाच्यो [illegible]. [illegible] चित्रां फातराच्या थरानी सांपडल्यांत. युरोपीय येवच्यापयलीं विंगड विंगड भाशा उलोवपी कितल्योशोच जमाती हांगा आशिल्ल्यो. चडशे आदिवासी हेडगे आशिल्ले. शिकार हो तांचो मुखेल पोट भरपाचो मार्ग आशिल्लो. मुळावे अवस्थेंत जियोवपी ह्या जमातींनी पयलीं कांय प्रमाणांत युरोपीय गोऱ्या लोकांलागीं झूज दिलें. पूण गोऱ्या लोकांनी तांकां सामके सोंपेपणान हारयले. हांगाच्या मूळ लोकांची गोऱ्या मनशाआडचो झुजा हालीहालीं मेरेन चलतालीं. ह्यो जमाती सगळ्योच मूळ ऑस्ट्रेलियातल्यो न्हय. मलाया आनी हेर जुंव्यांचेर येवपी परक्यांच्या धुरयांक लागून थंयचे लोक हांगा आयिल्ले आसुंये. कांय जाणांच्या मतान हातूंतले दक्षिण हिंदुस्तानांतल्यानय आयिल्ले कांय लोक आसात.

हो खंड अठराव्या शेंकड्यामेरेन जगांतल्या हेर लोकांक सामकोच अनवळखी आशिल्लो. नवे भुंयेच्या सोदान भोंवपी कांय खलाशी ह्या खंडाच्या लागीं पाविल्ले. आल्व्हारो दे मेंदान्या (१५६७), विल्यम जान्झ (१६०५), लुइस वी टोरेस (१६०६) हे तांतले कांयजाण. १६४२ वर्सा, टास्मान ह्या मनशान सोदिल्ल्या वाठाराक 'टास्मानिया' हें नांव दिलें. १६८८ वर्सा, विल्यम डॅम्पियर ऑस्ट्रेलियाचे अस्तंत दर्यादिगेर पावलो.

इंग्लंडचे रॉयल सोसायटीन कॅप्टन कुक हाच्या फुडारपणाखाल १७६८ वर्सा हांगा एक भोंवडेकारांचो पंगड धाडिल्लो; हो पंगड न्यूझीलंड सावन ऑस्ट्रेलियाचे उदेंत दर्यादिगेर १७७० वर्सा पावलो. उपरांत १७७२ आनी १७७६ ह्या वर्सांनी कॅप्टन कुक हाणें पर्यून ऑस्ट्रेलियाची भोंवडी केली. हाका लागून युरोपीय भोंवडेकारांक उर्बा आयली.

अमेरिकेची व्हड अशी वसाहत हातांतल्यान गेल्याउपरांत ग्रेट ब्रिटनाक थंयसावन आयिल्ल्या लोकांखातीर, तेचभशेन इंग्लंडांतल्या गुन्यांवकारांक दवरचेखातीर पयस अशा एका वाठाराची गरज आशिल्ली, तेन्ना पयले वसाहतीचो गव्हर्नर म्हूण १७८७ वर्सा अणभवी कॅप्टन आर्थर फिलीप हाका नेमलो. ताच्यावांगडा ताका १,००० लोक दिले. तांतले ७३६ जाण बंदखणींत गेल्ले गुन्यांवकार आनी उरिल्ले अधिकारी, शिपाय हे आशिल्ले. २६ जानेवारी १७८८ दिसा तो 'बॉटनी बे' ह्या जाग्यार पावलो. पूण हो वाठार ताका मानवलो ना आनी ताणें पोर्ट जॅक्सन (सिडनी) हांगा पयले वसाहतीची थापणूक केली, सुर्वेक अन्नाक लागून ताका इंग्लंडाचोच आलाशिरो घेवचो पडलो, तेभायर दिसानदीस गुन्यांवकारय वाडटाले. ताणें अधिकाऱ्यांक जमनी दिल्यो आनी हंटर न्हंयचे देगेर शेतवड सुरू केली. गुन्यांवकारांमदल्या कांय जाणांक काम दिवन ल्हव ल्हव थंयचे भुंयेचेर ताणें संशोधन चालू केलें, पूण ताच्या अधिकाऱ्यांकडल्यान ताका जाय तसो आदार लाबलो ना. १७९२ वर्सा, ताची भलायकी इबाडली, ताका लागून तो इंग्लंडाक परतलो. इतले मजगतीं थंयचे वसाहतीचीं सुत्रां आपल्या हातांत घेवन पोरन्या अधिकाऱ्यांनी सगळो वेपार, मेंढरा पोसपाचो उद्येग, सोन्याचो धंदो हाचेर आपलो शेक गाजयलो आनी सुमार ६,००० हेक्टर जमीन आपलेभितर वांटून घेतली. हांच्यामदीं मरिनो मेंढरांक लागून गिरेस्त जाल्लो, जॉन मॅकआर्थर हो फुडारी आशिल्लो. पोरन्या अधिकाऱ्यांनी कायदोय आपल्या हातांत घेतिल्लो, ताका लागून बंदखणींतल्या आनी बंदखणीभायल्या गुन्यांवकारांचे हाल जाताले. जॉन हंटर (१७९५-१८००) गवर्नर म्हूण आयलो, पूण ताका ही परिस्थिती बदलप जमलेंना. ताच्या उपरांत पी. जी. किंग (१८००-१८०६) गवर्नर जालो. हो खडेगांठ मनीसय कांयच करूंक शकलोना. पूण त्याचवेळार मॅकआर्थर आनी तसरे एकलो वयल्या पांवड्यावेलो अधिकारी हांच्यामदीं कांय कारणांक लागून झगडीं जालीं आनी मॅकआर्थराक इंग्लंडाक धाडून दिलो. मॅकआर्थरान इंग्लंडाक येवन आपल्या अधिकाराचो राजीनामो दिलो आनी मेंढरां पोसपाच्या धंद्याखातीर तो परतो ऑस्ट्रेलियांत पावलो. किंग हाका ह्या सगळ्या भानगडीक लागून परतो आपयलो आनी विल्यम ब्लाय (१८०६-१८०८) हाका गवर्नर नेमलो. ह्यावेळार पोरन्या अधिकाऱ्यांची दडपशाय तेंगशेर पाविल्ली आनी ताचो परिणाम एका ल्हानशा लश्करी क्रांतींत जालो. अधिकाऱ्यांनी ब्लाय हाका अटक केली आनी सगळीं सूत्रां आपल्या हातांत दवरलीं. लॅक्लॅन मॅक्वेरी (१८०९-१८२१) हो ऑस्ट्रेलियाक गवर्नर म्हूण गेलो आनी ब्रिटन सरकारान पोरन्या अधिकाऱ्यांक ऑस्ट्रेलियांतल्यान आपोवन घेतले. मॅक्वेरी हाणें हांगाची परिस्थिती सुदारली आनी गुन्यांवकारांक मार्गार हाडले. ताचे उपरांत टॉमस ब्रिस्बेन (१८२१-१८२५), राल्फ डार्लिंग (१८२५-१८३०), रिचर्ड बूर्क (१८३०-१८३८), जॉर्ज गीप्स (१८३८-१८४६), हे गवर्नर जावन गेले. ह्या काळांत हांगा बरेच बदल घडून आयले. गुन्यांवकारांक बऱ्योच सवलती दिवन तांची सामाजीक आनी अर्थीक परिस्थिती सुदारली. १८२८ वर्सा, सुमार ६०,००० हेक्टर जमीन सगळयांक वांटली. ह्या काळांत कांय फुडाऱ्यांकडल्यान वसाहतीचे स्वतंत्रतायेची मागणी मुखार आयली. ताका लागून १८४२ वर्सा ब्रिटीश पार्लमेंटान एक विधेयक हाडून वसाहतींच्या नव्या कायदेमंडळाच्या सभासदांची संख्या वाडयली. तांतले १२ जाण राणयेन नेमपाचे आशिल्ले आनी २४ जाणांक खाशेल्या अर्थीक पंगडांनी वेंचपाचे आशिल्ले. ह्या राजकी घडणुकांवांगडा न्यू सावथ वेल्स वसाहतींचो वाठार वाडटालो आनी ल्हव ल्हव हेर वाठारांचोय सोद लागतालो. लोकजागृताय आनी अर्थीक थीरपणाक लागून समाजांत भांडवलदार, जमीनदार ह्या सारके वर्ग तयार जावंक लागिल्ले. वसाहतीक स्वतंत्र, स्वायत्त करपाचे यत्न मॅक्वेरी हाणें केले. आदल्या गुन्यांवकारांआड आशिल्ले कायदे थोडे भोव बदल्ले. पयलींच्या गुन्यांवकारांक राजकी हक्क जाय आशिल्ले आनी हेरांचो ताका विरोध आशिल्लो. बेंजामिन बॉयड, डब्ल्यू. सी. वेंटवर्थ, मॅकआर्थर हांणी १८३५ वर्सा ऑस्ट्रेलियन पेट्रिऑटिक असोसिएशनची थापणूक केली आनी आपलो प्रतिनिधी इंग्लंडाक धाडलो. ह्या काळांत ब्रिटीश वसाहत दिसानदीस ह्या खंडाचेर वाडत आशिल्ली.

१८५० वर्सा न्यू सावथ वेल्सासावन व्हिक्टोरिया कुशीक काडलो. न्यू सावथ वेल्सासारके हेर सगळ्या वसाहतींक अधिकार मेळ्ळे. व्हिक्टोरिया, दक्षिण ऑस्ट्रेलिया, टास्मानिया हांणी आपलीं संविधानां तयार केलीं. ह्यो राजकी घडणुको चालू आसतना ऑस्ट्रेलियांतले भोंवडेकार जमीन आनी उदका मार्गांनी नवे नवे वाठार सोदीत आशिल्ले. हातूंत समाजांतल्या सगळ्या थरांतले मनीस आशिल्ले. ग्रेगरी ब्लॅक्सलॅंड, विल्यम लॉसन आनी डब्ल्यू. सी. वेंटवर्थ हांणी हरयाळेच्या वाठारांनी घुसून लॅक्लन न्हंयच्या प्रवाहाआड वचपाचे यत्न केले आनी कांय न्हंयांची माहिती मेळयली. जॉन औक्सली, एव्हान्झ आनी ॲलन कनिंगहॅम हांणी उत्तरेकटेन भोंवडी केली, जाल्यार हॅमिल्टन ह्यूम आनी विल्यम हॉवेल हांणी दक्षिणेकटेन भोंवडी करून न्हंयांची खबर मेळयली (१८२४). कॅप्टन चार्लस् स्टुअर्ट हाणें १८२८ ते १८३० ह्या वर्सांनी अस्तंतेची भोंवडी करून न्हंयांचें मूळ आनी प्रवाह हांचेविशीं चडांतचड माहिती घेतली. न्यू सावथ वेल्स आनी न्यू हॉलंड हो एकूच एकामेकांक तेंकिल्लो वाठार आसा, हो सोद तेन्ना लागलो. एडवर्ड एअर हाणें १८४०-४१ वर्सा मध्य ऑस्ट्रेलियांतल्या मीठगरांचो सोद लायलो. १८४४ आनी १८६० वर्सा फ्रिड्रीख लायखार्ट आनी मॅकडॉएल हांणी जमनीवेल्यान ऑस्ट्रेलियाची चाऱ्य दिकांनी भोंवडी केली आनी नव्या वाठारांचो सोद लायलो. १८७५ मेरेन ऑस्ट्रेलियांतल्या सगळ्या वाठारांचो सोद लागूंक पावलो.

१८५१ त, ऑस्ट्रेलियांत भांगर मेळटा हें समजलें आनी हाका लागून इतिहासाक एक वेगळें मोडण मेळ्ळें. कोणाकूच पाचारिनासतना लोक भितरल्या वाठारांनी वचून रावंक लागले. व्हिक्टोरिया वसाहतींत भांगर सोदून दितल्यांक व्हड व्हड तस्त्रीफो जाहीर केल्यो, ताका लागून हे वसाहतींत भांगर चड मेळपाक मदत जाली. १८५६ वर्सा, भांगराक

लागून जाल्ल्या अर्थीक वाडीवांगडा राजकी मळार लोकांक प्रौढ मतदानाचो अधिकार मेळळो आनी ऑस्ट्रेलियांत लोकशायेची मुखात जाली.

समाजांत तशे खासा वर्ग नाशिल्ले, पूण बायलांक मतदानाचे अधिकार मेळचेखातीर आनी मात्सो काळ रावचें पडलें. १८८१ त व्हिक्टोरियांत कायदेमंडळाची मुदत १० वर्सांविल्यान ६ वर्सांचेर हाडली.

जमनीचे मालकेसंबंदीचे कायदे जावन शेतांतल्या कामेऱ्यांक चड काम मेळळें. शेतवडीचो उद्देग एक मुखेल उद्देग करपाचे नदरेंतल्यान यत्न सुरू जाले.

भांगराचो सोद ते संघराज्यनिर्मणी हे मजगतीं ऑस्ट्रेलियांत कामगार संघटनांची थापणूक जाली. १८९० च्या संपाक अपेस मेळळ्या उपरांत कामगारांक राजकी हक्काची गरज कळून आयली. १९०१ मेरेन ह्या कामगार संघटनांनी प्रत्यक्षांत राजकी सत्ता जरी मेळयलीना, तरीपूण आपल्या संघटनांच्या नेटार तांणी विंगडविंगड राजकी पंगडांचेर चेपण हाडून आपले फायदे करून घेतले.

आपल्या वसाहतींतल्या उद्देगधंद्यांक राखण मेळचेखातीर न्यूसावथ वेल्सखेरीज हेर वसाहतींनी १८६० ते १९०० मेरेन जकात (excise) राखणेचें धोरण घेतलें. खबरापत्रांनी हे गजालीक बरोच तेंको दिलो. १८६४ वर्सा व्हिक्टोरीयान हें तत्त्व आपणायलें, जाका लागून न्यू सावथ वेल्साकडेन ताचे संबंद इबाडले. हाचो परिणाम दक्षिण ऑस्ट्रेलियाचेरूय जालो.

गोरे सोडून हेर लोक हांगा येवपाविशींचें ऑस्ट्रेलियाचें धोरण बरेंच गाजलें. चीन वा हेर देशांतल्या उणो पगार घेवपी कामेऱ्यांक लागून हांगाच्या लोकांचे जीणेचो पांवडो देंवतलो आनी बरेच नैतिक आनी समाजीक प्रस्न उप्रासतले, हाका लागून तांचेर बंदी घाली. हेर प्रस्नांचेर मतभेद आशिल्ल्या ऑस्ट्रेलियांतल्या सगळ्या विंगडविंगड पंगडांचे हे गजालीचेर एकमत जालें.

१८९३ वर्सा, ऑस्ट्रेलियांतली देंवपी अर्थीक परिस्थिती संघराज्याचे निर्मणेखातीर उपेगी थारली. १८५० आनी १८६० त, सगळ्या वसाहतींचें एक राज्य आसचें अशे बरेच यत्न जाले.

जानेवारी १८९५ त, एक संघराज्य आसचें, अशें वसाहतीच्या मुखेल्यांक दिसूंक लागलें. मार्च १८९७ त, अॅडिलेड हांगा सगळ्या वसाहतींच्या प्रतिनिधींची बसका जाली. संघराज्याचें संविधान तयार करतना कांय प्रस्न उप्रासले. संघराज्यांत मध्यवर्ती सत्तेक कितले अधिकार आसचे, तशेंच अस्तंत ऑस्ट्रेलिया सारक्या उण्या लोक संख्येच्या वाठारांक फाव तें प्रतिनिधी कशें आसचें, हेसारक्या प्रस्नांचेर विवर्गून चर्चा जाली. दोन सप्तकांनी संविधानाची सादारणशी रचणूक जाली. ह्या संविधानाक व्हिक्टोरिया, टास्मानिया आनी दक्षिण ऑस्ट्रेलियाच्या लोकांनी भोवमतान मान्यताय दिली. न्यू सावथ वेल्सांत मात जाय तशें भोवमत मेळिल्ल्यान प्रस्न निर्माण जालो. न्यू सावथ वेल्सचो मुखेली जॉर्ज रीड हाणें हेर राज्यांच्या मुखेल्यांची भेट घेवन कांय सुधारणो दिल्यो. ताचे उपरांत सुदारणा केल्लें संविधान न्यू सावथ वेल्सान मान्य केलें. ब्रिटीश संसदेन हें विधेयक ९ जुलय १९९० दिसा मान्य केलें. ह्याचवेळार अस्तंत ऑस्ट्रेलियानय संघराज्यांत येवपाक तयारी दाखयली आनी निमाणी १ जानेवारी १९०१ दिसा ऑस्ट्रेलियन संघराज्याची थापणूक जाली

संघराज्याचे थापणुकेक लागून राश्ट्रभावना खर जायत गेली. उणी लोकसंख्या आनी ब्रिटनाची पावलापावलाक जाय पडपी मदत हांकालागून परराश्ट्र धोरणांत ऑस्ट्रेलियाक कांयच करप शक्य नाशिल्लें पूण अर्थीक मळार तांकां सुदारणा करूंक संद मेळळी. अर्थीक प्रस्न देशभर अशिल्ल्यान केंद्र सत्तेच्या अधिकारांची शीम वाडोवपाचे यत्न जाले. कामगार संघटना आनी वावराड्यांचो पक्ष (Labour Party) हांचें म्हत्व वाडलें. कामगारांखातीर खासा कायदे निर्माण जाले. बदलत वचपी परराश्ट्र राजकारणाक लागून राखणेची गरज वाडली. पॅसिफिक महासागरांत जर्मनी खवदळ घालूंक लागिल्लो. १९१२ वर्सा, राखणे दळांची ब्रिटीश पध्दतीचेर रचणूक जाली.

ऑस्ट्रेलियांत १९१४ वर्सा वेंचणुकांचें वातावरण तयार जाल्लें आसतनाच पयलें म्हाझूज चालू जालें. वेंचणुकांत उदारमतवादी आनी वावराड्यांचो पक्ष ह्या मुखेल पक्षांनी ब्रिटनच्या धोरणाक फाटबळ दिलें. जोसेफ कुक ह्या उदारमतवादी फुडाऱ्याक वेंचणुकेंत हार खावची पडली आनी अँड्रयू फिशर हो वावराड्यांच्या पक्षाचो मुखेली पंतप्रधान जालो. ३ ऑगस्टाक ब्रिटनान झुजाक सुरवात केल्या उपरांत ऑस्ट्रेलियाचें नाविक दळ इजिप्ताक लडाय करूंक पावलें. फिशरच्या उपरांत विल्यम ह्यूज पंतप्रधान जालो. ताच्या धोरणांचेर खर टीका जाली. झूज सोंपतकच शांतताय परिशदेक ह्यूज हाजीर रावलो. ऑस्ट्रेलियन राश्ट्रवादाचो ताणें प्रसार केलो. अमेरिकन राश्ट्रपती विल्सन हाच्या आदर्शवादी विचारांचेर ताणें टिका केली. जगाच्या राजकारणांत ताणें ऑस्ट्रेलियाक खाशेलो जागो मेळोवन दिलो. झुजाक लागून ऑस्ट्रेलियाक कांय फायदे जाले. युरोपीय देशांच्या सत्तासर्तीतल्यान पयस आशिल्ल्यान ऑस्ट्रेलियाचो वेपार वाडलो. लोखणाच्या वेवसायाक बरे दीस आयले. ह्यूजाक १९२३ त राजीनामो दिवचो पडलो. रॅजर्स ब्रूस आनी अर्ल पेज हांचें सरकार अधिकाराचेर आयलें. ह्या मंत्रीमंडळांतल्या बऱ्या येवजणींक लागून ऑस्ट्रेलियाची उदरगत जाली. १९२८ च्या वेंचणुकांत वावराड्यांच्या पक्षाक भोवमत मेळळें. १९३१ वर्सा, अधिकाराचेर आयिल्ल्या युनायटेड ऑस्ट्रेलिया पक्षान १९३४ च्या वेंचणुकांनी हार खाली, पूण कंट्री पक्षावांगडा कबलात करून १९३७ वर्सा अधिकाराचेर येवपांत येस मेळयलें. १९३९ त, आर. जी. मेंझिझ पंतप्रधान जालो. १९४१ वर्सा, जॉन कर्टिन हो वावराड्यांच्या पक्षाचो मुखेली पंतप्रधान जालो. दोन म्हाझुजांमदलो काळ ऑस्ट्रेलियाक बरोच त्रासांचो गेलो.

दुसऱ्या म्हाझुजांत ऑस्ट्रेलियाचो वांटो म्हत्वाचो आसा. ऑस्ट्रेलियाचें हवाई दळ मध्यउदेंतेक गेलें. जानेवारी ते मार्च १९४१ मेरेनचे लडायेंत ऑस्ट्रेलियान नैतिवंत काम केलें. जर्मनी आनी इटलीच्या धुरयांक लागून आफ्रिकेंत लडाय करपी ऑस्ट्रेलियाचें सैन्य एकसुरें पडलें. आठ म्हयने तें झुजतालें; ताका विसव घेवपाची गरज आशिल्ली. ऑस्ट्रेलियाचो जनरल ब्लेमी हाणें तशी मागणी केली. चर्चिलान ती मनार घेतलीना, पूण मेंझिझ आनी ताच्या हेर वांगड्यांनी जनरल ब्लेमीक फाटबळ दिलें. कांय दिसांनी चर्चेउपरांत थंयचें लश्कर फाटीं घेतलें. ह्या मतभेदांचो परिणाम ऑस्ट्रेलियांतल्या राजकारणाचेर जालो. वावराड्यांच्या पक्षान जपानाच्या धुरयांची भिरांत दाखोवन दिवन समेस्त ऑस्ट्रेलियन सैन्याक फाटीं आपोवपाची मागणी केली. ऑक्टोबर १९४१ त दोनूच मुखेल पक्ष वेंचून आयले, पूण वावराड्यांच्या पक्षान हेरांकडेन तडजोड केलीना. निमणे, झुजाच्या काळाखातीर कारभार चलोवपाखातीर एका मंडळाची नेमणूक जाली, पूण ह्या मंडळाचो कारभार फाव तसो जालोना.

कर्टिन अधिकाराचेर आयलो आनी जपानान धुरी घाली. (७ डिसेंबर १९४१) ऑस्ट्रेलियान ह्या संकश्टाक बरेभशेन जाप दिली. झुजाउपरांत ऑस्ट्रेलियाच्या परराश्ट्र धोरणांत म्हत्वाचो बदल जाले. झुजा काळांत ऑस्ट्रेलिया आनी अमेरिका एकामेकांक बरेच लागीं आयले. ऑस्ट्रेलियांतय साम्यवादाआड जाणविकाय बरीच आशिल्ली. १९५१ वर्सा, अँझूस कबलात जाली. ऑस्ट्रेलिया सीटो संघटनेचोय प्रतिनिधी जालो. १९५६ वर्सा, सुएझ प्रस्नाचेर ब्रिटनाक तेंको दिवपी कांय राश्ट्रांमदीं ऑस्ट्रेलियाय आशिल्लें. राश्ट्रकुल आनी संयुक्त राश्ट्रांवरवीं आशियांतल्या देशांकडेन ऑस्ट्रेलियान संबंद जोडले.

१९५५ सावन वावराड्यांच्या पक्षांत फूट पडली आनी तातूंतल्या कांय जाणांनी नवो डॅमोक्रॅटिक पक्ष निर्माण केलो. वावराड्यांच्या पक्षाचेर साम्यवाद्यांक तेंको दिल्याचो आरोप जालो. चीनाक मान्यताय दिवपाच्या प्रस्नावेल्यान हे मतभेद सुरू जाल्ले. १९५५ ते १९७२ ह्या काळांत ऑस्ट्रेलियाच्या सत्तेमळार बरेच बदल जाले. होल्ट, जॉन गॉर्टन, मॅकमाहॉन हे पंतप्रधान जाले. १९७२ वर्सा वावराड्यांच्या पक्षाचो फुडारी

गॉफ व्हिटलॅम वेंचून येवन पंतप्रधान जालो. एप्रिल १९७४ त, म्हयन्यांत व्हिटलॅम हाणे संसद बरखास्त केली. पूण ताचो वावराड्यांच्या पक्षाक कसलोच फायदो जालो ना. १९७७ त डॉनाल्ड पीप हाच्या फुडारपणाखाल डॅमोक्रेटिक पक्षाचें सरकार आयलें, पूण वावराड्यांच्या पक्षान ल्हव ल्हव आपली शक्त वाडयली. १९८३ वर्सा, तांचें सरकार आयलें आनी रॉबर्ट जे. हॉक राश्ट्रपती जालो.

राज्यवेवस्था: १७९० मेरेन ऑस्ट्रेलियांत सुमार ६ ब्रिटीश वसाहतींची पुरायपणान थापणूक जाल्ली. ह्या वसाहतींचें प्रशासन १९ व्या शेंकड्यामेरेन ब्रिटनाकडल्यान चलतालें. संविधानाचे नदरेतल्यान १८५० चो वसाहतांविशीचो कायदो बरोच म्हत्वाचो आसा. ताच्यापयलीं थळाव्या वसाहतींत कांय गजालींभितर स्वतंत्रताय दिवन प्रशासनाचे अधिकार ताच्याचकडेन दिल्ले. १९ व्या शेंकड्याच्या शेवटामेरेन चडश्यो सगळ्यो वसाहती थळावी स्वतंत्रताय भोगताल्यो.

ऑस्ट्रेलियाचें संविधान अमेरिकेभशेन संघराज्याचें (federation) आसा. संघराज्य आनी हेर राज्यां हांचे अधिकार संविधानांत स्पश्टपणान बरोवन दवरल्यात. संविधानाक सगळ्यांत चड म्हत्व आसा. संविधानाचे नेम संसद आनी राज्यांतलीं विधीमंडळां, न्यायसंस्था आनी नागरिक हांकां बंधनकारक आसतात. संघराज्याचे कायदे संसदेक करपाचो अधिकार आसता. संसदेच्या प्रशासनाखाला परराश्ट्र धोरण, राज्यांतलो वेपार, रिणां घेवप, राखण, टपाल हेसारकीं म्हत्वाचीं खातीं आसात. संघाची संसद सीनेट आनी हावस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज् अशा दोन घरांनी बसपी आसा.

ऑस्ट्रेलिया संघराज्याची संसद आनी राज्याचीं विधीमंडळां हांच्या प्रतिनिधींची वेंचणूक मतदारांकडल्यान जाता. हावस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज् हातूंत १२४ सभासद आसतात. सगळ्या राज्यांक सीनेटाखातीर सारकेच सीनेटर वेंचपाचो अधिकार आसा. मुखेल पक्ष म्हळ्यार वावराड्यांचो पक्ष, उदारमतवादी पक्ष हे आसात. हालीं हालीं कंट्री पक्ष, डेमोक्रॅटिक पक्ष हेय मुखार येवंक लागल्यात. सीनेट स वर्सांच्या काळाखातीर आसता, ताचे अर्दे सभासद दर तीन वर्सांनी निवृत्त जातात. दुडवांविशींचीं विधेयकां सीनेटांत येनात. संयुक्त बसकांभितर हावस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज्चें मत चड म्हत्वाचें आसता, मंत्रीमंडळांत चडशे सभासद तांचे आसतात. दोनूय सभाघरांमदीं मतभेद जाल्यार दोनूय घरां बरखास्त करपाचो गवर्नर जनरलाक अधिकार आसता. घटक राज्यांभितर क्वीन्सलॅंड सोडल्यार हेर सगळीं विधीमंडळां दोन घरांचीं आसतात.

कार्यकारी सत्ता केंद्रांतल्या मंत्रीमंडळाच्या हातांत आसा. कायदे मंडळांत भोवमत आशिल्ल्या पक्षाचो फुडारी पंतप्रधान जाता. हाची नेमणूक गवर्नर जनरल करता. घटक राज्यांच्या प्रशासनाखाल थळाव्यो स्वराज्य संस्था आसात. रस्ते, पूल बांदप, भलायकी, उदकापुरवण हीं खातीं घटक राज्याच्या अधिकारांत येतात. थळाव्या स्वराज्य संस्थांची निर्मणी, अधिकार, अर्थवेवस्था ह्या सारक्यो गजाली घटक राज्यां थारायतात. संविधानाप्रमाण उच्च न्यायालयाची थापणूक जाल्या. ह्या न्यायालयांत एक मुखेल न्यायाधीश आनी हेर ६ न्यायाधीश आसतात. हांची नेमणूक मंत्रीमंडळाच्यो सुचोवण्यो घेवन गवर्नर जनरल करता. संघराज्यांत उच्च न्यायालयाच्या पांवड्यावेलीं आनी दोन न्यायालयां आसात. तीं म्हळ्यार फॅडरल कोर्ट ऑफ बॅंकरप्सी आनी कॉमनवेल्थ इंडस्ट्रियल कोर्ट. ऑस्ट्रेलियांतले न्यायपध्दतीचो सगळ्यांत उंचेलो अधिकार इंग्लंडांतल्या प्रिव्ही काउन्सिलाकडेन पयलीं आशिल्लो. पूण १९६७ वर्सा तो रद्द केलो.

राखणे खात्याक राखणे विशींचें धोरण थारावपावांगडाच राखणे कडेन संबंद आशिल्लें उत्पादन, पुरवण, संशोधन हींय खातीं सांबाळचीं पडटात. राश्ट्रांत तळ बांदपाखातीर परवानगी दितात. पयलें म्हाझूज, दुसरें म्हाझूज हेभायर कोरिया आनी व्हिएतनाम झूज हातूंत ऑस्ट्रेलियान वांटो घेतिल्लो. चिनाच्या अणुस्फोटा उपरांत ह्या देशान राखणेचेर चड लक्ष दिवंक सुरवात केल्या.

अर्थीक स्थिती: ऑस्ट्रेलियाचे वट्ट जमनींतली ३४% जमीन शेतवडीखातीर उपेगी पडना. ४२% जमनींत पावस उणो पडटा आनी थंय मेंढरां पोसपाचो उद्देग व्हडा प्रमाणांत आसा. उरिल्ल्या २४% जमनींत शेतांखातीर जाय तसो पावस पडटा, पूण हो वाठार चडसो दोंगरी आनी उण्या कसाच्या शेतजमनीचो आसा. फकत सुमार ८% जमनींत बरें शेत पिकता; पूण हातूंतलीय चडशीं मेंढरां, गोरवां पोसपांत खर्च जाता.

१९ व्या शेंकड्याच्या सुर्वेक सावन अर्थीक-समाजीक परिस्थितींत म्हत्वाचे बदल घडून आयले. शेतांत यंत्रां लायिल्ल्यान गंवाचें पीक व्हडा प्रमाणांत येवंक लागलें. गायच्या मांसाकय बरीच मागणी आयली. ऑस्ट्रेलियाच्या वायव्य वाठारांतलो गोरवां पोसपाचो वाठार, व्हिक्टोरिया आनी न्यू सावथ वेल्स हांचे अस्तंतेवटेनचे वाठार तशेंच ग्रेट ऑस्ट्रेलियन बाइट भोंवतणचो वाठार हांगा जमनीपोंदा उदक मेळटा. जमनीच्या पोटांत २,१३३ मी. मेरेन खोलायेच्यो बांयो मारल्यात, हांकां आर्टेशियन बांयो म्हण्टात. असल्यो सुमार ७,५०० वयर बांयो हांगा आसात. तातूंतल्यान दर दिसा १.४ अब्ज लिटर परस चड उदक मेळटा. वट्ट मेंढरांतलीं सुमार २०% आर्टेशियन बांयच्या उदकाचेर जियेतात.

गोरवांक खावड म्हूण उपेगी पडपी पाचव्या तणाचें हांगा बरेंच पीक येता. मेंढरां पोसप हो हांगाच्या अर्थवेवस्थेचो मुखेल उद्देग. जगांतल्या वट्ट लोकरींतलें ३०% लोकरीचें उत्पादन हांगा जाता. मेंढरांच्या उद्देगाइतली उदरगत गोरवां पोसपाच्या धंद्यांत जावंक ना. मजेखातीर हाडिल्ल्या सोशांचें प्रमाण ऑस्ट्रेलियांत बरेंच वाडलें आनी व्हडा प्रमाणांत तण खावन तांणी गोरवां- मेंढरांचेर उपाशीं मरपाची पाळी हाडली. हाका लागून सोशांचो बंदोबस्त करपाखातीर हांगाच्या सरकारान लाखांनी डॉलर खर्च केले.

जमनींवेल्या पिकावळीभितर ६७.९% गंव, पाचवी गोरवांच्या खावडीची वरण १४.९%, सादें तण १०% ही हांगाची मुखेल पिकावळ जावन आसा. हेभायर भाजीपालो, फळां हांचेंय हांगा बरेंच पीक येता. गंवाच्यो तरेकवार जाती हांगा सांपडटात. तांतल्यो गेबो, बेनक्युबिन आनी बंगाला ह्यो थळाव्यो लोकांमदीं बऱ्योच नांवाजिल्ल्यो आसात. वट्ट पिकावळींतलो सुमार ७२% गंव निर्यात जाता. ओट, बार्ली, ज्वारी, तांदूळ, मको हांचीय ऑस्ट्रेलिया निर्यात करता.

हेर पिकांभितर ऊंस, मसमी भिकणां, तंबाखू, कापूस हीं बऱ्याच प्रमाणांत जातात. ह्या पिकांखातीर बरीच चड जमीन राखून दवरल्या. क्वीन्सलॅंडच्या दर्यादिगेवेल्या वाठारांत ऊंस चड जाता. लिनसीड (linseed-सणबियां) चे पिकावळींतल्यान मेळपी तेल देशांतल्या तेलाची गरज २०% नी भागयता. द्राक्षांचे मळे सावथ ऑस्ट्रेलिया, व्हिक्टोरिया आनी न्यू सावथ वेल्स ह्या राज्यांनी चड आसात. द्राक्षांचो सोरो काडप होय एक मुखेल धंदो जाला. व्हिक्टोरिया, न्यू सावथ वेल्स आनी टास्मानिया हांगा बटाटांचेंय पीक बरेंच येता.

हांगाच्या खण उद्देगाक १८४२ सावन न्यू सावथ वेल्स राज्यांत मेळिल्ल्या तांब्याचे सांठवणींतल्यान सुरवात जाली. ताचे उपरांत ल्हव ल्हव हेर राज्यांनी तरेकवार खनिजांचे सोद लागले आनी ऑस्ट्रेलियाचे अर्थीक वेवस्थेक एक नवें फाटबळ मेळ्ळें. पेट्रोलियम, रॉक फॉस्फेट, सैमीक गंधक, कथिल हेसारक्या खनिजांचें हांगा उत्पादन सामकेंच उणें आसा, पूण हेर खनिजां बऱ्याच प्रमाणांत मेळटात. धातू खनिजांभितर तांबें, शिशें, चांदी, भांगर, लोखण हेसारकीं मुखेल आसात. तेभायर कोळसो आनी हेर अधातू खनिजांय हांगा व्हडा प्रमाणांत सांपडटात. खणउद्देग पुरायपणान सरकाराच्या हातांत आसा. ह्या उद्देगाचेर सरकार नियंत्रण दवरता आनी तेविशींचीं धोरणां थारायता.

न्यू सावथ वेल्स राज्यांत ९०% बिट्यूमिनस आनी सेमी अँथ्रायट कोळसो आसा. तेभायर हेर खनिज संपत्ती ह्या खंडांत बऱ्याच व्हड प्रमाणांत मेळटा. रुटायल आनी झिरकॉन ह्या खनिजांच्या मळार जगांत ऑस्ट्रेलिया सगळ्यांत फुडें आसा. डोलोमायट, फ्लूओरस्फार, मॅग्नेसायट,

नखडी, मीठ हांचेय सांठे हांगा मेळटात.

उदकांतले पिकावळींत नुस्त्याचें प्रमाण उणें जाल्ल्या कारणान हांगा स्तें आयात करचें पडटा. मुलेट, ऑस्ट्रेलियन सॅमन आनी ट्यूना हांचें माण वट्ट उत्पादनाच्या ४०% आसा. कॉड, स्नॅपर, फ्लॅटहेड, मॉरवोंग, मर्मल, शार्क सारकें नुस्तें हांगा आसा. खोल दर्यांतल्या नुस्त्याभितर नॅनिश मॅकरल, बॅराकुडा, जॅक मॅकरल, ट्यूना ह्या नुस्त्याक चड मागणी ासा. कुल्ल्यो आनी तरांतरांचीं सुंगटां हांगा सांपडटात. मोतयांच्या त्पादनांत ऑस्ट्रेलियाचो वांटो चड म्हत्वाचो आसा. थर्स्डे आयलंड, रिस, ब्रूम, डार्विन हांगा दर्यांतलीं मोतयां मेळटात. ह्या मोतयांक ागून ऑस्ट्रेलिया मोतयांच्या उत्पादनांत जगांत सगळ्यांत फुडें पावला.

हांगाच्या वट्ट उत्पादनमोलाच्या सुमार ६०% उत्पादनमोल ारखान्यांतल्या उद्देगांतल्यान मेळटा. उद्देगीक धातू, यंत्रां आनी वाहनां, न्न, पेयां आनी तंबाखू, कपडो, रसायनां, रंग, कागद हांचे कारखाने ांगा बरेच आसात. चडशे कारखाने राज्यांच्या राजधानींनी आसात. ाागमवीं वट्ट लोकसंख्येतले ७३ % कामगार आसात. न्यूकॅसल, ुलनगॉंग, पोर्ट केंब्ला, गीलाँग आनी लॉसेस्टन ह्या शारांनीय व्हड कारखाने आसात. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत बोटी बांदपाच्या उद्देगाक बरेंच म्हत्व आयलें. सिडनी, न्यूकॅसल, व्ह्याल्ला, मेलबोर्न आनी ब्रिस्बेन हांगा बोटी बांदपाचे व्हड कारखाने आसात. मोटारगाडयो, रेडिओ, टेलिव्हिजन आनी हेर वीजेचेर चलपी यंत्रां हांचें उत्पादन हांगाच जाता. देशांत तेल शुध्द करपाचेय बरेच कारखाने आसात. लोकर तयार करपाचे १३५ परस चड कारखाने, तशेंच पायतणां, स्फोटक द्रव्यां, ग्रीज तयार करपाचेय कारखाने हांगा बऱ्याच प्रमाणांत आसात. कारखान्यांच्या उद्देगांक लागून व्हड परंपरा आशिल्ली कामगार चळवळ हांगा बरीच जागृत आसा.

आयात निर्यातींत ब्रिटन हांगा सगळ्यांत चड निर्यात करपी देश. तेभायर अमेरिका, जपान, अस्तंत जर्मनी, कॅनडा आनी अरब देश हांच्यायकडल्यान ऑस्ट्रेलियांत आयात जाता. ह्या सगळ्या देशांक ऑस्ट्रेलिया लोकर, मांस, गंव, दूद, साकर, फळफळावळ आनी खनिजां हांची निर्यातय करता.

ऑस्ट्रेलियन डॉलराक जगाचे बाजारपेठेंत बरेंच मोल आसा. रिझर्व बँक ऑफ ऑस्ट्रेलिया ही हांगाची मुखेल बँक आसा. १९६८ वर्सा, हांगाच्या उद्देगधंद्यांक आनी सैमीक संपत्तीच्या वेपाराक तेंको दिवपाखातीर 'ऑस्ट्रेलियन रिसोर्सेस डॅव्हलपमेंट बँक' हे बँकेची थापणूक जाली. तेभायर हेर बऱ्योच वेपारी आनी बचत बँको हांगा आसात.

येरादारी आनी संचारणः रस्ते आनी रेल्वेमार्ग बांदपाच्या कामाक हांगा १९ व्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दासावन सुरवात जाली. हांगा सुमार ८,०४,७५३ किमी. लांबायेचे बरे रस्ते आसात (१९८४). रस्त्यांचो उपेग गांवगिऱ्या वाठारांनी येरादारी करपाक चड जाता. पयसुल्ल्या वाठारांनी मेढरां आनी गोरवां तशेंच पिकावळ व्हरपांत रस्त्यांचो बरोच हातभार लागता. १९८४ वर्सा वट्ट रेल्वेमार्गांची लांबाय ३९,२५१ किमी आशिल्ली दर राज्यांतल्या रेल्वे मार्गांचेर त्या त्या राज्याच्या सरकाराचे नियंत्रण आसता. खण-उद्देग, रानां-उद्देग, साकर-उद्देग हातूंत रेल्वेमार्गांचो येरादारीखातीर बरोच उपेग जाता.

ह्या देशांत उदकांतले मार्ग येरादारीखातीर उपेगी पडनात. पूण हेर देशांकडेन वेपार करपाचे नदरेंतल्यान हांगाचीं बंदरां बरींच म्हत्वाचीं आसात. हांगा सुमार १०० वयर बंदरां आसात. सिडनी, मेलबोर्न, फ्रीमँटल (पर्थ), पोर्ट ॲडिलेड, गीलाँग, पोर्ट केंब्ला, व्ह्याल्ला, ब्रिस्बेन आनी होबार्ट हीं बंदरां मुखेल आसात. देशांतलीं आनी देशाभायलीं वेगवेगळीं शारां हवाईमार्गांनी जोडल्यांत. हवाई येरादारीक हो देश साम्को आदर्श थारला. १९८० मेरेन ऑस्ट्रेलियांत देशाभितरल्या हवाई मार्गांवेल्यान १,१०,००,००० लोक एका वर्साक प्रवास करताले. क्वांटाज एअरवेज ही आंतरराश्ट्रीय येरादारी करपी सरकारी विमान कंपनी जावन आसा. ब्रिस्बेन, पर्थ, मेलबोर्न, सिडनी, डार्विन हांगा आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. सुमार ४०० हेर विमानतळ हांगा आसात.

दूरध्वनी, दूरचित्रवाणी ह्या मळार ऑस्ट्रेलियाची बरीच उदरगत जाल्या. संचारणाच्या मळार युरोपीय देशांचो पांवडो ऑस्ट्रेलिया हुपूंक पावला. ऑस्ट्रेलियांत ६३ दिसाळीं आसात. 'ऑस्ट्रेलियन' हें दिसाळें सगळ्यांत चड लोकप्रिय आसा. तेभायर 'द सिडनी मॉर्निंग हॅराल्ड' आनी मेलबोर्नच्यान उजवाडाक येवपी 'एज' हीं दिसाळीं प्रसिध्द आसात. अर्थकारणाचेर खबरो दिवपी 'फायनान्शियल रिव्यू' हें दिसाळें आनी 'नॅशनल टायम्स' हें सातोळें देशभर पावता.

लोक आनी समाजजीणः १९८२ वर्सा ऑस्ट्रेलियाची लोकसंख्या सुमार १,५१,७५,००० इतली आशिल्ली. हातूंत आदिवासींचोय आस्पाव आसा. हे आदिवासी वेस्टर्न ऑस्ट्रेलिया, नॉर्दन टेरिटरी, उत्तर क्वीनसलँड आनी सावथ ऑस्ट्रेलिया ह्या वाठारांनी रावतात. हे भायर आशियाई आनी पॉलिनेशियन वंशाचेय लोक हांगा रावतात. लोकसंख्येची दाटीय (density) हांगा बरीच उणी आसा. ५०% परस चड लोक शारांनी रावतात.

ऑस्ट्रेलियन प्रशासनाच्या धोरणांत आप्रवासन (immigration) हो एक मुखेल प्रस्न आसा. १९ व्या शेंकड्याच्या शेवटाक सावन गोरे सोडून हेर सगळ्या लोकांक हांगा येवन रावपाचो हक्क न्हयकारलो. तरीपूण सुमार १९५९ वर्सा हो कायदो मात्सो बदल्लो. आशियांतले विद्यार्थी शिक्षणाच्या निमतान बऱ्याच प्रमाणांत हांगा आयले.

भलायकेचे नदरेंतल्यान हो एक सामको फुडारिल्लो देश आसा. गरम हवामानांत जावपी धातकी रोग हांगा नात. ह्या देशांत पुरायपणान धर्मस्वतंत्रताय आसा. चडशे लोक किरिस्तांव; हांतले कांय रोमन कॅथलिक जाल्यार कांय प्रॉटेस्टंट आसात. हेर धर्मांचेय लोक ऑस्ट्रेलियांत आसात.

हांगा कामाक ब्रिटन, अमेरिका ह्या देशांसारकें म्हत्व आसलें तरी हांगाच्या लोकांक विसव घेवपाचो भोव नाद. बायलांची सुवात समाजांत बऱ्याच उंचल्या पांवड्यार आसा. कपड्यांच्या विशयांत हांगा जरी युरोपीय पध्दत आसली तरी हवामानातले गरमेक लागून सुती आनी सैल कपडे घालप लोकांक चड आवडटा. बियरीक ह्या देशांत बरीच मागणी आसा. दादले-बायलो बियर व्हडा आवडीन पियेतात. तांच्या सदांच्या जेवणांत गायचें मांस आनी मटण चड आसता. किरिस्तांव धर्माचे सगळे सण आनी उत्सव ह्या देशांत मनयतात.

कला आनी खेळांमळार हांगाचे लोक चड भर दितात. चित्रकलेच्या मळार युरोपांत आयिल्ले विंगडविंगड प्रभाव हांगाचे चित्रकलेचेर दिसून येतात. सर टॉमस गिल हो १९व्या शेंकडयांत नामनेचो चित्रकार जावन गेलो. आदिवासी चित्रकलेच्या मळार मागरिट प्रेस्टन हाणें जगभर नामना मेळयली. तेभायर कॉनरॅड मार्टेन्स, टॉम रॉबर्टस्, फ्रेडरिक मॅक्यूबिन, सर आर्थर स्ट्रीटन, लिंड्झी हॉल, रुपर्ट बूनी, जॉर्ज लँबर्ट, इमॅन्युएल फॉक्स सारके चित्रकार; सर बॅरट्रॅम माकेनल, लिंडन डॅड्सवेल, डब्ल्यू. लेस्ली बोल्स, एडमंड ब्लॅकेट सारके शिल्पकार हांगा जावन गेले. तेभायर रॉय ग्रावंडस्, रॉबर्ट हॅडॉन सारके वास्तुशिल्पज्ञ आपले कलेक लागून अजरामर जाल्यात.

नाट्यकलेच्या मळार ऑस्ट्रेलियांत युरोपाभितर जे प्रमाणांत उदरगत जाली, तितली जावंक पावलीना आनी सिनेमाच्या मळारय हीच परिस्थिती आसा. संगीताच्या मळार मात हांगा बरीच उदरगत जाल्या. हांगाच्या गावप्यांनी आनी संगीतकारांनी जगभर नामना मेळयल्या.

टेनिस, क्रिकेट, पेंवप ह्या खेळांक हांगा चड म्हत्व आसा. मोटारींच्यो सर्ती, घोड्यांच्यो सर्ती आनी जगाच्या खेळांसर्तींभितर आस्पाव जाल्ले हेर सगळे खेळ हांगाच्या लोकांनी आपणायल्यात. ऑलिंपिक सारक्या खेळांसर्तींनी ऑस्ट्रेलियान आपलो पांवडो दाखोवन दिला. रॉड लेव्हर, ॲशली कूपर, पॅट कॅश आनी असे कितलेशेच नामनेचे टेनिस खेळगडे ह्या देशांत तयार जाले. डॉन ब्रॅडमनसारको म्हान क्रिकेट खेळगडो ह्याच देशांत जालो. तेभायर संवसारीक विक्रम करपी डेनिस लिली, चॅपेल भाव, ॲलन बॉर्डर ह्या सारके कितलेशेच क्रिकेट खेळगडे ऑस्ट्रेलियान

अशाक दिल्यात.

शिक्षणः भुगोलीक परिस्थितीचो परिणाम शिक्षणाचेर कसो जाता हाची बरी वेछ ऑस्ट्रेलियाकडल्यान शिकूंक मेळटा. स व्हड शारां, हेर ल्हान व्हड गावां फाफडून गेल्ली लोकवस्ती, वयर सकयल आशिल्ली भूस, अशे परिस्थितीत इंग्लंडातल्यान हाडेल्ले शिक्षणपध्दतीक हांगा एक नवीच दिका मेळल्या.

फकत शंबर वर्सांभितर ह्या शिक्षणाची वाड जाल्या. १८६६ सावन ताका संघटित रुप आयलें. १८७२ सावन दरेक राज्यान राज्यशासित शिक्षणपध्दतीचो थापणूक केली. सरकारी फुडारपणाखाल आनी सरकारी खर्चान फुकट, सक्तीचें आनी धर्मनिरपेक्ष शिक्षण हांगा सुरू जालें.

म्हायती आनी आंकडेवारी उजवाडाक हाडप, संशोधनाक पुरस्कार दिवप, आदिवासींचें शिक्षण आनी खासा शिक्षणाक अर्थीक पालव दिवप, इतलेंच काम केंद्रशासन करता. राज्यांतली शिक्षणवेवस्था त्या त्या राज्याचो शिक्षणमंत्री पळयता. साक्षरतेचें प्रमाण ९९% वयर आसा.

शिक्षण दिवपाची मुखेल जापसालदारकी जरी सरकाराची आसली, तरी खाजगी संस्थांचोय म्हत्वाचो वांटो आसा. सादारणपणान ७५% भुरगीं खाजगी शाळांनी शिकतात. ह्या खाजगी शाळांक सरकारी अनुदान मेळना. दानाचेर ह्यो संस्था चलतात. ७५% ते ८०% विद्यार्थी रोमन कॅथलिक पंथाच्या शाळांतल्यान शिक्षण घेतात. उरिल्ले हेर पंथांच्या आनी स्वतंत्र शाळांतल्यान शिकतात. शिक्षणाचो पांवडो बरेच ऊंच आसा.

शिक्षणाच्या मळार दरेक राज्याक स्वतंत्र अधिकार आशिल्ल्या कारणान, शिक्षणाची रचणूक, फी पध्दत, अभ्यासक्रम ह्या गजालींचेर स्वतंत्र धोरण आसता. सक्तीचें फुकट शिक्षण सव्या वर्सा सुरू जावन चवदा-पंदरा वा सोळा वर्सांचेर सोंपता. मुळावें आनी माध्यमिक धरून बारा वर्सांचें शिक्षण सोंपल्याउपरांत विश्वविद्यालयांत वचूंक मेळटा. बारा वर्सांची ही रचणूक कांय जाग्यांचेर ६+६ जाल्यार कांय कडेन ८+४ अशी आसा. मुळाव्या शिक्षणाउपरांत बौध्दिक, तांत्रिक नाजाल्यार शेतकी विशयांसारकील्या उंचेल्या महाविद्यालयांनी वचूंक मेळटा.

भाशा आनी साहित्यः बरोवपाची आनी उलोवपाची भाशा इंग्लीश आसा. तरीपूण ऑस्ट्रेलियांतल्यो ज्यो आदिवासींच्यो भाशा आसात, तांकां ऑस्ट्रेलियन भाशा म्हूण वळखतात. हांचीय संख्या तशी बरीच आसा. राश्ट्रीय थराचेर आनी संवसारीक साहित्यांत नामना मेळिल्लें साहित्य ह्या दोनूय नदरांतल्यान हांगाच्या साहित्याची बरीच उदरगत जाल्या. गद्य बरोवपांत हेन्री हँडेल रिचर्डसन (१८७०-१९४६) खिस्तीना स्टीड, कॅथरिन प्रिचर्ड आनी पॅट्रीक व्हायट हांचीं नांवां बरींच गाजल्यांत. काव्यांच्या मळार क्रिस्तोफर बेनन (१८७०-१९३२) जेम्स मॅकॉली आनी ज्यूडिथ रायट हांणी नामना मेळयल्या. पॅट्रीक व्हायट हाका ताच्या साहित्याक लागून १९७३ वर्सा नोबेल इनाम फावो जालें. एदो व्हडलो मान मेळोवपी हो पयलोच ऑस्ट्रेलियन साहित्यीक.

म्हत्वाचीं थळां: ऑस्ट्रेलियांतले हवाई येरादारीक लागून थंय पर्यटनाची उदरगत जायत चल्ल्या. सिडनी, ग्रेट बॅरियर रिफ, ब्लू मावंटन्स हांगा पर्यटक चड येतात. कॅनबरा हें राजधानीचें शार. हांगाचें प्राणिसंग्रहालय नामनेचें आसा. ब्रिस्बेन, पर्थ, मेलबॉर्न हीं उद्देगीक शारां थंयच्या खेळामळांक लागून नामनेक पावल्यांत. मेलबॉर्न हांगा १९५६ त ऑलिंपिक सर्ती जाल्यो. तेभायर ॲडिलेड हेंय शार खेळा मळाक लागून आनी थंय जावपी कला मेळाक लागून नामनेक पावलां.

- कों. वि. सं. मं.

इंग्लंडः पळेयात ग्रेट ब्रिटन.

इंग्लीश भासः इंग्लीश (इंग्लेज, आंग्ल) भास. ही मूळ इंग्लंडांतल्या लोकांची भास आसून, आयज ती ग्रेट ब्रिटन, आयर्लंड, युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका, वेस्ट इंडीज जुंवे, कॅनडा, दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, आनी न्यूझीलंड ह्या देशांतल्या लोकांची मुखेल भास जावन आसा. भारत, पाकिस्तान, बांगला देश, ब्रह्मदेश, श्रीलंका, आग्नेय आशियांतले जायते देश, आफ्रिका खंडांतले चडशे देश आनी संवसारांतलीं ल्हान-व्हड राश्ट्रां, वेपार-धंदो, उंचेलें शिक्षण तशेंच आंतरराश्ट्रीय संपर्काखातीर माध्यम म्हूण ही भास वापरतात. भारतीय गणराज्याच्या राजकारभाराची ती एक भास आसून भारतांतल्या दोन राज्यांची ती राजभास जावन आसा. संवसारीक भास म्हूण आयज, खंयचेय भाशेपरस इंग्लीश भाशेक चड म्हत्व आसा.

इंग्लीश भास पांचव्या आनी सव्या शतमानांत, उत्तर युरोपांतल्यान इंग्लंडांत आयिल्ल्या इंडो-युरोपीय भाशाकुळांतल्या जर्मानीक गटाच्या आक्रमक पंगडांनी आपल्यावांगडा हाडली. ताच्या आदीं ग्रेट ब्रिटनांत केल्टिक पंगडाच्यो भासो उलयताले. काळांतरान त्यो नश्ट जाल्यो. हाली ह्या कांय भासांचें पुनरुज्जीवन जायत आसा.

सव्या शतमानासावन इकराव्या शतमानामेरेनच्या काळाक ॲंग्लो-सॅक्सन वा पूर्विल्लो इंग्लीश काळ म्हण्टात. इ.स. १०६६ त फ्रांसाच्या नॉर्मन लोकांनी इंग्लंडाचेर आपलो शेक चलोवन फ्रेंच आनी लॅटीन भासांचें व्हडपण इंग्लिशीचेर बसयलें. पंदराव्या शतमानामेरेनचो काळ, हो मध्य काळ तर सोळावें शतमान ते आयजमेरेनचो काळ हो आर्विल्ल्या इंग्लिशीचो काळ मानतात. एकुणिसाव्या शतमानाउपरांत इंग्लीश भाशेचे उदरगतीचें नवें युग सुरू जालें अशें मानतात.

इंग्लीश भाशेच्या सगळ्या काळखंडांत इंग्लिशीची ध्वनिपध्दत, खास करून स्वर व्हड प्रमाणांत बदल्ले. पूण इंग्लीश भाशेंतली बरपावळ, सोळाव्या शतमानांत आसली थंयच उरली. हाका लागून इंग्लिशींतले उच्चार आनी बरपावळ हातूंत व्हड अंतर नदरेक येता. लॅटीन तशेंच खिस्ती धर्माच्या प्रभावाखाला, इंग्लीश भाशेचें बरप सव्या शतमानासावन रोमन लिपींत जायत आयलां. शब्दसंपत्ती, व्याकरण, नवनिर्मणीक्षमता ह्या गजालींनी इंग्लीश भास फुडारिल्ली. अठराव्या शतमानाउपरांत ब्रिटीश सत्तेखाला आशिल्ल्या संवसारभरच्या वसाहतींक लागून आनी विसाव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत अमेरिकेच्या संवसारभर वाडिल्ल्या प्रभावाक लागून इंग्लीशीक खूब म्हत्व मेळळां.

आयज विसाव्या शतमानाच्या शेवटाक, इंग्लिशींत जायत्यो थळाव्यो पोटभासो दिसून येतात. ब्रिटनांत स्कॉटिश, मध्य प्रांतीय, उदेंत आनी दक्षिण बोली भासांचे भेद स्पश्ट दिसतात. तेभायर अमेरिकेंतय इंग्लीश भाशेंत थळावे भेद आसात. कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका, भारत आनी ब्रिटिशांच्यो हेर वसाहती सारक्या वेगवेगळ्या देशांतल्या इंग्लीश बोलींचीं ध्वनी उतरां, रुपविकार, व्याकरण, वाक्यरचणूक, हेल ह्या सगळ्या गजालींनी मोटो भेद आसा. संवसारांतल्या जायत्या भागांत इंग्लिशीकडेन त्या त्या वाठारांतल्या भासांचो संयोग घडून जायत्यो मिश्रभासो (Pidgin) आनी संयुक्त भास (creole) निर्माण जाल्यात.

इंग्लिशींत अि, अी, अे, अें, आ, अ ( ), अ (दीर्घ), अ (Λ), अु अू, ऑ ऑ (दीर्घ) हे बारा स्वर; अिअु, अअु, आअु, अेअि, आअि, ऑअि, अिअ, अेअ आनी अुअ हे णव जोडस्वर; प, ब, म, ट, ड, न (दंतमूलीय); च, ज (तालव्य); क, ग, ङ, फ, व्ह, थ, ध, स, झ, श, झ्य, ह (घर्षक) आनी य, र, ल, व हीं वट्ट चोविस व्यंजनां आसात. इंग्लिशींत स्वरांचें दीर्घत्व म्हत्वाचें आसून, घर्षकां तिचें खाशेलपण जावन आसा. उतरांचेर दिल्ले आघात हें इंग्लीश उच्चाराचें म्हत्वाचें लक्षण मानतात. आघातलय आनी वट्ट वाक्यांवेलो हेल हांकालागून इंग्लिशीच्या उच्चाराचें खाशेलपण नदरेक येता.

इंडो-युरोपीय भाशाकुळांत कोंकणी वा मराठी सारक्या भासांची जायतीं खाशेलपणां इंग्लिशींत आसलीं तरीकूय रुपविकाराच्या मळार इंग्लीश विकारमुक्त जायत आयल्या. नामांचें लिंगभेद, विभक्ती, विशेषणांचे विकार आनी हेर विकार इंग्लिशींत ना जायत चल्ल्यात. हे विकार फकत सर्वनाम आनी वचनांभितर तिगून उरल्यात. नामांची उपपदां, समासिक शब्दसंयोग मूळ रुपां आदीं आनी उपरांत पूर्वपदां, उपपदां जोडून केल्ली जायत्या प्रकारांची शब्दनिर्मणी, समृध्द उपसर्ग,

त आनी वर्तमान हे दोन काळ, कर्ता+क्रियापद+कर्म असो वाक्यांतलो ादारणपणान शब्दक्रम हीं इंग्लीश भाशेच्या व्याकरणाचीं खास आंगां.

इंग्लीश भाशेन हेर भासांकडल्यान व्हड प्रमाणांत उतरावळ उश्णी तल्या. स्कँडिनेवियन, डच, लॅटीन, ग्रीक, फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिश, र्मन, भारतीय अशा भासांमदलीं शेंकड्यांनी उतरां हे भाशेंत घोळटात. ाका लागून विंगडविंगड प्रकारांचो आशय परगटावपाखातीर इंग्लीश ाशेची उतरावळ गिरेस्त जाल्या.

- प्रा. भालचंद्र नेमाडे

संदर्भ: 1. Baugh, Albert C., A History of the English Language; 2. Jesperson, Otto, Growth and Structure of the English Language; 3. Quirk, Pandolph et al. A Grammar of Contemporary English. London: Longman 1972; 4. Smith, Logan Pearsall, The English Language. London: O.U.P. 1966; 5. The Oxford English Dictionary. Vols.

इंग्लीश साहित्य: इसवी सनाच्या सव्या शतमानासावन आयजमेरेन इंग्लीश साहित्याची परंपरा, विंगडविंगड काळखंडांत थांबनासतना आपली उदरगत घडयत रावल्या. इंग्लंडांतले लेखकच न्हय तर स्कॉटलंड, वेल्स आनी आयर्लंड ह्या प्रांतांमदल्या लेखकांचें साहित्यय, इंग्लीश साहित्याचो अविभाज्य भाग जावन आसा. एकुणिसाव्या शतमानाउपरांत अमेरिकन, ऑस्ट्रेलियन आनी कॅनेडियन ह्यो भासो तातूंतल्यान वेगवेगळी राश्ट्रीय अस्मिताय परगटावपाक लागिल्ल्यान, त्या तीनूय भासांक स्वतंत्र फांटे मानतात.

पूर्विल्लें इंग्लीश साहित्य (इ. स. १०६६ मेरेन): इंग्लीश भाशेंतलें सगळ्यांत पोरनें वा पूर्विल्लें साहित्य इसवी सनाच्या पांचव्या शतमानांत, इंग्लंडांत जर्मानीक पंगडाचे भाशेंत मौखिक रुपांत आनी उपरांतच्या लिखीत स्वरुपांत मेळटा. ह्या साहित्याक 'ओल्ड इंग्लीश' वा 'अँग्लो-सॅक्सन' ह्या नांवांनी वळखतात. मूळ इंग्लिशीचो स्वभाव आनी संवेदनशीलपण अँग्लो-सॅक्सन. पूण फ्रेंच, लॅटीन आनी हेर भासांच्या चेपणाखाला तिचो नाश जायत चलिल्लो दिसता. वयली गजाल खरी आसली तरी तीच इंग्लीश साहित्याचे बुन्यादीची प्रेरणाशक्त जावन आसा. केल्टिक वंशाच्या लोकांचें साहित्य गेलिक, स्कॉटिश, वेल्श, कॉर्नीश आनी आयरीश ह्या परिस्थितीक तोंड दिवन तिगून उरिल्ल्या भासांचे लोकपरंपरेंत दिसता. हें साहित्य अँग्लो-सॅक्सन साहित्याच्या आदींचें जावन आसा. पूर्विल्ल्या इंग्लीश साहित्याचे पयले गेय अवशेश सव्या, सातव्या शतमानाआदीं अँग्लो-सॅक्सन लोकांनी भायल्यान इंग्लंडांत हाडिल्ले मेळटात. हातूंत 'बेअवुल्फ' हें सुमार बत्तीसशें वळींचें अपूर्ण स्वरुपांतलें म्हत्वाचें आर्ष महाकाव्य आस्पावता. ह्या महाकाव्याचें कांय शतमानां भाटांवरवीं गावप जातालें. हाचो मुखेल नायक 'बेअवुल्फ' हो स्वीडनांतल्या राजाचो पुतणयो. तो एका नरभक्षक सर्पासुराचो आनी ताच्या दुश्ट आवयचो, आपल्या बळग्यान नाश करता. पूण हातूंत ताकाय मरण येता. अँग्लोसॅक्सन पद्यरचणूक निर्यमक, प्रासयुक्त आनी वळींत कितलीय उतरां आसलीं तरी चडकरून चार आघात सांबाळपी आसा. कॅडमन (७ वें शतमान). किनीवुल्फ (९ वें शतमान) ह्या दोन म्हत्वाच्या कवींची रचना आनी सॅक्सनांचो राजा आल्फ्रेड (९ वें शतमान) हाणें दिल्ले उर्वेन बरयिल्लें गद्यवाङ्मय ही ह्या युगांत पडिल्ली मोलाची भर. बीड (६७३-७३५) हो व्हड पंडितूय ह्याच काळांत जावन गेलो. ताचें ईतिहासीक म्हत्वाचे टिपणपुस्तक 'दि अँग्लोसॅक्सन क्रॉनिकल' खूब गाजलां

मध्यकाळांतलें इंग्लीश साहित्य: (१०६६-१५१६) इ.स. १०६६ त फ्रान्सांतल्या नॉर्मन लोकांनी इंग्लंडाक हरोवन सुमार पांचशीं वर्सां फ्रेंच भास आनी संस्कृतायेचो प्रभाव इंग्लीश संस्कृतायेचेर दवरलो. धर्मीक वाठारांत आनी शिक्षणीक मळार लॅटीन भाशेन आपलो शेक चलयलो, जाल्यार सरकारी पांवड्यार, दरबारांत आनी साहित्यीक मळार फ्रेंच भाशेन आपलें व्हडपण गाजयलें. हाका लागून इंग्लिशीचे संरचनेंत भायर भितर बदल जावन फ्रेंच आनी लॅटीन उतरावळ इंग्लिशींत आस्पावली. ह्या कारणांक लागून ही भास खूब गिरेस्त जाल्या. भक्तिपर धर्मीक काव्यां, रुपककाव्यां, रोमान्स, कथाकाव्य आनी हेर साहित्यप्रकारांत मध्यकाळांतले इंग्लिशीचें वैभव दिसता. ह्या काळखंडांत विल्यम लँगलंडचे पीअर्स प्लाउमन हें आध्यात्मिक प्रवृत्तीचें काव्य, जॉन विक्लिफ हाणें सोंपे इंग्लिशींत केल्लो बायबलाचो अणकार, 'सर गावेइन ॲण्ड द ग्रीन नाईट', ही सरदारी धाडस आनी मोग हांची रोमान्सकथा, सर टॉमस मेलरीचें मॉर्ट ड आर्थर हातूंतली नामनेची रोमान्सकथा, ह्यो म्हत्वाच्यो साहित्यकृती आस्पावतात. जेफरी चॉसर (१३४०-१४००) ह्या दरबारी कवीचे कँटरबरी टेल्स (अदमासान १३७८ उपरांत) हें व्हड कथाकाव्य, इंग्लिशींतली पयली व्हड काव्यकृती अशें मानतात. हातूंतल्यो चोवीस कथा यात्रेक वचपी विंगडविंगड पात्रांच्या तोंडांतल्यान वदोवन चॉसरान जायत्या विशयांक स्पर्श केला. फ्रेंच आनी लॅटीन भासांचो प्रभाव इंग्लीश भाशेन पुरायपणान पचयिल्ल्याचें ताणें दाखोवन दिलां.

पूर्विल्ल्या इंग्लीश काळासावन इंग्लंडांत धर्मीक विधींतल्यान नाटकाची निर्मणी पुराय स्वरुपांत नासली तरी सवकासायेन सुरू जाल्ली. ती पंदराव्या शतमानांत निती नाटकां आनी सोळाव्या शतमानांत उपरोधप्रधान लघुनाटकां अशा स्वरुपांत बदलत गेली. देखून १५८० उपरांत इंग्लीश रंगमाचयेन अकस्मात अप्रूप नाटकाची निर्मणी केल्याचें नदरेक येता.

प्रबोधन काळ (१५१६-१६६०): पुराय युरोपांत पातळिल्लें नवें प्रवृत्तीवादी तत्त्वगिन्यान पंदराव्या शतमानाच्या शेवटाक इंग्लंडांत पावलें. उत्स्फूत येवपी काव्यमयता आनी कल्पनेचें रम्यपण हांकां उठाव दिवपी साहित्य अभिजात ग्रीक आनी रोमन साहित्यवृत्तीच्या शेकातळा घडपाक लागलें. व्यक्तिवादाचो उदय जावन शिक्षण, वेपार, नाविक दळाची तांक हातूंत इंग्लंडचे लोक युरोपांत सगळ्यांत व्हड थारले. खास करून एलिझाबेथ राणयेच्या उंचेल्या संस्कृतीक वातावरणाचो त्या काळांतल्या साहित्यिकांचेर उत्तेजक परिणाम जालो. इ.स. १४८५ ते १६६० मेरेनच्या इंग्लंडाच्या प्रबोधनाच्या ह्या काळाक, साहित्याचें भांगरायुग मानतात. इ.स. १४७६ त विल्यम कॅक्सट्न हाणें पयलो छापखानो सुरू करून मुद्रण संस्कृतायेच्या अभिनव पर्वाक सुरवात केली. ग्रीक, लॅटीन इटालियन आनी फ्रेंच ह्या प्रगत भासांतले बरे बरे ग्रंथ इंग्लिशींत अणकारीत केले. साहित्याच्या सगळ्या प्रकारांतल्यान राश्ट्रीय अस्मितायेचो नेटान आविश्कार घडपाक लागलो. धर्मगुरु पोपाआड इंग्लीश राजांनी व्हड बंड केलें आनी राश्ट्रीय चर्चची थापणूक केली. ल्यूथरप्रणीत प्रॉटेस्टंट पंथाचे ते आदाराखांबे जाले. मानवतावादी लेखकांची व्हड परंपराच हांगासावन सुरू जाली. तातूंत टॉमस मोर हाणें बरयिल्लो यूटोपिया (१५१६) हो ग्रंथ अप्रूप आसून, तातूंत ताणें बुध्दीच्या कसाचेर आदर्श समाजपध्दतीचो थाव घेतला. ह्या लॅटीन ग्रंथाच्या पयल्या उजवाडावपासावन इंग्लंडांत प्रबोधनकाळ सुरू जाता.

प्रबोधनकाळांतली कविता सामकी उत्स्फूर्त, मानवतावादी, रोमँटिक आनी अलंकारिक आसा. सर फिलिप सिडनी आनी एडमंड स्पेन्सर हे दोन दरबारी कवी आपल्या प्लेटॉनिक मोगाच्या व्हडपणाखातीर तशेंच 'नैतिक पूर्णताय सौंदर्यशीलतेक पोशक आसता', ह्या तत्त्वगिन्यानाखातीर नामनेक पावले. स्पेन्सराचें 'द फेअरी क्वीन' (१५९०-१६०९) हें अर्दकुटें दीर्घकाव्य ह्या काळखंडांतली सगळ्यांत म्हत्वाची काव्यकृती जावन आसा. प्रबोधनकाळाच्या दुसऱ्या अर्दांत कविता चड गंभीर आनी विचारशील रुपकीय शैलीची आनी विरोधाभासाची आशिल्ली. जॉन डन, जॉर्ज हर्बर्ट, हेन्री व्हॉन, रिचर्ड क्रॅशॉ, अब्राहाम काउली, ॲण्ड्रू मार्व्हल आनी हेर स्वतंत्र प्रज्ञा आशिल्ले, धर्मीक प्रवृत्तीचे कवी गुणवत्तेचे नदरेन म्हत्वाचे मानतात. ह्याच काळांत बेन जॉन्सन, हेरिक आनी हेर 'कॅवॅलिअर' कवी चड तरल सोबीतकायेचे नदरेचे, तारतम्यवादी, अभिजाततावादी आनी रचनेभितरली निवळसाण म्हत्वाची समजुपी

आसले. महाकवी जॉन मिल्टन (१६०८-१६७४) हो तांचे प्रकृतीकडेन [illegible] ह्या [illegible] म्हान [illegible] आसलो [illegible] त्रिकतीवांगडाच ग्रीक सौंदर्यतत्त्वाचो समर्थ आविश्कार घडोवपी तशेंच क्रिस्ती तत्त्वगिन्यानाच्या नैतिक आदर्शाक एकठांय गुंपपी प्रतिभा ताचेकडेन आसली. आदर्शवादी प्यूरिटन पंथाचो तो खर अभिमानी आसलो. बायबलांतल्या मनशाच्या अधःपतनाच्या कथासुत्राचेर ताणें इंग्लिशींत एक अमर महाकाव्य 'पॅरडाईज लॉस्ट' (१६५६-१६६५) रचलें. ह्या प्रदीर्घ अशा महाकाव्यांत काव्याचो आनी पांडित्याचो दुर्मिळ असो मेळ मेळटा.

ह्या काळांतलें गद्य विंगडविंगड शैलीप्रकारांचो प्रयोग करपी आनी जायत्या नव्या गद्यप्रकारांचें मुळावण घालपी थारलें. ह्या काळांतले लीली, लॉज, ग्रीन, बेकन, टॉमस, ब्राउन, नॅश, बर्टन, वॉल्टन, फुलर आनी हेर गद्यकार उल्लेख करपासारके आसात. पूण जेम्सच्या फाटबळान लॅन्सलट अँण्ड्रूजच्या येजमानपणाखाल जाल्लो 'दि ऑथराइज्ड व्हर्जन' (१६११) हो बायबलाचो सोपो, सोबीत अणकार म्हळ्यार ह्या काळांतलो सगळ्यांत म्हान आविश्कार जावन आसा.

प्रबोधनकाळांतलीं नाटकां हीं ह्या काळांतल्या युगधर्माचो दिश्टावो दाखोवन अजरंवर जाल्लीं दिसतात. ह्या काळांत जावन गेल्लो म्हान नाटककार आनी कवी विल्यम शेक्सपीयर (१५६४-१६१६) हाका संवसारीक साहित्यांतलो 'सर्वमान्य मानदंड' मानतात. टॉमस किड आनी क्रिस्तोफर मार्लो ह्या खांप्या नाटककारांनी १५८५ च्या अदमासाक इंग्लीश रंगमाचयेचेर क्रांती घडयली. जायत्यो ल्हान-व्हड सुखान्तिका आनी दुख्खान्तिका, इतिहासीक नाट्य प्रहसनां ह्या सगळ्यांची भरसण आशिल्ले जायते नाट्य प्रकार अस्तित्वांत आयले आनी तांची उदरगतय घडली. निमणें १६४२ त, खर धर्माभिमानी प्यूरिटन पार्लमेंटान नाटक-घरां बंद करपाचो हुकूम सोडीमेरेन इंग्लीश रंगमाचयेर जायत्या ऊंच पांवड्याच्या नाटकांची निर्मणी जाली. भिरांकूळ, शृंगारमय आनी करुणगंभीर नाटकाचे निर्माते पील, लॉज, ग्रीन, नॅश हेवुड हे जायत्या वेवसायीक नाटक मंडळाचो आदार आसले. पूण शेक्सपिअरचे लिखणेन मेळयल्लि सौंदर्यशीलताय, मनशाच्या मनाचें बारीकसाणीन केल्लें वाचप, अजरंवर पात्रांची निर्मणी हीं सगळींच अजापां अशें समजतात. हॅम्लेट (१६०१), ऑथेल्लो (१६०४), किंग लिअर (१६०५), मॅकबेथ (१६०६) आनी अँण्टनी अँण्ड क्लिओपात्रा (१६०६) ह्यो ताच्यो दुख्खान्तिका, नाटकाच्या मळावेल्यो म्हान कलाकृती अशें मानतात. ताच्या वट्ट ३७ नाटकांतल्यो १७ सुखान्तिका लेगीत दादल्या-बायलांच्या संबंदाचो एक खासा आनंदाचो अणभव घडयतात. शेक्सपीअर हें संवसारांतलें एक व्हड अजाप.

प्रबोधन काळाच्या दुसऱ्या अर्दांत बेन जॉनसन (१५७३-१६३७) हो ऊंच अभिरुचीचो नाटककार आनी वेबस्टर, मसींजर, फोर्ड, शर्ली, बोउमंट, फ्लेचर आनी जायते नाटककार रंगमाचयेक गिरेस्त करताले. ह्या सगळ्यांनी संविधानकाची सोबीत रचणूक आनी तंत्रबध्द नाटक-निर्मणेकडेन चड लक्ष दिलें.

रेस्टोरेशन काळ वा ड्रायडनाचें युग (१६६०-१७००): कवितेंतल्यान सोप्या सुटसुटीत गद्याकडेन, कल्पनाविलासाकडल्यान विचारशीलतेकडेन, रम्यतावादाकडल्यान अभिजातवादाकडेन उदरगत घडोवपी हो काळ, दुसरो चार्लस् राजा जाल्लो त्या काळासावन अठराव्या शतमानाचे सुरवातीमेरेनचे इंग्लीश साहित्यवृत्तींतले व्हड बदल दाखयता. समतोल अभिव्यक्तीक म्हत्व दिवपी, ओड, दशावयवी युग्मक (हिरॉइक कप्लेट), उपहास हे काव्यप्रकार ह्या काळांत वयर सरले. अठराव्या शतमानांत ह्या काव्यप्रकाराक आनीकय रंग भरलो. जॉन ड्रायडन (१६३१-१७००) हाणें ह्या काळांत सगळ्या तरांच्या साहित्यप्रकारांत म्हत्वाची निर्मणी केल्या. ह्या काळांतलो हो एकलो एकमुरो व्हड कवी आनी युगकर्तो लेखक. हेर नाटककार, कवी आनी लेखक चड म्हत्वाचे नात. ड्रायडनान समीक्षेक नवें अभिजातवादी रुप दिलें. आपल्या ऊंच अभिरुचीवरवीं आनी समाजीक जाणविकायेक म्हत्व दिवन, ड्रायडनान पुराय इंग्लीश साहित्याक नवी दिका दिवपाचो वावर केलो. कठोर आत्मनिरीक्षण, कोटीप्रकाराचेर आशिल्लो भेक, हे ताच्या व्यक्तिमत्वाचे म्हत्वाचे गूण. ह्या काळांत कॉंग्रीव आनी ऑटवे हे नाटककार, प्यूरिटन सवळेपणाचें विडंबन करपी कवी सॅम्युअल बटलर, दिसपटीकार सॅम्युअल पीप्स, कादंबरीसारकें वर्णनपर गद्य बरोवपी धर्मीक वृत्तीचो लेखक जॉन बनियन हांचो वावर उल्लेख करपासारको आसा. लॉक, ह्यूम, हॉब्स हे विवेकनितीक म्हत्व दिवपी तत्त्वज्ञ ह्याच काळांत जाले. इंग्लंडाचे राश्ट्रीय जीणेंत वैज्ञानिक क्रांती घडोवन हाडपी 'रॉयल सोसायटी ऑफ लंडन' हे संस्थेची थापणूक इ.स. १६६२ त जाली. हे संस्थेच्या यत्नांक लागून इंग्लीश साहित्य सोपें, सुटसुटीत, सुगम आनी अलंकरण विरयत जायत गेलें.

नव अभिजाततावाद (१७००-१७९८): पुराय अठरावें शतमान दोन गजालींखातीर नांवाजिल्लें आसा. एक, इंग्लीश साहित्यांतले म्हत्वाचे गद्य निर्मणेखातीर आनी दुसरें, पूर्विल्या रोमन साम्राज्यांतल्या सम्राट ऑगस्टसच्या काळांतल्या वाङ्मयाचें (लॅटीन वाङ्मयाचें) भांगरायुग आदर्श मानून तेवरी कलेचे कस मानपी साहित्यिकांखातीर. ह्या काळांत पयलीं, अलेक्झांडर पोप हाचें युग (१७००-१७४४) आनी उपरांत डॉ. जॉनसनाचें युग (१७४४-१७८४) हीं दोन म्हत्वाचीं युगां आयलीं. वाडटी बुध्दिवादी प्रवृत्ती, उपहास, उपरोध आनी विडंबन हांचो प्रभाव आशिल्लें गद्य आनी पद्य, शब्दयेक्जणेखातीर वापरिल्ली बुद्द, भाशेची निवळसाण आनी पद्यापरस गद्याचेर दिल्लो नेट हीं ह्या काळांतल्या साहित्याचीं मुखेल लक्षणां.

रेसाळ, सोपी, समतोल सादपी, नियंत्रित अशी परिपक्व गद्यशैली अठराव्या शतमानांत इंग्लीश भाशेत फुडें आयली. ताकालागून गद्य साहित्यप्रकार सोपे आनी परिणामकारक जावपाक लागले. कादंबरी सारको साहित्यप्रकारय चलणुकेंत आयलो. डॅनियल डिफो हाची 'रॉबिन्सन क्रूसो' (१७१९), जोनाथन स्विफ्ट हाची 'गलिव्हर्स ट्रॅव्हल्स' (१७२६), रिचर्डसन हाची 'पॅमेला' (१७४०) आनी फिल्डींग हाची 'टॉम जोन्स' (१७४९) ह्यो पयल्यो वयल्यो कादंबऱ्यो जावन आसात. स्मॉलेट, स्टर्न, वॉलपोल, गोल्डस्मिथ, जॉनसन हांणीय कादंबरीचे उदरगतीक आपलो हातभार लायला.

अलेक्झांडर पोप (१६८८-१७४४) हो ह्या शतमानांतलो सगळ्यांत व्हड कवी. दशावयवी युग्मक सगळ्यांत बरे तरेन वाडोवपाचें श्रेय ताका फाव जाता. 'एसे ऑन मॅन', 'एसे ऑन क्रिटिसिझम' हीं तत्त्वीक दीर्घकाव्यां, होमर हाच्या 'इलियड' चो अणकार, 'द रेप ऑफ द लॉक' आनी 'द डनसिअड' हीं विडंबनपर महाकाव्यां हे ताच्या व्हड साहित्य निर्मणेंतले नामनेचे ग्रंथ आसात. समाजीक प्रस्न खबरपत्रांतल्यान मांडपी म्हूण नामना जोडिल्ले अॅडिसन आनी स्टील हे दोन निबंदलेखक पोपच्या काळांतले. नेमाळ्यांची सुरवात आनी वाड ह्याच काळांत जाली. शारांत नव्यान उदयाक आयिल्लो मध्यमवर्ग राजकारणांत बळिश्ट थारिल्ल्यान तशेंच साहित्य वाचन करपी वर्गय होच आशिल्ल्यान ह्या वर्गाच्या जाणविकायांचें पडबिंब इंग्लीश साहित्यांतल्यान चडांत चड उक्तें जावंक लागलें.

डॉ. सॅम्युएल जॉनसन (१७०९-१७८४) हो बुदवंत उलोवपी, विक्षिप्त; पूण सडेतोड आनी सरळ मतांक लागून त्या काळावेल्या साहित्यिकांमदीं आदराचो जागो फाव जाल्लो एक म्हान आनी हुशार साहित्यीक. जेम्स बॉस्वेलान 'लाइफ ऑफ सॅम्युअल जॉनसन' (१७९१) नांवाचें ताचें चरित्र बरयलां. हे दोगूय इंग्लिशींत अजरंवर थारल्यात. जॉन्सनाचें बौध्दिक रांगडेपण, कोटी करप, नैतिक ताठरपण, कसलीय घडणूक आनी साहित्यकृती स्वतंत्र नदरेन पळोवपाची पध्दत, समीक्षेचे नवे चरित्रिनिश्ठ कस लावपाची धाटणी हे आनी हेर कांय गुण बॉस्वेलान कलात्मक नदरेन पळयल्यात आनी चरित्रलेखनाची आगळी वेगळी देख घालून दिल्या. जॉनसन हो अभिजातवादाचो खर समर्थक आसलो. पूण

तालें अलंकरण प्रेम, विचित्र मतप्रणाली आनी असाधारण जीवन पध्दतीची आस ह्या गुणांक लागून तो इंग्लिशींतल्या अभिजाततावादाचो व्हाग दाखयता. काव्य, कादंबरी, निबंद, संशोधन आनी हेर साहित्याच्या मळार ताणे मोलाचो वावर केल्लो आसलो, तरीय ताका समीक्षक, युगप्रवर्तक, चरित्रकार आनी इंग्लिश भाशेचो पयलो शब्दकोश रचपी म्हूण चड वळखतात. गोल्डस्मिथ हो कवी आनी गद्यकार, शेरिडन हो नाटककार, बॉस्वेल हो चरित्रकार, गॅरिक नांवाचो नट ताचे वांगडा साहित्यिक भासाभास करून काव्यशास्त्रविनोदांत वेळार सारताले. हें 'जॉनसनाचें सर्कल' म्हूण नामनेक पावलां.

रोमँटीक संप्रदाय (१७९८-१८३७): अठराव्या शतमानांत जायत्या कवींनी आनी गद्यलेखकांनी चड उण्या प्रमाणांत रोमँटीक प्रवृत्तीची बरपावळ केल्ली दिसून येता. जेम्स टॉमसन, विल्यम कूपर, टॉमस ग्रे, विल्यम ब्लेक आनी रॉबर्ट बर्न्स ह्या स्वच्छंदतावादी कवींनी आनी गिबन, बर्क, गोल्डस्मिथ, वॉलपोल, गॉडविन, ॲन रॅडक्लिफ ह्या गद्यलेखकांनी भुतकाळाचें पुनरुज्जीवन, मध्ययुगांतली आशयसुत्रां, गांवगिरे विशय, सैम आनी सुकणीं-सावदां हांची तोखणाय करपी आत्मलक्षी प्रकाराचें साहित्य बरयलें. रोमँटीक प्रवृत्तीच्या साहित्याची बुन्याद अशे तरेन नकळटनाच पडली. पूण १७९८ त विलीयम वर्ड्सवर्थ (१७७०-१८५०) आनी एस. टी. कॉलरिज (१७७२-१८३४) ह्या दोगांय इश्टकवींनी 'लिरिकल बॅलडस' हो आपलो कवितांचो झेलो उजवाडायलो आनी ह्या झेल्याचे प्रस्तावनेंत तांणी अठराव्या शतमानांतल्या प्रस्थापित अभिजाततावादाआड बंडाचो उलो मारलो. भाशेचें आनी सादारण गांवगिऱ्या जिणेंतल्या जित्या जिव्या प्रसंगाचें नर्वेपण हो तांच्या विदोहाचो मुखेल हेत आसलो. तरीकय रोमँटीक संप्रदायान हेर जायत्या गजालींनी अठराव्या शतमानांतल्या प्रस्थापित साहित्यिक सिध्दान्ताक पयमावन इंग्लीश भाशेची नवनिर्मणी क्षमता सिध्द केल्या. ह्या ३०-४० वर्सांतलें रोमँटीक साहित्य पुराय युरोपीय साहित्य परंपरेंत 'व्हड' मानतात.

फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या तत्त्वगिन्यानाचो भोवमान, इंग्लंडांतल्या उद्येगीक क्रांतीचो धिक्कार, वाडट्या शारीकरणाची तिडक, सैमाच्या उदारपणाचो आदर, आविश्काराच्या मळार अठराव्या शतमानांतल्या अभिजाततावादाक खर विरोध, व्यक्तिवादी मुल्यांचो पुरस्कार, प्रतिभा, गिन्यान आनी भावनोत्कटता हांकां विवेकशीलतेपरस दिल्लें चड म्हत्व, अज्ञाताविशीं आंशिल्ली जबर ओड हीं रोमँटीकतेची कांय खाशेलपणां आसात. वर्ड्स्वर्थ, कॉलरिज आनी विल्यम ब्लेक ह्या पयले पिळगेच्या कवींमदी हीं खाशेलपणां मर्यादीत स्वरुपांत आसलीं. लॉर्ड बायरन, पी. बी. शेली आनी जॉन कीट्स हे दुसरे पिळगेच्या रोमँटीक कवींमदीं हांचीं खाशेलपणां ऊंच पांवड्यार पाविल्लीं दिसतात. शेली आनी कीट्स ह्या कवींनी आपले ल्हान पिरायेंत लिरिकल शैलीची अपूप काव्यरचणूक करून काव्यनिर्मणीचे नवे आदर्श तयार केले. वॉल्टर स्कॉटाक इतिहासीक कादंबरीचो 'कर्तो' म्हूण संवसारीक साहित्यांत वळखतात. चार्लस लॅम्ब, विल्यम हॅझलिट, टॉमस ड क्विन्सी, ली हंट, लॅण्डर ह्या रोमँटीक गद्यलेखकांनी काव्यमय गद्याच्या विंगड विंगड प्रकारांत बरपावळ केल्या. ह्या चडशा जाणांनी पद्य नाटकांय रचलीं, पूण तीं रंगमाचयेक व्हडलींशीं उपेगी थारूंक नात. चडश्या सगळ्याच रोमँटीक कवी-गद्यकारांनी लक्ष वेदपी मुळाव्यो समीक्षा बरयल्यात. खास करून कॉलरिजान इंग्लीश साहित्य समीक्षेक कलेचे स्वायत्ततेची नवी दिका दाखयल्या. ताका लागून तो आर्विल्ले समीक्षेचो 'मूळपुरुस' थारला.

ह्याच काळखंडांत जेन ऑस्टिनान आपणाले शिटूक उपरोधशैलीक लागून आनी बायलांचे जिणेंतल्या सामान्य प्रसंगांच्या कथानकावरवीं साहित्यांत अज्रंवर थारिल्ल्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. ऑस्टिन वृत्तीन रोमँटीक लेखकांचे पुराय तरेन आड म्हळ्यार अभिजाततावादी आसली.

व्हिक्टोरिया राणयेचें युग (१८३७-१९०१): ब्रिटीश साम्राज्याचेर केन्नाच सूर्य अस्ताक वचना अशें ह्या काळखंडांत गर्वान म्हणटाले. पूण ब्रिटनांत मात ह्या काळांत सगळेकडेन संघर्श, असंतोश आनी वैचारिक घुस्पागोंदळ चलतालो आनी ब्रिटीश सूर्याक गिराण लागिल्लें. व्हिक्टोरियन साहित्यांत सगळ्या समाजीक विशयांचें पडबिंब पडिल्लें दिसता. चार्लस् डार्विन, टी. एच्. हक्सले, हर्बर्ट स्पेन्सर, जॉन स्टुअर्ट मिल, कार्लाइल, न्यूमन, मॅथ्यू आर्नोल्ड, ऑस्कर वाइल्ड, रोझेट्टी, रस्किन, माल्थस, कार्ल मार्क्स अशा वेगवेगळ्या मळावेल्या म्हान विचारवंतांनी सगळ्या प्रस्थापित कल्पनांक धक्के दिले. राजकी, धर्मीक आनी समाजीक सुदारणांक लागून हो काळखंड गजबजिल्लो दिसता. लोकशाय, कामगारांचे हक्क, बायलांचो मतदानाचो हक्क, धर्म सुदारपाची गरज, ल्हान भुरग्यांची आनी गरीब लोकांची राखण करपी संसदेंतले जायते कायदे ह्या काळांत जाले. कामगार लोकांनी मोटें अराजक माजयलें आनी कितलींशींच शतमानां थीर उरिल्लीं ब्रिटीश समाजीक मूल्यां गडगडपाचीं चिन्नां दिसपाक लागलीं. पूण प्रस्थापित व्हिक्टोरियन लेखक मात आपणाचेर खोशी जावन वयलेवयर ह्या समाजीक न्हासाची चिंता करतना दिसतात. उदारमतवादा वांगडाच बुन्यादी सुदारणा तशेंच अमानवी उद्येगीकरण, अती सुखाची आस, खर दळदिरेपण हांच्या भोंवऱ्यांत व्हिक्टोरियन युगांतल्या आल्फ्रेड टेनिसन (१८०९-१८९२) ह्या युगप्रवर्तक कवीचें काव्य सांपडिल्लें दिसता. ताचें 'इन मेमोरिअम' हें दीर्घकाव्य अशा द्वंद्वात्मक विचारशीलतेंतल्यान जल्मलां. रोमँटीक संप्रदायाचीं कांय तासां टेनिसन आनी रॉबर्ट ब्राउनींग (१८१२-१८८९) ह्या दुसऱ्या युगप्रवर्तक व्हिक्टोरियन कवींमदींय सांपडटात. टेनिसनाचें काव्य पलायनवादी, भावनाकुल, लोकाभिमुख जाल्यार ब्राउनिंगाचें काव्य प्रयत्नवादी, वास्तवाभिमुख आनी तत्त्वशील. ब्राउनिंगान नाट्यछटा हो नवो प्रकार काव्यांत चलणुकेंत हाडलो. तेभायर मॅथ्यू आर्नोल्ड, डी. जी. रोझेटी, विल्यम मॉरिस, स्विनबर्न हे कांय मुखेल व्हिक्टोरियन कवी जावन आसात. मॅकोले हो गद्य निबंदकार वाक्याचे खास शैलीखातीर नामनेक पावला. कॉर्लाइल, न्यूमन, पेटर, मॅथ्यू आर्नोल्ड हे नामनेचे विचारवंत समाजीक प्रस्न आनी समस्या आपल्या गद्यांतल्यान उक्ते करताले.

व्हिक्टोरियन काळांत कादंबरीचो आवांठ खूब वाडलो आनी तातूंत जायतीं विंगडपणां आयलीं. चार्लस् डिकन्स (१८१२-१८७०) हो इंग्लंडाचो नामनेचो कादंबरीकार ह्याच काळांत जावन गेलो. तो खूब गरीब परिस्थितींतल्यान वयर सरिल्लो. 'डेव्हिड कॉपरफिल्ड', 'ब्लीक हाउस', 'ग्रेट एक्सपेक्टेशन्स' ह्यो ताच्यो कादंबऱ्यो स्वताच्या अणभवाचेर आदारल्यात. तशेंच तातूंत इंग्लंड देशाच्या दळीद्रीपणाचें जितें जिवें चित्रण केलां. थॅकरे हो दुसरो व्हड कादंबरीकार 'वॅनिटी फेअर', 'हेन्री एसमॉण्ड' आनी हेर कादंबऱ्यांखातीर तो नांवाजिल्लो. पात्राचे निर्मणेखातीर लागपी कुशळताय ताचेकडेन आशिल्ली. जॉर्ज इलियट, एमिली ब्रॉन्टे, शार्लट ब्रॉन्टे, एलिझबेथ गॅस्कल ह्यो बायल कादंबरीकारांच्यो रचणुकोय इतिहासीक म्हत्वाच्यो. ॲन्टनी ट्रॉलप, जॉर्ज मेरडिथ, टॉमस हार्डी, आर. एल. स्टिवन्सन आनी भारतांत जल्मल्लो कादंबरीकार-कवी रुडयार्ड किपलिंग हाणें इंग्लीश कादंबरी समृध्द करपाक मोलाचो वावर केलो.

ह्या काळांत 'नाटक' ह्या साहित्यप्रकाराक चड म्हत्व मेळूंक ना. ह्या शतमानाच्या शेवटाक जॉर्ज बर्नार्ड शॉ, ऑस्कर वाइल्ड आनी आयर्लंडांत सुरू जाल्ली जॉन सिंज आनी डब्ल्यू. बी. येट्स हांची नवी रंगमाची हातूंत विसाव्या शतमानांतल्या आर्विल्ल्या नाटकाच्या क्रांतीचें मूळ सांपडटा.

आर्विल्लें युग (विसावें शतमान १९०१-१९७०): विसाव्या शतमानाच्या पयल्या वीस वर्सांत पोरन्या अर्द-रोमँटीक परंपरेंतले जॉर्जियन कवी एकेवटेन सैमीक कवनां रचताले. ह्याच वेळार विल्यम बटलर येट्स (१८६५-१९३९), टी. एस्. इलियट (१८८८-१९६५) आनी एझ्रा पाउंड (१८८५-१९७२) ह्या कवींनी पुराय तरेन नवे अभिव्यक्तीच्या तंत्रान कवितेचो रुपकार पुराय बदलून उडयलो. येट्स हाची 'द टावर' (१९२७), पाउंड हिची 'ह्यू सेल्विन मॉबरली' (१९२०)

आनी इलियट हाची 'द वेस्ट लॅण्ड' (१९२२) ह्या कवितांक लागून इंग्लिशींत आर्विल्लेपणाक नेट आयलो. फुडें ४०-४५ वर्सां, कलेच्या सगळ्या वाठारांत हांचो प्रभाव जाणवलो. कादंबरींत, नाटकांत आनी समीक्षेत लेगीत आर्विल्लेपणाची सया आशिल्ली. आशयसुत्रां आनी मुल्यां व्यक्त जावपाक लागलीं. परंपरेन चलून आयिल्लीं सगळी मुल्यां फाटीं पडलीं. साहित्यीक मळार जी नवी क्रांती घडली ताचें श्रेय कार्ल मार्क्स, फ्रॉइड, युंग हांकां तशेंच बदलत वचपी युगधर्माक फाव जाता. कादंबरीच्या मळार आर्नल्ड बेनेट, जॉन गॉल्सवर्दी, सॉमरसेट मॉम, एच्. जी. वेल्स आनी हक्सले हांणी मोलादीक वावर केलो. फॉस्टर, व्हर्जीनिया वूल्फ आनी जेम्स जॉइस हांणी क्रांतिकारक आशय आनी घाटणेच्यो कादंबऱ्यो रचल्यो. मानसशास्त्रीय आशयाचें विस्मीत करपी रुप आनीकय खरपणान व्यक्त जावपाक लागलें. प्रतिमा आनी प्रतिकां हांचो वापर, भाशेचो शिटुकसाणेन केल्लो उपेग, मुक्तछंद आनी वट्ट साहित्यिक कुरवांचो सवळपणान केल्लो वापर, लैंगिक आनी चिडिल्ल्या मनीस स्वभावाचे अतिवास्तववादी, सपनाळ्या प्रतिमावरवीं घडयिल्ले विंगडविंगड आविश्कार (सूररिअलिझम), परंपरेआड जाणीवपूर्वक सूर काडप आनी स्वताचे स्वतंत्र घाटणेचो चडांत चड वापर करप हीं आर्विल्ल्या काळाच्या इंग्लीश साहित्याचीं खाशेलपणां जावन आसात. जेम्स जॉइस (१८८२-१९४१) हाची 'युलिसिस' (१९२२) ही संज्ञाप्रवाहतंत्रांतली कादंबरी भाशेच्या ऊंच प्रयोगशीलतेचो सगळ्यांत व्हड आर्विल्लो आविश्कार अशें मानतात.

नाटकाच्या मळार मोलादीक भर घालपी जायते नाटककार ह्या शतमानांत जाले. हाका लागून फाटलीं अडेज शतमानां थंड पडिल्ली इंग्लीश रंगमाची परतून तरतरली. जॉर्ज बर्नार्ड शॉ (१८५६-१९५०) हाच्या समाजीक बांधीलकीच्या खळबळजनक नाटकांवरवीं ह्या शतमानाची सुरवात जाली. कॉउअर्ड, जेम्स बॅरी, जॉन गॉल्सवर्दी आनी नोऊल पिनरो ह्या दुसऱ्या पांवड्याच्या नाटककारांकडल्यान नाटककला उदरगतीचीं सपणां चडलीं. आयरिश रंगमाची, ॲब्सर्ड नाटकां, ॲंग्री थिएटर आनी पद्य नाटकां, अशा विंगडविंगड प्रयोगिक चळवळींवरवीं ही रंगमाची फुलून आयली. सॅम्युअल बेकेट ह्या आयरिश- फ्रेंच 'ॲब्सर्ड' नाटककाराचें 'वेटिंग फॉर गोडो' हें नाटक, ह्या शतमानांतलें असादारण, संवसारीक किर्तीचें नाटक मानतात.

गद्याच्या हेर प्रकारांमदीं चरित्रलेखन, निबंद, शास्त्रीय गद्य, रहस्यमय कादंबऱ्यो, खबरापत्रांतलें गद्य आनी तात्त्विक गद्य ह्या मळार जायत्या लेखकांनी नामना जोडल्या. तातूंत ब्रॅडली, रसेल, मूर, विटगेन्स्टीन, फ्रेझर, बेलॉक, चेस्टरटन, स्ट्रॅची हे मुखेल आसात. रिचर्ड्स, एम्पसन, ह्यूम, एफ्. आर. लिवीस आनी टी. एस्. इलियट हांणी समीक्षेचे नवे सिध्दान्त मांडले. विस्मयकारी साहित्यिकांमदीं कॉनन डॉइल, जेरोम के. जेरोम, पी. जी. वुडहाउस हांणी संवसारीक विक्रम केले.

आर्विल्ल्यावादाचो (आधुनिकतावाद) नेट चड उण्या प्रमाणांत १९७० मेरेन तिगून उरलो. खूब उसरां उजवाडाक आयिल्ल्या जी. एम्. हॉपकिन्स ह्या व्हिक्टोरियन कवीच्या कवितांतल्यान, तशेंच डिलन टॉमस, डब्ल्यू एच्. ऑडन, सी. डे. लुईस आनी रॉय फुलर आनी हेर कांय कवींच्या कवितांतल्यान आर्विल्ल्यावादाचो नेट उणो-उणो जायत गेलो. रॉबर्ट ब्रिजिझ, जॉन मेसफील्ड, पयल्या म्हाझुजांत सोंपिल्ले ऑडवन आनी ब्रूक स्टिवन स्पेन्डर आनी हेर मार्क्सिस्ट कवी, आर्विल्ल्यावादाच्या नेटांतय पारंपारिक रचणूक करपी डे ल मेअर, ग्रेव्हज हांणी आपणाली शैली सांबाळ्ळी.

आयचें इंग्लीश साहित्य: आर्विल्ल्या काळाउपरांत आयिल्लो आयचो काळ इंग्लीश साहित्यांत व्हडलोसो म्हत्वाचो अशें मानीनात. कवितेंत चडांत चड सकयल्या मध्यम वर्गीयांचीं आशयसुत्रां मांडपी आनी बोली भाशेचो सोबीत उपेग करपी जायते कवी ह्या काळांत दिश्टी पडटात. टेड ह्यूज, फिलीप लार्कीन, गॅसकॉइन, बेटजमन, पॅटन, टॉमगन हे हातूंत मुखेल आसून ते आयजूय बरयतात.

कथा-कादंबरीच्या मळार जॉर्ज ऑर्वेल, साकी, इवलिन वॉ, ग्रॅहम ग्रीन, सी. पी. स्नो, इरिस मर्डाक, जॉइस कॅरी हांचो वावर म्हत्वाचो आनी अपूप आसलो तरी आयज इंग्लीशींत एकय म्हत्वाचो कादंबरीकार दिश्टी पडना. किंग्जली ॲमीस, जॉन वेन, ॲंगस विल्सन, लॉरेन्स डरल आनी गोल्डिंग ह्या आयच्या कादंबरीकारांचें गंभीरपण नदर ओडून घेता हालीं व्ही. एस्. नायपॉल आनी सालमान रशदी हे बिन-इंग्लीश साहित्यिकूय इंग्लंडांत खूब गाजल्यात. नाटकाच्या मळार ऑस्बोर्न, पिंटर, आर्डेन, वेस्कर आनी शेपर्ड हे नाटककार आर्विल्ल्यावादाउपरांतची साहित्यिक शैली चलणुकेंत हाडटात.

- डॉ. भालचंद्र नेमाडे

(अमेरिकन इंग्लीश साहित्याखातीर पळेयात: अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां).

इंजिनियर, एअर मार्शल ॲस्पी मेरवान: (जल्म: १५ डिसेंबर १९१२).

भारताचो आदलो हवाई दल प्रमुख. ताणें उंचेलें शिकप कराचीं हांगासल्ल्या दयाराम जेठमल सिंध महाविद्यालयांत घेतलें. ताणें विमान उड्डाणाचें प्रशिक्षण इंग्लंडांतल्या क्रॅनवेल आनी ब्रॅकनेल हांगासल्ल्या शाही विमानदलाच्या महाविद्यालयांत घेतलें. तेभायर लंडनच्या शाही संरक्षण महाविद्यालयाचो तो पदवीधर आसा.

इंग्लंडसावन हिंदुस्थानमेरेन एका म्हयन्यांत विमान-उड्डाण करपी पयलो भारतीय म्हूण ताका १९३० वर्सा आगाखान इनाम मेळ्ळें. १९३३ वर्सा वैमानिकी कामगिरीखातीर क्रॅनवेल हांगा ग्रोव्हूज इनाम दिलें. १९५८ मेरेन तो भारतीय हवाई दलाचो उपमुखेली आशिल्लो. पूण फुडें १९५९ वर्सा ताची एअर मार्शल म्हूण नेमणूक जाली. मे १९५८ ते नोव्हेंबर १९६० ह्या काळांत तो हिंदुस्थान एअरक्रॅफ्ट लिमिटेड हे संस्थेचो व्यवस्थापकीय संचालक आशिल्लो. डिसेंबर १९६० ते एप्रिल १९६४ मेरेन तो भारताचो प्रमुख आशिल्लो. १९६४ ते १९६८ ह्या काळांत तो इराणांतलो भारतीय राजदूत आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या वेळार बरो वावर केल्ल्या बद्दल ताका खासा सेवा पदक (डिस्टिंग्विश्ड फ्लाइंग क्रॉस) फाव जाल्लें. ह्या झुजांत हिंदी विमानदलाच्या ब्रह्मदेश आनी ताच्या लागसल्ल्या वाठारांतल्या विमान कारवायेंत तो आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

इंटक (इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस- INTUC):

भारतांतली पयल्या क्रमांकाची मध्यवर्ती कामगार संघटना. ३ मे १९४७ दिसा इंटकाची थापणूक जाली. हे संघटनेचे थापणुकेफाटल्यान भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेसीच्या खूबशा मानादीक फुडाऱ्यांचो तेंको आशिल्लो. अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेसीचेर दिसानदीस साम्यवादी फुडाऱ्यांचो चड प्रभाव पडटालो, हें पळोवन काँग्रेस कार्यकर्त्यांक, संघटनेंत रावन आपल्याक जाय तशें कामगारांचें हित सादप कठीण अशें दिसलें. देखून तांणी नवी कामगार संघटना स्थापपाचो निर्णय घेतलो. हे खातीर महात्मा गांधीच्या फुडारपणाखाला अहमदाबाद हांगा १९२० वर्सा स्थापन जाल्ल्या 'मजूर महाजन' हे संस्थेन तांकां आदार दिलो. ही संस्था अहमदाबाद शारांतल्या कापड गिरण्यांतल्या कामगारांच्यो अडचणी सोडोवप आनी तांच्यो न्याय्य मागण्यो तांकां मेळोवन दिवप असलो वावर करताली. मालक आनी कामगार हांचेमदीं भासाभास घडोवन मध्यस्तीवरवीं तांचेमदले वाद सोडोवप हो 'मजूर महाजन' संस्थेच्या वावराचो मुखेल हेत आशिल्लो. ह्याच हेताचेर इंटक संघटनेन आपल्या वावराची सुरवात केली.

इंटकाचीं ध्येयां सर्वोदयवादाच्या विचारसरणीन प्रभावित जाल्यांत आनी वर्गसहकार्याचेर तिचो विश्वास आसा. शासनाचे आनी संघटनेचे संबंद एकामेकांच्या हिताच्या तत्त्वांचेर आदारुन आसात. संपासारके उपाय आपणावपाचें कार्य ही संस्था चडशी करीना. निवारण करुंक येना

असो न्याय निर्णय दिवचेपरस इंटक संघटना मान्य आशिल्ल्या मध्यस्तीवरवी मालक आनी कामगार हांचेमदले वाद सोडोवंक सोदता.

इंटक संघटनेक पुराय भारतभर तेंको मेळ्ळा. तशेंच देशांतल्या कामगार संघटनांची सगळ्यांत व्हड मध्यवर्ती संस्था म्हूण तिका नामनाय मेळ्ळ्या. सुरेशचंद्र बॅनर्जी हो संघटनेचो पयलो अध्यक्ष आशिल्लो. फुडें खंडूभाई, मायकेल जॉन, जगन्नाथ मेलकोटे, काशिनाथ पांडे, हरिहरनाथ शास्त्री, वसावडा आदींनी इंटकाचें अध्यक्षपद सांबाळ्ळां.

इंटक संघटनेकडेन जोडिल्ले कामगारसंघ सगळ्या देशभर आनी सगळ्या धंद्यांनी पातळिल्ले आसात. आसाम, अस्तंत बंगाल, गुजरात, बिहार आनी महाराष्ट्र ह्या राज्यांत हे संघटनेचो प्रभाव चड दिसून येता. कापड, येरादारी, खण आदी जायत्या उद्देगांतले कामगार हे संघटनेचे वांगडी आसात.

इंटक संघटनेचें मुखेल कार्यालय नवी दिल्ली हांगा आसून थंयच्यानच तिचें 'इंडियन वर्कर' हें सातोळें उजवाडाक येता. 'इंटरनॅशनल कॉन्फेडरेशन ऑफ फ्री ट्रेड युनियन्स' ह्या आंतरराश्ट्रीय पांवड्यावेल्या महासंघाकडेन इंटक जोडिल्लें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

इंटरनॅशनल काउन्सिल ऑफ सायंटिफिक युनियन्स (ICSU): एक आंतरराश्ट्रीय संस्था. ही संस्था १९१९ वर्सा रोम शारांत सुरू केल्ली. हे संस्थेंत वेगवेगळ्या राश्ट्रांनी चालू आशिल्ल्या शास्त्रीय विशयांतले सैध्दांतिक (theoretical) आनी अनुप्रयुक्त (applied) संशोधन एकामेकांच्या आदारान घडोवन हाडपाचें काम जाता. ही संस्था सुरू जावचे आदीं इंटरनॅशनल रिसर्च काउन्सिल ही संस्था अशेच पध्दतीचो वावर करताली.

हे संस्थेचें सादारण काम पळोवंक एक सभा घडयल्ली आसा. हे सभेंत विंगड विंगड देशांतल्यो उंचेल्यो शिक्षण संस्था, संशोधन संस्था आनी राश्ट्रीय सरकार हांणी धाडिल्ले आठ सभासद आसतात. हेभायर आंतरराश्ट्रीय स्वरुपाचे चवदा शास्त्रीय संघटनांचे प्रतिनिधी आसतात. दर दोन वर्सांनी हे सभेची बसका भरता आनी हे बसकेंत सभेचें सादारण धोरण थारायतात. तशेंच हे सभेंत वेंचिल्लें २८ सभासदांचें एक वावुरपी मंडळ आसता. तातूंत चार मुखेल अधिकारी आसतात. राश्ट्राच्या प्रतिनिधींतले धा सभासद आनी शास्त्रीय मंडळाचे चवदा प्रतिनिधी आसतात. हातूंतली दुडवां समिती खर्चाचो अदमास काडटा आनी ताचेवेल्यान सभासदांचे वर्गणीची संख्या थारायतात.

हे संस्थेच्या व्हड व्हड प्रकल्पांचो दुडवां खर्च भागोवपाखातीर वेगळ्या निधीची येवजण आसा. ही येवजण १९५६ वर्सा सावन सुरू जाली. तेभायर आंतरराश्ट्रीय स्वरुपाच्यो शास्त्रीय संघटना हे संस्थेवांगडा सहकार्य करतात. हातूंत इंटरनॅशनल अॅस्ट्रॉनॉमिकल युनियन (IAU- ज्योतिषशास्त्रीय), इंटरनॅशनल जिऑग्रॉफिकल युनियन (IGU- भुगोलाविशीं), इंटरनॅशनल मॅथेमॅटिकल युनियन (IMU- गणितीय), इंटरनॅशनल सायंटिफिक रेडिओ युनियन, इंटरनॅशनल युनियन ऑफ बायोकेमिस्ट्री (IUB- जीवरसायन), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ बायोलॉजिकल सायन्सेस (IUBS- जीववैज्ञानिक), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ क्रिस्टोलोग्राफी (IUC- स्फटिकविज्ञान), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ जिओडेसी अँड जिओफिजिक्स (IUGG- भूगणित, भूभौतिकी), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ जिऑलॉजिकल सायन्स. (IUGS), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ हिस्टरी अँड फिलॉसॉफी ऑफ सायन्स (IUHPS), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ फिजिओलॉजिकल सायन्सेस (IUPS), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ प्युअर अँड अॅप्लाइड केमिस्ट्री (IUPAC), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ प्युअर अँड अॅप्लाइड फिजिक्स (IUPAP), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ थिओरेटिकल अँड अॅप्लाइड मेकॅनिक्स (IUTAM) आदी संस्थांचो आस्पाव जाता.

१९४९ वर्सा आय. सी. एस्. यू. अॅबस्ट्रॅक्टिंग बोर्ड हें मंडळ सुरू जालें. हें मंडळ रशियांतल्या अॅकॅडमी ऑफ सायन्सेसच्या 'इन्स्टिटयूट ऑफ सायंटिफिक इन्फर्मेशन' हे संस्थेक पालव दिता आनी भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आनी जीवविज्ञान ह्या विशयांतल्या नवे माहितीचो आपरोस रोखडयारोखडो उजवाडाक हाडपाची तजवीज करता. ह्या मंडळाचें कार्यालय पारीस हांगा आसा.

'फेडरेशन ऑफ अॅस्ट्रॉनॉमिकल अँड जिओफिजिकल सर्व्हिसेस' (FAGS) ही संघटना १९५६ वर्सा सुरू जाली. हे संघटनेच्या वावरांत इंटरनॅशनल टाइम ब्यूरो, इंटरनॅशनल पोलर मोशन सर्व्हिस, परमनंट सर्व्हिस ऑफ जिओमॅग्नेटिक इंडाइसेस, इंटरनॅशनल ग्रॅव्हिमेट्रिक ब्यूरो, वातावरणांतलो ओझोन वायू, रेडिओ संदेश आनी संवसारीक दिनमान, सरासरी दर्याची पातळी आदी सेवांचो आस्पाव जाता. हे संघटनेच्या संचालकांचें कार्यालय टोरँटो, कॅनडा हांगा आसा.

वेगवेगळ्या शास्त्रीय विभागांचें काम करपाखातीर स्वतंत्र समित्यो नेमल्यात. 'कमिटी ऑन स्पेस रिसर्च' (अवकाशाविशीं संशोधन करपाक नेमिल्ली समिती) ही समिती १९५८ चें 'आंतरराश्ट्रीय भूभौतिक वर्स' सोंपतकच त्या विशयाचें फुडलें काम चालू दवरपाखातीर स्थापन केल्ली. ही समिती शास्त्रीय संशोधनाखातीर उज्याबाण आनी उपग्रहांचो उपेग करपी सगळ्या राश्ट्रीय संस्थांचो पालव घेवपाखातीर खटपट करता. तशेंच उपग्रह आनी उज्याबाणाच्या मार्गाचो सोद घेवप, पयसुल्ल्या अंतरावेल्यान भौतिक राशींचें माप घेवप, गतिशास्त्र, संवसारीक सौर वर्स, अवकाश जीवविज्ञान, अवकाश तंत्राचो उपेग करून वाऱ्याचें नियंत्रण करप, माहिती एकठांय करप आनी उजवाडाक हाडप अशा वेगवेगळ्या विशयांखातीर उपसमित्यांची नेमणूक जाल्या. अवकाशांत प्रयोग केल्ल्यान काळांतरान वायट परिणाम जावंक शकता हाचेविशीं शिकप करपाखातीर एक मिश्र समिती नेमिल्ली आसा.

'सायंटिफिक कमिटी ऑन अंटार्क्टिक रिसर्च' (ICAR) हे समितीचो वावर १९५८ वर्सासावन सुरू जालो. अंटार्क्टिकाविशीं शास्त्रीय माहिती एकठांय करपाचें काम सामुदायिक रितीन चालू दवरपाखातीर ही संस्था यत्न करता. हे संस्थेची कचेरी स्कॉट पोलर रिसर्च इन्स्टिटयूट, केंब्रिज-इंग्लंड, हांगा आसा.

'इंटरनॅशनल जिओफिजिकल कमिटी' (IGC) ही समिती आंतरराश्ट्रीय भूभौतिक वर्साचो (IGY) वावर फुडें चालू दवरपाखातीर १९५९ वर्सा स्थापन केल्ली. हे समितीकडे वातावरणविज्ञान, अणुकेंद्रीय प्रारण, उच्चतर वातावरणविज्ञान, भुचुंबकत्व, ध्रुवीय उजवाड, आयनांबर, विश्वकिरण, महासागरविज्ञान आनी भूंयकांपविज्ञान हे विशय दिल्यात. IGY आनी IGC हांणी एकठांय केल्ल्या माहितीचो पुराय उपेग करप, ते माहितीविशींचें साहित्य उजवाडावप, IGY त स्थापन जाल्ल्या संवसारीक निरीक्षण केंद्राचो वावर वेवस्थित चालू दवरप, हीं हे सैमितीचीं मुखेल कामां आसात.

'सायंटिफिक कमिटी ऑन ओशियानिक रिसर्च' (ICOR) हे समितीचें काम १९५७ त सुरू जालें. सागरी हवामान, दर्यांतली जीव उत्पत्ती आनी उपेग नाशिल्लीं किरणोत्सर्गी द्रव्यां दर्यांत सोडप आदी विशय ही समिती पळेता. हे समितीन १९६२ वर्सा सुरू जाल्ले युनेस्कोच्या संवसारीक हिंदी महासागराचे मोहिमेंत म्हत्वाचो वावर केला. समितीची कचेरी हॅंबर्ग हांगा आसा.

'स्पेशल कमिटी फॉर द इंटरनॅशनल बायोलॉजिकल प्रोग्रॅम' (SCIBP) ही समिती १९६३ वर्सा सुरू जाली. हे समितीची कचेरी रोम हांगा आसा. ही समिती संवसारीक लोकसंख्येची वाड आनी सैमीक परिस्थितींतल्यो गरजो हे विशीं संशोधन करता. 'स्पेशल कमिटी फॉर द इंटरनॅशनल इयर्स ऑफ द क्वाएट सन' (IQSYC) 'इंटरनॅशनल जिओफिजिकल कमिटी' हे समितीची एक उपसमिती म्हूण १९६२ त सुरू जाली. ही समिती सूर्यावयली परिस्थिती शांत आसता त्या वर्सा करपाच्या आंतरराश्ट्रीय संशोधनाची सगळी वेवस्था पळेता. हे समितीचें कार्यालय लंडन हांगा आसा.

ह्या समित्यांभायर 'इंटर-युनियन कमिटी ऑन रेडिओ

मिटिओरोलॉजी' (IUCRM, १९५९), 'इंटर-युनियन कमिशन ऑन सोलार- टेरेस्ट्रियल फिजिक्स' (IUCSTP, १९६६), 'इंटर-युनियन कमिशन ऑन स्पेक्ट्रोस्कोपी' (IUCS, १९६६), 'इंटर-युनियन कमिशन फॉर स्टडीज ऑफ द मून' (IUCM, १९७०) आदी समित्यो म्हत्वाचो वावर करतात. तेचपरी उदरगतशील राश्ट्रांत विज्ञान आनी तंत्रविद्या हांचो प्रसार जावंचो म्हूण तांकां उत्तेजन दिवचेपासत 'कमिटी ऑन सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी इन डेव्हलपिंग कंट्रिज' (COSTED) हे समितीची १९६६ वर्सा थापणूक जाली. विज्ञानाच्या शिक्षणाचो सर्वांगीण अभ्यास करपाखातीर १९६८ त, एक समिती स्थापन केली.

- कों. वि. सं. मं.

इंडो-ॲंग्लिअन साहित्य: साहित्य अकादेमीन व्याख्या केल्या प्रमाण इंडो-ॲंग्लिअन साहित्य वा भारतीय इंग्लीश साहित्य म्हळ्यार भारतीयांनी इंग्लीश भाशेंतल्यान बरयल्लें साहित्य. हो भारतीय साहित्याचोच वांटो जावन आसा. हेर भारतीय साहित्याभशेन भारतीय समाजीक भावनिश्ठेंत ताचीं मुळां आसात आनी तें भारतीय संवेदनशीलता उक्तायता.

भारतीय इंग्लीश साहित्याची सुरवात ब्रिटीश आनी भारतीय संस्कृतायेमदीं आयिल्ल्या संबंदांतल्यान अठराव्या शतमानांत जाली. 'अकाउंट ऑफ द जैन्स' हो अठ्ठावीस पानांचो कावेली वेंकट बोरिया हाणें १८०३ त बरयिल्लो निबंद म्हळ्यार एकाद्र्या भारतीयान बरयिल्ली पयली इंग्लीश बरपावळ अशें मानतात. हो निबंद १८०९ त लंडनांत 'एशियाटिक रिसर्चीस ऑर ट्रान्झॅक्शन्स ऑफ द सोसायटी इन्स्टिट्यूटेड इन बँगॉल फॉर इन्क्वायरींग इन टु द हिस्टरी अँड ॲक्टीव्हिटीज ऑफ द आर्ट, सायन्स अँड लिटरेचेर ऑफ एशिया' (५ वो खंड) हातूंत उजवाडाक आयलो.

एकुणिसाव्या शतमानांत समाजीक आनी धर्मीक अभिव्यक्तींतल्यान खास करून राजा राममोहन रॉय हाचे बरपावळींतल्यान सुरू जाल्ली ही साहित्याची परंपरा साहित्याच्या सगळ्या प्रकारांतल्यान फुलूंक पावली. पयलीं गद्य साहित्य समाजीक, धर्मीक सुदारणा आनी राजकी जाणविकाय ह्या गजालींतल्यान प्रेरणा घेवन जल्माक आयलें, जाल्यार भारतीय इंग्लीश काव्य किरिस्तांव भावभावनांचें, सैमाचें, इतिहास, पुराणां आनी दंतकथांचें दायज घेवन ब्रिटीश स्वच्छंदतावादाच्या प्रभावाखाल निर्माण जावंक लागलें. पयलो भारतीय इंग्लीश कवी म्हूण हेन्री लुईस विवीयन डेरोझिओ (१८०९-१८३१) हाचें नांव घेतात. हाच्या काव्याचे दोन संग्रह 'पोएम्स' (१८२७) आनी 'द फकीर ऑफ जंजिरा: अ मेट्रिकल टेल अँड अदर पोएम्स' (१८२८) उजवाडाक आयले. ताच्या काव्याचें खाशेलपण म्हळ्यार देशभक्तीची भावना. 'द हार्प ऑफ इंडिया' आनी 'टू इंडिया- माय नेटिव्ह लँड' ह्या ताच्या कवितांतल्यान देशभक्तीच्यो जागृत भावना उक्त्यो जातात.

भारतीय नवलकथा मात फाटीं उरली. १८६४ त, बंकिमचंद्र चटर्जी (१८३८-९४) हाणें पयली आनी एकूच कादंबरी - 'राजमोहन्स वायफ' इंग्लिशींतल्यान बरयल्ली. ती कलकत्त्याच्या 'द इंडियन फिल्ड' ह्या सातोळ्यांतल्यान धारावाही कथा म्हूण उजवाडाक आयली.

लघुकथा, नाटक, आत्मचरित्रां, चरित्रां, निबंद, टीका हे सारकी बरीच बरपावळ इंग्लिशींतल्यान जाली तरी कादंबरी आनी काव्य ह्या मळांचेर जाल्ले बरपावळीच्या मानान ती उणीच आशिल्ली.

डेरोझिओ हाचेवांगडा काशीप्रसाद घोष (१८०९-७३) आनी मायकेल मधुसुदन दत्त (१८२४-७३) हांणी काव्याची बुन्याद घाली. पूण खऱ्या अर्थान काव्य फुललें तें तोरु दत्त (१८५६-७७) हिचेवरवीं. विंगड विंगड विशयांची जाण आशिल्ले हे कवयित्रीन भारतीय परंपरेचे खोलायेक हात घालो. आर. सी. दत्त (१८४८-१९०९), हाणें 'लेज ऑफ एन्शन्ट इंडिया' (१८९४) हातूंतल्यान संस्कृत आनी प्राकृत काव्याचे इंग्लीश अणकार मुखार हाडले. ह्या काळावयलो आनीक एक नामनेचो कवी म्हळ्यार मनमोहन घोष (१८६९-१९२४). 'प्रायमाव्हेरा' (१८९०) ह्या पुस्तकांतल्यान ताच्या व्हड काव्यगुणांचें दर्शन घडटा.

भारतीय इंग्लीश काव्याचें व्हडपण नोबेल इनाम फावो जाल्ल्या रवींद्रनाथ टागोर (१८६१-१९४१) ह्या महाकवीच्या काव्यांतल्यान दिश्टी पडटा. अरविंद (१८७२-१९५०) हाचेय बरपावळींतल्यान साहित्याची गिरेस्तकाय जाणवता. टागोराचे प्रतिभेचें दर्शन नाटक, काव्य, कादंबरी, लघुकथा, संगीत आनी चित्रकला ह्या सगळ्यांतल्यानच घडटा. ताचे 'गीतांजली'न (१९१२) अस्तंती साहित्याच्या मळार बरीच नामना मेळयली. टागोराचे हेर संग्रह 'द गार्डनर', 'द क्रिसेंट मून', 'फ्रूट गॅदरिंग', 'लव्हर्स गिफ्ट' आनी 'क्रॉसिंग' हेय साहित्यिक नदरेंतल्यान टीकाकारांच्या तोखणायेचे थारले.

टागोरान 'द रॅक' (१९१०), 'गोरा' (१९१०), 'द होम अँड द वर्ल्ड' ह्या सारक्यो कादंबऱ्यो; 'द किंग ऑफ द डार्क चेंबर', ' द पोस्ट ऑफिस', 'रेड ऑलिएंडर्स' आनी 'चित्रा' हीं नाटकां; कितल्योशोच लघुकथा आनी विंगड विंगड विशयांचेर बरयिल्ले निबंद अशी बरपावळ केली.

अरविंद घोष (१८७२-१९५०) हाणेंय भारतीय इंग्लीश साहित्यांत मोलादीक बरपावळ केली. राजकी परिवर्तनवादी, कवी, तत्त्वचिंतक, गूढवादी आनी योगी आशिल्ल्या अरविंदान गिरेस्त अशी बरपावळ केल्या. 'सावित्री', 'द लायफ् डिव्हायन' हातूंतल्यान ताणें व्हड तात्त्विक विचार मांडल्यात.

सरोजिनी नायडू (१८७९-१९४९) आनी तिचो धाकटो भाव, हरींद्रनाथ चट्टोपाध्याय (मरण: १९९०) हीं पयल्या म्हाझुजापयलींचे पिळगेंतलीं इंडो-ॲंग्लिअन साहित्यनिर्मणी करपी निमणी नांवां आसात.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत मनशाच्या दृश्टीकोनांत बदल जावन ताचें पडबिंब इंग्लीश काव्यांतल्यान दिसून आयलें, तरी भारतीय इंग्लीश साहित्याचेर ताचो व्हडलोसो परिणाम जालोना. महात्मा गांधीच्या फुडारपणाखाल चलपी राश्ट्रवादी राजकी चळवळीचोय भारतीय इंग्लीश काव्याचेर उणोच प्रभाव पडलो. संख्येचे नदरेंतल्यान मात भारतीय इंग्लीश काव्याची बरीच वाड जाली. गेल्या पन्नास वर्सांच्या काळांत ताका बांदावळ आनी रचणुकेभितर विविधताय लाबली. निस्सीम इझिकेल, ए. के. रामानुजन, डॉम मोरायस, गीव्ह पटेल, आर. पार्थसारथी, अरुण कोलटकर, केकी एन्. दारुवाला, जयंत महापात्रा हांणी कवितेच्या मळार नामना मेळयली. ह्या काळावयल्या इंडो ॲंग्लिअन साहित्यिकांमदीं जोसेफ फुर्तादु आनी आर्मांदु मिनेझिश हांचोय आस्पाव जाता.

भारतीय इंग्लीश कादंबरी खऱ्या अर्थान भारतांतल्या विंगड विंगड वर्ग-जात संघर्शाचें आनी समाजाचे वास्तवतेचें पडबिंब दाखयता. गेल्या शतमानांतल्या दुसऱ्या अर्दांतल्यो समाजीक आनी इतिहासिक कादंबऱ्यो ब्रिटीश धर्तेचेर बरयल्यात. खासकरून डिफो, फिल्डींग आनी स्कॉट हांचो प्रभाव तांचेर दिसता. राश्ट्रीय अस्मिताय, उदेंत-अस्तंत संघर्श आनी कश्टकरी समाजाच्या आशांचे आनी मानसिक परिस्थितीचें चित्रण भारतीय इंग्लीश कादंबरींतल्यान ल्हव ल्हव जातना दिसलां. समाजीक वास्तवतेवेले सगळे तरेचे विचार तातूंतल्यान उक्ताडाक आयल्यात.

कादंबरीचे हे संक्रमणावस्थेंतले स्वतंत्रतायेपयलींचे मुखेल लेखक म्हूण मुल्क राज आनंद, आर. के. नारायण आनी राजा राव हांचीं नांवां घेतात. आनंद हाच्या 'अनटचेबल' (१९३५), 'कूली' (१९३६) आनी 'टू लीव्हज अँड अ बड' (१९३७) हातूंतल्यान आनी हेर कादंबऱ्यांतल्यान सकयल्या समाजाचीं दुखां आनी क्रांतीकारी समाजीक बदलाची इत्सा स्पश्टपणान जाणवता.

आर. के. नारायणाची कादंबरीसृश्टी राग, निशेध वा भावनोत्कटता ह्या आनंदाच्या कादंबरींतल्यान दिसपी भावावरवीं मुखार येना. पूण तातूंत नकसूदपण, विनोद, उपहास, सादी-सरळ वास्तवता दिसता. 'मालगुडी डेयज' सारके ताचे कादंबरींतल्यान सकयल्या मध्यमवर्गीय हिंदू कुटुंबांतले विंगड विंगड घटक मुखार येतात. समाजीक, राजकी

नी तात्त्विक संघर्शांतली पारंपारिक हिंदू समाजाची फाटभूंय नारायण रेतरेन उबी करता. 'द फायनान्शल एक्स्पर्ट' (१९५२), 'द गायड' (१९५८) आनी 'मॅन ईटर ऑफ मालगुडी' (१९६२) ह्यो तांच्यो गाजिल्ल्यो कादंबऱ्यो.

राजा राव हाचे यत्न हिंदू धर्मांतलो गूढवाद, संस्कृताय आनी हेर तरीकसाणींचेर चड भर दिवपाचे आसात. ताच्यो गाजिल्ल्यो चार कादंबऱ्यो- 'कांतपुरा' (१९३८), 'द सर्पंट अँड द रोप' (१९६०), 'द कॅट अँड शेक्सपीअर' (१९६५), 'कॉम्रेड किरिलोव्ह' (१९७६) आनी 'द काव ऑफ द बॅरिकेडस्' (१९४७) हो कथांझेलो ताचे तरीकसाणीची गवाय दितात. उदेंत-अस्तंत संघर्श चितारपी एक समर्थ कादंबरीकार अशी ताची नामना आसा.

स्वतंत्रतायेउपरांतची भारतीय इंग्लीश कल्पितकथा वास्तवतेचे परंपरेतल्यानच मुखार आयिल्ली दिसता. भवानी भट्टाचार्य, मनोहर माळगांवकर, खुशवंतसिंग आनी हेर हांच्यावांगडा एके नवे उमेदीचो जल्म जाल्याचें जाणवता. जी. व्ही. दासानी आनी सुधीन घोस हांणी नवे प्रयोग करून दाखयल्यात. हेरांनी चड घुस्पागोंदळाच्या आनी उच्चभ्रू प्रकारच्या विशयांक हात घाला. बायलांमदीं कादंबरी बरोवप्यांच्या मखेंतय बरीच वाड जाल्याचें दिसता. कमला मार्कंडेय, अनिता देसाय, रुथ प्रॉवर झाबवाला आनी नयनतारा सहगल हांचो आस्पाव तातूंत जाता. अरुण जोशी, चमन नहाला आनी अमिताव घोस हांणीय विशय आनी आशयाचे नदरेंतल्यान भारतीय इंग्लीश साहित्याक गिरेस्तकाय मेळोवन दिल्या.

- डॉ. विश्वास कानडे

इंडो-आर्यन भाशा पंगड: इंडो-युरोपियन भाशाकुटुंबाच्यो शाखा अस्तंतेक आयर्लंड ते उदेंतेक आसाममेरेन पातळ्ळयात. तातूंतल्या उदेंतेकडले शाखेक आर्यन म्हण्टात. आर्यन शाखेच्यो तीन उपशाखा आसात: इराणी, दार्दिक आनी इंडो-आर्यन. दार्दिक शाखेची काश्मीरी सोडल्यार भारतांतल्यो हेर सगळ्यो परंपरागत इंडो-युरोपियन भासो इंडो-आर्यन जावन आसात.

भुगोलीक सुवात आनी भाशीक खाशेलपणां हांकां अनुसरून ग्रिअर्सन हाणे इंडो-आर्यन भाशेचे तीन गट केल्ले आसून तांकां अनुक्रमान बाह्य, आंतर आनी मध्य अशीं नांवां आसात. जांचे एके वटेन इंडो-आर्यन भासो आसून हेर वटांनी इंडो-युरोपीयन भाशा पंगडाभायल्या कुटुंबाच्यो भासो आसात त्यो बाह्य. जांचे एके वटेन बाह्य, जाल्यार हेर वटांनी इंडो-आर्यन भासो आसात त्यो आंतर आनी सगळ्या वटांनी फकत इंडो-आर्यन भाशेन रेंवडायल्ल्यो आसात त्यो मध्य.

बाह्य पंगडाचे तीन वांटे आसात: १ वायव्य- सिंधी आनी लहंदा २. दक्षिण- मराठी आनी कोंकणी ३. उदेंत-उडिया, बंगाली, बिहारी, आसामी. आंतर पंगडाचे दोन वांटे आसात: १. मध्य- हिंदी, पंजाबी, गुजराती, भिली, खानदेशी, राजस्थानी २. पहाडी- उदेंत, मध्य आनी अस्तंत पहाडी. मध्य पंगडांत एकूच वांटो आसा: हिंदी (अवधी, कोसली, बाघेली, बाघेलखंडी, छत्तीसगढी, लाडिया). हिंदीच्यो हेर ब्रज, कनौजी ह्यो बोली आंतर पंगडाचे हिंदींत येतात. श्रीलंकेची सिंहली ही भास इंडो-आर्यन आसून ती भारताभायर आसा. पूण आपले व्याख्येप्रमाण ती खंयच्याच पंगडांत बस नाशिल्ल्यान तिचो एक चवथोच पंगड मानचो पडटलो

इतिहास: भारतांत ऑस्ट्रिक, तिबेटो-बर्मन, द्राविड आनी इंडो-युरोपियन ह्या कुटुंबांतल्यो भासो उलोवपी लोक आसात. तातूंतले इंडो-युरोपियन भाशिक लोक सगळ्यांत निमाणे आयले. तांचो काळ अदमासान इ. स. प. सुमार १५०० ते १२०० अशें मानतात. इंडो-आर्यन भाशेचो सगळ्यांत पूर्विल्लो पुरावो वेद. ताची निर्मणी आर्यांचो भारतांत प्रवेश जावंच्यापयलींच सुरू जाल्या आसतली. आर्य लोकांचे पंगड ल्हव ल्हव उदेंतेकडेन आनी दक्षिणेंतय गेले. जायत्या थळाव्या लोकसमूहांनी तांच्यो बोली-भासो आपणायल्यो. ताका लागून ह्यो बोली चडशो सबंद देशभर ऑस्ट्रिक, द्राविड वा तिबेटो-बर्मनच्या निम्नस्तराचेर उब्यो आसात. म्हळ्यार इंडो-आर्यन भाशेचें मूळ वैदिक वा ताचेसारकिल्या बोलींचें परिवर्तित स्वरूप जावन आसा. ह्या परिवर्तनाचीं कारणां भाशांभितरल्यो घडामोडी, भायल्या भासांचो संपर्क आनी राजकीय आनी संस्कृतीक घडणुकांचो परिणाम हीं आसात.

वैदिक साहित्याची घडण जायत आसतना सदच्या वेव्हारांतल्यो आर्य बोली बदलत आशिल्ल्यो. वेद, आरण्यकां, उपनिषदां आनी त्या संदर्भांत निर्माण जाल्ले शास्त्रग्रंथ हांणी भाशेक थीर स्वरुप दिलें, जाल्यार जिविताच्या झोताकडेन संबंदीत आशिल्ल्यो बोली उत्क्रांत जायत गेल्यो. ह्या थीर साहित्याचो अभ्यास करपी एक प्रतिशिठ्त पंडितवर्ग आशिल्लो. तांची परंपरा इतली चैतन्यपूर्ण आशिल्ली की, तांच्यासयत सगळ्या समाजाच्या तोंडांत जरी वैदिक भाशेची प्राकृत आदी उत्क्रांत रुपां आयलीं, तरी अभिजात संस्कृतांतल्या ग्रंथनिर्मणेचो झोत ह्या परिवर्तित रुपांवांगडा चालूच आशिल्लो. ह्या दोगांयचो एकामेकांचेर एकसारको परिणाम जायत रावलो. मूळ संस्कृत भाशेवांगडा आयजूय आर्यभासांचे लागशिल्ले संबंद आसात.

धर्मीक संस्कार, ज्योतिश, वैजकी, न्याय ह्या कारणांनी सगळ्या लोकांक त्या त्या विशयांतल्या जाणकारांकडेन वचचें पडटालें आनी तांचे आदारभूत ग्रंथ संस्कृतांत आशिल्ल्यान ही भास ग्रांथिक असून लेगीत प्रभावी उरली. भाशिक परिवर्तनांत वीरकाव्याची भास; फुडें अशोकाचे शिलालेख आनी पाली; उपरांत नाट्यवाङ्मयांत आनी सप्तशती हांच्यासारक्या बरपांतली तरेतरेची प्राकृत, इ.स. च्या दुसऱ्या सहस्रकाचे सुरवातीची अपभ्रंश आनी पूर्विल्ली नव आर्यभास (मराठी, कोंकणी, बंगाली आदी) हे मुखेल पांवडे आसात.

वैदिक भासो: ध्वनीपरिवर्तन हें भास बदलपाचें मुखेल कारण आशिल्ल्यान तिचें ध्वनिस्वरुप पयलीं मतींत घेवपाक जाय, तें अशें:

स्वर: *(शुध्द)* अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ, *(संयुक्त)* ए. (अय्) ऐ (आय्) ओ (अव्) औ (आव्).

व्यंजनां: *(स्फोटक)* क ख ग घ, *(कण्ठ्य)* च छ ज झ, *(तालव्य)* ट ठ ड ढ, *(मूर्धन्य)* त थ द ध, *(दन्त्य)* प फ ब भ, *(ओष्ठ्य)*; (अनुनासिक) ङ ञ ण न म; (द्रव) र ल; (अर्दस्वर) य व; (घर्षक) श ष स ह; (अनुस्वार) ँ, (स्वराघात) उदात्त, अनुदात्त, स्वरित. शब्दांचे अखेरेक स्वर वा एकूच व्यंजन येता.

संधी: शब्दांअखेरेक येवपी स्वराचो उपरांतच्या स्वराकडेन, आनी व्यंजनाचो उपरांतच्या स्वराकडे वा व्यंजनाकडे खाशेल्या नेमावरवीं जावपी संयोग म्हळ्यार संधी.

व्याकरण: शब्दांचे दोन वर्ग आसात: विकारक्षम (नाम, क्रियापद, सर्वनाम, विशेषण) आनी विकारशून्य (क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, उपसर्ग, उद्गारवाचक).

नाम: नामांत तीन लिंगां, तीन वचनां आनी आठ विभक्त्यो आसतात. सर्वनाम आनी विशेषण हांकांय होच नेम लागू पडटा. पूण सर्वनामांत संबोधन ना.

क्रियापद: क्रियापदांची वांटणी दोन पदांत (आत्मने आनी परस्मै) आनी दरेका पदाची प्रत्ययाप्रमाण धा गणांत करतात.

कालदर्शक पध्दती पांच आसात. वर्तमान, रीतिभूत, पूर्णभूत, सामान्यभूत आनी भविश्य. अर्थदर्शक पध्दतीय पांच आसात. विधान, आज्ञा, विधी, इत्सा, संभव. क्रिया कर्तृनिश्ठ, कर्मनिश्ठ वा प्रयोजित आसूं येता. तेभायर कालदर्शक आनी अर्थदर्शक धातुसाधितांय आसात. शब्दांपसून वा धातूपसून शब्द साधपी आनीकूय प्रत्यय आसात. दोन शब्दांच्या खाशेल्या संयोगान तयार जाल्ले समासूय आसात. फुडें फुडें असले समासूय व्हडल्या समाजाचे घटक म्हूण वापरपाक सुरवात जाली.

समृध्द व्याकरण आशिल्ली वैदिक भास उत्तरकालीन संस्कृत रूपांत बरीच बदलली. भाशेंत स्वराघाताचें म्हत्व नश्ट जालें. स्वरमध्यस्थ ड ढ

वैदिक भाशेत ळ ळह जातात. संस्कृतांत ते तशे जायनात. संधिनेम [illegible] [illegible] धोडो फरक पडलो. क्रियापदाच्या मळार [illegible] असलो. भूतकाळातलो रुपा खाशेलपण शेणोवन बसली. आज्ञार्थ, विध्यर्थ आनी संकेत हांचो उपेग जातालो, पूण हेर अर्थ व्हडलेशे म्हत्वाचे उरलेनात. उपसर्गाचें स्वतंत्र अस्तित्व नश्ट जावन तें धातूंकूच दसलें.

संस्कृताउपरांतच्या काळांत ऋ ॠ लृ ऐ औ हे स्वर नश्ट जाले. दोन स्वरांमदले कांय शुध्द स्फोटक नश्ट जाले जाल्यार कांय बदलले, सप्राण स्फोटकांतलें स्फोटकतत्त्व गेलें, ष- हो घर्षक वचून स वा श तितलो उरलो. संयुक्त व्यंजनाचे सुवातीर ते ते सुवातेप्रमाण शुध्द व्यंजनां वा व्यंजनयुग्मां आयलीं. संधी ना जाली. व्याकरणांत नामांचें द्विवचन नश्ट जालें. कांय वावरांत तिनूय लिंगां तिगून उरलीं, जाल्यार कांयकडेन दोन आनी कांय बोलींत तर लिंगवेवस्था उरलीचना. क्रियापदांत धातुसाधितांनी खूब मोटया प्रमाणांत आक्रमण केलें. ताका लागून तांचीं रुपां विशेशणांप्रमाण कर्ता वा कर्म हांकां चड लागींचीं जालीं.

चड म्हत्वाचो फरक घडून आयलो तो शब्दसंग्रहांत. बदलपी समाजीक परिस्थिती आनी राजकी घडणुको हांच्या संवर्भांत संस्कृत शब्दसंग्रह खूब अपुरो आशिल्लो. संस्कृत भाशेकूय द्राविड, ऑस्ट्रिक, ह्या भासांकडल्यान शब्द घेवंचे पडले. उपरांतच्या काळांत उत्तर कालीन इंडो-आर्यन भाशांक अरबी, फारसी, तुर्की, पोर्तुगेज, इंग्लीश, फ्रेंच ह्या भासांचें रीण घेवचें पडलें. ताका लागून तांचें शब्दभांडार आनीकूय समृध्द जालां. वाक्यरचणूक मात व्हडलीशी उदरगत करपाक पावंक ना. अस्तंती भासांच्या अनुकरणाक लागून नवे सूक्ष्म भेद दाखोवपी प्रयोग फुडारिल्ल्या भासांत येवपाक लागल्यात. ताका लागून तांची अभिव्यक्तीक्षमता पयलींपरस जायत्या पटींनी वाडल्या.

- ना. गो. कालेलकार

संदर्भः 1. Bloch, Jules, L'indo-aryen du ve'da aux temps modernes, Paris 1934; 2. Census of India: Language 1961; 3. Meillet, Antoine, L'introduction a' l' e'tude Comparative des langues indo-europe'ennes, Paris 1937 (2 'eme e'dition).

इंडो-युरोपियन भाशा पंगडः

संवसारांत सुमार ३-४ हजार भासो उलयतात. तातूंत एकामेकांकडेन सारकेपण आशिल्ल्या भासांचे जायते पंगड आसात. मराठी-कोंकणी-गुजराती-हिंदी, इंग्लीश-जर्मन-डच, फ्रेंच-पोर्तुगेज-स्पॅनिश-इटालियन हीं हातूंतल्या कांय परिचित पंगडांचीं नांवां.

हें सारकेपण खंयच्यान आयलें आनी ताचो अर्थ किदें, हे प्रस्न जायत्यो भासो येवपी कांय जिज्ञासूंच्या मनांत केन्नाकेन्नाय उप्रासताले, पूण तांची जाप कोणाकूच मेळूंनासली. असल्या प्रस्नांची नेमकी जाप रोखडी मेळय ना. पूण तर्क करून ती चूक काय बरोबर हें वळखूं येता. सर विल्यम जोन्स हाणें २ फेब्रुवारी १७८६ दिसा कलकत्त्याचे एशियाटिक सोसायटीमुखार मांडिल्ली कल्पना हो एक अशेच तरेचो तर्क आशिल्लो. भारतांत संस्कृतचो अभ्यास करतकच, तिचें फारसी, ग्रीक,लॅटीन हांचेकडेन आसपी सारकेपण ताच्या लक्षांत आयलें, आनी हें सारकेपण फकत योगायोगाचें नासून ह्यो भासो आयज अस्तित्वांत नाशिल्ले खंयचे तरी एके मूळ भाशेपसून आयल्या आसतल्यो, अशें मत ताणें परगटायलें.

त्याच सुमाराक असले तरेचे विचार युरोपांतल्या कितल्याशाच भाशापंडितांच्याय मनांत येताले. आपल्याक दोन वा चड भासांत दिसून येवपी हें सारकेपण आसा तरी खंयचें, कसले तरेचें आनी कितलें हाचो अभ्यास तांणी सुरू केलो. भासांच्या तुलनात्मक अभ्यासाची हीच सुखात जावन आसा. तेउपरांत हीं सगळीं साम्यस्थळां मतींत घेवन तांचें मूळ रुप निश्चित करपाचे वा ताचो अदमास घेवपाचे यत्न सुरू जाले. हीच इतिहासीक अभ्यासाची सुरवात. आयचो वा पूर्विल्लो पुरावो घेवन, ताच्या रुपांचे तुळेन सगळ्यांत पोरनें रुप नक्की करून, आद्य भाशेचें चडांत चड सुसंगत पुनर्घटित रूप थारावपाचे यत्न जावपाक लागले.

युरोपीय भासांचे तुळेंतल्यान ह्या अभ्यासाक सुरवात जाली, पूण संस्कृतचो सोद लागमेरेन हातूंत व्हडलीशी उदरगत जावंक पावलीना. ताचे उपरांत मात हे उदरगतीक नेट आयलो. श्लेगेल् हाचो संस्कृत भाशेवयलो ग्रंथ (१८०८), बॉप हाचें तुलनात्मक व्याकरण (१८३३), रास्क, ग्रिम, व्हेर्नर हांचें ध्वनीविशींचें संशोधन, सोस्यूर हाचो इंडो-युरोपियन स्वरपध्दतीवयलो प्रबंध (१८७९), ब्रुगमान आनी मेये हांची तुलनात्मक व्याकरणां (१८९७, १९१६) हे ह्या विशयांतले म्हत्वाचे पांवडे आसात.

संस्कृताच्या सोदाक लागून ह्या अभ्यासाक नेट येवपाचें कारण म्हळ्यार संस्कृत भाशेन मूळ भाशेची व्यंजन-वेवस्था आनी रुपांविचार व्हड प्रमाणांत तिगोवन धरल्यात. तशेंच संस्कृत व्याकरणकारांनी आपले भाशेचें सूक्ष्म आनी बिनचूक पृथक्करण खूब पूर्विल्ल्या काळांतूच केल्लें. श्लेगेलसारक्या कांय सुखातीच्या अभ्यासकांक तर संस्कृत हेंच ह्या भासांचें आद्यरुप दिसलें, पूण ती तांची चूक आशिल्ली.

संस्कृत, ग्रीक, लॅटीन, जर्मानिक, स्लाव्ह, हांचे तुळेंतल्यान पुनर्घटित जाल्ल्या ह्या रुपाक 'इंडो-युरोपियन' हें नांव मेळ्ळें. कांय लोक ताका 'इंडो-जर्मानिक' जाल्यार कांय जाण 'इंडो-हिटाइट' म्हण्टात.

वर्गीकरणः खासा अभ्यासाउपरांत दिसून आयलें की आयर्लंडसावन आसाममेरेन पातळिल्ल्या ह्या भासांत कांय भासो एकामेकांकडेन खास लागींच्यो आसात. म्हळ्यार तांचीं स्वताचीं अशीं कांय भाशिक खाशेलपणां आसात. समान खाशेलेपणां आसपी ह्या भासांचे पंगड ह्यो इंडो-युरोपियन भाशेच्यो शाखा आसात. ह्या शाखांभितरुय कांय एकामेकांकडेन लागींच्यो आसात. इटालिक आनी केल्टिक/बाल्टिक आनी स्लाव्हिक. सगळ्याच भासांचो पुरावो पूर्विल्लो ना. कांय भासांचो इ. स. प. २०००-१५००, जाल्यार कांय भासांचो १६-१७ व्या शतमानांतलो आसा. ज्यो भासो उसरां लिपिबध्द जाल्यो, तांचे विशीं हें घडून आयलें. संस्कृताभशेन मुखपरंपरेचो वापर करून पोरनी भास तिगोवन दवरपाचें काम आनी कोणेच केलेंना.

इंडो-युरोपियनच्यो शाखाः ह्यो इकरा आसून तांचो काळ, आवांठ आनी खाशेलपणां अशीं आसातः

१. **इंडो-इरानियन वा आर्यनः** ही शाखा वैदिक आनी पूर्विल्ली इराणी भास हांचेपसून तयार जाल्या. वैदिक भाशेचो काळ इ. स. प. १५००-१२०० आनी इराणी भाशेचो काळ इ. स. प. १०००-६०० आसूं येता. वैदिक भाशेचें परिवर्तन फुडें इंडो-आर्यन भाशेंत जालें. पूर्विल्ले इराणी भाशेचें एक रुप 'अवेस्ता' ह्या धर्मग्रंथांत जाल्यार दुसरें दारियवहच्या (इ. स. प. ५२२-४८६) शिलालेखांत मेळटा.

इंडो-इरानियन शाखेन जरी इंडो-युरोपियनची व्यंजनवेवस्था खासा तिगोवन धरिल्ली आसली, तरी अ, आ, ए, ओ ह्या स्वरांचें वेगळेपण तिका राखूंक आयलेंना. इ, उ, र आनी कंठ्य व्यंजनां हांचेउपरांत इंडो-युरोपियन भाशेंत स चो श जावप, स्वरंत नामांक षष्ठी भौवचनी नाम् हो प्रत्यय लागप, हीं ह्या शाखेचीं खाशेलपणां आसात.

२. **ग्रीकः** ग्रीसांत ज्यो भासो उलयतात तातूंत जायत्यो बोली भासो आसात आनी त्यो सगळ्यो सारक्या पांवड्याच्यो आसात. पूर्विल्ले ग्रीक भाशेचें एक ग्रांथिक रुप होमरच्या काव्यांत सांपडटा (इ.स.प. ८५०). हे भाशेंत ऋ, लृ चे अर्, रा; अल्, ला जातात. भ, ध हे महाप्राण नात, स चो ह जाता जाल्यार स्वरमध्यस्थ स नश्ट जाता.

३. **इटालिकः** रोमन साम्राज्याची लॅटीन, भोंवतणच्या वाठारांत पातळून तिचीं जाल्लीं परिवर्तनां इटालियन, फ्रेंच, स्पॅनिश, पोर्तुगेज, प्रोव्हांसाल, रुमेनियन ह्या रुपांत आयज दिसतात. इटालिकची लॅटीन आनी ऑस्को-अंब्रियन हीं दोन रुपां आसात. ऑस्को-अंब्रियनचे अवशेश उल्लेख करपासारके नासून लॅटीन भाशेकूच पर्जळीत फुडार लाबलो. लॅटीन भाशेचो पुरावो इ.स.प. ८०० तलो आसा. इटालिक भाशेंत न, म, र, ल ह्या इंडो-युरोपियन स्वरांचे एन्, एम्, ओर्, ओल् जातात. भ, ध, घ चे फ, थ, ख जातात. स्वरमध्यस्थ स चो पयलीं झ आनी उपरांत र

जाता.

४. **केल्टिकः** केल्टिक भाशेचे तीन भेद ब्रिटोनिक (वेल्श, कॉर्निक, ब्रतों) गोल्वा आनी गेलिक हे आसात. ह्या भासांत इंडो युरोपियन भासांतल्या ई चो ए, र आनी ल हांचे रि आनी लि, आद्य आनी स्वरमध्यस्थ प ना जावप, ब चो ग्व आदी जातात.

५. **जर्मानिकः** हातूंत गॉथिक, उत्तर जर्मानिक (आइसलँडिक, नॉर्वेजियन आदी) आनी अस्तंत जर्मानिक (हाय आनी लो जर्मन, अँग्लो-सॅक्सन, इंग्लीश, डच आदी) येतात. जर्मानिक भाशेंत म, न, र, ल ह्या इंडो-युरोपियन स्वरांचे उम, उन, उर, उल जातात. इंडो-युरोपियन भाशेंत प, त, क आनी फ, थ, ख चे घर्षक, इंडो-युरोपियन भाशेंत ब, द, ग चे प, त, क आनी पयलीं येवपी स्वराचेर आघात नासल्यार प, त, क सघोष जावप आदी.

६. **बाल्टिकः** हाचे पूर्विल्लो प्रशियन (आतां मृत) आनी लेटो-लिथुएनियन हे भाग आसात. हांचो सगळ्यांत पोरनो वापरपासारको पुरावो सोळाव्या शेंकड्याच्या मध्यांतलो आसा.

७. **स्लाव्हिकः** स्लाव्हिकच्यो तीन उपशाखा आसातः दक्षिण (बल्गेरियन, सर्बो-क्रोएशियन, स्लोव्हिनियन), अस्तंत (चेक, स्लोव्हाक, पोलिश, वैदिक) आनी उर्देत (ग्रेट रशियन, व्हाइट वा बायलो रशियन, युक्रेनियन) ह्यो सगळ्यो भासो एकामेकांक सामक्यो लागींच्यो आसात. बाल्टिक आनी स्लाव्हिक भासांतलें सारकेपण मतींत घेवन तांची 'बाल्टो-स्लाव्हिक' अशी एकूच शाखाय मानतात. इंडो-युरोपियन भाशेंत न स्वराचो लिथुएनियन भाशेंत इन आनी स्लाव्हिक भाशेंत एं जाता, स्वरमध्यस्थ व्यंजनयुग्मां फकत व्यंजनां जातात, षष्ठी एकवचनाच्या जाग्यार पंचमीचो उपेग आदी.

८. **आर्मेनियनः** हे भाशेच्यो बोली दक्षिण कॉकेशस वाठारांत आनी भोंवतणच्या वाठारांत उलयतात. तिचो पुरावो पांचव्या शतमानासावन मेळटा. इंडो-युरोपियन न, म स्वरांचे अन, अम जावप; अंत्य अवयवाभायर हेरकडेन इ ना जावप, इंडो-युरोपियन सघोष व्यंजनां निर्घोष जावप, हीं आर्मेनियनचीं खाशेलपणां आसात.

९. **आल्बेनियनः** आल्बेनियन भाशेची माहिती पंदराव्या शतमानासावन मेळटा. ती बरीच उत्क्रांत जाल्ली आसून तिच्या शब्दसंग्रहांत लॅटीन, ग्रीक, तुर्की, स्लाव्हिक आनी इटालियन शब्दांचो आस्पाव आसा. इंडो-युरोपियन ए चो ओ, ओ चो आ, स चो श जावप, अनुनासिकाउपरांत अघोष व्यंजन सघोष जावप हीं हे भाशेचीं खाशेलपणां आसात.

१०. **तोखारियनः** चिनी तुर्कस्तानांत कांय बरपावळ सांपडली. हे बरपावळीचे अवशेश एकामेकांपसून पयस आशिल्ल्या दोन भाशांचे आसून ह्या भाशांचे एकामेकांकडेन सामकें लागींचें सारकेपण आसा. तांचो पुरावो सातव्या शतमानासावन धाव्या शतमानामेरेनचो आसा. तांचें बरोवप भारतीय लिपींत आसून बौध्दधर्मीय आसा.

११. **हिटाइटः** हिटाइट साम्राज्याचे शासकीय बरपावळीच्या अभ्यासावयल्यान अशें दिसता, की ताची एक भास इंडो-युरोपियन पंगडांतली आसा. हें साम्राज्य इ. स. प. सुमार १९०० त उदयाक आयलें आनी सातशीं वर्सां तिगून उरलें. हिटाइटचे नमुने ह्या दोन तोंकांच्या मदले आसात. एशिया मायनरांत बोघाझ-कयला विटांचेर बरयिल्लो कांय मजकूर जे इंडो-युरोपियन भाशेंत आसा, तिका हें नांव दिलां. कांय शब्द, रुपविचार, उच्चारांचीं खाशेलपणां हांचेवेल्यान ही भास इंडो-युरोपियन आशिल्ल्याचें दिसून येता.

इंडो-युरोपियन व्याकरण- ध्वनिपध्दतः इंडो-युरोपियन खूब स्वरव्यंजनसमृध्द आसा. न्हस्वदीर्घ आ, इ, उ, ए, ओ आनी *अ हे शुध्द आनी आइ, अइ, आउ, *अउ, एइ, एउ, ओइ, ओउ (आ, ए, ओ, न्हस्व वा दीर्घ) हे संयुक्त स्वर तातूंत आसात. न, म, र, ल हे केन्नाय स्वरुप आसूंक शकतात, जाल्यार इ आनी उ हांचो व्यंजनासारकोय वापर जाता

व्यंजनां अशीं आसातः स्फोटक - क, ख, ग, घ; मृदुतालव्य, शुध्द आनी ओष्ठ्य- च, छ, ज, झ; त, थ, द, ध; प, फ, ब, भ घर्षक - स, श अर्दस्वर - य, व कंपक - र, पार्श्विक - ल अनुनासिक - म, न, ञ, ङ. शब्दांतलो एक स्वर आघातयुक्त आसता.

रुपविचारः हे भाशेंत विकारयुक्त आनी विकारशून्य अशीं दोन तरेचीं रुपां आसात. विकारयुक्त रुपांचे दोन प्रकार आसतात. मूळ अर्थसूचक विकारविरयत रुप म्हळ्यार धातू आनी प्रत्यय, उपसर्ग हांकां लागून सिध्द जाल्लें रुप हें वाक्यांतलें कार्यक्षम रुप.

नाम आनी क्रियापद वेगळें आसलें तरी कार्याप्रमाण एकूच धातू कसलेंय रुप घेवंक शकता. नाम सचेतन (स्त्री वा पुरुषवाचक) आनी अचेतन आसता. विभक्ती प्रत्ययाक लागून ताचें कार्य स्पश्ट जाता. नाम, सर्वनाम, विशेषण हांचो रुपांचे नदरेन एकूच वर्ग आसता. दोन नामधातूंचो समास जावं येता आनी तातूंतल्या आद्यपदाक विकार जायना. क्रियापदाची विकारप्रक्रिया क्लिश्ट आसा. क्रियापद पूर्ण, अपूर्ण, चालू ह्यो अवस्था दाखोवपी आसता. परनिश्ठ आनी आत्मनिश्ठ हे दोनूच प्रयोग आसून कर्मणी प्रयोग फुडें दरेक भाशेन स्वतंत्रपणान सिध्द केलो. विकारक्षम शब्दाचें कार्य स्पश्ट आशिल्ल्यान वाक्यरचनेंत तो खंयूय येवंक शकता. उच्चारांत बदल करून प्रस्नवाचक विधान आनी 'न' सारकें रुप लावन नकारार्थी विधान तयार जाता.

ही भाशिक पध्दत वेगवेगळ्या भासांत सामक्या भिन्न मार्गांनी बदलली. व्यंजनपध्दत सोपी जाली. कांय स्फोटक, खास करून महाप्राण नश्ट जावन तांच्या जाग्यार घर्षक आयले. मुळांत नाशिल्लीं व्यंजनयुग्मां आयलीं. मृदुतालव्यांत एकूच माळ उरली. स्वरपध्दत कांय भासांत समृध्द जाली, जाल्यार संस्कृतसारक्या कांय भासांत ताची उदरगत जाली ना. आघात नश्ट जालो वा धाराविक अवयवाचेर थिरावलो.

अशे तरेन रुपपध्दत सोपी आनी नियमित जाली. तातूंत स्वरविकारांक व्हडलीशी सुवात उरलीना. ध्वनिपरिवर्तनाक लागून जाल्लो गोंदळ पयस करपाखातीर नवे प्रत्यय, नव्यो प्रक्रिया हांचो आदार घेवचो पडलो. आयज इंडो-युरोपियन भासो संवसारांत सगळ्याक फुडारिल्ल्यो आसात. गुंतागुंतीचो समाजीक वेव्हार परगटावपाचें बळगें तांच्यांतल्या श्रेष्ठ भासांत दिसून येता.

- ना. गो. कालेलकर

संदर्भः 1.Brugmann, Karl-Kurze Vergleichende, Grammatik der Indo-Germanischen sprachen (French Translation), Paris 1905; 2. Cohen, Marcel et Meillet, Antoine, Les langues du monde, Paris 1954; 3. Meillet, Antoine, Introduction a' l' e'tude Comparative des langues indo europe'ennes, Paris 1937. 3.3

इंडोनेशियाः आग्नेय आशियांतलें कितल्याशाच जुंव्यांचें एक प्रजासत्ताक राश्ट्र. क्षेत्रफळ- १९,०४,३४५ चौ. किमी. लोकसंख्याः १,६१,६३२,००० (१९८४). लोकसंख्येचे नदरेन चीन, भारत, सोविएत युनियन, अमेरिकेची संयुक्त संस्थानां हांच्या फाटल्यान जगांत इंडोनेशियाचो पांचवो क्रमांक लागता. अक्षवृत्तीय विस्तार ६° उत्तर ते ११° दक्षिण आनी रेखावृत्तीय विस्तार ९५° उर्देल ते १४१° उर्देत. चडांत चड उर्देत-अस्तंत अंतर ५,०२९ किमी. आनी दक्षिण-उत्तर अंतर २,०११ किमी. हाचे उत्तरेवटेन दक्षिण चीनी दर्या आनी पॅसिफिक, उर्देतेक पॅसिफिक आनी नैऋत्य ह्या दिकांनी हिंदी महासागर आसा. मलाया द्वीपकल्पाच्या (peninsula) उर्देतेवटेन न्यू गिनी जुंव्यांमेरेन इंडोनेशियाचो वाठार पातळिल्लो आसा आनी तातूंत जावा, सुमात्रा, मादुरा, नुसातेंगारा (बाली ते तिमोर मेरेनच्या जुंव्यांचो चोमो), मोलूकू (मोल्यूकस), सुलावेसी (सेलेबीझ), कालीमांतान (बोर्नीओचो वाठार), अस्तंत ईरीआन (न्यू गिनीचो अस्तंत वाठार), तिमोर जुंव्यांचो कांय वाठार आनी सुमार ३,००० ल्हानसान जुंवें हांचो आस्पाव जाता. आशिया आनी ऑस्ट्रेलिया हांकां जोडपी पूल अशें ह्या देशाक म्हण्टात. जाकार्ता ही इंडोनेशियाची राजधानी जावन आसा.

भूंयबर्णनः धर्तरी अस्तित्वांत आयल्या उपरांतच्या सुरवातीच्या काळांत आशिया आनी ऑस्ट्रेलिया हे खंड एकामेकांसावन वेगळे जाता आसतना दोंगरांच्या हालचालींक लागून मलायासावन न्यू गिनी मेरेनच्या जुंव्यांची निर्मणी जाली, अशें शास्त्रज्ञांचें मत आसा. सुमात्रा, जावा आनी बोर्नियो हांच्यामदलो वाठार पयलीं आशिया खंडाचोच वांटो जावन आशिल्लो, जाल्यार न्यू गिनी ऑस्ट्रेलियाचो वांटो आशिल्लो. दोनूय वाठारांनी पोरन्या फातरांचे अवशेश मेळटात; तशेंच हांगाचे दर्याय चड खोल नात. दर वर्सा सुमार १,५०० भूंयकांप जाल्याची नोंद मेळटा, जाल्यार वट्ट ३०० परस चड आशिल्या ज्वालामुखींतले पन्नास अजून जागृत आसात. जावा आनी सुमात्रा हांच्यामदीं आशिल्या क्राकाटाऊ जुंव्याचेर १८८३ वर्सा जाल्लो ज्वालामुखी जगांतलो सगळ्यांत व्हड अशें मानतात. ह्या ज्वालामुखीक लागून अर्दो जुंवो नश्ट जालो, १५० किमी. मेरेन ताचो आवाज आयकूंक आयलो आनी सुमार ३०,००० लोक मेले. दर्यांत उत्पन्न जाल्लीं ल्हारां ६,०००-८,००० किमी. पयस मेरेन जाणवलीं. ज्वालामुखी फुटतकच जो धुल्ल भायर सरलो, तो मळबावटेन कितलेशेच किमी. वयर पावलो. हो धुल्ल तीन दीस पृथ्वीभोंवतणी घुंवत रावलो आनी ताका लागून हवामान सगळेकडेन मोड आशिल्ल्याभशेन जालें. हेर ज्वालामुखी इतले भयांकृत नाशिल्ले. ह्या ज्वालामुखीक लागून देशाक लुकसाण जालें. पूण कांय काळान जमीन चड पिकाळ जाल्ल्यान देशाक फायदोय जालो. इंडोनेशियाचे चडशे जुंवे दोंगरी आसात, पूण थोडेच दोंगर ४,००० मी. परस ऊंच आसात. विषुववृत्तीय हवामानाक लागून हांगा बरोच पावस पडटा आनी न्हंयांचे प्रवाह पिकाळ माती आपल्यावांगडा हाडटात.

सुमात्रा (अंडालास) हो सगळ्यांत अस्तंतेकडलो, वायव्य-आग्नेय पातळिल्लो जुंवो. हाचें क्षेत्रफळ सुमार ४,७३,६०६ चौ. किमी. इतलें आसा. जावा आनी मादुरा हांचें क्षेत्रफळ १,३२,१०७ चौ. किमी. हे सगळ्यांत चड पिकाळ आनी दाट लोकवस्ती आशिल्ले जुंवे. जावांत सुमार शंबरांवयर ज्वालामुखी आसात आनी तांतले सतरा जागृत आसात. जावाचे उदेंतेवटेंतले जुंवे नुसा तेंगारा (क्षेत्रफळ ६८,०५३ चौ. किमी.) वा ल्हान सूंदा जुंवे म्हूण नामनेक पावल्यात. हातूंतले लॉबॉक, बाली, सूंबावा, फ्लोरेस, सूंबा आनी तिमोर हे म्हत्वाचे. हांची भूंयरचणूक जावासारकीच आसा.

जावाचे उत्तरेकटेन बॉर्नियो हो जगांतलो तिसरो व्हड जुंवो आसा. हातूंतलें ७२% म्हळ्यार ५,३९,४६० चौ. किमी. क्षेत्रफळ इंडोनेशियाच्या सत्तेखाला आसा. हाका कालीमांतान अशें म्हण्टात. हो वाठार, दोंगरी, ऊंच रानांनी भरिल्लो आनी कांय जाग्यांचेर चिखलाचो आसल्याकारणान फाटींच उरला. बारीतो, कापूआस, मांहाकाम, मेंटावाय ह्या न्हंयांकलागून कांय पिकाळ मळां तयार जाल्यांत. ह्या न्हंयांतल्यान येरादारीय चलता.

बोर्नियोचे उदेंतेक सूलावेसी जुंवो आसा. हाचें क्षेत्रफळ १,८९,०३५ चौ. किमी. हो वाठार चड दोंगरी आशिल्ल्यान फाटीं उरला. हांगा बरेच ज्वालामुखी आसात. तांतले ३ जागृत आसात. हाचे उदेंतेवटेन मोलूकू जुंव्यांचो चोमो आसा. हातूंत मोरोताइ, हॅल्माहेरा, तेर्नाते, तिडॉर, माकियान, ओबी, सुला हे उत्तरेवटेनचे जाल्यार बुरु, सेराम, अँबोइना, बांदा, काइ, आरू, तानिंबार, वेतार हे दक्षिणेवटेनचे जुंवे आसात.

मोलूकूफुडें न्यू गिनीचो अस्तंत वाठार इरीयान आसा. हाचें क्षेत्रफळ ४,२१,९५१ चौ. किमी. आसा. हो वाठार रानांचो, दोंगरी आनी चिखलान भरिल्लो आसा. नासो, चार्ल्स लुई, ओरान्ये ह्यो कांय पर्वतांच्यो वळी वायव्येवटेंतल्यान आग्नेयेवटेन गेल्ल्यान येरादारी कठीण जाल्या. हातूंतले कांय दोंगर ४,५०० मी. परस ऊंच आसात. जुंव्यावेल्या दोंगरांमदीं जगांत सगळ्यांत ऊंच दोंगराचें तेमष 'कार्स्टेन्स' (५,०३० मी.) हांगा आसा. मांबेरामो, सेपिंक, फ्लाय, दिगुल ह्यो न्हंयो आसात.

हवामानः सादारणपणान ह्या देशाचें हवामान उश्ण आनी ओलसाणीचें आसा. जून ते ऑक्टोबर आनी नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी हे आठ म्हयने मॉन्सून आनी ईशान्य वाऱ्याक लागून बरेच पावस पडटा. दर्यादेगेलागच्या वाठारांनी हवामान सुमार २७° से. आसता. सामकेंच चड आनी उण्यांतल्या उण्या हवामानांत चडूच जाल्यार ३° से. चो फरक आसता. ताका लागून हांगा विंगडविंगड ऋतू नात. ऋतूंच्या बदलाक हवामान दर्यायराच्या उंचायेचेर बदलता. वर्साक हांगा सुमार २०० सेंमी. परस चड पावस पडटा. दोंगरी वाठारांनी पावसाचें प्रमाण चड आसा. कांय वाठारांनी तर तें ६०० सेंमी. परसय चड आसा. त्या मानान दक्षिणेवटेन पावस उणो पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः इंडोनेशियांत तरेकवार वनस्पत सांपडटा. आशिया आनी ऑस्ट्रेलिया खंडांतल्या रुखाचे प्रकार हांगा आसात. चड पावसाच्या वाठारांनी सदांच पाचवीचार उश्णी पावसाचीं रानां, चिखलाच्या वाठारांनी खाशेले प्रकारची वनस्पत आनी उण्या पावसाच्या वाठारांनी पानां झडपी रुख आसात. इंडोनेशियाचो ६०% वाठार रानांनी भरला. रानांतले हे संपत्तीचो अजून पुराय तरेन उपेग केल्लो ना. कोंडयाचे सुमार २५० परस चड प्रकार, तर चिखलाच्या वाठारांनी वाडपी वनस्पतीचे सुमार तीस प्रकार, तशेंच ताड, माड ह्या झाडांचे देडशें प्रकार आनी मॅपल, ओक हे सारकी वनस्पत हांगा वाडटा. सूंबा जुंव्याचेर चंदन सांपडटा.

माकड, ओरंग उटांग, वाग, वांस्वेल, हिप्पोपोटॅमस, हत्ती, हरण, कांगारु, सोरोप, मानगीं हे सारकी मोनजात विंगडविंगड वाठारांनी आसा. उर्वेत वाठारांत सोबीत पाखां आशिल्लीं सुकणीं आसात. दर्यांत तरेकवार नुस्तें मेळटा.

इतिहासः जावांत केल्ल्या उत्खननांत कितल्याशाच हजार वर्सांपयलींच्या जावामनशाची कवटी मेळ्ळी, तरी इंडोनेशियाच्या क्रिस्त पयलींच्या इतिहासाची चडशी माहिती मेळना. इ.स. पयल्या शेंकड्यांत भारतांतल्यान हिंदू आनी बौध्द लोक हांगा पावले. त्या काळांत मलायोपॉलिनीशियन वंशाचे लोक हांगा रावताले. भारतीयांचें कांय वाठारांचेर राज्य आशिल्लें, पूण समेस्त लोकांचेर तांचो चडसो परिणाम जालो ना. फुडारिल्ल्या वर्गाचेर मात संस्कृत भाशा आनी हिंदू संस्कृताय हांचो बरेच परिणाम जालो आनी तो आयजमेरेन जाणवता. आठव्या आनी णव्या शेंकड्यांत शैलेंद्र नांवाच्या जावांतल्या बौध्द राज्यांत हिंदू आनी इंडोनेशियन संस्कृतायेची बरेतरेन भरसण जावन थंय बौध्द साहित्य आनी हिंदू संस्कृताय हांचो प्रभाव पडलो. ह्या काळांत हांगा बोरोबूदुर आनी हेर व्हड व्हड स्तूप बांदले. शैलेंद्र राज्याची शक्त उणी जातकच त्या राज्याची सुमात्रांतली पालेंबांग ही राजधानी आशिल्लें श्रीविजय आनी जावांतले माजापाहित अशे दोन कुडके जाले. फुडें माजापाहित राज्य काबार जावंच्या वेळार मलॅकाच्या बंदरांत वेपाराच्या निमतान अरब लोक आयले. वेपारावांगडा तांणी इस्लाम धर्माचो प्रसार चालू केलो. माजापाहित उपरांत कितलींशींच ल्हान सान राज्यां चीनचे सत्तेखाला आयलीं, पूण चिनी संस्कृताय हांगा रिगूंक पावली ना. १५ व्या शेंकड्याच्या शेवटाक आफोंस द आल्बुकॅर्क हो पोर्तुगेज हांगा पावलो, तेन्ना हांगा इस्लाम धर्म पुरायणपणान रिगून गेल्लो. फुडें रोखडेंच तेर्नातेच्या सुलतानाच्या आपोवण्याक लागून आल्बुकॅर्कान मलॅकाचेर जैत मेळयलें. तेर्नातेच्या सुलतानान पोर्तुगेजांक लवंगां आनी हेर मसाल्याच्या वेपारांत कांय सवलती दिल्यो. ह्या काळार मसाल्याचो वेपार अरब आनी गुजरातीज वेपाऱ्यांच्या हातांत आशिल्लो. ल्हवल्हव पोर्तुगेजांनी तो आपल्या हातांत घेवन अँबोइना जुंव्याचेर आपले वसाहतीची थापणूक केली (१५३७). हेवटेन जावांतल्या बौध्द धर्मीयावांगडा पोर्तुगेज इश्टागत करता आसतना अरबांनी जावांतच मातारम आनी बांटम अशा दोन स्वतंत्र राज्यांची थापणूक केली. पोर्तुगेजांफाटल्यान ब्रिटीश आनी डच ह्या वाठारावटेन पावंक लागले. ताका लागून सतराव्या शेंकड्यांत हांगा ब्रिटीश आनी डच इस्ट इंडिया कंपन्यांची थापणूक जावन दोगांयमदीं वेपाराक लागून सर्त लागली. डचांनी अँबोइना आनी तेर्नातेचेर १६०५ वर्सा जैत मेळयलें, जाल्यार १६०९ मेरेन तांणी चडसो मसाल्याचो वेपार आपल्या हातांत घेतलो. फकत तिमोराचेर पोर्तुगेजांची सत्ता उरली. १६२३ वर्सा अँबोइनाचेर ब्रिटिशांक काबार करून पुराय सत्ता डचांनी मेळयली. सतराव्या शेंकड्याच्या मध्याक कंपनी उदरगतीक पावली. अठराव्या शेंकड्यांत ब्रिटिशांआड जाल्लीं चार झुजां, कंपनीची वायट परिस्थिती, हांकां लागून इंडोनेशियावेलो डचांचो शेक उणो जाल्ल्यावरी दिसूंक लागलो. १७९९ त डच सरकारान इस्ट इंडिया कंपनीचो कारभार आपल्या हातांत घेतलो. नेपोलियनान हॉलंडचेर जैत मेळयल्या उपरांत १८११-१५ मेरेन हांगाचो कारभार काबार जाल्लो, पूण व्हिएन्ना कबलातीक लागून पर्यून हो वाठार डचांच्या हातांत आयलो. ह्या वेळार जावांतल्या लोकांनी तांच्याआड झूज मांडलें, 'जावा झूज' नांवान नामनेक पाविल्लें हें झूज १८२५-३० मेरेन चल्लें. ह्या झुजाक लागून आनी १८३०-३९ च्या बेल्जियमाआडच्या झुजाक लागून डचांचें बरेंच अर्थीक लुकसाण जालें. हाका लागून तांणी इंडोनेशियांतल्या लोकांचेर अर्थीक आनी उद्देगीक बंधनां घालीं. हाचो डचांक बरेच फायदो जालो. पूण इंडोनेशियन लोक दळिद्री जाले हाचेफुडें १९४२ त जपानाच्या घुरयेमेरेन डचांनी हे वसाहतीचो बरेच लाव घेतलो. हांगाच्या राज्यकारभाराचीं, अर्थवेवस्थेचीं सुत्रां तांच्या पुराय शेकाखाला आशिल्लीं. दुसऱ्या म्हाझुजाक सुरवात जावंचे आदीं इंडोनेशियाक थोडीभोव मेकळीक दिली आनी वसाहतीचें रूप बदलून ताका नेदरलँड्सच्या एका राज्याचें रूप आयलें. १४ फेब्रुवारी १९४२ दिसा जपानान पयलीं सुमात्रा आपले सत्तेखाला घेतलें आनी इंडोनेशियन लोकांच्या डच विरोधाक लागून पुराय देशाचेर जैत मेळोवंक तांकां सामकेंच सोपें जालें. १९४२ ते १९४५ चे जपानी सत्तेखाला इंडोनेशियांत स्वतंत्रतायेचे विचार मुखार येवंक लागले. सूकार्नो, हाट्टा सारक्या फुडाऱ्यांनी लोकांमदीं जागृताय हाडली. १७ ऑगस्ट १९४५ दिसा सूकार्नोन इंडोनेशियन लोकांचे स्वतंत्रतायेची घोशणा केली आनी संविधान तयार करून इंडोनेशियन लोकांचें स्वतंत्र मंत्रीमंडळ तयार केलें. इश्ट राश्ट्रांनी झूज सोंपता सोंपता म्हळ्यार जपानी लश्कराक थंयसावन धांवडावन पर्यून डच सत्ता हाडपाचो यत्न केलो. ताका लागून डच सरकार आनी इंडोनेशियन जनता हांच्यामदलो संघर्श वाडूंक लागलो. स्वतंत्रताय चळवळीचो नेट मतींत दवरून इश्ट देशांनी डच सरकाराक इंडोनेशियन फुडाऱ्यांवांगडा भासाभास करूंक फुडें काडलें. १९ जानेवारी १९४९ दिसा इंडोनेशियाच्या प्रजासत्ताक सरकारान डचांवांगडा रेनव्हिल हांगां कबलात केली. पूण फुडलो कांय काळ इंडोनेशियन जनता आनी डच हांच्यामदलीं झुजां चालूच उरलीं. निमणें २७ डिसेंबर १९४९ दिसा डचांनी ह्या देशाची स्वतंत्रताय मान्य केली. फकत न्यू गिनीच्या वाठाराचेर वाद चालूच उरलो. नवें संविधान तयार जालें आनी नोव्हेंबर १९५५ त, पयली वेंचणूक जाली. हे वेंचणुकेंत खंयच्याच पक्षाक स्पश्ट भोवमत मेळूंक पावलें ना. ताका लागून भरसल्लें मंत्रीमंडळ अस्तित्वांत आयलें. १९५५ उपरांत पक्षांमदीं झुजां सुरु जालीं. १९५९ त अध्यक्ष सूकार्नो हाणें घटनासमिती रद्द करून १९४५ च्या संविधानाक मान्यताय दिली आनी सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेतली. १९६३ त संयुक्त राश्ट्रांच्या यत्नांनी न्यू गिनीचो वाठार इंडोनेशियाच्या हाताखाल आयलो. साम्यवाद्यांनी १९६५ त सरकार उडोवपाचो यत्न केलो. पूण सैन्य धाडून साम्यवाद्यांची चळवळ चिड्डून उडयली. ह्याच काळार मलेशिया निर्माण जाल्ल्यान इंडोनेशियन फुडाऱ्यांनी निदर्शनां करूंक सुरवात केली. निमणें ११/१२ मार्च १९६६ दिसा जनरल सुहार्तो हाणें आपलें सैन्य वापरुन सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेतली. अशे तरेन सगळो राजकी बोवाळ बंद जालो. सूकार्नो फकत नांवापुरतो अध्यक्ष उरलो. कम्युनिस्ट पक्षाक बेकायदेशीर थारायलो आनी सगळे पक्ष रद्द केले. २२ फेब्रूवारी १९६७ दिसा सूकार्नो निवृत्त जालो आनी १९७० त, ताका मरण आयलें. १९६८ त सुहार्तोची पांच वर्सांखातीर अध्यक्षपदाचेर नेमणूक जाली. १९७३ त,

[illegible] पशून जैत मेळ्ळें. आयजमेरेन सुहातो होच ह्या राष्ट्राचो अध्यक्ष जावन आसा.

राज्यवेवस्था: इंडोनेशिया एक स्वतंत्र आनी सार्वभौम राष्ट्र आशिल्ल्याची घोशणा १९४५ त केल्ली. १९४५ त आनी फेब्रुवारी आनी ऑगस्ट १९४९ त तात्पुरतीं संविधानांय तयार जाल्लीं, पूण १९५९ सावन १९४५ चें संविधान मान्य केलां. अध्यक्ष आनी पंतप्रधान एकूच आसा आनी सगळी सत्ता ताच्या हातांत आसा. लोकांनी वेंचून काडिल्ली सभा अध्यक्ष थारायता आनी राश्ट्रीय धोरण थारायता. अध्यक्षाच्या पालवान प्रतिनिधीमंडळ कायदो चलयता. सरकाराक म्हत्वाच्या कामांनी बुध्द दिवपाखातीर एक सगळ्यांत उंचल्या पांवड्यावेलें मंडळ आसता आनी अध्यक्ष होच ह्या मंडळाचो मुखेली आसता. शासनाच्या सोपेपणाक लागून इंडोनेशियाचे २७ प्रांत केल्यात. इंडोनेशियन मंत्रीमंडळाच्या कायदोमंत्र्याकडेन कायदो खातें आसा. मुळावें, जिल्हो आनी सगळ्यांत उंचलें अशीं न्यायालयां आसात. प्रतिनिधीमंडळांत ५०० लोकप्रतिनिधी आसात. हातूंतले ४०० जाण थेट वेंचणुकांतल्यान प्रतिनिधीमंडळांत येतात, जाल्यार १०० जाणांची नेमणूक जाता.

अर्थीक स्थिती: इंडोनेशियांतले ७०% लोक शेतवडीचेर जियेतात. राश्ट्रीय उत्पन्नाचो ५०% परस चड वांटो शेतांतले पिकावळींतल्यान येता. तांदूळ, रबर, च्या, काफी, नाल्ल, मिरयां आनी हेर मसाल्याचे पदार्थ, काटेसावर, तंबाखू, नसमी भिकणां, ताडाचें तेल, मको, ऊंस, सोयाबीन हीं हांगाचीं मुखेल पिकां जावन आसात.

आग्नेय आशियांतल्या पेट्रोल उत्पादकांतलो इंडोनेशिया मुखेल आसा. सुमात्रा, कालीमांतान, जावा आनी मादुरा ह्या चार जुंव्यांचेर खनिज तेलाच्यो व्हडल्यो बांयो आसात. पयलीं डच-अमेरिकेच्या मालकेचो आशिल्लो हो धंदो १९६० सावन सरकारी नियंत्रणाखाल आयलो. कथिल, बॉक्साइट, कोळसो, निकेल, मँगनीज ही खनिजसंपत्ती हांगा बरीच आसा. तेभायर कांय प्रमाणांत तांबें, भांगर, चांदी हांच्योय खणी आसात. शिमीट, सारें आनी हेर शेतवडीक लागपी वस्तूंचे कारखाने हांगा आसात. लांकूड उद्येग आनी नुस्तेमारी हेय हांगाचे मुखेल उद्येग जावन आसात. जपान, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां आनी नेदरलँड्स ह्या देशांनी हांगाच्या उद्येगांभितर आपलें भांडवल घालां. इंडोनेशियाच्या निर्यातीभितर रबर, च्या, मिरयां, सिसल, खोबरें, खनिज तेल, कथील, ताडतेल आनी ताचीं हेर उत्पादनां हांचो आस्पाव जाता. आयातीभितर तांदूळ, रसायनां, यंत्रां, कागद हांचो आस्पाव जाता.

रुपीयाह हें हांगाचें चलनी नाणें. पर्यटनाक लागून ह्या देशाक बरेच फायदो जाता. १९८६-८७ वर्सा इंडोनेशियाक ८,२५,०३५ पर्यटकांनी भेट दिली. पर्यटनाचो धंदो वाडोवपाखातीर सरकारी पांवड्यावेल्यान नेटान यत्न चल्ल्यात.

येरादारी आनी संचारण: ह्या देशांत १९७८ मेरेन ८९,३८० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. १९८५ मेरेन रस्त्यांचेर धांवपी ६४,२५,२४० वाहनांची नोंद जाल्ली, एका वर्साभितर ती ६.३२% नी वाडून १९८६ त ७२,६३,१८८ मेरेन पावली. रेल्वेमार्गांची लांबाय ७,८९१ किमी. आसा. चडशे रेल्वेमार्ग जावा जुंव्याचेर आसात. हो देश बऱ्याच जुंव्यांचो आसल्या कारणान हांगा उदकांतली येरादारी सगळ्यांत म्हत्वाची. मगल्या जुंव्यांचेर 'पेलारजन नॅशनल इंडोनेशिया' नांवाची राश्ट्रीय संस्था येरादारी चलयता. तेभायर हेर देशांकडेन उदकांतल्या मार्गांनी इंडोनेशिया आयातनिर्यातीचो वेपार करता. 'गरुडा इंडोनेशिया' ही हांगाची हवाई येरादारी सांबाळपी संस्था. ही संस्था आंतरराश्ट्रीय मार्गांचेर येरादारी करता, जाल्यार 'मेरपाटी नुसांतरा एअरलायन्स' ही संस्था देशाभितरल्या येरादारीचेर नियंत्रण करता. हांगा 'मंडाला' आनी 'बौराक इंडोनेशिया' ह्योय विमान कंपन्यो आसात.

१९७७ मेरेन हांगा ३,४७,००० दूरध्वनींची नोंद जाल्ली. जातीलुहार ह्या धर्तरेचेर उबारिल्ल्या उपग्रिन्याक लागून ऑस्ट्रेलिया, जपान, युरोप आनी आशियांतल्या मुखेल शारांलागीं इंडोनेशियांतल्यान दूरध्वनीवरवीं संपर्क साधूंक येता.

सुमार २३,५८,००० खप आशिल्लीं १७८ खबरांपत्रां हांगा उजवाडाक येतात. कौंपास, सिनार हरपन, मर्डेका बेरिता बुआना, पोस कोंता हीं मुखेल जावन आसात.

लोक आनी समाजजीण: इंडोनेशियांतले चडशे लोक मलेशियन ह्या मंगोलॉइड वंशाच्या एके पोटजातीचे आसात. ते मोटवे, कांय प्रमाणात कोंगऱ्या केंसाचे आनी कोरान उजळ आसात. मूळ मंगोलियन वांशिकांचा हिंदू, अरब, चिनी ह्या लोकांलागीं संकर जाल्ल्यान इंडोनेशियांतले मलेशियन वंशाचे लोक वेगळे जाल्यात. मूळ मंगोलियन वंशाचे लोक सामक्या उण्या प्रमाणांत सुमात्रा, तिमोर, मोलूकू, ईरीआन ह्या वाठारांनी दिश्टी पडटात. श्रीलंकेंतल्या 'वेद्दा' जमातीसारकी ही इंडोनेशियांतली जमात दिसता. हांगा विंगडविंगड संस्कृतायेचे लोक आसात. तांतले मुखेल अशे: १. शिकारी आनी हेडग्या जमातीचे कालीमांतान हांगासरले 'पूतान' लोक. ते सामकेच फाटीं उरल्यात असल्या प्रकारचे कांय लोक सुमात्रा जुंव्याचेरुय आसात. तांकां 'कुळू' अशें नांव आसा. हालीं हे कुळू लोक शेतवडीच्या आदारान जियेतात. कुळूंपरस मात्शे सुदारिल्ले सुमात्रांत ओरांग लाऊरें हे लोक आसात. २. जावानीज: हे लोक मध्य आनी उदेंत जावांत रावतात. हे मलायो-पॉलिनीशियन भाशा उलयतात. हिंदू-जावानीज अशी हांची भरसल्ली संस्कृताय आसा. हांच्यामदली 'बोरोबूदूर' ही उपजात सुदारिल्ली आसा. हांची संख्या साडेतीन कोटींच्या वयर आसा. ते बऱ्यापैकी तांदूळ पिकोवपी आसात. हांच्या लिपीक 'कावी' अशें म्हण्टात. ३. सूंदनीज: सूंदा जुंव्याचेर आनी अस्तंत जावांत हे लोक रावतात. हे धर्मान चडशे मुसलमान आसात. कावी आनी अरबी ह्यो दोन लिपी ते वापरतात. ४. बादुई: अस्तंत जावांतल्या केंडेग हांगाच्या दोंगरी वाठारांत रावपी ही जमात. अलंकार वापरप, गादयेचेर न्हिदप, वाहनांनी बसप ह्यो गजाली ते निशिध्द मानतात. मुसलमानांच्या घुरयांक लागून घडये हे लोक दोंगरांनी रावल्यात अशें कांय जाणांचें मत आसा. ५. टेंगेरेसे: उदेंत जावांतली टेंगेर रानांत रावपी ही जमात. हे हिंदूधर्माचे अभिमानी आसात. तांची संस्कृताय हिंदू-इंडोनेशियन आसा. ६. मेनांगकाबाऊ: ओरांग मेनांगकाबाऊ वा मेनांगकाबाडा ह्या नांवान हे जमातीक वळखतात. हे सुमात्रांत रावपी लोक चडशे धर्मान मुसलमान आसात. तांची संख्या २.५० कोटींच्या वयर आसा. शेतवड, गोरवां पोसप, वेपार हातूंत ते चड हुशार आसात. कपडे विंणप, लांकडी नक्षीकाम, धातूंच्या आयदनांवेली कलाकुसर ह्या गजालीनीय ते बरेच हुशार आसात. हांची कुटुंबसंस्था मातृप्रधान आसा. ७. बटाक: मध्य सुमात्रात टोबा तळ्याच्या वाठारांत रावपी हे लोक. मुसलमान आनी किरिस्तांव अशे दोनूय धर्म हे जमातींत सांपडटात. ८. आजिनी: हे उत्तर सुमात्रांत रावतात. हांची भास आनी लिपी अरबी. धर्मान ते मुसलमान आसात. सुमार देड कोटी आशिल्ल्या ह्या लोकांचें साहित्य बरेंच आसा. ९. लांपाँग: ही मुसलमान धर्माची जमात दक्षिण सुमात्रांत सांपडटा. हातूंतल्या मळांनी रावपी लोकांक ओरांग बाबीयान जाल्यार दोंगरांनी रावपी लोकांक आरांगा आबोंग अशें म्हण्टात. ह्या लोकांचे मुखेल पीक म्हळ्यार तांदूळ आनी मिरयां. १०. कुबू: पालेंबांग आनी जांबी वाठारांत हे लोक रावतात. मुसलमान धर्माचे हे लोक शिकार, रानांतलीं फळां पुंजावप हाचेर जियेतात. ११. गायो: मध्य सुमात्रांतले दाट रानांनी रावपी हे लोक धर्मान मुसलमान आसात. १२. बुगिनीज: हांकां बुगी अशेंय म्हण्टात. हे लोक सूलावेसी हांगा रावतात. धर्मान मुसलमान आसले तरी हांचेर हिंदू संस्कृतायेचो प्रभाव दिसता. हे लोक व्हडीं बांदपांत नांवाजिल्ले आसात. तांतले कांय जाण कालीमांतान हांगा येवन रावल्यात. १३. तोडरजा: हे मध्य सुलावेसीच्या दोंगराळ वाठारांत रावपी हे लोक किरिस्तांव धर्माचे आसात. १४. मेनाडोनी: उत्तर सूलावेसींतल्या मीनाहासा वाठारांत रावपी ही जमात धर्मान किरिस्तांव आसा. हांची भाशा आनी बोली चडशी फिलिपीनी भाशा आनी बोलींक लागींची

ामा. १५. मकामरीः हे लोक नैऋत्य सूलावेसींत रावतात. तांची आनी ोगेनी लोकांची संस्कृताय एकसारकी आसा. हे चडशे मुसलमान धर्माचे ासात. १६. दायाकः कालीमांतानांतल्या लोकांक, जे मुसलमान नात ांकां दायाक म्हण्टात. मलायी भाशेंत जो मुसलमान न्हय, तो दायाक सो अर्थ जाता. हांचे दुसून, मुरुन, क्लेमंतान, कलावित, मेलानाडा, यन, वा दर्यावेले दायाक, खुश्की दायाक, बाहाऊ, कायन, केन्याह, ोतू- दानोत, ओलो-अंगाडूजू, पूनान अशे पोटवांटे आसात. १७. ालीनीजः बाली आनी लाँबॉक जुंव्यांचेर हे लोक रावतात. हे चडशे हिंदू ासात आनी तांची संस्कृतायय हिंदू आसा. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी ूद्र हे हिंदू समाजांतले वर्ग हांगाय सांपडटात. रंगकाम, लांकडी आनी ातूंवेले नक्षीकाम, कपडे विणप, संगीत, नृत्य ह्या कलांमदीं ते बरेच ुशार आसात. १८. ससाकः लाँबॉक जुंव्याचेर हे लोक रावतात. मुसलमान धर्माचे हे लोक बरे शेतकार जावन आसात. १९. मादुरीः ावा जुंव्याच्या, मादुरा जुंव्याचेर हे लोक रावतात. हेय चडशे ुसलमानूच आसात. २०. अंबोइनीः मोलूकू द्वीपांच्या चोम्यांतल्या ॲंबोइना आनी ऊली आसर ह्या जुंव्यांचेर हे लोक राबितो करून आसात. ांच्यामदीं इस्लाम आनी किरिस्तांव हे दोनूय धर्म सांपडटात.

इंडोनेशियाचे सुमार ९०% लोक इस्लाम धर्माचे, ४% किरिस्तांव, ३% हिंदू आनी ३% हेर विंगड विंगड धर्मांचे आसात.

विंगड विंगड धर्मांमदीं एकचार आनी समजिकाय तिगोवन दवरूंक सरकारी पांवड्यावेल्यान यत्न चल्ल्यात. १९८६-८७ मेरेन हांगा वट्ट ६,००,३२९ प्रार्थना मंदिरां आसात. हातूंतल्यो ५,२५,१३७ मुसलमानांच्यो मशिदी, २६,५४७ प्रॉटॅस्टंट इगर्जी, १२,१०६ कॅथलिक इगर्जी, ३४,२८३ हिंदू देवळां आनी २,२५८ बौध्द विहार आसात. सरकारी पांवड्यावेल्यान १९८६-८७ वर्सा १४,६९,५४५ पवित्र पुस्तकाच्या प्रतींचें वांटप जालें. हातूंत ११,५६,००० कुराणाच्यो प्रती, १,३५,६०० प्रॉटॅस्टंट बायबल, १,००,००० कॅथलिक बायबल आनी ६०,४५५ हिंदूंचे धर्मीक ग्रंथ हांचो आस्पाव जाता.

हांगाचे कलेचेर भारतीय आनी चिनी संस्कृतायेचो बरोच प्रभाव आसा. जोगजाकार्ता हांगा आशिल्ल्या सुलतानाच्या राजवाड्यांत लांकडाच्या खांब्यांचेर कोरीव, रंगीत आनी नक्षीदार काम पळोवंक मेळटा. बोरोबूदुर हांगाचे बौध्द देवूळ भारतीय शैलीचें आसा. उबूद हांगाची भांगरावेली आनी तांब्यावेली कलाकुसर नामनेची आसा. हांगाचे जरीचे आनी हेर कपडेय बरेच नांवाजिल्ले आसात. बांडुंग हांगाच्या ॲफन्डी ह्या चित्रकारान संवसारभर नामना मेळयिल्ली. स्वतंत्रताय मेळळ्या उपरांत झैनी, ओ. एफेन्डी हांचेसारके नामनेचे चित्रकार इंडोनेशियांत जाले.

हांगा पेडेट, बेदाया, सेरिम्पी, वायांग, केतजाक, वायांग-टोपेग आनी लेगोंग हे मुखेल नाचाचे प्रकार आसात. रामायणांतल्या काणयांचेर आदारित नाटकां, खामसुत्री बावल्यांचे खेळ आनी नृत्य-नाटकां हांगाच्या लोकांमदीं बरींच लोकप्रिय आसात.

ह्या लोकांनी बॅडमिंटन आनी फुटबॉल सारक्या खेळांनी नामना मेळयल्या. गोल्फ, टेनिस, कोंब्याचें झूज, व्हड्यांचे खेळ, पेंवप ह्या सारके खेळ हांगा लोकप्रिय आसात.

सगळ्यातरांचे धर्मीक सण आनी उत्सव हांगाचे लोक मनयतात.

शिक्षणः ६२% लोक साक्षर आसात. साक्षरतेच्या मळार इंडोनेशियाचो जगांत ७४ वो क्रमांक लागता. ७ ते १२ पिरायेमेरेन शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसा. शिक्षण मुळाव्या, माध्यमिक आनी उंचल्या अशा तीन पावंड्यांचेर आसा. शिक्षणीक वर्स जानेवारी ते डिसेंबर मेरेन आसता. भाशा-इंडोनेशिया हे भाशेच्या माध्यमांतल्यान शिक्षण चलता, पूण माध्यमिक पांवड्यार इंग्लीश भाशेंतल्यानय शिक्षण दितात. इंडोनेशियांत ४८ सरकारी आनी २३ खाजगी विश्वविद्यालयां आसात. हे भायर हांगाचे बरेच विद्यार्थी अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, नेदरलँड्स, ऑस्ट्रेलिया, बेल्जियम, ब्रिटन आनी अस्तंत जर्मनी ह्या सारक्या देशांनी शिक्षण घेतात.

भाशाः इंडोनेशियन भाशा मलायो-पॉलिनीशयन भाशा पंगडाच्यो आसात. भाशा-इंडोनेशिया ही जरी राज्यभाशा आसली तरी हांगाच्या लोकांच्यो विंगडविंगड २५ भाशा आनी सुमार २५० बोली आसात.

म्हत्वाचीं थळां: जाकार्ता ही इंडोनेशियाची राजधानी आनी सगळ्यांत म्हत्वाचें केंद्र. बांडुंग, सुराबाया, सामारांग, मेडान, पालेंबांग, मार्केसर, मालांगा, जोगजाकार्ता हीं शारां म्हत्वाचीं आसात. बांडुंग हांगा १९५५ वर्सा आफ्रो-आशियाई राश्ट्रांची पयली परिशद जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

इंत्रूजः इंत्रूज म्हळ्यारच *'कार्नवाल' (*)* अशें म्हणूं येता. तरी आसतना 'इंत्रूज' म्हळ्यार कार्नवालाच्या वेळार सवंगां नाचतात, ताका 'इंत्रूज' अशें म्हण्टाले. हें उतर पोर्तुगेज intrudo हाचेवेल्यान आयलां. कार्नवाल हो व्हडलो दबाजो धरलो तर इंत्रूज हो ताचो एक वांटो अशें मानू येता.

इंत्रूज हो किरिस्तांव गोंयकारांचो उत्सव आसलो, तरी माघ म्हयन्यांत कांय इतिहासीक कारणांक लागून हें नांव हिंदूंच्या एका सणाकूय लायलां. हो किरिस्तावांचो सण आसलो तरी हाका किरिस्तांव धर्माची वा इगर्जीची मान्यताय ना.

लोकसंगीत आनी लोकनाचाचें दायज सांबाळपी इंत्रूज ही मौजेची परब, व्हडल्या गोंयांसावन ९ किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या डोंगरी ह्या गांवांत मनयतात. इंत्रूज म्हळ्यार किरिस्तावांचो कार्निवाल जालो तरी डोंगरेर जावपी इंत्रूज म्हळ्यार हिंदूंचो शिगमो कसो मनयतात. हे परबेक इंत्रूज हें नांव कशें पडलें हेविशीं एक गजाल सांगतात ती अशी- 'पोर्तुगेजांच्या काळांत गोंयकारांचेर खूब बंधनां आसतालीं. एक परब मनोवपाची आसल्यार सरकाराकडल्यान मान्यताय घेवंची पडटाली. तातूंत हिंदूंचे परबेक मान्यताय दितना पोर्तुगेज अधिकारी आडमेळीं हाडटाले. देखून, जेन्ना शिगमो करपाक मान्यताय घेवंक डोंगरेवेलीं जाण्टी मनशां गेलीं, तेन्ना तांणी शिगमो म्हणी नासतना इंत्रूज मनोवपाखातीर मान्यताय मागली. ह्या नांवान पोर्तुगेज फटवले आनी तांणी परब मनोवपाखातीर मान्यताय दिली. तेन्नाच्यान डोंगरेवेल्या शिगमोत्सवाक 'इंत्रूज' हें नांव मेळ्ळें.

कार्निवाल आनी इंत्रूज ह्यो दोनूय परबो गोंयांत वांगडाच मनयतात. डोंगरेवेलो इंत्रूज हो गोंयांतलो पयलो शिगमो. 'सुंवारी' आनी 'मेळ' हांकां लागून इंत्रूजाक म्हत्व मेळ्ळां. माघ म्हयन्याच्या कृष्ण पक्षांतल्या पयल्या सुक्राराक ही परब सुरू जाता. ही परब पांच दीस चलता. पयले दीस 'फट्यां-सुंवारी' आसता. ह्या दिसा त्या त्या माटवांतलो लोक एकठांय येता. वर्सभर बंद आशिल्लीं घुमटां, कासाळीं ह्या सारकीं वाद्यां माटवांत हाडटात आनी 'फट्यां-सुंवारी' वाजयतात. ताका फट्यां-सुंवारी हें नांव कशें पडलें तेविशीं एक गजाल सांगतात ती अशी- कोंकणीत फटें म्हळ्यार कांबळ. इंत्रूजाच्या दिसांनी तेन्ना खूब थंडी पडटाली. देखून, घरचे वादले घरा भायर सरता आसतना कांबळ पांगुरताले. कांबळ (फटें) पांगरून वाजयल्ली सुंवारी ती फट्यां-सुंवारी. त्या दिसा हेर खंयचेच धर्मीक सुवाळे करीनात.

इंत्रूजाच्या दुसरे दिसा शेनवाराक बरेंच म्हत्व आसा. त्या दिसा कितलेय पयस गेल्लो गांवचो मनीस सत्री फुलोवंक येता. हेच रातीं इंत्रूजाचे विधींक सुरवात जाता. थंयच्या पांच माटवांतले लोक आपआपल्या माटवांत एकठांय येतात. गुडयो, तोरणां, अब्दागीर सजोवन दवरतात. दिवटी घेवन कुळावी तयार रावतात. शेनाय वाजोवंक आनी शिंग फुंकपाक वंशपरंपरेन काम करपी लोक थंय आसतात. गांवचे जाण्टे लोक शांतादुर्गेक, ग्रामदेव साखळयाक, रवळनाथ आनी पांच पंचिष्टांक गाराणें घालतात, सत्रेच्या देवाक सत्रेर व्हरून बसपाचें आवाहन करतात. उपरांत झगझगीत दिव्यांच्या उजवाडांत शेमेळ, घुमट आनी कासाळ्यांच्या आवाजान सत्र्यो फुलयतात. उपरांत हो पुराय मेळ गांवांतल्यान भोंवता. व्हडल्या

माटांतल्यो तीन आनी धाकटया माटांतल्यो दोन अश्यो पांच सुंवारी गाजत गाजत इंदूजाच्या माटवांत येतात. थंय एक पिंपळाचें पेड आसा, ताच्या मुखार येवन सगळ्यो सुंवाऱ्यो वाजतात.

आयतारा दीस परत्यो सुंवाऱ्यो येतात आनी दरेक घरामुखार भोंवतात. दरेक हुंबऱ्याचेर सगळ्या वाद्यांची पुजा करतात. सुंवाऱ्यो परत्यो माटवांत येतकच नाटकाक सुरवात जाता. व्हडलें माट आनी धाकटे माट हांगा दोनूय कडेन दोन नाटकाचे प्रयोग जातात.

सोमारा सांजची देवीची लालखी कागदाच्या फुलांनी सजोवन, तिचेर भेणवाती लावन बैंडाच्या तालांत गांवांतल्यान भोंवडायतात. तेन्ना सवायशिणी बायलो देवीक हुंवाळून तिची होंट भरतात. लालखी परती माटवांत येतकच नाटकाक सुरवात जाता.

मंगळारा दिसा मेळ आसता. ह्या दिसा सुंवारी वाजयनात, जाल्यार ढोल, ताशे असलीं वाद्यां वाजयतात. पांचूय माटवांची जेन्ना एकठांय मिरवणूक वता, तेन्ना तांकां मेळ म्हण्टात.

बुधवारा दीस गुलाल जाता. चार दिसांची वर्सुकी परब ह्या दिसा सोंपता. निमणे सगळे माटवांत जमतात आनी परब बरे तरेन जाली म्हूण देवाक गाराणें घालतात. सत्रेवेल्या देवाक परतो आपल्या जाग्यार बसपाक सांगतात. बिरेस्ताराक सत्यनारायणाची महापुजा करतात.

- कों. वि. सं. मं.

इंदूर: मध्यप्रदेश राज्यांतलें सगळ्यांत व्हड शार लोकसंख्या: ८,२७,००० (१९८१). क्षिप्रा न्हंयची उपन्हंय खान आनी सरस्वती हांच्या देगेर इंदूर शार वसलां. मुंबय ते आग्रा ह्या राश्ट्रीय महामार्गाचेर मुंबय सावन ७०४ किमी. ईशान्येक आनी समुद्रथरासावन सुमार ५३० मी. उंचायेचेर इंदूर शार आसा.

१७१५ वर्सा सुर्वेक कंपालाच्या जमीनदारान हांगा वस्ती केली. १७४१ वर्सा हांगा इंद्रेश्वर हें देवूळ बांदलें. ह्या देवळावेल्यानच ह्या शाराक इंद्रपूर- इंदोर-इंदौर आनी इंदूर अशीं नांवां पडलीं. होळकरांची राजधानी महेश्वर वावरांत आशिल्ली, थंयसल्यान १८१८ वर्सा तांणी ती इंदूराक हाडली. इंदूर हें शार समृध्द माळव्याच्या मुखेल जाग्यार आशिल्ल्यान आनी होळकरांची राजधानी जाल्ल्यान ह्या शाराची नेटान उदरगत जाली.

वेपारी, उद्येगीक आनी शिक्षणीक नदरेन इंदूर शाराक बरेंच म्हत्व आसा. गंव, बाजरी, ह्या सारक्या धान्याची आनी कापसाची, मध्य प्रदेशांतली म्हत्वाची बाजारपेठ म्हळ्यार इंदूर. शारांत सुताच्यो आनी कपडयांच्यो गिरणी आसात. हांगाच्या इंदूरी साडयांची खूब नामना आसा. ह्या शारांत तेल, कांबळी, अफू, रसायनां, यंत्रां, फर्निचर, खेळाच्यो वस्तू, धातू, दुदाचे पदार्थ, बॉबिन आदी उद्येग चलतात.

आदल्या काळार राजकुंवरांखातीर बांदिल्ले संगमरवरी डेली कॉलेज, तशेंच शेतवड, अभियांत्रिकी, वैजकी महाविद्यालयां ह्या शारांत आसात. १९६४ त सुरू जाल्लें इंदूर विद्यापीठ ह्या शारांत आसा. इंदूर शारांतल्यान खांडवा ते अजमेर रेल्वेमार्ग वता. तशेंच इंदूर ते उज्जैन रेल्वेमार्गाखातीर इंदूर शार नागदा ते भोपाळ रेल्वेमार्गाक जोडलां.

इंदूर शारांत आशिल्लो होळकरांचो प्रासाद, न्हंयदेगेवेल्यो नक्षीदार सत्र्यो, उद्यानां, ऊंच हवेली हांणी शाराच्या वैभवांत भर घाल्या. हे भायर कंवची, हारसो आनी रंगीत मणी वापरुन बांदिल्ल्या जैन मंदीराचें रुप आगळेंच आसा.

- कों. वि. सं. मं.

इंद्र- १: वैदिक आर्यांचो सगळ्यांत व्हड देव. सादारणपणान मनीस इंद्राक 'देवांचो राजा' मानता. ऋग्वेदांतल्या वट्ट सूक्तांतलीं १/४ सूक्तां इंद्राविशीं आसात. यास्कान इंद्र उतराची व्युत्पत्ती अशी केल्या:

इन्द्रः इरां दृणातीति वा। इरां ददातीति वा। इरां दधातीति वा। इरां दारयत इति वा। इरां धारयत इति वा। इन्दवे द्रवतीति वा। इन्दौ रमत इति वा। . (निरुक्त. १०.८)

अर्थ: इंद्र बी फोडून धान्य भायर काडटा वा तो अन्न दुसऱ्याक दिता वा धारण करता वा धर्तरिक खांची घालता वा धर्तरिक धारण करता. इंद्र सोमपानाखातीर धांवत सुट्टा आनी सोमांत रमता.

ऐतरेयोपनिषदा प्रमाण (३.१३.१४) 'इदमदर्शम्' (हें पळयलं) हाचेवेल्यान इदंद्र हें नांव आयलें. फुडें ताचें नांव इंद्र जालें.

वैदिक इंद्रवर्णनांत इंद्राचो स्वभाव आनी ताची आकृती धर्तरिवेल्या मानवी वीराक रंगोवपासारकी रंगयल्या. इंद्राच्या बापायचें नांव 'द्यु' अश आसून आवयची नांवां जायतीं आसात. तातूंतले एक 'आदिति' हें आसा. ऋग्वेदांत इंद्राविशीं जायते उल्लेख मेळटात. इंद्र आवयच्या पोटांत एक हजार म्हयने आनी जायतीं वर्सां रावलो (४.१८.४). तो जल्माक येतना सैमीक मार्गान जल्माक येवंक ना. ताचो जल्म आवयच्या फुडल्या भागांतल्यान जालो (४.१८.१-२). ल्हानपणासावनच ताण पराक्रम गाजोवपाक सुरवात केली. आपल्या स्वबळार ताणें पुराय संवसाराचेर व्हडपण गाजयलें. इंद्राचे केंस, खाड-मिश्यो आनी पुराय कुडीचो रंग भांगराचो आसा. ताचीं भुजां व्हड आसात. दोन पाचव्या रंगाचे घोडे जोडिल्ल्या रथांतल्यान तो भोंवता. हो रथ ताका ऋभूंनी तयार करून दिला. वज्र हें ताचें खाशेलें आयुध. तें त्वष्ट्यान दधीचीच्या अस्थींचें केल्लें (५.३१.४). दुसरेकडेन हें आयुध 'आयसम्' म्हळ्यार कसल्या तरी धातूचें केलां, अशें म्हळां. ताका चार वा शंभर कोनशे आसात, आनी शंबर तोंकां आसात (ऋग्वेद: ८४.२२.२, ४.१७.१०,८.६.६). इंद्राक सोमपान खूब आवडटा. सोमपान आनी स्तोत्र- मंत्रावरवीं ताची तांक वाडटा. तो तीस तळयो भरपाइतलो सोमरस पियेवन पचयता. तेखातीर ताका 'सोमपा' अशें विशेषण मेळ्ळां. ताणें शंबर बैलांचें मांस खावन पचयलें, असो एक उल्लेख ऋग्वेदांत आयला (१०.२७,२८,८६,६.१७).

इंद्राक विंगडविंगड नांवांनी वळखतात. राकेसाची वसती आशिल्ले 'पुर' (रावपाची थाणीं) ताणें फोडून उडयले, देखून ताका 'पुरभिद्' म्हण्टात. वृत्राक ताणें आपल्या वज्रान मारलो, देखून ताका 'वृत्रहन' म्हण्टात. तो भक्तांक झुजांत झुजून जैत मेळोवन 'मघ' म्हळ्यार वैभव दिता, देखून ताका 'मघवन' अशेंय म्हण्टात. इंद्राचे बायलेचें नांव इंद्राणी आसा. तिचो 'शची' असोय उल्लेख जाता. ताका 'सीता' नांवाची आनीक एक बायल आसली (पारस्कर गृह्यसूत्र १७.९).

इंद्राची पुराणांतली कथा अशी आसा- इंद्रान गौतम ऋषीची बायल अहिल्या हिका तिच्या घोवा असवडीं भोगली. रुक्मांगदाच्या भेसांत येवन ताची बायल मुकुंदा हिचेकडेनय संबंद ददरलो (गणेश पुराण १.३६-४०). विश्वरुप, वृत्र आनी नमुचि हांकां जिवेशीं मारिल्ल्यान ब्रह्महत्येचें पातक ताका लागलें. इंद्र तेन्ना कमळांत लिपून रावलो. फुडें ही ब्रह्महत्या धर्तरी, रुख, उदक आनी बायल हांच्याभितर वांटे करून दिल्ल्यान ब्रह्महत्येच्या पातकांतल्यान तो मुक्त जालो. दुर्वास आनी बृहस्पती हांचो अपमान केल्ल्यान तो स्वताची गिरेस्तकाय वगडावन बसलो. समुद्रमंथनांतल्यान चवदा रत्नां भायर सरलीं. तातूंतलीं चार हाका मेळ्ळीं. उपरांत ताणें दैत्याक हरोवन परतून एक फावट स्वर्गाचें राज्य जोडलें (भागवत पुराण ६.९). एक फावट इंद्र अंगुष्ठमात्र आशिल्ल्या वालखिल्य ऋषीक हांसलो. ताका लागून तिडकीन वालखिल्य ऋषी दुसरो इंद्र करपाक लागलो. तेन्ना कश्यप ऋषीक मध्यस्थ दवरून ताणें ताचो राग शांत केलो (महाभारत आदिपर्व ३०). शर्यातीन केल्ल्या यज्ञांत अश्विनीकुमाराक यज्ञभाग मेळचो न्हय म्हूण च्यवनाचेर ताणें वज्र उबारलें. च्यवनाचे तांकीमुखार ताचें कांय एक चल्लें ना. देखून, अश्विनीकुमाराचो यज्ञभाग (हविर्भाग) ताणें मान्य केलो.

दरेका मन्वंतरांत कोणूय तरी इंद्र आसता. तीनूय लोकांचेर ताचें राज्य चलता. शंबर यज्ञ करपी इंद्रपद जोडटा, देखून कोणाचेय शंबर यज्ञ जावंचे आदीं तो विघ्न हाडटा. कोणेय खर तप केल्यार आपलें इंद्रपद वचत म्हूण तो भिता. तेखातीर अप्सरांक तपस्व्याचो तपोभंग करपाखातीर तो धाडटा. सप्तर्षी हे ताचे सल्लागार तर गंधर्व-अप्सरा ही

ेची गिरेस्तकाय आसा.

भागवतांत गोवर्धन पर्वताच्या आख्यानांत कृष्णाक लागून इंद्राक ीमीपण आयिल्ल्यार्चे नदरेक येता. भारतांत वैष्णव संप्रदायाची वाड ावंक लागली, तेन्ना विष्णूक म्हत्व मेळ्ळें आनी इंद्र फाटल्यान पडलो शें इतिहास सांगता. जैनांच्या दैवतकथांत इंद्राक यक्षाची सुवात दिल्या. ार्थंकरांचें जल्मगंगल करपी सेवक म्हूण जैन साहित्यांत तो दिश्टी डटा. बौध्द साहित्यांत ताचो पांवडो खूब वयलो लेखला. जातककथांत ाका मनीसजातीचो बरें मागपी, गरीब दुबळ्यांचो आदार म्हळां. संबुला ातकांत, संबुलेक तो कामूक यक्षाचे पागडेंतल्यान सोडयता तें ाखयलां. भूमिया आदिवासीक पावस आनी मळब हांचो देव मानतात. ाका ते 'मृत्यूदेव' अशें म्हण्टात.

इंद्राच्या असैमीक जल्माविशीं आशिल्ली लोककथा मध्यप्रदेशांत मापडटा.

कमलपती ही कमळांची देवता. इंद्र तिचे बरगडेंतल्यान आयलो. इंद्राचो चलो मौनकुंवर आनी माळ्याची चली रैभेदेन हांचें लग्न लागलें. तेन्ना माळ्यान केल्लो मोटवो माटोव मोडलो. इंद्रान तो मळबांत वयर उडयलो. तें आयज इंद्रधनुश्य जावन आमकां दिसता.

कातोडी, कुंभार आनी गोंड समाजांत इंद्रकथा चलता. इंद्राची मूर्त कशी आसची तें हेमाद्रींत सांगलां-

> शक्रश्चतुर्भुजः कार्यो द्विभुजा च तथा शची ।
> पद्माङ्कुशौ च कर्तव्यौ वामदक्षिणहस्तयोः ॥
> वामं शचीपृष्ठगतं द्वितीयं वज्रसंयुतम् ।
> वामे शच्याः करे कार्या रच्या सन्तानमञ्जरी ॥
> दक्षिणं पृष्ठविन्यस्तं देवराजस्य कारयेत् ।

अर्थः इंद्राची मूर्त चार भुजांची तर शचीची दोन भुजांची करची. इंद्राच्या दाव्या आनी उजव्या हातांत कमळ आनी अंकुश आसचो. इंद्राचो दुसरो दावो हात शचीचे फाटीर तेंकिल्लो आंनी उजवो हात वज्र धरिल्लो आसचो. शचीच्या उजव्या हातांत मंजरी आसची. उजवो हात इंद्राचे फाटीर आसचो.

इंद्राक जरी 'देवांचो राजा' म्हूण वळखलो, तरीय दिसपट्ट्या देवस्पणांत वा पुजेंत इंद्राक सुवात मेळना. शांतिक पौष्टिक कर्मांत एक लोकपाल म्हूण ताका आहूती मेळटा. पूर्विल्ल्या काळांत रानदुकराक ताचो बळी म्हूण दिताले. तेविशींचें 'इन्द्राय सूकरम्' अशें वचन तैत्तरीय ब्राह्मणांत आसा. इंद्रासंबंदीच्यो परबो महाराष्ट्र, गोंय वा कोंकणी वाठारांत नात. बंगाल राज्यांत 'इंद्रपूजा' अस्तित्वांत आसा. भाद्रपद शुध्द चतुर्दशीक बंगालांतल्यो बायलो इंद्राचे मूर्तीची पूजा करतात. ताका चवदा फळां आनी लाडू हांचो निवेद्य दाखयतात. सूर्य बुडटकच इंद्रमूर्तीचें विसर्जन जाता. रोट, मॅक्डोनेल, ओल्डेनबर्ग ह्या अस्तंतेच्या विद्वानांनी इंद्रासंबंदान फुडलीं मतां उक्तायल्यांत. तांच्या मतान इंद्र हो पावस दिवपी देव. ताचें वज्र म्हळ्यार वीज. वृत्र ही दैत्याच्या रुपांत आशिल्ली मैमीक शक्त. ही शक्त उदक नश्ट करता. डॉ. रा. ना. दांडेकर हाका हें मत मान्य ना. तो म्हण्टा- मेघ, विद्युत्, धनध्वनि, पर्जन्य हीं उतरां सरळपणान केन्नाच वापरिल्लीं नात. त्या बदला वृत्र वज्र, पर्वत सारक्या प्रतिकात्मक उतरांचो उपेग केला. इंद्रा सारक्या देवाचें अशें अस्पश्ट वर्णन वैदिक ऋषींनी केलां हें मनाक पटना. इंद्राक पावसाचो देव मानप हें समा न्हय ताच्या स्वभावांत आनी कर्तुपांत मनीसधर्माची. मनीसस्वभावाची सांवळी पडल्या. तेखातीर इंद्राक मानवी वीर मानप चड बरें दिसतलें. डॉ. दांडेकराचो सिध्दान्त असोः

इंद्र हो जल्मान देव न्हय. ताणें आपले तांकीर इंद्रपद जोडलें. ऋग्वेदांत ताच्या मनीस स्वभावाविशीं जायते उल्लेख आयल्यात. देखीक, इंद्राक सोमरस खूब आवडटा (ऋग्वेद २.१५.७७.३८.२); वृषाकपीच्या प्रसादान इंद्राचें वीर्यवर्धन जावप (ऋग्वेद १०.८६); कांय वेळा ताका भय दिसप (ऋग्वेद १.३२.१४); ताचेकडेन एकनिश्ठ राविल्ल्या मरुताकडेन ताणें केल्ली झगडीं ह्यो गजाली इंद्र मनीस आसलो हें सिध्द करतात.

आर्य लोक जेन्ना इराणांतल्यान सप्तसिंधूक वचूंक भायर सरले तेन्ना त्या प्रवासांत इंद्रान आर्यांचें फुडारपण केलें. ताच्या फुडारपणाखाल सगळीं आडमेळीं हुंपून आर्यांचो हो गट सप्तसिंधूमेरेन पावलो. आर्यांच्या दैवतशास्त्रांचें वैदिक भारतीयांच्या दैवतशास्त्रांत रुपांतर जातना वैदिक भारतीयांनी आपल्या फुडाऱ्याक देवांचे पंगतीक बसयलो. ताचो 'देवांचो राजा' ही पदवी दिवन भोवमान केलो. हाकालागून भारतीय वैदिक शास्त्र इंद्रप्रधान जालें. इंद्राक लागपी प्रतियोगी देव पूर्विल्ल्या इराणी लोकांच्या दैवतशास्त्रांत ना.

- कों. वि. सं. मं.

इंद्र-२: संस्कृत भाशेचो व्याकरणकार. कथासरित्सागराच्या चवथ्या तरंगांत, पाणिनी आदी व्याकरणकारांचो एक संप्रदाय आसा अशें म्हळां. व्याडि, वररुचि आनी इंद्रदत्त हे त्या संप्रदायांत मुखेल आसात. ह्या व्याकरणकारांक 'ऐंद्र' म्हण्टाले. व्याकरणाच्या मळार पाणिनीचें म्हत्व वाडटकच हो संप्रदाय ना जालो. बर्नेल हाच्या मतान तोलकाप्पियम् ह्या तमिळ व्याकरणांत ऐंद्र पध्दतीचें अनुकरण आसा. पाणिनी, कात्यायन आनी हेर व्याकरणकार जाचो प्राचाम्, एके अशा उतरांनी उल्लेख करतात तो इंद्र आसूंये अशें भारतीय संस्कृतिकोशांत म्हळां. इंद्राचो व्याकरणग्रंथ सांपडना. अभिनव शाकटायनाच्या शब्दानुशासनांत ताचो उतारो पळोवंक मेळटा. बोपदेव आपल्या कविकल्पद्रुमांत इंद्राचो उल्लेख करता.

- कों. वि. सं. मं.

इंद्राणी: देवांचो राजा इंद्र हाची बायल. तिका 'शची' अशें आनीक एक नांव आसा. ती सूक्तद्रष्टी आसली.

रामायण आनी पुराणांत तिका पुलोमा दैत्याची चली अशें म्हळां. तिच्या सोबीत, शिरवंत रुपाक भुलून सगळ्या देवतांमदल्यान इंद्रान तिका पसंत केली, अशें तैत्तरीय ब्राह्मणांत सांगलां. इंद्रान तिका चोरून व्हेली आनी पुलोमा श्राप दीत म्हूण ताका जिवेशी मारलो. इंद्रावांगडा ती राजसभेंत बसताली. तिणें आपणाक पूत जावंचो हो हेत मनांत बाळगून गौरीव्रत केलें. तेवरखीं तिका जयंत हो पूत जालो, अशे कांय उल्लेख भविश्यपुराणांत (ब्राह्म. २२) सांपडटात. ऋग्वेदांत तिचेसंबंदीच्यो जायत्यो ऋचा येतात. तातूंत तिचेविशीं फुडली म्हायती मेळटा. आपले सवतीचो मद जिरोवपाक तिणें तिचेर मंत्रिल्ल्या पाळां-मुळांचो उपेग केल्लो (१०.१४५). एका सूक्तांत तिचें तेज प्रगट जालां (१०.८६). इंद्र आपलेपरस वृषाकपीक चड मान दिता तो पळोवन ती तिडकता. मनशावरीच देवाच्या कुटुंबांत लेगीत झगडीं चलतात, हें त्या सुक्तावेल्यान समजता.

इंद्राणीक अखंड सवाशीण मानल्या. देखून, लग्नावेळार,खास करून साकरपुड्यावेळार व्हंकलांनी तिची पूजा करपाची चाल कांयकडेन चलता. विदर्भांत इंद्राणीचें मंदिर आसा. थंय रुक्मिणी तिची पूजा करपाक गेल्ली अशें म्हण्टात. विदर्भांत इंद्र-इंद्राणी कांय लोकांचें कुलदैवत आसा. ओरिसांत इंद्राणीची एक व्हड मूर्त मेळ्ळ्या.

- कों. वि. सं. मं.

इंफाळ: आदल्या मणिपूर संस्थानाची आनी आतांच्या मणिपूर राज्याची ही राजधानी. इंफाळ आनी नंबुल न्हंयांमदल्या एका सुंदर देगणांत, समुद्रथरासावन सुमार ८०० मी. उंचायेचेर हें शार वसलां.

दाट गांवगिरे वस्तीच्या मदीं आशिल्ल्या ह्या थळाक नामना मेळ्ळी, ती थंयच्या थळाव्या राजाच्या किल्ल्यान. पूण १८९१ वर्सा जेन्ना हांगा ब्रिटिशांनी आपलें राज्य वसयलें तेन्नाच तांकां नगराचें रुप मेळ्ळें. विस्तार २४° ५०' उत्तर ९३° ५९ उदेंत, लोकसंख्याः १०,०,३६६ (१९७१). मणिपूर राज्याचें हें एक संस्कृतीक आनी वेपारी केंद्र. हांगाच्या कलाकुसरीच्या वस्तूंक आनी हातमागावेल्या कपड्यांक नामना आसा. मणिपुरी नृत्यकलेचें हें मूळपीठ समजतात. तशेंच 'पोलो' खेळाचें हें

मूळस्थान आसतलें असोय समज आसा.

ईशान्य रेल्वेच्या मणिपूर रोड (दिमापूर) स्थानकाच्या २१५ किमी. दक्षिणेक हें शार आसून हांगाच्यान सुमार १०७ किमी. उदेंतेक ब्रह्मदेशाची शीम लागता. जिल्ह्यातल्या मुखेल शाराकडेन हे शार रस्त्यान जोडला. डोंगराळ वाटारखातीर तशेंच राज्यातल्या कांय नागा लोकाच्या घातपात करवायांक लागून तेचपरी हें शार ब्रह्मदेशाचे शीमेलागसार आशिल्ल्यान हांगाच्या विमानतळाक खूब म्हत्व आयलां. दुसऱ्या म्हाझुजांत सुभाषचंद्र बोस हाणी आझाद हिंद फौज इंफाळ मेरेन आयिल्ली.

बायलांच्या आभुशणांखातीर नामनेक पाविल्लो भारतांतलो सगळ्यांत व्हड बाजार 'खवैरामबंद', श्री गोविंदजीचें देवूळ आनी राजवाडो पळोवपासारको आसा. हांगा महाविद्यालयां तशेंच खुबश्यो शाळा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

इ: वर्णमालेंतलें तिसरें अक्षर. हाचो उच्चार ताळवेपसून जाता. उदात्त आनी अनुदात्त अशा स्वरांच्या भेदाक लागून हाचो उच्चार तीन तरांनी जाता. अनुनासिक आनी निरनुनासिक अशे ताचे आनीकूय दोन भेद आसात. हो परमानंद स्वरुपाचो, वासाच्या फुलाचे कांतीचो, ब्रह्मविष्णुमहेशात्मक, शक्तिमय आनी गुणत्रयसमन्वित आशिल्ल्याचें कामधेनुतंत्रांत म्हळां.

'इ' च्या रुपाचो विकासक्रम असो:

इ = ∴ ०० [illegible] [illegible]

वर्णाभिदानतंत्रांत सूक्ष्मा, शाल्मली, विद्या अशीं हाका नांवां दिल्यांत. मातृकान्यासांत हाची सुवात उजव्या दोळ्याचेर येता. हो ब्रह्मदेवाच्या तिसऱ्या तोंडापसून उत्पन्न जालो आनी यजुर्वेद हाचेपसून उत्पन्न जालो अशें शब्दकल्पद्रुम आनी वायुपुराण ह्या ग्रंथांत म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

इक्बाल, मुहंमद:

(जल्मः २२ फेब्रुवारी १८७३, सियालकोट; मरणः २१ एप्रिल १९३८, लाहोर).

उर्दू आनी फार्सी भासांतलो कवी आनी विचारवंत. इक्बाल ह्या नांवान ताच्यो कविता उजवाडाक आयल्यो. ताचे पूर्वज काश्मीरी ब्राह्मण आशिल्ले, अशें म्हण्टात. सियालकोट हांगाच्या मरे कॉलेजांतल्यान ताणें पदवीमेरेचें शिकप घेतलें आनी मागीर लाहोराक वचून तत्त्वगिन्यान विशयांत एम्. ए. ची पदवी घेतली. मुखार तो जर्मनीक गेलो आनी म्युनिकच्या विद्यापीठांतल्यान ताणें तत्त्वगिन्यानांत डॉक्टरेट मेळयली. ताका उर्दू, फार्सी, जर्मन, इंग्लीश ह्यो भासो येताल्यो. म्युनिक हांगाचें शिकप सोंपोवन तो इंग्लंडाक गेलो आनी बॅरिस्टर जावन १९०८ वर्सा मायदेशाक परतलो. सुर्वेक कांय काळ ताणें लाहोर कॉलेजींत प्राध्यापक म्हूण काम केलें. पूण रोखडीच ताणें ती चाकरी सोडली आनी वकिलीचो वेवसाय आपणायलो.

सामके भुरगे पिरायेर सावन तो कविता रचतालो. सुरवातीच्या काळांत ताचेर सुफी विचारांचो चड प्रभाव पडिल्लो. 'हिदायतु-उल्-इस्लाम' हे संस्थेचे माचयेवयल्यान ताणें खूब फावट कविता वाचून केल्लें. ताची गाजिल्ली रचना 'सारे जहाँ से अच्छा, हिंदोस्ताँ हमारा' ही सुरवातीच्या काळांत बरयिल्ली कविता.

ताची ऐन पिराय युरोपासारक्या विचारांचे नदरेन फुडारिल्ल्या खंडांत गेल्ल्यान इक्बालाच्या विचारांत खूब बदल जाल्लो. ताका लागून तो इस्लामवादाक लागीं गेलो अशें जाणकारांचें मत आसा. फार्सी भाशेंतल्यान बरयल्यार आपले विचार आनी तत्त्वगिन्यान सगळ्या इस्लाम राश्ट्रांनी पावतलें ह्या विचारान ताणें उर्दू सोडून फार्सी भास आपणायली. बेर्गसाँ आनी नित्शे ह्या दोन विचारवंतांच्या विचारांचो पगडो ताचे तात्त्विक विचारसरणीचेर आशिल्लो ही गजाल ताच्या 'असरारे खुदी' (१९१५) आनी 'रुमूजे बे खुदी' (१९१८) ह्या दोन फार्सी खंडकाव्यांतल्यान उक्ती जाता. ह्या दोनूय खंडकाव्यांचो इंग्लीश अणकार केंब्रिजचो प्राध्यापक निकल्सन हाणें केलो (१९२०). ह्या ग्रंथांक लागुनूच इक्बाल हाका १९२२ त, 'सर' ही पदवी मेळ्ळी. दान्तेच्या 'दिव्हीना कामेदिया'चे धर्तेर ताणें 'पयामे मशरिक' आनी 'जावेदनामा' (१९२०) हे झेले उजवाडाक हाडले.

१९३५ सावन ताणें पर्थून उर्दू भाशेंतल्यान बरोवपाक सुरवात केली. 'बाले जिब्रैल' आनी 'जर्बे-कलीम' (१९३५) हे दोन उर्दू कवितां-झेले ताणें ह्या काळांत उजवाडाक हाडले. ताच्या उलोवपांचो झेलो 'Lectures on the reconstruction of Religious thought in Islam' (१९३५) ह्या नांवान उजवाडाक आयला, ताच्या इस्लाम धर्मावयल्या म्हत्वाच्या तात्त्विक विचारांचो तातूंत आस्वाद आसा. तातूंत ताणें आपलें सूफीविरोधी आनी कर्मयोगाची शिकवण दिवपी तत्त्वगिन्यान मांडलां. १९३० वर्सा इक्बाल मुस्लिम लिगाचो अध्यक्ष जालो. आनी मुसलमानांखातीर स्वतंत्र देशाची येवजण ताणें मांडली. ताच्या काव्यांत तात्त्विक, धर्मीक, नैतिक आनी राजकी विचारांचो सुंदर मेळ आनी कलात्मक आविश्कार जाला. ताच्या काव्याक उर्दू-फार्सींत म्हत्वाची सुवात आसा.

- माधव बोरकार

इगर्ज (चर्च): किरिस्तांव धर्मीयांचें प्रार्थनायळ. इगर्ज हें कोंकणी उतर पोर्तुगेज 'इग्रेज' ह्या उतरावेल्यान आयलां आनी पोर्तुगेज उतर 'इग्रेज' आनी इंग्लीश उतर 'चर्च' हीं ग्रीक 'एक्लेजिया' आनी हिब्रू 'कहाल' हातूंतल्यान आयल्यांत. ताचो अर्थ एकठांय आपयिल्ली जमात. देवाची पूजा करूंक जंय एकठांय येतात, ते सुवातेक 'इगर्ज' म्हण्टात.

क्रिस्ती शकाच्या पयल्या तीन शतमानांनी किरिस्तांव लोक धर्मीक आनी राजकी पिडापिडीक लागून उक्त्या सुवातींनी व्हड घरांनी, काताकूंब (Catacomb) म्हूण नांवाजिल्ल्या भुयारी सिमितेरींनी एकठांय येताले. रोम शारांत किरिस्तांवांची पिडापीड सोंपतकच ३२६ वर्सा कोन्स्तांतीन राजान किरिस्तांव धर्माक राजधर्माची मान्यताय दिली. तेन्नासावन इगर्जी बांदप सुरू जालें. हीं बांदपां युरोपांतल्या घरशिल्पाचो मुखेल नमुनो जावंक पावलीं. पयल्यो व्हड इगर्जी बाजिलिकाचो रोमन सरकारी इमारतीचो नमुनो वापरून बांदल्यो. हांका लागून क्रिस्ती म्हामंदिराक 'बाजिलिका' म्हण्टात. एक लांब साल आनी सालाचे एके

कुशीक मिमार्ची वेदी (आल्तार) आसता.

बायझंटायन (Byzantine) शैलीचीं बांदपां ४ थ्या ते ६ व्या शतमानांत आशियांत चलणुकेंत आयलीं. ५३२ वर्सा, इस्तांबूल शारांत व्हड घुमटा आकाराची आनी चारूय्य कोनशांक ऊंच मिनार आशिल्ली, हागिया सोफिया इगर्ज बांदली. असल्या इमारतींनी मोझाइक (mosaic) नांवाचीं रंगारंगांच्या फातरांक पटयांनी सजयिल्लीं चित्रां आसतालीं. बायझंटायन शैली ग्रीस, रशिया आनी कांय इटालियन गांवांनी पातळ्ळी. ८ व्या आनी ९ व्या शतमानांत कारोलिंजियन (Carolyngian) पध्दतीन इगर्जी बांदताले. असलीं बांदपां चड तिगूंक ना पूण कांय काश्याचे आनी हस्तिदंत कोरांतून केल्ले नग उरल्यात.

इकराव्या आनी बाराव्या शतमानांत रोमानेस्क (Romanesque) पध्दतीन इगर्जी बांदताले. व्हड आनी दाट वण्टी, ल्हान जनेलां, वाटकुळें आर्क, मोटे आनी मोटवे खांबे ह्या इमारतींनी वापरताले. इगर्ज खुरसाच्या आकाराची आसताली आनी बल्कांवाक तेंकून ल्हान ल्हान कपेलां बांदताले.

घुमट आनी तेंको दिवंक वण्टी बांदपाची पध्दत सुरू जाली. हांगाच्यान गॉथिक (Gothic) पध्दत आयली. नवे पध्दतीचे नाजूक घुमट पातळ वण्टी, तोंकाचे आर्क (pointed arch) तेंको दिवपी मोटे वण्टीचेर (flying buttresses) ल्हान मिनार, फातरांनी कोरांतून केल्लो मुखभाग (facade) आनी व्हड घांट हुमकळावंक मोटें गोपूर- हीं गॉथिक बांदावळीचीं लक्षणां. ताका व्हड जनेलांचीं रंगीत विद्राचीं (stained glass) चित्रां लायताले. अमियां (Amiens), नोत्र दाम द पारीस (Notre Dame de Paris) असले कातेद्राल (Cathedral), कॅन्टर्बरी (Canterbury) असलें तीर्थक्षेत्र, ला ग्रांद शार्त्रूज (La Grande Chartreuse) सारके मठ, गॉथिक पध्दतीच्यो इमारती म्हूण संवसारभर नामनेक पावल्यात.

१५ व्या आनी १६ व्या शतमानांत रेनसांस (Renaissance) पध्दत आयली. ग्रीक आनी रोमन काळाचे प्रकार नव्यान वापरूंक लागले. रोमांतली म्हालगडी सांत पेद्रूची बाजिलिका, लंडनांतली सेंट पॉल्स कातेद्राल, व्हडल्या गोंयची से कातेद्राल आनी नोसा सिञोरा द दिवीन प्रॉविदेंसिया (St. Cajetan's) ह्यो रेनेसांस बांदावळीच्यो इगर्जी आसात.

१७ आनी १८ व्या शतमानांत बारोक (Baroque) प्रकार उज्वाड-सावळेचो फरक दाखयता. रोमांतली जजू (Geso), गोंयची बाँ जेजू इगर्ज ही हे पध्दतीचीं उदाहरणां आसात. केरळांतले बारोक इगर्जांचे बांदावळीन युरोपी पध्दतीचेरय प्रभाव घाल्लो दिसता. भारतीय बारोक प्रकारच्या इमारतींमदीं व्हडल्या गोंयची आनी मडगांवची इश्पिरितु सांतु, तळावलेची सांताना, विवाडेची पियेदाद, जुंवेची सांतइश्तेवांव ह्यो इगर्जी नांवाजिल्ल्यो आसात. व्हडल्या गोंयच्या रेनेसांस आनी बारोक इगर्जांक लागून ह्या वाठाराक 'उदेंतेचे रोम' अशें नांव पडलां. बारोकाचोच एक भोव अलंकारीत रोकोको प्रकार (Rococo) फ्रांस देशांत वाडलो.

१९ व्या २० व्या शतमानांत तिखें, कॉंक्रीट आदी वापरून आदल्या आनी नवे मोदीच्यो इमारती बांदल्यो. हालींच्यो इगर्जी चडशो आर्विल्ल्या मोदीच्यो आसतात. देखीक, मडगांवची ग्रेस चर्च, कार्मेलीन मठ आनी पणजेची डॉन बॉस्को इगर्ज. ह्या इगर्जांनी कॉंक्रीट वापरुन व्हड सालां बांदतात आनी हारशाची व्हड जनेलां दवरतात. वांटकुळ्या वा बहुकोनी आकाराच्या इमारतींनी वेदी मजगतीं जायत्तो लोक चोंयवशीन रावपाची वेवस्था आसता. भारतीय पध्दतीन बांदिल्ल्योय कांय इगर्जी आसात. बेळगांव लागसार देशनूर गांवांत लिंगायत देवळाचो नमुनो घेवन बांदिल्ली इगर्ज आसा. तमीळनाडू, गुजरात आनी बिहारांत थळाव्या देवळांच्या प्रकाराच्यो इगर्जी फाटल्या पन्नास वर्सांनी बांदल्यात.

- मॅथ्यू आल्मेद, जे. स.

संदर्भ: 1. Anand, Mulk Raj (Ed.) Golden Goa. Bombay, Marg Publication 1980; 2. Doshi, Saryu (Ed.) Goa Cultural Patterns. Bombay, Marg publication 1983; 3. Eliade, Mircea (Ed.) The Encyclopaedia of Religion, New york 1987; 4. Malgaonkar, Manohar. Inside Goa. Directorate of Information and publicity, Goa 1982; 5. Piper, David (Ed.). The Random House Library of painting and culture 1981. Random House, New York; 6. Webster's Unabridged international dictionary of the English Language.

इझुमी, शिकिबू: नामनेची जपानी कवयित्री. तिच्या बापायचो आश्रित नाचिबाना मिचिसादा हाचेकडेन तिचें लग्न जाल्लें. जपानी राजघराण्यांतलो तामेताका ह्या राजकुंवराकडेन आनी ताच्या मरणा उपरांत ताचो भाव आतसुमिची हाचेकडेन तिचे मोगाचे संबंद आशिल्ले. आतसुमिचीच्या मरणा उपरांत ती राजकन्या शीशीचे सेवेक आशिल्ली. फुडें तिणें फुजिवारा यासुमासा हाचेकडेन लग्न केलें. पूण होवूय संबंद चड काळ तिगलो ना.

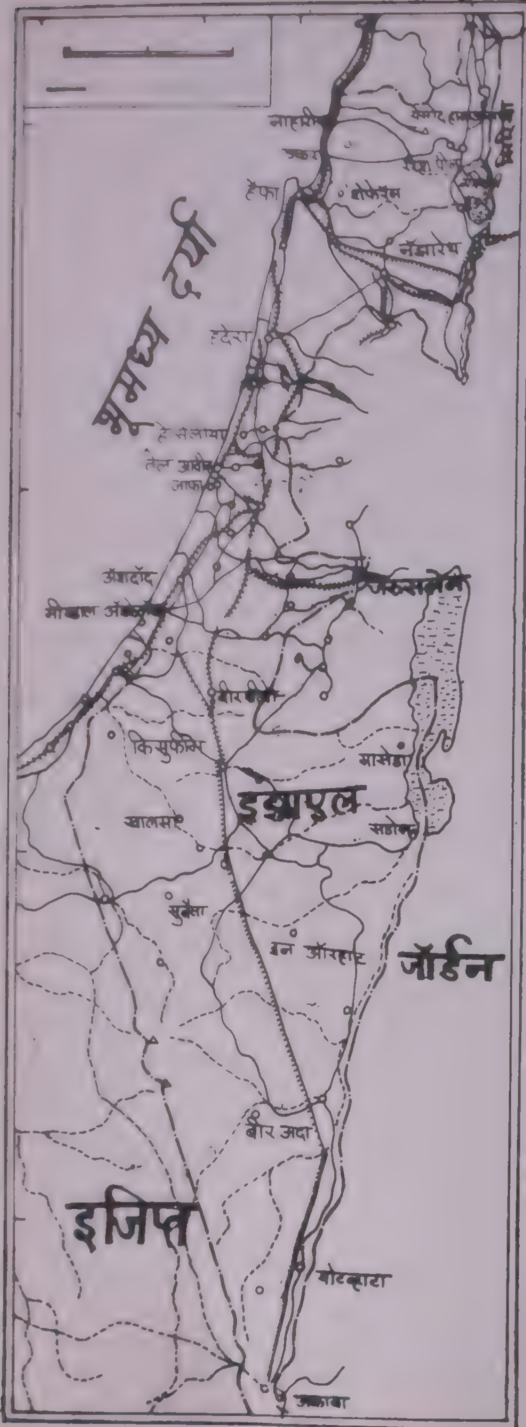
होंवयेवरी 'वाका' ह्या जपानी छंदांत (पंचाक्षरी आनी सप्ताक्षरी कडव्यांची एका फाटल्यान अशी होंवीसदृश रचना) बरयिल्ले तिचे दोन कवितांझेले आसात. हातूंतलो पयलो *इझुमी शिकिबू सेइशू*, जातूंत ८३९ 'वाका' आसात. दुसरो *इझुमी शिकिबू झोकुशू* हातूंत ६४७ 'वाका' आसात. ह्या दोनूय संग्रहांत मेळून सत्तर 'वाका' एकेचतरेच्यो आसात. तिच्या काव्यांत मोगाचे भावनेची उत्कटता आनी खोलाय दिसून येता. तिचे धर्मीक स्वरुपाचे कवितेंत चित्तशुध्दीखातीर आशिल्ल्यो भावना दिश्टी पडटात. शाही फर्मानावरवीं संपादन केल्ल्या 'गोशु-इशु' ह्या कवितासंग्रहांत तिच्या 'वाका'चो आस्वाद जाता.

तिणें बरयिल्ले दिसपटयेंत खुबश्यो कविता आनी आतसुमिची वांगडा आशिल्ल्या मोगाच्या संबंदांचे उल्लेख मेळटात. तिचें वास्तव चरित्र आनी तिचे कवितेंतले प्रेम संबंदांचें वर्णन हाकालागून कांय लोकांकडसून तिचेर टिका जाल्या. नितळ मोग करपी प्रेमिकांचो संबंद सोदूंक गेल्ल्यान घडये तिची अशी अवस्था जाल्या जावंये आनी तिचेर चंचळतेचो छाप बसला आसुये.

- कों. वि. सं. मं.

इझ्राएल: (मेदिनात इझ्राएल) अस्तंत आशियांतलें ज्यू राश्ट्र. क्षेत्रफळ २०,७०० चौ. किमी. लोकसंख्या ४०,३०,६०० (१९८१). विस्तार २९° ३०′ उत्तर ते ३३° १५′ उत्तर आनी ३४° १७′ उदेंत ते ३५° ४१′ उदेंत. हाच्यो शिमो उत्तरेवटेन ७९ किमी. लेबनानकडेन, उदेंतेक ५३१ किमी. जॉर्डनाकडेन, ७६ किमी. सिरीयाकडेन आनी दक्षिण आनी उदेंत मेळून २०६ किमी. ईजिप्ताकडेन आनी अस्तंतेक ५९ किमी. गाझा पट्टेकडेन जोडल्यात. हे भायर सुमार ७८ किमी. भूंयमध्यसमुद्र- दर्यादेग आनी तांबड्या दर्याच्या आखातावयली ४ किमी. दर्यादेग ह्या देशाचे सत्तेखाला आसा.

भूंयवर्णन, बनस्पत आनी मोनजात: १९४८ वर्सा अरब राश्ट्रांकडेन जाल्ले कबलातींत ह्या देशाच्यो शिमो थारायल्यो. सादारणपणान इझ्राएलचे चार सैमीक वांटे जातात. १. **भूंयमध्यसमुद्राची दर्यादेग:** ही देशाच्या अस्तंत वाठारांत आसा आनी उत्तरेवटेन अशीर जाल्यार दक्षिणेवटेन रूंद जायत गेल्या. २. **दोंगुल्ल्यांचो वाठार:** उत्तरेवटेन गॅलिली, मदल्या वाठारांत ज्यूडीया आनी सामेरिया तशेंच दक्षिणेंतल्या नेगेव्हांतल्या दोंगुल्ल्यांचो वाठार हे हाचे आनीक वांटे जाल्यात. ३. **जॉर्डन न्हंयचो वाठार:** हे न्हंयचें देगण कांय प्रमाणांत जॉर्डनांत तर कांय इझ्राएलांत आसा. ह्या वाठारांत आशिल्ल्या दोंगुल्ल्यांची उंचाय सादरणपणान समुद्रथरासावन ६०० मी. आसा आनी मेबिट मायरॉन (जेबेल जारमाक) हें दोंगुल्लेतेमक १,२०८ मी. उंचायेचें आसा. ४. **नेगेव्हचो वाळवंटी वाठार:** ह्या वाळवंटांच्या वाठारांत, दक्षिण ज्यूडीया वाठारांतल्या दोंगुल्ल्यांनी कांय जाग्यांचेर सुप्त ज्वालामुखी सांपडटात. ह्या वाठारांत तांबड्या दर्यावेल्या आकाबाच्या आखातामेरेनचो वांटो येता.

इझ्राएलांत सैमीक उदका सांठे सामक्या उण्या प्रमाणांत आगात जॉर्डन न्हंयचे वट्ट ३२० किमी. लांबायेतले ११८ किमी. इझ्राएल-जॉर्डन हांचे शिमेचेर आसा. हेभायर यॉरकोन, किशॉन आनी यारमुक ह्या हांगाच्यो मुखेल न्हंयो आसात. १६५ किमी. क्षेत्रफळाचें किनेरेट तळें (गॅलिली दर्या), मेल्ल्या दर्याचो दक्षिणेवटेनचो १/४ वाठार आनी उत्तरेवटेनचें हुला तळें हांचेर इझ्राएलची सत्ता चलता.

देशाचें हवामान भूंयमध्यसागरी आसा. शिंयांविसांनी पावस पडटा जाल्यार गीम सुको आसता. जानेवारी म्हयन्यांतले चडांतचड तापमान २०.९° से. आनी उण्यांतउणें ४.४° से. इतलें आसता. ऑगस्ट म्हयन्यांत तें चडांतचड ४०.२° से. जाल्यार उण्यांतउणें १८.४° से. आसता. पावस उत्तरेवटेन सुमार १०७ सेंमी. जाल्यार दक्षिणेवटेन ३ सेंमी. मेरेन पडटा.

दक्षिण-उत्तर हांगाचो असमान पावस, ऊंच सकयल वाठार, वाळवंट आनी दर्या लागीं आशिल्ल्यान इझ्राएलांतली भूंय शेतवडीखातीर चडशी उपेगाची ना. तातूंत चुनखडयेचें प्रमाण बरेंच चड आसा.

हांगाची वनस्पत चडशी नश्ट जावन गेल्या. पूण सरकारी यत्नांनी कांय जाग्यांचेर पायन, ओक, निलगिरी हीं झाडां रोयल्यांत. तेभायर हांगा बाभळ, करोबा, खाजूर, विंगडविंगड वखदी वनस्पत तशेंच हायसिंथ, क्रोकस, ट्यूलिप हीं फुलझाडां दिसून येतात. मोसंबी, संत्रां, पेरां, केळीं, अनसां हांचीं पोरसां तयार केल्यांत.

कोलो, तरस, रानदुकर, हरण, रानमाजर, मुंगस ही मोनजात हांगा आसा आनी सुमार ४० जातींचीं सुकणीं हांगा आसात. केन्नाकेन्नाय टोळांच्यो घुरयो येतात.

इतिहासः बायबलाच्या पोरन्या करारांत वर्णन केल्लेप्रमाण इ.स.प. दोन हजार वर्सांपयलीं अब्राहम हाणें ज्यू संस्कृतायेची बुन्याद घाली.

अब्राहमच्या वंशजांनी ज्यूडा आनी इझ्राएल हीं राज्यां निर्माण केलीं, पूण इ. स. ७० वर्सा रोमनांनी हीं राज्यां नश्ट करून तांकां पॅलेस्टायन हें नांव दिवन आपले सत्तेखाला हाडलीं. फुडें धर्मीक अत्याचारांक लागून कितलेशेच ज्यू देश सोडून जगभर पातळ्ळे. पूण तांचो एकचार मात तिगून उरलो. १९ व्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत 'झायनिझम' ची थापणूक जाली. ज्यूं खातीर पॅलेस्टायन हें स्वतंत्र राज्य आसचें असो ताचो उद्देश आशिल्लो. ब्रिटिशांनी पयल्या म्हाझुजांत पॅलेस्टायन आपले सत्तेखाला हाडलें आनी तांणी ज्यूंच्या वेगळ्या स्वतंत्र राज्याच्या अस्तित्वाक तेंको दिलो. ज्यू लोकांनी थळाव्या अरब जमीनदारांकडल्यान जमनी विकत्यो घेतल्यो आनी थंय आपली वसणूक केली. हे जमनीचे मालकेखातीर झगडीं सुरू जालीं, पूण निमणें १४ मे १९४८ वर्सा इझ्राएल हें ज्यू राश्ट्र निर्माण जालें. डेव्हिड बेन गुरिअन पयलो पंतप्रधान आनी कायीम व्हायट्समान पयलो अध्यक्ष जालो. १९४९ त इझ्राएल संयुक्त राश्ट्रांचो सभासद जालो. अरब राश्ट्रांवांगडा हाचीं झुजां चालूच उरलीं. १९५६ त जाल्ले सिनाईचे लडायेंत इझ्राएलाक जैत मेळ्ळें. तांची वाडपी शक्त मतींत दवरुन आनी अरब राश्ट्रांकडलीं झगडीं उणीं जावचेखातीर संयुक्त राश्ट्रांनी इझ्राएल आनी अरब राश्ट्रां हांचेमदल्यो शिमो थारावन दिल्यो आनी थंय आपलें सैन्य दवरलें. पूण झगडीं थांबलीं नात. १९६७ त आनी १९७३ त पर्यून व्हड झुजां पेटलीं. पी.एल्.ओ. (Palestinian Liberation Organisation) च्या फुडारपणाखाल अरबांनी इझ्राएलाआड झूज चालूच दवरलां. अरब आनी इझ्राएल हांचेमदीं संयुक्त राश्ट्रां आनी हेर संघटनांनी आनी देशांनी सवस्तकाय हाडपाचो यत्न केलो, तरी दोगांमदलो वाद पुरायपणान सोंपूक ना. डेव्हिड बेन गुरियन उपरांत १९५३ त मोशे शॅरॅट सत्तेर आयलो, पूण बेन गुरियन पर्यून १९५५ त वेंचून आयलो. १९६३ त, ताणें राजीनामो दिलो आनी लेव्ह एश्कोल हाणें सत्ता हातांत घेतली. १९६९ त ताका मरण आयलें. १९६९ त इझ्राएलच्या लोकांनी गोल्डामायर हे बायलमनशेची पंतप्रधान जावपाखातीर निवड केली. तिचे उपरांत १९७४ त इत्झाक रबिन,

७७ त मेनाचेम बेगिन आनी १९८४ त इत्झाक शामीर पंतप्रधान ने. मोशे दायान सारक्या खांप्या झुजाऱ्यान आपल्या कर्तुपान ाएलाक झुजामळांचेर व्हड जैतां मेळोवन दिलीं आनी राश्ट्र बळिश्ट पाच्या यत्नांक म्हत्वाचो हातभार लायलो. गोल्डा मायरान तर नरराश्ट्रीय राजकारणांत इझ्राएलचें खाशेलपण तिगोवन दवरुन ाची झुजाची परंपरा जगाक दाखोवन दिली.

राज्यवेवस्था: इझ्राएलांत सांसदीय लोकशाय आसा आनी विधीमंडळ, र्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ अशे तिचे फांटे आसात. इझ्राएलांतल्या स्त लोकांक समान हक्क आनी लोकशायेचे अधिकार आसात. हांगा गडविंगड विचारांचे राजकी पक्ष आसात. १८ वर्सां पुराय केल्ल्या दर ल्याक मत दिवपाचो अधिकार आसा आनी २१ वर्सां पुराय केल्ल्या णाकय वेंचणुको लडोवंक मेळटात. सगळ्या देशाचो एक मतदारसंघ सा

राश्ट्रपती हो राश्ट्राचो मुखेल जावन आसा. 'नेसेट' हें विधीमंडळ नी वेंचणूक करता. हाका चडांत चड म्हळ्यार पांच वर्सांचीं दोन सत्रां ० वर्सां) अधिकाराचेर रावंक मेळटा. मंत्रीमंडळाचो मुखेल पंतप्रधान ाता. पंतप्रधानाची नेमणूक राश्ट्रपती करता. मंत्रीमंडळ आनी रधान 'नेसेटा'क जापसालदार आसतात. आजमेरेन हांगा खंयच्याच क्ष पक्षाक पुराय भोवमत मेळिल्लें ना. सगळ्यांत चड मतां मेळोवपी र हेर ल्हान पक्षांवांगडा एकी करून सरकार चलयता. नेसेट हें गळ्यांत उंचल्या पांवड्यावेलें विधीमंडळ आसा. ताचे १२० प्रतिनिधी सात आनी ताची बसका एकाच सभाघरांत जाता. नेसेटाखातीर दर वर्सांनी वेंचणुको जातात. जरी नेसेटांत हिब्रू भाशेंत कामकाज चलता री अरब आनी ड्रुझ प्रतिनिधींक अरबी भाशेंत भासाभास करपाची कळीक आसा.

ह्या देशाक बरयिल्लें संविधान ना, पूण १९५० च्या कायद्याप्रमाण गाचो राज्यकारभार चलता. १९५० च्या मुळाव्या कायद्यावांगडा ९५८, १९६० आनी १९६४ ह्या वर्सांय राज्यकारभार चलोवपाविशींचे ायदे आयले.

थळाव्या राज्यकारभाराच्या सोपेपणाक लागून हांगा २९ नगरपालिको ासात. न्यायालयां तीन पांवड्यांचेर आसात. ह्या देशांत मरणाची ास्त ना, पूण झुजांतले गुन्यांवकार आनी नाझी संघटनेकडेन संबंद ाशिल्ल्यांक मरणाची ख्यास्त दिल्या.

१८ ते २५ वर्सांमदल्या आंकवार बायलांक चोवीस म्हयने आनी १८ २९ पिरायेमदल्या दादल्यांक छत्तीस म्हयने सक्तीची लश्करी नोकरी रची पडटा. बायलांक फक्त धर्मीक कारणांक लागून लश्करी ाकरेतल्यान मेकळीक मेळटा. देशाच्या राखीव लश्करांत दादल्यांक ५५ ानी बायलांक २५ वर्सां पुराय जायसर काम करचें पडटा. गरज ल्यार ही पिराय वाडोवची पडटा. सक्तीचें लश्करी शिक्षण आनी ाकरी सोंपल्या उपरांत कोणाकय पुरायपणान लश्करी नोकरेंत रावपाचो ाधिकार आसा.

कामगार बळाच्या ३७% बायलां आसात. सुमार १००% इझ्राएली अरब आनी ड्रुझ बायलो कामगारवर्गांत येतात. हिस्तडूत ही हांगाची गळ्यांत व्हडली कामगार संघटना जावन आसा. हांगा सुमार १५० ींमिटला आसात. भलायकेची जापसालदारकी भलायकी खातें ाबाळटा

अर्थीक स्थिती: देशांतल्या ९०% जमनीचें राश्ट्रीयकरण जालां आनी ातापुरतेंच कांय भाडें घेवन लोकांक जमीन कसपाखातीर दितात. ागाने शेतवड पद्धतीचें खाशेलपण म्हळ्यार 'मोशाव' आनी 'किबुत्स'. मोशाव पद्धतींत शेतकारांक सारकी जमीन दिवन तांचे गांव तयार केल्यात, जाल्यार किबुत्स म्हळ्यार रासवळ शेतवड. गरजेपुरत्या अन्नाचें उत्पादन ह्या देशांत जाता. जमनींत मसमी भिकणां, बटाट, भाजीपालो, बार्ली गंव, ज्वारी, दाळी, सूर्यफूल, तीळ, तंबाखू हांचें पीक बरेंच येता. भायर हांगा फळांय तरातरांची जातात. इझ्राएली संत्रां, मोसंबी नामनेची आसून हांची निर्यात जाता. गोरवां, मेंढरां, कुकडां हे सारकी मोनजात पोसून तांचेर हांगाचो लोक बरेंच उत्पन्न मेळयता. हांगाच्यो गायो भरपूर दूद दिवपी आसात आनी तांची वळख जगांतल्यो बऱ्यापैकी गायो म्हूण जाता.

खनीजसंपत्तीभितर मेल्ल्या दर्यांतलें पॉटॅश, ब्रोमीन, मीठ, फॉस्फेट हांचो आस्पाव जाता. तांब्याचे सांठवणीचोय सोद लागला. सैमीक वायू आनी तेल हांचें उत्पादन हांगाचे अर्थवेवस्थेक घटाय हाडटा.

हांगाच्या विंगडविंगड धंद्यांची सुरवात निर्वासितांचे दिसपट्टे गरजेंतल्यान जाली. वखदां, लोखणाच्यो वस्तू, चामड्याच्यो वस्तू, कागद, प्लास्टिक, कंवचेचें सामान, तंबाखू, ल्हानसान यंत्रां, विजेचीं उपकरणां, रसायनां, लुगट ह्या सारक्या धंद्यांची बेगोबेग वाड जाली. हिऱ्यांक तासां पाडप हो पिळग्यांच्यो पिळग्यो चलून आयिल्लो धंदो. ह्या उद्येगांत बेल्जियम फाटल्यान इझ्राएलचो क्रमांक लागता. हालीं नुस्तेमारी होय एक म्हत्वाचो धंदो जावन आसा.

संवसारांतल्या चडशा उद्येगीक देशांवांगडा आयात-निर्यातीक लागून इझ्राएलचे संबंद आसात. ४०% आयात आनी ३४% निर्यातीचे वेव्हार युरोपीय देशांकडेन चलतात. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांकडेन लेगीत ह्या देशाचे १९% आयात आनी २६% निर्यातीचे वेव्हार चलतात.

पर्यटन हो एक म्हत्वाचो धंदो आसा. ह्या धंद्यांतल्यान इझ्राएलाक एका वर्साक सुमार १० कोटी डॉलरांचें उत्पन्न मेळटा. सुमार ५०% पर्यटक युरोपांतल्यान जाल्यार ३७ % अमेरिकेंतल्यान येतात.

फेब्रुवारी १९८० सावन इझ्राएली पाउंड हें चलनी नाणें रद्द करून त्या बदलाक शेकेल हें हांगाचें चलनी नाणें जालें.

येरादारी आनी संचारण: देशांभितरले येरादारींत रेल्वेमार्गांपरस रस्त्यांक चड म्हत्व आसा. रेल्वेमार्गांचेर सरकाराची मालकी आसा. हैफा, तेल आवीव्ह, ॲशदोद आनी ईलेथ हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं बंदरां जावन आसात. जेरुसलेमचे वायव्येवटेन सुमार ३७ किमी. पयस लोड (लिडा) हो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. आंतरराश्ट्रीय हवाई मार्गाचेर इझ्राएली एल् आल ही विमानकंपनी येरादारी सांबाळटा जाल्यार देशाभितरली हवाई येरादारी आक्रा इझ्राएली लिमिटेड ही कंपनी सांबाळटा.

तेल आवीव्ह हें खबरांपत्रां उजवाडावपाचें मुखेल केंद्र. चडशीं खबरांपत्रां राजकी पक्षांकडेन बांधील आसतात. चडशीं नेमाळीं हिब्रू भाशेंतल्यान आसतात. रेडिओ आनी दूरदर्शनचेरय हिब्रू भाशेक चड म्हत्व आसा. अरबी भाशेंतल्यानय बऱ्योच कार्यावळी जातात.

लोक आनी समाजजीण: इझ्राएलचे वट्ट लोकसंख्येतली ८३% ज्यू, १७% अरब, ड्रुझ आनी हेर आसात. चडशे लोक ज्यू आसले तरी ते विंगडविंगड देशांतल्यान हांगा येवन राविल्ल्यान संस्कृतीसंकराच्यो देखी हांगा पळोवंक मेळटात. हांची आवयभास हिब्रू आनी धर्म ज्यूडा आसलो तरी हांचेमदीं केअराइटस् आनी समॅरिटन हे दोन पंथ, ते भायर युरोपांतल्यान आयिल्ले सेफार्डी आनी आशिया आनी आफ्रिकेंतल्यान आयिल्ले ॲश्केनाझी अशेय दोन पंथ आसात. ह्या देशांत सगळ्यांक धर्मीक स्वतंत्रताय आसा. सिनॅगॉगावांगडा इगर्जी आनी मशिदी हांचीय संख्या बरीच आसा. बहाई पंथाचें मुखेल कार्यालय हैफा हांगा आसा.

हांगाचे सुमार ९०% लोक शारांच्या वाठारांनी रावतात. हांगा ३६ प्रकारांचीं विंगडविंगड वस्तुसंग्रहालयां आसात. बायबलाच्या काळांतले अवशेश हांगा बरेतरेन राखून दवरल्यात. संगीत कलेक पोसवण दिवपाखातीर तेल आवीव्ह आनी जेरुसलेम हांगा खासा तरेचीं विद्यालयां आसात. फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, बास्केटबॉल, पेंवप हे खेळ हांगा लोकप्रिय जाल्यात. ज्यू धर्माचे तशेंच किरिस्तांव आनी मुसलमान धर्माचे सगळे सण आनी उत्सव हांगा दबाज्यान मनयतात.

शिक्षण: १९४८ वर्सा ज्यू राज्याची थापणूक करतनाच हांगा हिब्रू भाशेंतल्यान शिक्षण दिवपाचो निर्णय घेतिल्लो. १९४९ सावन ५ ते १४ वर्सांमेरेनच्या भुरग्यांक शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आशिल्लें. १९७८ त

हो कायदो बदललो आनी फुकट आनी सक्तीचें शिक्षण घेवपाची पिराय १६ वर्सांमेरेन वाडयली.

हांगा शिक्षणाच्या मळार एक मुखेल प्रस्न उप्रासलो, तो म्हळयार सुमार ७० वरस सड विंगडाविंगड देशातल्यान हांगा आयिल्ल्या सगळ्या ज्यू लोकांक कशें तसलें शिक्षण दिवचें? पूण शिक्षण खात्यान ही जापसालवारकी बरेभशेन सांबाळून ७५% अभ्यासक्रम आपलेकडेन दवरलो आनी २५% खाशेले पध्दतीचें शिक्षण दिवपाचें थारायलें. धर्मीक शिक्षणाखातीर हांगा स्वतंत्र शाळा आसात. तेल आवीव्ह हांगा मुखेल विश्वविद्यालय आसा. तेभायर व्हायट्समान इन्स्टिटयूट ही वैज्ञानिक शिक्षण दिवपी संस्था जावन आसा. बार इल्लान विश्वविद्यालय हें धर्मीक शिक्षण दिवपी मुखेल विश्वविद्यालय आसा. शिक्षणांत हिब्रू भाशेवांगडा इंग्लीश भाशेचोय वापर जाता.

भास आनी साहित्य: हिब्रू आनी अरबी ह्या दोनूय भाशांतल्यान हांगा उलोवप आनी बरप जाता. इझ्राएली, मुखेल करून हिब्रू भाशेची आनी साहित्याची परंपरा बरीच पोरनी आसा. ज्यू लोक इतिहासकाळांत जगभर पातळिल्ल्यान विंगडविंगड भाशांतल्यान ज्यू कवी, लेखक, शास्त्रज्ञ, कलाकार हांणी बरप केलां. इझ्राएलचे थापणुकेउपरांत हिब्रू साहित्यांत चडांत चड बरप जावंक लागलें. दर वर्सा सुमार दोन हजारांपरस चड पुस्तकां हांगा उजवाडाक येतात.

म्हत्वाचीं थळां: सामक्या उण्या काळाभितर इझ्राएल बळीश्ट राश्ट्र जावन गेल्ल्यान तें जगांतल्या भोंवडेकारांक आकर्शण थारलां. जेरुसलेम, तेल आवीव्ह, जाफा, हैफा, नाझारेथ, होलॉन, पेटा तीक्का, मातान्या, इलॅथ हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं शारां जावन आसात.

-कों. वि. सं. मं.

इटली: युरोपाचे दक्षिणेवटेनचें, आल्पससावन भूंयमध्य समुद्रामेरेन पाविल्लें एक प्रजासत्ताक राश्ट्र. सार्डिनिया आनी सिसिली ह्या व्हड आनी एल्बा, जील्यो, इस्किया, काप्री, लिपारी, पांतेल्लेरीया, लँपेडूसा ह्या ल्हान जुंव्यांचो आस्पाव ह्या राश्ट्रांत जाता. हाका लागून भूंयमध्य समुद्राचे दोन वांटे जाल्यात. विस्तार- अक्षवृत्तीय, ३६° ३८′ उत्तर ते ४७° ५′ उत्तर आनी रेखावृत्तीय ६° ३३′ उदेंत ते १८° ३१ उदेंत. क्षेत्रफळ ३,०१,१९५ चौ. किमी. लोकसंख्या ५,७२,०२,३४५ (१९८५). देशाची चडांतचड लांबाय १,१४२ किमी. रुंदाय आल्पसवटेन ५६३ किमी. जाल्यार दक्षिणेवटेन उण्यांत उणी ३२ किमी. आसा. इटलीच्यो शिमो वायव्येक फ्रांस, उत्तरेक स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रिया आनी ईशान्येवटेन युगोस्लाव्हिया ह्या देशांक तेंकल्यात. जुंवे सोडून देशाची शीम सुमार ४,३०० किमी. लांबायेची आसा. द्वीपकल्पाचे अस्तंतेवटेन लिग्यूरियन आनी टिरीनियन, दक्षिणेवटेन आयोनियन आनी उदेंतेवटेन एड्रिएटिक दर्या आसात. सिसिली हो नैर्ऋत्येवटेनचो जुंवो मेसिना सामुद्रधुनीक लागून वेगळो जाला. सार्डिनिया रोमसावन अस्तंतेवटेन सुमार २४० किमी. आनी सिसिलीचे वायव्येवटेन ३२० किमी. पयस आसा. देशाच्या शिमांभितर सान मारीनो ह्या ल्हानशा (६१ चौ. किमी.) प्रजासत्ताकाचो आनी व्हॅटिकन (०.४ चौ. किमी.) ह्या सार्वभौम धर्मपीठाचो आस्पाव जाता.

भूंयवर्णन: उत्तरेवटेन आल्प्स, दक्षिणेक पो न्हंय आनी तिचेयफुडें दक्षिणेवटेनच्या द्वीपकल्प वाठारांत फाटीच्या कण्याभशेन पातळिल्लो ताच्या ॲपिनाइन्स आनी ॲपिनाइन्साच्या दोनूय वटांनी आशिल्ल्यो दर्यादिगो अशें सादारणपणान इटलीचें भूंयवर्णन आसा. हांगाच्या आल्प्स पर्वताचे तीन सारके वांटे जातात. पीडमाँट, लाँबर्ड आनी व्हिनिशीयन आल्प्स. जेनोआचे अस्तंतेवटेनचे कादीबोना पाज्जेसावन स्वीस शीमेवेल्या सिंप्लॉन पाज्जेमेरेन पातळिल्ल्या पीडमाँट आल्प्सांमदीं तुटिल्ले कडे आनी फकत २५ किमी. च्या वाठाराभितर २,७५० मी. उंचायेची सुळ्यांभशेन दोंगरा तेमकां आसात. सेंट बर्नार्ड आनी मौं सनी ह्यो म्हत्वाच्यो पाज्जी ह्याच वाठारांत आसात. हांगाच्या मौंट वीझोसावन पो न्हंयचो जल्म जाला. आल्प्सस सावन व्हांवतल्या हिमन्हंयांक लागून लाँबर्ड आल्प्साच्या वाठारांत माद्जोरे, लूगानो, कॉमो, ईझेओ, गार्दा ह्यासारकीं सोबीत तळीं तयार जाल्यांत. व्हिनीशियन आल्प्स ईशान्येवटेन कार्पोरोसा (तार्वीस्यो) पाज्जेमेरेन पातळ्ळा आनी ताची उंचाय २,४००-३,३०० मी. मेरेनच आसा. ताची रुंदाय मात चड आसा आनी ताका लागून थंयसावन येरादारी बरी जावंक पावल्या. हांगाच्या ब्रेनर पाज्जेची उंचाय फकत १,४३० मी. आसा. इटली, ऑस्ट्रिया, युगोस्लाव्हिया हांच्या मदलो कार्स्ट भुंयेचो पट्टो हांगासावन सुरू जाता. सूर्य उदेतना आनी अस्ताक वतना विंगड विंगड रंगांनी झगझगपी, ३,३०० मी. मेरेन उंचायेचे पूण सामके नकसूद दोंगरासुळे आशिल्ल्यान हे डोलोमायट दोंगर पर्यटकांखातीर आकर्शण जावन गेल्यात. पो न्हंयचो वाठार अस्तंतेवटेन अशीर जाल्यार उदेंतेवटेन रुंद जायत गेला आनी देशाच्या क्षेत्र वाठारांतलो हो १७% वाठार आसा. आव्दा, ओल्यो, तीचीनो, सेक्या, त्रेब्या, तारो, तानारो ह्यो पो च्यो उपन्हंयो, आदीजे, ब्रटो, पियावे ह्यो ह्या वाठारांतल्यो हेर न्हंयो आनी कितलेशेच व्हांवते झरे हांकांलागून हें मळ सामकें पिकाळ जालां. हाका लाँबर्दीचें मळ अशेंय म्हण्टात.

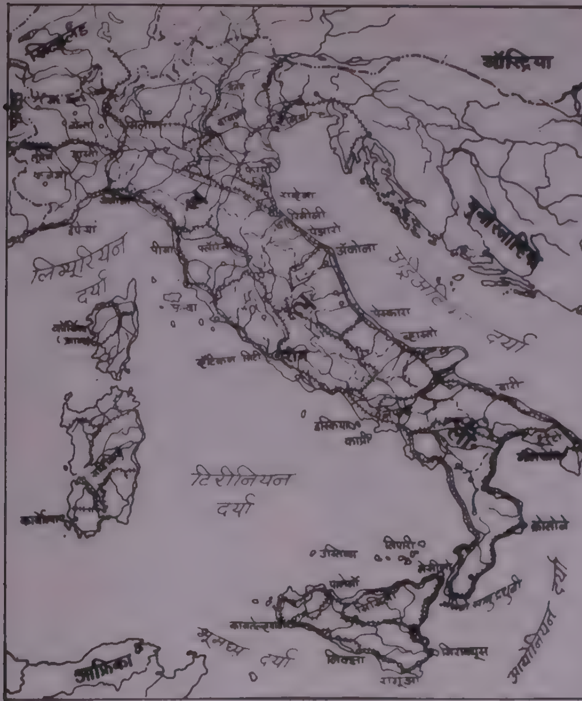
इटलीचे मुखेल भुंयेवेलो व्हेसूव्हिअस (१,१७५ मी.) सिसिलींतलो एटना (३,२७५ मी.) आनी स्ट्राँबोली जुंव्यांवेलो स्ट्राँबोली (९२६मी.) ह्या सारके जागृत ज्वालामुखी हांगा आसात. जपाना फाटोफाट भूंयकांप ह्या देशांत जातात. ॲपेनायन्सचे उत्तर, दक्षिण आनी मदलो अशे तीन वांटे जावन आसात. हाच्या मदल्या वाठारांत बोल्सेना, ब्रात्चानो, वीको, नेमी, आल्बानो हीं तळीं निर्माण जाल्यांत. मँटि कोर्नो (२,९२० मी.) हें ॲपेनायन्सचें सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेमक. ॲपेनायन्ससावन उदेंतेवटेन बऱ्योच ल्हानसान न्हंयो आनी अस्तंतेवटेन आर्नो, टायबर, लीरी, वोलतूर्नो, गारीग्लियानो ह्यो व्हड न्हंयो व्हांवतात. बोक्केता, लाचीझा, ला फूता, जोंवी, पेस्कारा, स्केर्दजा ह्या सारक्यो तेरा म्हत्वाच्यो पाज्जी आशिल्ल्या अपेनायन्सावयलीं येरादारी बरीच सोपी जाल्या.

इटलीची वायव्येवटेनची दर्यादिग दोंगरी, वयरसकयल आनी अशीर आसा. आल्प्सांक लागून आनी भूंयमध्य समुद्रावेल्या हवामानाक लागून ती पर्यटकांखातीर आकर्शण जाल्या. हो वाठार रिव्हीएरा नांवान नामनेक पावला. अस्तंत दर्यादिगेवेलो हस्फनी, रोम, नेपल्स हांगाच्या न्हंयांचो वाठार म्हळ्यार पिकाळ मळां, जाल्यार उदेंतेवटेनची चडशी दर्यादिग अरुंद आनी चुनखडेची आसा. सिसिली जुंवो चडसो दोंगरी आनी पठारांचो आसा. सार्डिनीयोचो नेर्ऋत्य वाठार सोडून हेर वाठार दोंगरी आसा.

मुखेल भुंयेचेर टायबर, आर्नी ह्यो व्हड न्हंयो सोडल्यार हेर न्हंयांनी गिमा दिसांनी सामकेंच उणें उदक आसता. पावसाळ्यांत मात तांकां हुंवार येतात. उत्तरेवटेनच्या पो न्हंयक आल्प्स पर्वतावेल्यान व्हांवपी हिमाचें उदक मेळिल्ल्यान ती वर्सभर भरिल्ली आसता.

हवामान: इटलीचें हवामान भूंयमध्यसागरी आसा. ऊंच सकयल वाठारांक लागून हवामानांत बदल जातात. जुलय म्हयन्यांत तापमान सुमार २४° से. जाल्यार जानेवारींत ८° से. आसता. आल्प्स पर्वतांच्या ऊंच रांकांक लागून उत्तरेवटेनच्या थंड वाऱ्यांक आडखळ जाता आनी ताका लागून पो न्हंयच्या वाठारांतली थंडी मात्शी उणी जाता. गिमांत मात्शी गरमी जाता आनी पावस वसंत आनी शरद ऋतूंत पडटा. पो देगणांत तो ९० सेंमी. जाल्यार आल्प्स पर्वतावटेन सुमार २०० सेंमी. मेरेन पडटा. दोंगरी वाठारांनी तो वाडत वता आनी थंय हिम पडटा. रिव्हीएरा दर्यादिगेचे कुशीक हवामान वर्सभर चकचकीत वत आसता. दर्या लागीं आशिल्ल्यान द्वीपकल्पाच्या वाठारांत शीं उणें लागता. एड्रिॲटीक दर्याचे कुशीक आल्प्सचे उणे उंचायेक लागून ईशान्येवटेंतल्यान येवपी 'बोरा' नांवाचें थंड वारें त्या वाठारांतली थंडी वाडयता. भरपूर वत आनी सुकी हवा हीं हांगाच्या हवामानाची खाशेलपणां.

वनस्पत आनी मोनजात: ३००० वर्सांसावन हांगा मनशाचो राबितो आशिल्ल्यान हांगाची मूळ वनस्पत नश्ट जावन गेल्या. आल्प्सच्या २००१

मीटरांवेल्या वाठारांनी आनी ॲपेनायन्सच्या २,३०० मीटरांवेल्या वाठारांनी अशीर पानांचे रुख आनी तांच्या सकयल बीच, ओक आनी चेस्टनट मांपडटात. पो न्हंयच्या वाठरांत पॉब्लर, विलो आनी द्वीपकल्पाचेर आनी जुव्यांचेर बूच, ओक, ज्यूनिपर, लॉरिल, मर्टल हीं झाडां आसात. २०% वाठारांनी रानां पातळ्ळयांत आनी चडशे रानांचे वाठार आल्प्स दोंगरांनी आसात. दक्षिणेवटेन द्वीपकल्पाचेर आनी जुंव्यांचेर सामकींच उणीं रानां आसात. हातूंतल्यान मेळपी लांकूड इटलीची मदेराची गरज भागोवंक शकना. रानां उणीं जाल्यान दोंगरा-वाठार उक्ते पडल्यात आनी शिकारेक लागून रानवट जनावरांय उणीं जावन गेल्यांत. आल्प्स पर्वताच्या कांय वाठारांनी वांस्वेलां, शॅमॉय जातीचीं हरणां, द्वीपकल्पाचे कुशीक भालू आनी सार्डिनियांत सांबर सारके प्राणी उण्या प्रमाणांत दिश्टी पडटात. रानदुकर मात बरेच आसात. डोम्कावळे आनी भांडीकं हीं सवणीं आनी शेळ्ळे हीं हांगाचीं खाशेलेपणां. दर्यांत तरांतरांचीं नुस्तीं आसात. दर्यादेगेलागीं डॉल्फिन जातीचें नुस्तें बऱ्याच प्रमाणांत मेळटा.

इतिहासः इटलीच्या पूर्विल्ल्या इतिहासाक कड परंपरा आसा. इ. स. पयलीं १२००-१००० ह्या काळांत इट्रुस्कन लोकांनी टायबर न्हंयचे अस्तंतेवटेन राबितो केल्लो सांपडटा. कांय काळाउपरांत तांची सत्ता दक्षिणेक लॅशियम, कॅपेन्यामेरेन आनी उत्तरेक पठारांमेरेन पावली. ताच्या फाटल्यान रानवट लोकांनीं हे गिरेस्त संस्कृतायेचेर धुरयो घाल्यो. इ.स.प. ७३० च्या काळांत ग्रीक हांगा पावले आनी ते अस्तंतेवटेन रावंक लागले. उत्तर सिसिलीच्या फिनीशीयन लोकांक लागून ग्रीकांचो विस्तारवाद आळाबंदाक आयलो. इ.स.प. ५१० वर्सा रोमन लोकांनीं प्रजामत्ताकाची थापणूक केली आनी लॅटीन लीगचें फुडारपण आपणायलें. रोमन गस्कतायेच्या अस्ताउपरांत इटलीच्या राजकी जिवितांत मुळावे बदल जाले

हांगाच्या इतिहासाचे साधारणपणान असे वांटे जातात. १. मध्ययुगः ४७६-११००, २. पोपसत्ता आनी राज्यसत्ता हांच्या मदल्या धुस्पटींचो काळः ११००-१४००, ३. प्रबोधनकाळः १४००-१७९५, ४. नेपोलियन आनी एकवटाचो काळः १७९५-१८७०, ५. आर्विल्लो काळः १८७० च्या फुडें.

मध्ययुगः मध्ययुगाचे सुर्वेक इटलींत गॉथ (व्हिसिगॉथ) आनी व्हॅंदॉल ह्या टोळयांनी धुरयो घालून रोमन साआन्य दुबळें करून सोडलें. व्हॅंदॉलांनी ४५५ त रोमाचेर धुरी घालून तें साम्राज्य निमणें नश्ट केलें. तांचो सेनापती ऑडोव्हेकर हाणें ऑगस्टस ह्या सम्राटाक सकयल देंवयलो आनी ४७६ वर्सा रोमन साम्राज्य सामकेंच काबार जालें. ऑडोव्हेकर हो हांगाचो सम्राट जालो. ताचेर फुडें ४९३ त थीओडोरिक द ग्रेट ह्या ऑस्ट्रोगॉथ टोळयेच्या राजान जैत मेळयलें. ५२६ मेरेन ताणें सवकसायेन राज्य चलोवन हांगा शांतताय आनी सुवेवस्था हाडली. ५५२ वर्सा गॉथ राजाचो पराभव जावन इटली बायझंटीन साम्राज्याच्या शेकातळा आयलें. त्याचवेळार लॉंबर्दी नांवाचे लोक हांगा धुरयो घालूंक लागले. बायझंटीनच्या काळांत हांगा पोपची सत्ता रिगूंक सुरवात जाली. (३३०-१०५०)

लॉंबर्दी लोकांनी पो न्हंयच्या वाठारांत ५६८ वर्सा आपलें राज्य वाडयलें. तें सुमार दोनशीं वर्सां बरेतरेन चल्लें. ह्याच काळांत पोपचे सत्तेंत वाड जाल्ली. ५९० त ग्रेगरी द ग्रेट हो पोप जालो. ताणें लॉंबर्दीकडल्यान रोम घेतलें आनी पोप साम्राज्याची खऱ्या अर्थान बुन्याद घाली. लॉंबर्दीक काबार करपाखातीर तिसरो पोप स्टीव्हेन हाणें ५३त फ्रॅंक राजा पेपिन हाका आपयलो. पेपिनान लॉंबर्दीचेर जैत मेळोवन बरेच वाठार पोपाक जिखून दिले. फुडें वीस वर्सांउपरांत ताचो भुरगो शार्लमेन हाणें लॉंबर्दीक पुरायपणान हरोवन ८०० वर्सा पोपाकडल्यान रोमन साम्राज्याचो सम्राट म्हूण अभिशेक करून घेतलो.

८४३ त, सिसिलींत अरब पावले. धाव्या शेंकड्यांत इटलींत बरेच

ह्यान व्हड सरदार आनी उमराव सत्तेर आयले. ताका लागून हांगा राजकी थीरपण आयलें ना. ९५१ त जर्मन राजा पयलो ऑटो व ग्रेट हाणें इटलीत आपलें राज्य हाडलें. बारावो पोप जॉन हाणे ताका रोमन सम्राट म्हूण ९६२ त जाहीर केलो. ऑटोन देशाभितर आशिल्ली बेबंदशाय कांय काळ पयस केली. पोप जॉनच्या वायट वर्तणुकीक लागून ऑटोन ताका पदावेल्यान सकयल देवयलो. ह्या काळांत सम्राटाचो पोपाचेर पुरायपणान शेक चलतालो. इकराव्या शेंकड्यांत नॉर्मन लोकांनी इटलीचेर घुरयो घाल्यो. फुडें तांणी अरबांकडल्यान सिसिलीय जिखून घेतलो.

पोपसत्ता आनी राज्यसत्ता हांच्यामदल्या झगड्यांचो काळः इकराव्या शेंकड्यांत पोप आनी पवित्र रोमन सम्राट हांच्यामदलीं झगडीं वाडूंक लागलीं. ताचो परिणाम म्हळ्यार दोनूय सत्तांचें बळगें उणें जालें. ताका लागून जेनोआ, मिलान, व्हेरोना, प्याचत्सा, बोलोन्या, फ्लॉरेन्स, पीसा, व्हेनिस हीं नगरराज्यां अस्तित्वांत आयलीं. जेन्ना ११५४ त फ्रेड्रिक बार्बरोसा (११२५-११९०) ह्या जर्मन राजान इटलींत पावल दवरलें आनी नगरराज्यांचो आनी पोपाचो शेक उणो करपाचो निश्चेव केलो. पूण ११७६ त इटालियन नगरसंघान (लॉबर्डी लीग) ताचेर जैत मेळयलें. ११८३ त, फ्रेड्रिकान ह्या नगरांच्या स्वतंत्रतायेक मान्यताय दिली. ११९८ ते १२१६ ह्या काळांत पोप तिसरो इनोसंट हाणें इगर्जेची सत्ता वाडयली. हाकालागून सम्राटाआड तांचें झगडें पेटलें. हीं झगडीं दुसरो फ्रेड्रिक (११९४-१२५०) हाच्या काळांत तेंगशेर पावलीं. फ्रेड्रिका उपरांत सम्राटांचो शेक उणो जावंक लागलो. इटलींत फ्रेंचांची सत्ता वाडली, पूण फ्रेंचांच्या वायट वागणुकेक लागून सिसिलीयन लोकांनी बंडा केलीं. आठवो पोप बॉनिफेस (१२३५ ?-१३०३) हाणें पोपसत्तेचो विस्तार केलो. सिसिली, फ्लॉरेन्स हांगासल्या भानगडींनी वांटो घेवन इगर्जेची सत्ता थंय वाडयली. पूण ताका कितलेशेच दुस्मान तयार जाले. तांच्याआड झुजपाखातीर ताणें फ्रेंचांकडेन पालव मागलो. पूण शेवटाक फ्रेंचानी ताकाच बंदखणींत घालो (१३०३). चवदाव्या शेंकड्यांत थळाव्या राज्यांनी इटलीच्या वैभवांत आनी संस्कृतायेंत मोलाची भर घाली. पूण त्याच वांगडा एकामेकांमदलीं झुजां आनी दुस्मानकाय हांकां लागून इटली, परकी सत्तांखातीर एक सर्तीचो वाठार जालो.

प्रबोधनकाळः ह्या काळांत फ्लॉरेन्स आनी मिलान हांच्यामजगतीं बरोच तेंप लडाय जाली (१३५०-१४५४). उपरांत १४५५ त, मिलान, फ्लॉरेन्स, व्हेनीस आनी नेपल्स हांणी एकठांय येवन 'इटालियन संघ' निर्माण केलो. ताका पोपानय मान्यताय दिली. पंदराव्या शेंकड्यांत इटलीच्या एकवटाचो हो व्हड यत्न आशिल्लो. कॉन्स्टँटिनोपलच्या पराभवा उपरांत तुर्कांचो भंय चड वाडलो. ह्या संघाक लागून तो उणो जालो आनी इटलीची उदरगत जावंक लागली.

पंदराव्या शेंकड्यांत नेपल्स आनी फ्लॉरेन्स हांगा कला आनी पोरने बरपावळीक बरे दीस आयले. अमेरिकेच्या सोदाउपरांत इटलीचेर एकाफाटल्यान एक परक्यांच्यो घुरयो येवंक लागल्यो. १४९४ त फ्रांसचो आठवो चार्ल्स हाणें इटलीचेर घुरी घाली आनी नेपल्साचेर आपली सत्ता हाडली. स्पेन आनी फ्रांसच्या राजांनी इटलीचे वाठार जिखून घेवंक सुरवात केली. स्पेनच्या ५ व्या चार्ल्सान सगळो देश आपले सत्तेखाला हाडलो. जर्मन आनी स्पॅनिश सैन्यान रोम शार आनी हेर वाठार भूंयभरवण करूंक सुरवात केली. पूण फुडें १५०० मेरेन हांगा राजकी थीरपण आयलें. मात फुडलीं सुमार दोनशीं वर्सां इटली युरोपांतल्या राजांखातीर झुजाचें मळ थारलें आनी जीं नगरराज्यां वांचून उरिल्लीं, तीं नश्ट जावन गेलीं. पूण ह्या काळांत कला आनी गिन्यानाच्या मळार बरीच उदरगत जाली. लिओनार्दो दा व्हिंची, मायकेलअँजेलो ह्या सारक्या कलाकारांक आनी मॅकिआव्हेली सारक्या राज्यशास्त्रावेल्या विद्वानांक लागून इटली युरोपीय देशांखातीर एक आदर्श थारलो. फुडें १५२१-१७१६ च्या काळांत इटलीचेर परक्यांची सत्ता चलताली. स्पेन आनी फ्रांस हांच्या झुजाचो इटली एक बळी जाल्लो. स्पेनचो पांचवो चार्ल्स आनी फ्रांसाचो पयलो फ्रान्सिस हांच्यामदीं १५२१ सावन झुज सुरू जाल्लें. १५२९ त चार्ल्स जैतिवंत जालो. पोपान ताचो सम्राट म्हूण अभिशेक केलो. फ्रांस आनी स्पेन हांच्यामजगतीं जाल्ल्या १५५९ च्या कातो-कांब्रेसी कबलातीउपरांत सिसिली, मिलान आनी नेपल्स हीं राज्यां स्पेनाचीं जालीं आनी फ्रांसान इटलींतल्या हॅप्सबर्ग घराण्याचे सत्तेक मान्यताय दिली. १७८९ त फ्रेंच राज्यक्रांतीचो उठाव जाल्या उपरांत इटलींतली परिस्थिती बदलूंक लागली. पयलीं फ्रेंच राज्यक्रांतीक फाटबळ दिवपी वर्ग क्रांतीकारकांच्या अतिरेकी कर्तुपांक लागून तांकां विरोध करूंक लागलो. १७९६ त नेपोलियनान इटलीचेर आपली सत्ता हाडली.

नेपोलियन आनी एकवटाचो काळः १८०४ वर्सा नेपोलियन सम्राट जालो. ताणें आपल्या सावत्रभावाक इटलीचो व्हायसरॉय केलो. फुडें ताणे नेपल्सच्या गादयेर आपलो मेवणो जोसेफ हाका बसयलो, आनी १८११ वर्सा चल्याक रोमचो राजा म्हूण जाहीर केलो. १८१५ त, नेपोलियनचो पराभव जाल्या उपरांत ऑस्ट्रियान लॉबर्डी आनी व्हिनीशिया हे वाठार आपल्या हातांत घेतले. पूण ह्या वेळार हांगा एकवटाचे आनी राश्ट्रवादाचे विचार बरेच मूळ धरूंक पाविल्ले. परकी सत्तेक विरोध करपाखातीर आनी इटलीचें संयुक्त राज्य निर्माण करपाखातीर १८१५ ते १८४८ च्या काळांत हांगा कितल्योशोच गुप्त संघटना तयार जाल्यो. १८२० त नेपल्सांत आनी उपरांत पीडमाँट हांगा क्रांतीकारक उठाव जाले. पूण ऑस्ट्रियाच्या पालवान ते चिड्डून उडयले. १८३०-३१ उपरांत हांगा बरेच राजकी बदल जाले आनी पोरन्या गुप्त संघटनांचो जागो मॅझीनीच्या 'यंग इटली' ह्या क्रांतीकारक संघटनेन घेतलो. मॅझीनीच्या विचारांतल्यान स्फूर्त घेवन देशभक्तीचेर बरीच बरपावळ जाली. इटलीक ऑस्ट्रियाच्या सत्तेंतल्यान सोडोवन थंय प्रजासत्ताकाची थापणूक करपाचो मॅझीनीचो उद्देश आशिल्लो. ही चळवळ चालू आसतनाच १८४८ त युरोपांत क्रांती जाली. इतले मजगतीं रोमांत मॅझीनीच्या फुडारपणाखाल प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली. पोप पळून गेलो. पूण जुलय १८४९ त फ्रेंचांनी रोमाचेर जैत मेळयलें आनी पोपाक थंय पर्यून हाडलो. व्हेनिसांत जाल्लें बंड ऑस्ट्रियान मोडून उडयलें. पूण १८४९ त सार्डिनियांत सत्तेर आयिल्ल्या दुसऱ्या व्हिक्टर इम्यॅनुएलान उदारमतवादी धोरण आपणायलें; ताणें इटली स्वतंत्रतायेक तेंको दिलो आनी काव्हूर हाका पंतप्रधान नेमलो. १८५९ त फ्रांसाच्या पालवान ताणें ऑस्ट्रियाचो पराभव केलो आनी इटलीच्या एकवटाखातीर बरेच कश्ट घेतले. गारिबाल्डी आनी ताच्या सैनिकांनी सिसिली आनी नेपल्सचेर जैत मेळयलें आनी इटलींतलीं राज्यां सार्वमतान सार्डिनियांत विलीन जालीं. १७ मार्च १८६१ दिसा इटलीचें स्वतंत्र राज्य जाहीर जालें. इटलीन १८६६ त प्रशियाकडेन इश्टागत करून ऑस्ट्रो-प्रशियन झुजांत वांटो घेतलो आनी ऑस्ट्रियाकडल्यान व्हिनीशीया वाठार मेळयलो. १८७० तल्या फ्रँको-प्रशियन झुजांत रोमांतल फ्रेंच लश्कर काडून घेतलें, तेन्ना इटालियन सैन्यान रोम आपल्या हातांत घेतलें. रोम इटलीची राजधानी जाली.

आर्विल्लो काळः इटलींत १८७१ ते १९१४ ह्या काळांत लोकशायेचो प्रयोग जालो. इम्यॅनुएलचें कार्य फुडें ताच्या उपरांत सत्तेर आयिल्लो हंबर्ट हाणें चलयलें. १८८२ वर्सा इटलीन जर्मनी आनी ऑस्ट्रिया हांचेकडेन इश्टागतीची कबलात केली. १८९५-९६ त इटलीन ॲबिसिनीयाचेर (इथियोपिया) घुरी घाली. पूण तातूंत इटलीचो पुरायपणान पराभव जालो. ह्या झुजाक लागून जाल्लें लुकसाण भरून काडपाखातीर लोकांचेर कर बसयले आनी ताका लागून देशांतली शांतताय इबाडली. १९०१ ते १९०५ ह्या काळांत कितलेशेच संप जाले. १९०८ त जाल्ल्या भूंयकांपाक लागून देशाची अर्थीक स्थिती चडूच इबाडली. पयल्या म्हाझुजाच्या सुर्वेक इटली तटस्थ रावलो. १९१५ त इंग्लंड, फ्रांस आनी रशिया हांच्यावांगडा कबलात करून पयलींची ऑस्ट्रिया-जर्मनीवांगडा जाल्ली कबलात रद्द केली. झुजाउपरांतच्या वायट परिस्थितीक लागून राजकी थीरपण येवंक पावलें ना. खर राश्ट्रवादांतल्यान 'फॅसिझम' उदेलें आनी ताचें फुडारपण रोखडेंच मुसोलिनीच्या हातांत गेलें. ताणें राश्ट्रवादी लोकांची संघटना मार्च १९१९ त निर्माण करून तिका 'फॅसिस्ट' हें नांव दिलें आनी तेच

चारसरणेतल्यान फॅसिझम हें नांव सगळ्याक पावलें. खून, दहशत ह्या रक्या गजालींचो उपेग करून तांणी देशभर आपलो भंय निर्माण केलो. ,२२ मेरेन फॅसिस्ट पक्ष बरोच बळीश्ट जालो आनी तांणी सगळ्या लीचेर आपलो शेक गाजोवंक सुरवात केली. तिसऱ्या व्हिक्टर ऍमॅन्युएलान तांची सत्ता मान्य केली आनी मुसोलीनीक पंतप्रधान करून मकीय सत्ताय ताच्या हातांत दिली. फुडें मुसोलिनीन स्पेन आनी ल्बेनिया (१९२६), हंगेरी (१९२७), इथियोपिया, ग्रीस (१९२९) नी ऑस्ट्रिया (१९३०) ह्या राश्ट्रांकडेन इश्टागतीच्यो कबलाती केल्यो. २३० त लश्कर वाडोवपाचो निर्णय घेवन नौदलाची वाड करपाक रवात केली. पोपाविशींचे प्रस्न १९२९ त बरेपणान सोडोवपांत तो लिवत जालो. पोपाचे हक्क आनी स्वतंत्र अस्तित्व हांकां मान्यताय ळ्ळी. १९३०-१९३५ ह्या काळांत हांगाची अर्थीक स्थिती सामकी ायट जाल्ली.

इटलीन इथियोपियाचेर १९३५ त घुरी घाली आनी राश्ट्रसंघाकडेन ायटपण घेतलें. १९३६ च्या स्पेनांतल्या यादवी झुजांत इटलीन डगोरांच्या वटेन वांटो घेतलो, तेन्ना फ्रांस आनी इंग्लंड हांकां इटलीच्या ाडत वचपी सत्तेविशीं दुबाव येवंक लागलो आनी इटली त्याच वर्सा र्मनीवांगडा बरेपण करून फ्रांसाच्या बळाआड उबो रावलो. जर्मनी ानी जपान हांच्याकडेन कम्युनिस्टांआड कबलात करून १९३९ त ताणें अल्बेनियाचेर जैत मेळयलें.

दुसऱ्या म्हाझुजाचे सुर्वेक (सप्टेंबर १९३९)-इटली तटस्थ रावलो. जून १९४० त मात ताणें फ्रांस आनी इंग्लंडाआड झूज सुरू केलें. सप्टेंबर १९४० त जर्मनी, इटली आनी जपान हांणी एकामेकांक धा वर्सांखातीर रायपणान पालव दिवपाचें आश्वासन दिलें. २७ ऑक्टोबर १९४० दिसा इटलीन ग्रीस भूंयभरवण करून जर्मनीचो आदार मागलो आनी अमेरिकेआड १९४१ त झूज मांडलें. ताचे उपरांत १९४३ त तांच्यो आफ्रिकेतल्यो वसाहती हातांतल्यान गेल्यान झुजाची शक्त सोंपली. मुसोलिनीक राजीनामो दिवंचो पडलो. फेब्रुवारी १९४४ त इश्ट राश्ट्रांनी इटलीकडल्यान जिखून घेतिल्ले चडशे वाठार परते दिले. जून १९४६ त हांगा सार्वमतान प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली.

डिसेंबर १९४७ च्या नव्या संविधानाप्रमाण सत्तेचें विकेंद्रीकरण जालें. १९४८ च्या वेंचणुकांत ख्रिश्चन डेमोक्रॅट पक्षाक भोवमत मेळळें, पूण १९४६ ते १९६० ह्या काळांत नव्या फॅसिस्ट आनी कम्युनिस्ट संघटनांची निर्मणी जाली. इटालियन सोशल मुव्हमेंट वा 'मिसिनी' ह्या नांवान फॅसिस्ट मुखार आयले. दिसानदिस तांचें बळगें वाडून कम्युनिस्ट संघटनांक भिरांत निर्माण जाल्याउपरांत सगळे दावे पक्ष एकठांय आयले. आनी ताणी जुलय १९६० च्या शेवटाक आमींतोरे फानफानी हाच्या फुडारपणाखाल नवें सरकार हाडलें. ताचेउपरांत इटलींत एका फाटल्यान एक अशे राजकी बदल जायत रावलो. जून १९७२ त ज्यूलिओ आंद्रेऑत्ती हाणें पंतप्रधानपदाचो राजीनामो दिलो आनी ताच्या जाग्यार रूमर ,हाणें जुलय १९७३ त ख्रिश्चन डेमोक्रॅट, सोशलिस्ट, सोशल डेमोक्रॅट्स आनी रिपब्लिकन पक्ष हांकां एकठांय हाडून सरकार घडयलें. १९७४ च्या ऑक्टोबरांत ह्या सरकाराक राजीनामो दिवचो पडलो. मोरो हाणें ख्रिश्चन डेमोक्रॅट्स आनी रिपब्लिकन पक्षांक एकठांय हाडून आपलें सरकार सत्तेर हाडलें. हाच्याउपरांत खंयच्याच एका पक्षाक स्पश्ट भौमत मेळळें ना आनी विंगडविंगड पक्षांचीं भरसल्लीं सरकारां सत्तेर आयलीं. १९६३ उपरांत आयिल्लीं सगळीं सरकारां चडशीं दाव्या आनी मदल्या पक्षांच्या प्रभावाखाल आशिल्लीं.

राज्यवेवस्था: युरोपांत ग्रीसा फाटोफाट इटलीची राज्यपध्दत पोरनी आसा. हांगाचे परिस्थितीक लागून जगाच्या राजकारणांत इटलीचे राज्यवेवस्थेक एक खाशेलें म्हत्व आसा.

ह्या देशाचें संविधान मुखेल करून इंग्लंड, अमेरिका आनी फ्रांस ह्या देशांच्या राज्यपध्दतीच्या आदारावेल्यान तयार केलां. संविधानाचे १८ वाटे आनी १३९ वळेन्यो आसात. हातूंत समेस्तांक समताय, जिवीत, संपत्ती, स्वतंत्रताय हांची राखण, भाशणस्वतंत्रताय, धर्मस्वतंत्रताय दिल्या. राश्ट्राध्यक्ष हो राश्ट्राचो मुखेली आसता आनी वेंचून आयल्या उपरांत सात वर्सांखातीर तो राज्यकारभार चलयता. ताची निवड दोनूय सभाघरांनी करतात. वयलें सभाघर (सीनेट) आनी सकयलें सभाघर (चेंबर ऑफ डेप्यूटीज) हांच्या पालवान राज्यकारभार चलता. सकयल्या सभाघरांत ६३० सभासद आसतात. वेंचणुकांनी उमेदवारीखातीर अर्ज भरतल्यांची पिराय २५ वर्सां पुराय जाल्ली आसूंक जाय. ह्या सभाघराची वेंचणूक दर पांच वर्सांनी जाता. २१ वर्सां पुराय जाल्ल्या दरेकल्याक मत दिवपाचो अधिकार आसता. सीनेटचे वेंचणुकेक उबो रावतल्याक ४० वर्सां पुराय जावंची पडटात आनी मतदाराची पिराय २५ वर्सां आसची पडटा.

सद्याक हांगा वट्ट मुखेल ९ राजकी पक्ष आसात. राज्यकारभाराच्या सोपेपणाक लागून रीजन्स, प्रोव्हिन्सिस आनी कम्युन्स अशे प्रादेशिक वांटे केल्यात. ह्या देशांत मरणाची ख्यास्त ना.

अर्थीक स्थिती: रोमन साम्राज्याउपरांत इटलीची अर्थीक स्थिती इबाडत गेली. प्रबोधनकाळाउपरांतय हांगा अर्थीक नदरेंतल्यान चडशी उदरगत जाली ना. विसाव्या शेंकड्याच्या सुर्वेकमेरेन इटली युरोप खंडांतलो फाटीं पडिल्लो शेतवडीचेर चलपी देश जावन आशिल्लो. दोनूय म्हाझुजांक लागून अर्थीक मळार ह्या देशाचें व्हड लुकसाण जालें. १९५० उपरांत सरकारान आपणायिल्ल्यो नव्यो येवजणी, उद्येगीक धोरण, परकी पालव, पर्यटकांकडल्यान मेळपी उत्पन्न हांकां लागून राश्ट्रीय उत्पन्न वाडलें.

शेतवड हो हांगाचो एक म्हत्वाचो उद्येग जावन आसा. पूण अस्तंत यूरोपाच्या हेर देशांपरस आधुनिकीकरणाच्या मळार हो देश शेतवडीच्या मळार फाटीं आसा. गंव, तांदूळ, मको ही हांगाची मुखेल पिकावळ. चडसो गंव दक्षिण इटलींत, सिसिली आनी प्युग्लियन वाठारांत जाता. युरोपांत सगळ्यांत चड तांदळांचें पीक हांगा येता. पिदमाँत आनी लाँबर्दी राज्यांनी तें चड जाता. पिकावळीचो बरोच वांटो निर्यात जाता. सोरो आनी ऑलिव्ह तेल हांचेंय बरेंच उत्पादन हांगा जाता. इटलीचो सोरो जगभर नांवाजला. सोऱ्याची निर्यात चडशी फ्रांस, स्पेन आनी हेर युरोपीय देशांनी जाता. टमाटां तशींच हेर फळां हो शेतवडीचो मुखेल आदार आसा. गोरवां पोसपाचो धंदो मात्सो उणो जायत चल्ला. बोकड्यो, म्हशी, गायो ह्या जनावरांचें दूद आनी मांस देशांतल्या लोकांची गरज भागोवंक शकना ताकालागून तांची आयात जाता.

सार्डिनियांत शिशें आनी कथील, सिसीली हांगा गंधक, टस्कनी हांगा पारा (Mercury), आब्रुत्झी हांगा बॉक्साइट आनी हेर वाठारांनी मँगनीज, पायराइटीस, जस्त, अँटीमनी, ॲस्बॅस्टस आनी केओलीन हीं खनिजां सांपडटात. पारा आनी गंधकाची निर्यात जाता. इटलींतले संगमरवर, ॲलॅबॅस्टर, ट्रॅव्हर्टिन हे सारके बांदपावळीचे फातर पूर्विल्ल्या काळासावन म्हत्वाचे आसात. दर्यादिगांचेर मीठाचें उत्पादन बरेंच जाता. सैमीक वायू आनी तेल हांचे सोद लागिल्ल्यान अर्थीक परिस्थिती बदलपाक बरोच पालव मेळ्ळा.

अँकोव्हीन, ताल्ले, ट्यूना हें नुस्तें हांगा चड प्रमाणांत सांपडटा. तेभायर बांगडे, मोल्यूस्क आनी तरांतरांचे खुबे हांगाच्या दर्यादिगांचेर मेळटात. हांगा नुस्तें मारपाच्या धंद्याचो फाव तसो उपेग जायना. कांय तेंपाआदीं नुस्तें मारपाचें प्रमाण बरेंच वाडिल्ल्यान सद्याक नुस्त्याचें प्रमाण उणें जायत चल्लां. ताका लागून नॉर्वे, डेन्मार्क हे सारक्या देशांकडल्यान हवाबंद नुस्त्याची आयात हांगा जाता.

तरांतरांचे कपडे विणपाचे बरेच कारखाने ह्या देशांत आसात. रसायनीक उद्येगधंद्यांभितर अमोनिया, ॲसिड, सुपरफॉस्फेट हांचें उत्पादन बरेंच जाता. चडशे उद्येगधंदे मिलान-तुरिन- जेनोआ ह्या उद्येगीक शारांच्या वाठारांनी आसात. तुरिन हांगा मोटारी, जेनोआ आनी पाँतेदेरा हांगा स्कूटर, बारी हांगा तिखें, नेपल्स हांगा बोटी, मिलान हांगा कपडो, कॉमो हांगा रेशीम, ब्येल्ला आनी बेर्गामो हांगा लोकर, जेनोआ,

मिलान, तुरीन हांगा इलेक्ट्रीक विजेचीं उपकरणां आनी मगणक अशे तरतरांचे कारखाने हांगा आसात. फियाट मोटार कंपनी, पायरेली, रबर, पियागियो स्कूटर कंपनी ह्या सारक्यो उद्येगीक कंपन्यो संवसारभर नामनेच्यो आसात. कलाकुसरीचे कारखाने, जवाहर आनी संगमरवरचे कारखाने हांगाच्या चडशा शारांनी सांपडटात.

चवदा वर्सां पुराय जायसर कोणाक कारखान्यांनी कामाक रावंक मेळना. इ.इ.सी. (युरोपीयन इकॉनॉमीक कम्युनिटी) आनी एफ्टा (युरोपीयन फ्री ट्रेड असोसिएशन) ह्या संघटनांचो इटली सभासद आसा. देशांतले अर्थवेवस्थेचो म्हत्वाचो वांटो पर्यटनांतल्यान येता. जगांतल्या सगळ्या देशांतले पर्यटक हांगा येतात. इतिहासीक म्हत्वाक लागून पर्यटन धंद्याची बरीच वाड जाल्या. लिरा हें हांगाचें चलनी नाणें जावन आसा. बँका दी इतालिया ही चलन वेव्हाराचेर नियंत्रण दवरता.

येरादारी आनी संचारण: रस्त्यांच्या येरादारीच्या मळार इटली बरेंच फुडारला. रस्त्यांच्या येरादारीन इटलीन आपल्या शेजारच्या सगळ्या देशांकडेन संबंद जोडल्यात. वाहनांची संख्या बरीच आशिल्ल्यान रस्त्यांचें प्रमाण वाडोवपाची गरज जाणवता आनी ते नदरेंतल्यान कार्य करूंक हांगाचें सरकार वावुरता. तीन तरांचे रेल्वेमार्ग हांगा आसात. राश्ट्रीय, थळावे आनी शारांतले. लांब अंतराचेर येरादारी करपाखातीर रेल्वेमार्ग रस्त्यांपरस चड उपेगी थारतात. चडशे रेल्वेमार्ग सरकाराचे मालकेचे आसात. फ्रांस, ऑस्ट्रिया, स्वित्झर्लंड, जर्मनी आनी हेर उदेंत युरोपीय देशांकडेन रेल्वेमार्गान संबंद जोडल्यात. पो न्हंय, तिच्यो हेर उपन्हंयो, तळीं आनी व्हेनिसलागचो वाठार हातूंतल्यान उदकांतली येरादारी चलता. सिसिली आनी सार्डिनीया ह्या जुंव्यांक जोडपी दर्यांतली येरादारी नेमान चलता. चडशी दर्यांतली येरादारी नेपल्स, जेनोआ आनी व्हेनिस ह्या बंदरांतल्यान जाता. वेपाराचे नदरेंतल्यान ह्या बंदरांक बरेंच म्हत्व आसा. देशांभितरली तशीच हेर देशांकडेन ॲलिटालीया हे संस्थेकडल्यान हवाई मार्गाचेर येरादारी जाता. रोम, मिलान, नेपल्स, जेनोआ, व्हेनिस, पालेर्मो, काटानिया आनी तुरीन हांगा मुखेल म्हत्वाचे विमानतळ आसात.

लोक आनी समाजजीण: इटालियन लोकांभितर कितल्याशाच वंशांची भरसण आसा. ईशान्य इटलींतले लोक ऊंच, रुंद तकलेचे आनी गोरे; वायव्येकडले मध्यम उंचायेचे आनी मध्यम गोरे आनी दक्षिणेवटेनचे आनी जुंव्यावेले उण्या उंचायेचे, लांबट तकलेचे आनी मात्शे उणे गोरे आसात. सुमार ९९% लोक रोमन कॅथलिक आसात. रोम हांगा रोमन कॅथलिकांचें मूळपीठ आसा. प्रोटेस्टंट आनी ज्यू बऱ्याच उण्या प्रमाणांत सांपडटात. धर्मीक स्वतंत्रताय सगळ्यांक आसा. सादारण मनशाचे जीणेंत धर्माक बरेंच म्हत्व आसा. चडशे इटालियन लोक बरेच रंगेल, खेळ, कला हातूंत रुच घेवपी आनी उमेदीन रावपाची उर्बा बाळगुपी आसात. वाठारांप्रमाण थंयच्या लोकांची कांय खाशेलेपणां आसात. उत्तरेवटेनचे इटालियन गंभीर आनी उणे उलोवपी, तस्कनी आनी अँब्रिया हांगाचे लोक मेकळ्या मनाचे जाल्यार दक्षिणेवटेनचे चड उलोवपी, विनोदी, आनी कल्पनाविश्वांत रावपी आसात. इटालियन खाण जेवणांतय बरेच प्रकार आसात. हे लोक उणे पूण रुचीन जेवपी आसात. हांचे खाणांचे प्रकार आनी रांदपी जगभर नामनेक पावल्यात. बायलांक समाजांत बरोच मान आसा. उत्तरेवटेनच्यो बायलो शेतकामांत दादल्यांवांगडा काम करतात. दक्षिणेवटेनचे लोक मात्शे चड बंडखोर वृत्तीचे आसात. 'माफिया' ह्या संघटनांचे हांगा बरेंच प्रस्थ आसा. खरें म्हळ्यार मूळ माफिया म्हळ्यार परकी सत्तेआड झुजूंक तयार जाल्या. झुजाऱ्यांचे पंगड. आयज जगभर माफिया म्हळ्यार गुन्यांव करपी आनी अराजक पातळावपी टोळ्यो म्हूण वळखतात.

कलेच्या मळार हो देश बरोच गिरेस्त आसा. मायकेल अँजलो, लिओनार्दो द विंची, ब्रुनेलेस्की हांच्या सारके म्हान चित्रकार ह्या देशांत जावन गेले. जियोव्हानो पाँती सारके जगभर नामना मेळपी वास्तुशिल्पी ह्या देशांत जाले. संगीताच्या मळार व्हिव्हाल्दी, आलेस्सांद्रो, डॉमनिको स्कार्लात्ती सारक्या मनशांनी संवसारभर नामना जोडली.

मूर्तीशिल्प आनी वास्तुशिल्प ह्या गजालींनी ह्या देशाक बरीच पोरनी परंपरा आसा. ह्या देशांतल्या बांदपावळीचे नमुने जगभर पावल्यात. बॉक्सिंग, सायकल सर्ती, मोटारींच्यो सर्ती आनी फुटबॉल हे हांगाचे मुखेल खेळ आसात. टेनिस आनी गोल्फ हेय खेळ बरेच लोक खेळटात. ऑलिंपिकांत ह्या देशान आपल्या खेळांचो उंचेलो पांवडो दाखोवन दिला. १९६० वर्सा रोम हांगा ऑलिंपिक खेळ जाल्ले. रोमन कॅथलिकांचे सगळे सण आनी उत्सव हांगा मनयतात. इटलींत पोरने पद्धतीप्रमाण जावपी उत्सव आयजय बरेच लोकप्रिय आसात. सिएना हांगाच्यो सर्ती, व्हेनिस हांगाच्यो बोटींच्यो सर्ती, फ्लॉरेन्स हांगाची इस्टर मिरवणूक, रोमांतलो सोन्या उत्सव, नेपल्सची संगीतसर्त हे सामके नांवाजिल्ले आसात. व्हेनिस हांगा जावपी चित्रपटांच्या मेळाव्यांक जगांतल्या सगळ्या वाठारांतले लोक हाजीर रावतात.

शिक्षण: मध्ययुगांत इटलींत शिक्षणवेवस्था पोपच्या हातांत आशिल्ली. प्रबोधनकाळाउपरांतय शिक्षणाच्या मळार चडशी सुदारणा जावंक पावली ना. १८७० उपरांत हांगा शिक्षणाचे म्हत्व समजून आयलें. मँटिसरी सारकी संवसारीक नामनेची शिक्षणतज्ञ ह्या देशांत जावन गेली. ६ ते १४ वर्सांमेरेन शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसता. १४ वर्सां पुराय केल्या उपरांत भुरग्यांक मानव्य, विज्ञान आनी तंत्र ह्या शाखांत वचपाची मेकळीक आसता. हें उच्च माध्यमिक शिक्षण पुराय करतल्याक विश्वविद्यालयांत वचूंक मेळटा. सरकारी शाळांवांगडा खाजगी आनी धर्मीक शाळांची संख्याय बरीच आसा. बोलोन्या विश्वविद्यालयाची थापणूक १२०० वर्सा जाल्ली. हें जगांतलें एक पोरनें विश्वविद्यालय जावन आसा. नेपल्स, पॅड्यूआ, जेनोआ, पेरुजा हींय विश्वविद्यालयां बरींच पोरनी आसात. रोम हांगाचें विश्वविद्यालय सगळ्यांत व्हड आसा. सतराव्या शेंकड्यासावन हांगा संगीत, कला, शास्त्र हांच्या अकादमींचो वावर बरोच चलता.

भास आनी साहित्य: इटालियन ही राज्य कारभाराची आनी चडशा लोकांची भाशा आसा. मूळ लॅटीन भाशेंतल्यान ती तयार जाल्या. वाठारां- वाठारांत बऱ्योच बोली भाशा आसात. सादारणपणान टस्कनी वाठारांतली भाशा शुध्द अशें मानतात. पयलींचें इटालियन साहित्य चडशें लॅटीन भाशेंत सांपडटा. इटालियन भाशेचो इतिहास जरी उणो आसलो तरी तातूंत बरेच नामनेचे साहित्यिक जावन गेले. पॉलिस्यानो हो १५ व्या शेंकड्यांतलो नामनेचो साहित्यिक आशिल्लो.

प्रबोधनकाळांतल्या साहित्याचेर मानवतावादाचो प्रभाव बरोच दिसून येता. लोदोव्हिको ऑरिओस्तो हो ह्या काळांतलो एक म्हान कवी. विसाव्या शेंकड्यांत नोबेल इनाम मेळोवपी साल्वातोरे क्वाझीमोदो (१९५९), ग्राझ्या देलेद्दा ही लेखिका आनी आल्बेर्तो मोराव्हिया सारके लेखक जावन गेले. बेनेदेत्तो क्रोचे हाणें सौंदर्यशास्त्र, तत्त्वगिन्यान आनी समीक्षा हातूंत जगभर नामना मेळयली. कांय काळ फॅसिस्ट राजवटीखाला घुस्मटपी इटालियन साहित्यान पर्थून नवे उर्बेन आनी सर्जनशीलतेन फुलूंक सुरवात केल्या.

म्हत्वाचीं थळां: पर्यटकांक आपले वटेन ओडपी सोबीत अशीं कितलींशींच थळां हांगा आसात. उत्तर इटलींतलीं तळीं आनी हेर सैमीक सोबीतकाय पळोवपासारकी आसा. व्हॅटीकन हांगाची सेंट पीटरची इगर्ज, फ्लॉरेन्स हांगाच्यो इगर्जी, पीसाचो लकपी मनोरो, पाँपेई हांगाचे पोरने अवशेश, फ्लॉरेन्स, नेपल्स, रोम आनी हेर ठिकाणांवेली संग्रहालयां, तशेंच व्हेनिस शार हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

इतिहास: इतिहास म्हळ्यार मनशाच्या अनन्यसादारण अणभवांचें भांडार. इतिहास म्हळ्यार फकत भूतकाळाविशीं जाणून घेवप न्हय, तर वर्तमानांत कितें घडटा हाचोय न्रियाळ करप. इतिहास हें मनशान शेंकड्यांनी वर्सांभितर जी उदरगत केल्या ती मेजपाचें एक साधन. हें साधन आमकां भूतकाळांतल्या घडणुकांचो अर्थबोध करता, वर्तमानकाळ

...रापाविशीं जाग हाडटा, आनी फुडें किते घडटलें हाची सुलूस दिता. ...का लागून आमी खंयच्या गजाली फाटल्यान वचचें, खंयची गजाल ...वेची आनी खंयची टाळची हें समजूंक शकतात. एका अर्थान ...तास म्हळ्यार गिन्यान दिवन शिकोवपी तत्त्वगिन्यान. इतिहास ...चो अर्थ चवकशी, संशोधन, नियाळप आनी अन्वेशण. इतिहास ही ...णुकांच्या कारणांची तर्कशुध्द समजावणी, तांची परिस्थिती आनी ...या ह्या गजालींच्या गिन्यानाखातीर भूतकाळाच्या वास्तवतेचो ...ल्लो सोद.

इतिहास राजकी, समाजीक, अर्थीक, सांस्कृतिक आनी मानसिक मुद्दे ...शिल्ल्यो सगळ्यो अनन्यसाधारण घडणुको मतींत घेता. हे मायर भोव ...गाची थारिल्ली वैज्ञानिक उदरगत, गिन्यान आनी शक्त, सत पटोवन ...पी कलात्मक मोख, सोबीतकाय आनी धादोसकाय आनी आमकां ...ंस्कृतिक, तात्त्विक आनी धर्मीक नदरेन गिरेस्त करपी बौध्दिक उदरगत ...चो समीक्षक नदरेन नोंद घेता.

इतिहास मनशाक शाणो करता. तो शक्तीचें रंजन करता, ...मजीकाय वाडयता आनी बरे गूण घट करता. मनीस जातीन जें जें ...ला आनी म्हळां, तांणी कशे तरेन विचार केला हाची फोडणीशी ...ळ्यार इतिहास. इतिहासाचो मुखेल विशय म्हळ्यार विचार. आमकां ...तकाळ दिश्टी पडना, पूण भूतकाळाचें मर्म आमकां मेळटा आनी हें मर्म ...तिहासीक नायकांचें चारित्र्य आनी कर्तुप घडोवपाक कारणीभूत ...ग्ता. हीं कर्तुपां समाजांत रावपी मनशांनी केल्लीं आशिल्ल्यान समाज ...ो इतिहासाचो एक केंद्रबिंदू जावन आसा. रासवळ घडणुको, रासवळ ...तांक्रिया, सृजनशील विचार आनी समाजशीलता हीं इतिहासाचीं ...त्रसूत्रां.

कांय जाणांच्या मतान इतिहास म्हळ्यार व्हडव्हड मनशांचीं चरित्रां ...नी बुध्द, अशोक, जेजू, मोहम्मद वा गांधी सारकील्या व्हड मनशांचीं ...र्यां. कांय जाणांच्या मतान इतिहास म्हळ्यार भूतकाळांतलें राजकारण. कांय जाण इतिहासाचो अन्वयार्थ लायतना राजकारणांतल्या ...सनाच्याय फुडें आशिल्ल्या लोकांकडेन पावतात. अशे तरेन वयल्या ...वड्यावयल्यान सकयल्या पांवड्याचेर आनी केंद्रीय अधिसत्तेवयल्यान ...ळाच्या कारभाराकडेन इतिहासाचो संबंद लावप जाता. मनशाचे ...तंत्रतायेचो आलेख इतिहास वाचता. जेन्ना साम्राज्यां उबीं केलीं ...च्यापरस जेन्ना सुविचार मुखार आयले आनी इत्साशक्तीची मुक्तताय ...ली, तो काळ आनी त्या काळांतल्यो घडणुको ह्यो व्हड इतिहासीक ...डणुको आसतात.

इतिहास हें खरें बुध्दिप्रामाण्यवादी विज्ञान आनी हें विज्ञान ...नीसजातीची उदरगत मेजपाचें एक परिमाण आसा. हें विज्ञान मनशान ...नावरां आनी सुकणीं, पृथ्वी आनी वायू हांचेर कशें प्रभुत्व मेळयलें? ...णें चंद्रिमाचेर कशी झोंपय मारली? म्हासागराचो तळ सोदपाची शक्त ...का कशी मेळ्ळी, नखेत्रां आनी गिन्यांचें गिन्यान मेळून तांची ...स्फटावणी करपाची तांक ताका कशी आयली? हाचें पुरायपणान वर्णन ...रता. तें आमच्या दोळ्यांमुखार मनशाची शतमानांसावन चलत ...यिल्ली यात्राय उबी करता आनी उदरगतीच्या चडत वचपी ...यड्याचेर जांणी जीण पावयली आनी आपणापरस ऊंच पांवड्याचें ...जीत फुडले येवपी पिळगेमुखार जांणी दवरलें तांच्या यत्नांची ...णीवकाय दिता. ती मनशाचे उदरगतीची एक काणी, कला आनी ...हित्य, तत्त्वगिन्यान आनी धर्म, साहस आनी मनशाचे जीणेंतल्या ...कया साध्यांची आनी अपेसांची एक गांथन. इतिहास म्हळ्यार ...त्त्वप्रणालींचो उदय आनी अस्त, कल्पनाविश्व आनी बुद्द, बरें आनी ...यट हांचेमदीं झुजतल्यांचें चारित्र्य आनी कर्तुप, सत्य आनी न्याय हांकां ...माजीक प्रशासनांत हाडपाचो एक संघर्श. हो इतिहास मनशाक ...'स्कृतायो' नांवाच्या पध्दतशीर समाजाविशीं म्हायती दिता.

इतिहास म्हळ्यार सामान्य मनशाक बरो जावपाची आनी राज्यकर्त्यांक म्हान जावपाची देख दिवपी फकत निंतिसुत्रां न्हय; पूण मनशाचे उदरगतीचे शक्तीचो आनी चळवळीचो आकार दिका दाखोवपी तो एक अभ्यास. मनशाची मनशाकडेन आशिल्ली समजीकाय हो इतिहासाचो विशय आसा. आत्मनिश्ठपणान उक्तायत जाल्यार इतिहास म्हळ्यार मनशाचे संवेदनशीलतेंत चलपी घडणुको. वस्तुनिश्ठपणान विचार करीत जाल्यार इतिहास म्हळ्यार मनशाचे संवेदनशीलतेंतल्यान तयार जाल्ल्या खासा घडणुकांचें एक नाट्य. मनीस वा राश्ट्रां हांचे दिसपट्टे वेव्हार सदांकाळ बदलत आसतात, ताका लागून इतिहास म्हळ्यार गतिमानता आशिल्लें तत्त्वगिन्यान, जें एकूच सत तत्त्वगिन्यान आनी सत मानसशास्त्र जावन आसा. हाका लागून आधिभौतिक साहित्याच्या व्हडल्या दोंगरापरस इतिहासाची कांय पानां मनशाच्या मनाचेर चड उजवाड घालतात.

इतिहासांत त्या त्या देशाचे तत्त्वप्रणालीचो वा काळाचो रंग भरसुपाचो एक प्रवाह दिश्टी पडटा. ग्रीकांनी इतिहासाक बुध्दीप्रामाण्यवादी केलो, रोमन लोकांनी ताका राजकी केलो, इंगर्जीन ताका नैतिक केलो, जर्मन लोकांनी ताका चड तात्त्विक केलो, मार्क्सवाद्यांनी भौतिकवादी, फ्रेंचांनी समाजवादी आनी ब्रिटिशांनी ताका साम्राज्यवादी केलो. इतिहासाविशीं अरब मत, चिनी मत आनी भारतीय मत हें वेगवेगळें आसा. कांय लोक इतिहासांत मूल्यविधानां (value judgements) भरशितात. मूल्यांकन, परीक्षण आनी मनशाचो आनी घडणुकांचो केल्लो नियाळ हाकालागून इतिहास आनी तत्त्वगिन्यान हांचो लागींचो संबंद आसा. खरेपण कसाक लावपाच्या गुणाक लागून इतिहास हें एक शास्त्र जालां. जीणेच्या विज्ञानाचें तें समाजीक भौतिकशास्त्र आसा. 'बरी' हाच्या मतान इतिहास म्हळ्यार विज्ञान, ताचेपरस कांय उणेंय न्हय वा चडूय न्हय. कांय विचारवंतांच्या मतान सगळो इतिहास हो भूत आनी वर्तमान हांचेमदलो सोंपनाशिल्लो एक संवाद. तांच्या मतान हो समेस्त इतिहास वर्तमानकालीन. कारण मनशाचो स्वभाव तसोच उरता आनी भावना, कारणां, परिस्थिती, मनस्वीपणा आनी इतिहासीक गती गुणान न्हय तर फकत प्रमाणान बदलता.

- डॉ. बी. शेख अली

इतिहासलेखनः थळ, काळ आनी व्यक्ती हांचे उल्लेख करून आनी मेळिल्ले पुरावे दिवन समाजीक जिवीत आनी भोंवतणची परिस्थिती हांचेविशीं केल्ल्या लेखनाक इतिहासलेखन अशें म्हण्टात.

इतिहास बरोवपाक सुरवात केन्ना जाली हें जरी सारकें कळना, तरी ईजिप्त, आसिरिया, बॅबिलोनिया, चीन ह्या देशांनी इतिहासीक बरोवप होलमता. हें बरप चडशें फातरापटे, माजिल्ल्यो चिकणमातयेच्यो विटो, भूर्जपत्र, ताडपत्र, चामडें हांचेर बरयल्लें मेळटा. पूण ह्यो सगळ्यो झुजांचेर वा धर्माचेर तुटक तुटक नोंदी कश्यो आसताल्यो. इतिहासलेखनाक खरी सुरवात जाली ती ग्रीस देशांत आनी उपरांत रोमांत.

होमरच्या म्हाकाव्यांत ग्रीसाचो थोडोभोव इतिहास मेळटा, पूण तातूंत खुबशी अतिताय दिसता. हिरॉडोटस (इ. स. प. ४८४-४२४) हाकाच पयलो इतिहासकार अशें मानतात. ताचे उपरांत थ्यूसिडिडीझ आनी झेनोफोन हे इतिहासकार जाले. फुडें फ्लेव्हिअस ॲरियन हाणें अलेक्झांडराच्या जैताचो इतिहास बरयलो. तातूंतलें 'इंडिका' हें प्रकरण भारताच्या इतिहासाचें एक साधन. टायटस लिव्ही, टॅसिटस हे म्हत्वाचे रोमन इतिहासकार. मध्ययुगीन युरोपाचो आनी तातूंतल्या तातूंत फ्रॅंक लोकांचो इतिहास 'ग्रेगरी ऑफ तूर' हाणें बरयलो आनी इंग्लंडचो धर्मीक इतिहास बीड हाणें बरयलो. ताच्याच काळांत जाल्ल्या ऑर्डेरायीकस व्हायीटेलिस, बिशप ऑटो आनी मॅथ्यू पॅरिस हांणीय इतिहास लेखन केलें.

युरोपांतल्या प्रबोधनाची चळवळ इटलींत सुरू जाली. राश्ट्र हे संकल्पनेचो उगम मॅकियाविली हाच्या फ्लॉरेन्सच्या इतिहासांत आनी फ्रांचेस्को ग्वीत्चार्दीनी हाच्या इटलीच्या इतिहासांत सांपडटा.

अठराव्या शतमानांतलो फ्रेंच बरोवपी व्हॉल्तेर हाणें आपल्या 'एस स्यूर ले मर्स' हातूंत इतिहास म्हळ्यार फकत राजांचो आनी झुजांचो इतिहास

न्हय, तर तो सादारण मनशाच्या चळवळींचो आनी चालीरितींचो इतिहास अशें प्रतिपादन करून अर्थीक विश्वाचो इतिहास बरयलो. एकुणिसाव्या शतमानात राष्ट्रीय विचारसरणेच्या लेखनात बरीच वाड जाली. मिशेल आनी लामार्तीन हे फ्रांसेज, ग्रीन, मॅकॉले हे ब्रिटीश, ड्रॉयझेन आनी ट्राइक्के हे जर्मन बरोवपी मुखार आयले. फ्रांसांत जाल्ले राज्यक्रांतीचो परिणाम इतिहास लेखनाचेर जावन इतिहासलेखनाक एक नवी दिका मेळ्ळी. कार्ल मार्क्साच्या बरपांतल्यान मुखार आयिल्लें तत्वगिन्यान इतिहास लेखनाचेर आपलो प्रभाव घालूंक पावलें आनी अशेतरेन इतिहासलेखनांत विंगडविंगड विचारांचो प्रभाव स्पश्टपणान दिसूंक लागलो.

विसाव्या शतमानांतय इतिहासलेखनाची विंगडविंगड तासां मुखार आयलीं. ह्या शतमानांतल्या बरोवप्यांनी इतिहासलेखनाक अदीक गिरेस्त केलें. विज्ञान, तंत्रगिन्यान आनी हेर मळांचेर जाल्ल्या नव्या सिध्दांतांचो, सोदांचो आनी विचारांचो परिणाम इतिहास लेखनाचेर स्पश्टपणान दिसून येता.

भारतीय इतिहासलेखनाचो इतिहास वंशावळी आनी इतिहासीक काव्यग्रंथांसावन सुरू जाता. इस्लाम भारतांत आयल्या उपरांत 'तवारिख' बरोवपाची चाल सुरू जाली. ब्रम्हदेशांतल्या वाठारांतले अहोम राजा तेराव्या शतमानांत आसामचे भुंयेर राज्य चलोवंक लागले. तांणी 'बुरुंजी' नांवाचो इतिहासलेखनाचो प्रकार भारतांत पावयलो. तवारिखांभशेन मराठी भाशेंत 'बखर' बरोवप चालू जालें. हिंदी आनी कन्नड भाशांतल्यानय बखरी बरयिल्ल्यो सांपडटात. सादारणपणान हेर भारतीय भाशांतल्यान संस्कृत भाशेंतल्यान उक्ताडाक आयिल्ली इतिहासीक काव्यग्रंथांची परंपरा चालूच आशिल्ली. ब्रिटीश भारतांत आयल्या उपरांत आर्विल्ले पध्दतीन इतिहासलेखन आनी संशोधन जावंक लागलें. इंग्लीश भाशेंतल्यान जाल्ल्या इतिहासलेखनाक चड नामना मेळूंक पावली.

- कों. वि. सं. मं.

इथिओपिया: पयलीचें नांव अबिसिनिया. ह्या देशांतले आम्हारिक भाशेंत यइत्योप्या निगुसा नगस्त मंगुइस्त. ईशान्य आफ्रिकेंतले एक प्रजासत्ताक राश्ट्र. अक्षवृत्तीय विस्तार ३° ३०' उत्तर ते १८° उत्तर आनी रेखावृत्तीय विस्तार ३३° उदेंत ते ४८° उदेंत. क्षेत्रफळ १२, २१,९०० चौ. किमी. लोकसंख्या ४,४६,७५,७०० (१९८६). हाचे उत्तरेक आनी अस्तंतेक सुदान, दक्षिणेवटेन केनिया, आग्नेयेवटेन आनी उदेंतेवटेन सोमाली प्रजासत्ताक आनी आफार्झ अँड इसाझ (पयलींचे फ्रेंच सोमालीलँड) आनी ईशान्येवटेन तांबडो दर्या आसा. दक्षिण-उत्तर लांबाय सुमार १,४५० किमी. आनी उदेंत-अस्तंत लांबाय सुमार तितलीच आसा. ह्या देशाक १,२४० किमी. लांबायेची तांबड्या दर्याची देग आसा. आदिस अबाबा ही हांगाची राजधानी.

भूंयवर्णन: इथिओपिया हो एक व्हड दोंगरी आनी पठारी वाठार जावन आसा. आफ्रिकेंतले खचदरीक (rift valley) लागून ताचे दोन वांटे जाल्यात. अस्तंतेवटेनच्या वाठारांत हांगाचीं सगळ्यांत चड उंचायेची दोंगरातेमकां आसात. दोंगरी वाठारांची उंचाय सादारणपणान सुमार २,४०० मी. आसा आनी कांय वाठार ३,९०० मी. मेरेन उंचायेचे आसात. आफ्रिकेंतली तिसरें ऊंच दोंगरा तेमक रास दाशान (४,६२० मी.) तशेंच आबूना योसेफ (४,१९२ मी.) बातु (४,३०८ मी.), चिलालो (४,१३४ मी.). गुना (४,२०१ मी.) हेय दोंगर हांगा आसात. हांगा बरेच ज्वालामुखी आसात, भुंयकांपांचेंय प्रमाण बरेंच आसा. बऱ्याच मुवातांचेर हून उदकाचे झरे आनी तळीं आसात.

इथिओपियाच्या दोंगरी वाठारांनी बऱ्योच ल्हान व्हड न्हंयो आसात. आब्बाय (नील नायल), टकझे (आतबारा), बारो (सोबॅत) ह्यो दोंगरी वाठारांतल्यान भायर सरून नायल न्हंयेक मेळपी मुखेल न्हंयो. नील नायलची सुरवात हांगाच्या सगळ्यांत व्हडल्या ताना सरोवरांतल्यान जाता. हे न्हंयचेर कितलेशेच धबधबे आसात. तांतलो 'इस्सात' हो धबधबो नामनेचो आसा. ह्या न्हंयक जामा, मुगेर, गुडेर ह्या सारक्या कितल्योश्योच उपन्हंयो आसात. हे न्हंयचेर बांदिल्ल्या पुलाक लागून इथिओपियाचे शोजम आनी शीबा हे प्रांत जोडल्यात. दक्षिणेक टेनाच्या रुडॉल्फ सरोवराक मेळपी ओमो ही मुखेल न्हंय आसा. उदेंतेवटेन व्हांवपी जूबा आनी शिबेली ह्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो आसात. उत्तरेवटेन व्हांवपी आवाश न्हंय आसा. ताना ह्या व्हडल्या सरोवराभायर हांगा आब्बाय, चामो अशी बरींच सरोवरां आसात.

हवामानः भुंयेच्या ऊंच सकलपणाचेर हांगाचें हवामान बदलता. २,४००-३,००० मी. उंचायेच्या मदल्या दोंगरी पठारी वाठारांचें हवामान सम आनी हांगाचें तापमान सुमार १६° से. आसता. १,८०० -२,४०० मी. उंचायेच्या वाठारांत तापमान २२° से जाल्यार समुद्रथरावेल्या आनी वाळवंटांच्या वाठारांनी तापमान २६° से परस चड आसता. चड सकयल्या वाठारांक डेगा म्हण्टात. थंय पावस ५० सेंमी. परस उणो आसता. ताच्या परस मातशा उंचायेच्या वाठारांनी, जांकां वोइना डेगा म्हण्टात थंय ५०-१५० सेंमी. पावस जाल्यार उंचल्या वाठारांनी म्हळ्यार कोल्ला ह्या वाठारांनी १२५-१७५ सेंमी. मेरेन पावस पडटा. पावस चडसो जून-सप्टेंबर ह्या काळांत पडटा. ताच्या उपरांतच्या सुक्या ऋतूंनी एप्रिल आनी मार्चांतय थोडोभोव पावस पडटा. चड उंचल्या वाठारांनी हिम पडटा जाल्यार दानाकिलच्या वाठारांत कितल्याशाच फावटीं पावस पडना.

वनस्पत आनी मोनजातः चड पावस आशिल्ल्या थंड वाठारांनी आफ्रो-अल्पाइ जातीची, जूनिपर प्रकारची टिड नाजाल्यार झिग्बा, कूसो, लोबेलिया, सेनेचिओ सारकी तरेकवार वनस्पत वाडटा. चड पावस आनी चड तापमान आशिल्ल्या वाठारांनी कराये, सिसा, टुकुर, इंचेट, सोंबो ह्या सारकीं रुंद पानांची झाडां सांपडटात. हातूंतल्या काफा प्रांतांत काफयेचीं झाडां आपशींच रानीक पध्दतीन जातात; ताका लागूनच ह्या झाडाक 'कॉफी' हें नांव पडलां अशें म्हणटात. नैऋत्य वाठारांत कोंड्यांची दाटी आसा. उत्तरेवटेन तशेंच दोंगराच्या मुळसालागीं बाभळीचीं झाडां आसात. पठारी वाठारांनी निलगिरीचीं झाडां रोवन तांची वाड केल्या.

अस्तंतेवटेनच्या सकयल्या वाठारांनी हती आनी गेंडे आसात. न्हंयो आनी सरोवरांनी मानगीं, पाणघोडे, मॉनीटर, ऑटर सारकी मोनजात आसा. दक्षिण, नैऋत्य आनी ओगाडेन वाठारांनी शिंव आसात. दोंगरी वाठारांनी कोले, कोलसुणीं, सिवेट, माकडां, बॅजर ह्या सारके प्राणी आसात. तणाच्या वाठारांनी जिराफ, झेब्रा आनी विंगडविंगड जातीचीं हरणां आसात. गरुड, गिदां, ससाणो, हांयस, भांडक, शहामृग सारकीं बऱ्याच जातीचीं सुकणीं आसात. मराबू, पोपोट, जय सारकी सुकणीं तांच्या सोबीतकायेक लागून नांवाजिल्लीं आसात. म्हांयडोळ, पारो, पफ अॅडर ह्या सोरपांच्यो कितल्योश्योच जाती आनी रोग पातळावपी जळारां, टोळ, तरेकवार पाखे हांगा आसात. सिमेन चिलालो पर्वताच्या वाठारांत आनी आवाश देगणांत अभयारण्यां आसात. खाशेली मोनजात आनी सुकणीं हांची हांगा राखण केल्या. तांतले न्याला हरण आनी वॉलिया आयबेक्स हे प्राणी फक्त इथिओपियांतूच सांपडटात.

इतिहासः आमो न्हंयच्या देगणांत सुमार २५ लाख वर्सांपयलींचे अवशेश सांपडल्यात. इ. स. प. ३००० वर्सांसावन इथिओपियाविशीं म्हायती मेळटा. पूर्विल्ल्या काळांत ताका 'पूंट लोकांचो देश' अशें म्हण्टाले. ईजिप्त आनी इथिओपियाचे संबंध पोरन्या काळासावन चलत आयिल्ले. त्या उपरांतची म्हायती 'मत्शाफा नेगास्त' (राजांचो ग्रंथ) आनी 'केब्रा नेगास्त' (राजांचे गिरेस्तकायेचो ग्रंथ) हातूंत मेळटा. जेरुसलेमचो राजा सॉलोमन आनी शीबाची (इथिओपियाचो एक वाठार) राणी मेकेडा हांच्या प्रेमप्रकरणाचो उल्लेख बरेचकडेन मेळटा. सॉलोमन राजा आनी शीबा राणी हांका जाल्ल्या पुताचें नांव मेनेलिक - पयलो (इ. स. प. सुमार ९७५-९५०) आशिल्लें. ताचे उपरांत आयज मेरेन सॉलोमन घराणें (मदलो कांय काळ सोडल्यार) हांगा राज्य करता.

पयल्या मेनेलिकासावन सॉलोमन राजघराण्याची सुरवात जाता. २५९ राजांनी राज्य केल्या उपरांत, ९२७ ते १२६० मेरेन हे परंपरेंत मांत्सो बदल जाला. ह्या काळांत 'झाग्वे' राजघराण्यांतल्या इकरा राजांनी ३३३ वर्सां राज्य केलें. १२६० त येकुनो आल्माक राजान पर्यून सॉलोमन घराण्याची थापणूक केली. ताचे उपरांत आयजमेरेन ६५ राजांनी राज्य केलें. हालींचो राजा हायले सेलॅसी हो ६६ वो आशिल्लो.

आक्सूम साम्राज्यांत (पयलो तो सवो शेंकडो) इथिओपियाची बरीच उदरगत जाल्ली सुर्वेक इथिओपिया किरिस्तांव राश्ट्र जावंक नाशिल्ले. अडुलिस बंदरांतल्यान आंतरराश्ट्रीय वेपार चलतालो. ह्याच काळांत कितलेशेच सूर्य-स्तंभ (ऑबेलिस्क) हांगा उबारले. हातूंतलो सगळ्यांत ऊंच स्तंभ सध्या रोम हांगा आसा. ४ थ्या शेंकड्यांत इथिओपिया किरिस्तांव राश्ट्र जालें. ताच्या उपरांत ६३७ वर्सा अरबांनी पॅलेस्टायन, सिरिया आनी ईजिप्ताचेर जैत मेळयलें. हाका लागून इथिओपिया आनी न्यूबिया ह्या किरिस्तांव राश्ट्रांचो युरोपांतल्या हेर किरिस्तांव राश्ट्रांकडलो गबाध तुटलो णवव्या शेकड्यांत तांबड्या दर्याची देग पर्यून इथिओपियाच्या हातांत आयली. ९२८ त टेक्ले हायमानोत ह्या लास्ताच्या (इथिओपियांतल्या) राजान आक्सूम साम्राज्य नश्ट करून झाग्वे घराण्याची थापणूक केली. १२६० त पर्यून सॉलोमन राजघराणें सत्तेर आयल्याउपरांत पयलो आमदा सेयोन (१३१४-१३४४) हाणें मुसलमानांच्या सत्तेखाल आशिल्ले वाठार जिखून घेतले. झारा याकूब (१४४४-१४६८) हाचो काळ इथिओपियांतलो प्रबोधनकाळ अशें मानतात. हाच्या उपरांत पर्यून १५२७-१५४३ त मुसलमानांच्या धुरयांक सुरवात जाली 'ग्रान' (दावकुरो) इमाम अहमद हाणे हरार वाठाराचेर जैत मेळयलें. पोर्तुगालान दों खिस्तोफर गामा (वास्को द गामाचो पूत) हाच्यावांगडा सैन्य धाडूंक नाशिल्लें, जाल्यार इथिओपिया इस्लाम राश्ट्र जावपाचें. ग्रान हाका दोगांमदल्या झुजांत २१ फेब्रुवारी १५४३ त मरण आयलें. ह्या झुजाक लागून इथिओपियाचो एकवट मोडलो आनी ल्हानसान राज्यां तयार जावन झुजां पेटलीं. दुसरो थीओडोर (१८५५-१८६८) हाणें ही झुजां सोंपोवन पर्यून एक राश्ट्र बांदपाचो यत्न केलो. १८५५ त ताणें स्वताक राजाधिराज ही पदवी घेतली. थीओडोरच्या मरणाउपरांत पर्यून ल्हानसान राज्यांमदल्या झगड्यांक सुरवात जाली. चवथो योव्हानिस आनी दुसरो मेनेलिक हांचे समजिकायेक आनी बरेपणाक लागून इथिओपियाचे कुडके जावंक पावले नात. ह्याच काळांत इथिओपियाचेर ईजिप्त, इटली हांची नदर पडली. १८६९ त आसाब बंदर आनी १८८५ त मसावा बंदर इटलीन जिखून घेतलें. इतले मजगतीं ईजिप्ताआड जाल्ल्या झुजांत योव्हानिसाक मरण आयलें. दुसरो मेनेलिक (१८६५-१९१३) राजा जालो. १८९६ इटली आनी इथिओपिया हांचेमदीं झूज पेटलें. इथिओपियान इटलीसारक्या बळीश्ट देशालागीं खरपणान झूज दिलें. पूण इटलीन सोमालियाचो कांय वाठार आनी एरिट्रिया आपले सत्तेखाला हाडले. १९३६ त हो देश पुरायपणान इटलीच्या शेकातळा गेलो. १९४१ त इश्ट राश्ट्रांनी दुसऱ्या म्हाझुजांत इटलीचेर जैत मेळयल्या उपरांत इथिओपिया मुक्त जालो. मेनेलिकान आधुनिकीकरणाक सुरवात केली. युरोपीय देशांतल्यान शस्त्रां घेवन इथिओपियाचें लश्करी बळगें वाडोवपाचो ताचो हेतू आशिल्लो. १९१३ त लिज ईयासू सत्तेर आयलो. ताणें मुसलमान आनी हेर जातींक फाटबळ दिल्ल्यान मेनेलिकची चली राणी झउदितु हिणें तांकां बळ्यां कुशीक काडून सत्ता आपल्या हातांत घेतली. झउदितुच्या मरणाउपरांत हायले-सेलॅसी राजा जालो. हाणें बरोच तेंप राज्य चलयलें. ताचे राजवटींत ताणें संविधान तयार करून देशांत १९५७ त वेंचणुकोय घेतल्यो. अमेरिकेवांगडा १९५३ त राखणेविशीं कबलात केली. १९६० त ताच्याआड बंड करपाचो यत्न फसलो. १९६० त ताणें आपल्या नांवान हांगा विश्वविद्यालयाची थापणूक केली. १९७४ त बंड जावन उपरांत

राजेशाय कारबार जालो. मिकायल इमू हाका लश्करान हांगाचो पंतप्रधान नेमलो. नवें संविधान जाहीर जालें. रोखडीच संसद बरखास्त करून लेफ्टनंट जनरल अमान मिकायल अँडम हाणें सत्ता आपल्या हातांत घेतली. ताचे उपरांत १९७५ त पर्यूत राजकी बदल जावन सत्ता पयलीं लेफ्टनंट जनरल तेफेरी आनी उपरांत कर्नेल मेंगीस्तू हाच्या हातांत सत्ता गेली. अमेरिका आनी इथिओपियाचे संबंद इबाडले आनी हो देश रशियेच्या छोरणांवटेन वागलो. मेंगीस्तू हाणें १९७९ त मार्क्सवादी लेनिनवादी विचारसरणीचो एकूच पक्ष देशांत आसतलो आनी रशियन राज्यपद्धतीप्रमाण इथिओपियाची राज्यपध्दत आसतली अशें जाहीर केलें. त्याच वर्सा सोविएत प्रधानमंत्री कोसिगीन हाणें ह्या देशाक भेट दिली.

राज्यवेवस्था: सद्याच्या इथिअपियाच्या सरकाराक कायदो आनी संविधानाची बुन्याद ना. १९७५ राजेशाय कारबार करून प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. तरीपूण सत्ता अजून प्रजेच्या हातांत ना. प्रोव्हिजनल मिलीटरी अँडमिनिस्ट्रेटिव काउंसिल (PMAC) देशाचो राज्यकारभार पळेता. १९७७ त ह्या राज्य चलोवपी मंडळांत मात्शे बदल केले. १९७९ त मार्क्सवादी तत्त्वांचेर राज्यवेवस्था चलतली अशें थारलें. चेअरमेन हो देशाचो मुखेली आसता. ताच्या हाताखाला सगळीं शासकीय मंडळां आसतात. एका अर्थान हांगा एकाधिकारशाय चलता अशें म्हणूं येता. थळावो राज्यकारभार १४ प्रांतांतल्यान चलता. ह्या प्रांतांचेर मुखेली नेमपाचो हक्क राश्ट्राच्या चेअरमनाक आसता. गांवच्या प्रशासनांत पंचायत पध्दतीन राज्यकारभार चलता.

अर्थीक स्थिती: इथिओपिया शेतवडीचेर आदारिल्लो देश आसा. ९०% लोक शेतवडीचेर जियेतात. हांगाची जमीन बरीच पिकाळ आसा. तणाचीं मळांय हांगा बरींच आसात. रशिया सारक्या देशाकडल्यान पालव मेळिल्ल्यान शेतकामांत आतां नव्या यंत्रांचो आनी रसायनीक साऱ्यांचो उपेग बऱ्याच प्रमाणांत जावंक लागला. हांगाची कॉफी अरेबिका जगभर नामनेक पावल्या. तंबाखूचें उत्पादनय बरेंच जाता. नूग, तलबा, गोमन ह्या सारक्या बियांचें तेल काडटात. टेफ हें हांगाचें मुखेल पीक. तेभायर बार्ली, गंव, मको, दुरा आनी हेर दाळींचीं कड्डणां हांगा जातात. गोरवां आनी मेंढरां पोसपाच्या उद्देगाक्य बरेंच म्हत्व आसा. जनावरांची चामडी, लोणी, हाडां हांची हांगा निर्यात जाता.

अडोला (किब्रेमेंगेस्त) हांगा भांगर, युब्दो (वोल्लेगा) वाठारांत प्लॅटिनम, देबारुआ आनी सकार (एरिट्रीया) हांगा तांबें, सिडामो हांगा निकेल, दानकिल वाठारांत पोटॅश तशेंच हरार, एरिट्रीया, वोल्लेगा, शोआ हांगा भांगरावस्तींक वापरसाचे खडे; आसाव, मसावा हांगा मीठ; तांबड्या दर्याचे देगेर सैमीक तेल आनी एंके फेल्ला (तीग्रे) हांगा मँगनीज मेळटा. गंधक, युरेनियम, अभ्रक, अँसबेस्टोस, कथील विंगड विंगड वाठारांनी सांपडटा.

ताना सरोवर, नीलनायल, आवाश न्हंय, तांबडो दर्या आनी देशांतली हेर सरोवरां हातूंत नुस्तेमारीचो धंदो बरोच उदरगतीक पावला. नुस्तें निर्यात जाता.

भारतांतल्या बिर्ला आनी गोएंकासारक्या उद्देगपतींनी हांगा कारखाने सुरू केल्यात. तेभायर हेर भोवराश्ट्रीय कारखाने बरेच आसात. शिमीट, कागद, साकर, सुती कपडे, गालिचे, लोखण, पांयतणां, तेलशुध्दीकरण हांचे कारखाने हांगा आसात. रशियेच्या पालवान हांगाच्या उद्देगधंद्याक उंचल्या पांवड्यार पावोवपाचे यत्न चल्ल्यात.

ह्या देशाचे रशियाकडेन चडशे आयात-निर्यातीचे वेव्हार चलतात. तेभायर हेर युरोपीय आनी उदेंतेकडल्या देशांकडेनय आयातनिर्यात जाता. चडशें तंत्रगिन्यान आनी हेर यंत्रांची आयात जाता. पिकावळीची निर्यात जाता.

१९८० सावन बिर हें हांगाचें अधिकृत चलन जावन आसा. पयलीं इथिओपियन डॉलर हें नाणें आशिल्लें.

१९८४ त पर्यटनांतल्यान ह्या देशांत ६०,००,००० अमेरिकन डॉलर्सांची उलाढाल जाली.

संवसारांतलो हो एक गरीब देश जावन आसा. हालींच्या वर्सांनी दुकळाक लागून हांगाचे बरेचशे लोक मरतात. हेर देशांकडल्यान दुकळाआड इथिओपियाक पालव दिवपाचे यत्न चालू आसात.

येरादारी आनी संचारण: इथिओपियांत १९८४ मेरेन ३०,००० किमी लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. आदीस अबाबा हें राजधानीचें शार नायरोबीकडेन रस्त्यान जोडलां. १९८४ त हांगा ४१,३०० मोटार गाडयो, ८,८०० ट्रक आनी लॉरी, ३,०४१ बसी आशिल्ल्यो. रेल्वेमार्गाची लांबाय ७८२ किमी. (मीटर गेज) आसा. बारो हे एकेच न्हंयतल्यान उदकांतली येरादारी वेवसायीकरणाखातीर चलता. हरशीं उदकांतल्या मार्गांची लांबाय २२५ किमी. आसा; हातूंतले ११४ किमी. लांबायेचे मार्ग वर्सुयभर उपेगी पडटात. आसाब आनी मसावा हीं हांगाचीं मुखेल बंदरां. ह्या बंदरांवेल्यान आंतरराश्ट्रीय मार्गांवेली येरादारी चलता. इथिओपियन एअरलायन्स ही राश्ट्रीय विमानकंपनी. आदीस अबाबा आनी आसमारा हांगा आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात.

१९८४ मेरेन हांगा ३ खबरांपत्रां आशिल्लीं. हातूंतलीं दोन आदीस अबाबा हांगा तर एक आसमारा हांगासावन उजवाडाक येतात. दोन खबरांपत्रां आम्हारिक भाशेंत जाल्यार एक इंग्लीशींत आसा. रेडिओ, दूरचित्रवाणी आनी खबरांपत्रांसयत सगळ्या प्रसार माध्यमांचेर सरकाराचें पुरायपणान नियंत्रण आसता.

लोक आनी समाजजीण: हांगाचे चडशे लोक सेमेटिक आसात; पूण गाल्ला लोक कुशियाटीक कुळाचे आसात. कांय निग्रो वंशाचे लोक सुदान शीमेलागीं आसात. तशेंच ज्यू धर्मीयांचीय ल्हानशी संख्या आसा. देशांत आम्हारा, गाल्ला, सोमाली, सिठामा, आफरसाही, निग्रो, गुरोगे, फुलाशा ह्यो जाती आसात. तांतल्या आम्हारा जातीचें समाजांत फुडारपण चलता. इथिओपियाचे सगळे राजा टेच जातींतल्यान आयिल्ले. चड करून हांगा किरिस्तांव आनी मुसलमान धर्माचे लोक आसात. एझाना राजान किरिस्तांव धर्म आपणायल्या उपरांत 'मोनो फिजाईट' किरिस्तांव धर्म हांगाचो राजधर्म जावन गेलो. किरिस्तांव धर्माआदीं ज्यू धर्म, मूर्तीपूजा, सैमाची पूजा असले प्रकार हांगा चलताले. बरींच धर्मीक उतरां आनी विधी हिंब्रू भाशेंतल्यान आयल्यांत. आठव्या दिसा सुंता करपाची हिब्रू पध्दत आनी 'सब्बाथ' किरिस्तांव लोक पाळटात. कांय सिरियाक धर्मीक उतरांय वेव्हारांत आसात. इथिओपियांतल्या किरिस्तावांचो भुतांखेतांचेर बरोच विस्वास आसा. ते ५२ दिसांचो उपास करतात. त्या काळांत ते मांस, दूद, तूप खायनात. सप्तकांतले दोन दीस, बुधवार आनी शुक्रार उपासाचे दीस आसतात. साधुसंतांचे दीसय उत्सव म्हूण मनयतात. शिश्टाचाराच्यो कल्पना भारतीय कल्पनांक बऱ्योच लागीच्यो आसात. देखीक- ल्हान भुरग्यांनी जाण्ट्यांच्या पांयांक हात लावप, एकामेकांक मेळल्या उपरांत घरच्या मनशांवांगडा घरांतल्या पोशिल्ल्या जनावरांची आनी सुकण्यांचीय खबर घेवपाची पद्दत आसा. सोयरे आनी इश्ट रस्त्यार मेळ्ळ्यार एकामेकांचो उमो घेवपाचीय पध्दत आसा.

इथिओपियाचें पंचांग (आमाना मिहरत) वेगळें आसा. ९ सप्टेंबर १९६९ दिसा इथिओपियाचें १९६२ वर्स सुरू जालें. वर्साक वट्ट ३६५ दीस आनी १३ म्हयने (१२ म्हयने ३० दिसांचे आनी तेरावो ५ वा ६ दिसांचो) आसतात.

सदच्या जेवणांत 'इंजिरो' आनी 'वत' (तोंडाक लावपाचें) आसता. तैफचें पीठ आंबोवन डोशाभशेन पूण बरोच व्हड इंजिरो तयार करतात. वाटाणे, मसूरची दाळ, बटाट, कोबी, तांतयां, कोंबडी, मांस हांचो उपेग करून 'वत' तयार करतात. ह्या सगळ्यांपरस गाय-बैलांचें हरवें मांस रुचीन खातात. मांसाचे कुडके 'मितामिता' (तारवटी मिरसांगांचो पिठो) वांगडा खातात. तांचें राश्ट्रीय पेय 'तेल्ला' (बीअर) आनी 'तेज' हें आसा. म्होंव, उदक, सड्डोचीं पानां नाजाल्यार गेशोचीं पानां एकठांय करून मागीर ती आंबयतात आनी तांचें 'तेज' तयार करतात.

राश्ट्रीय भेस काठेवाडी पध्दतीभशेन आसता, फकत फरक म्हळ्यार

फलेर फेटो नासता, त्या जाग्यार व्हडली तणाची तोपी आसता आनी ी मात्शी लांब आसता. ताचेर 'शम्मा' (उपरणे) घेतात. बायलांचोय मदळ आनी पुराय आंग धांपपी आसता. हांगाचीं घरां गोंयांत दिसपी ीभशेन आसतात. सुकें तण, चिखोल आनी लाकडाचो चड उपेग ता. व्हडल्या शारांनी नव्या प्रकारचीं घरां आनी हेर बांदावळ पळोवंक टा. फुटबॉल हो ह्या देशाचो राश्ट्रीय खेळ. हांगाच्या अबेबे बिकीला ण ऑलिंपिक खेळांनी मॅरॅथॉन सर्तींत तीन फावट भांगरापदक यलां. हेभायर टेबलटेनिस, बास्केटबॉल, ड्रॉट हे खेळ लोकांच्या भोव वडीचे आसात.

हांगाचे लोक बायबल चाल लावन म्हण्टात. ताका 'डेग्वा' आनी मा' अशें म्हण्टात. नृत्य पंजाबांतल्या भांगडा भशेन आसता. हालीं स्तंतेकडल्या देशांनी नांवाजिल्ले नाचांचे प्रकार तरणाटे पिळगेमदीं बरेच गल्यात हांगाची नाटकां संगीत आसतात.

शिक्षण: साक्षरतेचें प्रमाण फकत ७% आसा. शिक्षण सक्तीचें आनी कमार्खे ना. भौशीक शिक्षण मात मुळाव्या पांवड्यांसावन ावद्यालयामेरेन फुकट आसता. स वर्सांचे मुळावें, ताच्या उपरांत दोन र्सां माध्यमिक आनी चार वर्सां उच्च माध्यमिक अशें १२ वर्सांचे शिक्षण ासता. शाळेंतल्यान मदींच शिक्षण अर्द्यार सोडपाचें प्रमाण बरेंच आसा. प्टेंबर ते जून मेरेन एक शैक्षणीक वर्स आसता. मुळावें शिक्षण ाम्हारिक भाशेंत जाल्यार उंचल्या पांवड्यावेलें आनी श्वविद्यालयांतलें शिक्षण इंग्लीश भाशेंतल्यान दितात. प्रौढ साक्षरता ार्यावळी सद्या नेटान चालू आसात. आदीस अबाबा हांगाचें राश्ट्रीय श्वविद्यालय आनी आसमारा विश्वविद्यालय हीं दोन विश्वविद्यालयां ासात. उंचल्या पांवड्यावेलें शिक्षण घेवचेपासत हांगाचे बरेच विद्यार्थी मेरिका, फ्रांस, कॅनडा, अस्तंत जर्मनी, ब्रिटन आनी उदेंत युरोपांतल्या शांनी वचून रावल्यात.

भाशा आनी साहित्य: इथिओपियाची पूर्विल्ली भाशा गीझ आतां ाबार जाल्या. कांय प्रमाणांत मठांनी पाद्री तिचो उपेग करतात. हांगाची ाश्ट्रभाशा आम्हारिक. आफ्रिकेंतल्या हेर राश्ट्रांभशेन हांगाय तरेकवार ातींच्यो विंगडविंगड भाशा आसात. फकत आम्हारिक भाशेक लिपी आसा. तीग्रीन्ये, तीग्रे (अल् खास्सिया), हरारी (अडारे), गुरागे, गफात, अगोब्बा, गाल्ला, सोमाली, सिडामा, बेंजा, बिलेन आनी आगाव ह्यो ांगाच्यो हेर बोली आसात.

लुडाल्फ हाणें २५० वर्सांपयलीं आम्हारिक व्याकरण बरयलें. कोएन, ोलोन्काय, लेस्लाव, लिटमन, सेरुल्ली सारक्या विद्वानांनी इथिओपिक भाशांचेर कितलेशेच ग्रंथ बरयले. पोरनी बरपावळ फातरापटे, ताम्रपट, ोंशरींच्यो वण्टी हांचेर सांपडटा. कांय पोरनीं हातबरपां लंडन आनी ारीसांत आसात. अमदा सेयोनच्या काळांत साहित्य बरेतरेन फुलूंक ावलें. ह्याच काळांत म्हत्वाचें 'केब्रा नेगास्त' बरयल्लें. ताची तुळा कुराण आनी बायबलावांगडा करतात. ताच्या उपरांत याकूबच्या काळांत आनी थीओडोरच्या काळांतूय साहित्याच्या मळार बरीच उदरगत जाली. लेका ताय्ये, आफवर्क, ब्लाता मर्शा हासेन, बायमनात गेब्रे आमलक, हवायांत, केब्बेडे मिकायेल हे आर्विल्ल्या काळांतले कांय लेखक आसात. महात्मा गांधीच्या जीणेचेरय हांगाच्या लेखकांनी पुस्तकां बरयल्यांत.

म्हत्वाचीं पळां: ह्या देशाक आफ्रिकेंतलें स्वित्झर्लंड अशें म्हण्टात कितलींशींच सरोवरां, धबधबे हांकांलागून भोंवडेकार हांगा येतात आदीस अबाबा हें राजधानीचें शार बरेंच फुडारलां. आसमारा हेंय शार बरेंच उदरगतीक पावलां. गोंडार पोरन्या किल्ल्यांक लागून जाल्यार लालीबेला पोरन्या मठांक लागून नांवाजिल्लें आसा. आक्सूम हे पयलींचे राजधानींत पूर्विल्ले अवशेश सांपडटात. हांगाचे सूर्यस्तंभ नामनेचे आसात. ते एकाच फातरांल्यान कोरातून काडल्यात. मसावा हें तांबड्या दर्यांतलें म्हत्वाचें बंदर. हांगा इथिओपियाचें नौदल आसा. आसाब ह्या बंदरांत तेल शुध्दीकरणाचो कारखानो आसा. हरार हांगा सैनिक अकादमी आसा

इन्क्विझिशन: किरिस्तांव धर्मांतलें धर्मीक न्यायमंडळ वा धर्मसमीक्षण सभा. तेराव्या शतमानांत युरोप खंडांत, लोकांच्या धर्माचाराचें निरीक्षण करपाखातीर एक मंडळ घडयल्लें. हें मंडळ जर एकाद्रो मनीस कॅथलिक धर्म-नीतीक पाळो दिना अशें दिसलें तर ताका ख्यास्त फर्मायतालें आनी ती ख्यास्त चलणुकेंत हाडटालें. हें कार्य करपी मंडळ वा सभा म्हळ्यार 'इन्क्विझिशन'. धर्मीक समीक्षण सभेची व्याख्या विंगडविंगड लेखक विंगडविंगड तरेन करतात. कांय जाण आदाम ईव्हाच्या काळांत वचून देवाक धर्मसभेचो पयलो जाळवणदार मानतात. सिसिली देशाचो लेखक पारामो आपल्या 'द ओरिजीन अेट् प्रोग्रेस्यू इन्क्विझिशन' ह्या पुस्तकांत म्हण्टा- 'देव धर्मीक सभेचो पयलो जाळवणदार आसून ताणें आदाम आनी ईव्हाक धर्मीक न्यायालयांत फर्मायिल्ली ख्यास्त न्यायालयीन प्रक्रियेची पयली घडण (model) आसली. आदामाक दिल्ली ख्यास्त 'धर्मीक' आसली.

धर्मसमीक्षण सभेचें कर्तुप युरोप आनी क्रिस्ती धर्माच्या इतिहासांतलो एक भिरांकूळ काळखंड जावन आसा. प्रा. अ. का. प्रियोळकार आपल्या 'इन्क्विझिशन' ह्या ग्रंथांत फुडले तरेन म्हायती दिता.

"क्रिस्ताच्या मरणाउपरांत ताचे कांय अनुयायी युरोपांत पळून गेले. तांच्यावांगडा किरिस्तांव धर्म थंय पावलो. यहुदी प्रदेशांतलेभशेन हांगाय तांचो खर छळ सुरू जालो. सुमार २५० वर्सां असो छळ आनी कश्ट मोसतकच तांकां बरे दीस आयले. रोमाच्या कोंस्तांतीन राजाची चली क्रिस्ती अनुयायांच्या वखदान बरी जाली. ताका लागून ताणें किरिस्तांव धर्म आपणायलो. वयले घडणुकेक लागून किरिस्तांव धर्माक राजाश्रय मेळ्ळो, जे वरवीं हो धर्म युरोपभर पातळपाक लागलो. ह्या धर्माक किरिस्तांव धर्म म्हणपाचें सोडून 'रेलिजिआंव कातोलिक आपास्तोलिक रोमान' हें नांव मेळ्ळें. राजसत्तेची शक्त मेळिल्ले क्रिस्त धर्माचे अनुयायी हेर धर्मीयांचो खर छळ करपाक लागले, तशेंच हेर धर्मीयांक किरिस्तांव

धर्माची दिक्षा दिवपाक लागले. पूण नव्या धर्माची दिक्षा घेतिल्ले नवक्रिस्ती लोक आपली पयलीची परंपराच फुडें चलोवपाक लागले. तेन्ना ह्या लोकांक ख्यास्त भोगोवपाक 'इन्क्विझिशन' ह्या धर्मीक मंडळाची थापणूक, १२२९ वर्सा क्रिस्ती धर्मगुरू पोप ९ वो ग्रेगरी हाणें केली. उपरांत ताणें बिशप आनी आर्चबिशप हांची एक परिशद आपयली आनी तातूंत ठाराव संमत केले. हे ठाराव म्हळ्यार धर्मीक मंडळाचे नेम.''

धर्मीक मंडळाचे नेम मानीनाशिल्ल्या नास्तिक लोकांक, चेटूक, जादू करपी दादलेबायलांक जिवीं जाळपाची वा गोळाक लावपाची ख्यास्त हें धर्मीक न्यायालय दितालें. फुडें इटली, फ्रांस, जर्मनी आनी स्पेन ह्या कॅथोलीक देशांतय हे संस्थेचो शेक सुरू जालो. ह्या देशांतल्या थळाव्या ज्यू लोकांक सक्तीन किरिस्तांव धर्माची दिक्षा दिली. पूण ते जेन्ना किरिस्तांव धर्माचे नेम पाळिनात अशें दिसून आयलें. तेन्ना इन्क्विझिशनचे अधिकारी तांकां गोळाक लावपाक लागले. हे भिरांकूळ ख्यास्तीक भिवन जायते ज्यू, पोर्तुगालाक धांवले. पूण थंय लेगीत तांकां किरिस्तांव धर्माचे नेम पाळपाखातीर इन्क्विझिशनान सक्ती केली. ह्या सगळ्या धर्मीक अत्याचारांक लागून लाखांनी ज्यू लोक सोंपले. फ्रांस देशांतली नामनेची झुजारी बायल *'जॉन ऑफ आर्क'*(*) हिका चेटूक आनी जादू करपाचो आरोप दवरून धर्मसमीक्षण सभेन जिवी जाळपाची ख्यास्त फर्मायली. धर्मसमीक्षण सभा अशे तरेन आपल्या हिताआड येवपी मनशाक सोंपयताली आनी आपलें व्हडपण गाजयताली.

पोर्तुगाल आनी इन्क्विझिशनः सन १५२१ त दाँ मानुयेलाक मरण आयल्या उपरांत, तिसरे दाँ ज्युआंव पोर्तुगालचो राजा जालो. हो राजा खर धर्मनिश्ठ आसलो. पोर्तुगालची जनता थळाव्या ज्यू लोकांचो दोन कारणांक लागून दुस्वास करताली. पयलें, क्रिस्ताक मारिल्ल्या काळासावन, किरिस्तांव लोकांक ज्यूंविशीं द्वेश आसलो. दुसरें, ज्यू वेपार-धंदो करून गिरेस्त जाल्ले. ज्यू लोकांची गिरेस्तकाय राजा जाणा आसलो. अशा वेळार धर्मसमीक्षण सभा (inquisition-इन्क्विझिशन) पोर्तुगालांत स्थापपाविशीं हितसंबंधियांनी राजाचेर चेपण हाडलें. मूळ स्पेनची राजकुंवरी आनी पोर्तुगालची राणी दोंना कातारीन हिणेंय धर्म समीक्षण सभा स्थापपाविशीं आगरो धरलो. तिकाय ज्यू लोकांची तिडक आसली. ह्या विंगडविंगड कारणांक लागून राजान, पोप सातवो क्लेमेंत हाचेकडेन धर्मसमीक्षण सभा नेमपाविशीं बुध्द घेतली. १७ डिसेंबर १५३१ ह्या दिसा पोपान पोर्तुगालांत धर्मसमीक्षण सभा नेमिल्ल्याचें जाहीर केलें. हे धर्मसमीक्षण सभेन उपरांत ज्यू लोकांचेर जबर अत्याचार केले. ज्यू लोकांनी क्रिस्त धर्म आपणायल्या उपरांत लेगीत तांचेर मानसिक आनी शारिरीक अत्याचार जाले. तांची संपत्ती सरकारान ताब्यांत घेतली. अशे तरेन पोर्तुगालचे ज्यू देशोधडीक लागले. धर्मसमीक्षण सभेचीं दुश्टपणां तेंगशेर पावलीं, तेन्ना पोप सातवो क्लेमेंत हाका आपली चूक समजली. १७ ऑक्टोबर १५३२ दिसा एक फर्मान काडून ताणें धर्मसमीक्षण सभा (इन्क्विझिशन) रद्द केली. ७ एप्रिल १५३३ दिसा एक फर्मान काडून ताणें सगळ्या ज्यू लोकांक रासवळपणान माफ केले, तशेंच नव क्रिस्तींचो छळ करपाचेर बंदी हाडली. कांय दिसा उपरांत पोप क्लेमेंती भायर पडलो आनी तिसरो पॉल पोपाचे गादयेर आयलो. ताणें राजा तिसरे दाँ ज्युआंव हाच्या आगऱ्यावेल्यान २३ मे १५३६ ह्या दिसा धर्मसमीक्षण सभेची थापणूक केली. हे सभेन नवक्रिस्ती आनी ज्यू लोकांचेर भयंकर अत्याचार केले.

गोंय आनी इन्क्विझिशनः सन १५१० त, पोर्तुगेजांनी गोंयांत प्रवेश केलो. त्यावेळार तीस गांव आशिल्लो तिसवाडी तांच्या ताब्यांत आशिल्लो. सन १५४२ मेरेन साश्ट आनी बारदेस म्हाल तांणी आपल्या शेकातळा हाडले. तिसवाडी म्हालांत सत्तीचें क्रिस्तीकरण करपाक १५४० त सुरवात जाली. फुडें नवक्रिस्त्यांक धर्माचें शिकप दिवपाच्या निमतान सेंट फ्रांसिस शाव्हियर गोंयांत आयलो. किरिस्तांव धर्माचो प्रसार गोंयांत करप सोंपें जावचें हेखातीर 'धर्मसमीक्षण सभा' गोंयांत आसची अशें ताका दिसलें. १६ मे १५४६ ह्या दिसा ताणें पोर्तुगालचो राजा दाँ ज्युआंव (तिसरो) हाका तेसंबंधी पत्र बरयलें. सेंट शाव्हियर हाची मागणी राजान आयकून घेतली ना, पूण ताच्या मरणाउपरांत पोर्तुगालांत गोंयांतय धर्मसमीक्षण सभा (इन्क्विझिशन) जावची अशें मत तयार जालें. काळांतरान १५६० वर्सा, गोंयांत धर्मसमीक्षण सभेची थापणूक जाली. आलेक्स दियश फाल्कांव हो धर्मसमीक्षण सभेचो मुखेल जाळवणदार म्हूण गोंयांत आयलो.

एक फावट किरिस्तांव धर्म आपणायिल्ल्या लोकांनी आपलो धर्म सोडून आपल्या मूळ धर्मांत वचचें न्हय, हो धर्मसमीक्षण सभा गोंयांत स्थापपा फाटलो मुखेल हेत आसलो. तेभायर ही सभा किरिस्तांव धर्माचो कायद्याच्या रुपांत बळयां प्रसार करप ह्या ध्येयान चलताली. इन्क्विझिशनाची सत्ता गोंय जुंवो (तिसवाडी), बारदेस, साश्ट ह्या म्हालांचेर चलली. तांकां 'पोरन्यो काबिजादी' म्हण्टात. गोंयचे हेर म्हाल पोर्तुगेजांच्या हातांत दोनशीं वर्सां उपरांत आयले. ताका लागून थंयच्या लोकांक इन्क्विझिशनाचो त्रास जालो ना. इन्क्विझिशनाची सत्ता पोर्तुगेज सरकाराचे सत्तेपरस बळीश्ट आसली. ज्या मनशाचेर दुबाव घेवं येता ताची चवकशी करचेपासत आर्चबिशप आनी इन्क्विझिशन मुखेली पकड वॉरंट काडपाक शकतालो. ताची संपत्ती जप्त करून ती कोणाकडेनय राखपाक दवरताले. जर दुबावीत मनशाआड गुन्यांव सिध्द जालो तर ती संपत्ती नगरपालिकेक दिताले.

इन्क्विझिशनान नवकिरिस्तावांचो लग्नसुवाळो, साकरपुडो आनी हेर धर्मीक सुवाळ्यांखातीर कडक नेम तयार केल्ले. गोंयांत रावपी हिंदू-मुसलमानांकय उपरांत ते नेम लागू जाले. सन १६१३ त व्हिसिरेय दाँ जेरॉनिमू द आझेव्हेद हाणें एक हुकूम काडून हिंदूंक धर्मसमीक्षण सभेन दिसाचीं ज्या वेळार लग्नां करचीं न्हय अशें सांगलां, त्या दिसा गांवाभायर वचून लेगीत लग्नां लावचीं न्हय अशें सांगलें. हो हुकूम १००० अश्रफींचो दंड करताले. गोंयची हिंदू संस्कृताय नश्ट जावची आनी किरिस्तांव धर्माचो चडांत चड प्रसार लोकांमदीं जावचो हो हे नेम करपाफाटलो हेत आसलो. वयल्या नेमांच्या भयान हिंदू तशेंच नवक्रिस्ती लोक आपली घरांदारां सोडून मद्रास, म्हैसूर, कोचीन, मंगळूर आनी हेर वाठारांत गेले.

इ.स. १७७० त मार्केश द पाँबाल हो उदारमतवादी मनीस पोर्तुगालचो प्रधानमंत्री जालो. ताणें इन्क्विझिशनाची वायट कर्तुपां पळोवन १७७४ त ताचेर बंदी घाली, तशेंच थंयच्या सगळ्या पंथांच्या मिशनऱ्यांक धांवडावन घाले. ह्या मिशनऱ्यांची संपत्ती सरकारान ताब्यांत घेतली. पाँबालच्या मरणाउपरांत दोंना मारीया ही पोर्तुगालची राणी जाली. सन १७७९ त तिणें 'इन्क्विझिशन' परतें सुरू केलें. पूण तातूंत आदलो नेट नासलो. सन १८१२ त मात 'इन्क्विझिशन' सासणाचें बंद केलें.

इन्क्विझिशनाची बंदखण आरोपीचो छळ करपाचें तशेंच मानसिक आनी शारिरीक त्रास दिवपाचें केंद्र आसलें. हो छळ करपाक खासा उपकरणां तयार केल्लीं. हे बंदखणींत दादल्या-बायलांक नागडीं करून तांच्या कुडींचेर अत्याचार करताले. ताका लागून जे निश्पाप आसले, ते लेगीत गुन्यांव कबूल करपाक लागले. उपरांत अशा गुन्यांवांचें वर्णन करपाखातीर धर्मीक न्यायालय चेपण हाडटालें, पूण तो वा ती गुन्यांवाचें वर्णन करूंक शकनासल्लीं. तेन्ना तांचो आनीकूय छळ जातालो. डॉ. देलाँ ह्या फ्रेंच भोंवडेकारान ह्या छळाचीं वर्णनां सविस्तरपणान बरोवन दवरल्यांत. तो गोंयच्या इन्क्विझिशनाचे बंदखणींत आसलो. ताचें पुस्तक फ्रेंच भाशेंतल्यान १६८४ वर्सा उजवाडाक आयलें. डॉ. क्लॉडियस बूचनन हो सन १८०८ त गोंयांत आसलो. ताचें 'क्रिश्चन रिसर्चेस इन इंडिया' हें पुस्तक लंडनांत उजवाडाक आयलें. तातूंत पोर्तुगेजांच्या गोंयांतल्या इन्क्विझिशनाची माहिती मेळटा. सन १८१२ त ताची पांचवी आवृत्ती उजवाडाक आयली. ह्या दोगांकय लागून संवसाराक 'इन्क्विझिशना'विशींचें कार्य कळळें.

गोंयचें इन्क्विझिशन हें गोंयांतल्या कॅथलिक किरिस्तांव संस्कृतायेचें त्या काळांतलें विकृत रुप आसलें. तातूंत किरिस्तांव धर्माचें मनीसपण,

पण, मानवतावादी नदर नासली, तर क्रूरपण, खुनशीपण आनी त मनोवृत्ती आसली. पाद्री साल्दान्य हाणें इन्क्विझिशनाक भयांकृत (Terriuel Tribunal) अशें म्हळां. इन्क्विझिशनाच्या हुकूमनाम्यांत ांवकारांक दिवपाक येवपी ख्यास्तीविशीं सांगलां. तातूंतल्यो कांय स्ती फुडले तरेन आसातः सरकारी गलबताचेर वर्सांची वर्सां कैदी ान कश्ट करप, आफ्रिकेसारख्या जाग्यार बंदखण भोगप, जिवो प, जिवो लासपाची ख्यास्त जाल्ल्या गुन्यांवकारान किरिस्तांव धर्मांत ाची इत्सा परगटायल्यार ताचो गळो वामून जीव घेवप. बंदखणींत ांवाचो निकाल लागचे आदीं जर एकाद्र्याक मरण आयलें, तर लोच धर्मीक विधी करीनासतना ताची कूड बंदखणीच्या वाठारांत ाले. खटल्याचो निकाल लागून जर गुन्यांव सिध्द जालो जाल्यार ांवकाराचीं पुरिल्लीं हाडां उस्तून काडून तीं लासताले.

लिस्बन शारांतले नॅशनल लायब्ररींत, जुआंव देल्लगादू फिगैर हाणें ायल्लें (Reporterio Geral) नांवाचें हातबरप आसा. ह्या हातबरपांत १५६५ सावन १६१५ मेरेन गोंयांत इन्क्विझिशनान चलयिल्ल्या ०० खटल्यांची नोंद आसा.

गोंयांतलें इन्क्विझिशन अशे तरेन सुमार अडेचशीं वर्सां चललें. ओल्ड वा हांगा बॉं जीझस इगर्जीफाटल्यान करमळी-दोंगरी गांवांत जो रस्तो ा, त्या रस्त्याचे कुशीक एक खांबो (Pelourinho Novo - पिलोरिन्यो) उबो आसा ताका 'हात कापोखांब' (हात कापपाचो खांबो) ण्टात. इन्क्विझिशनाच्या काळांत गुन्यांवकारांचे हात कापपाची ख्यास्त खांब्यार दिताले.

- कों. वि. सं. मं.

ब्सेन, हेन्रिक: (जल्मः २० मार्च १८२८, शेएन; मरणः २३ मे २०६, ऑस्लो).

आर्विल्ल्या वास्तववादी नाटकाचें मुळावण घालपी आंतरराश्ट्रीय र्तीचो नॉर्वेजियन नाटककार. एका गिरेस्त वेपाऱ्याचो इब्सेन हो दुसरो लो आशिल्लो. पूण मुखार वेपारांत अपेस आयिल्ल्यान ताच्या कुटुंबाक व सोडून वचचें पडलें आपले उमेदीचीं कांय वर्सां ताका गरिबींत ाडचीं पडलीं. हाचो खोल परिणाम ताच्या मनाचेर जालो. ह्या ाळांतलें पडबिंब ताच्या नाटकांचेर पडिल्लें दिसता.

पिरायेच्या पंदराव्या वर्सा तो ग्रिम्स्टा ह्या शारांत आयलो आनी थंय का वखदां विकप्याच्या हातासकयल काम करपाक लागलो. मुखार ८५० वर्सा तो ऑस्लो शारांत आयलो. एका वर्साभितर बर्गेनचे 'द ॉर्वेजियन थिएटर' हे संस्थेखातीर दर वर्सा एक नवें नाटक बरोवपाची ापमालदारकी ताचेर आयली. ह्या कामा निमतान ताणें जर्मनी आनी ेन्मार्क देशांक भेट दिवन थंयचे रंगमाचयेचो आनी नाटकांचो खोलायेन भ्यास केलो. २६ सप्टेंबर १८५० दिसा ताच्या 'The Burial Mound' ह्या ाटकाचो पयलो प्रयोग जालो. पूण इतिहासिक फाटभूंय आशिल्लें हें ाटक रंगमाचयेर पडलें आनी ताका लागून नाटकां बरोवन पोट भरपाचो ावेम ताका सोडचो पडलो. आपली चडशी जीण ताका पत्रकाराचो वेवसाय करून सारची पडली.

१८५७ वर्सा तो 'नॉर्वेजियन थिएटर' हे नाट्यसंस्थेचो दिग्दर्शक ालो. १८५८ त, सुझान थोरेसन हे चलयेकडेन तो लग्न जालो. आपले िरायेचीं सत्तावीस वर्सां ताणें रोम, ड्रेझ्डेन आनी म्युनिक हांगा काडलीं. १८९१ वर्सा तो नॉर्वेक परत आयलो आनी उरिल्ली जीण ताणें ऑस्लो ांगा सारली.

इब्सेनान पचवीस नाटकां बरयलीं. तातूंतलीं कांय नांवाजिल्लीं नाटकां अशीं आसातः Love's Comedy (१८६२), Brand (१८६६), Peer Gynt (१८६७), Pillars of Society (१८७७), A Doll's House (१८७९), Ghosts (१८८१), An Enemy of the people (१८८२), The Wild Duck (१८८४), Hedda Gabler (१८९०) आनी The Master Builder (१८९२). नाटकांभायर ताच्यो कविता आनी लेख उजवाडाक आयल्यात.

युरोपियन रंगमाचयेर क्रांती घडोवन हाडपी नाटककार म्हूण इब्सेनाक सगळो संवसार वळखता. अभिजात ग्रीक नाटकांची बांदावळ आनी तातूंतल्यान प्रगट जावपी मनीसजिणेंतलो संघर्श हें इब्सेनाच्या नाटकांचें खाशेलपण जावन आसा. आनीक एक म्हत्वाचो गूण म्हळ्यार ताच्या नाट्यविकासाचो क्रम शेक्सपियराच्या नाट्यविकासासारकोच आसा. शेक्सपियराच्या नाटकांभशेन ताचींय सुखेचीं नाटकां परिकथा आनी इतिहासांतल्या घडणुकांचेर रचिल्लीं आसात. शोकांतिकांकडेन ताची चड ओड दिसता. 'A Doll's House' ह्या नाटकांतली नायिका नोरा हिणें सबंद युरोपांत क्रांती केली. आयज जी स्त्री-मुक्तीची चळवळ संवसारभर चलता तिचें मुळावण नोरान घालें, अशें कांय जाणकारांचें मत आसा. इब्सेनाच्या नाट्यतंत्राचो प्रभाव युरोपियन नाटकाचेर पडलो. नामनेचो इंग्लीश नाटककार जॉर्ज बर्नाड शॉ हाणें ताका आपलो गुरु मानलो. आर्विल्ल्या भारतीय भासांतल्या नाटककारांनीय ताचे पसून स्फूर्त घेवन नाटकां बरयल्यांत.

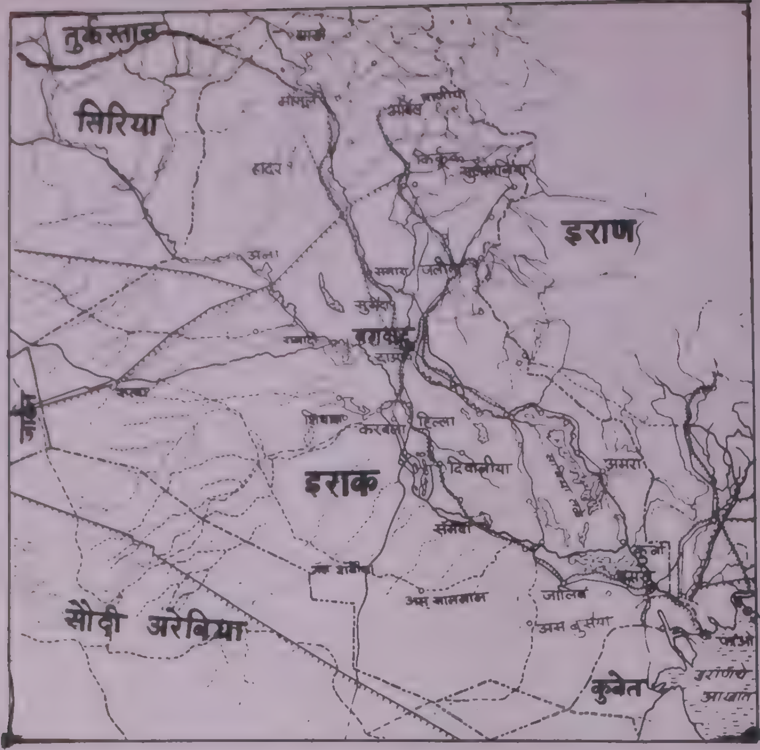
- माधव बोरकार

इराक: नैऋत्य आशियांतलें एक अरब राश्ट्र. क्षेत्रफळ ४,३७,५२२ चौ. किमी.; लोकसंख्या १,४०,००,०००. अक्षवृत्तीय विस्तार २९ उदेंत ते ३७° ५०' उत्तर; रेखावृत्तीय विस्तार ३९° उदेंत ते ४८° उदेंत. चडांतचड लांबाय १२०० किमी. आनी रुंदाय ७६८ किमी. टायग्रीस आनी युफ्रेटिस ह्या दोन न्हंयांमदलो वाठार म्हूण इराकाक पयलीं 'मेसोपोटेमिया' हें नांव आशिल्लें. हांगा पूर्विल्ल्या काळांत आसिरिया आनी बॅबिलोनिया हीं राज्यां आशिल्लीं. इराकचे उत्तरेवटेन तुर्कस्थान, अस्तंतेक सिरिया आनी जॉर्डन, दक्षिणेक साउदी अरेबिया, एक अशासित वाठार, कुवेत आनी इराणचें आखात जाल्यार उदेंतेवटेन इराण आसा. जॉर्डन आनी साउदी अरेबिया हांचेकडेन इराकच्यो शीमो निश्चित नात. इराण आनी इराक हांचेमदली शीम ४०० किमी. आसा आनी इराकाक सुमार ६४ किमी. लांबायेची दर्यादिग आसा.

भूंयवर्णनः इराक हो सकयल्या वाठारांतलो दोण्याभशेन आशिल्लो देश. हाचे उदेंत, उत्तर आनी अस्तंत दिकांवटेन व्हड अशे झॅग्रॉस आनी आनातोलियन दोंगर आसात. झॅग्रॉस दोंगराच्यो वळी आग्नेय-वायव्य अशो पातळ्ळयात. बगदादाचे उत्तरेवटेन हो दोंगर ऊंच जायत गेला. कांय जाग्यांचेर ३,०४८ मी. परस चड उंचायेचीं दोंगरातेमकां आसात. सामकेच उदेंतेवटेन रावपी कुर्द ह्या लोकांवेल्यान त्या वाठाराक 'कुर्दिस्तान' हें नांव पडलां. ह्या देशाक, हांगा आशिल्ल्या पठारांवेल्या दोंगरांच्या कड्यांक लागून 'इराक' हें नांव पडलां आसूंये (अरबी उत्तर-इराक = कडो) अशें कांय जाणांचें मत आसा. भूंयेचे नदरेंतल्यान ह्या देशाचे चार वांटे जातात. १. युफ्रेटीस आनी टायग्रिस ह्या दोन न्हंयांमदलो सकयलो वाठार २. अपर इराकः ह्या दोन न्हंयांच्या विंगड विंगड देगणांतले वाठार ३. आसिरिया आनी इराकी कुर्दिस्तान आनी ४. अस्तंतेवटेनचो वाळवंटांचो वाठार.

१. सकयलो वाठारः टायग्रिस न्हंय तुर्कस्थानांतल्यान इराकांत पावता जाल्यार युफ्रेटीस तुर्कस्थानांतल्यान पयलीं सिरिया आनी थंयसावन इराकांत पावता. फाटल्या पंदराशीं वर्सांत टायग्रिसान आपलो मार्ग बरेच फावट बदलला; अमराहचे फुडें दक्षिणेवटेन हे न्हंयचो झोत ल्हानसान कालवे आनी चिखलाचे वाठार हांकांलागून उदेंत अस्तंतेक पातळ्ळा. युफ्रेटीसचो मार्ग टायग्रिसाभशेन वांकडोतिकडो ना. सॅमॅवासावन नासिरियामेरेन ती सामको सरळ व्हांवता, नासिरियाच्या फुडें मात तिच्यो बऱ्योच उपन्हंयो आनी कालवे आसात. युफ्रेटीस आनी टायग्रिस दोनूय न्हंयो कुर्ना हांगा एकामेकांक मेळटात. थंयसावन फुडें व्हांवपी न्हंयक शट अल् अरब अशें नांव आसा. तिची लांबाय १८५ किमी. आसा. टायग्रिस आनी युफ्रेटीस हांकां हुंवार येता, तेन्ना ह्या वाठारांतली शेंकड्यांनी किमी. भूंय उदकापोंदा वता. हुंवारा उपरांत बरेच फावट न्हंयो मार्ग बदलतात आनी पयलीच्या मार्गांचेर चिखलाचे वाठार तयार जातात.

अपर इराकः ह्या वाठारांत न्हंयच्या वेगणाक लागून व्हड व्हड मळां

तंयार जाल्यांत. युफ्रेटीस न्हंयचो झोत हांगा फातरांच्या वाठारांतल्यान गेला. तिचो आनी टायग्रिसच्या सरभोंवतणी सिंजार पर्वतांतलो अल् जाझिरा हो चड्टे-देंवतेचो स्टेपीचो वाठार आसा. फुडें होच वाठार सिरिया-जॉर्डन मेरेन पावला. अल् थार्थार हें मळ पयलीं गोरवांक चरपाखातीर उपेगी पडटालें, आतां टायग्रिस हुंवार नियंत्रण प्रकल्पाखातीर ह्या मळाचो म्हत्वाचो उपेग जाता.

३. *ॲसिरिया आनी इराकी कुर्दिस्तानः* उदेंतेवटेनच्यान टायग्रिसच्या मुखावेली तुर्कस्थानची शीम आनी टायग्रिसच्या दियाला हे उपन्हंयच्या भोंवतणचो वाठार हांगासावन चड्टी सुरू जाता. उदेंतेवटेन जेबेल हॅमरिन हें दोंगरातेमक सुमार ४८८ मी. उंचायेचें आसा. फुडलीं दोंगरातेमकां झॅग्रॉस पर्वताचे वळींक मेळटात. अस्तंतेवटेंतलो कांय वाठार ग्रेट झॅब आनी लिटल् झॅब ह्या न्हंयांक लागून वेगळो जाला. ग्रेट झॅब हे न्हंयक लागून तयार जाल्लीं मळां बरींच पिकाळ आसात. ह्या वाठारांत निनेव्ह, निमरुद आनी खोर्साबाद हीं राजधानीचीं शारां जावन गेलीं. ह्या वाठारांत पिकपी गंव इराकांत सगळ्यांत बरो अशें समजतात. इराकी कुर्दिस्तानांत दोंगरी वाठार सादारणपणान वायव्य-आग्नेय दिकेक मुरू जाता. कांय जाग्यांचेर दोंगरांची उंचाय ३,०४८ मी. ते ३,३५२ मी. मेरेन आसा. सुलेमानिया, अल अमादीया, रावांडूझ ह्या सारक्या कांय वाठारांनी शेतवड बरी जाता; पूण चडशें कुर्दिस्तान चरपाच्या मळांक लागून नामनेक पावलां.

४. *अस्तंतेवटेनचें वाळवंटः* न्हंयांदेगांच्या सकयल्या वाठारांनी दक्षिण आनी अस्तंत दिकांक वाळवंटांचो वाठार आसा आनी तो कुवेत आनी साउदी अरेबिया सावन जॉर्डन आनी सिरियामेरेन पातळ्ळा. हाचो थर वयर मकयल आसा. उणो पावस आनी ताच्या उपरांतचो सामको सुको गीम हांकां लागून मातयेंत मिठाचें प्रमाण वाडून ती शेतवडीखातीर उपेगाची धारना. शेतवड जावपी वट्ट जमनींतली सुमार १% जमीन दर वर्सा मिठाचें प्रमाण वाडिल्ल्यान सोडून दिवंची पडटा. हो वाठार इराक-कुवेत हांचे मदीं शीमेसारको आसा. हांगा रेंव आनी ल्हान-व्हड फातरांचें प्रमाण बरेंच चड आसा.

हवामानः गीमाच्या दिसांनी आग्नेयेवटेनच्यान व्हांवपी (शमाल) जाल्यार शिंयाच्या दिसांनी हेच दिकेंतल्यान येवपी नेटाच्या वाऱ्याक (शरकी) इराकाक तोंड दिवचें पडटा. मे ते ऑक्टोबर ह्या काळांत सामको खर आनी कडक गीम आसता. ह्या काळांत तापमान ४३° से. ते ४९° से. इतलें आसता. गीमांत येवपी नेटाच्या वाऱ्यांक लागून धुल्लाची आनी रेंवेचीं वादळां जातात. जुलय हो वादळांचे नदरेंतल्यान सामको वायट म्हयनो. शिंयाळो (डिसेंबर-मार्च) हो कडक थंडेचो आनी आखातावेल्यान येवपी दमट हवेचो आसता. जानेवारी हो सगळ्यांत थंड म्हयनो (-५.२° से.) आसता. बसऱ्याच्या वाठारांत दंव उणो पडलो तरी उत्तर इराकांत तो खर आनी दाट आसता. वर्सुकी पावसाचें प्रमाण उणें आसूनलेगीत ईशान्य इराकांत (आसिरिया वाठारांत) तें ३८.१० - ६३.५० सेंमी. मेरेन आसता. बगदाद हांगा एका वर्साक फक्त सुमार २८ दीस १६.३० सेंमी. पावस पडटा. मोसूल हांगा वर्सांतल्यान ६० दीस ३३.०२ सेंमी. जाल्यार बसरा हांगा २१ दिसांत १४ सेंमी. पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः युफ्रेटीस आनी टायग्रिस न्हंयच्या वाठारांनी शेळो, कमळां, ऊंच बोरुचीं झाडां जातात. विलो, पॉप्लर आनी ऑल्डर रुखय हांगा आसात. लिकोराइस नांवाचीं रानवटीं झोंपां बऱ्याच चड प्रमाणांत जातात; तांच्या मुळांचो रोस तंबाखू उद्येगांत आनी मिठाय तयार करपाखातीर उपेगी पडटा. दुसरी एक ट्रॅगाकन्थ नांवाची रानवटी वनस्पत स्टेप वाठारांनी आनी वाळवंटांनी वाडटा; हे वनस्पतीचो दीक वखदांखातीर वापरतात. व्हॅलोनिया ओक जातीचे रुख झॅग्रॉस पर्वताच्या उंचल्या वाठारांनी वाडटात. तांचो उपेग चामडें निवळ करपाखातीर जाता. वसंत ऋतुंत वाळवंटांत आनी स्टेप मळांचेर वाडपीं झोंपां आनी

मेढरांक चरपाखातीर उपेगी पडटा.

रानवट मोनजातीभितर तरस, कोलो, चित्तो आनी खोकड हांचो समावेश जाता. ल्हान मेरवांचे पंगड, सारंग तशेंच चिचुंद्री, साळ, वाळवटी सोंशे, वागोळीं हेय प्राणी सांपडटात. बीव्हर, रानवट गाडव आनी कोलसुणीं हीं जनावरां सामकीं उणीं आसात. रानवटी हांयस, हंस आनी तितर हीं सुकणीं बऱ्याच प्रमाणांत हांगा आसात. शहामृग सामकेच उणे जाल्यांत. गिद, घुघम, डोमकावळे आनी बुझार्ड (एक हिंस्र सुकणें) हीं सुकणीं युफ्रेटीसच्या वाठारांत सांपडटात. बहिरी ससाण्यांक शिकारेचें शिक्षण दितात. जळारां, वाळवंटी मूस, सादे मूस हांकांलागून मलेरिया, ... ळ्यांचे आनी चामडेचे रोग जातात; इराकांतल्या वोंडी वाठारांत टोळ ...गात.

इतिहासः इराकांत विंगडविंगड संस्कृतायांचो जल्म जाल्लो. इ. स. प. ...०० वर्सांआदीं सुमेरी लोकांनी दक्षिण इराकांत आपलो राबितो केल्लो. सुमेरियन संस्कृताय ही इराकांतलीं सगळ्यांत पोरनी संस्कृताय अशें मानतात. इ.स.प. सुमार २५०० वर्सां लॅगॅश ह्या सुमेरी नगरराज्यान चार ... नगरराज्यांचेर जैत मेळोवन आपलो शेक नैर्ऋत्य इराणांत आशिल्ले ... नम संस्कृतायेमेरेन पावयलो. मोहेंजोदाडो आनी सुमेरियन संस्कृतायांमदीं बरेंच सारकेपण दिसून येता. पूर्विल्ल्या काळांत भारत आनी सुमेर हांचेमदीं लागींचे संबंद आशिल्ल्याचेय पुरावे मेळटात. सुमेरी संस्कृतायेचे उत्तरेखटेन रावपी अक्कड लोकांनी बंड करून त्या वाठारांत ...गळें राज्य तयार केलें. पूण परक्यांच्या घुरयांक लागून तें काबार जालें. दक्षिण इराकांत ताचे उपरांत बॅबिलोनियन संस्कृतायेची पुरायपणान उदरगत जाली. पूण फुडें कॅसायटांच्या घुरयांक लागून ही संस्कृताय ...भरखण जाली. इ.स.प. सुमार १६०० वर्सां अक्कड आनी सुमेर साम्राज्यांचो पुरायपणान नाश जालो. हाचे फुडलीं १००० वर्सां कांयच महत्वाच्यो गजाली घडनासतना गेलीं.

उत्तर इराकांत मात नवीं नवीं राज्यां तयार जातालीं. तांतलें मितानी ... पयलें राज्य. शस्त्रांखातीर लोखणाचो उपेग करून घेवपाची कला ते ...गणा आशिल्ले अशें दिसून येता. हिटाइट ह्या मायनर आशियाच्या राज्यकर्त्यांनी मितानीचेर जैत मेळयलें आनी हिटाइटांचो राजा ...ब्रिलुलिउमा हाचे राजवटींत (इ. स. प. सुमार १३९०-१३५० वर्सां) तांचो विस्तार इराणच्या आखातामेरेन जालो. आसिरियनांक मितानी आनी हिटाइट साम्राज्यां काबार करूंक येस मेळ्ळें. पयलो आदादनिरारी (इ. स. प. सुमार १३००) आनी पयलो टिगलॅथ-पिलीझर (इ. स. प. सुमार १२००) ह्या दोगा आसिरियन राजांनी उर्रातू पंगडांक नश्ट करून व्हड लश्कर उबारलें. दुसरो असुरनासिरपाल हाचे राजवटींत आसिरियन साम्राज्याची थापणूक जाली. ह्या साम्राज्याचे उदरगतीच्या काळांत (इ. स. प. ८८३-६२६) उर्रातू, आर्मेनिया, बॅबिलोनिया, सिरिया, ईजिप्त आनी इराणचो कांय वाठार, तांचे सत्तेखाला आशिल्लो. पूण रोखडेंच इराणी लोकांनी इराकचेर जैत मेळोवन इ. स. प. ५३९-५३८ वर्सां बॅबिलनाचेर आपली सत्ता हाडली. ताचेउपरांत आशिया मायनर सावन पंजाबमेरेन आनी दक्षिण रशियासावन ईजिप्त मेरेन पातळिल्ल्या ऑकमेनिडी साम्राज्याच्या शेकातळा इराक चिड्डून उरलें. इ. स. प. चवथ्या शेंकड्यांत अलेक्झांडर द ग्रेट हाणें इराणी साम्राज्याक काबार करून (इ स प. ३३४-३२३) इराक आपल्या हाताखाला घेतलें. फुडें हांगा राजकी परिवर्तन बरेंच जालें. अलेक्झांडराफाटल्यान सेल्यूकस आनी ताचे वंशज, तांच्या उपरांत पार्थियन, रोमन आनी रोमनां फाटोफाट सॅसॅनिडी राजांनी इराकचेर शेक गाजयलो. अरबांनी ६३४ सावन इराकाचेर घुरयो घालूंक सुरवात केली. ६३७ त कादिसिया हांगाचे लडायेंत सॅसिनिडी राज्याची राजधानी टेसिफॉन अरबांच्या हातांत आयली. नाहावांद हांगा जाल्ल्या ते उपरांतच्या झुजांत सॅसिनिडी राजांक हार खावची पडली. ६४१ त अरबांनी मोसूल जिखलें. फुडलीं शंबर वर्सां कूफा आनी बसरा हीं इराकांतलीं शारां मुस्लीम राजवटीची बुन्याद जावन गेलीं. उस्मान खलीफाचो ६५६ वर्सां खून जाल्याउपरांत हांगा यादवी सुरू जाली. ६६१ त मुआविया खलीफा जालो आनी फुडल्या शंबर वर्सांमेरेन अरब साम्राज्याचें म्हत्व वाडलें. उमय्या खिलाफतीक विरोध करपाखातीर इराकांत बऱ्योच चळवळी जाल्यो. निमणी ही राजवट ७५० वर्सां काबार जावन अब्बासी खिलाफत सत्तेर आयली. अब्बासी खिलाफतीन इराकाचेर ७५४-१२५८ ह्या काळांत राज्य चलयलें. हारून अल् रशीद (७६६-८०९) हाचे राजवटींत तर उदरगत सामकी तेंगशेर पावิल्ली. गिन्यान, विज्ञान, कला, हांचें बगदाद हें केंद्र जावन थंय व्हड व्हड पंडीत, तत्त्वगिन्यानी, कवी, साहित्यीक, कलाकार आनी बुदवंत लोक आशिया आनी आफ्रिका खंडाच्या पयसुल्ल्या वाठारांतल्यान येवंक लागले. १२५८ चंगीजखानाचो नातू हलागूखान हाणें बगदादाचेर घुरी घालून अब्बासी सत्ता सोंपयली. उपरांत इराक हें मंगोल, तार्तर, इराणी, कुर्द आनी तुर्क ह्या लोकांच्या एकामेकांमदल्या झगड्यांचें केंद्र जालें. सफाविद आनी ऑटोमन तुर्क हांचेमदीं इराकाविशीं १५१४ त जें झूज चालू जाल्लें, तें १६३९ मेरेन चालू उरलें. इराकचेर ऑटोमन तुर्कांचें शासन १८३१ सावन सुरू जालें. तोमेरेनच्या मदल्या काळांत इराकाचेर हसन पाशा, अहमद पाशा आनी ताचे उपरांत मामलूक पाशांनी राज्य केलें. १८३१ उपरांत अस्तंतेच्या देशांतल्या यांत्रिकीकरणाचो मात्सो प्रभाव इराकाचेर दिसूंक लागलो. १८३६ त हांगाच्या न्हंयांनी वाफोरांची येरादारी चालू जाली. १८६१ त तारायंत्र पावलें. मिधात पाशा हाचे राजवटींत हांगा बरेच बदल घडले आनी विज्ञानाचे नदरेंतल्यान उदरगत जाली. ग्रेट ब्रिटन आनी ऑटोमन साम्राज्य हांचेमजगतीं नोव्हेंबर १९१४ त झूज पेटलें. ब्रिटीश सैन्यान बळाच्या नेटार बरेंच वाठार जिखून घेतले. १९०८ तल्या यंग टर्क क्रांतीउपरांत इराकांत राश्ट्रवादाक नेट आयिल्लो. हांगाच्या थळाव्या फुडाऱ्यांनी हेर संघटनांकडल्यान पालव घेवन इराकाखातीर स्वायत्त राज्याची मागणी केली. एप्रिल १९२० त सॅन रेमोच्या अधिवेशनांतल्यान ब्रिटिशांनी इराकाचेर अप्रत्यक्ष सत्ता चलोवंक सुरवात केल्या उपरांत दक्षिण इराकांतल्या पंगडामदीं बंड सुरू जालें. ऑक्टोबर १९२० च्या हांगाचें लश्करी प्रशासन फाटीं घेतलें आनी ब्रिटिशांच्या सांगण्याप्रमाण वागपी आनी इराकांतल्या प्रशासनाक जबाबदार आसपी अरब राज्य परिशद अस्तित्वांत आयली. अमीर फैझल इब्न हुसेन हो हांगाचो सत्ताधीश जालो. इराकांतल्या अतिरेकी राश्ट्रवाद्यांची पर्वा करीनासतना १० ऑक्टोबर १९२२ दिसा इराक आनी ग्रेट ब्रिटन हांचे मजगतीं एक कबलात जाली. हे कबलातींतल्यान ब्रिटनाक तांच्या इराकांतल्या कांय हक्कांबाबत राखण मेळोवन दिली. ३ ऑक्टोबर १९३२ दिसा इराक एक स्वतंत्र देशाच्या नात्यान राश्ट्रसंघाचो सभासद जालो.

१९३२ उपरांत इराकाक कितल्याशाच अडचणींक आनी प्रस्नांक तोंड दिवचें पडलें. शिया आनी सुन्नी लोकांमदलीं झगडीं, कुर्द लोकांचे प्रस्न, कुर्दिस्तान ह्या स्वतंत्र राज्याची मागणी, आसिरियन हे अल्पसंख्य जमातीचे प्रस्न, अश्यो तरांतरांच्यो अडचणी मुखार आयल्यो. ऑक्टोबर १९३६ त जनरल बक्र सिदकी हाच्या फुडारपणाखाल लश्करान सत्तेंत बदल हाडलो. पूण हे नवे राजवटीनय सुदारणा घडोवन हाडल्यो नात. १९३७ त बक्र सिदकीचो खून जालो. ह्या काळांत तेलउद्येगाची उदरगत घडून येताली आनी ही गजाल इराकाचे नदरेन म्हत्वाची आशिल्ली. इराकी, मोसूल आनी बसरा ह्या तेल कंपन्यांक तेल उत्पादनाच्या बाबतींत सवलती दिल्यो. १९३७ त इराकान तुर्कस्तान, इराण आनी अफगाणिस्तान ह्या राश्ट्रांवांगडा सदबाद कबलात केली. हे कबलातींत, चारुय देशांच्या एकसारक्या प्रस्नांचेर आनी संबंदाचेर एकवटान विचार जांवचो अशें थारलें. १९३७ उपरांत ग्रेट ब्रिटन आनी इराक हांचे संबंद इबाडले आनी दोगांयमदीं गैरसमज उत्पन्न जाले. ह्या काळांत देशाचेर जर्मनीचो बरोच प्रभाव आशिल्लो. १९४१ त लश्करी अधिकाऱ्यांनी रशीद अली अल्-गैलानीच्या फुडारपणाखाल पर्यून एकवां सत्ता बदलली. गैलानी राजवटीन ब्रिटीश सैन्याक इराकांतल्यान वचपाची परवानगी न्हयकारली, ताका लागून दोनूय देशांमदीं झूज जालें आनी मे १९४१ त ब्रिटनान

बसरा आनी बगदाद आपल्या हातांत घेतलें. हाचे उपरांत मात इराकान ब्रिटनाकडले संबंद सुदारले आनी दुसऱ्या म्हाझुजांत इश्ट राश्ट्रांखातीर ह्या देशान मोलादीक वावर केलो. १९४३ त इराकान जर्मनीआड झूज उबारलें आनी १९४५ त संयुक्त राश्ट्र सनदेचेर सय केली.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत वयून एकदा राजकी प्रस्न सुरू जाले. १९४८ वर्साच्या इझ्रायल-अरब झुजांत इराकान आपलें सैन्य अरबावटेन उबें केलें. १९५१-५२ त ज्यू लोकांनी व्हडा संख्येन इराक सोडलो. संयुक्त अरब गणराज्याप्रमाण इराक आनी जॉर्डन हांकां आपलेंय एक संघराज्य आसचें अशें दिसूंक लागलें आनी ताणी १४ फेब्रुवारी १९५८ दिसा ताची थापणूक केली. १९ मार्च १९५८ अम्मान आनी बगदाद ह्या दोनूय राजधानींनी संघाचें संविधान जाहीर केलें. पूण हें संघराज्य चड काळ तिगलें ना. १४ जुलय १९५८ दिसा लश्करी क्रांतींत राजा फैझल, राजकुंवर आनी पंतप्रधान जनरल नुरी अल्-सैद हांकां मारून उडोवन ब्रिगेडियर कासीम हाणें सत्ता आपलेकडेन घेतली आनी इराक गणराज्याची घोशणा केली. कासीम इराकचो पंतप्रधान जालो पूण ताचो आनी कर्नल आरेफ ह्या उपपंतप्रधानाचो अशे दोन पंगड सत्तेखातीर झुजूंक लागले. कासीमान आरेफाक उपपंतप्रधानपदावेल्यान काडून उडयलो आनी कम्युनिस्टांआडय कडक कारवाय केली. १९५९ त कासीमाचो खून करपाचो यत्न जालो. तेदटेन कुर्दांनी आपल्या स्वतंत्र राज्याचे मागणेचेर झूज उबारून मुस्ताफा बारझानीच्या फुडारपणाखाल उत्तर इराकांतलो बरोच वाठार आपले सत्तेखाला हाडलो. ८ फेब्रुवारी १९६३ दिसा जनरल कासीमाक मारून उडोवन बाथ पक्ष आनी लश्करी अधिकाऱ्यांनी कर्नल आरेफाक राश्ट्राध्यक्ष आनी ब्रिगेडियर महमद बक्र हाका पंतप्रधान केलो. १४ जुलय १९६४ दिसा कर्नल आरेफान इराकी अरब सोशलीस्ट युनियन ही संघटना तयार करून तातूंत सगळ्या राजकी पक्षांनी सामील जावचें अशें जाहीर केलें. ३२ म्हत्वाच्या उद्देगधंद्यांचें राश्ट्रीयकरण जालें. १३ एप्रिल १९६६ त आरेफाक अपघातांत मरण आयल्या उपरांत ताचो भाव मेजर जनरल अब्दुल रेहमान आरेफ अध्यक्ष जालो. इराक आनी इराण हांचे संबंद १९६६ सावन सुदारत गेले. १९६७ त इराकी अध्यक्ष आरेफान इराणाक भेट दिली. ह्याच वर्सा इराकान संयुक्त अमेरिकेचीं संस्थानां आनी ग्रेट ब्रिटन हांचेकडले संबंद पयस केले. देशांत दूरचित्रवाणी सेवा चालू जाली आनी ताहेर याह्या पंतप्रधान जालो. १७ जुलय १९६८ दिसा सत्तांतर जावन जनरल अहमद हसन अल् बक्र हो पयलींचो पंतप्रधान राश्ट्राध्यक्ष जालो. अब्दुल रेहमान आरेफ हो अज्ञातवासांत गेलो आनी ताहेराक बंदखणींत उडयलो. १९७० त इराण-इराक हांचेमदीं शीमेच्या प्रस्नाक लागून वाद चालू जालो. १९७३ त राश्ट्रीय पुरोगामी आघाडीची थापणूक जावन बाथ पक्ष आनी कम्युनिस्ट पक्ष हांच्या फुडारपणाखाल नवो सरकार सत्तेर आयलो. १९७८ त कम्युनिस्टांचेर आरोप जाल्यान ते राश्ट्रीय आघाडींतल्यान भायर पडले. हिंसक वावर केल्याच्या आरोपावेल्यान २१ कम्युनिस्ट फुडाऱ्यांक मारून उडयले. १९७९ त राश्ट्राध्यक्ष बक्र हाणें भलायकेच्या कारणांक लागून सत्ता सोडली आनी सद्दाम हुसेन हाणें ताची सुवात घेतली. शट् अल अरब शीमेच्या प्रस्नावेल्यान इराण आनी इराक हांचे मजगतीं जाल्या वादान एक नवें मोडण घेतलें आनी १९८० त सप्टेंबर म्हयन्यांत इराणान इराकाचेर घुरयो घालूंक सुरवात केली. ह्या झुजाचो परिणाम सगळ्या जगाचेर जालो. तेल वेपाराचे नदरेंतल्यान हें झूज सगळ्यांकूच लुकसाणाचें थारलें. दोनूय देशांचे ह्या झुजांत बरेंच लुकसाण जालें. मदल्या काळांत संयुक्त राश्ट्रसंघान दोनूय देशांमदीं बरेंपण हाडपाचे यत्न केले पूण ते फळादीक जाले नात. सद्याक दोनूय देशांनी झूजबंदी केल्या. ऑगस्ट १९९० त, इराकान शेजराक आशिल्ल्या कुवेत देशाचेर घुरी घालून ताका आपल्या शेकातळा हाडलो. हाचो विरोध करचेखातीर अमेरिकेच्या फुडारपणाखाल संवसारांतल्या बऱ्याच देशांनी इराकाआड झूज करपाची शिटकावणी दिल्या.

राज्यवेवस्था: २२ सप्टेंबर १९६८ दिसा मानून घेतिल्ल्या तात्पुरत्या संविधानाप्रमाण इराक हें लोकशाय गणराज्य राश्ट्र आसा. इस्लाम हो देशाचो धर्म आशिल्ल्यान संविधान आनी सगळे कायदे ताचेर आदारल्ले आसात. धर्म, भाशण, मत हांची स्वतंत्रताय आसा. जात, धर्म वा भास हांचेमदीं भेदभाव नात. कुर्द लोकांक इराक देशाच्या एकचाराक बादा येवचीना अशे तरेन खासा हक्क दिल्यात. सगळयांत चड अधिकार क्रांतीकारी परिशदेकडेन आसात आनी राश्ट्रीय विधानसभेची वेंचणूक जायसर हीच परिशद सगळे कायदे थारायता. देशांत बाथ पक्ष, अरब सोशलीस्ट युनियन, कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इराक, कुर्दिश डेमोक्रेटिक पार्टी आनी बाराती पार्टी अशे पक्ष आसात, पूण हातूंतल्या निमण्या तीन पक्षांचेर बंदी आसा. प्रशासनाच्या सोंपेपणाखातीर देशाचे १८ प्रांत (लिवा) केल्यात. हांचेर प्रशासन चलोवचेखातीर मुहाफीजाची (गव्हर्नर)ची नेमणूक जाता. बगदाद हांगा देशांतलें सर्वोच्च न्यायालय आसा. डिसेंबर १९६८ सावन हेरगिरी करतल्याक मरणाची ख्यास्त दिवपाचो कायदो केला.

अठरा वर्सां पुराय केल्ल्या दरेकल्या तरनाट्याक लश्करी शिक्षण सक्तीचें आसा. राश्ट्राच्या राखणेदळांचेर बरोच पैसो खर्च जाता.

अर्थीक स्थिती: इराक हो शेतवडीचेर चड भर दिवपी देश आसा आनी वट्ट लोकसंख्येच्या ७५% लोक शेतवड आनी गोरवां पोसपाच्या उद्देगांत आसात. १९५० मेरेन कारखान्यांची वाड जावंक नासली, पूण ते उपरांत ती नेटान जावंक लागल्या.

आसिरिया आनी कुर्दिस्तान ह्या वाठारांनी बार्ली, गंव, फळफळावळ, तंबाखू हांचीं पिकां येतात. खाजूर आनी तांदळाचेंय पीक हांगा जाता. बार्ली हें हांगाचें मुखेल पीक. गंव-उत्पादन युफ्रेटीस आनी टायग्रिस न्हंयांच्या वयल्या वाठारांनीय जाता. मिलेट आनी मको हांचे पिकावळीकय सुरवात जाल्या. इराकी लोकांच्या जेवणांत खाजराचें प्रमाण बरेंच आसता. खाजरापसून 'आराक' नांवाचो सोरो तयार करतात. ताच्यो बियो गोरवांक खावड म्हूण उपेगी पडटात. कापूस बऱ्याच वाठारांनी जाता. पूण खार जाल्ली जमीन आनी तोळांच्यो घुरयो हे दोन मुखेल प्रस्न कापसाची पिकावळ चड जावंक दिनात. इराकच्या ईशान्य वाठारांत द्राक्षांचें उत्पादन जाता. गोरवां आनी मेंढरां पोसपाचो धंदोय हांगा बरोच चलता.

उत्तर इराकांत क्रोमाइट, तांबें, शिशें, लोखण, जस्त हांच्यो खणी आसात. हे भायर विंगडविंगड वाठारांनी चुनखडी, जिप्सम, मीठ, डोलोमाइट, बेतूम, फॉस्फेट आनी गंधक हांचीय सांठ्वण सांपडटा.

पेट्रोलियम हें हांगाचें सगळ्यांत म्हत्वाचें खनिज जावन आसा. देशाच्या ईशान्य, उत्तर आनी दक्षिण वाठारांत तें मेळटा. किर्कूक, खानकीन आनी बगदाद हांगा तेल शुध्द करपाचे कारखाने आसात. पेट्रोलियमाच्या उत्पादनाक लागून इराकाक जगाचे बाजारपेठेंत बरेंच म्हत्व आसा. तेलउद्देग सोडल्यार इराकांत व्हडले उद्देगधंदे चडशे नात. बगदादांत वीजनिर्मणी, उदकापुरवण, विटो तयार करपाचो उद्देग, शिमीट कारखाने अशा प्रकारचेच व्हड उद्देग आसात. ल्हान उद्देगांचें प्रमाण मात बरेंच चड आसा. अन्न, सिगरेट, पांयतणां, रसायनां, फर्निचर, हेर धातू हांचें बऱ्याच प्रमाणांत उत्पादन जाता. मोसूल हांगा कपड्याचे आनी साकरेचे कारखाने आसात. हालींच्या काळांत ल्हान सान कारखान्यांची उबारणी व्हडा प्रमाणांत जायत चल्ल्या. रशियाच्या पालवानय हांगा बरेचशे कारखाने उबारल्यात.

तेलाची निर्यात जगांतल्या बऱ्याच देशांनी जाता. खाजराचे निर्यातींत इराकाची सुवात सगळ्यांत वयर आसा. लोकर, चामडें, कापूस हांचीय निर्यात आशिया, युरोप आनी आफ्रिका खंडांतल्या बऱ्याच देशांनी जाता. इंग्लंड, अस्तंत जर्मनी, रशिया, अमेरिका, कॅनडा, जपान ह्या देशांकडेन चडशे आयातीचे वेव्हार जातात. आयातींत यंत्रां, साकर, च्या, वाहनां, लोखण हांचो आस्पाव जाता. 'सॅंट्रल बँक ऑफ इराक' ही हांगाची मुखेल बँक. हे बँकेवरवीं चडशे वेव्हार चलतात; तेभायर हेर बऱ्योच बँको हांगा आसात. पेट्रोलियमाक लागून मेळपी परकी चलनाक लागून आनी करांव

ागून हांगाच्या चलनी नाण्याक, म्हळ्यार इराकी दिनाराक बरेंच मोल ायलां.

येरादारी आनी संचारणः इराकांत १९८१ मेरेन २५,२६५ किमी. ांवायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले ६५% पक्के डांबरी आशिल्ले. हांगाचे त्वाचे मार्ग म्हळ्यार बगदाद-किर्कूक-मोसूल (४८५ किमी.); गदाद-शरकात-मोसूल (४३३ किमी.); किर्कूक-सुलेमानिया (११६ मी.); बगदाद-अमराह-बसरा (५९८ किमी.); बगदाद-हिल्ला-बसरा ६२२ किमी.); बगदाद-हेल-मदीना (१,१०० किमी.). बऱ्याच ार्यांचेर नवे रस्ते आनी पूल बांदपाचें काम चालू आसा. १९८१ मेरेन ांगाच्या रस्त्यांवेल्यान २,२९,५३० पॅसेंजर मोटारगाडयो आनी ,५२,७६८ ट्रक आनी बसी धांवताल्यो. रेल्वेमार्गाचीय वेवस्था बरी ासा. रेल्वे प्रशासन मंडळ हवाई मार्गाचेरुय नियंत्रण दवरता. बगदाद, ोसूल, बसरा हांगा मुखेल विमानतळ आसात. बसरा आनी उमक्कास्र हीं ारां थंयच्या वेपारी बंदरांक लागून नामनेक पावल्यांत. १९८५ मेरेन ांगा ६ खबरापत्रां आशिल्लीं. रेडिओ, दूरचित्रवाणी आनी दूरध्वनी ह्यो ेवा बऱ्यापैकीं आसात.

लोक आनी समाजजीणः इराकी लोकसंख्येंत, जाती आनी संस्कृताय ांचे नदरेंतल्यान म्हत्वाचे फरक अरब आनी कुर्द हांचेमदीं आसात. कुर्द ै इराणी लोकांक जातीचे नदरेन चड लागींचे. तांचो राबीतो चडसो उत्तर आनी उदेंत इराकांत आसा. कुर्दांक मीडांचे वंशज अशें मानतात. हे भायर देशांत तुर्कमेन, मँडिअन, आर्मेनियन लोक आसात. ज्यू लोक आतां ना जाल्यात. मँडिअन हे चांदीची कलाकुसर करपी म्हूण नामनेक पावल्यात. तुर्कमेन हे सादारणपणान शासकीय सेवेंत आसात; जाल्यार आर्मेनियन चडशे वेवसायांत वा यंत्रज्ञ, तंत्रज्ञ म्हूण काम करतात.

वट्ट अरब लोकसंख्येच्या ७५% अरब आनी वट्ट कुर्दांमदले ५०% ते ६०% लोक शिया पंथाचे आसात. सुनी अल्पसंख्य आसुनलेगीत तांचो राजकारणाचेर बरोच प्रभाव आसा. हे भायर नेस्टोरियन, जेकोबाईट, खाल्डिअन, सिरीयन कॅथोलिक आनी ग्रेगोरिअन आर्मेनियन अशे किरिस्तांवांचे बरेच पंगड आसात. मुस्लीम सणांभायर ६ जानेवारी हो सैन्य दीस, १ मे हो कामगार दीस, १४ आनी १७ जुलय हे अनुक्रमान १९५८ आनी १९६८ वर्सा घडून आयिल्ल्या, क्रांत्यांचे वर्सदीस म्हूण पाळटात. हांगाचें भलायकेमान सामकें सकयल्या पांवड्यार आसा. रोग आनी धाम हांकांलागून बरेच लोक मरतात.

गांवगिऱ्या वाठारांतलीं चडशीं घरां मातयेचीं आसात. उत्तर इराकांत घर बांदपांत फातराचो थोडोभोव उपेग जाता. हांगाच्या वस्तुसंग्रहालयांनी पोरनी परंपरा आशिल्लीं शस्त्रां आनी पूर्विल्ले संस्कृतायेचे अवशेश हांचो बरेपैकीं जतनाय केल्या. हांगा सामके थळावे खासा अशे खेळांप्रकार नात. फुटबॉलचो खेळ कांय प्रमाणांत हांगाचे लोक खेळटात. शिकार आनी मळांवेल्या खेळांची ह्या लोकांक आवड आसा.

शिक्षणः इराकांत १९२० उपरांत शिक्षणाचो प्रसार जालो. १९७६ सावन मुळावें आनी माध्यमिक शिक्षण फुकट आनी सक्तीचे जालां. ६ ते १२ वर्सांमेरेन मुळावें शिक्षण आसता. शिक्षण अरबी भाशेंतल्यान दितात. उत्तरेवटेनच्या कांय प्रांतांनी कुर्दीश भाशेतल्यानय शिक्षण दितात. हांगा ६ विश्वविद्यालयां आसात (१९७७). हातूंतलीं तीन बगदाद शारांत आसात. इराकांतले बरेच विद्यार्थी विंगडविंगड देशांनी शिक्षण घेवपाखातीर वचून रावल्यात. साक्षरतेचें प्रमाण १९८४ मेरेन ४५.९% आशिल्लें. भायल्या देशांच्यो बऱ्योच शिक्षण संस्थाय हांगा आसात. पेट्रोलियम कंपन्यांकडल्यान शिक्षणाच्या मळार पैशांचे नदरेंतल्यान बरोच पालव मेळटा. नृत्य, कला, नाट्य हांचें शिक्षण दिवपापासत इन्स्टिट्यूट ऑफ फाय्न आर्टस् ही संस्था वावुरता.

भाशा आनी साहित्यः अरबी ही शासकीय भाशा जावन आसा. कुर्दी भाशा आनी तिची बोली कुर्द, येझिदी आनी शॉबेक लोक उलयतात. सिरीयन लोक सिरीयाक भाशा उलयतात. ही भाशा ल्हव ल्हव धर्मीक भाशा जावन गेल्या. लूर लोक पर्शियन भाशा वापरतात. जाल्यार तुर्कमेन तुर्की भाशेचो वेव्हारांत उपेग करतात. अरबी भाशा उलोवपी ७९%, कुर्दी १६%, फार्सी ३%, आनी तुर्की २% आसात.

मध्ययुगांत इस्लामी संस्कृतीचें कुळार अशी बगदादची नामना आशिल्ली. त्या काळांत बरेच शास्त्रज्ञ आनी तत्त्वगिन्यानी जावन गेले. अल् गझाली (सुमार १०५८-११११) हो म्हान अरबी तत्त्वगिन्यानी आशिल्लो. अल् किंदी होय एक विचारवंत हांगा जावन गेलो. इराकांतले आर्विल्ल्या काळांतले दोन नामनेचे कवी म्हळ्यार अल्-झहावी आनी अल्- रसाफी. नसिक अल्-मलैकाह हे कवयित्रीक साहित्याच्या मळार बरोच मान आसा. धू अन-नून अयूब आनी अब्द अल्-मलीक नूरी हे कादंबरीकार, जाल्यार अन्वर शौल आनी अब्द अल्-मजीद लुफ्ती हे कथाकार बरेच नामनेक पावल्यात.

म्हत्वाचीं थळां: बगदाद ही राजधानी, बसरा, मोसूल, करबला, किर्कूक आनी शाइइस्लाम हीं मुखेल शारां जावन आसात. बसरा हें थंयच्या बंदराक लागून जाल्यार किर्कूक आनी मोसूल तेलउत्पादनाक लागून म्हत्वाचीं थारल्यांत. शाइ इस्लाम, करबला आनी नजफ हीं पवित्र आनी धर्मीक शारां अशें मानतात. सुमेरियन, बॅबिलोनियन, आसिरीयन, खाल्डियन, पर्शियन ह्या संस्कृतायांचे अवशेश आशिल्ल्यान जगांतल्या भोंवडेकारांखातीर हो देश आकर्शणाचो विशय जाला.

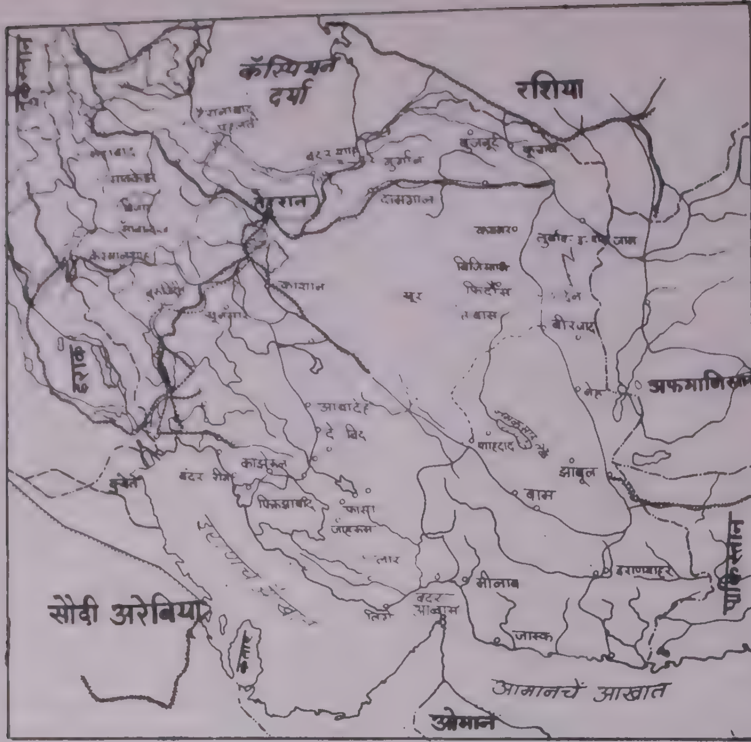
- कों. वि. सं. मं.

इराण:

इराण: अस्तंत आशियांतलें एक इस्लामी राश्ट्र. क्षेत्रफळ १६,४८,००० चौ. किमी. लोकसंख्या ४,५८,९५,००० (१९८६). शीमेची लांबाय ४,४१८ किमी. विस्तार २५° उत्तर ते ४०° उत्तर आनी ४४° उदेंत ते ६३° उदेंत. इराणचे उत्तरेवटेन रशिया आनी कॅस्पियन दर्या, उदेंतेक अफगाणिस्तान आनी पाकिस्तान, दक्षिणेक इराणचें आनी ओमानचें आखात आनी अस्तंतेक इराक आनी तुर्कस्थान हे देश आसात. इराणच्या आखातांतले हॉर्मझ, लाराक, किश्म, हेंगाम, फोरुर क्वैस, हेंडोराबी, शेखसार, शेख शोए ब, खार्क, खार्कू अशे बरेचशे जुंवे इराणचे मालकेचे आसात. बाहरीनच्या जुंव्यांचेरय इराण आपलो हक्क सांगता. १९३५ सावन ह्या देशाक इराण हें नांव पडलें, ताचे पयलीं ताका पर्शिया ह्या नांवान वळखताले.

भूंयबर्णनः भूंयरचणुकेचे नदरेंतल्यान इराणाचे सात वांटे जातात; १. *आझरबैजानः* ह्या खंडांत चडशीं देगणां आसात. ह्या देगणांतल्यान व्हांवत गेल्लें उदक फुडें उर्मिया ह्या उथळ आनी खाऱ्या तळ्याक वचून मेळटा. उरिल्लें उदक आरास, लिटल झॅब आनी किझील उझुन ह्या न्हंयांतल्यान वता. एका काळांत हो वाठार म्हळ्यार झुजामळाचें केंद्र आशिल्लो. ह्या वाठारांत कुह-ए-साबालान हो ज्वालामुखीचो दोंगर आसा (उंचाय ४,५७२ मी.). आझरबैजानांतले शिंयाळे सामके थंड आनी हिम पडपी; जाल्यार गीम उश्ण आनी सुके आसतात. हांगाच्या पठारांचेर बरीच तणाचीं मळां आशिल्ल्यान हेडग्या पंगडांचो राबितो सांपडटा. कूर्द आनी शाहसेवान हे ते हेडगे पंगड जावन आसात. उर्मिया तळ्याच्या भोंवतणचे वाठार सपाट मळांचे आनी दाट लोकवस्तीचे आसात. ताब्रीझ हें शार उर्मियाचे चिखलादेगेसावन ५६ किमी. पयस आसा. तें इराणांतलें दुसरें व्हडलें शार, बाजारपेठ आनी येरादारीचें केंद्र आसा.

२. *झॅग्रॉस दोंगरः* आझरबैजानचे शीमेसावन बंदर आब्बासचे ईशान्येमेरेन हो १,४०७ किमी. लांब पातळला. ताची रुंदाय ३२१ किमी. आसा. उत्तरेवटेन हो दोंगर चडसो ऊंच नासलो, तरी देझ कोनें आनी शीराझचे ईशान्येमेरेनच्या वाठारांत ताची उंचाय ४,२६७ मी. आसा. फुडें हो दोंगर दक्षिण फार्स आनी लुरिस्तानमेरेन पावला. शियांदिसांनी पडपी हिम आनी हांगा आशिल्ले कितलेशेच उदकाझरे हांकांलागून हांगाच्या न्हंयांक बाराय म्हयने भरपूर उदक आसता. बगदाद-तेहरान हांच्यामदल्या केरमानशाह मार्गाचेर आनी बूशीर-शीराझ मार्गाचेर म्हत्वाचीं शारां आसात. खोरामाबादांतल्यान एक बरो रस्तो गेला; ट्रान्स-इराणियन रेल्वेमार्ग देझ सावन गेला. नैर्ऋत्य झॅग्रॉसच्या लागीं तेल सांपडलां. तेभायर लाली (कारुन न्हंयवेलो वाठार) आनी गख सारान

हांच्या मदल्याय वाठारांनी तेल उत्पादन जाता.

३. *माकारान:* हो दर्यादिगेचो आनी कांय जाग्यांचेर दोंगरी वाठार आसा. दोंगरी वाठाराचो एक फांटो बंदर अब्बासचे उदेंतेक उत्तर-दक्षिण गेला. थंयसावन फुडें तो उदेंतेवटेन मोडण घालून नैर्ऋत्य पाकिस्तानांत वता. हो वाठार सामको सुको आसा, आनी हांगा वनस्पत सामकीच उणी. दर्यादिगेवेलो मळांचो वाठार फकत शेतवडीखातीर उपेगी पडटा. नुस्तेमारी हो हांगाचो मुखेल वेवसाय. भितरल्या वाठारांनी कांय जाग्यांचेर खाजरांचें पीक येता.

४. *उत्तर शीम वाठार:* हातूंत एल्बर्झ पर्वत आनी खोरासान शीमेकडल्यो पर्वतांच्यो वळी येतात. हातूंतल्या एल्बर्झ पर्वताची कितलींशींच तेमकां ५,६०० मी. मेरेन उंचायेचीं आसात. कॅस्पियनच्या मळांचो वाठार सगळेवटेन ८० किमी. रुंद आसा आनी चिखलाच्या वाठारांनी तो ऊंच जायत गेला. हांगाच्या उश्ण हवामानांत तांदूळ, तंबाखू, कापूस, लिंबू हांचें पीक येता. खोरासान दोंगरावळींत कुह- इ-आलादाघ आनी कुह-इ-बिनालूद (३,४१३ मी.) तशेंच कोपेतदा (३,०४८ मी.) हीं नांव घेवपासारकीं दोंगरां तेमकां आसात. मेशेद हें शार हांगा आसा. तें धर्मीक थळ अशें मानतात.

५. *मध्य पठार:* हो उण्या उदकाचो वाठार. कूम शाराचे अस्तंतेकडल्यान येझ्द आनी केरमान हांकां फाटीं उडोवन सरहाद-ए-बालांत घुसपी पर्वतांचे वळीक मध्य इराणी पर्वताची वळ अशें म्हणटात. तब्बास-केरमान आनी कुहिस्तान-सरहाद ह्योय दोंगरावळी हांगा आसात. दश्त-इ-लूत आनी दश्त-इ-कावीर हीं दोन वाळवंटां हांगा आसात. तांणी ९८,४२० चौ. किमी. ची सुवात आडायल्या. हो वाठार उसू पडिल्लो आनी मनीस वस्ती नाशिल्लो आसा. दश्त-इ-लूत हें वाळवंट फातरांनी भरलां. वायव्य वाठारांत तेहरान, काझ्वीन, कूम, माहालात, इस्फाहान, नीशापूर ह्या सारकीं व्हड वाळवंटांतलीं शारां आसात.

६. *उदेंत शीमेवटेनचो वाठार:* इराणची उदेंत शीम देशाच्या उसू पडिल्या वाठारांमदीं येता. हांगाय मनशांचो राबितो ना आनी पावस सामकोच उणो पडटा. तापमान सामकेंच कडक आनी वारें नेटान व्हांवपी आसता. जूनांतल्यान उत्तरेखटेनच्यान, सामकें नेटाचें वारें १२० दीस व्हांवत आसता. तें वारें जमीन इबाडटा आनी रेवेंचीं मळां तयार करता. सीस्तानचो सकयलो वाठार हामून-इ-साबेरी ह्या गोड्या उदकाच्या तळ्यान आडायला.

७. *खुझिस्तान मळ:* हें मळ इराणी आखाताचे उत्तरेवटेन झॅग्रोस पर्वत आनी इराकची शीम हांचेमदीं पातळ्ळां. हांगा पूर्विल्ली ईलम संस्कृताय आशिल्ली. ह्या वाठाराक पर्शियन साम्राज्यां आनी इस्लाम हांच्या संदर्भांत बरेंच म्हत्व आसा. पयलीं सपाट आनी उसू पडिल्ल्या ह्या वाठाराक पेट्रोलियमच्या खणींक लागून म्हत्व आयलां.

हवामान: इराणचें हवामान खर शिंयाचें आनी तितल्याच खर गीमाचें आसता. गीम बरोच तेंप उरपी, उश्ण आनी दर्यादिगो सोडल्यार हेरकडेन सामको सुको आसता. उत्तरेखटेनच्या वाऱ्यांचें प्रमाण बरेंच आसा. तेहरान (१,२१९ मी.) चें तापमान जुलय म्हयन्यांत उण्यांत उणें २९° से. आनी चडांतचड ४३° ते ४६° से. इतलें आसता. पूण राती सामक्यो थंड आसतात. समुद्र थरासावन १,८३० ते २,१३५ मी. उंचायेच्या वाठारांत गीम त्यामानान सोसपासारको आसता. आवाझ शारांत जुलय आनी ऑगस्ट म्हयन्यांत तापमान चडांतचड ४९° से. जाल्यार उण्यांत उणें ३८° से. आसता. इराणच्या आखातावेलीं बंदरां थोडींभोव थंड आसतात. पठारांचे सुवातेचेर शरद ऋतू बरो आसता, पूण उत्तरेवटेन आनी अस्तंतेवटेन उसरां येवपी वसंत ऋतू थंड आसता. शिंयाळ्यांत मध्य आशियांतल्यान थंड आनी सुकें वारें येता. आझरबैजान हो सगळ्यांत चड शिंयाचो वाठार. जानेवारी म्हयन्यांत ताब्रीझ (१,४०० मी.) हांगाचें तापमान १.७° से. आसता, पूण बरेंच फावट तें ०° सें. च्या सकयल वता.

उष्ण हवामानाचो वाठार सोडल्यार हेरकडेन सगळ्याक दाट धुकें पडटा. शियाळ्यांत भूंयमध्यसागराच्या वाठारांतल्यानय वारें येता पूण हे वारें चड टाना येना. उत्तर आनी अस्तंत इराणांत चड प्रमाणांत हिम पडटा, जाल्यार दक्षिणेवटेन पावसाळी वादळां जातात. दक्षिण इराणांत शियाळ्यांत पावस पडटा जाल्यार उत्तर आनी अस्तंतेकडल्या उंचेल्या वाठारांनी तो एप्रिल-मे म्हयन्यांत येता. ह्या वाठारांतली शेतवड पावसाचेर चलता हांगा सादारण ३० सेंमी., जाल्यार झॅग्रोसच्या कांय वाठारांनी ५०-७५ सेंमी. पावस पडटा. एल्बर्झ पर्वताच्या कॅस्पियनवटेनचे देवतेचेर १०० सेंमी. परस चड पावस पडटा. खोरासान दोंगरांनी ताचे प्रमाण ५० सेंमी. इतलेंच आसता. ग्रेट कावीर, लूत, सीस्तान ह्या वाळवंटांच्या वाठारांनी पावस १० सेंमी. परस उणो पडटा. केन्नाच्या केन्नाय पावस पडप हें चडशा वाठारांचें खाशेलेपण आसा. तेहरान हांगा १० ते ५० सेंमी. मेरेन जाल्यार बूशीर हांगा ५ ते ६५ सेंमी. असो कशायकसो पावस पडटा. वर्सांतल्यान सुमार स म्हयने मळब कुपांविरयत आसता. ऋतुंमदीं अचकीत बदल जातात. एल्बर्झ आनी झॅग्रोस दोंगरा वळींचीं तेंमकां सदांच बर्फान भरिल्लीं आसतात. थंय हिमन्हंयोय सांपडटात. बर्फ वितळपाक मार्च-एप्रिलांत सुरवात जाता.

वनस्पतः पावस आनी हवामानाच्या विंगडपणाक लागून वनस्पतय विंगड विंगड तरांची आसा. हांगा १०,००० परस चड वनस्पतीच्यो जाती आसात. कॅस्पियन देगेवेल्या हिर्केनियन रानांत चड पावस पडिल्ल्यान थंय ऊंच पानां झडपी रुख, कॉकेशियन, विंगनट आनी कॅस्पियन हनी, लोकस्ट ह्या सारके रुख सांपडटात. एल्बर्झचे उदेंतेवटेनचे देवतेर अक्रोड, ओक, मॅपल, बीच, ॲश, एल्म, हॉर्नबीम, सायप्रस, सेडर, बॉक्सवूड आनी मिसोसा हे रुख आनी पठारांचेर विलो, अक्रोड, हॉल पॉप्लर, तुती हीं झाडां आसात. ट्यूलिप, गुलाब, ग्लॅडीओला, बेलफ्लावर, जिरेनियम, प्रिमरोज, व्हायोलेट हीं फुलझाडां जातात. स्टेप वाठारांत सेल्विया, कुभिनिया, फेनेल ह्या सारकी ल्हान उंचायेची वनस्पत, उणे उंचायेच्या वाठारांत वर्मवुड; वाळवंटांच्या वाठारांत कॅमल थॉर्न; दक्षिणेवटेनच्या उष्ण वाठारांत कोनार, काहूर, ॲकेशिया आनी बलुचिस्तानांत ताडाचे रुख आसात. खाजराचीं झाडां हांगा बऱ्याच प्रमाणांत आसात आनी तें ह्या वाठाराचें खाशेलेपण जावन आसा.

मोनजातः सस्तन जनावरांच्यो शंबरांपरस चड जाती (तातूंतल्यो १८ थळाव्यो) इराणांत सांपडटात. शींव हें इराणचें राश्ट्रीय ध्वजावेलें चित्र, पूण आतां थंय शींव खुबूच उण्या प्रमाणांत मेळटात. कॅस्पियन रानांत थोडेभोव वाग आसात; पूण बिबटे वाग आनी रानमांजरां बऱ्याच प्रमाणांत आसात. चित्ते, कोले, कोलसुणीं, मातयेकोराचीं वांस्वेलां. रानवटी डुकरां, जर्बोआ, मुंगसां, साळ; दोंगरी वाठारांनी रानमेंढरां. आयबेक्स; स्टेप वाठारांनी आनी वाळवंटांच्या वाठारांनी पर्शियन मेरवां आनी रानगाडवां सांपडटात. कॅस्पियनच्या सकयल्या वाठारांत सुकण्यांच्यो ३२० परस चड जाती दिसून येतात. कवडे, ग्रावझ अशीं शिकारेचीं सुकणीं आसात. कॅस्पियन आनी सीस्तान वाठारांत हंस, हांयसां जाल्यार दक्षिणेवटेनच्या तळयादेगेर आनी इराणी आखातांत पाणकोळी आनी हंस व्हडा संख्येन आसात. विंगड विंगड प्रकारचीं धुधमां, ससाणे, गिवां, डोमकावळे, मॅग्पाय, ऑरिओल, जे, रॉबिन, पारवे, बुझर्ड, केस्ट्रेल अशीं सुकणीं आसात. गरुडांची संख्याय बरीच आसा. एल्बर्सांतल्यान येवपी न्हंयांच्या उदकांत छब, बार्बेल, ट्राउट, कॅटफिश जाल्यार कॅस्पियनांत स्टर्जन आनी सॅमन आनी दक्षिणेवटेनच्या न्हंयांमदीं विंगड विंगड तरांचें कार्प नुस्तें सांपडटा. ग्रीक कांसव, शेड्डे, सोरोप आनी व्हायपरय बरेंच मेळटात.

इतिहासः पूर्विल्ल्या काळांत इराणची संस्कृताय बरीच गिरेस्त आशिल्ली. सातव्या शेंकड्यांत इराणी साम्राज्य इस्लामी सत्तेखाला वचचे पयलीं हांगा बरीच राजघराणीं जावन गेलीं. इस्लाम आयल्या उपरांत इराणी संस्कृताय नश्ट जाली. ६३३ वर्सा अरब लोकांनी सॅसॅनिडी राजवटीखाल आशिल्लें इराक भूंयभरवण करून रोखडीच इराणाचेर धुरी घाली आनी तोय वाठार आपले सत्तेखाला हाडलो. मुसलमानी सत्तेच्या प्रभावान इराणचो पूर्विल्लो धर्म, भाशा आनी लिपी नश्ट जावन तांची सुवात इस्लामी धर्म, अरबी भाशा आनी लिपी हांणी घेतली.

मध्ययुगांत म्हळयार सुमार ६६१ ते १२५८ च्या काळांत इराण खिलाफत सत्तेखाला आशिल्लें, ११८५ च्या उपरांत खिलाफत सत्तेचो शेक फकत नांवापुरतोच उरलो. पयलीं उमय्या खिलाफत (६६१-७५०) आनी मागीर अब्बासी खिलाफतीचें (७५०-१२५८) हांगा राज्य चलतालें. अब्बासी खिलाफतीच्या काळांत इराणान शियापंथ आपणायलो. अब्बासी वंशजान दमास्कस हांगासावन आपली राजधानी बगदाद ह्या इराकांतल्या शारांत हालयल्या उपरांत खलीफाची इराणाचेर जाय तशी नदर उरूंक शकलीना.

इराणाचेर भायल्या पंगडांनीय बऱ्योच धुरयो घाल्यो. १०५५ त सेल्जूक तुर्क, मलिक शाह हाच्या फुडारपणाखाल हांगा घुसले आनी तांणी बुवैहीद वंशाची सत्ता काबार केली. मलिक शाहच्या मरणाउपरांत (१०९२) सेल्जूक राज्याचे कुडके जाले. ताचे उपरांत मोंगल हांगा पावले; आनी चंगीजखानाचो नातू हुलागूखान हाणें १२५८ त अब्बासी खिलाफत पुरायपणान काबार करून सत्ता आपल्या हातांत घेतली. ताणें इल्खनिद ह्या स्वतंत्र वंशाची थापणूक केली. हुलागूखानाच्या वंशजांनी इस्लाम धर्म आपणावन चीनाचें राजकी आनी धर्मीक फुडारपण न्हयकारलें. पूण फुडल्या वंशजांनी बरेतरेन राज्य न चलयल्यान १३३५ त मंगोल राज्याचे कुडके जावन ल्हान सान राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. तैमूरलंग हो स्वताक चंगीजखानाचो वंशज मानतालो. ताणें इराण आपले सत्तेखाला हाडलो पूण ताच्या मरणाउपरांत पर्यून सगळी सत्ता रानवटी पंगडांच्या हातांत गेली.

तुर्की आनी मंगोल जरी रानवटी आसले तरी इस्लामच्या प्रभावाक लागून तांणी कलेक पालव दिलो. तुर्की राजवटीच्या शेवटाक इराणांत झगडीं-झुजां पेटलीं आनी तातूंतल्यान सफाविद ह्या मूळ इराणी वंशाकडेन सत्ता आयली. सफाविद घराण्याची थापणूक करपी इस्माईल हो स्वताक खलीफाचो वंशज समजतालो. ताणें शाह ही पदवी आपल्या नांवाक जोडली आनी शिया पंथ हो इराणाचो धर्म अशी घोशणा केली. ताच्या फुडें ताचो वंशज अब्बास (१५५८-१६२९) हाणें बऱ्योच सुदारणा केल्यो. पोर्तुगेज हांगा आपली वसणूक बांदूक सोदताले, तांकां ताणें धांवडावन घाले. ऑटोमन राजांनी ताच्या तेंपार इराणचेर धुरयो घाल्यो. पूण ते जैतिवंत जावंक शकले नात. अब्बासाउपरांत आयिल्ले राजा दुर्बळ आशिल्ले. तांकां रशियन आनी अफगाण लोकांच्यो इराणावेल्यो धुरयो थांबोवप शक्य जालें ना. १७२२ त अफगाणांच्या एका ल्हानशा पंगडान इस्फाहान राजधानीचेर जैत मेळयलें आनी शाह हुसेन ह्या निमण्या सफाविद राजाक सत्तेवेल्यान भायर उडयलो. १७२९ त नादिरखान हाणें सफाविद घराण्याचें नांव पर्यून वयर काडपा खातीर अफगाण आनी रशियन हांकां इराणातल्यान धांवडावन घाले. कांय वर्सां उपरांत १७३६ त ताणें नादिरशाह ही पदवी घेतली. १७३७ त ताणें हिंदुस्तानचेर धुरी घालून बरीच लूट मेळयली. तातूंत नामनेचें मयूर शिंवासन आशिल्लें. ताची राजवट लूट, हिंसा ह्या सारक्या गजालींक लागून गाजली. ताकालागून १७४७ त झांड वंशान (१७५०-१७९४) ताच्या आड उठाव केलो. हातूंत नादिरशाह सोंपलो, आनी इराणची सगळीं सुत्रां झांड वंशाकडेन गेलीं. तांचो मूळपुरुस करीमखान हाणें राजधानी शीराझ हांगा हाडली आनी त्या शाराची सोबीतकाय वाडयली. कांय तेंपान झांड आनी कजार ह्या वंशामदीं झुजां पेटलीं. कजार वंश जैतिवंत जालो. ह्या जैतांत आगा मुहंमदखान कजार ह्या तुर्की ह्या धूर्त हिजड्याचो म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. ताणें कजार ह्या वंशाची थापणूक केली. ह्या १२५ वर्सांच्या काळांत इराण खंयच्याच अस्तंतेकडल्या राश्ट्राची वसाहत नाशिल्लो, तरीपूण गुलिस्तान (१८१३) आनी तुर्कमानचाई (१८२८) ह्या कबलातींक लागून ताका कॉकेशियासारको वाठार होगडावचो पडलो. हेरात हो पिकाळ वाठार अफगाणांनी घेतलो, जाल्यार तेलाच्या सोदाक

जशून रशिया आनी ब्रिटन हांच्यामदी सर्त लागली. पयल्या म्हाझुजांत इराण तटस्थ उरलो. तरीपूण रशिया आनी तुर्कस्तान हाणी इराणचे उत्तरेकडले वाठार आपले सत्तेखाला घेतले. १९१९ चे पारीस कबलातीत इराणान ह्या वाठारांची मागणी केली, पूण इराणाक न्याय मेळ्ळो ना. इराण फकत राश्ट्रसंघाची सदस्य जालो. फुडें कांय तेंपान रशियाकडेन कबलात जावन इराणाचो वाठार तांकां पर्थून मेळ्ळो. इराणांत मजलिसमची वेंचणूक जावन संविधानावरवी सत्ता चलूंक लागली आनी रेझाशाह हो पेहलवी घराण्यांतलो फुडारी १९२५ त हांगा वेंचून आयलो. पयल्या म्हाझुजांत तटस्थ राविल्ल्या इराणाक दुसऱ्या म्हाझुजांत तटस्थ रावप शक्य जालें ना. जर्मन सैन्य रशियेचो वाठार जिखून घेवन इराणावटेन फुडें सरतालें. ब्रिटन आनी रशिया हांच्यावांगडा रेझाशाह इश्टागतीची कबलात करूंक शकलोना, तेन्ना १९४१ त, ताणें सत्ता सोडली. ताचो पूत मुहम्मद हो राजा जालो. ९ सप्टेंबर १९४३ दिसा इराणान जर्मनीआड झुजाची घोशणा केली. इश्ट राश्ट्रांनी इराणाक पालव दिवपाचें कबूल केलें. फुडें इराण आनी रशिया हांच्यामदीं तेल सांठवणीवेल्यान दुस्मानकाय जाली. १९४६ त मजलिसान इराण-रशिया कबलात रद्द थारायली आनी इराण स्वतंत्र राश्ट्र आशिल्ल्याचें जाहीर केलें. १९५१ त मजलिसान सगळ्या तेल सांठवणीचें राश्ट्रीयकरण केलें. १९६१ सावन मुहम्मद शाहान हांगा जमनीविशींचे कायदे सुदारले आनी देशांत हेर सुदारणा केल्यो. ह्या आपल्या सुदारणांक ताणें धवी क्रांती (White Revolution) अशें नांव दिलें. १९७८-७९ त मुहम्मद शाह आड उठाव जावंक सुरवात जाली. देशांतल्या वाडट्या अर्थीक प्रस्नांचेर उपाय मेळनाशिल्ल्यान शाहान हांगा सप्टेंबर १९७८ त लश्करी राजवटीची घोशणा केली. १९६४ त इराकांत लिपून राविल्ल्या रुहोल्ला खोमेनीन उपरांत फ्रांसाचो आलाशिरो घेतिल्लो. ताणें शाहाआड लोकांक एकठांय जावचे म्हूण यत्न केले. खोमेनीन 'आयातोल्ला' (देवाची कुरु) हें नांव घेवन बंडाचें फुडारपण केलें आनी शाहाक सत्तेवेल्यान सकयल देंवयलो. शाहाचेर पुरायपणान अमेरिकेचो प्रभाव आशिल्लो. ताका १६ जानेवारी १९७९ दिसा इराण सोडून पळून वचचें पडलें. उपरांत २७ जुलय १९८० दिसा ताका ईजिप्तांत मरण आयलें. अशे तरेन मुहम्मद रेझा पेहलवीची राजवट सोंपली. खोमेनीन अमेरिकेक धडो शिकोवचेखातीर तांच्या इराणांतल्या वकीलातींतल्या ६६ नागरिकांक ओलीस दवरले (१९७९-८१). १९८० वर्सा इराण-इराक झूज पेटलें. ऑगस्ट १९८८ त झूजबंदी जावपाची परिस्थिती तयार जाली. पूण दोनूय देशांमदली दुस्मानकाय पुरायपणान काबार जावंक ना. खोमेनीक जून १९८९ त मरण आयलें.

राज्यवेवस्थाः १९७९ च्या संविधानाप्रमाण इराण हें एक इस्लामी प्रजासत्ताक राश्ट्र आसात. राश्ट्राचो अधिकृत मुखेली राश्ट्रपती जावन आसा. मंत्रीमंडळ आनी विधीमंडळ (मजलिस) ताच्या हाताखाला आसता. इस्लामचीं तत्त्वां राजकी, समाजीक आनी अर्थीक मळांचेर लागून जातात. पर्शियन, तुर्क, कुर्द, अरब, बलुची, तुर्कमान आनी हेरांक समान हक्क आसात. राश्ट्रपतीची वेंचणूक दर चार वर्सांनी जाता. मजलिसांत २७० सभासद आसात आनी तेय चार वर्सांखातीर वेंचून येतात. ज्यू, झोओराश्ट्रीयन (पारशी) आनी किरिस्तांवांक प्रतिनिधीत्व आसता. पूण बहाईंक तें ना. 'वेलायात फगीह' म्हळ्यार धर्मीक फुडाऱ्याक अनधिकृतपणान सगळे हक्क आसतात. तोच राश्ट्राचो खरो मुखेली थारता. इराणच्या संविधानाचे १०७ व्या वळेरेखर्ी आयातोल्ला खोमेनीक मरसर हें मुखेलीपण फाव जाल्लें. हांगाचें विधीमंडळ एकाच घरांचें आसा. थळाव्या राज्यकारभाराच्या सोपेपणाक लागून देशाचे २३ 'ओस्तान' म्हळ्यार प्रांत केल्यात. प्रांतांच्या विधीमंडळाक अंजुमन अशें म्हण्टात. ह्या प्रांताचे फुडें आनीक ल्हान सात वांटे जाल्यात. न्यायवेवस्थेंतय सर्वोच्च न्यायालयासावन गांवच्या न्यायालयामेरेन विंगड विंगड पांवडे आसात. राखणेवेवस्था राश्ट्रीय राखणे मंत्रीमंडळाकडेन आसता, जाल्यार थळावो कायदो आनी सुवेवस्था सांबाळपाची जापसालदारकी पुलिसखात्याची आसता. कायदो सामको खर आसा. जरी मरणाची ख्यास्त सामक्या उण्या प्रमाणांत आसली तरी राजकी गुन्यांवकारांक कडक ख्यास्त भोगची पडटा. धर्मीक चालीरीतींचेर टिका करतल्यांकय ख्यास्त भोगची पडटा.

अर्थीक स्थितीः शेतवड हो इराणचो मुखेल वेवसाय जावन आसा. देशाच्या विंगडविंगड हवामानाच्या वाठारांनी तरेकवार पिकां जातात. जमीनसुदारणा, यंत्रांचो वापर, रसायनीक सारें आनी हवामानाचो सांगात ह्या गजालींक लागून हालींच्या वर्सांनी शेतांतलें उत्पादन बरेंच वाडलां. आझरबैजानांतलो रेझाईया वाठार, क्यूशांन-मेशेद मळांचो वाठार (खोरासान प्रांत) तशेंच इस्फाहान, केरमानशाह, फार्स आनी केरमान जिल्हो हांगा गंवाचें पीक चड येता. बार्ली, तांदूळ, कापूस, बीट, तंबाखू हींय मुखेल पिकां जावन आसात. भाजीपालो आनी विंगड विंगड फळांचेंय उत्पादन ह्या देशांत बरेंच जाता. मनुका, बदाम, जर्दाळू ह्या सारक्या फळांची निर्यात जाता. मेंढरां आनी बोकडां पोसपाक बरेंच म्हत्व आसा. गायो पोसपाचें प्रमाण हालीं बरेंच वाडलां. १९७९ च्या क्रांतीपयलीं अमेरिकेच्या पालवान जनावरांच्यो संकरित जाती तयार केल्यो. गाडवां, उंट आनी घोड्यांकय अर्थीक नदरेंतल्यान म्हत्व आसा. इराणच्या आखातांत आनी कॅस्पियन दर्याचे दक्षिण देगेचेर चडसो नुस्तेमारी उद्येग चलता. सुक्या नुस्त्याची ह्या देशांतल्यान बरीच निर्यात जाता. हांगाच्या रानांक लागून देशाक बरेंच उत्पन्न मेळटा. खनिजांची सांठवणय बरीच आसा. शेंदूर, गंधक, मीठ, तांबें, क्रोमायट, शिशें, लोखण हांच्यो व्हड सांठवणी ह्या देशांत आसात. तेलउत्पादन हो सगळ्यांत म्हत्वाचो उद्येग थारला. तेलाचे निर्यातीक लागून राश्ट्रीय उत्पादनांत ७७% निर्यात उत्पादनाची भर पडटा. आबादान, तेहरान, केरमानशाह, शिराझ ह्यो चार मुखेल तेलाच्यो खणी आसात. आबादान तेल खण ही जगांतली सगळ्यांत चड तेल निर्यात करपी खण जावन आसा. सैमीक वायूचें उत्पादनय म्हत्वाचें थारलां. नॅशनल इरानीयन गॅस कंपनी वायूउत्पादनांचेर नियंत्रण चलयता. ऑपेक-म्हळ्यार तेल निर्यात करपी देशांच्या संघटनेचो इराण वांगडी जावन आसा. १९७५ त जगांतल्या वट्ट तेल उत्पादनापैकीं १०.६ % इराणांत जातालें. तंत्रीक उद्येगधंदे हांगा बऱ्याच नेटान वाडत आसात. तेहरान हें उद्येगधंद्याचे मुखेल केंद्र आसा. ५०% कारखाने ह्या वाठारांत आसात. इस्फाहान आनी ताब्रीझ हांगाय कारखान्यांचे प्रमाण दिसान दीस वाडत आसात. कपडो, अन्न उत्पादन आनी बांदावळीच्यो वस्तू हांच्या उत्पादनाक म्हत्व आसा. इस्फाहान हांगा मोटारगाडयांचे कारखाने, पोलाद आनी ॲल्युमिनीयमचे कारखाने आसात. १९७९ आदीं हांगा अमेरिकेच्या पालवान बरेंच कारखाने उबारिल्ले. सद्या भायल्या हेर देशांच्या पालवान तंत्रगिन्यानाचेर आदारिल्ले कारखाने उबारपाचें काम चालू आसा. ल्हानसान उद्येगांमदीं कंवची, तेल, शाबू, कागद, कार्डबोर्ड हांच्या उत्पादना वांगडा मातयेचीं आयदनां, चांदी आनी लांकडांचेर कोंरातप, साखर, शिमीट, हांच्या उद्येगांक म्हत्व आसा. यंत्रां, रसायनां ह्या सारक्या वस्तींची अस्तंत जर्मनी, जपान, ब्रिटन, इटली ह्या देशांतल्यान आयात जाता, जाल्यार मुखेल निर्यात तेलाची जाता. निर्यातीचे वेव्हार चडशे जपान, इटली, स्पेन, फ्रांस, अस्तंत जर्मनी हांचेकडेन जातात. रियाल हें हांगाचें चलन.

येरादारी आनी संचारणः १९८३ मेरेन इराणांत ६७,७१० मैल (१,०८,९०७ किमी.) लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले ३१% डांबरी आशिल्ले. १९८१ मेरेन १५,३२,२६९ प्रवासी गाडयो जाल्यार ३,१३,००६ वेपारी गाडयो आशिल्ल्यो. रेल्वेमार्गांची लांबाय १९८४-८५ त ४,५६७ किमी. आशिल्ली. रेल्वेमार्गावेल्यान बरीच म्हत्वाची येरादारी जाता. कारुन हीच न्हंय उदकांतल्यान येरादारी करपाखातीर उपेगी पडटा. खुर्रमशार हें इराणच्या आखातावेलें मुखेल बंदर आसा. बंदर-इ-शहापूर हें दुसरें बंदर थंयच आसा. आबादान हें तेलाचें बंदर म्हूण नांवांजिल्लें आसा. लिंगे जास्क आनी चाहबहार हीं हेर म्हत्वाचीं बंदरां आसात. तेहरान आनी आबादान हांगा मुखेल विमानतळ आसात. इराण

नल एअरलायन्स ही विमानकंपनी देशाभितरल्या आनी आंतरराश्ट्रीय वाई मार्गाचेर येरादारी करता. तेहरान आनी आबादान हांचेखेरीज राझ, इस्फाहान आनी बंदर अब्बास हांगां आंतरराश्ट्रीय विमानतळ गमात.

ह्या देशांत १९८४ मेरेन वट्ट १४ खबरापत्रां आशिल्लीं. केहान, तेलात, केहान इंटरनॅशनल हीं तांतलीं मुखेल. दूरचित्रवाणी आनी डिओ हांचेर पुरायपणान सरकाराचें नियंत्रण आसता.

लोक आनी समाजजीण: इ. स. प. दुसऱ्या सहस्त्रकांत आर्य लोकांनी राणांत रावितो केलो. आतांचे इराणी आनी पर्शियन हे तांचेच वंशज श मानतात. हे लोक पर्शियन (फार्सी) भाशा उलयतात. हांची ोकसंख्या वट्ट लोकसंख्येच्या अर्दापरस मात्शी उणी आसा. इराणी हे ध्यमउंचायेचे, काळ्या केंसाचे, काळ्या दोळ्यांचे आसतात. हांगाचीं बायलां गोरीं, नाजूक आनी शिरवंत आसतात. तेभायर इराणांत तुर्क आनी अरब पंगडांचे लोक आसात. बलूची, कूर्द, लूर हे ल्हानसान टोळयो करून रावतात. अल्पसंख्यांक लोकांमदीं आर्मेनियन, आसिरीयन, जॉर्जीयन, द्रविडी, ब्रहूई आनी मंगोलवंशीय अफगाण हजारा हे आसात. केरमानशाहचे दक्षिणेवटेन आशिल्ल्या पिशकूह आनी पोश्तकूह ह्या दोंगरी वाठारांत रावपी लूर, कुर्दांभशेन टोळयो करून आसात आनी ते मेंढरां, गोरवां पोसतात. बाख्तियारी लोकांची जमात झॅग्रॉस वाठारांत आसा आनी 'हफ्टलांग' आनी 'चाहार लांग' अशे तांचे दोन पंगड आसात. अशो तरांतरांच्यो जमाती आनी टोळयो हांचो राबितो ह्या देशांत आसा. ह्या टोळयांक स्वतंत्रतायेचो अभिमान बरेच आसा आनी ताका लागून त्यो पुरायपणान इराणी समाजाकडेन एकरुप जावंक पाविल्ल्यो नात. शिया इस्लाम हो राश्ट्राचो अधिकृत धर्म आसा आनी ताका 'इश्ना अशरिया' ह्या नांवान वळखतात. वट्ट लोकसंख्या १९८६ मेरेन ४,५८,९५,००० आशिल्ली. हातूंतले ४५.०% पर्शियन, १६% आझरबैजानी, ९.२ कूर्द, २.२% लूरी, १.९% बख्तियारी, १.९ % बलुची, १.६% अरब आनी हेर २३.२ % आसात. धर्माचे नदरेंतल्यान ९८% लोक मुस्लीम, हातूंतले ९३% शिया जाल्यार ५% सुन्नी आनी हेर २% आसात. समाजांत बरेच वर्ग आसात, पूण जातिवेवस्था ना. विंगडविंगड चालीरिती, धर्मीक श्रध्दा हांगा पळोवंक मेळटात. १९३० मेरेन टोळयांतल्या बायलांची सुवात हेर समाजांतल्या बायलांपरस ऊंच आशिल्ली. रेझाशहा पेहलवीच्या काळांत बायलांची बुरखोपद्दत रद्द करपाचे यत्न जाले आनी बायलांक अदीक मेकळीक दिवपाचें धोरण फुडें आयलें. १९६३ त बायलांक मतदानाचो हक्क मेळ्ळो. चडशे इराणी लोक घरांत आयिल्ल्या सोयऱ्याचो भोवमान करपी अशी तांची नामना आसा. हे लोक बरेच भावनाविवश, व्यक्तिनिश्ठ आनी सुसंस्कृत आसात. आधुनिकीकरणाक लागून आनी शाहाच्या अमेरिकेवटेनच्या धोरणांक लागून ह्या लोकांचो भेस आनी चालीरीती हातूंत बरेच बदल जाले. इस्लामीकरणाच्या खोमेनीचे घोशणेउपरांत लोकांक पर्यून पोरन्या चालीरितींकडेन व्हरपाचे यत्न जाले.

इराणी लोकांचे खाण जेवणाचे प्रकार अस्तंत आशियांत नांवाजिल्ले आसात. शाकाहारी आनी मांसाहारी जेवणाचे तरेकवार प्रकार हांगाच्या लोकांमदीं सामके प्रिय आसात.

चित्रकलेच्या मळार इराणान जगाक बरीच व्हड भेट दिल्या. पूर्विल्ल्या आनी इस्लामच्या काळासावन चित्रकलेच्या मळार मशिदी आनी हेर बांदकामांनी उंचल्या पांवड्यावेली अभिरुची पळोवंक मेळटा. विंगडविंगड प्रकारचे गालिचे आनी हेर विणिल्ले कपडे ही पर्शियन कलेची एक कुरू थारल्या. आयदनांचेर भांगर आनी रुप्याचो लेप काडपाची कला हांगा बरीच उदरगतीक पावल्या. 'झुरखानेह' म्हळ्यार व्यायामघरां हांगा सगळेकडेन दिश्टी पडटात. कुस्तीचो खेळ लोकांमदीं बरोच प्रिय आसा. हो खेळ इराणचो राश्ट्रीय खेळ जावन आसा. तेभायर खेळाच्या मळार टेनिस, सॉकर, पेंवप, स्कीईंग, स्केटिंग, बास्केटबॉल, पोलो हे खेळ पळोवंक मेळटात. आंतरराश्ट्रीय आनी ऑलिंपिक खेळांनी इराणान आपलो पांवडो दाखोवन दिला. १९७४ त तेहरान हांगा आशियाई खेळां सर्त जाल्ली.

शिक्षण: इराणांत राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ३७% आसा आनी ह्या मळार ताचो जगांत ९३ वो क्रमांक लागता. ८ ते १४ वर्सांमेरेनचे शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी एकसारकें आसता. भौशीक माध्यमिक शाळांनीय सामकी उणी फी घेवन शिक्षण दितात. सप्टेंबर ते जून मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. पर्शियन भाशेवांगडा इंग्लीश आनी फ्रेंच भाशेंतल्यानय शिक्षण दितात. इराणांत आठ विश्वविद्यालयां आसात. तातूंतलीं तीन तेहरान हांगा तर हेर शिराझ, ताब्रीझ, अहवाझ, मेशेद आनी इस्फाहान हांगा आसात. हांगाचे बरेच विद्यार्थी भायल्या देशांनी शिक्षण घेवपाखातीर वचून रावल्यात. बरेचशे विद्यार्थी शिक्षण सोंपल्या उपरांत इराणांत पर्यून वचूंक तयार नासतात. चडशे विद्यार्थी अमेरिका आनी अस्तंतेवटेंतल्या बऱ्याच देशांनी आसात. आशियांतल्या देशांनीय उण्या प्रमाणांत इराणी विद्यार्थी शिक्षण घेतात.

भाशा आनी साहित्य: इराणांत पर्शियन (फार्सी), कुर्दी, लुरी, बलुची आनी अरबी ह्यो भाशा उलयतात. पर्शियन ही एक इंडोयुरोपियन पंगडाची भाशा जावन आसा आनी ती मध्य आशियाई स्टेप वाठारांतल्यान आयिल्ल्या घुरयो घालपी लोकांनी हांगा हाडली. इराणान इस्लाम धर्म आपणायल्या उपरांत हे भाशेंत बरींच अरबी उतरां भरसलीं आनी ताचे उपरांत अरबी लिपींतल्यान ही भाशा बरोवंक सुरवात जाली. आयजमेरेन ही भाशा अरबी लिपींतल्यानच बरयतात. पर्शियन भाशेच्यो कांय बोली देशाच्या कांय वाठारांनी वापरतात. कुर्दी भाशा पर्शियन भाशेपरस वेगळी आसली तरी तीय इंडो-युरोपियन भाशा कुटुंबातलीच अशें मानतात. गोरानी ही एक मुखेल बोली आनी ईशान्येवटेन मुक्री कुर्द ही एक दुसरी बोली उपेगांत हाडटात. लूरी ही लुरिस्तान प्रांताची भाशा आनी ती चड करून बख्तियारी आनी हेर कांय टोळयो उलयतात. लूरीचें पोरने पर्शियन भाशेकडेन बरेंच लागींपण आसा. आझरबैजानांत अॅझेरी ही तुर्की भाशेची एक उपभाशा आसा आनी ती तुर्की अॅनेतोलियन भाशेक बरीच लागींची आसा. बलुची ही आर्यभाशा हेर भासांमदीं भरसून गेल्या. खुझिस्तान प्रांतांतल्यो अरबी टोळयो, इराणी आखाताच्या दर्यादिगेवेल्यो आनी मकरानांतल्यो टोळयो, तशेंच फार्स प्रांतांतल्या खामेश टोळयांतले कांय जाण अरबी भाशा वापरतात.

इराणी साहित्यांत उपाट साहित्यनिर्मणी जाल्या. फिर्दौसी (१८३२-१८२०) ह्या म्हान कवीचें 'शाहनामा' हें महाकाव्य नामनेक पावला. ताची लोकप्रियता आयजमेरेन तिगून आसा. उमर खय्यामच्यो 'रुबाया' आयजूय जगांतल्या कितल्याशाच लोकांक लागीं ओडटात. अल् गझाली, शेख फरीद-उद्-दीन अत्तार हे इकराव्या आनी बाराव्या शेकड्यांतले कवी आनी विचारवंत इराणांत जावन गेले. विसाव्या शेकड्यांत सादिक हिदायत ह्या लेखकान, अदीब-ए-पिशावरी; अदीब-उल्-ममालिक; इरज मिर्झा ह्या कवींनी बरीच नामना मेळयल्या. क्रांतीकारी कवींमदीं इश्की, लाहूती हे नामनेचे आसात. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत मोहम्मद हुसेन शहरियार, गुलशन फेरेयेइन, ताव्हालाली आनी सईद यासिमी ह्या कवींनी जगभर नामना मेळयली. साहित्याचेर अस्तंतेवटेनच्या साहित्यीक घडणुकांचो प्रभाव स्पश्टपणान दिसून येता.

म्हत्वाचीं थळां: तेहरान ही राजधानी प्रशासकीय, उद्येगीक, वेपार केंद्र आनी बुदवंतांचें शार अशें मानतात. हांगाचे राजवाडे, मयूर शिंवासन, व्हड मळां, गुलिस्तान चौक हे पळोवपासारके आसात. इस्फाहान हें सोबीत इतिहासीक शार, बऱ्यो शेंदऱ्यो, गालिचे, रुप्याचे अलंकार हांकां लागून नामनेक पावलां. शीरांझ हें वेपारी शार, बऱ्यांतलो बरो सोरो, संत्रां, व्हड जार्दीनां आनी कवीवृत्तीचे लोक हाका लागून गाजिल्ले आसा. ताब्रीझ हें थंड हवेचें शार. आबादान हें तेल उद्येगाचें व्हड केंद्र आसा.

- कों. वि. सं. मं.

इरावती-१: (इरावडी). ब्रह्मदेशांतली सगळ्यांत म्हत्वाची आनी

आग्नेय आशियांतल्या व्हड न्हंयांमदली एक. तिची वट्ट लांबाय २००० किमी. आसा. ब्रह्मदेशाचे उत्तर शिमेसावन दक्षिण शिमेमेरेन ती व्हांवता. उत्तर शिमेलागसार उगम जावन व्हांवपी नमाई न्हंय (लांबाय सुमार ५१० किमी.) आनी माली न्हंय (लांबाय सुमार ३२० किमी.) हांचो संगम म्यिचीना शारा लागसार जाता. ते उपरांत जी न्हंय व्हांवता तिका 'इरावती' म्हूण वळखतात.

नमाई आनी माली न्हंयच्या संगमाकडेन हे न्हंयची रुंदाय १०० मी. आसा. भामो शाराउपरांत ती अस्तंतेवटेन व्हांवता. इतलेमेरेनचो तिचो व्हांवपाचो मार्ग अशीर आसा. भामो शार ते इरावती न्हंय वर्याक मेळमेरेनचो मार्ग उदका येरादारीखाती उपेगी आसा. ही न्हंय अस्तंतेवटेन घुंवतकच आनीक एक अशीर वेगण सुरू जाता, पूण तातूंतल्यानय उदक-येरादारी त्रासाविरयत चलता. मंडालेचे उत्तर दिकेक २५० किमी. अंतराचेर ही न्हंय दक्षिणेवटेन घुंवता. थंय ती परती अशीर पात्रांतल्यान व्हांवता. हांगा न्हंयचें पात्र १०० मी. रुंद आसा. हांगा हुंवारावेळार लेगीत उदक येरादारी चलता. श्वेगू लागीं हे न्हंयचो दोंगरी वाठार सोपून सपाट वाठार सुरू जाता. पक्कोकू शारालागसार इरावतीक तिची मुखेल उपन्हंय 'चिंदविन' मेळटा. हांगा अयस-पयस पातळिल्लो वाठार आकारान त्रिकोनी आसून, थंयची जमीन पिकाळ आसा. बंगालच्या उपसागराक मेळचे आदीं हे न्हंयक जायते फांटे फुट्टात. हातूंत णव मुखेल आसात.

इरावतीच्या त्रिकोनी वाठाराची (त्रिभूज प्रदेशाची) संवसारांत बरो भात पिकोवपी वाठार म्हूण नामना आसा. इरावती न्हंयचे मदीं आशिल्ल्या भागांत पेट्रोलियम सांपडटा. हे न्हंयचे देगेक जायते पठारी वाठार आसात. भामो, मंडाले, पकोक्कू, प्रोम आनी राजधानी रंगून हीं मुखेल बंदरां हे न्हंयच्या देगांचेर वसल्यांत. रंगून बंदरांतल्यान तांदूळ, पेत्रोल, सागर आनी हेर उपेगी जिनसांची हाड-व्हर चलता.

हेर म्हायती: पोपा पर्वतावेल्या ज्वालामुखीच्या उद्रेकाक लागून उत्तर इरावती न्हंयचे आसमंतांतली जमीन हाल्ली. तेवरवीं सितांग न्हंय, इरावती न्हंयेसावन वेगळी जाली आसूंये अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

इरावती- २: सद्याचे रावी न्हंयचें आदलें नांव. निरूक्तांत, ऋग्वेदांतल्या परुष्णी न्हंयक इरावती अशें म्हळां (९.२६). पुराणांत हें उतर विंगड विंगड संदर्भांत येता. वामन पुराणांत (७९.७) इरावतीक 'सर्वकल्मपनाशिनी' म्हळां. कालिकापुराणांत तिचें मूळ इरा नांवाच्या तळ्यांत आसा अशें सांगलां (२४.१४०). पतंजलीन आपल्या महाभाश्यांत तिचो उल्लेख केला. इरावतीक ऐरावताची आवय मानतात. कश्यप ऋषीक भद्रमदा नांवाचे बायलेपसून चली जाली. तिचें नांव इरावती हेंच आसलें. पांडवांचो नातू परिक्षीत हाचे बायलेचें नांवय 'इरावती' हेंच आसलें.

- कों. वि. सं. मं.

इलिअड: एक अभिजात ग्रीक महाकाव्य. हें काव्य होमर हाणें बरयलां अशें सांगतात. इ.स.प. आठव्या शेंकड्याच्या शेवटाक हें काव्य रचिल्लें आसूंक जाय. इ.स.प. दुसऱ्या शेंकड्यांत ॲरिस्टार्कस हे अलेक्झांड्रिया हांगासल्ल्या ग्रंथालयाच्या ग्रंथपालान ह्या महाकाव्याची चोवीस खंडांत वांटणी केल्ली, अशें म्हण्टात.

इलिअडाचो अर्थ 'ट्रॉयावेलें काव्य' असो जाता (ट्रॉयचें ग्रीक नांव इलियॅम्). ह्या महाकाव्याचो विशय ट्रोजनाचें ग्रीकावांगडा जाल्लें झूज. हातूंत अकिलीस ह्या ग्रीक म्हाझुजाऱ्याक आयिल्लो राग आनी ताचो झुजाचेर जाल्लो परिणाम चितारला. तशें पळोवंक गेल्यार हें अकिलीसाचें क्रोधकाव्य थारता.

अकिलीसाची क्रोधकाणी अशी आसा: ग्रीकांचो सरसेनापती ॲगामेम्नोन हो अपोलोपूजक हाची चली क्रिझेईस हिका झुजांत उबारुन हाडटा. तें पळोवन तिचो बापूय तिका परती धाडपाची विनवणी करता. पूण ॲगमेम्नोन तिका धाडिना. तेन्ना अपोलोच्या रागान ग्रीक सैन्यांत प्लेगाची धाम येता. तें पळोवन मन मारून ॲगमेम्नोन क्रिझेईसाक परतो धाडटा. पूण तिचे बदला अकिलीसाकडेन आशिल्ली गुलाम बायल ब्रिझेईस, हिका आपल्या ताब्यांत घेतलो अशें सांगता. हो आपलो अपमान समजून रागान अकिलीस झुजांतल्यान भायर सरता. हाचो परिणाम ग्रीक सैन्याक भोगचो पडटा. ट्रॉयचो राजकुंवर हेक्टर हाच्या फुडारपणाखाला झुजपी ट्रोजन सैन्य ग्रीक सैन्याक नाकापुरो करून सोडटा.

जैत आपल्याकच मेळटलें हे आशेन झुजपी ग्रीक सैन्याक ट्रोजनांचो रेंखडो पडटा. दर्या देगेर अडकून पडिल्ल्या ग्रीकांच्या नौदलाचेर उज्याचो पावस उडोवन ट्रोजन तांचो नाश करूंक लागता. तेन्ना सुडान पेटिल्लो अकिलीस हो देखाव पळेत रावता. ॲगमेम्नॉन अकिलीसाक परतो झुजांत हाडपाचो यत्न करता, पूण ताका येस येना. निमाणे पट्रोक्लस हो अकिलीसाचो इश्ट अकिलीसाचें चिलखत घालून झुजांत वांटो घेवपाची ताची मान्यताय घेता आनी ट्रोजन सैन्याक धांवडावन घालता, पूण झुजांत हॅक्टर ताका मारता. आपल्या इश्टाक मारिल्ल्याचो सूड घेवचे पासत अकिलीस झुजांत येता आनी हॅक्टराक मारता. ह्या सगळ्या कथाभागाचो काळ एकावन्न दिसांचो आसता.

जगांतल्या व्हड अशा महाकाव्यांत 'इलिअडाचो' आस्पाव जाता. ग्रीक साहित्य इतिहासाचे सुर्वेक 'ओडिसी' ह्या महाकाव्या वांगडा 'इलिअडाचो' आस्पाव जातालो. ह्या महाकाव्यांत झुजाचीं वर्णनां आनी भासाभासांचें कथन खूब फावट आयलां. ह्या काव्यावरवीं होमरचें झुजशास्त्र आनी वक्तृत्वशास्त्राविशीं गिन्यान दिश्टी पडटा. तशेंच ताचे निवेदन शैलींत कथानक शीघ्र गतीन पूण परिणामकारकपणान फुडें व्हरपाची तांक दिसून येता. महाकाव्यांतलें व्यक्तिचित्रण करतना होमर मुळाव्या अशा मानवी भावनांक हात घालता. ह्या अभिजात ग्रीक महाकाव्याचो आदर्श फुडल्या काळांतल्या व्हर्जिल सारक्या लॅटीन महाकवींनीय घेतला.

- कों. वि. सं. मं.

इसवी सन: संवसारांतल्या सगळ्या राश्ट्रांनी मानून घेतिल्ली आंतरराश्ट्रीय कालगणना. जेजू क्रिस्ताच्या जल्मासावन ही कालगणना मानतात.

ही कालगणना केन्ना सुरू जाली हाचेविशीं जाणकारांमदीं विंगडविंगड मतां आसात. हे कालगणनेचो सोद इटली देशांतलो धर्मगुरू डायोनिसियस एक्झीगस हाणें सव्या शतमानांत म्हळ्यार सुमार क्रिस्त जल्माच्या ५३० वर्सा उपरांत लायलो. कांय जाण ही सुरवात १ जानेवारी ७५४ ए. यू. सी. (Anno Urbis Conditae) सावन म्हळ्यार इटलीचे लोक रोम शार बांदपाक लागले त्याकाळासावन मानतात. कांय जाण जेजू क्रिस्ताच्या जल्मासावन म्हळ्यार इसवी सन पयलीं २५ डिसेंबर सावन ही कालगणना सुरू जाली अशें मानतात. कालगणना करपी शून्य इसवी सन प्रमाण मानिनात. ते हो काळ मेजपाखातीर इसवी सन पयलीं-१ वर्स, वा इसवी सन उपरांत- १ वर्स, हाची १ जानेवारी ही तारीख वर्स मेजपाखातीर सुर्वेक घेवन थंयसावन फुडलें क्रिस्ती वर्स मेजतात.

इसवी सन वर्स सुर्याचेर आदारिल्लें आसा, देखून ताका सौर वर्स म्हण्टात. हें सौर वर्स ३६५ दीस ५ वरां, ४८ मिनटां आनी ४५.३७ सेकंद येदें आसता. सादारणपणान वर्स ३६५ दिसांचें आसता, अशें मानिल्ल्यान नव्या वर्साचो आरंभ ५ वरां, ४८ मिनटां ४५.३७ सेकंद फाटल्यान पडटा. हो काळ भरून काडपाखातीर फेब्रुवारीच्या म्हयन्यांत दर चार वर्सांनी एक दीस वाडयतात. हो दीस ज्या वर्सा येता त्या वर्साक लीप वर्स म्हण्टात. फेब्रुवारीच्या म्हयन्यांत एक दीस वाडयिल्ल्यान नव्या वर्साचो आरंभ पर्यून ४५ मिनटां फुडें वता. देखून दर १०० वर्सांनी फेब्रुवारीच्या म्हयन्यांत २९ तारीख धरिनात. वयल्या नेमाक पाळो दिवन लेगीत दर १०० वर्सांनी ६ वरां १५ मिनटांची (६१/४) तूट येता. ती भरून काडपाक दर ४०० वर्सांनी फेब्रुवारी म्हयन्यांत २९ दीस धरतात. हे सगळे हिशोब १५८२ वर्सा केले. त्यावेळार सादारण मानिल्लो वर्साचो

ारंभ आनी सूक्ष्म गणितावरवीं काडिल्लो वर्साचो आरंभ हातूंत १० सांचो फरक आयलो. हो फरक भरून काडपाखातीर त्या काळावेलो स्ती धर्म फुडारी तेरावो पोप ग्रेगरी हाणें ऑक्टोबरची ५ तारीख, १५ ारीख मानची, असो हुकूम काडलो. हे घडणुकेक लागून इसवी सनाचें जप द्या दिसांनी मुखार गेलें. ह्या नव्या मेजपाक 'न्यू स्टाइल' अशें णूंक लागले. (पोरन्या मेजपाक 'ओल्ड स्टाइल' म्हण्टाले).

इसवी सनाचें नवें मेजप इटली, स्पेन, पोर्तुगाल, हॉलंड ह्या देशांनी ापणायलें, पूण इंग्लंडान मानलें ना. पोरने पध्दतींत १७०० वर्सा २९ ोस धरिल्ले. नवे पध्दतींत ते धरूंक नात. ते खातीर पोरनी पध्दत ानीक एक दीस फाटल्यान पडली. हो फरक जेन्ना इंग्लंडच्या विद्वानांक ाणवलो, तेन्ना इंग्लंडच्या पार्लमेंटान १७५२ वर्सा एक कायदो पास रून सप्टेंबर म्हयन्याची ३ तारीख, १४ तारीख केली. अशेतरेन ११ दसांचो फरक भरून काडलो. १७५२ वर्सामेरेन इंग्लंडांत वर्साचो आरंभ २५ मार्च मानताले. उपरांत थंय १ जानेवारी हो वर्साचो आरंभ मानपाक ागले. हाका लागून वर्स खंयचें चलता हाचेविशीं गोंदळ जावंचो न्हय मूण १ जानेवारी ते २५ मार्च मेरेनच्या तारखांक पोरन्या आनी नव्या ोनूय तारखांचो उल्लेख करताले. देखीकः २८ फेब्रुवारी १७२५ ही तारीख १७२४-२५ फेब्रुवारी २८ अशी बरयताले. इंग्लीश वर्सांत येवपी ारा म्हयने आनी तांचो वट्ट काळ असो आसा.

जानेवारी-३१, फेब्रुवारी-२८ (लीप वर्सांत-२९), मार्च-३१, एप्रिल-३०, मे-३१, जून-३०, जुलय-३१, ऑगस्ट-३१, सप्टेंबर-३०, ऑक्टोबर-३१, नोव्हेंबर-३०, डिसेंबर-३१.

आयच्या काळांत, पुराय संवसारांत वयली कालगणना वापरिल्ली दिसता. संवसारांतले धर्म आनी समाज आपल्या धर्म वा समाजापुरती धर्मीक तत्त्वांचेर आदारिल्ली एक कालगणना पध्दत मानतात. तिचो उपेग फकत धर्मीक आनी समाजीक कार्यापासत जाता. अशें आसून लेगीत संवसारांत सादारण वेव्हारांत इसवी सन कालगणनेचो वापर जाता. देखीकः हिंदू धर्मांत, लग्न, मूज, पूजा उत्सव सारक्या धर्मीक आनी संस्कृतीक कार्यांची कळोवणी करतना हिंदू पंचागांतल्या तिथ, वार आनी शकावांगडा इसवी सनाप्रमाण दीस, म्हयनो आनी वर्स दिवपाची चाल आसा.

- कों. वि. सं. मं.

इसाप: (इ.स.प. सवो शेंकडो). एक ग्रीक नीतिकथाकार. हाचेविशीं चड म्हायती मेळना. इसाप हो सॅमॉस वाठारांतलो गुलाम आशिल्लो आनी ताच्या धनयाचें नांव इआडमॉन आशिल्लें अशें म्हण्टात.

इसापान आपल्यो काणयो केन्नाच बरोवन काडल्योनात अशें म्हण्टात. प्लेटोच्या मताप्रमाण सॉक्रेटिसान आपले बंदखणींतले जीणेचीं निमणीं वरां इसापाच्या कांय कथांक पद्यरुप दिवंक घालयलीं. ॲरिस्टॉटल ह्या तत्त्ववेत्त्याच्या एका विधानावेल्यान इसापाच्या धनयान ताका कांय काळा उपरांत गुलामगिरींतल्यान मुक्त केल्लो अशें दिसता.

इसापाच्यो नीतिकथा 'फाबुले एसोपियाने' ह्या नांवान लॅटीन भाशेंत अणकारल्यात. १४७६ वर्सा त्यो रोमांत उजवाडाक आयल्यो. प्लान्यूडीझ हाणें संपादन केल्ली १४४ कथांची ग्रीक आवृती मिलान हांगा १४८० वर्सा उजवाडायली. इंग्लंडांत कॅक्सटन हाणें 'द फेबल्स ऑफ इसाप' हो ग्रंथ उजवाडायला. इसापाच्या कांय नीतिकथांचो भारतीय भासांतूय अणकार जाला. कोंकणीतय महाबळेश्वर सरदेसाय हाणें तांचो अणकार केला

इसाप कथा ह्यो देखदिण्यो काणयो. ह्या ल्हान अशा काणयांनी चडकरून मोनजातीचीं पात्रां दिश्टी पडटात. ह्या पात्रांवरवीं मनीसजातीच्या स्वभावाचें दर्शन घडटा. ह्या कथांत मनीसजातीक बोध करपी संदेश दिल्लो आसा. संवसारांतल्यो बऱ्यांतल्यो बऱ्यो बोधकथा म्हूण इसापकथांक नामना मेळिल्ली आसा. ह्या कथांचें खाशेलेपण म्हळ्यार काळ, समाज, वाठार ह्या सारकिल्या गजालींची शीम हुपून ह्यो कथा संवसारीक कथा म्हूण नामनेक पावल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

इस्पिकांचो खेळ: (पळेयात पत्त्यांचो खेळ).

इस्लाम: मुहम्मद पैगंबर हाणें स्थापिल्ल्या धर्माक 'इस्लाम धर्म' अशें नांव आसा. इस्लाम हें अरबी उतर, ताचो अर्थ शांततायेंत प्रवेश करप असो आसा. देवाक शरण वचप, मनीसजातीचेर मोग करप आनी अहिंसा धर्मान वागप ह्यो गजाली शिकयता, तो इस्लाम असोय ताचो अर्थ जाता.

मुहम्मद पैगंबरः मुहम्मद पैगंबर अरब देशांतल्या मक्का शारांत जल्मलो. ताच्या काळांत जर्दास, समुद, कहतान, इस्मायल, ज्यू ह्या सारक्यो जमाती अरबस्तानांत आशिल्ल्यो. ह्या काळांत अरबस्तानांतल्या लोकांची परिस्थिती वायट जाल्ली. व्यभिचार, जुगार, कर्मकांड, अंधश्रध्दा ह्या सारक्यो गजाली सगळ्याक पातळिल्ल्यो. मुर्तीपूजेक लागून अंधविस्वास आनी वायट चालीरितींच्या फाटल्यान लोक लागिल्ले. अशा वेळार मुहम्मद हाणें तत्त्वगिन्यानाच्या घुस्पागोंदळांत पडनासतना सरळ, सोप्या धर्माचो उपदेश लोकांक केलो. देव हो एकूच आसा हें तत्त्व मुखार दवरून ताणें मुर्तीपूजेक विरोध केलो. तेन्नाच्या अरब लोकांक ताचे हे विचार पटलेना आनी मुहम्मदाक मदिना हांगा पळून वचचें पडलें. थंय मात लोकांनी ताका येवकार दिलो आनी ताचीं धर्मतत्त्वां आपणायलीं. फुडें आपल्या अनुयायांची संघटना उबारुन ताणें मक्केचेर घुरी घाली आनी थंय आपल्या एकेश्वरवादी धर्माची थापणूक केली. अरबी लोक ताच्या धर्माकडेन एके वेगळेच नदरेन पळोवंक लागले. इस्लाम आपणायतकच मनशा-मनशांमदीं कसलोच भेद- भाव उरना ह्या ताच्या तत्त्वाक लागून समाजांतल्या सकयल्या थरांतल्या लोकांचो ताका बरोच पालव आनी आदार मेळूंक लागलो.

धर्माचीं तत्त्वां आनी शिकवणः 'ला इलाह इल्लिल्लाह मुहम्मदर्रसुलिल्लाह' हो ह्या धर्माचो मुळावो मंत्र. अल्लाबगर दुसरो कोणूच पुजपासारको ना आनी मुहम्मद हो ताचो 'रसूल' म्हळ्यार दूत असो ह्या मंत्राचो अर्थ जाता. अल्लावांगडा मुहम्मद हाका नबी, रसूल वा पैगंबर म्हळ्यार देवाचो प्रेषित अशें मुसलमान मानतात.

इस्लामांत अमल (आचरण) आनी इमान (श्रध्दा) हांकां म्हत्व आसा. अमल हातूंत कुराणांतल्यो धर्मीक गजाली आसात. ह्यो गजाली म्हळ्यार 'कलमा' वा 'ला इलाह' ह्या मंत्रांचें पठण करप; दिसांतल्यान पांच फावट 'नमाज' वा प्रार्थना करप; कुराण ज्या म्हयन्यांत धर्तरेर आयलें त्या म्हयन्यांत म्हळ्यार रमजान म्हयन्यांत फकत एक फावट सांजे सूर्यास्ताउपरांत जेवण करप (रोजा); 'जकात'- वर्सुकी उत्पन्नाचो चाळीसावो वांटो दानधर्मांत खर्च करप आनी हज म्हळ्यार मक्का हांगा यात्रा करप.

देवदूत, अल्लाह, देवान निर्मिल्लो ग्रंथ, देवाचे प्रेषित, निमण्या निवाड्याचो दीस आनी देवाचे आदेश ह्या गजालींचेर श्रध्दा आसप म्हळ्यार 'इमान'. अल्ला सोडून कोणाचीच पूजा करची न्हय; दुसऱ्याचें लुकसाण जायसारकी कसलीच गजाल करची न्हय, हांकां इमान म्हण्टात. वयर सांगिल्ल्यो गजाली आचरणांत हाडप्यांक 'मुअमिन' म्हण्टात आनी त्यो न मानपी मनशाक 'काफिर' म्हण्टात.

इस्लाम धर्मांत फकत व्यक्तीगत स्वरुपाचेर न्हय, तर समाजीक थराचेरय सगळ्या आचारांविशीं बरोवन दवरलां. कुराण ह्या तांच्या पवित्र धर्मग्रंथांत पारलौकिक जिवितावांगडा ऐहिक जिविताविशींय भासाभास आसा. मनशा-मनशांमदले संबंद, राजनिती, न्याय, शासन, झूज, शांतताय, लग्न, लग्नमोड, सावकारी, दान ह्या सारक्या बऱ्याच विशयांचेर कुराणांत उपदेश आसात. व्याज घेवप म्हळ्यार पातक, काटुकपणा हो गुन्यांव, सोरो पिवप आनी जुगार खेळप हें व्हडलें पातक, जो मनीस दुसऱ्याचेर अन्याय करता आनी स्वता धर्मात्मो म्हूण संवसारांत मिरयता ताका खर यातना भोगच्यो पडटात अशें कुराणांत सांगलां.

'जिहाद' हें इस्लामचें एक राष्ट्रीय कर्तव्य अशें मानतात. 'जिहाद' हाचो अर्थ धर्म झूज. जिहादाचे तीन प्रकार आसात अशें मानतात. १. [illegible] संघर्श २. दिमनाशिल्ल्या दुस्मानाआड संघर्श आनी ३. [illegible] आड संघर्श सादारणपणान इस्लामच्या प्रचाराखातीर जीं झुजां जालीं, तांकां पवित्र अर्थ दिवपाखातीर 'जिहाद' हें उतर मुखार आयलें.

इस्लाम धर्मांतल्यान मुळाव्या तत्त्वांत बदल जावप बरेंच कठीण. [illegible] तेन्ना हो धर्म अरबस्तानाच्या भायर पातळूंक लागलो तेन्ना ताचेर हेर धर्मांचो आनी मतांचो प्रभाव प्रडपाची भिरांत उप्रासली. ताका लागून मूळ इस्लामच्या आचार-विचारांत बदल जातलो असो खलीफांक दुबाव येवंक लागलो. तशें घडचें न्हय हाका लागून तांणी तीन तरेची वेवस्था करून ददरली.

१. **इज्मा**: सगळेकडेन सदांकाळ इस्लामच्या उपदेशकांमदीं दुरायपणान मताची एकी आसची. जेन्ना एकाद्र्या प्रस्ताचेर मतभेद उत्पन्न जातात तेन्ना, उलेमांचे बसकेंत ताचेर भासाभास जावन थंय जो निर्णय जाता तो सगळ्यांनी मानून घेवचो.

२. **सुन्ना**: पैगंबरान जो वावर केलो, ताचें अनुकरण अहादीसच्या आदारान करचें. (अहादीस म्हळ्यार मुहम्मदाच्या उतरांचो संग्रह. सगळ्या प्रकारच्या गिन्यानाविशीं मुसलमान लोक अहादीस प्रमाण मानतात).

३. **कयास**: पैगंबराच्या मूळ उपदेशांतल्यान खंयचो अर्थ निश्पन्न जाता, ताचेर विद्वानांचो नियाळ म्हळ्यार कयास. हो नियाळ कुराण, अहादीस आनी इज्मा हांच्या आदारावरवींच करूंक जाय.

मुहम्मदान 'समेस्त मुसलमान एकामेकांचे भाव आसात, ताका लागून तांची एकी जावंक जाय' असो म्हत्वाचो उपदेश केला.

धर्मकल्पना आनी रितीरिवाज: इस्लामी कल्पनेप्रमाण स्वर्ग आनी नरकाचो मनशाक ताच्या कर्माप्रमाण लाव जाता. जिवितांत धर्माचे शिकवणेप्रमाण चलपी बऱ्या मुसलमानाक स्वर्गांत जाल्यार वायट कर्मी करप्याक नरकाची सुवात मेळटा. निमण्या निवाड्याच्या दिसाक 'कयामत' अशें नांव आसा. ह्या दिसा मनशाच्या पाप-पुण्याचो हिशोब जावन तांकां ते प्रमाण फाव तें फळ मेळटा. अल्ला हो सर्वज्ञ आनी सर्वसाक्षी आसा. तो सगळ्या सृश्टीचेर शासन चलयता. ताची उत्पत्ती स्वयंपूर्ण आसा. इस्लाम धर्मांत देवदूत वा फरिश्ते आनी सैतान ह्योय कल्पना आसात. 'फरिश्ते' मनशाक बऱ्यामार्गार हाडटात, जाल्यार सैतान तांकां वायट मार्गाक लायतात. नमाज वा प्रार्थना मशिदींत वचून करपाची, पूण तें शक्य जायना जाल्यार घराकडेनच प्रार्थना केल्यार जाता. ह्या धर्मांत सातव्या वर्साआदीं भुरग्याची सुन्ता करतात.

इतिहास: सुर्वेक इस्लामधर्म फकत एक मनीसधर्म ह्याच रुपांत आशिल्लो; पूण कांय काळाउपरांत तेन्नाचे परिस्थितीक लागून राजनैतिक स्वरुप आयलें. मुहम्मदाच्या फुडारपणाखाल विंगडविंगड पंगड एकठांय आयले आनी अरबांची जी संघटना तयार जाली, तातूंत राजनिती आनी धर्म हांची भरसण जाली. खलीफा हे तिचे फुडारी जाले. खलीफा हे शासक आनी धर्मगुरु अशो, दोन जापसालदारक्यो सांबाळटाले. मुहम्मदाच्या मरणाउपरांत शंबर-देडशीं वर्सांभितर अरबी धर्मसाम्राज्य आफ्रिका, स्पेन, द. फ्रांस, इराण, मध्य आशिया आनी मंगोलियामेरेन पातळ्ळें. फुडें कांय काळाउपरांत इस्लाम धर्म अरबांच्या घुरयांच्या रुपान भारतांत पावलो. इ.स. ६३४ ते ६४३ ह्या काळांत दुसरो खलीफा अमर हाणें तीन फावट भारताचेर घुरयो घाल्यो; पूण ताका व्हडलेंशें जैत मेळ्ळें ना. उपरांत आठव्या शतमानांत सिंध वाठारांत मुसलमानांनीं बरेभशेन सत्ता गाजयली. थंयसावन भारतांतल्या हेर प्रांतांचेर तांणी घुरयो घाल्यो. उपरांत मुहम्मद गझनी आनी मुहम्मद घोरी हांणी भारताचेर घुरयो घाल्यो. खऱ्या अर्थान भारतांत मुसलमानी सत्ता आयली, ती बाबराच्या मोगल साम्राज्याउपरांत. तैमुरलंग आनी चंगीजखान हांच्या मोंगल वंशांतल्या बाबरान १५०० वर्सां भारताचेर पुरी घाली; आनी उपरांत बरोच काळ भारत मुसलमानी सत्तेखाला उरलो.

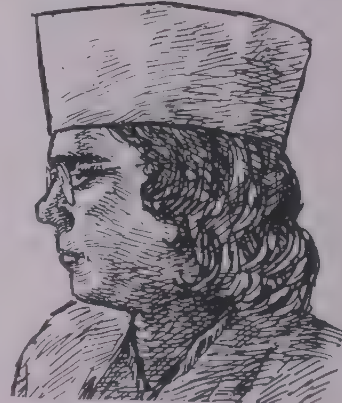
धर्मपंथ: इस्लाम धर्मांत बरेच संप्रदाय आसात. तांतले मुखेल म्हळ्यार शिया आनी सुन्नी. सगळे संप्रदाय कुराण आनी पैगंबर हांकां मानतात. मुहम्मद पैगंबर हाका इ.स. ६३२ त मरण आयलें. ताचे उपरांत खलीफा कोण जावंचो हेविशीं मुसलमानांमदीं मतभेद जाले. कांय जाणांच्या मतान भोवमतान जो वेंचून येता तोच खलीफा जावंचो अशें आशिल्लें. तेप्रमाण अबूबक्र, उमर आनी उस्मान हे एकाफाटोफाट खलीफा जाले. ह्या खलीफांक धर्मफुडारी मानपी लोकांक सुन्नी म्हण्टात. मुहम्मद पैगंबराचो जावंय अली, होच खरो खलीफा अशें दुसऱ्या पंगडाचें मत. हाका लागून ते पयल्या तीन खलीफांक मानीनात. ह्या पंथाच्या लोकांक शिया अशें म्हण्टात. हे लोक हजरत अली आनी ताचे वंशज मेळून बारा इमाम म्हळ्यार धर्मीक फुडाऱ्यांक मानतात. ताचे वयल्यान तांकां इमाम हें दुसरें एक नांव आसा. शियापंथी लोक कुराणांतलो कांय वांटो उस्मान हाणें बरयला अशें समजतात आनी तितलोच वांटो सोडून हेर कुराणाक मानतात. तशेंच ते अलीचे तोखणायेविशींचो वांटो कुराणांत चड घालतात आनी कांय बरपावळीचो अर्थ सुन्नींपरस वेगळे तरेन लायतात. शिया हे पिराक मानीनात. शियांभितरले कांय लोक वद्य प्रतिपदेसावन म्हयन्याची सुरवात धरतात. सुन्नी लोक दिसाक पांच फावट जाल्यार शिया तीन फावट नमाज करतात.

ह्या दोनूय पंथांचे मेळून वट्ट ८४,०२,२१,३९० मुसलमान संवसारांत आसात.

कोंकण/गोंयच्या संदर्भांत इस्लाम धर्म: तेराव्या शतमानाच्या शेवटाक इस्लाम धर्म दक्षिण भारतांत पातळूंक सुरवात जाली. बहामनी साम्राज्य, विजापूरचें आदिलशाही साम्राज्य हांचे सत्तेवांगडा इस्लाम धर्म कोंकण आनी गोंयांत थिरावलो. सद्याक गोंयांत इस्लाम धर्मीयांचें प्रमाण एका टक्क्यापरस उणें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

इस्लाम, काजी नजरुल: (जल्मः २५ मे १८९९; चुरुलिया-वर्धमान, बंगाल; मरणः १९७७).

इस्लाम, काजी नजरुल

क्रांतीवीर, बंगाली बंडखोर कवी. पिरायेच्या चवदा वर्सां मेरेन ताणें बंगाली, अरबी आनी फारसी भासांचें शिकप घेतलें. उपरांत आपलें शिकप सोडून तो 'लेटोर' पंगडांत (लोकसंगीताचो पंगड- हातूंत एका-मेकांडेन संगितां-तल्यान सवाल-जबाबांतल्यान सर्त खेळटात) गेलो. हातूंत तो थंयचेथंयच पदां रचून गावन दाखयतालो. पूण ह्यो लेटो कार्यावळी थरावीक वेळांतूच जाताल्यो. उपरांत ताणें सेरसौल संस्थानाच्या रणीगंज (बर्द्वान) हांगाच्या सेरसौल हायस्कूलांत प्रवेश घेतलो आनी धावी मेरेनचें शिकप पुराय केलें. तेन्नाच बंगालचो नांवाजतो कादंबरीकार आनी कथाकार शैलजानंद मुखोपाध्याय हाचेकडेन ताची इश्टागत जाली. तेन्ना नजरुल चड करून गद्य साहित्य बरयतालो आनी शैलजानंद पद्यरचना करतालो, पूण उपरांतच्या काळांत एकामेकांच्या प्रभावान जावंये तांणी ह्या प्रकाराची अदलाबदल केली.

…यल्या म्हाक्षुजाच्या निमाणे, १९१७ वर्सा तो सैन्यांत भरती जालो. हे …रेच्या निमतान ताका कराची आनी मेसोपोटेमिया (इराक) हांगा …चें पडलें. थंय फारसी कवी हाफिज हाच्या काव्याचो ताणें खोलायेन …यास केलो. तशेंच फारसी धर्तीच्यो कविता बंगाली भाशेंत बरयल्यो. …तल्यो कांय कविता 'बंगीय मुसलमान साहित्य पत्रिका' आनी …गरी' ह्या दोन नेमाळ्यांतल्यान उजवाडाक आयल्यात.

१९१९ वर्सा तो बंगालांत परत आयलो. ह्याच काळांत ताची …फंडुलेर आत्मकथा' (एका वाळेसाची आत्मकथा) ही मोटवी काणी …गात' ह्या नेमाळ्याच्या अंकांत उजवाडाक आयली. 'मुस्लीम भारत' … नेमाळ्याखातीर ताणें 'बाँधन हारा' (बंधमुक्त) ही नवलीका …यली. तशेंच 'कुर्बानी' (कविता- बलिदान); 'बादल बरिशान' …णी- 'कुपां शिंवर'); 'बादल प्रातेर सोहराब' (कविता- पावशे …तोडेर केल्ली प्रार्थना); 'बोधन' (कविता-उक्तावण); 'मोहर्रम' …विता-मुस्लीम परब); 'शातिल अरब' (कविता- मेसोपिटामियाचे …टिम न्हंयचें अरबी नांव); 'गीतां' (३ गीतां); 'गझल' (हाफिझच्या …लाचो अणकार); 'फमवा-ए-दोजदम' (कविता- पैगंबराचो …मदीम); 'बिरह-बिधुरी' (कविता- विरहव्यथा); 'मोरोमी' (गीत-…वूक मन); 'स्नेह-भीतु' (कविता- प्रेमभिडेस्त).

ताणें 'नवयुग' (दिसाळें- १९२०), 'धूमकेतू' (सातोळें- १९२२), …गल' (सातोळें- १९२५) आदी नेमाळ्यांचें संपादन केलां. ताच्या …द्रोही', 'प्रलयोल्लास' आनी 'केमालपाशा' ह्या तीन कवितांखातीर …शेंच 'अग्निवीणा' (१९२२) ह्या कवितासंग्रहाखातीर ताका बरीच …मना मेळ्ळी. ताचे 'विद्रोही' हे कवितेक लागून बंगाली लोक ताका …द्रोही कवी म्हूण वळखताले. ताणें 'अग्निवीणा' ह्या कवितांझेल्यावरवीं …गाली लोकांच्या काळजांत स्वदेशाविशीं अभिमान आनी परके सत्तेआड …गाची कीट पेटयली. 'विषेरबाँशी' (विखयाळी बांसरी, १९२४) आनी …भांगार गान' ह्या ताच्या दुसऱ्या कवितांझेल्याकय खूब नामना मेळ्ळी. …चे हेर कांय कवितांझेले अशे: 'संचयन' (१९५५); 'मरु-भास्कर' …१९५७); 'संध्या' (१९२९ ?) आनी 'प्रलय-शीखा' (१९३९ ?).

नजरुल हाचो रवींद्रनाथ टागोराचे परंपरेंतल्या बंगाली कवीपंगडांत …म्पाव जाता. ताणें काव्य रचणुकेवांगडा वेगवेगळ्या छंदांत बरयल्लीं …न हजारांवयर भावगीतां आसात. ताची भावगीतांची पंचवीसांवयर …स्तकां उजवाडाक आयल्यांत. ताचो 'संचिता' (१९२८) हो पयलो …विता आनी गीतांचो झेलो उजवाडाक आयलो. तेखेरीज ताणें …घुकथा, कादंबरी, नाटकां, निबंध अशी तरेकवार बरपावळ केल्या. …ाच्या कांय कवितांचो, हेर भारतीय भासांत अणकार जाला. ताच्यो कांय वेंचीक कविता रशियन भाशेंतूय अणकारल्यात.

ताचे कवितेंत त्या काळावेल्या समकालीन समाजाचे स्थितीचें वर्णन आयलां. लोकांच्या सूख-दुख्खाचें पडबिंब ताच्या काव्यांत पडलां. …ाहित्यावांगडाच ताणें राजकी मळारुय जायतो वावर केला. गांधीजीच्या असहकाराचे चळवळींत वांटो घेवन कांय काळ ताणें बंदखणीची ख्यास्त भोगल्या. ताणें भारतीय कम्युनिस्ट कार्यकर्तो मुजफ्फर अहमद हाच्या आदारान 'कामगार किसान-संघटना' तयार केली. बंगालांत आशिल्ले हे आद्य संघटनेचो तो खासा अध्यक्ष आशिल्लो. हिंदू आनी मुसलमान हांची एकी जावंची म्हूण ताणें खूब यत्न केले. भारताचे फाळणीचो तो खर विरोधक आशिल्लो.

१९२४ वर्सा ताणें एके ब्राह्मण चलयेकडेन लग्न केलें. ताकालागून ताका ब्राह्मण आनी मुसलमान ह्या दोनूय जातींकडल्यान त्रास जाले.

- कों. वि. सं. मं.

इस्लामाबाद: पाकिस्तान राज्याची राजधानी. लोकसंख्या …,००० (१९८१). १९४७ वर्सा भारताचे फाळणेउपरांत पाकिस्तान वेगळें राज्य जालें, त्यावेळार राजधानी म्हूण पाकिस्तानातलीं लाहोर, कराची वा हेर नगरां, राष्ट्रीय सुरक्षा आनी राजकार्य हे नदरेन उपेगी नामलीं. पूण सुर्वेक कराची शाराचो राजधानी म्हूण उपेग करूंक लागले. राजधानी जातकच ह्या शाराच्या अर्थीक आनी वेपारी कार्यांत बादा येवंक लागली. देखून, १९५९ वर्सा तेन्नाचो पाकिस्तानाचो राश्ट्रपती अयूब खाँ हाणें रावळपिंडीच्यान ११ किमी. वायव्येक पोतवार पठाराचेर नव्या नगराची येवजण केली. हें नगर आर्विल्ल्या स्थापत्य कलेचे बांदावळीचेर बांदलें आनी ताका इस्लामाबाद हें नांव दिलें. ह्या नगराचो नियोजक ग्रीक मनीस कॉस्टेंटिनोज ए. डाक्सियाडिज हो आशिल्लो.

हें नगर आंतरराश्ट्रीय शिमेपसून पयस आसा. तशेंच रावळपिंडी परस ऊंच आशिल्ल्यान ह्या शारांतलें वातावरण भलायकेक मानवपी अशें आसा. हांगाचें हवामान थंडेच्या आनी गिमाच्या दिसांनी जाय तशें आसता.

पूर्विल्लें भारतीय संस्कृतीक नगर तक्षशिला, इस्लामाबादसावन ४८ किमी. अंतराचेर आसा. १५६० वर्सा कराची शारांत आशिल्लीं वेगवेगळीं केंद्रीय कार्यालयां रावळपिंडी शारांत हाडलीं. फुडें इस्लामाबाद शाराची निर्मणी पुराय जातकच हीं सगळीं केंद्रीय कार्यालयां ल्हवल्हव करून इस्लामाबाद शारांत हाडलीं. ह्या शाराक विजेची आनी उदकाची पुरवण करपाखातीर हांगाचे कुरंग न्हंयचेर १९६० वर्सा प्रकल्प बांदलो. रावळपिंडीच्या लागसार आशिल्ल्यान इस्लामाबाद शाराची अर्थीक, वेपारी, उद्देगीक, प्रशासनीक आनी हेर मळांचेर बरीच उदरगत जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

ई: वर्णमालेंतलें चवथें अक्षर. चतुर्दशमुखी विधात्याच्या चवथ्या तोंडापसून तयार जाल्लो चवथो स्वरवर्ण. हाचें वर्णन कामधेनुतंत्रांत अशें सांगलां-

ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा।।

अर्थ: हे देवी, ईकार हो परम कुंडली स्वरुपाचो आसून ब्रह्म, विष्णु आनी रुद्रात्मक आसा.

हो स्त्री मूर्तीच्या रुपाचो आसून ताका महामाया, लोलाक्षी अशीं नांवां आसात. मातृकान्यासांत दावो दोळो ही हाची सुवात जावन आसा.

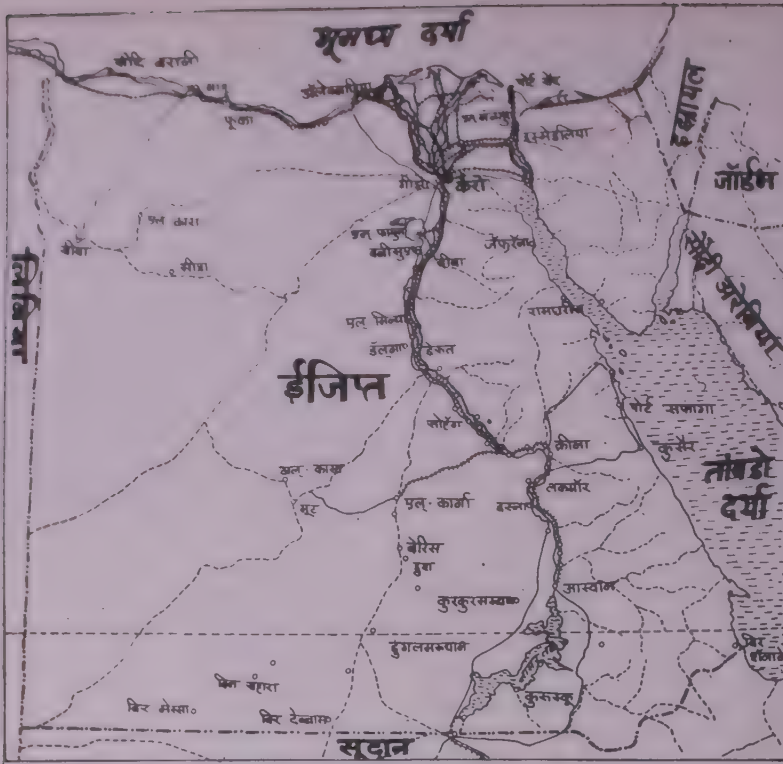
- कों. वि. सं. मं.

ईजिप्त: (मिसर, अधिकृत: युनायटेड अरब रिपब्लिक). आफ्रिका खंडाचे ईशान्येवटेनचें राश्ट्र. हाचो सिनाय द्वीपकंल्पाचो वाठार आशियांत येता. क्षेत्रफळ १०,०२,००० चौ. किमी. लोकसंख्या ४,८०,०९,००० (१९८६). ह्या देशाचे उत्तरेक भूंयमध्य दर्या, ईशान्येक इझ्राएल, उदेंतेक तांबडो दर्या आनी ताचे पलतडीं अरबस्तान, दक्षिणेक सुदान आनी अस्तंतेक लिबिया आसा. चौकोनाभशेन दिसपी ह्या देशाची उदेंत-अस्तंत लांबाय १,२१६ किमी. दक्षिण-उत्तर अंतर १,०८० किमी. कायरो ही देशाची राजधानी.

भूंयवर्णन: भूगोलाचे नदरेंतल्यान ईजिप्ताचे चार वांटे जातात: दक्षिणेवटेनचें आनी अस्तंतेवटेनचें वाळवंट, नायल देगण, उदेंतेवटेनचें वाळवंट आनी सिनाय द्वीपकल्प.

अस्तंतेवटेनचें वाळवंट वा लिबियन वाळवंट हो सहारा वाळवंटाचोच एक वांटो. नायल देगेवेल्यान उंचाय वाडत वचून लिबियन शीमेमेरेन ३०० मी. चेर पावता. हाच्या दक्षिण वाठारांत राबितो सामकोच उणो. वायव्येवटेनचो देंवतेचो 'कॉटारॉ डिप्रेशन' हो चिखलाचो वाठार समुद्रथरासावन १३२ मी. सकयल आनी १८,००० चौ. किमी. विस्ताराचो आसा.

नायल भोंवतणचो वाठार सपाट आसा. ताचे दक्षिणेवटेनचो वयलो ईजिप्त आनी उत्तरेवटेनचो सकयलो ईजिप्त अशे दोन वांटे जातात. वयलो ईजिप्त अदिदन ते कायरोमेरेन पातळ्ळा. हो पिकाळ वाठार जावन आसा. हांगा बरेच इतिहासीक अवशेश सांपडटात. सकयलो ईजिप्त कायरोसावन भूंयमध्य दर्या मेरेन पातळ्ळा. नायल न्हंयच्या सात फांट्याक लागून हो वाठार पिकाळ आसा. देशाची २/३ लोकसंख्या आनी चडशीं म्हत्वाचीं शारां आनी उद्देगधंदे हांगाच आसात.

उदेंतेकडल्या वाळवंटाक अरेबियन वाळवंट अशें म्हण्टात. हो वाठार नायलसावन उदेंतेवटेन पातळळा. तांबड्या दर्यादिगेलागचो हाचो कांय वाठार २,१०० मी. परस ऊंच आसा.

मिनाय द्वीपकल्प ईशान्येक आसा. हो ईजिप्तांतलो सगळ्यांत चड ऊंच वाठार आसा. हांगाच्या २,२८५ मी. उंचायेच्या जेबेल मूसा पर्वताचेर मोझेसाक देवाकडल्यान 'धा आज्ञा' मेळिल्ल्यो असो समज आसा. हाचे उदेंतेक अकाबाचें आखात आसा. जेबेल कॅथेरिना हें हांगाचें सगळ्यांत ऊंच (२,६३७ मी.) दोंगरातेमक जावन आसा.

नायल न्हंयचेर ईजिप्ताचें जिवीत चलता. ही न्हंय ईजिप्तांत सुमार १,५०० किमी. मेरेन व्हांवता. नायल न्हंयक वर्सांतल्यान एकदां हुंवार येता. इथिओपियांतली सोबॅत न्हंय (नील नायल) धवे नायल न्हंयेक मॅलॅकॅल हांगा मेळटा आनी पावसाळ्यांत नायल न्हंयक चडशा उदकाची पुरवण करता.

इथिओपियांतल्यो बारो, आब्बाय आनी आतबारा न्हंयो सुदानांतल्यान ईजिप्तांत वचपी नायल न्हंयक ९०% उदकाची पुरवण करतात. गिमाच्या दिसांनी मात धवे नायलचें आनी उपन्हंयांचेंच उदक नायल न्हंयंत वता. ॲल्बर्टा सरोवरांतल्यान धवी नायल भायर सरता आनी जूबा सावन व्हांवत 'गूद' च्या चिखलाच्या वाठारांत पावता. मॅलॅकॅल उपरांत वाडी हॅल्फा आनी आस्वानच्या मदीं नायलच्या ७% उदकाची वाफ जाता. नायलचेर व्हडलेंच धरणां बांदिल्ल्यान हुंवार येवन रेबो सगळेवटेन पातळसाचें उणें जालां.

हवामानः ईजिप्तांतलें हवामान वाळवंटी आसा. गिमाच्या दिसांनी तापमान २७° से. ते ३२ से. आसता. शियाळ्यांतय उश्णताय आसता आनी तापमान १२° से. ते २१° से. मेरेन आसता. वायव्येवटेनच्या वाऱ्याक लागून दर्यादिगांवेलें तापमान मात्शें थंड आसता. वसंत ऋतूंत दक्षिणेवटेनच्यान व्हांवपी वाऱ्यांक 'खमसिन' म्हण्टात. तांकां लागून वाळवंटांतलें तापमान बरेच खेपो ४३° से मेरेन पावता. ईजिप्तांत पावसाळो ना. भूंयमध्य दर्यादिगेचेर सादारण २० सेंमी. पावस पडटा, दक्षिणेवटेन सादारण २.५ सेंमी. जाल्यार वाडी हॅल्फा हांगा मातय पावस पडना. ॲलेक्झांड्रीया हांगा वर्सांतल्यान ४० दिसांक १९ सेंमी; पोर्ट सैद हांगा ८ सेंमी. आनी कायरो हांगा २.३ सेंमी. पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः ईजिप्तांत चडसो वाठार वाळवंटाचो आशिल्ल्यान लजे झोपां, झाऊ आनी वाळवंटांत वाडपी हेर प्रकारची वनस्पत दिसून येता. उदेंतेवटेन आनी सिनाय वाठारांत जमनीभितर आशिल्ल्या उदकाच्या आदाराचेर खाजराचीं झाडां वाडटात. नायल देगणांत कांय रानवट वनस्पत आसा. ईजिप्तांत जरी रानां नासलीं तरी खाजराचीं आनी लिंबाचे जातीचीं झाडां वाडटात.

बोकड्यो, मेंढरां, गाडवां, उंट ही हांगाची मुखेल मोनजात. हरणांच्यो कांय जाती, तरस, कोलो, खोकड, आयबेक्स हीं जनावरां, तेभायर ३०० वयर सुकण्यांच्यो जाती, पाखे, विंचू, सोरोप, पारो ही मोनजात हांगा आसा. नायल न्हंयंत तरेतरेचें नुस्तें आसा. मानगीं मात हालींच्या तेंपार उणी जायत गेल्लीं दिसून येता.

इतिहासः ईजिप्ताचो पूर्विल्लो इतिहास तीस घराण्यांभितर वांटून घालूं येता. इ.स.प. ३१०० ते इ.स. ६४२ मेरेनचो इतिहास तातूंत येता. ६३९ त अरब सैन्याचो अधिकारी इब्न-अल-अस हाणें ईजिप्त आपले सत्तेखाला हाडलें आनी तो खलीफा जालो. ताच्या वंशजांनी २०० वर्सां राज्य केलें. ९६९ सावन ११७१ मेरेन फातिमी वंशान राज्य केलें. सुमार ९७० त, अल्-अझार विद्यापीठाची थापणूक जाली. आयूबिद घराण्यान ११७१ सावन १२५० मेरेन राज्य केलें. फुडें गुलाब घराण्याचें राज्य तुर्कांची १५१७ तली धुरी येयसर तिगून उरलें. तुर्कांचो शेक १८०५ मेरेन चल्लो. उपरांत पाशा मुहम्मद अलीच्या घराण्यान १९१४ मेरेन हांगा राज्य केलें. मुहम्मद अली मूळ आल्बेनियाचो, ताणें ह्या देशाचे

गतीखातीर बरेच कश्ट घेतले. १८६९ त तयार जाल्ल्या सुएझ व्याक लागून ईजिप्त हें येरादारीचें कैंद्र जालें. १८८२ वर्सा ब्रिटनान प्ताचेर अप्रत्यक्ष सत्ता चलोवंक सुरवात केली. १९१४ त तांणी ह्या क पुरायपणान आपल्या हाताखाला घेतलो. १९२२ त ईजिप्ताक वित स्वतंत्रताय मेळ्ळी. वफद पक्ष, झगलूल पाशा आनी नॅहास हांणी पुराय स्वतंत्रतायेखातीर यत्न केले; पूण ब्रिटीश सैन्य १९३६ सुएझचे राखणेच्या निमतान थंय रावलें. १९४५ त ईजिप्त संयुक्त संघटनेचो सभासद जालो. त्याच वर्सा अरब लीगाची थापणूक नी पॅलेस्टायनाक लागून अरब-इझ्राएल झूज १९४८ त सुरू जालें. झुजांत ईजिप्तचो बरोच वांटो आशिल्लो. जुलय १९५३ त जनरल बच्या फुडारपणाखाल सशस्त्र क्रांती जाली. फरुक राजान देश सोडलो नी नगीब पयलो पंतप्रधान जालो. ईजिप्त प्रजासत्ताक राश्ट्र म्हूण गणा जाली. ईजिप्तचे मागणेवेल्यान १९५६ मेरेन थंयसावन सगळें शैश सैन्य फाटीं काडलें. जून १९५६ त नासर राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताणें जुलय १९५६ दिसा सुएझचें राश्ट्रीयकरण केलें. ताका लागून हांगा न उप्रासले आनी ब्रिटन आनी फ्रांसान ईजिप्ताचेर बॉंब उडयले. संयुक्त ष्ट्रांचे मध्यस्थीन हो वाद सोंपलो. १९४८ सावन ईजिप्त-इझ्राएल मदीं तीन झुजां जालीं आनी दोनूय देशांमदले वायट संबंद तशेच ले २९ ऑक्टोबर १९५६ सावन झुजाक लागून गाझा हांगा तरराश्ट्रीय पोलिस दवरले. पूण ताचो व्हडलोसो फायदो जावंक पावलो १९६७ आनी १९७३ त पर्थून झुजां जाली. ह्या झुजांनी ईजिप्ताचें रव लुकसाण जालें. कांय वाठार इझ्राएलान घेतलो. सुएझ कालव्यांत टी बुडिल्ल्यान तो येरादारीखातीर बंद जालो. १९७३ मेरेन तो बंद रिल्ल्यान ईजिप्ताची अर्थीक परिस्थिती इबाडली. १९५८ त ईजिप्त नी सिरिया हांचें संघराज्य निर्माण जालें. हातूंत फुडें येमेन भितर रलो; पूण हो एकवट चड काळ तिगलो ना. १९६५ त नासर हाची र्थून स वर्सांखातीर पंतप्रधान आनी अध्यक्ष म्हूण वेंचणूक जाली. १९७० नासर हाका मरण आयलें आनी अन्वर सादत हो अध्यक्ष आनी तप्रधान म्हूण वेंचून आयलो. ताणें १९७९ त इझ्राएलावांगडा ाततायेची कबलात केली. हे कबलातीक लागून हेर अरब राश्ट्रांनी जिप्ताक अरब लीगांतल्यान भायर उडयलो आनी ताचेर बहिश्कार ालो. ६ ऑक्टोबर १९८१ अन्वर सादताचो खून जालो. होस्नी मुबारक ो पयलींचो उपराश्ट्रपती थंयचो अध्यक्ष आनी पंतप्रधान जालो. १९८३ ईजिप्त आनी हेर अरब राश्ट्रांचे संबंद सुदारपाची सुलूस लागली पूण लिबिया आनी सिरिया ह्या दोनूय देशांनी आपलो बहिश्कार चालूच दवरलो. १९८४ त मुबारकाचो पक्ष व्हडलें भोवमत मेळोवन पर्थून वेंचून आयलो.

राज्यवेवस्थाः एप्रिल १९२३ त ईजिप्ताचें संविधान जाहीर जालें. हें संविधान बेल्जियमच्या संविधानाचेर आदारिल्लें आशिल्लें. संसदेची सीनेट आनी चेंबर ऑफ डेप्युटीज अशीं दोन घरां आशिल्लीं. मार्च १९६४ त नासर हाणें नवें संविधान जाहीर केलें. तेप्रमाण ह्या देशाची समाजवादी लोकशाय राश्ट्र म्हूण घोशणा जाली. लोकांचें विधीमंडळ राश्ट्राध्यक्ष स वर्सांखातीर वेंचून काडटा. विधीमंडळ एकाच घरांत बसका घेता. तातूंत ५ वर्सांखातीर वेंचून आयिल्ले ३९२ वांगडी आसतात.

थळावें प्रशासन २६ प्रांतांतल्यान चलता. दर प्रांताचेर केंद्र सरकार राज्यपालाची नेमणूक करता. गांवांचें आनी शारांचें प्रशासन थळाव्या मंडळांकडेन आसता. हांगाय लोकशायेच्या मार्गान वेंचून आयिल्ले प्रतिनिधी राज्यकारभार चलयतात.

न्यायवेवस्था इस्लामी, फ्रेंच आनी इंग्लीश न्यायपध्दतीचेर आदारिल्ली आसा. चार विंगडविंगड पांवड्यावेलीं न्यायालयां हांगा आसात. थळाव्या कायद्यो आनी राखणेचेर घर खातें आनी पोलिस नियंत्रण दवरतात.

अर्थीक स्थितीः हांगाची अर्थवेवस्था बऱ्याच प्रमाणांत शेतवडीचेर आदारल्या. कापसाचें उत्पादन हांगा बरेंच येता. कापूस निर्यात करपी देशांमदीं ईजिप्त बरोच मुखार आसा. गंवाची पिकावळ हालींच्या वर्सांनी मात्शी उणी जाल्या. कांदो बरोच पिकता. तेभायर बार्ली, मको, तांदूळ, ऊंस, हेर कड्डणां, ममसी भिकणां, तेल काडपाक उपेगी पडपी पिकां, भाजीपालो, केळीं, द्राक्षां, खाजूर, लिंबाचे जातीचीं फळां हांचेंय पीक बऱ्याच प्रमाणांत येता. गोरवां आनी कुकडां पोसपाच्या उद्देगांकय बरेंच म्हत्व आसा.

फॉस्फेट, लोखण, मँगनीज आनी कोळसो हांगाच्या खणींनी सांपडटा. तेलाच्या उद्देगाक लागून हो देश अर्थीक नदरेन उदरगतीक पावला. सैमीक तेल मेळपाच्यो हांगा ६ मुखेल तेलखणी आसात. उदकांतली संपत्ती चडशी नायल न्हंयतल्यान मेळटा. १९८३ वर्सा ह्या देशाक १५ लाख पर्यटकांनी भेट दिल्ली.

हेर उद्देगधंद्यांमदीं कपड्याच्या धंद्याक बरेंच म्हत्व आसा. तेभायर गरजेच्यो वस्तू तयार करपी सगळे तरेचे कारखाने हांगा आसात. अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, रशिया, अस्तंत जर्मनी, इटली आनी हेर युरोपीय आनी आशियाई देशांकडेन ईजिप्ताचे आयातनिर्यातीचे वेव्हार चलतात.

येरादारी आनी संचारणः १९८३-८४ मेरेन हांगा ३०,०६९ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. तातूंतले ४७% डांबरी. वाळवंटांनी येरादारी करचेखातीर उंटांचो उपेग करतात. १९८४ मेरेन रेल्वेमार्गांची लांबाय ४,३४६ किमी. आशिल्ली. सुएझ कालव्यांतल्यान संवसारांतली म्हत्वाची येरादारी चलता. पोर्ट सैद आनी ॲलेक्झांड्रिया हीं ईजिप्तांतलीं म्हत्वाचीं बंदरां जावन आसात. नायल न्हंयतल्यानय बरीच येरादारी जाता. 'ईजिप्त एअर' ही विमानकंपनी हवाई मार्गावेल्या येरादारीचेर नियंत्रण दवरता. कायरो आनी ॲलेक्झांड्रिया हे मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. हे भायर आनी बरेचशे विमानतळ आसात. तातूंतले ११ म्हत्वाचे. विमानमार्गांवेल्यान जगांतल्या बऱ्याच म्हत्वाच्या शारांकडेन ह्या देशाची येरादारी चलता.

१९८५ मेरेन हांगा १७ खबरांपत्रां आशिल्लीं. 'अल् अहरम्' हें सगळ्यांत चड खपाचें खबरांपत्र. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणीचेर पुरायपणान सरकाराचें नियंत्रण आसा.

लोक आनी समाजजीणः ईजिप्तांतले ९०% लोक नायलच्या देगणांत रावतात. वाळवंटांच्या वाठारांनी लोकांचो राबितो सामकोच उणो आसा. ह्या लोकांचें वांशिक दायज थारावप तितलेंशें सोपें ना. तांच्यांत पूर्विल्ले ईजिप्शियन, अरब, तुर्क आनी हेर वंशाचीय भरसण जाल्ली सांपडटा. सोबीत केंस, घटमूट कूड, गोरो कोर हीं उत्तरेवटेनच्या लोकांचीं खाशेलेपणां. दक्षिणेवटेनचे लोक तितलेशे गोरे नात. चडशे लोक इस्लामी शाफी पंथाचे आसात. हनफी, मालिकी, कॉप्ट ह्या कांय वंशांच्यो जमातीय हांगा आसात. हेर परक्यांमदीं ग्रीक, आर्मेनियन, सिरियन हे आसात. हांगाचो समाज तीन वांट्यांनी वेगळो जालाः

१. *फेल्लहीनः* म्हळ्यार शेतकार. हांचें प्रमाण सुमार ६०% आसा. हो वर्ग सामकोच मागाशिल्लो आसा. हांचेमदीं कपलार, खाडकेचेर, हातांचेर आनी कानसुलांचेर गोंदून घेवपाची पध्दत आसा. बायलांचे केंस लांब आसतात आनी तीं विणयो घालतात. दादल्यांचे केंस ल्हान आनी खाड दवरपाची पद्दत आसा. मेथयेचो उपेग केंस, खाड रंगोवपाखातीर करतात. हातां-पांयांचेरय मेंथी रंगोवपाचो प्रकार सगळ्याक आसा. दादल्यांचो भेस सुती कपड्यांचो आसता आनी ताचेर 'गल्लबिया' पांगुरतात. तकलेर 'लेब्दो' आनी ताचेर धवो कपडो फेट्यासारको गुठलायतात. पांयांनी केन्नाकेन्नाय बल्या (पायतणां) घालतात. बायलांक वस्तींचो बरोच सोंस आसा. कांय बायलो मिलाया (बुरखो) वापरतात. वस्ती तांब्याच्यो वा रुप्याच्यो आसतात.

२. *बेदूईनः* ह्या हेडग्या पंगडांचो समाज ल्हान आसा. हे गोरवां, मेंढरां, उंट पोसतात आनी तांकां घेवन भोंवत आसतात. दरेक बेदूईनाक दोन ते चार बायलो आसतात. एका घराब्यांत चार ते पांच भुरगीं आसतात. दरेक जमातीचो मुखेली 'शेख' आसता.

३. *शारांनी रावपी लोक आनी वेपारीः* हो तिसरो वांटो जावन आसा

हे सुमार ३०% आसात. हांचें कुटूंब ल्हान आसता.

फेल्लहीन लोक एक दोन कुडीच्या घरांनी रावतात. हीं घरां विटांचीं आसतात. उत्तरायेचेर ताच्या घराक जनेला आसतात. शिंयाळ्यांत हीं जनेलां बंद करतात. दरेक घराक 'मंडारा' (सोपो) आनी 'झरिबा' (गोठें) आसता. घरांनी 'हल्ला' (तांब्याचीं आयदनां) वापरतात. 'निक्त'चो (सपाट परात) उपेग कपडे धुवपाखातीर करतात. गांवगिन्या वाठारांनी भौशीक 'गुर्न' (खळें) आसता.

बेदूईन लोक चडशे तंबूंनी रावतात. उंट, बोकड्यो वा मेंढरांचे चामडेपसून तंबू तयार करतात. गिरेस्तांचीं घरां व्हड आनी नवे पद्दतीन बांदिल्लीं आसात. शारांनी रावपी लोक जरी युरोपीयांभशेन भेस करतात, तरी पूण घराकडेन येवन चडसो आपलो सैल भेस घालून रावतात.

सदच्या जेवणांत मसुरचें वाळ, ऑलिव्ह तेल, तूप, लोणी, लिंबू आसता. मांस खावपाचो सगळ्यांकच घोस्त आसलो तरी गिरेस्तांकच तें परवडटा. मध्यमवर्गीय मनीस शीत आनी मक्याची भाकरी खाता. काळी च्या आनी टर्किश काफी पिवपाची ह्या लोकांक बरीच आवड आसा. अस्तंतेकडल्या संस्कारांक लागून बुरखो पद्धत फाटीं पडल्या आनी दादल्यांवांगडा समाजांत बायलां नेटान वावर करूंक लागल्यांत. हांगाचो राश्ट्रीय धर्म इस्लाम. ९१% लोक सुन्नी पंथाच्या शाफी फांट्याचे आसात. हनीफी आनी मालिकी उत्तरेवटेन चड आसात. कॉप्ट धर्माचे लोक सुमार ८% जाल्यार कॅथलिक, प्रोटेस्टंट, ग्रीक ऑर्थोडोक्स, सिरियनय हांगा आसात. १९६८ उपरांत ज्यूंची संख्या सामकीच उणी जाली. कायरो शारांतच फक्त २५० परस चड मशिदी आसात. मुसलमानांचे सगळे सण आनी उत्सव हे लोक मनयतात.

नृत्य आनी पदांची ह्या लोकांक बरीच आवड आसा. सॉकर हो खेळय बरेच लोक खेळटात. गिरेस्त लोक टेनिस, पेंवप, उदकांतले हेर खेळ खेळटात. घरांत बसून बुध्दीबळ खेळपाची चाल सगळ्याक पळोवंक मेळटा.

शिक्षण: राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ४४% आसा. स वर्सांखातीर शिक्षण सक्तीचें, फुकट आनी एकसारकें आसता. ६ ते १२ वर्सांमेरेनच्या भुरग्यांक हो नेम लागू जाता. स वर्सांचें हें मुळावें शिक्षण सोंपल्या उपरांत ३ वर्सांचें पूर्व माध्यमिक आनी ३ वर्सांचें माध्यमिक अशें ६ वर्सांचें शिक्षण घेवपाची वेवस्था आसा. सप्टेंबर ते मे मेरेन एक शिक्षणीक वर्स आसता. अरबी भाशा हें शिक्षणाचें माध्यम पूण माध्यमिक पांवड्यार इंग्लीश, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन ह्योय भाशा वापरतात. धर्मीक शिक्षण दिवपी संस्था हांगा आसात. ह्या देशांत १८ विश्वविद्यालयां आसात. हातूंतलें कायरो विश्वविद्यालय (थापणूक १९०८) हें सगळ्यांत पोरनें. विंगड विंगड मळांवेलें वेवसायिक शिक्षण दिवपाची हांगा बरी वेवस्था आसा. हांगाचे बरेच विद्यार्थी उंचल्या पांवड्यावेलें शिक्षण घेवपाखातीर अमेरिका, अस्तंत जर्मनी, ब्रिटन, सावदी अरेबिया आनी सुदान सारक्या देशांनी वतात.

भाशा आनी साहित्य: ईजिप्तची राश्ट्रीय भाशा अरबी. न्यूबियन समाज न्यूबियन भाशेंतल्यान उलयता. कॉप्टिक भाशा मठांनी वापरतात. अस्तंतेकडले संस्कृतायेकडेन संबंद आयल्या उपरांत हांगाचें साहित्य बरेतरेन फुलूंक लागलें. सामी अल्-बरूदी (१८३९-१९०४) हाणें इस्लामाचेर काव्य केलें; अब्बास अल्-अक्कड (१८८९-?) हो नामनेचो कवी आनी लेखक. मलक हिफ्नी नासिफ (१८८६-१९१८) हाणें बायलांच्या प्रस्नांचेर बरीच बरपावळ केल्या. अहमद झाकी अबू शाली, महमूद तिमूर हे नामनेचे नाटककार आसात. अल-हकीम हो कादंबरीकार आनी नाटककार जगभर गाजला.

म्हत्वाचीं थळां: ईजिप्तांत पळोवपासारक्यो कितल्योश्योच ओडलायण्यो सुवाती आसात. पोरनी ईजिप्शियन संस्कृताय नायल्च्या वाठारांत आशिल्ली. थंय भायल्या देशांतले सुमार चार पांच लाख लोक भेट दितात. पिरॅमिड, स्फिंक्स, थडीं आनी पोरने राजवाडे हांच्यावांगडाच कायरो, ॲलेक्झांड्रिया शारांतली आर्विल्ली बांदावळ, ईजिप्तांतले लोक आनी तांची संस्कृताय ह्यो गजाली भोंवडेकारांखातीर भोव आकर्शणाच्यो थारतात. आंतरराश्ट्रीय येरवारीचें एक मुखेल केंद्र जाल्ल्यानय ह्या देशाचें म्हत्व बरेंच वाडलां.

- कों. वि. सं. मं.

ईनिड: लॅटीन भाशेतलें एक महाकाव्य. हें महाकाव्य व्हर्जिल हाणें आपल्या निमण्या दिसांनी बरयल्लें (इ.स.प. ३० ते १९). हें महाकाव्य अर्दकुटें आसून ताचे फकत बारा सर्ग मेळटात.

ह्या महाकाव्याचें कथानक अशें: ट्रॉय पडल्या उपरांत इनीअस हो ट्रोजनांचो मुखेल फुडारी जाता. नवी राजधानी वसोवपाखातीर बऱ्याशा वाठाराचो सोद घेवंक तो आपल्या सैन्या वांगडा एकवीस गलबतां घेवन दर्या-भोंवडेक वता. ताच्यावांगडा ताचो बापूय अंकायसीझ आनी पूत ॲस्कनियस हेवूय आसतात. भूंयमध्य दर्यांतल्यान सात वर्सां भोंवडी केल्या उपरांत ते अस्तंत सिसिलीचे देगेर येतात. थंयच अकांयसीझाक मरण येता.

ईनिडच्या पयल्या सर्गांत सुर्वेक इनीअस सिसिलीच्यान इटालीकडेन वता. तेन्ना ज्यूनो ही देवता ताचे वाटेंत आडमेळीं हाडूंक दर्यांत वादळां निर्माण करता. ट्रॉजन वंशापसून तिचे आवडीच्या कार्थेज शाराक भंय आसा हें तिका खबर आसता. वादळाक तोंड दिवन इनीअस कार्थेज शारांत येता. थंय कार्थेजची राणी डायडो ताका आलाशिरो दिता आनी व्हीनस देवतेचे येवजणे प्रमाण इनीअसाच्या मोगांत पडटा.

ईनिडच्या दुसऱ्या आनी तिसऱ्या सर्गांत डायडोच्या आग्न्यावेल्यान इनिअस तिका ट्रॉयची हार आनी ताचे उपरांतच्यो घडणुको सांगता. चवथ्या सर्गांत इनीअस आनी डायडोच्या मोगाचें आनी वियोगाचें वर्णन आसा. ह्या सर्गाचे अखेरेक ज्यूपिटर देवाच्या फर्मानाप्रमाण इनिअस कार्थेज सोडून वता आनी देखून डायडो जीव दिता. पांचव्या सर्गांत इनीअस सिसिलीक परतो येता आनी थंय आपल्या बापायच्या मरणाचो दीस मनयता. त्या निमतान खुबशा प्रकारचे खेळ खेळटात. ह्या खेळांवरवीं चवथ्या सर्गांत निर्माण केल्लो भावनात्मक ताण खुबशा प्रमाणांत ल्हव जाता.

सव्या सर्गांत इनीअस इटालींतल्या क्यूमी वाठारांत वता. थंयच्यान तो पाताळांत भोंवडी करता आसतना ताका एलिझियम हांगा पुण्यात्मे रावतात ते सुवातेर ताचो बापूय मेळटा. ताचो बापूय ताका भविश्यकाळांतले कर्तृत्ववान रोमन वीर दाखयता. तातूंत रोम्यूलस ते स्वता ऑगस्टस आनी ताचो पुतणयो मार्सेलस मेरेनचे खूब जाण आसतात.

सातव्या सर्गांत टायबर न्हंयच्या फांट्या कडल्यान भितर सरपी इनीअसाचे ट्रॉजन सेनेचें इटालीयन सेनेवांगडा झूज जाता. इतलेमेरेन कथेचो भाग आयला. ह्या झुजाचीं खुबशीं कारणांय ह्या भागांत आसात. राजकन्या लॅव्हिनिया हिच्या लग्नाची गजाल मुखेल आसा.

फुडल्या आठ ते बारा सर्गांनी इटालियन सेना आनी ट्रॉजन सेना हांच्या मदीं जाल्ल्या झुजाचीं विस्तारीत वर्णनां आसात. झुजाच्या निमाणें टर्नस आनी इनीअस हांचीं झगडीं जावन तातूंत टर्नसाक मरण येता. फुडें ह्या सर्गांत इनीअस आनी लॅव्हिनिया हांच्या लग्नाविशीं आसा. झुजांतल्या बारीकसारीक गजालींनी देवदेवता लक्ष घालतात, अशें ह्या सर्गांनी दाखयलां.

ईनिडच्या पयल्या स सर्गांचेर *ओडिसी* (*) ह्या महाकाव्याचो प्रभाव पडला. उपरांतल्या स सर्गांचेर *इलिअड* (*) ह्या ग्रीक महाकाव्याचो प्रभाव पडला. तशें पळोवंक गेल्यार इलिअड आनी ईनिड हीं महाकाव्यां एकठांय हाडलीं जाल्यार इलिअडांतलीच कथा ईनिड महाकाव्यांत फुडें व्हेल्या अशें दिसता. पूण इलिअड आनी ओडिसी हीं महाकाव्यां आमच्या रामायणा सारकीं पवित्र महाकाव्यां आसात तर ईनिड हें कालिदासान बरयल्ल्या 'रघुवंशा' सारकें महाकाव्य आसा.

ईनिड महाकाव्यांत रोमन राश्ट्रवादाची तोखणाय आनी ऑगस्टसचे राजवटीचें समर्थन करपाचो यत्न जाणवता. हेचखातीर ईनिडाचो राश्ट्रीय

ाकाव्य म्हूण गौरव जाला. इटली हें एकात्म राष्ट्र आशिल्याची ागविकाय ह्या महाकाव्यांतल्यान घडटा. मनशाचें दुख्ख आनी यातना ोविशीं विसपी काकुळट व्हर्जिलान ह्या महाकाव्यांतल्यान भोव बरी डल्या. ईनिड काव्यांत सुर्वेक सावन निमाणेमेरेन एक प्रकारचो ार्थीपणा भरला.

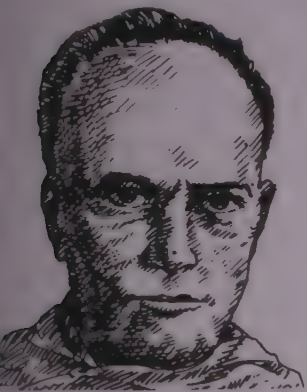
ह्या महाकाव्यांतल्यान इनीअस, ॲस्कनियस, डायडो, लॅटिनस, वेहनिया, ॲमाटा, टर्नस आदींची जीं व्यक्तिचित्रां चितारल्यांत तातूंत तेपण दिसना; तर तीं अमूर्त प्रतिकां कशीं दिसतात.

युरोपीयन साहित्यांत ईनिडाक खाशेली सुवात प्राप्त जाल्या, तशेंच रोपीयन साहित्याचेर ईनिडाचो व्हड प्रमाणांत प्रभाव पडिल्लो दिसता. ;५२ वर्सा सेसिल डे ल्यूइस हाणें ईनिडचो इंग्लीश भाशेंतल्यान पद्यांत णकार केला. १९५६ वर्सा विल्यम फ्रान्सिस जॅकसन नाइट हाणें गद्यांत णकार केला.

- कों. वि. सं. मं.

ंश्वरचंद्र विद्यासागर: (जल्म: २६ सप्टेंबर १८२०, वीरसिंह, ग्दनापूर- अस्तंत बंगाल; मरण: २९ जुलय १८९१).

नामनेचो बरोवपी. व्हड संस्कृत पंडीत. विधवांविशींच्या कायद्याचो नक आनी उदारमतवादी सुधारक. बापायचें नांव ठकूरदास दोपाध्याय आनी आवयचें भगवतीदेवी आसलें.

ईश्वरचंद्र विद्यासागर

ईश्वरचंद्राक शिकपाची खूब उमेद आसली. घरची परिस्थिती गरीब आसून लेगीत बापायन ताका बरें शिक्षण दिवपाचे थारायलें. ईश्वरचंद्राची पिराय णव वर्सां आसतना ताच्या बापायन ताचें नांव कलकत्याच्या संस्कृत महाविद्यालयांत घालें. हिंदू धर्मशास्त्रांत ताणें खास वर्ग जोडलो. ताच्या प्रमाणपत्रांत, नांवांमुखार 'विद्यासागर' ी पदवी लायिल्ली. फुडाराक ताच्या आडनांवांतलें 'बंदोपाध्याय' हें नांव फाटीं पडून 'विद्यासागर' हें नांव सदांखातीर उरलें.

पिरायेच्या अठराव्या वर्सा त्याच महाविद्यालयांत व्याकरणाचो वर्ग ीवपाक ताणें आरंभ केलो. ताचें लग्न चवदा वर्सां पिरायेचेर शत्रुघ्न भट्टाचार्याची धली दीनमयी देवी हिचेकडेन जालें. १८४१ वर्सा फोर्ट विलियम कॉलेजींत तो मुखेल पंडीत जालो. १८५१ वर्सा तो ते कॉलेजीचो प्राचार्य जालो. १८५४ - ५८ मेरेन तो शिक्षणनिरीक्षक आसलो. सरकारी शिक्षणखात्यांत कामाक आसतना ३५ नवीं बालिका विद्यालया ताणे सुरू केली. संस्कृत महाविद्यालयांत फकत ब्राह्मणांकच शिकप मेळटालें. विद्यासागरान हो नेम मोडून सगळ्या जमातींक शिकप ितपाक सुरवात केली. १८५८ वर्सा अधिकारी वर्गाकडेन मतभेद जाल्यान ताणें शिक्षणखातें सोडलें. विधवा बायलांविशीं ताका खूब काकुळट आनी दयेची भावना आसली. 'पराशर संहिते'त विधवा बायलांच्या लग्नाक मान्यताय दिल्या, हें ताणें स्पश्ट केलें. १८५६ वर्सा िधवा बायलांच्या लग्नाक मान्यताय दिवपी जो कायदो संमत जालो, तातूत ताचो वांटो म्हत्वाचो आसा. आपल्या चल्याचें लग्न ताणें बालविधवेकडेन लावन दिल्लें. भुरगेपणांत चले-चलयांचीं लग्नां करपाक ताचो विरोध आसलो. ब्राह्मणाच्या कांय वर्गांभितर चड बायलो करपाची, सोरो पियपाची चाल आसली. हे चाली आड तो वावुरलो. आपले जीणेंत राजा राममोहन रॉय हाचो बुध्दीवाद ताणें आदर्श मानलो.

संस्कृत भाशेचो व्हड जाणकार आसून लेगीत आपलें साहित्य रचपाखातीर आनी आपले विचार परगटावपाखातीर ताणें आवयभास बंगालीचो आदार घेतलो. सनातनी ब्राह्मण ताचे नवे चालीक संस्कृत भाशेंतल्यान बरोवन विरोध करताले. तेन्ना तो तांकां बंगालींतल्यान जाप दितालो. हाका लागून ताचे विचार सकयल्या वर्गामेरेन पावले. समाजाच्या सगळ्या थरांतल्यान ताका व्हड फाटबळ मेळ्ळें. बंगाली भास सादी, सोपी आनी सुटसुटीत करपाक ताणें केल्लो वावर म्हत्वाचो आसा. ताणें बंगाली साहित्याक नवी दिका दिली. राजा राममोहन रॉय हाची साहित्यशैली सादारण आसली. विद्यासागरान ती सगळ्यांमेरेन पावयली, देखून ताका आर्विल्ल्या बंगाली साहित्याचो मूळपुरुस मानतात. शिक्षणाचो प्रसार, समाजसुवारणा आनी साहित्याची निर्मणी ह्यो तीन मोखी आपले मुखार दवरून ताणें बरप केलें.

संस्कृत भास सोपेपणान शिकूंक मेळची म्हूण ताणें 'बोधोदय' (१८५१), 'उपक्रमणिका' (१८५१), 'ऋजुपाठ' (३ वांटे, १८५१-५२), 'व्याकरण कौमुदी' (३ वांटे १८५३ आनी १८६२), 'वर्णपरिचय' (२ वांटे- १८५५) हे ग्रंथ रचले. बंगाली भास शिकपाक मेळची म्हूण 'कथामाला' (१८५६), 'शब्द मंजरी' (शब्दकोश) तयार केलो. 'बांगलार इतिहास' (१८४८), 'जीवन चरित' (१८४९), 'चरितावलि' (१८५६), 'भूगोल-खगोल-वर्णन' (१८९२) हे ग्रंथ ताची इतिहासीक नदर आनी बुध्दीचो आवांठ दाखयतात. 'शकुंतला उपाख्यान' (१८५४), 'सीतार वनबास' (१८६०), 'आख्यान मंजरी' (१८६३), 'भ्रांतिविलास' (१८६९) हे ताचे हेर ग्रंथ आसात. 'वेताल पंचविंशति' हो ताचो ग्रंथ खूब गाजला. विधवा बायलांच्या प्रस्नांची फोडणिशी करपी 'विधवाविवाह' (१८५५) हो ताचो ग्रंथ अप्रूप आसा. विद्यासागरान संस्कृत नाटकांचें तेचपरी महाभारत सारक्या बारा ग्रंथाचें संपादन केलां. १८७७ वर्सा कलकत्त्यांत भरिल्ल्या दरबारांत, इंग्लंडचे राणयेकडल्यान ताणें भोवमानाची सनद जोडली. फुडें सी. आय्. इ. ही पदवी ताणें जोडली.

ईश्वरचंद्रान आपली पुराय जीणभर जोडिल्ली जोड गरीब, दुबळे, दुख्खी, कश्टी लोकांखातीर खर्च केली. तो अज्ञेयवादी आसलो. देव, धर्म, अध्यात्म सारक्या गजालींनी तो केन्नाच घुसलो ना. मनशाक मनीसपणान वागोवप होच खरो धर्म अशें ताणें मानलें. बंगालांतलो सादारण मनीस ताका 'दयासागर' म्हूण वळखता.

- कों. वि. सं. मं.

ईस्टर: किरिस्तांव लोकांची म्हत्वाची परब. हाका 'पास्कांची परब' अशेंय म्हण्टात. पालेस्तीन देशांत रोमन आनी ज्यू लोकांनी एकठांय येवन जेजू क्रिस्ताक खुरसार जिवेशी मारलो. उपरांत तिसऱ्या दिसा (आयतार) जेजू क्रिस्त परतो जिवो जालो. ह्या प्रसंगाची याद म्हूण ईस्टर मनयतात.

वसंत ऋतूंत पयले पुनवेउपरांत येवपी आयताराक ही परब मनयतात. ईस्टर खंयच्या आयताराक मनोवचो हेविशीं जायते मतभेद आसले. इ. स. ३२५ वर्सा किरिस्तांव धर्मगुरुंनी हो वाद मिटयतना २१ मार्च उपरांत येवपी पुनवेक ही परब मनोवची अशें सांगलें. लीग ऑफ नेशन्सचे कॅलेंडर कमिटीन हे विशीं आनीक एक फावट विचार केलो. तेदखीं १९२८ वर्सा संसदेन एक कायदो संमत केलो. तातूंत एप्रिलाच्या दुसऱ्या शेनवारा उपरांत येवपी आयतार, ईस्टराचो दीस म्हूण मानचो हो थराव संमत केलो. दुसऱ्या शतमानासावन 'जेजू क्रिस्त परतो जिवो जालो, देखून सगळ्यांक दिल्ली समरावना' ह्या अर्थान हो दीस मनयतात.

अस्तंतेच्या राश्ट्रांनी ईस्टराविशीं जायत्यो आख्यायिका आनी समज चलतात. पूर्विल्ल्या ॲंग्लो सॅक्सन लोकांच्या मताप्रमाण ईस्टर ही ऋतूची देवता आसून तिच्या उगडासाक ही परब मनयतात. हे लोक एप्रिल-मे म्हयन्यांत ही परब मनयताले. कांय जाण हे परबेक पूर्विल्ल्या काळांत

[illegible] विशुवदिसाचे (equinox) परबेक्तो वांटो मानतात. पोरनें चालीचे इंग्लीश लोक ह्या दिसा सूर्य नाचता, अशें मानतात. त्या दिसा ते सुर्याकडेन तोंड करून बसतात. कांय उदक भरिल्ल्यो कळसुल्यो वा आयदनां उदकांत दवरतात. उदक हालतकच ताचेवेलें किर्ण हालता आनी तें किर्ण नाचिल्ल्यावरी दिसता. हेच तरेची चाल आयर्लंड देशांतूय आसता.

संवसारांतले सगळे किरिस्तांव लोक ही परब व्हडा उमेदीन मनयतात. इगर्जांचेर रंगरंगयाळी रोशणाय करतात. सगळे नवे नवे भेस करून इगर्जांनी वतात. घरांत बरें जेवणखाण करतात. ह्या दिसा खुरीस, तांतीं, बोकडेपेटो हांच्यो कुरो करतात. ह्या दिसा तांतीं वांटपाची चाल आसता. तांतयांतल्यान नवो जीव जल्मता, देखून जेजूच्या जिवो जावपाकडेन ताचो संबंद लावन हे गजालीकडेन तांतीं 'कुरू' वा 'प्रतीक' हे नदरेतल्यान पळेतात.

- कों. वि. सं. मं.

उंट (करें) : ममखुरी पाणी गणांतलें सगळ्यांत व्हडलें जनावर.

वर्गीकरण: संघ (phylum)- रज्जुमान (chordata); उपसंघ (sub-phylum)- पृष्ठवंशी (vertebrata); वर्ग (class) -स्तनीवर्ग (mammalia); गण (order)-आरिओडॅक्टिला; उपगण-टायलोपोडा; कूळ-कॅमेलिडे; प्रजाती- कॅमेलस; जाती- ड्रॉमेडरियस.

नाकापसून शेपडेमेरेनची लांबाय २२५-३४५ सेंमी.; मदारी (गोळ) सकट शरीराची उंचाय १९०-२३० सेंमी.; वजन: ४५०-६५० किग्रॅ.; तकली आनी मान लांब तशेंच कमानदार; ओंठ लांब आनी हुमकळ्ळेले; कान ल्हान; नर आनी मादी दोनूय जातीच्या उंटाचे तकलेचेर काळो पदार्थ आशिल्ली कात-ग्रंथीची एक जोडी आसता. फाटीचेर एक वा दोन मदारी (कुबड) आसतात. पांय खूब लांब आसतात. तळव्यांचेर दोन विभाग आशिल्लीं गेतां (cutaneous pads) आसतात. छाती, कोंपर, हात, ढोंपर आनी टांचो ह्या अवयवांचेर जल्मजात गुटां (खीणां) आसतात. मोव, लोकरी कात कांय अवयवांचेर मोटवी आसता जाल्यार कांय अवयवांचेर लांबट आसता. दांत ३२-३८ (चड करून ३४), मादी उंटाक २ पाने आसता. उंट साधारणपणान सुमार ४० वर्सां जियेता.

उंटाच्यो दोन जाती आसात: १. दोन मदारी आशिल्लें उंट. नांव: बॅक्ट्रियन उंट (Camelus Ferus) २. एक मदार आशिल्लें उंट. नांव: ड्रॉमेडरी (Camelus dromedarius).

उंटाचो मूळ उगम निश्चित सांगप कठीण. आज उंटाच्यो दोनूय जाती आशिया, उत्तर आफ्रिका आनी दक्षिण अमेरिकेंत मुखेलपणान दिसून येतात. हेर खंडांतूय उंटाचो प्रसार जाला आनी पूर्विल्ल्या काळांत उंटां उत्तर अमेरिकन खंडांत सांपडिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. हीच उंटाची मूळ मुवात (habitat) अशें मानतात. उत्तर अमेरिकेच्या 'इओसीन' (आदिनूतन) काळांत खडकाळ थरांनी उंटासारक्या जनावरांचे अती पूर्विल्ले अवशेश सांपडल्यात. तांचो काळ सुमार ४ कोटी वर्सांआदलो आसा असो अदमास धरतात. उंटाचो पयलो वंशज 'प्रोटिलोपस' ससो सोश्याभशेन दिसतालो आनी ताका फुडल्या पांयांत ४ आंगळां आनी फाटल्या पांयांत २ आंगळां आशिल्लीं. मध्य आनी उत्तर अमेरिका ऑलिगोसीन (अल्पनूतन, ३.५ कोटी वर्सांआदलो काळ) युगांतलें हरणाच्या आकारायेवढें आशिल्लें 'पोब्रॅथिरियम' जनावर उंटाभशेनूच दिसतालें. उंटाचो उगम मुळांत pre-camel (procamelus) प्रजातींतल्यान जालो. हालींच्या काळांत संवसारांत आयस-पयस सगळयाक पातळिल्ले उंट मुळांत तृतीय (tertiary) युगाचे अखेरेक (सुमार २० लाख वर्सांआदीं) युरेशियाक स्थानांतर जाल्ले.

भारतांत उदेंत आनी उत्तर आफ्रिका खंडांत अरेबियन उंट दिसून येतात. एके मदारीचो ड्रॉमेडरी उंट उत्तर आनी ईशान्य आफ्रिकेतल्या वाळवंटी वाठारांत दिसून येता. इथिओपिया, ईजिप्त, आल्जेरिया, मॉरिटानिया, माली, उत्तर नायजेरिया, उत्तर केनिया, मोरोक्को, चॅड, सोमालिया आनी ट्युनिशिया हांगाय उंट दिसून येता. १९७० त फकत आफ्रिकेंत ९० लाख उंटां आशिल्लीं. बॅक्ट्रियन उंट मध्य आशिया खंडांत उंचेल्या पर्वतभागांचेर (highlands) दिसून येता. गोंयांत मात उंट नात.

घरगुती पोशिल्लें उंट मर्यादित काळांतूच माजाक वता. पाळीव उंट फकत फेब्रुवारी आनी मार्च म्हयन्यांत माजाक वतात. माजाच्या ऋतूंत नर उंट आपल्या तोंडांतली ताळू पेंचता. अशा वेळार उंट ताळवेंतल्यान 'गडगड' असो मोटो आवाज करता. केन्नाकेन्नाय नर उंट आक्रमक जाता आनी भोंवतणच्या लोकांचेर घुरी घालून तांकां आपल्या तीक्ष्ण दांतांनी घांस काडटा आनी अशे तरेन जितो लेगीत मारुंक शकता. संयोगाउपरांत मादी सुमार ३६५-४४० दिसांभितर एकाच पिलाक जल्म दिता. दोन ते तीन वर्सांभितर उंटाचें पिल चलपाक लागता. मादी आपल्या पिलाक एक वर्सापरस चड काळमेरेन पोसता. ड्रॉमेडरी उंट वेवस्थित खावड घाल्यार आपल्या पिलाक दूद दिवन लेगीत दिसपट्टें भरपूर दूद दिता. ग्राझीमॅक हाच्या मताप्रमाण उंटाच्या दुदांत ६.४% चरबी, ४.५% लॅक्टोज, ६.३% नायट्रोजन पदार्थ आनी ०.९% गोबोर (ash) आसता.

ज्या देशांत उंटाच्यो दोनूय जाती सांपडटात, तांकां नेमान संकरीत (cross-breed) करतात. अशे तरेन जल्मल्लीं संकरीत पिलां (hybrids) आवय-बापायपरस व्हडलीं आनी सशक्त आसतात पूण तीं एकामेकांवांगडा तांच्याभितर प्रजनन (breed) केल्यार एक तर वांझ जातात वा दुबळ्या पिलाक जल्म दितात. देखून संकरण करतना मूळच्योच जाती (original species) घेतात.

सगळ्यांत पयलीं उंटाचो उपेग केन्ना जालो हें निश्चित सांगप कठीण पूण इ. स. प. १००० च्या सुमाराक मेसोपोटेमियांत एक मदार आशिल्ले उंट सामानाचें वजें व्हरपाक उपेगांत हाडलें, असो उल्लेख मेळटा. इ.स. प. तिसऱ्या शतमानांत दोन मदारींचें उंट पोसपाची पध्दत आशिया, उत्तर चीन आनी दक्षिण रशियांत सुरू जाली. गाडयो (उंटाची स्वारी) ओडून व्हरपाखातीर, शेतांत जोताक बांदपाखातीर तशेंच उदक काडपाखातीर उंटाचो उपेग जाता. एके मदारीचें ड्रॉमेडरी उंट, उत्तर आफ्रिका, नैर्ऋत्य आशिया आनी राजस्थानच्या वाळवंटांत मेंढपाळांच्यो सगळ्यो गरजो भागयता. आफ्रिकेंतले सोमाली मेंढपाळ राखणे उंटाचें कळप पोसतात. शेतकी वेवसायांत जड वजनाचीं वजीं (कापूस, भिकणां, तण, लोकर) व्हरपाक उंटाचो उपेग जाता. 'साकीया' ही जड वजनाची पर्शियन गिरण घुंवडावपाचें कठीण काम उंट करता. उंटाच्या केंसांचो उपेग ब्रश, तंतू, जमखनां, दाट कपडे करपाखातीर जाता. उंटापसून दूद आनी मांस मेळटा. उंटाचें सुकें शेण स्टेप्स आनी हें वाळवंटांत म्हत्वाचो जळव म्हूण वापरतात. कारण ह्या वाळवंटांत फार त्या प्रमाणांत लांकूड मेळना.

एक उंट दिसाक सरासरी २० किमी. अंतर चलून वता. पूण धश्टपुश्ट आनी प्रशिक्षित उंट दिसाक ८० किमी. लेगीत चलूंक शकता. मध्य

ायया, उत्तर चीन, मंगोलिया हांगा दोन मदारींचे बॅक्ट्रियन उंट pack
mal (म्हालवाहू) म्हूण वापरतात. चीनांतले उंट ११५-१३५ किलोचें
दिसाक सुमार ४० किमी. अंतराचेर व्हरता. सामकीं सशक्त आनी
ट उंटां २७० किग्रॅ. वजन लेगीत सहज व्हरूंक शकता आनी एका
न्यांत १०५० किमी. अंतर कापूंक शकतात. भारतांतलो बळिश्ट
डरी नर उंट २२५-२९५ किग्रॅ. चें वजें दिसाक ३२ किमी. अंतराचेर
क शकता. एकदम बरीं उंटां ४०५ किग्रॅ. चें वजें लेगीत ल्हान
राचेर व्हरतात.

उंटां वाळवंटांत, सपाट माळरानांचेर आशिल्ल्या Grass-Steppes
रांत आनी १५०० ते २००० मी. उंचायेच्या दोंगराळ प्रदेशांत
तात. उबाळांच्या दिसांनी जंय वाळवंटी तण, झीली, झोंपां जातात
कड वाळवंटी देगणांनी रावतात. शियाच्या दिसांनी ६ ते २० उंटां
प करून सुकिल्ल्या खाडयांनी वा मरुवनाच्या (oasis) लागसार
तात. ह्या कळपांत चड करून मादी उंट आनी पिलांच आसतात.
क कळपाचें मुखेलपण एक नर उंट करता. बाकीचे नर उंट एकोडेच
तात.

उंट उबाळांच्या दिसांनी ५०° से. तापमानांत जाल्यार थंडेच्या दिसांनी
७° से. तापमानांत रावंक शकता. पूण थंड हवामान तांकां बरें
नवना खरखरीत वोताच्या उबाळांत १७ दिसांमेरेन उंट उदकाविना
ंक शकता. तानेन सुकिल्लें उंट १० मिनटां भितर १३५ लि. उदक
येवन देविल्ले वजन वाडयता.

उंटां तांची चरबी फाटीचेर सांठयता. चरबी तांची कडक वोतापसून
वण करता. तेचप्रमाण मदारींत सांठयल्ले चरबीचें गरजेप्रमाण जाय
ा ऑक्सिडीकरण (oxidation) करून उंट उदक तयार करता आनी
पली तान भागयता.

उंटाक Virus Camel-pox हो रोग व्हायरसा (विषाणू) पसून जाता.
शच रानांतल्या जळारांपसून 'सरा' हो रोग जाता. सरा हो रोग चीन,
रत आनी इराण ह्या देशांत चड प्रमाणांत दिसून येता. रोगाचीं लक्षणां
क्तक्षय (anaemia), वजन देंवप, पांय, पोट आनी जननेंद्रिय सुजप अशीं
मात.

रेवट वाळवंटांतल्यान वजें घेवन वचप दुसऱ्या खंयच्याच प्राण्याक
क्य ना म्हूण उंटाक 'वाळवंटांतलें जहाज', 'वालुकारण्य नौका'
desert ship) अशें नांव पडलां.

- प्रा. एस्. आर. गनीहार

उ: देवनागरी वर्णमालेतलें पांचवें अक्षर. हाचो उच्चार ओंठांतल्यान
ाता आनी हाचे ऱ्हस्व-दीर्घ-प्लुत अशे तीन उच्चार जातात. हाका
ायचें स्वरुप मेळच्याआदीं चार अवस्थांतल्यान वचचे पडलें.

उ = L L 5 5 उ

उ चो विकासक्रम

हातूतली पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या शिलालेखांत
इ.स.प. तिसरो शेंकडो) पळोवपाक मेळटा. दुसरी अवस्था मथुरेच्या
लेखात (इ.स.प. पयलो शेंकडो) दिसून येता. सकयले आडयेक बाग
घेतकच तिसरी अवस्था जाली. चवथे अवस्थेंतलें वळण राजा यशोधर्म
ाचे मुसींतल्या मंदोसर लेखांत (इ.स. ५३२) आयलां. आयचो 'उ' हो
इ.स. ८३७ च्या जोधपूर लेखांत स्पश्ट आनी वळणदार असो पळोवंक
मेळटा.

हाचें वर्णन कामधेनुतंत्रांत अशें केलां:

'उकारं परमेशानि अधः कुण्डलिनी स्वयम्।
पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्।।'

अर्थ- हे देवी, उकार हो सकयल्या भागांत कुंडलाकार आसून तो हळडुव्या चांफ्यासारको आनी पंचदेवमय आसा. हो पंचप्राणात्मक आसून चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त करून दिवपी आसा. वर्णभिधानांत हाका शंकर, वर्तुलाक्षी, भूत हीं नांवां आसात. मातृकान्यासांत उजवो कान ही हाची सुवात अशें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

उजवाड: ज्या प्रारण (radiation) स्वरुपाच्या तरंगरुपी ऊर्जेची नोंद दोळो घेवंक शकता, ताका उजवाड अशें म्हण्टात. सूर्याच्या उजवाडाक लागून आमकां धर्तरेवयल्यो वस्तू दिश्टी पडटात. रातीकडेन चंद्र, सूर्यापसून परावर्तित (reflected) केल्लो उजवाड दिता. उजवाड ही भौतिकशास्त्राची एक म्हत्वाची शाखा जावन आसा. जशेपरी उश्णता, विद्युत्, चुंबकता ही एक तरेची ऊर्जा आसता, तशीच उजवाड ही एक तरेची ऊर्जा (energy) जावन आसा. फोटोफिल्म उजवाडांत हाडल्यार काळें जाता. उजवाडाच्या स्रोतांत प्रारणमापक (radiometer) दवरल्यार ताचीं पातीं घुंवपाक लागतात. हाचेवयल्यान अशें दिसून येता की उजवाड कसलो तरी वावर (work) करीत आसता. देखूनूच, उजवाडाक एक प्रकारची ऊर्जा अशें म्हण्टात.

इतिहासः इ. स. प. सव्या शेंकड्यांत ग्रीक तत्त्वज्ञ पायथॅगोरस हाणें उजवाड म्हळ्यार 'आमच्या दोळ्यांतल्यान येवपी (जल्ल्याच्या स्पर्शक इंद्रियासारके) स्पर्शक आसतले आनी खाशेले वस्तूक ह्या स्पर्शकांचो स्पर्श जालो म्हण्टकच ती वस्त आमकां दिशिल्ल्याची जाणविकाय जाता' अशी कल्पना मांडली. इ.स.प. तिसऱ्या शेंकड्यांतल्या एपिक्यूरस (ग्रीक तत्त्वज्ञ) हाणें 'वस्तूपसून परावर्तित जाल्लो उजवाड दोळ्यांत आयलो म्हण्टकच ती वस्त आपणाक दिसता' अशी कल्पना मांडिल्ली. त्याच शतमानांतल्या यूक्लिड ह्या नामनेच्या गणितशास्त्रज्ञाक 'आपाती कोन (angle of incidence) आनी परावर्तन कोन (angle of reflection) हे समभूज आसतात' हो परावर्तनाचो नेम खबर आशिल्लो अशें म्हण्टात.

इ. स. पयल्या शेंकड्यांतल्या टॉलेमी ह्या नामनेच्या ज्योतिर्विदाक वातावरणीय प्रणमनाक (refraction) लागून गिऱ्यांच्या मळबांतल्या सुवातेंत भासमान बदल जाता, हें खबर आशिल्लें. प्रणमनाचे नेम सतराव्या शेंकड्यांत व्हिलेब्रॉर्ट स्नेल ह्या डच शास्त्रज्ञान सोदून काडले अशें म्हण्टात. पूण ताचे आदीं इकराव्या शतमानांतूच अल् हसन ह्या अरब शास्त्रज्ञाक हे नेम खबर आशिल्ले अशें म्हण्टात. पंदराव्या शेंकड्यांत लिओनार्दो दा व्हींची ह्या शास्त्रज्ञान 'उजवाडाचें प्रसारण सरळ वळींत जाता' ही गजाल सोदून काडली. योहानेस केप्लर ह्या ज्योतिर्विदान सतराव्या शेंकड्यांत उजवाडाविशींचे आनीकूय कांय नेम सोदून काडले. सतराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत न्यूटन (१६४२-१७२७) हाणें आर्विल्ल्या उजवाडाविशींच्या अभ्यासाची बुन्याद घाली. कांचेच्या भिंगांतल्यान (prism) धव्या उजवाडाची शलाका (beam of light) सोडली जाल्यार दुसरेवटेन सप्तरंगांचो वर्णपट (spectrum) मेळटा. हो सप्तरंगी उजवाड उरफाटे विकृस्थितींत (orientation) दवरिल्ल्या भिंगांतल्यान सोडलो जाल्यार सप्तरंगांचें एकीकरण जावन परत धवी 'उजवाड शलाका' मेळटा हो म्हत्वाचो प्रयोग ताणें केलो. ताचेवेल्यान धवो उजवाड हो सप्तरंगांच्या भरसणेपसून तयार जाल्लो आसता असो निश्कर्श ताणें काडलो. 'उजवाड हो अतिसूक्ष्म आनी वस्तुमानविरयत अशा कणांपसून तयार जाल्लो आसता' असो उजवाडाच्या स्वरुपाविशीचो आपलो सिध्दांत न्यूटन हाणें मांडलो.

ह्याच काळखंडांत ओलाडस रोमर (१६४४-१७१०) ह्या डॅनिश ज्योतिर्विदान गुरु गिऱ्याभोंवतणी घुंवपी चंद्रांच्या गिराणांक लागपी काळ मेजून ताचेवयल्यान पयलीं उजवाडाचो वेग निश्चित केलो. एफ्. एम्. ग्रिमाल्डी (१६१८-६३) ह्या इटालियन शास्त्रज्ञान उजवाडाच्या

विवर्तनाचो (diffraction) सोध लायलो.

उजवाड म्हळ्यार खंयच्या तरी माध्यमांतले तरंग आसात, ह्या सिध्दांताच्या तत्वाचेर हायगेन्स (१६२९-९५) हाणें तरंग सिध्दांताची [illegible] ह्या सिध्दाताअरवी हायगेन्झ हाणे परावर्तन, प्रणमन ह्या उजवाडाच्या आविश्कारांची विस्कटावणी केली. टॉमस यंग (१७७३-१८२९) आनी ए. जे. फ्रेनेल (१७८८-१८२७) हांणी तातूंत मोलादीक भर घाली. १८८७ त ए. ए. मायकेल्सन आनी ई. डब्ल्यू. मॉर्ली हांणी उजवाड-वेगाविशींचे कांय सिध्दांत उजवाडायले. १८६४ त जे. सी. मॅक्सवेल हाणी 'मॅक्सवेल समीकरणां' उजवाडाक आयलीं. १८८७ त एच्. आर्. हर्ट्झ हाणेंय 'उजवाड हो विद्युत् चुंबकीय तरंगरुप आसा' अशें सिध्द करपाखातीर कांय प्रयोग केले.

विद्युत् चुंबकीय तरंग सिध्दांताक लागून उजवाडाविशींच्या सगळ्या प्रस्नांची पुराय विस्कटावणी जाली ना. देखून १९०० त, माक्स प्लांक ह्या जर्मन शास्त्रज्ञान पुंज सिध्दांतावयलें समीकरण उजवाडावन 'पुंज सिध्दांत' (Quantum theory) ही क्रांतिकारक कल्पना मांडली.

उगम: उजवाडाचे उगम दोन तरांचे आसतात. उश्ण आनी थंड. सूर्य, गिरे हे उश्ण उजवाडाचे उगम जावन आसात. विद्युत् दिव्याच्या (electric bulb) तंतूंत (filaments) जर विद्युत् प्रवाह सोडलो जाल्यार तंतूंचो ताप चड जावन वाडटा आनी भितल्यान उजवाड येता. तशेंच कसलोय धातू खूब तापयलो जाल्यार तो उजवाड दिता. हे सगळे उश्ण उजवाडाचे उगम आसात. क्ष-किरण, हळडुवो फॉस्फोरस, टी. व्ही. चो पड्डो हीं सगळीं थंड उजवाडाच्या उगमाचीं उदाहरणां.

ट्यूबलाइट, बल्ब हांचो उजवाड असंख्य बिंदूंपसून जाल्लो आसता. बिंदू उगमाचो उजवाड सगळे वटेन वता. तो जे सरळ वाटेन वता तांकां उजवाडाचे किरण अशें म्हण्टात. एका बिंदू उगमापसून असंख्य उजवाडाचीं किरणां येतात. ट्यूबलाइट, बल्ब हीं बिंदू उगमापसून तयार जाल्ल्या विस्तारित उगमाचीं (extended source) उदाहरणां आसात. उजवाडाचें प्रसारण सरळ वळींत जाता.

पावसाच्या दिसांनी आमकां जोगलाचो उजवाड पयलीं दिसता आनी मागीर गडगडाचो आवाज आयकुपाक येता. तशेंच पयस फुगेट लायली जाल्यार उजवाड पयलीं दिसता आनी मागीर आवाज आयकुपाक येता. हाचेवयल्यान अशें दिसून येता की उजवाडाचो वेग आवाजाच्या वेगापरस चड आसा. निर्वात पोकळसाणीत (vacuum) उजवाडाचो वेग= ३×१०^{८} मी./सेकंद आसता म्हळ्यार एका सेकंदाक उजवाड तीन लक्ष किमी. प्रसारण करता. एका वर्साक उजवाड जितलें अंतर प्रसारण करता, त्या अंतराक एक उजवाड वर्स (light year) अशें म्हण्टात. एक उजवाड वर्स= ९.६×१०^{१२} किमी. खूब पयसुल्ल्या वस्तुंचें, देखीक, धर्तरी आनी तारे हांचेमदलें अंतर उजवाड वर्सांनी मेजतात.

उजवाडाची तीव्रता (Intensity of light): वाचता आसतना एका यारविक तीव्रतायेचो उजवाड आमकां जाय आसता. कमी उजवाड पडल्यार दोळ्यांचेर ताण येता आनी चड उजवाड पडल्यार दोळ्यांक त्रास जाता. उजवाडाची तीव्रता ताच्या उगमाचेर आनी ताच्या अंतराचेर पातयेवन आसता. एकाच जाग्यार आशिल्ली मेणवात आनी बल्ब हांच्या उजवाडाची तीव्रता वेगळी आसता. चड शक्तीच्या बल्बाचो उजवाड दोळ्यांक खर आनी झगझगीत दिसता. त्या मानान मेणवातीचो उजवाड मंद दिसता. शास्त्रीय भार्शेत अशें म्हण्टात की बल्बाची अनुदीप्त (luminous) तीव्रताय मेणवातीपरस चड आसा. वेगवेगळ्या उजवाड उगमाची अनुदिप्त तीव्रता वेगवेगळी आसता. अनुदिप्त तीव्रतेचें मापन करपाक candella हें एकक (unit) वापरतात. बल्बाची शक्त मेजपाखातीर वॉट (watt) हें एकक वापरतात. १०० वॉट शक्तीच्या बल्बाची अनुदिप्त तीव्रता १२५, कँडेला (candella) आसता.

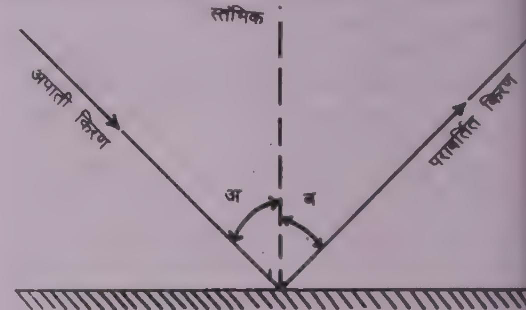
दीपन: (Illumination): एकाद्रया दिव्यामुखार पापेलांव दवरलो जाल्यार ताचेर उजवाड पडटा आनी ताचेर पडिल्लो जो उजवाड आमच्या दोळ्यांक दिसता ताका 'दीपन' अशें म्हण्टात. दिव्यापसून अंतर चड केलें जाल्यार दीपन कमी जाता. दीपन मेजपाक लक्स (lux) हें एकक वापरतात.

व्यस्तवर्ग नेम: (Inverse Square Law): दिव्यापसून अंतर चड केल्यार दीपन कमी जाता. तेचपरी अंतर तितलेंच दवरलें आनी बल्बाची अनुदिप्त तीव्रता चड केली जाल्यार दीपन चड जाता. दीपन आनी अनुदीप्त तीव्रता समानुपाती आसतात. दीपन (I in Lux), अनुदिप्त तीव्रता (C in Candella) आनी अंतर (d in meter) सकयल दिल्ल्या नेम-सूत्राप्रमाण आसतात.

$$I \propto \frac{C}{d^2}$$

वेगवेगळ्या कामाखातीर वेगवेगळें दीपन लागता. देखीक-वाचपाखातीर ४० ते ६५ लक्स इतलें दीपन आसूंक जाय. नाटकाखातीर रंगमाचयेवयलें दीपन चड म्हळ्यार २७० लक्स इतलें दवरतात.

उजवाडाचें परावर्तन (Reflection of light): कसल्याय वस्तूचेर उजवाड पडलो जाल्यार, त्या उजवाडाचो थोडो भाग परावर्तीत जाता, थोडो भाग ती वस्तू सोसून घेता आनी ती वस्त पारदर्शक आसली जाल्यार उजवाडाचो थोडो भाग आरपार वता. चकचकीत आनी गुळगुळीत वस्तूचेर उजवाड चड प्रमाणांत परावर्तीत जाता. हारशाचेर पडिल्लो सगळो उजवाड परत येता, म्हळ्यार परावर्तीत जाता.

आकृती: उजवाडाचें परावर्तन

परावर्तनाचे नेम: १. अपाती किरण आनी परावर्तीत किरण स्तंभिकेचे उरफाटे वटेन आसता. २. अपाती कोन (अ) आनी परावर्तीत कोन (प) सारके आसतात. ३. अपाती किरण, स्तंभिका आनी परावर्तीत किरण एकाच प्रतलांत (plane) आसतात. समांतर किरणशलाका (beam of light) सपाट आनी गुळगुळीत वस्तूचेर पडल्यार परावर्तीत किरणशलाका समांतर उरता. असल्या परावर्तनाक 'नियमित परावर्तन' अशें म्हण्टात. समांतर किरणशलाका जर खडबडीत वस्तूचेर पडली, जाल्यार परावर्तीत किरणशलाका समांतर उरनात. असल्या परावर्तनाक 'अनियमित परावर्तन' अशें म्हण्टात. जेन्ना कसल्याय वस्तूचेर उजवाड पडटा, तेन्ना तो उजवाड परावर्तीत जाता. तीं परावर्तीत किरणां आमच्या दोळ्यांत वतात आनी तेखातीर आमकां ती वस्त दोळ्यांनी दिसता.

पराशय (Parallax): उजवाडाचेर प्रयोग करतना पराशयाचो खूब उपेग जाता. हारशामुखार कसलीय वस्त दवरली जाल्यार ताची प्रतिमा (image) दिसता. ती प्रतिमा खंय जाल्या तें कळपाक पराशय पध्दतीचो उपेग करचो पडटा. धांवते गाडयेंतसून भायले वटेन पळेलें जाल्यार वीजेचे खांबे आनी झाडां उरफाटे दिकेन वतात अशें दिसता. खरें तर झाडां, खांबे एकाच जाग्यार आसतात पूण गाडी मात चलता. जी वस्त पयस आसता ती गाडयेचे दिकेन वता आनी जी वस्त लागीं आसता ती गाडयेचे उरफाटे दिकेन वता अशें दिसता. हे प्रक्रियेंत, झाडां आनी खांब्यांमदीं पराशय (parallax) आसा अशें आमी म्हण्टात. दोन वस्तू एकाच जाग्यार आसल्यो जाल्यार, तांच्या मदीं पराशय ना अशें म्हण्टात.

- प्रा. राजेंद्र काणेकार

उजो: उजो म्हळ्यार जातूंत उजवाड आनी उश्णता उत्पन्न जातात, अशी नेटान घडून येवपी रसायनीक विक्रिया. हे विक्रियेच्या आंगांत स्वताक चालू दवरपाचो गूण आसता आनी मुद्दम पालयल्याबगर वा जळव सोंपल्याबगर ती थांबना. सामान्य जैव पदार्थांतलो कार्बन वा एकादें ज्वलनशील द्रव्य आनी ऑक्सिजन हांचो नेटान संयोग जावन उश्णता, जोत आनी उजवाड उत्पन्न जातात. ऑक्सिजन सोडून हेर मूलद्रव्यांवांगडा विक्रिया जाल्यानूय उजो उत्पन्न जावं येता. देखीकः जस्तासारके कांय विक्रियाशील धातू क्लोरिनाच्या वातावरणांत व्हरतकच उजवाड आनी उश्णता उत्पन्न जातात.

जळटा आसतना इंधन बाश्परुपांत आसत जाल्यार उज्यावांगडा जोत तयार जाता. पूण वाती बगरूय उजो आसूं येता. वातीचो रंग हो जळपाचे विक्रियेंत वांटो घेवपी द्रव्यांचेर आनी तापमानाचेर आदारून आसता.

'उजो' हो शब्द 'उग्निस' ह्या लियुआनिया भाशीक शब्दवाचक वर्णांतल्यान कोंकणी भाशेंत आयला आसूंक जाय. उग्निस> उज्निस> उजिसृ > उजो. उजवाड दिवपी तो उजो, अशा अर्थानूय 'उजो' शब्द आयला अशें म्हण्टात. संस्कृत भाशेंतूय 'अग्नि' हो शब्द आसा. 'अग्नी' हो शब्द भायल्या देशांतल्या कांय भासांकडेनूय संबंदीत आसा. देखीकः लॅटिन-इग्निस, लिथुआनिया-उग्निस, स्कॉटिश-इंगळे. 'अग्नी' ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती अशी करतातः १. अङगति उर्ध्वं गच्छति इति अग्निः अर्थ-वयर वता तो अग्नी.

२. जातो यदग्रे भूतानामग्रणीरध्वरे च यत् ।
नाम्ना संनयते वाङ्गं स्तुतोऽग्निरिति सूरिभिः।।
(बृहद्देवता २.२४)

अर्थः सगळ्या भूतांच्या पयलीं जल्मल्लो, यज्ञांत अग्रणी आनी यज्ञाच्या आंगांचें संनयन करपी, म्हूण अग्नी अशी विद्वानांनी ताची तुस्त केल्या.

उजो हो वनस्पतीचो तशेंच झाडाचो गर्भ जावन आसा. तो द्यावा-पृथिवीचो चलो अशें वर्णन वेदांत मेळटा. (ऋग्वेद- २:१:१४;१:७०:४)

मनीसवंशाचे उदरगतीचो पयलो आनी म्हत्वाचो पांवडो म्हळ्यार उज्याचो सोद. पूर्विल्ल्या काळांत म्हळ्यार चार लाख वर्सांपयलीं हिमातस्युगांत (Second-Glacial Epoch) उज्याचो सोद लागला आसूंक जाय अशें शास्त्रज्ञांचें मत आसा. उजो पयलेच खेप निर्माण कसो जालो हाचेविशीं बऱ्योच दंतकथा सांगतात. आदिमानवान एक फातर काडून झाडावेर शेंवटिलो. तो झाडाचेर आपटनाफुडें त्या झाडांतल्यान उज्याची कीट उसळ्ळी. तें पळोवन त्या मनशाक अजाप जालें. ताणें पर्यून गुणो शेंवटिलो. गुणो आनी झाड हांच्या घर्शणांतल्यान उजो तयार जालो. हेच कल्पनेंतल्यान फुडें उज्याची उदरगत जायत गेली जावंये.

प्राथमिक संस्कृतायांनी मुखेल करून उजो निर्माण करपाचीं तीन तंत्रां वापरलीं, तीं अशीं- घर्शण, आघात आनी बर्हिगोल भिंगांतल्यान ज्वालाग्राही वस्तूंचेर उश्ण सूर्यकिरण सोडप. 'Introduction to Anthropology' ह्या ग्रंथांत प्रो. जेम्स म्हण्टा- ''चडसो सगळो मनीसवंश, लाइम्स्टोन काळाच्या सुरवातीकसावन उजो निर्माण करपाची प्रक्रिया शिकला.'' नेमको काळ जरी सांगपाक येना, तरी उज्याची कल्पना खूब पोरनी आसा. वेदकाळापयलीं उज्याचे निर्मितीचो सोद जावं येता अशें मानपाक मात आदार आसा. ऋग्वेदांत उज्याचो उल्लेख अशेतरेन आयला- त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत। मूर्ध्नो विश्वस्य बाधतः।। (ऋग्वेद ६:१६:१३). अर्थव्यान उज्याक पुष्करापसून मंथन (घुसळून) करून उत्पन्न केलो

उजो ही एक वैदिक देवता. वेदांत तिचें स्वरुप अशे तरेन वर्णिलां-

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आविवेश।। (ऋग्वेद- ४:५८:३)

अर्थ- उज्याक चार शिंगां, तीन पांय, दोन तकल्यो आनी सात हात आसात. ज्या वृषभाक तीन प्रकारांनी बांदून घाला तो जो मोटयान हांबेता, त्याच म्हान ईश्वरान (वृषभान) मनशाच्या अंतस्करणांत प्रवेश करून थंय वास केला.

उज्याचीं नांवां:

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीति होत्रो धनंजयः।
कृपीहयोर्निर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात ।।५३।।
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः।
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावको नलः ।।५४।।
लोहिताश्वो वायुसखः शिखावाना शुशुक्षणिः।
हिरण्वरेता हुतभुक् दहनो हव्यवाहनः ।।५५।।
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः। शुचिरप्पित्तम्----।।
(अमरसिंहविरचित अमरकोष स्वर्गवर्गः १:५३,५४,५५)

अशीं उज्याक अमरकोषांत एकूण ३४ नांवां सांगल्यांत.

मूळ सत्पसून उजो निर्माण जालो. त्या उज्यापसून, आप, पृथ्वी, वायु हांची निर्मणी जाली अशें छान्दोग्य उपनिषदांत म्हळां.

तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति।तत्तेजोऽसृजत।तदपोसृजत....
सत्त्वे--- (छान्दोग्यउपनिषद ६.२.२)

द्यु आनी भूंय हातूंतल्यान उत्पन्न जालो उजो, प्राण आनी अपान ह्या प्राणांनी रावन, अग्निवैश्वानररुपांत पोटांत उरता असो उल्लेख मैत्रायणी उपनिषदांत मेळटा. भुर्भुवः स्वः, अग्नि, वायु आदित्य, ह्या तीन तत्त्वांच्या समन्वयापसून जी प्राणशक्ती स्पंदित जाता ताकाच जठराग्नी वा वैश्वानर अशेंय म्हण्टात.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।। (गीता, १५:१४)

आयुर्वेदांत उजो हो एक शारिरीक घटक आसा, असो उल्लेख आसा. कुडींत भायलीं द्रव्यां घेतल्या उपरांत, कुडीच्या घटकांत तीं आत्मसात जावंचीं म्हूण त्या द्रव्यांचें पचन करपी जो कार्यकारी आसता तोच वैश्वानर. कुडीचे दोषधातु, उपधातु, इंद्रियां हांच्या सूक्ष्म घटकांत उजो आसता. उजो पचनकार्य रातदीस चालू दवरता. दरेका घटकाचे गूण वाडोवपाचें कार्य उजो करता. पचनाउपरांत त्या घटकांचीं सारद्रव्यां, मलद्रव्यां आनी विशुध्द द्रव्यां तयार जातात. उजो हो पित्तांतर्गत आसता. ताचे पाचक, रंजक, आलोचक, भ्राजक आनी साधक अशे पांच प्रकार कल्पिल्यात. तांचीं कार्यांय आयुर्वेदांत वेगवेगळीं सांगल्यांत.

उज्याची तुस्त करपी मंत्र ऋग्वेदांत खूब सुवातींनी मेळटात. उजो, देवांक ओंपिल्लें हविर्द्रव्य देवांमेरेन पावयता. उजो हो सगळ्यांचो आत्मो आसा अशेंय वर्णन वेदांत मेळटा. वेगवेगळ्या संस्कारांत, वेगवेगळ्या नांवांत उजो वास करता अशेंय शास्त्रांत सांगलां. लौकिक कार्यांत 'पावक' नांवाचो उजो, वैश्वदेवांत 'रुक्मक', मुजींत 'समुभ्दर्व', देवकार्यांत 'हव्यवाहन', पितृकर्मांत 'कव्यवाहन', मडें लासतना 'क्रव्याद' अशा नांवान उजो प्रगट जाता अशें शास्त्रांत सांगलां.

चडशा सगळ्या देशांत उज्याक देव मानून ताची पूजा करतात. इंडो-इराणी काळांत ताका देवत्व प्राप्त जालें. इंडो-युरोपियन काळांत उजो हीमाच्या स्वरुपांत सर्वमान्य जालो. भारतीयांप्रमाणूच ग्रीक-इटालियन लोक होम हो देव मानून ताची पूजा करून, ताका हविर्द्रव्य ओंपतात. ग्रीक साहित्यांतूय होमाच्या म्हत्वाचें खूब वर्णन केलां उजो हो रानांतल्या खडपांत लिपून बशिल्लो आसा, असो ग्रीक लोकांचो समज आसा

- माधव गोविंद भुस्कुटे

उज्जैन: मध्यप्रदेश राज्यांतलें नामनेचें तीर्थक्षेत्र आनी एक इतिहासीक शार लोकसंख्या २,०९,११८ (१९८१). इंदूर सावन ५६ किमी अंतराचेर आनी उत्तरेक क्षिप्रा न्हंयचे उदेंत देगेर हें शार वसलां भोपाळ-नागदा आनी रतलाम-कोटा ह्या रेल्वेमार्गावेलें हें प्रस्थानक

ह्या शाराक 'उज्जयिनी' वा 'अवंती' अशेंय नांव आसा. पुराणकाळांत शंकरान ह्या जाग्यार त्रिपुरासुराचेर जैत जोडिल्लें म्हूण हे सुवातीक उज्जयिनी अशें नांव पडलें अशें स्कंदपुराणांतल्या आवंत्य खंडांत सांगलां. अशोकाच्या शिलालेखांत हे सुवातीक 'उजेनी' अशें म्हळां. पेरिप्लस आनी टॉलेमी ह्या भोंवडेकारांनी ताका 'ओजेनी' अशें नांव दिलां. स्कंदपुराणावेल्यान ह्या नगराक कनकशृंग, कुशस्थली, अवंती, उज्जयिनी, पद्मावती, कुमुदवती, अमरावती आनी विशाला अशीं नांवां मेळटात.

उज्जैन आर्यवर्तांतल्या पवित्र सप्तपुरांतलें एक आसा. श्रीकृष्ण, बलराम आनी सुदामा हांचो गुरु सांदीपनी हांचो आश्रम हांगा आशिल्लो. देव आनी दानव हांणी केल्ल्या समुद्रमंथनांतल्यान अमृतघट आयिल्लो आनी त्या घटांतले कांय थेंबे उज्जैन, हरिद्वार, प्रयाग आनी नासिक हांगा पडिल्ले, अशें पुराणांत सांगलां. देखून, ह्या शारांनी कुंभमेळ भरता. हो कुंभमेळ दर बारा वर्सांनी गुरु वृश्चिक राशीत येतकच भरता.

पूर्विल्लें उज्जैन नगर आतांच्या उज्जैन नगराचे उत्तरेक क्षिप्रा न्हंयचे उजवे देगेर आसा. भोंवतणचे भुंयेपरस हें ठिकाण ३०-४० फूट ऊंच आसा. पोरन्या उज्जैन नगराक हालीं गड अशें म्हण्टात. ह्या नगराचो विस्तार दक्षिण-उत्तर सुमार एक मैल आनी उदेंत-अस्तंत सुमार पाऊण मैल आशिल्लो. पूण नगराचीं उपनगरां मात पयस पयस पातळिल्लीं आशिल्लीं. पयलीं जे सुवातेर महाकालवन आशिल्लें, थंय आतांचें उज्जैन शार आसा. पूर्विल्लें उज्जैन मात उसू पडलां.

पूर्विल्ल्या साहित्यांत उज्जैनाचे खूबशे उल्लेख मेळटात. मौर्य काळांत मालव प्रदेशांत सुराष्ट्र, लाट, माळवा, कच्छ, सिंध आनी उत्तर कोंकण हांचो आस्पाव जातालो. उज्जैन ह्या सगळ्या प्रदेशांची राजधानी आशिल्ली. मौर्यां उपरांत गंधर्वसेनाच्या (गर्दभिल्ल) राजवंशान मालव देशार राज्य केलें. कांय काळाउपरांत हांगा शकांचें राज्य आयलें. फुडें विक्रमादित्यान शकांक हारोवन माळव्याचेर आपली सत्ता गाजयली. पूण इ.स. ७५ च्या सुमाराक हें शार शकांनी परतें आपल्या शेकातळा घेतलें आनी फुडें सुमार तिनशीं वर्सां राज्य केलें. चवथ्या शेंकडयांच्या शेवटाक सम्राट चंद्रगुप्त विक्रमादित्यान शकांक धांवडावन माळव्याचेर परतें आपलें राज्य हाडलें. विक्रमादित्या उपरांत उज्जैन नगराची खूब भरभराट जाली. ब्राह्मण, बौध्द आनी जैन ह्या तीनूय धर्मांचें हें शिक्षणाचें केंद्र आसा. हांगा ज्योतिशशास्त्राविशींचें उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण मेळटा. गुप्त काळांत संस्कृत काव्य आनी नाट्यशास्त्र हांच्या उच्च शिक्षणाचें हें व्हड केंद्र आशिल्लें. कालिदास, भवभूति, भारवी, भर्तृहरि आदी कवी हांगा बरोच काळमेरेन रावित्ले.

महाराजा जयसिंहान हांगा एक वेधशाळा बांदिल्ली. जयसिंह हो ज्योतिशशास्त्रांतलो व्हड विद्वान आशिल्लो. णव्या ते धाव्या शेंकड्यामेरेन उज्जैन परमाराची राजधानी आशिल्ली. १२३५ त अल्तमशान ह्या शाराचो नाश केलो. तेन्नासावन उज्जैन मुसलमानांचे सत्तेखाला आशिल्लें. ताचेउपरांत उज्जैन मराठ्यांकडेन आयलें आनी फुडेंमेरेन ती शिंद्यांची राजधानी आशिल्ली.

भारत भूंयचो मदलो रेखांश उज्जैन शारासावन वता. भारतीय खगोलशास्त्रज्ञांच्या मतान उज्जैन हें नगर शून्य रेखांशाचेर वसलां. भूगोलकारांनी हांगाच्यान रेखांश मेजपाची चाल सुरू केली.

धान्य, कापूस, कापड, अफू, हांची ही बाजारपेठ आसा. हांगा कपड्याच्यो गिरणी आसात. तशेंच हातमाग, होजिअरी, तेल, बर्फ, रंगकाम, मिठाई आदींचे कारखाने आसात. १९५७ वर्सा स्थापन जाल्लें विक्रम विद्यापीठ हांगा आसा. हांगाची पळोवपासारकीं थळां म्हळ्यार राजा जयसिंहान बांदिल्ली 'जंतर मंतर' वेधशाळा, भुंयेंतल्यान खणून काडिल्ल्यो आदल्या काळावेल्यो इतिहासीक वस्तू. ५१ शक्तिपिठांतलें उज्जैन हें एक शक्तिपीठ. हांगा सतीचो कोपर गळून पडिल्लो देखून, हें शक्तिपीठ जालां अशें म्हण्टात. हांगाच्या देवळांत देवीच्यो मुर्ती नाजाल्यार कोपराची पूजा जाता.

बारा ज्योतिर्लिंगांतलें श्री महाकालेश्वराचें हें थळ आसा. हांगाच्या नामनेच्या महाकाल देवळाक पांच माळे आसून तातूंतलो एक माळो भुंयेपोंदा आसा. विक्रमादित्याचें यावस्तीक म्हूण हांगा विक्रमस्मृतीमंदिर बांदिल्लें. ह्या मंदिराची बुन्याद १९५१ त डॉ. राजेंद्रप्रसाद हाणें घाल्ली.

इ.स. १९५५ ते १९५८ त हांगा भारतांतल्या पुराणवस्तू संशोधन खात्यान उत्खनन केलें. हातूंत इ.स. सातवो शेंकडो ते मुसलमानांच्या काळामेरेन आशिल्ले लोकवस्तीचो खुबसो पुरावो मेळटा. सगळयांत आदीं हांगा वस्ती भोंवतणी आशिल्लो प्राकार मेळ्ळो. हो मुळांत ७४ मी. रुंद आनी ७.३७ मी. उंचायेचो आशिल्लो. ह्या प्राकाराचे भायलेवटेन ४६.३२ मी. रुंदायेचो फोंड मेळ्ळो. हो प्राकार न्हंयेवटेन लांकडी फळयो घालून घट्ट केल्लो. नगरांतली घरांची बांदावळ मातयेची आसली. लोखणी हत्यारां, मणी, चक्राचेर तयार केल्लीं तरेकवार मृत्पात्रां आनी कच्चें लोखण खुबशा प्रमाणांत मेळ्ळें. इ. स. ५०० ते २०० ह्या काळांत हे फोंड दिटांनी बांदिल्लें. हांगाचीं मातयेचीं घरां, मणी तयार करपाची भाटी, कांसाराची भाटी, बांयो आदी अवशेशांवेल्यान ह्या काळांत थंयच्या लोकांची जीण समृध्द आशिल्ली अशें दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

उडपी: कर्नाटक राज्यांतल्या दक्षिण कॅनरा जिल्ह्यांतलें तीर्थक्षेत्र. हाका उडुपी, उडिपी वा उडुपपूर अशेंय म्हण्टात. आदल्या काळांत ताचें नांव 'उडुपा' अशें आशिल्लें. 'उडू' म्हळ्यार नखेत्र आनी 'पा' म्हळ्यार पालक म्हणजेच उडुपा शब्दाचो अर्थ चंद्र असो जाता. चंद्रान हांगा तपश्चर्या केल्ली तेन्ना शंकरान प्रसन्न जावन ताका आपल्या माथ्यार घेतलो, अशी कथा आसा आनी हे कथेवेल्यानूच ह्या गांवांक 'उडुपी' हें नांव पडलें. उडपीक रजतपीठपूर, रौप्यपीठपूर आनी शिवोली अशीं पूर्विल्लीं नांवां आसात.

तेराव्या शेंकड्यांतलो द्वैतमतवादी मध्वाचार्य हाची ही जल्मभूंय आनी कर्मभूंय. ताणें आपलीं धर्मीक कार्यां ह्या गांवांतूच केल्यांत. हांगा ताणें मठाची थापणूक केली आनी कृष्णाचें एक देवूळ बांदलें. ह्या देवळाचें पाखें चांदीच्या पत्र्याचें आसा आनी ताचेर भांगराचीं पानां आनी फुलां काडल्यांत. वण्टीचेर दशावताराचीं चित्रां चितारल्यांत. हातूंतली श्रीकृष्णाची मूर्त शाळीग्राम शिळेची आसून पळोवपासारकी आसा. मूर्तीच्या चारुय वटांनी चार दिवल्यो पेटत आसतात. हातूंतली एक दिवली मध्वाचार्याच्या काळासावन आयजमेरेन पेटत आसा अशें सांगतात. मकरसंक्रांती आदीं धा दीस हांगा व्हड उत्सव जाता.

मध्वाचार्यान थापणूक केल्ले हे कृष्णमूर्तिविशीं एक आख्यायिका आसा ती अशी- उडपी लागसार एक मालपें बंदर आसा. थंय द्वारकेसावन गोपीचंदनाची माती घेवन एक तारुं आयिल्लें. तारुं देगेर पावता थंय आसा, इतल्यान व्हड वादळ जालें. तेन्ना मध्वाचार्यान दैवी शक्तीन हें वादळ थंडायलें. तें पळोवन तारवाच्या धनयान मध्वाचार्याक 'किदें इनाम जाय?' म्हूण विचारलें. तेन्ना ताणें तारवांत एके कुशीक आशिल्ले गोपीचंदनाचे कुडके मागले. ही मूर्त त्या कुडक्यांच्या मदीं आशिल्ली. मागीर मध्वाचार्यान ती देवळांत हाडून तिची थापणूक केली. उडपीक मध्वाचार्यान आठ मठांची थापणूक केल्ली. हातूंत मध्वमतानुयायी संन्याशी रावतात. तातूंतलो दर एकलो संन्यासी एकाफाटल्यान एक अशा दोन- दोन वर्सांनी देवाची पूजा आनी धर्मीक कार्यां करता. हांगा दोन दोन वर्सांनी 'खांदेपालट' हो उत्सव जाता. ताका 'पर्यायम' अशें नांव आसा. ह्या उत्सवावेळार हांगा खूब यात्रेकार जमतात.

उडपीक चंद्रमौलेश्वर आनी अनंतेश्वर अशीं दोन आदल्या काळांतलीं देवळां आसात. परशुरामान हांगा शंकराची आराधना केल्ली. ताणें थापणूक केल्ल्या शिवलिंगाक 'अनंतेश्वर' म्हण्टात. तेखेरीज परशुरामान दर्याक हरोवन निर्मिल्ल्या नवभुंयेंतल्या सात क्षेत्रांतलें रजतपीठ हांगा आसा.

हांगाचे लोक चंदनाचें तेल काडपाचो, भात कांडपाचो आनी हेर जायते उद्येग करतात. हांगा कांय साकरेच्यो गिरणीय आसात.

णावळीच्या धंद्यांत उडपीचे लोक कुशळ आसून तांणी भारतभर मना जोडल्या.

- कों. वि. सं. मं.

उतारो: पूर्विल्ल्या काळासावन आयजमेरेन भारतांत तशेंच रताभायर लग्न, वाडदीस सारक्या धर्मीक प्रसंगावेळार न्हवरो-व्हंकल नी भुरगे हांच्या आंगावेल्यान तेचपरी भूत-पिशाच्च, रोग, करणेन डिल्ल्या वायटाकारावेल्यान, जी वस्त वायट गजालींची बादा जावंची य म्हूण हुंवाळून उडयतात, ते वस्तीक आनी हुंवाळपाचे क्रियेक उतारो' अशें म्हण्टात.

लिंबू, मीठ, तांदूळ, उदक, भाकरेचो कुडको, धंयभात ह्यो उतान्याच्यो वस्तू आसातात. संस्कृतांत हे क्रियेक 'अवतरणकमंगल' अशें नांव आसा. बायलांच्या धर्मीक क्रियांत उतान्यांक म्हत्वाची सुवात आसा. कांय उतारे मंगल आसता. जेन्ना न्हवरो लग्नाच्या माटवांत येता ना व्हंकल घोवासयत घरांत भितर सरता तेन्ना हुंवाळणी करतात. तचपरी बाळ-बाळंतीण धाव्या दिसा घरांत भितर येतकच तांच्यावेल्यान लिंबलोण, उदक वा भाकरेचो कुडको हुंवाळून उडयतात. कांय उतारे जादू-टोण्याचे आसतात. देखीक, खेडेगांवांतलो एक उतारो आसा, तो असो-

शिजयल्लें अन्न, सवाय रुपया, कोळसो, शेंदूर, सुर्मो, खिळो आनी नाल्ल एके मातयेचे परातींत दवरतात. मागीर ह्यो सगळ्यो वस्ती वायटकाराच्या आंगावेल्यान हुंवाळटात. उपरांत मांत्रिक ती परात मसुंडींत व्हरून दवरता. मागीर सगळो लोक फाटल्यान पळेनासतना परत येता.

- कों. वि. सं. मं.

उत्तर प्रदेश: भारतीय संघराज्यांतलें एक म्हत्वाचें राज्य. ह्या राज्याचे उदेंतेक बिहार, अस्तंतेक पंजाब आनी राजस्थान, दक्षिणेक मध्यप्रदेश आनी उत्तरेक नेपाळ आनी तिबेट आसा. अक्षांश आनी रेखांश २३°५२' उत्तर ते ३१°१८' उत्तर आनी ७७°३' उदेंत ते ८४°३९' उदेंत

भूंयवर्णन: उत्तर प्रदेशाचे जमनीचे तीन प्रकार आसात. १. हिमालयाचो दोंगरी वाठार, २. दक्षिणेकडलो पठारी वाठार, ३. गंगेचो वाठार.

हिमालयाचो दोंगरी वाठार: राज्याचे उत्तरेक हिमालयाचो दोंगरी वाठार उदेंत-अस्तंत पातळला. हिमालयाच्यो तीन पर्वता वळी ह्या राज्यातल्यान वतात. उत्तरेखटेन आशिल्ली मुखेल हिमालयाची वळ सरासरी ६,१०० मी. उंचायेची आसा. तातूंत नंदादेवी, धवलगिरी, कामेट, त्रिशूल हे दोंगरमाथे येतात. दुसरी पर्वता वळ सरासरी ३,७२० मी. उंचायेची आसा. तिसरी पर्वता वळ सरासरी १,५५० मी. आसा. तातूंत नैनीताल, मसूरी, अलमोडा, रानीखेत सारके कमी उंचायेचे दोंगर माथे येतात. ह्या दोंगर फांट्यांमदल्यान 'दून' नांवाचो एक वाठार आसून तंयची जमीन पिकाळ आसा. हिमालयाची तिसरी पर्वता वळ वा शिवालीक दोंगरफांट्याक लागून न्हंयांतल्यान व्हावन आयिल्ल्या फातर-रेंवेचो 'भाबर पटो' आसा. तो अस्तंतेक ३२ किमी. रुंद आसून उदेंतेक अशीर जायत गेला. ताच्या सकयल्यान उदक व्हांवता

दक्षिणेकडलो पठारी वाठार: सैमीक रचणूक आनी हवामान हांचेवेल्यान ह्या वाठाराचे दोन भाग केल्यात. पयलो बुंदेलखंडाच्या पठाराचो वाठार नीश नांवाच्या फांतरांनी तयार जाला. शोण न्हंयचे उत्तरेकडलो वाठार खूब पोरन्या फांतरांनी तयार जाला.

गंगेचो वाठार: उत्तर प्रदेशाचो चडसो वाठार हातूंत आस्पावला. गंगा न्हंय आनी तिका मेळपी यमुना, रामगंगा, घागरा आनी हेर न्हंयांनी हो वाठार पिकाळ जाला. ह्या वाठाराचे उत्तरेक हिमालयाचे दोंगर येतात त्यो न्हंयो भाबर पट्यांत जमनीसकयल्यान व्हांवतात, त्यो ह्या वाठारांत जमनीवेल्यान व्हांवतात. ह्या वाठाराक 'तराई' म्हण्टात. ह्या वाठारांत रानां आसात. हांगा तण खूब लांब वाडटा.

जमीन: दून आनी गंगा वाठारांतली जमीन पिकाळ आसता. गंगेच्या आवांठांत ९०० मी. परस चड गाळ मातयेचो थर आसता. हुंवाराचें उदक न वादपी वाठाराक बांगर आनी हुंवार लागपी वाठाराक 'खादर' म्हण्टात. न्हंयचे देगेलागीं आशिल्ली बारीक माती, बारीक रेंव आशिल्ली आसता. चिकण आनी काळी माती पिकावळीखातीर बरी आसता. बुंदेलखंड पठार, फत्तेगढ, कानपूर आनी अलाहाबाद वाठारांतली जमीन पिकाळ आसा. रेह नांवाची जमीन पीक दिना. चंबळ, बेटवा, यमुना, गोमती ह्या न्हंयांच्या वाठारांत मातयेचो कस उणो जावन व्हड फोंड पडल्यात.

न्हंयो: गंगा ही ह्या राज्यांतली म्हत्वाची न्हंय. भारतीय धर्म-पुराणांत तिका पवित्र मानल्या. तिचो उगम हिमालयांत १९ हजार फूट उंचायेर गंगोत्री हांगा जाता. उत्तर प्रदेशांतल्यान ती बिहार, बंगाल, राज्यांतल्यान वचून बंगालच्या उपसागराक मेळटा. गंगेक दावेवटेन रामगंगा, गोमती, घागरा तर उजवे वटेन यमुना न्हंय मेळटा. हरद्वार हांगा गंगेक दोन फांटे फुट्टात. एक फांटो कनखल नांगली रावली कडल्यान दारानगरंज, गडमुक्तेश्वर, शुक्रताल, अनूपशार, प्रयाग, मिरजापूर, काशी सावन बिहारांत वता. दुसरो फांटो मायापूरीसावन वता. तो कालव्याच्या रुपान उत्तर प्रदेशाचो चडसो वाठार भिजयता.

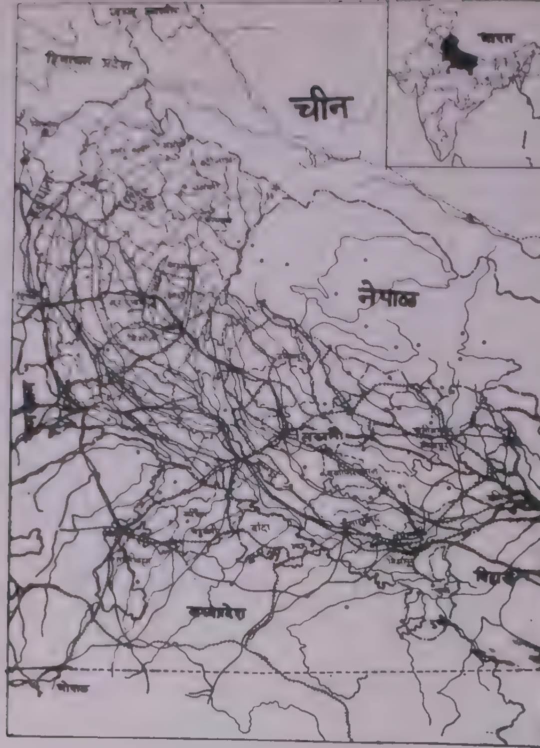
यमुनेचो उगम गंगेचे अस्तंतेक जाता. राज्याचे अस्तंत शीमेवेल्यान कांय अंतर व्हावन, अलाहाबाद लागसार गंगेक मेळटा. दक्षिण पठारी भागांतल्यान यमुनेक चंबळ, सिंद, बेटवा आनी केन ह्यो न्हंयो मेळटात. मिर्झापूर राज्यांतल्यान शोण न्हंय अस्तंत-उदेंत व्हांवता. तिका मेळपी रिहाड न्हंयच्या धरणाक लागून जाल्ल्या जलाशयाचो चडसो वाठार उत्तर प्रदेशांत येता.

हवामान: ह्या राज्याचें हवामान सुकें आनी गरम आसा. उत्तरेखटेनचो हिमालयांतलो वाठार थंड आसून पावसाचें प्रमाण चड आसा. ह्या वाठारांतलें तापमान सरासरी १२.८° से. आसा. वर्सुकी पावस १५० सें.मी. परस चड आसता. तराई वाठारांत १०० ते २०० सेंमी. पावस आसता. जुलय-ऑगस्ट म्हयन्यांत पावसाचो नेट चड आसता.

शियाळ्याच्या दिसांनी तापमान १५.८° से. ते १८.३° से. आनी गिमांत २६.७° से. परस चड आसता. सपाट वाठारांत हवामान गिमाच्या दिसांनी सुकें आनी गरम, पावसा दिसांनी दमट आनी गरम, शियाळ्याच्या दिसांनी थंड आनी सुकें आसता. गिमाच्या दिसांनी तापमान ४६° से. परस चड आसता. सकाळच्या धा वरांसावन रातच्या पांच वरांमेरेन सामको हून अस्तंत वारे व्हांवता. अलाहाबाद हांगा उदेंतेकडलो चड पावसाचो वाठार भात-पिकावळीखातीर तर अस्तंतेकडलो वाठार गंव, ज्वारी ह्या पिकांक बरो आसता. शियाळ्यांत पुराय राज्यांत 'पिकेचे दीस' आसतात. केन्ना केन्नाय मात्शें बर्फ पडटा. केन्नाय शियाचें ल्हार येवन वता. दक्षिणेच्या वाठारांत पावस ९० ते १०० सेंमी. आसून शियाळ्यांतलें तापमान १२.८° ते १८.३° से. आसता. गिमांत फातराळ जमीन चड तापता.

वनस्पत आनी मोनजात: उत्तर प्रदेशाचो १५.३% टक्के वाठार रानांखाल येता. दोंगराळ वाठारांनीच रानां चड आसात. जमनीच्या वाठारांत रान ३% टक्के आसा. दोंगरी वाठारांतल्या रानांनी तरातरांचे रुख आसात. ह्या रानांनी शिसवी, खैर, हालद, तेंडू अशीं तरेतरेचीं झाडां मेळटात. उत्तर हिमालय वाठारांत बर्च, फर, स्प्रूस, ज्यूनीपर, ब्लूपाइन, चीड, देवदार ह्या रुखांचीं व्हड रानां आसात. रानांत आनी हेरकडेन मोहाचीं झाडां खूब आसात. आंबे, पेरां, बोरां, सफरचंदां आनी नास्पती हीं फळझाडां हांगा पळोवंक मेळटात. ३० मार्च १९८० मेरेन ५१,१९९,४२ चौ. किमी. वाठार रानांखाल आसलो. सद्या व्हड प्रमाणांत झाडां मारिल्ल्यान मातयेचो कस उणो जायत गेला. तेखातीर सरकारान व्हड प्रमाणांत झाडां रोवपाची कार्यावळ हातांत घेतल्या.

दोंगर आनी तराई वाठारांत वाग, चित्तो, वांस्वेल, नीलगाय, हरण, माकड व्हड प्रमाणांत आसात. मोर, रानकोंबे, तीतर असलीं सुकणींय

हांगा दिसतात. तळ्यां देगांनी बकीं, बदकां, करकोचे, चक्रवाक, चातक हे पक्षीय दिश्टी पडटात.

इतिहासः ब्रिटीश राजवटींत ह्या राज्याचें नांव 'संयुक्त प्रांत' (युनायटेड प्रॉव्हिन्सिस) आसलें. भारतीय घटनेन ताका 'उत्तर प्रदेश' हें नांव दिलें.

उत्तर प्रदेशाक एक व्हड इतिहास आसा. मिर्झापूर, बांदा, हमीरपूर जिल्ह्यांत पाशाण युगांतलीं हत्यारां तर मथुरा, बिजनौर, उनाओ आनी कानपूर वाठारांत ताम्रयुगांतल्या बाणांचे आनी भाल्यांचे फाळ मेळ्ळयात. आर्य संस्कृतायेचीं मुळां सगळ्यांत पयलीं उत्तर प्रदेशांत धरलीं. हांगाचीं काशी, कोसल, कुरू, पांचाल हीं राज्यां आर्य संस्कृतायेचीं आसलीं. रामायण आनी महाभारत काळांत राम आनी कृष्णाचे जल्म हे भूंयेर जाल्ले. ह्या काळांतल्यो चडश्यो इतिहासीक घडणुको ह्याच वाठारांत जाल्यो. जैनाचे आदिनाथ, अजितनाथ हांचीय ही भूंय आसली. गौतम बुद्धाचे भोंवडेचे पुरावे हांगा मेळटात. ताणें गिन्यानसाधना ह्याच वाठारांत केल्ली. स्तूप, पोरने विहार हांगा दिश्टी पडटात. सम्राट अशोकाची राजाज्ञा आशिल्ले फातरपटे कालसी, मीरत, वाराणसी आनी अलाहाबाद हांगा मेळ्ळयात. हांगा कांय काळ मौर्य राजाचो शेक चल्लो. मौर्यां उपरांत इ. स. प. दुसऱ्या शतमानांत शुंग आनी तेउपरांत कण्व हांणी ह्या वाठाराचेर आपलो शेक गाजयलो. इ. स. तिसऱ्या शतमानांत क्षत्रप राज्य करताले. ताच्या फाटल्यान कुशाण आयले. चवथ्या शतमानांत उत्तर प्रदेश मगधाच्या गुप्त साम्राज्यांत आस्पावलो. सव्या शतमानांत मौखरी वंशाचो उदय जाल्लो. सातव्या शतमानांत हर्षवर्धन हाणें कनौजाक राज्य स्थापून आपलें राज्य वाडयलें. हर्षाच्या मरणाउपरांत कनौजाचेर यशोवर्मा राज्य चलोवपाक लागलो. णव्या शतमानांत गुर्जर प्रतिहारी हाचें राज्य आयलें.

इकराव्या शतमानांत गझनी मुहमंद हाणें बुलंदशहर, मथुरा, कनौज ह्या शारांचेर घुरयो घाल्यो. सन १०३४ वर्सा अहंमद नियाल्तिगीन ह्या पंजाबच्या मुसलमान राज्यपालान, उत्तर हिंदुस्थानाचेर बनारस मेरेन घुरी घाली. हिंदू लोकांच्या पंगडान ताका धांवडावन घालो. गांगेयदेव चेदी हाणें फुडें कनौजाचेर घुरी घाली. भोज, परमार ह्या राजांनी ताका हरयलो. इकरावें शतमान सोंपता आसतना चंद्रदेव गाहडवाल ह्या राजाचो शेक चल्लो. ह्याच वंशकुळयेंतलो गोविंदचंद्र हाचो १११२ ते ११५५ मेरेन मगधाचेर शेक चल्लो. सन ११९२ त मुहंमद घोरीन पृथ्वीराज चौहान हाका आनी ११९४ त कनौजच्या जयचंद हाका हरोवन उत्तर प्रदेशांतली हिंदू सत्ता सोंपयली. बुंदेलखंड मात स्वतंत्र उरलें. उरिल्ल्या वाठाराचेर दिल्लीच्या सुलतानाची सत्ता सुरू जाली. मुहंमद तुघलक, बल्बन, अलाउद्दीन खिल्जी हे बॅळिश्ट राजे, आपल्या राज्यांत उप्रासपी बंडाळी मोडून काडपाक खांपे आसले. फिरोझशाह तुघलक हाचो काळ पिकावळीचे नदरेन समृध्द आसलो. फिरोझपूर आनी जौनपूर हीं शारां ताणें वसयलीं. १४०२ ते १४३६ ह्या काळांत इब्राहीम शर्की ह्या सुलतानाचो शेक चलतालो. पंदराव्या शतमानाच्या शेवटाक दिल्लीच्या लोदींनी शर्की राजवट सोंपयली.

सन १५२७ त, खानुवाज हांगा बाबरान राणा संग हाचो १५४० त कनौज हांगा शेरशहा हाणें हुमायूँ हाचो केल्लो पराभव ही ह्या काळांतली कांय झुजां आसात. अकबरान हो वाठार उपरांत आपल्या शेकातळा हाडलो. मोगलांची राजधानी त्यावेळार आग्रा हीच आसली. शहाजहानान तिची सोबीतकाय वाडयली. शहाजहाना उपरांत आपल्या भावांकडेन औरंगजेबान झगडीं करून राजसत्ता जोडली. ताणें आपली राजधानी दिल्लीक व्हेली. औरंगजेबान आपल्या काळांत जबर धर्मीक अत्याचार केले. ताणें कुमाऊँ राज्याचो आस्पाव मोगल साम्राज्यांत केलो.

अठराव्या शतमानांत मोगल सत्तेक देंवती कळा लागली. पयल्या बाजीरावावेळार मराठे बुंदेलखंडांत पावले. सन १७५१ वर्सा मराठ्यांक

याची मुभेदारी मेळ्ळी. उपरांत तांचे सत्तेची थंय थोपणूक जाली. बखान रोहिल्यान अब्दालीकडेन बरेपण जोडून ही सत्ता सोंपोवपाचो य केलो. पानिपतचे लडायेउपरांत जाट आग्र्यांत आयले. दुसरे शाह म हाच्या वझीर नजफखानान हो वाठार मोगलांच्या शेकातळा लो. पूण ताच्या मरणाउपरांत १७८२ वर्सा शिंदे थंय सत्तेर आयलो. १७६८ वर्सा बक्सरचे लडायेत सुभेदार शुजाउद्दौला हाचो पराभव नो आनी अशेतरेन ब्रिटीश उत्तर प्रदेशांत रिगले. ल्हव ल्हव ब्रिटिशांनी धचे राखणेची जापसालदारकी उखल्ली. वॉरन हेस्टिंगच्या काळांत रसाचेर इस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता आयली. वेलस्लीन रोहिलखंड, ाब, गोरखपूर हे वाठार कंपनीक मेळोवन दिले. लॉर्ड लेक हाणें तराव शिंदे हाका हरोवन शिंद्याच्या हातासकयलो उत्तर प्रदेशांतलो र तातूंत जोडलो. सन १८१५ वर्सा गुरखा झुजांत कुमाऊँ आनी लयाच्या मुळसांतलो वाठार १८१८ वर्सा पेशव्यांकडल्यान बुंदेलखंड र १८५६ वर्सा दत्तकविधान रद्द करून जालौन, ललितपूर, जैतपूर, शी हीं राज्यां आनी गैरशिस्तीखाल खालसा केल्लो अवध प्रांत टिशांनी आपल्या हाताखाल घेतलो. हे सगळे वाठार मेळून आयचो क्त प्रांत घडला.

१८५७ वर्सा जाल्ल्या स्वातंत्र्य संग्रामांत पुराय उत्तर प्रदेशान वांटो तेल्लो अवधचे तालुकदार, झांशीची राणी, बिठूरचो नानासाहेब हे ह्या ांत मुखेल आसले. ह्या झुजाचीं मुखेल केंद्रां ह्याच वाठारांत आसलीं. लीश हें स्वतंत्रतायेचें बंड मोडून उडोवपांत जैतीवंत थारले. १९०२ र्मा वायव्य सरहद्द प्रांत घडिल्ल्यान उत्तर प्रदेशाचें नांव संयुक्त प्रांत रलें. सन १९३५ च्या कायद्यावरवीं ह्या प्रांताक स्वायत्तता मेळ्ळी. रतीय सुटके-झुजाचें फुडारपण करचे पासत पं. अयोध्यानाथ, पं. गाप्रसाद, पं. मोतीलाल नेहरु, पं. मालवीय सारके व्हड फुडारी रताक मेळ्ळे. भारताचो पयलो प्रधानमंत्री पं. जवाहरलाल नेहरु ह्याच ज्यातलो. स्वातंत्र्या उपरांत रामपूर, टेहरी-गढवाल हीं संस्थानां उत्तर देशांत विलीन जालीं. बुंदेलखंडाच्या उत्तरेचो कांय भागय तातूंत ोडलो. १९५० च्या संविधानांत उत्तर प्रदेशाक 'अ' दर्जो मेळ्ळो. ९६२ च्या चिनी आक्रमणाउपरांत हिमालयाचे शिमेवेल्या राज्याचो कांय ाग उत्तर खंड ह्या नांवान निर्मिल्लो.

राज्यबेवस्था: उत्तर प्रदेश हें एक भारतांतलें घटकराज्य. राष्ट्रपतीन ामिल्ल्या राज्यपालाचे मान्यतायेखाला मंत्रीमंडळ हांगाचो कारभार ळेता. मंत्रीमंडळ विधीमंडळाक जापसालदार आसता. विधीमंडळाचे ४२५ वांगडी आसतात. तेभायर एक अँग्लो-इंडियन वांगडी नेमतात. धानपरिशदेचे वट्ट वांगडी १०५ आसात. राज्यांतल्यान ८५ खासदार ोकसभेर वेंचून येतात. राज्यसभेर ३४ खासदार वेंचून काडटात. वातंत्र्याउपरांत चडसो काळ राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाची सत्ता ह्या राज्यार चलली. १९८९ च्या विधानसभा वेंचणुकांत 'जनता दल' पक्षाक सत्ता मेळ्ळी. १३ जून १९७३ ते ८ नोव्हेंबर १९७३ मेरेन राज्यांत राष्ट्रपती राजवट आसली. भारताच्या सात प्रधानमंत्र्यांमदले स जाण ह्याच राज्यांतले. राज्यकारभाराचे वेवस्थेखातीर ५७ जिल्हे घडयल्यात. अलाहाबाद, आग्रा, उत्तर खंड, कुमाऊँ, गोरखपूर, झांशी, फैजाबाद, मीरत, रोहिलखंड, लखनौ, वाराणसी अशे इकरा येणावळ दिवपी वाठार आयुक्ताच्या हातासकल आसात. पंचायत राज्याची त्रिसूत्री येवजण १९६३ वर्सा चालीक लागली.

राज्यांत ५१ जिल्हा परिशदो आनी ३ अंतरीम जिल्हा परिशदो आसात. राज्यांत वट्ट १४२ नगरपालिका आसात. शेतकी, येणावळ, पाटबंधारे, शिक्षण, न्याय, भलायकी, कुटूंबयेवजण, सहकार रासवळ प्रकल्प, उद्देगधंदे, येरादारी, भौशीक वीज, बांदकाम आनी हेर कामां हाचो कारभार त्या त्या खात्याचे मंत्री आपले यंत्रणेवरवीं पळेतात. उच्च न्यायालय अलाहाबादाक आसून एक न्यायपीठ लखनौ हांगा आसा. मुखेल न्यायाधीशाबगर एक अतिरिक्त न्यायाधीश आनी ४० दुसऱ्या पावड्याचे न्यायाधीश आसात. राज्यांत ४५ सेशन विभाग आसात.

अर्थीक स्थिती: *शेतकी पिकावळ:* भारतांतली एक अश्टमांश शेतजमीन उत्तर प्रदेशांत आस्पावल्या. हांगा वर्सुकी दोन पिकां काडटात. भात, मको, ज्वारी आनी कांय दाळी हीं पिकां सर्द आसून गंव, हरबरे, वाटाणे हीं पिकां वांयगणी आसात. ७८% लोकांचो मुखेल वेवसाय शेती होच जावन आसा. सन १९८६-८७ त अन्नधान्याचें उत्पादन ११३.२० लाख टन जालें. तातूंत ८३ लाख टन तांदूळ, पांच लाख टन ज्वारी, ६ लाख टन बाजरी आनी १३.५० लाख टन मको हाचो आस्पाव जाता. १९८६-८७ त जवाचें उत्पादन ७.६० लाख टन तर गंवाचें १६० लाख टन जालें. सर्षप (rapeseed) आनी सांसवांचें (mustard) उत्पादन ११.७३ लाख टनांचेर पावलें (१९८६-८७). राज्यांतले ज्यूटाचें उत्पादन ६८,००० बेल्साचेर पावलां (१९८६-८७). भारतांतल्या वट्ट उत्पादनांतलें ऊंसाचें अर्दे उत्पादन ह्या राज्यांत जाता. सांसवां, भिकणां, तीळ, कापूस, ताग हीं मुखेल नगदी पिकां राज्यांत जातात. देशांतलें २०.६% फळ-फळावळीचें उत्पादन राज्यांत जाता. चड धान्य पिकोवपाखातीर तिसरे येवजणेंत दोन लाख बांयो मारिल्ल्यो. बटाटाचे लागवडीखातीर १४ ते १७ हजार हेक्टर मेरेन जमीन वाडयली.

उत्तर आनी दक्षिण गंगा, यमुना, आग्रा, शारदा ह्या कालव्यांवरवीं ३८ लाख हेक्टर जमनीक उदक मेळ्ळां. रामगंगा, मातारीला, गंडक हे कालवे हालींच्या वर्सांनी बांदल्यात. सन १९८१-८२ मेरेन राज्यांतल्या कालव्यांची वट्ट लांबाय ५७,२५० किमी. आसली. जून १९८७ मेरेन ५,४४,५४८ नलिका बांयो सुरू केल्यात. त्यो ४० लाख हेक्टर जमनीक उदक दितात. देशांतलें २०% तुपाचें आनी २७% दुदाचें उत्पादन ह्या राज्यांत जाता.

खनिज संपत्ती: खनिज संपत्ती दोंगरी वाठारांत मेळटा. नैनीताल, झांशी आनी मिर्झापूर हांगा लोखण मेळटा. अलमोडा आनी गढवाल हांगा जिप्सम, मेग्नेसायट, तांबे, शिशें मेळटा. गढवाल आनी डेहराडून हांगा फोस्फोराइट मेळ्ळयात. खनिज तेलाचो सांठो हिमालयांत आसतलो असो अदमास आसा. चुनखडी, स्लेट हिमालयाच्या विंगडविंगड वाठारांत मेळटा. लोखण आनी उणे प्रतीचो कोळसो मिर्झापूरच्या सिंगरौली वाठारांत आसा. रस्त्याक उपेगी पडपी मुरुम, चिकणमाती आनी कंवची करपाक वापरपांत येवपी रेंव हांगा व्हड प्रमाणांत मेळटा. देशांतलें ८०% सिलिका रेंवेचें उत्पादन ह्या राज्यांत जाता.

उदकांतली पिकावळ: १९४४ सावन हांगा नुस्तेमारी कार्यावळीची खूब उदरगत जाल्या. १.१६५ दशलक्ष हेक्टर वाठारांतल्या उदकामदलें ०.३२४ दशलक्ष हेक्टर उदक आडायिल्लें आसा. १९७९-८० मेरेन १७,७९२.३४ क्विंटल नुस्त्याचें उत्पादन जालें.

पर्यटन: पर्यटनाक हांगा खूब वाव आसा. वृंदावन, काशी, प्रयाग, मथुरा, अयोध्या ह्या सारकीं तीर्थथळां; मसुरी, नैनीताल ह्या सारकीं थंड हवेचीं थळां; आग्रा, फतेहपूर-सीक्री, लखनौ सारकीं इतिहासीक थळां पर्यटनाचे नदरेन म्हत्वाचीं आसात. फूलाचो घांट, यमुनोत्री, गंगोत्री, केदारनाथ, बद्रीनाथ, हेमकूंड, रानीखेत, अलमोडासारके जागे, श्रवस्थी, सारनाथ, कुशीनगर, संकिसा आनी कौशंबी सारकीं धर्मीक थळां हांगाय पर्यटक व्हड प्रमाणांत येतात.

उद्देगधंदे: उत्तर प्रदेश भारतांतलें सगळ्यांत चड साकर पिकोवपी राज्य जावन आसा. हातमाग होवूय हांगासल्लो म्हत्वाचो उद्देग. कृषी-वेवसायाचेर आदारिल्ले साकर, कागद, खावपाचें तेल, सुतीकापड, खाण करपाचे कारखाने हांगा नेटान वयर सरतात. वीजेचे जनित्र, रेल्वेचे सुटे भाग, विजेचीं उपकरणां, मुळावीं उद्देगीक रसायनां, शिमीट हाचे कारखानेय उत्तर प्रदेशांत सुरू जाल्यात. जोतीं, चामड्या वस्तू करप, कंवचेच्यो वस्तू, सूती कापड, लोकर, शेतासारें करप, शेताक उपेगी पडपी अवजारां, रेडिओ, कानपूरच्यो रोलींग गिरणी, लोखण, पोलाद घडोवपी, बियर, सोरो, सायकली आदींचे कारखाने ह्या राज्यांत आसात.

भौशीक मळावेले उद्देग राज्यांत व्हड प्रमाणांत चलतात. भारत हेव्ही इलेक्ट्रिकल्स- हरद्वार, इंडियन ड्रग अँण्ड फार्मास्युटिकल्स- ऋषिकेश,

डिझल लोकोमोटिव्ह फॅक्टरी-वाराणसी, फर्टीलायझर फॅक्टरी- गोरखपूर, सिंगौली कोल फिल्ड-सिंगौली, इंडियन टेलिफोन इंडस्ट्रीज-नैनी आनी रायबरेली, हिंदुस्तान एअरोनॉटिक्स, अपट्रॉन कॅपेसिटर, स्कूटर्स इंडिया लिमिटेड-लखनौ, टॅनरी ॲण्ड फुटवॅअर कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया, आर्टीफिशियल 'लिंब्स मॅन्युफॅक्चरींग कॉर्पोरेशन-कानपूर, ऑयल रिफायनरी-मथुरा अशे हे उद्येग आसात. राज्यांत १९८०-८१ मेरेन ५६३२ उद्येगीक केंद्रां आसात.

ऊर्जा: १९६०-६१ वर्सा ३७६ मे. वा. विद्युतशक्त निर्मिल्ली. १९८७-८८ वर्सा ४५०४ मे. वा. विद्युतशक्तीचें उत्पादन जालां. ७१,९७४ खेड्यांनी आनी ४०,३९२ हरिजन वस्त्यांनी वीज पावल्या.

येरादारी आनी संचारण: १९८०-८१ वर्सा मेरेन राज्यांत १,९४,२६३ किमी. लांबायेचे रस्ते आसात. राज्य येरादारी यंत्रणेचे सात वाठार आसात. ६ शारांनी अंतर्गत बससेवा आसा.

उत्तर आनी उदेंत रेल्वेचे ९२% आनी मध्य तशेंच अस्तंत रेल्वेचे ८% मेळून वट्ट ८६५६ किमी. लांबायेचे लोहमार्ग राज्यांत आसात. रुंद, अशीर आनी मीटर अशा तीन प्रकारचे लोहमार्ग राज्यांत आसात. आग्रा, अलाहाबाद, झांशी, कानपूर, लखनौ, मथुरा, मुरादाबाद आनी वाराणसी हीं मुखेल रेल्वे जंक्शनां आसात.

आग्रा, अलाहाबाद, गोरखपूर, झांशी, कानपूर, ललीतपूर, लखनौ आनी वाराणसी हांगा विमानतळ आसात. वायुदूत येरादारी वयल्या शारांनी चलता.

डाकघरां उत्तर प्रदेशाच्या चडशा सगळ्या गांवगिऱ्या वाठारांनी पावल्यांत. कांय म्हत्वाच्या गांवांनी तार करपाची टेलिफोन करपाची वेवस्था आसा. आकाशवाणीचीं मुखेल केंद्रां लखनौ, अलाहाबाद, वाराणसी, रामपूर हांगा आसात. राज्यांतलीं कांय खबरापत्रां अशीं आसात- इंग्लीश: 'द टायम्स ऑफ इंडिया', 'नॉर्दन इंडिया पत्रिका', 'पायोनियर'; हिंदी: 'आज', 'अमरउजाला', 'जागरण', 'स्वातंत्र प्रभात', 'अमृत प्रभात', 'नवजीवन'; उर्दू: सियासत जादीद, कौमी आवाज.

लोक आनी समाजजीण: भारतांतल्या उत्तर प्रदेश राज्याचो आवांठ २,९४,४११ चौ. किमी. आसा. लोकसंख्या ११,०३,८५,८७४ (१९८१). लोकसंख्येची दाटाय: १ चौ. किमी. क ३७७ लोक. दादले आनी बायलांचें प्रमाण १०००:८८६ अशें आसा. अनुसूचित जाती-जमातीची लोकसंख्या १,८७,४,७४८१. १५ लाखांवयर लोकसंख्या आशिल्लीं ४३ शारां तर ३० लाखांवयर लोकसंख्या आशिल्लीं अलाहाबाद, अजमगड, देवरिया, गोरखपूर, मुरादाबाद, बस्ती आनी वाराणसी हीं शारां आसात. राज्यांत काम करपी लोक २.८ कोटी आसून तातूंतले २ कोटी लोक शेतकामती आसात. घरगुती धंद्यांत १८ लाख, कारखान्यांत ८ लाख, बांदावळ करपी २ लाख आनी नोकरेक वचपी ४ लाख लोक आसात.

राज्याची मुखेल भास हिंदी आसून, त्या फाटोफाट उर्दू भाशेक मान आसा. पंजाबी आनी बंगाली भाशाय हांगा उलयतात.

उत्तर प्रदेशांत ८५% लोक हिंदू आसात. उरिल्ले चडशे मुसलमान आसात. तांचो राजकी आनी भौशीक जीणेचेर व्हड प्रभाव पडला. शिख, जैन, किरिस्तांव, बौध्द ह्या धर्मांचे लोकय राज्यांत आसात. मूळ आर्यवंशीय लोक अस्तंतेवटेन आसून, तांचो रंग गोरो आनी नाक सरळ आसा. द्रविड वंशीय लोक मिर्झापूर, बुंदेलखंड वाठारांत रावतात. तांचो रंग काळो आनी नाक चेपटें आसता. मंगोलाईड वंशाचे लोक हिमालय वाठारांत रावतात. तांच्या गालाची हाडां वयर सरिल्लीं आसतात.

भारतांतल्या सगळ्या धर्मांचो प्रभाव हांगा पडला. वैदिक धर्मासावन आयजमेरेनच्या सगळ्या धर्मांचें चित्र हांगा उबें जाल्लें दिसता. परंपरावादी सनातन धर्माचो हांगा प्रभाव आसा. राज्याचेर बहुसंख्य हिंदूंचो मोटो प्रभाव आसा. बौध्द, जैन, मुसलमान, किरिस्तांव ह्या धर्मांचेर त्या त्या धर्माच्या आदल्या परंपरांचो प्रभाव आसा. वेदांत, सुफीवाद, संतांचो, फकिरांचोय प्रभाव हांगा दिश्टी पडटा.

गांवच्या लोकांची रावपाची पध्दत सादी आनी काटकसरीची. सादारण लोक फातर वा विटांनी बांदिल्ल्या घरांनी रावतात. कांय लोक मातयेचीं घरां बांदतात. शेतकामती दादल्याचो भेस धोतर, कुडतो आनी मुंडास तर बायलांचो रंगयाळे घागरे, सदरे, ओडण्यो असो आसता. जेवणखाणांत चड करून गंवाची चपाती, ज्वारीची वा बाजरेची भाकरी, दाळ, भाजी हांचो आस्पाव आसता. मटण-नुस्तें खावपी लोकांचें प्रमाण उणें आसा. गरीब लोक मक्याची भाकरी करतात. गिमांत आंबे आनी मक्याच्या फुलांचो उपेग करतात. उदेंतेकडलो लोक आपल्या जेवणांत तांदळाचो उपेग करतात. सद्या शारांतल्या समाजाचेर आतील्या विचारांचो प्रभाव पडला. पोरने चालीच्या गांवगिऱ्या वाठारांत ल्हवल्हव नवे बदल घडटात.

श्रावणी वा रक्षाबंधन, दसरो, दिवाळी आनी होळी हे चार सण राज्यांतले चारूय वर्णाचे लोक व्हडा उमेदीन मनयतात. दुसऱ्या दिसा रामलीलेचो मोटो उत्सव जाता. तातूंत रामाचें चरित्र दाखयतात. तशेंच रावणाचे पुतळे करून लासतात. दिवाळी व्हडा उमेदीन मनयतात. होळी, रामनम, मकरसंक्रांत, कृष्णजन्माष्टम, गीताजयंती, महाशिवरात्री ह्यो परबो राज्यांत मनयतात. कुंभमेळ्याकय हांगा खाशेलें म्हत्व आसा.

मुसलमान लोक ईद-उल-फितर, इद-उल-जुहा, मीलाद-उन्नबी (पैगंबराचो जल्मदीस) मनयतात. किरिस्तांव लोक येशू क्रिस्ताचो जल्मदीस मोटे उमेदीन मनयतात.

हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत ह्या वाठारांत, जहाँगीर आनी शाहजहाँच्या काळासावन आतांमेरेन बरेतरेन वाडलां. सगळे हिंदू-मुस्लीम गवय शास्त्रीय संगीत एकेच शैलींत गायतात. कथ्थक हें हांगाचें मूळ नृत्य आसून हेर नृत्यांचेर ताचो प्रभाव पडला. दादरा आनी ठुमरी हे संगीत प्रकार हांगाच जल्मल्यात. कव्वाली, गजल, नगमा हे संगीतप्रकार हांगा नामना जोडून आसात. भारत स्वतंत्र जातकच लोकवेद, लोकनाच हांका मोटो वाव मेळ्ळो. गढवालचो थाली जद्दा नाच, मिर्झापूरचो कर्मा नाच हे लोकांचे खूब आवडीचे आसात. रामलिला खेळाक हांगा खाशेली सुवात आसा.

गायनाच्या मळार बरकत अली खाँ, मुस्ताफ अली खाँ, उस्ताद जान खाँ, बेगम अख्तर, सुजाता चक्रवर्ती हे गवय, वादनाच्या मळार बहादुरखाँ, दामोदरलाल कामां, हरिप्रसाद चौरसिया, निखिल बॅनर्जी, अब्दुल करीम खाँ, अली हुसेन, कथ्थक नृत्याच्या मळार शंभुमहाराज हे फांकिवंत कलाकार आसात.

भारतीय संगीताची वाड करपाचो हेत बाळगून 'भातखंडे युनीव्हर्सिटी ऑफ इंडियन म्युझिक', 'भारतीय संगीत ललित कला विद्यापीठ' 'कमोंज सप्तकला निकेतन' ह्या संस्थांची थापणूक जाली.

आग्रा हांगासल्लो ताजमहाल आनी कोट, राजमानसिंहाची वेधशाळा, आग्रा फतेपूर सीक्री हांगासल्ल्यो मशिदी, पोरनी देवळां, सारनाथ हांगाचे स्तूप, हाचेवेल्यान हांगाचे वास्तुकलेचो तोंडावळो कळटा.

भगवान कार्तिकेयाची मूर्त, गणेशनृत्य मूर्ती ह्यो संपन्न मूर्तीकलेच्यो देखी आसात. हालींच मथुरा वृंदावनांत बांदिल्ल्या गीता देवळांत श्रीकृष्णाची सुंदर आनी व्हडले मुर्तीची थापणूक केल्या. ती मूर्त अपूर्व आनी पळोवपासारखी आसा.

शिक्षण: राज्यांत साक्षरतेचें प्रमाण भोव उणें म्हळ्यार २७.३८% आसा. बायलांमदीं हें प्रमाण १४.४२ आसा (१९८१). राज्यांत सद्या शिक्षणाचो प्रसार नेटान चल्ला. १४ वर्सां मेरेनच्या भुरग्यांक मुळावें शिकप फुकट केलां. चलयांक धावी मेरेनचे शिकप १९६५ वर्सासावन फुकट केलां. १९८१-८२ त १९ विश्वविद्यालयां, ३८७ महाविद्यालयां, १३,६५२ सिनिअर बेझिक शाळा, ७२,२१३ ज्युनिअर बेझिक शाळा, १२५ नर्सरी शाळा आशिल्या. तेभायर ६ अभियांत्रिकी महाविद्यालयां, २८ तंत्रनिकेतनां, ६ डिप्लोमा-संस्था आसात. राज्यांतल्या म्हत्वाचें विद्यापीठांत आग्रा, अलीगढ, मुस्लीम, अलाहाबाद, बनारस, गोरखपूर,

नपूर, लखनौ, मिरत, रुडकी, अभियांत्रिकी, पंतनगर, कृषी हांचो म्याव जाता. वाराणसी संस्कृत विद्यापीठ आनी देवबंद हांगासल्लें गल उलूम हे इस्लामी शिक्षण केंद्र अश्यो शिक्षण संस्था आसात. नाहाबादचें हिंदी साहित्य संमेलन आनी वाराणसीची नागरी प्रचारिणी भा हीं हिंदी भाशेचीं व्हड केंद्रां आसात.

भाशा आनी साहित्यः सुर्वेक राज्याची भास हिंदुस्थानी देवनागरी ात. हिंदीच्या स्वरुपांत तर उर्दू लिपींत उर्दूच्या स्वरुपांत बरयताले. ाची मुक्ता जातकच हिंदी चड प्रमाणांत संस्कृताच्या वळणार गेली. न्तेनी हिंदी वा खडीबोली राज्याची वा देशाची भास जाली. आग्रा ागंत व्रज आनी लखनौ वाठारंत अवधी, ह्यो हिंदी भाशेच्यो शैली न रचालत आसात.

आजमेरेन वैदीक, संस्कृत, शुध्द संस्कृत, प्राकृत, पाली भाशेंतल्यानच ाहित्य रचलां अशें न्हय, तर गढवाली, कमाऊनी, खडीबोली, व्रज, था भोजपूरी, बुदेलखंडी ह्या भासांनी व्हड प्रमाणांत साहित्य रचलां नी रचतात.

ऋग्वेद ग्रंथ, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद, संहिता, स्मृती, रामायण, ाभारत, श्रीमद्‌भागवत आनी पुराण हें साहित्य पूर्विल्ल्या काळांत हे ोर रचल्लें.

व्रज भाशेंत महाकवी सूरदास हाणें श्रीकृष्णाच्या भुरगेपणाचेर सुंदर ा रचल्यांत. महाकवी देव, महाकवी बिहारी, महाकवि गंग, महाकवी ितराम आनी महाकवी भूषण हे भाशेंतले म्हान कवी आसात.

ाम्ता परंपरा लाबिल्ल्या अवधी भाशेंत संत तुलसीदास हाची सुवात ूब ऊंच आसा. ताच्या 'रामचरित मानस' हातूंत श्रीरामाची पुराय जीण ायल्या हो ग्रंथ हिंदू समाजाची प्रेरणा आसा अशें मानतात. महाकवी ायसी आनी महाकवी कबीर हेच भाशा परंपरेंतले आसले.

राजा शिवप्रसाद आनी राजा लक्ष्मणसिंह हांचो हिंदी भाशेची उदरगत ांत व्हड वांटो आसा. भारतेन्दु, हरिश्चंद्र, सर्गेस्त आचार्य महावीर साद द्विवेदी, सर्गेस्त आचार्य पद्‌मसिंह शर्मा हांचो भाशेचे उदरगतीसंबंदान जाल्लो वावर म्हत्वाचो आसा. पत्रकारितेच्या मळार त्रकार शिरोमणी, सर्गेस्त आचार्य रुद्रदत्त शर्मा, सर्गेस्त आचार्य अंबिका साद वाजपेयी, सर्गेस्त आचार्य बाबूराव पराडकर, सर्गेस्त गणेशशंकर िद्यार्थी, सर्गेस्त संपूर्णानंद, सर्गेस्त पंडित मदन मोहन मालवीय हांचें ाम तोखणाय करपासारकें आसा.

हिंदी कवितांच्या मळार सर्गेस्त राश्ट्रकवी श्री. मैथिलीशरण गुप्त हाची ुवात वयर आसा. प्रसाद पंत आनी निराला हिंदी कवितेची सुंदरकाय ाखोवन जैतीवंत थारल्यात. डॉ. हरिवंशराय बच्चन, नरेंद्र शर्मा हांणी िंदी कवितेंत मोलाची भर घाल्या.

ादंबरी (नवलिका) रचप्यांमदीं, प्रेमचंद हाच्या येदो व्हड तांकीचो ्रतिभासंपन्न बरोवपी जालो ना अशें मानतात. ताची 'गोदान' कादंबरी गाजल्या. हे कादंबरीचो आंतरराश्ट्रीय भासांनी अणकार ाला. सर्गेस्त वृंदावनलाल वर्मा एक व्हड इतिहासीक कादंबरीकार ाजून आसा.

प्रेमचंदा फाटल्यान जैनेंद्र, अज्ञेय, चंद्रगुप्त विद्यालंकार, भगवती ्रसाद वाजपेयी, अमृतलाल नागर, राहूल सांकृतायन हांणी साहित्यांत ामना जोडल्या.

पं. गोविंद वल्लभपंत, लक्ष्मीनारायण, डॉ. रामकुमार वर्मा नाटककार ्हण तर सर्गेस्त वासुदेव शरण अग्रवाल 'विद्वान' म्हूण नामना जोडून ासात. सर्गेस्त जिगर मुरादाबादी हे 'गजल' प्रकाराचे बादशहा आसले. ाजवर नजीबाबादी आनी कायम चांदपूरी हांणी उर्दू कवितेची ोभिवंतकाय वाडयली. 'शायरी' प्रकारांत सर्गेस्त मजाज लखनवी. ्हकान दानीश अली सरदार जाफरी, हसरत मोहानी खूब गाजल्यात.

ह्या सगळ्या तरेच्या साहित्य प्रकाराची भर पडून उत्तर प्रदेशांतलें िंदी आनी उर्दू साहित्य समृध्द जायत आसा.

म्हत्वाचीं थळां: धर्मीक, इतिहासीक आनी सैमीक नदरेन म्हत्वाचीं अशीं जायतीं थळां ह्या राज्यांत आसात.

इतिहासीक थळां: आग्रा- शहाजहानान बांदिल्लो संवसारीक नामनेचो ताजमहल हांगा आसा. फतेहपूर-सीक्री- मोगलांच्या काळावेलो बुलंद दरवटो, चिश्तीचो दर्गो हांगा पळोवंक मेळटा. दिवाण-ई-आम आनी दिवाण-ई-खास अश्यो हांगा दोन इमारती आसात.

फैजाबाद, जौनपूर, झांशी, मिर्जापूर, मेरठ हीं हांगाचीं हेर इतिहासीक थळां आसात. कानपूर हें इतिहासीक तशेंच उद्देगीक शार आसा.

धर्मीक थळां: अलाहाबाद- गंगा यमुनेचो संगम, राश्ट्रीय स्मारक- आनंदभवन हांगा पळोवंक मेळटा. कुंभमेळ हांगा भरतात. हांगाचें उच्च न्यायालय, विश्वविद्यालय खूब नामना जोडून आसा. हें एक म्हत्वाचें तीर्थथळ जावन आसा.

वाराणसी, काशी आनी बनारस- हिंदू, बौध्द आनी जैन धर्मांमदीं ह्या तीर्थथळांक एक ऊंचेली सुवात आसा. हांगा नामनेचें काशी विश्वविद्यालय आसा. अयोध्या हें एक नामनेचें तीर्थथळ. बद्रीनाथ, केदारनाथ, हरिद्वार, ऋषिकेश, मथुरा, वृंदावन, तिठूर वा ब्रह्मावर्ती आनी चित्रकूट हीं तीर्थथळांय म्हत्वाचीं आसात.

सारनाथ हें बौध्दांचें धर्मथळ आसून हांगा स्तूप आनी अशोकस्तंभ पळोवपासारखे आसात. हस्तिनापूर, इंद्रप्रस्थ आनी कुरुक्षेत्र हीं थळां पौराणिक नदरेन म्हत्वाचीं आसात.

देहराडून, मसूरी, रानीखेत, अलमोडा, नैनीताल सारकीं सैमीक थळां आसात. कॉर्बेट नॅशनल पार्क, राजाजी आनी चंद्रप्रभा अभयारण्यां हांगा आसात. नकाशे काडपाचें भारतीय सर्वेक्षण केंद्र देहराडून हांगा आसा.

- माणिकराव राम नायक गावणेकार

उत्तररामचरितः भवभूती हाणें बरयल्लें एक संस्कृत नाटक. हें नाटक सात अंकांत आसा आनी तातूंत रामकथेचो निमाणो भाग रंगयला. रामान ध्येय, निश्ठा हांकां लागून सीतेचो केल्लो त्याग, शंबूक हाका मारपाखातीर रामाचें पंचवटींत येवप, सीतेचो जीव दिवपाचो यत्न, भागीरथान तिचो जीव वाटावन उदकांत जाल्ल्या तिच्या दोन जुंवळ्या पुतांचो वाल्मीकी कडल्यान सांबाळ करून घेवप, फुडें बारा वर्सांनी पुतांच्या जल्मदिसा निमतान धर्मीक कार्य करपाखातीर सीतेचें पंचवटींत येवप, वनवासांतली राम-सीतेची इश्टीण वासंती हिची रामाकडेन जाल्ली भेट, तिच्या खर उतरांनी तशेंच वळखीचे प्रसंग दोळ्यांमुखार येवन रामाचो शोक, सीतेच्या त्यागान रामाक जाल्लो पश्चात्ताप, रामान धाडिल्ल्या अश्वमेध घोड्याक राखपाक आयिल्ल्या चंद्रकेतूकडे लवाचें जाल्लें खर झूज, रामान केल्ली शांती, सगळ्या व्हड मनशांचें वाल्मीकी आश्रमांत मेळप, रामाची आनी लवकुशाची भेट, वाल्मीकीन बरयल्ल्या नाटकाचो अयोध्येच्या प्रजेमुखार खेळ, निमाणें रामसीता एक जावप असो हे नाटक-कथेचो विस्तार आसा.

रामायणांतले कथेचेर हें नाटक बरयतना भवभूतीन जायते बदल केल्यात; हातूंत केल्ले हे बदल फकत नाटक सोपें जावंचें म्हूण न्हय, सीतेचो त्याग ते रामसीतेचें मेळप ही वाटचाल फकत काव्याक घुंवडावन नाटकाचो सुखांत सादचो म्हूण न्हय, तर सगळ्यो घडणुको एका सुत्रांत घालपाखातीर केल्यात. हे रचणुकेंत दरेक दुव्याक नाट्यप्रयोजन आसा. हातूंत रामाची वासंतीकडेन अचकीत भेट जाता, ह्या आनी तेन्नाच अदृश्य सीतेचें अकस्मात येवप ह्या नाट्ययोगान प्रजेपसून लिपोवन दवरिल्ल्या रामाच्या व्हड मनाचें दर्शन घडटा.

फुडल्या प्रसंगांत सगळ्या व्हड मनशांक वाल्मिकीच्या आश्रमांत एकठांय हाडल्यांत. हाचेवरवीं रामाविशीं आशिल्लें तांचे मत उक्तावचेखातीर ही येवजण आंखल्या हें स्पश्ट जाता. फुडें लवकुश मेळटात तें दाखयलां. उपरांतच्या प्रसंगांत भरतमुनीन देव आनी हेर पळोवप्यांच्या वांगडा अयोध्येचे प्रजेकूय गंगा न्हंयचे देगेर घाल्या व्हड माटवांत आपोवन अप्सरांकडल्यान वाल्मिकीन रामकथेचेर रचिल्ले गर्भनाटक दाखयलां. ह्या प्रयोगावरवीं कल्पक रचनेचो खेळ दोळ्यांमुखार उबो रावता.

ह्या नाटकांतल्या कथानकाची सुंदर तरेन केल्ली मांडावळ आनी काव्यमय वातावरणाची निर्मणी हांकालागून हें नाटक जैतिवंत थारलां. पयल्या अंकात चित्रदर्शनाच्या निमतान रामसीतेच्या मोगाचें वर्णन जाता. तशेंच फुडें आतल्या विरहाची पयलींच सुलूस लागता. दुसऱ्या आनी तिसऱ्या अंकांत बारा वर्सां उलगल्याचे सैम, मोर आदींच्या वर्णनांतल्यान कळटा. तशेंच दंडकारण्यात दिसपी सैमाचें भयांकृत रुप, लव आनी चंद्रकेतुच्या झगड्यांतले वीरभाव, आश्रमांतल्या भुरग्यांची (लव कुश) निरागस मस्ती हीं वर्णनां. तेचपरी अदृश्य जाल्ली सीता आनी राम, लव आनी चंद्रकेतु, कुश, लव आनी राम हांचे मदले नाटकी भाव हांणी उत्तर रामचरित्राची कलात्मकता चड खोल केल्या. भावनांची बारीकसाण विस्कटावन दाखोवपाचें काम भवभूतीन बरेतरेन केलां. रामाच्या खर दुखाचें वर्णन करतना भवभूतीचे भाशेची तांक दिश्टी पडटा.

राम आनी सीतेचो एकामेकांवेलो मोग अक्षय आसा हें दाखोवंक तिसऱ्या अंकांत तीं दोगांय मेळटात अशी येवजण आंखल्या. तशेंच लोकांचो एकमतान आदर करपी रामाक राजा हो प्रजेचो खेळ करपी न्हय, जाल्यार एक खर आनी निःपक्षपाती न्यायाधीश आसता हाची जाणविकाय जनकाचो राग आनी लवाच्या उपहासान जाता. ह्या नाटकांत मोगाच्या आदर्शावांगडा घोव बायलेची अमर्याद प्रेमनिश्ठा, कर्तव्याक पाळो दिवप होच मुखेल आशय आसा.

भवभूतीच्या वर्णनांतल्यान वस्तू वा भाव हांचे बेस बरें वर्णन मेळटा. ताणें व्यक्तीदर्शनापरस रसदर्शनाचेर चड भर दिला. कांय टिकाकारांच्या मतान ह्या नाटकांत उलयल्ले भाशेपरस देखावी भाशा चड आसा. तरीयपूण रामकथेक नव्या अर्थाचो साज चडोवन भवभूतीन जें नाट्यकाव्य बरयलां, ताका खूब नामना मेळ्ळया.

- कों. वि. सं. मं.

उत्तराः (उत्तराफाल्गुनी). भारतीय नखेत्रमाळेंतलें बारावें नखेत्र. हातूंत बीटा, लिओनीस (डेनेबोला; भोग १४७° ४७.२′; १२° १६.५′; अंतर ४३ उजवाडवर्सां, प्रत २.२३). हो योगतारो (मुखेल तारो) आनी बीटा व्हर्जिनिस (झॅविजॅवा, प्रत ३.८) अशे दोन तारे आसात. हाचो एक चरण (चतुर्थांश) सिंह राशींत आनी तीन चरण कन्या राशींत येतात. हातूंतले दोनूय तारे सिंहाकृती शेपडेच्या गोंड्यांत दिसतात. ह्या नखेत्राची देवता अर्यमा आनी आकृती शय्या (हांथरुण) अशें मानतात.

उत्तरेचें ध्यान अशें सांगलां:

व्याघ्राननोत्तरा गोस्था शुभ्रवर्णा चतुर्भुजा।
द्वयक्षिणी सूत्रखट्वाङ्गधारिणी परिकीर्तिता।।

अर्थ-उत्तरा ही वागाच्या तोंडाची, बैलाचेर बसपी, गोरी, चतुर्भुज, दोन दोळ्यांची आनी सूत्र आनी खट्वांग धारण करपी अशें सांगलां. (हेमाद्रि).

- कों. वि. सं. मं.

उत्तराभाद्रपदाः भारतीय नखेत्रमाळेंतलें सव्विसावें नखेत्र. अल्फेरात्झ (भोग ३५०° २८.३′; शर २५° ४०.९′; अंतर १३० उजवाडवर्सां, प्रत २.१२). हो योगतारो (मुखेल तारो) आनी उच्चैःश्रव्यांतलो (गॅमा) अल्जेनीब (प्रत २.८७) हे दोन तारे हातूंत आसात. कांय जाणकारांच्या मतान अल्जेनीबचे सुवातीर देवयानीतलो बीटा होय हातूंतलो एक तारो जावन आसा. पेगॅसी चौरसांतले उदेंतेकडले हे दोन तारे आसात. ताका लागून उत्तराभाद्रपदा नखेत्र वळखप सोपें जाता. हाची देवता अहिर्बुध्नीय आनी आकृती पलंग अशें मानतात. वेदांत पूर्वाभाद्रपदा आनी उत्तराभाद्रपदा ह्या दोनांचोय प्रौष्ठपदा असो उल्लेख आशिल्ल्याचें सांपडटा. हें नखेत्र मीन राशींत येता.

ह्या नखेत्राचें ध्यान अशें सांगलां:

गर्दभास्या वृषारुढा सिता भाद्रपदोत्तरा।
पात्रं च डमरुं धत्ते द्विभुजेयमुदीरिता।।

अर्थः उत्तराभाद्रपदा ही गाढवाच्या तोंडाची, वृषभ (नंदी) वाहन घेवन, गोरी आनी दोन भुजांची जावन आसा. हिच्या हातांत पात्र आनी डमरु आसात. (हेमाद्रि).

- कों. वि. सं. मं.

उत्तराषाढाः भारतीय नखेत्रमाळेंतलें एकविसावें नखेत्र. ह्या नखेत्राचो पयलो चरण (चतुर्थांश) धनू राशींत आनी फुडले तीन चरण मकर राशींत येतात. (अस्तंत) धनूंतले सिग्मा (नंकी, भोग २५.८° ४८.९′, शर -३° २८.१′; प्रत २.१४) हो ह्या नखेत्राचो योगतारो (मुखेल तारो) आसा आनी धनूंतलोच झीटा होय हातूंत आसा. कांय जाणांच्या मतान धनूंतले फाय आनी टाऊ हे तारेय उत्तराषाढांत आसात. ह्या नखेत्राची देवता विश्वेदेव आनी आकृती हतयाच्या दातांभशेन आसा.

उत्तराषाढा नखेत्राचें ध्यान अशें सांगलां:

सर्पगा चोत्तराषाढा गौरवर्णा सुरुपिणी।
नागबन्धजटाजूटस्वर्णकुण्डलभूषिता।
अक्षनागधरा दक्षे वामे पुस्ती सकुण्डिका।।

अर्थः उत्तराषाढा ही सोरपार बसपी, गोरी, सुंदर, नागदोरयेन जटाजूट बांदपी, भांगराचीं कुंडलां घालपी आनी उजव्या हातांत फास आनी नाग तशेंच दाव्या हातांत पुस्तिका आनी कुंड घेवन आसता. (हेमाद्रि).

- कों. वि. सं. मं.

उत्सवः मनशाक उमेद, उर्बा, आनंद, आनी धादोसकाय ज्या धर्मीक सुवाळ्यांत मेळटा त्या धर्मीक सुवाळ्याक 'उत्सव' म्हण्टात. 'महउद्धव उत्सव' असो अमरकोशांत ताका पर्यायशब्द मेळटा.

मनीस जल्माक येतना जरी एकलो एकसुरो आयलो तरी भौशीक मळार आनी समाजांत ताका एकलो एकसुरो रावप जमना. ताका संवसार, कुटुंब हीं बंधनां आपणावचीं पडटात. तातूंत तो घुस्पता, खर्शेता तसोच निर्शेता. संवसारांतली दुखाची आनी कश्टाची जीण जियेतना आपली मोख हातासपाक ताका जायतीं आडमेळीं येतात. संवसारीक आनी भौशीक जीणेंतल्यो खंती, दुखां, चिंता कुशीक उरून कुडीक विसव आनी मनाक आनंद मेळचो ह्या हेतांतल्यान उत्सवाचे प्रथेचो जल्म जालो.

वर्सांतल्यान थारायिल्ल्या दिसा, थारायिल्ल्या ऋतूंत, थारायिल्ल्या तिथींक मनशान भौशीक मळार एकठांय येवंचें, सगळ्यांनी नाचचें, खेळचें, सैम आनी कला ह्या गजालींचो आनंद घेवंचो, नव्यो गजाली शिकच्यो, आपलें जिवीत अणभवान समृध्द करचें हो उत्सवाफाटलो मुखेल हेत आसा. तेचखातीर वात्स्यायनान समाज आनी मेळावे हांकां 'संभूय क्रीडा' अशें नांव दिलां.

भारतांत पितृपूजा, वीरपूजा, नांगरणी, पेरणी, कापणी सारकीं शेतवडीचीं कामां, ऋतूपरिवर्तन, गणदेवता, ग्रामदेवता सारक्या संबंदांत उत्सव मनयतात. तेभायर कांय उत्सव राजा आनी तांच्या राज्यशासनावरवीं मनयताले. देखीक- हस्तिमंगल, वप्पमंगल, जयपान.

धर्म वा कर्म हांचो संबंद नाशिल्ले कांय उत्सव वैदिक काळार मनयताले अशें ऋग्वेदांत म्हळां (२.१६.७; १.१२४.८; १.४८.६). ऋग्वेदांत ह्या भौशीक उत्सवांक 'समन' अशें नांव दिलां. ह्या उत्सवांत दादले-बायलो मेकळेपणान वांटो घेताले. कवी, धनुर्धारी, शिंवळकी करपी, वयांत आयिल्ल्यो चलयो ह्या उत्सवांत वांटो घेताल्यो. मेकळी चलणूक, नाचप, गावप, सोरो पिवप, जुगार खेळप, मनांत येता तशें वागप, ह्या सारक्या गजालींक ह्या उत्सवांत मेकळीक आसताली.

रामायणांत वाल्मिकीन अयोध्येक 'समाजोत्सव शालिनी' म्हळां. समाजोत्सवांत नाटकां जातालीं अशें वात्स्यायन म्हण्टा. कामसुत्रांतले मौज-मजेक समाजोत्सवांत ऊंचेली सुवात आसताली. वयल्या तरेचे उत्सव जैन धर्मांतूय जाताले. आचारांगसुत्रांत तांकां 'संखडि' म्हळां.

पूर्विल्ल्या काळांत एकाद्रो उत्सव राजनगरांत जातालो, तेन्ना छणभेरी नांवाचो धोल वाजोवन तेविशींची सुचोवणी भौसाक दिताले. देखीक- कौमुदीमहोत्सव, उद्यानयात्रा, पर्वतयात्रा आदी. आयजय कोंकणात जेन्ना

…ल्या देत-देवतांची जांत्रा आसता, तेन्ना फांतोडेर देवळामुखार धोल …रतात

…धर्म, पंथ, देव-देवता ह्या विशींचें प्रस्थ जशें लोकांमदीं वाडलें, …गरी उत्सवांचो आंकडोय वाडलो. कांय उत्सव, कांय खाशेलेच पंथ …नी संप्रदायूच मनयताले. तर कांय उत्सव सगळ्यो भेद भावाच्यो वण्टी …न सगळ्यांचे जाल्ले. चातुर्मासासारके उत्सव कांय पंथ संप्रदायांमदीं …ले तर वर्षप्रतिपदा, अक्षयतृतीया, नागपंचम, गौरीगणपती, दसरो, …वाळी, मकरसंक्रांत, होळी सारके उत्सव संप्रदायाचे भेद मोडून मुखार …ने काळांतरान म्हयनो-तीथ-नखेत्र हांचे फार्स्कैत ह्या उत्सवांक …याले

पूर्विल्ल्या काळांत लोकोत्सव चार तरांनी वांटिल्लेः १. श्रेश्ठ देवतांचो …विमान २. क्षुद्र देवतांची दया संपादन करप ३. भूतकाळांत जावन …ल्ले धर्मप्रवर्तक आनी महात्मे हांचो उगडास मनोवप ४. पंचमहाभूतां …नी मैमांतल्या गरजेच्या वस्तूंची तुस्त, तोखणाय करप आनी उपकार …नप

उत्सव हें मनशाच्या मनाचें अन्न जावन आसा. मनशाचीं दुख्खां कांय …णांखातीर जायनात, पूण विसरायेर घालपाचें तें एक साधन आसा. …रतात. तेचपरी गोंयांत वेगवेगळे उत्सव व्हडा खोशयेन आनी उमेदीन …नयतात. उत्सवाच्या निमतान सोयरीं-धायरीं परतीं आपल्या मूळ …गावात. मूळ घरांत येतात. ह्या दिसांनी दर गांवांत दर एकल्याच्या …डार खोशयेचीं ल्हारां उफेतना दिश्टी पडटात. गोंयांत गणेश चवथीचो …त्सव व्हडा दबाज्यान मनयतात. हेर उत्सवांमदीं दिवाळी, शिगमो, …ताल, ईद व्हडा उमेदीन मनयतात.

-कों. वि. सं. मं.

उदक: सगळयांच्या वळखीचो एक सादारण द्रव पदार्थ. पयलींच्या …ळात उदक हें एक मूलद्रव्य आसा, असो समज आशिल्लो. पूण १७६१ …न हेन्री कॅव्हेंडिश हाणें उदक हें हायड्रोजन आनी ऑक्सिजन हांची २:१ ह्या घनफळाच्या प्रमाणांत भरसण आशिल्लें संयुग आसा अशें सिध्द केलें. १८०० त सर हंफ्री डेव्ही हाणें उदक हें ऑक्सिजनचे ८ भाग आनी हायड्रोजनचो १ भाग अशा प्रमाणांत तयार जाल्लें संयुग आसा, अशें दाखोवन दिलें. १८६७ त, उदकाक H_2O हें रेणुसूत्र (formula) निश्चित केलें.

धतरिवयल्या जीवांची उत्पत्ती उदकांत जाली आनी ताका लागून उदक हें जीव-उत्पत्ती जावंचे आदींपसून अस्तित्वांत आसा अशें निश्चितपणान म्हणूं येता. धतरिच्या पृष्ठभागावयलो सुमार तीन चतुर्थांश भाग उदकानूच व्यापिल्लो आसा.

वट्ट उदकाच्या ९७ % उदक दर्यांत आस्पावता आनी उरिल्लें ३% उदक धतरिच्या कट्ट्यापोंदा ५ किमी. चेर आनी धतरिच्या पृष्ठभागावयर १२ किमी. चेर सांपडटा. रायमंड नेस ह्या अमेरिकन उदकवैज्ञानिकान उदकाचे वांटणेविशींचो (distribution) तयार केल्लो तक्तो फुडें दिल्लो आसा.

मोनजात आनी वनस्पत हातूंत उदक हो एक म्हत्वाचो घटक आसा. मनशाचे कुडींत सुमार ७०%, जमनीवयले वनस्पतींत ५०-७५% आनी उदकांतले वनस्पतींत ९५ ते ९९% उदक आसता. कांय खनिज पदार्थांत, उदक संयोगित (combined) अवस्थेंत आसता.

धतरिचेर दर्या, न्हंयो, व्हाळ, बांयो ह्या रूपान उदक मेळटा. कांय सुवातींनी जमनीसकयल उदक आसता, पूण खूब खोल आशिल्ल्याकारणान तें भायर काडप परवडना. घनरुप उदक उत्तर आनी दक्षिण ध्रुवांकडल्या सदांच हिमाच्छादित आशिल्ल्या वाठारांत, शीत कटिबंधात आनी हेर ऊंच दोंगरांचेर दिसून येता. कन्यांचो पावस पडून हिमवर्षाव जाता तेन्ना ताचें अस्तित्व दिसून येता. बाश्परुप उदक वातावरणांत कमी-चड प्रमाणांत सदांच आसता. सैमीक उदकाचें, बर्फ हें एक शुध्द रुप. नागरी जिणेखातीर लागपी उदक न्हंयो, सरोवरां आनी बांया हांचेपसून मेळटा.

उदकाचे वांटणेविशींचो तक्तो

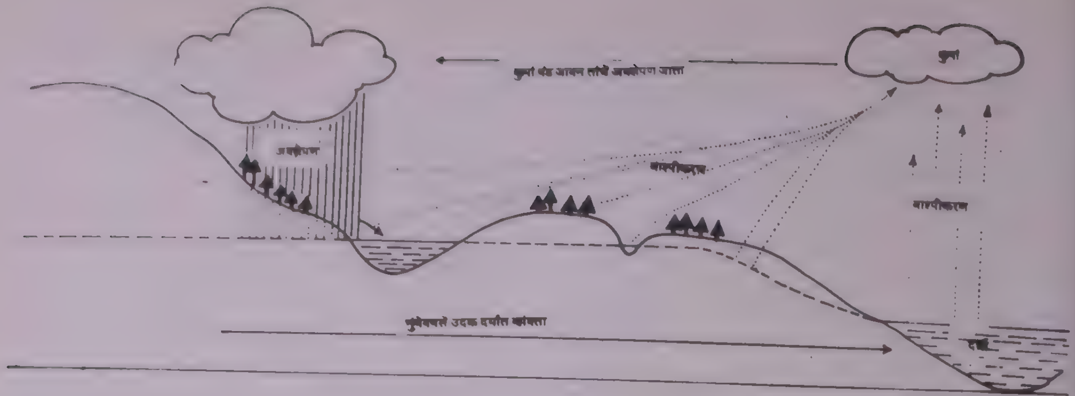
सुवात	उदकाचें घनफळ (घनीय मैल- (Cubic Miles)	टक्केवारी (सावांरणपणान)
पृष्ठभागावयलें उदकः		
साव्या उदकाचीं सरोवरां	३०,०००	०.००९
खाऱ्या उदकाचीं सरोवरां आनी मध्यदेशस्थ (Inland) दर्या	२५,०००	०.००८
न्हंयो आनी झरे	३००	०.००००९
	५५,३००	०.०१७
पृष्ठभागापोंवचें उदकः		
जमनींतली ओलसाण	१६,०००	०.००५
अर्द मैल खोलाये-इतलें जमनीपोंदचें भूंय-उदक	१०,००,०००	०.३१
अतिखोल भूंय उदक	१०,००,०००	०.३१
	२०,१६,०००	०.६२५
हिमआवरण आनी हिमन्हंयो (Glaciers)	७०,००,०००	२.१५
वातावरणातलें उदक	३,१००	०.००१
	७०,०३,१००	२.१५१
दर्या	३१,७०,००,०००	९७.२
वट्ट	३२,६०,७४,४००	१००

धतरिच्या जल्मासावन म्हळ्यार सुमार ४६० कोटी वर्सां आदल्या काळासावन धतरिवयलें वट्ट उदक आनी ताचीं लक्षणां हातूंत मात्तूय बदल जावंक ना. वनस्पत आनी मोनजात हांणी बाश्पाच्या रुपान सोडिल्लें उदक, दर्या आनी जमीन हातूंतल्यान उदकाचें बाश्पीभवन (evaporation) जावन उदकाची तयार जाल्ली वाफ वातावरणांत पावता आनी ताचेपसून कुपां तयार जातात.

कुपांपसून पावसाच्या, हिमाच्या आनी कन्यांच्या रुपान उदक परत धतरिक येवन मेळटा. हातूंतलें कांय उदक दर्यांत झिरपून वता आनी अशे तरेन हें जलवर्तन वा जलस्थित्यंतरचक्र (water cycle) एकसारकें सासणाचें चालूच उरता.

दर्याच्या उदकांत आनीकूय हेर पदार्थांचो आस्पाव आसता. धतरिवयल्या उदकाचें वट्ट वजन= १.१४१४×१०^{१८} मॅट्रिक टन. दर्यांतल्या मीठाचें वट्ट वजन= सुमार ४.८४×१०^{१६} मॅट्रिक टन. दर्यांतल्या उदकांत आस्पावपी वेगवेगळे पदार्थ अशेः $NaCl$-२.७%, $MgCl_2$-०.४%, $MgSo_4$-०.२%, $CaSO_4$ -०.१५%, KCl -०.०५%.

भौतिक गुणधर्मः शुध्द उदकाक रुच आनी वास आसना. उदकाचो पातळ थर रंगविरयत आसता. पूण ताच्या दाट (२ मी. परस चड) थरांतल्यान पळेत जाल्यार उदक निळसर दिसता. उदक थंड करपाक

लागल्यार ४° से. तापमानाचेर पावमेरेन उदक आकुंचित जाता. तापमान ताचे सकयल वचपाक लागलें म्हण्टकच तें प्रसरण जावपाक लागता आनी ०° से. तापमानाक गोठेता. उदकाच्या ह्या गुणधर्माक उदकाचें 'असंगत प्रसरण' (anomalous expansion) अशें म्हण्टात. ४° से. तापमान आशिल्लें उदक हेर तापमानाच्या उदकापरस जड आसता, म्हळयार ताची घनता ह्या तापमानाक सगळ्यांत चड आसता. उदकाची खासा उश्णता सगळ्या पदार्थांच्या खासा उश्णतेपरस चड आसा. ताका लागून उदक सवकास तापता आनी सवकासायेन थंड जाता आनी अशे तरेन वातावरणाच्या तापमानाचें नियंत्रण जाता. उदकाचे हेर भौतिक गुणधर्म अशे- गोठण बिंदू: ०° से.; ०° से. तापमानावेळार उदकाची घनता: १.००
ग्रॅम/घ.सेंमी.; बर्फाची घनता (०°से. तापमानावेळार): ०.९२ ग्रॅम/घ.सेंमी.; द्रवीभवनाची (fusion) उश्णता: ७९.७ कॅलरी/ ग्रॅम.डिग्री; उकळ बिंदू: १००°से.; बाश्पीकरणाची उश्णता: ५३९.४ कॅलरी/ग्रॅम सगळ्यांत ऊंच घनता (३.९८° से. तापमानावेळार): १.००००७३ ग्रॅम/घ.सेंमी.; क्रांतिक तापमान: ३७४° से.; क्रांतिक दाब: २१७.५ Atms.;खासा संवाहकता: १×१०$^{-७}$ mho सेंमी.$^{-१}$ (एकदम शुध्द उदक); विद्युत् अपार्यता स्थिरांक: ७८; सांद्रता: ७५.६ डाईन/सेंमी. (०° से. कडे) आनी ७४.२२ डाईन/सेंमी. (२०° से. कडे); प्रणमनांक (refractive index):१.३३३, त्रिक बिंदू: बर्फ-उदक-बाश्प हांच्या संतुलनांत, ०.००९८° से. ४.५७९ मिमी. Hg चो दाब आसतना; रचणूक= हायड्रोजन: ऑक्सिजन, घनफळ: २.००२८८ : १.०००, वजन- १.००७९७ : १५.९९९४. उदकांतल्यान विद्युत् प्रवाहाचें संवहन खूब सवकासायेन जाता. उदक हो बरो विद्रावक आसून तातूंत जायते पदार्थ विरगळटात.

रसायनीक गुणधर्म: रसायनीक नदरेन उदक हें थीर संयुग जावन आसा. २०००° से. तापमानाकडेन लेगीत वट्ट उदकाच्या फकत ०.६% द्रव्याचें ताच्या मूलद्रव्यांत अपघटन जाता. हाचेवयल्यान ही गजाल स्पश्ट जाता. उदकाचे हेर रसायनीक गुणधर्म अशे: १. क्षारीय (alkaline) धातूसारकील्या उंचेल्या धन विद्युत् धातू, कोठी तापमानाकडेन उदकाचे विघटन घडोवन हाडटात आनी हायड्रोजन वायूची उत्पत्ती जाता. तांबें, चांदी, भांगर, पारो, कथील ह्या धातूंची उदकाचेर वा वाफेचेर कसलीच क्रिया जायना. २. फ्लोरीन, क्लोरीन, ब्रोमीन हांच्यासारक्या उंचेल्या ऋण-विद्युत् अधातवीय मूलद्रव्यांची कोठी तापमानाकडेन उदकावांगडा विक्रिया जावन ओझोनीय ऑक्सिजन उत्पन्न जाता, जाल्यार क्लोरीन आनी ब्रोमीन सूर्याच्या उजवाडांत ऑक्सिजनची निर्मिती करतात. ३. कार्बन, बोरोन, सिलिकासारके अधातू रक्तोश्माकडे (red hot) वाफेचें विघटन घडोवन हाडटात. ४. धातवीय ऑक्साइडांवांगडा उदकाची विक्रिया जातकच उदकांत हे ऑक्साईड विरगळटात. देखीक: क्षारीय धातू. ५. उदकाची आनी विद्राव्य अधातू ऑक्साइडांची विक्रिया जातकच अम्लांची (acids) निर्मिती जाता. ६. निर्जल (anhydrous) क्षारांवांगडा उदकाची विक्रिया जातकच, उदक तातूंत भरसता आनी hydrates तयार जातात. ६. अम्लां (acids), क्षारां (bases), क्षारकां ह्या विद्युत् विच्छेद्यांची (electrolytes) उदकावांगडा विक्रिया जातकच तीं उदकांत विरगळटात आनी तांचे आयन तयार जातात. विद्युत्- विच्छेदन (electrolysis) करतकच, विद्युत्-विच्छेद्य (electrolyte) विद्रावाचें विघटन जाता. ८. जलीय विच्छेदन (hydrolysis): दुबळ्या अम्लांचीं आनी क्षारकांचीं क्षारां अर्दी आनी पुराय विघटित जातात. ९. उत्प्रेरण (catalysis): कितल्याशाच विक्रियांनी वाफेच्या रुपांतलें उदक, उत्प्रेरकाचें काम करता.

विश्लेशणात्मक परीक्षा: १. सोडियम वा पोटॅशियमचो ल्हान कुडको उदकाच्या संपर्कांत येतकच, हायड्रोजन वायू तयार जाता आनी तो पेट घेता. २. निर्जल कॉपर सल्फेट ($CuSO_4$) उदकाच्या संपर्कांत येतकच निळो रंग तयार जाता. ३. 'कार्ल फिशर' विक्रियक (reagent) द्रव्य उदकावांगडा भरसतकच गुलाबी रंग तयार जाता.

सूर्यमाळेंत उदक तीनूय रुपांनी मेळटा: घन (बर्फ), द्रव (उदक) आनी वायू (वाफ). सूर्याच्या लागसार उदक फकत वाफेच्या रुपांत मेळटा. सूर्याच्या फुडें उदकाचें रुपांतर बर्फांत जाता. धर्तरेचेर्ल्य उदक ताच्या तीनूय रुपांत मेळटा. सगळे तरेच्या जिविताखातीर उदक ही एक मुळावी गरज जावन आसा.

वायूरुपांतलें उदक: जलीय बाश्परुपी (Water Vapour- वाफ) उदकांतल्या रेणूंची हालचाल एकामेकांपरस पुराय स्वतंत्र आसता. उदकाच्या रेणूंतले अणू एकामेकांकडेन खूब ऊंच अशा ध्रुवीय (polar) रसायनीक बंधांनी गुंतिल्ले आसतात. हातूंतल्या दरेका बंधाचें हायड्रोजन तोंक ऑक्सिजनच्या संबंदांत धन विद्युत् (electrically positive) आसता. १२००° से. परस चड तापमानामेरेन वाफ तापयली जाल्यार ती विच्छेदित (dissociate) जावन हायड्रोजन अणू आनी हायड्रॉक्सिल मुक्त मुलकां (free radicals) तयार जातात. $H_2O \rightleftharpoons H + OH$. तापमान देंवयतकच हे उत्पाद (products) परत एकामेकांक मेळून उदकाचे रेणू तयार जातात. वाफेच्यो चडशो सगळ्यो रसायनीक विक्रिया द्रवरुप उदकासारक्योच आसतात. ३७४° से. तापमानाच्या वयर द्रवीकरण (liquefaction) करीनासतना जाय ते घनतेप्रमाण, वाफ संपीडित (compressed) करुं

ा. ०.४ ग्रॅ./घ.सेंमी. इतले ऊंच घनतेकडेन उदकांत कांय क्षारां ीरगळटात. (सादारण अवस्थेंत वाफेची घनता= ०.०००५८८२ /घ.सेमी.) उंचेल्या तापमानाची आनी दाबाची ही अवस्था कांय र्यक्षम वाफेच्या यंत्रसंचांत दिसून येता.

घनरूप उदकः बर्फांत उदकाचे रेणू हायड्रोजन बंधांनी वेवस्थित रणूकेच्या क्रमान बांदिल्ले आसतात, हें सकयल दिल्ले आकृतीवयल्यान ष्ट जाता.

घनरुपी बर्फाक जर २०००Atms. परस चड दाब दिलो जाल्यार पांच गवेगळे स्फटीक मेळटात. ह्या स्फटिकांचें रुप निर्मणें तापमान आनी दाब नेर थारायल्लें आसता. ते सगळे उदकापरस चड घन आसतात. (बर्फ । उदकापरस ल्हव आसता.) दाब देंवयल्यार ह्या सगळ्या स्फटिकांचें रत मामान्य बर्फांत रुपांतर जाता. घन रुपांत उदकाच्या रेणूचें घनफळ ३२.३ A^3 (३२.२×१० $^{-२४}$घ. सेंमी.) इतलें आसता.

द्रवरुप उदकः द्रवरुप उदकांतले रेणूय हायड्रोजन बंधांनी बांदिल्ले गगतात जेन्ना बर्फ वितळटा, तेन्ना हातूंतले कितलेशेच बंध तुटतात ानी जे बंध एकठांय उरतात ते कमी आशिल्ल्यान तांकां रेणूंचो चनाक्रम वेवस्थित दवरप शक्य जायना. रेणूंमदले हायड्रोजन बंध हे दकाच्या कांय खाशेल्या गुणधर्माचें कारण जावन आसात. हातूंतलो एक ाशेलो गुणधर्म म्हळ्यार- उदकाचें शीतलीकरण (cooling) केलें जाल्यार .९८° से. तापमानामेरेन उदकाचें आकुंचन जाता. पूण ह्या तापमानामकयल उदकाचें प्रसरण (expansion) जाता. देखून ३.९८° से. तापमानाकडेन उदकाची घनता सगळ्यांत चड आसता. ताचे वयर आनी ताचे सकयल ही घनता कमी जाता. घनरुप उदकाचे घनता द्रवरुप उदकाच्या घनतेपरस कमी आसता. द्रवरुप आनी वायुरुप अवस्थेंत उदकाचें घनफळ =१८.८३ A^3 इतलें आसता.

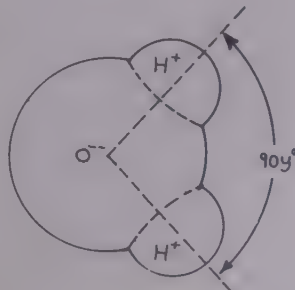
उदकाचे उपेगः मनीस, प्राणी आनी वनस्पत हांच्या जिविताखातीर उदक ही एक मुळावी गरज जावन आसा. विक्रियक (reactant), विद्रावक (solvent) आनी उत्प्रेरक (catalyst) म्हूण वैज्ञानिक प्रयोगशाळेंत आनी उद्योगकारखान्यांत उदकाचो मोट्या प्रमाणांत वापर जाता. लिटर, कॅलरी सारक्या कांय भौतिक एककांचें निदर्शन करपाखातीर उदक हें प्रमाण अशें मानतात. खास गुरुत्व (specific gravity), सापेक्ष सांद्रता (relative viscosity) हांच्यासारक्या कांय भौतिक गुणधर्मांची तुळा करपाखातीर उदक हें प्रमाण अशें मानतात. बार्जीवरवीं आनी बोटीवरवीं मालाचें हाड-व्हर करपाखातीर उदकाचो मार्ग वापरतात. उरिल्ले आनी घाण पदार्थ सोडपाखातीर उदक हें एक बऱ्यापैकी साधन आसा. परिक्षेपणीय माध्यम, शीतलीकरण मध्यस्थ, निवळ करपाचें साधन, तशेंच उश्णता आनी शक्ती हांच्या उत्पादनाखातीर आनी वितरणाखातीर उदकाचो मोट्या प्रमाणांत वापर जाता. बर्फ तयार करपाखातीर आनी अन्न तिगोवपाखातीर (food preservation) उदकाचो उपेग जाता. पेंवपाखातीर, नुस्तें गरोवपाखातीर, नौकानयनाखातीर आनी हेर मनोरंजनाचें साधन म्हूण उदकाचो वापर जाता. उदक हो एक विश्वव्यापी विद्राव जावन आसा. उदक सगळे दोंगर धुवन काडटा, देगणां तयार करता. सगळ्या खंडांचो आकार बदलून उडयता, सबंद धर्तरी झाडून काडटा. धर्तरेक एक नवेंच स्वरुप दिवपाची उदकांत ताकद आसा. सूर्याच्या खर किर्णांपसून उदक धर्तरेची राखण करता. सरोवरां आनी न्हंयो हांचेपसून मेळपी उदक पियपाखातीर वापरचेपयलीं ताचेर शुध्दीकरणाखातीर कांय रसायनीक प्रक्रिया करतात. वैजकी आनी संशोधन विभागांत खास ऊर्ध्वपातीत (distilled) उदक वापरतात.

अफेनद उदक (Hard Water): उदक खडपांतल्यान व्हांवत वता तेन्ना तातूंत कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियम हांचीं सल्फेटां आनी क्लोराइडां आसत जाल्यार तीं तातूंत विरगळटात. उदकांत कार्बन डाय-ऑक्साइड थोड्या प्रमाणांत विरगळिल्लो आसता. असलें कार्बन डाय-ऑक्साइड भरसल्लें उदक कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियम कार्बोनेटां आशिल्ल्या खडपांच्या सांगातांत आयलें म्हण्टकच रसायनीक विक्रिया जावन कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियम बायकार्बोनेटां अनुक्रमान तयार जातात आनी तीं विद्राव्य आशिल्ल्यान उदकांत विरगळटात. हीं बायकार्बोनेटां, सल्फेटां, क्लोराइडां आशिल्लें उदक शाब्बान कपडे धुवपाखातीर वापरुंक मेळनात. असल्या उदकांत शाब्बाचो फेणेर येना म्हूण ताका 'अफेदन उदक' (फेणेर न येवपी- Hard water) ' अशें म्हण्टात. ज्या उदकांत असलीं क्षारां आसनात, त्या उदकाक 'फेनद उदक' (Soft Water) अशें म्हण्टात.

अफेनद उदक जेन्ना शाब्बान कपडे धुवपाखातीर वापरतात, तेन्ना शाब्बावांगडा त्या उदकांतल्या संयुगांची रसायनीक विक्रिया जाता आनी अविद्राव्य पदार्थ (देखीक- कॅल्शियम स्टिअरेट, मॅग्नेशियम स्टिअरेट) तयार जातात. ताका लागून शाबू पेड्ड्यार जाताच, तशेंच तयार जाल्ल्या अविद्राव पदार्थांचो थर कपड्यांचेर बसून ते आनीक लोळपाची शक्यताय आसता. अफेनदपण (hardness) दोन प्रकारचें आसता. १. तात्पुरतें अफेनद उदकः हें उदक कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियम बायकार्बोनेट्स हांकां लागून जाता. २. सासणाचें अफेनद उदकः हें उदक कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियम क्लोराइड्स हांकां लागून तयार जाता. तात्पुरतें अफेनदपण हें उदक खतखतायल्यार ना जाता जाल्यार कायमचें अफेनदपण उदक शिजयल्यार लेगीत पयस जायना.

उदका रेणूची रचणूक

सुवाती
'K' कवच
'L' कवच
हायड्रोजन
ऑक्सिजन
अ
ब

जड उदक: सामान्य उदकाचो रेणुभार १८ आसता. रेणुभार १८ परस चड आसता त्या उदकाक 'जड उदक' (Heavy Water) अशें म्हण्टात. जड उदक बहू १८ प्रकारचे आसता. हातूंतल्या ड्यूटेरियम ऑक्साइड [illegible] रेणुभार [illegible] हाका सादारपणान जड उदक अशें म्हण्टात. जड उदकाच्या ह्या रेणूंत साद्या उदकाच्या रेणूंतल्या हायड्रोजन अणूच्या जाग्यार २ द्रव्यमानांक आशिल्ल्या हायड्रोजन समस्थानिकाचे (isotopes) दोन अणू आसतात. जड उदकाचे कांय भौतिक गुणधर्म अशे- [illegible] से. कडे घनता: १.१०५९; उकळ बिंदू: १०१.४२° से.; वितळ बिंदू: ३.८२° से.; उच्च घनतेकडलें तापमान: ११.४° से.; पृष्णत्ताण: ६७.८ डाइन/सेंमी.; प्रणमनांक: १.३२८.

ह्या उदकाच्यो रसायनीक विक्रिया सामान्य उदकाभशेनूच आसतात पूण विक्रियेचो वेग मात कमी आसता. सस्तन जनावरांक जड उदक पियेत जाल्यार चड तान लागता. ह्या उदकापसून बियांचें अंकुरण (germination) जावंक पावना. जड उदक सैमीक उदकांत मेळटा आनी ह्या सैमीक उदकाचें पर्यून पर्यून ऊर्ध्वपातन (distillation) करतकच जड उदक मेळटा. अणुभट्टींत शीतलक आनी शामक म्हूण जड उदकाचो वापर जाता. रसायनीक आनी जीवविज्ञानीय संशोधन कार्यांत जड उदकाचो मोट्या प्रमाणांत वापर जाता.

भौवारिक उदक (Polywater): रशियांतले एन्. एन्. फेड्याकिन तशेंच बी. व्ही. डेरजॅग्युइन आनी तांचे वांगडी हांणी १९६२ च्या सुमाराक भौवारिकाच्या (दोन वा अदीक रेणूंचो संयोग जावन तयार जाल्ल्या जटिल संयुगाच्या) रुपांत आशिल्लो एक उदकाचो प्रकार सोदून काडलो. ताचे गुणधर्म सामान्य उदकापरस मात्शे वेगळे आसात अशें मत तांणी मांडलें. पूण उपरांत जायत्या प्रयोगशाळेंत जाल्ल्या संशोधनान लेगीत ताचें अस्तित्व सिध्द जालें ना. निमाणें १९७३ त, अशें सिध्द जालें की, भौवारिक उदक हें कांय कलिल (colloidal) अपद्रव्यां आशिल्लें सामान्य उदकाचेंच एक रुप आसा.

- डॉ. अनिल डिंगे

सांस्कृतिक संदर्भ: (संस्कृत- जीवन, जल, सलिल, तोय अम्बु, नीरद, नीर; गुजराती- पाणी; हिंदी-पानी; फ्रेंच- ओ; इंग्लीश- वॉटर; पोर्तुगीज- आग्व; मराठी- पाणी; कन्नड-नीरु).

एक मुखेल अन्न. हाची व्याख्या अशी- 'जलति जीवयति लोकानिति' - लोकांक जिवे दवरता तें जल वा उदक.

उदक हें उतर मूळ संस्कृत भाशेंतले आसा. कोंकणी भाशेंतय ह्याच उतराचो वापर जाता. उदक उतराची व्युत्पत्ती अशी करतात. 'उद' म्हळ्यार वयर येवप वा ओलें करप. 'क' हो स्वार्थी प्रत्यय लागून 'उदक' हें उतर जालें. बृहदारण्यकांत (५.१) 'उदक' हें सगळ्या वस्तूचें मूळ आसा अशें म्हळां. वैदिक साहित्यांत उदकाची देवता 'वरुण' असो उल्लेख आयला. ही देवता उदकाचेर नियंत्रण दवरता. तिचें वस्त्र उदक आसून तें ती पांगरुंक घेता.

संस्कृत साहित्यांत उदकाचे कांय उल्लेख फुडलेतरेन येतातः

तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेदभूतिमात्मनः।
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते।। दानराज।।

उदकासारकें दान ना अशें दानराज सांगता.

रसगुणबहुल द्रव्यम, सौम्याः स्वल्पापोडन्तरिक्षप्रभवाः
प्रकृतिशीताः लहव्यश्चाव्यक्तरसाश्च (चरकसूत्रः २६.३९)

उदक हें सभावीकपणान मळबांतल्यान पडपी थंड, ल्हव रस-पाक जायना अशें द्रव्य आसा.

ऋग्वेदांत (५.८५:६), 'न्हंय दर्याकडेन मार्गक्रमण करून दर्याक मेळटा पूण दर्या केन्नाच भरना हें वरुणाचें कुवाडें न्हय मूं?' अशें म्हळां.

उदक हें पंचमहाभूतांतलें सृश्टीवेलें भूत आसा. पंचमहाभूतांच्या द्रव्याचे उत्पत्तीचें हे कारणभूत आशिल्ल्यान सह्य रसाचें उदक हें समवायी कारण आसा. ताचो वर्ण शुक्ल, रस मधूर आनी स्पर्श शीतल आसा. द्रव्यत्व हो ताचो सभावीक गूण आसा.

मूळ उदक हें सगळें एक आसलें तरी देश वा काळ हांकां अनुसरून ते तरेकवार जाता. तेपासत तें हितकारक वा घातक जावं येता मळबांतल्यान पडिल्लें उदक चंद्र, वायू आनी सूर्य हांचो स्पर्श जाल्ल्यान थंड, शुध्द आनी नितळ आसता. (आकाशात्पतितं जलं सोमवायवर्के सृष्टंभवति, हितहितत्वे तद्देशकालमपेक्षते).

उदक, पृथ्वी ह्या तत्त्वाकडेन संबंदीत आशिल्ल्यान उदकाचे गुण पृथ्वीच्या गुणांक लागून बदलतात.

१. धवे जमनीत- तुरट उदक, २. काळशे जमनीत- कडू उदक, ३. हळडुवे जमनीत- क्षारयुक्त, ४. खारे जमनीत-खारें उदक, ५. दोंगराच्या मुळसांत-मात्शें तीख, काळी जमीन- कातळ, गोड.

उदकाचे सादारण गूणः जीवनशक्त दिवपी, तृप्ती करपी, पुश्टिक, तान भागोवपी, काळजाक थंड, हितकर, ल्हव अशें आसा.

कालमानानुसार उदकाचे गूण विंगडविंगड आसात.

वर्षाः वार्षिक जलम्-गुर्वभिष्यन्दि मधुरसं। अर्थ- उदक जड आनी आर्द्रता निर्माण करपी, गोड आसता.

शरदः तनु लघ्वनभिष्यन्दि, एत्ततुसुकुमाराणं। स्निग्धभूयिष्ठ भोजनानां, भोज्यभक्षलेह्यपेयेषुच शस्यते। अर्थ- उदक, ल्हव, निर्मळ, आर्द्रता उणे आसपी स्निग्ध आनी चतुर्विध, अन्न खाल्ल्याउपरांत पिवपाक योग्य.

हेमन्तः स्निग्धं, वृष्यं, बलहितं गुरु। अर्थ-उदक, स्निग्ध, जड, शुभ, घटसाणीक बरें.

शिशीरः हेमन्तात लघुतरं कफनातजित। अर्थ- उदक, हेमन्तापरस चड ल्हव, कफ-वात नाश करपी.

वसंतः उषायमधुररुक्षम्। अर्थ- उदक तुरट, गोड, रुक्ष अशें आसता.

ग्रीष्म : अनभिष्यन्दि। अर्थ-उदक, आर्द्रता उणें न करपी

(चरकसूत्र : २७.२०३.६)

उदक हें उतर लावन जायते संस्कार, उक्ती तयार जाल्यात.

(१) उदक सोडप – दान करप. (२) उदकक्रिया – अन्त्येष्टी (३) उदकशांत – बौधायनांत सांगिल्ल्याप्रमाण सूक्त पठण करुन तें उदक घर शुध्द करपाखातीर घरभर शिंपडप. देखून घर पवित्र, शांत आनी सुखसमाधानयुक्त जाता.

– माधव भुस्कुटे

उदका येरादारी:

उदका येरादारी: लांकूड, धान्य, तयार माल आदी वस्तू तशेंच मनीस, मोनजात, नुस्तें सारकीली जीवसृश्ट हांची एका जाग्यावयल्यान दुसऱ्या जाग्यार, उदका मार्गांतल्यान, हाड-व्हर करपाच्या वेव्हाराक 'उदका येरादारी' अशें म्हण्टात. धर्तरेच्या सगळ्या भागांत ल्हान- व्हड प्रमाणांत उदका येरादारी चलता. हेखातीर न्हंयो, कालवे, दर्या सारक्या उदकाच्या माध्यमांतल्यान हातांनी ताणपाचीं, शिडार चलपाचीं वा यंत्राचेर चलपी ल्हान-व्हड व्हड्यांचो, पडावांचो, बोटींचो, जहाजांचो (पातमाऱ्यांचो) उदका येरादारीखातीर उपेग करतात.

उगम आनी विकासः पूर्विल्ल्या काळांत न्हंयांच्या देगणांनी राबितो करून रावपी मनशाक उदका येरादारीचो सगळ्यांत पयलीं सोद लागलो अशें म्हण्टात. न्हंयतलें व्हांवतें उदक पळोवन ताचो प्रवासाखातीर उपेग करपाची कल्पना ताका येवजली. लांकडाचे व्हडले कुडके, एकठांय बांदिल्ले कोंडे, फळयो, झाडां, जनावरांचीं चामडीं असल्या उफेवपी पदार्थांचो ल्हवल्हव व्हड वाहनासारको उपेग जावपाक लागलो. ताचेवयल्यानूच फुडें पनेळ, व्हडीं, पडाव, बोटी आनी जहाजां तयार करून वापरपाची बुद्द मनशाक येवजली. इतिहासांत वेगवेगळ्या संस्कृतायांनी उदका येरादारीचे उल्लेख सांपडटात. ईजिप्शियन लोकांनी नाइल न्हंयेतल्यान आनी आर्यांनी सिंधू आनी गंगा ह्या न्हंयांतल्यान प्रवास केल्लो. मीगॅस्थीनीस हाणें चंद्रगुप्त मौर्यांचे मुस्तींत गंगा आनी तिच्या हेर फांट्यांचेर बरीच येरादारी जाताली, असो उल्लेख केला.

दर्यादिगेर रावपी लोकांक दर्यापल्यान किदें आसा हें जाणून घेवपाची उमळशीक लागून दर्याचो प्रवास करपाची इत्सा जाल्या आसतली.

सुमेरियन लोकांनी इ.स.प. ३००० च्या सुमाराक भूमध्य दर्यादेगेवेल्या देशांकडे संपर्क मादून वेपार केलो. तेउपरांत फिनिशियन, ग्रीक आनी रोमन लोकांनीय बऱ्याच देशांकडे वेपार करपाक सुरवात केली. पूर्विल्ल्या काळांत, ईजिप्त, हिंदुस्थान आनी चीन ह्या राश्ट्रांतूय मोट्या प्रमाणांत दर्या येरादारी चलताली

अहमदाबाद जिल्ह्यांतल्या लोथल हांगाच्या उत्खननांत सांपडिल्ल्या आवशेशांवयल्यान सिंधु संस्कृतायेच्या काळासावन भारतांत जहाजांचें बांदप आनी जहाजांची येरादारी चलताली अशें म्हणपाक आदार आसा. मोहेंजोदडोंत जहाजांची आकृती आशिल्ल्यो चवकोनी मुद्रा सांपडल्यात. इ. स. प. दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या सांची स्तूपांचेर व्हड्यांच्यो प्रतिकृती दिसून येतात. अजिंठ्याच्या गुंफांत व्हड्यांचीं चित्रां आसात. संस्कृत आनी पाली साहित्यांतूय उदका येरादारीविशीं वर्णन आयलां. ऋग्वेद, रामायण, महाभारत, बृहत्संहिता आनी वराहपुराण ह्या ग्रंथांत दर्याच्या वाटाने उल्लेख आसात. चंद्रगुप्त मौर्याचे मुस्तींत आरमाराचो बरोच विस्तार जाल्लो . कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतूच दर्या येरादारीचें वर्णन आयलां. इकराव्या शेंकड्यांत चोल राजांचीं जहाजां हिंदी महासागराचे भोंवतडी वतालीं. त्याच काळांतल्या 'युक्तिकल्पतरु' ह्या संस्कृत ग्रंथांत जहाज-बांदपाविशींची सविस्तर माहिती दिल्या. मच्छलीपटनम् बंदरांतल्यान सुटपी हिंदी जहाजां उदेंतेकडेन आराकान, पेगू, सयाम, सुमात्रा, चीन आनी मनिला आनी अस्तंतेक मादागास्करमेरेन प्रवास करतालीं अशें फ्रेंच भोंवडेकार तार्व्हेर्न्ये हाणें म्हळां. तेराव्या शेंकड्यांतलो प्रवासी मार्को पोलो हाणें हिंदुस्थानच्या व्हडल्या जहाजांचें वर्णन केलां. मोगलांचे मुस्तींत बंगाल, काश्मीर आनी लाहोरांत जहाजां बांदपाच्या उद्येगांत बरीच उदगरत जाल्ली. सुरत, भावनगर, गोंय, वसई, डाक्का ह्या शारांनी सतराव्या शेकड्यांत जहाजां बांदपाच्या उद्येगांत नामना मेळयल्ली. शिवाजी आनी उपरांत कान्होजी आंग्रे हांणी मराठी आरमाराची पध्दतशीर उदरगत केल्ली.

रोमन साम्राज्यांत दर्याचे येरादारीक बरेंच म्हत्व आयिल्लें. तें साम्राज्य लयाक वतकच लेगीत व्हेनिस बंदर हें व्हडलें वेपारकेंद्र जालें. पंदराव्या शेंकड्यांत स्पेन आनी पोर्तुगालच्या राजांनी साहसी जलप्रवाशांक पालव दिवन उत्तेजन दिलें. १४९२ त कोलंबस हिंदुस्थानचो सोद करीत करीत बहामा जुंव्याचेर पावलो आनी अशे तरेन अमेरिकेचो सोद लागलो. दां एन्रिकीश् ह्या पोर्तुगेज राजान हिंदुस्थानचो उदकामार्ग सोदून काडपाखातीर बरीच भोंवडी केली. १४९८ त वास्को-द-गामा केप ऑफ गुड होपाक मोडण घालून हिंदुस्थानचे अस्तंत दर्यादेगेवेल्या कालिकत बंदरांत आयलो. स्पेन आनी पोर्तुगाल ह्या देशांनी उदेंतेकडलो उदकामार्ग वेपाराखातीर उक्तो दवरीनासतना बळयांच आपल्या ताब्यांत दवरपाचो यत्न केलो; पूण तातूंत तांकां येस आयलें ना. ल्हवल्हव डच लोकांनी आपली उदका येरादारी सुदारून युरोपच्या वेपारांत नामना जोडली. सतराव्या शेंकड्यांत फ्रेंच आनी ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी उदेंतेकडल्या वेपारांत आपलो शेक चलोवपाचो यत्न केलो. अशे तरेन दर्यांतल्या धाडसी प्रवासाक लागून नव्या देशांचे आनी उदका-मार्गांचे सोद लागले आनी आंतरराश्ट्रीय वेपाराची वाड जाली. दर्या- येरादारीच्या बळाचेर ब्रिटिशांनी १५९९ त ईस्ट इंडिया कंपनीची थापणूक करून वेपार करता-करतां हिंदुस्थानांत साम्राज्य सत्तेची थापणूक केली.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत अमेरिकेचे उदरगतीक लागून दर्यांतले येरादारीची मागणी बरीच वाडली. ह्याच काळांत इंग्लंड आनी अमेरिका हांचेमजगतीं जहाजां बांदपाच्या उद्येगांत सर्त सुरू जाली. अमेरिकन जहाज बांदावळीचो खर्च कमी आसतालो आनी तीं ब्रिटीश व्हड्यांपरस चड वेगान प्रवास करतालीं.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत उदका येरादारीच्या मळार एक म्हत्वाचो बदल घडून आयलो. विल्यम सिमिंग्टन (१७२३-१८३१) ह्या ब्रिटीश अभियंत्यान वाफेचेर चलपी पयली माल व्हरपी बोट बांदली (१८०१). हेन्री बेल हाणें वाफेचेर चलपी पयलें उतारु जहाज बांदलें (१८१२). १८६२ उपरांत मात जहाज बांदावळीच्या कामांत लांकडांच्या जाग्यार लोखणाचो वापर जावपाक लागलो. १८८० उपरांत तिख्याचो उपेग जावपाक लागलो. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक कोळशाच्या जाग्यार तेलाचो इंधन म्हूण चड वापर जावपाक लागलो. १९०२ त डीझेल ह्या बव्हेरियन तंत्रज्ञान डीझेल इंजिनाचो सोद लायलो आनी बाश्पबोटींच्या जाग्यार डीझेल इंजिनार चलपी जहाजांचें प्रमाण वाडलें.

१८६९ त सुएझ कालवो बोटींखातीर उक्तो जालो; पूण तातूंतल्यान शिडांचीं जहाजां व्हरपाक आडखळ जाताली. १८८० च्या सुमाराक शिडांच्या जहाजांचो वापर कमीकमी जायत गेलो आनी विसाव्या शेंकड्यांत मात दर्या-येरादारींतल्यान शिडांचीं जहाजां बंद जालीं. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक जगांतल्या वट्ट सुमार २५० लक्ष टनभार जहाजांपैकीं सुमार ६५ लाख टनभाराचीं जहाजां शिडाचेर चलपी आशिल्लीं. मालाचे प्रकार आनी परिणाम बदलत गेले, तशे १८७० उपरांत खास वेवस्था आशिल्लीं जहाजां बांदपाक सुरवात जाली. देखीक- ऑस्ट्रेलियांतलें गोठयल्लें मांस लंडनाक हाडपाखातीर प्रशीतनाची (refrigeration) तजवीज आशिल्लीं जहाजां बांदलीं. १८८६ उपरांत तेलाची येरादारी पिंपांतल्यान करपाच्या जाग्यार खास बांदिल्ल्या टाकेजहाजांनी (tankers) जावपाक लागली. व्हडल्या आनी नव्या जहाजांखातीर बंदरांत फाव तशी तजवीज जाली.

दुसऱ्या म्हाझुजापयलीं जहाजां बांदपाच्या उद्येगांत आनी दर्या येरादारीच्या उद्येगांत ब्रिटनचो पयलो क्रमांक आशिल्लो. पूण दुसऱ्या म्हाझूज काळांतूच आर्विल्ल्या तंत्रगिन्यानाचो वापर करून अमेरिकेन ४०० लाख टनभाराचीं नवीं जहाजां बांदलीं आनी संवसारीक दर्या-येरादारीच्या मळार पयलो क्रमांक मेळयलो. सद्या उदका-येरादारीच्या मळार आशियांत जपानाफाटल्यान भारताचोच क्रमांक लागता.

भारतांतली भितल्ली उदका येरादारीः भारतांतल्या भितल्ल्या उदका मार्गांची एकूण लांबाय सुमार १४,१५० किमी. इतली आसा. तातूंतली फकत एक पंचमांश आगबोटींक वापरपाक मेळटा. देशांतल्या ईशान्य भागांत, केरळ, अस्तंत बंगाल, बिहार, ओरिसा, आंध्र प्रदेश आनी तमिळनाडू ह्या राज्यांत उदका-येरादारी खासा म्हत्वाची आसा. भारतांत पयले प्रतीचीं फकत १० बंदरां आसात, तीं अशीं- कलकत्ता, मुंबय, मद्रास, पारादीप, कोचीन, विशाखापटनम्, कांडला, मार्मागोवा (मुरगांव), न्यू मंगलोर आनी तुतिकोरिन. तेभायर १९ मध्यम प्रतीचीं आनी १४४ ल्हान बंदरां आसात. ह्या मध्यम तशेंच ल्हान बंदरांनी व्हडल्या बोटींची येरादारी जायना.

न्हंय-येरादारीः उदका येरादारीचे नदरेन पळेल्यार दक्षिण आनी उत्तर भारतांतल्या न्हंयांत म्हत्वाचे फरक दिसून येतात. उत्तरेकडल्यो न्हंयो सपाट मळावेल्यान व्हांवतात आनी तांकां वर्सूयभर भरपूर उदक आसता. देखून उदकामार्ग म्हूण तांचो बरो उपेग जाता. दक्षिणेकडल्यो न्हंयो पठारावेल्यान व्हांवतात. उबाळ्याच्या दिसांनी तांचें उदक बरेंच आटता आनी फकत तांच्या मुखाकडल्यान त्रिभुज वाठारांतूच (delta) तांचो उदका येरादारीखातीर वापर जावंक शकता.

भारतांत पूर्विल्ल्या काळांत गंगा, यमुना, सतलज, चिनाब आनी सिंधू ह्या न्हंयांत उदका येरादारी चलताली. सद्या ह्या न्हंयांतलो कितलोसोच भाग उदका येरादारीखातीर वापरांत ना. आज यंत्रशक्तीचेर चलपी जहाजांखातीर फकत ३५,००० किमी. लांबायेच्यो न्हंयो येरादारीखातीर वापरतात. तेचपरी ९,५०० किमी. लांबायेच्या हेर उदकामार्गांचेर देशी बांदावळीच्या व्हडल्या जहाजांची येरादारी चलता सद्या ब्रह्मपुत्रा, गोदावरी- कृष्णा आनी तांचे कालवे, केरळांतले कालवे आनी खाडयो, तमिळनाडू आनी आंध्र प्रदेश राज्यांतलो बकिंगहॅम कालवो, महानदीचे आनी ओरिसांतल्या अस्तंत दर्यादेगेवयले कालवे आनी गोंयच्यो मांडवी आनी जुवारी ह्यो न्हंयो उदका येरादारीखातीर वापरतात. सगळे उदकामार्ग पध्दतशीररुपान वापरांत हाडले जाल्यार

सुमार १६,००० किमी. लांबायेचे उदकामार्ग येरादारीखातीर वापरूंक [illegible]

कालव्यांतली येरादारी: न्हंयच्या मानान कालव्यांत गाळ सांचपाचें प्रमाण खूब उणे आसता. कालव्यांतलें उदक न्हंयच्या उदकापरस अदीक संथ दवरूं येता. तशेंच जड मालाचें हाड-व्हर करपाखातीर उद्येगधंद्यांक फावो तेप्रमाण कालवे खणूं येता. देखून, न्हंय येरादारीच्या मानान कालव्यांतली येरादारी सोपेपणान जाता.

१७८७ ते १८५७ ह्या काळाक इंग्लंडांत कालवे बांदपाचें 'भांगरा-युग' अशें म्हण्टात.-त्या कालव्यांपसून इंग्लंडाक कितलेशेच अर्थीक आनी समाजीक फायदे जाले. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत अमेरिकेंत येरादारीखातीर मोट्या प्रमाणांत कालवे बांदले. ईअरी कालव्याक लागून न्यूयॉर्कचो वेपार वाडलो. फ्रांस, अस्तंत जर्मनी, नेदरलँड्स आनी सोव्हिएत रशिया ह्या देशांतूय वेगवेगळ्या न्हंयांक जोडपी कालवे बांदून उदकामार्गांचीं जाळींच तयार केल्यांत. भारतांत कालव्यांवी येरादारी फक्त ईशान्य भागांत, कृष्णा-गोदावरी त्रिभुज वाठारांत (delta) आनी केरळ राज्यांत चलता.

भारतीय दर्या-येरादारी: सोळाव्या शेंकड्यांमेरेन हिंदी नौकानयनाक गंवमारांत मानाची सुवात आशिल्ली. सतराव्या आनी अठराव्या शेंकड्यांत मात भारतांतले थळावे राजा एकामेकांआड झगडत राविल्ल्यान नौकानयनाची उदरगत जावंक पावली ना. तरीलेगीत जहाजां बांदपाचे काम १९४० मेरेन हिंदी गोद्यांतल्यान चालूच आशिल्लें. उपरांत, युरोपांत तिख्याचीं जहाजां तयार जावपाक लागलीं आनी निम्ब्याच्या उणावाक लागून हिंदुस्थानचो जहाजां बांदपाचो उद्येग फाटीं पडलो.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक हिंदी जहाज कंपन्यांक ब्रिटीश कंपन्यांआड मर्त करची पडली. ब्रिटीश कंपन्यांक सरकारचो पालव आशिल्ल्यान जमशेटजी टाटा आनी व्ही. ओ. चिदंबरम पिळ्ळै हांणी थापणूक केल्यो आनी जायत्यो हेर हिंदी कंपन्यो बंद जाल्यो. पूण ह्या मर्तींत शेट नरोत्तम मोरारजी आनी वालचंद हिराचंद हांणी १९१९ त थापणूक केल्ली 'सिंदिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी' तिगून उरली. हे कंपनीचें पयलें जहाज 'लॉयल्टी' ५ एप्रिल १९१९ त मुंबयसावन इंग्लंडाक वचूंक भायर सरलें. भारतीय नौकानयनाच्या इतिहासांत हो दीस म्हत्वाचो अशें मानून १९६४ सावन ५ एप्रिल हो दीस 'राष्ट्रीय नौकानयन दीस' म्हूण मनयतात.

राष्ट्राचे अर्थीक उदरगतीखातीर आनी राखणेखातीर नौकानयनाचें हिंदीकरण जावप गरजेचें आशिल्लें. सिंदिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीचो एक संचालक सर लल्लुभाई सामळदास हाणें हो प्रस्न वरिश्ठ कायदेमंडळांत मांडलो. पूण ताच्या यत्नांक यश आयलेंना. १९२३ त मध्यवर्ती सरकारान हेडलॅम हाचे अध्यक्षतेखाला 'वेपारी नौकानयन समिती' नेमली. ते समितीन दर्यादिगेवेलो वेपार हिंदी जहाजांखातीर राखून दवरचो, हिंदी लोकांक जहाजां चलोवपाचें प्रशिक्षण दिवचें, अश्यो कांय शिफारशी केल्यो. पूण 'डफरिन' बोटीचेर १९२७ सावन प्रशिक्षणाची वेवस्था करपापेल्यान सरकारान आनीक कांयच केलेंना. १९२८ त हाजी हाणें आनी १९३७ त सर अब्दुल गझनवी हाणें दर्यादिगेवेले येरादारीचे एकाधिकार हिंदी जहाजांक मेळचे, म्हूण मध्यवर्ती कायदेमंडळांत बिलां मांडलीं, पूण तीं संमत जालीं ना.

दुसरें म्हाझूज सुरू जावचे आदीं हिंदी कंपन्यांची १.२६ लाख टनभाराचीं एकूण ५३ जहाजां आशिल्लीं. झूज सोंपलें तेन्ना फक्त ४२ हिंदी जहाजां उरिल्लीं आनी तांचो टनभार १ लाख टनांपरस्य कमी आशिल्लो. १९४५ च्या झुजाउपरांतचे पुनर्रचना समितीचे नौकानयन उपसमितीन आपल्या १९४७ च्या अहवालांत कांय शिफारशी केल्यो, त्यो अश्यो: १. हिंदी जहाज कंपनीची व्याख्या करची. २. सगळी दर्यादिगेवेली येरादारी हिंदी जहाजांखातीर राखून दवरची. ३. फुडल्या सात वर्सांत हिंदी नौकानयन टनभार २० लाख टनांमेरेन वाडोवचो. ह्यो सगळ्यो शिफारशी केंद्र सरकारान संमत केल्यो.

ऑगस्ट १९४७ त हिंदी कंपन्यांकडे १.९२ लाख टनभाराचीं वट्ट ५९ जहाजां आशिल्लीं. तातूंतलीं ४८ जहाजां दर्यादिगेवेली येरादारी करतालीं आनी ७३,००० टनभाराचीं ११ जहाजां परराष्ट्रीय वेपारांत वांटो घेतालीं.

स्वातंत्र्याउपरांत भारतीय नौकानयनाची उदरगत करपाचें धोरण सरकारान आंखलें. जहाज येरादारीखातीर लागपी वेगवेगळे अधिकारी तयार करपाचें शिकप दिवपाखातीर मुंबय हांगा 'वेपारी नौदल प्रशिक्षण मंडळ' (मर्चंट नेव्ही ट्रेनिंग बोर्ड) तशेंच 'नरोत्तम मोरारजी नौकानयन संस्था' (१९५९) हांची थापणूक जाली. तशेंच कलकत्ता हांगा 'मरीन इंजिनियरिंग कॉलेज' आनी मुंबय हांगा 'लालबहादुर शास्त्री नॉटिकल इंजिनियरिंग कॉलेज' तशेंच 'राजेंद्र' (मुंबय), 'भद्र' (कलकत्ता), 'मेखला' (विशाखा-पटनम्), 'नौलाखी' (नौलाखी-गुजरात) ह्या नौकानयनाचें शिकप दिवपी खास जहाजांची वेवस्था सरकारान केल्या.

दर्यादिगेवेले येरादारीचे एकाधिकार १९३१ त, ३६ मुखेल राष्ट्रांपैकी २७ राष्ट्रांनी राष्ट्रीय जहाजांखातीर राखून दवरिल्ले. १९५१ चे सुर्वेक १३ हिंदी कंपन्यांची भारतीय किनारी परिशद अस्तित्वांत आयली आनी १९५२ च्या तिसऱ्या तिमाहींत दर्यादिगेवेलें येरादारीचें पुराय हिंदीकरण जालें. तेउपरांत जेन्ना तीन विदेशी तेल कंपन्यांक भारतांत तेलशुद्धीकरण कारखाने काडपाक परवानगी मेळ्ळी, तेन्ना परदेशांतल्यान अशुद्ध तेल हाडपाक आनी दर्यादिगेवेल्यान शुद्ध तेलाची येरादारी करपाखातीर परकीय तेलवाहू जहाजां वापरपाची तांकां मान्यताय मेळ्ळी.

मार्च १९५० त, 'उदेंत नौकानयन महामंडळा'ची थापणूक जाली. ह्या महामंडळाक भारत-ऑस्ट्रेलिया आनी भारत-उदेंत आफ्रिका ह्या वेपारमार्गाचेर भोंवडी करपाची परवानगी आशिल्ली. १९५६ त 'अस्तंत नौकानयन महामंडळा'ची थापणूक जाली. २ ऑक्टोबर १९६१ दिसा ह्या दोनूय सरकारी महामंडळांचें एकीकरण जावन 'भारतीय नौकानयन महामंडळ' अस्तित्वांत आयलें.

भारतांतल्या वट्ट चवतीसेक नौकानयन कंपन्यांपैकीं 'भारतीय जहाज येरादारी निगम' आनी 'मोगल लाइन लि.' ह्यो दोन सरकारी कंपन्यो आसात. कांय मुखेल खाजगी कंपन्यो अश्यो: सिंदिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी, ग्रेट ईस्टर्न शिपिंग कंपनी, इंडियन स्टीमशिप कंपनी, साउथ इंडिया शिपिंग कॉर्पोरेशन लिमिटेड, चौगुले स्टीमशिप्स कंपनी लि., डेंपो शिपिंग कंपनी लि.

स्वातंत्र्याउपरांतची दर्यादिगेवेली येरादारी: १९५२ त अस्तित्वांत आयिल्लें 'गंगा-ब्रह्मपुत्रा उदका येरादारी महामंडळ' विसर्जित करून फेब्रुवारी १९६७ त 'मध्यवर्ती अंतर्गत उदका येरादारी निगमा'ची थापणूक जाली. ह्या निगमाच्या राजबागान गोदीवाड्यांत (dockyard) जहाजां बांदप, जहाजां सारकीं करप हीं कामां करतात. निगमावरवीं बांगला देश मार्गान कलकत्ता आनी आसाम हांचेमदीं न्हंय- येरादारी चलता. गाळ काडप, दर्यांतल्या जहाजांक तेलाची आनी ताज्या उदकाची पुरवण करप हाची वेवस्था सगळ्या सुवातींनी केल्ली आसा. निगमाचे मालकीचें एक सांठवणघर कलकत्त्यांत आसून 'च्या'चो सांठो करपाखातीर ताचो उपेग जाता. अस्तंत दर्यादिगेवेल्या उतारूंक व्हरपी कांय जहाजकंपन्यांचें राष्ट्रीयकरण जावचें, अशी सुचोवणी महाराष्ट्र सरकारान केंद्र सरकाराक केल्ली. तेप्रमाण सरकारान कोंकण येरादारीचें १९७३ त राष्ट्रीयकरण केलें.

जड माल व्हरपी जहाजांचे येरादारीचे दर मालाच्या प्रकाराचेर वा जहाजाच्या खाशेल्या प्रवासाचेर निश्चित दरान थारायनात. ते मागणी आनी पुरवण ह्या तत्त्वाचेर उकत्या बाजारांत आकारतात. हो बाजार लंडनांत आसून ताका 'Baltic Exchange' अशें म्हण्टात.

लंडनांत १७६० त 'लॉइड्स रजिस्टर ऑफ शिपिंग' हें जहाज मालकांचें स्वेच्छा संघटन सुरू जालें. नेमून दिल्ल्या प्रमाणावरवीं सगळ्या राष्ट्रांतल्या जहाजांच्या सर्वेक्षणाचेर आनी वर्गीकरणाचेर नियंत्रण दवरपाचो वावर ही संस्था करता.

४ एप्रिल १९७५ दिसा 'भारतीय नौकानयन रजिस्टर' हे संस्थेची स्थापणूक जाली. कंपनी अधिनियमाखाल 'ना फायदो ना लुकसाण' ह्या तत्वाचेर वावर करपी हे संस्थेक सुरवातीचें भांडवल भारतीय जहाजमालकांनी दिल्लें. दर्याचे येरादारीखातीर जहाजां रचूंक शकतात हाची खात्री दिवप आनी जहाजां बांदपाचें काम चालू आसतना ताचेर नियंत्रण दवरप हो वावर ही संस्था लॉइड्स रजिस्टर आनी हेर आंतरराश्ट्रीय संस्थांचो पालव घेवन करता.

भारतीय जहाजां बांदपा उद्येगः विसाव्या शेंकड्यांत भारतीय जहाजां बांदपाच्या उद्येगाचें पुनरुज्जीवन करपाचें श्रेय सिंदिया कंपनीक वता. ते कंपनीन १९४१ त विशाखापटन्म हांगा गोदीची (जहाज कारखान्याची) बुन्याद घालून १९४६ त गोदी बांदून तयार केली. १४ मार्च १९४९ ह्या दिसा 'जल उषा' हें गोदीन बांदिल्लें पयलें जहाज पर्यटनाक सोडलें. १ मार्च १९५२ दिसा 'हिंदुस्थान शिपयार्ड लि.' ही कंपनी सुरू जाली. ताचेक तिचें ६६% भांडवल केंद्र सरकाराकडेन आनी बाकीचें सिंदिया कंपनीकडेन आशिल्लें. फुडें सरकारान सिंदिया कंपनीकडल्यान उरिल्लें भांडवल विकत घेतलें आनी 'हिंदुस्थान शिपयार्ड' ही कंपनी पुराय सरकारी जाली

माझगांव गोदी (मुंबय) आनी गार्डन रीच वर्कशॉप्स (कलकत्ता) ह्या दोन सरकारी गोद्यांत आरमारी जहाजांचें बांदप आनी जहाजां सारकीं करप. हीं कामां चलतात. भारतीय नौदलाचीं जहाजां माझगांव गोदींत बांदतात. गोवा शिपयार्ड लि. (वास्को-गोंय) ही माझगांव गोदीचीच उपकंपनी आसून ती बोटी बांदता आनी जहाजां दुरुस्त करपाचें काम करता. तेभायर ल्हान प्रमाणाचेर १७ खाजगी गोदी कारखाने जहाजां दुरुस्त करपाचें काम करतात.

नौकानयन कायदेः विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक हिंदी नौकानयन, ग्रेट ब्रिटनचो 'वेपारी नौकानयन अधिनियम, १८९४' ह्या कायद्यावरवीं चलतालें. १९२३ त, अंमलात आशिल्ले वेगवेगळे कायदे एकठांय करून सरकारान 'हिंदी वेपारी नौकानयन अधिनियम, १९२३' संमत केलो. अशे तरेन जहाजांची नोंदणी, खलाशांची सेवा आनी जहाजमालकांची जापसालदारकी हांचे विशीं हो अधिनियम चालीक लागलो. स्वातंत्र्याउपरांत भारत सरकारान वेपारी नौकानयन कायदे निवळावन १९५८ त नवो कायदो लागू केलो. वेपारी नौकानयनाकडेन संबंदीत अशा मुखेल मुद्यांचो ह्या कायद्यांत आस्पाव आसा. ह्या कायद्याखाल महत्वाच्या दोन संस्थांची थापणूक जालीः १. राश्ट्रीय नौकानयन संस्था २. नौकानयन विकास निधी-समिती. राश्ट्रीय नौकानयनाचे उदरगतीविशीच्या प्रस्नांचेर सरकाराक सल्लो दिवपाचो वावर ह्यो संस्था करतात

नौकानयन संघटनाः १९५१ मेरेन नौकानयन विशय, केंद्र सरकारच्या वेपार मंत्रालयाकडेन आशिल्लो. १९५१ सावन तो विशय नौवहन आनी परिवहन मंत्रालयाकडेन आसा. १९४९ त मुंबय हांगा केंद्र सरकारान नौवहन महासंचालनालय सुरू केलें. तेभायर कितल्योश्योच विधिसंमत संघटना नौवहन विशयाकडेन संबंदीत आसात. तातूंतल्यो कांय मुखेल संघटना अश्यो. १. राश्ट्रीय नौकानयन मंडळ २. नौकानयन विकास निधी-समिती ३. नौकानयन समन्वय समिती ४. राश्ट्रीय बंदर मंडळ ५ बंदर विश्वस्त संघटना ६. मध्यम आनी कनिश्ठ बंदर वेवस्था- कार्यालयां ७ आंतरराश्ट्रीय वेपाराकडेन संबंदीत वेपाऱ्यांच्यो सल्लागारी समित्यो ८ खलाशांखातीर राश्ट्रीय कल्याणमंडळ. खाजगी मळार 'भारतीय सागरी [illegible] संघटना', 'राश्ट्रीय सागरी मंडळ' आनी 'राश्ट्रीय खलाशी संघटना' ह्यो संस्था वावर करतात. तेचप्रमाण माल धाडपी वेपाऱ्यांची भारतीय सभा आनी विभागीय मंडळां, वेपाऱ्यांचे प्रस्न पळेतात. जहाज [illegible] एक राश्ट्रीय मंडळ आसा.

संवसारीक नौकानयनः आंतरराश्ट्रीय वेपाराच्या ९०% मालाचें [illegible] दर्यामार्गांतल्यान जाता. विकसनशील राश्ट्रांकडेन वट्ट संवसारीक टनभाराच्या ६.२ टक्के इतलीं जहाजां आसात, जाल्यार विकसीत राश्ट्रांचो वांटो ५१.७ टक्के आसा. वट्ट संवसारीक टनभारापैकीं ७५ टक्क्यांपरस चड टनभार विकसित राश्ट्रांच्या नियंत्रणाखाल आसा. हाचेवेल्यान, विकसनशील देश मालाचे दर्या येरादारीखातीर विकसित राश्ट्रांचेर पातयेवन आसा, हें स्पश्ट जाता. विकसनशील राश्ट्रांपैकीं भारत हें एक मुखेल राश्ट्र आसून सोमाली प्रजासत्ताक आनी ब्राझील ह्या दोन विकसनशील राश्ट्रांवांगडाच नियमित बोटींच्या परिशदांचो तो वांगडी आसा. दर्यामार्गावेलो आपलो शेक तिगोवन दवरपाखातीर चडशा राश्ट्रांनी आपापल्या मार्गाचेर आरमारी तळांची थापणूक केल्या.

अस्तंत युरोपीय देशांत डेन्मार्क, फ्रांस, जर्मनी, ग्रीस, इटली, नेदरलँडस्, नॉर्वे आनी स्वीडन ह्या देशांत व्हडले वेपारी जहाजतांफे आसात. उदेंत युरोपांत पोलंड आनी सोव्हिएत रशिया हांचे जहाजतांफे सगळयांत व्हडले आसात.

संवसारांतले म्हत्वाचे दर्यामार्ग आनी तांचेवेल्या मुखेल बंदरांची वळेरी अशीः

१. उत्तर अटलांटिक मार्गः कॅनडियन आनी अमेरिकनः मॉंट्रिअल, क्वीबेक, हॅलिफॅक्स, सेंट जॉन, न्यूयॉर्क, बॉस्टन, फिलाडेल्फीया, बॉल्टिमोर, न्यू ऑर्लीअन्स, चार्ल्सटन. *ब्रिटीशः* लिव्हरपूल, मँचेस्टर, साउदेम्प्टन, ग्लास्गो, लंडन, प्लिमथ, ब्रिस्टल. *युरोपियनः* शेअरबुर्ग, ल हाव्र, रॉटरडॅम, हँबर्ग, ब्रेमेन, बोर्दो, लिस्बन

२. दक्षिण अटलांटिक मार्गः टँपीको, व्हेराक्रूझ, सँतोस, रीओ दे जानेरो, मॉंतेव्हिदीओ, बुएनोस आयरिस, बाईआ, व्हलांका, मार्सेय, जेनोआ, ब्रिटीश आनी युरोपियन बंदरां.

३. केप मार्गः ब्रिटीश आनी युरोपीय बंदरां, केपटाउन, दरबान, मोंबासा, मुंबय, मार्मागोवा, कलकत्ता, कोलंबो, सिंगापूर, पर्थ, ॲडिलेड, मेलबर्न, सिडनी, ब्रिस्बेन, ऑकलंड, वेलिंग्टन.

४. पॅसिफिक मार्गः टोकिओ, योकोहामा, कोबे, ओसाका, व्हँकूव्हर, सॅन फ्रॅन्सिस्को, लॉस ॲंजेलीस, सिॲटल, पर्थ, ॲडिलेड, मेलबोर्न, सिडनी, ब्रिस्बेन, ऑक्लंड, वेलिंग्टन.

५. पनामा कालवो मार्गः पनामा आनी ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, उत्तर अमेरिका, यूरोप ह्या देशांतलीं बंदरां.

६. सुएझ कालवो मार्गः पोर्ट सैद आनी हेर बंदरांः

गोंयः गोंय राज्यांत, उदका येरादारी मांडवी, आगशी, झुवारी, कोलवाळ, साळ ह्या न्हंयांतल्यान जाता. १९७२ त ही भितल्ली येरादारी २१८ मैल उदकामार्गाचेर पणजी (मांडवी न्हंय), कोलवाळ (कोलवाळ न्हंय), बेतूल (साळ न्हंय), तळपण (तळपण न्हंय) ह्या ल्हान धक्क्यांचेर सुरू जाली.

सुर्वेक न्हंय परिवहन खात्याचो एक विभाग Navigacao Fiuvial हांचेकडेन गोंयचें भितल्लें नौकानयन हो विशय आशिल्लो. तेन्ना ह्या खात्याकडेन ८ वाफोर आशिल्ले. ह्या वाफोरांवरवीं पणजी- सांवड्डें, पणजी-वळवय, पणजी-हळदोणें, पणजी-बेतीवेरें, पणजी-मार्मागोवा ह्या उदका मार्गावयल्या प्रवाशांची येरादारी जाताली. सध्या Captain of Ports ह्या खात्याच्या पुराय नियंत्रणाखाल गोंयचे 'न्हंय परिवहन खातें' प्रवासी आनी माल हांचें हाड-व्हर करपाचो आनी हेर सगळो नौकानयनाचो कारभार पळेता. मडकय-कुठ्ठाळी, पणजी-बेती, कोलवाळ-माकाजान, रायबंदर-चोडण (माडेल), सांत इश्तेव-टोंक (खांडोळें), ओल्ड गोवा-पीयेदाद, शिवोली-चोपडें, पोंबुर्पे-चोडण, वळवय-सुर्ला ह्या उदकामार्गांचेर फेरीबोट सेवा वर्सूयभर चलता जाल्यार सां. ब्रास ते कांदोळी ह्या मार्गाचेर पावसाळो सोडून हेर दिसांनी फेरीबोट सेवा चलता. पणजी-हळदोणे, पणजी-नार्वे, पणजी-बिठ्ठोण ह्या मार्गांचेर वर्सूयभर जाल्यार दोनापावल ते मार्मागोवा ह्या मार्गाचेर पावसाळो सोडून हेर दिसांनी लाँच सेवा चलता.

१९३० त इंडियन को-ऑपरेटिव्ह नॅव्हिगेशन अँड ट्रेडिंग कं. लि. आनी बाँबे स्टीम नॅव्हिगेशन कं. लि. हांणी मुंबय ते मार्मागोवा अशी दिसपट्टी बोट सेवा सुरू केली. पावसाळ्यांत ही बोट सेवा सप्तकांतल्यान फकत

एकवांच आसताली. सद्याक फक्त पणजी ते मुंबय अशी, पावसाळो सोडून, किसपट्टी बोटसेवा सुरू आसा.

मार्मागोवा बंदर हें भारतांतलें एक म्हत्वाचें बंदर जावन आसा. [illegible] ह्या बंदराच्या देशी आनी विदेशी वेपारांत गोंय मुक्तीआदल्या काळासावन १९७०-७१ वर्सा कशी वाड जाली, तें [illegible] जाता

गोंय मुक्तीआदलो काळ		१९७०-७१	टक्के वाढ
विदेशी वेपारः			
बाफेचीं जहाजां	३९३	५४८	३९
बहू टनभार	१६.७ लाख टन	४१.९ लाख टन	१५१

ह्या बंदरांत, मालाचें हाड-व्हर करप गोंय मुक्ती आदल्या काळांत ६७.४ लाख टन आशिल्लें. तें १९६९-७० त ९०.३ लाख टन इतलें वाडलें. वर्यादिगेवेल्या वेपारांतूय भरपूर वाड जाली. गोंयच्या खणींनी मेळपी मँगनीज, लोखण सारकीलीं खनिजां खणीवेल्यान मुरगांव बंदरामेरेन व्हरपाखातीर त्या त्या कंपनीच्यो बार्जी आसात. गोंयचीं हीं सगळीं खनिजां फकत उदका-येरादारीवरवींच खणीवेल्यान मुरगांव बंदराचेर व्हरतात. बार्जीचो उपेग करचे पयलीं ही येरादारी शिडांच्या व्हड्यांवरवीं जाताली. बार्जीचो उपेग जातकच व्हड्यांची येरादारी बंद जाली.

- कों. वि. सं. मं.

उदयपूर: आदल्या उदयपूर संस्थानाची राजधानी आनी सद्याच्या राजस्थान राज्यांतल्या उदयपूर जिल्ह्याचें मुखेल ठिकाण. हें शार अहमदाबाद-हिंमतनगर-उदयपूर रेल्वेमार्गान अहमदाबाद सावन २९७ किमी. अंतराचेर आसा. तेचपरी जयपूरसावन नैर्ऋत्य दिकेक रस्त्यान ३३६ चौ. किमी. अंतराचेर आसा. लोकसंख्याः २,३२,५८८ (१९८१). आवांठ ५९.२१ चौ. किमी. समुद्रथरासावन उदयपूर ७६२ मी. उंचायेचेर आसा. हांगाची हवा समशीतोश्ण आनी भलायकेक बरी. १५६७ त जेन्ना अकबर बादशहान तिसरे फावट चित्तोडचेर चाल केली, तेन्ना महाराजा उदयसिंह हाणें चित्तोड सोडलें आनी चित्तोडचे अस्तंतेक साठ मैलांचेर अरवली पर्वताचे मदीं पिचोला तळ्याचे देगेर आपलें नगर वसयलें. ताच्या नांवावेल्यानूच ह्या शाराक 'उदेपूर' वा 'उदयपूर' अशें नांव पडलें.

सतराव्या शेंकड्यांत अमरसिंह, संग्रामसिंह आदी राजपुतांनी उदयपूरचे उदरगतींत भर घाली. अठराव्या शेंकड्यांत शिंदे, होळकर, पेशवे हांचे मदीं वेगवेगळ्या कारणांक लागून झुजां जातालीं. १८१७ वर्सा जेन्ना पेंढऱ्यांचें झूज सुरू जालें तेन्ना भीमसिंहान आपल्या वाठाराची राखण करचेपासत ब्रिटिशांचें मांडलिकत्व मान्य केलें. १९३० वर्सा, भूपालसिंह हो निमणो राजा उदयपूर संस्थानाचे सत्तेर आयलो. तेन्ना ताका ले कर्नल हो हुद्दो आशिल्लो. फुडें राजस्थान राज्यांतल्या हेर संस्थानांच्या विलीनीकरणावेळार उदयपूर संस्थानाचेंय विलीनीकरण जालें. ताचेउपरांत राजस्थान संघाची थापणूक जाली आनी १८ एप्रिल १९४८ दिसा पंडित नेहरु कडल्यान ताचें उक्तावण जालें. ह्या वेळार भूपालसिंग हो राजमुखेली आशिल्लो.

उदयपूर शार हें एक वेपारी केंद्र जावन आसा. हांगा हातमागावेले कपडे, 'बांदणी' हो साडयेचो प्रकार, कपड्यावेलें भरतकाम, भांगराच्यो आनी चांदीच्यो वस्ती, हस्तीदंती वस्तू, नक्षीकाम, हत्यारां, मूर्ती, कपडे, लांकडी खेळणी आदीचे तरेकवार उद्देग चलतात. चिकण मातयेचे कारखाने आनी सुती लुगटाच्यो गिरणीय ह्या शारांत आसात. नामनेचें उदयपूर विद्यापीठ ह्या शारांत आसा.

गांवाचे अस्तंतेक आशिल्लें नामनेचें पियोला तळें चवदाव्या शतमानांत वंजारा लमाणान बांदलें अशें म्हणटात. ताचो आवांठ १०.[illegible] चौ. किमी. आसून तो सज्जनगड दोंगुल्लेच्या मुळसाकडेन आशिल्ल्या उत्तरेकडल्या फत्तेसिंह तळयाक कालव्यान जोडला. तळ्या भोंवसणी डांबरी रस्तो आसून तळ्यांत नौकाविहार करपाची वेवस्था आसा. पिचोला तळ्यांत दोन ल्हान जुंवे आसून तांचेर राजप्रासाद उबे आसात. दक्षिणेक जगमंदिर राजवाडो आसून उत्तरेक जगनिवास राजवाडो आसा. ह्या राजवाड्यांतलें बागकाम आनी कलाकुसर ओडलायणें आसून सद्या ताचें रुपांतर हॉटेलांत केलां. पिचोला तळें सोडून उदयपूर शारांत स्वरुपसागर, रंगसागर हीं तळीं आसून तीं एकामेकांक जोडिल्ल्यान ह्या शाराक 'राजस्थानचें व्हेनीस' अशें म्हण्टात. धव्योफुल्ल इमारती आशिल्ल्यान ह्या शाराक 'धवें नगर' अशेंय म्हणटात.

हांगाची 'सहेलियों की बारी' ही बाग आनी थंयचें वातावरण पळोवपासारकें आसा. हांगाच्या सज्जननिवास वा गुलाबबागेंत वस्तुसंग्रहालय, जनावरांचें संग्रहालय आनी ग्रंथसंग्रहालय आसा. उदयसिंहान बांदिल्ल्या महालाच्या जाग्यार महाराणा प्रतापसिंहाचो व्हड पुतळो आसा. तशेंच ह्या शारांतलें जगन्नाथाचें देवूळ, २३ किमी. चेर आशिल्लें एकलिंगजीचें देवूळ आनी २७ किमी. चेर आशिल्लें नाथद्वाराचे श्रीकृष्ण देवूळ हीं देवळां पळोवपासारकीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

उदय शंकर: (जल्मः ८ डिसेंबर १९००, कलकत्ता).

संवसारीक नामना मेळिल्लो भारतीय नृत्यकार. पिरायेच्या अठरा वर्सांचेर तो चित्रकलेचें शिक्षण घेवपाक इंग्लंडाक गेलो. थंय ताणें नाचाच्यो कांय कार्यावळी करून दाखयल्यो. ही कार्यावळ पळोवन संवसारीक नामना फाव जाल्ली रशियन नर्तिका आन्ना पाव्हलॉव्हा ही प्रभावित जाली आनी तिणें ताका नृत्यकलेखातीर उर्बा दिली. पाव्हलॉव्हाच्या पंगडावांगडा ताणें विंगडविंगड देशांची भोंवडी केली. देडवर्सा उपरांत तो पारिसाक आयलो. थंय ताणें वेगवेगळ्या आनी चडकरून उदेंतेकडल्या संस्कृतायांचो आनी कलांचो खोलायेन अभ्यास केलो. नाचाच्यो जायत्यो कार्यावळी पळेल्यो. हो नियाळ करता आसतना ताची कला ल्हवल्हव आकार घेताली.

उदय शंकर

फुडें तो इंग्लंडाक गेलो आनी 'मादाम सिमकी' हे आपले फ्रेंच शिष्ये वांगडा ताणें स्वतंत्र कार्यावळी सुरू केल्यो. विदेशांत आसतना ताणें भारताक खूब भेटी दिल्यो आनी भारतीय नृत्याक वाव दिलो. ताका भारतीय लोकनृत्याची आवड. स्वताचे नृत्यशैलीक ताणें फाव तशें पदलालित्य आनी मुद्राभिनय हांची जोड दिवन ही कला अस्तंतेच्या लोकांमुखार दवरली. अस्तंतेच्या देशांत 'उदयशंकर म्हळ्यार भारतीय नाच' अशी ताची नामना जाली.

१९३८ वर्सा तो भारतांत आयलो आनी ताणें अलमोडा हांगा 'इंडिया कल्चर सेंटर' ची थापणूक केली. हे संस्थेवरवीं ताणें अभिजात भारतीय नाच शिकोवपाची वेवस्था केली. ताच्या 'लेबर अँड मशिनरी', 'द न्हिदम ऑफ द लाइफ', 'सामान्य क्षती' ह्या सारक्या बैले नृत्यांनीं खूब नामना

…ल्ली. ताणे नाचाचे कार्यावळींत नव्यो नव्यो कल्पना हाडल्यो आनी …चयंचो अचूक वापर केलो. ताचे विशय चालू स्थितीकडेन बांदिल्ले …तात. तशेच ताचे कार्यावळींची आंखणीय येवजिल्ली आसता. …या नाचानीं निर्मणी मूल्यां उंचेल्या पांवड्याचीं आसतात.

…नाचाच्या लंयच्याय एकाच प्रकाराकडेन तो एकनिश्ठ रावलो ना. …तीय नाचांत तो आपले कल्पनेप्रमाण बदल करतालो असो ताचेर …प जाला. ताचेर अस्तंतेकडल्या आनी उदेंतेकडल्या नाचाचो प्रभाव …ल्लो. पारंपारिक नाचावरवीं आर्विल्ल्यो अडचणी अर्थपूर्णतरेन …मुन्नार मांडपाचें ताचें ध्येय आशिल्लें. ह्या कामाखातीर जाय …ल्ली प्रयोगशीलता ताचेकडेन आशिल्ली. ताणें 'तिमिर बरन' ह्या …तज्ञाच्या आदारान नाचाच्या संगीतांत कितलेशेच बदल घडयले.

भारतीय परंपरेक खबर नाशिल्लो व्हड वाद्यवृंद ताणें हाडलो. हे प्रयोग …रतना तो केन्नाच आपलो भारतीय आत्मो विसरलो ना, ताणें आपली …ळी नाचाची पध्दत सुरू केली. हातूंतल्यानच ताची बायल अमला …र तशेच शांतीवर्धन, सचिनशंकर, कामेश्वर, जौहरा सैगल, नरेंद्र …र्मा आदी कलावत निर्माण केले. नामनेचो सतारवादक पंडित रविशंकर …चो भाव

१९५९ वर्सा ताका संगीत नाटक अकादेमीचो पुरस्कार फाव जालो. …णे नाचाचेर 'कल्पना' नांवाचो सिनेमा काडला. भारतीय नाचाचे …रंत ताणें आर्विल्ल्या नाचाचो आस्पाव केलो. भारतीय नाचाक …र्विल्ल्या तंत्रांनी समृध्द करपी कलावंत म्हूण उदय शंकर हाची …र्मगिरी नाचाच्या इतिहासांत खूब म्हत्वाची आसा.

- कों. वि. सं. मं.

उद्येगिकरण: उत्पादन प्रक्रियेंतल्यान भूंय, कामगार, घोळटें …डवल (circulating capital) आनी स्थायी भांडवल (fixed capital) …च्या गयोजनांत (composition) जाल्ल्या बदलाक लागून जें अर्थीक …रिवर्तन घडटा, ताका उद्येगिकरण म्हण्टात.

भौगोलीक नदरेन उद्येगिकरणाची सुरवात अठराव्या शतमानाच्या …राक इंग्लंडांत जाली. उद्येगिकरणाक फाव तशी परिस्थिती, कुशळ …मगार, राजकी थीरपण, येरादारीचीं मेळटात तीं साधनां, उदरगतीक …गून विज्ञानीक सोदांक मेळिल्लो वाव, खेळट्या भांडवलाची पुरवण …रपी बँको, ह्यो गजाली फाव तश्यो आशिल्ल्यान उद्येगिकरणाची बुन्याद …ग्लंडांत पडली.

…णिसाव्या शतमानाचे सुर्वेक फ्रांस, जर्मनी आनी बेल्जियमांत उद्येगिकरणाची सुरवात जाली. सन १८७१ त फ्रांसांत उद्येगिकरणाची सुरवात जाली. १८६० च्या यादवी झुजाउपरांत अमेरिकेंत उद्येगिकरणाचें …रातण पडलें. १८६८ त जपानांत सरंजामशायेचो नाश जालो. १८८५ …वन शासनाच्या पुरोगामी धोरणाक लागून जपानचे उद्येगीक उदरगतीक सुरवात जाली. रशियांतल्या साम्यवादी क्रांतीउपरांत फाव …गा मार्गान रशियांतल्या उद्येगिकरणान नेट घेतलो. जपान आनी अमेरिकेक सुर्वेक युरोपीय सत्तेचेर मात करची आसली. अमेरिकेकडेन …धनांचो (resoures) गिरेस्तकाय आनी विस्तृत बाजार तयार आसलो …पानाकडेन ह्यो गजाली नासल्यो. पूण तांचेकडेन आंतरराश्ट्रीय …जारपेठेचो ती मेळोवपाची तांक आनी निश्ठा आसली. जपानाकडल्या …दतल्यान उद्येगिकरण चीनांत पावलें. इंग्लंड आनी हेर वसाहतवादी …ष्ट्रांनी आपले सत्तेतळा आशिल्ल्या प्रदेशांनी उद्येगिकरणाची बुन्याद …ली. कच्च्या मालाच्यो आनी बाजारपेठेच्यो गरजो भागोवपाक ताका …ची गरज आसली.

भारतांत उद्येगिकरणाची सुरवात कपड्या गिरणींवरवीं जाली. …त मुंबय लागसार पयली सुती कपड्याची (cotton cloth) आनी …रामपूर हांगा पयली ज्यूटाची गिरण सुरू जाली. तोमेरेन कोळशाच्या …णींनीय व्हडें भोव स्थायी भांडवल जमिल्लें. १९११ त देशांतलो पयलो …ख्या कारखानो सुरू जालो. पयल्या सुती कपड्याच्या आनी तिख्याच्या उद्योगाक लागपी भांडवल चडशें भारतीयांकडल्यानच आयलें. ह्याच काळांत साकर, खनिजतेल, शिमीट सारक्या उद्येगांची सुरवात जाली. स्वतंत्रतायेमेरेन भारतीय उद्येगिकरणाक नेट आयलोना. दुसरे पंचवर्सूकी येवजणेंत उद्येगिकरणाचेर भर दिलो. खूब काळ मेरेन उद्येगिक धोरणाक लागून ही प्रक्रिया सरकाराच्या पालवाचेर आदारून आसली.

अर्थीक उत्क्रांती (evolution) तीन पांवड्यांनी वांटू येता. पयल्या पांवड्यांत भूंय आनी कश्टकरी कामगार सगळ्यांत चड म्हत्वाचे उत्पादक घटक आसून हो पांवडो कृषिप्रधान आसा. दुसऱ्या पांवड्यांत वेपार धंद्यांचें प्रमाण वाडटा. तेच वांगडा घोळट्या भांडवलाक चड म्हत्व येता. तिसऱ्या पांवड्यांत, स्थायी भांडवल मुखेल उत्पादन घटक जाता. ह्या तिसऱ्या पांवड्यांतले उत्क्रांतीक 'उद्येगिकरण' म्हण्टात.

उद्येगिकरण ही घडणूक नासून प्रक्रिया आसा. हें प्रक्रियेंत काळांतरान स्थायी भांडवलाचें प्रमाण वाडत वता. तशेंच हे तीनूय पांवडे एकेच अखंड उत्क्रांतीक प्रक्रियेचे घटक आसून एका पांवड्यांतल्यान दुसरो पांवडो उप्रासता. ही प्रक्रिया आपल्या संवेगांतल्यान (momentum) तशेंच परिस्थिती (environmental) बदलांतल्यान प्रेरित (induce) जावं येता.

उद्येगिकरणाचे उदरगतीचीं दोन तासां (dimensions) आसात. एक ताचें भुगोलीक विस्तारप आनी दुसरें ताचें खोलावप. भुगोलीक विस्तारप म्हळ्यार नव्या वाठारांनी उद्येगिकरणाचो आरंभ जावप. खोलावप म्हळ्यार उत्पादन प्रक्रियेंत स्थायी भांडवलाचें म्हत्व वाडप.

इतिहासीक तशें वैश्लेषिक (analytical) नदरेन उद्येगिकरणाचे तीन मुखेल निर्धारक (determinants) आसात: पर्याप्त भांडवल, उपयुक्त तंत्रगिन्यान आनी पर्याप्त बाजारपेठ. उद्येगिकरणाचे प्रक्रियेंत चडांतचड भांडवल गुंथचें पडटा. थंयच्यान तें सोंपेपणान परतें मेळोवंक येना. हाका लागून अर्थवेवस्थेच्या घोळट्या भांडवलाची गरज भागयल्या उपरांत पर्याप्त भांडवल मेळत जाल्यारच उद्येगीक उदरगत घडूंक शकता. हें भांडवल उत्पादन प्रक्रियेंतले यंत्रसामग्रींत घालतात आनी ताचेर वावुरतल्या कश्टकऱ्यांची उत्पादकता वाडयतात. ही यंत्रसामग्री घडोवपाक बऱ्या आनी ऊंच पांवड्याच्या तंत्रगिन्यानाची गरज आसता. अशा भांडवल प्रधान (capital intensive) उत्पादनाचो खर्च वाडट्या उत्पन्नाचेर वांटून गेलेबगर अशें उत्पादन फायद्याचें थारना. तेखातीर वाडटे बाजारपेठेची गरज निर्णायक थारता.

उत्पादन प्रक्रियेंतलें परिवर्तन हें जरी उद्येगिकरणाचें मूळ आसलें तरी हेर भौशीक, अर्थीक आनी राजनैतीक प्रचलावेले (parameters) परिणाम तितलेच म्हत्वाचे आसतात. ताचेवरवीं घडपी संकेंद्रण (concentration) उत्पादनप्रक्रिया चड आनी चड एका थरावीक स्थायी भांडवलाच्या सांच्याचेर (cluster) केंद्रीत जाल्ल्यान अशें घडटा. भुगोलीक नदरेन, उत्पादन थरावीक उद्येगीक शारांनी वा प्रदेशांनी एकठांय जाता. हाका लागून उद्येग ह्या शारांनी वा प्रदेशांनी जमतात. हे प्रक्रियेक नागरीकरण (urbanisation) म्हण्टात.

कामगारांच्या वेवसायीक केंद्रीकरणाक लागून तांचेमदीं एकचार आनी संगठन घडटा. पूण तेचवांगडा कश्ट करपी कामगार आनी भांडवल हांचेमदलें अंतर वाडटा. हाचें कारण म्हळ्यार उद्येगिकरणाक लागून भांडवलाचें आपलें एक वेगळें आनी व्यापीत (distinct) अस्तित्व उदेता, जाचेर कश्टकरी कामगारांचें थोडें भोव नियंत्रण आसता. मालकेतल्यान उदेवपी नियंत्रण जशें कमी जायत वता, तशें कार्यात्मक नियंत्रण (functional control) मात वाडटा. हाचें कारण म्हळ्यार तंत्रगिन्यानाचे उदरगतीक लागून वित्तीय भांडवलाची (financial capital) मालकी आनी भौतिक भांडवलावेलें (physical capital) नियंत्रण हांचेमदलें अंतर वाडटा.

उद्येगिकरणाक लागून कश्टकऱ्यांची उत्पादकताय वाडटा. हे वाडटे उत्पादकतेचो मुखेल वांटो जर प्रवर्तकांक (entrepreneurs) आनी भांडवलदारांक मेळ्ळो तरी तिचो कांय फायदो कश्टकरी कामगारांक जाता. हाका दोन कारणां आसात: एक- तंत्रगिन्यानाचे उदरगतीक लागून जशें कश्टकरी कामगारांचें भौतिक भांडवलावेलें नियंत्रण वाडटा

तशें उद्येगिकरणाचे उत्पादकतेचे वाडीचो तांकां चड आनी चड वांटो दिवचो पडटा. दुसरे- वाडटे श्रमीक उत्पादकतेक लागून तांची सत् मजुरी (real wage) वाडटा.

उत्पादन प्रक्रियेत स्थायी भांडवलाचे म्हत्व वाडटा तशें तातूंत साकार जावपी तंत्रगिन्यानाचो निवेश (input) वाडटा. तेचवांगडा भौतिक भांडवल घडोवपाक पक्वावधी (gestation period) लागता. तो आनी उत्पादनाची पर्याप्त क्षमता (optimum scale of production) वाडटा. हाका लागून अर्थवेवस्थेंत कांय म्हत्वाचे बदल घडटात. पयलो राश्ट्रीय भांडवल आनी श्रमबळाचो एक सार्थ (significant) वांटो खंयचेय एके उत्पादन संस्थेत (firm) गुंथयल्यार, तिचें अर्थीक येस राखप राश्ट्रीय हिताचें थारता. हाका लागून अर्थप्रणालींतली (economic system) दृढता (rigidity) आनी नियंत्रण वाडटा.

मुक्त अर्थवेवस्थेंत (Free Market Economy) खंयचीय वस्त कितल्या प्रमाणांत उत्पन्न करची, हें निमाणें गिरायकाच्या निर्णयाचेर आदारुन आसता

तंत्रगिन्यानीक परिवर्तनाक लागून आनी स्थायी भांडवलाच्या चड म्हत्वाक लागून गिरायकांच्या बदलत्या निर्णयाक साथ दिवप उत्पादकांक शक्य जायना. तेखातीर उत्पादनाविशींचे चड आनी चड निर्णय तांकांच घेवचे पडटात. उपरांत जायरातीवरवीं हे निर्णय गिरायकांकडेन पावयतात

निकतेच उद्येगिकरणांत पावल घालपी देशांचे प्रस्न वेगळे आसतात. ते दोन तरेन वयर सरतात. एक- उद्येगिकरणाचेर भर दिवपी, दोन- साधनांच्या आनी सांस्थिक (Institutional) मर्यादेभितर (constraints) उद्येगिकरण घडोवपाविशीं. अस्तंत युरोपी देशांनी, उद्येगिकरण अर्थीक उत्क्रांतीच्या स्वसंवेगांतल्यान उप्राशिल्ल्यान हो प्रस्न येवंक ना. अमेरिका आनी जपानांत उद्येगिकरणाची प्रेरणा, कृषिवेवस्थेंतले उदरगतीच्या नेटान मेळ्ळी. गरजेक लागपी भांडवल आनी बाजारपेठ तशेंच सांस्थिक संरचना (Institutional Framework) कृषिवेवस्थेतले समृध्दींतल्यानच मेळ्ळी. उदरगतीचे नदरेन फाटल्यान आशिल्ल्या देशांनी ही एक समस्या उप्रासल्या. फुडारिल्ल्या देशांची फाट धरूंक तांकां जायत्यो आडखळी येतात. अर्थीक आनी समाजीक उत्क्रांती उद्येगिकरणाक फाव तशी नाशिल्ल्यान तिचो नेट मंद उरता आनी साधनांचो इबाड जाता. कृषिक्षेत्र आनी वेपार-धंद्याची पर्याप्त उदरगत जाल्ल्यान उद्येगिकरणाक गरज आशिल्ल्या भांडवलाचो आनी बाजारपेठेचो उणाव पडटा. भांडवल मेळ्ळें जाल्यार लेगीत कृषी क्षेत्रांत फाव तशी प्रभावी मागणी (effective demand) नासल्यार उद्येगिकरणाचेर बंधन उरता.

भांडवलाचे उणीवेक लागून आनीक एक प्रस्न उप्रासता. आशिल्लें भांडवल जायत्या उद्येगांनी आनी जायत्या सुवातींनी शिंपडावपाचें काय थोड्याच उद्येगांची आनी थरावीक जाग्यांची उदरगत घडोवपाची? (थंयच्यान तो भोंवतणी विस्तारपाच्या उद्येशान). हो प्रस्न म्हत्वाचो आसता. खंयच्याय उद्येगांत वा जाग्यार उदरगत घडोवपाक उणेच म्हळ्यार एक थरावीक गुंतवणूकीची गरज आसता (critical minimum investment). ताचेवरवीं कमी भांडवलाची पुरवण केल्यार ताचो कांयच फायदो जायना. तेखातीर भांडवल शिंपडावप अयोग्य थारता. हाचे उरफाटें कांय थरावीक उद्येगांनी वा जाग्यांनी भांडवल गुंथयल्यार उदरगत तितल्यापुरती मर्यादित उरूंक शकता. हाका लागून अर्थवेवस्थेंत असंतुलन तयार जावन ताचे अर्थीक आनी समाजीक दुश्परिणाम घडटात. सांस्थिक संरचनेच्या दुर्बळपणाक लागून उदरगत विस्तारूंक पावना आनी विकसित वाठार भोंवतणचे अविकसित फाटभुंयेंतल्यान (hinterland) साधनां आपणावन तिका आनीकय दुर्बळायता हें ताचेफाटलें कारण जावन आसा.

अशे तरेन उद्येगिकरणाचें विस्तारप खोलावत आसा. तेखातीर संवसारीक अर्थवेवस्था बदलत आसता. हाचो परिणाम समाजीक, राजनितीक आनी पर्यावरणीय प्रश्नलाचेर घडत रावता.

- प्रा. तेर्नासिंग रुद्रीगश

संदर्भ: 1. Birnie, Arthur; An Economic History of Europe 1760-1939 (1930); University Paper backs, London; 2. Cole, G.D.H.; Introduction to Economic History (1960); Macmillan & Co Ltd, London; 3. Gadgil, D. R.; The Industrial Evolution of India in Recent Times 1860-1939 (1971), Oxford University Press, Delhi. 4. Hicks, John; A Theory of Economic History (1969), Oxford University Press, Oxford; 5. Meier, Gerald; Leading issues in Economic Develpment (1976), Oxford University Press, New York.

उपदेश: घरांतले जाण्टेले, गुरु वा खंयच्याय वडील मनशान ल्हानाच्या हिताच्यो खबरो सांगप, गुरुन शिष्यांक तत्त्वगिन्यान सांगप, दीक्षा दिवप, मंत्र सांगप हाका उपदेश अशें म्हण्टात.

रामार्चनचंद्रिकेंत उपदेशाचो उल्लेख असो येता.

चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिध्दक्षेत्रे शिवालये।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेश: स उच्यते।।

अर्थ: चंद्र-सूर्याच्या गिराणावेळार, तीर्थांच्या सुवातींनी सिध्दक्षेत्रांत वा शिवालयांत गुरु जे मंत्र सांगता, ताका उपदेश अशें म्हण्टात.

गुरुकडल्यान शिष्यांक एका खासा अशा संप्रदायाची दीक्षा मेळ्ळ्य हाकाय 'उपदेश' अशें म्हण्टात. उपदेशान गुरु-शिष्यांमदल्या संबंदांत घटसाण येता. व्याकरणांत आद्योच्चारणाक उपदेश अशें म्हळां. मीमांसक, अपेक्षित अर्थाचो प्रतिपादक जावपी ग्रंथसंदर्भाक उपदेश म्हण्टात, अशें न्यायकोशांत म्हळां.

तैत्तरीय उप. शिक्षावल्लींत हो उपदेश हे तरेन आसा:

सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमद:। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्सी:। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि।।.. एष उपदेश:।

अर्थ: सत उलोवन धर्माचें आचरण कर. वेदाचें अध्ययन सोडूं नाका. आचार्याक गुरुदक्षिणेच्या रुपान प्रियधन दिवन प्रजातंतु विच्छिन्न जावंक दिवं नाका. गृहस्थाश्रम आपणाय पूण सताकडेन फाट करुं नाका. धर्माचरणाच्या कामांत चूक जावंक दिवं नाका. प्राविण्य मेळोवपाक फाटी सरूं नाका. गिरेस्तकाय मेळ्ळी म्हूण आपली मोख सोडूं नाका. स्वाध्याय आनी प्रवचन हांकां सोडूनाका. देव आनी पितर हांचीं कार्यां वेळच्या वेळार कर. आवयक देवता मान. बऱ्या कर्माचें आचरण कर, वायट कर्माचें आचरण करुं नाका. हो तुका म्हजो उपदेश जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

उपनिषद्: उपनिषद् हें उतर 'उप+नि' उपसर्गपूर्वक 'सद्' धातुपसून तयार जालां. फरक इतलोच की हातूंत 'सद्'च्या 'स्' चो 'ष्' जाला. 'सद्' धातुचो अर्थ बसप. 'उप' उपसर्गाचो अर्थ 'लागीं'. 'नि' उपसर्गाचो अर्थ 'चड' ह्या सगळ्यांचो मेळून अर्थ जाता 'चड लागी बसप'. पूर्विल्ल्या काळांत गुरुकडल्यान शिष्याक आत्मज्ञान मेळटालें. ताचेखातीर शिष्याक गुरुच्या म्हऱ्यांत सदांच रावचें पडटालें. खरें पळेल्यार हाकाच 'उपनिषद्' म्हणपाक जाय आसलें. पूण पर्यायान थंय शिष्याक जी विद्या मेळटाली तिका 'उपनिषद्' म्हणूंक लागले. हाचो आनीकूय एक अर्थ असो की जे विद्येक लागून मोक्षाची इत्सा करपी मनीस ब्रह्माच्या (परमेश्वराच्या) लागीं वचूंक शकता, ती विद्या म्हळ्यार उपनिषद्.

कठोपनिषदाचेर शंकराचार्यान भाश्य केलां तातूंत उपनिषद् शब्दांतल्या सद् धातुचे तीन अर्थ सांगल्यात: १. विशरण २. गति आनी ३. अवसादन. विशरण म्हळ्यार विध्वंसन. जे विद्येक लागून मोक्षाची इत्सा करपी मनशाचे अविद्येचो नाश जाता आनी ताका श्रेष्ठ विद्येची

...नी जाता. ताका 'विध्वंसन' म्हण्टात. अशें विध्वंसन उपनिषद् ...तल्यान सिध्द जाता. 'गति' शब्दाचो हांगा अर्थ आसा ज्ञान. गम्यर्थक ...् ज्ञानार्थक आसतात असो संस्कृत व्याकरणशास्त्राचो एक नेम आसा (...र्थानां धातूनां ज्ञानार्थकत्वात्). अर्थात हांगा ब्रह्माचें ज्ञान अपेक्षित ...सा. ब्रह्माचे ज्ञान मेळोवन मोक्षाक वचपाचें साधन म्हळ्यार उपनिषद् ...ा 'अवसादन' म्हळ्यार जल्म, म्हातारपण, मरण हांच्या तापांतल्यान ...ज विद्योक लागून सुटता ती विद्या, म्हळ्यार उपनिषद्. हे विद्येक ...कराचार्यांन 'अविद्याविध्वंसिनी ब्रह्मविद्या' अशें म्हळां.

...े ब्रह्मविद्येचें गिन्यान दिवपी उपनिषदां वैदिक वाङ्मयाच्या शेवटाक ...ात. वैदिक वाङ्मय म्हळ्यार संहिता, ब्राह्मण आनी उपनिषद्. देखून ...निषदाक वेदान्त अशेंय म्हण्टात. उपनिषदांक वेदांचें ज्ञानकांड अशेंय ...तात. उपरांतच्या काळांत वेदान्ताच्या आचार्यांनी हे ब्रह्मविद्येंत ...तां, ब्रह्मसूत्रां हांचोय आस्पाव केलो आनी तांचे तीन भाग करून तांकां ...स्थानत्रयी' हें नांव दिलें. ते तीन भाग म्हळ्यार श्रुति, स्मृति आनी ...ाय. श्रुतिप्रस्थान म्हळ्यार उपनिषदां, स्मृतिप्रस्थान म्हळ्यार ...गवद्गीता, सनत्सुजात संहिता ग्रंथ आनी न्यायप्रस्थान म्हळ्यार ...सूत्रादि ग्रंथ

उपनिषदांत ब्रह्म, सृश्टीची उत्पत्ती, सृश्टीचे आनी ब्रह्माचे संबंद, ...त्मो, ब्रह्म आनी आत्म्याचे संबंद, तांचें ऐक्य, सदाचरणाची गरज, ...ात अशल्या गजालींची बारीकसाणेन आनी विस्तारान फोर्डणिशी केल्ली ...सा. ब्रह्मविद्येचो युक्तिवाद करपी उपनिषदां, मुक्तिक उपनिषदाच्या ...दारार १०८ आसात. तांतल्या तातूंत सगळ्यांत पोरनीं आनी चड ...त्वाचीं १० उपनिषदां अशीं- ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, मांडूक्य, ...त्तिरीय, ऐतरेय, छांदोग्य आनी बृहदारण्यक. शंकराचार्य आनी कांय हेर ...आचार्यांनी आपल्या सिध्दांतांची थापणूक करतना उपनिषदांचो आदार ...तला

याज्ञवल्क्य हो ब्रह्मविद्येंतलो मोटो जाणकार. ताचे उपरांत आरुणि, ...नत्कुमार, रैक्व, शांडिल्य, ऐतरेय, दधीचि ह्या पाटांगड्या आचार्यांची ...ंवां लिखतात. मरणाचेर जैत मेळोवपाक यमाच्या दरबारांत वचून ...यमाक आपलो गुरु करपी नचिकेत आनी विद्या मेळोवपाक गुरुच्या ...रांत जे कश्ट करचे पडटात, ते कश्ट सोसपी सत्यकाम जाबाल हे ...उपनिषदांतले आदर्श ब्रह्मचारी. बायलांभितर गार्गी आनी मैत्रेयी हांकां ...उपनिषदांत 'ब्रह्मवादिनी' म्हूण वळखतात.

...र्नील्या भारतीय लोकांच्या गिन्यानासंबंदीच्या वावरांतलो उंचेल्या ...पातळेचो काळ म्हळ्यार उपनिषदांचो काळ. उपनिषदांच्या काळांत ...ोक होम-हवन कर्माक खूब म्हत्व दिताले आनी धर्तरिवेल्या सुखाचो ...उपभोग घेवपाक वसवसताले. हें पळोवन उपनिषद काळांतल्या ऋषींनी ...तांकां हें वेगळोच आदर्श दवरलो. धर्माचें सूक्षीम स्वरुप दाखोवन भोग ...करप हें जिविताचें ध्येय नासून सुख हें भोगांत नासून त्यागांत आसा अशें ...सांगलें. जल्म-मरणाच्या चक्रांतल्यान सुटून मोक्ष मेळोवप हेंच मनीस ...जिणेचें ध्येय आसा. देखून, उपनिषदांनी सदाचार, सद्गुण, त्याग आनी ...ना ह्या श्रेष्ठ तत्त्वांचें मार्गदर्शन केले.

...साधारणपणान आत्मो आनी ब्रह्म हे दोनूय शब्द एकाच तत्त्वाक ...म्हळ्यार गुपीत शक्तीक उद्देशून आयल्यात. शिवाय परमात्मो, परब्रह्म ...आदी शब्द ब्रह्माक उद्देशून वापरतात. आकाश जशें कळसुलेच्या ...भायर-भितर आसता, तशें ब्रह्म लेगीत सृश्टीच्या कणाकणांत ...भायल्यान-भितरल्यान भरिल्लें आसता. पिंडांत म्हळ्यार प्राण्यांचे कुडीत ...आसता तो आत्मो, जाल्यार ब्रह्मांडांत सगळ्याक व्यापून आसता तें ब्रह्म. ...ही दोनय तत्त्वां खरें म्हळ्यार एक आसून लेगीत मायेच्या योगान ...तांचेमदीं भेद दिसता. तेन्ना ही गजाल मतींत घेवन मनशाचे कुडींतल्या ...आत्म्यान परब्रह्माबरोबर एकरूप जावप ही अवस्था सगळ्यांत वेल्या ...पांवड्यावेली आसा अशें उपनिषदां मानतात. 'तमेवं विदित्वा अतिमृत्युम् ...नान्य: पन्था विद्यते अयनाय।' अर्थ: 'ताकाच (आत्म्याक) जाणून ...मनीस मरणाच्या पेल्यान वता. मोक्ष मेळोवपाक आनी दुसरो मार्ग ना.'

पिंडांत आशिल्लो आत्मो आनी ब्रह्मांडांत आशिल्लें ब्रह्म एक जावप, हो एक उपनिषदाचो सगळ्यांत मोटो सिध्दान्त. मनशाची बुध्द, भावना आनी इत्सा- शक्त हांचे विस्कटावणेंतल्यान हें तत्त्व तयार जालें. उपनिषदांत जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति आनी तुर्या अशयो आत्म्याच्यो चार अवस्था मानल्यात. पयल्यो तीन गजाली सगळ्यांच्या अणभवाच्यो. पूण ब्रह्मविद्येची साधना जो करता ताका चवथे अवस्थेचो अणभव येता. हे अवस्थेंत आत्मो आनी ब्रह्म एकूच आशिल्यान ज्ञातो कोण आनी ज्ञेय कोण हो भेदूच उरना. उपनिषदांतलें ब्रह्म चैतन्यान युक्त आनी सर्वशक्तिमान, सच्चिदानंद स्वरुपी तशेंच स्वयंभू आसा. ज्ञान, बल आनी क्रिया हे ताचे स्वभाव. हें ब्रह्म सगळ्यांचें मूळ आनी आदार आसा.

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।।

अर्थ: तें पूर्ण आसा, हें पूर्ण आसा. पूर्णांतल्यान पूर्ण जाता. पूर्णांतल्यान पूर्ण काडून घेतल्यार लेगीत निमाणें पूर्णूच उरता.

उपनिषदांत जीवाविशींची पयली कल्पना अशी आसा की जीव हो प्राणरुप (वायुरुप) आसूंक जाय. जीव वाणीबगर, दोळ्यांबगर, कानांबगर, मनाबगर जियेवंक शकता पूण प्राणाबगर जियेवंक शकना. पूण हेविशींचे विचार फुडें वचून जीवात्मो हो प्राणरुप नासून तो मनोमयरुप आसपाक जाय अशें थारलें. ताची सुवात हड्ड्यांतलें आकाश अशें मानतात. छांदोग्य उपनिषदांत तेज, आप (उदक) आनी अन्न हांचेपसून जीवात्मो तयार जाला अशें म्हळां. जीव हो बुध्द आनी आत्मतत्त्व हांचे भरसणीन जाला अशें तैत्तरीय उपनिषदांत सांगलां. पूण विचारांची आनीकूय विस्कटावणी जाली आनी जीवात्मो मनोमय आनी प्रज्ञास्वरुप आसा, इतलेंच न्हय तर ब्रह्माण्डाच्या मुळाक जें तत्त्व आसा तेंच तत्त्व जीवात्म्यांतूय आसा अशें मानपामेरेन विचार फुडें पावले

मुक्ती वा मोक्ष म्हळ्यार जल्ममरणांच्या फेऱ्यांतल्यान जीवात्म्यान सुटप. मुक्तीचे सलोकता, समीपता, सरुपता आनी सायुज्य अशे चार भेद आसात. मुक्तीच्या ह्या कल्पनांक उपनिषदांचो आदार आसा. तत्त्वगिन्यानाच्या मळार विकासवाद मानलो जाल्यार अद्वैतवाद आनी सायुज्यमुक्ति उपनिषदांचो अखेरचो सिध्दान्त म्हणपाक हरकत ना अशें दिसता. पूण ह्या संदर्भांत वेगवेगळीं मतां आसात.

सायुज्यमुक्तिंत 'हांव' चें भान उरना. म्हळ्यार व्यक्ति नाश पावता असो ताचो अर्थ न्हय. संकुचित व्यक्तित्त्वाक म्हळ्यार देहांतल्या आत्म्याक सत्यत्त्व ना असो ताचो अर्थ. जीवाकडेन सत्यत्त्व आनी शिवत्व खूब आसून लेगीत देहाच्या मोगाक लागून ताका तें दिसना. देहाची वासना ना जातकच सत्यत्त्वाचें, शिवत्त्वाचें पूर्णत्वान दर्शन जाता आनी जीवात्म्याक परमानंदाची प्राप्ति जाता. तेन्ना जीव आनी ब्रह्म पुराय तन्मय जातात. हीच खरी मोक्षाची कल्पना. ही स्थिती भावरुप, अनुभवजन्य आसा. मुक्त जीवात्म्याकडेन वेगळेपणाची भावना नासता, फकत तातूंतलो 'हांव' मेकळो जाल्लो आसता. हे नदरेन हो श्लोक पळेयात-

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते।।

अर्थ: जेन्ना जीवात्म्याच्या काळजांत आशिल्ल्यो सगळ्यो वासना नश्ट जातात तेन्ना मर्त्य जीवात्मो हो अमृत जाता आनी ह्याच लोकांत ब्रह्माचो अणभव घेता. जीवाचो आनी परमात्म्याचो योग म्हळ्यार अमरत्व. वेव्हारांत हाकाच मोक्ष अशें म्हळां.

हे खेरीज उपनिषदांत, सृश्टीचे उत्पत्तीची कल्पना, साधनमार्ग, योगाचें म्हत्व, सत्याची प्रतिश्ठ, सदाचार नीत, समाजीक जीणेची नदर आदी गजाली विस्कटावन सांगल्यात. ह्यो गजाली आपणायत जाल्यार संवसारांतल्यो खुबश्यो अनिष्ट गजाली टळतात आनी जीवात्मो उंचेल्या पांवड्यार पावन मोक्षाक पावता, अशें उपनिषदांत सामके उक्ते करून सांगलां.

डॉ. अनंत भट

उपपुराणां: संस्कृत साहित्यांत अठरा महापुराणांभायर जी हेर पुराणां आसात, तांकां 'उपपुराणां' म्हण्टात. हीं उपपुराणां खंयच्या ना खंयच्या महापुराणाकडेन संबंदीत आसात. उपपुराणां हीं महापुराणांउपरांत घडयिल्लीं आसून तीं उणे प्रतींचीं आसात, असो गैरसमज बऱ्याच पयलीसावन प्रचलित आसा. पूण कांय उपपुराणां महापुराणापरस पयलीचीं आसात, हे सिद्ध जालां. सगळ्याच उपपुराणांनी मोलाची इतिहासीक माहिती आसा. गुप्तपयलींकाळांतली संस्कृताय, कला, साहित्य, समाजवेवस्था आनी धर्मसंस्था हांचेविशीं बरीच माहिती उपपुराणांनी सांपडटा.

उपपुराणांची नेमकी संख्या कितली हाचेर मतभेद आसात. बऱ्याच संस्कृत ग्रंथांत तांची वळेरी दिल्या आनी संख्या सगळेकडेन अठराच सांगल्या. हांच्यांतलीं कांय नांवां सगळ्या ग्रंथांत समान आसात जाल्यार कांय वेगळीं आसात. सगळे कडचीं वट्ट उपपुराणांचीं नांवां पळेत जाल्यार तांची संख्या अठरांपरस चड जाता. प्रचलित उपपुराणांचीं नांवां अशीं:

१. आद्य वा सनत्कुमारीय २. नारसिंह ३. स्कान्द ४. शिवधर्म ५. दुर्वासोक्त ६. नारदीय ७. कापिल ८. वामन ९. औशनस १०. ब्रम्हाण्ड ११. वारुण १२. कालिका १३. माहेश्वर १४. साम्ब १५. सौर १६. पराशरोक्त १७. मारीच १८. भार्गव १९. नंदी २० वायवीय २१. नन्दिकेश्वर-युग्म २२. दैव २३. भास्कर २४. मानव २५. भागवतद्वय २६. पाद्म २७. शौक्रेय २८. बार्हस्पत्य २९. कौर्म ३०. आणु ३१. बृहन्नारदीय ३२. बृहन्नन्दीश्वर ३३. क्रियायोगसार ३४. धर्म ३५. विष्णुधर्मोत्तर ३६. विष्णुधर्म ३७. बृहध्दर्म ३८. शौक्र ३९. बृहन्नारसिंह ४०. बृहद् वैष्णव ४१. गारुड ४२. प्रभासक ४३. लीलावती ४४. देवी ४५. आखेटक ४६. एकाम्र ४७. एकपाद ४८. लघु भागवत ४९. मृत्युंजय ५०. आंगिरसक ५१. गणेशक.

ह्या उपपुराणांभायर आनीकय कांय उपपुराणां आसात. कांय उपपुराणां नश्ट जाल्याचें समजता.

कूर्मपुराणांत ज्या १८ उपपुराणांचीं नांवां आसात, तीं इ.स. ६५० ते ८५० ह्या काळांत रचिल्लीं आसूंये, ह्या उपपुराणांचे रचणुकेक गुप्तकाळांत सुरवात जाली, अशें सादारणपणान म्हणूंक येता. कांय जाणांच्या मतान कांय उपपुराणां हांच्यापरसय पोरनीं आसात.

वैदिक काळासावन पुराणां हीं 'सूतवाङ्मय' ह्या स्वरुपांत प्रचलित आशिल्लीं. वैदिक आर्य तांकां वेदांफाटोफाट पवित्र मानताले. काळांतरान बौध्द आनी जैन धर्मांक लागून वैदिक धर्माचो प्रसार फाटीं पडलो; तेन्ना स्मार्त ब्राह्मणांनी आपापल्या पंथाचे उदरगतीखातीर त्या पुराणसाहित्याचो उपेग करून घेतलो आनी ताच्या आदारान वर्णाश्रमधर्म पर्यून जितो केलो. त्यावेळार ब्रह्मा, विष्णु आनी महेश हांची उपासना करपी ब्राह्म, पांचरात्र आनी पाशुपत हे ग्रंथ अस्तित्वांत आशिल्ले. फुडें गुप्तकाळांत भागवत पंथाची उदरगत जाली.

स्मार्तपंथी ब्राह्मणांनी जीं पुराणां रचलीं, तीं महापुराणां ह्या नांवान नामनेक पावलीं. इ. स. प. काळांत तांचे रचणुकेक सुरवात जाल्ली. हीं पुराणां रवतकच तांची संख्या अठरा जाली. ती संख्या शुभ वा पवित्र आसा, अशें समजून निश्चित जाली. उपरांत ब्राह्म, पांचरात्र आनी पाशुपत ह्या पंथांचे आनीक उपपंथ निर्माण जाले. ह्या पंथांपैकीं स्मार्त लोकांनी नव्या पुराणांची रचणूक केली. पूण अठरा पुराणां मानपी लोकांनी ह्या नव्यान रचिल्ल्या पुराणांक आपल्या पंगडांत सुवात दिलीना. तरीकय तीं नामनेचीं आनी लोकप्रिय जाल्यान तांकां दुसरी सुवात दिवचीच पडली. हाकालागून मागीर मत्स्यपुराणांत कांय श्लोक घालून तातूंत नव्या पुराणांचें वर्णन उपपुराणां अशें केलें.

महापुराणांभशेन उपपुराणांतय सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वन्तर आनी वंशानुचरित हे विशय आसचे, अशें कांय सुवातींनी म्हळां. पूण तशें प्रत्यक्षांत सामकें उणेंच सांपडटा. हीं उपपुराणां खासा पंथाच्याच तत्त्वगिन्यानाचो पाखो उखलून धरपाखातीर रचिल्ल्यान तांच्या कर्त्यांनी राजवंशावळीक कांय फावट मातय म्हत्व दिलें ना. कांयक[illegible] उपपुराणांत राजवंश दिल्ले आसतात, पूण तांची माहिती तशातशी आसना. तातूंत वंतकथा बऱ्योच भरशिल्ल्यो आसतात. पूण अशें आसून[illegible] धर्मीक आनी संस्कृतीक इतिहासाचे नदरेन उपपुराणां भोव उपेगा[illegible] थारल्यांत. हिंदूंची समाजीक स्थिती, तांचें तत्त्वगिन्यान, विज्ञानाची उदरगत आनी साहित्य, हांचेविशीं बरीच म्हायती ह्या उपपुराणांनी सांपडटा. महापुराणां हीं उंचेल्या प्रतीचीं आनी अधिकृत मानल्यांत. पूण उपपुराणां उणे प्रतीचीं आसात, अशें समजल्यान तांचेर नवे संस्कार जावंक पावले नात. हाका लागून तांचें रुप तशेंच उरलें आनी व्हडलेशे बदल जावंक पावले नात.

- कों. वि. सं. मं.

उपास: देवाधर्माक पाळो दिवंक आनी व्रताचो नेम म्हूण अमुकूच काळामेरेन जेवी-खाय नासतना रावप, हाका उपास म्हण्टात. उपास हो शब्द संस्कृत 'उपवास' ह्या शब्दाचें अपभ्रंश रुप आसा. संस्कृतांत 'उपोषण' होय आनीक एक शब्द आसा. उपासाच्या काळांत पोट रितें उरिल्ल्यान मनशाचे कुडीच्या विंगड विंगड अवयवांक उसंत मेळिल्ल्यान, मनशाची भलायकी सुदारता आनी मनाक शांती मेळटा. ह्या कारणाक लागून कुडीचे आनी मनाचे विकार उणे जातात, अशें म्हण्टात. मनशाची कूड आनी मन हांचे भलायकेखातीर उपासाची येवजण जाली आसूंये आनी ती प्रत्यक्षांत हाडपाक सोपी जावची म्हूण तिका धर्मीक म्हत्व दिलां जावंये.

उपास हो पातक ना करपाचो मार्ग, अशें गौतम धर्मसुत्रांत बरयलां. वेद वचन पाळून यज्ञ-दान, तप, उपास हे परमेश्वर प्राप्तीचे मार्ग आसात अशें बृहदारण्यकांत म्हळां. तपाच्या वेगवेगळ्या प्रकारांत उपासाचें म्हत्व आनी व्हडपण आसा अशें महाभारतांत सांगलां. मनुस्मृती आनी हेर स्मृतीग्रंथांत समाजीक पातकांपसून मुक्ती मेळपाखातीर उपासाचें प्रायश्चित सांगलां.

उपासाचो काळ एका दिसापसून एका म्हयन्यामेरेन आसूं येता. तीन, पांच आनी सात दिसांच्या तशेंच म्हयन्याच्या आनी वर्साच्या उपासा दिसा थोड्या प्रमाणांत आहार करपाक मान्यताय आसा. धर्मशास्त्रांत एकादस, प्रदोश, शिवरात्र, रामनम, जन्माश्टम, हरितालका तृतीया ह्या दिसा पूर्ण उपास करतात. सोमार, शेनवार आदी वारांच्या उपासादिसा दिसांतल्यान एक फावट जेवण घेतात. संकश्टी दिसा चंद्रोदया उपरांत आनी विनायकी दिसा दनपरां जेवतात. कांय जाण उदक लेगीत पियेनासतना उपास करतात, जाका निर्जल उपास म्हण्टात.

खरें म्हळ्यार उपास खर रितीन पाळपाचो, हाचेर धर्मशास्त्रांत भर दितात. पूण असो निखटो उपास चड करून कोण करीनात. जेवणाचो पर्याय म्हणून दूद आनी फळार घेतात. केळीं, आंबे, चिकू, द्राक्षां, काळींग, पणस अशीं फळां उपासाक खातात. तशेंच दुदी, केळीं, भेंडे, बटाट अश्यो कांय भाज्योय उपासाक खातात. कांय लोक उपासादिसा वरयां तांदळाचे, रव्याचे वा शाबुदाण्याचे पदार्थ करून खातात.

पुरी, लरंव, मुगांचें कण्ण, गंवांची चपाती आदी खावन उपास पाळपाची चाल आसा. किरिस्तांव धर्मांत तांतयां, नुस्तें आदी पदार्थांचे सेवन करपाक मान्यताय आसा. मुसलमान धर्मांत रमजानचो म्हयनो उपासाचो मानतात. तेन्ना तांकां रातचो एका खासा वेळार आहार घेवपाक जाता. यहुदी (ज्यू) आनी किरिस्तांव धर्मांत सब्बाथ आनी लेंट (ॲश वॅनस्डे ते ईस्टर मेरेनचो काळ) हे उपासाचे दीस थारायल्ले आसतात. मुसलमान आनी किरिस्तांव हांचेभशेन जैन, बौध्द आनी हिंदू हांकांय उपासाचें म्हत्व आसा. पातकांपसून मुक्ती मेळोवपाखातीर आनी प्रायश्चित म्हूण उपासाचें व्रत सौम्य वा खर रितीन पाळपाची तांच्यांत चाल आसा.

शास्त्राप्रमाण उपासाच्या दिसांनी अंजन, गंध, फुलां माळप, वस्तीं घालप, पान खावप आदी वर्ज्य आसता. ल्हान भुरगीं आनी दुयेंत मनीस हांचेखातीर उपासाचे नेम सौम्य करपाची मेकळीक आसा.

चित्तशुध्दीखातीर आनी हेरांकडल्यान जावपी अत्याचाराचें प्रायश्चित म्हूण महात्मा गांधीन उपास केलो. हो उपास राजकी चळवळीमंबंदी जाल्ल्यान भारताच्या राजकी इतिहासांत गांधीच्या उपासाक एक खाशेलो गुवात आसा.

जेन्ना एकाद्रो मनीस गरिबीक लागून वा हेर खंयच्याय कारणाक लागून अन्न घेवंक पावना, तेन्ना तो उपाशी उरता. हो उपासाचो प्रकार न्हय.

- एन्. आर केळकार

उमर खय्यामः (जल्मः १०४८, खोरासान- इराण; मरणः ?).

एक नामनेचो फार्सी कवी आनी विद्वान. ताचें पुराय नांव गियासुद्दीन अबुल फतह उमर बिन इब्राहिम अल्-खय्यामी. पूण ताका खय्याम नांवानूच वळखताले. ताच्या इश्टांनी आनी शिष्यांनी केल्ल्या बरयावळीवेल्यान ताच्या जिवितकाळाची सादारणपणान कल्पना करूंक येता. ताची प्रतिभा ऊंच आनी स्मरणशक्ती खर आशिल्ल्यान, ज्योतिश, गणित, वैजकी, विज्ञान, तत्त्वगिन्यान ह्या विशयांनी तो खांपो आशिल्लो. नामनेचो विद्वान इमाम मुवफ्फिक हो ताचो गुरु आशिल्लो.

सुलतान मलिकशाह हाणें पंचांगांत सुदारणा करपाखातीर ज्या आठ नामनेचे ज्योतिर्विदांची समिती नेमिल्ली, तातूंत खय्यामाचो आस्पाव आशिल्लो. ह्याच वेळार खय्यामान 'जीजे मलिकशाही' नांवाचो एक ग्रंथ बरयलो. ह्या ग्रंथांत ताणें ज्योतिशाविशीं कोश्टकां दिल्लीं आसात. ताणें पुराणे पर्शियन कालगणना पध्दतींत जी सुदारणा सुचयिल्ली, ती १०७९ वर्सा उपेगांत हाडली. हे सुदारणेवरवीं ५००० वर्सांत फकत एका दिसाची चूक जातली, अशें ताणें गणित केल्लें. ताणें अरबी भाशेंत बरयल्ल्या बीजगणिताच्या ग्रंथांक खूब नामना मेळ्ळ्या. ह्या ग्रंथांत ताणें त्रितीय घातामेरेच्या समीकरणाचें सामान्य आनी संयुक्त अशें वर्गीकरण केलां. तशेंच ताणें द्विघाती समीकरणां सोडोवपाची रीतय दाखयल्या. त्रितीय घाती समीकरणांचीं घनबीजां (cube-roots) आशिल्ले तेरा प्रकार ताणें दाखयल्यात. ह्या समीकरणांचीं बीजां ताणें दोन शाकवांच्या (conics) छेदनाच्या (intersection) स्वरुपांत मेळयलीं. भूमितीय आनी बीजगणितीय निर्वाहांत (solution) वेगळेपण आशिल्ल्याचें ताणें दाखोवन दिलें. ताच्या बीजगणितीय संशोधनाविशीं डी. एस्. कासीर हाणें १९३१ त बरयल्ल्या 'आल्जेब्रा ऑफ उमर खय्याम' ह्या ग्रंथाक बरीच नामना मेळ्ळ्या. ताणें 'नौ राज नामा' ह्या फार्सी ग्रंथांत युनानी वैजकीविशीं बरयला. तातूंत 'जव' (कोंकणी-सवाद, फार्सी-खवेद, संस्कृत-यव, इंग्लीश-बार्ली) ह्या गुणकारी धान्याचो उल्लेख आसा. हो ग्रंथ अभ्यास करपाखातीरको आसा. १९३३ त मुज्तबा मिनोवी हाणें तेहरान हांगा हो ग्रंथ उजवाडाक हाडिल्लो.

फाल्ल्या वेळांत उमर खय्याम रुबायां बरयतालो. ह्या रुबायांखातीरच ताका सगळेकडेन नामना मेळ्ळी. तशेंच खुबशा देशांनी उमर खय्याम क्लबांची थापणूक जाली. थंय ताच्या रुबायांचें शिकप आनी शिकोवप चलता. संवसारांतल्या तरेकवार भासांनी ताच्या रुबायांचे अणकार जाल्यात. ताच्या रुबायांतले मुखेल विचार अशे आसातः 'मनशाच्या नशिबांत जें किदें आसा, तें घडलेबगर रावना इतली नियती बळिश्ट आसा. मनशान आसा ते परिस्थितींत सुख आनी समाधान मानून जाय. सदांच दुसऱ्याचेर उपकार करूंक जाय. सुख-दुखां जशीं येतात, तशीं वतात.' १८५९ वर्सा फिट्सजेरल्ड हाणें ताच्या रुबायांचो इंग्लीश अणकार केलो, जाचेवरवीं जगाक ताच्या सुंदर कवित्वाची पयले फावट वळख घडली. आर्विल्ल्या भारतीय भासांतूय ताच्या रुबायांचो अणकार जाला. माधव ज्यूलियन (मराठी), मैथिलीशरण गुप्त (हिंदी), ... वर्मा (हिंदुस्थानी), मीर वली अल्ला (उर्दू), नरेंद्र देव (बंगाली) हे तातूंतल कांय अणकारपी आसात.

- कों. वि. सं. मं.

उमास (अमास): अमा+वस्=अमा सह वसतश्चन्द्राकौं यस्यां सा= अमा अर्थात सहितत्वान (एका नखेत्रांत). जे तिथीक चंद्र-सूर्य रावतात ती तीथ (हलायुध). चंद्राचे निमणे कलेचें नांव. चांद्रमासाचो निमाणो दीस. अमाशेक चंद्र आनी सूर्य हांचे उदय आनी अस्त सादारणपणान एकदमूच जातात. अमाशेच्या राती चंद्राचो प्रकाशिल्लो भाग पुराय काळखांत आसता. कारण अमाशेक सूर्य चंद्राच्या दुसऱ्या अर्दांत उरता. सूर्याचें गिराण अमाशेक आसता

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी।।

(स्कंदपुराण)

अर्थः चंद्रमंडळाचे सोळावे कलेक म्हळ्यार अमाशेक, क्षयोदयादि बगर आशिल्ल्या कारणान महाकला अशें म्हण्टात. ती सगळ्या प्राण्यांचे देह धारण करपी परम माया जावन आसा.

पंचागांत अमाशेची तीथ ३० ह्या आंकड्यान दाखयतात. अमास हें नांव ज्योतिशाच्या प्रगतीचें दर्शक जावन आसा. ताचे पयलीं दर्श हो शब्द आयिल्लो. दर्श म्हळ्यार अमाशेउपरांतची चंद्रदर्शनाची प्रतिपदा. अमास शब्दाचो उल्लेख ऋग्वेदांत येवंक ना.

सोमार, मंगळार, बिरेस्तार, तेचप्रमाण अनुराधा, विशाखा, स्वाती ह्या नखेत्रांचेर ती आयल्यार खासा पवित्र अशें मानतात. सोमारा आयल्यार तिका 'सोमवती' अशें म्हण्टात. ते तिथीक बायलो अश्वत्थाची (पिंपळाची) पूजा करून ताका १०८ वस्तू ओंपतात. भाद्रपद अमाशेक 'सर्वपित्री' म्हण्टात आनी त्या दिसा सगळ्या पितरांच्या उद्देशाखातीर श्राध्द करतात. मांत्रिक लोक मंत्रसाधनेखातीर ही रात पसंद करतात. नदरेच्या दोशाखातीर मंत्र, तंत्र, दोरे ह्या दिसा करतात. अमास ही तीथ सादारणपणान अशुभ मानतात. कापणी, मळणी, पेरणी ह्या दिसा करिनात. नवे वस्त्रालंकार धारण करिनात. धान्य, पयशे संपत्तीमंबंदान आशिल्ल्यो वस्तू दुसऱ्यांक दिनात. हो अनाध्याय दीस म्हूण पाळटात. साधू, पीर हांच्या समाधींचें दर्शन घेतात. श्रावण अमाशेक 'कुशग्रहणी' तशेंच 'पिठोरी अमास' अशेंय म्हण्टात. वैशाखांतले अमाशेक 'भावुका अमास' अशें म्हण्टात. आशाढांतले अमाशेक देशकाळाप्रमाण 'हरिता अमास' तशेंच 'दीपपूजा अमास' अशेंय म्हण्टात. मार्गशीर्षांतले अमाशेक 'महाव्रती' अशें म्हण्टात. पौषी अमाशेक 'बकुल अमास' म्हण्टात. माघांतले अमाशेक 'मौनी अमास' अशें म्हण्टात. दिवाळेचे परबेवेळची 'लक्ष्मीपूजन' ही परब अमाशेचे रातीक येता.

अमाशेचें मूर्तीध्यान हेमाद्रीन अशें सांगलांः-

अमावास्या विधातव्या द्विर्दोर्मरकतप्रभा।
दर्भासनस्थिता चेयं दर्भपिण्डधरा कृशा।।

अर्थः दोन भुजांची, मरकत रत्नाचे कांतीची, दर्भासनाचेर आशिल्ली, दर्भमुठ धारण केल्ली आनी कृश अशी अमाशेची मूर्त करची.

- कों. वि. सं. मं.

उमोः दुसऱ्या मनशाविशीं आशिल्लो मोग, आपलेपणाची भावना उक्ती करपाखातीर स्वताचे ओंठ त्या मनशाच्या कपल, तकली, ओंठ वा कुडीच्या हेर भागांचेर कसलेंच बंधन बाळगिनासतना दवरप, हाका 'उमो' अशें म्हण्टात. उमो ही मोगाची कुरु आसून ती मनशाचे सभावीक प्रेरणेन वा अंतस्करणांतले उर्बेन घडटा. आवयन स्वताच्या भुरग्याचो घेतिल्लो उमो मोगावांगडाच भुरग्याविशींची अपुर्बाय उक्ती करता. दादल्या-बायलेन एकामेकांचो घेतिल्लो उमो एकामेकांमदलो मोग उक्तो करपाचें पयलें पावल आसता. दुसऱ्या अर्थान हो उमो कामाविशींचे भावनेची कुरू आसता.

इंद्रियजन्य वेव्हारांत स्पर्श हो प्रकार सगळ्यांत वयर आसलो तरी शरीरस्पर्शाच्या विंगडविंगड प्रकारांत उम्याचो पांवडो सगळ्यांत वयर आसा. उम्यावरवीं शरीराक तशीच मनाक थाकाय मेळटा, असो शरीरशास्त्राचो आनी मानसशास्त्राचो निर्वाळो आसा.

उमो घेवपाची चाल केन्ना, कशी आनी खंय सुरू जाली ह्या संबंदान नीश्चित अशी म्हायती मेळना. संवसारांतल्या सगळ्यांत पोरने संस्कृतायेमदली एक अशे ग्रीक संस्कृतायेंत लेगीत तोंडाचो उमो घेवपाची चाल नासली. तोंडाचो उमो घेवपाची चाल उदेंतेकडल्या लोकांनी सुरू केली अशें ग्रीक लोक मानतात. रोमन लोकांतय ओंठाचो उमो घेवपाची चाल आसली. इराणी लोक आपल्या सोयऱ्यांभितरल्या मनशांचो उमो घेताले, जाल्यार वयल्या पांवड्यावेले लोक सकयल्या पांवड्यावेल्या लोकांच्या कपलाचो उमो घेताले.

वेदांत चुंबन घेवप, उमो ह्रेवप ह्या अर्थान खंयचेंच उतर येना तर वास घेवप (घ्रा) ह्या अर्थान येता. बापायन भुरग्याचे तकलेचो तीन फावटीं वास घेतल्यार भुरग्याची पिराय वाडटा अशी कल्पना भारतांत उपनिषदकाळासावन चलता. चुंबन घेवप वा उमो घेवप ह्या अर्थाचें उतर खूब काळाउपरांत प्रचारांत आयलें. पूण मूळ चुंबन घेवप वा हुंगप ह्या उतराचो अर्थ 'स्पर्श करप' होच आसुंये. चुंब हो धातू चप्= स्पर्श करप ह्या धातूवेल्यान तयार जालो अशें म्हण्टात. वेदाउपरांतच्या साहित्यांत, शतपथ ब्राह्मणांत, महाभारतांतल्या ऋष्यशृंगाच्या उपाख्यानांत उमो घेवपाचे उल्लेख आयल्यात.

पुराणग्रंथांत प्रणयवर्णनांचे जायते उल्लेख आयले तरी उमो घेवपाचो प्रसंग एकाद्रोच दिश्टी पडटा. बौध्द जातकांत 'चुंब' हें उतर जायते फावटीं आयलां. हें उतर दादलो बायल हांचे मदलो संबंद दाखोवपाक वापरलां. गीतगोविंदांत उम्याचीं जायतीं वर्णनां आयल्यांत.

कामसूत्राच्या तिसऱ्या अध्यायांत उम्याचो मानसशास्त्रीय नदरेंतल्यान नियाळ केला आनी ताचे प्रकारय सांगल्यात.

ललाटालककपोलनयनवक्षः स्तनोष्ठान्तर्मुखेषु चुम्बनम्।

अर्थः कपल, केंस, पोले, दोळे, दादल्याचें हड्डें, थानां, ओंठ, तोंडाचो भितल्लो भाग इतले कडेन उम्याचो उपेग करूं येता.

वात्स्यायनान नव मोगी-मोगिकेच्या संबंदान उम्याचे तीन तरेचे प्रकार सांगल्यात, ते अशे-

निमित्तकं स्फुरितकं घट्टितकमिति कन्याचुम्बनानि।

अर्थः निमित्तक, स्फुरितक आनी घट्टितक अशीं तीन कन्या चुंबनां आसतात.

निमित्तकः हातूंत मोगिका मोग्याच्या अनुनयान उमो घेवपाक तयार जाता. लजेन आवुंळिल्ले स्वताचे ओंठ मोग्याच्या ओंठाक तेकयता पूण ताचे ओंठ दामीना वा चोखीना.

स्फुरितकः हातूंत दादलो बायलेचो वा मोगी मोगिकेचो ओंठ आपल्या ओंठांनी दामता. बायल हो उमो थीर न जावपाचें नाटक करता. अशा वेळार दादलो आपली ओंठावेली पकड सोडटा. त्यावेळार ती ताचे ओंठ आपल्या ओंठांनी घट धरपाचो यत्न करता. अशा वेळार दोगांय भितर खास स्फुरण वा कंपनां तयार जातात. तांकां 'स्फुरितक' अशें म्हण्टात.

घट्टितकः हातूंत बायल स्वताच्या फुडाकारान दादल्याचे दोळे आपल्या हातांनी बंद करता आनी स्वताचे दोळे धांपून दादल्याचो ओंठ आपल्या ओंठांत धरता. तशें करतना ती आपली जीब ताच्या ओंठांवेल्यान धुंवडायता.

वयर आयिल्ले उम्याचे प्रकार सोडून वात्स्यायनान अधरचुंबनाचे आनीकय पांच प्रकार सांगल्यात. ते फुडलेतरेन आसातः सम, तिर्यक, उद्भ्रांत, अवपीडित आनी आकृष्ट. तोंड सोडून हेर अवयवांच्या उम्याचे चार प्रकार सांगल्यात, ते म्हळ्यार सम, पीडित, अंचित आनी मृदू.

खास अशी परिस्थिती आनी मनाची अवस्था हांचेर आदारिल्ले उम्याचे कांय प्रकार अशे-

उद्दिपकः बायलेन न्हिदिल्ल्या दादल्याक, मोगाचे भावनेन बारीकसाणेन पळेत घेतिल्लो उमो. हातूंत दोगांचेंय कामोद्दीपन जाता.

चलितकः रागार जाल्ल्या, फुगून बशिल्ल्या, संभोगाविशीं निर्शेवणी दाखोवपी दादल्याचें ध्यान आपले वटेन वळोवपाक बायलेन घेतिल्लो उमो.

प्रतिबोधिकः दादलो कळाव करून न्हिदपाचे कुडींत येतकच बायल फुगार जावन न्हिदेचें सवंग घेता. मागीर दादलो तिका जागी करपाखातीर जो उमो घेता ताका 'प्रतिबोधिक' म्हण्टात.

छायाचुंबनः हारश्यांत वा उदकांत, दादलो वा बायलेच्या पडबिंबाचो घेतिल्लो उमो.

मोगी-मोगिकेच्या उम्याच्या प्रकाराभायर हेर नात्यामदीं उमो घेवपाची चाल आसा. देखीक- आवय वा बापूय आपल्या भुरग्याचो उमो घेवन ताचेविशींची आपली अपुर्बाय उक्ती करता. कांय समाजांमदीं लागींच्या नात्यांत वा इश्टांमदीं वा जाण्ट्यांविशीं आदर उक्तो करपाक उमो घेवपाची चाल आसता. कांय लोक साधुच्या मनगटाचो वा साधुच्या तशेंच देवाच्या मुर्तीच्या पांयांचो उमो घेतात. गोंयांत ओल्ड गोवा हांगा सां फ्रांसिश्कु शाव्हियेर ह्या किरिस्तांव समाजाच्या संताचें शव ज्या हारशाचे पेटयेंत दवरलां, ते पेटयेचो भावार्थान उमो घेवपाची चाल ह्या संताच्या भाविकांमदीं आसा.

- कों. वि. सं. मं.

उरूसः उरूस वा उर्स हें इस्लामी धर्मांतलें नांव. ह्या नांवाक दोन अर्थ आसात. १. लग्नानिमतान घाल्ली जेवणावळ २. व्हड मुसलमान मनशाचे पुण्यतिथीनिमतान जावपी उत्सव.

दुसऱ्या अर्थान उरूस वा जुलूस हीं नांवां वापरतात. मुसलमानांच्या मताप्रमाण हो एक खंयच्याय फकीर, पीर वा म्हात्म्याचे पुण्यतिथीच्या निमतान केल्लो उत्सव. देखीक- गौस लाजम, दस्तगीर, दादा हयात, कलंदर ह्या सारक्या मुसलमान सत्पुरशांचे दरेक वर्सा येवपी पुण्यतिथीनिमतान हो उत्सव आसता. ह्या दिसा खूब लोक एकठांय जमतात. महात्म्याची कबर निवळ करून तिका नवीं वस्त्रां घालून सजयतात. मुसलमान लोक आपली धर्मीक पदां म्हण्टात, नमाज करतात आनी थंय दिवो लायतात. पुण्यतिथीँच्या आदल्या दिसा सावन उरूसाक सुरवात जाता. ताका 'संदल' म्हण्टात. ह्या उत्सवा निमतान खूब लोक एकठांय येवन ताका जात्रेचें स्वरुप आयलें आनी फुडें ताका उरूस म्हणूंक लागले आसूंक जाय. भारतांत अजमेर शारांत आनी पिरानकलियड हांगा जावपी उरूसांची खूब नामना आसा. ह्यावेळार देशांतले नामनेचे गायक-गायिका हांगा जमत्यात आनी मनोरंजनाच्यो कार्यावळी करतात.

गोंयांत अडण्या (कुंकळ्ळे), काकोडें, फोंडें, ओल्ड-गोवा, बेतीं, सांखळे, दिवचल, सांगें हांगा उरूसाचो वर्सुकी उत्सव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

उर्दू भाशाः उर्दू भास चड करून पाकिस्तान आनी भारत देशांत उलयतात. १९८१ वर्साचे जनगणनेप्रमाण भारतांत उर्दू भास उलोवप्यांचो आंकडो ३,५३,२३,२८२ इतलो आशिल्लो. उर्दू भास उलोवप्यांचो आंकडो विंगड विंगड वाठारांत फुडलेतरेन आसाः

आंध्र प्रदेश	४१,६९,१७९
बिहार	६९,५५,८३८
कर्नाटक	३५,१२,८३१
मध्य प्रदेश	११,३१,२८८
महाराष्ट्र	४३,१९,०६७
उत्तर प्रदेश	१,०७,६७,१७५
अस्तंत बंगाल	१२,००,२१६
गोंय, दमण, दीव	२७,७०३

आंकड्यांचे नदरेन पळेल्यार भारतीय भासांमदीं उर्दू भाशेचो सवो क्रमांक लागता. उर्दू ही मूळ आर्यभारतीय भास जावन आसा. पूण उर्दू पंडितांनी उर्दूचें व्याकरण अरबीच्या अनुकरणान तयार केलें. ताका लागून ते वेगळी मांडावळ करतात.

सुर्वेक उर्दू भाशेक 'हिंदी' म्हूण वळखताले. अमीर खुसरो (१२५३-१३२५) हाणें हे भाशेचो 'हिंदी' म्हूण उल्लेख केला. सुमार

१७२५ त, लखनौ आनी दिल्लीच्या विद्वानांनी 'उर्दू' हें नांव हे भाशेक ...। हे मूळ उतर तुर्की आसून ताचो अर्थ 'लश्कराची छावणी' असो ...ना.

हे भाशेचे उत्पत्ती संबंदान विद्वानांभितर खर मतभेद आसात. दिल्ली, ...पूर, मुरादाबाद, बिजनोर, मुझफ्फरनगर, सहारनपूर, अंबाला, उदेंत ...याळा, मीरत, डेहराडून ह्या प्रदेशांतल्या प्राचीन अपभ्रंशांतल्यान ही ...म घडली हें नव्या संशोधनांतल्यान सगळ्यांक मान्य जालां.

उर्दू भाशेचो इतिहास तेराव्या शतमानाआदीं गेल्लो दिसना. सुर्वेक ही ...स अरबी-फार्सी लिपीवांगडा देवनागरींतय बरयताले.

नागरी लिपींतल्यानय तातूंत साहित्यनिर्मणी जाली. राजसत्तेच्या ...श्रयाक लागून मुसलमान साहित्यिकांकडल्यान फार्सी लिपींत ...हित्यनिर्मणी जाली. दक्षिणेंत ख्वाजा बंदेनवाज (मरण-१४२२) हाणें ...ळ्यांत पयलीं हे भाशेंत साहित्यनिर्मणी केल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

हिंदी भाशेंत आशिल्ले सगळे सूर आनी व्यंजनां उर्दूंत आसात. उर्दू ...पींत हिंदीवरी महाप्राणांखातीर स्वतंत्र चिन्हां नासलीं, तरी ते उच्चार ...सात. जोडाक्षरांवरवीं ते उक्ते जातात. जिव्हामूलीय स्वर ऐन, घर्षक ... ज, ग, फ आनी मृदुतालव्य 'क' हीं व्यंजनांय आसात.

आयचे उर्दू भाशेंत लिंगभेद आनी उतरांचो अंत्य वर्ण हांकां धरून ...विचनाक विंगडविंगड प्रत्यय लागतात. भौवचनाचें सामान्यरूप ...रत-औरतों, मर्द-मर्दों अशें जाता. पोरने उर्दूंत मात फकत औं, आन् ...ा प्रत्ययाचेर भागतालें. ह्या भासांत लिंगभेदाविशीं अनिश्चितपण ...सून येता.

आयचीं उर्दूंतलीं सर्वनामां हिंदीवरी आसलीं. तरी पोरन्या रुपांत वेगळेंपण दिसता. मैं, हूँ, हैं, हम, हमें, हमन-ना, तू, तुं, तूं, तुम, तुमन-ना, मुज-म अशीं रूपां दिसतात. उर्दूंत प्रथमाविभक्तींत 'ने' हो कर्तृवाचक प्रत्यय चालंत आसा. 'ने' हो प्रत्यय पोरने उर्दूंत सर्रास चलता. उर्दूंत तृतीया आनी पंचमी ह्या विभक्तींत आयज 'से' प्रत्ययाचो वापर जाता. पोरने भाशेंत सूं-सो, ते-तें, थे-थें, सात हांचो वापर जातालो. सेते, सीते, सिते हीं 'से' आनी 'ते'ची अखंड रुपां व्हड प्रमाणांत दिश्टी पडटात. चतुर्थीक लिप, खातीर हे प्रत्यय लागतात. पोरने उर्दूंत खातीर, बदल हे प्रत्यय लागताले. लिए हो प्रत्यय खूब उसरां आयलो. आयज संबंददर्शक का, की, के हे आसात. पोरने भाशेंत केरा-री-रे हे प्रत्यय आसताले. सप्तमींत ऊपर, पर, में, अन्दर, बाहर हे प्रत्यय आस्पावतात.

उर्दूंत भूतकालीन रुपां आकारान्त जातात. देखीकः पडा, कहा, भागा आनी हेर. वर्तमानकालीन क्रियापदांचीं पुरुषवाचक रुपां ता-कारान्त जातात. भविश्यकालीन क्रियापदांचो प्रत्यय गा- गी- गे असो जाता. विशेशणांत विशेश्यानुसार विभक्ती बदलना. आकारान्त विशेशणांत सामान्य रुप जाता. पूण पोरने उर्दूंत (दक्खिनी) खास करून ई-कारान्त नामांच्या विशेशणांत विशेश्याचो प्रत्यय लागता. क्रिया आनी प्रत्यय हांकांय तो त्याचवांगडा लागता. उर्दूंत कालवाचक अब, जब, तब, कब; थळवाचक यहां, वहां, जहां, तहां, कहां; दिशावाचक इधर, उधर आदी आनी रितीवाचक यों, ज्यों, क्यों, त्यों आनी हेर वापरतात. 'कि' हें उभयान्वयी अव्यय उर्दूंत आरंभासावन (सुमार १३२८) आयजमेरेन वापरतात. जो, जे (की) हे उभयान्वयी अव्यय उर्दूंत आयज उणेच वापरिल्ले दिसतात.

उर्दू वर्ण	उच्चार	नागरी वर्ण	उर्दू वर्ण	उच्चार	नागरी वर्ण	उर्दू वर्ण	उच्चार	नागरी वर्ण	उर्दू वर्ण	उच्चार	नागरी वर्ण	उर्दू वर्ण	उच्चार	नागरी वर्ण
ا	अलीफ	अ	چ	चीम	च	ڑ	ड़े	ड़	ط	तोय	त	گ	गाफ	ग
ب	बे	ब	ح	हे.	ह.	ز	जे	ज	ظ	जोय	ज	ل	लाम	ल
پ	पे	प	خ	खे	ख	ژ	झे	झ	ع	ऐन	अ	م	मीम	म
ت	ते	त	د	दाल	द	س	सीन	स	غ	गैन	ग	ن	नूंन	न
ٹ	टे	ट	ذ	जाल	ज	ش	शीन	श	ف	फे	फ	و	[illegible]	व
ث	से	स	ڈ	डाल	ड	ص	स्वाद	स	ق	काफ	क	ہ	हे	ह
ج	जीम	ज	ر	रे	र	ض	द्वाद	द	ک	काफ	क	ی	या	य

- कों. वि. सं. मं.

उर्दू साहित्य: भारताचेर विंगड विंगड काळखंडांत चालिल्ली मुसलमानी राजाची राजवट ह्या काळांत उर्दू भाशा साहित्याचें मूळावण घट करपाक कारण जाल्ली. उर्दू साहित्य सावारणपणान दक्षिणेंतलें उर्दू साहित्य, ब्रिटीश राजवटींतलें उर्दू साहित्य, उत्तरेकडलें उर्दू साहित्य, आनी स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांतलें उर्दू साहित्य अशा चार भागांत वांटू येता.

दक्षिणेंतलें उर्दू साहित्य: दक्षिणेतल्या उर्दू साहित्याचे इतिहासीक नदरेन तीन भाग जातात. १५९२ मेरेनच्या पयल्या काळखंडांत धर्मीक स्वरुपाची काव्यरचणूक जाली. सतराव्या शतमानामेरेनचो दुसरो काळखंड उर्दू साहित्याचें भांगरायुग म्हूण वळखतात. ह्या काळांतल्या साहित्याचेर मराठी भाशेचो प्रभाव आनी ऐहिक जिणेचें खर पडबिंब पडिल्लें जाणवता. १७०७ सावन म्हळ्यार औरंगजेबाच्या मरणासावन उर्दू साहित्यांतलो तिसरो काळखंड सुरू जाता. १७०७ वर्सासावन उर्दू साहित्यांत कडलीशी भर पडलीना. मुसलमानी राजवटीच्या अस्ताक लागून साहित्यिकांक राजाश्रय मेळूंक पावलो ना. ताचो परिणाम उर्दू साहित्याचेर जालो.

उर्दू साहित्याची सुरवात महंमद तुघलकाच्या काळासावन सुरू जाता. देवगिरी ही आपली राजधानी करची, अशें महंमद तुघलकाक दिशिल्ल्यान जायत्या सुफींक आनी फकिरांक दौलताबादाक वचचें पडलें. हिंदी बोलभाशेचें मुळावण दक्षिणेंत पडपाक हें एक कारण जालें. तुघलकाच्या आदेशावेल्यान देवगिरींत आयिल्ल्या सुफींमदीं ख्वाजा बंदेनवाज हाचो बापूय राजू होय आसलो. ह्या ख्वाजा बंदेनवाजाक उर्दू आनी हिंदी भासांतलो दक्षिणेंतलो आद्य लेखक म्हूण मानतात. ताणें 'मीराजुल आशिकैन' (भक्तांचीं साधनां) आनी ९ शिकारनामा (कुराणाचेर आदारित) सारके ल्हान- ल्हान गद्यग्रंथ रचले. दक्षिणेंतलो आद्य कवी म्हूण निजामी हाका वळखतात. ताणें कदमराव अउर पद्म (कदमराव आनी पद्मीनी) हें मोगी जीवांचेर आदारिल्लें खंडकाव्य रचलें (१४६०-६२).

कवी कुरेशीन १४८२ ते १५२० काळांत 'भोगबल' हो काम-शास्त्राचेर आदारित ग्रंथ रचलो. अश्रफ बियाबीन (१४५८-१५२९) हाणें 'नौ सरहार' नांवाच्या हातबरपांत 'करबला' हांगाच्या झुजाचें वर्णन केल्लें मेळटा. हिंदीचे पयले अवस्थेंतल्या प्रत्ययाचो वापर ताणें तातूंत केला.

सोळाव्या आनी सतराव्या शतमानांत शाह मिरांजी शम्सुल उशशाक हाणें सूफी पंथाचो प्रसार करपाचो हेत मनांत बाळगून बरपावळ केली. 'शहादतुत्तहकीक', 'खुशनामा' आनी 'खुशनाज' हे ताचे काव्यग्रंथ जावन आसात. ताचो चलो बुर्हानुद्दीनजानम आनी नातू अमीनुद्दीन आला हे दोगूय सूफी कवी आसले. ह्याच काळांत इब्राहीम आदिलशहा (दुसरो) (१५८०-१६२६) हाणें 'नौरस' हो काव्यग्रंथ रचलो.

सतराव्या शतमानांत जावन गेल्ल्या चार व्हड कवींचीं नांवां आनी साहित्यरचना फुडलेतरेन आसात: मुल्लावजही हाणें 'कुतुबमुश्तरी' (१६०९-खंडकाव्य), 'सबरस' (१६३५-गद्य) ह्यो साहित्यरचना रचल्यो. इतिहासीक काव्याचो जनक हसन शौकी हाणें 'जफरनामए-निजामशाह' (१६२६-विजयग्रंथ), 'मेजबानी-नामा' (१६३३- ग्रंथ) ह्यो रचना रचल्यो. कवी गवासी हाणें 'मैना सतवंती' (खंडकाव्य) 'सैफुल्मुल्क' (१६२६ खंडकाव्य), 'तूतीनामा' (१६३९- अणकार) ह्यो रचना रचल्यो. महाकवी नुसरती हाणें 'गुल्शने इश्क' (१६५८) 'अलीनामा' (१६६५), 'तारीखे- इस्कंदरी' (१६७२) हे तीन ग्रंथ रचले. मुहंमद वलीउल्ला (मरण १७०७) हो दखनी हिंदीचे परंपरेंतलो निमणो कवी आसलो.

उत्तरेकडलें उर्दू साहित्य: मोगल साम्राज्याच्या अस्ताचो हो काळ आसलो. नादिरशहाच्यो दिल्लीचेर पडिल्ल्यो धुरयो, झुजां, लूटालूट, हाका लागून परिस्थिती सामकी घाळ जाल्ली. अशा ह्या संकश्टाच्या काळांत लेगीत उर्दू साहित्यान घट मूळ धरलें. सिराजुद्दीन अली खान 'आर्जू' (१६८९-१७५६) हाणें सुर्वेक खऱ्या अर्थान उर्दू काव्याक हातभार लावन ऊंच पांवडो मेळोवन दिलो.

मिर्झा मुहंमद रफी 'सौदा' (१७१३-१७८०) मीर तकी 'मीर' (१७२२-१८१०) आनी 'ख्वाजामीर दर्द' (१७१९-१७८५) हे सुर्वेच्या काळांतले म्हान कवी जावन आसात. सौदा हाणें गझल, कसीदा आनी उपहासिका तर दर्द हाणें 'गझल' रचल्यो. काव्यगुणाचे नदरेन 'मीर' हाची सुवात ऊंच आसा. ताणें व्रज भाशेंतलीं उतरां घेवन आपले शेर सजयल्यात. ह्या तीगूय कवींनी उर्दूक 'साहित्यीक भास' म्हूण मानाची सुवात मेळोवन दिली. त्याचवांगडा फार्सी परंपरा आनी म्हणींचें अनुकरण तशेंच अणकार करून हे भाशेंत ताची भरसण केली.

ह्या उपरांतच्या नामनेच्या कवींत इन्शा (सुमार १७५६-१८१७), 'मुसहफी', 'जुर्अत' आनी 'रंगीन' हांचो आस्पाव जाता. इन्शा आनी रंगीन ह्या कवींनी उर्दू काव्यांत 'लखनौ-संप्रदाय' हो नवो प्रवाह केळयलो. हे शैलींतल्यान काव्य रचपी कवी व्रज भाशेंतलीं उतरां काडून उडोवपांत आनी अरबी, फार्सी उतरां तातूंत भरसपाक मग्न आसले. धर्मीक बलिदानाचेर शोकगीतां रचपी मीर बबीर अली 'अनीस' (१८०२-१८७५), तर दुसरो सलामत अली 'दबीर' (१८०३-१८७४), तत्कालीन परंपरेचें पडबिंब पडिल्लो मीर हसन (?- १७८६) आनी सैमाक म्हत्व दिवपी 'नजीर' अकबराबादी (?- १८३०) हेय ह्या काळखंडांतले म्हत्वाचे कवी जावन आसात.

मिर्जा गालिब (१७८७-१८६९) हाका उर्दू काव्यांत एक नवें पर्व सुरू करपी व्हड प्रतिभासंपन्न कवी म्हूण वळखतात. १३०० शेर आस्पावल्लो ताचो 'उर्दू दीवान' हो एकूच काव्यझेलो आसून ताची लोकप्रियता आयज लेगीत तशीच आसा. ताणें इश्ट-वांगड्यांक बरयिल्ल्या चिटयांचो झेलो 'उर्दू-ए-मुअल्ला' नांवान नामना जोडून आसा. ह्या झेल्याक लागून उर्दू गद्याक एक नवें मोडण मेळ्ळां अशें मानतात. गालिबा उपरांत लखनौ मदल्या उर्दू काव्याक देंवती कळा लागली. दयाशंकर 'नसीम' (१८११-१८४३) दाग (१८३१-१९०५) हे दोगूच गालिबाउपरांत काव्याच्या मळार थोडें भोव येस जोडूंक पावले.

इंग्लीश काळांतलें उर्दू साहित्य: उर्दू भाशेंतल्यान नव्या गद्याची बुन्याद कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यम कॉलेजींत पडली. लॉर्ड वेलस्लीन सन १८०० त हे कॉलेजीची थापणूक केल्ली. भारतांत येवपी इंग्लीश अधिकारी आनी सैनिक हांकां भारतीय भास शिकपाक सोंपी जावंची आनी तेवरवीं संस्कृतीक संपर्क सादूंक मेळचो, ही हें कॉलेज थापणूक करपाफाटली मुखेल मोख आसली. हे कॉलेजीचो मुखेली डॉ. गिलक्रिस्ट (१७५९-१८४१) हाणें उर्दूंत जायते ग्रंथ रचले. तातूंत 'अंग्रेजी हिंदूस्थानी लुगत' (१७९८) हो दोन भागांतलो शब्दकोश आनी 'हिंदूस्थानी ग्रामर' (१७९६) हे म्हत्वाचे आसात. गिलक्रिस्ट हाच्या फाटबळाक लागून जायते उर्दू साहित्यीक मुखार आयले. ताणें जायत्या फार्सी ग्रंथांचो उर्दूंत अणकार करून घेतलो. तातूंत मीर अम्मन हाचें खंडकाव्य 'बागोबहार' (१८०२) आनी शेर अली अफसोस हाचो इतिहासग्रंथ 'आराइशे महफिल' (१८०५) हे म्हत्वाचे आसात.

सर सय्यद अहमद (१८१७-१८९१) हाका ह्या काळांत 'आसारुस्-सनादीद' (१८४७) ह्या ग्रंथाक लागून व्हड कीर्त मेळ्ळी. तातूंत दिल्लींतल्या पोरन्या आनी इतिहासीक म्हत्वाच्या वास्तूंचें विंगडविंगड तरांनी अपूप चित्रण केलां. सन १८६४ त ह्या ग्रंथाचो फ्रेंच भाशेंत अणकार जालो. ताच्या आर्विल्ल्या विचारसरणीचे प्रेरणेक लागून जायत्या साहित्यिकांनी सोप्या आनी सादया उर्दूंत ग्रंथ रचून समाजाभितर जागृताय निर्मुपाचो यत्न केलो. अकबर हुसेन अकबर (१८४६-१९२१) हो कवी पुराणमतवादी आसलो. ताचें बरप विनोदी, तीख तशेंच

धान भर्रिल्ले आसले. त्या काळांतलो तो एक नामनेचो कवी ला.

मुहंमद हुसेन आझाद (१८३०-१९१०) हाका इतिहासकार आनी कार म्हूण वळखतात. ताचो 'आबे हयात' (१८९१) हो ग्रंथ जात मानतात. अल्ताफ हुसेन हाली (१८३७-१९१४) हो कवी गद्यलेखक आसलो. तो खऱ्या अर्थान वास्तववादी आनी जसुधारक कवी आसलो. ताणें तत्कालीन बायलांच्या दुखवाचेर ल्या दोन काव्यग्रंथांवरवीं उजवाड घाला. उर्दूंतलो आद्य टिकाकार य ताका वळखतात. 'मुकद्दमए-शेर ओ शायरी' आनी 'हयाते द' हे ताचे दोन ग्रंथ उर्दू गद्यांतले म्हत्वाचे पांवडे म्हूण मानतात.

नजीर अहमद हाणें (१८३६-१९१२) खास करून कथा, कादंबरी नी चुटके रचले. ताचें चडशें बरप, बोध दिवपी आसा. 'इन्नुलवक' रातुलउरूस' 'तौबतुन्नुसूह' हे ताचे गाजिल्ले ग्रंथ आसात. शिब्ली मानी (१८५७-१९१४) हाणें इंग्लीश गद्याचे धर्तेचेर उर्दू गद्याची रगत सादली. ताणें इस्लामाचो इतिहास, तत्त्वगिन्यान व्हड व्यक्तींचीं त्रां हांचेर खास बरप केलां. सीरतुन्नबी (मुहंमद पैगंबराचें चरित्र) णे म खंडांत रचला. ह्या सगळ्या साहित्यिकांचेर सर सय्यद हाचो व पडला.

पंडित रतननाथ सरशार (१८४६-१९०३) हाणें उर्दू कादंबरी नाची बुन्याद घाली. ताच्या लेखनाचेर लखनौच्या तत्कालीन माजजीणेची सया पडिल्ली दिसता. अब्दुल हलीम 'शरर' (१८६०-१९२६) हाणें इस्लाम धर्मांतल्यो व्यक्ती आनी घडणुकांचेर दंबरी रचल्यो.

मिर्झा मुहंमद 'रुसवा' ह्या कादंबरीकाराची 'उमरावजान अदा' (१८९९) ही कादंबरी कांय टिकाकार उर्दूंतली सगळ्यांत बरी कादंबरी ण मानतात.

प्रेमचंदाक नव्या विचाराच्या आर्विल्ल्या साहित्याचो युगप्रवर्तक लेखक ण वळखतात. ताच्या साहित्यांत गांवगिरे जीणेचें वास्तवपूर्ण चित्रण रेत भरता. 'गोदान', 'चौगाने हस्ती', 'बाजारे हुस्न' (कादंबरी), म पच्चिसी', 'प्रेम बत्तिसी' (कथांझेलो) ह्यो ताच्यो गाजिल्ल्यो हित्यकृती जावन आसात.

सर मुहंमद इक्बाल (१८७३-१९३८) हो कवी म्हूण, खास करून सारे जहाँसे अच्छा हिंदोस्ता हमारा' हे कवितेक लागून खूब गाजलो. पंडित ब्रिजनारायण 'चकबस्त' (१८८२-१९२६), 'जोश' मलीहाबादी (१८९८-?), हसरत मोहानी (१८७५-१९५१), 'जिगर' मुरादाबादी हे काव्याच्या मळार गाजल्यात.

'तरक्की पसंद' (पुरोगामी) नांवाची एक साहित्यीक चळवळ १९३५ त व्यर सरली. किशनचंदर (कृशणचंद्र), असरारुल हक 'मजाज', जान निसार 'अख्तर', फैज अहमद 'फैज', उपेंद्रनाथ अश्क, 'जजबी' सादत हसन मंटो, सज्जाद 'जहीर', ख्वाजा अहमद अब्बास, राजेंदर सिंग बेदी चळवळींतले कांय नामनेचे साहित्यीक जावन आसात. १९४१-४२ च्या सुमाराक हे परंपरेंतल्या साहित्यिकांनी अश्लील आनी सनसनाटी कथा रचून युरोपियनांचें अनुकरण केलें.

१९४७ त भारताचे सुटके उपरांत ज्यो जातीय दंगली वा वायट घडणुको घडल्यो, ताचें पडबिंब त्या काळांतल्या साहित्याचेर पडिल्लें आसा.

स्वातंत्र्याउपरांतच्या काळांतलें उर्दू साहित्य: नवी विचारप्रणाली आनी नवो आशय हाचो सांगात घेवन उर्दू साहित्य ह्या काळामजगतीं व्हड विस्तार पाविल्लें दिसता. काव्य, कथा-कादंबरी, नाटक, एकांकिका, विनोद, साहित्यसमीक्षा आनी वैचारिक लेखन खास करून ह्या काळांत सुमार आयलें.

उर्दू काव्याचेर नवे नवे प्रयोग, मुक्तछंदाचो आनी प्रतिमांचो वापर, प्रतीकवाद, मषावाद (ॲब्सर्डिझम) आनी हेरांचो प्रभाव पडला. भारतांतल्या उर्दू नवकवींभितर बाकर मेहदी हाचे 'शहरे आरजू' आनी 'काले कागज की नज्में' हे कवितांझेले उल्लेखनीय आसात. बलराज कोमल हाचो 'मेरी नज्में' आनी 'दिल का रिश्ता' तशेंच नागरी लिपयेंतलो 'नारियल के पेड' हे संग्रह गाजल्यात. 'राही' मासूम रजा हाचे 'रक्से-मय', 'अठरासो सत्तावन' आनी 'अजनबी शहर अजनबी रास्ते' हे काव्यझेले गाजल्यात. शाज तमकनत हाणें थोड्या काळांत मोटें नांव मेळयलां. पाकिस्तानी नवकवींत वजीर आगा (शाम और साये), अहमद फराज (दर्द-आशोब), जहूर नजर (रेजा-रेजा), 'साकी' फारूकी (प्यास का सहरा), मुनीर नयाजी (जंगलमें धनुक) हाचो वांटो म्हत्वाचो आसा.

कुर्रतुलएन हैदर हाच्या कथा-कादंबरींचेर अस्तंतेचें साहित्य आनी भारतीय कला-संस्कृतायेची सया पडिल्ली दिसता. 'सितारोंसे आगे', 'शीशे का घर', 'पतझड की आवाज' (कथांझेले) 'सफीनए-गमे-दिल', 'आग का दर्या' (कादंबरी) नामना जोडून आसा. कथाकार म्हूण जोगेंद्रपाल हाची सुवात ऊंच आसा. 'धरती का काल' हो कथांझेलो आनी 'एक बूँद लहू की' आनी 'कछुआ' ह्यो ताच्यो कादंबऱ्यो परिणामकारकतेच्या नदरेंतल्यान म्हत्वाच्यो आसात. काजी अब्दूससत्तार हाणें आपल्या कथा-कादंबरींतल्यान गांवगिरे जिणेचें दर्शन घडयलां. पाकिस्तानांत हाजिरा मसरूर आनी खदीजा मस्तूर ह्या दोन भयणींचें साहित्य खूब गाजलां. तांणी कथा, कादंबरी आनी नाटकां रचल्यांत. कासिम महमूद हाचो 'कासिम की मेंहदी', सादिक हुसेन हाचो 'फुलों का महल', अब्दुल्लाह हुसेन हाचो 'उदास नस्ले', काजी अब्दुल सतार हाचो 'दाराशिकोह' जीलानी बानोचो 'ऐवाने गजल' हे कथांझेले उल्लेखनीय आसात.

उर्दू नाटककारांमदीं मुहंमद हसन, असगर बट, जावेद इक्बाल, कासिम बेग, अनवर इनायत् उल्लाह, रेवतीशरणशर्मा हे म्हत्वाचे आसात. विनोदी गद्य रचप्यांमदीं ए. एस. बुखारी, 'पतरस' सज्जाद हैदर, काकोरवी फुकरत, मुश्ताक युसूफी, अहमद जमाल पाशा, शौकत थानवी, भारतचंद खन्ना तर विनोदी पद्य रचप्यांमदीं जमीर जाफरी, मुहंमद जाफरी, राजानक्की, वाही, दिलावर फिगार हे लेखक म्हत्वाचे आसात.

अस्तंतेच्या विचारांक लागून उर्दू साहित्य-समीक्षा प्रभावित जाल्या. डॉ. खलीलुर्रहमान, बाकर मेहदी, उसलूब अहमद अन्सारी श्रीराम शर्मा, काजी अब्दुल गफ्फार, हसन असकरी, कदीरुजमाँ, आलम खुंदमीरी हांणी समीक्षेच्या मळार म्हत्वाचो वावर केला. डॉ. करम रईस, डॉ. खलीम अंजुम आनी डॉ. गोपीचंद नारंग हांचे संशोधनपूर्ण ग्रंथ म्हत्वाचे अशें मानतात. पाकिस्तानी समीक्षकांमदीं डॉ. वजीर आगा हाचो वावर म्हत्वाचो आसा. जमील जालबी, मुजफ्फर अली सय्यद हांणीय उल्लेख करपासारकी समीक्षापर बरपावळ केल्या.

पुरस्कार: भारतांतलो साहित्याखातीर आशिल्लो सगळ्यांत व्हडलो पुरस्कार १९६९ वर्सा फिराख गोरखपुरी (जल्म: १८९६) हाच्या 'गुल-ए-नग्मा' ह्या काव्यझेल्याक फावो जालो. साहित्य अकादेमीचे वर्सुकी पुरस्कार जोडपी हेर साहित्यीक अशे.

१९५५: जाफर हुसेन खान, १९५६: एस्. आबिद हुसेन, १९५७: के. ए. फरूखी, १९५८: जिगर मोरादाबादी (अली सिकंदर), १९५९: सय्यद ममूद हसन रिजवी, १९६०: फिराख गोरखपूरी (रघूपति सहाय), १९६१: इम्तीयाज अली 'अर्शी', १९६२: अख्तर उल इमाम, १९६३: के. जी. साईदेन, १९६४: आनंद नारायण मुल्ला, १९६५: राजिन्दर सिंग बेदी, १९६७: कुर्रतुलेन हैदर, १९६९: मखदूम मोहियोद्दीन, १९७०: आयातुल्ला अन्सारी, १९७१: रशिद अहमद सिद्दिकी, १९७४: अली अहमद सुरूर, १९७५: कैफी आजमी, १९७६: जाँ निमार अख्तर, १९७८: युसूफ हुसेन खान, १९७९: गुलाम रब्बानी ताबें, १९८०: ए. ए अन्सारी, १९८२: ग्यान चंद जैन, १९८३: मलीक राम, १९८४: मसूद हुसेन खान, १९८५: बलराज कोमल, १९८६: शमसूर रहमान फरूखी, १९८७: शहरयार, १९८८: शेख मोहम्मद अब्दूला (मरणाउपरांत),

१९८९: मुखेर प्रकाश. १९६६, १९६८, १९७२, १९७३, १९७७ आनी १९८१ वर्सा हो पुरस्कार कोणाकूच दिलो ना.

- कों. वि. सं. मं.

उर्वशी: इंद्रसभेंतली शिरतत अप्सरा उर्वशीचे उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत ऋग्वेदांत (४.२.१८, ५.४१.१९, ७.३३.११; १०.९५.१०;), श्रीमद्‌भागवतांत (११/४), विष्णुपुराण आनी पद्मपुराण (अंवतीखंड-दुसरो अध्याय) हातूंत मेळटात. ऋग्वेदांत (१०.९५) पुरूरवा आनी उर्वशीच्या संवादाचें एक सूक्त मेळटा. पुरूरवा आनी उर्वशीची कथा संवसारांतली सगळ्यांत पोरनी मोगाकथा जावन आसा.

उर्वशी ही नारायणाचे ऊरू सावन म्हळ्यार मांडयेतल्यान आयली म्हूण तिका 'उर्वशी' अशें म्हणपाक लागले.

उर्वशीसंबंदान पुराणांत अश्यो कांय कथा आसात:

उर्वशी पुरूरव्याच्या मोगांत पडली. पूण लग्न जावंचेपयलीं तिणें पुरूरव्याक दोन अटी घाल्यो- १. आपणाक स्वताक इत्सा जालेबगर ताणें तिका भोगची न्हय आनी २. नग्न आसतना ताणें तिचे नदरेक पडचें न्हय. ह्यो अटी पुरूरव्यान मानून घेतल्यो, आनी तो उर्वशी सांगातान दीस सारपाक लागलो. फुडें तांकां एक पूत जालो. हेवटेन देवलोकांत गंधर्वांक उर्वशी नाशिल्यान इंद्रलोकाची सोबा गेल्लेवरी दिसपाक लागले. तेखातीर कांय काळा उपरांत गंधर्वांनी तिका देवलोकांत व्हरपाक एक कारस्थान रचलें. तांणी तिच्या पलंगाक एक मेंढरो आनी दोन बोकडे पिलां बांदून दवरलीं. त्या बोकडे पिलांचेर उर्वशी मोग करपाक लागली. एके राती गंधर्वांनी तीं बोकडे पिलां चोरुन व्हेलीं, तेन्ना तिणें रडत-रडत सगळ्यांक तीं बोकडे पिलां सोडोवन हाडपाचें आवाहन केले. पुरूरवा तेन्ना नग्न अवस्थेंत आसलो. ताणें उर्वशीचें आव्हान स्वीकारलें. इतलेंच न्हय तर स्वताचे नग्न अवस्थेचें भान दवरीनासतना त्या पिलांक सोडोवपाक धांवलो. त्याच वेळार गंधर्वांनी संद सादून विजेचो उजवाड घालो. ह्या उजवाडांत उर्वशीक पुरूरवा नग्न अवस्थेंत दिसलो. तेखातीर ती पुरूरव्याक सोडून देवलोकांत गेली. फुडें दुखव आनी खंतीच्या जंजाळांत कुरुक्षेत्रार भोंवता आसतना उर्वशी ताका एके तळ्याचे देगेर मेळ्ळी. ताणें खूब फावट तिची समजावणी केल्या उपरांत, आनीक एक रात ती ताच्या म्हन्यांत रावली. त्या समागमांतल्यान पुरूरव्याक आनीक एक पूत जालो. उपरांत गंधर्वांनी पुरूरव्याक वर मागपाक सांगलो. त्यावेळार ताणें गंधर्व जावपाची इत्सा दाखयली. तेन्ना गंधर्वांनी ताका यज्ञ कर म्हूण सुचोवणी केली आनी मार्गदर्शनय केलें. त्या यज्ञा उपरांत पुरूरवा गंधर्व जालो.

महाभारतांत उर्वशी अर्जुनाच्या रुपा-गुणांक भुल्ली, ताचे उल्लेख आयल्यात. जेन्ना उर्वशीन अर्जुना वांगडा रावपाची इत्सा परगटायली, तेन्ना अर्जुनान तिका न्हयकार दिलो, त्यावेळार संतापून तिणें अर्जुनाक 'तूं एक वर्सभर षंढ जातलो' असो श्राप दिल्लो.

उर्वशीचे सोबीतकायेक मित्रवरुण भुल्ले आनी तांचे रेतस्खलन जाल्याचीं वर्णनां पुराणांत येता. त्या रेतासावन अगस्त्य आनी वसिश्ठ ऋषी जल्मल्ले.

उर्वशीक मार्गशीर्ष म्हयन्याची अधिष्ठात्री (अप्सरा) म्हण्टात. हेमंत ऋतूंत ती सूर्यरथाचेर आसता. तिका ब्रह्मवादिनीय म्हळ्या. नृत्या सारक्या कलांत ती निपुण आसा.

कालिदासाचें 'विक्रमोर्वशीय' हें नाटक पुरूरवा-उर्वशीचेर रचलां. हें नाटक सस्कृत साहित्यांत अग्रेवर जालां.

- कों. वि. सं. मं.

उसपकार, भिवा रामचंद्र: (जल्म: १९१९, मयें- दिवचल).

गोंयचो मुटके झुजारी. मुटके चळवळीच्या काळांत तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पोर्तुगेजांआड हत्यारबंद वावरांत तो वांटो घेनालो. मयें, मुळगांव, शिरगांव आनी पोंबुर्पे ह्या वाठारांत जे स्फोट घडोवन हाडिल्ले, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५५ वर्सा पोलिसांनी ताका धरलो. फुडें गोंयच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत चवकशे उपरांत ताका चवदा वर्सां बंदखणीची ख्‍ र प्यास फर्मायली. १९ डिसेंबर १९६१ दिसा ताची सुटका जाली. १९७ तमा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. स. मं.

ऊंस: (मराठी-ऊस; हिंदी-गन्ना, ऊख; गुजराती- शेरडी; कन्नड- कब्ब; तेलगू-चेरकू; तमिळ-करंबू; संस्कृत-इक्षू, गुडतृण; इंग्लीश- शुगरकेन; लॅटीन-सॅकॅरम ऑफिसिनॅरम. कूळ-ग्रॅमिनी). हे वनस्पतीचो आग्माव सॅकरम ह्या वंशांत जाता. ह्या वंशांत आरुंडीनासीयम (arundinaceum), स्पोन्टेनीयम (Spontaneum), बेन्गालिन्स (bengainese), सायनान्स (sinense), रोबुस्टम (robustum) अशे वेगवेगळे प्रकार दिश्टी पडतात. कांडाचो कोर, आकार, लागवडीची तरा, साकरेचें प्रमाण हांचेर हे प्रकार थारायल्ले आसतात. वेवसायीक नदरेन पळेल्यार 'सॅकॅरम ऑफिसिनॅरम' ही ऊंसाची जात चड वापरांत आसा. जायतीं वर्सां उरपी हो ऊंस लांब कांडाचो आसता. हे जातींत चड प्रमाणांत साकर आनी कमी प्रमाणांत धागे (fibres) आसतात. ताचीं पानां अशीर, लांबशीं आनी जोंधळ्याच्या पानांवरी आसतात. पाळां धवसार, बारीक आनी सुताभशेन (fibrous) आसतात. ऊंसाक तेंगशेर लांब, धवो वा रुपेरी मोराच्या पांखावरी तुरो तयार जाता. ऊंसाच्या शेताक उंशेल म्हण्टात.

उगमाचो इतिहास: ऊंस हे वनस्पतीचो उगम न्यू गिनी हांगा जालो अशें म्हण्टात. उपरांत ती पॅसिफीक राज्यांनी वचून थंयच्यान बोर्नीओ, सुमात्रा, ब्रह्मदेश ह्या राज्यांतल्यान भारतांत आयली.

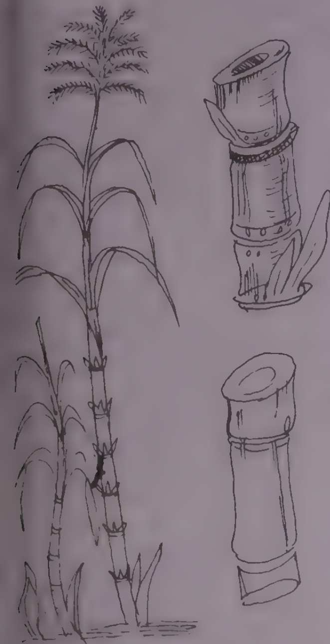
पिकावळीचो वाठार: जगांत चीन, ताइवान, जावा, फिलिपीन्स जुंवे, हवाई जुंवे, मेक्सिको, मध्य अमेरीका, ब्राझील, दक्षिण आफ्रिका, मॉरिशस, गियाना, ईजिप्त, क्विन्सलँड, ऑस्ट्रेलिया, पाकिस्तान, बांगला आदी जायत्या देशांत ऊंसाची लागवड जाता. भारतांत उत्तर प्रदेश, तमिळनाडू, महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र प्रदेश, बिहार, ओरिसा, मध्य प्रदेश, आसाम, पाँडीचेरी, केरळ आदी राज्यांनी ऊंसाची लागवड व्हड प्रमाणांत जाता.

भारतांत वट्ट २८.६२ लाख हॅक्टर सुवातीर ऊंसाची लागवड जाता (१९८६). ताचे पसून सुमार १७.१६८ कोटी टन ऊंस तयार जाता. गोंयांत सुमार १७०० हॅक्टर जमनींत ऊंसाची लागवड जाता. गोंयांत सांगें, केपें, सत्तरी, फोंडें, काणकोण, पेडणें, दिवचल आनी हेर वाठारांनी ऊंसाचें पीक काडटात. गोंयांत १९८८ वर्सा वट्ट ८६,००० टन ऊंसाची लागवड जाली.

प्रकार आनी जाती: भारतांत वेगवेगळ्या राज्यांनी ५० ऊंस संशोधन आनी चांचणी केंद्रां आसात. तमिळनाडू राज्यांत जें ऊंस पैदास केंद्र आसा, थंयच्यान दर वर्सा तरेतरेच्यो चड उत्पन्न दिवपी जाती प्रजनन (breeding) करून तयार करतात. कोइंबतूरच्या केंद्रांत जाल्ले हे जातीक 'को' असो नंबर दितात आनी हवामान, माती हांचो विचार करून वेगवेगळ्या राज्यांनी धाडटात. गोंयांत चडशे शेतकार 'को ७४०' ही ऊंसाची जात रोयतात. हाचेभायर ते हेर जातीय लायतात. व्हडल्या गोंयां आशिल्ल्या 'भारतीय शेती संशोधन केंद्र' हे संस्थेन ऊंसाची 'को ७५२७' ही जात चड उत्पन्न दिवपी (१३० टन/हॅक्टर) म्हूण थारायल्या.

रोवप आनी वाडोवप: ऊंसाच्या पिकाक उश्ण आनी ओलसाणीचे हवामान लागता. बरे कसाचे, उदकाची जिरवण जावपी आनी भुसभुशीत जमनींत ऊंसाची लागवड बरी जाता. ऊंसाची लागवड करचे पयलीं, जमीन नांगरुन उपरांत १०-१५ दीस तापोवन, भुसभुशीत करून दवरतात. उपरांत जमनीक थंडसाण दिवपाक चर मारून शेणखत दितात. बरे प्रतीचो ऊंस घेवन ताचे तीन कोंब आशिल्ले कांडाचे कुडके (बेणे) घेवन ऊंसाची लागवड करतात. बेणे लावचे पयलीं ६०% पारायुक्त 'आरेटान' वा 'आगेलॉल' ह्या वखदाच्या उदकांत २ व बुडोवन मागीर ते रोयतात. ऊंसाच्या मुळाकडलो वा वयलो भाग घेना आसतना मदल्या भागाचेच (तीन कोंब आशिल्ले) बेणे घेवन, ते दोन

तीनी लायतात: ओली पद्दत आनी सुकी पद्दत. ओले पद्दतींत चरांनी क घालून, ते भिजोवन तातूंत ५ सेंमी. खोलायेंत बेणे रोयतात. सुके तीत २.५ ते ५ सेमी. खोलायेत बेणे रोवन मागीर चरांनी उदक टात. ऊंसाक हेक्टरी २५० किग्रॅ. नग, १२५ किग्रॅ. स्फुरद आनी १५० . पालाश अशें वेगवेगळ्या काळांत, वेगवेगळ्या प्रमाणांत सारें ात. ऊंसाक खूब प्रमाणांत उदक दिवचें पडटा. गोंयांत पावस चार ने आशिल्ल्यान उदकाची गरज ऑक्टोबर ते मे म्हयन्यांमेरेन लागता ती सुमार २० ते २५ फावट उदक दिवचें पडटा. गोंयांत पावसाचें ण चड आशिल्ल्यान 'पूर्व हंगामी' (१५ ऑक्टोबर ते १५ नोव्हेंबर) नी 'सुरु हंगामी' (१५ डिसेंबर ते १५ जानेवारी) अशा दोन हंगामांनी क काडटात.

ऊंस

ऊंसाची आंतर-मशागत करप खूब गरजेचें आसता. नडणेखातीर ५०० लिटर उदकांत ३.५ ते ४ किग्रॅ. 'एट्राझीन' हें नडणेचें वखद घोळोवन मारतात. ऊंसाचें पीक ल्हव-ल्हव वाडटा; देखून, सुर्वेचे ३-४ म्हयने तातूंत मूग, मिरसांग, मुळो, कांदो हांचें आंतरपीक घेवं येता.

ऊंस हळडुवो जावन घट जाता. तेचपरी ताची वाड थांबता आनी कांडा-वेले दोळे फुगतात, तेन्ना ऊंस तोडपाक तयार जाता. उपरांत हायड्रोमीटरावरवीं वा हँड रिफ्रेक्टोमीटरा-वरवीं ऊंसाचो रोस तपासून, रोसांत विद्राव्य घन पदार्थाचे थाराविक प्रमाण जातकच तो ऊंस तयार जाला, अशें समजतात. ऊंसाचें पीक तीन वर्सां मेरेन उत्पन्न दिता. मुखेल पीक आनी त्याच पिकाचें दोनदां 'खोडवो पीक' घेतात

खोडवो ऊंस: ऊंसाची कापणी करतकच जमनींत ताचें मूळ आनी खांट उरता. फुडें ताका नवे कोंब फुटून नवो ऊंस किल्लून येता. हाका खोडवो म्हण्टात. हें खोडवो पीक दोन ते तीन वर्सांमेरेन घेवं येता. खोडव्या पिकाक आंतर मशागत, सान्याची तशेंच उदकाची पुरवण आनी नडणी करून चड उत्पन्न काडूं येता

उत्पन्न/पीक: बरेभशेन लागवड आनी मशागत केल्ल्या ऊंसापसून हेक्टरी सुमार १३०-१३५ टन ऊंस पिकता. खोडवो पिकापसून दोन ते तीन वर्सां हेक्टरी १००-११० टन ऊंस पिकोवं येता. गोंयांत ऊंसाचें उत्पन्न उणें प्रमाणात म्हळ्यार हेक्टरी ५० टन मेळटा.

उपेग: ऊंसाचो तरेकवार उपेग करतात. भारतांत तयार जावपी वट्ट ऊंसाच्या ८०-९० टक्के ऊंस साकर, खडीसाकर आनी गोड हे तीन मुखेल पदार्थ करपाखातीर वापरतात. १० ते २० टक्के ऊंस हेर कामांखातीर वापरतात. ऊंसाचो रोस एक थंडाय दिवपी पेय म्हूण घेतात. ऊंसाच्या रोसांत 'सुक्रोस' हो पदार्थ आशिल्ल्यान ताचो वापर तरेतरेचीं वखदां, जीवनसत्त्वां आनी ताचे गोडसाणीक लागून बेकरेंत तयार जावपी पदार्थांनी वापरतात. ऊंसापसून बऱ्या प्रकारचें गोड तयार करतात. ऊंसाचो मुखेल उपेग साकर तयार करपाक करतात. भारतांत सुमार २७६ साकर कारखाने आसात. १० टन ऊंसापसून सुमार १ टन साकर, कारखान्यांत तयार जाता. भारतांत सद्या वर्सुकी ८.२० लाख टन साकर तयार जाता. ऊंसापसून मेळपी मॉलेसस, बागेस (bagasse) आनी प्रेस मड पसून तरेतरेच्यो वस्तू तयार करतात. ऊंसापसून गुलकंद (Vacum Pan Sugar) 'आयसींग शुगर' हेय पदार्थ तयार करतात. ऊंसाच्या कांडापसून कारखान्यांत रोस काडून जो सुको पिठो (bagasse) मेळटा, ताचो वापर वेगवेगळ्या कारखान्यानी बॉयलराचें इंधन म्हूण वापरतात. तेचपरी ताचेपसून 'ॲक्टीव्हेटेड कार्बन' तयार जाता. तो बायोगॅस तयार करपाकूय वापरतात. भारतांत ताचेपसून कागद तयार करतात. मोलेसिसचो उपेग जनावरांची खावड, हुक्का, तंबाखू, रम (सोरो) ह्या सारके पदार्थ तयार करपाक जाता.

ऊंसाचो घरावो वापर: निखटो ऊंस दातांनी चाबून तिचो रोस पितात. गोंयच्या खुबशा जात्रा-फेस्तांनी ह्या घरगुती वापराखातीर ऊंशीकांड्यांभरे विकूंक आयिल्ले दिश्टी पडटात. तेचपरी ऊंशीकांडे घाण्यांत पिळून ताचो रोस काडून विकपाचो धंदो बऱ्याच शारांनी चलता. व्हडले दिवाळेक म्हळ्यार तुळशीच्या लग्नाक चिंच, आंवाळो हांचे ताळयेवांगडा ऊंसाची शिवडी तुळशी पेडांत लायतात. ऊंसाचो रोस कामीण ह्या रोगाचेर बऱ्याक पडटा. तशेंच ऊंस खाल्यार दातांक चकाकी आनी घटाय मेळटा, अशें म्हण्टात. कांय कडेन ऊंशीकांड्यांचो घरांक वा वाहनांक तोरण लावपाखातीर उपेग करतात. कांय जाग्यांचेर कमी खर्चाचें अशें ऊंशीकांड्यांच्या पाल्याचें घराखातीर पाखें केल्लें दिश्टी पडटा.

ऊंसाक तरेकवार रोगांची आनी किडींची बादा जाता.

१. गवती वाड: हो व्हायरस रोग जातकच ऊंसाक कांड येनाआसतना ते सुवातेर गंजनाचे पातयेभशेन पानांचें झोंप येता. ताका आळाबंदा हाडपाक लागवड करता आसतना बरे प्रतीची जात लायतात आनी बेण्याक हून उदकाची प्रक्रिया करतात. गोंयांत ऊंसाक पिडपी हो मुखेल रोग जावन आसा.

२. काणी: ह्या रोगाक लागून ऊंसाची वाड जायना आनी तेंगशेकडल्यान एक काळी वादी भायर सरता. ह्या रोगाचेर 'गवती वाड' रोगाक सांगला तोच उपाय करतात.

३. ऊंस तांबडो पडप: 'ऊंसाक कोलो पादला' अशी एक म्हण आसा, ती ह्या रोगासंबंदी. ह्या रोगाक लागून ऊंस सुकता, कांडाभितर तांबडे दाग पडटात आनी ताका आल्कोलाचो वास येता. हाचेर उपाय म्हूण बियाणाक पारायुक्त वखद लायतात.

४. ऊंस मरपाक लागप: जमनींत आशिल्ल्या चित्याखातीर ऊंसाच्या पेराकडेन मातये कोराचे दाग दिसतात आनी ऊंस मरपाक लागता. ह्या रोगाक आळाबंदा हाडपाक 'ॲगेलोल' ह्या पारायुक्त वखदांत बेणे बुडोवन ताची लागवड करतात.

५. किडी: १. *खोडकिडे*: हे चार तरांचे खोडकिडे, ऊंसाची तेंगशी आनी कांड पोखरतात. ह्यो किडी पयस करपाक 'थायमेट' वा 'फुराडोन' सारक्या गुळयांचो वापर करतात. २. *खवळां कीड*: ही कीड ऊंसाच्या पेरार आनी कोंबार दाट खवळाभशेन पातळटा आनी ऊंसातलो रोस चोखून उडयता. हाकालागून ऊंसातलें साकरेचें प्रमाण देंवता आनी ऊंस सुकपाक लागता. हे किडीक आळाबंदा हाडूंक खोडकिडीक सांगला तोच उपाय करतात वा ऊंसाचे बेणे 'डमिथोयेट' ह्या वखदांत बुडोवन मागीर लायतात. ३. *वायटी*: ही वायटी बेणो किल्लून येवचेपयलीं खाता वा ऊंस वाडपाक येतकच कांडाचेर लागता. हाचेर उपाय म्हूण जमनींत 'एन्ड्रीन' वा 'बि.ए.सी.' १०% हें वखद हेक्टरी २० ते २५ किग्रॅ. घालतात

कोईमतूर- तमिळनाडू हांगा 'टिश्यू कल्चर' पद्दतीन ऊंसाची उत्पत्ती करपाचे प्रयोग चलतात. हे पद्दतीन ऊंसाचे रोप भराभर तयार करप शक्य जाता. तेचपरी रोग आनी किडीपसून तांकां त्रास जायना.

गोयांत ऊंसाचो एक कारखानो आसा आनी ताची वर्सुकी ऊंस गाळपाची मागणी १५० हजार टन इतली आसा. पूण गोयांत फक्त ८० ते ८५ हजार टन ऊंस पिकता. कारखान्याची गरज भागोवंक गोंयचो ऊंस कमी पडटा. देखून, सुमार १००-११० हजार टन ऊंस महाराष्ट्र आनी कर्नाटक राज्यांतल्यान हाडचो पडटा.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

ऊः देवनागरी वर्णमालेतलो सवो स्वरवर्ण. हाचो उच्चार ओंठांतल्यान जाता. हाचो प्लुत उच्चार लेगीत जाता. उदात्त-अनुदात्त-स्वरित अशे हाचे तीन भेद जातात. ऱ्हस्व 'उ'क एक फांटो लायतकच 'ऊ' हें अक्षर जाता. मातृकान्यासांत हाची सुवात दाव्या कानार येता. कामधेनुतंत्रांत हाचें वर्णन अशें केलां:

शङ्खकुन्दसमाकारं ऊङ्कारं परमकुण्डली।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।।

अर्थः ऊकार हो परमकुण्डली आकृतीचो आसून शंख आनी कुन्द हांच्यासारको आसता. तो पंचप्राणमय वर्णाचो आसून पंचदेवमय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ऊंटकमंड: ऊटी. तमिळनाडू राज्यांतल्या निलगिरी जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. शितळ हवेखातीर ह्या वाठाराची खूब नामना आसा. अस्तंत घाटाच्या दोडाबेट्ट फांट्यांनी तयार केल्ल्या पठाराचेर, समुद्रथरासावन २,२८७ मी. उंचायेचेर हें शार वसलां. भोंवतणी आशिल्ल्या दोंगरावेल्यान उटी शारांत उदकाचे व्हाळ व्हांवत येतात, ताकालागून ह्या वाठाराक उदधिमंडल- उदकमंडल- ऊंटकमंड अशें नांव पडलें. हांगाचें तपमान चडांत चड २०° से. आनी उण्यात उणें ९° से. आसता. तशेंच हांगाचो वर्सुकी पावस ६०-७० सेंमी. आसता.

हें शार म्हैसूरसावन दक्षिणेक १६१ किमी. अंतराचेर आनी कोईमतूरसावन ८८ किमी. अंतराचेर वायव्येक रस्त्यान जोडलां. दक्षिण रेल्वेच्या मेट्टुपलायम स्थानकासावन ऊटी मेरेन रेल्वे येरादारी आसा.

१८१२ वर्सा दाट रानांच्या दोंगुल्ल्यांनी व्यापिल्ल्या ह्या पठाराचो सोद ब्रिटीश भूमापकांनी लायलो. ह्या शाराचो दक्षिणेकडलो भाग इंग्लंडांतल्या ससेक्स परगणांतल्या डाऊन्साभशेन आशिल्ल्यान ब्रिटिशांनी ह्या थळाक 'दक्षिणेची राणी' म्हळ्ळें. हांगा आशिल्लें तीन किमी. लांबायेचें तळें १८२३-१८२५ ह्या काळांत बांदलां.

ऊटी शारांत सेंट टॉमस आनी सेंट स्टीफन चर्च, राजभवन, गोल्फ आनी टेनिस खेळामळां, रेसकोर्स, वनस्पतिउद्यान, उदकावेली भोंवडी आनी हेर जायत्यो सुविधा आसात. १८५८ वर्सा स्थापन जाल्लें लव्हडेलचें विद्यालय आनी १९५५ वर्सा स्थापन जाल्लें महाविद्यालय हांगा आसा. ह्या वाठारांत आशिल्ल्या कुन्नूर, केटी, कोटागिरी, आनी वेलिंग्टन ह्या शारांची थंड हवेखातीर नामना आसा. हांगाच्या निलगिरी वाठारांत आशिल्ल्या सिंकोना आनी निलगिरी झाडांखातीर ऊटी हें उद्येगकेंद्र जालां. निलगिरी तोडा जमातीची रावपाची सुवात अशें मानवशास्त्र म्हण्टात आनी तेय नदरेन ऊटी शाराक म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ऋग्वेद: चार मुखेल वेदांमदलो मगळ्यांत पोरनो वेद. यजुर्वेद, सामवेद आनी अथर्ववेद हे हेर वेद आसात. संवसारांतल्या सगळ्या मेळिल्ल्या माहित्यामदीं ऋग्वेद सगळ्यांत पोरनो आसा.

ऋग्वेदांतलें 'ऋग्' उतर 'ऋच्' धातूवेल्यान तर 'वेद' उतर 'विद्' धातूवेल्यान तयार जालां. 'ऋग्' उतराची व्युत्पत्ती 'ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया इति ऋग्' अशी आसा. 'ऋग्' म्हळ्यार देवाची तुस्त करपी शब्द रचणूक. विंगडविंगड छंदोबध्द रितीन रचिल्ले हे शब्दरचणुकेक मंत्र म्हण्टात. वेद उतराची व्युत्पत्ती अशी- 'विद्यते इति वेदः' जें जाणून घेवपाचें आसता ताकाच गिन्यान (ज्ञान) म्हण्टात. दोनूय उतरांचो अर्थ देवतांची तुस्त करपी छंदोबध्द शब्दरचणुकेक गिन्यान म्हण्टात. हे गिन्यान जातूंत एकठांय करून दवरलां, तिका 'ऋग्वेदसंहिता' अशें म्हण्टात.

महामुनी पतंजली हाणें बरयल्ल्या महाभाष्यावेल्यान ऋग्वेदाचे वट्ट २१ फांटे आसात, (एकविंशतिधा बाहवृच्यम्). पूण सद्या हातूंतलो 'शाकल' नांवाचो एकूच फांटो मेळटा.

ऋग्वेदसंहितेची मांडावळ दोन तरांनी केल्ली आसा. १. अष्टकरचना आनी २. मंडळरचना. **अष्टकरचनाः** आठ अध्यायांचें एक अष्टक, अशीं आठ अष्टकां ऋग्वेदांत आसात. वट्ट ६४ अध्याय आसात. दरेका अध्यायाच्या पोट विभागाक वर्ग म्हण्टात. वर्गांत सादारणपणान पांच मंत्र आसात. कांय वर्गांत मंत्र चड- उणेय आसतात. ऋग्वेदसंहितेंत २००६ वर्ग आसात. **मंडळरचनाः** ही विभागरचना इतिहासीक आशिल्ल्यान पयले रचनेपरस चड म्हत्वाची आसा. हे रचनेप्रमाण ऋग्वेदसंहितेंत वट्ट १० मंडळां आसात. ह्या मंडळांत कांय सुक्तां आनी जायत्यो ऋचा आसात. कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणिकेप्रमाण ऋग्वेदसंहितेंत १० मंडळां, १०२७ सूक्तां; १०५८०१/४ ऋचा; १,५३,८२६ उतरां; ४,३२,००० अक्षरां आसात. तेभायर वालखिल्य नांवाचीं इकरा सूक्तां आठव्या मंडळांत ४९ ते ५९ क्रमांकांत येतात. तातूंतल्या ऋचेचो आंकडो ८० जाता. खिलसूक्त वा परिशिष्ट हे संहितेंत आस्पावलां.

ऋग्वेदांतल्या १० सूक्तांचीं नांवां अशीं:- १. देवतासूक्तां २. ध्रुवपदसूक्तां ३. कथासूक्तां ४. संवादसूक्तां ५. दानस्तुतिसूक्तां ६. तत्त्वज्ञानसूक्तां ७. संस्कारसूक्तां ८. मांत्रिकसूक्तां ९. लौकिकसूक्तां आनी १०. आप्रीसूक्तां.

ऋग्वेदांतलीं ३३ मुखेल दैवतां अशीं:-

सर्गांतल्यो (द्युस्थ) ११ देवताः सूर्य, द्यो, वरुण, मित्र, सवितृ, पूषन्, विष्णु, विवस्वत, आदित्य, उषस्, अश्विन्.

अंतरिक्षांतल्यो (मध्यस्थ) ११ देवता- इंद्र, त्रित, अपान्नपात्, मातरिश्वन, अहिर्बुध्न्य, अजएकपाद, रुद्र, मरुत्, वायु, पर्जन्य, आप.

पृथ्वीवेल्यो (पृथ्वीस्थ) ११ देवता- अग्नि, पृथ्वी, ब्रह्मणस्पति, धेनु, सोम, ओषधि, वास्तोष्पति, इळा (इडा), ऋत, ऋतु, रात्री (ऋग्वेद-१-१३९-११).

स्वर्गांत सूर्य, अंतरिक्षांत इंद्र आनी पृथ्वीचेर अग्नि मुखेल देवता अशें मानलां.

तेत्तीस कोटी देव म्हणपाची चाल ह्या तेत्तीस देवतांवेल्यान पडली आसूंये, अशें मानतात. उषा, त्वष्टा, आदिती, यम, गौरी, त्र्यंबक, पितर, प्रजापति, मन्यु, बृहस्पति, शची, सोम ह्यो देवता अग्नी-षोम, इन्द्रा-वरुण, द्यावा-भूमि, मित्रा-वरुण सूर्या-चन्द्रमस्, सोम-पूषणौ ह्यो जोडदेवता हांचें वर्णन करपी ६० सूक्तां ऋग्वेदांत आयिल्लीं आसात. पूण आयज तांचें म्हत्व उणें जावन हेर देवतांचें पूजन चलता.

वेदमंत्री हें अपौरुषेय आसात. तांची खंयच्याच ऋषीन रचणूक करूंक ना, अशी मान्यताय आसा. ऋषीक समाधी अवस्थेंत ह्या मंत्राचें गिन्यान मेळ्ळां अशी समजणी आशिल्ल्यान ऋषीक मंत्रकर्ते न्हय तर मंत्रद्रष्टे म्हण्टात. सगळे वेद हे रितीन उपलब्ध जाल्यात. मंत्र ईश्वराचे निश्वास आसात, अशी कल्पना आसा.

ऋग्वेदाची रचना छंदोबध्द आनी खंयच्याय तरी वृत्तांत केल्ली आसा. दरेका मंत्राक चरण वा पाद म्हण्टात. दरेका चरणांतलीं अक्षरां समान आसतात. दरेका चरणांत तीन वा चार चरण आसतात. ऋग्वेदाच्या मुखेल सात छंदांक- गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुभ्, बृहती, त्रिष्टुभ्, पंक्ति आनी जगती म्हण्टात. ऋग्वेदांतल्या १०५८० मंत्रांमदले ९५०० मंत्र वयल्या सात छंदांत आसात. उरिल्ले मंत्र, अतिजगती, शाक्वरी, अतिशाक्वरी अष्टि, अत्यष्टि, धृति, अतिधृति, एकपाद, द्विपाद, ककुभ्, प्रगाथबार्हत, महाबार्हत छंदांत रचल्यात.

ऋग्वेदांत मुखेल रुपान यज्ञांतल्या देवतांची तोखणाय, वर्णनां, प्रार्थना आयल्यात. आर्य लोकांच्या तत्त्वज्ञानाचे विचार हातूंत दिसतात. पावस,

…, जंगलां आनी हेर सैमाच्या घडणुकांचीं काव्यमय वर्णनां, पुरुरवा, …शी, यम, यमी हांचीं आख्यानां आसात.

ऋग्वेद काळांतल्या लोकांक संस्कृतायेच्या उदरगतीक लागपी अर्थीक …पण आसलें. शेतकाम करप, गोरवां पोसप, धातुकाम करपाची कला, …मादी, भाले, रथ, वाद्यां, फातरमाती आनी लोखणाचीं सुंदर घरां …वपाचें गिन्यान, रस्ते, बांयो, पूल, गांवाभोंवतणचो कोट बांदपाचें …यान तांकां आसलें. गोरवांचे गिरेस्तकायेचीं वर्णनां करपी ऋग्वेदांतलीं …यतीं सूक्तां त्या काळांत भूंयधनापरस पशुधनाक दिवपांत येवपी म्हत्व …यतात. वेपार येरादारी करपाक लागपी दुचाक्यो, बैलगाडयो, …डयागाडयो त्यावेळार आसल्यो. शंभर ओल्यांच्या व्हडयाचें वर्णन …तूंत आयलां (१-११६-५). मेस्तपणाकय खूब ऊंच मानताले. 'त्वष्टा' … ह्या कामाची देवता. १०० दारां आशिल्ल्या नगराचो उल्लेख ऋग्वेदांत …ळटा. बायलां 'उलना' (लोकर) चें विणकाम करतालीं. दादल्यांक, …यलांक उंची वस्त्रांची आवड आशिल्ली. भांगराचो वापर खूब जातालो. …ष्क' नांवाचे भांगराचें नाणें अस्तित्वांत आशिल्लें. वस्तुंच्या बदलाक …तू दिवपा-घेवपाचो वेव्हार चलतालो.

ऋग्वेदांत खासगी संपत्तीची वांटणी कशी आसची, हे विशीं इत्सा …रगटायल्या. दान दिवप व्हडपणाचें लक्षण मानलां. स्वर्गांत वतलो …ल्यार रीण पावोवंक जाय अशी कल्पना मांडल्या.

ऋग्वेद काळांत भास, लेखन आनी गणित हातूंत ह्या लोकांची बरीच …दरगत घडिल्ली. दशांक पध्दत ह्याच काळांत सुरू जाली. गणितांत …ती घडोवपी 'शून्याची कल्पना' ह्या लोकांचे बुध्दीची तांक दाखयता, …शे जाणकार मानतात.

घरांतले चलयेक वा बायलेक आपलें मत मांडपाचो पुराय आधिकार …सलो. वयांत येतकच ब्रह्मचारी व्रत आपणावन बरो उपदेश करप वा …ग्नाखातीर घोव वेंचप हेविशीं तांकां पुराय मेकळीक आसली. घरांतल्या …ांय, मांव, देर, धूव, नणंद, नोकराचेर, बायलेचो पुराय अधिकार …सलो. लोक नितीन वागताले. कोणेय आडमार्ग आपणायल्यार ताका … तिका ते गजालीपसून परावृत करपाक देवाची प्रार्थना करताले. सोरो, …ुगार असल्या वेसनां पसून पयस रावचेपासत उपदेश करताले.

ऋग्वेदांत मनीसपणाच्या उदात्त कल्पनेचें जें स्फुरण जालां ते कल्पनेक …ुरुषसूक्तांत थारो मेळ्ळो. पुरुषसूक्तांत देवाक पुरुष म्हळ्यार मनीस अशें …हळां. मनशाक येदें व्हडपण फाव जाता, असो ताचो अर्थ जाता. …ीती-अनितीची कल्पना तांणी वेवस्थित मांडली. ऋषींनी 'एकं सत्' …्हूण दिसून आयिल्लें तत्त्व पुराय सैमांत व्यापून आसा, अशें सांगलें. …ातूतल्यान अमरत्वाची भावना निर्माण जाली. एकात्मभाव म्हळ्यार अमरत्व अशें म्हणून इहलोक आनी परलोक हांचो संबंद जोडलो. तेपासत लोक मरणाक भिना जाले आनी धर्तरेक स्वर्ग मानपाक लागले.

ऋग्वेदांत सोमयागाक खूब म्हत्व आसा. सोम ही वृष्टीची तर अग्नि …ी उजवाडाची कुरू मानल्या. वत आनी पावस हांकां लागून सजीव सृश्ट …लता, अशें तांकां दिसता.

ऋग्वेद काळांतले लोक संवसारांतल्या खंयच्याय राश्ट्रापरस चड …ुदारिल्ले ते बळिश्ट, बुदवंत, गिरेस्त आनी सुखी आसले. धर्तरेचेर आपली सत्ता, धर्म चलचो म्हूण तांणी यत्न केलो (कृण्वन्तो विश्वमार्यं) …ूण कोणाच्याच स्वातंत्र्याचेर बंधनां घालीनात. सगळ्यांक वांगडाक घेवन मुखार वचपाचो हावेस तांणी बाळगिलो.

\- डॉ. अनंत राम भट

एंगेल्स, फ्रेड्रिख: (जल्मः २८ नोव्हेंबर १८२०, बार्मेन-ऱ्हाईनलँड; मरणः ५ ऑगस्ट १८८५, लंडन).

जर्मन समाजवादी. कार्ल मार्क्स ह्या व्हड विचारवंताचो सगळ्यांत लागशिल्लो वांगडी आनी शास्त्रीय समाजवादाचो एक प्रस्थापक. ऱ्हाईनलँडांतल्या गिरेस्त कारखानदाराच्या आठ भुरग्यांतलो फ्रेड्रिख हो सगळ्यांत व्हडलो चलो. पिरायेच्या सतराव्या वर्सासावन ताणें आपल्या बापायक उद्येगांत हातभार लावपाक सुरवात केली. उपरांत कांय काळ ताणें सैन्य दलांत काम केलें. १८४८-६९ ह्या काळांत बापायच्या मँचेस्टर वाठारांत आशिल्ले कापड गिरणींत ताणें कर्मचारी म्हूण काम केलें. उपरांत तो थंयचो भागीदार जालो आनी फुडें संचालक म्हूण ताणें थंय काम केलें. फाविल्या वेळांत तो वाचप आनी बरप करतालो. पिरायेच्या ४९ व्या वर्सा तो उद्येग वेवसायांतल्यान मेकळो जालो आनी फुडें ताणें आपलें पुराय लक्ष राजकारण आनी बरप हातूंत घालें.

पिरायेच्या २१ व्या वर्सा, मोझेस हेस ह्या विचारवंताच्या विचारांनी तो प्रभावीत जालो आनी समाजवादी चळवळीचो बारकायेन अभ्यास करून तेविशीं बरप करूंक लागलो. तेन्नाच ताणें कार्ल मार्क्स संपादन करतालो त्या नेमाळ्यांत 'खाजगी मालमत्तेवेलो हक्क काडून उडोवचो' अशें मत परगटावपी लेख बरयलो. ह्या लेखाच्या निमतान ताचो मार्क्साकडेन पत्रवेव्हार सुरू जालो. फुडें १८४४ त जेन्ना पारिसांत दोगूय एकामेकांक मेळ्ळे, तेन्ना दोगांयचेय विचार एक आशिल्ल्याचें तांकां कळून आयलें. फुडें तांची इश्टागत जाली आनी फ्रेड्रिखान ताका अखेरमेरेन सगळेपरीन सांगात दिलो. गरिबींत त्रास काडपी मार्क्साक ताणें दुडवांचो आदार दिलोच, पूण मृत्युपत्रावरवीं आपली सगळी आस्पत ताच्या भुरग्यांच्या नांवार केली.

मार्क्सान फ्रेड्रिखाच्या आदारान जायते ग्रंथ बरयल्यात. तांच्या 'द कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' (१९४८) ह्या निबंदाक संवसारीक नामना मेळ्ळ्या. मार्क्साच्या मरणाउपरांत ताणें बरोवन दवरिल्ल्या अर्दकुटया आनी उजवाडाक येवंक नाशिल्ल्या ग्रंथांची हातबरपां फ्रेड्रिखान संपादित केलीं. तशेंच तांकां प्रस्तावना दिवन तीं उजवाडाकूय हाडलीं. 'द कॅपिटल' ग्रंथाचो दुसरो खंड ताणें संपादित केलो. तशेंच मार्क्सान दवरिल्ल्या आराखड्याचेर तिसऱ्या खंडाची मुद्रित प्रत तयार केली.

तो मार्क्साच्या व्यक्तिमत्वान जरी धांपून गेल्ल्यावरी दिसलो तरी ताणें केल्ल्या ग्रंथनिर्मितींतल्यान ताचे स्वतंत्र विचारशक्तीची गवाय मेळटा. पिरायेच्या २४ व्या वर्सा कामगारांची परिस्थिती लागशिल्ल्यान पळोवन 'द कंडिशन ऑफ द वर्किंग क्लास इन इंग्लंड' (१८४५) हें पुस्तक ताणें बरयलें. ताच्या ह्या पुस्तकाची खूब तोखणाय जाली. 'द पेझंट वॉर इन जर्मनी' (१८५०); 'जर्मनीः रेव्होलूशन अँड काउंटर रेव्होलूशन (१८५१); तशेंच कार्ल ड्यूरिंग (१८३३-१९२१) ह्या जर्मन समाजवादाचें खंडन करपी 'हेर ऑइगेन ड्यूरिंग्ज रेव्होलूशन इन सायन्स' (१८७८), शास्त्रीय समाजवादावयलो 'सोशलिझमः यूटोपियन अँड सायंटिफिक' (१८८०) आनी 'द ओरिजन ऑफ द फॅमिली, प्रायव्हेट प्रॉपर्टी अँड द स्टेट' (१८८४) ह्या ताच्या ग्रंथांक साम्यवादी वाङ्मयांत म्हत्वाची सुवात आसा. पिरायेच्या ७५ व्या वर्सा ताका लंडन हांगा कर्करोगान मरण आयलें. ताचे निमणे इत्सेप्रमाण ताचें मडें लासलें.

\- कों. वि. सं. मं.

एः देवनागरी वर्णमालेंतलें आठवें आनी संस्कृत वर्णमालेंतलें इकरावें अक्षर. कंठ-ताळवी ही हाची उच्चाराची सुवात जावन आसा. हें अक्षर उदात्त-अनुदात्त-स्वरित अशा भेदान त्रिविध जावन आसा. ह्या अक्षराक आयचें स्वरुप प्राप्त जावपाक पांच अवस्थांतल्यान वचचें पडलें.

ए = △ ▽ ◁ ▽ ▽ ए

पयली अवस्था गिरनारच्या शिलालेखांत, दुसरी इ.स.च्या सव्या शेंकडयांतल्या उष्णीषविजय धारणीच्या ताडपत्री पुस्तकांत, तिसरी बुध्दगया हांगाच्या महानामन्च्या लेखांत, चवथी धार हांगाच्या कूर्मशतक ह्या शिलाकाव्यांत (११ वो शेंकडो) आनी पांचवी आयज बरयतात ती,

अश्यो पांच अवस्था आसात.

क्रमधेनुतंत्रांत एकाराचें वर्णन अशें केलां:

एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।

रंजेनीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा।।

अर्थः एकार हो परम दिव्य आसून तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मक आनी पंचदेवमय आसा. ताचो वर्ण निळीच्या फुलासारको आसा.

मातृकान्यासांत एकाराची सुवात ओंठ ही मानल्या.

- कों. वि. सं. मं.

एकनाथ, संतः (जल्मः १५३३; मरणः १५९९).

एक नामनेचो संत कवी. जल्म महाराष्ट्र राज्यांतल्या पैठण वाठारांत जालो. बापायचें नांव सूर्यनारायण आनी आवयचें नांव रुक्मिणी. तो ल्हान आसतनाच आवयबापायक मरण आयलें, देखून ताच्या आज्यान ताका ल्हानाचो व्हड केलो. वयाच्या सव्या वर्सा मूंज जातकच ताणें त्या काळांतले पध्दतीप्रमाण संस्कृत भाशेचें आनी हेर शिक्षण घेतलें. पिरायेच्या बाराव्या वर्सा तो देवगिरी हांगा रावपी जनार्दनस्वामीचो शिष्य जालो. स वर्सां थंय रावन ताणें संस्कृत शास्त्रपुराणांचो आनी ज्ञानेश्वरी सारक्या आध्यात्मिक ग्रंथांचो अभ्यास केलो. फुडें गुरुकृपेन ताका परमेश्वरी साक्षात्कार जातकच ताणें सात वर्सां तीर्थयात्रा केली.

पिरायेच्या पंचवीसाव्या वर्सा जनार्दन स्वामीचे आज्ञेप्रमाण ताणें गृहस्थाश्रम आपणायलो. ताचे बायलेचें नांव गिरिजा. ताका हरिपंडित नांवाचो एक चलो आनी गोदा आनी गंगा नांवाच्यो दोन चलयो जाल्यो.

एकनाथाच्या जिविताचेर कितल्योश्योच आख्यायिका आसात. तातूंतल्यो कांय अश्योः अस्पृश्याच्या वाट चुकिल्ल्या भुरग्याक हाण्डीर घेवन म्हारवाड्यार पावोवप, श्राध्दाक ब्राह्मण येनात तें पळोवन शिजयल्लें अन्न अस्पृश्यांक दिवप, तानेल्ल्या गाढवाक गंगेचें उदक पाजप, हाच्यावेल्यान अद्वैत वेदान्ताचो व्यापक अर्थ ताच्या आंगांत खोलायेन आसा हें दिसून येता.

'चतुःश्लोकी भागवत' ही ताची पयली रचना. उपरांत ताणें 'हस्तामलक', 'शुकाष्टक', 'स्वात्मसुख', 'आनंदलहरी', 'चिरंजीवपद', 'गीतासार', 'आनंदानुभव', 'रुक्मिणी स्वयंवर', 'एकनाथी भागवत', 'भावार्थ रामायण' हे ग्रंथ बरयले. ताणें रोसाळ शैलींत बरयल्ल्यो 'तुळशीमाहात्म्य' आनी 'सीतामंदोदरीची एकात्मता' ह्यो पुराणकथा; संवसारीक मनोवृत्तीचें दर्शन घडोवपी 'हळदुली' आनी 'कृष्णदान' ह्यो कृष्णकथा; कंजूस मनशाचें स्वभावचित्रण चितारपी 'कदर्यु-आख्यान'; ध्रुव, प्रल्हाद, उपमन्यू आनी सुदामा हांच्यो लघुचरित्रकथा आनी ज्ञानेश्वर सारक्या संतांच्यो संक्षिप्त जिवीतकथा ह्यो ताच्यो हेर रचना जावन आसात. तशेंच खास करून श्रीकृष्णाचेर आदारुन आशिल्ल्या गेय पदांची रचना ताणें केल्या. ताची 'वारियाने कुंडल हाले', 'असा कसा देवाचा देव बाई ठकडा' आदी पदां अजून तोंडार घोळटात. ताणें १२५ विशयांचेर सुमार ३०० भारुडां रचल्यांत.

एकनाथाची चडशी रचना साडेचार चरणी ओवी छंदांत आसा. गुरुभक्ती, पारमार्थिक अणभव आनी समाजीक स्थिती ह्या विशयांचेर ताणें अभंग रचल्यात. ताणें प्रपंच आनी परमार्थ, तशेंच संतत्व आनी समाजोध्दार हांचो आपले जिणेंत बरेतरेन मेळ सादयलो.

तेराव्या शेंकड्यांत ज्ञानेश्वर-नामदेव ह्या संतांनी भौसाखातीर भक्तिमार्गाची थापणूक केल्ली. फुडल्या अडेचशें वर्सांत यवनांची सत्ता आयिल्ल्यान भक्तिमार्गाचो प्रभाव उणो जायत गेल्लो. तेन्ना एकनाथान भागवत पंथाचो पुनर्जल्म केलो. आपल्या भागवती बरपांत ताणें भक्तिपंथाची शास्त्रोक्त थापणूक केली.

- कों. वि. सं. मं.

एकनाथी भागवतः

महाराष्ट्रांतलो एक व्हड म्हापुरुस संत एकनाथ (सुमार, १५३३-१५९९) हाणें भागवत पुराणाच्या एकादशस्कंधाचेर जी मराठी भाशेंत होवयेंत गुंथून टिका बरयली, तिका 'एकनाथी भागवत' म्हूण नामना मेळ्ळी. संत एकनाथाच्या साहित्यांतली ही एक सगळ्यांत व्हडली रचना आसा. ह्या ग्रंथाची रचणूक १५७० ते १५७३ ह्या काळांत जाली. ह्या ग्रंथांतल्या वट्ट होवयांचो आंकडो सुमार १८,८०० आसून तातूंत पुराय अध्याय ३१ आसात. आपलो गुरु जनार्दन स्वामी आनी साक्षात् दत्तात्रयाच्या फाटबळाक लागून हो ग्रंथ आपूण बरेवंक पावलो, अशें एकनाथान म्हळां.

संत एकनाथान ह्या ग्रंथाचे पयले पांच अध्याय पैठणांत बरयले. एकनाथाच्या एका भक्तान हे अध्याय काशीक व्हेले. भागवत ग्रंथाचें हें प्राकृत रुप पळोवन काशीच्या कर्मठ आनी सनातनी ब्राह्मणांक संताप आयलो. तांणी तेसंबंदान जाप विचारपाखातीर संत एकनाथाक आपोवणें धाडलें. संत एकनाथ भिनासतना जाप दिवपाखातीर गेलोच, त्याच वांगडा ताणें ग्रंथाचे उरिल्ले २६ अध्याय बरयले आनी विद्वानांमुखार दवरले. काशीच्या मणिकर्णिका घाटाचेर ताणें हो ग्रंथ बरोवन पुराय केलो. जेन्ना काशीच्या पंडीतांक ग्रंथाचें म्हत्व पटलें तेन्ना तांणी व्हड मनान ह्या ग्रंथाची मिरवणूक काडली. संत एकनाथ हो वारकरी संप्रदायांतलो विठ्ठलाचो भक्त आसलो. वारकरी संप्रदाय म्हळ्यारच भागवत धर्म आशिल्ल्यान, एकनाथान भागवतधर्माचो बारीकसाणेन अभ्यास केलो. फकत कवित्व बरोवचेपरस, भागवत धर्माच्यो परंपरा, स्वरुप, खाशेलेपण, हेत, उद्देश आनी साधना हाच्यासंबंदान पुराय नियाळ केला, ताका लागून ह्या ग्रंथाक धर्मग्रंथाचें रूप मेळ्ळां. भक्तीच्या योगान परमार्थ मेळोवपाचो सोंपो मार्ग प्रापंचिकामुखार दवरप, हो ह्या ग्रंथाचो मुखेल हेत आसलो. संत एकनाथ भागवत धर्माचें सार फुडल्या उतरांनी सांगताः

मनें करावें हरीचें ध्यान। श्रवणें करावें कीर्तिश्रवण।
जिव्हेनें करावें नामस्मरण। हरिकीर्तन अहर्निशीं।।
करीं करावें हरिपूजन। चरणीं देवालयगमन।
घ्राणीं तुलसी आमोदग्रहण। जिहीं हरिचरण पूजिले।।
वाढतेनि सद्भावें जाण। चढतेनि प्रेमे पूर्ण।
अखंड ज्यासी श्रीकृष्णभजन। त्यासी भवबंधन असेना।।
भागवत धर्मांचिये स्थिती। बाळीं, भोळीं, भवाजच्ध तरती।
सुखोपायें ब्रह्मप्राप्ति। होय निश्चित सकळिकां।।

संत एकनाथान ज्ञानेश्वराच्यो कितल्योश्योच कल्पना, दिश्टावे, विचार आनी विशय हांचो वापर आपल्या ग्रंथांत केला. वेदान्ता सारको कठीण विशय ताणें सोप्या उतरांनी सांगला. सामान्यांतलो सामान्य मनीस आपलो करपाची तांक ताच्या उतरांनी आसा.

संत एकनाथाच्या भागवत धर्माचो आपरोस असो आसाः कलियुगांत राजा लोकांनी अधर्म वाडीक लायलो. धर्म आनी नीत तांणी सगळ्यांनी सोडून दिली. प्रजा नागवली. हो अनर्थ भगवंताच्यान पळोवं नज जालो. म्हूण धर्माची राखण करपाक, ह्या युगांत ताणें विठ्ठलाच्या रुपान जल्म घेतलो.

भगवंताच्या अवताराच्या योगान जो धर्म तरतरुन वयर आयलो, तो यज्ञिकांचो धर्म नासून 'भागवतधर्म' जावन आसा. भगवंतान आपल्या विंगडविंगड भक्तांक ह्या धर्माचो सोपे रितीन उपदेश केलो. ह्या धर्मांत संकश्टांत पडपाचो धोको ना. भोळो-बाबडो भक्त संकश्टांतल्यान तरताच, पूण तेचपरी ब्रह्मप्राप्तीय मेळयता. भक्ती करपी भक्त सगळीं कर्मां अहेतूक करीत आसता. स्वधर्माचें आचरण करप, हें परमेश्वराचें शुध्द भजन जावन आसा. ह्या भजनान परमेश्वर प्रसन्न जाता. निश्काम कर्मयोगान समेस्तांभितर समानता आनी भगवद्भाव जागरुक जातकच ऊंच-उणाक हो भेद उरना.

वयले वृत्तींत भक्त पुराय तरेन विरगळ्ळो म्हण्टकच ताका 'जनी जनार्दना'चो अणभव येता. हो प्रत्यय सगळ्या उपनिषदांचें सार जावन आसा. गिन्यान हें ह्या प्रत्ययापरस वेगळी गजाल न्हय. हे अवस्थेंत नामरुपातींत सतत्त्वाकडेन भक्त एकरुप जाता. गिन्यानी भक्त स्वताच्या उध्दारान संतुश्ट जायना. गरीब दुबळ्यांचो उध्दार केलेबगर तांचें काम

ाय जायना, लौकीक कर्मां करुनय तो कर्मबंधनांत बांदून उरना. प्रपंच रुनय तो प्रपंचातीत आसता, म्हळ्यार ताचो प्रपंच परमार्थरूप आसता. नरदेह हो परम पावन जावन आसा. ताचो उपेग विषयसुखाखातीर रपाक जायना, तर परमार्थ साधनेखातीर करपाक जाय. भागवतधर्मान र्म आनी स्वकर्म हांचो एकवट सादला, देखून भागवत धर्माचे संत, ाश्रमधर्माचें पालन करतात. ते कर्म करतात, पूण ते कर्मठ न्हय. ते र्मातीत आसतात. ते स्वधर्मकर्मांतच ब्रह्मप्रतीतीचो अणभव घेतात.

- कों. वि. सं. मं.

्कलव्य: निषादराज हिरण्यधनू हाचो पूत. कौरव पांडवांचो नुर्विद्येतलो गुरू द्रोणाचार्य हाचेकडेन धनुर्विद्या शिकपाखातीर एकलव्य लो. तेन्ना तो हीन कुळांतलो आसा अशें सांगून द्रोणाचार्यान ताका द्या दिवपाचें न्हयकारलें. एकलव्यान द्रोणाचार्याचो मातयेचो पुतळो लो आनी ताका गुरू मानून व्हड भावार्तान धनुर्विद्येचो स्वताच अभ्यास लो.

ह्या प्रसंगाउपरांत, एकदां द्रोणाचार्य कौरव आनी पांडव ह्या आपल्या शिष्यांवांगडा रानांत भोंवता आसतना तांच्या वांगडा आयिल्ल्या कुत्र्याचें ोंड सात बाण मारून कोण तरी बंद केल्लें तांकां दिसलें. धनुर्विद्येंतलो ो चमत्कार पळोवन द्रोणाचार्यासकट सगळ्यांक अजाप जालें. ही करामत एकलव्याची आशिल्ली. द्रोणाचार्यान आपणाक धनुर्विद्या दवपाचें न्हयकारलें, तरी आपणे ताका गुरु मानून धनुर्विद्येची साधना ली आनी ही विद्या प्राप्त केली अशें सांगून, ताका आपलो शिष्य मानून ेवचो अशें द्रोणाचार्याक एकलव्यान विनयलें. एकलव्याची गुरुभक्ती ारखुपाखातीर आसूंये, द्रोणाचार्यान धनुर्विद्येंत सामको गरजेचो असो उजव्या हाताचो आंगठो गुरुदक्षिणा म्हूण एकलव्याकडेन मागलो. एकलव्यान रोखडोच तो कापून दिलो. धनुर्विद्येंत अर्जुनापरस एकलव्य ड जायत ह्या भयान एकलव्याचो आंगठो मागलो आनी एकलव्याचेर ड अन्याय केलो, असो आरोप कांय जाणाकडसून द्रोणाचार्याचेर जाता. कौरव-पांडवां मदल्या भारतीय झुजांत एकलव्य कौरवांचे वटेन पांडवा आड झुजलो.

- कों. वि. सं. मं.

एकलिंगजी: राजस्थानांतलें मुखेल इतिहासीक थळ. मेवाड आनी उदयपूर हांगाच्या रजपूत राजघराण्याचो हो कुलदेव. उदयपूर-नाथद्वारा ह्या रस्त्याचेर उदयपूर सावन १२ मैल अंतराचेर दोन दोंगुल्ल्यांमदीं हें व्हड देवूळ आसून ताच्या चारुय वटांनी तटबंदी आसा. देवळाचे लिंगमूर्तीक चार मुखां आसून अस्तंतेच्या दाराकडेन पितुळच्या नंदीची मूर्त आसा. जात्रेक येवपी लोकांक उठबस करपाखातीर हांगा एक धर्मशाळा आसा.

पयलीं ह्या वाठाराक 'कैलाशपुरी' ह्या नांवान वळखताले. पूण एकलिंगजीचें देवूळ जायत सावन ह्या जाग्याक 'एकलिंगजी' ह्या नांवान वळखतात. राजघराण्यातले महाराणे हे एकलिंगजीचे दिवाण अशें मानतात तेचखातीर उदयपूरच्या महाराण्यांक दिवाणजी म्हण्टात

एकलिंगजीचें देवूळ कोणें बांदलें हाचो उल्लेख खंयच मेळना जनश्रुतिप्रमाण ह्या देवळाची निर्मिती आठव्या शेंकड्यांत बाप्पा रावळ हाणें केली. उपरांतच्या काळांत नश्ट जावंक पाविल्लें हें देवूळ महाराणा हमीरान परतें बांदून काडलें. हमीराचो चवथो वंशज मोकल हाणें देवळाच्या चाऱ्य वटांनी तटबंदी घाली. फुडें महाराणा कुंभान पुराय देवळाचो जीर्णोध्दार केलो. ह्या देवळाच्या दुर्गाभितर आनीकूय देवळां आसात. महाराणा कुंभान बांदिल्लें एक 'विष्णूमंदिर' आसा, जाका लोक मीराबायचे देवूळ म्हूण वळखतात.

बाप्पा रावळाचो गुरु नाथ हारीतराशि हो एकलिंगजीच्या देवळाचो महंत आसलो. तो आनी ताचे शिष्य देवळाचे पूजेचें कार्य पळेताले. एकलिंगच्या देवळाचे महंत आनी नाथ हांचो पूर्विल्ल्या काळांतलो मठ आयज लेगीत देवळाचे अस्तंतेक दिश्टी पडटा. नाथ, साधू हांच्या आचरणान भश्ट जातकच देवळाची पूजा-विधी करपाचें कार्य गोसाव्यांकडेन दिलें. हे गोसावी म्हळ्यार ब्रह्मचारी पुजारी ह्या देवळाचे मठाधीश जाले.

ह्या देवळांत देवाचें दर्शन घेवपाच्यो वेळो थारायिल्ल्यो आसात. पुजारी सदांच विंगडविंगड रत्नांनी देवाचो साजशृंगार करता. गर्भकुडींत वचून देवाचें दर्शन घेवपाचें आसल्यार जण एकल्याक तेपयलीं पुजाऱ्यान दिल्लें वस्त्र न्हेसचें पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

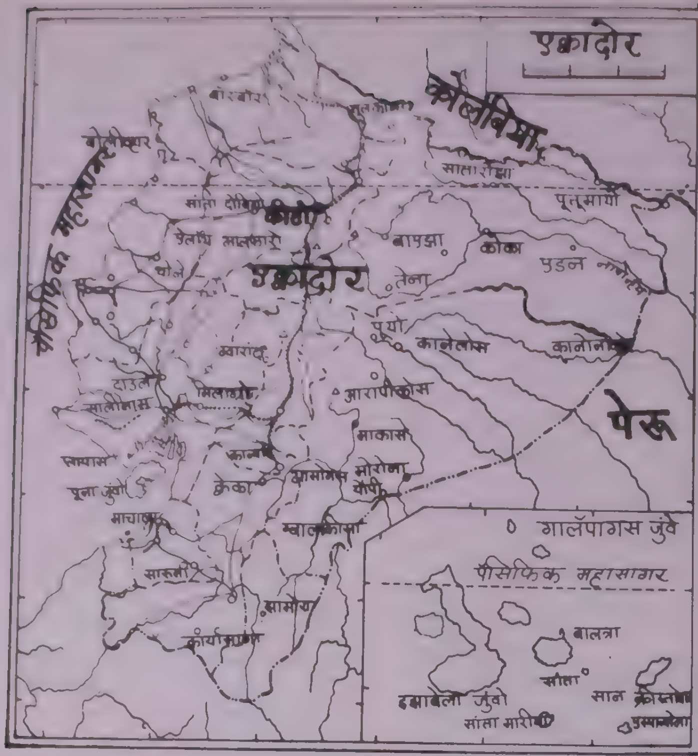
एक्वादोर: दक्षिण अमेरिकेचे अस्तंत देगेवयले एक राश्ट्र. क्षेत्रफळ २,७०,६७० चौ. किमी. लोकसंख्या ९६,४७,००० (१९८६). विस्तार १° २६′ ३०″ उत्तर ते ५° १′ दक्षिण आनी ७५° ११′ ४४″ अस्तंत ते ८१° ०१′ अस्तंत. विषुववृत्त (equator) ह्या देशांतल्यान वता, ताचे वेल्यान ताका 'एक्वादोर' हें नांव मेळ्ळां. हाचे उत्तरेवटेन कोलंबिया, उदेंतेक आनी दक्षिणेक पेरू आनी अस्तंतेक पॅसिफिक महासागर आसा. गालॅपागस हे जुंवे एक्वादोरचे मालकेचे आसात. कीतो ही ह्या देशाची राजधानी जावन आसा.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजात: भूंयरचणुकेचे नदरेन एक्वादोरचे तीन वांटे जातात. दर्यादिगेलागचो सकयलो वाठार 'कॉस्ता', मदलो पर्वतांचो वाठार 'सिएरा' आनी उदेंतेवटेनचो दोंगरा देंवतेवयलो वाठार 'ओरिएंते'. ह्या देशांत ज्वालामुखींचे प्रमाण बरेंच आसा. कोटोपाक्सी हो सुमार ५,८७७ मी. उंचायेचो संवसारांतलो सगळ्यांत ऊंच जागृत ज्वालामुखी आसा. हांगाच्यो न्हंयो अॅमेझॉन आनी तिच्या उपन्हंयांक मेळटात. दर्यादिगेलागचें हवामान उश्ण आनी ओलसाणीचें आसा. पर्वत वाठारांतलें हवामान उंचायेचेर आदारून आसता. कीतो ही राजधानी समुद्रथरावन २,८५० मी. उंचायेचेर आसा आनी थंय वर्सुयभर हवामान वसंत ऋतुभशेन आसता. पावसाचें वर्सुकी प्रमाण सुमार १२५ सेंमी. आसा. ५,००० मी. परस ऊंच दोंगराचीं तेमकां बर्फान भरिल्लीं आसतात. विषुववृत्तीय वाठारांच्या खाशेलेपणाप्रमाण हांगा पावस वर्सूयभर पडटा.

दक्षिणेवटेन दर्यादिगेचेर ल्हान झोंपां, तण आनी कांयकडेन 'सीबा' रुख दिश्टी पडटात. हेर कांय वाठारांनी दाट रानां आसात. उंचेल्या वाठारांनी पारॅमो नांवाचे तणांचे रुक्ष वाठार आसात.

ऑसिलॉट हो ल्हान रानवट माजरासारको प्राणी, पूमा, जाग्वार, आउन्स हो चित्याभशेन प्राणी, तापीर, पेक्कारी, कापीबारा हे हांगाच्या रानांनी सांपडटात. न्हंयांनी नुस्तें, मानगीं खूब आसात. रानांनी कितल्याशाच प्रकारचीं सुकणीं आनी किडमुयो आसात. ऊंच पर्वतांच्या वाठारांनी गरूड आनी काँडॉर प्रकारचीं सुकणीं आसात. गालॅपागस हांगा कासवांच्यो खाशेल्यो जाती सांपडटात.

इतिहास: एक्वादोरचे मूळ लोक हेर अमेरिकन इंडियनांभशेन मूळचे मंगोलियन वंशाचे आसात अशें मानतात. इ.स. सुमार १००० वर्सां तांणी कीतो राज्याची थापणूक केली; पूण दक्षिणेकडल्या इंका लोकांनी तें जिखून घेवन ताचो आस्पाव आपल्या साम्राज्यांत केलो. १५३१ त हांगा स्पॅनिश लोकांच्यो धुरयो येवंक सुरवात जाली. तांणी थळाव्या इंडियन लोकांक काबार करून हांगा शारां बांदूंक आनी राज्य निर्मूंक सुरवात केली. तांकां गुलाम करून रोमन कॅथलिक मठ आनी इगर्जो बांदून घेतल्यो. अठराव्या शतमानांत हांगा स्वतंत्रतायेची चळवळ सुरू जाली. युजेनियो एस्पेहो हो ते चळवळीचो मुखेल आशिल्लो. १८०९ त जाल्लो उठाव चिड्डून उडयलो. पूण १८२२ त पिंचींचा हांगाच्या झुजांत जैत मेळोवन देशभक्तांनी स्पॅनिश शेकातळांतल्यान देशाक स्वतंत्रताय मेळोवन दिली. कोलंबियाचो झुजारी बोलीव्हार आनी आर्जेन्टिनाचो झुजारी सान मार्तीन हांणी ह्या देशाच्या स्वतंत्रताय झुजांत वांटो घेतलो. बोलीव्हार हाणें कोलंबिया, व्हॅनेझुएला, एक्वादोर, पानामा हांचें मेळून ग्रेटर कोलंबिय नांवाचें संयुक्त राश्ट्र निर्मिलें, पूण तें चड तेंप एकवटित उरलेंना. १८३० त व्हान होसे फ्लोरिस हाच्या फुडारपणाखाल

एक्वादोरच्या स्वतंत्र प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली. तोच हांगाचो पयलो अध्यक्ष जालो. उपरांतच्या १२९ वर्सांत संविधान १५ खेपे बदल्लें आनी ४६ अध्यक्ष जाले, पूण तांतले फकत बारा जाण आपली मुदत सोंपसर अध्यक्षपदाचेर रावंक शकले. प्लॉरिसची कारकीर्द १५ वर्सां उरली. १८६० ते १८७५ ह्या काळांत गाब्रिएल गार्शिसो मोरेनो हो हांगाचो कारभार हुकुमशहाभशेन चलोवंक लागलो. १८७५ त ताचो खून जालो. १८९५ त जनरल आल्फारो फ्लाव्यो एलॉय हाणें क्रांती करून रॅडिकल लिबरल पक्षाचें युग सुरू केलें. फुडें पयलें म्हाझूज आनी ताच्या उपरांतची अर्थीक मंदी हाका लागून देशाची परिस्थिती इबाडली. लिबरल, कंझर्व्हेटिव्ह आनी लश्करी अधिकारी हांच्या हातांत सत्ता येत रावली. १९७९ त हांगा वेंचणुको जावन नवें संविधान अंमलांत आयलें. १९८४ च्या वेंचणुकांनी लॅओन फेब्रेसे कोर्देरो राश्ट्राध्यक्ष जालो.

अर्थीक स्थिती: हांगा शेतवड आनी गोरवां पोसपाच्या वेवसायाक म्हत्व आसा. उद्देगधंदे मागाशिल्ले आसात. केळीं, कॉफी, कोको, तांदूळ हांचें पीक बरेंच येता. रानांतल्या रुखांक लागून ह्या देशाक बरीच व्हडली येणावळ मेळटा. गालॅपागस जुंव्यांच्या लागीं नुस्तेमारीचो धंदो व्हड प्रमाणांत चलता. भांगर, रुपें, तांबें, लोखण, शिशें, जस्त सारकीं खनिजां उण्या प्रमाणांत सांपडटात. रसायनां, उद्देगीक यंत्रसामुग्री, येरादारीचीं उपकरणां ह्या गजालींची आयातं चडशी अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, जपान, अस्तंत जर्मनी, ब्राझील, इटली ह्या देशांवांगडा जाता; जाल्यार केळीं, कॉफी, कोको, क्रूड तेल हांची निर्यात चडशी अमेरिकेची संयुक्त संस्थानां, पानामा, तैवान, कोलंबिया ह्या देशांवांगडा जाता. सुक्रे हें हांगाचें अधिकृत चलन जावन आसा.

लोक आनी समाजजीण: मूळचे इंडियन, वसणुकेखातीर आयिल्ले गोरे युरोपीय आनी कामाखातीर हाडिल्ले निग्रो अशे तीन मुखेल लोकांचे वांटे हांगा आसात. ह्या सगळ्या प्रकारच्या लोकांची एकामेकांकडेन आयिल्ल्या संबंदांतल्यान बरीच भरसण जाल्या. ह्या लोकांक मेस्तिझो अशें म्हण्टात. दर्यादेगेवटेन निग्रो आनी युरोपीय जाल्यार दोंगरी वाठारांनी इंडियन आनी मेस्तिझो चड आसात. धर्माचे नदरेंतल्यान ९२% परस चड रोमन कॅथलिक आनी उरिल्ले हेर धर्मांचे आसात. वंशीक नदरेंतल्यान मेस्तिझोंचे प्रमाण सुमार ४०% जाल्यार केचुआ ह्या इंडियनांचें प्रमाण ४९% आसा. अधिकृत भास स्पॅनिश आसा. इंडियन लोक केचुआ भाशेंतल्यान वेव्हार करतात. राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण सुमार ७३% आसा. शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसा. १९८५ मेरेन ह्या देशांतल्यान ७ मुखेल दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. हांगाची भूंयरचणूक आनी हवामान हाका लागून येरादारीक बरींच आडमेळीं येतात. रेल्वे, रस्ते आनी उदकांतल्या मार्गांपरस हवाई मार्गांतली येरादारी सोपी पडटा.

राजधानी कीतो सोडून ग्वायाकील, ग्वेंका, आंबाटो, रीओव्हांबा हीं मुखेल शारां आसात. गालॅपागस जुंवे पर्यटनाखातीर बरेंच फायदेशीर जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

एकांकी:

एकांकी म्हळ्यार एक अंकी नाटक. एकांकींत एक मुखेल घटना आनी एक प्रसंग आसता. हेर उपकथांक एकांकींत वाव आसना. उण्यांत उणे प्रसंग घेवन चडांत चड प्रभाव निर्माण करप हो एकांकीचो हेत. एकाद्र्या व्हड संदर्भाचो भार घेवन एकांकीची सुरवात जाता. ह्या संदर्भाखातीर नाटकाचो वेग एकसारको वाडत आसता. जेन्ना हो वेग उंचेल्या पांवड्यार पावता, तेन्नाच एकांकी सोंपता. जाय तितलेच प्रसंग घेवन, उण्यांत उणी उतरां आनी थोडींच व्यक्तिचित्रां आशिल्ल्यान एकांकी परिणामकारक जाता.

संस्कृत एकांकी: संस्कृतांत भाण, वीथी, व्यायोग, उत्सृष्टिकांक अशे चार रुपक प्रकार एकांकींत मोडटात. प्रहसन हो प्रकार एक अंकी तसोच दोन अंकीय आसूं येता. भास ह्या संस्कृत नाटककाराचीं 'ऊरुभंग',

र्णभार' आदी पांच रुपकां एक अंकी आसात. विश्वनाथाच्या 'साहित्य णांत' उपरूपकाचे जे अठरा प्रकार दिल्यात तातूंत गोष्टी, ट्यरासक, उल्लाप्य, प्रेङ्खण, रासक, श्रीगदित, विलासिका, हल्लीश, एकांकींचो आस्पाव जाता. 'खेतमदनिका', 'वालिवध', नर्काहितम्', 'देवीमहादेवम्' आदी कांय रुपकां देखीक मेळटात. कांकीचे हे प्रकार, विशय, दादले तशेंच बायल संवगांची संख्या, नायक ायकेचो भेद, वृत्तींतले वेगळेपण, भाशाभेद ह्या गजालींचेर आदारीत मतात. चडशा संस्कृत एकांकींत हीं दोन लक्षणां मेळटात. १. कथानक णुकेंत ज्यो पांच संधी आसतात तातूंतल्यो दोन संधी 'गर्भ' आनी मर्श' एकांकींत आसनात. म्हळ्यार कथानक रोखडेंच फलप्राप्तीकडेन ता. २. एकांकी नृत्यप्रधान आशिल्ल्यान 'कौशिकी' आनी 'भारती' ह्या न वृत्तींचो थंय चडसो वापर जाता.

अस्तंतेकडली एकांकी: खंयच्याय देशाच्या साहित्य प्रकारांत एकांकीचें ळ बरेंच खोल गेल्लें दिश्टी पडटा. चडशीं पूर्विल्लीं ग्रीक नाटकां काकीच आसात. कलेचे नदरेन पळेल्यार पंदराव्या ते सतराव्या ाडयांत इटालींत जीं ल्हान ल्हान प्रहसनां जातालीं, तातूंत आर्विल्ल्या कांकीचीं मुळां मेळटात. मदल्या काळांत इंग्लंड आनी हेर देशांत जीं गळेच तरेचीं आनी गूढ नाटकां जातालीं तातूंतय एकांकीचें मूळ रुप दसून येता. इंग्लंडांत १८९० वर्सा एकांकी ह्या नाट्यप्रकारान नाट्य क्षकांचें लक्ष ओडून घेतलें. उपरांत 'कर्टन रेझर' (Curtain Raiser) हो ाट्यप्रकार रंगमाचयेचेर आयलो. वेळार येवपी लोकांक, उसरां येवपी लोकांक लागून त्रास जातालो. तेन्ना तांचें मन घुस्पावन दवरचे खातीर रंगमाचयेच्या मुखेल्यांनी दोन पात्रांचो प्रहसनपूर्ण संवाद रचलो. अशा रकारच्या स्वतंत्र संवादाक 'कर्टन रेझर' म्हण्टात. हातूंत कथानका गंगडाच जिवितांतलें सत्य आनी नाटकांतल्या द्वंद्वाचो उणाव आसता. फुडें ह्या कर्टन रेझरांच्या जाग्यार वास्तव जिविताचेर आदारीत कथानक आनी जोडपात्रां घेवन ल्हान नाटकांची सुरवात जाली. ह्या नाटकाचे उदरगतीचे पयलें पावल म्हळ्यार एकांकी. आर्विल्ल्या युगांतल्या एकांकीची बुन्याद अस्तंत राश्ट्रांनी घाली अशें म्हण्टात.

इंग्लीश एकांकीवरवीं वयल्या पांवड्यावेलें वाङ्‌मयीन मनोरंजन जालेंच, तेभायर नाटक आनी नाट्यशास्त्र हांचीय गोडी निर्माण जाली. इंग्लंडांतले 'ब्रिटीश ड्रामा लीग' आनी अमेरिकेंतलें 'लिट्ल थिएटर' चळवळीन एकांकीक नामना मेळोवन दिली. १९०३ वर्सा, डब्ल्यू. डब्ल्यू. जेकब्स हाच्या 'द मंकीज पॉ' (माकडाचो बचको) लघुकथेच्या नाट्यरुपांतराक रंगमाचयेर यश मेळ्ळें. पूण हौशी मंडळांनी आनी 'लिटल थिएटरांनी' ह्यो प्रहसनाच्यो एकांकी हातांत घेतकच तांकां खरें चैतन्य मेळ्ळें. टेनेसी विल्यम्स, क्लिफर्ड ओडेट्स, कॉफ्मन, जेम्स बेरी, बर्नार्ड शॉ, जॉन ड्रिंकवॉटर, पिनेरो ए. ए. मिल्न, स्ट्रिंडबर्ग, सिंग, विगहास, जां पॉल सार्त्र, रवींद्रनाथ टागोर हांच्या एकांकींक बरीच नामना मेळ्ळी.

हिंदी एकांकी: हिंदी एकांकीची सुरवात भारतेंदु हरिश्चंद्राच्या काळाभावन जाली अशें मानतात. हिंदी एकांकीच्या इतिहासाची चार भागांत विभागणी केल्या. भारतेंदु उपरांतचो काळ जयशंकर प्रसादाचो, तिसरो काळ भुवनेश्वर प्रसादाचो आनी चवथो काळ रामकुमार वर्माचो. जाणी १९५५ वर्सासावन एकांकी बरोवंक सुरू केल्यो आनी जे अजुनय बरयतात तांचो आस्पाव हे काळविभागणेंत करूंक ना. भारतेंदु काळांत दोन प्रकारच्यो हिंदी एकांकी बरयताले. पयलो प्रकार अणकारिल्ल्यो एकांकी आनी दुसरो वास्तवतेचेर आदारीत बरयल्ल्यो एकांकी. ह्या काळांत भारतेंदु वांगडा राधाचरण गोस्वामी, अयोध्यासिंह उपाध्याय, किशोरीलाल गोस्वामी, राधाकृष्णदास, अंबीकादत्त व्यास आदी जायत्या एकांकीकारांनी एकांकी बरयल्यो. दुसऱ्या काळांत जयशंकर प्रसाद हाणें 'एक घूंट' ही एकांकी बरयली. तिचेर संस्कृताचो आनी बंगालच्या माध्यमांतल्यान आयिल्ले अस्तंती एकांकीचो प्रभाव आसा. ह्या काळांत जयशंकर प्रसाद सोडून हेरांनी एकांकीचें बरप केल्लें दिसना. हिंदी एकांकीचो तिसरो काळ भुवनेश्वर प्रसादाच्या 'कारवाँ' ह्या संग्रहान सुरू जाता. हातूंत स एकांकी आसात. ह्या काळांत सत्येंद्र (कुनाल), पृथ्वीनाथ शर्मा (दुविधा), राजकुमार वर्मा (पृथ्वीराज की आँखे) हांणी कांय एकांकींचें बरप केलें. ह्या एकांकींनी लग्नाच्यो, समाजीक आनी साम्यवादी राजनीतीक अडचणी चड प्रमाणांत दिश्टी पडटात. १९३५ त जेन्ना रेडिओ प्रसारण जावंक लागलें तेन्ना तातूंत एकांकीकूय वाव मेळ्ळो. अशे तरेन रेडिओ एकांकी वा ध्वनी नाटकांची संख्या वाडत गेली.

चवथ्या काळांत एकांकीचें स्वरुप बदलत गेल्लें दिश्टी पडटा. ह्या काळाची सुरवात डॉ. रामकुमार वर्मा हाच्या 'रेशमी टाई' ह्या एकांकी झेल्यान जाली. ह्या काळांत पहाडी युग युग द्वारा शक्तिपूजा, दो कलाकार (भगवतीचरण वर्मा), रीढ की हड्डी (जगदीशचंद्र माथूर), दो अतिथी (उदय शंकर भट्ट) आदी जायत्यो एकांकी तयार जाल्यो. ह्या एकांकी वरवीं एकांकीकारांनी समाजांतले सगळे विशय हाताळिल्ले दिसतात.

पांचव्या काळांत वेगवेगळे तरेच्या हिंदी एकांकींची सुरवात जाली. हातूंत रंगमाची एकांकीभायर ओपन एअर एकांकी, चित्र एकांकी (दूरदर्शनावेली), रस्ता नाट्य आदींचो आस्पाव जाता. ह्या काळांतल्या एकांकींनी एक तर अस्तंती निर्मितीचो कळेरपणान वापर केला वा तातूंत प्रतिभा आनी बुद्दीन नवें वस्तूविधान वा नव्या भावनांवरवीं खरें रुप निर्माण केलां. जिवितांतल्यो नव्यो तरा, तांची आस, निर्शेणी, ल्हान ल्हान अडचणी आदी बरेच विशय हिंदी एकांकींनी आयल्यात.

मराठी एकांकी: तंजावरच्या 'सरस्वती महाल' ह्या ग्रंथालयांत मराठी नाटकांचीं जीं हातबरपां आसात, ताचेवेल्यान मराठी एकांकी नाट्यरचणुकेचो अदमास मेळटा. सुमार १७०० वर्साची 'श्री लक्ष्मीनारायण कल्याण नाटक' ही नाट्यरचना मराठी एकांकीची सुरवात अशें म्हण्टात. १८७० ते १९०० मेरेन पौराणिक नाटकां वांगडा मराठी रंगमाचयेचेर प्रहसनांय करून दाखोवपाची चाल आयली. हातूंतलीं सगळीं प्रहसनां जरी एकांकी नासल्यो, तरी तातूंत खुबशीं प्रहसनां विंगडविंगड प्रवेशांच्या एकांकी स्वरुपाचीं आसात.

आर्विल्ल्या काळांत हरिभाऊ आपटे (जबरिचा विवाह), राम गणेश गडकरी (सकाळचा अभ्यास), नाट्यछटाकार दिवाकर (ऐट करु नकोस) हांणी एकांकी बरयल्याचें मेळटा. १९३० मेरेन एकांकीकडेन एक स्वतंत्र साहित्यप्रकार म्हूण पळोवप जालें ना. पूण ह्या काळांत नॉर्वेजन इब्सेनाची एक अंकी, एक प्रवेशी नाटकांची वळख घडली. तेभायर नभोवाणी हें एक नवें माध्यम तयार जालें आनी श्रुतिकेची भरपूर निर्मिती जावंक लागली. इंग्लीश एकांकीचो स्वतंत्रपणान अभ्यास जालो. अनंत काणेकर, माधव मनोहर हांणी जायत्यो एकांकी मराठींत अणकारल्यो. ह्या काळांत शामराव ओक हाणें एकांकींतल्या विडंबनाची उदरगत केली. नाट्यनिकेतन संस्थेन मो. ग. रांगणेकर हाच्यो तीन एकांकी 'तुझं माझं जमेना', 'सतरा वर्षे' आनी 'फरारी' वेवसायीक रंगमाचयेचेर जैतिवंत करून दाखयल्यो. उपरांत एकांकीच्या प्रयोगांपरस वाचपाचेर चड भर दिवंक लागले.

पूण पंदरा-वीस वर्सांत एकांकीकडेन एक स्वयंपूर्ण नाट्यप्रकार म्हूण पळेतात. ह्या काळांत जिविताकडेन आनी साहित्याकडेन पळोवपाचे नदरेंत क्रांतिकारक बदल घडले. वेगवेगळ्या भावनांतल्यान, प्रसंगांतल्यान, अणभवांवेल्यान नवी मराठी एकांकी फुलली. वेगवेगळ्यो नाट्य शिक्षण संस्था सुरू जाल्यो, एकांकी सर्ती जावंक लागल्यो, विद्यापीठां नाट्य शिबिरां घेवंक लागलीं. ह्या सगळ्या कारणांक लागून मराठी एकांकीचे उदरगतीक बरोच वाव मेळ्ळो. मराठी एकांकीक साहित्य आनी रंगमाची ह्या मळांचेर नांव मेळोवन दिवपाचें श्रेय पु. ल. देशपांडे आनी विजय तेंडुलकर हांकां वता. भोंवतणच्या जिवितांतले हास्यास्पद नाट्य घेवन पु. ल. देशपांडे हाणें आपल्यो हास्य-एकांकी रंगयल्यो, जाल्यार विजय तेंडुलकराच्या नाटकांतल्यान गंभीरपणाची

झांक मारता असो म्हणप समा जातलें. वसंत सबनीस, पद्‌माकर डावरे, [illegible] [illegible] [illegible] विनोदी एकांकींनी आनी रत्नाकर मतकरी, वसुधा पाटील, महेश एलकुंचवार, चंद्रकांत देशपांडे हांच्या गंभीर एकांकींनी मराठी एकांकी साहित्यांत भर घाली.

- कों. वि. सं. मं.

कोंकणी एकांकी: कोंकणींत दोन वा तीन अंकी नाटक मूर्त स्वरुपांत येवचे आदीं कोंकणी रंगमाचयेचेर कोंकणी एकांकी हो प्रकार खूब प्रभावी जावन आसलो. गोंयचे सुटकेआदीं (डिसेंबर १९६१) कोंकणी एकांकीचें स्वरुप चडशें फार्सीकल म्हळ्यार विनोदी आसलें. कोंकणी ही गोंयची थळावी भास जाल्ल्यान आनी तिच्या म्होंव्या रुपाक लागून फार्सीकल रुपांतले कोंकणी एकांकीक आपशीच एक खाशेलेपण प्राप्त जालें. ह्या काळांतलोच कोंकणी एकांकी हो कोंकणी रंगमाचयेवेलो एक सुरबूस, ओडलायणो असो नाट्य आविश्कार

कोंकणी भाशेंतली पयली स्वतंत्र एकांकी म्हळ्यार आचार्य रामचंद्र उर्फ राणू शंकर नायक हाची 'चवथीचो चंद्र' (१९३५) अशें कांय लोक मानतात. तिचो पयलो प्रयोग पणजेंत 'उनियांव आकादेमिक' हे संस्थेन, संस्थेच्या वर्सा दिसा २१ डिसेंबर १९३४ क केलो. तेपयलीं शणै गोंयबाब हाणें 'झिलबा राणो' (१९३६) हो अरेबियन नाइट्‌सांतल्या अबू हसनचे काणयेच्या आदारान बरयल्लो हासौणो खेळ, मुंबयंत १७ नोव्हेंबर १९३३ दिसा बरोवन ३ डिसेंबर १९३३ दिसा गिरगांवांत, गोंयकार हिंदू सभेच्या वर्सुकी संमेलनांत तिचो पयलो प्रयोग केलो.

आचार्य राणू नायक हाणें उपरांत बरयल्ल्यो सगळ्यो एकांकी म्हळ्यार चड करून परकी भाशेंतल्या एकांकीचे अणकार वा रुपांतरां: 'रायबाऱ्याची व्हाड्डीक' (१९५४), 'दामू कुराडो' (१९५५), 'सोनुदादालो संवसार' (१९५६-पोर्तुगेज), 'एक हजार आनी तेअीस' (१९५५, ह्यूलियू दान्तश (१०२३) हाच्या खेळाचेर आदारीत), 'म्हजो सर्गार आसल्लो घरकार' (१९५६ - पोर्तुगेज-आंद्रे ब्रुन) आनी 'एकापरस एक हटी' (१९५६ जर्मन). हातूंतली 'एक हजार आनी तेअीस' ही गंभीर स्वरुपाची जाल्यार हेर सगळ्यो विनोदी. तेभायर मुंबयसावन भास्य सरपी 'साद' च्या ऑगस्ट १९५३ च्या अंकांत ताची 'शिकयल्ली शिकवण' ही एकांकी उजवाडाक आयली. संवादांतलें घोटीवपण, भाशेची गिरेस्तकाय आनी वास्तव पात्रां ह्या गुणांक लागून आचार्य रामचंद्र शंकर नायक हाच्यो एकांकी १९७५ मेरेन कोंकणी रंगमाचयेचेर रंगत रावल्यो.

वसंत कारे हागेल्यो 'रिटेदाद', 'नबत', ('साद'- फेब्रेर १९५४), गोपीनाथ विसु आरसेकार हाची 'खळू पै लो दिवटो' (१९४४), डी. वी. काणेकार हागेली 'म्हाळूदादाली फुंकणी' (१९५१) ह्यो एकांकी तशें पळेल्यार 'चवथीच्या चंद्रा' पयलीं तयार जाल्ल्यो. पूण त्यो साहित्यीक कसाक उतरल्यो नात.

१९४८ वर्सा कर्नाटक, मंगळूर हांगा लुईस मास्कारेन्यस हाणें बायबलांतले आब्रांवाचे काणयेच्या आदारान 'आब्रांवालो यज्ञदान' हें काव्य-नाट्य उजवाडायलें. कानडी लिपयेंतल्या आर्विल्ल्या कोंकणी साहित्याचो लुईस मास्कारेन्यस हो बापूय अशें मानतात.

१९५० ते १९६० ह्या दशकांत मुंबय आंतरमहाविद्यालयीन पांवड्यार कोंकणी एकांकीन बरीच उदरगत केली. आंतरमहाविद्यालयीन सर्ती हेर भासांवरीच कोंकणीतय जावंक लागल्यो आनी ह्यो एकांकी 'विद्या' ह्या वर्मुकी नेमाळ्यांत उजवाडाक येवंक लागल्यो. १९५३ त मुंबयचे आकाशवाणीचेर कोंकणी विभाग सुरू जालो. थंयूय कोंकणी एकांकी श्रुतिकांक वाव मेळ्ळो. 'साद', 'प्रजेचो आवाज', 'साळोक' आदी नेमाळ्यांनी त्यो उजवाडाक आयल्यो. रघुवीर नेवरेकार, शंकर भांडारी, किसन कामत, अ. ना. म्हांबरो, उदय भ्रेंब्रो, विश्वनाथ संझगिरी हांणी ह्या मळार बुन्यादी वावर केलो. रघुवीर नेवरेकार हाच्यो 'पोपेबाबाली मुंबय' आनी 'कोडुनिंब', किसन कामत हाच्यो 'दोन आनी दोन' (१९६८) ह्या संग्रहांतल्यो चार एकांकी, संझगिरीच्यो 'कर्तव्य' आनी 'भुरग्यांली मळणी', शंकर भांडारीच्यो 'शेट शृंगारता', 'भाव म्हणतो न्हय धाकलो' आनी हेर एकांकी खूब गाजल्यो. ह्या सगळ्यांमदीं प्रायोगिक कोंकणी एकांकीक फुडें व्हरपी चड म्हत्वाचो नाटककार म्हळ्यार किसन कामत. १९५० ते १९६० ह्या दशकांत गोंयचे आकाशवाणीचेर पुंडलीक नारायण दांडे हाणें जायत्यो कोंकणी श्रुतीका बरयल्यो. पूण त्यो आज संग्रहीत वा मेकळ्या रुपांतय हाताक लागनात

१९६१ च्या डिसेंबरांत गोंय मेकळें जालें आनी गोंय हें कोंकणीचें कार्यक्षेत्र जालें. कोंकणीच्या कांय म्हालगड्यांनी हेर साहित्यप्रकारावांगडा एकांकीय बरयल्यो. मनोहरराय सरदेसाय- 'आयज रे धोलार पडली बडी' (नृत्यनाट्य- १९६०), 'स्मग्लर' (१९७५), रवीन्द्र केळेकार- 'मुक्ती' (१९७५) आनी 'तीन एके तीन'; चंद्रकांत पार्सेकार- 'देवचार' (१९६९) आनी हेर कोंकणी एकांकी, अशोक कामत- 'कोण कोणाचो न्हीं', 'म्हजी भूंय म्हजो मोग', 'अशोकांकी' (१९६८-१९७५ ह्या काळांत उपसंग्रह) उजवाडाक आयले. रघुवीर नेवरेकार आनी किसन कामत हांच्या 'बाप्पा' हे व्यक्तिरेखेभोंवतणी प्रहसनात्मक विनोदी एकांकी रचपाची चाल डॉ. विनय सुर्लकार हाणें खूब फुडें व्हेली. 'सात मजली हांसो', 'खांवचीं पानां', 'बाप्पाली गांथन' हे संग्रह आनी हेर जायत्यो प्रहसनात्मक एकांकी डॉ. सुर्लकारान बरयल्यो.

१९६८ वर्सा सावन गोंयची कला अकादमी, विद्यालयीन आनी महाविद्यालयीन एकांकी सर्ती घेवंक लागले आनी कोंकणी एकांकीच्या मळार एक क्रांतीच जाली. जायते नवे एकांकीकार फुडें आयले. तातूंतलोच पुंडलीक नारायण नायक हो एक. ताचे 'मर्णकटो' हे अखिल भारतीय नभोनाट्य सर्तीचें १९८० वर्साचें पयलें इनाम मेळ्ळें आनी उपरांत 'चौरंग' (१९८३) ह्या संग्रहाक साहित्य अकादमी पुरस्कार मेळिल्ल्यान कोंकणी एकांकीक राष्ट्रीय मान्यताय मेळ्ळी. ताच्या आकाशवाणीवेल्या नाटकुल्यांचो संग्रह 'आकाशमंच' (१९८७) उजवाडाक आयलो.

फाटल्या धा-पंदरा वर्सांच्या काळांत जायत्या जाणांनी एकांकी बरयल्यात. पूण संग्रह मात चड उजवाडाक येवंक नात. दत्ता नायक 'कावळेमाम कावळेमाम' (१९८३), मधुसूदन बोरकार- 'हांसोळ', हेमा नायक- 'भायली गोडी' (१९८४), प्रकाश थळी- 'तीन खेतीं शाणीं सुरतीं' (१९८७), दत्ताराम कामत बांबोळकार- 'वनमहोत्सव' (१९८९), चा. फ्रा. द कॉश्ता- 'सुणें माजर हांसता' (१९८८), जयमाला दणायत- 'सप्तक', दिलीपकुमार वि. नायक- 'आजून शाळा सुटूंक ना', राजू दा. नायक- 'खुरीस उबारूंकूंच जाय', श्रीधर कामत- 'इंतेर', धर्मानंद वेर्णेकार- 'एक जयराम साजुलो अडवलपालकार' ह्यो कांय उल्लेखनीय एकांकी.

शाळा- कॉलेजीच्या गॅदरींगांनी आनी कालो सारख्या उत्सवांनी तशेंच तालुका पांवड्यावेल्या सर्तींनी भरत नायक हाची 'वेंचणूक' ही एकांकी खूब गाजली. ताचे 'भेरें भेरें टुणटुणें', 'बॉबी न्हिदता तेन्ना', 'चपलाहार', 'तिसरे माळ्येर बस' आनी 'चामट्याक चिमटो' हे संग्रह उजवाडाक आयल्यात.

कृष्णनाथ आळवणी- 'आमी सगळीं देड शाणीं', उल्हास पै रायकार- 'बोमो द ग्रेट', रामदास नायक- 'कावळे' हांणी शालेय एकांकी बरयल्यात. गोकुळदास मुळवी, सुहास सावर्डेकार, तानाजी हळर्णकार, शैलेशचंद्र रायकार, जे. एल्. गोयस, मीना काकोडकार, नयना आडारकार, अभयकुमार वेलींगकार, अशोक भोंसलो, एन्. शिवदास, दिलीप बोरकार, उपेन्द्र तिंबलो (अनिरुद्ध बीर), तुकाराम शेट आनी हेर जायत्या जाणांनी एकांकी साहित्य रचलां. रामकृष्ण जुवारकार, सुरेश काकोडकार, पुरुषोत्तम शिंगबाळ, रवीन्द्र नमशीकार हांणी कांय अणकारीत तर कांय स्वतंत्र एकांकी संहिता निर्मिल्यात.

तियात्र शैलींतली एकांकी, हो एक वेगळो नाट्य प्रकार आसुंये. पूण तियात्राची मूळ संहिता एकांकीक सामकी लागींची आसा. तोमाझिन्य कार्दोझ हाणें 'एक आंक नाटकुलीं' हो संग्रह आनी फा. फ्रेडी द कोश्त

णें वेगवेगळ्या नेमाळ्यांनी जायत्यो एकांकी उजवाडायल्यात. फा. डी हो किमन कामत आनी डॉ. विनय सुर्लकार हाची 'बाप्पा' क्तीरेखेची परंपरा मुखार चलयता. जॉनी एम्. हो तरणाटोय अशे ल्यो तियात्री-एकांकी बरयता. ताची 'श्राप' एकांकी खूब गाजली. याभायर महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी केरळ ह्या राज्यांनीय कोंकणी टककार एकांकी बरयत आसात. मुंबयचो देवराय बैंदूर अय्यंगळ, र्नाटकांत बाबू टी. नायक, दांडेलीचो के. एन्. राव., मंगळूरचे बि. वी. लिगा, मोहन भंडारी, अनील पै, कुमठ्याचो सदानंद पुराणीक, वासुदेव नभाग, नरहरी प्रभू हांणीय एकांकी बरयल्यात.

कर्नाटकांत इगर्जी भोंवतणी कोंकणी एकांकीक पोसवण मेळ्ळया. ी. जे. पी. साल्दान्य, डॉल्फी लोबो, काल्सीय-मार्टीन डिसा, एस्. एस्. रांडा, फ्रेड फेर्नांदीश, सिरील व्हिएगस, विल्फ्रेड रिबिंबस हीं कांय ळक एकांकीकारांचीं नांवां.

केरळांत एकांकीची व्हडलीशी परंपरा नासली, तरीय नारायण नरसिंह (१८७९-१९५९) सारक्यांनी थंय कांय नाटकां आनी एकांकी बरयल्यात. मंगळूर, धारवाड, रेडिओ केंद्रांनीय अदींमदीं कोंकणी रूपिका वितरायतात.

- प्रकाश थळी

एकादस: दरेक म्हयन्याच्या शुक्ल आनी कृष्ण पक्षांतले इकरावे तिथीक 'एकादस' ह्या नांवान वळखतात. तिका 'हरिदिनी' अशेंय म्हण्टात. ही तीथ विष्णूदेवाक भोव आवडटा, म्हूण हे तिथीक विष्णूची तीथ मानतात.

उत्पत्ती: एकादशीचे उत्पत्तीविशीं दोन पुराणकथा सांगतात- मृदुमान्य नांवाचो एक राकेस शंकराक प्रसन्न करून घेवंक तप करतालो. तेन्ना शंकरान प्रसन्न जावन ताका वर दिलो 'तुका कोणाचकडल्यानं मरण येवचें ना, सगळ्या देवांक तूं झुजांत हरयतलो, पूण जर तुका मद भरलो जाल्यार मात एके बायलेच्या हातान तुका मरण येतलें.' हो वर मेळटकच मृदुमान्यान देवांकडेन झूज करून विष्णूसयत सगळ्या देवांक हरयले. देव भियेवन शिवाकडेन गेले. शिवाच्यानूय कांयच करूंक जायना हें पळोवन तें एके होंवरींत वचून लिपले. थंय तांच्या सगळ्या एकठांय जाल्ल्या उस्वासांतल्यान एक देवी तयार जाली. तिचेंच नांव 'एकादस'. त्या दिसा खूब पावस पडटालो. देखून सगळ्यांचें आपशींच न्हावप जालें. होंवरींत आशिल्ल्यान उपासूय घडलो. एकादशीन सगळ्या देवांक अभय दिलें आनी मृदुमान्याक जितो मारलो.

एकादशीचे उत्पत्तीविशीं दुसरी एक पुराणकथा सांगतात ती अशी- एकदां मुर नांवाचो एक राकेस विष्णू देवाचेर चाल करून गेलो. विष्णून सगळ्या देवांसयत ताचे वांगडा झूज केलें. पूण तांचें कायच चल्लें ना. विष्णू बदिरकाश्रमांत वचून एके होंवरीत लिपलो. थंय ताका अस्त्रांनी भरिल्ली सुंदर बायल दिसली. मुर जेन्ना विष्णू फाटल्यान थंय आयलो तेन्ना ते बायलेन आपले गर्जनेनूच ताका जितो मारलो. खोशी जावन विष्णून ते बायलेक वर मागूंक सांगलो तेन्ना 'जो कोण एकादशीचो उपास करता ताका तूं सदांच पाव' अशें तिणें मागलें. विष्णून 'तथास्तु' म्हळें.

वैष्णव, शैव, सौर ह्या सगळ्या हिंदूंक एकादशीचें व्रत लागता. तशेंच विष्णुभक्तांकूय हें व्रत लागता. एकादशींत 'स्मार्त' आनी 'भागवत' अशे दोन पंथ आसात. ज्या पक्षांत हे दोन भेद येतात, तेन्ना पंचांगांत पयल्या दिसा स्मार्त आनी दुसरे दिसा भागवत अशें बरयल्लें आसता. स्मार्त ही तीथ पयले दिसा येता आनी भागवत ही दुसरे दिसा येता. चडशे वैष्णव लोक भागवत एकादस पाळटात. ह्यो एकादशी केन्ना मानप तेविशींचें विवेचन धर्मसिंधु, निर्णयसिंधु आदी ग्रंथांत दिल्लें आसा. मदल्या काळांत शूलपाणीन 'एकादशी विवेक' आनी रघुनंदनान 'एकादशी तत्त्व' हे ग्रंथ खास एकादशीचेर बरयल्यात. हे भायर 'व्रतराज' आनी 'कालतत्त्व विवेचन' ह्या ग्रंथांतूय एकादशीविशीं कांय म्हायती मेळटा.

दरेक म्हयन्यांत दोन अश्यो वर्सांत २४ एकादशी येतात. तातूंत शुक्ल पक्षांतल्यो एकादशी अश्यो आसात: कामदा, मोहिनी, निर्जला, शयनी, पुत्रदा, परिवर्तिनी, पाशांकुशा, प्रबोधिनी, मोखदा, प्रजावर्धिनी, जयदा आनी आमलकी. कृष्ण पक्षांतल्यो एकादशी अशो आसात: पापमोचनी, वरुथिनी, अपरा, योगिनी, कामिका, अजा, इंदिरा, रमा, फलदा, समला, षटतिला आनी विजया. जेन्ना अदीक म्हयनो येता तेन्ना येवपी दोनूय एकादशींक कमला अशें म्हण्टात.

एकादशीचे प्रकार: नित्य आनी काम्य अशे एकादशीचे दोन भेद आसात.

> सत्यं सर्वाणि पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
> सन्त्येवैदनमाश्रित्य श्रीकृष्णव्रतवासरे।।
>
> (ब्र. वै. कृष्णजन्मखंड, २६.२३)

अर्थ: एकादशीच्या दिसा सकाळीं ब्रह्महत्येसारकीं पातकां अन्नाचो आलाशिरो घेवन रावतात. (जो मनीस त्या दिसा अन्न भक्षण करता, ताका तीं पातकां लागतात).

वर्साच्यो चोवीसूय एकादशी नेमान करप आनी त्या दिसा विष्णुपूजा, जागरण, हरिकथाश्रवण आदी गजाली करप, हें नित्यव्रत आसा.

कात्यायनान काम्य एकादशीविशीं अशें म्हळां.

> संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः।
> ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति।
> एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि।।

अर्थ: ज्या कोणाची विष्णुपरायण जावन संवसारसागरांतल्यान मुक्त जावपाची इत्सा आसा वा गिरेस्तकाय, संतत, स्वर्ग, मोक्ष वा हेर कसलीय इत्सा आसता, ताणें एकादशी दिसा अन्न खावप नासता.

दोनूय एकादशींक उपास करप हो नेम रानांत रावपी ऋषीमुनींक लागता. मनशान फकत शुक्ल एकादस करची, अशें निर्णयसिंधूत देवल हांचें मत आसा. पूत आशिल्ल्या बापायन कृष्ण एकादशीचो उपास करचो न्हय, अशें नारद म्हण्टा. विधवा बायलेन दोनूय एकादशी दिसा उपास करचो. हेमाद्रीन दोनूय पक्षांतल्या एकादशींचो अधिकार सगळ्यांक दिला. जाची पिराय आठ वर्सां सकल आनी ऐशीं वर्सां परस चड आसा, ताका एकादशीच्या उपासाचो नेम लागू जायना, अशें नारद म्हण्टा.

एकादशीचें फळ: पद्मपुराणाच्या आदिखंडांत एकादशीच्या उपासाचें फळ अशें सांगलां:

> अश्वमेधसहस्त्राणि राजसूयशतानि च।
> एकादश्युपवासस्य कलौं नार्हन्ति षोडशीम्।।
> स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी।
> सुकलत्रप्रदा ह्येषा जीवत्पुत्रप्रदायिनी।।
> न गङगान गया भूप न काशी न च पुष्करम्।
> न चापि वैष्णवं क्षेत्रं तुल्यं हरिदिनेन च।।
> यमुना चंद्रभागा न तुल्या हरिदिनेन तु।
> अनायासेन त्रेनाये प्राप्यते वैष्णवं पदम्।।

अर्थ: एकादशीच्या उपासाक जें म्हत्व आसा तें हजारांनी अश्वमेधांक आनी शेंकड्यांनी राजसूयांक ना. एकादस केल्यार स्वर्ग, मोक्ष, भलायकी, बरी बायल, बरो घोव, पुत्रप्राप्ती आदी फळां मेळटात. गंगा, गया, काशी, पुष्कर, वैष्णवक्षेत्र, यमुना, चंद्रभागा हातूंतल्या कोणाकूच एकादशीची बरोबरी करूंक येवंची ना. त्या दिसा उपास केल्यार सहज वैष्णवपद मेळटा.

आषाढ शुध्द एकादशीक 'महाएकादस' वा 'शयनी एकादस' म्हण्टात. ह्या दिसा विष्णू शयन करता म्हूण तिका 'शयनी' अशें नांव पडलें. कार्तिक शुध्द एकादशीक विष्णू जागो जाता, म्हूण तिका 'प्रबोधिनी' म्हण्टात. आषाढी आनी कार्तिकी एकादशींक महाराष्ट्रांतल्या वारकरी पंथांत चड म्हत्व आसा. मार्गशीर्ष शुध्द एकादस 'गीता जयंती' म्हूण मनयतात. दरेक वाठाराप्रमाण एकादशीव्रत पाळपाचे प्रकार वेगवेगळे आसात.

- कों. वि. सं. मं.

एकेश्वरवाद: (Monotheism). जातूंत एकाच ईश्वराचे विधान आनी

एकाच ईश्वराचेर भावार्त आसता तो. ईश्वर एक आसा, तोच परमात्मो आसून तोच जगाचें सृष्ट- स्थिती-प्रलय घडोवन हाडटा, तो नित्य ज्ञान आनी नित्यानंद स्वरूप आसा, तो निर्दोश आसून साबार गुणांचें भांडार आसा. अशी एकेश्वरवादाची धारणा आसा. हेर खंयचेच देव मानीनासतना एकट्याच परमेश्वराची उपासना करची, असोय आग्रो ह्या मतांत आसा. एकेश्वरवाद हो अनेक देवतांक भजपी बहुदेवतावाद आनी ताच्यासारक्या हेर धर्मसंप्रदायांक विरोध करता आनी उजू चलणूक श्रेश्ठ आसा अशें सांगता. दैवी साक्षात्काराचो आदार घेवन एकेश्वरवाद हो बहुदेवतावादापरस वेगळो अशें मानतात.

ऋग्वेदांत एकेश्वरवादाचीं बीजां मेळटात. ऋग्वेदासावन महाभारताच्या काळमेरेन एकेश्वरवादाची उदरगत जायत गेल्या. श्वेताश्वतर उपनिषदांत ईश्वरवादाची तात्त्विक फोडणीशी आसा. गीतेंत साक्षात् भगवान श्रीकृष्णान आपल्या मुखांतल्यान ईश्वरवादाची महती गायल्या (१८.६१-६२). पांचरात्र, शैव आनी शाक्त ह्या संप्रदायांत लेगीत ल्हवल्हव एकेश्वरवाद दृढ जायत गेला. सगुणब्रह्मवाद्यांत रामानुजान नारायणाक, मध्वान विष्णूक आनी हेर कितल्याशाच संप्रदायांनी कृष्णाक एकमेव ईश्वर मानला. रामानंद, कबीर, तुलसीदास हे रामाचे भक्त प्रभू रामाक एकमेव ईश्वर मानतात. गुरु नानक हाणें लेगीत एकेश्वरवाद मानला. वैदिक आनी पुराणधर्मांतले कांय संप्रदाय कितल्याशाच देवतांचें अस्तित्व मान्य करून तातूंत सगळ्यांभितर एक सगळ्यांत श्रेश्ठ असो देव म्हळ्यार परमेश्वर मानतात जाल्यार किरिस्तांव, ज्यू आनी इस्लाम धर्मांत हेर देवतांचें अस्तित्व न्हयकारून एकमेव परमेश्वर मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

एक्लिस, सर जॉन (कॅन्यू):

(जल्मः २७ जानेवारी १९०३, मेलबोर्न-ऑस्ट्रेलिया).

नामनेचो शरीरक्रियावैज्ञानिक. १९२५ वर्सा ताणें मेलबॉर्नची वैजकी पदवी मेळयली. उपरांत ताणें ऑक्सफर्डाक (इंग्लंड) वचून १९२९ वर्सा, डी. फिल. ही पदवी मेळयली. १९२९ ते १९३४ ह्या काळांत ताणें ऑक्सफर्डाक काम केलें. १९३४ ते १९३७ वर्सा मेरेन तो थंयच्यान मॅगडालेन महाविद्यालयांत फेलो आशिल्लो. १९३७ वर्सा, तो परत ऑस्ट्रेलियांत आयलो आनी १९४४ मेरेन ताणें सिडनी हॉस्पिटलाचे वैजकी संशोधन संस्थेत संचालक म्हूण काम केलें. फुडें १९४४ ते १९५१ मेरेन न्यूझीलँडातल्या ड्युनेडीन हांगासल्ल्या ओटागो वैजकीय विद्यालयांत शिकोवपाचें काम केलें. उपरांत कॅनबेराच्या राश्ट्रीय विद्यापीठांत शरीरक्रियाविज्ञान विशय शिकोवपाखातीर ताची नेमणूक जाली.

'उपागम' स्थानांत (synapse) संवेदना संचरण कशें जाता हाचेर ताणें संशोधन केलें. ताणें आनी ताचे वांगडी ए. एल्. हॉजकिन आनी ए. एफ्. हक्सली हांणी कोशिकेच्या वेल्या भागावेलो विद्युत्भार उत्तेजक संवेदनाखातीर कमी जाता आनी रोधक संवेदना खातीर हो भार वाडटा अशें दाखोवन दिलें. ह्या तांच्या संशोधनाखातीरच तांकां तिर्गांकूय १९६३ चें वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञान विशयाखातीर आशिल्लें नोबेल इनाम फाव जालें.

एक्लिसाच्या ज्या कांय ग्रंथांक नामना मेळ्ळ्या, ते अशेः 'द न्यूरोफिजिऑलॉजिकल बेसिस ऑफ माइंडः द प्रिन्सिपल्स ऑफ न्यूरोफिजिऑलोजी' (१९५३), 'द फिजिऑलॉजी ऑफ नर्व्ह सेल्स' (१९५७) आनी 'द फिजिओलॉजी ऑफ सायनॅप्सेस' (१९६४). १९४१ वर्सा ताका रॉयल सोसायटीचो फेलो म्हूण नेमिल्लो. १९५८ वर्सा ताका 'नाईट' (Knight) हो किताब मेळ्ळो. १९५७ ते १९६१ ह्या काळांत तो 'ऑस्ट्रेलियन अकादेमी ऑफ सायन्सेस' हे संस्थेचो अध्यक्ष आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

एचॅगारे खॉसेः

(जल्मः १९ एप्रिल १८३२; माद्रिद-स्पेन; मरणः ? सप्टेंबर १९६१, माद्रिद).

नामनेचो स्पॅनिश नाटककार, गणितज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ आनी राजकारणी. सुर्वेक ताणें अभियांत्रिकीच्या मळार आनी उपरांत अर्थशास्त्र आनी राजकारण ह्या मळांचेर काम केलें.

१८६८ वर्सा स्पेनच्या मंत्रिमंडळांत तो मानादीक पदाचेर आशिल्लो. १८७४ ते १९०५ ह्या काळांत ताणें साठांपरसूय चड नाटकां बरयलीं आनी एक बरो नाटककार म्हूण नांव मेळयलें. १९०४ वर्सा ताका फ्रेदेरीक मिस्त्राल हाचेवांगडा साहित्याचें नोबेल इनाम वांटून मेळ्ळें.

'O locura O santidad' (१८७६; इंग्लीश अणकार 'मॅडमन ऑर सेंट' १९१२, आनी 'El gran Galeoto' (१८८१; इंग्लीश अणकार- द वर्ल्ड अँड हिज वाइफ' १९०८) ह्या ताच्या दोन नाटकांक बरीच नामना मेळ्ळ्या. ताचीं सुर्वेचीं नाटकां चडशीं नव-स्वच्छंदतावादी आसात. उपरांत समस्याप्रधान वास्तववादी नाटकांचो काळ येतकच तो त्या प्रकारचीं नाटकां बरोवंक लागलो.

ताच्या नाटकांचेर ह्यूगो, ड्यूमा फीस, इब्सेन, ब्यॉर्नसॉन, ऑगस्ट स्ट्रिंडबर्ग ह्या नामनेच्या नाटककारांचो प्रभाव पडला. तशेंच स्पॅनिश साहित्याच्या भांगराकाळांतल्या प्रणयप्रधान नाटकांचो प्रभाव ताच्या नाटकांनी दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

एडनः

अरबस्थानांतल्या दक्षिण येमेन राज्यांतलें सगळ्यांत व्हड शार. हें बाब-एल्-मांदेब सामुद्रधुनीचे १७६ किमी. उदेंतेक आशिल्लें एक बंदर. ह्या बंदराक तांबड्या दर्याचे उदेंतेकडलें दार समजतात. ह्या शाराचो एकूण आवांठ २९००८० चौ. किमी. आसा. हांगाचें हवामान चडशें उश्ण आसता. वर्सुकी पावस सादारण ३ इंच आसता.

१५१३ वर्सा आफोंसु द आल्बुकेर्क ह्या पोर्तुगेज अधिकाऱ्यान एडन शार घेवपाचो अपेशी यत्न केलो. १५३८ त ह्या शाराचेर तुर्कांचो अधिकार आशिल्लो. सतराव्या शेंकड्यांत सन्नाच्या सुलतानाचो हांगा शेक चलतालो. फुडें १८३९ वर्सा सावन एडन शार ब्रिटिशांच्या शेकातळा आयलें. आदीं हो ब्रिटीश हिंदुस्थान सरकाराचो शासकीय भाग आशिल्लो. उपरांत एडन संरक्षित प्रदेश जातकच एडन शार ताची राजधानी जालें. १९६७ वर्सा दक्षिण येमेनची थापणूक जातकच राजधानी मेडिनेत अल् शाब हांगा व्हेली, तरी एडन शार हीच दक्षिण येमेनची अनधिकृत राजधानी मानतात.

रोमन काळासावन एक वेपारी ठाणें म्हूण एडन शाराची नामना आशिल्ली. मदल्या काळांतूय तांबड्या दर्याकडल्यान उदेंतेकडेन वचपी आनी थंयसावन येवपी मालाची ही उतारपेठ आशिल्ली. १८६९ वर्सा सुएझ कालवो सुरू जाल्ल्यान एडन शाराचें म्हत्व खूब वाडलें. सद्याक इंग्लंड आनी युरोपसावन उदेंतेकडेन वतना वेपारी बोटी तेल, कोळसो आदी म्हाल घेवपाखातीर एडन हांगा थांबतात. ताकालागून एडनशार म्हत्वाचें वेपारी ठाणें जालां.

हांगाची मुखेल भास अरबी, पूण वेव्हाराची भास इंग्लीश आसा.

- कों. वि. सं. मं.

एड्सः

एड्स हो एक घातक रोग जावन आसा. एड्स म्हळ्यार 'एक्वायर्ड इम्यूनो डेफिशियन्सी सिन्ड्रोम' (Acquired Immuno Deficiency Syndrome) ह्या रोगाक लागून मनशाची प्रतिकारशक्त सामकीच उणी जाता. भलायकेन घटमूट आशिल्लो मनीस ह्या रोगाचे व्हायरस कुडींत पावतकच खंयच्याच रोगांचो प्रतिकार करूंक शकना. मनशाच्या रगतांत प्रतिकारजन्य अशे 'टी लिम्फोसायट्स' आसतात तांचेंय प्रमाण उणें जावन कॅन्सर आनी हेरब्बरींचशीं दुयेंसां मनशाक सोपेपणान जावंक पावतात.

हो रोग एकेतरेच्या व्हायरसाक लागून जाता. हाका 'रिट्रोव्हायरस' अशें म्हण्टात. पयलीं ह्या व्हायरसाक 'ह्यूमन सॅल ल्यूकोमिया व्हायरस' अशें म्हण्टाले. उपरांत ताका "ह्यूमन टी लिम्फोट्रोपिक व्हायरस ३

TLV III) अशें म्हणूंक लागले. १९८३ वर्सा फ्रेंच वैज्ञानिकांनी ताचें नांव लिम्फोडिनोपेथी ॲसोसिएटेड व्हायरस' (LAV) अशें दवरलें. हालींच आंतरराष्ट्रीय पांवड्याचेर व्हायरसांक नांवां दिवपी संस्थेन (ICTV) एक समिती नेमून ह्या व्हायरसाक 'ह्यूमन इम्यूनोडेफिशियन्सी व्हायरस' (HIV) अशें नांव दिवपाचें थारायलें.

एड्सचे व्हायरस मनशाच्या रगतांत, थुकयेंत, दुकांनी, बायलेच्या दुधांत, मुतांत आनी दादल्याच्या वीर्यांत सांपडटात. बऱ्याच सोदा उपरांत हे व्हायरस मनशाचें रगत आनी वीर्य हातूंतल्यान एकल्यापसून दुसऱ्याचे कुडींत रिगूंक शकतात, अशें सिध्द जालां.

दादलोबायलेचो लैंगिक संबंद हो ह्या रोगाची लागण जावपाचो मुखेल मार्ग आसा. गुदद्वारांतल्यान केल्लो संभोग रोग पातळावपाचो सगळ्यांत चड सर्रास मार्ग आसा. ह्या प्रकारांतल्यान व्हायरस एकदम रगतांत भितर सरतात, आनी भलायकेन बरो आशिल्ल्या मनशाक रोखडोच हो रोग जाता. दादलो बायलेच्या संबंदांत हो रोग दादल्याकडसून बायलेक वा बायलेकडसून दादल्याक जावंक शकता. ह्या रोगाची लागण जावपाची शक्यताय एकापरस अदीक लैंगिक जोडीदार आशिल्ल्यांक चड आसता. हातूंत समलिंगी संभोगी (Homosexuals) वा परलिंगी संभोगी (Heterosexuals) अशा दोनूय प्रकारचे मनीस ह्या रोगाक बळी पडूंक शकतात. लैंगिक संबंदाभायर रगतांतल्यान हो रोग एकल्याकडल्यान दुसऱ्यामेरेन पातळूंक शकता. देखीक - रोगाचे व्हायरस आशिल्ल्या मनशाचे रगत दुसऱ्याक दित; वा रोग्याचें रगत काडूंक वापरिल्ल्यो सुयो आनी हेर अवजारां रोग जावनाशिल्ल्या मनशाखातीर वापरीत, जाल्यार हो रोग दुसऱ्याच्या कुडींत पावता. धुंवळे वखदां शिरांतल्यान तोंपून घेवपी लोकांकय हो रोग सिरींज वा सुयांवरवीं जावपाची शक्यताय बरीच चड आसता.

गुरवार बायलेचे कुडींत रोगाचे व्हायरस आसल्यार भुरगें जल्माक येवचे पयलीं वा जल्माक येतकच ताका ह्या रोगाची बादा जाता. धुंवळे वखदां घेवपी बायलो आनी एकापरस चड दादल्यांकडेन लैंगिक संबंद दवरपी बायलो, समलिंगी संभोग करपी दादलो वा बायल, एकापरस चड बायलांकडेस लैंगिक संबंद आशिल्ले दादले, हांच्यावरवीं हो रोग पातळटा.

ज्या मनशांक हो रोग जाता तांकां वेगवेगळ्या प्रकारचीं दुयेंसां जावं येतात. रोगाचो व्हायरस कुडींत रिगल्या उपरांत ६ म्हयने ते पांच वर्सांभितर केन्नाय ह्या रोगाचीं लक्षणां दिसूंक शकतात. रोग जाल्ल्या मनशाक कसलेंच लक्षण नाशिल्लें दुयेंस जावन अचकीत जीव वचूंक शकता. चड करून प्रोटोझोआ, हॅलमीन्थ (कृमि), फंगस, बॅक्टेरिया आनी व्हायरस आशिल्ले हेर रोग रोगी मनशाक जातात.

ह्या रोगाच्या लक्षणांभितर थाकाय येवप, जोर येवप, भूक मरप, वजन उणें जावप, पातळ परसाकडेन जावप, रातचो घाम येवप, गळो, खाकें आनी जांगांचेर गुटां येवप हीं लक्षणां सहजपणान दिसपी आसात. रोगी मनशाक न्यूमोनिया आनी कातीचेर वा तोंडांत जावपी 'कापोसिस सारकोमा' ह्या प्रकारचो कॅन्सर जावपाची शक्यताय बरीच आसता. हेभायर हेर संसर्गजन्य रोग जावंक शकतात, ते अशे आसात- क्रिपटोकोकल इन्फेक्शन (उपसर्ग), मायक्रो बॅक्टेरियल इन्फेक्शन (उपसर्ग), हिस्टोप्लाजमोसिस, कॉक्सिडाय आयोडोमायकॉसिस, टॉक्सोप्लाजमोसिस, आयजोस्पोरीयोसिस, कॅन्डीडीयासिस, सायटोमेगालोव्हायरस, हरपीस सिंप्लेक्स आदी.

मेंदूचेर आनी मज्जातंतूचेर परिणाम करपी घातक दुयेंसांय एड्सची लागण जाल्ल्या मनशाक जावं येतात. हातूंत याद ना जावप, मेनीन्जायटीस, एन्सेफलायटीस, मायलायटीस अशा कांय दुयेंसांचो आस्पाव जाता. सद्या तरी एड्स ह्या रोगाचो पुराय बंदोबस्त करपी एकूय वखद घेवंक ना. ह्या रोगाच्या व्हायरसाक (HIV) आळाबंदा हाडपाखातीर कसलेंच वखद परिणामकारक अशें सिध्द जावंक ना. सूरामीन, रिबावीरीन, फॉस्फोनोफॉर्मेट, एच्. पी. ए. २३, रिफामायसीन, इंटरफॅरोन आनी एझिलोथायमिडीन हेसारकीं वखदां वापरून एड्स व्हायरसाची वाड थांबोवपाचो यत्न चालू आसा. पूण हातूंतलें खंयचेंच वखद पुरायपणान प्रभावी ना. हेभायर चड तेंप घेतल्यार ह्या वखदांचेय मनशाचे कुडीचेर वायट परिणाम जावं येतात.

कुडीची प्रतिकारशक्त वाडची आनी एड्सची लागण जावंची न्हय, हाकालागून अस्थिमज्जेचें प्रतिरोपण करप (bone marrow transplant इंटरल्यूकिन, इंटरफॅरोन गॅमा, थायमिक हार्मोन आनी हेर रसायनीक वखदां दिवप ह्या सारके उपाय येवजितात.

एड्स व्हायरसाक आळाबंदा हाडूंक आयजमेरेन जरी यश मेळिल्लें ना, तरीपूण ह्या रोगाआड जतनाय घेवं येता.

एड्स जाल्ल्या रोग्याचेर उपचार करतल्यांनी सदांच हाताक हातमोजे घालून वावरूंक जाय. एक सिरींज वा सूय एकल्या रोग्याक वापरतकच दुसऱ्याक पर्यून वापरची न्हय. एड्स जाल्ल्या रोग्याचे कपडे वा कसलीच वस्त दुसऱ्यान वापरची न्हय. रोग्याचे कपडे लासून उडोवंक जाय. रगत दान करतना वा दुसऱ्याचें रगत घेतना बरीच जतनाय घेवंक जाय. हॉस्पिटलांतल्यो सगळ्यो वस्तू नितळ दवरूंक जाय. कुडीभायर एड्सचे व्हायरस मारून उडोवपाखातीर कांय रसायनांचोय उपेग करतात. हांकां डिस्इन्फेक्टर्स म्हण्टात. हे डिस्इन्फेक्टर्स अशे आसात- क्लोरिन सोडियम हायपोक्लोरायट, क्लोरिन कॅल्शियम हायपोक्लोरायट, क्लोरिन सोडियम डायक्लोसेआयजोसायान्यूरेट, क्लोरामिन, आल्कोहोल इथेनोल, फॉरमाल्डीहायड फॉरमालीन, ग्लुटारल ग्लुटारलडीहायड आदी. रगत, वीर्य वा आंगाच्या खंयच्याय भागाचें प्रतिरोपण करतना पुरायपणान तपासणी करूंक जाय.

एड्स हो रोग सगळ्यांत पयलीं १९८१ त अमेरिकेंत सांपडलो. ॲटलांटा- जॉर्जिया हांगा ५ समलिंगी संभोगी तरणाट्यांक एक वेगळ्याच प्रकारच्या फुफुसांच्या रोगाचो संसर्ग जाल्ल्याचें दिसून आयलें. त्याच वर्सा न्यूयॉर्क आनी कॅलिफोर्निया हांगा 'कापोसिस सारकोमा' ह्या कॅन्सराच्या रोगाचेय बरेच रोगी सांपडले, जे समलिंगी संभोगी आशिल्ले.

सद्याक ह्या घातक रोगाचेर संवसारभर बोवाळ चल्ला. वैजकी शास्त्रांतच न्हय, तर सादारण लोकांमदींय ह्या रोगाविशीं विंगडविंगड कल्पना आनी दुबाव पातळूंक लागल्यात. ह्या रोगान कुडीचेरूच न्हय तर मानसिक परिणामय बरोच घडोवन हाडला.

अमेरिका, कॅनडा, अस्तंत युरोप आनी ऑस्ट्रेलिया ह्या वाठारांनी एड्स दुबावित बरेच लोक सांपडल्यात. त्या मानान पुरायपणान उदरगत जावंक नाशिल्ल्या देशांनी ह्या रोगाचें प्रमाण उणे आसा.

भारतांत सद्यामेरेन १६५० रोगी ह्या रोगाक बळी पडल्यात (AIDS Positive cases) म्हणपाचें सिध्द जालां. गोंयांत सुमार १६,४८८ लोकांची दुबावित म्हूण वैजकी तपासणी करतकच ३३ जाणांक ह्या रोगाची लागण जाल्या, अशें समजलां. हातूंत गोंयकार तशेंच गोंयाभायल्या आनी भारताभायल्या गोंयांत रावपी लोकांचो, तातूंतल्या तातूंत भोंवडेकारांचो आस्पाव आसा.

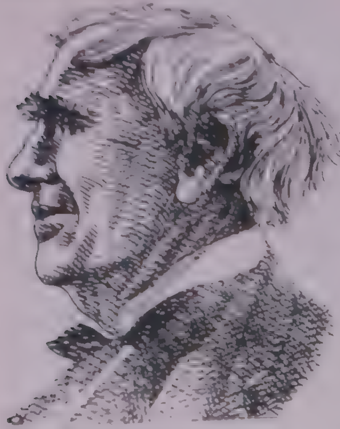
- कों. वि. सं. मं.

एडिसन, टॉमस आल्वा: (जल्मः ११ फेब्रुवारी १८४७, मिलान-ओहायो; मरणः १८ ऑक्टोबर १९३१, ऑरेंज).

नामनेचो अमेरिकन संशोधक. कितल्याशाच नव्या विद्युत्, उजवाड आनी आवाज- उपकरणांचो जनक. ताचें मुळावें शिकप मिशिगनांतले पोर्ट ह्यूरन शाळेंत फकत तीन म्हयनेच जाल्लें. पिरायेच्या १२ वर्सासावन रेल्वेंत संदेशवाहकाचें आनी ते उपरांत १५ व्या वर्सासावन वेगवेगळ्या शारांत तारायंत्राचेर (telegraph) काम करून ताणें आपलो चरितार्थ चलयलो. फाविल्ल्या वेळांत तो अभ्यासांत आनी प्रयोगकार्यांत मग्न रावतालो.

मताची नोंद करपी विद्युत् यंत्राखातीर १८६८ त ताका पयलें पेटंट मेळ्ळें. ते उपरांत थोड्याच वर्सांभितर ताणें एकेच तारेचेर दोन वा चड संदेश एकाच वेळा व्हरपी आनी स्वयंचलित तारायांत्रिक पध्दतींचो तशेंच

टंकलिखाणाच्यो आवृत्त्यो काडपाखातीर विद्युत् लेखणीचो सोद लायलो. हाचोच फुडें 'मिमिओग्राफ' ह्या स्वरुपांत विकास जालो. कार्बन प्रेषकाचो (ध्वनीतरंगांचे विद्युत् प्रवाहांत रुपांतर करपी साधनाचो) सोद लावन ग्रॅहॅम बेल हाचो दूरध्वनी (telephone) वेव्हारांत उपेगाक हाडपाक ताणें हातभार लायलो.

एडिसन, टॉमस आल्वा

एडिसन हाचो परिचित तशेंच सगळयांत पयलो सोद म्हळ्यार फोनोग्राफचो (१८७७). ताचो मूळ नमुनो हातान घुंवडावपाच्या टीनच्या पत्र्याचे वृत्त-चितीचो (नळयेच्या आकाराचो) आसलो. ह्या वर्सांनी ताणे मोटराचेर चलपी आनी मेणाची वृत्त-चितीकार ताटर्ला आशिल्लो फोनोग्राफ तयार केलो. फुडें सांगिल्लो मजकूर बरोवन घेवपाक मदत करपी 'एडिफोन' ह्या कचेऱ्यांच्या कामकाजाक उपयुक्त आशिल्ल्या उपकरणाचो ताणें सोद लायलो. उद्दीप्त (तापिल्ल्या तंतूंपसून उजवाड दिवपी) दिवो तयार करपाखातीर ताणें केल्ले कितलेशेच प्रयोग निर्फळ जाले. पूण अखेरेक २१ ऑक्टोबर १८७९ दिसा कंवचेच्या निर्वात (vacuum) बोमाड्यांत दवरिल्ल्या कार्बनयुक्त कापसाच्या धाग्याचो उद्दीप्त दिवो तयार करपाक ताका यश आयलें. फुडल्या १० वर्सांत ताणें विजेवरवीं उजवाड, उश्णताय आनी शक्ती हांचे निर्मितीखातीर आनी वितरणाखातीर तीन तारांच्या पध्दतींचो सोद लायलो. विद्युत् जनित्र (dynamo) आनी मोटर हातूंत सुदारणा केल्यो आनी विद्युत् रेल्वेच्या उदरगतीखातीर मदत केली.

१८९१-१९०० ह्या काळांत ताणें लोह खनिजांची सांद्रता (concentration) चुंबकीय पध्दतीन वाडोवपाविशीं संशोधन केलें. तेउपरांत ताणें शिशाच्या संचायक विद्युत् घटापरस बरोच ल्हव असो एक नव्या प्रकारचो निकेल हायड्रेट (धन अग्र+), आयर्न ऑक्साइड (ऋण अग्र-) आनी पोटॅशियम हायड्रॉक्साइड (विद्राव) उपेगांत हाडपी संचायक विद्युत् घट (storage cell) तयार केलो. १८९१ त ताणें प्राथमिक स्वरुपाच्या चलच्चित्रपट कॅमेऱ्याचें (किनेटोस्कोपिक कॅमेरा) आनी उपरांत चलच्चित्रपट पडद्याचेर दाखोवपी प्रक्षेपकाच्या (projector) पेटंटाखातीर अर्ज केलो. उद्दीप्त दिव्याच्या गोलकांत (हालींच्या इलेक्ट्रॉनिक नळयेचें प्राथमिक स्वरुप) एक धन विद्युत् भारित धातूचो पटो बसयल्यार दिव्यांतल्या तापिल्ल्या तंतूंपसून (ऋण अग्र-) धातूच्या पत्र्याकडेन (धन अग्र+) विद्युत् प्रवाह व्हांवता असो ताणें १८८३ त सोद लायलो. हाकाच 'एडिसन परिणाम' अशें म्हण्टात. पूण ताचो वेव्हारीक उपेग कांयच जालोना म्हूण ताणें तातूंत फुडें संशोधन केलें ना. १८८५ त ताणें धांवपी आगगाडयेंतसून वा जहाजांतसून प्रवर्तनान (induction) तारयंत्र संदेश धाडपाचें पेटंट मेळयलें. पयल्या म्हाझूजकाळांत ताणें अमेरिकन सरकाराक नार्वीक प्रश्नांविशीं आनी फिनॉल आनी हेर रसायनांच्या निर्मितीखातीर मदत केली.

१९२७ त नॅशनल ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेसच्या सदस्यत्वाचेर वेंचणूक जावन एडिसन हाका ताच्या फुडल्या वर्साच अमेरिकेन कॉंग्रेसवरवीं भांगरापदकाचो मोवमान मेळ्ळो. फ्रांस, इटली आनी ग्रेट ब्रिटन ह्या देशांकडल्यान ताका खूब मोवमान मेळ्ळे. ताणें सुर्वेक मेन्लो पार्क हांगाच्या आनी उपरांत ऑरेंज, न्यू जर्सी हांगचे स्वताचे प्रयोगशाळेंत विंगडविंगड सोद लावपाखातीर ५० वर्सांपरस चड काळ काम केलें आनी एप्रिल १९२८ मेरेन १०३३ पेटंटां मेळयलीं.

- कों. वि. सं. मं.

एप्रिलः

ग्रेगॉरियन कॅलेंडरांतलो ३० दिसांचो चवथो म्हयनो. रोम्युलसान ३०, पॉंपिलिअसान २९, ज्युलियस सीझरान परत ३० अशे हाचे दीस थारायले. रोमनांचो हो दुसरो आनी लॅटीन कॅलेंडरांतलो पयलो म्हयनो आसून तातूंत ताचे ३६ दीस आशिल्ले. पयलींच्या काळांत एप्रिलाक निरोनियस, ईस्टर अशींय नांवां आशिल्लीं. रोमन देवता ॲफ्रोडायटी (अर्थः फुलप) ह्या लॅटीन शब्दावेल्यान 'एप्रिल' नांव पडलां आसूंक जाय.

हिंदु पंचांगाप्रमाण फाल्गुनांत वा चैत्रांत एप्रिल म्हयनो सुरू जाता. हाचे १३ तारखेक मेषसंक्रांत आसता. रोमचो वाडदीस, गुड फ्रायडे आनी ईस्टर हे सण आनी निसान ह्या हिब्रू म्हयन्यांतल्या ज्यूंचो पेसाह हो सण एप्रिलांत येता.

- कों. वि. सं. मं.

एप्रिल फूलः

एप्रिल म्हयन्याची पयली तारीख. हो दीस किरिस्तांव समाजांत फकाणाचो दीस वा मौज-मजा करपाचो दीस म्हूण मनयतात. ह्या दिसा एक फकाणांची हूल उठ्यतात. ती हूल खरी मानून ना फटवता, ताका 'एप्रिल फूल' केलो अशें म्हण्टात. शेक्सपियर, स्विफ्ट, चार्लस, लॅंब सारक्या नामनेच्या साहित्यकारांनी 'एप्रिल फूल' दिसा जावपी फकाणांचो उल्लेख केला. ही चाल सगळ्या युरोपियन राश्ट्रांनी तशेंच किरिस्तांव धर्म आशिल्ल्या हेर राश्ट्रांनी पावल्या. भारतांतूय एप्रिलफूल दीस किरिस्तांव समाजावांगडा हेर धर्मीय, फकाणां-मजा करून मनयतात.

हे प्रथेची सुरवात कोणे आनी केन्ना केल्ली हाचो उल्लेख खंयच मेळना. पूण कांय लोक हे प्रथेचो संबंद रोमांतल्या व्हीनस आनी फॉर्चुना व्हिरिलिस ह्या देवतांच्या उत्सवाकडेन लायतात. ग्रेगॉरियन पंचांग १५६४ सालांत सगळयांत पयलीं फ्रांसान आपणायतकच एप्रिल-फूलाचे प्रथेक सुरवात जाली आनी १६०० वर्सामेरेन हेर भागांतय पावली. नव्या पंचांगाप्रमाण, १ जानेवारी हो वर्साच्या आरंबाचो दीस मानताले. तेपयलीं जें पंचांग आसलें, तातूंत नव्या वर्साचो आरंब १ एप्रिल अशें मानताले. नवें पंचांग चडशा भौसान आपणायलें, पूण समाजांतले पोरन्या चालींचे अभिमानी, पोरन्या चालींक दसून रावले. तेवखीं हे लोक समाजाभितर फकाणांचो विशय जाले. ते ज्या दिसा नवें वर्स मनयताले, त्या दिसा तांकां नवे चालीचे लोक फटीच्यो भेटी, पागणां धाडून फटोवपाक लागले. पोरने चालीच्या लोकांची पिळगी सोंपली तरी एकामेकांक फटोवपाची परंपरा चालूच उरली. फुडें हे चालीन व्हड रुप घेतलें आनी पुराय संवसारभर ती पातळ्ळी.

कांय लोक हे चालीक लूच्या वसंतोत्सवाची याद मानतात. पूर्विल्ल्या रोमांतल्या हिलेरिया आनी भारतांतल्या होळयेच्या उत्सवाचें एप्रिल फुलाकडेन लागींचें सारकेपण आसा. होळी आनी हिलेरिया ह्या उत्सवांप्रमाण हो 'एप्रिल फूल' वसंत ऋतूच्या आरंबाक मनयतात.

एकामेकांक फटोवपाचो दीस, जो १ एप्रिल दिसा पाळटात ताका इंग्लंडांत 'एप्रिल फूल', स्कॉटलंडांत 'एप्रिल गॉक' आनी फ्रांसांत 'प्वासॉं दाव्रिल' (एप्रिल फिश) म्हण्टात. ब्रिटीश राजवटीवांगडा ही चाल भारतांतूय आयली. हे चालीक हांगा 'मुर्खांचो दीस' ह्या दुसऱ्या नांवांनूय वळखतात. मेक्सिकोंत २८ डिसेंबर दिसा उश्णी घेतिल्ली वस्त परती दिनात. ही चाल एप्रिल फूलच्या चालीसारकीच आसा.

- कों. वि. सं. मं.

एरंडः

(मराठी-एरंड; हिंदी- अरंड; गुजराती-तिर्की, एरंडी; कन्नड- हरळु; संस्कृत-एरंड, चित्रबीज, त्रिपुटीफल; इंग्लीश-कॅस्टर ऑइल प्लॅंट; लॅटीन-रिसिनस कम्युनिस; कूळ-युफोर्बिएसी). उंचाय सुमार

.५ मी. हो रुख मुळचो आफ्रिका देशांतलो. उश्णकटिबंधांतल्या जायत्या शांनी ह्या रुखाची लागवड केल्ली दिश्टी पडटा. हें झाड एक वर्सभर वा ायतीं वर्सां उरता. ह्या रुखाचें कांड खुसखुशीत आसता. पानां हाता गकाराचीं, एकामेकांसावन वेगळायल्लीं, कांटेरी खांचीं आशिल्लीं आनी ांब देंठांचीं आसतात. पानांच्या पोंदा, देंठांचेर आनी कांडाचेर गोबरी ग्या आसता. रुखाच्या पोंतार डिसेंबर-मार्च म्हयन्यांत उब्या तुऱ्याचेर कलिंगी पाचवीं फुलां येतात. पु-पुष्प सकयल्या भागांत आसता आनी त्रीपुष्प वेल्या भागांत आसता. ताचें फळ (पालिभेद) त्रिपूटक (trilocular) आनी बोंड कांटयारें आसता. ताका घट्ट, लांबशीं, पिंगशीं आनी विंगडविंगड थिपके आशिल्ली बी आसता. बियेच्या एका तोंकाक ल्हान बिजोपांग आसता. तांबड्या रंगाचो दुसरो एक एरंडाचो प्रकार नोबेखातीर पोरसांत लायतात. ह्या रुखाचें कांड, देंठ, शिरो, फुलां हे भाग तांबडे आसतात.

एरंड ह्या रुखाचो दरेक भाग वखदी आसता. मुळां दाहक आनी वातनाशक आसतात. सूज येवप, जोर, दमो, खांक, आंतकड्यांतले जंतू, मुत्ररोग हांचेर ताचीं मुळां उपेगी पडटात. आंगार दूद चड जावचें म्हूण एरंडाचीं पानां हून करून थानांचेर बांदतात वा तांचो काडो करून पितात. पानांचो रोस गोरवांक खावयल्यार तांचेंय दूद वाडटा. गांठ, मूळव्याध, पित्ताशय (यकृत), प्लीहा (पानथरी- पोटांत जावपी एक रोग) ह्या सारक्या रोगांचेर एरंडाचीं फळां उपेगी पडटात. बियो रेचक आसतात आनी तांचें तेल (एंडेल) कृमीसारक (जंतूंचो नाश करपी) आनी भलायकेक गुणकारी आसून हस्तिरोग, आंकडी ह्या रोगांचेर तें उपेगी पडटा. ह्या तेलांत केरोसीन १:७ प्रमाण मेळोवन तें जळणाक वापरतात. हेर तेलांपरस ह्या तेलाचो उजवाड बरो पडटा. घड्याळी निवळ करपाक आनी यंत्रां सदळ जावपाखातीर ह्या तेलाचो वापर करतात. शाबू, मेणवाती, वासाळ तेलां, कापूस रंगोवप, छापप, नायलॉनचे धागे तयार करप, कातड्यांचे उद्येगधंदे, हातुंतूय तेलाचो उपेग करतात. एरंडाची पेंड एक बरें सारें म्हूण वापरतात. ही पेंड पिकांतली वाळटी, किडींचो नाश करता. बियांत 'रिसी' हें विखारी द्रव्य आसता. ह्या रुखाच्या कांडापसून दाट पुट्टे (पापेलांव) तयार करतात. एक वेगळ्याच प्रकारचें रेशीम दिवपी रस्मीकिड्याच्या पोशणाखातीर एरंडाच्या पानांचो उपेग करतात.

एरंड, रानवटी: (मराठी-जंगली एरंड; हिंदी- जंगली एरंडी, उंदरबिबी; संस्कृत-निकुंभ; कन्नड-तोट्टागिड; लॅटिन-जट्रोफा ग्लँड्यूलीफेरा. कूळ-युफोर्बिएसी). ल्हान आनी बारय म्हयने पानां आशिल्लो हो रुख आफ्रिकेंतलो उश्ण प्रदेश, श्रीलंका आनी भारत (बंगाल, महाराष्ट्र आनी गोंय) ह्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. ह्या रुखाच्या कांडाकूच जायते फाटे दोन फांवयो फुटतात. रुखांत लेव पाचवो रोस आसता. ताका लांब देंठाची, एकाफाटल्यान एक, लांबायेन आनी रुंदायेन सारकीं, ३-५ खंडी, हाताच्या आकाराचीं आनी कांटे आशिल्लीं पानां आसतात. ताचीं पालवीपानां केसांभशेन लांब आनी वेगळायल्लीं आसतात. घोंसा भशेन आशिल्ल्या तुऱ्याचेर ताळयेच्या मदीं, एकलिंगी पोपटी फुलां येतात. ताचें बोंड ल्हान आनी त्रिखंडी आसून तातूंत काळ्यो आनी चकचकीत बियो आसतात. बियांतलें तेल सारक आसता. संधिवात, घाय, कातीचो रोग, अर्धांग आदी दुखण्यांचेर हें तेल उपेगी पडटा. झाडांतलो रोस दोळ्यांच्या दुखण्याचेर वापरतात. मुळाचो काडो सारक आसून तो शरीरांतल्या ग्रंथीचो (gland) सूज कमी करपाक उपेगी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

एल् साल्वादोर: मध्य अमेरिकेंतलो सगळ्यांत ल्हान आनी सगळ्यांत दाट लोकवस्ती आशिल्लो देश. क्षेत्रफळ २१,३९३ चौ. किमी. लोकसंख्या ५४,६१,०००. हाचे उत्तरेवटेन आनी उदेंतेवटेन हाँडुरास, वायव्येक ग्वातेमाला आनी दक्षिणेक तशेंच अस्तंतेक पॅसिफिक म्हासागर आसा. अॅटलांटिक म्हासागराचेर वेग नाशिल्लो मध्य अमेरिकेंतलो हो एकूच देश. राजधानी सान साल्वादोर.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजातः पॅसिफिक दर्यादिगेवयलो सकयलो वाठार, उदेंत अस्तंत पातळिल्लें ६०० मी. उंचायेवयलें पिकाळ पठार आनी उत्तरेवटेनचे लेंपा न्हंयचें देगण हेभायर पठाराचे उत्तरेक आनी दक्षिणेक पातळिल्ल्यो दोंगराच्यो वळी अशी हांगाची भूंयरचणूक आसा. सांता आना हें हांगाचें सगळ्यांत ऊंच (२,३५५ मी.) दोंगरातेमक जावन आसा. इसाल्को (१,८८५ मी.) ह्या दोंगरातेमकार जागृत ज्वालामुखी आसा. लेंपा आनी सान ह्यो ह्या देशांतल्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो. हांगा सरोवरांय बरींच आसात. तांतली ईलोपांगो, ग्वातेमाला शीमेवयली गीहा आनी कोआतेपेक हीं मुखेल आसात. वाठाराचे उंचायेप्रमाण हवामान आसता. नोव्हेंबर ते एप्रिल शियाळो आनी मे ते ऑक्टोबर गीम आसता. गिमांत पावस पडटा. पॅसिफिक दर्यादिगेर वर्सुकी पावस १७२ सेंमी., पर्वतांनी १७५ सेंमी. ते २५० सेंमी. आनी पठारांचेर ११५ सेंमी. ते १५० सेंमी., पडटा. दर्यादिग आनी उणे उंचायेच्या वाठारांनी तापमान २५° से. ते २९° से. आसता, जाल्यार उंचेल्या वाठारांनी १७ °से. ते २२ °से. आसता.

रानां व्हड आशिल्ल्यान मॅहॉगनी, देवदार, अक्रोड, बालसम, तरेकवार वखदी वनस्पत, फळझाडां, रबर असली वनस्पत सांपडटा. दक्षिणेवटेन पठारांचेर आनी उत्तरेवटेन दोंगरी वाठारांनी तण जाता. विंगडविंगड प्रकारचीं माकडां, जाग्वार, तापीर, आर्माडिलो, ऑसेलॉट हे प्राणी; कीर, इग्वाना हीं सुकणीं तशेंच मानगीं आनी तरेकवार जातीचे सोरोप हांगा दिश्टी पडटात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्थाः स्पेनची धुरी येवचे पयलीं हांगा पिपिल नांवाचे जमातीचें राज्य आशिल्लें. तांचे भाशेंत ह्या देशाक कूस्कातलान (रत्नांचो देश) म्हण्टाले. मेक्सिकोचेर जैत मेळोवपी कोर्तेझ हाच्या पेद्रो द आल्व्हारादो ह्या अधिकाऱ्यान हांगा १५२५ त स्पेनचें राज्य हाडलें. तीन शतमानां स्पेनच्या शेकातळा काडल्या उपरांत १८२१ त हेर वसाहतींवांगडा होय देश स्वतंत्र जावन मेक्सिकन साम्राज्यांत ताचो आस्पाव जालो. ह्या वेळार अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत विलीन जावचें ताणें थारायलें. पूण ही गजाल घडून आयली ना. १८२३ त मध्य अमेरिकन राश्ट्रांनी मेक्सिकोकडल्यान फुटून आपलो वेगळो संघ निर्मिलो, पूण होय १८३९ त मोडलो. १८४१ त एल् साल्वादोर पुरायपणान स्वतंत्र जालो. १८५९ त हांगा प्रजासत्ताकाची घोशणा जाली, पूण लश्करी अधिकाऱ्यांमदीं सत्तेखातीर सर्त लागली. जनरल मार्तीनिस (१९३१-४४), जनरल कास्तानेदा कास्त्रो (१९४५-४८), ओसोरियो (१९५०-५६), लेमस (१९५६-६०), रिवेरा (१९६२-६७), फिदेल

हेर्नांदेश (१९६७-७२), कर्नल आर्तुरो मोलिना (१९७२-१९७७) हे कांय मुखेल राश्ट्राध्यक्ष जावन गेले. देशांत बरेच फावट संविधानबदल जावन गेले. सद्याचें संविधान १९८३ सावन लागू जालां. ताच्याप्रमाण राश्ट्राध्यक्षाची वेंचणूक दर पांच वर्सांनी जावपाची तरतूद आसा. सद्याक नेपोलियन दुआर्त हो राश्ट्राध्यक्ष जावन आसा.

अर्थीक स्थिती: मुखेल वेवसाय शेतवड आनी मुखेल पीक मको जावन आसा. पूण चडांत चड येणावळ काफयेचे पिकावळीतल्यान मेळटा. ल्हान सान बरेच उद्देगधंदे आसात. रसायनां, रसायनीक उत्पादनां, कांय प्रमाणांत अन्न आनी कापडां आनी पेट्रोल, तेभायर यंत्रसामग्रीची आयात करची पडटा. चडशे आयात वेव्हार अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, ग्वातेमाला, मेक्सिको, व्हेनेझुएला ह्या देशांलागीं जातात. काफी, साकर, कापूस ह्या सारक्या पिकांची निर्यात जाता. कोलोन हें हांगाचें अधिकृत चलन जावन आसा.

लोक आनी समाजजीण: वंशीक नदरेन ह्या देशांतले ९०% परस चड लोक भरसल्या वंशाचे म्हळ्यार मेस्तिझो आसात. हेर इंडियन, निग्रो आनी युरोपीय वंशाचे आसात. देशांत धर्मस्वतंत्रताय आसली तरी ९०% परस चड लोक रोमन कॅथोलिक आसात. कॉफी हें हांगाच्या लोकांचे आवडटें पेय. हांगाची अधिकृत भाशा स्पॅनिश. ७ ते १३ वर्सांमेरेन शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसा. देशाच्या आकाराच्या मानान येरादारींत बरीच उदरगत जाल्या. प्रसारमाध्यमां आनी संचारणाचीय वेवस्था बरी आसा. साक्षरतेचें प्रमाण ६३% आसा. सांता आना, माजिकानोस, सान मिंगेल, देलगादो हीं हांगाचीं कांय मुखेल शारां जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

एर्लांगर, जोसेफ: (जल्मः ५ जानेवारी १८७४, सॅन फ्रॅन्सिस्को; मरणः ६ डिसेंबर १९६५, सेंट लुईस).

अमेरिकन शरीरक्रियावैज्ञानीक आनी संशोधक. ताणें १८८५ त कॅलिफोर्निया विद्यापीठाची बी. एस्. ही पदवी मेळयली. १८९९ त जॉन्स हॉपकिन्स विद्यापीठाची एम्. डी. ही पदवी मेळयतकच तो १९०६ मेरेन त्याच विद्यापीठांत प्राध्यापक आशिल्लो. १९०६ त, विस्कॉन्सिन विद्यापीठाच्या वैजकी विद्यालयांत शरीरक्रियाविज्ञानाचो प्राध्यापक म्हूण ताची नेमणूक जाली. फुडें १९१० ते निवृत्तीमेरेन (१९४६) ताणें सेंट लुईसच्या वॉशिंग्टन विद्यापीठांत प्राध्यापक म्हूण काम केलें.

तंत्रिका तंत्रांतल्यान (nervous system) संवेदनावहन कशें जाता तें पळोवपाखातीर एर्लांगर हाणें ऋण किरण दोलनदर्शकाचो (cathode-ray oscilloscope) उपेग केलो. ह्या मोलादीक संशोधनाखातीर १९४४ त, ताका शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार गॅसर हाच्यावांगडा वांटून मेळ्ळो. रक्तपरिवहनाचो आनी रक्तदाबाचो मूत्रपिंडाच्या स्रावाचेर कसलो परिणाम जाता, ह्या विशयांतूय ताणें संशोधन केलें. १९२२ त, अमेरिकेच्या नॅशनल अॅकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचो वांगडी म्हूण ताची वेंचणूक जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

एशियाटिक सोसायटी: उदेंतेची संस्कृताय, इतिहास, शास्त्र, कला-साहित्य संबंदीची साधना हांचो संग्रह आनी ताचो अभ्यास करपी एक संस्था. १७८४ त इंग्लीश भाशापंडीत सर विल्यम जोन्स (१७४६-१७९४) हाणें 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॅंगाल' हे संस्थेची थापणूक केली. भारतांतल्यान मायदेशांत (इंग्लंडांत) गेल्या हे संस्थेच्या वांगड्यांनी 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन अॅंड आयर्लंड, हे संस्थेची थापणूक केली. फुडाराक स्वतंत्र रितीन थापणूक जाल्या आनी प्रशासकीय नदरेन स्वायत्त आशिल्ल्यो कलकत्ता, मुंबय, मद्रास, हॉंगकॉंग, सिंगापूर आनी श्रीलंकेंतली 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी' ही संस्था, तिचे फांटे अशें समजूंक लागले.

हे संस्थेचे वांगडी जरी खंयूय आसले तरी तांकां ग्रंथासारकीं म्हत्वाचीं साधनां हक्कान वापरपाक मेळचीं, हो हे संस्थेफाटलो उद्देश आसलो. विल्यम चेंबर्स, ग्लॅडविन, हॅमिल्टन आनी चार्लस विल्किन्स हे सोसायटीचे मूळ वांगडी आसले. ताणीच हे संस्थेची बुन्याद घाली.

विल्यम जोन्सान केल्लो शाकुंतल आनी मनुस्मृतीचो, ग्लॅडविनान केल्लो अकबराच्या कायदेकानूनांचो, तेचपरी हॅमिल्टनान पर्शियन ग्रंथाचो इंग्लीश भाशेंत केल्लो अणकार हीं एशियाटिक सोसायटीन केल्लीं म्हत्वाचीं कामां आसलीं. हेर वावरामवीं चार्लस विल्किन्स हाणें केल्लें संस्कृत ग्रंथाचें छापप तर विल्यम चेंबर्स हाणें घाल्ली प्राच्यविद्येची बुन्याद, ह्यो तोखणाय करपासारक्यो गजाली आसल्यो.

टॉमस कोलब्रुक सारक्या जाणकारांनी संस्कृत आनी फार्सी भाशेचें अध्ययन करून हें कार्य फुडें चलयलें.

१८०४ त मुंबयंत, 'लिटररी सोसायटी ऑफ बॉम्बे' हे संस्थेची थापणूक जेम्स मॅकींटॉश हाचे अध्यक्षपणाखाला जाली. ह्या वावराक त्या काळांतलो मुंबयचो गव्हर्नर जोनथन डंकन हाचें फाटबळ मॅकींटॉश हाका मेळिल्लें. एल्फिन्सटन, माल्कम सारक्या गिन्यानाचे मोगी आशिल्ल्या शासनकर्त्यांनी तेचपरी अर्स्किन, बॉडेन, मूर, ड्रमंड, कॅ. बेसिल हॉल सारक्या विद्वानांनी निबंदवाचन, ग्रंथालय, पुराणवस्तुसंग्रहालय, नाणी-संग्रह, वेधशाळा, प्राकृतिक रसायनशास्त्राची प्रयोगशाळा, नेमाळीं ह्या सारक्यो कार्यावळी हातांत घेवन गिन्यानांचो रुख जतनायेन सांबाळ्ळो. १८२७ त व्हान्स केनेडीच्या फुडाकारान ही संस्था लंडनच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटनाक जोडली. जे वरवीं ह्या फाटयाक 'बॉम्बे ब्रॅंच ऑफ रॉयल एशियाटिक सोसायटी' हें नांव मेळ्ळें. मुक्ती उपरांतच्या काळांत 'रॉयल' हें नांव काडून उडयलें.

१८४१ हे संस्थेचे 'द जर्नल ऑफ द बॉम्बे ब्रॅंच ऑफ द रॉयल एशियाटिक सोसायटी' हें संशोधनपर तीन म्हयनाळें भायर सरपाक लागलें. आर्लिबार हो ह्या नेमाळ्याचो संपादक आसलो. १९४७ त मुंबय सरकारान ३०,००० ग्रंथांचो संग्रह संस्थेक भेटोवन हे सोसायटीक राज्याच्या केंद्रीय ग्रंथालयाचो दर्जो दिलो. पूर्विल्ल्या वस्तूंचो मोलादीक वस्तुसंग्रह कॅप्टन बेसिल हॉल हाणें मुंबयंत हे संस्थेचें वस्तुसंग्रहालय जावचें म्हूण भेटयलो. सद्या संस्थेकडेन दोन लाखांवयर ग्रंथ आसात.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या आरंबाक युरोपीय विद्वानांचो हे संस्थेचेर शेक चल्लो. पूण तेउपरांत डॉ. विल्सन, मिचेलसारक्या व्हड विद्वानांवांगडा डॉ. भाऊ दाजी लाड, बाळशास्त्री जांभेकर, डॉ. भगवानलाल इंद्रजी, न्या. तेलंग, डॉ. पां. वा. काणे सारके भारतीय विद्वानय वावर करताले. ही संस्था प्राच्यविद्याविशारदाचो भांगरापदक आनी रुप्यापदक दिवन भोवमान करता. एशियाटिक सोसायटीचो इतिहास हें भारतीय गिन्यानाचे उदरगतीचें एक भांगरापान जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ऐ: देवनागरी वर्णमालेंतलें बारावें अक्षर. कंठ आनी ताळवी हीं हाचीं उच्चारणस्थानां जावन आसात. हाचो उच्चार दीर्घ आसून प्लुत (अती लांबोडो आनी तीन मात्री) लेगीत जाता. उदात्तादी भेदान त्रिविध आनी अनुनासिक- अननुनासिक ह्या भेदान 'ऐ' हें अक्षर स प्रकारचें जावन आसा.

इ.स.प. दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या हाथी गुंफा हांगाच्या लेखांत पयले अवस्थेंतल्या 'ए'क तकलेर आडवी आडी काडून 'ऐ' केल्याचें दिसून येता. दुसरे अवस्थेंतल्या 'ए' क मात्रा दिवन 'ऐ' केल्याचें उदाहरण इ. स. सव्या शेंकड्यांतल्या उष्णीषविजयधारिणीच्या पुस्तकांत आसा. सातव्या शेंकड्यांतल्या कुचारकोट लेखांत तिसरे अवस्थेंतल्यान 'ए' क बरीच व्हडली मात्रा दिवन 'ऐ' अक्षर काडलां. धाव्या शेंकड्यांतूय असोच 'ऐ' काडटाले अशें दिसता. बाराव्या शेंकड्यांतल्या हातबरपांच्या पुस्तकांत आयचो वळणदार 'ऐ' पळोवपाक मेळटा.

कामधेनुतंत्रांत हाचें वर्णन अशें केलांः

'एकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीस्वयम्।
कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा।।

अर्थ: ऐकार हो परम, दिव्य, महाकुंडलिनी जावन आसा. तो :टिचंद्रांइतलो पर्जळीत आसून पंचप्राणमय आसा. मातृकान्यासांत :कयलो ओंठ ही हाची सुवात जावन आसा. त्रिपुरालोहिता, भौतिकासन शीय हाका नांवां आसात.

\- कों. वि. सं. मं.

ऐजाल: ब्रह्मदेशालागीं आशिल्ल्या मिझोराम ह्या केंद्रशासित प्रदेशाची जधानी. लोकसंख्या ३,४०,८२६ (१९८१). लुशाई दोंगुल्ल्यांनी गपिल्लो, आसाम राज्यांत आशिल्लो मीझो जिल्हो जानेवारी १९७२ र्सा भारत सरकारान केंद्रशासित केलो. तेन्ना मिझो जिल्ह्याचें ठाणें शिल्लें ऐजाल शार ह्या केंद्रशासित प्रदेशाचें मुखेल ठिकाण जालें.

समुद्रथरासावन १०६४ मी. उंचायेचेर आशिल्ले दोंगुल्लेचेर ऐजाल र वसलां. हांगाची हवा थंड आनी भलायकेक बरी. हें शार सामांतल्या सिलचर रेल्वेस्थानकाचे दक्षिणेक १९२ किमी. अंतराचेर सा. ऐजालाक वचपी रस्तो वाट रानांतल्यान वता. ऐजालासावन मार २० किमी. अंतराचेर धालेश्वरी न्हंय अस्तंतेकडल्यान व्हांवता. ह्या इंयमार्गान ऐजाल शारांतल्यान जावपी येरादारी त्या मानान सोपी आसा.

धातपाती वावर करपी मिझो टोळीवाल्यांचेर लक्ष दवरुंक ऐजाल शार यवर्ती सुवात आसा, तेचपरी ह्या टोळीवाल्यांचें दिवपा-घेवपाचें हें एक हड केंद्र आसा. हांगा आकाशवाणीचें एक केंद्र आसा.

\- कों. वि. सं. मं.

ओंकारो: पोटांतलें अन्न वा वीख, वखदांसारकिले हेर उपद्रवी पदार्थ तोंडया नेटान भायर पडप, हे क्रियेक ओंकारो म्हण्टात.

ही क्रिया कशी घडून येता तें चित्र क्र. १ हातूंत दाखयलां. डायफ्रॅम diaphragum) (हृदें आनी पोट हांचेमदलो स्नायूचो पड्डो) आनी पोटाचे न्नायू अकस्मात नेटान आकुंचित जावन येता, जाका लागून पोटाभितरलो दाब वाडटा. त्याच वेळार पोटाचें आंतकड्यांकडलें पोंत आंवळून बंद जावन येता तर तोंडाकडलें (वयलें) पोंत उक्तें उरता आनी अशे तरेन वयले वटेन पोट रितें जाता.

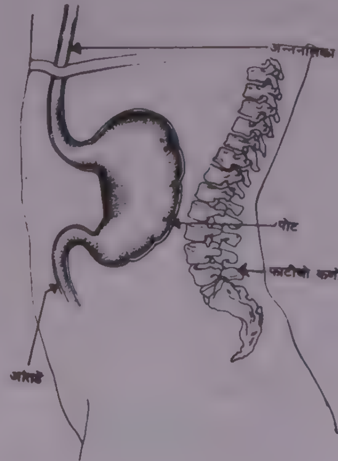
मनशाचे कुडींतल्यो विंगडविंगड क्रिया मेंदवांतल्या नियंत्रण केंद्रावरवीं घडत आसतात. ओंकारो नियंत्रण केंद्राची सुवात मेंदू-देठांत (brain stem or medulla oblongata) आसा. ओंकारो हो रोग वा दुयेंस नासून कितल्याशाच रोगांचें वा दुयेंसांचें तें मुखेल लक्षण जावन आसा. अन्नाबगर कांय कारणांक लागून ओंकाऱ्यांत रगत पडूं येता. देखीक- पोटांतलो घाव (peptic ulcer), जठराचो कॅन्सर, अन्ननलिकेंत रक्तगांठी (varicose veins). पोटांत रगताचेर हायड्रोक्लोरिक अम्लाची (hydrochloric acid) प्रक्रिया जावन रगताक काळपटपणा येता. ताका लागून रगताचो ओंकारो सदांच डांबरी कोराचो आसता. केन्नाकेन्नाय ओंकाऱ्यांतल्यान वंतूय भायर पडटात.

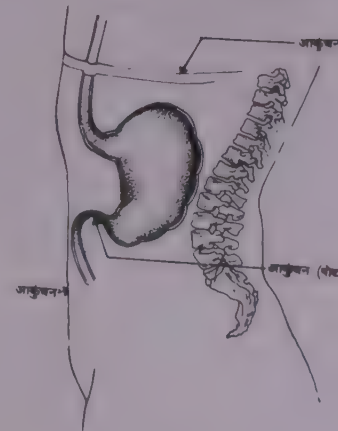
ओंकारो मुखेल चार कारणांक लागून जावं येता:

१. रगतांत बदल वा बिघाड निर्माण जावन थेट ओंकारो केंद्र उत्तेजित जावन ओंकारो येवप. देखीक- गुरवारपण (सकाळीं-सकाळीं ओंकारो येवप हें खाशेलेपण, morning sickness), युरेमिया (मुत्रपिंडाचे अकार्यक्षमतेक लागून- renal failure), युरिया नांवाच्या उपद्रवी रसायनाची अतिप्रमाणात रगतांत वाड जावप, कामीण (यकृत सुजून वा निकामी जावन - hepatitis or hepatic failure), रगतांत पित्त (bile) घातक प्रमाणांत वाडप, गोडेमूत (diabetes- रगतातल्या साकरेची वड प्रमाणात वाड जावन किटोन नांवाचें विखारी रसायन निर्माण जावप), सार्वत्रिक गुंगी (General Anaesthesia).

वखदां ओपियम, मॉर्फीन, हेरोईन, पेथीडीन, पेन्टाझोसीन, नॉर्फिन. दीर्घकालीन कॅन्सराचेर उपेगी वखदां तशेंच अवृक्ष्य किरण उपचार पद्धत (Radiation Therapy or Radiation sickness), किडे-हुंदरांखातीर आशिल्ली विखां, सेप्टेशिमिया, रगताक रोग बाधा (Blood infection).

२. अप्रत्यक्षपणान ओंकारो केंद्र उत्तेजित जावन ओंकारो येवप. देखीक- काळजाचो झटको (heart attack), अपेंडीसायटीस (appendicitis), मुतखडो वा पीत्तखड्याक लागून कळो येवप, स्वादुग्रंथी वा पित्तेंद्रियांक सूज येवप (pancreatitis, cholecystitis), कोलेखांक (whooping cough), प्रवासी दुयेंस (travel sickness), मेनर्स दुयेंस (Meiner's Disease).

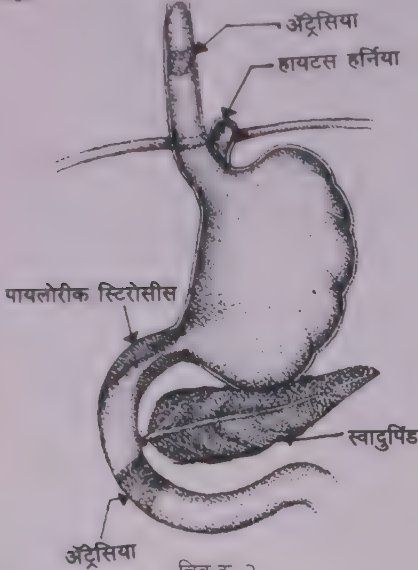
चित्र क्र. १

३. पचनेंद्रियांचे रोग आनी दुयेंसां: देखीक- अतिसार, अमांश (मोडशी), अन्नवीखबावा (food poisoning), पोटांतलो वा आंतडेंचो घाय (peptic ulcer), पोटार ताण हाडपी दूख वा संधीवाताचेर उपेगी आशिल्लीं वखदां. पोटाचो वा स्वादुग्रंथीचो कांक्र. अन्न चलनाक बाधा हाडपी विकार: देखीक- आकुंचित अन्ननलिका (stricture oesophagus- चित्र क्र. २), अकार्यक्षम अन्ननलिका (achalasia), पोटाचो हर्निया (Hiatus hernia- चित्र क्र. २), आंकुचित पोट (Pyloric stenosis- चित्र क्र. २), आंतकडेचो पीळ (Volvulus- चित्र क्र. ३), आंतकडेंत वंतांचो चुमडो घुसून उरप.

४. मेंदूचे रोग आनी दुयेंसां: देखीक- मेनिंजायटीस (Meningitis).

मेंदुज्वर (Viral Encephalitis), पत्नू (Japanese B Fever), दुखुरें, गालगुंवो आदी वायस रोगाची लागण, एकसीसाल (migraine), मेंदूवात वा मेंदवाभायर पूण कवटेभितरलो रक्तस्राव (intracranial haemorrhage), मेंदूंतली गांठ (brain tumour), एडिसोनियन दुयेंस (Addisonian Disease- मेंदूतल्या पोस्यूटरी नावाच्या ग्रंथीची अकार्यक्षम स्थिती).

५. मानसिक तणावाक लागूनय ओंकारो जावं येता. (Psychogenic vomiting)

चित्र क्र. २

जल्मल्ल्या ल्हान भुरग्याच्या ओंकाऱ्याविशींचीं खाशेलीं कारणां: सदोश आहारपद्धत, अन्न चलनाक बादा हाडपी जल्मजात दोश: देखीक- बंद अन्ननलिका वा आंतकडें (चित्र क्र. २- Atresia of oesophagus or duodenum), अकार्यक्षम वा आकुंचित अन्ननलिका (chalasia, achalasia of oesophagus), पोटाचो हर्निया (Hiatus hernia), आकुंचित पोट +Pyloric Stenosis- चित्र क्र. २), आंतकड्यांत आंतकडीं घुस्पप +Intusucception- चित्र क्र. ४), मुदये आकाराची स्वादुग्रंथी (Annular Pancreas), हिरस्प्रंग्स दुयेंस (Hirchsprung's disease- मोटे आंतकडेच्या निमण्या भागाची कायम अकार्यक्षम घडण).

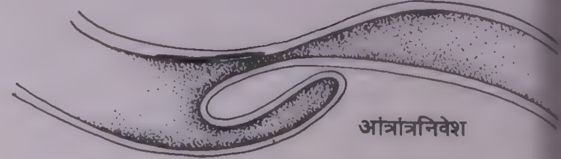
उपाय: खाशेलो उपाय त्या त्या कारणाप्रमाण करपाचो आसता. सामान्यपणान कसल्याय कारणान चड काळ ओंकारो आयल्यार रक्तशिरेंतल्यान पातळ द्रव रुपांत (intravenous fluid therapy) उपचार करचो पडटा. देखीक: ग्लुकोज सोर (Glucose-saline), रक्तक्षारां (electrolytes),प्लास्मा (plasma) वा रगत गरजेप्रमाण.

अतिसार- अमांश (मोडशी), गोडेमुत, गुरवारपण, कामीण, वीखबादा, मेनिंजायटीस, मेंदुजोर, सेप्टेशिमीया, अदृश्य किरण दुयेंस (Radiation Sickness), पोट वा आंतकड्याचो कात्रो (peptic ulcer) हांचेर चड करून वखदांचोच उपचार करपाची गरज आसता. वखदांक लागून ओंकारो येत जाल्यार वखदांची मात्रा कमी करची पडटा वा कांय काळमेरेन वखदां बंद करचीं पडटात. बंद अन्ननलिका वा आंतकडें, आकुंचित पोट, पोटाचो वा स्वादुग्रंथीचो कांक्र, चड तेंपाचो पोट वा आंतकडेचो घाव, पोटाचो हर्निया, आंतकडेचो पीळ, आंतकड्यांत आंतकडीं घुस्पप, मेंदूंतली गांठ, कवटेभितरलो रक्तस्राव, हिरस्प्रंग्स दुयेंस, अपेंडीसायटीस आदी दुयेंसांचेर चड करून शस्त्रक्रिया करची पडटा.

ओंकाऱ्याचे वायट परिणाम: ओंकाऱ्याक लागून आंगांतलें रगत वा

चित्र क्र. ३

चित्र क्र. ४

रगतांतलें उदकाचें प्रमाण उणें-चड जावन रगताचो दाब देंवं येता (Hypovolemic shock). रक्तक्षार असंतुलनाक लागून (electrolyte imbalance) नवे त्रास उप्रासूं येतात. चड तेंपाच्या दुयेंसांक लागून (पोटाचो घाव वा कॅन्सर, मेंदू-गांठ आदी) दिसान दिस वजन देंवत वचून कुपोशण जावं येता. सादारण गुंगी, मेंदवाचो मार वा मेंदवाचो झटको ह्या कारणांक लागून आयिल्ले बेशुध्दावस्थेंत ओंकारो आयल्यार घडये तो फेंफड्यांत वचून फेंफड्यांक Pneumonitis ह्या रोगाची लागण जावं येता. पोटांतल्या हायड्रोक्लोरीक अम्लाक लागून वायुनलिकेचें अकस्मात आकुंचन जावन स्वासोस्वासांत अडचण येवन मनीस घुस्मटूंक शकता (Respiratory Distress). केन्नाय ओंकारो इतलो खर जाता की अन्ननलिकेंत वा पोटांत कात्रो (fissure) पडून पोटांत रक्तस्त्राव जावन रगताचे ओंकारे जावं येतात. असल्या प्रकारच्या वायट परिणामाक 'मॅलोरी वायस दुयेंस' (Mallory Weiss Syndrome) अशें म्हण्टात. ह्या दुयेंसांत रक्तस्त्राव आपशींच थांबता, पूण गरज पडल्यार शस्त्रक्रिया करची पडटा.

- डॉ. आनंद हळर्णकार

संदर्भ: 1. Achar S.T., & Viswanathan J.; Textbook of Paediatrics; Orient Longman Limited-1982; 2. Stein, Jay H.; Internal Medicine; Little Brown & Co., Boston-1983.

ओंवो: (मराठी-ओवा, अजवान; हिंदी- अजोवान, अजवैन; गुजराती-अजमो; कन्नड- ओमा; संस्कृत- अजमोदा, तीव्रगंधा; इंग्लीश-बिशप्स बीड, लोवेज; लॅटीन-ट्रॅकिस्पर्मम अॅम्मी, कॅरम कॉप्टिकम. कूळ- अंबेलिफेरी). उंचाय सुमार ०.३ ते १ मी. हें एक वर्सभर उरसी वखदी झाड. भारतांतल्या सगळ्या वाठारांत ह्या झाडाची लागवड करतात. तशेंच बलुचिस्तान, इराण, ईजिप्त आनी युरोप ह्या वाठारांनीय ताची लागवड करतात.

ह्या झाडाच्या कांडाक जायत्यो ताळयो आसून तांकां कातऱ्या कातऱ्याचीं पानां आसतात. एप्रिल म्हयन्याच्या सुमाराक ल्हान, धवीं आनी चंवराभशेन फुलां येतात. उपरांत शिरो आशिल्लें बारीक आनी उबे फळ येता, ताकाच ओंवो म्हण्टात.

ओंवो उश्ण, तीख आनी कोडू आसता. तो उत्तेजक आनी पुश्टीक आसून ताचेपसून भूक वाडटा. ल्हान भुरग्यांक जावपी 'घडस' दुयेंसाचेर ओंवो उपेगी पडटा. तेभायर ओडी येवप, वाय, एकसारकें परसाकडेन

…पप, पोटांत किसकिसप, मुताचो त्रास जावप, अपचन जावप आदींचेर …ओ खावपाक वितात. ओंव्यांत ४ ते ५ टक्के उडून वचपी (volatile) … आसता. तशेंच ४५ ते ५५ टक्के थायमॉल आसता. इंग्लंड आनी …नी हांगा थायमॉलाच्या उत्पादनाखातीर ओंव्याचो उपेग करतात. …यमॉल हें एक जंतूनाशक. महाराष्ट्रांतल्या जळगांव जिल्ह्यांत मुखेल …कावांगडा दुसरें पीक म्हूण ह्या झाडाची लागवड करतात. मसाल्यांत …नी रांदपांत ओंव्याचो उपेग करतात.

'ट्रॅकिस्पर्मम रोक्सबर्धियानम' हे जातीकूय ओंवो ह्या नांवान …ळखतात. ताची लागवड भारतांत चडशी गुजरात आनी महाराष्ट्र हांगा …रतात. ओंकारो आनी खेळणी हांचेर ओंवो उपेगी पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

ओ: देवनागरी अक्षरमाळेंतलें तेरावें अक्षर. ओंठ आनी कंठ हीं हाचीं …च्चारणस्थानां आसात. हाचो उच्चार दीर्घ आसून प्लुत लेगीत जाता. …चप्रमाण उदात्तादी भेदान आनी अनुनासिक-अननुनासिक ह्या भेदान हें …क्षर स प्रकारचें जाता.

'अ' पसून 'ओ' अक्षर तयार जालें ही कल्पना चुकीची. कित्याक, …शोकाच्या गिरनार लेखांत 'ओ' ची आकृती स्वस्तिकांतल्या उब्या …गाप्रमाण दाखयल्या. इ.स.प. शेंकड्यांत कुशानवंशी राजाचे मुस्तींत …पुरा हांगाच्या लेखांत वयर सांगिल्ल्या 'ओ' चे वयले आडवे आडयेक …रीच बाग आसा. फुडल्या शेंकड्यांतल्या नासिकच्या वासिष्ठीपुत्र …लुयामीच्या लेखांत सकयल्या आडयेकूच बाग दिसून येता. कार्ले …गाच्या लेण्यांत लेगीत असोच 'ओ' दिसता. पांचव्या शेंकड्यांतल्या …यनाथाच्या दानपत्रांत हालींच्या 'उ' सारकी 'ओ' ची आकृती …काडिल्ली दिसता. प्रतिहार कक्कुकाच्या घटिआला लेखांत (इ.स. ८३१) … सारकेपण स्पश्ट जाता. बाराव्या शेंकड्यांतल्या एका हस्तलिखित …स्तकांत 'अ' चेर मात्रा दिवन 'ओ' काडिल्ल्याभशेन दिसता. आयज …गामी जसो 'ओ' काडटात तसो मात खंयच मेळना. पयलीं अक्षराच्या …ावे वटेन कानो काडून काम भागयताले.

कामधेनुतंत्रांत हाचें वर्णन अशें केलां-

ओंकारं चन्चलापाङ्गि पन्चदेवमयं सदा।
रक्तविद्युल्लताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम्।।

अर्थ- हे देवी, ओकार हो रक्तविद्युल्लतेच्या आकाराचो, त्रिगुणात्मक, …चदेवमय आनी ईश्वर जावन आसा.

हाका सद्योजात, वासुदेव अशीं नांवां आसात. मातृकान्यासांत हाची …सुवात दांतांचे वयले वळींत दाखयल्या.

- कों. वि. सं. मं.

ओचोआ, सेव्हेरो: (जल्मः २४ सप्टेंबर १९०५, लुआर्का-स्पेन).

अमेरिकन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. १९२१ त मालागा महाविद्यालयांतल्यान बी. ए. आनी १९२९ त माद्रिद विद्यापीठाची एम्. डी. ह्यो पदव्यो ताणें मेळयल्यो. तेउपरांत बर्लिनच्या कासर विल्हेल्म …स्थेंत आनी फुडें हायड्लबर्ग विद्यापीठांत ताणें संशोधनाचें काम केलें. १९३१ त, ताची माद्रिद विद्यापीठांत अधिव्याख्याता म्हूण नेमणूक जाली. १९३२-३४ ह्या काळांत ताणें लंडनच्या 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर मेडिकल रिसर्च' हे संस्थेंत काम केलें. १९३५ त, माद्रिद हांगाच्या इन्स्टिट्यूट फॉर मेडिकल रिसर्च हेसंस्थेच्या शरीरक्रियाविज्ञान विभागाचो मुखेल म्हूण ताची नेमणूक जाली. परत जर्मनी आनी इंग्लंड ह्या देशांत …शोधनकार्य करून तो १९४१ त अमेरिकेक परत गेलो आनी सेंट लुईच्या वॉशिंग्टन विद्यापीठांत संशोधन-साहाय्यक म्हूण ताणें काम केलें. १९४६ त ताची वखदांविज्ञान शाखेचो प्राध्यापक म्हूण नेमणूक जाली.

Nucleoside Diphosphate पसून Ribonucleic Acid (R.N.A.) हें अम्ल तयार करपी एक प्रवर्तक (hormone) ताणें सोदून काडलें. ह्या प्रवर्तकाक ताणें Polynucleotide Phosphorilase अशें नांव दिलें. ह्या प्रवर्तकाचे मदतीन ताणें ॲमिनो अम्लांपसून कितलींशींच प्रथिनां कृत्रीम पध्दतीन तयार केलीं. कुडींतल्या कोशिकांचे वाडीखातीर एकदम गरजेचें अशें R.N.A. हें अम्ल संश्लेषित करपाखातीर १९५९ चो वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञान विशयांतलो नोबेल पुरस्कार ताका कोर्नबर्ग ह्या शास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

ओडियर, बचण्णा (बचण्णराय) वसंत माधव: आदले मुस्तींतलो गोंयचो राज्यपाल. वसंत माधव हाचो धाकलो पूत. १३९६ वर्सा नरहरी मंत्री हाच्या उपरांत तो गोंयचो राज्यपाल जालो. वनवासी हांगासल्ल्या देवळामुखार एका शिलालेखांत ताचें वर्णन केल्लें आसा तें अशें: 'श्रीवसंत माधवरायर कुमार श्रीमन्महामंत्रीश्वर रंगिणीप्रतापगिरीदुर्गमल्ल कोकण प्रतिष्ठाचार्य आत्रेयगोत्रकुलोद्भवन् अह बाचण्णरायरु गोवापुराधीश्वर कदंबराजसिंहासनाधिष्ठितन् आत्रि सुखसंकथाविनोददिं राज्यं गेय्युत्त इर्दलि चंद्रगुत्ति वनवासे कोंकण रंगिणी मोदलाद समस्त राज्यवनु प्रतिपालसुत्ते विद्दलि'. इ. स. १३९९ वर्साच्या मकरवळ्ळीच्या एका लेखांत गोंयच्या शिंवासनार बसून हरिहररायाचो प्रधान वीर बचण्णा ओडियर गोंयचो कारभार चलयतालो, तेन्ना मकरवळ्ळीं गांव थंयच्या नृसिंह देवाक दान दिलो असो उल्लेख आसा. ताचे कारकिर्दीत ताणें रंगिणी (रांगणा) आनी ताचे दक्षिणकडलो वाठार आपले सत्तेखाला घेवन कोंकण दिग्विजयाचें माधव मंत्री हाचें सपन खरें केलें.

- कों. वि. सं. मं.

ओडियर, वसंत माधव: गोंयचो आदले मुस्तींतलो राज्यपाल. ताचें आडनांव वागळे आशिल्लें. ताचें गोत्र अत्री. तो कुठ्ठाळचो गांवकार आशिल्लो. ताचो पयलो उल्लेख इ.स. १३७९ वर्साच्या एका शिलालेखांत मेळटा. तातूंत तो चिक्करायाच्या हाताखाल आरग-मुत्तीचो सुभेदार आशिल्लो, असो उल्लेख आसा. विजयनगरच्या राजान गोंय राज्य घेतकच दोन वर्सां माधव मंत्री हाणें गोंयचो राज्यपाल म्हूण काम केलें. १३७९ वर्सा माधव मंत्री हाचे उपरांत वसंत माधव हाची ताच्या जाग्यार नेमणूक जाली. फुडें आठ वर्सां वसंत माधव हाणें गोंयचो कारभार पळेलो. माधव मंत्री हाका गोंय घेवपाक, ताणें आनी माई शणै वागळे हांणी पालव दिल्लो तशेंच गोंयाचेर धुरी घालपाक ताका आपयल्लो अशें इतिहासकारांचें मत आसा. ताका हरिहररायाचें प्रधानपद मेळिल्लें आनी तो आपल्या नांवा मुखार 'गोवापुराधिश्वर' अशी पदवी लायतालो, अशें शणै गोंयबाब हाणें 'गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक' ह्या पुस्तकांत बरोवन दवरलां.

इ.स. १३९६ वर्साच्या एका शिलालेखांत ताका 'गोवापुराधिश्वर' अशी पदवी लावन, दुसऱ्या हरिहराचो महाप्रधान, मुसलमान सैन्याक हरोवपी (तुरुकदळवि भांडक), सपाकोंकण, धुळिपट्ट कदंब-सूरेकार कदंबपुरजन प्रतिपालक, श्रीवीरवसंतमाधवराय अशें ताचें वर्णन केल्लें आसा. वसंत माधव हाचे उपरांत ताचो व्हडलो पूत मलप्पा ओडियर १३८७ वर्सा गोंयचो राज्यपाल जालो.

- कों. वि. सं. मं.

ओडिसी: पूर्विल्ल्या काळांतलो महाकवी होमर हाचें अभिजात ग्रीक महाकाव्य. डॅक्टिलिक हेक्झेमीटरांत ह्या महाकाव्याचे वट्ट चोवीस सर्ग आसात. ट्रोजन झुजावेल्यान परतो येवपी ओडिस्यूस हो ह्या महाकाव्याचो नायक. आपल्या घरा इथाकाक परततना ओडिस्यूसाचेर तरेतरेचीं आनी जीवघेणी संकश्टां येतात. कितलींशींच वर्सां ताची बायल पिनेलपी ताची वाट पळेत आसता. तिचे लागीं लग्न जावंक सोदपी सगळ्यांक तो मारता. आपले बायलेलागीं ताचें मिलन जाता. हो ह्या ओडिसी महाकाव्याचो कथाविशय आसा.

ओडिसी महाकाव्याचे सुर्वेक ऑलिंपस दोंगराचेर भरिल्ले देवसभेचें वर्णन केलां. ओडिस्यूसाक घर सोडून वीस वर्सां आनी ट्रोयचें झूज सोंपून धा वर्सां जाल्लीं आसतात. झूज सोंपून जेन्ना तो परतो घरा येता तेन्ना

केलिप्सो नांवाचे दर्यादेवतेक ताचेकडेन लग्न जावपाची इत्सा जाता ती ताका एका जुंव्यार आडावन दवरता. तेन्ना अथीना ही देवता झ्यूस ह्या देवांच्या राजाक ओडिस्यूसाक सोडोवंक आपयता. उपरांत वावल्याचो भेस करून इथाका हांगा वचून ओडिस्यूसाचो पूत टेलेमॅकस हाका मेळटा. पूण ओडिस्यूस कितलोशीच वर्सां ना जाल्याचो फायदो घेवन इथाका हांगा कांय लोक पिनेलपी वांगडा लग्न जावंक सोवतात. पिनेलपी आनी टेलेमॅकस हे त्रास भोगीत आसतात. तेन्नाच अथीना देवता येता आनी टेलेमॅकस हाका ताच्या बापायचो सोध घेवंक सांगता. हाचो परिणाम जावन इतले दीस काचवेल्ल्या टेलेमॅकसाक लोकांक तोंड दिवपाचे धाडस जाता.

दुसऱ्या सर्गांत टेलेमॅकस इथाकांतल्या लोकांची सभा घेता आनी लग्नाच्या आंवड्यान पिनेलपीच्या फाटल्यान लागपी लोकांची कटकट ना करपाचो यत्न करता. ह्या सर्गाचे अखेरेक अथीना परतो भेस बदलून टेलेमॅकसाक मेळटा आनी मागीर तीं दोगांय चोरयां ओडिस्यूसाचो सोध घेवंक वतात.

तिसऱ्या आनी चवथ्या सर्गांत टेलेमॅकस कितलीशींच वर्सां शेणिल्ल्या आपल्या बापायचो सोध घेवपाचो यत्न करता. सुर्वेक तो पीलोसाच्या नॅस्टॉर राजाकडेन वता आनी ताच्या पायसिस्ट्रेटस ह्या पुताक घेवन मेनेलेअस आनी हेलन हांकां मेळूंक स्पार्टाक वता. थंयच ताका ताच्या बापायक कॅलिप्सो हे दर्या-देवतेन आडावन दवरला ही बातमी मेनेलेअसाकडल्यान कळटा. हेवटेन इथाकांत पिनेलपीकडेन लग्न जावपाची इत्सा आशिल्ल्या लोकांचो फुडारी ॲंटिनाउस, टेलेमॅकस हाका जितो मारपाचो कट रचता. हो कट पिनेलपीक समजता. ती न्हिदिल्ली आसतना अथीना देवता तिका एक सपन घालता आनी तिका धीर दिता. पांचव्या सर्गांत झ्यूस देवाचे आज्ञेन ओडिस्यूस कॅलिप्सोचे तावडेंतल्यान सुटता. थंयच्यान ओडिस्यूस आपलो फुडलो प्रवास करतना ताचेर रागार आशिल्लो भूंयकांप आनी दर्या हांचो देव 'पोझायडन' हो व्हडलें वादळ निर्माण करता आनी ताचो थापो (तराफो) उध्वस्त करून उडयता. थंयच्यान ऑडिस्यूस फिआशियनांच्या शीर्या नांवाच्या जुंव्यार येता.

सव्या सर्गांत फिआशियन राजकुंवरी नाउसिका हिच्या सपनांत येवन अथीना तिचो लग्नादीस लागीं आयिल्ल्याचें कळयता आनी दुसऱ्या दिसा सकाळीं घरांतले कपडे न्हंयचेर धुवंक सांगता. दुसऱ्या दिसा जेन्ना नाउसिका न्हंयचेर वता तेन्ना तिका नागडे अवस्थेंत ओडिस्यूस दिसता. ती ताका कपडे आनी खावपाक दिवन आपलो बापूय राजा अल्सिनोअस आनी राणी आरेटे हांकां मेळपाक व्हरता. ते ताका वेगवान जहाज दिवन धाडपाचें उतर दितात. आठव्या सर्गांत ओडिस्यूसाच्या मानाक दिल्लें मेजवानीचें जेवण आनी त्यावेळार आशिल्ल्या खेळाचें वर्णन आसा. थंय एका कुडड्यान चारणान ट्रॉयच्या झुजाचें पद गावन दाखयल्लें. तें पद आयकून ओडिस्यूसाच्या दोळ्यांत दुकां येतात. णव्या सर्गांत तो आपूण कोण तें अल्सिनोअसाक सांगता आनी आकूळ-पिकूळ जावन थंय आशिल्ल्या लोकांक आपले भोंवडेचें वर्णन करता. ओडिसी महाकाव्याच्या णव ते बारा ह्या सर्गांनी फकत वर्णनांच आसात. तातूंत साळकां-खावपी लोक, सायक्लोप्स नांवाच्या एकाक्ष राकेस, नरमांसभक्षक लोकांकडेन ताणें केल्लीं झगडीं, ओडिस्यूसाच्या वांगड्यांक दुकराचें रुप दिवपी पूण ओडिस्यूसाचेर प्रेम करपी सर्सी ही दर्याची देवता, तिचे तावडींतल्यान सुटून ओडिस्यूसाची हेडिझाक म्हळ्यार मेल्ल्या मनशांच्या जगाक भेट, थंय सर्सीच्या जुंव्याचेर अपघातांत मरण आयिल्ल्या ओडिस्यूसाच्या वांगड्यांचें दर्शन, फुडल्या प्रवासांत ताणें आपल्या गोड गितांनी दर्यावेल्या भोंवडेकारांक भुलोवन तांचो नाश करपी सायरन हे जलसुंदरेपसून स्वताची केल्ली सुटका, सिल्ला ह्या फातराचेर रावपी राकेसीणीन खाल्ले ताचे इश्ट, आदी अद्‌भत घडणुको ह्या सर्गांनी आयल्यात.

फुडल्या तेरा ते चोवीस ह्या बारा सर्गांत फिआशियनाच्या व्हड्यांत बसून ओडिस्यूस इथाकाक परतो येता. थंय ताका ताचो बापूय आनी पिनेलपी हीं मेळटात, असो कथाभाग आसा. इथाकाक येतकच ओडिस्यूसाक युमिअस नांवाचो लागचो सेवक मेळटा. थंय टेलेमॅकसूय आयिल्लो आसता. ओडिस्यूस ताका आपली वळख दाखयता आनी पिनेलपीच्या फाटल्यान लागिल्ल्या मनशाचो कसो कांटो काडप, ताचीय येवजण आंखता. सतरा ते वीस ह्या सर्गांत फुडल्या मुखेल प्रसंगाची फकत तयारी आसा. तातूंत भिकाऱ्याचो भेस घेवन ओडिस्यूसाचो राजवाड्यांत प्रवेश, स्वताची वळख दाखयनासतना पिनेलपीची घेतिल्ली भेट, पिनेलपीक पडपी फुडल्या सुखाच्या प्रसंगांचीं सपनां, तिच्या लग्नाची तयारी, आदींचें वर्णन आसा.

एकविसाव्या सर्गांत पिनेलपीच्या स्वयंवराखातीर ओडिस्यूसाचें धोणू हाडटात. ह्या धोणवाचेर बाण चडोवन बारा कुराडींचे वळींतल्यान जो बाण सोडटा, ताचेकडेन पिनेलपी लग्न जावचेली आसता. हे सर्तींत कोणाकूच यश मेळना. हें पळोवन भिकाऱ्याच्या भेसांतलो ओडिस्यूस टेलेमॅकसाची मान्यताय घेवन, सगळ्यांचो विरोध पयसावन फुडें वता आनी बाण सोडटा. फुडें बावीसाव्या सर्गांत आपलें खरें रुप प्रगट करून ओडिस्यूस ॲंटिनाउसाक जितो मारता. हें पळोवन लग्नाचे इत्सेन आयिल्ले हेर लोक पळून वतात. पूण तांकांय मारतात. हो रक्तखेव चालू आसतना पिनेलपी मात अथिनाच्या प्रभावान सुस्त न्हिदिल्ली आसता. तेविसाव्या सर्गांत तिका ही खोशयेची बातमी कळटा. तेन्नाच ती आनी ओडिस्यूस परतीं मेळटात. चोविसाव्या सर्गांत ओडिस्यूसाची आपल्या जाणट्या बापायवांगडा भेट जाता.

ओडिसी आनी इलिअड हीं दोनूय महाकाव्यां जरी होमरानच बरयल्यांत तरी तातूंतलो फरक स्पश्टपणान जाणवता. इलिअड महाकाव्यांत शोकात्मक गजाली आसात आनी ओडिसी ही एकाद्र्या सुखात्मक कादंबरीवरी दिसता. परिस्थिती कितलीय खर आसली तरी तातूंतल्यान वाट काडपाची मनशाची धडपड ओडिस्यूसाच्या रुपान होमरान दाखोवन दिल्या. ह्या महाकाव्यांतलें ओडिस्यूसाचें शाणेपण स्वभावीक दिसता. तातूंतल्यान ओडिस्यूसाच्या व्यक्तिमत्वांत सामान्य मनशाभशेन आपलें घर, बायल हाचेविशीं ओड दिसून येता. देखून आर्विल्ल्या वाचप्यांक तो खूब लागशिल्लो दिसता. ओडिस्यूसा सारकेच पिनेलपी, टेलेमॅकस, युमिअस, ॲंटिनाउस, अथिना, केलिप्सो, सर्सी, आरेटो, आदी व्यक्तिरेखा होमरान बरे तरेन रंगयल्यांत. केलिप्सो आनी सर्सी ह्यो जरी दर्या देवता आसल्यो तरी ओडिस्यूसाचेर आशिल्ल्या तांच्या मोगांतल्यान तांचें मानवी आंग होमरान परिणामकारकपणान दाखोवन दिलां.

ओडिसी महाकाव्याची शैली सादी, नितळ, पूण वेधक आसा. इलिअडच्या मानान ह्या महाकाव्याची रचणूक चड बांधेसूद आसा. ह्या महाकाव्यांत होमरान कितल्याशाच लोककथांचो कलात्मक उपेग केला. ह्या काव्यांत होमरान पातिव्रत्य आनी बायलेचो नितळ मोग हांकां चड म्हत्व दिलां. तेभायर इश्टाचो मोग, धनयाविशीं आदर हांचेंय म्हत्व पटोवन दिलां.

युरोपीय समाजांत ओडिसीक चड संस्कृतीक म्हत्व मेळ्ळां. युरोपीय मनाक आयजूय हें महाकाव्य वेगवेगळे तरेन अर्थपूर्ण दिसता. ओडिसीच्या मूळ आकृतिबंधाक बादा येवंक दिना आसतना वेगवेगळ्या काळांत ताचें वेगवेगळे विवरण जालां.

- कों. वि. सं. मं.

ओडिसी नृत्य: एक पूर्विल्लो भारतीय शास्त्रोक्त नृत्यप्रकार भारतांतल्या सगळ्यांत पोरन्या नृत्य प्रकारांत हाचो आस्पाव जाता. हो नृत्यप्रकार 'ओडू' म्हळ्यार ओरिसाकडल्यान आयला.

भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत ओडिसी नृत्याचो उल्लेख एक शास्त्रीय नृत्यप्रकार म्हूण केला. इ. स. दुसऱ्या शतमानांत खारवेल ह्या जैन राजाचे राजवटींत ताणें आपले प्रजेखातीर 'तांडव' आनी 'अभिनय' ह्या नृत्यांचे प्रयोग केल्याचो उल्लेख, उदयगिरीचे हाथी गुंफेच्या शिलालेखांत मेळटा. ह्याच काळांत उबारिल्ल्या देवळांतल्या शिल्पांभितर विंगडविंगड नृत्यप्रकार कोरांतिल्ले दिसतात. इ.स. च्या आठव्या शतमानामेरेन बौद्ध

ांची सत्ता ओरिसाचेर आसली. ह्या काळांत ओरिसान कलेच्या मळार उदरगत केली. णवव्या शतमानांत ओरिसांत देवदासींची चाल सुरू ांनी तांकां 'महारी' अशें म्हण्टाले. हांकां 'ओडिसी' नृत्याच्यो ानर्तिका म्हूण वळखतात. ह्यो नर्तिका त्या काळांत बांदिल्ल्या वमंदिरांत शिवामुखार नृत्य करताल्यो. त्या काळांतल्या शिवमंदिराच्या ाचेर ह्या नृत्याच्या शिल्पांचे अवशेश दिसतात. णवव्या शतमानांत यकेसरी' आनी 'गंधर्व केसरी' ह्या दोन राजांनी तशेंच बाराव्या शमानांत जावन गेल्ल्या अनंग भीम देव राजान ह्या नृत्याक आपलें टबळ दिलें. तातूंतल्यान ह्या नृत्याची व्हड उदरगत घडली. बाराव्या मानांत जावन गेल्ल्या महेश्वर महापात्र हाणें आपल्या भिनयचंद्रिका' ग्रंथांत, ओडिसी नृत्याचो शास्त्रोक्त नियाळ केला. ळाव्या शतमानांत महारींच्या जाग्यार तरणे नर्तक देवळांत पावले. कां 'गोटिपुआ' म्हण्टाले. ते बायलेच्या भेसांत नृत्य करताले. ह्या हारी' आनी 'गोटिपुआ' हांणी ओडिसी नृत्याची परंपरा कितलींशींच र्सा जिती दवरली. उपरांत ह्या नृत्याक देंवती कळा लागली. सद्या ह्या त्याचें परतें पुनरुज्जीवन जावपाक लागलां. नामनेची नर्तकी इंद्राणी मान हिणें १९५८ त तें नृत्य दिल्लींत सादर केलें. उपरांत भारत ानी परदेशांतय तिच्या ह्या नृत्याक उर्बेभरीत येवकार मेळ्ळो. ओरिसा गीत नाटक अकादमी, कला विकास केंद्र ह्यो संस्था ह्या नृत्याचें नरुज्जीवन करपाक खूब वावुरल्यात.

ओडिसी नृत्यप्रकार तांडव आनी लास्य ह्या दोन वेगळ्या पध्दतींनी डला. लास्य नृत्यपध्दत मूळ महारीनी तयार केल्ली. उपरांत आयिल्ल्या ोटिपुआंनी ह्या नृत्यांत ताठरपणा हाडलो. तांडव पध्दतींत आंगाची टान हालचाल जाता. नृत्याची पध्दत आनी शास्त्र हे नदरेन ओडिसी त्य हेर नृत्यांपरस खूब वेगळें. ओडिसी नृत्याचे विंगडविंगड प्रकार अशे ासात: १. **मंगलाचरण**: हें आद्य नृत्य जावन आसा. हातूंत जायते ल्हान कार आस्पावतात. देखीक: पुष्पांजली, भूमिप्रमाण, वंदना. २. **पल्लवी**: ातूंत आंगाचें मोडप काव्यात्मक आसता. तातूंत 'नृत' म्हळ्यार गुध्दनृत्य आसून नर्तक दोळे, भुंवयो आनी मान हांच्यो तालार हालचाली रता. नर्तक दर फावटी फुडलो प्रकार सुरू जावंचे आदी 'थाई' म्हळ्यार ूळ स्थानांत परत येता. ह्या नृत्यांचे स्वरपल्लवी आनी वाद्यपल्लवी अशे दोन भाग आसले तरी ते मूळ एकच आसात. वसंत- पल्लवी आनी कल्याणपल्लवी हीं दोन नृत्यां चड नामनेचीं. हातूंत संगीत आनी ताल ांकां सारकें म्हत्व आसता आनी ह्या संगीताची बसका खास रागांचेर आदारिल्ली आसता. ३. **बादू नृत्य**: हें नृत्य सगळ्यांत कठीण आसून तें भगवान शंकराचे आराधनेखातीर करतात. ताका बटुकभैरव म्हूण वळखतात. हाचे ६४ प्रकार आसात. ४. **अभिनय**: हातूंत गीतांचेर आदारिल्ले भावनाविश्कार आसतात. राधाकृष्णाची क्रीडा तशेंच गीतगोविन्द हे काव्यरचणुकेचेर आदारिल्लीं गीतां हो ह्या नृत्यप्रकाराचो मुख्य विशय. हातूंत शृंगार आनी भक्तिरसाक चड म्हत्व दिलां. खास करून ह्या प्रकारांत दशावतार सादर करतात. ५. **मोक्षनाट्य**: हो निमाणो नृत्यप्रकार आसून तातूंत फकत नृत्य आसता. सांगाताक संगीत नासता, पूण तालाक चड म्हत्व आसता.

१९५८ वर्सा उपरांत 'शब्दनृत्य' नांवाचो प्रकार वयल्या नृत्यप्रकारांत आस्पावला. तातूंत तांडव ह्या नृत्याचो उत्स्फूर्त आविश्कार आसून शिवतांडव आनी गणेशतांडव हे प्रकार तातूंत आस्पावतात. बंधनृत्य हो आनीक एक ओडिसी नृत्याचो प्रकार आसून ताका पोरनी परंपरा आसा. हो कसरतीचो आनी कठीण आंग मोडपाचो नृत्यप्रकार आसा. अभिनयचंद्रिका ह्या ग्रंथांत ताचे धा प्रकार सांगल्यात.

ओडिसी नृत्य प्रकारांत फुडल्यो गजाली आस्पावतात. १. **पादभेद**- समपाद, कुंभपाद, धनुपाद आनी महापाद अशे चार प्रकार आसात, पूण ताशिवाय ते रेखापाद, नुपूरपाद आनी आश्रितपाद अशेंय मनतात. हातूंत पादक्रिया म्हत्वाच्यो आसतात.

२. **भूमी**: नर्तकाची रंगमाचयेवेली हालचाल करपाची पध्दत. हाचे आठ प्रकार आसात.

३. **चारी**: भुंयेकडेन संबंदीत आशिल्ले वेगवेगळ्या प्रकारचे पदाघात.

४. **भ्रमरी**: गिरक्यो घेवपाचे प्रकार. हातूंत एकपाद भ्रमरी, कुंचित भ्रमरी आनी अंग भ्रमरी अशे भ्रमरीचे तीन प्रकार आसात.

५. **भंगी**: मुखेल नृत्यावस्था,- त्रिभंगी (शरीर तीन कडेन बागयिल्ल्यान तयार जावपी नृत्यावस्था) आनी चौकभंगी आनी हेर अशे प्रकार आसात.

६. **हस्त वा मुद्रा**: अर्थ स्पश्ट करपाखातीर नृत्यांत हाचो उपेग जाता. हाचे वट्ट ४८ प्रकार आसात.

रंगभूषा: नर्तकाच्या सगळ्या आंगाक केशर लायतात. 'गोरचना' म्हळ्यार सरपटपी प्राण्यासारकीं नक्षी नर्तकाच्या कपलावेल्यान पोल्यामेरेन काडटात. भुंवयामदीं कुकमाचो तिबो लायतात. खाडकेचेर बारीकसो तीळ दवरतात. दोळे-भुंवयांत काजळ घालतात. हाताक कुंकूम तर बोटांचेर अळीता (मेथी) लायतात.

वेशभूषा: ह्या नृत्यांत वापरिल्ले साडयेक 'पट्टसाडी' म्हण्टात. ही साडी रस्मी आसून पाचव्या वा तांबड्या रंगाची आनी णव वार लांब आसता. नृत्यांत आंगाक घालतल्या पोलक्याक 'कांचुला' म्हण्टात. हो कांचुला काळ्या वा तांबड्या रंगाचो आसता आनी ताका जरीची कड आसता. निबिबंध हें वस्त्र शरीराच्या फाटल्या भागांतल्यान हाडून मुखार बांदतात. आंगार घालतल्या वस्तींभितर, पांयांत घुंगूर, कमेरक बेंगपाटिया, मनगटांत करकंकण, हातांत ताईत, गळ्यांत चापसरी आनी पदकतिलक, तकलेचेर अलका तर आंबाड्याचेर रत्नांनी जडयिल्ली जाळी हांचो आस्पाव आसता.

संगीत: ह्या नृत्यांतल्या वेगवेगळ्या प्रकारांक वेगवेगळ्या राग-तालाचेर आदारिल्लें शुध्द शास्त्रीय संगीत वापरतात. हिंदुस्थानी आनी कर्नाटकी संगीत हाचो वापर केल्यार लेगीत तांचीं खाशेलेपणां जतनायेन सांबाळटात. कविसूर्य बलदेव रथ, गोपीनाथ, उपेन्द्र भंज आनी हेर कवींच्यो गीतरचना संगीतांत वापरतात. मर्दल (मृदंगाचो प्रकार), गिनी (झांज), पखवाज, वीणा, बांसरी हीं वाद्यां संगीताची साथ दिवपाखातीर वापरतात.

ताल: हातूंत ध्रुवादी सप्ततालपध्दत वापरतात. तातूंतल्या खास बोलांक 'अडसा' म्हण्टात.

कलाकार: ओडिसी नृत्यप्रकारांत मोहन महापात्र महारींचे शिकोवपी, तर पद्मचरण दास हे गोटिपुआंचे शिकोवपी म्हूण नामनेक पावल्यात. हेर शिकोवप्यांभितर पंकज चरण दास, देवप्रसाद दास, केलुचरण महापात्र कालीचरण पटनायक हांचो आस्पाव जाता. इंद्राणी रेहमान, संयुक्ता पाणिग्राही, डॉ. कुमकुमदास, डॉ. विनंती मिश्र, रीतादेवी आनी यामिनी कृष्णमूर्ती हांचो माचयेवेल्या नामनेच्या कलाकारांभितर आस्पाव जाता.

संदर्भ- धर्मीक: ओडिसी नृत्याचो पुरीच्या जगन्नाथ मंदिराकडेन संबंद आशिल्लो दिसता. ह्या मंदिरांत नाचपी महारींचे दोन पंगड आसले. तातूंतलो एक ओडिसी तर दुसरो तेलुगू आसलो.

अभ्यासक: ओडिसा हांगाच्या नृत्यमंडळाचो कलागुरू कालीचरण पटनाईक हो नृत्याच्या मळार संशोधन करता. ताणें ओडिसी नृत्याविशीं जायतीं पोस्तीं हातबरपां आनी प्रबंध जमयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

ओणम: केरळ राज्यांतली म्हत्वाची परब. नव्या मलयालम वर्साचो आरंभ 'ओणम'चे परबेन जाता. पावसाळो सोंपल्या उपरांत येवपी शरद ऋतूंत, मलयालम वर्साच्या चिंगम म्हयन्यांत ही परब येता. आश्विन शुध्द प्रतिपदेक सावन म्हळ्यार हस्त नक्षत्रासावन ही परब सुरू जाता आनी श्रवण नक्षत्र लागसर धा दीस चलता. श्रवण नक्षत्राक केरळांत 'ओणम' म्हण्टात.

केरळी भौस ही परब जाती पातीचीं बंधनां बाळगिनासतना मनयता शेत पिकावळ घरांत आयिल्ल्यान जाल्ली उमेद हें ह्या परबेफाटलें एक कारण आसलें, तरीय हे परबेचें मूळ बळी राजाचे दंतकथेंत सांपडटा. ही

कथा अशी आसा: असुरांचो राजा बळी हाणे आपल्या कर्तुत्वान आनी योगबळान पुराय धर्तरिर शेक गाजयलो. ताचे राजवटींत जनता खोशयेन जियेताली. सगळ्या सुख समाधानाच्या गजालींनी ताचें राज्य परिपूर्ण आसलें. ताका लागून स्वताच्या तपोबळाचेर बळी देवलोक जिखत, असो भंय देवांक दिसलो. देवांनी भगवान विष्णुक होरायलो. विष्णून 'वामन अवतार' घेतलो. बळीच्या दानी आनी उदार स्वभावाचो फायदो घेवपाच्या हेतान वामन अवतारांतलो विष्णू तागेर भिक्षा मागपाक गेलो. वामनान बळीकडेन तीन पावलां जमीन मागली. बळीन अट मानून घेतकच वामनान आपलें आकांताचें मूळ रुप घेतलें. ताच्या दोन पावलांनी धर्तरियत पुराय संवसार भरून गेलो. वामनान 'तिसरें पावल खंय दवरूं?' अशें विचारतकच बळीन आपलें मस्तक ताचेफुडें बागयलें. वामनान तिसरें पावल बळीच्या मस्तकार दवरून ताका पाताळांत धाडून दिलो.

केरळांत ही दंतकथा मातशी बदलता. हांगा बळी, 'महाबळी' जाता. ही कथा द्राविडी भौसाचे नदरेंतल्यान लोकांमदीं घोळिल्ल्यान आपलो राजा फटवला अशें तांकां दिसना. महाबळी राजा दानशूर, दिल्लें उतर पाळपी, जिवाक जीव दिवपी अशी आदराची भावना केरळांत ताचेविशीं आसा. आपलो राजा महापराक्रमी आशिल्ल्यान ताका हरोवपाक देवाक येवचें पडलें अशेंय तांकां दिसता. आर्य आनी अनार्य अशा दोन संस्कृतायेंतल्या झुजांत अनार्य (द्राविडी लोक) हरले तरी तांचो राजा दानशूर पराक्रमी म्हूण म्हान, अशें केरळांतल्या लोकांक दिसता. हे दंतकथेक केरळांत आनीक एक रुप मेळटा, तें अशें- पाताळांत वचचेपयलीं, आपल्याक वर्सांतल्यान एक फावट प्रजेक भेटूंक मेळचें, अशें विष्णूकडेन महाबळी मागता. वामन अवतारांतलो विष्णू त्यावेळार 'तथास्तू' म्हण्टा. महाबळी राजा वर्सांतल्यान एकफावट लोकांचे भेटेक येता. त्या दिसाक 'भिरु ओणम्' म्हण्टात. ओणम् परबेचो आरंभ ह्याच दिसा जाता.

हे परबेक येवकार दिवंक केरळांत व्हड तयारी चलता. घरां-दारां निवळ करून तांकां रंग काडटात. घराचो फुडलो भाग फुलांनी नटयतात. घराफुडलें आंगण सारोवन ताचेर रांगोळी घालतात. ताचेर विंगडविंगड फुलांच्यो रचना करतात. ही तयारी धा दीस मेरेन चलता. श्रवण नक्षत्राच्या मुखेल दिसा वामनाची तोंकदार मातयेची मूर्त हाडून आंगणांत दवरतात. ते मुर्तीच्या भोंवतणी फुलांची सोबीत रचना करतात. पयलीं सगळे जाण एकठांय जावन 'आरप्पू' ह्या पवित्र उतरांचो मोटयान उच्चार करतात. उपरांत वामनाची म्हळ्यार 'तृक्काक्करपन' हाची पूजा जाता. ह्यावेळार घरभर लोक नटून थटून रावतात. ह्या दिसा घरांघरांत गोडधोड, जेवणखाण जाता. ओणमच्या दिसा केरळचे लोक एक खास खेळ खेळटात. ताका 'नाटन पंतुकळि' म्हण्टात. तेभायर 'किळितट्टु', 'कुंतिक्कळी' अशे जायते मैदानी खेळ जातात. घरांत बशिल्लेकडेन बुध्दिबळ, पलॉन्कुशि, पल्लुकळि हेवूय खेळ खेळटात. चलयो आनी बायलो दनपरां आनी रातीच्यो एकठांय जावन नृत्य करतात. ताका 'कैकोट्टिकाळी' अशें म्हण्टात. दादले फकाणांची लडाय करतात. तिरंदाजीच्यो, कुस्तीच्यो आनी वाद्यां वाजोवपाच्यो सर्ती हे परबेवेळार जातात. व्हड्यांचे सर्तीक हे परबेत खास म्हत्व आसता. हे सर्तीक 'वंचीकळी' म्हण्टात. हातूंत 'चुंडन' ह्या व्हडल्या व्हड्यासावन घरगुती बनावटीच्या पनेळांमेरेन सगळीं व्हडीं आस्पावतात.

रितीः ओणमच्या दिसा लग्न जाल्ले चलयेन कुळारा येवपाक जाय, असो नेम आसा. त्या दिसा घरांतल्या नोकर-चाकरांक, धनी नवी लुगटां भेटयतात. भाटकारालीं कुळां तांकां केळीं, तवशीं, कारांदे ह्या फळांच्यो भेटी धाडटात. भाटकार गोड-धोड जेवण तांकां वाडटा.

मलयालम भाशेंत हे परबेचेर दोन सुंदर काव्यां रचल्यांत, तीं अशीं: विल्वत्तयु राघवन् नंबियार हाचें 'अरणमुला विलासम्' आनी पेरुंपरा वासुदेव भट्टार्थिरि हांचें 'उद्रितथि चरितम्'.

केरळ सोडून तमिळनाडू, कर्नाटक वाठारांतूय ओणम् परब आदल्या काळार जाताली. तमिळ आळवाराचीं गीतां, कर्नाटकाचे दर्यादिगेलागगार गंगावळी न्हंयचे लागीं आशिल्ल्या अवशेशांवेल्यान ही गजाल सिध्द जाता.

- कों. वि. सं. म.

ओनील, यूजीन ग्लॅडस्टन:

(जल्म: १६ ऑक्टोबर १८८८, न्यूयॉर्क; मरण: २७ नोव्हेंबर १९५३, बॉस्टन).

नामनेचो अमेरिकन नाटककार. अमेरिकन माचयेवेल्या जेम्स ओनील ह्या नामनेच्या नटाचो चलो. वेगवेगळ्या खाजगी शिक्षणसंस्थांतल्यान ताणें शिकप घेतलें. १९०६-०७ ह्या वर्सा ताणें प्रिन्स्टन विद्यापीठांत शिकप घेतलें. उपरांत नट, नाट्यसंस्था-व्यवस्थापक, पत्रकार, तारवटी अशे जायते वेवसाय ताणें केले. १९१२ त बारीक जोराक लागून तो दुयेंत पडलो. तातूंतल्यान बरो जातकच ताणें नाटकां बरोवपाचो वेवसाय सुरू केलो.

सुर्वेक ताणें Bound East for Cardiff (१९१६) ह्यो दर्याचे जिणेवयल्यो एकांकिका बरयल्यो. Beyond the Horizon (१९२०) नाटका-सावन ओनीलची विस्तृत आनी प्रयोगशील नाट्यनिर्मणी खऱ्या अर्थान सुरू जाली. The Emperor Jones (१९२०) ह्या नाटकांत एका निग्रो 'दादा'च्या आनी The Hairy Ape (१९२२). ह्या नाटकांत एका खलाशी 'दादा'च्या अधःपाताचें सूक्ष्म पूण रंगाळें चित्रण, अभिव्यक्तिवादी तंत्राचो यशस्वी उपेग करून ताणें सोबितपणान पितारलां. Desire under the Elms (१९२४) हालूंत ताणें प्यूरिटन मनाचें सखोल चित्रण केलां. Strange Interlude (१९२८) हे शोकात्मिकेंत संज्ञाप्रवाहात्मक संवादांचो प्रयोग केल्लो दिसता. Mourning Becomes Electra (१९३१) ह्या नाटकांत एस्किलस हाच्या 'ओरेस्टेइआ' ह्या नामनेच्या ग्रीक नाटकांतले श्राप, जारकर्म आनी सूड ह्या विशयांची मानसशास्त्रीय नदरेन मांडावळ करपाचो प्रभावी यत्न केला. ही कलाकृती म्हळ्यार ओनीलचे कलेचो कळस. Long Days Journey into Night (१९५६) हें आत्मचरित्रात्मक नाटक. कांय पोरन्या नाट्यतंत्रांचोय ताणें उपेग केला. देखीक- The Great God Brown (१९२६) आनी Lazarus Laughed (१९२७) ह्या दोन नाटकांत ताणें रुपड्यांचो उपेग केला. मनीस जिणेची शोकात्मकता, मनीस स्वभावाचीं विंगडविंगड तासां आनी प्यूरिटन मनाच्यो विकृती हे ताचे आवडीचे विशय. रूक्ष पूण भेदक वास्तवता, सूक्ष्म मनोविश्लेशण, अभिव्यक्तीखातीर स्वतंत्रताय अशें खाशेलेपण आशिल्ले ताचे नाट्यनिर्मणेखातीर १९३६ त साहित्याखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका फाव जालो. मनीस जिणेकडेन बारीकसाणेक उक्त्या दोळ्यांनी पळोवपी आनी मनशाच्या मनाचें सूक्ष्म दर्शन घडोवपी ओनीलाइतलो नाटककार अमेरिकन साहित्याच्या मळार आनीक कोण ना, अशें म्हण्टात.

ताच्या Beyond the Horizon, Strange Interlude आनी Long Days Journey into Night ह्या नाटकांक पुलित्झर इनामां फाव जालीं.

Iceman Cometh (१९४६) ही ताची नाट्यकृती सगळयांत म्हत्वाची

मानतात.

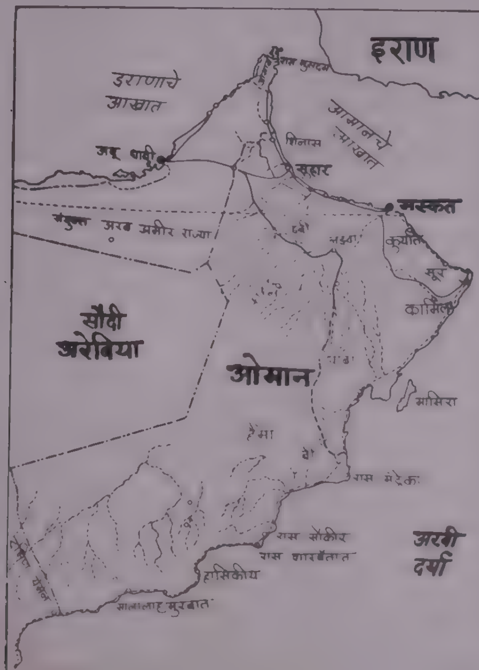
- कों. वि. सं. मं.

मान: अरबस्तानच्या आग्नेय तोंकावेलो देश. मस्कत आनी ओमान नांवान १९७० मेरेन नांवाजिल्लो. क्षेत्रफळ २,१२,४०० चौ. किमी कसंख्या १२,२८,००० (१९८५). हाचे उत्तरेखटेन ओमानचें आखात, तेक आनी दक्षिणेक अरबी दर्या, नैर्ऋत्येक दक्षिण येमेन, अस्तंतेक वदी अरेबिया आनी वायव्येक संयुक्त अरब अमीर राज्यां आसात. र्मुझच्या दर्यांत आशिल्लो रुऊस- अल्- जबल हो ओमानचो दोंगरी कल्पीय वाठार, कल्बा आनी फुजाइरा ह्या संयुक्त अरब अमीर ज्यांनी ओमानच्या मुखेल भुंयेसावन वेगळो काडला. १७८४ वर्सा लातच्या खानाकडल्यान ओमानाक मेळिल्लो मकरान दर्यादिगेवेलो दर बंदरालागींचो वाठार ओमानान १९५८ वर्सा पाकिस्तानाक ३० ख पौंड घेवन पर्यून दिलो, जाल्यार १८५३ त ओमानाकडल्यान ळिल्ले दक्षिण दर्यादिगेलागचे कुरिया-मुरिया जुंवे ब्रिटनान १९६७ वर्सा मानाक पर्यून दिले. १,६०० किमी. ची दर्यादिग आशिल्ल्या ह्या देशाची स्कत ही राजधानी जावन आसा.

भूंयवर्णन: अशीर दर्यादिग, तिचेफाटलो पर्वतांचो वाठार आनी च्यायफाटीं पठारी वाठार अशें सादारणपणान ओमानाचें भुगोलीक रुप आसा. ओमानच्या आखातावेली उत्तरेखटेनची दर्यादिग सुमार २५० मी. लांब आनी ५-६० किमी. रुंद आसा. हो वाठार बरोच पिकाळ आसा आनी बाटिना ह्या नांवान वळखुपी ह्या वाठारांत खाजराचें पीक बरें ता. बाटिनाचे दक्षिणेवटेनची दर्यादिग सामकीच अशीर आसा आनी स्कत शार ह्याच वाठारांत आसा. दर्यादिगेक तेंकून अल् हाजर ही सुमार ८० किमी. वायव्य-आग्नेय पर्वतांची वळ पातळ्ळया. वाडी समाईल ह्या न्हंयच्या देगणाक लागून तिचे उदेंत हाजर आनी अस्तंत हाजर अशे दोन वांटे जाल्यात. जबल-अल्-अख्दर हें हांगाचें सगळ्यांत ऊंच (३,१०७ मी.) दोंगरातेमक. ओमानची अरबी दर्यावेली धोफारची देग मात सुमार ३२ किमी. रुंद आनी पिकाळ आसा. हे दर्यादिगेचे उत्तरेक जबल फलिक, कमर, कारा, समहान ह्या सारक्यो ९००-१,२०० मी. उंचायेच्यो पर्वतांच्यो वळी आसात. हांचेमदीं धोफर नांवाचो पठारी वाठार आसा. ओमानचो भितरलो पठारी वाठार सामकोच उसू पडिल्लो आसा आनी तो सावदी अरेबियाच्या रब-अल्-खली ह्या वाळवंटाक मेळटा. दर्यादिगो आनी कांय पाचवे वाठार सोडल्यार ओमान देश वाळवंटाचो, फातरांनी भरिल्लो आनी सुको आसा. न्हंयोय सुकून गेल्यो आसतात. तांकां वाडी म्हण्टात. ओमानचे दक्षिणेवटेनचे जुंवे, कुरिया-मुरिया हेय अशेच सुके आनी उसू पडिल्ले आसात.

हवामान, वनस्पत आनी मोनजात: सामकेंच उश्ण आनी दर्यादिगांचेर दमट हवामान, ही ओमानची खाशेलपणां. दर्यादिगांलागीं दर्याचें उदक चडशें गरम आसता. हांगाचें तापमान नोव्हेंबर ते मार्च मेरेन १६ ° से ते २१ ° से. मेरेन आसता; तर गिमादिसांनी तें ५५° ते ६६° से. मेरेन वयर पावता. पर्वतांच्या वाठारांतलें हवामान त्या मानान उण्या तापमानाक लागून बरें आसता. उदेंतेचे दर्यादिगेवेलें वर्सुकी पावसाचें प्रमाण १० सेंमी. आसता. चडसो पावस दर्यादिगो आनी पर्वतांच्या उंचेल्या वाठारांनीच पडटा. धोफार दर्यादिगेर मात मोसमी वाऱ्यांक लागून सुमार ६० सेंमी. पावस पडटा. चड उश्णताय आनी उणो पावस हांकां लागून ओमानच्या कांय भितरल्याच वाठारांनी वाळवंटांनी वाडपी झोंपां, तींय सामकींच उण्या प्रमाणांत आसात. दोंगरी वाठारांनी सामकी उणीं रानां आसात. थंय चित्तो, हरण, सांबर, खोकड, कोलसूणें, सोसो ही मोनजात दिश्टी पडटा.

इतिहास: ओमानचे दर्यादिगेवेल्यान बाबिलोन पयलींच्या काळासावन

येरादारी जाल्याचे पुरावे मेळटात. उत्तरेकडेनच्यान आयिल्ल्या सेमेटिकांनी ओमानांत रावितो करून आशिल्ल्या रैमायटांक थंयसावन धांवडावन घाल्ले. इ.स. प. ५२६ त ओमानचो कांय वाठार पर्शियन साम्राज्याचे सत्तेखाल आशिल्ल्याची नोंद आसा, पूण सातव्या शेकड्यामेरेन, ओमानान इस्लाम धर्म आपणायचे पयलींचो इतिहास स्पश्ट जायना. ओमानान इस्लाम धर्माक आपणायल्या उपरांतय मूळचो [illegible] उरलो उत्तरेकडेनच्यान आयल्ले ते हिनवी आनी हांगाचे मूळ लोक घाफिरी अशें मानतात. इस्लाम धर्मांतल्या फुटाफुटी उपरांत आठव्या शेकड्यांत अब्दल्ला इब्न इबाह (६९९-?) हाणें ओमानांत इबादीय (अबादीय) पंथाची थापणूक केली. ह्या लोकांनी ७५१ त जुलंद बिन मसूद हाका ओमानचो पयलो इमाम म्हूण वेंचलो. ताच्या उपरांत नेमान इमामाची वेंचणूक जाताली, पूण ११५४ त बनू नभन हाणें आपल्या वंशाची थापणूक केली. १४२९ सावन नभनी राजांवांगडा लोकांनी वेंचिल्ल्या इमामांचोय कारभार चालू जालो. ९ व्या शेंकड्यासावन ओमानचे संबंद उदेंत आफ्रिकेंतल्या वाठारांकडेन आयले. मोझांबिकलागच्या कांय वाठाराचेर तांची सत्ता चलताली. १५०८ त पोर्तुगेजांनी ओमानच्या दर्यादिगेवेले वाठार आनी उदेंत आफ्रिकेंतल्या वाठाराचेर सत्ता गाजोवंक सुरवात केली. सुमार १५० वर्सां हो वाठार तांचेकडेन उरलो. १६१६ त ओमानांतल्या नासिर बिन मुर्शिद ह्या इमामान आपली सत्ता घटमूट करून यारुबी वंशाची थापणूक केली. ताचो भुरगो बिन सैफ हाणें ओमान आनी उदेंत आफ्रिकेंतल्यान पुर्तुगेजांक धांवडावन घाले आनी ओमानाचें साम्राज्य वाडयलें. १७०८ त इमामाक फाटबळ दिवपी हिनवी आनी घाफिरी हांचेमजगतीं झूज पेटलें. इमामान इराणाचो पालव घेतलो. १७३७ त इराणच्या नादिरशहान ओमानाचेर घुरी घाली. १७४१ त घाफिरींचे फाटबळ.आशिल्ल्या इमाम अहमद बिन सैद हाणें इराण्यांक धांवडावन सय्यद (सैद) घराण्याची थापणूक केली. ब्रिटनान ओमानाकडेन १७९८ त कबलात करून शांततायेचे संबंद जोडले. १८२० त ओमानाचें साम्राज्य बळिश्ट जालें. १८३२ त सुलतानान आपली राजधानी झांझिबार हांगा हाडली. ताच्या मरणा उपरांत १८५६ त ताच्या भुरग्यांनी ओमान आनी झांझिबार वांटून घेवन स्वतंत्र राज्यां तयार केलीं. ओमानाचो सुलतान दुबळो जाल्ल्यान ब्रिटनान १७९१ त ओमानाक भारतावांगडा आपले सत्तेखाला घेतले. १९१३ त थळाव्या लोकांनी बंड करून नव्या इमामाक वेंचलो, पूण ताचो १९२० त खून जालो. सैय्यद तैमुर ह्या सुलतानान फुडल्या इमामाकडेन बरे संबंद राखले. १९५४ इमामान वेगळें राज्य तयार करपाचो यत्न केलो. पूण सुलतानान ब्रिटिशांच्या पालवान ताचेर जैत मेळयलें. १९५६ त संयुक्त राश्ट्रांनी थाराव घेवन ओमानाक स्वतंत्रताय दिवपाची मागणी केली. ब्रिटनान ती मानून घेतली. सुलतान सैद बिन तिमूर हाच्या राजकारभाराक वाजेवन ताचो चलो काबूस बिन सैद हाणें २४ जुलय १९७० दिसा रगतहीन क्रांती करून ओमानचेर सत्ता मेळयली. धोफार वाठारांत १९७१-७२ त सुलतानाआड बंडाचे यत्न जाले, ह्या बंडाच्या फुडाऱ्यांक हरोवन बंड चेपून उडयलें. आयजमेरेन हांगाचो सुलतान काबूस बिन सैद होच आसा.

राज्यवेवस्था: ओमानांत पुरायपणान एकाधिकारशाय चलता आनी ह्या देशाक औपचारिक संविधान ना. सुलतान आपल्या हुकुमनाम्यावरवीं विधीमंडळ थारायता. देशाचो पंतप्रधान, राश्ट्राध्यक्ष, परराश्ट्र मंत्री, राखणेमंत्री आनी राखणे दळांचो सगळ्यांत वयल्या पांवड्यावेलो मुखेली सुलतान आसा. थळावें प्रशासन ४० प्रांतांतल्यान (विलायेत) चलता. हांचेर नियंत्रण दवरपाखातीर सुलतान राज्यपालाची नेमणूक करता. संसद आनी हेर लोकशाय राज्यांनी सांपडपी राज्यकारभाराची वेवस्था ह्या देशांत ना.

अर्थीक स्थिती: सामकें उश्ण हवामान, उणो पावस ह्या गजालींक लागून ओमान शेतवड आनी उद्देगांच्या मळार पयलींसावन फाटीं पडला. चांचेगिरी, नुस्तेमारी, मोतयां आनी खाजूर ह्या गजालींक लागून हो वाठार पयलीं नांवाजिल्लो आशिल्लो. बाटिना हांगा खाजराचें पीक बरें येता. १९६४ त पेट्रोलियम सांपडल्या उपरांत ओमानाक म्हत्व आयलें. पेट्रोलियमच्या उत्पादनाचेर हांगाची अर्थवेवस्था आदारल्या. सामकेच उण्या वाठारांनी गंव, बार्ली, ज्वारी, ऊंस, तंबाखू, केळीं, आंबे, ऑलिव्ह, बदाम, अक्रोड, नाल्ल हांचें पीक येता. रानां सामकींच उणीं आसात आनी थंय हिंगासारकें पीक सापडटा. नुस्तेमारी आनी दर्यांतल्यान मोतयां काडपाच्या धंद्याक हांगा म्हत्व आसा. अन्नाच्या चडशा वस्तूंनी ओमानाक आयात करची पडटा. निर्यात चडशी पाकिस्तान, भारत, इराक, इंग्लंड ह्या देशांकडेन जाता. ओमानांत उंटांक पोसपाचो धंदो बरोच उदरगतीक पावला. हालींहालींच तरांतरांचे कारखाने उगडून उत्पादन करप चालू जालां.

रियाल ओमानी हें हांगाचें चलनी नाणें जावन आसा.

येरादारी आनी संचारण: ओमानांत रेल्वे मार्ग आनी उदकांतले मार्ग नात. देशांतल्या बंदरांचो उपेग चडसो पेट्रोलियमची निर्यात करपाखातीर जाता. रस्त्यांचें प्रमाणय चड ना पूण देशांतलीं मुखेल शारां रस्त्यांच्या आदारान एकामेकांक जोडल्यांत. हांगा राश्ट्रीय विमान कंपनीय ना. गल्फएअर ही विमानकंपनी हांगाच्या हवाई मार्गाचेर नियंत्रण दवरता. सीब हो मस्कत शारालागीं आशिल्लो विमानतळ हांगाचो मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ जावन आसा.

ह्या देशांत एकय दिसाळें ना. दोन सातोळीं, एक अरबी आनी दुसरें इंग्लीश भाशेंतल्यान उजवाडाक येतात. रेडिओ आनी रंगीत दूरचित्रवाणीची मात हांगा बरेपैकीं वेवस्था आसा.

लोक आनी समाजजीण: हिनवी आनी घाफिरी ह्या दोन पंगडांचे लोक हांगा आसात. चडशे लोक इबादीय पंथीय सुन्नी इस्लामी आसात. दर्यादिगांवेल्या शारांनी भारतीय, बलुची, निग्रोवंशीय लोक सांपडटात; जाल्यार दोंगरी वाठारांनी भारतांतल्या तोडा जमातीसारक्यो कांय जमाती रावतात. मस्कत आनी हेर व्हडल्या शारांनी बरेतरेचीं घरां आसात, जाल्यार गांवगिऱ्या वाठारांनी लोक चडशे तंबू आनी खोपटांनी रावतात. सादारणपणान अरबी मनशासारकी हांगाच्या लोकांची जीण आसली, तरी संस्कृताय भारतीय आनी इराणी संस्कृतायेक चड लागींची आसा. सोरो पिवप ना, भौशीक जाग्यांचेर तंबाखू ओडप ना, आंग धांपपी मुस्तायकी आनी बायलांखातीर बुरखो, असल्यो चालीरीती अजून हांगा आसात. हालींच्या काळांत वाडट्या गिन्यानाच्या प्रसाराक लागून हांगाच्या लोकांचीं पोरनीं मतां बदलून अस्तंतेकडल्या लोकांच्यो चालीरीती समजून घेवन तेभशेन रावपाचो थोडो भोव यत्न चलला.

शिक्षण: ओमानांत राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण २०% आसा. हांगा अजूनमेरेन सक्तीचें आनी फुकट शिक्षण घेवपाची तजवीज ना. स वर्सां मुळावें, ताचे उपरांत तीन वर्सां माध्यमिक आनी ३ वर्सां उच्च माध्यमिक अशें बारा वर्सांचे शिक्षण हांगा आसा. सप्टेंबर ते मे मेरेन शिक्षिणीक वर्स आसता. शिक्षणाचें माध्यम अरबी आसलें तरी माध्यमिक पावंड्याचेर इंग्लीशींतल्यानय शिक्षण दितात. शिक्षण मंत्रालयाच्या हाताखाला शिक्षण पध्दतीचें नियंत्रण आसता. हांगा उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण दिवपी संस्था नात. उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण घेवपाखातीर हांगाच्या लोकांक दुसऱ्या देशांनी वचचें पडटा. हांगाचे बरेच विद्यार्थी ब्रिटन, इराक, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, सिरिया, कुवेत हांगा शिक्षण घेवपापासत वचून रावल्यात.

भाशा आनी साहित्य: हांगाच्या लोकांचे सगळे वेव्हार अरबी भाशेंतल्यान जातात. थळावें नांव घेवपासारकें साहित्य हांगा ना. हेर अरबस्तानांतल्या देशांतलें अरबी भाशेंतलें साहित्य हांगाच्या लोकांक वाचपाखातीर मेळटा.

म्हत्वाचीं थळां: मस्कत हें राजधानीचें शार सोडीत जाल्यार हांगा खासा म्हत्वाचीं थळां नात. देशाचें क्षेत्रफळय उणें आसा आनी राजधानीचें शार चडश्यो सगळ्यो गजाली भागोवंक शकता.

– कों. वि. सं. मं.

रिसा: भारतीय संघराज्यांतलें एक घटक राज्य. हें राज्य भारताचे ोक वसलां. ह्या राज्याचे ईशान्येक अस्तंत बंगाल, उत्तरेक बिहार, णेक आंध्र प्रदेश, अस्तंतेक मध्य प्रदेश, उदेंतेक बंगालचो उपसागर ा. अक्षांश आनी रेखांशः उत्तर १७° ४८' ते २२° ३४' उदेंत ८१° ' ते ८७° २९'. राजधानी- भुवनेश्वर

भूंयवर्णनः राज्याचें सैमीक नदरेन चार वाठार करूं येतात.

उत्तरेचें पठारः हातूंत मयूरभंज, केओंझार आनी सुंदरगढ हे जिल्हे, कानाल जिल्ह्याचो पाल्लहरा म्हाल हे वाठार आस्पावतात. हो -सकयल वाठार आसून ताका उत्तरेकडल्यान दक्षिणेवटेन देंवती ा.

न्हंयचो वाठारः हातूंत बोलानगीर, संबळपूर आनी धेनकानाल हे ल्हे आस्पावतात. ह्या वाठारंतली जमीन पिकाळ आसा. सपाट मळांनी -मदीं दोंगुल्ल्यो दिसतात. महानदी, ब्राह्मणी आनी वैतरणी ह्यो वाच्यो न्हंयो ह्या वाठारंत आस्पावल्यात. उदका येरादारी चडशी ह्या ारांतल्यान जाता.

उदेंतेकडलो दोंगुल्ल्यांचो वाठारः हातूंत कोरापुट, कालाहंडी, बौध डमाल्स आनी गंजाम हे जिल्हे आस्पावतात. हो वाठार दोंगर आनी ांनी भरला.

न्हंयच्या गाळाचो वाठारः बलसोर, कटक आनी पुरी जिल्ह्यांचो कांय ार हातूंत आस्पावला. ही गाळाची जमीन पिकावळीक खूब बऱ्याक टा. अस्तंतेकडलो दोंगराळ वाठार आनी उदेंतेकडलो खारपट्टो ामजगतीं न्हंयगाळाचो लांब पट्टो आसा.

न्हंयोः राज्यांतली सगळयांत व्हड न्हंय महानदी आसून ती राज्यांतल्या ३ किमी. व्हांवता. तिचेर हिराकूड हें धरण आसा. ब्राह्मणी आनी रणी ह्यो हेर म्हत्वाच्यो न्हंयो आसून त्यो बंगालच्या उपसागराक टात. राज्याच्या उत्तर वाठारंत सालंदी, बुराबलंग आनी सुवर्णरेखा र दक्षिण वाठारंत ऋषिकूल्या, वंशधारा, नागावली, इंद्रावती, कोलाब नी मचकुंद ह्यो ल्हान न्हंयो आसात.

दोंगरः राज्यांत व्हडल्या दोंगुल्ल्यांच्यो रांगो आसात. मलयगिरी, नकर्णाच, मेघसानी हे कांय म्हत्वाचे दोंगर आसात. तांची उंचाय १०० ते १,२०० मी. भितर आसा. हेर दोंगरांमदीं देवमाली (१६७० ी.) तुरिया कोंडा (१५९८ मी.), महेन्द्रगिरी (१५०० मी.) हांचो स्पाव जाता.

दर्याः राज्याक ४८२ किमी. लांबायेची दर्यादेग मेळ्ळया.

हवामानः ओरिसा राज्य उश्ण कटीबंधांत येता. हांगाचें सादारण वामान उश्ण आसता. गिमांत उदेंतेकडल्यो दोंगुल्ल्यो आनी उत्तरेकडलें ठार हांचे उंचायेवेले जागे सोडून सादारण तापमान ३८° से. आसता. ंयां दिसांनी तापमान २२.८° से. १५° से मेरेन आसता. वर्साक सरासरी ४८ सेमी. पावस पडटा. अरबी दर्या आनी बंगालचो उपसागर ह्या ेनूय कडचें वारें राज्यांत एकठांय येता. दर्या देगेर जायते खेपो वादळां वन लुकसाण जाता.

वनस्पत आनी मोनजातः राज्यांतलें रान, राज्याचे वट्ट जमनीच्या २.७२% आसा. अस्तंतेकडल्या वाठारंत रान चड आसा. शाल, गयल, शिसवी, पिआसाल, कुरुम, चांफो, गंभर, कोंडे राज्यांत व्हड माणांत जातात. तेंदूचीं पानां विडयो करपाक वापरतात. वखदी नस्पत खूब प्रमाणांत जाता. सर्पगंधा सारकी वनस्पत हांगा मेळटा.

मोनजातः राज्यांत वाग, हत्ती, चित्ते, रानरेडे दिश्टी पडटात. ब्राह्मणी रांत मानगीं तर चिल्का तळ्यांत उदकांत रावपी बदकां आनी हेर वणीं नदरेक येतात.

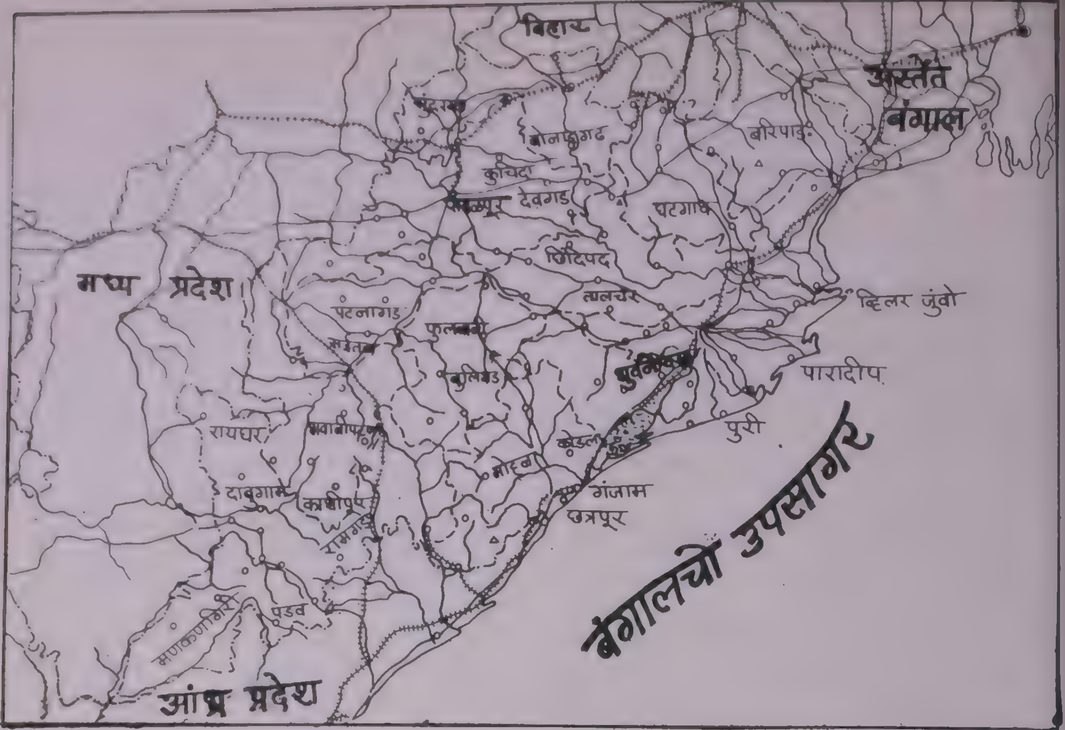
इतिहासः आद्य पुराणकाळासावन ह्या राज्याक कलींग आनी उत्कल ह्या दोन नांवानी वळखताले. सुद्युम्नपत उत्कल हाणें ह्या राज्याची ापणूक केल्ली म्हूण राज्याक उत्कल म्हणूंक लागले. सुवर्णरेखा न्हंय ावन ऋशीकलमेरेन आनी मेकल राज्यासावन कापशेमेरेन ह्या राज्याच्यो ीमो आसल्यो. वयलें थळ आंध्राचे उत्तरेक, आर्यावर्ताचे उदेंतेक येता.

इ.स.प. चवथ्या शतमानांत, कलिंग राज्यांतल्या जैन धर्मीय राजांक मगधाच्या नंदांनी हरयलो. उपरांत चंद्रगुप्त मौर्यान नंदाक हरयलो आनी कलिंग स्वतंत्र केलो. फुडें चंद्रगुप्ताचो नातू अशोक हाणें व्हड झूज करून कलिंग देश जिखलो. त्या झुजांत जाल्ल्या भिरांकूळ मनीसहानीक लागून तो अहिंसावादी जावन बौध्द धर्माचो उपासक जालो. अशोका उपरांत कलींग परत स्वतंत्र जालो. इ.स.प. दुसऱ्या शतमानांत चेदी वंशाचो तिसरो खाखेल हो राजा जालो. ताणें कन्याकुमारी सावन गंगेमेरेन आनी अस्तंतेक महाराष्ट्रमेरेन जैत मेळयलें. भुवनेश्वरलागीं हाथीगुंफेंत ताचे राजवटीविशीं बरयल्लें वाचूंक मेळटा. ताची राजवट चड काळ उरली ना. हाचे उपरांत ओरिसाचो इतिहास स्पश्ट मेळना.

इसवी सनाच्या पयल्या दोन शतमानांत उत्कल प्रदेशाचे दर्यादिगेक बंदरां आशिल्लीं, तशेंच ह्या वाठारांकडेन विंगडविंगड मळांवेल्या बुदवंतांचो संपर्क आयलो, हें काय पुराव्यांवेल्यान स्पश्ट जाता. चवथ्या शतमानांत सम्राट समुद्रगुप्तान दक्षिण दिग्विजयाचे वाटेर आसतना उत्कलच्या पांच राजांक हरयल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. सातव्या शतमानांत कलिंग देश हर्षवर्धनाच्या साम्राज्यांत आयलो. तेन्ना थंय महायान बौध्दमताच्या प्रचाराचो यत्न जालो. ताचे राजवटींत इ.स. ६३८ वर्सा ह्युएनत्संग हो चिनी भोंवडेकार कलिंगांत पावलो. सातव्या शतमानांत ओरिसांत सोमवंशीय महाभावगुप्त जनमेजयान (६८०-७१२) आपले राजवटींत नव्या राज्याची थापणूक केली. ताणें राज्याची शीम कटक मेरेन व्हेली. ताच्या फाटल्यान महाशिवगुप्त आनी ययाती अशे दोन राजा गादयेर बसले. तातूंत ययाती राजान केसरी कुळाची राजवट सुरू केली. कलिंग, कंगोड, कोसल आनी उत्कल हीं राज्यां एकठांय करून खाखेल साम्राज्य परंपरा परत हाडली. ती तो वैदिक धर्माचो पुरस्कार करतालो. ताणें कान्यकुब्जसावन १०,००० ब्राह्मणांक हाडून ओरिसांत तांची वसणूक केली, अशें म्हण्टात. पुरी हांगासल्लें जगन्नाथाचें देवूळ ताणेंच बांदलें. ताचो पूत उद्योतकेसरी-दुसरो महाभावगुप्त, हो बरो राज्यकर्तो तशेंच धर्माभिमानी आसलो. ताचे राजवटींत भुवनेश्वर हांगा जायतीं देवळां बांदलीं. इकराव्या शतमानांत गंग वंशाचो राजा तिसरो वज्रहस्त हाणें त्रिकलिंगाधिपती ही पदवी घेवन कलिंगाचेर ३० वर्सां राज्य केलें. इकराव्या शतमानांत अनंतवर्मन चोडगंग हाणें पुरीच्या जगन्नाथ देवळाचो मंडप आनी कळस बांदलो अशें म्हण्टात. गंग राजे वैश्णव मताचे आसले. तातूंतलो पयलो अनंगभीम, दुसरो राजराज, दुसरो अनंगभीम आमी कोणार्क हांगासल्लें नामनेचें सूर्यमंदिर बांदपी पयलो नरसिंहदेव हाणें खूब कीर्त जोडली.

१३५२ त बंगालच्या सुलतानांनी ओरिसाचेर धुरी घाली. तीन वर्सांनी दक्षिणेच्या बळीश्ट विजयनगरच्या सेनापतीन गंगाराज भानुदेवाक हरयलो. १३६१ वर्सा फिरोजशहा तुघलकान धुरी घाली. जायत्या देवळांचो विध्वंस केलो. १४३१ त गंगवंशीयांफाटल्यान सूर्यवंशीय कपिलेंद्रदेवान सत्ता हातासली आनी गजपतीची राजवट सुरू जाली. ताणें सुर्वेक ओरिसांतलीं भितल्लीं झगडीं सोंपयलीं. बंगालच्या सुलतानाचेर जैत मेळयलें. बहामनी सैन्याक हरोवपाक येस जोडलें. विजयनगर हाचो बरोच वाठार ताणें जिखलो. १५६८ त बंगालचो सुलतान सुलेमानखान हाचो सेनापती काला पहाड हाणें ओरिसाचो निमणो राजा मुकुंददेव हाचेर जैत मेळयलें. १५९२ वर्सा अकबराचो सेनापती मानसिंग हाणें हो वाठार जिखलो आनी मोगल साम्राज्याक जोडलो. औरंगजेबाच्या मरणाउपरांत बंगालचे नबाब ओरिसाचेर राज्य चलोवंक लागले. १७५१ त ब्रिटिशांनी हो वाठार जिखलो. १८२८ वर्सा कटक, बलसोर आनी पुरी हे जिल्हे एकठावन आनी तातूंत संस्थानां जोडून, ओरिसाक बिहार राज्याचो उपप्रांत केलो. १९०५ वर्सा संबळपूर जिल्हो ओरिसांत हाडलो. १९३६ वर्सा ओरिसा वेगळो प्रांत जालो. ओरिसा हो प्रांत वेगळो जावचो, म्हूण देशभक्त मधुसुदन दास हाणें उत्कल युनियन कॉन्फरन्सची चळवळ सुरू केली. ही चळवळ १९०३ वर्सा सावन चलताली.

महात्मा गांधीचे असहकार चळवळींत, ओरिसा कॉंग्रेसीन व्हड

प्रमाणांत वांटो घेतलो. १९३० वर्साचो मीठ सत्याग्रह जैतिवंत करपाक गोपबंधू दास मेहताब, रमादेवी, मालतीदेवी, सरलादेवी हांणी खूब वावर केला. १९३७ त विश्वनाथ दास हाच्या फुडारपणाखाल पयलें काँग्रेस सरकार राज्यांत सत्तेर आयलें. दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत काँग्रेस पक्षान सत्ता सोडली. १९४२ त जाल्ले चळवळींत जायत्या देशभक्तांनी वांटो घेतिल्लो. तातूंतल्या लक्ष्मण नायक हाका फाशी दिल्ली. भारताचे सुटके उपरांत ओरिसा, मध्य प्रदेश आनी बिहार राज्यांतलीं वट्ट २६ संस्थानां भारतीय संघराज्यांत विलीन जालीं. १९ ऑगस्ट १९४९ दिसा ओरिसा भारताचें घटक राज्य जालें.

राजवेवस्था: राज्याचो कारभार पळोवचेपासत राज्याचे बालेश्वर, फुलबनी, बोलांगीर, कटक, धेनकानाल, गंजम, कालाहंडी, क्योंझर, कोरापुट, मयुरभंज, पुरी, संबळपूर, सुंदरगढ अशे १३ जिल्हे केल्यात. तातूंत २२ लाखांवयर लोकसंख्या आशिल्ले ६ जिल्हे आसात. राज्यांत ५७ उपविभाग, २७ नगरपालिका, १३ जिल्हा परिशदो, ३१४ पंचायत समिती आनी ३८३० ग्रामपंचायती आसात. ह्या राज्यांत विधानपरिशद ना. विधानसभेचेर १४७ वांगडी, लोकसभेचेर २० वांगडी, राज्यसभेचेर १० वांगडी ओरिसा राज्याचें प्रतिनिधित्व करतात. वरिश्ठ न्यायालयांत एक मुखेल न्यायमूर्ती आनी ४ पालवी न्यायमूर्ती आसात.

अर्थीक स्थिती: वट्ट १.५६ कोटी हेक्टर जमनींतली ४९.६ लाख हेक्टर जमीन रानाखाल आसा. सुमार ८ लाख हेक्टर जमीन पडंग, ७.२३ लाख हेक्टर जमीन चरोव आशिल्ली आसा. पिकावळीक फाव आशिल्ली ८७.४६ लाख हेक्टर जमनीतल्या १८.७९ लाख हेक्टर जमनीक उदक पावलां. शेताचेर ७६ % लोक जियेतात. राज्याचे येणावळीमदली ६६% येणावळ शेतासावन मेळटा. तांदूळ, बटाट, ऊंस, दाळ, जूट, तेलबियो, चिंच, हळद, मिरसांगो, सांसवां, तंबाखू हीं पिकां राज्यांत जातात. राज्यांतल्या फळफळावळीचें निव्वळ उत्पादन ४.१ दशलक्ष टन इतलें आसा.

खनीज संपत्ती: ओरिसांत खनीज खूब प्रमाणांत मेळटा. लोखण, दगडी कोळसो, बोक्साइट, चुनखडी, क्रोमाइट, कोळसो, ग्राफाइट, डोलोमाइट हीं खनिजां मेळटात. देशांतलें २०% मँगनीज उत्पादन ह्या राज्यांत जाता.

उदकांतली पिकावळ: नुस्तें मारपाक फावो तो दर्या, न्हंयो, तळीं आसून लेगीत राज्यांत हो धंदो फळादीक जावंक ना. दर्यादिगेचो आवांठ १४,३०० चौ. किमी. आसा. तातूंत बांगडे, संरगो, हिलसा हें नुस्तें मेळटा. सन १९८१-८२ त राज्यांत ८२,००० टन नुस्त्याचें उत्पादन जालें. तेवरखीं सादारणपणान ४ कोटी रुपया येणावळ मेळटा.

उद्येगधंदे: राज्यांत यंत्रसामुग्री, लोखणी नळ, रसायनां, सारें, शिमीट, चिनी मातयेच्यो वस्तू, कागद, कापड, कंवची, साकर हांचे कारखाने राज्यांत आसात. हातमाग, कापड, विडयो, खेळणी, वेतकाम, कोंड्याकाम, तांब्या-पितूळच्यो वस्तू, रुप्याचें जाळीकाम हे ल्हान उद्देगय राज्यांत चलतात.

राउरकेला हांगा हिंदुस्थान स्टीलचो कारखानो आसा. तातूंत वर्साक १० लाख टन उत्पादन जाता. निकेलचो कारखानो कटक हांगा आसा. हिराकूदचे विजेचेर एक ॲल्युमिनियमचो कारखानो चलता. तातूंत वर्साक १० हजार टन उत्पादन जाता. राज्यांतल्या ९००० उद्देगीक वसाहतींनी ६४,७९८ लोकांक काम दिवपाची क्षमता आसा. तातूंत ७,१७८.८६ लाख भांडवल घोळटा. कटक हें मुखेल उद्देगीक केंद्र आनी उद्येगाची बाजारसेठ जावन आसा. पुरी, बालासोर, संबलपूर, चौद्वर आनी पर्लाकिमिडी हांगा वेपार चलता.

वीज: हिराकूद धरण प्रकल्प, बालीमेला हायड्रो इलेक्ट्रिक प्रकल्प, मेखाकुंडा हायड्रो प्रकल्प, इंद्रावली हायड्रो इलेक्ट्रीकल प्रकल्प, हे मुखेल प्रकल्प आसात. डिसेंबर १९८६ मेरेन १२३४ मेवॉ. वीज उत्पादन जाल्लें.

…६३९ खेड्यांमदल्या २४,९५२ खेड्यांक वीज पावल्या.

येरादारी आनी संचारणः रस्ते येरादारीः ३१ मार्च १९८३ मेरेन …९,४८६ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. तातूंतले १,६४९ किमी. …बायेचे राश्ट्रीय रस्ते तर १३,००० किमी. रस्ते पक्के आशिल्ले. सरकारी …राची येरादार खातीं ४५० वयर बसी चलयतात. ओरिसा मार्ग …दारी यंत्रणा केंद्र, राज्य आनी भौशीक ह्या तिगांच्यो मेळून २०० बसी …तात.

उदका येरादारीः न्हंय आनी कालवे हातूंत उदका येरादारीचे ३४७ …मी. लांबायेचे रस्ते आसात. दर्यावेल्या बंदरांमदीं पारक्षिप (कटक) हें …ळ्यांत व्हड बंदर आसा. हेर बंदरांमदीं चंदबाली (बलसोर), …ालपूर (गंजाम) हांचो आस्पाव जाता.

रेल्वेः राज्यांत २००० किमी. लांबायेचे रस्ते आसात.

हवाईः ओरिसांतलो मुखेल विमानतळ भुवनेश्वराक आसा. थंयसावन …ल्ली, कलकत्ता, हैद्राबाद, हांगा विमान-येरादारी चलता. वायुदूत …मान सेवा भुवनेश्वर, जयपूर आनी राउरकेला हांगाय चलता.

लोक आनी समाजजीणः राज्याचो आवांठ १,५५,७०७ चौ. किमी. …सा. लोकसंख्याः २६,३७०,२७१ (१९८१).

धर्मः राज्यांत वट्ट लोकसंख्येच्या ९६% हिंदू, सुमार २% किरिस्तांव …र १.५% मुसलमान आसात. हिंदूमदीं वैश्णव आनी शैव पंथीय मुखेल …सून ते पुरीच्या जगन्नाथदेवाक मानतात. जैन मताचेय लोक हांगा …सात.

जाती/जमातीः अनुसूचित जाती-जमातीची लोकसंख्या राज्यांत ७.८ लाख आसून राज्यांतले वट्ट लोकसंख्येंत हेर राज्यांपरस.हें प्रमाण …गळयांत चड आसा. राज्यांत आदिवासी २४% तर अनुसूचित जमाती …१.७% अशें प्रमाण पडटा. पाण, गंदा, डोम, धोबा, बावरी आनी कांद्रा …गो कांय अनुसूचित जाती तर कोंड, गोंड, संताळ, सावरा, मुंडा, कोल, …इयाँ, ओराओं, भूमिजी, भौमिया आनी शबर ह्यो कांय आदिवासी …माती आसात. ससनी ब्राह्मण, उत्कल ब्राह्मण हांकां समाजांत व्हड …न आसा. ताच्या फाटल्यान क्षत्रिय आनी राजपूत वर्ग येता. सगळे …मीनदार स्वताक क्षत्रिय मानतात.

रीतरिवाजः माड आनी आंब्याचे रुखावळीमजगतीं हांगाचीं खेडीं …मल्यात. घरांच्यो वण्टी मातयेन रंगयिल्ल्यो आसतात. तांचेर चुन्यान …चित्रां काडटात. देवूळ, वाग, हत्ती, भाताचे भरे अशीं हीं चित्रां …ामतात.

…दादले धोतर आनी खांद्यार चादर असो भेस करतात. बायलो …ोंपरामेरेन साडी न्हेसतात. शारांत रावपी लोकांचेर आर्विल्ल्या भेसांचो …प्रभाव पडिल्लो आसा.

आदिवासी लोक शिकार करप, फळां पुंजावप, एकेच सुवातेर रावन …वा कुमेरी पध्दतीची शेती करतात. हालीं ते खणींनी वा कारखान्यांनी …वावर करतात.

सण आनी उत्सवः राज्यांतल्यो चडश्यो सगळयो परबो शेताकडेन …संबंदीत आसात. पावसाउपरांत मळणी जातकच गाय-बैलांच्यो जायत्यो …परबो जातात. हेर म्हत्वाच्या जात्रा-यात्रांमदीं पुरीची चंदन जात्रा, जून-…जुलय म्हयन्यांत जावपी जगन्नाथाची रथयात्रा, नोव्हेंबर म्हयन्यांत जावपी …कटकची बली यात्रा, फेब्रुवारी म्हयन्यांतली कोणार्कची जात्रा, हांचो …आस्पाव जाता. हेर देशांतल्यान ह्या जात्रांक लाखांनी लोक येता.

कलाकुसरः ओरिसांतली शिल्पकला खूब ओडलायणी आसा. भुवनेश्वर, कोणार्क, जगन्नाथपुरी ह्या सुवातींनी ही कला दिश्टी पडटा. कोणार्क सूर्यमंदिर शिल्पकलेखातीर नामना जोडून आसा.

ओडिसी (*) हो राज्यांतलो म्हत्वाचो थळावो नृत्यप्रकार आसा. भरतनाट्यम्, कथकळि, मणिपूरी, कथक ह्या नृत्यांकय तितलेंच म्हत्व …आसा.

…माव फातरासावन केल्लें मूर्तीकाम, लांकडी खेळणी, नक्षी आशिल्लें …जाळीकाम ही हांगासल्ली खास कला आसा. हांगाचे दागिने आनी मातयेच्यो वस्तू परराय देशांत विकूंक वतात. संबळपूरच्यो हातमागाच्यो साडयो, मयूरभंज, सोनेपूर आनी बेहरामपूर हांगाचें रेशमी कापड तशेंच टसर कापड, पर्लाकिमिडी आनी कटक हांगासल्ले हस्तिदंत आनी शिंगावेलें कोरीवकाम अप्रूप आसा.

शिक्षणः राज्यांत साक्षरतेचें प्रमाण ३४.१२% आसा. तेपासत शिक्षणाचो प्रसार हांगा नेटान चलता. बेहरामपूर विश्वविद्यालय- बेहरामपूर, ओरिसा शेतकी आनी तंत्रविज्ञान विश्वविद्यालय- भुवनेश्वर, संबळपूर विश्वविद्यालय- संबळपूर, श्री. जगन्नाथ संस्कृत विश्वविद्यालय- पूरी, उत्कल विश्वविद्यालय- भुवनेश्वर हीं राज्यांतलीं ५ विश्वविद्यालयां आसात. १८९ कला, विज्ञान आनी वाणिज्य महाविद्यालयां, शिक्षकांक शिकवपी १० महाविद्यालयां, २४२४ माध्यमिक शाळा, ७३१३ एम्. इ. शाळा, ३२६०३ मुळाव्यो शाळा, ६८ प्रशिक्षण शाळा, ३ वैजकी महाविद्यालयां ह्या राज्यांत आसात. तेभायर ४ होमिओपाथिक महाविद्यालयां, ३ आयुर्वेदीक महाविद्यालयां, ३ परिचारीका प्रशिक्षण केंद्रां, १ फार्मास्युटिकल प्रशिक्षण केंद्र राज्यांत आसा.

ओडिया भास आनी साहित्यः ओडिया वा ओरिया ही राज्याची मुखेल भास आसा. घटनेचे आठवे वळेरेंत तिचो आस्पाव जाला. ही भास उलोवपी लोकांचो आंकडो १,९७,२६,७४५ इतलो आसा (१९८१). ओडिया ही मूळ आर्यभास आसून राज्यांतल्या आर्य, द्रविड, मुंडारी हांच्या वेव्हाराची ती भास जाल्या. ओडिया लिपी ब्राह्मी लिपींतल्यान घडल्या.

'बौध्द गान ओ दोहा' गोरखनाथाचे 'सप्तांग योगधारणम्' हे ग्रंथ हे भाशेंतले पूर्विल्लें साहित्य आसा. 'मादळापांजि' हो आनीक एक पोरनो ग्रंथ आसून तो जगन्नाथाच्या देवळांत आसा. तातूंत ओरिसाच्या राजवंशाचें वर्णन आयलां. १३ वा १४ व्या शतमानाच्या सुमाराक नारायणानंद अवधूत स्वामी हाणें 'रूद्रसुधानिधी' हो ग्रंथ रचलो. 'कलशाचौतीशा' हो ग्रंथूय पूर्विल्ल्या साहित्यांत आस्पावता. सिध्देश्वर चरिडा वा सारळादास वा शुद्रमुनी हो ह्या भाशेंतलो आद्य कवी आसलो. महाभारताचो अणकार, 'विलंका रामायण' आनी 'चंडी पुराण' हे ग्रंथ ताणें रचल्यात. ह्याच काळांत कवी अर्जुनदास हाणें 'रामविभा' नांवाचो काव्यग्रंथ रचलो. कवी चौतनदास हाणें 'विष्णुगर्भपुराण' आनी 'निर्गुणमहात्म्य' अशे दोन ग्रंथ रचले.

बलरामदास, जगन्नाथदास, यशोवंतदास, अनंतदास आनी अच्युतानंतदास, ह्या नामनेच्या कवींक पंचवैष्णव वा पंचसखा म्हूण वळखतात. तांणी खूब ग्रंथ रचल्यात. १६ व्या शतमानांतल्या दिवाकर दासान 'जगन्नाथचरितामृत' बरयलां. १७ व्या शतमानांत जावन गेल्लो कवी ईश्वरदास हाणें 'चैतन्यभागवत' रचलें. भक्तकवी सालवाग हाणें भक्तिरसाचीं कवनां रचलीं. शिशुशंकरदास हाणें 'उषाभिलाष', कपलेश्वरदास हाणें 'कपटकेली', हरिहरदास हाणें 'चंद्रावली विलास, देवदुर्लभविलास हाणें 'रहस्यमंजिरी' हीं पुराण-काव्यां रचलीं.

कांय काळाउपरांत काल्पनीक काव्यांची रचणूक जावंक लागली. खुमसरचो राजा धनंजयभंज हाणें 'रघुनाथविलास', 'त्रिपुरसुंदरी' हीं काव्यां रचलीं. ताचो नातू उपेंद्रभंज, दिनकृष्णदास, दुसरो मुकुंददेव आनी दिव्यसिंह देव हांणी त्या काळार काव्यांत मोलाची भर घाल्या. कवी वृंदावनीदासी हाणें 'पूर्णतमचंद्रोदय' नांवाचें काव्य रचलें. तातूंतलो मुखेल नायक श्रीकृष्ण. लोकनाथ विद्यालंकार हाणें 'सुभद्रापरिणय', 'व्रजलिला', 'लावण्यवती', 'भाववती' हे तरेचीं ४० काव्यां, 'सदपंचक चित्रकाव्यबंदोदय' आनी एक कोशग्रंथूय रचला. व्रजनाथ बडजेना हाणें 'समर्यरंग' आनी 'चतुरविनोद' हे दोन ग्रंथ बरयले. त्याच काळार जावन गेल्ल्या भीमभुयी ह्या कुड्ड्या कवीन 'स्तुतिचिंतामणी' ह्या नांवाचो ग्रंथ रचलो.

ब्रिटिशांच्या काळांत राधानाथ राय हाणें 'पार्वती', 'नंदकेश्वरी', 'ययाती', 'केशरी' (इतिहासीक काव्यां), 'महापात्र' (महाकाव्य) रचलें. ह्याच काळांत राजेन्द्रलाल मित्र आनी ताचे कांय सांगाती हांणी

बंगालांतल्यान एक मासीक चळवळ सुरू केल्ली. ते ओडिया ही भास म्हूण मानपाक तयार नासले. फकीर मोहन आनी सेनापती ह्या बरोवप्यांनी फुडाकार घेवन ओडिया ही स्वतंत्र भास आसा, हें मत स्पश्टपणान मांडलें. ह्या बरोवप्यांच्या पंगडान 'लखमा', 'छमाण', 'प्रायश्चित' अश्यो जायत्यो नवलकाणयो रचल्यो. पुष्पमाला, उपहार अशे काव्यग्रंथ बरयले. रामायण आनी महाभारत हांचो अणकार केलो. ह्याच काळांतले नामनेचे 'भक्तकवी' मधुसूदन राय हांच्या काव्याचेर विश्वकवी रवींद्रनाथ टागोर हाचो प्रभाव पडला. ओरिसाचो वड्स्वर्थ म्हूण गाजिल्लो गंगाधर मेहेर ह्या कवीन 'शाकुंतल' काव्याचेर आदारित 'प्रणयवल्लरी', सीता वनवासाचेर 'तपस्वीनी' हीं काव्यां रचलीं.

आर्विल्ल्या बरोवप्यांमदीं गोपबंधुदास हाणें 'धर्मपद', 'बंदिर-आत्मकथा', 'कारावकविता', 'अवकाशचिंता' हे ग्रंथ रचले. ह्याच काळांत निळकंठदास हाणें टेनीसनच्या 'प्रीन्सेस' चेर आदारिल्लें 'प्रणयिनी' आनी 'इनॉक आर्डेन' हाचेर आदारिल्ले 'दासनायक' हे ग्रंथ रचले. मायाधर मानसिंह कालींदीचरण पाणिग्राही, वैकुंठनाथ पटनायक, हरिहर महापात्र, शरदचंद्र मुखर्जी आनी अन्नदाशंकर राय हांणी काव्याच्या मळार मोलादीक वावर केला.

साहित्य अकादेमीचे वर्सुकी पुरस्कार जोडपी साहित्यीक अशे आसात-

१९५५: गोपीनाथ मोहंती, १९५८: कान्हूचरण मोहंती, १९६१: गोदावरीस मिश्रा (मरणाउपरांत), १९६३: सोची राऊतरॉय, १९६४: नीलकांत दास, १९६५: बैकूंठनाथ पटनायक, १९६६: गोदावरीस महापात्र (मरणाउपरांत), १९६७: सूर्यनारायण दास, १९६९: सुरेन्द्र मोहंती, १९७०: बिनोद चंद्र नायक, १९७१: मनोरंजन दास, १९७२: मनोज दास, १९७३: जे. पी. मोहंती, १९७४: सीताकांत मोहापात्र, १९७५: राधामोहन गडनायक, १९७६: किशोरी चरण दास, १९७७: काली चरण पटनायक, १९७८: रमाकांत रथ, १९७९: कुंजबिहारी दास, १९८०: अनंत पटनायक, १९८१: अखिलमोहन पटनायक, १९८२: गोपाळ चोत्राय, १९८३: हरेकृष्ण मेहताब, १९८४: महापात्र नीलमणी साहू, १९८५: राजेन्द्र के. पांडा, १९८६: सौभाग्यकुमार मिश्रा, १९८७: नित्यानंद महापात्र, १९८८: सौरीन्द्रा बरीक, १९८९: भानुजी राव.

म्हत्वाचीं थळां: पुरी: हें थळ भुवनेश्वर सावन ६२ किमी. अंतराचेर आसा. हिंदूंच्या चार धामांमदलें एक धाम. हांगा जगन्नाथाचें देवूळ आसा. आषाढ शुक्ल द्वितीयेक हांगा व्हड जात्रा भरता. सद्याचें देवूळ ११९८ त बांदिल्लें. नामनेची जगन्नाथाची रथयात्रा हांगा भरता.

कोणार्क: हांगा तेराव्या शतमानांतलें सूर्यमंदिर आसा. २४ कोरांतिल्लीं पाशाणाचीं चक्रां, सात व्हड कोरांतिल्ले घोडे आशिल्लो सूर्याखातीर केल्लो रथ, हांगा पळोवंक मेळटा. भुवनेश्वरसावन ६५ किमी. चेर ही सुवात आसा.

भुवनेश्वर: लिंगराज देवूळ, मुक्तेश्वर देवूळ, अनंत वासुदेव देवूळ, राजराणी देवूळ तशेंच हेर देवळां हांगा पळोवपाक मेळटात. खंडगिरी, उदयगिरी आनी धौली हांगासल्यो जैन आनी बौध्दांच्यो होंवऱ्यो आनी अशोकाचें पाशाणबरप हांगा आसा.

हिराकूद धरण, चिल्कातळे, गोपाळपूर दर्यादेग, तप्तपानी- हून उदकाचे झरे, राउरकेलाचो तिख्या कारखानो, पूर्विल्ली राजधानी कटक.

- माणिकराव राम नायक गावणेकार

ओस्टव्हाल्ट, विल्हेल्म:

(जल्म: २ सप्टेंबर १८५३, रीगा-लॅटव्हिया; मरण: ४ एप्रिल १९३२, ग्रॉस बॉथेन- लिपसिग).

जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ. १८७८ त एस्टोनियांतल्या डोरपेट विद्यापीठाची डॉक्टरेट ताणें मेळयली. १८८५ त, तो रीगा विद्यापीठांत प्राध्यापक जालो. १८८७ ते १९०६ ह्या काळांत तो लायपसिग विद्यापीठांत भौतिकीय रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो.

उत्प्रेरण (catalysis) रसायनिक समतोल आनी विक्रियेचो वेग ह्या विशयांचेर केल्ल्या मोलादिक संशोधनाखातीर ताका १९०९ त, रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. ताणें सोद्रून काडिल्लो श्यानता (viscosity) मापक अजूनूय ताच्या नांवान वळखतात. १८९४ त ताणें उत्प्रेरकाची आर्विल्ली आनी शास्त्रीय व्याख्या दिली. १९०२ त अमोनियाचें उत्प्रेरकाच्या पालवान नायट्रिक अम्लांत (Nitric Acid) रुपांतर करपाचे पध्दतीचें ताणें 'पेटंट' घेतलें. ओस्टव्हाल्ट-ब्राऊअर अशें नांव आशिल्ली ही पध्दत उद्देगीक नदरेन उपाट म्हत्वाची थारली. भौतिकी रसायनशास्त्र नेमाळें 'Zeitschrift fur physickalische Chemie' (१८८७) ही शास्त्रीय पत्रिका सुरू करपाक ओस्टव्हाल्ट हाचो म्हत्वाचो वांटो आसा. म्हान शास्त्रज्ञांवरवीं गिन्यानाची जी निर्मिती जाता, ताचो मानसशास्त्रीय नियाळ करपी Grosse Manner (१९०९) हो ग्रंथ ताणें बरयलो.

- कों. वि. सं. मं.

औ:

देवनागरी वर्णमाळेंतलें चवदावें अक्षर. हाचो उच्चार कंठांतल्यान आनी ओंठांतल्यान जाता. हाचो उच्चार दीर्घ आसून प्लुत लेगीत जाता. उदात्तानुदात्तस्वरित भेदान तो त्रिविध जाता आनी अनुनासिक-अननुनासिक अशा भेदान स प्रकारचो जाता.

इ.स. ६ व्या शेंकड्यांतल्या मंदसोरच्या लेखांत हें अक्षर पयलीं दिसता. ५ व्या शेंकड्यांत जयनाथदानपत्रांत 'ओ' च्या कमरार एक वांकडो (रोमन S सारकी) आडी काडून 'औ' काडिल्लो दिसता. ह्याच शेंकड्यांतल्या उष्णीषविजयधारिणीच्या ताडपत्री पुस्तकांत असोच 'औ' आसा, पूण ताचे आडयेची बाग कोन करुन गेल्ली दिसता. सुमार धाव्या शेंकड्यांत नेपाळांत मेळिल्ल्या हातबरपांत 'औ' वयर सांगिल्ल्याप्रमाण आसा. इकराव्या आनी बाराव्या शेंकड्यांतलो हो वर्ण 'अ' भशेनूच रेखाटिल्लो दिसता. हेर वर्णांभशेन (अक्षरांभशेन) 'ओ' आनी 'औ' ह्या अक्षरांचो संगतवार विकास जाल्लो दिसना.

कामधेनुतंत्रांत हाचें वर्णन अशें केलां:

'रक्तविद्युल्लताकारं औकारं कुण्डली स्वयम्।
अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये।।'

अर्थ- औकार हो वर्तुळ आनी रक्तविद्युल्लतेभशेन आसा. हे मोगिके, हातूंत सर्वब्रह्मादि देव सदांच वसणूक करतात.

मातृकान्यासांत हाची सुवात सकयले दांतांचे वळींत सांगल्या.

- कों. वि. सं. मं.

औदुंबर- १:

औदुंबर हें एक नामनेक पाविल्लें दत्तक्षेत्र. सांगली जिल्ह्यांत भिलवडी स्टेशनासावन चार मैलांचेर कृष्णा न्हंयचे अस्तंत देगेर वसलां. पयलींच्या काळांत भिलवडीलागीं भुवनेश्वरीचें पूर्विल्लें शक्तिपीठ आशिल्लें. ताका लागून त्या काळांत ह्या वाठारांत तपस्वी लोकांचो राबितो आसतालो. कृष्णा न्हंयचे देगेर रुखांच्या अटंग्या रानांक लागून हांगा एक सैमीक एकान्तमय तपोवन निर्माण जाल्लें. सैमाच्या विंगडविंगड रुपांची अप्रूप सोबीतकाय लाबिल्ल्या ह्या वाठारांत १४२२ वर्साच्या सुमाराक औदुंबराच्या रुखामुळा, चातुर्मासाचो विधी श्रीनृसिंह सरस्वतीन केलो, हाका लागून ह्या थळाक सासणाची पवित्रताय मेळ्ळी. हांगाचो कृष्णेचो घाट शांत तेचपरी व्हड. ह्या घाटाचेर दत्ताच्या पादुकांचें देवूळ आसा. ब्रह्मानंदस्वामीचो शिष्य सहजानंदस्वामी हाणें आयज जे सुवातेर हें देवूळ उबें आसा, थंय हो घाट बांदिल्लो.

संतपुरुस श्री. ब्रह्मानंदस्वामी १९०४ च्या सुमाराक गिरनारसावन औदुंबराक आयलो आनी हांगाच मठ बांदून रावपाक लागलो. हांगाचे सैमीक शांत आनी पवित्र सुवातेर ताणें तप करून सिध्दी जोडली आनी तेच सुवातेर समाधी घेतली.

दत्तमहाजाराचे जायते भक्त दत्ताची सेवा करपाक हांगा येतात आनी धादोस जातात.

- कों. वि. सं. मं.

औदुंबर- २:

(रुमड). औदुंबर वा उदुंबर वा उंबर ह्या नांवाच्या रुखाक भारतीय संस्कृतायेंत पवित्र रुख म्हणून वळखतात. औदुंबर हो

दत्ताचो आवडीचो रुख आशिल्ल्यान, जंय दत्तात्रयाचें मंदिर आसता, औदुंबराचो रुख आसता. औदुंबराच्या मुळांत श्रीदत्तात्रय रावता शो समज पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयला. ग्रहयज्ञांत गुरुखातीर दुंबराच्यो समिधा घेतात. औदुंबराच्या रुखाखाला घाण उडयनात. ह्या पोंदा खणल्यार उदक मेळटा, असोय एक समज असा.

अथर्ववेदांत ह्या रुखाचो उल्लेख आयला (१९.३१.१). ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.१५,५.२४) औदुंबराचें फळ वर्सांतल्यान तीन फावट पिकता आनी तें गोड आसता, अशें म्हळां. पूर्विल्ल्या काळांत धर्मीक विधीखातीर औदुंबराच्या लांकडाचो उपेग करताले. धूप, पळी, ताईत वस्तूय लांकडाच्योच करताले. राज्यभिषेकाच्या सुवाळ्यांत जाखातीर औदुंबराच्या लांकडाचें शिंवासन करताले.

औदुंबराचो रुख पवित्र आशिल्ल्यान ताची पूजा करची अशें धर्मशास्त्रांत म्हळां.

उदुम्बरे वसेन्नित्य भवानी सर्वदेवता।
तत। सा प्रत्यहं पूज्या गन्धपुष्पाक्षतादिभिः।।

(आचारेन्दु)

अर्थः औदुंबराच्या रुखांत सदांच सगळ्या देवतांत व्हड अशे भवानीचो वितो आसता. तिची सदांच फांतोडेर गंध, फूल, अक्षदा ह्या द्रव्यांनी जा करची.

हो रुख १५ ते १८ मी. वाडटा. ब्रह्मदेश, श्रीलंकेंत आनी भारतांत ंयो, नाले, दोंगर, देगणां, खेडीं हांगा हो रुख दिश्टी पडटा. रुखाची ल मोटी, पिंगट गोबऱ्या रंगाची आनी गुळगुळीत आसता. पानां मोटीं, का आड एक तांतयाच्या आकाराचीं, तर उप-पानां दोन सेंमी. आनी आकारान पानासारकीं आसता. तुरो मोटो, वेंठ आशिल्लो, तांबडो आनी तूंत तीन तरांचीं फुलां आसतात. औदुंबराचीं फळां पुराय पिकतकच दयांक घोंसाचेर हुमकळटात. हातूंत बारीक कृत्सनफळां जायतीं आसतात. सुकणीं-सावदां हीं फळां खातात. तांचे घाणींतल्यान हीं फळां वेंगडविंगड सुवातींनी वचून पडटात. तेवरवीं आनीकय औदुंबराच्या झाडांचो जल्म जाता. औदुंबराचें लांकूड धवें, तांबडें, मोव आनी ल्हव आसता. ह्या रुखाच्या सालींपसून काळो रंग करतात. रुखांतल्यान भायर रसी दिकापसून सवणी धरपाचें गम तयार करतात. ताचीं तरणीं आनी पिकिल्लीं फळां खातात. ह्या झाडाचो वखदाखातीर उपेग करतात. साली गुरांकांड्या रोगाचेर (Rinder pest) वापरतात. मूळ आमांश, गोडेमूताचेर ह्या झाडाच्या मुळाचो रोस दितात. पित्त विकाराचेर, पानांचो चुरो म्होंवातल्यान दितात. झाडाचो दीक मूळव्याध (बीक) आनी हागवण हांचेर गुणाक पडटा.

काळ्या औदुंबराचें वा रुमडाचें झाड चड करून भारतांत कोंकण, कारवार, खंडाळा वाठारांत दिश्टी पडटा. हें झाड ६ ते ९ मी. मेरेन वाडटा. ह्या झाडाच्या कवळ्या कोंबांचेर दाट केंस आनी एकामेकामुखार पातळ पानां आसतात. काळ्या औदुंबराच्या झाडाचीं फळां गिमांत वा पावसाच्या आरंभाक येतात. झाडाचो पालो गोरवांच्या चरवाखातीर उपेगी पडटा. फळां, बी, साल, रेचक आनी वातीकारक आसता. फळ गोड, थंड, घटसाण दिवपी आनी कामोत्तेजक आसता.

- कों. वि. सं. मं.

औदुंबर- ३: पूर्विल्ल्या काळांत 'औदुंबर' नांवाचो एक वंश भारतांत जावन गेलो. ह्या वंशकुळाचे लोक, स्वताक विश्वामित्र ऋषीचें वंशज समजताले. पंजाबांतल्या बियास, सतलुज, रावी न्हंयांच्या मदल्या वाठारान हांचें राज्य आसलें. पंजाबांतल्या पठाणकोठ, ज्वालामुखी आनी होशियारपुर वाठारांत तांचीं कांय नाणी मेळटात. ह्या नाण्यांचेर शिवदास, रुद्रदास, महादेव आनी धारघोष ह्या राजांचीं नांवां दिसतात. कांय नाण्यांचेर विश्वामित्र ऋषीचेंय चित्र आसा. औदुंबरांचें राज्य प्रजासत्ताक आसलें, अशें त्या नाण्यांवेल्यान दिसता. इ.स. च्या आरंभाक विमकी नांवाचे राजघराणें औदुंबर वाठाराचेर राज्य करपाक लागलें. त्या घराण्याच्या नाण्यांचेर रुद्रवर्मा, आर्यमित्र, महीमित्र आनी भानुमित्र हीं नांवां मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

औदुंबर-४ : एका ऋषी-मुनींच्या पंथाकय 'औदुंबर' म्हण्टाले अशें शब्दकल्पद्रुमांत मेळटा. हे लोक फांतोडेर उठल्याउपरांत जे दिकेक पळेताले, ते दिकेचीं फळां वा कंदमुळां खावन दीस सारताले.

- कों. वि. सं. मं.

औरंगजेबः (जल्मः २४ ऑक्टोबर १६१८, दोहद-गुजरात; मरणः २० फेब्रुवारी १७०७, भिंगोर-गुजरात).

दिल्लीच्या मोगल घराण्याचो सवो बादशहा. पुराय नांव मुहियुद्दीन मुहंमद औरंगजेब. शाहजहान आनी मुमताज हांचो तिसरो चलो (सवें अपत्य). ल्हानपणांतूच ताणें कुराण आनी हदीस हांचो अभ्यास केल्लो. तेचप्रमाण अरबी, चघताई, फार्सी आनी तुर्की भाशा आत्मसात केल्यो.

१६३७ वर्सा पर्शियन राज-घराण्यांतली शहान-वाझची धूव दिलरास-बानू बेगम हिचेकडेन तो लग्न जालो. दिलरासबानू सोडून ताणें आनीकूय तीन बायलो केल्यो. त्या सगळ्या बायलांपसून ताका वट्ट धा भुरगीं जालीं.

१६३६ वर्सा ताची दक्षिणेचो सुभेदार म्हूण नेमणूक जाली. पूण बापूय शहाजहान आनी व्हडलो भाव दारा हांचेकडेन केल्ल्या वायटपणाक लागून ताका १६४४ वर्सा राजीनामो दिवंचो पडलो. १६४५ वर्सा ताका गुजरातचो सुभेदार म्हूण नेमलो. १६४७ वर्सा ताका शाहजहानान बाल्ख आनी बदकशाँ जिखपाखातीर मध्य आशियांत धाडलो. पूण तातूंत ताका येस आयलेंना. वाटेर उझबेग जमातीन ताचेर हल्लो केलो आनी ताका त्रास दिले.

१६४८ वर्सा ताका मुलतानचो सुभेदार केलो आनी १६४९ वर्सा सिंदचो सुभेदार केलो. १६४९ वर्सा ताका पर्शियनांच्या ताब्यांत आशिल्लें कंदाहार जिखपाखातीर धाडलो. पूण ताका थंयूय अपेस आयलें. १६५२ वर्सा ताणें परत कंदाहारचेर घुरी घाली. पर्यून ताचो पराभव जालो. देखून १६५२ वर्सा ताका परत दक्षिणचो सुभेदार केलो. दक्षिणेक १६५७ वर्सा औरंगजेबान विजापूर आनी गोवळकोंडा ह्या राज्यांचेर घुरी घालून बीदर, कल्याणी, परांडा हे किल्ले जिखले. दौलताबादच्यान लागींच खडकी हांगा ताणें औरंगाबाद शार वसयलें. ह्या मुक्कामांत ताणें दक्षिणेंतल्या वसुली पध्दतींत आनी लश्करांत खूब सुदारणा केल्यो. औरंगाबाद हांगा ताची दिलरासबानू ही पयली बेगम अंतरली. थंयच ताजमहालच्या नमुन्याचेर ताणें तिची कबर बांदली. ती कबर आज 'बिबिका मकबरा' म्हूण नामनेक पावल्या.

शाहजहान १६५७ वर्सा दुयेंत पडलो, तेन्ना ताणें दारा शुकोह हाका आपलो वारस नेमलो. त्याच वेळार औरंगजेबाचे हेर दोन भाव मुराद आनी शुजा हाणीं अनुक्रमान अहमदाबाद आनी बंगाल हांगा स्वताक बादशहा म्हूण जाहीर केलें. औरंगजेबान बुदवंतपणान मुरादाकडेन कबलात केली आनी ताका वांगडाक घेवन दोगांयनी शाहजहानच्या सैन्याचो धरमत हांगा आनी दारा शुकोहचो सामूगढ हांगा पराभव केलो. तेउपरांत शाहजहान आनी मुराद हांकां बंदखणींत घालून औरंगजेब २१

जुलय १६५८ दिसा शिंवासनाचेर बसलो आनी ताणें 'आलमगीर' (विश्वविजेतो) ही पदवी धारण केली.

औरंगजेबाचे कारकिर्दीचे दोन काळखंड जातात: १६५८ ते १६८१ काळमेरेनचो पयलो भाग उत्तर हिंदुस्थानांत सत्ता प्रस्थापित करपाखातीर गेलो. ताणें असांत ...आसाम घेतलें (१६६२, १६६७ वर्सा हरलो). चित्तगाँग हांगा चांच्यांचो बंदोबस्त केलो (१६६६). काबूलच्या पठाण जमातीचेर ताणें १६६७ त आनी १६७२ त धुरी घाली, पूण तांकां हरेवप ताका जालें ना. तेन्ना १६८९ त ताणें तांचेकडेन शांतताय केली (१६६७-१६७२). रजपुतानाच्या दोन मुखेल राज्यांचेर ताणें स्वारी केली. मारवा (जोधपूर)चेर १६७९ वर्सा जैत जोडलें, मेवाड (उदयपूर) हांगा कबलात केली आनी १६८१ वर्सा परत झूज केलें.

ताचो दुसरो काळखंड १६८१ ते १७०७ मेरेनचीं वर्सां दक्षिणेंत झुजपांत (खास करून मराठ्यांवांगडा) गेलीं. ताणें बिजापूर (१६८५-८६) आनी गोळकोंडा (१६८५-८७) ह्या मुस्लिम शिया राज्यांचेर घेतिल्या जैतांक लागून मुगल साम्राज्याचो विस्तार काश्मीरच्यान कावेरीमेरेन आनी काबूलसावन चित्तगाँग मेरेन वाडलो. पूण ताच्या ह्या साम्राज्यांत मराठ्यांची शक्त दिसानदीस वाडटाली.

औरंगजेब आनी शिवाजी हांच्यामदले संबंद १६५७ पसून बरे नाशिल्ले. शिवाजीची वाडटी सत्ता आंळाबंदा हाडपाक औरंगजेबान ताच्या आड शायिस्तेखान, मुअज्जम, जयसिंग, दिलेरखान, महाबतखान अशे खांपे सरदार दक्षिणेंत धाडले. आग्र्याक शिवाजीक आनी संभाजीक ताणें कैद केले. पूण कडली युक्त लडोवन शिवाजी-संभाजी बंदखणींतल्यान पळून गेले. औरंगजेबान संभाजीक ११ मार्च १६८९ दिसा हालहाल करून जितोच माल्लो. १६९९ ते १७०५ मेरेन औरंगजेब मराठ्यांचे गड घेवपाक व्यस्त आशिल्लो. पूण राजारामाचे कारकिर्दींत संताजी घोरपडे, कान्होजी आंग्रे आदी शूर सरदारांनी मोगलांनी घेतिल्ले गड परत जिखून घेतले. मराठ्यांआड २५ वर्सां लडून औरंगजेब बेजाल्लो. खूब काळ दक्षिणेंत उरिल्ल्यान ताचें उत्तर भागांत वर्चस्व उल्लेंना. एकसारक्या केल्ल्या झुजांक लागून ताचो खजिनोय सोंपत आयलो. राज्यप्रशासनांतलें दुब्ळेपण आनी दुटप्पी धोरण हाका लागून ताचो अधिकार अडचणींत आयलो आनी तातूंतच ताका दुयेंस जालें. १६७८ ते १७०७ मेरेन तो मराठे, रजपूत, जाट, बुंदेले, शीख हांच्यावांगडा लडलो.

औरंगजेब एक कर्मठ सुन्नी आनी परधर्मद्वेश्टो आशिल्ल्यान ताणें तरेकवार कर लादून हिंदूंचो छळ केलो. अकबरान रद्द केल्लो बिगर मुसलमानांवेलो जिझिया कर ताणें १६७९ वर्सा परत सुरू केलो. जमीन-महसूलविशीं तीन तरेचे कर ताणें लादले. ताणें हिंदूंचीं देवळां, शाळा मोडून थंय मशिदी बांदल्यो. हिंदूंच्यो जात्रा, धर्मीक सण आनी वेव्हार हांचेर बंदी हाडली. शासकीय कार्यालयांतल्यान हिंदूंक कमी केले. शिखांचो गुरु तेगबहादुर हाणें बादशहाच्या धोरणाक विरोध केलो म्हूण ताका जितोच माल्लो (१६७५). ताचे हे जुलमी वृत्तीक लागून दक्षिणेक मराठ्यांनी आनी उत्तरेक रजपूत, जाट, शीख आनी हेर जमातींनी ताचेआड कडक उठाव केलो.

सैनिक आनी सेनापती हे नदरेन औरंगजेब खूब म्हान आशिल्लो. तो बळिश्ट आनी सोशिक आशिल्लोच पूण वेळ आयल्यार जीव त्रासांत घालून लडपाची ताची तयारी आसताली. पूण ताचे विफल जिणेक खूब कारणां आसात. ताणें राजकारभार चलयतना दुसऱ्या कोणाकूच विश्वासांत घेतलोना. आपल्या भुरग्यांक लेगीत ताणें पयस दवल्ले. तो दुबावी आशिल्ल्यान ताका कोणाकडल्यानूच मोग मेळ्ळो ना. कारभाराच्या बारीक-सारीक गजालींनी तो लक्ष घालतालो.

सकाळसावन सांजमेरेन तो उद्देगांत मग्न रावतालो. इस्लामी धर्मांतल्या सुन्नी पंथाचे नेमधर्म तो कसोशीन पाळटालो. रमजानसारके कडले उपास तो निश्ठेन करतालो. कुराण ताका तोंडपाठ आशिल्लें. ताका कसलेंच व्यसन नाशिल्लें. आपल्या सबंद जिवितांत इस्लाम धर्माचो प्रचार' जावंचो म्हूण ताणें एकसारकी खटपट केली आनी तेखातीर तरांतरांचे पूण जुलमी मार्ग वापरले. औरंगजेबाची कारकिर्द अकबराच कारकिर्दीइतली मोटी खरी, पूण अकबरान जितल्या काळांत मोगल साम्राज्याक विशाल स्वरुप हाडलें तितल्याच काळांत औरंगजेबान मोगल साम्राज्याच्या नाशाची तयारी करून दवरली. औरंगजेबाची बेपर्वा कुटनीती, धर्मांधता आनी हेर अवगुणांक लागून मोगलसत्ता पोखरली आनी ताच्या मरणाउपरांत रोखडीच लयाक गेली.

- कों. वि. सं. म

औरंगाबाद:

महाराष्ट्र राज्यांतल्या औरंगाबाद जिल्ह्याचें आनी मराठवाडा विभागाचें मुखेल ठाणें. गोदावरी न्हंयची उपन्हंय खाम तिचे उजवे देगेर हें शार वसलां. पुण्यासावन २३० किमी. आनी अहमदनगरसावन १०९ किमी. ईशान्येक हें शार आसा. लोकसंख्या ३,११,४२१ (१९८१). आवांठ ५०.४८ चौ.किमी.

ह्या शाराचें मूळ नांव खडकी आशिल्लें. निजामाचो प्रधान मलिकअकबर हाणें मोगलांचो पराभव करून १६०४ वर्सा ह्या शाराची थापणूक केली. फुडें औरंगजेबान हांगा आपली राजधानी केली आनी ताका औरंगाबाद हें नांव दिलें. मोगलांकडल्यान हें शार निजामाकडेन आयल्या उपरांत मराठवाड्याचें एक संस्कृतीक केंद्र म्हूण ताका नामना मेळ्ळी. फुडें राज्यपुनर्रचणुके उपरांत हें शार महाराष्ट्रांत आयलें.

ह्या शारांत मलिकअंबराच्या काळांतल्यो आनी ताच्या उपरांतच्यो कितल्योशयोच पोरन्यो वास्तू पळोवंक मेळटात. दुसऱ्या ते सातव्या शेंकड्यामेरेन दोंगर कोरांतून केल्ल्यो दोंगरी होंवरी हांगा आसात. हातूंत अजंठा आनी वेरुळ हांकां बरीच नामना आसा. ह्या दोन नामनेच्या होंवऱ्यांखातीर औरंगाबाद हें पर्यटन केंद्र जालां. तेभायर हांगा औरंगजेबाचो दरबार भरतालो तो किल्लो, जामे मशीद, पाणचक्की आनी १६७९ वर्सा औरंगजेबान आपली बेगम दिलरासबानू हिच्या उगडासाक हुबेहुब ताजमहालाभशेन बांदिल्लो 'बिबिका मकबरा' आसा. औरंगाबादच्यान लागींच दौलताबादचो किल्लो आसा. ताच्या मुखार ६० मी. उंचायेचो चाँद मिनार आसा.

मनमाड ते हैदराबाद रेल्वेमार्गावेलें हें मुखेल स्थानक. हांगाच्यान ९ किमी. अंतराचेर चिकलठाणा हांगा विमानतळ आसा. ह्या शारांत रस्मी आनी सुती कपड्यांच्यो गिरणी आसात. तेचपरी लुगटावेल्या पारंपारिक 'हिमरू' आनी किनखाबाच्या कामाखातीर ह्या शाराची नामना आसा. तेभायर हांगा यंत्रां, कातडीकाम, आयदनां, धातुच्यो वस्तू आदीचे कारखाने आसात. जिल्ह्यांतल्या शेतीमालाची ही वेपारसेठ आसून मराठवाड्यांत संस्कृतीक आनी शिक्षणीक मळार ह्या शाराचें नांव आसा. मराठवाडा विद्यापीठ हांगा आसा. तशेंच कांय महाविद्यालयां आनी तंत्रसंस्थाय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कंटक, आत्माराम पांडुरंग:

(जल्म: २९ एप्रिल १९२१, केपें).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव पांडुरंग कंटक. ताणें मुळावें शिक्षण पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो नाल्लाचो वेपारी आशिल्लो. गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत तो भूंयगत राश्ट्रीय वावरांनी वांटो घेतालो. १३ ऑगस्ट १९५४ दिसा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी एक वर्स बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

कंटक, सांवळाराम घनश्याम:

(जल्म: १५ मार्च १९०५ कुडचडें; मरण: १० एप्रिल १९८४, कलकत्ता).

नामनेचो मराठी कथाकार आनी कल्पक संपादक. ताणें मराठी सवीं पोर्तुगेज प्रिमैराव आनी इंग्लीश मॅट्रीक मेरेन शिक्षण घेतलें. पिरायेच्या विसाव्या वर्सा 'ग्रॅहम्स' हे इंग्लीश कंपनीच्या मुरगांव फांट्यांत त

करेक लागलो. स वर्सां उपरांत ताका शिपिंग खात्यांत बढती मेळ्ळी. रांत तो 'टायम्स ऑफ इंडिया' ह्या दिसाळ्याखातीर वास्को आनी डगांव हांगा विक्री एजंट आनी वार्ताहर म्हूण वावर करूंक लागलो. भायर ताणें मडगांवांत 'श्री मंगेश एजन्सी नांवाचें पुस्तकां विकपाचें ान चलयलें. ताणें कांय वर्सां मराठी खबरांपत्रांचो वार्ताहर म्हूण वावर ला.

१९५४ वर्सा राजकी घडामोडींक लागून गोंयकारांच्या जिविताचेर रेणाम जाल्लो. गोंयाक भारतापसून वेगळें दवरपाचो वावर सरकारान रू केल्लो. मुंबय-पुणे सावन गोंयांत येवपी इंग्लीश, मराठी बरांपत्रांचेर बंदी घाल्ली. तशेंच 'टायम्स ऑफ इंडिया' सोडून हेर गळीं खबरांपत्रां बंद जाल्लीं. 'टायम्स ऑफ इंडिया' खबरेपत्राचें वितरण ावंचे पयलीं गोंयचेर कसलीय बातमी तातूंत छापून आयल्या काय ना, पळोवन गोंयचेर बातमी आयिल्ल्या अंकांचें वितरण जावंचें न्हय अशी दी एजंटांचेर घाल्ली.

कंटक हाणें हो हुकूम मोडलो, देखून सरकारान ताचेर खटलो भरून ाका दंड आनी बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पूण ताका पोलिसांनी रचे पयलींच तो मुंबय गेलो. उपरांत ताणें थंय टायम्साचो प्रतिनिधी ूण भारतभर भोंवडी केली. १९५८ वर्सा तो 'स्टेट ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन' ातूत रावलो आनी फुडें १९६२ वर्सा निवृत्त जालो.

नाणें पिरायेच्या १८ व्या वर्सा बरोवंक सुरवात केल्ली. १९२४ वर्सा भारत' ह्या सातोळ्यांत ताचो 'व्याचे वायट परिणाम' हो लेख उजवाडाक आयिल्लो. १९३० ते १९४५ ह्या पंदरा वर्सांच्या काळांत ताणें ुमार ४०० कथा बरयल्यो. ताचेपयलीं ताणें लेख, कादंबरी, निबंद अशे ाहित्यप्रकार बरयल्ले. ताचें पयलें पुस्तक 'आर्यश्री' (१९२८-ादंबरी). ताचो 'सुमनगुच्छ' हो कथांझेलो १९३० त उजवाडाक आयलो. ते भायर 'स्वयंसेविका' (लघुकादंबरी), 'कणसाचे दाणे', शहाळीं', 'जाईची फुलें' (कथांझेलो) तशेंच 'मीलन', 'डोळस आंधळा' ह्यो ताच्यो कादंबऱ्यो उजवाडाक आयल्यात. १९३० वर्सा ताणें 'सुबोध' नांवाचें एक म्हयन्याळें सुरू केल्लें.

गोंयांतले मराठी साहित्यिक चळवळीक उत्तेजन दिवपांत ताचो वांटो आसा. १९५६ वर्सा मालाड हांगा भरिल्ल्या गोमंतक मराठी साहित्य समेलनाचो तो स्वागताध्यक्ष आशिल्लो.

१९३५ वर्सा मडगांव जाल्ल्या गोमंतक साहित्य संमेलनाच्या वेळार कोण काय करतील?' असो संमेलना पयलीं आनी संमेलना उपरांत समेलन पुराण' अशे टीकात्मक लेख ताणें 'भविष्यवादी' ह्या टोपण ावान बरयल्ले. गोंयचो सैम आनी प्रादेशिकता हांचें दर्शन ताच्या साहित्यावरवी घडटा.

- दिलीप बोरकार

कंबन: महाकवी कंबन हाचो निश्चित काळ खंयचो ही माहिती मेळना. ताचो काळ णवव्या शेंकडयांतलो आसूंक जाय अशें एक मत आसा. कांय तमिळ विद्वान ताचो काळ बाराव्या शेंकड्यांत मानतात. ताच्या जिणेविशींय माहिती मेळना. ताचेविशीं कांय आख्यायिका मात रुढ आसात

कंबनाचो जल्म चोल राज्यांतल्या तिरुवळुंदूर ह्या गांवांत जालो. आपल्या रामायणांत ताणें तिरुवण्णैनल्लूर गांवांतल्या 'शडैयप्पवळ्ळल' ह्या [illegible] मनशाचो खूब कडेन उल्लेख केला. हाचेवयल्यान, कंबन [illegible] आलाशिन्याक आशिल्लो अशें अनुमान काडटात. कंबनचो [illegible] हो तिरुवळुंदूर गांवांतल्या कालिमंदिरांत पुरोयत आशिल्लो. चोल आनी पांड्य राजांच्या दरबारांतूय कंबन गेल्लो, अशें म्हण्टात

कंबनान आपल्या काव्यांत, णवव्या शेंकड्यांतलो तमिळनाडूंतलो एक [illegible] वैष्णव संत आनी कवी नम्माळवार हाची भोव तुस्त केल्या. कंबन [illegible] शैव आशिल्लो पूण मागीर नम्माळवार हाच्या उपदेशान वैष्णव जालो आनी ताचेकडल्यान प्रेरणा घेवन ताणें तमिळ भाशेंत रामायणाची रचना करपाक सुरवात केली. पांच वर्साभितर ताणें आपली रामायणरचना पुराय केली. ह्या कामांत ताणें वाल्मीकी रामायणाचो आदार घेतलो. इ.स. ८८५ तल्या फाल्गुन पुनवे दिसा कंबनान श्रीरंगम् हांगा साहित्यसभेमुखार आपलें रामायण वाचलें. साहित्यसभेन ताका मान्यताय दिली आनी 'कविचक्रवर्ती' ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो. कंबनान आपल्या काव्यांत संप्रदायांक खाशेली सुवात दिवंक ना, देखून वैष्णव आनी शैव ह्या दोनूय संप्रदायांनी कंब रामायणाक खूब आदर आसा. एक दीस संत तुलसीदासान कंब रामायण आयकलें आनी तें आयकून ताणें अवधी भाशेंत रामचरित्र रचपाची स्फूर्त घेतली, अशें म्हण्टात.

तमिळ भाशेचेर कंबनाचें असामान्य प्रभुत्व आसून ताच्या काव्यांत आशय आनी अभिव्यक्ती हांचें एकजिनसीपण सादून आयलां. त्या काळांत नव्यानूच प्रचारांत आशिल्ल्या 'विरूत्तम' ह्या छंदोबध्द काव्याची रचना ताणें केली. वैदिक छंदांप्रमाण पूर्विल्ल्या संघम्‌साहित्यांत 'आशिरियप्पा', 'कलिप्पा', 'वंजिप्पा' आनी 'वेंण्पा' हे चार छंद आशिल्ले. कंबनान ह्या छंदांक ललित आनी श्रवणमधुर रुप दिलें.

तमिळ साहित्यांत कंबनाक मानाची सुवात फावो जाल्या. कंब रामायणाउपरांतचो ५०० वर्सांचो काळ (सुमार १४ व्या शेंकडयामेरेन) ह्या युगप्रवर्तक कवीच्या नांवावयल्यान 'कंबन काळ' म्हूण तमिळ साहित्यांत वळखतात. रामायणाभायर कंबनान बरयल्ले काव्यग्रंथ अशे: 'शठकोपर अंदादि', 'सरस्वती अंदादि', 'एर्-ऍळुपदु', 'शिलै-ऍळुपदु' आनी 'तिरुक्कै-विळक्कम्'.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद- कंब रामायण

कंब रामायण: महाकवी कंबन (बारावें शतमान) हाणें रचिल्लें तमिळ साहित्यांतलें नामनेचें महाकाव्य. हातूंत १०,००० वळींची पद्यमय रचना आसा. कंबरामायण (इरामावतारम्) बरोवपाखातीर आपणे वाल्मीकीकडल्यान प्रेरणा घेतली अशें कंबन सांगता:

वांगरुम् पादनन्तुगम्।वकुत्तु वाल्मीकीयेन्बान्।
तीङ् कविसेविकळारा तेवरुम् परुगच्चेय्दान्।
आंगवन् पुकषन्द। नाट्टैयन्बेनुम् नरवमान्दि।
मूंगैयान् पेसलुर् रत्तेन्न। यान् मोषियलुर्रेन्।

अर्थ: वाल्मीकीन छंदोबध्द रामकथा अशे पध्दतीन सांगली, जिचेर देव लेगीत आसक्त जाले. ताणें जें कोसलभुंयेचें वर्णन केलां, तेंच वर्णन परत करचें म्हूण म्हज्यासारको एक मोनो तयार जाला.

वाल्मीकीची मूळकथा मतींत घेवन कंबनान रचना केली तरी आपले रचनेंत देशकाळाक फावशे फरक ताणें केले. 'कंबरामायण' हें वाल्मीकीच्या रामायणाचो फकत अणकार वा रुपांतर न्हय. प्रतिभाशाली कंबनच्या कलात्मक आनी कल्पक संस्कारांक लागून ताका स्वतंत्र रचनेचो पांवडो प्राप्त जाला. ताचेर पूर्विल्ल्या तमिळ साहित्यांतल्या ह्या तीन प्रवाहांचो प्रभाव दिसून येता: १. संघम्- साहित्याचे परंपरेचो प्रवाह २. तिरुवळ्ळुवर परंपरेंतले नीतिविचार आनी तत्त्वगिन्यान ३. आळवारांच्या भक्तिकाव्याचो प्रवाह. 'शिलप्पधिकारम्' आनी 'जीवक-चिंतामणी' ह्या पूर्विल्ल्या जैन महाकाव्यांचोय ताचेर प्रभाव पडला.

कंबनान मूळ कथानकाची कांड-अध्यायांच्या रुपांत आशिल्ली मांडावळ आसा तशीच दवरल्या. बालकांड ते युध्दकांड मेरेनचो ६ कांडांचो विस्तार हातूंत आयला. हातूंत ताणें आदर्श राज्याचें (रामराज्याचें) चित्र रंगोवन ज्ञानोपासनेक खूब म्हत्व दिलां. ताचें नाट्यमय प्रसंग रचपाचें कसब अप्रतिम आसा. व्यक्तिचित्रण, विंगड विंगड आदर्शांचे परस्पर संघर्श, मोगाची मोगाकडेन जावपी ओढाताण ह्या चित्रणांतसून कंबनच्या स्वतंत्र प्रतिभेचें दर्शन घडटा. राम-सीता लग्न सुवाळो, शूर्पणखा प्रसंग, वालिवध, इंद्रजीतवध, राम-रावण झूज हे प्रसंग कंबनचे काव्यात्मक सोबितकायेक लागून ओडलायणे जाल्यात.

कंबरामायणांतल्यो सगळ्योच व्यक्तिरेखा उंचेल्या पांवड्याचेर

दाखयल्यात. खलनायक रावण लेगीत म्हान दाखयला. ह्यो सगळ्योच व्यक्तिरेखा प्रसंगावेळार भोग करतात, झगडटात, दुख्ख भोगतात. वाचप्याच्या मनाक ओड लावपाचें वळगें कंबरामायणांत आसा. तमिळ साहित्यांत राम-सीतेचे कथेचेर कंब रामायणापयलीं चार रचना जाल्यो. पूण ह्या सगळ्या रचनांभितर कंब रामायण श्रेश्ठ थारलां, म्हान देशभक्त आनी विद्वान व्ही. व्ही. एस्. अय्यर हाच्या उतरांनी सांगचें जाल्यार कंबनच्या रामायणाची तुळा संवसारीक नामनेच्या इलिअड, ईनिड, पॅरडाइज लॉस्ट, महाभारत ह्या अभिजात महाकाव्यांकडेनूच न्हय तर मूळ वाल्मीकी रामायणाकडेन लेगीत करुं येता.

तमिळ साहित्यांत कंब रामीयणाक खूब ऊंच पांवड्याची सुवात आसा. चक्रवर्ती राजगोपालाचारी हाणें ताचो पद्यमय इंग्लीश अणकार (लंडन- १९६१) केलो आनी न. वी. राजगोपालन् हाणें हिंदी अणकार दोन खंडांत (पाटणा- १९६३, १९६४) केलो. फकत तमिळ साहित्यांतूच न्हय तर संवसारीक साहित्यांत आज कंब रामायणाक म्हत्वाची सुवात फाव जाल्या.

- कों. वि. सं. मं.

पूरक नोंद: कंबन

कंबोडिया: (पळेयात ख्मेर).

कंवची: सिलिका (रेंव) ७५%, सोडा ॲश २०%, चुनो ५% हांची सारकी भरसण करून तयार जाल्लो अस्फटिक-अकार्बनीक असो पारदर्शक वा अर्दपारदर्शक असो पदार्थ. कंवचेचे जशे वेगवेगळे गुणधर्म जाय, तेप्रमाण तातूंत कॅल्शियम, शिशें, लिथियम, सिरियम आदी धातवीय ऑक्साइडांची भरसण करतात. कंवचेचो वापर मनीस खूब पूर्विल्ल्या काळासावन करीत आयला. आयच्या काळांत कंवचेचो सर्रास उपेग जाता. सदच्या वेव्हारांत कंवचेच्यो कितल्योश्योच वस्तू दिसून येतात.

कंवचेचो सोद कसो लागलो, हे विशीं एक दंतकथा आसा तीं अशी- कांय फिनिशियन वेपारी वाळवंटांतल्या रेंवेचेर आयदनांक चुन्याच्या फातराचो आदार दिवन रांदप करता आसतना आयदना पोंदचे रेंवेंत कंवचेसारको पदार्थ तयार जाल्लो दिसून आयलो. ही गजाल खरी आसूंक फाव, कारण कंवचेचो सोद पयलीं सिरियांत लागलो, अशें प्लिनी हाणें बरोवन दवरलां. ईजिप्त ही कंवचेच्या सोदाची जल्मभूंय आसा अशें पयलीं मानताले. पूण कंवचेचो सोद ईजिप्तांतूच लागलो, अशें म्हणपाक पुरावो मेळना. रोमन साम्राज्यकाळांत सगळ्या देशांनी मोट्या प्रमाणांत कंवचीकलेचो प्रसार जालो. मध्ययुगांत कॉन्स्टँटिनोपल हांगा राजाश्रय मेळिल्ल्यान कंवचीकलेची परत उदरगत जाली. व्हेनिस, जर्मनी, फ्रांस, स्पेन, इंग्लंड, चीन, अमेरिका हांगाय कंवचीनिर्मिणी जावपाक लागली. भारतीय लोकांक कंवचेची माहिती आशिल्ली, हाचे उल्लेख जायत्या पोरन्या संस्कृत ग्रंथांनी मेळटात. देखीक: यजुर्वेद, कपिष्टल-कठसंहिता, शतपथ ब्राह्मण, तैत्तिरीय ब्राह्मण, चरक संहिता, महावग्ग, चूल्लवग्ग, कौटिलीय अर्थशास्त्र, आचारांग सूत्र, औपपातिक सूत्र, हितोपदेश ह्या ग्रंथांत कंवचीकामाचे उल्लेख मेळटात.

कंवची सैमीक आनी कृत्रिम अशा दोन प्रकारांची आसता. कृत्रिम कंवची करपाक सिलिका वा बोरोन ऑक्साइड वा फॉस्फोरस ऑक्साइड, एक गालक (flux) आनी एक स्थिरकारक (stabiliser) हांकां वितळायतात. वितळिल्ली वस्त स्फटिकीकरण जायनासतना न्हिवता आनी ताचो एक घट्ट पदार्थ तयार जाता, हाका कंवची म्हण्टात. सैमीक कंवची ही ज्वालामुखींतल्यान भायर आयिल्लो शिलारस न्हिवतकच ताच्यापसून तयार जाता. जेन्ना शिलारस द्रव ताच्या संतुलन स्फटिकीकरण तापमानाखाला थंड जाता, तेन्ना ताचें स्फटिकीकरण जावंक पावना आनी हाका लागून एक अस्फटिक घट्ट वस्त तयार जाता, जिका सैमीक कंवची अशें म्हण्टात. हे कंवचेक क्रमबध्द स्फटिकवैज्ञानिक अणुरचना नासता. सादारण तापमानांत ही कंवची अंशथीर आसता आनी देखून कांय काळान तिचें स्फटिकीकरण जाता, जे प्रक्रियेक 'डिव्हिट्रीफिकेशन' अशें म्हण्टात.

रसायनीक संघटन आनी जलसंयोग अवस्था हाचेवेल्यान कंवचेचें दोन प्रकारांत वर्गीकरण केलां: १. अम्लीय (acidic) कंवची २. क्षारक (basic) कंवची. अम्लीय कंवची ही चड करून निवळ, रंगविरयत आसून तिचो प्रणमनांक (Refractive Index) १.५१ परस उणो आसता. क्षारक कंवची निवळ काफये कोराची वा काळी वा काजळे सारक्या कणांची अपारदर्शक आसून तिचो प्रणमनांक चडसो १.५४ परस चड आसता. अम्लीय कंवचेपसून तयार जाल्ल्या फातराक 'ओबसिडियन' आनी 'प्युमिस' अशें म्हण्टात. 'ओबसिडियन' फातर सादारण ७५० ते ९५०°से. तापमान आशिल्ल्या रायोलिटिक लाव्हारोसाचें 'द्रुतशमन' जावन तयार जाता हातूंत उदकाचें प्रमाण १% परस उणें आसता. हो फातर उपरांत कांय काळान उदक ओडून घेवंक शकता; आनी जेन्ना उदकाचें प्रमाण १० % इतलें जाता, तेन्ना त्या फातराक 'पिचस्टोन' अशें म्हण्टात.

जेन्ना रायोलिटिक लाव्हा रोसाचे बोमाडे येवन फेणेर तयार जाता, तेन्ना ताच्यापसून तयार जाल्ल्या फातराक 'प्युमिस' अशें म्हण्टात. हे कंवचेक हवेचे बोमाडे खूब आसतात आनी देखून मेकळ्यो सुवाती कंवचे परस चड आसतात. क्षारक कंवची ही बेझाल्टीक लाव्हारोसापसून तयार जाल्ली आसता. हातूंत मुखेल दोन प्रकार आसतात. एक म्हळ्यार 'सिडेरोमेलन', जी निवळ काफये कोराची आसता आनी तातूंत कुहर (vesicles) सामकीं उणीं आसतात आनी दुसरी 'टॅचिलाइट' जी काळे काजळेसारक्या दिसपी कणांची आसून हातूंत खूब कुहर आसतात.

क्षारक कंवचेचो जलसंयोग (hydration) आनी ऑक्सिडीकरण जावन एक हळडुवी वा काफयेकोराची वस्त तयार जाता, तिका 'पॅलागोनाइट' अशें म्हण्टात. पाचव्या रंगांत परिवर्तन जालें जाल्यार ताका 'क्लोरोफियाइट' अशें म्हण्टात. कंवची वेगवेगळ्या रंगाची आसूंक शकता. कंवचेचो रंग हो तातूंत आशिल्ल्या कॅटायनांप्रमाण (cations) फुडले तरेन चडटा: Fe^{+2} - पाचवों, Fe^{+3} - हळडुवो, Cr^{+3} - तांबडो वा पाचवो, Ti^{+4} - निळो, Mn^{+2} - गुलाबी V^{+3} - पाचवो, Li^{+1} - फिकट गुलाबी.

कंवची सिलिका कसापसून तयार करतात, जातूंत सोडा आनी चुनो हे घटक कमी प्रमाणांत आसतात. आलुमिना आसल्यार जाता, पूण ताचें प्रमाण थाराविक मर्यादेइतलेंच आसता. सादारण कंवचेचे वस्तूंत तें प्रमाण ४% इतलें आनी प्रकाशीय आनी ऊंची गुणवत्तेची कंवची हांकां हें प्रमाण ०.१% परस उणें आसता. तशेंच आयर्न ऑक्साइडचें प्रमाण प्रकाशीय कंवचेखातीर ०.०२ ते ०.०५% इतलें, तर जनेलांची कंवची आनी बाटल्यांखातीर करतात ती कंवची हांच्याखातीर हें प्रमाण ०.५% इतलें आसता.

कंवचेचे कितलेशेच प्रकार आसात. दरेका कंवचेचें रसायनीक संघटन आनी प्रकृतीक गुणधर्म हेर प्रकारांपरस वेगळे आसतात. दरेका प्रकारची कंवची कांय खाशेल्या उपेगांखातीर वापरतात. देखीक- बाटल्यो, कंवचेचीं पात्रां, तावदानां, वक्लांचीं भिंगां आनी रसायनीक प्रयोगशाळेंत वापरपाचीं कंवचेचीं उपकरणां, वेगवेगळ्या तरांच्या कंवचेपसून तयार करतात. कंवचेचे कांय मुखेल प्रकार अशे: दुदी कंवची, पत्रित सुरक्षित कंवची, दृढीकृत कंवची, फिगर्ड ग्लास, फोम कंवची (foam glass), तंतुरुप कंवची, रंगीत कंवची, व्हायकर कंवची.

कंवचेचो उपेग अर्कशाळा सामान, घरांक लागपी सामान, जनेलां, बाटल्यो, प्रकाशीय उपकरणां, खनीज-लोकर, कंवची-लोकर, कंवची-रेशीम, कंवची-तंतू, कांकणां, मणी हांचेखातीर करतात. कंवचेचो उपेग गरमी आनी आवाज निरोधक म्हणूनय करतात. कंवची करपाक उपेगाक येवपी कच्चो माल भारतांत रीवा आनी बांदा (उत्तर प्रदेश), बुंदी (राजस्थान), भुखान (बंगाल), कोलार (कर्नाटक) आनी राजमहाल (बिहार) ह्या जाग्यांनी मेळटा.

- डॉ. अशोक देसाय

क: देवनागरी वर्णमालेंतलें 'क' वर्गांतलें पयलें व्यंजन. 'क'चे कितलेशेच अर्थ आसात, ते अशेः ब्रह्मदेव, दक्ष प्रजापती, कश्यप, वायू, सूर्य, यम, विष्णू, कामदेव, अग्नी, आत्मा, राजा, गाठ, मोर, पक्ष्यांचो राजा, पक्षी, मन, शरीर, वेळ, कुपां, शब्द, आवाज, उजवाड, संपत्ती, उदक.

ह्या अक्षराक आयचें स्वरूप प्राप्त जावंचेपयलीं ५ अवस्थांतल्यान वचचें पडलें:-

पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या शिलालेखांत, दुसरी कुशाण काळांतल्या मथुरा हांगाच्या लेखांत आनी तिसरी इ.स. दुसऱ्या शेंकड्यांत क्षत्रपवंशी रुद्रदामनच्या गिरनार हांगाच्या लेखात दिसून येता. चवथी अवस्था जपानच्या एका मठांत मेळिल्ल्या उष्णीषविजयधारिणीच्या एका ताडपत्री पुस्तकांत (इ.स. सवो शेंकडो) पळोवपाक मेळटा. हातूंत 'क' चे उजवे वटेन गांठ आसा. फुडें हे विशीं इल्ली-इल्ली उदरगत जावन आयचो 'क' तयार जालो. हैहयवंशी राजा जाजल्लदेव हाच्या काळांतलो एक लेख (इ.स. १११४) आनी परमार राजा धारावर्ष हाच्या मुस्तीतलो ओरिआ हांगाचो लेख (इ.स. १२०८) हातूंत ह्या प्रगतावस्थेंतलो 'क' दिसता.

ककार हो सगळ्या वर्णांची मूलप्रकृती आसून ताचें तत्त्व अशें-

वामरेखा भवेद् ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका।
अधोरेखा भवेद् रुद्रो मात्रा साक्षात् सरस्वती।

(कामधेनुतंत्र)

अर्थ- ककाराची दावी आडी ब्रह्मरुप, उजवी विष्णुरुप आनी सकयली आडी रुद्ररुप आसून मात्रा ही साक्षात् सरस्वती जावन आसा.

ककार हो स्वता 'प्रकृतिसुंदरी' आसून तो सगळ्या देवांची आवय जावन आसा. तशेंच, पंचदैवत ककार हें त्रिपुरसुंदरीचें आसन आसा, अशेंय कामधेनुतंत्रांत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

कच्छ: भारताचे अस्तंत देगेचेर आशिल्लो हो प्रदेश गुजरात राज्यांत आसा. ताचे उत्तरेक आनी उदेंतेक व्हडलें मळ; दक्षिणेक व्हडली दर्यादिग आनी अस्तंतेक अरबी समुद्र आसा. हो खाऱ्या उदकाचो वाठार कांसवाच्या आकाराचो आसा. देखून ताका कच्छ (कांसव) हें नांव पडलां आसूंये.

ह्या प्रदेशाचो आवांठ ४५,६१२ चौ. किमी. आसा. उदेंत-अस्तंत अंतर सुमार २५६ किमी. जाल्यार, उत्तर-दक्षिण अंतर ५६ ते ११२ किमी. आसा. भारताचे मुखेल भुंये सांवन वेगळो पडिल्लो हो प्रदेश रेंग, रेंवट आनी फातरांचो आसलो तरी थंय वळीन आशिल्ले दोंगर, मदी-मदीं व्हांवपी न्हंयो, कांयकडेन पिकावळ, तशेंच तणान भरिल्ले वाठार दिश्टी पडटात.

ह्या वाठारांत आशिल्ल्या दोंगरांपैकीं धिनोधर हो मुखेल पर्वत. ताचें उंचाय सुमार १००० फूट ऊंच आसा. पयलीं ह्या दोंगराचेर ज्वालामुखी आशिल्लो. हांगाच्यो न्हंयो पावसाळ्यांत व्हांवतात आनी हेर वेळार सुक्यो आसतात. मदीं मदीं ह्या भागांत भूंयकांप जातात. १८२९, १८४४, १८४५, १८६४ आनी १९५६ ह्या वर्सांनी भुंयकांपांची मोटी बाधा ह्या प्रदेशाक जाली.

ह्या प्रदेशाचें हवामान उष्ण्यांत उणें ७.८° से. जाल्यार चडांतचड ४२.८° से. आसता. वर्सभर दर्यादिगेर आनी भितरल्या वाठारांत गीम सोडून हवा बरी आसता, पूण एप्रिल आनी मे ह्या दोन म्हयन्यांनी वादळी वारें व्हांवता.

चडशें पडंग मळ आशिल्ल्यान ह्या प्रदेशांत लिंबू, पिंपळ हेभायर दुसरीं झाडां दिश्टी पडनात. चित्ते, रानदुकरां, सोंशे, उंट, गाडवां, घोडे आदी जनावरां हांगा आसात. तेभायर हांयसां, सारस ह्या सारकीं सुकणीं भायल्या देशांतल्यान येतात.

पूर्विल्ल्या काळासावन हो वाठार एक जनपद म्हूण वळखताले. पाणिनीक ह्या प्रदेशाची पुराय खबर आशिल्ली. ताणें हांगाच्या लोकांक 'काच्छक' अशें म्हळां आनी तांचीं तीन खाशेलपणां सांगल्यांतः १. काच्छकं हसितम् (कच्छी लोकांची हांसपाची तरा) २. काच्छकं जल्पितम (कच्छी लोकांची उलोवपाची तरा) ३. काच्छिका चूडा (कच्छी लोकांची शेंडी दवरपाची चाल). ह्या वाठारांतले क्षत्रिय अजुनय माथ्यावेलो फुडलो केंसांचो भाग तासून फाटल्या केंसांची शेंडी दवरतात.

पूर्विल्ल्या काळांत ग्रीकांक कच्छाविशीं म्हायती आशिल्ली. दुसऱ्या शेंकड्यांत कच्छाचो मेदनेरच्या राज्यांत आस्पाव जालो. रोखडेंच तें शकांच्या हाताखाला गेलें. इ.स. ३९० मेरेन सौराश्ट्रांतले क्षत्रप राजा कच्छाचेर राज्य करताले. फुडें कांय काळ ह्या वाठाराचेर वल्लभीच्या राजांनी राज्य केलें. सातव्या शेंकड्यांत हो प्रदेश सिंध वाठारांत विलीन जालो. उपरांत चारण, काठी आनी चावडा हे लोक कच्छाचेर चाल करून आयले. णवव्या शेंकड्यांत अरब लोक ह्या वाठाराच्या दर्यादिगेर येवन रावले.

कच्छाच्या आर्विल्ल्या इतिहासाक सुरवात जाता, ती चवदाव्या शेंकड्यापसून. सिंध वाठारांतल्या सुम्र सत्ताधीशांच्या जुलमाक वाजेवन थंयचे सम्मा राजपूत कच्छांत रावपाक आयले. थंयच्या राजपुतांनी तांकां आदार दिलो, पूण ह्या सम्मांनी तांकां कुशीक सारून कच्छ राज्य आपणायलें. ह्या वंशांत जोजाड नांवाचो एक राजा आशिल्लो. ताचेवेल्यान थंयचे लोक आपल्याक जाडेजा म्हणपाक लागले. इ.स. १४५० मेरेन जाडेजांच्यो तीन शाखा कच्छाचेर राज्य करताल्यो. णवव्या शेंकड्यांत सिंधांतल्या सम्मा राजपुतांचो कच्छाकडेन संबंद आयिल्लो. तातूंतलोच एक राजपूत खेंगार हाणें अहमदाबादच्या सुलतानाचो आदार घेवन सगळो कच्छ देश आपले सत्तेखाला घेतलो. फुडें स पिळग्यांमेरेन कच्छाचेर खेंगारच्या घराण्याचो शेक चल्लो. १७१८ त गुजरातचो सुभेदार कच्छाचेर जायते फावटीं चाल करून आयलो. पूण ताका यश मेळ्ळें ना. अठराव्या शेंकड्यांत कच्छ प्रदेशाची बरीच उदरगत जाली. १९६२ त कच्छांत व्हड बंड जालें. बंड आळाबंदाक हाडपाखातीर ब्रिटीश मदीं पडले. सुमार १८०९ त कच्छ मांडलिक संस्थान जालें. फुडें कच्छाची ल्हवल्हव उदरगत जायत गेली. तिसऱ्या खेंगारान (१८७८-१९४२) कच्छाचे रापड, भाचौ, मुंद्र, भूज, मांडवी, अब्दसा, लखपत, अंजार, नख्तराना अशे वेगवेगळे भाग केले. कांडला बंदराची बुन्याद घाली. भारताची सुटका जाल्या उपरांत कच्छ हें संस्थान, सतरावो महाराज मदनसिंहजी हाणें १ जून १९४८ दिसा भारतांत विलीन करपाक मान्यताय दिली. कच्छ हो १९६० मेरेन द्विभाशीक मुंबय राज्याचो एक भाग आसलो. ताचे उपरांत कच्छ ह्या वाठाराचो गुजरात राज्यांत आस्पाव जालो.

१९६५ त सिंध आनी कच्छ हांच्या मदलो शिमेप्रस्न मुखार आयलो आनी पाकिस्तानान कच्छाचेर घुरी घाली. तेन्ना आंतरराश्ट्रीय लवाद मंडळान कच्छ मळाचो सुमार ८३७ चौ. किमी. भाग पाकिस्तानाक दिलो. १९७१ च्या भारत-पाक झुजावेळार भारतान चडसो भाग परतो मेळोवन घेतलो. पूण सिमला कबालती वेळार तो परत पाकिस्तानाक मेळ्ळो.

हो प्रदेश चडसो पडंग आसून अर्थीक नदरेन खूब फाटीं आसा. उणो पावस आनी फातरांची जमीन हाकालागून पिकावळ चड प्रमाणांत जायना आनी हेचखातीर उद्योग-धंद्याच्या निमतान लोकांनी स्थलांतर केलें. कच्छचे दर्यादिगेर आशिल्ल्या कांडला बंदराक लागून लोकांक

उत्पादन-क्षेत्रो कच्छ मेळटा. ह्या बंदराचेर कितलीशीच तेलाचीं केंद्रां सुरू जाल्यांत. हांगा मीठ भरपूर पिकता, तशेंच वर्सावेळ लागीं आशिल्ल्यान तुल्याचो संचोय बरो जाता. हांगा लोखण, लिग्नाइट आदी खनिजां मेळटात. ज्वारी, बाजरी, गंव, मूग हेसारकीं कडडणां ह्या प्रदेशांत पिकतात, तरी तांदूळ भायल्यान हाडचो पडटा. कच्छ प्रदेशाच्या लोकांक धाडसी आनी हुशार म्हूण वळखतात. चांदीच्या आयदनांचेर नक्षीकाम करपाक हांणी नामना जोडल्या. ह्या लोकांची भास कच्छी; ही भास जरी गुजरातची बोली आसली तरी सिंधी भाशेक खूब लागीची आसा. हांगाच्या कांय वाठारांनी फारसीय उलयतात.

- कों. वि. सं. मं.

कटक: ओरिसा राज्यांतले नामनेचे शार. आदल्या काळासावन १९५२ मेरेन हें शार ओरिसा राज्याची राजधानी आशिल्लें. आतां हें शार कटक जिल्ह्याचें मुखेल थळ जालां. ओरिसाची सद्याची राजधानी भुवनेश्वर जाल्यान कटक शाराचें प्रशासकीय म्हत्व उणें जालां. हें शार महानदी न्हंयच्या त्रिभुज वाठाराच्या तेमकार वसलां. लोकसंख्या २,६९,९५० (१९८१).

सरभोंवतणी उदक आशिल्ल्यान ह्या शाराक तेराव्या शेंकड्यांत अनंगभीमदेव राजान राखणेखातीर दुरीग बांदलें आनी नामनेचो 'बारामती' नांवाचो किल्लो बांदलो. हो किल्लो णव माळयांचो आशिल्लो. सद्या तो मोडिल्ले अवस्थेंत आसा. तरीयपूण ताचें मुखेल दार पळोवपासारकें आसा. मुसलमानांच्या काळांत लालबागेची निर्मणी जातकच आनी ओरिसा राज्याचें शासन-संचलन लाल बागेच्यान जावंक लागतकच ह्या किल्ल्याचें म्हत्व उणें जायत गेलें. १८०३ वर्सा बारामती किल्लो ब्रिटिशांनी भोसल्यांकडल्यान घेतलो.

कटक शारांत लालबाग, राजप्रसाद, जामा मशीद, अमरेश्वर देवूळ, जैनांचें देवूळ, चर्च, बारामती स्टेडियम आनी शहीद भवन हीं थळां पळोवपासारकीं आसात. तशेंच हांगा विद्यापीठ, १८६३ त थापणूक जाल्लें नामनेचें रेव्हनशा महाविद्यालय, वैजकी, अभियांत्रिकी अश्यो जायत्यो शिक्षणीक संस्था आशिल्ल्यान कटक शाराक शिक्षणीक केंद्र समजतात. ओरिसाचें उच्च न्यायालय ह्या शारांत आसा.

रेल्वेमार्गान कटक शार मद्रास आनी कलकत्ता ह्या दोन नगरांक जोडलां. कटक शारांत आशिल्ले महानदीचेर व्हड पूल आसा. तेचपरी हें शार उदकामार्गान चांदबाली आनी फॉल्स पॉइंट ह्या बंदरांकडेन जोडलां.

ह्या शारांत भरपूर भात पिकता. देखून, तांदळाच्या वेपाराखातीर ह्या शाराक बरीच नामना मेळ्ळ्या. हांगा भात संशोधन केंद्रांय आसात. कटक शाराचे उत्तरेकडल्या चौद्वार वाठारांत, कपडे, कागद आनी लोखणी नळ्यांचे कारखाने आसात. तशेंच दक्षिणेकडल्या बारांग ह्या वाठारांत कंवचेचो कारखानो आसा. कटक शारांत कितलेशेच ल्हान ल्हान उद्येग चलतात. हांगाच्या भांगर, चांदीच्या जाळीदार नक्षीकामाक आनी लाख आनी हाड हांच्यापसून तयार केल्ल्या वस्तूंक बरेंच खाशेलपण आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कडकडे, अजित: (जल्म: ११ जानेवारी १९५२, दिवचल).

एक नामनेचो गोंयकार गवय. *पं. जितेंद्र अभिषेकी (*)* हाचो पट्टशिश्य. बापायचें नांव सदानंद आनी आवयचें नांव प्रेमा. ल्हानपणामावन अजिताक गायन-वादनाची आवड आशिल्ली. गोंयचो नामनेचो संगीतकार सर्गेस्त सखारामबापु बरवे हाचेकडेन ताणें पिरायेच्या इकराव्या वर्सासावन हार्मोनियम वादनाचें शिकप चालू केलें. सूर-तालाची उपजत देण आशिल्ल्यान ताणें हार्मोनियम वादनांतल्यान शास्त्रीय संगीताचें गिन्यान आपणावपाक सुरवात केली. उपरांत ताणें दिवचले श्रीपादबुवा माडये ह्या जाणकाराकडेन गायनाचें शिकप चालू केलें.

गोंयचो नामनेचो गायक आनी संगीतकार पद्मश्री पं. जितेंद्र अभिषेकी हाचेकडेन गायन शिकपाची ताची उपाट इत्सा आशिल्ली. एक दीस पं. अभिषेकी हाचो कार्यक्रम दिवचले जालो तेन्ना अजिताची ही इत्सा पुराय जाली. अभिषेकीन ताका मुंबय आपणासरी शिकपाखातीर आपयलो. पं. अभिषेकीकडेन अजिताचें पध्दतशीर शिकप सुरू जालें. खर मेहनत आनी शिकपाची आवड ह्या गुणांक लागून ताच्या संगीत कलेच्या अभ्यासाक एक नवें मोडण मेळ्ळें. कांय वर्सांभितर ताणें स्वतंत्रपणान गायनाचे कार्यक्रम करपाक सुरवात केली. फुडें सर्गेस्त गोविन्द प्रसाद जयपुरवाले हाचेकडेन पं. अभिषेकीचे सांगणेवेल्यान ताणें शिकप चालू दवरलें.

अजित कडकडे

पं. अभिषेकीच्या मार्गदर्शनाक लागून 'संत गोरा कुंभार' ह्या नाटकांत पयलेच खेप काम करून तो मराठी रंगमाचयेर उजवाडाक आयलो आनी गावपी नट म्हूण ताणें नांव मेळयलें. उपरांत ताणें 'सौभद्र', 'संशय-कल्लोळ', 'कुलवधू', 'महानंदा', 'कधीतरी कोठेतरी', 'अमृत मोहिनी' ह्या संगीत नाटकांनी आपले कसब दाखोवन नामना जोडली. पूण नाटकांतल्यान गावपी नट म्हूण नामना मेळोवचेपरस शास्त्रीय गायनाचे कार्यक्रम करपाचेर ताणें चड लक्ष दिलें. दिल्ली, कलकत्ता, मद्रास, हैदराबाद, भिलाई, इटारसी, नागपूर, गोंय, पुणे, बिलासपूर, महाराष्ट्रांतलीं हेर म्हत्वाचीं शारां, बेळगांव, रायपूर आनी देशांतल्या हेर कितल्याशाच भागांनी ताच्यो मैफिली गाजल्यात.

भजन-अभंग, भक्तिगीत, नाट्यगीत आनी कोंकणी गीतां समर्थपणान गावपाखातीर ताणें नामना जोडल्या. आकाशवाणी आनी मुंबय दूरदर्शनावयलो तो लोकप्रिय कलाकार आसा. भावगीत, भक्तिगीत आनी नाट्यगीत अश्यो ताच्यो वट्ट ४५ स्वतंत्र ध्वनी-कॅसेटी आयल्यात. ग्रामोफोन कंपनीनूय ताच्यो कांय रिकॉर्डी काडल्यात. ताच्या गायनांत नव्या-नव्या प्रयोगांचो वापर जाल्लो दिसून येता. 'झणी दे कर या', 'भक्तिवाचूनी मुक्तीची', 'सजल नयन', 'कर हा करी', 'विठ्ठला मीच खरा अपराधी' हीं ताचीं पदां खूब गाजल्यांत. आकाशवाणीचेर ताणें कांय कोंकणी गीतांय गायल्यांत.

- रमेश सखाराम बरवे

कणंग: (मराठी- रताळे; हिंदी- शकरकंद, शकरकंदी; कन्नड- गेणसु, इंग्लीश- इपोमिया पोटॅटो, कूळ- कन्व्हॉलवुलेसी).

एक खावपाचें मूळ. मूळची अमेरिकेची वनस्पत. उश्ण वा समशीतोश्ण वाठारांत कणंगांची लागवड जाता. कणंगांची वाल लांब कांडाची आनी पातळत वचपी (trailing) आसता. पानां मोटीं, हाता आकाराचीं आसतात. फुलां फुनेलाभशेन तांबडीं, केसरी वा गुलाबी रंगाचीं आसतात.

कणंगांचो आकार लांबट, आयताकृती वा तांतयांभशेन आसता. कणंगांचो रंग धवो वा तांबडो, भितल्ल्यान नारिंगी, भायल्यान लेव हळडुवो आनी पुडी कोराचो वा गुलाबीं आसता. कणंगां भितर स्टार्च आसता आनी ताच्या केसरी पिठांत कॅरोटीन खूब प्रमाणांत आसता. कणंगाच्या वेलीक फुलां आनी बियो केन्नाय येतात. बियांपसून पीक येता. तें मूळ वनस्पतीवरी जायना आनी ताका लागून नव्या कणंगांचें उत्पादन कणंगांक येवपी कोंबांपसून वा वेल कापून येवपी कोंबांपसून करतात.

बियो उश्ण हवामानांत शेतांत रोयतात. बियांक भायल्यान निबर कवच आशिल्यान कोंब येवपाक खूब कळाव लागता. केन्ना केन्ना एक वर्स लगीत लागता. जेन्ना बियांचें वयलें निबर कवच सोलून उडोवन बियो लायतात, तेन्ना त्यो रोखड्योच कोंबेतात.

कणंगांची वेल रेंवट जमनींत बरी वाडटा. पिकाळ मोव जमनींत वेल खूब वाडटा आनी कणगांचीं मुळां सगळ्याक पातळटात. रोंपे लायतकच कणंगां लागपाक चार-पांच म्हयने तरी लागतात.

जपानांत कणंगां सुकयतात आनी स्टार्च, आल्कोहॉल करपाक वापरतात. अमेरिकेंत ताचो वापर फकत खावपाखातीर जाता.

कणंगांच्या मुळांपसून काडिल्ले कोंब एक ते देड फूट अंतराचेर, एक फूट उंचायेचें आळें काडून पिकाळ, उश्ण जमनींत रोयतात. मुळाक कणंगां लागतकच इबाड जावंचो न्हय म्हूण तीं रोखडींच काडटात. कणंगांच्या पिकाक चड फॉस्फोरस- पोटॅश आनी उणें नायट्रोजन ह्या प्रमाणांत रसायनीक सारें घाल्यार ताची वाड बरी जाता. शेणसारें, पांचवें सारें घालतकच लांब, वांकडीं-तिकडीं कणंगां लागतात आनी 'स्कर्फ' ह्या कवक (fungal) रोगापसून ताची राखण जाता. कणंगां बरेतरेन काडून दवरल्यार तीं स-सात म्हयने खावपाचे स्थितींत उरतात.

अमेरिकेंत कणंगांची लागवड लुईझियाना, दक्षिण कॅरोलीना, न्यू जर्सी, व्हर्जिनिया, दक्षिण कॅरोलीना, मिसिसिपी, टेक्सास आनी कॅलिफोर्निया हांगा जाता. पॅसिफिक जुंवे, जपान आनी रशिया हांगाय कणंगांची लागवड जाता.

गोंयांत कणंगांची लागवड आगशी, व्हडल्या गोंयां हांगा जाता. गोंयांत तांबडीं आनी धवीं कणंगां जातात. गोंयांत कणंगांचो उपेग खावपाखातीर करतात. कणंगांची भाजी करतात, खीर करतात, कापां तळटात, म्हानां करतात आनी शेवयांचे घोंस करतात.

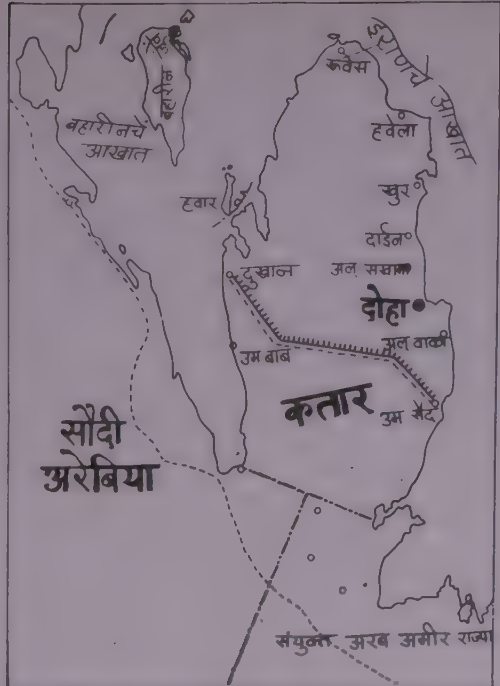
आंगार कंग्रे आशिल्लीं आनी चरबरीत कांटे आशिल्लीं 'कांटेकणंगां' नांवाची कणंगांचीच एक जात गोंयांत दिसून येता.

- कों. वि. सं. मं.

कतार: इराणच्या आखातांतलें एक राज्य. क्षेत्रफळ १०,३६० चौ. किमी. लोकसंख्या ३,११,००० (१९८६). सुमार १६० किमी. लांब आनी ५६ ते ८० किमी. रुंदायेच्या ह्या देशाच्या तीन वटांनी इराणचें आखात, नैऋत्येवटेन सावदी अरेबिया आनी दक्षिणेवटेन संयुक्त अरब अमीरात राज्यं आसात. ह्या दोनूय देशांकडेन कतारच्यो शिमो पक्क्यो थारायल्ल्यो नात. दोहा ही हांगाची राजधानी.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजात: सगळो वाठार चुनखडी फातरांचो आसा. भितल्लो वाठार 'कार्स्ट' भूंयस्वरुपाचो आनी समुद्रथरासावन ७६ मी. उंचायेचो आसा. कतारची चडशी भूंय फातरांची, रेंवेची आनी सुकी आसा. मदींमदीं आनी चडशे दर्यादेगांचेर झरे आसात आनी फकत हांगाच कितें ती हरयाळी सांपडटा. हांगा गिमांत तापमान सामकेंच चड ३४° से. आनी शिंयाळ्यांत उणें १६° से. आसता. वर्सुकी पावस सुमार ५ ते १० सेंमी. पडटा; पूण पावस पडल्लोच अशी शाश्वती नासता. कांट्यांचीं झोंपां आनी कांय वाठारांनी आशिल्ल्या तणाचेर जियेवपी उंट आनी हेर बारीक-सारीक मोनजात, वसंत ऋतूंत हांगा येवन शरद ऋतूंत दुसरेकडेन वचपी सुकणीं हांगा मेळटात.

इतिहास: कतारच्या पूर्विल्ल्या इतिहासाचेर उजवाड घालपी पुरावे हांगा सांपडूंक नात. सातव्या शेंकड्यांत पैगंबराचे मुस्तींत इस्लाम धर्म स्थापन जायल्या उपरांत फुडें ह्या धर्मांतल्यान फुटून वचपी कांय लोकांनी (कार्मोथियन) मक्केचेर आपलो हक्क गाजयलो. बरींच वर्सां हांगाचो शेख इराणचो मांडलिक आशिल्लो. १९ व्या शेंकड्यांत इराणाकडल्यान फुटून अल् थाणी हाणें आपलें स्वतंत्र राज्य निर्मिलें. ताणें ब्रिटिशांवांगडा १८६८ त इश्टागत केली, आनीं हांगाच्या लोकांक चाच्यांच्या त्रासांतल्यान सोडयले. पूण उपरांत कतारच्या सुलतानान तुर्कस्थानचो आसरो घेतलो. हाका लागून १९१३ मेरेन हांगा तुर्कस्थानची महसुल कचेरी आशिल्ली. १९१६ त संयुक्त अमीर राज्यांनी मान्य केल्ल्यो अटी कतारान मानून घेवन ब्रिटिशांकडेन कबलात केली आनी हें राज्य ब्रिटिशांचे राखणेखाला आयलें. १९६५ त हे घडणुकेआड लोकांची तिडक तेंगशेर पावल्ली. जून १९६७ त कतारान इंग्लंड-अमेरिकेक तेलाची पुरवण बंद केली. १९६८ त ब्रिटिशांनी हांगासावन सैन्य काडून घेवपाची घोशणा केली. कतारान हेर संयुक्त अरब अमीर राज्यांवांगडा कबलात केली. १९७१ त कतारान ब्रिटिशांकडल्यान पुराय स्वतंत्रताय मेळयली आनी हो देश संयुक्त राश्ट्रांचो (UNO) वांगडी जालो. १९७२ त हांगा जाल्ल्या कटांतल्यान अमीर शेख अहमद हाका सत्तेवेल्यान सकयल देंवोवन ताच्याच नात्यातलो शेख खलीफा राजा जालो. १९७६ त ह्या देशान ईजिप्ताकडेन इश्टागतीचे संबंद बरेच दाट केल्ले, पूण १९७९ तल्या ईजिप्त इस्त्राएल शांतताय कबलाती उपरांत ते संबंद तुटले.

राज्यव्यवस्था: कतारांत राजेशाय चलता. स्वतंत्रताय मेळच्या पयलीं परदेशविशींचीं धोरणां आनी मुसलमान सोडून हेर धर्मीयांच्या राखणेच्या हक्कांचेर ब्रिटिशांचें नियंत्रण आसतालें. संविधान १९७० च्या कायद्याप्रमाण चलता. चडशी सत्ता सुलतानाच्या घराण्याकडेन आसता. थळावो राज्यकारभार नगरपालिका मंत्रालय पळेता. हांगा राजकी पक्ष आनी विंगडविंगड विचारसरणेच्या संघटनांक परवानगी ना. न्यायवेवस्था १९७० च्या मुळाव्या कायद्यांप्रमाण आनी शरीयतच्या तत्त्वांचेर चलता. मजलीस-एश्-शुरा हें हांगाचें सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्यावेलें कार्यकारी मंडळ. हातूंत २३ प्रतिनिधी आसात. ह्या देशाक पध्दतशीर संविधान ना आनी कार्यकारी मंडळांतल्या सगळ्या सदस्यांची नेमणूक सुलतान करता.

अर्थीक स्थिती: मोतयां काडपाचो वेवसाय हो हांगाचो एक पूर्विल्लो वेवसाय. सद्या तेल उत्पादन आनी कृत्रिम मोतयांच्या धंद्याक लागून हो वेवसाय फाटीं पडला. १९३९ त तेलाचो सोद लागल्या उपरांत उत्पादन वाडत गेलें. अर्थवेवस्था ९०% तेल उत्पादनाचेर आदारल्या. कांय वाठारांनी नुस्तेमारी, व्हडीं बांदप, खाजराची लागवड आनी गोरवां,

वेहरा. उंट पोसपाचो धंदो उण्या प्रमाणांत जाता. तेलाच्या उत्पादनाक लागून हे राश्ट्र बरेच गिरेस्त आसा. कतार रियाल हें हांगाचें चलनी नाणें जावन आसा.

येरादारी आनी संचारण: कतारांत देशाभितर रेल्वेमार्ग आनी उदकांतल्या मार्गाची वेवस्था ना. दोहा हें हांगाचें मुखेल बंदर आसा. उम्म सैद हांगा सावन तेलाची येरादारी जाता. हांगा १९८५ मेरेन १,०८० किमी लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. रस्त्यांच्या मार्गावेल्यान सावदी अरेबिया आनी संयुक्त अरब अमीर राज्यांकडेन ह्या देशाचो संबंद जोडला. हेर शेजारच्या राश्ट्रांवांगडा हांगा 'गल्फ एअर' ही विमानकंपनी हवाई मार्गाचेर येरादारी करता. दोहा हो हांगाचो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. १९८५ मेरेन हांगा ५ खबरांपत्रां आशिल्लीं. प्रसारमाध्यमाचेर सरकाराचें पुरायपणान नियंत्रण आसा. रेडिओवेल्यान प्रसारित जावपी कार्यावळी अरबी आनी इंग्लीश भाशेतल्यान आसतात.

लोक आनी समाजजीण: चडशे लोक अरब आसून सुन्नी मुसलमान पंथाचे आसात. हांच्यामदीं कांय प्रमाणांत निग्रो वंशाच्या रगताची भरसण आसा. चडये ही गजाल पयलीच्या गुलामांच्या वेपाराक लागून जाल्ली आसूंये. हे लोक पोरन्या विचारांचे आसात. इराणी हे हांगाचे सगळ्यांत चड अल्पसंख्यांक. हेभायर पाकिस्तान, भारत आनी हेर आशियाई राश्ट्रांतले लोक हांगा येवन रावल्यात. किरीस्तांव, बहाई आनी हिंदू धर्माचे लोक कांय प्रमाणांत सांपडटात. हांगाचे लोक पर्शियन भाशेची भरसण आशिल्ले अरबी भाशेंतल्यान वेव्हार करतात.

शिक्षण: राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण १०% आसा. शिक्षण फुकट आसलें, तरी सक्तीचें आनी एकसारकें ना. सरकाराकडल्यान विद्यार्थ्यांक पुस्तकां, गणभेस, अन्न, येरादारीची सोय असल्यो बऱ्योच सवलती मेळटात. तीन वर्सांचें मुळावें शिक्षण, तेउपरांत ३ वर्सां माध्यमिक आनी ३ वर्सां उच्च माध्यमिक अशें शिक्षण हांगा आसा. सप्टेंबर ते जून मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. मुळावें शिक्षण अरबी भाशेंतल्यान जाता. उंचेल्या पांवड्यार मात इंग्लीश भाशेंतल्यानय शिक्षण दितात. सद्या शिक्षणाच्या मळार उदरगत करपाचे यत्न चल्ल्यात. शिक्षकांखातीर प्रशिक्षण दिवपाची येवजण सरकारान व्हडा प्रमाणांत हातांत घेतल्या. हांगाचे बरेच विद्यार्थी शिक्षण घेवचेपासत अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, ब्रिटन, सावदी अरेबिया आनी कुवेत ह्या देशांनी आसात.

म्हत्वाचीं थळां: दोहा ही राजधानी. पर्यटनाचे नदरेंतल्यान जरी एकूय थळाक म्हत्व नासलें तरी अर्थीक नदरेंतल्यान आनी वेपाराच्या मळार दोहा आनी मुसाइट ह्या शारांक म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कथकळी नृत्य: एक अभिजात भारतीय नृत्यप्रकार

केरळांतल्या नृत्यनाट्याची परंपरा खूब पोरनी. ल्हवल्हव ह्या नृत्यनाट्यांनी नवीं रूपां धारण केलीं आनी तातूंतल्यानूच आयच्या कथकळीचो जल्म जालो. मुटियाट्टम् आनी कूटियाट्टम् हीं केरळचीं पूर्विल्लीं नृत्यनाट्यां. तेउपरांतचें 'चाक्यार कूत्तू' हें नृत्य चड प्रगत आशिल्लें. हे परंपरेक अनुसरून १६५७ त कालिकतचो (कोळीकोडे) राजा झामोरीन हाणें कृष्णाचे जिणेचेर आदारीत अशें नृत्यनाट्य तयार केलें. ताका 'कृष्णनाट्टम्' अशें म्हण्टाले. कोट्टारक्करा देशाच्या राजान ब्राह्मणांच्या पालवान एक नवें नृत्यनाट्य तयार केलें. तार्चे नांव रामनाट्टम् नृत्य. ह्या नृत्यनाट्यांत प्रभू रामचंद्राच्या जिवितांची कथा नृत्यांकित करताले. ह्याच कृष्णनाट्टम् आनी रामनाट्टम् नृत्यनाट्यांतल्यान आयज प्रचलित आशिल्लें कथकळी नृत्य निर्माण जालें.

रंगभूषा: कथकळीचे रंगभूषेंत धवो (वेळ्ळा), हळडुवो (मंगा), पाचवो (पच्चा), निळो (नीला), काळो (करूप्प), तांबडो (चुवप्प) हे स रंग वापरतात. तेभायर चमक येवपाखातीर अभ्रकाची पूड वापरतात. रंगभूषा करतल्याक 'चुट्टिक्कारन' म्हण्टात. दोनूय कानसुलांपसून खाडकेमेरेन तोंडाच्या सकयल्या जबड्याक तांदूळ आनी चुन्याच्या मिश्रणान केल्ल्या वांटकुळे खाशेले रंगभूषेक 'चुट्टी' अशें म्हण्टात. दादले पात्रांचे रंगभूषेचे हें आगळें रूप जावन आसा. दुःशासनाक 'नाश' नांवाची कागदाची वांटकुळी चुट्टी नाकपुड्यांपसून वयर कपलामेरेन लायतात. समुद्रफेनापसून लिंबायेवे दोन गुळे करून एक नाकाच्या शेंड्याचेर आनी दुसरो कपलाचेर (मुक्केल चुट्टी, नेटि चुट्टी) दसयतात. हे विसपाक धवे आसतात. दोळे, भुंवयो, नाक, ओंठ आदींची रंगभूषा संबंदीत व्यक्ती स्वताच करतात.

भेस: दादले पात्रां फुगिल्ल्या धागऱ्याप्रमाण दिसपी झगो (उदुत्तु केट्टु) घालतात. ताचेर झुली (पट्टुवालमुन्ती) आनी भांगराचो कमरपट्टो (पटियरंञामण्) आसता. भुमिकेप्रमाण धवें, तांबडें, काळें, निळें, केंसाळ अशें पुराय हातांचें जाकीट (कुप्पायम्) घालतात. मनगटांत कडीं, दंडाचेर बाहुभूषणां (तोळपूट्ट. परत्तिक्कामणी), गळ्यांत कोल्लारम्, कळुत्तारम्, खांदयावयल्यान सोडिल्लीं उपरणी (उत्तरीयम्) असो हेर भेस आसता. शिरोभूषण (तोटा किरीटम्) वापरतात. कपलाचेर भालपट्टी आनी मणयांच्यो माळो (चुट्टित्तुणि, चट्टिनाटा) आसतात. सात्विक, राजसिक आनी तामसिक अशे दादल्यांच्या भेसांचे भेद आसतात. दादले पात्रां चांदीचीं कृत्रिम नाखटां वापरतात.

बायल पात्रांचो सादो भेस सात्विक समजतात. बायल पात्रां मिरयो काडिल्ली साडी छायतेमेरेन धरून कमराक नाडी बांदून वेलो भाग ताचेवेल्यान सोडटात. उपरांत मिरयांचें सकयले वटेनचें तोंक उजवेकडल्यान फाटल्यान दावेवटेन खोयतात आनी उजवेवटेनचें तोंक फाटल्यान उजवेवटेन खोयतात. साडयेच्या वेल्यावटेनच्यो मिरयो ल्हान पंख्याप्रमाण कमराक दोनूयवटेन खोयतात आनी ताचेवयर तीनपोडी कमरपटो बांदतात. कानाच्या फुडें कर्णपात्रां (कातिला) आनी माथ्याचे दावेवटेन वळिल्लो आंबाडो (कोण्टा). कपलाचेर मोतयांची माळ बांदतात आनी आंबाड्यावेल्यान बोटांच्या तोंकामेरेन पावपी रस्मी पड्डो (उरुमाल) घेतात. भीरू म्हळ्यार विदूषक हो आपले कपडे आनी वस्ती उरफाट्यो घालता.

रंगमाची: कांय देवळांनी रंगमाची (कूत्तंपलम्) बांदिल्ले आसतात. जंय रंगमाची नासता थंय देवळाच्या प्राकारांत वा एकाद्रया आंगणांत चार कोनशांनी चार खांबे पुरुन वयर आडवे कोंडे घालून आनी ताचेर चुट्टांनी विणिल्लीं मल्लां घालून तयार केल्लो जागो, रंगमाची म्हूण वापरतात. हे रंगमाचयेच्या तीनूय वटांनी लोक बसतात. रंगमाचयेर फुडे फाटल्यान खंयच पड्डो नासता. पूण प्रवेशाचे सुर्वेक आनी निमाणेकडेन लुंगी न्हेशिल्ले दोन दादले एक पड्डो प्रेक्षकांमुखार धरतात. रातच्या कार्यक्रमा वेळार नृत्यदीप (कळिविळक्क) म्हळ्यार सुमार सवाय मी. उंचायेची व्हड दिवली वापरतात. हे दिवलेंतली एक वात नर्तकाकडेन आनी दुसरी वात प्रेक्षकांकडेन पेटोवन दवरली म्हण्टकच रंगमाचयेची सिध्दता जाता.

संगीत: कथकळींत आदल्या काळांत सोपान वा सोमान संगीत वापरताले. उण्णायी वारियर आनी इरयिम्मन तंपी हांणी देशी कर्नाटक संगीत पध्दत पयलीं सुरू केली. सद्या हीच पध्दत रुढ आसा. कथकळींत रागतालांत बध्द केल्ल्यो रामायण आनी महाभारतांतल्यो वट्ट १३० कथा आसात. तातूंत ५०-६० राग वापरल्यात.

ताल: कथकळींत फकत ६ ताल वापरतात. हे केरळ प्रांताचे स्वतंत्र ताल समजतात. ह्या तालांचीं नांवां अशीं: पंचारी, तृपुटा, मुरियंटता, चंपटा, चंपा आनी अटंता. हांच्यो अनुक्रमान ६, ७, ७, ८, १०, १४ अश्यो मात्रा आसात.

प्रयोग: खेड्यांनी कथकळी प्रयोगाची सुरवात चार प्रकारांनी करतात. १. सुर्यास्ता वेळार तालवाद्यां वाजयतात ताका 'काळिकोट्टु' म्हण्टात. २. प्रयोगा वेळार रंगदीप (अरंगुकेळी) पेटयतात. ३. प्रयोग सुरू जातना वाद्यवृंद फाटल्यान येवन उबो रावता. तालवाद्यां सुरू जातकच प्रेक्षकांमुखार पड्डो धरतात. प्रवेशानुक्रमान पात्रप्रवेश जावन पड्ड्याभितर 'तोटयम्' नांवाचो नृत्यप्रकार सोंपयतात. उपरांत वंदनश्लोक (पुरप्पाटु तोळील) ज़ावन प्रारंभनृत्य (पुरप्पाट) सुरू जाता.

गनी क्रमाक्रमान पड्डो सकयल येता. गावपी सुत्रधाराप्रमाण कोणाचो वेश जातलो, ताचें श्लोकांत वर्णन करतात. तेप्रमाण प्रवेश जावन संगाप्रमाण गीतवाद्यार अभिनय करतात. मदींच पद थांबोवन फकत तालवाद्याचेर नृत्य करतात. आपलें स्वतंत्र कसब दाखोवपाचो वाव हांगा पात्राक मेळटा.

नृत्तः कथकळी नृत्तबोलांक 'कलाशम' म्हण्टात. बायलांनी आनी दादल्यांनी नाचपाची कलाशम वेगळीवेगळी आसता. तांचे पांच प्रकार आसतातः १. रंगमाचीभर गोल फिरपाचे बोल (वट्टमिट्ट कलाशम) २. पदांच्या दोन वळींभितर येवपी बोल (इरट्टी वा इटक्कलाशम्) ३. समेचेर आयलेउपरांत परतो पूरक म्हूण येवपी बोल (अटक्कम्) ४. आव्हाना वेळार खंयचोय निर्णय घेतकच आनी प्रवेशाच्या निमणें घेतिल्लो बोल (एटुत्तुकलाशम्) ५. तरेकवार तालांनी येवपी वड नृत्य बोल (वलियमकलाशम् आनी अष्ट कलाशम्).

नृत्यः कथकळींत शब्दार्थ दाखोवपाखातीर वेगवेगळे २४ हस्त आसून ७५० मुद्रा आसात. हे सगळे 'हस्तलक्षण दीपिका' ह्या ग्रंथांतल्यान घेतल्यात. दोन कथकळी नर्तक एकामेकांकडेन एकय उतर उलयनासतना वरांचीं वरां उलोवंक शकतात. वनवर्णन, स्वर्गवर्णन, शृजारी तयारी, रथ तयार करप आदी कथकळीच्या नृत्त-नृत्याची खाशेलपणां आसात.

नाट्यः कथकळी नृत्यनाट्याची बसकाच नाट्याची आसता. दरेक पात्र आपली भुमिका इतले कुशळतायेन करता की ताचो अर्थ प्रेक्षकांमेरन सहज पावता. अभिनयांत नाट्यधर्माक म्हत्व आसता, देखून कथकळीचो अभिनय चड प्रभावी जाता.

नामनेचे नर्तकः पांचाली करुणाकर पणिक्कर, तकळी केशव पणिक्कर आशान, कोच्चुपिळ्ळ पणिक्कर आशान, पळ्ळियंपी वेलुपिळ्ळ आशान, गुरू शंकरन् नंपूतिरी, कंटियूर वेलुपिळ्ळ आशान, अंपू पणिक्कर, रामुण्णी मेनन, वेच्चूर रामन्‌पिळ्ळ आशान, कुरुच्ची कुंजन पणिक्कर आशान, मात्तूर कुंजनपिळ्ळ आशान.

सद्याचे म्हान नर्तक म्हळ्यार चेंगन्नूर रामन्‌पिळ्ळ आशान, वाळेंकट कुंचुनायर, राघवन्‌पिळ्ळ आशान, कलामंडलम् कृष्णन् नायर, मांकुळम् विष्णू नंपूतिरी, चंपक्कुळम् पाच्चुपिळ्ळ, गुरु गोपिनाथन्, गुरु कुंचु कुरुप, गुरु कृष्णन् कुट्टी हे जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कथाः खासा एकमुळो परिणाम सादपाखातीर ल्हानशें कथानक, मर्यादीत पात्रां आनी वेंचीक घडणुको हांचे एकजीव निर्मणेचो गद्य साहित्यप्रकार म्हळ्यार कथा. आर्विल्ले कथेच्या मोटव्या आकाराक लागून तिका 'लघुकथा' अशेंय म्हण्टात

हेर खंयच्याय साहित्य प्रकाराप्रमाण कथा ही संघर्शांतल्यान उबी जाता. हो संघर्श दोन मनशांमदलो, दोन वृत्तींमदलो वा दोन मनांमदलोय आसूं येता. कथेंतल्यान मनीसपणाचो वेध घेवपाचो कथाकाराचो हेत आसता. पूण तशें करतना कथेंत कथाकार दिश्टी पडचोना ही जतनाय ताका घेवची पडटा. विस्तार लायनासतना थारायिल्लो एकमुळो परिणाम सादपाचो आशिल्ल्यान कथेंत जें जें अनिवार्य आसा तितलेंच येवचें पडटा. गरजेभायर वापरिल्लें एकाद्रें उतर लेगीत कथेच्या परिणामाक मारक जावं येता.

सद्याच्या काळांत जंय लोकांक झटपट वाचपाचें साहित्य जाय आसता, थंय कथा हो एके बसकेंत थोड्याच वेळाभितर वाचून सोंपतपाचो साहित्यप्रकार लोकांमदीं बरोच आवडीचो जालो.

कथेचे मूळ काणयेंत आसा. लोकांकाणयो, ग्रीक पुराणां, महाभारतांतल्यो कथा, पुराणांतल्यो काणयो, अरेबियन नाइट्स, बौध्द-जातक कथा ह्यो पूर्विल्ल्या काळासावन लोक भोव आवडीन वाचतात आनी आयकतात. काळांतरान हीच काणी कथेचो नवो रुपकार घेवन फुडें आयली.

आदल्या पोरन्या साहित्यांत आयच्या अर्थान कथा अशी सांपडना, पूण जिची प्रकृती कथेक बरीच लागींची आसा, अशी काणी मात सांपडटा. ऋग्वेद, बृहत्कथासार, कथाकल्पद्रुम, वेताळ पंचविंशती ह्या सारक्या संग्रहांतल्यो काणयो, कथा ह्या साहित्यप्रकाराक बऱ्योच लागींच्यो आसात.

पयलींच्या काळांत जेन्ना साहित्य बरोवन दवरपाची परंपराच नाशिल्ली, त्या काळांत काणी ही सांगपाची आनी आयकुपाची आसताली. सांगपी जितलो कुशळ, तितली काणी चड फुलताली. उपरांत छापणावळीचो सोद लागून काणी पुस्तकरुपान वाचप्यांमुखार आयली, तेन्ना 'सांगपी-आयकुपी' संबंद सोंपून 'लेखक-वाचक' हो नवो संबंद तयार जालो. ह्या बदलाक लागून काणी सांगपाचें तंत्र कुशीक पडून काणी बरोवपाचें तंत्र वयर सरलें. पुराणांतली काणी पर्यून पर्यून आयकूंक लोकांक मानवतालें. हाचें कारण म्हळ्यार दरेक सांगपी, विंगडविंगड शैलींत ती सांगतालो. पूण त्योच त्योच काणयो पर्यून पर्यून वाचूंक लोक उबगले. लोकांक नवें वाचूंक दिवपाच्या यत्नांतल्यान नवे प्रयोग जावंक लागले. १४ व्या शतमानांत चॉसर आनी बोकाचीओ ह्या इटालियन लेखकांनी कल्पनाविलासाचेर आदारुन बरयल्ल्यो सुरसकथा म्हळ्यार कथा ह्या साहित्यप्रकाराचे उदरगतींतलो एक मदलो पांवडो, अशें म्हणूं येता.

आदली काणी राजा-राणयेची, देव आनी साधुंची, गंधर्व वा परींची ना जाल्यार जादूची वा विस्मितांची आसताली. पूण सुमार देडशें वर्साफाटीं कथेन नवें मोडण घेतलें आनी सादारण मनशाच्या जिवितांतल्या सादारण घडणुकांचेर उजवाड घालो. कथेन वास्तवाकडेन पळेनाफुडें ती वाचप्यांक चड मानवपाक लागली आनी तिका लोकांच्या मनांत सुवात मेळ्ळी.

१९ व्या शतमानाचे सुर्वेक युरोप-अमेरिकेंत जेन्ना नेमाळ्यांचो जल्म जालो, तेन्ना ल्हान वा मोटवे बरपावळीची गरज उप्रासली. लोकांची आवड पारखून संपादप्यांनी कथांचो आगरो धरलो. गरज आनी मागणी पळोवन लेखकांनी कथा मोटवी केली. ह्या बदलाची मागणी म्हूण नवें तंत्र जल्माक आयलें.

एडगर ॲलन पो ह्या अमेरिकन लेखकान संवसाराक आर्विल्ली कथा दिली आनी नवें तंत्र शिकयलें. ताच्याच काळांत जर्मनींत हॉफमन, फ्रांसांत बाल्झाक, मेरिमे आनी रशियेंत गोगोल, पुश्किन हांणी कथेची बुन्याद घट केली. तांच्याफाटल्यान फ्रांसांत गी द मोपासां, रशियेंत चेकोव्ह आनी अमेरिकेंत ओ. हेन्री हांणी कथा हो प्रकार गिरेस्त केलो.

काळाप्रमाण फुडें कथा बदलत गेली. विज्ञानाचे उदरगतीवांगडा कथेचीय उदरगत जावंक लागली. फ्रॉइडान मनोविज्ञानाच्या मळार केल्या संशोधनाचो लेखकांनी खुबूच लाव घेतलो. कथा विशयाचे विविधतायेप्रमाण वेगवेगळीं रुपां घेवन लोकांमुखार येवंक लागली. देखीक- रहस्यकथा, भंयकथा, विज्ञानकथा, अद्भुत कथा आदी.

परकी शेकातळा चिड्डल्या भारतांत कथेची चळवळ विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक सावन चालीक लागली, जाल्यार पोर्तुगेजांच्या शेकातळा गोंयांत कथेचे चळवळीक चड कळाव लागलो. ज्या काळांत गद्य कथा हो प्रकार भारतीय साहित्यांत अवतरूंक नाशिल्लो, तेन्ना कृष्णदास शामा हाणें रामायण-महाभारतांतल्यो कथा गद्य कोंकणीतल्यान बरयल्यो. तरीपूण कोंकणीतली पयली आर्विल्ली कथा ह्या शतमानाच्या तिसऱ्या दशकांत शणै गोंयबाबान बरयली. उपरांत १९३५ वर्सा 'वोंवळां' आनी १९५६ वर्सा 'मूंयचाफीं' हे कथांझेले उजवाडाक आयले. नेमाळ्यांतल्यानय कथा उजवाडाक येवंक लागल्यो. गोंयचे मुक्ती उपरांत मात कोंकणी कथा सगळ्या आंगांनी फुलूंक लागली. कथालेखकांनी कथेची गिरेस्त बरपावळ करून कोंकणी कथेक भारतीय कथामाहित्याच्या मळार मानाची सुवात मेळोवन दिली.

- दामोदर मावजो

पूरक नोंदः गोंय- कोंकणी साहित्य.

कथ्थक नृत्यः एक नामनेचो भारतीय नृत्यप्रकार कथ्थक (कथक) म्हळ्यार कथा सांगपी. लक्षणेन नाच, गायन आनी अभिनय हांच्या

माध्यमातल्यान कथा सांगपी असो ताचो अर्थ जाता. कथकांत एक नट वा कथोपजीवी अशें म्हण्टात. भारतांतल्या खूब पूर्विल्ल्या आनी परंपरासंपन्न लोकनाचांनी शास्त्रीय नृत्याक जल्म दिलो. कथ्यक नृत्याचे उगम ह्या लोकनाचांतल्यान मुळावण पडलें. ह्या रासनृत्याचे वर्णन पुराणांतल्यान, नाट्यशास्त्रांतल्यान तशेंच वैष्णव कवींच्या काव्यांतल्यान आयल्लें आसा. बाराव्या शतमानाच्या वैष्णव पंथाच्या काळांत रासनृत्याक चड म्हत्व मेळिल्लें. संगीत, काव्य आनी अभिनय ह्या तीनय कलांचो मेळ ह्या नाचांत दिसून येतालो. थाट, भ्रमरी, गत, तत्कार ह्या कथ्यक नाचांत आशिल्ल्या प्रकारांचो रासनृत्यांत आस्पाव आशिल्लो, हें वैष्णव कवींच्या कीर्तनकाव्यांतल्यान दिसून येता. राधाकृष्ण हो रासाचो मुखेल विशय. रास नाचांतल्या कृष्णकथांचें साभिनय कथन करपी मनशांक रासधारी कीर्तनकार वा कथ्यक अशें म्हण्टाले. फुडें ह्याच वर्गाकडल्यान नाचाची एक आगळी शैली तयार जाली आनी कथ्यकाकडल्यान केल्लो नाच कथ्यक ह्या नांवान रुढ जालो.

फुडें नर्तक-नर्तकींक मेळिल्ली हीन सुवात आनी कथ्यक नृत्यांतली कला-गुणांचो जाल्लो न्हास हेखातीर ह्या नृत्यप्रकाराक कांय काळ देंवती कळा लागली. पूण अठराव्या शतकाच्या शेवटाक अवधचो नबाब वाजिद अली शाह हाणे ह्या नृत्याक पाळो दिलो. ताच्याच काळांत कथ्यक नृत्यांतल्या लखनौ घराण्यांचो उदय जालो. १९२६ त श्रीमती मेनका सोखी हिणें कथ्यक नाच मुंबय भौशिकतरेन सादर केलो. तोमेरेन तो नाच दरबारांत वा मेजक्या नृत्यरसिकांचे बैठकीपुरतोच मर्यादीत आशिल्लो. कथ्यक नृत्यशैलीचीं लखनौ, जयपूर आनी बनारस अशीं तीन नामनेचीं घराणीं आसात.

रंगमाचयेर कथ्यकाचें जें प्रत्यक्ष स्वरुप आमकां दिसता. ताचें नृत्त (फक्त शारीरिक हालचालींनी भरिल्ले तालबध्द आंगाचे मोड) आनी नृत्य (अभिनयान भरिल्ले तालबध्द आंगाचे मोड) अशे दोन विभाग आसात. थाट, आमद, तुकडे, परमेलू, परन् आनी तत्कार हो नृत्ताचो भाग आनी गत, भजन, ठुमरी हो नृत्याचो भाग.

कथ्यक नृत्याक तबलो, पखवाज आनी सारंगी वा हार्मोनियम ह्या वाद्यांची साथ आसता. नर्तक पांयांतल्यान जे जे बोल काडटा, ते ते तबल्यार वा पखवाजार वादक काडत आसता. नर्तकाच्या आनी वादकांच्या बोलांचो तालमापदर्शक म्हूण सूरवाद्याचेर 'लहरा' (तालांच्या मात्रांइतली सूरमालिका) धरिल्लो आसता. तातूंत जाय ते ताल वापरतात. त्रिताल, सवारी, धमार, आडा चौताल, एकताल चौताल, झपताल, मत्तताल, रुपक आदी ताल चड प्रचलित आसात. कथ्यक नृत्यांतल्यो कांय म्हत्वाच्यो संज्ञा अश्योः

थाटः कथ्यक नृत्याची सुरवात थाटान जाता. तातूंत संथ लयींत लयबध्द हालचाल करून नर्तक फुडल्या नृत्याक लागपी मानसिक तशेंच शारीरिक पूर्वतयारी करता.

आमदः हो फारसी शब्द आसून ताचो अर्थ 'प्रवेश' असो जाता. संथ लयींत नाचपाक येतलें अशे तरेन पखवाजाचे आनी नृत्ताचे बोल एकठांय करून आमदची रचणूक केल्ली आसता.

तुकडाः थैई, दिग्दिग्, तत् आदी शुध्द नृत्ताचे बोल वापरुन तुकड्यांची रचना केल्ली आसता. तुकडा म्हळ्यार ल्हान बोल.

परमेलूः पखवाज, नगारा, झांज आदी तरेकवार वाद्यांचे आवाज आनी नृत्ताचे बोल हांचे भरसणेन परमेलूची रचणूक केल्ली आसता.

परनः फक्त पखवाजाचे बोल परनात वापरतात. वाडटे लयींत केल्ल्यो ह्यो रचना जोशपूर्ण आनी कठीण आसतात.

कवित्तः देव-देवतांच्या स्तुतिवर्णनांत युक्त अशा नटवरी बोलावांगडा व्रजभाशेंत रचिल्ली छंदयुक्त रचना.

चक्करः ही ह्या नाचांतली एक खाशेली कृती आसा. वांटकुळें फिरून परतें पयलेच स्थितींत येवप हे कृतीक चक्कर वा भ्रमर अशें म्हणटात.

पदन्तः तुकडे, परन्, परमेलू हे प्रकार प्रत्यक्ष नाचच्या पयलीं तांचे बोल हातार ताल दिवन सशब्द (भरी) वा हवेंत हात उडोवन निःशब्द (खाली) क्रिया करून म्हणून दाखयतात.

गतः हो नृत्यविभागांतलो प्रकार. हाचे गतनिकास आनी गतभाव अशे दोन प्रकार आसात. गत म्हळ्यार गती आनी निकास म्हळ्यार तिचें नीट विवरण. गतनिकास म्हळ्यार चालीचें विवरण. गतनिकासांत वेगवेगळ्या लालित्यपूर्ण चालींचो समावेश आसता. ह्यो चाली म्हळ्यार गजा हंसीगती, गजगामिनी गती, मयूरीगती, मृगीगती आदी पयलीं करतात. गतभावांत एखाद्री ल्हानशी कथा वा नाट्यपूर्ण प्रसंग मुखामळाच्या भावतरंगांतल्यान आनी शरीराच्या सूचक हालचालींतल्यान व्यक्त करता होरी, कालियामर्दन आदी ल्हान-व्हड कथाप्रसंग गतींतल्यान उगत जातात. तेखातीर शब्दांचो आनी गीत रचनेचो आदार घेनात.

तत्कारः कथ्यक नृत्याचो शेवट तत्कार ह्या नृत्तप्रकारान करतात लयीकडेन खेळत खेळत लयीचे सुंदर पूण कठीण बंध पदन्यासांनी आनी घुंगरांच्या आवाजान प्रदर्शित करतात. संथ लयीपसून द्रुत लयीमेरेन सगळ्या लयींत तत्कार करतात.

वेशभूषाः कथ्यक नृत्य करपी दादले आनी बायलांची वेशभूषा सादारणपणान दोन प्रकारची आसता. कांय नर्तकी लांब घोळाचो घागरा, पोलको आनी ओडणी असो भेस करतात, तर कांय जाण चुडीदार, पांयजमा आनी ओडणी असो भेस करतात. कांकणां, कानांतलीं, हार, तिळो आदीं सगळ्यो वस्ती आवडीप्रमाण वापरतात. दादले पितांबर आनी उपरणे असो एक भेस वा चुडीदार, पांयजमो आनी शेलो असो दुसरो भेस करतात.

कथ्यक शैलींत सांकेतिक मुद्राभिनय चडसो नासता. कथ्यकांतले भावदर्शन पुरायपणान व्यक्तिगत आसता. ह्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याखातीर कथ्यक नृत्यकाराक मर्यादेन रावपाची गरज उरता. नव्यो नव्यो कल्पना हाडपाची संद कलाकाराक सदांच मेळत रावता. पूण धर्म, अवस्था, वय हांचेप्रमाण नायिका भेदांचो अभिनय करतना नाचांतले आंगाचे मोड आनी सात्विक अनुभाव अलंकारशास्त्राप्रमाणच करपाचे आसतात. कथ्यक नृत्यप्रकारांत आयजमेरेन अच्छनमहाराज, शंभूमहाराज, सुंदरप्रसाद, जयलाल, गोपालजी, भुरेंखाँ, जयकुमारी आदी नामनेच्यो नर्तक-नर्तकी जावन गेल्यात. सद्याच्या नामनेच्या नर्तक-नर्तकींक लच्छूमहाराज, बिरजूमहाराज, कृष्णकुमार, गोपीकृष्ण, रोशनकुमारी, सितारादेवी, दमयंती जोशी हांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

कनौजः उत्तर प्रदेश राज्यांतल्या फरूखाबाद जिल्ह्यांतलें एक शार. हें शार कानपूर शाराचे उत्तरेक ८१ किमी. अंतराचेर आसून उत्तर रेल्वेचें स्थानक आसा.

वाल्मिकी रामायणांतले आख्यायिकेप्रमाण ह्या शाराची थापणूक रामाचो पूत कुश हाच्या कुशनाभ नांवाच्या पुतान केली आनी त्या शाराक ताणें 'महोदय' अशें नांव दिलें. फुडें कुशनाभाच्या शंबर धुवांनी वायुदेवाची मागणी न्हयकारिल्ल्यान तांकां कुबडेपण आयलें. ताचेवेल्यान ह्या शाराक 'कान्यकुब्ज' हें नांव पडलें. कान्यकुब्ज हें 'कनौज' ह्या शब्दाचें मूळ संस्कृत रुप. देखूनच ह्या शाराक कनौज हें नांव पडलां आसूंये. ह्या शाराक कुशस्थल, गाधिपूर, कुशिक, कुसुमपूर अशीं नांवां पूर्विल्ल्या साहित्यांत मेळटात.

कनौज शाराचो आर्विल्लो इतिहास मौखरी ह्या राजासावन सुरू जाता. गुप्त साम्राज्याच्या शेवटाक हरिवर्मा ह्या मौखरी राजान नव्या राज्याची थापणूक केली आनी कनौज शाराक आपली राजधानी केली. हरिवर्मा उपरांत ताचो पूत आदित्यवर्मा आनी नातू ईश्वरवर्मा हांणी त्या शाराचेर कांय काळ राज्य चलयलें. ईश्वरवर्मा उपरांत ताचो पूत ईशानवर्मा हाणें कनौज शाराचेर राज्य केलें. इ.स. ६०६ मेरेन मौखरी राजांनी कनौज शाराचेर राज्य चलयलें. उपरांत कनौज शाराचेर हर्षवर्धनाची सत्ता येतकच कनौज शार एका व्हड साम्राज्याची राजधानी जाली. ६४७ त हर्षवर्धनाक मरण आयल्या उपरांत ह्या शाराक तितलेंश म्हत्व उरलें ना.

फुडें आठव्या शेंकड्याचे सुर्वेक यशोवर्मा ह्या राजान कनौजाचेर पली सत्ता स्थापन केली. ताचे उपरांत वृत्रायुध, इंद्रायुध आनी क्रायुध ह्या राजांनी सुमार ७७० ते ८१६ वर्सा मेरेन कनौजाचेर आपलें ज्य केलें. ह्या काळा उपरांत कनौजाचेर खूब आक्रमणां जालीं. जस्थान आनी माळवा हांचेर राज्य करपी राजा नागभट हाणें चक्रयुधाक रोवन कनौज राज्याचेर जैत मेळयलें. ताचो नातू मिहिरभोज हो व्हड राक्रमी राजा आशिल्लो. ताच्या साम्राज्याचो विस्तार अस्तंतेक राष्ट्राकडसून उदेंतेक बंगालमेरेन आनी उत्तरेक पंजाबसावन दक्षिणेक र्नदिमेरेन आशिल्लो. ताच्या साम्राज्याची राजधानी कनौज आशिल्ली.

धाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक कनौजाचेर राज्यपाल नांवाचो राजा ज्य करतालो. ह्याच काळांत गझनीचो महंमद कनौजाचेर चाल करून ायलो. ताणें कनौजाचेर जैत जोडलें आनी सगळें शार लुटून व्हेलें. फुडें नौजाचेर चंद्रदेव गाहडवालाची सत्ता आयली. ताणें कनौज ही आपली जधानी केली आनी कनौज शाराची बरीच उदरगत केली. ताचे उपरांत दनपाल, गोविंदचंद्र, विजयचंद्र आदी राजांनी कनौजाचेर राज्य केलें. १९३ वर्सा महंमद घोरीन जयचंद्राक मारून कनौज शार आपल्या कातळा घेतलें. ह्या काळांत हांगाच्या लोकांक खूब त्रास सोंसचे पडले. परांत शेरशहा आनी हुमायूं हांणी कांय काळ कनौजाचेर आपली सत्ता लयली. फुडें अकबराच्या काळांत कनौजशाराचो आस्पाव मोगल म्राज्यांत जालो. ब्रिटिशांचे राजवटींत १८५७ वर्सा जाल्लो स्वतंत्रताय ग्राम हांगासावनूच सुरू जाल्लो.

भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासांत कनौज शाराक बरेंच खाशेलेपण ासा. भागिरथी न्हंयचे देगेर आशिल्ल्यान ह्या शाराचें म्हत्व वाडलां. प्त आनी हर्ष हांच्या काळांत कनौज हें बौध्द संस्कृतीचें मुखेल केंद्र ाशिल्लें. हर्षाच्या काळांत हांगा १० हजार भिक्षूक रावताले. हिंदूंची ंगा २०० देवळां आशिल्लीं. विद्या आनी कला ह्या दोन गुणांचें तर नौज शार वुळारच आसलें. भवभूति आनी वाक्पतिराज हे दोन कवी शोवर्माच्या काळांत कनौज शारांत जावन गेले.

कनौज शारांत पूर्विल्ल्या वाठारांत भूवराह, कल्याणसुंदर, शेवमुखलिंग, नृत्यगणेश आनी विश्वरुप विष्णू आदी सातव्या आनी आठव्या शेंकड्यांतलीं सुंदर शिल्पां मेळ्ळ्यांत. तेचपरी जौनपुराच्या सुलतानान हिंदू देवळांच्या फातरांनी बांदिल्ली जामामशीद, जैनस्तंभ आशिल्ली मशीद, सीताकी रसोई आदी वास्तू पळोवपासारक्यो आसात. आवल्या काळांत गंगा न्हंय कनौजशारा लागसल्यान व्हांवताली. आतां तेचें पात्र शारापसून बरेंच पयस आसा. त्या आदल्या पात्राचे देगेर आतां गेल्क्या इमारतींचे अवशेश दिसतात.

अत्तर, गुलाबपाणी, आदी वासांच्या पदार्थांखातीर आनी गुलकंदा खातीर कनौज शाराक बरीच नामना मेळ्ळया.

- कों. वि. सं. मं.

कन्नड भास: कन्नड भास मुखेलपणान कर्नाटक राज्यांतले लोक उलयतात. ह्या राज्याचे उदेंतेंक तेलुगु, उत्तरेक मराठी, अस्तंतेक कोंकणी, तुळू आनी मल्याळम आनी दक्षिणेक तमीळ ह्यो भाशा उलयतात.

१९८१ चे जनगणनेप्रमाण कन्नड भास उलोवप्यांची संख्या वेगवेगळ्या भागांत फुडलेतरेन आसा.

भारतान कन्नड भास उलोवप्यांची वट्ट आंकडो	२,६८,८७,८३७
कर्नाटकांत कन्नड भास उलोवप्यांचो आंकडो	२,४१,९९,५७६
महाराष्ट्रात कन्नड भास उलोवप्यांचो आंकडो	९,२०,१०८
तमीळनाडूंत कन्नड भास उलोवप्यांचो आंकडो	११,४९,८९३
गोयांत कन्नड भास उलोवप्यांचो आंकडो	३३,५१२

आकड्यांचे नदरेन पळयल्यार भारतीय भासांमदीं कन्नड भाशेचो क्रमांक आठवो तर द्राविड भासांमदीं तिसरो क्रमांक लागता

कन्नड भास द्राविड भाशावर्गांत मोडटा. दोन हजार वर्सां आदींसावन ही वेव्हाराची भास म्हूण प्रचलित आसा. महाभारत आनी पाणिनीच्या व्याकरणग्रंथांत 'कर्नाट' आनी 'कुंवल' हीं देशवाचक उतरां मेळटात. इसवी सनाच्या आरंभाक ग्रीक भूगोलशास्त्री टॉलेमी हाणें बादामी, हंपी, कलकेरी, मुदगल ह्या नांवांकडेन जुळपी गांवांची नांवां सांगल्यांत. हातूंतलीं कांय नांवां शुध्द कन्नड आसात. इ.स. २०० वर्सां जावन गेल्या हालराजाच्या 'गाथासप्तशती' ह्या प्राकृत ग्रंथात जाग्याजाग्यार कन्नड उतरां मेळटात.

कन्नड साहित्याचो इतिहास (लेखक: रं श्री. मुगळि) ह्या पुस्तकांत 'कर्णाट' हें उतर 'करुनाडु' वा 'कर्नाड' (व्हड आनी उंचवट्याचो देश) ह्या कन्नड उतराचें कन्नड रुप अशें म्हळां.

'कर्नाड' हें उतर फुडें कन्नड ह्या रुपान देश आनी भाशा सुचोवपी उतर जावन रावलें.

द्रविड भासांमजगतीं कन्नड भाशेंत सगळ्यांत पोरनी लिखीत परंपरा आसा. इ. स. ४५० च्या सुमाराक संस्कृत भाशेवांगडा कन्नड भाशेचो वापर जाल्लो दिसता. णव्या शतमानांत हे भाशेंत साहित्यनिर्मणी जावपाक लागली. 'कविराजमार्ग' हो कन्नड साहित्यांतलो पयलो ग्रंथ जावन आसा.

'हळेगन्नड' आनी 'होसगन्नड' ह्यो कन्नड भाशेच्यो दोन अवस्था सादारणपणान नदरेक येतात. णव्या शतमानासावन सुमार बाराव्या शतमानामेरेन 'हळेगन्नड' प्रचारांत आसलें. उपरांत इकराव्या शतमानांत ल्हानसो उगम पावन बाराव्या शतमानांत व्हड प्रवाह जावन 'होसगन्नड' मुखार सरलें. ११, १२, १३ आनी १४ व्या शतमानांत 'हळेगन्नड' कांय ग्रंथांत रुढ जाल्या. १५ व्या शतमानांत ताची व्याप्ती उणी जायत गेली. १७ व्या आनी १८ व्या शतमानांत ताचें पुनरुज्जीवन जाल्लें दिसून देता. १९ व्या आनी २० व्या शतमानांत मात 'होसगन्नडाक' चड म्हत्व मेळ्ळें. कन्नड भाशेच्या इतिहासांत 'हळेगन्नड' आनी 'होसगन्नड' असो कालविभाग करप बरोबर न्हय अशें रं. श्री. मुगळी म्हण्टा. 'हळगन्नड' आनी 'होसगन्नड' हे वेगळे थारावपी लक्षणां अशीं:

हळगन्नड	होसगन्नड
विजातीय संयुक्तांक्षरां	सजातीय संयुक्तांक्षरां
(इर्दं)	(इद्दनु)
सबिदुंक शब्द	अबिदुंक शब्द
(कूंदलु)	(कूदलु)
'प' कार प्रयोग	'प' काराजाग्यार 'ह' काराचो उपेग
(पालु)	(हालु)

नाम पदांक आख्यात प्रत्यय जोडून क्रियापदाचो एके तरेचो अर्थ काडप हें हळेगन्नाचें खाशेलेपण जावन आसा. 'केशवन्' ह्या नामपदाक 'एन्' हें उत्तम पुरुष एकवचन प्रत्यय जोडल्यार 'केशवनेन' म्हळ्यार 'उणे केशवनाचो हाचो आसा' असो अर्थ जाता. पिरियेक म्हळ्यार 'आमी जाणटे व्हड आसात' असो अर्थ जाता.

'हळगन्नड' आनी 'होसगन्नड' पयलीं 'नडुगन्नड' अशी अवस्था आसली अशें कांय लोकांचें म्हणणें आसा. वयल्यो दोनूय अवस्था मानल्यार कन्नड भाशेच्यो वट्ट चार अवस्था मानच्यो पडटात.

सद्या कन्नड कोश लेखनाक तयार जायतसावन हेर भासांतलीं उतरां कन्नड भाशेंत आयल्यांत. संस्कृत- प्राकृतांतलीं उतरां तातूंत चडांतचड प्रमाणांत आस्पावल्यांत. मराठी, अरबी, फारसी, उर्दू, इंग्लीश, तेलुगु, तमीळ ह्या भाशांतल्यान ती पूर्णत्वाक पावल्या.

सन १९६१ वर्साचे जनगणनेप्रमाण कन्नड भाशेंत बत्तीस बोलींची नोंद आसा. तातूंत 'बडगा' ही म्हत्वाची आसून हेर बोलींची नांवा अशीं अडविचंची, बडगा, विजापुरी, गोलारिकन्नड, हरण शिकारी, होलिया, कन्नड, कारंदी, कर्नाटक, कुरुंब, उरळी, आटविका, चट्टिभाषा- कन्नड, हालियान, कडुभाषा, कट्टुनाइकन, कोनावर कुरुव-कन्नडम्, लिंगायती, मदारी-कन्नड, मंगलोरी, मोची, मोंतादेंचेट्टी, म्हैसूर, पल्लवकल, बुडुबुडिके, कोराचा, कोराम-कन्नड, नागरी-कन्नड, नाइकी-कुरुंब, सोळग-कन्नड आनी वाणी.

व्याकरणः (नाम): नामांत तीन लिंगां आनी दोन वचनां आस्पतात. स्त्रीलिंग स्त्रीव्यक्तीवाचक, पुल्लिंग पुरुषव्यक्तीवाचक आनी नपुंसकलिंग हेरवाचक आसता. अनेकवचन प्रत्यय लावन हाडटा. नाम आनी सर्वनामाक प्रत्यय लागतकच ताच्या मूळ स्वरुपांत विकार जावन सामान्य रुप घडटा

अनेकवचनाचे प्रत्ययः अन्दरू (पुरुष आनी स्त्री वाचक नात्याची संज्ञा) अरु (हेर स्त्री पुरुषवाचक नाम) हे प्रत्यय आसात. नपुंसकलिंगाक- गळु हो प्रत्यय लागता. पूण तो वैकल्पिक आसता

देखीकः अण्ण (व्हड भाव) - अण्णन्दिरु

अक्क (व्हड भयण) - अक्कन्दिरु

हुडुग (चलो) - हुडुगरु

सोसे (सून) - सोसेरु

सर्वनामः सर्वनामां फुडलेतरेन आसतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष	नानु	नावु
द्वितीय पुरुष	नीनु	नीवु, तावु (तुमी)
तृतीय	अवनु	अवरु
स्त्री	अवळु	अवरु
नपुंसकलिंग	अदु (तें)	अवु
	इदु (हें)	इवु
प्रश्नार्थक	यावनु (कोण?)	यारु

विशेषणः विशेषणां केन्नाच बदलनांत म्हळ्यार लिंग वचन, विभक्ती हांचें प्रमाण तांचीं रुपां बदलना, कांय खास परिस्थितींत तांकां सर्वनामवाचक प्रत्यय लागतात.

क्रियाविशेषणः क्रियाविशेषणांवरी दिसपी जायतीं उतरां जायतेफावट नामासावन घडटात. पूण कांय स्वःतसिध्दय आसात.

क्रियापदः क्रियापदाचें मूळ, फकत धातू वा प्रत्यय सिध्द धातू अशें आसता. वर्तमानकाळाचो प्रत्यय त्/अत्/उत् वा भूतकाळाचो द्/त्/इ/ इंद वा शून्य आसा. तृतीयपुरुष सोडल्यार क्रियापदांत लिंगभेद व्यक्त जायनात.

आज्ञार्थाचें एकवचनी रुप म्हळ्यार धातूचें मूळ रूप. अनेकवचनांत ताका 'इरि' हो प्रत्यय लागता.

एकवचन	होगु 'वच'	माडू 'कर'
अनेकवचन	होगिरि	माडिरि

वर्तमानकाळाचीं रुपां अशीं:

	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष	नानु होगुत्तेने	नावु होगुत्तेवे
द्वितीय पुरुष	नीनु होगुत्ती	नीवु होगुत्तीरि
तृतीय पुरुष (पुल्लिंगी)	अवनु होगुत्ताने	अवरु होगुत्तारे
तृतीय पुरुष (स्त्रीलिंगी)	अवळु-आके होगुत्ताळे	अवरु होगुत्तारे
तृतीय पुरुष (नपुंसक लिंगी)	अदु होगुत्तदे	अवु होगुत्तवे

वर्तमानकाळाचें नकारार्थी रूप धातुक 'अदु' हो प्रत्यय आनी निमाणें इल्ल हें नकारार्थी जोडून जाता: होगु ताचे होगु+अदु=होगुवदु, होगुवदु+इल्ल=होगुवदिल्ल (वचना) हें रुप जाता. तीं सगलीं पुरुषांत, लिंगांत आनी वचनांत तशींच उरतात

भविश्यकाळाचीं रुपां स्वतंत्र आसलीं तरीय जायते फावट तातूंत तेखातीर 'वर्तमानकाळाचीं' रुपांय वापरतात. सकर्मक भूतकाळांत कर्मणि प्रयोग ना.

कन्नड भाशेंतलीं कांय वाक्यां:

निन्न हेसरु एनु? (तुजें नांव किते?)

पेटेयिंद अक्कियन्नु तंदेनु. (बाजारांतल्यान तांदूळ हाडले?)

अवनु पेटेयिंद काइ पल्ले तरुवनु (तो बाजारांतल्यान भाजी हाडटलो.)

ओब्ब राज इद्दनु (एक आसलो राजा)

अवनिगे इब्बरु राणीयरिद्दरु (ताका दोन राणयो आसल्यो)

अ	आ	इ	ई	उ	ऊ			
ಅ	ಆ	ಇ	ಈ	ಉ	ಊ			
ऋ	ॠ	ए	एऽ	ऐ	ओ	ओऽ		
ಋ	ೠ	ಎ	ಏ	ಐ	ಒ	ಓ		
औ	अं	अः	क	ख	ग	घ		
ಔ	ಅಂ	ಅಃ	ಕ	ಖ	ಗ	ಘ		
ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट		
ಙ	ಚ	ಛ	ಜ	ಝ	ಞ	ಟ		
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न
ಠ	ಡ	ಢ	ಣ	ತ	ಥ	ದ	ಧ	ನ
प	फ	ब	भ	म	य	र		
ಪ	ಫ	ಬ	ಭ	ಮ	ಯ	ರ		
ल	व	श	ष	स	ह	ळ	क्ष	ज्ञ
ಲ	ವ	ಶ	ಷ	ಸ	ಹ	ಳ	ಕ್ಷ	ಜ್ಞ

कन्नड वर्ण

- कों. वि. सं. मं.

कन्नड साहित्यः द्राविड भाशावर्गांतली 'कन्नड' ही एक म्हत्वाची भास जावन आसा. कन्नड साहित्याचो इतिहास (रं. श्री. मुगळि) ह्या पुस्तकांत 'करनाडु' वा 'कर्नाड' (व्हड उंचवटयाचो देश) ह्या कन्नड उतरांचें 'कर्णाट' हें संस्कृत रुप आसूंये अशें म्हळां. 'कर्नाड' हें उतर मुखार 'कन्नड' ह्या उतरांत बदल्लें आनी भाशा आनी देश सुचोवपी उतर जालें. कर्नाटकांत आयिल्ल्या अस्तंती लोकांनी ह्या उतरांचो उच्चार 'क्यानरीज' असो केलो.

कन्नड भास दोन हजार वर्सां पयलीं सावन वेव्हाराची भास म्हूण समाजाभितर घोळटा. महाभारत आनी पाणिनीच्या व्याकरणग्रंथांत 'कर्णाट' आनी 'कुंतुल' ही देशवाचक उतरां मेळटात. इ.स. आरंभाक ग्रीक भुगोलशास्त्री टॉलेमीन बादामि, हंडी, कलकेरि, मुदगल ह्या नांवांकडेन जुळपी गांवांचीं नांवां सांगल्यांत. हातूंतलीं कांय नांवां शुध्द कन्नड आसात. इ.स. २०० वर्सा जावन गेल्या हालराजाच्या 'गाथासप्तशती' ह्या प्राकृत ग्रंथांत जाग्या-जाग्यार कन्नड उतरां मेळटात.

कन्नड साहित्याक देड हजार वर्सांची व्हड परंपरा आसा, कन्नड साहित्य काळखंडाचे सादारणपणान ५ वांटे जातात.

१. पंपपूर्वकाळ- (आरंभासावन इ.स- ९४० मेरेन) २ पंपकाळ (९४०-११५० इ.स.) ३. बसवकाळ (११५०-१४००) ४. कुमार व्यासकाळ (१४०० ते १९००) ५. आर्विल्लो काळखंड (१९००- उपरांत)

पंपपूर्वकाळः इ.स.च्या ३ ऱ्या शतमानासावनचे जे शिलालेख कर्नाटकांत मेळ्ळयात ते संस्कृत आनी प्राकृतांत बरयल्ले आसात. इ.स. ४५० त मेळिल्लो 'हल्मिडी शासन' हो शिलालेख पयल्या कन्नड

साहित्याची कुरू अशे मानतात. सातव्या शतमानांत साहित्यिक लक्षणां आशिल्ले जायते शिलालेख मेळ्ळयात. इ.स. ७०० तलो, कप्पे अरभट्टाच्या स्वभावाचे चित्रण करपी बादामीचो शिलालेख साहित्यिक प्रकारानी नटिल्लो आसा. णव्या शतमानांत रचिल्लो 'कविराजमार्ग' हो ग्रंथ उपलब्ध कन्नड ग्रंथांतलो सगळ्यांत प्राचीन ग्रंथ मानतात. ह्या ग्रंथाचो कर्तो श्री विजय आसुंये अशें कांय विद्वान मानतात. दंडीच्या 'काव्यादर्श' ह्या काव्य शास्त्रग्रंथाचो हो अणकार आसलो तरी भारतीय आनी कन्नड अंशांचो समन्वय सादपाखातीर लागपी प्रज्ञा हातूंत दिसून येता. 'वडडारधना' हो आद्य कन्नड गद्य ग्रंथ आसून तातूंत धर्मीक हेतान बरयिल्ल्यो जैन महापुरुशाच्यो एकोणीस कथा आयल्यात. ह्या ग्रंथाचो कर्तो शिवकोट्याचार्य हो जावन आसा. कन्नड गद्य-साहित्यंतलो हो अपूर्व असो ग्रंथ जावन आसा. दुर्विनीत (सुमार ६००) हाणें भारवीच्या किरातार्जुनीयामदल्या पंदराव्या सर्गाचें 'भाश्य', गुणाढ्याच्या पैशाची भाशेतली 'बृहत्कथेचो' संस्कृतांतलो अणकार आनी शब्दावतार हो व्याकरणग्रंथ रचलो पूण हातूंतलो एकय ग्रंथ उपलब्ध ना. तुंबलूराचार्य (सुमार ६५०) ह्या जैन धर्मीय कवीन जैनतत्त्वांचे प्रतिपादन करपी 'चूडामणि' नांवाचो ९६,००० श्लोक संख्येचो ग्रंथ बरयलो. श्यामकुंदाचार्य (सुमार ६५०) हाणें जैनतत्त्वाचेर 'प्राभृत' हो शास्त्रग्रंथ बरयलो. सैगोट्टे शिवपूर (सुमार ८००) ह्या गंगराजान गजशास्त्राचेर 'गजाष्टक' नांवाचें आठ भागांचें काव्य रचलें. आसर्ग (इ.स. सुमार ९००), गुणनंदी (इ.स. सुमार ९००) पयलो गुणवर्म (९०७-९२०) ह्या साहित्यिकांचो हेर कडेन उल्लेख येता, पूण तांचें साहित्य मेळना. विमलोदय नागार्जुन, जयबंधु ह्या साहित्यिकांसंबंदीची म्हायतीय मेळना 'गुणगांकीयम्' नांवाचो एक कन्नड धंदोग्रंथय ह्या काळांत जावन गेल्याची म्हायती तमिळ धंदोग्रंथांत मेळटा.

सादारणपणान कन्नड साहित्याचो हो वैभवाचो काळखंड आशिल्लो अशें मानतात.

पंपकाळ (९४०-११५०): इकराव्या शतमानासावन कर्नाटकांतले राजकी आनी समाजीक जीणेंत नव्या युगांचो आरंभ जालो. धर्मीक जैन, शैव आनी वैष्णव हे धर्म आनी पंथ आपल्या मताचो प्रसार आनी आत्मसंरक्षणाखातीर वावुरताले. अशा संघर्शाच्या काळांत ह्या काळांतलें साहित्य रचलें. पंपकाळांतले चडशे कवी जैन आसले. तांच्या काव्यांत लौकिक आनी आगमिक अशें दोन प्रकार दिसतात. लौकिक काव्यांत आलाशेरे दिवपी राजाचें चरित्र आनी त्या काळावयली राजकी आनी समाजीक जीण दिसता, तर आगमीक काव्यांत तीर्थकरांची, महापुरुशांची आनी सम्राटांची चरित्रां आयल्यांत. ह्या काळांतलीं सगळीं महाकाव्यां 'चंपू' प्रकारांतलीं आसात. तेभायर 'कंद', 'गळे', 'अक्कर', 'त्रिपदी' आनी हेर जानपद वृत्तछंदाचीय तातूंत भरसण जाल्या

पंप हो धाव्या शतमानांत जावन गेल्लो म्हान कवी आसलो. कन्नडाचो आदिकवी अशी पदवी ताका मेळ्ळया. आदिपुराण आनी विक्रमार्जुन-विजयम् वा पंपभारत हे ताचे दोन काव्यग्रंथ. ताची प्रतिभा, कल्पना वैभव, उतरांचो सुमेळ, नादमाधुर्य, भाशेंतली गोडसाण ह्या वेगवेगळ्या कारणांक लागून कन्नडसाहित्यांत मानाची सुवात जोडून घेतल्यात. ताच्या ह्या काव्यांक लागून ताची एक व्हड परंपरा उपरांतच्या कन्नड काव्यांत तयार जाली. पोन्न (९५० इ.स.) आनी नन्न (९९० इ.स.) हेय ह्या काळांतले म्हान कवी आसले. पोन्नाचेर कालिदासाचो प्रभाव पडिल्लो. ताणें 'शांतिपुराण' हें शांतिनाथ तीर्थंकराचें पुराण आनी म्हण सांपडनाशिल्ले 'भुवनैकरामाभ्युदय' ही दोन महाकाव्यां आनी 'जिनाक्षरमाले' ही जिन स्तुती रचली. नन्नान पांच काव्यां रचलीं, तातूंतलीं 'साहसीविजय' आनी 'अजित पुराण' हीं दोन काव्यां मेळटात. ह्या काव्याचेर पंपाचो प्रभाव आसलो तरी स्वताच्या प्रभाव आनी स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वावरवीं ताणें कन्नड साहित्य परजळून उडयलां

ह्या काळांतल्या हेर कवींमदीं चावुंडराय (९७५) हो गद्यकार म्हूण नामाजल्लो. ताणें 'त्रिषष्टि लक्षण महापुराण' वा 'चावुंडराय' पुराण नांवाचो ग्रंथ बरयलो. पयलो नागवर्मन् (९९०) हाणें 'छंदोंबुधी' आनी 'कर्नाटक कादंबरि' हे दोन ग्रंथ बरयले अशें मानतात. दंडनायक (१०३०) हाणें 'पंचतंत्र' कन्नडांत हाडलें. चंद्रराजान कामशास्त्राचेर 'मदनतिलक' नांवाचो ग्रंथ रचलो आनी श्रीधराचार्यान ज्योतिशशास्त्राचेर 'जातकतिलक' नांवाचो ग्रंथ रचलो. नागचंद्र (११००) हो अभिनवपंप म्हूण गाजलो. मल्लिनाथ-पुराण आनी रामचंद्रचरित-पुराण ह्यो ताच्यो दोन चंपूरचना जावन आसात. सोप्या आनी रसाळ भाशेंत कन्नड काव्य रचप्यांमदीं नयसेन (१११२) हाचो जागो सगळ्यांत वयर आसा. ताणें 'धर्मामृत' नांवाचें काव्य बरयलें. ब्रह्मशिव (११५०) हाणे 'समय परिक्षे' हो तात्त्विक ग्रंथ पद्यांत रचलो. तेभायर ताणें 'त्रैलोक्य चूडामणि' हें स्तोत्र रचलें. दुसरो नागवर्मन् (११४५), उदयादित्य (११५०), दुसरो चावुंडराय (१०२५), जगद्दळ सोमनाथ (११५०), चंद्रराज (१०४०), राजादित्य (११२०) ह्या कवींनीय कन्नड साहित्यांत मोलाची भर घाल्या. दुसऱ्या चावुंडरायाचो 'लोकोपकार' हो ग्रंथ, एका अर्थान विश्वकोश आसून तातूंत पंचांगफलवर्णन, पाकशास्त्र, वास्तुप्रकरण, विषवैद्यक, वृक्षायुर्वेद, नरादिवैद्यक प्रकरण आनी हेर विशय आस्पावल्यात.

बसवकाळ (११५०-१४००): बसवकाळाक क्रांतिकाळ वा स्वतंत्रतायेकाळ म्हण्टात. ह्या काळांत राजकी अस्थिरतायेक लागून कनाटकांत उंचाबळाय उप्रासली. कल्याणच्या चालुक्य वंशाचो नाश, कलचूरी वंशाचो अस्त, दक्षिणेचे होयसळ आनी उत्तरेचे यादव हांचेभितल्लीं झुजां, तेराव्या शतमानासावन मुसलमानांनी घाल्ल्यो धुरयो हाका लागून ह्या राज्यांतलो भौस प्रभावित जालो. चौदाव्या शतामानाचे सुर्वेक विद्यारण्याचे प्रेरणेन विजयनगरच्या साम्राज्याची थापणूक जाली जेवरवीं हेर गजालीवांगडाच साहित्यकलेचीय उदरगत जाली.

बसवकाळांत वेगवेगळ्यो साहित्य-परंपरा आनी प्रवाह भितर सरले. 'भक्ति' हो काव्यांचो मुखेल विशय आसलो. तशेंच 'रगळे' 'षट्पदि' आनी 'वचन' हे कन्नड काव्याचे मुखेल छंद आसले. कन्नड भाशा-साहित्याचे नदरेंतल्यान ह्या काळांत घडिल्ले दोन म्हत्वाचे बदल फुडलेतरेन आसात. १. व्याकरणाचे नेम सोंपे जाले. २. पोरले कन्नड भाशेची सुवात नवे कन्नड भाशेन घेतली.

कन्नड काव्याच्या मळार वचनकारकवी, क्रांतिकवी आनी मार्गकवी अशें कवींचे तीन वर्ग वयर सरले.

वचनकारकवी: साद्या, सोप्या आनी सुटसुटीत शैलींत, नीत शिकोवपी जीं कवनां रचपाक आयलीं, तांकां वचनां अशें म्हण्टात. शिवशरणांचीं वचनां (वीरशैव संतांचीं) ही बसवकाळांतली म्हत्वाची घडणूक आसली तरी समाजांतल्यान सगळ्या थरांतल्या जाती-जमातींनी ह्या काळांतले वचन साहित्य गिरेस्त केलें. वचनाकार आपल्या वचनाच्या निमणे आपले इश्टदेवतेचें नांव मुद्रिका म्हूण वापरताले. हें एक वचनाचे खाशेलेपण जावन आसा.

अल्लमप्रभु (इ.स. सुमार ११५०), बसवेश्वर (इ.स. ११३१- ११६७), अक्कमहादेवि (इ.स. सुमार ११६०), चेन्नबसवण्ण (इ.स. सुमार ११६०) सिध्दरामय्य (इ.स. सुमार ११६०), आंडय्य हे व्हड रचनाकार आसले. अल्लमप्रभूच्या वचनांत ज्ञानसिध्द, संप्रदायातीत, स्वैर आनी ताच्या व्हड व्यक्तिमत्त्वाचें पडबिंब पडिल्लें दिसता. भक्ती हो बसवेश्वराच्या काव्य-वचनांचो मुखेल विशय आसा. ताच्या वचनांत समाजाच्या दोशांचेर, कमीपणाचेर खर दुशण दिल्लें पळोवंक मेळटा. ताणें नवे समाज वेवस्थेविशींच्या सुत्रांचेर आपलें मत वचनांत परगटायलां. अक्कमहादेवीच्या वचनांत आपल्या संवसारीक जीणेतल्यो देखी आनी नामनेच्यो म्हणी चड वापरल्यात. अध्यात्म आनी शृंगार हांचो एकवट सादून तो वचनगंधांत बांदपाचें कसब तिणें दाखयलां. योगांगत्रिविधि नांवाचो एक तात्त्विक स्वरुपाचो ग्रंथ तिणें रचलो. चेन्नबसवण्णान करणहसुगे, मंत्रगोप्य, मिश्रगोप्य ह्यो रचना रचल्यो तर सिध्दरामय्यान मिश्रस्तोत्रत्रिविधि, बसवस्तोत्रत्रिविधि, अष्टावरणस्तोत्रत्रिविधि ही काव्यां रचलीं

कन्नड साहित्य

क्रांतीकवी: कन्नड काव्यांत नवो प्रवाह निर्मूणाचें श्रेय हरिहराक (इ.स. सुमार ११६५) आता थाणे रगळे छंदांत. शेकड्यांनी काव्यां रचलीं 'बसवराज देव रगळे' आनी 'नंबियण्णन रगळे' हीं दोन खंडकाव्यां, पार्वतीचें काव्य 'गिरिजाकल्याण' आनी काय शतककाव्यां ताचे महाकाव्य रचनेंत अभ्यावताना राघवांक (इ.स. सुमार १२२५) हाणे षट्पदी छंदांत काव्यरचना केल्या. ताचे 'हरिश्चंद्र काव्य', 'वीरेश चरिते', 'सिध्दराम चरित्र', 'सोमनाथ चरिते' हे ग्रंथ सांपडटात. ह्या कालखंडांतल्या हेर कवींमदीं केरेय पद्मरस (इ.स. सुमार १२००), पाल्कुरिके सोमनाथ (इ.स. सुमार १२००), सोमराज (इ.स. सुमार १२२५), कुमार पद्मरस, भीमकवी (इ.स. सुमार १४००), पद्मणांक (इ.स. सुमार १४००) हांचो आस्पाव जाता. पाल्कुरिके सोमनाथ हाणें रगळेगळु, उचनगळु आनी शीलसंपादने ह्यो कन्नड रचना रचल्यो. ताच्या तेलुगु 'बसवपुराण' ग्रंथांचो अणकार भीमकवीन केलो.

मार्गकवी: ह्या वर्गांतल्या कवींनी पंपाची चंपूशैली आपणायली. नेमिचंद्र (सुमार १२००) हाच्या 'लीलावति' प्रबंधांत भारतीय परंपरेंतली मोगा-काणी आनी शृंगार आयला. 'नेमिनाथ पुराणांत' जैन पध्दतीच्या तीर्थंकरांचें चरित्र आयलां. अग्गळान 'चंद्रप्रभपुराण', आचण्णान 'वर्धमानपुराण', बंधुवर्म्यान 'हरिवंशाभ्युदय' हीं चंपूकाव्यां रचलीं. 'यशोधर चरिते' आनी 'अनंतनाथपुराण' ह्या दोन काव्यांक लागून जन्न हाका कन्नड साहित्यांत मानाची सुवात आसा. कमलभव हाणें शांतीनाथाचें चरित्र शांतेश्वरपुराणांत सांगलां. मल्लिकार्जुनान 'सूक्तिसुधार्णव' ह्या संकलनांत कन्नड साहित्यांतल्या सोबीत पद्यविशयाचें वर्गीकरण केलां. हे सगळे कवी जैन आसले.

रुद्रभट्ट (इ.स. सुमार १२००), देवकवि (इ.स. सुमार १२२५), चौंडरस (इ.स. सुमार १३००) हे ह्या कालखंडांतले नामनेचे ब्राह्मण कवी जावन आसात. रुद्रभट्टान भक्तींतल्यान गिन्यान जोडपाची नदर दवरली. ताणें सगळ्यांत पयलीं विष्णुपुराणांतल्या कृष्णकथांचेर 'जगन्नाथ विजय' हें चंपूकाव्य रचलें. देवकवीन 'कुसुमावळी' नांवाच्या चंपूकाव्यांत एक काल्पनिक कथा सांगल्या. दंडीच्या 'दशकुमार चरिताचो' चौंडरसान 'अभिनव दशकुमारचरिते' म्हूण अणकार केला.

बसवकाळांत कांय शास्त्रग्रंथांचीय रचना जाली. तातूंत कविकाम (इ.स. सुमार १२००) हाचो 'शृंगार रत्नाकर', केशिराज हाचो 'शब्दमणिदर्पण', माघणचंदी हाचो 'शास्त्रसार समुच्चय', बाळचंद्र पंडिताचो 'द्रव्यसंग्रह', रट्टकवीचो 'रट्टमत', पयलो मंगराज हाचो 'खगेंद्रमणि दर्पण', अभिनवचंद्राचो 'अश्वशास्त्र', कविमल्लाचो 'मन्मथविजय' हांचो आस्पाव जाता.

कुमार व्यास काळ (१४०० ते १९००): राजकी नदरेन आनी साहित्याचे नदरेन कर्नाटकाच्या इतिहासांत हो पांचशीं वर्सांचो कालखंड म्हत्वाचो थारला. विजयनगर राजवटीच्या अस्ता उपरांत म्हैसूर राजाच्या काळांत तांच्या आसऱ्याखाला एक व्हड काळमेरेन कन्नड सहित्याची पोसवण बरे तरेन जाली. 'षटपदी' हें ह्या काळांतल्या छंदाचें मुखेल रुप जालें. भक्ती वांगडाच वीररसाक काव्यांत खाशेली सुवात मेळ्ळी. ह्या काळांतलें साहित्य ब्राह्मण साहित्य, दास साहित्य, म्हैसूर राजवटींतलें कन्नड साहित्य, जैन साहित्य, वीरशैव साहित्य, शास्त्र साहित्य, जानपद साहित्य, तशेंच 'यक्षगान' ह्या प्रकारांत मोडटा.

ब्राह्मण साहित्य: कुमारव्यास (इ.स. सुमार १४००) ह्या काळांतलो व्हड तपस्वी साहित्यिक. ताणें ८५०० भामिनी षट्पदीच्या रचनांवरवीं पयल्या धा पर्वांचें 'कन्नड भारत' वा 'गदुगिन भारत' रचलें. ताची भाशाशैली अपूर्प आसली. टिकाकारांनी लेगीत ताचो 'रूपकसम्राट' म्हणून भोवमान केलो. लक्ष्मीश हाचीं (इ.स. सुमार १५५०) कृष्णचरितामृत, गोपकवीले, चित्रभारत, नंदीमाहात्म्य हीं काव्यां, तशेंच नागरस हाचो (इ.स. १६५० सुमार) भगवद्‌गीतेचो अणकार, रंगनाथाचें (इ.स. सुमार १६७५) अनुभवामृत ह्यो ह्या काळांतल्यो म्हत्वाच्यो साहित्यकृती जावन आसात. तिरुमलभट्ट, सोमनाथकवी, नरहरि, वेंककवि, बब्बूर रंग, कोनय्य, हेळवनकट्टेगिरियम्म, तिम्मामात्य, चिदानंदावधूत, वेंकामात्य ह्या साहित्यिकांनी हो काळखंड गाजयला. मुद्दण (१९००) हो ह्या काळांतलो निमाणो कवी. 'अद्भुतरामायण', 'रामपट्टाभिषेक' आनी 'रामाश्वमेध' ह्यो ताच्यो काव्यरचना आसात. ताका पोरन्या आनी नव्या साहित्याच्या संधीकाळाचो प्रतिनिधी मानतात.

दास साहित्य: दास साहित्याची बुन्याद बसवकाळांत पडली पूण ताची उदरगत कुमारव्यास काळांत जाली. द्वैत मताचो प्रसार करपाक हरिदास कवींनी आनी द्वैत मताच्या अनुयायांनी जें साहित्य रचलें ताका 'दास साहित्य' वा 'भक्ति वाङ्मय' म्हूण वळखतात. श्रीपादराय, व्यासतीर्थ, त्यागराज, वादिराज, राघवेंद्रतीर्थ, प्रसन्नवेंकटदास, विजयदास, जगन्नाथदास आनी हेर हरिदासांनी दास साहित्यांत मोलाची भर घाल्या. पुरंदरदास (१४८०-१५६४), कनकदास (१५०९-१६०७) हे ह्या काळखंडातले म्हत्वाचे हरिदास जावन आसात. पुरंदरदासान हजारांनी किर्तनां रचल्यांत. तातूंत नाममहिमा, गुरु माहात्म्य, कृष्णलीलावर्णन, समाज प्रबोधन आनी हेर विशयांचे निरुपण आयलां. कनकदासान हरिभक्तिसार, रामधान्यचरित्रे, नळचरित्रे, मोहनतरंगिणी आनी हेर काव्यां रचल्यांत.

म्हैसूर राजवटींतलें कन्नड साहित्य: सतराव्या शतमानासावन विसाव्या शतमानामेरेन ह्या कालखंडाचो काळ आसा. तिरुमलार्याचें 'वर्णवृत्तांत' हें काव्य, चामराज औडेयाचें 'चामराजोक्तिविलास' आनी 'मणिप्रकाश' हे दोन गद्यग्रंथ, गोविंदवैद्याचें 'कंठीखनरसराजविजय' हें चरित्रात्मक काव्य, ह्यो कांय म्हत्वाच्यो साहित्यकृती आसात. चिक्कदेवराजान चिक्कदेवराज बिन्नप, गीतगोपाल, भारत, भागवत, शेषधर्म हीं काव्यां रचलीं अशी म्हणणी आसा. ताच्या आलाशिऱ्याक तिरुमलार्य, सिंगरार्य, चिक्कुपाध्याय, शृंगारम्म, होन्नम्म, वेणुगोपालवर प्रसोद, तिम्मकवी, मल्लिकार्जुन कवी, चिदानंद कवी मल्लरस आनी हेर कवी आसले. हातूंतल्या सिंगरार्य हाणें हर्षाच्या 'रत्नावली' चो 'मित्रविंदा गोविंद' नांवान कन्नड भाशेंत अणकार करून पयलें कन्नड नाटक रचलें. मुम्मडी कृष्णराजाच्या काळांत जायत्या संस्कृत नाटकांचे कन्नडांत अणकार जाले. ताच्या आलाशिऱ्याक केंपुनारायण आनी अळिय लिंगराज आनी हेर साहित्यिक आसले. बसप्पशास्त्री हो म्हान नाटककार चामराजाच्या काळांत जावन गेलो.

जैन साहित्य: ह्या काळांतल्या जैन कवींनी परिस्थितीप्रमाण नव्या विशयाचेर बरोवन 'अच्चगन्नड' (शुध्दकन्नड) छंदांत तांचीं वर्णनां केल्यांत. भास्कराचें 'जीवधरचरिते', कल्याण कीर्तीचें 'ज्ञानचंद्राभ्युदय', विजयण्णाचें 'द्वादशानुप्रेक्षे' हीं आनी हेर काव्यां, तेरकणांबी बोम्मरसाच्यो सनत्कुमार चरिते आनी जीवधरसांगत्य ह्यो कृती, तिसरो मंगरस हाचीं 'जयनृपकाव्य' आनी 'नेमिजिनेश संगति' ह्यो रचना म्हत्वाच्यो आसात. रत्नाकरवर्णी ह्या म्हान कवीन 'भरतेशवैभव' हें महाकाव्य आनी 'अपराजितेश्वरशतक', 'त्रिलोकशतक' आनी 'रत्नाकराधीश्वर शतक' ह्यो रचना रचल्यो. ताची भास सोपी आनी सरळ आसा.

वीरशैव साहित्य: वचन साहित्याची रचना आनी संकलन, त्यावेल्यो टिका-टिपणी, पंथीय तत्त्वांचें प्रतिपादन, पुराणरचना, आध्यात्मिक पदरचना आनी हेर साहित्यप्रकार वीरशैवांनी ह्या काळांत हाताळ्ळे. ह्या काळांतल्या मुखेल वचनाकारांमदीं तोंटद सिध्देश्वर स्वतंत्र्य सिध्दलिंगेश्वर, गुम्मळापुरद सिध्दलिंगेश्वर, घनलिंग, षण्मुखस्वामी हांचो आस्पाव जाता. नामनेच्या पुराणकार कवींमदीं चामरस, बोम्मरस, नीलकंठचार्य, चतुर्मुख बोम्मरस, सिंगिराज, गुब्बिय मल्लिणार्य, चेरमांक, वीरभद्रकवी, गुरुलिंगविभू, किक्केरियाराध्य नंजुंड, विरक्त तोंटदार्य, शांतेश, अदृश्य कवी, विरूपाक्ष पंडित, सिध्दनंजेश हे मुखेल आसात. चंद्रकवी, सुरंगकवी, प्रभुग, वीरभद्रराज, सदाशिव योगी, षडक्षर देव आनी हेरांनी चंपूकाव्यां रचलीं. हातूंतल्या षडक्षर देवाक सगळ्यांत व्हड मानतात. ताणें राजशेखर विलास, शबरशंकर विलास, वृषभेंद्रविजय हीं तीन चंपूकाव्यां रचलीं.

शास्त्रसाहित्यः व्याकरण, छंद-शास्त्र, अलंकार, काव्यरस आनी हेर शास्त्रीय स्वरुपाच्यो ग्रंथरचना ह्या साहित्य प्रकारांत आस्पावतात. …ळवाचे 'रसरत्नाकर', 'शारदाविलास', भट्टकलंकाचो 'शब्दानुशासन', …णचंद्राचो 'छंदोस्सार', तिरुमलार्याचो 'अप्रतिमवीरचरिते', बोम्मरसाचो …त्राम्य', वीरराजाचो 'वैद्यसंहिता सारार्णव' हे ग्रंथ ह्या प्रकारांत …स्पावतात.

जानपद साहित्य तशेंच यक्षगानः यक्षगान हें संगीत-नृत्य-प्रधान आनी …नोदी संवादान नटिल्लें एक लोकनाट्य आसून ताका शास्त्रीय बसका …गता. यक्षगानांत पुराणीक कथांवरीच इतिहासीक कथा आसात. पार्ती …ब्ब हांणे जायत्या यक्षगानांची रचना केल्या.

आर्विल्लो काळः (१९ व्या शतमाना उपरांत) आर्विल्लो काळ …धारणपणान तीन भागांनी वांटला. पयलो काळ १९०० ते १९४० मेरेन …लता. ह्या काळखंडाक 'नवोदय युग' म्हण्टात. ह्या काळांत कन्नड …हित्यान स्वताच्या दायजाच्या अभिमानासावन आनी भारतीय …टके-झुजाचे चळवळीसावन प्रेरणा घेतली. १९४० ते १९५० हो काळ …या काळांतल्या इतिहासीक घडणुकांनी प्रभावित जाल्लो. पयल्या आनी …सऱ्या काळांक जोडपी ह्या मध्यकाळाक 'प्रगतिशील काळ' म्हण्टात. …मान्य मौसाच्या सुख-दुखाचें चित्रण ह्या काळांत जालें. कन्नड …हित्याच्या परिवर्तनाचो तिसरो काळ १९५० सावन सुरू जाता. ताका …वयुग' म्हण्टात. आर्विल्ल्या काळांत कन्नड साहित्यांत कथा, लघुकथा, …दंबरी, नाटकां, निबंद, काव्य आनी हेर प्रकार आयले. तेचपरी हें …हित्य तळागाळाच्या लोकांमेरेन पावलें.

आर्विल्ल्या काळांतल्या कन्नड साहित्याचे सार फुडलेतरेन आसा.

काव्यः एकुणिसाव्या शतमानाच्या शेवटाक, होसगन्नड (नवकन्नड) …दल्या कवितेची सुरवात जाली. पंजे मंगशेराव, जी. नरसिंहाचार, हट्टि …गडी नारायणराय हांणी स्वतंत्र भावगीतांचे रचनेक आनी अणकाराक …रवात केली. तरणाट्या कवींमदीं 'नव काव्य' ची गोडी लावप्यांमदीं …री. बी. एम्. श्रीकंठय्या (१८८६-१९४६) मुखेल आसात. ताचीं कवनां 'होंगनसुगळु' नांवान उजवाडाक आयल्यांत. भावगीत लेखनांत कुवेंपु …णे मोलाची भर घाल्या. ताचे कोळलु, नविलु, पांचजन्य हे …वगीतशेले ऊंच पांवड्याचे आसात. द. रा. बेंद्रे हाणें 'अंबिकातनयदत्त' ह्या टोपणनांवान गरि, नादलीले, उय्यालें, नाकुंतंति, मर्यादे ह्यो रचना अप्रुप आसात. एम. गोविंद पै, साली रामचंद्रराव, डी. व्ही. गुंडप्प, पु. ति. नरसिंहाचार्य, राजरत्नम्, मास्ती वेंकटेश अयंगार उर्फ श्रीनिवास (१८९१-१९८६), रं श्री. मुगळी उर्फ रसिकरंग, एस. व्ही. परमेश्वरभटट, कडेंगोड्लु हे ह्या काळांतले म्हत्वाचे कन्नड कवी जावन आसात. नवकाव्याची सुरवात पंजावर सदाशिवराय आनी वि. कृ. गोकाक ह्या कवीसावन सुरू जाली अशें मानतात. नवकवींत गोपाल कृष्ण अडिग अग्रणी आसात. चंद्रशेखर पाटील, सिध्दलिंग पट्टणशेट्टि, यू. आर. अनंतमूर्ति, चेन्नय हे नवकाव्याचे परंपरेंतले दुसरे पिळगेंतले कवि जावन आसात. कवयित्रीमदीं जयदेवीताई लिगाडे आनी पार्वतीदेवी हेगडे हांची नामना आसा.

कादंबरीः बी. वेंकटाचार्यान बंगाली कादंबऱ्यांचो अणकार करून …रात पयलेच खेपे कन्नड कादंबरी हाडली. कन्नडांतली पयली स्वतंत्र कादंबरी रेंटल वेंकट सुब्बराव हाची 'केसरी विलास' (१८९५) ही जावन आसा. एम. एस्. पुट्टण्णाची 'माडिद्दुण्णो महाराय' ही कन्नड भाशेंतली कादंबरीचे बसकेंत बसपी पयली साहित्यकृती आसली. गळगनाथ, वासुदेवाचार्य केरूर हे सुर्वेच्या काळांतले म्हत्वाचे कादंबरीकार आसात …२० ते १९३० हें कन्नड कादंबरीचें भांगरायुग मानतात. ह्या …ळांतल्या कांय म्हत्वाच्या साहित्यिक आनी ताच्या साहित्यकृतीमदीं शिवराम कारंत (चोमन दुडि, मरळि मण्णिगे, औदार्यद उरूळल्लि, …मेले), यशवंत चित्ताल (मूरु दारिगळु), शांतिनाथ देसाई (मुक्ति, …), यू. आर. अनंतमूर्ती (संस्कार), अ. न. कृष्णराव (उदयराग, …राग), त. रा. सुब्बराव (कंबनिय कुयिलु, रक्तरात्रि, तिरुगुबाण), आनंद कंद (सुदर्शन), मास्ती वेंकटेश अय्यगांर (चिक्कवीर राजेंद्र) हांचो आस्पाव जाता.

कथाः कन्नड कथेची बुन्याद एम्. एन्. कामत, पंजे मंगेशराव, वासुदेवाचार्य केरूर हांणी घाली. कन्नड कथाकारांमदीं श्रीनिवास हाणें कथा-साहित्यांत मोलाची भर घाल्या. ताचे समकालीन नवरत्न रामराव, ए. आर. कृष्णशास्त्रि, एस. जी. शास्त्रि हेय फांकिवंत कथाकार आसले. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत 'नवकथा' हो प्रकार हाताळप्यांमदीं रामचंद्र शर्मा, यू. आर. अनंतमूर्ति, के. सदाशिव, पी. लंकेश, शांतिनाथ देसाई, यशवंत चित्ताल, पूर्णचंद्र तेजस्वि हांचो आस्पाव जाता.

नाटकः ह्या काळखंडांत नाटकाच्या मळार पौराणिक, इतिहासीक, समाजीक अशा विशयांचें हाताळप जालें, तातूंत संगितीका, एकांकिका, नभोनाट्य हांचो आस्पाव जाता. 'इग्गप हेग्गडेय प्रहसन' (१८८७) हें कन्नडांतलें पयलें समाजीक नाटक आसलें. ह्या शतमानांत समाजीक नाटकांची एक सांखळ टी. पी. कैलासम हाणें निर्मीली. वैद्यन व्याधि, होमरुलू, हुत्तदल्लि हुत्त, टोळ्ळु गट्टि, कीचक हीं तांचीं कांय नाटकां जावन आसात. हेर नामनेच्या नाटककारांमदीं श्रीरंग (उदरवैराग्य, वैधराज वद्रिनारायण, हरिजन्वार), शिवराम कारंत (बित्तिदबेळे, गर्भगुडि, हेगादेरेनु, जंभद जानकी), कुर्वेपू (रक्ताक्षि, बिरूगाळि), संस (विगड विक्रमराय, सुगुणगंभीर), श्रीनिवास (शिवछत्रपति, मंजुळा) हांचो आस्पाव जाता. कन्नड नाटकांत नवे प्रयोग घडोवप्यांमदीं गिरीश कार्नाड (हयवदन, ययाति, तुघलक), चंद्रशेखर कंबार (ऋष्यशृंग), पी. लंकेश (एळु नाटकगळु), बालनाट्य रचप्यांमदीं होयिसळ (आगिलिन मगळु), जी. सदाशिवय्य (सौपिन सागर) हांचो आस्पाव जाता.

चरित्र, आत्मचरित्र, निबंद, प्रवासवर्णन, गौरवग्रंथ, वैज्ञानीक वा शास्त्रीय साहित्य, वैचारीक बरप, तत्त्वज्ञानपर बरपावळ, साहित्यसमीक्षा ह्या वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारांनी कन्नड साहित्य गिरेस्त जालां. हातूंतलीं कांय वेंचीक बरपावळ आनी साहित्यीक फुडले तरेन आसा. **चरित्रः** च. वासुदेवय्य (छत्रपति शिवाजी), डी. व्ही. गुंडप्पा (गोपाल कृष्ण गोखले). **निबंधः** ना. कस्तूरि (उपाय वेदान्त), ए. एन्. मूर्तिराव (हगलुगनसुगळु, अलेयुव मन). **प्रवासवर्णनः** शिवराम कारंत (अबूविंद बरामक्के, अपूर्व पश्चिम), कृष्णानंद कामत (नानू अमेरिकेगे होगिद्दे). **वैचारिक साहित्य आनी संशोधनः** शं. बा. जोशी. **साहित्य समीक्षाः** बी. ए. श्रीकंठय्य, श्रीनिवास. **भाशाशास्त्रः** एच. एस. बिळगिरि के. शंकरभट्ट, प्र. गो. कुलकर्णि.

पुरस्कार, तस्त्रीपः साहित्य अकादेमीचे वर्सावळीचे पुरस्कार जोडपी कन्नड साहित्यिक फुडलेतरेन आसात. १९५५: के. व्ही. पुट्टप (कुर्वेपु), १९५६: आर एस्. मुगळी, १९५८: डी. आर. बेंद्रे, १९५९: के. एस्. कारंत, १९६०: 'विनायक' (व्ही. के. गोकाक), १९६१: ए. आर. कृष्ण शास्त्रि, १९६२: देवुडू नरसिंह शास्त्रि, १९६४: बी. पुट्ट स्वामैय्या, १९६५: एस्. व्ही. रंगण्ण, १९६६: पी. टी. नरसिंहाचार, १९६७: डी. व्ही. गुंडप्पा, १९६८: मास्ती वेंकटेश अय्यंगार (श्रीनिवास), १९६९: एच्. तिप्पेरुद्र स्वामि, १९७०: एस. बी. जोशी, १९७१: आद्य रंगाचार्य, १९७२: एस्. एस्. भूसनूरमठ, १९७३: व्ही. सितारामय्य, १९७४: गोपाळकृष्ण अडिग, १९७५: एस्. एल्. भैरप्प, १९७६: एम. शिवराम, १९७७: के. एस्. नरसिंहस्वामि, १९७८: बी. जी. एल्. स्वामि, १९७९: ए. एन्. मुर्तिराव, १९८०: गोरुर रामस्वामी अय्यंगार, १९८१: चेन्नवीर कणवि, १९८२: चदुरंग, १९८३: यशवंत चित्ताल, १९८४: जी. एस्. शिवरुद्रप्पा, १९८५: टी. आर. सुब्बाराव, १९८६: व्यासराय बल्लाळ, १९८७: पूर्णचंद्र तेजस्वि, १९८८: शंकर मोकाशि पुणेकर, १९८९: हा मा. नायक.

(१९५७ आनी १९६३ वर्सा हे भाशेंत कोणाकूच पुरस्कार मेळूंक ना.)

- कों वि सं मं

कन्याः- (व्हिर्गो). भारतीय राशीचक्रांतली सवी रास. उत्तराचे निमाणचे तीन चरण (चतुर्थांश); हस्त नखेत्र आनी चित्राचे पयले दोन

धरून अशी सव्वादोन नखेत्रां हे राशींत येतात. एका हातांत गंवाचें कणस आनी दुसऱ्या हातांत उजो घेवन व्हड्यांत उबी राविल्ली बायल, ही हे राशीची आकृती अशें दीपिका ह्या ग्रंथांत म्हळां. कन्येचो स्वामी बुध.

कन्या राशींत जल्मल्ल्या मनशाचीं लक्षणां अशीं आसतात.

कन्यालग्नोद्‌भवो मर्त्यो नानाशास्त्रविशारदः।
सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः॥

(कोष्ठीप्रदीप)

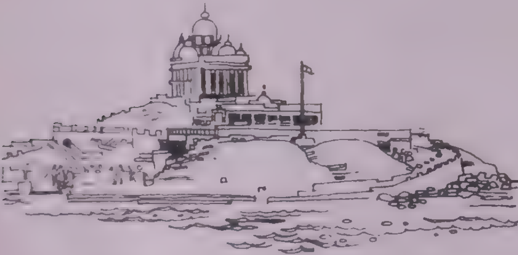
अर्थ- कन्यालग्नाचेर जल्मल्लो मनीस वेगवेगळ्या शास्त्रांत पंडित, भाग्यवान, सुंदर आनी विलासप्रिय जाता.

हे राशींत सबे प्रतीमेरेनचीं ४३ नखेत्रां आसात. ही रास २५ मे च्या सुमाराक रातची ९ वरांचेर मध्यमंडलाचेर येता. हातूंतले चित्रा (स्पायका) हे नखेत्र (प्रत १.२१) सूर्यापरसूय तेजीश्ट जावन आसा. गॅमा हें तारकायुग्म (दोट्टी गिरो) आसा. हे राशीच्या उत्तर भागांत शेंकड्यांनी अभ्रिकां (nebula) दिसतात. एम्- ९९ ही एक सरपळी (helix) अभ्रिका तांच्यातलीच एक जावन आसा. शरत् संपातबिंदू (सूर्य आपल्या वर्सुकी भासमान गतीन शरद ऋतूंत जंय खगोलीय विषुववृत्त हुंपता तो बिंदू) हेच राशींत येता. १६ सप्टेंबराक निरयन (संपातचलन मतींत घेनासतना) आनी २१ ऑगस्टाक सायन (संपातचलन मतींत घेवन) कन्या राशींत सूर्यप्रवेश जाता. गुरु कन्या राशींत आसलो म्हण्टकच त्या वर्साक कन्यागत अशें म्हण्टात. सुमार १२-१३ वर्सांनी अशें वर्स येता. त्या वर्सा भागीरथी कृष्णेक भेटूंक येता. असो एक समज आसा. ह्या काळांत कृष्णा आनी भागीरथी हांच्या मदल्या वाठारांत लग्न करचें न्हय, असो संकेत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कन्याकुमारी: एक नामनेचें तीर्थक्षेत्र. भारताचें सामकें दक्षिणेकडलें तोंक. अरबी समुद्र, हिंदी महासागर आनी बंगालचो उपसागर हांचें संगमस्थान. कांय वर्सां आदीं हें भुशीर तमीळ राज्यांत आसलें, जाल्यार सद्या ताचो आस्पाव केरळ राज्यांत आसा. भारतांतल्या ५१ शक्तीपीठांपैकीं एक, म्हूण हिंदूंचे नदरेन पवित्र आशिल्लें हें ठिकाण, त्रिवेंद्रमचे आग्नेयीक सुमार ८० किमी. आनी नागरकोइलाचे दक्षिणेक १३ किमी. अंतराचेर आसा. हें एक मुखेल नुस्तें मारपाचें केंद्र आसून थंय नुस्त्यांविशींचें संशोधनकेंद्र आसा. इंग्लीश लोक हे सुवातेक 'केप कोमोरीन' अशें म्हण्टाले.

विवेकानंद यादस्तीक

हांगा भोंवडेकार यात्रीक चोम्यांनी येतात. तीर्थांत न्हाण घेवन पवित्र जावपाचे भावनेन येवपी भाविकांक न्हावपाखातीर हांगा घाट बांदल्यात. श्राध्दाचीं कृत्यां, पिंडदान सारके पितरांक होरावपी मरणा उपरांतचे धर्मीक संस्कार आनी विधी हांगा करतात. दर्याच्या सामक्या तोंकार जंय भारतभूंय सोंपता थंय वेगेर कन्याकुमारीचें सोबीत देवूळ आसा. दर्याच्या उदकांत दोन व्हडल्या खडपांचेर स्वामी विवेकानंदाचें स्मारक आसा. ह्या खडपांचेर बसून स्वामी विवेकानंद आपली साधना करतालो म्हूण ताका 'विवेकानंद खडप' अशें नांव पडलें. हांगाच १९७० त विवेकानंदाचें व्हडलें यादस्तीक बांदलें. दर्यादिगेकडलें महात्मा गांधीचें यादस्तीक आनी इमारत ओडलायणी आसा. दोन ऑक्टोबराक महात्मा गांधीच्या अस्थीकळसाचेर सूर्यकिरणां पडचीं, अशी मांडावळ हें यादस्तीक बांदतना करून दवरल्या. मोनोझाइट आनी इल्मेनाइट ह्या खनिजांक लागून हांगाची रेंव मोटी आनी रंगाळी आसा. हांगाचें आनीक एक खाशेलेपण म्हळ्यार हांगा दर्यांतल्यान सुर्योदय आनी सूर्यास्त जाता तो पळोवंक मेळटा; तशेंच पुनवे राती एकाच बरोबर दर्यांतल्यान सुर्योदय आनी चंद्रोदय पळोवंक मेळटा. हो अपूर्व खीण पळोवपाक भोंवडेकार गर्दी करतात.

हे सुवातेक कन्याकुमारी नांव कशें पडलें, ताचेविशीं एक आख्यायिका आसा ती अशीः पौराणिक कथेप्रमाण बाणासुर ह्या भिरांकुळ राक्षसाचो संहार करपी हांगाची पराशक्ती ही कुमारी कन्या कालीचोच अवतार आसा. बाणासुर हे कुमारी कन्येचे हातांतल्यान मरपाचो आसता. ती तप करून शंकराक लग्नाखातीर प्रसन्न करता म्हूण देव कन्याकुमारीसावन ३२ किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या शुचिंद्रम् हांगा शंकराचो मुहूर्त चुकयतात. बाणासूर तिका मागणी घालपाक वता आनी तातूंतल्यान उप्राशिल्ल्या झुजांत ताका मरण येता. उपरांत ती थंयच तपाक बसता. आंकवार कन्येचे हे सुवातेक तेन्नाच्यान 'कन्याकुमारी' अशें म्हूण वळखतात. हातांत वरमाला घेतिल्ली आनी शंकराची वाट पळेत आशिल्ली पराशक्तीची सुंदर मूर्त कन्याकुमारीच्या देवळांत आसून नवरात्रांत थंय उत्सव जाता. कन्याकुमारीचें देवूळ कोरीवकामयुक्त, दाक्षिणात्य पध्दतीचें आसा. आयज कन्याकुमारी हें भारतांतलें एक ओडलायणें पर्यटन केंद्र जालां.

- एन्. शिवदास

कपिलेश्वर: कपिलेश्वर हें शंकर देवाचें नांव. ताका ईश्वर अशेंय म्हण्टात. ताचें प्रतीक लिंग आशिल्ल्यान ताका लिंगरुपान पुजतात.

ताका कपिलेश्वर हें नांव कशें पडलें हेविशीं अशी खबर मेळटा. कवळे आनी फोंडें हांचे मजगतीं सद्या आशिल्ल्या देवळामुखावेल्या प्रकारा भायर तेन्ना बरीच व्हड तळी आशिल्ली. तातूंत एक पाशाणी शिवलिंग आशिल्लें आनी ताचे भोंवतणी सुंदर धवीं कमळां फुलतालीं. एकदां कपिल नांवाचो एक राजा थंय पावलो. तो शिवभक्त आशिल्लो; ताका दिसलें, तळ्यांतलें तें पाशाणी लिंग काडून, देवूळ बांदून तातूंत तें स्थापन करचें. ते प्रमाण ताणें तें व्हडलें तळें पुरोवन ताचेर देवूळ बांदलें आनी तातूंत लिंग स्थापन केलें. ताका ताणें कपिलेश्वर नांव दवरलें. खरें म्हळ्यार कवळें गांवचो हो एक भाग, पूण त्या वाड्याक सद्या कपिलेश्वरी म्हण्टात.

कपिलेश्वर नांव कशें पडलें, हाचेविशीं आनीक एक मत आसा. कवळे ह्या गांवांक कपिलग्राम अशें वेगळें नांव आसा. कवळें (कपिलाग्राम) गांव ज्या काळांत मूळ वसणुकेक आयलो त्याच काळांत ही वसणूक केल्ल्या लोकांनी आपलो ग्रामदेव स्थापन केल्लो जावंक जाय आनी त्या ग्रामदेवाक कपिलेश्वर नांव दिलें आसूंक जाय.

कपिलेश्वर ह्या वाठारांत पोर्तुगेज इ.स. १५१० वर्सा आयले. १३४८ वर्सा आदीं सावन, कपिलेश्वर देव हेच सुवातेर आशिल्लो असो पुरावो एका तांब्यापटयावरवीं मेळटा. ह्या देवाक आनीक पंचिशट देव आसात, तांचीं नांवां अशीं- श्री गणपती, श्री भगवती, श्री बेताळ, श्री कमलेश्वर, श्री गोविंद. हांची स्थापणूक वेगवेगळ्या स्वतंत्र देवळांनी केल्ली आसा.

कवळें आनी फोंडें हांचे मजगतीं एकेचकडेन कपिलेश्वर नांवाच्या देवाचें देवूळ आसा. फोंड्यासावन कवळें वचपाच्या रस्त्याचेर दावेवटेन मुखेल रस्त्याचे उबारेपरस देड मी. ऊंच श्री कपिलेश्वर देवस्थानाचो

कार आसा. प्राकाराभायर एक तळी आसा. प्राकाराक रस्त्याचेवटेन र पातरांचे दुरीग आसा आनी ताका कडले कमानी रुंद प्रवेशदार सा. ह्या दाराभितर सरतकच उजवेवटेन विस्तीर्ण अशें श्री कपिलेश्वर चे ऊंच देवूळ आसा. देवळांत हो देव पाशाणी लिंगरुपांत आसा. काळीं ताची पूजा, अभिषेक जातकच दनपरां ताची महापूजा करून, आरती जावचे पयलीं लिंगाचेर रुप्याचें कवच घालतात.

पूर्विल्ल्या काळांत ज्या लोकांनी कवळें गांव वसणुकेक हाडलो, तांणी वळे ग्रामसंस्था स्थापन करुन कपिलेश्वर ग्रामदेवाची थापणूक केली. म्हूणूच कवळें ग्रामसंस्थेचे आनी कपिलेश्वर देवस्थानाचे आद्यसंस्थापक तेच आसात.

कपिलेश्वर देवळाचे घटना नेमावळींत चार वांगडांचो उल्लेख आसा. पयलो वांगड 'भारद्वाज' गोत्राचो तातूंत 'ढवळकर' उपनांवाचे कुळावी आसात. दुसरो वांगड 'जमदग्नी' आनी 'वत्स' गोत्रांचो. तातूंत कुमार भकर उपनांवाचे कुळावी आसात. तिसरो वांगड 'कौशिक' गोत्राचो तातूंत बुकले वा बखले ह्या उपनांवाचे कुळावी आसात आनी चवथो वांगड 'वत्स' गोत्राचो. हातूंत 'कुळकर्णी', 'कवळेकर' ह्या उपनांवाचे कुळावी आसात. पयले तीन वांगड पद्ये ब्राह्मण आसून चवथ्या वांगडाचे कुळावी गौड सारस्वत ब्राह्मण आसात.

श्री कपिलेश्वर देवाचो मुखेल वर्सुकी जात्रा उत्सव कार्तिक वद्य चतुर्दशी दिसा सुरू जाता आनी स दीस चलता. प्रत्यक्षांत ही जात्रा मार्गशीर्ष शुक्ल तृतीये मेरेन आसता. पूण हे जात्रेचो मुखेल दीस म्हळ्यार कार्तिक उमास.

- विनायक ना. शेणवी धुमे

कबड्डी: एक नीज भारतीय सांघिक खेळ. गोंयांत 'हुतूतू', बंगालांत 'हडू', दक्षिण भारतांत 'चेडुगुडु' आनी उत्तर भारतांत 'कबड्डी' ह्या नांवांनी ह्या खेळाक वळखतात.

भारतांत हो खेळ खूब पूर्विल्ल्या काळासावन खेळटात. पूण ताची निर्मणी केन्ना आनी कोणे केली, हेविशींची नोंद मेळना. संत तुकारामाच्या अभगात ह्या खेळाचो उल्लेख 'हमामा', 'हुंबरी' आनी 'हुतूतू' ह्या नावानी केल्लो दिसता.

सुर्वेक ह्या खेळाचें स्वरुप अनियमित आसलें. पुण्याचे 'डेक्कन जिमखाना' हे संस्थेन १९१५-१९१६ वर्सा ह्या खेळाचे नेम तयार करून सामने घडोवन हाडपाक सुरवात केली. सन १९३३ वर्सा अखिल महाराष्ट्र शारिरीक शिक्षण मंडळान भारतीय खेळाचो प्रसार करप ही मोख मुखार दवरून खेळाच्या नेमांत बदल करून खेळाचें आकर्शण वाडोवपाचो यत्न केलो अणभवी खेळगडी आनी तज्ञांनी भासाभास करून तातूंत जायत्यो सुदारणा केल्यो. सन १९५८ त भारतीय ऑलिंपिक खेळांचे समितीन कबड्डीक मान्यताय दिली. सद्या खेळाचें स्वरुप थोडें बदलून ताका 'कबड्डी' हें अधिकृत नांव मान्य करून दिलां. ह्या खेळापासत अखिल भारतीय आनी राज्य पातळेचेर संस्थांची थापणूक जाल्या

खेळ खेळपाची पध्दत: कबड्डीचो खेळ दोन पंगडांभितर खेळटात. दरेक पंगडांत धा खेळगडी आसतात. तातूंतले सात खेळगडे खेळ खेळटात. तीन खेळगडे राखीव आसतात. पंगडांतलो एक खेळगडो एकाच वेळार 'हुतुतू' ना जाल्यार 'कबड्डी' हो सूर धरत आपल्या विरोधक पंगडाचेर धुरी घालता आनी आपल्या हातांचो नाजाल्यार पायांचो वापर करून विरोधी पंगडाच्या खेळगड्यांक बाद करपाचो यत्न करता. त्याच वेळार विरोधी पंगडाचे खेळगडी, ह्या खेळगड्याक धरून बाद करपाचो यत्न करतात. धुरी घालपी खेळगड्यांक दुसऱ्या पंगडाचेंच्या धुरयेवळीक (धुरये लायनीक) स्पर्श करचो पडटा तशेंच दुसऱ्या अर्दांत आसतना 'कबड्डी' हो सूर सोडूंक उपकरना, नाजाल्यार धुरी घालपी खेळगडो बाद थारता. सद्या दोनूय पंगडांवटेन एक बोनस वळ (bonus line) आंखिल्ली आसता. धुरी घालपी खेळगड्यान हे बोनस वळीक स्पर्श केल्यार त्या पंगडाक एक अदीक 'बोनस गूण' मेळटा. पूण तेखातीर दुसऱ्या अर्दांत उणेच पांच खेळगडी आसचे पडटात. खंयच्याय पंगडांतलो एक खेळगडो बाद जाता, तेन्ना दुसऱ्या पंगडाक एक गूण मेळटा. जेन्ना एकाद्र्या पंगडाचे सगळे गडी बाद जातात, तेन्ना 'लोण' पडलो अशें म्हणटात. त्या वेळार विरुध्द पंगडाक थारायिल्ले चड गूण मेळटात.

अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण मंडळाच्या नेमांप्रमाण कबड्डी खेळपाच्यो तीन पध्दती आसात.

संजीवनी पध्दत: हातूंत ज्या पंगडाचो खेळगडी बाद जाता, तेन्ना विरुध्द पंगडाचो बाद जाल्लो खेळगडी जिवो जाता आनी खेळांत भाग घेता.

गनिमी पध्दत: हातूंत एक फावट बाद जाल्लो खेळगडी 'लोण' जायमेरेन वा डाव सोंपमेरेन खेळूंक शकना.

अमेर पध्दत: बाद जाल्लो खेळगडी खेळांत भाग घेवंक शकता, पूण तेखातीर विरुध्द पंगडाक 'गूण' मेळटा. खेळ खेळपाची पध्दत मात वयलेवरीच आसता. दादले हो खेळ २०-५-२० मिनटां खेळटात. तर बायलो १५-५-१५ मिनटां खेळटात. मदलीं पांच मिनटां सुटी आसता.

कबड्डीचें खेळांगण, दादल्यांक, बायलांक तशेंच भुरग्यांक वेगवेगळें आसता. दादल्यांचें खेळांगण १२.५०×१० मी. तर बायलांचे आनी १४ वर्सां सकयल आशिल्ल्या चल्यांचे खेळांगण ११×८ मी. आसता. बारा वर्सां सकल्या चलयांचें खेळांगण ९.५०×६.५० मी. आसता.

बसपाची चौकट: बाद जाल्ले खेळगडे हे चौकटींत क्रमान बसतात. जितले विरोधक पंगडाचे खेळगडे बाद जातात तेन्ना हे बाद जाल्ले खेळगडे क्रमान आपल्या पंगडाच्या अर्दांत भितर सरतात.

बोनस लायन (वळ): सद्या कबड्डीच्या खेळांगणांत बोनस वळ मारपाची चाल आसा. हे बोनस वळीभितर सरल्यार धुरी घेवपी खेळगड्याक एक बोनस गूण मेळटा. पूण तेखातीर विरोधक पंगडाचे उणेच पांच खेळगडे मैदानांत आसचे पडटात.

धुरयेवळ: विरोधी पंगडाच्या अर्दांत धुरी घालपी खेळगड्याक हे वळीक दांग घालून मुखार वचचें पडटा. हे वळीक दांग घालीनासतना परतो आयल्यार धुरी घालपी खेळगडो बाद जाता. हे वळीक हुंपचेपयली जर विरुध्द पंगडाचो खेळगडी ताका आफुडलो जाल्यार विरोधक पंगडाचो खेळगडो बाद जाता आनी धुरी घालपी खेळगडो नाबाद उरता.

लॉबी: झूज चालू आसतना खेळगडो लॉबींत भितर सरल्यार खेळगडो बाद जायना. पूण कारण नासतना खंयचोय खेळगडो 'लॉबी' भायर गेल्यार बाद जाता.

मदली वळ: ही वळ कबड्डी खेळांगणाची एक सारकी दोन अर्दां करता. धुरी घालपी खेळगडो मदली वळ हुंपून, 'कबड्डी' हो सूर धरीत विरोधक पंगडाच्या अर्दांत धुरी घालपाक भितर सरता. विरोधक पंगड धुरी घालपी खेळगड्यांक हे वळीभितर बाद करता.

नांवाजते खेळगडे: अर्जुन पुरस्कार जोडपी कबड्डी खेळगडे अशे दादले: १९७२ त सदानंद महादेव शेटये, १९७३ वर्सा भोलानाथ गुईन, १९८० वर्सा शांताराम जाधव; बायलो: १९७८ वर्सा शकुंतला खाटनकार, १९८१ वर्सा मोनिका नाथ, १९८३ वर्सा माया काशिनाथ आनी १९८६ वर्सा रमा सरकार.

विठ्ठल उत्तम चोडणकार आनी नीरा नायक ह्या दोन गोंयकार नांवाजत्या कबड्डी खेळगड्यांक १९८१ वर्सा बक्षी बहादूर जीवबादादा केरकार पुरस्कार फाव जाल्ले.

खेळासर्ती: आंतरराष्ट्रीय खेळामळार ह्या खेळाक आजमेरेन मानाची सुवात मेळूंक ना. आंतरराष्ट्रीय पांवड्यार कलकत्ता आनी ढाका ह्या दोन शारांत हो खेळ जालो. १९९० च्या बिजिंग आशियाई खेळांसर्तीत हो खेळ जालो, तातूंत भारतान वस्तादपण जोडलें.

आशिया खंडांत भारत, नेपाळ, बांगलादेश आनी पाकिस्तान तशेंच हेर कांय राश्ट्रांनी हो खेळ खेळटात. भारतांत ह्या खेळाची उदरगत चडांत चड गांवगिऱ्या वाठारांनी जाल्ली दिसता.

- चंद्रकांत द. पोरोब

कबीर: (जल्म: सुमार इ.स. १३९८; मरण: सुमार इ.स. १५१८).

उत्तर भारतांतलो एक म्हान संत कवी. ताचो जल्म, मरण, जात, आदी. गुरुसंबंद ह्यांचेविशीं विद्वानाभितर लेगीत मतभेद आसात. डॉ. हंटर हाच्या म्हणण्याप्रमाण कबीराचो जल्म विक्रम संवत १४३७ वर्सा जालो तर विल्सन हाच्या म्हणण्याप्रमाण कबीर विक्रम संवत १५०५ वर्सा ह्या संवसाराक अंतरलो. रेव्हरंड वेस्टकॉटाच्या मतान कबीर विक्रम संवत १४९७ त जल्मलो आनी संवत १५७५ त सोंपलो. कबीर पंथीय पदांतल्यान कबीराचो जल्म विक्रम संवत १४५६ त ज्येश्ठ शुक्ल पुनवेक सोमारा दीस जालो आनी ताका संवत १५७५ वर्सा मरण आयलें, म्हणपाचें निश्चित जाता.

कबीराचो जल्म रामानंदजी ह्या स्वामीच्या आशीर्वादान एके ब्राह्मण विधवेगेर जालो. लोकलजेक लागून तिणें आपल्या पुताक लहरतारा तळावाकडेन सोडून दिलो. उपरांत निरु आनी निमा ह्या निपुत्रीक कोष्टी जोडप्यान ताचो सांबाळ केलो, अशी कथा प्रचारांत आसा.

कबीर आंकवार उरलो, अशें कांय जाण मानतात. कांय जाण 'लोई' ही ताची लग्नाची बायल आसली आनी ताका दोन भुरगीं जाल्लीं, अशें म्हण्टात. ताच्या चल्याचें नांव 'कमाल' तर चलयेचें 'कमाली' आसलें. कांय जाणांच्या मतान 'लोई' ताची शिष्या आसली.

कबीर

कांय जाणांच्या मतान तो रामानंदाचो शिष्य आसलो तर कांय जाणांच्या मतान तो शेख तकीचो शिष्य आसलो. त्या काळांत लोक गुरुकडल्यान दीक्षा घेतिल्ल्या शिष्याचोच उपदेश आयकताले. जांकां गुरू ना ताची 'निगुरा' म्हूण बकच्छायो करताले. देखून कबीरान रामानंदजी ह्या नामनेच्या महात्म्याक आपलो गुरू मानलो.

कबीराचो जात-धर्म, रुढी, अंधश्रध्दा, भैरेजोळोप, व्रतवैकल्यां, कर्मकांड हांचेर निखालस विस्वास नासलो. तेखातीर सिकंदर लोदीकडल्यान ताका ख्यास्तय फाव जाली. काशीक मरण आयल्यार मोक्ष मेळटा आनी मगहराक मरण आयल्यार मनीस नरकांत वता, अशी एक अंधश्रध्दा लोकांमदीं आसली. आपल्या मरणाचो उपेग, अंधश्रध्दा पयस करपाखातीर करचो, म्हूण तो काशी सोडून मगहराक गेलो.

कबीराक स्वतंत्रताय मानवताली. शारीरिक स्वतंत्रताये परस मानसिक स्वतंत्रताय गरजेची, अशें ताचें मत आसलें. खंयचोच धर्म वा पंथ ताणें आपणायलो ना. तो आत्मगिन्यानी आसलो. ताणें सत्संगांतल्यान आपले बुद्दीची तांक वाडयली. ईश्वराचे उपासनेखातीर योगमार्ग आनी भक्तिमार्गाचो ताणें पुरस्कार केलो, पूण भक्तीमार्गाचेर ताचो चड भर आसलो. बरें नितळ चारित्र्य, निवैरता, निष्कामता, अनासक्ती आनी सात्त्विक रावप ह्या गुणांक ताणें चड म्हत्व दिलें.

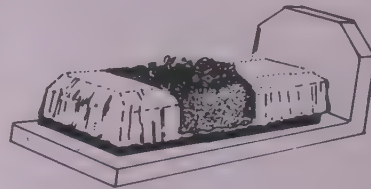
भारतांत आयिल्ले मुसलमान जेन्ना आपलें मुळावण घट करून हिंदूंचेर अत्याचार करूंक लागले, तेन्ना कबीरान दोनूय धर्मांक एकाम्रय दवरचेपासत भक्तिमार्गाची बुन्याद घाली, तेचपरी हिंदू-मुसलमानांचो एकवट सांबाळ्ळो. ताच्या ह्या वावराक लागून दोनूय धर्मांचे लोक ताका आपलो मानपाक लागले. कबीराच्या मरणा उपरांत ताच्या मडयावेलीं फुलां अर्दीअर्दी करून ह्या दोनूय धर्मांतल्या लोकांनी वांटून घेतलीं. हिंदूंनी आपल्या वांट्याचीं फुलां काशीक व्हरून तिचेर समाधी बांदली. तिका आयजमेरेन कबीरचौरा म्हूण वळखतात. मुसलमानांनी आपल्या वांट्याचीं फुलां मगहराक व्हरून ताचेर कबर उबारली.

कबीर निरक्षर पूण व्हड गिन्यानी आसलो. ताणें आपल्यो रचना तोंडी रचल्यो. ताच्या अनुयायांनी त्यो बरोवन काडल्यो. ताच्या काव्यांतल्यान दिश्टावो, प्रतीकांतल्यान ताची प्रतिभाशक्त जाणवता. ताच्या विचारांत दुसऱ्याचेर प्रभाव घालपाचें बळ आसा. तेचखातीर ताच्या काव्यांतल्यो जायत्यो उक्ती, म्हणींच्या रूपान लोकांच्या जिबेर घोळटात. ताच्या काव्यांत उत्प्रेक्षा, रुपक, दिश्टावे ह्या भाशाकारांचो खूब वापर जाला. कबीराचे भाशेक सधुक्कडी वा खिचडी म्हण्टाले. पूण ताची भास पूरबी हिंदी आसली. हिंदू-मुसलमानांचो एकवट करीत तो पुराय भारत भोंवलो. तेन्ना ताचेर हेर भासांचो प्रभाव पडलो. त्यावेळार त्या भासांतलीं उतरां ताणें आपणायलीं. ताच्या काव्यांत ब्रज, अवधी, पंजाबी, खडीबोली, फारसी, अरबी उतरांचो वापर सांपडटा. 'कबीर ग्रंथावली', 'कबीर बीजक' वा 'बीजक' हे ताचे रचनेचे अधिकृत ग्रंथ मानतात. शिखांच्या 'ग्रंथसाहिबा'त कबीराचीं कांय पदां आस्पावल्यांत. कवी म्हूण हिंदी साहित्यांत कबीराची सुवात ऊंच आसा.

- दिलीप बोरकार

कब्र: मुसलमानांचें थडें. मुसलमान लोक मडें पुरपाखातीर मसुंडीचे जमनींत ४ फूट खोल फोण खणटात आनी ताच्या तळाक एके वटेन एक फोणकूल खणून तातूंत मड्याचें तोंड मक्केचे दिकेवटेन दवरतात. ताका लागून भारतांत हो फोण सदांच दक्षिण दिशेन खणटात. मडें दवरतकच तो फोण विटांनी बंद करतात आनी सगळो फोण मातयेन भरून काडटात. मागीर ताचेर एक ल्हानसो उंचवटो करतात.

मेल्ले कुडीक लेगीत दुखा ची जाणविकाय आसता, अशें मानून ताचेर वजन येवचेंना, अशे तरेन फोणकुलाची रचणूक करतात. महम्मद पैगंबरान कब्रीचेर पक्कें बांद-काम करपाक आनी आलेख कोरांतपाक मनाय केल्या (मिश्कात, ५.९.६). पूण वहाबी पंथाचे मुसलमान सोडल्यार हेर सगळ्या मुसलमानांनी ह्या आदेशाक पाळो दिवंक ना.

कब्र

१६३१ चे सुर्वेक मोंगल सम्राट शहाजहान हाणें आपली बायल अर्जुमंदबानू उर्फ मुमताजमहाल हिच्या मर्णाउपरांत तिचें दफन केलें आनी कब्रीचेच सुवातीचेर तिचें व्हडलें यादस्तिक बांदलें. ह्या अप्रतिम शिल्पाची 'ताजमहाल' ह्या नांवान संवसारभर नामना आसा. औरंगजेबान आपली बायल राणी रबिया दौरानी, हिच्या उगडासाखातीर

ताजमहाल असो 'बिबि का मकबरा' औरंगाबाद शारांत बांदला. ...र शारांत टिपू सुलतान आनी हैदर अली हांच्यो कबरी आसात.

- कों. वि. सं. मं.

...म्युनिस्ट पक्ष: मार्क्स आनी एंगेल्स हांच्या तत्त्वगिन्यानाचो ...ार आनी प्रसार करप, क्रांतीच्या मार्गान कामगारवर्गाचे राजकी ...ची थापणूक करप आनी मार्क्सवादी तत्त्वांचेरुच समाजरचणूक ...ावातीर ते सत्तेचो वापर करप अशें ध्येयधोरण दवरून संघटित ...ल्या पंगडाक 'कम्युनिस्ट पक्ष' अशें म्हण्टात. रशियांतल्या कम्युनिस्ट ...ाचो आग्रही पुरस्कर्तो आनी एक संस्थापक लेनिन हाणें कम्युनिस्ट पक्ष ...यार 'कामगारवर्गाचें संघटित अग्रदल' अशें वर्णन केलां. ह्या पक्षान ...मगारवर्गाक संघटित करप, ते संघटनेच्या बळाचेर समाजांतलो ...डवलदारवर्ग आनी पक्ष हांचेकडल्यान सत्ता हातासप, तेउपरांत ...ाजांतलीं सगळीं उत्पादनं साधनां राज्याचे मालकीचीं करप आनी ...तूतल्यान निमाणें वर्गविरयत समाजरचणुकेचें ध्येय तडीक व्हरप, अशी ... पक्षाच्या ध्येयधोरणाची रूपरेखा आसा.

रशियांत १९१७ त जाल्ले राजकीय क्रांतीची प्रेरणा घेवन ...समारांतल्या हेर जायत्या देशांतूय कम्युनिस्ट पक्षांची थापणूक जाली ...नी रशियाच्या मार्गदर्शनाखाला तांणी आपापल्या देशांत राजकीय ...ळाचेर कार्य केलें. १९६० तले आंकडेवारीप्रमाण संवसारांतल्या ८३ ...शांत कम्युनिस्ट पक्षाची थापणूक जाल्ली आसून तांची सभासदसंख्या ...मार कोटींच्या लागसार आशिल्ली. हातूंतली सुमार ८५ टक्के ...भासदसंख्या रशिया आनी चीन ह्या दोन देशांतल्या कम्युनिस्ट पक्षांची ...ासून हेर १५ टक्के सभासदसंख्या ८१ देशांतल्या पक्षवांगड्यांची आसा.

कम्युनिस्ट पक्ष अस्तंत युरोपांतल्या उद्येगीक नदरेन फुडें पाविल्ल्या ...शांत वाडटलो आनी कामगारसंघटनांवरवीं तो त्या देशांत क्रांती ...डोवन हाडटलो, अशी मार्क्सवाद्यांची अपेक्षा आशिल्ली. पूण प्रत्यक्षांत ...ात कम्युनिस्ट पक्षाचें बळ खास करून अर्दविकसित आनी अविकसित ...शांत वाडलें. पयल्या म्हाझुजाउपरांत चीनांत कम्युनिस्ट पक्षान सत्ता ...ातासली. दुसरें म्हाझूज सोंपता आसतनाच रशियान उदेंत युरोपीय ...शांत कम्युनिस्ट पक्ष आपल्या लश्करी बळाच्या नेटाचेर सत्तेर हाडले. ...गेरी, चेकोस्लोव्हाकिया, पोलंड, रूमानिया, बल्गेरिया, उदेंत जर्मनी ह्या ...शांत कम्युनिस्ट पक्षाचें बळगें दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत एकदम ...र्यादित आशिल्लें. पूण रशियाच्या पालवाक लागून ते पक्ष अधिकाराचेर आयले. उदेंतेकडेन चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षान आपल्या प्रभावाचो आंवाठ कोरिया, इंडोनेशिया, ख्मेर प्रजासत्ताक, मलेशिया, ब्रह्मदेश, श्रीलंका ...नी कांय प्रमाणांत भारत ह्या देशांनी वाडयलो. कम्युनिस्ट पक्ष खास करून कृषी आनी उद्येगीक नदरेन मागाशिल्ल्या अर्दविकसित देशांनी ...र्यादित जावपाक पावलो. आफ्रिका आनी दक्षिण अमेरिका ह्या ...डांतल्या कांय देशांतूय कम्युनिस्ट संघटनेचीं मुळां घट जायत आसात.

रशिया भायल्या देशांतले कम्युनिस्ट पक्ष, सुमार १९५० मेरेन, रशियातल्या कम्युनिस्ट पक्षाचे आज्ञेवरवीं वावर करताले ही गजाल ...त्त्विक नदरेन जरी थोड्यांक पटना, तरी ती वेव्हारांतली खरी ...स्थिती आसा. रशियन क्रांतीउपरांत सतत तीस वर्सां रशियाचेंच ...ारपण संवसारांतल्या सगळ्या कम्युनिस्ट पक्षांनी बिनविरोध मान्य ...लें. पूण १९४८ त, युगोस्लाव्हियान पयलेच खेप ह्या अद्वितीय ...डारपणाक आव्हान दिवन आपल्या देशांतल्या कम्युनिस्ट पक्षाचें धोरण ... आसचें, असो आग्रो केलो. ते उपरांत, चीन देशान आपल्या ...शाचो कम्युनिस्ट पक्ष स्वतंत्र रितीन धोरण आंखतलो अशें जाहीर केलें. ...लिनच्या मरणाउपरांत हंगेरी, पोलंड, चेकोस्लोव्हाकिया ह्या देशांतल्या ...म्युनिस्ट पक्षान रशियन फुडारपणाआड अपेशी उठाव केले. रशिया ... चीन हांच्यामदले दुस्मानकायेचो परिणाम आशियांतल्या, द. ...मेरिकेंतल्या आनी आफ्रिकेंतल्या चडशा सगळ्याच कम्युनिस्ट पक्षाच्या ...ाचेर घडून आयलो. ताका लागून ह्या देशांत रशियावादी आनी ...चीनवादी अशे कम्युनिस्ट पक्षांचे दोन पंगड जाल्ले दिसून येतात.

ध्येय आनी धोरण: सगळ्या कम्युनिस्ट पक्षांचें श्रध्दास्थान मार्क्स आनी एंजेल्स हांचे ग्रंथ अशें मानतात. तातूंत फुडें लेनिन आनी स्टालिन हांणी केल्ली मार्क्सवादाची विस्कटावणी हाची म्हत्वाची भर पडली स्टालिनच्या मरणाउपरांत ह्या भाष्यकारांतल्यान ताचें नांव वगळलें.

कम्युनिस्ट पक्षाच्या उद्देशाचीं सूत्रां अशीं: १. देशांतलीं सगळीं उत्पादनसाधनां समाजाचे मालकीचीं करप. तातूंत उद्येगधंदे आनी शेतकाम हांचोय आस्पाव आसा. २. कम्युनिस्ट पक्षाच्या फुडारपणान क्रांती करून सत्ता हातासप. ३. सशस्त्र क्रांतीचेर विस्वास दवरप. ४. राज्यक्रांतीउपरांत हेर पक्ष आनी संघटना बरखास्त करप. ५. शिस्तबध्द आनी कृतिशील अशा पक्षफुडारपणाकडेन समाजान राजकीय शासन आनी अर्थीक साधनां हांची जापसालदारकी सोंपोवप.

रशियन कम्युनिस्ट पक्ष: एकुणिसाव्या शतमानाचे अखेरेक उद्येगीक मळावेल्या असमाधानाक लागून रशियांत मार्क्सवादी चळवळ सुरू जाली. प्लेखानॉव्ह ह्या क्रांतिकारकान मार्क्सवादी साहित्य परदेशांतल्यान रशियांत गुप्तपणान व्हरून रशियन भाशेंत ताचो प्रचार सुरू केलो. सुर्वेक मार्क्सवादी पंगडाचो आवांठ मर्यादित आशिल्लो. लेनिन आनी ताचे वांगडी हेय त्या गटांत सामील जाले. १८९० त रशियांत चोवीस लक्ष कामगार आशिल्ले. १८९८ त, मिन्स्क हांगा रशियन सोशल डेमॉक्रॅटिक लेबर पार्टीची थापणूक जाली. रशियन कम्युनिस्ट पक्षाची तेन्नासावन अधिकृतपणान थापणूक जाली अशें मानतात. १९०३ त, ह्या पक्षांत फूट पडली आनी बोल्शेव्हिक (व्हडलो) आनी मेन्शेव्हिक (धाकलो) अशे दोन पंगड तातूंतल्यान वेगळे जाले. लेनिन आनी ताचे वांगडी हांचो बोल्शेव्हिक पंगड चड प्रभावी आशिल्लो. रशियन क्रांतीच्या वेळा हो पंगड आघाडेचेर आशिल्लो. मार्च १९१८ त, ह्या पंगडान रशियन कम्युनिस्ट पार्टी (बोल्शेव्हिक) हें नांव घेतलें. १९२५ त, ऑल युनियन कम्युनिस्ट पार्टी (बोल्शेव्हिक) अशें नांव बदललें. ते उपरांत १९५२ त, बोल्शेव्हिक हो शब्द पुराय वगळ्ळो आनी 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ द सोव्हिएत युनियन' अशें नांव ताका दिलें.

कम्युनिस्ट पक्षाची रचणूक: रशियांतल्या कम्युनिस्ट पक्षाचे धर्तेचेरूच हेर देशांतल्या कम्युनिस्ट पक्षांच्यो घटना आनी नेम तयार केल्यात. कम्युनिस्ट पक्ष ज्या ज्या देशांत सत्तेर आसतात, थंय सबंद राज्याखातीर एकूच एक संघटना अस्तित्वांत आसा. हेर कांय देशांत गेल्या कांय वर्सांत रशिया आनी चीन ह्या देशांतल्या कम्युनिस्ट पक्षांकडेन निश्ठ आशिल्ले दोन वेगवेगळे पंगड तयार जाल्यात. कम्युनिस्ट पक्षाचे रचणुकेंत एकदम तळाकडेन प्राथमिक संघ आनी तेउपरांत जिल्हो, प्रदेश, राज्य ह्यो क्रमान वयल्या पक्षकेंद्रांची थापणूक करतात. दरेका सकयल्या पांवड्यावेल्यान वयल्या पांवड्याचेर प्रतिनिधी धाडटात. प्रदेशाभशेन वेवसाय केंद्रांनीय मुळाव्या पक्षसंघांची थापणूक करतात. कारखाने, भौशिक मळ, शेतकाम, खणी, वीजनिर्मणेचीं केंद्रां, विद्यापीठां, रेल्वे आनी हेर येरादारीचीं केंद्रां अशा सगळ्या सुवातींनी पक्षसंघ वावर करीत आसतात. अशा सगळ्या पक्षसंघांतल्यान पिरॅमिडप्रमाण पक्षाची संघटना तयार जाता. तातूंत पक्षमहासभेक सगळ्यांत उंचेली सुवात आसता. पूण प्रत्यक्ष वेव्हारांत सर्वोच्च मध्यवर्ती समिती सगळ्यांत चड बळिश्ट आनी म्हत्वाचे निर्णय घेवपी संघटना आसता.

पार्टी कॉंग्रेसच्या दोन अधिवेशनांच्या मदल्या काळांत पक्षाच्या ध्येयधोरणाचें मार्गदर्शन सेंट्रल कमिटी करता. पार्टी कॉंग्रेसचें अधिवेशन दर चार वर्सांनी जावचें असो नेम आसलो तरी काटेकोरपणान तो पाळटातूच अशें ना. पार्टी कॉंग्रेसच्या अधिवेशनांत सेंट्रल कमिटी आनी सेंट्रल ऑडिटिंग कमिशन हांची वेंचणूक जाता. सेंट्रल ऑडिटिंग कमिशन पक्षाचो अर्थीक वेव्हार पळेता आनी सेंट्रल कमिटीकडेन पक्षाच्या राजकीय आनी हेर सगळ्या धोरणांची जापसालदारकी आसता. दर स म्हयन्यांनी सेंट्रल कमिटीची बसका जावंक जाय, असो नेम आसा.

पक्षाची कार्यपध्दत: सेंट्रल कमिटीच्या सभासदांची तीन विभागांत

जाटणी करून तांचेकडेन वेगवेगळीं कामां सोंपयतात. १. अध्यक्षमंडळ (प्रिसीडियम): हाणें सेंट्रल कमिटीच्या कामाची आनी निर्णयाची अंमलबजावणी करपाची आसता. सेंट्रल कमिटीच्या दोन अधिवेशनांच्या मदल्या काळांत प्रिसीडियम सगळें धोरण थारायता. पक्ष आनी सरकार हांचेविशींचे निर्णय घेवपी सर्वश्रेश्ठ संघटन म्हूण हाचो उल्लेख करतात. प्रिसीडियमाक १९५२ मेरेन 'पॉलिटब्युरो' अशें म्हण्टाले. २. चिटणीस मंडळ (सेक्रेटरिएट): पक्षाचे निर्णय चालीक लावप, पक्ष कार्यकर्त्यांची वेंचणूक करप, तांच्या कामाचेर देखरेख दवरप तशेंच उद्योगधंदे, शेतकाम, वेपार, शिक्षण हांचेविशीं पक्षान थारायल्ल्या धोरणाचो प्रचार आनी प्रसार करप. परदेशांत पक्ष आनी सरकार हांचीं धोरणां थारावप, हीं सगळीं कामां सेक्रेटरिएटाक करचीं पडटात. ३. नियंत्रण मंडळ (कंट्रोल कमिशन): पक्षाच्या भितरल्या शिस्तीचेर नदर दवरपाची जापसालदारकी कंट्रोल कमिशनचेर आसता. सकयल्या पक्ष केंद्रांतल्या सदस्यांचे मतभेद, वाद हांचो निवाडो हें कमिशन करता.

पक्षान घेतिल्ले निर्णय सगळ्या सभासदांचेर बंधनकारक आसतात. ह्या निर्णयांच्या आड भासाभास करप, जाहीरपणान वा गुप्तपणान तांचेविशीं उलोवप हाचेर बंदी आसा, आनी तेखातीर सभासदांक कडक ख्यास्त थारायल्ली आसता. एकाद्र्या सभासदाक कांय निर्णयांविशीं आपलें मत परगटावपाचें आसत जाल्यार ताणें आपले प्रस्न पक्षाचे बसकेंत चर्चा जाता तेन्ना परगटावपाचे आसतात. हे नेम मोडपी सभासदाक देहदंडामेरेन कडक ख्यास्त जावं येता. हाका लागून एकाच वेळा हजारांनी सभासदांक पक्षांतल्यान काडून उडोवपाचीं उदाहरणां रशियन कम्युनिस्ट पक्षाच्या इतिहासांत बरेच फावट घडल्यांत. खूब जाणांक हद्दपारीची ख्यास्तूय जाल्या. रशियांत पक्षशुद्धीकरणाचे अशे प्रकार १९२४ सावन १९३४ मेरेन पांच फावट घडले. १९२९ त, रासवळ शेतकामाच्या प्रयोगाक विरोध करपाच्या आरोपावेल्यान खूब मोट्या प्रमाणांत पक्षाचें शुद्धीकरण जालें. १९३३ त घटनात्मक सुदारणांच्या संदर्भांत अशेंच मोटें शुद्धीकरण जालें. १८ वर्सां पिराय जाल्ल्या खंयच्याय उमेदवाराक पक्षाचो सभासद जावंक मेळटा. पक्षाचो सभासद जावप जितलें कठीण आसा, तितलेंच पक्षांतल्यान आपूण जावन भायर पडपूय कठीण आसा.

पक्ष आनी शासनसंस्था: पक्षाची यंत्रणा आनी सरकारी कारभाराची यंत्रणा हांचो दोगांयचो एकामेकांकडेन फाव तो मेळ आसूंक जाय. तातूंतूय पक्ष यंत्रणेचो कारभार यंत्रणेचेर शेक आसता. सरकारी खात्यांच्या सगळ्या शाखांचेर त्या त्या पांवड्यावयल्या पक्ष सदस्यांची पाळत आसता. पक्षाच्या भितरल्यो सभा आनी बसका हांच्या कामाविशीं वरिश्ठ पक्षफुडाऱ्यांकडेन म्हयन्याळे अहवाल धाडचे पडटात. पक्षाच्या सगळ्या आंगांनी शिस्तीचे आनी आज्ञापालनाचे खर नेम पाळचे पडटात. कम्युनिस्ट पक्षाच्या ध्येयधोरणाक आनी संघटनेक पूरक अश्यो आनीकूय तीन संघटना आसातः १. युवकसंघ (कॉम्सोमॉल) २. कुमार-संघ (पायोनियर्स) आनी ३. बालसंघ (लिटल ऑक्टोबरिस्ट). पक्ष संघटनेचे रचणुकेंतल्यो सगळ्यांत उंचेल्यो म्हत्वाच्यो शाखा अश्योः १. मध्यवर्ती पक्ष महासभा (ऑल युनियन पार्टी कॉंग्रेस) २. मध्यवर्ती लेखापरीक्षण मंडळ (सेंट्रल ऑडिटिंग कमिशन) ३. मध्यवर्ती समिती (सेंट्रल कमिटी) ४. अध्यक्ष मंडळ (प्रिसीडियम) ५. चिटणीस मंडळ (सेक्रेटरिएट) ६. नियंत्रण मंडळ (सेंट्रल कमिशन).

कम्युनिस्ट पक्षाचो प्रसार संवसारांतल्या हेर राश्ट्रांतूय रोखडोच पातळ्ळो. १. **अमेरिका:** समाजवादी पक्षांतल्यान फुटून आयिल्ल्या लोकांनी अमेरिकेंत इ.स. १९१९ त कम्युनिस्ट पक्षाची थापणूक केली. मुळावेक ताचे जायते पंगड आशिल्ले. सगळ्यांत व्हडलो पंगड 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ अमेरिका' ह्या नांवान सगळ्याक प्रचार करतालो. तातूंत जायत्यो परदेशी दाव्यो संघटना आनी समाजवादी पक्ष हांचोय आस्पाव आशिल्लो. तातूंतले 'रशियन फेडरेशन', 'मिशिगन सोशलिस्ट पार्टी', 'कम्युनिस्ट लेबर पार्टी' हे म्हत्वाचे पंगड आसात. मे १९२१ त, कॉमिन्टर्न बसकेक (कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल) अमेरिकेंतल्या सगळ्या कम्युनिस्टांक एकठांय येवचें पडलें आनी 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ अमेरिका' ह्या पक्षाच्या नांवासकयल सगळे कम्युनिस्ट एकठांय आयले.

२. **इटली:** इटलींतल्या राजकी पक्षांत कम्युनिस्ट पक्ष दुसऱ्या क्रमांकाचेर आसा आनी तो अस्तंत युरोपीय राश्ट्रांतलो सगळ्यांत व्हडलो कम्युनिस्ट पक्ष जावन आसा. इटलींतल्या अतिरेकी दाव्या समाजवादी लोकांनी हो पक्ष इ.स. १९२१ त घडोवन हाडलो आनी ह्या पक्षान प्रतिनिधी कायदे मंडळांत वेंचुनूय आयले. पूण इ.स. १९२६ त, मुसोलिनीन सगळे राजकीय पक्ष बेकायदेशीर थारायले. ताची फॅसिस्ट राजवट सुरू जातकच कम्युनिस्ट पक्षान आपलें कार्य भूंयगत पद्धतीन चालू दवरलें. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत इटलीच्या कम्युनिस्ट पक्षान, फॅसिस्टांआड आशिल्ल्या पांच राजकीय पक्षांचें जें संमिश्र मंत्रिमंडळ तयार केल्लें, तातूंत वांटो घेतिल्लो. पूण ख्रिश्चन डेमॉक्रॅटिक पक्षाचो पंतप्रधान दे गास्पेरी हाणें इटालियन कम्युनिस्ट पक्ष आनी इटालियन समाजवादी पक्ष हांकां वगळून मे १९४७ त नवें मंत्रिमंडळ तयार केलें. पूण फुडल्या वेंचणुकांनी इटालियन कम्युनिस्ट पक्षाक यश मेळ्ळें आनी ताका लागून ह्या पक्षाचो इटलींतले राजकीय जिणेचेर खोल परिणाम जालो.

३. **चीन:** चीनांत २५० वर्सां चालू आशिल्ली मांचू घराण्याची राजवट, राश्ट्रीय चळवळीक लागून पुराय सोंपली. डॉ. सन्-यत्-सेन हाच्या फुडारपणाखाल आयिल्लें चिनी प्रजासत्ताक आनी यादवी झुजाच्या काळांत सत्तेर आयिल्लो चँग-कै-शेक हाचो कॉमिंटांग पक्ष हांचेकडल्यान परिस्थितींत व्हडलोसो बदल घडून आयलोना. चीनांतले शासनवेवस्थेंतलो भ्रश्टाचार आनी सगळ्या राश्ट्राक आयिल्लें दुबळेपण हाका लागून अस्वस्थ जाल्ल्या बुद्धिजीवी वर्गान - प्राध्यापक, संपादक, महाविद्यालयांतले विद्यार्थी हांणी एक चळवळ उबी केली. हे चळवळींतल्यान इ.स. १९२० त चिनी कम्युनिस्ट पक्षाचो जल्म जालो. मार्क्सवाद आनी रशियन क्रांती हाका लागून प्रभावित जाल्ल्या विचारवंतांनी शांघाय हांगा कम्युनिस्ट पक्षाची थापणूक केली. १९२१ त, कॅन्टन, शांगची, पेकिंग, हुआन, शांघाय ह्या प्रांतांनी पक्षशाखांची थापणूक जाली. इ.स. १९३५ त, पक्षाचे परिशदेंत माओ हो पक्षाचो अध्यक्ष आनी निर्विवाद फुडारी जालो. चीनांतलो कम्युनिझम हो चिनी परिस्थिती आनी समाजवेवस्था हांकां पोशक आसतलो अशी जाणवीकाय माओन पक्ष कार्यकर्त्यांक १९४२ त दिली. माओन इ.स. १९४९ त चीनची जैतिवंत क्रांती घडोवन हाडटकच, पक्ष कार्यकर्त्यांमुखार निश्चित आनी स्पश्ट असो राजकीय आनी अर्थीक कार्यक्रम दवरलो. चीन आनी चीनवादी कम्युनिस्ट पक्ष माओ-त्से-तुंग हाचें भाश्य अधिकृत अशें मानतात.

रशिया आनी चीन ह्या दोनूय देशांतले कम्युनिस्ट पक्ष मार्क्सवादी तत्त्वगिन्यानाचो प्रचार करीत आसले, तरी दोनूय पक्षांनी संघटना-कार्यपध्दत आनी तत्त्वगिन्यान हातूंत उपाट फरक दिसून येता. रशियन कम्युनिस्ट पक्षांत शेतकामत्यांचें प्रमाण सामकें थोडें आसा. आयचो रशियन कम्युनिस्ट पक्ष आनी संवसारांतले चड करून सगळेच कम्युनिस्ट पक्ष मध्यम वर्गीय जाल्यात. चिनी कम्युनिस्ट पक्षांत मात शेतकामत्यांचो आंकडो भरपूर आसा, पूण हालींच जाल्ले चिनी कम्युनिस्ट पक्षाचे राश्ट्रीय परिशदेंत बुद्धिजीवी वर्गाक पक्षाकडेन चडांत चड आकर्शित करपाखातीर यत्न करचे, असो थाराव केला.

४. **पोलंड:** 'पोलिश युनायटेड वर्कर्स पार्टी' हो पोलंडांतलो बळीश्ट पक्ष आसा. १९४८ त कम्युनिस्ट पक्ष आनी समाजवादी पक्षांतलो दावो पंगड हांणी एकठांय येवन ह्या पक्षाची थापणूक केली. पोलंडांतले पुराय राजकी, समाजीक आनी संस्कृतीक जिणेचेर ह्या पक्षाचें नियंत्रण आगा. पोलंड वार्सा कबलातीचो वांगडी आशिल्ल्यान ताचें परराश्ट्र धोरण आनी लश्करी हालचाल रशियाच्या हुकुमावरवीं चलता.

५. **युगोस्लाव्हिया:** युगोस्लाव्हियांत १९१९ त, 'सोशलिस्ट वर्कर्स

…' ह्या नांवान कम्युनिस्ट पक्षाची थापणूक जाली. १९२०-१९५२ ह्या …ांत हो पक्ष 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ युगोस्लाव्हिया' ह्या नांवान …वताले. तेउपरांत 'कम्युनिस्ट्स ऑफ युगोस्लाव्हिया' अशें ताचें नांव … जाले. १९४८ त, युगोस्लाव्हियाच्या कम्युनिस्ट पक्षाचे रशियन …निस्ट पक्षाकडेन मतभेद जाले. युगोस्लाव्हियान रशियाचें फुडारपण …कारलें. युगोस्लाव्हियाचो अध्यक्ष मार्शल टिटो हाणें आपलें परराश्ट्र …ण स्वतंत्रपणान आंखलें. युगोस्लाव्हियाच्या कम्युनिस्ट पक्षान …याच्या धोरणापरस वेगळें अशें राश्ट्रीय साम्यवादी धोरण आपणायलें. …र्क्सवादापरस वेगळेपण आशिल्ल्या ह्या विचाराक थंय 'टिटोवाद' अशें …टात.

…६. भारतः २६ डिसेंबर १९२५ दिसा मानवेंद्रनाथ रॉय आनी कांय …शीश कम्युनिस्टांनी एकठांय येवन मार्क्सवादी विचारसरणेचे संघटनेची …पणूक करपाचें थारायलें. अशे तरेन 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया' (PI) हो पक्ष जल्माक आयलो. ह्या पक्षाचीं ध्येयधोरणां आंतरराश्ट्रीय …तर संवसारांतल्या विंगड विंगड देशांतल्या कम्युनिस्ट पक्षांक मार्गदर्शन …पी 'कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल' हे संघटनेच्या तत्त्वांचेर आवारीत …सतलीं, अशें थारलें. ह्या वेळार कांय कम्युनिस्ट पक्षफुडाऱ्यांनी रशियेक … दिली. ल्हवल्हव पक्षाच्या वावराक नेट आयलो. सुर्वेक ह्या पक्षांत …नवेंद्रनाथ रॉय, श्रीपाद अमृत डांगे, जी. एम्. अधिकारी, सी. पी. दत्त, …, हफिस, नलिनी गुप्ता, अयोध्या प्रसाद, शौकत उस्मानी हे फुडारी …शिल्ले. ब्रिटिशांआड स्वातंत्र्याझुजाखातीर चळवळ करपाक कम्युनिस्ट …ाचो हातभार आशिल्लो. पूण फुडें १९४२ तल्या असहकार चळवळींत …टो घेनासतना ब्रिटिशांक फाटबळ दिल्ल्याचो आरोप तांचेर जालो. ह्या …म्युनिस्ट पक्षाच्या हाताखाल देशांतल्यो चडश्यो कामगार संघटना …ुरताल्यो. एप्रिल १९५७ त, केरळ राज्यांतल्या सार्वत्रिक वेंचणुकांनी …त मेळोवन थंय कम्युनिस्ट पक्षाचें सरकार वेंचून आयलें.

१९५६ त, संवसारभरच्या कम्युनिस्ट चळवळींभितर जी थोडीभोव … पडिल्ली तिचो व्हडलोसो प्रभाव भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचेर …डलोना. १९६४ त, भारत-चीन झुजाच्या प्रस्नाचेर मतभेद जावन …ीपाद अमृत डांगे हाका ताच्या बऱ्याच वांगड्यांसयत कम्युनिस्ट …क्षांतल्यान बडतर्फ केलो. तेन्ना ताणें 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया' (मार्क्सवादी) म्हळ्यार CPI(M) ह्या नव्या पक्षाची थापणूक केली. …ाचेउपरांत CPI(M) पक्षांतल्या कांय वांगड्यांभितर मतभेद जावपाक …ागले. कांय वांगडी चिनी क्रांतीचो आदर्श दोळ्यांमुखार दवरून …ारतांत क्रांती घडोवंक सोदताले. ते पक्षांतल्यान भायर पडले. चारु …ुमदार हाच्या फुडारपणाखाल नक्सलबारी (अ. बंगाल) हांगा सशस्त्र …ांती घडोवन हाडपाचो यत्न करपी ह्या पंगडान CPI(ML) (मार्क्सवादी …ेनिनवादी) ह्या नव्या पक्षाची थापणूक केली. ह्या पक्षांतूय बरेच मतभेद …ाले आनी सद्या ल्हान-व्हड अशे स्वताक कम्युनिस्ट म्हणून घेवपी सुमार …त्रासांवयर राजकीय कम्युनिस्ट पक्ष भारतांत अस्तित्वांत आसात.

गोंयांत CPI, CPI(M) आनी AICP अश्या कम्युनिस्ट पक्षांच्यो शाखा …ासात. विद्यार्थी आंदोलनांतल्यान कम्युनिस्ट चळवळीक लागीं …ावल्ल्या कांय तरनाट्यांनी CPI(ML) सारक्या अतीदाव्या कम्युनिस्ट …क्षांक लागीं केले.

- कों. वि. सं. मं.

करंडे, रामचंद्र वामन (फोंडुशास्त्री): (जल्मः १८६४, माशेल; मरणः १९४६, माशेल).

एक सुदारणावादी आनी शैलीकार साहित्यिक. वेदविद्या आनी वैजकी …ाची वळख ताका घरचे परंपरेंतल्यान जाली. फुडें ह्या विशयांत तो …पो तज्ञ जालो. ज्योतिशशास्त्राचो आनी धर्म कर्मांतल्या विधींचो जो …ीक भाग आसता, ताचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. …र्मशास्त्रावेल्या ग्रंथांचें वाचन केलें. अशे तरेन संस्कृत, साहित्य, …र्मशास्त्र, कर्मकांड, आयुर्वेद आनी ज्योतिशशास्त्र ह्या विशयांचो खोलायेन अभ्यास करून ताणें शास्त्री ही पदवी मेळयली. तो चडसो नेमाळ्यांतल्यान लिखाण करतालो. सुमार १८९४ वर्सा 'हितचिंतक' ह्या पणजेसावन उजवाडाक येवपी सातोळ्यांतल्यान 'द्विरेफ' ह्या टोपण नांवान ताणें समाजीक विशयाचेर बरोवंक सुरवात केली. ताच्या रामचंद्र ह्या नांवांत दोन रकार आशिल्ले. म्हूण ताणें 'द्विरेफ' हें नांव घेतलें आनी द्विरेफ हाचो अर्थ भोंवर जाता. देखून ताणें आपल्या आपल्या बरपावळीक 'गुंजारव' हें नांव दिलें. ह्याच नांवान ताणें फुडें चाळीस वर्सां बरप केलें.

गोंयांतल्या म्हत्वाच्या अशा नेमाळ्यांनी ताणें बरपावळ केल्ली आसली तरी साहित्याच्या मळावेलो ताचो खरो वावर 'सत्संग' ह्या नेमाळ्यांतल्यान जालो. १९०१ वर्सा कुंभारजुवें वाठारांत श्रीनिवास लखू भांडारे हाणें छापखानो हाडलो. ह्या छापखान्यांतल्यान एक नेमाळें काडचें, असो विचार करंडेशास्त्रीच्या मनांत आयलो. भांडारेनूय ताका तेंको दिलो. अशे तरेन करंडेशास्त्रीच्या संपादकपणाखाल 'सत्संग' नेमाळें येवंक लागलें. ह्या नेमाळ्यावरवीं ताणें भरपूर बरपावळ केल्ली. फुडें ताणें सत्संग नेमाळ्यांतल्यान 'तोच मी' ह्या टोपण नांवान कविता बरोवंक सुरवात केली. पूण कवितेपरस ताचें गद्य बरप चड बरें थारलें. ताचेवरवीं गद्य बरपाक बरी शैली मेळ्ळी. देखुनूच ताका पयलो मराठी शैलीकार साहित्यिक अशें म्हणटात. ताणें आपले बरपावळींतल्यान सगळे विशय हाताळ्ळ्यात, तरी शिक्षण प्रसाराचेर ताचो चड भर आशिल्लो. जाय ते फावट ताणें ह्या विशयाचेर तळमळीन बरप केलां. पारतंत्र्याविशीं ताची खंत ताच्या बरपांतल्यान जाणवताली. ताच्या बरपाचे शैलींतले उपरोध, उपहास आनी नर्मविनोद हीं आंगां उक्तीं जातालीं. ताचें शिक्षण जरी आदल्या काळांतलें आसलें, तरी तो सुदारक आशिल्लो. बायलांक शिक्षण दिवपाविशीं तो उर्बा दितालो. हिंदुधर्मांतल्यो जातीपाती, भुरगेपणांत लग्न, पोटजातींतलीं लग्नां, परदेशगमन ह्या विशयांचेर ताची मतां सुदारणावादी आशिल्लीं. ताचें 'कैवल्यपूर मठाचा इतिहास' हें एकूच पुस्तक उजवाडाक आयलां.

- कों. वि. सं. मं.

कर- १:

समाजांत वेवस्था राखपाखातीर आनी लोकांच्यो कल्याणकारी गरजो पुराय करपाखातीर शासनाक येणावळीची गरज लागता. ही येणावळ खुबशा वाटांनी शासन एकठांय करता. हातूंतली एक वाट म्हळ्यार लोकांकडल्यान सक्तीन वसूल करून घेतिल्लो दुडू वा जिन्नस हांच्या रुपांतली येणावळ. अशे तरेचे सक्तीन वसूल करून घेतिल्ले येणावळीक 'कर' अशें म्हणटात.

प्रजेच्या खाजगी उत्पन्नांतल्यान कराच्या रुपान खासा वांटो घेवपाचो राजाक हक्क आसा, ही भावना भारतांत पयलींसावन चलत आयल्या. पूण हो कर थोडोच आनी ताका लागून प्रजेचेर भार पडचोना असो आसचो, अशें चडशा सगळ्या धर्मशास्त्रकारांनी सांगून दवरलां. राजान प्रजेच्या उत्पन्नाचो सवो भाग कर म्हूण घेवंचो, असो नेम आदल्या स्मृतिकारांनी दिला. कर कशे पद्धतीन घेवंचो हाचेविशीं मनू म्हण्टाः

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ।।
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञा ऽ ऽ ब्दिकःकरः।।

अर्थ- राजा फलान युक्त जावंचो (राजकर्मां चलोवपाक आडमेळीं येवचीं नहय) आनी कर्मांचो कर्तोय (वेपारी, उदमी, शेतकार) फलान लाभयुक्त जावंचो. अशे तरेन विचार करून राजान राष्ट्रांतल्या लोकांकडल्यान सार्वकाल कर घेवचे. जेप्रमाण जळू, पाडूक आनी भुंगुल्लो हे प्राणी (रगत, दूद आनी म्होंव हे पदार्थ) थोडेयोडे करून खातात, तेप्रमाण (मूळ भांडवल नश्ट जावंचेंना म्हळ्यार राजान आपणाकडल्यान कर घेतलो, हें प्रजेक जाणवचें लेगीत ना) अशे तरेन राजान राश्ट्रांतल्यान थोडो थोडो वर्सुकी कर घेवंचो.

ताचे फुडें मनून सांगलां- राजान अधाशीपणा करून प्रजेक मुळासकट पिळून काडची नहय. तशें केल्यार राजा आनी प्रजा ह्या दोगांचेरुय अनर्थ येतलो.

जमनीखेरीज खणी, मीठ, वेपारी माल, नौकानयन, हतयांचे कळप ह्यो गजाली सरकारी उत्पन्नाच्यो आसतात, अशें महाभारतांत सांगलां. राजान जांचेर कर बसोवचो न्हय, अश्यो गजाली फुडलेतरेल आशिल्ल्यो:

अटवी पर्वताश्चैव नद्यस्तीर्थानि यानि च।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नास्ति तत्र परिग्रहः ।।

अर्थ- रानां, दोंगर, न्हंयो आनी तीर्थां हांचेर कोणाचोच अधिकार ना. देखून, राजान हांचेर कर घेवंचो न्हय.

कर पध्दतीक लागून समाजाचे अर्थीक बांदावळीचेर बरेच परिणाम जाता. कृषिप्रधान अर्थीक वेवस्था आसतना चडशा करांची येणावळ शेतांतल्यान वसूल जाताली. उद्देगीक क्रांती जातकच, उद्देगाविशींचे कर हो करप्रणालीचो मुखेल आदार जालो. करवसुलींत जे तरेन सक्ती आसता, तेचप्रमाण हे रकमेच्या बदलाक खासा खंयचीच सेवा राज्याकडल्यान दिवपाची चाल ना. देखीक- नागरिकान रु. ५०० इतलो कर भरलो, जाल्यार हेच रकमेच्यो वा तिच्या मोलाचें फारीकपण म्हूण खंयचीच खाशेली सेवा करदात्याक शासनाकडल्यान मेळना.

अठराव्या शतमानांतलो अर्थशास्त्रज्ञ जे. बी. से हाचें मत अशें आशिल्लें- 'कर जितले कमी तितले बरे' दरेक कर म्हळ्यार अर्थवेवस्थेवयलें संकट, अशें त्या काळांतल्या अर्थशास्त्रज्ञांचें म्हणणें आशिल्लें. ॲडम स्मिथ हाचें मत अशें आसा की स्वतंत्रताय ही अर्थीक उदरगतीपरस चड म्हत्वाची आसा. देखुनूच, राश्ट्राच्या संरक्षणाखातीर जो खर्च जाता, तातूंत जण एका नागरिकान निजाच्या अर्थीक बळग्याप्रमाण वांटो उबारपाकूच जाय. हो वांटो म्हळ्यार कर. कर आकारता आसतना कसली नदर आपणावची हेविशीं वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळीं मतां मांडल्यांत. तातूंतली एकूय विचारसरणी परिपूर्ण अशी ना. देशांतली अर्थवेवस्थेची स्थिती कशी आसा आनी सरकाराची मोख खंयची हाचेवेल्यान कर आकारपाचें धोरण थारावपाचें आसता.

करांचो उपेग: समाजांतल्या गरजेच्या वस्तूंचे उत्पादन वाडीक करांवरवीं उर्बा दिवं येता. करांक लागून उत्पादनाक फाव ती दिका मेळटा. करांचो उपेग समाजीक कल्याणाखातीर जाता. शासनाक खर्चाखातीर येणावळ मेळोवन दिवप, गिरेस्त आनी गरीब हांचेमदली विशमताय उणी करप, वाडट्या दरांचेर नियंत्रण दवरप, पुराय रोजगार निर्माण करपाक पालव दिवप, विदेशी वेव्हारांतली विषमता पयस करप, प्रादेशिक असमतोल पयस करप हे करांचे कांय उपेग आसात.

कर आकारपाचीं तत्त्वां: करदात्याकडल्यान कर घेतना खंयचेच व्यक्तीचेर अन्याय जावंचोना हाचेकडेन सरकारान लक्ष दवरचें पडटा. व्यक्तीची कर दिवपाची कुवत पळोवन कराची रक्कम, ती केन्ना फारीक करपाची आनी कसले पध्दतीन फारीक करपाची, हें निश्चित आसूंक जाय. कराची वसुली करतना करदात्याची तजवीज जातली, हें ध्येय सरकारान दोळ्यांसामखार दवरूंक जाय. वसुलीचेर जावपी खर्च कमीत कमी आसूंक जाय. कर आकारपाक खर्च जाता, ताचे परस करापसून मेळपी येणावळ चड आसा, हाची सरकारान खात्री करूंक जाय. हेभायर कर पध्दतींत लवचिकता, सरलता, पर्याप्तता, सारकेपण, वैधता, विविधताय हांचेरुय भर दिवंक जाय.

करांचो आघात वा भार: येणावळींतल्यान कर दितात म्हळ्यार तितलेच रकमेन ते व्यक्तीची येणावळ उणी जायत आसता. देखुनूच जण एकलो कराचो भार दुसऱ्याचेर धुकलपाचो यत्न करता. देखीक- वस्तूंचेर विक्री कर बसयल्यार तो वेपाऱ्याक दिवंचो पडटा. म्हळ्यारूच कराचो आघात (impact) वेपाऱ्याचेर पडटा. पूण जर त्या वेपाऱ्यान कराचे रकमेइतलें वस्तूचें मोल वाडयलें आनी गिरायकांकडल्यान वसूल केलें, तर कराचो भार (incidence) गिरायकांचेर पडटा. देखून कराचो भार कोण मोंमता ताका म्हत्व आसता. जितले रकमेचो कर भरता तितली रक्कम ताका खर्च करपाक कमी पडटा. देखून, कर बसयतना कर कोण दिता हाचेर सरकार आपलें लक्ष दवरता. करांक लागून सेवन, उत्पादन, उत्पादक-घटकांचें पुनर्वाटप (reallocation) आनी परदेशी वेपार हांतूंत बदल जाता, म्हूण खासा करांचो भार नक्की कोणाचेर पडटा, हें निश्चितपणान सांगप कठीण आसा.

करांचे प्रकार: प्रत्यक्ष कर आनी अप्रत्यक्ष कर अशे करांचे दोन प्रकार आसात. ह्या दोनांत खरो फरक खंयचो हेविशीं अर्थशास्त्रज्ञांमदीं एकमत ना. सामान्यतायेन प्रत्यक्ष कराचो आघात आनी भार कर दितल्याचेरूच आसता. देखीक: येणावळ कर, भांडवली नफा कर, संपत्ती कर, दायज कर, मालमत्ता कर आदी. हाचे उरफाटें, जे कर व्यक्ती सुर्वेक स्वता भरता पूण उपरांत दुसऱ्यांकडल्यान वसूल करता, तांकां अप्रत्यक्ष कर अशें म्हण्टात. देखीक: उत्पादन कर, करमणूक कर, विक्री कर, अबकारी कर, उत्पादन कर प्रा. उर्सुला हिक्ससारके कांय अर्थशास्त्रज्ञ करवसुलीवयल्यान प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कर थारावचे ह्या मताचे आसात. भारतांत कर येणावळींतली ७५ टक्क्यांपरस चड येणावळ अप्रत्यक्ष करांतल्यान येता. राश्ट्रीय येणावळींत कराचो वांटो सुमार १५ टक्के आसा.

कांय म्हत्वाचे कर: *१. प्राप्तिकर वा आयकर (Income-tax)* सरकारान दिल्ले राखणेक लागून काम करप, येणावळ मेळोवप आनी कायद्याचे चौकटेंत रावन मेळिल्ले येणावळीचो उपभोग घेवप शक्य जाता. देखून, व्यक्तीचे येणावळीचेर कर लावपाचो सरकाराक हक्क आसा, अशें मानतात.

२. *उत्पादन कर:* सरकार कारखान्यांखातीर वीज, उदक, रस्ते आदी पुरयता. ह्यो सुविधा दिवपाखातीर जावपी खर्च वसूल करप हो उत्पादन-कराचो हेत जावन आसा. वस्तूंचें उत्पादन जातकच हो कर उत्पादकांकडल्यान वसूल करतात.

३. *भांडवली नफा कर (Capital gains tax):* अर्थीक उदरगत आनी नेटान जावपी उद्देगीकरण हाका लागून भांडवली वस्तूंच्यो दरो नेटान वाडटात. असले परिस्थितींत भांडवली वस्तू विकल्यार मूळ दरापरस चड पयशे विकतकच मेळटात. हे वाडीक 'भांडवली नफा' अशें म्हण्टात. ह्या फायद्याचेर जो कर लायतात, ताका 'भांडवली नफा कर' अशें म्हण्टात.

४. *संपत्ती कर (Wealth Tax):* संपत्तीच्या आदारान अदीक संपत्ती मेळोवं येता. हातूंत वाड जावंची न्हय म्हूण सरकार हातूंतलो वांटो कराच्या रुपांत वसूल करता.

५. *करमणूक कर:* करमणुकीचीं साधनां मेळोवन दिवपाक सरकाराक खर्च जाता. हो खर्च करमणूक कराच्या रुपांत वसूल करप हो ह्या कराचो हेत जावन आसा.

- प्रा. वामन रामनाथ नायक

कर- २: शुभ दिसाच्या दुसऱ्या दिसाक कर वा करीचो दीस अशें म्हण्टात. ह्या दिसाक अशुभ मानतात. कसलेंय बरें काम ह्या दिसा करिनात. बऱ्या कामाखातीर भायर सरनात. चवथ, संक्रांत ह्या सारकीले सण मनयल्या उपरांत लोक दुसरे दिसा घराभायर सरनात.

- कों. वि. सं. मं.

करबील: (मराठी-कढिलिंब, गंधला, पुष्पला; हिंदी- कटनिंब, मिठनिंब; गुजराती- कढिलिंबडो; संस्कृत- सुरभिनिंब, कृष्णनिंब, कैटर्य; कन्नड-करीबेवू; इंग्लीश- करी लीफ ट्री; लॅटीन- मुराया कोनिजी; कूळ- रुटसी).

करबील हें पोरसांतलें एक झाड. करबीलाक कांय लोक 'करपील' अशेंय म्हण्टात. करबीलाचें झाड ६ मी. मेरेन वाडटा. झाडाचें कांड बारीक आसलें, तरी तें घट आसता. ताचीं पानां संयुक्त रुपांत आसतात, एकोडीं केन्नाच नासतात. पानांक बरो वास येता आनी तीं मात्शीं मिरमिरीत आनी तिखट आसतात. पानां सुकल्यार लेगीत वास वचना. ताचीं फुलां एकोडीं नासतात, तांचेय गोंड जातात. फुलां बारीक आनी धवशा रंगाचीं आसतात. फळां बारीक आसतात, तांचेय घोंस जातात. पिकल्या उपरांत फळ जांभळया रंगाचें दिसता आनी तातूंत भितर एक

शदोन बियो आसतात.

करबीलाची लागवड व्हड प्रमाणांत केल्ली दिसना. गोंयांत, करबील फत घरगुती वापराखातीर आपल्या घराच्या पोरसापुरतो रोयिल्लो शटी पडटा, खास धंद्याखातीर कोणूच रोयनात.

करबीलाक खास तरेची जमीन जाय अशें ना. ताका सारें वा उदकूय र्लानात. रेव्यांत-खातोडांत तो व्हड जाता. सांवटांतय तो जियेता. त ज्या जाग्यार वत कमी आनी झाडां चड आसतात, ते सुवातेर तो च गेल्लो दिश्टी पडटा.

करबीलाच्यो खास अश्यो जाती नात. हालींच पुणेच्या शेती ाविद्यालयांतल्या शास्त्रज्ञांनी करबीलाचो बरो वास येता तसली शेली जात विकसीत केल्या. करबीलाची लागवड बियांपसून करपाक ाता, पूण अशीं झाडां बरीं वाडनात. बरे लागवडीखातीर पाळांक जे ब येतात, ते काडून रोयतात. ४५×४५×४५ सेंमी. लांब, रुंद आनी ोल आकाराचीं फोंडकुलां खणून ३×३ मी. अंतराचेर जून म्हयन्यांत वमाक सुरवात जातकच हे कोंब काडून रोवपाचे आसतात.

करबीलाचें झाड ३ ते ५ वर्सांचें जातकच पानां काडपाक सुरवात रतात. झाड ल्हान आसतना पानां काडलीं जाल्यार झाडाचे वाडीचेर रिणाम जाता. घरांत वापरपाखातीर गरजेपुरतीं झाडांचीं पानां काडूं तात, पूण विकपाखातीर चड प्रमाणांत काडपाचीं आसत जाल्यार र्सातल्यान सादारणपणान २ ते ३ खेपे तेंगशेवयलीं पानां काडटात. न्या वाडिल्ल्या झाडांपसून सरसकट १०० किग्रॅ. पानां मेळपाक शकतात. करबीलाचें उत्पन्न २० ते २५ वर्सां मेळटा.

करबीलाच्या पानांक बाजारांत वर्सूयभर मागणी आसता. ह्या पानांचो वड करून जेवणाच्या पदार्थांक फोण्ण दिवपाक वापर करतात. सार, ाकाची कडी, चेटणी, चिवडो ह्या पदार्थांत वासाखातीर करबील ापरतात. हागवणीचे धामीआड उपाय म्हूण करबीलाचीं ताजीं पानां ातात.

- विश्राम गांवकार

करमली, नागेश रामदासः (जल्मः ५ फेब्रुवारी १९३३, काकोडें-केपें).

गोंयचो सुटके झुजारी आनी नामनेचो कवी. बापायचें नांव रामदास माधव नायक करमली. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेज भाशेतल्यान घेतलें. तो खण उद्योगांत नोकरी करतालो. उपरांत १९६२ वर्सा ताणें कामगार चळवळींत वांटो घेतलो. १९६६ वर्सा सावन आकाशवाणीच्या पणजी केंद्राचेर 'स्टाफ आर्टिस्ट' म्हूण नोकरी करतालो आनी १९९१ त तो निवृत्त जालो.

ताका भुरगेपणातूच शिकता आसतना साहित्याची गोडी लागली. कवीवर्य बाकीबाब बोरकार हाचें मार्गदर्शन ताका मेळ्ळें. तेचपरी शणै गोंयबाबाची बरपावळ वाचून ताका कोंकणी शक्तीचो दिश्टावो जालो. १९५२ वर्सा कोंकणीच्या वावराकडेन ताचो संबंद आयलो. तातूंतल्यानूच फुडे ताणें गोंयचे सुटके चळवळींत वांटो घेतलो. 'राश्ट्रीय कॉंग्रेस-गोंय' हे संघटनेवरवीं दक्षिण गोंयांत सुटके चळवळीचो प्रचार करपांत ताचो महत्वाचो वांटो आसा. सुटके झुजारी ॲन्थनी ऊर्फ टोनी द सोउज्ञ हाच्या मार्गदर्शनाखाला ताणें १९५२ वर्सासावन लोकांच्या मनांत पोर्तुगेज राजवटीआड जाग हाडपाक जायतो वावर केलो. १६ सप्टेंबर १९५४ दिसा गोंयांत 'तेरेखोल दीस' मनोवपाचें थारायल्लें, ह्या निमतान १५ सप्टेंबर दिसा रिवण ह्या वाठारांत भूंयगत वावर करता आसतना पोलिसांनी ताका धरलो. लश्करी कोर्टान ताका धा वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर १५ वर्सां खातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले. तो रेइश मागुश बंदखणींत आसतना, थंय बंदखणींतल्या स्वातंत्र्य झुजाऱ्यांचें कोंकणी अभ्यास मंडळ घडोवन 'जोत' नांवाचें हाताळें काडयलें. बंदखणींत ताणें चार वर्सां आठ म्हयने आनी दोन दीस ख्यास्त भोगतकच १७ मे १९५९ दिसा ख्यास्त सोंपचे आदींच ताची आग्वादचे बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत गोंय सुटकेमेरेन ताणें वेगवेगळ्या रुपांत वावर केला.

ताणें फाटल्या पंचवीस-सव्वीस वर्सांत कोंकणीचे उदरगतीखातीर बरोवपी, वावुरपी आनी संघटक म्हूण वावर केला. कोंकणी भाशा मंडळाचो तो एक संस्थापक वांगडी जावन आसा. गोंयांतल्या 'लळितक' ह्या साहित्य दर्शनाचे कार्यावळीचो तो प्रवर्तक आसा. ताका कोंकणी भाशेवांगडाच मराठी, हिंदी, इंग्लीश आनी पोर्तुगेज ह्यो भासो येतात. उर्दू, बंगाली आनी कन्नड भासांचो ताणें अभ्यास केला. कोंकणी पाठ्यपुस्तकां तयार करपाचे नदरेन गोंय माध्यमिक आनी उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, तेचपरी गोंय राज्य शिक्षण संस्थेच्या वावरांत ताणें वांटो घेतला. गोंय सरकाराच्या गॅझेटियर संपादक मंडळाचो तो वांगडी आसा. गोंयच्या स्वातंत्र्य सैनिक चरित्रकोशाच्या संपादन वावरांत ताचो वांटो आसा.

ताणें कोंकणी आनी मराठी भासांतल्यान वेगवेगळ्या तरांचें बरोवप केलां. तातूंत काव्य हो प्रकार मुखेलपणान केळयला. आकाशवाणीखातीर तरेकवार बरपावळ रचल्या. ताचे 'जोरगत' (१९७९), 'सांवार' (१९७९) आनी 'वंशकुळाचें देणें' (१९८९) अशे कवितांझेले उजवाडाक आयल्यात. ताणें आद्य रंगाचार्य हाच्या 'केळु जनमेजया' (जनमेजया आयक) नाटकाचो आनी मोहन राकेश हाच्या 'आधेअधुरे' ह्या नाटकाचो अणकार केला.

१९७२ वर्सा भारतीय स्वातंत्र्याच्या रुप्याउत्सवी वर्सानिमतान भारत सरकाराकडल्यान ताका ताम्रपत्र दिवन ताचो गौरव जालो. ताच्या 'जोरगत' ह्या कवितांझेल्याक कोंकणी भाशा मंडळ आनी गोंय कला अकादमीचे राज्य साहित्य पुरस्कार मेळ्ळ्यात. १९८३ वर्सा कुडचडें हांगा जाल्ल्या अखिल भारतीय कोंकणी लेखक संमेलनाचो तो येवकार अध्यक्ष आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

करमळकार, आत्माराम (आपा) नरसिंहः (जल्मः २५ जून १९१६, पणजी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें लिसेवमेरेन शिक्षण घेतलें. १९३४ वर्सा भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेस (Indian National Congress) हे संघटनेचो तो वांगडी जालो. 'छोडो भारत' चळवळींतल्यान (Quit India) भूंयगत वावुरप्यांकडेन ताणें आडवाटेन संबंद दवरिल्लो. १९४५ वर्सा ताणें लिपचोरयां पत्रकां छापून आनी तीं लोकांक वांटून तांचे वरवीं पोर्तुगेज गोव्हेर्नादोर जेराल, जुजे काब्राल हाच्यो गुपीत कारवायो आनी भ्रश्टाचार उक्ताडार हाडपाचो यत्न केलो. १९४८ वर्सा मुंबयसावन येता आसतना पोलिसांनी ताका रातचो कुळें वाठारांत धरलो. तांणी ताचेकडेन आशिल्लो दादरा नगर हवेलीचो नकासो जप्त केलो. तेभायर ह्या नकाशाविशीं जायते प्रस्न केले आनी ताणें भारतीय वकिलातीकडेन संबंद दवरचो न्हय असो आदेश दिवन ताका सोडलो. तो पणजे बॅंकेंत नोकरी करता आसतना १९५० त पंडित नेहरून दिल्लीच्या लाल किल्ल्या वेल्यान पोर्तुगेज राजवटीआड टीका केल्ली. ताचे आड निशेद करपाखातीर पोर्तुगेज सरकारान एक पत्रक काडिल्लें. ह्या पत्रकाचेर सय करूंक ताणें न्हयकार दिलो. तेखातीर सां तोमे (St. Tome) वेले बॅंकेचे शाखेंत ताची बदली केली. सां तोमे हांगां वता आसतना वाटेर, मुंबय पावतकच बरो नाशिल्ल्याचें सवंग करून ताणें तिकेट रद्द करूंक लायली. आनी उपरांत निशेद परगटावपाक म्हूण बॅंकेक सोडचीट दिली. उपरांत तो मुंबय युनायटेड कमर्शियल बॅंकेंत काम करूंक लागलो आनी वांगडाच राश्ट्रवादी वावरांत वांटो घेवंक लागलो. महाराष्ट्र सरकार, गोंयांत आशिल्ली भारतांतली वकिलात (Consulate) आनी दिल्ली आशिल्ले विदेशी मंत्रालय (External Affairs Ministry) हांकां जोडपी म्हत्वाचो दुवो कसो तो वावुरलो. नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचो तो वांगडी आसलो. सुटके झुजारी पीटर आल्वारीस हाच्या पालवान तो वावुरप्यांक घातपाती आनी भूंयगत वावर करपाक तयार करतालो. २७ मार्च १९५४ दिसा १२० सत्याग्रहींक घेवन, गोंयांतली रेल्वे येरादारी बंद करची अशी

मागणी करूंक ताणें कॅसलरॉक हांगा मोर्चो व्हेलो. १९५४ वर्सा ताणें दादरा नगर हवेलीचे सुटके चळवळीखातीर वावुरी धाडिल्ले. आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या पालवान नगरहवेलीची सुटका करपांत ताचो वांटो आसा. दादरा आनी नगर हवेलीचो प्रशासक म्हूण ताका एकमतान वेंचून काडलो. फुडें ताणें कश्टकरी आदिवासींक आदार दिवपाखातीर पंचायत राज्य आनी भूंय कायदो काडलो आनी प्रांताच्या प्रशासनांत लोकशाय राज्यपध्दत सहजतायेन हाडपाखातीर मोलादीक वावर केलो. तो गोंयच्या आनी गोंयाभायल्या कांय सुटके झुजाऱ्यांक अर्थीक पालव दितालो. गोंय सुटके मेरेन ताणें मुंबय रावन सुटके झुजाचो वावर केला.

गोंय सुटके उपरांत तो जायतीं वर्सां भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेस संघटनेचो पदाधिकारी आनी चिटणीस आशिल्लो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन, मुंबय प्रदेश कॉंग्रेस समितीन पदक दिवन आनी दादरा आनी नगर हवेलीच्या प्रशासकान ताका मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- को. वि. सं. मं.

करवली: लग्नसुवाळ्यांत न्हवऱ्याचे भयणीक करवली म्हण्टात. 'करो' म्हळ्यार मंगल कलश. हो कलश हातांत घेवपी ती करवली. म्हुर्तावेळा न्हवऱ्याच्या फाटल्यान करवली उबी रावता. कांय कडेन मंगल कलश माथ्यार घेवन करवली न्हवऱ्याफाटल्यान घोड्यार बसता. लग्नांत वेणी (न्हवऱ्याची आवय) फाटोफाट करवलेक मान आसता. व्हंकलेची आवय करवलेचे पांय धुवन तिका साडी दिता. करवलेविशीं कोंकणी लोकगीत आसा तें अशें:

शेतुक करवली भायर सरवली,
खरचांडी रागान गेली रे पालवा----

- कों. वि. सं. मं.

कराची: पाकिस्तानांतलें सगळ्यांत व्हड शार. लोकसंख्या: ५,१०३,००० (१९८१). ल्यारी आनी मलिर ह्या न्हंयांच्या मदीं भुशिराच्या तोंकार हें शार वसलां. पाकिस्तानांतलें हें एक मुखेल बंदर. दर्यांतले एके फातरावळीच्या तोंकाचेर मनोरा नांवाची ऊंच शिळा आसा. हे शिळेखातीर कराची बंदराक बरी राखण मेळटा. मनोऱ्याचे फातर आनी मुखेल भूंय हांच्या मदल्या खारकच्छांतली गाळाची माती आपशींच झोतावरवीं व्हांवन वता, हें बंदराचें एक सैमीक खाशेलेपण जावन आसा.

कराची शार सिंधू न्हंयच्या मुखाकडेन वायव्येक आसा. हें शार मुंबय सावन ८८० किमी. अंतराचेर आनी दिल्ली सावन १०५६ किमी. अंतराचेर आसा. सुएझ मार्गान हें शार लंडनसावन फकत ३,७२५ किमी. अंतराचेर आशिल्ल्यान युरोपाक हें सगळ्यांत लागशिल्लें बंदर आसा. तेभायर अफगाणिस्तान, मध्य आशिया हांकांय हें बंदर लागीं पडटा. हांगाचें तापमान जून म्हयन्यांत ३२° से. आनी जानेवारी म्हयन्यांत १४° से. आसता. हांगा पावस २० सेंमी. पडटा.

१८ व्या शेंकड्यापयलीं कराची शाराचो खंयच उल्लेख मेळना. १७२५ त, हब न्हंयच्या तोंडाकडेन खराक वाठारांत ल्हानशें बंदर आशिल्लें. हें बंदर मातयेन भरिल्ल्यान त्या वाठारांत रावपी लोक कलाचीकून हांगा रावंक गेले. थंय भुशिराच्या तोंकार किल्लो बांदून हे लोक रावंक लागले. कलाचीकून वाठारांत आतांचें कराची शार आसा. कराची शाराचें नांव 'कलाचीकून' हाचेवेल्यान पडलां आसूंक जाय. अठराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक कराची शार तालपूर हांगाच्या मिरांचे मत्तेखाला आशिल्लें. १८४३ वर्सा ब्रिटिशांनी जैत जोडलें. ह्या काळांत सर चार्ल्स नेपिअरच्या यत्नांनी कराची शाराची खुबशी उदरगत जाली. १८६५ त अमेरिकेंत यादवी झुजां जावंक लागलीं. देखून, थंयचो कापूस इंग्लंडाक मेळप कठीण जालो. अशा वेळार भारतांतलो कापूस मुंबय आनी कराची बंदरांतल्यान लँकाशर हांगा निर्यात जावंक लागलो. ताका लागून कराची बंदराचें म्हत्व खूब वाडलें.

१९३५ त जाल्ल्या कायद्यान सिंध प्रांत मुंबय शारासावन वेगळो केलो; तेन्ना कराची शाराक ह्या नव्या प्रांताची राजधानी केली. फुडें १९४७ त भारताचे फाळणेवेळार पाकिस्तान वेगळो देश जातकच कराची पाकिस्तानची राजधानी जाली. पूण केंद्र सरकाराची तरेकवार कार्यालयां, परदेशी वकिलाती आनी फाळणेक लागून हजारांनी निर्वासित लोक रावपाक आयिल्ल्यान कराची शाराक खुबशा संकश्टांक तोंड दिवचें पडलें. उदका पुरवण आनी भलायकेविशींचे उपाय करप भोव कठीण जाले. अशा वेळार १९६० वर्सा रावळपिंडी शाराच्या लागसार एक नव्या नगराची येवजण केली आनी पाकिस्तानची राजधानी थंय व्हेली. तिका इस्लामाबाद हें नांव दिलें. हे घडणुकेन कराची शारांतलो ताण उणो जालो. पूण शाराचें म्हत्व उणें जावंक नासलें. कांय सरकारी कार्यालयां कराची शारांत उरिल्लीं.

एक उद्येगीक शार म्हूण कराची शाराची नामना आसा. हांगा कापूस, रेशम आनी लोकर हांचे कपडे तयार जातात. हांगा शिमीट, नळे, विजेचीं तरेकवार उपकरणां, लोखणी सामान, ग्रामोफोनाच्यो प्लेटी, वखदां, रसायनां, फस्कां, कातडी सामान, काच, सायकलीचे भाग आदीचे कारखाने आसात. मातयेचीं आनी धातुचीं आयदनां, शेंदऱ्यो, तयार कपडे, गालीचे हांचो हातवेवसाय हांगा बरेतरेन चलता.

वेपार, उद्येगधंदे आनी शिक्षण ह्या मळांचेर कराची शाराक पाकिस्तानांत खूब म्हत्व आसा. ड्रिगच्या आंतरराश्ट्रीय मान्यताय मेळिल्ल्या विमानतळाखातीर आनी बऱ्या बंदराखातीर पाकिस्तान राज्यांतलो आयातनिर्यातीचो वेपार कराची शारांतल्यान जाता. हांगाच्यान गंव, धान्य, कापूस, कातडी, कच्ची लोकर आदी मालाची निर्यात जाता आनी तिखें, यंत्रां, सुती कपडे, पेत्रोल, कोळसो, साकर आदी मालाची आयात जाता.

शिक्षणावांगडा सांस्कृतिक नदरेनूय कराची शाराक म्हत्व आसा. ह्या शारांत तंत्रीक शिक्षणाच्यो शाळा, माध्यमिक शाळा आनी कराची विद्यापीठ आसा.

कराची शारांत विधिमंडळ, सचिवालय, न्याय कार्यालयां, महानगर पालिका, बँको, विम्याच्यो कंपनी, विमानाच्यो कंपनी अश्यो जायत्यो वेपारी कंपनी आशिल्ल्यान हांगाची जीण गजबजिल्ली आसता. हांगाच्या वस्तुसंग्रहालयांत पूर्विल्ल्या अवशेशांचो म्हत्वाचो सांठो आसा. १९७१ त जाल्ल्या भारत आनी पाकिस्तानाच्या झुजांत कराची बंदराचें खूब लुकसाण जालें.

- कों. वि. सं. मं.

कराटे: कराटे म्हळ्यार जपानी भाशेंत मोकळे हात. शस्त्रासारक्या खंयच्याच भायल्या साधनाचो वापर करीनासतना फकत मनगटाच्या नेटाचेर आत्मसंरक्षण आनी चढाई करपाच्या ह्या तांत्रिक खेळाक पडिल्लें हें नांव उद्बोधक आसा. नि:शस्त्र स्थितींत आत्मसंरक्षण कशें करपाचें आनी सशस्त्र घुरी घालतल्याचेर चढाई कशी करपाची, हाचें शिक्षण घेतां घेतां कराटे ह्या खेळाचो पयलीं चीनांत उदय जालो, अशें म्हण्टात. इ. स. च्या पांचव्या-सव्या शतमानांत दारुमा तैशी नांवाच्या भारतीय बौध्द भिक्षून ही विद्या चीनी लोकांक शिकयली.

रिऊक्यू जुंव्यावयल्या ओकिनावा वाठारांतले आक्रमक, दुबळ्या लोकांचेर सशस्त्र हल्ले करताले. अशा हल्लेखोरांपसून बचाव करपाचे गरजेंतल्यान सतराव्या शतमानासावन कराटेची उदरगत जावपाक लागली. १९१६ सावन जपानांत कराटेचें तंत्र बरेंच उदरगतीक पावलें. फुनाकोशी गिचिन (१८६९-१९५७) हाका आर्विल्ल्या कराटेचो जनक अशें मानतात.

जपानांत हो खेळ चार प्रकारांनी खेळटात. ते चार प्रकार अशे: शोटोकान, वाडो- ऱ्यु, गोजु- ऱ्यु आनी शिटो- ऱ्यु. थंय ह्या खेळाच्यो नाकायमा राश्ट्रीय सर्ती जातात. हीरोकाझ कानाझावा, मासाटोशी आनी यामागुची गोगेन हे तीन नामनेचे कराटेपटू आसात.

कसल्याच शस्त्राचो वा हेर साधनांचो आदार घेनासतना फकत मनगटाचो, मुठीचो, कोपराचो आनी पांयांचो वापर करून प्रतिपक्षाचेर

ो करप आनी वेळ प्रसंगाक ह्याच मार्गान स्वताचो बचाव करप, हें खेळाचे मुखेल तंत्र. कराटेपटूंच्या मनगटांत वीट फोडपाइतली ताकद गता. कराटेचें तंत्र शिकपाखातीर शास्त्रशुध्द प्रशिक्षणाची गरज सता. सद्या भारतांतूय हो खेळ लोकप्रिय जाला. गोंयांतय कांय ानी ह्या खेळाचे प्रशिक्षणवर्ग चलतात.

- कों. वि. सं. मं.

रीम, गफार नूरमहम्मदः (जल्मः २० नोव्हेंबर १९३६, पशे- बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव करीम नूरमहम्मद. ताणें ध्यमिक शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. गोंयचे सुटके चळवळीच्या ळांत तो 'रँक्यूर पॅट्रिओटिका' (Rancour Patriotica) पक्षाखातीर वावर तालो. एक फावट दारुगुळो हाडटा आसतना साळ वाठाराचे शिमेचेर र्तुगेज पोलिसांनी ताका अटक केली. सुर्वेक ताका पांच म्हयने पणजी खणींत आनी उपरांत आग्वाद बंदखणींत दवरलो. फुडें जेन्ना पोर्तुगेज कारान्च्या प्रादेशिक लश्करी न्यायाधिशामुखार (Territorial Military ibunal) ताची चवकशी जाली, तेन्ना ताका सोळा म्हयने बंदखणीची ास्त फर्मायली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

र्कः (कॅन्सर). भारतीय राशीचक्रांतली चवथी रास. पुनर्वसू नखेत्राचो वथो चरण (चतुर्थांश) आनी पुष्य आनी आश्लेषा हीं नखेत्रां कर्क राशींत येतात. कुल्ली हें तिचें प्रतीक. कर्क राशींत गुरू उंचेलो मानतात. तिचो स्वामी चंद्र. तिच्यांत सव्वा प्रतीमेरेनचे ३७ तारे आसात. पूण एकूय तारो चौथ्या प्रतीपरस अदीक तेजीश्ट ना. सगळ्या राशींमदीं ह्या राशीचे तारे सगळ्यांपरस अंधुक आसून तिचे मदीं आशिल्लो तारकांचोबो दोळ्यांनी दिसूं येता. ताका प्रीसेपी वा एम् ४४ अशें ण्टात. १२ मार्चाच्या सुमाराक रातीच्या ९ वरांचेर ही रास ध्यमंडलाचेर येता. १६ जुलयक निरयन (संपातचलन मतींत नासतना) आनी २२ जूनाक सायन (संपातचलन मतींत घेवन) कर्क शींत सूर्यप्रवेश जाता. २२ जून सावन दक्षिणायन सुरू जाता.

- कों. वि. सं. मं.

र्णः महाभारतांतलो एक दानशूर वीर. कुंतीक आंकवारपणात र्यापसून जाल्लो पूत. ताची जल्मकथा अशीः कुंतीन केल्ले सेवेचेर दुर्वास षी प्रसन्न जालो आनी ताणें तिका एक मंत्र दिलो. त्या मंत्राच्या ळान कुंती खंयच्याय देव-देवतेक आपोवंक शकताली. भुरगेपणाच्या भावाक लागून तिणें सहज सूर्याक आपयलो. अशे तरेन सूर्यापसून तेका कर्ण हो पूत जालो. तो जल्मतांच खूब तेजीश्ट आशिल्लो. ताच्या ांगार कवच-कुंडलां आशिल्लीं. लोकलजेच्या भयान कुंतीन ताका ेटयेंत घालून न्हंयत सोडलो. सूतजातीचो धृतराष्ट्राचो सारथी अधिरथ ाका तो मेळ्ळो. ताची बायल राधा हिणें ताचें नांव 'वसुषेण' अशें दवरलें आनी ताचो सांबाळ केलो. देखून ताका 'राधेय' अशेंय म्हण्टात. कुंतीचो पूत म्हूण ताका 'कौंतेय' अशेंय म्हण्टात. ताचे बायलेचें नांव वृषाली आनी चल्याचें नांव वृषसेन अशें आशिल्लें.

धनुष्यविद्येंत कर्ण अर्जुनापरस फिशाल आशिल्लो. देखून, दुर्योधनान ताका आपल्या पंगडांत घेतलो आनी अंगदेशाचो राजा केलो. द्रोणाचार्याकडल्यान तो धनुष्यविद्या शिकलो पूण द्रोणान ताका ब्रह्मास्त्र दिलेना देखून आपूण ब्राह्मण आसा अशें फट उलोवन परशुरामाकडल्यान ताणें अस्त्रविद्या शिकून घेतली. एका प्रसंगावेळार ताचें क्षत्रियत्व उक्तें जालें, तेन्ना 'ऐनवेळार तुका ब्रह्मास्त्रविद्येची याद जावची ना' असो परशुरामान ताका श्राप दिलो.

तेज, बळ, पराक्रम, बुध्दिमत्ता, सहनशीलता अशे कितलेशेच गूण कर्णाच्या आंगांत आशिल्ले. जल्मभर सूतपुत्र म्हूण ताका अपमान सोंसचे पडले. दुर्योधनाक दिल्ल्या इश्टागतीच्या वचनाक तो निमाणे मेरेन जागलो. तो खूब उदार आशिल्लो. ताणें आपलीं कवच-कुंडलां ब्राह्मणरुपान याचक जावन दारांत आयिल्ल्या इंद्राक सहज दान केलीं. कुरु-झुजाआदीं कर्णाक कौरव पंगडांतल्यान फोडपाचे श्रीकृष्णान आनी कुंतीन खूब यत्न केले, पूण तांकां यश आयलेंना.

कुरुक्षेत्राचेर कौरव-पांडवांमदीं जाल्ल्या झुजांत अर्जुनाकडेन लडटा आसतना कर्णाचें रथचक्र धर्तरेन गिळ्ळें. तो सकयल बागोवन तें चक्र काडटा आसतना श्रीकृष्णान अर्जुनाक बाण सोडून कर्णाची तकली उडोवपाक सांगलें. अशे तरेन कर्णाक मरण आयलें.

एक शूर धनुर्धारी, म्हान दानी आनी स्वामीनिश्ठ म्हूण महाभारतांत कर्णाची नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कर्नाटकः भारतीय संघराज्यांतलें एक घटकराज्य. हें राज्य भारताचे दक्षिणेक वसलां.

अक्षांश आनी रेखांशः ११° ३०' उत्तर ते १८° २७' आनी ७४° ६' ते ७८° ३६' उदेंत. उत्तरेक गोंय आनी महाराष्ट्र, उदेंतेक आंध्र प्रदेश आनी तमिळनाडू, दक्षिणेक तमिळनाडू आनी केरळ, अस्तंतेक अरबी दर्या.

भूंयवर्णनः कर्नाटक राज्याचो चडसो वाठार डेक्कन वाठारांत पडटा. भुगोलिक नदरेन राज्याचे तीन मुखेल भाग पडटात. अस्तंतेकडली दर्यादिग, सह्याद्रीचो दोंगराळ वाठार आनी अस्तंतेकडलो पठारी वाठार.

अस्तंतेकडलो दर्यादिगेचो वाठार सकयल आनी अशीर आसा. ताचेर जांभ्या फातरांचीं ल्हान ल्हान पठारां आसात. उदेंत-अस्तंत व्हांवपी न्हंयाचीं देगणां सकयल आसून न्हंयादेगांवेलो वाठार पिकाळ आसा. देगेवेल्यो खाडी येरादारीचे नदरेन सोयीच्यो आसात.

सह्याद्रीचो वाठार दोंगराळ आसून तो दक्षिण-उत्तर दिकांनी पातळ्ळा. तांच्या तेमकांची सरासरी उंचाय ६०० ते १००० मी. आसा. सह्याद्री पर्वतमाळ ३२० किमी. लांब आसा. हे माळेंतली कुद्रेमुख आनी मल्लिआरगिरि हीं तेमकां उल्लेखनीय आसात.

अस्तंतेकडलें पठार ९०० ते १२०० मी. ऊंच आसा. पठाराचो उत्तरेकडलो वाठार मळांचो आनी दक्षिणेकडलो वाठार फातरी आसा.

न्हंयोः सह्याद्री पर्वतमाळेंतल्यान अस्तंतवाहिनी न्हंयो-नेत्रावती, काळी, गंगावळी, अघनाशिनी. उदेंतेवाहिनी न्हंयो कावेरी, तुंगभद्रा. कावेरी न्हंयेक हेमावती, कबिनी, अकविती, शिमशा तर तुंगभद्रा न्हंयेक तुंगा, भद्रा, वेदवती ह्यो उपन्हंयो आसात. कृष्णा न्हंय कर्नाटकाचे उत्तरेक बेळगांव, रायचूर जिल्ह्यांत पावता. घटप्रभा, मलप्रभा, भीमा ह्यो तिच्यो उपन्हंयो. गोदावरीच्यो उपन्हंयो मांजरा आनी कारंजा, कर्नाटकांत उत्तरेक आसात. कर्नाटक आनी तमिळनाडु राज्याचे शिमेर आशिल्ल्या 'नंदिबेट्ट' नांवाच्या उदेंत, घाटाच्या पर्वतासावन 'उत्तर पिनाकिनी', 'दक्षिण पिनाकिनी' आनी 'पालार' ह्यो न्हंयो उपजतात.

कर्नाटक राज्यांत 'रेगूर' आनी रेंवेन भरिल्ली 'तांबडी माती' अशे प्रकार दिश्टी पडटात. 'रेगूर'चो विस्तार उत्तर कर्नाटक वाठारांत चड आसा. राज्याक ३०० किमी. परस चड लांबायेची दर्यादिग आसा.

हवामानः राज्याचें हवामान उश्ण कटिबंधीय मोसमी प्रकारांत मोडटा. राज्यांत जून ते ऑक्टोबर मेरेन पावस पडटा. सगळ्याच सुवातींनी एकसारको पावस पडना. ह्या राज्याचो चडसो वाठार समुद्रपातळेवयर आशिल्ल्या कारणान हवामानांत चड फरक पडना. दर्यादिगेवेलो वाठार आनी तिचे लागसारचो मलेनाड वाठार हांगा सगळ्यांत चड पावस पडटा, (१०० इंचांपरस चड). रायचूर, बळ्ळारी, चित्रदुर्ग, तुमकूर, बेंगळूर आनी कोलार जिल्ह्यांत वर्साक सरासरी ७०० मिमी. सावन १००० मिमी. मेरेन पावस पडटा. मलेनाड वाठार, बेळगांव आनी धारवाड जिल्ह्याचो अस्तंत वाठार, शिमोगा, हासन, चिक्कमंगळूर, कोडगु आनी म्हैसूर जिल्ह्यांत तेचपरी करावळी प्रदेशांत सरासरी १३०० मिमी. सावन ३००० मिमी. मेरेन पावस पडटा.

राज्यांत शिंयाळ्याच्या दिसांनी वारें थंड आसता. गिमांत वारें मात्शें

हून ल्हानसान वादळ आनी गडगड हांणी भरिल्लें आसता. पावशी वारें थंड पूण तुफानी आसता.

वनस्पत आनी मोनजातः सह्याद्रींत आशिल्ली सगले तरेची वनस्पत आनी मोनजात कर्नाटकांत दिसता. सागवानी, श्रीगंध (चंदन), कोंडो, सिमूळ, होन्ने (बिबळो), आंबो, सुरू, निलगिरी, शिर्से, रोजवूड ही रुखावळ आसा. हत्ती गवे रेडे, बिबटे वाग, तरस, वांस्वेल, मोर, सांबर, चित्ते, लांडगे, सरपटपी प्राणी, तरांतरांचीं सवणीं दिसतात. दांडेली, बंदीपूर, नागरहोळे हांगाचीं अभयारण्यां नांवाजल्लीं आसात. राणी-बेन्नूरलागीं काळें मीर्ग (Black Buck) आनी चिंचणगिरींत मोर हांचे खातीर खाशेलीं अभयारण्यां आसात.

इतिहासः कर्नाटक हें राज्याचें नांव 'करिनाडु' उतरावेल्यान आयला. 'करिनाडु' म्हळ्यार काळी माती आशिल्लें वा 'करनाडु' म्हळ्यार उबार आशिल्लें, अशी तांची व्युत्पत्ती जाता.

इतिहासापयलीं काळा आदल्या शिलायुगाचे अवशेश (Palaeolithic), गुलबर्गा जिल्ह्याच्या हुणसगी आनी तुमकूर जिल्ह्याच्या 'किब्बनहळ्ळि' हांगा मेळ्ळयात. चड करून न्हंयचेवेगेर, दर्यादिगेर, नवशिलायुगाचे अवशेश मेळ्ळयात. त्या काळचे 'शिलायुध', शतकुंभ' प्राण्यांचीं आनी मनशांचीं हाडां, लाशिल्लें कड्डण सांपडलां. ह्या कड्डणांत नासणो, गंव, कुळीद हांचो आस्पाव आसा. धारवाड जिल्ह्याच्या हळ्ळूर हांगा अतिपूर्विल्लें लोखणाचें आयुध मेळ्ळां. ताचो काळ इ.स.प. ८०० वर्सां इतलो पोरनो आसा. बेळगांव जिल्ह्याच्या कोण्णूरांत, बिजापूर जिल्ह्याच्या तरेदाळांत आनी दक्षिणेंत कोलार जिल्ह्याच्या 'नल्लगी' मेरेन असल्यो समाधी आसात. तातूंत लोखणाच्यो वस्तू मेळ्ळयात. कोलार जिल्ह्याच्या बलहळ्ळी हांगा लोखण तयार करपाची भाटी मेळ्ळया.

अशोक मौर्याचे लघुशिलालेख रायचूर जिल्ह्याच्या मस्की आनी कोपळ्ळांत, बळ्ळारी जिल्ह्याच्या उदेंदोळ, इट्टूरांत आनी चित्रदुर्ग जिल्ह्याच्या ब्रह्मगिरि, जट्टिंगरामेश्वर आनी सिध्दापूर ह्या सुवातींनी मेळ्ळयात. मौर्य राजवटीच्या अस्ताउपरांत दुसऱ्या शतमानाच्या शेवटाक ह्या प्रदेशांत सातवाहनांचें (इ.स.प. २००- इ.स.प. ३००) राज्य आसलें. तांचें साम्राज्य दक्षिणेंत चित्रदुर्ग जिल्ह्यामेरेन पातळिल्लें. चवथ्या शतमानामेरेन चित्रदुर्गाचे दक्षिणेक आशिल्ल्या तुमकूर, बेंगळूर, म्हैसूर, मंडय, चिकमंगळूरु आनी हासन प्रदेशांत खंयच्याच राजान राज्यकारभार केल्ली म्हायती मेळना. श्रवणबेगोळ (हासन) हांगा चंद्रगुप्त मौर्य, भद्रबाहु नांवाच्या जैन संन्याशावांगडा आयलो आनी ताणें थंयच समाधी घेतली, अशी एक कथा आसा. बनवासि (उत्तर कन्नड), चंद्रहळ्ळि (चित्रदुर्ग) वडगांव, माधवपुर (बेळगांवलागीं) आनी सन्नत्ती (गुलबर्गा) हांगा सातवाहनांच्या पूर्विल्ल्या राज्यांचे अवशेश, नाणीं आनी यादस्तिकां सांपडल्यांत. सातवाहन राज्य नश्ट जातकच कर्नाटकांत पल्लव वंशाचें राज्य कांय वर्सां चल्लें.

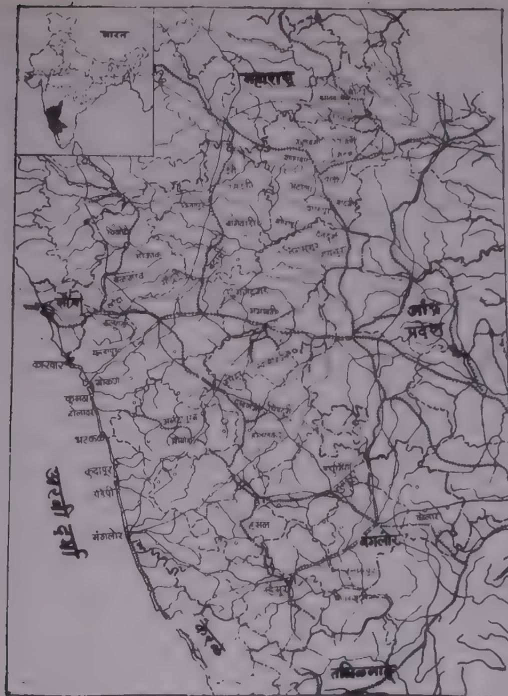
चवथ्या शतमानाच्या काळांत बनवासीचें कदंब (इ.स. ३४५ ते इ.स. ५५०) आनी तलकाडचे गंगवंशीय (इ.स. ३५०- इ.स. ९९०) अशीं दोन राज्यां उदेलीं. दोगांकूय आपलें अस्तित्व तिगोवपाखातीर पल्लवांकडेन झुजचें पडलें. शिमोगा जिल्ह्याच्या ताळगुंद ह्या अग्रहारांत तरनाटो विद्वान 'मयूरशर्मा' पल्लवांचे राजधानींत कांचीच्या घटिकास्थानांत शिक्षणाक गेल्लो. थंय पल्लवरायाचे अश्वसंस्थेंत ताचो अपमान जाल्लो आनी ताणें पल्लवांआड बंड करून बनवासि राजधानींत आपलें स्वतंत्र राज्य स्थापलें. मयूरशर्मान आपलो ब्राह्मण धर्म त्याग करून 'मयूरवर्मा' हें नांव घेतलें. कदंब वंशाचो रगतासंबंद गुप्त आनी वाकाटक वंशांवांगडा चल्लो. कन्नड भाशेचें पयलें शासन 'हलमिडि' नांवाच्या हासन जिल्ह्यांत मेळ्ळां. हें कदंब वंशाचें आसून ताचो काळ ४५० वर्सां इतलो आसा. सव्या शतमानांत कर्नाटकाच्या वायव्य भागांत चालुक्य (५००-७५७) वंशीयांचो शेक चल्लो. तांणी कदंबांक जिखले, पूण तांचे कांय ल्हान फांटे विजयनगरच्या उदयामेरेन तग धरून उरले. चालुक्यवंशीय पयल्या पुलकेशीन बादामीक राजधानी केल्ली. दुसऱ्या पुलकेशीवेळार (५९७-६४२) ताचे गिरेस्तकायेचें वर्णन ह्युएनत्साग हाणें केलां. चालुक्य काळांत कन्नड भाशेचो राजवेव्हारांत उपेग जावंक लागलो. दंतिदुर्ग राष्ट्रकूटान (७४२-७५५) जिखतकच राष्ट्रकूटाचो शेक धाव्या शतमानाच्या निमाणेमेरेन उरलो. ह्याच काळांत गंगवंशाचें पुनरुज्जीवन जालें. तांच्या चामुंडराय ह्या प्रधानान श्रवणबेळगोळ हांगा गोमटेश्वराचो मोटो पुतळो बांदलो (७८३). राष्ट्रकूटांमदलो तिसरो गोविंद (७९३-८१४) हाणें राज्यविस्तार केलो. अमोघवर्ष ह्या ताच्या पुतान पंडीतांक आनी विद्वानांक आश्रय दिल्ल्यान तो नामनेक पावलो. राष्ट्रकूटाक आपलें व्हडपण तगवपाखातीर चोलावांगडा झुजचें पडलें. निमाणे कल्याणीच्या चालुक्यामुखार ताका हार खावची पडली. अशेतरेन राष्ट्रकूट चालुक्याचें मांडलीक जालें. धाव्या शतमानाच्या शेवटाक सावन बाराव्या शतमानाच्या मध्यामेरेन अस्तंतेच्या चालुक्यवंशान ह्या प्रदेशाचेर राज्य केलें. सवो विक्रमादित्य हो ह्या वंशकुळयेंतलो सगळ्यांत व्हड राजा आसलो. ताणें कलागुणांक आदार दिवपाचो मोलाचो वावर केलो. राष्ट्रकूट आनी वंशीयाच्या काळांत कर्नाटक राज्य, शिल्पकला, भाशा, साहित्य ह्या मळांनी गिरेस्त जालें. आठव्या आनी णव्या शतमानांत शंकराचार्यान शृंगेरि मठाची थापणूक करून वैदिक धर्माची विस्कटिल्ली घडी सारकी केली.

चालुक्यांच्या पडट्या काळांत कलचुरी वंश बळीश्ट जालो (११५६-११८३). तातूंतलो बिज्जळाचो मुखेलमंत्री बसवेश्वर हाणें वीरशैव वा लिंगायत पंथाची थापणूक केली. ताचो फुडें कर्नाटकांत प्रसार जालो. इकराव्या शतमानाचे सुर्वेक चालुक्याचे मांडलीक होयसळ (१००६-१३४५) बळीश्ट जालें. विनयादित्य हो ह्या वंशीयांचो मूळ पुरुस आसलो. बिट्टिदेव (११०४-११४१) हो ह्या वंशकुळयेंतलो व्हड राजा आसलो. होयसळ राजांनी जायतीं देवळां बांदलीं. तांच्या हळेबीड, बेलूर, सोमनाथपुर हांगाच्या देवळांत वास्तुशिल्पकलेचो अप्रूप आविश्कार दिश्टी पडटा. कर्नाटकाचे उत्तर शिमेचेर होयसळाक देवगिरी हांगाच्या यादवाकडेन बरोच काळ मेरेन झुजचें पडलें. चवदाव्या शतमानाचे सुर्वेक होयसळाक देंवती कळा लागली. अल्लाउद्दीन खिलजी हाणें देवगिरि जिखली. १३११ वर्सा ताचो सेनापती मलिक काफूर हाचे धुरयेंत आनी उपरांत महंमद तुघलकाच्या झुजांत (१३२६-२७) द्वारसमुद्र हे राजधानीचो नाश जालो.

मुस्लीम राजवटीच्या वाडट्या प्रभावाक विजयनगराचे राजवटीन (१३३६-१५६५) खर आळाबंद हाडलो. माधवाचार्य हाच्या तेंव्यान हरिहर आनी बुक्क हांणी हे राजवटीची बुन्याद घाली. संगमवंशांतलो बुक्क, साळुव वंशांतलो देवराय आनी तुळुव वंशातलो कृष्णदेवराय हाच्या काळांत विजयनगराची भरभराट जाली. कृष्णदेवरायाची राजवट (१५०९-१५२९) विजयनगराच्या इतिहासांत भांगरायुग म्हूण पाचारतात. ह्या काळांत कर्नाटकांत वैष्णवपंथाचो प्रसार जालो.

१३४७ वर्सा थापणूक जाल्ल्या बहामनी वंशीयांनी सुर्वेक गुलबर्गा आनी उपरांत बीदर हे राजधानीसावन राज्यकारभार चलयलो. कर्नाटक प्रदेशाच्या गुलबर्गा आनी बीदर वाठारांत तशेंच महाराष्ट्र आनी आंध्रांतल्या कांय जिल्ह्यांत तांचो शेक चलतालो. बहामनी आनी विजयनगरांत झूज सतत चलत रावलें. महंमद गवान ह्या मंत्र्यान १४७१ वर्सा, गोंय, बेळगांव, कोंकण दर्यादिग, विजयनगर आपले सत्तेखाला हाडलें. पंदराव्या शतमानाच्या शेवटाक बहामनी राज्याचे पांच कुडके जाले. तातूंत बिजापूरची आदिलशाही आनी बीदरची बरीदशाही ह्यो राजवटी म्हत्वाच्यो आसात. काळांतरान बीदर आनी बिजापूर राज्यांमदीं इश्टागत जाली. पूण बिजापूर आनी विजयनगर राजवटींमदीं दुस्मानकाय सोंपली ना. १५६५ वर्सा ताळीकोटे झुजांत पांचूय शाहांनी एकठांय येवन विजयनगर राजवटीचो नाश केलो. ते उपरांत आरवाडू वंशीय राजांनी पयलीं धेनुकोंड, उपरांत चंद्रगिरि आनी निमाणे अनेगुंदीसावन राज्य केलें. बंडाळीक लागून हीं राज्यां नश्ट जालीं.

निजामशायेच्या अस्ता उपरांत (१६३६) बिजापूरच्या आदिलशाहान

क्षिणेवटेन आपलो प्रभाव वाडयलो. सतराव्या शतमानामेरेन र्नाटकांतले चडशे संस्थानिक आदिलशायेचे मांडलीक जाल्ले. गहाजीराजे भोंसले हाणें केल्ल्या वावराखातीर, आदिलशायेचो सरदार हूण ताका बेंगळूरची जहागीर मेळ्ळी. १६८७ वर्सा बिजापूर मोगलांनी हातासलें आनी कर्नाटकाच्या सगळ्या ल्हान व्हड राजांकडल्यान खंड वसूल करून घेतलो. मराठ्यांच्या पालवान मोगलसत्तेक तोंड दिवपाचें कसब पाळेगारांनी दाखयलें. मोगलांचे सैनिक बळगें मतींत घेवन चिक्कदेवराज वोडेयरान (१६७२-१७०४) औरंगजेबाकडेन इश्टागत जोडली. ताका लागून 'जयदेवराज' ही पदवी ताणें मेळयली. मोगलाकडेन संघर्श करीनासतना ताणें आपलें राज्य चलयलें. तेखातीर ताका तिरुमलरायु ह्या मंत्र्यान बरो पालव दिलो.

हैदरअली आनी ताचो पूत टिपू सुलतान हांच्या काळांत म्हैसूर राज्याचो व्हड विस्तार जालो. १७९९ वर्सा टिपू सुलतान ब्रिटिशांवांगडा झुंजतना सोंपलो. ताच्या मरणाउपरांत म्हैसूर संस्थानाचो कांय वांटो निजामाक तनखीप म्हूण मेळ्ळो. कांय वांटो ईस्ट-इंडिया कंपनीन हातासलो. संस्थानाची उरिल्ली गादी वोडेयर घराण्यांतल्या कृष्णराज ह्या पांच वर्सांच्या भुरग्याक मेळ्ळी. म्हैसूर संस्थान सोडून हेर वाठार ब्रिटिशांचे सत्तेखाला उरले. कोप्पळ (१८१९), बीदर (१८२७), बादामी (१८४१) हांगा ब्रिटीश सत्तेक खर विरोध जालो. १८५७ वर्साच्या झगडेवेळार म्हैसूर संस्थान तटस्थ रावलें. नरगुंद आनी मुंडरगि हांगाचे संस्थानीक, हलगळ्ळीचे बेरड हांणी ह्या झुजांत वांटो घेतलो.

१९०७ वर्सा म्हैसूर संस्थानांत विधीमंडळाची थापणूक जाली. १९२३ वर्सा ह्या विधीमंडळाक अधिकार वाडोवन मेळ्ळे. १९४० वर्सा जयचामराज वोडेयर अधिकारार आयलो. १९४७ वर्सा ताणें म्हैसूर भारतांत विलीन करपाक मान्यताय दिली.

सुटके झुजाचो इतिहासः १९०५-०६ वर्सा लोकमान्य टिळकान उत्तर कर्नाटकाची भोंवडी करून लोकांमदीं स्वातंत्र्याविशीं जागरुकताय तयार करपाचो यत्न केलो. १९२० वर्सा पयलीं कर्नाटक राजकी परीशद जाली. १९२४ वर्सा बेळगांव शारांत महात्मा गांधीच्या यजमानपणाखाल अखिल भारतीय काँग्रेस अधिवेशन भरलें. भारत छोडो चळवळींत कर्नाटकांतल्या १५,००० परस चड लोकांनी बंदखण भोगली. भारताच्या स्वातंत्र्याची आनी विभक्त कन्नड भाशिकांच्या कर्नाटक एकीकरणाची चळवळ ह्यो दोनूय वांगडाच चलल्यो. कर्नाटकाच्या एकीकरणाची मागणी सरदार पटेलान १९४६ वर्सा मानून घेतली.

भारताच्या सुटकेउपरांतच्यो घडणुकोः राज्य पुनर्रचणूक समितीचे शिफारशीवेल्यान कन्नड भाशीक लोकांचें राज्य १ ऑक्टोबर १९५६ ह्या दिसा अस्तित्वांत आयलें. तेआदीं कन्नड भाशीक म्हैसूर आनी हैद्राबाद संस्थान, ब्रिटीश काळावेली मुंबय आनी मद्रास प्रदेश तशेंच वर्ग वाठारांत वांटून गेल्ले. शिमेच्या आनी भाशेच्या प्रस्नावयल्यान आशिल्लो बेळगांव वाठाराचो प्रस्न आयजय सुटूंक ना. १९६७ वर्साच्या न्या. महाजन अहवाला हाच्या उपरांतूय महाराष्ट्र कर्नाटक राज्यांमदलो हो प्रस्न सुटूंक ना. १ नोव्हेंबर १९७३ ह्या दिसा ह्या राज्याचें आदलें नांव 'म्हैसूर' बदलून 'कर्नाटक' अशें दवरलें.

राज्यवेवस्थाः कर्नाटक राज्य बेंगळूर (शार), बेंगळूर (ग्रामीण), बेळगांव, बळ्ळारी, बिजापूर, बीदर, चिकमगळूर, चित्रदुर्ग, दक्षिण कन्नड, धारवाड, कोडगु, गुलबर्गा, हासन, कोलार, मंडय, म्हैसूर, रायचूर, शिमोगा, तुमकूर, उत्तर कन्नड अशा २० जिल्ह्यांभितर वांटलां.

विधानसभेंत २२४ तर विधानपरिशदेंत ६३ वांगडी आसतात. भोवमत आशिल्लो पक्ष राज्याचें प्रशासन चलयता. एस्. निंजलिंगप्प ह्या राज्याचो पयलो मुखेलमंत्री आसलो. बी. डी. जत्ती, एस्. आर कंटी, वीरेन्द्र पाटील, देवराज अरस, आर गुंडूराव, रामकृष्ण हेगडे, एस्. आर बोम्मायि हांणीय ह्या राज्याचें मुखेलमंत्रीपद सांबाळ्ळां. सद्या व्ही.

बंगारप्पा हांगाचो मुखेलमंत्री जावन आसा.

अर्थीक वेवस्था: शेतकी पिकावळः राज्यांत खरीप आनी रब्बी अशीं दोन पिकां काडटात. १२ लाख हेक्टर जमनींत भात, ११ लाख हेक्टर जमनींत नासणो, २६ लाख हेक्टर जमनींत जोंधळो हीं पिकां काडटात. भात, बाजरी, गंव, कड्डणां हीं हेर पिकां आसात. नगदी पिकांत ऊंस, कापूस, तेलबियो, केळ, तंबाखू, मिरसांग, सुपारी, नाल्ल, कॉफी, काजू, पोपायो, मिरयां, द्राक्षां, मोसंबी हीं हेर मुखेल पिकां आसात.

रेशमाखातीर मलबरी पीक काडपाक कर्नाटक राज्याचो पयलो क्रमांक आसा.

खनिज उत्पादन: भांगर, रुपें, लोखण, मॅंगनीज, चुन्याफातर, क्रोमायट, बॉक्सायट, सिलिका हीं राज्यांतलीं मुखेल खनिज उत्पादनां जावन आसात. कोलार गोल्ड फील्ड आनी हट्टी ह्यो मुखेल भांगराखाणी आसात. राज्यांत ५६१७ लाख रुपयांच्या मोलाचें खनिज उत्पादन जाता.

उदकांतली पिकावळ: राज्यांत दर्यांतल्यान तशेंच न्हंयांतल्यान नुस्त्याउत्पादन मेळटा. सुमार दोन लाख लोक ह्या वेवसायांत आसात. दक्षिण आनी उत्तर कन्नड जिल्ह्यांत वट्ट देड लाख टन नुस्त्या उत्पादन दर वर्सा जाता.

उद्येगधंदे: बेंगळूर, म्हैसूर, हुबळी, धारवाड, बेळगांव आनी मंगळूर हीं राज्यांतलीं मुखेल केंद्रां आसात. कच्चो माल, वीज, उदक, हवामान, वावराडी आनी वित्त हांकां लागून राज्यांतल्या उद्येगधंद्यांची उदरगत जाल्या.

मुखेल उद्येगधंदे अशे: साकर, लुगट (सुती आनी रेश्मी), शिमीट, तिखें, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू आनी अभियांत्रिकी वस्तू. भौशीक मळावेल्या मुखेल उद्येगीक संस्थांचीं नांवां अशीं- HAL, HMT, BHEL, ITI. बंगलोर-जालहळ्ळि वाठारांत भारत सरकाराचे व्हडले कारखाने आसात. घड्याळी, दूरध्वनीयंत्रां, इलेक्ट्रॉनीक वस्तू, विमानाचे सुटावे भाग, लुगट आनी हेर वस्ती घडोवपाचे कारखाने थंय आसात. भद्रावतीचो तिख्या कारखानो, दांडेलीचो कागद कारखानो, मंगळूरचो रसायन आनी साऱ्या कारखानो, बेळगांवचो ॲल्युमिनियम कारखानो, होसेटचो तिख्या कारखानो, कुद्रेमुख आनी संडूरचे लोखणा कारखाने हे म्हत्वाचे आसात. राज्यांत २७ सरकारी उद्येगीक वसाहती आसात.

पर्यटन: राज्यांतलीं कांय थळां पर्यटनाचे नदरेन म्हत्वाचीं आसात. भौगोलीक आनी इतिहासीक कारणांक लागून संवसाराच्या पर्यटन नकाशाचेर कर्नाटकाक म्हत्वाची सुवात आसा. राज्याचें राजपाटण बेंगळूर हें सगळ्यांत चड म्हत्वाचें. थंयच्यो लालबाग, कब्बन पार्क ह्यो बागो, विधानसौध आनी राजवाडो, तारांगण, विश्वेश्वरय्या उद्येगीक आनी विज्ञानीक वस्तू संग्रहालय आनी मत्स्यालय हांची नामना आसा.ते भायर बेंगळूर हें रेश्मी कपड्यांचें म्हत्वाचें केंद्र जावन आसा.

आदल्या म्हैसूर राज्याचें राजपाटण म्हैसूर शार हांगा सोबीत राजमहाल आनी बागो आसात. थंयच्या दसऱ्याच्या उत्सवाक संवसारीक नामना मेळ्ळ्या. चामुंडी दोंगुल्लेचेर आशिल्लें चामुंडेश्वरी देवूळ आनी वृंदावन बाग हीं आनीक नामनेचीं थळां. टिपू सुलतानाच्या राजमहालाक लागून आनी थंयच्या देवळांक लागून श्रीरंगपट्टनम् हें आनीक एक म्हत्वाचें थळ जावन आसा. रंगनतिट्टु ह्या अभयारण्यांत जगांतल्या पयसुल्ल्या वाठारांतले पक्षी आलाशिरो घेवंक येतात. मंगळूर हें एक म्हत्वाचें बंदर. थंय सोबीत देवळां आनी इगर्जो आसात. बेंगळूर, हलूबीड आनी सोमनाथपुर हांगाचीं फातरांनी कोंरातिल्लीं देवळां चड नामनेक पावल्यांत. श्रवणबेळगोळ हांगाचो एकाच फातराचो अजस्त्र पुतळो हें एक म्हत्वाचें यादस्तीक, तेभायर जैनांचें एक म्हत्वाचें तीर्थक्षेत्र. शिवमोग्गा (Shimoga) हांगाचो जोग धबधबो हो संवसारांतलो सगळ्यांत ऊंच धबधबो. मडकेरी आनी केम्मनगुंडी हीं नामनेचीं शितळ पर्वतथळां.

बंदीपूर, नागरहोळे आनी दांडेली हीं अरण्यांतलीं विसव घेवपाचीं थळां. विजयनगर साम्राज्याचें राजपाटण 'हम्पि' हांगा त्या साम्राज्याच्या गिरेस्त दायजाच्यो कुरवो अजून होलमतात. थंयचे राजमहाल आनी देवळां श्रीकृष्णदेवरायाच्या वैभवाचो उगडास करून वितात. प्रतिध्वनीखातीर नामना पाविल्लो प्रचंड बिजापूरचो गोलघुमट हें एक संवसारांतलें अजाप.

ब्रिटिशांआड झुजपी राणी चन्नम्माक लागून कित्तूर शार नावाजिल्ले आसा. तशेंच हांगाच्यो बादामी व्होंवरी (caves) लेगीत अजंठा आनी एलोरा हांगाचे व्होंवरींभशेनूच आसात.

येरादारी: १९८२-८३ वर्सामेरेन राज्यांत ९८,५२३ किमी. लांबायेचे रस्ते आसले. ३,१२५ किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आसात. तातूंत ५४६ किमी. लांबायेचे ब्रॉडगेज, २,७८८ किमी. लांबायेचे मीटरगेज तर १५३ किमी. लांबायेचे नॅरोगेज रेल्वेमार्ग आसात.

बेंगळूर, बेळगांव आनी मंगळूर हे राज्यांतले तीन म्हत्वाचे विमानतळ आसात.

राज्यांतल्या २८७ किमी. लांबायेचे दर्यादिगेर २० बोटीधक्के आसात. भारताचो व्हड धको म्हूण मंगळूराक खास म्हत्व आसा.

राज्यांत १९८० वर्सामेरेन ९,३३७ टपाल कचेऱ्यो, २,४६३ दूरध्वनी केंद्रां आसलीं. राज्यांतलीं मुखेल खबरापत्रां फुडलेतरेन आसात.

इंग्लीश: डेक्कन हेराल्ड, हिंदू, इंडियन एक्सप्रेस; कन्नड: प्रजावाणी, कन्नडप्रभा, संयुक्त कर्नाटक, नवभारत, जनवाणी, उदयवाणी.

लोक आनी समाजजीण: १९८१ वर्साचे जनगणनेप्रमाण १,९१,७९१ चौ. किमी. आंवाठाच्या ह्या राज्यांत ३७,०४३,४५१ लोक रावताले.

लोकसंख्येची दाटाय दर चौ. किमी. फाटल्यान १९३ इतली आसा. १००० दादल्यांक ९६३ बायलो अशें प्रमाण आसा. साक्षरता: ३८.४१%. बेंगळूर ही राज्याची राजधानी आसा.

हिंदू धर्माचे सगळे पंथ राज्यांत आसात. तेभायर हेर धर्मीय लोकूय राज्यांत रावतात. ब्राह्मणांचे माध्व, स्मार्त आनी श्रीवैष्णव पंथ आसात. वोक्कलिग ही शेतकामती जमात तुंगभद्रा न्हंयचे दक्षिणेक रावता. तांचेमदीं मेल्ल्या मनशाक पुरपाची चाल आसा. तांचो आहार शाकाहारी आसा. मुसलमानांभितर शिया आनी सुन्नी अशे दोन भेद आसात. राज्यांतले सुन्नीपंथी मुसलमान उर्दू भाशीक आसात. दर्यादिगेवेल्या वाठारांत मलयाळि भास उलोवपी 'मापळे' रावतात. उत्तर कन्नडांत कोंकणी भाशीक 'नवायत' रावतात. किरीस्तांवांभितर कॅथलीक पंथीय भोवसंख्य आसून ते कोंकणी उलयतात. तांचो राबितो उत्तर आनी दक्षिण कन्नड जिल्ह्यांत आसा. प्रोटेस्टंट पंथीय तुळू आनी कन्नड भास उलयतात. म्हैसूर राज्य आशिल्ल्या वाठारांत कन्नड आनी तमीळ भाशीक कॅथलीक आसात. अल्पसंख्य जैन आनी बौध्द राज्यांत आसात. चामार, डोर, बोरेड ह्योय जाती राज्यांत आसात.

मकरसंक्रांत, गणेशचवथ, दसरो, दिवाळी ह्यो राज्यांतल्यो मुखेल परबो आसात. म्हैसूरचो दसरो नांवाजल्लो सरकारी उत्सव आसून, तो देश-विदेशांतल्या भोंवडेकारांचें आकर्शण थारला. मारी भूतआराधना ह्यो जानपद धर्माविशींच्यो परबो आसात.

कर्नाटक कलेच्या मळार गिरेस्त आसा. सोळाव्या शतमानामेरेन कर्नाटकांत देवळां आनी तेविशींच्या वास्तुंची निर्मणी जाली. उत्तरेकडली नागर वास्तुशैली आनी दक्षिणेकडली द्राविड वास्तुशैली हांचे भरसणेंतल्यान चालुक्य वंशाच्या काळांत चालुक्य वास्तुशैली उपजली. हे शैलींतलीं देवळां, पट्टदकल, बादामी, महाकूट, ऐहोळे, आलमपूर, इट्टगी, गदग हांगा पळोवपाक मेळटात. विजयनगर काळांत होस्पेट, हंपि हांगा विठ्ठलस्वामी, विरुपाक्ष, हजारीराम, भोगनंदीश्वर, अनंतशयन, वेदनारायण हांचीं देवळां बांदलीं. तांची वास्तुशैली पारंपारिक आसा. गंगवंशीय काळासावन अस्तित्वांत आशिल्ल्या जैन धर्माक होयसळ राजान आलाशिरो दिलो. त्याकाळांत बाहुबलि आनी गोमटेश्वर ह्या भव्य मूर्तींची निर्मणी जाली. मुसलमानी सत्तेच्या काळार मुसलमानी शैलीचो प्रभाव वास्तूकलेचेर पडलो. ताका 'दखखन शैली' म्हण्टात. विजापूर, श्रीरंगपटणम, गुलबर्गा आनी बीदर हांगा मुसलमानी शैलीच्यो वास्तू दिसतात. बेंगळूर हांगाची विधानसौध ही आर्विल्ल्या काळांतली सुंदर

म्तू आसून तातूंत सार्सानिक आनी भारतीय वास्तुशैली भरसल्ली सता

कला: यक्षगान, सुत्रपुतळीखेळ, कोलाट आनी हेर जायत्यो जानपदकला कर्नाटकांत तिगून आसात. यल्लव, मैलारलिंग, महादेवेश्वर यो देवासंबंदीच्यो जानपदकला आसात. दक्षिण कन्नडचे नागमंडल, तपुजाउत्सव, बेंगळूरची शक्तीपूजा खड्ग अश्यो जायत्यो धर्मीक कला आसात.

संगीत: कर्नाटक संगीत ही कर्नाटकांत वाडिल्ली ऊंच पांवड्याची संगीत कला जावन आसा. त्यागराज हाणें हे कलेक नामना जोडून दिली.

लोकसंगीत: लोकसंगीताचो आविश्कार कन्नडयक्षगान पध्दतींत दिसता. पुरंदरदासाची किर्तनां होवूय कर्नाटक राज्याच्या संगीतांतलो एक वाशेलो वांटो आसा. संगीताच्या मळार मल्लिकार्जुन मन्सूर, बसवराज राजगुरु, गंगूबाई हनगल, भीमसेन जोशी, दोरयस्वामी अय्यंगार हे कर्नाटकाचे नामनेचे संगीत कलाकार आसात.

रंगमाची: कर्नाटकाचे लोकजीणेंत यक्षगान वा बयलाट हें नृत्यनाट्य प्रचारांत आसा. आदल्या म्हैसूर संस्थानांतल्या जायत्या विद्वानांनी संस्कृत आनी इंग्लीश नाटकांचो थळावे भाशेंत अणकार केलो. हातूंत बसप्पशास्त्री, सुब्बाशास्त्री, अनंतनारायणशास्त्री, गिरिभट्टरतिम्मय्य, वेंकटाचार्य, नंजनगूडु श्रीकंठशास्त्री, बेळ्ळावेनरहरिशास्त्री हांचो आस्पाव जाता. आर्विल्ल्या नाटककारांमदीं गरूड सदाशिवराय, गुब्बि वीरण्णा हे फुडारिल्ले आसात. टी. पी. कैलासम्, आद्य रंगाचार्य, मास्ती वेंकटेश अय्यंगार गिरीश कार्नाड हांणी नाटकाच्या मळार मोलाचो वावर केला

हेर कलाकार आनी विद्वान: **यु. एस्. कृष्णराव, चंद्रभागादेवी आनी मायाराव, नामनेच्यो नृत्यकलाकार आसात. चित्रकारांमदीं के. के. हेब्बार, विज्ञानिकांमदीं राजारामण्ण, यु. आर. राव, सर सी. व्ही. रमण, इंजीनियर, भारतरत्न विश्वेवरय्य हे कर्नाटकाचे हेर मळांवेले जाणकार आसात.**

शिक्षण-पध्दत, प्रसार: राज्यांत साक्षरतेचें प्रमाण ३८.५% आसा. हातूंत दादले ४८.८% तर बायलो २७.७% साक्षर आसात. दक्षिण कन्नड जिल्ह्यांत साक्षरतेचें प्रमाण ५३.५% तर बेंगळूर जिल्ह्यांत ५१.३% आसा. राज्यांतल्या विद्यापीठांची नांवां फुडलेतरेन आसात:

१. बेंगळूर विद्यापीठ- बेंगळूर २. कर्नाटक विद्यापीठ- धारवाड ३. शेतकी विज्ञान विद्यापीठ- हेब्बाळ ४. कुवेम्पु विद्यापीठ- शिमोगा ५. मंगळूर विद्यापीठ- मंगळूर ६. गुलबर्गा विद्यापीठ-गुलबर्गा ७. म्हैसूर विद्यापीठ- म्हैसूर ८. इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्स- बेंगळूर ९. शेतकी विज्ञान विद्यापीठ- धारवाड.

राज्यांत ३५,२०० मुळाव्यो शाळा, २३७० माध्यमिक शाळा, ४१ तंत्रनिकेतनां, ४३६ महाविद्यालयां, २१ वैजकी महाविद्यालयां आसात (१९८२-८३).

भाशा आनी साहित्य: कर्नाटकाची मुखेल भास कन्नड. वट्ट लोकसंख्येंत कन्नड भाशिकांचें प्रमाण ६५.२% आसा. तेभायर राज्यांत ८.७% तेलुगु, ८.७% उर्दू, ४.५% तमीळ, ३.७ % तुळु आनी २.१% कोंकणी भाशीक लोक रावता.

कन्नड भाशासाहित्य गिरेस्त आसून ताका व्हड दायज आसा. नव्या आनी पोरन्या साहित्यिकांचे साहित्यनिर्मणेक लागून कन्नड भाशेंत विंगड विंगड तरेचें साहित्य आयलां.

बसवेश्वर (१२ वें शतमान), हरिहर, राघवांक, रूद्रभट्ट, जन्न, कुमार व्यास (१५ वें शतमान) लक्ष्मी (१६ वें शतमान) सर्वजन, शंकरदेव (१६ आनी १७ वें शतमान) हे कन्नड भाशेतले आद्य साहित्यकार आसात.

आर्विल्ल्या साहित्यिकांमदीं कवी के. व्ही. पुट्टप्प, डी. आर. बेन्द्रे, मास्ती वेंकटेश अय्यंगार, के. शिवराम कारंत हांणी ज्ञानपीठ तस्रीप जोडल्या ए. एन्. कृष्णराव (कवी आनी कादंबरीकार), व्ही. के. गोकाक (कवी आनी कादंबरीकार), गोपालकृष्ण आडिग (कवी आनी निबंधकार), आर. एस्. मुगली (कवी आनी इतिहासकार), गिरीश कार्नाड (नाटककार), गोविंद पै (कवी), कैलामम (नाटककार) अनंतमूर्ति, लंकेश आनी देवनूर महादेव (नवे पिळगेचे लेखक) हांणीय कन्नड साहित्य गिरेस्त केलां.

म्हत्वाचीं थळां: राजधानी बेंगळूर, मंगळूर, मणिपाल हीं शारां, मरकेरे, बेळगांव, धारवाड, हासन हीं थंड हवेचीं थळां, म्हैसूर संस्थान, वृंदावन बाग (म्हैसूर), जोग, गोकाक, शिवसमुद्रम हे धबधबे, गोकर्ण, महाबळेश्वर, शृंगेरि, बसवकल्याण, धर्मस्थ उडुपि, शिर्सी, कूडलसंगम, श्रवणबेळगोळ हीं धर्मीक थळां, बादामी, ऐहोळे, बेलूर, सोमनाथपूर, हळेबीड पट्टदकल, गदग, लक्कुंडि, बनवासि, हपी बिजापुर, गुलबर्गा, श्रीरंगपट्णम, म्हैसूर हीं इतिहासीक थळां म्हत्वाचीं आसात.

- डॉ. सूर्यनाथ यू. कामत

पूरक नोंदी: कन्नड भाशा आनी साहित्य; कर्नाटक संगीत; यक्षगान.

कर्नाटक संगीत:

दक्षिण भारतांत नामना आशिल्ल्या गायन पध्दतीक 'कर्नाटक संगीत' अशें म्हण्टात. कर्नाटक उतराचो लाक्षणिक अर्थ 'पोरनें' असो आसा. हें संगीत भारतांतलें पोरनें संगीत अशें मानतात. भरतमुनीच्या मतान 'भारताच्या दक्षिण वाठारांतल्या लोकांक नृत्य आनी गावपा-वाजोवपाची भोव आवड आसा. तांची गायनशैली आनी अभिनय उंचल्या पांवड्यार आसा. हो वाठार विंध्यपर्वतामावन सकयल दक्षिण दर्यामेरेन पातळ्ळा.'

दक्षिणात्य संगीत मध्ययुगांत यादवांची राजधानी देवगिरि हांगा उदरगतीक पाविल्लें; फुडें मुसलमानांनी हें शार जिखून तें लुटल्या उपरांत हांगाचे संगीतज्ञ विजयनगरच्या साम्राज्यांत आलाशिऱ्याक गेले. फुडें विजयनगरचें साम्राज्यूय काबार जालें. तेन्ना हांगाचे नायक राजा दक्षिणेवटेन वचून तांणी थंय स्वतंत्र राज्यांची थापणूक केली. हांचे पैकीं तंजाउरच्या राज्यांत ह्या संगीताक खासा उर्बा मेळ्ळी.

कर्नाटक संगीताची उदरगत मुखेल करून वैणिक परंपरेचे धर्तेचेर जाली. वैणिक परंपरा म्हळ्यार वीणा वाजोवपाची परंपरा. दक्षिणेंतले चडशे नामनेचे संगीतकार ह्या वैणिक संप्रदायांतले आसात. बोब्बिली, विजयनगर, तंजाउर, म्हैसूर आनी त्रिवांकुर हांगाच्या संगीताचार्यांनी ह्या वैणिक संगीत संप्रदायाक जल्म दिलो आनी चक्रबंधनम्, बंधतानम्, हे सारक्या कांय खासा तंत्रांची वीणावादनाक साथ दिली. काळांतरान हो वैणिक संप्रदाय दक्षिणेंत पातळ्ळो.

ह्या संप्रदायाचे बसकेचो नेम 'आदिनट, अंत्य सुरट' असो आसा. म्हळ्यार जलशांचो आरंभ नट रागान आनी ताची समाप्ती सुरटी रागान करप ही पध्दत मानसशास्त्र आनी सौंदर्यशास्त्र हांच्या अभ्यासाचेर आनी तातूंतल्या अणभवांचेर आदारित आसा. नट रागाचे स्वर तीव्र आसतात आनी तांकां लागून संगीताक फाव तशें वातावरण निर्माण जाता. सुरटी हो एक बरो (शुभ) राग आसा. जलशाची समाप्ती ह्या रागान करप म्हळयार पवित्र समजतात. मध्यान रातीच्यो धर्मीक कार्यावळी सुरटी रागानूच सोंपयतात.

कर्नाटक संगीताविशीं जातूंत थोडी-भोव शास्त्रीय म्हायती मेळूंक शकता, असो सगळयांत पोरनो ग्रंथ म्हळ्यार 'शिलप्पाधिकारम्' हें महाकाव्य. हातूंत वीणा, मृदंग सारक्या त्या काळार प्रचलित आशिल्ल्या बऱ्याचशा वाद्यांचो उल्लेख आसा. स्वर आनी राग हांचेविशींय म्हायती आसा. 'शिलप्पधिकारम्' हातूंत बरयल्ली गायनपरंपरा आयजमेरेन तमिळनाडूंतल्यान 'पण' पध्दतींत दिसून येता. हिंदुस्थानी संगीतांत जशे आरोही-अवरोही अशे पंगड आसात, तशाच प्रकारच्या कर्नाटक संगीतांतल्या पंगडांक 'पण' म्हण्टात. जीब, नाक, ओंठ, दांत ह्या सारक्या आठ अवयवांच्यां पालवान आनी एडुतळ (उखलप), पडुतळ (आडवे करप), नळिहळ (दामप), कंपितम् (स्वर कांपवप), कुटिलम् (वाकडे करप), ओळि (स्वरनिर्मणी करप), विरुथम् (पिळवटप) आनी टक्कू (शुध्द उच्चार), ह्या गजालींतल्यान पणांची उत्पत्ती जाता. हांकां स्थाय आनी गमक अशें म्हण्टात. कर्नाटक संगीतांतल्या आलापाचीं हीं

मुळावीं तत्त्वां जावन आसात.

ह्या संगीताचे दोन काळखंड करूं येतात. १. संघम्काल (इ.स.प. ५० मेरेन) आनी २. तेवारम्काल (इ.स.प. ५० ते इ.स. १८०० मेरेन). ह्या दुसऱ्या काळखंडांत ज्यो कठीण पूण मधुर आनी ताळबध्द अश्यो रचणुको निर्माण जाल्यो, त्यो फुडल्या काळाखातीर आदर्श थारल्यो. हातूंत विंगड विंगड प्रांत आनी वेगवेगळ्या काळांत प्रचलित आशिल्ल्या रचणुकांचीय भर पडल्या.

इ.स. च्या १२ व्या शतमानांत मानसोल्लास ह्या ग्रंथाचो बरोवपी सोमेश्वर हाणें दक्षिणेंतल्या हे गायनपध्दतीक 'कर्नाटक संगीत' अशें नांव दिलें. १३ व्या शतमानांत उत्तर भारतांतल्या संगीताचेर मुसलमानी प्रभाव पडूंक लागिल्लो; पूण दक्षिण भारतांतल्या संगीताचें वेगळें मोडण दिसूंक लागिल्लें. पूण ह्यो दोनूय पध्वती पुरायपणान वेगळ्यो जाल्यो, त्यो विद्यारण्याच्या काळांत (१४ वें शतमान). विद्यारण्यान पयलेच फावट कर्नाटकी रागांचें वर्गीकरण मेलजन्य पध्दतीन केलें; पूण खासा नेम नाशिल्ल्यान कांय काळ ही रागपध्दती अस्पश्टच उरली. फुडें १५ व्या शतमानांत पुरंदरदासान कर्नाटकी रागांचें स्वरूप स्पश्ट केलें आनी ताकाच लागून कर्नाटक संगीताक निश्चित अशें शास्त्रीय रुप मेळ्ळें. हाचेविशीं रामामात्य हाणें १६ व्या शतमानांत आपल्या स्वरमेलकलानिधी ह्या ग्रंथांत बरोवन दवरलां. कर्नाटक संगीतावयलो हाचे उपरांतचो म्हत्वाचो ग्रंथ म्हळ्यार सोमनाथ हाचो रागविबोध. १७ व्या शतमानांतल्या ह्या ग्रंथांत ताणें श्रुती, स्वर हांचेविशीं विस्तारान बरयलां. ह्या ग्रंथाक बरीच नामना मेळ्ळ्या आनी तो बऱ्याच जाणांच्या आदराक पात्र थारला.

१६ व्या शतमानांतल्या पंडित वेंकटमुखी हाणें कर्नाटक संगीताक चड बरें स्वरुप दिलें. ध्वनी आनी तांची कंपनसंख्या हांचो बारीकसाणीन अभ्यास करून ताणें रागाचे जनक आनी जन्य अशे दोन वांटे केले. ह्या जनक रागांकूच मेलकर्ता, मेल, कर्ता आनी संपूर्ण अशीं दुसरीं नांवां आसात. तांची संख्या ७२ आसा आनी दरेकांत सात स्वर आसात. जनक रागांतल्यान तयार जाल्ले ते जन्य. तांची संख्या उणी आसा. तातूंत मूळ रागांतले स्वर आसतात आनी केन्नाय भायले एक दोन स्वर आसूंक शकतात. स्वरांची सुवात, भारतीय संगीतांतली तांचीं नांवां, हिंदुस्थानी आनी कर्नाटक संगीतांतलो तेविशींचो फरक सकयल दिल्ल्या कोश्टकावयल्यान स्पश्ट जाता.

स्वर सुवात कर्नाटक	स्वराचें नांव	भारतीय संगीत अस्तंतेकडल्या संगीतांतलें नांव
१	सा	षड्ज C (Natural)
२	रे-१	शुध्द ऋषभ D (D flat)
३	रे-२	चतु श्रुति ऋषभ D (Natural)
४	ग-१	साधारण गांधार E (E flat)
५	ग-२	अंतरा गांधार E (Natural)
६	म-१	शुध्द मध्यम F (Natural)
७	म-२	प्रति मध्यम F (F sharp)
८	प	पंचम G (Natural)
९	ध-१	शुध्द धैवत A (A flat)
१०	ध-२	चतु श्रुति धैवत A (Natural)
११	नि-१	कौशिकी निषाद B (B flat)
१२	नि-२	काकली निषाद B (Natural)

कर्नाटक संगीतांत रागांचो क्रमथारता. ऋषभ आनी गांधार हांच्या योगान दरेक रागाचे ६ भेद जातात आनी धैवत आनी निषाद हांच्या योगान ६ भेद जातात. पयल्या ६ भेदांभितर दुसऱ्या ६ भेदांनी प्रस्तार केल्यान ६×६=३६ आनी तातूंत दरेकी प्रतिमध्यम (तीव्र) स्वर घेतिल्ल्यान जावपी ३६ अशे सगळे ७२ मेल जातात.

ह्या ७२ मेलांची कल्पना स्पश्ट जावपाखातीर स चक्रांची येवजण केल्या. ही येवजण सकयल दिल्ल्या कोश्टकाप्रमाण आसा.

पयलो	ऋषभ	आनी	पयलो	गांधार	मेळून	चक्र	पयले
पयलो	ऋषभ	आनी	दुसरो	गांधार	मेळून	चक्र	दुसरें
पयलो	ऋषभ	आनी	तिसरो	गांधार	मेळून	चक्र	तिसरें
दुसरो	ऋषभ	आनी	दुसरो	गांधार	मेळून	चक्र	चवथें
दुसरो	ऋषभ	आनी	तिसरो	गांधार	मेळून	चक्र	पांचवें
तिसरो	ऋषभ	आनी	तिसरो	गांधार	मेळून	चक्र	सवें

मेल पध्दतीच्या रागांचीं नांवां पध्दतशीरपणान येवजून त्या रागांच्या नांवांतल्या पयल्या दोन अक्षरांनी त्या त्या रागाचो क्रमांक समजून येवचो आनी क्रमांक समजल्यान रागाक लागपी प्रयोगस्वरूप समजुचें, अशें मेल पध्दतीचें खाशेलेपण आसा.

हे पध्दतींत क सावन ह मेरेन जितले वर्ण आसात, तातूंत ञ हो वर्ण सोडून हेर वर्णांचे पांच वांटे केल्ले आसतात आनी तांतल्या दरेक अक्षराखातीर खासा अंक थारायिल्लो आसता.

क्रम		अंक								
क्रम		१	२	३	४	५	६	७	८	९	०
१.	कादिनवाः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	
२.	टादिनवाः	ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	
३.	पादिपंचाः	प	फ	ब	भ	म					
४.	याद्यष्टाः	य	र	ल	व	श	ष	स	ह		
५.	नकाराय बिंदू										न

देखीकः माया =५१ - क्र. १५ मायामालवगौळ

भव =०४ – क्र. ४० नवनीत

धीर =९२ – क्र. २९ धीरशंकराभरण

हरि =८२ - क्र. २८ हरिकांभोजी

जनक रागांची खाशेलेपणां अशीं आसातः-

१. आरोह आनी अवरोह ह्या दोनांतूय सातूय स्वरांचो उपेग २. आरोह आनी अवरोह हातूंतलो नियमितपणा आनी ३. तातूंत वापरिल्ल्या स्वरांचें सजातीय (एकाभशेन) रुप.

जन्य रागांचे वर्ज राग आनी वक्र राग अशे दोन वांटे आसात.

पोरन्या काळांत दक्षिणेकडलें संगीत हें मुखेल सात स्वरांच्या बुन्यादीचेर आदारिल्लें आशिल्लें. हिंदुस्थानी संगीताभशेन पोरन्या काळासावन कर्नाटक संगीतांतूय २२ श्रुती आपणायल्यात. कर्नाटक संगीतांत स्वरांची अदलाबदल आनी संयोग (permutations and combinations) हांकां प्राधान्य आसा आनी स्वरमाधुर्यापरस तालबध्दतेक चड म्हत्व दिल्लें आसता.

कर्नाटक संगीतांत १०८ ताल आशिल्ल्याचें सांगतात. नंदिकेश्वरान आपल्या भरतार्णव ह्या ग्रंथांत ११२ तालांचो उल्लेख केला. ३५ आनी ७२ तालांचेय उल्लेख मेळटात. ७२ राग वेंकटमखीच्या रागनामाप्रमाण आसून रागाच्या नांवावयल्यान तालाचेंय स्वरूप समजता, पूण अशीं तालसंख्येविशींचीं मतां विंगड विंगड आसलीं तरी, सद्या फुडले सात तालूच मुखेलपणान वापरतात. तांचें कोश्टक अशेंः-

क्रमांक	तालाचें नांव	आंग	मात्रासंख्या		ठेको
१.	एकताल	।	४		१
२.	रुपकताल	०।	२+४	=६	२

	झपताल	। ∪ ०	४+१+२	=७	३
	त्रिपुटताल	। ० ०	४+२+२	=८	३
	मठ्यताल	। ० ।	४+२+४	=१०	३
	अटताल	।। ० ०	४+४+२+२	=१२	४
७.	ध्रुवताल	। ० ।।	४+२+४+४	=१४	४

ह्या सात तालांचे त्र्यस्त्र, चतुरस्त्र, खंड, मिश्र आनी संकीर्ण अशे टभेद आसात. चतुरस्त्र जातीच्या त्रिपुटतालाक आदिताल म्हण्टात.

कर्नाटक संगीताचेर द्रविड संस्कृतायेची छाप स्पश्ट आसली, तरी तूंत आर्यतत्त्वां आनी द्रविड आचार हांचो सोबीत संगम जाला. दुस्थानी संगीतांतले राग आनी ताल आपणायतना दक्षिणेंतल्या गीतकारांनी तांकां कर्नाटकी रूप दिलां. दक्षिणी संगीतांतलो दरेक स्वर लंकृत आसता. तातूंत श्रध्दा, भावना आनी उत्साह भरपूर आसता.

कर्नाटक संगीताची स्वररचणूक हिंदुस्थानी संगीताप्रमाण शांत, थीर नी स्पश्ट नासता. तातूंतले स्वर कंपयुक्त आसतात आनी तातूंत रसण जाल्ल्यावरी दिसता. दक्षिण भारतीय कलाकार आपली वररचणूक शास्त्रशुध्द दवरपाचो यत्न करतात. तातूंत वेगळेपण खयनात. कारण अशें वेगळेपण दाखयल्यार रचणुकेंत दोश उप्रासतले शें तांकां दिसता.

कर्नाटक संगीताचे रचणुकेचे प्रकार अशेः

१. **लक्षणगीतः** लक्षणगीतां पुरंदरदास हाणें रचल्यांत. हो प्रकार हिंदुस्थानी संगीताप्रमाणूच आसा. ह्या गीतांचो पयलो वा मुळावो वांटो म्हळ्यार देवांची तुस्त आनी उरिल्ले वांटे गीतां जांचेर आदारल्यांत, अशा रागांच्या खाशेलपणाचेर आसतात. गोविंद दिक्षीधर, मध्य वेंकीट्टा मखी, गोविंदाचार्य आनी आतूर कृष्ण पिशारोडी हांणीय बऱ्याच लक्षणगीतांची रचणूक केल्या.

२. **वर्णम्‌ः** हे रचणुकेंत उतरां उणीं आनी स्वर चड आसतात. वर्णम्‌चे दोन वांटे आसतात. पयल्या वांट्याक पूर्वांग आनी दुसऱ्याक उत्तरांग म्हण्टात. पूर्वांगांत पल्लवी, अनुपल्लवी आनी मुक्ताबाई ह्या स्वरांचो आस्पाव जाता. उत्तरांगांत चरणम्‌ ह्या स्वरांचो आस्पाव जाता. दोनूय वांट्यांची लांबाय सारकीच आसता.

तानवर्णम्‌ आनी पदवर्णम्‌ अशे वर्णम्‌चे दोन प्रकार आसात. पयल्यांतली पल्लवी, अनुपल्लवी आनी चरणम्‌ हातूंत उतरां आसतात. जाल्यार हेर वांट्यांत सरगमचो उपेग करतात. सुरवातीची गती मंद आसता. ताची रचणूक हिंदुस्थानी संगीतांतल्या पदावरी आसता; ह्या पदांचो नृत्यावेळार उपेग जाता.

३. **कृतिः** ही रचणूक हिंदुस्थानी संगीतांतल्या ध्रुपदाभशेन आसता. कर्नाटक संगीतांतली ही सगळ्यांत चड उदरगत जाल्ली अशी रचणूक जावन आसा. ती अठराव्या शतमानांत रुढ जाली. ही रचणूक चिट्ट स्वरांनी सजयिल्ली आसता. हे चिट्ट स्वर (सरगम) मध्यम लयींत गायतात. रचणुकेंत स्पश्ट जावंक नाशिल्लें रागस्वरूप ह्या चिट्ट स्वरांक लागून समजता.

४. **पद्मः** ही रचणूक हिंदुस्थानी संगीतांतल्या ख्यालासारकी आसता. पद्मांचें गायन कृतिप्रमाणूच करतात; पूण ताचो आरंभ अनुपल्लवीन करतात.

५. **जावळिः** ही रचणूक ठुमरीभशेन आसता आनी तांतलो शृंगार नृत्याभिनयाखातीर उपेगी आसता. पट्टम्‌ सुब्रमण्य अय्यर, पट्टाभी रामय्या, रामनाथपुरम्‌ श्रीनिवास अय्यंगार आनी इराइमण थंपी हांणी जावळिंची रचणूक केल्या.

६. **रागमालिकाः** एका परस चड रागांच्या रचिल्ल्या पदांक रागमालिका म्हण्टात. हे रचणुकेच्या विंगड विंगड वांट्यांचे राग वेगवेगळे आसतात. रचणुकेंत जितले राग आसात, तितलेच रागमालिकेचे चरण आसतात आनी तांची सगळ्यांची लांबाय एकसारकी आसता. हे भायर कांय रचणुको तालभेदाचेरुय आदारित आसतात-

अ) तालमालिकाः हे रचणुकेच्या दरेक वांट्याचो ताल वेगळो, पूण राग एकूच आसता.

आ) पंचतालेश्वरः होय तालमालिकेभशेन आसा. हाचे पांच वांटे आसात.

इ) राग-तालमालिकाः हातूंत दरेक वांट्याचो राग आनी ताल वेगवेगळो आसता.

ई) तिल्लानाः हिंदुस्थानी संगीतांतल्या तराण्याभशेनूच हो प्रकार जावन आसा.

७. **पल्लवीः** हिचे राग आनी ताल बरेच कठीण आसतात. हिचें स्वरूप ख्यालाभशेन आसता. कर्नाटक संगीतांतली पल्लवी आनी हिंदुस्थानी संगीतांतली अस्थाई एकेचभशेन आसा. तशेंच अनुपल्लवी आनी अंतरा हेय एकेचभशेन आसात.

कर्नाटक संगीताचीं शास्त्रशुध्द परंपरागत वाद्यां म्हळ्यार सरस्वतीवीणा, बांसरी, मृदंगम्‌ आनी नागस्वरम्‌.

- श्रीमती ए. एच्‌. प्रेमकुमारी

कर्पे, गोविंद शांबाः (जल्मः १९२४, सांखळी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत तो राश्ट्रीय काँग्रेस गोंय (National Congress Goa) संघटनेचो वांगडी आसलो. १८ जून १९४६ दिसा मडगांव शारांत डॉ. लोहियाच्या फुडारपणाखाल सत्याग्रह जाल्लो, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. सुटके झुजारी मार्क फेर्नांदीस हाच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें वावर केला. सदानंद बोंद्रे आनी तुकाराम सिमेपुरुषकार हांच्या वांगडा शिमेवेल्यान राश्ट्रवादी पत्रकां, वण्टीपत्रकां हाडप आनी गोंयच्या म्हत्वाच्या थळांनी तीं लावप, असलो वावर तो करतालो. पोर्तुगेज गव्हर्नर- जनरल कळंगूट वाठारांत येवपाचो आशिल्लो, तेन्ना ताणें तो वेळ सादून कळंगूट वाठारांत ‘भारत सोडात’ (भारत छोडो) अशें बरयल्लीं पत्रकां लायलीं. २६ जानेवारी १९५४ ह्या दिसा ताणें तिरंगी बावटो लायिल्लो. पोलिसांनी ताका अटक केली, खूब मार दिलो आनी आल्तिनोचे बंदखणींत दवरलो. उपरांत पोर्तुगेज सरकाराच्या थळाव्या लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार (Territorial Military Tribunal) ताची चवकशी जाली. तेन्ना ताणें आपलो गुन्यांव मान्य केलो ना, देखून ताका पांच वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली आनी पंदरा वर्सांखातीर ताचे नागरी हक्क काडून घेतले. १९५७ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जातकच तो परतो राश्ट्रवादी वावरांनी वांटो घेवंक लागलो. भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. १५ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कर्पे, रामकृष्ण अर्जुनः (जल्मः २३ ऑगस्ट १९२२, म्हापशें-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. फुडलें शिक्षण इंग्लिशींतल्यान घेतलें. तो एक चित्रकार आशिल्लो. १८ नोव्हेंबर १९४६ दिसा म्हापशां वाठारांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो, बरोच मार दिलो आनी धा दीस बंदखणींत बंद करून दवरलो. १५ ऑगस्ट १९५४ दिसा आल्फ्रेड आफोंसो हाच्या फुडारपणाखाल तेरेखोल वाठारांत जो सत्याग्रह जाल्लो, तातूंतूय ताणें वांटो घेतिल्लो. ह्या वेळार पोलिसांनी ताका अटक केली आनी खूब त्रास दिले. उपरांत पोर्तुगेज सरकाराच्या थळाव्या लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार (Territorial Military Tribunal) ताची चवकशी जाली आनी ३१ मार्च १९५५ दिसा ताका बारा वर्सांखातीर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. अर्दी ख्यास्त भोगतकच ताचेकडल्यान बरे वागणुकीचें उत्तर घेवन पोलिसांनी ताची आनी हेर वांगड्यांची सुटका केली. ८ जानेवारी १९७४ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८६ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कर्म: 'कर्म' ह्या उतराचो अर्थ वेव्हार, हालचाल वा क्रिया असो जाता कर्म' हें उत्तर 'कृ' ह्या संस्कृत धातूसावन आयलां. 'कृ' म्हळ्यार करप. मनीस जें करता वा मनशाकडल्यान जें घडटा, तें कर्म.

गीतारहस्याप्रमाण (पान २५९) क्रिया मनशान केल्ली आसूं वा मूळ धर्तरी उत्पन्न करपाची आसूं, ताका कर्म म्हण्टात. ह्या अर्थाखेरीज 'कर्म' ह्या उतरावरवीं कर्मफलाचो वा कर्माच्या अदृश्य परिणामांचो बोध जाता. हाका लागून 'कर्म' ही संकल्पना सामकी संदिग्ध जाल्या. वयल्या गजालींखातीर 'कर्म' ह्या उतराचे विंगड विंगड अर्थ वेगळायल्यार कर्माची संकल्पना अशी स्पश्ट जाता:

क) वैशेशिक तत्त्वज्ञानांत कर्म ही एक स्वतंत्र वस्त आसून उत्क्षेपण, अपक्षेपण, आकुंचन, प्रसरण आनी गमन हीं पांच पंचकर्मां तांणी आपणायल्यांत.

ख) मूळ धर्तरी उत्पन्न जावपाची वा धर्तरेंतल्या वस्तूंचो वेपार ह्या अर्थान कर्मांत कार्यकारण संबंदान घडपी घडणुको आस्पावतात. पूण हांगा कर्त्याची वा कर्तृत्त्वाची अपेक्षा नासता.

ग) मनशाकडल्यान जाल्ली कृती, ह्या अर्थान कर्माक कर्त्याची अपेक्षा नासता.

घ) 'कर्म' म्हळ्यार कृतिचें दिसनाशिल्लें पाप-पुण्यात्मक परिणाम. वयल्या अर्थान कर्माचे संचित, प्रारब्ध आनी क्रियमाण अशे भेद जातात.

वर्गीकरण: वयर आयिल्ल्या (ग) आनी (घ) ह्या दोन संकल्पनांक खास करून धर्मीक आनी तत्त्वज्ञानात्मक नदरेन म्हत्व आसा.

ह्या कर्मांचें विंगड विंगड पध्दतीन वर्गीकरण करतात:

१. कायीक, वाचीक आनी मानसिक कर्म. शरीराकडल्यान जें कर्म जाता तें कायीक, उलोवण्यांतल्यान जें कर्म जाता तें वाचीक, तर मन, बुध्द हांचे वरवीं जें कर्म जाता, ताका मानसिक कर्म म्हण्टात.

२. वयल्या दरेक प्रकारच्या कर्मामदीं कळून, कळनासतना, जाण दवरून-अजाणपणान, हेत मनांत बाळगून वा बाळगिनासतना, अशे भेद जातात. मनीस कृतीक जापसालदार आसा वा ना हें थारावपाक भेद म्हत्वाचे आसात. सादारणपणान मनशान केल्ली कृति कळून, जाणविकायेन आनी हेत मनांत बाळगून केल्ली आसल्यार तो मनीस वा ती व्यक्ती जापसालदार थारता. नाजाल्यार ती जापसालदार थारना. ३. नीत, धर्म आनी कायदो हे नदरेंतल्यान हेत बाळगून केल्ल्या कर्मांचे विहीत-अविहीत, युक्त-अयुक्त अशे भेद करतात. काम्य, कर्तव्य आनी निशिध्द अशेय भेद करतात. वैदीक वर्णाश्रमविहीत कर्मां करचीं, अशें सांगला. ४. कर्माचे सात्विक, राजस आनी तामस अशे भेद करतात (भगवद्गीता- १८.२३-२५).

कर्माची कारण मीमांसा: भगवद्गीतेंत कर्माचीं पांच कारणां सांगल्यांत. शरीर कर्माचें अधिश्ठान आसून, जीव हो कर्तो आसता. कर्मेंद्रिय आनी ज्ञानेंद्रिय साधनां (करण) आसतात. प्राण आदी वेपार (चेश्टा) आनी विंगड विंगड इंद्रियांमदीं आशिल्ल्यो इंद्रादि देवता (दैव) हीं लेगीत कर्माचीं कारणां आसात. ह्या पांच कारणांच्या संयोगांतल्यान कर्म घडटा.

कर्मसिध्दांत: दर एके कृतीचे नदरेक पडपी (दृश्य) आनी न पडपी (अदृश्य) अशे दोन परिणाम घडटात. पापपुण्यात्मक अदृश्य परिणामांक कर्म म्हण्टात. कर्त्याक कर्माचें सुखदुखात्मक फळ भोगचें पडटा. जीवान आयज मेरेन केल्ले करणेच्या पापपुण्यात्मक वट्ट परिणामाक संचित कर्म म्हण्टात. संचित कर्मामदल्या ज्या कर्माचो भोग सुरू जाला, ताका प्रारब्ध म्हण्टात. प्रारब्ध कर्माचें फळ भोगता आसतना जावपी कर्माच्या परिणामाक 'क्रियमाण' म्हण्टात. ह्या क्रियमाणाची संचिताभितर एकसारकी भर पडत आसता. वट्ट कर्माचें फळ जीवाक एका जल्मांत भोगून सोंपोवंक मेळना. देखून, मनशाक आनीकूय जल्म घेवंचे पडटात. अशे तरेन मनीसं जल्म-मरणाच्या चक्रांत घुस्पता. हाकाच संवसार म्हण्टात.

हिंदू, बौध्द वा जैन हे तीनूय पूर्विल्ले भारतीय धर्म, कर्मसिध्दांत आनी जल्म-मरण परंपरा ह्यो दोनूय श्रध्दा आपणायतात. मोक्ष वा निर्वाण ह्या चक्रांतल्यान सुटका जाल्यारच मेळटात. कर्म हें करचेंच पडटा, तें चुकोवपाक मेळना; तशेंच कर्म हें बंधनकारक आसा, ह्यो दोन श्रध्दा आपणायतकच कर्मबंधांतल्यान सुटपाक आनीक वाट आसा काय किते, असो प्रस्न उप्रासता.

भगवद्गीतेंत सांगलां, कर्म बादना. कर्तृत्वाचो मद आनी कर्मफलासक्ती ह्यो दोन गजाली बंधनाक कारण आसात. तेखातीर फलासक्ती सोडून कर्म करप, हो ताचेर एक उपाय आसा. हाका 'निश्काम कर्मयोग' म्हण्टात. पुरुष हो अकर्तो आसा. त्रिगुणात्मक प्रकृतीच कर्ती आसा. अशें गिन्यान मेळटकच कर्तृत्वाचो मद उरना, अशें सांख्यांचें म्हणणें आसा. भगवद्गीतेंतलो ईश्वरवाद आनी भक्तियोग हांचे नदरेन प्रकृती ईश्वराचे आधीन आसा. देखून, ईश्वरुच सगळो कर्तो आसा हें जाणून, आपूण स्वता ईश्वराच्या हातांतलें यंत्र जावप, ईश्वर आपल्या हातांतल्यान सगळें कर्म करून घेता हे लीन आनी शरणागत भावनेन कर्म केल्यार, ते बंधनकारक जायना. प्रारब्ध भोगून सोंपता. क्रियमाणाची निर्मणी जायना. जिवाचो मोक्ष जाता.

कर्मसिध्दांत मान्य केल्यार मनशाक क्रियास्वातंत्र्य वा इत्सास्वातंत्र्य उरता काय किते? असो प्रस्न उप्रासता. मनशाक मेळपी सुख-दुखाचें नियमन कर्मसिध्दांतासारकें जाल्यार ईश्वराचे शक्तीक मर्यादा पडनात काय किते? असोय प्रस्न निर्माण जाता. भारतीय तत्त्वगिन्यांनातले हे कठीण आनी घुस्पागोंदळाचे प्रस्न आसात.

- डॉ. एस्. एस्. अंतरकर

कर्वे, इरावती दिनकर: (जल्म: १५ डिसेंबर १९०५, म्यिंजान-ब्रह्मदेश; मरण: ११ ऑगस्ट १९७०, पुणे).

नामनेची मानवशास्त्रज्ञा आनी लेखिका. महर्षी धोंडो केशव कर्वे हाची सून. तिचो जल्म एका मध्यमवर्गीय महाराष्ट्रीय कुटुंबांत जालो. तिचो बापूय अभियंतो आशिल्लो. तिणें बी. ए. मेरेनचें शिकप पुण्याक केलें. त्यावेळार तिका रँग्लर र. पु. परांजपे हाचें मोलादीक मार्गदर्शन मेळ्ळें. डॉ. घुर्ये हाच्या मार्गदर्शनाखाल 'चित्पावन कोकणस्थ ब्राह्मण' ह्या विशयाचेर प्रबंध बरोवन तिणें एम्. ए. पदवी मेळयली आनी फुडलें शिक्षण घेवपाखातीर ती जर्मनीक गेली. 'मनशाचे तकलेचे कवटेची सादारण असमप्रमाणता' ह्या विशयाचेर प्रबंध बरोवन तिणें बर्लिन विद्यापीठांतल्यान पीएच्. डी. पदवी मेळयली. थंय दिनकर धोंडो कर्वे हाचेकडेन तिचें लग्न जालें. तिचें रावप एकदम सादें आनी वृत्ती पुरोगामी आशिल्ली. कांय वर्सां तिणें श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठांत कुलसचिवाचें काम केलें. १९३९ त पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत समाजशास्त्र आनी मानवशास्त्र ह्या विशयांची प्रपाठक म्हूण तिची नेमणूक जाली. ह्या विभागाची ती विभाग-मुखेली आशिल्ली.

तिणें मानवशास्त्र, समाजशास्त्र आनी मानसशास्त्र ह्या विशयांनी उपाट संशोधन केलें. तिचे सुमार ८० वयर संशोधनपर निबंद उजवाडाक आयल्यात. तिणें बरयल्ल्या ग्रंथांनी 'Hindu Society- An interpretation (१९६१), 'Kinship Organization in India' (१९५३), 'Maharashtra-Land & people' (१९६८) हे इंग्लीश आनी 'परिपूर्ति' (१९४९), 'भोवरा', 'मराठी लोकांची संस्कृती' (१९५१), 'युगान्त' (१९६७) हे मराठी ग्रंथ म्हत्वाचे आसात. तिच्या इंग्लीश ग्रंथांक आंतरराश्ट्रीय मान्यताय मेळ्ळ्या; तशेंच 'युगान्त' ह्या महाभारतावयल्या चिकित्सक ग्रंथाक साहित्य अकादेमी आनी महाराष्ट्र शासन हांचो पुरस्कार मेळ्ळा. हेभायर तिणें इंग्लीश आनी मराठी नेमाळ्यांतसून स्फूट बरोवपूय केलां.

१९४७ त दिल्लीच्या सायन्स काँग्रेसच्या मानवशास्त्र विभागाची ती अध्यक्षा आशिल्ली. तिच्या मानवशास्त्रांतल्या संशोधनाक लागून तिची १९५५ त लंडन विद्यापीठांत व्याख्याती म्हूण एक वर्साखातीर नेमणूक जाली. त्याच वर्सा प्रागितिहासाच्या सकल आफ्रिकी काँग्रेसींत तिणें भारत सरकारचें प्रतिनिधित्व केलें.

- कों. वि. सं. मं.

र्वे, चिंतामण गणेशः (जल्मः ४ फेब्रुवारी १८९३, बडोदा; रणः १६ डिसेंबर १९६०, पुणे).

मराठी कोशकार आनी लेखक. शिकप बडोदा आनी पुणे हांगा. तो णिताचो पदवीधर (१९१७) आसून लेगीत डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर ाच्या महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे येवजणेकडेन आकर्शित जावन तकराचो सहाय्यक जालो (१९१९). ज्ञानकोशाची निर्मिती जातकच शवंत रामकृष्ण दाते हाच्या पालवान ताणें 'महाराष्ट्रीय कोशमंडळ' हे स्थेची थापणूक केली (१९२८) आनी 'महाराष्ट्र शब्दकोश' (७ खंड, ९३२-३८), 'महाराष्ट्र वाक्संप्रदाय कोश' (२ खंडः १९४२,१९४७), शास्त्रीय परिभाषा कोश' (१९४८) ह्या कोशांचे रचणुकेंत एक संपादक णून म्हत्वाचो वावर केलो. तेभायर डॉ. केतकराच्या 'महाराष्ट्रीय ानकोशा'ची सुदारीत आवृत्ती काडपाच्या हेतान य. रा. दाते ानेवांगडा 'सुलभ विश्वकोशा'ची (६ खंड, १९४९-५१) रचना केली.

कोशकार्याखेरीज ताणें कांय पुस्तकांय बरयलीं, तीं अशीं: 'मानवी संस्कृतीचा इतिहास' (१९३१), 'प्राच्य आणि पाश्चात्य नीतिध्येये' (१९३७), 'आनंदीबाई पेशवे' (१९४०), 'मराठी साहित्यातील उपेक्षित मानकरी' (१९५७), 'कोशकार केतकर' (य. रा. दाते हाच्या पालवान, १९५९). वेगवेगळ्या नेमाळ्यांतल्यान भाशा, साहित्य, इतिहास, संस्कृताय ह्या विशयांचेर ताणें ४०० वयर लेख बरयल्यात. ताणें बरयल्लीं रानडे काळांतल्या बायलांचीं ल्हान चरित्रां, पुण्यातल्या कांय पूर्विल्ल्या अवशेशांवयलीं टिपणां, ल्हान-ल्हान सोद नोंदी, व्यक्तीनोंदी आनी व्युत्पत्ति नोंदी लक्षणीय आसात. अचूक माहिती, सुटसुटीत मांडावळ आनी संक्षेप, सूक्ष्म संशोधक बुध्दी आनी स्पश्ट फोडणिशी हें ताचे वळावळीचें खाशेलपण.

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचो चिटणीस (१९३६) आनी खजिनदार (१९५९) म्हूण ताणें काम केलें. १९४२ ते १९५२ ह्या काळांत 'भारत इतिहास संशोधक मंडळा'चो तो चिटणीस आशिल्लो. तो १९४८ सावन पुणे विद्यापीठाचो सभासद, १९५५ सावन महाराष्ट्र सरकारच्या लोकसाहित्य समितीचो अध्यक्ष आनी १९५८ सावन भारत सरकारच्या 'हिंदी शास्त्रीय परिभाषा कोशा'चो सल्लागार आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

कर्वे, धोंडो केशवः (जल्मः १८ एप्रिल १८५८, मुरुड; मरणः ९ नोव्हेंबर १९६२).

आर्विल्ल्या भारतांतलो एक नामनेचो समाजसुधारक. ताका महर्षी अण्णासाहेब कर्वे ह्या नांवानूच सगळे वळखतात. ताचें शाळेंतलें शिकप मुरुड आनी रत्नागिरी हांगा जालें. १८९१ त मुंबयच्या विल्सन कॉलेजांत ताणें बी. ए. चें शिकप पुराय केलें. त्याच वर्सा लोकमान्य टिळकान फर्ग्युसन कॉलेजांतल्या आपल्या जाग्याचो राजीनामो दितकच नामदार गोखलेन गणिताचो प्राध्यापक म्हूण ताची नेमणूक केली. तेउपरांत ताणे आपलें समाजकार्य सुरू केलें.

पयली बायल भायर पडटकच (१८९१) ताणें पंडित रमाबाईचे 'शारदा सदन' हे संस्थेंतले आनंदीबाई उर्फ बाया कर्वे हे विधवेकडेन पुनर्विवाह केलो. आनंदीबाईन ताका ताच्या समाजकार्याच्या वावरांत तशेंच बायलांच्या शिक्षणाच्या कार्यांत जिवितभर सांगात दिलो. कर्वे हाणें परत लग्न केल्यान ताका तेन्नाच्या ब्राह्मण समाजान खर विरोध केलो. पूण ताची पर्वा करीनासतना ताणें विधवांच्या उध्दाराचें कार्य चालून दवरलें. १८९३ त ताणें 'विधवाविवाह प्रतिबंध निवारक मंडळ' स्थापन आनी दुसरे खेपे लग्न जाल्ल्यांचें कुटुंब-मेळावेय घडोवन हाडले. विधवांच्या शिक्षणाखातीर ताणें १८९९ त 'अनाथ बालिकाश्रम' हे संस्थेची थापणूक केली. हो आश्रम हिंगणे (पुणे) हांगा १९०० वर्सासावन सुरू जालो. बरी घरकान्न करपाचे नदरेन बायलांक फाव अशें शिकप दिवक जाय म्हूण स्वतंत्र बायलांच्या विश्वविद्यालयाचे स्थापनेखातीर ताणें खूब खटपट केली. हातूंतल्यानूच ठाकरसी कुटुंबाच्या पालवान १९१६ त श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी बायलांचें विद्यापीठ उबें जालें. ह्या विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत बायलांचे जिणेकडेन संबंदीत अशा वेगवेगळ्या विशयांचो आस्पाव आसून शिक्षणाचें माध्यम मराठी आसा. अनाथ बालिकाश्रम आनी बायलांचें विद्यापीठ ह्या संस्थांतल्यान महाराष्ट्रांतल्या हजारांनी बायलांनी आपलें शिकप पुराय केलां. ह्यो दोन संस्था उब्यो करपाखातीर आनी तांची अर्थीक बाजू घट करपाखातीर अण्णासाहेब कर्वेन जिवितभर भारतांत आनी परदेशांत १९२९-३२ ह्या काळांत मिशनरी बाण्यान खूब कश्ट घेतले.

धोंडो केशव कर्वे

महर्षी कर्वे हाचें जिवीत संस्थामय आशिल्लें. वयल्या संस्थांखेरीज 'मुरुड फंड' (१८८६) आनी बायलांच्या उध्दाराखातीर आमरण कार्य करपी कार्यकर्ते निर्माण जावंचे म्हूण काडिल्लो 'निष्काम मठ' (१९१०), गांवगिऱ्या शिक्षणाखातीर 'महाराष्ट्र ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ' (१९३६), जातिभेद-अस्पृश्यताय हांच्या निर्मूलनाच्या हेतान काडिल्लो 'समता-संघ' (१९४४) ह्या संस्थांची ताणें थापणूक केल्ली. ताची आपजीण 'आत्मवृत्त' १९१५ त उजवाडाक आयली.

आर्विल्ल्या भारताच्या समाज सुदारणेच्या इतिहासांत आनी खास करून बायलांचें शिकप, विधवाविवाह हांचेविशीं ताणें आपल्या वावरान, चिकाटीन आनी ध्येयवादान एक वेगळोच आदर्श निर्माण केलो. भारत सरकारान 'पद्मविभूषण' (१९५५), 'भारतरत्न' (१९५८) ह्यो पदव्यो दिवन ताचो भोवमान केलो. ताच्या वावराचें दर्शन करपी एक अनुबोधपट सरकारान काडला.

- कों. वि. सं. मं.

कर्वे, रघुनाथ धोंडोः (जल्मः १४ जानेवारी १८८२, मुरुड; मरणः १४ ऑक्टोबर १९५३, मुंबय).

समाजीक भलायकेखातीर संततिनियमन आनी लैंगीक शिकप हांचेविशीं बुध्दिवादी विचार प्रवर्तन आनी प्रत्यक्ष वावर करपी भारतांतलो एक आद्य विचारवंत. महर्षी धोंडो केशव कर्वे हाचो व्हडलो चलो. मॅट्रिकेचे परीक्षेंत मुंबय राज्यांत पयलो आयलो (१८९७). फर्ग्युसन महाविद्यालयांतल्यान बी. ए. (१९०३) पदवी घेतली. १९०६ त अध्यापनाची पदविका घेतली. गणित विशयांत एम्. ए. केली. एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबय (१९०८-१७); कर्नाटक कॉलेज, धारवाड (१९१७-१९); डेक्कन कॉलेज, पुणे (१९२१); गुजरात कॉलेज, अहमदाबाद (१९२१-२२) आनी विल्सन कॉलेज, मुंबय (१९२२) ह्या महाविद्यालयांनी गणिताचो प्राध्यापक. ताचे क्रांतिकारक विचार आनी बाणेदार स्वभाव हाका लागून ताचे नोकरेंत सदांच अस्थिरताय उरली. ताणें कांय वेवसायूय केले.

संततिनियमनाचें केंद्र (राइट एजन्सी) ताणें १९२१ सावन आपली घरकान्न मालतीबाईच्या पालवान चलयलें. लैंगीक शिकप, संततिनियमन ह्या म्हत्वाच्या विशयांवांगडाच हेर समाजीक आनी संस्कृतीक विशयांकडेन वैज्ञानीक आनी चिकित्सक नदरेन पळोवपाची तांक समाजाक प्राप्त जावंची, हाचेखातीर ताणें उपाट यत्न केले. ताच्या

मतान संततिनियमनाचो व्यापक हेत समाजीक भलायकेचो आसून, निकोप दादल्या-बायलांच्या संबंदाचेर ताची बसका आदारिल्ली आसा. आर्विल्ले नदरेन आनी बुध्दीप्रामाण्याचे कसोटीचेर योग्य थारपी लोकशिक्षणाचो ताणें पुरस्कार केलो. ह्याच हेतान ताणें 'समाजस्वास्थ' हें म्हयन्याळें चलयलें (१५ जुलय १९२७- १५ नोव्हेंबर १९५३). ज्या गजालींची माहिती जावप समाजाच्या आनी व्यक्तीच्या हिताचे नदरेन गरजेची आसा, ती माहिती निर्धारान फुडें येवपाकूच जाय, अशें ताचें मत आशिल्लें. हाचेखातीर ताणें १९२३ त 'संतति-नियमन, विचार व आचार' आनी १९२७ त 'गुप्त रोगांपासून बचाव (विचार व आचार)' हीं पुस्तकां बरयलीं. तेचप्रमाण 'वेश्या-व्यवसाय' (१९४०), 'आधुनिक आहारशास्त्र' (१९३८), 'आधुनिक कामशास्त्र' (आवृत्ती २,१९३४) अशीं कांय शास्त्रीय विशयांची विस्काटावणी करपी हेर पुस्तकां बरयलीं. 'पॅरिसच्या परी' (१९४६) आनी 'तेरा गोष्टी' (१९४०) हें ताचें ललित साहित्यूय उजवाडाक आयलां. ताका नाटकांचीय खूब आवड आशिल्ली. 'गुरुबाजी' (१९३७, 'तार्त्युफ' नाटकाचें रुपांतर) आनी 'न्यायाचा शोध' (१९४६) हें चार अंकी संगीत नाटक ताणें बरयलां.

आगरकराउपरांत खर बुध्दिवादाचो निर्भयपणान पुरस्कार करपी मराठी विचारवंत म्हूण ताचें नांव घेतात. ताच्या आचारांत जी नितळसाण आशिल्ली, तीच ताच्या विचारांतूय आशिल्ली आनी ताची सया ताचे बरपावळींत पडलां.

- कों. वि. सं. मं.

कऱ्हाडे ब्राह्मण: कऱ्हाडे ब्राह्मण समाज हो दक्षिणी ब्राह्मणांतलो एक पोटभेद जावन आसा.

सह्याद्री खंडांत कऱ्हाडाविशीं एक श्लोक आयला, तो असो:

केरलाश्च तुलुंगाश्च तथा सौराष्ट्रवासिनः।
कोंकणाः करहाटाश्च करनाटाश्च बर्बराः।।

ह्या श्लोकांत चित्पावन ब्राह्मणां प्रमाण कोंकणांत परशुरामान कऱ्हाडे ब्राह्मणांची थापणूक केली, अशें म्हळां.

य. रा. गुप्ते हाच्या मतान कृष्णा-कोयनेचो जंय संगम जाता त्या गांवाक पयलीं करहाट (आतां कऱ्हाड) म्हण्टाले. ह्याच जाग्यार परशुरामान कऱ्हाडे ब्राह्मणांची उत्पत्ती केली, अशें म्हण्टात.

कऱ्हाडे ब्राह्मण कऱ्हाडच्यान कोंकणांत आयले, म्हूण तांकां 'कऱ्हाडे' हें नांव पडलें, अशें चडशे विद्वान मानतात.

तुंगभद्रे सावन नर्मदा- गोदावरी मेरेनच्या प्रदेशाक पूर्विल्ल्या काळांत 'करहाटक' म्हण्टाले. ह्या वाठारांतल्या ऋग्वेदी शांकलशाखी ब्राह्मणांतले कांय जाण कोंकणांत आयले, म्हूण कोंकणांतले लोक तांकां 'कऱ्हाडे' म्हणपाक लागले, अशेंय एक मत आसा.

कऱ्हाडे हे कऱ्हाड सावन कोंकणांत आनी मागीर गोंयांत आयले, हें मत चुकीचें आसून ते मूळचे कोंकणांतले आसून उपरांत घाटार गेले, अशें औंध संस्थानाधिपती बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हाचें मत आसा.

डॉ. प. कृ. गोडे हाच्या पुस्तकांत बाळासाहेब आपलें मत अशें मांडटा: 'कऱ्हाडे हे मूळ करहाटक वाठाराचे रावपी नासून तांकां एका काळार ब्राह्मण लेगीत मानपाक कोणूच तयार नासलो. एका यज्ञमंडपांत दोन-तीन कऱ्हाड्यांनी प्रवेश केलो, तेन्ना मंडप भश्टलो अशें समजून हेर ब्राह्मण भायर गेल्ले, अशी माहिती एका हातबरपावेल्यान डॉ. भांडारकर हाणें दिल्या. कऱ्हाडच्या शिलाहार राजान कऱ्हाड्याक ब्राह्मण म्हूण सगळ्यांत पयलीं मान्यताय दिली, देखून तांकां कऱ्हाडे हें नांव पडलें. शिलाहारांचे राजवटींत कऱ्हाड्यांची भरभराट जाल्ल्यान आयजूय जायतीं कुटुंबां कोल्हापूरच्या वाठारांत दिश्टी पडटात. आयज जायते कऱ्हाडे गोंयांत पुरोयतपण करतात. जायतीं कऱ्हाडे कुटुंबां आयजूय आपलें मूळ गोंयांत आशिल्ल्याचें मानतात. तांचीं जायतीं कुलदैवतां गोंयांत आसात.

सद्या कऱ्हाडे ब्राह्मण पुराय भारतांत पातळ्ळ्यात. पूण महाराष्ट्र आनी गोंय हीं तांचीं म्हत्वाचीं केंद्रां आसात. शिलाहारांचे राजवटींत ब्राह्मण उदयाक आयले. रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या कऱ्हाड्यांक शिलाहार राजान थंय व्हेले. गोंयांतल्या कऱ्हाड्यांक कमलादेवी आनी माधवमंत्री हांणी हांगा हाडले. तेभायर गुजरातांतले कांय शाकलशाखी ऋग्वेदी ब्राह्मण गुर्जर ह्या आडनांवान कऱ्हाड्यांभितर आस्पावले. गोदावरी पैठण क्षेत्रांतलो नृसिंहभट्ट सत्यवादी नांवाचो एक मनीस कोंकणांतल्या संगमेश्वरलागीं मावळंगे गांवांत तपश्चर्येखातीर गेलो. फुडें ताचे वंशज 'मावळंगकर' ह्या आडनांवान कऱ्हाडे ब्राह्मणांत आस्पावले. आंबेजोगाई सावन, कोंकणांतल्या नेवऱ्यां गांवांत गेल्ले 'खेर' लेगीत कऱ्हाडेच जाले.

ऋग्वेदांची शाकलशाखा ही एकूच शाकलशाखा कऱ्हाड्यांभितर मेळटा. हांचीं गोत्रां अशीं: अत्री, अंगिरस, उपमन्यू, कश्यप, कुत्स, कौडिण्य, कौशिक, गार्ग्य, गौतम, जामदग्नी, नौधृव, पार्थिव (द्वादश), पार्थिव (त्रयोदश) बादरायण, भार्गव, भारद्वाज, मुद्गल, लोहिताक्ष, वत्स, वसिश्ठ, वैन्य, विश्वामित्र, शांडिल्य आनी शालाक्ष.

कोल्हापूरची महालक्ष्मी हें कऱ्हाड्यांचें कुलदैवत. कदंब राजान बेळगांवच्या वाठारांतलीं जायतीं घराणीं गोंयांत व्हरून वसयलीं. ह्या कऱ्हाड्यांनी म्हाड्डोळची म्हाळसा, कवळेंची शांतादुर्गा, बोरयेची नवदुर्गा, केरीची विजयदुर्गा, गोठणची शांतादुर्गा, बांदोडेची महालक्ष्मी तेभायर आर्यादुर्गा हीं दैवतां आपलीं कुलदैवतां मानलीं. हेभायर आदिनाथ आनी प्रयागमाधव हीं कुलदैवतां आशिल्लीं जायतीं कऱ्हाडी घराणीं आसात. एके म्हाळशेचीं ३५ कऱ्हाडे कुटुंबां भजक आशिल्ल्याची नोंद मेळटा, ती अशी: देसाई, धूपकर, प्रभुदेसाई, बखले, देऊसकर, जांभेकर, बाक्रे, काळे, भाटवडेकर, देवभक्त, सरमोकादम, आठ्लेकर, काकिर्डे, पेळपकर, जांभळे, गोबरे, खानवेलकर, उपाध्ये, साधले, कोनकर, खांडेकर, महाजन, वरेकर, सांडू, सांड्ये, देव, फळणीकर, प्रभुगावकर, शेवडे, तळेकर, टोळये, जानवेकार, रायकर, चुनेकर, नाईक देसाई.

इतिहासकाळांत कऱ्हाड्यांनी खोत, इनामदार, सरदेसाई, सरदेशपांडे, देसाई, सरपोतदार, पोतदार, सबनीस, कारखानीस, सारक्या मुखेल हुद्यांचेर कामां करून गांवाचेर आपलो ताबो दवरिल्लो. काशी, नाशिक हांगाचे त्या कऱ्हाडे क्षेत्रांतले क्षेत्रोपाध्याय आसात. नेपाळच्या पशुपतेश्वराचो पुजारी कऱ्हाडे आसपाक जाय, असो नेम आसा. रामेश्वराकय 'पुजारी' नांवाचे कऱ्हाडे ब्राह्मण आसात.

गोंयांत कऱ्हाडे ब्राह्मण केन्ना, कशे, खंयच्यान आनी कित्याखातीर आयले हाचेविशीं निश्चित पुरावो मेळना; पूण गोंयच्या कांय ग्रामसंस्थांनी कऱ्हाडे-पद्यांचीं नांवां मेळिल्ल्यान कऱ्हाड्यांचो गोंयचे भुंयेकडेन सारस्वतांइतलोच संबंद आयलो आसूंये. तेचपरी गोंयांत वसाहती घडोवपांत सारस्वतांसारको तांणीय वांटो घेतलो आसूंये, अशें बा. द. सातोस्काराचें मत आसा.

कऱ्हाडे ब्राह्मणांचेर पोर्तुगेज सरकाराची वायट नदर आसली. तांकां लागून कऱ्हाड्यांक गोंयासावन पळून सावंतवाडी राजापूराक वचचें पडलें, अशें अ. का. प्रियोळकार म्हण्टा. डॉ. गुणे हाच्या मतान पोर्तुगेज काळापयलीं मुसलमानी आक्रमणांच्या वेळार गोंयचीं कऱ्हाडे कुटुंबां गोंयांभायर पावलीं.

गोंयांत खंयच्याय गांवांत कऱ्हाडे ब्राह्मणांची एकठांय अशी वस्ती ना. पेडणें, पार्से, मांद्रें, सांखळी, सुर्ल, मयें, माशेल, सावय-वेरें, म्हाड्डोळ, कवळें, शिरोडें ह्या गांवांत कऱ्हाडे ब्राह्मणांचीं घराणीं आसात.

गोंयचे कऱ्हाडे ब्राह्मण गोंयच्या समाजांत उलयतना कोंकणी भाशेचो उपेग करतात, पूण घरांत आपली खासा कऱ्हाडी मराठी भासूच उलयतात.

गोंयच्या कऱ्हाडे ब्राह्मणांमदीं जीं आडनांवां घोळटात, तीं अशीं: साधले, पित्रे, बाक्रे, जडये, धुपकर, किंजवडेकर, पणशीकर, अळवणी, खेडेकर, देसाई, बखले, उपाध्ये, निगळये आनी हेर.

गोंयांतलीं कऱ्हाडे घराणीं पूर्विल्ल्या काळासावन भिक्षुकी, वैजकी करून रावतालीं. सद्या जायतीं घराणीं संस्कृत भास आनी ज्योतिर्विद्या हातूंत फिशाल आसात. इतिहास्काळांत देसाई, प्रभुदेसाई हीं घराणीं

कारी नोकरेंत अधिकारार आसलीं.

गोंय आनी महाराष्ट्रांतच न्हय तर हेर भारताच्या भागांतूय कन्हाडे ह्मण पातळिल्यान जावंये, हे जातीचीं दोन खाशेलपणां नदरेंत रतात. एक म्हळयार सारस्वत आपलो वाड-वडलांचो गांव वा आपल्या लदैवताचो गांव म्हूण जशे गोंयांकडेन पळेतात वा चित्पावन हागर-चिपळूणाकडेन पळेतात तशे कन्हाडे ब्राह्मण कन्हाड वा ांयाकडेन पळेनात. भारतांत आनी मूळ वाड-वडलांचे भुंयेकडेन आनी पले मूळ दैवताचे भुंयेविशीं श्रध्दात्मक कल्पनेचें उणेपण आशिल्ल्यान ारस्वत वा चित्पावनांत जी एकचाराची भावना दिसता, ती न्हाड्यांभितर दिश्टी पडना. दुसरी गजाल म्हळयार सारस्वत, चेत्पावन, देशस्थ हांचेभितर जातींच्या स्वभावाचीं खाशेलपणा जशीं क्तेपणान दिसतात, तशीं कन्हाड्यांत दिसनात.

- कों. वि. सं. मं.

कलकत्ताः अस्तंत बंगाल राज्याची राजधानी आनी भारताचें एक व्हड बंदर. बंगाल उपसागराचे उत्तरेक गंगा न्हंयच्या हुगळी मुखप्रवाहाचे डावे वटेन दर्यासावन सुमार १३८ किमी. भितर आशिल्लें हें शार ब्रिटिशांचे सत्तेखाला १७७३ ते १९११ मेरेन हिंदुस्थानाची आनी मागीर १९४७ मेरेन बंगाल इलाख्याची ही राजधानी आशिल्ली. पोरन्या कालीमातेच्या देवळावेल्यान ह्या शाराक 'कलकत्ता' हें नांव पडलां आसूंये. १४९५ तल्या एका काव्यांत हुगळीचे देगेवेलें एक खेडें, असो कालिकाटाचो उल्लेख केला. हांगाचें हवामान कमीत कमी २२.२° से. आसून चडांत चड २९.४° से. आसता. पावसाळ्याचे सुर्वेक आनी अखेरेक हांगा खर चक्रीवादळां जातात. १८९७ आनी १९३४ ह्या वर्सांनी हांगा भूंयकांप जाल्यात. १८९७ च्या भुंयकांपान १३०० इमारती कोसळ्ळ्यात.

ह्या शाराची खरी सुरवात, जेन्ना पोर्तुगेजांनी सरस्वती न्हंयचे देगेर सातगांव ह्या गांवांत गुदांव बांदलो, तेन्नासावन जाली. सोळाव्या शेकड्यांत हुगळी ह्या वाठारांत वेपारी रावंक लागले. ह्या खेड्याखेरीज गोविंदपूर, कालिकाटा हीं गांवां औरंगजेबाचो पूत अझिम हाचेकडल्यान ब्रिटीश वेपाऱ्यांनी विकतीं घेवन १७०२ वर्सा थंय किल्लो बांदलो. १७०७ त हो भाग ईस्ट इंडिया कंपनीकडेन आयलो. १७५६ त कलकत्ता शार सिराजउद्दौला हाणें हातासलें. पूण दुसऱ्याच वर्सा क्लाइव्ह हाणें तें परते जिखलें. प्लासीचे लडाये उपरांत मीर जाफर हाणें चोवीस परगण्यांची जमीनदारी आनी भरपूर लुकसाण भरपायेवांगडाच भोंवतणच्या गांवांच्या मोबदल्यांत कलकत्ता हें शार ईस्ट इंडिया कंपनीक दिलें.

१७२७ सावन हांगा नगरपालिका आसा. पूण शाराची उदरगत जाय तितली जालीना, हें शारांतल्या बऱ्याच गैरसोयींवेल्यान दिसता. थंयच्या राजकर्त्यांनी दर खेपेक शार निवळ दवरपाचो यत्न केला; पूण शाराचो व्हड आवांठ, लोकांची दाटी, सगळेवटेन येवपी उदक, वाहनांची गर्दी आनी उद्देगीकरणाचो वेग ह्या कारणांक लागून हें काम कठीण जावन गेलां. देशाचो वेपार चडसो ह्या बंदरावेल्यान घडटा; देखून ताका खाशेलें म्हत्व आयलां. व्हड न्हंयेदेग, गुदांव, धक्के, यंत्रांचे सांठे, सगळे वाठार जोडपी रेल्वे रूळ, व्हड-व्हड रस्ते, विमानतळ, न्हंयो ह्या सगळ्या कारणांक लागून कलकत्त्याक दक्षिण आशियाचें मुखेल बंदर म्हूण नामना मेळ्ळ्या. हावडा वाठारांतल्यान दक्षिण, उत्तर आनी अस्तंत भारताक जाल्यार सीआलढा वाठारांतल्यान उत्तर बंगालाक आनी उदेंत भारताक कलकत्ता शार रेल्वेरूळांनी जोडिल्लें आसा. हांगाच्या 'डमडम' विमानतळान आंतरराश्ट्रीय म्हत्व जोडलां. कपडे, सूत, कागद, लोखण, पंखो, माकनां, मोटारी, रबर अशा तरेकवार वस्तूंचे कारखाने कलकत्त्यांत आसात. हें शार म्हळयार आयात-निर्यातीचो एक व्हड बाजार. हांगाच्यान पांयपुसणीं, लुगटां, कोळसो, लोखण ह्या सारक्या हेर जायत्या वस्तूंची निर्यात जाता. तर मीठ, अन्नधान्य, पेट्रोल, शिमीट ह्या सारक्या वस्तूंची आयात जाता. खुबशा देशी परदेशी वेपारी कंपनींचीं कार्यालयां हांगा आसात. 'बैंगाल चेंबर ऑफ कॉमर्स' ह्या सारक्यो संस्थाय हांगा आसात.

आंतरराश्ट्रीय वेव्हार घडिल्ल्यान ह्या शारांत साक्षरतेचें प्रमाण वाडत आसा. हांगाची वट्ट लोकसंख्याः ९१,६६,००० (१९८१) आसून साक्षरतेचें प्रमाण सुमार ६०% वयर आसा. हांगाचे लोक चडकरून बंगाली, हिंदी, ओडिया आनी इंग्लीश उलयतात.

ह्या शारांत दोन विद्यापीठां, खूबशीं महाविद्यालयां, विज्ञान, अभियांत्रिकी, संशोधन संस्था, कलाकेंद्रां, वॉरन हेस्टिंग्ज हाणें स्थापन केल्लें संस्कृत कॉलेज आनी अरबी-फारसी मदरसा, शेतकी संस्था, दोनशीं वर्सांपयलीं स्थापन जाल्लें सिबपूरचें वनस्पतीशास्त्रीय उद्यान, अलीपूरचें प्राणीसंग्रहालय, वेधशाळा, सर विल्यम जोन्स हाणें स्थापन केल्ली 'एशियाटिक सोसायटी', भारताचें भूशास्त्रीय सर्वेक्षण केंद्र, राश्ट्रीय ग्रंथालय, महेंद्रलाल सरकार हाणें स्थापन केल्लें, 'इंडियन असोसिएशन फॉर द कल्टिव्हेशन ऑफ सायन्स', जगदीशचंद्र बोस हाचें 'बोस इन्स्टिट्यूट', जादूघर (इंडियन म्यूझीयम), आशुतोष म्युझीयम, 'मार्बल पॅलेस' अश्यो जायत्यो संस्था आसात. हुगळी न्हंयेचेर आशिल्लो व्हड लेखणी पूल 'हावडा ब्रीज', फोर्ट विल्यम किल्लो, ताचे भोंवतणचें मळ, मळाचे कडेक आशिल्लें ईडन बागेतलें क्रिकेट-फुटबॉल खेळामळ, भोंवतणचें अफाट राजमार्गावेलें राजभवन, उच्च न्यायघर, नगरभवन, रायटर्स बिल्डिंग, टेलिफोन एक्स्चेंज हांच्यो व्हडल्यो व्हडल्यो इमारती, व्हडलीं हॉटेलां, डलहौसी चौक, चौरंगी मार्केट, कालीघाट विभागांत ३५० वर्सां पयलींचें काली मंदीर, बद्रिदास बागेंतलें नक्षीदार अशें जैन मंदीर, आदी थळां पळोवपासारकीं आसात. हावडा, कासीपूर, चित्तपूर, माणिकताला, गार्डनरीच, दक्षिणेश्वर ह्या उपनगरांनी वचपाक रेल्वे, बस, ट्रॅम आदी वाहनांची तजवीज आसा. हुगळीच्या अस्तंत कांठार बेलूर मठ आनी तारकेश्वर रूपनारायण न्हंयेचेर बौध्द इतिहासांतले नामनेचे तामलूक नगराचे अवशेश पळोवंक मेळटात. हुगळी जंय दर्याक मेळटा, थंयचें डायमंड बंदर, न्हंयेमुखाफुडलो सागर जुंवो हीं थळांय पळोवपासारकीं आसात. भारताच्या स्वातंत्र्य झुजांत ह्या शारान म्हत्वाचें काम केलां.

- कों. वि. सं. मं.

कलचुरी वंशः पूर्विल्ल्या भारतांतलो एक नामनेचो वंश. उत्तर वा दक्षिण भारताच्या खंयच्या ना खंयच्यातरी वाठाराचेर ५५० सावन १७४० मेरेन, सुमार बाराशीं वर्सां हो वंश राज्य चलयतालो. तांच्या कोरांतिल्ल्या लेखांवयल्यान ह्या वंशाची बरीच म्हायती मेळटा. तातूंत ह्या वंशाचें नांव कटच्चुरी, कटचुरि, कलचुरी, कालच्चुरि, कलतुर्य, कळचुर्य अशा विंगड विंगड तरेन बरयलां. उपरांतच्या लेखांनी हे राजा स्वताक हैहय कार्तवीर्य सहस्त्रार्जुनाचे वंशज समजूंक लागले. तांणी २४९-५० ह्या वर्सा चालू जावपी संवताचो सगळेकडेन उपेग केल्ल्यान ह्या संवताक फुडें 'कलचुरि-संवत' वा (तांच्या वाठारावेल्यान) 'चेदि-संवत' अशें नांव मेळ्ळें. पूण तो संवत मूळ तांचो न्हय. तो अभीरांचो संवत. कलचुरी तिसऱ्या शेंकड्यांत उदेवंक नाशिल्ले.

पयलींच्या काळांत सुमार इ.स. ५५० त वाकाटकांउपरांत कलचुरी राजवंश उजवाडांत आयलो. तांचो मूळपुरुस कृष्णराज (सुमार ५५०-५७५) हाणें महिष्मती (मध्य भारतांतले महेश्वर) हांगा आपले राजधानीची थापणूक करून मध्य भारत, गुजरात, कोंकण, अस्तंत महाराष्ट्र आनी विदर्भ ह्या वाठारांचेर राज्य केलें. ताचीं चांदीचीं नाणीं ह्या सगळ्या वाठारांनी सांपडल्यांत.

कृष्णराजाचो पूत शंकरगण (सुमार ५७५-६००) आनी नातू बुध्दराज (सुमार ६००-६२०) हांचे लेख गुजरात आनी महाराष्ट्रांत सांपडल्यात. बादामीच्या मंगलेश ह्या चालुक्य राजान बुध्द राजाचो पराभव केल्लो; पूण ताचें राज्य काबार केलेंना. फुडें दुसऱ्या पुलकेशीन इ.स. ६२० काळांत बुध्दराजाचें राज्य काबार करून राज्य स्वताक घेतलें. उपरांत कलचुरींनी चालुक्यांचे मांडलिक म्हूण राज्य चलयलें. ह्या दोन घराण्यांमदीं संबंद वाडले. बादामीच्या दुसऱ्या विक्रमादित्यान दोन हैहय

राजकुंवरींवांगडा लग्नां केलीं. त्यो कलचुरी वंशीय आशिल्ल्यो, अशें कांय इतिहासकारांचें मत आसा.

सातव्या शेंकड्यासावन बादामीचे चालुक्य महाराष्ट्र-विदर्भ, गुजरात ह्या वाठारांनी चड बळीश्ट जाल्ल्यान कलचुरींनी उत्तर भारतावटेन राज्यविस्तार केलो. तांणी कालंजरच्या किल्ल्याचेर जैत मेळोवन त्रिपुरी (जबलपुरलागीं) हांगा आपली राजधानी केली. उत्तर भारतांतले कलचुरी सत्तेची थापणूक करपी वामदेवराज हो आशिल्लो (सुमार ६७६-७००). ताणें शरयू न्हंयचे पलतडचो वाठार जिखून थंयचो राज्यकारभार चलोवपाखातीर आपल्या धाकट्या भावाची, लक्ष्मणराजाची नेमणूक केली. ह्या तांच्या वंशाच्या फांट्याकें शरयूपलतडचे कलचुरी, अशें म्हण्टात. सुमार पंदरा पिळग्यो तांणी थंय राज्य केलें. तांचो निमणो राजा सोढदेव (सुमार १०५५-१०८०) हाचेर जैत मेळोवन कनौजच्या गाहडवालांनी तांची सत्ता काबार केली.

वामदेवाच्या वंशजांनी त्रिपुरी हांगा बरेच काळ राज्य केलें. तांकां डाहल वा चेदी देशाचे कलचुरी म्हण्टात. णवव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दात, ह्या वंशांत कोकल्लदेव (सुमार ८५०-८९०) हो बळीश्ट राजा जावन गेलो. ताणें कनौजचो प्रतिहार भोज, शरयू पलतडचो शंकरगण, चित्रकुटचो गुहिल हर्ष, मान्यखेटचो राश्ट्रकूट दुसरो कृष्ण हांकां अभय दिल्ल्याचें वर्णन आसा. ताचो पूत शंकरगण (सुमार ८९०-९१०) हो राश्ट्रकुटांवटेन रावन वेंगीच्या चालुक्यांवांगडा झूज करतालो. कोकल्लाचे धुवेचें लग्न राश्ट्रकूट दुसरो कृष्ण हाच्या वांगडा जाल्लें. तेउपरांत बऱ्याच पिळग्यांनी मान्यखेटचे राष्ट्रकूट अनी त्रिपुरीचे कलचुरी हांचेमजगतीं लग्नसंबंद आशिल्ले. कलचुरी राश्ट्रकुटांक झुजांनी पालव दिताले. ९१५ त राश्ट्रकूट तिसरो इंद्र हाणें कनौजाचेर घुरी घालून तें शार भूंयभरवण केलें, तेन्ना त्रिपुरीचो पयलो युवराजदेव ताच्यावांगडा आशिल्लो.

युवराजदेव (सुमार ९१५-९४५) हाणें आपलो जावंय राश्ट्रकूट बद्दिग ऊर्फ तिसरो अमोघवर्ष हाचो पाखो घेवन्न मान्यखेटाचेर घुरी घालून जैत मेळयलें.

इकराव्या शेंकड्यांत ह्या वंशांत गांगेयदेव (सुमार १०२५-१०४१) नांवाचो पराक्रमी राजा जालो. ताचो उल्लेख अल्-बरुनी हाणें आपले बरपावळींत केला. ताणें आपली सत्ता प्रयाग आनी वाराणसीमेरेन पातळावन त्या तीर्थक्षेत्रांची मुसलमानांआड राखण केली. ताचीं चालुक्य जयसिंह, धारचो परमार भोज, दक्षिण कोसलचो (छत्तीसगढ- संबळपूर) महाशिवगुप्त ययाती हांच्यावांगडा झुजां जाल्लीं. ताका प्रयाग हांगा अक्षय्यवटालागीं मरण आयलें तेन्ना ताच्यो शंबर राणयो सती गेल्यो, अशें कोरीवलेखांत वर्णन मेळटा. ताणें स्वताक 'विक्रमादित्य' अशी पदवी घेतिल्ली.

गांगेयदेवाचो पूत कर्ण हो बापायपरस चड बळीश्ट आनी म्हत्त्वाकांक्षी आशिल्लो (सुमार १०४१ ते १०७३). ताणें भोजाच्या मरणाउपरांत माळवा जिखलो. चंदेल्ल राजा देववर्मा हाका मारून उडोवन ताचें राज्य जिखलें. बंगालच्या तिसऱ्या विग्रहपालाचो पराभव केलो. जायत्या इतिहासकारांनी ताका 'भारतीय नेपोलियन' अशी पदवी दिल्या.

कर्णाउपरांत त्रिपुरीच्या कलचुरींची ताकद उणी जाली. सुमार १२१० वर्सा चंदेल्ल राजा त्रैलोक्यवर्मा हाणें त्रिपुरीचेर जैत मेळोवन तांचें राज्य काबार केलें.

.कलचुरी राजा शिवभक्त आशिल्ले. मुंबयलागचीं घारापुरी लेणी महिष्मती कलचुरींच्या काळांत कोरांतिल्लीं, अशें इतिहासकारांचें मत आसा. त्रिपुरीच्या कलचुरींनीय म्हादेवाची जायतीं देवळां आनी मठ बांदले. कर्ण हाणें वाराणसींत सोबीत देवूळ बांदून घेतिल्लें. युवराजदेवाच्या दरबारांत नामनेचो संस्कृत कवी राजशेखरासारके बुदवंत आशिल्ले. कर्णाच्या आलाशिऱ्याक विद्यापती, गंगाधर, बिल्हण, वल्हण, नाचिराज अशे बरेच कवी आशिल्ले. गांगेय देवान आपल्या नांवान खाशेल्या प्रकारचीं भांगराचीं नाणीं तयार केल्लीं.

रत्नपूरचे कलचुरीः १० व्या शेंकड्याच्या शेवटाक त्रिपुरीच्या दुसऱ्या कोकल्लदेवाच्या कलिंगराज नांवाच्या पुतान दक्षिण कोसल (छत्तीसगढ) जिखून घेवन थंय आपल्या राज्याची थापणूक केली. ह्या वंशांत रत्नदेव, जाजल्लदेव, पृथ्वीदेव ह्या नांवाचे राजा जाले. तांणी उदेंतेच्या गंगा आनी पाल राजांवांगडा झुजां करून जैतां मेळयलीं. १४ व्या शेंकड्याच्या शेवटाक ह्या घराण्याचो एक फांटो रायपूर हांगा थिरावलो. छत्तीसगढांतलें कलचुरींचें राज्य नागपूरच्या भोसल्यांनी अठराव्या शेंकड्याच्या मध्याक जिखून घेतलें.

ह्या कलचुरींनीय बरींच देवळां बांदलीं. तांणी विद्वान आनी ब्राह्मणांक आलाशिरो दिलो. तांब्याचीं, भांगराचीं नाणीं तयार केलीं. तांणी बांदिल्लीं देवळां कांय थळांचेर आयजमेरेन आसात.

कल्याणीचे कलचुरीः दक्षिणेंत विजापूर जिल्ह्यांत तर्दवाडी हांगा बाराव्या शेंकड्यांत कलचुरी मांडलिक घराणें राज्य करतालें. तांतूतल्या बिज्जल नांवाच्या सामंतान चालुक्य सम्राट तिसरो तैल हाका विस्वासांत घेवन ११५७ त सम्राटपदाची पदवी घेतली. राज्यांत जाल्ले बंडाळींत बिज्जलाक मरण आयलें; पूण कांय जाणांच्या मतान बिज्जलान आपल्या सोमेश्वर नांवाच्या पुताक राजा केलो, असो उल्लेख आसा.

बिज्जलाउपरांत सोमेश्वर (सुमार ११६८-११७७) संकम (सुमार ११७७-११८०) आनी आहवमल्ल (सुमार ११८०-११८३) हे राजगादयेर आयले. चालुक्य सम्राट चवथो सोमेश्वर हाणें ही सत्ता काबार केली.

- कों. वि. सं. मं.

कलशः कलश म्हळ्यार एक वाटकुळें, उबें पात्र. हेमाद्रीच्या व्रतखंडांत ह्या शब्दाची उत्पत्ती अशी दिल्या-

कलं कलं गृहीत्वा च देवानां विश्वकर्मणा ।
निर्मितो यः सुरैर्यस्मात् कलशस्तेन उच्यते ।।

अर्थ- विश्वकर्म्यान देवांच्या कलेकलेचें ग्रहण करून निर्मिल्ल्यान ताका कलश अशें म्हण्टात.

देव-दैत्य अमृत काडपाखातीर क्षीरसागराचें मंथन करपाक लागले तेन्ना तें अमृत दवरपाक विश्वकर्म्यान कलशाची निर्मिती केली, अशीय ताचे उत्पत्तीविशीं एक कथा आसा (कालिकापुराण, ८७).

ऋग्वेदांत कलशाचो उल्लेख आयला (१.११७.१२; ३.३२.१५). ऋग्वेदांतलो हो कलश मातयेपसून वा दुदयापसून केल्लो आसतालो. 'द्रोणकलश', 'पूतभृत्' आनी 'आधवनीय' अशे आनीकूय कलश वैदिक साहित्यांत आयल्यात. 'आधवनीय' आनी 'पुतभृत्' हे सोमरस सांठोवपाक तयार केल्ले मातयेचे व्हडले कलश. द्रोणकलश हो दोण्याच्या आकाराचो चौकोनी वा वाटुकळो आसता. कांय काळान, भांगराचे, चांदीचे, तांब्याचे कलश येवपाक लागले. पूण मंगल कार्यांत तांब्याचोच कलश वापरतात.

बौध्द धर्म अस्तित्वांत येवंचे आदीं ल्हानव्हड समारंभांनी कलशांचो वापर जातालो. राजाचो राज्याभिषेक करतना सिंहासनाम्हऱ्यांत चार दर्यांच्या उदकान भरिल्ले कलश दवरताले. अभिषेक केल्ल्या राजाचें राज्य समुद्रवलयांकित (सार्वभौम) जावं, ही भावना ते कलशस्थापनेफाटल्यान आसताली. त्याच कलशांतल्या उदकान राजाक अभिषेक करताले.

बौध्द धर्मांत पात्र आनी प्रतीक अशा दोन अर्थांनी कलशाचो वापर जाता. कलशाची येवजण वेव्हारांत उदक आनी तत्त्वगिन्यानांत जीवनामृत सांठोवपाखातीर आसता. कलश हें अवलोकितेश्वराचें एक खास अभिज्ञान चिन्ह जावन आसा. अवलोकितेश्वर आपल्या कलशांत करूणामृत सांठोवन दवरता, असो समज आसा. बौध्द धर्मांत पांच व्हडले बुराकांचे कलश पांच ज्ञानी बुध्दांचीं प्रतीकां म्हूण वेदीचेर दवरतात. मैत्रेय बोधिसत्त्व, वसुधारा ह्यो बौध्द देवता आनी धन्वंतरी ही पौराणिक देवी कलशधारी आसा. कुबेराचो उजवो पांय एका हुमथल्ल्या कलशाचेरूच दाखयतात.

कलशाचीं मापां तंत्रसारांत अशीं सांगल्यांतः

पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोडशाङ्गुलः ।
कलशानां प्रमाणं तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ।।

अर्थः ५० आंगळां परिघ, १६ आंगळां उंचाय आनी ८ आंगळां तोंड, कलशाचें प्रमाण जावन आसा.

कलशाचे वट्ट ९ प्रकार आसात, ते अशेः क्षितींद्र, जलसंभव, पवन, अग्नी, यजमान, कोशसंभव, सोम, आदित्य आनी विजय. हातूंतलो विजयकलश पीठाचे मदीं स्थापतात अनी उरिल्ले आठ कलश उदेंत, अस्तंत, वायव्य, आग्नेय, नैर्ऋत्य, ईशान्य, उत्तर आनी दक्षिण अशा अनुक्रमान आठ दिकांनी स्थापतात.

कलशाच्या दरेका भागांत खंयच्या देवतांची वसणूक आसता, तें सांगपी श्लोक असोः

कलशानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः
दिक्पाला देवताः सर्वे वेष्टयन्ति दिशो दश।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।।
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ।
गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।।
कलशे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ।

(कालिकापुराण ८७)

अर्थः कलशाच्या तोंडाकडेन ब्रह्मा, गळ्याचेर शंकर, मूळभागांत विष्णू, मदीं मातृकागण आनी धा दिकांनी घेरून दिक्पाल वसणूक करतात. ताच्या पोटांत सप्तसागर, सप्तद्वीपां, ग्रहनक्षत्रां, कुलपर्वत, गंगा नदय आनी चार वेद वसतात. कलशाचेर ह्या सगळ्या देवतांचें चिंतन करचें.

लग्नासारक्या मंगल कार्यांत, शांतीकर्मांत, झुजाचेर वतना आनी राज्यारोहण करतना पयले धान्यराशीचेर कलशस्थापना करतात. पुण्याहवाचनाच्या वेळा दोन कलश स्थापतात. त्या कलशांत भांगर, रुपें, मोती, पाचू आनी प्रवाळ हीं पंचरत्नां घालतात. दुर्वा आनी पंचपल्लव गळ्याणी तो सोबयतात. ताका धवें वस्त्र गुठलायतात. ताचेर पूर्णपात्र वा नाल्ल दवरतात. जसो विधी आसता तेप्रमाण कलशांचो आंकडो एक ते एकशे आठ मेरेन कितलोय आसूं येता. वरूणाची पूजा कलशाचेरुच करतात. विधी सोंपतकच त्या कलशांतल्या उदकान ब्राह्मण, यजमान-पत्न्याक आनी ताच्या कुटुंबाक मूर्धाभिषेक करतात. त्यावेळार 'समुद्र ज्येष्ठाः सलिलस्य मध्या' हीं वैदिक सूत्रां म्हण्टात. सुख-शांती प्राप्त जावंची म्हूण कलशदान करचें, अशें दानचंद्रिकेंत सांगलां. ताचो मंत्र असोः

कलशः शुमदो भव्यो जलेन परिपूरितः।
दानेनास्य महत्सौख्यं शान्तिरस्तु सदा मम ।।

अर्थः 'शुभकारक, भव्य आनी उदकान भरिल्ल्या कलशाचें दान केल्ल्यान म्हाका खूब सुख-शांती मेळूं'.

खंयच्याय देवाची पूजा करचे- पयलीं शुध्द उदकान भरिल्ल्या कलशाची पूजा करतात. त्या वेळार 'कलशस्य मुखे विष्णुः' हो श्लोक म्हण्टात. तातूंतलें उदक तुळशीच्या पानान सगळ्या पूजेसाहित्याचेर शिंपडायतात आनी मंत्र म्हणून पूजा साहित्याची शुध्दी जाली, अशें समजतात.

कमळांची नक्षी आशिल्ले कलश भरहूत, सांची, अमरावती हांगाच्या बौध्द शिल्पांत मेळटात. देवळांतले आनी लेण्यांतले खांबे चड करून कमल आनी कलश हांच्या संयोगानूच घडयल्ले दिसतात. देवळाचे तेगशेर जो कळस आसता तो कलशूच. सकयल कलश आनी ताचेर उबो नाल्ल दवरून्च शिखराचें काम पुरय जाता. भारतीय शिल्पांतलो कलश वाटकुळो वा तांतयाच्या आकाराभशेन आसता जाल्यार गांधार शिल्पांतलो कलश तोंकदार आसता.

कलश हें एक आध्यात्मिक प्रतीक. तो म्हळ्यार मनशाचें शरीर; उदक म्हळ्यार तातूंतलें जिवीततत्त्व. मनीस-शरीर हें एक मातयेचें आयवन. पूण तातूंत चैतन्यरुपी तत्त्व भरून दविल्ल्यान तें भांगराच्या कलशापरस्य कितलेंशेंच मोलादीक जावन आसा. अशे तरेन भारतीय कलाकारांनी पूर्ण कलशाच्या रूपांत चैतन्यपूर्ण मनीस-शरीराची कल्पना रचल्या. कलशाच्या तोंडार दवरिल्ल्या पानांच्यो ताळयो आनी फुलां हें जीवनसमृध्दीचें प्रतीक जावन आसा. कलशांतलीं पंचरत्नां हीं पांच भूतां, पांच इंद्रियां, पांच विशय हांचीं प्रतीकां जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कला अकादमी: १९७० वर्सा गोंय सरकारान कला, संस्कृताय आनी साहित्याची पोसवण, सादरीकरण आनी संशोधन करपाखातीर कला अकादमी हे संस्थेची थापणूक केली. ही कला अकादमी मूर्त स्वरुपांत उबी जावंची म्हूण गोंयचो पयलो मुखेलमंत्री दयानंद बांदोडकार हाची कल्पक बुध्द आनी कलेविशींची आस्था कारणीभूत जाली.

भारतीय आनी अस्तंत कलांचें शिक्षण आनी संवर्धन करप हो मूळ उद्देश मुखार दवरिल्ल्यान कला अकादमीच्या आलाशिन्याखाला हिंदुस्थानी संगीत विभाग, अस्तंत संगीत विभाग आनी नाट्य विभाग कार्यरत आसा. हातूंतल्या हिंदुस्थानी संगीत विभागांत पदवी मेरेनचें शिक्षण दिवपाची वेवस्था आसा आनी तो गोंय विद्यापीठाक संलग्न केल्लो आसा. अस्तंत संगीत विभागांत गायन, पियानो, व्हायोलीन, चेलो (cello), बांसरी, गितार हांचें शिकप दिवपाची वेवस्था आसा. हिंदुस्थानी संगीत विभागांत शास्त्रीय संगीत, वाद्य (सतार, तबला, हार्मोनियम), नाच (भरतनाट्यम्, कथ्थक) हांचें शिक्षण दिवपाची वेवस्था आसा.

सुर्वेक कला अकादमीच्या आलाशिन्याखाला चित्रां आनी शिल्प हांचें शिक्षण दिवपी विभाग आसलो. उपरांत हो विभाग एक स्वतंत्र महाविद्यालयांत रुपांतरित जावन, आतां तो कला अकादमीच्या वेवस्थापनाभायर गोंय सरकाराच्या वेवस्थापनाखाल चलता.

लोककला आनी खास करून गोंयची लोककला हांकां पोसवण दिवपाखातीर कला अकादमी लोककलाकारांचे मेळे घेता. तेभायर आंतरराज्य आनी आंतरराश्ट्रीय थरांचेरुय लोककलेचें सादरीकरण करता. शास्त्रोक्त पध्दतीन कलेचें शिकप दिवपाभायर कलाकारांक उर्बा आनी उत्तेजन दिवपाच्या हेतान कला अकादमी कलेच्या वेगवेगळ्या मळार सर्ती घेता. तातूंतल्यो मुखेल सर्ती अश्योः लोककला सर्त, भजनी सर्त, नाट्य सर्त (शालेय, महाविद्यालयीन आनी संस्था), किर्तनसर्त, साहित्य पुरस्कार, कला प्रदर्शनां. हांच्या वांगडाच सुरश्री केसरबाय केरकार हिच्या उगडासाखातीर दर वर्सा संगीत महोत्सव घडोवन हाडटा. ह्या महोत्सवांत भारतांतले नामनेचे संगीतकार वांटो घेतात. तशेंच राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय कलाकारांक आमंत्रित करून तांचे कलेचो लाभ घडोवन हाडटा.

पणजी लागसारुच कांपाल ह्या वाठारांत कला अकादेमीची कलात्मक आनी भोव उद्देशी इमारत आसा. हे इमारतींत कला अकादेमीचें कार्यालय, उक्तें नाट्यघर, दीनानाथ मंगेशकार बंद नाटकघर, ब्लॅक बॉक्स सभाघर, कला प्रदर्शन गॅलरी, वाचपाघर, स्टुडिओ आसात.

आंतरराश्ट्रीय नामनेचो स्थापत्यशास्त्रज्ञ *चार्ल्स कुरेय (*)* हाचे कल्पक बुद्दींतल्यान निर्माण जाल्ली ही सोबीत अशी वास्तू गोंयचेंच न्हय तर भारतांतलें एक भूशण जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कल्पवृक्ष (कल्परूख): एक कल्पित रूख. हाका कल्पद्रुम, कल्पतरू, सुरतरू, देवतरू आनी कल्पलता ह्याय नांवांनी वळखतात. समुद्रमंथनांतल्यान वयर आयिल्ल्या १४ रत्नांत कल्परूखाचो आस्पाव आशिल्लो. मनांत इत्सा करता तें कल्परूख दिता, असो हाचेविशीं समज आसा. हो कुरुप्रदेशांत वाडटा आनी हाचेपसून म्हौंव, वस्त्रां आनी रत्नां मेळटात अशें वायुपुराणांत सांगलां (८.९३). कालिदासान कल्परूखाचें वर्णन अशें केलांः

'वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या ।

मेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ।।'

(उत्तर मेघदूत १४)

अर्थः ज्या अलका नगरांत चित्रविचित्र वस्त्रां, धुंद करपी मद्य, कोमरेसकट फुलां, तरेकवार अलंकार आनी पांयांक लावपाचो 'अळिता' (तांबडो रंग) हीं बायलांचीं सगळीं भूशणां आनी प्रसाधनां फकत एकटो कल्परूख दिता.

भारतीय पुराणां आनी साहित्यांत कल्परूखाचें वर्णन आसा. 'विवेकसिंधु'त (१.७७-७८) मुकुंदराजान कल्परूखाचो उल्लेख केला. मानसार ह्या ग्रंथांत ताचें सविस्तर वर्णन आसा, तें अशें: ताच्या कांडाचेर वेटोळें घाल्लो सोरोप आसता. रूखाचेर तरेकवार वेली, तरेतरेचीं पानां आनी तरेकवार रंगांचीं फुलां आसून तातूंत देवता, विद्याधर आनी वानर हांचो वास आसता.

भांगराच्या कल्परूखदानाची गणना महादानांत केल्या. कल्परूखदानाचो विधी असो: फळ दिवपी भांगराचो कल्परूख तयार करतात. ताच्या चारुय वटांनी संतान, मंदार, पारजात आनी चंदन अशे आनीकूय भांगराचे चार रूख करून दवरतात. ताच्या मुळाक ब्रह्मा, विष्णू, शिव, सूर्य, काम आनी रती हांच्यो प्रतिमा दवरतात. मागीर ह्या सगळ्या परिवारासयत कल्परूखाचें दान करतात. दानाचो मंत्र असो:

नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये।।

अर्थ- चिंतता तें दिवपी अशा विश्वंभर आनी विश्वमूर्ती कल्परूखरुपी देवाक नमस्कार. कल्परूखदान केल्ल्यान महापातकांचो नाश आनी विष्णुलोकप्राप्ती जाता, अशें म्हण्टात.

भारहूत आनी सांची हांगाच्या शिल्पांत अशे तरेच्यो सगळ्यो इत्सित वस्तू दिवपी कल्परूख कोरांतला. कल्परूखाची कल्पना उदेंतेकडल्या सगळ्या धर्मांत आसा. किरिस्तांव आनी मुसलमान धर्मांतूय ती दिसून येता. मुसलमानांच्या मताप्रमाण कल्परूख स्वर्गांत आसा. ताका बारा तरेचीं फळां येतात आनी ताचीं पानां घाव भरून काडपाखातीर वापरतात. 'तूबा' नांवाच्या अशाच एका रूखाचें वर्णन मुसलमानांच्या धर्मीक साहित्यांत मेळटा, जो 'सदा अदन' ह्या मुसलमानांच्या स्वर्गांतल्या उपवनांत फुलता-फळटा.

भारतीय शिल्पांत मनांत इत्सिता तें दिवपी अशा कल्पित 'कल्पवल्ली' चो उल्लेख आयला. एक वाल आडवीं वळणां घेवन शेकानशेक पातळळ्या आनी तिका तरेतरेचे अलंकार लागल्यात अशे देखाव सांची, भारहूत हांगाच्या कोरीव शिल्पांत दिसून येतात.

माडापसून मेळपी नाल्ल, लांकूड, जळव, सोण्णां, काथो, सूर आदीचो मनशाक खूब उपेग जाता. माड हो भोव उपेगी आशिल्ल्यान ताका 'कल्पवृक्ष' अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

कवळेकार, कुमुदिनी दामोदर (कुमुद पैंगिणकार): (जल्म: २० डिसेंबर १९३६, पुणे).

गोंयची सुटके झुजारी. तिणें माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. ती 'राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय' संघटनेची वांगडी आसली. ६ एप्रिल १९५५ दिसा सुटके झुजारी सुधातांई जोशी हिच्या फुडारपणाखाल म्हापशें वाठारांत सत्याग्रह जाल्लो, तातूंत तिणें वांटो घेतिल्लो. पोर्तुगेज पोलिसांनी तिका अटक केली आनी दोन म्हयने बंदखणींत दवरून उपरांत तिची सुटका केली. बंदखणींतल्यान सुटका जातकच ती परती राश्ट्रीय कार्यांनी वांटो घेवंक लागली. रोखडीच पोलिसांनी तिका परत अटक केली आनी आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. पणजी, केंपें आनी मडगांव बंदखणींत चार वर्सां ख्यास्त भोगतकच १९ ऑगस्ट १९५९ दिसा तिची सुटका जाली. उपरांत कारवार जाल्ल्या सेवा दलाचे चळवळींत तिणें वांटो घेतिल्लो. गोंयचे सुटके उपरांत आकें ग्रामपंचायतीची वांगडी पंच म्हूण ती वेंचून आयिल्ली. १९७६ वर्सा मडगांव नगरपालिकेंत नगरसेविका म्हूण ती वेंचून आयली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन तिचो भोवमान केला. १८ जून १९८२ ह्या दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या तिच्या वावराचो भोवमान केलो

- कों. वि. सं. मं.

कवळेकार, नरसिंह राजाराम: (जल्म: १० ऑक्टोबर १९३६, म्हापशें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतिल्लें. १९५४ वर्सा सावन तो 'राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय' (National Congress Goa) संघटनेचो वांगडी आसलो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो वण्टीपत्रकां लावप, पत्रकां वांटप, तिरंगी बावटे लावप असलीं कामां करतालो. पोलिसांक चुकोवपाक तो दोडामार्ग वाठारांत वचून लिपिल्लो. २८ एप्रिल १९५५ दिसा शिरगांव वाठारांत सत्याग्रह जाल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका अटक केली आनी दोन म्हयने बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कवासो (हातो): (मराठी- केवडा, केतकी; हिंदी- केवरा, केटंगी; गुजराती- केवडो; कन्नड- केदगे, मुंडिगे; संस्कृत- केतक, गंध-पुष्प; इंग्लीश- स्क्रू पाइन; लॅटीन-पँडॅनस ओडोरॅटिसीमस; कूळ-पँडॅनेसी).

भारतीय द्वीपकल्पाचे उदेंत आनी अस्तंत देगेर, तेचपरी ओरिसा, मध्यप्रदेश, सुंदरबन, ब्रह्मदेश, अंदमान जुंवे आदी वाठारांनी कवासो जाता. कवाशाक 'हातो' अशेंय म्हण्टात.

कवाशाचें झाड सावें उदक आशिल्ल्या न्हंयां-व्हाळांचे देगेर जाता. ताका झाड म्हणचे बदला 'झील' म्हणपच समा जातलें. ताचें कांड लांबट वाटकुळें आसता. मूळ कांडाक खांदयो चड नासतात, फांट्याक मात चड आसतात. पानां सुकून झडटकच कांडाक वाटकुळे कांकणांभशेन दाग पडटात. ह्या दागांच्या मुळांवेल्यानूच नवे कोंब फुट्टात, उपरांत ह्या कोंबांची खांदी जाता. दोन पानांमदीं जागो साप उणो आशिल्ल्यान, पयसुल्ल्यान पळेतल्याक कवाशाचें झाड म्हळ्यार सगळीं पानांच-पानां कशें दिसता.

कांडाच्या मुळाकडल्या भागाक भायल्यान बारीक-बारीक लांब पाळां येतात. ह्या पाळांचो अर्दो भाग जमनींत भितर वता जाल्यार अर्दो भाग वयर दिसता. हीं पाळां खूब बारीक-बारीक आशिल्ल्यान तीं झाडाक घट धरतात; तशेंच हीं पाळां मातयेक घट बसतात, देखून माती व्हांवन वचूंक पावना.

कवाशांचीं पानां लांब आसतात. पानांचो रंग पाचवो आसता. ताच्यो दोनूय कुशी पातळ ब्लेडीभशेन आसतात. खरवतीच्या दांतांभशेन त्यो खरखरीत आसतात. पानांक मदीं एक कांट्याळी शीर आसता.

कवाशाचें झाड तेंगशेर फुलता. सादारणपणान जाका लोक कवाशाचें फूल म्हण्टात तें खरेपणान एक बोण. केळीच्या बोणाभशेन ह्याय बोणाक चारूय कुशींनीं एकार एक अशीं पातीं दाटिल्लीं आसतात. ह्या पातयांचो रंग हळडुवो आसता. दर एके पातयेपोंदा एक एक स्वतंत्र फूल आसता. खऱ्या अर्थान कवाशाची ही पाती म्हळ्यार एक पानच. पूण तें फुलावांगडा आशिल्ल्यान ताचो रंग हळडुवो आसता. सगळ्यांत वयली कवाशाची पाती आनी ते पातये पोंदचें फूल आकारान मोटें, रंगान गाड आनी वासान बरें आसता. जशी जशी एक एक पाती काडली, तसो तसो पातयेचो आनी फुलाचो आकार, रंग आनी गंध कमी कमी जायत वता.

कवाशाचें फूल पळोवपाक एक कणस कशें दिसता. ताच्या आंगाक बारीक बारीक कुसां कशीं आसतात. हें कणस फांफडीत जाल्यार तातूंतल्यान धवो पिठो कसो झडटा. वास येता तो ह्या पिठ्याकूच.

फूल काडनासतना उल्लें जाल्यार ताच्यापसून अनसासारकें दिसपी फळ जाता. हें फळ पिकतकच फुटना. पूण आपोआप सुकूंक लागता. तें गोड नासता आनी तें खायनात. कवाशाच्या फुलाचो बायलांक

करपाखातीर आनी देवाक घालपाखातीर उपेग जाता. पुरय तयार जाल्ल्या कवाशाच्या फुलापसून तेल काडटात. ह्या तेलापसून कवाशाचें अत्तर तयार करतात. पूर्विल्ल्या काळार लेगीत हें अत्तर लोक काडटाले. ... सौंदर्यप्रसाधनां, तंबाखू, उजवाती हातूंत वासाखातीर ह्या तेलाचो उपेग जाता. जेवणा-खाणाच्या कांय पदार्थांतूय वास हाडपाखातीर ह्या तेलाचो वापर करतात. तकली उसळप आनी संधीवात ह्या सारक्या दुयेंसांचेर कवाशाच्या तेलाचो उपेग जाता.

... घराचें पाखें, शेंदऱ्यो, दोरयो, तोपयो, पांटले, पोतयो ह्यो वस्तू ...पांपसून तयार करतात. मुळांपसून रंगोवपाचे ब्रश करतात. देवी, ...टरोग, उपदंश, खोरोज, कोड आदी दुयेंसां बरीं करपाक कवाशाच्या ...मुळांचो उपेग जाता.

... बोणकी ही कवाशाचीच एक जात. तिच्या फुलाचो वास कमी आनी ... धवसार हळडुवो आसता.

- कों. वि. सं. मं.

कविता: काव्य शब्दाची व्याख्या विद्वान विंगड विंगड तरेन करतात. विश्वनाथाचार्यान 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' अशें म्हळां. रमणीयार्थ प्रदान करपी उतर म्हळ्यार काव्य, अशें जगन्नाथाचार्याचें मत आसा. 'रीतिरात्मा काव्यस्य', 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' अश्यो वामनाचार्य आनी आनन्दवर्धनाचार्याच्यो व्याख्या आसात. ह्यो व्याख्या काव्यरचणुकेची ...णायती दितात. अस्तंतेकडल्या विद्वानांनीय विंगड विंगड पध्दतींनी काव्याची व्याख्या करपाचे यत्न केल्यात. काव्य हें अनुकरणात्मक आसता अशें ॲरिस्टॉटलचें मत आशिल्लें. कविता म्हळ्यार जिविताची समीक्षा अशी व्याख्या आर्नो हाणें केल्या. काव्य म्हळ्यार प्रभावी भावनांचो उत्स्फूर्त हुंवार, अशें वर्ड्स्वर्थ हाचें मत, जाल्यार बऱ्या मनशाच्या मनाची ...त्यांतल्या बऱ्या खीणांची मुद्रा, अशें मत शेली हाणें उक्तायलां. ह्यो सगळ्यो व्याख्या मतींत दवरीत जाल्यार ताचो अर्थ असो जाता- जिवितांतल्यो विंगड विंगड अनुभूती एकठांय करून, उतरां आनी अर्थाच्या आदारान कलारुपान आयिल्ली पद्यमय अभिव्यक्ती म्हळ्यार कविता. भाव, अनुभूती, चेतना, संवेदना, प्रतिमा आनी कल्पना हांची भरसण म्हळ्यार कविता. कलाविद्येच्या रुपान सौंदर्यशास्त्राकडेन तिचें नातें आसा.

जशें ध्वनीचें सार्थक रुप संगीत, रंगांचें आनी रेखांचें सार्थक रूप चित्र, तशें शब्दांचें सार्थक रूप कविता ('शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्'). कथा-कादंबरींत घटनाचक्र मुखेल, नाटकांत अभिनय आनी संवाद मुखेल, जाल्यार काव्यांत अनुभूतिचो साक्षात्कार मुखेल जावन आसता.

पूर्विल्ल्या काळांतल्या काव्याचें स्वरुप वेगळें आशिल्लें. सद्या जें काव्य आसा, ताचें मूळ प्राकृत काळांतल्या लोकांच्या मंत्रसूक्तांनी आनी ताल लयात्मक कथाकथनाचे परंपरेंत दिश्टी पडटा. अशा ह्या काव्यांत नैतिक मूल्यांची अभिव्यक्ती हो म्हत्वाचो मानदंड आशिल्लो. रचणूक छंदोबध्द आसताली. वेदांतले गायत्री, अनुष्टुभ, लोकांमदलो होंवी प्रकार हातूंत छंदाचें प्रमाण मेळटा. छंद काव्याक कूड दितालो, पूण फकत छंद म्हळ्यारुच कविता न्हय.

समाजाप्रमाण कविताय नवें नवे रुप घेता. पूर्विल्ल्या काळांतल्या वेदांत धर्मीक स्थितीक फाव तशी कविता घडटाली. सद्या कवितेचें रुप विंगड विंगड प्रकारचें आसा. कवितेंतलो हो बदल समाजीक बदलाचे मागणेंतल्यान जायत आसा.

काव्याचे दोन मुखेल प्रकार म्हळ्यार लोकगीत आनी साहित्यिक काव्य. साहित्यिक काव्य तीन प्रकारचें आसता- प्रबन्धकाव्य, गीतकाव्य आनी नाट्यकाव्य. प्रबन्धकाव्य वर्णनात्मक आनी उच्चवंशीय नायकांचें चरित्र रंगयता. खंडकाव्यांत खंडचित्र मेळटा. गीतकाव्यात आत्मानुभूति मुखेल आसता. गीतकाव्याचे कांय प्रकार अशे: संबोधन गीत (ode), चतुर्दशपदी (sonnet), वेदनागीत (elegy), व्यंग्यगीत (satire). नाटक आनी काव्य मेळून नाट्यकाव्य जाता. पूर्विल्ले नाटक काव्यात्मक आनी भावात्मक आसतालें.

पूर्विल्ल्या काळांत भारत आनी अस्तंतेकडल्या देशांनी कविता देवांचे विशय आनी तुस्त घेवन मुखार येताली. भारतांतले वेदसूक्त, यवन देशांतलें डित्तीराम्बुस (Dithyrambus) आनी चीन हांगाचें आद्यगीत ह्या गजालींचें प्रमाण दिता. भारतांतले आद्य महाकवी वाल्मिकी आनी व्यास रामायण आनी महाभारत ह्या महाकाव्यांक लागून नामनेक पावल्यात.

युरोपांत 'इलियड' आनी 'ओडिसी' हीं महाकाव्यां बरोवपी होमर हो नामनेचो ग्रीक कवी. अस्तंती साहित्यांत वर्जिल हाचें 'ईनिड', तास्सो हाचें 'जेरुसालेम', आरियोस्तो हाचें 'ऑर्लांदो रियोझो', दांते हाचें 'डिवायन कॉमेडी', गटे हाचें 'फाउस्ट' हीं कांय महाकाव्यां बरींच गाजल्यांत. अस्तंती साहित्यिकांमदीं शेक्सपीअर, मिल्टन, वर्ड्स्वर्थ, शेली, कीट्स, बायरन, टी. एस्. इलियट, यीट्स हीं नांवां कवितेच्या मळार नामनेचे जावन आसात. आलेशांद्र पुश्कीन, मायकोवस्की, व्हिक्टर ह्यूगो, लामारतीन, लू सून, ग्राबियेला मिस्त्राल, पाब्लो नेरुदा, ओक्ताव्हियो पाझ, फेदेरीको गार्सीया लॉर्का हांकां संवसारीक कीर्त मेळ्ळ्या.

महाकाव्यशैलींत भारतांत रचिल्लें काव्य: 'रामचरित मानस', सूरदास हाचें 'सुरसागर'; मराठींत संत ज्ञानेश्वर हाची 'ज्ञानेश्वरी', संत तुकाराम हाची 'गाथा', संत एकनाथ हाचें 'अभिनवरामायण'; असमियांत मंगर हाचें 'पद्मपुराण'; बंगालींतलें 'कृत्तिवास रामायण'; तेलगुंतलें तिक्कना हाचें 'निर्वचनोत्तर रामायण'; तामीळांतले कंब हाचें 'कंबरामायण'; मल्याळमांत एणुत्तच्छन हाचें 'अध्यात्म रामायण', काण्णाश हाचें 'कण्णशरामायणम्'; कन्नडांत पंप हाचें 'पम्परामायण' अशीं कांय काव्यां बरयल्यांत.

भारतांतले कालिदास, भारवि, माघ, श्रीहर्ष हे संस्कृतांत जाल्यार हिंदी भाशेंत मैथिलिशरण गुप्त, जयशंकर प्रसाद, कन्नड कवी मास्ती व्यंकटेश अय्यंगार, तेलुगु कवी विश्वनाथ सत्यनारायण, तमीळ कवी गोपालकृष्ण भारती, सुब्रमण्यम भारती, मल्याळम् कवी वळ्ळचोळ नारायण मेनन, कुमारनाशन, ओडिया कवी राधानाथ, असमिया कवी हेम गोस्वामी हे नामनेचे जावन आसात. गीतकाव्याच्या मळार मुखेल भारतीय कवी म्हळ्यार जयदेव (गीतगोविंद), विद्यापती (पदावली), जयशंकर प्रसाद, (झरना, लहर) सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' (जागो फिर एक बार), महादेवी वर्मा (यामा), सुमित्रानंदन पंत (चिदम्बरा). कन्नड भाशेंत एस्. श्रीकंठय्या, एम्. गोविन्द पै, व्ही. सीतारामय्या, मास्ती वंकटेश अय्यंगार, बेंद्रे, काश्मीरी भाशेंतलो गुलाम अहमद मजरूर, गुजरातींत भोलानाथ दिवेटिया, बी. के. ठकूर, मल्याळम् भाशेंत जी. शंकर कुरुप, बालामणी अम्मा, हे कांय कवी जावन आसात.

- डॉ. एल्. सुनीताबाय

कव्वाली: इस्लामी कंठसंगीतांतलो भारतांत रुजिल्लो एक भक्तीप्रधान संगीतप्रकार. भारतांत रूढ जाल्ल्या भजनांचें अनुकरण करून पर्शियन संगीत शैलींत केल्ली मांडावळ म्हळ्यार 'कव्वाली' अशेंय म्हण्टात. कव्वालीच्यो रचना धर्मीक तेचपरी लौकिक आसतात. लौकिक विशयांच्यो रचना गावप्यांक 'कलावंत' आनी धर्मीक विशयांच्यो रचना गावप्यांक 'कव्वाल' अशें म्हण्टात. कव्वाली प्रकारापसून स्फूर्त घेवन अमीर खुसरौ (१२५३-१३२५) हाणें शास्त्रीय संगीतांतल्या 'ख्याल' ह्या कंठसंगीतप्रकाराची उदरगत केली, अशें म्हण्टात. तानसेनाचो प्रभाव वाडचेआदीं ध्रुपद गावपी, कलावंत आनी कव्वाल हांकां एकाच पांवड्याचेर मानताले.

ताल आनी लयेंत गायिल्ल्या कव्वालीचीं खाशेलपणां अशीं: १. पुराय सप्तकभर वयर-सकयल नेटान भोंवपी तानो २. गीताचें ध्रुपद सांघिक रितीन खणखणीत गावचेली पध्दत.

- कों. वि. सं. मं.

कस्तुरी: एक वासाचें द्रव्य. कस्तुरी कस्तुरीमृगापसून मेळटा. तीन वा ताचेरपस चड वर्सांच्या नर कस्तुरीमृगाचे बोंबलेखाला पोटाच्या

कातीसकयल कस्तुरी ग्रंथी आसतात. ह्या ग्रंथींतल्यान पुडी कोराचे

कस्तुरीमृग

मेणासारको स्राव एके पोतयेंत एकठांय जाता. ताजो आसताना ताका मुताचो वास येता, पूण सुकयतकच ताका बरो वास येता आनी हाकाच 'कस्तुरी' म्हण्टात. एका नर कस्तुरीमृगापसून सुमार २८ ग्रॅम कस्तुरी मेळटा. कस्तुरी मेळोवपाखातीर कस्तुरीमृगाची हत्या करतात. कस्तुरी माजर वा जवादी माजर (शास्त्रीय नांव- व्हायव्हेरिकुला इंडिका) हाच्या जननेंद्रियांचे सकयल आशिल्ली कस्तुरी काडपाखातीर लोक हीं माजरां पोसतात. ही कस्तुरी चडशी तंबाखूक वास दिवपाखातीर वापरतात.

श्रीविष्णु आनी श्रीकृष्ण हांच्या कपलाक कस्तुरीची तिकली आसता अशें म्हण्टात. कस्तुरी दान केल्यार सुख-शांती मेळटा अशें दानमंत्रांत म्हळां:

कस्तूरी भाग्यदा भव्या देवमर्त्यजनप्रिया ।
दानेनास्याः सुखं भोगाः शान्तिरस्तु सदा मम ॥

(दानचंद्रिका)

अर्थ- कस्तुरी भाग्य दिता आनी ती देव-देवतांक आवडटा. कस्तुरी दान करतकच म्हाका सदांच सुख, भोग आनी शांती हांचो लाभ जावं.

- कों. वि. सं. मं.

कॅथलिकः (पळेयातः किरिस्तांव धर्म).

कॅनडाः उत्तर अमेरिकेच्या सुमार ४३% वाठाराचेर पातळिल्लो देश. क्षेत्रफळ ९९,७६,१८५ चौ. किमी.; लोकसंख्याः २,५३,५८,५०० (१९८५). विस्तारः ५२° ३७' अस्तंत ते १४१° अस्तंत आनी ८३° ६' उत्तर आनी ४१° ४१' उत्तर. उत्तर अमेरिकेंतलो अलास्का आनी वेस्ट इंडीजचो वाठार सोडलो जाल्यार त्या खंडांतलो अर्दो वाठार आनी लागच्या ल्हानव्हड जुंव्यांचो आस्पाव कॅनडांत जाता. ह्या देशाचे उत्तरेवटेन आर्क्टिक म्हासागर आनी उदेंतेवटेन ॲटलांटिक म्हासागर आसा. देशाची चडांत चड दक्षिण उत्तर लांबाय सुमार ४,८०० किमी., जाल्यार उदेंत-अस्तंत लांबाय ५,६०० किमी. आसा. ओटावा हें हांगाचें राजधानीचें शार.

भूंयवर्णनः ह्या देशाचो आकार चवकोनी दोण्यासारको आसा. ताच्या उदेंत वाठारांत व्हड पूण उणे खोलायेचो हडसनचो उपसागर पातळळा. ह्या उपसागराच्या उदेंत, अस्तंत आनी दक्षिण दिकांनी घट फातरांचो वाठार आसा. ह्या वाठाराक 'कॅनडाची धाल' अशें म्हण्टात. हो वाठार उत्तरेवटेन बरोच रूंद आसा आनी दक्षिणेवटेन अशीर जायत गेला. आर्कीयन काळांत ह्या जाग्यांचेर दोंगरांच्यो वळी तयार जाल्यो, पूण फाटल्या लाखांनी वर्सांभितर तांची झीज जावन थंय ल्हान, उण्या उंचायेच्यो दोंगुल्ल्यो उरल्यात. ह्या दोंगुल्ल्यां भोंवतणी ल्हानव्हड सरोवरां आनी न्हंयो आसात.

कॅनडाच्या भुगोलीक रचणुकेप्रमाण ताचे ६ वांटे जातातः

१. *कॅनडाची धालः* ह्या वाठाराचें वट्ट क्षेत्रफळ ४१.६ लाख चौ. किमी. आसा. हातूंत लॅब्रॅडोर, क्वीबेकचो चडसो वाठार, ऑंटेरिओचो उत्तर वाठार हांचो आस्पाव जाता. हे धालीची अस्तंत शीम व्हड सरोवरासावन उत्तरेवटेन आर्क्टिक दर्यादिगेर डार्ली आखातामेरेन पावल्या. ह्या वाठाराचो चडसो वांटो पोरन्या घट फातरांचो आसा. ज्या जाग्यांचेर जमीन मोव आसा, थंय न्हंयांचीं देगणां आनी ल्हानव्हड सरोवरां आसात. फातरांच्या पठारी वाठारांनी धबधबे आनी उदकाचे झोत आसात.

२. *ॲटलांटिक दर्यादिगेलागचो वाठारः* ह्या वाठाराक ॲटलांटिक वाठार अशेंय म्हण्टात. कॅनडाच्या उदेंत वाठारांतले नोव्हास्कोशा, न्यू ब्रन्सविक आनी प्रिन्स एडवर्ड जुंवो, क्वीबेकचो आग्नेय वाठार आनी न्यू फाउंडलंड ह्या सगळ्यांचो हातूंत आस्पाव जाता. हो एक पर्वतांचो वाठार आसून दोंगर ईशान्य-नैर्ऋत्य पातळळ्यात. न्यू ब्रन्सविक प्रांतांत मदीं ऊंच वाठार आसात. ताचे वायव्येक पठारां आसात. हेर सगळेकडेन जमीन सकयल आसा.

३. *सेंट लॉरेन्स न्हंयचें देगणः* हातूंत क्वीबेक आनी ऑंटॅरिओ प्रांताचो सकयलो दक्षिण वाठार येता. हो वाठार बरोच पिकाळ आसा आनी हाचें वट्ट क्षेत्रफळ १.८२ लाख चौ. किमी. आसा. क्वीबेक शार आनी ह्यूरन सरोवर हांचेमदीं सुमार १,००० किमी. लांबायेचें व्हडलें मळ आसा.

४. *मदलो खंडाभितरलो मळांचो वाठारः* रॉकी पर्वत आनी कॅनडाची धाल हांचेमदीं हो मळांचो वाठार आसा. तातूंत सॅस्कॅचेवन आनी ॲल्बर्टा प्रांतांचो बरोच वाठार आनी मॅनिटोबा प्रांताच्या दक्षिणेकडलो वाठार हांचो आस्पाव जाता. दक्षिणेवटेन हो वाठार बरोच रुंद आनी उत्तर आनी वायव्येवटेन अशीर आसा. शेल आनी रेंवेच्या फातरांनी तयार जाल्लो हो वाठार सपाट आसा. पूण तो मात्सो अस्तंतेवटेनच्यान उदेंतेवटेन देंवत गेला. ॲल्बर्टांत हाची उंचाय ९०० मी. जाल्यार दक्षिण मॅनिटोबांत ३०० मी. आसा.

५. *अस्तंतेवटेनचो पर्वतांचो वाठारः* ह्या वाठाराची रुंदाय ८०० किमी. आसा. तातूंतल्या दोंगरा तेमकांची उंचाय ३,५०० मी. ते ६,००० मी. मेरेन आसा. हो वाठार बऱ्याच दोंगरावळींचो आसा. सामके अस्तंतेवटेनचे दोंगरावळीक 'कोस्ट रेंज' म्हण्टात, उदेंतेवटेनच्या दोंगरांक 'रॉकी पर्वत' म्हण्टात. रॉकी, सेलकीर्क आनी दर्यादिगांवेल्या दोंगरांनी हिमन्हंयो आसात. ह्या दोंगरा वळींचे अस्तंतेवटेनचे देंवतेचेर पावस पडिल्ल्यान हांगा दाट रानां सांपडटात.

६. *आर्क्टिक जुंवेः* कॅनडाचे मुखेल भुंयेसावन उत्तर ध्रुवाच्या आयल्यान १६५ किमी. अंतरामेरेन बरेच ल्हानव्हड जुंवे आसात. तातूंतलो बीफेन जुंवो मॅनिटोबा इतलो व्हड आसा. भुंयरचणुकेचे नदरेंतल्यान ह्या जुंव्याची भूंय एकसारकी ना. हिमप्रवाहांच्या परिणामाक लागून ती फातरांनी भरल्या.

हिमकाळांत ह्या देशांत बऱ्योच खळयो तयार जाल्यो; फुडें तातूंत बर्फाचें उदक जाल्ल्यान सरोवरां तयार जालीं. कॅनडाच्या धाल वाठारांत आनी ताचे भोंवतणी असलीं बरींच सरोवरां आसात. तातूंतलीं सुपीरीयर, मिशीगन, ह्यूरन, ईअरी आनी ऑंटेरिओ हीं सरोवरां नामनेचीं आसात. हातूंतलें मिशागन सरोवर अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांभितर आसा जाल्यार उरिल्लीं त्या देशाचे आनी कॅनडाचे शिमेचेर आसात.

सव्वीस हजार चौ. किमी. परस चड क्षेत्रफळ आशिल्लीं सुपीरीयर, ह्यूरन, ग्रेट बेअर आनी ग्रेट स्लेव्ह हीं व्हडलीं सरोवरां आसात. सरोवरांभशेन ह्या देशांत न्हंयोय बऱ्योच आसात. हडसन उपसागराक मेळपी व्हडल्या न्हंयांतल्यो ईस्टमन, रूपर्ट, ऑल्बानी, सव्हर्न, नेल्सन आनी चर्चिल ह्यो म्हत्वाच्यो आसात. नेल्सन न्हंय सगळ्यांत व्हडली आसा आनी तिका विर्नीपेग, विनीपेगोसिस, मॅनिटोबा ह्या सरोवरांचें

आर्क्टिक महासागर
ग्रीनलँड
अलास्का
पॅसिफिक महासागर
अटलांटिक महासागर
कॅनडा
हडसन उपसागर
अमेरिकेच्यो संयुक्त संस्थानां

उदक मेळटा.

ॲल्बर्टा, सस्कॅचेवन आनी ब्रिटीश कोलंबिया प्रांतांनी पीस, अॅथाबास्का आनी मॅकेंझी ह्यो म्हत्वाच्यो आसात.

अस्तंत दर्यादिगेवेल्यो कोलंबिया, फ्रेझर, स्कीना आनी स्टिकीन ह्यो न्हंयो पॅसिफीक म्हासागराक मेळटात.

हवामानः ह्या देशाचे कांय वाठार सोडीत जाल्यार हेरकडेन हवामान थंड आनी बरें आसा. हांगाच्या हवामानाचेर तीन तरांच्या वाऱ्यांचो परिणाम जाला. उत्तरेवटेनची ध्रुवाकडली थंड हवा शियाळ्यांत आर्क्टिक म्हासागरावटेनच्यान दक्षिणेवटेन सामकी अमेरिकेचे शिमेमेरेन पातळटा, आनी ताका लागून तापमान ०° से. परस सकयल देंवता. गिमाच्या दिसांनी ह्या वाऱ्याचो मार्ग मात्सो उदेतेवटेन वता. दुसरे वारे मेक्सिकोच्या आखाताकडल्यान येता आनी ही गरम हवा कॅनडाच्या हवामानांत ऊब हाडटा. ऑंटॅरिओच्या दक्षिण वाठारांनी ह्या वाऱ्याक लागून बर्फ वितळटा. तिसरें वारें उत्तर पॅसिफीक म्हासागरावेल्यान उदेंतवटेन येता. ह्या वेळार हवामान दमट आशिल्ल्यान गिमाच्या दिसांनी पावस पडटा.

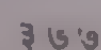
हांगाचें हवामान शियाळ्यांत सामकेंच उणें आसता. जानेवारी म्हयन्यांत मॉंट्रियल शाराचें तापमान सुमार -४०° से. आसता. विनीपेग हांगा तें -१८° से. जाल्यार उत्तरेवटेनच्या आर्क्टिक जुंव्यानी -३८° से. मेरेन पावता. शियाळ्याच्या दिसांनी हिम बरेंच पडटा. जमीन एप्रील म्हयन्यामेरेन हिमान भरिल्ली आसता. मे म्हयन्यांत बर्फ वितळून तापमान वाडूंक लागता आनी जुलय म्हयन्यामेरेन तापमान वयर चडटा. ह्या वेळार तापमान सुमार २१° से. आसता. हांगा पावस चड करून गिमाच्या दिसांनी (मे ते ऑगस्ट) पडटा. अस्तंतेवटेनच्या दोंगरी वाठारांनी तो २५० सेंमी. परस चड जाल्यार उदेंतेवटेन तो उणो जाता. मदल्या वाठारांनी पावसाचें प्रमाण सुमार ५० सेंमी. जाल्यार प्रेअरी वाठारांनी तें ३० सेंमी. आसता.

वनस्पतः कॅनडाच्या कांय वाठारांनी दाट रानां, कांय वाठारांनी तण जाल्यार कांय कडेन फकत शेळो वाडिल्लो दिसता. कॅनडांतली ४०% भूंय रानांनी भरल्या. रानांचे तीन मुखेल प्रकार दिसून येतात. १. अशीर पानांचीं रानां: हातूंत मोव लांकडाचे स्प्रूस, पायन, सेडार हे रूख चडशे सांपडटात. २. रूंद पानांच्या रूखांचीं रानां: हातूंत बर्च, मॅपल, ॲश, एल्म, ओक, हिकरी आनी बीच हे रूख आसात ३. अस्तंत दर्यादिगेवेलीं दमट वाठारांतलीं रानां: हातूंत डग्लस, फर, सित्का, स्प्रूस, तांबडे सेडार, एल्डर, हॅमलॉक हे ७५ ते ९० मी. उंचायेचे रूख आसात.

रानांच्या वाठाराचे अस्तंतेवटेन ३० सेंमी. परस उण्या पावसाच्या वाठारांनी तण वाडटा. तणाच्या भोंवतणच्या वाठारांनी ल्हान झोंपां आनी शेळो दिसून येता.

कॅनडांतलें हवामान आनी वनस्पत हांचो परिणाम थंयचे मातयेचेर जाला. ताका लागून हांगा विंगड विंगड प्रकारची वनस्पत वाडूंक पावल्या.

मोनजातः कॅनडांत तरांतरांचीं जनावरां आसात. व्हडा संख्येन सांपडपी म्हळ्यार कस्तुरी-बैल आनी 'वापिती' नांवाचें सांबर. वापिती सांबरांची संख्या हालींच्या काळांत उणी जायत गेल्या. उत्तरेवटेनच्या वाठारांनी कॅरिबू सांबर सांपडटा. तेभायर ग्रिझली, धवीं आनी काळीं वांस्वेलां आनी धवे कोले दिश्टी पडटात. तैगा रानांनी 'मूस' नांवाचें सांबर, शिंगाडे, आनी व्हर्जिनीया जातीचें हरण सांपडटा. रानांनी भालू आनी मळांच्या वाठारांनी कॉयोट आसात. अस्तंतेवटेन प्यूमा आसात हेभायर ह्या रानांनी लिंक्स, बीव्हर, ऑटर, मार्टिन, मिंक, स्कंक हे ल्हंव आशिल्ले प्राणी आसात. मळांच्या वाठारांनी व्हर्जिनीया हरणां आनी ॲल्बर्टाच्या उत्तर वाठारांनी गव्या रेड्यांचे पंगड आसात. ब्रिटीश कोलंबियाच्या वाठारांत रानमेंढरां आनी रानबोकडां बरींच दिसतात

हांगा गरुड, ससाणे, घुघमां, हांच्यो तरेकवार जाती, डोमकावळे, सादे कावळे, चिमणी, तरांतरांचीं गावपी सुकणीं तशेंच गल, करढोक, टर्न, गॅनेट हीं उदकांतलीं सुकणीं आसात.

इतिहासः पूर्विल्ल्या काळांत कॅनडांत गंवाकोराच्या इंडियनांचो राबितो आशिल्लो. णवव्या आनी धाव्या शेंकड्यांत लीफ एरिकसनच्या फुडारपणाखाल व्हायकिंग टोळ्यो कॅनडांत आयिल्ल्यो. कितलेशेच व्हायकिंग हांगा रावलेय. पूण व्हायकिंगांच्यो अमेरिकेवेल्यो घुरयो आनी तांच्यो वसणुको हांचो इतिहास पुरायपणान सांपडना. ताका लागून कॅनडाच्या इतिहासाक खरी सुरवात आर्विल्ल्या काळांत जाली, अशें म्हणपाक हरकत ना. इंग्लंडच्या सातव्या हेन्रीच्या आलाशिन्यान १४९७ त जॉन कॅबट हो इटालियन भोंवडेकार उदेंतेच्या सोदांत भायर सरलो. तो घडये न्यू फाउंडलंड वा केप ब्रेटन हांगा पावला आसतलो; ताणें ह्या वाठारांचेर सातव्या हेन्रीचो हक्क सांगलो. तशेंच १५३४-१५४१ च्या काळांत झाक कार्त्ये भोंवडेकारान फ्रांसाच्या आलाशिन्यान केल्ल्या तीन भोंवड्यांनी सेंट लॉरेन्सचें आखात, सेंट लॉरेन्स न्हंयचो वाठार, ह्या जाग्यांचेर पासय मारली; पूण हांगा फ्रांसाचे वसणुकेची थापणूक करप ताका शक्य जालें ना. कार्त्ये उपरांत कितल्याशाच भोंवडेकारांनी आनी वेपाऱ्यांनी हांगा पावल दवरलें आनी नुस्तें आनी लोकर हांचो वेपार करूंक सुरवात केली. १६०८ वर्सा साम्युएल द शांप्लँ हाणें क्वीबेक हे पयले फ्रेंच वसणुकेची थापणूक कॅनडांत केली. वेपारावांगडा हांगा धर्मप्रचारकय भोंवडी करूंक लागले. ह्या काळांत कॅनडाच्या विंगड विंगड वाठारांनी सुमार धा हजार फ्रेंच नागरिकांनी राबितो केलो. १९६३ त चवदाव्या लुईन क्वीबेकाक फ्रेंच साम्राज्यांतल्या प्रांताचो दर्जो दिलो आनी फ्रेंच वसणुकेक न्यू फ्रांस हें नांव मेळ्ळें. न्यू फ्रांसांत गवर्नर हो राजाचो प्रतिनिधी आसतालो. तो वसणुकेची राखणे वेवस्था सांबाळटालो; जाल्यार इन्टेन्ड हो मुलकी अधिकारी आनी ताचें काउन्सिल प्रशासन आनी न्यायदानाचें काम पळेतालें. क्वीबेकच्या बिशपाक इन्टेन्डच्या काउन्सिलांत सुवात आसून लेगीत तो वसाहतींचो धर्ममुखेली आसतालो. फ्रांसाप्रमाण इंग्लंडाच्योय वसाहती न्यू फाउंडलंड, हड्सन उपसागराच्या वाठारांत आनी उत्तर अमेरिकेच्या हेर प्रांतांनी आशिल्ल्यो. तातूंतल्यो कांय इंग्लंडान हॉलंडा कडल्यान मेळयिल्ल्यो आनी हेर ब्रिटीश लोकांनी तयार केल्ल्यो. लोकरीच्या वेपारावेल्यान आनी हेर कारणांक लागून फ्रेंच आनी ब्रिटीश हांचेमदीं झगडीं जातालीं. १६७५ मेरेन तांच्या झगड्यांक व्हडल्या झगड्यांचें रूप मेळूंक नाशिल्लें. १६७० त तयार जाल्ल्या हड्सन कंपनीच्या कश्टांक लागून आनी उत्रेक्तचे कबलातींतल्यान (१७१३) हडसन उपसागराच्या वाठारांत ब्रिटिशांक वसणुको मेळ्ळ्यो. नोव्हास्कोशा हांगाय तांणी वसाहत निर्मिली. फ्रेंचांनी १६९९ त लुइझिॲना ही वसणूक निर्मिली. आपल्या वसाहतींची राखण बरे तरेन जावंची आनी दर्यादिगेसावन भितरल्या वाठारांनी ब्रिटिशांक घुसूंक मेळचें न्हय, हाका लागून फ्रेंचांनी लुइझिॲना आनी उत्तरेवटेनचे न्यू फ्रांस वसणुकांक जोडपी किल्ल्यांची एक वळ बांदपाची येवजण तयार केली.

१७४० त युरोपांत ऑस्ट्रियन वारसाविशींचें झूज सुरू जाल्या उपरांत इंग्लंड आनी फ्रांस हांचेमदीं वसणुकांच्या प्रस्नावेल्यान कॅनडांत झगडीं सुरू जालीं. तेन्ना जाल्ले लडायेंत ब्रिटीश सैन्यान फ्रांसाकडल्यान लुईसबर्ग किल्लो जिखून घेतलो. पूण १७४८ च्या एक्स-ला-शापेलचे कबलातींतल्यान तो फ्रांसाक परत मेळ्ळो. हाचे उपरांत पर्यून स वर्सांनी लडाय जाली. लडायेउपरांत फ्रांसाचो अमेरिकन खंडावेलो शेक सोंपत आयलो. १७६३ चे पारिस कबलातींतल्यान पुराय कॅनडाचेर इंग्लंडाची सत्ता आयली आनी इतिहासाक एक नवें मोडण मेळ्ळें.

कॅनडांत राबितो केल्ले फ्रेंच लोक रोमन कॅथलिक आशिल्ले आनी इंग्लंडांत रोमन कॅथलिकांक मत दिवपाचे आनी सरकारी नोकऱ्यो मेळोवपाचे हक्क नाशिल्ले. पूण हांगाचे ब्रिटीश राजवटीक फ्रेंचांक दुखवप परवडलें ना. तेन्ना तांणी कॅनडापुरते कायदे बदलले. १७७४ त क्वीबेक ॲक्ट च्या नांवाखाल तांणी कॅनडांतल्या रोमन कॅथलिक धर्माक मान्यताय दिली. ह्या कायद्याक लागून हांगाचे फ्रेंच लोक खोशी जाले आनी ताकालागून अमेरिकेंतले स्वतंत्रतायेचे लडायेवेळार फ्रेंचांनी ब्रिटिशांआड उठाव केलोना. ह्या काळांत बरेच ब्रिटीश लोक कॅनडांत येवन रावले. क्वीबेक वाठारांत फ्रेंच चड आशिल्ले, ताका लागून १७९१ त अपर आनी लोअर अशे कॅनडाचे वांटे केले. गर्वनर ह्या दोनूय प्रांतांचें प्रशासन सांबाळटालो. लोकांनी वेंचून दिल्ल्या प्रतिनिधींक निर्णय घेवपाचे अधिकार मेळचे हाका लागून लोकांनी १८३६-३८ त बंडां केलीं. तेन्ना ह्या प्रस्नाचेर उपाय काडपाखातीर ब्रिटीश सरकारान हांगा लॉर्ड डॅरम हाका नेमलो. लॉर्ड डॅरमान फ्रेंच आनी ब्रिटिशांमदीं एकचार हाडपाखातीर बऱ्योच येवजणी मुखार हाडल्यो. पूण त्यो ब्रिटीश सरकारान व्हडल्योशो कानार घेतल्यो नात. तांणी हाचेर उपाय म्हूण अपर आनी लोअर कॅनडाचें एकीकरण केलें आनी उदेंत आनी अस्तंत अशे नवे प्रांत घडयले. हाचेफुडें लॉर्ड एल्जीन गर्वनर जालो. पूण फ्रेंच आनी ब्रिटीश हांचेमदलो ताण उणो जालो ना. १८६७ त ब्रिटीश पार्लमेंटान 'डोमिनियन ऑफ कॅनडा' ह्या संघराज्याची थापणूक केली. तातूंत क्वीबेक , ऑंटॅरिओ, नोव्हास्कोशा, न्यू ब्रन्सविक हांचो आस्पाव आशिल्लो. पूण न्यू फाउंडलंड ह्या संघाक १९४९ त मेळ्ळो.

संघराज्याचे थापणुकेउपरांत हांगा मेटीस लोकांची (फ्रेंच आनी इंडियन हांची संकरित प्रजा) दोन बंडां जालीं (१८६९-१८७३ आनी १८८५). पयल्या म्हाझुजांत कॅनडान ब्रिटनाक सैन्य, लडायेचें सामान, अन्न हांची पुरवण करून म्हत्वाचो वांटो उबारलो. ह्याच काळांत हांगा सैमीक उत्पन्नाचो सोद, येरादारीची उदरगत ह्या सारक्या गजालींक लागून देशाक बरेंच म्हत्व आयलें. पूण १९२९ त अर्थीक स्थिती इबाडली. दुसऱ्या म्हाझुजांत कॅनडा इश्ट राश्ट्रांवटेन उबो रावलो. झुजांत निर्वासित जाल्ल्या बऱ्याच लोकांनी कॅनडांत आलाशिरो घेतलो. झुजाउपरांत १०-१२ वर्सां कॅनडाचीं सुत्रां लिबरल पक्षाकडेन आशिल्लीं. तेउपरांत तीं कंझर्व्हेटिव्ह पक्षाकडेन आनी पर्यून १९६३ त लेस्टर पीअर्सनच्या फुडारपणाखाला लिबरल पक्षाकडेन आयलीं.

संयुक्त राश्ट्र संघटनेंत कॅनडाक आयज बरेंच म्हत्व आसा. अमेरिका-इंग्लंड हांच्या वांगडा इश्टागत आनी कम्युनिस्ट पंगडाक विरोध, अशें जरी ताचें धोरण आसलें तरी १९६० उपरांत कम्युनिस्ट देशांवांगडा ताणें वेपार केलो. १९६२ त क्युबाचेर घुरी घालपाखातीर अमेरिकेन कॅनडाचे हवाई तळ मागिल्ले, पूण कॅनडान ते दिलेनात. संयुक्त राश्ट्रांत चीनाक प्रवेश मेळचो म्हूण कॅनडान फाटबळ दिलें; दक्षिण आफ्रिकेच्या वर्णद्वेशाच्या धोरणाक कॅनडान सदांच विरोध केलो आनी अमेरिकेच्या व्हिएतनामावेले घुरयेचोय निशेध केलो. १९६८ ते १९७९ मेरेन लेस्टर पीअर्सनाफाटल्यान पिएर ट्रुडो हांगा वेंचून येवन देशांचो मुखेली जालो. १९७९ त ज्यो क्लार्क हो पुरोगामी कंझर्व्हेटिव्ह पक्षाचो फुडारी सत्तेर आयलो.

१९८० त अर्थसंकल्पाच्या प्रस्नावेल्यान क्लार्काक राजीनामो दिवचो पडलो आनी ट्रुडो पर्यून सत्तेर आयलो. १९८२ त कॅनेडीयन कायद्यावरवीं ब्रिटनाचे सगळे कायदेशीर हक्क कॅनडावेल्यान काडून उडयले. १९८४ त ट्रुडो निवृत्त जाल्या उपरांत ब्रायन मुलरोनी पंतप्रधान जालो.

राज्यवेवस्थाः तत्त्वीक नदरेन १९२६ त कॅनडाक सार्वभौमत्व मेळ्ळें, तरी १७ एप्रिल १९८२ मेरेन राज्यकारभार ब्रिटनचे राणयेवरवीं चलतालो. १९८२ त नवें संविधान ह्या देशाक मेळ्ळें आनी पुरायपणान वसाहतवादाची सांवळी ह्या देशावेल्यान पयसावली. खरें पळोवंक गेल्यार देशाचें संविधान १८६७ तल्या 'ब्रिटीश नॉर्थ अमेरिका ॲक्ट' ह्या कायद्याप्रमाण घडलां. हातूंत उपरांत बरेच बदल जायत गेले. हो देश म्हळ्यार १० प्रांतांचें एक संघराज्य आसा. संसद दोन घरांनी भरता. हांगाचे मुखेल राजकी पक्ष म्हळ्यार पुरोगामी कंझर्व्हेटिव्ह, उदारमतवादी आनी नवलोकशायवादी. हांगाचें संविधान ब्रिटीश संविधानाक बरेंच लागींचें आसा. प्रांतांतलीं विधीमंडळां एकाच घरांत भरतात. वेंचून

येल्ल्या लोकप्रतिनिधींभायर प्रांताचें प्रशासन चलोवपाखातीर दरेक प्रांतांत राज्यपाल आसता.

अर्थीक स्थिती: कॅनडाची अर्थीक स्थिती शेतवडीचेर आदारिल्ली आसा. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हांगा हेर उद्येगधंद्यांची व्हड प्रमाणांत जरी वाड जाली, तरी मनीसबळाचे संख्येप्रमाण शेतवड सगळ्या मुळाव्या उद्येगामदीं सगळयांत् फुडें आसा. शेतांतले पिकावळीमदीं बटाट, गंव, बार्ली, मको हीं म्हत्वाचीं पिकां आसात. तेभायर तरातरांचीं फळां, भाजी हांगा बऱ्याच प्रमाणांत वाडटा. गोरवां-मेंढरां पोशिल्ल्यान तांच्या दुदा आनी मांसाच्या धंद्याक बरीच पोसवण मेळ्ळ्या. शेतवडीचे नदरेंतल्यान हो देश बरोच गिरेस्त आसा. तेभायर रानांनी आशिल्ल्या झाडांच्या लांकडाक लागून अर्थीक स्थिती घटमुट जावंक पावल्या.

खणउद्येगाची उदरगत विसाव्या शेंकड्याचे सुरवातीसावन जावंक लागली. १९५७ उपरांत पेट्रोलियम उत्पादनाच्या मळार कॅनडा बरोच फुडें पावलो. संवसारीक उत्पादनाचे नदरेन कॅनडाचो निकेल, ॲस्बॅस्टस, चांदी आनी जस्त हांचे विशीं पयलो क्रमांक लागता; जाल्यार युरेनियम, मॉलिब्डिनम, जिप्सम, सेलेनियम, गंधक, टिटॅनियम, ॲल्युमिनियम, कोबाल्ट, प्लॅटिनम आनी टेल्यूरियम हांच्या उत्पादनांत दुसरो; भांगर, कोळसो हातूंत तिसरो; शिशें, मॅग्नेशियम हांच्या उत्पादनांत चवथो क्रमांक लागता. सैमीक वायू मेळपाचें प्रमाणूय हांगा बरेंच आसा.

ह्या देशाक थंय आशिल्ल्या सरोवरांक लागून बरीच उदकांतली नुस्तेकावळ मेळटा. नुस्त्याच्या वेपारांत संवसारीक मळार कॅनडाचो क्रमांक बरोच ऊंच आसा. रानांत बीव्हर, मिंक ह्या सारके प्राणी आशिल्ल्यान तांचे ल्हंवेखातीर चामडें निर्यात करपाच्या मळार कॅनडा बरोच मुखार पावला.

कॅनडा हो एक उद्येगांच्या मळार फुडारिल्लो देश आसा. पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजाचो परिणाम जावन हांगा तंत्रगिन्यानाक बरेंच म्हत्व आयलें. अन्न उत्पादन, कपडो, कागद, धातूउद्येग, येरादारीउद्येग, रसायनां, तंबाखू, रबर, विद्युत् उपकरणां, यंत्रां आनी यंत्रउद्येग हांच्या मळार कॅनडा सामको फुडारला. संवसारांतल्या अर्द्यापरस चड देशांकडेन ह्या देशाचे आयात-निर्यात संबंद आसात.

संवसारांतल्या गिरेस्त देशांमदीं कॅनडाचो आस्पाव जाता. हांगाचे पिकाळ जमनीक लागून, तंत्रगिन्यानाचे वाडीक लागून आनी सैमीक गिरेस्तकायेक लागून देशाच्या अर्थीक मळाचेर परिणाम जावन, हो देश आयज हेर गिरस्त देशांवांगडा सर्त लावपाचे पात्रतायेचो थारला.

पर्यटन हो ह्या देशांतलो म्हत्वाचो उद्येग आसा. १९८२ वर्सा पर्यटनाच्या मळार कॅनडाचो संवसारांत णववो क्रमांक आशिल्लो. ह्या उद्येगांत काम करपी ११ लाख लोक ह्या देशांत १९८३ मेरेन आशिल्ले. हांगा भोंवडेखातीर येवपी चडशे लोक अमेरिकन आसतात. परकी चलन दिवपाविशीं गंव, कागद, येरादारीचे उद्येग आनी हेर उद्येगांफाटल्यान सवो क्रमांक पर्यटनाचो आसा.

येरादारी आनी संचारण: १९८४ मेरेन कॅनडांत ८,८४,२४९ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. प्रवासी वाहनां १,०७,३१,००० जाल्यार ट्रक आनी बसी ३३,६२,००० आशिल्ल्यो. रस्त्यांवेले येरादारीच्या मळार हांगा बरीच उदरगत जाल्या. १९०० सावन हांगाच्या वाडत वचपी उद्येगांची गरज भागोवपाखातीर आनी गंवांची पुरवण बरेतरेन जावपाखातीर रेल्वेमार्ग बांदपाच्या कामाक बरोच नेट आयलो. १९८४ मेरेन हांगा १,२०,००० किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. रेल्वेमार्गाचो उपेग उद्येगधंद्यांक पालव दिवपाखातीर जाता. कॅनडांतलीं बंदरां हवामानाचे नदरेन उपेगी थारनात. शिंयाळ्यांत मॉंट्रियल बंदर बंद दवरचें पडटा. व्हॅंकूव्हर हें बंदर निर्यातीचे नदरेंतल्यान बरेंच म्हत्वाचें आसा. देशाभितरली उदकायेरादारी कालवे आनी न्हंयांतल्यान जाता. 'एअर कॅनडा' आनी 'कॅनेडियन पॅसिफिक एअरलायन्स' ह्यो विमानकंपन्यो हवाईमार्गावेली येरादारी सांबाळटात.

ह्या देशांत १९८४ मेरेन १२० खबरांपत्रां आशिल्लीं. खबरांपत्रां चडशीं इंग्लीश आनी फ्रेंच भाशांतल्यान उजवाडायतात.

लोक आनी समाजजीण: हांगाची लोकसंख्येची दाटी सामकीच उणी आसा. उत्तरेवटेनच्या वाठारांत तर सामकेच उणे लोक सांपडटात. हांगा फ्रेंच, ब्रिटिश, स्कॉटिश, आयरीश, जर्मन, इटालियन, डच, पोलिश, युक्रेनीयन आनी हेर युरोपीय लोकांवांगडा चिनी, जपानी, हेर आशियाई, निग्रो, आदिवासी, इंडियन आनी एस्किमो लोक रावतात. एस्किमो चडशे उत्तरेवटेन आसात. हालींच्या काळांत एस्किमो सुदारले तरी पूण कांय एस्किमो फकत नुस्तेमारी आनी शिकार करुन जियेतात. कॅनडांतले मूळ लोक इरोक्वाय, ह्यूरन, ॲल्गॉंक्वियन, ॲथापास्कन हे आदिवासी इंडियन जरी विंगड विंगड वाठारांनी पातळिल्ले आसले तरी सद्या ते कॅनेडियन संस्कृतायेवांगडा बरेतरेन भरसल्यात. कॅनडांत फ्रेंच आनी इंग्लीश ह्यो दोन मुखेल भाशा आसात. फ्रेंच लोकांचो जे सुवातेर चड राबितो आसा थंय फ्रेंच संस्कृताय, जाल्यार ब्रिटीश लोक चड रावपी वाठारांनी इंग्लीश संस्कृतायेच्यो कुरवो दिसून येतात. हांगाचे चडशे लोक किरिस्तांव आसात, तांतले अर्दे प्रोटेस्टंट आनी अर्दे रोमन कॅथलिक आसात. ह्या दोनायचे बरेच उपपंथ आसात; तेभायर मॉर्मन, मेनोनायट्स, ह्यूटे, रायट्स हे पंगड सांपडटात. ज्यू, मुसलमान, बौध्द आनी हिंदू धर्माचेय लोक हांगा आसात. दरेक धर्माचीं प्रार्थनामंदिरां ह्या देशांत पळोवंक मेळटात.

हांगाचे कलेची उदरगत फाटल्या शंबर वर्सांत जाल्या. हांगाच्या एस्किमो आनी आदिवासी इंडियन लोकांची कला सोडल्यार हेर कला युरोपांतल्या लोकांनी थंयसावन हाडून तशीच राखून दवरल्या. हांगाचे बांदावळीचेर गॉथिक, फ्रेंच, व्हिक्टोरियन ह्या प्रकारांचो प्रभाव जाणवता. चित्रकलेच्या मळार हांगा बरीच उदरगत जाल्या. संगीत आनी रंगमाचयेचेर अमेरिकेचो प्रभाव आसा.

खेळांमदीं चडशे खेळ बर्फावेले आसात. शिंयाळ्या ऑलिंपिकांत तशेंच ऑलिंपिक सर्तींनी हांगाच्या खेळगड्यांनी नामना मेळयल्या गेल्यात. बर्फावेलो हॉकी, कर्लिंग, स्कीईंग, टोबोगॅनिंग आनी स्केटींग हे शिंयाळे खेळ आनी लॅक्रॉस, बेसबॉल, गोल्फ हे गिमाच्या दिसांतले खेळ हांगाचे लोक खेळटात.

तेभायर नुस्तेमारी, मोटारींची सर्त, व्हड्यांची आनी मोटार सायकलींची सर्त, शिकार, दोंगर चडप ह्या खेळांक्य हांगाच्या लोकांच्या जिवितांत बरेंच म्हत्व आसा. हांगाच्यो असल्यो सर्ती संवसारभर नामनेक पावल्यात आनी संवसारांतले नामनेचे खेळगडे हांगा खेळांसर्तींनी वांटो घेवपाखातीर व्हडा उमेदीन येतात.

शिक्षण: शिक्षण दरेक प्रांतांत विंगड विंगड प्रकारचें आसा. दरेक प्रांताक आपल्याक जाय ते पध्दतीन शिक्षण दिवपाचो जरी हक्क आसलो तरी सादारणपणान तें एकसारकें आसता. आदिवासी आनी हेर देशांनी आशिल्ल्या कॅनेडियन विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची जापसालदारकी केंद्र सरकाराचेर आसता. अल्पसंख्यांकांच्योय हांगा बऱ्योच शिक्षणसंस्था आसात. माध्यमिक पांवड्यामेरेन शिक्षण फुकट आसता. तरांतरांच्या मळावेलें शिक्षण दिवपाची बरी तजवीज ह्या देशांत आसा. साक्षरतेच्या मळार हो देश बरोच फुडारला. तेभायर उच्च पांवड्यावेलें सगळेतरेचें शिक्षण घेवपाची हांगा बरी वेवस्था आसा.

भाशा आनी साहित्य: फ्रेंच आनी इंग्लीश ह्या भाशांतल्यान चडशी साहित्यनिर्मणी जाता. एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन हांगा साहित्याचे उदरगतीक सुरवात जाली. टॉमस चांडलर हॅलीबर्टन हाणें आंतरराश्ट्रीय मळाचेर नामना मेळयली. रॉबर्टस्, ब्लिस कारमान हे एकुणिसाव्या शेंकड्यांतले व्हड कवी आनी कथाकार लुई फ्रेशेत (१८३९- १९०८) हाच्या काव्याची फ्रेंच अकादेमीन तुस्त केल्ली. मेझो द ला रॉश (१८८५-१९६१) हे लेखिकेचे कादंबरीक आंतरराश्ट्रीय पुरस्कार फाव जालो. सद्याच्या काळांतले एथेल विल्सन, मार्गरेट लॉरेन्स, गॅब्रिएल रॉय हे साहित्यिक नामनेचे आसात. तेभायर इतिहास, तत्त्वगिन्यान, विज्ञान सारक्या विशयांचेर हांगा बरीच बरपावळ जाता.

म्हत्वाचीं थळां: ओटावा ही कॅनडाची राजधानी आसली तरी मॉंट्रिअॅल हें हांगाचें सगळ्यांत व्हड शार आसा. टॉरेंटो, व्हॅंकुव्हर, एडमंटन, कॅलगारी, हॅमिल्टन, विनीपेग, लंडन, विंझर, क्वीबेक, रिजायना, सॅस्काटून हीं हांगाचीं हेर व्हडलीं शारां.

तेभायर उत्तरेखटेनचे वाठार थंयचे सैमीक सोबीतकायेक लागून संवसारांतल्या भोंवडेकारांखातीर आकर्शणाचे थारल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

कॅन्सर: कॅन्सर हें उतर लॅटीन भाशेंतल्या 'कॅंक्रम' ह्या उतरावयल्यान आयलां. 'कॅंक्रम' म्हळ्यार कुल्ली. कुल्ली जशी आपले दांगे मांसात रोमता, तशाच प्रकारान कॅन्सर पेशीजाळांत (tissues) रिगता.

कॅन्सर जावप म्हळ्यार कुडींत पेशींची (cells) भरपूर प्रमाणांत नवी उत्पत्ती जावन कुडीक मारक अशी गांठ निर्माण जावप. अशी जी गांठ निर्माण जाता, तिका 'निओप्लासिया' वा 'ट्यूमर' अशेंय म्हण्टात. हे निओप्लासिया वा ट्यूमर दोन प्रकारचे आसतात. १. निरुपद्रवी (benign or innocent) २. उपद्रवी (malignant). उपद्रवी गांठीक सादारणपणान कॅन्सर म्हण्टात आनी अशी गांठ जावप फकत मनशांकूच न्हय, तर हेर जनावरां, झाडां आनी किटकांकूय जाता.

इतिहासीक फाटभूंय: ट्यूमर वा कुडींतल्या गांठींची म्हायती सामक्या पोरन्या म्हळ्यार रामायणकाळासावन सांपडटा (इ.स.प. सुमार २०००). कॅन्सरविशींची बरीचशी म्हायती इ.स.प. १५०० वर्सा ईजिप्तचे पोरने बरपावळींतय सांपडल्या.

जाका वैजकीशास्त्राचो मूळपुरुस मानतात त्या कॉस हांगाच्या हिप्पोक्रेटस (इ.स.प. ४६०-३७५) हाणें दोन विभागांनी ट्यूमराचें दुयेंस वांटून घालां: (१) धोको नाशिल्ले ट्यूमर (२) धोक्याचे ट्यूमर. गालेन (इ.स. १३१-२०१) हाणें बरयिल्ल्या ३०० परस चड पुस्तकांनी ट्यूमरचेर खासा बरपावळ आसा. १७ व्या शतमानांत लागिल्ल्या सूक्ष्मदर्शकाच्या (microscope) सोदाक लागून आनी मासैलो मालपिगी (१६२८-१६९४) हाच्या ऊतिविज्ञानाच्या (histology) अभ्यासाक लागून फुडें रुडॉल्फ विरचॉव्ह (१८२१-१९०२) हाणें पोरन्या पेशींचें विभाजन जावन नव्यो पेशी तयार जातात, असो विचार आशिल्लो क्रांतीकारक प्रबंध बरयलो. हांगासावन विकारविज्ञानाच्या (pathology) अभ्यासाक नेटान सुरवात जाली.

वर्गीकरण: *थळ वर्गीकरण (site classification):* कुडींतल्या दरेक अवयवाभितर विंगड विंगड प्रकारच्यो पेशी आसतात आनी ह्या कोशिकांनी एक वा चड प्रकारच्या कॅन्सराची लागण जावंक शकता. ताका लागून तांच्या मूळ थळावयल्यान वर्गीकरण करूं येता.

क्रियावादी वर्गीकरण (functional classification): बरेच ट्यूमर शेंबडासारक्या पदार्थांची निर्मणी करतात आनी कांय फावट ही निर्मणी बऱ्याच व्हड प्रमाणांत जाता. अशा क्रियांचो परिणाम अंतःस्त्रावी ग्रंथीचेर (endocrine glands) दिसून येता.

पेशींचें आनुवंशिकी वर्गीकरण (histogenetic or cytogenetic classification): ऊतिजननीक आनी पेशीजननीक अशें वर्गीकरण सूक्ष्मदर्शकांतल्यान ट्यूमरचें परीक्षण केल्याउपरांत आनी जातूंतल्यान कॅन्सर जावपाची शक्यताय आसा अशा ऊतिंची वा पेशींची वळख जातकच करतात.

सद्याचें वर्गीकरण: सद्या जें वर्गीकरण करतात तें पेशीजननीक आनी प्रवृत्ती ह्या दोन गजालींचेर आदारीत आसा. ट्यूमराक नांवां दिवपाखातीर विंगड विंगड अनुप्रत्ययांचो (suffixes) उपेग जाता. 'ओमा' (oma) अनुप्रत्यय म्हळ्यार ट्यूमर. निरुपद्रवी ट्यूमरांक ऊतिंच्या-पेशिकांच्या प्रकाराक अनुप्रत्यय लावन नांवां दितात. देखीक- तंतूंच्या ऊतिंच्या (fibrous tissues) उपकारक ट्यूमराक फायब्रोमा (fibroma) म्हण्टात. ग्रंथीच्या अभिस्तराच्या (glandular epithelium) निरुपद्रवी ट्यूमराक अॅडेनोमा (adenoma) म्हण्टात. अभिस्तराच्या उपद्रवी ट्यूमराक कार्सिनोमा (carcinoma) म्हण्टात, जाल्यार विरल मध्यजनस्तरीय (mesenchymal) ऊतिंच्या ट्यूमराक सारकोमा (sarcoma) म्हण्टात.

ट्यूमरांचें वर्गीकरण:

ऊतक	निरुपद्रवी	उपद्रवी ट्यूमर
***जोडपी उतक** (Connective tissue)*		
वाडिल्ल्या तंतूचे ऊति	फायब्रोमा	फायब्रोसारकोमा
गर्भावस्थेंतल्या तंतूचे ऊति	मायक्सोमा	मायक्सोसारकोमा
उपास्थि(Cartilage) तंतूचे ऊति	कॉण्ड्रोमा	कॉण्ड्रोसारकोमा
हाड	ऑस्टेओमा	ऑस्टेओसारकोमा
चरबी	लिपोमा	लिपोसारकोमा
***स्नायू** (Muscle)*		
अरेखित स्नायू (Smooth muscle)	लियोमायोमा	लियोमायोसारकोमा
रेखित स्नायू (Straited muscle)	रॅब्डोमायोमा	रेब्डोमायोसारकोमा
***अंतःस्तर** (Endothelium)*		
लसीका वाहिनी (Lymph vessel)	लिम्फॅन्जियोमा	लिम्फॉन्जियो-सारकोमा
रगत वाहिनी (Blood vessel)	हॅमान्जियोमा	हॅमान्जियो-सारकोमा
लसीकाभ ऊति (Lymphoid tissue)	-	लिम्फोमा
अस्थिमज्जा (Bone Marrow)	-	ल्युकेमिया
***तटस्थ ऊतक**(Neutral tissue)*		
तंत्रिका आवरण (Nerve sheath)	न्यूरिलेमोमा	न्यूरोजेनिक सारकोमा
तंत्रिका पेशी (Nerve cells)	गॅंग्लीयोन्यूरोमा	न्यूरोब्लास्टोमा
***अभिस्तर** (Epithelium)*		
शल्क अभिस्तर (Squamous epithelium	पॅपिलॉमा	शल्क कोशिका कार्सिनोमा
संक्रमण जावपी अभिस्तर (Transitional epithelium)	पॅपिलॉमा	संक्रमणात्मक कोशिका कार्सिनोमा
ग्रंथीचो अधिस्तर (Grandular epithelium)	अॅडेनोमा	अॅडेना कार्सिकोमा
यकृत कोशिका (Liver cells)	निरुपद्रवी हॅपाटोमा	मारक हॅपाटोमा
घाम ग्रंथी (Sweat glands)	हायड्राडेनोमा	हायड्राडीनॉयड कार्सिकोमा
आयलेट ऑफ लॅंगरहॅन्स (Islet of langerhans)	आयलेट सेल अॅडेनोमा	आयलेट सेल कार्सिकोमा
***हेर** (Miscellaneous)*		
ट्रॉपोब्लास्टस्	हायडॅटिड मोल	कॉरियोकार्सिनोमा
टॉटिपॉटेन्शियल पेशी	निरुपद्रवी टॅराटोमा	उपद्रवी टॅराटोमा

उत्पत्ती आनी कारणां: कॅन्सर जावपाफाटल्यान कसलेंय एकूच कारण नासता. जरी मनीस आनी हेर.जनावरांभितर कॅन्सर उत्पादित करपी,

...ाय घटक मेळळयात, तरी बरेच घटक अजूनमरेन उजवाडांत येवंक ...त. कॅन्सर बऱ्याचशा कारणांक लागून उप्रासता, हें मात सिध्द जालां.

आनुवंशिक: कॅन्सर जावपाफाटल्यान आनुवंशिक कारण म्हत्वाचें ...सता, हाचेविशीं बरेच पुरावे मेळळयात. देखीक- जुंवळ्या भुरग्यांमदीं ...च तरेचो कॅन्सर सर्रासपणान दिसून आयला. खासा तरेचे ट्यूमर ...च घराण्यांतल्या बऱ्याचशा मनशांमदीं उप्राशिल्ले सांपडटात. ...नुवंशिकतेवांगडाच हेर पर्यावरणीय कारणांय कॅन्सराफाटल्यान ...सतात.

वर्ण आनी भुगोलीक घटक: हवामान, जमीन, उदक, खाण-जेवण, ...वयो आनी चालीरिती ह्यो गजाली विंगडविंगडपणान वा एकठांय ...ावन कॅन्सर जावपाफाटलीं कारणां आसूंक शकतात. देखीक- यकृत ...न्सर हो अशे तरेचो कॅन्सर जावन आसा, जो अमेरिकन आनी ...रोपीयांमदीं उण्या प्रमाणांत सांपडटा, जाल्यार उदेंतेवटेनच्या देशांभितर ...ड प्रमाणांत दिसून येता. थानांचो कॅन्सर जपानांत सामकोच उणो ...ाल्यार अमेरिकेंत चड प्रमाणांत दिसून येता. ग्रीवा (cervix) कॅन्सराचें ...माण ज्यू बायलांमदीं सामकेंच उणें आसा. कातीच्या कॅन्सराचें प्रमाण ...व्या लोकांमदीं चड जाल्यार काळ्या लोकांमदीं उणें आसता.

पिराय: कॅन्सर खंयचेय पिरायेचेर जावंक शकता, पूण चड करून ...ाण्टया मनशांमदीं तो चड दिसून येता. कांय प्रकारच्या कॅन्सराच्या ...डणुकांनी पिरायेचें नदरेंतल्यान खाशेलेपण दिसून येता. देखीक: ...युकेमिया हो ल्हान पिरायेचेर आनी सामक्या जाण्टेपणांत सगळ्यांत चड ...माणांत सांपडटा.

लिंग आनी संप्रेरकां (hormones): वीरुधा (prostrate) आनी थानांचो ...न्सर संप्रेरकांचेर आदारित आसता.

भौतिक कारक (physical agents): सादारण कातीपरस घायांच्या ...ावांचेर कॅन्सराचें प्रमाण चड दिसून येता. आयनायझींग रेडिएशनाक (ionizing radiation) लागून कॅन्सर जावंक शकता. देखीक- रेडिएशन ...ावपाच्या सुवातींचेर काम करपी कामगारांमदीं ल्युकेमियाचें प्रमाण ...दिसून येता. पोटांत आसतना वा जल्म जातकच ल्हान भुरग्याचो ...-किरणाकडेन संपर्क आयल्यार कॅन्सर जावपाची भिरांत आसता. ...पानाचेर अणुबाँब उडयल्या उपरांत थंय बऱ्याच लोकांक ल्युकेमियाची लागण जाल्याचें दिसून आयलां.

रसायनीक कारक (chemical agents): पर्सिव्हल पॉट हाणें १७७५ त लंडनाक वृषणकोश (scrotum) कॅन्सराच्यो बऱ्योच घडणुको उजवाडांत हाडल्यो. काजळी, कोळसो, डांबर, आर्सेनिक, अल्कलीकरण करपी कारक (alkylating agents), पॉलिक्लिनीक वासाचे हायड्रोकार्बन, वासाचीं अॅमिन्स, नायट्रोसेॅमिन, तंबाखू आदी रसायनांक लागून कॅन्सर जावं येता.

जीवशास्त्रीय कारक (biological agents): चिय्याचें वीख (fungal toxins); लिव्हरफ्ल्यूक, व्हायरस सारक्या परोपजीवी (parasites) जंतूंपसून कॅन्सर जावं येता. ज्या व्हायरसांक लागून कॅन्सर जाता, तांकां ऑंकोजेनिक व्हायरस म्हण्टात. हालींच सोद लागिल्ल्या HIV ह्या ऑंकोजेनिक व्हायरसाक लागून एड्स (*) हें दुयेंस जाता, अशें ममजला.

कॅन्सर जावचे पयलींच्यो विकृती-सुवाती (Precancerous lesions): कॅन्सराची लागण पुरायपणान जावंचेआदीं कुडींत बदल घडत वतात. देखीक- तोंडाचो कॅन्सर आनी तुटिल्ले दांत हांचो संबंद आसता, पोटाचो कॅन्सर जावचेपयलीं पोटांत हायड्रोक्लोरिक अम्लाचें प्रमाण उणें जाता. यकृत कॅन्सर जावचेपयलीं 'सिन्होसिस' दुयेंस जाता. जीं बायलां ल्हान पिरायेचेर गुरवार जातात, तांकां थानांचो कॅन्सर जावपाचें प्रमाण उणें आसता. देंविल्ल्यो (descended) कोयो (वृषण) हांचेपरस न देंविल्ल्यो कोयो हातूंत कॅन्सराची शक्यताय उणी आसता. गोरे कातीच्या मनशांक कातीच्या कॅन्सराची शक्यताय चड आसता.

कॅन्सर आनी समाज: कॅन्सराचें दुयेंस संवसारभर पातळळां. हाचेर जतनाय म्हूण कॅन्सर जावंक दिवप ना, हो जरी सगळ्यांत बरो उपाय आसलो, तरी तो करप शक्य ना; कारण चडशा कॅन्सराचीं कारणां अजून समजल्लीं नात. कॅन्सर जातनाच जर तो सांपडून येत जाल्यार उपाय जावपाची शक्यताय चड आसता.

कॅन्सराचेर नियंत्रण म्हूण जतनाय, बेगीनच ताका वळखप आनी बरो उपचार हे उपाय येवजूं येतात. चडशे कॅन्सर चार पांवड्यानी वांटून घाल्यात. पयलो पांवडो म्हळयार कॅन्सराची लागण कुडीच्या खंयच्याय भागाक जावंक सुरवात जावप आनी निमणो वा चवथो पांवडो म्हळयार तो कुडीच्या बऱ्याचशा भागांनी पातळप. चवथ्या पांवड्यार रोग पावतकच मनीस उपचार करून लेगीत वांचपाची शक्यताय नासता. कॅन्सराचेर उपचार म्हळयार: १. शस्त्रक्रिया (Surgery) २. रेडिओथेरपी ३. अॅंटिकॅन्सर वखदां आनी ४. इम्युनोथेरपी वा हेर कसलोय उपाय. ह्या उपायांवरवीं कॅन्सराक पुरायपणान आळाबंदाक हाडपाचे यत्न चल्ल्यात. पूण ह्या रोगाक पुराय नियंत्रित करूंक जायना. ताका लागून उपचारांवरवीं ट्यूमराची वाड कापून उडोवप आनी रोग्याचो जीव चड दीस वांचोवप आनी यातना उण्यो करप, हेंच शक्य जाता.

कॅन्सराची गांठ काडून उडयल्या उपरांत ती पर्तून येता, ताका रिकरन्स (recurrence) अशें म्हण्टात. हातूंतल्यान पयलींच्यो लागण जाल्ल्यो पेशी जिव्यो उरल्यात आनी त्यो वाडत आसात, हें सिध्द जाता.

कॅन्सर भोंवतणच्या ऊतिमदीं (tissues) वाडत वता. तो हेर परजीवींचेरय आक्रमण करता आनी उपरांत मॅटासिस म्हळयार लसीका वाहिनी (lymph vessels) आनी रगत वाहिनीवरवीं (blood vessels) तो कुडीच्या हेर भागांनी पावता. लसीका वाहिनींवरवीं तो लसीका ग्रंथींनी (lymph nodes) पावता, जाल्यार रगत वाहिनींवरवीं यकृत, मेंदू, हाडां, फुफ्फुसां ह्या सुवातींनी पावता.

फुफ्फुसांचो कॅन्सर जाल्या मनशाक खांक येवप, वजन उणें जावप, हड्ड्यांत दुखप, स्वास घेवंक त्रास जावप, अशीं लक्षणां दिसतात. फुफ्फुसांच्या कॅन्सराचें प्रमाण दादल्यांमदीं सर्रास दिसता. हो कॅन्सर चड करून ४० ते ७० वर्सांच्या पिरायेमदीं जाता. तंबाखू ओडप हें ह्या कॅन्सराचें मुखेल कारण आसा. उद्येगीक प्रदूशण, वातावरण प्रदूशण हांकांय लागून हो कॅन्सर जाता.

ताळ्याचो कॅन्सर जाल्या मनशाचो आवाज घोगरो जाता, ताळो दुखूंक लागता आनी गिळपाक त्रास जाता. होय तंबाखूच्या वेसनाक लागुनूच जाता. तोंडाचो कॅन्सर भारतांत सर्रास सांपडटा. गोंयांतय तो दिसून येता. तंबाखू ओडप वा पान खावप ह्या संवयांक लागून तो जाता.

ग्रसिका (oesophagus) कॅन्सर आल्कोल, तंबाखूचें वेसन, चड गरम वा मसाल्याचे पदार्थ खाल्ल्यान जाता. हातुंतूय गिळटा आसतना बरेच त्रास जातात.

पोटाचो कॅन्सर जपानांत चड प्रमाणांत दिसून येता. कारण थंय धुंवरायल्लें नुस्तें, शीत आनी मसाल्याचे पदार्थ खावपाचें प्रमाण चड आसा. हातूंत रोग्याच्या पोटांत दुखता आनी ओंकारे येता. बृहदांत (colon) कॅन्सर मांस चड खाल्ल्यान, खास करून गायचें मांस चड खाल्ल्यान जाता. हातूंत हागवण लागप, गुवांतल्यांत रगत वचप वा हागूंक बंद जावप, अशीं लक्षणां दिसतात.

यकृताचो कॅन्सर आफ्रिका, चीन हांगा चड प्रमाणांत दिसून येता. हॅपाटायटिस बी, सिन्हॉसिस हांकां लागून तो जाता. हो कॅन्सर जाल्ल्या रोग्यांक कामीण जाता आनी यकृत सुजता.

किडनी कॅन्सर भुरग्यांक जायत जाल्यार ताका विल्मस् ट्यूमर म्हण्टात. जाण्ट्यांमदीं मुतांतल्यान रगत पडपाचें लक्षण दिसता.

मुत्राशयाचो (urinary bladder) कॅन्सर स्किस्टोसोमा ह्या परजीवी जंतूंक लागून जाता. रंग, तंबाखू ओडप, आल्कोल, कृत्रिम साकरेचे पदार्थ हांकांय लागून तो जावं येता.

दादल्याच्या लिंगाचो (penis) कॅन्सर जांची सुंता (circumcised) जावंक ना तांचेमदीं चड दिसता. देखीक- मुसलमान आनी ज्यू सुंता करतात

देखून, तांचेमदीं ह्या कॅन्सराचें प्रमाण उणें आसता.

ग्रीवा (cervix) कॅन्सर हो बायलांमदीं सगळ्यांत चड प्रमाणांत दिसपी कॅन्सर. हो गरीब लोकांमदीं, ल्हान पिरायेचेर लग्न जाल्या बायलांमदीं, ल्हान पिरायेचेर संभोग करप्यांमदीं, एकापरस चड जाणांकडेन संभोग करपी बायलांमदीं आनी चड संभोग करपी बायलांमदीं चड प्रमाणांत दिसता.

थानांचो कॅन्सर होय बायलांमदीं चड प्रमाणांत दिसपी कॅन्सर आसा. हो लग्न जावनाशिल्ल्या वा भुरगीं नाशिल्ल्या बायलांक जावपाची शक्यताय चड आसता. हातूंत थानांभितर गांठ तयार जाता.

मेंदवाचो कॅन्सर खंयचेय पिरायेर सांपडटा, पूण हो चडसो दिसून येना. हातूंत रोग्याक आचके येवप, मज्जाविकृती, असलीं लक्षणां दिसतात. हो CAT Scan च्या वरवीं तपासूंक मेळटा.

हाडांचो कॅन्सर वाडपी भुरग्यांमदीं चड सांपडटा. तो धोपरां आनी कुल्यांच्या भागांनी चड दिसता.

ल्यूकेमिया म्हळ्यार रगताचो कॅन्सर. ल्हान भुरग्यांक तो जाता तेन्ना ताका ॲक्यूट लिम्फोब्लास्टिक ल्यूकेमिया म्हण्टात. जाण्ट्यांमदीं ॲक्यूट आनी क्रॉनिक ल्युकेमिया दिसून येता. हो रगत आनी अस्थिमज्जा (bone marrow) तपासल्यार सांपडूं येता. हो कॅन्सर जाल्या रोग्याक जोर येवप, रगतस्त्राव सुरू जावप, वजन देंवप, थाकाय येवप, ग्रंथी सुजप, यकृत आनी प्लीहा सुजप अशीं लक्षणां दिसतात. हाचेर ॲंटीकॅन्सर वखदां दितात. अस्थिमज्जेचें प्रतिरोपण करप (bone marrow transplant) होय उपचार हाचेर करतात.

गोंयांत भलायकी केंद्रां, सरकारी हॉस्पिटलां तशेंच खाजगी हॉस्पिटलांनी कॅन्सराची तपासणी जाता. गोंयांत ग्रीवा (cervix) आनी थानांचो कॅन्सर बायलांमदीं चड प्रमाणांत सांपडटा. दादल्यांमदीं तोंडाचो आनी पोटाचो कॅन्सर चड प्रमाणांत दिसून येता. ल्यूकेमियाचें प्रमाणय गोंयांत बरेंच आसा. गोंय वैजकी महाविद्यालयांत शस्त्रक्रिया आनी ॲंटीकॅन्सर वखदांचो उपचार जावंक शकता. *गोवा कॅन्सर सोसायटी (*)* संस्थेवरवीं कॅन्सराचेर उपचार आनी संशोधन चलता. रेडिओथेरपी ह्या उपचाराखातीर रोग्याक गोंयांतल्यान मुंबय, हुबळी वा मिरज हांगा धाडटात, कारण रेडिओथेरपीची वेवस्था हांगा ना.

भारतांत कॅन्सराविशीं उपचार आनी संशोधन करपी सगळ्यांत नामनेची संस्था म्हळ्यार मुंबयचें टाटा मेमोरियल हॉस्पिटल.

गोंयांत लोटली हांगा शांती आवेदना आश्रम ही टाटा मेमोरियल हॉस्पिटलाची शाखा आसा, जंय कॅन्सराचेर उपचार करप जाता.

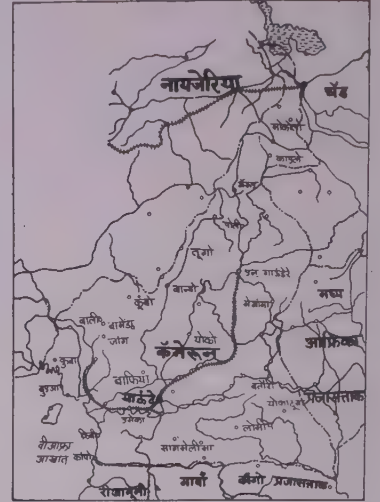
कॅन्सर ह्या घातक रोगाक लागून फकत कुडीचेंच न्हय तर, समाजीक मानसिक आनी भावनिक प्रस्नय उप्रासल्यात.

- डॉ. रॉक वाइजमन पिंटो

कॅमेरून: आफ्रिका खंडांतलें एक राष्ट्र. विस्तार १° ४३′ उत्तर ते १२° ४०′ उत्तर आनी ८° ३०′ उदेंत ते १६° ३′ उदेंत. क्षेत्रफळ सुमार ४,७५,५०१ चौ. किमी. लोकसंख्या: ९८,७३,००० (१९८६). हाचे उत्तरेवटेन चॅड, उदेंतेक चॅड आनी मध्य आफ्रिका प्रजासत्ताक, आग्नेयेवटेन काँगो आनी दक्षिणेवटेन काँगो, गाबाँ, रीओमूनी आसात. सुमार ३५४ किमी. ची दर्यादेग हाका अस्तंतेवटेन लाबल्या. इंग्लीश आनी फ्रेंच राज्यभाशा आशिल्ल्या ह्या आफ्रिकेंतल्या देशाची राजधानी याऊंदे ही आसा.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजातः कॅमेरून, कूपे, मॅनेन्गूबा, बांबूटो, ॲलांटिका, नामेबी आनी मांदारा हे ह्या देशांतले मुखेल पर्वत जाल्यार वूरी, सानागा, न्यॉंग क्रॉस, टेम, लोगोन, डूमे, लोम आनी जा ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो. कॅमेरूनचें हवामान विंगड विंगड प्रकाराचें आसा. हवामानाचे नदरेन ५° उत्तर अक्षवृत्ताचे उत्तरेवटेनचो आनी दक्षिणेवटेनचो अशे दोन वांटे जातात. सरासरी वर्सुकी तापमान २६° से. आसता. उणो पावस आनी चड तापमान हें हांगाचें खाशेलेपण आसा. व्हड सॅव्हाना तणाचे वाठार आनी न्हंयां देगांवयलीं रानां हांगा आसात.

ह्या देशांत हत्ती, गोरिला, बॅबून, सितातुंगा, मेरूं, विंगड विंगड प्रकारच्यो म्हशी, बुबल, एल्क, गॅझेल, चित्तो, शिंव हे प्राणी सांपडटात. पँगोलिन, हायरॅक्स ह्या सारके ल्हान प्राणी, तरांतरांचे सोरोप आनी हेर किड मूय बरीच दिश्टी पडटा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्थाः पूर्विल्ल्या काळांत हांगाच्या लोकांचो पिग्मि लोकांकडेन संबंद आशिल्ल्याचें दिसून येता. हांगा तरेतरेच्यो टोळयो शेंकड्यांनी वर्सांसावन रावताल्यो आनी तांणी आपापलीं राज्यां निर्मिल्लीं. हांगाचे मूळ लोक ह्या राज्यांनी रावताले. युरोपीय वसाहतवादी हांगा पावतकच तांणी हांगाच्या लोकांक धरुन गुलाम म्हूण विकूंक सुरवात केली. १८८४ सावन हो देश जर्मनीच्या शेकातळा उरलो. १९१६ त, इश्ट राश्ट्रांनी ह्या देशाक आपले सत्तेखाला हाडलो. १९२२ त फ्रांस आनी ब्रिटन हांणी हो देश आपल्यामदीं वांटून घेतलो. उपरांत १९४६ त, संयुक्त राश्ट्रांच्या नियंत्रणाखाल आशिल्लो. १९६० त, फ्रांसाचे सत्तेखाल आशिल्लो कॅमेरुनचो वाठार स्वतंत्र जालो आनी अहमदू आहिजू हो हांगाचो राश्ट्रपती जालो. ब्रिटनाचे सत्तेखाल आशिल्ल्या वाठाराचे दोन वांटे जाले. उत्तरेवटेनचो वांटो नायजेरियांत विलीन जालो, जाल्यार दक्षिणेवटेनचो वांटो १९६१ त कॅमेरून प्रजासत्ताकांत विलीन जालो. १९६२ मेरेन हांगाच्या लोकांनी दर फावट अहमदू आहिजू हाकाच राश्ट्रपती वेंचलो. १९८२ त, पॉल बिया हाचेकडेन ताणें राज्यकारभाराचीं सुत्रां सोंपयलीं. ह्या देशांत फकत एकूच राजकी पक्षाची सत्ता चलता. दर पांच वर्सांनी राश्ट्रपती वेंचपाखातीर वेंचणूको जातात. आयज मेरेन पॉल बिया होच हांगाचो राश्ट्रपती जावन आसा.

अर्थवेवस्थाः अर्थवेवस्था शेतवडीचेर आदारल्या. कोको, काफी, रबर, ताडाचें तेल हीं मुखेल पिकां. हेर कड्डणांचेंय उत्पादन जाता. कारखान्यांचें प्रमाण ल्हव ल्हव वाडत आसा आनी उद्येगधंद्यांच्या मळार उदरगत चालू आसा. मुखेल आयातनिर्यात वेव्हार फ्रांस, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां आनी हेर युरोपीय राश्ट्रांवांगडा जाता. ॲल्युमिनीयमची बरीच निर्यात हांगासावन जाता. सीएफ्‌ए फ्रँक हें हांगाचें अधिकृत चलन जावन आसा.

समाजीक स्थितीः वंशीक नदरेन सुमार ५२% लोक बांटू, १५% किर्डी, ९.५% फुलांनी आनी उरिल्ले हेर वंशाचे आसात. धर्मीक नदरेन ३५% रोमन कॅथलिक, १८% प्रॉटेस्टंट, २५% आदिवासी धर्म मानपी, जाल्यार सुमार २२% मुसलमान धर्माचे आसात. फ्रेंच आनी इंग्लीश ह्यो ह्या देशाच्यो अधिकृत राज्यभाशा आसल्यो, तरी हांगाच्या मूळ

...वासींच्यो भाशा दिसपट्ट्या वेव्हारांत उपेगाच्यो थारतात. ...ारीचे नदरेंतल्यान ह्या देशांत व्हडलीशी उदरगत जावंक ना. दुआला ... देशांतलो मुखेल विमानतळ आसा. ह्या देशांतल्यान एक दिसाळें ...वाडाक येता. शिक्षणाचें प्रमाण त्या मानान बरें आसा. फुटबॉल हो ...चो सगळ्यांत चड आवडीचो खेळ. रॉजर मिला हो हांगाचो फुटबॉल ... बरोच नामनेक पावला. मॉंगो बेति, फर्डिनांड ओयोनो ह्या हांगाच्या ...कांनी संवसारभर नामना मेळयल्या. याऊंदे ही राजधानी आनी ...ला, गारुआ, कुंबा, अंग-कॉंगसांबा, मारुआ हीं ह्या देशांतलीं ...वाचीं थळां आसात. सद्याच्या काळांत पध्दतशीरपणान पर्यटनाची ...गत करून लोकांक आपलेवटेन ओडपाचे हांगाच्या सरकाराचे यत्न ...ल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

...रमः ह्या खेळाचो जल्म भारतांत जालो अशें म्हण्टात. कलकत्ता ...ा खेळांच्या साहित्याचो वेपार करपी कार आनी महालानोबीस हे ...नीच्या नांवातल्या इंग्लीश आद्याक्षरांवेल्यान 'कॅरम' ह्या नांवान तांणी ... खेळ प्रचारांत हाडलो अशें म्हण्टात.

हो खेळ दोन वा चार खेळगडे खेळटात. ह्या खेळाखातीर ...१.२५×७५.२५ सेंमी. ह्या चवकोनी आकाराचो बोर्ड वापरतात. ल्हान ...रयांखातीर ल्हान मापाचो बोर्ड आसता. ह्या खेळांत १९ घुलो ...ग्तात, त्यो अश्योः ९ धव्यो, ९ काळ्यो आनी १ तांबडी. तांबडे ...लयेक 'राणी' (क्वीन) म्हण्टात. घुलांचो व्यास २.५४ सेंमी. आनी ...टाय ३ मिमि. परस मात्शी कमी आसता. त्यो निबर लांकडा पसू ...रतात. घुलो मोखपाखातीर 'स्ट्रायकर' आसता, तो प्लास्टीकचो, ...स्तीदंताचो वा शिंगांचो आसता. तो घुलांपरस दाट, ३.८ सेंमी. ...ागाचो आनी वजनदार आसता. खेळटा आसतना घुलो बोर्डाचेरूच ...रच्यो, म्हूण चारुय वटांनी लांकडाची पट्टी बसयल्ली आसता. हे पट्टे ...सून १० ते १२.५ सेंमी. वयर चारुय वटांनी समांतर दोन वळी ...ाडिल्ल्यो आसतात. ह्यो वळी कोनांकडेन जोडीनासतना, थारावीक ...ंतर सोडून तांच्या सगळ्या कोनशांचेर २.५४ व्यासाचीं वर्तुळां ...ाडल्लीं आसतात. दोनूय वटांच्या वर्तुळांत एक अर्दवर्तुळ काडून ...ांच्या मदल्यान बोर्डाच्या मध्यबिंदूकडेन वचपी एकेक बाण काडिल्लो आसता. हे बाण त्या त्या वळींच्या खेळगड्याची मर्यादा दाखयतात. बोर्डाच्या चारुय कोनशांत ५.०८ सेंमी. व्यासाचे वांटकुळे बुराक आसतात. तांच्या तोंडाक जाळयेच्यो पोतयो लावन घुलो वचपाखातीर नजवीज केल्ली आसता. बोर्डाच्या मध्यबिंदूभोंवतणी २.५४ सेंमी. वर्तुळ काडिल्लें आसता. ती राणयेची राखीव सुवात आसता. ह्या वर्तुळाच्या भायर जें १५.२४ सेंमी. व्यासाचें वर्तुळ आसता, तातूंत ९ धव्यो आनी ९ काळ्यो घुलो एका फाटल्यान एक मांडटात. घुलो मांडटकच खेळगड्यान आपलेवटेनच्या दोन वळींचेर 'स्ट्रायकर' दवरून ती मांडावळ फोडली म्हण्टकच खेळ सुरू जाता. खेळगड्याची घूल घरांत वचना जातकच ताजो डाव वता आनी प्रतिस्पर्ध्याक खेळूंक मेळटा. अशेतरेन आरतून-परतून खेळ खेळटात. एकट्याच्यो सगळ्यो घुलो आनी राणी घरांत वतकच डाव सोंपता ताका राणयेचे पांच गूण आनी प्रतिस्पर्ध्याच्या उरल्ल्या घुलांइतले गूण मेळटात. एकूण डाव २९ गुणांचो आसता. ज्यो खेळगड्याचे २९ गूण पयलीं जातात त्या मनशाचें जैत जाता. कॅरम सर्तींत असल्या तीन डावांतले दोन डाव जिखपी जैतीवंत थारता. कॅरमाच्यो सर्ती जिल्हो, राज्य आनी अखिल भारतीय पातळेचेर जातात.

- कों. वि. सं. मं.

कॅरेल, आलेक्सिसः (जल्मः २८ जून १८७३, सांत फ्वालेलियाँ-फ्रांस; मरणः ५ नोव्हेंबर १९४४, पारीस).

फ्रेंच वैज, शस्त्रक्रियातंत्रज्ञ आनी जीववैज्ञानिक. लिआँ आनी दिझाँ विद्यापीठांत ताचें शिकप जालें. लिआँ विद्यापीठांत ताणे प्रयोगनिर्देशकाचें काम केलें (१९०१-१९०२). १९०५ त तो कॅनडांत आनी १९०६ त अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत गेलो. शिकागो विद्यापीठाच्या शरीरक्रियावैज्ञानिक प्रयोगशाळेंत आनी 'रॉकफेलर इन्स्टिट्यूट फॉर मेडिकल रिसर्च' हे संस्थेंत ताणें काम केलें. १९४१ त, 'फाउंडेशन फॉर द स्टडी ऑफ ह्यूमन रिलेशन्स' हे संस्थेचो संचालक म्हूण ताची नेमणूक जाली.

जित्या ऊतकांच्या (tissues) शरीरक्रियाविज्ञानाचो ताणें अभ्यास केलो. कोंबयेच्या पिलाचें काळीज आनी हेर ऊतकां कुडीभायर काडून तीं जितीं दवरपाक ताका यश आयलें. जखमांचेर उपाय करपाखातीर आनी 'कोथ' (ऊतकांक लागून जावपी एक दुयेंस) जावचो न्हय हेखातीर ताणें एच्. डी. डेकिन हाच्या पालवान 'कॅरेल-डेकिन विद्राव' ह्या नांवाचो विद्राव सोदून काडलो. सी. ए. लिंडबर्ग हाच्या पालवान कॅरेल हाणें यांत्रिक काळीज तयार केलें.

प्रायोगिक शस्त्रक्रियेविशींचो म्हत्वाचो संशोधन वावर ताणें केलो. रक्तवाहिन्यो शिंवन जोडपाचें आनी रोहिणी, नीला आनी हेर अवयवांचें प्रतिरोपण (transplantation) हांचेविशींच्या ताच्या मोलादीक वावराखातीर ताका १९१२ चो वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञानाचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

युनायटेड स्टेट्स डिस्टिंगविश्ड सर्व्हिस पदक (१९२२), नॉर्डहॉफजंग कॅन्सर पुरस्कार (१९३१), न्यूमन फाउंडेशन इनाम (१९३७) हे भोवमान ताका फाव जाले. ताणें बरयल्लीं कांय म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं:- Man, the Unknown (1935); The Making of Civilized Man (1937); The Prayer (1948); The Culture of Organs (with C.A.Lindbergh, 1938); Journey to Lourdes (1950); Reflections on Life (1952).

– कों. वि. सं. मं.

कॅल्व्हिन, मेल्व्हिनः (जल्मः ८ एप्रिल १९११, सेंट पॉल-मिनिसोटा).

नामनेचो अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञ. १९३१ त, ताणें मिशिगन कॉलेज ऑफ मायनिंग ॲंड टेक्नॉलॉजी हातूंत बी. एस्. पदवी मेळयली आनी १९३५ त, मिनिसोटा विद्यापीठाची पीएच्. डी. मेळयली. १९३५-३७ ह्या काळांत तो मॅंचेस्टर (इंग्लंड) विद्यापीठांत फेलो आशिल्लो. तेउपरांत, कॅलिफोर्निया विद्यापीठ, बर्कले हांगा ताची निर्देशक म्हूण नेमणूक जाली. १९४६ त, 'लॉरेन्स रेडिएशन लॅबोरेटरी' च्या जैव-कार्बनी रसायनशास्त्र विभागांचो तो संचालक जालो. १९४७ त, ताची कॅलिफोर्निया विद्यापीठांत प्राध्यापक म्हूण नेमणूक जाली.

जीवरसायनीक विक्रियांत प्रकाशसंश्लेशण (photosynthesis) खूब म्हत्वाचें आसा. हरितद्रव्य (chlorophyll) आशिल्ल्यो वनस्पती, कार्बन डाय-ऑक्साइड (carbon dioxide) आनी उदक हांचेपसून सूर्यप्रकाशावरवीं carbohydrates तयार करतात.

हें प्रकाशसंश्लेशणाचें एक उदाहरण आसा. ह्या संश्लेशणांत घडून येवपी विक्रिया खंयच्यो आनी त्यो खंयच्या अनुक्रमान घडून येतात हें सोदून काडपाचो म्हत्वाचो वावर ताणें केलो. तेखातीर ताणें कार्बन (१४) हो किरणोत्सर्गी (radioactive) कार्बनाचो समस्थानिक (isotope) आनी क्लोरेला हें शैवल (alga) हांचो उपेग केलो. वनस्पतींनी जावपी Carbon dioxide चे समावेशन (assimilation) ह्या ताच्या म्हत्वाच्या संशोधनाखातीर १९६१ त, रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका फाव जालो.

तो 'रॉयल सोसायटी ऑफ लंडन' आनी हेर नामनेच्या विद्वत संस्थांचो सभासद आसा. ऑक्सफर्ड विद्यापीठ आनी हेर जायत्या विद्यापीठांनी ताका भोवमानान डॉक्टरेट दिल्या.

ताणें बरयल्लीं कांय म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं: The Theory of Organic Chemistry (1941), Isotopic Carbon (1949), The Path of Carbon in Photosynthesis (1957), Chemical Evolution (1961), Photosynthesis of Carbon Compounds (1962).

- कों. वि. सं. मं

कॅसलर, आल्फ्रेड: (जल्म: ३ मे १९०२, गॅबविलर-फ्रांस; मरण: १९८४).

फ्रेंच भौतिकशास्त्रज्ञ. ताचें शिकप एकोलनॉर्मल स्युपेरियर पारीस हांगा जालें. पयलीं ताणें मुलहाऊस कोलमार आनी बोर्दो हांगाच्या शिक्षणसंस्थांत अध्यापन केलें (१९२६-३१). मागीर बोर्दो हांगाच्या विज्ञान विभागांत सहाय्यक (१९३१-३६), क्लेरमॉफेरां विद्यापीठांत अधिव्याख्यातो (१९३६-३८), बोर्दो हांगाच्या विज्ञान विभागांत प्राध्यापक (१९३८-४१) आनी १९४१ सावन एकोल नॉर्मल स्युपेरियर हांगा भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक अशा वेगवेगळ्या पदांचेर ताणें काम केलें. १९५८ सावन तो ॲटोमिक क्लॉफ प्रयोगशाळेचो संचालक आशिल्लो.

ताणें सोदून काडिल्ल्या उजवाडाचे पंप पध्दतीक लागून लेसरचो आनी मेसरचो सोद लागपाक व्हड मदत जाली. ताणें बिटर आनी ब्रॉसेल हांच्या पालवान ध्रुवीत (polarised) उजवाडाचो उपेग करून आनी पुंजयामिकीय (quantum mechanics) निवड नेमांचो फायदो घेवन ही अडचण सोडयली. अणूंतल्या (Hertzian) अनुस्पंदनाचो (resonance) अभ्यास आनी ताचेखातीर उजवाडाच्या पध्दतींचो लायिल्लो सोद ह्या ावराखातीर ताका १९६६ च्या भौतिकशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

- कों. वि. सं. मं.

कांकण: 'कंकणं करभूषणम्' = हाताचें भूषण म्हळ्यार कांकण. कांकण हें बायलांच्या हाताचो मुखेल अलंकार. चांदी, भांगर, रूपें, पितूळ ह्या धातूंचीं तशेंच कंवचेचीं, शंखाचीं, प्लास्टिकचीं अश्या कितल्याश्याच तरांचीं कांकणां तयार करतात. कांकण हो कुमारीका आनी सवायशीण बायलांचो एक मुखेल सौभाग्य-अलंकार मानतात.

भारतीय समाजांत कांकणांक म्हत्वाची सुवात आसा. भारतांत बायलो पूर्विल्ल्या काळासावन कांकणां वापरतात. मोहेंजोदारो हांगाच्या उत्खननांत मेळिल्ले एके बायल मूर्तीच्या हातांत कोंपरामेरेन कांकणां घाल्लीं दिसतात. शुंग काळांतल्या चूलकोला, सुदर्शना, चंदा ह्या यक्षिणींच्या मूर्तींच्या हातांत कांकणां दिसतात. सांची हांगाच्या स्त्री-चित्रांत, गांधारसूर्तिकलेंत तशेंच अजंठा हांगाची कोरीव स्त्रीमूर्तींत कांकणांचो आस्पाव आसा. बाणाचे कादंबरींत सरस्वती देवीन शंखाचीं कांकणां धारण केल्ल्याचो उल्लेक आसा.

सगळ्या धर्म-संप्रदायांतल्यो बायलो कंवचेचीं कांकणां चड प्रमाणांत वापरतात. कंवचेचीं कांकणां कारखान्यांत तयार करपाची रीत थोड्याभितर अशी:

कंवची तयार करपाखातीर रेंव, सोडा हे जिनस लागतात. कंवची चकचकीत जावंची म्हूण सोडियम नाइट्रेट, पॉटॅशियम नायट्रेट वा बोरॅक्स हीं रसायनां वापरतात.

रेंव, सोडा टांकयेंत ('पॉट' नांवाच्या आयदनांत) घालून घोळयतात. हाका भराई (stuffing) अशें म्हण्टात. लांकडाच्या कोळशांच्या उज्याचेर सुमार १२०० ते १५००° से. तापमानाचेर हें टांकयेतलें मिश्रण तापयतात. टाकयेंत भरिल्लो कच्चो माल वितळून ताचो रोस तयार जावपाक सुमार २४ वरां लागतात. रंगीत कंवची तयार करपाखातीर लागपी रंग आनी रंग घोळोवपाखातीर लागपी हेर रसायनां ह्याच वेळार रोसांत भरशितात. कडयल्ली निवळ कंवची वेगळी काडपाचे क्रियेक निकासी (clearance) अशें म्हण्टात. कडयल्लो कंवचेचो रोस व्हडल्या दवल्यांनी ('लबिया') वेगळो काडटात. कंवचेचो रोस तीन पांवड्यांनी पध्दतशीर निवळायतकच (refine) शुध्द निवळ कंवचीय मेळटा. ताका 'लोम' अशें म्हण्टात. कडयल्ली कंवची (लोम) मेळटकच कांकणां तयार जायमेरेनचे सगळे क्रियेक 'गरम काम' अशें म्हण्टात. हांगाच कांकणांक रंग, आकार, डिझाइन, दिवपाची खरी प्रक्रिया सुरू जाता. कांकणां एकरंगी वा बहुरंगी, जसो प्रकार आसा, तेप्रमाण फाव ते भाटयेर घालून तांकां जाय तशी गोलाय दितात. कांकणांक तरेतरेचे डिझाइन यंत्राचेर दितात. सध्या प्रचारांत आशिल्ले कांकणाचे प्रकार अशेः बुंदकी, खिरकिया, झरोखनी, सूरजमुखी, चन्दातारई, लोकतारनी. अशे तरेन कांकणां तयार करून जातकच तीं तपासतात. वाडवल्लीं, वेर गेल्लीं, फुटकीं कांकणा वेगळीं काडटात आनी विकपाक धाडपाचीं कांकणां २४ कांकणांचो एक 'दर्जन' (घोंस) अशीं मेजून बांदतात. १२ दजनींक म्हळयार २८८ कांकणाच्या घोंसाक हिंदींत 'गड्डो' वा 'तोडो' अशें म्हण्टात.

भारतांतल्या कांय भागांत, चड करून आदिवासी जमातींनी बायलो कोंपरामेरेन कांकणां घालतात. बंगलांत शंखांचीं कांकणां हो सौभाग्याचो अलंकार अशें मानतात. पंजाबांत मंगल कार्यावेळार हत्तीदांतांचीं कांकणां वापरपाची पध्दत आसा. लाखेचीं कांकणां खूब लोकप्रिय आसात. लग्नाचे पयलीं व्हंकलेक जीं कांकणां भरतात ताका गोंयांत आनी महाराष्ट्रांत लग्नचुडो अशें म्हण्टात. आपल्याक कांकणां आनी चुडो वज्राचो मेळचो म्हळ्यार, आपल्याक अक्षय सौभाग्य मेळचें अशी जण एके सौभाग्यावतीची इत्सा आसता. तेखातीर ती व्रतां करता.

देरेक वाठारांतल्या लोकगीतांल्यान बायलांचीं कांकणां आनी चुड्याविशींची ओड दिसून येता. देखीकः महाराष्ट्रांतली एक बायल आपल्या चुड्याखातीर म्हळ्यार सौभाग्य सासणाचें उरचेखातीर देवाकडेन अशी प्रार्थना करता:

'देई देवा मज़। देशील तितुकें पुरे,
अक्षय माझे चुडे।जन्मवेरी ।।
देवाच्या देऊळीं। उभी मी जागत्यें ।
आयुष्य मागतें। चुडेयांना ।।'

गोंयांत कांकणां विकयांक कांकणकार वा 'वळार' (वलयकार) अशें म्हण्टात. गोंयच्या धालांनी कांकणांचो उल्लेख आयला तो असो

वळेरा
कांकणकारा वळारा
तुजी बायल गेली कुळारा
तुजी बायल गेली कुळारा

वचुनी तिका, वचुनी तिका
तांबडी साडी नेसुनी तिका
तांबडी साडी नेसुनी.

तांबडे साडयेच्यो मिरयो
लांब मिरयो
चक्क चोळयो
सरपळी
चक्क चोळयो सरपळी.

साडे आशिल्ली काडी
भिजली तिजी साडी
भिजली तिजी साडी

- कों. वि. सं. मं.

कांचीपुरम्: तमिळनाडू राज्यांतल्या चिंगलपुट जिल्ह्यांतलें पूर्विल्लें धर्मीक क्षेत्र. लोकसंख्या: १,३०,९२६ (१९८१). हें शार दक्षिण राज्यांतल्या चिंगलपुट-अर्कोणम् रस्त्यार, मद्रासाचे नैर्ऋत्येक ७२ किमी. अंतराचेर पालार न्हंयेचे देगेर वसलां. ह्या शाराक कच्चीपेट्टु, मलंग नगरी, कुरुंभरभूमी, सत्यव्रत क्षेत्रम्, तिरुपतिक्नरम्, कच्ची, कंची आदी तरेकवार नांवां आदल्या साहित्यांत मेळटात. चडकरून संस्कृत आनी तमीळ साहित्य, तशेंच कांय शिलालेखांत हीं नांवां मेळटात.

पयलो शेंकडो मेरेन ह्या शाराक बौध्द धर्माचें विद्यापीठ मानताले. सातव्या शेंकड्या उपरांत बौध्द आनी जैन धर्माक ल्हव ल्हव करून देंवती कळा लागली आनी फुडल्या शेंकड्यांत ते आद्य शंकराचार्याचें एक मुखेल पीठ जालें.

कांचीपुरम् शाराचो इतिहास दुसऱ्या शेंकड्यासावन मेळटा. मुर्वेक ह्या शाराचेर चोल राजांची सत्ता आशिल्ली. उपरांत चवथ्या तें णव्या शेंकड्यामेरेन कांची ही पल्लवांची राजधानी आशिल्ली. फुडें पल्लवांकडल्यान पर्यून कांची तेराव्या शेंकड्यामेरेन चोल राजांकडेन गेली. चवदाव्या शेंकड्यासावन सतराव्या शेंकड्यामेरेन ती विजयनगराचे ताब्यांत आशिल्ली. फुडें ह्या काळांत मलिक काफूर आनी विजापुरचो सुलतान हांणी तीन फावट ह्या शाराचेर चाल केली. १६४५ त गोवळकोंड्याच्या सुलतानान ताचेर जैत जोडलें. फुडें कांचीपुरम् शाराचेर कांय वर्सां मराठ्यांनी राज्य केलें. उपरांत औरंगजेबान हें शार आपल्या हातांतळा हाडलें. १७५२ त कांचीपुरम्, ब्रिटिशांवरवीं क्लाइव्ह हाणें अर्काटच्या नबाबांकडल्यान घेतलें. कांचीपुरम् शाराचो उच्चार ब्रिटीश लोक 'कांजीवरम्' ह्या नांवान करताले. भारतांतल्या ह्या खूब पूर्विल्ल्या शाराचे, शिवकांची (व्हड कांची) आनी विष्णुकांची (ल्हान कांची) अशे दोन विभाग आसात. तशेंच पालार न्हंयचे दक्षिण देगेर आशिल्ल्या तिरुपतिकुनरम् ह्या वाठाराक जैनकांची म्हण्टात.

पुराण साहित्यावेल्यान कांचीपुरम् हें भारतांतलें सप्तमोक्षपुरांतलें एक आसा. हांगा १०८ शैव आनी १८ वैष्णव देवळां आसात. हें नगर पल्लव (द्रविड) वास्तु-शिल्पाचें केंद्र समजतात. पल्लव काळांत बांदिल्लीं कैलासनाथ (राजसिंहेश्वर), वैकुंठ पेरुमाल, महेंद्रवर्मेश्वर, मुक्तेश्वर, मतंगेश्वर आदी देवळां द्राविड वास्तुशैलीचीं आसात. कैलास देवळांतलीं भोंवतीवयलीं शिल्पां पळोवपासारकीं आसात. ह्या शिल्पांतल्यान त्या काळांतले कलेचें आनी संस्कृतायेचें दर्शन घडटा.

फुडें चोल काळांत 'आलगर कोइल', 'पांडव पेरुमाल' हीं विष्णुचीं देवळां आनी 'ज्वरहरेश्वर' हें शिवाचें देवूळ बांदलें. उपरांतचीं एकाम्रनाथ (एकांबरेश्वर), वरदराजस्वामी, कामाक्षी, अष्टभुज, चित्रगुप्त, सत्यव्रतेश्वर, अगस्तीश्वर आदी द्राविड शैलीचीं देवळां विजयानगराच्या काळांत बांदलीं. हातूंतलें एकाम्रनाथाच्या देवळाचें गोपूर कृष्णदेवराय हाणें (१५०९-१५२९) बांदलें. ह्या देवळाच्या सभामंडपांत ५०० खांबे आसात. त्या खांब्यांचेर तरेकवार नक्षीकाम आसा. देवळांत व्हड पृथ्वी आकाराचें पंचमहाभूतात्मक शिवलिंगातलें एक शिवलिंग आसा आनी म्हूणूच ताचें महात्म्य चड मानतात. हें लिंग पृथ्वीतत्त्वाचें प्रतिनिधी समजतात. ब्रह्मांड पुराणांत एकाम्रनाथाविशीं कथा आसा ती अशी:

एकदां शिव आनी पार्वती सारीपाट खेळटा आसतना दोगांयचीं झगडीं जालीं. तेन्ना पार्वतीन शिवाक कितेंतरी म्हळें. शिवान रागान तिका श्राप दिलो, 'तुजें सुंदर रुप काळें कुरुप जातलें.' श्राप दितकच शिव थंयचो उठून गेलो. पार्वती खूब भियेली आनी भोंवत भोंवत कांचीपुरम् क्षेत्रांत पावली. थंय एका आंब्याच्या झाडामुळांत ती तपश्चर्या करूंक बसली. शिवाक पश्चाताप जालो. पूण तिका प्रसन्न जावंचे पयलीं ताणें तिची सत्त्वपरीक्षा घेवपाची थारायली. ताणें आपले जटेंतली गंगा कांची शाराचेर आपटिली. थंय बुडटी आयली आनी पार्वतीन ज्या शिवलिंगाची उपासना केल्ली तें बुडूंक लागलें. तेन्ना तें लिंग काळजाकडेन धरून पार्वतीन त्या लिंगाक वाटायलें. शिव प्रसन्न जालो आनी पार्वतीक मेळ्ळो. थंयच्या लोकांनी शिवाक त्या आंब्याच्या झाडामुळांत रावपाक मागलें. उपरांत, शिव थंय एकाम्रनाथ ह्या नांवान रावंक लागलो

कांचीपुरांतल्या शिवकांची वाठारांत नामनेचें कामक्षीचें देवूळ आसा. ह्या देवळाची थापणूक शंकराचार्यान केल्ली. तिचेखातीरूच कांचीपुरम् शांकरपीठ जालें. कामाक्षी आनी शंकराचार्य हांचेविशीं आख्यायिका आसा ती अशी: कामाक्षी सदांच रागाची उग्र आनी भिरांकुल रुप घेवन भोंवपाक वताली आनी जाका ती दिश्टी पडटाली तो थंयच्या थंय मरतालो. ही खबर शंकराचार्याक कळटकच ताणें कामाक्षीचे करुणस्तोत्र म्हळें. देवीन प्रसन्न जावन ताका वर मागूंक सांगलो, तेन्ना शंकराचार्यान मागलें, 'ह्या फुडें देवीन आपल्या फर्मानाबगर देवळाभायर सरूंक जायना.' तेन्नाच्यान देवीन रागाचें भोंवपाचें सोडून दिलें. सद्या वर्सुकी उत्सवांत कामाक्षीची मिरवणूक काडचेपयलीं पालखी शंकराचार्याचे मुर्तीमुखार दवरून तिची मिरवणूक व्हरपाची आज्ञा घेतात. कांचीपुरम् शारांत पूर्विल्ल्या काळासावन पिळगेन-पिळग्यो रेशीम विणपाचो धंदो करपी खुबशीं घराणीं आसात. तेचपरी सुती कपडे विणपाचें कामूय हांगा बरें चलता. हांगाच्या कांजीवरम् साडयांक भारतभर मागणी आसा. भांगराच्यो वस्ती, तांब्याचीं-पितुळचीं आयदनां हांगा तयार करतात. कांचीपुरम् शारांत सगळ्या आर्विल्ल्या सुखसोयींची वेवस्था आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कांडला: गुजरात राज्यांत आशिल्ल्या कच्छ ह्या आखाती प्रदेशावेलें भारताचें नवें बंदर. १९४७ त जाल्ले भारताचे फाळणेउपरांत भारताचें आदलें कराची बंदर पाकिस्तानांत गेलें. देखून, मुंबय बंदराचेर चड ताण पडूंक लागलो. हो ताण उणो करूंक १९४९ वर्सा जर्मनींतल्या हाम्बुर्ग ह्या बंदराचे बांदावळीचे धर्तेचेर कांडला ह्या नव्या बंदराची बांदावळ जाली. १९५५ वर्सा कांडला बंदर भारतांतलें सर्वे व्हड बंदर म्हूण जाहीर जालें.

कच्छ प्रदेशांतल्या अंजार ह्या वाठाराचे आग्नेयेक १९ किमी. अंतराचेर हें बंदर आसा. रेल्वे मार्गान आनी रस्त्यान कांडला बंदर 'दीसा' ह्या स्थानकाक जोडलां. देखून, उत्तर भारतांतले सात ते आठ लाख चौ. किमी. क्षेत्रांतले आयात निर्यातीची तजवीज जाता. आर्विल्ल्या सुविधांनी भरिल्ल्या ह्या बंदराचेर एका वांगडा चार व्हड जहाजां रावंक शकतात. लांब लांब मालधक्के, व्हड व्हड गुदांवां, विजेच्यो क्रेन्स, आदी आर्विल्लीं यंत्रसामुग्री, रेल्वेमार्ग, रस्ते, तेलाचे सांठे अश्यो वेगवेगळ्यो सोयी कांडला बंदरांत आसात.

ह्या बंदरालागसारूच सिंधांतल्या निर्वासितांखातीर अमेरिकन नगरतज्ञांनी, पाऊण लाख वस्तीखातीर बांदिल्लें गांधीधाम आसा.

ह्या बंदरावेल्यान मुखेल काम आयात निर्यातीचें जाता. हांगाच्यान कच्चें लोखण, भिकणां आनी तांचें तेल, कापूस, कपडो, धान्य, मीठ आदी तरेकवार वस्तुंची निर्यात जाता; जाल्यार पेट्रोल, शिमीट, कापूस, आनी रसायनीक पदार्थ हांची आयात जाता.

- कों. वि. सं. मं.

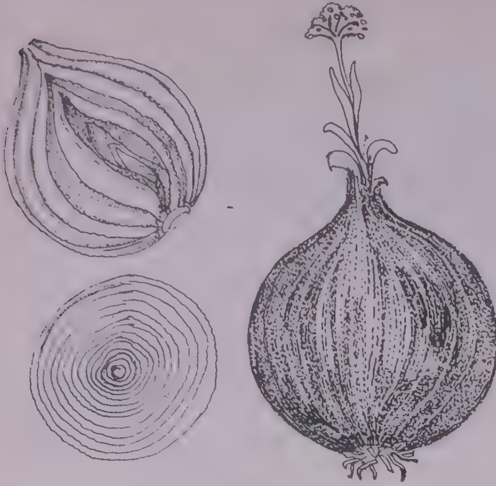
कांदो (पियाव): (मराठी- कांदा, हिंदी-पियाज, प्याज; गुजराती- डुंगली; कन्नड-उळ्ळेगड्डी; संस्कृत- कंदर्प, पलांडु; इंग्लीश ऑनियन; लॅटीन-ॲलियम केपा; कूळ-लिलिएसी; वंश-एलियम).

ही कंदासारकी ल्हान वखदी वनस्पत जमनींत जाता. तिचीं पाळां मोटवीं तशेंच केंसाळ (Fibrous) आसतात. हीं पाळां धवमार आसून चड खोल वचनात. कांद्याचें कांड जमनींत भितर आसता आनी ह्या कांडांतल्यानच पानां वयर येतात. ह्या पानांचो थोडो भाग जमनींत उरता जाल्यार चडसो भाग जमनीवयर आसता. जमनीवेलो भाग पाचवो, नळयेच्या आकाराचो आसता. ह्या वयर आयिल्ल्या पानांक 'पात' म्हण्टात. ही पात पोकळ आनी तोंकार बारीक आसता. ह्या बारीक तोंकाचेर फुलांचें बोंड येता. फुलांचो कोर धवसर-पोपटी आसता. ह्या फुलांपसून बारीक बारीक काळ्यो बियो तयार जातात. ह्या बियांपसून कांद्याची लागवड करतात.

कांदयाच्या पानांचो जमनींत भितर उरिल्लो भाग पळोवपाक एकाद्रे फळ कशें दिसता. ह्या भागाकूच आमी खऱ्या अर्थान 'कांदो' म्हण्टात. ह्या भागांत कांदयाचो रोंपो आपलें अन्न सांठोवन दवरता. हो भाग तांबसर- गुलाबी रंगाचो आसात. ह्या भागाभितर कांदयाच्यो पाकळ्यो (पाती) एकामेकांक गुटलायिल्ल्यो आसतात. ह्योच पाकळ्यो मागीर स्वतंत्र रूपान वयर सरतात. कांदो मदीं फुगीर आनी दोनूय तोंकांनी अशीर आसता. पातयेकडलें तोंक, कांडाकडल्या तोंकाच्या मानान चड बारीक आसता. कांदयांत अमोनिया खूब आसता, म्हूण तो कापतकच एकतरेचो वास येता. ताच्या मिरमिरसाणेक लागून दोळ्यांत दुकां येतात.

उगम: कांदयाचो उगम इराण आनी पाकिस्तान ह्या देशांनी जालो अशें मानतात. पूण 'चरक संहिता' ग्रंथांतल्या उल्लेखाप्रमाण भारतांत

कांद्याचो उगम पुराणकाळापसून जाल्लो दिसता. ह्या देशांतल्यान कांद्याची लागवड मागीर हेर देशांनी जाली.

कांदो

भारतांत सुमार २३४ हजार हेक्टर जमनींत कांदो पिकता (१९७९-८०) आनी एकूण २४४० हजार टन वर्सुकी उत्पन्न मेळटा. भारतांत महाराष्ट्र राज्यांत सगळ्यांत चड कांदो पिकता. गोंयांत सुमार २०० ते २५० हेक्टर जमनींचेर कांदो पिकता, असो अदमास आसा.

जाती: कांदो दोन तरांचे आसतात, धवे आनी तांबडे (तांबसार-गुलाबी). धवे कांदे कमी रुचीचे आनी कमी तीख आसतात. जाल्यार तांबडे कांदे चड तीख आनी बरे रुचीचे आसतात.

महाराष्ट्रांतल्या निफाड वाठारांत १९४६ वर्सासावन कांद्याचेर संशोधन चालू आसा. थंय कांद्याच्यो वेगवेगळ्यो जाती तयार करतात. तातूंतल्यो कांय जाती अश्यो: पुसा रोड, रेड ग्लोब, स्पेनीश व्हायट, को-१, अर्ली.

लागवड: उश्ण प्रदेशांत कांद्याचें पीक बरें तरेन जाता. समुद्रपातळेपसून १८०० मी. उंचायेच्या वाठारांत कांद्याची लागवड जाता. जून-जुलय आनी डिसेंबर-जानेवारी अशें वर्साक दोन फावट कांद्याचें पीक काडटात. उदक सारकें मेळ्ळ्यार बाराय म्हयने कांद्याचें पीक काडूं येता. पूण चड पावसांत कांद्याची लागवड केल्यार कांदो कुसपाचो संभव आसता. गोंयांत कांद्याची लागवड वायंगणांत म्हळ्यार डिसेंबर-जानेवारी म्हयन्यांत करतात. कांद्याक भुसभुशीत मोव आनी उदकाची सांठवण करपी जमीन, तशेंच १९-२७° से. तापमान लागता.

कांदो रोवपाच्यो पध्दती दोन. एक बीं घालून, दुसरो कांदो रोवन.

पीक काडपाची पध्दत अशी: जमीन निवळ करून खणप, दिखळे फोडून माती बारीक करप. मातयेच्यो १×२ मी. अश्यो बांदयो तयार करप आनी तातूंत बीं घालप. बीं घाल्ल्यो बांदयो उपरांत तणान धांपप. तणान धांपतकच दोन फायदे जातात. पयलो- उदक बियांचेर पडून बीं उसळना आनी कोंब मोडनात. दुसरो, वातावरण गरम उरता आनी कोंब येवपाक आदार दिता. तेचपरी कोंब तणांतल्यान वयर येता म्हणसर कांय दीस वतात. ताकालागून शेवणीं तें खावपाक पावनात. बीं घाल्ल्या बांदयांचेर दिसपट्टें उदक शिंपडावचें पडटा. आठ दिसांनी बियांक कोंब येतात. कोंब तणांतल्यान वयर दिसूंक लागले म्हण्टकच तण काडून उडयतात. हे कोंब आनीक एक म्हयनोमेरेन वाडोवपाचे आसतात. सादारणशे स ते आठ इंच उंचायेचे रोंपे जातकच ते हुमटावन दुसरेकडेन रोयतात. ह्या रोंप्यांक 'पात' म्हण्टात. हे पातीची भाजी करून खातात.

पात रोवपाच्यो बांदयो, खणून बीं वेवस्थीत तयार करतात, उपरांत १०×१० सेंमी. अंतरायेर कांद्याची पात रोयतात. एका हेक्टर जमनीखातीर सादारणपणान ६ ते ८ किल बियांची पात लागता.

रोवपाचो काळ दरेका वाठारांत वेगवेगळो आसता. कांद्याची वाड बरेतरेन जावपाखातीर, गोबोर, कुकडाचो गू आनी मळपी जमनींत घालतात. मळपेंतलें शेण जमीन तयार करता, ओली तशीच भुसभुशीत दवरता. कॅल्शियम, अमोनियम, नायट्रेट, सुपर फॉस्फेट आनी म्युरिएट ऑफ पॉटॅश असलीं रसायनीक सारींय कांद्याचे लागवडीखातीर वापरतात. कांद्याच्या शेतांत नडणी करप भोव गरजेचें आसता. 'टॅनोरान' हें वखदय नडणी मारपाखातीर वापरतात.

पात रोयल्या उपरांत कांय दीस सांज-सकाळ आनी उपरांत दिसाक एक वेळ शिंपपाची गरज आसता. सादारणशें तिसऱ्या म्हयन्यांत, म्हळ्यार पातीचीं (जमनीवयल्या भागाचीं) तोंकां सुकूंक लागलीं म्हण्टकच शिंपणे बंद करतात जाय. ह्या वेळार भितल्या कांद्यान आकार घेतिल्लो आसता. कांद्याची पात पुराय सुकता म्हणसर जमनींतलो भाग बरो फुगता आनी कांदो तयार जाता. तयार जाल्लो कांदो थोडे दीस जमनींत तसोच सांडपाचो आसता, उपरांत तो हुमटावन वा खणून काडटात.

कांदो तयार जावपाक कमीत कमी १२० दीस लागतात. हो कांदो कांयकडेन पातीसकट सांठ्यतात. हुमटायल्लो कांदो थोडे दीस थंयच पातळशी रास मारून सुकपाखातीर दवरतात. पातीसकट कांदे सांठोवपाची एक खाशीली पध्दत आसा. खूब कांदे एकठांय घेवन तांची पात एकामेकांत घुस्पावन विणी घालतात आनी अशेतरेन कांद्याच्यो चुडयो करतात. दोन चुडयांच्यो विणयो एकामेकांक बांदून त्यो वयर दांडयेर हुमकळायतात. अश्यो चुडयो बांदिल्लो कांदो चड तेंप तिगता. ह्या कांद्याचें मोलय चड आसता. कांद्याच्यो बांदिल्ल्यो चुडयो बाजारांत मेळटात, पूण त्यो चड तेंप तिगपाखातीर घरा हाडून तांतले कुशिल्ले कांदे आनी सुटिल्ल्यो साली कडेक काडून आनी सुकिल्ल्या तणाच्या आदारान विणयो परत्यो घालच्यो पडटात.

कांदो रोवन पीक काडपाची पध्दत अशी: कोंब आयिल्ले कांदे रोप, ते वाडोवप, वेवस्थीत सारें-उदक जाले म्हण्टकच तांकां फुलां येतात. हीं फुलां धवसार रंगाचीं आसतात. तांकां बियां जातात. बिंयां पुराय तयार जालीं म्हण्टकच तांचो रंग काळो जाता. हीं बिंयां काडून सुकोवन दवरतात. पयलीं सबंद गोंयांत, मयडें हो गांव बीं पावयतालो. आतां भायलें तयार बीं लोक वापरतात.

बीं रोवन लागवड केल्या कांद्याचे पातीक फुलां येनात, फकत कोंबेल्ले कांदे रोवन जी लागवड करतात, ताचे पातीक फुलां येतात, आनी तांचेपसून बीं मेळटा.

बीं काडल्या उपरांत, पोंदचो कांदो काडटात. हो कांदो रुचीक कमी आसता, पूण तो लोक खावपाक वापरतात.

उपेग: घरच्या खाण जेवणांत कांद्याचो उपेग करतात. पात आनी कांदो, अश्या दोन तरांनी कांद्याचो वापर करतात. कांद्यापसून जेवणाक एक वेगळे तरेची रुच येता. १०० ग्राम कांद्याभितर ८६.६% उदक, १.२% प्रथिनां, ०.७% चरबी, ११.१% पिष्टमय पदार्थ (carbohydrates) ०.६% फायबर आनी ०.४% खनिजां आसतात. तेभायर गंधक, साकर, कॅल्शियम, फॉस्फोरीक, अल्म, लिग्निन, अल्ब्यूमीन, 'अ', 'ब' आनी 'क' गटांतलीं जीवनसत्त्वां आसतात.

वखदांखातीर कांद्याचो उपेग खूबतरेन जाता. कातीचेर जावपी जायत्या पिडांचेर कांद्याचो वापर करतात. फोड येवप, गोळ जावप हाचेर भाजिल्लो कांदो (poultice) वापरतात. कान दुखप आनी दोळ्यांचे पिडेखातीर कांद्याचो रोस उपेगाक पडटा. ल्हान भुरग्यांक जाल्ली थंडी आनी खोंकली निवळावपाक कांद्याच्या रोसाचो उपेग जाता. कांदो खाल्यार भूक वाडटा आनी मुतूंक साफ जाता. ते भायर कामीण, पीत्त, कफ, अजीर्ण, आमांश, पटकी, घुंवळ, मोडणें ह्या दुयेंसांचेरय उपाय म्हूण कांद्याचो वापर करतात. बायलांची मासिक पाळी सुरू करपाकय

...ाचो उपेग जाता. गोडेंमूत जाल्ल्या वायटकाराक दिसाक ५० ग्राम, ...हिशेबान कांदयाचो वापार केल्या 'इन्सुलीन' ह्या द्रव्याचो वापर ४० ...वेल्यान २० युनिट दर दिसा कमी जाता

रोग आनी उपाय: कांदयाचे पातीक जायत्या तरांचो रोग आनी किडी ...तात

Pseudoumia Sicatp नांवाच्या चित्यापसून कांदयाचे पातीक रोग ...ता पातीचेर बारीक बारीक गोबरा कोराचे दाग पडटात. ह्या रोगाक ...बंदा हाडपाक कांदयाची बरी जात लायतात. तेचपरी बियांक ...न' वा 'कोप्टान' ह्या सारकीं वखदां चोळून मागीर बीं किल्लत ...तात. तशेंच कांदयाच्या शेतांत हो रोग दिसल्यार 'बाव्हीस्टीन वा ...कमीत' सारक्या वखदांचो फवारो मारतात. Alternaria Palanduin ...च्या चित्यापसून आनीक एक रोग कांदयाचे पातीक जाता. ताका ...न पातीचेर बारीक पुडी कोराचे दाग पडटात. ह्या रोगाक आळाबंदा ...खातीर कांदयाफाटल्यान दुसरें पीक घेतात. तेचपरी 'बाव्हीस्टीन' ...द फवारतात. Sclerotium Cepvorum हो चितो लागल्यार कांदो ...ता. Botrytis allri ह्या चित्याक लागून कांदयाक 'नेक रोट' हो रोग ...ता. ह्या रोगाची लागण जाल्यार कांदयाचो मानेकडलो भाग कुसता. ...spergillus ह्या चित्यापसून कांदयाचेर काळो पिठो जाता. ह्या रोगाक ...ळाबंदा हाडपाखातीर कांदे बरेतरेन सुकोवन दवरतात. ते भायर ...व्हीस्टीन, केलीकसीत हीं वखदां वापरतात. स्मूट (Smut) नांवाचो ...नी एक रोग कांदयाक जाता. हो रोग जाल्यार कांदयाची पात वाडना. ...णजे आपशींच भितल्ल्या कांदयाचे वाडीचेर परिणाम जाता. योग्य बीं ...परून आनी बियांक वखद लावन हो रोग पयस करतात.

कीड: कांदयाक थ्रिप्स (thrips) नांवाची किमसांभशेन बारीक दिसपी ...ड लागता. ती पातींतलो रोस खाता, ताका लागून पात मुड्डता आनी ...कडी जाता. चड करून गिमांत ही कीड लागता. हे किडीक ना ...पाखातीर वीस-वीस दिसांनी 'मोनोप्लोटोफॉस' वा 'डायमेथोएट' हीं ...दां फवारचीं. 'नाइट' नांवाची किडूय कांदयाक लागता, पूण ...चेपसून चड लुकसाण जायना.

हेर माहिती: कांदयाच्या उत्पादनांत आनी निर्यातींत भारताचो ...मांक बरोच वयर लागता. जगांतल्या एकंदर निर्यातीत १०.४% ...दयाची निर्यात भारतांतल्यान जाता, फळां आनी भाजीपाल्यापसून ...र्यातीत मेळपी फायद्याच्या ८६% निर्यात कांदयापसून जाता.

शास्त्रीय नदरेन कांदयाचो जरी भाजीपाल्यांत आस्पाव जाता आसलो, तरी लोक देवकार्याच्या जेवणांत कांदयाचो वापर करीनात

- कों. वि. सं. मं.

कांपुचिया: (पळेयात ख्मेर)

कांबळी, बाबुभाय मंगल: (जल्म: १ जानेवारी १९२४, वारकुंड-दमण).

गोंयचो सुटके झुजारी. माध्यमिक शिक्षण गुजरातींतल्यान घेतलें. आझाद गोमंतक दल संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सा ...न ताणें राश्ट्रवादी वावर करपाक सुरवात केली. १९५६ वर्सा पोलिसांनी ताका धरलो आनी म म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताका गोंयां हाडलो. गोंयच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत ताची चवकशी जाली. ऑगस्ट १९५७ त, ताका तीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. फुडें ऑगस्ट १९५९ वर्सा आग्वाद बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. ११ ऑगस्ट १९७३ दिसा भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कांबळी, भागुभाय गोवनभाय: (जल्म: २२ डिसेंबर १९२१, वारकुंड-दमण)

गोंयचो सुटके झुजारी. आझाद गोमंतक दल संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सा सावन ताणें आझाद गोमंतक दल मंघटनेचे वतीन भूंयगत वावर करपाक सुरवात केली. भिकुभाय डी. पांड्या, बाळसू राणा, प्रभाकर सिनारी आनी विश्वनाथ लवंदे ह्या सुटके झुजाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें वावर केला. १९५६ वर्सा 'क्रांती' नांवाच्या पत्रकाच्यो प्रती वांटतना पोलिसांनी ताका धरलो आनी गोंयां हाडलो. पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत ताची चवकशी जाली आनी ताका पांच वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. उपरांत तीन वर्सां बंदखण भोगतकच १९५९ वर्सा ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कांबळी, मनोहर सीताराम: (जल्म: ५ एप्रिल १९३८, दाभाळें-वेंगुर्लें).

गोंयचो सुटके झुजारी. मुंबयच्या 'लाला लजपतराय कॉलेज ऑफ कॉमर्स अँन्ड इकॉनोमिक्स' ह्या महाविद्यालयाचो तो प्राध्यापक आनी उप प्राचार्य आशिल्लो. तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. पोर्तुगेजांआड भूंयगत वावरांनी तो वांटो घेतालो. १८ जून १९५६ दिसा ताका अटक जाली. ताणें आपल्या हेर वांगड्याचीं नांवां सांगचीं देखून पोलिसांनी ताका खूब मार दिल्लो. तरीय ताणें आपल्या वांगड्यांचीं नांवां भायर फोडलीं नात. उपरांत अडेच वर्सां ताका आग्वाद बंदखणीत दवरिल्लो. ऑगस्ट १९५८ वर्सा तांची बंदखणींतल्यान मुटका जाली. फुडें तो गोंयाभायर गेलो. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कांबळे, नरमभाय रतनजी: (जल्म: १९ जानेवारी १९२५, वारकुंड-दमण).

गोंयचो सुटके झुजारी. आझाद गोमंतक दल मंघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सा सावन तो भूंयगत राजकी वावरांनी वांटो घेतालो. १९५६ वर्सा पोलिसांनी ताका अटक केली आनी गोंयां धाडले. पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत चवकशी केल्या उपरांत ताका तीन वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ऑगस्ट १९५७ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. बंदखणींतल्यान येतकच ताणें परत मुटकेखातीर भूंयगत वावर सुरू केलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

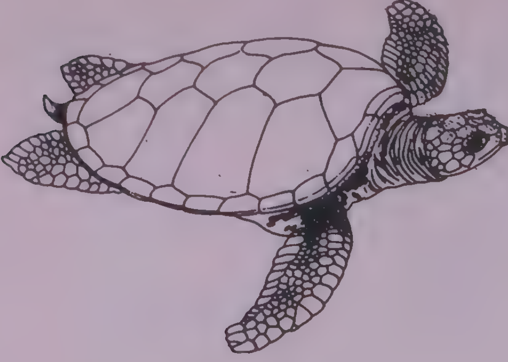
कांसव:

सरीसृप (reptiles)वर्गांतल्या कूर्म गणांतलो आनी टेस्ट्यूडिनिडी कुळांतलो एक प्राणी. कांसव उश्णकटिबंधांत तशेंच समशीतोश्ण वाठारांतूय दिसून येतात. कांय कांसव भूंयचर आसले तरी चडशे जलचर आसून, दर्यांत, साव्या उदकांत, तळ्यांत, न्हंयांत आनी रेव्याच्या वाठारांत दिसून येतात.

तकली, मान, धड आनी शेपडी अशे कांसवाचे कुडीचे चार भाग जातात. पांय चार आसून ते धडाक जोडिल्ले आसतात. भूंयचर कांसवाचीं बोटां वेगवेगळीं आनी जुळिल्लीं आसतात आनी तांकां नाखटां आसतात. साव्या उदकांतल्या कांसवाच्या पायांचीं बोटां पातळ कातीन जोडिल्लीं आसतात. दर्यांतल्या कांसवाचे पांय वोल्यासारके आसतात. संरक्षक अशा जाड कट्ट्यान धड धांपिल्लें आसता. मानेचे ८ मणी, फाटीचे १० मणी आनी शेपडेचे १८-३३ मणी हांच्यापसून कणो तयार जाल्लो आसता.

कांसव आपली तकली, मान, पांय आनी शेपडी थोड्याभोव प्रमाणांत वा पुराय कट्ट्या भितर घेवपाक शकता. ताची नदर तीक्ष्ण आसता दोळ्यांत तिसरी पापणी- निमेशक पटल (nictitating membrane) आसता. नराचे दोळे तांबडे आनी मादीचे पुडी कोराचे आसतात. स्पर्श, रस आनी वास हांच्या इंद्रियांचो बरोच विकास जाल्लो आसता. पांयांक चड करून पांच बोटां आसतात. पूण कांय जातींनी तीं चार आसतात

ताच्या तोंडांत दांत आसनात पूण जबड्याच्यो कडो धारदार आसतात. कात खरखरीत आसून फक्त पांयार आनी शेपडेचेर खवळां आसतात.

कांसव

उदकांतलो कांसव पाणवनस्पती, शिंपयो, नुस्तीं, किडे खाता. भूचर कांसव शाकाहारी आसता, अशें म्हण्टात. पूण तो लेगीत बारीकसारीक प्राणी आनी जीवजंतू खाता. तोंडांतल्या धारदार जबड्याचो उपेग अन्नाचे बारीक कुडके करपाखातीर जाता. कांसवाची श्वसनपध्दत सस्तन प्राण्यांच्या श्वसनपध्दतीसारकीच आसता. पाणकांसवाची श्वासनपध्दत मात मात्सी वेगळी आसता. दर्यांतलो कांसव सोडल्यार हेर सगळे कांसव शियाळ्यांत शीतनिष्क्रियतेंत (hibernation) आनी उबाळांच्या दिसांनी ग्रीष्मनिष्क्रियतेंत वतात. जे सुवातींत थंडेची वा उष्णतेची बाधा जावंचीना अशा खोल जाग्यांनी ते लिपून बसतात.

सगळ्यांत ल्हान कांसव ११ सेंमी. लांब जाल्यार व्हडलो कांसव (दर्यांतलो काळो कांसव) २ मी. लांबायेचो आसता. कांसवाचें वजन ८० किग्रॅ. मेरेन आसूं येता. कांसव सरासरी १०० वर्सांमेरेन जियेता. संवसारांत कांसवाच्यो विंगड विंगड अश्यो वट्ट ३४० जाती सांपडटात.

कांसवाच्या प्रजोत्पादनाचो काळ अमुकूच असो आसना. भूंयचर कांसवांचो समागम जमनीचेर, जाल्यार पाणकांसवाचो उदकांत जाता. नर मादीपरेस मात्सो ल्हान आसता. ताचें अधर वर्ध्म (ventral hernia) अवतल (concave) आशिल्ल्यान समागमाच्या वेळा तें मादीच्या फाटीचेर चप्प बसता. तांतयांचें निशेचन (fertilization) आंतरिक आसता. मादी आपल्या फाटल्या पायांनी जमनींत वा रेंवेंत एक फोणकूल खणून तातूंत तांतयां घालता आनी तीं माती, रेंव वा झाडपालो घालून धांपून दवरता. तांतयां वांटकुळीं वा लंबवर्तुळाकार आसून तांचें कवच निबर आसून कॅल्शियममय आसता. भूंयचर कांसव थोडीं तांतयां घालता, पूण दर्यांतलें कांसव ५०० मेरेन घालतात. सादारणपणान २-३ म्हयन्यांनी तांतयांतल्यान पिलां भायर पडटात.

पूर्विल्ल्या काळासावन मनीस कांसवाचें मांस आनी तांतयां खायत आयला. आयजूय ती प्रथा चालू आसा. कांय कांसवाच्या कट्ट्यापसून वक्लाच्यो फ्रेमी आनी कांय सौंदर्यप्रसाधनां करतात. कांसवाचे चरबेपसून यंत्रांक घालपाचें बरे प्रतीचें वंगण (lubricant) तयार करतात. पाळीव जनावर म्हूण कांसव मत्स्यालयांत आनी पोरसांत दवरून पोसतात. शास्त्रज्ञ लोक संशोधनाच्या प्रयोगांखातीर कांसवाचो उपेग करतात.

कॅल्शियम, जीवनसत्त्वां आनी जंबुपार किरणां (Ultraviolet rays) हांच्या अभावाक लागून कांसवाचें कट्टे दुबळें आनी मोव जावंक शकता. कांय वेळा जीवनसत्त्वाच्या अभावाखातीर आनी खदोळ उदकाक लागून कांसवाचे दोळे दसतात आनी सुजतात. पूण ३% बॉरीक अम्ल उदकांत घालून धुल्यार ते बरे जातात. कांसव हो कांय रोगजंतूंचो रोगवाहक आशिल्ल्यान कांसवाक स्पर्श करतना जतनाय घेवंची पडटा.

टेस्ट्यूडिनिडी हें कांसवाचें कूळ खूब व्हडलें आसून तातूंत २६ वंशांचो आस्पाव जाता. तातूंतले कांय भूंयचर जाल्यार कांय जलचर आसात. भारतांत मेळपी भूंयचर कांसवापैकीं तारांकित कांसव खूब सुंदर दिसता. हाचें शास्त्रीय नांव 'टेस्ट्यूडो एलेगान्स' अशें आसून लांबाय सुमार ३० सेंमी. इतली आसता. टेस्ट्यूडो वंशाचीं कांय भूंयचर कांसवां खूब व्हडलीं आसतात. पॅसिफिक महासागरांतल्या गालॅपागस जुंव्यांत व्हडल्या कांसवांच्यो स जाती आनी हिंदी महासागरांतल्या आल्डाब्रा जुंव्यांत चार जाती मेळटाल्यो; पूण मनशान तांचो संहार केल्ल्यान त्यो नश्ट जाल्यात. ह्या कांसवांची लांबाय सुमार १५० सेंमी. आसून वजन सुमार २७० किग्रॅ. आसता. गालॅपागस कांसवाचें शास्त्रीय नांव 'टेस्ट्यूडो एलेफंटोपस' अशें आसा. वेगवेगळे तरेच्यो निवलकाणयो आनी हेर वनस्पती हें हांचें भक्ष्य. एका काळांत उश्ण आनी उपोश्ण दर्यांत पाचवे कांसव मेळटाले. तांचें शास्त्रीय नांव 'कीलोनिया मिडास'. ह्या कांसवांचो आनी तांच्या तांतयांचो खूब मोट्या प्रमाणांत खावपाखातीर उपेग जाल्ल्यान कांय वाठारांतल्यान तीं पुराय ना जाल्यांत.

भारतांत दिसून येवपी कांसवाचे हेर वंश अशेः कचुगा, बाटागुर, हार्डेला, मोरेनिया, निकोरिया, चैबासिया, ट्रायोनिक्स, चित्रा, एमिडा. 'कचुगा टेक्टम' ही जात सिंधू आनी गंगा न्हंयात आनी ताच्या भोंवतणच्या वाठारंत मेळटा. 'जिओएमिडा त्रिजुगा' ही जात भारताप्रमाण श्रीलंकेंतूय सांपडटा. ट्रायोनिक्स वंशाचे दोन-तीन जातींचे कांसव भारतांत सांपडटात. हातूंतली 'ट्रायोनिक्स गँजेटिकस' ही जात उत्तर भारतांतल्या गंगा आनी हेर न्हंयांनी जाल्यार 'बंगोमा कांसव' (ट्रायोनिक्स पंक्टेटस) ही जात दक्षिण भारतांत मेळटा.

- डॉ. एच्. के. मालवीय

सांस्कृतिक संदर्भः कूर्मावतार (कांसवाच्या रुपांतलो अवतार) हो विष्णूच्या धा अवतारांपैकी दुसरो अवतार. दुश्ट दैत्यांचो संहार आनी भूंयभारहरण हें चड करून अवताराफाटलें प्रयोजन आसता. पूण कूर्मावतारांत तशें कांयच घडलेंना. पुराणांत ह्या अवताराचो संबंद देवदैत्यांनी केल्ल्या समुद्रमंथनाचे कथेकडेन जोडिल्लो आसा. वैदिक साहित्यांत मात कूर्म आनी समुद्रमंथन हांचो कांयच संबंद दिसना. कूर्मावताराविशींची आनीकूय माहिती ब्राह्मणग्रंथांत, तैत्तिरीय आरण्यकांत, शतपथ ब्राह्मणांत, भागवत पुराणांत, जयदेवाच्या एका अष्टपदींत तशेंच वाल्मिकी रामायणांत सांपडटा.

कूर्मावताराचो कसलोच संप्रदाय मात दिसून येना. पूर्ण कूर्मपूजा संताळ, मुंड ह्या कांय आदिवासी लोकांमदीं प्रचलित आसा. परवतीं कबीर संप्रदायांतूयच कांसवाची पूजा करतात.

कांसवाचो उपेग धर्मीक पुजाविधींत पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयला. अश्मयुगांतल्या कांसवाच्यो प्रतिकृती संवसारांतल्या कितल्याशाच वाठारांनी सांपडल्यात. अपोलो हाणें दर्यांतल्या कांसवाच्या कट्ट्याक कांय तारो ताणून बांदून 'लायर' (lyre) हें वीणेसारकें एक संगीत वाद्य तयार केल्लें अशी एक ग्रीक दंतकथा आसा. धर्तरी चार हतयांच्या फाटीर थिरावल्ली आसून हे चार हत्ती एका व्हडल्या कांसवाचेर उबे रावल्यात असो एक धर्मीक समज भारतांत प्रचलित आसा. थायलंड देशांत कांसवाचीं देवळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कांसारः

तांब्या पितुळचीं आयदनां, कंवचेचीं कांकणां तयार करपी आनी विकपी जमातीक कांसार म्हण्टात.

कांसाराची उत्पत्ती विश्वकर्म्याचो तिसरो पूत त्वष्टा हाचेपसून जाली अशे पंचाळ समाजांतले कांसार मानतात आनी आपणाक 'त्वष्टा कांसार' समजतात.

पद्म पुराणांतल्या कालिकामाहात्म्यांत कांसारांच्या उत्पत्तीची कथा फुडलेतरेन आसाः

कार्तवीर्य अर्जुनाचो चलो धर्मपाळ आनी चोल राजकुमारी चंद्रगुप्ता (चंद्रिका) हांकां दोन पूत जाले. हे दोगूय पूत कालिका देवतेचे

...जेवयल्यान कांशे, तांबे सारके धातू तयार करपाची कला शिकले तांणी ... हे कलेचो प्रसार केलो, म्हूण तांकां कास्यकार वा कांसार ह्या नांवान ...ळखुपाक लागले.

महाराष्ट्र, विदर्भ आनी मध्य प्रदेशांत कांसाराची व्हड प्रमाणांत वसती ...सा. गोंयांतूय कांसार लोक आसात.

कांसार हे स्मार्त अनुयायी आसून कालिकेक भजतात. महाराष्ट्राच्या ...नागिरी जिल्ह्यांतली कारें गांवची व्याघ्रेश्वरी कालिका कांय गोंयकार ...सारांची कुलदेवता जावन आसा. तेभायर बहिरी चंडिका, एकवीरा ...मारंका, खंडोबा, महालक्ष्मी ह्या देवतांकय खास करून महाराष्ट्रांतले ...ंसार भजतात. गोंयांतल्या कांसारांची कुलदेवता बांदोडेची आनी ...ोल्हापूरची महालक्ष्मी जावन आसा.

कांसारांचे संस्कार, धर्मीक चालीरिती, खावप-जेवप, धर्मकृत्यां, ...ाह्मणांवरीच आसतात. उत्तरेंतल्या कांसारांत देवकां आनी दक्षिणेंतल्या ...ांसारांत गोत्रां आसतात. हेर पांचालांप्रमाण हातूंत सगोत्र लग्नां ...ायनात. विधवा बायलेचें लग्न जायना. ही जात आंतर्विवाही आसा. ...ामेभयणीवांगडा लग्न जावपाक हे जातींत मान्यताय आसा. हे जातींत ...ुरयतवर्ग ना. द्रवीड ब्राह्मणांकडल्यान धर्मकृत्यां करतात.

गोंयचो संदर्भः गोंयांत तांब्या पितुळचीं आयदनां करपी जातीक ...ांसार वा तांबट म्हण्टात. पूण कांकणां करपी कांसारांक बारदेसांत ...ळार; साश्ट, फोंडें, काणकोणांत कांकणकार तर पेडण्यांत 'कांसार' ...ह्याच नांवान पाचारतात.

आयदनां घडोवपी कांसारांची वसती गोंयांत सगळ्यांत चड ...म्हापशांत आसा, तेभायर दिवचल तालुक्यांतलें वन, पिळगांव, कुडणें, ...सत्तरी तालुक्यांतलें मोर्ले, तशेंच कुंकळ्ळी, बाळ्ळी, वेर्णे हांगाय कांसार ...घराणीं दिश्टी पडटात. पयलींच्या काळांत कांकणां करपी कांसार व्हड ...प्रमाणांत आशिल्ल्यान फोंडेच्या केरी गांवांक 'कांकणकेरी' हें नांव ...पडिल्लें. कांकणां घडोवपी कांसार मोर्ले (सत्तरी) आनी कुंकळ्ळी (साश्ट) गांवांतूय रावतात.

कांसार समाजांत परंपरागत चलून आयिल्ले समजुतीप्रमाण पांचाल ब्राह्मण त्वष्टा कांसार मूळ महाराष्ट्रांतल्यान गोंयांत आयले आनी गोंयच्या दिवचल म्हालाच्या लाटमबार्से, कासारपाल गांवांत १८०० वर्सांमेरेन रावले अशें सांगतात.

भासः गोंयचो कांसार भौसामदीं वावुरतना, उलयतना वेव्हार करतना कोंकणी भाशेचो वापर करता.

देवधर्मः गोंयचे कांसार फोंडें म्हालांतल्या बांदोडें गांवची आनी कोल्हापूरची महालक्ष्मी कुलदेवी म्हूण भजतात. कांसारपालचे कालिका देवतेकडेन गोंयच्या त्वष्टा कांसारांचें पोरन्या काळांत जें एक नातें आसलें, तेविशीं एक दंतकथा आसा, ती अशीः

कांसारपालचें काळंबा म्हळ्यार कालिका दैवत मूळ एका त्वष्टाकांसार घराण्याचें कुलदैवत आसलें. ह्या घराण्यांत तिची भक्तीभावान पूजा-अर्चा जाताली, पूण एका काळार त्वष्टा कांसाराचे ...निमणे पिळगेक संतती जाली ना. ताका लागून ताणें आपलें दैवत ...शेजाऱ्या दैवज्ञ ब्राह्मणाकडेन सोपयलें. ह्या दैवज्ञान हें दैवत आपले ...पुराय जातीचे होंटयेंत घालें. अशे तरेन त्वष्टा कांसारांकडल्यान कालिकेचो वारसो दैवज्ञ ब्राह्मणांकडेन (शेट) पावलो.

आयज लेगीत कांय कांसार कालिकेचो कौल-प्रसाद घेतात. एक दोन देवकृत्यांतय कांसार लोकांक थंय स्थान आसा. हे खेरीज कांसार जातीचें गोंयांत वेगळे उपास्यदैवत ना.

यांत्रिक पद्धतीन तयार जाल्लीं गोंया भायलीं कांकणां आतां गोंयांत मेळटात. हाका लागून गोंयच्या कांसाराचो कांकणा करपाचो थळावो धंदो ना जायत चल्ला; पूण अजून हिंदू तशेंच किरिस्तांव समाजांत लग्नांत कंकलेच्या हातांत चुडो (पाचवीं कांकणां) भरपाचो मान गोंयच्या वळाराक (कांसाराक) दितात. सद्या परंपरागत धंदो सांबाळपी कांसाराचो भार तांबे, पितूळ, काशे सारक्या धातूची आयदनां तयार करून विकपापुरतो उल्ला. हालींच्या काळांत ह्या समाजांतल्या जायत्या लोकांनी लेथ, गॅरेज सारके आर्विल्ले पूण धातूंकडेन संबंदीत अशे वेवसाय आपणायिल्ले दिसतात.

- कों. वि. सं. मं.

कांसार, कृष्णा व्यंकटेशः (जल्मः २४ ऑगस्ट १९२४, दिवचल).

गोंयचो मुटके झुजारी. नॅशनल काँग्रेस-गोय संघटनेचो वांगडी आसलो. मुटके चळवळीच्या काळांत तो राश्ट्रवादी साहित्य वांटपाचें काम करतालो. जुलय १९५५ वर्सा ताका पोलिसांनी अटक केली. पोलिसांनी ताका पणजी आनी आग्वाद बंदखणींत दवरिल्लो. ऑगस्ट १९५६ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत ताणें हेर राश्ट्रवाद्यां वांगडा गोंय मुटके झुजाचो वावर केलो. भारत सरकारान १९७२ वर्सा ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कांसाळें: एक पूर्विल्लें घनवाद्य. पोरन्या ग्रंथांत व्हड झांज म्हूण ह्या वाद्याचो उल्लेख येता. ह्या वाद्यांत आशिल्ल्या कांशाच्या धातूक लागून तातूंत स्वरनिर्मणी जाता. हेखातीर हाका 'कांसाळें' म्हण्टात.

कांसाळें पितूळ, काशें आनी हेर धातूचे भरसणीन घडयतात. तातूंत पितूळ व्हड प्रमाणांत आसता. बरो आवाज येवपाक भरसण फाव त्या प्रमाणांत करची पडटा. कांसाळें ९ ते १० इंच व्यासाचें आसून, ताचो पत्रो पातळ आसता, पत्र्याचो मदलो भाग फुगिल्ल्यावरी आसता. दोनूय पत्र्याच्या फुगिल्ल्या भागांक बुराक आसता. दोनूय बुराकांतल्यान एक दोरी घालतात. दोरयेक लांकडाचे कुडके बांदिल्ले आसतात. हे कुडके हातांत धरून वाजोवपी हें वाद्य वाजयतात.

कांसाळ्याची बोलभाशा आनी ताचे उच्चार चिनी थाटाचे आसतात-तेखातीर हें वाद्य वाजयता आसतना बारीकसाणेन लक्ष दवरचें पडटा. कांसाळ्याचो हेर घनवाद्यांवरी टण्ण ऽ ऽ वा घण्ण ऽ ऽ असो आवाज जायना. ह्या वाद्याचो 'चैय-कैय' असो आवाज जाता. कांसाळ्याच्या आवाजांत थारावीक स्वर नासता. एकाचेर दुसरें अर्द मारून जातकच वयलें अर्द 'दालें' सकल्या अर्दार तशेंच घांशीत फुडें व्हरतात. तेन्ना जो आवाज जाता तो चिनी उतरांवरी आसता.

वाद, ताल आनी रसनिर्मणी करपाक हें वाद्य हेर वाद्यांक आपलो बरो सांगात दिता पूण स्वता मात कशेंय वाजता. ताची रसनिर्मणी रौद्र स्वरुपाची आसता. गोंयांत पंचवाद्य, चौघुडो, घुमट अशीं वाद्यां आशिल्ल्या वाद्यमेळांत कांसाळ्याचो आस्पाव आसता.

कांसाळ्याचें स्वतंत्र अशें वादन खंयच जायना. शिगम्याचे परबेंत 'जोत' म्हणून एक कार्यावळ जाता. हातूंत देवाची तोखणाय करपी गितां गायतात. ह्या वेळार फकत कांसाळेंच वाजयतात. गोंयांत चवथीच्या दिसा कांसाळें वाजोवन गणपतीची 'आरती' म्हणपाची चाल आसा. भारताच्या हिमाचल प्रदेशांत भौजन समाजांतले लोक कांसाळ्यावरी एक वाद्य वाजयतात.

अस्तंतेकडल्या वाद्यमेळांत खास करून वाद्यांत कांसाळें आसता पूण तें मोटें आसता. तशेंच ताचो पत्रो पातळ आनी हलको आसता. ताचो व्यास १५ इंच आसता. तेभायर अस्तंतेच्या वाद्यमेळांत एक वा दोन वाजोवपीच कांय वाद्यां वाजयतात. अशा वेळार कांसाळ्याचें एक दालें एके दांडयेक तांगडावन त्या अर्दाचेर बडी मारून आवाज करतात. त्यावेळार टोळऽ ऽ असो आवाज जाता. वयले तरेच्या अर्दाचो वापर हालीं नाटक-सिनेमांनी तशेच हेर कार्यावळींनी केल्लो दिसता.

- मलबाराव सरदेसाय

काकोडकर, चंद्रकांत कल्याणदासः (जल्मः २१ मार्च १९२१, काकोडें-केपें; मरणः २३ नोव्हेंबर १९८८, मुंबय).

नामनेचो कादंबरीकार. ताचें मुळावें शिक्षण काकोड्या वाठारा ंत जालें. फुडलें शिक्षण घेवपाखातीर तो मुंबय गेलो. थंयच्या ओरिएंट आनी

समूह शाळांनी शिकप घेवन तो मॅट्रिक जालो. भुरगेपणासावन ताका वाचनाची खूब आवड आशिल्ली. त्या काळांत तो साने गुरुजी, खांडेकर, फडके हांचें साहित्य वाचतालो. ताणें स्वतंत्र कांदबऱ्यो बरोवंक सुरवात केली, तेन्ना तो पिरायेन सतरा वर्सांचो आशिल्लो आनी मॅट्रिकच्या वर्गांत शिकतालो.

तो 'चंद्रकांत' नांवाचो आनी उपरांत 'काकोडकर' नांवाचो वर्सुकी दिवाळी अंक काडटालो. तातूंत ताच्यो चार-पांच कादंबऱ्यो आसताल्यो. 'निसर्गाकडे' (१९४४) आनी 'कुणाच्या स्वातंत्र्यासाठी' ह्यो दोन कादंबऱ्यो ताणें बरयल्यो. ताच्या 'किर्तिमंदीर' हे कादंबरीक गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाचें दुसरें इनाम फाव जालें. उपरांत ताच्या 'गर्जा जयजयकार' हे कादंबरीक १९५६ वर्सा गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाचें भांगरापदक मेळ्ळें. हे कादंबरीचो रशियन भाशेंतूय अणकार जाला. शरश्चंद्र चतर्जीच्या कादंबऱ्यांच्या वाचनाक लागून बंगाली जिणेचो प्रभाव ताचे कादंबरीचेर पडिल्लो दिसता. ह्या प्रभावाक लागून ताणें 'सुचिता' ही बंगाली कादंबरी बरयली. ती ताणें शरश्चंद्राच्या नांवान उजवाडाक हाडली आनी तातूंत आपलें नांव अणकारपी म्हूण घाल्लें. फुडें ताणें गोंयचे सुटके चळवळीचेर 'गोमंतका जागा हो' ही कादंबरी बरयली. गोंयांक सुटका मेळचेखातीर सशस्त्र झूज दिवचें पडटलें, असो विचार ताणें गोंय सुटकेच्या पंदरा वीस वर्सां आदीं मांडिल्लो. 'मनीस मुळांत गुन्यांवकार नासता जाल्यार परिस्थितीक लागून तो तसो जाता', अश्या विशयाचेर ताणें 'अग्निदिव्य' ही कांदबरी बरयल्या. हे कादंबरीचेर आदारून 'धाकटी बहीण' हो बोलपट निर्माण जालो. तेचपरी 'मैं तुलसी तेरे आंगनकी' हो चित्रपट ताचे कादंबरीचेर आदारित आशिल्लो.

१९६० वर्सा उपरांत तो प्रेम आनी श्रृंगार ह्या विशयांचेर कादंबऱ्यो बरोवंक लागलो. १९६३ वर्सा दीनानाथ पै हाच्या 'रंभा' ह्या नेमाळ्यांत ताची 'श्यामा' ही कादंबरी उजवाडाक आयली. ही कादंबरी अश्लील असो आरोप कांय जाणांनी ताचेर केलो. हो वाद सुप्रीम कोर्टा मेरेन पावलो. पूण निमणें काकोडकराकूच जैत मेळ्ळें. ताणें सुमार तीनशें कादंबऱ्यो बरोवन भरपूर जोड आनी नामना मेळयली. गोमन्तक मराठी साहित्य संमेलनाच्या कुडचड्यां जाल्ल्या एकुणिसाव्या अधिवेशनाचो तो स्वागताध्यक्ष आसलो.

- कों. वि. सं. मं.

काकोडकार, चंद्रकांत बापू: (जल्मः १३ एप्रिल १९१८, काकोडें-केपें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें पत्रकारितेची पदविका घेतली. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचो तो वांगडी आसलो. मुंबय आसतना ताणें भारताचे सुटके चळवळींत तळमळीन वावर केलो. १९४२ वर्सा ताणें 'भारत छोडो' (quit India) चळवळींत वांटो घेतिल्लो, ह्या आरोपाखाल ब्रिटीश पोलिसांनी ताका धरलो. उपरांत नासिक बंदखणींत ताका दोन म्हयने दवरलो. 'गोअन युथ लिग' संघटनेचो तो संस्थापक वांगडी आनी चिटणीस आशिल्लो.

१० जुलय १९४६ दिसा चांदरा, लुईश द मिनेझिश ब्रांगांझ हाचे पुण्यतिथी दिसा तो सभेक उद्देशून उलोवप करतालो. अशा वेळार ज्योकीं डायस आनी क्रिश्तोव्हांव फुर्तादु हांचे वांगडा ताका धरून बंदखणींत दवरलो आनी उपरांत पयसुल्या वाठारांत व्हरून सोडलो. फुडें तो 'गोअन्स पीपल्स पार्टी' हे संघटनेचो वांगडी जालो. मुंबय गोंयच्या सुटके झुजाऱ्यांच्यो ज्यो चळवळी जाताल्यो, तातूंत तो वांटो घेतालो. जून १९५८ वर्सा संयुक्त 'गोंयकार पक्ष' (Goan People's Party) संघटनेचे नवे कार्यकारी समितीचो तो वांगडी आसलो. ४ ऑक्टोबर १९५९ दिसा मुंबयत गोंयचें राजकी अधिवेशन भरिल्लें. ह्या अधिवेशनांत २५ वांगड्यांची जी गोंयकारांची संघटना जाल्ली, तातूंतलो तो एक वांगडी आसलो. गोंयांत Blitz ह्या नेमाळ्याचो तो प्रतिनिधी आशिल्लो. 'इंडिया प्रेस सर्विस' हाचो तो वांगडी संपादक आशिल्लो. देशांतल्या जायत्या नेमाळ्यांनी आनी दिसाळ्यांनी ताणें लेख बरयल्यात. महाराष्ट्र सरकारान ताका मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १९७३ वर्सा मुंबय प्रदेश कॉंग्रेस कमिटीन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराखातीर ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

काकोडकार, दिवाकर बाळकृष्ण: (जल्मः २९ सप्टेंबर १९१८, काकोडें-केपें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. १९३५ वर्सा तो भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचो वांगडी जालो. मुंबय आसतना ताणें भारताच्या सुटके झुजांत वांटो घेतिल्लो. मुंबयच्या विद्यार्थी संघटनेचो तो कार्यशील वांगडी आशिल्लो. मुंबयच्या 'गोंय युथ लिग' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. तशेंच 'गोंयकारांचो पक्ष' (Goans Peoples' Party) संघटनेचो तो एक संस्थापक वांगडी आसलो. कुडचडें वाठारांत विद्यालयांत शिक्षक आसताना, १६ सप्टेंबर १९४९ दिसा पोलिसांनी दिनकर कृष्णा काकोडकार हाच्या वांगडा ताका राश्ट्रवादी कार्यांत भाग घेता, ह्या आरोपाखाल धरलो. चवकशी करी नासताना वीस म्हयने ताका आग्वाद बंदखणींत एकांतवासांत दवरलो. उपरांत एप्रिल १९५१ त, ताका आफ्रिकेचे अस्तंत दर्यादिगेवेल्या, 'काबो व्हेर्दे' हांगा अटलांटिक म्हासागरांतल्या 'देंवचाराचो जुंवो' (Devil's Island) हांगा बंदखणींत दवरलो. थंय ताणें सात वर्सां बंदखण भोगली. १९५८ वर्सा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. थंय सावन २० एप्रिल १९५८ दिसा तो लंडन मार्गान भारतांत (मुंबय) आयलो. तेन्ना 'गोंयकारांचो पक्ष' हे संघटनेचे दोन पंगड जाल्ले. जून १९५८ वर्सा ह्या दोनूय पंगडांक ताणें एकठांय हाडले. तेन्ना ह्या नव्या पक्षाचो चिटणीस म्हूण ताका वेंचून काडलो.

ताणें 'आझाद गोमंतक दल', 'नॅशनल कॉंग्रेस, गोंय' आनी 'गोंयकारांचो पक्ष' ह्या तीनूय संघटनांक एकठांय हाडपाचो अपेशी यत्न केल्लो. फुडें मुंबय २ ते ४ ऑक्टोबर १९५९ त भरिल्ल्या गोंयच्या राजकी अधिवेशनांत निमंत्रक समितीचो चिटणीस म्हूण ताणें मुखेल वांटो घेतिल्लो. गोंय सुटके उपरांत भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे गोंय राज्य संघटनेचो तो चिटणीस आशिल्लो. हे संघटनेन घडोवन हाडिल्ल्या चळवळींनी, कार्यांनी आनी कामगार चळवळींत ताणें तळमळीन वावर केला. १९६८ वर्सा कुडचडें वाठारांतल्या गांवकाऱ्यांनी ताचो सत्कार केलो. १८ जून १९८१ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

काकोडकार, पुरुषोत्तम (भाऊ) केशव: (जल्मः १८ मे १९१३, काकोडें-गोंय).

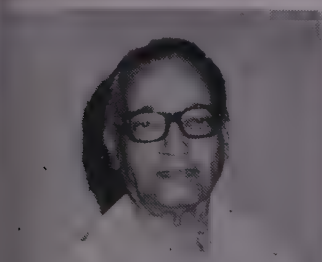
गोंयचो सुटके झुजारी आनी एक राजकी फुडारी. ताच्या बापायचें न्वांव केशव आनी आवयचें नांव सगुणाबाय. तो काकोड्या रावतालो. ताचो बापूय वेवसायान भाटकार आशिल्लो. १९४६ त गोंयचे सुटके चळवळी आदीं तो महात्मा गांधीच्या सेवाग्राम आश्रमांत आशिल्लो. थंयच ताचें कुमारी कमला ह्या सुटके झुजारणीकडेन लग्न जालें. तांकां एक धूव आनी एक पूत आसात.

मराठी मुळावें शिक्षण घेतल्या उपरांत ताणें फोंडेंच्या आल्मैद कॉलेजांतल्यान लिसेव हो पोर्तुगेज कोर्स पुराय केलो आनी मागीर बनारसाक वचून थंयच्या क्विन्स कॉलेज ह्या सरकारी संस्कृत कॉलेजींत संस्कृत भाशेचो अभ्यास करून 'शास्त्री' ही पदवी मेळयली.

तरणेपणासावन सुटके चळवळींत वांटो घेतिल्ल्यान ताणें रुढ अर्थान वेवसाय असो केलोना. सुटके चळवळ आनी भौशीक हिताच्या राजकारणाखातीर तो वावर करूंक लागलो. सद्या तो राज्यसभेचो नियुक्त वांगडी आसा.

१९४०-४१ ह्या काळांत ताणें सेवाग्राम (वर्धा) हांगाच्या महात्मा

हीच्या आश्रमांत सुमार अठरा म्हयने रावन गांधी तत्त्वांचो अभ्यास आनी आचरण केले. १९४१-४२ ह्या काळांत ताणें महात्मा गांधीन स्थापन केल्या 'ऑल इंडिया स्पिनर्स असोसिएशन'च्या खादी प्रचार चळवळीचो १८ म्हयने वावर करून खादीचो संदेश गांवागांवानी पावयलो. १९४२ वर्सा जाल्ल्या 'भारत छोडो' चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्ल्यान पोलिसांनी ताका अटक करून बेळगांव सेंट्रल जेलींत घालो. बंदखणीची ही ख्यास्त भोगून जातकच १९४३-४९ ह्या काळांत तो गोंयात जावन भारताचे सुटके चळवळीचो वावर करूंक लागलो.

पुरुषोत्तम काकोडकार

गोंयांत येवन ताणें डॉ. विनायक मयेकार, एव्हाग्रियु जॉर्ज, वसंत कारे, निकुबाब कारापुरकार, प्रमिलाताई जांबावलीकार, मुक्ता कारापुरकार हांच्या आदारान 'गोवा सेवा संघ' ही संघटना स्थापन केली. तेन्नाच सुटके झुजारी डॉ. राममनोहर लोहिया गोंयांत आयलो आनी ताणें १८ जून १९४६ दिसा गोंयांत सुटकेखातीर आंदोलन सुरू केलें. हातूंत पुरुषोत्तम काकोडकारान सक्रीय वांटो घेतिल्लो. डॉ. लोहियाक अटक जातकच ताणें चळवळीक फुडारपण दिवन हेर सांगात्यांवांगडा चळवळ मुखार व्हेली.

९ ऑगस्ट १९४६ दिसा पोर्तुगेज सरकारान ताका अटक केली. २७ सप्टेंबर १९४६ दिसा लश्करी कोर्टांत ताका णव वर्सांची हद्दपार आनी बंदखणीची ख्यास्त जाली. पोर्तुगालांतल्या पेनिश किल्ल्यांत बंदखणीची आनी लिस्बनांत नदरकैदेची सुमार धा वर्सां ख्यास्त भोगल्या उपरांत, तशेंच पोर्तुगालांत हद्दपारीची ख्यास्त भोगतकच १६ मे १९५६ दिसा तो भारतांत आयलो आनी ताणें परत लोकांक संघटित केले. तेन्ना ताका ४५ दिसांची बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली (१९५८). बंदखणींतल्यान सुटका जातकच गोंयचे सुटकेखातीर ताणें आनी ताच्या सांगात्यांनी वेगळो मार्ग आपणायलो. जवाहरलाल नेहरूच्या पालवान ताणें पोर्तुगेज गोव्हेर्नादोराकडेन गोंयकारांक लोकशाय हक्क मेळचे म्हूण उलोवणी सुरू केलीं. तशेंच सालाझार सरकाराकडेन उलोवणी करूंक तो पोर्तुगालाक गेलो. १९६१ वर्सा ताका चार म्हयने परत बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली.

गोंयच्या पयल्या नायब राज्यपालाचे सल्लागार समितीचो तो वांगडी आशिल्लो. ताणें गोंय, दमण आनी दीव प्रदेश काँग्रेस अस्थायी समितीचो निमंत्रक म्हूण वावर केला. गोंय, दमण आनी दीव प्रदेश काँग्रेसचो तो पयलो अध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो.

ओपिनियन पोलावेळार ताणें गोंय खंयच्याच राज्यांत विलीन जावचें न्हय तशेंच गोंय भारताचो वेगळो राजकी घटक म्हूण उरचो, हेखातीर प्रदेश काँग्रेसचो अध्यक्ष ह्या नात्यान वावर केला. १९७१ वर्साच्या सार्वत्रिक वेंचणुकांनी उत्तर गोंय मतदारसंघांतल्यान तो लोकसभेचेर वेंचून आयिल्लो. १९७८-८० ह्या काळांत तो प्रदेश काँग्रेस (आय) चो अध्यक्ष आशिल्लो. ताणें ऑल इंडिया काँग्रेस (आय) कमिटीचो वांगडी म्हूण वावर केला.

'ऑल इंडिया फ्रिडम फायटर्स ऑर्गनायझेशन' हे संस्थेचो तो सचिव आशिल्लो. तशेंच 'गोवा फ्रिडम फायटर्स असोसिएशन' हे संस्थेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९८८ वर्सा जाल्ल्या युनो आमसभा अधिवेशनांतल्या भारतीय शिश्ट मंडळाचो तो एक वांगडी आसलो. १९८५ सावन तो राज्यसभेचो नियुक्त वांगडी आसा.

गोवा कोंकणी अकादमीचो तो पयलो अध्यक्ष. कोंकणीक साहित्य अकादेमीची मान्यताय मेळोवन दिवपाखातीर ताणें मोलादीक वावर केला. वेगवेगळ्या नेमाळ्यांनी लेख आनी निबंद बरोवन ताणें वैचारीक लिखाण केलां.

कोंकणी वांगडाच ताका इंग्लीश, पोर्तुगेज, संस्कृत, मराठी आनी हिंदी ह्या भासांचें ज्ञान आसा.

ताणें पुराय भारताची भोंवडी केल्या. तशेंच जर्मनी, इंग्लंड, फ्रांस, इटली, स्पेन, थायलंड, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, नेपाळ ह्या देशांचीय ताणें भोंवडी केल्या. मुक्ती उपरांत ताणें भारताचो संसद सदस्य ह्या नात्यान पोर्तुगालाक भेट दिल्या.

- प्रा. हरिश्चंद्र नागवेंकार

काकोडकार, मीना सुरेश: (जल्म: २१ सप्टेंबर १९४४, पाळोळें-काणकोण).

नामनेची कोंकणी कथाकार तिणें मुंबयच्या विल्सन कॉलेजांतल्यान बी. एस्सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९६७-७८ सावन तिचें साहित्य उजवाडाक येवंक लागलें.

'दोंगर चंवल्ला' (१९७२) हो तिचो पयलो कथांझेलो. हो कथांझेलो गोवा बोर्डाचे बारावेखातीर आनी सद्या गोंय विद्यापीठाच्या पयलें वर्स बी. ए. खातीर क्रमीक पुस्तक म्हूण अभ्यासक्रमांत आसा. तिच्या 'सपन फुलां' (१९९०) ह्या कथांझेल्याक १९९१ वर्साचो साहित्य अकादमी पुरस्कार फाव जाला. हाचेआदीं तिका कोंकणी भाशा मंडळ (१९७७), कला अकादमी, नरसिंह दामोदर नायक (१९७९) तशेंच कुळागर प्रकाशन (१९९०) आदी पुरस्कार फाव जाल्यात. तिच्या कथांचे अणकार इंग्लीश, कानडी आनी मलयाळम भासांनी जाल्यात.

तिका चित्रकलेची आवड आसून तिणें मुंबय दोन वर्सांचें चित्रकलेचें खास शिक्षण घेतलां. तिका नाट्याभिनयाचीय आवड आसा. १९८० आनी १९८१ वर्सा तिका कला अकादमीचे नाट्य सर्तींत उत्कृश्ट स्त्री अभिनयाचें पयलें इनाम फाव जालां. सद्या ती सरकारच्या लेखा निदेशालयांत, मडगांव फांट्यांत ॲसिस्टंट ॲकाउंट्स ऑफिसर म्हूण काम करता.

- कों. वि. सं. मं.

काकोडकार, रामनाथ (रामभाऊ) केशव: (जल्म: १८ जानेवारी १९१७, काकोडें-केपें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. १९३९ ते १९४० काळ मेरेन ताचो गोंय काँग्रेस कमिटी कडेन संबंद आशिल्लो. ह्या काळांत तो श्यामराव मडकयकार हाचे वांगडा मडगांव शारांत अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचीं पत्रकां वांटपाचें काम करतालो. ९ ऑगस्ट १९४२ दिसा सुटके झुजारी भाऊ धर्माधिकारी हाचे वांगडा वेंगुर्ले वाठारांत पोलिसांनी ताका अटक केली. एक दीस पोलिस ठाण्यांत दवरून दुसरे दीस ताका सोडलो. कणकवली, कुडाळ, सावंतवाडी आनी वेंगुर्ले तालुक्यांनी लोकांमदीं राश्ट्रवादी प्रचार करपाखातीर ताणें जायतो वावर केला. सप्टेंबर १९४२ वर्सा पोलिसांनी ताका परतो वेंगुर्ले तालुक्यांत धरलो. पांच दीस बंदखणींत दवरून उपरांत मालवण न्यायालयांत ताची चवकशी जाली. थंय ताका स म्हयने खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तशेंच पन्नास रुपये दंड भरूंक लायलो वा दंड भरपाये बदला आनी दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. ४५ दीस बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच ताची सुटका जाली.

१९४४ वर्साचे सुर्वेक तो मडगांव आनी काकोड्या वाठारांत आपलो भाव पुरुषोत्तम (भाऊ) काकोडकार हाच्या मार्गदर्शनाखाल चरख्याचेर सूत कातपाचे वर्ग घेतालो. तेचपरी 'वर्धा' हांगाच्या आश्रमांत जे तरेन

प्रार्थना घेताले ते भशेन ताणें मडगांव शारांतल्या कोंब ह्या वाठारांत प्रार्थना घेवंक सुरवात केली. १९४७ वर्सा ताणें गोपीनाथ लोटलीकार, नरेंद्र हेगडो देसाय आनी प्रमिलाबाय कांता जांबावलीकार ह्या सुटके झुजाऱ्यांच्या आदारान मडगांव आनी केपें वाठारांत पोर्तुगेजांआड बॉंबस्फोट घडोवन हाडले. १९५४ ते १९५६ ह्या काळांत ताणें पीटर आल्वारीस हाच्या फुडारपणाखाल सत्तरी तालुक्यांत नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेखातीर वावर केला. १९५४ वर्सा तो हे संघटनेच्या सत्याग्रही काउन्सिलाचो वांगडी आसलो. १९५४ वर्सा ताचे गैरहजेरींत ताची न्यायालयीन चवकशी जाली. ताका स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली आनी दंड भरूंक लायलो.

१९५७ ते १९६१ ह्या काळांत माजाळी-आंगडी ह्या गोंयचे शीमेवेल्या वाठारांत ताणें समाजीक आनी विधेयक वावर केला. १९६७ वर्सा महाराष्ट्र सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो भोवमान केलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

काजळः (अंजन) दोळ्यांचें एक सौंदर्यप्रसाधन. काजळ दोळ्यांत घालपाची पध्दत पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या. पूर्विल्ल्या वेदिकास्तंभांचेर कितल्योश्योच बायलांच्यो मूर्ती शलाका घेवन दोळ्यांत अंजन घालता. आसतना दिसतात. सिंधुसंस्कृतायेच्या अवशेशांत सुरमेदाणी आनी सुरमा दोळ्यांत घालपाच्यो शलाका सांपडल्यात.

काजळाक लागून दोळे मोटे, तेजीश्ट आनी ओडलायणे दिसतात. काजळासारकेंच 'सुरमा'नांवाचें एक अंजन चड करून मुसलमान दादले-बायलो वापरतात. हाचेविशीं एक काणी आसा, ती अशी- सिनाइ दोंगरार सुयेच्या नेड्यांतल्यान अल्लान मुसाक दर्शन दिलें. मुसा सोमतोच धुंवळ येवन पडलो. तो दोंगर लेगीत लासूंक लागलो. तेन्ना अल्लान म्हळें, 'आयज सावन तुमी ह्या दोंगराची माती बारीक दळात आनी तुमच्या दोळ्यांत घालात.'

चड करून बायलो काजळ वापरतात. दोळ्यांचे रोग जावंचे न्हय म्हूण ल्हान भुरग्यांच्या दोळ्यांनी काजळ घालतात. बायलांच्या सोळा शृंगारांत काजळाचो आस्पाव आसा. सवायशिणी बायलो सणापरबेक काजळ घालतात. अस्तुरेच्या दोळ्यांतल्या काजळाविशीं एक सुभाषित आसा, तें अशेंः

अधरे नववीटिकानुरागो
नयने कज्जलमुज्ज्वलं दुकूलम् ।
इदमाभरणं नितम्बिनीना-
मितरद्भूषणमङ्गदूषणाय ।।

अर्थः ओंठांचेर विड्याची रक्तसाण, दोळ्यांत काजळ आनी तलम वस्त्र हेंच खरें अस्तुरेचें अलंकारमंडन. हेर भूशणां हीं तिच्या आंगावेलीं दुशणांच.

काजळाक भुतां भियेतात असो एक समज आसा. देखून मुजीक मुंज्याक आनी लग्नापरबेक न्हवऱ्या-व्हंकलेक काजळाचो तिबो लायतात. काजळाक लागून वायटाचें निवारण जाता, असो एक समज आसा. ल्हान भुरग्याक दिश्ट लागची न्हय म्हूण काजळाचो तिबो लायतात. विधवेन वा जिचो घोव दुसऱ्या गांवाक गेला अशे बायलेन काजळ घालचें न्हय, असो संकेत आसा.

काजळ तयार करपाची पध्दत सुश्रुतसंहितेंत आसा. खास करून एंडेलाचे वा तुपाचे वातीचेर तांब्याचें पसरट आयदन पालथें धरून काजळी धरतात. ती लोणयांत वा खोबरेल तेलांत वा एंडेलांत कालयतात आनी काजळ तयार करतात. सद्या बाजारांत वेगवेगळ्या नांवाच्यो तयार केल्ल्या काजळाच्यो डबयो मेळटात.

- कों. वि. सं. मं.

काजीः इस्लाम धर्मांतल्या न्यायदानाचें काम करपी न्यायाधीश. इस्लामी धर्मशास्त्राप्रमाण न्याय दिवप जावचें, हाका लागून धर्माज्ञेप्रमाण राजा वा खलिफा काजीची नेमणूक करताले. वयांत आयिल्लो, स्वतंत्र, शाणो, निश्कलंक चारित्र्याचो; नदर आनी कान बरे आशिल्लो, तशेंच कुराण, हदीस, विंगडविंगड न्यायशास्त्रां, अरबी व्याकरण आनी कुराणांतलीं भाश्यां हांचें बरें गिन्यान आशिल्लो मुसलमान, शाफी कायद्याप्रमाण काजी जावपाक पात्र अशें समजतात. हेर वेवसाय करीनासतना ताका मशिदीखेरीज खंयच्याय भौशीक सुवातींनी उक्त्यार न्यायदानाचें काम करचें पडटालें. पिडेस्तांची तशेंच तीर्थयात्रा करून परत आयिल्ल्या प्रवाशांची भेट घेवप; दफनावेळार धर्मीक विधी करप; लग्न, घटस्फोट हांची नोंद करून फाव ते धर्मीक विधी करप; न्यायनिर्णय करप, प्रार्थनामंदिरां आनी शाळा (मदरसा) हांच्या निधींची वेवस्था पळोवप; रस्ते आनी भौशीक वास्तू हांची देखभाल; मृत्युपत्रांची अंमलबजावणी तेचप्रमाण धर्मांतर, चोरी, अत्याचार, हत्या आदी गुन्यावांखातीर शरीरकश्ट, मृत्युदंड वा धनदंडाची ख्यास्त दिवप हीं ताची नेमून दिल्लीं कर्तव्यां आशिल्लीं. युरोपीय शासनपध्दती आपणायिल्ल्या देशांनी मात सद्या काजीकडेन फकत धर्मीक अधिकार आनी कर्तव्यांच उरल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

काजुलोः एकसारको वा मदींमदीं उजवाड दिवपी एक कीटक. ताच्यो सुमार २,००० जाती आसून तांचो प्रसार उश्ण आनी समउश्ण कटिबंधांत आसा. कोलिऑप्टेरा गणाच्या लॅंपिरिडी आनी फॅंगोडिडी कुळांतले काजुले संख्येन खूब, म्हत्वाचे तशेंच सगळ्यांक परिचित आसात. तेभायर कॅरॅबिडी, सेरॅबिडी, इलेटॅरिडी, पौसिडी आनी स्टॅफिलिनिडी कुळांतले काजुलेय सांपडटात. चडशे काजुले फकत अळी आनी प्रौढावस्थेंत स्वयंप्रकाशी आसतात.

काजुले सादारपणान दोन सेंमी. लांब, मोव शरीराचे आसून मंद काळसार, हळडुवे, तांबसार रंगाचे आसतात. तांचें एक म्हत्वाचें खाशेलपण म्हळ्यार तांच्यो मादयो अळीसारक्यो आसतात आनी त्यो हालचाल कमी करतात. नरांभितर उजवाड दिवपी अवयव पोटाच्या सव्या आनी सातव्या खंडांत आनी मादींभितर ताच्या फाटल्या खंडांत आसतात. नर बरेतरेन उडूंक शकतात आनी ते भरपूर उजवाड दितात. तांकां पांखां आसतात आनी दोळेय बरे विकसित आसतात. दिसाचे ते लिपून बसतात आनी रात जातकच भायर पडटात.

प्रौढावस्थेंत काजुल्यांक खूब थोडें अन्न लागता. तांच्यो अळयो मांसाहारी आसतात.

काजुल्यांचो उजवाड चडसो धवो, हळडुवो, पाचवो, निळो वा तांबसार आसता. काजुल्याच्या उजवाडाचो उपेग प्रौढावस्थेंत चड करून नर आनी मादीक एकठांय हाडपाखातीर जाता आसूंये.

- कों. वि. सं. मं.

काजूः (मराठी- काजू; हिंदी, गुजराती- काजू; कन्नड- गेरुबी, गोडांबे, काजू; संस्कृत- काजुतक; इंग्लीश- कॅश्यूनट ट्री; लॅटीन- ॲनाकार्डियम ऑक्सिडेंटेल; कूळ- ॲनाकार्डिएसी).

वर्सूयभर पाचवेंचार उरपी हें झाड १२ मी. मेरेन ऊंच वाडटा. पानां १०-२० सेंमी. लांब तर ५-१० सेंमी. रुंद आसतात. काजूचीं फुलां हळडुव्या रंगांचीं आसून फुलांक भितरल्यान गुलाबी पट्टे आसतात. हांकां चंवरां अशें म्हण्टात. फुलां दोन तरेचीं आसतातः नर फुलां आनी नर-मादी फुलां (hermaphrodite). दरेका झाडाक नर फुलांचें प्रमाण नर-मादी फुलांपरस सदांच चड आसता. काजूच्या फळाक 'मुट्टो' अशें म्हण्टात. हीं फळां चड करून हळडुव्या, गुलाबी, तांबड्या-धव्या रंगाचीं आसतात. फळांचो रंग, आकार आनी वजन हें वेगवेगळ्या जातींनी वेगवेगळें आसता. दर फळाक भायर एक बी आसता. तरन्या, कंवळ्या फळाक 'तुरमण' (तोट्टो) म्हण्टात आनी ताच्याभायले तरने बियेक 'बीबो' अशें म्हण्टात. फळ पिकतकच काजूची बी गोबरा कोराची जाता. ते बियेक 'फोक' अशें म्हण्टात. बियेचें वजन काजूचे जातीचेर आदारून

समता. बियेक भायल्यान घट्ट अशें कवच आसता आनीं ह्या कवचाभितर गर आसता. ताका 'म्होंवलो' म्हण्टात.

काजूक ब्राझिलांत 'अकाजौ' अशें म्हण्टात. ताचो फ्रेंच भाशेंत काशू असो अपभ्रंश जालो. काजू हें मूळ ब्राझील देशांतलें पीक. दक्षण-उदेत ब्राझिलांत ह्या पिकाचो उगम जालो, अशी नोंद मेळटा. पुर्तुगेजांनी सोळाव्या शतमानांत जमनीची झीज थांबोवपाक तशेंच तांची टक्केवारी वाडोवपाच्या हेतान हें झाड भारतांत हाडलें. १५७८ वर्सा केरळ राज्यांतल्या कोचीन ह्या गांवांत ह्या पिकाची लागवड मळयांत पयली केली, असो उल्लेख आसा. उपरांत हें पीक दक्षिण भारताचे दर्या देगेर ल्हवल्हव पातळ्ळें. काजूचें पीक हें नगदी पीक (cash crop) म्हूण वळखुपाक विसाव्या शतमानासावन सुरवात जाली. भारतांखेरीज ब्राझील, टान्झानिया, मोझांबीक ह्या देशांनी काजूची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. भारतांत केरळ, तमिळनाडू, ओरिसा, कर्नाटक, गोंय, महाराष्ट्र ह्या राज्यांनी काजूची मोट्या प्रमाणांत लागवड जाता. गोंयांत सुमार ४४,५२० हेक्टर क्षेत्र काजूचे लागवडीखाला आसा. ही लागवड सादारण सत्तरी, काणकोण, सांगें, फोंडें, पेडणें तालुक्यांनी चड प्रमाणांत आसा. भारतांत सुमार ५.१ लाख हेक्टर क्षेत्रांत ह्या पिकाची लागवड जाता.

काजूच्यो चड उत्पन्न दिवपी जाती आतां विकसित जाल्या. वेंगुर्ले हांगाच्या काजू संशोधन केंद्राचेर जायत्यो जाती विकसित केल्यात. हातूंतल्यो वेंगुर्ला-१ आनी वेंगुर्ला-४ ह्यो जाती बरे प्रतीच्यो. हे जातीचीं कांय खाशेलपणा अशीं-

काजू

वेंगुर्ला-१: १९७४ वर्सा अणसूर-१ हे जातीपसून निवड पद्धतीन ही जात विकसित केल्या. दर झाडापसून सरासरी २० किग्रॅ. बयो मेळटात. हे जातीचे मुट्टे मध्यम आकाराचे आनी हळडुव्या रंगाचे आसतात

वेंगुर्ला-४: १९८२ वर्सा मिदनापूरलाल आनी वेतोरे-५६ ह्या जातींचो संकर करून ही जात विकसित केल्या. ही जात दर झाडाक ३० किग्रॅ. उत्पन्न दिता. मुट्टे मोटे आनी आकारान गुलाबी रंगाचे आसतात.

हे जातीभायर आनीक कांय चड उत्पन्न दिवपी जाती विकसित जाल्यात, त्यो अशोः व्ही. आर आय.-२, बी. एल्. ए. -३४-४, बी. पी - ४, बी. पी. पी.-६, बी. पी. पी. -२, डब्ल्यू. बी. डी. सी.- व्ही, टी. न ४०, उलाल- १, उलाल-२, एन्. डी. आर -२-१, के-२२-१

काजू हे विशुववृत्तावयल्या उश्ण आनी दमट हवामानांत वाडपी झाड. निवर आनी उदकाचो ताण सहन करपी हें झाड एकदम थंड आनी एकदम उश्ण हवामान सहन करपाक शकना. ७५० मी. उंचायेचेर मेरेन काजूचीं झाडां बरीं वाडपाक शकतात. ह्या पिकाक रेंवट आनी देंवतेची, बरो निचरो आशिल्ली जमीन मानवता.

काजूची लागवड बियांपसून केल्यार चड उत्पन्न मेळटलें, हाची खात्री दिवंक जायना. पूण कलमा (गार्फा)पसून लागवड केल्यार चड उत्पन्न दिवपी जातीचे सगळे गूण त्या कलमांत येतात. तेखातीर काजूची लागवड चड करून अदीक उत्पन्न दिवपी काजूच्या झाडाचीं कलमां लावन करतात. काजूचीं कलमां कितल्याशाच पध्दतींनी करतात. देखीक- इपीकोटील, सुदारीत इपीकोटील, मृदुकाश्ट, बगल कलम, गुटी. हातूंतलीं मृदुकाश्ट पध्दतीन केल्लीं कलमां मोट्या प्रमाणांत जातात; तेखातीर ही पध्दत वापरतात. बियांपसून काजूची लागवड करपाची जाल्यार पयलीं देड ते दोन म्हयन्याचे रोंपे तयार करून लायतात. रोंपे तयार करपाखातीर काजूच्यो बऱ्यो सुकिल्ल्यो आनी वजनदार अश्यो बियो घेतात.

रोंपो जावं कलम लावपाखातीर ५०x५०x५० सेंमी. आकाराचीं फोणकुलां ८x८ मी. अंतराचेर खणटात. हीं फोणकुलां, अर्द किग्रॅ. सुपर फॉस्फेट, अर्द किग्रॅ. स्टेरामील, एक कायल कंपोस्ट जावं शेणखत, १०० ग्रॅम बी. एच्. सी. १० टक्के हें वखद घालून आनी माती घालून भरून काडटात. ह्या फोणकुलांत मदीं रोंपे वा कलमां लायतात. उदकाची वेवस्था आसा त्या जाग्यार काजूची लागवड खंयच्याय म्हयन्यांत करूं येता. पूण ज्या जाग्यार उदकाची वेवस्था ना, थंय पावस पडनाफुडें जूनांत लागवड करतात. रोंपो वा कलम एक वर्स पिरायेचें जातकच ताका १०० ग्रॅम नत्र, ८० ग्रॅम स्फुरद हें सारें दितात. कांय वर्सांनी ह्या रोंप्यांक पलाश सारेंय दितात.

काजूचें झाड पावसाच्या उदकाचेर जियेतात हें खरें आसलें तरी गिमाच्या दिसांनी उदक दिल्यार हें झाड चड उत्पन्न दिता. काजूच्या बागांनी नडणी वाडपाक दिवंक फावना. हातांनी वा ट्रॅक्टराचो वापर करून नडणेचो नायनाट करतात. ग्रामाक्सोन सारक्या नडणेच्या वखदांचो फवारो मारून्य हे नडणेचो बंदोबस्त करपाक जाता. काजूची लागवड कलमां लावन करीत जाल्यार काज बेगीन लागता. कांय कलमी झाडां तर एका वर्साभितरूच फुलतात. पूण इतल्या ल्हान झाडाक फळां लागूंक दिलीं जाल्यार ताचो झाडाचे वाडीचेर परिणाम जावं येता. तेखातीर झाड कमीत कमी दोन वर्सां वाडयतात. काजूची बियांपसून लागवड केल्यार ४-५ वर्सांनी झाड लागता. झाडाक नोव्हेंबर-डिसेंबर म्हयन्यांत फुलां येतात आनी मार्च - मे मेरेन फळां लागतात. फळां पिकतकच ह्या मुट्ट्यांच्यो बियो वेगळ्यो काडून, मुट्ट्यांचो रोस काडटात. ह्या रोसापसून 'फेणी' हो सोरो तयार करतात. पूण असो हो मुट्ट्यांचो उपेग फकत गोंयांतूच जाता; देशांतल्या हेर राज्यांनी मुट्ट्यांचो सोऱ्याखातीर उपेग केल्लो दिसना.

गोंयांत काजूचें सरासरी उत्पन्न दर झाडाक १.५ किग्रॅ. बियो इतलें आसा. कांय झाडां १०० ते २०० ग्रॅम बियो दितात तर कांय झाडां ३०-४० किग्रॅ. उत्पन्न दितात. भारतांत सुमार २.४५ लाख टन काजू बियांचें उत्पादन जाता. ह्या पिकाक लागून भारताक सुमार ३३४ कोटी रुपयांचें परकीय चलन मेळटा. १९८६ वर्साचे आंकडेवारीप्रमाण गोंयांत सुमार १३,५०० टन काजूबियांचें उत्पादन जालें आनी ८१,००० टन मुट्ट्यांचें उत्पादन जालें. ह्या मुट्ट्यांपसून सुमार १० लाख लिटर फेणी तयार जाली. गोंयांत सुमार १३ काजूचे कारखाने आसात.

काजूचें फळ 'मुट्टो' हें एक पुश्टीक अशें फळ. मुट्ट्यांत 'क' जीवनसत्त्व आसता. मुट्ट्यापसून जाम, चटणी, लोणचें करपाक जाता. मुट्ट्यांचो रोस काडून तापयतात आनी ताचें शुध्दीकरण करून ताचेपसून 'हुर्राक' तयार करतात. हें 'हुर्राक' मागीर आनीक शुध्द करून ताची 'फेणी' तयार करतात. फेणयेंत सोऱ्याचें (आल्कोहॉलचें) प्रमाण चड आशिल्ल्यान ती चड प्रमाणांत घेतल्यार भलायकेक अपायकारक आसता पूण थोड्या प्रमाणांत सेवन केल्यार, थंडी आनी हेर दुयेंसांचेर 'फेणी' हें एक वखद जावन आसा. मुट्ट्यांचो रोस काडून जाल्या उपरांत

जो चोयो उरता, तातूंतल्यान निमाणो शुध्द असो रोस काडटात, ताका 'निरो' अशें म्हण्टात. निरो बरो रुचीक आसता आनी तातूंत 'क' जीवनसत्त्व भरपूर प्रमाणांत आसता. काजूचो गर (बियो) रुचीक, भरपूर पुश्टीक आनी वखदी आसता. तातूंत २१% प्रथिनां आसतात. हो गर चडसो मेकळो खातात. तेभायर हालवो, सांजो, खीर, चिवडो सारक्या खावपाच्या जिनसांनी तो वापरतात. काजू-बियांक जें कवच आसता, त्या कवचांत एक प्रकारचो दीख आसता. ह्या दिखाचो उपेग तेल-रंग तयार करपाखातीर आनी वेगवेगळ्या प्रकारचीं कीटकनाशकां तयार करपाखातीर जाता. काली तशेंच हेर उदकांतल्यो किडी व्हड्याच्या आंगाक लागच्यो न्ही आनी व्हड्याचें उदकांतलें आंग पिड्‍ड्यार जावचें न्हय म्हूण ह्या दिखाचो लेप व्हड्याच्या आंगाक सारोवन ताका संरक्षण दितात. कोंडांनी आसता त्या जळारींच्यो अळयो मारपाक ह्या दिखाचो उपेग करतात. थंडेच्या दिसांनी पांयांक जे कात्रे पडटात, त्या कात्र्यांचेर ह्या दिखाचो लेप लायतात. काजूचे बियेचो दीख मनशाचे कातीचेर वायट परिणामूय करता. दीखाक लागून कात काळी पडून ती सोलता. काजूच्या झाडाचे खडबडीत सालीपसून टॅनीन आनी गम मेळटा. काजूच्या झाडाचें लांकूड फर्निचर तयार करपाखातीर आनी जळवाखातीर वापरतात.

काजूक किडीचो आनी रोगाचो बरोच त्रास जाता. किडींभितर 'रोटो' (stem bores) आनी 'टी मोस्किटो' ह्या किडींचो चड त्रास जाता.

रोटो: ही कीड काजूचें कांड तशेंच मुळां पोखरता आनी कांडांतलो गोरोप खाता. ताका लागून झाडाच्या कांडांतल्यान मुळामेरेन भुसो तशेंच गम भायर पडटा. अशीं लक्षणां दिसलीं की ही कीड लागल्या म्हूण समजुचें. ही कीड लागतकच सुखातीक पानां हळडुवीं जातात आनी मागीर झाड इल्लें इल्लें सुकता आनी मरता. हे किडीचेर नियंत्रण दवरपाखातीर, सुखातीकूच पानां हळडुवीं दिसनाफुडें कांडाचेर २ फुटांमेरेन बी. एच्. सी. १ टक्के हें वखद सारयतात. आनीक एक उपाय म्हळ्यार रोटो लागला त्या जाग्यावयली थोडीशी साल काडून थंय 'मोनोक्रोटोफोस' ह्या वखदान बुडयल्लो कापूस लायतात आनी काडिल्ली साल परत बांदतात.

टी- मोस्किटो: बरेच फावट खारो दंव पडून चंवरां करपलीं, अशें म्हण्टात. पूण प्रत्यक्षांत तें 'टी- मोस्किटो' हे किडीक लागून घडटा. जळारी सारकी दिसपी ही कीड, चंवराच्या तशेंच तरन्या खांदयांतल्यान रोस चोखून घेता. ताका लागून चंवरां आनी खांदयो सुकतात. हे किडीचो बंदोबस्त करपाखातीर ०.०५ टक्के येन्डोसल्फान हें वखद चंवरां येतात तेन्ना २० दिसांच्या अंतरान तीन फावट मारतात.

तेभायर पानां पोखरपी तशेंच पानांचें आनी चंवरांचें जाळें विणपी किडीचो काजूक थोड्या प्रमाणांत त्रास जाता. हे किडीचेर नियंत्रण दवरपाखातीर ०.०५ टके फोस्फोमीजेन वा येन्डोसल्फान हें वखद फवारतात. काजूक गुलाबी रोग जावं मर रोगाचो कांय प्रमाणांत त्रास जाता. ह्या रोगाची लागण जाल्यार खांदयो तोंकाकडल्यान सुकतात. ह्या रोगाचो बंदोबस्त करपाखातीर पयलीं सुकिल्ल्यो खांदयो कापून उडयतात आनी मागीर झाडाचेर १ टक्के बोर्दो मिश्रण फवारतात.

- विश्राम गांवकार

काठमांडू: नेपाळ राज्याची राजधानी आनी मुखेल वेपारी केंद्र. हें नगर हिमालय पर्वताचे वळींत विष्णुमती आनी बाघमती ह्या न्हंयांच्या संगमाचेर वसलां. ताची उंचाय समुद्रथरासावन १३२१.५ मी. आसा. काठमांडू शार भारताचे शिमेपसून १२० किमी. अंतराचेर आसा. हांगा वट्ट २,३५,१६० (१९८१) लोक रावतात. गिमाच्या दिसांनी ह्या शाराचें हवामान बरें आसता पूण थंडेच्या दिसांनी मात हांगाचें हवामान भलायकेक मारक आसता. ह्या शाराच्या खंयच्याय भागांतल्यान बर्फान भरिल्लीं हिमालयाचीं तेमकां दिश्टी पडटात.

आदल्या काळांत काठमांडू शाराक मंजुपट्टन, कांतिपूर हीं नांवां आशिल्लीं. आतांचें काठमांडू शार ७२३ त राजागुणकामदेव हाणें वसयल्लें. मल्लराजा लक्ष्मणसिंह वा लक्ष्मींद्र हाणें १५९६ त हांगा व्हडलें लांकडी देवूळ बांदलें. लांकडाक 'काष्ठ' अशें म्हण्टात. ताचेवेल्यान काष्ठमंडप-काठमांडो-काठमांडू अशीं नांवां पडलीं.

आदीं ह्या शाराभोंवतणी तट आशिल्ले आनी ताका ३२ शिमो आशिल्ल्यो. शाराचे ३२ विभाग आसून तांकां 'टोल' अशें नांव आशिल्लें. काठमांडूच्या पोरन्या शारांतले रस्ते अशीर आसात. थंयचीं घरां तांबड्या विटांनी बांदिल्लीं आसात. घराचे बांदावळींत लांकडांचो चड उपेग केला आनी तांचेर सुंदर कोरीवकाम केल्लें दिश्टी पडटा. मल्लराजान बांदिल्लो हांगाचो भव्य राजवाडो हो ह्या पोरन्या शाराचें खाशेलपण जावन आसा. थंयच्यान लागींच महेंद्रमल्ल हाणें बांदिल्लें तल्लिजुदेवी (तुळजाभवानी) देवूळ आसा. हें देवूळ काठमांडूच्या हेर देवळांपरसूय व्हड आनी पळोवपासारकें आसा.

राजवाड्याच्या मुखेल प्रवेशदारांत व्हड अशी हनुमानाची मूर्त आसा. हे मूर्तीवेल्यानूच ताच्या मुखावेल्या चौकाक हनुमानताल अशें म्हण्टात. ह्या चौकांत ब्रह्मी पॅगोडाचे बांदावळीचेर बांदिल्लीं कितलींशींच देवळां आसात. तेचपरी काळ्या फातराची काळभैरवाची एक व्हड मूर्त आसा. पोरन्या राजवाड्यालागसार आर्विल्ले बांदावळीचो व्हड दिवाणखानो आसा. ह्या दिवाणखान्यांत दरबार भरता आनी थंयच्यानूच म्हत्वाच्यो घोशणा करपाच्यो आसल्यार करतात. राजवाड्याचे उदेंतेक कवायतीचें व्हड मळ (तुंडीखेळ) आसा. पोरन्यां शारा लागसारुच राणा लोकांनी बांदिल्ले खुबशे व्हड-व्हड म्हाल आसात. हांगाच्यो आर्विल्ल्यो इमारती अस्तंते धर्तीच्यो आसात.

काठमांडू शारांत खुबशा जातींचे लोक रावतात. तांतल्यो मुखेल जाती अश्योः शनेवारी, ठाकूर, गुरुंग, गुरखा. हांगाचे चडशे लोक हिंदू आनी बौध्द धर्मीक आसात.

लघुउद्येगांत काठमांडू शारांतल्या लोकांनी नांव जोडलां. तेभायर हांगाचें लांकडाचें कोरीव काम तोखणाय करपासारकें आसा. हांगाची कापडाचीं जोतीं, सत्र्यो, कातडी काम, लोकरी कपडे, धातुंचीं आयदनां आनी हस्तकलेच्या वस्तूंक भायल्या देशांनी बरीच मागणी आसा. हांगा तांदूळ, गंव, फळां आनी भाजी हांचें थोड्या प्रमाणांत उत्पादन जाता. देखुनूच ह्या नगराक खाद्य अन्नाची आयात करची पडटा.

एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन काठमांडू शाराची उदरगत कमी प्रमाणांत जाताली. पूण सद्या ह्या शाराचे उदरगतीक बरेच वेग आयला. साक्षरतेच्या मळार फाटीं आशिल्ल्या ह्या शारांत सद्या उच्च शिक्षणाची बरी वेवस्था आसा. आतां काठमांडू शारांत खुबकडेन मुळाव्यो माध्यमिक शाळा आनी वाचनालयां आसात. तेभायर १९५८ त स्थापन जाल्लें त्रिभुवन विद्यापीठ आसा. काठमांडू शाराचे उदेंतेक ५ किमी. अंतराचेर काठमांडूचो विमानतळ आसा.

काठमांडू शारांत आनी शाराच्या लागसार हिंदूंची आनी बौध्दांचीं कितलींशींच देवळां आनी तीर्थस्थळां पळोवंक मेळटात. पशुपतीनाथ हें हांगाचें नामनेचें शिवालय, शारा सावन सुमार ४ किमी. अंतराचेर आसा. स्वयंभूनाथ, बोधनाथ ह्या बौध्द पवित्र थळांच्या दर्शनाक तिबेट, जपान सारकिल्या भायल्या देशांतल्यान लोक येतात.

- कों. वि. सं. मं.

काणकोण: गोंय राज्यांतलो दक्षिणेकडलो म्हाल. ह्या म्हालाचे उत्तरेक केपें आनी सांगें म्हाल, दक्षिणेक अरबी दर्या आनी कर्नाटक राज्यांतलो कारवार जिल्हो, उदेंतेक कर्नाटक राज्यांतलो कारवार जिल्हो आनी अस्तंतेक अरबी दर्या येता.

भूंयवर्णनः काणकोणची चडशी भूंय दोंगर-दोंगुल्ल्यांनी आनी जंगलांनी भरिल्ली आसा. कर्मलघाट, आंबेघाट आनी आंवळीघाट अशे तीन घाट हांगा आसात.

गालजीबाग न्हंय आनी तळपणची न्हंय ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो आसात. अरबी दर्याचे फांटे हांगा ज्या ज्या गांवांनी भितर सरल्यात, त्या त्या नांवांनी काणकोणच्या दर्याक वळखतात. देखीकः पाळोळें, तळपण,

नजीबाग, आगोंद, खोलगड, शेंद्रे, पोळें ह्यो काणकोणच्यो नामनेच्यो गांवेलो.

हवामानः काणकोणचें हवामान ओलसाणीचें. पावसाळो, गीम आनी यालो अशे तीन ऋतू हांगा आसतात. पावसाळो (जून-ऑक्टोबर), याळो (जानेवारी-फेब्रुवारी) आनी गीम (मार्च-मे). तापमान गिमांत ांतचड ३३° से. तर शिंयाळ्यांत उण्यांत उणें २०° से. मेरेन आसता. क्षण-अस्तंत मान्सूनासावन ह्या म्हालाक पावस मेळटा. वर्सुकी वसाचें प्रमाण ४०० सेंमी. आसता. पावसाच्या दिसांनी येवपी वारें डल्यार हांगा व्हड वादळां जायनात.

वनस्पत आनी मोनजातः रानवट झाडांवांगडा आंबो, पणस, जांबळ, र, चिंच, पिंपळ, केळ, काजू, माड, माडयो तशेंच करमल, बिंबल, ण्णां, तोरींग ही वनस्पत दिसता.

गॅझेटीयर ऑफ इंडिया हातूंत काणकोणच्या रानांनी वनमाणूस Slender loris) दिश्शिल्याची नोंद आसा. माकड, मुंगस, भालो, चित्तो, नमाजर, काटांदोर, वानयो, साळ, मेरवां, चितळ, भेकरो, रानदूकर सारकीं जनावरां ह्या म्हालांत दिसतात. खोतीगांव हांगा अभयारण्य ासा.

इतिहासः पुराण काळांत हांगा कण्वमुनीचें तपोवन आसलें, म्हूण ाका 'काणकोण' नांवान वळखतात. कण्व ज्या जाग्यार 'तर्पण' रतालो ताका 'तळपण' हें नांव पडलें अशें सांगतात.

एकुणिसाव्या शतमानामेरेन काणकोण आनी शिवेश्वर (आतांचो ारवारच्या अवर्शे मेरेनचो वाठार) मेळून हो अडवट प्रांत आसलो. १८ या शतमानांत शाहू म्हाराजान खेमसावंताक दिल्ले सनदींत हेर ुलुगांवांगडा अडवट म्हाल, नगर्शे, किंजळे हांचोय आस्पाव आसा. सौंदे राजाकडलो हो वाठार उपरांत १७८१ वर्सा काणकोणसयत २१ हजार अमरफींक पोर्तुगेजांक भोगवट्याक म्हूण दिल्लो.

हब्बूंची हांगाची वसती, पर्तगाळ मठाची थापणूक आनी थंयचीं पोरनीं ातबरपां, परशुराम देवालयाची थापणूक आनी परशुराम पंचैग्रामचो ोरनो टको (कपड्यावेलें हातबरप), श्री मल्लिकार्जून देवस्थानांतली ोरनी कागदपत्रां, फातरपटो, पेडें-लोलयेंचीं गुप्तकालीन पांचव्या ातमानांतली नागमूर्त, पैंगीण, लोलयें, खोल, चापोली ह्या वाठारांतलो बेताळ, १६७९ वर्सा शिवाजी महाराजान बांदून घेतिल्लो काणकोणचो खोलगडचो (काबु-द-राम) किल्लो, ह्यो गजाली काणकोणच्या पूर्विल्ल्या इतिहासाचे दायज आसात.

गोंयचे सुटके झुजांत उणेंच म्हळ्यार काणकोणच्या दोनशीं पुता-धुवांनी वांटो घेतिल्लो. सर्गेस्त परशुराम श्रीनिवास आचार्य आनी सर्गेस्त केशव सदाशिव टेंगसे हे दोग जाण तातूंत हुतात्मे जाल्यात. सुटके झुजारी डॉ. पुंडलीक गायतोंडे आनी तेरेखोलवीर आल्फ्रेड आफोंस हे काणकोणचे नामनेचे सुटकेझुजारी.

काणकोणचें प्रतिनिधीत्व गोंय विधानसभेंत दोन आमदार करतात. नगर्शे-पाळोळें नगरपालिका खोल, आगोंद, श्रीस्थळ, पैंगीण, लोलयें-पाळें, गांवडोंगरी, खोतीगांव अश्या सात पंचायतीं भितर हो म्हाल वांटला

अर्थीक स्थितीः भात (तांदूळ) आनी मिरसांग हीं ह्या म्हालाचीं दोन मुखेल पिकां. ऊंस; कांदे, वरय, गोंडो (नाचणो), तोर (तूर), कुळीद. हळसांदो हीं पिकांय हांगा काडटात. पूण तांचें प्रमाण उणें जायत आसा. सरकारी पालवाक लागून ऊंसाचें पीक काडपाक जायते शेतकार मुखार सरल्यात. सुपारी, नाल्ल, काजूच्या धंद्याक बागायतदार संस्थांक लागून बरे दीस आयल्यात. काजूच्या फोकांचो (बोंडाचो) रोस काडून विकपाचो आनी सोरो काडपाचो धंदोय गिमांत व्हड प्रमाणांत चलता. दर्यावेळेर माडाचो सोरो काडपाचो धंदो नेटान चलता. म्हशी-गायांच्या दूदाचो धंदा कुकडां-दुकरां पोसप, बोकडां पोसप अशे ल्हान धंदे हांगा चलतात.

आमोण-खोतीगांव वाठारांत सरकारान रबराचें उत्पादन काडलां. रबराचो दीख काडून रबर तयार करपाचो उद्येग थळाव्या लोकांक फायद्याचो थारला. लांकूडकाम, उद्येग सरकारी केंद्र, तामणें (लोलयें) हांगा चलता. पैंगीण हांगा काथ्याकाम, काजूबियांचे म्होवले, नुस्तें तिगोवपी झेलाच्यो फॅक्टरी हे उद्येग चलतात. श्रीस्थळ वाठारांत लघुउद्येग वसाहत चलता.

हांगाची सगळी येरादारी रस्त्यांवयल्यान जाता. राष्ट्रीय महामार्ग- १७ म्हालांतल्यान वता.

लोक आनी समाजजीणः राज्याचो वट्ट आवांठ ३४८.५० चौ. किमी. आसा. लोकसंख्याः ३५,९३५ (१९८१). तातूंत १७,९०९ दादले तर १८,०२६ बायलो आसल्यो. म्हालाचें मुखेल थाणें 'चावडी'.

हिंदु, किरिस्तांव आनी मुसलमान ह्या तीनूय धर्माचे लोक हांगा आसात. ह्या धर्मांनी हेर पोटजाती आस्पावतात.

श्री मल्लिकार्जुन देवस्थानांतली शिगम्याची आनी तरंगांची भोंवर, शिशारान्नी आनी हिरामेळ, पैंगीणच्या बेताळादेवळाकडली गड्यां-जात्रा आनी तोंको (टक्याची मिरवणूक), पर्तगाळचो रामनमीचो तेर, माशेच्या निराकाराची चैत्रपुनव, लोलयेचो शंकरशाकडलो दसरो, सोलयें-खोल हांगाचीं दिवजां- भोंवर, सादोळशेंचो हुदो, रथसप्तमीचे उत्सव हांगाच्या देवस्थानांनी जातात. श्री मल्लिकार्जून देवस्थानांत सात दिसांचो अखंड भजनी सप्ताह जाता.

कार्तिक पुनवेचे काले, काल्यासावन मे म्हयन्यामेरेन जात्रा परबांनी जावपी नाटकां, सुंवारीवादन, चंद्रावळ, लोककलेच्या विंगड विंगड आंगांनी शिरंगारिल्लो धाकलो शिगमो, हीं काणकोणची खाशेलपणां आसात. तोणयांमेळ, तालगडी, गोफ, पेरणी जागर, फुगडी, संकासूर-कालो, गौळण-कालो, रामायण-महाभारतांतलीं गीतां, गुडुल्याचीं गायनां, शेतांतलीं गीतां, तेचपरी दिवलीनृत्य, घोडेमोडणी ह्या लोकनृत्यांनी ह्या म्हाला कलेचें दायज समृध्द केलां.

'धी पैंगीण मल्टीपर्पज असोसिएशन'- पैंगीण, 'कोमरपंत संघ'- काणकोण, 'गोपाळ कृष्ण मंडळ'- पैंगीण, 'मल्लिकार्जून सेवक भजनी मंडळ' आनी 'लोककलासंघ'- श्रीस्थळ, 'निराकार विद्यालय माजी विद्यार्थी संघटना'- माशें कलेच्या मळार बरोच मोलादीक वावर करतात.

खेळाच्या मळार 'मल्टीपर्पज असोसिएशन' ही संस्था बरोच वावर करता. श्रध्दानंद विद्यालय हायस्कूल-पैंगीण खेळामळार नांवाजिल्लें आसा.

गीत-संगीताच्या मळार पं. गोविंदराव अग्नी, अंजनीबाय लोलयेंकार, आशालता वाबगांवकार; साहित्य-इतिहास-संशोधनाच्या मळार प्रा. स. शं. देसाई आनी डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाय हांचो वावर तोखणायेचो आसा.

शिक्षणः 'मुष्टिफंड संस्था', 'बालबंधु समाज', 'रामदास मंडळ', 'दत्त प्रासादिक मंडळ', 'विद्याप्रसारक मंडळ' ह्या संस्थांतल्यान २८ डिसेंबर १९२२ दिसा (Centro Promotar de Instrucao, Canacona- विद्या प्रसारक मंडळ-काणकोण) ही पयली शाळा अस्तित्वांत आयली. उपरांत तातूंतल्यान १२ ऑटोबर १९३१ दिसा मल्लिकार्जुन विद्यालय सुरू जालें. 'काणकोण उद्येगीक आनी तंत्रीक शिक्षणकेंद्र', 'केंद्रीय नवोदय विद्यालय' आनी 'बालभवन केंद्र' ह्योय संस्था शिक्षणाच्या मळार वावर करतात.

सवें अखिल भारतीय कोंकणी लेखक संमेलन (१४-१५ फेब्रुवारी १९८१) काणकोण हांगा भरिल्लें.

म्हत्वाचीं थळां: पोळेंचे शिमेवेलें गोंयचें दक्षिणेचें प्रवेशद्वार श्री. मल्लिकार्जून देवस्थान, श्री संस्थान पर्तगाळचो मठ आनी थंयचो वड, खोलगडचो (काब-द-राम) किल्लो, खोतीगांवचें अभयारण्य, परशुराम पंचैग्राम- पैंगीण, निराकार माशें; दामोदर केशव-लोलयें, ग्रामदेव-लक्ष्मीनारायण- खोल, लाखणेश्वर-मुडकूड आनी मुडचेळी, निराकार-देळें खालवडे, आदिनाथ- किंदळे, मल्लिकार्जून,- अर्वे, आगोंदो-आगोंद, मोहिनीदेवी- सादोळशें हीं हिंदु देवस्थानां तशेंच सेंट तेरेझा- चावडी, सेंट फ्रांसिस्क- भाटपाल, सेंट ॲनीस- आगोंद, सेंट रोझरी- सादोळशें, सेंट ॲथनी-गालजीबाग, सेंट सेबेस्त्यांव- लोलयें ह्यो इगर्जी आनी कोळंबची

मशीद पळोवपा सारकी आसा.

- प्रा. कमलाकर द. म्हाळशी

काणकोणकार, तुकाराम राघोबा: (जल्म: ३१ जुलय १९३१, पाळें- शिरदोन- तिसवाडी; मरण: ९ सप्टेंबर १९८८).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें लिसेवाचें तिसरें वर्स आनी मॅट्रीक मेरेन शिक्षण घेतलें. तो नागरी कंत्राटदार (Civil Contractor) आशिल्लो. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. फुडें हे संघटनेचे प्रसार समितीचो तो वांगडी जालो. सुटके चळवळीक तेंको दिवप, मिरवणुकी काडप, बसका घेवप आनी राश्ट्रवादी दिसाळीं वांटप असलीं कामां तो करतालो. एप्रिल १९४७ वर्सा थापणूक जाल्ले 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या सतरा संस्थापक वांगड्यांतलो तो एक वांगडी आसलो. त्या काळांत पोलीस ठाण्यांचेर जे हत्यारबंद हल्ले जाताले, तातूंत तो वांटो घेतालो.

ताणें म्हापशां वाठारांतल्या सरकारी खजिन्याचेर हल्लो करपाचो बेत आंखलो आनी तो २१ जुलय १९४७ दिसा विश्वनाथ लवंदे आनी हेर क्रांतिकाऱ्यांवांगडा मेळून तडीक व्हेलो. म्हापशां वाठारांतचे बँकेच्या मॅनेजराचेर हल्लो करून ताचेकडली पैशांची बॅग हातासपाचो कट आझाद गोमंतक दल संघटनेच्या वावुरप्यांनी केलो. ४ डिसेंबर १९४७ दिसा ताच्या फुडारपणाखाल दल संघटनेच्या वावुरप्यांनी हल्लो केलो आनी मॅनेजराकडली पैशांची बॅग काडून घेतली. पोलिसांक चुकोवपाक तो दोडामार्ग वाठारांत वचून लिपलो. ताणें आनी ताच्या हेर वांगड्यांनी दल संघटनेचें कार्यालय थंय (दोडामार्ग) व्हेलें आनी थंयसावन भूंयगत राजकी वावर करूं लागले. ताचे गैरहाजेरींत म्हापशां न्यायालयांत ताची चवकशी सुरू केली. उपरांत पणजी उच्च न्यायालयांत ताची चवकशी जाली. १२ जून १९५० दिसा ताका २८ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दर दिसा वीस इस्कूद हे प्रमाण एक वर्स दंड भरूंक लायलो. ताका धरपाचें फर्मानूय काडिल्लें. ताचेविशींची खबर काडून घेवपा खातीर पोलिसांनी ताच्या बापायक धरलो आनी ताका बरेच त्रास दिले. तेभायर ताची सगळी आस्पत जप्त केली. तो पोर्तुगेज सरकाराच्या कारवायांविशीं भारत सरकाराक खबरो पावोवपाचें काम करतालो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

काणेकार, कमलाकांत गंगाराम (शिरोडकार कमलाकांत): (जल्म: २ ऑक्टोबर १९३६, बेळगांव; मरण: २३ मे १९५७).

गोंयचो सुटके झुजारी. मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत खबरो पावोवप, गांवांगांवांनी पत्रकां आनी वण्टीपत्रकां पावोवप असलीं कामां तो करतालो. २३ मे १९५७ दिसा शिमेवेल्या वाठारांत पोर्तुगेज पोलिसांच्या फारसेटांत गुळी लागून ताका मरण आयलें. १८ जून १९८३ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

काणेकार, रमाकांत केशव: (जल्म: १० एप्रिल १९३६, सांखळी- दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो भूंयराश्ट्रवादी वावरांत वांटो घेतालो. सप्टेंबर १९५४ वर्सा ताका पोर्तुगेज पोलिसांनी धरलो आनी बंदखणीत दवरलो. उपरांत ऑगस्ट १९५५ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान मुटका जाली. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

काणेकार, राधाकृष्ण सीताराम: (जल्म: १८ एप्रिल १८२८, म्हापशें- बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत तो प्रभात फेरयांनी तशेंच राश्ट्रवाद्यांच्या बसकांनी वांटो घेतालो. पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो, खूब त्रास दिले आनी बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

काण्ण: (मराठी- करवंद; हिंदी- करोंदा; गुजराती- करमरदा; कन्नड-कारेकाई; संस्कृत-कंचुका; इंग्लीश-बेंगॉल करांट; लॅटीन-कॅरिसा करंडास; कूळ: अॅपोसायनेसी).

रानवट फळ. काण्णाचें झाड म्हळ्यार काण्णीन भारतांत सगळ्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. चडकरून सुक्या आनी दोंगराळ वाठारांनी हें झाड जाता. श्रीलंका, जावा, तिमोर ह्या वाठारांनीय हें झाड जाता.

काण्ण चडकरून आकारान वाटकुळेंच आसता, पूण केन्नावेन्नाय रानांत लांबश्या आकाराची काण्णाची जात दिसता. हरवें आसतनां काण्णाचो रंग पांचवो आसता, पिकतकच तें जांबळें जाता. काण्ण दिखाळ आसता. पिकिल्ल्या काण्णांतूय दीख आसता. हो दीख धवो आनी पांखट आसता. काण्णाचो दीख हाताक लागल्यार हात काळे जातात.

काण्णीनीचें झिल चड व्हड जायना. तिचें कांड तीन ते चार मी. ऊंच वाडटा. कांडाक जोडयेन कांटे आसतात आनी ह्या कांट्यांक तेंकून जोडयेन पानां येतात. फुलां रंगान धवीं आनी पांच पाकळ्यांचीं आसतात. फुलां येवन एकाच म्हयन्यांत फळ तयार जाता. फळां घोसांनी येतात. काण्णं बरें रोसाळ आनी मांसाळ आसता. पिकतकच तें रुचीक आंबट-गोड लागता. फळांत एकामेकांक दशिल्ल्यो चार चेपट्यो बियो आसतात.

हरवें आसतना काण्ण खळांत घालतात; काण्णांचें लोणचेंय करतात. गोंयांत मात काण्ण लोणच्यांत घालपाची पध्दत ना. काण्ण चडकरून पिकतकच खातात. काण्णीन कांटयाळी आशिल्ल्यान वंय करपाखातीर तिचो उपेग करतात. काण्णीनीचें मूळ वखदी आशिल्ल्यान पांयाक सूज आयल्यार ती काडपाखातीर मुळाचो उपेग करतात. जोर निवळावपाखातीर पानांचो काडो दितात. तशेंच ताच्या लांकडापसून कोरीव वस्तू तयार करतात.

- कों. वि. सं. मं.

कात- १: खैर झाडाच्या (अॅकेशिया कॅटेच्यू) लांकडापसून काडिल्लो अर्क, गाळून सुकयतकच जो दाट पदार्थ मेळटा, ताका कात अशें म्हण्टात. खैरा खेरीज हरव्यो सुपाऱ्यो, आंवाळे आनी गॅंबिअर झाडाची पानां वापरून कात तयार करतात. खैराच्या रुखापसून 'कात' आनी 'कच्छ' अशे दोन पदार्थ मेळटात. ज्या पदार्थांत कॅटेचीन चड प्रमाणांत आसता, ताका 'कात' अशें म्हण्टात, आनी ज्या पदार्थांत कॅटेच्यू टॅनिक अम्ल चड आसता ताका 'कच्छ' अशें म्हण्टात.

उत्पादन: भारत आनी ब्रह्मदेशांतल्या रानांनी खैराचीं झाडां दिश्टी पडटात. खैराचें झाड चड ऊंच वाडना. ताका लागीं लागीं फागूर येतात. पानां बारीक आसतात, तशें ताच्या कांडाक कांटे आसतात. झाड मारलें जाल्यार मुळाक आडफागूर येतात. खैराचें झाड चार-पांच वर्सांभितर कात काडपाखातीर तयार जाता. झाडाच्या कांडाक उब्यो धाली फुटून भितल्लो धवसार भाग दिसूंक लागलो म्हण्टकच काताखातीर झाड तयार जालां, अशें समजुपाचें.

घरगुती उत्पादन करपी, फकत कातूच तयार करतना दिसतात. सादारणपणान नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी म्हयन्यांत कात तयार करतात. सुर्वेक खैराचें झाड कापून ताचे बारीक कुडके करून, (भायली साल काडून उडयतात) तें एका मातयेच्या आयदनांत, उदकांत घालून शिजयतात. जशें जशें लांकूड शिजता, तसो तसो रोस भायर सरता. लांकडाचो पयलो अर्क काडपाक सुमार तीन वरां लागतात. उपरांत आयदनांतलो

पयलो अर्क काडून घेतात आनी दुसरे उदक घालून परते शिजयतात. अशे ४ ते ५ वेळा करतकच, मेळिल्लो अर्क एका पातळ कपड्यांतल्यान गाळटात. उपरांत रेंव आनी मातयेचो थर आशिल्ल्या एका आयदनांत हो अर्क घालून पंदरा दीस मेरेन आयदनबंद करून दवरतात. ह्या पंदरा दिसांत, अर्काच्या आंगांत आशिल्लें विद्राव्य टॅनीन भायर सरता आनी भितर चिकट-मोव पदार्थ उरता. ह्या पदार्थाचो गुळो तयार करून ताची जापल्याक जाय त्या आकाराचीं कापां करतात आनी सांवळेक सुकयतात.

कात करपाचे हे पध्दतीक खूब कळाव लागता. डेहराडूनच्या फॉरेस्ट रिसर्च इन्स्टिटयूटान संशोधन करून कात करपाचे पध्दतींत सुदारणा केल्ली आसा. हे पध्दतीन कच्छ हो उपपदार्थ काडूंक मेळटा. सुर्वेक लांकडाचे कुडके तांब्याचे जाळयेर दवरतात आनी ही जाळी तांब्याच्या आयदनांत दवरून उदकाच्या आदारान अर्क काडटात. पयलो अर्क काडूंक देड तीं दोन वरां लागतात. उपरांत दोन फावट अर्क काडटात. ताका तीस मिनटां लागतात. सगळो अर्क एकठांय करून उक्ते कायलींत दवरतात. दोन-तीन दिसांनी कातीचे खडे जातात. ह्या खड्यांच्यो वडयो करून सुर्वेक सांवळेंत आनी उपरांत वाऱ्यार सुकयतात. हें सगळें करपाक एक सप्तक लागता. एका झाडापसून एके खेपेक तीन ते साडेतीन टक्के कात आनी आठ ते धा टक्के कच्छ मेळूंक शकता.

व्हड प्रमाणांत काताचें उत्पादन करतले जाल्यार तें यंत्रांच्या आदारान करतात हे पध्दतींत ऑटोक्लेव्ह (दाबापोंदा शिजोवपाचें आयदन) वापरतात. कात काडपाचे हे पध्दतीन अर्क काडूंक बारा वरां लागतात. उपरांतचें हेर सगळें काम वयर वर्णन केल्या प्रमाणूच आसता.

सुपारेचो कातः हातूंत हरव्यो सुपाऱ्यो सोलून त्यो उदकांत शिजयतात. उपरांत जो तांबडो आनी दाट पदार्थ मेळटा, तो आटोवन कात तयार करतात. कापी आनी चिकणी सुपारी तयार करपी कारगान्यांत हो उपपदार्थ म्हूण मेळटा.

आंवाळ्याचो कातः आंवाळ्याच्या फळांपसून तेचपरी झाडांपसून हो कात तयार करतात. तो काळसर धवश्या रंगाचो आसता.

गॅंबिअर वा मलायी कातः हो कात पाचव्या कोराचो आसता. सिंगापूर आनी मलाया ह्या वाठारांनी गॅंबिअर ह्या झाडांपसून खैराच्या काताभशेनूच कात तयार करतात.

काताचे प्रकारः फूलकात, जनकपुरीकात, गल्लाकात, मधईकात, पापडीकात, गोराकात आदी काताचे मुखेल प्रकार बाजारांत मेळटात.

उपेगः भारतांत खूब पूर्विल्ल्या काळासावन विड्यांतल्यान खावपाखातीर काताचो उपेग करतात. आयुर्वेदिक वखद म्हणूनय काताचो उपेग करतात. कातांत शितळ, पाचक आनी जंतूंचो नाश करपी गुणधर्म आसतात. घाय, रगत वचप, कातीचे रोग, उपदंश, मूळव्याध आनी चामडेर पडपी कात्रे ह्या वायटांचेर कात खावपाक, तेचपरी दुखण्याचेर भायल्यान लावपाक उपेगी आसता. हेर वखदांभशेन गोळ्ये, गुळयो, पातळ द्रव्य आनी मलम ह्या स्वरुपांतूय ताचो उपेग करतात

कपडे रंगोवपाक आनी कपड्यांचेर छापकाम करपाक कच्छाचो वापर करतात

भारतीय कात उद्येगः भारतांत अकेशिया कॅंटेच्यू प्रकार, कॅंटेच्यू प्रॉपर (महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश), कॅंटेच्यू ऑइडस (अस्तंत बंगाल). सुंद्रा (आंध्र प्रदेश) ह्या झाडांपसून कात तयार करतात. उत्तर प्रदेश. मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, अस्तंत बंगाल, ओरिसा, पंजाब, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आनी बिहार ह्या राज्यांत कात तयार करतात. ह्या उद्येगांक जरी ल्हान म्हूण वळखतात तरी, इज्जतनगर, हळदावनी (उत्तर प्रदेश), शिवपुरी (मध्य प्रदेश), राजपिपला, देरोळ, डहाणू, मुंबय आनी कारवार ह्या वाठारांतल्या कारखान्यांनी व्हड प्रमाणांत काताचें उत्पादन करतात

- कों. वि. सं. मं

कात-२ (चामडी):

शरीरावयलें भायलें आवरण. शरीर आनी भोंवतणचें जग हांचेमदली ती एक शीम. वनस्पत आनी प्राणी हांचेमदलें कातीचें स्वरूप, संरचणूक आनी कार्यां हीं वेगळीं आसतात. हे नोंदींत फकत प्राण्यांचे कातीचें वर्णन केलां आनी मनीस आनी कांय जनावरांच्या कातीच्या रोगांविशीं म्हायती दिल्या.

कात म्हळ्यार फकत एक राखण करपी आवरण न्हय, तिचीं हेर बरीच कार्यां आसतात. कांय प्राण्यांची कात जंतूंक प्रतिकार करता, कुडीचे उश्णतायेकडेन तिचो संबंद आसता आनी कांय प्रकारांत स्वास घेवपाचेंय कार्य करता.

फाटीचो कणो नाशिल्ल्या प्राण्यांची (Invertebrates) **कातः** बऱ्याच आदिजीवांमदीं (protozoa) शरीराचेर फकत नाजूक कोशिका कलेचें (कोशिकेच्या भायल्या थराचें) वा जीवद्रव्य कलेचें (plasma membrane) भायलें आवरण आसता. चडशा भोवकोशिक (multicellular) फाटीचो कणो नाशिल्ल्या प्राण्यांच्या शरीराचेर ऊतकांचें (tissues) एक प्रकारचें आवरण आसता, ताका भायली कात म्हण्टात. बऱ्याच जंतूंच्या शरीरावयले भायले कातींतल्यान येवपी स्त्रावाक लागून आनीक एक अकोशिक आवरण तयार जाता.

संधिपाद (Arthropoda) प्राण्यांमदीं भायली कात कोशिकांच्या एकाच थराची आसता आनी तिच्या स्त्रावापसून भायलो सांगाडो तयार जाता. जमनीवयल्या संधिपाद प्राण्यांच्या शरीरावयली कात शरीरांतल्या द्रव्याचो उणाव जावंक दिना. तिचेर एक खासा थर आसता. हाका लागून बरेचशे कीड-जीव सामक्या सुक्या वाठारांत लेगीत रावंक शकतात.

फाटीचो कणो आशिल्ल्या प्राण्यांची (Vertebrates) **कातः** हांची कात दोन थरांची आसताः भायली कात आनी भितरली कात. हातूंतल्या घटकांमदीं फरक आसता. कांय जनावरांचे कातींतल्यान तयार जाल्ल्या स्त्रावांक लागून लैंगिक आकर्शण घडटा.

मनशाची कातः मनशाचे कातीचे तीन वेगवेगळे भाग करूं येतात. ते म्हळ्यार (अ) भायली कात (epidermis) (ब) भितरली कात (dermis) आनी (क) कातीपोंदची ऊति (connective tissues). केंस, मांसपिंडां (glands) आनी नाखटां, भायले कातींत जरी दिसलीं तरी तांचो आरंभ भितरले कातींत जाता. म्हत्वाच्या मांसपिंडांनी चरबीग्रंथी आनी घामग्रंथी हांचो आस्पाव जाता. हे भायर कातीभितर रगताच्यो शिरो आनी मज्जातंतू बऱ्याच प्रमाणांत आशिल्ल्यान चामडेर जाल्ले भायले परिणाम रोखडेच दाखोवंक शकतात. कातीचे संवेदनशीलतेवयल्यान हून-थंड, मोव-घट ह्यो गजाली समजूं येतात. तेचप्रमाण कसलोय भायलो आघात (देखीक- चिमटो, थापट) भायले कातीचेर जाता, तेन्ना तो पुराय शरीराक जाणवता. भायले कातींत मेलोनोसाइट्स नांवाच्यो पेशी आसतात, ज्यो 'मेलानीन' नांवाचें द्रव तयार करतात आनी ह्या द्रवावयल्यान कातीचो रंग थारता. 'मेलानीन' चड आसल्यार कात काळी जाता. शरीराच्या कांय भागांवयली कात चड संवेदनशील आसता. देखीक- ओंठ, हातांचे तळवे, कानांच्यो पाळयो, जननेंद्रियां. पांयांच्या तळव्यांवयली कात उणी संवेदनशील आसता.

घामाच्यो ग्रंथी कातींत सांपडटात. कांय जाग्यांचेर, देखीक-कपल, हातांचे आनी पायांचे तळवे हांगा तांचें प्रमाण चड आसता. चरबी ग्रंथी हातापांयांच्या तळव्यांचेर मेळनात. तांचें प्रमाण माथें आनी मुखामळ हांगा चड आसता. कातीचेर आयिल्ले केंस कुडीची राखण करपांत म्हत्वाचो वावर करतात. हे केंस सबंद आंगार पातळ प्रमाणांत आसतात. पूण कांयकडेन दाट आसतात. देखीक- खांके, माथें, जननेंद्रियांलागीं आनी दादल्यांक खाडमिश्यांच्या रुपान मुखामळार. भितरले कातीची दाटाय तीन मिमी. इतली आसता. सगळया ग्रंथींचो आनी शिरांचो तशेच केंसांच्या मुळांचो भार भितरले कातीचेर आसता.

घामाच्या ग्रंथींवरवी कुडींतले नाका आशिल्ले पदार्थ घामांतल्यान भायर पडटात. कुडीचीं कांय दुयेंसां आनी रगतांतले बदल कातीवयल्यान समजूं येतात. कातीवयल्या बदलांच्या अभ्यासावयल्यान एखाद्र्याचे पिरायेचो अदमास काडूं येता. कांय वखदां, देखीक- नायट्रोग्लिसरीन

तेच भशेन कांय विखाळ पदार्थ कातीवरवीं कुडीचेर परिणाम करूंक शकतात. कातींत घटाय दिवपी Vitamin D सारको घटक अल्ट्राव्हायलेट किरणांच्या आदारान तयार जाता. कुडीची वाड जातना कात वाडटा वा आंवळून येता (देखीक- गुरवाचारच्या वेळार). मरणा उपरांत कातीच्या अभ्यासावयल्यान सादारणपणान केन्ना मरण आयलां, हाचो अदमास काडूं येता.

मनशाक जावपी कातीचे रोगः

१. **खरज (खोरोज)** *(Scabies)*: हो एक वशाचो रोग जावन आसा. 'सारकोप्टीस स्केबी' नांवाच्या एका सूक्ष्म किडीक लागून ह्या रोगाची लागण जाता. हो रोग संसर्गी आसा आनी एकल्याक लागून दुसऱ्याक सहज जावंक शकता.

ह्या रोगाचें पयलें लक्षण म्हळ्यार आंग खोरजप. किडीन कातीभितर बारीक बुराक पोखरिल्ले आसतात. ते ल्हवल्हव नदरेक पडूंक लागतात. ह्या बुराकांनी कीड तांतयां घालता आनी त्या वेळार कातीक बुड्डण सुरू जाता. हीं तांतयां फुटून अर्दकुटे वाडिल्ले किडे भायर सरतात. नर आनी मादीचो संबंद आयल्या उपरांत नर किड्याक मरण येता आनी मादी किडीची वाड जावन ती चड बुराक पोखरूंक लागता.

खोरेज जावपाचे कांय खास जागे आसात. देखीक- हाताच्या बोटांमदलो जागो, खांके, बोंबले भोंवतणी, पोटाचो सकयलो भाग, जांघांचो भितरलो भाग आनी जननेंद्रिया लागसार. पूण चड प्रमाणांत जायत जाल्यार खोरेज आंगभर पातळटा.

खोरजेच्या किड्याक आळाबंदाक हाडपाखातीर आंगावयले कपडे आनी वापरांतल्यो हेर गजाली नितळ आसप गरजेच्यो. रोगाची लागण जाल्यार कपडे उदकांत उकडून तांचेर फेर्र मारतात. ह्या रोगाचेर वखदां आसात, तीं अशीं- बेन्झाइल बेन्झोएट, गामा बेन्झीन हॅक्साक्लॉराइड, मोनोसल्फीराम, क्रोटामिटोन. वखदां लावचेपयलीं आंग धुवंक जाय. उपरांत खरखरीत कपड्यान आंग पुसून वखद मानेसावन पांयांच्या बोटांमेरेन सगळे कुडीक लावंक जाय.

आंग सदांच नितळ आसल्यार खोरेज जावंक पावना.

२. *चरतें (Ringworm)*: हो एक आंगार पातळपी सुक्या रंवथ्याचो रोग. कात बुरशी आसल्यार हो सुको रंवथो भायले कातींत बरे तरेन वाडटा. केंसांनी आनी नाखटांनीय हो रोग पातळटा.

चरत्याचे खूब प्रकार आसातः माथ्यांतलें चरतें, खाडांतलें चरतें, कातीचें सादारण चरतें, जांघांर जावपी चरतें, हातापायांचें चरतें आनी नाखटांचें चरतें. खाडाचें चरतें चड प्रमाणांत जाण्ट्या दादल्यांक जाता. म्हाल्याच्या वाखरांतल्यान हो रोग चड पातळटा.

कातीचें सादारण चरतें आंगाच्या खंयच्याय भागार दिसूं येता. पयलीं एक बारीक पुळी येवन उपरांत ती भोंवतणी वांटकुळी पातळत वता. मदलो कुडको बरो उरता. अशेतरेन तो सगळ्याक पातळटा. कुडीच्या भितरल्या भागांनी जावपी चरतें घामसाणीक लागून जाता. हातापांयांचें चरतें उश्ण वातावरणाक लागून जाता. नाखटांचें चरतें जातकच नाखटां दाट पूण ठिसूळ जातात आनी रोखडींच मोडटात.

ह्या रोगाआड कपडे नेमान बदलप, आंग नितळ दवरप अशी जतनाय घेवंक जाय. हाचेर कांय रंवथोनाशक वखदां मेळटात, तीं अशीं- क्लोत्रिमँझोल, मिकोनाझोल, इकोनाझोल बी.

३. *शिबां (Tenia Versicolor)*: कातीचेर वयल्यावयर पातळपी हो एक रोग. हाचो रंवथो आंगभर पातळटकच आंगार ल्हान-व्हड, वाकडे तिकडे दाग दिसतात. हे दाग धवे, हळडुवे वा चॉकलेट कोराचे आसतात. दागांवयर बारीक खवळां दिसतात. घाम चड येवपी मनशांक हो रोग चड दिसून येता. वतांत काम करपी लोकांकूय हो रोग जाता.

हो रोग आळाबंदाक हाडपाखातीर आंग सुकें दवरप म्हत्वाचें आसता. कपडे हून उदकांत धुवन घेवचे. आंगाक लावपाचीं कांय वखदां म्हळ्यार सोडीयम हायपोसल्फाइट, सल्फर, सेलीनियम सल्फाइड, टिंक्चर आयोडीन हीं आसात.

४. *पिताम (Urticaria)*: पिताम जातकच आंगभर वा आंगाच्या खंयच्याय भागाचेर दादड पातळटात आनी त्या दादडांक बरीच बुड्डण सुटता.

पिताम जावपाचीं कांय मुखेल कारणां म्हळ्यार- १. जीव चाबून- जळारां, भिकूण, म्होंवामूस आदी. २. खाणांतल्यान- कुल्ल्यो, कालवां, तांतयां, सुंगटां अशे आनी कांय हेर जिन्नस चड प्रमाणांत खाल्यार. ३. वखदांचो कसलोय परिणाम जाल्यार. ४. धुल्लाक लागून वा हवेंतल्या हेर प्रदूशणाक लागून.

पिताम जातकच ती कित्याक लागून जाल्या, हें समजून घेवप चड म्हत्वाचें. जे गजालीक लागून पिताम जाल्या, ते गजालीचो वापर करपाचें बंद करीत जाल्यार पर्थून पिताम जायना. दादड चड आयल्यार ताचेर थंडसाणीक लोशन लायत जाल्यार बुड्डण उणी जाता. मेंटीहिस्टामिन्स ह्यो गुळयो घेतल्यार पिताम उणी जाता.

५. *मुमरां (Acne Vulgaris)*: हो कातीचो रोग सादारणपणान आडमाटे चले वा चलयांक (२२ वर्सां पिरायेमेरेन) चड प्रमाणांत जाता. चलयांक मासिक पाळी सुरू जाता तेन्ना आनी चल्यांक खाडमिश्यो फुटता तेन्ना मुमरां येवंक सुरवात जाता. पयलीं तेलकट पुळयो येतात आनी त्यो ल्हवल्हव मोट्यो जावन तातूंत मातेरीसारको द्रव तयार जाता. ह्यो पुळयो फोडीना जाल्यार आपशींच सुकतात आनी कांय पुळयांचे दाग वा मावो उरतात.

मुमरां जावपाचे कांय खास जागे म्हळ्यारः पोले, नाक, खाडकी, माथें, हड्डें, फाट आनी भुजां. माथें तेलकट आसल्यार मुमरां चड प्रमाणांत जातात. मुमरांक खास अशीं वखदां नात. तेलकट, तिखट आनी गोड वस्तू चड प्रमाणांत खायत जाल्यार मुमरांचें प्रमाण वाडटा.

मुखामळ साबू लावन दिसांतल्यान तीनचार फावट धुवंक जाय. हाका लागून तेलसाण उणी जाता. प्रसाधनां बरे प्रतिचीं वापरचीं. केंस तेलकट आसल्यार शँपू घालून धुवंक जाय. व्हिटामीन ए चें लोशन मुमरांक लायत जाल्यार गूण पडटा. मुमरांनी मातेरीसारको द्रव चड आसल्यार टेट्रासायक्लिन गुळयो घेतल्यार मुमरां बरीं जातात. मुमरां फोडचीं न्हय. कारण तातूंत इन्फेक्शन जावन ताचो वायट परिणाम जावं येता.

६. *सर्पी (नागीण, सर्पसुत्तु)* *(Herpes Zoster)*: हो एक चामडेंत भितरमेरेन जावपी रोग. ह्या रोगांत उदकान भरिल्ल्यावरी वळीन फोड येतात आनी ते चडशे नेर्वांचे दिकेन जातात. सर्पी जावपाचे सदचे जागे म्हळ्यार खांके आनी कमरभोंवतणी. एका सूक्ष्म व्हायरसाक लागून हो रोग जाता. व्हायरस आंगांत पावतकच ७ ते २१ दिसांभितर पुळेर येता. उपरांत जोर येवंक सुरवात जाता. थोड्या दिसांनी उदकाचे फोड येतात. ते दुखतात आनी ल्हवल्हव मोटे जातात. आंगावयल्यो गांठी सुजतात आनी दुखूंक लागतात. दोनतीन सप्तकांनी हो पुळेर सुकता आनी ताच्यो मावो उरतात.

ह्या रोगाचेर एसायक्लोवीर नांवाचें नवें वखद सद्या आयलां. हे भायर थंडसाणीक केलामीन लोशनाचोय वापर करतात. जोर चड आयल्यार एस्पिरिन वा पॅरासिटामॉल दिवंक जाय. पुळेरांत मातेर जाल्यार अँटिबायोटिक गुळयो घेतात. हो रोग बरो जातकच शिरांनी दूख जाता.

७. *कुश्ठरोग (म्हारोग)* *(Leprosy)*: हो सांसर्गिक रोग भारतांत आनी गोंयांत पयलीं बऱ्याच प्रमाणांत दिसतालो. सद्या तो उण्या प्रमाणांत आसा. 'मायकोबेक्टिरियम लेप्री' ह्या जंतूंक लागून हो रोग पातळटा. ज्या मनशाची रोगाकडेन झगडपाची प्रतिकारशक्त उणी आसता, ताका ह्या रोगाची लागण जाता.

ह्या रोगाचे दोन मुखेल प्रकार आसातः खर (Lepromatous) आनी लेव (Tuberculoid). हांचेमदीं मध्यम प्रकारूय बरेच आसात. लेव प्रकार रोखडो बरो जाता. ह्या प्रकाराचे सुर्वेक एक वा चड शिरो (nerves) मोट्यो जातात आनी तपासतना त्यो हाताक लागतात. आंगाचेर दाग पडूंक सुरवात जातात. हे दाग हात-पांय, भुजां आनी कुल्यांचेर चड दिसतात. हे दाग धवसार आसतात आनी स्पश्टपणान दिसतात. दागांची सुवात भेरेल्ल्यावरी जाता. हे दाग सांपडटा म्हणसर घाम येवप चडकरून

जाता आनी कात सुकी खरखरीत जावन त्या भागावयल्यों संवेदना ल्यो जायत वतात.

लार रोग जाता तेन्ना शिरो चडश्यो हाताक लागनात. दाग मात ळ्या आंगार पातळटात. जांघांचेर, मुखामळार आनी पांयांचेर हे दाग आसतात. नाक सुजता, भुंवयो मोट्यो जातात आनी कान दाट तात

डॅप्सोन नांवाच्यो गुळयो नेमान घेत जाल्यार हो रोग पुरायपणान बरो वं येता. ते भायर म्हयन्यांतल्यान एक फावट क्लोफाझिमीन आनी फामपीसीन हीं वखदांय घेवचीं पडटात. वेळच्यावेळार उपाय येवजून रोग आळाबंदा हाडूंक येता.

. पैण (Eczema): हो सादारणपणान सांसर्गिक रोग न्हय. ह्या रोगाचे रच प्रकार आसात. सुर्वेक आंगाचो भाग तांबडो जावन सुजता, उपरांत चेर पुळेर येवन फुटता आनी फोड येतात. हे फोड व्हांवन चाकळां तात. ह्या रोगाचो सगळ्यांत चड प्रमाणांत दिसपी प्रकार म्हळ्यार दच्या उपेगांतल्या वस्तूंक लागून लागण जाल्लो रोग. देखीक- पस्टीक, क्रिम, पावडर, बूट, बॅग, घड्याळ, कानांतलीं रिंग, शाबू, ग आनी वखदां हांकां लागून हो रोग जावं येता. कुडीच्या खंयच्याय गाचेर पैण जावं येता आनी एका प्रकारांत आंगाचेर ल्हान वांटकुळीं वळां येतात आनी तांकां बरीच बुड्डण सुटता. ह्या रोगाआड झुजूंक ग नितळ दवरूंक जाय, नाजाल्यार इन्फेक्शन जावन मातेर जाता नी रोग चड खर जाता. पैण व्हांवतकच जो द्रव भायर येता तो नेमान पुसून काडूंक जाय. ओल्या कपड्याची घडी पैण जाल्ल्या भागाचेर दमाक सात-आठ फावट दवरूंक जाय. अशें केल्यार घाय थंड उरता नी द्रव भायर येवप सोपें जाता. दाग सुकतकच ताका झिंग क्रिम ायल्यार बऱ्याक पडटा. मातेर जाल्यार अँटीबायोटिक गुळयो घेवच्यो डटात. चड बुड्डण सुटता तेन्ना केलामिन लोशन लायत जाल्यार खाज णी जाता. नितळसाण दवरप चड म्हत्वाचें आसता.

९. चामखीळ (Warts): चामखीळ म्हळ्यार भायले कातीची जाल्ली वाड. चामखीळ एका सूक्ष्म जीवापसून जाता आनी एकट्याकडल्यान दुसऱ्याक जावंक शकता वा आंगाच्या एका भागाकडल्यान दुसऱ्या भागाकडेन वचूंक शकता.

चामखीळ खूब प्रकारचे आसतात. ल्हान भुरग्यांक हातांचेर आनी मुखामळार जातात, ते कातीच्याच कोराचे आनी सुळसुळीत आसतात. तळव्यांचेर जे चामखीळ जातात ते चेपटे आसतात आनी कातींत भितरमेरेन गेल्ले आसतात. दामीत जाल्यार ते दुखतात आनी चलतना त्रास करतात. खूब फावट बारीक बारीक चामखीळ एकठांय येवन एक व्हडलो चामखीळ तयार जाता.

चामखीळ ना करपाचीं वखदां खूब आसात. ट्रायक्लोरोअॅसेटीक अॅसिड हें सगळ्यांत म्हत्वाचें. ह्या वखदांत कापूस बुडोवन चामखीळाचेर लायतात. सॅलीसिलीक अॅसिड हेंय ह्या रोगाचेर एक बरें वखद जावन आसा. चामखीळ चड मोटे जायत जाल्यार ते मशीनाच्या आदारान काडटात. एकदां काडिल्ले चामखीळ पर्यून येवंक शकतात

१०. कोड (Vitiligo): हो रोग सर्रासपणान दिसून येता. हातूंत आंगाचो खंयचोय भाग धवो जाता. हाचें कारण अजून कळूंक ना. हो रोग खंयचेय पिरायेचेर जावं येता. आंगाचो रंग वचून धवेफुल्ल दाग पडटात. दाग चडश मुखामळाचेर आनी मानेर दिसतात. हातापांयांचेर आनी हेर भागांचेरूय दाग दिसूंक लागतात. हे दाग केन्नाकेन्नाय अकस्मात ना जातात. तशें जावपाक म्हयने वा वर्सां लागतात. पूण चडशे हे दाग वाडत वचून सगळ्याक पातळटात आनी पुराय आंग धवें जाता. ह्या रोगाचेर रामबाण वखद अजून सापडूंक ना

११. काळपुळयो (Carbuncles): ह्यो पुळयो चडकरून फाट, मान वा जांघांचेर येतात. सुर्वेक आंगार एक दाग दिसता आनी तो दुखूंक लागता. दुखण्याक जोर येवन रोग्याक अशक्तताय येता. दाग मागीर व्हडलो जावन चड पुळयो येतात. ह्या पुळयांनी मातेर जावन त्यो फुटतात आनी घाय जातात.

हाचेर वखद म्हळ्यार हे घाय सावलोनच्या उदकान धुवन काडूंक जाय. उपरांत फाव ती अँटीबायोटिक क्रीम लावन बॅंडेज करूंक जाय. सदांच शाबू लावन घाय धुल्यार ते सुजनात. हो रोग चड पातळत जाल्यार पोटांत घेवपाक पेनिसिलीन गुळयो दितात.

१२. खाज (Pruritus): कसलेंच कारण नासतना अचकित बुड्डीनशें दिसता, तेन्ना आंगाक 'खाज' वा 'लुंवलुंव' सुटल्या अशें म्हण्टात. कांय फावट गोडेंमूत, कामीण, फिग्दाचें दुयेंस, कांक्र (कॅन्सर) जायत जाल्यार अशी खाज सुटता. जाण्ट्या मनशांक कात सुकिल्ल्या कारणान अशी खाज सुटता. हाका वखद ना, पूण कांयवेळार अँटीहिस्टामीन दिल्यार बरें दिसता. थंड हवेच्या वातावरणांत हो रोग चड दिसून येता.

गुप्तभागांचेर खाज येवपाचो प्रकार ३० ते ५० पिरायेभितर चड दिसून येता. आंग नितळ दवरल्यार ती खाज उणी जाता. हाचेर क्रीम लायल्यारूय बऱ्याक पडटा.

१३. पिठें (Icthyosis): बरेच फावट कांय लोकांच्या कातीचो पिठो पडटा. कांय कारणांक लागून जल्मासावनूच कात सुकी सडसडीत आसता आनी हाताक खरखरीत लागता. कातीचीं खवळां येवंक सुरवात जाता. १ ते ४ वर्सां पिरायेच्या वेळार हो रोग सुरू जाता आनी ल्हवल्हव वाडत वता. चामडेक हात लायल्यार पिठो पडटा आनी कातीचेर कात्रे पडटात.

अशा लोकांची कात चकचकता. मुखामळार ताचो चडसो परिणाम जावंक पावना. ओंठाच्या कोनशांक कात्रे पडूंक शकतात. नाखटां दाट जावन तांचेर भेगो पडटात. अशे पिठें जाल्ले कातीक पैण जावपाची शक्यताय बरीच आसता. हाकालागून कात धुवन नितळ दवरची पडटा. चड शाबू लायत जाल्यार कात फुटूंक शकता. वताक रावल्यार असल्या रोग्याक बरें दिसता, कारण घाम येवन कातीक मात्शी थंडसाण मेळटा.

हाका खास असो उपाय ना. जतनाय म्हूण क्रीम वा लोशन आंगार लयतात.

१४. घामोळें (Miliaria): घामोळें हें दुयेंस न्हय. चड घाम येतकच आयिल्लो तो एक प्रकारचो पुळेर. घामोळें चड प्रमाणांत गिमाच्या दिसांनी येता. घाम येवन आंगावयले कपडे काडिनामतना दवरीत जाल्यार हो पुळेर उत्पन्न जाता. ल्हान भुरग्यांक हो पुळेर चडसो येता.

घामोळें खांक्यांनी वा फाटीचेर चड सांपडटा. ताका खास उसो उपाय ना. आंगाची नितळसाण दवरप, नितळ कपडे घालप ही पुळेराआड जतनाय घेवंची पडटा. घामोळयाचें प्रमाण चड आसल्यार पावडर वापरतात.

- डॉ. पद्मनाभ रातांबोंली

- डॉ. दयानंद राव

आयुर्वेदीय चिकित्साः आयुर्वेदांत कुश्ठरोगाचे वट्ट १८ प्रकार सांगल्यात. तातूंतलीं ७ महाकुश्ठं जाल्यार ११ क्षुद्र कुश्ठं आसात. वातादि त्रिदोशाच्या योगान कुश्ठचे सात प्रकार आसातः वातजन्य, पित्तजन्य, कफजन्य, वातपित्तजन्य, पित्तकफजन्य, कफवातजन्य, त्रिदोशजन्य.

महाकुश्ठंः *कपालकुश्ठ-* काळसर तांबडे. रुक्ष आनी खरखरीत. वेदना अदीक आसतात. हाचेर उपाय म्हूण वावडिंग, सुंठ, मिरयां, पिंपळी, हरडा, बेहडा आवळकाठी, नागरमोथा, चित्रक, बचनाग वेखंड गोड, समभाग घेवन ताचो कल्क करून लेप लायतात. *औदुंबरकुश्ठ-* शूल, दाह. रंग तांबडो. कात पिकपाचो संभव चड आसता. *मंडलकुश्ठ-* धवो रंग, कठीण, ओलसर, तुळतुळीत, मंडलाकार. उपाय म्हूण चित्रकाच्या कल्पाचो लेप घांसून घांमून लायतात. ताचेर निर्गुंडीच्या बियांचो लेप लायतात. *सिध्मकुश्ठ-* धवे, तांबसर, कात पातळ, दुदया फुलाच्या रंगाची. हो रोग कमराच्या वयल्या भागांत जता. उपाय कार्पासिकापत्रादिलेप, मूलकबीजलेप, गंधकादि लेप, रसादिलेप, कासमर्दकबीजादि लेप.

क्षुद्रकुश्ठंः *एककुश्ठ-* धर्मविरयत, नुस्त्याच्या खवळांभशेन. *चर्मकुश्ठ-*

हत्तीच्या चामड्यासारके दाट. *किटिभकुश्ठ-* खरखरीत, रूक्ष, खाजयुक्त. *वैपादिकुश्ठ-* हातपांय फुटून तांकां भेगो पडटात. वेदना जातात. *असलकुश्ठ-* खूब खाज येता. फोड तांबड्या रंगाचे आसतात. *दद्रुमंडळकुश्ठ-* खाजयुक्त, तांबडे ल्हान फोड. *चर्मदलकुश्ठ-* तांबड्या रंगाचे. खाज येता, स्पर्श सहन जायना, दाह जाता. *पामाकुश्ठ-* बारीक पुळ्यो येतात, तातूंत लस व्हांवता, खाज येता. *कच्छुकुश्ठ-* पामकुश्ठाचो उग्र प्रकार. *विस्फोटककुश्ठ-* काळसर तांबडे, पातळ कातीचे फोड. *शतारुकुश्ठ-* तांबसर रंगाचे, दाह वेदना खूब. आंग व्रणांनी भरता, किडे पडटात. *विचर्चिका-* श्यामवर्णी, खाजयुक्त; फोड, स्राव खूब जाता.

उपायः गुंजादिलेप- गुंजा आदी १८ वखदां एकठांय घेवन तांचो लेप लायल्यार गजचर्म, दद्रु कंडू हांचो नाश जाता. आरग्वधलेप- बाहत्याच्या पाल्याचो लेप. गजचर्म, दद्रु, पामा, विचर्चिका हांचेर उपयुक्त. पिप्पल्यादि लेप- पिंपळी, करंज, तुळस, कोश्ठ, गोरोचन, चित्रक ह्या स वखदांचो लेप किटिभकुश्ठाचेर उपेगी पडटा. शिलादि लेप- मनशीळ, हिराकस, मोरचूद हीं तीन वखदां गायच्या मूतांत वांटून तांचो लेप करतात. किटिभ, विसर्प हांचेर उपेगी पडटा. शिरसादितैल- धोत्र्याच्यो बियो आनी सैंधव उदकांत वांटून ताचो कल्क करून आनी शिरसाच्या तेलान सिध्द करतात. हें तेल वैपादिक कुश्ठाचेर गुणकारक जावन आसा.

दद्रू, किटिभ हांचेर फुडले लेप उपेगी थारतात. मूलकबीजादिलेप (मुळ्याच्यो बियो), आरग्वधपत्रलेप (बहाव्याचो पालो), प्रपुनाटबीजादिलेप (तायखिळ्याच्यो बियो), विडंगादि लेप (वावडिंग), दूर्वादि लेप. सिंदूरादिलेप- पांयाकुश्ठाचेर उपेगी. बृहात्सिंदूराहातैल हें २२ वखदांचें तेल पामा, विचर्चिका, कच्छु, विसर्प हांचेर उपेगी.

पोटांत घेवपाचीं वखदांः गुग्गुलुसेवन, खदिरारिश्ट, महाखदिरघृत, पंचनिंबचूर्ण, मंजिश्ठादिकाढो, भल्लातकावलेह, त्रिफलादिगुटिका, विडंगादि चूर्ण.

- शरदिनी डहाणूकर

जनावरांचे कांय कातीचे रोगः जनावरांमदीं कातीच्यो जल्मजात विकृती चडश्यो दिसून येनात, पूण फुडें कातीचेर पडिल्ल्या भाराक लागून जाल्ल्या रोगांचें प्रमाण चड आसता. येरादारीखातीर वापरिल्ल्या जनावरांचे कातीक खोगीर वा हेर गजालींच्या घर्शणाक लागून पर्थून पर्थून सूज येवन थंयचो भाग दाट जाता. कांय फावट थंयचे कातीर घाय जातात. सुक्ष्मजंतू, व्हायरस हांकांय लागून जनावरांक कातीचे रोग जातात. मनशाक जावपी कातीचे कांय रोग आनी तांचीं लक्षणां जनावरांमदींय बरेच फावट दिसतात.

जनावरांचे कातीच्या रोगाचेर सॅलिसिलीक ॲसिड, गंधक आनी प्रतिजैव वखदां उपायाचे नदरेन वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

कात्यायनी बाणेश्वरः शाक्तपंथीय लोकांची एक देवता. सप्तशतीच्या देवी कवचांतल्या ३ ते ५ व्या श्लोकांत 'कात्यायनी' ही आदिमाया आदिशक्ती नवदुर्गेचो सवो अवतार म्हळां. ते श्लोक अशेः

प्रथमं शैलपुत्रीति, द्वितीयं ब्रह्मचारिणी,
तृतीयं चन्द्रघण्टेति, कूष्माण्डेति चतुर्थकम्,
पंचमं स्कन्दमातेति, षष्ठं कात्यायनिती च,
सप्तमं कालरात्रिश्च, महागौरीति, चाष्टमम्,
नवमं सिध्दिदात्री च नवदुर्गाः प्रकीर्तितः।

कात्यायन ऋषीन तिची आराधना केली. ती सान कुमारिका जावन ताच्या आश्रमांत रावली. देखून तिका 'कात्यायनी' हें नांव पडलें.

स्कंदपुराणांत हे देवतेचो उल्लेख मेळटा. परशुरामान आपली भूंय कश्यपाक दान केली. उपरांत स्वताखातीर सुवात निर्मूंक सह्याद्रीच्या रामघाटावेल्यान बाण माल्लो आनी दर्याक पयस धुकल्लो. ते सुवातेक 'सप्तकोंकण' म्हणपाक लागले. ताणें मदले सुवातेर जंय बाण मारिल्लो थंय बाणवल्ली (आतां बाणावली) म्हणपाक लागले. परशुरामाक, ह्या बाणावली गांवांत कात्यायनीचें देवूळ बांदचें, असो ब्रह्मबाणी वरवीं साक्षात्कार जालो. ताणें ते प्रमाण थंय कात्यायनीचें देवूळ बांदलें.

साश्ट म्हालाच्या बाणावली गांवांत कात्यायनी बाणेश्वराचें देवूळ आदल्या काळासावन आसलें. १५४० ते १५४५ च्या सुमाराक पोर्तुगेज आनी जेजूईत कॅथॉलिक मिशनऱ्यांनी हेर देवळांवांगडा ह्याय देवळाचो विध्वंस केलो. देवूळ मोडटकच देवतेच्या म्हाजनांनी देवतेची मूर्त एका ल्हान व्हड्यांतल्यान अरबी दर्यांतल्यान दक्षिणेक कारवार हांगा केली. अंकोला म्हालांतल्या बेळेकरी गांवांत दर्या वेळेर देवीची थापणूक जाली.

एक फावट पोंवळेकार नांवाच्या वेपाऱ्यालो मचवो दर्याच्या चिखलांत रोमलो. तेन्ना वेपाऱ्यान ह्या संकश्टांतल्यान सोडयल्यार आपूण मचव्याच्या आकाराचें देवूळ बांदतलों, अशें सांगून घेतलें. मचवो बरे तरेन पावला आनी ताका तातूंत खूब फायदो जालो. वेपाऱ्यान खोशी जावन मचव्याच्या आकाराचें देवूळ बांदलें, थंय देवीची थापणूक केली. मंगळारा माघ शुध्द नमी दिसा देवीची नवे वास्तूंत प्रतिश्ठापना केली. हें देवूळ बेळेकेरी सावन दक्षिणेक सुमार तीन किमी. अंतराचेर अवर्शें गांवांत श्री भूदेवी हे थळावे देवतेचे मान्यतायेन बांदलें.

देवीचें रूपः देवीचें रूप कुमारिकेचें आसून तिच्या उजव्या हातांत तलवार आनी त्रिशूळ, दाव्या हातांत शंख आनी महिषासुराची जिबली आसा. तिची मान फुडलेवटेन (सन्मुख) बागवल्ली आसा.

श्री बाणेश्वराचें लिंग, गणपतीची मूर्त, रामपुरुष, ग्रामपुरुष, निराकार, वाठाराचो राखणदार, शाबरी तंत्रांतलो काळभैरव आनी दाड हे दोगूय गण, हो कात्यायनीचो परिवार जावन आसा.

संस्थापक जाळवणदारः प्रभु, कीर्तनी, गुरव, जोशी, हे ह्या देवळाचे संस्थापक जाळवणदार आसात.

म्हाजन कुळावी भजकः प्रभू, किर्तनी, शेणय, गांवकार, आबाडे नायक डांगी हे देवीचे म्हाजन, घार्से, भट, बाणावलीकर, नायक, नायक सलत्री, शानभाग, शेणय, बाळीगा हे कुळावी तर थळावे लोक, बेळेकेरीचे खारवी आनी हेर जायतो लोक तिचो भजक आसात.

जामदग्न्य, भारद्वाज, अत्री, कश्यप, कौशिक, कौंडिण्य आनी वत्स गोत्रांचे लोक देवीचे कुळावी आसात.

मुखेल उत्सवः देवीची पालखी भायर काडटना खारवी घुडी धरतात. प्रभू आरत-घांट तर किर्तनी ताळ घेतात. दर शुक्ल नमीचे राती देवीची पालखेंतल्यान मिरवणूक काडटात. आश्विन आनी माघांतल्या पाडव्याक कौल-प्रसाद जाता. आश्विन शुध्द पुनवेक ग्रामपुरसाचो भार गांवकाराचेर येता. तो तापिल्ल्या तेलांतल्यान वडे काडटा. गांवकार घराण्याक सुतक वा सुयेर आसल्यार प्रभु कुटुंबांतल्या मनशाचेर भार येता.

वैशाखांतली वसंत पूजा (पानकपूजा) आनी माघ तशेंच आश्विन शुध्द नमीचे उत्सव, आश्विन शुध्द दसमीचें 'कुमारिका पूजन' हे म्हत्वाचे उत्सव आसात.

कात्यायनीचें संगमरवरी फातराचें एक देवूळ महाराष्ट्र राज्यांत 'कोल्हापूर' हांगा आसा. नवी दिल्लीसावन बारा किमी. अंतराचेर छतरपूर हांगाय तिचें देवूळ आसा. थंय कात्यायनी ट्रस्टाचें व्हड हॉस्पिटल बांदपाचें काम चालू आसा. कात्यायनीचो एक मठ मंगळूराक आसा.

कात्यायनीचें स्तोत्र अशें:

सर्व मंगल मांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधके।
शरण्ये त्र्यंबके गौरी कात्यायनी नमोस्तुते ।।
शरणागत दीनार्त परित्राण परायणे।
सर्वस्यार्ति हरे देवी कात्यायनी नमोस्तुते ।।

- प्रा. उल्हास वि. पै. भाटीकार

काथोः नाल्ल आनी सुपारी हेभायर आंबो, आंबाडो हांचे घट बियेचेर वा फळाच्या भितरल्या कवचाचेर आशिल्ल्या केंसाळ आवरणाक 'काथो' (coir) अशें म्हण्टात.

माडाचो 'पिडो' वा 'शेवक' हांच्याय तंतूंक वा धाग्याक काथो अशें म्हण्टात. पूण सादारणपणान नाल्लाची निबर तिकतिकीत कट्टी आनी वयली साल वा कात हांच्यामदल्या धाग्यांच्या मोव आवरणाक काथो अशें

…त. काथो हो भायले कातीचो (सोण्णाचो) एक भाग आसता. ह्या …याचें वजन नाल्लाच्या वट्ट वजनाच्या ३५ % आसता.

संयोजनः सकयल दिल्ल्या कोश्टकांत दाखयिल्ल्याप्रमाण काथ्याच्या …याचें रसायनीक संयोजन नाल्लाचे पिरायेचेर आदारित आसता.

…मुके कातींत जैव पदार्थाचें (organic matter) प्रमाण ९५ % जाल्यार …जां (mineral ash) चें प्रमाण ५% आसता. धाग्यांभितर हें प्रमाण …+१% अशें आसता.

(काथ्यांत वूल भरसून), पांयपुसणीं, गादयो आनी सोफा वा मोटार गाडयांची सीटां, वाहनां आनी रेल्वे उद्येग, नाजूक वस्तूंचे पॅकिंग, वातानुकुलिन उपकरणां, बोटींचे आनी व्हड्यांचे उद्येग, वायू गाळणी, तेल गाळणी (ऑलिव्ह तेल), दर्यांत खोलमेरेन घाल्ल्यो केबल्स, नुस्त्याचीं जाळीं विणप, तरेकवार झाडू आनी ब्रश तयार करप, गोरवां आनी हेर पोशिल्ल्या जनावरांखातीर दावीं, राजू आनी दोरयो, रेवेंच्यो पोतयो आदी सगळ्या वस्तींनी काथ्याचो भोव उपेग जाता.

नाल्लाचे प्रकार	सुक्या वजनाच्या आदाराचेर घटकांची टक्केवारी				
	टी. एस्. एस्.	पेक्टीन	हेमिसेल्यूलोज	सेल्यूलोज	लिग्नीन
जाण्टो नाल्ल					
(अ) कात/सोण्ण	२६.०	१४.२	८.५०	२३.९	२९.२
(ब) काथो	५.२	३.०	०.२५	४३.४	४५.८
तरणो नाल्ल					
(अ) कात/सोण्ण	२९.०	१४.८	८.१०	१९.२	३१.६
(ब) काथो	१६.०	२.७	०.१५	३२.९	४०.५

काथ्याचे प्रकारः सैमीक अवस्थेंत काथो म्हळ्यार ल्हान (३-५ …मी.), मध्यम (५-१५ सेंमी.) आनी लांब (१५-३५ सेंमी.) धाग्यांचो … तंतूंचो, भुशाक लागून एकठांय उरिल्लो एक चोमो. हो चोमो पिंजून …तू वेगळे करूं येतात. यांत्रिक पध्दतीन वा हातान हे तंतू वेगळे करून …चो काबळो तयार करतात. खुसोवणी वा पिंजप केल्या उपरांत ताचे …न विभागांत वांटे जातातः १. शेंदऱ्यो तयार करपाचे धागे २. लांब वा …टवे धागे ३. काबळो.

मोटवे धागे आनी काबळो भरसून आनी वळून केन्नाय 'कुल्लां' …शिल्लो धागो तयार करतात. ह्या धाग्याचो उपेग रबरमिश्रित काथो …यार करपाखातीर जाता.

शेंदऱ्यो तयार करपाचो धागो तरण्या नाल्ल्यांतल्यान (१० ते ११ …यने पोरन्या) काडटात. शेंदऱ्यांचीं वा राजवांचीं आनी दोरयांचीं सुतां …तपाखातीर हो सगळ्यांत लांब आनी लवचिक असो धागो वापरतात. १००० सोण्णां, ८०-१०० किग्रॅ. वजनाचे धागे दिवंक शकतात.

मोटवे धागे लांबायेन उणें आशिल्ल्यान तांचो उपेग सारण, झाडू करपाखातीर जाता. हाच्यो १ बांदणी, २ बांदणी आनी ३ बांदणी अश्यो प्रति आसतात. ३ बांदणी प्रतिचो धागो सगळ्यांत लांब आनी सगळ्यांपरस बरो आसता. चडशा फावट ताका काळो रंग दितात आनी मागीर ताचें १३ किग्रॅ. वा १५ ते २०० किग्रॅ. मेरेन गठ्ठे बांदतात.

काबळो हो सगळ्यांत ल्हान धागो. ताचो उपेग गादयो, खुर्च्यो वा सोफांखातीर जाता. १००० सोण्णां, ५० किग्रॅ. मोटवो धागो आनी १०० किग्रॅ. काबळो दिवंक शकतात.

गुणधर्म आनी उपेगः काथ्याचेर दर्याच्या उदकाचो कांयच परिणाम जायना. चुनो आनी सोडियम सिलीकेट भरशित जाल्यार ताचेर उज्याचोय परिणाम जायना. ताची उश्मीय संवाहकता (thermal conductivity) उणी उरिल्ल्यान निरोधक (insulator) म्हूण ताचो बरोच उपेग जाता. काथो आपल्या वजनापरस आठ पटीन चड उदक शोषून घेवंक शकता. उदकांत विरगळपी पोटॅश मेळोवपाचे नदरेंतल्यान ताचो …पेग जाता. सोण्णाच्या गोबरांत लेगीत २५-३५% पोटॅश आसता. लाकडाच्या अंशाचें प्रमाण काथ्यांत आशिल्ल्यान ताचो उपेग लांकडाचेर वाडपी अळम्यांखातीर (धिंग्री अळंबी) जाता

काथ्याचे काजळेचो उपेग लांकूड तिगोवपाखातीर जाता. हे काजळेचो उपेग कच्च्या लोखणाचे निर्मणेखातीर आनी घरगुती वापराखातीर जाता. काथ्याचे वेगवेगळे उपेग जातातः शेंदऱ्यो आनी मॅटिंग, कपडो, नकली छतां आनी ध्वनि निरोधक, गालिचे, कांबळी

काथो उत्पादनः रबरमिश्रित काथो तयार करपाखातीर आनी यांत्रिक पध्दतीन काथ्याचे धागे तयार करपाखातीर डावनस् डिकॉर्टीकेटर सर्रासपणान वापरतात. सोण्णां उदकांत भिजयल्याबगर वा कुसयल्याबगर पिंजपाचे हे प्रक्रियेंतल्यान मोटवो धागो आनी काबळो मेळटा.

सगळ्यांत बरे प्रतिचो धागो नाल्ल पांचव्या रंगाचो आसतना तांची सोण्णां काडटकच मेळटा. हीं सोण्णां काडून तीं एका फोंडांत उदक घालून तातूंत फुगत घालतात. हांचेर सुक्ष्मजीव प्रक्रिया जावन ती कुसपाखातीर ६ ते १२ म्हयने वतात. न्हंयची खाडी वा खारसाणीचें उदक सोण्णां कुसोवपाखातीर चड उपेगाचें थारता आनी हाका लागून काथ्याक झगझगीत कोर मेळटा.

सोण्णां मोव जाल्या उपरांत तांकां लांकडाचे खुंटयेन, चड करून चिचेच्या लांकडाचे खुंटयेन धोडायतात. हाका लागून काथो आनी भुसो पुरायपणान वेगळो जाता. उपरांत तो सुकोवन ताका हातान वा चक्राचेर कातततात.

काथो उत्पादकः भारतांतलें केरळ राज्य काथ्याच्या उत्पादनांत बरेंच फुडें (१,४७,००० टन) आसा. श्रीलंका, बांगलादेश आनी झांझीबार काथ्याचें उत्पादन उण्या प्रमाणांत करतात. श्रीलंका, थायलंड, केनिया, टांझानिया आनी सेशल्स हे देश ठिसूळ धागो आनी काबळो उत्पादनांत मुखार आसात. काथ्याचें उत्पादन करपी संवसारांतले मुखेल देश १९७१ तले आंकडेवारीप्रमाण अशे आसातः भारत (१६१ हजार टन), श्रीलंका (१०० हजार टन), टांझानिया (८.५ हजार टन), बांगलादेश (८.५ हजार टन), थायलंड (३.५ हजार टन), फिलीपिन्स (२.५ हजार टन), ब्रह्मदेश (२.२ हजार टन), केनिया (२ हजार टन), सेशल्स (१.९ हजार टन), मलेशिया (१.५ हजार टन), मोझांबीक (१ हजार टन) आनी मोरोक्को (०.५ हजार टन). संवसारांतलें वट्ट उत्पादन २,८९,९०० टन इतलें आसा. काथ्याच्या उत्पादनांतल्यान भारताक बरेंच परकी चलन मेळटा. देशांतल्यान १९७१ त ५४,२५२ टन काथो उत्पादनाची निर्यात जाली आनी तातूंतल्यान १४३.६ दशलक्ष रुपयांचें परकी चलन मेळळें. निर्यात जरी सद्यामेरेन तशीच आसा तरी काथ्याच्या दरांत वाड जायत आसा.

काथो रोखडोच पेट घेता पूण सवकसायेन जळटा, हाका लागून गांवगिऱ्या वावरांनी चूली पेटोवपाखातीर ताचो उपेग करतात. गोंयांत खावपाचे जिन्नस शिजोवपाखातीर सोण्णांच्या उज्याचो उपेग करतात. तो भट्टी वा खोर्न पेटोवपाखातीरय वापरतात.

फाटीच्या कण्याचे आनी तंत्रिका तंत्राचे (Nervous System) विकार

आशिल्ल्यांक काथ्याचे पातळ गावयांचेर न्हिदपाची डॉक्टर शिफारस करतात. काथ्याची उश्मीय संवाहकता उणी आशिल्ल्यान गिमाच्या दिसांचे गरमेंत काथ्याच्या हांतरुणाचेर न्हिदिल्ल्यान शीतळसाण मेळटा.

गोंयांतलें काथ्याचें उत्पादनः गोंयच्या 'कळंगूट' जातीच्या नाल्लाचें सोण्ण 'बाणावली' जातीच्या नाल्लापरस चड दाट आशिल्ल्यान ताचो काथो तयार करपाखातीर चड उपेग जाता. सोण्णां कुसोवन काथो काडपाचो उद्येग चोपडें न्हंय (शिवोले-कोलवाळ) आनी तेरेखोल न्हंय (केरी-पेडणें) हांगा चड जाता. म्हापशां आनी दिवचल (कारापुर) हांगाच्या उद्येगीक वसाहतींनी दोरयो तयार करपाखातीर काथ्याचे धागे काडपाचो उद्येग चलता.

- मिंगेल ब्रागांझ

कादंबरी: एक दीर्घ कथात्मक गद्य साहित्यप्रकार. इंग्लीश 'नॉव्हल' ह्या उतराचो कादंबरी हो भारतीय/कोंकणी पर्याय आसा आनी 'बाणभट्ट' हाच्या कादंबरी ह्या संस्कृत कथात्मक ग्रंथाच्या नांवावयल्यान तो भारतीय भाशांनी आयलो.

अनुभूतिच्या आदाराचेर वास्तव चित्रण करपाखातीर खूबशीं पात्रां आनी बऱ्योच घडणुको कथानकांत गुंथून विस्तारान रचिल्ल्या गद्य साहित्यप्रकाराक कादंबरी म्हण्टात. कोंकणींत ताका नवलकथा अशेंय म्हण्टात. कोंकणीतलो पर्याय इंग्लीश उतर 'नॉव्हल' (Novel) म्हळ्यार कितें तरी नवें दिवपी, हाचेवयल्यान 'नवलकथा' वा 'नवलकाणी' ह्या रुपान आयलो.

मनोरंजन हो नवलकथेचो हेत आसलो, तरी प्रबोधन हो तिचो मुखेल हेत आसा. सर्जनशील बरोवपी अणभवाच्या कसार घासून विंगड विंगड पात्रांचें आनी घडणुकांचें जेन्ना विस्तारपूर्वक चित्रण करता, तेन्ना पुराय समाजवेवस्था वास्तवरुपान वाचप्यामुखार उबी रावता. हाकाच लागून नवलकथा म्हळ्यार खासा थळ, काळ आनी समाज हांचो एकैतरेचो इतिहास अशेंय मानतात.

साहित्याक गद्य परंपरा नाशिल्ली तेन्ना हो प्रकार महाकाव्याच्या रुपान रचताले. रामायण, महाभारत हीं पूर्विल्ल्या काळांतलीं महाकाव्यां भारतांत सगळ्या लोकांच्या वळखीचीं आसात. हेर कडेनूय 'रोमान्सी' वा 'फॅब्लो' ह्या नांवान पद्यकाणयो बरयताले. जादू, चमत्कार, पराक्रम हातूंतल्यान आदर्शवाद जागोवपी ह्यो काणयो चडश्यो राजा, सरदार वा शिलेदार हांचेर बरयिल्ल्यो आसताल्यो.

१६०५ वर्सा मिंगेल द सेरवांतिश हाणें बरयिल्ली 'दाँ कियोते' (डॉन क्विझोट) ही आयचे कादंबरीकडेन नातें सांगपी पयली कादंबरी, अशें म्हणूं येता. अवेव्हारी आदर्शवादाच्यो भगलो मारून बरयिल्ले हे कादंबरींत त्या काळावयल्या पद्यकाणयांचीं फकाणां मारून आर्विल्ल्या नवलकथेची बुन्याद घाली. पूण कल्पनाविलासान रंगयिल्ल्या काणयांचो प्रकार वचूंक खूब काळ लागलो.

'रेनासेंस' (प्रबोधनकाळ) च्या उपरांत छापणावळीची उदरगत जाली. शिक्षणाचो प्रसार आनी व्यक्तिस्वतंत्रताय हांका लागून अभिरुची आनी अभिव्यक्ती दोनूय गजालींक मेकळेंपण मेळ्ळें. दरबारी, झुजारी हांचेमदीं घुस्मटिल्लें साहित्य मेकळें जालें. लेखकांनी सादारण मनशांचेर आनी तांच्या जिवितांतल्या घडणुकांचेर बरोवंक सुरवात केली. महाकाव्यां, वीरगाथा ह्यो गजाली फाटीं पडल्यो. सर्वगुणसंपन्न नायक आनी दुराचारी खलनायक ह्यो संकल्पना फाटीं पडल्यो. सादारण मनीस आपल्या बऱ्या वायट गुणांसकट कादंबरीचो नायक जालो.

विस्तार हो कादंबरीचो खाशेलो स्वभाव जाल्ल्यान केदोय व्हड आंवांठ घेवपाची कादंबरीकाराक मेकळीक मेळ्ळी. समाजांतलीं धोंगापोंगा दाखोवन आनी मनोविश्लेशणाच्या आदारान व्यक्तिचित्रण करून कादंबरीन लोकांक अंतर्मुख करून स्वताभितरले दोश निवळावपाक प्रवृत्त केले. आजूय कादंबरी समाजाची विवेकबुद्द जागोवपाचो वावर सातत्यान करता.

सद्याक नवलकथा तरेकवार रुपांनी आमचेमुखार येता. इतिहासीक, विज्ञानीक, रहस्य वा गुप्तहेर अशीं विशयानुरुप तिचीं रुपां आसात. कादंबरी सगळ्या आंगांनी फुलपाखातीर संवसारीक साहित्याच्या मळार म्हत्वाचो वावर करपी लेखक म्हळ्यार चार्लस् डिकन्स, फ्लॉबेअर, एमिल झोला, हेन्री जेम्स, हेमिंग्वे, डॉस्टोव्हस्की, टॉलस्टॉय, डी. एच्. लॉरेन्स, जेम्स जॉयस, फ्रांझ काफ्का, सार्त्र, काम्यू हे जावन आसात. सद्याच्या काळांत गाब्रियल गार्सिया मार्केझ ह्या दक्षिण अमेरिकन लेखकान आपले आगळे शैलीक लागून संवसारभरच्या टीकाकारांचें लक्ष आपलेकडेन ओडलां.

भारतांत नवलकथेचो जल्म सुमार सवायशीं वर्सां आदीं जालो. मराठींत बाबा पद्मनजी, हरि नारायण आपटे हांणी युरोपीय धर्तेचेर पयल्यो नवलकथा बरयल्यो. पूण नवलकथेक भारतीय बसका दिवपाचो वावर विसाव्या शतमानांतले बरोवपी बंकिमचंद्र, रवींद्रनाथ टागोर, शरदचंद्र चटर्जी, प्रेमचंद्र हांणी केलो.

हेर भारतीय भाशांनीय कादंबरीची पावंड्यापावंड्यान उदरगत जाली. ओडिया भाशेंत फकीर मोहन सेनापती, राधानाथ राय, मधुसूदन राव हे कादंबरी बरोवपी पयले लेखक अशे समजतात. आर्विल्ल्या काळांत गोपीनाथ महांती, कान्हुचरण महांती, कमलाकांत दास आनी राजकिशोर पटनाइक हांणी नामना जोडल्या. असमिया भाशेंत रजनिकांत बर्दोलोई, देबचंद्र तालुकदार आनी दंडिनाथ कलिता हांणी कादंबरीच्या मळार बरपावळ केल्या. कन्नड साहित्यांत पयलीं स्वतंत्र कादंबरी म्हळ्यार रेंट्ल वेंकट सुब्बराव हाची 'केसरी विलास' (१८९५). आर्विल्ल्या काळांतले म्हत्वाचे कादंबरीकार शिवराम कारंत, के.व्ही. पुट्टप्प, देवुडू, अ.न. कृष्णराव हे जावन आसात. स्वतंत्रताये उपरांत कन्नड साहित्यांत कादंबरीची निर्मणी व्हडा प्रमाणांत जाली आनी हातूंत यशवंत चित्ताल, शांतिनाथ देसाई, यू. आर. अनंतमूर्ती, त्रिवेणी, अनुपमा निरंजन हांचो बरोच हातभार आसा. गुजराती साहित्यांत नंदशंकर मेहता हाची 'करण घेलो' ही पयली कादंबरी अशें मानतात. गोवर्धन त्रिपाठी हाची 'सरस्वतीचंद्र' ही गुजरातींतली सगळ्यांत श्रेष्ठ कादंबरी, अशें जाणकारांचें मत आसा. पन्नालाल पटेल, के. एम्. मुन्शी, झवेरचंद मेघाणी, रमणलाल देसाई हे गुजराती भाशेंतले हेर नामनेचे कादंबरीकार आसात.

तेलगु भाशेंत अस्तंती साहित्याच्या प्रभावान कादंबरी बरपावळीक सुरवात जाली. १९७३ त कडवल्ली रामचंद्रुडू हाणें धर्मवती विलासणी ही कादंबरी उजवाडायली. गुडपाटी वेंकटाचलम्, उन्नव लक्ष्मीनारायण पंतुलु, हे ह्या शतमानाचे सुर्वेक, जाल्यार सद्याच्या काळांत पोला प्रगडा सत्यनारायणमूर्ती, वासिरेड्डी सीतादेवी, रंगनायकम्मा, परिमला सोमेश्वर एस्. आर्. नंदी ह्या कादंबरीकारांनी नामना मेळयल्या.

तमीळ साहित्यांत कादंबरी बरोवंक वेदनायकम् पिळ्ळै हांणी सुरवात केली. स्वतंत्रतायेउपरांत के. राजवेलू, पुन्कुंड्रन ना. पार्थसारथी, का. ना. सुब्रह्मण्यम् हे जाल्यार ह्या पुराय शतमानाचे नदरेंतल्यान नारण दुरैक्कळान्, कल्की, एम्. वरदराजन्, हे सारके कादंबरीकार म्हत्वाचे आसात.

पंजाबी साहित्यांत कादंबरीक खाशेली सुवात आसा. अठराव्या शतमानांत मोगलांच्या अत्याचारांआड जागृताय करपाखातीर भाई वीरसिंह हाणें क़ादंबरी बरोवंक सुरवात केली. नामना आनी मान्यताय मेळिल्लो पंजाबींतलो पयलो कादंबरीकार म्हूण नानकसिंग हाचें नांव घेतात. जसवंतसिंग 'कंवल', गुरदियालसिंग, कर्तारसिंग दुग्गल, अमृता प्रीतम हांचींय नांवां कादंबरीच्या मळार नामनेक पावल्यांत.

मराठी साहित्यांत पयली कादंबरी खंयची हाचेर मतभेद आसात. कांय जाणांच्या मतान बाबा पद्मनजी हाची 'यमुनापर्यटन' ही पयली कादंबरी, जाल्यार कांय जाण लक्ष्मणशास्त्री हळबे हाची 'मुक्तामाला' ही पयली कादंबरी अशें मानतात. हरिभाऊ आपटे, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, विश्राम बेडेकर, श्री. ना. पेंडसे, गो. नी. दांडेकर, उध्दव शेळके, व्यंकटेश माडगुळकर, श्री. ज. जोशी, जयवंत दळवी, भालचंद्र

ाडे, अरुण साधु ह्या सारक्या लेखकांनी आपली खाशेली सुवात मराठी ादंबरीच्या मळार दवरल्या.

मल्याळम् भाशेंत नेटुन्नाटी हांची 'कुंदलता' ही पयली कादंबरी. सी. वी रामन पिळ्ळा आनी चंतू मेनन हांकां मल्याळमांतले नामनेचे कादंबरीकार म्हूण वळखतात. पी. केशवदेव, वैक्कम् मुहंमद बपीर, तळी शिवशंकर पिळ्ळा, एस्. के. पोट्टेकट्ट, पी. सी. कुट्टीकृष्णन्, ार, कोविलन्, के. सुरेन्द्रन्, पुन्नाटिल् कुंजब्बुल आनी पारप्पुरतु हेय कादंबरीकार बरीच बरपावळ केल्ल्यान कादंबरीच्या मळार नामनेक ल्यात.

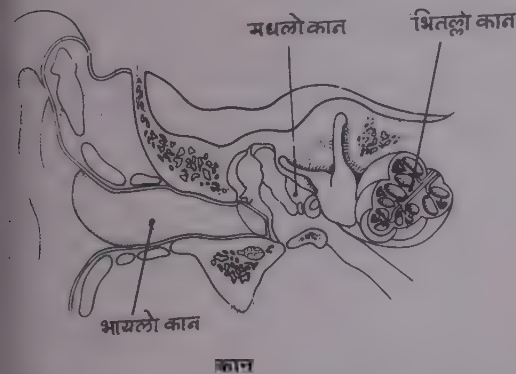
प्रेमचंद्र, शिवपूजन सहाय, वृंदावनलाल हृदयेश, भगवतीशरण वर्मा, ाला, चंद्रगुप्त विद्यालंकार हे हिंदी साहित्यांतले नामनेचे लेखक सात. तांणी हिंदी कादंबरीक नवें मोडण दिलें जाल्यार उर्दू साहित्यांत गेंद्रपाल, काजी अब्दुस सत्तार, राही मासूम रजा हे नामनेचे ादंबरीकार आसात.

कोंकणीच्या मळार शणै गोंयबाब हाची गोमन्तोपनिषत् दुसरें खंड ांतली 'संवसार बुट्टी' ही पयली नवलकथा. साहित्यिक परंपरा ोदित आशिल्ल्यान आनी विंगड विंगड लिपींनी वांटून गेल्ल्यान कणी कादंबरी उपेक्षित उरली. सद्याक देवनागरी लिपींतल्यान बरीच ादंबरी बरपावळ जाल्या. रोमी लिपींतल्यान 'रोमांसी' ह्या नांवान ळखुपांत येवपी बऱ्योच कादंबऱ्यो उजवाडाक येतात. कन्नड लिपींत . जे. पी. साल्दाना हाणें इतिहासिक कादंबऱ्यो बरेतरेन बरयल्यात.

- दामोदर मावजो

पूरक नोंदः कोंकणी साहित्य

कान: आयकुपाचो अवयव. हाचो उपेग कुडीचो समतोल ्खपाखातीर जाता. अपृष्ठवंशी (invertebrates) प्राण्याक कान नासतात, ण थोड्या किडींनी (insects) कांय वेगवेगळ्यो मांडावळी आसतात, ांचेवरवीं तांकां हवेंतलो कंप (vibration) जाणवता आनी कुडीचो मतोल राखूंकूय मदत जाता.

कान

कानाचे तीन वांटे स्पश्ट दिसून येतातः भायलो कान, कानाच्या पड्ड्यापसून कानपट (hinna) मेरेन. भितल्लो कान, जो कवटेच्या हाडांभितर आसता आनी मदलो कान, जो ह्या दोनांच्याय मदीं आसता. भायल्या कानाचें कानपट आनी घोल अशे दोन भाग आसतात. कानपट हें कास्थिल (cartilagenous) आसता. घोल कातीन धांपिल्ली आसता आनी ती ताणिल्ल्या कानाच्या पड्ड्याकडेन (tymphanic membrane) मोंपता. कानपटाचे खूब तरेचे आकार आसतात आनी प्राण्यांचे जातीप्रमाण ते कमी-चड हालूंकूय शकतात. मनीस आपले आपूण कानपट हालोवंक शकना. दादले तश्योच बायलो कानपटाच्या वयल्या भागाचो, वक्लाचो दांडो दवरुंक उपेग करतात. कानपटाचे सकयले पाळयेचो उपेग बायलां दागिने घालपाखातीर करतात.

भितल्ल्या कानांत कर्णावर्त (cochlea) आनी कर्णगहन (labyrinth) आसता. कर्णावर्त धुंटाळयाच्या आकाराचें (spiral shaped) आसता; तातूंत एक द्रव आनी खास प्रकारचे श्रवणग्राही (hearing receptor) पटल (membrane) आसता. कर्णगहनांत अर्दचक्रनळी (semi circular canals), दृति (utricle) आनी लघुकोश (saccule) आसतात. हातूंत द्रव, बारीक बारीक फातरासारके कण, तशेंच श्रवणग्राही पेशा (hearing receptor cells) आसतात. बारीक बारीक मज्जातंतू (nerves) कर्णावर्तापसून सुरू जातात आनी 'कर्णावर्त मज्जातंतू फांटो) जाता. तशेंच कर्णगहनापसून प्रघाण (vestibular) मज्जातंतू फांटो जाता. ह्या दोनूय फांट्यांचो एकवट जावन आठवो कवटेचो मज्जातंतू तयार जाता.

मदल्या कानांत तीन बारीक हाडां आसतात आनी हो कानाचो भाग ताळयाक युस्टेशियन नळयेन (eustachian tube) जोडिल्लो आसता. हाका लागून मदल्या कानांतलो आनी हवामानाचो दाब सारकोच उरता, तशेंच कसलोय स्राव (secretion) बी आसल्यार व्हांवपाक मदत जाता. हाडांचीं नांवां हातोडी-(malleus), ऐरण (incus) आनी पदिका (stapes) अशीं आसात. तांची एक सांखळी आसून ती कानाचो पड्डो आनी कर्णावर्त हांचेमदीं आसता. कुस्कुटायेदे स्नायू कानाच्या पड्ड्याक आनी हाडांक जोडिल्ले आशिल्ल्यान, आवाजाची तीव्रता भितल्ल्या कानामेरेन पावपाक मदत जाता. मदलो कान, कर्णभूल गहराकूय (mastoid atrum) जोडिल्लो आसता.

आवाजापसून हवेंत ल्हारां तयार जातात आनी भायलें कानपट तीं एकवटावन कानाचो पड्डो फडफडायतात. हें फडफडावप हाडांचे सांखळेंतल्यान कर्णावर्ताक पावता आनी तातूंतलें द्रव आवाजाच्या स्वरपदांचे पट्टेप्रमाण (pitch) खास श्रवणग्राही आशिल्ल्या पटलार पडटा; श्रवणग्राही पेशा उदीप्त (stimulate) जातात आनी आठवे कवटेच्या मज्जातंतूंतल्यान मेंदवाक पावतकच आवाजाची वळख पटता.

तकली खंयच्यानूय तीन काटकोनी (perpendicular) तळांचेर घुंवल्यार कर्णग्रहनांतलें अर्दचक्रांतलें द्रव हालता आनी दृति आनी लघुकोशांत आशिल्ले बारीक बारीक फातरासारके कण गुरुत्वाकर्शणाप्रमाण वयर सकयल जातात आनी ग्राही पेशा (receptor cells) उदीप्त जावन, प्रघाण मज्जातंतूंतल्यान मेंदवाक पावोवन समतोल हाडटात.

कानाचे विकारः ज्या विकारांक लागून भेड्डेपण येता तशेच समतोल इबाडटा, तांकां कानाचे विकार अशें म्हण्टात. भायल्या आनी मदल्या कानाच्या दोशांक लागून चड-उणें भेड्डेपण येता, तर भितल्ल्या कानाच्या दोशान भेड्डेपणाभायर समतोल इबाडून घुंवळूय येवंक शकता.

भेड्डेपण येवपाच्या कारणांचें वर्गीकरण तीन तरांनी करतातः १. आवाजाचीं ल्हारां वचपाचो दोश २. मज्जातंतू संवेदनाचो दोश (sensorineural defect) ३. वयले दोनूय दोश वांगडाच जावप. आवाजाचीं ल्हारां वचपाचो दोश, भायल्या कानांतल्यो आडखळी तशेंच मदल्या कानांतल्या दोशांक लागून जाता. कोणाकूय भेड्डेपण आसत जाल्यार ताचे भोंवतणी आशिल्ल्यांक तें पयलीं जाणवता. भायल्या कानांत आडखळ आसल्यार तशेंच कानाच्या पड्ड्याक दोश आसल्यार वैजाक रोखडेंच दिसता. तेभायर वैज 'वेबर' (Weber) तशेंच 'रिने' (Rinne) तपासणी करून कानाच्या खंयच्या भागाक दोश आसा, हें थारायता. ऑडियोमेट्रीचो (audiometry) सोद लागिल्ल्यान खंय दोश आसा, हें सोदून काडपाक तर सद्या खुबूच मदत जाता.

भायलो कान कातीन धांपिल्लो आशिल्ल्या कारणान, कातीचे सगळे रोग हांगा जावंक शकतात आनी आवाजाची ल्हारां वचपाक आडखळ जावंक शकता. देखीक - फोड (furuncle), पूटी (cyst) आनी अर्बुद (tumour). हेभायर कानांत कानुलो (cerumen) जावनूय आवाजाच्या ल्हारांक आडखळ जावं येता. भारतांत हांगाच्या हवामानाक लागून भायल्या कानांत फोड येवपाचें प्रमाण चड आसा. फोड येतकच कान जड आनी भरिल्लो आसा, अशें भासता; मागीर तो दुखूंक लागता, तशेंच

कानपट हालयल्यार दूख वाडटा. थोड्या दिसांनी घाणयारें द्रव्य कानांतल्यान व्हांवंक लागता आनी केन्नाकेन्नाय कानांत खाजूय सुटता. हाका उपाय म्हळ्यार, कानांत आशिल्ली घाण तशेंच ओलसाण (moisture) काडप आनी जंतू मारपाचें वखद घालप. कानुलो जाल्यार सिरिंजान (syringe) उदक मारून वा हायड्रोजन पेरोक्साइट घालून कान निवळ करूंक जाय.

भायल्या कानांत इसब (eczema) जाल्यार कानाच्या बुराकाकडेन तांबसाण येता आनी साली वतात. तशेंच खाजूय सुटता आनी थोडेंथोडें उदकासारकें द्रव व्हांवता. ॲलर्जीक लागून चवन जाता आनी जे वस्तूपसून ॲलर्जी जाता, तिचो वापर सोडल्यार तें जावंक पावना. भायल्या कानाचे अर्बुद चड करून हाडांचे आनी कातीचे आसतात. तांची शस्त्रक्रिया (operation) करून कानांतली आडखळ काडून उडोवं येता.

कानाचो पड्डो फुटल्यारूय कमी आयकूंक येता. एकदम स्फोट जावन मोटो आवाज जावप, सरी-काडी हांकां लागून कान फुटप तशेंच मदल्या कानाचें दुखाणें फुटप, ह्या कारणांक लागून पड्डो फुटूं येता. थोड्या प्रमाणांत पड्डो फुटल्यार आपशींच बरे जाता पूण केन्नाकेन्नाय सर्जनाकडल्यान शस्त्रक्रिया करून उपाय करचे पडटात.

मदल्या कानांत जंतू गेल्यार, मदल्या कानाचें दुखाणू (otitis media) जाता. हाचें प्रमाण ल्हान भुरग्यांमदीं चड आसता. ताळ्यांतले जंतू, युस्टेशियो नळयेंतल्यान मदल्या कानांत वतात आनी पूं तयार जाता. हाका लागून कानाची फोडाफोड, कमी आयकूंक येवप तशेंच जोर येवप, असल्यो पीडा उप्रासतात. कानाचो पड्डो टटतटून फुगता, एकाद्रया वेळार पड्डो फुटता, दूख उणी जाता आनी कान व्हावंक लागता. वखदां घेतल्यार गूण येता. मदल्या कानाच्या दुखण्याकडेन चड लक्ष दिवंक जाय, कारण तातूंतलो पूं कर्णमूल गहरांत वचूंक शकता, तसोच थंयच्यान मेंदवाक पावन अकस्मात मरण येवंक शकता. मदल्या कानांतल्या खर (acute) दुखाण्याकडेन सगळ्यांचेंच दुखीखातीर लक्ष वता आनी देखून वखद वेळार घेवप जाता; दीर्घकाळीन (chronic) दुखाण्याकडेन चड करुन लक्ष वचनाशिल्ल्यान कर्णमूल गहर आनी मेंदवाक दुखापत जावपाची खूब शक्यता आसता. तशेंच हें दुखाणें भितल्या कानांतूय पावंक शकता.

भितल्या कानांत दोश जावन 'मेनिअरचो रोग' (Meniere's disease) जाता. हातूंत अकस्मात परत-परत घुंवळ येवप, घांटी मारिल्लेभशेन आवाजाचो भास जावप आनी भेड्डेपण येवप ह्यो पीडा जातात. घुंवळ निवळटकच कुडीचो समतोल इबाडता आनी दोनूय वटांनी लकिल्लेभशेन जाता. म्हातारपणांत श्रवणग्राही पेशा दुबळ्यो (degenerate) जातात आनी कमी आयकूंक येता, हाका 'प्रेसबायकुसीस' (Presbycusis) अशें म्हण्टात. ह्या दुयेंसांत श्रवणयंत्र (hearing aid) लायत जाल्यार आयकूंक येवपांत सुदारणा जाता.

भुरग्यांक सारकें आयकूंक येता काय ना, तें लक्ष दिवन पळोवपाक जाय. तांकां कमी प्रमाणांत दोश आसल्यार श्रवणयंत्राचो (hearing aid) वापर करपाक जाय, तशेंच चड प्रमाणांत दोश आसल्यार हातांच्या कुरवांनी समजावपाचे खाशेले शाळेंत घालूंक जाय. श्रवणयंत्रापरस बरें अशें Automatic Signal Processor यंत्रूय सद्या मेळटा.

मदल्या कानांत हाड वाडून आयकुपाचें दुयेंस, जें खास करुन तरणाट्यांक जाता, ताका 'ओटोस्क्लेरोझीस' (otosclerosis) म्हण्टात. अस्तंतेकडल्या देशांत हें दुयेंस जावपाचें दादल्या बायलांचें प्रमाण १:२ अशें आसता, पूण भारतांत हाचें प्रमाण २:१ अशें आसा. पयलीं हाचेर उपाय नाशिल्लो. पूण कार्ल ऑलोफ नायलतेन आनी लीनव्हेनहॉक हांणी शस्त्रक्रिया करपाचो सूक्ष्मदर्शक (microscope) तयार केलो. १९२१ त, नायलेन ह्या सर्जनान ब्रिनेल सूक्ष्मदर्शक (Brinell microscope) वापरून सोश्यांच्या कानांतल्या कर्णगहनांत ल्हानशें जनेल केलें. १९२३ वर्सा हॉल्मग्रीन ह्या वैजान 'झाइस स्टेरिओस्कोपिक मायक्रोस्कोप' (Zeiss stereoscopic microscope) वापरून मायक्रोसर्जरी (microsurgery) करपाक सुरवात केली. पयलीं कर्णगहनांत जनेलां केलीं, तर आतां कानाच्या सगळ्याच भागांनी 'मायक्रोसर्जरी' करतात. १९५६ वर्सा जोन सिअ हाणें सूक्ष्मदर्शक घेवन 'स्पेडेक्टोमी तंत्र' (spedectomy technique) सुरू केलें. सद्या खुबशा देशांत हें तंत्र वापरतात आनी हाका लागून 'ऑटोस्क्लेरोझीस' जाल्ल्या मनशाक आयकूंक येता.

१९६० वर्सा व्होन बेकेसी हाका 'आयकुपाचें भौतिकशास्त्र' (Physics of hearing) सोदून काडिल्ल्यान नोबेल इनाम फाव जालें. ताच्या ह्या सोदाक लागून आतां एक ल्हान इलेक्ट्रोनिक यंत्र तयार केलां, ताका 'कोक्लेयर इंप्लांट' (cochlear implant) अशें म्हण्टात. हें यंत्र म्हळ्यार मनशान तयार केल्लो कृत्रिम कानूच जावन आसा. शस्त्रक्रिया करून हे यंत्र घाल्यार, भितल्ल्या कानांचो दोश आशिल्ल्यांक त्या यंत्राक लागून आयकूंक येता.

- डॉ. पूर्णानंद अवदी

आयुर्वेदीय चिकित्सा: आयुर्वेदशास्त्रा प्रमाण कर्णरोग २८ प्रकारचे आसात, ते अशेः कर्णशूल, प्रणाद, बाधिर्य, कर्णक्ष्वेड, कर्णस्त्राव, कर्णकंडू, कर्णवर्चस, क्रिमीकर्णक, कर्णप्रतिनाह, दोपजन्यकर्णविद्रधि, आगंतुककर्णविद्रधि, कर्णपाक, पूतिकर्ण, वातजन्य अर्श, पित्तजन्य अर्श, कफजन्य अर्श, संनिपातजन्य अर्श, वायार्बुद, पित्तार्बुद, कफार्बुद, रक्तार्बुद, मांसार्बुद, मंदोडर्बुद, त्रिदोशजन्य अर्बुद, वातजन्य शोथ, पित्तजन्य शोथ, कफजन्य शोथ, संनिपातजन्य शोथ.

कर्णशूल, कर्णनान (tinnitus) हांचेर सामान्य उपाय म्हळ्यार कर्णपूरणविधी. तेल मंदोशण करून कानांत घालतात आनी १००, ५००, १००० मात्रा इतलो काळ दवरतात. कर्णपूरणविधीखातीर रसदिके वखद घालतात. कपित्थादिरस, लघुनादिस्वरस, अर्कांकुरादिस्वरस अर्कपत्रस्वरस अशे 'रस' आनी तैलांत शृंगबेरादि तैल, नागरादि तैल, हिंग्वादितैल, कटुतैलयोग, चत्वारिंगिरतैलानि अशे वेगवेगळ्या तैलाचे पाठ आयुर्वेदांत वर्णन केल्यात.

कानांतल्यान विंगड विंगड प्रकारचे आवाज आयकूंक येतात, ताका कर्णनाद म्हण्टात. हे आवाज नौबत, मृदंग, शंख, पक्षी-प्राण्यांचे आवाज, भ्रमरांचो गुंजारव, वेणुनाद अशे तरांतरांचे आसतात. उपायः अपामार्गतैल, हिंग्वादितैल, स्वर्जिकादितैल हीं तेलां कर्णनादाचेर उपेगी थारतात.

शब्दवाही स्रोतसा वायु वा कफयुक्त वायु हांच्या कारणान बंद जातात, तेन्ना बाधिर्य उत्पन्न जाता. उपायः बिल्वतैल, दीपिकातैल, निर्गुंडयादितैल. कानांतल्यान एकेच तरेचो आवाज एकसारको आयकूंक येता, ताका 'कर्णक्ष्वेड' म्हण्टात. उपायः शंबूक तैल, शिरसाचें तैल.

मस्तकाक मार लागल्यार वा उदकांत नेटान उडकी मारिल्ल्यान कर्णस्राव जावं येता. उपायः समुद्रफेन चूर्ण, सर्जत्वक्‌चूर्ण. कर्णप्रक्षालन-हरीतकी (हिरडा), आंवळकाठी, मंजिष्ठ, लोध्र कुचला वा पुनर्नवा हातूंतल्या एक वा अदीक वखदांच्या रोसान व्हांवपी कान धुतात. रसांजनयोग- बायलेच्या आंगावेल्या दुदान रसांजन उगळून तातूंत गोरो घालून तें कानांत घालतात.

- शरदिनी डहाणूकर

कानपूर: उत्तर प्रदेश राज्यांतलें म्हत्वाचें उद्येगीक शार. हें शार गंगेचे दक्षिण देगेर आसा. अलाहाबाद शारासावन उत्तर अस्तंतेक १८४ किमी. आनी दिल्लीचे उदेंत दक्षिणेक ३९२ किमी. अंतराचेर हें शार वसलां. शाराचो आवांठ सुमार २८० चौ. किमी. आसा. लोकसंख्याः १७,८२,६६५ (१९८१).

कानपूर शाराचें खरें नांव कान्हापूर वा कन्हैयापूर अशें मानतात. ह्या शाराचे उत्पत्तीची वा पूर्विल्ल्या इतिहासाची खबर मेळना. पयलीं ह्या शाराचेर कनौज आनी कालपी ह्या शारांच्या शासकांचो शेक चलतालो. उपरांत हें शार मुसलमानांचे सत्तेखाला गेलें. १७७३ ते १८०१ मेरेन नबाब अलमास अली हाणें आपली सत्ता कानपूर शाराचेर चलयली. १८०१ वर्सा सावन हें शार ब्रिटिशांच्या शेकातळा गेलें. १८५७ वर्सा

ल्या बंडांत खुबश्या गोऱ्या लोकांची कानपूर शारांत कत्तल जाली.

कानपूर शाराचेर ब्रिटिशांची सत्ता आयली, तेन्ना कानपूर शार एक आशिल्लें. पूण ब्रिटिशांनी हांगा विंगड विंगड उद्येगधंदयांक सुरवात आनी तेन्ना सावन ह्या शाराचे उदरगतीक सुरवात जाली. १८३२ त रोड हो महामार्ग जातकच हें शार इलाहाबाद शाराक जोडलें. ल्ली-कलकत्ता आनी झांशी-लखनौ ह्या महामार्गाचेर आशिल्ल्या ह्या रांत मध्य-उत्तर आनी उत्तर-उर्देत रेल्वे मेळटात. ह्या शारांत मानतळ आसा आनी भारतीय विमानदलाचें हें केंद्र आसा.

रेल्वेमार्ग जाल्ल्यान कानपूर शारांत नवे नवे कारखाने जाल्यात. टीश सरकारान हांगा चामडी कमोवपाचो कारखानो सुरू केल्लो. सद्या मडीकाम हो हांगाचो मुखेल धंदो जाला आनी चामड्याच्या कामांत नपूर शार उत्तर भारतांत सगळ्यांत म्हत्वाचें केंद्र जालां.

१८६१ त सुती कपडे तयार करपाचो पयलो कारखानो कानपूर रांत सुरू जालो. चामड्याच्या धंद्या वांगडा सुती, लोकरी आनी गाच्या कपडयांचे धंदे हांगा व्हड प्रमाणांत आसात. तशेंच शिमीट, स्कां, यंत्रां, प्लास्टीकच्यो वस्तू, शाबू, तेल, विद्युत् उपकरणां, यदनां, शेंदऱ्यो, लोखण, विमानाचे सुटे भाग हांचे कारखाने हांगा सात आनी हेच खातीर उद्येगीक नदरेन कानपूर शाराक बरेंच म्हत्व ळां. लश्करी साहित्याचो सांठो हांगा आशिल्ल्यान लश्करी नदरेनूय नपूर शाराक खाशेलपण आसा. कानपूर शार एक व्हड वेपारपेठ ल्यान धान्य, कपडे, जोतीं, साकर आदी वस्तूंचो वेपार हांगा व्हड माणांत चलता.

कानपूर शाराक एक म्हत्वाचें शिक्षणीक केंद्र मानतात. हांगा खुबशीं हाविद्यालयां, राश्ट्रीय तंत्रसंस्था, १९६६ त स्थापन जाल्लें कानपूर द्यापीठ आनी हेर संस्था आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कापूसः (मराठी- कापूस; हिंदी आनी गुजराती- कपास, रूई; कन्नड- ति; संस्कृत- कार्पास; इंग्लीश- कॉटन; लॅटीन- ग्रॉसिपियम; कुळ- ाल्व्हेसी).

संवसाराच्या अर्थीक तशेंच समाजीक मळावयलें म्हत्वाचें तंतू-पीक (fibre crop). संवसारांतल्या बाजारी पिकांतले कापूस हें सगळ्यांत पोरनें ीक. कापसापसून मेळपी धाग्यांपसून कपडे तयार करतात. धाग्यांत रसुपाक आनी हेर कामांखातीर सुतां तयार करतात. कापसाच्या बेयांपसून तेल काडटात. तेल काडून जातकच कापसाच्या बियांचो जो ोथो उरता तो नायट्रोजन फॉस्फोरस आनी पोटॅशचो आस्पाव आशिल्लें क बऱ्यापैकी सारें म्हूण वापरतात. कापशीच्या बियांक सरकी म्हण्टात. ांचें तेल काडटात आनी जनावरांखातीर तांची पेंड करतात.

उगमाचो इतिहासः भारतांत पूर्विल्ल्या काळासावन कापसापसून तयार केल्लें सुती कापड वापरतात. सिंधू न्हंयच्या देगणांत सुमार ५००० वर्सां आदल्या काळांत कापसाची लागवड जाताली, अशे पुरावे मेळ्ळ्यात. मोहेंजोदडो हांगाच्या उत्खननांत सगळ्यांत पोरनें कांतिल्लें सूत मेळ्ळां. ऋग्वेदांत कापसाचो उल्लेख आयला. मनून लेगीत आपल्या धर्मशास्त्रांत सुती वस्त्रांचो उल्लेख केला. इ. स. प. १५०० वर्सां आदल्या काळांत हिंदुस्थान हें कापूस उद्योगाचें एक म्हत्वाचें ठिकाण आशिल्लें. कापसाचो आनी कापूस विणपाचे कलेचो प्रसार भारतांतल्यान अस्तंत्या देशांनी तशेंच उदेंतेकूय जालो. इ.स. सातव्या शेंकड्यांत कापूस भारतांतल्यान चीनाक पावलो. कापसाची लागवड भारतांतल्यान ईजिप्ताक पावली आनी थंयसून ती स्पेन आनी इटली हांगा पातळ्ळी. तेराव्या शेंकड्यांत भारतांत पाविल्लो मार्को पालो कापसाच्या झाडाक लोकरीचें झाड म्हण्टात.

पिकावळीचो वाठारः ह्या पिकाची लागवड ३२९ लाख हेक्टर वाठराचेर जावन ४११ लाख टन कापसाच्या बियांचें उत्पादन जाता. भारत, अमेरिका, रशिया, चीन, ब्राझिल, ईजिप्त, पाकिस्तान, तुर्कस्थान, मेक्सिको आनी सुदान ह्या देशांनी कापसाची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. ह्या १० देशांतसून वट्ट संवसारीक कापूस उत्पादनाचें सुमार ८५% उत्पादन जाता. संवसारांत भारत देशांत कापसाचे लागवडीखातीर सगळ्यांत चड क्षेत्रफळ वापरांत आसा. भारतांत सुमार ८० लाख हेक्टर वाठार म्हळ्यार संवसारीक कापूस लागवड क्षेत्रफळाचो सुमार २५% वांटो कापसाचे लागवडीखातीर वापरतात. भारतांत महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, पंजाब, राजस्थान, हरियाना, तमिळनाडू, उत्तर प्रदेश आनी आंध्र प्रदेश ह्या राज्यांनी कापसाची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. भारतांत कापसाचें सगळ्यांत चड उत्पादन गुजरात राज्यांत जाता आनी पंजाब आनी महाराष्ट्र ह्या राज्यांचो ताच्या फाटोफाट क्रमांक लागता. कांय जंगली जातींचो कापूस सोडल्यार गोंयांत कापसाची लागवड जायना.

वर्गीकरणः कूळ-माल्वासिये, प्रजाति (Genus). गोसिपियम कापसाचे हे प्रजातींत, जंगली आनी लागवडीच्यो अश्यो वट्ट दोन जाती आसात. लागवडीचे जातींतल्या कापशीणींत शणवस्त्र (lint) आसता, जाल्यार जंगली जातींतल्या कापशीणींत ल्हान, मोटव्यो आनी गुळगुळीत बियो आसतात. भारतांत सक्यल दिल्ल्या ४ जातींची लागवड जाता.

१. **गॉसीपियम अर्बोरियमः** झाडाची उंचाय १.५-२ मी.; धाग्यांची लांबाय १.२५ ते २.१० सेंमी.; हे जातीक 'देशी कापूस' अशें म्हण्टात. वट्ट लागवडीची २९ % लागवड हे जातीपसून जाता.

२. **गॉसीपियम हर्बेशियमः** (देशी कापूस) धाग्याची लांबाय १.२५ ते २.३० सेंमी.चे वट्ट लागवडीचे २१% उत्पादन हे जातीचें जाता.

३. **गॉसीपियम हिरसुटमः** हे जातीक 'अमेरिकन .कापूस' अशें म्हण्टात. झाडाची लांबाय १.५ मी.; धाग्याची लांबाय १.८ ते ३.१ सेंमी.; वट्ट कापूस लागवडीची ५०% लागवड हे जातीची जाता.

४. **गॉसीपियम बाबडिन्सः** हे जातीक 'सी आयलंड कॉटन्स' अशेंय म्हण्टात. लांब कणसांचो ईजिप्त आनी अमेरिकेचो कापूस हे जातींत आस्पावता. धाग्याची लांबाय ३.६ ते ५ सेंमी.

कापशीच्यो जंगली जाती चड वर्सां जियेवपी आसतात. पूण लागवडीच्यो जाती मात वर्सभर जियेतात. कापशीचें झोंप सुमार ६०-२०० सेंमी. लांब आसता. ही वनस्पत वखदी जावन आसा. कांडाचेर भरपूर खांदयो येतात. सादारणपणान हे वनस्पतीचीं लक्षणां 'माल्व्हेसी' कुळांत वर्णिल्लेप्रमाण, पानां सादीं, हाता आकाराचीं, ३-९ खंडांनी वेगळायल्लीं, केन्ना अखंड आनी मध्यम आकाराचीं आसून फुलां धवीं, हळडुवीं वा जांभळीं आसतात. अतिसंवर्त (epicalyx) ३.५ छंदांचो, संवर्त (calyx) पांच संदलांचो आनी पुश्पमुकुट (corolla) पांच पाकळ्यांचो आसता. केसरदलां (stamens) एकसंघ; किजपुटांत (ovary) ३.५ कप्पे आनी दरेका कप्यांत ३.११ बीजकां (ovules), बोंड फुटपी, बियो काळसर ल्हान, वांटकुळ्यो आनी कमी-चड लांबायेच्या धव्या नाजूक धाग्यांनी विणिल्ल्यो आसतात. हे धागे म्हळ्यारूच कापूस.

कापूस हें उशण हवामानांतलें पीक. ज्या वाठारांत वर्सुकी सरासरी तापमान १६° से. च्या वयर आसता अशा वाठारांत वेपाराखातीर मोट्या प्रमाणांत कापसाची लागवड करतात. ह्या पिकाक, बरो विभागून पडपी किमान ५० सेंमी. तरी वर्सुकी पावस लागता. फळांच्या हंगामांत थंड राती आनी २७.३२° से. इतल्या तापमानाची गरज आसता. चड पावस पडल्यार कापसाचीं बोंडां आनी फुलां झडून पुराय पिकाचो इबाड जाता. कडक शिंयाक लागून आनी दंवाक लागून कापशीचीं झाडां मरतात. म्हूण कापसाची लागवड १००० मी. च्या उंचायेमेरेनच्या वाठारांत करतात.

जमीनः ज्या जाग्यार भरपूर पावस पडटा अशा हलक्या, रेंवट, मध्यम, गाळाचो आनी चिकण मातयेंत कापसाची लागवड करतात. उदक साचून उरता अशी बऱ्यापैकी सुपीक जमीन कापसाचे लागवडीखातीर वापरतात. हे जमनींत जलवाहनाची (drainage) आनी वायूमिश्रणाची (aeration) फाव ती वेवस्था आसची पडटा. कापूस रोयतात ते जमनीचें PH मोल ५.५ ते ८.५ इतलें आसूंक जाय.

मशागतः कापूस हें खोल जमनींत पाळां-मुळां वचपी पीक आशिल्यान

ताची मशागत खोलमेरेन करची पडटा. सुमार १५-२० सेंमी. खोलायेमेरेन जमीन मोव आनी भुसभुशीत करून तातूंतलीं तणां वेंचून वयल्यान फळी ओडली म्हण्टकच ती जमीन कापसाची पेरणी करपाक फावशी जाली, अशें समजतात.

पेरणी: बियो रोंवचे पयलीं ताचेर सांद्रीत (concentrated) सल्फ्युरीक अम्लाचो फवारो मारतात. अशें केल्यान त्या बियांक रोग जावंक पावना तशेंच जे जमनींत हें बीं रोयतात, ते जमनींतले रोगजंतूय मरतात. जर हें रसायन मेळना जायत जाल्यार शेण, गोबोर आनी उदक हांचें मिश्रण करून त्या मिश्रणाचो लेप ह्या बियांक लावन रोंवचेपयलीं ह्यो बियो वेवस्थित सुकयतात. जमीन, कापसाची जात, सारें आनी पीक बागायत ह्या गजालींचेर दोन झाडांमदलें अंतर आदारिल्लें आसता. एका हेक्टरांत कितलें किग्रॅ. रोवप, हेंय पिकाचे जातीचेर थारता.

उत्तर भारतांतल्या कांय वाठारांनी F-414 आनी H-777 जातींच्या पिकाचें बीं मे म्हयन्यांत लायतात. मध्य भारतांत पाणभरतें पीक १५ मे ते २५ मे ह्या काळांत लायतात, जाल्यार पावसाळी पीक पावस सुरू जातकच लायतात. तमिळनाडूंत बागायती आनी पावसाळी पीक सप्टेंबर-ऑक्टोबर म्हयन्यांत लायतात. कर्नाटकांत देशी कापसाची पेरणी ऑगस्ट-सप्टेंबर म्हयन्यांत जाता.

कापसाच्या पिकाखातीर सारें कितलें वापरचें हाचें प्रमाण जमीन, पिकाची जात आनी वाठार हाचेप्रमाण बदलता. दक्षिण भारतांत दर हेक्टराफाटल्यान बागायती कापसाक ५०-१०० किग्रॅ. नायट्रोजन आनी पावसाळी पिकाखातीर ३०-६० किग्रॅ. नायट्रोजनचें सारें वापरतात. कापसाचे लागवडीखातीर फॉस्फोरस, पोटॅश आनी शेणाचें सारें लेगीत वापरतात. नायट्रोजचें सारें सुर्वेक मशागत करतना आनी उपरांत दुसरे खेपे फुलां येतकच दितात.

भारतांत विंगड विंगड जातींच्या आनी तरेकवार प्रकारच्या कापसाची लागवड जाता. देखीकः कृष्णा, MCU-4, सुजाता, G-27, J-205, महालक्ष्मी, हायब्रीड-4, सुजय, वरलक्ष्मी, भारती, MCU-7, RS-89, सुवीन, सुमन.

रोग: कापसाच्या पिकाक जावपी मुखेल रोग अशे: *१. रुट रॅट:* हो रोग, जमनींतल्या कवकाक लागून बियांक जाता. बियांक हो रोग जावंचो न्हय म्हूण बियांचेर ब्रासिकलचो उपचार करून आनी पिकाची फेरपालट करून ह्या रोगाचेर नियंत्रण दवरूं येता. २. *फ्युजेरियम विल्टः* हो रोग जमनींतल्या कवकाक लागून जाता. देखून असले जमनींत प्रतिरोधक शक्ती आशिल्लो अमेरिकन कापूस लावन आनी पॉटॅश आनी हेर कार्बनी सारें वापरून ह्या रोगाचेर नियंत्रण दवरतात. ३. *अँथ्राक्नोज (Anthracnose):* हो रोग कापसाच्या बियांक आनी बोंडांक जाता. बियांचेर 'अॅग्रोसॅन' चो उपचार करून आनी ब्लायटॉक्स, फायटॅलॉन ह्या कवकनाशकांचे फवारे मारून हो रोग आळाबंदा हाडूं येता. ४. *बॅक्टेरिअल ब्लाइटः* हो रोग पानांक आनी बोंडांक जाता. बियांचेर MEMC आनी अॅग्रिमायसिन हाचो उपचार करून तशेंच ब्लायटॉक्स आनी फायटॅलॉन ह्या कवकनाशकांचे फवारे मारून ह्या रोगाचेर नियंत्रण दवरतात. ५. *बॉल रॅट:* हो रोग बोंडांक जाता. तांबें कवकनाशक आनी कार्बरील जंतुनाशकांचो फवारो मारून हो रोग आळाबंदा हाडटात.

कापसाक लागपी किडींच्यो दोन जाती आसात. १. शेंदरी बोंड किडी (Pink Ballworm) फुलां, कोमन्यो आनी बोंडां खातात. देखून हो किडीचो रोग आळाबंदा हाडपाखातीर बियो रोंवचेपयलीं तांकां ६०° से. तापमानाची उश्णता दितात वा फॉस्टॉक्सिन रसायनावांगडा मिथिल ब्रोमाइडचो धुंवर दितात. २. थिपक्यांच्यो बोंड किडी (Spotted Ballworm) कोमन्यो आनी बोंडा खातात. जंतुनाशकांचे फवारे मारून ह्या किडींचेर नियंत्रण दवरतात.

कापणी आनी उत्पादनः कापसाचीं बोंडां एकदम पिकनात. जशीं जशीं पिकतात तशीं तशीं तीं हातान खुटचीं पडटात. तेखातीर कापसाचीं बोंडां पिकतकच दोन-तीन फावटींनी काडचीं पडटात. बोंडां पिकून फुटूंक पावतकच आनी तातूंतल्यान कापूस भायर येवन उबूंक लागतकच कापसाचीं बोंडां काडटात. उत्तर भारतांत कापसाच्या बोंडांची पयली कापणी ऑक्टोबर म्हयन्याचे सुर्वेक जाल्यार दुसरी कापणी नोव्हेंबराचे सुर्वेक जाता. तिसरी कापणी नोव्हेंबराच्या तिसऱ्या सप्तकांत आनी निमणी कापणी डिसेंबराच्या पयल्या सप्तकांत जाता. बोंडांतल्यान कापूस काडटकच तो वतांत बरो करून सुकयतात आनी मागीर बाजारांत धाडटात.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

काफी (कॉफी): 'कॅफीइन' ह्या अल्कलॉइडाक लागून तरतरी हाडपी, खाशेली रूच आशिल्लें, भाजिल्ले काफयेच्या बियांपसून तयार केल्लें एक पेय. ह्यो बियो रुबिएसी कुळांतल्या 'कॉफिया' वंशांतल्या ल्हान रोंप्यापसून मेळटात. काफये रोंप्याची पयली लागवड जरी दक्षिण अरेबियांत जाली आसली, तरी रानटी अवस्थेंतली काफयेची वनस्पत पयलीं आफ्रिकेंतूच सांपडिल्ल्यान तिचें मूळस्थान आफ्रिका अशें मानतात. काफयेक तुर्की भाशेंत काहवेह (Kahveh) म्हण्टात, ताचेवेल्यान अरबी 'काहवाह' (Qawah, Kahwah) आनी ह्या 'काहवाह' चो कॉफी (काफी) म्हळ्यार अरबी मद्य अशा अर्थान इंग्लिशींत अपभ्रंश जाला आसूंक जाय, अशें म्हण्टात. कांय जाणकारांच्या मताप्रमाण इथिओपियांतल्या (अॅबिसिनिया) 'काफ्फा' (Kaffa) ह्या काफयेच्या जल्मगांवाचें नांव तिका मेळ्ळां आसूंक जाय.

'कॉफिया आराबिका' ह्या काफयेच्या ल्हान रोंप्याक सावळी खूब मानवता. ह्या रोंप्याची उंचाय सुमार २ ते ३ मी. आसता. ६ ते ७ मी. ऊंच वाडपी कांय काफयेच्यो जाती आसात. तांचीं सामान्य लक्षणां 'रुबिएसी' कुळांत वर्णिल्लेप्रमाण आसतात. पानां गाड पाचवीं आनी सुळसुळीत आसून एकामेकांसामकार आसतात. ह्या रोंप्याक वर्सूयभर पानां आसतात. जानेवारी ते एप्रिल म्हयन्यांत काफयेच्या रोंप्यांक ल्हान, धवी आनी वासाचीं फुलां येतात. काफयेच्या रोंप्याक पाचव्या कोराचें बारीक फळ येता जें पिकतकच हळडुवें, जांबळें आनी निमाणें तांबशें जाता. ह्या फळाची लांबाय सुमार १.५ मिमी. आसता. फळाभितरल्या बुळबुळीत गरांत दोन पाचव्या वा गोबरा कोराच्यो बियो आसतात. ह्या बियां भोंवतणी पातळ, रुपेरी साल गुठलायल्ली आसता आनी ताचे भोंवतणी एक काथ्याभशेन साल आसता. ह्याच बियांपसून काफी तयार करतात.

संवसारांत जावपी वट्ट काफयेंतली २/३ काफी ब्राझील देशांत जाता. अॅबिसिनिया, अरेबिया, कोलंबिया, कॉस्ता रीका, ग्वातेमाला, हामादाती, हवाई, केनीया, जमायका, जावा, मेडागास्कर, मेक्सिको, निकाराग्वा, फिलिपीन्स जुंवो, पुएर्तो रिको, साल्वादोर, सुमात्रा, व्हेनेझुअेला, वेस्ट इंडीज, भारत आनी श्रीलंका ह्या देशांनी काफयेची लागवड जाता. भारतांत काफयेची पिकावळ कर्नाटक, केरळ, तमिळनाडू, आंध्र प्रदेश, आसाम, ओरिसा, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश आनी अंदमान जुंवो ह्या वाठारांत जाता. गोंयांत कांय थोड्या सुवातींनी काफयेची लागवड करतात, पूण वेपारी नदरेन तिचें उत्पादन जायना.

जगभर लागवडीखातीर वापरांत आशिल्ल्यो काफयेच्यो जाती अश्यो: १. कॉफिया आराबिका- हिच्या पोटजातीच्या चिक्स, कूर्ग आनी केंट्स ह्या प्रकारांची भारतांत लागवड जाता. कर्नाटकांतल्या चिकमंगळूर भागांत लागवडींत आशिल्ल्या आराबिकाच्या प्रकाराक 'चिक्स' हें नांव दिलां. २. कॉफेया रोबुस्ता- बेल्जियम काँगो आनी जावा हांगासून हे जातीचो भारतांत प्रवेश जाला आसूंक जाय. जगांत ही जात २८% इतली लागवडींत आसा. ३. कॉफेया स्टेनोफायला- मूळस्थान अस्तंत आफ्रिकेतलें सिएर्रा लिओने. ४. कॉफेया लायबेरिया- हे जातीचें झाड खूब ऊंच म्हळ्यार सुमार १२ ते १५ मी. वाडटा.

लागवडः ह्या पिकाक उश्ण, दमट आनी सुकें हवामान लागता. काफयेचो रोंपो १२° से. ते २६° से. ह्या तापमानांत बरे तरेन जाता. ह्या पिकाक वर्सुकी १७५-२०० सेंमी. पावस लागता. ९००-१८०० मी.

…येच्या वाठारांत काफयेचें पीक बरेतरेन जाता. ह्या झाडाक तांबडी …लेटरायटिक' आनी निचऱ्याची जमीन लागता.

काफयेचे रोंपे रोंवचेपयलीं मातयेंत कुशिल्लें शेणखत, रेंव आनी चुनो …न वाफे तयार करतात. वाफ्याची उंचाय १५ सेंमी. आसता. डिसेंबर …जानेवारी म्हयन्यांत बियांक 'ॲग्रोसान' हें चित्याआड वखद चोळून …शात १.५-२.५ सेंमी. अंतर दवरून बीं रोयतात. ४५ दिसांनी हें बीं …लून येता. जून म्हयन्याचे सुर्वेक हे रोंपे देड ते दोन फूट फोण खणून …तूंत रोयतात. रोंप्यांक तेंको दिवपाखातीर धिगी लायतात. काफयेचे …प्तीक सांवळी जाय पडटा. देखून, रोंप्यां भोंवतणी कमी उंचायेचीं … झाडां लायतात. हाका लागून नडणी, वादळ, माती व्हांवन वचप …सारकिल्या गजालींक आळाबंद बसता. काफयेच्या रोंप्यांक सुर्वेक …णेचो खूब त्रास जाता. ही नडणी हातांनी नाजाल्यार वखदां मारून …डटात. काफयेच्या रोंप्यांक नत्र, स्फुरद आनी पालाश हीं रसायनीक …री फाव त्या प्रमाणांत वेळचेवेळार दितात.

काफी तयार करपाची पध्दत: काफयेच्या फळांतल्या दोन बियांचेर तळ आनी चिवट कागदाभशेन आशिल्ली साल काडून ज्यो बियो …तात, त्यो भाजून काफी तयार करतात. बियांवयली साल दोन …दर्तानी काडटात. १. सुकी पध्दत- हे पध्दतींत फळां पिकतकच …डटात आनी बीं वतांत सुकयतात. ह्यो सुकिल्ल्यो बियो फातराच्या वा …कडाच्या खलबत्यांत धोडावन सालींपसून मेकळ्यो करतात, जाका …रें वा थळावी (native) काफी अशें म्हण्टात. २. ओली पध्दत- हे …ध्दतींत पिकील्लीं, तांबश्या कोराचीं फळां वेंचून घेतात आनी एका …शेल्या यंत्रान तांच्यावयल्यो साली काडटात. उपरांत गर आंबोवन …ermentation) वयलें आवरण काडटात. ही प्रक्रिया करपाक वेगवेगळ्यो …कयो आसतात आनी ताका सादारणपणान बारा वरां लागतात. मागीर …ो बियो धुतात आनी सुमार सात दीस वतांत सुकयतात. अशें हें …कयल्लें बीं यंत्राच्या आदारान ताच्यावयल्या रूपेरी सालींपसून मेकळें …रतात हे पध्दतीन तयार केल्ले काफयेक 'पार्चमेंट काफी' अशें …ण्टात. हे पध्दतीन तयार केल्ली काफी ऊंच पांवड्याची आसता आनी …चे मोलूय चड आसता.

काफयेचें बीं तयार जातकच तें तव्यार, पत्र्यार वा धुंवपी यंत्राच्या …आदारान, जतनायेन भाजतात आनी रोखडेंच दळपाक व्हरतात. …फयेचो पांवडो तिच्या रंगार, वासार थारायतात आनी तेप्रमाण प्रत …रायतात

रोग आनी किडी: काफयेच्या पिकांक लागपी मुखेल रोग अशे- १. कॉफी लिफ रस्ट (coffee leaf rust): ह्या रोगाक लागून पानांचेर दाग …डटात आनी पानां झडूंक लागतात. हो रोग आळाबंदा हाडपाक फुलां …वनपयलीं, पावसापयलीं आनी पावस सोंपतकच अशें तीन खेपे बोर्दो मिश्रण झाडाचेर फवारतात. २. ब्लॅक रॉट (black rot) ह्या रोगाक लागून …रोंप्याचीं पानां काळीं पडून कुसतात. ताचेर आळाबंदा हाडपाखातीर …रोंप्याक फाव ती सांवळी दिवन रोगट भाग कापून उडोवन बोर्दो मिश्रणाचो फवारो मारितात. ३. बेरी ब्लोच (berry blotch): ह्या रोगाक लागून काफयेच्या फळाचेर बारीक खतां पडटात आनी फळां सुकतात वा …कुसूंक लागतात. हो रोग आळाबंदा हाडपाक रोंप्यांचेर बोर्दो मिश्रण फवारतात. ४. ब्राउन आय स्पॉट (brown eye spot): ह्या रोगाक लागून …काफयेच्या रोंप्यांच्या पानांचेर वाटकुळीं खतां पडटात आनी पानांच्यो …रंग चॉकलेट जावन पानां झडपाक लागतात. देखून ल्हान रोंप्यांचेर … % कॅप्टान वा १% बोर्दो मिश्रण फवारतात. तेभायर मुळां कुसप, root rot, anthracnose, stem wasting ह्या सारक्यो पीडा काफयेच्या रोंप्याक जावं येता.

काफयेच्या रोंप्याक किडींचो खुबूच त्रास जाता. तातूंतल्यो काय किडी आनी ताचेवयले उपाय अशे आसात: १. शुट आनी रुट मिली बग (shoot & root mealy bug): ही कीड पानांची कोमरी खाता आनी पानांतलो रोस …ओडून घेता २. ग्रीन बग (green bug): हे किडीक लागून काफयेची पानां कवळटात, कोमरी काळी पडटा आनी फळांचेर बुरशी वाडटा. ३. कुसां कीड (Hairy Caterpillar): पानां खावन उडयता. ह्या तीनूय किडींक लागून तशेंच (brown bug) हे किडीपसून जावपी पीडा पयस करपाखातीर १.५% इकालक्स वा ५% मॅलाथिसोन पिठो मारतात. तेचपरी ५०० मिली. इकालक्स वा २०० मिली. फोलीथीयोन वा २०० मिली. लेबासीड हीं वखदां रोंप्याचेर फवारतात. ह्या किडीं भायर पिकाक जेन्ना 'कॉकचेफर जीव' (cockchafer beetle) लागतात, तांकां आळाबंदा हाडपाक रोंप्यांच्या मुळांनी उदकावांगडा ७५० मिली. लिंडेन हें वखद घोळोवन घालतात वा 'थायमेट' सारकिल्या गुळयांचीं वखदां जमनींत घालतात. shot hole borer ही कीड काफयेचे 'रोबुस्ता' जातीक व्हड प्रमाणांत जाता आनी तेंगशांनी बुराक घालून कांडा भितर वता आनी गर खाता. हे किडीक लागून हेर चित्याची लागण जाता. हाचेर आळाबंदा हाडपाक २०० लि. उदकांत ६५० मिली. 'लिंडेन' हें वखद घोळोवन फवारतात. white stem borer आनी red borer ह्यो किडी काफयेच्या रोंप्यांचें कांड पोखरतात. हाचेर आळाबंद हाडपाक कीड लागिल्ले रोंपे मारतात आनी फाव त्या वेळार B.H.C. ५०% वा 'लिंडेन' हीं वखदां मारतात. Thrips ही कीड पानांचेर तांतयां घालता आनी ताका लागून पानां इबाडटात. ह्यो किडी पयस करपाक डायमेक्रोन, नुव्हाक्रॉन ह्या वखदांचो फवारो मारतात.

उपेग: काफयेचो उपेग चड करून एक तरतरी हाडपी पेय म्हूण जाता. काफयेंत सांपडपी 'कॅफीन' ह्या द्रव्याक लागून काफी पियेतकच तरतरी येता. पूण चड प्रमाणांत काफयेचो वापर केल्यार तातूंतल्या 'कॉफिटोक्सीन' ह्या रसायनाक लागून कोठे बंद जावपाची शक्यता आसता. मलायसारक्या देशांत काफयेच्या पानांचो काफी पेय तयार करपाखातीर वापर करतात. काफयेपसून कांय प्रमाणांत तेल तशेंच मेण आनी 'कॉफी पल्प' हे पदार्थ मेळटात. 'कॉफी पल्प' गोरवांची खावड म्हूण वापरूं येता. काफयेच्या बियांपसून 'कॅफेलायट्' हें नवे तरेचें प्लास्टिक तयार करतात. काफयेच्या झाडाच्या लांकडापसून रेतां, तुतयाचे दांडे ह्यासारक्यो वस्तू तयार करतात.

सुमार २०० वर्सांपरस चड काळा सावन भारतांत काफयेची लागवड जाता. भारतांत चड करून 'अरॅबिका' आनी 'रोबस्टा' ह्यो जातीच मोट्या प्रमाणाचेर लागवडींत आसात. भारतांत सुमार २,४०,००० हेक्टर जमीन काफयेचे लागवडीखाला आसा. १९८६-८७ वर्सा भारतांत १,८५,००० टन काफयेचें उत्पादन जालें. १९८६-८७ वर्सा भारतांतल्यान ८६,२०० हजार टन (मोल: ३६२.९४ कोटी रुपया) काफयेची निर्यात जाली. भारतीय काफी उद्येगाचे उदरगतीखातीर 'भारतीय काफी मंडळ' (Indian Coffee Board) हे संस्थेची थापणूक जाल्या.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

काफ्का, फ्रान्झ:

(जल्म: ३ जुलय १८८३, प्राग; मरण: ३ जून १९२४, व्हिएन्ना).

नामनेचो जर्मन कथाकादंबरीकार. तो जल्मान चेक आनी वंशान ज्यू आशिल्लो. ताचो बापूय हर्मन, एक गिरेस्त वेपारी आशिल्लो. ताच्या हुकुमशाही स्वभावाक लागून काफ्काचें व्यक्तिमत्त्व पुराय फुलूंक पावलेंना. बापायचो भंय, राग आनी तिरस्कार हाचो परिणाम ताच्या साहित्याचेर जालो. १९१९ त बरयल्ल्यो Letter to his father आनी The Judgment ह्यो ताच्यो दोन नांवाजिल्ल्यो कथा बापूय-पुता मदल्या संघर्शाची गवाय दितात. १९०६ त, ताणें प्राग विद्यापीठांतसून कायद्याची पदवी मेळयली. १९०८ त, कामगारांच्या एके विमा कंपनींत ताका नोकरी मेळ्ळी. मुखार पुराय वेळ बरप करपाखातीर ताणें ही नोकरी सोडून दिली.

फेलीस बवर हे चलयेकडेन ताची सोयरीक जाल्ली. पूण तिका क्षयरोगाची बादा जाल्या हें कळटकच ताणें तें लग्न मोडलें. आनीक एके चलयेकडेन ताणें लग्न जावपाचें थारायल्लें पूण तेंय लग्न ताणें मोडलें

ह्या दोगांकूय बरयल्ल्या पत्रांचे झेले ताच्या साहित्यांत आस्पावतात. क्षयरोग जाल्यान ताका वेगवेगळ्या सेनेटोरियमांनी रावचें पडलें. जिणभर उजवाडाच्या झोतापसून सदांच पयस रावन ताणें मरचे पयलीं आपलीं सगळीं हातबरपां आपलो लागींचो इश्ट डॉ. मॅक्स ब्रॉड हाचे सुवादीन केलीं. ताणेंच तीं हातबरपां संपादन करून उजवाडाक हाडलीं. चडशा हातबरपांक नांवां नाशिल्ल्यान तीं नांवांय ब्रॉडान दिलीं. तेचपरी काफ्काचें चरित्रूय ताणें बरयलें. १९१०-१९२३ ह्या काळांत ताणें बरयल्ल्यो दिसपटयोय उजवाडाक आयल्यात. ताचीं चडशीं पुस्तकां तांच्या मरणाउपरांत उजवाडाक आयलीं.

ताचीं म्हत्वाचीं पुस्तकां अशीं:- The Judgment (१९१३), Metamorphosis and other Stories (१९१६), In the Penal Colony (१९२०), The Country Doctor (१९२०), The Trial (१९२५), The Castle (१९२६), Kafka's Prayer (१९४७), The Diaries of Franz Kafka (१९४८-४९). ताचे नवलिकेंतलीं पात्रां अज्ञाताचो वेध घेतात. देखीक- The Castle हे नवलिकेंतलो नायक एका दोंगरावयल्या किल्ल्यांतल्या मुखेलीच्या आपोवण्यावयल्यान ताका मेळूंक वता. पूण अखेरमेरेन तांची भेट जायना. त्या किल्ल्यांत तो एके तरेच्या चक्रव्युहांत सांपडटा. तेच भशेन The Trial हे नवलिकेंतल्या जोजेफ के ह्या नायकाक पोलीस धरून व्हरतात आनी ताच्या आड न्यायालयांत खटलो चलयतात. पूण आपल्याचेर कसलो आरोप आसा हें ताका तशेंच त्या न्यायाधीशाकूय अखेर मेरेन कळना. The Metamorphosis हे ताच्या नांवाजिल्ले कथेंत मुखेल पात्राचें रुपांतर एका व्हड किड्यांत जाता. रुपकां भशेन आशिल्ल्या आपल्या कथा आनी नवलिकांवरवीं काफ्कान जिणेचो नवो अर्थ लावपाचो यत्न केला. ताणें आपल्या साहित्यांतल्यान जिणेचें अलौकिक दर्शन घडयलां.

फ्रान्झ काफ्का

दुसऱ्या म्हाझुजा-उपरांतच्या काळांत अ स्तं ती देशांनी अस्तित्ववाद नांवाची जी जि णे वि शीं ची विचारसरणी प्रसारांत आयली, तिच्या कांय जनकांतलो काफ्का होय एक जनक, अशें बऱ्याच जाणकारांचें मत आसा. ताच्या साहित्यांतल्यान तो एक विचारवंत न्हय तर सर्जनशील लेखक म्हूण चड प्र भा वी दिसता. निर्शेवणी, घुस्मटमार, उबगण, भिरांत, उमळशीक आनी उणावाचो अणभव हाचें ताणें भेस बरें चित्रण केलां. अस्तित्ववादी ताका आपलेच परंपरेंतलो लेखक मानतात.

ताच्यो सगळ्यो कथा आनी नवलिका खंयच्याच पारंपारिक तंत्रांत बसनात. आशय आनी तंत्र हांचे नदरेन त्यो नव्यो वाटो माड्डीत गेल्यात. देखुनूच विसाव्या शेंकड्यांतल्या नव्या साहित्याचें मुळावण घालपाचो मान ताका फाव जाला.

- माधव बोरकार

काबा: मक्केच्या सगळ्यांत व्हडले मशिदीचे मदीं आशिल्लें, संगमरवराच्या फातरान बांदिल्लें, १२.२० मी. लांब, १०.६५ मी. रुंद आनी १५.२४ मी. उंचायेचें हें एक पेड. 'काबा' ह्या उतराचो अर्थ चवकोनी इमारत वा स वटांनी सारकें चवकोन आशिल्ली घन आकृती असो जाता. ह्या पेडाक एकूच दार आसून वेळा प्रसंगाक तें उक्तें करतात. हेर वेळार हें सबंद पेड 'किस्व' नांवांच्या अदेंग्म्या ... कपड्यान धांपिल्लें आसता. त्या कपड्याक भांगराचो जरीकाम ... आनी मदीं कुराणांतलीं आयतां (वचनां) बरयल्यांत. वर्सानवर्स हें ... तयार करून काबा भोंवतणी घालपाचो मान ईजिप्ताकडेन आसा. जिवितांत एकदां तरी मक्केची (काबाची) भोंवडी करून येवंची, ... दरेका मुसलमानाची उपाट इत्सा आसता. जण एकलो यात्रेकार ... भेट घेवन जातकच काबाक सात प्रदक्षिणा घालता. सगळे मुसलमान काबाचे दिकेक तोंड करून नमाज पाठ वाचतात. तशेंच मडीं लेगीत काबाचे दिकेक तोंड करून पुरतात.

महंमद पैगंबराच्या काळांत आनी ताच्या आदल्या काळांत काबांत विंगड विंगड अरब जमातींच्यो आनी टोळयांच्यो देवतामूर्ती आशिल्ल्या. दर वर्सा सगळे अरब काबाची भोंवडी करून आपापले देवतेचे मूर्तींची पूजा करताले. महंमदान मक्का जिखतकच ह्यो मूर्ती ल्हवल्हव नश्ट जाल्यो. आयज काबाचे इमारतींत काबाचे उदेंतेक एक व्हडली काळी शिळा (अल्-हजर अल्-अस्वद) आसा. काबाच्या दक्षिण कोनशांत आनीक एक पाशाणी शिळा (देड फूट लांब आनी २ इंच रूंद) आसा. ताका 'यमनस्तंभ' अशें म्हण्टात. काबाभोंवतणी प्रदक्षिणा घालतना दर खेपेक ह्या खांब्याक उजव्या हातान स्पर्श करपाची प्रथा आसा. काबाचे वायव्य दिकेक वण्टींत एक भांगराची तोटी आसा, तिका 'मिझाबुर रहमा' (दया-मुख) अशें म्हण्टात. काबाचेर पडपी पावसाचें उदक हे तोटयेंतसून सकयल गळटा आनी इस्माइलचे कबरीचेर पडटा. पांखयांक भांगराचे आनी चांदीचे दिवे हुमकळायल्यात आनी पाख्याचे तीन लांकडी खांबे, दारां आनी चौकटी हांचेर चांदीचो वर्ख लायला. वण्टींक चांदीचे पत्रे आसात.

आदामाक स्वर्गांतल्या नंदनवनांतल्यान धांवडायतकच ताणें सरळ काबाकडेन येवन आपली पयली प्रार्थना केली, असो मुसलमानांचो समज आसा. सगळ्यांत पयलीं आदिमानव आदम हाणें काबाची इमारत बांदली आनी ती मोडटकच अब्राहम आनी ताचो पूत इस्माइल हाणें काबाचो जीर्णोध्दार केलो, ते वेळार ईश्वरान ही धवी शिळा धाडली, असो मुसलमानांचो भावार्थ आसा. पूण अनंत काळासावन दरेक यात्रेकरु भक्त शिळेक हात लायता आनी ताचो उमो घेवन आपलीं पातकां थंय सोडटा ताका लागून ती धवी शिळा काळी जाली अशें म्हण्टात. काबाच्या पेडाचो खूब खेपो जीर्णोध्दार केलो. इ.स. ९३० त कार्मेथियन पंथाच्या आक्रमकांनी ही शिळा चोरून व्हेल्ली ती वीस वर्सां उपरांत परत मेळ्ळी. सद्या ही शिळा भग्नावस्थेंत आसून चांदीच्या पट्यान घट्ट बांदून दवरल्या. शिळेच्या भोंवतणी चारुय वटेन गॅलरी आसा. शिळेमुखार 'झमझम' नांवाची एक बांय आसा. काबाचो जीर्णोध्दार करता आसतना इस्माइल आनी ताची आवय हाजर हांची तान भागोवपाखातीर देवदूत गाब्रिएल हाणें ही बांय माल्ली, अशी एक आख्यायिका आसा. काबाची भेट घेतकच भोंवडेकार भक्त 'झमझम' बांयचें उदक पियेतात. कांय जाण हे पवित्र उदक घराय व्हरतात.

- कों. वि. सं. मं.

काबुकी: फाटलीं तीनशीं वर्सांसावन लोकप्रिय आशिल्लो एक जपानी नाट्यप्रकार. काबुकी हो शब्द 'काबुकू' ह्या क्रियापदापसून तयार जाला. 'काबुकू' चो मूळ अर्थ- प्रवृत्त करप वा फुडें काडप. णवव्या शेंकड्यांत नटांचो निर्देश करपाखातीर ह्या शब्दाचो वापर करताले. फुडें सतराव्या शेंकड्यांत ताचो अर्थ 'अप्रूपांचो वा अजापांचो' असो जावपाक लागलो. उत्तान शृंगारीक नाट्यविश्कारांतल्यान ह्या शब्दाक लैंगिकतेची सय आशिल्लो अर्थ प्राप्त जालो. 'काबुकू' हें क्रियापद सद्या जपानी भाशेंत अस्तित्वांत ना. हालींच्या काळांत मात 'काबुकी' शब्दांतल्या तीन ध्वनींचेर आदारीत असो अर्थ तयार केला तो असो: 'का' म्हळ्यार गीत, 'बु' म्हळ्यार नृत्य आनी 'की' म्हळ्यार अभिनयाचें कसब. हाचेवेल्यान गीत-नृत्य-नाट्य हांचो संगम म्हळ्यार 'काबुकी' अशें समीकरण रूढ जालां.

काबुकी नाट्यप्रकाराची सुरवात १५८६ तल्या एका प्रसंगांतल्यान जाली अशें म्हण्टात. तो प्रसंग असोः एक दीस 'ओकुनी' नांवाची एक धर्मोपदेशिका एके न्हंयच्या सुक्या पात्रांत नाचत-गायत बुध्दाची करताली. तिच्या ह्या नृत्य-अभिनयान न्हंयचे देगेक तणार ल्यांक बरीच भूल घाली. म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार तिचो एक नागोया सान्झाएमोन हो तिच्या नाचान आकर्शित जालो. फुडें तिच्या नृत्याक 'नो नाट्य' ह्या पूर्विल्ल्या जपानी नाट्यप्रकारांतल्या आनी तेन्नाच्या नामनेच्या लोकनृत्यांची जोड दिली. ओकुनीच्या नाचाक लागून सामान्य लोकांची बरीच करमणूक जावंक लागली ताची लोकप्रियता बरीच वाडली. ह्या तिच्या 'काबुकी' नृत्यांत दादल्यांचें आनी दादले बायलांचें काम करतालीं. फुडें ओकुनीन नाट्यमंडळ तयार केलें आनी १६०३ त जपानभर भोंवडी करून आपल्या नृत्य-नाट्यान सगळो जपान भारावन उडयलो. त्याच वर्सा दिसा क्योटोच्या राजवाड्यांत ओकुनीन शाही आपोवण्याक मान आपल्या नृत्य-नाट्याचो प्रयोग केलो. १६०४ तल्या गिमांत तिणें हांगा आपल्या ह्या नृत्य-नाट्याचे कार्यावळीखातीर 'नो' गृहाचे धर्तीचेर एक तात्पुरत्या स्वरुपाची 'काबुकी रंगमाची' ली. काबुकीची ही पयलीच माची जावन आसा.

काबुकीचें लोकप्रियतेक लागून फुडें-फुडें गैशांनी ह्या कलाप्रकाराचो घेतलो आनी सगळेकडेन मनोरंजनाच्यो कार्यावळी घडोवन पाक सुरवात केली. हाचो परिणाम असो जालो की काबुकी नाट्यांत शृंगार, बुरशे विनोद आनी अश्लीलता हांचो अच्छेव जावपाक गलो. ताका लागून शासनान २३ ऑक्टोबर १६२९ दिसा 'ओन्ना बुकी' म्हळ्यार बायलांच्या काबुकीचेर कायदेशीर बंदी हाडली. बुकीं'त बायलांनी काम करपाचें बंद जातकच रूपेस्त तरनाटे लांब केंसांचीं झुलपां वाडोवन आनी बायलांचो भेस घालून काबुकी य-नाटकां करपाक लागले. हाका 'वाकाशू काबुकी' अशें म्हण्टात पूण त्याच कारणाक लागून शासनान १६३० त ताचेर परत बंदी हाडली. लेगीत लोकप्रियतेचें तेंगशेक पाविल्लो हो नाट्यप्रकार तिगोवन खातीर म्हाताऱ्यांनी फुडाकार घेतलो आनी दादले-बायलांचीं गां करून तांणी 'काबुकी' नाट्यप्रकार चालू दवरलो. म्हाताऱ्यांच्या, ण्टेल्यांच्या 'काबुकी'क 'यारो काबुकी' अशें म्हण्टात. हातूंतलो मोनो भियन, नृत्यां आनी प्रणयगीतां हाका लागून त्या काळांत 'काबुकी'न कांचीं मनां जिखलीं खरीं, पूण फुडें सतराव्या शेंकड्यांत ष्ठपांचालिकांच्या प्रयोगांचो परिणाम जावन काबुकीची लोकप्रियता शी कमी जाली. मागीर काष्ठपांचालिक नाट्याकडल्यान कथानक नी 'नो' नाट्याकडल्यान माची घेवन 'काबुकी' न आपलो नवो वसार उबो केलो आनी तेन्नासावन आयजमेरेन आपलें अस्तित्व आनी शेलेपण काबुकीन तिगोवन दवरलां. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत पानी सरकारान राजकीय प्रचाराखातीर 'काबुकी' चो उपेग करपाचो त्न केलो. पूण म्हाझुजाउपरांतच्या काळांत कांय काबुकी नाट्यांचेर बंदी आयली.

१९ व्या शेंकड्याच्या मध्याक जपानांत मोकुआमी कावाताके हो एक नामनेचो काबुली नाट्यलेखक जावन गेलो. मोकुआमीन आपल्या नाट्य-बरपांत सामान्य मनीस, नोकरवर्ग, भिकारी ह्या पात्रांचेर उजवाड घालो.

पुराणांतले कथाप्रसंग, शोकांतिक इतिहासीक कथानकां आनी सामाजीक प्रेमकथा हे आयच्या काबुकीचे विशय आसून नृत्य आनी संगीताचो वापर तातूंत खाशेले शैलीन करतात. विदूशकाचें प्रहसन, परंपरागत पध्दतीचो भडक रंगांचो वेशभूषा, लेप, मुखवटे, रंगीबेरंगी माचो हांचो वापर करतात. हालींच्या काबुकींत पयलींच्या काबुकीपरस संवाद चड आसतात. तातूंत साहित्यीक मूल्यांपरस प्रायोगिक मूल्यांचेर आनी नटाच्या नृत्याभिनयाचेर चड भर आसता. नट आपल्या सोबीत अभिनयावरवीं कथाकथन करता.

काबुकी नाट्यप्रकारांत 'नृत्य' हो घटक एकदम म्हत्वाचो. विंगड विंगड नृत्यप्रकार तातूंत दिसून येतात. घुंवपी रंगमाची, किमया-वाहक (trap-lift) आनी 'हानामिची' हीं काबुकीचीं खाशेलपणां जावन आसा. 'हानामिची' म्हळ्यार पुश्पपथ. रंगमाचयेकडल्यान प्रेक्षकांमदसून फाटल्यान मेरेन गेल्ली उक्ती वाट म्हळ्यार 'हानामिची'. काबुकी माची रुंदायेन चड आनी त्यामानान उंचायेन कमी आसता. एकाच वेळार सुमार ३,००० प्रेक्षकांक बसपाची वेवस्था आशिल्ल्या टोकियोंतल्या 'काबुकी-झा' ह्या नाट्यगृहांत माचयेची रुंदाय सुमार २७.३० मी. आसून उंचाय मात फकत सुमार ७.५ मी. आसा. ह्या प्रेक्षागारांतलो 'हानामिची' मार्ग सुमार १४ मी. लांब आसा. 'हानामिची' वेल्यान पात्रांचें येवप-वचप चालू आसताच, तेभायर ताचेर प्रसंगांक फावशे तरेतरेचे सैमाचे देखाव, दोंगरांतलो मार्ग, दाट रानां, रुख, दर्यादेगेवयली खाडी, राजप्रासादाच्या आवारांतलो मार्ग हांचोय आस्वाद आसता. घोड्याचेर बसून वचपी झुजारी, पालखेंतलो राजा आनी ताच्या फाटल्यान येवपी मेळ, नटांचो पंगड हानामिचीवेल्यान वतना दिसता. 'हानामिची'क लागून प्रेक्षक आनी नट हांचें लागींपण सादून माचयेर त्रिकोनी स्वरुपाचो परिणाम घडून येता. नृत्य- नाट्य-संगीत ह्या आंगांनी परिपूर्ण आशिल्लो 'काबुकी' नाट्यप्रकार आयज संवसारीक रंगमाचयेच्या मळार उपाट नामनेक पावला.

- कों. वि. सं. मं.

काबूल: अफगाणिस्तानाची आनी काबूल प्रांताची राजधानी. हिंदुकुश दोंगरांचे माळेंत, काबूल न्हंयेच्या दोनूय- कांठार, चहारदे आनी बेग्राम ह्या सुपीक देगणांनी हें शार समुद्रसपाटीपसून १,७९६ मी. उंचायेचेर वसलां. हें पेशावरच्या २२४ किमी. अंतराचेर वायव्येक आसून पेशावराक खैबर खिंडीवरवीं रस्त्यान जोडलां. हांगाचे गिमाचे दीस शितळ जाल्यार शियांचे दीस अतियंड आसतात.

वैदिक काळासावन काबूल ज्ञात आशिल्ल्याचें पूर्विल्ल्या साहित्यावयल्यान दिसून येता. कपिला देशांतलें ह्या अर्थान 'कपिशा' नांवान हाचो उल्लेख मेळटा. पूर्विल्ल्या काळासावन अस्तंतेकडल्या देशांकडल्यान मध्य आशियांतल्यान भारत आनी चीन हांचेकडेन वचपी मुखेल खुश्कीच्या वेपारी मार्गावयलें म्हत्वाचें शार म्हूण हें नामनेक पावलां. पूर्विल्ल्या हिंदू आनी बौध्द संस्कृतायांचे अवशेश अजूनय ह्या शारांत मेळटात. सातव्या शेंकड्यांत अरबांनी ह्या शाराचो ताबो घेतलो. मोगल सम्राट बाबराची ही राजधानी (१५०४-२६) आशिल्ली. मागीर नादिरशाहान १७३८ त कबजो घेतकच काबूल मोगलांच्या ताब्यांत गेलें. १७७५ त तिमुरशाहची राजधानी हांगा आशिल्ली. भारतांत ब्रिटीश साम्राज्याची प्रस्थापना जातकच काबूलाक राजकीय आनी लश्करी म्हत्व प्राप्त जालें, तें एशियासारकें राश्ट्र शेजरा आशिल्ल्यानूच. अब्द-अर् रहमानखान हाणें काबूल सुदारपाचो आनी थंय उद्येगधंदे सुरू करपाचो यत्न केलो. १९३० त एक खास कार्यावळ आंखली आनी वीज, उदका-पुरवण, डांबरी रस्तो हांची तजवीज केली.

गर्देन भरिल्ले बाजार, अशीर रस्ते, पोरनीं घरां हें पयलींच्या काबूलचें खाशेलपण. व्हडले रस्ते, शासकीय आनी खाजगी वास्तू, भव्य प्रदर्शनालय, उद्यानां, क्रिडांगण हांची आर्विल्ल्या नगरस्थापत्याप्रमाण येवजण केल्ल्यान न्हंयेच्या दावे वटेनच्या नव्या काबूलची सोबितकाय वाडत आसा.

शाराभायर राजप्रासाद आसून बाबराची कबर आनी बला हिस्सार ही मध्ययुगांतली गढी (ल्हान किल्लो) आसा. काबूल हें एक म्हत्वाचें शिक्षणीक केंद्र आसून हांगाच्या काबूल विद्यापीठांत वैजकी, शेतकी आनी हेर महाविद्यालयां आसून तांत्रिक आनी माध्यमिक शिक्षणाची बरी वेवस्था आसा. लश्करी सामुग्री, शाबू, फर्निचर, कापड, संगमरवरी वस्तू हांचे कारखाने हांगा आसात. काराकुल मेंढरां, लोकर, सुकोमेवो आनी फळां हांच्या वेपाराचें तें केंद्र आसा.

- कों. वि. सं. मं.

काब्राल, आउगुश्तुः (जल्मः ?)

क्रिस्ती धर्म फुडारी. ताचो मूळ गांव वेर्णे. धर्मीक शिक्षण घेतल्या उपरांत तो राशोल सेमिनारींत शिकोवंक लागलो. फुडें तो बेळगांवां ह्या वाठाराच्या डायोसिजीचो व्हिकार जनरल (Vicar General) जालो. बिशप फोर्तुनांतु बेयग कुतिन्यु हाच्या मरणा उपरांत १८६७ वर्सा तो डायोसिजीचो कारभार पळोवंक लागलो.

- कों. वि. सं. मं.

काब्राल, मोहना (मिस मोहना)ः (जल्मः १९३०, मुंबय; मरणः ११ सप्टेंबर १९९०, फ्रांस).

नामनेची गोंयकार कलाकार. तिका 'मिस मोहना' म्हूण वळखतात. तिचो मूळ गांव पर्वरी-बारदेस, पूण तिचे आवय-बापूय मुंबय वचून स्थायिक जाल्ले. गोड आवाज, सुंदर रूप आनी कलेची आवड ही जल्मजात देणगी तिका मेळिल्ली. तिचे हे गूण नामनेचो तियात्रिस्त सी. आल्वारीस हाणें लक्षांत घेतले आनी तिका पयले खेप माचयेर उबी केली. गोंयच्या कोंकणी तियात्राचे माचयेवेली ती पयली बायलमनीस. १९५० वर्सा सी. आल्वारीस हाचो पयलो तियात्र 'आवयचें कर्तुप' हातूंत तिणें धुवेचें सवंग घेतिल्लें. ह्या तियात्रावरवीं तिका खूब नामना मेळ्ळी.

१९४० वर्सा 'अफघान स्नो ब्युटी' सर्तींत तिका 'मिस बॉबे' म्हूण वेंचून काडली. सिनेमांत प्रवेश करपाक हो भोवमान तिका कारणीभूत जालो. 'सावन आया रें', 'पतंगा', 'संसार', 'रिमझिम', 'इन्सानियत', 'नगिना' आनी हेर कितल्याशाच हिंदी सिनेमांनी कामां करून चित्रपटाच्या मळार तिणें आपलें नांव जोडलें. उपरांत तिणें नर्गिस दत्तान निर्मिल्ल्या 'मेहंदी' बोलपटांत केल्ली विनोदी भूमिका आनी 'इन्सानियत' बोलपटांत केल्ली भूमिका खूब गाजली. अभिनया वांगडाच आवाजाची देण मेळिल्ल्यान गावपांतूय तिणें नांव जोडलें. 'रिमझिम' सिनेमांत तिणें गायिल्लें गीत खासा तिच्याच आवाजान रिकॉर्ड केल्लें आसा. 'मडकेंतलो नीस', 'मोगाळ म्हज्या भयणांनो', 'मोगाळ म्हज्या भावा', 'आरोसिना वांगडा', 'आशीर्वाद दी', 'आई', 'काळजाक म्हज्या पेटला उजो', 'सून' हीं तिचीं रिकॉर्डीच्या रुपांत आशिल्लीं कोंकणी गीतां.

गायनाच्या, तियात्राच्या आनी सिनेमाच्या मळार तिका एक आगळीच नामना मेळ्ळ्या. बैरुतच्या दूरदर्शन केंद्रांत ती अखेरमेरेन कलाकार म्हूण वावुरली.

- कों. वि. सं. मं.

कामगार कायदेः कामगारांची मजुरी, नोकरेच्यो अटी, कारखान्यांतली वेवस्था, नितळसाण, भलायकी, कामाचीं वरां आनी कामगार मालक संबंद हांचे विशींच्या कायद्यांक 'कामगार कायदे' अशें म्हण्टात. संवसारांतल्या सगळ्या देशांनी कामगार कायदे प्रचलित आसात. जशे जशे उद्येगधंदे आनी वेवसाय वाडपाक लागतात, तशी तशी कामगार वर्गाचे सुरक्षिततेखातीर कामगार कायदे लागू करपाची गरज उप्रासता. ह्या कायद्यांच्यो तरतुदी आनी तत्त्वां विंगड विंगड देशांत थंयचे परिस्थिती प्रमाण बदलतात.

उद्येगीक मळार फुडारिल्ल्या देशांनी कामगार संघटनांचें मोटें बळ आसा. हाका लागून कामगारांचें संरक्षण आनी हीत हें कामगार संघटना आनी कारखानदार वर्ग हांचे मजगतीं कबलात जावन थारता. ह्या देशांतल्या कामगार कायद्यांची भारतांतल्या कामगार कायद्यांइतली अंमलबजावणी जायना. ज्या देशांनी कामगार संघटनांक व्हडलेंशें बळ ना, थंय कामगारांक फकत कायद्याचोच आदार घेवंचो पडटा. हिंदुस्थानांत ब्रिटिशांचे मुस्तींत कायद्यांची सुरवात जाली, ताचे फाटलो मूळ हेत होः कारखान्यांनी काम करपाक कामगार मेळचे आनी तांणी मदींच काम सोडून वचचें न्हय. कामगारांनी मदींच काम सोडलें जाल्यार तो फौजदारी स्वरुपाचो गुन्यांव मानताले आनी तांकां ख्यास्त फर्मायताले. १८५९ वर्सा, कामगार करारभंग अधिनेम आनी १८६० वर्सा मालक कामगार तंटो (dispute) अधिनेम चालीक लागलो. पूण हे कायदे अन्याय आनी जुलूम करपी स्वरुपाचे आशिल्ल्या कारणान १९२० वर्सा उपरांतच्या काळांत रद्द जाले.

हिंदुस्थानांत कामगार-कल्याण विशींचो पयलो कायदो १८८१ वर्सा कारखान्याच्या अधिनेमाच्या स्वरुपांत अंमलात आयलो. इंग्लंडांतल्या कारखानदारांच्या दबावाक लागून हो कायदो आयलो. मुंबय, कलकत्ता, अहमदाबाद ह्या शारांनी ज्यो कापडाच्यो गिरणी आसल्यो तातूंत काम करपी बायलां- भुरग्यांच्या कामाविशीं कांयच नेम नासले आनी कामाच्या वरांचो सुमार नासलो. हाका लागून हांगा तयार जावपी माला वांगडा सर्त करप हें ब्रिटीश कारखानदारांक कठीण जावपाक लागलें. हिंदुस्थानातल्या कारखान्यांनी कामांचीं वरां आनी बायलां-भुरग्यीं हांच्या कामाविशीं पध्दतशीर नेम थारावचे अशी मागणी सगळ्या पांवड्यांचेर जावपाक लागली. हिंदुस्थानांतल्या कांय समाजसुधारकांनीय हे येवजणेक तेंको दिलो. अशे तरेन हो अधिनेम चालीक लागलो.

पूण हो अधिनेम सामको मुळाव्या स्वरुपाचो आशिल्लो. कांय काळा उपरांत, कामगार आनी कारखानदार हांचे सुचोवणेवयल्यान १८९१ वर्सा ह्या कायद्यांत सुदारणा जाली. १९११ आनी १९२२ वर्सांनी सुदारणा केल्ल्या कायद्यांत दादल्यांच्या कामांच्या वरांचेरुय बंधन घालें. १९२२ वर्सा केल्ल्या नेमाप्रमाण कामाच्या वरांचें दिसाक धा आनी सप्तकाक साठ अशें प्रमाण थारायलें. सप्तकाक एका दिसाची सुटी, कामाच्या दिसांनी मदीं एका वराची सुटी, बायलांक रातचें काम आसचें न्हय अशा मुखेल येवजण्यांचो तातूंत आस्पाव आशिल्लो. मागीरच्या काळांतूय ह्या कायद्यांनी गरजेप्रमाण फाव ते बदल घडोवन हाडले.

कामगार कायद्यांविशीं १९१९ वर्सा नवें पर्व सुरू जालें. कामगार कायद्यांक मध्यवर्ती सरकार आनी प्रांतीय सरकार हांचेकडसून मंजुरी मेळपाक लागली. ह्याच काळांत कामगारांनी आपापल्यो संघटना उबारपाक सुरवात केल्ली. १९१९ वर्सा आंतरराश्ट्रीय थराचेर वावुरपी कामगार संघटनेची थापणूक जाली. भारत देश हे संघटनेचो सुरवातीक सावन सभासद आसलो. हे संघटनेन केल्ल्या मोलादीक वावराक लागून कांय म्हत्वाचे कामगार कायदे मंजूर जाले. १९२९ वर्सा ब्रिटीश सरकारान भारतांतल्या कामगार वर्गाचो सुमार घेवपाक 'व्हिटले कमिशन' नांवाचो आयोग नेमलो. १९३१ वर्सा ह्या आयोगान सादर केल्ल्या अहवालांतल्या सुचोवण्यांप्रमाण सुमार वीस कायद्यांक मान्यता मेळ्ळी. तेभायर राश्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षानूय कामगार कायद्यांक मान्यतायेसंबंदान यत्न सुरू केल्ले. स्वतंत्रतायेउपरांत ह्या कार्याक खूब नेट आयलो. तेन्नासावन केंद्रीय आनी राज्य सरकारांनी नवे कामगार कायदे चालीक लायले आनी अस्तित्वांत आशिल्ल्या कायद्यांनी सुदारणा केल्यो. सद्या सुमार १२५ मुखेल कामगार कायदे अंमलांत आसात.

केंद्रीय आनी राज्यांपुरते मर्यादित आशिल्ल्या कायद्यांची वळेरी अशी आसाः

(अ): कारखाने, खणी, मळे सारकिल्या उद्येगधंद्यांनी कामाची वेवस्था, पध्दत, कामाचीं वरां, सुटयो हांचेर नियंत्रण दवरपी कायदेः १. कारखान्यांविशींचो १९४८ वर्साचो अधिनेम (Factories Act) २. १९५२ वर्साचो खणीविशींचो अधिनेम (Mines Act) ३. १९५१ वर्साचो मळ्यांनी वावुरपी कामगारांचो कायदो ४. येरादारीविशींचे कायदेः १८९० वर्साचो रेल्वे अधिनेम, १९५८ वर्साचो बोटीविशींचो अधिनेम, १९४८ वर्साचो बंदरांत काम करपी कामगारांच्या वावराचेर नियंत्रण दवरपी अधिनेम, १९६१ वर्साचो गाडयांचे येरादारीविशीं कामगारांक लागू पडपी अधिनेम ५. दुकानां आनी वेपारी संस्था हातूंत काम करपी कामगारांचे कायदेः हे कायदे राज्य सरकारांनी राज्यांचे गरजेप्रमाण मंजूर केल्ले आसात. हेभायर मध्यवर्ती स्वरुपाचो १९४२ वर्सा चालीक लायिल्लो सप्तकांतल्या सुटयेविशींचो एक अधिनेम आसा.

(आ): सुरक्षितता आनी कल्याण येवजणेचे कायदेः १. १९३४ वर्साचो गोदी कामगारांचो अधिनेम २. अभ्रकाच्या (Mica) खणींनी वावर करपी कामगारांक लागू पडपी १९४७ वर्साचो अधिनेम ३. कोळशाच्या खणींतल्या

... करपी कामगारांक लागू पडपी १९४७ वर्साचो अधिनेम ४. हे ... ले कामगार भलायकेविशींचे कायदे महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी ... ह्या राज्यांनी आसात. उत्तर प्रदेश राज्यांत साकर आनी सोन्याच्या ... त्यांनी काम करपी कामगारांखातीर वेगळो कायदो आसा. आसाम ... त १९५९ वर्सा मंजूर जाल्लो मळ्यांनी काम करतल्यांखातीर ... कायदो आसा.

इ): पगाराविशींचे कायदे: हातूंत म्हत्वाचो कायदो म्हळ्यार १९३६ ...चो कामगारांक पगार दिवपाविशींचो अधिनेम. (Payment of Wages ... ह्या कायद्याक लागून, एके थारायिल्ले मुदतीभितर म्हळ्यार ... ताचे तारखेसावन सात वा धा दिसांभितर कामगारांक पगार दिवपाक ..., अशें बंधन कारखानदारांचेर पडलां. आनीक म्हत्वाचे कायदे ...ळ्यार १९४७ वर्साचो उण्यांत उणो पगार दिवपाविशींचो कायदो (Minimum Wages Act) आनी १९६५ वर्साचो कामगारांक 'बोनस' (कारखानदारांच्या नफ्याचो कांय वांटो) दिवपाविशीं तजवीज करपी कायदो (Payment of Bonues Act).

ई): समाजीक सुरक्षिततायेचे कायदे: हे वळेरेंत अखिल भारतीय ...पाचे दोन कायदे आसात. १. १९४८ त, मंजूर जाल्लो कामगार ...मो येवजणेचो अधिनेम (Employees' State Insurance Act). काम ...रता आसतना जावपी दुखापतीक लागून लुकसाण भरपाय मेळपाची ...वीज ह्या कायद्यांत केल्ली आसा. २. १९५२ वर्साचो कामगारांच्या ...वश्यनिर्वाह निधीविशींचो अधिनेम (Employees' Provident Fund Act). ह्या कायद्याप्रमाण कामगारांच्या पगारांतल्यान कांय थारावीक टक्के ...म कमी करतात आनी ती रक्कम एका फंडांत जमा करतात. तशेंच ...लक्य आपलेकडली तितलीच टक्के रक्कम त्या फंडांत जमा करता. ...ण्टेपणांत कामगारांच्या हातांत कांय रक्कम उरची हो हे ...वजणेफाटलो हेत जावन आसा.

(उ): उद्येगीक संबंदांविशींचे कायदे (Industrial Relations Act): १. १९२६ वर्साचो कामगार संघाचो अधिनेम (Trade Unions Act). ह्या कायद्याप्रमाण कामगारांक आपल्या स्वतंत्र संघाची थापणूक करपाक मेळटा आनी कामगारांनी थापणूक केल्ल्या संघाक मान्यताय मेळटा. २. १९४६ त, मंजूर जाल्ले उद्येगीक मळावयल्या नोकरेविशींचे नेम- हे नेम तयार करून जाहीर करपाची जापसालदारकी कारखानदारांचेर आसता. कामगारांवांगडा भासाभास करून कारखानदार हे नेम थारायतात आनी नागीर मजूर खात्यांत त्या नेमांची नोंद करतात. ३. १९४७ वर्साचो उद्येगीक वादांविशींचो कायदो (Industrial Dispute Act).

(ऊ): कांय हेर कायदे आनी येवजण्यो अश्यो आसात- १. फकत ...ण्टयांचे रीण फारीक करपाखातीर भुरग्यांक नोकरेर दवरपाआड ...करपी कायदो. २. कांय राज्यांनी चालीक लायिल्ले कामगारांखातीर घरांची येवजण करपी कायदे, ३. १९५० वर्साचो काम शिकपी कामगारांविशींचो कायदो (Apprentices Act).

- ॲड. अमोल थळी

कामत, आनंद उत्तम: (जल्म: १९ ऑगस्ट १९१९, लोलये-काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १९४८ ते १९५४ ह्या काळांत ताणें जायतो राश्ट्रवादी वावर केलो. १९५५ वर्साचे सुर्वेक ताणें कुंकळ्ळी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत वांटो घेतिल्लो. १६ एप्रिल १९५५ दिसा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो. उपरांत स म्हयने ताका मडगांव आनी पणजी बंदखणींत दवरलो. बंदखणींत पोलिसांनी ताका खर ख्यास्त दिल्ल्यान ताचो उजवो हात आनी पांय पांगळो जालो. उपरांत पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत (Territorial Military Tribunal) चवकशी जातकच ताका आग्वाद बंदखणींत देड वर्स खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ऑगस्ट १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कामत, गोपाळ आपा: (जल्म: २२ जुलय १९१७, सांखळी-दिवचल; मरण: २ एप्रिल १९९०, पणजी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव आपा कामत. लिसेवाचें सातवें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें. पोर्तुगेज कायद्याची पदविका घेतली. तो वकिल (Lawyer) आशिल्लो. डिसेंबर १९४६ वर्सा म्हत्वाच्या राजकी दर्जाविशीं (Special Political Status) उलोवणी करपाक एक कमिटी नेमिल्ली. गवर्नर जनरल बॉसान हे कमिटीचेर ताका नेमिल्लो. पूण ताचे राश्ट्रवादी विचारसरणेक लागून ताका दुभावीत नदरेन पळोवंक लागले. १९४७ आनी १९५२ वर्सा दोन खेपे ताची चवकशी जाली.

१ जून १९५४ दिसा 'राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय' (National Congress Goa) संघटनेची सावंतवाडी वाठारांत बसका जाल्ली. तातूंत संघटनेचे कार्यकारी कमिटीचो वांगडी म्हूण ताका वेंचून काडलो. मार्च १९५४ वर्सा राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय संघटनेची, मुखावेल्या कार्याची आंखणी करपाक बसका जाल्ली. तेन्ना संघटनेचे मध्यवर्ती कमिटीचो (Central Committee of NCG) अध्यक्ष म्हूण ताका वेंचून काडलो. ताणें डॉ. टी. बी. कुन्य, पीटर आल्वारीस आनी डॉ. पुंडलीक गायतोंडे ह्या सुटके झुजाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाल सुटके झुजाचो वावर केला. त्या काळांत तो राजकीय कैद्यांच्यो केसी चलयतालो. ३० जून १९५४ दिसा चळवळींनी वांटो घेता, ह्या आरोपाखाल पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका अटक केली. उपरांत पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत (Territorial Military Tribunal) ताची चवकशी जाली फुडें पांच जुलय १९५५ दिसा न्यायालयान ताका धा वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दर दिसाक वीस इस्कूद हे प्रमाण दोन वर्सां ताका दंड भरूंक लायलो आनी पंदरा वर्सांखातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले. इतलेंच न्हय तर न्यायालयांत वचपाकूय ताचेर बंदी हाडिल्ली. १५ ऑगस्ट १९५९ दिसा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. गोंयांखातीर स्वायत्ततेचे मागणेची येवजण केल्ल्याखातीर २० जून १९६१ दिसा पोलिसांनी ताका परतो धरलो. तेन्ना ताचे वांगडा मुंबयच्या 'ब्लिट्झ' (Blitz) ह्या इंग्लीश नेमाळ्याचो पत्रकार श्रीधर तेलकर हाकाय अटक जाली. फुडें ९ ऑक्टोबर १९६१ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. गोंय सुटके उपरांत १९६७ ते १९७२ ह्या काळांत तो गोंय विधानसभेचो सभापती आशिल्लो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८२ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कामत, जनार्दन विष्णु (जनाप्पा कामत): (जल्म: २१ डिसेंबर १८८६, काकोडें- केपें; मरण: २ नोव्हेंबर १९६५, मुंबय).

एक समाजसेवक आनी लेखक. बापायचें नांव विष्णु विठ्ठल कामत. ताणें घरच्या घराच मराठींतल्यान मुळावें शिक्षण घेतलें आनी पोर्तुगेजींतल्यान सेगुंदग्रावाची परीक्षा दिली. ताचे पिरायेच्या णव वर्सांचेर ताचो बापूय मेलो आनी घरचो भार ताचेर पडलो. पाद्रीचे सांगणेवेल्यान पोर्तुगेजांनी चंद्रेश्वर देवाच्या शिगम्याचेर बंदी घाल्ली. ताचे आड कारवाय करपाक ताका न्यायालयांत वचचें पडटालें. तेन्ना ताणें पोर्तुगेजांच्या कायद्याचो आनी राजवेवस्थेचो पुराय अभ्यास केलो.

ताणें भौशिक वावराक सुरुवात केली ती पिरायेच्या विसाव्या वर्सा. १ जानेवारी १९०७ दिसा ताणें केपें तालुक्यांतल्या पाड्डें वाठारांत 'पारोडे मराठी ग्रंथसंग्रहालय' नांवाची संस्था थापणूक केली. तो एक खर राश्ट्रवादी आशिल्लो. तेचपरी 'भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेस' हे संघटनेचो तो अनुयायी आशिल्लो. भारत देशांत चलिल्ल्या स्वदेशी चळवळीचो (Swadeshi Movement) ताचेर प्रभाव पडिल्लो. स्वदेशी चळवळीक तेंको दिवपाखातीर ताणें साकर परदेशांतल्यान येता म्हूण साकर खावपाचें सोडून दिलें आनी गोड वापरूंक लागलो. १९२० वर्सा सावन लेख

बरोवन, व्याख्यानां दिवन ताणें अस्पृश्यतेचें निर्मूलन करचे पासत आनी सोऱ्याचेर बंदी हाडूंक तळमळीन वावर केलां. १९२८ वर्सा मसुराश्रमाचे प्रेरणेन गोंयांत धा हजार किरिस्तांव गावड्यांचें जें शुध्दीकरण (पर्यून हिंदू धर्मात प्रवेश) जालें तातूंत ताणें व्हडा उमेदीन वांटो घेतिल्लो. १९४६ वर्साचे सुटके चळवळींत वांटो घेतिल्ल्या झुजाऱ्यांचे खटले चलोवपाक तो वकीलांक आदार दितालो. १९४७ मेरेन गोंयांत ज्यो ज्यो चळवळी जाल्यो तांकां ताणें शारिरीक तसोच बौध्दिक आदार दिला. १९४९ वर्सा ताका धरपाचें पोलिसांनी फर्मान काडलां म्हणपाची खबर ताका कळ्ळी, तेन्ना तो बेळगांव वचून लिपलो आनी थंयच्यान मुंबय गेलो. १९४९ ते १९६४ हीं निमाणीं पंदरा वर्सां तो मुंबय आशिल्लो. थंय ताणें समाजीक, राजकीय आनी साहित्यीक वावर केलो.

डिसेंबर १९४७ त पुण्यांत 'गोमंतक मराठी संमेलन' भरिल्लें. तातूंत 'नागरी असहकार चळवळीक' (Civil Disobedience Movement), संमेलनाचो तेंको मेळचो म्हूण ताणें यत्न केले. १९५२ वर्सा ह्या संमेलनाचें मुंबय जें अधिवेशन भरिल्लें, ताचो तो येवकार अध्यक्ष आशिल्लो. १९५४ वर्सा दादरा आनी नगर हवेलीच्या सुटके झुजाखातीर तो वावुरलो. १९५४ वर्सा सावन बा. द. सातोस्कार हाच्या संपादनाखाल भायर सरपी 'दूधसागर' नेमाळ्यांत ताणें लोकजागृताय हाडपाक लेख बरयल्यात.

१९१४ ते १९६५ काळांत ताणें गोंयच्या आनी मुंबय-पुण्यांतल्या नेमाळ्यांनी जायतें बरप केलें. 'दूधसागर' नेमाळ्यावरवीं आपले जिणेचेर ताणें 'सत्तरींतील पन्नाशी' नांवाची लेखमाला बरोवंक सुरवात केली. पूण गोंय सुटके उपरांत तें नेमाळें बंद जाल्ल्यान ही लेखमाला अर्दीच उरली. ताणें 'गोमंतकांतील ग्रामसंस्था' ह्या विशयाचेर एक पुस्तिका बरयल्या.

- कों. वि. सं. मं.

कामत, तुळशीदास काशीनाथः (जल्मः १९३४, वळवय-फोंडें; मरणः ?).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव काशीनाथ कामत. आझाद गोमंतक दल संघटनेचो तो वांगडी आसलो. पोर्तुगेजांआड घातपात करपांत तो वांटो घेतालो. जुलय १९५५ त सुर्ला खणीचेर घुरी जाल्ली, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत घालो. थंय ताचेकडल्यान मोहन रानडे ह्या सुटके झुजाऱ्याविशीं म्हायती मेळची म्हूण ताका बरेच शारीरिक त्रास दिले. पोलिसांच्या ह्या खर त्रासांक लागून ताका बंदखणींत मरण आयलें. १८ जून १९८४ दिसा गोंय सरकारान ताचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कामत, दत्ताराम पांडुरंगः (जल्मः ८ फेब्रुवारी १९३०, वळवय-फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. आझाद गोमंतक दल संघटनेचो तो वांगडी आसलो. सुटके झुजारी मोहन रानडे हाच्या फुडारपणाखाल तो काम करतालो. पोर्तुगेजांआड कारवायो करता, ह्या आरोपाखाल पोलिसांनी ताका २५ ऑगस्ट १९५५ दिसा धरलो. उपरांत बंदखणींत दवरुन १२ जानेवारी १९५७ दिसा ताची सुटका केली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कामत, रामचंद्र पांडुरंगः (जल्मः ३० जुलय १९०४, मडकय).

एक आंतरराष्ट्रीय किर्तीचो गोंयकार शिल्पकार. भुरगेपणासावन ताका चित्रकार वा शिल्पकार जावपाची इत्सा आशिल्ली. पिरायेच्या तेराव्या वर्सा तो घरांतल्यान पळून मुंबय गेलो. मुंबय येवन गिरगांव हांगाच्या 'केतकर्स आर्ट इन्स्टिट्यूट' हे संस्थेंत तो चित्रकलेचें शिक्षण घेवंक लागलो. थंयच ताणें चित्रकलेचो त्याग करून शिल्पकलेचो अभ्यास सुरू केलो आनी तातूंत उपाट यश मेळयलें. १९२८ त, 'जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट' हातूंत ताणें प्रवेश केलो. स्वतंत्र नदरेन विचार करपाची कुवत आनी हेरांपरस आगळी वेगळी कलाकृती करपाचें कसब हाकालागून प्रिन्सिपल ग्लॅडस्टन सॉलोमनण हाचो तो आवडटो विद्यार्थी जालो. 'बॉम्बे आर्ट सोसायटी'च्या वर्सुकी कला प्रदर्शनांत ताणें 'नुस्तेकार भुरगो' नांवाची कलाकृती धाडिल्ली, ताका रुप्यापदक मेळ्ळें.

मुंबयचें शिक्षण सोंपतकच प्रिन्सिपल सॉलोमनच्या उत्तेजनाक लागून तो १९३० त शिल्पकलेचें उच्च शिक्षण घेवपाखातीर इंग्लंडाक गेलो. थंय ताणें 'रॉयल अकादेमी ऑफ आर्ट्स' हे नामनेचे संस्थेंत प्रवेश घेतलो.

रॉयल अकादेमी दर वर्सा कलाकृतींचें संवसारीक प्रदर्शन घडोवन हाडटाली. तातूंत रामचंद्र कामत हाणें पिरायेच्या २४ व्या वर्सा केल्या 'आदाम आनी ईव्ह हांकां ईडनांतल्यान धांवडावप' हे काश्याचे कलाकृतीक रॉयल अकादेमीचें भांगरा पदक, शिश्यवृत्ती आनी हेर भोवमान फाव जाले. लंडनच्या रॉयल अकादेमीचें भांगरापदक मेळोवपी तो एकटोच भारतीय कलाकार. तो भारतांत परत आयलो, तेन्ना गोंयकारांनी ताचो व्हड सत्कार केलो.

ताच्यो कांय नामनेक पाविल्ल्यो कलाकृती अश्योः सर दिनशा वाछाची मूर्ती (चर्चगेट-मुंबय), लक्ष्मी इन्शुरन्स बिल्डिंग (फिरोजशहा मेहता रोड) ची व्हडली प्रतिमा, प्रतापगढ किल्ल्यांत शिवाजी महाराजाचो अश्वरोहीत पुतळो आनी झांशी हांगा घोड्याचेर बशिल्ली महाराणी लक्ष्मीबाई हिची १६ फूट ऊंच मूर्त.

'कलेचें स्वरूप खूब व्हड आसून तिका आमी एका खंयच्याच रुपांत बांदूक शकनात', अशें ताचें मत आसा. सद्या ताचो राबीतो मुंबय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कामत, रामचंद्र विष्णुः (जल्मः इब्रामपूर-पेडणें).

गोंयचो सुटके झुजारी. १९५६ वर्सासावन ताणें गोंयच्या सुटके झुजांत वांटो घेतला. मुंबय डेप्युटी इन्स्पेक्टर जनरल नगरवाल हाच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें काम केल्लें. आझाद गोमंतक दल, गोंय सुटके सैन्य (Goa Liberation Army) आनी रंकूर पात्रिओतिका (Rancour Patriotica) ह्या संघटनांनी ताणें वावर केला. पोलीस ठाण्यांनी हल्लो करप, पुलांनी सुरुंग घालप असल्या कामांनी तो वांटो घेतालो. मुंबय क्रिमिनल इनवेस्टिगेशन डिपार्टमेन्ट (CID) हाका गोंयच्या राजकी वातावरणाची वेळार खबर पावोवपाचें काम तो करतालो. ८ जानेवारी १९६० दिसा पोलिसांनी ताका म्हापशां वाठारांत धरलो आनी बरेच मार दिवन बंदखणीत घालो. उपरांत ताची सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कामत, रामदासः (जल्मः १८ फेब्रुवारी १९३१, म्हापशें).

नामनेचो नाट्य संगीत गायक आनी कलाकार. ताचो मूळ गांव सांखळी. मराठी चवथी यत्ता पास जाल्याउपरांत ताणें फुडलें मॅट्रिक मेरेनचें शिक्षण पणजेच्या पिपल्स हायस्कुलांतल्यान पुराय केलें (१९४९). उपरांत मुंबयच्या विल्सन कॉलेजांतल्यान, अर्थशास्त्र हो विशय घेवन ताणें बी. ए. केली. ताणें एअर इंडियांत मॅनेजर म्हूण काम केलां. सुर्वेक ताचो भाव सर्गेस्त उपेंद्र कामत हाचे कडल्यान सुमार पंदरा वर्सां शास्त्रीय संगीताचे गिन्यान मेळयलें. उपरांत गोविंदराव अग्नी, जितेंद्र अभिषेकी, यशवंत बुवा जोशी हांचेकडल्यान फकत वेगवेगळ्या गितांचे तालमीवेळार ताका जें शिक्षण मेळ्ळें, तें ताणें आपणायलें. शास्त्रोक्त गायनापरस ताका नाट्य-संगीतांत आनी भक्ति-संगीतांत चड नामना मेळ्ळ्या.

गायनावांगडाच ताका अभिनयाचीय आवड आशिल्ली. ताणें जायत्या नाटकांनी कामां केल्यांतः ताणें केल्ल्या कांय नाटकांचीं नांवां आनी तातूंतल्यो ताच्यो भूमिका अश्योः 'देवयानी'- कच, 'होनाजी बाळा'- होनाजी, 'मानापमान'- धैर्यधर, 'सौभद्र'- कृष्ण आनी नारद, 'संशयकल्लोळ'- आश्विनशेट, 'मत्स्यगंधा'- पराशर. आवाजाची

अभिनयाचो मेसाण आनी अभिनयाची तांक ह्या गुणांक लागून रसिकांक ताची ... लागली.

महाराष्ट्र, कर्नाटक, कोचीन, कालिकत, मद्रास, दिल्ली, दुबय, अमेरिका, शिकागो, वॉशिंग्टन, टोरोंटो, लंडन, मँचेस्टर आनी हेर वाठारांत्ल्या सुवातींनी ताचे कार्यक्रम जाल्यात. 'गोंयां तुजी याद येता', '...ज आमचें राज्य आयलें', 'सूर्य गेला पलतडी' आनी ताणें गायिल्या ... हेर कोंकणी गीतांक रसिकांचो बरोच प्रतिसाद मेळ्ळा. स्पश्ट आनी ...वाळ वाणी हें ताचे गायन कलेचें खाशेलेपण जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कामती, राम: (जल्मः ?; मरणः ?).

एक बुदवंत, चोख वेव्हाराचो, लोकांच्या आनी सरकाराच्या विस्वासाचो, हिंदू समाजाचो मुंबय शारांतलो फुडारी. ताचे पूर्वज १६६२ वर्सा पयलींच गोंयच्यान मुंबय गेल्ले.

सुर्वेक ताणें कंपनी सरकाराकडल्यान तंबाखूचो वेपार करपाखातीर वळे हक्क मेळयले. ह्या धंद्यांत ताका बरें येस मेळ्ळें. उपरांत तो अफू, ...कर, शिशें, लोखण, कथील आदींचो वेपार देशांत आनी परदेशांत करूंक लागलो. तेवेळचो इंग्लीश गवर्नर ताची बुद्द घेतालो. सरकारी दरबारांत ताका पयलो मान आशिल्लो.

इंग्लीश न्यायसभेंत तो वयल्या पांवड्याचो हिंदी न्यायधीश आशिल्लो. धर्मीक आनी सात्त्विक चलणुकेचो मनीस म्हणूनय ताची नामना आशिल्ली. ताका देवळां बांदपाची आवड आशिल्ली. ताणें मुंबय शारांत नामळियालाल हाचें देवूळ बांदलें. तशेंच वाळकेश्वराक, शिलाहार काळांतलें मोडिल्लें म्हादेवाचें देवूळ पर्यून बांदून घेतलें. तो बुदवंत आनी हुशार सराफ म्हूण ताच्या तरणेपणांत मुंबयच्या काउन्सिलांत ताका वेंचून काडिल्लो. जंजिऱ्याच्या सिद्दीचे घुस्पेवेळार ताणें बरी कामगिरी केल्ली. ताची हुशारकाय लक्षांत घेवन कंपनी सरकारान ताका टांकसाळीचो मुखेल अधिकारी म्हूण नेमलो. फुडें १७१८ वर्सा सगळ्या देशी सैन्याचेर मुखेल म्हूण आनी उपरांत मास्टर जनरल म्हूण ताची नेमणूक जाल्ली.

ताका हिंदुत्त्वाचो अभिमान आशिल्लो, जाका लागून ताचो ब्रिटिशांकडेन वाद जावंक लागलो. भर दिसा उक्ताडार मांसाखातीर गायो मारपाची ब्रिटिशांची चाल ताणें बंद करूंक लायली आनी गायचें मांस मुंबयत भायरसून हाडपाक लायलें. हांका लागून ब्रिटीश अधिकारी आनी मुंबयचो गव्हर्नर बून हांचेकडेन ताचें वायटपण जालें. तेन्नाच खादेरी हांगांसर कान्होजी आंग्रेकडेन ब्रिटिशांचें झूज जाल्लें, तातूंत ब्रिटिशांक हार खावची पडली. राम कामती, आंग्रे हाका मेळिल्ल्यान ब्रिटीश हारले असो लडायेच्या दोन वर्सांउपरांत ब्रिटिशांनी ताचेर आरोप केलो. तेखातीर कोर्टांत ताका आजल्म बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ताची सगळी मालमत्ता जप्त केली. अखेर पिरायेच्या ७५ व्या वर्सा ताका बंदखणीतूच मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

कामदेव:

हिंदू पुराणकथांत वर्णिल्लो, तरनाटे दादले-बायलांच्या मनातलो देव. हाचो जल्म सुर्वेक ब्रह्मदेवाच्या काळजांतल्यान जालो, अशें म्हण्टात. तो परत श्रीकृष्ण-रुक्मिणी हांचेपसून प्रद्युम्न नांवान उत्पन्न जालो. मन्मथ, आत्मभू, अनंग, मार, मनसिज, कंदर्प, स्मर, पुष्पधन्वा, पंचशर, रतिपती, मीनकेतन, दर्पक, मदन ह्या नांवानूय कामदेवाचे उल्लेख मेळटात. कामदेवाच्या प्रभावानूच ब्रह्मदेव आनी ताची धूव संध्या हांच्या मनांत एकामेकांविशीं कामविकार तयार जालो. हाका लागून शंकरान ब्रह्मदेवाचो उपहास केलो. तेन्ना ब्रह्मदेवान तिडकीभितर कामदेवाक शाप दिलो. त्या शापाप्रमाण, ताका शंकरान लासलो आनी तो कूड विरयत जालो. मागीर ब्रह्मदेवाच्या उःशापाक लागून शंकर-पार्वतीच्या मीलनाउपरांत ताका ताचें शरीर आशिल्लें तशें मेळ्ळें. मागीरूय तप करून विष्णू देवाक संतुश्ट केलो आनी जल्माक येतनाच प्राणीमात्राच्या मनांत कामविकार जावंचो न्हय म्हूण वर मागलो. ह्या वराक लागून जीव-प्राणी जल्माक येतनाच सकाम नासतात, तर ते तरणे पिरायेचेर सकाम जातात, अशी पुराणांत कथा आसा.

कामदेवाचें धनुश्य आनी बाण दोनूय फुलांचे जावन आसात. ताचें धनुश्य इक्षुदंडाचें आशिल्ल्याचोय उल्लेख मेळटा. रक्तकमल, नीलकमल आंब्याचंवर, अशोकाफूल आनी मोगरें हीं पांच फुलां ताचे बाण. संमोहन, उन्मादन, शोषण, तापन आनी स्तंभन हांचोय कामाचे पांच बाण म्हूण उल्लेख आसा. ह्या बाणांवरवीं तो तरणाटे चले-चलयांचीं काळजां विरगळावन उडयता. वसंत ऋतू कामदेवाचो इश्ट जाल्ल्यान वसंतोत्सवांत ताची पूजा करपाची पध्दत आसा. शुक (पोपट) हें ताचें वाहन आनी दक्षकन्या रती ही ताची बायल. ताचे प्रतिमेचें वर्णन अशें: 'रूपान भोव सुंदर, आठ हात, चार हातांत शंख, पद्म, धनुश्य आनी बाण. उरिल्ले चार हात रती, प्रीती, शक्ती आनी उज्ज्वला ह्या चार बायलांच्या काळजार, ताच्या ध्वजाचेर मकर (मानगें) आनी मीन (नुस्तें) आसता.'

चैत्र शुध्द दुवादशीक कामदेवपूजा करतात. ही पूजा करतना एका वस्त्रखंडाचेर कामदेवाचें चित्र आनी चित्राफुडें एक भरिल्लो कलश दवरतात. मागीर कलशाची आनी चित्राची पूजा करतात. ह्या व्रतांत घोवान आपले बायलेची पूजा करचेली आसता.

कामदेवव्रत हें एका वर्साचें व्रत वैशाख शुध्द त्रयोदशीक आरंभ करतात. कामदेवाच्या भांगराचे मूर्तिची पूजा आनी मूर्तिदान करतात. हें व्रत केल्ल्यान रोगांचें निवारण जावन बरी भलायकी मेळटा असो समज आसा.

कामदुवादस ह्या एका वर्साच्या व्रताक मार्गशीर्ष शुक्ल दुवादशीक आरंभ जाता. दरेक दुवादशीक कामदेवाची पूजा करप, हो ह्या व्रताचो विधी आसा.

भासाच्या चारुदत्त ह्या नाटकांत कामदेवानुयान नांवाचे एके मिरवणुकीचो उल्लेख आयला. कामदेवाचें चित्र घेवन वाजत-गाजत नागरिकांची व्हडली मिरवणूक वता. काशी नगरांत दर वर्सा असोच उत्सव जातालो, अशी नोंद अवदानशतकांत आसा. त्या दिसा सगळें नगर शिंगारुन राज्यकर्ते लेगीत व्हडा उमेदीन त्या उत्सवांत वांटो घेताले.

मथुरेक मेळिल्ल्या एका मातयेच्या खेळण्याचेर कामदेवाची मूर्त आसा. ती हातांत पांच फुलांचे बाण घेवन उबी आसा. तिच्या पोंदा पांयांसकयल एका न्हिदिल्ल्या मनशाची मूर्त आसा, जी शूर्पक नांवाच्या कांसवाची आसा, अशें म्हण्टात. अशी लोककथा आसा की राजकुंवरी कुमुद्वती शूर्पकाचेर अनुरक्त जाली आनी शूर्पकान कांयच आसक्ती दाखयलीना. तेन्ना राजकुंवरीन कामदेवाची पूजा केली आनी शूर्पकाक आपले वटेन आकर्शित करपाक तिका येस आयलें.

पुराणांतल्या कथांप्रमाण श्रीकृष्णाचो पूत प्रद्युम्न हो कामदेवाचो अवतार आशिल्लो, अशें म्हण्टात. कामदेवाची पूजा करपाखातीर जो खासा सुवाळो जातालो, ताका 'वसंतोत्सव' अशें म्हण्टाले. त्या वेळार बायलां आनी दादले कामदेवाच्या देवळांत वचून ताची पूजा करताले.

- कों. वि. सं. मं.

कामधेनू:

काम=इत्सा, धेनू=गाय. हिंदू पुराणकथांत सगळ्यो इत्सा फळादीक करपी गाय म्हळ्यार कामधेनू असो उल्लेख आयला. स्वर्गापरस श्रेश्ठ अशा गोलोकांत कामधेनूचो निवास आसा, अशें म्हण्टात. संवसारांतल्या समेस्त गाय-बैलांची जननी कामधेनू, अशें मानतात. हिचे उत्पत्तीविशीं दोन कथा आसात:

१. देव दैत्यांनी समुद्रमंथन केलें तेन्ना तातूंतल्यान वयर आयिल्ल्या १४ रत्नांतली कामधेनू ही एकः

२. दक्षकन्या सुरभी आनी कश्यपप्रजापती हांचे रोहिणी नांवाचे चलयेक शुनःशेपापसून (शूरसेनापसून) कामधेनू जाली, असो उल्लेख आसा.

ब्रह्माची उपासना करून कामधेनून अमरत्व मेळयल्लें. कामधेनू रंगान

धवी आसून चार वेद हे तिचे पांय आनी चार पुरुषार्थ हे तिचे पाने जावन आसात. ती एकदां मेरुपर्वताचेर चरता आसतना वेताळान तिका पळेली आनी तो तिचेर आसक्त जालो. तांच्या समागमांतल्यान जो नंदीबैल जल्माक आयलो, तोच फुडें शिवाचें वाहन जालो. देखून, नंदीची आवय म्हूण कामधेनूक 'नंदिनी' अशेंय म्हण्टात.

महाभारतांत तिचें वर्णन अशें आसा:

षडुन्नतां सुपार्श्वोरुं पृथुपञ्चसमावृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ।
सुवालधिं शङ्कुकर्णीं चारुशृङ्गां मनोरमाम् ।।

(आदिपर्व- १७५.१३-१४)

अर्थ- कामधेनूची तकली, मान, जांघो, गळ्यासकयली पोळी, शेंपडी आनी स्तन (पाने) हे ६ अवयव ऊंच आशिल्ले. पार्श्वभाग आनी मांडयो सुंदर आशिल्ल्यो. कपल, खिळ्यांसारके लांब कान आनी बेबकासारके दोन नाजूक दोळे, प्रशस्त आशिल्ले. तिचो आकार मनांत भरसारको आशिल्लो. तिची होंटी पुश्ट आशिल्ली. रुप सुंदर आशिल्लें. शेंपडी आनी शिंगां ओडलायणीं आशिल्लीं. अशेतरेन सर्वांगान ती सोबीत आशिल्ली.

कामधेनू वसिष्ठाच्या आश्रमांत रावन वसिष्ठ मुनीचे यज्ञयाग सुसंपन्न करताली. एक दीस विश्वामित्र राजा आपल्या सैन्यासयत वसिष्ठाच्या आश्रम वाटरांत आयिल्लो. वसिष्ठान कामधेनूच्या प्रभावान विश्वामित्राक पंचपक्वान्नांचें रुचीक जेवण करून दिलें. कामधेनूचें तें सामर्थ्य पळोवन विश्वामित्राक तिची आसक्ती उत्पन्न जाली. ताणें कामधेनूखातीर वसिष्ठाकडेन मागणी केली. वसिष्ठ दिना म्हूण ताणें तिचें अपहरण केलें. पूण कामधेनूच्या मनांत विश्वामित्राकडेन वचपाचें नाशिल्लें. तिणें आपल्या आंगांतल्यान शक, यवन, शबर, किरात, बर्बर ह्या जमातींचें सैन्य तयार केलें आनी विश्वामित्राचो पराभव केलो.

सूर्यवंशाच्या दिलीप राजान वसिष्ठाच्या आश्रमांत रावन कामधेनूची सेवा केली आनी तिच्या प्रसादान दिलीपाक 'रघू' नांवाचो दिग्विजयी चलो जालो, अशें वर्णन कालिदासान रघुवंशांत केलां. कामधेनूच्यो चार चलयो चार दिकांचीं प्रतीकां अशें मानतातः सुरुपा (उदेंत), सुभद्रा (अस्तंत), हंसिका (दक्षिण), सर्वकामदुधा (उत्तर).

श्री स्कन्दपुराण-सह्याद्रिखण्ड हातूंत कामधेनूचें वर्णन आयलां तें अशें: सहस्त्रार्जुन जमदग्नीच्या आश्रमांत गेल्लो आसतना ताका कामधेनू दिसता आनी तो जमदग्नीकडेन तिची मागणी करता. पूण कामधेनू येवपाक तयार जायना. निमाणे सहस्त्रार्जुन बळयां, तिचेकडेन झूज करून तिका व्हरता.

कामधेनूदान हें महादान असो समज आसा. उण्यात उणें तीन पळ वजनाचें भांगर घेवन ताची कामधेनू तयार करतात. तिका अलंकृत करून वेदीचेर तिची स्थापना करतात. तिच्या आठ दिकांक मंगल कलश, फळां ह्यो वस्तू दवरतात. मागीर पूजा करून कामधेनूचें दान करतात. हें महादान केल्यार स्वर्गप्राप्तीचें फळ मेळटा, अशें मत्स्यपुराणांत आसा.

कामधेनूव्रत कार्तिक कृष्ण एकादशी सावन पांच दीस करतात. हाच्यो देवता श्री आनी विष्णू जावन आसा. ह्या व्रताचो विधी असो- घर, गोठे, देवूळ, पिंपळा पेड, रस्तो, मसुंडी आनी तळें ह्या सुवातींनी दिवे लावप, रातीकडेन फांशांनी खेळप, एकादशीक उपास करून विष्णूचे मूर्तीक गायच्या दुदान वा तुपान न्हाण घालप. कामधेनूव्रत केल्यार सगळ्या पातकांपसून मुक्ती मेळटा, अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

कामशास्त्र: धर्म, अर्थ, काम आनी मोक्ष ह्या चार पुरुषार्थांची प्राप्ती, हें ध्येय अंडेच हजार वर्सांसावन भारतीय विचारवंतांनी समाजामुखार दवरलां. अथर्ववेदांतल्या कामसूक्तांत 'काम' ही विश्वाची निर्मणी करपी आदिदेवता अशें म्हळां (१९.५२.१). ऋग्वेदांतूय असोच उल्लेख आयला (१०.१२९.४). तांणी कामविचार वायट, अशें मानलेंना. 'धर्माविरुध्दो भूतेषु कामोऽ स्मि भरतर्षभ' (धर्माकडेन अविरुध्द काम, हे भरतश्रेश्ठ, म्हजी विभूती आसा) अशें गीतेंत श्रीकृष्णाचें वचन आसा. वेदांत कामभावना ही मनशाच्या मनाची एक मुळावी आनी म्हत्वाची प्रेरणा आशिल्ल्याचें मान्य केलां.

ऋग्वेदांतल्या एका सूक्तांत 'काम' शब्दाचो अर्थ इत्सा असो आयला.

कामस्तदग्रे समवर्तताधि ।
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।।

(ऋग्वेदः १०.१२९-४)

अर्थ- ते उपरांत जेन्ना पयलीं मनोरुपी बीं उत्पन्न जालें तेन्ना त्या मनांत काम (वासना, इत्सा) उत्पन्न जाली.

ऋग्वेदांतल्या पुरुरवा-उर्वशी आनी यम-यमी हांच्या संवादांत कामवासनेचें आनी प्रेमाचें वर्णन आयलां. वैदिक साहित्यांतल्यो कथा आनी आख्यायिका हांचेवयल्यान त्या काळांतल्या सादारण मनशाचे जिणेंत कामभावनेक म्हत्वाची सुवात आशिल्ली, अशें दिसून येता.

अथर्ववेदांत काम वा इत्सा ही एक म्हान वैश्विक शक्त अशें मानून, सगळ्या देवदेवतांपरस तिका श्रेश्ठत्त्व दिलां. थोडेकडेन हे वैश्विक शक्तीक अग्नी अशें म्हळां. काम हो आपल्या बाणांनी मनशाचीं काळजां विध्द करता. कामाच्या बाणांक वेदनांचीं पाखां आसतात. बाणांचें तोंक अभिलाषेचें जाल्यार फाटलो भाग इत्सेचो आसता (अथर्ववेदः ३-२५).

उपरांतच्या काळांत महाकाव्य आनी संस्कृत साहित्य हातूंत कामदेव सुप्रतिश्ठित जालो. वैदिक वाङ्मयांत शृंगार देवतेचे पूजे अर्चेचो खंयच उल्लेख मेळना. पूण ब्राम्हणग्रंथांत वर्णिल्ल्या कांय फलोत्पादक विधींनी शृंगारचेश्टा आस्पावतात. तेभायर अश्वमेध आनी महाव्रत हातूंत समागमक्रियेचो उल्लेख आसा. ऋग्वेदांतल्या विवाहसूक्तांत समागमक्रियेचो स्पश्ट उल्लेख आसा (१०.८५.३७).

शतपथब्राम्हणांतूय यज्ञवेदीक बायल आनी अग्नी हो तिचो घोव अशें म्हळां (१.२.५.१५-१६); पूण सगळेकडेन धर्मीक विधीक मुखेल सुवात दिल्ली आसून शृंगाराचें स्थान दुय्यम आसा.

वैदिक काळांत कामशास्त्राचो खास अभ्यास जावंक नाशिल्लो. उपनिषद्काळांत पयलेच खेप प्रजननशास्त्राचे नदरेन कामभावनेकडेन ऋषींचें लक्ष गेलें. कामवासना ही हेर सगळ्या इत्सांइतलीच म्हत्वाची आसा, अशें बृहदारण्यकांत सांगलां (४.४.२२). ह्याच उपनिषदांत फुडें पंचाल देशांतल्या प्रवाहण जैवलीन केल्लें दादले-बायलांच्या एकामेकांचे ओडीविशींचें सविस्तर वर्णन आयलां (६.२.१२). पंचाल देशांतसून कामशास्त्राचो उगम जालो. बाभ्रव्य हो कामशास्त्रांतलो पाटांगडो विद्वान पंचाल देशांतलोच. उद्दालक आरुणी हो कामविशींचे गुप्त विद्येचो आनीक एक पंडित आशिल्लो अशें बृहदारण्यकांत सांगलां (६.४.४). प्रवाहण जैवलीन सांगिल्लें कामाविशींचें गिन्यान उद्दालक आरुणीन आपलो पूत श्वेतकेतू हाका दिलें. मागीर श्वेतकेतून हें गिन्यान सबंद पंचाल देशांत पातळायलें, अशें म्हण्टात.

धर्म आनी अर्थ ह्या दोन पुरुषार्थांची पूर्विल्ल्या आचार्यांनी जशी गंभीर विस्कटावणी केली, तशेंच वात्स्यायनान बारकायेन आनी खोलायेन कामशास्त्राचें प्रतिपादन केलें. कामशास्त्राचे उत्पत्तीविशीं वात्स्यायनान ग्रंथाच्या आरंभाक एक आख्यायिका सांगल्या. ब्रह्मदेवान त्रिवर्गविशींचें विशालकाय शास्त्र निर्माण केलें. ह्या शास्त्रांतसून म्हादेवाचो सेवक नंदी हाणें १,००० अध्यायांचें 'कामसूत्र' वेगळें काडलें. ताचो संक्षेप उद्दालकाचो पूत श्वेतकेतू हाणें ५०० अध्यायांत केलो. ह्या संक्षेपाचो आपरोस पांचाल देशवासी बाभ्रव्य हाणें ७ अध्यायांनी आनी १५० अध्यायांनी केलो. हातूंतलें वैशिक नांवाचें अधिकरण पाटलिपुत्र नगरांत रावपी गणिकांचे आज्ञेक अनुसरून दत्तकाचार्यान वेगळें काडलें आनी आपणें स्वतंत्रपणान रचलें. तशेंच चारायण, सुवर्णनाभ, घोटकमुख, गोनदीय, गोणिकापुत्र आनी कुचुमार ह्या स आचार्यांनी क्रमशः १. सादारण २. सांप्रयोगिक ३. कन्यासंप्रयुक्तक ४. भार्याधिकारीक ५. पारदारिक आनी ६. औपनिषदिक हीं स अधिकरणां स्वमतप्रदर्शनाखातीर स्वतंत्रपणान रचलीं. ह्या सगळ्या ग्रंथांनी बाभ्रव्याचो ग्रंथ खूब व्हडलो आशिल्ल्यान तो अध्ययनाक कठीण लागपाक लागलो. तशेंच दत्तक आदी

…र्यांचे ग्रंथ कामशास्त्राच्या उपांगांचेरूच बरयल्ले आशिल्ल्यान मूळ …शास्त्र नश्ट जावपाच्या मार्गार आयलें. देखून वात्स्यायनान ह्या …तल्या सगळ्या विशयांचो खोलायेन अभ्यास करून आनी तें …न संकलित करून 'कामसूत्र' हो ग्रंथ तयार केलो. शास्त्रीय …तीन परिपूर्ण आशिल्ल्या वात्स्यायनाच्या कामसूत्राची सगळ्याक …ा जाली. वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांतल्या अधिकरणांची सादारण … अशी:

…यल्या सादारण अधिकरणांत पांच अध्याय आसून कामसूत्राची …र आनी उत्पत्ती, जिणेचे तीन पुरुषार्थ- धर्म, अर्थ आनी काम, …लांखातीर ६४ कामकला, नागरकांचें जिवीत कर्तव्य आनी …का-नायक भेद अशीं तांचीं नांवां आसात. दुसऱ्या अधिकरणांत …नेंद्रियाच्या आकारभेदान संभोगभेद, आलिंगन विधी, चुंबनविधी, …क्षत, दंतकर्म, कामक्रीडेच्यो पद्धती, रतिक्रीडेंतलीं तरेकवार आसनां, …न आनी सीत्कारादी आवाज, विपरीत रती आनी हेर संभोगविधी, …मैथुन, रतिक्रिया आनी प्रेमकलह अशे १० अध्याय आसात. चवथ्या …करणांत बायलेचें कर्तव्य आनी तिची दिनचर्या, सवतींकडेन व्हडले …लेचें, विधवेचें आनी उपेक्षितेचें कर्तव्य तशेंच बहुपत्नीक घोवाचें …व्य अशे अध्याय आसात.

पांचव्या अधिकरणांत रसिक नायक आनी परस्त्री, वळखदेख आनी …कला, बायलेच्या मनोभावांची परीक्षा, दूतींचीं कामां आनी तांचे भेद, …ांचे आमोद-प्रमोद आनी राज-स्त्रियांच्यो क्रीडा अशे अध्याय आसात. …्या अधिकरणांत वेश्येचें स्वरुप, वेश्येचें बायलेसारकें आचरण, वेश्येची …लालसा आनी विरक्ती, पोरन्या प्रियकरांकडेन वेश्येचें नवें नातें, …श्येच्या लाभविशेशाचेर विवेचन आनी वेश्येच्या अर्थानर्थांची सविस्तर …र्चा अशे विशय आसात. सातव्या अधिकरणांत ,वशीकरण आनी …जीकरण, विशय आनी कामाचे तरेकवार योग आसात. धर्म, अर्थ …नी काम हे त्रिवर्ग जण एका मनशान आपणावचे, अशें सांगून कामाचें …डपण सांगतना वात्स्यायन म्हण्टा-

'शरीरस्थितीहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामाः ।
फलभूताश्च धर्मार्थयोः ।

(कामसूत्र. १.२.४६-४७)

अर्थ- काम हें शरीरधारणेक गरजेचें आशिल्ल्यान आहाराकडेन ताचें …धर्म्य (सारकेंपण) आसा. तशेंच धर्मार्थाचें निमणें फळ खास करून …कामात्मक जावन आसा.

'काम' शब्दाची शास्त्रीय व्याख्या वात्स्यायनान अशी दिल्या-

'श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानाम् आत्मसंयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेषु आनुकूल्यतः प्रवृत्तिः कामः ।'

अर्थ- मनान अधिश्ठित केल्लीं कान, कात, दोळे, जीब आनी नाक हीं …नेंद्रियां आत्म्याकडेन संयुक्त जावन आपापल्या विशयांचे सुवातीर जी …नुकूल प्रवृत्ती दाखयतात, ताकाच 'काम' अशें म्हण्टात.

वात्स्यायनान कामशास्त्राक पूरक अशा संगीत, नृत्य आनी चित्रकला …ा ६४ शिल्पकलांचो तशेंच ६४ कामकलांचो उल्लेख केला. …त्स्यायनान नायिकांचें कन्या, पुनर्भू आनी वेश्या अशे तीन प्रकार …गल्यात. पूण ते उपरांतच्या काम-वाङ्मयांत पद्मिनी, चित्रिणी, …खिनी आनी हस्तिनी अशे नायिकांचे आनीकूय भेद केल्ले मेळटात.

कामसूत्राचेर 'जयमंगला' ह्या यशोधराचे टिकेखेरीज भास्कर, …्लदेव आनी राजा वीरभद्र ह्या पंडितांच्यो टिका आसात. कामसूत्रा-…रांतचो म्हत्वाचो असो ह्या शास्त्रावयलो ग्रंथ म्हळ्यार दामोदरगुप्तान …व्या शेंकड्यांत बरयल्लो 'कुट्टनीमत्त'. ते उपरांत सुमार धाव्या …कड्यांत पद्मश्री नांवांच्या एका बौद्ध भिक्षून 'नागर-सर्वस्व' हो ग्रंथ …रलो. हातूंत शांकर कामतंत्राचो उल्लेख आयला. नागरसर्वस्वाचेर …ज्योतिर्मल्लान सतराव्या शेंकड्यांत एक टिका बरयली. कामसूत्राउपरांतचो नामनेक पाविल्लो ग्रंथ म्हळ्यार कोक्कोक वा कोक नांवाच्या विद्वानान बाराव्या शेंकड्या पयलीं बरयल्लो 'रतिरहस्य' हो ग्रंथ. नंदिकेश्वर, गोणिकापुत्र आनी वात्स्यायन हांच्या आदारान आपणे 'रतिरहस्य' बरयलें, अशें कोक हाणें सांगलां. ह्या ग्रंथाचेर 'दीपिका' नांवाची टिका कांचीनाथान बरयल्या. 'रतिरहस्य' ह्या ग्रंथाक 'कोकशास्त्र' ह्या नांवान चड वळखतात. ह्या ग्रंथाचे अरबी, फारसी अणकार जाल्यात. ज्योतिरीश्वर कविशेखरान सुमार तेराव्या-चवदाव्या शेंकड्यांत 'पंचसायक' हो पद्यात्मक ग्रंथ बरयलो. मूलदेव, बाभ्रव्य, नंदिकेश्वर, रतिदेव आनी क्षेमेंद्र हांचे ग्रंथ अभ्यासून आपणे हो ग्रंथ बरयलो, अशें ग्रंथकारान म्हळां. वात्स्यायनाच्या गद्य कामसूत्राचो आर्यावृत्तांतलो पद्यात्मक अवतार वीरभद्र राजान 'कंदर्पचूडामणी' ह्या नांवान बरयलो. सोळाव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत कल्याणमल्ल हाणें बरयल्लो 'अनंगरंग' हो कामशास्त्रावयलो ग्रंथ खूब लोकप्रिय जालो. जयदेवाचो 'रतिमंजरी' हो ६० कवनां आशिल्लो पद्य-ग्रंथ लेगीत उल्लेख करपासारको आसा.

कामशास्त्राचेर बरयल्ल्या हेर ग्रंथांनी व्यासजनार्दनाचो 'कामप्रबोध', महाराज देवराजचो 'रतिरत्नप्रदीपिका', दंडीन बरयल्लो 'नर्मकेलिकौतुकसंवाद' ह्या ग्रंथांचो आस्पाव आसा. 'काम' हो चार पुरुषार्थांतलोच एक, अशें पूर्विल्ल्या काळासावन भारतीय संस्कृतायेन मानलें. ताचो प्रभाव भारतीय ललित साहित्य आनी ललित कला हांचेर जालो. कामशास्त्राचेर शृंगाररसप्रधान खंडकाव्यां आनी महाकाव्यां निर्माण जालीं. भारतीय मूर्तिकारांनी खजुराहो, कोनारक, विजयानगर हांगाल्या दैवतप्रासादकलेंत मिथुनाचीं संभोगचित्रां आकर्शक रितीन निर्माण केलीं.

- कों. वि. सं. मं.

कामा, श्रीमती भिकाजी रुस्तुमः (जल्मः ? १८६१; मरणः १९ ऑगस्ट १९३६, मुंबय).

पारशी समाजांतली भारतीय क्रांतिवीर बायल आनी परदेशांतल्या भारतीय क्रांतिवीरांचें स्फूर्तीस्थान. शिक्षण मुंबयत जालें. तिचो घरकार मुंबयत एक नामनेचो सॉलिसिटर आशिल्लो. भलायकेखातीर ती १९०२ त इंग्लंडाक गेली आनी थंयच तिचें राजकीय जिवीत सुरू जालें. दादाभाई नौरोजी ब्रिटीश संसदेंत वेंचून आयलो, तेन्ना तिणें ताका खूब पालव दिलो. पूण क्रांतिकारक पिंड आशिल्ल्यान तिका क्रांतिकारक चळवळीविशीं ओड लागली. स्वातंत्र्यवीर सावरकर इंग्लंडांत येतकच ताच्या उलोवपांचो आनी असामान्य व्यक्तिमत्वाचो तिचेर प्रभाव पडलो आनी ती अभिनव भारत संस्थेची वांगडी जाली.

उपरांत युरोपांतूच रावन स्वतंत्रतायेचे चळवळीखातीर तिणें आपलें जिवीत ओंपलें. क्रांतीकारक साहित्य उजवाडावप, भारताविशीं व्याख्यानां दिवप आनी भारतीय क्रांतीवीरांक सगळे तरेचो पालव दिवप, हें तिचें दिसपट्टें कार्य जग्लें. ऑगस्ट १९०७ त, जर्मनींत भरिल्ले आंतरराश्ट्रीय समाजवादी परिशदेंत सरदारसिंग राणावांगडा तिणें वांटो घेतलो आनी ब्रिटीश प्रतिनिधींच्या विरोधाक पर्वा करीनासतना, भारतीय स्वातंत्र्याविशींचो प्रस्ताव मांडलो. त्याच वेळार भारतीय स्वातंत्र्याचें प्रतीक म्हूण 'वंदे मातरम्' हो मंत्र आशिल्लो तिरंगी झेंडो तिणें चडयलो. १९३५ त, ती भारतांत परत आयली.

भारतीय स्वातंत्र्याखातीर आपलें सर्वस्व ओंपपी भारतीय बायलांचे वळेरेंत तिका मानाची सुवात आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कामाक्षीः एक देवता. श्री महिषासुरमर्दिनी हीच श्री कामाक्षा वा कामाक्षी देवी आशिल्ल्याचें तिचे मूर्तीवेल्यान स्पश्ट जाता. हे देवीचें कामाक्षिका अशें नांव सह्याद्रिखंडांतल्या श्री कामाक्षी माहात्म्यांत मेळटा.

आसाम (आदलें कामरुप) हें श्री कामाक्षी देवीचें मूळपीठ, अशें म्हण्टात. सह्याद्री खंडांतल्या लोपाख्यानांतल्या श्री कामाक्षी माहात्म्यांत काहूर असो श्री कामाक्षीच्या मूळ वाठाराचो उल्लेख येता. आसामांत जो कामरुप वा काहूर वाठार आसा, त्या वाठारांत कामाक्षी देवीचें थळ

नामनेचें तीर्थथळ आसून तें 'कामाख्या' ह्या नांवान वळखतात.

आसाम राज्यांत गुवाहाटी सावन तीन मैलांचेर नीलाचल पर्वताचेर हे देवीचें देवूळ आसा. हें एक नामनेचें शक्तिपीठ आसा. कालिकापुराणांत सतीची योनी गळून ह्या पर्वताचेर पडली आनी तो पर्वत निळो जालो, अशें सांगलां. ह्या पर्वताक शिवाचें प्रतीक मानलां. हे देवीक 'कामाख्या' नांव कित्याक पडलें ताचें कारण शिवान अशेतरेन सांगलांः शिव म्हण्टा-नीलाचलाचेर, देवी म्हजेकडेन रममाण जावपाखातीर गुप्त रुपान येताली म्हूण तिका कामाख्या नांव पडले (कालिका पुराण ६१). कामाख्या मंदिर हें शक्तिपूजेचें एक मुखेल थळ आसा. कामाख्या हें नांव सुमोच, कोमोच आनी हेर ऑस्ट्रीक उतरांचें संस्कृतीकरण आसा, अशें डॉ. काकती हाचें मत आसा.

इ.स. आठव्या शतमानांत रचिल्ल्या वज्रतंत्रांत आनी धाव्या शतमानाच्या सुमाराक कालिका पुराणांत, कामाख्यांत कामाख्यामंदिर हें तांत्रिक पूजा केंद्र म्हूण प्रतिश्ठित आसा.

"सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे

(तंत्रचूडामणी पीठमाला)

अर्थः कामाख्या म्हण्टाः हांव सगळेकडेन दुर्लभ आसा. पूण कामस्वरुपांत म्हजो वास (अस्तित्व) दरेका घरांत आसा.

पूर्विल्ल्या काळांत गारो लोक कामाख्येचे पुजारी आशिल्ले. काळांतरान ब्राह्मणाक ती सुवात मेळ्ळी. पयलीं 'नरक' ह्या राजान आनी उपरांत 'कोच' राजान, ब्राह्मणांक ह्या आसमंतांत हाडले, अशें सांगतात. कामरुपांत शक्तिपंथाचो प्रसार नरक राजान केलो. ताणें कामाख्येक कालीकडेन एकरूप मानून तिची उपासना सुरू केली. ब्राह्मणाचो ह्या सुवातेंत अधिकार सिध्द जालो. कामाख्येचें ल्हवल्हव आर्यीकरण जालें. काळांतरान तिच्या स्वरुपांतूय बदल जालो. तिचे भोंवतणी नव्योनव्यो कथा, आख्यायिका तयार जाल्यो. कालिका पुराणांत सतीची कथा सांगल्या तें ताचेंच प्रत्यंतर आसा. मूळचें कामाख्या मंदिर आर्यपूर्व पध्दतीचें आशिल्लें, अशें सांगतात. हें मंदिर सोळाव्या शतमानांत मुसलमानांनी मोडून उडयतकच इ.स. १६६५ वर्सा कोचराजा नरनारायण हाणें हिंदू शिल्पपध्दतीन तें देवूळ बांदलें.

कामाख्येविशीं दोन आख्यायिका आसात, त्यो अश्योः

१. राजा नरक देवीच्या रुपाचेर सामको भुललो. ती आपली घरकान्न जावची, अशें ताच्या मनांत भरलें. देवीक हो ताचो बेत आवडलो ना. म्हूण तिणें राजाक अट घाली, जर रातीभितर म्हजें देवूळ बांदशीत, तलाव खणशीत आनी दोंगराच्या माथ्यामेरेन फातराचो रस्तो तयार करशी तर हांव तुजी बायल जातां. राजान ती अट मान्य केली. तेप्रमाण इतलें सगळें बांदकाम एकेच रातींत राजान पुराय करीत हाडलें तें पळोवन देवी भियेली. तिणें बेगोबेग कोंब्याक साद घालपाक लायलो. अशेतरेन देवीन आपली सोडवणूक करून घेतली.

२. दर सांजवेळा धुपारतीच्या वेळार देवी मंदिरांत नृत्य करताली. त्यावेळार सगळीं दारां बंद आसतालीं. कोणाकूच तें नृत्य पळोवपाची परवानगी नासली. पूण त्यावेळार कोच राजाक देवीचें तें नृत्य पळोवचें, अशी ओड लागली. ताणें पुजाऱ्याक फटोवन दाराचे खांचींतल्यान ते नृत्य पळेलें. देवीक हें कळटकच देवी रागार जाली. तिणें पुजाऱ्याचें मस्तकूच कातरून उडयलें. तेन्नासावन कोच राजा केन्नाच देवीच्या देवळांत गेलो ना.

गुवाहाटीच्या कामाख्या देवळांत मूर्त ना. देवळाचे भितल्ले होंवरेंत एका फातरेचेर योनीची आकृती कोरांतिल्ली आसा. तिचे लागीं एक झरो आसा. ताच्या व्हांवत्या उदकान ती फातर सदांच भिजिल्ली उरता. ह्या योनी प्रतीकाचेर फुलां, पत्री घालून तिची पूजा जाता. हांगाचे पूजेचो विधी कालीचे पूजेसारको आसता.

आसामांत, दर वर्सा आषाढ म्हयन्यांत अंबुवाची परब जाता.

गोंयांत, फोंडें म्हालांतल्या शिरोडें गांवांत श्री कामाक्षीचें देवूळ आसा. तें मूळ साश्ट म्हालांतल्या राय गांवांत आशिल्लें. इ.स. च्या सोळाव्या शतमानांत बाटाबाटीक लागून त्या जाग्यावेल्यान तें तेन्नाचे आदिलशाही राजवटीचे आयचे सुवातेर आयलें.

हे देवतेचे कुळावी म्हाजन कौशिक, वत्स आनी अत्री गोत्रांचे माध्व संप्रदायाचे, गौड ब्राह्मण सारस्वत आसात. तांचीं मूळ आडनांवां अशीः

कौशिक गोत्रीः केणी, नाईक रायकार, पै फोंडेंकार, पै रायकार, उजो, हळदुर्गा, पै धुंगट, पै बीर, बाळगी, कोटी.

अत्रि गोत्रीः कामत बुडकुले

अत्रि वत्सः आचारी

तेभायर श्री शांतादुर्गा देवस्थानांत, कवळेंच्या आठव्या वांगडाचे कौशिक गोत्री कुळावी (श्रीधर पै, पुनरेकर आनी हेर) हांची पालवी देवी श्री कामाक्षी आसा. रायकार उपनांवाचे दैवज्ञ ब्राह्मण, हे देवतेचे पूर्वापार भजक आसात. ते पूर्वापार परंपरेप्रमाण गर्भागारांत वचून पूजाअर्चा करतात. ह्या देवस्थानाची वर्सुकी जात्रा माघ कृष्ण पक्षांत महाशिवरात्रे दिसा आरंभ जाता आनी फाल्गुन शुक्ल दशमीदिसा सोंपता.

- विनायक नारायण शेणवी धुमे

कामीणः एक रोग. रगतांत 'बिलिरुबीन' (bilirubin) ह्या नांवाचें द्रव्य वाडून जेन्ना कात तशेंच मुतपाक हळडुवें जाता, तेन्ना कामीण जाली अशें म्हण्टात. बिलिरुबीन हें द्रव्य रगतांत 'हेमॉग्लॉबीन' नांवाच्या द्रव्यापसून तयार जाता.

मनशाक कामीण तीन कारणांक लागून जावंक शकताः

१. रगतांत दोश आसप. हाका लागून रगतांत ज्यो तांबड्यो पेशी आसतात, तांचो इबाड जाता आनी रगतांतलें बिलिरुबीन वाडटा.

२. यकृताक (liver) दोश आसप वा थंय रोगजंतूंचो शिरकाव जावन लागण जावप. हाकाय लागून रगतांतले बिलिरुबीन वाडटा.

३. दुसऱ्या खंयच्याय इंद्रियांक बाधा जावन रगतांतलें बिलिरुबीनाचें प्रमाण वाडप. देखीकः 'पांक्रेयश' ह्या इंद्रियाक कॅन्सर जावप.

यकृतांत 'इन्फेक्शन' वा रोगजंतूंचो शिरकाव जावन जी कामीण जाता ताका 'हेपाटायटीस्' (hepatitis) वा यकृतजोर म्हण्टात. जेवणाखाणाची नितळसाण सारकी नासली म्हण्टकच मुसांवरवीं ह्या रोगाचो प्रसार जाता. ह्या कारणाक लागून जेन्ना कामीण जाता तेन्ना रगताची तपासणी करतकच यकृत सारकें चलना, अशें दिसून येता.

रगतांत दोश आसून जेन्ना कामीण जाता तेन्ना यकृत सारकें चलता आनी यकृताचे जे रगतांत तपास करतात, ते सगळे तपास सारके आसतात. ह्या कारणांक लागून जेन्ना कामीण जाता तेन्ना खरस येवप, अशक्तताय येवप, काळजांत कलकलप, मात्शी खोंकली येवप अशे तरेचीं लक्षणां दिसूंक लागतात. ह्या वेळार रगतांत पांडुरोग (anaemia) जाल्लो आसता.

यकृत जेन्ना सारकें चलना म्हळ्यार तातूंत रोगजंतूंचो शिरकाव जावन 'इन्फेक्शन' जाता तेन्ना ओंकारो येवप, जोर येवप, रुच नासप, वीट दिसप असले तरेचीं लक्षणां दिसतात. हो रोग 'व्हायरस' रोगजंतूंपसून जाता. कामणीचे 'व्हायरस' इलेक्ट्रोनिक सूक्ष्मदर्शकांतल्यानूच दिसूंक शकता. हे रोगजंतू उदक वा जेवणखाण हांचेवरवीं मनशाचे कुडींत रिगतात आनी यकृताक इन्फेक्शन करतात. चड प्रमाणांत 'हेपाटायटीस्' जाल्यार वा परत-परत हें दुयेंस जायत जाल्यार यकृत सामकेंच इबाडता. अशा वेळार त्या रोग्याक 'सीरॉसिस' (cirrhosis) वा यकृतबाधा जाली, अशें म्हण्टात.

हे तरेचें इन्फेक्शन एकेक फावट शिजोवंक नाशिल्लें सिरींज वा सूय वापरीत जाल्यार तशेंच जेन्ना रक्तदान करतात त्या वेळार जावपाची शक्यताय आसता. हाका लागून जेन्ना रक्तदान करतात तेन्ना रगत काडटात तें तपासून ताका हें दुयेंस ना, हाची खात्री करची पडटा.

यकृताचें इन्फेक्शन वा hepatitis हो रोग व्हायरस रोगजंतूंपसून जाल्ल्यान हाचेर रामबाण अशें वखद ना. ह्या रोगजंतूंक मारून उडोवपी वा तांची वाड आडावपी वखद अजून 'ॲलोपथी' ह्या वैजकी शास्त्रांत सांपडूंक ना. ह्या रोगाचेर कांयं आयुर्वेदीक उपाय आसात. तशेंच ह्या

…चेर झाडा-पाल्यांचीं वखदां दिवपी कांय वैज आसात.

…ामणीच्या रोगजंतूंचो जेन्ना प्रवेश जाता, तेन्ना यकृत सारकें चलना. …ा वेळार पुराय विसव घेवंचो पडटा. जेवणखाणांत पथ करचें पडटा. …कट, तिखट आनी आंबट खावंक जायना. हाचे उरफाटें जाता तितली …र वा साकरेचे हेर पदार्थ जातूंत तेल तूप चड ना, अशे खातात. …क भरपूर पियेवंचें पडटा. यकृत सारकें चलनाशिल्ल्यान cirrhosis हें …ताचें दुयेंस जावंक शकता. सोरो चड प्रमाणांत पियेल्यार यकृताच्यो …ा मरतात आनी cirrhosis चें दुयेंस जावन मनीस मरूंक शकता. …मणीक लागून बेशुद्धी आयल्यार द्राक्षशर्करा विद्राव (glucose saline) …तल्यान (vein) दितात.

एकेक फावट मनशाक मात्शी अशक्तताय आयली की ताका कामीण …ली, अशें म्हण्टात. ताका मुतूंक हळडुवें जायना. अशा वेळार कामीण …यांनीच जाल्ली आसूं वा नासूं, पूण कांय अशिक्षित लोकांमदीं कामीण …काकय लासपाची एक चुकीची कल्पना आसा. रगतांत जीं वायट …ग्यं आसतात, तीं द्रव्यां कामीण लासून जो घावो जाता तातूंतल्यान …नात, असो चुकीचो समज आसा. एकेक फावट हो घावो भाजून येता …नी तो पुलेणा भरता. अशे तरेन हाचो वायटकाराक चड त्रास जाता.

दुशीत जाल्लें उदक वा जेवणखाण तोंडांतल्यान भितर वचून जी …मीण जाता, ती चड करून पावसाच्या दिसांनी जाता. चड पिकिल्लीं …ळा वा धूळ बशिल्लीं खाणां खायत जाल्यार ही पीडा जावंक शकता. …ा रोगाचो प्रसार मुसांवरवीं जाता.

ल्हान भुरग्यांक खुबदां जल्मल्याउपरांत दुसऱ्या ते पांचव्या दिसाभितर …म्य (mild) प्रकारची कामीण जाता. असली कामीण चड करून एका …प्तकाभितर बरी जाता. ती खंयच्याच रोगाचें लक्षण नासून फकत …पेत्तरंजक द्रव्याचें संयुग्मन (conjugation) करपी एंझाइमां (enzymes) …कार्यान्वित जावपाक कळाव लागिल्ल्यान उप्रासता. अकाली जल्मल्ल्या भुरग्यांमदीं हे प्रकारचे कामणीचें प्रमाण चड आसता.

भारत देशांत कामणीची पीडा सगळ्या वाठारांनी जाता. तांतल्या तातूंत अशिक्षित, झोपडपट्टींनी रावपी लोकांमदीं हो रोग चड प्रमाणांत दिसून येता. गोंयांत हो रोग पावसाच्या तेंपार चड प्रमाणांत जाता.

- डॉ. भिकाजी घाणेकार

कामाँइश लुइश दे: (जल्म: १५२४; मरण: १० जून १५८०).

प्रबोधन काळांतलो एक व्हड पोर्तुगेज कवी. ताचो जल्मगांव लिश्बोआ काय कोईंब्रा हाचेविशीं जाणकारांमदीं वाद आसा. तशेंच ताचो बापूय …मको खंयच्या घराण्यांतलो आशिल्लो, हाचेविशींय वाद आसा. शिक्षण …संपल्या उपरांत तो लिश्बोआ हांगा येवन कोन्दे दे लिन्यारिश आनी डी. …फ्रांसिश्क् दे नोरोन्य हांच्या आलाशिऱ्याखाल राजदरबारांत वावर करूंक लागलो. १९४७ त ताका लश्करी सेवेखातीर वेंचून काडटकच तो …रखातीर उत्तर आफ्रिकेंत गेलो. थंय ताका आपलो एक दोळो …गडायचो पडलो. हाचे पयलीं El- Rei Seleuo, Auto dos Enfatrioes …आनी Filodemo ह्यो सुखात्मिका बरोवन साहित्यिक म्हूण नामना …जाल्ली.

लिश्बोआ सावन १५५३ त ताका भारतांत धाडलो. मलबारचे देगेर आनी तांबडो दर्या हांगासल्ल्या पोर्तुगेजांच्या मोहिमांत ताणें वांटो घेतलो. …ऊ माकाव हांगा एक सरकारी अधिकारी म्हणून धाडिल्लो आसतना …यच्या दुसऱ्या एका अधिकाऱ्याकडेन ताचे मतभेद जाले आनी ताका …गोंयात हाडून बंदखणींत दवरलो.

उपरांत कांय काळ तो मोझांबिक वाठारांत आशिल्लो. १५७० त तो लिश्बोआ परतलो. १५७२ वर्सा ताचें 'अश लुसियादश' हें महाकाव्य उजवाडाक आयलें. हें महाकाव्य धा सर्गांनी बरयल्लें आसा. तातूंत वाश्कु द गामा हाचो उदका भोंवडी आनी ताणें भारताक दिल्ली भेट हो विशय घेवन तेवरवीं पोर्तुगेजांच्या इतिहासांतले म्हत्वाचे प्रसंग समर्थपणान …चितारल्यात. ह्या महाकाव्याचो नायक म्हळ्यार पोर्तुगेज राश्ट्रीयत्व …जावन आसा आनी किरिस्तांव धर्माआड आयिल्ल्या दुस्मानाचेर पोर्तुगालान मेळयिल्लें जैत तातूंत बारीकसाणीन नियाळ्ळां. १६५५ वर्सा सर रिचर्ड फॅनशॉ हाणें ह्या महाकाव्याचो इंग्लीश भाशेंत अणकार केला.

ह्या महाकाव्याभायर कामाँइश हाणें बरीच हेर बरपावळ केल्या. ताच्या भावकवितांक बरीच नामना मेळ्ळ्या. १५९५ त ताच्यो कविता एकठांय करून दवरल्यात. लिस्बोआ शारांत प्लेगाच्या सांथीत ताका मरण आयलें. ओल्ड गोवा हांगा इगर्जेमुखार ताचो पोर्तुगेज सरकारान ब्रॉंझचो पुतळो उबारिल्लो. १९८० त कांय अज्ञात लोकांनी हो पुतळो मोडून उडयलो. सद्या हो पुतळो ओल्ड गोवा हांगाच्या म्युझियमांत पुराणवस्तू म्हूण दवरला.

- कों. वि. सं. मं.

कायकिणि, गौरीश विठ्ठलराव: (जल्म: १२ सप्टेंबर १९१२, गोकर्ण).

कन्नड साहित्यमळावेलो नामनेचो लेखक. ताच्या बापायचें नांव विठ्ठलराव आनी आवयचें नांव सीताबाय. तो तीन म्हयन्याचो आसतनाच ताच्या बापायक मरण आयलें. १९३७ वर्सा तो गोकर्ण वाठारांतल्या ए. व्ही. स्कूल हांगा शिक्षक म्हूण काम करूंक लागलो. १९३९ वर्सा सावन तो गोकर्ण लागसार आशिल्ल्या बंकिकोड्ल गांवांत माध्यमिक शाळेंत शिकोवपाक लागलो. १९४४-४५ वर्सा तो एस्. टी. सी. परीक्षेंत मुंबय इलाख्यांत पयल्या क्रमांकान पास जालो. १९५३ वर्सा ताणें शांताबाय नांवाचे चलयेकडेन आंतर्जातीय लग्न केलें.

ताचें पयलें लिखाण मराठी लिपींत उजवाडाक आयलें. (शांडिल्य महाराजाविशीं भक्तिगीतां- भजनावळ). तिसऱ्या दशकाच्या पयल्या अर्दांत ताणें कन्नड भाशेंत 'भक्त मीरा' हें पुस्तक बरयलें. उपरांत 'जयंती' 'जय कर्नाटक', 'उदयवाणी', 'शिरसी समाचार', 'नागरीक', मुन्नडे', 'प्रपंच', 'जीवन', 'कस्तूरी' 'तरंग', 'सुधा', 'बेळकु' ह्या नेमाळ्यांनी आनी अंकांनी ताचें जायत्या विशयांवेलें लिखाण उजवाडाक आयलें.

ताणें 'जनसेवक' ह्या सातोळ्यांत सातत्यान १७ वर्सां बरप केलां. तातूंत ताणें संगीत, नाटक, राजकारण, मानसशास्त्र, पुस्तक परीक्षण, साहित्यावलोकन आदी विशयांचेर बरप केलां. तशेंच ताणें कथा, कादंबरी, कविता, जीवनचरित्र, इतिहास, संशोधन हेवूय विशय हाताळ्ळ्यात. ताची 'मनोविज्ञानद', 'रूपरेखेगळु', 'मार्क्सवाद', 'देवतात्म', 'बाळिनगुट्ट', 'केशवसुत', 'नानालाल', 'पंजाबीकथेगळु', 'माणिन मनुष्य', 'श्यामराव विठ्ठल कायकिणि', 'थॉमस एडिसन', 'बाळिंडु बंतु गंगेय तडिगे', 'क्रौंचध्वनि' अशीं जायतीं पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत. तशेंच ताचीं 'कन्नड साहित्याचा इतिहास' आनी 'अग्नीवर्ण' हीं दोन पुस्तकां मराठी लिपींत उजवाडाक आयल्यांत. जायत्या गौरव ग्रंथांनी ताचे अभ्यासपूर्ण लेख उजवाडाक आयल्यात. डॉ. अ. न. कृष्णराय, डॉ. मास्ती वेंकटेश अय्यंगार, दिनकर देसाय, डॉ. द. रा. बेंद्रे हांचेर ताणें लेख बरयल्यात. ताणें मराठी, हिंदी, इंग्लीश आनी संस्कृत साहित्याचो कानडींत अणकार केला.

ताणें कोंकणींत आनी मराठींत बरयल्लीं नाटकुलीं, कविता, उलोवपां हांची धारवाड आकाशवाणी केंद्राचेर वितरावणी जाल्या.

१९५४ ते १९७६ मेरेन ताणें गोकर्ण भद्रकाळी हायस्कुलांत शिकोवपाचो वावर केला. उपरांत ४ एप्रिल १९७६ वर्सा तो निवृत्त जालो. १९७५ ते १९७६ ह्या काळांत तो धारवाड आकाशवाणी केंद्राच्या सल्लागार समितीचो वांगडी आशिल्लो.

ताणें कवितेच्या मळार जायतें बरप केलां, पूण तें अजून पुस्तक रुपान उजवाडाक येवंक ना. ताच्या बरपांत स्वतंत्र विचार, मानवतावाद, साहित्याचो खोलायेन अभ्यास, शब्दावळीवेलो ताबो, सुंदर भाशाशैली पळोवंक मेळटा.

१९७३ वर्सा ताका उत्तर कन्नड जिल्ह्याच्या कन्नड साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद दिवन ताचो भोवमान केलो. त्याच वर्सा ताका 'आदर्श शिक्षक' हो पुरस्कार फाव जालो. १९७९ वर्सा डॉ. शिवराम कारंत हाच्या

यजमानपणाखाल ताचो जाहीर सत्कार करून ताका गौरव ग्रंथ अर्पण केला. सद्या आपले जाण्टे पिरायेंत लेगीत तो कन्नड आनी कोंकणींत बरप करता.

- एस्. एम्. कृष्णराव

कायदो: कायदो ह्या उतराविशीं न्यायशास्त्रांत उपाट संशोधन जालां. ह्या प्रस्नाच्या जापेचेरूच हेर संकल्पनांचो मतितार्थ थारायिल्लो आशिल्ल्यान ह्या प्रस्नाक खूब म्हत्व प्राप्त जालां. जो मनशाच्या वेव्हाराचें नियमन करता तो कायदो, अशें मानलें जाल्यार मागीर नीती, रुढी, संवयो, धर्मीक बंधनां हांचेसाकून कायदो कसो वेगळो वळखुपाचो, ह्या प्रस्नाक परत म्हत्व प्राप्त जाता. जॉन ऑस्टिनान कायद्याची व्याख्या 'सार्वभौम राजकी सत्तेन दिल्ले भौशीक हुकूम, जे पाळलेना जाल्यार ख्यास्त भोगची पडटा' अशी केली. हे व्याख्येचेर जायत्या जाणकारांनी टिका केली आनी तातूंतल्यो उणीवो नदरेक हाडून दिल्यो. कायदो न्याय्य आसा वा ना, बरो कायदो खंयचो आनी वायट कायदो खंयचो ह्या सारकिल्या प्रस्नांच्यो जापो ऑस्टीनाचे व्याख्येप्रमाण मेळनात. पूण हाच्यो जापो आमकां सैमीक न्यायाचे संकल्पनेप्रमाणूच मेळटात. सैमीक कायदो म्हळ्यार बुध्द आनी सैम हांच्याप्रमाण वागपाचे नेम. फ्रीड्रीख साव्हिन्यी ह्या जर्मन पंडीताच्या मताप्रमाण समाजीक रुढी, कायद्याचो आदार जावन आसा. सर हेन्री मेन हाणें हेच नदरेंतल्यान पूर्विल्ल्या समाजाचो अभ्यास करून कायद्याचे उत्क्रांतीचो अभ्यास केलो. ताणें भारतीय समाज आनी कायदो हाचोय खोलायेन अभ्यास केलो.

रॅस्को पाउंड ह्या अमेरिकन पंडीतान कायदो हो समाजीक ध्येय सफल करपाचें साधन, अशें सांगून कायद्याची समाजशास्त्रीय विस्कटावणी केली. विसाव्या शेंकड्यांत हे विस्कटावणेक खूब म्हत्व फाव जालें. ह्या मताक मॅक्स वॅबर, एमील दुर्कहाइम, हान्स कॅलसॅन हांणीय तेंको दिलो.

सोप्या उतरांनी सांगपाचें जाल्यार मनशान कितें करचें आनीं कितें करचें न्हय हें सांगपी नेम म्हळ्यार कायदो. कायदो घडोवपाफाटल्यान दोन हेत आसतात. पयलो म्हळ्यार दरेक नागरिकाक सुरक्षा आनी बळ दिवप. देखीक- एका मनशाक दुसऱ्याची वस्त चोरून हाडल्यार बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडटा. ह्या कायद्याचो हेत आसता, नागरिकांक तांच्या वस्तीसंबंदान संरक्षण दिवप. दुसरो हेत म्हळ्यार अख्ख्या समाजाक सुरक्षा आनी सुविधा प्राप्त करून दिवप. देखीक- एक मनीस आपल्या घरांतलो कोयर रस्त्यार हाडून उडयल्यार तो गुन्यांव जावं येता. तशेंच कायद्याचो आनीक एक हेत जावन आसा, लोकांक आपली पुराय जाण करून दिवप. देखीक- कबलात वा हेर लेखनामे (Contracts, Agreements, Bonds) तयार करप. अशें केल्यान झगडीं, तंटे, घुस्पटी उप्रासपाची शक्यताय कमी आसता.

पूर्विल्ल्या काळांत राजे लोक सत्तेर आसले तेन्ना तांकां आपले प्रजेखातीर फाव तशे कायदे तयार करपाचे सार्वभौम हक्क देवान दिल्यात, अशें सगळे मानताले. आतांच्या काळांत समाजांतल्या दरेकल्या नागरीकाक हो हक्क प्राप्त जाल्लो आसा. सगळे नागरीक एकाचवांगडा एकठांय येवन कायदो घडोवंक शकनात. देखून वेंचणुकेच्या वेळार ते आपले प्रतिनिधी वेंचून काडटात, जे मागीर विधिमंडळाचे वांगडी जातात आनी कायदो घडोवपाच्या वावरांत वांटो घेतात.

शासन वेवस्थेचीं तीन आंगां आसतात: विधीमंडळ, कार्यकारी मंडळ आनी न्यायखातें. विधिमंडळ कायदे तयार करता आनी हेर धोरणांविशीं निर्णय घेता, कार्यकारी मंडळ ते कायदे आनी निर्णय चालीक लावपाखातीर वावुरता, जाल्यार ह्या दोनूय आंगांचेर नदर दवरपाचें काम न्यायखातें करता. विधीमंडळ आनी कार्यकारी मंडळ आपापल्या थारावीक मर्यादेंत कार्य करतात काय ना, हें पळोवपाचें आनी तांच्या कार्याची दिका थारावपाचें काम न्यायखात्याचें. विधिमंडळान संमत केल्लो कायदो जर संविधानान मांडिल्ल्या ध्येय आनी मुल्यांकडेन जुळना वा जनतेक त्रासदायक जावंक शकता, तर न्यायालयाक तो कायदो रद्द करपाचो पुराय अधिकार आसता. तशेंच कार्यकारी मंडळ जर विधिमंडळान केल्ल्या कायद्याआड वा ताणें नेमून दिल्ल्या कक्षेभायर कार्य करूंक लागलें, तर ताचेरुय निर्णय दिवपाक आनी वेळ पडल्यार ताका गुन्यांवकार थारावपाक न्यायखात्याक अधिकार दिल्ले आसात.

कायद्याचें न्यायसंस्थेकडेन लागींचें नातें आसलें, तरी हो संबंद अस्तित्वांत आसपाकूच जाय, अशें बंधन ना. कायदो अस्तित्वांत नासतनाय न्यायसंस्था कार्यरत जावंक शकता. समाजीक रुढी, नैतीक आनी धर्मीक संकेत हेच सुरवातीच्या काळांत कायदे जावन आमले. शासनान केल्लो धर्मातीत कायदो बरोच उसरां अस्तित्वांत आयलो. सुर्वेक कायद्याचो मुखेल आदार धर्मवचनां वा धर्माज्ञा होच आसलो.

कायद्याचे हजारांनी प्रकार आसात. देशाप्रमाण, प्रांतांप्रमाण आनी शारांप्रमाण कायदे वेगवेगळे आसात. कारण विंगड विंगड समाजांनी लोकांच्यो चालीरिती आनी तातूंतल्यान उप्रासपी प्रस्न वेगवेगळे आसात. तरेतरेचे कायदे अस्तित्वांत आशिल्ल्यान आनी तातूंतल्या कठीण प्रस्नांक लागून हजारांनी लोक आपल्या जिवितांत कायद्याचो अभ्यास करून आपली उपजिविका चलयतात. हातूंत वकील, न्यायाधीश, तशेंच वकिलांच्या कचेऱ्यांनी काम करपी लोक, न्यायालयांनी काम करपी तशेंच विधिमंडळांतले लोक हांचो आस्पाव जाता.

भारत देशांत जे कायदे अस्तित्वांत आसात, तांची वांटणी दोन तरांनी करूं येता:

१. केंद्रीय कायदे (Central Acts): हे कायदे केंद्रीय विधिमंडळ घडयता आनी ते सगळ्या राज्यांनी लागू पडटात. ह्या कायद्यांनी चड करून फौजदारी कायदे (Criminal Procedure Code and other related Acts), कामगार कायदे (Labour Laws), दिवाणी खटल्यांचो कायदो (Civil Procedure Code), गाडयांचो कायदो (Motor Vehicles Act), धुंवळी वखदां कायदो (N. D. P. S. Act), मालमत्तेविशींचो कायदो (Transfer of Property Act), कंपनी कायदो, कबलात कायदो (Contract Act), लग्नाचो कायदो.

२. राज्यस्तरीय कायदे (State Acts): हे कायदे राज्यस्तरीय विधिमंडळ घडयता. ह्या कायद्यांनी मुखेल म्हळ्यार भाडेकारांविशींचे कायदे (Rent Control Acts), मुंडकार कायदो, कुळकायदो, जमीन महसूल कायदो (Land Revenue Code), दुकानांविशींचो कायदो (Shops and Establishment Acts) हांचो आस्पाव जाता. थोड्या राज्यांनी केंद्रीय स्तरावेलो कायदो अस्तित्वांत आसून लेगीत राज्य स्तरावेलो कायदो लागू पडटा. देखीक: गोंयांत लग्न जावपाक, भुरगें पोसकें घेवपाक, जमीन विकत घेवपाक वा विकपाक, घटस्फोट, मनीस मरतकच ताचे आस्पतीची वांटणी करपाविशीं अजुनूय पोर्तुगेज कायदे लागू पडटात.

संवसारांतल्या चडशा देशांनी उंचेल्या पांवड्याचो कायदो अस्तित्वांत आसा, जाचें म्हत्व विधिमंडळाच्या कायद्यांपरस चड आसा. हाका 'घटना' (Constitution) अशें म्हण्टात. भारतान २६ नोव्हेंबर १९४९ दिसा 'भारतीय राज्यघटना' आपणायली. अशा घटनांनी बारीकसारीक प्रस्नांविशीं नेम वा तजवीजो केल्ल्यो नात, तर फकत कायद्याचो मूळ हेत किदें, नागरीकांचे मुळावे हक्क, जापसालदारक्यो, स्वतंत्रताय हांचेविशीं तजवीज केल्ली आसता.

कायद्याचो उपेग वेवस्थित रितीन करपाखातीर सरकार न्यायालयांची थापणूक करता. भारत देशांत सगळ्यांत उंचेल्या स्तराचें न्यायालय म्हळ्यार सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court). हाचेखाल दरेक राज्यान उच्च न्यायालयां (High Courts) स्थापन केल्लीं आसात. ताचेसकयल मुळावीं न्यायालयां आसात. जर एका मनशाचें दुसऱ्याकडेन झगडें जालें जाल्यार पयलीं मुळाव्या न्यायालयांत खटलो भरतात. मागीर न्यायाधीश दुसऱ्या पक्षाक न्यायालयामुखार ताचें म्हणणें मांडपाची संद दिता. दोनूय पक्षांचें म्हणणें आयकतना न्यायाधीश कायद्याचोच आदार घेता आनी गवाय-पुरावो मतींत घेवन मागीर निवाडो दिता. ज्या पक्षाक न्यायाधीशाचो निवाडो पसंत पडना, तो वयल्या पांवड्यावेल्या

ालयांत फिर्याद (appeal) मांडपाक शकता. वयल्या पांवड्यावेल्या ालयाक मुळाव्या पांवड्यावेल्या न्यायालयाचो निवाडो मान्य वा रद्द ाचो पुराय अधिकार आसता. दिसानदिस वाडपी प्रस्न, तंटे, झगडीं ात घेवन सगळ्या देशांनी न्यायालयांचो आंकडो दिसानदिस वाडत ा. देखीकः कामगार वर्गाचे तंटे सोडोवपाखातीर कामगार न्यायालय ibour Tribunal), मोटारगाडयांच्या अपघातांविशींचे तंटे ोवपाखातीर वेगळे न्यायालय (Motor Accidents Claims Tribunal) ्डेकारांविशींचे तंटे सोडोवपाखातीर वेगळें न्यायालय (Rent Tribunal), ्डी-खून करपी भुरग्यांक सुदारपाखातीर वेगळे न्यायालय (Juvenile stice Court) स्थापन केल्यात.

कायद्याचो उपेग आनीकूय बरेतरेन जावंचो आनी जाता तितले बेगीन ायद्याचो लाव समाजाक मेळचो, हो हेत मतींत घेवन भारतांत आनीक ा येवजण चालीक लायल्या आनी ती म्हळ्यार 'लोक अदालत पध्दत'. क अदालतामुखार दोन मनीस आपल्या मदलें झगडें वा तंटो एकाच गडा समजिकायेन सासणाचें सोंपोवंक शकतात. लोक अदालताक ायालयाचें स्वरूप आसना. हातूंत तडजोडीचेर (compromise) चड भर ाशिल्ल्यान न्यायालयांत खटले सोंपपाक लागपी वेळ, पैसो आनी ानसिक चिंता वाटावतात.

जो मनीस कायद्याचो अभ्यास करता आनी लोकांक कायद्याविशीं ार्गदर्शन करून तांचे प्रस्न न्यायालयामुखार मांडटा, ताका वकील वा ॅटर्नी काउन्सिल अशें म्हण्टात. इंग्लंड देशांत जो वकील न्यायालयांत आपल्या अशिलाचे प्रस्न मांडटा, ताका 'बॅरिस्टर' म्हण्टात, तर जो ्रकील कायद्याविशीं मार्गदर्शन करता, ताका 'सॉलीसिटर' अशें म्हण्टात.

- ॲड्. अमोल थळी

कारंत, कोट शिवरामः (जल्मः १० जानेवारी १९०२, कोट -दक्षिण कन्नड जिल्हो).

एक नामनेचो नाटककार, कादंबरीकार, निबंदकार आनी कलेचो जाणकार. ताचें शाळेंतलें शिकप कोट आनी कुंदापुर गांवांत जालें. महा-विद्यालयातलें शिक्षण घेवपाक तो मंगळूर गेलो. ताणें गांधीवादी विचारसरणेच्या प्रभावाक लागून शिक्षण चालू आसतनाच स्वतंत्रतायेचे चळवळींत वांटो घेतलो. गांधीजीच्या विचारांकडेन फुडें ताचे मतभेद जाले आनी पुत्तूर गांवांत बालवन नांवाच्या भुरग्यांची शाळा उक्ती करून ताणे भुरग्यांक पदां, नाटकां, खेळ हांचेवांगडा हेर शिक्षण दिलें. ह्या काळांत ताणें बऱ्याच बालसाहित्याची निर्मणी केली. ताणें ह्या वेळार साहित्य संमेलन, वैचारिक संमेलन आनी यक्षगानाचे मेळावेय भरयले.

शिवराम कारंत

१९२४ वर्सा बरोवंक सुरवात केल्ले कारंत हाचें पयलें पुस्तक 'राष्ट्रीय सुधाकर' ह्या नांवान उजवाडाक आयलां. ताची पयली कादंबरी 'विचित्रकूट'. उपरांत ताणें 'चोमनदुडि', 'मुगिदयुध्द' 'बेट्टद जीव', 'कुडियर कूसु', 'स्वप्नद होळें', 'मराठी माळिगे', औदार्यद उरुळल्लि' 'मूजन्म' तशेंच 'मैमनगळ', 'गोंडा-रण्य', 'सुळियल्ल', 'गर्मरयन संसार', 'अळिदमेले' ह्यो कादंबऱ्यो बरयल्यो. हेभायर ताणें 'गर्भगुडी', 'बित्तिदबेळे', 'जंबद जानकि' अशीं बरींच नाटकांय बरयलीं.

भुरग्यांखातीर ताणें 'सिरिगिन्नड अर्थकोश' (शब्दकोश) बरयलो. 'ग्नान', 'मैलिकल्लिनोडने मातुकते' हे ताचे कांय ललित प्रबंध. कर्नाटकांतलो लोकांखेळ 'यक्षगान' विशीं ताणें खोलायेन अभ्यास करून 'यक्षगान' हो महाप्रबंध बरयलो.

ताचे 'मरळि मण्णिगे' हे कादंबरीचे इंग्लीश, हिंदी, तमीळ ह्या भाशांनी अणकार जाल्यात. 'चोमनटुडि' हे कादंबरीचेर आदारित बी. वी. कारंत हाणें निर्देशन केल्या चित्रपटाक भारत सरकाराचें 'स्वर्णकमल' फाव जालां. 'मूकाज्जिय कनसुगळु' (मुकाज्जियाची सपनां) हे कादंबरीक १९७८ त ज्ञानपीठ पुरस्कार फाव जालो. 'यक्षगान-बयलाट' ह्या ताच्या ग्रंथाक स्विडीश अकादमी पुरस्कार तशेंच केंद्र साहित्य अकादमीचो पुरस्कार फाव जाला.

१९७१ त 'यक्षगान कलाकेंद्र' ही संस्था स्थापून ल्हान भुरग्यांक ताणें यक्षगानांत केल्ले बदल शिकयले. पारंपारिक यक्षगानांत आशिल्लीं गीतां, रंगभूषा, भेस, संभाषण ह्यो गजाली काडून उडोवन मुकाभिनय, वाद्यसंगीताचेर नवो यक्षगान शिकोवन कारंतान देश आनी विदेशांत ताचे बरेच प्रयोग केले. 'डुमिंगो' आनी 'भूतराज्य' हे दोन चित्रपट ताणें स्वता काणी, गीतां बरोवन आनी स्वताच कॅमेरामन आनी निर्देशकाची जापसालदारकी घेवन निर्मिले. कांय वर्सां उपरांत ताणें अशाच प्रकारचो 'मलेयमवगळु' हो चित्रपट आपल्या 'कुडियर कूडि' हे कादंबरीचेर आवारून निर्मिलो. हातुंतूय गीतां, संगीत, संवाद, चित्रकथा, निर्देशन आनी कॅमेरा ताचोच आशिल्लो.

१९७७ त आणीबाणीक विरोध करून ताणें स्वताक मेळिल्लो 'पद्मभूषण' पुरस्कार सरकाराक परत केलो. ज्ञानपीठ पुरस्कार मेळ्ळ्या उपरांत ताचो बरेचकडेन सत्कार जालो. कर्नाटक विश्वविद्यालय आनी म्हैसूर विश्वविद्यालयान डॉक्टरेट दिवन ताचो भोवमान केलो. साहित्य मोग्यांनी ताचेर 'कारंत प्रपंच' गौरव ग्रंथ उजवाडायलो. १९७३ वर्सा म्हैसूर विश्वविद्यालयान ताचें चरित्र इंग्लीशींतल्यान उजवाडायलें. कारंत हाणें संवसारभर भोंवडी केल्या आनी कांय भोंवडेवर्णनां उजवाडायल्यांत.

१९८९ वर्सा ताणें दक्षिण कन्नड जिल्ह्यांतल्यान पर्यावरणाची जतनाय करपी पंगडाचे वतीन लोकसभेची वेंचणूक लडयली. आर्विल्ल्या कन्नड साहित्यांत वास्तववादी आनी मानवतावादी लेखक आनी समाजांत एक व्हड पर्यावरण मोगी आनी विचारवंत म्हूण कारंत हाका मानाची सुवात आसा.

- एस्. एम्. कृष्णा राव

कारर, पॉलः (जल्मः २१ एप्रिल १८८९, मॉस्को; मरणः १८ जून १९७१, झुरिक).

स्विस रसायनशास्त्रज्ञ. ताचें शिकप झुरिक (स्वित्झर्लंड) हांगा जालें. १९११ त ताणें डॉक्टरेट मेळयली. झुरिक हांगाच्या केमिकल इन्स्टिट्यूटांत एक वर्स काम करतकच, ताणें गेओर्क स्पायर हाऊस (फ्रँकफूर्ट-आम-मेन) हांगा पॉल अर्लिक हाचेवांगडा ६ वर्सां संशोधन केलें. १९१८ त, झुरिक हांगा ताची रसायनशास्त्राच्या प्राध्यापकपदाचेर नेमणूक जाली. १९१९ त, तो केमिकल इन्स्टिट्यूटचो संचालक जालो.

कॅरोटिनॉइडां (carotenoids), फ्लाविनां (flavins) आनी अ आनी ब जीवनसत्त्वां हांचे संरचनेविशीं ताणें केल्या मोलादीक संशोधनाखातीर १९३७ त, रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका, हॉवर्थ ह्या शास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो. वनस्पतींतल्या रंग-द्रव्यांविशीं, खासा करून carotenoids विशीं ताणें संशोधन केलें. बीटा कॅरोटीन ह्या गाजरांत आशिल्ल्या रंगद्रव्याची संरचना ताणें १९३० त थारायली आनी असल्या द्रव्यांचें जनावरांच्या शरीरांत अ जीवनसत्त्वांत रूपांतर जाता हें सिध्द केलें. तेउपरांत, ताणें अ जीवनसत्त्वाची संरचना स्पश्ट केली. Lactoflavin हें जीवनसत्त्व ब समूहाचो एक भाग आसा हें ताणें स्पश्ट केलें. १९३० त, ताणें बरयल्ल्या 'Lehrbuch der organisechen chemie' ह्या पाठ्यपुस्तकाचे जायत्या भाशांनी अणकार जाले.

- कों. वि. सं. मं

कारवार: कर्नाटक राज्याच्या उत्तर कन्नडा जिल्ह्याचें ठाणें. हें मुंबयचे दक्षिणेक ४८८ किमी., गोकर्णाचे उत्तरेक ५६ किमी. आनी गोंयचे दक्षिणेक सावन थोड्याच अंतराचेर, दर्यादिगेवयल्या बैतकल उपसागराचेर, काली न्हंयेच्या मुखाकडेन आसा. हो कोंकणाचो भाग आशिल्ल्यान हांगाच्या थळाव्या मनशांची भास कोंकणी आसा. कन्नड आनी मराठी भाशीक लोक हांगा कांय प्रमाणांत रावतात. इतिहास काळांत ही वेपारी पेट आनी विजापूर राज्यांत देसायांचें ठाणें आशिल्लें.

१९३८ त ब्रिटीश लोकांनी हांगा वखार घाली. मागीर मलमल, मिरयां, वेलची, निळें दडस 'डंगारी' काडप ह्या मालाची निर्यात हांगासावन जावनपाक लागली. शिवाजीन कारवाराचेर दोन खेपो धुरी घाली. ब्रिटिशां वांगडा पोर्तुगेज आनी डचांनीय हांगाच्यान वेपार सुरू केलो. १६९७ त मराठ्यांनी कारवार परत नश्ट केलें. १७१५ त सौंदेकार संस्थानिकान पोरनो किल्लो मोडून सदाशिवगड बांदलो. १८०१ त पोरने कारवार नश्ट जालें. ते उपरांत मुंबय-कोचीन मार्गावेलें एक सुरक्षित बंदर म्हूण हाका म्हत्व आयलें.

उपसागरांत ल्हान ल्हान जुंवें आसून ऑयस्टर रॅक ह्या खडपाचेर दीपस्तंभ आसा. मुंबयसावन बोटीन, तेचप्रमाण हुबळीच्यान अर्बेल १५० किमी. मोटारमार्ग आसा. बरें सायल, रानांतलें लांकूड, कोंडे तशेंच तांदूळ, नाल्ल तशेंच बांगडे, ताल्ले आनी सांगटां ह्या जातींचें नुस्तें आनी सुकें नुस्तें हांचो वेपार हांगा चलता. कारवारची धवे रेंवेची, लांब आनी ओडलायणी दर्यावेळ, सुरुचीं दाट रानां आनी भोंवतणची सृश्ट पळोवपासारकी आसा.

कारवारची भूगोलीक सुवात आनी मांडावळ लक्षांत घेवन थंय १९८९ वर्सा 'सी बर्ड' नांवाच्या नाविक तळाची थापणूक केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

कारवालो, आंतोनिओ नोरबेर्तु दु रुझारियु: (जल्म: १९ सप्टेंबर १९१६, बेतालभाटी-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव इराजमो दु रुझारियु कारवालो. ताणें एम्. ए. केल्या. तेचपरी कायद्याचें शिक्षण घेतलां. तो सरकारी नोकर आशिल्लो.

'भारत सोडात' चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९४४ त, तो पुण्यांतल्या इंडियन नॅशनल, काँग्रेसीचो वांगडी जालो. उपरांत १९४७ त तो सविनय कायदेभंगाचे चळवळींत (civil Disobedience movement) वांटो घेवंक गोंयांत आयलो. १९५० ते १९६० ह्या काळांत पोर्तुगेज पोलिसांनी खूबदां ताच्या घराचेर धाडी घालनू ताचीं पुस्तकां आनी हेर बरोवप उबारून व्हेलें. मुंबयच्या दिसाळ्यांनी तो पोर्तुगेज सरकाराच्या वायट कर्तुपांविशीं लेख बरयतालो. १३ ऑगस्ट १९५४ दिसा ताच्या इश्टांवांगडा ताका धरलो आनी १० म्हयने कांयच चवकशी करी नासताना बंदखणीत दवरलो. ३० में १९५५ दिसा चवकशे उपरांत प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यान ताका एक वर्स साद्या बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली आनी स वर्सां ताचे नागरी हक्क काडून घेतले. १९५८ ते १९५९ त 'गोवा 'ट्रिब्यून' आनी 'वॉयस ऑफ लिबर्टी' ह्या नेमाळ्यांनी तो बरयतालो आनी आकाशवाणीचेर उलोवपां करतालो. ६ ऑक्टोबर १९६० दिसा ताका भूंयगत कार्यांनी वांटो घेतालो म्हूण धरलो. उपरांत ताका तीन म्हयने वासपूस करपाखातीर दवरलो. आनी चवकशी करीनासताना सोडलो. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. १८ जून १९८६ दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कारवालो, आउगुश्तु जुझे मारिया द: (जल्म: ?; ओर्ली-साश्टी).

गोंयकार क्रिस्ती धर्मफुडारी. मिलापूर वाठारांत तो मिशनरी आशिल्लो. १८८९ ते १८९१ वर्सा मेरेन ताका मिलापूर वाठारांतलो व्हिकार जनरल (vicar General) केलो. उपरांत १८९१ ते १८९५ वर्सां तो तंजावर आनी कोरोमान्डेल वाठारांतल्या मिशनाचो व्हिकार जनरल जालो. फुडें १८९५ ते १८९९ वर्सां तो घाट ह्या वाठारांत आनी १९०० ते १९०३ वर्सा कानारा वाठारांतलो व्हिकार जनरल आशिल्लो. १९२१ वर्सा तो गोंयच्या आर्कीडायोसिजीचो गव्हर्नर जालो. अखेर १९३१ ते १९३४ वर्सा मेरेन तो कोचीन शारांतले डायोसिजीचो गव्हर्नर आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं

कारवालो, जॉन आंतोनिओ: (जल्म: २५ मे १९१०, वेरोडें-कुंकळ्ळी, साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें बी. ए. मेरेन शिकप केलां. तशेंच 'होमिओपथी'त पदवी मेळयल्या.

१९२९ वर्सा सावन ताणें भारतीय सुटके झुजांत वावर केलो आनी उपरांत तो गोंय सुटके झुजांत आयलो. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. हे संघटनेच्या लोंढा हांगा जाल्ले चवथे बसकेक (१९५०), संघटनेचो अध्यक्ष म्हूण ताका वेंचून काडलो. बसकांनी वांटो घेवप, बसका घेवप असलीं कामां तो करतालो. खेरीज लोकांच्या मनांत मांयभूयेंविशीं जागृताय हाडपाक तो मुंबय आनी कलकत्ता हांगाच्या नेमाळ्यांनी लेख बरयतालो. २५ सप्टेंबर १९५१ दिसा ताका धरलो आनी बंदखणींत घालो. १ जुलय १९५३ दिसा प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार चवकशे उपरांत ताची निर्दोश सुटका जाली. १९५४-५७ ह्या काळांत तो 'मुंबय प्रदेश काँग्रेस कमिटी' (BPCC) आनी 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' (INC) मुंबय, हांचो वांगडी आशिल्लो. १९५८-६१ त मुंबय जाल्ल्या गोंयच्या राजकीय अधिवेशनाचो तो वांगडी चिटणीस आशिल्लो. मुंबयच्या सहकारी चळवळींनी तो वांटो घेतालो. १९७२ त, भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन आनी १८ जून १९८२ दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कारवालो, जुजे: (जल्म ?; सांकवाळ).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. फादर जोसेफ व्हाज हाचो भाचो. श्रीलंका देशांतल्या कॅन्डी वाठारांत रोगाची धाम आयली, तेन्ना ताणें वायटकारांक जेवण-खाण दिवपाचो वावर सुमार वर्सभर केलो. त्याच वांगडा हे धामींत मरण आयिल्ल्या वायटकारांक पुरपाचो वावरुय ताकाच करचो पडलो. ताणें एक हजारांवयर हेर धर्मीक लोकांक क्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली.

- कों. वि. सं. मं.

कारांदो: (मराठी- कारंदा, कडू कारिंदा, मानकंद; हिंदी- रतालू, पितालू; गुजराती- गोराडु; कन्नड-हेग्गेनसू; इंग्लीश-पाटॅटो थॅम, एअर पोटॅटो; लॅटीन-डायॉस्कोरिया, बुल्बिकेरा, जात- सॅटायव्हा).

कारांदो वालीक जाता. कारांद्याची वाल मूळची उश्ण प्रदेशांतली. आफ्रिकेची अस्तंत देग धरून, पॅसिफीक महासागरांतल्या पयसुल्ल्या जुंव्यावेल्या रानांत लेगीत ती पातळिल्ली दिश्टी पडटा. हिमालयांत ही वाल १८६० मी. उंचायेमेरेनच्या वाठारांत दिश्टी पडटा. भारतांत सगळेकडेन ही वाल दिसून येता.

कारांद्याचे वालीचीं पानां रुंद आनी काळजाच्या आकाराचीं आसतात. वालीक फुलां फकत तेंगशेरूच येतात, सकयल्या भागाक एकूय येना. कारांद्याचें फूल एकलिंगी आसता.

कारांदो हें एक मूळ जावन आसा, तातूंत खाण सांठोवन दवरिल्लें आसता. ताच्या आंगाक फोड आसतात. कारांद्याचे सालीवेले फोड जेन्ना मात्शे सुळसुळीत जातात, तेन्ना कारांद्यांची वाल सुकता आनी कारांदो काडपासारको जाता. कारांदे वालीक वयर आनी जमनीत अशे दोनकडेन जातात. जमनीत एके वालीक एकूच जाता जाल्यार वयर पानांच्या देंठ कणकणी कारांदे जावंक शकतात. जमनीतलो कारांदो वयर जावपी कारांद्याच्या मानान मोटो आसता.

कारांदो

कारांदे दोन प्रकारचे आसतातः काळो कारांदो आनी धवो कारांदो. ...ळ्या रंगाचे कारांदे खावपासारके आसतात, देखून ह्या कारांद्यांची ...गवड करतात. धवो कारांदो चड करून आपशींच जाता.

धवो कारांदो कडू आसता. पूण हो कारांदो तासून व्हांवत्या उदकांत ...रा दीस निवळपाक दवरीत जाल्यार तो खावपाक लायक जाता. धव्या ...रांद्यांची चड करून म्हानां करतात. काळे कारांदे खावपाक बरे ...गतात. ते भलायकेकय बरे हे कारांदे उकडून, भाजून वा भाजी ...रून खातात.

कारांद्यांची लागवड पावसांत करतात, ते खातीर कारांद्याक आयिल्ले ...ोंब (कारांद्यासकट) रोयतात. वालीक वयर चडपाखातीर एकाद्र्या ...ाडाचो वा बडयेचो आदार लागता. पावसाच्या दिसांनी हेर वख्यावांगडा ...ोरसांत कारांदोय रोवपाची गोंयांत चाल आसा. कारांद्याचो कंदमुळांनी आस्पाव जाता.

कारांदो सुकोवन ताचें पीठ करून तें मूळव्याध (बीक), आमांश, उपदंश आदी दुयेंसांचेर उपाय म्हूण वापरतात. जपानांत कारांद्यापसून स्टार्च काडटात. वेस्ट इंडीज, दक्षिण अमेरिका आनी आशियासारक्या उश्ण प्रदेशांनी कारांदे खावपाखातीर वापरतात. काश्मीरांत कारांद्याचो लोकर धुवपाखातीर उपेग करतात.

- डॉ. एस्. एम्. शेट्टी

संदर्भः 1. Cook, Theodore; 'The Flora of Presidency of Bombay', Reprint by Botanical Survey of India (1967), Calcutta; 2. Hill, A.F., 'Economic Botany', Tata MacGraw Hill Publishing Company.

कारातें: (मराठी-कारले; हिंदी-करेला; गुजराती- कारेलो; कन्नड-हागलकाई; संस्कृत-कंदुरा, करवल्ली, सुषवी; इंग्लीश-कॅरिलाफ्रुट, बिटर गोर्ड; लॅटीन- मॉमोर्डिका चॅरॅंशिया, कूळ- कुकर्बिटेसी).

एक वर्स भर उरपी हे वालीची भारत, मलाया, चीन, श्रीलंका, आफ्रिकेतलो उश्ण वातार आदी वाठारांनी लागवड करतात.

जायत्यो पाकळ्यो आशिल्ली द्विदल वनस्पत. लांबाय ३ ते ६ फूट. हे वनस्पतीक जायत्यो खांदयो आसतात. कांड कोन आनी खाचीं आशिल्लें. पानां सादीं, वाटकुळीं, हाता आकाराचीं, अर्दकुटीं वेगळायल्लीं आनी मात्शीं केंसाळ आसतात. साद्या दावकुलांनी ही वाल वयर चडटा. फुलां गडद हळडुवीं, ल्हान आनी एकलिंगी आसतात. फळ तरनें आसतना पाचवें आसता. पिकिल्लें फळ गडद केसरी, ४ ते ८ इंच लांब आनी कडू आसता. ताचे कातीचेर ल्हान व्हड फोड आसतात (मानग्याचे कातीभशेन). जेन्ना हें फळ चड पिकता तेन्ना फळ फुट्टा आनी तातूंतल्यान शेंदुरी कोराचे बिनोपांग दिश्टी पडटा. बियो १/३ ते १/२ इंच लांब, चेपट्यो, गोबऱ्यो आनी कडेकडल्या भागाक मिरयो पडिल्ल्यो आसतात.

कारातें ह्या फळ भाजेची लागवड उश्ण कटिबंधीय वाठारांत कशिल्ल्या, पिकाळ आनी उदकाळ जमनींत करतात. जमनींत १.५ मी. ते २ मी. अंतराचेर आळीं करून, सारें घालून बियो घालतात. ह्या वनस्पतीचें चडशे स्वतंत्र अशें पीक काडिनात. लागवडी उपरांत सुमार दोन म्हयन्यांनी हे वनस्पतीक फळां येवंक लागतात. आळ्यांत खूट लावन ताचेर ही वाल चडयल्यार ती बरी वाडटा आनी फळांय भरपूर येतात. धवी, लांब, आनी पाचवी मोटवी अश्यो दोन जाती हे वनस्पतींत आसा. धवे वालीक लांब कारातीं येतात. दोन म्हयनेमेरेन भाज्जेखातीर तरनीं फळां मेळूंक शकतात. उत्तर भारतांत, उबाळांत 'जेठ्या' आनी पावसाळ्यांत 'बारमासिया' अश्यो दोन जाती पिकयतात. 'बारमासिया' हे जातीक वर्सूयभर फळां मेळटात. दक्षिण भारतांत वेगवेगळ्या णव प्रकारांची लागवड करतात.

कारातें

उपेगः कारात्याचीं फळां भाज्जेखातीर उपेगी पडटात. ताची कोडसाण वचपाक, फोडी करून उदकांत घालतात वा मिठाच्या उदकांत बुडोवन दवरतात. उपरांत तांचे जेवणांत तरेकवार प्रकार करतात. देखीक- फोडी, भाजी तशेंच रायतें, चटणी. फळ थंड आनी पुश्टीक आसून खातकच पचनक्रिया सुदारता, महारोग, मूळव्याध, कामीण, संधिवात, रक्तदोश, उसंरमठ, दमो, अल्सर, स्वासनलिका-दाह (Bronchitis) आनी हेर यकृताच्या दुखण्याचेर कारात्याचें फळ उपेगी पडटा. फळांचो रोस साकरे-वांगडा जिबेवेल्या घायांखातीर दितात. भाजून फोड येतकच कारात्याचो लेप लायतात. कारात्याच्या बियांचो काडो दंतांचेर उपेगी पडटा. पाळांचो लेप मुळव्याधाचेर लायतात. पानांचो रोस कृमीनाशक, वातीकारक आनी रेचक आसता. आंगावेलें दूद वाडपाखातीर पानांचो उपेग करतात. रातकुड्डेपण वचपाक पानांचो रोस दोळ्यां भोंवतणी लायतात.

रोग आनी उपायः कारात्याक लागपी रोग फुडलेतरेन आसातः मर, केवडा, डाऊनी मिलड्यू, भुरी, कोनीय टिक्का, मोझेक, कीड.

मरः हो रोग पानांर, देंठार आनी कांडाचेर पसरून झाड मरता. ज्या जिवांपसून हो रोग जाता तांचो बंदोबस्त करून ह्या रोगाक आळाबंदा हाडूंक येता.

केवडाः बुरशीभशेन, हरितद्रव्यरहित सूक्ष्म वनस्पतींक हो रोग जाता. जाचेखातीर पानांचेर ल्हान हळडुवें वा उदकान भिजेल्लेवरी भाग दिसतात. २८ ग्राम पारायुक्त कवक नाशक, २८ ते ३२ लिटर उदकांत भरसून तातूंत बियो पांच मिनटां बुडोवन लायतात. पिकांचेर ताम्रयुक्त कवकनाशकाचो फवारो मारतात.

डाऊनी मिल्ड्यूः कवकजन्य रोगाखातीर पानांचे वयले वटेन हळडुवे वा तांबशे तपकिरी थिपके पडटात. तेन्ना दर हेक्टर प्रमाण १५-२० किग्रॅ. ट्रायबेसिक कॉपर सल्फेटाची भुकटी मारतात. पामेट्टो पी. आर. २७ सैंती आनी पॅलोमार ह्यो रोग प्रतिकारक्षम जाती मेळटात.

भूरीः ह्या रोगाखातीर जुन पानांचेर सकयलेवटेन धवे थिपके पडटात. कांडाचेरुय हो रोग जाता. वेखून दर हेक्टर प्रमाण २५-४५ किग्रॅ. रॅंयेनचो पिठो मारतात.

कोनिय टिक्काः ह्या रोगाखातीर पानांर आनी फळांचेर थिपके दिसतात. पानांचे शिरे लागसर येवपी हे थिपके करडे आनी हळडुवे जातात. ह्या रोगाक आळाबंदा होंडूंक उदकांत भरसण जावपी पारायुक्त कवकनाशकाची बियांचेर प्रकिया करून त्यो बियो परतून धुवन ताची लागवड करतात. स्ट्रेप्टोसायक्लिनाचो फवारो मारल्यार ह्या रोगाक आळबंदा हाडूं येता.

मोझेकः हो व्हायरसजन्य रोग, माव्यावरवीं पातळटा. ताका आळाबंदा हाडपाक शॅमरॉक इलिमा, ओहायओ- एम-आर-२००, ओहायओ-एम् आर- १७ आदी रोगप्रतिकारक्षम जाती लायतात.

कीडः पैंगीळ, मावा, जीव, कीडे हाचेर आळाबंदा हाडपाक १० टक्के बी. एच्. सी. हो पिठो मारतात. तेचपरी मॅलॅथिओन वा फॉलिडॉल हाचो फवारो मारतात. कारात्याच्या पिकाक बारीक जिवांची बादा जावंची न्हय म्हूण नेमॅगोनाची जमनीक धुंवरी दितात.

- डॉ. एस्. एम्. शेट्टी

संदर्भः 1. Bailey, L.H., 'Manual of Cultivated Plants', The Mac Millan Company, New York; 2. Cook, Theodore, 'The Flora of the Presidency of Bombay'. Reprint by Botanical Survey of India (1967), Culcutta; 3. Dastur, J. F., 'Medicinal Plants of India and Pakistan', D.B. Taraporewala Sons & Co. Pvt. Ltd. Bombay.

- डॉ. एस्. एम्. शेट्टी

कारापुरकार, निळकंठ (निकुबाब) मंगेशः

(जल्मः ? १९०५, बोर्डे मडगांव; मरणः १४ फेब्रुवारी १९८८, पणजी).

व्हड गांधीवादी, त्यागी आनी उच्च विचारसरणी अशी जीण जियेवपी गोंयचो सुटके झुजारी. बापूय मुंबय उच्च न्यायालयांत काम करतालो. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी, पोर्तुगेज आनी इंग्लिशींतल्यान घेतलें. ताका हिंदी, गुजराती आनी संस्कृत भाशेचें गिन्यान आशिल्लें.

१९२० वर्सा सावन ताचेर गांधीचे चळवळीचो खास करून अहिंसावादाचो खोल परिणाम जाल्लो. हाचो परिणाम म्हूण ताणें आपलें आवडीचें नुस्तें खावपाचें सोडलें. खादीचे कपडे वापरुंक घेतले आनी सादे रितीन रावपाची पध्दत आपणायली. वसाहतवादाआड झुजपाची ताची खर इत्सा आशिल्ली. १९४० वर्साचे सुर्वेक तो दिवचल वाठारंतल्या वाचनालयांत वावर करतालो, तेन्ना ताणें रामनाथ कडकडे हाच्या पालवान तरनाट्यांक एकठांय केले. तांकां ताणें हातीपत्रकांच्यो चक्रप्रती, डॉ. टी. बी. कुन्य हाची पुस्तिका आनी मुंबयसावन उजवाडाक येवपी अँग्लो लुझितानु (Anglo Lusitano) हें नेमाळें वांटलें. रामनाथ कडकडे आनी ताच्या वांगड्यांनी पोर्तुगेजांआड चळवळ करपाक फंड एकठांय करपाचो अपेशी बेत आंखलो. ताका लागून तांचेर वाजेवन तो सुटके झुजाचो एकटोच वावर करूंक लागलो.

१९४३ वर्सा ताणें आनी पुरुषोत्तम काकोडकार हांणी मेळून मडगांव शारांत गोंयचे राजकी जागृताये खातीर 'गोवा सेवा संघ' नांवाची संघटना स्थापली. हे संघटनेक लागून डॉ. लोहियान १८ जून १९४६ दिसा पोर्तुगेजां आड नागरी हक्कांखातीर सत्याग्रह केल्लो. ह्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी कांय काळ बंदखणींत दवरलो. फुडें तो मडगांव शारांत प्रभात फेरी काडप, प्रार्थना घेवप असलीं कामां करतालो. २८ सप्टेंबर १९४६ दिसा जॉर्ज व्हाज आनी फाकु पोकळे हांचे वांगडा तो सांखळे वाठारंतल्या बाजारांत सत्याग्रहांत वांटो घेवंक गेल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो, उपरांत दिवचलच्या न्यायालयांत ताची चवकशी जाली आनी रोखडीच सुटका जाली. 'राश्ट्रीय काँग्रेस गोंय' संघटनेखातीर तो तळमळीन वावर करतालो. हे संघटनेची करमळी वाठारांत परिशद भरिल्ली, तातूंत ताणें मानादीक सोयरो म्हूण वांटो घेतिल्लो. १५ डिसेंबर १९४७ दिसा पांडुरंग पी. शिरोडकार, डॉ. विनायक मयेंकार आनी गिल्येर्म दे सौझ (तिकलो) ह्या सुटके झुजाऱ्यां वांगडा ताका अटक जाली आनी आग्वाद बंदखणींत दवरलो. गोंयच्या प्रादेशीक लश्करी न्यायालयांत चवकशे उपरांत २० ऑक्टोबर १९४६ दिसा ताका पंदरा वर्सां 'काळ्या पाण्याची' ख्यास्त (degredo) फर्मायली. आग्वाद बंदखणींत साडेपांच वर्सां ख्यास्त भोगतकच ताका १ जून, १९५५ दिसा नारायण एच्. नायक, मुकुंद कामत धाकणकार, जयवंत कुंदे आनी हेर सुटके झुजाऱ्यांवांगडा आंगोलाक 'फोर्त रोझादश' (Forte Rosadas) बंदखणीत धाडलो. १२ मे १९५६ ह्या दिसा थंयच्यान ताची सुटका जाली. पूण ताका भारतांत धाडीनासताना ताची आंगोलांतल्या लुबांगो (Lubango) हांगाचे से द बांदेयूश हे सुवातेचेर रवानगी केली.

ताणें आंगोलनं सुटके चळवळींत वांटो घेतला, ह्या दुबावान ताका से द बांदेरा हांगा परतो धरलो. उपरांत ताका मार्च १९६१ वर्सा सावन चार म्हयने बंदखणींत दवरलो. जुलय १९६१ त ताका आनी पांडुरंग पी. शिरोडकार हाका आंगोला सावन 'व्हेरा क्रूज' (Vera Cruz) बोटीन लिशबोअ शारांत व्हेलो. १९६१ त 'व्हेरा क्रूज' बोट लिशबोअ शारांत पावतकच थंय ताका मेकळो सोडलो. पूण थंय णव म्हयने तो नदरकैदेंत आशिल्लो. गोंय सुटके उपरांत ताका हेर तिग जाणां वांगडा कराचींत धाडलो. थंयच्यान ८ मे १९६२ दिसा तो गोंयांत पावलो.

सुटके चळवळीच्या काळांत समाजीक उदरगती खातीर आनी खादीचो प्रसार करपाखातीर तो वावुरतालो. १९६४ वर्सा सावन हरिजनाक आदार दिवचे पासत आनी गरीब विद्यार्थ्यांक शिक्षण मेळचें म्हूण दिवचल वाठारंत तो सर्वोदय आश्रम चलयतालो. दिवचल वाठारंत ताणें कोंकणी केंद्राची थापणूक केली. तो गांधीवादी आशिल्लो. जल्मभर ताणें गांधीचीं तत्त्वां पाळ्ळीं. कोंकणी भाशेचे उदरगतीखातीर ताणें तळमळीन काम केलें. तो लग्न जालो ना.

१८ जून १९८१ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुंजातल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- डॉ. विनायक मयेंकार

कारापुरकार, वसंत मुकूंदः

(जल्मः १५ डिसेंबर १९२७, फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. ताचो बापोलयो सुटके झुजारी निळकंठ कारापुरकार आनी पुरुषोत्तम काकोडकार हांणी ताका सुटके झुजांत वांटो घेवंक स्फूर्त दिली. 'राश्ट्रीय काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १९४४ वर्सा सावन तो गोंय काँग्रेस कमिटी खातीर वावर करूंक लागलो.

सुटके झुजारी मासिलॉन आल्मैदा हाचे वांगडा, मुंबयचो गोंय काँग्रेस कमिटीचो वांगडी म्हूण गोंयांत येवन सुटके झुजाचो वावर करूंक लागलो. १९४६ ते १९५२ ह्या काळांत ताणें गोंया येवन लिंपचोरयां वावर करूंक सुरवात केली. १९५४ वर्सा सुटके झुजारी आल्वारु पेरेरा आनी रवींद्रनाथ पै रायतुरकार हांचे अटके उपरांत तो बेळगांवां गेलो. थंय माधव बीर, कांता देसाय, रामभाऊ काकोडकार, आनी मोहन नायर हांचे वांगडा ताणें रासवळ सत्याग्रह (Mass Satyagraha) घडोवन हाडपांत वांटो घेतिल्लो. १९५६ वर्सा तो 'गोंय सुटके सैन्य' (Goa Liberation Army) संघटनेचो वांगडी जालो आनी गोंयांत येवन हे संघटनेचे वतीन वावर करूंक लागलो.

मासिलॉन आल्मैदा, गोपाळ विर्जिनकार आनी हेर सत्याग्रहीं वांगडा हत्यारबंद हल्ल्यांनी वांटो घेवप आनी फंड एकठांय करपाक आदार दिवप, असलीं कामां तो करतालो, जून १९५६ वर्सा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी आग्वाद बंदखणींत दवरलो. उपरांत १९६० वर्सा

... बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ... भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

...रीट: (मराठी-कारीट, टकमकी; हिंदी-जंगली इंद्रायण, हिंसलांबी; ...राती-कोठीबान; संस्कृत-विशाला; लॅटीन-कुकुमिस ट्रायगोनस; ...-कुकर्बिटेसी).

कारीट हें पावसाळ्यांत जावपी फळ. हें फळ वालीक जाता. काट्टाचे ...ीक काट्टीण म्हण्टात. ही आपुणशीच जावपी वाल. भारताच्या ...ळ्या भागांनी ही वाल दिश्टी पडटा. तेचपरी श्रीलंका, मलाया, उत्तर ...ट्रलिया, अफगाणिस्तान आनी इराण ह्या वाठारांनीय ही वाल दिश्टी ...टा.

कारीट

पयलो पावस पडलो तशें काट्टाचें बीं किल्लता आनी तिचेपसून वाल जाता. काट्टीण चड करून शेणागायरी-कडेन वा जंय शेण आसता, असल्या जाग्यांनी जाल्ली दिश्टी पडटा. हाचें कारण म्हळ्यार गोरवां काट्टां खातात, तांणी खाल्ल्या काट्टांच्यो बियो तांच्या शेणांतल्यांन जमनीर पडटात आनी तश्योच उरतात. पावसांत ह्या बियांक कोंब येवन ताच्यो वाली जातात. पावसभर गोरवां काट्टीणीक तोंड लायनात, मात पावस सोंपलो तशीं गोरवां काट्टां आनी काट्टीण दोनूय खातात.

काट्टाची वाल आनी पानां खखरीत आसतात. तिचीं पानां पांच कोनशांची (हाता आकाराचीं) आसतात. वालीच्या कांडापरस पानां कमी खरखरीत आसतात. ही खरखरसाण सुयेपरस बारीक आंगभर पातळिल्ल्या कांट्यांक लागून येता. पानां कणकणी ही वाल लांब हात (tendrils) सोडटा. ताका लागून ते वालीक झाडार चडपाक येना. ती जमनीरूच चड पातळटा.

काट्टीणीक हळडुव्या रंगाचीं फुलां येतात. ह्या फुलाक एकामेकांक दांशिल्ल्यो पांच पाकळ्यो आसतात. देखून फुलाचो आकार एकाद्र्या कोपामारको दिसता. फुलां वांगडा तोरें आसता आनी त्या तोऱ्याचें उपरांत काट्ट जाता.

तोरें ल्हान आसतना, ताच्या आंगार सांसवां सारके दिसपी काळे कांटे आसतात. कारीट जून जालें म्हण्टकच हे कांटे झडून आंग सुळसुळीत जाता. कारीट आनी काट्टीण दोनूय पुराय कोडू आसतात. कारीट आकारान लांबट वाटकुळें आसता. सुरवातीक ताचो रंग पाचवो आसता, उपरांत तें जून जाता आनी धवसार जायत वता. पिकतकच मात कारीट मोव जाता. वाल सुकतकच कारीट झडटा.

काट्टाभितर खूब बियो आसतात, त्यो आठ ते धा खणांनी गोरेपांत रचिल्ल्यो आसतात. बियो धव्या रंगाच्यो, मोटव्यो आनी चेपट्यो आसतात. दिवाळेच्या अदमासाक काट्टां जून जावन तयार जातात.

हिंदू धर्माचे लोक काट्टाक नरकासुराचें प्रतीक मानतात. दिवाळे दिसा सकाळीं न्हावन, तुळशीकडेन दाव्या पांयान कारीट फोडटात आनी ताचो कुडको मोडून खातात. अशें हें कारीट फोडप म्हळ्यार नरकासुराक मारप असो लोकांमदीं समज आसा. दिवाळे दिसा कारीट उश्टायलेबगर कांयच खावंक जायना, अशें मानतात. दिवाळेच्या आदल्या दिसा म्हळ्यार आश्विन वद्य त्रयोदशी दिसा उदकाच्या आयदनांक फुलांवांगडा काट्टां गुंथून केल्ल्यो माळो बांदपाची चाल आसा. अश्यो माळो बांदून सजयल्ल्या उदकाच्या आयदनांनी त्या दिसा घरांत उदक हाडटात.

धेणलो पाडव्या दिसा कांय गांवांनी आंगणांत शेणाचो गोठो करपाची (गोठ्याची आकृती) चाल आसा. ह्या गोठ्यांत, काट्टांक व्हीर तोंपून, व्हिरांच्यो पांय, शेंपड्यो लावन तीं गोरवां म्हूण दवरपाची चाल आसा. काट्टाचीं अर्दीं भितल्ल्यो बियो काडून पोकीं करतात आनी तीं आयदनां मानून तातूंत गोठ्यांत दूद-धय तापत दवरतात वा घालून दवरतात.

कारीट हें वखदी फळ. तें काडून दवरीत जाल्यार घरांत वर्सभर उरता, पूण तें तांदळाच्या कुंड्यांत घालून दवरचें पडटा. पांयार रगत पडून सुजत जाल्यार कारीट फोडून पांयार घालतकच सूज देंवता. हाता-पायांच्या बोटांक कोर जायत जाल्यार काट्टाक बुराक मारून तें बोटाक लायतात. ह्या उपायान कोर भितल्ल्या भितर पोकी जाता, म्हळ्यारूच इन्फेक्शन काडून उडयता. कारीट खावप भलायकेक बरें. ल्हान पाडकांक दुदको जायत जाल्यार काट्टीणीचो पालो खावयतात.

- कों. वि. सं. मं.

कारे, दामोदर अच्युत: (जल्म: ४ मार्च १९०९, काकोडें-गोंय; मरण- २३ सप्टेंबर, १९८५).

नामनेचो गोंयकार मराठी कवी. मुळावें शिक्षण कवळें आनी मडगांवच्या दामोदर विद्यालयांत घेतलें. उपरांत सेगुंदग्राव आनी लिसेवाचें पोर्तुगेज शिकप पुराय केलें. १९२५ वर्सा तो दामोदर विद्यालयांत शिकोवपाची नोकरी करूंक लागलो. उपरांत १९२४ वर्सा, पुरुषोत्तम श्री निवास सुकेरकार हाणें उजवाडाक हाडिल्ल्या 'हिंदू' ह्या नेमाळ्यांत, संपादक दत्तात्रय व्यंकटेश पै हाचो सहाय्यक म्हूण तो काम करूंक लागलो. १९२७ वर्सा सावन तो थंयचें पुराय वेवस्थापनाचें काम पळेतालो. थंयच तो साहित्य समालोचनात्मक लेखनूय करतालो.

फुडें मडगांव वाठारांत ताणें आपलो 'गोमंतक' छापखानो सुरू केलो. भुरगेपणासावन ताका वाचनाची आवड आशिल्ली. तरणेपणांत बाकीबाब बोरकाराकडेन वळख जाल्ल्यान काव्य आनी साहित्य हाचेकडेन ताचो दाट संबंद आयलो.

१९२५ वर्सा म्हळ्यार पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा ताणें बरयल्ल्या 'हृदय मंदिर' हे कवितेक लागून ताका बरीच नामना मेळ्ळी. १९३० वर्सा सावन सां. घ. कंटक हाच्या 'सुबोध' ह्या म्हयन्याळ्यांत ताचे काव्य समीक्षेचेर लेख उजवाडाक येताले.

गोंयाभायल्या 'रत्नाकर', 'प्रतिभा', 'यशवंत' 'वागीश्वरी', 'ज्योत्स्ना', 'पारिजात' ह्या नेमाळ्यांनी ताच्यो कविता उजवाडाक आयल्यात.

१९३४ वर्सा ताचो 'नंदादीप' हो कवितां झेलो उजवाडाक आयलो. हाचे उपरांत ताणें जायत्यो कविता रचल्यो पूण त्यो पुस्तकरुपान लोकांमेरेन पावल्यो नात. बारीकसाणेन केल्लें नियाळ, सैम, गिन्यानी कल्पकतेचो अप्रूप आविश्कार, शांत आनी सात्विक भावांचें पडबींब ताचे कवितेंत दिसून येता. ताची 'स्मरुनी गोमन्त देवी' ही कविता खूब गाजली.

साहित्या वांगडाच ताणें तरणेपणात हेर मळारूय वावर केला. समाज सेवा संघ आनी गोमंत विद्यानिकेतन ह्या संस्थांनी ताणें तळमळीन वावर केला. पद्य लेखना वांगडाच ताणें गद्य आनी टीकात्मक लेखन, तशेंच

संशोधनूय केलां. 'घनश्याम सुंदरा' ही भुपाळी होनाजी बाळाची न्हय, तर विठ्ठल केरीकाराची आसा, हाचेर खोल अभ्यास करून, जायते पुरावे दिवन ताणें तें सिध्द केलां.

गोंय मुक्ती उपरांत पयलेच फावट गोंयांत भरिल्ल्या इकराव्या मराठी साहित्य संमेलनाचो ताका स्वागताध्यक्ष म्हूण वेंचून काडिल्यान ताच्या वावराचो भोवमान जालो.

- दिलीप बोरकार

कारेकार, प्रभाकर जनार्दन: (जल्मः ४ जुलय १९४४, जुवें- सांत इस्तेव).

नामनेचो गोंयकार गायक. ताचें मुळावें आनी हायस्कूलमेरेनचें शिकप मडगांवच्या न्यू इरा हायस्कुलांत जालें. ताचो बापूय आनी आजो गवय आशिल्ले आनी तांच्या गायनाचे संस्कार भुरगेपणांतूच प्रभाकराचेर जाल्ले.

१९५५ वर्सा सावन ताणें धा वर्सां सुरेश हळदणकार हाचेकडल्यान गायनाचें शिक्षण घेतलें. १९६७ वर्सा ताका केंद्र सरकाराकडल्यान गायनांतली संगीत नाटक अकादेमीची शिष्यवृत्ती मेळ्ळी. तेन्ना तो मुंबय गेलो आनी थंय ताणें संगीत मळावेलो नामनेचो गावपी पंडित जितेंद्र अभिषेकी हाचेकडेन गायनाचें शिक्षण घेतलें. उपरांत तो पंडित सी. आर. व्यास हाचेकडल्यान गायनाचें शिक्षण घेवंक लागलो.

१९६७ वर्सा ताणें पयले खेप मुंबय हांगा आपली कला लोकांमुखार दवरली. १९७४ वर्सा पु. ल. देशपांडे हाणें घडोवन हाडिल्ले भीमसेन जोशी हाचे गायनाचे कार्यावळींत ताणें आपलें गायन सादर केलें.

ख्याल गायकी वांगडाच, ठुमरी, भजन, मराठी भक्ति संगीत, नाट्य संगीत आनी कोंकणी गीतांय तो व्हड कुशळकायेन सादर करता. आतांमेरेन ताच्या नाट्यगीतांच्यो १६ आनी भजनांच्यो ४ ध्वनीमुद्रिका आयल्यात. 'कैवारी' ह्या मराठी चित्रपटांत ताणें पार्श्वगायक म्हूण आवाज दिला. रेडिओ आनी टी. व्ही. चो तो मानादीक कलाकार आसा.

भारतांत कलकत्ता, मद्रास, दिल्ली, मध्य प्रदेश, इंदूर आनी हेर कितल्याशाच शारांनी, तशेंच परदेशांत अमेरिका, लंडन, दुबय, बाहरीन, मस्कत हांगा ताणें गायनाचे कार्यक्रम केल्यात. गोंयांत सम्राट क्लबाचे वतीन राश्ट्रीय नामनेचें दर वर्सा मास्टर दीनानाथ मंगेशकर संगीत संमेलन जाता, ताचो सल्लागार म्हूण तो काम पळेता. सद्या तो मुंबय स्थायीक जाला. थंय तो गायनाचे वर्ग घेवन नवे गावपी तयार करपाचेंय काम करता.

- रमेश सखाराम बरवे

कार्तिक: हिंदू कालगणनेप्रमाण आठवो म्हयनो. ह्या म्हयन्याचे पुनवेक चंद्र कृत्तिका नक्षत्रालागीं आसता म्हूण ताका 'कार्तिक' अशें नांव दिलां. ताका बाहुल, ऊर्ज आनी कार्तिकिक अशींय नांवां आसात.

कार्तिकांतल्या व्रतांची म्हायती हेमाद्रीच्या व्रतखंडांत सविस्तर दिल्या. स्कंदपुराणाच्या वैष्णव खंडांत कार्तिकमाहात्म्य नांवाचो विशय आसून तातूंत कार्तिक म्हयनो हो सगळीं तीर्थां आनी सगळे यज्ञ हांच्यापरसूय चड पवित्र, अशें सांगलां.

ह्या म्हयन्यांत सूर्य वृश्चिक राशींत येता. बलिप्रतिपदा (दिवाळेचो पाडवो), यमद्वितीया (भाऊबीज), पांडवपंचम, गोपाष्टम, कृष्मांड नम, प्रबोधिनी एकादस, द्वादशीक तुळशी लग्न, वैकुंठ चतुर्दस आनी त्रिपुरी पुनव हे सगळे ह्या म्हयन्याच्या शुध्द पक्षांतले धर्मीक म्हत्वाचे दीस जावन आसात. कार्तिकांत कार्तिकस्नान आनी दीपदान हीं म्हत्वाचीं कृत्यां जावन आसात.

गोंयांत श्री नवदुर्गा देवस्थान- मडकय हांगाची वर्सुकी जात्रा कार्तिक वद्य चतुर्थी सावन दशमी मेरेन सात दीस चलता. तेचप्रमाण वेलिंग हांगाच्या श्री लक्ष्मी नृसिंह देवस्थानचो वर्सुकी महापर्वणी महोत्सव जात्रा कार्तिक शुक्ल १४ शी वैकुंठचतुर्थीच्या दिसा पसून पांच दीस मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

कार्दोज, फेलीस्यु शाव्हियेर इश्पेर्दियांव कायतान द रोझ: (जल्मः ३० ऑगस्ट १९३२, सुरावली-सालसेत).

गोंयचो सुटकेझुजारी, साहित्यीक आनी पत्रकार. बापायचें नांव इनोसेंस्यु सेबाश्तियांव कार्दोज आनी आवयचें नांव मारीय ईद द पियेदाद मेर्गुल्यांव. ताच्या घराब्याचो वेवसाय शेतकामत्याचो आसलो. तो आंकवार आसा.

ताणें आपलें मुळावें शिक्षण सुरावले पोर्तुगेज माध्यमांतल्यान घेतलें. उपरांत मडगांवच्या इन्स्तितूतु वेनेरावेल पाद्रि जुजे वाज ह्या पोर्तुगेज लिसेव विद्यालयांत शिकून फुडें इन्स्तितूतु आबादि फारीय, मडगांव ह्या विद्यालयांत लिसेवाचीं पांच वर्सांमेरेन शिक्षण पुराय केलें. उपरांत गोंयचे सुटके झुजांत बंदखण भोगून भायर येतकच १९७६ वर्सा तो एस्. एस्. सी. ची परीक्षा पास जालो. १९८० वर्सा ताणें मुंबय विद्यापीठाची बी. ए. पदवी मेळयली.

पोर्तुगेजांचे बंदखणींतल्यान सुटतकच ताणें एका दाबिराच्या (ताबेलियांवाच्या) कार्यालयांत अणकारपी म्हूण काम केलें. मागीर एके खाजगी मुळावे मराठी शाळेंत तशेंच श्री दामोदर विद्याभुवनांत १९६१ मेरेन पोर्तुगेज शिक्षकाचो वेवसाय केलो.

फेलिसियु कार्दोज

मुक्तीउपरांत स्वता चलयिल्ल्या सप्तकी नेमाळ्याचो आनी दिसाळ्याचो संपादक म्हूण ताणें वावर केला. फुडें कांय काळ ताणें स्वता छा प खा नो चलयलो. १९७५ वर्सा सावन तो नावेलीच्या रोझरी हायस्कुलांत शिक्षक जालो. उपरांत तेच शिक्षणसंस्थेंत १९८८ वर्सासावन हायर सेकंडरीचो शिक्षक आसा. एस्. एस्. सी. बोर्डाच्या 'बोर्ड ऑफ स्टडीज इन कोंकणी' हाचो तो वांगडी आसा.

लिसेव शिकता आसतना जनार्दन शिंक्रे हाचें 'ज्वाला' हें सुटकेमोग्यांचो प्रसार करपी पत्र वाचून ताका स्फूर्त मेळ्ळी. ताणें जादूचे प्रयोग आनी तियात्र सादर करून तशेंच 'गोवा', 'कोंकण टायम्स', 'गोल्डन गोवा', 'संतोस' आदी कोंकणी नेमाळ्यांनी लेख बरोवन सुटके चळवळीविशीं लोकांमदीं जागृताय घडोवन हाडली. मे १९५४ त, पोर्तुगालासावन एक पोर्तुगेज मंत्री गोंयचे भेटेर येवपाचो आशिल्लो. अशा वेळार कोलवें (साश्ट) हांगा वेगवेगळ्या सुवातींनी 'गोंय सोडात' अशे तकटे लावपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. देखून १६ जून १९५४ दिसा ताका अटक केली. बंदखणींत ताका खूब मार पडिल्ल्यान ताचो एक कान जायबंदी जालो. मडगांव आनी आग्वाद हांगा साडेतीन वर्सांची बंदखण भोगून ३० जानेवारी १९५८ दिसा ताची सुटका जाली. बंदखणींत आसतना ताणें देवनागरी लिपीचो अभ्यास आनी साहित्याचें वाचन केल्लें.

मुक्ती उपरांतच्या कोंकणी भाशा आनी साहित्य हांचे उदरगतीचे चळवळीक ताणें स्वता नेमाळीं आनी दिसाळें काडून व्हड हातभार लायला. ताणें १५ ऑगस्ट १९६२ दिसा 'गोंयचो साद' हें रोमी लिपींतले सप्तकी नेमाळें स्वताच्याच म्हालवजार आनी संपादनाखाल सुरू केलें. १५.८.१९६३ दिसा ताणें ह्या पत्राक दिसाळ्याचें रूप दिलें आनी ताका 'सत' हें नांव दिलें. कोंकणींतलें हें पयलें दिसाळें १५.८.६८ मेरेन चल्लें.

उपरांत ताणें पोर्तुगेज भाशेंतलें 'अ वीद' आनी 'सत' हांचें एकत्रिकरण करून 'दिवटी' हें रोमी कोंकणी दिसाळें सुरू केलें. ह्या दिसाळ्याचो तो मूळ संपादक नासलो तरी संपादनाची सगळी जापसालदारकी ताच्या वयर आसली. उपरांत ताणें 'दिवटी' हें दिसाळें सोडून 'लोकसाद' हें कोंकणी सप्तकी नेमाळें सुरू केलें. पूण तें एक वर्सूच चल्लें. वेगवेगळीं तीं कोंकणी नेमाळीं चलयतना, ताणें कोंकणी बरपाचेर जो पोर्तुगेज भाशेचो प्रभाव पडिल्लो तो साप उणो केलो आनी नीज कोंकणीची शैली आनी उतरावळ कोंकणींत हाडली.

गोंयचें व्यक्तिमत्व तिगोवन दवरपाचे चळवळींत, तशेंच कोंकणी भाशा आनी साहित्याचे चळवळींत ताणें मोलादीक वांटो घेतिल्लो. खबरेपत्रां आनी भाशणांवरवीं ताणें ओपिनियन पोलाच्या आंदोलनांत वांटो घेतलो. 'कोंकणी प्रजेच्या आवाजा'न चलयिल्ले राज्यभाशा चळवळींतूय ताणें सक्रीय वांटो घेतिल्लो. दोन फावट तो सुरावली पंचायतीचो वांगडी म्हूण वेंचून आयला.

ताणे 'अलिबाबा आनी चाळीस चोर', 'तारवटी सिंदबाद', 'अलाउद्दीन आनी अद्‌भुत दिवो' हीं पुस्तकां कोंकणींत अणकारल्यांत. ताचो 'फुलांची बाग' हो कवितांझेलो तशेंच 'तुफान' आनी 'निमणी ...त्सा' हे कथांझेले उजवाडाक आयल्यात. ताणें 'कोंकणी भाशेवयर ...याळ आनी विचार' हो निबंध बरयला. तशेंच ताच्यो कथा, लेख आनी निबंध वेगवेगळ्या नेमाळ्यांनी उजवाडाक आयल्यात आनी रेडिओवेल्यान ध्वनीक्षेपीत जाल्यात. १९८४ ते १९८६ मेरेन तो कोंकणी भाशा मंडळाचो अध्यक्ष आशिल्लो.

भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला. पत्रकार ह्या नात्यान ताणें १९६९ वर्सा आनी रशियन भाशेचो अभ्यास करपाखातीर १९७७ वर्सा रशियाची भोंवडी केल्या.

- प्रा. हरिश्चंद्र नागवेंकार

कार्नाड गिरीशः (जल्मः १९ मे १९३८).

नामनेचो नाटककार, लेखक आनी नट. ताचो बापूय रघुनाथ कार्नाड हो वैज आशिल्लो. आवयचें नांव कृष्णाबाई. गणितशास्त्र आनी संख्याशास्त्र विशय घेवन कर्नाटक विश्वविद्यालयाची पदवी मेळयतकच फुडल्या शिक्षणाखातीर तो मुंबय गेलो. मुंबय विश्वविद्यालयांत एम्. ए. चो अभ्यास करतना रोड्स विद्यार्थीवेतन घेवन तो इंग्लंडाक गेलो. १९६३ त, ताणे ऑक्सफर्ड विद्यापीठाची बी. ए. पदवी मेळयली. कांय काळ तो थंय विद्यार्थी युनियनचो अध्यक्ष आशिल्लो. भारतांत येतकच ताणे मद्रासांत आशिल्ल्या ऑक्सफर्ड युनिर्वसिटी प्रेसांत उपव्यवस्थापक म्हूण काम केलें (१९६३-६९). उपरांत १९७० त, थंयच व्यवस्थापक म्हूण काम केलें. पूण ताचें मन थंय रमलें ना.

ताणे चड पुस्तकां बरेवंक ना. पूण जीं चार पुस्तकां बरयल्यांत. तीं समीक्षकांचे तोखणायेक पात्र थारल्यांत. 'ययाती' ह्या ताच्या पयल्या नाटकान कन्नड नाटकांक नवी दिका दिली. पुराणकथा ताणें नवे नदरेंतल्यान मांडली. ह्या नाटकाचें तंत्र लोकांक खूब मानवलें. 'ययाती' चे प्रयोग मराठी आनी हिंदी भाशेंत जाले. ह्या नाटकाक कर्नाटक राज्य पुरस्कार फाव जालो. उपरांत ताणे 'तुघलक' नांवाचें नाटक बरयलें. ह्या नाटकाक भारतभर नामना मेळ्ळी. हिंदी, इंग्लीश आनी मराठी भाशेंत ताचे अणकार जाले. इतिहासांत पिसो तुघलक म्हूण गाजिल्ल्या एका राजाक एक बुदवंत झुजांत प्रवीण आनी अर्थशास्त्रांत फिशाल असो राजा दाखोवपाचो यत्न कार्नाड हाणें 'तुघलक' ह्या नाटकांत केला. एक वेगळेंच वातावरण निर्मिती, आगळ्या तंत्राचो उपेग आनी अर्थपूर्ण संवाद आशिल्ल्या ह्या नाटकाक १९६९ त संगीत नाटक अकादेमी पुरस्कार फाव जालो. ताचे उपरांत आयिल्ल्या 'हयवदन' नाटकाक लागून कार्नाड हाका उपाट नांव मेळ्ळें. हयवदनाचे प्रयोग बेंगळूर, म्हैसूर, मुंबय, दिल्ली शारांनी जाले. यक्षगान ह्या लोककलातंत्राचो वापर केल्या ह्या नाटकाक १९७१ वर्सा भारतीय भाशेंतले एक श्रेश्ठ नाटक म्हूण पुरस्कार मेळ्ळो. फुडें ताणें 'हिट्टिन हुंज' हें नाटक बरयलें.

गिरीश कार्नाड

चित्रपटाच्या मळारुय ताणें केल्लो वावर म्हत्वाचो आसा. प्रा. यु. आर अनंतमूर्ति हाचे 'संस्कार' कादंबरीचो आदार घेवन ताणें चित्रकथा, संवाद तशेंच निर्देशन करून 'संस्कार' हो कलात्मक चित्रपट तयार केलो. ह्या सिनेमाक १९७१ तलो, श्रेश्ठ चित्रपट म्हूण राश्ट्रपती भांगरापदक फाव जालें. ह्या चित्रपटांत प्राणेशाचार्य ही मुखेल भूमिका केल्यान ताचें नांव भारतभर गाजलें. उपरांत बी. व्ही. कारंत हाच्या वांगडा काम करून एस्. एल्. भैरप्पा हाचे 'वंशवृक्ष' कादंबरीचेर आदारीत 'वंशवृक्ष' हो चित्रपट काडून ताणें राज्य पुरस्कार आनी फिल्मफेअर पुरस्कार मेळयलो. आलनहळ्ळी श्रीकृष्ण हाचे एके कादंबरीचो आदार घेवन ताणें 'काडु' हो आनीक एक चित्रपट तयार केलो. 'मृच्छकटिक' (मूळ बरोवपी शूद्रक) नाटकाचेर आदारित 'उत्सव' ह्या हिंदी चित्रपटाचें निर्देशन ताणेंच केलां.

हिंदी-कन्नड चित्रपटांतल्या ताच्या ऊंच पांवड्याच्या अभिनयाक लागून ताका एक बरो नट म्हूण नामना मेळ्ळ्या. दूरदर्शनावयल्या कितल्याश्याच चित्रमाळांनी ताणें काम केलां. कांय काळ ताणें पुणेच्या भारतीय चलचित्र आनी दूरदर्शन संस्थेचो संचालक म्हूण काम केलें. सद्या तो केंद्र संगीत नाटक अकादेमीचो अध्यक्ष आसा. ताच्या नाटक-साहित्य-चित्रपट मळावेल्या मोलादीक वावराची तुस्त-तोखणाय करून भारत सरकारान ताका पद्मश्री पुरस्कार भेटयला.

- एस्. एम्. कृष्णराव

कार्नीवालः

कार्नीवाल, कार्नेवाल, कार्नावाल, कार्नोवाल हीं कार्नीवाल दबाज्याचीं वेगवेगळीं नांवां. सादारणपणान 'कार्नीवाल' हेंच नांव वापरतात आनी लॅटीन भाशेंत ताचो अर्थ कार्नीवाला उपरांत मांसाहार सोडप, असो जाता. म्हळ्यारूच किरिस्तांवांचो ४० दिसांचो उपास-काळ 'लेंट' येवचेपयलीं मजा करप. उपासाचो म्हयनो येंवचे पयलीं खोस परगटावप आनी मनीसपणाचें लक्षण दाखोवपाची थोड्या भोव प्रमाणांत तयारी करप. उपासाचो म्हयनो येंवचे पयलीं मांस, लोणी, चीज, दूद, तांतीं, चरबी, बेकन ह्यो वस्तू घरांत हाडप बंद करप. ते खातीर 'अॅश वेनस्डे' ('लेंट' मोसमाचो पयलो दीस) येवचे पयलींच घरांत सांठयल्लें उंची अन्न खातात. कार्नीवालाच्या वेळार खोस मनोवन ऊंची अन्न आनी वस्ती लोकांक वांटून सोंपयतात.

नव्या कार्नीवालाचें मूळ, एकसारकेपण १४ व्या शेंकड्याचे कार्नीवालाचे परंपरेंत रिगिल्लें आसा. कार्नीवालाचे उत्पत्तीविशीचो निश्चित इतिहासीक पुरावो मेळना. नव्या वर्साचे सुरवातीक आनी सृश्टीचे सोबायेन शिंगारिल्ल्या सैमाक येवकार दिवपाखातीर मनोवपांत येवपी एका मूळ पूर्विल्ल्या सणा-परबेंतसून कार्नीवालाचो जल्म जाला आसूंये, अशें कांय जाणकारांचें मत आसा.

कार्नीवाल दबाज्याचो पयलो दीस राश्ट्रा-राश्ट्राप्रमाण थंयचे थळावे परंपरेक अनुसरून थारायल्लो आसता. म्युनीच (बॅव्हेरिया) हांगाचो कार्नीवाल एपीफनीच्या फेस्तादिसासावन म्हळ्यार ६ जानेवारी सावन सुरू जाता. कोलोन हांगाचो कार्नीवाल ११ नोव्हेंबराक सकाळच्या ११.११

वरांचेर (इकरावो म्हयनो, दीस, वर आनी मिनिट) सुरू जाता. अमेरिकेंत 'न्यू ऑर्लीयन्स' शारांत कार्नीवालाची परब व्हडा दबाज्यान मनयतात. थंयचो कार्नीवाल 'बारावे राती' (जानेवारी ६) सावन सुरू जाता आनी 'इरोव च्यूसडे'च्या ह्या दीस पयलीं म्हळ्यार 'मार्दी ग्रा' मोसमामेरेन चलता.

फ्रेंच भाशेंतलो 'मार्दी ग्रा' ('इरोव-च्यूसडे' वा 'फॅट च्यूसडे') म्हळ्यार लेंट मोसम सुरू जावंचे पयलीं मांस खावपाचो निमाणो दीस. नातलां ते लेंट म्हणसर 'मार्दी ग्रा' काळ उरता. ज्या वेळार शेतांत चड काम उरिल्लें नासता, खेड्यांनी वेपार- धंद्याचेंय काम कमी आसता, तोच वेळ भोंवडी करपाचो, फेस्त मनोवपाचो आसता. ह्या वेळार लोक आपले त्रास विसरून खोस मनोवपाचो, धूंद जावपाचो यत्न करतात. फ्रांसांत कार्नीवालाचो उत्सव 'इरोव च्यूसडे' सावन 'मीकारेमी' मेरेन म्हळ्यार लेंट मोसमाच्या तिसऱ्या सप्तकांतल्या बिरेस्तारामेरेन मनयतात.

इटलींत कार्नीवालाक 'कार्नावालारे' अशें म्हण्टात. तो शब्द इटालीयन 'आवालारे' शब्दावयल्यान आयला. म्हळ्यार वर्साच्या त्या वेळार अती मांस भक्षण करप. ह्या फेस्ताक 'कार्नालिया' अशेंय 'सॅटर्नालिया' वयल्यान म्हण्टात. 'सॅटर्नस' हो शेतांचो देव, जाचें फेस्त दर वर्सा डिसेंबर म्हयन्यांत जाता. कार्नीवालाचो उत्सव रोमन लोक व्हडा दबाज्यान मनयताले. पर्यटकांचें ह्या वेळार चड प्रमाणांत येवप आसतालें. आदल्या काळांत रोमचो कार्नीवाल उत्सव सबंद संवसारांत नामनेक पाविल्लो. उपरांत कांय काळाखातीर सत्तेर आयिल्ल्या पोप आनी ताच्या वांगड्यांनी कांय बदल करून सामान्य मनशाखातीर करमणुकीच्यो कार्यावळी घडोवन हाडल्यो. अशें म्हण्टात, की पूर्विल्ल्या काळांत रशियांतल्या जिल्ह्यांच्या वाठारांनी 'मासलियानिस्टा' (लोणयाची देवता- Butter Goddess) सोबीतपणान शिंगारताले. कार्नीवालाच्या दिसा देवतेक बर्फाचेर निसरून वचपी गाडयेर सगळ्याक भोंवडायताले. शेतकामती खाशेलीं गीतां गायताले. सप्तकाच्या निमण्या दिसा तिका लासताले आनी खोशयेचो इस्टर ये म्हणसर निरोप घेताले. कार्नीवालाच्या माध्यमावरवीं पारंपारिक लोककला, लोकगीतां आनी लोकनृत्यां हांची उदरगत जायत गेली.

गोंयचो कार्नीवाल: पोर्तुगेज राजवटींत सुरू जाल्लो कार्नीवाल गोंय सुटके उपरांतूय गोंयांत चालू उरलो. गोंयकार शिगम्यावांगडाच कार्नीवाल दबाज्यान मनोवंक लागले. सुटके उपरांतच्या गोंयांत कार्नीवाल म्हयनोभर मनयताले. त्या वेळार लोक एकामेकांगेर वचून फाटलें दुस्मानपण आसल्यार, तें विसरून खोस मनयताले. नाचाच्यो आनी गायनाच्यो सर्ती आसताल्यो. पोरन्या आनी नव्या वाद्यांच्या संगीताच्या तालार लोक उर्बेन आनी उमेदीन कार्नीवाल मनयताले. तरेकवार रंगांनी भरिल्ल्यो 'कोकाती' (रंगाचो पिठो भरिल्ल्यो कागदाच्यो पुडयो) लोक एकामेकांचेर आनंदान मारताले. बाजारांत त्या वेळार मेळपी चॉकलेटी, पेपरमिंटाचोय जाण्ट्या-नेणट्यांचेर पावस पडटालो.

१९६७ सावन गोंयांत, सरकारी थरार पर्यटन खात्यान कार्नीवाल मनोवपाक सुरवात केली. गोंयचो कार्नीवाल फेब्रुवारी म्हयन्यांत येता. त्या वेळार पणजे पालिका बागेंत पयलीं किंग मोमोची मिरवणूक येता. 'किंग मोमो' फोगेट्यांच्या आवाजांत पणजे शारांत प्रवेश करता आनी आपल्या तीन दिसांच्या राज्याचो (कार्यावळीचो) जाहीरनामो वाचता. ह्या जाहीरनाम्यांत 'खायात, पियात, मजा करात' असो तीन दिसांखातीर संदेश आसता. ह्या तीन दिसांत वेगवेगळ्यो संस्कृतीक कार्यावळी, नाच आनी फॅन्सी ड्रेस सर्ती जातात. गोंयच्या विंगड-विंगड वाठारांतलीं पथकां, रोमटां, मेळ सर्तींत वांटो घेतात. 'किंग मोमो' सगळ्या पथकांचें मुखेलपण करता. गरीब-गिरेस्त, सुशिक्षित-अशिक्षित, जात-पात धर्म विसरून सगळे लोक एकठांय जातात आनी तीन दीस कार्नीवालाची परब व्हडा दबाज्यान आनी खोशयेन मनयतात. गोंयचें खाशेलें आकर्शण 'कार्नीवाल' पळोवपाक कितलेशेच देशी-विदेशी भोंवडेकार गोंयांत येतात. कार्नीवालाचो आनंद समेस्त गोंयकारांक मेळचो, ह्या हेतान हालींच गोंयांत शिगमो-कार्नीवाल उत्सव समितीची थापणूक जाल्या. कार्नीवाल हो मुळांत अस्तंतेकडलो दबाजो आशिल्ल्यान आनी त्या वेळार रस्त्यार जावपी नाचांनी भारतीय संस्कृतायेक सोबना अशीं चल्या-चलयांची आंगमोडणी आनी भेस हांकां हरकत घेवपी लोकमत तयार जाल्ल्यान सरकारी पातळेवेल्यान जावपी कार्नीवाल १९८६ वर्सा सावन बंद जालो.

- कों. वि. सं. मं.

कार्बन डाय-ऑक्साइड: कार्बन डाय-ऑक्साइड हो एक वायू. हाचें दुसरें नांव कार्बोनिक ॲसिड गॅस (Carbonic acid gas). ताचें सूत्र: CO_2. तो हवेंत सामक्या उण्या प्रमाणांत आसता. हवेंत ताचें प्रमाण सुमार ०.०३ टक्के आसता. कार्बन डाय-ऑक्साइड धोली, खणी आनी चुन्याच्या खोर्नालागीं खोल सुवातींनी एकठांय जाता. ज्वालामुखींतल्यान भायर सरता त्या वायूंत कार्बन डाय-ऑक्साइडचो आस्पाव आसता. जळप (combustion) आनी किण्वना सारके (fermentation) प्रक्रियेंतल्यान कार्बन डाय-ऑक्साइड तयार जाता. जे. बी. व्हॅन हेल्मॉंट (१५७७-१६४४) ह्या बेल्जियन रसायनशास्त्रज्ञान हो वायू सगळ्यांत पयलीं पारखीलो.

कार्बन डाय-ऑक्साइडच्या एका रेणूंत एक कार्बन (carbon) आनी दोन ऑक्सिजन (oxygen) अणू आसतात. कार्बन डाय-ऑक्साइड हो रंगहीन, मात्सो दर्प (pungent) मारपी वास आशिल्लो आंबट वायू. तो हवेपरस देड पटीन जड आसता. तो उदकांत विरगळटा आनी ताचें कार्बोनिक अम्ल जाता. हवेंत कार्बन डाय-ऑक्साइडचें प्रमाण चड आसत जाल्यार जळपाची क्रिया घडून येना. हो वायू विखाळ न्हय. पूण हवेंत ताचें प्रमाण चड आनी ऑक्सिजनचें प्रमाण उणें जालें जाल्यार मनीस आनी हेर जनावरां मरूं शकतात. पांच टक्के कार्बन डाय-ऑक्साइड आशिल्ले हवेंत चड वेळ उस्वास घेतलो जाल्यार मनीस बेशुध्द पडून मरूं येता.

चेंपणा सकयल (under pressure) ३०.९८° से. तापमानापरसूय थंड करीत जाल्यार कार्बन डाय-ऑक्साइड वायूचो पातळ पदार्थ (liquid) जाता. पातळ पदार्थ चेंपणाखालाच जलद उडून (rapid evaporation) वचूंक दित जाल्यार आनीकूय थंड जावन ताचो घट्ट पदार्थ जाता. ह्या घट्ट कार्बन डाय-ऑक्साइडाक 'सुको बर्फ' (dry ice) अशें म्हण्टात. हो सुको बर्फ जतनायेन हाताळचो पडटा. तो कातीक लागत जाल्यार कात हुलपता. सुको बर्फ -७८° से. तापमानांत कडनासतना उडटा (vaporizes).

कार्बन डाय-ऑक्साइड हो एक थीर वायू. तो १५००° से. इतलो तापयल्यार लेगीत तातूंतलो फकत ०.३२ टक्केच कार्बन डाय-ऑक्साइड विघटित (decompose) जाता. पंदरा टक्क्यांपरस चड कार्बन डाय-ऑक्साइड आशिल्ले हवेंत उजो पेटना, म्हूण कार्बन डाय-ऑक्साइड उजो पालोवपाखातीर वापरतात. थंड पेयां (beverages) तयार करपाक कार्बन डाय-ऑक्साइड लागता. हॉस्पिटलांनी न्यूमोनिया (pneumonia) आनी कार्बन मोनोक्साइड (carbon monoxide) वायू बाधा जाल्ल्यांखातीर कार्बन डाय-ऑक्साइड वापरतात. सुको बर्फ प्रशीतक (refrigerant) म्हूण वापरतात. सुक्या बर्फाक लागून चड थंडाय येता आनी ताचो पातळ पदार्थूय जायना. देखून, नुस्तें आनी मांसासारखे अन्नपदार्थ तिगोवन दवरपाखातीर ताचो वापर करतात. हेर संयुगां (compounds) तयार करपाखातीर कार्बन डाय-ऑक्साइड वापरतात. देखीक- मिथाईल आल्कोहॉल (methyl alcohol), मडवळ खार (Na_2Co_3), पापड खार ($NaHCo_3$), युरीया (urea) आदी.

कार्बन डाय-ऑक्साइड मुद्दम तयार करीनात. साकरीचें विंतचन (fermentation) करून सोरो तयार करतना आनी चुनो तयार करतना कार्बन डाय-ऑक्साइड तयार जाता. 'फ्लू' वायूंत (flue gases) आशिल्लो कार्बन डाय-ऑक्साइड वेगळावन ताचें उत्पादन करतात. प्रयोगशाळेंत हायड्रोक्लोरीक अम्ल (hydrochloric acid) आनी कॅल्शियम

र्बोनेट (calcium carbonate) वापरुन कार्बन डाय-ऑक्साइड तयार करतात. कॅल्शियम कार्बोनेटांत हायड्रोक्लोरीक अम्ल घालतकच कार्बन डाय-ऑक्साइड वायू फसफसून भायर येता. कार्बन डाय-ऑक्साइड वायू बाटल्यांत सिलिंडरांनी भरतात.

जनावरां आनी वनस्पत उस्वासांतल्यान कार्बन डाय-ऑक्साइड भायर सोडटात. फकत पाचवी वनस्पत दिसाची कार्बन डाय-ऑक्साइड उस्वासांतल्यान भितर घेवन अन्ननिर्मिती करता. हे क्रियेक प्रकाश उजवाड-संश्लेशण (photosynthesis) म्हण्डात. हे क्रियेक लागुनूच वातावरणांतलें कार्बन डाय-ऑक्साइडचें प्रमाण वाडूंक पावना. हवेंत आशिल्लो कार्बन डाय-ऑक्साइड सूर्य-उजवाडांतली कांय हुनसाण (heat energy) अंतरिक्षांत वचपापासून आडायता. ताका लागून धर्तरेखयलें तापमान सवकास वाडटा. हाका 'ग्रीन हाउस इफेक्ट' (Green House Effect) अशें म्हण्टात.

कार्बन डाय-ऑक्साइड वायू चुन्याचे निवळेंत (calcium hydroxide solution or lime water) सोडल्यार निवळी दुदाभशेन धवीच जाता. पेटती उजवात कार्बन डाय-ऑक्साइड वायूच्या संपर्कांत येतकच पालवता, पूण जळतो 'मॅग्नेशियम' (magnesium) मात पालवना. ह्यो क्रिया कार्बन डाय-ऑक्साइड वायूची पारख (confirmation) करपाखातीर वापरतात.

- प्रा. प्रेमानंद फडते

कार्बोटकार, नवसो बाबू:

(जल्मः ११ मार्च १९०९, पर्से-दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९४७ वर्सा मेरेन तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आसलो. गोंय सुटके उपरांत तो भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेस कमिटीचो वांगडी जालो. सुटके झुजारी आत्माराम मयेंकार हाच्या फुडारपणाखाल तो वावर करतालो. १९४५ वर्सा मयें वाठारांत जाल्ले 'शेतकरी चळवळींत' ताणें वांटो घेतिल्लो. १९४७ वर्सा पोलिसांनी ताका अटक केली आनी स म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायल्ली, पूण ताका णव म्हयने बंदखणींत दवरलो. १९४८ वर्सा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत तो समाजीक आनी राजकी वावर करूंक लागलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कार्लफेल्ड्ट, एरिक ॲक्सल:

(जल्मः २० जुलय १८६४, फोल्कार्ना-स्वीडन; मरणः ८ एप्रिल १९३१, स्टॉकहोम).

स्वीडीश भावकवी. ताचो जल्म एका शेतकामती कुटुंबांत जालो. उप्साला विद्यापीठांतल्यान ताणें तत्त्वगिन्यानाची पदवी घेतली (१८९८). कांय काळ शिक्षकाची नोकरी करून ताणें ग्रंथपालाचो वेवसाय सुरू केलो. ताचें चडशें काव्य प्रादेशिक स्वरुपाचें आसा. डालार्नाच्या वाठारांतलो सैम आनी लोकजीण- खास करून शेतकामती जीण, ताणें आपले कवितेंतल्यान सोबीतपणान पितारल्या.

ताणे बरयल्लें चडशें काव्य ६ खंडांनी उजवाडाक आयलां: Vildmarksloch Kaerlkvisor (1895, songs of Wilderness and of Love), Fridolins visor (1898, Fridolin's Songs), Fridolins lustgard (1901, Fridolin's Pleasure Garden), Flora och Bellona (1918), Hosthom (1927, The Horn of Automn). Arcadia Borealis (Selected poems of Erik Axel Karlfeldt 1938) हो ताचो कवितांझेलो इंग्लीश भाशेंत उजवाडाक आयलो. १९०४ त, तो स्वीडीश अकॅडमीचेर वेंचून आयलो. १९१२ त, तो हे अकादेमीचो स्थायी सचिव जालो. १९१८ त, ताका साहित्याखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार दिवपाचो थारायल्लो पूण ताणें ता न्हयकारलो. देखून, १९३१ त तो भोवमान ताका मरणाउपरांत दिलो.

- कों. वि. सं. मं.

कार्वर, जॉर्ज वॉशिंग्टन:

(जल्मः १८६४, डायमंड ग्रोव्ह- मिसुरी, अमेरिका; मरणः ५ जानेवारी १९४३).

एक अमेरिकन शेती-रसायनशास्त्रज्ञ. हो जल्मान निग्रो आसलो. हाचें भुरगेंपण खूब कश्टांत गेलें. कॅन्सस स्टेट मदले हायलंड कॉलेजींत ताका शिक्षणाखातीर दिल्लो प्रवेश तो निग्रो म्हूण कळटकच न्हयकारिल्लो. मागीर तो शिक्षणाचो नाद सोडून अस्तंतेवटेन गेलो. थंय ताणें १६० एकर जमीन मेळयली आनी शेतकीचेर जायजायते विंगड विंगड प्रयोग केले. फुडें इंडिया नोला हे संस्थेंत ताका प्रवेश मेळ्ळो. शेतकीशास्त्र आनी वनस्पतीशास्त्राचो अभ्यास ताणें हे संस्थेंत केलो. प्राध्यापक म्हूण हो पयलो निग्रो संशोधक, विद्यापीठांत शिकोवपाक आनी संशोधन करपाक लागलो. बटाट आनी मसमी भिकणां हे ताच्या संशोधनाचे खास विशय आसले. ताच्या ह्या संशोधनाक लागून सिंप्सन कॉलेजीन ताका 'डॉक्टरेट' दिवन ताचो भोवमान केलो. लंडनाचे रॅयल सोसायटीचो तो वांगडी जालो. ताणें आपली पुराय संपत्ती शास्त्रीय संशोधनाखातीर दिल्ली. ताका विंगड विंगड संस्था आनी विद्यापीठां हांचेकडल्यान जायते भोवमान आनी मानादीक पदव्यो फाव जाल्यात. तातूंत स्पिनगार्न पदक, रुझवेल्ट पदक, रॅचेस्टर विद्यापीठाची डॉक्टरेट पदवी हांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

कालभैरव:

एक दैवत. अष्टभैरवांमदलो एक. हाका 'काशीचो कोतवाल' म्हण्टात. शंकराचे तिडकींतल्यान ताची उत्पत्ती जाली, अशें म्हण्टात. शंकरान ब्रह्मदेवाचें पांचवें मस्तक कालभैरवाच्या हातान कापून उडयलें. कालभैरवान तें मस्तक आपल्या दाव्या हाताच्या नाखटान कापलें. उपरांत शंकरान कालभैरवाक काशी गांवांत रावपाची आज्ञा केली. काशी यात्रेक जो पावता, ताणें पयलीं कालभैरवाचें दर्शन घेवंक जाय. काशीयात्रेसावन परत येतना हाताक जो काळ्या रंगाचो दोरो बांदतात, तो दोरो कालभैरवाचो आसता. कालभैरवाची अशी प्रार्थना करतातः

कपाल मालिका कान्तं ज्वाला पावक लोचनम् ।
कपाल धरमत्युग्रं कलये कालभैरवम् ।

अर्थः रुंद माळांनी सोबीत, जाच्यां दोळ्यांतल्यान उज्याचे लोळ भायर सरतात, जाच्या हातांत कपाल आसा आनी जो अती उग्र आसा, अशा कालभैरवाक हांव वंदन करतां.

उज्जैनसावन तीन मैलांचेर भैरवगढ नांवाचो एक कोट आसा. त्या कोटांत कालभैरवाचें व्हडलें देवूळ आसा. त्या देवळांत आशिल्ली कालभैरवाची मूर्त व्हड आनी ओडलायणी आसा. कालभैरवाच्या व्रताक कालाष्टमी म्हण्टात. तें व्रत सूर्य उदेतकच अठरा घटकांसावन चोवीस घटकां मेरेनच्या वेळांत करतात. आश्विन कृष्ण अष्टमीक हें व्रत करतात. कार्तिक कृष्ण अष्टम आनी भाद्रपद कृष्ण अष्टम ह्या दिसा वा तिथींकूय हें व्रत करतात. हें व्रत करप्यांनी पुराय दीस उपास करून रातीकडेन चंद्राचो उदय जातकच वण्टीर शिव आनी चंद्र काडून तांची पूजा करपाक जाय. हे पूजेंत आठ दिवे लायतात. आठ पात्रांनी वा आयदनांनी वडे, पुरयो, पायस आनी हेर खावपाचे जिनस दवरून ताचो निवेद्य दाखयतात. ही पूजा कालभैरव-शिवाची आसता. ही पूजा करतना ध्यानमंत्र असो म्हण्टातः

'अष्टकालं महाकालं भैरवाष्ट गणाचितम् ।
चंद्रमासहितंशुक्लं मृत्युंजय नमोस्तु ते ।।

अर्थः अष्टकाल, महाकाल, अष्टभैरव आनी चंद्रमा हांणी युक्त आनी शुक्ल अशा मृत्युंजया, तुका म्हजो नमस्कार.

गोंयांत कालभैरवाचें देवूळ, पेडणें म्हालांतल्या धारगळ गांवांत आसा. पांचशीं वर्सां आदी तें तिसवाडी म्हालांतल्या दिवाडी गांवांत आसलें. इ. स. १५१० त गोंयांत पोर्तुगेज लोकांचें राज्य सुरू जालें. तांणी थोड्याच वर्सांनीं हिंदु धर्मीय प्रजेचें क्रिस्तीकरण सुरू केलें. ताका लागून कालभैरव देवाचें ताच्या कुळावी लोकांनी दिवचल म्हालाच्या नार्वे गांवांत स्थलांतर केलें. थंय सावन उपरांत कांय वर्सांनी कोलवाळ गांवांत केलें. थंय बाटाबाटीचो उपद्रव जावपाच्या भयान पेडणें म्हालांतल्या धारगळ गांवांत व्हरून थंय देवूळ बांदलें (इ.स. १५६० ते १५६७). ह्या देवळाची

थापणूक गौड सारस्वत ब्राह्मण आनी स्मार्त संप्रदायान केली. स्मार्त सांप्रदायाचें मूळ 'शेणवी कोलवाळकार' ह्या उपनांवाचें आसलें. उपरांत त्या नांवांत बदल जावन शेणवी कोलवाळकार, शेणवी महात्मे, शेणवी खाजनये अशीं उपनांवां जालीं. तेभायर मेणकुरकार, निरोखेकार, ओरसकार, परवडेकार अशीं उपनांवां वापरपी कुळावी म्हाजन आसात. शेणवी खाजनये ही पिळगी वैष्णव संप्रदायांतली मानतात.

- विनायक नारायण शेणवी धुमे

कालिकत: केरळ राज्यांतल्या कोझिकोडे ह्या जिल्ह्याचें मुखेल ठाणें. तेचपरी भारताचे अस्तंत दर्यादेगेवेलें एक मुखेल आनी म्हत्वाचें बंदर. लोकसंख्याः ५,४६,००० (१९८१). आवांठः ३०.६१ चौ. किमी. मंगळूरसावन हें शार दक्षिणेक २१९ किमी. अंतराचेर आसा.

कालिकत शाराचें मूळ नांव कोझिकोडे. शेंकड्यांत त्रिवेंद्रमाच्या बादशहान, आपल्या नौदलाच्या अधिकाऱ्यांक, णवव्या कावळ्यांचें आड्डप आयकूंक येता तितलो ह्या वाठाराचो जागो दिलो. देखूनूच ह्या वाठाराक 'कोळीकोडे' वा 'कोझिकोडे' म्हण्टात. कल्लाई न्हंयचे देगेवेलो कल्लिकोट आनी ताचे भोंवतणी आशिल्लें हें शार. देखून, ह्या शाराक 'कालिकत' हें नांव पडलें, अशें म्हण्टात. तामुरी- समातीरी- सामोरीन हे हांगाचे मुखेली. बिजापूरच्या आदिलशाहाचे ते मांडलिक आशिल्ले. तेराव्या शेंकड्यासावन कालिकत हें शार अरबी लोकांच्या वेपाराचें मुखेल केंद्र आशिल्लें.

१४९८ त वास्को-द-गामा हो पोर्तुगेज दर्यावर्दी ह्या बंदराचेर देंविल्लो. भारतांत पोर्तुगेज सत्ता प्रस्थापित करपा फाटल्यान ह्या मनशाच्या ह्या पयल्या प्रवेशाक खूब म्हत्व आसा. १७६६-८९ त जाल्ल्या इंग्लीश-म्हैसूरकार झुजांत कालिकत शाराचें बरेंच लुकसाण जालें. फुडें १७९२ त हें शार ब्रिटिशांकडेन आयलें. सोळाव्या आनी सतराव्या शेंकड्यांत पोर्तुगेज तशेंच ब्रिटिशांनी ह्या शारांत वखारी सुरू केल्यो.

भोंवतणच्या वाठारांत वनसंपत्ती आनी कापूस भरपूर आशिल्ल्यान कालिकत शाराची वेपारी केंद्र म्हूण खूब उदरगत जाल्या. हांगा हातमागाचें उंचेल्या पांवड्याचें काम चलता. देखून पोर्तुगेजांनी ताका 'कालिको' हें नांव दिल्लें.

हांगा आशिल्लो लांकडाचो डेपो भारतांत सगळ्यांत व्हड मानतात. हांगाचे लोक कापड, होजिअरी, प्लायवूड, लांकडाकाम, दोर, काथ्याच्यो वस्तू, शेंवऱ्यो, विद्युत् उपकरणां, नळे आनी नुस्त्याचोय धंदो करतात. त्या खेरीज नाल्ल, नुस्तें, च्या, काफी, मसाल्याच्यो वस्तू आनी रानांतलें उत्पन्न हांची हांगासून निर्यात जाता. १९६८ त हांगा कालिकत विद्यापीठाची थापणूक जाली. तशेंच वनस्पत, सागरविज्ञान, रसायन, अभियांत्रिकी ह्या शाखांच्यो संस्था कालिकत शारांत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कालिदास: कविकुलगुरु असो भोवमान जाल्लो हो संस्कृत भाशेंतलो नामनेचो महाकवी. सर विल्यम जोन्स हाणें ताका भारताचो शेक्सपीअर अशी पदवी दिल्या. हेर अस्तंतेकडल्या विचारवंतांनीय ताची बरीच तोखणाय केल्या.

कालिदासाच्या चरित्राविशींची पुराय आनी पध्दतशीर म्हायती मेळना. विंगड विंगड विद्वानांनी ताचो जल्मकाळ वेगवेगळो सांगला. कांय जाणांच्या मतान तो इ. स. प. दुसऱ्या शतमानांत जल्मला जाल्यार कांय जाण ताचो जल्मकाळ चवथ्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत आसा, अशें म्हण्टात. कांय जाणकार तो विक्रमादित्य राजाच्या दरबारांतल्या णव रत्नांमदलो (बुदवंत) एक आशिल्लो, अशें मानतात. कालिदासाच्या चरित्राविशीं अश्यो कितल्योश्योच दंतकथा आसात आनी ताका लागून ताची खरी म्हायती मेळप सामकेंच कठीण जाता. तो खंय जल्मल्लो हीय एक वादाची गजाल जावन आसा. संशोधकांच्या मतान ताची जल्मभूंय काश्मीर, बंगाल, विदिशा, उज्जयनी हांच्यांतली खंयचीय एक आसूं येता. ताच्या साहित्यांतल्यान उक्तो जावपी उज्जयनी शारावयलो उपाट मोग मतींत घेतल्यार ताची जल्मभूंय तीच आसूंक जाय, अशें दिसता.

कालिदास हो विक्रमादित्याचो जांवय आशिल्लो, अशेंय म्हण्टात. राजकुंवरी प्रियंगमंजरीचें लग्न कांय झगड्यांक लागून एका गोरवां राखपी अडाणी तरणाट्याकडेन लावन दितात. बायलेकडल्यान त्या तरणाट्याचो अपमान जाल्ल्यान तो तिडकीन कालीमातेची आराधना करून गिन्यान हातासता. हो अडाणी गोरवां राखपी तरणाटो म्हळ्यारच कालिदास, अशीय एक काणी आसा.

कालिदासाक केन्ना मरण आयलें हाचेविशीं पुराय म्हायती मेळना. लंकेंत कुमारदासाच्या दरबारांत दूत म्हूण आसतना ताचें एके वेश्येलागीं येवप-वचप आशिल्लें. हे वेश्येन ताका विख घालून मारलो, अशें म्हण्टात.

'रघुवंश', 'कुमारसंभव' हीं महाकाव्यां; 'ऋतुसंहार', 'मेघदूत' हीं खंडकाव्यां; 'मालविकाग्निमित्र'; 'विक्रमौर्वशीय' आनी 'अभिज्ञान शाकुंतल' हीं नाटकां अशी ताची बरपावळ आसा. हे भायर ताणें कुंतलेश्वरदौत्य नांवाचो ग्रंथूय बरयला, पूण तो आयज सांपडना. कालिदासाची ग्रंथरचणूक म्हळ्यार संस्कृत भाशेक मेळिल्लें एक गिरेस्त दायज आसा. ताच्या ग्रंथांतल्यान ताच्या काळावयले संस्कृतायेचें आनी समृध्दीचें दर्शन जाता. भाशेवयलें ताचें प्रभुत्व ताच्या साहित्यांतल्यान दिसून येता. कठीण उतरां, लांबलचक समास वा क्लिश्ट वाक्यरचणूक हे दोश नाशिल्ल्यान ताचे निर्मणेंतल्या संस्कृत आनी प्राकृत ह्या दोनूय भाशांक सोंपेपण आयलां. ताचे भाशेंत सहज सोबीतकाय दिसून येता. ताच्या साहित्यांतल्यान ताची विद्वत्ता आनी रसिकताय दिसून येता. शृंगार आनी कारुण्य ह्या दोनूय रसांची भरसण कालिदासान खाशेले शैलींत बरोवन दवरल्या. तरांतरांच्या भाशालंकारांचो फाव त्या प्रमाणांत उपेग करून लालित्य आनी माधुर्य ह्या गुणांवांगडाच संयम हो गुणूय ताच्या साहित्यांतल्यान बरेतरेन दिश्टी पडटा. ऋतुसंहारांतल्यान ताची बारीकसाणीची नदर आनी प्रभावीपणान केल्लें सैमाचें चित्रण स्पश्ट दिसून येता.

व्यक्तिचित्रण करपाचे ताचे असादारण तांकीक लागून दुष्यंत, शकुंतला, प्रियंवदा, यक्ष, यक्षपत्नी, मालविका, धारिणी, इरावती ह्या सारक्यो व्यक्तिरेखा आयज मेरेन अज्रंवर जावन उरल्यात.

- दिलीप बोरकार

काली: हिंदूंची एक देवी. शिवाची बायल आदिमाया हिचें उग्र रूप तिचे उत्पत्तीविशीं जायत्यो कथा आसात. १. चंडवधावेळार राकेसाकडेन झूज करता आसतना तिचो वर्ण काळो पडलो आनी तिच्यो भोंवयो वयर सरल्यो. तेन्नाच तातूंतल्यान अस्त्रशस्त्रान भरिल्ली काळे आनी कुरूप कालीची उत्पत्ती जाली (मार्कंडेय पुराण ७.५). अस्त्रशस्त्रान भरिल्ले देवीची उत्पत्तीची कल्पना युरोपांतूय दिसता. युनानी देवी मिनर्वाची उत्पत्ती अशीच जाल्या. २. बृहन्नीलतंत्रांत कालीचे उत्पत्तीची दुसरी एक कथा दिल्या. देवाच्या आनी असुरांच्या झुजांत देवांक अपेस आयलें, तेन्ना देव ब्रह्मा, विष्णू आनी महेश हांकां शरण गेले. पूण ह्या तिगांयनीं आपली शक्त उणी लेखून महाकालीची प्रार्थना केली. तेन्ना महाकालीन बारा देवींची उत्पत्ती केली. तातूंतली काली ही पयली देवी. ३. दारुकासूर नांवाच्या एका राकेसाक बायलेच्याच हातान मरण आयिल्लें. ताका मारपाखातीर शिवान आपल्या गळ्यांतल्या विखांतल्यान कालीची उत्पत्ती केली (लिंग पुराण ३९.७२). शंकराक काल म्हण्टात. हे कालाची ती बायल तेचपरी तिचो रंगूय काळो, देखून तिका काली नांव मेळ्ळें.

पुराणांत हे देवीचें वर्णन अशें केलांः रंगान काळी, चार हातांची, एका हातांत तलवार आनी दुसऱ्या हातांत मनशाचें मुंडकें, गळ्यांत मुंडक्यांची माळ, कमराक मेल्ल्या मनशांच्या हातांचो पटो, दोळे तांबडे गुंज, जीब तोंडांतल्यान भायर, तोंड आनी काळीज रक्तान माखिल्लें. ती एक पांय शिवाचे छातयेर आनी दुसरे पांय आपले दुसरे मांडयेर दवरून उबी आसा. कालीतंत्रांत् मड्याचेर उबी, चार हातांची, मनशांचीं मुंडकीं गळ्यांत घाल्ली आनी मसुंडींत रावपी, अशें तिचें वर्णन मेळटा.

...र्विल्ल्या तशेंच आर्विल्ल्या ग्रंथांत कालीचीं वेगवेगळीं रूपां मेळटात- ...काली, दक्षिणकाली, भद्रकाली, स्मशानकाली, रक्षाकाली, ...कीकाली, कामकला काली, धनकालिका, चंडकालिका.

कालीमाता

कालीपूजेचें वर्णन कालीतंत्र, श्यामारहस्य, बृहन्नीलतंत्र, देवीभागवत, कालिकापुराण आदी ग्रंथांनी सविस्तर दिल्लें आसा. हे पूजेंत सुरयेक बरेंच म्हत्व आसा. सुर्वेक ती सुरी मंत्रान शुध्द करून उपरांत तिचो वापर करतात. कालीपूजा कालीयंत्राचेर करतात. हें यंत्र त्रिकोनी, पंचकोनी वा णवकोनी आसता, अशें काली कोपनिषदांत सांगलां. कांयकडेन हें यंत्र पंदरा कोनांचेंय आसता. कालीपूजा कार्तिक कृष्णपक्षांत चडकरून रातची सांगल्या. हे पूजेंत कालीस्तोत्र, कवच, शतनाम आनी सहस्त्र नाम हे विधी सांगल्यात.

कालीक मनशांचो तशेंच जनावरांचो बळी दिवपाची चाल आसा. तिका बोकड आनी रेड्याच्या रगत-मासाचो निवेद लागता. कलकत्ता हांगाच्या कालीघाटाचेर आशिल्ल्या काली मंदिराची शक्तिपीठ म्हूण खूब नामना आसा. जादू, धाडीपणा करपी तशेंच तंत्रशक्तीचो उपेग करपी वाममार्गी पंथीय लोकांची काली हेंच मुखेल दैवत आसा. बंगालांत ह्या विद्यांक चड म्हत्व आसून थंय कालीक बरेंच म्हत्व दितात. काली आनी दुर्गा हांच्यात सारकेपण आसून त्यो सादारणपणान एकूच मानतात. त्यो आर्यांमदल्यो देवता आसूंक जाय अशें कांय विद्वान मानतात. शबर, बर्बर, पुलिंद आदी रानवट जमाती दुर्गेची उपासना करून तिका सोरो आनी मांसाचो निवेद्य दाखयतात, अशें महाभारतांत म्हळां.

तमिळांत कालीक 'कोवराई' म्हण्टात आनी पयलीं तिका मनशाचो बळी दिताले. दक्षिण भारतांत 'कालीअम्मा' नांवाचे देवतेक भजतात. तिका जनावरांचो बळी दितात. आसामांतल्यो वन्य जमाती कालीक 'कालीबारी' म्हण्टात. तिचीं जायतीं देवळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कालूं: (पळेयातः तिसऱ्यो).

कालेलकर, काकासायबः (जल्मः १ डिसेंबर १८८५, सातारा-महाराष्ट्र, मरणः २१ ऑगस्ट १९८१, नवी दिल्ली).

नामनेचो गांधीवादी, गुजराती साहित्यीक आनी शिक्षणतज्ञ. ताचें पुराय नांव दत्तात्रेय बाळकृष्ण कालेलकार, पूण काका कालेलकार ह्या नांवांनूच लोक ताका चड वळखतात. बेळगांव वाठारालागसार आशिल्लो बेळगुंदी हो ताचो मूळ गांव. १९०७ वर्सा पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजींत ताणें बी. ए. ची पदवी घेतली. उपरांत तो कायद्याचें शिक्षण घेवंक लागलो. एलएल्.बी च्या दुसऱ्या वर्साक आसतना तो राश्ट्रकार्यांत सरलो. १९०९, वर्सा सावन तो मुंबयच्या 'राष्ट्रमत' दिसाळ्यांत काम करूंक लागलो. १९१२ वर्सा ताणें हिमालयाची यात्रा केली. १९१५ वर्सा ताची शांतिनिकेतन हांगा महात्मा गांधीलागीं भेट जाली आनी तेन्नाच्यान तो गांधीजीचो अनुयायी जालो. १९१७ वर्सा तो गांधीजीच्या साबरमती आश्रमांत रावंक गेलो. १९२० वर्सा सावन ताणें गुजरातींत बरोवंक सुरवात केली. १९२८ वर्सा गुजरात विद्यापीठाचो तो कुलगुरु जालो. ह्याच काळांत १९१९ वर्सा ताणें गुजराती भाशेचो पयलो अधिकृत शब्दकोश 'जोडणी कोश' तयार करून म्हत्वाचें कार्य केलें. १९३७ वर्सा तो वर्धा वाठारांत आशिल्ल्या 'सेवाग्रामांत' रावपाक गेलो. १९४८ वर्सा तो दिल्ली शारांत रावपाक गेलो. भारताच्या स्वतंत्रताय चळवळींत वांटो घेवन ताणें जायते फावट बंदखण भोगल्या. १९५७ वर्सा मुंबय शारांत जाल्ले, अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशदेच्या सव्या अधिवेशनाचो काकासाहेब उद्घाटक आशिल्लो. त्या वेळार भाशण करतना काकासाहेबान सांगलें की, 'कोंकणी ही स्वतंत्र भास आसा आनी गोंय स्वतंत्र जातकच गोंयची राजभास कोंकणी आसूंक जाय.'

काकासाहेब कालेलकारान भारताची राश्ट्रभाषा हिंदी आनी हिंदुस्थानीचो प्रचार, राश्ट्रीय शिक्षणाची उदरगत आनी सगळ्या धर्मसमन्वयाचो प्रचार अशीं तीन म्हत्वाचीं कामां केलीं. हे पासत ताणें सगळ्या भारतांत आनी उपरांत पुराय संवसारांत भोंवडी केली. हे भोंवडेचीं वर्णनां ताणें सुंदरतरेन बरयल्यांत. तातूंतलीं कांय पुस्तकां अशीं आसात. 'हिमालयनो प्रवास'- १९२४, 'ब्रह्मदेशनो प्रवास'- १९३१, 'पूर्व अफ्रीकामां'- १९५१, 'उगमणो देशः जापान'- १९५८ ह्या पुस्तकां वांगडा ताणें बरयल्ल्या स्मरणयात्रा आनी लोकमाता- १९३४, जीवननो आनंद- १९३६ ह्या ललित ग्रंथांक खूब नामना मेळल्या. ताची काव्यमय प्रसन्न शैली, जिणेचें सार केळयल्ली विचारसरणी आनी खोल चिंतन हांचे खातीर ताच्या साहित्याक सासणाचें स्वरूप प्राप्त जालां. 'हिंडलग्याचा प्रसाद' (१९३४), 'वनशोभा' (१९४४), 'खेळकर पानें' (१९६४) अशीं कांय मराठी पुस्तकां ताणें बरयल्यांत. 'पुण्यभूमि गोमंतक' (१९५८) ह्या मराठी निबंध संग्रहांत ताणें गोवाविशयक प्रस्नांची चर्चा केल्या. तेचपरी ताच्या गुजराती साहित्यांतलें कांय साहित्य मराठी भाशेंत अणकारलां. हिंदी आनी इंग्लीश भाशेंतूय ताचे कांय ग्रंथ बरयल्ले आसात.

१९५२ आनी १९५८ वर्सा ताची राश्ट्रपतीचे वतीन राज्यसभेचेर नेमणूक जाली. १९५३ वर्सा अनुसूचित जमातींच्या आयोगाचो ताका अध्यक्ष नेमलो. १९५९ वर्सा अहमदाबाद हांगासर भरिल्ल्या गुजराती साहित्य परिषदेच्या अधिवेशनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९६० वर्सा केंद्रीय सरकारान थापणूक केल्या हिंदी विश्वकोशाचो सदस्य म्हूण ताका वेंचून काडलो. १९६४ वर्सा ताका 'पद्मविभूषण' ही पदवी मेळ्ळी. १९६६ वर्सा ताच्या 'जीवनव्यवस्था' ह्या निबंधसंग्रहाक साहित्य अकादेमीचें इनाम फाव जाल्लें. १३ जुलय १९७२ दिसा ताका साहित्य अकादमीची 'फेलोशिप' दिवन ताचो भोवमान केला. एक व्हड विचारवंत आनी जायत्या भासांचो जाणकार म्हूण लोक ताका वळखतात.

- कों. वि. सं. मं

कालोः कोंकणांतलो एक पूर्विल्लो लोकनाटयप्रकार. काल्याक

'संकासूर कालो', 'रातकालो', 'दशावतारी कालो', 'बाळक्रीडा कालो' ह्या नांवांनीय वळखतात. सादारणपणान गोंयांतय वयल्या प्रकारांक 'कालो' म्हूण वळखतात.

काल्याचो इतिहास अज्ञात आसा. पोर्तुगेज दप्तरांत मेळिल्ल्या उल्लेखांवेल्यान काल्याचो इतिहास देडशीं वर्सांपरस फाटीं वचना. फोंडें, काणकोण, सांगें, केपें आनी पेडणें ह्या म्हालांत काल्याचो व्हड नेट आसतालो. सतराव्या शतमानांत बाणावली हांगा पोर्तुगेजांनी एक देवूळ नश्ट केलें. त्यावेळार थंय कालो चलतालो असो उल्लेख पोर्तुगेज दप्तरांत मेळटा.

दशावतारी कालो, गौळणकालो, गोपाळकालो आनी चिखलकालो हे काल्याचे कांय म्हत्वाचे प्रकार आसात.

दशावतारी कालो: एकाद्रया देवळासामकार वा सभामंडपांत पुराय रातभर दिवल्यो आनी दिवट्यो पेटोवन, शास्त्रशुध्द काललयीचेर ध्रुपद धमाराचे बोल घुमोवपी हो मुखेल आद्य लोकनाट्यप्रकार आसा. कार्तिक ते फाल्गुन म्हयन्या मेरेन खंयच्याय दिसा चडशा देवळांत 'कालो' जाता. दशावतारी कालो हो देवळाच्या उत्सवाचो एक वांटो आशिल्ल्यान चडसो तो देवळा फुडले मेकळे सुवातेंत सादर करतात. फाटल्यान फकत एकूच धवो पड्डो आसता. ह्या धव्या पड्ड्याफाटल्यानसून सवंगां येतात आनी पड्ड्याफुडल्यान नाचून वतात. दशावतारी काल्याचें मूळ कर्नाटकाच्या यक्षगानांत आसा अशें कांय जाणांचें मत आसा. कांय जाणांक हें मत मान्य ना. हेर लोक नाट्याप्रमाण दशावतारी नाटकाचो मूळ गाभो थळावो आनी हेर प्रांतांतल्या लोकवेदाचो ताचेर प्रभाव पडला आसूंये. पयलीं कालेकरी लोक हो कालो मनयताले. आतां गांवचेच लोक परंपरा राखपाखातीर हो उत्सव मनयतात. गणपती, सरस्वती, ऋध्दि-सिध्दी, आनी एकाद्रें पुराण हें काल्याचें मुखेल सूत्र कायम आसता. काल्याची सादारण पध्दत अशी आसता:

मुर्वेक हरदास वा सूत्रधार आंगभर धवो झगो, माथ्याक पगडी, कपलाक उबें गंध, हातांत झांज अशा भेसान मिरवणुकीन देवळांत येता. ताच्या वांगडा तालवादक, गायक आनी दोन मृदंगी आसतात. पयलींच्या काळांत हरदासूय 'नाच' करतालो. ताका 'भोंवर' म्हण्टाले. आतां हरदासालें मंगलाचरण घटके भितर सोंपता. मंगलाचरण सोंपतकच दोनय मृदंगांचे सवाल जबाब करीत सुमार अर्दवर एके लयींत वादन चलता. भट येतकच मृदंग खिणापुरतें थांबता. 'श्रीमन्महा गणाधिपतये नमः' अशा गजरांत ऋध्दि-सिध्दीसयत रूपडें घाल्लो गणपती येता आनी नाचता. गणपतीचो हात सोडून ऋध्दि-सिध्दी कांय फावट मुखार येवन नाचतात. गणपतीची पूजा करचेआदीं भट आनी हरदास वा सूत्रधारामदीं अर्दवर सुमार शाब्दिक जुगलबंदी चलता. विडंबनात्मक आनी अश्लील उतरांची तातूंत खूब भरसण आसता. जुगलबंदी सोंपतकच गणपतीची पूजा जाता. भट गणपतीक गाराणें घालता आनी उत्सव बरेभशेन जावंचो म्हूण आळयता. ताचे फाटल्यान सरस्वती येवन नाचता. ती नाचून वतकच एकाद्रेवेळ हरदासालें पुराण जाता. निमाणो संकासूर येता. ताचेवांगडा चिमा, पोकळा हे वांगडी आसतात. हे सगळे माचयेर येवन धुमशेणां कांडटात, बोवाळ करतात आनी नाचतात. माचयेर संकासूर आनी हरदासाभितर अश्लील उतरांची जुगलबंदी चलता. तातूंत दिसपट्टे जीणेंत घडपी घडणुकांचेर उपरोधीक शैलींतल्यान विडंबन केल्लें आसता. माचयेर गोंदोळ करपी संकासुराचेर, ब्रह्मदेवाले वेद चोरून व्हेल्यात असो आरोप आसता; संकासूर गुन्यांव मानपाक तयार जायना. तेन्ना मत्स्यावतारांतलो भगवान विष्णु ताका झुजाक पाचारता. ह्या झुजांत विष्णु संकासूराक जिवेशीं मारता. हांगा काल्याचो पयलो वांटो सोंपता.

दुसऱ्या वांट्यांत धा अवतारांमदल्या खंयच्याय एका अवताराचेर आदारीत कथानक घेवन नृत्य, संगीत आनी संवाद ह्या तीन माध्यमावरवीं संगीतनाटकाच्या रुपान लोकांसामकार सादर करतात. आदल्या काळांत धाय अवतारांतलें कथानक सादर करताले. सद्या एक दोन अवतारांचेर भागयतात. दशावतारी काल्याचें लिखित अशें कथानक नासता. सवंगी कथानकाक फाव ते संवाद, भाशण आनी गीतां म्हण्टा आनी ताका पूरक अभिनय करता.

गौळणकालो: कृष्णकथेच्या आदारान सादर केल्ल्या नृत्यनाटकाक 'गौळणकालो' म्हण्टात. कोंकणांत खास करून दक्षिण रत्नागिरींत 'धंयकालो' म्हूण ह्या काल्याची नामना आसा. थंयच्यान तो 'पेडण्यांत' पावलो. सादारणपणान दशावतारी काल्याच्या दुसऱ्या दिसा बनगरां 'गौळणकालो' मनयतात. गौळणकाल्याखातीर खास अशी रंगमाची नासता. कालो जावपाचे सुवातीर दोन पेटयिल्ल्यो दिवल्यो दवरिल्ल्या आसतात. थंय हो कालो जाता. हरदास, कृष्ण, यशोदा, राधा, गोपी, पेंद्रो आनी ताचे वांगडी हीं गौळणकाल्यांतलीं मुखेल संवगां. पयली संगीताची साथ दिवपाक मृदंग, सारंगी आसताली. आतां तबलें, पेटी आसता.

थारायिल्ल्या वेळार गौळणकाल्यांतलीं संवगां लोकांमदल्यान वाट काडीत थरावीक सुवातेर येतात आनी काल्याक सुरवात जाता. सुर्वेक हरदास सदांचे पध्दतीन काल्याक सुरवात करता. ताचे फाटल्यान गोपालकृष्ण येता. उपरांत गोपी आनी हेर वांगडी येतात. हे सगळे नाचपाक-गावपाक सुरवात करतात. हातूंत हरदास कुशीक उरता पूण कथेक रंग चडटा. कथेंतलीं पात्रां वीस वर्सां सकयलीं आसतात. राधा मात कृष्णापरस व्हड आसता. गौळणकाल्यांत नाट्यगीत, खानदानी शास्त्रीय संगीत, हरदासाले अभंग, साकी, दिंडी, लावणी, गोपिकांचीं संघगीतां, राधाकृष्णालीं द्वंद्वगीतां, कृष्णपेंद्यालीं संवादगीतां, कृष्णाच्या वांगड्यालीं लुडबीं बडबडगीतां हांचो सोबीत मेळ जाता. काल्याचे धंयाच्यो हांडयो फोडटात. सद्या हे सगळे विधी नांवापुरते 'भोगावळ' म्हूण जातात. हरदास आपल्या आख्यानांतच सगळें सांगता आनी कालो सोंपता.

गौळणकाल्यांतलो नृत्यप्रकार 'रासगरबा' पध्दतींत मोडटा. आर्विल्लें सिनेमासंगीत, कथ्थक, भरतनाट्यम आनी मणिपुरी नृत्य हातूंतल्यान जायत्यो बऱ्यो गजाली गौळणकाल्यांत घेतल्यात. देवदासी समाजांतल्या लोकांनी केल्लो हो कालो ऊंच वर्गांतल्या लोकांचें प्रतिनिधित्व करता. इतलें आसूनय उंचेलो वर्ग काल्यासावन पयसावला. म्हाड्डोळ, माशेल आनी हेर दोन चार गांवांनी हो कालो जाता.

गोपाळकालो: दशावताराउपरांत फांतोडेर हो कालो मनयतात. गोपाळकालो करूंक जमिल्ले लोक दोन पंगड करून उबे रावतात. मृदंगाच्या तालार गणपतीस्तवन जाता. जमिल्ल्या लोकांमदलो एकाद्रो जाणटो सूत्रसंचलन करता. श्लोक, होंवयो, पदां ह्या माध्यमांतल्यान काल्याच्या गायनाक सुरवात जाता. गोपाळकाल्याची काणी अशी आसता-

णव लाख गोपाळ दोन वांटे करून खेळ खेळटात. त्यावेळार कंसाचो भाव प्रलंभासुर गोपाळाच्या भेसांत तांचेमदीं भरसता. श्रीकृष्ण ताका वळखता आनी ताचे वांगडा विंगडविंगड खेळ करून ताका हरयता. सद्या लोकांच्या दोन पंगडांतल्या एका पंगडांतल्यान कृष्ण, बलराम आनी दुसऱ्या पंगडांतल्यान प्रलंभासूर एकामेकांसामकार येतात. दोनूय वटेन एकामेकांक कूट प्रस्न विचारून हरोवपाचो यत्न जाता. भरताच्या नाट्य शास्त्रांतल्या उल्लेखांप्रमाण हें चलता. हे कूटप्रस्न आनी तांची जाप गावन, वाजोवन आनी नाचून सादर करतात. ते सोंपतकच प्रलंभासूर बलरामाक खांद्यार उखलून घेवन पळटा. बलराम प्रलंभासूराचे तकलेर मूठ मारून ताका जिवेशीं मारता. निमणे धंयाचे हांडे फोडून गोपाळकालो सोंपता. गोपाळकाल्यांतली कूट प्रस्नाची भास 'प्राकृत' आसता. ताचेर कोंकणी आनी मराठी भाशेचो प्रभाव पडिल्लो दिसता. खेळांतले कूट प्रस्न आनी जापो रचपी अशिक्षित आसले तरी तांचो पांवडो उंचेल्या साहित्याच्या तोलामोलाचो आसता.

गोपाळ काल्यांतले कांय कूट प्रस्न अशे आसात.

नाडी झिजली कधी वाढली
त्याच्या गळयांत लावली दोरी

हात लायल्यार बोबाट मारी रे
कानोबा सांगपा त्याचे नांव

जापः घुमट

भांडयो तुरुतुरु करतालो
सिंयोर तिचे भोंवती भोंवतालो
तांबडे घालून धवें काडितालो रे
कानोबा सांगपा त्याचे नांव

जापः दातें

- कों. वि. सं. मं.

खल कालोः माशेल, सांखळे, सांगें गांवांनी गोंयांत अजूनय चिखल लो जाता. सांग्यार चिखल कालो आशाढांतले शुध्द द्वादशीक जाता.

आशाढ म्हयन्यांतल्या उटंगाराच्या पावसांत सगळेकडेन कोणां आनी खल जाल्लो आसता. भर पावसांत सांजवेळच्या वेळार सगळे ण्टें-नेण्टे, देवळाकडेन जमून रेबट करतात. धोलक्याच्या ठेक्यार रेब्यांत चतात आनी एकामेकांचेर चिखल उसळायतात, वेगवेगळीं नाडपेन्ना नी खेळ ह्या चिखलांत वर्साच्यो भोगावळी म्हण करतात.

हातूंतल्यो कांय भोगावळी अश्योः

. *प्रसाद घेवपः* सुरवातीक एक रेग घालतात. एक मनीस हातांत प्रसादा लां वा तुळशीची माळ घेवन लांब उडी मारता. ताचे पांय ज्या जाग्यार डटात थंय दुसरे ताचीं पावलां दामून धरतात. मागीर तो दोनय हात मनीक लावन जाता तितली पयस उडी मारता. उपरांत साश्टांग डून हात पावता थंय प्रसाद दवरता. मागीर एका फाटल्यान एक गडे शेच पध्दतीन प्रसाद फुडें चलयतात. जो गडो सगळ्यांत पयस प्रसाद वयता, ताका सगळे खोशयेन घेवन नाचतात.

२. *वाग आनी बोकडांः* दोग जाण राखणे जावन हातांतले सोटे वावडीत बोकडां राखतात. कांय भुरगीं बोकडां जातात आनी राखण्यांच्या पांयांक घट धरून 'बें बें' करीत रावतात. दोग जाण वाग जातात आनी राखण्याची नदर आनी सोटो चुकोवन एक एक बोकड ओडून काडटात. अशे तरेन सगळीं बोकडां सोंपयतात.

३. *दातेंः* चौग-पांच जाण, पांयांक पांय लावन आनी हातांत हात गुथून वांटकुळेच बसतात. दुसरे दोग जाण मदीं बसून बशिल्ल्यांच्या पांयांचे आंगठे हातांनी घट धरतात. मागीर सगळे जाण खोटांचेर पेज दिवन दात्यावरी वांटकुळेच घुंवतात. घुंवतना सगळे जाण 'भल भलभले' अशें म्हण्टात. एकाच वेळार कितलींय दातीं घुंवतात.

४. *मल्लखांबः* मल्लखांबाखातीर भुरग्यांच्यो कांय जोडयो करतात. ह्यो जोडयो एकामेकांच्या खांद्यार उब्यो रावन एक खांब तयार करतात. सगळ्यांत माथ्यार एकटोच रावता. मल्लखांब चडांत चड ऊंच करपाचो यत्न करतात. तशेंच मल्लखांब्याच्या माथ्यार वयर चडटल्या भुरग्याकय खूब नामना मेळटा.

तेभायर लागोण्यांनी, आपालिपा, खो-खो, घाडी, भार, देंवचार, मोर, घोण अशे कितलेशेच तरेचे खेळ खेळटात.

हालींच्या काळांत, बिस्कुत्यो, चॉकलेटी, केळीं, लाडू हाडून ते बयलेवयर जिकून घेवपाचीय मजा करतात.

सादारण तीन वरां तरी अशेतरेच्यो भोगावळी चलतात. उपरांत नाचत गायत न्हंयचेर वतात. सादारणपणान ह्या वेळार न्हंयक हुंवार आयिल्लो आसता, तरी लेगीत न्हंयच्या हुंवाराच्या तांबड्या उदकांत गडे पेंवतात. एकामेकांचेर उदक शेंवटून मजा करतात. मागीर न्हांवन-धुंवन अनवाळ्यांनी परत देवळांत वतात. देवळांत आरती पूजा करून प्रसाद घेवन घरा वतात.

- जयंती नायक

कावळोः मनशाच्या सहवासांत येवन राविल्लो एक पक्षी. हो पक्षी काक (कोर्व्हिडी) कुळांतलो जावन आसा. कावळ्याच्यो खुबश्यो जाती आसात आनी त्यो संवसारांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांत दिश्टी पडटात. पूण दक्षिण अमेरिकेंत मात कावळो दिसून येना. भारतांत कावळ्याच्यो दोन जाती दिश्टी पडटात, एक घरकावळो आनी दुसरो डरकावळो. घरकावळ्याचें शास्त्रीय नांव 'कोर्व्हस स्प्लेंडेन्स' आनी कावळ्याचें शास्त्रीय नांव 'कोर्व्हस मॅक्रोन्हिंकस' आसा.

कावळो

घरकावळो मध्यम आकाराचो आसून ताची लांबाय सुमार ४६ सेंमी. आसता. ताचो कोर काळो आसता आनी तातूंत निळ्या, जांबळ्या आनी पांचव्या कोराची सया आसता. ताचे माने भोंवतणी गोबराकोराचो रूंद पटो आसता. ताची चोंच बरीच घट्ट आसता आनी ती ताका भक्ष्य धरपाक उपेगी पडटा. ताचे पांय आनी तोंच काळ्या कोराची आसता. ताचे दोळे गडद तपकिरी कोराचे आसून, नदर शिटूक आसता. ताचो आवाज मोटो आनी कर्कश आसता. डरकावळो पुराय काळ्या कोराचो आसता आनी ताचो आवाज घरकावळ्यापरस्पूय कर्कश आसता. कावळो हो चोम्यांनी रावपी पक्षी. भारतांत मळाच्या वाठारांत घरकावळो दिश्टी पडटा. १२२० मी. उंचायेचेर आशिल्ल्या सगळ्या वाठारांनीय कावळो आसता. तेचपरी १२२० मी. उंचाये परसूय ऊंच आशिल्ल्या (१८३० ते २१३५ मी.) वाठारांत कावळे आसतात. पूण ह्या वाठारांत तापमान उणें आशिल्ल्यान वा थंय आशिल्ल्या डरकावळ्या खातीर थंय तांचें अस्तित्व कमी प्रमाणांत आसता.

घरकावळो एप्रिल ते जून म्हयन्यांत वियेता. कांय राज्यांत हो काळ फाटींफुडें आसता. नर आनी मादी दोगांय आपले घोंटेर झाडाचेर, ऊंच जाग्यार, ताळ्याचे खांचीत बांदतात. धागे, काथो, कपयो, बडयो हांचेपसून तयार केल्लो हो घोंटेर वाकडो तिकडो आसता. तातूंत मादी तांतयां घालता. नर आनी मादी उबोवपाचें आनी फुडें पिलांक भरोवपाचें काम आरतून परतून करतात. कांय वेळा कोगूळ कावळ्याक फटोवन आपलीं तांतयां ताच्या घोंटेरांत घालता. तेन्ना कावळो आपल्या पिलांबरोबर तांकांय खावपाक घालता आनी वाडयता.

कावळो सगळें खाण खाता. तो शिटूक आनी हुशार आसता. हेर पक्षाच्या घोंटेरांतलीं तांतयां, शेतांतलीं कणसां आनी रस्त्याचेर पडिल्ली हळशीक खाता. शारांत वा गांवांत वेगवेगळ्या कारणांक लागून घाण जाता. ती घाण खावन ना करूंक कावळो मनशांक उपेगी पडटा. कुशिल्लें खावन तो नितळसाण राखता. हिंदू समाजांत मेल्ल्या मनशाचो आत्मो कावळ्याच्या शरीरांत रावता अशें मानतात म्हणूनच मनीस मेल्या उपरांत धाव्या दिसा दशपिंड दितात आनी कावळो ह्या पिंडाक आफुडटकच तो मेल्ल्या मनशाक पावता अशें समजतात.

संस्कृतीक संदर्भः कावळो कोरान काळो आशिल्ल्यान काळोख आनी अशुभ हांचेकडेन ताचो संबंद मानतात. तेचपरी वातावरणाकडेन ताचो संबंद आशिल्ल्यान विधात्याचें उत्पादन सामर्थ्य आनी आध्यात्मिक शक्ती हांचें तो प्रतीक आसा असो समज आसा. निसर्गाच्या उत्पत्ती कार्यांत

महादेवाक तो उपेगी पडला अशें आदिवासीच्या कांय कथांनी वाचूक मेळटा. ताका भविश्यकाळा विशीं कळटा आनी ताणी शिटकावणी तो दिता अशें मानतात. देखूनच शुभ शकुनाकडेन कावळ्याचो संबंद लायतात. बायलांचे मासिक पाळयेच्या वेळार तिचेविशीं उलयतना तिका कावळो आफुडला, अशें म्हण्टात. सकाळीं उठटनाच दारांत कावळो आड्डल्यार घरांत कोणूय सोयरो येतलो अशें समजतात. कावळो हो अशुभ पक्षी मानतात. तो माथ्यार बसल्यार ती अशुभ गजाल धरून तेखातीर शांती करतात. कावळ्यान सीतेची अभिलाशा धरली आनी रामान बाण मारून ताचो एक दोळो फोडलो अशी एक कथा आसा.

घरकावळ्यापरस डरकावळ्याक चड अशुभ मानतात. तो आड्डल्यार कितेतरी अशुभ घडटा अशीय एक समजूत आसा.

कों. वि. सं. मं.

कावेरी: दक्षिण भारतांतली एक मुखेल आनी पवित्र न्हंय. तिका 'दक्षिणेतली गंगा', अशेंय म्हण्टात. भारतीय पुराणांत हे न्हंयेक मानाची सुवात आसा.

स्कंदपुराणांत हे न्हंयेची उत्पत्ती कथा फुडले तरेन येता.

श्रीविष्णून एक चली ब्रह्मदेवाक दिली. फुडें कवेर नांवाचो एक ऋषी दक्षिणेंत ब्रह्मगिरीचेर स्वताक भुरगें जावचें म्हूण तप करपाक लागलो. कवेर ऋषीच्या तपाचेर खोशी जावन ब्रह्मदेवान आपणाक विष्णूकडल्यान मेळिल्ली चली ताका दिली. ते चलयेचें मूळ नांव 'लोपमुद्रा' आसलें. पूण कवेराची चली म्हूण उपरांत तिका 'कावेरी' हें नांव पडलें. कावेरीक हेर लोकांक आदार दिवपाची इत्सा आसली. तेखातीर तिणें खर तप करून त्रिदेवाकडल्यान न्हंयच्या रुपान रावपाचो वर मागून घेतलो.

एक फावट अगस्ती ऋषी ब्रह्मगिरीक आयिल्लो आसतना ताचे नदरेक 'कावेरी' पडली. तिच्या सोबीत रुपाचेर तो भाळ्ळो. ताणें तिका लग्न करपा संबंदी विचारलें, तेन्ना कावेरीन ताका एक अट घाली की, ताणें एक खिणय तिका सोडून रावचें न्हय. अगस्ती ऋषीन अट मान्य केली आनी तिचेवांगडा लग्न केलें. फुडें एक दीस अगस्ती ऋषी भोंवडेक वचपाक भायर सरलो आनी अशे तरेन कावेरीची अट ताणें मोडली. कावेरीन रोखडेंच न्हंयचें रूप घेतलें आनी ती दोंगरावेल्यान सकयल देंवली. अगस्ती जेन्ना आपली भोंवडी सोपोवन घरा परतलो तेन्ना ताका ही दुखेस्त गजाल कळ्ळी. ताका खूब दूखख भोगलें. ताणें तिका परत येवपाखातीर खूब विनयली. निमाणे कावेरीक अगस्तीची दया आयली. तिणें रोखडीच दोन रूपां धारण केलीं. एका रुपान ती न्हंय म्हूण व्हांवत रावली तर दुसऱ्या रुपान अगस्तीची बायल म्हूण रावली.

'मणिमेखला' ह्या महाकाव्यांत अगस्ती ऋषीन कावेरी न्हंय उत्पन्न केली, अशें म्हळां. बलरामान कावेरीची यात्रा केल्ली अशें भागवत पुराण (१०.७९.१४) सांगता. हिचे देगेर श्राध्द करचें अशें ब्रह्मांडपुराण सांगता.

इ.स. च्या पयल्या शतमानांत कारिकाळ चोळ हाणें कावेरीचेर जायते कालवे आनी मुशी बांदल्यो. चिक्कदेव राजान सतराव्या शतमानाच्या शेवटाक हे न्हंयेचेर तीन धरणां बांदलीं.

पल्लव राजांचें राज्य कावेरी न्हंयचे देगेरच आसलें. ते तिका श्रध्देन भजताले. द. भारतांतल्या शिलालेखांत कावेरीचो संबंद चोळ राजांकडेन जोडला. संघमकालीन तमिळ वाङ्मयात कावेरीची तोखणाय करप हो एक नेमच असो जावन पडिल्लो दिसता.

कावेरी न्हंय कर्नाटक राज्यांतल्या कूर्ग जिल्ह्यांत ब्रह्मगिरी दोंगराचेर १४२५ मी. उंचायेर उगम पावता. तिची लांबाय ७६० किमी. आसा. उदकाची येरादारी करपाक हे न्हंयेचो ९४,४०० चौ. किमी. वाठार वापरूं येता. सुर्वेक ही न्हंय आग्नेये वटयां व्हांवता. उपरांत ती व्हांवपाची दिका जायते फावट बदलता. पयलीं उदेंतेक, मागीर ईशान्येक, उपरांत आग्नेयेक, मेत्तुर जलाशयापयलीं कर्नाटक तामिळनाडू शीमेर नैर्ऋत्येक, मेत्तुर जलाशयाकडसून तमिळनाडूच्या कोईमतूर आनी सेलम जिल्ह्यांचे शीमेवेल्यान दक्षिणेक, भवानी ते श्रीरंगम्मेरेन आग्नेय दिकेक आनी उपरांत उदेंतेकडेन व्हांवता.

कावेरी न्हंयचो एक फांटो कॉलेरून नांवान ईशान्येकडल्यान वचून चिदंबरम्चे दक्षिणेकडल्यान बंगालच्या उपसागराक मेळटा. दुसरो फांटो तंजावरच्यान वचून नागापट्टणम् लागीं दर्याक मेळटा.

कावेरीचो ब्रह्मगिरी ते कुशलनगर मेरेनचो वाठार दाट जंगल आनी ऊंच दोंगरांतल्यान वता. उपरांत ती कर्नाटक पठाराच्या मलनाड भागांतल्यान वता. हो वाठार ३५ किमी. रूंद आनी १००० मी. ऊंच आसा. फुडें ती पठाराच्या सपाट भागांतल्यान वता. कावेरी न्हंय चडशी फातरट भागांतल्यान व्हांवता. हांगा ग्रॅनाइट फातर व्हड प्रमाणांत दिश्टी पडटात. तिच्या मार्गांत जायते नेटाचे प्रवाह आनी धबधबे तयार जाल्ले आसात. तातूंतलो चंचनकट्टी धबधबो सोबीत आसा. कावेरी न्हंय फुडे उपरांत ३०० ते ४०० मीटर रुंद जाता तातूंत श्रीरंगपटण हो जुंवो वसला. शिवसमुद्रम् हांगा प्रवाहाचे दोन वांटे जावन मदीं जुंवो तयार जाला. हांगाच्या अस्तंतेकडल्या प्रवाहाक गगनचुक्की तर उदेतेंकडल्या प्रवाहाक भारचुक्की म्हण्टात. ही न्हंय एरोड सावन श्रीरंगम् हांगा येतकच आनीक एक जुंवो दिसता. कर्नाटक राज्यांत कावेरीक कक्बे, सुवर्णवती, हेमावती, शिम्शा, कर्णावली, कब्बनी ह्यो उपन्हंयो येवन मेळटात. तमिळनाडू राज्यांत भवानी, नोयिल आनी अमरावती ह्यो न्हंयो येवन मेळटात.

म्हैसूरसावन १८ किमी. अंतराचेर हे न्हंयक धरण घालून कृष्णराजसागर नांवाचो जलाशय बांदला. थंयच 'वृंदावन' नांवाचें सोबीत विसवथळ आसा. शिवसमुद्रम् हांगा ही न्हंय १०० मी. खोल देगणांत उडी घेता. ह्या धबधब्याच्या आदारान १९०२ सावन हांगा विजेची निर्मणी जाता. ही वीज शेताच्या कामाखातीर, कोलारच्या भांगराखणींक तशेंच बंगलोर कर्नाटक राज्यांत कावेरीक जायते बांद घालून म्हैसूर आनी कोलार शारांक पावयतात. तिचें उदक शेतांक पावयिल्लें आसा. सेलम जिल्ह्यांत मेत्तूर हांगा कावेरीचेर व्हड धरण आसा. हें १९३८ वर्सा बांदिल्लें. हांगा व्हड प्रमाणांत वीजेची निर्मणी जाता.

कावेरी न्हंयचे देगेवयलो वाठार सोबीत सुंदर आसा. तिरुचिरापल्ली उपरांत हे न्हंयचे देगेक सगळो पिकाळ वाठार आसा. तजावरांच्या वाठाराक दक्षिण भारतांतली बाग म्हण्टात. भात, नाल्ल, केळीं, तंबाखू, उंस, भिकणां, कापूस, मिरसांगो, काफी, वेलदोडे, तेलबियो, काजू, मिरयां, चंदन, बांदकामाचें लांकूड, रेशीम सारकीं झाडावखीं मेळपी उत्पन्नां तर हिरे, माणकां, मँगेनीज, लोखण सारकिले धातू कावेरीचे देगेर आनी हेर वाठारांत आशिल्ल्यान हो वाठार संपन्न जाला.

गंग, होयसळ, चोल आनी हेर राजे तेचपरी टिपू सुलतानाच्या काळांतले इतिहासीक अवशेश कावेरी न्हंयचे देगेक दिसतात. श्रीरंगपट्टण, श्रीरंगम्, कुंभकोणम्, तंजावर, तिरुवैय्यर, कावेरीपटनम् सारकीं तीर्थस्थळां, तेभायर गोपूरां, व्हड व्हड देवळां, सोबीत नगरां, सुंदर तलाव हांची दाटी जाल्ल्यान संस्कृतीक आनी इतिहासीक नदरेन हो वाठार गजबजिल्लो दिसता.

श्रावण म्हयन्यांत कावेरीच्या उगमाकडेन एक व्हड जात्रा भरता. जात्रेक येवपी लोक उगमाच्या कुंडांत न्हातात आनी थंय आशिल्ले कावेरीचे पाशाणमूर्तीची पूजा करतात. कोडगू आदिवासी खासा त्या वेळार थंय न्हावपाक येतात. तुलासंक्रमणाच्या काळांत गंगा न्हंय गुप्त रूपान कावेरी न्हंयच्या प्रवाहांत येता आनी लोकांचीं पातकां धुवन उडयता अशी म्हणणी आसा.

कर्नाटक आनी तमिळनाडू ह्या दोन राज्यांतल्यान व्हांवपी कावेरी न्हंय ह्या दोनूय राज्यांची उदकाची गरज थोडे-भोव प्रमाणांत भागयता आसली तरी शेतांखातीर आनी विजेची निर्मणी करपाखातीर उदक चड प्रमाणांत जाय पडिल्ल्यान दोनूय राज्यां कावेरीच्या उदकाचो व्हड वांटो सोदतात. वयल्या कारणांक लागून निर्माण जाल्लो 'कावेरी-उदक तंटो' अजून सोंपलो ना.

कों. वि. सं. मं.

...: बारा ज्योतिर्लिंगांतलें एक ज्योतिर्लिंग आनी तीर्थयात्रेतलें ...चें ठिकाण. विश्वनाथाचें वास्तव्य आनी गंगा न्हंय ह्या दोन ...ोंक लागून सगळ्या तिर्थांत काशीक उंचेलें पद मेळ्ळां. काशी हें ... क्षेत्र आनी तें शिवाच्या त्रिशुळाचेर वसलां. देखून ताचो केन्नाच ...जावंचो ना, अशें पुराणांत सांगलां.

...शी हें नांव काश ह्या धातूवेल्यान आयलां, काश म्हळ्यार उजवाड ..., तळपप. परब्रह्माचो वा मोक्षमार्गाचो प्रकाश दाखोवपी ही काशी. ...यांतु मरणान्मुक्ति' = काशींत जो प्राणी मरता तो मुक्त जाता, ...शास्त्रांत सांगलां. ह्या तत्त्वाचेर विश्वास दवरून भारतांतले खांची ...यांतले लोक आपल्या शेवटाच्या दिसांनी काशीक येतात. ...मुक्त, आनंद कानन, म्हाश्मशान अशीं काशीक हेर जायतीं नांवां ...त.

...ौध्द वाङ्मयांत ह्या नगराक ब्रह्मवध्दन, सुरुंधन, सुदस्सन, पुप्फवती, ... मालिनी आदी नांवां मेळटात. जैनांच्या तरेकवार तीर्थकल्पांत ...चे म्हळ्यारूच वाराणसीचे वेगवेगळे भाग मानतात ते अशे: १. देव ...णसी २. राजधानी वाराणसी ३. मदन वाराणसी आनी ४. विजय ...णसी.

...ौध्द आनी जैन हांकांय काशी क्षेत्राचें बरेंच म्हत्व आशिल्लें. काशी हें ...क्षेत्र आनी विद्वानाचें आगर आशिल्ल्यान आपल्या धर्माचें प्रवर्तन ...च्यानूच करचें अशें बुध्दाक दिसलें आनी ताणें काशी लागच्या ...दाव वा सारनाथ हांगा आपलें पयलें धर्मप्रवचन केलें.

काशीक वाराणसी (बनारस) ह्याय नांवान वळखतात. असी आनी ...णा ह्या दोन न्हंयांचेर वशिल्ल्यान ताका हें नांव मेळ्ळें. हें शार गंगेच्या ...र तिराचेर आसा. गंगेन सुमार चार मैल दक्षिणेच्यान उत्तरेक ...श्याभशेन आकार घेतला. धर्मपीठ आनी विद्यापीठ ह्या दोन ...ालींखातीर काशीची नामना आसा. आदल्या तेंपासून काशीक ...कृतीचें, विद्येचें आनी तत्त्वगिन्यानाचें कुळार समजतात. अजूनय ही ...मना कांय प्रमाणांत तशीच आसा. सगळ्या भरतखंडांत बौध्द धर्माचो ...ार हांगाच्यानूच जालो.

जनपदयुगांत काशी सोळा महाजनपदां मदलें महाजनपद आशिल्लें. ...णिनी आनी पतंजली हांणी काशी जनपदाचो उल्लेख केला. काशी वा ...श्य ह्या नांवाचें जन हांगा राविल्ले. अथर्ववेद, शतपथ ब्राह्मण, ...मिनीय ब्राह्मण आनी बृहदारण्यक ह्या ग्रंथांत काशी लोकांचे उल्लेख ...सात.

मूळ काशी नगरी काश्य लोकांनी वसयल्या आसूंक जाय. शतपथांत, ...गाच्या धृतराश्ट्र नांवाच्या राजाचो आनी बृहदारण्यकांत अजातशत्रू ...ांवाच्या राजाचो उल्लेख आसा. वाल्मीकीरामायणांत सीतेचे शुध्दीवेळार ...ग्रीवान वानर सेनेक उदेंतेकडेन धाडिल्ली. ह्या संदर्भातूय काशी ...नपदाचो उल्लेख मेळटा.

महाभारतांत तर काशी जनपदाचे खूबशे उल्लेख मेळटात. भीष्मान ...ाशी राजाच्या चलयांचें अपहरण केल्लें, ही महाभारतांतली गजाल ...ामान्य लोकांक लेगीत परिचित आसा. ह्या सगळ्या आदल्या तेंपावेल्या ...ल्लेखावेल्यान काशीच्या पुरातनतत्त्वाविशीं साक्ष मेळटा.

काशीची पुराणीक कथा: शिव आनी पार्वती हिम पर्वताचेर रावताली. हिमाचल हें पार्वतीचें कुळार. पार्वतीक दिसलें सदांच कुळाराक रावप बरें ...हय आनी तिणें तशें शिवाक सांगलें. तेन्ना शिवाच्या मनांत हें थळ सोडून ...का सिध्द क्षेत्रांत रावपाचो विचार आयलो. ताच्या मनांत काशी क्षेत्र ...भरलें. ताणें आपल्या निकुंभ नांवाच्या गणाक काशीक्षेत्र निर्जन करपाक ...फर्मायलें. शिवाच्या फर्मानाप्रमाण निकुंभ हाणें काशीचो राजा दिवोदास आनी ताची प्रजा हांकां काशीच्या भायर काडले. मागीर शिव आपल्या गणावांगडा रावंक आयलो. शिवा फाटल्यान स्वर्गांतले देव आनी पाताळांतले नाग थंय रावंक आयले.

फुडें दिवोदासान तप केलें. ब्रह्मदेवान ताका प्रसन्न जावन वर मागूंक ...लायलो तेन्ना दिवोदासान मागलें की, देवांक दिव्यलोकांत वचू, नागांक पाताळांत वचू आनी पृथ्वी फक्त मनशांखातीर उरूं. ब्रह्मदेवान तथास्तू म्हळें. ह्या वरानुसार शिवाबरोबर सगळ्यांक काशी सोडची पडली. थंयच्यान शिव मंदराचलाचेर रावपाक गेलो पूण ताचें थंय मन लागलें ना. तो परतो काशीक येवंक सोदूं लागलो. ताणें ६४ योगीनींक काशी क्षेत्रांत धाडलें. पूण तांचें कांयच चललें ना. मागीर शिवान ब्रह्मा, विष्णू आनी सूर्य हांका धाडले. हातूंत विष्णूक यश मेळ्ळें. विष्णून ब्राह्मण रूप घेवन दिवोदासाक ज्ञानोपदेश केलो. त्या उपदेशान दिवोदास विरक्त जालो. ताणें काशीचो त्याग केलो. उपरांत शिव हांगां येवन रावलो.

काशीची राजपरंपरा हर्यश्वापसून सुरू जाता. हर्यश्वाचो पूत सुदेव आनी ताचो पूत दिवोदास हो खूब म्हापराक्रमी आशिल्लो. स्कंदपुराणांतल्या काशी खंडात ताच्या पराक्रमाचें वर्णन वाचूंक मेळटा. इंद्राच्या आदेशानुसार ताणें काशी नगराची थापणूक केली, अशें महाभारतांत म्हळां. फुडें वैतहव्य राजांनी दिवोदासाक हारयलो आनी काशी राज्य घेतलें, पूण दिवोदासाचो पूत प्रतर्दन हाणें वैतहव्यांक मारून हें राज्य परतें मेळयलें.

काशीचो बौध्द काळांतलो इतिहास: काशी लोकांचें वर्णन विदेह आनी कोसल हांचेवांगडा करतात. ह्या तिनूय राज्याचे पुरोहीत जातूकर्ण्य हे आशिल्ले. पाळीभाशेतल्या जातक कथांतल्यान दिसून येता की आदल्या तेंपार वाराणसींत ब्रम्हदत्त नांवाचो राजा राज्य करतालो. ब्रह्मदत्त ही पदवी धारण करपी हे लोक खंयच्या कुळांतले हाचो बोध जातकांत जायनासलो. पूण कांय जातकांत मात ब्रह्मदत्त हे विदेहवंशी अशें म्हळां. ह्या जातकांतल्या वर्णनावेल्यान आनीक एक गजाल दिसून येता ती ही की बुध्दाच्या पयली काळांत काशीचो राजा शक्तीवान आशिल्लो. ताणें कोसल आनी शेजारचे कांय प्रदेश जिखून आपल्या राज्याक जोडिल्ले. हें राज्य कांय काळ मेरेन शक्तिशाली आनी धनाढ्य आशिल्लें.

पूण बुध्दाच्या काळांत ताची शक्त आनी किर्त ल्हव ल्हव करून संपुश्टांत आयली आनी तें कोसलांचे सुवादीन जालें. पसेनदीचो बापूय महाकोसल हाणें आपली धूव कोसलदेवी बिंबिसार हाका दिली आनी काशी हें शार ताका आंदण म्हूण दिलें. पूण काळांतरान काशीचें राज्य परतें स्वतंत्र जालें, ताका बरे दीस आयले आनी ताका कोसलाचे बरोबरचें स्थान मेळ्ळें. तें एक म्हत्वाचें वेपारी केंद्र जालें.

युवान च्वांग जेन्ना भारतांत आयलो तेन्ना काशींत ३० बौध्द विहार आनी १०० देवालयां आशिल्लीं अशें ताणें बरोवन दवरलां. फुडें जसजशी बौध्द धर्माक देंवती कळा लागली तसो वैदिक धर्म परतो सगळे वटेन वाडूंक लागलो. ह्या काळांत काशीक बरेंच म्हत्व आयलें. वैदिक संस्कृती आनी संस्कृत भाशा हांचें हें पयल्या दर्जाचें केंद्र थारलें.

काशीचो आर्विल्लो इतिहास: मदल्या काळांत मुसलमानांच्या आक्रमणान उत्तर प्रदेशाचेर हावळ आयली. थंयच्या खुबशा सांस्कृतिक क्षेत्रांची नासधूस जाली. जेन्ना दिल्लीचेर सुलतानाची सत्ता आयली तेन्ना उत्तर प्रदेशांतल्या काशी क्षेत्रातच आदल्या संस्कृतीक परंपरांचें कांय प्रमाणात संरक्षण जालें. ह्यो परंपरा सांबाळचेखातीर कबीर आनी रामानंद हांणी खूब यत्न केल्यात. अकबराच्या काळांत काशीक आनीकूय बरे दीस आयले. ह्या काळांत तुळशीदास, मधुसूदन सरस्वती, पंडितराज जगन्नाथ आदी संस्कृत कवींनी काशींत रावून भारतीय संस्कृताय तिगयली.

पूण औरंगजेब सत्तेचेर येतकच ताणें काशीचेर धाड घाली. काशींतल्या विश्वेश्वराच्या देवळांसयत हेर सगळीं देवळां मोडून उडयलीं. विश्वेश्वराच्या देवळाचेर तर ताणें मशीद बांदली. अजूनय ती मशीद थंय आसा. फुडें काशी आनी प्रयाग हीं दोन क्षेत्रां मुसलमानां कडल्यान घेवपाचे पेशव्यांनी खूब यत्न केले. पूण शेवटमेरेन तांकां येस मेळ्ळें ना.

१७५५ उपरांत काशीचेर ब्रिटीशांची सत्ता आयली. तांणी धर्मीक गजालींत ढवळाढवळ केलीना. देखून काशीक परतें विद्येचें कुळार म्हूण नामना मेळपाक लागली. ह्या काळांत काशींत खूबशीं नवीं देवळां बांदलीं. सद्या काशींत १५०० वयर देवळां आसात.

१८९८ वर्सा डॉ. ॲनी बेझंट हिच्या यत्नान हांगा सेंट्रल हिंदू

कॉलेजीची थापणूक जाली. १९१६ त मदन मोहन मालवीय हाणें हिंदू विद्यापीठाची थापणूक केली. अशेतरेन काशी पूर्विल्लें आनी आर्विल्लें विद्येचें एक म्हाकेंद्र जालां.

काशी हें एक शक्तिपीठय आसा. हांगा सतीचें उजवें कर्णकुंडल गळून पडलें अशी कथा सांगतात. पूण हांगाचो मुखेल देव विश्वेश्वर वा विश्वनाथ. चड करून लोक काशीयात्रेक येतात ते विश्वेश्वराच्या दर्शनाकूच. औरंगजेबान आदलें विश्वेश्वर देवूळ उद्‌वस्त केल्लें. ताचे उपरांत सुमार १०० शंबर वर्सां वयर हांगा देवूळ नासलें. विश्वेश्वराचें लिंग खंयतरी लिपोवन दवरिल्लें आसूंक जाय. ताचे उपरांत अठराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक अहिल्याबाईन सद्याचें विश्वेश्वर देवूळ बांदलां. हें देवूळ ल्हानशेंच आसा. मदल्या भागाक एक चवकोनी कुंड आसा आनी तातूंत विश्वेश्वर लिंगाची थापणूक केल्या. ह्या देवळाचेर भांगराचो कळस आसा. पंजाबचो म्हाराजा रणजितसिंग हाणें देवळाचेर भांगराचो कळस बांदिल्लो आसा.

काशी क्षेत्रांत विश्वनाथाक सम्राट मानतात. हांगा आनीकूय खुबशीं शिवलिंगां आसात. तातूंतलीं हरेश्वर हो ताचो मंत्री, ब्रह्मेश्वर हो कथावाचक, भैरव हो कोतवाल, तारकेश्वर हो धनाध्यक्ष, दंडपाणी हो चोपदार, विरेश्वर हो कोशाध्यक्ष, ढुंढिराज हो अधिकारी अशीं खुबशीं लिंगा आपआपल्या वाठारांत प्रजापालन करपी आसात. काशी क्षेत्रांत पांच मुखेल तीर्थां आसात. ही तीर्थां म्हळ्यार दशाश्वमेद, लोलार्क, केशव, बिंदूमाधव आनी पांचवे महाश्रेष्ठ मणिकर्णिका. हेभायर आनीकूय खुबशीं थळां काशीक पळोवपासारकीं आसात तीं अशीं.

१. **ज्ञानवापी**: विश्वेश्वराच्या देवळा लागसार ही बांय आसा. कृतयुगांत जटिल नांवाच्या योग्यान त्रिशूळ मारून हें नगर केल्लें तेन्ना संतुश्ट जावन शिवान वर दिलो की हे ज्ञानवापींत न्हाण घेतल्यार तो मनीस ज्ञानसंपन्न जावन मोक्षाक पावतलो. अशें म्हणटात की औरंगजेबान जेन्ना विश्वेश्वर देवळाचो विध्वंस केलो तेन्ना विश्वेश्वर ज्ञानवापींत अंतर्धान पावलो.

दंडपाणी: कनककुंडलां नांवाचे यक्षिणीचो पूत केशव हाणें काशींत येवन शिवाची भक्ती केली. शिवान प्रसन्न जावन ताच्या हातांत दांडो दिलो आनी वायट मार्गान वचपी लोकांक शिक्षा करपाक ताणें ताची थंय थापणूक केली. तोच हो दंडपाणी.

अन्नपूर्णा: विश्वेश्वर देवळालागसारुच अन्नपूर्णा देवीचें देवूळ आसा. तिची मूर्त पितुळची आसून ती चांदीच्या शिंवासनाचेर विराजमान जाल्या. हिच्या मुखार सदांच अन्नदान जायत आसता. अशें सांगतात की काशीतलो दरेकलो मनीस जेवतकच ही देवी आपल्या तोंडान अन्न घेता. हिच्या लागसार कुबेर, सूर्य, गणपती आदींच्यो मूर्त्यो आसात.

ढुंढिराज: अन्नपूर्णा देवीचें देवूळ अस्तंतेक आसा. ढुंढिराज म्हळ्यार गणपतीचें नांव. अशें सांगतात की दिवोदासान ही मूर्त मडकेंतल्यान पाशाण हाडून केल्ली.

मणिकर्णिका: हें तीर्थकूप विष्णून सुदर्शनचक्रान तयार केल्लें आनी थंय तो तप करूंक लागलो. फुडें शिव विष्णूचेर प्रसन्न जालो आनी ताणें ताका दर्शन दिलें. हें चक्रतीर्थ पळोवन शिव संतुश्ट जालो आनी नाचूंक लागलो. नाचतां नाचतां ताच्या कानांतलो मणी ह्या तीर्थांत पडलो. देखून ह्या तिर्थाक मणिकर्णिका हें नांव मेळ्ळें.

काळभैरव: हाचें देवूळ भैरवनाथ वाठारांत आसा. ताची मूर्त चांदीची आसा आनी हो काशीचो राखणदार. काशीक वचपी लोकांक पंचक्रोशीची यात्रा करूंक सांगतात. ही यात्रा पुरी करूंक ५-६ तरी दीस लागतात. मणिकार्णिकाच्यान सुरू जाल्ली ही यात्रा मणिकार्णिका घाटाचेरूच सोंपता. ह्या घाटाचेर न्हावन साक्षी विनायकाचें दर्शन घेवचें आसता म्हणजे पंचक्रोशीची यात्रा पूर्ण जाली हाची साक्ष हो विनायक दिता अशें मानतात. काशी हें म्हातीर्थ आशिल्ल्यान हांगा गंगास्थान, श्राध्द आनी तीर्थविधी करतात.

- को. वि. सं. मं.

काश्त्रु, तॉमाश द्: (जल्मः ?; मरणः ?, १६८९).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. दिवाडे वाठारांतलो. गोंयचो नामनेचो बिशप मॅथ्यू द् काश्त्रु हाचो तो पुतणयो आशिल्लो. आपल्या काकाभशेन ता थियेटाइन पंथांत प्रवेशे केलो.

१६७१ वर्सा तो बिशप जालो. १६७७ वर्सा पोप क्लेमेंत धावो हाणें ताका आपोस्टोलीक (Apostolic) प्रतिनिधी म्हूण कोचीन, टानोर, ... मदुराई, म्हैसूर, क्रांगानोर, कानानोर आनी मंगळूर ह्या वाठारांत भाडप... केनाराच्या न्याय पध्दतीविशीं पाद्राआदोच्या (Padroado) मुखेल्याक... ताचे खर मतभेद आशिल्ले. पाद्राआदोचे न्यायपध्धतीक लागून आ... प्रचाराच्या प्रांतांक लागून (Jurisdiction of Padroado, Propaganda Territories) ताचे पोर्तुगेजांकडेन मतभेद जांताले.

- कों. वि. सं. ...

काश्त्रु, मॅथ्यसु द. (जल्मः १६०९, दिवाडी; मरणः १६७... रोम).

पयलो नामनेचो गोंयकार बिशप. ताणें आपलें मुळावें शिक्षण गोंयांत वेरेंच्या रेईस मागूस वाठारांतल्या फ्रांसिस्कन कॉलेजींत घेतलें. ताव फ्रांसिस्कन पंथांत वचपाची इत्सा आशिल्ली. पूण ताच्या काळा भारतीयांक धर्मीक पंथांत वचपाचो हक्क नाशिल्लो. तो रोम शारांत गे... आनी थंय ताणें थियेटाईन पंथ (Theatine Order) आपणायलो. ... धर्मीक फुडारी (Priest) म्हूण ताची नेमणूक जाली. उपरांत ता... धर्मशास्त्रांत डॉक्टरेट ही पदवी घेतली. १६३७ वर्सा तो बिशप जाल... विजापूर, गोलकोन्डा, पेगु (ब्रह्मदेश) आनी एबीसिनीया (आफ्रिका) हांच्या 'सेक्रेड कोंग्रिगेशन ऑफ द प्रोपोगेशन ऑफ द फेथ' (Sacred Congregution of the Propagation of the Faith) हे कमिटीन 'व्हिकार ओपोस्तोलीक' म्हूण ताका भारतांत धाडलो. तो दिवचल गांवांत येव... स्थायीक जालो. तेन्ना दिवचल गांव विजापूर राज्याच्या शेकात... आशिल्लो. फुडें ताणें दिवचल, बांदा आनी वेंगुर्ला ह्या वाठारांत जायत्... इगर्जी बांदल्यो. पाद्रादोचे न्यायपध्दतीखातीर आनी प्रचाराच... प्रांताखातीर (Jurisdiction of Padroado, Propaganda Territories) ताव... पोर्तुगेजांकडल्यान खर विरोध सोंसचो पडलो. पोर्तुगेजांक भारताभाय... धांवडावपाखातीर ताणें विजापुरच्या सुलतानाचो पालव मागलो. थंयच... थळाव्या धर्मप्रसारकांनीय ताका कांय प्रमाणांत आदार दिलो. पूण ताव... ताच्या ह्या वावरांत यश मेळ्ळें नां.

- कों. वि. सं. मं.

काळपुळयो: (पळेयात कात-२).

(पळेयात कात-२)

काळींग: (मराठी-कलिंगड; संस्कृत- तरबुज; इंग्लीश- वॉटर मेलन; पोर्तुगेज- मॅलांशिया; लॅटीन- सिट्रुलस व्हलगॅरीस; कूळ- कुकुर्बिटेसी).

एक फळ. ताची वाल जमनीचेर पातळून वाडटा. काळंगाची वा... विषुववृत्तीय आफ्रिकेंत आनी अस्तंत राजस्थानांत जंगली अवस्थेंत दिसता. थंयच्यान तिचो प्रसार भारताचे हेर भाग आनी ईजिप्त, श्रीलंका, चीन ह्या देशांनी जालो. काळंगांची लागवड आतां सगळ्या उशण प्रदेशांनी मोट्या प्रमाणांत करतात.

काळंगां रोवपाची पध्दत गोंयांत, सांताक्रुज, कळंगूट, म्हापशें, निलो... कोलव्यां, माजोड्यां आनी बाणावले ह्या वाठारांनी चड आसा. काळंगां... वाडीक गरजेची आशिल्ली रेंवट जमीन, भरपूर उदक आनी उश्ण तापमान हांगां फाव तशें आशिल्ल्यान ह्या गांवांनी काळंगांचें पीक भरपूर जाता.

काळंगां रोवपाखातीर जमनींत एक ६-६ इंच खोल फोण मारून तातूंत ४-५ बियो रोयतात. सगळ्योच बियो किल्लून येनात. आयत्यो जाल्यार दोन रोंपे दवरून बाकीचे हुमटावन उडोवपाचे आसतात. वेवस्थीत सारें आनी उदक दिलें जाल्यार, वालीची वेवस्थीत वाड जाता.

काळींग

काळंगाचे वालीक धवशीं फुलां येतात. सगळ्याच फुलांक काळींग जाता अशें ना. फुलांबरोबर जर 'तोरो' आसल्यार तो वाडटा आनी मागीर ताचें काळींग जाता. काळींग जून जावपाक सादारणपणान तीन म्ह य ने लागतात. काळींग जून जालां म्हणपाची खास अशीं लक्षणां नात. तरी आसतना काळींग जून जातकच, जर ताचेर चिरपूट मारल्यार ...रो कसो आवाज येता. देंठ कांळगांत मुंगरता आनी फूल आसता तें ...ाचे मकयले पोंतय भितर वता.

काळंगाचे एके वालीक २, ३ ते १५ मेरेन काळंगां लागतात. काळंगां ...कारान वांटकुळीं वा लांबट वांटुकळीं आसतात. तांचो व्यास ५० सेंमी. ...रन आसता. काळींग वयल्यान गाड पाचवें जाल्यार पोंदाच्यान धवसार ...सता. कांय वेळार पाचव्या रंगाचेर धव्यो वळी दिसतात. एक हेक्टर ...मनींत सुमार ५००० ते ६००० किग्रॅ. इतलीं काळंगां मेळूंक शकतात.

काळंगांभितर तांबडो गरप आसता. हो गरप जर गाड तांबडो आसत ...ल्यार काळींग रुचीक बरें आसता, जर लेव आसत जाल्यार गोडयेक ...नी रुचीक बरें नासता. काळंगांक चड बियो आसप, हें एक रूचीक ...ळंगाचें लक्षण. ह्यो बियो आकारान ल्हान, रंगान काळ्यो आनी ...पट्यो आसतात. एकाद्र्या काळंगांत धवसार बियो आसत जाल्यार तें ...ळींग तन्नसार आसून रुचीक बरें नासतलें अशें समजुचें. काळंगांचो ...रप गोड, थंड, तानेक बरो आनी उत्तेजक आसता. काळंगां खाल्यार ...तूंक साफ जाता. ताच्या बियां पसून काडिल्लें तेल खावपाक वा दिव्या ...तीर वापरतात. गोंयांत ही पध्दत ना. काळंगांच्यो बियो पुश्टीक ...सतात.

गोंयांत काळंगां जानेवारींत रोयतात. पावसाळ्या मेरेन हें पीक ...तात. कारण फुलांचेर पावस पडत जाल्यार फुलां झडटात आनी वालीक ...ळ धरना. कांय वाठारांनी जून-जुलय म्हयन्यांतय काळंगां रोयतात. ...ची वाल जमनीरच पातळावन वाडयतात.

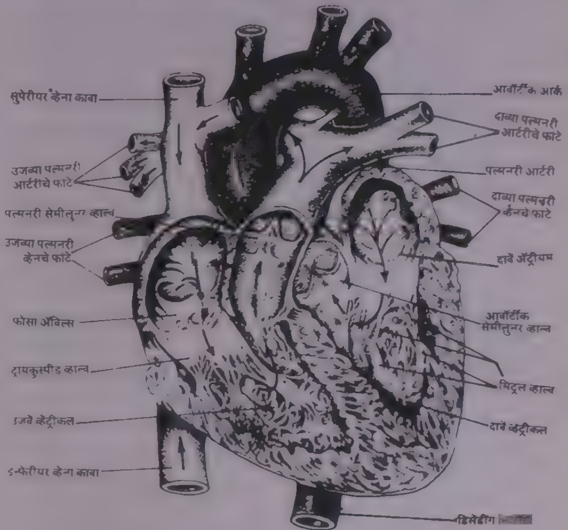
...काळंगाच्या १०० ग्रॅं. गरपाचें पृथक्करण अशें: उदक ९२ ग्रॅं. कार्बोहायड्रेट्स- ७ ग्रॅं. , फॉस्फरस- ७ मिग्रॅं., थायामीन- ०.०५ मिग्रॅं. ...ोटीन- १ ग्रॅं.. कॅल्शियम -७ मिग्रॅं., रिबोफ्लाविन - ०.०५ मिग्रॅं., 'क' ...जीवनसत्व- ६ मिग्रॅं., 'अ' जीवनसत्व- ५९९ आंतरराश्ट्रीय एकक

काळंगांच्यो कांय जाती अश्यो- साहेबी, काळें, सुरई, कलमी, कबरा, ...िंडा. सालीचो रंग, गरपाची रुच आनी फळांचो आकार हांचेवेल्यान ह्यो ...जाती वळखूंक येतात. तिंडा (दिलपसंद) ही काळंगांची एक जात ...वायव्य आनी उत्तर भारत, गुजरात, पंजाब आनी सिंध ह्या प्रदेशांनी ...मेळता. फळां पाचवीं आनी संत्रायेदीं आसतात. हांचो भाजी आनी ...लोणच्याखातीर वापर करतात.

...काळंगाक 'मर' हो रोग जाता. हो रोग सगळ्या जातीच्या काळंगांमदीं दिसून येता. तो फ्युजेरियम ऑक्सिस्पोरम (निव्हेयम) ह्या ...चित्याक लागून जाता. ह्या रोगाचो प्रसार बियांपसून जाता. ह्या रोगाक ...लागून काळंगांचे रोंप सुकून मरता. 'डिंकया' हो रोग मायकोस्फिरीला मेलोनीम ह्या चित्याक लागून जाता. बीजदल आनी पानांचेर ह्या रोगान ...चिता पडटा. कांडाचे मदले कातींतल्यान दिकासारको पदार्थ भायर सरूंक लागता आनी अशेतरेन वाल मरता. 'करपा' हो रोग कोलेटॉट्रिकम लॅजेनिरियम ह्या चित्याक लागून जाता. ह्या रोगाची लागण जाल्यार पानांचेर आनी फळांचेर काळे दाग पडटात. हो रोग निवळावपाखातीर चितो मारपी वखद वापरतात. 'मावा' जातीच्यो किडी काळंगाक, म्हणजे फळांक तोपतात. देखून तांकां मारपाखातीर मॅलॅथिऑन वा फॉलिडॉलचे फवारे मारतात.

कों. वि. सं. मं.

काळीज: काळीज हो कुडींतलो एक जैव (Vital) अवयव. ह्या अवयवावरवीं कुडींतल्या सगळ्या अवयवांक आनी भागांक रगताची पुरवण जाता. काळीज छातयेच्या वयल्या भागांत दावेवटेन आसता पूण कांय जाणांचे बाबतींत तें उजवे वटेन आसूंक शकता. ताचो आकार लांब आसता आनी ताचो आवांठ आमचे मुठीयेदो आसता. काळीज म्हळ्यार एक प्रकारचो स्नायू (muscle) आसून ताची घडण हेर स्नायूंपरस वेगळी आसता. ह्या स्नायूंच्यो पेशी (cells) एकामेकांक जोडिल्ल्यो आसतात. अशे दुसऱ्या खंयच्याय स्नायूंचे बाबतीत घडना. इतलेंच न्हय, तर काळजाच्या स्नायूच्या पेशीचे खाशेलपण म्हळ्यार त्यो एकसारक्यो आपोआप आनी एकाच बरोबर आकुंचित जातात. हाका लयबध्द आकुंचन (ehythmic contraction) अशें म्हण्टात. फकत रगता-पुरवण जाय तशी चालू उरली ना जाल्यार काळीज ताबडतोब बंद पडटा.

काळजाची घडण भुरगें आवयच्या पोटांत आसतना म्हळ्यार सादारण ६ ते ८ सप्तकांचेर सुरू जाता. ताका लागून ह्या काळांत हुरहुऱ्यासारकें दुयेंस जायत जाल्यार काळजाचे जल्मजात दोश भुरग्याक जाल्ले दिसून येतात. काळजाचे चार भाग आसतात. वयले वटेन दोन आनी सकयले वटेन दोन. वयल्या भागाक अलिंद (atrium) अशें म्हण्टात तर सकयल्या भागाक निलय (ventricles) अशें म्हण्टात. काळजाचे वयले उजवे वटेन उजवें अलिंद (right atrium) तर ताचे सकयले वटेन उजवें निलय (right ventricle) आसता आनी दावे वयले वटेन दावें अलिंद (left atrium) अशी ठेवण आसता. उजवें अलिंद आनी दावें अलिंद हांचेमदीं 'पड्डो' (septum) आसता. तशेंच उजवें आनी दावें निलय हांचेयमदीं एक प्रकारचो पड्डो आसता. ताका लागून अलिंदाचेभितर आनी निलयांचेभितर रगत घोळूंक पावना. उजवें अलिंद आनी उजवें निलय हांचेभितर एक झडप (valve) आसता. तिका त्रिदली झडप (tricuspid valve) अशें म्हण्टात. दावें निलय आनी दावें अलिंद हांचेभितरुय तसलोच झडप आसता आनी तिका द्विदली झडप (mitral valve) अशें

म्हण्टात.

कुडींतलें सगळ्या भागांतलें रगत शिरांतल्यान (veins) उजव्या अलिंदांत पावता. हें रगत अशुध्द आसून तातूंत कमी प्रमाणांत ऑक्सिजन आसता. उजव्या अलिंदांतल्यान हें रगत उजव्या निलयांत त्रिदली झडपेंतल्यान वता. उजव्या निलयांतल्यान रगत शुध्द वा बऱ्या प्रमाणांत ऑक्सिजन आशिल्लें जावपाखातीर फुफ्फुसांत वता; ते शिरेंतल्यान हें रगत उजव्या निलयांतल्यान भायर सरता. हे शिरेक फुफ्फुस धमनी (pulmonary artery) अशे म्हण्टात. उजवें निलय आनी फुफ्फुस धमनी हांचेभितर जी झडप आसता तिका फुफ्फुसप्रकांड झडप (pulmonary valve) अशें म्हण्टात. झडपेचें काम म्हळ्यार रगताचो प्रवाह एकेच वटेन दवरपाचें; ताका लागून झडपेंतल्यान जें रगत फुडें वता, ताका परत फाटल्यान सरूंक मेळना. फुफ्फुसांत रगत पावतकच तातूंतलो कार्बन डाय-ऑक्साइड मेकळो जावन उस्वासांतल्यान भायर सरता आनी स्वासावरवीं भितर गेल्लो ऑक्सिजन रगतांत भरसता आनी रगत शुध्द करता.

अशे तरेन शुध्द जाल्लें रगत फुफ्फुसांतल्या शिरांतल्यान दाव्या अलिंदांत पावता आनी थंयच्यान तें द्विदल झडपेंतल्यान दाव्या निलयांत वता.

दावें निलय हो काळजाचो मुखेल भाग आशिल्ल्यान ह्या भागाचे स्नायू हेर भागांपरस चड जाड आसतात. दावें निलय हो खण (chamber) शुध्द जाल्लें रगत, कुडींतल्या सगळ्या अवयवांक आनी भागांक पावयता. जी शीर दाव्या निलयांतल्यान शुध्द रगत व्हरता, तिका 'महाधमनी' (aorta) अशें म्हण्टात. तेचपरी दावें निलय आनी 'महाधमनी' हांचेमदीं जी झडप आसता तिका महाधमनी झडप (aortic valve) अशें म्हण्टात.

काळजाचें आकुंचन- शिथिलता करपाचो आवेग काळजाच्या उजव्या अलिंदांत तयार जाता, थंयच्यान तो दोनूय निलयांत एका वेगळे तरेच्या मज्जातंतूंतल्यान तशेंच काळजाच्या स्नायूंतल्यान पावता. ताका लागून दोनूय अलिंदां पयलीं आकुंचित जातात आनी ताच्या फाटोफाट दोनूय निलयां आकुंचित जातात. आकुंचन जावप आनी शिथिल जावप हे क्रियेक काळजाची 'धडधड' (ठोके) अशें म्हण्टात. काळजाचे ठोके भुरगें पोटांत दोन म्हयन्याचें आसतना पडपाक सुरवात जाता; हे ठोके दीसरात, वर्सांचीं वर्सां, एकसारके थांबनासतना अखेरमेरेन चालू उरतात. सामक्या भुरगेपणांत दर मिनटाक १०० ते १२० जाल्यार जाण्टेपणांत दर मिनटाक ६० ते ९० हेचप्रमाण पडत रावतात आनी हे ठोके नकळत, मनशाच्या स्वताच्या ताब्याभायर पडत रावतात.

काळजाच्यो पीडाः काळजाच्यो पीडा दोन तरांच्यो आसतात. जल्मजात (congenital) आनी जल्मा उपरांतच्यो (acquired). जे रोग जल्मताच दिश्टी पडटात तातूंतय दोन तरा आसतात. जल्मासावन अशुध्द रगत आंगांत खेळटा अश्यो कांय पीडा आसतात आनी ताका लागून असल्या भुरग्यांचे ओंठ, जीब, बोटां निळीं पडटात. हाका जल्मजात नीलमय काळजाचे रोग (congenital cyanotic heart diseases) अशें म्हण्टात. दुसरे तरेच्यो पीडा अश्यो आसतात तातूंत भुरग्याचें रगत शुध्द आसता, पूण काळीज वा काळजाच्या खंयचेय एके शीरेची वा भागाची घडण सारकी नासता. असल्या रोगांक 'जल्मजात अनीलमय काळजाचे रोग' (congenital acyanotic heart diseases) अशें म्हण्टात.

'नीलमय काळजाचो रोग' वा 'नील नवजात भुरगें' (cyanotic heart diseases) वा blue babies) हाचें एक उदाहरण म्हळ्यार फॅलोची चतुःगुत्री (Fallot's tetralogy). हे पीडेंत दोनूय निलयांमदीं बुराक आसता आनी महाधमनी (aorta), जी दाव्या निलयांतल्यान येवपाची ती उजव्या निलयाक जोडिल्ली आसता. हाका लागून उजव्या निलयांतलें अशुध्द रगत फुफ्फुस सोडून चडशें हेर भागांत घोळटा.

अनीलमय काळजाचे रोग (acyanotic heart diseases) म्हळ्यार शुध्द रगत आसून जाका जल्मजात काळजाचो दोश आसता, तें दुयेंस. ताचें उदाहरण म्हळ्यार अलिंद पट दोश (atrial septal defect) म्हळ्यार दोनूय अलिंदांभितर बुराक आसप आनी दुसरें उदाहरण म्हळ्यार 'निलय पट दोश' (ventricular septal defect) म्हळ्यार दोनूय निलयांच्या मदल्या पड्ड्याक बुराक आसप. असल्या पीडांक 'काळजांत बुराक' (hole in the heart) अशें म्हण्टात.

नीलमय जल्मजात काळजांचे रोग (cyanotic congenital disease) हाका खास अशें कारण नासता. पूण आवयक गुरवारपणाच्या पयल्या तीन म्हयन्यांत हुरहुऱ्यासारके वा German Measles सारके रोग जा जाल्यार, ताचो परिणाम भुरग्याचेर जावन काळजाचे घडणेंत 'अलिंद पट दोश' वा 'निलय पट दोश' असले दोश जावं येतात.

जल्मताच आसपी काळजाच्यो सगळ्यो पीडा हांचीं लक्षणां सारकींचशीं आसतात. असल्या भुरग्यांची वाड सारकी जायना. तांका खरस येता, तांचे छातयेंत परत परत थंडी जाता. जेन्ना अशुध्द रगत आंगांत घोळटा तेन्ना त्या भुरग्यांचे ओंठ, बोटां निळीं आसतात आनी तांच्या काळजांत सदांच ठोक्यांवांगडा आनीक वेगळे आवाज आयकूंक येतात. हांकां 'मर्मर्' (Murmurs) अशें म्हण्टात. हांचेवेल्यान दोश कसलो आसूं येता, हाचें निदान सादारणपणान कळटा. पूण हें निदान, छातयेचें क्ष-किरण चित्र (X-Ray), हृदस्पंदलेख (Cardiogram) आनी हृदध्वनिचित्र (Echo-Cardiography) हें सगळें केल्याबगर पक्कें जायना.

काळजाच्या जल्मजात पीडांचेर उपचार करूंक मेळटाच अशें ना. जेन्ना पीडा चड गंभीर तरेची आसता, तेन्ना भुरगें कांय दीस वा कांय म्हयने जियेता. अशें भुरगें व्हड जाता, तशें ते पीडेचें सारकें निदान करून, तेप्रमाण उपचार करप शक्य जाता. हें करपाक फाळपाची (operation) गरज लागता. 'काळजांतलो बुराक' (hole in the heart) असल्यो पीडा फाळप केल्यार सामक्यो बऱ्यो जावं येतात, पूण फॅलोच्या (Fallot's) नीलमय (cyanotic) पीडा फाळप करून फकत आटापांत दवरूं येता.

जल्माउपरांत जावपी काळजाच्यो पीडा जायत्या तरांच्यो आसतात आनी चड करून पिरायेप्रमाण त्यो पीडा, त्या त्या वेळार दिश्टी पडटात. ल्हान पिरायेंत चड करून 'संधिवाती काळजाचो रोग' (rheumatic heart disease) तर जाण्टेपणांत काळजाचो झटको (attack), रक्तदाबाक लागून जावपी काळजाच्यो पीडा, वा फुफ्फुसां पेड्ड्यार जावन जावपी काळजाच्यो पीडा वा काळजाचो स्नायू पेड्ड्यार जावन ताका लागून जावपी पीडा अशे तरेतरेचे रोग जातात.

गोंयांत ह्यो सगळ्यो काळजाच्यो पीडा दिसून येतात. पूण तांचेभितर चड दिसतात त्यो रक्तदाबापसून (blood pressure) जावपी पीडा. 'हार्ट ॲटॅक' (heart attack) हें दुयेंस हिंदुस्थानांतल्या हेर शारांप्रमाण गोंयांतूय चड प्रमाणांत दिसून येता. रक्तदाब आनी हार्ट-ॲटॅक हीं दोनूय दुयेंसां सादारणपणान तणावग्रस्त अशा नागरी वाठारांत (urban-civilized) दिसून येतात. हाचें कारण सोदून काडपाखातीर संशोधन चालू आसा.

संधीवाती काळजाची पीडा (rheumatic heart disease) ही पीडा काळजाची झडप इबाडटा. हे पीडेची सुरवात पिरायेच्या पयल्या ... वर्सांत जाता. भिण्णांचो त्रास सगळ्या भुरग्यांक जाता. पूण कांय भुरग्यांक भिण्णांचो त्रास चड जातकच, एका म्हयन्यांभितर संधी दुखूंक जोर येवंक लागता. हाचें रोखडेंच निदान जायना जायल्यार आनी उपचार जालोना जाल्यार हो रोग काळजाच्या झडपेंत (valve) पावता आनी ताका लागून कांय वर्सां उपरांत झडप एक तर सामकीच उगडना वा सारकी बंद जायना. खरस येवप हें ह्या रोगाचें मुखेल लक्षण. फाळप (operation) करून इबाडिल्ल्या झडपाचेर उपाय करप हो एकूच मार्ग हे पीडेंत शक्य आसता. वखदांनी झडप सारकी जायना, फकत खरस मात्शी कमी जाता.

काळजाचो ॲटॅक जे पीडेपसून जाता ताका atherosclerosis अशें म्हण्टात. हो रोग आंगांतल्या सगळ्या धमनींक (arteries) जाता. धमनींच्या भितर चरबीचे फोड रेबन तातूंतल्यान रगत वचपाक आडखळ

... काळजाच्या शिरांक हो रोग जातकच, काळजाक जाय तितलें ...पावना आनी ताका लागून छातयेंत दुखूंक लागता. ह्या लक्षणांक ...ल (angina) अशें म्हण्टात. जेन्ना शिरेंतल्यान रगत वचपाचें सामकेंच ...ाता, तेन्ना चड दुखूंक लागता, घाम येता आनी रक्तदाब (blood ...ssure) देंवता वा चडटा. हाकाच 'काळजाचो ॲटॅक' अशें म्हण्टात. ...डा चड घातक आशिल्ल्यान, हाचेर सुरवातीचो उपचार हॉस्पिटलांत ...ो बरो आसता. पयल्या कांय वरांत थोडीशीं वखदां शिरांतल्यान ... जाल्यार शिरांतली आडखळ वचूंक शकता; ताचे उपरांत रोगी ...ान वखदां घेत रावचीं पडटात. हालींच्या काळांत फाळप ...eration) करून ज्या शिरांक आडखळ आसता त्या त्या जाग्यार नव्यो ... बसोवन रगताची पुरवण वाडोवप शक्य जाता. ह्या फाळपाक ...eration) 'उपमार्ग शस्त्रक्रिया' (by-pass surgery) अशें म्हण्टात. हाचे ...रांत १० वर्सां तरी कसलोच त्रास जायना.

रक्तदाब (blood pressure) ही चड करून जाण्टेपणांतली पीडा. पूण ... वेळा ही पीडा भुरग्यांक पसून आसपाची शक्यता आसा. हे पीडेचें ...ल कारण म्हळ्यार मुत्राशयाचे रोग. भुरगेपणांत मुत्राशयाचे रोग ...ephritis) जायत जाल्यार हाचेपसून मागीर रक्तदाब (pressure) वाडूंक ...ता. जाण्टेपणांत मुत्राशयाचे रोग खूब तरांचे आसूंक शकतात आनी ...यत्या वेळा तांचेपसून रक्तदाब (blood pressure) वाडटा. पूण ...ारणपणान रक्तदाबाचें (blood pressure) कारण सोदून काडप कठीण.

रक्तदाबापसून जावपी काळजाचे पीडेक सुरवातीक कांयच लक्षणां ...सतात. एकाद्रया वेळार तकली उसळप, जड जावप वा धुंवळ येवप ...शे प्रकार जावं येतात. चड वर्सां अतिरक्तदाब आसतकच काळीज ल्हव ...व व्हड जावपाक लागता. तशें जातकच 'काळजाचो ॲटॅक' येवं येता ... फकत खरस येवं येता. अतिरक्तदाबाचेर उपचार म्हळ्यार मीठ कमी ...ावप आनी वखदां घेवन रक्तदाब आटापांत दवरप. रक्तदाब जर ...ारको दवरलो जाल्यार मेंदवाचो ॲटॅक वा काळीज व्हड जावपाचो वा ...ॅटॅक येवपाचो संभव कमी आसता.

काळजाच्या उजव्या निलयांतल्यान रगत फुफ्फुसांत वता. जायते ...फुसाचे रोग, चड वर्सां तिगून उरतकच फुफ्फुसांतल्यो शिरो घट ...ातात; ताका लागून उजव्या निलयाचेर ताण पडटा आनी तें वाडूंक ...ागता. त्याच वांगडा फुफ्फुसां इबाडिल्ल्यान रगतांत ऑक्सिजन घेवन कार्बन डाय-ऑक्साइड भायर उडोवपाचें काम जें फुफ्फुस करतात, तातूंत आडखळ जाता. रगतांत ऑक्सिजनचें प्रमाण कमी जावन कार्बन डाय-ऑक्साइडचे प्रमाण वाडुनूय उजव्या निलयाचेर ताण पडटा आनी ह्याच कारणाक लागून तें वाडत वता. निमाणें ताचो आकार वाडून वाडून तें अकार्यक्षम जाता. हाका 'कोर पुलमोनाली' (Cor Pulmonale) आनी 'अतिरक्तसंचयी हृदय अकार्यक्षमता' (Congestive Heart Failure) अशें म्हण्टात. हाचेर उपाय म्हळ्यार पयलीं फुफ्फुसां इबाडप जाता तितलें कमी करप आनी ताचेर वखदांचो उपेग करप. ताचेभायर हृदय अकार्यक्षमतेचेरूय (heart failure) वखदां दिवप आसताच.

...ट-ॲटॅक, अतिरक्तदाब, कोर पुलमोनाली ह्या काळजाच्या तीन पीडांचेर विडी, सिगरेटचो चड वायट परिणाम जाता. जायत्या वेळा ...ट-ॲटॅक' आनी 'कोर पुलमोनाली' हीं काळजाचीं दुयेंसां सिगरेट, ...डयेक लागूनूच जातात. एकाद्रया वेळा काळजाच्या स्नायूची पीडा ...येता. हे पीडेक कारण अशें आसना. तातूंत एक तर काळजाचो स्नायू वाडून दाट जाता वा पातळूय जावंक शकता. पूण निमाणें काळीज व्हड जावंक लागता आनी तें अकार्यक्षम जाता. असले स्नायूचे पीडेक 'कार्डियोमायोपाथी' (Cardio-Myopathy) अशें म्हण्टात. हे पिडेचेर खास ...शे उपचार नात, पूण हृदय अकार्यक्षमतेचेर (Heart Failure) जीं वखदां वापरतात त्याच वखदांचो उपेग हांगाय जाता.

- डॉ. जी. के. सालेलकार

काळोखे, गणपत पांडुरंगः (जल्मः १८८०, बिठोण-बाखेस). मनशाचे भलायके संबंदी लिखाण करपी आदले मुस्तींतलो गोंयकार लेखक. ताणें मुळावें शिक्षण गोंयांत घेतलें आनी फुडलें शिक्षण घेवंक तो मुंबय गेलो. थंय ताणें आयुर्वेदिक पध्दतीचें वैजकी शिक्षण दिवपी पोपट त्रभुराम आयागल कॉलेजींत प्रवेश घेतलो. १९१० वर्साच्या सुमाराक तो हे कॉलेजींतल्यान वैजकी शास्त्रांत पदवीधर जालो. उपरांत मुंबय तो स्वतंत्र वैजकी वेवसाय करूंक लागलो.

१९११ वर्सा सावन ताणें लिखाण सुरू केलें. ह्या वर्सा 'अग्निमांद्य' (Dyspepsia) ह्या विशयाचेर १२५ पानांचें पयलें पुस्तक ताणें बरयलें. उपरांत १९३४ वर्सामेरेन ताणें भलायकेचेर आनीक तेरा पुस्तकां बरयलीं, 'रोगजंतु' 'रोगोत्पादक प्राणी', 'अशक्त', 'क्षयरोग', 'फिरंगरोग', 'विद्यार्थ्यांचे आरोग्य', 'दातांचे आरोग्य', 'सार्वजनिक आरोग्य', 'स्त्रियांचे आरोग्य' हीं ताच्या कांय पुस्तिकांचीं आनी पुस्तकांचीं नांवां आसात. पूण ताणें बरयल्लें सगळयांत म्हत्त्वाचें पुस्तक म्हळ्यार 'विषमज्वर' ७०० पानांच्या तीन भागांत बरयल्ल्या ह्या ग्रंथांत 'विषमज्वर' हो रोग आनी ताचेवेलो उपाय हाचेविशीं पुराय माहिती विस्कटावन सांगल्या.

- कों. वि. सं. मं.

काँगोः काँगो प्रजासत्ताक. मध्य आफ्रिकेंतलें एक स्वतंत्र राष्ट्र. क्षेत्रफळ ३,४२,००० चौ. किमी. लोकसंख्याः २०,९७,००० (१९८६). अक्षवृत्तीय विस्तार सुमार ३° ४५' उत्तर ते ५° दक्षिण, रेखावृत्तीय विस्तार सुमार ११° उदेंत ते १८° ३०' उदेंत. दक्षिण- उत्तर अंतर सुमार ९४५ किमी. आनी उदेंत-अस्तंत अंतर सुमार ४२५ किमी. विषुववृत ह्या देशाच्या मदल्यान वता. हाचे उत्तरेवटेन कॅमरून आनी मध्य आफ्रिका प्रजासत्ताक, उदेंतेक आनी दक्षिणेक झायरे, नैर्ऋत्येक अंगोलाचो काबिंदा हो प्रांत, अस्तंतेक ॲटलांटिक म्हासागर आनी गाबाँ हो देश आसा. ह्या देशाक सुमार १५० किमी. लांबायेची दयदिग लाबल्या.

भूंयवर्णनः हो देश म्हळ्यार काँगो न्हंयच्या व्हडल्या देगणाचोच एक वांटो जावन आसा. उबांगी-काँगो हे न्हंयच्या देगांवयल्या मळांच्या वाठारांतल्यान मोटाबा, लीक्वाला, सँग्गा, आलीमा ह्यो न्हंयो व्हांवतात. ह्या न्हंयांचे फांटे बरेचकडेन एकामेकांक मेळटात आनी पर्यून पयसावतात. हे गजालीक लागून हांगा बरेच चिखलाचे वाठार निर्माण जाल्यात. क्वीलू ही न्हंय क्रिस्टल पर्वतांतल्यान व्हांवत येत सुमार ३२५ किमी. चें अंतर सोपोवन ॲटलांटिक म्हासागराक मेळटा. तिका दक्षिणेवटेंतल्यान नियारी ही न्हंय मेळटा. नियारीचेर बरेच धबधबे आसात.

हवामान, बनस्पत आनी मोनजातः हो देश विषुववृत्ताच्या दोनूय वटांनी सुमार ५° पातळिल्लो आशिल्ल्यान हांगाचें हवामान उश्ण आसता. वर्सुकी सरासरी तापमान २०° से. ते ३०° से. आसता. वर्सुकी सरासरी पावस २०० सेंमी. ते २५० सेंमी. मेरेन पडटा. तांतल्या तातूंत जानेवारी ते मार्च आनी जून ते सप्टेंबर हे म्हयने उण्या पावसाचे आसतात.

विषुववृत्तालागीं जावपी दाट रानां ह्या देशांत आसात. कांय वाठारांनी गच्च रानांक लागून सूर्याचो उजवाड लेगीत जमनीमेरेन पावना. ऊंच रूख आनी वालींवांगडा गच्च झोंपाय हांगा आसात. सॅव्हाना प्रकारचें तण बाटेके ह्या रेंवेच्या पठाराचेर, नियारी देगणांत आनी दर्यादेगांवयल्या कांय वाठारांनी सांपडटा.

रानांनी गोरिला, चिपँझी, हेर तरेकवार माकडां, सोरोप, सुकणीं ह्या सारकी मोनजात आसा. रानां आनी तणांचे वाठार हांचेमदल्या प्रदेशांनी रानवटी हती, म्हशी, ओकापी, तरस, चित्ते ह्या सारके प्राणी आसात. न्हयांतल्यान मानगीं, हिप्पोपोटॅमस आनी हेर उदकांतली मोनजात आसा. ह्या देशांत शिंव मात उण्याच प्रमाणांत दिसून येतात.

इतिहासः ह्या देशांतले पिग्मी लोक उबांगी न्हंयच्या वाठारांतल्यान हांगा आयल्यात आसूंये अशें जाणकारांचें म्हणणें आसा. पंदराव्या शतमानांत काँगो लोक हांगा आयले. टेके जमातीच्या लोकांनी स्टॅन्लीपूल वाठारांत राबितो केल्लो. इशान्येवटेन म्बोची लोक आशिल्ले. ते गांवां

भोंवतणी वंयो बांदून रावताले. लीक्वाला आनी सँग्गा न्हंयांच्या चिखलाच्या वाठारांनी पिग्मी लोक रावताले. ह्या सगळ्या जमातींची ल्हान व्हड राज्यां आशिल्लीं. पूण पंदराव्या शतमानामेरेन संवसारांतल्या हेर लोकांक हांची कांयच म्हायती नाशिल्ली. पोर्तुगेज भोंवडेकार काउं दियोगु हाणें १४८२ त काँगो न्हंयच्या वाठाराचो सोद लायलो. ताचे उपरांत अठराव्या शतमानांत दर्यादिगेलागच्या राज्यांत किरिस्तांव धर्माचो प्रसार जालो. दर्यादिगांवयल्या काबिंदा, लोआंगो आनी मायूबा ह्या बंदरांतल्यान गुलामांचो वेपार चलतालो. हांगाचीं राज्यां गुलामांचे बदलेक तुबकां आनी लुंग्यो घेतालीं. १९ व्या शतमानांत गुलामांच्या वेपाराचेर बंदी आयली आनी दर्यादिगांवयल्या राज्यांचो शेक उणो जावन तीं काबार जालीं.

१८७७ त स्टॅन्ली हो भोंवडेकार काँगो न्हंयतल्यान स्टॅन्लीपूलामेरेन आयलो आनी देशाच्या भितरल्या वाठारांनी पावलो. १८७८ त पॅअर साव्होर्न्यां द ब्राझा हो ओगोवे न्हंयच्या मार्गांतल्यान भितरल्या वाठारांनी पावलो पूण थळाव्या लोकांनी ताका धांवडावन घालो. पूण १८८० तो पर्यून स्टॅन्लीपूल मेरेन आयलो आनी थंयच्या राजावांगडा कबलात करून ताणें तो वाठार फ्रांसाखातीर घेतलो. थंय ताणें ब्राझव्हिल शाराची थापणूक केली. फुडें ताणें आनीक भोंवडी करून लोआंगो आनी प्वँतन्वार ह्या शाराची थापणूक केली. १८९१ त फ्रेंच काँगोचे वसाहतीची थापणूक जाली. १९०३ त ते वसाहतीक काँगो हें नांव मेळ्ळें.

आफ्रिका खंडांच्या हेर वाठारांनीय फ्रेंचांच्यो वसाहती आशिल्ल्यो. ब्राझव्हिल हें शार तांची राजधानी जाली. ह्या देशाचेर पुरायपणान फ्रेंचांचो शेक चलूंक लागलो. दुसऱ्या म्हाझुजांत हांगाच्या फेलीक्स एबू ह्या फ्रेंच गव्हर्नर जनरलान काँगोतल्या लोकांचे फ्री फ्रेंच हे चळवळीक फाटबळ मेळयलें. इतले मजगतीं आफ्रिकेंत राश्ट्रवादी विचारांक पोसवण मेळूंक लागिल्ली. द गॉल हाणें गव्हर्नर जनरलावांगडा भासाभास करून १९४४ त ब्राझव्हिल हांगा फ्रांसाचे वसाहतीविशीं नवीं धोरणां मुखार दवरलीं. १९४६ त काँगो हो फ्रांसाचो दर्या पलतडचो वाठार अशें जाहीर जालें. तांच्या प्रतिनिधींक फ्रेंच पार्लमेंटांत सुवात मेळ्ळी आनी तांकां थळावी विधानसभा घडोवपाचे अधिकार मेळ्ळे. १९५८ त काँगोन फ्रेंच कम्युनिटींत स्वतंत्र स्वायत्त प्रजासत्ताक म्हूण रावपाची घोशणा केली. फुडें १५ ऑगस्ट १९६० त ह्या देशाक पुरायपणान स्वतंत्रताय मेळ्ळी.

स्वतंत्रतायेउपरांत रेखडोच काँगो संयुक्त राश्ट्रांचो वांगडी जालो. ह्याच सुमाराक हांगा अंतर्गत झगडीं जावंक लागिल्लीं. ब्राझव्हिल हांगाचे बसकेंत राश्ट्रीय क्रांती चळवळींतल्या (National Revolutionary Movement) वांगड्यांमदीं मतभेद जाले. जानेवारी १९६४ त राश्ट्रीय क्रांती चळवळीन आपलें संविधान जाहीर केल्लें, तातूंत सरकारापरस पक्ष व्हड अशें तत्त्व मानून घेतिल्लें. पंतप्रधान पास्काल लिसौब हाणें राजीनामो दिलो. पक्षांतल्या वादा उपरांत हांगा राजकी थीरपण येवंक बरेंच कठीण जालें. आफोंस मसांबा हो तात्पुरतो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९६४ तच काँगोचे रशिया आनी चीनाकडले संबंद वाडले. एका पक्षाचे साम्यवादी धर्तेचेर विज्ञानीक समाजवादी राज्य हांगा हाडपाचो आपलो हेत मसांबान जाहीर केलो.

४ सप्टेंबर १९६८ त मारॅन एन्गुआबी ह्या सैन्यांतल्या अधिकाऱ्यान बंड करून मसांबाक सत्तेवयल्यान काडून उडयलो आनी स्वता राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९७७ त एन्गुआबी हाचो खून जालो आनी कर्नल ह्योंबी ओपांगो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९७९ त ओपांगो हाणें राजीनामो दिलो आनी कर्नल डेनिस सासाउ एन्गेसाउ राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९८४ त जाल्ल्या वेंचणुकांनी पर्यून ताकाच लोकांनी राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो.

राज्यवेवस्थाः १९७९ च्या संविधानाप्रमाण राश्ट्राध्यक्ष हो देशाचो मुखेली आसा. 'पीपल्स नॅशनल ॲसेंब्ली' हें हांगाचे विधीमंडळ. ह्या

कोंगोलिज लेबर पार्टी हो एकूच अधिकृत राजकी पक्ष आसा. ल ॲसेंब्ली खातीर दर पांच वर्सांनी वेंचणुको जातात.

ळाव्या राजकारभाराची वेवस्था ९ प्रांत आनी ब्राझव्हिल ह्या ानीच्या खासा प्रातांतल्यान चलता. ह्या प्रांतांचें फुडें ४६ क्यांनी वांटे केल्यात.

र्थीक स्थिती: शेतवडीच्या मळार हांगा व्हडलेशें उत्पादन जायना. ी जमीन नापीक आसा. शेतवड पोरने पारंपारिक पध्दतीन करतात. वा, केळीं, कणंगां, मॅनिऑक हीं हांगाचीं मुखेल पीकां आसात. हे र लिंबाचे जातीचीं फळां, ताड, कोला, रबर, तंबाखू, कॉफी, को, मसमी भिकणां हांचेंय उत्पादन हांगा जाता. ल्हव ल्हव आर्विल्ले पध्दतीन पिकां काडपाचे यत्न चलल्यात. कापूस, साकर, तेलाच्यो ो हांच्या उत्पादनांत कांय प्रमाणांत सुदारणां जाल्या. रानां जरी बरींच ार जाल्यांत तरी ४०% परस चड वाठारांत रानां तिगून उरल्यांत. कडाची निर्यात जाल्ल्यान वेपाराक बरेंच पालव मेळटा.

मायूंबेचे देवतेचेर भांगराच्यो आनी हिऱ्याच्यो खणी आसात. म्व्हूती नी मिंडौली हांगा तांबें सांपडटा. ह्या वाठारांत शिशाच्योय बऱ्योच ठवणी आसात. फॉस्फेट आनी तेलाचें उत्पादन बरेंच आसा. हेर नेजांच्योय हांगा सांठवणी आसात. पूण येरादारीच्या अडचणींक लागून चो पुरायपणान उपेग जायना.

उद्येग धंद्याच्या मळार हांगा हालींच्याच वर्सांनी वावर जावंक लागला. मतेल, साकर, बीयर, शाबू सारक्या गजालींचे कारखाने हांगा आसात. यटन उद्येगांतल्यान देशाची अर्थीक स्थिती सुदारपाचे यत्न चालू ासात.

ह्या देशांत यंत्रां, विद्यूत उपकरणां, वाहनां, कपडो, रबर आनी ास्टिकच्यो वस्तू, रसायनां ह्या सारक्या गजालींची आयात करची डटा. आयात चडशी फ्रांस, ब्राझील, बेल्जियम, जपान, अमेरिका, ेदरलॅंड्स आनी इटली ह्या देशांतल्यान जाता.

निर्यात करपासारक्यो गजाली म्हळ्यार हिरे, पेट्रोलियम, कोको, तंबाखू, निर्यातीचे वेव्हार अमेरिका, इटली, स्पेन, फ्रांस, बेल्जियम, लक्सेंबर्ग ह्या देशालागीं जातात.

सी. एफ्. ए. फ्रँक हें हांगाचें अधिकृत चलन.

येरादरी आनी संचारण: १९८५ मेरेन ह्या देशांत ११,००० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले बरेच उणे रस्ते पक्के आसात. रेल्वेमार्गाची लांबाय १९८३ मेरेन ८०२ किमी. आशिल्ली. बरीच येरादारी न्हंय-मार्गांतल्यान जाता. काँगो आनी उबांगी ह्यो न्हंयो उदका येरादारीखातीर मोव उपेगाच्यो थारतात. पॉइंट नोयरे हें हांगाचें मुखेल बदर आसा. ताच्यावरवीं काँगोचो हेर देशांवांगडा वेपार चलता. हवाईमार्गाचेर येरादारी लिना-कोंगो हे संख्येवरवीं चलता. मायामाया हो ब्राझावीललागीं आशिल्लो विमानतळ आनी पॉइंट नोयरे हे हांगाचे आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. १९८५ मेरेन हांगासावन ४ दिसाळीं ...दाशाक येतालीं. सगळीं दिसाळीं फ्रेंच भाशेंतल्यान आसात आनी ...जगी मालकीचीं आसात. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणीचेर जावपी कार्यावळी फ्रेंच भाशेंतल्ल्यान जातात. बऱ्योच कार्यावळी फ्रांसासावन ...तरयतात. सरकाराचें बऱ्याच प्रमाणांत प्रसार माध्यमाचेर नियंत्रण आसा.

लोक आनी समाजजीवन: काँगोंतले चडशे लोक बांटू पंगडाचे आसात. तांच्यांत बऱ्योच जमाती आसात. हातूंतल्यो म्हत्वाच्यो म्हळ्यार कोंगो, बाटेके, म्बोची, सांघा, बान्गी, टेके आनी पिग्मी- बान्गी आनी टेके मध्य काँगोंत, कोंगो, ब्राझव्हिल आनी दक्षिण काँगोंत दर्यादिगेलागीं आनी पिग्मी लोक उत्तरेखटेनच्या रानांनी रावतात. हेर जाती सगळेकडेन पातळ्ळयात. हे जमातींमदले पिग्मी मोटवे आनी रानांनी रावपी आसात. हे लोक हेडगे आसतात आनी शिकार करून पोट भरतात. तांचो हेर जामतींकडेन संबंद आयिल्ल्यान भरसण जाल्ल्यो हेर जमाती निर्माण जाल्यात. तांकां 'पिग्मायड' म्हण्टात. पिग्मायड हे पिग्मींपरस मात्शे लांब आसतात.

बांटू लोकांचो रंग अस्तंतेवटेनच्या निग्रो लोकांपरस उजळ आसा. ते लांबायेन निग्रो लोकांपरस मोटवे आसात आनी तांचें नाक सरळ आसता. ओंठ्य निग्रो लोकांभशेन जाड नासतात. पूण सगळेच बांटू एकसारके नात. हांचो पूर्विल्लो धर्म म्हळ्यार सैम पूजा; पूण यूरोपीय पाद्रींनी तांकां किरिस्तांव केल्ले. १४९१ त काँगोच्या राजान किरिस्तांव धर्म आपणायलो आनी किरिस्तांवांचें हांगा प्रमाण वाडलें. पूण अजून पोरन्यो धर्मपध्दती आनी विधी हे लोक पाळटात.

लग्नाच्या वेळार चल्याच्या बापायन चलयेच्या बापायक हुंडो दिवंचो पडटा. शिकिल्ल्या तरनाट्याकय हुंडो दिवचो पडटा. ताका लागून बरेच तरणाटे शारांनी येवन कामां करतात आनी पैशे जमोवन मागीर लग्नां करतात. तांकां एकापरस चड बायलो करपाची मेकळीक आसता. हातूंतली एक मुखेल आसता, पूण सगळ्याच बायलांक एकसारकी वागणूक मेळटा. ह्या समाजांत बायलांची सुवात बरी आसा. दरेक बांटूक आपल्या समाजाचो अभिमान आसा. जादू, मंत्रतंत्र, करण्यो असल्या गजालींचेर ह्या लोकांचो बरोच विस्वास आसा.

हांगाचे सुमार ५३.९ % लोक रोमन कॅथलिक, २४.४% प्रॉटेस्टंट, १९.०% जडप्राणवादी (animists) आनी हेर २.७ % आसात.

विसाव्या शतमानासावन हांगा उदरगतीची सुलूस लागिल्ल्यान आनी शारांचें प्रमाण वाडिल्ल्यान समाज जीणेंत बरेच बदल घडल्यात. रानवट पध्दतीचें जिवीत जियोवपी हांगाचे लोक ल्हव ल्हव बदलत गेल्यात. काँगो देश कला आनी खेळ हांच्या मळार हेर आफ्रिकन देशांपरस मुखार आसा. तांची अनुवंशिक कला म्हळ्यार लांकडाचेर कोरांतिल्लें काम. कितल्याशाच जमातींनी रुपडीं, धर्मीक नृत्यांवेळार वापरपाच्यो आनी हेर कलाकृती करपी कलाकार आसात. अशा कलाकारांक मोवमानाची वागणूक मेळटा.

हालींच्या काळांत फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, बास्केटबॉल आनी ॲथलॅटिक्स हे खेळ बरेच लोकप्रिय जाल्यात.

शिक्षण: काँगोचें राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण २०% आसा. हांगा स ते सोळा वर्सांमेरेन पिरायेच्या विद्यार्थ्यांक शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी एकसारकें आसा. शिक्षणिक वर्स ऑक्टोबर ते जूनमेरेन चलता. शिक्षणाचें माध्यम फ्रेंच भाशेंतल्यान आसा. मुळावें, माध्यमिक आनी उच्च माध्यमिक अशें तीन पांवड्यावयलें तेरा वर्सांचें शाळेंतलें शिक्षण आसता.

शिक्षण मंत्रालयाचें शिक्षणाचेर नियंत्रण आसता. उंचेल्या पांवड्यावयलें शिक्षण दिवपाचो वावर ब्राझव्हिल हांगाच्या कोंगोलिज विश्वविद्यालयावरवीं जाता. हांगाचे बरेच विद्यार्थी, फ्रांस, अमेरिका, रुमानिया ह्या सारक्या देशांनी शिक्षण घेवपाखातीर वचून रावल्यात.

भाशा आनी साहित्य: बांटू पंगडांतल्यो बऱ्योच भाशा हांगाचे लोक वेव्हारांत वापरतात. तेभशेन नायजर काँगो पंगडांतल्योय बऱ्योच भाशा उपेगांत येतात. तांतल्यो कि- काँगो, ब-काँगो, एम्बोची भाशा; तशेंच सांघा आनी पिग्मी लोकांची भाशा चड प्रचारांत आसात. काँगोंत जमातीचें प्रमाण चड आशिल्ल्यान भाशांचेय प्रमाण बरेंच आसा. बरयल्या साहित्याची निकतीच उदरगत जावंक लागल्या. लोक साहित्य मात व्हडा प्रमाणांत आसा. हरशीं हेर सरकारी कामकाजाखातीर फ्रेंच भाशेचो आदार हांगाच्या लोकांक घेवंचो पडटा.

म्हत्वाचीं थळां: हांगाचीं म्हत्वाचीं थळां म्हळ्यार ब्राझव्हिल ही राजधानी आनी प्वॅंतन्वार, प्वॅंतन्वार हें एक बंदर आनी हालीं थंय तेलाचें उत्पादन सुरू जालां.

- कों. वि. सं. मं.

काँग्रेस, इंडियन नॅशनल:

भारतांतलो एक म्हत्वाचो राजकी पक्ष. ह्या पक्षाची स्थापणूक २८ डिसेंबर १८८५ ह्या दिसा मुंबय ॲलन ऑक्टेव्हिअन ह्यूम हाच्या यजमानपणाखाल जाली.

पक्ष स्थापणूके फाटलीं कारणां: ब्रिटीश राजवटीच्या जुलमी शेकाक लागून सादारण भारतीय मनीस उबगल्लो आनी ताका लागून हे

राजधटीआड असंतोश धगधगतालो. ह्या असंतोशाक संघटीत रूपांत एकवटीत करपाचो यत्न कांय राजकी संघटना, संस्था आनी परिशदो करताल्यो. ह्या संघटनांवरवीं राजकी सुदारणांची मागणी आनी जनतेची गाराणीं मांडपाचो यत्न जातालो. १८५१ त डॉ. राजेंद्रलाल मित्र, रामगोपाल घोष हांणी 'इंडियन असोसिएशन ऑफ बंगाल'ची स्थापणूक केली. पूण ती चड काळ तिगली ना. १८७६ त सुरेंद्रनाथ बानर्जीन 'इंडियन असोसिएशन ऑफ बँगॉल प्रेझिडेन्सी' ह्या नांवांन संस्थेची पर्थून निर्मणी केली. १८८१ त मद्रासांत महाजन सभेची स्थापणूक जाली. २६ ऑगस्ट १८५२ ह्या दिसा 'बॉम्बे असोसिएशन' हे संस्थेची स्थापणूक जगन्नाथ शंकरशेट, डॉ. भाऊ दाजी लाड हांणी केल्ली. कांय वर्सांनी तिचें कार्य बंद पडलें. ३१ जून १८८५ दिसा 'बॉम्बे प्रेझिडेन्सी असोसिएशन' ह्या नांवान तिची पर्थून स्थापणूक जाली. इंग्लंडांत दादाभाई नौरोजीन, फिरोझशाह मेहता, कां त्र्यं. तेलंग, बद्रुद्दीन तैय्यबजी ह्या आपल्या वांगड्यांक घेवन ईस्ट इंडिया असोसिएशन हे संस्थेची स्थापणूक केली. हे संस्थेक लागून ब्रिटीश जनतेची नदर भारतीय लोकांकडेन गेली.

काँग्रेसची थापणूकः वयल्यो संस्था योग्य मार्गांन आपल्यो चळवळी चलयताल्यो आसल्यो तरी तांचो आवांठ व्हड नासलो. तेखातीर जायते राष्ट्रीय फुडारी देशाखातीर एक अखंड राजनितीक संगठन घडोवपाक सोदनाले आनी तसो यत्नूय करताले. ब्रिटीश अधिकाऱ्यांमदीं ए. ओ. ह्यूम, व्हाईसरॉय लार्ड डफरीनसारके लोक भारतांत थळाव्या लोकांचें राज्य येवंचे, तांकां तांचे हक्क मेळचे ह्या मताचे आसले.

हेखातीर ए. ओ. ह्यूम सारक्या फुडाऱ्यांनी त्या काळांतले भारतीय फुडारी आनी विचारवंत हांच्या पालवान २८ डिसेंबर १८८५ ह्या दिसा मुंबयत 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस'ची स्थापणूक केली. काँग्रेसीचें पयलें अधिवेशन मुंबयंत गोवालिया टँक लागीं गोकुळदास तेजपाल संस्कृत पाठशाळेंत भरलें. हे सभेचो यजमान उमेशचंद्र बानर्जी आसलो. भारतांतले ७२ प्रतिनिधी हे परिशदेक हाजीर आसले. हातूंत फिरोजशहा मेहता, दादाभाई नौरोजी, डी. ई. वाच्छा, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, बद्रुद्दीन तैय्यबजी, रा. गो. भांडारकर, कां. त्र्यं. तेलंग, पी. आनंद चारलू, एस्. सुब्रह्मण्यम अय्यर, दिवाणबहादूर रघुनाथराव, केशव पिल्ले नारायणराव जी. चंदावरकर, गो. ग. आगरकर हांचो आस्पाव जाता.

इतिहासः काँग्रेसीच्या पयल्या अधिवेशनांत धर्मनिरपेक्षतायेच्या सुत्रावरवीं भारतांत एक राश्ट्रीयत्त्वाचें तत्त्व निर्मुपाचें काँग्रेसीन मानून घेतलें. ह्या अधिवेशनांत ज्यो हेर मागण्यो मान्य जाल्यो त्यो अशोः-

१. शासनयंत्रणेंत लोकांचे मागणेप्रमाण सुदारणा करप. २. इंग्लंडांतल्या ब्रिटीश रावजटीकडेन वैचारिक संपर्क सादप. ३. विधीमंडळांत लोकांनी वेंचून काडिल्ले वांगडी आसचे. ४. लश्करी खर्च कमी करचो. ५. सरकारांत उंचेल्या जागांचेर भारतीय लोकांक आस्पावन घेवचे आदी.

१८८६ वर्सा कलकत्ता अधिवेशनांत अध्यक्ष दादाभाई नौरोजीन वादावादीचे घुस्पटींत पडिल्ल्या समाजीक प्रस्नांत काँग्रेस घुस्पूंक सोदिना तशेंच ही संस्था शुध्द राजकी संघटना आसा अशें जाहीर केलें. ह्या उपरांत दर वर्सा डिसेंबराच्या म्हयन्यांत काँग्रेस पक्षाचें अधिवेशन देशाच्या विंगड विंगड भागांत भरूंक लागलें. सुर्वेक ही संघटना फकत ब्रिटीश सरकाराकडेन सवलतीच्यो मागण्यो करताली. अधिवेशनांत संमत जावपी थराव सरकाराकडेन धाडटाले. एकाद्रो वेळ संघटनेचें शिश्टमंडळय सरकाराकडेन भासाभास करपाक वतालें. सरकाराच्या धोरणाचेर सभ्य टिकाय जाताली. अर्ज विनवण्यांवरवीं भारतीयांक ब्रिटिशांकडल्यान राजकी हक्क मेळटले अशी तांची अपेक्षा आसली. १९०५ त व्हाईसरॉय लॉर्ड कर्झनान बंगालचे दोन कुडके केले. वयले घडणुकेक लागून काँग्रेसीचे ब्रिटिशांविशींचे कल्पनेक धक्को बसलो. लॉर्ड कर्झनाच्या ह्या धोरणाचो भारतानच न्हय तर ब्रिटीश खबरांपत्रांनी लेगीत निशेध केलो. काँग्रेसीन बंगालच्या दोनूय भागांत सुमार २००० भौशीक जमाती घडोवन हाडल्यो आनी ह्या निर्णयाक विरोध परगटायलो. हिंदू आनी मुसलमान ह्या वेळार ब्रिटिशांआड एकठांय आयले.

१९०६ त कलकत्ता हांगा काँग्रेसच्या अधिवेशनांत दादाभाई नौरोजीच्या यजमानपणाखाल एक थराव मांडलो. तातूंत स्वराज्याचे अधिकार क्रमान, राजकी सुदारणावरवीं कशे मेळोवप हाची वळेरी तया केली. देशांतली गरीबी आनी वळीद्र सोपोवंक लोकांनी स्वदेशी व्रताचें पालन करचें अशें आवाहन केलें. तेभायर अधिवेशनांतल्यो हेर येवजण्यो म्हळ्यारः

१. सरकाराचेर चेंपण हाडपाखातीर परदेशी म्हालाचेर खास करून ब्रिटीश म्हालाचेर बहिश्कार घालप २. सरकारी शिक्षण फकत सरकारी नोकर घडोवपी शिकप आशिल्ल्यान राष्ट्रीय शिक्षण दिवपी संस्थांची थापणूक करप आनी हेर.

स्वराज्य, स्वदेशी, बहिश्कार आनी राष्ट्रीय शिकप हीं चळवळीचीं चार मुखेल सुत्रां आसलीं. काँग्रेसीच्या नव्या सुशिक्षित पंगडाक हीं सुत्रां मान्य नासलीं. अशे तरेन तांचेमदीं खर मतभेद जावन, काँग्रेसींत नेमस्त (मवाळ) आनी जहाल (खर) अशे दोन पंगड जाले. ब्रिटिशांचे राजनितीचे विधायक मार्गान भारतीय लोकांचो प्रभाव पडूंक शकता अशें नेमस्त पंगडाचें मत आसलें. स्वराज्याची चळवळ बहिश्कार आनी कायदेभंगामेरेन पावल्याबगर गत्यंतर ना अशें लोकमान्य टिळक हाच्या पंगडाक दिसतालें. १९०७ वर्साच्या सुरत अधिवेशनांत दोनूय पंगडांत उक्ती फूट पडली.

ह्याच काळांत उदेंत बंगालचो नायब राज्यपाल बी. फुल्लर हाणें मुसलमान लोकांचो तेंको मेळोवपाखातीर काँग्रेस ही एक हिंदू संघटन आसा अशें जाहीर केलें. ताणें मुसलमान संस्थ्यांक आपलो पुराय पालव आनी फाटबळ दिलें. सुर्वेच्या काळांत काँग्रेसीचेर अशे खर आघात जाले.

१९०७ सावन १९१५ मेरेन काँग्रेसचें फुडारपण नेमस्त पंगडाकडेन उरलें. सरकारान ह्या काळांत जहाल पंगडाआड कडक कारवाय केली. टिळकाचेर राजद्रोहाचो आरोप दवरून स वर्सांची बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. सरकाराच्या ह्या अन्यायाआड खर आंदोलनां जालीं. निमणें १९११ त सरकारान 'बंगालची फाळणी' रद्द केली. ४ ऑगस्ट १९१४ वर्सा पयल्या संवसारीक म्हा-झुजाची सुरवात जाली. ह्या म्हाझुजाचें भांडवल करून ब्रिटीश सरकारान भौसाचेर जबर अत्याचार चालूच दवरले.

१९१६ त लखनौ अधिवेशनांत हिंदू-मुसलमान एकवटाचो प्रस्न घुस्पागोंदळाचो जाल्लो. टिळक ह्या अधिवेशनाक हाजीर आसलो. ह्या वेळार जहाल आनी नेमस्त हे दोनूय पंगड एकठांय आयले. हिंदू मुसलमान एकचाराची लखनौ कबलात दोनूय धर्माच्या फुडाऱ्यांमदीं टिळकाचे हजेरींत मानून घेतली. १९१७ त ॲनी बेझंट आनी लोकमान्य टिळक हांणी स्वराज्याचे चळवळीक नेट येवपाखातीर होम रुल लीगाची थापणूक केली.

काँग्रेस पक्षांत हो वेळ मेरेन पुराय स्वराज्य मागचें वा वसाहतीचें स्वराज्य मागचें हेविशीं मतभेद आसले. पयलें म्हाझूज सोंपतकच ब्रिटिशांनी मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड आयोग नेमलो. ह्या आयोगान ज्यो सुचोवण्यो केल्यो, ताचेर भारतीय फुडारी खोशी नासले. भारतीय भौस ह्या आयोगाच्या सुचोवण्यांक लागून खुबळत असो भंय दिशिल्ल्यान सरकारान रौलॅट आयोग नेमलो. रौलॅट आयोगाचे सुचोवण्यांप्रमाण दडपशाय करपाक मेळची म्हूण एक अधिनियम केलो आनी तो चालीक लावपाचो यत्न जालो.

महात्मा गांधीच्या रूपान, भारत सुटके चळवळीक एक तेजीश्ट फुडारपण ह्याच काळांत मेळ्ळें. सत्य, अहिंसा, त्याग आनी बलिदान ह्या तत्त्वांचेर आदारिल्ल्या नव्या सत्याग्रहाची दिक्षा ताणें भारतीयांक दिली. रौलॅट कायद्याक विरोध करपाक ही नवी नीत गांधीजीन आपणायली. तेखातीर तो देशभर भोंवलो आनी ताणें लोकांक सरकाराआड उबे केले. ३० मार्च १९१९ ह्या दिसा देशांतल्या चडशा भागांनी एक यशस्वी हरताळ जालो. १३ एप्रिल १९१९ ह्या दिसा पंजाबांत अमृतसर हांगा

जालियनवाला बागेत दडपशायेच्या कायद्याक विरोध करपाक एक व्हड सभा भरिल्ली. हे जमातीचेर जनरल डायर हाच्या हुकमावेल्यान अचकूळ गोळीबार जालो. हातूंत शेंकड्यांनी लोकांक जिवेशीं मारले. भारतभर ब्रिटिशांआड असंतोश वाडीक लागलो. ह्या सगळ्या घडणुकांचो परिणाम काँग्रेसीचेर जायत रावलो. १९२० नागपूरांत काँग्रेसचें अधिवेशन भरलें. तातूंत असहकार आंदोलनाचो थाराव बहुमतान मानून घेतलो. ह्या आंदोलनांत लाखांनी शिकपी मुरग्यांनी वांटो घेतलो. हजारांनी लोकांनी सरकारी नोकऱ्यो सोडल्यो. वकिलांनी वकिली सोडली. लाखांनी लोक बंदखणींत पडले. हें आंदोलन दोन वर्सां चल्लें.

ह्या आंदोलनाचो नेट देंवलो, तेन्ना एका पंगडान विधिमंडळांत भितर सरून काँग्रेसीचें कार्य करचें अशें थारायलें. ह्या पंगडांत चित्तरंजन दास, मोतीलाल नेहरू, न. चिं. केळकर हे फुडारी आसले. तांणी काँग्रेसीभितर रावून 'स्वराज्यपक्ष' ह्या नांवान विधिमंडळाच्यो वेंचणुको लडयल्यो. पूण म. गांधीचे समर्थक विधिमंडळाचेर बहिश्कार घालचो ह्या मताचे आसले. फुडें हो पक्ष विसर्जीत जालो आनी काँग्रेस पक्षाचे वतीन काम करपाक लागलो. १९२४ ते १९२९ मेरेन गांधीवादी समर्थक विधायक कार्यांत घुसून पडिल्ले आनी तांच्या आंदोलनाचो नेटय देंविल्लो. १९२७ वर्सा मद्रास अधिवेशनांत पुराय स्वातंत्र्याची मागणी करपी एक थाराव मानून घेतलो. ह्याच काळांत ब्रिटीश सरकारान शासन सिध्दान्त भारताच्या कितल्या आंवाठाभितर लावं येतात हाचो विचार करपाखातीर सायमन कमिशन नेमलें. हे गजालीचो काँग्रेसीन खर विरोध केलो. ३ फेब्रुवारी १९२८ दिसा सायमन कमिशन मुंबय शारांत पावलें. ह्या वेळार लाला लजपतरायाच्या फुडारपणाखाल काँग्रेसीन 'सायमन परत वचात' म्हूण उलो दिलो आनी व्हड निदर्शनां घडोवन हाडलीं. ह्या निदर्शनांवेळार पोलिसांवांगडा जाल्ले घुस्पटींत लाला लजपतराय हाका बरेच मार बसलो आनी तातुंतूच तो सोंपलो.

१९२९ त लाहोरांत, काँग्रेसीन पुराय स्वातंत्र्याची घोशणा केली. ह्या वेळार पंडित जवाहरलाल नेहरू काँग्रेसीच्या अध्यक्षपदाचेर आसलो. काँग्रेसीचे हे घोशणेन काँग्रेसीचो मूळ उद्देश बदल्लो. तेचपरी ब्रिटीश सरकार भारतांतल्यान सदांखातीर वचची हे मागणेक नेट आयलो. १६ फेब्रुवारी १९३० ह्या दिसा काँग्रेस कार्यकारिणीची बसका जाली. तातूंत महात्मा गांधीच्या फुडारपणाखाल सविनय कायदे-भंगाची चळवळ करपाचो थाराव मानून घेतलो. २१ मार्च १९३० ह्या दिसा अहमदाबाद हांगा अखिल भारतीय काँग्रेसची बसका जाली. हे बसकेंत ह्या थारावाक मान्यताय मेळ्ळी. ह्या दिसा म. गांधीची नामनेची 'दांडीयात्रा' सुरू जाली. ही यात्रा साबरमतीसावन सुरू जाली आनी दांडी गांवांत सोंपली. गांधीजीन ६ एप्रिल १९३० दिसा दर्यादिगेवेलें मीठ उखलून, सरकाराच्या मीठ कायद्याचो भंग केलो. ९ एप्रिलाक गांधीजीन थळाव्या लोकांक मीठ कायद्याक विरोध करून मीठाचें उत्पादन करचें अशें मागलें. ह्या उपरांत पुराय देशांत मीठ कायद्याचो भंग, सोरो आनी परदेशी लुगटांचेर बहिश्कार, दुकानांमुखार धरणें ह्या सारक्यो कार्यावळी घडपाक लागल्यो. निमणें ब्रिटीश सरकारान आपली नीत सोडली आनी जायत्या काँग्रेस फुडाऱ्यांक बंदखणींतल्यान सोडले.

ब्रिटीश सरकार एकेवटेन लोकाचेर चेंपण हाडटाले तर दुसरेवटेन मनधरणेच्यो गजाली करताले. सर तेजबहादूर सप्रू आनी डॉ. जयकर हांच्या यत्नांक लागून सरकारान भासाभास करपाचें मान्य केलें. तांणी व्हायसरॉय आनी गांधीजीवांगडा तशेंच हेर काँग्रेस फुडाऱ्यांकडेन हेविशीं भासाभास केलीं. पूण भासाभाशेक यश मेळ्ळें ना. ह्या वेळार सगळे काँग्रेस फुडारी बंदखणींत आसले. पयलीं गोलमेज परिशद काँग्रेसीन वांटो घेनासतना सोंपली. २६ जानेवारी १९३१ दिसा गांधीजी आनी हेर फुडाऱ्यांनी काँग्रेस कार्यकारी समितीच्या वांगड्यांक सोडले. उपरांत समझोत्याखातीर भासाभासेक सुरवात जाली. ४ मार्च १९३१ ह्या दिसा गांधी आर्विन कबलात जाली. मार्च म्हयन्यांतूच कराचींत काँग्रेसीचें वर्सुकी अधिवेशन जालें. ह्या अधिवेशनांत मुळावे अधिकार आनी राश्ट्रीय अर्थीक धोरणाविशीं थाराव मांडले. सरदार वल्लभभाई पटेल ह्या वेळार काँग्रेसीचो अध्यक्ष आसलो.

गांधी-आर्विन कबलात जरी जाली आसली तरी सरकारान ताका पालव दिलो ना. ह्याच वेळार गांधी गोलमेज परिशदेक हाजीर जावपाक लंडन गेलो. ही परिशद ७ सप्टेंबर ते २ डिसेंबर मेरेन चल्ली. हे परिशदेंत हरिजन, मुसलमान आनी हेर समस्यांविशीं जायते प्रस्न उप्रासले. निमणें गांधीजीक कसल्याच समाधानाबगर गांवचरा परतूचें पडलें. गांधीजी भारतांत येतकच जायत्या काँग्रेसीच्या फुडाऱ्यांक बंदखणींत उडयले. काँग्रेसीन पर्थून असहकार आंदोलन सुरू केलें. ४ जानेवारी १९३२ ह्या दिसा गांधीजी आनी सरदार पटेल बंदखणींत पडले. बंदखणींत गांधीजीन हरिजनाच्या प्रस्नावेल्यान आमरण उपास सुरू केलो. निमणें 'पुणे-कबलाती'चेर सय जाली आनी ताका सोडलो. ह्या वेळार सविनय कायदेभंगाचे चळवळीचो नेट देंविल्लो. गांधीजीचे मतींत ही गजाल आयिल्ली, तेन्ना ताणें अस्पृश्यता निवारणाच्या देशव्यापी आंदोलनाची बुन्याद घाली.

नोव्हेंबर १९३४ त, सरकारान विधिमंडळाच्यो वेंचणुको घेवपाची घोशणा केली. १९३५ वर्साच्या इंडियन ॲक्टाखाल काँग्रेसीन वेंचणुको लडोवन आठ प्रांतांनी भोवमत जोडलें. सुर्वेक काँग्रेसीचें मत मंत्रीमंडळ घडोवचें न्हय अशें आसलें. पूण उपरांत तांणी आपलो निर्णय बदलून मंत्रीमंडळ घडयलें. बिनकाँग्रेसीचीं मंत्रीमंडळांय काँग्रेसीच्या पालवान काम करपाची तयारी दाखोवपाक लागलीं. १९३९ त दुसरें संवसारीक म्हाझूज सुरू जालें. ह्या झुजांत ब्रिटिशांनी भारताकय आपलेवटेन आस्पावन घेतिल्ल्याची घोशणा केली. ही घोशणा करतना भारतीय काँग्रेसीच्या फुडाऱ्यांक विचारुंक नासले. हेखातीर काँगेसीच्या सगळ्या मंडळांनी हे घडणुकेचो निशेध म्हूण राजीनामो दिलो. १९४२ मेरेन भौसाभितर आशिल्लो असंतोश जागरुक दवरपाचो वावर महात्मा गांधीन केलो. तांणी ह्या काळांत वैयक्तिक सत्याग्रहाचें शांत आंदोलन चालू दवरलें.

१४ जुलय १९४२ दिसा वर्धा तशेंच ७ आनी ८ ऑगस्ट १९४२ वर्सा मुंबय हांगा अखिल भारतीय काँग्रेस समितीचें अधिवेशन भरिल्लें. ह्या आंदोलनाक 'छोडो भारत' चळवळ अशें म्हण्टात. हें आंदोलन १९४५ मेरेन चालू उल्लें. २५ जून १९४५ वर्सा व्हाईसरॉयचे घोशणेप्रमाण सिमला हांगा राजकी फुडाऱ्याचें संमेलन भरलें. ब्रिटीश सरकार आनी मुस्लीम लीग फुडारी हांचे नितीक लागून हें संमेलन यशस्वी जावंक पावलेंना.

दुसरें म्हाझूज सोंपले उपरांत ॲटलीचो मजूर पक्ष (Labour Party) सत्तेर आयलो. ह्या सरकारान भारतांत नव्या वेंचणुकांची घोशणा केली. तेचपरी काँग्रेस संघटनेचेर लागिल्लीं बंधनां काडून उडयलीं. १९४५ वर्सा डिसेंबर म्हयन्यांत, ब्रिटनाचे संसदेंतलें एक प्रतिनिधी मंडळ भारतांत आयलें. हें मंडळ भारताचे तेन्नाचे परिस्थितीचो विस्तार करपाक धाडिल्लें. १५ फेब्रुवारी १९४६ वर्सा लंडनांत, भारतांत एक मंत्री मिशन धाडपाविशीं घोशणा जाली. २३ मार्च १९४६ दिसा हें मिशन भारतांत पावलें. ह्या मिशनांतल्या वांगड्यांनी भारतीय शासन विधान निर्मुपाखातीर भारतीय मंत्री फुडाऱ्यांकडेन उलोवणीं केलीं. ह्या मंत्री मिशनान १६ जून १९४६ वर्सा भारताच्या राजनितीक भविश्यासंबंदी घोशणा केली, तशेंच अंतरीम सरकाराचे थापणुकेविशींय भासाभास केली. निमणें पूर्ण विचार करून काँग्रेसीन अंतरीम सरकार घडोवपाक मान्यताय दिली.

२ सप्टेंबर १९४६ वर्सा पं. जवाहरलाल नेहरूच्या फुडारपणाखाला काँग्रेसीन अंतरीम सरकार घडयलें. १५ ऑक्टोबर १९४६ वर्सा काँग्रेसीच्या अंतरीम सरकारांत मुस्लीम लिगाचो आस्पाव केलो, पूण लिगाचे वांगडी गुप्त आनी प्रगट रुपान 'पाकिस्तान' घडोवपाची मागणी करीत रावले. देशांत दंगे, घुस्पट वाडली. एकवटीत रूपान राज्यकारभार

चलोवप अशक्य जालें. निमाणें ४ जुलय १९४७ दिसा ब्रिटीश संसदेंत एक बिल मांडलें. ह्या बिलावरवीं भारत देशाचे दोन कुडके जाले. तशेंच १५ ऑगस्ट १९४७ दिसा ह्या बिलावरवीं पुराय वेवस्था भारताच्या हातांत आयली आनी देश स्वतंत्र जालो.

स्वातंत्र्या उपरांत काँग्रेस: भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत स्वतंत्र भारताचें संविधान घडोवपाखातीर डॉ. राजेंद्रप्रसाद हाचे अध्यक्षतेखाल एक समिती घडयली. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर आनी हेर बुदवंत संविधान पंडित हांणी लोकशायेक म्हत्व दिवपी संविधान तयार केलें. हें संविधान 'संविधान समितीन' व्हड भोवमतान मान्य केलें. हे संविधानसमितींत दोन-तृतीयांश परस चड मत काँग्रेस वांगड्याचें आसलें.

१९५१ सावन काँग्रेस पक्ष भारताच्या भौशीक वेंचणुकांनी वांटो घेता. स्वातंत्र्याउपरांत आयज मेरेन आठ भौशीक वेंचणुको काँग्रेस पक्षान लडयल्यो. काँग्रेसीक लोकसभा वेंचणुकांनी मेळिल्लें यश आनी अपेस फुडलेतरेन आसा.

वेंचणूक	वर्स	वट्ट जागे	जागे लडयले	जागे जिखले
पयली	१९५२	४८९	४६९	३५४ (जैत)
दुसरी	१९५७	४९४	४८३	३६६ (जैत)
तिसरी	१९६२	४९४	४८५	३५८ (जैत)
चवथी	१९६७	५२०	४५२	२८० (जैत)
पांचवी	१९७१	५१८	४१०	३५५ (जैत)
सवी	१९७७	५४२	४९३	१५३ (हार)
सातवी	१९८०	५४२	४८६	३५१ (जैत)
आठवी	१९८४	५४५	-	४०१ (जैत)
णवी	१९८९	-	-	१९३ (हार)

१८८५-१९८४ ह्या काळांत वेंचून आयिल्ले काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष अशे:

१८८५: मुंबय- उमेशचंद्र बानर्जी; १८८६: कलकत्ता- दादाभाई नौरोजी; १८८७: मद्रास- बद्रुद्दिन तैय्यबजी; १८८८: अलाहाबाद- जॉर्ज यूल; १८८९: मुंबय- सर वुइल्यम वेडरबर्न; १८९०: कलकत्ता- सर फिरोजशहा मेहेता; १८९१: नागपूर- रा. ब. आनंदाचार्लू; १८९२: अलाहाबाद- उमेशचंद्र बानर्जी; १८९३: लाहोर- दादाभाई नौरोजी, (एम्. पी); १८९४: मद्रास-आल्फ्रेड वेब (एम्.पी.); १८९५: पुणें- सुरेंद्रनाथ बानर्जी; १८९६: कलकत्ता- रहीमतुल्ला सयानी; १८९७: उमरावती- शंकरन् नायर; १८९८: मद्रास- आनंदमोहन बोस; १८९९: लखनौ- रमेशचंद्र दत्त; १९००: लाहोर- ना. ग. चंदावरकर; १९०१: कलकत्ता- दिनशा वाच्छा; १९०२: अहमदाबाद- सुरेंद्रनाथ बानर्जी; १९०३: मद्रास- लालमोहन घोष; १९०४: मुंबय- सर हेन्री कॉटन; १९०५: काशी- गोपाल कृष्ण गोखले; १९०६: कलकत्ता- दादाभाई नौरोजी;१९०८: मद्रास-डॉ. राशबिहारी घोष; १९०९: लाहोर- पं. मदनमोहन मालवीय; १९१०: अलाहाबाद- सर वुइल्यम वेडरबर्न; १९११: कलकत्ता- पं. बिशन नारायण धार; १९१२: बांकीपूर- रा. ब. रं. न. मुधोळकर; १९१३: कराची- नबाब सय्यद महंमद बहादुर; १९१४: मद्रास- भूपेंद्रनाथ बसू; १९१५: मुंबय-सर सत्येंद्रप्रसन्न सिंह; १९१६: लखनौ- अंबिकाचरण मुजुमदार; १९१७: कलकत्ता-ॲनी बेझंट; १९१८: मुंबय-सय्यद हसन इनाम, १९१८: दिल्ली- पं. मदनमोहन मालवीय, १९१९: अमृतसर-पं. मोतीलाल नेहरू; १९२०: कलकत्ता- लाला लजपतराय; १९२०: नागपूर- चक्रवर्ती विजयराघवाचारीयर; १९२१: अहमदाबाद- हकीम अजमलखान; १९२२: गया- चित्तरंजन दास; १९२३: दिल्ली- मौ. अबुल कलाम आझाद; १९२३: कोकोनाडा- मौ. महंमद अली; १९२४: बेळगांव- महात्मा गांधी; १९२५: कानपूर- सरोजिनी नायडू; १९२६: गोहत्तीक्ष श्रीनिवास आय्यंगार; १९२७: मद्रास- डॉ. अन्सारी; १९२८: कलकत्ता- पं. मोतीलाल नेहरु; १९२९: लाहोर- प. जवाहरलाल नेहरु; १९३०: - पं. जवाहरलाल नेहरु; १९३१: कराची- वल्लभभाई पटेल; १९३२: दिल्ली- पं. मदनमोहन मालवीय; १९३३: कलकत्ता- नेली सेनगुप्त; १९३४: मुंबय- बाबू राजेंद्रप्रसाद; १९३५: बाबू राजेंद्रप्रसाद, १९३६: पं. जवाहरलाल नेहरु, १९३७: पं. जवाहरलाल नेहरु, १९३८-१९३९: सुभाषचंद्र बोस (वेंचून आयल्या उपरांत राजीनामो दिलो. उपरांत डॉ. राजेंद्र प्रसाद त्या जाग्यार आयलो); १९४० ते १९४६: मै. अबुल कलाम आझाद; १९४६: (जुलय, सप्टेंबर)- पं. जवाहरलाल नेहरू; १९४६ ते १९४७ जे. बी. कृपलानी; १९४८: जयपूर- पट्टाभी सीतारामय्या; १९५०: नासीक- पुरुषोत्तम दास टंडन; १९५१: दिल्ली- पं. जवाहरलाल नेहरु; १९५३: हैदराबाद- पं. जवाहरलाल नेहरु; १९५४: कल्याण- पं. जवाहरलाल नेहरू; १९५५: अवादी- यू. एन्. ढेबर; १९५६: अमृतसर- यू. एन्. ढेबर; १९५७: इंदूर- यू. एन्. ढेबर; १९५८: प्रागज्योतीषपूर- यू. एन्. ढेबर; १९५९: नागपूर- यू. एन्. ढेबर; १९६०: बेंगलोर- इंदिरा गांधी; १९६१: भावनगर- एन्. संजीव रेड्डी; १९६२: एन्. संजीव रेड्डी; १९६४: भुवनेश्वर- कुमार स्वामी कामराज; १९६५: दुर्गापूर- कुमार स्वामी कामराज; १९६६: जयपूर- कुमार स्वामी कामराज; १९६८: बेंगलोर- श्री. एस. निजलिंगप्पा; १९६९: नवी दिल्ली: सी. सुब्रह्मण्यम; १९७०: दिल्ली- जगजीवनराम; १९७१: अहमदाबाद- डी. संजीवय्या; १९७२: कलकत्ता- डॉ. शंकर दयाल शर्मा; १९७५: चंदीगड- डी. के. बरुआ; १९७६: नवी दिल्ली- के. ब्रह्मानंद रेड्डी; १९७८: नवी दिल्ली- इंदिरा गांधी; १९८३: कलकत्ता- इंदिरा गांधी; १९८४: नवी दिल्ली- राजीव गांधी.

- कों. वि. सं. मं.

कॉक्रॉफ्ट, सर जॉन डग्लस: (जल्म: २७ मे, १८९७, टॉडमॉर्डन- यार्कशायर; मरण: १९ सप्टेंबर १९६७, केंब्रिज).

इंग्लीश भौतिकशास्त्रज्ञ. शिकप मँचेस्टर विद्यापीठांत आनी केंब्रिज हांगाच्या सेंट जॉन महाविद्यालयांत जालें. १९३९-४६ ह्या काळांत तो केंब्रिज विद्यापीठांत भौतिकशास्त्राचो प्राध्यापक आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ब्रिटनच्या हवाईसंरक्षण संशोधनाचो आनी कॅनडाच्या नॅशनल रिसर्च काउन्सिलच्या अणुशक्ती विभागाचो संचालक आशिल्लो. १९४६ त इंग्लंडांतल्या हारवेल हांगाच्या अणुसंशोधन संस्थेच्या संचालकपदाचेर ताची नेमणूक जाली आनी ताणें थंय १९५९ मेरेन काम केलें. ब्रिटीश ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशनचे शास्त्रीय सल्लागार आनी संरक्षण संशोधन समितीचो अध्यक्ष ह्या पदांचेर काम केलें. १९५९ त केंब्रिज हांगाच्या चर्चिल महाविद्यालयाचो मास्टर म्हूण ताची नेमणूक जाली.

कॉक्रॉफ्ट हाणें १९३२ त वॉल्टन हाच्या पालवान पयलो उच्च ऊर्जा कणवेगवर्धक (Particle accelerator) तयार केलो आनी ताचे वरवीं लिथियमच्या अणूंचेर प्रोटॉनांचो भडिमार करून लिथियमापसून हीलियमाचे अणू तयार केले. १९३४ त कॉक्रॉफ्ट आनी वॉल्टन हांणी बोरॅन आनी कार्बन हांचेर प्रोटॉन आनी ड्यूटेरॉन हांचो वेगवर्धकावरवीं भडिमार केल्यार किरणोत्सर्गी (radioactive) अणुकेंद्रां तयार जातात अशें दाखयलें. कृत्रिम रीतीन प्रवेगित (accelerated) केल्या कणांवरवीं

...व्यांतरण (transmutation) करपाच्या मोलादीक संशोधनाखातीर ... १९५१ त, भौतिकशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार अर्नेस्ट वॉल्टन ह्या ...शास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो. लंडनच्या रॉयल सोसायटीच्या ...सदस्यत्वाचेर ताची १९३६ त वेंचणूक जाली आनी १९४८ त ताका ... तो किताब मेळ्ळो. १९६१-६५ ह्या काळांत तो कॅनबेरा हांगाच्या ...स्ट्रेलियन नॅशनल युनिवर्सिटीचो कुलगुरु आशिल्लो. १९५७ त, ताका ...र्डर ऑफ मॅरीट' ही तस्रीप मेळ्ळी. १९६१ त, ताका ...शांततायेखातीर अणू' हो पुरस्कार मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

...ख, रॉबर्ट: (जल्म: ११ डिसेंबर १८४३, क्लाउसथाल- प्रशिया; ...ण: २८ मे १९१०, बाडनबाडन).

जर्मन जंतुशास्त्रज्ञ. गटिंगन विद्यापीठांत शिकप घेवन १८६६ त ताणें ... वैजकी पदवी मेळयली. फ्रँको-जर्मन झुजांत १८७२ त वैज म्हूण ...णे वावर केलो. उपरांत वोल्स्टाइन हांगा वैजकी वेवसाय आनी ...तंत्रिशीं संशोधनकार्य सुरू केलें. त्या काळांत anthrax हो भिरांकुल ...संसर्गजन्य रोग मेंढरांमदीं पातळ्ळलो. ह्या रोगाचेर संशोधन करून ताणें ...acillus Anthrasis ह्या जंतूंक लागून तो जाता अशें सिध्द केलें. खाशेल्या ...तूंक लागून खाशेले रोग जातात हें थारावपाखातीर ताणें कांय निकश ...ल्न दिले, ते 'कॉख हाचीं गृहितकां' म्हूण वळखतात.

बर्लिनांतले वैजकी शाळेंत प्राध्यापक आनी भलायकी मंडळाचो ...गांगडी म्हूण १८८० त आनी उपरांत बर्लिन विद्यापीठांत सन्मान्य ...प्राध्यापक आनी भलायकी संस्थेचो संचालक म्हूण १८८५ त ताची ...नेमणूक जाली. ताणें रोगसंसर्गशास्त्रांत संशोधन करून जायत्यो नव्यो ...पद्धती आनी सुदारणा घडोवन हाडल्यो. ताणें १८८२ त क्षयरोग जंतू आनी १८८३ त दोळे येवप (conjunctivitis) ह्या रोगजंतूंचो सोद लायलो. १८८३ त मेंढरांच्या संसर्गजन्य anthrax ह्या रोगाआड लस तयार केली. त्याच वर्सा भारतांतल्या कलकत्ता हांगाचे कॉलरा संशोधन समितीचो मुखेली म्हूण ताची नेमणूक जाली. क्षयरोगजंतूंपसून tuberculin हें रोगनिदान करपी द्रव्य ताणें १८९० च्या सुमाराक तयार केलें. क्षयरोगाविशींच्या (tuberculosis) ताणें केल्ल्या मोलादीक संशोधनाखातीर ताका १९०५ त, शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी शास्त्र ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. १८९१ त, बर्लीन हांगा सांसर्गिक संस्थेच्या संचालकपदाचेर ताची नेमणूक जाली आनी त्याच पदाचेर ताणें १९०४ मेरेन काम केलें. दक्षिण आफ्रिकेंत जनावरांच्या rinderpest ह्या रोगाविशींय ताणें मोलादीक संशोधन केलें.

-कों. वि. सं. मं.

कॉम्पटन, आर्थर हॉली: (जल्म: १० सप्टेंबर, १८९२, वूस्टर-ओहियो; मरण: १५ मार्च १९६२, बर्कले-कॅलिफॉर्निया).

नामनेचो भौतिकशास्त्रज्ञ. ताणें प्रिन्स्टन विद्यापीठाची एम्. ए. (१९१४) आनी पीएच्. डी. (१९१६) पदवी मेळयली. ताणें सेंट लुईस हांगाच्या वॉशिंग्टन विद्यापीठांत आनी शिकागो विद्यापीठांत प्राध्यापकाचें काम केलें. १९४५ त, तो वॉशिंग्टन विद्यापीठाचो कुलगुरु जालो आनी १९५३-१९६१ ह्या काळांत ताणें थंय 'सैमीक इतिहास' ह्या विशयाच्या प्राध्यापकपदाचेर काम केले.

क्ष-किरणां (X-Rays) जेन्ना इलेक्ट्रॉन्सांचेर आपटटात तेन्ना ह्या क्ष-किरणांच्या तरंग लांबायेंत (Wavelength) जो बदल घडून येता ताची पारखणी आनी सोद ताणें लायलो (१९२३). फोटोन्सां कडल्यान इलेक्ट्रॉनांकडेन ऊर्जेचें (energy) जें अंतरण (transfer) जाता ताका लागून ... येवपी ह्या बदलाक 'Compton Effect' अशें म्हण्टात. कॉम्पटन ... 'Compton Effect' च्या म्हत्वाच्या सोदाखातीर १९२७ त, भौतिकशास्त्र ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार चार्लस् ... विल्सन ह्या शास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो. ताच्या ह्या ... लागून विद्युत्-चुंबकीय (electromagnetic) प्रारणाचो (radiation) तरंग आनी कण असो दोट्टी स्वभाव खात्रीन पारखप एकदम सोंपें जालें.

- कों. वि. सं. मं.

कॉर्नेय, पियॅर (जल्म: ६ जून, १६०६ रुआं; मरण: १६८४).

नामनेचो फ्रेंच नाटककार. ताचो आजो, बापूय वकील आसले आनी ताणेंय तो वेवसाय मुखार चलयलो. सुर्वेक कॉर्नेयान सुखान्तिका बरयल्यो. कार्डिनल रिशिलिय् हाची ताचेर नदर गेली आनी ताणें नाटककाराक नेमान मानधन दिवंक लायलें. 'ल् सिद' (Le cid) (१६३६) हें ताचें नाटक रंगमाचयेर आयलें आनी फ्रेंच नाटकाचो अभिजात काळ सुरू जालो. ह्या नाटकांत ताणें ग्रीक नाट्यशास्त्री ॲरिस्टॉट्ल हाणें घालून दिल्ल्या त्रिसुत्रीक पुराय पाळो दिलो. मानवी मूल्यांच्या संघर्शाक लागून जाल्ली मानसिक आनी भावनीक उचंबळाय तो समर्थपणान चित्रीत करता. नायिका शिमेन हिच्या बापायन तिचो प्रियकर रॉद्रीग हाच्या बापायच्या पोल्याचेर थापट मारून ताचो घोर अपमान केला. आपल्या बापायच्या अपमानाचो सूड घेवप हें रोद्रीगाचें कर्तव्य जाता आनी तो आपलें कर्तव्य पुराय करता. तो दाँ गोमिशाक झुजाक पाचारण करता आनी ताका जिवेशीं मारता. आपल्या बापायच्या खुनमाऱ्याक मारप हें आतां शिमेनचें कर्तव्य जाता. तिचो ताचेर मोग आसलो तरी ती आपल्या एका इश्टाक दाँ रोद्रीगाक जितो मार म्हूण सांगता आनी तो जैतिवंत जाल्यार ताचेलागीं लग्न जावपाचें ताका उतर दिता. मोग आनी कर्तव्य हांचे मदलो केन्नाच न सोंपपी प्रस्न राजाच्या बऱ्यापणान सोंपता. ह्या नाटकाची लोकांनी खूब तोखणाय केली तरी नाटककाराक कांय जाणांचो विरोधूय सोंसचो पडलो.

ओरास (Horace)- १६०४, सिन्ना (Cinna)- १६४०, पॉलिअक्त (Polyucte)- १६४३ ह्या सगळ्या नाटकांनी कर्तव्य आनी भावना हांचेमदलो संघर्श आनी इत्साशक्तीच्या उमाळ्यांचें जैत दाखयलां. भितल्ल्या दुबळेपणाचेर आनी भायल्या विरोधाचेर विजय मेळोवपी हो नायक म्हळ्यार सतराव्या शेंकड्यांतल्या आदर्शाचें पडबिंब. 'रोदॉग्यून' ह्या नाटकांत क्लिओपात्रा खूनमारी जाता. ती आपल्या बापायक, भावाक मारता आनी निमाणें आपलोय जीव घेता. कॉर्नेयान ले मांतर (LeMenteur) (१६४४?) ह्या नांवाचें एक हांसवणें नाटकूय बरयलें.

तो स्वता वकील आशिल्ल्यान ताच्या संवादांनी तर्कशुध्दताय आनी नेट आयला. कॉर्नेय हो कुशल कवी, नाटककार तसोच मानसशास्त्री आसलो.

- कों. वि. सं. मं.

कॉश्त, इपोलितु: (जल्म: १८६६, चिंचोणें; मरण: १९१२).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. ताणें आपलें धर्मीक शिक्षण राशोल सेमिनारींत घेतलें. उपरांत तो रोम शारांत गेलो. थंय ताणें 'धर्मीक कायदो' विशयांत डॉक्टरेट पदवी मेळयली. १८९० वर्सा ताणें कायद्याचें शिक्षण घेतलें. थंय ताका ब्राझिलांतल्या गोयाझ (Goiaz) ह्या शाराचो बिशप, एदुआर्द द सिल्व्हा आनी ताचो चिटणीस हांचो पालव मेळ्ळो. फुडें थंय ताणें एपिसकोपल इन्स्टिट्यूट ऑफ गोयाझ (Episcopal Institute of Goiaz) हे संस्थेची थापणूक केली आनी ते सेमिनारीचो तो डायरेक्टर जालो. मानाउश Manaus डायोसिजीचो बिशप डॉ. जुज लोउरेन्सु द कॉश्त आगियार हाचे मागणेवेल्यान तो १८९७ वर्सा मानाउश वावरांत गेलो.

१८९७ ते १९०२ हो काळ मेरेन तो सेमिनारीचो अधिकारी आशिल्लो. फुडें १९०२-१९०६ वर्सा मेरेन तो डायोसिजीचो व्हिकार जनरल (Vicar General) जालो. बिशप मरतकच ताका मायटर (Mitre) पाद्रीपणाचो खास भेस दिवपाचो थारायलो. पूण ताणें तो न्हयकारलो आनी आपोस्तोलिकाचो प्रशासक म्हूण डायोसिजीचो कारभार चलोवंक लागलो. तो 'हिस्टोरिको' जिओग्राफिकल इन्स्टिट्यूट ऑफ रिओ द जानैरो आनी 'रोमन आरकादिया' ह्या संस्थ्यांचो फेलो आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं

कॉश्त, चार्लस् फ्रान्सीस द्. (चाफ्रा): (जल्मः १० ऑक्टोबर १९३१, रुजायां- मंगळूर).

कोंकणीतलो एक म्हालगडो बरोवपी, पत्रकार आनी समाजसेवक. ताका लोक चाफ्रा. ह्या नांवानूच चड वळखतात. ताचो बापूय मार्सेल द कॉश्त हो एक थवय आशिल्लो. ताणें आपलें प्राथमिक शिक्षण मंगळुरच्या कासियां हांगासल्या सेंट जॉन द बाप्टिस्ट शाळेंत घेतलें. उपरांत मीलाग्र हायस्कूलांत १९४८ वर्सा ताणें फुडलें शिकप पुराय केलें. भुरगेपणासावनच ताका वाचपाची खूब आवड आशिल्ली.

चाफ्रा द कॉश्त

सुर्वेच्या काळांत ताणें वि. जे. पी. सालदान हाणें संपादन केल्या 'पैणारी' ह्या पत्राचेर बरोवपाक सुरवात केली. ताणें कविता, कथा, लेख, एकांकी, नाटक आदी साहित्य प्रकार केळयल्यात. तो एक बऱ्यांतलो नाटककार जावन आसा. ताच्या नाटकांचे प्रयोग गोंय, मंगळूर, मुंबय तशेंच आखाती देशांनीय जैतिवंत थारल्यात. ताच्या नाटकांनी काव्य आसता. ताणें बरयल्लीं नाटकां अशीं: 'सोबीत संवसार' (१९५५), 'आंकवार मेस्त्री' (१९५७), 'भांगर मनीस', 'विशेंतिचे भाव', 'नोर्जी नुतेल', 'टोमॅटो', 'मांकडाचो पांय', 'दोरें', 'सात जीव', 'कुंवाळ्यांची वाल', 'हांडो उटला', 'बोचो बंद', 'देव पळेत आसा' आनी 'मासो'. तो एक खडेगांठ पत्रकार आसा. कन्नड लिपींतल्या कोंकणी नेमाळ्यांनी ताची एक खाशेली सुवात आसा. 'जाग माग' (१९५६), 'पैणारी' (१९५९), 'विशाल- कोंकण', 'उदेव' 'ह्या पत्रांचो तो संपादक आशिल्लो. सद्या तो 'जिवीत' ह्या पत्राचो संपादक जावन आसा.

ताचें कोंकणी बरप कन्नड लिपींतूच चड उजवाडाक आयलां. ताचीं कन्नड लिपींत 'मेल्ले' (कथा-१९४९), 'पैणाऱ्यांचो इश्ट' (चरित्र-१९५४), 'तर्ने तर्ने मोर्ने' (नाटक-१९७३) आनी 'सुणें माजर हांसता' (एकांकी-१९७७) अशीं पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत. हालींच्या काळांत ताणें राष्ट्रमत, सुनापरान्त, कुळागर ह्या नेमाळ्यांनी देवनागरींत बरप केलां. 'सुणे माजर हांसता', 'तर्ने तर्ने मोर्ने', आनी 'सोंश्याचे कान' हीं ताचीं कन्नड लिपींतलीं पुस्तकां नागरी लिपींत आयल्यांत.

१९८७ वर्सा सांखळे हांगा जाल्ल्या णव्या अखिल भारतीय लेखक संमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. मंगळुराक कोंकणी भाशा मंडळाची थापणूक करपाचो मान ताका फाव जाता. ताच्या १९८६-८८ वर्सा उजवाडाक आयिल्ल्या 'सोंश्याचे कान' ह्या कविता झेल्याक ताचे मोलादीक साहित्य सेवेखातीर १९८९ वर्साचो साहित्य अकादमीचो पुरस्कार फाव जाला.

ताचे कवितेंत आनी नाटकांत समाजांतलीं उणीं, उपहास, मनीसजीणेंतले दोश आनी व्यंग दिसून येता. ताच्या कवितांचेर आदारिल्ली 'मांड सोभाण' ही संगीताची कार्यावळ मंगळूर ते गोंय मेरेन खूब कडेन जाल्या. ताच्या गितांच्यो 'रंग तरंग' आनी 'मांड सोभाण' ह्यो कॅसेटी आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

कॉश्त, दियोगु फ्रांसिश्कु द्. (जल्मः १८५७, माजोडे; मरणः ?).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. गोंयांत राशोल ह्या वाठारांत आपलें धर्मीक शिक्षण घेतकच तो रोम शारांत गेलो. थंय ताणें धर्मशास्त्र ह्या विशयांत डॉक्टरेट पदवी मेळयली. तेचपरी १८९२ वर्सा धर्मीक कायद्याचें शिक्षण घेतलें. ताका आंगोलाचो बिशप ही पदवी दिवंक केल्ली. पूण ताणें ताका न्हयकार दिलो.

- कों. वि. सं. मं.

कॉश्त, फाबियांव दः (जल्मः २० जानेवारी १९२८, झांजीबार-आफ्रिका).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें इन्टर आर्ट्स मेरेन शिकप केलें. १९५४ वर्सा जून म्हयन्यांत पोलिसांनी ताका धरलो, खूब त्रास दिलो आनी मागीर कांयच पुरावो मेळ्ळो ना म्हूण सोडून दिलो. ६ एप्रिल १९५५ दिसा ताणें एकवीस सत्याग्रहींचो पंगड घेवन मडगांव नगरपालिकेलागीं सत्याग्रह केलो. तेन्ना ताका पोलिसांनी धरलो आनी खूब मार दिलो. उपरांत १५ दीस ताका एकांतवासांत दवरलो. सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराखातीर भारत सरकारान ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८३ दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो. साश्टी तालुक्यांतल्या कॉंग्रेस समितीचो तो अध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो.

- कों. वि. सं. मं.

कॉश्त, फेलिसियानु व्हिक्तोर द.: (जल्मः ? १८६४, वारकें; मरणः? १९२७).

गोंयकार क्रिस्ती धर्म फुडारी. पिलार वाठारांतले पिलार संस्थेचो तो वागडी आशिल्लो. हल्याळ, कुमठा, होनावर, चंदावर आनी उत्तर कॅनरा ह्या वाठारांचो तो पॅरिश पाद्री आशिल्लो. ह्या वाठारांत ताणें कांय धर्मीक सुदारणा केल्ल्यो आसात.

- कों. वि. सं. मं.

किंग, मार्टिन ल्यूथरः (जल्मः १५ जानेवारी १९२९, ॲटलांटा- द. अमेरिका; मरणः ४ एप्रिल १९६८, मेम्फिस).

अमेरिकेंतल्या वर्णविरोधी चळवळीचो नामनेचो निग्रो फुडारी.

बातिस्मा वेळार ताचें नांव 'मायकल' दवरिल्लें. ताचो बापूय बॅप्टिस्ट संप्रदायाचो पाद्री आसलो. स वर्सांचे पिरायेचेर काळो-गोरो ह्या वर्णभेदाविशीं ताका जाण आयिल्ली. ह्या पिरायेचेर ताका वर्णभेदाचो एक वायट अणभव आयलो, तेन्ना ताच्या बापायन ताका प्रोटेस्टंट पंथाचो संस्थापक मार्टिन ल्यूथर हाचे जीणेची काणी सांगली आनी म्हळें, "आयच्यान तुजें आनी म्हजें नांव मार्टिन ल्यूथर किंग आसतलें." ह्याच नांवान तो फुडें संवसारांत नामनेक पावलो. तशेंच हेंच नांव ताका जीणभर प्रेरणास्थान जावन उरलें. वयाच्या पंदराव्या वर्सा ताणें डेविड थोरो ह्या लेखकालें 'सविनय अवज्ञा' हें पुस्तक वाचलें. ह्या पुस्तकाचोय ताचेर व्हड प्रभाव पडलो. महात्मा गांधीच्या अहिंसा आनी निशस्त्र प्रतिकार ह्या तत्त्वांचेर ताची खर श्रध्दा आसली.

१९४८ त, वयाच्या एकुणिसाव्या वर्सा मोरहाऊस महाविद्यालयांतल्यान तो पदवीधर जालो. उपरांत तीन वर्सांनी थिऑलॉजिकल सेमिनरीची ताणें पदवी घेतली. १९५५ त, बॉस्टन विद्यापीठान डॉक्टरेट दिवन ताचो भोवमान केलो.

बॉस्टन हांगा शिकतासतना ताची कोरेटा स्कॉट हे चलयेकडेन वळख जाली. उपरांत तीं लग्न जालीं.

लग्नांउपरांत आलाबामा राज्यांतल्या मॉंटगोमरी नांवाच्या शारांत मार्टिन किंग पाद्री जालो. ह्या राज्यांत काळ्या लोकांविशीं खूब घृणा आसली. निग्रो लोकांक मारप, तांकां अपमानीत करप अश्यो घडणुको सदांच घडटाल्यो. एक फावट एक निग्रो बायल, बसींत गोऱ्या मनशांखातीर राखून दवरिल्ल्या जाग्यार बसली. पूण तिचे हे चुकीखातीर तिका धा डॉलरांचो दंड भरचो पडलो. हे घडणुकेक लागून किंगाक खूब

... दिसलें. ताणें आलाबामाच्या निग्रोंक एकठांय करून ...रोजगारीचेर बहिश्कार घालपाक उलो माल्लो. ह्या आंदोलनाक ... बस-वेवस्थेचेर परिणाम जालो. अधिकाऱ्यांनीय आपली चूक ...ली. अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयान बसींत प्रवाशांभितर भेदभाव ...आड कायदो केलो. हे चळवळीक लागून अहिंसा पध्दत आपणावन ...गी खांपो फुडारी म्हूण ताची नामना जाली.

फुडाराक ताणें बर्मिंगहम हें शार आपल्या रंगभेद आंदोलनाचें केंद्र ... ह्या आंदोलनाक लागून जेन्ना ताका बंदखणींत उडयलो तेन्ना ...रिकेच्या ८०० शारांनी निदर्शनां आनी सत्याग्रह जाले. सुमार तेत्तीस ...र (३३,०००) काळ्या लोकांक हे चळवळीक लागून धरले. हे ...वळीचो जायत्या पाद्रींनी निशेध केलो. तशेंच किंगाचेर ...वीळपणाचो आरोप केलो. ह्या आरोपाक जाप दितना किंगान एक ... बरयलें. जाका 'काळ्या लोकांच्या आंदोलनाची प्रामाणिक शास्त्रीय ...ख्या' म्हणटात. किंगाच्या ह्या पत्राक इतिहासीक म्हत्व मेळ्ळां. ह्या ...रांत लेगीत धरणां, निदर्शनां, प्रदर्शनां, सभा, निग्रो उत्थान अभियान, ...क्षणीक कार्य ह्या सारक्या कार्यावळींतल्यान काळ्या लोकांचें रंगभेद ... वर्णभेदाआड आंदोलन सातत्यान चालू उरलें. हातूंत २८ ऑगस्ट ...६३ दिसा अडेच लाख लोकांक गवाय दवरून घडोवन हाडिल्लो ...शिंग्टन मोर्चा हाचो आस्पाव जाता. ह्या मोर्चातल्या भाशणांत ताणें, ...ोऱ्या लोकांनी काळ्यांविशीं आशिल्ले पूर्वग्रह सोडून तांकां मायेमोगान ...गोवचे' अशें मागलें. १९६५ त किंगान घडोवन हाडिल्लें मतदाता ...जीकरण आंदोलन (५० मैलांचें आंदोलन) ताचे जीणेंतले एक म्हत्वाचें ...ांदोलन जावन आसा. काळ्या लोकांचेर जावपी अन्यायाआड ...ुजिल्ल्यान तो कांय गोऱ्या लोकांचो पयलो दुस्मान थाल्लो. सुमार पंदरा ...वट ताका बंदखणींत उडयलो. ताका जिवो मारपाचे कितलेशेच यत्न ...ाल्ले. १९५६ ताच्या घराचेर 'बाँब' उडोवन ताका सोंपोवपाचो यत्न ...ालो.

वर्णभेदाआड झुजतना वेळ काडून ताणें जीं पुस्तकां बरयलीं तातूंत 'स्ट्राइड टु वर्डस फ्रीडम' (१९५८), 'स्ट्रेंग्थ टू लव्ह' (१९६३), 'वाय वी कांट वेट' (१९६४), 'वेंअर डू वी गो फ्रॉम हीअर' (१९६७) 'द ट्रंपेट ऑफ कॉन्शन्स' (१९६८), 'आय हॅव्ह ए ड्रीम' (१९६८) ह्या म्हत्वाच्या पुस्तकांचो आस्पाव जाता. ह्या पुस्तकांतल्यान ताचें तत्त्वज्ञान आनी ताची विचारसरणी हांची वळख मेळटा.

१९५६ त, ताका संवसारांतल्या धा व्हड मनशांमदलो एक हो मान फाव जालो. १९६३ 'टाइम' हे पत्रिकेन ताका 'म्हत्वाची व्यक्ती' हो पुरस्कार दिलो. अमेरिकेचे समाजीक जाणविकायेंत म्हत्वाचो बदल घडोवन हाडिल्ल्या पासत, १९६४ वर्सा शांततायेखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान जालो. मरणा उपरांत भारत सरकारान ताका 'नेहरू पुरस्कार' भेटोवन ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

१९६८ वर्सा वॉशिंग्टनांत 'पुअर पिपल्स कँपेन' भरोवपाची ताणें थारायिल्ले. पूण तेआदीं रेम्स अलरे ह्या मनशान तुबकाची गुळी घालून ताका जिवेशीं मारलो.

- कों. वि. सं. मं.

किपलिंग, रडयर्ड:

(जल्मः ३० डिसेंबर १८६५, मुंबय; मरणः १८ जानेवारी १९३६, लंडन).

नामनेचो इंग्लीश साहित्यीक. १८७६ वर्सा इंग्लंडांतल्या 'वेस्टवर्ड हो' कॉलेजांतसून पदवी मेळोवन १८८२ त भारतांत परत आयलो.

सतराव्या वर्सा लाहोर हांगाच्या 'सिव्हिल अँड मिलिटरी गॅझेट' हातूंत महसंपादक म्हूण ताची नेमणूक जाली. अलाहाबादच्या 'पायोनिअर' ह्या नेमाळ्यातूय ताणें काम केलें. Departmental Ditties (१८८६) हो ताचो पयलो कवितांझेलो. 'सोल्जर्स थ्री', 'प्लेन टेल्स', 'फ्रॉम द हिल्स', 'इन ब्लॅक अँड व्हाइट' हे ताचे कथां-झेले, ताच्या हिंदुस्थानांतल्या रावित्यांतूच उजवाडाक आयले (१८८८). १९०७ त, ताका साहित्याखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

कथाकार म्हूण ताका उपाट लोकप्रियता मेळ्ळी. हिंदुस्थानांतल्या रावित्याक लागून आपल्या कथा-कवितांतसून ताणें हिंदुस्थानांतली जीण प्रभावीपणान चितारली. आपल्या देशापसून पयस रावन लेगीत हिंदुस्थानांतल्या ब्रिटीश साम्राज्याची राखण करपी ब्रिटीश सैनिकांचीं सुखदुखां ताणें रंगयलीं. गोऱ्या सनदी नोकरांचें जिवित ताणें सोबितपणान चितारलें. ल्हान भुरग्यांखातीरूय ताणें उपाट साहित्य-निर्मिती केली. आपल्या भुरगेपणांत नोकरां-चाकरांकडसून आयकल्ल्या भारतीय लोकांकाणयांतल्यो कांय कल्पना हे बरपावळींत दिसून येता. 'द जंगल बुक' (१८९४) आनी 'द सेकंड जंगल बुक' (१८९५) ह्या कथा-झेल्यांनी भारतीय जिणेचें दर्शन घडटा. ताणें 'किम' (१९०१) ही एकूच कादंबरी बरयली. ब्रिटीश साम्राज्यवादाचें समर्थन ताच्या साहित्यांत दिसून येता. ताचे हे भुमिकेक लागून जायत्या जाणांनी ताचेर टीकाय केली. साहित्यीक मूल्यमापन आनी राजकीय मतां हांची भरसण ताचेविशींचे टिकेंत जाल्ली दिसून येता. ताणें 'समथिंग ऑफ मायसेल्फ' (१९३६) हें आत्मचरित्र्य बरयलां. मरणाउपरांत ताचें सगळें बरप ३५ खंडांत उजवाडाक आयलें (१९३७). ताका जायत्या विद्यापीठांनी भोवमानाच्यो पदव्यो दिल्यो. १९२६ त, 'रॉयल सोसायटी ऑफ लिटरेचर' कडल्यान ताका भांगरा पदक फाव जालें.

- कों. वि. सं. मं.

किरट:

रगत पिवपी आनी दुसऱ्याच्या जिवार जियेवपी एक जीव. हो जीव मनीस, जनावरां, पक्षी आनी सरपटपी प्राण्यांक लागता. आर्थ्रोपोडा संघाच्या ॲरक्निडा वर्गांत ताचो आस्पाव जाता. ॲकॅरिना हो ताचो उपवर्ग. घट किरटी (आयक्झोडिडी कूळ) आनी मोव किरटी (अरगॉसिडी कूळ) अशे दोन प्रकार आसात. तेभायर तिच्यो हेर शेंकड्यांनी जाती संवसारांतल्या सगळ्या वाठारांनी सांपडटात.

ह्या जिवाक वयले वटेन (तोंडा कडेन) आठ पांय आसतात. तिचे कुडीची तकली, छाती आनी पोट हांचे मदीं स्पश्ट विभाजन जाल्लें आसना. तिचे दांत फाटले वटेन वळिल्ले आसतात आनी तातूंतल्यान ती रगत ओडूंक शकता. किरट जेन्ना कोणाकूय चाबता तेन्ना तिचे कातींत अशे तरेन दांत रोमतात की ते काडूंक कठीण. थंयचें रगत पिवन किरट फुगतकच मागीर ती आपशींच सुटता. मादी किरटीचो आकार नरापरस व्हड आसता.

मादी किरट जमनीर वा तणांत तांतयां घालता. उपरांत हीं तांतयां फुटून स पायांच्यो किडी भायर येतात. तांचे योग्य वेळार निर्मोचन (कात उडोवपाची क्रिया) जावन आठ पांयांचें अर्भक तयार जाता. फुडें अर्भकाचें परत निर्मोचन जावन पुराय किरट तयार जाता. कांय जातींत तांची पुराय जीण एकाच जिवाचेर (जाचेर किरट आपली जीण घालयता) सारता जाल्यार कांय जातीच्यो किट्टी आपली जीण निर्मोचना उपरांत वेगवेगळ्या जिवांचेर सारतात. पुराय वाड जाल्ल्यो किट्टी केन्नाकेन्नाय अन्नाबगर जायतीं वर्सां जगूंक शकतात.

आयक्झोडिडी कुळांतल्या किट्टींचो (घट किट्टी) त्रास मनशांक आनी पोशिल्ल्या जनावरांक जाता. 'डरमॅसेंटर व्हेन्यूस्टस' हे किट्टींपसून मनशांक 'रॉकी माऊंट' थिपक्यांचो जोर येता. (अमेरिकेंतल्या रॉकी नांवाच्या दोंगराळ वाठारांत पयलेच खेप दिशिल्लो आनी थिपक्यांभशेन फोड येवपाचें लक्षण आशिल्लो जोर). 'डरमॅसेंटर रेटिक्युलेटस' हे किट्टींपसून सुण्यांक हेमॅटोझूनाची लागण जावन ताका पित्तज्वर जाता. असोच रोग दक्षिण आफ्रिकेंत 'हीमोफायसॅलिस लिची' हे किट्टींपसून जाता. 'मॉरगॅरोपस ॲन्यूलेटस' हे किट्टींपसून जनावरांक रक्तमूत्र हो रोग जाता. अरगॅसिडी कुळांतल्या 'आर्नियोडोरस मौबेटा' हे जातीचे 'स्पायरोकिटी' ह्या किट्टींपसून मनशाक परत परत जोर येता. मेक्सिको आनी टेक्सस ह्या वाठारांत ऑर्नियोडोरस टयुरिकेटा' हे जातीचे किट्टींपसून मनशांक, कुकडांक त्रास जाता. 'अर्गस मिनीएटस' हे

जातींतल्या 'स्यायरोकिटी' हे किट्टींपसून कुकडांक 'स्पायरिलोसिस' हो रोग जाता.

ह्या जिवांक आळाबंदा हाडपाक ५० टक्के गॅमेक्झि पिठो मारतात. तेचपरी मॅलॅथिऑन वा रोनेल ह्या कीटकनाशकांचो उपेग करतात.

- कों. वि. सं. मं.

किरायतें:

(मराठी-किराईत, काडेचिराईत, हिंदी- चिरेता, चिरायत; कन्नड- नेलेबेवू; गुजराती- कारियातू; संस्कृतः चिरतिक, भूनिंब; इंग्लीश- चिरेता; लॅटीन- स्वर्शिया चिराता. कूळ जोन्शिएनेशी).

ही वखदी वनस्पत एक वर्स भर जियेता, ती सुमार १.५ मी. ऊंच वाडटा. समशितोश्ण हिमालयांत १२०० ते १३०० मी. उंचायेच्या वाठरांत, काश्मीर ते आसाम मेरेन ही वनस्पत व्हड प्रमाणांत दिश्टी पडटा. हेर सुवातींनी ती पोरसांनी लायतात. तिचीं पानां एकामेकांसामकार, देंठ नाशिल्लीं आनी मुळाकडेन मात्शीं व्हड आसतात. तिका ल्हान, लेव पाचवीं आनी तांचेर जांबळीं फुलां येतात. दरेक पाकळेच्या मुळाक पाचवी प्रपिंडाची जोडी आसता. पाकळेच्या तळाक तेकून चार ते पांच केसरदलां आसतात. किरायत्याक ल्हान ०.६ मिमी. लांब, बोंडां आसतात. हीं बोंडां फुटून तांचीं दोन अर्दां जातात. तातूंत बारीक आनी खूब बियो आसतात.

उपेगः फुलां येतकच ही वनस्पत एकठांय करून सुकयतात. सुकयल्लें किरायतें वखद म्हूण वापरतात. ताची रुच कोडू आसता. किरायतें भूक वाडोवपी, जोराचो नाश करपी, पुश्टीक, आनी कृमीनाशक आसता. दिसांचो जोर (typhoid) वा मोडशी जातकच अशक्त जाल्ल्या वायटकाराक थंडसाण मेळूंक किरायतें दितात. गोंयांत अजीर्ण जाल्यार वा पोटांत दंत जाल्यार पेरीच्या झाडाच्यो कोमन्यो आनी किरायतें शिजोवन तयार केल्लो काडो पिवपाक दितात. किरायत्याच्या कुळांतल्यो जायत्यो जाती दोंगराळ वाठरांत दिश्टी पडटात. तांचोय उपेग किरायत्या भशेन करतात.

- कों. वि. सं. मं.

किरिस्तांव धर्म:

क्रिस्तपयलीं पयल्या शतमानांत जेजू क्रिस्तान किरिस्तांव धर्माची थापणूक केली. सद्या ह्या धर्माचे सुमार शंबर कोटी अनुयायी संवसारभर आसात. हातूंत तीन पंथ आसात; रोमन कॅथलिक पंथ, प्रोटेस्टंट पंथ आनी इस्टर्न ऑर्थोडॉक्स पंथ.

किरिस्तावांचो पवित्र ग्रंथ म्हळ्यार बायबल. ह्या ग्रंथाचे दोन वांटे आसात, पोरनो करार आनी नवो करार.

जेजू क्रिस्तः पॅलेस्टायनांतल्या जेरुसलेमलागच्या बेथलीएम नांवाच्या ल्हानशा गांवांत एका ज्यू घराब्यांत जेजूचो जल्म जालो. थवयाचो वेवसाय करून तीस वर्सांमेरेन जियेल्या उपरांत ताणें लोकांक शिकवण दिवप आनी रोगांतल्यान मुक्तताय दिवप अशे सेवेक आरंभ केलो. ताच्या चमत्कारांनी कुड्डे, भेरे पुरायपणान बरे जाले अश्यो आख्यायिका आसात. ताणें फकत तीन वर्सां आपलो वावर केलो, पूण त्या ल्हानशाच काळांत ताणें आपल्या भोंवतणच्या लोकांक देवाविशींचें आनी मनीसपणाविशींचें गिन्यान दिलें. आपल्या अनुयायांमदल्यान ताणें बारा शिष्यांक वेंचले आनी तांकां प्रेषितांची पदवी दिली.

तेन्नाचे परुशी आनी ज्यू पोरन्या करारांतल्या वचनांचो आनी शिकवणेचो आदर करीनासतना क्षुद्र कायदे लोकांचेर लादताले. तांणी जेजूची मोगाची आनी मनीसपणाची शिकवण उक्त्या मनान आनी समजीकायेन मानून घेतलीना. पूण जेजूचीं प्रवचनां आयकूंक लोक गर्दी करताले. जेरुसलेम ह्या ज्यू लोकांच्या मुखेल शारांत जेन्ना जेजू आयलो तेन्ना थंयच्या लोकांनी ताका उर्बेभरीत येवकार दिलो. ताणें थंयच्या मंदिरांत वेपार करपी लोकांक धांवडावन घाले. जेजूचे शिकवणेक लागून ताचो दुस्वास करपी लोकय बरेच आशिल्ले, ते म्हळ्यार सनातनी धर्म पाळून कर्मठपणान जियेवंक सोदपी, रोमन सत्तेआड बंड करूंक सोदपी आनी गिरेस्त लोक. जेजूफाटल्यान लोक वतात ही गजाल तांकां मानवलीना. जेजूचे दुस्मान ताका मारून उडोवपाची संद सोदताले. आपल्या मुखार संकश्ट येवपाचें आसा हें खबर आसून लेगीत जेजून आपल्या शिष्यांसयत निमणें जेवण घेतलें. जेजूचो एक शिष्य जुडास हाणें ताचो घात केल्ल्यान जेजूक धरून ताचेर खटलो चलयलो. रोमन सुभेदार पॉंटियस पिलात हाच्या मुखार ताका उबो केलो. ताणें रोमन सत्तेआड बंडाचो यत्न केल्लो अमो ताचेर आरोप दवरलो. खरें म्हळ्यार ही गजाल जेजून केन्नाच केली ना. पूण रोमन साम्राज्याक ताका मारून उडोवपाखातीर कितें तरी कारण जाय आशिल्लें. तांणी पुराय चवकशी करीनासतना जेजूक खुरसार मारपाची ख्यास्त फर्मायली. स्वताक वेदना आनी दूख जाता त्या वेळार लेगीत जेजून आपलो छळ करप्यांखातीर प्रार्थना केली. जेजूचे शिष्य पळून गेले. जेजूक एका थड्यांत पुरलो.

हाच्या उपरांत तीन दिसांनी जेजू परतून जिवो जालो, आनी ताणें आपल्या शिश्यांक दर्शन दिलें. आपली शिकवण आनी संदेश संवसारभर पातळावपाविशीं तांकां सांगलें. तो स्वता सर्गांत गेलो आनी मनशांभितर वावर करूंक आनी आपली पवित्र सभा वा इगर्ज चलोवंक ताणें आपलो आत्मो आपल्याचेर विस्वास दवरतल्यांचेर धाडलो.

जेजून आपल्या शिष्यांकडेन लोकांखातीर म्हान संदेश धाडलो वायटाक बरेपणान जाप दिवपाचो, एकामेकांचो मोग करपाचो, दुस्मानांक क्षमा करपाचो आनी त्रास दितल्यांक लेगीत बरें मागपाचो हो संदेश आशिल्लो.

प्रसारः क्रिस्ताफाटल्यान निर्माण जावपी ह्या नव्या धर्माक सुर्वेक ज्यू धर्मीयांकडल्यान खर विरोध जालो. किरीस्तांव धर्म आपणायतल्यांचो विंगड विंगड पध्दतीन छळ जावंक लागलो. पॉल नांवाचो एक ज्यू मनीस दमास्कस हांगा कांय किरिस्तांव धर्मीयांचो छळ करपाखातीर वतालो. वाटेंत ताका चमत्कारिक अणभव आयिल्ल्यान तो पुरायपणान बदल्लो, आनी स्वता किरिस्तांव जावन धर्मप्रसार करूंक लागलो. होच पयलो म्हान मिशनरी सेंट पॉल (सुमार इ. स. ३ ते इ. स. ६५) जावन आसा. थॉमस हो जेजूच्या बारा शिष्यांतलो एक. तो भारतांत आयलो आनी ताणें धर्मप्रसाराक सुरवात केली (सुमार पयलें शतमान). रोमच्या सम्राटांनी मात किरीस्तांव धर्मीयांचो आनी धर्म प्रसारकांचो उपाट छळ केलो. किरीस्तांव धर्मीयांनी रोमच्या सम्राटाची देव म्हूण मूर्तीपूजा करूंक न्हयकार दिलो. निरो (इ.स. ६४), डेशियस (इ.स. २४९-२५९) डोक्लेसियन, गॅलेरियस आनी मॅक्सिमिन डेझा (इ.स. ३०३-३१२) ह्या रोमन साम्राटांचे कारकिर्दींत तर ह्या छळाचो भयंकर अतिरेक जालो. इ. स. ३१३ त कॉन्स्टन्टिन आनी लिसीनियस साम्राज्यांनी काडिल्ल्या फर्मानाक लागून हो छळ सोंपलो. ह्या काळांत किरीस्तांव संतांनी आपले बरपावळींतल्यान लोकांकडेन पावपाचो चड यत्न केलो. ३२५ वर्सा कॉन्स्टन्टिन सम्राटान स्वता किरीस्तांव धर्म आपणायलो आनी ताका लागून हो धर्म रोमन साम्राज्याचो राजधर्म जालो. इ. स. ३८० वर्सा अधिकृतपणान रोमन सम्राटांनी किरीस्तांव धर्म आनी जेजू क्रिस्ताक व्यक्तिगत विरोध परगटायलो, तेन्ना पोपच्या फुडारपणाखाल सगळ्या बिशपांच्यो बसका जाल्यो आनी किरीस्तांव धर्माचीं तत्त्वां कबूल करून घेतलीं. ह्या बसकां उपरांत धर्मप्रसाराचो वावर संवसारभर नेटान जावंक लागलो. रोमन साम्राज्याचे कुडके जावन उदेंत आनी अस्तंत अशे दोन वांटे जाले. इ. स. ४७६ वर्सा जाल्ले हे घडणुकेंतल्यान किरीस्तांव धर्माक मात्सो धक्को बसलो. धर्माचें अधिकृत स्वरूप नश्ट जालें. ल्हान ल्हान राज्यांची थापणूक जाली आनी बऱ्याच राज्यांनी किरीस्तांव धर्म आपणायलो.

उदेंतेवटेन कॉन्स्टन्टिनोपल शाराक म्हत्व येवन थंय किरीस्तांव धर्म आनीक हजार भर वर्सां तसोच उरलो. ग्रीकांची राजवट थंय आसासर तो राजधर्म म्हूण उरलो. पूण ८६७ आनी १०६४ वर्सा कांय उदेंतेवटेनच्या इगर्जींनी पोपचें फुडारपण न्हयकारलें आनी त्यो आपल्या ऑर्थोडॉक्स पॉट्रिआर्काखाल रावल्यो. इतले मजगतीं इस्लाम धर्माची थापणूक जाल्ली आनी बरीचशीं किरीस्तांव धर्माखाल आशिल्लीं राज्यां इस्लाम धर्माखाला

…इस्लाम आनी किरिस्तांव धर्म हांच्यामदलीं झुजां तेंगशेक पावलीं. …तांवांनी ‘क्रुझेडस्’ नांवाच्या फौजांची थापणूक करून धर्माखातीर …ाचे यत्न केले. १४८३ त कॉन्स्टन्टिनोपल शार मुसलमानांच्या …न गेलें. इतलो काळ हें शार किरिस्तांव धर्माचें उदेंतेवटेनचें केंद्र …आशिल्लें. उदेंतेवटेनच्या किरीस्तांवांनी रशियेंत आपलो वावर … करून मॉस्को हांगा वेगळो ऑर्थोडॉक्स पॅट्रिआर्क स्थापलो आनी …साराचे काम चालू दवरलें.

…मन साम्राज्य काबार जाल्या उपरांत युरोपांत सरंजामशाय (…dalism) चें पर्व सुरू जालें. जर्मन राज्यांनी एकामेकांचेर घुरयो घालून … ल्हान राज्यांची थापणूक केली. ह्या काळांत पोप लिओ पयलो (…४०-४६१), गोलाशियस (४९२-४९६) आनी ग्रेगोर पयलो (…९०-६०४), हांणी त्या राज्यांनी किरिस्तांव धर्माचो प्रसार केलो. …कारण आनी धर्म हांची ह्या काळांत एकामेकांभितर बरीच भरसण …ली. फ्रांस आनी जर्मनी ह्या राज्यांतलो बरोच वाठार इगर्जीचे …केचो आशिल्लो आनी ताका लागून पोप आनी राजा हांच्यामदल्या …गाकडेन एकनिश्ठ रावचें असो प्रस्न लोकांमदीं उप्रासलो.

…सेंट फ्रांसिस (११८२-१२२६) सारक्या फुडाऱ्याक लागून इगर्जीची …च उदरगत जाली. पूण ताच्या उपरांत परिस्थिती इबाडली आनी …र्जीभितर आनी किरिस्तांव धर्माभितर झगडीं सुरू जालीं. ह्या …ळ्याचो परिणाम जावन धर्मसुदारणेच्यो चळवळी सुरू जाल्यो.

प्रबोधनाचे (Renaissance) चळवळींतल्यान इगर्जींतल्या …ारणेखातीर परिस्थिती फाव तशी केली. मार्टिन ल्युथर (१४८३-१५४६) हाणें धर्मसुदारणेविशींचीं मतां मुखार मांडूंक सुरवात …ली. ह्या चळवळीक प्रस्थापित धर्मसत्तेकडल्यान बरोच विरोध जालो. हे …ळवळीक प्रॉटिस्टंट अशें नांव मेळ्ळें. इतलेमजगतीं क्रिस्तोफर कोलंबस (१४९२) हाणें अमेरिकेंत आनी वास्को-द-गामा हाणें (१४९८) …रतावटेन किरीस्तांव धर्म पावयलो. मार्टिन ल्युथराचे जर्मनींतले …ळवळी वांगडा जॉन कॅल्विन हाणें जिनिव्हा हांगा आनी आठवो हेन्री …णें इंग्लंडांत प्रॉटिस्टंट इगर्जीची थापणूक केली. पोप तिसरो पॉल (१५३४-१५४९), तिसरो ज्यूलियस (१५५०-१५५५) आनी चवथो …ायस (१५५६-१५६६) हांणी १५४५ ते १५६३ मेरेन ट्रेंट शारांत …वसारांतल्या बिशपांची बसका आपोवन कॅथलिक धर्माक एक नवो मार्ग …ोदून काडपाची गरज उक्तायली. पूण अर्दो युरोप प्रॉटिस्टंट आनी अर्दो कॅथलिक अशे वांटे जाले. पाद्री आनी माद्रींच्यो संस्था निर्माण जावन कॅथलिक धर्मपंथाक घटाय हाडचे नदरेन वावर सुरू जालो.

अठराव्या शतमानांत इगर्जेचो कारभार संवसारांतल्या बऱ्याचशा देशांनी वाडूंक लागिल्लो. व्हॅटिकन हांगा पोप जुवांव तेवीसावो (१९५८-६४) हाणें १९६३ वर्सा व्हॅटिकन हांगा दुसरी विश्व बसका आपयली आनी पॉल सवो (१९६३-१९७८) हाणें ती १९६५ वर्सा मोंपयली.

भारतांत आनी आशियांत धर्मप्रसारः युरोपांत किरिस्तांव धर्म …ुरायपणान प्रस्थापित जांवच्यापयलीं भारतांत संत थॉमस हाणें किरिस्तांव धर्म हाडलो. इ. स. ५२ वर्सा तो केरळ हांगा पावलो. इ. स. …७२ वर्सा ताका मायलोपुर (तामीळनाडू) हांगा मर्ण आयलें. …ातवाहनांच्या साम्राज्यावेळार आनीक एक किरिस्तांव संत बार्थोलोमेव …हो कोंकण वाठारांत आयिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. दक्षिण भारतांत किरिस्तांव धर्म बऱ्याच जाणांनी आपणायल्लो. पोर्तुगेज भारतांत येवचेपयली सिरीयन इगर्जेचे जाळवणदार हांगा आपले बिशप धाडटालो. (१५०२ त वास्को-द-गामा जेन्ना भारतांत येवंक भायर सरिल्लो तेन्ना …ाका सिरीयन इगर्जेच्या प्रतिनिधींनी क्रांगानोर हांगा १०,००० आनी …क्विलॉन हांगा २५,००० किरिस्तांव आशिल्ल्याची म्हायती दिल्ली. कोचीनातल्या किरिस्तांवांक बरीच पीडापीड भोगची पडटा अशीय ताका म्हायती दिल्ली. पोर्तुगेजांनी ह्या सगळ्या किरिस्तांवांक आपल्या …आलाशिऱ्याखाल घेवन तांकां आपल्यो चाली-रिती शिकयल्यो. आयजमेरेन केरळांतल्या कॅथलिकांमदीं ह्या चालीरितीच्या परिणामांतल्यान उप्राशिल्ले तीन पंगड आसात, रोमन कॅथलिक (लॅटीन), सायरो मलबार आनी सायरो मलंकार तेभायर थंय जेकबायट, मारथॉमायट, उदेंतेची सिरीयन ऑर्थोडॉक्स आनी प्रॉटिस्टंट अशेय ल्हान व्हड पंगड आसात.

१५१० त पोर्तुगेजांनी गोंयांत पावल दवरलें आनी १५४० सावन गोंयचेर बरोच शेक गाजोवन हिंदूचीं देवळां मोडूंक सुरवात केली. तिसवाडी, बारदेश आनी साश्टी वाठारांत किरिस्तांव धर्म रिगूंक लागलो. फ्रांसिस्कान, डॉमिनिकन आनी जेजुईत मिशनरींच्या यत्नांक लागून इगर्जीची चळवळ मूळ धरूंक लागली. १५४२ त सेंट फ्रांसिस झेवियर हाणें श्रीलंका, नायलापुर, बासेईन, मलाक्का, मोरो आनी इंडोनेशिया ह्या वाठारांनी कॅथलिक इगर्जीची थापणूक केली. १९५२ त चीनांत ताका मरण आयलें. आपल्या धा वर्सांच्या वावरांत ताणें किरिस्तांव धर्म व्हडा प्रमाणांत पातळायलो. जेजुईत रुदोल्फ आक्वाविया हाणें दिल्ली मेरेन वचून तेन्नाचो मुघल बादशहा अकबर हाका किरिस्तांव धर्माविशीं म्हायती दिली. रॉबर्ट दि निबीली आनी मातेव रिकी हांणी भारतीय आनी चिनी चालीरितीचो किरिस्तांव धर्मांत आस्पाव केलो. थॉमस स्टीफन ह्या जेजुईत पाद्रीन कोंकणी भाशेचें व्याकरण आनी मराठी भाशेंतल्यान क्रिस्त पुराण बरयलें.

१५३३-३४ वर्सा गोंयचे डायसिझ ची थापणूक जाली. तिच्याखाला मोझांबीक सावन जपान मेरेनचे सगळे देश आशिल्ले. डॉमिनीकन, फ्रांसिस्कन, जेजुईत, आगॉस्टिनियन, कार्मेलायट हांणी पोरल्या गोंयां येवन आपल्यो इगर्जो निर्माण केल्यो. गोंयां सावन तांणी उदेंतेवटेन किरिस्तांव धर्मप्रसाराक आरंभ केलो. जेजुइतांनी सेंट पॉल विद्यालयाची थापणूक केली.

१५५५ वर्सा पोर्तुगेज सरकारान जेजुईत, फ्रांसिस्कन आनी डॉमिनिकन हांचेमदीं धर्मप्रसाराचो वावर वांटून दिलो. फ्रांसिस्कन बारदेसांत, जेजूईत साश्टींत आनी तिसवाडीच्या १५ गांवांनी आनी उरिल्ल्या १५ गांवांनी डॉमिनिकन वावर करूंक लागले. गोंयांत बऱ्याच गांवांनी इगर्जो बांदल्यो. सतराव्या शतमानांत पोर्तुगेजांची शक्त उणी जाल्ल्यान श्रीलंका आनी हेर वाठारांनी कॅथलिक इगर्जांच्या सुवातींचेर प्रॉटिस्टंट इगर्जो उब्यो जाल्यो.

कॅथलिक इगर्जः कॅथलिक इगर्ज हें किरिस्तांवांचें एक धर्मपीठ. हें धर्मपीठ जेजू क्रिस्ताच्या काळासावन वावर करता आनी रोमच्या पोप सायबाक आपलो मुखेल मानता. हें धर्मपीठ संवसारांत जंय जंय कॅथलिक लोक आसात, थंय आसा. जेजूच्या शिश्यांनी ताची शिकवण संवसारभर पातळायली आनी ताका लागून इगर्जय सगळेकडेन पावली. कॅथलिक हें उतर पयलीं सगळ्याच प्रकारच्या इगर्जींक वापरताले. उपरांत रोमन इगर्जीन हें पद फकत आपल्याच इगर्जींक लागू केलें. ही गजाल कांय इगर्जींनी मान्य केली, जाल्यार कांय जाणांनी न्हयकारली. अँग्लीकन आजून स्वताक अँग्लो-कॅथलिक म्हण्टात.

रोमन कॅथलिक इगर्ज सद्या किरिस्तांव धर्मांतली सगळ्यांत व्हड संस्था जावन आसा. तिका पध्दतशीर मांडावळ आनी बांदावळ आसा. संवसारांत इगर्जीच्या वावराखाल जे प्रांत आसतात, तांकां ‘डायसिस’ म्हण्टात. डायसिसचो मुखेल बिशप आसता. कांय प्रांत आर्कडायसिस वा म्हाप्रांताखाल आसतात. तांचो मुखेल आसता आर्चीबिशप. पयलीं गोंय म्हाप्रांताचे आर्किडायसिसखाला भारत आनी चीन देश आशिल्ले.

भारतांत रोमन कॅथलिक इगर्ज गोंय, केरळ, महाराष्ट्र, बिहार, कर्नाटक आनी तामिळनाडू हांगा चड प्रमाणांत आसा. ह्यो इगर्जो त्या त्या वाठारांत किरिस्तांवांमदीं वावर करतात.

धर्मसिध्दांत आनी संस्कारः देव मनशाचें रूप घेवन धर्तरेचेर स्वता मनीस जावन आयलो हो इगर्जीचो सगळ्यांत म्हत्वाचो धर्मसिध्दांत आसा. दरेक मनीस हो पापावटेन झुकता. आदमान केल्ल्या पयल्या पापासावन सगळी मनीसजात पापाचे परंपरेंतली आसा. पश्चात्ताप

केल्यान येशू क्रिस्ताची कृपा जाता आनी पापां धुंवन वतात. देवाचें स्वरुप तीन प्रकारचें आसा. बापायच्या स्वरुपांतलो देव, पुताच्या स्वरुपांतलो देव आनी पवित्र आत्म्यांतलो देव, दुसऱ्यांक दया आनी काकुळट दाखोवप, सोशिकपणा, सेवा आनी दुसऱ्यांक मान दिवप, दुस्मानाचेर लेगीत मोग करप हेसारकी शिकवण किरिस्तांव धर्म दिता.

हेर धर्मांप्रमाण किरिस्तांव धर्ममदीय खासा कर्मकांडां आनी संस्कारांचो आस्पाव जाता. भौशीक उपासना आनी प्रार्थना दर आयताराच सकाळीं वा हेर सोयीच्या वेळार पाद्रीच्या सुचोवणेप्रमाण जाता. बाप्तिस्मो हो ह्या धर्मांतलो म्हत्वाचो संस्कार. बाप्तिस्मो दिल्या उपरांतच मनीस खऱ्या अर्थान पुरायपणान किरिस्तांव जाता. किरिस्तांव धर्मांतलो हो म्हत्वाचो दीक्षाविधी जावन आसा.

बाप्तिस्म्यावरवीं कोणाय किरिस्तावांक पाद्रीपणांत वांटो घेवंक मेळटा; तरी इगर्ज चलोवंक आनी लोकांची सेवा करपाखातीर वेगळ्या अधिकृत पाद्रीपणाची गरज आसता. लॅटीन तशेंच उदेंतेवटेनचे रितीचे कॅथलिक पोप सायबाक विश्व इगर्जीचो मुखेल मानतात. जेजून बारा प्रेषितांक वेंचून काडून तांतल्या एकल्याक (सेंट पीटर) आपल्या पवित्र बसकेचो मुखेल म्हूण वेगळी जापसालदारकी दिल्ली. ह्या जापसालदारकेचे परंपरेंतल्यान पोपाची वेंचणूक जाता. खाशेल्या भूगोलीक वाठारांतल्या किरिस्तावांच्या चोम्याक डायसिस म्हण्टात. ह्या डायसिसचो वा थळावे सभेचो एक बिशप आसता. तो आपल्या वाठारांतल्या इगर्जींचो कारभार पळेता. रोमन कॅथलिक इगर्जीक जीण ऑपिल्ल्या बिशप आनी पाद्री हांकां आंकवार जिवीत सारचें पडटा.

किरिस्तांव धर्मपंथ: किरिस्तांव धर्मांत तीन मुखेल पंथ आसात. १. रोमन कॅथलिक पंथ २. प्रॉटेस्टंट पंथ आनी ३. ईस्टर्न ऑर्थोडॉक्स इगर्ज. रोमन कॅथलिक पंथाच्या मतान क्रिस्ताच्या फुडारपणाखाल इगर्जींत सगळे अधिकार केंद्रित जाल्यात. इगर्जीक लागून बायबलाक प्रामाण्य प्राप्त जालां. तांच्या मतान इगर्जीक सगळ्यांत चड म्हत्व आसा. प्रॉटेस्टंट पंथाचे नदरेन इतिहासीक घडणुकांप्रमाण क्रिस्ताफाटल्यान सगळ्यांत चड म्हत्व बायबलाक आसा. तांचे मुखेल फांटे अशे: १. ल्यूथरन इगर्ज २. प्रॉसिबिटेरीयन इगर्ज ३. मेथडिस्ट इगर्ज ४. अँग्लीकन इगर्ज ५. क्रॉग्रिगेशनॅलिझम ६. रिफॉर्म्ड इगर्ज आनी ७. बॅप्टिस्ट इगर्ज. सातूय फांट्यांभितर उपासना आनी धर्मांतले विस्वास हांचेर मतभेद आसात. इस्टर्न ऑर्थोडॉक्स इगर्जींतलीं बरींच मंडळां (कम्युनियन्स) रोमच्या पोपची सत्ता मान्य करीनात. इस्टर्न ऑर्थोडॉक्स इगर्जींचें मूळपीठ कॉस्टन्टिनोपल हांगा आसा. तांचे कांय धर्मसिध्दांत रोमन कॅथलिक आनी प्रॉटेस्टंट हांचेपरस वेगळे आसात. कांय गजालींनी ह्या तिनूय पंथांमदीं एकचार आसा तरी कांय सिध्दांतांचेर बरोच वेगळोचार आसा.

किरिस्तांव धर्माचो वावर करपी कांय नामनेचे गोंयकार: गोंयचो पयलो पाद्री म्हळ्यार करमळे गांवचो आंद्रे वाझ. ताणें १५५८ त पाद्रीपणाची दीक्षा घेतली. ताच्या उपरांत बरेच गोंयकार पाद्री जावंक मुखार सरले. सतराव्या शतमानाच्या शेवटाक सुमार एक हजार गोंयकार पाद्री आशिल्ले. पूण त्या काळांत सगळ्यो उंचल्यो सुवाती पोर्तुगेज पाद्रींच्या हातांत आशिल्ल्यो. पोर्तुगेजांचो उदेंतेवटेनचो शेक उणो जाता म्हळ्यार गोंयच्या पाद्रींक उंचल्यो सुवाती मेळूंक लागल्यो. १६३७ वर्सा दिवाडी गांवच्या मातेवस द काश्त्रु हाका पोप सायबान बिशप केलो आनी विजापूर आनी मुघल साम्राज्यांतल्या इगर्जींचो कारभार ताचेकडेन सोंपयलो. पोर्तुगेज ताका मानून घेवंक तयार जालेना. ताच्या उपरांत १६७७ त वेर्णेचो कुस्तोदियो पिन्यु विजापूरचो दुसरो बिशप जालो. ताच्या उपरांत आयजमेरेन ४० गोंयकार पाद्री बिशप जाले. तांणी आफ्रिका, पाकिस्तान, ब्रह्मदेश हांगा धर्मप्रसार केलो. १९७३-७८ मेरेन नावेली हांगाचो वालेरियन ग्रासियश हो मुंबयचो बिशप आशिल्लो. कराचीचो आर्चबिशप आनी पाकिस्तानचो पयलो कार्डिनल जुझे कार्देरो हो गोंयच्या सालय गांवचो. दिल्लीचो आर्चबिशप अँजेलो इनोसेंट फर्नांडीस कांदोळी गांवचो, नागपूरचो आदलो आर्चबिशप लिओनार्ड रेमंड सालयचो आनी आतांचो लिओबार्ड डिसौझा थिवीचो. भोपाळचो सद्याचो आर्चबिशप युजेन डिसोझा साळगांवचो, आग्रा हांगाचो आर्चबिशप सेसिल डीसा म्हापशेंचो, कलकत्ताचो आर्चबिशप हेन्री डिसौझा साळगांवचो, मध्य अमेरिकेंत आशिल्लो व्हॅटिकनचो दूत आनी आर्चबिशप इव्हान डायस वेळ्ळांवचो. हेभायर बरेच गोंयकार किरिस्तांव धर्मांतल्या उंचल्या पांवड्याचेर आसात.

हेभायर आदल्या दोन शतमानांनी पांच गोंयकारांक बिशप जावंक वेंचून काडिल्ले, पूण तांणी तें पद न्हयकारिल्लें. बिशप जायनासतना लेगीत सुमार ३० गोंयकार पाद्रींनी जायतो काळ डायसिसिंचो कारभार सांबाळ्ळा. गोंयकार पाद्रींनी पाद्री आनी माद्रींच्या बऱ्याच संस्थांची थापणूकय केल्या. गोंयच्या दोग पाद्रींचो पोप सायबान भोवमान केला ते जुझे व्हाज आनी आग्नेल द सौझ. पाद्री जेकॉम गॉन्साल्वीश १७०० ते १७३८ मेरेन श्रीलंकेत मिशनरी म्हूण वावर करतालो. ताणें थंयच्या थळाव्या भाशांतल्यान बरेंच धर्मविशयक साहित्य उजवाडायलें. कायतान कुस्तोदिओ द रोझारिओ बारेटो आनी बेन्तो मार्टिन्स हांणी गोंयच्या विंगड विंगड वाठारांनी एकुणीसाव्या शतमानांत धर्मप्रसाराचो वावर केलो. १८८७ त पिलारचे संस्थेची थापणूक जाल्ली; पूण १९३९ मेरेन हे संस्थेची परिस्थिती इबाडली; तेन्ना कान्सेसांव रॅड्रीगीश आनी फ्रान्सिस्क सिकैर हांणी आपल्या वांगड्यांसयत ते संस्थेक परतून बरे दीस हाडले. आयज भारतभर किरिस्तांव धर्मसंस्था शिक्षणीक समाजीक आनी तांत्रिक मळार काम करतात. गोंयचो आलेक्स डायस अंदमान निकोबार ह्या वाठारांत बिशप आसा. आर्मान्द आल्वारीस (१९०३-१९८४) ह्या ओडली गांवच्या पाद्रीन बेळगांव वाठारांतल्या लोकांमदीं धर्मप्रसाराचे काम केलें. संस्कृत भास शिकून घेवन भारतीय भेस करून ताणें थळाव्या लोकांमदीं किरिस्तांव धर्माविशीं गोडी निर्माण केली. ताणें स्वामी अनीमानंद हें नांव धार केलें आनी किरिस्तांव धर्माचें भारतीयकरण करपाचे नदरेन व्हड वावर केलो.

–फा. कॉज्मे जु. कॉस्ता. - कों. वि. सं. मं.

किर्तनी, शंभू यशवंत सिनाय (जल्म: १० नोव्हेंबर १९१५, मडगांव).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. राश्ट्रीय काँग्रेस गोंय (National Congress Goa) संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो मुंबय आशिल्ल्या राश्ट्रवाद्यांक गोंयांतल्या पोर्तुगेज कारवायांविशीं खबर पावयतालो. ३० मे १९५६ दिसा मडगांव शारांत ताका पोलिसांनी अटक केलो. पणजी बंदखणींत ताका साडे चार वर्सां दवरिल्लो. उपरांत दोन वर्सां ताका आग्वाद बंदखणींत दवरलो. २६ सप्टेंबर १९७३ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

किसमूर: सादारणपना खाऱ्याचे (सुकें नुस्तें) कपे काडून ताचो कीस (बारीक कुडके) करून मसाल्यांत भरसून केल्लो एक पदार्थ.

पावसांत जितें नुस्तें जायत्या प्रमाणांत मेळना. तेन्ना खाऱ्याचेर भागोवपाची गोंयकारांमदीं सवंय आसता. केन्ना खारें निखट्या इंगळ्यार वा तव्यार (कायलीर) भाजून खातात तर केन्ना खाऱ्याचे कपे भाजून तातूंत मिरसांग, हळद, आमटाण, कांदो, सोय आनी मीठ घालून तळसून घेतात. केन्नाकेन्नाय जितें नुस्तें आसून लेगीत रुची बदलली म्हूण किसमूर करपाची पध्दत आसा.

करपाची पध्दत: चड करून सगळे तरेच्या खाऱ्याची किसमूर करतात. पूण तातूंतल्या तातूंत किसमुरीखातीर सुको बांगडो आनी सुकी सुंगटां हाचो वापर चड प्रमाणांत करतात. ज्या खाऱ्याची किसमूर करपाची आसता, तें भाजून ताचे ल्हान ल्हान कुडके करतात. उपरांत तातूंत मिरसांग आनी हळद हांचो पिठो, नाल्लाची सोय, कांदो, मीठ आनी आमटाणीचें उदक घालून सगळें एकठांय भरसून घेतात. कांय

…हे सगळे जिन्नस एकतर तेलांत तळशीतात वा शिजयतात. कांय …अशी किसमूर जातकच पेटिल्लो कोळसो किसमुरीचेर दवरून तेच …मुरीन तो परतो धांपून घेतात; हाका 'धुवण घालप' अशें म्हण्टात. …शाच्या धुंवराचो घमघम आयिल्ले किसमुरीक एक वेगळीच रूच … हालींच्या काळांत व्हड व्हड हॉटेलांनी किसमूर, गोंयचो एक …लो पदार्थ म्हूण दिवपाची प्रथा जाल्या. भोंवडेकारांक हो पदार्थ भोव …ता.

- सुधा आमोणकार

…टकनाशकां: मनीस आनी मोनजात हांकां जावपी कांय …च्या जंतूंचो प्रसार करपी तशेंच शेतांतलीं पिकां, सांठयल्लें अन्नधान्य, …डें, लांकूड हांच्या सारकिल्या जीवनावश्यक सामग्रीचो इबाड करपी …काचो (कीडींचो) नाश करपाखातीर जीं रसायनां वापरतात तांकां …कनाशकां अशें म्हण्टात. उपद्रवी कीटकांचो नाश करपाच्यो पध्दती … पूर्विल्ल्या काळसावन प्रचलित आसात. पूण हालींच्या काळांत मोट्या …णाचेर रसायनांचो वापर करून कीटकांचो नाश करपाच्यो पध्दती …तित्वांत आयल्यात. आर्सेनिकाचो (arsenic) कीटकनाशक म्हूण वापर …तालो, असो उल्लेख प्लिनी (इ. स. ७०) हाणें आपल्या बरपांत केला. …क जळयल्यार ताच्या धुंवरान कीटकांचो नाश जाता असो उल्लेख …मर हाच्या ग्रंथांत सांपडटा. रोमन लोक कीटकांचो नाश करपाखातीर …लेबोअर' हे वनस्पतीच्या मूलक्षोडाचें (root-stock) चूर्ण वापरताले. …ळाच्या शतमानाचे अखेरेक चिनी लोकांनी आर्सेनिक सल्फाइडाचो …rsenic sulphide) उपेग कीटकनाशक म्हूण केलो. भारतांत पूर्विल्ल्या …ळांत कीटकांचो नाश करपाखातीर विखाचो उपेग करताले, अशे …ल्लेख मनुस्मृति, कौटिलिय अर्थशास्त्र, सुश्रुतसंहिता ह्या पूर्विल्ल्या …यात सांपडटात.

आर्विल्ली कीटक नियंत्रण पध्दत दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत …चलित जाली. डी. डी. टी. (D.D.T.) आनी बी. एच्. सी. (B. H. C.) ह्या …न्द्रिय कीटकनाशकांच्या सोदाक लागून कीटक नियंत्रण पध्दतींत मोटी …ांती घडून आयली. भारतांत जी हरित क्रांती जाल्या, तिचें चडशें श्रेय …ा कीटकनाशकांक वता. १९३६ वर्सा ३० कीटकनाशकांची नोंद …जाल्ली. आयज हो आंकडो १४०० चे वयर गेला.

कीटकनाशकांचे कांय प्रकार आसात ते अशे: १. जंतूनाशकां (Insecticides): शेताक तशेंच घरांत उपद्रव करपी किडींक (insects) मारपाखातीर वापरतात तीं वखदां. २. चितोनाशकां (Fungicides): बुरशी वा चित्यापसून जावपी रोगांआड वापरपाचीं वखदां ३. जीवाणुनाशकां (bactericides): बारीक जंतूंपसून जावपी रोगांआड हीं वखदां वापरतात ४. मूषकनाशकां (Rodenticides): हुंदराक मारपाक वापरतात तीं वखदां ५. कोळीनाशकां: कोळी मारपाक वापरतात तीं वखदां. ६. सुत्रकृमीनाशकां (Nematicides): सुत्रकृमीपसून जावपी रोगांआड वापरपाचीं वखदां ७. नडणीनाशकां (Weedicides): शेतांत उपद्रव करपी नडणेआड मारपाचीं वखदां. हीं सगळीं कीटकनाशकां बाजारांत फुडल्या स्वरूपांत मेळटा: पातळ (liquid)- देखीक: डिमेक्रोन, पिठो (dust)- देखीक: बी. एच्. सी., खडे (granules)- देखीक: फुराडोन, गुळयो (tablets)- देखीक: ॲल्युमिनियम फोस्फाइड (Aluminium Phosphide)

मोट्या प्रमाणांत वापरांत आशिल्ल्या कीटकनाशकांची माहिती …भितर अशी: *१. जंतूनाशकां:* (अ) बी. एच्. सी., 'गॅमेक्झिन' '…मार' ह्या सारक्या वेपारी नांवांन मेळटा. हें वखद दोन प्रकारांत मेळटा. बी. एच्. सी. १० टक्के आनी बी. एच. सी. ५० टक्के. बी. एच्. सी. ५० टक्के ह्या वखदाची धुंवरी मारतात. तशेंच कसलोय रोंपो कोरेट वखदासारकोच करतात. (ब) डी. डी. व्ही. पी.: 'नुवान', 'सुक्लोर' ह्या सारक्या वेपारी नांवान पातळ स्वरुपांत मेळटा. फांफुडल्या उपरांत ह्या वखदाचे अंश पिकाचेर चड काळ उरना, ताका लागून भाजी जावं फळां काडपाच्या वेळार कीड आयली जाल्यार ह्या वखदाचो वापर करतात.

२. *चितोनाशकां (Fungicides):* (अ) बोर्दो मिश्रण: हें वखद तयार स्वरुपांत बाजारांत मेळना. मोरचूद (copper sulphate) आनी चुनो हांची भरसण करून हें वखद तयार करतात. चित्यापसून जावपी बऱ्याचशा रोगांआड ह्या वखदाचो वापर करतात. सुपारेच्या कोळेरोगाआड ह्या वखदाचो चड वापर जाता.

(ब) कॉपर ऑक्सीक्लोराइड: 'ब्लायटोक्स', 'फायटालोन' अशा बाजारी नांवान, उदकांत विरगळपी पिठ्याच्या रूपांत मेळटा. सुपारेचो कोळेरोग, चरांतलीं रोपां कुसपी रोग, ह्या सारक्या रोगांआड ह्या वखदाचो वापर करतात. (क) गंधक: 'सल्फेक्स', 'क्टेसल्फ' ह्या सारक्या बाजारी नांवान हीं वखदां, उदकांत विरगळपी पिठ्याच्या रुपांत मेळटात. भुरी रोगाचेर ह्या वखदाचो वापर करतात. (ड) कार्बेन्डाझीन: 'बावीस्टीन' 'बी-स्टेन' ह्या बाजारी नांवांन उदकांत विरगळपी पिठ्याच्या रुपांत मेळटा. फांफुडल्या उपरांत हें वखद रोपाच्या आंगांत भिनता. भाताचेर पडपी 'चर्मो' तशेंच हेर बऱ्याच चित्यांपसून जावपी रोगाआड ह्या वखदाचो वापर करतात. भाजयेच्या बियांक लावपाकूय ह्या वखदाचो वापर करतात. (इ) पारायुक्त: 'ॲग्रेसोन', 'सेरेसोन', 'पारासोन', 'ॲरेटोन' ह्या सारक्या बाजारी नांवान पिठ्याच्या रुपांत मेळटा. हीं वखदां फकत बियांक चोळपाखातीर वापरतात.

३. *जीवाणूनाशकां (Bactericides):* स्ट्रेप्टोसायक्लीन: बारीक जीवाणूंपसून जावपी रोगाआड ह्या वखदाचो वापर करतात. भात तशेंच मिरसांगेचर पडपी 'करपो' रोगाआड ह्या वखदाचो वापर करतात.

४. *मूषक नाशकां:* (अ) झींक फोस्फाईड: 'राटानोल', 'झींक टॉक्स' ह्या सारक्या बाजारी नांवान पिठ्याच्या रुपांत मेळटा. ५०० ग्रॅम पीठांत, २५ ग्रॅम हें वखद घालून, तातूंत थोडेशें तेल घालून ताच्यो गुळयो करून हुंदरांक दवरतात. (ब) वारफारीन: 'रेडाफरीन', 'वारफाटोक्स' ह्या सारक्या वेपारी नांवांन, पिठो तशेंच केकाच्या रुपांत मेळटा. १८ भाग पिठांत एक भाग वखद आनी थोडेंशें तेल घालून हुंदरांक खावपाक दवरतात. क) ॲल्युमिनियम फोस्फाईड: 'अलफोस' 'सेलफोस' ह्या सारक्या बाजारी नांवान गुळयांच्या रुपांत मेळटा. हुंदराच्या एका बिळांत दोन गुळयो घालून, बीळ बंद केल्ल्यान हुंदीर घुस्मटून मरता.

५. *कोळीनाशकां:* हेर किडींक वापरतात तीं सगळीं वखदां कापोडयांआड उपेगी पडनात. तेखातीर गंधक, केलथेन हांच्यासारकीं खास वखदां वापरतात.

६. *सुत्रकृमीनाशकां* (Nematicides): सुत्रकृमींपसून जावपी रोगाआड 'क्लोरोपीक्रीन', 'थायमेट' ह्या सारक्या वखदांचो वापर करतात.

नडणीनाशकां (Weedicides): नडणीनाशकांचे दोन प्रकार आसात. १. एकपरिणामी २. भोवपरिणामी. जीं नडणीनाशकां पिकांक बादा करीनासतना फकत नडणीच मारतात तांकां एकपरिणामी नडणीनाशकां अशें म्हण्टात. जीं नडणीनाशकां, पीक आनी नडणी दोनांचोय नाश करतात, तांकां भोवपरिणामी नडणीनाशकां अशें म्हण्टात. ह्या दोनूय प्रकारांचे आनीक पोटप्रकार आसात, ते म्हळ्यार: १. नडणी किल्लून येवचे पयलीं मारपाचीं वखदां (Pre-emergence) २. नडणी किल्लून आयल्या उपरांत मारपाचीं वखदां (Post-emergence). मोट्या प्रमाणांत वापरांत आशिल्लीं कांय मुखेल नडणीनाशकां अशीं:

२-४-डी: 'फर्नोक्झोन', 'विडोल' सारक्या बाजारी नांवान मेळटा. नडणी किल्लून येवचेपयलीं तशेंच नडणी किल्लून आयल्या उपरांत अशा दोनूय तरांनी ह्या वखदाचो वापर करूं येता. भात, ऊंस ह्या सारक्या पिकांतली नडणी मारपाक ह्या वखदाचो वापर करूं येता.

पॅराक्वाट: 'ग्रामाक्झोन' ह्या बाजारी नांवान मेळटा. हें भोवपरिणामी नडणीनाशक आशिल्ल्यान हाचो फळझाडाच्या पोरसांनी आशिल्ले नडणेआड वापर जाता.

अट्राझीन: अट्राटाफ ह्या बाजारी नांवान मेळटा. नडणी किल्लून येवचेपयलीं मारपाचें हें वखद, ऊंसांतली नडणी मारपाक वापरतात.

प्रोपानिल: 'स्टॅम-एफ-३४', 'हग्जानिल' ह्या सारक्या बाजारी नांवान मेळटा. हें वखद नडणी किल्लून आयल्याउपरांत मारपाचें एकपरिणामी

नडणीनाशक आसून हें भातांतली नडणी मारपाक वापरतात.

ब्यूटाक्लोर: 'मेचेट' ह्या वेपारी नांवान मेळटा. नडणी किल्लून येवचे पयलीं मारपाचें हें एकपरिणामी वखद आसून तें भातशेतीचे नडणेआड वापरतात.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत संश्लेशित (synthetic) कीटकनाशकांची मोट्या प्रमाणांत निर्मिती सुरू जाली. कीटकनाशकांविशींचें मुळावें संशोधन, निर्मिती, वापर आनी निर्यात हांचे विशीं इंग्लंड, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, स्वीत्झर्लंड आनी अस्तंत जर्मनी ह्या देशांत नेटान प्रगती जाली. जपान आनी युरोपीय राश्ट्रां हांणी कीटकनाशकांच्या धंद्यांत १९६० उपरांत बरीच प्रगती केल्या. भारतांत १९५२ त कीटकनाशकांचें उत्पादन करपी कारखाने सुरू जाले. ते उपरांत सुमार १२ वर्सांनी कीटकनाशकांचो उपेग शेतांत मोट्या प्रमाणांत जावपाक लागलो. हो वापर जसोजसो वाडत गेलो तसोतसो तांच्या निर्मितींच्यो नव्यो येवजण्यो अंमलांत आयल्यो. आयज भारतांत सुमार वीस कारखाने वेगवेगळ्या कीटकनाशकांची निर्मिती करतात.

कीटकनाशकांच्या वापराक लागून रोग आनी किडींचेर आळो बसता आनी ताका लागून शेती उत्पादन वाडटा, हें जरी खरें आसलें तरी ह्या कीटकनाशकांचो मुक्त आनी अती वापर जावपाक लागिल्ल्यान जायते धोकेय निर्माण जाल्यात. पर्यावरण दुशीत जालां. बरीचशीं कीटकनाशकां जीं पिकांचेर फवारतात, तीं पावसाच्या उदकावांगडा जमनींत भरसतात आनी ताका लागू बांयचें आनी झऱ्याचें उदक दुशीत जाता. हालींच केल्ले एके पळोवणेंत अशें दिसून आयलां की, बांयच्या उदकांत कीटकनाशकाचे अंश दिसान दीस वाडत आसात. बरेच खेप भाजीपालो जावं फाळझाडांचेर वखद मारून रोखडीच दोन ते तीन दिसांनी ही भाजी जावं फळां बाजारांत विकपाक हाडटात. अशे तरेन कीटकनाशकांचे अंश मनशाच्या पोटांत वतात आनी ते आंगाच्या वेगवेगळ्या भागांनी पातळटात. ताका लागून मनशाक जायते तरेचीं दुयेंसां जातात. संवसारीक भलायकी संघटनेन केल्ले एके पळोवणेंत अशें दिसून आयलां की विकसनशील देशातं, कीटकनाशकांची विखबाधा जावन दर वर्सा सुमार धा हजार लोक मारतात आनी सुमार एक लाख पंचाहत्तर हजार लोक दुयेंत पडटात. कीटकनाशकांच्या वापराचो सगळ्यांत मोटो धोको म्हळ्यार कांय तेंपान किडी तशेंच रोग जंतूंच्या आंगांत कीटकनाशकांक प्रतिकार करपाची शक्त तयार जाता. ताका लागून कांय तेंपान ह्या वखदांचो तांचेर कांयच परिणाम जायना.

कीटकनाशकांचो खूब मोट्या प्रमाणाचेर उपेग जावपाक लागिल्ल्यान १९६० वर्साउपरांत अस्तंत्या देशांप्रमाणूच भारतांत कांय भौशीक भलायकेविशींच्यो समस्या निर्माण जाल्यो. 'गॅमेक्झिन' 'पॅराथिऑन' हीं कीटकनाशकां भरसल्लें अन्न खावप जाल्ल्यान भारताच्या कांय वाठारांत विखबाधेचे प्रकार घडले आनी तातूंत कांय जाणांक मरण आयलें. ताका लागून कीटकनाशकांचें उत्पादन आनी विक्री हांचेर कांय निर्बंध आसचे, ही जाणविकाय सगळ्याक जावपाक लागली. हे धर्तेचेरूच १९६८ च्या कीटकनाशकांविशींच्या कायद्याची येवजण केली. मनीस पोशिल्लीं जनावरां आनी कांय रानवट प्राणी हांच्या जिवीताक जावपी अपाय टाळपाखातीर कीटकनाशकांचें उत्पादन, येरादारी, वितरण आनी विक्री हांचें नियंत्रण करप हो ह्या कायद्याचो हेत आसा. हो कायदो ४ ऑगस्ट १९७१ सावन लागू जालो आनी ताचेखातीर मध्यवर्ती सल्लागार समिती आनी नोंदणी समिती हांची नियुक्ती जाली. ह्या कायद्याचेर आदारीत अशी एक नेमावळ तयार केल्या. ह्या कायद्याक एक परिशिश्ट जोडिल्लें आसून तातूंत ११० पदार्थांचो कीटकनाशकां म्हूण आस्पाव केला आनी वेळानवेळ गरजेप्रमाण मध्यवर्ती सल्लागार समितीचो संमतीप्रमाण हे वळेरेंत बदल करपाविशींची तरतूद करून दवरल्या.

कीटकनाशकांपसून जावपी हे धोके टाळपाखातीर तांचो वापर कमीत कमी आनी जाय तेन्नाच जावपाक जाय. जायते फावट कीटकनाशकांचो वापर करीनासतना, वेगवेगळ्यो मशागतीच्यो पध्दती वापरून रोग आनी किडी पयस करूं येता. सद्या शास्त्रज्ञांनी किडींक वा रोगाक बळी न पडपी जाती विकसित केल्यात. ह्या जातींचो वापर करप, शेतांत नितळसाण दवरप, फाव त्या वेळार आनी योग्य अंतराचेर पिकाची लागवड करप, साऱ्याचो समतोल वापर करप, सेन्द्रिय साऱ्याचो चड प्रमाणांत वापर करप, खोल नांगरप, शुध्द आनी निरोगी बियाणें वापरप ह्या सारक्यो मशागतीच्यो पध्दती वापरुन बऱ्याचशा रोगकिडींक पयस दवरपाक जाता. कीटकनाशकाचो जाय तेन्नाच, कमीत कमी आनी जतनायेन वापर करप हातूंत मनीस जातीचें हीत आसा.

- विश्राम गांवकार

कीर: (पळेयात- पोपट).

कीर्तन-१:

कीर्तन हो शब्द 'कीर्त्' (तुस्त, वर्णन, गूण) ह्या शब्दावयल्यान आयला. कीर्तन ह्या शब्दाचो अर्थ ईश्वरभजन असो जाता. नवविधा भक्तींतलो 'कीर्तनभक्ती' हो दुसरो प्रकार. भगवंताच्या गुणांचें आनी लीलांचें कथन करप. भगवंताच्या नामाचें संकीर्तन करप हें ताचें मुखेल स्वरुप. भागवतपुराणान कलियुगांत फकत नामसंकीर्तनाकूच प्राधान्य दिलां.

कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुण:।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्ग: परं व्रजेत् ।। (१२.३.५१)

अर्थ- हे राजा, कलियुग हें दोशांचें भांडार आसा. पूण हाचो एक मोटो गूण असो की ह्या युगांत फकत कृष्णाचे कीर्तनभक्तीनूच मनीस संगविरयत जावन परमपदाक वता.

भगवंताचें चरित्रकथन आनी गुणगान हें कीर्तनाचें मुखेल आंग आसलें, तरी ताचेवरवीं जगाक सन्मार्गाचो उपदेश करप, होय कीर्तनाचो एक हेत आसता. तो सादपाखातीर कीर्तनांत देवाच्यो आनी भक्तांच्यो कथा सांगून वेगवेगळ्या मळांवयले उच्च आदर्श समाजाफुडें दवरपाची प्रथा कीर्तनावरवीं चलत आयल्या. कीर्तनाक लागून धर्मप्रसाराचेंय कार्य जाता. देखून, कीर्तन ही एक समाजीक संस्था जाली. कीर्तन चड करून देवळांतूच करतात. कीर्तनकाराक मराठींत 'हरिदास' वा 'कथेकरीबुवा' अशें म्हण्टात. हरिदास धवेंफुल्ल धोतर न्हेसून वयर उपरणें घेता आनी माथ्याक पगडी घालता. ताच्या हातांत चिपळ्यो आसतात. कीर्तनांत पेटी-तबल्याची साथ आसता. देखून हरिदासाक ताल-सुराचेर गावंक येवंक जाय. हरिदासाच्या फाटल्यान केन्नाय ताचो साथीदार उबो आसता. हरिदासान सुरू केल्लें पद वा श्लोक तो स्वता पुराय करता आनी मदीं मदीं हरिदासाच्या सुरांत सूर मेळोवन साथ करता. हरिदासाक संस्कृत भास, न्याय, वेदान्त, इतिहास, पुराणां, मराठी आनी हिंदी काव्य आध्यात्मशास्त्र हांचें गिन्यान आसूंक जाय. तेचपरी प्रचलित समाजीक धर्मीक आनी राजकी विशय तशेंच उदेंत आनी अस्तंत तत्त्वगिन्यान हांचीय वळख ताका आसूंक जाय. आयकुप्यांच्या चित्तांत हेर रसांवांगडा भक्तिरसाचो परिपोश करप हें कीर्तनाचें प्रयोजन आशिल्ल्यान वेवस्थित पोशाख, विद्वत्ता, वक्तृत्व, गायन, वादन (संगीत), नृत्य, विनोद आनी सभ्यतेचे मर्यादेंतलो शृंगार हीं कीर्तनाचीं आंगां आसात.

देवळांनी, तीर्थक्षेत्रांनी वेगवेगळ्या देवांचे उत्सव, जंयती आनी हेर प्रसंगावेळार कीर्तनाच्यो कार्यावळी जातात. कीर्तन वैयक्तिक तशेंच रासवळ लेगीत आसूं येता. रासवळ कीर्तनाक 'चक्री कीर्तन' अशें म्हण्टात. हातूंत ३-४ वा चड हरिदास वांटो घेतात. तातूंत नाचाचोय आस्पाव आसता. कीर्तनांत मदीं मदीं भजन करून, देवाचो आनी संतांचो जयजयकार करतात. परंपरेक धरून कीर्तनसंस्थेचे आद्य प्रवर्तक नारदमुनी अशें मानतात. श्रीमद्भागवतासारक्या ग्रंथांत कीर्तनाचो महिमा विस्तारान वर्णन केला. महाराष्ट्रांत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास ह्या संतांनी आनी तांचे शिष्य-परंपरेन कीर्तनसंस्थेचो विशेश प्रचार केलो. संत नामदेवाक महाराष्ट्राचो आद्य कीर्तनकार मानतात.

कीर्तनाचीं दोन आंगां आसतात. एक 'पूर्वरंग' आनी दुसरें 'उत्तररंग'.

…तांत एकाद्र्या पारमार्थिक विशयाचें निरुपण आसता आनी …रंगांत त्याच विशयाचे देखीक म्हूण रामायण, महाभारत वा पुराणां …तलें एकाद्रें आख्यान सांगतात. कीर्तनकार पयलीं गणपती आनी हेर …देवतांचें नमन करूंक मंगलाचरण म्हण्टा. मागीर एक ध्रुपद गावन …करता. उपरांत एक संतांचो अभंग गावन ताच्या आदाराचेर …त-ज्ञान-वैराग्याचें निरुपण सांगता. ह्या दोन रंगांचे मदीं …नकाराक हार घालतात आनी सगळ्यांक बुको लायतात. आख्यान …तकच परत मूळपदार येवन 'हेचि दान दे गा देवा' ह्या अभंगान …ंन सोंपता.

…ारकरी संप्रदायाच्या कीर्तनांत आख्यानाक दुय्यम स्थान आसता. … मुखेल तत्त्व म्हळ्यार निरुपण आनी भजन. निरुपण सांगपी मदीं … रावता आनी ताचे दोनूय वटेन कितलेशेच साथीदार झांजो घेवन … रावतात. कीर्तनकारान अभंगाचो चरण म्हळो, की रोखडेच ते ताका … सूरांत साथ दितात.

भारताच्या सगळ्या वाठारांनी कीर्तनाच्यो विंगडविंगड प्रथा प्रचलित …सात. खबरापत्रां, मासिकां, व्याख्यानां ह्या साधनांचो उपेग सुशिक्षित …ाजाइतलोच मर्यादित उरता. पूण अशिक्षित वा सामान्य लोकांक …त्मकर्तव्याची जाण करून दिवपाखातीर कीर्तन हें लोकजागृतायेचें बरें …धन आसा.

…गोंयांत व्हड व्हड देवळांनी नवरात्रांचो उत्सव राती चलता आनी ह्यो …य राती कीर्तनाचो कार्यक्रम एकूच हरिदास करता. कीर्तनाचें शिक्षण …वपी विद्यालय गोंयांत कवळे हांगा 'शांकर संस्कृत पाठशाळा' ह्या …वान प्रसिध्द आसा. गोंयांत, गोंयची कला अकादमी संस्था दर वर्सा …कीर्तन महोत्सव' घडोवन हाडटा आनी ह्या कीर्तन महोत्सवांत नामनेचे …र्तनकार वांटो घेतात.

- कों. वि. सं. मं.

कीर्तन-२: चवदाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत उदयाक आयिल्लो …क्ती संगीताचो एक लोकप्रिय प्रकार. हातूंत पल्लवी, अनुपल्लवी आनी …रण अशे भाग आसतात. तशेंच स्वररचनेपरस शब्दरचनेक खाशेलें म्हत्व …आसता. इश्ट देवतेची प्रार्थना आनी गुणगायन करप आनी भक्तिरसाचो …रिपोश करप हो ताचो हेत आसता. ह्या कीर्तनाचे दिव्यनाम, उत्सवसंप्रदाय, मानसपूजा आनी संक्षेप रामायण अशे चार प्रकार आसात. पंदराव्या आनी सोळाव्या शेंकड्यांत जावन गेल्या ताळपाक्कम् संगीतकारांनी रचिल्लीं सुमार वीस हजार कीर्तनां सुमार तीन हजार ताब्यापटयांच्या रुपांत आज आसात.

बंगाल आनी मणिपूर हांगा कीर्तन ह्या नांवान एक पूर्विल्लें लोकनृत्य प्रचलित आसा. मंजीर, करताळ, मृदंग ह्या वाद्यांची साथ घेवन नर्तक गोलकुळो नाचता आनी भावभक्तिपूर्ण गीतां गायता.

संस्कृत शिल्प साहित्यात, अग्निपुराणांत, जातकमालेंत तशेंच कांय शिलालेखांत 'कीर्तन' हो शब्द प्रासाद वा देवूळ ह्या अर्थान आयला. …ातव्या शेंकड्यांत भौशीक धर्मार्थ वास्तूक 'कीर्तन' अशें म्हण्टाले.

- कों. वि. सं. मं.

कुंड: उज्याची सुवात. अग्नीची उपासना करपाची पध्दत भारतांत …गावनच नेमान चलत आयल्या. यज्ञांत, होमांत अग्नीक खूब म्हत्व आसा. ताका लागून उजो ज्या कुंडांत घालपाचो ताचो खोलायेन विचार वैदिक आचार्यांनी केल्लो.

शुल्वसुत्रांत कुंडांचीं मापां केदीं आसचीं, खंयच्या उज्याचीं कुंडां कशीं आसचीं, तीं कशीं तयार करप, तांच्यो मेरो कश्यो आसच्यो ह्या …लाची विस्तारान माहिती आसा. अग्निहोत्रांत गार्हपत्य, आहवनीय आनी दक्षिणाग्नी अशीं तीन उज्याचीं कुंडां आसतात.

गार्हपत्याग्नीचे कुंड वाटकुळें आसता. सादारण २७ आंगळांचो व्यास घेवन एक वर्तुळ काडटात आनी ताचेर हें कुंड रचतात. गार्हपत्याग्नी कुंडाच्या चार-पांच हातांचेर आहवनीय अग्नीचें कुंड आसता. हें कुंड चौकोनी, २४ आंगळां लांब-रुंद आनी १२ आंगळां ऊंच आसता. हाचे कोनशे उपदिकांनी आसतात. ह्या कुंडांत स आंगळां उंचायेचेर दोन आंगळांची आनी सगळ्यांत वयर चार आंगळांच्यो मेरो करतात.

गार्हपत्याचे आग्नेय दिकेक दक्षिणाग्निचें कुंड आसता. ३८ आंगळां व्यासाचें अर्दचंद्राचे आकृतीसारकें आसता. 'सभ्य' आनी 'आवसथ्य' ह्या अग्नीचीं कुंडां चौकोनी आसतात. 'स्थंडिल' नांवाचें उज्याचें एक कुंड आसा. उजो पेटत दवरपाचो आसल्यार वा हवन चड व्हड आसल्यार स्थंडिलाचे सुवातीर व्हडलें कुंड करतात.

आहुतींच्या प्रमाणांत कुंडाचे प्रमाण ल्हान व्हड घेवचें पडटा. एक हजार हवन आसल्यार एका हाताचें, आयुत (धा हजार) आसल्यार दोन हाताचें, लक्ष आसलें तर चार हातांचें, धा लक्ष आसलें तर स हातांचें आनी कोटी आसलें तर आठ हातांचें कुंड करपाक जाय अशें कुंडार्कांत सांगलां. यजमानान हात वयर काडटकच जितली उंचाय जाता ताचो पांचवो वांटो म्हळ्यार एक हात अशें माप धरून कुंड तयार करतात.

कुंडां जमनींत खणिल्लीं आसतात. कुंडाचे भोंवतणी दोन वा तीन मेरो बांदतात. तीन मेरांचें कुंड श्रेश्ठ अशें मानतात. पयली मेर ९ आंगळां, दुसरी ६ आंगळां तर तिसरी ३ आंगळां उंचायेची आसता. कुंडांचे चतुरस्र, वृत्त, पद्म, योनी, अर्धचंद्र, त्रिकोन, पंचकोन, षट्कोन, सप्तकोन आनी अष्टकोन अशे वेगवेगळे प्रकार आसात.

भारतांत तीर्थक्षेत्राच्या सुवातींनी उदकाचीं कुंडां आसात. तांकां पवित्र मानतात आनी तातूंत न्हाल्यार पितरांचो उध्दार जाता अशें मानतात. द्वारकेलागीं 'पिंडतारक' नांवाचें एक कुंड आसा. तातूंत उडयल्ले पिंड उफेतात आनी पितरांच्या दोशांक लागून जाल्यो पीडा नश्ट जातात असो समज आसा.

जुनागडच्या दामोदर कुंडांत मेल्ल्या मनशांच्यो अस्थी बुडयतकच तांकां मोक्ष मेळटा अशें मानतात. काशींतल्या ज्ञानवापीकुंडांत न्हातकच दिव्य ज्ञानाची प्राप्ती जाता अशें म्हण्टात. त्र्यंबकेश्वराच्या कनखल कुंडांत न्हाल्यार पुनर्जल्म चुकता अशें सांगतात. सुरतेक देवकी उनाई नांवाचें एक कुंड आसा. तें रामान तयार केल्लें अशें म्हण्टात. रत्नागिरी जिल्ह्यांत, राजापूर हांगा पंदरा कुंडां आसात. तातूंत काशीची गंगा मदींमदीं प्रगट जाता असो एक समज आसा.

नासिकचें रामकुंड रामान थंय न्हाण केल्ल्यान पवित्र जालां, अशें म्हण्टात. ठाणें जिल्ह्यांत निर्मळ हांगा सात कुंडांचें मेळून एक तळें जालां. तें विमलापूर नांवाच्या दैत्याच्या रक्तापसून तयार जालें अशी एक दंतकथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कुंडली: भुरग्याच्या जल्मावेळार आशिल्ली गिऱ्यांची स्थिती, जी बारा घरांचे चौकटींत मांडटात, तिका कुंडली अशें म्हण्टात.

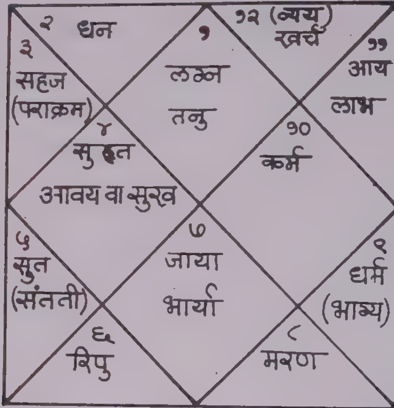
मूळ संस्कृत भाशेंत वा ज्योतिषशास्त्रांत हे चौकटीक द्वादशभाव चक्र अशेंय म्हण्टात. प्राकृत भाशेंत तिका कुंडली म्हळां. कोंकणींत तिका जातक, नक्षत्र अशेंय म्हण्टात.

भुरगें जल्मता तेन्ना खंयचे गिरे खंयच्या स्थानांत आसात, हाचो आराखडो गणिताच्या आदारान मेळपाक शकता. हो आराखडो एके खाशेले भाशेंत वा चौकटींत मांडटात.

कुंडलींत बारा घरां आसतात. ह्या बारा घरांत बारा राशी आसतात. तातूंत पयली रास लग्नरास आसता. लग्नरास म्हळ्यार जल्माच्या वेळार पूर्व क्षितिजाचेर उदेल्ली रास. ही रास बारा राशींपैकी खंयचीय आसूं येता. देखीक- मार्च म्हयन्यांत रातीच्या बारा वरांचेर वृश्चिक रास उदेल्ली आसत जाल्यार वृश्चिक ही आठवी रास आशिल्ल्यान कुंडलीच्या पयल्या घरांत आठ हो आंकडो. म्हळ्यार हे कुंडलीची लग्नरास वृश्चिक. वृश्चिक पयल्या स्थानार बरेवन सुरवात केल्ली अशा मनशाची कुंडली ही अशी आसताः

हे कुंडलेंत ८ हें पयलें घर, ९ दुसरें, १० तिसरें, ११ चवथें अशेतरेन मेजपाक सुरवात जाता. रास खंयचीय आसूं, एका एका स्थानाक वेगवेगळीं नांवां आसतात. हीं मुखेल नांवां अशीं:

कुंडली तयार करतना थळाचो जल्मवेळ अचूक आसचो पडटा. कारण एके राशी लग्नाचो वेळ सोंपून दुसरे राशीचो वेळ सुरू जावपाच्या संधीकाळाक वेळ, वरां सारकीं आसचीं पडटात. एक-दोन मिनटांचो फरक पडल्यार पुराय गणित चुकता.

देखून, जल्मथळाचो अक्षांश, रेखांश हांचोय विचार करून कुंडली मांडची पडटा. टिपणांत दोन कुंडल्यो आसतातः राशी कुंडली वा ग्रहसंचार चक्र आनी दुसरी जल्मकुंडली वा जल्मलग्नचक्र. एकाद्र्या जल्माच्या वेळार चंद्र जे राशींत आसता, ती त्या मनशाची रास म्हण्टात. ते राशीचो अंक तनुस्थानांत बरयलो आनी तेप्रमाण फुडें राशीचे आंकडे बरयले, जाल्यार ती राशीकुंडली जाता. जल्मलग्न कुंडली म्हळ्यार जल्मावेळार त्या मनशाक मेळिल्ली उदेंत क्षितिजार उदेल्ली रास. म्हळ्यारच लग्न हें मुखेल धरून ती लग्नरास पयल्या घरांत मांडून केल्ली कुंडली.

हाचेभायर संपात (भ्रमण) चलन मतींत घेवन तयार केल्ले कुंडलेक 'सायन कुंडली' म्हण्टात. तशेंच संपात लक्षांत घेनासतना केल्ले कुंडलेक 'निरयन कुंडली' म्हण्टात. पंचांग खंयचे पध्दतीचेर आदारिल्लें आसा ताचेवेल्यान कुंडलींत कांय प्रमाणात फरक पडटा. निरयन वा सायन पंचांग कुंडली करपाक वापरलें जाल्यार तसो स्पश्ट उल्लेख करचो पडटा. मांडणेचे पध्दतीवेल्यान 'होरा कुंडली', 'नवमांश कुंडली' अशेय कांय प्रकार आसात.

प्रस्नकर्त्यान खंयचोय प्रस्न विचारतकच ज्योतिषी त्या वेळार कुंडली मांडून गिऱ्यांचे स्थितीचो अभ्यास करून जाप दिता. सादारणपणान कुंडली म्हळ्यार मळबाचो नकासो अशें मानतात. पूण ही कल्पना वराहमिहिराक मान्य ना. ताचे आनी कांय अस्तंत्या ज्योतिशशास्त्रज्ञांचें अशें मत आसा की भविश्य सांगतना, कुंडलीचोच विचार करीनासतना, त्या मनशाचो देश, जल्मथळ, जात, समाजीक प्रथा ह्या गजालींचोय विचार करचो पडटा. ज्योतिशशास्त्रज्ञांनी कर्म आनी पुनर्जल्म ह्या सिध्दांतांकडेन कुंडलीचो संबंद जोडला.

वाल्मीकि रामायणांत प्रभु रामचंद्राची कुंडली दिल्ली आसा. सगळ्यांत पूर्विल्ली कुंडली मेसोपोटेमियांत सांपडल्या, अशें डॉ. काणे हाणें सांगलां.

- वा. ल. व.

कुंडू, बी. सी.: (जल्मः एप्रिल १९०५; मरणः ?).

नामनेचो भारतीय वनस्पतिशास्त्रज्ञ. हाचें शिकप कलकत्ता आनी लीडस (इंग्लंड) हांगाच्या विद्यापीठांत जालें.

कलकत्ता विद्यापीठांत कांय काळ शिकयतकच ताणें ज्यूट ॲग्रिकल्चरल रिसर्च इंस्टिट्यूटांत संस्थेचो मुखेल म्हूण १९४६ ते १९६० मेरेन काम केलें. बेंगॉल बोटॅनिकल सोसायटी, नॅशनल इंस्टिट्यूट ऑफ सायसेन्स ऑफ इंडिया ह्या सारक्या साबार संस्थांचो तो वांगडी आसलो. लखनौच्या सेंट्रल ड्रग रिसर्च इंस्टिट्यूटच्या वनस्पतिशास्त्र विभागाचो तो १९६० सावन मुखेल आसा. वनस्पतिशास्त्रावेलें ताचें लेखन आनी संशोधन खूब म्हत्वाचें आसा. 'प्लँट ॲनाटॉमी', 'प्लँट ब्रीडींग', 'मेडिकल प्लँट्स' हे ताच्या अभ्यासाचे खास विशय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कुंडोः

धान्याच्या आवरणाक 'कुंडो' अशें म्हण्टात. हातूंत सादारणपणान ३५% भितरल्या गराची कात आनी कोंब जाल्यार ६५% वयली धान्याची कात हांचो आस्पाव जाता. हातूंत कणीय आसता. ह्या सगळ्या घटकांक एकामेकासावन पयस काडप सोपें नासता. भाताचें वयलें कल्ल काडटकच तांदूळ मेळटा. ह्या काडिल्ल्या कल्लाक कुंडो म्हण्टात. गंवासारकिल्या धान्यांतय कुंडो मेळटा.

संयोजनः कुंड्यांत ५% चरबी, ६% प्रथिन, १६% गोबोर आनी ३०% तंतू हांच्यावांगडा व्हिटामिन बी कॉम्प्लेक्स जीवनसत्त्व आसता.

उद्देगीक आनी शेतवडीच्या कामाक उपेगी पडपी कुंड्याच्या गोबरांत सिलीका (८७-९७%), पोटॅश (०.५-२.५%), सोडियम (०-२%), कॅल्शियम (०.२-१.५%), मॅग्नेशियम (०.१-२ %) आनी फॉस्फरस (०.२-३ %) आसता.

प्रकारः गोंयांत मेळपी कुंड्यांत वयल्या धान्याची कात, भितरल्या गराची कात आनी कोंब हांचो आस्पाव जाता. नव्या प्रकारच्या तांदळांचे गिरणींत उकड्या भातांतल्यान आनी सुरय तांदळांच्या कुंड्यांतल्यान ह्यो तीनय गजाली वेगळ्यो काडूंक येतात.

गुणधर्मः कुंड्याची वट्ट घनताय ०.१ (१०० कि./क्युबिक मी.) इतली आसता आनी ताका पर्थून दळल्याउपरांत चारपटीन ती उणी करूंक येता. ताका ५.५ ते ६.५ (Mohs) निबसाण आसता. ताची उश्मीय संवाहकता उणी आसता. तो ऊंच तापमानांत जळटा. एक किग्रॅ. कुंडो २.५ किग्रॅ. वाफ वा ३,२०० किग्रॅ. कॅलरी इतली शक्त दिवंक शकता. ८२.८ किग्रॅ. कुंडो जी वाफ तयार करता तिचेर १ हॉर्सपावरचें इंजिन एक वर चलूंक शकता.)

उत्पादन प्रक्रियाः धान्य कांडून कुंडो काडपाची पध्दत सर्रासपणान प्रचलित आसा. (भारतांत १९५० मेरेन ६५% कुंडो कांडून काडटाले; १९७२ त हें प्रमाण १०% चेर पावलें). भात वायणांत घालून मुसळान तें कांडलेउपरांत कुंडो मेळटा. कांयकडेन पांयांनी कांडपाची पध्दत आसा. गोंयांत 'वायण' हो प्रकार पयलीं घराघरांनी दिसतालो.

सद्याक गिरणींच्या प्रसाराक आनी वाडीक लागून हातान कुंडो तयार

ची उघडत फाटी पडल्या. कुंड्यांतले सगळे पदार्थ वेगवेगळे ...गीय वेवस्था कायकडेन आसा.

...त्पादन केंद्रां आनी तांची तांक: भारत आनी चीन सारक्या देशांनी ...ड्या जाग्यार भात पिकता, थंय कुंडो तयार जाता. ह्या दोनूय देशांचें ...दन वट्ट संवसारीक उत्पादनाच्या अर्द्यापरस चड आसा. भाताचें ...सारीक उत्पादन सुमार ३८० दशलक्ष मॅट्रिक टन इतलें आसा आनी ...याच उत्पादन सुमार ७६ मॅट्रिक टन इतलें जाता. कुंडो उत्पादक ... देश म्हळयार चीन: २४४ लाख मॅट्रिक टन; भारत: १७० लाख ...क टन; बांगलादेश: ४९ लाख मॅट्रिक टन; इंडोनेशिया: ४८ लाख ... टन; जपान: ३३ लाख; थायलंड: ३० लाख; विएतनाम: २४ ...; ब्रह्मदेश: २२ लाख; ब्राझील: १७ लाख; फिलीपीन्स: १६ लाख ... अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां १२ लाख मॅट्रिक टन.

...उपेग: कुंडो गोरवां, घोडे, कुकडां, दुकर हांचें खाण म्हूण उपेगांत ... तेभायर ह्या जनावरांक रावपाखातीर गोठे बांदतात, थंय जमनीर ... घालतात. गिरणींखातीर वाफ तयार करूंक कुंड्याचो जळव म्हूण ...त जाता. सान्यांतय कुंड्याचो उपेग करतात. विमानांची वेवस्था ...पाखातीर आनी प्लास्टिक आनी धातू घासपाखातीर कुंड्याचो उपेग ...ता. तेल-प्रदूशण आळाबंदाक हाडपाखातीर आनी शाब्बाखातीर ...याचो उपेग जाता. तो उश्णता निरोधक म्हूण वापरतात.

कुंड्याचो गोबोर खर, शिमीट हांच्या उद्येगांत उपेगी पडटा. तशेंच ...री, टूथपेस्ट, वेल्डिंग, कुत्र्यांक आनी हेर जनावरांक लावपाची पावडर ...तय कुंड्याच्या गोबराचो उपेग जाता.

...नांदळाच्या गरावयली कात पाव, केक ह्या सारक्या पदार्थांनी ...परतात. वखदांखातीर तिचो उपेग जाता. रिफायन्ड तेल उद्येगांतय तो ...गी पडटा.

गोंयांतलें उत्पादन: गोंयांत जंय कुंडो तयार जाता अश्यो सुमार ४०० ...रणी आसात. १.५ लाख टन भाताचें उत्पादन आशिल्ल्यान हांगा ...मार ५२,५०० टन कुंड्याचें उत्पादन आसूंक जाय, अशें जाणकारांचें ...त आसा.

- मिंगेल ब्रागांझा

कुंती: यदुकुलोत्पन्न 'शूर' नांवाच्या राजाची धूव आनी कृष्णाचो बापूय ...वसुदेव हाची भयण. मूळ नांव पृथा. पूण कुंतिभोज राजान तिका पोसकी ...घेतिल्ल्यान 'कुंती' अशें नांव मेळ्ळें. सोयऱ्यांक येवकार दिवपाचें काम ...तिचेकडेन आशिल्लें. दुर्वास ऋषी एकदां अतिथी म्हूण आयिल्लो ...आसतना तिणें ताची बेस बरी सेवा केली. तेन्ना दुर्वास ऋषीन प्रसन्न ...जावन तिका एक मंत्र दिलो. त्या मंत्रान ज्या दैवताक होरायत, ...तांचेपसून पुत्रप्राप्ति जातली असो वर दिलो. ह्या मंत्राक लागून तिका ...अकवाराणांत सूर्यापसून कर्ण हो तेजस्वी पूत जालो. ताच्या आंगार ...जल्माचेच कवच-कुंडलां आशिल्लीं. स्वयंवराउपरांत ती पांडुची बायल ...जाली. पांडुचे सांगणेवेल्यान तिका यमधर्मापसून युधिष्ठिर (धर्म), ...वायूपसून भीम आनी इंद्रापसून अर्जुन हे पूत जाले. पांडुच्या ...सांगणेवेल्यान तिणें माद्रीक लेगीत मंत्रोपदेश केल्यान, माद्रीक ...अश्विनीकुमारांपसून नकुल आनी सहदेव हे जुंवळे पूत जाले. भारतीय ...युद्धावेळार तिणें कर्णाक पांडवांचेवटेन झुजपाचो आग्रो केल्लो. ...युद्धाउपरांत गांधारी, धृतराष्ट्र आनी विदूर हे महाप्रस्थानाक वचपाक ...भायर सरिल्ले आसतना कुंतीय तांचेवांगडा गेली आनी एका रानांत ...लागिल्ल्या जाळांत लासून तिचो अंत जालो.

- कों. वि. सं. मं.

कुंदे, जयवंत सिनाय: (जल्म: २ एप्रिल १९१९, कुंकळ्ळी-...)

...गोंयच्या मुटके सुजारी. ताणें प्राथमिक आनी लिसेवाचें पांचवें वर्स ...मेरेन शिक्षण घेतलें. १९४६ वर्सा सावन तो 'राश्ट्रीय काँग्रेस-गोंय' ...संघटनेवांगडी आशिल्लो. १९४६ वर्सा, डॉ. नारायण मेंब्रे हाणे उजवाडायिल्लें 'आंदोलन' नांवाचें राश्ट्रवादी मराठी खबरां-पत्रक ताणें छापलें.

१९४६ वर्सा ताका केपें वाठारांत पोलिसांनी धरलो आनी एक दीस बंदखणींत दवरलो. फुडें १९४७ वर्सा तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी जालो. आसगांव आनी बारदेस तालुक्यांतल्या दल संघटनेच्या शाखांचो तो मुखेल जालो. २१ जुलय १९४७ दिसा म्हापशें वाठारांतल्या सरकारी बँकेचेर आनी फाझेन्दाचेर (Fazenda) हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतलो. ह्या आरोपाखाल डिसेंबर १९४७ वर्सा पोलिसांनी ताका धरलो. उपरांत पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार (Territorial Military Tribunal) ताची चवकशी जाली आनी ताका सव्वीस वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दंड भरपाक ताणें न्हयकार दिल्ल्यान आनीक तीस दीस ताका बंदखणीची ख्यास्त फाव जाली. आग्वाद बंदखणींत ताणें सुमार साडेचार वर्सां ख्यास्त भोगली. फुडें १ जून १९५२ वर्सा ताका लिस्बोआक व्हेलो.

उपरांत ताका आंगोला (Angola) व्हेलो. ताणें आल्जुबे, लुआंदा, मोसामेदिश, से द बांदैरा, फोर्त रोसादश सारक्या वेगवेगळ्या बंदखणींनी ख्यास्त भोगल्या. बंदखणींत दिल्ले वायट वागणुकेक लागून ताणें विरोध केलो तेन्ना ताका आनीक चाळीस दीस एकांतवासाचे बंदखणींत दवरिल्लो. फुडें २४ मार्च १९६१ दिसा सोडून दिलो. तो ५ ऑगस्ट १९६१ दिसा कुंकळ्ळे, गोंयांत पावलो.

१९७८ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुंभ: (अॅक्वॅरियस). राशीचक्रांतली इकरावी रास. हातूंत धनिश्ठेचो तिसरो आनी चवथो चरण (चतुर्थांश), शततारका आनी पूर्वा भाद्रपदाचे पयले तीन चरण अशीं मव्वादोन नखेत्रां येतात. शनी हो हे राशीचो स्वामी. हातांत कुंभ (कलश) घेवन उबो आशिल्लो मनीस हें राशीचें प्रतीक. ही रास थीर आसून तिचो वर्ण शूद्र अशें मानतात. १३ फेब्रुवारी ते १२ मार्चमेरेन सूर्य निरयन कुंभ राशींत आसता. कुंभ राशींत सव्या प्रतीमेरेनचे वट्ट ४५ तारे आसात.

पूण आल्फा (सादलमेलिक, प्रत ३.१९), बीटा (सादलसूद, प्रत ३.०७), गॅमा (सादकबिया, प्रत ३.९७), डेल्टा (स्केत, प्रत ३.५१), थीटा (अँका, प्रत ४.३२) आनी लॅम्डा (प्रत ३.८) इतलेच तारे ठळक आसात. हे राशींत सोबीत रंगीत तारकायुग्मां (double stars), कांय चल तारे (आर् अॅक्वॅरी), सॅटर्न बिंबाभ्रिका (एन्जीसी ७००९) आनी वांटकुळे (एम् २) तारकागुच्छ (clusters) लेगीत आसात. हॅली धूमकेतूकडेन संबंदीत आशिल्ले मे आनी जुलयत जावपी कांय उल्कावृश्टीचे उद्‌गम बिंदू हेच राशींत येतात. हर्शेल हाणें प्रजापती हो ग्रह सोदून काडलो, तेन्ना तो कुंभ राशींत आशिल्लो.

पूर्विल्ले संस्कृतायेंत पावसाळ्याचो तशेंच ईजिप्तांत नाइल न्हंयेक येवपी हुंवाराचो संबंद हे राशीलागीं जोडटाले. ग्रीक पुराणकथेप्रमाण गॅनिमिडान देवांखातीर गरुडावेल्यान व्हेल्लो अमृतकुंभ, म्हणजेच हो कुंभ (कलश) जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कुंभकोणम्: तमिळनाडू राज्यांतल्या तंजावर जिल्ह्यांतल्या कुंभकोणम् तालुक्याचें मुखेल केंद्र. पूर्विल्लें नामनेचें संस्कृतीक केंद्र आनी तीर्थक्षेत्र म्हणून कुंभकोणम् शाराची बरीच नामना आसा. लोकसंख्या: १,३२,८३२ (१९८१). कावेरी न्हंयचे देगेर तंजावर शाराचे उत्तर उदेंतेक ३९ किमी. अंतराचेर, चिदंबरम् शाराचे नैऋत्येक ६८ किमी. अंतराचेर हें शार वसलां.

हांगां पूर्विल्लें कुंभेश्वर महादेवाचें देवूळ आसा. त्या देवळावेल्यानूच ह्या क्षेत्राक कुंभकोणम् अशें नांव पडलां. ताचेविशीं पेरियपुराणांत अशी

कथा मेळटाः धर्तरिचेर बुडटी आयली तेन्ना ब्रह्मदेवान मातयेंत अमृत भरसून एक घट तयार केलो. त्या घटांत धर्तरियेवयलीं सगळीं बिजां घालून तो मेरू पर्वताचेर उंचेले सुवातेर ववरलो. उपरांत जेन्ना सप्तवर्षा खवळ्ळो तेन्ना सगळें जग बुडलें. हे बुडटेंत मेरू पर्वत बुडलोच पूण ताजेवेलो तो बीजघट व्हांवत, व्हांवत ह्या क्षेत्रांत आयलो. शंकरान भिल्लाचो वेश घेवन आपल्या बाणान तो घट फोडलो. तेन्ना तातूंतल्यान अमृत व्हांवून थंय एक तळें तयार जालें. हे घडणुकेच्या उगडासाखातीर शिवान आपल्या हातान हांगा लिंगाची थापणूक करून ताका 'कुंभेश्वर' अशें नांव दिलें.

सातव्या शेंकड्यांत हें नगर चोळ राजाचें राजपाटण आशिल्लें. फुडें इतिहास काळांत कितल्योश्योच राजवटी बदलून १७९९ त हें नगर मराठ्यांकडल्यान इंग्रजांकडेन आयलें. ह्या क्षेत्रांत शंकराचीं बारा, विष्णुचीं चार आनी ब्रह्मदेवाचें एक अशीं देवळां आसात. तातूंत कुंभेश्वर, नागेश्वर आनी शांरगपाणी हीं देवळां पळोवपासारखी आसात. हांगाचें नामनेचें शारंगपाणीचें देवूळ रथा आकृतीचें आसा. ताचें गोपूर १४७ फट ऊंच आसा आनी ताका बारा माळ्यो आसात.

णव्या शेंकड्यांत आद्य शंकराचार्यान हांगा काशी मठाची थापणूक केल्ली. थंयच सद्या कामकोटी शंकराचार्याचें पीठ आसा आनी तातूंत हातबरपांच्या संस्कृत ग्रंथांचो व्हड संग्रह आसा. पूर्विल्ल्या काळांत कुंभकोणम्, दक्षिणेंतल्या ब्राह्मणी संस्कृतायेचें व्हड केंद्र आशिल्लें.

कुंभकोणम् क्षेत्रांत 'महामघम्' नांवांचें व्हड तळें आसा. ह्या तळ्यांत दर बारा वर्सांनी गंगा, सरस्वती, यमुना, नर्मदा, गोदावरी, कावेरी, महानदी, पयोष्णी आनी शरयू ह्या णव न्हंयांचें उदक येता असो समज आसा आनी देखूनच हांगा प्रयागा सारको कुंभमेळ भरता. दक्षिण भारतांत भरपी कुंभमेळ ह्याच क्षेत्रांत आशिल्ल्यान ते नदरेन प्रयागाउपरांत कुंभकोणमाक म्हत्व दितात.

कुंभकोणम् शारांत भांगराच्यो, चांदीच्यो वस्ती, तांबें, पितूळ आनी शिशें हांची कारागेरी, जरीकाम, संगीतवाद्यां, सुती आनी रस्मी कपडे, मातयेचीं आयदनां, नीळ आनी साकर अशे तरेकवार उद्येगधंदे हांगा चलतात. हांगा केळीं, तुतीच्यो बागो आनी पानांचे मळे आसात. कुंभकोणम् शारांतल्या पानांक दक्षिण भारतांत खूब मागणी आसा. शिक्षणीक केंद्र म्हणूनय कुंभकोणम् शाराची नामना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कुंभमेळः

'कुंभपर्व' नांवाच्या पुण्यकारक ग्रहयोगाच्या निमतान दर बारा वर्सांनी प्रयाग, हरद्वार, नासिक आनी उज्जयिनी ह्या चार तीर्थक्षेत्रांनी हिंदू भाविकांचो मेळ भरता, ताका कुंभमेळ म्हण्टात. ह्या कुंभपर्वाविशीं अशी पौराणिक आख्यायिका आसाः

समुद्रमंथनाच्या वेळार अमृतकुंभ हातांत घेवन धन्वंतरी वयर आयलो, तेन्ना दैत्यांक अमृत मेळचें न्हय म्हूण देवांनी इंद्राचो पूत जयंत हाचेवरवीं अमृतकुंभ फारायलो. तेन्ना दैव-दैत्यांचें झूज जालें. ह्या बोवाळांत बारा जाग्यांनी अमृतकुंभ सकयल पडलो. तातूंतलीं वयर सांगिल्लीं चार स्थानां भुंयलोकांत जाल्यार उरिल्लीं स्थानां हेर लोकांत आसा.

दरेका तीर्थक्षेत्रांत वेगवेगळे तरेन कुंभयोग घडटा, तो असोः १. प्रयाग -अमाशे दिसा मकर राशींत चंद्र, सूर्य आनी वृषभ राशींत गुरु आसतना २. हरद्वार- गुरु कुंभ राशींत आनी सूर्य मेष राशींत ३. नासिक- गुरु सिंह राशींत आनी चंद्र, सूर्य कर्क राशींत आसतात ४. उज्जयिनी- सूर्य, तुळ आनी गुरु वृश्चिक राशींत आसता.

प्रयागांतल्या कुंभपर्वांत मकर-संक्रांत, अमास आनी वसंतपंचम हीं तीन उपपर्वां आसात. तातूंतलें अमास हें मुखेल पर्व आसून ताका 'पूर्णकुंभ' अशें म्हण्टात. गुरुक राशिचक्र भोगपाक बारा वर्सां लागतात, देखून दर बारा वर्सांनी कुंभयोग येता. कुंभपर्वाच्या वेळार प्रयाग तीर्थांत न्हायत जाल्यार एक हजार अश्वमेध, शंभर वाजपेय आनी पृथ्वीभोंवतणी एक लाख प्रदक्षणा घाल्ल्याचें पुण्य मेळटा असो समज आसा. देखून, लाखांनी भाविक लोक तशेंच शेंकड्यांनी मठाधिपती, साधुसंत आपापले घोडे, उंट, हत्ती ह्या सरंजामासयत थंय जमतात. जेन्ना साधुसंतांची व्हडली मिरवणूक वता तेन्ना थंयचें पुराय वातावरण दुमदुमून वता.

- कों. वि. सं. मं.

कुकडः (कोंबो, कोंबी वा कोंबये पील).

वंश- गॅलस, घराणें- फासिआनिए (Phasianiae) पाळीव कुकडां वा घरकोंबी हांकां 'गॅलस डॉमेस्टीकस' म्हण्टात. सद्या अस्तित्वांत आशिल्ल्या सगळ्या कुंकडांचे वंशज (गॅलस) मध्य, उदेंत आनी उत्तर भारत तशेंच हिमालयाचो देवतेंवयलो वाठार, आसाम, ब्रह्मदेश, श्रीलंका जावा आनी सुमात्रा ह्या वाठारांनी आदल्या काळांत रानटी अवस्थेंत आशिल्ल्या कुकडांचे वंशज आसूंक जाय अशें मानतात. सुर्वेच्या तांबड्या आनी रुपेरी कुकडांपसून हालीं भारतांत खूब जाती सोदून काडल्यात. कुकडां मजगतीं घरकोंबी, बदकां, गीज, हरकी आनी गिनी कुकड हांचो आस्पाव जाता. हातूंत घरकोंबयेक भारतांत चड म्हत्व आसा.

कुकड

क्रिस्ताआदीं २००० वर्सां पयलींसावन मनीस कुकडां पोसतालो. पोशिल्ले कोंबडेच्या पूर्वजाचो उगम आग्नेय आशियेंत जालो अशें समजतात. फुडें ताच्या पोसपाच्या इतिहासांत ताचो आकार, रंग, तांतयां घालप्राची शक्त आनी जातीची खात्री करचेखातीर खुबशा प्रमाणांत संकर करप जालें. बाकीच्या सवण्यांसारकी तांकां चोंच, पाखां आनी पांयांक खूर आसतात. तांचे तकलेर शेकरें आसता.

वर्गीकरणः कुकडांच्यो शंबरांपरस चड जाती अस्तित्वांत आसात. मूळ थळ वा वाठार, रूप, रंग, आकार, वजन हांच्या आदाराचेर सादारणपणान तांचें जें वर्गीकरण केलां तें फुडलेतरेन आसा.

भूंयमध्य दर्या वाठारांतल्यो जातीः हे जातींतलीं कुकडां वजनान हलकीं आनी शिटूक, नाजूक पूण सभावान भित्रीं आसतात आनी तांतयां बेगीन घालतात. हेर जातीं परस कमी खावड खावन चड तांतयां दिवप हें तांचें खाशेलेपण आसा. देखीक- लेगहॉर्न, मिनॉर्क, आंकॉना. लेगहॉर्न जातीच्या कुकडाची चोंच, पांय आनी कात हळडुवी आसता. हे जातीच्या कुकडांचो हेर जातीच्या कुकडांवांगडा संकर घडोवन हाडून कांय उपजातींचीय पैदास केल्या. तांचे पांय, चोंच, रंगान काळी आसता. तांचें शेंकरें तांबडें आनी कानाची पाळी धवी आसता. उश्ण हवामानांत ही जात बरी तिगूंक शकता.

आशियांतल्यो जातीः हीं कुंकडां चड वजनाचीं आनी मांसाखातीर उपेगी पडपी आसतात. हांच्या तातयांचो कोर तांबसो विटकरो आसता. हीं कुकडां उसरां तांतयां घालतात आनी तांकां भरपूर खावड लागता. तांच्या पांयांक भरपूर पाखां आसतात. देखीक- ब्रह्मा, कोचीन, लॅंगशॅन.

अमेरिकन जातीः हे जातीचीं कुकडां तांतयां तशेंच मांसाखातीर उपेगी पडटात. हातूंतलो प्लिमथ् रॉक, वायनडॉट्स, ऱ्होड आयलंड रेड

… न्यू हॅम्पशर ह्यो जाती म्हत्वाच्यो आसात.

…ग्लीश जाती: मांसाखातीर हे जातीच्या कुकडांची नामना आसा. ती …ग्या कोराची तांतयां घालतात. देखीक- ससेक्स, ऑरपिंग्टन, …लॉर्प, कॉर्नीश, डॉर्कींग आनी रेड कॅप.

…भारतांतल्यो जाती: आदल्या काळासावन भारतांत कुकडां पोसतात. … उदरगतीचे नदरेन तांचेकडेन फाव तें लक्ष दिवप जावंक ना. …तातल्या सगळ्या जातींक देशी ह्या नांवान वळखतात, तरी असील, …ब, काश्मीर, चित्तगाँग ह्या नांवानूय कांय कुकडांक वळखतात. …ूट पांय आशिल्ली ही जात बळिश्ट आसता. तांचेपसून संकर करून …ाळ कुकडां पैदास करतात.

शरीराची रचणूक: हाडांचे रचणुकेचेर आदारीत आशिल्लो शरीराचो …कार म्हत्वाच्या अवयवांची राखण करता. तांचीं हाडां मांसाळ …सतात. तांकां हवेच्यो पिशव्यो आसतात, जाचेवरवीं तांकां उस्वास …पाक आनी उडपाक सोंपें पडटा. तांचे चोंचीचे वयर नाकपुडयो …सता. तांची तकली आंगाच्या मानान ल्हान आसता. तांची मान लांब …नी लवचिक आसता. तांचे मानेचे मणके एकामेकांचेर अशेतरेन …ग्यल्ले आसतात, जांचेवरवीं तांकां ती मान जाय थंय घुंवडावंक …डटा. तांच्या कमराचो सांगाडो जननाचें आनी तांतयां घालपाचें काम …पै करता

कुकडाच्या पोटांतले पचनसंस्थेंतले मुखेल अवयव अशे: ग्रासिका (Oesophagus or Gullet), अन्नपुट (Crop), उदर (Proventriculus), पेषणी (Gizzard), ग्रहणी (Duodenum), स्वादूपिंड (Pancreas), यकृत (Liver), …हा (Spleen), ल्हान आंतकडी (Small intestine), व्हडली आंतकडी (Large Intestine) आनी गुदद्वार (Cloaca).

कोंबो: पांच ते स म्हयन्याच्या, दादल्या कुकडाक कोंबो म्हण्टात. ताचे …यली ताका 'तलगो' (कोकरेल) म्हण्टात. वीर्यपिंड, वीर्यनळी आनी …लंग (Papilla) हे कोंब्याचे जनन तंत्राचे अवयव आसात.

कोंबी: पांच ते स म्हयन्याचे बायल कुकडाक कोंबी म्हण्टात. ताचेपयलीं ताका 'तलग' (पुलेट) म्हण्टात. कोंबयेक अण्डाशय (Ovaries) आनी अण्डनळी हे जननतंत्राचे अवयव आसतात. नरसाळे (Infundibulum), मॅगनम, संयोगभूमी (Isthmus), गर्भाशय (Uterus) आनी योनी हे पांच भाग मेळून तयार जाल्ली आसता.

प्रजननाचो प्रकार: फलोत्सर्जन (Ovulation): जेन्ना बोळ (Yolk-…) जून जाता तेन्ना पुटक फळ (Follicle) रक्ताच्यो शिरो …शिल्ल्या एका खासा जाग्यार फुट्टा जाका 'स्टिग्मा' म्हण्टात. हें फळ भायर येवन तांतयाचे नळयेच्या फुनेलांत वता. समागमाउपरांत शुक्रजंतू … ते ३ सप्तकांमेरेन तांतयांचे नळयेंत जिते आसतात. समागमाउपरांत … वरांभितर 'फलीकरण' (Fertilisation) जाता. फलीकरण जातकच …पेशीचें विभाजन जावपाक सुरवात जाता.

पिलां: कोंबयेच्या धाकट्या पोरांक पिलां म्हण्टात. तांकां उबोवन …भायर येवपाक एकवीस दीस लागतात. स्वाणेचे …यत्याला दवरून वा तांतयां उबोवपाच्या मशीनांत फलीकरण जाल्लीं …तांयां उबोवन पिलां काडटात. भायले कोंबयेपरस देशी कोंबयेंत तांतयां …ची शक्त चड आसता. पिलांक रोगाची आनी बदलत्या …चो रोखडीच बादा जाता म्हूण तांची जतनाय घेवची पडटा. … पिलां जातकच तांकां ४ सप्तकांमेरेन ऊब दिवपाची वेवस्था …शिल्ले दायीत (Brooder) दवरतात. विजेचे बल्ब लावनय अशी वेवस्था … येता. उपरांत तांकां आठ ते १० सप्तकांमेरेन वाडपाच्या घरांत …तात.

कुकडांचें खाण: कुकडांक पुश्टीची आनी बरी खावड दिवंची पडटा … तांकां ॲमिनो ॲसिड्स आनी 'ब' जीवनसत्वांचो आस्पाव …शिल्ली खावड दितात. तांच्या आहारांत चडकरून गंव, मको, … कुंडो, गंवाचा कुंडो, पेंड आदी खावडीचो आस्पाव जाता. ही खावड …च्या रुपांत वा ल्हान ल्हान गुळयो करून दितात.

रोग आनी उपाय: कुकडांक ज्या रोगांची बादा जाता ते रोग अशे आसात:

मानमोडी- हो रोग जातकच पिलां मान वयर काडून उरफाटीं चलतात, चोंची उगडून उस्वास घेतात, मान घुंवडायत रावतात. हो रोग लागल्या उपरांत ३-४ दिसांनी कुकडां मरतात. अशावेळार तांकां वाशीनां दिवन ह्या रोगाचेर आळाबंदा हाडटात.

देवी: 'बोरॅलिएटा एव्हियम' नांवांच्या जंतुपसून हो संसर्गजन्य रोग जाता. हाकालागून कातीचेर फोड येतात. नाक आनी दोळ्यांतल्यान ओंकीर व्हांवता देखून पिलां ६ सप्तकाचीं जातकच तांकां ह्या रोगाआड वाशीनां तोपून घेवंक जाय.

कुकडांक 'टायफॉयड्' आनी 'प्लोरम' हे रोग जातकच तीं निस्तेज जातात. हाका आळाबंदा हाडपाक ऑरिओ मायसीन हें प्रतिजैव वखद दितात.

रक्ताची हागवण- ह्या घातक रोगाक आळाबंदा हाडूंक घूड (कुकडांक दवरपाचो जागो) सदांच नितळ आनी सुको दवरूंक जाय. तशेंच ह्या रोगाचेर सल्फा आनी पेनिसिलीन ह्या सारकीं वखदां दितात.

कांय कुकडांक स्वास मार्गाच्या रोगाची सांथ लागता; तशेंच जाण्ट्या कुकडांक क्षयरोग जावं येता. ह्या रोगाची बादा न जावपाक 'तलगां' निवळशा घुडांत पोसूंक जाय. तशेंच पोरन्यो कोंबयो तांतयां घालूंक लागतकच १ वर्सान विकूंक जाय. कांय कुकडांक कुकुडसो नांवाचो जीव लागता. अशेतरेचे रोग कुकडांक लागचे न्हय म्हूण कुकडांक दवरपाच्या जाग्यार लिंडेन, मॅलॅथिऑन वा हेर कीटकनाशकांचो फवारे मारतात. तशेंच रोग जावंचे न्हय म्हूण फाव ती जतनाय घेतात.

हेर म्हायती: जीं कुकडां तांतयांखातीर उपेगी पडनात तांचो उपेग खावपाखातीर करतात. देखून 'ऱ्होड आयलंड रेड' हाच्या संकरांतल्यान पयलो मांसाळ पक्षी (ब्रॉयलर) तयार जालो. उपरांत ताचेपसून जायत्यो जाती, उपजाती निर्माण केल्यो.

भारतांत खावपाखातीर उपेगी पडपी कुकडां चडकरून जिते अवस्थेंत विकतात. पूण इंग्लंड, अमेरिका ह्या सारक्या देशांनी जित्या कुकडांचो वापर करीनात. थंय यंत्राच्या आदारान पक्षी सोलून पॉलिथिनचे पोतयेंत घालून शितपेटयेंत घालून दवरतात. भारतांतूय अशीं चार-पांच कुकडां संस्करण संयत्रां वापरांत आसात. हेखातीर मांसाळ जातीच्या कुकडांचीं ८ ते १० सप्तकांचीं आनी एका किग्रॅ. परस चड वजनाचीं पिलां उपेगांत हाडटात. दिल्ली, पंजाब, केरळ आनी महाराष्ट्र ह्या राज्यांत चड करून तांतयांखातीर कुकडां पोसपाचो धंदो व्हड प्रमाणांत चलता.

- डॉ. एच. के. मालवीय

कुचिपुडी नाच:

नाच, नाट्य आनी संगीत हांचो शास्त्रीय मेळ जाल्लो एक नृत्यप्रकार. कुचिपुडी नाचाक भारतीय शास्त्रीय नाच प्रकारांत एक वेगळेंच स्थान आसा. हो नाच निबर आनी उर्बेभरीत आसून अवकाश आनी कालाचेर जैत मेळोवपाचो हावेस तातूंत दिसून येता. इतल्या उत्साहपूर्ण आनी स्फूर्तीदायक मोडणांतल्यान वचून लेगीत ताचेर दृकप्रत्ययवादाची (impressionism) मात्तूय सया पडूंक ना. हो नाच उमाळो आनी स्फुरण हाडपी आसून उपाट पद्यात्मक आसा. ह्या नाचांत दोळ्यांच्या हालचालींतल्यान शौर्य आनी संवेदन हांचो आविश्कार घडटा आनी ताची समाजीक भावनिश्ठा फकत मोगिकांच्या नाजूक भावविश्वाइतलीच मर्यादित ना, तर ती सर्वस्पर्शी आसा.

आंध्र प्रदेश राज्यांतल्या 'कुचेलापुरम्' ह्या खेड्याच्या नांवावयल्यान ह्या नाचाक 'कुचिपुडी' हें नांव पडलें. सातव्या शेंकड्यांत, भक्तीचो प्रचार करपाच्या हेतान कुचिपुडी नाचाचो जल्म जालो. आंध्र प्रदेश राज्यांतल्या कृष्णा जिल्ह्यांत 'कुचिपुडी' हें एक खेडें आसा. ह्या गांवांन ३००० लोकसंख्या आशिल्ली कांय झोपडपट्टीची वसती आसा. १६… … हो नाच पळोवन गोवळकोंड्याचो नबाब अब्दुल्ला कुतुबशाह खुश जालो आनी ताणें नर्तकांक तांचो राबित्याचो गांव 'कुचिपुडी' आनी भोंवतणचीं पांच गांवां इनाम म्हूण दिलीं. कुचिपुडी गांव विजयवाड्याक

सावन ५० किमी. अंतराचेर आसा. कुचिपुडीच्या भोंवतणच्या वाठाराक इतिहासीक नदरेन खूब म्हत्व आसा. कुचिपुडी गांवाच्या १० किमी. अंतराचेर आशिल्लो श्रीकाकुलम् गांव इ. स. प. दुसऱ्या शतमानांत सातवाहन साम्राज्याची राजधानी आशिल्ली. घांटशाळा हें बुध्द तीर्थक्षेत्र कुचिपुडीसावन कांय मैल अंतराचेर आसा. 'पदम्' ह्या गीतप्रकाराचो रचनाकार 'क्षेत्रगण' हाचें जल्मस्थान मोव्वा हें कुचिपुडी लागसारूच आसा. हाचेवयल्यान अशें दिसून येता की कुचिपुडी भोंवतणच्या वाठारांत पोरनें सांस्कृतिक दायजूय आसा. पूर्विल्ल्या काळांतलीं देवळां आनी तातूंतलें कोरीवकाम, बौध्द अवशेश, अजंठा आनी एलोरा लेणी, अमरावती आनी रामप्पा देवळां हांचेवयल्यान अशें दिसून आयलां की आंध्र प्रदेशांतल्या शास्त्रीय नाच प्रकारांची परंपरा दोन हजार वर्सांइतली पोरनी आसा.

हेर भारतीय नृत्यप्रकारांप्रमाणच कुचिपुडी नाचांतलीं तत्त्वां भारतीय नाट्य शास्त्राचेर आदारिल्लीं आसात. सुरवातीच्या काळांत दादले आनी बायलो कुचिपुडी नाचांत शिवाविशींचे कांय पौराणिक कथाभाग सादर करतालीं. दादले शिवाच्या देवळांनी अनुष्ठानरुपी (ritual) नाच सादर करताले जाल्यार बायलो देवळाच्या कल्याणमंडपांनी देवांखातीर 'केलिका' (मनोरंजन) हो नाच करतालीं. उपरांतच्या काळांत, कुचिपुडी नाचांत पुनरुज्जीवन घडून आयलें आनी तातूंत वैष्णव पंथांतल्या कांय हळुवार रम्याद्भूत (romantic) घटकांचो आस्पाव जालो. कुचिपुडी कलाकारांनी भागवत पुराणांतल्यो कांय कथा सादर करपाक सुरवात केली. ताका लागून ह्या नर्तकांक आनी कलाकारांक 'भागवतुलू' अशें म्हण्टात. कांय वर्सां उपरांत ह्या नाचाचो उत्साह उणो जायत गेलो. पूण सिध्देंद्र योगी (१३५०-१४५०) हाणें कुचिपुडी नाचाक एक पध्दतशीर शास्त्रीय बुन्याद घालून दिली. कुचिपुडी गांवांतल्या ब्राह्मण कुटुंबांतलो पयलो भुरगो कुचिपुडी नाच प्रकाराक अर्पण करूंकूच जाय असो दंडक ताणें घालून दिलो.

कुचिपुडी नाच प्रकारांत नृत्त, नृत्य आनी नाट्य हांचो सोबीत संगम घडून येता. 'नृत्त' हातूंत 'तिरमनम' आनी 'जती' हांचो आस्पाव आसता आनी नृत्यांत 'शब्दम्' चो आस्पाव आसता. तशेंच नाट्य भागांत पदांचो आनी मुद्राभिनयाचो आस्पाव आसता. भारत मुनी हाच्या मताप्रमाण, कुचिपुडी हो पारंपारिक आनी वास्तववादी अभिनय तासांची फाव ती भरसण आशिल्लो संपूर्ण नृत्य-नाट्य प्रकार आसा. अभिनयाचे हे सोबीत भरसणेक लागून प्रेक्षकांक 'रस' तयार जाता. नाटकाची सैमीक माची नाचाखातीरुय वापरील्ल्यान, कुचिपुडी कला प्रकारांत नाट्य आनी नृत्य हाची सोबीत भरसण जाल्ली दिसून येता.

कुचिपुडी हें नृत्यनाट्य चान्याचे राती देवळाच्या आवारांत करपाची प्रथा आसा. लोकांची गर्दी चड जाली जाल्यार रस्त्याच्या एका तोंकाक माची उबारून थंय हो नाच जाता. नृत्यनाट्य सुरू जांवचेपयलीं 'हास्यगाडु' (विदूषक) प्रवेश करता आनी वाकडींतिकडीं तोंडां आनी अंगविक्षेप करून लोकांक हांसयता आनी तांचें लक्ष माचयेवटेन ओडून घेता. गायक आनी वाद्यवृंद माचयेचे उजवे वटेन बसतात. वाद्यांमदीं टाळ, मृदंग, व्हायोलिन, वीणा हांचो आस्पाव आसता. मागीर सूत्रधार प्रवेश करता आनी नांदी गावन नृत्यनाट्याचो आशय सांगता. नाचांतल्या मुखेल पात्रांक 'दरुवु' अशें म्हण्टात.

कुचिपुडीचे कांय नाचप्रकार अशे: 'शब्दम्' म्हळ्यार एके खाशेले संगीतशैलीप्रमाण गायिल्लें आनी एकाद्र्या नाट्यपूर्ण कथाप्रसंगाचेर आदारिल्लें काव्य. हातूंतल्यो रचना नृत्याभिनयाक पोशक आसता. देखीक- 'दशावतारशब्द' ह्या प्रकारांत विष्णूच्या धा अवतारांचें काव्यमय वर्णन आसून तेप्रमाण नर्तक ते धा अवतार नृत्यांकित करतात. अशाच तरेन 'श्रीरामशब्द', 'मंडुकशब्द', 'अर्धनारीश्वरशब्द', 'प्रल्हादशब्द', 'कृष्णशब्द' ह्या रचनांचेर नाच करतात.

'कलापम्' ह्या प्रकारांत वादविवादात्मक, तत्त्वज्ञानात्मक आनी हेर विंगड विंगड चर्चांचो आशय आशिल्ल्यो काव्यरचना नृत्यबध्द करतात. देखीक- 'गील्लकलापम्' ह्या प्रकारांत ब्राह्मण आनी गौळण हांचो तात्त्विक संवाद आसा. 'भामाकलापम्' हो प्रकारुय खासा लोकप्रिय आसा. 'तरंगम्' ह्या प्रकारांत एकाद्र्या खाशेल्या आराध्यदेवतेच्या लीलांचें वर्णन ल्हारांच्या तरंगांप्रमाण वेगवेगळे तरेन करतात. 'बालगोपाल तरंगम्' ह्या प्रकारांत परातीचे कडेचेर दोनूय पांय दवरून वा पालथ्या कळशाचेर उबो रावन वा तकलेचेर उदकाचो भारिल्लो कळसो दवरून तो पडूंक दिनासतना हो नाच करतात. 'पदम्' म्हळ्यार पद. सगळो सैम बायलेच्या रुपांत आसून परमेश्वर हो एकूच पुरुष आसा. परमपुरुषांत लीन जावपांतूच सैमरुपी बायलेचें साफल्य आसा, असल्या आशयाचीं जायतीं पदां कुचिपुडींत आसतात.

कुचिपुडी नाचांतल्या कलाकारांची रंगभूषा सादीच आसता. पुरुषपात्रां धोतर, जाकीट तशेंच कांय अलंकार आनी मुकूट घालतात. स्त्रीपात्रांचो भेस साडी पोलको असो सादोच आसता. बायलां अलंकार आनी दागदागिने वापरतात. तातूंत लांब सोडिल्ले विणयेचेर जो दशावतार पटो वा नखेत्रपटो बसयल्लो आसता, ताका प्रतीकात्मक अर्थ आसा. ह्या पट्याचो वयलो भाग चार अलंकारांनी सोबयल्लो आसून तो चार वेदांचें प्रतीक अशें मानतात. पट्यासकयले तीन घोंस त्रिभुवनाचें प्रतीक जाल्यार दरेका घोंसाभोंवतणी ल्हानल्हान आनीकूय तीन घोंस आसतात, तें नवग्रहांचें प्रतीक अशें मानतात. विणयेवेलो हो नखेत्रपटो लांकडी आसून ताचेर भांगरापटो मारिल्लो आसता. हो नखेत्रपटो म्हळ्यार विश्वाचें एक प्रतीक अशें मानतात. हो नखेत्रपटो सत्यभामा आपले विणयेचेर घालता. सत्यभामा हो एक 'जीव' (आत्मो) आनी तिणें घाल्लो नखेत्रपटो म्हळ्यार जीवाभोंवतणचें विश्व, असो हाचो खोल अर्थ आसा.

ह्या नखेत्रपट्याच्या अलंकाराविशीं एक आख्यायिका सांगतात, ती अशी: देव आनी दानवांक अमृत वांटपावेळार भगवान विष्णून मोहिनीचें रूप धारण केलें, तेन्ना ताणें हो अलंकार परिधान केल्लो. मोहिनीन परते विष्णूचें रूप घेवन कांय युगांउपरांत भगवान विष्णून जेन्ना कृष्णाचो अवतार घेतलो तेन्ना ताणें हो नखेत्रपट्याचो अलंकार सत्यभामेक दिलो.

कुचिपुडी कलेंत नखेत्रपट्याच्या अलंकाराक म्हत्वाची सुवात आसा. 'भामाकलापम्' नाचप्रकार सुरू जातकच सत्यभामा पड्ड्याचे एके वटेन उबी रावता आनी नखेत्रपटो आशिल्ली आपली केंसाची लांब विणी लोकांक दिसतली अशे तरेन पडड्याचे दुसरे वटेन सोडटा. प्रेक्षकांमदल्या खंयच्याय कलाकाराक, सत्यभामेचें सवंग करून माचयेवेले सत्यभामेवांगडा सर्त करपाखातीर हें एक जाहीर आव्हान आसता. हें आव्हान स्वीकारून तातूंत कोणूय जैतिवंत जालो जाल्यार ताका सत्यभामेचे विणयेवयलो नखेत्रपटो इनाम म्हूण फाव जाता. कुचिपुडी नाच परंपरेंतलो हो वांटो म्हळ्यार एक खाशेलेपण जावन आसा.

कुचिपुडी नर्तकांचे अलंकार 'पुंगू' लांकूड, 'बडीदा' लांकूड आनी हेर लांकडांपसून तयार केल्ले आसतात. कंवचेचो आनी भांगराचो वर्ख आशिल्लेय कांय अलंकार आसतात. बायलां नर्तक वट्ट ३२ वेगवेगळे अलंकार घालतात जाल्यार दादले नर्तक तलवार, गदा आनी रुपडें मेळून वट्ट १० अलंकार घालतात.

कुचिपुडी नाचप्रकारांतल्या मुखेल नर्तकांनी कोराडा नरसिंहराव, सत्यनारायण शर्मा, इंद्राणी रेहमान, यामिनी कृष्णमूर्ती, रीतादेवी हांचो आस्पाव जाता. लक्ष्मीनारायण शास्त्री, चिंता कृष्णमूर्ती हे कुचिपुडीच्या मळावेले नामनेचे गुरू जावन आसात.

- राजा रेड्डी

कुझनेट्स, सायमन: (जल्म: ३० एप्रिल १९०१, खारकोव्ह, युक्रेन, रशिया).

नामनेचो अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ. पयलें म्हाझूज आनी रशियन क्रांती हांकां लागून ताणें रशियेक सावन १९२२ त अमेरिकेंत स्थलांतर केलें. कोलंबिया विद्यापीठाची एम्. ए. (१९२४) आनी डॉक्टरेट (१९२६) मेळयली. १९२७ त न्यूयॉर्क हांगा 'नॅशनल ब्यूरो ऑफ इकॉनॉमिक

हातूंत नोकरी धरली. तेउपरांत पेनसिल्व्हेनिया (१९३६-५४), पार्किन्स (१९५४-६०) आनी हार्वर्ड (१९६०) ह्या विद्यापीठांनी त्राचे अध्यापन केलें. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत झूजसामग्री मंडळाच्या 'नियोजन आनी सांख्यिकी कार्यालया'चो सहयोगी (१९४२-४४) म्हूण ताणें काम केलें. १९४६ त तो एक वर्स रकाराचे राश्ट्रीय साधन संपत्ती समितीचो अर्थीक सल्लागार नो. १९५०-५१ त ताणें भारताचे 'राश्ट्रीय उत्पन्न समिती'चो गार म्हूण काम केलें.

राश्ट्रीय उत्पन्न मेजपाचे पध्दतीचें मुळावें विश्लेशण केलां. म्हाझुजापयलीं अमेरिकेंतल्या राश्ट्रीय उत्पन्नाच्या हिसपाक unts) संकल्पनात्मक अधिश्ठान दिवपाचो वावर पयलीं ताणें केलो. रांतल्या हेर देशांनी राश्ट्रीय उत्पन्न लेखांकन पध्वत तयार करपाचें ोक कार्य ताणें केलें. ताणें विकसनशील देशांचे अर्थीक उदरगतीची ावणी फकत सैध्दांतिक तत्त्वांचेर आदारून करीनासतना अणभव ्या गिन्यानाचो आदार घेवन केली. ताका लागून उदरगतीची आनी समाजीक संरचना आनी प्रक्रिया हांचेविशीं एक नवी ची नदर तयार जाली. ताच्या ह्या मोलादीक वावराक लागून ताका १ त, अर्थशास्त्र विशयांतलो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. ताणें नी पुस्तकां बरयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

ब येवजण: कुटुंबाची आनी देशाची सर्वांगीण उदरगत जावंची पुराय जापसालदारकेन कुटुंबांतल्या भुरग्यांचो आंकडो मर्यादीत प हाका 'कुंटुंब येवजण' म्हण्टात. १९१५ वर्सा मार्गारेट सेंगर हे जर्मीवकेन भुरगें न जावपाक दिवपी प्रक्रियेक 'कुटुंबयेवजण' अशी ्या थारायली.

कुटुंब मर्यादित दवरप, गर्भधारणा टाळप ह्या गजालींचो पुरस्कार, इ. प. चवथ्या शतमानांत लेगीत जाल्लो दिसता. त्या काळांत स्टॉटलान गर्भधारणा टाळपाच्या उपायाचें वर्णन केलां. इ. स. प. ५० ते १५५० वर्सा इजिप्शियन लेखांत आनी पूर्विल्ल्या हिब्रू हिन्यांत गर्भधारणा टाळपाच्या जायत्या उपायांचो उल्लेख जालो. दुसऱ्या शतमानांत सोरेनस ह्या प्रसूतीतज्ञान संततिनियमन दतीचें सविस्तर वर्णन केलां. ग्रीक आनी रोमन काळांत बायलांची नायकी बरी उरची हे पासत गर्भसंभव टाळपाची पध्दत आपणायताले.

आर्विल्ल्या काळांत सतराव्या शतमानांत मालथस ह्या अर्थशास्त्रज्ञान लोकसंख्येविशीं भिरांत परगटायतना तिचेर नियंत्रण केलें ना ल्यार सैमीक संकश्टां, झुजां आनी पिडांवरवीं लोकसंख्या आळाबंदा डची पडटली, अशें म्हळें. इंग्लंडांत जेरेमी बेंथॅम हाणें १७९७ त ततिनियमन म्हळ्यार कुटुंब येवजणेचो सगळ्यांत पयलीं पुरस्कार लो. १८३२ त नोल्टन ह्या अमेरिकन लेखकान संततिनियमनाच्या ार्गाचे वर्णन केलां. विसाव्या शतमानामेरेन संवसारांत मनशाचे लायकीविशीच्या प्रस्नाचो कोणेंच गंभीरपणान विचार केलो ना. दर जाराक जल्माचें आनी मर्णाचें प्रमाण सादारणपणान सारकेंच ाशिल्ल्यान कुटुंब येवजणेक म्हत्व न मेळप स्वभावीक आसलें. दुसऱ्या ाझुजाउपरांत लोकसंख्येचो आंकडो नेटान वाडपाक लागलो. १८०० त ंसाराची लोकसंख्या १०० कोटींपरस उणी आसली. विसाव्या शतमानाच्या मध्याक ती ३५० कोटींचेर पावली. १९७९ त, ४३० कोटींचेर पावली. ह्या शतमानाच्या शेवटाक लोकसंख्येचो हो आंकडो कोटींचेर पावपाचो संभव आसा.

विसाव्या शतमानांत वैजकी मळार क्रांती घडली. ताका लागून दुयेंसां आळाबंदा आयलीं. विज्ञानाचे दिसपट्टे उदरगतीक लागून संकश्टां उप्रासपाविशींच्यो चत्रायो लोकांक आदींच मेळूंक लागल्यो. अशीं सैमीक संकश्टां उप्रासल्यार जीव वाटावपाक लागपी साधनांय रोखड्या रोखडीं मेळूंक लागलीं. हाका लागून जल्माचें प्रमाण वाडलें आनी मर्णाचें देंवलें. वयल्या दोन कारणांक लागून लोकसंख्या वाडीक नेट आयलो. हे वाडटे लोकसंख्येक कायदेशीरपणान आळाबंदा हाडपाखातीर कुटुंबयेवजण पध्दतीचें म्हत्व आनी गरज वाडली.

गर्भधारणा जावंची न्हय म्हूण दादल्या आनी बायलांची वापरपाची विंगड विंगड साधनां सद्या आसात. कांय साधनां वापरपाखातीर वैजाचें मत घेवप गरजेचें आसता. दादले 'निरोध' वापरतात. डच कॅप, लिपीज लूप, जेली, क्रीम, गुळयो, स्पंज हीं साधनां बायलो वापरतात. बायल आनी दादल्याची अनुक्रमान अंडवाहिनी आनी शुक्राणूवाहिनी शस्त्रक्रियेवरवीं बंद केल्यार अंडाक गर्भाशयांत येवंक मेळना तर शुक्राणूंक वीर्यांत प्रवेश करूंक मेळना. ताका लागून गर्भ धरना. दोन-तीन भुरगीं आशिल्लीं जोडपीं वयलेवरी सोपी शस्त्रक्रिया करून घेतात. भुरग्यांची गरज परत उप्रासल्यार बंद केल्ल्यो वाहिनी, शस्त्रक्रियेवरवीं परत्यो उक्त्यो करप आतां सहज शक्य जालां.

कुटुंब येवजण आनी धर्मीक समज: हिंदू धर्मांत एका काळांत हे पध्दतीक खूब विरोध आसलो पूण सद्याक ना. हिंदू आनी बौध्द धर्मांत संततिनियमनाक स्पश्ट विरोध दिसना वा आदारय सांपडना. रोमन कॅथलिक धर्मगुरुंनी एका काळार कुटुंब येवजणेक खर विरोध केलो. पूण हालीं तो विरोध उणो जाला. ब्राझील, चिली, आर्जेन्टिना, कॉस्ता रीका सारक्या खर कॅथलीक देशांतय कुटुंब येवजण पध्दत चालीक लागल्या. इस्लाम धर्माचो हे येवजणेक खर विरोध आसा. राजकी हेतून इस्लामी देशांत तसो प्रसारय जाता. वाडटे लोकसंख्येचो धोको त्या राश्ट्रांकय आतां समजूंक लागलां. पाकिस्तान, इराण, ईजिप्त, मलेशिया, मोरोक्को, इंडोनेशिया, जावा आनी बाली ह्या इस्लामी राश्ट्रांतूय ही पध्दत चालीक लागल्या. खोमेनीन सत्ता सांबाळटकच इराणांत ही पध्दत बंद केल्ली. ज्यू धर्मांत हे येवजणेक पयलींसारको विरोध ना.

कुटुंब येवजण आनी हेर राश्ट्रां: अमेरिकेंत १९३० सावन संततिनियमन केंद्रांक सरकारी पालव मेळपाक लागलो. १९६७ उपरांत थंय संतति-नियमनाच्या साधनांची पुरवण करचेपासत अर्थीक पालव मेळपाक लागलो. जपानांत १९२२ सावन संततिनियमन पध्दत सुरू जाली. १९४८ त गर्भपात कायदेशीर केलो. चीनान वाडटे लोकसंख्येच्या भयान कडक कायदे केल्यात. दरेका कुटुंबांत एकच भुरगें आसचें, असो नेम केला. चल्याक बावीस तर चलयेक वीस वर्सां जावचे आदीं लग्न जावंक मेळना.

भारत आनी कुटुंब येवजण: भारतांत संततिनियमनाची गरज, नामनेचे समाजीक वावुरपी प्रो. रघुनाथ धोंडो कर्वे हाणें सगळ्यांत पयलीं मांडली. धर्म आनी जातीचो खर पगडो बशिल्ल्या भारतीय समाजान ताची हेखातीर जल्मभर निंदा केली. पूण निर्शेनासतना ताणें जिणभर कुटुंब येवजणेचो प्रसार केलो. ह्या विशयाचें म्हत्व पटोवपी पुस्तिका उजवाडायल्यो. भारतांत कुटुंब येवजण वा संततिनियमन चळवळीची बुन्याद घालपाचो मान ताका वता.

धर्म-जातीचो प्रभाव, भुरगें म्हळ्यार उत्पादक घटक हो समज, निरक्षरपण आनी चल्या भुरग्याची आस हीं भारतांत लोकसंख्या वाडपाफाटलीं मुखेल कारणां आसात. भारताचे सुटके वेळार लोकसंख्येचो आंकडो ३४ कोटींचेर आसलो. १९८१ त हो आंकडो ६८ कोटींचेर पावलो. संवसारांतलीं २.४% भूंय भारताच्या वांट्याक आयल्या पूण तातूंत संवसारांतले १५% लोक रावतात. जल्माचें प्रमाण हजाराक ३३.८% तर मरणाचें १२.५% आसा. सुमार ५०% लोक गरीब आसात. वट्ट लोकांच्या प्रमाणांत रोजगार मेळ नाशिल्ल्यान बेकारी वाडल्या. हेखातीर कुटुंबयेवजणेक व्हड म्हत्व मेळ्ळां. पयले पंचवर्सुकी येवजणेंत सरकारान ६५ लाख रुपया कुटुंब येवजणेचेर खर्च केलो. कुटुंब येवजणेच्या वावराक १९६६ ते १९७५ मदीं उपाट नेट आयलो. ह्या काळांत गांवागांवांनी शिबिरां घेवन सुमार ४० लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया केल्यो. ताचेर ७० कोटी रुपया खर्च जालो. पांचवे पंचवर्सुकी येवजणेंत १९९१ वर्सामेरेन लोकसंख्या वाडीचें प्रमाण २.५% मेरेन हाडपाची मोख थारायिल्ली. ह्या वावराखातीर ५१६ कोटी रुपयांची तजवीज केल्या.

सुरवातीक हो वावर सवकसायेन चल्लो. १९७९ उपरांत ह्या वावराक नेट आयलो. १९७९ वर्सा कुटुंबयेवजणेखातीर आदार येवजणेंत १०१० कोटी रुपयांची तजवीज जाल्या.

- प्रा. वामन नायक,
- कों. वि. सं. मं.

कुटुंबसंस्था: कुटुंब ही मनीससमाजांतली बरीच म्हत्वाची आनी मुळाव्या स्वरूपाची संस्था जावन आसा. सामक्याच मर्यादीत अर्थान, घोव-बायल आनी तांचीं भुरगीं हांचो एकठांय रावपी पंगड म्हळ्यार कुटुंब, अशें म्हणूं येता.

कुटुंबसंस्था परिस्थितीप्रमाण बदलत राविल्ल्यान 'कुटुंब' हे संकल्पनेची व्याख्या करप कठीण जाता. बर्गेस आनी लॉक ह्या समाजशास्त्रज्ञांनी कुटुंब संस्थेची व्याख्या केल्या, ती अशी- ''कुटुंब म्हळ्यार लग्न, रगतासंबंद वा दत्तक विधानाक लागून कांय व्यक्तींक एकठांय हाडपी, एका घराब्याची निर्मणी करपी वा जातूंतले घोव-बायल, आवय-बापूय, पूत, धूव, भाव, भयण, विंगड विंगड समाजीक संबंदांतल्यान एकामेकांसरशीं आंतरक्रिया करतात वा संपर्क दवरतात अशी एक समान संस्कृताय निर्माण करून तिची पोसवण करतात असल्या मनशांचो पंगड.''

कुटुंबवेवस्था कशी सुरू जाली आनी तिचें मूळ खंय आसा हाचेर समाजशास्त्रज्ञांनी विंगड विंगड मतां उक्तायल्यांत. ह्या सगळ्यां मतांची फोडणीशी करीत जाल्यार कुटुंबसंस्थेविशीं स्पश्टीकरण मेळटा. भूक, तान, आलाशिरो, कामवासना आनी प्रजोत्पत्ती ह्या मनशाच्या गरजांक आनी प्रवृत्तींक लागून दादलो-बायल एकठांय येवन तातूंतल्यान कुटुंबसंस्था उपजली आसूंये.

नात्यांची संख्या, लग्नाचे प्रकार, कुटुंब मुखेली कोण, वारस हक्काचे नेम, लग्नां उपरांतचो रावितो हांचेर कुटुंबाचे प्रकार आदारिल्ले आसात. जॉर्ज पीटर मरडॉक हाणें 'केंद्रक कुटुंब', बहुयुतिक कुटुंब' आनी 'विस्तारित (रासवळ) कुटुंब' अशे तीन प्रकार सांगल्यात. ज्या कुटुंबांत घोव, बायल आनी तांची लग्न जावंक नाशिल्लीं भुरगीं हांचोच आस्पाव जाता, ताका केंद्रक कुटुंब म्हण्टात. जेन्ना एका परस चड घोव वा बायलो लग्नाचे रासवळ भागीदार जातात तेन्ना अशा कुटुंबांक बहुयुतिक कुटुंब अशें म्हण्टात. विस्तारित वा रासवळ कुटुंबांत दोन वा अदीक केंद्रक कुटुंबां रगताच्या नात्यान जोडिल्लीं आसतात. सादारणपणान अशा कुटुंबांत तीन पिळग्यांमेरेनचे सोयरे एकाच घरांत एकठांय रावतात. रासवळ कुटुंबाचे 'मातृसत्ताक' आनी 'पितृसत्ताक' अशे दोन प्रकार आसात.

मातृसत्ताक पध्दत सद्या ना जायत गेल्या. हे पध्दतींत आवय कुटुंबाची मुखेल आसता. कुटुंबाची आस्पत, वारसो ह्यो गजाली आवयकडल्यान धुवेकडेन वतात. दादल्याक हांगा चडशें म्हत्व नासता. देखीक- आसामांत 'खासी' हे जमातींत मातृसत्ताक कुटुंबवेवस्था आसा. थंय बायलेचो व्हडलो भाव कुटुंबाचे वेव्हार पळेता. हेभायर मलबार आनी त्रावणकोर वाठारांनी कांय समाज मातृसत्ताक कुटुंबपध्दत आपणायतात. गोंयात गोमन्तक मराठा समाजाभितर कलवतां, भावीण अशे देवदासींचे गट आसात. तांच्यांत आदले मुस्तींत म्हळ्यार १९६० मेरेन सादारपणान मातृसत्ताक कुटुंबपध्दत चलताली.

पितृसत्ताक कुटुंबांत बापूय घरचो मुखेली आसता. ताचेकडेन घरचे सगळे अधिकार आसतात. कुटुंबाचे अर्थीक, समाजीक, सांस्कृतिक जीणेंत तो सर्वाधिकारी आसता. आस्पत, वारसो, आडनांव ह्यो गजाली बापायकडल्यान पुताक मेळटात.

भारतांत आयजमेरेन बरेचकडेन हिंदूंची एकवटित कुटुंब संस्था पळोवंक मेळटा. असल्या कुटुंबांनी सादारणपणान तीन पिळग्यांमेरेनचीं सोयरीं रावतात. घरांतली सगळी येणावळ कुटुंबाच्या मुखेल्याकडेन वता. धर्मीक उत्सव, कुलाचार आनी हेर घरांतले सण एकठांय मनयतात. आधुनिकीकरण, उद्येगीकरण, शारांतली जीण, बायलांची बदलपी समाजीक सुवात, असल्या गजालींक लागून हो पध्दत सद्या मोडूंक लागल्या.

कुटुंब हो विंगड विंगड प्रकारचे वावर करपी म्हत्वाचो समाजीक पंगड आसा. कुटुंबाचीं कांय मुखेल कामां म्हळ्यार: १. घोव बायलांक लग्नसंबंदांतल्यान जाल्ले प्रजोत्पत्तीक उर्बा दिवप २. भुरग्यांच्या पालन पोशणाची जापसालदारकी सांबाळप ३. आपल्या समाजाची संस्कृताय कुटुंबीक परंपरा हांचेकडेन नवे पिळगेची वळख करून दिवप ४. कुटुंबांतल्या सगळ्यांक मानसिक आनी भावनिक राखण दिवप. ह्या कामां मुखेल वावरावांगडा अर्थीक जापसालदारकी सांबाळप, जाण्टे आनी आदार नाशिल्ल्यांक आदार दिवप, धर्मीक वावर बरेभशेन करप, कुटुंबांतल्या लोकांचें मनोरंजन आनी वायट काळांत तांची राखण करप सारको वावरुय कुटुंबांतूच जावंक शकता.

पयलींच्या काळांत शेतकामाचेर आदारून आशिल्ली कुटुंबसंस्था उद्येगीक क्रांतीउपरांत बदलत गेल्यात. उद्येगीक नदरेन फुडारिल्ल्या राश्ट्रांनी तर कुटुंब संस्थेच्यो सगळ्यो पोरन्यो संकल्पना मोडून वचून समाजांत बदल जावंक लागला.

- प्रा. वामन नायक

कुडचडकार, यशवंत तिळू: (जल्म: ४ एप्रिल १९२९ नानोडें- दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो शेतवड करतालो. नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेचो तो वांगडी आसलो. सुटके चळवळीच्या काळांत ताणें सत्याग्रहींक मार्गदर्शन आनी आदार दिवपाचें काम केलां. तेभायर वण्टीपत्रकां लावप, खबरो पावोवप असलीं कामां तो करतालो. १७ ऑगस्ट १९५५ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी णव म्हयने बंदखणींत दवरलो. १९७४ वर्सा सरकाराकडल्यान ताका सुटके झुजांतल्या वावराखातीर मानपत्र फाव जालें.

- कों. वि. सं. मं.

कुडाळकार, वसंत सीताराम: (जल्म: १९ सप्टेंबर १९२४ आमोणें- दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. सुटके चळवळीच्या काळांत तो राश्ट्रवादी साहित्य वांटतालो. १ जुलय १९५५ दिसा पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाली आनी कांय पत्रकां जप्त केलीं. उपरांत ताका अटक केली आनी खूब मार दिवन स म्हयन्यांपरस चड काळ बंदखणींत दवरलो. १९७७ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुणबी: एक शेतकामती जमात. कुणबी हो शब्द 'कुर्मी' ह्या शब्दावेल्यान कुम्बी जावन फुडें कुणबी, कुणबी जालो अशें डॉ. जॉन विल्सन हाचें मत आसा. इरावती कर्वे हिच्या मताप्रमाण कुणबी ह्या जातीचीच 'कुर्मी' नांवाची एक जात उत्तरप्रदेश, बिहार आनी गुजरातींत हांगा आसा आनी ह्या कुणबी शब्दाची उत्पत्ती 'कुटुंबिन' ह्या संस्कृत शब्दावेल्यान जाल्या. डॉ. गुस्ताव ऑपर्ट कुणबी शब्दाची उत्पत्ती अशी मांडटा: कू= दोंगर, ह्या मूळ धातुवेल्यान कुर्मी, कुरुमी, कुरुंबी, कुणबी असो शब्द तयार जाला.

ही कुणबी जात महाराष्ट्र राज्यांत नागपूर (विदर्भ) सावन दक्षिण गोंय-कारवार मेरेन पातळिल्ली आसा. तशेंच तातूंत वाठाराप्रमाण जायत्यो पोटजाती आसात. अस्तंत महाराष्ट्रांतल्या कुणब्यांनी मराठा कुणबी आनी कोंकणी कुणबी अश्यो दोन मुखेल पोटजाती आसात. तशेंच खानदेशी कुणबी, तलहेरी कुणबी, काळे कुणबी, व्हराडी कुणबी ह्यो पोटजाती महाराष्ट्रांत आसात.

सबंद कोकणांत आनी गोंयांत हिंदू कुणब्यांची जात दिश्टी पडटा. तशेंच किरिस्तांव कुणबी ही एक गावडा जमातीकडेन सारकेपण आशिल्ली जात साश्टी तालुक्यांत दिश्टी पडटा.

...णबी हे जातीक गोंयांत, दक्षिण कोकणांत आनी रत्नागिरींत ...वाडी' ह्या नांवानूय वळखतात. गुजरातांत तांकां 'कणबी' म्हण्टात. ...कातूय कुणबी जात आसा. पूण तातूंतल्या कारवार जिल्ह्यांत ... कुणबी हे जातीक कोंकणी कुणबी म्हूण वळखतात.

...बाटीच्या वेळार ही कुणबी जात सारस्वत आदी जातींप्रमाण ... आनी दक्षिण कन्नडांत गेली आसूंक जाय, वा ती मूळचीच थंयची ... जाय. ही जात आर्यपयलींची आसून आर्य येवचेपयलीं गोंयांत ...ली आसूं येता आनी आर्यांनी तिचो आपलेभितर आस्पाव करून ... शूद्रांचो वर्ण दिला आसूंक जाय. देखून, हिंदू समाजांत ती एक ... म्हूण भरसून गेली. काळांतरान तिका मराठा समाजाची एक जात म्हूण मानूंक लागले. फुडें मराठा समाजांतल्या जागृत आनी ...तिक फुडाऱ्यांच्या, मराठा आनी कुणबी हांचें एकीकारण करपाच्या ...ांक यश मेळ्ळें आनी महाराष्ट्रांतली कुणबी ही जातीवाचक संज्ञा ... जाली. सद्या महाराष्ट्रांत कुणबी समाजाक शेतवड करपी मराठा ... वळखतात.

गोंयांत ही जात उण्या प्रमाणांत आसा. महाराष्ट्रांतले जातीप्रमाण ही ...न शेतकाम करता. पूण अशें शेतकाम करपी आनीक एक जात आसा ...का गावडो म्हण्टात. वेवसायीक नदरेन ह्यो दोनूय जाती एक दिसल्यो ...ा हिंदूंतले जातीवेवस्थेंत तांकां वेगळ्यो मानतात. गोंयांतूय हिका ...ळ्याची पोटजात म्हूण समजतात, तरीय तातूंत राणे देसाय हे ...वर्णीय मराठा आनी कुणबी हे सकयले जातीचे मराठा मानतात. ...यांतल्या तिसवाडी, साश्टी, बारदेस आनी मुरगांव ह्या काबीजादींत ...डून हेर सगळेकडेन ही जात पातळिल्ली आसा. सत्तरी आनी सांगे ह्या ...लक्यांत तांची वस्ती चड आसा. सत्तरींत कुणबी वा कुळवाडी जातीक ...त ह्या नांवान वळखताले. ते शेतवड करप, गोरवां पोसप, दूद विकप, ...ाकडा विकप असले वेवसाय करताले. तेचप्रमाण हे लोक कडूणाचें उत्पादन काडटाले. पूण सरकारान कायद्यान ह्या शेतीचे पध्दतीचेर बंदी ...डून कुणब्यांचे उपजिविकेचें साधन नश्ट केलें.

हेर जातीप्रमाण कुणब्यांच्योय चालीरिती आसतात. भुरग्यांच्या जल्मा उपरांत सव्या दिसा सटी आनी बाराव्या दिसा बारसो करतात. तांच्यांत ...मेभयणीकडेन लग्न जावपाची प्रथा आसा, पूण सक्ती ना. कुणब्यांत ...लविवाहाची प्रथा ना. हालींच चलयेच्या बापायन हुंडो दिवपाची नवी ...द्धत सुरू जाल्या. तांचीं लग्नां तांच्या गोंयांतल्या जातींतूच जातात वा ...च्या गांवचे शिमेकडल्या गांवांतल्या स्वजातीयांकडेन जातात. हे ...तींत लग्नमोड पध्दत आसता. कुणबी जातींत घराण्याचें कूळ आनी ...व आसतात. महाराष्ट्रांत कोंकणी कुणब्यांतूय ते आसतात पूण हेर कुणब्यांत नासतात. गोंयांतल्या कुणब्यांत चडशा घराण्यांनी रुमड (औदुंबर) आनी कळम (कदंब) हीं कुळां आसात. तांच्यांत एकाच ...ळांत सोयरीक जायना. तांच्यांत कुलदेवता नासता. पूण सांतेरी, ...हामाय, खळनाथ ह्या देवतांक ते भजतात. हिंदूंचे सगळे सुवाळे आनी ...ता ते पाळटात.

कुणब्यांचे जातींत मेल्ल्या मनशांक लासपाची चाल आसा. बाळंतीण ...ल्यार मात तिका पुरतात. कुणबी जातींत ११ दीस सुतक पाळटात आनी बाराव्या दिसा श्राध्द करून जेवण घालतात. वर्सश्राध्दाच्या दिसा ...हात प्रसाद घेवन मेल्ल्या मनशाच्या नांवान 'वामदुडू' हाडून ...ऱ्यांत दवरतात आनी खाशेल्या प्रसंगांवेळार ताची पूजा करतात.

- बा. द. सातोस्कार

कुतिन्यु, फोर्तुनातु द व्हेयग: (जल्म: ? , मडगांव; मरण ? ...)

...कसली धर्म फुडारी. ताणें आपलें धर्मीक शिक्षण राशोल सेमिनारींत ...ल्लें १९४४ वर्सा तो पाद्री जालो. उपरांत १९६२ त तो बिशप जालो. ताणें बेळगांव वाठारांत कांय काळ बिशप म्हूण वावर केलो. ताका अपघाती मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

कुतिन्यु, रोनाल्दु रॉकि कार्मु: (जल्म: २२ मार्च १९२९, बोड्डे- साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. सुटके चळवळीच्या काळांत तो नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. भूंयगत वावरांनी वांटो घेवप, पोर्तुगेजांआड कारवाय करप असलीं कामां तो करतालो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी १८ जून १९५६ ते २० जुलय १९५८ अशे पंचवीस म्हयने बंदखणींत दवरिल्लो. तातूंतले एकवीस म्हयने ताणें खर बंदखणीची ख्यास्त भोगली. गोंय सुटके उपरांत तो जिल्हा कॉंग्रेस कमिटीचो चिटणीस आशिल्लो. १९७३ वर्सा, भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुतुबमीनार: दिल्लीचे दक्षिणेक १७.७ किमी. अंतरावेल्या मेहरोली

हांगा आशिल्लो संवसारीक नामनेचो ऊंच मनोरो. हो मनोरो 'कुव्वतुल इस्लाम' हे मशिदी लागसार आसा. ह्या मनोऱ्याचें खरें नांव 'कुत्ब मीनार' अशें आसून ताचो अर्थ 'मदलो खांबो' असो जाता. इसवी सनाच्या तेराव्या शेंकड्याचे सुर्वेक हो मनोरो दिल्लीचो पयलो सुलतान कुत्बुद्दीन ऐबक हाणें बांदलो आनी ताका ताणें 'कुत्ब मीनार' हें नांव दिलें.

कुतुबमीनार

हो मनोरो पांच मजली आसून, ताची उंचाय सद्या ७२.५६ मी., तळाचो व्यास १४.४० मी. आनी तेमकाकडलो व्यास २.७४ मी. आसा. सकयले तीन मजले तांबड्या फातरांचे आसून तांचेर सोबीत नक्षीकाम केल्लें आसा आनी तातूंत कुराणां-तले आयत कोरांत-ल्यात. मनोऱ्याचें पयलें दार उत्तर दिकेक आसा. पयल्या मजल्याच्या कंगोऱ्या-चेर जी नक्षी आसा, तातूंत घांटी आनी हेर हिंदू प्रतीकां आसात. ताचो पयलो मजलो तांबड्या पाशाणाचो केला आनी ताका बारा कडो आसात.

वण्टी स्तंभांकित (खांब्यांच्यो) आसून वाटकुळे, कोनांकित अशे तरेतरेचे खांबे आसात. संगमरवरी पाशाणापसून तयार केल्लो चवथो आनी पांचवो मजलो वेगळेच धर्तेचो आसा. वाचपाक येतात अशे नागरी लिपींतले आलेख मनोऱ्याचेर आसात. तातूंत पृथ्वीराज आनी गोविंदपाल अशीं नांवां मेळटात. चड करून तांणीच ह्या मनोऱ्याची डागडुजी केल्ली आसूंये, असो तर्क काडटात. ह्या मनोऱ्याच्या भितरल्या भागांत ३७६ सपणां आसून, थंय हवा आनी उजवाड भरपूर आसा. घाटदार आकार आनी उंचाय हांकां लागून ही वास्तू ओडलायणी दिसता. हो मनोरो

हिंदु-इस्लामी स्थापत्यशैलीचो एक बऱ्यापैकी नमुनो अशें मानतात. कुतुबमीनारचे निर्मितीविशीं जाणकारांचीं वेगवेगळीं मतां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कुत्रो: (पळेयात 'सुणो).

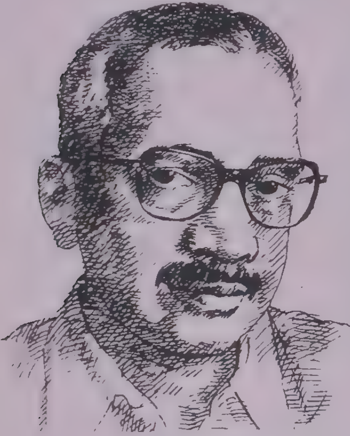
कुन्य, जुआंव ज्योकीं लुर्दीन द: (जल्मः १९१२, कांसावली- मुरगांव; मरणः सप्टेंबर १९७८).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मॅट्रिक मेरेन शिक्षण घेतलें. वास्को शारांत पोर्तुगेज सरकाराआड उलोवप केलें म्हूण पोलिसांनी ताका धरलो आनी कांयच चवकशी करीनासतना आग्वाद बंदखणींत दवरलो. ताणें वट्ट चार वर्सांची बंदखण भोगल्या. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

कुन्य, त्रिश्तांव ब्रागांझ: (जल्मः २ एप्रिल १८९१, चांदर, साश्टी; मरणः २६ सप्टेंबर १९६८).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताचो बापूय वैज आशिल्लो. तो चांदर गांवांत जल्मल्लो तरी ताचें भुरगेपण कांसावले वाठरांत गेलें. पणजे ताणें पोर्तुगेज सेकंडरी स्कुलांत शिक्षण घेतलें. पूण, थंयची शिक्षण पध्दत ताका मानवली ना. देखून तो पाँडिचरीक गेलो आनी थंयच्या फ्रेंच कॉलेजींत ताणें बाकोलोरेआ (बी. ए.) मेरेन शिक्षण घेतलें. उपरांत पारिसाक वचून सॉर्बोन विद्यापीठांत इलेक्ट्रिकल इंजिनियरींगची पदवी मेळयली आनी तो थंयच काम करूंक लागलो. तेन्ना रशियेंत राजकी चळवळ चलताली आनी भारतांत महात्मा गांधीच्या फुडारपणाखाल नवजागृती चलताली. ताचेर तिचो परिणाम जावन आपल्या हक्कांपासत झगडपाची ताका स्फूर्त मेळ्ळी. फ्रेंच खबरांपत्रांनी ताणें स्वातंत्र्याविशीं लेख बरोवंक सुरू केले. 'युमानिते' ह्या फ्रेंच खबरपत्राचेर नेमान बरपां करून ताणें जालियनवाला बाग घडणुकेंतल्यान आनी हेर राजकारणांतल्यान ब्रिटिशांचे जुलमी राजसत्तेची फ्रेंच लोकांक वळख करून दिली. संवसारीक नामना मेळिल्ल्या रोमां रोलां हाणें थापणूक केल्ल्या वसाहतवादाच्या आड वावुरपी 'अँन्टी इंपीरियलिस्ट लीग' हे संस्थेचो तो सभासद जालो.

टी. बी. कुन्य

फ्रांस देशांत १४ वर्सां रावल्या उपरांत १९२६ वर्सा तो भारतांत आयलो. १९२८ वर्सा ताणें पीटर आल्वारीस आनी आत्माराम मयेंकार हांच्या पालवान भारतीय काँग्रेसीचो फांटो म्हूण 'गोवा काँग्रेस कमिटी' हे संस्थेची थापणूक केली. ताणें आपले बरपावळीवरवीं साम्राज्यवाद तशेंच लोकांक लिपोवन चलयल्ली गुलामगिरी (Camouflaged slavery) ह्या वियशांचेर उजवाड घालो. आसामांत च्या तयार करपाच्या मळ्यांनी गोंयचे गरीब मनीस व्हरून तांकां गुलामांसारकी वागणूक मेळटाली. तांच्या आड ताणें १९२९ वर्सासावन आवाज काडपाक सुरवात केली. अशा वेळार तेन्नाचे भारतीय काँग्रेसीचे सरचिटणीस जवाहरलाल नेहरू हाचेवरवीं यत्न करून १९४० वर्सा गोंयच्या कुणबी लोकांक गुलामगिरींतल्यान सोडोवन हाडपाक ताका यश मेळ्ळें. १९४१ वर्सा साश्ट आनी मुरगांव तालुक्यांत पावसाच्या हुंवारांत पिडीत जाल्ल्या लोकांक मदत करपाक आपदग्रस्त निधी एकठांय करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९३९ ते १९४६ ह्या काळांत जायरातीवरवीं गोंयच्या राजकी घडणुकांविशीं लेख बरोवन जागृताय हाडली. 'गोंयकारांचें विराष्ट्रीयकरण' (Denationalisation of Goans) हें पुस्तक बरोवन ताणें पोर्तुगेजांकडल्यान पध्दतशीर गोंयच्या लोकांक मानसिक गुलाम करपाचे यत्न कशे चलतात, हाचें पुराय चित्रण केलें.

१९४६ वर्सा ताणें 'गोअन युथ लीग' हे संस्थेची थापणूक केली. ३० जून १९४६ दिसा राजकी चळवळींत वांटो घेतला असो आरोप दवरून मडगांव शारांत ताका अटक जाली. ताचे उपरांत १२ जुलय १९४६ दिसा ताका परतो धरलो आनी आठ वर्सां काळ्या उदकाची ख्यास्त फर्मायली. १९५२ वर्सा लिश्बोआचे बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. थंयच्यान गोंयांत येवपाक ताका मनाय आशिल्ली देखून तो फ्रांसाक गेलो आनी उपरांत मुंबय आयलो. मुंबय ताणें गोंयच्या सगळ्या राजकी पक्षांच्या 'गोंय कृती समिती' (Goa Action Committee) ची थापणूक केली. हे समितीवरवीं ताणें दादरा आनी नगर हवेलीच्या सुटके झुजाखातीर तेचपरी १९५४ आनी १९५५ वर्सा जाल्ल्या सत्याग्रह चळवळीचो वावर हातांत घेतलो. 'आझाद गोवा' आनी 'फ्री गोवा' अशीं नेमाळीं उजवाडाक हाडून ताणें अखेरमेरेन गोंयचे सुटकेखातीर वावर केलो.

मरणा उपरांत ताच्या शांततायेच्या वावराखातीर १९५९ वर्सा स्टॉकहोम (Stockholm) हांगाच्या संवसारीक शांतताय काउन्सीलवरवीं (World Peace Council) ताका भांगरापदक फाव जालें. १९६१ वर्सा ताची सगळी बरपावळ एकठांय करून ताच्या वांगड्यांनी Goa's Freedom Struggle) नांवाचें पुस्तक मुंबय उजवाडाक हाडलें. ताच्या उगडासाखातीर टी. बी. कुन्य मेमोरियल ट्रस्टाच्या पालवान ताच्या कुटुंबियांनी पणजे शारांत ताच्या नांवान सभाघर बांदला. १८ जून १९८४ ह्या दिसा गोंय सरकाराकडल्यान ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो मरणोत्तर भोवमान जालो. २६ सप्टेंबर १९८६ दिसा गोंय सरकारान, चर्च ऑफ स्कॉटलंड (Church of Scotland) मसंड, शिवडी-मुंबय हांगा आशिल्ल्यो ताच्यो अस्थी गोंयांत हाडून पणजे शारांतल्या आझाद मैदानाचेर टी. बी. कुन्य यादस्तीक बांदलें.

-डॉ. विनायक मयेंकार

कुन्य रिव्हार, ज्योकीं एलिऑदोरु द: (जल्मः २३ जून १८००, आर्रायोलॉस; मरणः २० नोव्हेंबर १८७९, एव्हॉर).

कोंकणी आनी मराठी भाशांचो पोर्तुगेज विद्वान, इतिहासकार आनी संपादक. ताचो बापूय आंतोनियु फ्रांसिश्कु रिव्हार हो इटालियन, जाल्यार आवय मारिया इझाबेल काश्तेलु ब्रांकु ही स्पॅनिश आशिल्ली. १८२४ त कोईंब्रा हांगाच्या विद्यापीठांत शिक्षणाखातीर तो गेलो. १८३६ त थंयसावन वैजकीशास्त्राचो अभ्यास ताणें पुराय केलो; पूण वैजकी करचेबदला ताणें एव्हॉर हांगा तत्त्वगिन्यानाचो शिक्षक म्हूण काम करपाक सुरवात केली. त्याचवेळार एव्हॉरच्या ग्रंथालयांत ग्रंथपाल म्हूण काम केलें. ताणें ग्रंथालयाची पध्दतशीर रचणूक केली आनी आठ हजार ग्रंथांखातीर नवी इमारत उबारली. पोर्तुगालांत जळींमळीं आशिल्ल्या पूर्विल्ल्या धर्मसंस्थांतल्यान सुमार धा हजार इतिहासीक म्हत्वाचे ग्रंथ बरेच कश्ट घेवन ताणें एकठांय केले. १८४२ त फ्रांसिश्कु जुझे फर्रैर हाच्या पालवान ताणें आपलो 'रेफ्लेक्साँइश सोब्रिअ लिंग्व पोर्तुगेज' (पोर्तुगेज भाशेविशींचे विचार) हो ग्रंथ उजवाडाक हाडलो.

१९५० त ताणें आशिया, आफ्रिका आनी अमेरिकेंतल्या पोर्तुगेज वसणुकांच्या म्हत्वाच्या अशा हातबरपांची वळेरी उजवाडाक हाडली.

गोंयचो राज्यपाल व्हिश्कॉंदि द् तोर्रिश नॉव्हश हाचो मुखेल सचिव म्हूण कुन्य रिव्हाराची १८५५ त नेमणूक जाली. आपले कारकिर्दीत ताणें राज्यकारभार, शिक्षण, उद्येगधंदे, अर्थकारण ह्या मळांचेर बरोच वावर

...आनी सुदारणा घडोवन हाडल्यो.

वांव द बारूश आनी दियोगु दु कोश्तु ह्या इतिहासकारांच्या ...ले संशोधन फुडें व्हरपाची जापसालदारकी १८५८ त ताचेर ...ज सरकारान सोंपयली. ताणें दीव ते कन्याकुमारी आनी मलबार ते ...मंडल हांगाची भोंवडी करून ज्या सुवातींनी पोर्तुगेजांचें अस्तित्व ...ल्लें, तेविशीं अभ्यास केलो. गोंयच्या पुराभिलेख संग्रहालयांत ...ल्या मोलादीक कागदपत्रांचो अभ्यास करून तीं 'बोलेतीं ...मियाल', 'क्रोनिश्त द् तिसुआरी' आनी हेर नेमाळ्यांनी ...डायलें.

कुन्य रिव्हारान 'पानोरामा', 'आर्कीव्ह उनिव्हेर्सील लिश्बोनेंन्सि' ह्या ...ल्या नेमाळ्यांनी संशोधनपर लेख बरयले. १८५७ वर्सा ताणें फादर ...स स्टीफन्स (१५४९-१६१९) हाच्या 'आर्ति द लिंग्व कानारीं' ...कणी भाशेची कला- १६४०) ह्या पोर्तुगेजींत बरयल्ल्या कोंकणी ...करणाची नवीन आवृत्ती उजवाडायली आनी सतराव्या शतमानांत ...त पोर्तुगेज धर्मप्रचारकान बरयल्ल्या 'ग्रामातिक द लिंग्व कोंकानी नु ...ाले तु दु नॉर्ति' (उत्तरेकडले कोंकणी बोलीचें व्याकरण) हें पुस्तक ...वाडाक हाडलें. तेचपरी, फ्रेंच भोंवडेकार पिरार द् लाव्हाल, जो गोंयां ...यिल्लो, ताचो प्रवासग्रंथ पोर्तुगेजींत अणकारुन टीपां सयत उजवाडाक ...डलो (दोन खंड- १८५८,१८६२). एका इटालियन धर्मप्रचारकान ...रयलें, 'ग्रामातिक द लिंग्व कोंकानी' (कोंकणी भाशेचें व्याकरण, ...५९); एका इटालियन धर्मप्रचारकान बरयल्लो 'दिसियोनारियु ...र्तुगेज- कोंकानी' (पोर्तुगेज कोंकणी शब्दकोश, १८६८) हे ग्रंथ ...जवाडायले. १८५७ वर्सा गोंयां उजवाडाक आयिल्लो ताचो ग्रंथ ...ेन्सायु इश्तोरिकु द लिंग्व कोंकानी' (कोंकणी भाशेचेर इतिहासीक ...बंध) हो कोंकणी भाशेच्या इतिहासांतलो एक म्हत्वाचो ग्रंथ.

कोंकणी भाशेचो उगम आनी विकास आनी तिचे उदरगतींतल्यो ...डखळी हांची खबर योग्य ते पुरावे दिवन ताणें सादर केल्या. अठराव्या ...केडल्यापसून कोंकणी साहित्याचे उदरगतींत खंड पडिल्लो आनी ...कणी भाशेची दशा वायट जाल्ली. कुन्य रिव्हारान आपल्या विचारांनी ...कोंकणीच्या पुनरुत्थानाची बुन्याद घाली. ह्या ग्रंथांत बरेवपी गोंयच्या ...राभिलेख संग्रहांतल्या कोंकणी-मराठी ग्रंथांचो अभ्यास करून तांची ...लेरें दिता. हे वळेरेंत हे बरेवपी आस्पावतात: पाद्री टॉमस स्टीफन्स, पाद्री दियोगु रिबैरु, पाद्री आन्तोनियु द् सालदान्य, पाद्री मिगेल द् आल्मैद, पाद्री मानुएल बान्य, पाद्री गाश्पार सां. मिगेल. ह्याच ग्रंथांत कुन्य रिव्हार स्फूर्त दिवपी अशा उतरांनी गोंयकारांक आपले ...वयभाशेचो अभिमान बाळगात म्हूण सांगून, कोंकणीची उदरगत करपापासत तांकां उलो मारता.

...ांत कोंकणी भाशेच्या अभ्यासाक सुवात आसची, देखून ...ाण 'आदव्हेर्तेंसियश आउश प्रोफेसोरिश प्रिमारियुश सोब्रि उ एंसीनु, द लिंग्व कोंकानी' (कोंकणी भास शिकोवपाविशीं मुळाव्या शिक्षकांक ...वर्णी) हें पुस्तक बरयलें. ह्या पुस्तकांत ताणें, कोंकणी ही गोंयच्या ...स्याची पयली भास आशिल्ल्यान तिचो मुळाव्या शिक्षणांत आस्पाव ...जाय, असो विचार मांडला. कुन्य रिव्हारान केल्ल्यो सुचोवण्यो ...नॉव्हश गोव्हेर्नादोरान आपल्या १८५९ वर्सा काडिल्ल्या ...शिक्षणांविशींच्या जाहीर नाम्यांत मानून घेतल्यो. पूण १८६९ वर्सा ...ेर्नादोर पोस्तान हाणें शिक्षणक्रमांतल्यान कोंकणी सामकी काडून ...ल्यान कुन्य रिव्हाराच्या सुचोवण्यांचो कांयच उपेग जालो ना. १८७० ... ताणें आपल्या हुद्याचो राजीनामो दिलो, तरी तो गोंयांत १८७७ ... कांय काळ लिश्बोआक रावल्या उपरांत तो एव्होर हांगा वचून ...गेलो.

...तो ब्राझीलच्या विज्ञान अकादमीचो तशेंच हेर विज्ञान आनी साहित्य ...स्थांचो वांगडी आसलो. जिविताच्या अखेरच्या वर्सांनी ताका ...दुश्ट-मित्रांकडल्यान खर विरोध सोंसचो पडलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुबल, वासुदेव यशवंत:

(जल्म: १६ जून १९३२, मयें-दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९४७ वर्सामेरेन तो राश्ट्रीय काँग्रेस गोंय संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी जालो. १९४५ वर्सा आत्माराम मयेंकार हाच्या फुडारपणाखाल पोर्तुगेज भुंयमालकांआड मयें वाठारांत जी चळवळ जाल्ली, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. ३ जून १९४८ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. सुमार आठ म्हयने बंदखणींत ख्यास्त भोगतकच कांयच पुरावो मेळूंक ना म्हूण ताची सुटका जाली. पोलिसांचे जाच चुकोवपाक तो गोंयांभायर गेलो. पूण शिमेवेल्यान तो गोंयचे सुटके चळवळीक तो आदार दितालो. गोंय सुटके उपरांत, तो भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेस संघटनेचो वांगडी जालो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटकेझुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुबल, सीताराम गंगाराम:

(जल्म: एकोशी, बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो वेपारी आशिल्लो. १९५० वर्सा सावन तो आझाद गोमंतक दल संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. १९५५ वर्सा तो आपल्या साथीदारांवांगडा पोलिस ठाण्याचेर हल्लो करपाचो आशिल्लो. तेन्ना कांदोळी वाठारांत पोलिसांनी ताका धरलो आनी ताचेकडलो दारुगुळो जप्त केलो. ताची न्यायालयीन चवकशी करचे आदीं ताका णव म्हयने पणजे बंदखणींत दवरलो. फुडें चवकशे उपरांत दोन वर्सां ताका बंदखणीची ख्यास्त दिली. सगळी मेळून ताणें आग्वाद बंदखणींत चार वर्सां आनी सात दीस ख्यास्त भोगली. पोलिसांचें फुडलें धरप चुकोवपाक तो गोंयांभायर गेलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुमारवाल्मीकी:

(सुमार १५६०-सुमार १६१०).

नामनेचो कन्नड कवी. हाचें वेव्हारांतलें नांव नरहरी; कविनाम-कुमारवाल्मीकी. हे खेरीज 'कविराजहंस' अशेंय हाका नांव आसा. महाकवी वाल्मीकीचें रामायण कन्नड भाशेंत संक्षेपित स्वरुपांत बरयतना ताणें स्वताक 'कुमारवाल्मीकी' हें नांव घेतलें. हो कवी कानडी ब्राह्मण आसून विजापूरचे अस्तंतेक ६ किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या तोरवे गांवांत रावतालो. त्या गांवांतल्या नरहरी मंदिरांत ताणें आपलें रामायण बरयलें. ताणें बरयल्ल्या रामायणाक कवीच्या गांवाच्या नांवावयल्यान 'तोरवे रामायण' हें नांव रुढ जालें. १५९० सुमाराक ह्या ग्रंथाचें बरप जालें, अशें संशोधकांचें मत आसा. ह्या कवीच्या जिविताविशीं व्हडलीशी माहिती मेळना.

'तोरवे रामायण' हें काव्य भामिनीषट्पदी ह्या मात्रावृत्तांत रचलां. तातूंत एकूण ११२ संधी आनी ५,०७९ कडवीं आसात. हातूंतलीं सुमार ३,९०० कडवीं फकत युध्दकांडाचेरुच आसात. बाल, अयोध्या, अरण्य, किष्किंधा आनी सुंदर ह्या काडांतलो कथाभाग ताका लागून एकदम संक्षिप्त स्वरुपांत आयला. युध्दकांडांतल्या प्रसंगाचेर कवीन चड भर दिला, अशें दिसून येता. कवीची खरेली तांक आनी कसब ताचे काव्यशैलीवेल्यान दिसून येता.

कवीन आपल्या काव्याखातीर खास करून वाल्मीकी रामायणाचो आदार घेतलो. तरीकूय जायतेकडेन ताणें स्वतंत्रपणान आपले प्रतिभेचें दर्शन घडयलां. मंथरा हातूंत मायेचो अवतार जाता. वाली आनी रावण प्राण सोडटना रामाक विष्णूचो अवतार मानतात. लंकेक पाविल्लो मारुती कुंभकर्णाच्या नाकाचे पुडयेंत रिगता. झुजापयलीं रावण विश्वकर्म्याकडल्यान लंकेचो किल्लो सारको करून घेता, झुजाक वचचेपयलीं आपल्या भांडारांतलें सगळें द्रव्य दान करता, कोटी यज्ञ करता आनी बिभीषणाक आपलो वारस नेमता. कवीन अशे थोडे भोव

फरक केल्ले आसले, तरी वाल्मीकीच्या काव्याचो कन्नड भाशेंत सोपी वळख करून दिवपाचें श्रेय ह्या कवीक वता. कुमारवाल्मीकीच्या काव्यांत काव्यगुणांपरस भक्तीचो भाग चड दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

कुमारव्यास: कन्नड साहित्यांतलो एक नामनेचो महाकवी. एका गौड (पाटील) घराण्यांत ताचो जल्म जालो. गदग लागसार कोळवाड हांगा ताणें कांय काळ पाटीलकी केली. ताच्या बापायचें नांवः लक्करसय्या (लक्ष्मणदेव). लक्करसय्या हाणें विजयनगरचो राजा देवराय (पयलो) हाच्या दरबारांत सचिव म्हूण काम केल्लें.

संस्कृत, कन्नड आनी मराठी ह्या तीनूय भासांचेर ताचें प्रभुत्व आशिल्लें. गदग (जिल्हो धारवाड) हांगाच्या श्रीवीरनारायण देवाचे कृपेन ताणें कन्नड भाशेंत महाभारत काव्य रचलें. प्रचलित आख्यायिकेवयल्यान कवीचें नांव 'नारणप्पा' अशें म्हण्टात. ताणें रचिल्ल्या महाभारताचे लोकप्रियतेक लागून कन्नड लोकांनी ताका 'कुमारव्यास' (व्यासपुत्र) ही पदवी दिली. ताच्या महाभारत ह्या काव्यग्रंथाक 'गदगभारत' वा 'कर्नाट भारत कथा' अशींय नांवां आसात. तेचपरी 'कुमारव्यासभारत' आनी 'कर्नाटक भारत कथामंजरी' अशींय नांवां आसात.

कुमारव्यासाच्या काळाविशीं संशोधकांमदीं मतभेद आसून तेविशीं ताणी १२५० ते १५०० ह्या काळांत विंगड विंगड मतां थारायल्यांत. 'कर्नाटक कविचरितें'त कुमारव्यास विजयानगर हांगाच्या देवरायाच्या काळांत (१४१९ ते १४४६) जावन गेला आसतलो अशें बरयल्लें मेळटा. ई. पी. राइस आनी रेव्हरंड किटेल ह्या संशोधकांच्या मतांप्रमाण तो विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाच्या काळांत (१५०९ ते १५२९ मजगतीं) जावन गेला आसूंक जाय. मंजेश्वर गोविंद पै हाणें तो बाराव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत जावन गेला आसतलो, अशें मत मांडलां. कन्नड साहित्यचरित्रकार आर्. एस्. मुगळी हाणें ताचो काळ चवदाव्या शेंकड्याचो उत्तरार्ध वा पंदराव्या शेंकड्याचो पूर्वार्ध असो दिला. कुमारव्यासाचे मराठी शैलीची भास पळेत जाल्यार, देवगिरीच्या यादवांचें राज्य नश्ट जातकच थंयच्यान कर्नाटकांत आयिल्ल्या ब्राम्हणांनी नारणप्पा आसूंक जाय, अशेंय एक मत आसा.

कुमारव्यासान महाभारताचीं पयलीं धा पर्वां कन्नड भाशेंत विस्तारान अणकारल्यांत. ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत कवीन ह्या काव्याचो 'भारत मंजुळमंजरि', 'कृष्णकथा', 'भारतकथा' असो उल्लेख केला. कन्नड भाशेंत पंप कवीफाटल्यान महाभारताची कथा निरुपण करपाचें काव्य कुमारव्यासान पयलेच खेप रचलें. पंपभारत फकत विद्वानांपुरतेंच मर्यादित उरलें, जाल्यार कुमारव्यासाचें महाभारत सामान्य लोकांमेरेन पावलें. कन्नड साहित्यांत पयलेच खेप 'भामिनीषट्पदी' ह्या देशी छंदांत बरयल्लें हें काव्य सोपें आसून त्या काळांत लोकांच्या तोंडार घोळपी भास कवीन तातूंत वापरल्या. 'कुमारव्यासभारत' हो व्यासभारताचो फकत अणकार न्हय तर ती एक प्रतिनिर्मिती आसा.

- महाभारतांतली मनीसजीण ही त्रिगुणात्मक आनी रंगयाळी आसा. सज्जन, दुर्जन आनी तटस्थ अशा मनीसगुणांचो तो एक संघ आसा. ह्या मनीससंघाची श्रीकृष्ण ही प्रेरक शक्त आशिल्ली. कुरु-पांडवांचो इतिहास ही भगवंताची एक लीला. त्या सगळ्या घडणुकांचो कर्तो आनी करून घेवपी तोच. महाभारताकडेन पळेतना कुमारव्यासान हीच नदर दवरली. कुमारव्यासाचें हें महाभारत पुराय कृष्णमय आसा. महाभारताची तुस्त करतना तो म्हण्टा-

''अरसुगळिगिदु वीर द्विजरिगे।
परम वेददा सार, योगीश्वरर
तत्त्व विचार, मंत्री जनके बुध्दि गुणा।
विरहिगळ शृंगार विद्या
परिणितरालंकार काव्यके
गुरुवेनलु रचिसिद कुमारव्यास भारतवा''

अर्थ- ''हें महाभारत क्षत्रियांच्या काळजांत वीररस निर्माण करतलें. महाभारत हो ब्राह्मणांचो वेद आसा, योग्यांचो तत्त्वविचारग्रंथ आसा, मंत्रिजनांक बुद्धिचातुर्य दिवपी आसा. तो विरहीजनांचो शृंगार, विद्वानांचो अलंकार आनी महाकाव्यांचो गुरु आसा.''

कुमारव्यासाची भास सहज, स्वतंत्र, सोपी आनी रसाळ आसा. ताची कल्पनाशक्त आनी व्यक्तीचित्रणांतलें कसब तुस्त करीसारकें आसा. लोकभाशेंतल्या वाक्प्रचारांतलें 'रुपक', अलंकारांचें भांडार ह्या कवीन आपल्या काव्यांत सहजपणान उक्तें केलें. देखून, ताका 'रुपकसाम्राज्यचक्रवर्ती' ही पदवी मेळ्ळी.

कुमारव्यासाच्या भारतांत मनीस जिणेची घुस्पागोंदळाची कथा आनी भगवद्भक्तीचो महिमा हांचो सोबित संगम दिसून येता. वीर, करुण, शृंगार, रौद्र, हास्य ह्या रसांची केल्ली भरसण तशेंच स्वतंत्र प्रतिभा, उत्कट भगवद्भक्ती आनी लोकभाशेंतल्या शब्दांचो फाव तो वापर ह्या कुमारव्यासान रचिल्ल्या महाभारताचें खाशेलेपण.

चंद्रात्मज रुद्र (सुमार सुतरावें शतक) ह्या मराठी कवीन कुमारव्यासभारताचो मराठी अणकार केला.

कुमारव्यासभारताचे लोकप्रियतेक लागून, महाराष्ट्रांतल्या वैष्णव संप्रदायाचो कर्नाटकांत प्रसार जालो, अशें म्हण्टात. कन्नड साहित्यांत जैन आनी वीरशैव संप्रदायांचे तांकीचें म्हत्व वैष्णव संप्रदायाक कुमारव्यासभारताक लागूनच प्राप्त जालें. कुमारव्यासाचे प्रासादिक वाणीन आनी असामान्य प्रतिभेन केळयिल्लें हें महाकाव्य कन्नड साहित्याची एक श्रेश्ठ साहित्यकृती अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

कुमारसंभव: महाकवी कालिदासाच्या संस्कृत पंचमहाकाव्यांतलें हें एक काव्य. हातूंत कुमार कार्तिकेयाच्या जल्माची काणी आसा. कुमारसंभवांत वट्ट सतरा सर्ग आसात. मुळांत ह्या महाकाव्याचे बावीस सर्ग आशिल्ले, अशें म्हण्टात. कांय जाणांचें अशें मत आसा की सद्या सांपडिल्ले सतरा सर्गांपैकी फकत पयले आठ सर्ग कालिदासान बरयल्यात आनी उरिल्ले सर्ग हेर कवींनी रचून मागीर ताका जोडल्यात. मल्लिनाथ, अरुणगिरिनाथ ह्या टिकाकारांच्यो टिका कुमारसंभवाच्या पयल्या आठ सर्गांचेरूच आसा. ह्या महाकाव्याच्या सातव्या आनी आठव्या सर्गांत शिव-पार्वतीचे रतिक्रीडेचें वर्णन आसा. ह्या वर्णनाक लागून पार्वतीचो कोप जालो आनी तिणें दिल्ल्या शापाक लागून कालिदास हें महाकाव्य पुराय बरोवंक शकलोना, अशी एक आख्यायिका अरुणगिरिनाथ ह्या टिकाकारान बरयल्या. हें वर्णन आनंदवर्धनासारक्या कितल्याशाच साहित्यशास्त्रकारांक आवडलेंना म्हूण एकाद्रें कालिदासान हें काव्य अर्दारूच सोडून दिलां आसूंक जाय, असो एक समज आसा. ९ ते १७ हे सर्ग साहित्य-कलेचे नदरेन पयल्या आठ सर्गांपरस उण्या पांवड्याचे आसात, अशें कांय अभ्यासकांचें मत आसा.

कुमारसंभवाच्या १७ खंडांत आयिल्ली काणी थोडेभितर अशी: तारकासूर देवांक खूब त्रास दितालो. ताका ब्रह्मदेवाचो संरक्षक वर आशिल्ल्यान ताका शासन करप ब्रह्मदेवाक लेगीत शक्य नाशिल्लें. शिव-पार्वतीचें लग्न घडोवन हाडून तांकां जावपी पूत तारकासुराच्या जाचापसून सगळ्यांक मुक्त करतलो, अशें ब्रह्मदेवान देवांक सांगलें. तेखातीर शंकराच्या मनांत पार्वतीविशीं प्रेम निर्माण करपाखातीर इंद्रान मदनाक धाडलो. पूण शंकराच्या रागाक बळी पडून मदनाचो लासून गोबोर जालो. शंकराचे प्राप्तीखातीर पार्वतीन कडक तप केलें. ताचेर प्रसन्न जावन एका ब्रह्मचाऱ्याच्या रुपान शंकर तिचेमुखार प्रगट जालो. ह्या ब्रह्मचाऱ्यान शंकराची खूब निंदा करून पार्वतीक शंकराकडेन लग्न जावपापसून फाटीं ओडपाचे यत्न केले. पूण तिचो निश्चेव मात्तूय उणो जालोना. हें पळोवन शंकरान आपलें खरें रूप प्रगट करून तिचेकडेन लग्न जावपाचें मान्य केलें. लग्नाउपरांत तांकां कुमार कार्तिकेय हो तेजीश्ट चलो जालो. तो फकत स दिसांभितर शस्त्रास्त्रविद्येंत फिशाल जालो. फुडें देवांचो सेनापती जावन ताणें तारकासुराकडेन झूज केलें आनी ताका जितो मारलो.

...ारसंभवांतल्या कथेचो आदार कालिदासान खंयच्यान घेतला ...: जाय, हे विशीं विद्वान जाणकारांमदीं मतभेद आसात. कांय ... विचारांचे धर्तेचेर ताणें ही कथा स्कंद आनी शिव पुराणांतल्यान ... आमूंक जाय, अशें एक मत आसा. तरी लेगीत चडशा पुराणांचो ... कालिदासाउपरांत घडिल्ल्यान कालिदासाचेंच अनुकरण पुराणांनी ... आमूंक जाय, अशें मत विंटरनिट्स ह्या विद्वानान दिलां.

...ल्मीकि रामायणाच्या बालकांडांत लग्न जाल्लो शंकर एक दीस ... बसला आसतना मदनान ताचें शरसंधान करपाचो यत्न केलो, ... शंकरान ताका अनंग केलो, अशी एक कथा आसा. ही कथा ...दासाक खबर आशिल्ली जावंक जाय. पूण हो प्रसंग शंकराच्या ...आदीच घडला, अशें दाखोवन खऱ्या प्रेमाक कितल्या ...मेळ्यांतल्यान वचचें पडटा हें दाखोवन कालिदासान पार्वतीच्या प्रेमाक एक वेगळेंच उदात्त मोडण दिलां.

ह्या महाकाव्यांत कितल्याशाच रमणीय आनी ओडलायण्या थळांचें ...न आयलां. हिमालयाचें वर्णन, पार्वतीची तपस्या, ब्रह्मचारी बटून ...ली शिवाची निंदा, वसंत ऋतूचें आगमन, शिवपार्वतीचें लग्न आनी ...ऱ्या सर्गांतलें तांचे रतिक्रिडेचें वर्णन हीं थळां वाचतना वाचप्यांक ...रांत एक सुखदिणो अणभव दितात. बालपार्वती, तपस्विनी पार्वती, ...यवती पार्वती आनी प्रौढ पार्वती अशीं पार्वतीचीं एकापरस एक ...ीत आनी अपूप रुपां कवीन चित्रायल्यांत. देखीक: बालपार्वतीचें ... करपी एक श्लोक असो:

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव।। (१.२४)

अर्थ- नवमेघगर्जनेन भुयेंतल्यान भायर पडिल्ले रत्नशलाकेक लागून ...वताची भूंय सोबून दिसता, तेप्रमाण जिच्या आंगाभोंवतणी तेज ...कलां, अशे बाल-पार्वतीक लागून तिची आवय चड सोबीत दिसली.

तरणेपणांत प्रवेश केल्ले पार्वतीचें चित्र फुडल्या श्लोकांत दिसून येता-

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टे-
रनासवाख्यं करणं मदस्य।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे।। (१.३१)

अर्थ- उपरांत कांय दिसांनी ती पिरायेचे अशे अवस्थेंत पावली आनी ...लंकाराबगर तिचें शरीर अलंकृत दिसपाक लागलें. सोरो पियेल्याबगरूच ...तिच्या आंगांत मदाची गुर्मी चडली आनी कामदेवाक तिच्या रुपान ...ुल्लांबगडा आनीक एक अस्त्र मेळ्ळें.

...तपस्विनी पार्वतीचें वर्णन अशें केलां:

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
र्महातपः साक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः।। (५.२५)

अर्थ- वर्षा ऋतूंत पावसाच्यो दडकेर दडको पडटाल्यो. मदींमदीं वारो ...घणघणटालो. अशा वेळार भर रातीकडेन काळखांत पार्वती ...आश्रमांतल्यान भायर वचून एका फातराचेर न्हिदताली आनी वारो आनी ...वागारांचो पावस सहन करताली. तिच्या ह्या उग्र तपाक साक्षी ...आशिल्ल्यो त्यो राती विद्युत् दोळ्यांनी तिका एकसारक्यो पळेताल्यो.

...विनयवती पार्वतीचें चित्र कवीन फुडल्या श्लोकांत चित्रायलां:

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
र्माल्येन तां निर्वचनं जघान।। (७.१९)

अर्थ- पार्वतीक व्हंकल म्हूण नटयतना इश्टीणीन तिचीं पावलां ...रंगयलीं आनी तिची मस्करी केली- 'पार्वती, ह्याच पावलांनी न्हवऱ्याचे तकलेर आशिल्ले चंद्रकलेचें ताडन कर, आं!' इश्टीणीचें हें उलोवप आयकून पार्वतीन कांयच उलय नासतना हातांतले पुष्पमाळेन तिचें ताडन केलें.

कुमारसंभवांत अशे कितलेशेच रोसाळ आनी म्होंवाळ श्लोक आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कुयेल्यु, आल्व्हीन्यु बेलार्मीनु:

(जल्म: २ डिसेंबर १९१९, साळगांव-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मॅट्रीकमेरेन शिक्षण घेतलें. नॅशनल कॉंग्रेस गोंय हे संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो आनी पोर्तुगेज सरकाराआड प्रचार करपाचें काम करतालो. १६ सप्टेंबर १९५४ दिसा ताणें सोळा सत्याग्रहींचो पंगड तेरेखोलच्या किल्ल्याचेर व्हेलो. पोलिसांनी ताका धरून बंदखणींत दवरलो. पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार चवकशे उपरांत ताका आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फाव जाली. तेभायर वीस दीस ताका एकांतवासांत दवरिल्लो. चार वर्सां आनी आठ म्हयने बंदखणीची ख्यास्त भोगल्या उपरांत ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. गोंय सुटके उपरांत तो इंडियन नॅशनल कॉंग्रेसीचो वांगडी आशिल्लो (१९६३-६४). ह्या काळांत तो पंचायतीचो सचिव आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

कुराडे, गोपीनाथ कृष्णा नायक:

(जल्म: ५ फेब्रुवारी १९०५, सांवरकटो, कुंकळ्ळी-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें लिसेंवाचें पांचवें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें. तेभायर ताणें हिंदी कोवीद केलें आनी सॉलिसिटर तशेंच आदवोगादाची पदविका घेतली. १९४६ वर्सा सावन तो नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचो वांगडी आसलो. जेन्ना दोतोर जुजे मारीया फुर्तादु हो हे संघटनेचो अध्यक्ष जालो, तेन्ना कांय काळ तो हे संघटनेचो चिटणीस आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो राश्ट्रवादी खबरांपत्रकांवरवीं लोकांक सुटके झुजाखातीर प्रवृत्त करतालो.

१९४६ वर्सा ताणें पोर्तुगेज गोव्हेर्नादोराक काळे बावटे दाखोवन आपलो विरोध परगटायल्लो. राश्ट्रवादी चळवळींनी वांटो घेवपी फुडाऱ्यांकडेन ताचो संबंद आसा, हो आरोप दवरून पोलिसांनी ताका धरपाचें फर्मान काडलें. पोलिसांक चुकोवपाक तो लिपचोरयां बेळगांवां गेलो. गोंयांत चलिल्ले सुटके चळवळीचेर उजवाड घालपाखातीर तो खबरांपत्रकांनी लेख बरयतालो. तशेंच ताणें मुंबय आनी पुणे वाठारांत आशिल्ल्या गोंयच्या राश्ट्रवादी फुडाऱ्यांकडेन संबंद दवरून सुटके झुजाचो आपलो वावर चालू दवरिल्लो.

१९५१ वर्सा तो गोंयांत आयलो. तो गोंयांत पावतकच रोखडोच पोलिसांनी ताका ताच्या घराकडेन अटक केली आनी सुमार स म्हयने बंदखणींत दवरलो. उपरांत ताची निर्दोश सुटका जाली. बंदखणींतल्यान सुटतकच गोंय सुटके मेरेन ताणें भुंयगत राश्ट्रवादी वावरांनी वांटो घेतलो. गोंय सुटके उपरांत तो 'भारतीय राश्ट्रीय कॉंग्रेस' (Indian National Congress) संघटनेचो वांगडी आसलो. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुराडे, नारायण वैकुंठ:

(जल्म: ९ फेब्रुवारी १९३१, ओर्ली-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक शिकप इंग्लिशींतल्यान घेतलें. तो भुसारी दुकान चलयतालो. सुर्वेक तो राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय संघटनेचो वांगडी आसलो. उपरांत तो आझाद गोमन्तक दल संघटनेचो वांगडी जालो. १९५४ वर्सा तिरंगी बावटो उबारलो, ह्या आरोपाखाल पोलिसांनी ताका मडगांव शारांत धरलो, खूब मार दिलो आनी चवदा वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. चार वर्सां आनी णव म्हयने ख्यास्त भोगतकच ताची सुटका जाली.

२६ सप्टेंबर १९७३ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कुरुक्षेत्र: हरयाणा राज्यांतली पूर्विल्ली यज्ञभूंय, धर्मभूंय आनी इतिहासीक नामनेचें झुजामळ. विस्तार- २९° १५′ उत्तर ते ३०° उत्तर आनी ७६° २०′ उदेंत ते ७७° उदेंत. हें क्षेत्र कर्णालचे ईशान्येक ३२ किमी. अंतराचेर आसा.

कुरु हो कौरवांचो मूळ पुरुष. कुरु राजान हांगा तप केलें तेन्ना इंद्र ताका प्रसन्न जालो. इंद्राकडसून कुरुन वर मागून घेतलो 'जितली भूंय हांवें नांगरल्या, ते भुंयेक धर्मक्षेत्र म्हूण म्हज्या नांवान नामना मेळूं आनी हे पवित्र भुंयेचेर शिव आनी सगळे देव-देवता वास करूं.' (वामनपुराण, २२). हाच्यो चार शिमो तरंतुक, अरंतुक, रामहृद आनी मचक्रुक अश्यो दिल्यात. तांकां उत्तरवेदी, अंतरवेदी, धर्मक्षेत्र आनी विनशनक्षेत्र अशीं दुसरीं नांवां आसात. हें क्षेत्र सरस्वतीचे दक्षिणेक आनी दृशद्वतीचे उत्तरेक आसा, अशें महाभारतांत म्हळां. तैत्तिरीय आरण्यकांत कुरुक्षेत्राच्यो मर्यादा दक्षिणेक खांडववन, उत्तरेक तुरघ्न आनी अस्तंतेक परीणह अश्यो दिल्यात (५.१.१). शतपथ ब्राम्हण, ऐतरेय ब्राह्मण, शांख्यायन ब्राह्मण, बृहज्जाबालोपनिषद, कात्यायन श्रौतसूत्र, यजुर्वेद आनी पुराणां हातूंत कुरुक्षेत्राचें माहात्म्य वर्णिलां. 'हांव कुरुक्षेत्रांत वतलों, हांव कुरुक्षेत्रांत रावतलों' अशें सदांच चिंतपी लेगीत सगळ्या पातकांपसून मुक्त जातात आनी जो भावार्थान कुरुक्षेत्राची यात्रा करता, ताका अश्वमेध आनी राजसूय हे दोनूय यज्ञ केल्याचें फळ मेळटा, अशें महाभारतांत सांगलां. कुरूक्षेत्राचें दुसरें नांव महाभारतांत 'समंतपंचक' अशें सांगलां. यजुर्वेदांत ह्या क्षेत्राक इंद्र, विष्णू, शिव ह्या देवांची यज्ञभूंय अशें म्हळां. भगवद्‌गीतेंत हाका धर्मक्षेत्र अशें म्हळां.

हांगा एकदां सूर्यगिराणाच्या वेळार कौरव, पांडव, यादव आनी गोपाळ एकठांय जमिल्ले, अशें वर्णन भागवतांत आसा. आयज लेगीत सूर्यगिराणाच्या निमतान हांगा व्हडली जात्रा जाता. हांगाच्या ज्योतिसराकडेन श्रीकृष्णान अर्जुनाक गीता सांगली, अशें म्हण्टात. महारथी कर्णाक स्वता श्रीकृष्णान जंय अग्नी दिलो, ती एका मोट्या खडपावयली सुवात अजुनूय हांगा दाखयतात. परशुरामान हांगा 'स्यमंतपंचक' नांवाचें तळें निर्माण केल्लें. पुरुरवा, उर्वशी हांची वियोगाउपरांतची भेट हांगाच घडली. कौशिक ऋषीचो राबितो हांगाच आशिल्लो.

बुध्दपूर्व काळांत कुरूक्षेत्र हें एक महाजनपद आशिल्लें. इ.स.प. ३२२ सावन इ.स.प. १८५ मेरेन हो प्रदेश मौर्य साम्राज्याचो एक भाग आशिल्लो. इ. स. ५ व्या शेंकड्यांत तो गुप्त साम्राज्यांत गेलो. सम्राट हर्षवर्धनाचे मुस्तींत ह्या क्षेत्राची सांस्कृतिक आनी समाजीक नदरेन भरभराट जाली. ते उपरांतचो कुरूक्षेत्राचो इतिहास परकी घुस्पो आनी तांकां लागून जाल्लो विध्वंस ह्या वर्णनान भरला. थानेश्वर, पानिपत, तरावडी, कैथल, कर्नाल ह्यो इतिहासीक नामनेच्यो लडायो ह्याच वाठारांत जाल्यो.

कुरुक्षेत्रांत पांच सरोवरां नांवाजल्लीं आसात; तीं अशीं: ब्रह्मसर, संनिहितसर, ज्योतिसर, स्थानेसर, कालेसर. तेचप्रमाण चंद्रकूप, विष्णुकूप, रुद्रकूप आनी देवीकूप हे चार कूप आसात. ह्या क्षेत्रांत पयलीं काम्यक वन, अदितिवन, व्यासवन, फलकीवन, सूर्यवन, मधुवन आनी शीतवन अशीं सात वनां आशिल्लीं. पूण तांचे आयज व्हडलेशे अवशेश मेळना. ते सुवातीर काम्यकतीर्थ, अदितितीर्थ, फल्गुतीर्थ, सूर्यकुंडतीर्थ हीं तीर्थां मात आयज दिसतात. कुरूक्षेत्रांत प्रजापतीन सहस्त्र वर्सांचें सत्र केल्लें. ताका लागून ह्या क्षेत्राक प्रजापतीची उत्तरवेदी अशें म्हण्टाले. अंबरीष, ययाती ह्या राजांनी आनी जायते राजर्षी, देवर्षी आनी ब्रह्मर्षी हांणीय हांगा सरस्वतीचे देगेर यज्ञ केल्ले.

फाळणीउपरांत अस्तंत पाकिस्तानांतल्यान आयिल्ल्या निर्वासितांखातीर कुरुक्षेत्राच्या सुमार २५७ किमी. घेर आशिल्ल्या भुंयेचेर व्हडली छावणी उबारिल्ली. सातव्या शेंकड्यांत भारतांत आयिल्ले अभ्यासक ह्युएनत्संग हाणें कुरूक्षेत्र ही सौख्यभूमी अशें म्हळां.

सद्या हांगा शासकीय प्रशिक्षण संस्था, कुरुक्षेत्र विद्यापीठ (स्थापणूक १९५६) आनी रानवट शेवण्यांखातीर अभयक्षेत्र आसा.

- कों. वि. मं. मं.

कुर्डीकार, मोगुबाय: (जल्म: १४ जुलय १९०४, कुर्डी-सांगे). गोंयची नामनेची शास्त्रीय संगीत गायिका. तिचे आवयचें नांव जयश्रीबाय. मोगुबायच्या गांवचें तशेंच घरचें वातावरण संगीताचें आशिल्ल्यान भुरगेपणातच तिचेर संगीताचे संस्कार जाले. चलयेन संगीतावटेन आशिल्ली ओड, आवड आनी ते पिरायेंतलें तिचें गायन पळोवन, आवयन तिका शास्त्रीय संगीत शिकोवपाचें थारायलें. त्या काळांत गोंयांत खूब संगीतकार आसले तरी ते गोंयांभायर राबितो करून रावताले. गोंयांत वेवस्थीतपणान संगीताचें शिकप दिवपाची तजवीज नासली. चडशे गोंयकार कलाकार गोंयांभायर वचून शिकप घेताले. अशा अडचणींक लागून मोगुबायच्या शिक्षणाची चिंता, तिचे आवयक पडिल्ली. तिणें मोगुबायक पर्वत- पाड्‌डेंचो खांपो कलाकार बाळकृष्णबुवा पर्वतकार हाचेकडेन मुळावें शिकप घेवपाक धाडली. बाळकृष्णबुवाची गोंयांत आनी गोंयांभायर नांवाजिल्ली 'चंद्रेश्वर भूतनाथ संगीत मंडळी' आसली. मोगुबायन १९११ वर्सा हे मंडळींत प्रवेश घेतलो. मोगुबायक तेन्ना संगीत शिक्षणावांगडा नाटकांतूय काम करपाची संद मेळ्ळी.

मोगुबाय कुर्डीकार

उपरांत चंद्रेश्वर भूतनाथ संगीत मंडळी बंद पडली तेन्ना ती 'सातारकर स्त्रीसंगीत मंडळी'च्या आपोवण्यावेल्यान थंय गेली. १९१३ सावन १९१८ मेरेन ती हे मंडळींत आसली. हे मंडळींत चिंतुबुवा गुरव हाचेकडल्यान तिणें शास्त्रीय संगीताचें जाल्यार रामलाल कथ्थक हाचेकडल्यान नृत्याचें शिकप घेतलें. त्या काळांतले हे दोगूय नामनेचे सर्वमान्य पंडित आसले.

मोगुबायन गायन कलेंत बरीच उदरगत घडोवन हाडली. संगीताचें खोलायेन शिकप घेवपाचे इत्सेन ती सांगलीक गेली आनी हैदराबादचे खांसाहेब इनायत खां पठाण हाचेकडेन शिकप घेवपाक लागली. खांसाहेब कांय म्हयन्यांतच सांगली सोडून गेलो आनी मोगुबायची तालीम बंद पडली. पूण खां साहेबाकडल्यान संगीताचें जें गिन्यान जोडिल्लें ताचो रियाज ती सकाळ-सांजवेळ नेमान करताली. अशेतरेन गुरुकडल्यान मेळिल्ली विद्या तिणें जिवी दवरली.

ह्याच काळांत एक फावट गानसम्राट अल्लादिया खांसाहेब सांगलीक डॉ. सांबारी हाचे कडेन स्वताच्या वखद-विर्सदाखातीर येवन राविल्लो. रस्त्यांतल्यान येतना वतना मोगुबायच्या रियाजाच्यो तानो तो आयकतालो. एक दीस उमळशिकेन तो तिच्या घरांत भितर सरलो आनी तिचें गाणें आयकुपाक लागलो. तिच्या गाण्याचेर धादोशी जावन अल्लादिया खांसाहेब हाणें तिका गायनाची तालीम दिवपाचें उत्तर दिलें. सतत दोन वर्सां ही तालीम चलली.

मोगुबायन हे उपरांत आग्रा घराण्याचो विलायतखां हाचो व्हडलो भाव, बडे महम्मद खां हाचो पूत बशीर खां हाचेकडल्यान दोन वर्सां

… घेतली आनी उपरांत ताचे आझेन साहेब विलायतखां हाचो गंडो … फुडे तीन-चार म्हयने शिकप घेतकच खांसाहेब दुयेंत पडलो … तिची तालीम बंद पडली. पूण तिचो रियाज चालूच आशिल्लो.

…य काळाउपरांत अल्लादिया खांसाहेब आपूण जावन तिगेर आयलो … ताणे तिका आपलो भाव हैदरखांसाहेब हाचेकडेन तालीम घेवपाक … हैदरखासाहेबाकडेन तिची तालीम स वर्सां चल्ली. फुडें खांसाहेब … पडिल्ल्यान आपल्या गांवघरा परतलो. १९३४ वर्सा खांसाहेब …दिया खां पर्यून एक फावट तिगेर आयलो आनी तिची तालीम सुरू … १९३५ वर्सा मोगुबायचें गंडाबंधन जालें. १९४४ मेरेन तिची ही …म चालू उरली. वयले घडणुकेक लागून तिच्या गायनाचेर जयपूर …याची सया पडिल्ली दिसता.

…गायच्या बायल गायिकांमदीं तिका ताल, लय हातूंत वयली सुवात …ता लय-ब्रह्मभास्कर सर्गेस्त खाप्रूजी पर्वतकार हाचें मार्गदर्शन …ल्यान अर्धमात्रा, पावमात्रा दाखोवपी तराणेय ती सहज गायता. …बायची चली सौ. किशोरी आमोणकार भारतांतली नामनेची शास्त्रीय …त गायिका जावन आसा. मोगुबायची शिष्य-परंपरा व्हड प्रमाणांत …ा.

- मलबाराव सरदेसाय

…र्डीकार, सुकडू विठोबा: (जल्म: १० मे १९३१, …री-तिसवाडी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताचें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान जालें. गोंय …के काळांत तो नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. …५२ ते १९६० मेरेन ताणें भूंयगत राजकी वावर केला. १० नोव्हेंबर …५५ दिसा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका अटक केली. जुलय १९५६ दिसा …खणींतल्यान ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन …चो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

…र्रेय, आफोंसु, पेद्रु पाउलु ब्राज: (जल्म: २९ जून …८९२; मरण: १४ फेब्रुवारी, १९६५).

एक नामनेचो कोंकणी पत्रकार. बापायचें नांव रॉक आनी आवयचें …ांव क्लाऊना पाशेको. मार्च १९१८ वर्सा ताणें मुंबय विद्यापीठाची, कृषी …ज्ञानाची पदवी मेळयली. बरे गूण मेळिल्ल्यान पुण्याच्या शेतकी महाविद्यालयांत ताचें नांव मानादिकांचे वळेरेंत आसा. १९१८ वर्सा गोंयच्या कृषी आनी रान खात्यांत ताका नोकरी मेळ्ळी. १९१८ ते १९३१ …मेरेन ताणें असोळणें गांवचो शासक म्हूण वावर केलो. उपरांत तो …सेरा सिरकूनश्क्रिसांव आग्रीकोला, मडगांव (Terceira Circunscricao Agricola) हे संस्थेचो मुखेल जालो. ३० वर्सां नोकरी केल्याउपरांत १९४९ वर्सा तो निवृत्त जालो.

१९१९ वर्सा तेन्नाच्या गोंयच्या कृषी आनी रानखात्याच्या निर्देशकान ताका 'ऊं गनेज सॅत्ति पश द सॅत्ति काबेसाश' ('Um Ganez de sete pes e sete Cabecas) (सात पांयांचो आनी सात तकल्यांचो गणेश दीना) अशें म्हूण ताचो भोवमान केलो.

भारताचें पीक वाडोवपाचे नदरेन ताणें बरेच प्रयोग केले. असोळणें, …ळी आनी आंबेली हांगा सरकारी जमनींत ताणें माडाच्या पिकाची उदरगत केली. नाल्लाचे उदरगतीच्या संस्कृतीक, वेपारी आनी उद्येगीक …गाचो अभ्यास करपाखातीर ताका श्रीलंकेत धाडलो. ह्या वेळार ताणें …ल्ल्या अभ्यासाक लागून गोंयच्या गवर्नर जनरलान ताचो भोवमान …ला. ताणें बरयल्लो प्रबंध पुस्तकरुपान उजवाडाक आयलो. शेतवडीचीं उपकरणां, रसायनीक सारीं, कीटकनाशकां आनी शेतवडीच्या मळार …त्रिकीकरण करपांत ताचो म्हत्वाचो वांटो आसा. १९४१ ते १९४७ वर्सामेरेन सालसेत नगरपालिकेचो अध्यक्ष ह्या नात्यान ताणें घाण आनी कोयरापसून सारें करपाची पद्धत सुरू केली. ताणें देवी, रॅबिज ह्या दुसेंमाआड खर उपाय येवजण केली आनी मडगांव शारांतली येरादारी वेवस्था आनी गटार वेवस्था सुदारली.

तो खर राश्ट्रवादी आशिल्लो. १९५० आनी १९६० वर्सा 'अ व्हीद' (A Vida) ह्या पोर्तुगेज खबरापत्राखातीर ताणें बरपावळ केल्या. १९६२ वर्सा ताणें गोंयच्या कोंकणी भाशा मंडळाची थापणूक केली आनी मंडळाचो तो संस्थापक अध्यक्ष जालो. ह्या मंडळावरवीं ताणें कोंकणी कार्यकर्त्यांचो एक पंगड तयार केलो आनी कोंकणी भास आनी साहित्य हांचे उदरगतीक हातभार लायलो. १९६२ वर्सा मडगांवां भरिल्ले आठवे कोंकणी परिशदेचो तो येवकार अध्यक्ष आशिल्लो.

- फेलीसियु कार्दोज

कुर्रेय, चार्लस मार्क: (जल्म: १ सप्टेंबर १९३०, सिकंदराबाद).

नामनेचो गोंयकार स्थापत्य शास्त्रज्ञ. मिचिगन विद्यापीठांत पदवीधर जालो (१९४९-१९५३). मॅसेच्युसॅट्स इन्स्टिटयूट ऑफ टॅक्नॉलॉजी हातूंतल्यान मास्टर ऑफ आर्किटॅक्चर ही पदवी घेतली (१९५३-१९५५). १९५८ हे आयजमेरेन खाजगी प्रॅक्टीस करता. नवें मुंबय शार बांदपाचे येवजणेंत ताचो हात आसा (१९६४-१९६५). संयुक्त राश्ट्रसंघान आनी पेरु देशाच्या सरकारान ताका लिमा शारांत घर बांदप येवजण करपाखातीर आपोवन व्हेलो (१९७०-७१). महाराष्ट्र सरकाराचे नवी मुंबय बांदपाचे येवजणेखातीर केल्या CIDCO मंडळाचो मुखेल स्थापत्यशास्त्रज्ञ (१९७१-१९७४). १९७५ ते १९८३ मेरेन मुंबयच्या हाउसिंग अर्बन रिन्युअल अँण्ड इकॉलॉजी बोर्डाचो अध्यक्ष आसलो. १९८५ ते आयजमेरेन भारत सरकाराच्या नॅशनल कमीशन ऑन अर्बनायझेशनचो अध्यक्ष. ताणें MIT (१९६२) आनी लंडन विद्यापीठ (१९७४) ह्या संस्थांनी अध्यापन केलां. तशेंच इंग्लंडच्या कॅम्ब्रिज विश्वविद्यालयांक नेहरु प्रोफेसर म्हूण काम केलां (१९८५).

गुजरात हाउसिंग बोर्डान येवजिल्ल्या अखिल भारतीय सवाय घर बांदणे-सर्तींत पयलें इनाम फाव जालें. १९७२ वर्सा भारताच्या राश्ट्रपतीन ताका पद्मश्री हो किताब दिलो. तशेंच ताका रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ ब्रिटीश आर्किटॅक्ट्स हे संस्थेन १९८४ वर्सा रॉयल गोल्ड मॅडल फॉर आर्किटेक्चर हें पदक भेटयलें. फ्रांसाचे स्थापत्यशास्त्र अकादेमीन ताका आपलो वांगडी करून घेतलो. आपल्या वावराचीं ताणें अमेरिका, व्हेनीस, लंडन, पारीस, हांगा प्रदर्शनां भरयलीं. १९९० त VIA हे संस्थेन ताका भांगराचे पदक भेटयलें. गोंय सरकाराच्या पणजेच्या कलाअकादमी संकुलाचो आराखडो ताणेंच तयार केला. मोनिका सिकैरा हिचे लागीं १९६१ वर्सा लग्न जालें. तांकां दोन भुरगीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कुल: 'कुल' ह्या मूळ संस्कृत उतराची फोडणीशी अशी करतात. 'कु' म्हळ्यार पृथ्वी; 'ल' हें उतर लाति हाचेवयल्यान आयलां. लाति म्हळ्यार आत्मसात करप. पृथ्वी आपणाली करता तें कुल. 'ल' चो अर्थ लीन जावप, असोय करतात. भुंयेकडेन लीन जावपी तें 'कुल'.

'कुल' ह्या शब्दाचो एक अर्थ घराणें अशें रघुवंश सर्ग ३, श्लोक १ हातूंत बरयलां. घर ह्या अर्थान ताचो उल्लेख रघुवंश सर्ग १२ श्लोक २५ हातूंत आयला. 'वसन् ऋषिकुळेषु सः' (वाल्मीकी रामायण ५-५-१०). कूळ खंयचेकडेन लागू पडटा हें हेमकोषांत सांगला. 'कुलं कुल्ये, गणे देहे गे हे जनपदे, अन्वये।' कुल् म्हळ्यार एकठांय येवप, पुंजावप ह्या धातुवयल्यानय कुल हें उतर जालां. आप्तसंबंदान एकठांय आयिल्ले, एका रगताचे आनी संबंदी अशे जितले लोक आसात, त्या सगळ्यांचें मेळून कुल जाता. कुल म्हळ्यार कुटुंब वा जात मात न्हय. कुलांतल्या दरेकल्याक कुलाचे अधिकार, उपभोग आनी हितकारक गजाली हक्कान मेळटात. कुलांतलो दरेक मनीस कुलनांव आपणायता आनी कुलाच्या सगळ्यां कार्यावळींनी वांटो घेता.

कुलपरंपरा दोन प्रकाराची आसा. १. पितृपरंपरा आनी २. मातृपरंपरा. जंय कुलाचो मुखेल बापूय वा कुटुंबांतलो हेर दादलो जाता ती पितृपरंपरा आनी आवयच्या नांवान चलता ती मातृपरंपरा.

केरळांत नायर आनी कांय हेर जातींनी मातृपरंपरा आशिल्ली. गोंयांतूय भावीण, कलवतां हांचेमदीं ही परंपरा पयलीं आशिल्ली. एका तेंपार नांवा उपरांत आपले आवयचें नांव ह्या समाजांतले लोक वापरताले.

कुल म्हळ्यार कुटुंब न्हय. एका कुलांत कितलींशींच कुटुंबां आसूंक शकतात. ज्योतिश्यशास्त्रांत कुल हे गजालीक बरेंच म्हत्व दिलां. लग्न सोयरीकेच्या वेळार कुल जुळटा वा ना हाचो विचार करतात.

पयलीं प्रतिश्ठीत आनी बऱ्या कुलाक महाकुल म्हण्टाले. अशा महाकुलाची सुवात समाजांत उंचेल्या पावंड्यार आसताली. बऱ्या कुलांतल्या आचारसंपन्न मनशाक कुलीन म्हण्टाले आनी महाकुलांतल्या मनशाक महाकुलीन म्हण्टाले. महाभारतांत अशा महाकुलांची तोखणाय केल्या. विदुराच्या मतान महाकुल म्हळ्यार-

तपो दमो ब्रह्म वित्तंविताना पुण्या विवाह सततान्नदानम्।
येष्वेते सप्त गुणा वसन्ति सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि॥

अर्थ- तप, इंद्रियदमन, तत्त्वगिन्यान, द्रव्य, यज्ञ, पुण्यविवाह अन्नदान आनी अदाचार संपन्नता हे सात गूण महाकुलांतल्या मनशांनी आसतात.

पुराणकाळांतलें एक महाकुल म्हळ्यार सूर्यकुल, जाचें फुडें रघुकुल जालें. श्रीकृष्ण आनी पांडव सोमवंशाचे (सोमकुल) आशिल्ले. ह्या सोमवंशांतल्यान फुडें कर्तबगार मनशांवयल्यान यदुकुल, वृष्णीकुल अशीं नामनेचीं कुलां जालीं. जैन संप्रदायांतूय जैन श्रमणांचीं कुलां आशिल्लीं. दरेक कुलाचेर एक एक आचार्य आसतालो. बऱ्याच कुलांचो मेळून गण जातालो.

तंत्रशास्त्रांत कुल आनी अकुल ह्या नांवाचीं दोन तंत्रां आसात. कुलतंत्र हें द्वैतपर आनी शक्तीविशींचें, जाल्यार अकुल हें अद्वैतपर आनी शिवाविशींचें आसा. योगशास्त्राप्रमाण पृथ्वी मुलाधार चक्रांत रावता. हाकालागून हठ्योगांतल्या चक्राक कुल म्हळां.

- वा. ल. वझे

कुलदेव: परंपरेन आपल्या कुळाचो असो मानिल्लो देव. पूर्वज ज्या देवस्थानांतलो वांगड घेवन कुळावी जाले, त्या देवस्थानाचो देव. सारस्वत ऋषी आनी तांचे शिष्य हांचे वंशज म्हळ्यार सारस्वत ब्राह्मण. हे सारस्वत ऋषी न्हंयचे देगेर रावताले आनी ते जंय रावताले त्या देशाक सारस्वत देश म्हण्टाले. अशें म्हण्टात की, परशुरामान ह्या दशगोत्री सारस्वतांक गोंयांत हाडले आनी तांणी तांचेवांगडा तांचे कुलदेव हाडले. स्कंदपुराणांत तांचो उल्लेख आयला. तांचीं गोत्रां अशीं- भारद्वाज, कौशीक, वत्स, कौडीण्य, काश्यप, वसिष्ठ, जमदग्नी, विश्वामित्र, गौतम, अत्री. तांणी जे देव हाडले तांचीं नांवां अशीं आसात- मंगेश, म्हादेव, नागेश, शांतादुर्गा, सप्तकोटेश्वर. परशुरामान ह्या दशगोत्री ब्राह्मणाक आठ गांव (अष्टग्राम) दिवन, थंय तांणी आपल्या देवांची थापणूक केली. ह्या कुलदेवांचीं देवळां वेंचीक जाग्यार बांदल्यांत.

मंत्रपूर्वक जागो शुध्द करून मंदीर वास्तू बांदतात. उपरांत गर्भकुडींत पिंडिकेचेर मुर्तीची थापणूक करतात. मुर्तीची विधीपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करून मुर्तींत देवपण हाडटात. उपरांत देवाक आरती, निवेद्य दाखोवप, कपडे न्हेसोवप, किर्तनां, भजनां करतात. तशेंच देवाक भांगराच्यो वस्तीय घालतात.

कुलदेवतेचे कांय संकेत आसतात. कुटुंबांतल्या कसल्याय शुभकार्यावेळार कुलदेवतेची याद करतात वा पूजा करतात. म्हत्वाच्या कामाक वचचे पयलीं तशेंच काम जातकच, कुलदेवाचें दर्शन घेवप गरजेचें मानतात. तेचपरी लग्न जातकच नवें जोडपें कुलदेवांचें दर्शन घेवंक वता. गोंयांत सारस्वत ब्राह्मणांचे, दैवज्ञ ब्राह्मणांचे आनी मराठ्यांचे अशे ते ते जातीचे कुलदेव आसात. तशेंच त्या त्या म्हाजनाकूच गर्भकुडींत वचून पूजा करूंक मेळटा. देवाचें दर्शन घेवंक वता तेन्ना जोतीं भायर दवरप, देवाच्या ताटांत पयशे घालप, देवाचें दर्शन घेतकच थोडो वेळ बसप अश्यो चाली आसात. देवाक नवस करप, भांगरावस्तू दिवप, जेवण घालप, देवाच्या नांवान अगरसाळी बांदप, व्हडले उत्सव करप आदी गजाली म्हाजन करतात.

- माणिकराव राम नायक गावणेकर

कुलासो, जुजे एफ्. सी.: (जल्मः ?; मडगांव-साश्टी).
कार्बो व्हेर्दे ह्या वाठारांतलो बिशप. ताणें आपलें शिक्षण राशोल वाठारांत घेतलें. १९३४ वर्सा धर्मीक फुडारी म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९५६ वर्सा तो बिशप जालो. १९७६ वर्सा ताणें आपल्या वावराचो राजिनामो दिलो.

- कों. वि. सं. मं

कुलासो, ब्लास्को एफ्.: (जल्मः ?, राय-साश्टी).
दक्षिण अमेरिकेंतल्या पनामा आनी मध्य अमेरिकेंतल्या डॉमिनीकन रिपब्लिक ह्या देशांत तो धर्म प्रतिनिधी (Apostolic Nuncio) आशिल्ला. ताणें आपलें शिक्षण राशोल सेमिनारींत घेतलें. १९५४ वर्सा धर्मीक फुडारी म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९७७ वर्सा तो बिशप जालो. मध्यं तो डॉमिनीकन रिपब्लीक (Dominican Republic) आनी पुएर्तो रीका (Puerto Rico) ह्या देशांत व्हॅटिकनाच्या राजनैतिक दलाचो (Diplomatic Corps) मुखेल जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं

कुलू: हिमाचल प्रदेशांतल्या कुलू जिल्ह्यांचें मुखेल थळ. पठाणकोटसावन सुमार २८३ किमी. आनी उदेंतेक सुमार १२४० मी उंचायेचेर बियास न्हंयच्या देगणांत कुलू हें शार वसलां. देखुनूच हाका कुलू देगण अशें म्हण्टात. लोकसंख्याः १०,००० (१९८१). हें कुलू देगण सैमीक सोबितकायेन भरलां. हांगाचें हवामान भलायकेक मानवता अशें आसा. हांगा हून उदकाचे खूब वझरे आसात. कुलू देगणांतल्या मणिकरण ह्या वाठारांत हून उदकाचो एक झरो आसा. तापिल्ल्या उदकापरसूय ह्या झऱ्याचें उदक हून आसून हें उदक भलायकेक बरें अशें म्हण्टात.

कुलू देगणापसून २३ किमी. मनाली हो वाठार आसा. थंयसावन १५ किमी. अंतराचेर १३,४००० फूट उंचायेचो रोहटक खिंड आसा. ह्या रोहटक खिंडीउपरांत कुलू देगण सोंपता. कुलू शाराच्या लागसारच्या दोंगराचेर बिजली म्हादेवाचें देवूळ आसा. ह्या देवळाचेर एक स फूट उंचायेचो दंड आसा. ह्या दंडाचेर वीज पडली जाल्यार देवळांतल्या शिवलिंगाचे कुडके जातात. मागीर पुरोयत ते कुडके एकठांय करून परते लिंग तयार करता, अशें सांगतात. हांगा बशेश्वर म्हादेवाचें देवूळ आसून नक्षीकामाखातीर ताची नामना आसा. मनालीसावन लागींच एका दोंगराचेर रामाचें आनी वसिष्ठ मुनीचें देवूळ आसा. रामाचो अश्वमेध यज्ञ जातकच वसिष्ठ मुनी तपाक बशिल्लो आसतना थंयच ताची कूड पाशाणाची जाली आनी तीच मूर्त ह्या देवळांत आसा अशें म्हण्टात. वसिष्ठ मुनीच्या देवळालागींच एक कुंड तशेंच गंधकयुक्त हून उदकाचे वझरेय आसात. हांगा आशिल्लें रामाचें देवूळ फातरांनी बांदलां आनी तातूंत रामाची व्हड मूर्त आसा. ह्या दोन देवळांलागींच देवदार झाडाचें दाट रान आसा. ह्या रानांत हिडिंबा देवीचें लांकडी देवूळ आसून ताचेर सोबीत नक्षीकाम आसा. ह्या देवळाक पागोडाच्या आकाराचें चवकोनी पाखें आसून तें देवदार लांकडाच्या फळयांपसून केलां. देवळांत एके शिळेचेर हिडिंबा देवीच्या पावलांची कुरू आसा. तशेंच थंय एक ल्हानशें कुंड आसा. आंगवणीच्या बोकड्याचे बळी दितकच तांचें रगत ह्या कुंडांत उडयतात. दसऱ्या दिसा ही देवी कुलू शारांत गेल्याबगर थंयचो उत्सव पुराय जायना, अशें म्हण्टात. मनाली वाठारांत मनुचें एक देवूळ आसा. ह्या कुलू देगणांत कितलेशेच देव आसात. देखून, हाका देवदेगण, अशेंय म्हण्टात. हांगा सुमार ३६५ देवळां आसात. तातूंतलीं कांय देवळां आदले भारतीय संस्कृतायेचें आनी शिल्पकलेचें दर्शन घडयतात.

रघुनाथजी हो कुलू शारांतल्या लोकांचो मुखेल देव. कुलू नगरांत ताचे दोन उत्सव जातात. एक दसऱ्याक आनी दुसरो वसंत पंचमीक. नग्गर ही कुलू राज्याची आदली राजधानी आसली. हांगा एक शिवाचें देवूळ आसा. कुलू देगणांतल्या सगळ्या लोकांची ही भावार्थाची सुवात आसा. ह्या

...दे वण्टीचेर आदल्या काळांतलें सुंदर अशें शिल्पकाम पळोवंक ... नगर वाठारांत लागींच मुरलीधराचें देवूळ आसा. हें देवूळ ...नांत आसतना पांडवांनी बांदिल्लें, अशें म्हण्टात. पांडवांच्या ...तलो एक दुर्बोध असो फातरापटो थंय आसा. ह्या देवळांत कृष्णाची ...मूर्त आसा.

...लू देगणांतले लोक घटमूट आनी सुंदर आसतात. शेतवड हो तांचो ... वेवसाय. हांगा गंव, मको, बटाट, भाजीपालो, फळां, च्या, देवदार ...ड, तुतीचीं झाडां तशेंच वखदी झाडांचेंय उत्पादन जाता. कुलू हें ...दनाची बाजारपेठ जावन आसा. तेभायर म्हेंव, लोकर, पांटले, ...नाग हांचो उद्येग कुलू शारांत चलता.

...हांगाचे चडशे लोक 'कनेत' आनी 'डांगी' जातीचे आसून, कांय ...ण आनी कांय रजपूत लोकूय हांगा रावतात. आर्य लोक हांगा ...येपयलीं हो सगळो हिमालय प्रदेश कनेत जातीच्या लोकांनी ...रिल्लो. संस्कृत साहित्यांत ह्या लोकांक 'कुर्निद' वा 'कुलिंद' हें नांव ...ा. डांगी लोकांचें 'कोली' हें दुसरें नांव आसा. तांच्या बायलांक ...जांत बरीच स्वतंत्रताय आसा.

कुलू शारांतल्या लोकांचे जिणेंत लोकसमाजाचो बरेच प्रभाव दिसता. ...गू' हे समाजीक बहिश्काराचे पध्दतीक ह्या लोकांमदीं बरेंच म्हत्व ...लें दिश्टी पडटा. तेचपरी समाजीक आनी धर्मीक विधींक हांगा 'बंज' ...ण्टात. हांगाचीं झगडीं पंचांचे मध्यस्थीन पालयतात.

- कों. वि. सं. मं.

...ल्ली: (वर्ग- क्रस्टेशिया, उपवर्ग- मॅलॅकोस्ट्रॅका, गण- डेकॅपोडा, ...गण- ब्रॅकियुरा).

कुल्ल्यो जगांत सगळयाक मेळटात. तांच्यो सुमार ४,५०० जाती ...सात. कुल्ल्यो दर्यांत वा साव्या उदकांत मेळटात. कांय कुल्ल्यो भूचर ...जमनीर रावपी) आसतात. दर्यांतल्यो कुल्ल्यो दर्यादिगेक सावन ३,६०० ...ी. खोलायेमेरेन रावतात. भूचर कुल्ल्यो उश्ण प्रदेशांत खूब प्रमाणांत ...ळटात. त्यो दर्यांतूय वतात. कारण तांच्या जिवितांतली मुळावी ...वस्था (डिंभावस्था) दर्यांत घडटा.

कुल्ली

कुल्ल्यो वेगवेगळया आकारांच्यो आसतात. 'पी क्रॅब' जातीची कुल्ली १.६ मिमी. आकाराची आसता. जपानची 'मॅक्रोकीइश' आनी ...टास्मानियाची 'स्यूडोकार्सिनस' ह्यो कुल्ल्यो खूब मोटयो आसतात. भारतांतल्या चिल्का तळयांत मेळपी 'सिला सेरॅटा' हे जातीचे कुल्लेची रुंदाय ४६ सेंमी. इतली आसता. कुल्लेचो भायलो आकार लांबोडो वाटकुळो आसता. कुल्लेच्या आंगार निबर अशी कांटयारी देग आशिल्लें कल्ल आसता. हें कल्ल कुल्लेक संरक्षण दिता. कांय वेळार कुल्ली कल्ल मोडटा तेन्ना पर्यून तिच्या आंगार नवें कल्ल चडटा. कुल्ल्यांचें श्वसन क्लोमावरवीं (gills) जाता.

कुल्ल्यो चड करून हळू चलतात पूण त्यो धांवकूय शकतात. पोर्टयूनिडी कुळाच्यो कांय कुल्ल्यो पेवंक शकतात. कुल्ल्यो जितें भक्ष्य खातात. कांय कुल्ल्यो उदकांतल्यो वनस्पती खावपी आसतात. कुल्ल्यांच्या पोटाक 'पेंदो' अशें म्हण्टात. तांच्या दोळयांक देंठांसारके भाग आसून दोळे सगळेवटेन घुंवडावंक येतात आनी जाय तेन्ना कट्टयाच्या (carapace) फुडल्या भागांत आशिल्ले खांची भितर ओडून घेवंक मेळटात.

कुल्लेच्या पेंदयाक व्हडल्या आनी ल्हान आकाराचे दांगे मेळून आठ जोडयो आसतात. हातूंतल्यो पयल्यो तीन जोडयो कातीन घट्ट आसून तांचो उपेग अन्न हाताळपाखातीर जाता. हेर पांच जोडयांचो म्हळ्यार 'पांखुल्ला'चो उपेग चलपाखातीर जाता. हातुंतले पयले जोडयेंतले प्रांय हेर पांयांपरस मोटे आनी भक्कम आसून तांकां 'दांगे' म्हण्टात.

चडशा कुल्ल्यांनी तांतयां फुटून तातूंतल्यान लाख भायर येता. लाख वाडून मोटी जातकच तातें मेगॅलोफा लाखेंत रुपांतर जाता. साव्या उदकांत रावपी कुल्ल्यांक मुकाजीवी डिंभावस्था नासता. तांतयांतल्यान भायर येवपी पिलांचे कुडीचेर सगळीं उपांगां आसतात आनी पयलें निर्मोचन जायसर तीं आवयच्या आंगाक घट्ट दसून आसतात. 'पिलोथेरीस' ही ल्हान कुल्ली कालवांच्या करपांभितर वा तिसरेच्या शिंपयेभितर 'सहभोजी' म्हूण रावन कालवाच्या अन्नाचो वांटो आपूण घेता. चडश्यो कुल्ल्यो आपल्या कट्टयाचेर दर्यांतली वनस्पत, स्पंज आदी वाडोवन, दुस्मानाक दिसूंक फावना अशे तरेन आपली राखण करून घेतात. मनीस कुल्ल्यांचो उपेग खावपाखातीर करता. कॅन्सर पॅग्युरस (ब्रिटन आनी युरोप), कॅलिनेक्टिस सॅपायडस (युरोप), कॅन्सर मॅजिस्टर (अमेरिका) आनी भारतांतल्या सिला सेरॅटा, नॅपच्यूनस पेलॅजिक्स आनी पॅराटेलफ्यूजा सिनीजेरा (साव्या उदकांतली) ह्यो कुल्ल्यो खावपाचे नदरेन खूब म्हत्वाच्यो. भारतांत व्हड प्रमाणांत कुल्ल्यो धरपाचो वेवसाय चलता. गोंयांत चोडणेच्यो लाखीच्यो, कुंडयच्यो आनी काणकोणच्यो कुल्ल्यो सुवादीक आसतात. गोंयचे लोक मसालो घालून कुल्ल्यांचें तोणाक करून खातात. तशेंच कुल्ल्यांचे हेर प्रकारुय करून खातात.

बारीक आकाराची कुल्ली खूब फावटीं तिसरेंत (शिंपयेंत) मेळटा; ही कुल्ली तिसरेंतल्या मांसाचेर जियेता आशिल्ल्यान ती बेंदुल्ल (parasite) कशी जियेता. गोंयांत मेळपी कुल्ल्यांमदीं मुखेल प्रकार म्हळ्यार- सावी वा खाजी खडपी कुल्ली, लांब दांग्यांची आनी थिपक्या थिपक्यांची दर्यांत मेळपी पिसोळी कुल्ली, दर्यादिगेर आनी व्हाळांदेगेर मेळपी 'जांगुल्ली' ही भूचर कुल्ली.

प्रकार: *नाल्लखावपी कुल्ली:* ॲनोम्यूरो उपगणांतली, सीनोबायटिडी कुळांतली ही कुल्ली आंगान मोटी आसता. लांबाय ३० सेंमी. परस चड. हिंदी म्हासागर आनी पॅसिफिक म्हासागराच्या द्वीपांत ही कुल्ली मेळटा. जमनींत बिळां करून तातूंत रावता. रातची माडाचेर चडून नाल्ल सकयल उडयता. नाल्लाचें सोण्ण काडून आपल्या मोटया नाखटान नाल्लाच्या दोळयांचेर घाव घालून तो फोडटा आनी नाखटान नाल्लाचें खोबरें भायर काडून खाता. चोरून नाल्ल खावपाचे संवयेक लागून हिका 'चोर कुल्ली' अशें म्हण्टात. हे कुल्लेंत खूब तेल सांठयल्लें आसता. एके कुल्लेपसून सुमार एक लिटर तेल मेळटा. चीनी लोक ह्यो कुल्ल्यो आवडीन खातात.

शंखवासी कुल्ली: (गण- डेकॅपोडा, उपगण- ॲनोम्यूरा, कूळ- पॅग्युरिडी).

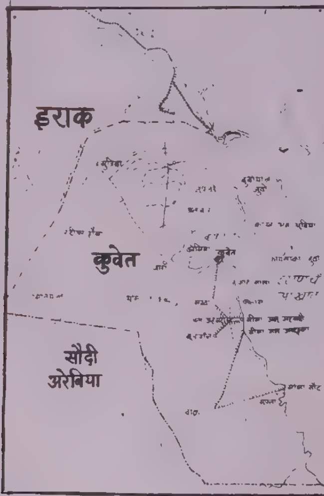
ही कुल्ली दर्यादिगेर दिसता. पोट मांसाळ आसता. आपली राखण करून घेवपाखातीर ही कुल्ली एकाद्रया उदरपादाचो (गॅस्ट्रोपॉड प्राण्याचो) रिकामो शंख सोदून काडून तातूंत रावता. पांखुल्लांची सवी जोडी शंखाक घट्ट धरता आनी पोट शंखांत घट्ट बसता. कुडीची पुराय वाड जातकच ही कुल्ली पोरनो शंख सोडून आपल्या आकारमानाप्रमाण नवो शंख सोदून काडटा आनी तातूंत रावता. हे कुल्लेचें पोट शंखांत आसता आनी तकली भायर आसता. ही कुल्ली जाय तेन्ना तकली भितर

ओडून घेता आनी शंखाचें दार नाखटान बंद करता. भक्ष्य धरप, दुस्मानाचेर झडप घालप आनी आपली राखण करून घेवप हें नाखटांच्या दांग्यांचें काम जावन आसा. शंखवासी कुल्लेच्या शंखाच्या भायल्या भागार स्पंज, हायड्रॉइट वा दर्यांतले वनस्पतीची खूब वाड जाल्ली आसता. शंखवासी कुल्ली, हे सगळे प्राणी आपले राखणेखातीर पोसता. कुल्लेच्या अन्नांतलो कांय वांटो तांकां मेळटा आनी ते प्राणी कुल्लेची दुस्मानापसून राखण करतात.

उश्ण कटिबंधांतल्यो 'सीनोबॉयटिडी' कुळांतल्यो शंखवासी कुल्ल्यो खूबदां दर्यापसून पयस जमनीर येतात पूण परत दर्यांत धांवतात.

- कों. वि. सं. मं.

कुवेत: दौलत अल् कुवेत. इराणी आखाताचे वायव्येवटेन आशिल्लें राज्य. क्षेत्रफळ २४,२८० चौ. किमी. अक्षांश ४५° उदेंत, रेखांश ३०° उत्तर लोकसंख्या १७,९१,००० (१९८६). हाचे उत्तरेवटेन आनी अस्तंतेवटेन इराक, अस्तंत आनी दक्षिणेवटेन साउदी अरेबिया जाल्यार उदेंतेक इराणचें आखात आसा. दक्षिणेवटेन साउदी अरेबिया आनी कुवेत हांचेमदीं सुमार ५,७०० चौ. किमी. चो तटस्थ वाठार आसा, पूण थंयच्या सैमीक संपत्तीचेर दोगांयचो हक्क आसा. मसकन, औहा, अल् वर्बा; अल् केल्बर, उम्म अल्-मरादिम, उम्म अल् नामी कारु, बुबियान, फायलाका ह्या जुंव्यांचो कुवेतांत आस्पाव जाता. पूण फायलाका ह्या एकाच जुंव्याचेर मनशांचो राबितो आसा.

भूंयवर्णन: रेंव आनी चिखलान भरिल्ली कुवतेची भूंय वाळवंटाभशेन आसा. एक लांब दोंगुल्ली अल् अहमदीसावन (उंचाय ११२ मी.) नैर्ऋत्य वाठरामेरेन (उंचाय २७४ मी.) पातळ्ळ्या. उंचायेचे नदरेन समुद्रथरासावन दक्षिण तोंकामेरेनचो वाठार सुमार १००० मी. ऊंच आसा. हेर कडेन दयदिगांचेर खारी चिखलाची भूंय आसा. ह्या देशांत न्हंयो नात.

वनस्पत, मोनजात आनी हवामान: कुवेत शार आनी ताचे भोंवतणचो कांय वाठार सोडल्यार हांगा हेरकडेन पाचवेपणाची सुलूस लेगीत मेळप कठीण. हांगाची वनस्पत म्हळ्यार ल्हानसान झोंपां आनी कांट्यांचे मोटवे रुख. वसंत ऋतूंत कांयकडेन तण दिश्टी पडटा. चिखलाच्या वाठारांनी खारे हवेंत वाडपी कांय वनस्पत आसा. मोनजात तर थळावी अशी ना. गिमाच्या दिसांनी तापमान सुमार ४२° से. आसता. ह्या दिसंनी वायव्येवटेंतल्यान येवपी 'शमल' वारें वातावरणांत थंडसाण हाडटा. गीम सामकोच सुको आसलो, तरी ऑगस्ट-सप्टेंबर म्हयन्यांत ओलसाणीचें (humidity) प्रमाण ९०% आसता. शिंयाळ्यांत हवामान बरें आसता. गिमाच्या दिसांनी चडांत चड तापमान जरी ५२° सें. ते ७४° मे. मेरेन पावलें तरी शिंयाळ्यांत तें उणें जाता. कांय भितरल्या वठारांनी तर हिम पडपाच्या लागीं आसता. शिंयाळ्यांत वादळांक लागून सुमार २२ सेंमी. ते १७ सेंमी. मेरेन पावस पडटा.

इतिहास: इ.स. पयलीं ५२५ त, कुवेताचे भारताकडेन वेपारी संबंध आशिल्ले अशें फायलाका जुंव्याचेर जाल्ल्या पुराणवस्तु संशोधनावेल्यान दिसता. त्या उपरांतच्या इतिहासांत सातव्या शेंकड्यांत पैगंबराच्या मुस्तींत इस्लामचो स्वीकार, १७१६ त अरबी अनीज लोकांचो दर्यादिगांचेर राबितो आनी १७५६ वर्सा अल् सबाह घराण्यांतल्या मनशाक सुलतानाच्या पदार मान्यताय ह्यो म्हत्वाच्यो घडणुको आसात. हेंच घराणें आयजमेरेन राज्य करता. शेख अब्दुल्ला अल सबाह (१८६६-९२) हाचे राजवटींत अल् रशीद आनी अल् सोद हांचेमदीं झगडीं जालीं. तुर्कस्थानान अल् रशीदाक फाटबळ दिवन कुवेत आपले सत्तेखाल हाडपाचे यत्न केले. १८९९ त तुर्कस्थानच्या भयान कुवेतान ब्रिटनावांगडा कबलात केली. हे कबलातीक लागून दुस्मानांच्यो घुरयो सोंपल्यो. १९१४ त ब्रिटीश राखणेखाल कुवेत एक स्वतंत्र राज्य म्हूण घोशणा जाली. १९६१ त पोरनी, १८९९ तली कबलात सोंपली आनी कुवेत पुरायपणान मुक्त जालें. ह्या वेळार इराकान कुवेताचेर घुरी घाली आनी ताचेर आपलो हक्क सांगलो. ब्रिटीश आनी उपरांत अरब लीगच्या सैन्यान कुवेताक पालव दिलो आनी इराकाक १९६३ त कुवेताचें स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करचें पडलें. १९६२ त हांगा नवें संविधान लागू जालें. १९६३ त कुवेत संयुक्त राश्ट्रसंघाचो वांगडी जालो. १९६५ त हांगाचो सुलतान अमीर अब्दुल्ला हाका मरण आयलें आनी शेख सबाह हो अमीर जालो. कुवेत आनी साउदी अरेबिया हांचेमदीं आशिल्ले भुंयेक तटस्थ वाठार म्हूण १९६९ त मान्यताय मेळ्ळी. १९७७ त कुवेतान रशियाकडल्यान नवीं शस्त्रां घेतलीं आनी १९७९ त हांगाच्या आयातोल्ला खोमेनीच्या राजदूताक तांणी देशाभायर धांवडायलो. १९९० त, कुवेत आपलें तेल चोरता असो आरोप करून इराकान ताचेर घुरी घाली आनी ह्या देशाक आपल्या देशाभितर आस्पावन घेतलो. निमणें संयुक्त राश्ट्रसंघाच्या फुडारपणाखाल संवसारांतल्या बऱ्याच देशांनी कुवेत देशाची १९९१ त मुक्तताय केली.

राज्यवेवस्था: १९६२ तल्या संविधानाप्रमाण कुवेत हें एक स्वतंत्र सार्वभौम राश्ट्र आसा. हांगाचो अमीर सबाह घराण्यांतलोच आसचो पडटा. अमीर पंतप्रधान आनी मंत्रीमंडळाच्या पालवान राज्यकारभार चलयता. कुवेतांत जल्म घेतिल्ल्या शिक्षीत आनी २१ वर्सां पुराय जाल्ल्या दरेक दादल्याक मतदानाचो हक्क आसा. बायलांक मत दिवपाचो अधिकार ना. अमीर हो हांगाचो सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्यावेल्या अधिकारांचो धनी आसता. देशाचीं राखणेदळां ताच्या हाताखाल आसतात. राश्ट्रीय सभेखातीर वेंचणूक लडयतल्याक ३० वर्सां पुराय जावचीं पडटात. थळावो राज्यकारभार ३ प्रांतांतल्यान चलता. हांगा राजकी पक्षांचेर बंदी आसा. वेंचणूक लडयतले सगळे उमेदवार स्वतंत्रपणान उबे रावतात. ह्या देशांत आशिल्ले एकाधिकारशायेक लागून हांगा थीर सरकार आसा. मंत्रीमंडळांत बदल जावप, राजकी मळार गोंदळ जावप ह्यो गजाली चडश्यो घडूंक पावनात. न्यायवेवस्थेप्रमाण हांगा गुन्यांवकारांक खर ख्यास्त जाता.

अर्थीक स्थिती: दर्यांतल्यान मोतयां काडप आनी उंट पोसप हो हांगाचो पोरनो धंदो. सैमिक तेल आनी वायूच्या सोदाउपरांत हे पोरने धंदे सामकेच उण्या म्हत्वाचे थारले. जगांतले वट्ट तेल साठ्वणींतली १६.५% सांठ्वण हांगा आसा. शेतवडीच्या मळार कुवेताचो क्रमांक जगांत निमाणो आसा. हेर सैमीक उत्पादनांय हांगा सांपडनात. फकत तेल आनी वायू हे हांगाचे अर्थवेवस्थेचे मुखेल आदार आसात. हांगासावन जगांतल्या चडश्या देशांक तेलाची निर्यात जाता. तेलाच्या उत्पादनाक लागून कुवेत जगांतलो एक गिरेस्त देश जालो. अरबस्थानांतल्या हेर

...दीय कुवेत अर्थीक नदरेन चड फुडारला. तेलाच्या धंद्याक आदार ...वातीर हांगा हेर उद्येगधंद्याची उबारणी जाल्या. चडश्यो गरजेच्यो ... वाहनां ह्या सारक्या गजालींची व्हडा प्रमाणांत आयात जाता. ...-निर्यातीचे वेव्हार संवसारांतल्या फुडारिल्ल्या राश्ट्रांकडेन चड ...त. पर्यटनांतल्यान ह्या देशाक कांयच उत्पन्न मेळना. १९६१ मेरेन ...ोय रुपया हें हांगाचें चलनी नाणें आशिल्लें. सद्याक ताची सुवात ...ो दिनारान घेतल्या. 'नॅशनल बँक ऑफ कुवेत' ही हांगाची ...ांत व्हडली वेवसायीक बँक जावन आसा.

...रादारी आनी संचारणः कुवेतांत रेल्वेमार्ग नात. शुवैख हें हांगाचें ...ज बंदर. शुऐबा हांगाय एक बंदर आसा. मीना अल्-अलमदी हें ...चे तेलाचें बंदर जगांतलें सगळ्यांत व्हडलें अशें मानतात. देशांभितर ...ांतले येरादारीची वेवस्था ना. १९८४ मेरेन हांगा १,२०८ किमी. ...ायेचे रस्ते आशिल्ले. जॉर्डन, साउदी अरेबिया आनी कुवेत हांकां ...पी रस्त्यांवेल्यान बरीच येरादारी जाता. 'कुवेत एअरवेज कॉर्पोरेशन' ...हांगाची विमानकंपनी. कुवेत शारांत मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ ...ा. टेलिफोन सेवेविशीं कुवेत फुडारिल्ल्या देशांवांगडा सर्त करता. ...ामावन ५ अरबी भाशेंतलीं खबरांपत्रां उजवाडाक येतात. तेभायर २ ...ीश खबरांपत्रां आसात. 'अल्-कबस' हें मुखल अरबी खबरांपत्र ...्यार 'अरब टायम्स' हें मुखेल इंग्लिश खबरांपत्र जावन आसा. रेडिओ ...ी टी. व्ही. वेल्यो कार्यावळी अरबी आनी कांय प्रमाणांत इंग्लीश ...ोतल्यान जाता. प्रसारमाध्यमांचेर पुरायपणान सरकाराचें नियंत्रण ...ाता.

लोक आनी समाजजीणः हांगाचे चडशे लोक शारांच्या वाठारांनी ...तात. अरबी वंशाचे हे लोक चडशे सुन्नी आनी शिया मुसलमान पंथांचे ...ासात. हेभायर अमेरिका, भारत, पाकिस्तान, हेर आशियाई आनी ...ुरोपीय देशांतले लोक हांगा येवन रावल्यात. थळावी भाशा अरबी ...ामली तरी इंग्लीश भाशेचोय बरोच उपेग जाता. इराणी आनी आफ्रिकन वंशाचे अल्पसंख्य लोक हांगा आसात. किरिस्तांव धर्माचे लोक कांय प्रमाणांत आसात. मुसलमान धर्माचे सण आनी उत्सव हांगा मनयतात. पोरन्या विचारांच्या हांगांच्या लोकांची विचारसरणी सद्याक बदलत गेल्या आनी हांगाचे अर्थीक आनी उद्येगीक उदरगतीचो परिणाम म्हूण अस्तंतेकडले विचारसरणेचो प्रभाव ह्या लोकांचेर कांय प्रमाणांत जाला. भारतासारक्या देशांतल्यान कामधंद्याक लागून येवन राविल्ल्या, लोकांनी हांगाच्या समाजाकडेन भरसतना आपलें वेगळें अस्तित्व तिगवन दवरलां.

शिक्षणः कुवेताचें राश्ट्रीय साक्षरता प्रमाण ५५% आसा. शिक्षणाच्या मळार संवसारांत ह्या देशाचो नंबर ७० वो लागता. हांगा शिक्षणाच्या मळार बरीच उदरगत जाल्या. तात्त्विक नदरेन शिक्षण, फुकट सक्तीचें आनी एक सारकें आसता. मुळाव्या पांवड्यासावन महाविद्यालयामेरेन विद्यार्थ्यांक अन्न, पुस्तकां, गणवेस, येरादारीची सोय ह्या सारक्यो गजाली सरकार फुकट दिता. भायल्या देशांतल्यान बरेच विद्यार्थी ह्या सवलतींक लागून कुवेतांत शिक्षण घेवपाखातीर येतात.

सप्टेंबर ते मे मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. शिक्षणाचें माध्यम अरबी आसलें तरी इंग्लीश ही दुसरी भास म्हूण शिकयतात. १२ वर्सांचें शिक्षण शाळेंतल्यान जाता. चले आनी चलयांखातीर वेगळ्यो शाळा आसात. हांगा खाजगी संस्थ्यांनी आनी भारतीय, पाकिस्तानी, ब्रिटीश, अमेरिकन संस्थ्यांनी चलयल्ल्यो शिक्षण संस्थाय आसात. शिक्षणाचेर सरकाराचें नियत्रण आसता. मध्य उदेंत वाठारांतलें मुखेल विश्वविद्यालय म्हूण कुवेत विश्वविद्यालयान नामना मेळयल्या. उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण घेवपापासत हेर देशांनी वचपी विद्यार्थ्यांकय सरकार पालव दिता.

म्हत्वाचीं थळां: हवाली, अस्- सलीमीयाह, अल्-जहरा, कुवेत शार हीं राजधानी आनी अल् फरवानियाह हीं हांगाचीं मुखेल शारां जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

कुष्ठरोग, (Leprosy):(पळेयात कात-२) .

कुस्ती (खुस्ती):

प्रतिस्पर्ध्याक भिडून ताका शक्तीन आनी युक्तीन हरोवपाची करामत करपी खेळ. कुस्ती हो शब्द 'कुश्ती' ह्या फार्सी शब्दावेल्यान आयला. फारशी भाशेंत 'कुश्त' म्हळ्यार जिवानशी मारप वा कातरून मारप. कुस्तीच्या खेळांत आंगाक आंग भिडोवन पागडी घालून वा पांय घालून प्रतिस्पर्ध्याक हरोवपाचो आशिल्ल्यान कुस्तीक मल्लयुध्द, आंगयुध्द वा भुजायुध्द अशेंय म्हण्टात. आदल्या काळांत इराण देशांत द्वंद्वयुध्द जातालें तेन्ना हे युध्दगडे आपल्या कमराक एक पट्टी वा दोरी बांदताले, तिका 'कुस्ती' हें नांव आशिल्लें. हे पट्टेक वा दोरयेक धरून जें द्वंद्वयुध्द खेळटाले त्या युध्दाच्या झुजाक 'कुस्ती' अशें म्हण्टाले.

आत्मसंरक्षणाखातीर मनशाक मोनजातीवांगडा झुज दिवपाचो प्रसंग मनशाच्या इतिहासांत खूबदां आयला. अशा वेळार शक्त आनी शक्तीपरस श्रेश्ठ अशी युक्ती ह्या दोगांचोच उपेग करून मनशान असले प्रसंग निभावन व्हेल्यात. हातूंतल्यानूच कुस्तीचो उगम जाला जावंये. तेभायर ल्हान प्राणी व्हड प्राण्यांचेर युक्तीच्या आदारान कशें जैत जोडटात, हें ताणें पळेल्लें आशिल्ल्यानूच कुस्तीची कल्पना ताका आयल्या जावंये. काळांतरान मनशांमनशांमदीं जेन्ना झुजाचे प्रसंग आयले तेन्ना शक्त आनी युक्ती हांचो संगम जाल्या कुस्तीचो वापर मनशान केल्लो दिश्टी पडटा. उपरांत, कुस्तीक जागतिक विद्येचें स्वरुप प्राप्त जालें आनी तिचें स्वतंत्र अशें शास्त्र जायत गेलें.

इतिहासः मल्लयुध्द वा कुस्ती हो खेळ खूब पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयला. दोन कुस्तीगीर एकामेकांक पागडी घालून खेळटात, असो सुमार ५००० वर्सांआदलो एक पुतळो इराक देशांत सांपडला. इ. स. प. सुमार ३००० वर्सांआदल्या ईजिप्त देशांतले नाइल न्हंयेकडल्या बेनीहसन हांगाचे मशिदीचे वण्टींचेर केल्ल्या कोरीवकामांत कुस्तीच्या डावपेचांचे शेंकड्यांनी देखाव पळोवपाक मेळटात. पूर्विल्ल्या ग्रीक साहित्यांत मल्लयुध्दाचो उल्लेख आयला. होमरच्या 'इलिअड' ह्या नामनेच्या महाकाव्यांत ॲजेक्स आनी ओडिसियस हांचेमदीं जाल्ले कुस्तीचो उल्लेख आसा. ग्रीक संस्कृतायेंत सुरू जाल्ल्या ऑलिंपिक खेळांसर्तींत मल्लयुध्दाचो आस्पाव केल्लो. पायथॅगोरस ह्या नामनेच्या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याचो शिश्य मिलो हाणें मल्लयुध्दांत व्हडलो पराक्रम केल्लो. ऑलिंपिक खेळांत ताणें एकार एक स खेपे कुस्तीचें वस्तादपण मेळयिल्लें. प्रतिस्पर्ध्याक मुठी मारून, शेंवटून, जखमी करून हरोवपाच्या 'पॅंक्रेशियन'

हे कुस्तीपध्दतींत ग्रीक लोकांनी बरेंच नांव मेळयिल्लें. हे कुस्तीचो आस्पाव सुर्वेक ऑलिंपिक खेळांत जातालो पूण फुडें तातूंत बदल जायत गेले आनी सादी निरुपद्रवी कुस्ती आयली.

भारतांत वैदिक साहित्यांत तशेंच रामायण, महाभारत ह्या ग्रंथांत मल्लविद्येचो उल्लेख आयला. किष्किंधा नगरांत वाली आनी सुग्रीव हांचे मजगतीं जाल्ल्या मल्लयुध्दांत वालीन सुग्रीवाक हरयलो, अशें वर्णन रामायणांत आयलां. कृष्ण, बलराम आनी भीम हे मल्लविद्येंत कुशळ आशिल्ले, अशे उल्लेख महाभारतांत आयल्यात. कृष्णान मुष्टिक आनी चाणूर ह्या कंसाच्या दरबारांतल्या मल्लांक मल्लयुध्दांत हरोवन निमाणो कंसाकूय मारलो. पांडव अज्ञातवासांत आसतना भीमान जीमूत नांवाच्या मल्लाक मल्लयुध्दांत जिवेशीं मारलो आनी फुडें कीचक आनी जरासंध हांकांय मारले.

आदल्या काळांत भारतांत हेर शिक्षणावांगडाच व्यायाम आनी मल्लयुध्द हांच्या शिक्षणाचेर भर दिताले. मध्ययुगांतल्या काळांत कितलेशेच हिंदू राजा, सरदार आनी मुस्लिम नबाब हांच्या आलाशिऱ्याक जायते कुस्तीगीर आनी मल्ल आसताले. जात्रांनी आनी हेर दबाज्यांच्या निमतान गांवांगांवांनी तांचे कुस्तीचे खास कार्यक्रम आसताले. मोगल बादशहांच्या काळांत कुस्तीक राजाश्रय मेळिल्लो. विजयनगरचो नांवाजल्लो हिंदू राजा कृष्णदेवराय हाच्या दरबारांत मल्लांच्यो कुस्त्यो सदांच जाताल्यो, असो उल्लेख एका पोर्तुगेज वकिलाच्या बरपांत मेळटा. दौलतराव सिंधियाचे सैनिक मल्लविद्येंत कुशळ आशिल्ले अशें वर्णन टॉमस ब्राउटन नांवाच्या इंग्लीश सैनिकं अधिकाऱ्यान केलां. महाराष्ट्रांत शिवाजीच्या काळांत आनी तेउपरांत पेशव्यांच्या काळांत नामनेच्या कुस्तीगीरांक राजाश्रय मेळिल्लो. व्हडलो बाजीराव आनी सदाशिवरावभाऊ हे मल्लविद्येचे बऱ्यापैकीं जाणकार आशिल्ले. पेशव्यांचे मुस्तींत कांय बायलां लेगीत मल्लविद्येंत वांटो घेतालीं, अशे उल्लेख मेळटात. दुसऱ्या बाजीरावाच्या दरबारांत बाळंभटदादा देवधर नांवाचो तरनाटो कुस्तीगीर आनी मल्लखांबपटू आशिल्लो. ताणें निजामाच्या दरबारांतल्यान आयिल्ल्या दोन मल्लांचें आव्हान स्वीकारून तांकां हरयल्लें. मल्लखांब हो कुस्तीचो अभ्यास करपाक कसो पोशक आसा, हें ताणेंच दाखोवन दिलें. तेन्नासावन पकडा, डंक्या, चाप, मुरडी ह्या कुस्तीप्रकारांची जोडीदाराबगर तयारी करपाखातीर मल्लखांबाचो खास उपेग जावपाक लागलो. जातक ग्रंथांतूय कुस्तीचें वर्णन आयलां. तातूंत आखाडो, लोकांक बसपाखातीर केल्ली सुवात, थंयची सजावट, मल्लयुध्द हांचेविशीं विस्तारान म्हायती आयल्या. त्या काळांत बायलां लेगीत मल्लविद्येंत कुशळताय जोडटालीं, अशें विनयपिटकांत म्हळां.

मंगोलिया, चीन, जपान ह्या उदेंतेकडल्या राश्ट्रांत लेगीत कुस्तीचे इ. स. प. काळांतले उल्लेख मेळटात. ह्या देशांच्या धर्मीक दबाज्यांत मल्लयुध्दाचो आस्पाव आसतालो. जपानांत इ. स. प. २३ त वस्तादपण जोडिल्ल्या साकुने ह्या मल्लाक 'मल्लविद्येचो देव' अशें मानतात. जपानांत इ.स. आठव्या शेंकड्यांत शोनू ह्या बादशहान कापणेच्या हंगामांत कुस्त्यांचो हंगाम दवरपाची प्रथा सुरू केली आनी तेन्नासावन कुस्तीचो खेळ लोकप्रिय जायत गेलो. ताच्याच नांवावेल्यान फुडें 'सुमो' नांवाची कुस्तीपध्दत सुरू जाली. मध्ययुगांतल्या इंग्लंडांत सॅक्सन आनी केल्टिक लोकांनी मल्लयुध्दाचो प्रचार सगळ्याक पातळायलो. त्या काळांत मल्लविद्येक राजाश्रय आशिल्लो. आठवो हेन्री हो स्वता ताकदीचो कुस्तीगीर आशिल्लो, अशें म्हण्टात. ते उपरांत इंग्लंडच्या वेगवेगळ्या वाठारांत मल्लयुध्दाच्यो वेगवेगळ्यो पध्दती रुढ जायत गेल्यो आनी तांकां तांच्या प्रांतीय खाशेलपणाप्रमाण वेगवेगळीं नांवां प्राप्त जालीं. आर्विल्ल्या ऑलिंपिक खेळांसर्तींत ग्रीको-रोमन आनी फ्री-स्टाइल ह्या दोन कुस्तीपध्दतींचो आस्पाव केला.

उद्देश: धश्टपुश्ट कुडीचे ताकदीन आनी ताच्यापरसूय श्रेष्ठ अशे युक्तीन प्रतिस्पर्ध्याक हरोवप हो मल्लयुध्दाचो मुखेल उद्देश जावन आसा. मल्लयुध्दाची तयारी करपाखातीर वेगवेगळे तरेचे व्यायाम नेमान करून कूड काटक आनी बळिश्ट करून आत्मविश्वास वाडोवचो पडटा. मशान कुडीखातीर व्यायाम, आहार, ब्रह्मचर्य, सदाचार हांचें पालन करचें पडटा.

वेगवेगळ्यो पध्दती: वेगवेगळ्या राश्ट्रांनी कुस्त्यांच्यो वेगवेगळ्या पध्दती प्रचलित आसल्यो, तरी तांचीं मुळावीं तत्त्वां सादारणपणान सारकींच आसात. भारतीय कुस्त्यांचे चार मुखेल प्रकार आसात, ते अशे:

१. *हनुमंती कुस्ती:* प्रतिस्पर्धी शरीरान आनी बळान व्हडलो आसलो, तरी ताचेर बुद्दीच्या आनी युक्तीच्या नेटाचेर जैत मेळोवपाचो प्रकार. 'शक्तीपरस युक्ती श्रेश्ठ' ह्या तत्त्वाचेर आदारिल्ल्या ह्या कुस्तीप्रकाराचे डावपेच रामायणकाळांतलो हनुमान हाणें तयार केले, म्हूण ह्या प्रकाराक 'हनुमंती कुस्ती' अशें म्हण्टात.

२. *भीमसेनी कुस्ती:* फकत कुडीच्या बळाचेर प्रतिस्पर्ध्याक हरोवपाचे डावपेच आशिल्लो कुस्तीप्रकार. महाभारतांतलो भीम, हो कुस्तीप्रकार खेळपाक कुशळ आशिल्लो. आपल्या प्रचंड ताकदीचेर ताणें जीमूत, कीचक, बकादूर, जरासंध हांकां मारले. ताचेवेल्यान ह्या कुस्तीप्रकाराक 'भीमसेनी कुस्ती' अशें नांव पडलें.

३. *जांबुवंती कुस्ती:* प्रतिस्पर्ध्याक हरयनासतना वेगवेगळे डावपेच रचून, ताचे हातपांय बांदून ताका ताब्यांत घेवप आनी शरण येवपाक भाग पाडप, ह्या कुस्तीप्रकाराक 'जांबुवंती कुस्ती' अशें म्हण्टात.

४. *जरासंधी कुस्ती:* प्रतिस्पर्ध्याक वेगवेगळ्या जीवघेण्या डावपेचांनी जखमी करप, ह्या कुस्तीप्रकाराक 'जरासंधी कुस्ती' अशें म्हण्टात. महाभारतांत भीम आनी जरासंध हांचे मजगतीं जाल्ल्या मल्लयुध्दांत भीमान जरासंधाचे दोनूय पांय पेंचून ताका जिवानशी मारलो, ह्या प्रसंगावेल्यान ह्या कुस्तीप्रकाराक 'जरासंधी कुस्ती' अशें म्हण्टात.

काळांतरान, वयल्या चारूय प्रकारांनी कुडीक मार बसता अशा डावपेचांचेर बंदी आयली आनी कुस्तीक खेळाचें स्वरुप आयलें. सद्या भारतांत हनुमंती, भीमसेनी, जांबुवंती ह्या प्रकारांतल्या निरुपद्रवी डावपेचांची भरसण आशिल्लो कुस्तीप्रकार प्रचारांत आसा.

संवसारांतले कांय मुखेल कुस्तीप्रकार: हालींच्या काळांत आदल्या ऑलिंपिक खेळांचें पुनरुज्जीवन जाल्ल्यान आनी तातूंत मल्लयुध्द खेळाचो आस्पाव केल्ल्यान मल्लविद्येक संवसारीक मान्यताय मेळ्ळ्या. आंतरराश्ट्रीय मल्ल वा जगज्जेता मल्ल जावपाचो हावेस बाळगुपी कितल्याशाच युध्दगड्यांभितर दिसानदीस सर्त वाडत आसा. कांय लोकप्रिय अस्तंती कुस्तीप्रकार अशे:

१. **ग्रीको-रोमन पध्दत:** ही पध्दत मूळ ग्रीक आनी रोमन काळासावन चलत आयल्या. पूण युरोपांतल्या इंग्लंड, फ्रांस ह्या देशांतल्या पध्दतींचो प्रभाव ताचेर पडिल्ल्यान तातूंत बरोच बदल घडून आयला. इंग्लंडांत इ. स. १८७० त ही पध्दत सुरू जाली. प्रतिस्पर्ध्याचीं दोनूय भुजां जमनीक एकाच वेळा तेंकयता तो गडी ही कुस्ती जिखता. हे पध्दतींत कमरेसकयल खोंट मारपाक मनाय आसा. तशेंच बोटां बांदप आनी पांयांनी आक्रमक क्रिया करपाकूय बंदी आशिल्ल्यान ही कुस्ती चडशी जमनीचेरूच चलता. संवसारीक ऑलिंपिक खेळासर्तींत हे पध्दतीचो आस्पाव जाल्ल्यान तिका संवसारीक म्हत्व प्राप्त जालां. 'नेकहोल्ड', 'फ्लाईंग मेअर', 'टो होल्ड' हे ग्रीको-रोमन पध्दतींतले मुखेल डावपेच जावन आसात. हातूंत वजनाचे सादारणपणान ८ गट आसतात.

२. **फ्री-स्टाइल पध्दत:** हे पध्दतीक 'कॅच-ॲज-कॅच-कॅन' अशेंय नांव आसा. हे पध्दतींत कसलेय तरेचे पकडी डावपेच केरपाक मेकळीक आशिल्ल्यान ही पध्दत खूब लोकप्रिय आसा. फकत गळो दामप, अवयवाक मार बसतलो अशी पागडी मारप, खोंटो मारप, मुठी मारप आनी प्रतिस्पर्ध्याचे कपडे ओडप ह्या प्रकारांक मनाय आसा. हे पध्दतींत तीन-तीन मिनटांच्यो तीन पाळयो आसतात. तितल्या वेळाभितर प्रतिस्पर्ध्याचीं दोनूय भुजां एकाच वेळा जमनीक तेंकयलीं जाल्यार तो हरलो, अशें समजतात. ही कुस्ती सुमार ६ मी. लांब, ६ मी. रुंद आनी १० सेंमी. ऊंच गादयेचेर खेळटात. 'हाफ-नेल्सन', 'डबल-नेल्सन', 'क्रच

… हे कुस्तीचे मुखेल डावपेच आसात. हे पध्दतीचो आस्पाव …ोक ऑलिंपिक खेळांसर्तींत जाला. ही कुस्ती सादारणपणान समान …च्या कुस्तीगीरांमदीं जाता. हातूंत वजनाचे ९ गट आसातः लायट …ेट (१०५.५ पाउंड मेरेन), फ्लायवेट (११४.५ पाउंड मेरेन), …ट (१२५.५ पाउंड मेरेन), फेदर वेट (१३६.५ पाउंड मेरेन), … वेट (१४९.५ पाउंड मेरेन), वेल्टर वेट (१६३ पाउंड मेरेन), …वेट (१८०.५ पाउंड मेरेन), लाइट हेवी वेट (१९८ पाउंड मेरेन), …ट (२२० पाउंड मेरेन).

… **कंबरलंड आनी वेस्टमूरलंड पध्दतः** हे पध्दतींत दोनूय कुस्तीगीर …ेकांच्या हड्ड्याक हड्डें लावन आपापल्यो खाडक्यो एकामेकांच्या …क तेंकोवन दोनूय हातांनी फाटींचेर एकामेकांचे हात घट आंवळून … कुस्तेक सुरवात करतात. प्रतिस्पर्ध्याचेर खोंटो मारपाक मनाय …. सुरवात केल्या त्या फाटीवयली हाताची पागडी सुटली म्हण्टकच …गडी बाद जालो, अशें समजतात. हे कुस्तींत व्हडलोसो धोको …ना. म्हूण भुरगीं लेगीत हातूंत वांटो घेतात. ही कुस्ती खेळत …तना एकाद्रो गडो सकयल पडलो, जाल्यार परत उब्यांनी सुरवात …ात. पूण दोनूय खेळगडे जमनीर पडले जाल्यार पयलीं जमनीर …ी गडो बाद ज्ञालो, अशें समजतात. हे पध्दतींत बॅक-हील, बटक, …. क्रॉस-बटक, औट-साइड स्ट्रोक, हाइप हे वेगवेगळे डावपेच आसात.

४. **कॉर्नवाल आनी डेव्हन पध्दतः** हे पध्दतींत खेळगडे कॅन्व्हासची … घालतात आनी कमरेवयर वा बंडेक धरून डावपेच करतात. ज्या …ळगड्याचीं दोनूय भुजां आनी एक कुलो वा दोनूय कुले आनी एक भूज …ाच वेळा जमनीक तेंकता तो गडी हरलो, अशें मानतात. ही कुस्ती …ड करून उब्यांनीच चलता. 'इनसाइड लॉक' आनी 'फोर-हिप' हे …नूंतले मुखेल डावपेच जावन आसात.

५. **आयरिश आनी स्कॉटिश पध्दतः** हे पध्दतींत प्रतिस्पर्ध्याचीं दोनूय …जां एकाच वेळा जमनीक तेकयलीं म्हण्टकच तो हरलो, अशें मानतात. … पध्दत आयर्लंड आनी स्कॉटलंडांत रुढ आसा. ही कुस्ती चडशी …ब्यांनीच चलता. उत्तर आयर्लंडांत प्रतिस्पर्ध्याक जमनीर शेंवटीलो …ण्टकच तो हरलो, अशें मानतात. हे पध्दतींतूय 'हँक', 'हाइप', …बटक' हे वेगवेगळे डावपेच जावन आसात.

कांय हेर कुस्तीप्रकारः १. जुजुत्सू वा जुडो पध्दतः हो कुस्तीप्रकार मूळ …ीनातल्यान जपानांत आयलो, अशें म्हण्टात. फाटल्या दोन हजार वर्सांत …पानांत हो कुस्तीप्रकार खूब लोकप्रिय जावन विसाव्या शेंकड्यांत ताचो …चार जगभर जालो. फ्री-स्टाइल सारकोच हो जपानी कुस्तीप्रकार ३-४ …मी. व्यासाच्या आखाड्यांत खेळटात. जो गडी आखाड्याच्या वर्तुळा …ायर वता, तो हरलो अशें समजतात. तरेकवार पागड्यो (locks) आनी …का (throws) हांच्या डावपेचांवरवीं प्रतिस्पर्ध्याचे मनगटासारके अवयव …ळून ताच्यो रक्तवाहिनी दामून, अचकीत आनी कमी बळ वापरून …तिस्पर्ध्याक शरण हाडप ह्या तंत्राचेर ही कुस्ती आदारिल्ली आसा. हे …स्तांत केंस सोडून हेर खंयचेय अवयव धरपाक मेळटा. देखून, हातूंत …जखमी जावपाचो खूब संभव आसता. स्वसंरक्षणाच्या हेतान सैनिकांक …कुस्तीचें प्रशिक्षण दितात.

२. 'स्विजेन' हो स्वित्झर्लंडचो राश्ट्रीय कुस्तीप्रकार. थंयच्या थंड …हवामानाक लागून ही कुस्ती कपडे घालून खेळटात. हातूंत प्रतिस्पर्ध्याच्या …कपड्यांक धरून डावपेच खेळटात आनी ताका उबारून आपटिल्यार तो …बाद जालो, अशें मानतात.

३. आइसलँडांत 'ग्लिमा' नांवाचो एक कुस्तीप्रकार आसा. हातूंत …खेळगड्यांचेर चामड्याचो कमरपट्टो घालतात आनी ताका धरूनूच …वेगवेगळ्यो पागडी आनी फेकी करतात. हातूंत पयलीं जमनीचेर पडपी …खेळगडो बाद जालो. अशें मानतात.

४. 'ऑल इन स्टाइल' ही पध्दत इ. स. १९३० सावन इंग्लंडांत रुढ …जाल्या. ही कुस्ती मुष्टियुध्दाच्या आखाड्यांत खेळटात. केंस सोडून …कुडीचो खंयचोय भाग कसोय धरून हातूंतले डावपेच चलतात. खेळगडे एकामेकांचेर थापट लेगीत मारूंक शकतात. ही कुस्ती उब्यांनीच जाता. मुष्टियुध्दांतल्या फेरयांप्रमाण हातूंतय फेरयो आसतात. तीन वेळा बाद जावप वा तीन वेळा चीतपट करप हाचेर निर्णय थारायतात.

५. अमेरिकेंत अस्तंत युरोपांतली फ्री-स्टाइल पध्दतीची कुस्ती खूब लोकप्रिय आसा.

हौशी आनी धंदेवाईक अशे कुस्तीगीरांचे दोन प्रकार आसात. हौशी कुस्तीगीर फकत खेळांतले मजेखातीर खेळटात. ते पयशांचे मानधन घेनात. ऑलिंपिक खेळांसारक्या संवसारीक खेळांसर्तींत फकत हौशी खेळगड्यांक प्रवेश आसता. पयशांचें मानधन घेवन कुस्ती खेळपी खेळगड्यांक धंदेवाईक कुस्तीगीर अशें म्हण्टात. धंदेवाईक कुस्तीचो प्रकार इ. स. १८७० सावन सुरू जालो.

कुस्तीचीं साधनां, भेस आनी आखाडोः भारतीय पध्दतींत ५×५ मी. लांबाय आनी रुंदाय आशिल्लो आनी १ मी. खोलायेचो आखाडो आसता. तातूंत ५० सेंमी. दाटायेची तांबडी माती, काव आनी गोबोर घालतात. मागीर ताचेर उदक, लिंबाचो रोस, ताक, तेल हांचो वापर करून तो मोव आनी निर्जंतुक करून घेतात. परत परत उदक मारून जमीन भुसभुशीत दवरची पडटा. विदेशी पध्दतीच्या सगळ्या कुस्तीप्रकारांक ६×६ मी. लांबाय आनी रुंदाय आशिल्लो ऊंच आखाडो आसता. ताचेर दाट काथ्याची शेंदरी (मॅट) घालतात, ताका लागून खेळगडे शेंवटले वा आपटले जाल्यार तांकां मार लागना. खेळगडे भायर वचचे न्हय म्हूण आखाड्या भोंवतणी दोरयो बांदतात.

भारतीय पध्दतींत लंगोटी आनी ताचेर घट्ट बसपी चड्डी घालतात. खेळगड्यांक खेळ सुरू जावंचे आदीं आंगांक तेल लावपाक मेळना. विदेशांत थंड हवामानाक लागून बनियान, चड्डी आनी पांयांत बूट घालून कुस्ती खेळटात. जपानी पध्दतींत सैल खोमीस आनी धोंपरामेरेन कालसांव आनी कमरपट्टो हो भेस आसता. स्विस आनी पठाणी पध्दतींतूय खोमीस, घट्ट कालसांव आनी कमरपट्टो घालतात.

कुस्तीचे नेमः दरेक कुस्तीपध्दतीचे स्वतंत्र अशे नेम आसतात आनी ते सगळ्या खेळगड्यांनी पाळप, हें तांचें कर्तव्य जावन आसा. नेमांचें पाळप जाता वा ना हें काम पंच पळेतात. पंच आनी सरपंच, कुस्ती चालू आसतना खेळाचेर बारीकसाणीन पाळत दवरतात आनी निमाणो कुस्तीचो निकाल लागना जाल्यार, बऱ्या कुस्तीगीराक ताचे डाव, पेच आनी पागड्यो हांचेर गुण दिवन जैतिवंत थारायतात. कुस्ती सुरू जावंचेपयलीं खेळगड्यांचें वजन काडटात आनी वजनाप्रमाण त्या त्या वजनांच्या गटांत तांकां खेळचें पडटा. ऑलिंपिकसारक्या संवसारीक खेळांत कुस्तीगीरांच्या वजनांचे आठ गट आसात. कांय सर्तींत एका गटांत वांटो घेतिल्ल्या जण एकल्या खेळगड्याक ताच्या गटांतल्या दरेका खेळगड्याकडेन खेळचें पडटा आनी हातूंत चडांत चड गुण मेळोवपी कुस्तीगीर जैतिवंत जाता. कांय सर्तींत जोडयो घालून निमाणेमेरेन जिखत वचपी दोन खेळगडे निमणे फेरयेंत पावतात आनी निमणी फेरी जिखपी खेळगडी जैतिवंत जाता. कांय पध्दतींत खेळगड्यान केल्या दोशांखातीर (bad points) ताचे (good points) उणे करतात. ताका लागून खूबदां कमी गुण मेळोवपी खेळगडो लेगीत जैतिवंत जातात. पंचांनी दिल्ले निकाल बंधनकारक मानतात.

कुस्तीचे डावपेचः कुस्ती हें साधनविरयत द्वंद्व आशिल्ल्यान तातूंत प्रतिस्पर्ध्याक हरोवपाखातीर विंगड विंगड डावपेच आंखचे पडटात. भारतीय पध्दतींत कुस्तीक सुरवात करतना दोनूय प्रतिस्पर्धी एकामेकांमुखार उबे रावन सलामी करतात. अस्तंती कुस्तीपध्दतींत प्रतिस्पर्धी आखाड्याच्या कोनशांत उबे रावतात. पंच तांकां मदीं आपोवन दोगांयचेय हात एकामेकांच्या हातांत दितात; मागीर पिल्लूक वाजयतकच कुस्ती सुरू जाता. प्रतिस्पर्धी वजनान जड आसल्यार खंयचे डाव करचे, तो फाटीचेर आसतना खंयचे डाव करचे, प्रतिस्पर्धी सकयल आसतना खंयचे डाव करचे, प्रतिस्पर्ध्यान केल्या डावाचेर प्रतिडाव करून आपली सोडवणूक कशी करची आनी ताचेर जैत कशें मेळोवचें,

ह्यो गजाली खूब चपळायेन करच्यो पडटात. कुस्तींतले मुखेल डावपेच अशेः १. उब्यांनी करपाचो डावपेच २. प्रतिस्पर्ध्याचेर मुखावयल्यान करपाचे डावपेच ३. बशिल्ले स्थितींत प्रतिस्पर्धी वयर वा सकयल आसतना करपाचो डावपेच ४. बशिल्ले स्थितींत एकामेकांचे दावे वा उजवे वटेन करपाचे डावपेच. तेभायर एकलंगी टांग, भितरली आनी भायली टांग, मुलतानी, धोबीपछाड, घिस्सा, लुकान, पट काडप, उखड, स्वारी, कलाजंग, हरणफास हीं कुस्तींतल्या मुखेल डावपेचांचीं नांवां आसात. दसरंग करप, डंकी वा डूब घेवप ह्यो प्रतिस्पर्ध्याचे पागडेंतल्यान सुटपाच्यो तोडी आसात.

नामनेचे भारतीय कुस्तीगीरः भारतीय मल्लविद्येचें व्हडपण जगाक पटोवन दिवपी जगज्जेत्या गामाचें नांव अग्रेसर जालां. इ. स. १९१० त ताणें लंडन हांगा कुस्तीचें संवसारीक वस्तादपण मेळयलें. गामाचो धाकटो भाव इमामबक्ष हो गामासारकोच नामनेचो मल्ल आशिल्लो. ह्या दोगांयच्या तोडीचो गुंगा नांवाचो पैलवानूय नांवाजिल्लो आसा. गुलाम अलिया हाणें इ. स. १९०२ त युरोपांतल्या सगळ्या नामनेच्या मल्लांक हरोवन 'रुस्तम-ए-हिंद' ही पदवी मेळयली. कल्लू अलिया आनी ताचो चलो गामा कल्लू हेय व्हड तांकीचे मल्ल आशिल्ले. अहमदबक्ष ह्या मल्लान इ. स. १९१२ त युरोपांत वचून थंयच्या मध्यमगट वजनाच्या सगळ्या नामनेच्या पैलवानांक हरयले. भारताच्या नामनेच्या वेवसायीक कुस्तीगीरांभितर दारासिंग आनी किंग काँग हांचीं नांवां घेतात. सद्याचे नामनेचे भारतीय कुस्तीगीर अशेः कतारसिंग, युवराज पाटील, सुरेशकुमार आनी गुरुमुखसिंग.

भारताची ऑलिंपिक खेळांतली कामगिरीः इ. स. १९२० त सर दोराबजी टाटा हाच्या पालवान कांय कुस्तीगीर खेळगड्यांनी अँटवर्प ऑलिंपिक खेळांत वांटो घेतलो. तातूंत बडोद्याच्या शिंदेन बरो खेळ केलो. तेउपरांत इ. स. १९४८ च्या लंडन ऑलिंपिक खेळांसर्तींत भारताच्या खाशाबा जाधव हाणें फ्री-स्टाइल कुस्तीच्या फ्लायवेट गटांत दोन कुस्त्यो जिखून सवो क्रमांक मेळयलो. फुडें इ. स. १९५२ च्या हेलसिंकीच्या ऑलिंपिक खेळांत मात ताणें बँटमवेट गटांत तिसरो क्रमांक मेळोवन भारताक एकूच ब्राँझ पदक मेळोवन दिलें. तेच सर्तींत के. डी. माणगावे हाचो पांचवो क्रमांक लागलो. इ. स. १९५६ च्या मेलबोर्न ऑलिंपिक खेळांत भारताचो बी. सिंग हाणें एक कुस्ती जिखली. इ. स. १९६० च्या रोम हांगा जाल्ल्या खेळांत भारताचे उदयचंद, ग्यान, एस्. श्याम, महादेवसिंग हांणी आपापल्यो पयल्यो फेरयो जिखल्यो आनी सज्जनसिंग हाणें दोन फेरयो जिखल्यो, पूण फुडें तांचो प्रभाव पडलोना. इ. स. १९६४ च्या टोकिओ खेळांसर्तींत फ्री-स्टाइल कुस्तींत भारताचो विश्वंभर सवो आयलो. गणपत आंदळकर, मारुती माने, जीत सिंग, माधोसिंग, बंडू पाटील आनी मालवा हे तिसरे आनी चवथे फेरयेमेरेन गेले पूण फुडें बाद जाले. ग्रीको-रोमन पध्दतीचे कुस्तींत विश्वंभर तिसरे फेरयेंत आनी मालवा दुसरे फेरयेंत बाद जाले. हे नवे पध्दतीच्या कुस्त्यांची व्हडलीशी संवकळ नाशिल्ल्याकारणान कांय खेळगड्यांक दुखापती जाल्यो. इ. स. १९६८ च्या मेक्सिको हांगा जाल्ल्या खेळांसर्तींत भारतीय कुस्तीगीर व्हडलेशे चमकलेनात.

कुस्तीक चालना दिवपी उपक्रमः कुस्तीक चालना दिवपाखातीर अखिल भारतीय पांवड्याचेर दिल्लीक १९५९ त 'इंडियन स्टाइल रेसलिंग फेडरेशन ऑफ इंडिया' हे मध्यवर्ती संस्थेची थापणूक जाली. तिचेवरवीं हिंदकेसरी पदवेखातीर जड वजनाच्या अखिल भारतीय कुस्तीगीरांच्यो खेळांसर्ती सुरू जाल्यो. पयलो हिंदकेसरी जावपाचो भोवमान महाराष्ट्रांतल्या कोल्हापूरच्या श्रीपती खंचनाळे हाणें बुत्तसिंगाक हरोवन मेळयलो. तेउपरांत गणपत आंदळकर (१९६०) आनी मारुती माने (१९६५) ह्या महाराष्ट्रीय पैलवानांनी हो भोवमान मेळयलो.

मल्लविद्येची आश्रयभूंय आशिल्ल्या महाराष्ट्रांत कोल्हापूरच्या शाहू छत्रपतीचो काळ हो मल्लविद्येचो वैभवकाळ अशें मानतात. ह्या काळांत मल्लविद्येक बरो राजाश्रय मेळ्ळो. ल्हानव्हड संस्थानिक आपल्या दरबारांत नामनेचे मल्ल दवरून घेताले. गांवांगांवांनी जात्रा, दवाऱ्या, उरूस हांच्या निमतान कुस्त्यांचे खेळ जाताले. ह्याच काळांत नामनेच्यो तालीमखाने तयार जाले. कोल्हापूराक अखिल भारतीय कीर्तीचें गाजिल्ल्या कुस्तीखातीर अशें खासबाग मैदान तयार केलें. हातूंत भारतांतल्या नामनेच्या मल्लांच्यो कुस्त्यो जातात. श्रीपती खंचनाळे, गणपत आंदळकर, मारुती माने हे हिंदकेसरी पदकाचे मानकरी तशेंच खाशाबा जाधव, श्रीरंग जाधव, माणगावे मास्तर असले ऑलिंपिक खेळांमतींत वांटो घेतिल्ले मल्ल हेच मातयेंत तयार जाले.

महाराष्ट्रांत कुस्तीक फाटबळ दिवपाखातीर स्वातंत्र्याउपरांत पूण तालीम पंगडान फुडाकार घेतलो आनी पैलवानांक उत्तेजन दिवपाचो नवो उपक्रम सुरू केलो. हातूंतल्यानूच फुडें 'महाराष्ट्र राज्य कुस्तीगीर परिषदे'ची निर्मिती जाली. हे परिशदेचें पयलें अधिवेशन पुणे हांगा १९५३ त भरिल्लें. हे परिशदेक महाराष्ट्र राज्य सरकाराचो पुराय पालव मेळपाक लागलो. फुडलीं अधिवेशनां मुंबय, सोलापूर, सांगली, नागपूर ह्या महाराष्ट्रांतल्या मुखेल शारांत भरत गेलीं. हेच परिशदेच्या अधिवेशनांत 'महाराष्ट्र केसरी' पदवीखातीर कुस्त्यो घेवपाचें थारायलें आनी तेचप्रमाण १९६१ त औरंगाबादच्या अधिवेशनांत कोल्हापूरच्या दिनकर दह्यारी हाका पयली 'महाराष्ट्र केसरी' ही पदवी मेळ्ळी. तेउपरांत भगवान मोरे, गणपत खेडकर हांणी हो भोवमान मेळयलो. १९६३ त सातारा हांगा जाल्ल्या अधिवेशनांत नवे कुस्तीगीर कुस्तीशिक्षक, महाराष्ट्र केसरी पदाचे जैतिवंत-उपजैतिवंत, आदले नामनेचे कुस्तीगीर हांकां वर्सुकी मानधन दिवपाविशीं केल्ल्यो शिफारशी महाराष्ट्र सरकारान मान्य केल्यो. ह्या खेळाखातीर वावर करपी संस्थांक आतां अनुदान मेळपाक लागलां. महाराष्ट्रांतली वयर उल्लेख केल्ली संस्था 'मध्यवर्ती इंडियन-स्टाइल रेसलिंग फेडरेशना'क संलग्न आसा.

जागतिक पांवड्याच्या ऑलिंपिक खेळांसर्तींत ग्रीको-रोमन आनी फ्री-स्टाइल पध्दतींच्या कुस्त्यांनी भारतीय मल्ल खासा कामगिरी करूंक शकना. कारण ह्या कुस्त्यांचे पध्दतींत कुस्तीगीरांक बनियन, चड्डी आनी बूट घालून शेंदरेचेर (mat) कुस्ती खेळची पडटा आनी भारतीय कुस्तीगीरांक हाचो व्हडलोसो सराव ना. तशेंच ह्या कुस्तीप्रकारांनी प्रतिस्पर्ध्याक हरोवपाचे डावपेच आनी नेम भारतीयांक नवे आशिल्ल्यान तांच्या शिक्षणाची वेवस्था आतां 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ स्पोर्टस्-' पतियाळा हांगा केल्या. कुस्तीच्या मळार बरी कामगिरी करपी कुस्तीगीरांक भारत सरकारावरवीं 'अर्जुन खेळ पुरस्कार' दितात.

- कों. वि. सं. मं.

कुळकायदोः

ह्या कायद्यांत शेताचे आनी हेर पिकावळीचे जमनीचे, कुळ आनी भाटकार हांचेमदले नेम आनी अटी आस्पावतात.

पूर्विल्ल्या काळांत सामके अल्पसंख्य लोक, जे गिरेस्त आसले तेच चडशी जमीन भोगताले. कितल्याशाच भाटांची तांचेकडेन मालकी आसताली, देखून तांकां 'भाटकार' अशें म्हण्टाले. आपल्या शेतां-भाटांची देखरेख करपाखातीर आनी जमनीची पिकावळ काडपाचें काम ते भाटांत रावतल्यांक दिताले. शेताचें आनी झाडांचें पुराय पीक चड करून भाटकारुच भोगताले. आपल्याक भाटांत रावपाक दिवप ही काम करतल्याचे नदरेन एक व्हडली मदत जावन आसली. मागीर जसो जसो काळ बदलत गेलो, तशें भाटकारांक काम करतल्यांक कांय टक्के पिकावळ दिवप भाग पडलें. हाचें मुखेल कारण म्हळ्यार लोकांमदीं निर्माण जाल्ली मनशाच्या हक्कांविशींची जाणविकाय.

भाटकारांकडेन खूब जमीन आशिल्ल्याकारणान तांकां सगळे जमनीचेर नदर दवरप शक्य नाशिल्लें. कांय जाणांचीं शेतां आनी जमनी बऱ्योच पयस आसल्यो. अशे परिस्थितींत आपले जमनीचेर नदर दवरपाक आनी पिकावळ काडपाखातीर भाटकारांनी कांय लोकांक हक्क दिले. तांकां 'कुळ' हें नांव पडलें. पिकावळीचो कांय थारावीक वांटो भाटकाराक दिवचो पडटालो, ताका 'खंड' अशें म्हण्टाले. पूण इतलेंय आसून काम करपी लोक धादोस आनी संतुश्ट नासले. कित्याक तर

...र चडशी पिकावळ खंड म्हूण घेतालो आनी इतलेंय आसून ...रा कारणाक लागून कुळाचे संबंद तोडूंक शकतालो. हाकालागून ...मत्यांक शेतांत काम करपाची आनी हेर पिकावळीची लागवड ...ी उमेद नासली. फकत पोटाखातीर किलेंय तरी करपाक जाय ... शेतांत राबताले. अशे परिस्थितींत काम करपी लोकांचो आंकडो ...ख्येच्या सुमार ७०-८० टक्के आसलो. लोकांचो वाडटो निरुत्साह ...खार दवरून ल्हवल्हव कुळकायद्याचो जल्म जालो. भारत ...ल्या विंगड विंगड राज्यांनी परिस्थितीप्रमाण वेगवेगळे कुळकायदे ...त्वात आयले.

...यांत १९६४ वर्सा कुळकायदो (Agricultural Tenancy Act, 1964) ... जालो. ह्या कायद्याचें स्वरूप थोडेभोव हेर राज्यांतल्या ...ायद्यांभशेनूच आसा. हो कायदो शेतांक आनी माड, सुपारी, काजू ... आंबे हांचें पीक आशिल्ले जमनीक लागू पडटा. ह्या कायद्याचीं ...ासीं कलमां अशीं:

... ह्या कायद्याप्रमाण कुळाची कबलात ही लेखी वा तोंडी आसूंक ...ता, थाराविक वा बेमुदत काळाखातीर आसूंक शकता. पूण ...नीच्या हक्काचो मोबदलो खंडाच्या स्वरुपांत दिवपाक जाय. २. जेन्ना ... मनीस कुळ वा कुळ न्हय हो प्रस्न उप्रासता, तेन्ना तो प्रस्न ...वपाखातीर मामलेदार कोर्टाक ह्या कायद्याप्रमाण हक्क दिल्यात. ह्या ...लेदाराची नेमणूक सरकार करता. ३. खंडाचें स्वरूप पयशानींच ...पाक जाय, अशें ना. पिकावळीचो कांय वांटो खंड म्हूण शेतकारान ...काराक दिवं येता. ४. हो कायदो चालीक लागचे पयलीं आशिल्ल्या ...चें स्वरूप पारखुपाविशिंच्यो कांय म्हत्वाच्यो सुचोवण्यो ह्या कायद्यान ...ल्यात. ५. जमनीच्या स्वरुपाविशीं म्हळ्यार जमीन शेताची वा शेताची ...य ह्या प्रस्नाचेर तंटो उप्रासलो जाल्यार तोय सोडोवपाची ...पसालदारकी ह्या कायद्यान मामलेदाराकडेन सोंपयल्या. ६. जर एका ...ळाचे जमनीविशीं आशिल्ले हक्क भाटकार काडून घेवपाक सोदीत ...ल्यार कुळ रोखडोच मामलेदार कोर्टांत वचून तात्पुरतो कोर्टाचो हुकूम (Temporary Injunction) घेवन भाटकाराक जमनीचेर हस्तक्षेप करपाक ...दी घालूंक शकता. ७. कुळाचे संबंद कायदेशीर तरेन कुळ वा ...टकारूय सोंपोवंक शकता. कुळान आपले वटेन संबंद सोंपोवपाखातीर ...मलेदाराक अर्ज करपाक जाय. जर एके जमनीचीं जायतीं कुळां ...सात तर तांणी सगळ्यांनी अर्ज करपाक जाय. भाटकार- कुळाचे संबंद ...पोवंक सोदता जाल्यार ताचीं कारणां अशीं आसातः खंड वेळार फारीक ...रप ना, जमनीची नासाडी वा लुकसाण करप, जमनीचे हक्क दुसऱ्याक ...दिवप, जमनीचे वांटे करप, शेताची लागवड सोडून दुसऱ्या कामाखातीर ...मनीचो उपेग करप, जमनीचो उपेग स्वता करप ना. पूण कुळाचे संबंद ...पोवचेपयलीं भाटकारान कुळाक कमीत कमी ९० दिसांची नोटीस दिवपाक जाय. नोटीस दिवन जातकच मागीर भाटकार मामलेदाराकडेन कुळाचे संबंद सोडोवपाखातीर अर्ज करपाक शकता. ८. जर एका ...टकाराक कुळाकडेन आशिल्ली जमीन विकपाक जाय, तर ताणें पयलीं कुळाक विचारपाक जाय. ताणें कायद्याप्रमाण कुळाक ९० दिसांची एक ...टीस धाडची पडटा. कुळाक विचारीनासतना जर एक भाटकार जमीन ...विकपाक फुडें सरलो जाल्यार तो वेव्हार कायदेशीर जायना. नोटीस ...पाटकच कुळान जमीन विकत घेवपाविशीं हयकार दिलोना जाल्यारूच मागीर भाटकार दुसऱ्या कोणाकूय ती जमीन विकपाक मेकळो आसता. ९. भानीक एक म्हत्वाची तरतूद ह्या कायद्यांत केल्या आनी ती म्हळ्यार ...न्ना एक 'कुळ' मरता, तेन्ना ताचे कुळाचे संबंद नश्ट जायनात. तर ...ल्या मनशाच्या वारसदारांक (Legal Heirs) कुळाचे हक्क आपसुकूच ...तात. मेल्ल्या कुळाचे वारसदार कोण आनी हक्क कोणाक वचचे हाचेर ...रा उपस्थित जायत जाल्यार तो मामलेदार कोर्टांत चवकशी करून ...ावक मेळटा. १०. तशेंच ह्या कायद्यान कुळांचेर जमनीचे बारीक ...करपाक आनी पोट-कुळांचे संबंद प्रस्थापित करपाचेर बंदी घाल्या. ...पोट-कुळांचे संबंद घडोवन हाडपाविशींची बंदी विधवा बायलां, अपंग मनीस आनी सान पिरायेच्या भुरग्यांक (minors) लागू पडना. ११. कुळाकडेन आशिल्ली जमीन कोर्टाच्या निवाड्याखाला विकपाक वा जप्त करपाक ह्या कायद्याची बंदी आसा. १२. कुळांनी भाटकारांक दिवपाच्या खंडाविशींची एक म्हत्वाची तजवीज ह्या कायद्यांत केल्ली आसा. हो कायदो चलणुकेंत येवचे पयलीं भाटकार पिकावळीचो चडसो वांटो खंडाच्या रुपान आपणाक दवरताले. पूण ह्या कायद्याप्रमाण पिकावळीचो चडांत चड एक षष्ठांश वांटो भाटकारान खंड म्हूण मागूं येता. कुळान हो खंड पिकावळीचो मोसम सोंपतकच ३० दिसांभितर भाटकाराक दिवपाक जाय. खंड दुडवांच्या वा पिकावळीच्या वांट्याच्या स्वरुपांत दिवपाक मेळटा. भाटकारान कुळाकडल्यान कायद्यान केल्ले तजवीजेपरस चड खंड घेतलो जाल्यार ताणें तो रोखडोच परत करपाक जाय. तेभायर कुळाक लुकसाण भरपाय मेळपाची तजवीजूय ह्या कायद्यांत केल्ली आसा. फकत खंड सोडल्यार भाटकारान कुळाकडल्यान आनी कसलोच कर, पट्टी वा भाडें घेवपाक पुराय बंदी आसा, तशेंच खंड फारीक केल्याची पावती भाटकारान कुळाक दिवपाक जाय. १३. जर कांय वायट हवामानाक लागून पिकावळ कमी जाली आनी हाकालागून सरकारान जमीन महसूली कुळांक सूट दिली तर तेच टक्केवारीप्रमाण भाटकारान कुळांक खंड दिवपाविशीं सूट दिवपाक जाय. सरकारान कुळांक पुराय सूट दिली जाल्यार तेप्रमाण भाटकारानूय कुळांक पुराय सूट दिवपाक जाय. त्या वर्साचो खंड मेळपाखातीर भाटकाराक कोर्टांत खटलो लडोवपाक बंदी आसा. अशे वायट परिस्थितींतूय जर भाटकारान कुळाकडल्यान खंड वसूल केलो जाल्यार तो कुळाक परत दिवंचो पडटा. १४. कुळाक जमनीर आशिल्ल्या झाडांविशीं सवलतीः जर भाटकारान कुळकायद्याखाला पिकावळीखातीर जमीन दिल्या आनी जर कुळान शेताची जमीन सोडून उरिल्ल्या जमनीचेर झाडां रोयल्यांत, तर त्या झाडांचें उत्पन्न आनी लागवड कुळसंबंद (Tenancy) आसत मेरेन कुळाक भोगपाक मेळटा. जर कुळाकडेन आशिल्ले जमनींत झाडां आपसुकूच रुजल्यांत, तर कुळाक ह्या झाडांचें उत्पन्न मेळटा आनी उरिल्लें उत्पन्न भाटकाराक मेळटा. १५. जर कुळाकडेन आशिल्ले जमनीची कुळान आपल्या खर्चान सुदारणा केल्या, तर ते सुदारणेविशींचो खर्च भाटकारान कुळ संबंद सोंपोवच्या वेळार कुळाक दिवपाक फाव. १६. भाटकाराक विचारून कुळान शेताच्या कामाखातीर धाकटुलें घर (Farm House) बांदपाक मेळटा. भाटकाराक विचारतकच ५० दिसांभितर ताणें संमती दिलीना जाल्यार कुळान हो प्रस्न मामलेदार कोर्टांत मांडूं येता.

कुळकायद्याखाला उप्रासपी तंटे सोडोवपाखातीर एक न्यायालय (tribunal) नेमपाची तजवीज ह्या कायद्यांत केल्ली आसा. ह्या न्यायालयाक दिवाणी कोर्टाचे सगळे हक्क आसून ताचे चडांतचड तीन सदस्य आसूंक शकतात.

गोंय राज्यांत १९६१ वर्सामेरेन पोर्तुगेज राजवट आशिल्ली. त्या काळांत चडशी जमीन 'कोमुनिदाद' नांवाचे संस्थेकडेन आसताली. कोमुनिदाद ज्या मनशांकडेन कबलात करताली ते कोमुनिदादीचे 'कुळ' जावन उरताले आनी कोमुनिदादीक खंड फारीक करताले. १९६४ वर्साचो गोंयांत संमत जाल्लो कुळकायदो कोमुनिदादीचे जमनीकूय लागू पडटा. कुळकायद्याखाला उप्रासपी तंटे सोडोवपाखातीर फकत मामलेदार, कलेक्टर, न्यायालय (tribunal) आनी सरकार हांकांच हक्क दिल्यात. ह्या मळार दिवाणी कोर्टांत वचपाक बंदी आसा. हाचें कारण म्हळ्यार दिवाणी कोर्टांत तंट्याचो निर्णय मेळपाखातीर लागपी दीर्घ काळ.

कसता ताची जमीन (Land to the Tillers Act): कुळकायद्याक लागून खुबश्यो जमनी कुळांकडेन उरपाक लागल्यो आनी फकत खंडाची वसुली सोडल्यार भाटकारांचो जमनीकडलो संबंद सोंपलो. हाकालागून, २० एप्रिल १९७६ ह्या दिसा गोंयांत 'कसता ताची जमीन' हो कायदो चलणुकेंत आयलो. (5th Amendment to the Agricultural Tenancy Act). ह्या नेमाप्रमाण जो 'कुळ' म्हूण भाटकाराची जमीन भोगता, तो त्या

जमनीचो धनी जाता, अशी कायद्यान ताका मान्यताय मेळ्ळी. पूण हो कायदो गोंयांतल्या ज्युडिशियल कमिशनर कोर्टान भायर उडयलो. ह्या कोर्टाच्या निकालाआड गोंयच्या कुळांनी सद्या भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयांत (Supreme Court) अर्ज केला आनी ताचेर अजून सुनावणी जावपाची आसा.

ह्या कुळकायद्याचो आदार मेळिल्ल्यान बऱ्याच कसपी लोकांक आदार मेळूंक पावलो. हो कायदो चालीक लागचेपयलीं तांच्या कश्टांचो चडसो वांटो भाटकाराक पावतालो. आतां तो कसतल्यांक मेळूंक लागलो. तेभायर कसता ते जमनीचो मालकी हक्क मेळूंक पाविल्ल्यान मानसशास्त्रीय नदरेन आंतरिक स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी तेवरवीं कसपाची उमेद वाडून पिकावळीच्या उत्पन्नांत भर पडपाची शक्यताय निर्माण जाली. पूण त्याच वांगडा कांय आळशी कुळांविशीं ह्या कुळकायद्यांवरवीं मेळिल्ल्या आदाराचो विपरित परिणाम जावपाची शक्यताय निर्माण जाल्या. कुळकायद्याप्रमाण पिकावळीचो फकत एक षष्ठांश वांटो खंड म्हूण भाटकाराक आनी पांच षष्ठांश वांटो कसतल्याक मेळपाची तजवीज जाल्ल्यान कसपाकडेन दुर्लक्ष जावपाची शक्यताय आसा. हाचेर उपाय म्हूण जमनीच्या कसाप्रमाण ताका लागपी उदक, सारें, हवामान हांचेप्रमाण थारावीक जमनीचें थारावीक अशें उत्पन्न सादारण परिस्थितींत घेवपाक जाय अशा दंडकाचो आस्पाव कुळकायद्यांत करप शक्य आसा काय किर्ते, हाचेर विचार जावपाची गरज आसा.

- ॲड. अमोल थळी

कुळीदः
(मराठी-कुळीथ, हुलगा, कुळथी; हिंदी-कुलथी; गुजराती-कुलीत; कन्नड-हुरूळी; संस्कृत-कुलीथक; इंग्लीश-हॉर्स ग्रॅम, मद्रास ग्रॅम; लॅटीन- डॉलिकॉस बायफ्लोरस; कूळ-लेग्युमिनोजी; उपकूळ-पॅपिलिऑनेटी).

ही सांगो येवपी वाल उश्ण कटिबंध वाठारांत दिश्टी पडटा. ही वाल सुमार एक वर्सभर उरता. तिका ल्हान, हळडुवीं फुलां येतात. तशेंच लांब आनी वांकड्यो सांगो जातात, तांचेभितर पांच ते स पिंगश्यो, तांबश्यो वा काळ्यो बियो (कुळीद) आसतात. कुळदाचें पीक चड करून दक्षिण भारतांत काडटात.

लागवडः हें पावसाळी पीक सादे प्रतीचे, काळें, रेंवट आनी फांतराळ जमनींत पिकयतात. जमीन बरी नांगरून तातूंत दर हेक्टराक ५,००० ते ६,००० किग्रॅ. शेण वा कंपोस्ट २५ नायट्रोजन आनी ५० किग्रॅ. फॉस्फरस सारें घालतात. उपरांत, पिकाच्या दोन वळींनी ३० सेंमी. अंतर दवरून हेक्टरांत २५ ते ३० किग्रॅ. बीं रोयतात. ही वाल जमनीचेर पातळटा आनी जमनींतली ओलसाण तिगोवन धरता. फुडें पानां पिकून गळूंक लागतकच सांगो काडून खळ्यार सुकयतात. उपरांत तांची मळणी करून कुळीद काडटात.

उत्पन्नः कुळदाच्या पिकापसून दर हेक्टराक ३५० ते ५०० किग्रॅ. दाणे मेळटात. बरी जतनाय घेवन काडिल्लें पीक हेक्टराक ७५० किग्रॅ. वा चड येवंक शकता.

उपेगः बायलांचे मासिक पाळयेच्या विकाराचेर कुळदांचो काडो दितात. खेळणी (उचकी), मुळव्याध (बीक) आनी यकृताच्या (फिग्द) दोशांचेर तशेंच जाडाय कमी जावपाक आनी मुतखडो वचपाक कुळीद उपेगी पडटात. दुयेंत मनशाक चड घाम आयल्यार ताचें पीठ सगळ्या आंगाक चोळटात. गंडमाळ आनी गालगुटां ह्या दुयेंसाचेर कुळीद आनी मिरयांचो काडो करून दितात. कुळीद भड्डून, भिजोवन पेंड म्हूण गोरवांक घालतात. जेवणा खाणांतूय कुळीद वापरतात. कुळदाच्या पिठाचो गोड घालून 'पिठी' नांवाचो पातळ गोड पदार्थ करतात. कुळदाच्या पिठाचें पिठलेंय करतात.

रोगः पानां हळडुवीं वा धवीं जावप, मुळां कुसप असले रोग कुळदाचे वालीक जातात. तेचपरी 'यॅलो मोझेइक' रोगाक लागून पिकाचें प्रमाण बरेंच घटता. ताका आळाबंदा हाडपाक रोगप्रतिबंधक बीं वापरतात.

कुळदाक बरड लागूं येता देखून पुरुमेंताक दवरपाच्या कुळदाची बरीच जतनाय घेवंची पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

कून, रिखार्टः
(जल्मः ३ डिसेंबर १९००, व्हिएन्ना; मरणः १ ऑगस्ट १९६७, हायडेल्बर्ग).

जर्मन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. मुळावें शिकप व्हिएन्ना हांगा जालें. म्यूनिक विद्यापीठाची डॉक्टरेट (१९२६) पदवी मेळयतकच ताणें व्हिलश्टेटर ह्या नामनेच्या रसायनशास्त्रज्ञाचो मदतनीस म्हूण काम केलें. तेउपरांत हायडल्बर्ग हांगाच्या माक्स प्लांक इन्स्टिट्यूटचो संचालक आनी थंयच्या विद्यापीठांत प्राध्यापक म्हूण ताची नेमणूक जाली.

कॅरोटिनॉइड्स (carotenoids) आनी जीवनसत्त्वां (vitamins) हांच्या संशोधनाखातीर १९३८ त, कून हाका रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. पूण जर्मन सरकारान ताका पुरस्कार घेवपाक मना केलो. देखून दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत ताणें हो पुरस्कार घेतलो. दीर्घ शृंखलेच्या आनी एकांतरित द्विबंध (conjugated double bonds) आशिल्ल्या संयुगांच्या (polyene आनी diphenyl polyene) संरचनेचें ताणें संशोधन केलें. ताणें आठ कॅरोटिनॉइड्स सोदून काडलीं, तीं शुद्ध अवस्थेंत मेळयलीं आनी विश्लेशणान तांची संरचना निश्चित केली. कुडींतले साकरेच्या ऑक्सिडीकरणाकडेन (oxidation) संबंदीत आशिल्लें B_2 जीवनसत्व म्हळयारूच Riboflavine हाची संरचना मांडपाचें कार्य कून आनी पाउल कारर हांणी एकाच वेळार पूण स्वतंत्रपणान केलें. ५३,००० लिटर दुदांतल्यान फकत एक ग्रॅम Riboflavine वेगळें करपाक ताका सगळ्यांत पयलीं यश आयलें. ताणें B_6 हें म्हत्वाचें त्वक्शोथनाशक (antidermatitis म्हळ्यार कातीची सूज पयस करपी) जीवनसत्त्व संयुग वेगळें केलें. जैव आनी वैजकी मळाचेर ह्या जटिल कार्बनी संयुगांचो अभ्यास उपाट म्हत्वाचो थारलो. लिबीग्स आनालेन डेर केमी (Liebigs Annalen Der Chemie) ह्या नेमाळ्याचें ताणें १९४८ सावन संपादन केलें. पास्तर, पॅटर्नो आनी गटे हे पुरस्कार ताणें मेळयले.

- कों. वि. सं. मं.

कूपमान्स, जालिंग सीः
(जल्मः २८ ऑगस्ट १९१०, ग्रेवलँड, नेदरलँड्स).

एक नामनेचो डच अर्थशास्त्रज्ञ. १९३३ त, ताणें युट्रेच विद्यापीठाची भौतिकशास्त्र आनी गणितशास्त्र ह्या विशयांतली एम्. ए. पदवी मेळयली. १९३६ त, ताणें लेडन विद्यापीठाची डॉक्टरेट मेळयली. १९३८ मेरेन ताणें 'नेदरलँड्स स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स' हातूंत अर्थशास्त्राचो अधिव्याख्यातो म्हूण काम केलें. १९३८-४० ह्या काळांत ताणें लीग ऑफ नेशन्स, जेनेवा हे संस्थेचो अर्थीक सचिव म्हूण काम केलें. १९४०-४१ त प्रिन्स्टन विद्यापीठांत अधिव्याख्यातो म्हूण आनी १९४६-५५ त शिकागो विद्यापीठांत अर्थशास्त्राचो प्राध्यापक म्हूण काम केलें. १९६१-६७ ह्या काळांत येल विद्यापीठांतल्या काऊल्स आयोगाचो तो संचालक आशिल्लो.

'Theory of Optimum allocation of resources' ह्या विशयाचेर केल्ल्या संशोधनाखातीर ताका १९७५ त, अर्थशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार लिओनीद कांतोरोविच ह्या रशियन अर्थशास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो. जायत्या विद्यापीठांनी ताका मानादीक पदव्यो दिल्यात. ताणें बरयल्लीं कांय पुस्तकां अशीं: 'Activity Analysis of Production and allocation' (1951), 'Studies in Econometric Methods' (1953) आनी 'Three Essays on the State of Economic Service' (1957).

- कों. वि. सं. मं.

कूपर, लीअन एन्ः
(जल्मः २८ फेब्रुवारी १९३०, न्यूयॉर्क).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. ताणें कोलंबिया विद्यापीठाच्या सैद्धांतिक भौतिकींतली ए. बी. (१९५१) आनी ए. एम्. (१९५३) ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. १९५४ त ताणें डॉक्टरेट मेळयली. तो प्रिन्स्टन हांगाच्या 'इन्स्टिट्यूट फॉर ॲडव्हान्स्ड स्टडी' हे संस्थेंत नॅशनल सायन्स

...गनचो फेलो (१९५४-५५), इलिनॉय विद्यापीठंत भौतिकीचो ...धक (१९५५-५७), ओहायो राज्यांत साहाय्यक प्राध्यापक ...७-५८) तशेंच ब्राउन विद्यापीठांत सहयोगी प्राध्यापक ...८-६२) आनी प्राध्यापक (१९६२-६६) आशिल्लो. तेमायर तो ...२-६५ त स्लोन रिसर्च फेलो आनी १९६५-६६ त गुगेनहाइम फेलो ...ल्लो. १९६६ सावन ब्राउन विद्यापीठंत तो गॉर्डड विद्यापीठी ...पक आसा.

...र्णे १९५६ त अशें दाखोवन दिलें की, अतिसंवाही (super-...uctivity) जालकांत electron phonon-electron विनियमांत दोन ...ट्रॉनांक पयस दवरपी 'कुलंब' (थीर विद्युत्) प्रेरणा ना जाता आनी ...ले परिस्थितींत फोनॉनांवरवीं एकामेकांचेर क्रिया करपी इलेक्ट्रॉनांचे ...येत एक नवी आकर्शक प्रेरणा दिसून येता. अशे तरेचे इलेक्ट्रॉन ...मेकांकडेन बध्द जावन तांची जी जोडी तयार जाता तिका 'कूपर ...' अशें म्हण्टात. कूपर जोडयेंतलीं इलेक्ट्रॉनांचीं परिवलनां ...ations) आनी संवेग (momentum) एकामेकांच्या आड आसतात. एक ...र जोडी' अतिसंवाहक तयार करूंक शकना. बारडीन, कूपर आनी ...फर हे तिगूय शास्त्रज्ञ इलिनॉय विद्यापीठंत एकठांय काम करीत ...सतना, तांणी कूपर हाची कल्पना चड इलेक्ट्रॉनांखातीर कशे तरेन ...गांत हाडूं येता आनी अतिसंवाही अवस्था कशी तयार जाता, हें ...वोवन दिलें. शून्य तापमानांत चडांत चड इलेक्ट्रॉन जोडयो आसतात ...नी तांच्यामदीं मोट्या प्रमाणांत सुसंगती दिसून येता, अशें मत कूपर ...गे परगटायलें. असल्या संवाहकांत विद्युत् प्रवाहाक स्फटिक जालकांतले ...श सोडल्यार आनी कसल्याच रोधाक (resistance) तोंड दिवचें पडना. ...७२ त, कूपर हाका भौतिकशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार जॉन बारडीन ...नी जॉन स्क्रीफर ह्या शास्त्रज्ञांवांगडा अतिसंवाहक पदार्थांच्या B.C.S. ...बारडीन, कूपर आनी स्क्रीफर हांच्या आद्याक्षरांवेल्यान पडिल्लें नांव) ...सध्दांताच्या सूत्रीकरणाखातीर मेळ्ळें. १९६८ त ताका नॅशनल ॲकॅडेमी ...ऑफ सायन्सेसची कॉमस्टॉक तस्त्रीप मेळ्ळी. अणुकेंद्रीय भौतिकी, नीच ...तापमान भौतिकी, मूलकण भौतिकी, क्षेत्र सिध्दांत ह्या विशयांनीय ताणें ...केल्लें संशोधन म्हत्वाचें आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कूश, पॉलिकार्प: (जल्मः २६ जानेवारी १९११, ब्लॅंकेनबर्ग ...जर्मनी).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. ल्हान आसतनाच तो जर्मनी सोडून अमेरिकेक गेलो. क्लीव्हलॅंड हांगाच्या 'केस इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी' आनी 'इलिनॉय विद्यापीठ' हांगा शिकप घेतकच ताणें उजवाडाच्या रेणवीय (molecular) वर्णपटविज्ञानाविशीं इलिनॉय विज्ञान विद्यापीठंत आनी द्रव्यमान (mass) वर्णपटविज्ञानाविशीं मिनेसोटा विद्यापीठंत संशोधन केलें. १९३७ त कोलंबिया विद्यापीठांत ताची नेमणूक जाली. दुसऱ्या म्हाझुजांत ताणें वेस्टिंगहाउस, बेल टेलिफोन लॅबोरेटरी आनी कोलंबिया विद्यापीठ हांगा सूक्ष्मतरंग (microwave) जनित्राविशीं (generator) संशोधन केलें. १९४६ सावन तो कोलंबिया विद्यापीठांतूच अध्यापनाचें काम करीत आसा.

लँब, नेल्सन आनी नेफ हांणी १९४७ त हायड्रोजनांतल्या इलेक्ट्रॉनाच्या असंगत आनी अतिसूक्ष्म परस्परक्रियेचो सोद लायलो. अणु शलाकेवरवीं कूश हाणें वेगवेगळ्या अणूंतल्या क्षीमान परिणामाचो अभ्यास करून इलेक्ट्रॉनाच्या असंगत गुणधर्मांचें प्रात्यक्षिक दाखयलें. १९५२ त, ताणें हायड्रोजनांतल्या इलेक्ट्रॉनाच्या चुंबकीय परिबलाचें (moment) आनी अतिसूक्ष्म परस्परक्रियांचें अचूक मेजप केलें. ह्या संशोधनाखातीर विलिस लॅंब ह्या शास्त्रज्ञावांगडा कूश हाका १९५५ च्या भौतिकशास्त्र विशयाखातीर आशिल्ल्या नोबेल पुरस्काराचो भोवमान प्राप्त जालो. रेडिओ कंप्रता (frequency) शलाका (beam) तंत्रावरवीं ताणें कांय आणवीय, रेणवीय आनी अणुकेंद्रीय गुणधर्मांचें अचूक आनी यशस्वीपणान मेजप केलां.

- कों. वि. सं. मं.

कृत्तिका: नखेत्रमाळेतलें तिसरें नखेत्र. हातूंतलो एक चरण (चतुर्थांश) मेष राशींत आनी उरिल्ले तीन चरण वृषभ राशींत आसात, पूण अस्तंत पध्दतीप्रमाण हो पुंज वृषभ ह्या चोम्यांत येता. हातूंत एकदम लागींलागीं पांचवे वा सवे प्रतीचे सात तारे पुंजक्याच्या स्वरुपांत दिसतात.

कार्तिक म्हयन्याचे पुनवेक चंद्र ह्या नखेत्रांत आसता म्हूण त्या म्हयन्याक 'कार्तिक' नांव पडलां अशें म्हण्टात. कार्तिकांत हें नखेत्र सांजेचें उदेंतेक उदेता आनी सकाळीं अस्तंतेक अस्ताक वता. देखून, रातीचो वेळ कळपाक हाचो आदार मेळटा. फेब्रुवारींत हो पुंज सांजेचो माथ्यार येता. वैदिक साहित्यांत ह्या पुंजांत सात तर पौराणिक साहित्यांत स तारे सांगल्यात. तांचीं नांवां अशीं- अंबा, दुला, नितत्नी, अभ्रयंती, मेघयंती, वर्षयंती आनी चुपुणिका (तैत्तिरीय ब्राह्मणः ३.१,४.१). कार्तिकेयाच्यो स आवयो असो हांचो पुराणांत उल्लेख आसा. हाका बहुला अशें आनीक एक नांव आसा. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हें पयलें नखेत्र आनी कार्तिक म्हयन्यासावन वर्सारंभ मानला. कारण पांच हजार वर्सांआदीं वसंतसंपात (Vernal equinox- गतींत वसंत ऋतूंत जंय खगोलीय विषुववृत्त हुंपता तो बिंदू) कृत्तिका नखेत्रांत आशिल्लो.

ग्रीक पौराणिक कथेंत हातूंतल्यो तारका ह्यो ॲटलासच्यो धुवो असो उल्लेख मेळटा. कृत्तिकेंतलो 'अल्सायनी' हो योग-तारो जावन आसा. होच वृषभांतलो ईटा वा अंबा. जे स तारे फकत दोळ्यांनी दिसतात ते पांचवे प्रतीचे आनी सातवो जो दिसना तो सवे प्रतीच्या णव गिन्यांतलो एक आसा, अशें म्हण्टात. हो पयलीं दिसतालो पूण ल्हवल्हव ताचें तेज उणें जावन तो दिसना जालो. पूण व्हडल्या दूरदर्शकांतल्यान पळेल्यार ह्या १° त्रिज्येच्या वर्तुळाचे ल्हानशे सुवातींत ३०० ते ५०० तारे दिसतात. ह्या क्षेत्रांत आशिल्ल्या धुळीवेल्यान परावर्तित जावपी उजवाडाखातीर साद्या ल्हानशा दूरदर्शकांतल्यान लेगीत हो पुंज अभ्रिकेसारको दिसता. ह्या पुंजाचो व्यास १५ उजवाड वर्सां आनी सूर्यकुलासावन हाचें अंतर सुमार ४१० उजवाड वर्सां इतलें आसा.

कृत्तिका नखेत्राचें मूर्तिध्यान अशें सांगलां:

छागस्था छागवक्त्रास्या पिङ्गभ्रूकेशलोचना।
सूत्रं शक्तिं च बिभ्राणा पीनाङ्गजठरारुणा।
कृत्तिका कीर्तिता चेयं स्वर्णमालाविभूषणा।

(हेमाद्री व्रतखंड)

अर्थ- मेषाचेर (मेंढराचेर) बशिल्ली, मेंढराच्या तोंडाभशेन तोंड आशिल्ली, पिंगश्या वर्णाच्यो भुंवयो, केंस आनी दोळे आशिल्ली, सूत्र आनी शक्त धारण करपी, धष्टपुश्ट आंग आनी तांबड्या पोटाची तशेंच भांगराची माळ गळ्यांत घाल्ली अशी कृत्तिकेची मूर्त करची.

- कों. वि. सं. मं.

कृत्तिरामायण: बंगाली भाशेतलें पयलेच रामायण. हे पद्यमय रामायण सात खंडांनी आसून ताचें नांव 'श्री रामपॉंचाली' अशें आसा. नामनेचो बंगाली कवी कृत्तिवास ओझा (१२ जानेवारी १३९९-? १४८०) हाणें हें काव्य रचलें. कृत्तिवासाविशीं पुराय माहिती मेळना. विसाव्या शेंकड्यातले कांय विद्वान नगेंद्रनाथ वसु, दिनेशचंद्र सेन तशेंच नलिनीकांत भट्टशालीन हांकां कृत्तिवासाची आत्मचरित्राच्या रुपांत कांय हातबरपावळ मेळ्ळी. ताचेवेल्यान कांय माहिती मेळ्ळ्या ती अशीः

कृत्तिवास हो श्रीहर्ष हाच्या वंशांतलो एकविसावो पुरुश. ताचो जल्म अस्तंत बंगालच्या चोवीस परगण्यांतल्या फुलिया ह्या गांवांत एका ब्राह्मण घराण्यांत जालो. ताचे जाण्टेले यवन-उपद्रव काळांत आपलो गांव सोडून हांगा आयिल्ले. ताच्या आज्याचें नांव- मुरारी ओझा, बापायचें नांव- वनमाली, आवयचें नांव- मानिकी. कृत्तिवास आनी ताचे ४ भाव हांणी पद्मा न्हंयचे पलतडीं वीरेंद्रभूमेंत शिकप केलें. कृत्तिवास हो ताचो अध्यापक आचार्य चूडामणि हांचो आवडटो शिष्य आशिल्लो. शिकप

सोंपतकच कृत्तिवास गौडेश्वराच्या दरबारांत गेलो. गौडेश्वर राजाचे आज्ञेन कृत्तिवासान बंगाली भाशेंत 'श्रीराम पाचाली' हें रामायण रचलें. 'पाँचाली' ह्या पोरन्या बंगाली गीतप्रकाराचें अनुसरण करून, रामकथेचेर रचिल्लें तें एक स्वतंत्र लोककाव्य आसा.

कृत्तिवासाच्या रामायणापयलीं बंगालांत रामकथेचो प्रसंग, व्यक्ती आनी वर्णनां हांच्यो काणयो लोकांच्या तोंडांत घोळटाल्यो. ताचेंच परिष्कृत रूप 'श्रीराम-पाँचाली' त दिसून येता. वाल्मीकिरामायण, कालिकापुराण, अध्यात्मरामायण, अद्भूतरामायण आनी हेर संस्कृत रामायणांचो अभ्यास करून कृत्तिवासान बंगाली पद्यांत रामायणाचें स्वैर रूपांतर केलां. ताणें आपली कल्पनाशक्त आनी काव्यप्रतिभा वापरून रामायणांतल्या कांय प्रसंगांचें चित्रण मूळ रामकथेपरस वेगळ्या रूपांत केलां.

वाल्मीकीचो राम क्षत्रिय वीर, शूर आनी अद्वितीय आसा जाल्यार कृत्तिवासाचो राम कोमल आसा. तुलसीदासान रामाक आदर्श पुरुषोत्तम केला जाल्यार कृत्तिवासान ताका मानवी गुणांनी अलंकृत केला. कृत्तिवासाचो राम अस्सल बंगाली. मध्ययुगीन बंगाली भोवजनांच्यो आशा-आकांक्षा, सुख-दुखां, रीतीरिवाज, जीणेचे आदर्श आनी तांची भावजीण हें सगळें ह्या महालोककाव्यांत प्रगट जालां. कृत्तिरामायणांतलीं पात्रां चड कोमल, मोवाळ आनी करुणरसप्रधान आसात. वाल्मीकी रामायणांतले उच्च आदर्श मात कृत्तिवासान आपले रचनेंत आसा तशेच अखंड दवरल्यात. पितृभक्ति, सत्यनिश्ठा, त्याग, प्रजानुरंजन, पातिव्रत्य ह्या सगळ्या आदर्शांचो सफलतेन प्रयोग केला. राम-लक्ष्मणाचें बंधुप्रेम, कौसल्येचो शोक, सीतेचें सोबीत रूप ह्यो गजाली कृत्तिवासान मुळापरस चड सरस वर्णिल्यात. त्या काळांत बंगालांत वैष्णव धर्माचें वर्चस्व आशिल्लें. ताका लागून वैष्णव धर्माचो प्रभाव कृत्तिवासाच्या रामायणाचेर पडिल्लो दिसतात. देखीकः रावणाचो पूत वीरबाहू रामाकडेन झुजपाचो प्रसंग आयलो तेन्ना किदें करता ताचें वर्णन कृत्तिवासान अशें केलां-

धरणी लुटाए रहे जुडि दुई कर।
अकिंचने कर दया राम रघुवर।।

अर्थ- धर्तरेचेर लोटांगण घालून आनी दोनूय हात जोडून तो म्हण्टा- 'हे रघुवर, ह्या गरीबाचेर दया कर.'

कृत्तिवासाची काव्यशैली सोपी, चित्रमय आनी भावोत्कट आसा. मार्मिक स्वभावचित्रण हें तर ताचें खाशेलेपण. ही शैली सुशिक्षित आनी अशिक्षित ह्या दोगांच्याय अंतःस्कर्णाची पकड घेता. काकुळट, समवेदना, स्नेह, मोग, भक्ती, दाक्षिण्य ह्या गुणांक लागून मनशाभितर देवपण येता, जाल्यार तांच्या अभावाक लागून मनीस राक्षस जाता, हो विचार कृत्तिवासान प्रस्तुत काव्यांत परगटायला.

कृत्तिवासान पंदराव्या शेंकड्यांत रामायणाची रचना केली. पूण सांपडिल्ल्या रामायणांतली भास पंदराव्या शेंकड्यांतल्या भाशेइतली पोरली दिसना. देखून, कृत्तिवासाचें रामायण आयज मूळ स्वरूपांत मेळना अशें म्हण्टात. मूळ रामायणाच्यो प्रती करतल्यांनी ताचे भाशेंत खूब बदल केल्यात आसूंक जाय. ताच्या फुडल्या काळांतल्या वैष्णव आनी शाक्त कवींनी तातूंत आपापल्या पंथाच्या विचारांची भर घाली, अशेंय एक मत आसा. हें काव्य बंगाली समाजांत खूब लोकप्रिय जाल्ल्यान लोकांच्या तोंडातसून ताची भास बदलत गेली, अशेंय एक मत आसा. इतलें जावन लेगीत कृत्तिवासाच्या मूळ काव्याची शैली आनी ताचो सार आयच्या उपलब्ध प्रतींत कायम आसा.

कृत्तिवासाचें रामायण बंगालांत खूब लोकप्रिय आसा. बंगाली मनशाची मानसिक आनी नैतिक घडण करपाक जे काव्यग्रंथ कारणीभूत जाले, तातूंत 'श्रीराम-पाँचाली' हें काव्य मुखेल आसा. समाजाच्या सगळ्या थरांनी हाचो प्रचार आसा. कृत्तिवासाची भास सोपी, सादी आनी प्रासादिक आशिल्ल्यान सामान्य लोकांक लेगीत ताचें रसग्रहण सहज जाता.

- कों. वि. सं. मं.

कृष्ण

कृष्णः कृष्ण हो विष्णूच्या धा अवतारांपैकीं आठवो अवतार अशें मानतात. आपल्या अलौकिक कर्तृत्वान देवपण मेळोवपी कृष्ण ही एक इतिहासीक व्यक्ती आसप शक्य आसा अशें जाणकारांचें मत आसा. कृष्णाचो जल्म सादारणपणान इ. स. प. ३१८५ वर्सा जालो आनी ताचें निर्वाण इ. स. प. ३०६५ वर्सा जालें अशें पुराणांतल्या आधारावयल्यान मानतात. पर्गीटर, पुसाळकर ह्या सारके विद्वान इ. स. प. १४ वें शतमान हो कृष्णाचो काळ मानतात. पुरातत्त्व संशोधनांत सांपडिल्ली कृष्णाची द्वारका इ. स. प. ३००० वर्सांची अशें एस्. आर. राव हाचें मत आसा.

कृष्ण

इतिहासांत कृष्णाचे उल्लेख अशे मेळटातः देवकीपुत्र कृष्ण (छांदोग्योपनिषत् ३.७.६); मूळ महाभारत (इ.स.प. ३०० वर्सां); हरिवंश (इ.स.प. दुसरें शतमान); विष्णूपुराणाचो पांचवो अंश (५ वें शतमान), भागवत धावो स्कंद (९ वें शतमान) आनी ब्रह्मवैवर्तपुराण. हातूंतल्यान सांगिल्लें कृष्णचरित्र अशें आसाः

यदुकुलांतल्या वृष्णि वंशांत वसुदेव आनी देवकी हांकां मथुरेंत बंदखणींत श्रावण वद्य अष्टमीचे मध्यानरातीक आठवो पूत जालो तो कृष्ण. आकाशवाणीप्रमाण वसुदेवाचो पूत आपलो घात करीत ह्या भयान यादवराज कंस हाणें आपले भयणीच्या, म्हळ्यार देवकीच्या स भुरग्यांक जिवेशीं मारिल्लीं. वसुदेवाचो सातवो पूत बलराम ताची दुसरी बायल रोहिणी हिच्या गर्भांत वाडलो. कृष्ण जल्मल्याउपरांत वसुदेवान ताका यमुना न्हंयचे पलतडी गोकुळांत नंदगोप हाचेकडेन पावयलो. कृष्ण आनी बलराम गोकुळांत ल्हानाचे व्हड जाले. तांचो दोगांयचो प्रतिपाळ यशोदेन केलो. कंसान गोकुळांत आपले मनीस धाडून कृष्णाचो घात करपाचे जायते यत्न केले, पूण ते फळादीक जाले नात. पूतना, शकटासूर वृषभासुर हांकां कृष्णान मारून उडयले. उपरांत कृष्ण आनी बलराम वयांत येतकच अक्रूराक धाडून धनुर्यागाच्या निमतान मथुरेक हाडून तांकां मारपाचें कंसान येवजिलें. मथुरेक पावतकच कृष्णान कुवलयापीड ह्या हतयाक आनी चाणूर ह्या मल्लाक मारून उडयले. कंसाक मारून उडोवन ताणें मथुरेचें राज्य कंसाचो बापूय उग्रसेन हाचे सुवाधीन केलें. उपरांत कृष्ण आनी बलराम सांदीपनी ऋषीकडेन वचून वेद-वेदांगां आनी धनुर्वेद शिकले.

मगधाचो सम्राट जरासंध हो कंसाचो मांव आशिल्लो. कंसाच्या मर्णाचो सूड घेवपाखातीर ताणें अठरा खेप कृष्णाचेर घुरयो घाल्यो. दर फावट कृष्ण आनी बलरामान ताचो पराभव करून ताका धांवडावन घालो. निमणे घुरयेवेळार कृष्णान मथुरा सोडून सौराश्ट्रांत द्वारका हांगा नव्या राज्याची थापणूक करून आपल्या राज्यांतले प्रजेक थंय हालयली.

वन आनी जरासंध ह्या दोगांयनी ह्या वेळार कृष्णाचेर घुरी घाल्ली. जरासंधाच्या हाताक लागलोना आनी कालयवन हाका भियेल्ल्याचें करून तो गोमंत पर्वतावयले एके होवरेंत लिपून रावलो. थंय हो राजा न्हिदिल्लो. ताका कृष्ण समजून कालयवनान खोंट उठयलो. पूण मुचकुंदान दोळे उगडटकच ताच्या तेजान कालयवन जालो. जरासंधान गोमंत पर्वतावयल्या रानाक उजो लायलो आनी आनी बलराम त्या उज्यांत हुलपून मेले अशें समजून तो पर्थून कृष्ण दुसरेवटेन सुरक्षितपणान द्वारकेक पावलो.

दर्भ राजा भीष्मक हाची धूव रुक्मिणी हिका तिच्या मोगाचो आदर कृष्णान उबारून व्हेली आनी तो तिचेकडेन लग्न जालो. ह्या वेळार हो तिचो भाव आनी तिच्या स्वयंवराक जमिल्ले हेर राजा कडेन झुजूंक आयले. कृष्णान तांचो सगळ्यांचो पराभव केलो. ह्या लग्ना उपरांत कृष्णान जांबवंती, सत्यभामा, कालिंदी, मित्रविंदा, , भद्रा आनी लक्ष्मणा हांचेयवांगडा लग्नां केलीं. ह्यो कृष्णाच्यो नायिका जावन आसात. फुडें प्रागज्योतिषपुरच्या नरकासुराक मारून वन ताणें बंदी केल्ल्या सोळा हजार बायलांची मुक्तताय करून कडेन लग्नां केलीं.

कृष्णाची पांडवांकडेन भेट द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळार जाली. द्रौपदीक वरांत अर्जुनान जिखल्याउपरांत कृष्णान तांकां बरीच संपत्ती दिली तो पुराय यादवसत्तेचो तेंको दिलो. आपली भयण सुभद्रा हिचें लग्न नावांगडा करून दिवन कृष्णान पांडवांकडेन नवें नातें जोडलें. नाच्या हातांतल्यान ताणें बळिश्ट जरासंधाक मारून उडयलो. ष्ठिराच्या राजसूय यज्ञांत कृष्णाक अग्रपूजेचो मान मेळिल्ल्यान शुपालान ताचो अपमान केलो. हाचेपयलीं शिशुपालाचे णव्याण्णव राध माफ केल्ल्या कृष्णान ताका मारून उडयलो आनी शाल्व, वक्र, विदूरथ ह्या शिशुपालाच्या इश्ट राजांकूय मारून उडयले. रव-पांडवाच्या द्यूतावेळार युधिष्ठिरान द्रौपदीक पणाक लायली आनी हरलो. ह्या वेळार दुःशासनान तिचें वस्त्रहरण करतना कृष्णान तिका स्त्रां दिवन तिची लज राखली.

पांडवांचो वनवास सोंपतकच कौरवांनी तांकां राज्याचो वांटो दिवचो नी झूज जावचे न्हय म्हूण कृष्णान शिष्टाय केली. निमाणे जेन्ना झुज ाले तेन्ना कृष्णान पांडवाचो पाखो घेतलो आनी आपलें नारायणी नांवाचें न्य कौरवांवटेनच्यान झुजूंक धाडलें. महाभारतांतल्या झुजांत कृष्ण र्जुनाचो सारथी जालो आनी झुजावेळार संभ्रमित जाल्ल्या अर्जुनाक त्त्वगिन्यानयुक्त गीतेचो उपदेश करून ताका कर्तव्याक प्रवृत्त केलो. ाच्या मोलादीक मार्गदर्शनाउपरांत पांडव झुजांत जैतिवंत जाले.

यादवांभितर कलह जावन तांणी उन्मत्तपणान एकामेकांक मारूंक रुवात केल्या उपरांत बलरामान आपले कुडीचो त्याग केलो. कृष्णाक आपलो अवतार सोंपत आयिल्ल्याची जाणवीकाय जाल्ली. एक दीस अश्वत्थ रूखापोंदा उजवे मांडयेर दावो पांय दवरून बशिल्ल्या कृष्णाचेर का पारध्यान हरण समजून बाण मारलो तेन्ना कृष्णान संवसाराचो त्याग केलो

कृष्णाविशीं पोरन्या साहित्यांतल्यान तरेतरेचें वर्णन वाचूंक मेळटा. आनी विंगड विंगड विद्वानांनी वेगवेगळ्या पध्दतीन ताच्या चरित्राचें मांडणीशी केलां. कांय जाणांच्या मतान तो लोकोत्तर इतिहासीक मनीस जाल्ल्यान ताका देवपण मेळ्ळें. ताणें आपल्या अवताराच्या काळखंडांत ...ाक मारून उडोवप, कालियामर्दन, गोवर्धन पर्वत उखलून धरप ...ल्या प्रसंगांतल्यान अदभुतपण मेळयलें. ह्या प्रसंगांतलीं प्रतीकां पयस करून तांचो लौकिक अर्थ स्पश्ट करपाचोय वावर बऱ्याच जाणकारांनी केला. कृष्णाची अलौकिक बुध्द, सोबीतकाय, कुडीचें बळगें, ...गावधान, शौर्य , कुशळताय, वक्तृत्व, मुत्सदीपणा हांचेर आनी ताच्या निस्पृह वृत्तीवांगडाच कावेबाज राजकारण आनी वेव्हारीक ...पणाचेर बरीच बरपावळ जाल्या. उंचेल्या पांवड्यावयली तात्त्विक विचारसरणी ताचे भगवद्गीतेंतल्या तत्त्वगिन्यानांतल्यान दिसता. तातूंत उपनिषदांचो आनी पूर्विल्ल्या तत्त्वप्रणालींचो सगळो आपरोस दिश्टी पडटा. गोवर्धन पूजेसारक्या प्रसंगावेळार ताणें दाखयिल्ली सुदारक वृत्ती आनी समाजधारणेखातीर वैदिक आनी वेदपूर्व अशा दोनय परंपरांचो समन्वय, ह्यो गजाली ताका हिंदू धर्मांतल्या देवांमदीं म्हत्वाची सुवात दितात.

- लक्ष्मण पित्रे

कृष्णन, सर कार्यमणिक्कम श्रीनिवास:

(जल्म: ३ डिसेंबर १८९८, वत्रप- तमिळनाडू; मरण: १४ जून १९६१, दिल्ली).

नामनेचो भारतीय पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ. ताणें आपलें शिकप तिरुपती, श्रीरंगम आनी मद्रास हांगा पुराय केलें. मद्रास विद्यापीठाची एम्. ए. आनी डी. एस्सी. ह्यो पदव्यो ताणें जोडल्यो.

मद्रासाचे ख्रिश्चन कॉलेजींत कांय काळ शिक्षकाचें काम केल्या उपरांत नामनेचो शास्त्रज्ञ सी. व्ही. रमण हाचो सहाय्यक म्हूण ताका नेमलो (१९२३-१९२८). १९२९ ते १९३३ ह्या काळांत डाक्का विद्यापीठांत पदार्थविज्ञान शास्त्राचो रीडर म्हूण ताणें काम केलें, त्या उपरांत कलकत्त्याचे इंडियन असोसिएशन फॉर द कल्टिव्हेशन ऑफ सायन्स हे संस्थेंत प्राध्यापक म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९४२ त, अलाहाबाद विद्यापीठांत पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या प्राध्यापकपदाचेर ताची वेंचणूक जाली. १९४७ ते १९६१ मेरेन दिल्लीच्या 'नॅशनल फिजिकल लॅबोरेटरीचो' संचालक म्हूण ताणें खूब म्हत्वाचो वावर केलो. ह्या काळांत तो ॲटोमीक एनर्जी कमिशनाचो वांगडी आसलो.

रमण हाच्या हाताखाला कृष्णन हाणें प्रकाशकी आनी रेणवीय भौतिकी ह्या शाखांनी संशोधन केलें. 'रमण परिणाम' ह्या रमण हाच्या नामनेच्या सोदाच्या संशोधनांत कृष्णनाचो पालव मोलाचो आशिल्लो. रेणूंतली चुंबकीय ग्रहण क्षमता आनी चुंबकीय विषमदिकता (Anisotrophy) (विंगड विंगड अक्षांच्या दिकांत विंगड विंगड गुणधर्म आसप) हाच्या सूक्ष्म मापनाखातीर तांणी जायतीं उपकरणां आनी यांत्रिक येवजणी तयार केल्यो आनी ताच्या आदारान प्रतिचुंबकीय (Diamagentic) आनी समचुंबकीय (Paramagnetic) स्फटिकरूप द्रव्यांच्या विषमदिकतेसंबंदी म्हत्वाची निरीक्षणां नोंदल्यांत. ह्या ताच्या वावराक लागून स्फटिकरूप पदार्थाच्या आंतररचनेचो अभ्यास करपाखातीर क्ष-किरण पध्दत सोडून एक नवी पध्दत सांपडली. ह्या ताच्या संशोधनाची म्हायती इंग्लंडाच्या रॉयल सोसायटीच्या नेमाळ्यांत तशेंच अमेरिकेच्या फिजीकल रिव्ह्यू भितर उजवाडाक आयली आनी कृष्णनाक संवसारभर कीर्त मेळ्ळी.

कृष्णनाच्या संशोधनाचो विंगड विंगड मळार भोवमान जावन ताका जायत्यो तस्त्रीपो आनी मानाच्यो सुवाती फाव जाल्यो.

१९३९ त कॅव्हेंडिश प्रयोगशाळा, रॉयल इन्स्टिट्यूशन आनी स्ट्रासबर्ग हांगाच्या संवसारीक चुंबकत्व परिसंवादांत व्याख्यानां दिवपाक ताका आपयलो. १९४० त रॉयल सोसायटीचो वांगडी म्हूण ताची वेंचणूक जाली. १९४० त इंडियन सायन्स कॉंग्रेसच्या भौतिकी विभागाचो तो मुखेल आसलो. १९४१ त ताका कृष्ण राजेंद्र ज्युबिली भांगरापदक मेळ्ळें. १९४६ त ताणें 'सर' ही पदवी मेळयली. १९५३ त अलाहाबाद हांगा भरिल्ल्या सायन्स कॉंग्रेसच्या परिशदेचो तो अध्यक्ष आसलो. त्याच वर्सा भारताच्या नॅशनल ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सचें वांगडीपण आनी भारत सरकाराची पद्मभूषण तस्त्रीप मेळ्ळी. तेउपरांत १९५६ त अमेरिकेच्या नॅशनल ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचें वांगडीपण मेळ्ळें. १९५८ त भटनागर यादस्तीक पदक ताका भेटयलें.

- कों. वि. सं. मं.

केंकरे, चंद्रकांत (दत्ताराम) वैकुंठ शेणवी:

(जल्म: २९ सप्टेंबर १९३०, शिरोडे-फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें एस्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें 'राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १९४५ ते १९५३

मेरेल ताणें गोंयचे सुटकेखातीर जायतो वावर केला. १७ फेब्रुवारी १९५५ दिसा डॉ. गायतोंडे दीस मनोवपाक सत्याग्रह घडोवन हाडिल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. देखून, पोलिसांनी ताका अटक केली आनी १२ वर्सांखातीर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. बंदखणींत ताणें पोर्तुगेज बावट्याक मान दिलो ना, देखून ताका एकांतवासांत दवरिल्लो. २६ ऑगस्ट १९५९ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत तो शिक्षणीक, बौध्दिक आनी सांस्कृतिक कार्यांनी वांटो घेवंक लागलो. गोंय सुटके उपरांत तो शिरोड्या ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केला.

-कों. वि. सं. मं.

केंकरे, रजनीकांत (राजाराम) सखाराम:

जल्मः १९३१, कुंकळ्ळी-साश्टी; मरणः ४ जून १९५७, निरंकाळ-दाभाळ).

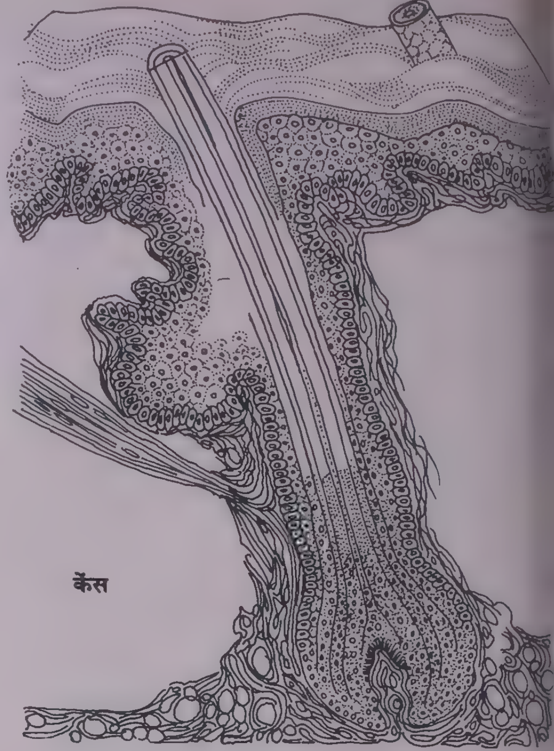
गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. ऑगस्ट १९५४ वर्सा ताणें नगर हवेलीचे सुटके चळवळींत वांटो घेतिल्लो. उपरांत जायते फावट ताणें पोर्तुगेजांच्या पोलीस ठाण्यार, मिनाखणीचेर आनी रेल्वेचेर हत्याखंद हल्ले करपांत वांटो घेतिल्लो. १३ एप्रिल १९५५ दिसा प्रभाकर वैद्य हाच्या फुडारपणाखाल कुंकळ्ळी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. १० जून १९५५ दिसा केसलरॉक ते कुळें रेल्वेलायनीचेर आशिल्ल्या बोगदो नं. १० हाका ताणें सुरींग घालो. ते भायर ३१ जून १९५५ दिसा सांवड्डें ते कालें रेल्वेलायनीचेर आशिल्ल्या, सांकवाळ २ जुलय १९५५ दिसा कश्टी-कुळे रेल्वेलायनीवेल्या सांकवाक आनी त्याच दिसा चांदरचे रेल्वेपुलाचेर स्फोट घडोवन हाडिल्लो, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. ताचे गैरहाजेरींत गोंयच्या प्रादेशिक लश्करी दंडाधिकाऱ्यामुखार (Territorial Military Tribunal) ताची चवकशी जाली. ताका इकरा वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर २० वर्सां खातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले. ८ फेब्रुवारी १९५६ दिसा तळावले मिनाखणीचेर स्फोट घडोवन हाडपांत तो आशिल्लो. २ मार्च १९५६ ह्या दिसा ताणें करंजाळे रेल्वे गाडयेचेर हल्लो केलो आनी पंदरा हजार रुपये हस्तगत केले. १३ ऑगस्ट १९५६ दिसा ताणें कुळे ते सोनावली रेल्वेलायनीचेर बॉम्ब स्फोट घडोवन हाडलो. १२ ऑक्टोबर १९५६ दिसा शिरोड्या आनी १४ मे १९५७ दिसा सोनावली वाठारांत जे घातकी हल्ले जाल्ले तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. उपरांत ४ जून १९५७ दिसा निरंकाल-दाभाळ वाठारांत अकस्मात २० सैनिकांनी ताचेर आनी ताच्या वांगड्यांचेर हल्लो केलो. ह्या हल्ल्यांत ताका आनी ताच्या वांगड्यांक मरण आयलें. १८ जून १९८३ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

केंस:

कातीपसून भायर आयिल्ल्या लांब तंतूंसारक्या आनी 'केरॅटीन' ह्या प्रथिन पदार्थांनी तयार जाल्ल्या भागाक 'केंस' अशें म्हण्टात. सस्तन प्राण्यांतूय केंस दिसून येतात आनी त्या वर्गाच्या प्राण्यांचें तें खाशेलपण अशें समजतात. कांय जातीच्या किडींनी आनी शेड्यांनी केंसासारके भायर सरिल्ले भाग आसतात, पूण ते खरे केंस अशें मानीनात.

सगळ्या सस्तन प्राण्यांक केंस आसले, तरी तांच्यो तरा तशेंच वांटणी प्राण्यांचे जातीप्रमाण वेगळ्यो आसतात. देखीक, देवमाशाच्या आंगार केंसूच ना म्हळ्यार जाता पूण ताच्या तोंडाकडेन थोडे खूंट कशे केंस आसतात. हेर सस्तन प्राण्यांक आंगभर दाट केंस आसतात आनी त्या केंसाच्यो तराय प्राण्यांप्रमाण वेगवेगळ्यो आसतात. मनीस जातींत माथें, खांके, दोळ्यांच्यो भुंवयो आनी जननेंद्रियाभोंवतणच्या केंसांची लांबाय, दाटाय आनी मुदयाळेपण हातूंत फरक आसता. केंसांच्यो दोन अप्रुपांच्यो जाती म्हळ्यार रानांतले साळीच्या आंगावेले कांटे आनी गेंड्याचें शिंग. हे कांटे आनी शिंग म्हळ्यार कमी-चड प्रमाणांत पांकिल्ले आनी घट्ट जाल्ले केंसाचे चोंबडे जावन आसात. खंयूय एक केंस मेळ्ळयार तो खंयच्या जातीच्या प्राण्याचो हें थारावप सोंपें पूण हो केंस त्याच प्राण्याचो हें थारावपाक त्या प्राण्याचो आनीक एक केंस घेवन तपासचो पडटा.

केंस

कार्यः केंसाचें मुखेल काम म्हळ्यार थंडी आनी गरमेपसून प्राण्यांचें रक्षण करप. थंड हवेच्या वाठारांत, कातीवयल्या दाट केंसांचो थर आंगाची ऊब सांबाळटा; गरम हवेच्या ठिकाणार पातळ केंस सूर्याच्या वोतापसून कातीची राखण करतात. हाचेभायर दाट केंसांचो थर कातीक कसल्याय मारापसून वाटायता. भोंवयेवयले केंस, व्हांविल्लो घाम दोळ्यांत वचूंक दिना. नाकांतले आनी कानांतले केंस धुल्ल वा बारीक-सारीक वस्तू नाका-कानांत वचच्यो न्हय म्हूण आडखळ करतात. कातीवयले केंस कसलीय वस्त ताका लागल्यार, मज्जातंतू जागृत करून, मेंदवाक ताची जाणविकाय करून दितात. प्राण्यांचो रंग भोंवतणच्या वस्तूसारको आसल्यार, तो प्राणी ताचो उपेग आपल्या दुस्मानापसून लिपून रावपाखातीर करूंक शकता.

जेन्ना केंस हालता, तेन्ना ताच्या मुळांतल्या कातींतले मज्जातंतू जागृत जातात आनी अशे तरेन प्राण्यांक स्पर्शज्ञान जाता. चडशा सस्तन प्राण्यांत तोंड, दोळे, नाक आनी पांयांच्या बोंचकुलाकडेन हे स्पर्शज्ञानाचे मज्जातंतू चड जागृत आसतात. केंसाचो रंग, घडण आनी वांटप प्राण्यांची पिराय आनी लिंग हाच्याप्रमाण बदलता आनी ह्या बदलाक लागून नर-मादींत एकामेकांपासत लैंगीक ओड उत्पन्न जाता.

रचनाः केरॅटीन (keratine) ह्या घट्ट तंतूमय प्रथिनापसून केंस तयार जातात. दर एका केंसाक केरॅटीनापसून तयार जाल्लें एक पातळ आवरण आसता, हाका उपचर्म वा क्युटीकल (cuticle) म्हण्टात. उपचर्मासकयल आशिल्लो दाट थर केंसांक घटसाण दिता, जाका कट्टें वा कॉर्टेक्स (cortex) म्हण्टात. ह्या थराभितर आनीक एक सुषिर (spongy) थर आसता; हाका मध्यांग (medulla) म्हण्टात आनी ह्या थराक लागून केंस लवचिक जाता आनी मोडनासतना वांकडो-तिकडो जावंक शकता. ख

…नी आनी मोव केंसांत एकाद्रया वेळार मध्यांग नासता. दरेक केंसाची …ळ कातींत आसता आनी तो केंस नळये आकाराच्या केंसाच्या …ल्यान (Hair follicle) वाडूंक लागता. केंसांचें कूप हें भायले कातीचे …ermis) पेशीपसून तयार जाता आनी तें कातींत भितर खोल गेल्लें …ता आनी सभोंवतणी संयोजी पेशीजाल (connective tissue) …ता. दरेक केंसाकडेन कातीभितर तेलकट वंस तयार करपी ग्रंथी …तात, हाका वंशीच्यो ग्रंथी (sebaceous glands) म्हण्टात.

…डः केंसांचे बुन्यादींत एक पेशीवाड करपी कूप आसता, हाका …रक' (matrix) म्हण्टात आनी ताचे भोंवतणी कातीच्या भितरल्या …च्यो अंकुरक (papillae) तशेंच रगताच्यो बारीक बारीक शिरो आनी …तंतू आसतात. ह्या रगताच्या शिरांतल्यान ते बुन्यादींतल्या पेशींक …सजन आनी अन्नपुरवण जाता. बुन्यादींतल्या पेशींतल्या कूपांतल्या …चो गाभो (core) तयार जावन, तो मदल्यान वयर येवंक लागता. ह्या …यांतल्यो मदल्यो पेशी रोखडयोच मरतात आनी घट्ट जातात; पूण …ल्यो पेशी मरतात तेन्ना तांचें घट्ट, दोन थरी केंसांचें आवरण (hair …eath) तयार जाता.

पेशींची वाड आनी केंसांची ठेवण, दरेक प्राण्याची जात, आंगाची …त आनी आनुवंशिकता ह्या गजालींचेर आदारून आसता. केंस सरळ …च मुदयाळे आसूं येता. सरळ केंस आडवो कापल्यार ताचो पृष्ठभाग …टकुळो मेळटा, जाल्यार मुदयाळो केंस आडवो कापल्यार ताचो …ठभाग लंबवर्तुळाकार (oval) आसा अशें दिसून येता. केंस ताच्या …वरणासकट कूपांतल्यान वयर वयर सरता. जेन्ना तो कातीच्या …ठभागाचेर पावता, तेन्ना थंयच्यो थोडयो पेशी एक रसायन तयार …रतात आनी कातीभायर सरून त्या केंसांभोंवतणीचें आवरण नश्ट …रतात. पून वशीच्यो ग्रंथी आपल्या स्त्रावान भायर सरपी केंस मोव …नी बुळबुळीत दवरपाक मदत करतात.

मनशाच्या केंसाची सरसकट वाड म्हयन्याक अर्द ते एक इंच इतली …मता. भुरगेपणांत वाड चड आसता तर म्हातारपणांत ती कमी जाता. …साची वाड पुराय जाली जाल्यार बुन्यादींतल्या आदारकाची पेशीवाड …बता आनी ते नांगराभशेन आकार घेतात. हाका केंसाच्या मुळाचो खुंटो (Hair Club) अशें म्हण्टात. जेन्ना नवो केंस फुटपाक सुरवात जाता …न्ना वा थोड्या दिसांनी हो आदलो केंसाच्या मुळाचो खुंटो कातींतल्यान भायर सरता.

रंगः केंसांच्या पेशींत बारीक बारीक मेलानीनचे (melanin) गुठले आसतात. ते ताच्या मुळांत आशिल्ल्या कातीच्या पेशींतल्यान आयिल्ले आसतात आनी ह्या मेलानीनच्या गुठल्यांच्या प्रमाणाक आनी वांटणेक लागून केंसांचो रंग थारता. मेलानीन आशिल्ल्या पेशींक मेलानीन पेशी (melanocytes) म्हण्टात. दरेक मेलानीन पेशीक दोंके कशे भाग आसतात आनी तातूंत रंग गुठल्या गुठल्यांनी भरिल्लो आसता. हो रंग काळो, तांबडो वा पुडी कोराचो आसता. जेन्ना दोंके कशे आशिल्ले भाग आवुळटात वा रंगाचे गुठले कमी जातात तेन्ना केंस धवे जातात. चड करून म्हातारपणांत हे केंस धवे जातात. धवे केंस काळे करपाक खूब तरेचे कलप लायतात. तातूंत फक्त वयले केंस काळे जातात, पूण मुळांत केंस धवेच उरतात.

सामान्य सैमीक केंसांची वाड आनी रंग पिरायेप्रमाण बदलता पूण कुपोशण, हॉर्मोन बदल, हवामान तशेंच वायटाक लागूनय हातूंत बदल जावंक शकता. कातीचेर कसलेंय रसायन पडून जखम जाल्यार त्या जाग्यावयली केसांची वाड खुंटता. सांबाळखारासारक्या विखाक लागून मरण आयल्यार, केंसांची तपासणी करून ह्या विखाची खात्री करूं येता. खूब लोकांचो समज आसा की केंस कापल्यार वा तासल्यार ते बेगीन वाडटात. पूण हें खरें न्हय.

केंसांचे रोगः आनुवंशिक कारणाक लागून केंस खूब लांब जातात. मनशाम जातींत हाका हायपरट्रिकोसिस (hypertrichosis) म्हण्टात. तर हेर जनावरांत हाका अंगोरा (angora) अशें म्हण्टात. केंस हो कातीचोच भाग आशिल्ल्यान कसलेय कातीचे रोग जाल्यार केंसांतूय विकृती जाता. भायली पीडा, गजकर्ण, जीवनसत्त्वांचो उणाव, केंसांत उवो पडप आदी कारणांक लागून कातीचे रोग जातात आनी तांकां लागून केंस गळून पडूंक शकता. जीवनसत्त्व- ब (Vitamin B) उणें जावप, मानसिक ताण, हॉर्मोन समतोल इबाडप, ह्या कारणांक लागून वंशीग्रंथी (sebaceous glands) जाय तितलो स्राव तयार करिनात आनी केंसांच्या मुळांत खरड (dandruff) तयार करतात. हाका लागून केंस झडूंक लागतात. हाचेर उपाय म्हळ्यार आपली केंस वळोवपाची फणी, ब्रश आनी केंस पुसपाचो तुवालो वेगळो आनी साफ दवरप. केंसांत शांपू (shampoo) वा अडीज टक्के सेलेनिअम सल्फाइड (selenium sulfide) घालून केंस धुल्यार खरडीचेर (dandruff) गूण येता.

ल्हानशा जाग्यार केंस झडून तुळतुळीत जाल्यार ताका (alopecia areata) 'रावळूक' पडल्या अशें म्हण्टात. पूण व्हडल्या जाग्यार केंस गेल्यार ताका टक्कल पडलां अशें म्हण्टात. कात लासल्यार, तिका मार लागल्यार, कसलेंय रसायन पडल्यार वा तिचेर जंतूंचो शोथ (infection) जाल्यार माव तयार जाता आनी त्या जाग्यार केंस येनात. पूण माव नासतना, आनुवंशिक कारणाक लागून वखदांच्या परिणामाक लागून तशेंच ना ना तरेच्या जोरांक लागूनय टक्कल पडूंक शकता. दादल्या मनशाक चड करून टक्कल पडटा, हाका दादलो तरेचें टक्कल (male pattern baldness) म्हण्टात. ताचीं कारणां आनुवंशिक अँड्रोजन हॉर्मोन असमतोल (Androgen Hormone imbalance) चिंता आनी वशी ग्रंथीच्या कार्यांत इबाड आदी जावन आसात. हे तरेच्या टक्कलाचेर कसलोय उपाय केल्यार खास फायदो जायना, पूण जुंवळ्या भावाच्या केंसांचें रोपण (transplantation) केल्यार गूण येता, अशें जाणकारांचें मत आसा.

रावळूक माथ्यार वा खाडार पडटा, हाचें खरें कारण अजून खबर ना, तरी हाका मानसिक आनी आनुवंशिक संबंद कारण आसात अशें म्हणपाक पुरावो आसा. स्वयंप्रतिक्षमता (autoimmunity) हेंय एक कारण आसूंक शकता. जरी योग्य उपाय खबर नासलो, तरी खूब लोकांक त्या केंस नाशिल्ल्या जाग्यार हायड्रोकॉर्टिसोनचीं (Hydrocortisn) इंजेक्शनां केल्यार गुण येता. ट्रायकोतीलोमानिया (Trichotillomania) ह्या मानसिक रोगांत, रोगी आपलेंच केंस थोड्या थोड्या जाग्यांनी तोडून उडयता. हाचेर मानसोपचार करचे पडटात. हालींच केंसांच्या मुळाकडेन आशिल्ल्या ट्रायकोमाट्रीकोमा (Trichomatricoma) म्हूण एका नव्या अर्बुदाची (tumour) जात सोदून काडल्या. ताचेर अजून संशोधन चालू आसा.

- डॉ. पूर्णानंद अवदी

के. (कुंकळीयेकार) वैकुंठ दत्तारामः (जल्मः ?).

नामनेचो गोंयकार छायाचित्रकार. चित्रपटाच्या मळार ताका के. वैकुंठ ह्या नांवानूच लोक चड वळखतात. तो मुळचो मडगांव कोंब हांगाचो. ताचो बापूय प्रोफेसर आशिल्लो. भुरगेपणासावनच ताका चित्रकलेची आवड आशिल्ली आनी तो बेसबरीं चित्रां काडटालो. पिरायेच्या सतराव्या वर्सां तो गोंय सोडून मुंबय गेलो आनी थंय कॅमेरामन सुरेंद्र पै हाचेकडसून फोटोग्राफीचें शिक्षण घेवंक लागलो. थंय तीन वर्सां काम शिकल्या उपरांत तो एक बरो छायाचित्रकार म्हूण मुखार आयलो.

१९५३ वर्सा 'गरमकोट' ह्या चित्रपटाचें चित्रीकरण करपाक ताका पयलेच खेप संद मेळ्ळी. ताच्या ह्या चित्रपटाक पयले फावट त्या वर्साचे नॅशनल ॲवॉर्ड मेळ्ळें. ताणें काडिल्ल्या 'मयुराक्षी डॅम' हाका राश्ट्रपतीचें भांगरापदक फाव जालें. १९६२ वर्सा 'मॅन द क्रियेटर' ह्या चित्रपटाक आनी 'ट्रेसेस ऑफ मॅन' ह्या लघुपटांक राश्ट्रीय पुरस्कार फाव जाले. ताणें छायाचित्रण केल्या 'सीता और गीता' ह्या सिनेमाक ताका 'फिल्मफेअर ॲवार्ड' मेळ्ळें. तेचपरी नामनेचे चित्रपटकार रामानंद सागर हाच्या 'गीत' आनी 'प्रेमबंधन' ह्या दोनूय चित्रपटांक 'ऑल इंडिया फ़िल्म असोसिएशन' चीं इनामां फाव जाल्यांत. आंतरराश्ट्रीय सुवाळ्यांत जैतिवंत जाल्ल्या सुखदेव हाच्या 'बेंगाल टायर्स' आनी 'मायल्स टू गो'

ह्या चित्रपटांचें छायाचित्रण ताणेंच केलां. 'मेरे अपने', 'कोशिश', 'परिचय', 'अचानक', 'आंधी', 'मौसम', 'खुशबू', 'मीरा' ह्या ताणें छायाचित्रण केल्ल्या चित्रपटांक इनामां फाव जाल्यांत. 'सिंधदुर्ग', आनी 'गोवा मार्चेस ऑन' हो गोंयचो पयलो मुखेलमंत्री दयानंद बांदोडकार हाच्या जिविताचेर आदारिल्लो लघुपट हातूंतल्यान ताच्या छायाचित्रणाचो उंचेलो पांवडो दिश्टी पडटा.

'कोशिश' ह्या चित्रपटांत नायक आनी नायिका मोने आनी भेड्डे आसतात. आपल्या असामान्य कल्पना शक्तीन के. वैकुंठ हाणें खाशेल्या कोनश्यांनी घेतिल्ल्या छायाचित्रणाक लागून तातूंतले हावभाव, तांच्या संवादापरस चड अर्थपूर्ण जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

केणी, चंद्रकांत शांताराम: (जल्म: १९३४, कुंकळ्ळी-गोंय).

एक नामनेचो कथाकार आनी पत्रकार. कोंकणी म्हयन्याळें 'कुळागर' आनी मराठी दिसाळें 'राष्ट्रमत' हांचो तो संपादक जावन आसा. १९५० वर्सा सावन ताचे बरपावळीक सुरवात जाली. सुर्वेक ताणें ल्हान ल्हान कथा बरयल्यो. 'धर्तरी अजून जियेताली' (१९६४) हो ताचो पयलो कथांझेलो उजवाडाक आयलो. उपरांत 'आशाढ पावळी' (१९७३), 'अळमी' (१९७५), हे कथांझेले आनी 'एकलो एकसुरो' (१९७३), 'तरेतरेची संवगां' (१९७३), 'फुलांचो हात' (१९७२- भुरग्यांची काणी) 'व्हंकलपावणी', 'उश्णीं वायणां' हीं ताचीं कांय पुस्तकां उजवाडाक आयलीं.

ताणें भारतांतल्या बऱ्याच भासांतल्या कथांचो अ ण का र केला. मराठी आनी हिंदी भासांनी ताचें कांय बरप आसा. तेचपरी गु ज रा ती, इंग्लीश तशेंच पोर्तुगेज भासांचो ताचो अभ्यास आसा. ताचे कथेंत चडशें प्रायोगीक बरप आसता.

कोंकणी, मराठी आनी हिंदी ह्या तीन भासांच्या 'त्रिवेणी' ह्या म्हयन्याळ्याचो तो संपादक आसलो. १९७६ वर्सा मंगळुर हांगा भरिल्ले ११ वे अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशदेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

तो कोंकणी भाशा मंडळाचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९८७ वर्सा सुरू जाल्लें, कोंकणीतलें देवनागरी लिपींतलें पयलें दिसाळें 'सुनापरान्त' हाचो तो १९८९ वर्सा मेरेन संपादक आशिल्लो. ताच्या 'व्हंकल पावणी' ह्या कथांझेल्याक १९८८ वर्साचो साहित्य अकादेमीचो पुरस्कार फाव जालो. गोमंतक राष्ट्रभाषा विद्यापीठाचो तो अध्यक्ष आसा.

हेर कोंकणी कथांवरीं ताची कथा चडशी थळावी वा प्रादेशिक न्हय. ताचे कथेक वैश्विक (universal) बसका आसा, अशें कांय जाणकारांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

केणी, शरद राणू: (जल्म: २४ ऑक्टोबर १९३३ कुंकळ्ळी-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें एस्. एस्. सी. मेरेन शिक्षण घेतलें. तो भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेस (Indian National Congress) संघटनेचो वांगडी आसलो. कुंकळ्ळीच्या गांवगिऱ्या वाठारांनी आनी केपें तालुक्यांत भोंवून तो लोकांक सुटके झुजाविशीं म्हत्व सांगतालो. ६ एप्रिल १९५५ दिसा मडगांव शारांत जो सत्याग्रह जाल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी णव वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. त्या भायर दंड भरूंक लायलो वा दंडभरपायेबदला आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. २८ ऑगस्ट १९५८ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. बंदखणींतल्यान सुटले उपरांत गोंय सुटके मेरेन ताणें राश्ट्रवादी वावर केलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

केतकर, वेंकटेश बापूजी: (जल्म: १८५४; मरण: ३ ऑगस्ट १९३७).

नामनेचो भारतीय गणिततज्ञ आनी ज्योतीशशास्त्री. गणित आनी ज्योतीश हातूंत प्राविण्य मेळयल्ल्या एका हुशार घराण्यांत ताचो जल्म जालो. पूण घरचे गरिबीक लागून भुरगेपणांत, मॅट्रिकेक तिसरो क्रमांक मेळून लेगीत फुडें शिकप घेवप ताका जमलेंना. शाळा खात्यांत नोकरी करून ताणें गणित आनी ज्योतीश हातूंत चडांतचड गिन्यान मेळयलें. रॉयल एशियाटिक सोसायटीकडेन ताचो संबंद आयलो. लोकमान्य टिळक हाणेंय ताच्या संशोधनात्मक बुद्दीचो भोवमान आनी तुस्त केल्ली. शास्त्रशुद्ध पंचांग घडोवपाखातीर ताणें खूब त्रास घेतले.

'ग्रहलाघव' आनी 'सूर्यसिध्दान्त' ह्या ग्रंथांचें ज्ञान संपादन करून ताणें १८९९ त 'केतकी ग्रहगणितम' नांवाचो ग्रंथ संस्कृत भाशेंत रचलो. तेभायर 'वैजयंती पंचांग गणितम', 'मराठी ग्रहगणित सोपपत्तिक', 'मराठी नक्षत्रविज्ञान', 'मराठी गोलद्वय', 'इंडियन अँड फॉरिन क्रॉनॉलजी' आनी ज्योतीशशास्त्रावेलें ज्योतिर्गणितम हे ताचे ग्रंथ खूब नामनेक पावल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

केदारनाथ: हिमालयांतलें नामनेचें शिवक्षेत्र. ते उत्तर प्रदेशांतल्या गढवाल जिल्ह्यांत आसा. उंचाय समुद्रथरापसून ११७६० फूट. केदारनाथ आनी बद्रीनाथ ह्या दोन शिखरांच्या मदीं हें क्षेत्र वसलां. केदारनाथ क्षेत्रांत वतना मंदाकिनी न्हंय हुपून वचचें पडटा. केदारनाथाचें देवूळ गांवच्या तोंकाक आसा. हें देवूळ धोंपरभर वयर चिऱ्यांनी बांदिल्लें आसा. देवळाचो कळस आनी सभामंडप एकावेळार बांदूना, हें देवळाची बांदावळ पळोवन दिसता. देवळाचो कळस ब्राह्मी पध्दतीचो आसा. ताची उंचाय ७९१३ मी. आसा. हो कळस जरी ऊंच आसलो तरी हेवटेन तेवटेन पातळिल्ले रुंदायेखातीर तो मोटवो दिसता. देवळाचें महाद्वार व्हड आसा आनी ताच्या दोनूय वटांनी राखणदार आसात. देवळाच्या मुखार तिजुल्यांचें व्हड आंगण आसा.

केदारनाथाचें लिंग शाळुंका-पिंडी ह्या आकाराचें ना. तें कैलास शिखरा भशेन वा धान्याचे सुयेभशेन घुमटाआकाराचें आसा. ह्या लिंगाक स्वयंभू मानतात. ताच्या तळाचो घेर १०-१२ हातांचो आसा आनी उंचाय सुमार दोन हात वयर आसा. सभामंडपाच्या वण्टींत पांच पांडव, द्रौपदी, कुंती, पार्वती, लक्ष्मी, आदींच्यो पाशाणाच्यो मूर्ती बसयल्यात.

केदारनाथाचे पुजाविधी: केदारनाथ देवाचो अभिषेक करीनात, वा लिंगाचेर उदक घालीनात. त्या जाग्यार लिंगाचेर तुपाचे गुळे थापतात. हें लिंग चडूच वयर आसा. देखून हांगाचे भट (पंडे) देवाच्या आंगाचेर बसून भक्तांच्यो भेटेच्यो वस्तू देवाक ओंपतात. केदारनाथाच्या मुखेल पुजाऱ्याक 'रावळ' म्हण्टात. हो नंपुद्री ब्राह्मण आसा अशें कळटा. ह्या रावळाचें एक संस्थानूच जालां. तो देवाची पूजा स्वता करीना जाल्यार तें काम आपल्या शिश्यांकडल्यान करून घेता. उखीमठ ह्या वाठारांत तो रावता. थंडेच्या दिसांनी बर्फ पडटा तेन्ना स म्हयने केदारनाथाची गादी 'उखीमठ' ह्या वाठारांत आसता. गढवाल, अलमोडा आनी नैनीताल ह्या

...ल्यो कितल्योश्योच जमनी केदार देवस्थानचे मालकीच्यो ...

...नाथाचो वाठारः देवळाच्या भायर प्रदक्षिणा काडपाचे वाटेर ...यांक आठ कुंडां लागतात. हीं कुंडां पवित्र मानतात. थंयच ... वा भृगुपतन नांवाचो एक ऊंच कडो आसा. थंयच्यान उडी ...हत्याग केल्यार आत्महत्तेचें पातक लागना, तर फुडल्या जल्मांत ...च्यो अतृप्त इत्सा पुराय जातात, अशें क्षेत्रमाहात्म्यांत सांगलां. ... काळांत खूब लोकांनी हांगा देहत्याग केला. फुडें ब्रिटिशांनी ही ...द केली.

...ली, रुद्रकुंड, वासुकी, गंगा, गौरीकुंड, उश्णकुंड, गौरीदेवी, ...ड, रेतकुंड, भृगुपतन, स्वर्गारोहण, महापत आदी कितलींशींच ...आनी देवस्थानां केदार क्षेत्राभितर आस्पावतात. हातूंतलीं चडशीं ...नी थळां केदारनाथाचे वाटेरूच आसात.

...रनाथ हें बारा ज्योतिर्लिंगातलें एक आसा. पांच पांडवांतल्या ... हें देवूळ बांदलां, अशी एक आख्यायिका आसा. ह्या थळांत ...क शंकराचें महिष (रेड्याच्या) रुपांत दर्शन जाल्लें, अशें सांगतात. ...भीमान आनी ताच्या भावांनी पुजेवेळार शिवलिंगाक हात लावपाचो ... केलो, तेन्ना शिवान महिषरुप घेवन जमनींत सूर मारलो, देखून ... फकत फाटलो भाग हांगा दिसता आनी वयलो भाग नेपाळांत ...तिनाथ' ह्या रूपान वयर आयला, अशें सांगतात. केदारनाथाचें ...लिंग महिषाच्या (रेड्याच्या) फाटल्या भागाभशेन दिसता; देखून, ही ...यायिका तयार जाली आसूंक जाय.

...चकेदारः हांगा केदार म्हापुरुषाची पांच आंगां आसात. तीं पंचकेदार ... नांवान नांवाजल्लीं आसात. बदरीकेदार, मध्यमहेश्वर, तुंगनाथ, ...थ आनी कल्पेश्वर.

मध्यमहेश्वर हें थळ केदारनाथासावन सुमार ४० मैल आसा. ...रनाथाच्या रस्त्यान फुडें वतकच थोड्या आडवळणाचेर हें थळ ...ता. थंय वतना वाटेर कालीमठ आसा. हें देवीचें सिध्दपीठ आसून थंय ...यार बशिल्ली कालीमूर्त आसा. मध्यमहेश्वराचें देवूळ सुंदर आसा ...नी थंयचें शिवलिंग स्वयंभू आसा.

केदारनाथाचे वाटेर चोपताचट्टीसून पांयवाटेन फुडें गेल्यार तुंगनाथ ...गता. उखीमठासून हें थळ २२ मैलांचेर आसा. ह्या पर्वतशिखराची ...वाय १२,००० फूट इतली आसा. हें तुंगनाथाचें देवूळ खूब व्हड आसा, ... तातूंतलें लिंग खूब ल्हान आसा.

तुंगनाथसावन रुद्रनाथाक वचपाची वाट आसा. हांगा देवूळ ना. थंय ...क घोल आसा आनी तातूंत स्वयंभू शिवाचें लिंग आसा. जोशी मठाचे ...लतडी हेलंग चट्टी म्हन्यांत कल्पेश्वर आसा. हांगा कर्मनाश न्हंयचो ...गम आसा. पंचकेदारचें दर्शन घेतल्याबगर केदारनाथाची यात्रा पुराय ...यना.

बुध्दाच्या काळांत केदारनाथ हें त्या धर्माचें व्हड केंद्र आशिल्लें. पूण ...शंकराचार्यान पर्यून हें थळ हिंदूधर्माचे कक्षेंत हाडलें. ताणें हांगाच आपलो ...ह दवरलो. केदारनाथाक शंकराचार्याची समाधी आसा. स्वयंभू ...हेंावल्या सद्याच्या केदारनाथ देवळाचो जीर्णोध्दार अहिल्याबाईन केलो.

- कों. वि. सं. मं.

केनियाः उदेंत आफ्रिकेंतलें स्वतंत्र प्रजासत्ताक राश्ट्र. क्षेत्रफळ ...,८२,६४७ चौ. किमी. लोकसंख्या २,११,५०,००० (१९८६). विस्तार ...° उत्तर ते ४° दक्षिण आनी ३४° उदेंत ते ४१° उदेंत. विषुववृत्त ह्या ...गाच्या मदल्यान वता. ह्या देशाचे उत्तरेवटेन इथिओपिया आनी सूदान, अस्तंतेक युगांडा आनी व्हिक्टोरिया सरोवर, दक्षिणेवटेन टांझानिया आनी उदेंतेक सोमाली गणराज्य आनी हिंदी म्हासागर आसा. नायरोबी ही राजधानी.

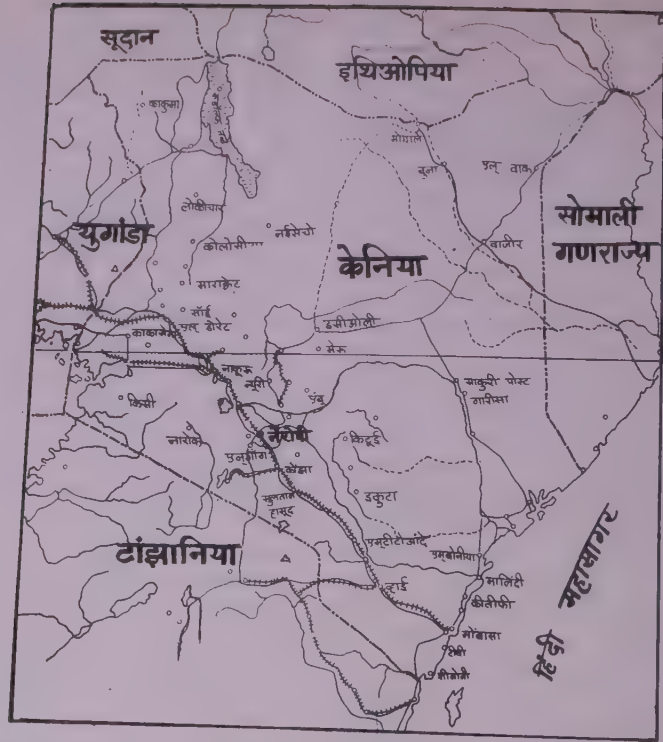
भूंयवर्णनः केनियाची भूंय कायनायट, ॲस्बेस्टस, ग्रॅफायट आनी अभ्रकान भरिल्ल्या नायस आनी शिस्ट पध्दतीची आसा. अस्तंतेवटेन भूंयेच्या पोटांतले हालचालींक लागून भांगर आनी तांब्याचेय थर सांपडटात. अस्तंतेवटेनचो पर्वतांचो वाठार, नैर्ऋत्येचें ऊंच व्हड पठार, ताका मदीं फूट घालपी दक्षिण-उत्तर खचदरी, उत्तरेचो आनी आग्नेयेवटेनचो उण्या उंचायेचो उसू पडिल्लो वाठार आनी व्हिक्टोरिया सरोवराच्या आनी हिंदी म्हासागराचे दर्यादिगांवेली अरुंद, सकयली भूंय अशी हांगाची सादारण भूंयरचणूक आसा. हिंदी म्हासागराची सुमार ५०० किमी. ची वेग ह्या देशाक लाबल्या. मोंबासा आनी मालिंदी हीं हांगाचीं मुखेल बंदरां आसात. सकयली पिकाळ दर्यावेग ३ ते १६ किमी. रुंदायेची आसा आनी तिचे अस्तंतेक सुमार ५०० किमी. मेरेनचो वाठार ऊंच जायत गेला. देशाच्या नैर्ऋत्य वाठारांत सुमार ३,३०० मी. उंचायेचें पठार आसा. ह्या पठाराच्या मदल्यान आफ्रिकेची नामनेची खचदरी दक्षिण-उत्तर पातळल्या. ह्या खचदरीचे अस्तंतेक उंचाय उणी जायत वता आनी ताच्याफुडे व्हिक्टोरिया सरोवर आनी ताचे देगेवेली सामकी सकयली भूंय आसा. युगांडाचे शिमेर मौंट ॲलगने हो ४,३२१ मी. उंचायेचो पर्वत आसा. खचदरीचे उदेंतेक ॲबर्डेअर पर्वताची सुमार ३,००० मी. उंचायेची वळ आसा. तिची उदेंतेवटेनची देंवती सोंपता थंय ५,२०० मी. उंचायेचो मावंट केनिया हो पर्वत आसा. विषुववृत्ताचे लागीं आसून पसून ताचो वयलो वाठार सदांच हिमान भरिल्लो आसता. खचदरींत कामासिया दोंगुल्ल्यांची वळ आनी निद्रीस्त आनी मेल्ल्या ज्वालामुखीं भायर मागाडी, नैवाशा, एल्मेंटीटा, नाकूरू, हॅनिंग्टन, बॅरिंगो हीं सरोवरां आसात. ताचे उदेंतेक युगांडाचे शिमेमेरेन दोंगरी वाठार आसा. हिंदी म्हासागराक मेळपी ताना, आती-सबाकीत्सावोनी आनी गॅलाना, लोरीयनच्या चिखला वाठारांवटेन व्हांवपी इवासो-निरो आनी व्हिक्टोरिया सरोवराक मेळपी सोईया, गॉरी आनी याला ह्यो केनियांतल्यो मुखेल न्हंयो.

हवामानः केनिया विषुववृत्ताच्या दोनुय वटांनी सारकोच पयस मेरेन पातळ्ळा तरीपूण थंयच्या हवामानांत वेगळेपण जाणवता. दर्यादिगांवेलें तापमान २६.६° से आसता. थंय वर्सभर तापमानांत व्हडलोसो फरक दिसून येना. पठारी वाठारांत उंचायेप्रमाण तापमान बदलता. १,६७५ मी. उंचायेवयल्यान नायरोबी हांगा १९° से. जाल्यार २,७६० मी. उंचायेवेल्या विषुववृत्ताच्या वाठारांनी तें १३.३° से. आसता. उसू पडिल्ल्या सुक्या वाठारांनी तापमान २१° से. ते २७° से. आसता. देशाच्या बऱ्याच वाठारांनी ७६ सेंमी. मेरेन पावस पडटा. उत्तरेवटेन तो उणो म्हळ्यार २५ सेंमी. आसता. दर्यादिगांचेर १०० सेंमी. मेरेन पावसाची नोंद जाता जाल्यार उसू पडिल्ल्या वाठारांनी फकत १२-१३ सेंमी. पावस पडटा. ऋतूंचो फरक तापमानापरस पावसाक लागून चड जाणवता. एप्रिल ते जून आनी ऑक्टोबर ते डिसेंबर ह्या काळांत चड पावस पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः दर्यादिगांचेर माड, चिखलाच्या वाठारांनी वाडपी खाशेली वनस्पत, सदांच पांचवेचार आसपी रुख आनी ९०० ते १,८०० मी. उंचायेच्या वाठारांनी १-१.५ मी. उंचायेचें तण आनी ल्हान सान झोंपां आसात. पठारी वाठारांनी बऱ्याच सुवातींचेर २-२.५ मी. उंचायेचें सॅव्हाना तण आनी मदींमदीं कांट्यांचीं झोंपां सांपडटात. उंचेल्या वाठारांनी कोंडो, मदेराच्या लांकडाचे रुख, कापराचीं झाडां, आफ्रिकन ऑलिव्ह, पोडो, सीडार हे रुख आसात.

केनियांतल्या तणांच्या वाठारांनी आनी रानांनी विंगड विंगड प्राण्यांची गर्दी आसा. हत्ती, गेंडो, झेब्रा, रानरेडो, गॅझेली, ऑरिक्स, तरातरांचीं हरणां, विल्डेबिस्ट (नू), हार्डबिस्ट इंपाला, इलँड हे तणाचेर जियेवपी ते भायर शिंव, चित्तो, बिबटो वाग, तरस, कोलो हे मांस खावपी प्राणी हांगा आसात. बॅबून आनी हेर जातींचीं माकडां रानांनी दिसतात. सारस, बोकीं, न्हंया-सरोवरांतल्यान मानगीं आनी हिप्पो आसात. शहामृग, गरुड, गिदां आनी हेर तरेकवार सुकणीं हांगा आसात. मांबा, कोब्रा, पंफ ॲडर, म्हांयडोळ, हे सोरोप आनी विंगड विंगड तरांचे किडे हांगा आसात. पूण हांगा शिकारेचेर बंदी आसा.

इतिहासः केनियाच्या पूर्विल्ल्या इतिहासाविशीं चडशी म्हायती मेळना. सातव्या शेंकड्यांत अरब आनी इराणी वेपाऱ्यांनी उदेंत दर्यादिगांचेर वसणूक केली आनी झांझिबार, इराणचें आखात आनी तांबड्या दर्याच्या

वाठरांनी वेपार करूंक सुरवात केली. १४९८ त वास्को द गामा मालिंदी हांगा पावलो. ताचेपयलीं हिंदी आनी चिनी वेपारी हांगा येताले. फुडलीं २०० वर्सां हांगा पोर्तुगेज आनी अरब हांचेमदीं सत्तेखातीर सर्त लागली. १७४० त अरबांनी पोर्तुगेजांक हांगासावन धांवडायल्याउपरांत झांझिबारच्या सुलतानाची सत्ता आयली. १९ व्या शेंकड्याच्या मध्याक जर्मन आनी ब्रिटीश धर्मप्रसारकांनी केनियाच्या भितरल्या वाठारांत आनी व्हिक्टोरियांत पावल दवरलें. तांच्यापयलीं अरब आनी स्वाहिली लोक मोंबासासावन व्हिक्टोरिया सरोवर, किलीमांजारो आनी एलगन पर्वतामेरेन हस्तिदंतांच्या सोदाखातीर वताले, पूण त्रासांचो प्रवास आनी मसाई लोकांची भिरांत ह्या गजालींक लागून ते चडसो हो सोद मदल्यामदीं सोडून दिताले. अठराव्या शेंकड्याच्या मध्याक उत्तरेखटेनच्यान केनियाच्या मदल्या वाठारांनी आयिल्ल्या झगडाळ हेडग्या मसाई पंगडांचो शेक वाडूंक लागलो. तांणी शेतवडीचेर जियोवपी बांटू लोकांचेर घुरयो घाल्यो. नांदी लोकांच्या मात ते वाटेक गेले नात. तावेता आनी तीतांनी रानांचो आनी दोंगरांचो आलाशिरो घेतलो. किकुयू लोकांनी तांकां बरेभशेन प्रतिकार केलो. ह्या वेळार हांगा रोगांची सांथ आयली आनी बरेच लोक सोंपले. युरोपीय राश्ट्रांची शक्त वाडिल्ल्यान तांणी १८८८ त हांगा 'इंपीरिअल ब्रिटीश ईस्ट आफ्रिका' ह्या नांवान कंपनीचो कारबार चालू केलो. १८९० त ब्रिटीश आनी जर्मन हांचेमदीं कबलात जावन १८९५ त हो वाठार ब्रिटीश ईस्ट आफ्रिका ह्या नांवान जाहीर जालो. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक हांगा रेल्वेमार्ग पावले आनी युरोपीय तशेंच आशियाई लोकांच्यो वसाहती वाडूंक लागल्यो. १९२० त ह्या वाठराक ब्रिटीश 'क्राव्न कॉलनी' हें नांव मेळ्ळें. दोन म्हाझुजांच्या मदल्या काळांत आशियाई लोकांनी हांगा सत्ता वाडोवपाचे यत्न केले, पूण ब्रिटिशांच्या आनी हेर युरोपीय देशांच्या बळाक लागून ते फळादीक जाले नात. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हांगाच्या मूळच्या आफ्रिकन लोकांनीच सत्ता हातासपाखातीर संघर्श सुरू केलो. टॉम एम्बोया आ जोमो केन्याटा हांच्या फुडारपणाखाला चलपी माऊमाऊ चळवळ फु हिंसक जाली. १९५२ ते १९५९ मेरेन हांगा आणीबाणीची परिस्थि जाहीर जाली. १९५४, १९५७ आनी १९६० त हांगा तीन संविधाना विंगड विंगड नमुने मुखार आयले पूण १९६० तल्या संविधाना मान्यताय मेळ्ळी. १९६३ त जाल्ल्या वेंचणुकांनी टॉम एम्बोया हाका व्ह भोवमत मेळ्ळें. ताचेउपरांत जोमो केन्याटा हाच्या फुडारपणाखा 'केनिया आफ्रिकन नॅशनल युनियन' (कानू) पक्षान १२ डिसेंबर १९६ दिसा स्वतंत्र देशाची घोशणा जाल्याउपरांत देशाचो कारभार हातां घेतलो. जोमो केन्याटा पंतप्रधान जाल्याउपरांत १६ डिसेंबर १९६३ दि केनिया संयुक्त राश्ट्रांचो वांगडी जालो. दर्या देगेलागचो १६ कि रुंदायेचो वाठार झांझिबारच्या सुलतानाच्या हाताखाल आशिल्लो, पू केनिया प्रोटेक्टोरेट म्हूण ब्रिटीश ताचो कारभार चलयताले. सुलतानान वाठार केनियाचे सुवादीन केलो.

'केनिया आफ्रिकन डॅमोक्रॅटिक युनियन' (कादू) हो विरोधी प राजकर्त्या कानू पक्षांत विलीन जालो (१९६५). १९६६ त उपाध्य ओगिंगा- ओडिंगा हाणें राजीनामो दिवन 'केनिया पीपल्स युनियन पार्ट केपीयू' ह्या पक्षाची थापणूक केली. ह्या पक्षाक विरोधी पक्ष म्ह मान्यताय मेळ्ळी. १९६९ त टॉम एम्बोया ह्या मंत्र्याचो खून जाल केपीयू चेर बंदी घाली आनी ओडिंगाक ताच्या वांगड्यांसयत बंदखणी घालो. डिसेंबर १९६९ तल्या वेंचणुकांनी केन्याटा आनी कानू पक्षा सभासद बिनविरोध वेंचून आयले. १९७४ त जाल्ल्या वेंचणुकां केन्याटा वेंचून आयलो पूण ताच्या हेर वांगड्यांचें जैत जालें ना. १९७ त केन्याटाक मरण आयल्याउपरांत डॅनियल मोइ राश्ट्राध्यक्ष जाल सद्यामेरेन तोच ह्या राश्ट्राचो मुखेली जावन आसा.

राज्यवेवस्थाः १९६३ च्या संविधानाप्रमाण हांगा लोकसभा आ

… अशा दोन घरांची संसद आशिल्ली. १९६६ त संविधानांत बदल … सीनेट आनी लोकसभा एकठांय करून एकाच घरांत बसका घेवपी …डळाची निर्मणी केली. १९६९ त पर्यून संविधानांत बदल जालो. …ध्यक्ष हो हांगा राश्ट्राचो मुखेली आसता. राखणेदळांय ताच्याच …ताला आसतात. राश्ट्रपतीपदाखातीर वेंचणूक लडयतल्याक ३५ …पुराय जावचीं पडटात. संसदेची वेंचणूक दर पांच वर्सांनी जाता. … १५८ वांगडी आसतात, जे वेंचणुकांच्या मार्गांतल्यान संसदेंत …ात. १२ वांगडी राश्ट्राध्यक्ष नेमता. जरी पक्ष निर्मणी करपाचो …च्या लोकांक हक्क आसलो तरी हालींच्या काळांत हांगा एकाच …नो नेट आसा. १८ वर्सां पुराय केल्ल्या दरेकल्याक मत दिवपाचो …कार आसता.

…थळावो राज्यकारभार प्रांतांतल्यान जाता. देशांत असले आठ प्रांत …ात. व्हडल्या शारांच्या प्रशासनाखातीर नगरपालिको आसतात. …गिन्या वाठारांनी 'बाराझ' नांवाच्यो सरकारी संस्था राज्यकारभार …यतात. न्यायदानाची पध्दत विंगड विंगड पांवड्यांचेर आसा. …रोबी हांगा सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्याचें न्यायालय आसा.

अर्थीक स्थिती: अर्थीक स्थिती बऱ्याच प्रमाणांत शेतवडीचेर …दारल्ली आसा. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत कारखान्यांची वाड जायत …मा. पठारी वाठारांनी काफी, च्या, मको, गंव, पायरेथ्रम हीं पिकां चड …णांत जातात, जाल्यार सकयल्या वाठारांनी नाल्ल, काजू, कापूस, …म चड जाता. शेतांतल्या उत्पन्नावांगडा मसमी भिकणां, तीळ, बटाट, …ड्डे. तेलाच्यो बियो हीं पिकां हवामानाप्रमाण विंगड विंगड वाठारांनी …तात. आंबे, हेर ताजीं फळां, फुलां, भाजी-पालो हांची युरोपांत …र्यात जाता.

…रानानी मेळपी बांदपावळीचें आनी मदेराचें लांकूड हांगा बऱ्याच …माणांत आसा. पोडो, वॅटल्, सीडार, सायप्रस हे मोव लांकडाचे आनी …शेरणी, नुइरी, मुकेओ, कापूर आनी मुसैसे हे घट लांकडाचे रुख हांगा …गडटात.

खनिज संपत्तीय ह्या देशांत बरीच आसा. मागाडी सरोवरांत सोडा …भरपूर मेळटा. तांबें, भांगर, रुपें उण्या प्रमाणांत आसा. हेभायर चुनखडी, …डायटोमायट, मीठ, चिनी माती, जिप्सम, घरां बांदपाचे फातर आनी …कार्बन डाय-ऑक्साइड, व्हर्मिक्युलायट, बॅरायट्स, मॅग्नेसायट, फेल्स्पार, …बेरिल, ॲक्वामरीन, फ्लुऑरायट, इंद्रनील, गॅलेना, बोलास्ट्रायट, कॉरंडम, ग्वानो हे पदार्थ मेळटात. व्हिक्टोरिया सरोवरांत 'तिलापिया' …नुस्तें आसा. दर्यादिगांचेरुय बऱ्याच प्रमाणांत नुस्तेमारी चलता. …न्यांतल्यान ट्राउट नुस्तें मेळटा.

अर्थीक स्थिती सुदारपाखातीर पर्यटनाचो बरोच उपेग जाला. केनिया टूरिस्ट डेव्हलपमॅंट कॉर्पोरेशन हे सरकारी संस्थेवरवीं पर्यटनाच्या मळार उदरगतीचो वावर जाता. हांगाची सैमीक सोबीतकाय, तरांतरांची …मोनजात हांकां लागून संवसारांतल्या सगळ्या कोनशांतल्यान पर्यटक हांगा पावतात. १९८४ वर्सा पर्यटन उद्देगांतल्यान देशाक … ३,३०,००,००० अमेरिकन डॉलर्सचें उत्पन्न मेळ्ळें.

चडशे कारखाने शेतवडीक आदार दिवपी आसात. मुखेल उद्येगधंदे म्हळ्यार कपडो तयार करप, यंत्रां आनी वाहनां बांदपाचे कारखाने, …उद्येग ह्या सारके आसात. नायरोबीं शारांत चडशे उद्येगधंदे आसात. उद्येगधंद्यांक पालव दिवपाखातीर इंडस्ट्रीयल डेव्हलपमेंट बॅंक, …ट्रीयल ॲंड कमर्शियल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन आनी डेव्हलपमेंट फायनान्स कंपनी ह्यो संस्था वावर करतात. शिलींग हें हांगाचें चलनी नाणं जावन आसा.

येरादारी आनी संचारण: १९८४ मेरेन ५४,५०० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले ह्याच वर्सामेरेन रेल्वेमार्गांची लांबाय २,६५४ किमी. आशिल्ली. मोंबासा हें हांगाचें मुखेल बंदर. 'केनिया एअरलायन्स' ही विमानकंपनी हवाई मार्गावेल्या येरादारीचें नियंत्रण करता. नायरोबी आनी मोंबासा हांगा मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात.

१९८५ मेरेन हांगा ५ खबरपत्रां आशिल्लीं. खबरपत्रां इंग्लीश आनी स्वाहिली भाशेंतल्यान उजवाडाक येतात. रेडिओ आनी दूरदर्शनाचीय बरी तजवीज ह्या देशांत हालींच जाल्या.

लोक आनी समाजजीण: केनियाचे मूळचे लोक विंगड विंगड पंगडांचे आसात. किकूयू, लुओ, लुह्या, कांबा, किसिई, मेरु, मिजीकेंडा, किप्सिगी, तुर्काण, नांदी, मसाई,ओग्डेन, तुगेन, एलगेयो ह्यो कांय मुखेल टोळयो आसात. ह्या भायर हांगाच्या लोकांमदीं अरब, भारतीय हिंदू, मुसलमान, गोंयचे किरिस्तांव, पाकिस्तानी आनी युरोपीय हांचोय आस्पाव जाता.

हॉकी, क्रिकेट, फुटबॉल, टॅनिस ह्या सारक्या खेळांची हांगाच्या लोकांक बरीच आवड आसा. देशांत सगळ्या धर्मांच्या लोकांक स्वतंत्रताय आसा. नायरोबी सारक्या शारांत विंगडविंगड धर्मांचीं प्रार्थनाघरां आनी धर्मीक थळां पळोवंक मेळटात. दर्यादिगांवेल्या वाठारांतले चडशे लोक मुसलमान आसात.

हांगाच्या मुळाव्या लोकांचे विंगडविंगड कलाप्रकार आनी हेर लोकांचे कलाप्रकार हांची बरीच भरसण हांगा पळोवंक मेळटा.

शिक्षण: केनियाचें राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण २५% आसा. हांगा अजूनमेरेन शिक्षण सक्तीचें, फुकट आनी एकसारकें जावंक ना.७ वर्सांचें मुळावें, ताचे उपरांत ४ वर्सां माध्यमिक आनी २ वर्सां उच्च माध्यमिक अशें तेरा वर्सांचें शाळेंतलें शिक्षण आसता. शिक्षणीक वर्स जानेवारीसावन सुरू जाता. शिक्षणाचें माध्यम इंग्लीश भाशेंत आसा, पूण कांय वाठारांनी आवयभाशेंतल्यान शिक्षण दितात. शिक्षण संस्था सरकारी आनी खाजगी आसात. सरकारी शिक्षणसंस्थांचो कारभार शिक्षण मंत्रालयाकडल्यान जाता. उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण नायरोबी हांगा आशिल्ल्या केनिया विश्वविद्यालयांतल्यान दितात. हांगाचे बरेच विद्यार्थी शिक्षणाखातीर ब्रिटन, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, भारत, कॅनडा ह्या सारक्या देशांनी वचून रावल्यात. तेभायर हेर देशांतले विद्यार्थीय केनियांत शिक्षणाखातीर येतात. विंगडविंगड मळावेलें शिक्षण दिवपाची वेवस्था ह्या देशांत आसा.

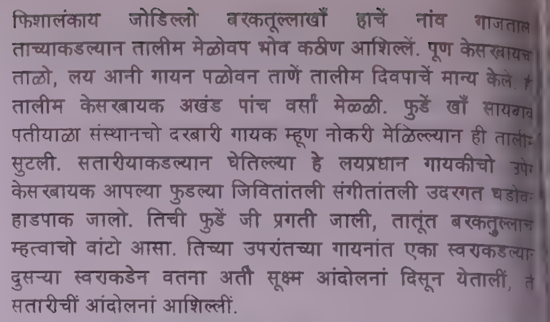
भाशा आनी साहित्य: चडश्यो आफ्रिकन जमाती तांच्या विंगडविंगड बोलीभाशांतल्यान वेव्हार करतात. तरीपूण स्वाहिली ही हांगाची मुखेल भाशा आसा. स्वाहिलीवांगडा राज्यकारभारांत इंग्लिशीचोय उपेग करतात. आशियाई लोकांमदीं, पंजाबी आनी गुजराती भाशा उलयतात.

म्हत्वाचीं थळां: नायरोबी ही राजधानी. मोंबासा हें बंदर आशिल्लें शार, समुद्रथरासावन १,८३० मी. उंचायेचेर आशिल्लें नाकूरु, किसूमू, टीका, एल् डोरेट, न्येरी, किटाले, नान्यूकी, केरीचो हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं थळां आसात. व्हिक्टोरीया सरोवराचो कांय वाठार, रुडॉल्फ सरोवर तशेंच त्साव्हो, ॲबर्डेअर, मावंट केनिया हीं राश्ट्रीय उद्यानां भोंवडेकारांचे नदरेंतल्यान म्हत्वाचीं थारल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

केप व्हेर्द जुंवे: ॲटलांटिक म्हासागरांतले कांय जुंवे. क्षेत्रफळ: ४,०३३ किमी.; लोकसंख्या: ३,४२,००० (१९८६). अक्षांश: १४° ४८′ उत्तर ते १७° १२′ उत्तर आनी रेखांश: २२° ५२′ अस्तंत ते २५° २२′ अस्तंत. आफ्रिका खंडाचे अस्तंतेवटेन हे जुंवे आसात. हातूंतल्या ९ जुंव्यांचेर लोक रावतात जाल्यार हेर बऱ्याच जुंव्यांचेर लोक रावनात. बोआ व्हीश्ता (६०६ चौ. किमी.), साल (२२५), साऊँ निकूलाऊ (३५०), सांता लुझीया (४७), साऊँ व्हिसेन्ते (१९५), सांतु आंतांव (६८९) ह्या उत्तरेवटेनच्या जुंव्यांक विंडवर्ड वा बार्लाव्हेंतो म्हण्टात जाल्यार मायू (२१२), साऊँ त्यागू (९३०), फोगू (४९२), ब्राव्हा (६२), रेंबू ह्या दक्षिणेवटेनच्या जुंव्यांक लीपर्ड वा सोतान्हेंतो अशें म्हण्टात. प्राईया ही हांगाची राजधानी आसा.

ह्या जुंव्यांचेर भूंयकांपांचें प्रमाण बरेंच चड आसा. वर्सुकी पावस १०-२५ सेंमी. आसता. हवा उश्ण (१७° से. ते ३०° से.) आसता. काफी, मको, तंबाखू, ऊंस, कापूस, केळीं, संत्रां, बटाट ही हांगाची मुखेल पेकावळ. हांगा बरेच ल्हानमान उद्येगधंदे आनी कारखाने चलतात

पंदराव्या शतमानाच्या मदीं पोर्तुगेजांनी ह्या जुंव्यांचो सोद लायसर थंय कोणूच रावनाशिल्लो. १४५५ त हें जुंवे थेट पोर्तुगेज शेकातळा आयले. १९७५ त ह्या जुंव्यांक पुरायपणान पोर्तुगेजांकडल्यान स्वतंत्रताय मेळ्ळी. हांगाचे वट्ट लोकसंख्येतले सुमार ७१% लोक भरसल्ल्या वंशाचे (मुलाटो), २८% निग्रो आनी उरिल्ले हेर आसात. धर्मीक नदरेन सुमार ९०% वयर लोक रोमन कॅथलिक धर्म पाळटात. येरादारीची चडशी उदरगत हांगा जावंक ना. शिक्षणाचें प्रमाण बरें आसलें तरी उंचेल्या पांवड्यावयल्या शिक्षणाची व्हडलीशी वेवस्था ना. आरिस्तिदेस मारिया परैरा हो हांगाचो राश्ट्रपती आसा. साल जुंव्यावयल्या इशार्गु, हांगा सगळ्यांत बरो विमानतळ आसा, जाल्यार सांव व्हिसेनो हांगाचें मोंडेलू हें मुखेल बंदर आसा. इश्कूद हें हांगाचें अधिकृत चलन, जाल्यार पोर्तुगेज ही अधिकृत राजभाशा.

- कों. वि. सं. मं.

केरकार, केसरबाय: (जल्मः १३ जुलय १८८२, केरी-फोंडें; मरणः १५ सप्टेंबर १९७७, मुंबय).

नामनेची गोंयकान्न शास्त्रीय संगीत गायिका. तिचो जल्म एका संगिती घराण्यांत जालो. तिचे आवयचें नांव भीमाबाय आशिल्लें. ल्हानपणासावन तिका संगीताची ओड आशिल्ली. गोड आवाजाची देणगी तिका जल्मजात मेळिल्ली. जात्रेच्या दिसांनी जावपी गवळण कालो ह्या नाटिकेसारक्या कालोप्रकारांत केसरबाय कृष्णाची भूमिका करताली आनी ते भूमिकेंतलें तिचें गायन आयकुपाखातीर शेजारच्या गांवांतल्यान लोकांची गर्दी जाताली.

घरांतल्या संगीताच्या शिक्षणान तिचें समाधान जालेंना. तिका शास्त्रीय संगीत शिकपाची उपाट इत्सा आशिल्ली. त्या काळांत नामनेचो गायक पं. वझेबुवा दिवचल लागसार आशिल्ल्या लामगांव गांवांत श्रीमंत लामगांवकार देसाय हांगेर रावतालो. थंय बुवाकडेन संगीताचें शिक्षण घेवपाखातीर ती आवयवांगडा बिराड करून रावपाक गेली. सुमार दोन वर्सां तिणें बुवाकडल्यान तालीम घेतली. उपरांत, बुवाक भोंवडेर वचचें पडिल्यान तिची तालीम बंद जाली. ह्या वेळार केसरबायची पिराय सुमार इकरा वर्सांची आशिल्ली. तिचें सवाय वर्स तालमीबगर गेलें. पूण तिचो संगीताचो रियाज नेमान चालू आशिल्लो आनी संगीताचें शिक्षण घेवपाची तळमळ वाडत आशिल्ली. संगीताचें उंचेलें शिक्षण घेवपाची तिची वेवस्था जावंची म्हूण केरकार कुटूंब १९०८ त मुंबय गेलें.

मुंबयंत त्या काळांत सतार, पखवाज आनी गायन हे कलेंत फिशालंकाय जोडिल्लो बरकतूल्लाखाँ ह्याचें नांव गाजताले. ताच्याकडल्यान तालीम मेळोवप भोव कठीण आशिल्लें. पूण केसरबायचो ताळो, लय आनी गायन पळोवन ताणें तालीम दिवपाचें मान्य केलें. ही तालीम केसरबायक अखंड पांच वर्सां मेळ्ळी. फुडें खाँ सायबाक पतीयाळा संस्थानचो दरबारी गायक म्हूण नोकरी मेळिल्यान ही तालीम सुटली. सतारीयाकडल्यान घेतिल्ल्या हे लयप्रधान गायकीचो उपेग केसरबायक आपल्या फुडल्या जिवितांतली संगीतांतली उदरगत घडोवंक हाडपाक जालो. तिची फुडें जी प्रगती जाली, तातूंत बरकतुल्लाचो म्हत्वाचो वांटो आसा. तिच्या उपरांतच्या गायनांत एका स्वराकडल्यान दुसऱ्या स्वराकडेन वतना अती सूक्ष्म आंदोलनां दिसून येतालीं, तीं सतारीचीं आंदोलनां आशिल्लीं.

केसरबाय केरकार

शिक्षण बंद जालें तरीकूय केसरबायची शिक्षणाची तळमळ वाडत आशिल्ली. त्या काळांतलो नामनेचो असो गावपी पंडीत भास्करबुवा बखले हाका विनंती करून व्हड यत्नांनी तिणें शिकवण मेळयली. पूण देड वर्सांउपरांत बुवांन पुण्याक क्लास सुरू केल्यान ताका पुण्याक वचचें पडलें आनी तीय तालीम बंद जाली. तालीम बंद जाली तरीकूय केसरबाय निर्शेलीना. शास्त्रीय संगीताच्या शिक्षणाचो तिचेकडेन सांठो जाल्लो तरी आनीकूय उंचेलें शिक्षण घेवपाची उमळशीक तिका लागिल्ली. ती योग्य गुरुच्या सोदांत आशिल्ली.

भास्करबुवा केसरबायक शिकयता आसतना, भास्करबुवाचो गुरुजी खाँ साहेब अल्लादीया खाँ, हो केसरबायगेर दोनदां पाविल्लो. तेन्ना केसरबायची ताचेकडेन वळख आशिल्ली. ताचेकडल्यान शिक्षण घेवपाची तिच्या मनांत उपाट इत्सा आशिल्ली. सुर्वेक सावन आतांमेरेन गायनाच्या शिक्षणांत येवपी आडमेळ्यांक तिणें धाडसान तोंड दिल्लें. तशेंच हे खेपेय तिणें उपाट यत्न केले आनी तिच्या यत्नांक यश आयलें. करवीरचो छत्रपती शाहू म्हाराज, कलकत्त्याचो संगीताचो शौकीन गिरेस्त शेट लाला दूलीचंद आनी मुंबयचो श्रीमान शेट विठ्ठलदास द्वारकादास ह्या तिगांयवरवीं केसरबायन खाँसायबाक विनंती करतकच कांय अटींचेर खाँसायबान मान्यताय दिली. तालीम सुरू जाली आनी १ जानेवारी १९२५ दिसा संगीतांतल्या व्हड जाणकारांचे उपस्थितींत गंडा बंधन सुवाळो मोट्या दबाज्यान जालो.

ज्या अटींचेर खाँ सायबान केसरबायक शिक्षण दिवपाचें मान्य केलें, त्या अटींचो विचार केल्यार अशें दिसून येता की खाँसायबाक केसरबाय ही एकटीच जयपूर घराण्याची गायकी पेलून आपली शागीर्दी सार्थ करूंक शकतली अशें दिसलां आसूंये. खाँसायबाकडेन अखंड तालीम घेवन केसरबायन जयपूर घराण्याची खरी गायकी खोलायेन आपणायली. खाँसायबाकडलो संगीताचो रियाज सकाळ सांजवेळ चलतालो. केसरबायक १९२०-१९४६ ह्या २६ वर्सांच्या काळांत खाँसायबाचें मोलादीक मार्गदर्शन मेळ्ळें. तिणें ह्या काळांत, कितल्योश्योच ऊंच पांवड्याच्यो मैफली सादर केल्यो. संगीतांतल्या जाणकारांनी तिच्या गायनाची उपाट तुस्त-तोखणाय केली.

केसरबायचे खूब सत्कार जाले. एप्रिल १९३८ त, कलकत्त्याच्या

...कांकडल्यान तिचो व्हडलो सत्कार जालो. तिका रवींद्रनाथ टागोर ...वहस्ताक्षरांत पत्र धाडून 'सूरश्री' ही पदवी दिली. तिका दिल्लीची ...री सनद मेळ्ळी. १९५० त, 'पद्मभूषण' पुरस्कार मेळ्ळो. महाराष्ट्र ...रान तिका राजगायिकेचो भोवमान दिलो. मलबाराव सरदेसाय ...अध्यक्षतेखाल गोंयकारांनीय तिचो व्हड सत्कार केलो. दर वर्सा ...बाय केरकार हिचो भोवमान म्हूण गोंयांत सरकारी पांवड्याचेर ... केसरबाय केरकार स्मृती संगीत समारोह हो संगीताचो उत्सव ... आनी ह्या उत्सवांत भारतांतले नामनेचे संगीतकार हाजिरी ...तात. तिचो मूळ गांव केरी (फोंडें) गोंय ह्रांगा, सूरश्री केसरबाय ...ार ह्या नांवाचें एक माध्यमिक स्कूल आसा.

- डॉ. मलबाराव सरदेसाय

...कार, चंद्रकांतः (जल्मः २० मार्च १९३२, केरी-फोंडें).
गोंयचो सुटके झुजारी. तो मुंबय १९५३ वर्सा सावन 'राश्ट्रीय काँग्रेस ...' मघटनेचो वांगडी जालो. ऑगस्ट १९५४ वर्सा बेळगांव वाठारांत ... राश्ट्रवादी वावर केल्लो. उपरांत सुटके झुजारी पीटर आल्वारीस ... ताका गोंयांत भूंयगत राजकी वावर करूंक धाडलो. १५ ऑगस्ट ...५४ दिसा ताणें पोळे वाठारांत अॅन्थनी द सोउझ हाच्या ...रपणाखाल मत्र्यागेहांत वांटो घेतिल्लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो ...नी ८ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली, दंड भरूंक लायलो आनी वीस ...र्सा खातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले. उपरांत २० मार्च १९५६ ...मा बंदखणींतल्यान ताची सुटका जाली. सुटके उपरांत तो सुटके ...ाचो परतो वावर करूंक लागलो. साश्टी तालुक्यांतल्या म्हाड्ड आनी ...तोड्डें वाठारांत पुरुषोत्तम काकोडकार हाणें आश्रम काडिल्लो, ...ातूय ताणें वावर केला.

१९६० वर्साच्या शेवटाक ताणें रवींद्र केळेकार, रवींद्र रायतूरकार, ...नास्तासियो आल्मैदा, सुरेश काणेकार आनी मनोहर प्रभु हांचे वांगडा ...णकोणच्या मार्शे वाठारांत एक अभ्यास मंडळ सुरू केलें. उपरांत २० ...प्रील १९६१ दिसा पोलिसांनी ताका पोर्तुगेज गोव्हेर्नादोर जेराल हाच्या ...खार काळो बावटो दाखोवन निदर्शना करपांत वांटो घेतिल्ल्यो म्हूण ...टक केली. २० जून १९६१ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली.

भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. उपरांत ...फोंड्यां तालुक्यांतले काँग्रेस कमिटीचो अध्यक्ष म्हूण ताका वेंचून ...काडल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

केरकार, जगन्नाथ रायः पेशव्यांचे मुस्तींतलो एक झुजारी. ...नामनेचो झूज-मुत्सद्दी. बक्षीबहाद्दर जिवबादादा केरकार हाचो हो ...बापोलभाव. जिवबादादा हाणेंच ताका शिंद्याच्या सैन्यांत नोकरी दिल्ली. ताणें कांय झुजांत इतली बरी कामगिरी केली की स्वता शिंदे सरकारान ताका सरदारकेचीं वस्त्रां दिलीं. ताच्या सैन्यांत १५ हजार घोडेस्वार, २५ हजार गारदी आनी २०० नाळी आशिल्ल्यो. दिल्लीचेर गिलच्यांनी चाल ...ली तेन्ना व्हड पराक्रम करून ताणें तांकां परते धांवडायले.

- कों. वि. सं. मं.

केरकार, जिवबादादा गणेशः (जल्मः १७४० केरी; मरणः ६ ...वारी १७९६, जांबगांव).

...पेशव्यांचे मुस्तींतलो झुजारी. ताचें मूळ घराणें पेडणें म्हालांतल्या ...मांद्रे वाठारांतलें. ताचो आजो विठ्ठल शेणवी संजगिरी हो मोरजेचो ...कुळकर्णी आशिल्लो. ताका गणेश, बळवंत आनी रामकृष्ण अशे तीन चले ...आशिल्ले. तातूंतल्या गणेश हाचो जिवबा हो व्हडलो चलो. ताका ...बाबलया बळवंत हाका पोसको दिल्लो. ताच्या आज्यान केरी वाठारांत ...जागा घेवन घर बांदलें. उपरांत घरची सगळी मनशां मोरजी सोडून केरी ...वाठारांत रावंक गेलीं. ताचें मुळावें शिक्षण घरचेघराच जालें. उपरांत ...सोळाव्या वर्सा फुडलें शिक्षण घेवंक तो कोल्हापुराक गेलो. थंय एका ...पाध्याकडेन घरकाम करून संस्कृताचो अभ्यास करूंक लागलो. थंयच ताका व्यायाम करपाची संवय जाली. एका वर्सा उपरांत तो पुण्यांत गेलो आनी पेशव्याचो सरदार बर्वे हांगेर रावंक लागलो. बर्वे हाचेवतीन ताका पेशव्यागेर बाकनीस म्हूण नोकरी मेळ्ळी. बर्वे मरतकच जिवबादादाक ताच्या पथकाचो मुखेल म्हूण नेमलो. हें पथक घेवन पिरायेच्या २१ व्या वर्सा तो सदाशिवराव भाऊ हाच्यावांगडा उत्तरेक गेल्लो. पानिपतच्या झुजांत ताणें बरेच पराक्रम केलो. उपरांत नानासाहेब पेशवा हाणें महादजी शिंदे हाका उत्तरेच्या सुभेदाराचीं वस्त्रां दिवन जिवबादादाक ताचे वांगडा धाडलो. शिंदे हाणें जिवबादादाचो पराक्रम आनी बुदवंतकाय पळोवन ताका मुखेल सेनापतीची सुवात दिली.

जिवबादादा केरकार

राजपूत आनी जाट हांचे वांगडा जाल्ल्या शिंद्यांच्या झुजांत, तेचपरी रामभाऊ पटवर्धन हाचेवांगडा टिपूकडेन जाल्ल्या झुजांतूय ताणें बरोच पराक्रम केलो. सुभेदार गुलाम कादर जेन्ना दिल्लीचेर चाल करून आयलो तेन्ना दिल्लीचो बादशाह शाह अलम हाणे शिंद्याकडेन आदार मागलो. जिवबादादा हाणें तोखणायेची कामगिरी करून बादशाहाक जैत मेळोवन दिलें. तेन्ना बादशाहान शिंद्याक वजिरी दिवन ताच्या सरदारांक, जिवबादादा आनी लखबादादा हांकां 'बक्षीबहाद्दर फत्तेजंग' आनी 'समशेरजंग बहाद्दर' अशे किताब दिले. जिवबादादाच्या आदारानूच शिंद्यान दिल्लीची वजिरी केली आनी उपरांत बादशहाक वर्साक णव लाख खंडणी दिवन दिल्ली-आग्रा हो वाठार आपल्या राज्याक जोडलो. महादजी शिंदे हाचेकडेन, ताचो उजवो हात म्हूण तो अखेरमेरेन प्रामाणिक रावलो. तेचपरी पुण्यांत वा हेर खंयचेयकडेन वतना राज्याचो कारभार जिवबादादाचेर सोंपोवपाइतलो महादजी शिंदे हाचो विस्वास जिवबादादा केरकार हाचेर आशिल्लो.

फुडें जिवबादादा हाणें निजामाचेर हल्लो करपाचो विचार श्रीमंत माधवराव हाका सुचयलो. माधवरावान दरबार भरयलो. तेन्ना निजामाचो नाश करपाक कोणूच फुडें सरलो ना. अशावेळार जिवबादादान ती कामगिरी आपल्या आंगार घेतली. तातूंत ताका यश मेळ्ळें. तेन्ना माधवरावान ताका रत्नजडित तलवार आनी वज्राची मुदी दिली. सवाई माधवराव हाच्या मरणा उपरांत बाजीरावाक पेशव्यांचे गादयेर बसोवपाचो ताणें यत्न केलो. ह्यावेळार तो जांबगांव ह्रांगा आशिल्लो. थंयच जोराचें निमित्त जावन ताका मरण आयलें.

१७६१ ते १७९६ काळ मेरेन ताणें सुमार १७५ झुजां केल्ल्याची नोंद मेळटा.

- कों. वि. मं. मं

केरकार, यशवंतः (जल्मः २१ फेब्रुवारी १९१४, बाग-केरी; मरणः १८ डिसेंबर १९८९).

नामनेचो गोंयकार तबलावादक. ताचो बापूय एक तबलजीच आशिल्लो. तिसरे यत्तेंत आसतना आठ वर्सां पिरायेचेर लागसरच्या सुवातींनी जीं नाटकां जातालीं, थंय तो नेमान वतालो. थंय नाटकांत तबलें वाजतालें तें आयकून आपणेंय तबलें वाजोवचें अशी ताका उमेद येताली. १९२२ वर्सा भास्कर शेट कांसार हाच्या घरांत संगीत नाटकाच्यो येसायो चलताल्यो. तेन्ना आठ वर्सां पिरायेचो यशवंत त्या घराच्या भायर

रावन, खासकरून तातूंतल्या तबलजींचें तबलावादन आयकतालो. एक दीस कोण कलाकार ना तें पळोवन तो भितर गेलो आनी तबलें वाजोवंक लागलो. तबलें वाजयता आसतना कार्यक्रमाचे जाळवणदार थंय पावले आनी तांणी यशवंताक लागसारकीं उतरां दिलीं. ह्या प्रसंगान अंतर्मुख जावन ताणें एक फिशाल तबलजी जावपाचो खर हावेस बाळगिलो.

मंगेशीं देवळांत प्रत्येक सोमाराक जेन्ना गायन आसतालें, तेन्ना यशवंत तबल्याचेर साथ दितालो. एक दीस मा. दीनानाथ थंय आयिल्लेकडेन ताणें ताच्या हाताचें कसब पळेलें आनी रोखडोच ताका आपल्या बळवंत संगीत नाटक कंपनींत घेतलो (१९३३). गोंयांत गोपीनाथ मंगेशकार हाचेकडल्यान ताणें तबला वादनाचें मुळावें शिक्षण घेतिल्लें. दीनानाथावांगडा गोंयाभायर वचून ताणें वल्लेमामा हाचेकडेन तबला वादनाच्या उच्च शिक्षणाक सुरवात केली. उपरांत ताणें पंडीत कागूराव मंगेशकार, पंडीत सुब्राय अंकोलकर, खाँसाहेब तिरखवां मिरतवाले, उस्ताद अमीर हुसेन, उस्ताद हवीबुद्दीन खाँ, उस्ताद शमशुद्दीन खाँ आनी खलिफा अमीर हुसेन हांचेकडल्यान तबलावादनाच्यो तालमी घेतल्यो. तेचपरी खाप्रूमाम पर्वतकार हाचेकडल्यानूय ताणें लयकारीच्यो गजाली आत्मसात केल्यो. उपरांत ताणें मिरतवाले खाँ हबीबुद्दीन हाचो गंडो बांदून अजराडा बाजाची तालीम घेतली. फुडें दिल्लीचो बाज हातांत येवचो म्हूण गाँमेखाँ हाचो गंडो बांदून बारा वर्सां त्या बाजाची तालीम केली. घुम्मन खाँ हाचेकडल्यान ताणें ठुमरी, गझल आनी कव्वाली हीं सुगमसंगीताचीं आंगां शिकून घेतलीं. कथ्थक नाचाक बरेतरेन साथ करपाक येवची म्हूण ताणें पंडीत जयलाल जयपूरवाले, पंडीत सुंदरलाल, प्रतापलाल, कुंदनलाल, धनलाल आनी पंडीत लच्छुम्हाराज हांचेकडेन ते ते तरेचें शिक्षण घेतलें. खाँ साहेब अब्दूल करीम खाँ, केसरबाय केरकार, गंगुबाय हंगल, मेनकाबाय शिरोडकार, अंजनीबाय लोलयेंकार, सुशिला टेंबे, मोगुबाय कुर्डीकार, किशोरी आमोणकार, पंडित सवाई गंधर्व, खाँ साहेब विलायत हुसेन, उस्ताद अनमत हुसेन, उस्ताद खादीम हुसेन, पंडित जगन्नाथबुवा पुरोहित आनी हेर कितल्याश्याच उंचेल्या पांवड्यावेल्या कलाकारांक ताणें तबल्याची साथ दिल्या. तेचपरी सुमार ३०० शिष्यांनी ताचेकडल्यान तबलावादनाचें शिक्षण घेतलां. ह्या ताच्या शिष्यगणांत गोंयचे नामनेचे तबलावादक प्रभाकर च्यारी आनी तुळशीदास नावेलकार हांचो आस्पाव जाता.

सुर्वेक तो आकाशवाणी मुंबय केंद्राचेर तबलजी म्हूण काम करतालो. उपरांत गोंयांत कला अकादमी संगीत महाविद्यालयांत तबलाशिक्षक म्हूण दोन वर्सां ताणें कलाकारांक मार्गदर्शन केलां.

- कों. वि. सं. मं.

केरकार, सुरेश अनंतः (जल्मः सप्टेंबर १९३२, केरी- फोंडें; मरणः १७ फेब्रुवारी १९५७).

गोंयचो सुटके झुजारी. तो फोंडें हांगाच्या फस्कां कारखान्यांत वावर करतालो. गोंय सुटके चळवळीच्या वेळार 'गोंय सुटके सैन्य' (Goa Liberation Army) संघटनेचो वांगडी आसलो. कामीलो पैरैरा हाचेवांगडा ताणें फोंडें तालुक्यांत आशिल्ल्या पोर्तुगेज लश्कराक कुट्टी सावन उदक हाडपी पायप लायनीक स्फोट घडोवन हाडपाचो बेत आंखिल्लो. १७ फेब्रुवारी १९५७ दिसा स्फोट घडोवन हाडपाक गेल्लेकडेन पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका ताच्या साथीदारांवांगडा गुळी घालून जितो मारलो. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

केरळः

भारतीय संघराज्यांतलें एक घटक राज्य. हें राज्य भारताचे दक्षिणेक वसलां. क्षेत्रफळः ३८,८६३ चौ. किमी. लोकसंख्याः २९,०११,२३७ (१९९१). राजधानीः त्रिवेंद्रम, भासः मलयालम, साक्षरतायः ६९.१७%, अक्षांश आनी रेखांशः उत्तर ८° १८' आनी १२° ४८, उदेंत ७४° ५२' आनी ७७° २२'. ह्या राज्याचे उत्तरेक दक्षिण कॅनरा, मरकारा आनी म्हैसूर हे कर्नाटक राज्यांतले जिल्हे येतात तमिळनाडू राज्याचे निलगिरी, कोइमतूर, मदुराई, रामनाथपुरम तिरुवेल्लाय आनी कन्याकुमारी हे जिल्हे उदेंतेक आनी दक्षिणेक यतात राज्याचे अस्तंतेक अरबी दर्या आसा.

भूंयवर्णनः सैमीक नदरेन केरळ राज्य तीन वाठारांत वांटू येताः १. दर्यादिगेवेलो वाठार २. मध्यभागांतलो पठारी वाठार ३. दोंगराळ वाठार.

दर्यादिगेवेलो वाठारः दर्यादिगेवेलो वाठार सपाट आसा. भाताचीं शेत आनी दाट माडाचीं भाटां हांणी हो वाठार भरून गेला. खाडयो आनी न्हंयो एकामेकांक मेळून तयार जाल्ले प्रतीप्रवाह (Back waters) हांगा व्हड प्रमाणांत दिसतात. हें ह्या वाठाराचें खाशेलपण. राज्याच्या दक्षिण आनी उदेंत वाठारांत कांय दोंगर-दोंगुल्ल्यो तशींच देगणां दिश्टी पडटात.

मध्यभागांतलो पठारी वाठारः राज्याचो मध्य भाग खडबडीत आसा तशेंच दोंगर-दोंगुल्ल्यांनी भरिल्लो आसा. दोंगर-दोंगुल्ल्यांची उंचाय ह्या वाठारांत व्हड ना पूण देगणां मात रुंद आसात. उदका थरासावन ६० ते १९० मी. उंचायेर आशिल्ले जांभे फातर, दाट तण आनी झुडपांनी हो वाठार गच्च भरला. देगणांच्या वाठारांत शेतवड पिकयतात. उंचेले वाठार आनी दोंगरावेल्या सपाट वाठारांत मिरयां आनी हेर फळां तशेंच रबराचें उत्पादन जाता.

दोंगरी वाठारः हातूंत अस्तंत घाटाच्या सगळ्यांत दक्षिणेकडल्या अन्नमलई आनी एलाचल (कार्डमम) ह्यो वायव्य आग्नेय पर्वतावळी आनी तांचे फांटे येतात. हो वाठार ऊंच आनी उब्या दोंगुल्ल्यांनी तशेंच रुंद देगणांनी भरिल्लो दिसता. ह्या वाठारांत दाट रान आसा. चडशो न्हंयो ह्या वाठारांत उपजतात. काफी आनी च्या चें उत्पादन ऊंच दोंगुल्ल्यांच्या वाठारांत जाता.

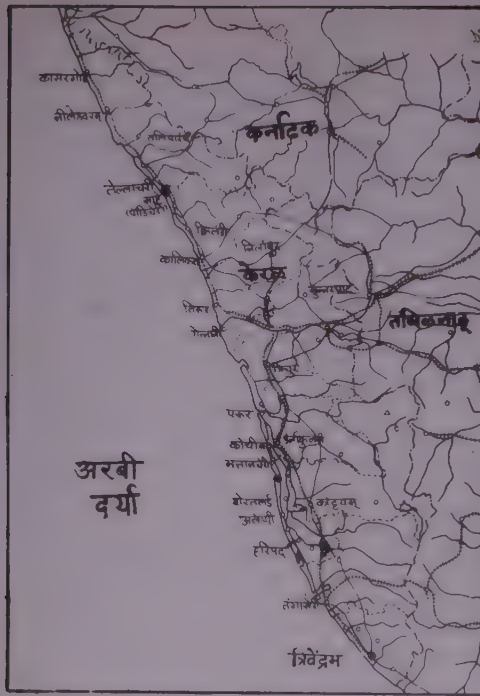
भारतीय द्वीपकल्पांतलें सगळ्यांत ऊंच अनइमुडी तेमक (२,६९५ मी.) अन्नमलई पर्वतांत आसा. एलाचल पर्वतांत, पेरियार तलाव आनी पीरमेड पठारा भोंवतणी १,५५० मी. उंचायेची दोंगरावळ आनी अगस्त्यमलई, महेंद्रगिरीसारकीं हेर तेमकां आसात.

दर्यादिगेवेल्या वाठारांत रेंव भरसण जाल्लो रेबो, भितल्ले देगेर न्हंयचो रेबो, मदल्या पठारांत जांभ्या फातराची नापीक जमीन, दोंगरी वाठारांत नीस फातराचो जाल्लो चुरो, रानवटी वाठारांत झाडां-पानां कुसून तयार जाल्ली माती हे केरळचे जमनीचे विंगडविंगड प्रकार जावन आसात.

राज्यांत ४४ ल्हान-व्हड न्हंयो आसून त्यो चडश्यो अस्तंत घाटांत उगम पावतात आनी अरबी दर्यावटेन व्हांवतात. तातुंतल्यो कावेरी न्हंयच्यो तीन उपन्हंयो केरळांत उगम पावतात आनी उदेंतेक हेर राज्यांनी व्हांवतात. अरबी दर्याक मेळपी केरळांतल्या न्हंयांमदीं 'पेरियार' ही सगळ्यांत व्हड आसून तिची लांबाय २२४ किमी. आसा. पोन्नानी, बेपोर, कुट्टीयादी, चालकुडी, पंपयार, शोलयार, चलिया, पंबा, कडालंडी, इडिक्की, कल्लडा, वालयार ह्यो हेर ल्हान न्हंयो सरळ दर्याक मेळनासतना आडव्या खाडयांक मेळटात. राज्याक ५९० किमी लांबायेची दर्यादेग मेळ्ळ्या.

हवामानः केरळच्या हवामानांत वेगळेपण दिसता. ऊंच दोंगरी भागांत शीं पडटा. दर्यादिगेवेल्या (१००० ते १५०० मी.). भागांतूय थंड हवामान आसता. सपाट आनी सखल भागांत गरम आनी दमट हवामान आसता. केरळचें तापमान ३०° से. ते ३२° से. मेरेन थिरावल्लें आसता. केरळांत तापमान सादारणपणान ऑक्टोबर म्हयन्यांत वाडूंक लागता. मे म्हयन्यांत हें तापमान सगळ्यांत चड आसता. केरळाक दोन मोसमी वाऱ्यांसावन पावस मेळटा. उत्तर-उदेंत मान्सून ऑक्टोबर म्हयन्यांत सुरू जाता आनी जानेवारी म्हयनोभर चलता. दक्षिण अस्तंत मान्सून जून म्हयन्यांत सुरू जाता आनी सप्टेंबर म्हयन्यांत सोंपता. पावस पडपाचें प्रमाण आनी काळ दरेका जिल्ह्यांत वेगवेगळो आसता. सरासरी १६५२.२ सेंमी. पावस केरळांत पडटा (१९८५-८६).

वनस्पत आनी मोनजातः १९८५- ८६ मेरेन केरळ राज्यांतली

१०,८१,५०९ हेक्टर भूंय रानाखाल आसा. केरळची वट्ट भुंयेत हें प्रमाण -८% आसा. मनशांनी घडयल्लें रान सुमार १,४६,९०० हेक्टर आसा. तातूंत लोकांक उपेगी पडपी झाडां रोयल्यांत. दोंगरी वाठारंतल्या उश्ण कटिबंधीय दाट जंगलांत शिसवी, सायल, रक्तचंदन, सेडर, वेंगाई ह्या सारकें मोलादीक लांकूड मेळटा. राज्याक १९८५-८६ मेरेन ४२.४५ कोटींची येणावळ रानांवरवीं मेळ्ळ्या. पठारी भागांत टॅपिओका नांवाचो कंद, तर सपाट वाठारांत माडांचीं दाट रानां, सुपारेच्यो बागो दिश्टी पडटात. काजू, पणस, आंबे हांचें उत्पादनूय ह्या राज्यांत जाता. ह्या राज्यांतल्या नाल्लांक व्हड मागणी आसा.

केरळांत विंगड विंगड तरेची मोनजात दिश्टी पडटा. तातूंत हत्ती, गवा रेडो, हरण, माकड, वाग, चित्तो, वांस्वेल, रानदुकर हांचो आस्पाव जाता. विंगड विंगड रंगांचीं आनी असंख्य जातींचीं सवणीं केरळांत दिश्टी पडटात.

इतिहास: केरळ राज्याचो संबद पुराणकाळांतल्या परशुरामामेरेन गांथिल्लो दिसता. पूर्विल्ल्या काळांत हे भुंयेक 'भार्गवक्षेत्र' म्हण्टाले. भार्गवक्षेत्र म्हळ्यार भार्गव रामान घडयल्ली भूंय, असो अर्थ जाता. सह्याद्रीचे अस्तंतेकडली जमनीची पट्टी परशुरामान परशुवरवीं दर्याक पाटल्यान धांवडावन तयार केल्ली, अशी आख्यायिका केरळच्या उत्तर वांटयांतल्या आदिवासींसावन दक्षिण तोंकामेरेन रावतल्या केरळी लोकां मदीं आयकुपाक मेळटा. पूर्विल्ल्या काळार ही भूंय कांय सैमीक कारणांक लागून दर्यांतल्यान वयर सरिल्ली, असो भुशास्त्रीय पुरावो मेळटा. 'केरळ महात्म' ह्या ग्रंथांत आयिल्ले एके कथेवेल्यान आर्यावर्तांतले ब्राह्मण परशुरामाचे प्रेरणेन केरळांत येवन रावले, अशें कळटा. तआदीं ह्या जाग्यार हांगा कांय नागपूजक लोक रावताले. ह्या काळांत केरळांत गणतंत्र पध्दतीचें राज्य आसलें. हीं राज्यां ल्हान ल्हान आसलीं. काळांतरान हीं राज्यां ना जावन 'चेर' वंशाची राजवट पुराय केरळाचेर आयली. प्रल्हादाचो पूत बळी हाका ह्या वंशाचो आदी पुरुश मानतात. ह्याच वंशांत चेरन नांवाचो पराक्रमी राजा जावन गेलो. ताची राजधानी 'तिरुवंचिकुलम्' हांगा आसली. ताच्या 'कोडंगल्लर' ह्या बंदरांतल्यान पयस-पयस देशांकडेन केरळाचो वेव्हार चलतालो. ह्या चेरवंशी राजाची भूंय म्हूण तिका 'चेरनाडू' वा 'चेरतल' अशें नांव पडलें. काळांतरान चेरतलमदलो 'त' ना जावन ताचें 'चेरल' आनी उपरांत 'केरल' जालें. ह्या वाठाराक 'मलनाड' अशें म्हण्टात. ह्या उतराचो अर्थ दोंगराचो वाठार असो जाता. 'केर' ह्या मलयालम भाशेंतल्यान नाल्लाच्या नांवावेल्यानूय ह्या प्रदेशाक 'केरळ' हें नांव पडलें, अशेंय कांय जाणांचें मत आसा.

आर्यावर्तांतल्यान आयिल्ल्या ब्राह्मणांनी आपल्या शक्ती आनी बुध्दीच्या बळार नागलोकांक हरोवन केरळाचेर शेक गाजयलो. तांणी राजाची सत्ता आनी लोकांची सत्ता हांची भरसण आशिल्ली एक आगळी शासन पध्दत केरळांत निर्मिली. उपरांत ह्या दोनूय पंगडांनी संघर्श सुरू केलो. संघर्शाक लागून दोनूय पंगड दुबळे जाले. तेन्ना ह्या दोनूय पंगडांनी तमिळनाडूंतल्या केयपुरमच्या राजाक, केरळचें राज्य चलोवपाखातीर आपोवणें दिलें. ह्या राजाचें नांव उदयबाणवर्मा आसलें. ताका 'पेरुमल' म्हळ्यार व्हड शासक ही पदवी दिली.

पेरुमल राजान आपल्या साम्राज्याचे चार शासन विभाग घडोवन दरेका भागाचेर 'सामंत' म्हूण एक ब्राह्मण नेमलो. ह्या सामंताक 'तलियातिरी' म्हणटाले, ब्राह्मण आनी क्षत्रिय ह्या दोनूय वर्णांकडल्यान ही भूंय शासित जावंक लागिल्ल्यान लोक तिका 'ब्रह्मक्षत्रभूमी' म्हणपाक लागले. पेरूमलाचे राजवटींत केरळाची भरभराट जाली म्हूण ह्या काळाक 'भांगरायुग' म्हूण पाचारतात.

पूर्विल्ल्या केरळीय साहित्यांत वयर सांगिल्लें वर्णन आयलां, पूण ताका इतिहासीक आदार मेळना. सम्राट अशोकाच्या फातरापटयांत

'केरलपुत्र' हें नांव मेळटा. ह्या राज्याच्या मूळ नागलोकांक आयज नाकर (नायर) म्हण्टात, तर आर्यब्राह्मणांक 'नंबूदिरी' म्हण्टात. नायर आनी नंबूदिरी हांचेमदीं फुडें संघर्श निर्माण जालो. नायरांकडेन जमीन आनी सत्ता आयली तर नंबूदिरींनी धर्मीक आनी समाजीक मळार व्हडपण जोडलें.

क्रिस्ताआदल्या काळांत पॉलिनेशियामदल्यान लंके वटेनच्या मार्गान एझवा लोक केरळांत आयले आनी तांणी आपल्या वांगडा नाल्ल आनी व्हडीं ह्यो वस्तू केरळांत हाडल्यो, अशें म्हण्टात.

इ.स. पयल्या शतमानांत केरळाचेर 'चेर' ह्या बळीश्ट राजवंशाची सत्ता आसली. इ.स. दुसऱ्या शतमाना सावन केरळांत पेरूमाळ राजवंशाची सत्ता आसली. ह्या वंशाची नामावळ सोडून हेर इतिहास मेळना. ५ व्या शतमानांतले हरिश्चंद्र आनी कुलशेखर हे दोन राजे नांवाजिल्ले आसात. पेरुमाळ वंशाच्या भास्कररविवर्मान केरळांत एक नवो राजकी उत्सव सुरू केलो. त्या उत्सवाक 'महामकम' अशें म्हण्टात. तेउपरांत सत्तेर राजशेखर चक्रवर्ती आयलो. शंकराचार्याच्या वेदांत मताक प्रमाण मानून केरळी जनतेन आचार वेव्हार चलोवचे असो एक थाराव ताणें बुदवंत पंडीताचे सभेंत मानून घेतलो. ही परिशद इ. स. ८२५ त भरिल्ली. हे परिशदेची याद म्हणून नवी वर्सगणना सुरू जाली. तिका 'कोल्लम शक' म्हण्टात.

चेर वंशाच्या पेरुमाळ राजांनी (८००-९२५) गोकर्णासावन कन्याकुमारी मेरेन एकवटीत राज्य घडयलें, अशें मानतात. चेरमान पेरुमाळ हो हे वंशकुळयेंतलो निमणो राजा आसलो. ताणें आपखोशयेन राज्य सोडलें आनी इस्लाम धर्म आपणावन २५ ऑगस्ट ८२८ ह्या दिसा तो मक्केक गेलो. ह्या दिसा सावन केरळाची 'कालगणना' सुरू जाता. तिका 'कोळ्ळवर्षम' म्हण्टात. कालगणनेच्यो दोन कथा केरळच्या इतिहासांत मेळटात.

पेरुमाळ उपरांत उत्तर केरळांत कोलतिरी वा चिरवकल आनी झामोरिन वा सामुरीचें कोझिकोडे वा कालिकत अशीं ल्हान राज्यां घडलीं. इकराव्या शेंकड्यांत उदेंतेकडल्या चोल राजांनी एका पेरुमाळ वंशीय राजाकडल्यान 'त्रावणकोर' राज्य जिकलें. पूण फुडल्या शेंकड्यांत थळाव्या राजांनी तें परतें जिकून घेतलें. तेराव्या शतमानांत त्रावणकोर राज्याच्या आग्नेय भागाचेर पांड्य राजांनी धुरी घाली. कांय वर्सांनी त्रावणकोरच्या मूळ राजान आपलें राज्य पर्यून जिखून घेतलें. १३१०-११ त मलिक काफुरान पांड्य चोलाक हरयले. उपरांत क्विलॉनचो राजा तिरुवादी रविवर्मा कुलशेखर हाणें हीं राज्यां जिकलीं. चवदाव्या शतमानांत महम्मद तुघलकाक लागून केरळाक पिडापीड भोगची पडली. सोळाव्या शतमानांत त्रावणकोराचेर विजयनगरच्यो दोन धुरयो पडल्यो. पूण विजयनगर राजवटीच्या अस्ता उपरांत मदुरेच्या नायकाचीं जायतीं ल्हान-ल्हान मांडलीक राज्यां थंय घडलीं. अठराव्या शतमानाच्या पयल्या अर्दांत मार्तंडवर्मा ह्या राजान हेर राजांक हरोवन नवें आर्विल्लें त्रावणकोर राज्य निर्मिलें. द लेनॉय नांवाचो प्लेमीश अधिकारी ताचो सल्लागार आनी रामअय्यन दलवा हो मंत्री आनी सेनापती आसलो. ह्या दोगांनीय फौजो, किल्ले, महसूलपध्दत, राज्यकारभार हातूंत जायत्यो सुदारणा घडोवन हाडल्यो. वेपार धंदो वाडोवपाखातीरूय खास यत्न केले. फुडें राजा रामावर्मान बरे तरेन राज्य चलयलें. म्हैसूरचो हैदर अली आनी टिपू सुलतान हांच्या धुरयांक ब्रिटिशांच्या पालवान ताणें तोंड दिलें.

२१ मे १४९८ ह्या दिसा वास्को द गामा हो पोर्तुगेज दर्यासारंग कालीकत हांगा पावलो. वास्को द गामाचें कालीकत पावप ही केरळाच्याच न्हय तर भारताच्या इतिहासांतली म्हत्वाची घडणूक जावन आसा. सुर्वेक वेपार-धंदो करपाची मोख दवरून भितर सरिल्ल्या पोर्तुगेजांनी उपरांत कोचीन, कोझिकोडे आनी कननोर हांगा आपले वसाहतीची थापणूक केली. पोर्तुगेजांकडेन वेपारी सर्त करपाचे इर्शेन डच, १६५६ त हांगा पावले. १६६३ त डच लोकांनी मलबार दर्यादिगेर शेक मेळयलो. कोचीन आनी तंगासेरी ह्या ठाण्यांचेर कब्जो मेळयलो. १६८२ त ब्रिटीश केरळांत पावले. तांची पयली वसणूक तेल्लीचेरी हांगा जाली. १७१७ त डचांनी सामुरीकडल्यान चेटवई जुंव्यार ताबो मेळयलो पूण फुडल्या शतमानांत डचांची सत्ता अस्ताक गेली. १७७१ त कननोर मोपला अली राजाक विकलें. हैदरान १७७६ त चेटवई जुंवो जिकलो १७९५ त ब्रिटिशांनी कोचीन आपल्या ताब्यांत घेतलें. १६९८ त कोझिकोडेक पाविल्ल्या फ्रेंचांनी, १७२६ वर्सा माहे हें ठाणें वसयलें १७५१ त फ्रेंचांनी मौंट डेली आनी उत्तरेकडलीं कांय ठाणीं जिकलीं पूण ब्रिटिशांनी १७६१ मेरेन फ्रेंचांचीं सगळीं ठाणीं जिकलीं. सतराव्या शतमानांत (१६८४) ब्रिटिशांनी अंजेगो हांगा वखार घाली तशेंच मिरयां, वेलदोडे, चंदनाच्या वेपारांत व्हडपण जोडलें. सतराव्या शतमानाचे सुर्वेक सावन सुमार शंभर वर्सां मराठ्यांचीं तारवां वेगवेगळीं ठाणीं लुट्टालीं. ब्रिटिशांनी ह्या मराठ्यांक बरोच आळाबंद बसयलो. केरळ वाठारांतल्या कोलतिरी, पालघाट, कोझिकोडे, कननोर सारकीं ल्हान राज्यां एकामेकांभितर झगडटालीं. पालघाटचो अच्चन आनी कननोरचो अली राजाक आदार दिवपाचें निमित्त करून हैदर अलीन उत्तर केरळाचेर हल्लो केलो तेन्ना हिंदी राजे कोचीन आनी त्रावणकोर राज्यांत आश्रयाक गेले. टिपून मागीर केरळाचेरय हल्लो केलो. ह्याच वेळार ताचें ब्रिटिशांकडेनूय झूज चलतालें. १७९९ त ब्रिटिशांनी श्रीरंगपट्टणमच्या झुजांत टिपूक हरयलो आनी मलबार प्रांत घेतलो. सुमार देडशें वर्सां ब्रिटिशांनी केरळाचेर राज्य केलें. आपले हक्क आनी स्वतंत्रताय मागपासंबंदी ज्यो चळवळी भारतांत जाल्यो, ताचो प्रभाव केरळाचेरूय पडलो. १९०४ त कलिकताक कॉंग्रेसीच्या पालवान एक परिशद भरली. १९०५ त जिल्हा कॉंग्रेसीची थापणूक जाली. पयलें म्हाझूज जायमेरेन केरळांत राजकी घडणुकांक व्हडलोसो नेट येवंक नाशिल्लो. असहकार आंदोलनाक केरळांत खास करून मलबारांत व्हड तेंको मेळ्ळो. सुर्वेक राज्यांतल्या हिंदू-मुस्लीमांनी कॉंग्रेस-खिलाफत चळवळीवरवीं केरळांत असहकार आंदोलनाक नेट हाडलो. १९३० त जाल्ल्या असहकार आंदोलनाकय केरळांत व्हड तेंको मेळ्ळो. १९४१ त त्रावणकोर संस्थानांत प्रजेच्या हक्कांखातीर चळवळ सुरू जाली. कांय प्रमाणांत प्रजेक लोकशायी हक्क मेळ्ळे. केरळांतले कामदार आनी शेतकार स्वतंत्रताय लढ्यांत वावुरल्यात, हें केरळचे स्वतंत्रताय चळवळीचें खाशेलपण जावन आसा. १९४९ त त्रावणकोर-कोचीन राज्यां एकठांय जालीं. १९५६ त भाशावार राज्यां जावन तेन्नाच्या पोरन्या मद्रास राज्यांतलो मलबार जिल्हो, कासरगोड म्हाल, त्रावणकोर-कोचीन आनी त्रिवेंद्रमचे चार म्हाल आनी क्विलॉनच्या होनकोटा म्हालाचो वाठार एकठांय येवन 'केरळ' हें पुराय राज्य घडलें.

राज्यवेवस्था: राज्यवेवस्थेंत सुटसुटीतपण येवचें हे नदरेन केरळ राज्यांत त्रिवेंद्रम, क्विलॉन, अलेप्पी, पथनामतिट्टा, कोट्टायम, इडिक्की, एर्नाकुलम्, त्रिचूर, पालघाट, मल्लापुरम्, कोझिकोडे, वायनाड्, कननोर, कासारगोड हे चवदा जिल्हे घडयल्यात. केरळ विधानसभेंत वट्ट १४१ वांगडी आसात, हातूंतले १४० वेंचून काडटात. लोकसभेंत वीस तर राज्यसभेंत णव वांगडी केरळचें प्रतिनिधित्व करतात. राज्यांत तेभायर ९९९ पंचायती, ४४ नगरपालिका आनी ३ महानगरपालिका आसात (१९८५-८६). १९५७ त ई. एम्. एस्. नंबुद्रीपाद केरळ राज्याचो पयलो मुखेलमंत्री जालो. तो कम्युनिस्ट पक्षाचो वांगडी आसलो.

अर्थीक स्थिती: केरळांत भात, नाल्ल, रबर, कड्डण, मिरयां, वेलची, काजू, टॅपीओका (कंद), च्या, काफी, केळें, आलें, ऊंसकांडो, आंबो, बटाट, कांदे, ज्वारी, तूर हांचें उत्पादन राज्यांत जाता. भारताच्या वट्ट उत्पादनांत ९२% रबर, ७०% नाल्ल, ६०% सुपारी ह्या राज्यांत जाता.

केरळांत विंगड विंगड तरेची खनीज संपत्त मेळटा. ऊंच पांवड्याचें चिनी मातयेचे ८० दशलक्ष टन सांठे केरळांत आसात. ७९ दशलक्ष टन लोखणाचे, २५ दशलक्ष टन चुनखडीचे, ११ दशलक्ष टन बॉक्साइटाचे, ६५ दशलक्ष इल्मेनाइट धातूचे सांठे केरळांत आसात. क्विलॉनचें दर्यावेळेवेले रेवेंत मोनोझाईट, इल्मेनाइट, रूटाइल, झिरकोन आनी

...नाइट हे धातू मेळटात. मोनोझाइटांत थोरियमचे अंश ...ल्यात.

...ज्यांत ४८५१ हेक्टर उदका वाठारांत नुस्तें मारपाखातीर परवानगी ... राज्यांत वर्सुकी साडेतीन लाख टन नुस्त्याचें उत्पादन जाता. ...५-८६ त नुस्त्यावरवीं ११४.२८ कोटी रुपयांची येणावळ मेळिल्ली. ...ा, बांगडे आनी सुंगटां खाऱ्या उदकांतलीं तर वागयो, मरळ आनी ... ही साव्या उदकांतली मुखेल नुस्त्या संपत्त जावन आसा. सुमार ८ ... ७७ हजार नुस्तेमारी लोक उदकांतले पिकावळीचेर पोट भरतात. ...ाक ५९० किमी. लांबायेची दर्यादेग मेळ्ळ्या. कननोर, एर्नाकुलम्, ...जोम आनी बेपोर हांगा नुस्तें मारप्यांक प्रशिक्षण दितात.

केरळ राज्यांत पर्यटनाक मोटो वाव आसा. केरळांत उदक, ऊर्जा, ...रानां, खनीज संपत्त व्हड प्रमाणांत आशिल्ल्यान तशेंच येरादारीचीं ...नां फाव त्या प्रमाणांत आशिल्ल्यान उद्येग-धंद्याचे वाडीक सोपेपण ...ळां

हातकाम, हातमाग, काजू, काथो, विडी हे केरळांतले पारंपारीक ...ग आसात. हातमाग उद्येगांत लाखांनी लोक काम करतात. ...यांतलो ८२% हातमाग उद्येग कननोर, कोझिकोडे, त्रिवेंद्रम भागांत ...ळा. हातकामाचे ३२ प्रकार राज्यांत नामना जोडून ...मात. फर्टीलायझर्स ॲण्ड कॅमिकल्स त्रावणकोर लिमीटेड, ...वणकोर टिटानियम प्रॉडक्टस, हिंदूस्थान मशीन टूल्स, इंडियन ...लिफोन इंडस्ट्रीज, कोचीन शिपयार्ड, वेल्लोर न्यूजप्रिंट फॅक्टरी आनी ...वणकोर कोचीन केमिकल्स हे राज्यांतले म्हत्वाचे उद्येग जावन ...ासात

...मारे, साकर, सिमेंट, लूगट, कपडे, शाबू, शार्कलिव्हर तेल, चिनी ...मातयेचीं आयदनां, कंवची, नळे, भट्टेच्यो विटो, खावपाचें तेल, रबर, ...ूत आनी हेर विंगड विंगड तरेचे उद्येग राज्यांत आसात.

येरादारी आनी संचारणः राज्यांत येरादारीची वेवस्था बऱ्या प्रमाणांत ...ासा. राज्यांत १.०१ लाख किमी. लांबायेचे रस्ते आसात. दर १०,००० लोकांक ३७ किमी. लांबायेचे रस्ते पडटात. राष्ट्रीय महारस्त्यांची लांबाय ८३९ किमी. आसा. दर एक लाख लोकसंख्येक १३४० वाहनां पडटात (१९८५-८६).

राज्यांत ५५५ किमी. लांबायेचे उदका मार्ग आसात. २५० लाख प्रवाशी हे उदक येरादारीचो लाव घेतात. कोचीन राज्यांतलें सगळ्यांत व्हड बंदर आसून १९८५-८६ त ह्या बंदराचेर ५२.७८ लाख टन मोलाच्या म्हालाची हाड-व्हर जाली (१९८५-८६).

राज्यांत वट्ट १०५३ किमी. लांबायेचे रेल्वे रस्ते आसात. एर्नाकुलम अलेप्पीमदीं ब्रॉडगेज रेल्वे-रस्तो बांदपाचें काम चालू आसा. ह्या रेल्वेरस्त्याचेर वेमबनाड तलावाचेर एक किमी. लांबायेचो रेल्वे पूल ...ातला

गल्फ देशांत काम करपाक व्हड प्रमाणांत केरळी लोक गेल्ल्यान राज्यांतल्यान हवाईमार्गाक म्हत्व आयलां. त्रिवेंद्रम आनी एर्नाकुलमांत हवाई अड्डे आसात. कलिकताक विमानतळ बांदपाचो वावर सुरू आसा. त्रिवेंद्रम शार भारतांतल्या म्हत्वाच्या शारांक तशेंच विदेशी देशांक हवाईमार्गान जोडिल्लें आसा. त्रिवेंद्रम आनी गल्फ देशांत एअर-इंडिया ...ची दिसपट्टी विमान येरादारी चलता.

राज्यांतलीं म्हत्वाचीं खबरापत्रां अशीं: चंद्रिका, दीपिका, देशभिमानी, ... केरळ कौमूदी, मलयाल मनोरमा, मातृभूमी आनी हेर.

त्रिवेंद्रम, कालिकत, त्रिचूर आनी अलेप्पी हीं आकाशवाणीचीं मुखेल ... आसात. णवव्या आशियाई खेळावेळार (१९८०) त्रिवेंद्रमात दूरदर्शन रिले केंद्र (तात्पुरतें) सुरू जालें. उपरांत तें सदांखातीर चालू ... त्रिवेंद्रम आनी एर्नाकुलम केंद्राच्यो कार्यावळी १०० किमी. ...भोंवतणी दिश्टी पडटात. कालिकत, पालघाट, कननोर केंद्राच्यो कार्यावळी ५ ते १० किमी. सरभोंवतणी दिश्टी पडटात.

१ एप्रिल १९८६ मेरेन राज्यांत ४८४८ पोस्ट फांटे आसले. हातूंतल्यो ५० मुखेल कचेऱ्यो तर १४८ धुंवत्या कचेऱ्यांचो आस्पाव जाता.

लोक आनी समाजजीणः शारांनी १८.७४ % तर गांवगिऱ्या वाठारानी ८१.२६% लोक रावतात. दर चौ. किमी. त ६५५ लोक रावतात तर साक्षरतेचें प्रमाण ७०.४२ टक्के आसा. आयुश्यमानः दादलो-६७ वर्सां, बायल-६९ वर्सां.

हिंदू, मुस्लीम आनी किरिस्तांव ह्या तीनूय धर्माचे लोक हांगा रावतात. नंपूदिरी ब्राह्मण आनी नायर क्षत्रिय ह्यो केरळांतल्यो दोन मुखेल जाती आसात. हेर जायत्यो जाती आनी पोटजाती ह्या दोगांभितर येतात. हांकां अंतराळ जाती म्हण्टात. नंपूदिरींची कुटूंब पध्दत पितृसत्ताक आसा तर नायराची मातृसत्ताक आसा. हे मातृसत्ताक पध्दतीक 'मारुमक्काथायम' पध्दत म्हण्टात. पूण फाटल्या ७०-८० वर्सासावन हे पध्दतींत बदल घडून जाय जाल्यार पितृसत्ताक पध्दत (मक्काथायम) आपणावपाची मेकळीक मेळिल्ली आसा. हेविशीं सरकारान कायदे केल्ले आसात आनी ह्या कायद्यांचो आदार घेवन जायत्या जाणांनी 'पितृसत्ताक' पध्दत आपणायल्ली दिसता. थिया वा एझवा ही मलबारी हिंदूंची एक व्हड जात आसून एकुणिसाव्या शतमानामेरेन तिका अस्पृश मानताली. केरळी हिंदू शिव, विष्णूक आनी देवीक भजतात. भद्रकाली ही केरळची मातृदेवता तर अय्यापन हें पुराय केरळचें श्रध्दाथळ जावन आसा. केरळच्या दोंगराळ वाठारांत पंदरम्, उल्लादन मुद्रन ह्यो आदिवासी जमाती रावतात. सूर्य हो तांचो सगळ्यांत व्हड देव आसून चामूंडा, गणपती देवाकूय ते भजतात. किरिस्तांव प्रजेंत, रोमो-सिरीयन, जॅकोबाइट-सिरीयन आनी सेंट टॉमस सिरीयन अशे पंथभेद आसात. सिरियन किरिस्तांव क्रिस्ताक मानतात पूण कॅथलिक, इगर्जीक मानिनात. राज्यांतले मुसलमान चडशे सुन्नी पंथाचे आसून तातूंत मोपला वा लब्बाई अशे दोन प्रकार आसात.

केरळी लोकांचो भेस सादो आनी चडसो धवो आसता. दादले 'मुंड' वा 'लुंगी' तोतू वा कुडता आनी खांद्यार पंचो घालतात. बायलो मुंटू आनी चोळी घालतात आनी भोंवतना ताडपत्री आनी कपड्याची सत्री वापरतात. तेलाचें न्हाण आनी सोबीत केंसाची रचणूक ही ताचीं खाशेलपणां आसात. केरळी लोकांचें मुखेल अन्न भात आसून जेवणांत कंद, केळें, नाल्ल आनी नुस्तें हांचो आस्पाव जाता. मिरसांग वा मीठ नाशिल्ले मिरयांचे 'सांबर' वा 'सारम' कालवण म्हूण वापरतात.

केरळांतलीं घरां मातयेचीं वा कुडाचे वण्टीचीं, नळ्यांचीं वा नाल्लाच्या चुट्टांनी शाकारिल्लीं आसतात. घरचीं आंगणां एकाक एक लागून आसतात. आंगणांत माड, पणसाचीं झाडां रोयिल्लीं दिसतात. चडशीं दरेकाच्या दारांत एक बांय आसता. घरांत उठपा-बसपाक शेदऱ्यांचो वापर जाता. नवे पध्दतीचीं घरांय आतां केरळी लोक बांदपाक लागल्यात.

'ओणम' ही केरळची म्हत्वाची परब जावन आसा. ही परब 'महाबळी' राज्याच्या उगडासापासत मनयतात. ही परब शेत-लुवणेवेळार येता. ह्या वेळार रंगरंगयाळ्यो कार्यावळी जातात. केरळचे किरिस्तांव 'नाताळा'ची परब व्हडा उमेदीन मनयतात. ही परब डिसेंबराचे २५ तारखेर सुरू जाता. राज्यांतले मुस्लीम 'ईद उल फित्र' आनी 'रमझान' व्हडा दबाज्यान मनयतात. हिंदूंच्यो ज्यो कांय म्हत्वाच्यो परबो हांगा जातात तातूंत गुरुवायुरच्या श्रीकृष्ण देवळांत जावपी परब, त्रिचूरांत थळाव्या शिवमंदिरांत म्हळ्यार वडाकुंथनन मंदिरांत जावपी पुरमची परब, त्रिवेंद्रमांत पद्मनाभाच्या देवळांत जावपी दोन वर्सुकी परबो तशेंच नवरात्र, दसरो, कालिपूजा, दुर्गाष्टमी, महाशिवरात्र, दिवाळी हांचो आस्पाव जाता. मुसलमान लोकांच्या म्हत्वाच्या परबांभितर पल्लनचत्तनूरची 'जर्रम' परब, ओट्टापलम मशिदीची 'नेरचा' परब, कासरगोडाक जावपी वर्सुकी थळावी परब, कांजिरामोतम मशिदीची 'कोडीकुथू' परब तेभायर बकरीइद मुहर्रम हांचो आस्पाव जाता

कलाकुसरः नृत्यः कलेचे नदरेन केरळ खूब फुडारिल्लें आसा

नृत्यप्रकारांतूय केरळचे कलेचीं विंगडपणा जाणवतात. कथकळी, मोहिनीआटम, कोथू पटकोम, कोडीआटम, अष्टपदीआटम, कृष्णाआटम, रामनटम, थुल्लल हे शास्त्रीय नृत्यप्रकार; काळीआटम, मुडीयट्टू, कोलमथुल्लाल, कोलकली, पोराकली, वेलाकाली, कपडावूकाली, कन्नीयारकाली हे लोक नृत्यप्रकार; इल्लाकरांदी, कंदारकली, कुरूंबारकली, पनीयारकल्ली, मनकाली, पार्वतीकाली हे आदिवासी नृत्यप्रकार खाशेले आसात.

संगीत: केरळचें लोकसंगीत गिरेस्त आसून तातूंत अप्रूप गोडयेवांगडाच ताल आनी सुरांचो सोबीत मेळ जाला. तातूंत सैमाक खास म्हत्व दिल्लें दिसता. देखीकः सरपपट्टू, भद्रकाळीपट्टू अय्यपनपट्टू आनी हेर खास वाद्यांभितर तायंमपाक, पंचवाद्यम आनी केळीकोट्टू हीं वाद्यां म्हत्वाचीं आसात. केरळच्या खास शैलीच्या वाद्यांभितर चेंडा, मद्दळम आनी चिंगला हांचो आस्पाव जाता. कर्नाटकी संगीत केरळांत खास शैलींत प्रचारांत आसा. ताका 'सोपना' म्हण्टात. हें संगीत जयदेवाचें 'गीत गोविंद' वा 'अष्टपदी' वरवीं उदरगतीचीं सपणा चडलें. इरायीमन थंपी हाणें बरयल्लीं कथकली पदां, कुंजन नंबियार हाणें बरयल्लीं थुल्लाल पदांक लागून केरळी संगीत गिरेस्त जालां. त्रावणकोरचो महाराज स्वाती तिरुनाल, शड्कला गोविंद मरार, तंजावचे वातीवेलू, पोनय्या चिन्नया आनी शिवनंदन हांणी संगीताच्या मळार खास नामना जोडल्या. सुब्बूकुट्टी अय्या हो वीणा वादनाच्या मळावेलो म्हान कलाकार जावन आसा.

चित्रकला: केरळचे पारंपारिक चित्रकलेचें दर्शन देवळां, इगर्जी आनी कांय म्हत्वाच्या थळांनी दिश्टी पडटा. कन्याकुमारी जिल्ह्यांत (सद्या तमिळनाडू राज्यांत) तिरुनंदीकरा आनी तिरुवंचीकुलम देवळाच्या वण्टींवेली चित्रकारी, केरळच्या सगळ्यांत पोरने चित्रकलेचें मूळ दाखयता. सोळाव्या शतमानांत एत्तमनूर देवळाचे वण्टीवेलें नटराजाचें चित्र, पनयन्नारकतु देवळांतलें सूर्याचें चित्र, पद्नाभपुरम् प्रासादांतलीं ४१ पौराणिक वण्टीचित्रां आनी जायत्या देवळांच्या वण्टींवेली कलापूर्ण रंगाकृती, केरळचे गिरेस्त चित्रकलेची गवाय आसा. जायत्या इगर्जींच्या वण्टींचेर पोरनीं रंगयल्लीं चित्रां दिसतात. एकुणिसाव्या शतमानांत, त्या काळांतल्या युरोपीयन कलातंत्रांत प्रवीण जाल्ल्या राजा रविवर्माचे चित्रकारितेन भारताचेर आगळोच प्रभाव घाला. माधव मेनन आनी के. सी. एस्. पणिक्कर आर्विल्ल्या चित्रकारांमदीं खास नामना जोडून आसात.

शिल्पकला: आठव्या शतमानासावन सतराव्या शतमानामेरेनचे शिल्पकामाचे नमुने केरळांत दिसतात. कवियूर आनी विझिंगम हांगाच्या खडपांतली कोरांतिल्ली आकृती त्रिक्कोडितानम्, विष्णूमंदिरांतलीं आनी त्रिविक्रममंदिरांतलीं शिल्पां, गुरुवायूरची विष्णुमूर्ती, पद्मनाभस्वामी मंदिरांतलें शिल्पकाम, काडतुरुती (वल्लीपल्लय), चंगाचेरी, कांजूर, अंकामोली, कुरवालिंगड हांगाच्या इगर्जींतलीं शिल्पकामां उल्लेख करपासारकीं आसात.

हस्तकाम: केरळच्या हस्तकामांमदीं हस्तिदंत, शिंग, चंदन, शिसव, साग, नाल्लाची कट्टी ह्या वस्तूंवेलें कोरीवकाम, काशाचीं आयदनां, कवासो (हाथो) आनी सुक्या तणाचें विणकाम आनी बिदरी धाटणीचें कोफ्तगारी नक्षीकाम ह्यो कांय खास हस्तकला आस्पावतात.

शिक्षण-पध्दत आनी प्रसार: केरळ हें शिक्षणानदरेन भारतांतलें सगळ्यांत फुडारिल्लें राज्य जावन आसा. शिक्षण सक्तीचें करपी हें पयले राज्य. १९८१ वर्साच्या जनगणनेप्रमाण केरळचें साक्षरपण ७०.४२% आसा. दादल्यांभितर हें प्रमाण ७३.०३% आसा तर बायलांभितर ६४.४८% आसा. राज्यांत १२,१३८ शाळा आसात. हातूंत मुळाव्यो शाळा, ६८४५ इतल्यो आसात. १९८५-८६ मेरेन शाळांनी शिकपी भुरग्यांचो आंकडो ५७,१६,१५१ इतलो जाता. केरळ, गांधीजी, कोचीन, कालिकत आनी केरळ शेतकी विश्वविद्यालय हीं राज्यांतलीं पांच विश्वविद्यालयां जावन आसात. १७२ कला आनी विज्ञान महाविद्यालयां हांगा आसात.

भाशा आनी साहित्य: केरळची 'मलयाळम भास', 'पञ्चम-तमीळ' द्रविड भाशेंतल्यान विंगड विंगड बोलीरूपांत घडली. तिचें पूर्विल्ल 'पाट्टू' ह्या गांवगिऱ्या गीतांत दिसता. संस्कृतायेचोय हे भाशेचेर प्रभाव पडला. संस्कृत-मलयाळम हांची भरसण करून साहित्यनिर्मणेखातीर तिचो उपेग जावपाक लागलो. पंदराव्या शतमानासावन अठराव्या शतमाना मेरेनच्या काळांत चेरूश्शेरी, नंतूतिरी आनी कन्नासा पणिक्कर सारक्या वड साहित्यकारांनी पोरनी आनी नवी भास एकठांय करून गद्य परंपरा सुरू केली. मलयालम साहित्याचो जनक एळुत्तच्छन हाणें ती पूर्णत्वाक व्हेली. अध्यात्मरामायणम्, भारतम् ह्यो ताच्यो म्हत्वाच्यो साहित्यकृती जावन आसात. उपरांत उण्णायी वारियर हाचो 'नळचरितम' सारके काव्य-संगीत नाट्य कलाकृतीवरवीं तशेंच कथकळी आनी कुंचननंप्यार सारक्या आर्विल्ल्या वातावरणांतले पुराणकथांनी तुळळल हो साहित्यप्रकार जैतिवंत केलो. भाशा उदरगतीच्या दुसऱ्या पांवड्यांत राजराज वर्मा हाणें फुडाकार घेतिल्लो दिसता. विसाव्या शतमानांतल्या साहित्याचेर आर्विल्ल्या शिक्षणाची सया पडिल्ली दिसता महाकवी कुमारन आशान, वळ्ळतोल, नारायण मेनन, उळ्ळूर एस्. एम. परमेश्वर अय्यर, कादंबरीकार ओ. चंतू मेनन, रामनपिळ्ळा हांणी ह काळ गाजयलो. महाकवी जी. शंकर कुरूपान हाणें (१९०१-१९७८) 'ओड्डाकुझल' हे साहित्यकृतीखातीर १९६६ वर्सा हे भाशेक पयलें ज्ञानपीठ पुरस्कार जोडून दिलो. एस्. के. पोट्टेकेट हाणें 'ओरू देशात्ते कथा' हे साहित्यकृतीखातीर १९८१ वर्साचो ज्ञानपीठ पुरस्कार जोडलो. मलयालम भाशा साहित्यांत इंग्लिशीचो प्रभाव पडूनय आपलें खास द्रविडी खाशेलपण तिगून उरलां.

म्हत्वाचीं थळां: राजधानी त्रिवेंद्रम, कोचीन बंदर, नेय्यर धरण, कोवालमची दर्यावेळ, थुंबाचें विक्रम, साराभाई अंतराळ केंद्र, इतिहासीक शार क्विलॉन, उद्येगीक केंद्र अलेप्पी, किरिस्तान इगर्जीचे मुखेल थाणें पेरियन वन अभयारण्य, उद्येगीक शार आलवे, त्रिचूर कालीकत, वायनाड, कननोर हीं शारां म्हत्वाचीं आसात.

१६ व्या आनी १७ व्या शेंकड्यांत परकी सत्तेक उबगून कांय गोंयकार केरळाक गेले आनी थंय वेपारधंदो करून रावले. ह्या गोंयकारांचो चडसो राबितो मटणचेरी ह्या कोचिनच्या वाठारांत आसा. वेव्हाराखातीर तांणी मलयाळम ही थळावी भास आपणायली आसली तरी सांस्कृतिक भास म्हूण 'कोंकणी'चो वापर करतात. कोचिनांत 'केरळ कोंकणी अकादमी' आनी 'केरळ कोंकणी प्रचार सभा' कोंकणी भास, साहित्य आनी संस्कृतायेच्या मळार काम करतात. अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशदेचीं दोन अधिवेशनां (१९७८,१९८६) कोचीन शारांत जाल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

केरीकर, विठ्ठल नृसिंह (सांखोळकार दुपाटी विठ्ठल):

अठराव्या शतमानांतलो एक गोंयचो कवी. पेडणें तालुक्यांतलो केरीं हो ताचो गांव. ताच्या जल्माविशीं पुराय म्हायती मेळना; तरी तो सोहिरोबा आंबिये (१७१४-९२) आनी महेश्वरशास्त्री सुखठणकार (१७१९-१८१७) हांच्या काळांतलो आसा अशी गवाय मेळटा. काव्य संग्रहकारांनी 'महाराष्ट्र कवि विठ्ठलकृत कवितासंग्रह' नांवाचो एक ग्रंथ उजवाडाक हाडलो. ह्या ग्रंथांत विठ्ठलाच्यो तीन कविता आशिल्ल्यो. हे तिनूय विठ्ठल वेगवेगळे आसात हें दाखोवपाखातीर एकट्याक विठ्ठल बिडकर, दुसऱ्याक विठ्ठल दीक्षित आनी तिसऱ्याक विठ्ठल केरीकर अशी नांवां दिलीं. तार्चे मूळचें खरें उपनांव नाईक सांखोळकर. पूण केरीकर हेंच नांव ताका रुढ जालें.

तो एक खांपो पंडीत आशिल्लो. काशीच्या पंडितांनी मानपत्र आनी बसपाखातीर दोन पाट दिवन ताचो भोवमान केल्लो. देखून ताका 'दुपाटी विठ्ठल' ह्याय नांवान वळखताले. ताणें शुकरंभासंवाद, कबीरकथा आनी वामनचरित्र अशीं तीन आर्याबध्द प्रकरणां बरयल्यांत. तेचपरी ताणें

... बरयल्यांत. तातूंतलीं साठ पदां काव्य संग्रहांतल्यान उजवाडाक ...यात. तेभायर पणजेच्या म्हामाय कामत हांच्या घरांत मेळिल्ल्या ...त्या' नांवाच्या एका बाडांत बरींच पदां मेळ्ळ्यांत. ताणें सुमार ...चाळीस गवळणी बरयल्यात. ताच्या आर्यांचेर मोरोपंताचो प्रभाव ... मोरोपंत हो विठ्ठल केरीकार हाच्या काळांतलो आसून ताचे ...त मराठी किर्तनकार ताच्यो आर्या म्हण्टाले. हे कीर्तनकार गोंयांत ... तातूंतल्यान वा हेर खंयच्याय प्रकारान केरीकराक मोरोपंताच्या ...ची खबर मेळ्ळी आसूं येता आनी तांचो प्रभाव ताचेर पडूं येता. ...ा आर्यांचेर जसो मोरोपंताचो प्रभाव पडला तसोच ताच्या पदाचेर ...राय, देवनाथ, गोविंद वणीकर हांचो प्रभाव पडला. तेचपरी ...नाथाच्या सारक्यो गवळणी बरोवन ताणें एकनाथाचें अनुकरण केलां.
...ाणें बरयल्ली एक भुपाळी (घनश्याम सुंदरा---) जी नामनेचो मराठी ...र होनाजी बाळ हाची भुपाळी म्हणून मान्यता पावल्या हे संबंदी वाद ...ा. गोंयचो एक नामनेचो कवी दा. अ. कारे हाणें विठ्ठल केरीकर ...ी होनाजी बाळ हाचे कवितांचो तुलनात्मक अभ्यास आनी दोगांयच्या ...फालाचे कोश्टक मांडून अशें अनुमान काडलें की होनाजी बाळ हाची ...ळी म्हण मान्यताय पाविल्ली भुपाळी ही मुळांत केरीकराची आसा ...ी होनाजी बाळ हाणें शब्दांत थोडोसो बदल करून ती आपल्या ...ान उजवाडायली. दोनांय भुपाळींचें एक एक कडवें हांगा दिलां.

विठ्ठल नृसिंह हाचें कडवें-

घन:श्याम सुंदरा माधवा अरुण उदय झाला
उठि लवकरि वनमाळी उदयाचळीं मित्र आला।।धृ।।
घरोघरीं दीप अखंड त्याच्या सरसाउनि वाती
गीत गाति गोपिका नंदसदनासि येतीं जातीं
प्रवर्तुनि गृहकाम रंगमाळा घालूं पाहती
आनंदकंदा प्रभातसमयो उठ सरली राती
काढिति धारा क्षीरपाने धेनू हंबरताती
द्वारि उभे गोपाळ तुजला हांक मारुं पाहती
सुमनहार वनमाला कंठीं लेयीं गुंजमाळा
हातीं बेतकाठी बरवा कांबळा घेइं काळा
जगजीवना मधुसूदना मनमोहना जगत्पाला
क्षुधित बहु वासरें धेनुच्या स्तनिं पान्हा आला।।२।।

होनाजी बाळ हाचें कडवें-

घन:श्याम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला
उठिं लवकरि वनमाळी उदयाचळ मित्र आला।।धृ।।
घरोघरीं दीप अखंड त्याच्या सरसावुनि वाती
गीत गाति सप्रेमें गोपी सदना येती जाती
प्रवर्तोनि गृहकामीं रंगावळि घालुं पाहती
आनंदकंदा प्रभात झाली उठ सरली राती
काढीं धार क्षीरपात्र घेउनि धेनू हंबरती
द्वारि उभे गोपाळ हांका मारूनि तुज पाहती
हें मुक्ताहार कंठिं घालिं या रंगमाळा
हातीं वेत्रकाष्ठ बरवें कांबळा घेईं काळा
मम आत्मज मधुसूदना हृषिकेशि जगत्पाला
लक्षिताति वासुरें हरि धेनुस्तनपानाला।।२।।

- कों. वि. सं. मं.

केशर: (मराठी-केशर; हिंदी-केसर, झाफ्रॉन; गुजराती-केशर; ...-कुंकुम; इंग्लीश-मेडो क्रॉकस, सॅफ्रन क्रॉकस; लॅटीन-क्रॉकस ...; कूळ-इरिडेसी). सुवासीक आनी घमघमीत वासाचो एक ...

केशराचें फुलझाड ल्हान आसून ताका जमनींत मुंडल्यो आसतात. ... केशराक जमनीचेर रेखाकृती, तणासारकीं पानां येतात. फुलां ... जांबळ्या रंगाचीं, नळयेवरीं आसतात. तातूंत हळडुवे किंजल (styles) आनी केसरी किंजल्क (stigma) आसतात. दरेक किंजल्क नळयेसारको आसून २५ मिमी. लांब आसता. किंजल्काचे सगळे मेळून वट्ट तीन भाग आसतात. किंजल्काचे नळयेचो आकार सकयल अशीर आनी वयर रुंद आसता. किंजल्क एकोडे नाजाल्यार तिनांच्या चोम्यान हळडुव्या परागकोशाक लागिल्ले आसतात.

आशिया मायनर मदले 'लेव्हंट' हें रोंपयेचें मूळस्थान जावन आसा. 'भावप्रकाश' ह्या संस्कृत ग्रंथांत केशराचो 'कुंकूम' असो उल्लेख येता. ताचेवेल्यान केशराचें उत्पादन आनी वेपार पूर्विल्ल्या काळासावन काश्मीरांत चलतालो आसूंये, अशें म्हण्टात. रोमन, ग्रीक आनी हिब्रू हांच्या काळांत केशराची लागवड जाताली. सुर्वेक ग्रीकांचो शाही रंग केसरी आसतालो. केशरी रंगाचे शिवर दरबारांत आनी नाटकघरांत उडयताले. बाबर आनी जहांगीर हांच्या काळांतल्या लेखांत काश्मीरांत चलपी केशराच्या वेपाराचो उल्लेख आयला. खूब वर्सांआदीं सिलिशियांतल्या कॉरीकस ह्या गांवांत केशराचें खूब उत्पादन जातालें. धाव्या शतमानांत अरब लोक स्पेनांत केशराची लागवड करताले. तें वखदी आशिल्ल्यान मध्ययुगांत ताका बरेंच म्हत्व आयलें. ज्यू लोकांनी पयलींसावन केशराचो मसालो, वखद, रंग म्हूण उपेग केला.

केशराची लागवड आनी उत्पादन स्पेनांत व्हड प्रमाणांत जाता. तेभायर चड उण्या प्रमाणांत फ्रांस, ग्रीस आनी प्रशियांत केशराचें उत्पादन जाता. चीन, पाकिस्तान आनी भारतांतूय केशराची लागवड करतात. भारतांत काश्मीरांतल्या १६४३ मी. उंचायेवेल्या पांपूर गांवांत केशराची लागवड करतात.

केशरांत प्रिक्रोक्रोसीन (pricrocrocin) हो कोडू घटक, तांबड्या रंगाचें द्रव्य 'पॉलीक्रोयट' (polychroite) वा 'क्रॉसीन' (crocin), रंग नाशिल्लो क्रिस्टलायन नॉनरेड्युसींग (colourless crystalline non-reducing) पदार्थ, क्रिस्टलायन हायड्रोकार्बन (crystalline hydrocarbon) आनी साप थोड्या प्रमाणांत उडून वचपी (volatile) तेल आस्पावता.

केशराचे लागवडीखातीर एप्रिल, मे आनी जून म्हयन्यांत जमीन तयार करतात. ही लागवड देंवती आशिल्ले जमनींत करतात. लागवड करचे पयलीं आठ वर्सां कसलेंच पीक जमनींत काडिनात. सुर्वेक जमीन नांगरून सारें घालतात. लागवड करपाखातीर काडिल्ल्यो केशराच्या रोंपयांच्यो तीन वर्सांच्यो मुंडल्यो जमनींत १० सेंमी. खोल वळीन रोयतात. दोन वळींमदीं २० सेंमी. सुवात सोडिल्ली आसता. दर ४-५ वळींउपरांत खोल आनी रुंद चर मारतात. एक फावट मुंडल्यो रोयतकच सुमार १४ वर्सां मुंडल्यो रोवपाची गरज पडना. ह्या काळांत तांकां सारें वा उदक दिनात.

केशराक येवपी फुलां, सप्टेंबर आनी नोव्हेंबर म्हयन्यांत फांतोडेर एकठांय करतात. उपरांत केशराच्या फुलांतले किंजल्क काडून भट्टेर सुकयतात. सुकयल्या उपरांत किंजल्क कुरकुरीत जाता. ताचो मोडून पिठो करतात. ह्या पिठ्याक उंची केशर म्हणटात. सुमार अर्द किग्रॅ. उंची केशर तयार करपाक साठ हजार फुलां लागतात. उंची केशर करून उरिल्ल्या 'परागकोश' आनी पाकळ्यासावन सादें केशर तयार करतात. सुकिल्लीं फुलां उदकांत बुडोवन तातूंत हेर झाडांचीं फुलां आनी रसायनीक रंग भरसून हाचेपरसूय हलके केशर तयार करतात.

केशर चड करून खावपाच्या पदार्थाक रंग आनी सुवाद दिवपाक वापरतात. तें मिठाय, लोणी, चीज, केक, खीर, लाडू, साकरभात आदी खाणांनी वापरतात. केशर वखदी आसून तें कामोत्तेजक, भूक वाडोवपी, मुतूंक निवळ करपी, बायलांची म्हयन्याची पाळी सुरू जावंक मदत करपी, उत्तेजक आनी दुखीचेर वखद म्हूण वापरतात.

- प्रा. प्रेमानंद गो. फडते

केशव दैवज्ञ: (कार्यकाळ: १५ वो शेंकडो).

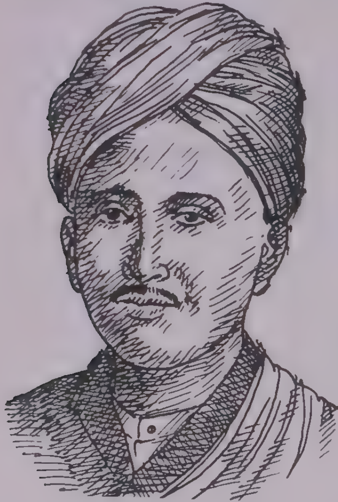
एक भारतीय ज्योतिशशास्त्रज्ञ. हो कोंकण दर्यादिगेवेल्या नंदिग्राम गांवांत रावतालो. हाणें वैजनाथ नांवाच्या गुरूकडेन आपलें शिकप घेतलें. ताचो बापूय कमलाकार आनी चलो गणेश हे दोगूय व्हड ज्योतिशी आसले.

ताचे 'ग्रहकौतुक', 'जातकपध्दती', 'मुहूर्तपध्वती' हे ग्रंथ नामनेक पावल्यात. ताणें स्वता घेतिल्ल्या वेधांविशींचो नियाळ खोलायेन अभ्यास करून बरयला.

- कों. वि. सं. मं.

केशवसुतः (जल्मः ७ ऑक्टोबर १८६६, मालगुंड-रत्नागिरी; मरणः ७ नोव्हेंबर १९०५, हुबळी-कर्नाटक).

मराठींतलो एक नामनेचो कवी. ताका आर्विल्ल्या मराठी कवितेचो पवर्तक अशें मानतात. पुराय नांवः कृष्णाजी केशव दामले. 'केशवसुत' हें लिखणेनांव ताका तेन्नाच्या 'काव्यरत्नावली' म्हयनाळ्याचो संपादपी नारायण फडणीस हाणें दिलें. ह्याच नांवान तो लोकांमुखार आयलो. खेड, बडोदा, वर्धा, नागपूर आनी पुणे ह्या शारांनी ताचें शिकप जालें. शिकता आसतनाच १८८० वर्सा ताचें लग्न जालें. उपरांत १८८९ वर्सा मॅट्रिकची परीक्षा पास जातकच १८९७ मेरेन ताणें कांय सुवातींनी तात्पुरत्यो अश्यो नोकऱ्यो केल्यो. त्या काळांत मुंबय हांगा प्लेग रोगाची सांथ आयिल्ली म्हूण मुंबय सोडून तो खानदेश वाठारांत रावपाक गेलो. सुर्वेक ताणें भडगांव हांगाचे नगरपालिकेचे शाळेंत शिक्षकांची नोकरी धरली. उपरांत १९०१ वर्सा फैजपूर हांगाचे शाळेचो मुख्याध्यापक म्हूण काम केलें. मुखार १९०४ त, ताणें धारवाड हांगा सरकारी शाळेंत मराठी शिक्षकाचें काम केलें.

केशवसुत

ताणें भुरगेपणा-सावन कविता बरोवपाक सुरवात केल्ली. मात १८८५ सावन १९०५ ह्या काळांत खऱ्या अर्थान कवी म्हूण तो लोकां-मुखार आयलो. सद्या ताच्यो सुमार १३५ कविता सांपडटात. काव्य हेंच ताचे जिणेचें उद्दिश्ट जावन आसलें. आपल्या खुबशा कवितांनी ताणें नवे प्रयोग करपाचो यत्न केलो आनी तातूंत ताका पुराय यस आयलें. संस्कृत आनी मराठी कवींच्या कवितांपरस, इंग्लीशींतल्या स्वच्छंदतावादी मनोवृत्तीच्या वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स ह्या कवींचो ताच्या कवितांचेर खूब प्रभाव पडिल्लो दिश्टी पडटा.

केशवसुताच्या कवितांतल्यान व्यक्तिगत आत्माविश्काराचें दर्शन घडटा. मनशांमदले मोगाळ संबंद, दादल्या-बायलांमदले मोगाचे धागे, सैम, समाजीक बंडखोरी आनी गूढ अशी साक्षात्कारी जाणविकाय हे ताचे कवितेचे विशय जावन आसात. ताचे कवितेवरवीं ताची मेकळी मनोवृत्ती नदरेंत भरता. ह्या मेकळ्या स्वच्छंद मनोवृत्तीच्या आविश्काराक लागून मराठी कवितेंत क्रांती घडून आयली. फुडले पिळगेंतल्या कवींनी आपले नवे कवितेंत हाचो मोट्या प्रमाणांत उपेग केलो. ताच्या 'भृंग' (१८९०), 'पुष्पापत्र' (१८९२) आनी 'फुलपाखरूं' (१९००) हे कांय कवितांतल्यान सैमाचें दर्शन घडटा. 'तुतारी' (१८९३), 'नवा शिपाई' (१८९८), 'गोफण केली छान' (१९०५) ह्या कवितांतल्यान ताचे क्रांतिकारक समाजीक विचार दिसून येतात. स्वतंत्रताय, समानताय, बंधुत्व आनी विशाल मानवतावाद ह्या तत्त्वांचेर आदारून केशवसुतान आपली कविता घडयली.

गूढ अशा अणभवाची नवलायेन केल्ली अभिव्यक्ती ताच्या का कवितांतल्यान दिश्टी पडटा. ताची 'झपूर्झा' ही अशीच एक अणभवान भरिल्ली कविता खूब गाजली. ताच्या हेर गूढ-गुंजनात्म कवितांनी 'म्हातारी' (१९०१) आनी 'हरपले श्रेय' (१९०५) कवितांचो आस्वाव जाता.

केशवसुताची काव्यशैली खूबशी रांगडी आनी राकट जावन आस देखून आदल्या पंडीत कवींची अलंकारिक सया तातूंत चडशी दिश पडना. केशवसुतान कविता बरयता आसतना अक्षरगणवृत्ताप मात्रागणवृत्तांचो चड उपेग केलो. इंग्लीश साहित्यांतल्या 'सॉनेट' ह छंदप्रकाराचो मराठी कविता बरपावळींत सगळ्यांत पयलो उ केशवसुत हाणें केलो. आपल्या काव्यांत ताणें कांय नव्या मात्रावृत्तांचो उपेग केलो. ताणें कांय इंग्लीश कविताय बरयल्यात. ताणें एक नाटक बरयल्लें, पूण तें उजवाडाक आयलेंना.

केशवसुताल्यो कविता ताच्या मरणाउपरांत, १९१६ त, हरि नाराय आपटे हाणें उजवाडाक हाडल्यो. गोविंदाग्रज, बालकवी, रेंदाळक काव्यविहारी हांच्यासारके नामनेचे कवी आपणाक केशवसुताचे शि समजताले. केशवसुताच्या कांय कवितांतल्या क्रांतीवादी विचारांचेर ख वाद जालो. केशवसुताचे प्रतिभाशाली कवितेचो प्रभाव फुडले न कवी-पिळगेचेर पडलो. १९६६ वर्सा, महाराष्ट्र सरकारान केशवसुता जल्मशताब्दी व्हडा दबाज्यान मनयली.

प्रा. सुमंत कनयाळक

केशवैन, शेषगिरी नारायणः (जल्मः २२ मार्च १८८ माळगी-कर्नाटक; मरणः २१ सप्टेंबर १९६४).

सहकार मळावयलो एक नामनेचो जाणकार, स्वतंत्रताय संग्रामांतल फुडारी आनी समाजसेवक.

बापायचें नांव- रामचंद्रराव आनी आवयचें नांव- रुक्मिणीबाय. मूळ नक्षत्राचेर जल्म जाल्ल्यान ताच्या आवय-बापायन ताका केशवै घराण्याक पोसको दिल्लो. पूण तो त्या घराण्यांत येवचेपयलींच ताच पोसको बापूय नारायण राव हाका मरण आयिल्ल्यान ताका सांबाळपाचे आनी ताच्या शिक्षणाची जापसालदारकी ताची पोसकी आव पद्मावतीबाय आनी आजी लक्ष्मीबाय हांणी सांबाळ्ळी.

ताचें शिक्षण शिरसी कारवार हांगा जालें. १९०५ वर्सा तो मॅट्रिक पा जालो. घराण्याची जापसालदारकी पडिल्ल्यान तो फुडें शिकूंक पावल ना. आपल्या शेताभाटांची देखरेख करून ताणें वेपाराक सुरवात केली पूण वेपारांत बरेंच लुकसाण जाल्ल्यान तो सोडून दिलो.

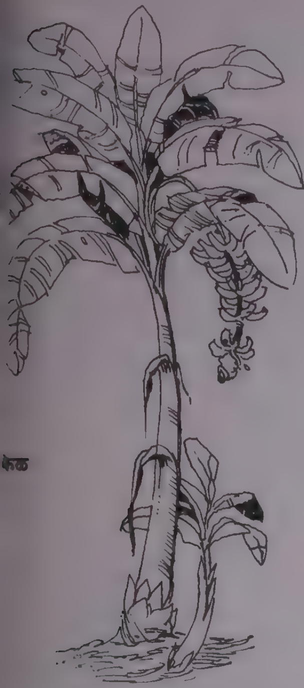
१९०५ त 'धी शिरसी रूरल क्रेडिट सोसायटी'चो तो चेअरमन जालो १९१३ त ताणें 'धी शिरसी अर्बन बँक' स्थापन केली. १९६४ मेरेन बँकेंत चेअरमन, डायरेक्टर, मॅनेजिंग डायरेक्टर ह्या पदांचेर तो आशिल्लो. ताणें आपल्या वावरान हे बँकेक नामना मेळोवन दिल्ल्या लोक शिरसी अर्बन बँकेक 'केशवैन बँक' अशें म्हणूंक लागले. हे बँकेच्या सभाघराक 'केशवैन सभाघर' अशें नांव दिलां. ताच्या मरणाउपरांत बँकेच्या दारांत ताचो अर्दपुतळो उबारलो.

केशवैन विचारांनी गांधीवादी आशिल्लो. हरिजनसेवक संघाचे अध्यक्ष ह्या नात्यान ताणें बरोच समाजीक वावर केलो. बरींच वर्सां तो रयत संघाचो (Agriculturists' Association) अध्यक्ष आशिल्लो.

स्वतंत्रताय चळवळींत ताणें मोलाचो वावर केलो. श्री मारिकाब देवळांत मोनजातीची हिंसा करपाची जी प्रथा आशिल्ली, ती ताणें बंद केली. १९३७ त गांधीजीच्या आदेशाप्रमाण तो काँग्रेस प्रतिनिधी म्हूण वेंचून आयलो. गांधीजीन उलो मारल्या उपरांत ब्रिटीश सत्तेआडच्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतलो आनी बंदखण भोगली. स्वतंत्रताये उपरांत ताणें आपल्या भोंवतणच्या वाठारांत शिक्षणसंस्थांची थापणूक करपाखातीरूय वावर केलो. बऱ्याच हेर संस्थांकडेन ताचो संबंद आशिल्लो.

- एस्. एम्. कृष्णराव

…ळ: (मराठी-केळ; हिंदी-केला; गुजराती-केळ; कन्नड-बळेहण्णु; …त-कदली, रंभा, वीर्घपत्रा, उरुस्तंभ; इंग्लीश- बनाना, प्लँटिन, …स फिग; लॅटीन- म्यूझा पॅरॅडिसियाका, म्यूझा सॅपिएंटम; …-म्यूझेसी).

केळ

ह्या पिकाचें मूळ स्थान आशिया खंडाच्या आग्नेय भागांत आसून आर्विल्ल्या शास्त्रज्ञांच्या मतान तें भारतांतल्या आसाम राज्याचे दक्षिणेक आसा. अनादी काळासावन भारताच्या आग्नेय आनी अस्तंत भागांत ही वनस्पत दिसून येता. पूर्विल्ल्या संस्कृत ग्रंथांत केळ्याचो उल्लेख सांपडटा. आशिया खंडाच्या उश्णकटिबंधांतल्या सगळ्या वाठारांनी केळीची लागवड पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या, अशें दिसून येता. अस्तंत देशांतल्या उश्णकटिबंधांत मात ह्या रोंपाची लागवड आर्विल्ले पद्धतीन करतात. वेपारी नदरेन मध्य अमेरिका, कॅरिबियन जुंवे, वेस्ट इंडीज, मेक्सिको, निकराग्वा, ग्वाटे माला, पनामा, क्यूबा, जेमाइका, ब्राझील, व्हेनेझुएला, आल्जेरिया, ईजिप्त, मोझांबीक, ताइवान, इंडोनेशिया, बांगलादेश, श्रीलंका, ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांनी केळीची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. भारतांत तमिळनाडू, केरळ, महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, आसाम ह्या राज्यांनी केळीची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. देशांत सुमार दोन लाख चाळीस हजार हेक्टर जमीन केळीचे लागवडीखाला आसा. गोंयांत कुळागारांनी तशेंच भाटांनी केळीचें पीक हें मिश्र पीक म्हूण घेतात.

केळीचें झाड २-४ मी. ऊंच वाटडा. पानांची रुंदाय ३०-४० सेंमी. नर लांबाय १.५ ते २.५ मी. मेरेन आसता. केळीक नर, मादी आनी नपुंसक अशीं तीन प्रकारचीं फुलां येतात. फळां (केळीं) १० सेंमी. ते ५० सेंमी. मेरेन लांबायेचीं आसून हो आकार ते ते जातीचेर आदारून आसता. तरनीं आसतना फळां कोरान पाचवीं आसतात तर पिकतकच तीं कोरान हळडुवीं जातात. आडवाद म्हणटा तो वसई केळ्यांचो. हे जातीच्या केळ्यांचो रंग पिकल्यार लेगीत तोच उरता. केळीचे कांय म्हत्वाचे प्रकार आसात ते अशेः म्यूझा ॲक्युमीनेटा, म्यूझा बालबीशियाना, म्यूझा पॅरॅडीसीका, म्यूझा कॉक्सीनिया, म्यूझा टेक्स्टाइलस, म्यूझा रोक्झेशिया, म्यूझा सुपर्बा, म्यूझा सुमात्राना, म्यूझा ऑर्नाटा

केळीच्यो जायत्यो जाती आसात. तातूंतल्यो कांय म्हत्वाच्यो जाती अशोः रसबाळीं, सालदाटीं, मयंडोळीं, सांवरबोंडी, सुगंधी, पुवन, म्केवेन्डीश, वसई, रोबस्ता, रस्बाळी, नेन्द्रन, सफेत वेळची, लाल केला. हातूंतल्या पयल्या चार जातींच्या केळ्यांची लागवड, गोंयांत मोट्या प्रमाणांत जाता. रसबाळीं केळीं रुचीक बरीं आसता. मयंडोळीं केळीं आकारान मोटीं आनी लांब आसता. हीं केळीं चड करून हालवो करपाखातीर वापरतात. सांवरबोंडी केळीं भाजी करपाखातीर वापरतात. तशेंच सालदाटीं केळीं भाजी करपाखातीर तशेंच पिकोवन खावपाखातीरुय वापरतात. पुवन जातीचीं केळीं रंगान तांबडीं आसतात, तर वसईचीं केळीं पिकेक बरीं आसतात. समशीतोश्ण हवामानाच्या वाठारांत केळीची लागवड खंयच्याय म्हयन्यांत करूं येता. केळीची लागवड नेम्यांपसून (suckers) करतात. केळीक दोन प्रकारचे नेमे येतातः १. तलवारीसारक्या आकाराचे (sword suckers) आनी २. गड्डे नेमे (water sprouts). नवी लागवड करपाची आसत जाल्यार तलवारीसारक्या आकाराचे नेमे वापरतात. लागवड चड करून जून म्हयन्यांत पावस पडनाफुडें करतात. लागवड करपाखातीर ५०×५०×५० सेंमी. लांब, रुंद आनी खोल आकाराचीं नेमां २.५×२.५ मी. अंतराचेर मारतात. नेमांत सुमार एक कायल कंपोस्ट वा शेणखत आनी उरिल्ली माती घालून नेमाचे मदीं केळीचो नेमो लायतात. नेमो लायल्या उपरांत कांय काळान ह्या नेम्याच्या शेजराक कितलेशेच नेमे येतात. फकत एक नेमो दवरून हेर काडून उडयतात. अशें करीना जाल्यार बरेचशें अन्न गरजेभायर ह्या नेम्यांक वता आनी ताचो उत्पन्नाचेर परिणाम जाता. गिमा दिसांनी दर ४-५ दिसांनी तर थंडे दिसांनी ८-१० दिसांनी केळीक उदक दितात. केळीचे भोंवतणची नडणी वेळोवेळ काडची पडटा.

केळीचें चड उत्पन्न मेळपाखातीर रसायनीक तशेंच सेन्द्रिय सान्याचो वापर करतात. केळीक वर्सांतल्यान १-२ पांटले शेण घालतात. केळ लायल्याउपरांत २ म्हयन्यांनी केळीक २५० ग्रॅम नत्र, २५ ग्रॅम स्फुरद आनी १०० ग्रॅम पलाश दितात. ताच्या फुडल्या चार म्हयन्यांनी परत इतलेंच सारें दितात. नेमो लायल्या उपरांत ८-९ म्हयन्यांनी केळ फुलता. उपरांत ३ ते ५ म्हयन्यांभितर घड तयार जाता. घडाचें वजन आनी तातूंतल्या केळ्यांचो आंकडो, ते ते केळीचे जातीचेर आदारुन आसता. एका घडाक ५० ते २०० केळीं आसूं येता. एक हेक्टर केळीचे बागेंतल्यान सुमार ३०-४० टन केळ्यांचें उत्पन्न मेळटा.

केळीक किडीपसून व्हडलोसो त्रास जायना. पूण मुळाक लागपी भुंगुल्ल्याचो त्रास जावं येता. हो भुंगुल्लो मुळांतल्यान भितर वता आनी केळीचें कांड पोखरता. ताका लागून केळीचीं पानां पयलीं हळडुवीं जातात आनी कांयच उपाय केलोना जाल्यार झाड मरता. हे किडीची लागण जाली जाल्यार आल्ड्रीन २-५ टक्के हो पिठो झाडाच्या मुळांत घालतात. सुयेर (Bunchy Top) ह्या रोगापसून केळीचें मोट्या प्रमाणांत लुकसाण जाता. हो रोग 'व्हायरस' नांवाच्या सूक्ष्म जंतूंपसून जाल्याकारणान ह्या रोगाची लागण एकदां जाली म्हण्टकच ताचेर उपाय आसना. पूण ह्या रोगाचो प्रसार कांय वखदांचो वापर करून कमी करूं येता. ह्या रोगाची लागण जाल्यार केळीचीं पानां बारीक मुट्टेतात; केळीची वाड खुंटता आनी केळीक घड येनात. ह्या रोगाचो प्रसार किडीपसून जाता. ह्या रोगाचेर नियंत्रण दवरपाखातीर पयलीं लागण जाल्ली केळ मुळासकट हुमटून काडून लासून उडयतात जावं पुरतात. उपरांत पोरसांतल्या उरिल्ल्या बऱ्या केळींच्या मुळांत ४० ग्रॅम ह्या प्रमाणांत 'कारबोफ्युरेन' हें वखद घालतात.

पिकिल्लें केळें पुश्टीक आसता. पिकिल्ल्या केळ्यांत प्रथिनां, स्निग्ध पदार्थ, खनिजां, जीवनसत्त्वां आशिल्ल्यान लोक तीं रुचीन खातात. तरनीं केळीं भाजयेक वापरतात. केळीच्या घडाक जीं बोंडी (केळफूल) येता, ती भाजयेखातीर वापरतात. केळ्यांपसून पीठ, जेली, हालवो, चिप्स, म्हानां हेसारके पदार्थ तयार करतात. खोडापसून 'वांवळ्यो' नांवाचे दोर काडटात. वांवळ्याचो उपेग वस्तू बांदपाखातीर जाता. पिकिल्ल्या फळांपसून सोरो आनी व्हिनीगर (व्हिनाग्र) तयार करतात. हिंदू धर्मांत पूजा, देवकार्य जावं हेर कसल्याय धर्मीक कार्याखातीर केळ्यांचो, केळीच्या झाडाचो तशेंच केळीच्या सालींचो म्हळयार गब्यांचो

उपेग करतात. मोडशी, अल्सर ह्या सारकल्या रोगांचेर उपाय म्हूण पिकिल्लीं केळीं खातात. आफ्रिकेंत केळ्यांपसून 'बियर' हें मादक पेय तयार करतात. केळ्यांच्या पिठापसून 'चीयीस्ट' (जीवनसत्त्व-ब) तयार करतात. केळीच्या कांडातली मदली धवी काणी, दक्षिण भारतांत तशेंच आफ्रिकेंत भाजी म्हूण वापरतात. आवयच्या दुदाचें प्रमाण वाडोवपाखातीर आफ्रिका देशांत केळीच्या कांडाचो रोस घेतात. केळीच्या कांडापसून 'खळ' (starch) तशेंच कागद तयार करतात. केळीच्या पानांचो म्हळयार 'खोल्यांचो' गोंयांत तशेंच दक्षिण भारतांत जेवपाखातीर वापर करतात. हिंदू धर्मांत देवाक जेवणाचो नैवेद्य दाखोवपाखातीर पानां वापरतात. केळीच्या दांडाऱ्यांपसून दोरयो तयार करतात.

रानकेळः हे केळीचे तीन प्रकार आसात. १. हॅलिकोनिया अंगुस्टिफोलिया २. हॅलिकोनिया बिदाई ३. हॅलिकोनिया मेटॅलिका. रानकेळीचें झाड दारांत सोबेखातीर लायतात. हे केळीचीं पानां मनभुलयणी आनी सोबीत आसतात. हे केळीक तीन कप्प्यांचीं फळां येतात आनी फळांत तीन बियो आसतात. हीं केळीं खावपाखातीर वापरिनात.

- विश्राम गांवकार

केळकार, पांडुरंग अनंतः

(जल्मः १९ एप्रिल १९३१, ब्रह्मा करमळी-सत्तरी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो शेतकामती आशिल्लो. 'राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. सुटके चळवळीच्या काळांत ताणें गुपीत बसकांनी वांटो घेवप, लोकांमदीं वचून राश्ट्रवादी प्रचार करप असलीं कामां केलीं.

लोकांक शिक्षण मेळचें म्हूण ताणें शाळा काडल्यो आनी तेखातीर वावर करूंक लागलो. ३० ऑक्टोबर १९५५ दिसा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी पणजी पोलीस ठाण्यांत व्हेलो. उपरांत पोर्तुगेज सरकारच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया मुखार (Territorial Military Tribunal) चवकशी जातकच ताका तीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. २ फेब्रुवारी १९५८ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. फुडें तो परतो सुटके चळवळीच्या वावरांत वांटो घेवंक लागलो. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

केळकार, विद्याधर शंकरः

(जल्मः १९३७, धावें-सत्तरी; मरणः एप्रिल १९७२).

गोंयचो सुटके झुजारी. १९५५ वर्सा सावन तो 'राश्ट्रीय कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो राश्ट्रवादी वावरांत वांटो घेतालो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा सत्तरी तालुक्यांतल्या धावें वाठारांत, सुटके झुजारी गोविंद हरी भावे शास्त्री हाच्या फुडारपणाखाल सत्याग्रह जाल्लो, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो. उपरांत पोर्तुगेज सरकारच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया मुखार चवकशी जाली आनी ताका पांच वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली.

३१ डिसेंबर १९५७ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. फुडें तो परतो राश्ट्रवादी वावर करूंक लागलो. १८ जून १९८६ दिसा गोंय सरकारान, सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

केळवणः

मंगलकार्यावेळार उत्सवमुर्तीक वा यजमानाक खोसयेन ज्यो भेटी दितात, ताका 'केळवण' म्हण्टात. केळवण म्हळयार एका अर्थान अहेरूच. पयलींचे मुस्तींत अहेर नाशिल्लो. कोणागेरूय लग्न वा मुजीसारकें मंगलकार्य आसलें की ते उत्सवमुर्तीक आनी यजमानाक केळवण करपाची चाल आशिल्ली. अजुनूय ही रीत चालू आसा. गोंयांत आनी गोंयांभायरूय ही रीत चलता. हिंदूंवरी किरिस्तांव आनी मुसलमान हांच्या मदीय ही रीत दिश्टी पडटा. जांच्या घरांत मंगल कार्य जावपाचें आसता, तांचे खोसयेंत भर घालप, उत्सवमुर्तीचें म्हत्व वाडोवप, आनी मंगलकार्य करपी यजमान्यांचो अर्थीक भार कमी करप, ह्या हेतूंनी ही प्रथा सुरू जाली. ती अजुनूय चालू आसा.

केळवणीचे दोन प्रकार दिश्टी पडटातः

घरची केळवणः घरांत मंगलकार्यानिमतान, पुण्याहवचन देवकार्य करतात त्या वेळार सोयरींधायरीं, इश्टइश्टिणी, शेजारी जमतात आनी केळवण म्हूण उत्सवमुर्तीक भेटवस्तू दिवन आशीर्वाद दितात. चलयेच्या लग्नावेळार व्हंकलेक कांसाराकडल्यान चुडो भरल्या उपरांत हे सवायशिणी बायलांक कांकणां घालतात आनी व्हंकलेक केळवण करतात.

भायली केळवणः जेन्ना एकाद्र्याचें लग्न वा मूज आसता, तेन्ना उत्सवमुर्तीक ताच्यो इश्टइश्टिणी, सोयरींधायरीं आपल्या घराकडेन आपोवन व्हरतात. ताका बरें जेवण दिवन, आपल्याक तांकता ते प्रमाण भेटवस्तू दिवन केळवण करतात. चल्याच्या मुजी वेळार तेचपरी पुताच्या वा धुवेच्या लग्नावेळार जांवयाक आनी धुवेक अगत्यान कुळारा व्हरून भोवमान करपाची चाल आसा. लग्न, मूज ह्या बंधनांत अडकुचेपयलीं मेकळेपणान एकामेकांक मेळप ह्या निर्मळ हेतून ही रीत करतात. गावडा आनी हेर समाजांत लाडवांची वा केळ्यांचीय केळवण करतात. त्या वेळार संवसाराक उपेगी पडपी आयदनां हाडून तातूंत लाडू वा केळीं भरून दितात. कांयकडेन भांगराची वस्त, कपडे, आयदनां दिवन केळवण करतात.

काळाप्रमाण ही पध्दत बदलत गेल्या. आतां आमंत्रणपत्रिकेचेर 'केळवण हाडची न्हय', 'धाडची न्हय' वा 'करची न्हय' अशी विनवणी करतात. हाकालागून फुडाराक ही पध्दत उरत काय ना, हेविशीं दुबाव आसा.

- रवींद्र र. म्हाड्डोळकार

केळेकार, गिरिजाबायः

(जल्मः ५ ऑक्टोबर १९०३, बांदोडें-फोंडें; मरणः ३ जुलय १९८२, बांदोडें-फोंडें).

गोंयच्या अंत्रूज (फोंडें) म्हालांतली एक व्हड संगीत कलाकार. बापायचें नांव वामनराव आनी आवयचें नांव राधाबाय. तिच्या घराण्याचे परंपरेंतल्यान तिका संगीतकला अवगत आशिल्ली. तिच्यो सेगीत तीन पिळग्यो संगीत कलेची साधना करीत आयल्यात. खानदानी पध्दतीन गोंयांत संगीत कला हाडपी तिची आजी सरस्वतीबाय हिचेकडल्यान तिणें संगीतकलेचें मुळावें शिक्षण घेतलें. तिका तीन भाव आनी इकरा भयणी मेळून चवदा भावंडां. ज्योत्स्ना भोळे ही नामनेची गायिका गिरीजाबायची एक भयण.

पिरायेच्या २२ व्या वर्सा गिरिजाबाय मुंबय गेली. थंय तिणें विलायत हुसेन खॉं ह्या नामनेच्या गवयाकडेन 'गंडा' बांदून घेवन, ताका गुरु मानून पांच वर्सां ताचेकडल्यान गायनकलेचें फुडलें शिक्षण घेतलें. मूळचो गोड आवाज, तातूंत शास्त्रीय गिन्यानाची भर पडिल्ल्यान, पिरायेच्या २५ व्या वर्सा मुंबय आकाशवाणीर शास्त्रोक्त गायन, नाट्यगीतां, भक्तिगीतां, भावगीतां सादर करून तिणें रेडिओ आर्टिस्ट म्हूण नामना मेळयली.

गायनकलेवांगडाच तिका नाट्यकलेचीय आवड आशिल्ली. बांदोडेच्या महालक्ष्मीच्या रामनमी उत्सवांत ती वेगवेगळ्या नाटकांनी वांटो घेताली. ह्याच काळांत मुंबय 'रेडिओ स्टार्स' नांवाचे नाटक कंपनीची थापणूक जाली. हे कंपनीन काडिल्ल्या 'बेबी' ह्या नाटकांत तिका बेबीची मुखेल भूमिका मेळ्ळी. हे भूमिकेंत तिणें बरेंच नांव मेळयलें. त्यावेळार हिराबाई बडोदेकर सोडल्यार बायलो चडश्यो नाटकांत काम करी नासल्यो. पूण तिणें आपली भयण केसरबाय हिच्या वांगडा रंगमाचयेर पावल दवरलें आनी कुमूद सुखटणकार, भालचंद्र लाड, कृष्णा नाडकर्णी, कृष्णाबाय जोशी, मोहन संजगिरी, नंदू खोटे ह्या सारक्या जायत्या फांकीवंत कलाकारांची संगत जोडली.

ायचे नामनेचे कलाकार पं. जितेंद्र अभिषेकी, पं. रामनाथ मठकार, ती बकुळाबाय रामनाथकार, सौ. कुसूम सुर्लकार हांकां गायनकलेचें ण तिचेच कडल्यान मेळ्ळें. म्हाड्डोळ लागसारच्या वेलींग ाकडल्या मठांत तिणें दोन वर्सां गायन केलेचे वर्ग चलयले. उपरांत म वर्सां तिणें पणजे आकाशवाणी आनी हेरकडेन बरेच कार्यक्रम

बांदोडें ग्रामपंचायत', 'अंत्रुज लळीतक', 'रामनाथ कलाविश्कार' मंस्थांचे वतीन तिचो सत्कार जाला.

१९८९ वर्सा फोंडें म्हाल पत्रकार संघ तिचे यादीखातीर १९८९ सावन संगीत संमेलन घडोवन हाडटा.

- कों. वि. सं. मं.

ळेकार, रवींद्र राजाराम: (जल्म: १९२५, कुंकळ्ळी). नामनेचो कोंकणी साहित्यीक. पोर्तुगेज लिसेवाच्या सव्या वर्साची क्षा दिल्या उपरांत ताणें १९४६ वर्सा गोंयचे सुटके झुजांत वांटो लो. दोन वर्सां उपरांत महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाचो अभ्यास ाक, काकासाहेब कालेलकर हाच्या सहवासांत ताणें वर्धा आश्रमांत वर्सां काडलीं. गांधी विचार पटल्या उपरांत वर्धाकसावन ताणें कणीत 'मीर्ग' नांवाचें एक पंद्रशी नेमाळें चलयलें. तें दोन वर्सां चल्लें. रांत तो दिल्लीक गेलो. वर्सभर थंयच्या गांधी स्मारक संग्रहालयांत णे गंथपालाचें काम केलें. १९५६ वर्सा तो मुंबय आयलो आनी ताणें यकारांक संस्कृतीक आनी समाजीक जाण येवची म्हूण 'गोमंत भारती' वाची एक संस्था काडली. तेचपरी 'गोमंत भारती' नांवाचें एक तोळे रोमी लिपींत चलयलें. तीन वर्सां ताणें ह्या नेमाळ्याचें संपादन ले.

१९६० वर्सा गोंयांत येवन ताणें पर्थून गोंयच्या मुटके-झुजांत वांटो घेतलो. दोन म्हयने तो बंदखणींत आशिल्लो. १९६२ वर्सा मडगांव शारांत जाल्ले आठवे कोंकणी परिशदेचो तो येवकार अध्यक्ष जालो. ६२ सावन ८० मेरेनच्या काळांत तो सक्रीय राज-कारणांत आसलो. १९६७ वर्सा तो जपानाचे भोंवडेक गेलो. १९६९ वर्सा णजे जाल्या कोंकणी लेखक संमेलनाचो आनी उपरांत १९७८ वर्सा ान हांगा जाल्ले अखिल भारतीय कोंकणी परिशदेचो तो अध्यक्ष शिल्लो.

साहित्य अकादेमीच्या कार्यकारी समितीचो तो १९७७ ते १९८८ मेरेन वांगडी आसलो. ताणें बरयेल्लीं पुस्तकां अशीं: 'महात्मा' (१९५४), 'सत्याग्रह' (१९५५), 'मंगल प्रभात' (१९५६), 'अशे ाशिल्ले गांधीजी' (१९६०), 'नवी शाळा' (१९६०), 'कथा आनी ाणयो' (१९६१), 'तुळशी' (१९७१), 'वेळेवयल्यो घुलो' (१९७१), 'भज गोविंदम्' (१९७३), 'उजवाडाचे सूर' (१९७३), 'भाशेचें समाजशास्त्र' (१९७४), 'मुक्ती' (एकांकी- १९७५), 'तीन एके तीन' (एकांकी), 'लाला बाला' (नाटक), 'ब्रह्मांडाचें तांडव' (नखेत्रविद्या), कोंकणीन साहित्य अकादमीचो पयलो पुरस्कार फाव जाल्लें 'हिमालयांत' (१९७६), 'महाभारत' (अनुसर्जन- दोन खंड, १९८८). ताणें मराठींत 'कोंकणीचे राजकारण' (१९६४), 'जपान जसा दिसला' (१९६७) आनी 'ज्ञाननिधीच्या सान्निध्यांत' (१९७०) अशीं पुस्तकां बरयल्यांत. 'ज्ञाननिधीच्या सान्निध्यांत' ह्या पुस्तकाचे गुजराती आनी हिंदींत अणकार जाल्यात. 'महात्मा गांधी- एक जीवनी' (१९८५) आनी 'काकासाहेब कालेलकर' (१९९०) हीं ताचीं दोन हिंदी पुस्तकां.

तो एक समाजीक कार्यकर्तो आनी विचारवंत. ताच्या बरपांत जिविताविशींचें चिंतन चड होल्मता. कोंकणी भाशीक लोकांची समाजीक आनी संस्कृतीक उदरगत करची, अशी ताका तळमळ आसा. ताची बरोवपाची मोड साहित्यीक आसली तरी ताची भास नितळ आनी स्पश्ट आसता.

-कों. वि. सं. मं.

कोंकण: भारताचे अस्तंत दर्यादिगेवयलो अशीर वाठार. चडसो महाराष्ट्राचो वांटो. पयलींच्या ब-याच उल्लेखांप्रमाण उत्तरेवटेन दमणगंगा आनी दक्षिणेवटेन काळी न्हंय असो हाचो विस्तार मानतात. हाची दक्षिण-उत्तर लांबाय सुमार ५०० ते ६०० किमी. आनी रुंदाय सुमार ५५ ते ६५ किमी. आसून कांय कडेन ती ९६ किमी. मेरेन आसा.

भुंयवर्णन, हवामान, बनस्पत आनी मोनजात: कोंकणाचे कुलाबा पलतडीं आनी कुलाबा आलतडीं अशे दोन स्वभावीक वांटे जातात. दक्षिण कोंकणात सह्याद्रीचे फांटे सामके दर्यामेरेन पावल्यात. त्या मानान उत्तरेवटेन मळांचो वाठार चड आसा. दक्षिण कोंकणाची दर्यादिग फातरांची आसा. हांगा खाडयो, ल्हानसान आखातां, उपसागर आसात. दर्यादिगे लागीं मुंबय, साश्टी, खांदेरी, उंदेरी, घारापुरी, अंजदीव हे जुंवे आसात. मुंबय आनी मार्मगोवा हीं व्हड सैमीक बंदरां आसात. तशेंच ल्हानसान बंदरांय बरींच आसात.

दमणगंगेसावन दक्षिणेवटेन वैतरणा, तानसा, उल्हास, कुंडलीका, भोगावती, सावित्री, गायत्री, वाशिष्ठी, शास्त्री, मांडवी, जुंवारी आनी कारवारलागची काळी, ह्यो कोंकणांतल्यो मुखेल न्हंयो आसात. त्यो लांबायेन उण्यो आनी पावसान भरपूर भरून व्हांवपी आसात. ठाणे जिल्ह्यांत पोखरण, विहार, तुळशी, रत्नागिरी जिल्ह्यांत धामापूर, सावंतवाडी हांगा मोती हीं मुखेल तळीं आसात.

कोंकणातलें हवामान उश्ण आनी दमट. डिसेंबर-जानेवारी म्हयन्यांत तें शीतळ आसता. सादारणपणान तापमान २१° से. ते २२° से. इतलें आसता. नैर्ऋत्येवटेनच्यान येवपी वाऱ्याक लागून कोंकणांत बरोच पावस पडटा. गोंयांत सुमार ३०० सेंमी., रत्नागिरी २५० सेंमी., मुंबय १७५ सेंमी. अशें ताचें प्रमाण उत्तरेवटेन उणें जायत वता. दोंगरावटेन पावस चड पडटा. महाबळेश्वर हांगा सुमार ५०० ते ६५० सेंमी. पावस पडटा.

कोंकणांतलो सुमार ४०% वाठार रानांचो आसा. तातूंत सदांच पाववेचार आसपी आनी पानां झडपी अशे दोनूय प्रकारचे रुख सांपडटात. साग, डेन, खैर, शिसो, कोंडो, किंदळ, हिरडो, पिपळ, जांबळ, आंबो, पणस, काजू, भिरंड असले तरेकवार रुख हांगाच्या रानांनी आसात. माड, माडयो आनी बरींच फळझाडां कोंकणांत सांपडटात. हेभायर वखदी वनस्पतूय बरीच आसा. उत्तर कोंकणात कांयकडेन तणाचो वाठार आसा जाल्यार दक्षिणेवटेन, चडकरून गोंयांत सैमीक सोबीतकाय पळोवंक मेळटा.

इतिहास: कोंकण हें उतर केन्ना आनी कशें जल्माक आयलें, हाचेर जाणकारांमदीं एकमत जाल्लें दिसना. कांय जाणांच्या मतान चेर देशाक 'कांग' वा 'कोंग' अशेंय नांव आशिल्लें. त्या नांवाचें एक राजघराणेंब जावन गेल्याचो उल्लेख मेळटा. ताचेवयल्यान कोंगवत आनी उपरांत 'कोंकण' हो शब्द जाला जावंये, अशें एक मत आसा. परशुरामाची आवय कुंकणा हिचेवयल्यान 'कोंकण' हें नांव आयलां, अशेंय मत कांय जाण उक्तायतात. महाभारतांत 'कोंकण' आनी 'अपरांत' वाठारांचो उल्लेख आसा. इ.स.प. चवथ्या शतमानासावन कोंकण हें नांव सांपडटा. बृहतसंहिता, राजतरंगिणी हातूंत कोंकणाचे उल्लेख सांपडटात. पेरिप्लस, प्लिनी, टॉलेमी, स्ट्रॅबो, अल्बिरुनी ह्या भायल्या भोंवडेकारांनी 'कोंकण' ह्या नांवाचो उल्लेख केला. कांय लोक ह्या वाठाराक 'अपरांत' अशेंय

म्हण्टाले. 'अपर' म्हळ्यार अस्तंत दिका आनी 'अंत' म्हळ्यार शेवट अस्तंत दिका सोंपता ताका अपरांत अशें म्हणूं येता. सह्याद्रीखंडांत सात कोंकणां आसात, असो उल्लेख आसा. हीं सात कोंकणां लाट देशामावल केरळमेरेन पातळ्ळयांत, अशेंय सांगलां. युवान च्वांग ह्या चिनी भोंवडेकारान वनवासी, बेळगांव, धारवाड ह्या घाटांवयल्या वाठारांचो कोंकणांत आस्पाव जाला, अशें म्हळां. मध्ययुगांत कोंकणाचे तीन वांटे जाल्ले आनी तांकां बर्बर, विराट आनी किरात अशीं नांवां आशिल्लीं.

इ.स.प. तिसऱ्या आनी दुसऱ्या शतमानांत कोंकणाचेर मौर्यांचो शेक चलतालो. पयल्या शतमानांत सातवाहन राजा हांगा राज्य चलावंक लागले. तांणी इ.स. २१८ मेरेन राज्य केलें. ४ थ्या आनी ५ व्या शतमानांत कोंकणाचेर कलचुरी वंशाच्या राजांनी सत्ता गाजयली. ६ व्या शतमानांत पर्थून मौर्यांचें राज्य आयलें. ७ व्या शतमानांत चालुक्य राजा पुलकेशी हाणें मौर्यांचेर जैत मेळोवन थंय आपले सत्तेची थापणूक केली. उपरांत थंय शिलाहारांचे राज्य चलूंक लागलें. सुमार ४५० वर्सां तांणी राज्य करतकच इ.स. १२६० त देवगिरीचो राजा महादेव हाणें कोंकणाचेर घुरी घालून तो प्रांत आपल्या राज्याक जोडलो. १३१८ त देवगिरीचें राज्य सोंपलें, तरीपूण यादव वंशाचोच नागरदेव हाणें कोंकणाचेर १३४७ मेरेन आपलो शेक चलयलो. त्याचवर्सा गुजरातच्या सुलतानान नागरदेवाक हरोवन कोंकण आपल्या शेकातळा घेतलो. मुसलमानी सत्ता हांगा १५ व्या शतमानाच्या निमणेमेरेन चालू आशिल्ली. १६ व्या शतमानाचे मुर्वेक पोर्तुगेजांनी कोंकणांत पावल घालें आनी थंय ल्हवल्हव आपली सत्ता वाडयली. उपरांत हांगा मराठे आनी ब्रिटीश हांणीय आपली सत्ता वाडोवंक सुरवात केली. १५०२ ते १६६३ मेरेन पोर्तुगेजांनी सुरत तें गोंय मेरेन बरींचशीं बंदरां आनी तांच्या भोंवतणचो वाठार हातासलो. १६५९ वर्सा शिवाजीन मुसलमान आनी पोर्तुगेज सत्तेआड घुरयो घालूंक सुरवात केली. तेखातीर ताणें कोंकणांत प्रतापगड, रायगड, सिंधुदुर्ग आनी विजयदुर्ग ह्या सारके किल्ले बांदले. शिवाजीउपरांत ताचो पूत संभाजी आनी फुडें शाहू हांणीय हांगाच्या वाठाराचेर आपलो शेक गाजयलो. फुडें पेशव्यांच्या काळांत चडसो वाठार मराठा सत्तेखाला उरलो. ब्रिटिशांनी १८१८ त पेशव्यांचेर जैत मेळोवन आपली सत्ता हाडली. हांगाचें जंजिरा संस्थान १८४० त वारस नाशिल्ल्यान खालसा जालें, जाल्यार सावंतवाडी ब्रिटिशांचें मांडलीक जालें. गोंयचो वाठार १९६१ मेरेन पोर्तुगेजांकडेन उरलो.

समाजीक स्थिती: कोंकणांत बरींच बौध्द आनी ब्राह्मणी लेणीं आनी कोरांतिल्लीं शिल्पां सांपडल्यांत. हांगाचे चडशे लोक महाराष्ट्रीय आसात. दक्षिणेवटेन मात गोंय आनी कर्नाटकाचे संस्कृतायेचे लोक आसात. उत्तर कोंकणांत बऱ्योच आदिवासी जमाती आनी कांय पारशी, अरब आनी ज्यू धर्मीय लोक रावतात. चडशे पारशी मुंबय शारांत आसात. पोर्तुगेज आनी हबशी लोकांनी बाटयल्ले किरिस्तांव आनी मुसलमान लोकूय हांगा रावतात.

नागपंचम, सुतापुनव, गणेश चवथ, गोकुळाष्टम, शिगमो हे कोंकणांतले मुखेल सण आसात. हेभायर पाडवो, दसरो, दिवाळी, सक्रांत, होळी हेय सण हांगाचे हिंदू लोक मनयतात. मुसलमान आनी किरिस्तांव धर्माचेय खाशेले सण हांगा पाळटात.

कोंकणांत दर्यादिगेलागसार लोकवस्ती चड दाट आसा. दोंगरी वाठारांत लोकांचें प्रमाण त्या मानान उणें आसा. पावसाचें प्रमाण बरें आशिल्ल्यान हांगा पिकावळ बरी जाता, आनी दुकळ जावपाची भिरांत नासता. भात हें हांगाचें मुखेल पीक. हेभायर नाल्ल, सुपारी, नासणो, वाल, हेर शाकभाज्यो आनी फळफळावळ मोट्या प्रमाणांत जाता.

- कों. वि. सं. मं.

कोंकणाख्यानः कोंकणाख्यान हें ओवीबद्द, छंदोबद्द अशें काव्य आसून तातूंत कोंकण प्रदेशाची आनी खास करून गोंयची आदल्या

...तली म्हायती दिल्या.

...द पुराणांत जो सह्याद्रीखंड आसा, तालूंत 'कोंकणाख्यान' नांवाचें ...न रचलां. ह्या आख्यानाच्या कर्त्याविशीं तशेंच ताच्या लेखन ...विशीं जाणकारांमदीं मतभेद आसात. कोंकणआख्यानांत आख्यान ...चो उल्लेख मेळना, तो अज्ञात आसा. रघुनाथ सिताराम देसाई ...दत प्रतींत ग्रंथ निर्मणीविशीं उल्लेख आयला तो असो:

भार्गव नक्षत्र परम पवित्र ।।
रमणीक मनोहर विचित्र ।।
तेथे ग्रामाभिधान शिवपूर ।।
तेथे हा ग्रंथ निर्मिला गोंडदेशी ब्राह्मण ।।
सासष्टि देशीअग्रहार स्थापन ।।
तेथे एक कौशिक गोत्री जाण ।।
तीर्थ पर्याटण करी
करितां पृथ्वी पर्याटण ।।
पाहिलें शिवपूर भुवन
तेथें भेटले स्वयाती जन ।।
त्याणी अपेक्ष जाण पै केली ।।
त्याच्या आक्षेपा भरणे ।।
सांगीतली हे पूर्व रचने ।।
सकळा जना
सांगितली संपूर्ण यथास्थिती

कोंकणाख्यानाच्या लेखनकाळाविशीं जाणकारांमदीं अशेच मतभेद ...सात. र. सी. देसाई संपादित प्रतींत लेखनकाळ शके १७८७ सांगला. ...र 'बेळगांव समाचारा'न उजवाडायिल्ले प्रतींत हो काळ शके १५८९ ...इ.स. १६६७) सांगला. श्रीपाद व्यं. वागळे हाणें उजवाडायिल्ले प्रतींत ...के १६४३ (इ.स. १७२१) हो ह्या आख्यानाचो लेखनकाळ सांगला.

कोंकणाख्यानाच्यो पुस्तकरुपांतल्यो चार प्रती मेळटात. जे. जर्मन द ...त्या हाणें १८७७ त उजवाडायिल्लो 'सह्याद्रीखंड', हरी भिकाजी ...मत हाणें १९०९ वर्सा 'बेळगांव समाचार' छापखान्यांत छापून ...उजवाडायिल्लें 'कोंकणाख्यान', श्रीपाद व्यंकटेश वागळे हाणें १९०९ ...र्सा उजवाडायिल्लें 'कोंकणाख्यान' आनी रघुनाथ सीताराम देसाई ...पादित १९४७ त उजवाडायिल्लें 'सह्याद्री खंड-पूर्वार्ध-उत्तरार्ध' ...र्गात 'कोंकणाख्यान'.

ह्या आख्यानांत परशुरामान निर्माण केल्ल्या कोंकणभूंयचो इतिहास, ...ची व्याप्ती, शिमो, गांव, गांवचीं देवळां आनी देव, देवांचे ब्राह्मण, ...जक आनी तांचो कुळवृत्तांत आनी हेर संबंदीत म्हायतीच्या तपशीलाचें ...र्णन आयलां.

हें सगळें वर्णन पद्यांत म्हणजे श्लोक आनी ओवीबध्द आसा. ह्या ...ह्याद्रीखंडाक पूर्वार्ध आनी उत्तरार्ध अशे दोन विभाग आसून वट्ट १३०३ ...ओव्याभितर हें आख्यान सांगलां. पुर्वार्धांत फाटल्या इतिहासाचेर भर ...दिला, तर उत्तरार्धांत उपरांत जाल्ल्या ब्राह्मण जातींमदल्या वादावादीचें ...वर्णन आयलां.

कोंकणाख्यान हें कोंकण भुंयेच्या इतिहासापरस हे भुंयेवेल्या कोंकणी ...ब्राह्मणांचेंच आख्यान जावन आसा. ह्या आख्यानांत कोंकणी ब्राह्मणाचो ...कुळवृत्तान्त आनी मानपानावेल्यान आयिल्ल्यो घुस्पटी हांचें वर्णन आयलां. ...ह्या आख्यानकर्त्याक तेंच वर्णन अभिप्रेत आशिल्ले आसूंये. ह्या ...आख्यानाच्या उत्तरार्धाच्या पयल्या अध्यायाचे सुर्वेकूच तो बरयता -या ...ग्रंथनाम कोंकणे ब्राह्मणाख्यान ।। जे गोमांचल देशामध्ये कोंकण म्हणोनी ...म्हणता कोंकणे ब्राह्मण ।। देशाभिधान पैयासी ।।१।।

हे ग्रंथनिर्मणे फाटली उद्देश सांगतना व्याख्यानकर्त्यान बरयलां:

शाती मधोनी जे वालिता ।।
त्याचें होता प्रायचित ।।
त्याचा शरीर संबंध करुं इच्छितां
त्यासिया ग्रंथी उपदेश ।।
पोषणा देती दुजेया तें ।।
शरीर संबंध वर्ज दोन्ही गोत्रा ते
ऐसा विचार पाहाती त्यातें ।।
या ग्रंथीं उपदेश

सह्याद्रीखंड पूर्वार्ध
अध्याय १ (२६-२७)

आगा आपुला शाती धर्म ।।
आनी परंपरा आचार कर्म ।।
हे नेणे तो मुर्ख परम ।।
मनुष्यांमाजी पशु तो ।।
आगा आपुला ज्ञातिकुलधर्म
जिवयोनी वर्ते तो ज्ञाना परम ।।
उचीत अनुचीत कर्म
जाणे तो पुरुष स्वज्ञानी

सह्याद्रीखंड पूर्वार्ध
अध्याय १ (७४-७५)

कोंकणाख्यानाच्या खरेपणाविशीं कांय जाणांक दुबाव आसा. रघुनाथ सीताराम देसाई, नारायण दत्तात्रय वरेकर, डॉ. श्री. व्यं. केतकर, पां. वा. काणे, शणै गोंयबाब हांच्या मतान कोंकणाख्यानांतली भाशा आनी प्रसंग पळेल्यार तें एकतर प्रक्षिप्त आसूंये वा मूळ लिखाणांत अडेची भर घालून तें लोकांमुखार दवरलां आसूंये.

- कों. वि. सं. मं.

कोंकणी भाशा मंडळ, गोंय: कोंकणीचो भाशीक, शिक्षणीक, साहित्यिक आनी संस्कृतीक उदरगतीचो वावर करपी गोंयांतली एक मुखेल संस्था. हे संस्थेची थापणूक ३० सप्टेंबर १९६२ दिसा मडगांव शारांत जाली. पेद्रु कुर्रेय आफोंस हो हे संस्थेचो संस्थापक अध्यक्ष. तेन्नासावन ह्याच शारांत हे संस्थेचें मुखेल कार्यालय आसा. संस्थ्यांचे नोंदणीखातीर आशिल्ल्या कायद्याप्रमाण ही संस्था ३० मार्च १८६३ दिसा रजिस्टर जाल्ली आसा.

कोंकणी भाशा मंडळाचो कारभार थारावन दिल्ले नेमावळीप्रमाण एक वावुरपी समिती चलयता. ही वावुरपी समिती, हे संस्थेचे वांगडी, तेखातीर थारायिल्ले मांडावळीप्रमाण वेंचून काडटात. कोंकणी भाशा मंडळाचे नेमावळींत, दुसरे खेपे, २९ जानेवारी आनी १२ फेब्रुवारी १९८४ दिसा जाल्ल्या वांगड्यांच्या साबार बसकांनी बरेच नवे बदल केले. ते प्रमाण गोंय प्रदेश हेंच मंडळाचें कार्यक्षेत्र थारावन मंडळाच्या नांवांवांगडा गोंय हें उतर नव्यान जोडलें. मंडळाचो उद्देश मान्य आशिल्ल्या आनी पिरायेचीं अठरा वर्सां पुराय जाल्ल्या खंयच्याय मनशाच्यान मंडळाचो वांगडी जावं येता. मंडळाचे वांगडी तीन प्रकारचे आसात: १. दान दिवपी २. सर्वकाळ वांगडी ३. वर्सकाळ वांगडी.

मंडळाचे वावुरपी समितीचो कार्यकाळ दोन वर्सांचो आसता. दर दोन वर्सांनीं एप्रिल म्हयन्यांत वांगड्यांचे साबार बसकेंत वावुरपी समितीचेर बारा वांगडी वेंचून काडटात. तशेंच गोंयच्या इकरा म्हालांतल्यान दर एका म्हालांतल्या मंडळाचे वांगडी आपापलो एक प्रतिनिधी वावुरपी समितीचेर धाडटात. पूण तेखातीर त्या त्या म्हालांत उणे ते मंडळाचे १५ वांगडी आसप गरजेचें आसता. म्हळ्यार वावुरपी समितीचेर वेंचून आयिल्ले चडांत चड २३ मेरेन वांगडी आसूं येतात. वावुरपी समितीचे पदाधिकारी अशे आसात: एक अध्यक्ष, एक उपाध्यक्ष, एक सरचिटणीस, दोन जोडचिटणीस आनी एक भांडारी. हेर वांगडी उरतात. हे पदाधिकारी वेंचून आयिल्ले वावुरपी समितीचे वांगडी आपणांमदल्यान वेंचून काडटात. वावुरपी समितीक तिच्या कार्यकाळांत चडांत चड तीन वांगडी स्वीकृत करून घेवपाचो अधिकार आसता. पूण तांकां वावुरपी समितींत मताचो अधिकार नासता. वावुरपी समितीची सादारणपणान दर म्हयन्याक बसका जाता. मंडळाचे सद्या एक हजारावयर वांगडी आसात. हातूंतले चडशे वांगडी सर्वकाळ वांगडी आसात. इतले सर्वकाळ

वांगडी आसपी, ही गोंयांतली एक मुखेल संस्था.

मंडळाचे उद्देशः मंडळाच्या उद्देशांत कोंकणी भास, साहित्य आनी संस्कृताय हांचे उदरगतीक पालव दिवप आनी कोंकणी उलोवपी लोकांचे संस्कृतीक हितसंबंद फुडें व्हरप, हे खातीर करपाचीं कामां सांगल्यांत, तीं अशीं: बसका, सभा, प्रदर्शनां, जमाती, परिसंवाद, परिशदो, संमेलनां वेळोवेळ घडोवन हाडप; कोंकणी शाळा वा वर्ग चलोवप, कोंकणी शिक्षणाखातीर साहित्य तयार करप; कोंकणी शिकोवपाखातीर शिक्षक तयार करप आनी तांचेखातीर वर्ग चलोवप; शब्दकोश आनी उतरावळी संपादून उजवाडाक हाडप; कोंकणी साहित्याच्या अभ्यासाक पालव दिवप आनी तें उजवाडाक हाडप; कोंकणी भास, साहित्य आनी संस्कृताय हांचेविशीं संशोधन करप, संशोधनाक पालव दिवप आनी तें संशोधन उजवाडाक हाडप; कोंकणी भास, साहित्य आनी संस्कृताय हांचे उदरगतीखातीर कलेच्या मळार वावर करप वा तसल्या वावराक पालव दिवप.

वावरः मंडळ आपणाल्या उद्देशांक धरून फाटलीं २८ वर्सां काम करीत आसा. कोंकणींतल्यान मुळावें शिक्षण दिवपाच्या मळार मंडळान जायतो मुळावो वावर केला. मुळाव्या आनी माध्यमिक शिक्षणाखातीर लागतलीं वेगवेगळे तरेचीं पाठ्यपुस्तकां आनी पूरक पुस्तकां मंडळान तयार केल्यांत. हाचेभायर शिक्षणीक अभ्यासक्रमासंबंदीत विशयांवेलीं तशींच साहित्यीक विशयांवेलीय पुस्तकां मंडळान उजवाडायल्यांत. सभा, शिबिरां, संस्कृतीक कार्यावळी हांचे वरवीं मंडळ कोंकणी जागृतायेचें कार्य एकसारकें करीत आसा. मंडळ दर दोन वर्सांनी अखिल भारतीय कोंकणी लेखक संमेलन घडोवन हाडटा. १९६८ सावन आयजवेर अशीं धा संमेलनां गोंयांतल्या वेगवेगळ्या मुवातींनी जाल्यांत. मंडळ, अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशदेकूय संलग्न आसा आनी त्या नात्यान परिशदेचीं अधिवेशनां घडोवन हाडपाच्या वावरांतूय वांटो घेता. आयजवेर हे परिशदेच्या १८ मदलीं चार म्हत्त्वाचीं अधिवेशनां गोंयांत घडोवन हाडपाचो वावर मंडळान केला.

शिक्षणाच्या मळार मंडळ सदांच चडांत चड भर दीत आयलां. मंडळ मडगांवां एक अशी कोंकणी मुळावी शाळा चलयता. ते भायर शिक्षकांक कोंकणीचें प्रशिक्षण दिवपाखातीर 'कोंकणी शिक्षक सनद' नांवाचो अभ्यासक्रम चलयता. दर वर्सा 'कोंकणी' ह्या मंडळाच्या म्हयनाळ्या पत्राचो खासा अंक उजवाडाक हाडून, कोंकणींतल्या नव्या तशेंच जाण्ट्या साहित्यकारांचें साहित्य उजवाडा हाडटा. तरणाट्या कोंकणी कवींक उर्बा-उमेद दिवन फुडें हाडूंक वर्सुकी कविता सर्त तशेंच बाकीबाब यादस्तीक काव्योत्सव घडोवन हाडटा. शणै गोंयबाबाचे पुण्यतिथी निमतान दर वर्सा ९ एप्रिल दिसा कोंकणी दीस मनयता आनी त्या निमतान जाणकारांचीं वेगवेगळ्या विशयांवेलीं व्याख्यानां घडोवन हाडटा. मंडळान मडगांवां कोंकणी भवन बांदपाचीय एक येवजण चालीक लायिल्ली आसा. मंडळाची मडगांवां मुखेल कचेरी आसून पणजेय एक कचेरी आसा.

- नागेश करमली

कोंकणी भासः कोंकणी भास चड करून भारताचे अस्तंत दर्यादिगेर महाराष्ट्र, गोंय कर्नाटक आनी केरळ राज्यांनी उलयतात. कोंकणी लोक भारताच्या हेर राज्यांनी आनी विदेशांनी शिंपडला. १९८१ वर्साचे जनगणनेप्रमाण वट्ट १५,८४,०६३ कोंकणी लोक आशिल्ले. तातूंतले ६,४०,७३८ (४०.४५%) कर्नाटकांत, ६,००,००४ (३७.८८%) गोंयांत, २,१२,२१४ (१३.४०%) महाराष्ट्रांत, १,००,९३४ (६.३४%) केरळांत आनी १८,१३४ (१.१६%) गुजरातांत आसात.

वर्गीकरणः कोंकणी, दक्षिण अस्तंते इंडो-आर्यन पंगडांतली भास. मराठी आनी गुजराती तिका लागींच्यो भाशा. उच्चाराच्या मळार कोंकणीक आनी बंगालीक लागींचो संबंद आसा. कांय भाशाशास्त्रज्ञांच्या मतांप्रमाण महाराष्ट्री प्राकृत आनी महाराष्ट्री अपभ्रंश भाशांसावन कोंकणी आयली. कोंकणी कोशकार श्रीपाद देसाय हाच्या मता प्रमाण इ.स. १० ते १२ शतमानांच्या काळांत अपभ्रंश भाशेसून कोंकणी उप्रासली. ताच्या मताप्रमाण राजस्थानी, गुजराती आनी कोंकणी एका घराण्यांतल्यो भाशा. कोंकणीचें कूळ सोदून काडूंक इतिहासीक भासविज्ञानाचे नदरेन खोल अभ्यास करची अजून गरज आसा.

पोरन्या काळासावन कोंकणाचो वेपारी संबंद अरबी देशांकडेन आशिल्लो. हाकालागून अरेबीक-पर्शियन मुळाचीं, कागद, मामलेदार, माफी, गरम, गुन्यांव, इजार आदी उतरां कोंकणींत आयलीं.

इ.स. इकराव्या शतमानासावन कदंब रायांचो संबंद गोंयाकडेन आयलो. तांच्या काळार बरय, आंगड, गोणी, दोण, तीर्प, आडादेवयं हाऊ, बेगोबेग आदी कानडी उतरां कोंकणीन आपणायलीं.

तेराव्या शेंकड्यांत केरळांत वस्ती केल्ल्या कोंकणी लोकांनी मल्याळम, तामीळ भाशांचीं उळी, चिरी, काट्ट, नेरे, मुट्टू, मोट्टो आदी उतरां आपणायलीं.

१५१० वर्सा पोर्तुगेज गोंयांत आयले. १५१०-१९६१ ह्या काळांत पाय, मांय, इर्मांव, माना, मीस, इगर्ज, फेस्त, पात्रांव, मेज, कदेल, जनेल, बांक आदी कितलींशींच उतरां कोंकणींत आयलीं.

उतरांच्या मळार कोंकणीचो संबंद पोरने मराठीकडेन जायतो आसा. पोरने मराठींत आशिल्लीं जायतीं उतरां कोंकणींत अजून आसात पूण आतांचे मराठींत नात. देखीकः शीत, तण, प्राय.

आतांच्या काळार इंग्लीश शिकपाक लागून चडांत चड इंग्लीश उतरां आनी वाक्प्रचार आयल्यात. देखीक- बँक, चेक, बॅट, बॉल, ऑफीस.

कोंकणीच्या उच्चाराचेर, व्याकरणाचेर, बरोवपाचे रितीचेर, उतरावळीचेर आनी अर्थविन्यासाचेर हेर भासांचो प्रभाव पडला.

बोलीः कोंकणांत उलोवपाची भास कोंकणी. कोंकणी हें उतर चवदाव्या शेंकड्यांतल्यान मराठी संत कवी नामदेवाच्या नामदेव गाथा हातूंत २६३ व्या गौळणींत मेळटा. हे गवळणींत कोंकणी हें उतर गौळणीक वापरलां. १५१० व्या वर्सा पोर्तुगेज गोंयांत पावले. तांणी कोंकणीक लिंग्वा कोंकना (कोंकणाची भास), लिंग्वा कानारीं/कानारिना (कानारी भास), लिंग्वा द गोवा (गोंयची भास), लिंग्वा कोंकानी (कोंकणी भास) असलीं नांवां दिलीं. कोंकणी भाशेक एकूच नांव नाशिल्लें ही गजाल हातुंतल्यान स्पश्ट जाता.

भाशाविज्ञानाचे नदरेन भास वा बोली ह्या वादाक अर्थ ना. तरी जायतीं वर्सां कोंकणी ही भास वा मराठीची बोली हो वाद चल्लो. २६ फेब्रुवारी १९७५ वर्सा साहित्य अकादेमीन कोंकणी ही एक स्वतंत्र भास म्हूण मान्यताय दिली.

जात, धर्म आनी थळाप्रमाण कोंकणीच्यो बोली आसात. तातूंतल्यो मुखेल ह्योः कोचीन सारस्वतांची बोली, केरळांतली कुणबी बोली, कर्नाटक चित्रापूर सारस्वतांची बोली, कर्नाटक गौड सारस्वतांची बोली, दक्षिण कन्नड जिल्ह्याच्या किरिस्तांवांची बोली, उत्तर कन्नड जिल्ह्याच्या किरिस्तांवांची बोली, कर्नाटक खारवी बोली, कर्नाटक सुताऱ्यांची बोली, गोंयच्या सारस्वतांची बोली, गोंयच्या भौसाची बोली, गोंयची गावडी बोली, पेडणेची बोली, बारदेस किरिस्तांवांची बोली, साश्टी किरिस्तावांची बोली, सावंतवाडी बोली, बेळगांव किरिस्तांवांची बोली, कर्नाटक नवायत मुसलमानांची बोली, कर्नाटक गावडी बोली.

समाजीक, राजकी आनी हेर कारणांक लागून लोकांमदीं एक प्रमाण अशी कोंकणी बोली अजून निर्माण जावंक ना. धर्माक लागून गोंयांत तशेंच कर्नाटकांत किरिस्तांवांमदीं प्रमाण कोंकणी रुपीत जाल्या. ही प्रक्रिया हिंद समाजांत जाल्ली दिसना. हालींच्या काळांत कोंकणी शिकपाक आनी नेमाळ्यांक लागून गोंयच्या हिंदू समाजांत एके तरेची प्रमाण कोंकणी बोली येवंक लागल्या.

लिपीः सोळाव्या शेंकड्यामेरेन कोंकणी साहित्याची भास नाशिल्ली. ती फकत तोंडी भास आशिल्ली. बरोवंक आनी वाचूंक मराठीचो वापर गोंयांत जातालो. अशें इतिहासाच्या संशोधना वयल्यान निश्चित जालां. सोळाव्या शेंकड्यासावन किरिस्तांव धर्मगुरूंनी धर्मप्रसाराक लागून

…णीचो खोलायेन अभ्यास केलो. कोंकणी व्याकरणां, कोश आनी …त्याचो वावर तांणी केलो. हो वावर चडसो जेजुईत धर्मगुरुंनी केलो. … फ्रान्सिस्कन धर्मगुरूंचो हातभार ह्या वावराक लागलो. गोंयांत …वान्याची कला जेज्वितांनी ६ सप्टेंबर, १५५६ दिसा हाडली. …ाव्या शेकड्यांत, तांकां गोंयांत देवनागरी खिळे करूंक मनीस मेळ्ळे … हाका लागून कोंकणी पुस्तकां रोमन लिपयेंत छापलीं. तेन्नासावन …त कोंकणी बरोवंक रोमन लिपी वापरतात. १६८४ वर्सा पोर्तुगेज …रान गोंयांत कोंकणी वापरूंक बंदी घाली. हाचो परिणाम जावन …णी विसाव्या शेंकड्यामेरेन तोंडी भास जावनूच उरली. विसाव्या …ड्याचे सुरवातीसावन गोंयांत कोंकणी बरोवंक देवनागरीचो वापर …ा. कर्नाटकांतल्या कोंकणी लोकांनी कानडी लिपी आपणायली. …ांत चड कोंकणी नेमाळीं आनी पुस्तकां कानडी लिपयेंत उजवाडाक …त. केरळांत कोंकणी बरोवंक मल्याळम लिपी वापरतात. तांचीं …कां मात देवनागरींत उजवाडाक येतात. कर्नाटकांतले नवायत तांची …णी बोली बरोवंक पर्सो-अरेबीक लिपी वापरतात. कोंकणी …वप्यांनी देवनागरी लिपी आपणावची म्हूण यत्न जाल्ले आसात, तरी … कोंकणीची एक लिपी अजून वेव्हारांत येवंक ना.

…कणीची घडण

कोंकणीचे स्वर:कोंकणींत तोंडी स्वर आनी नाक्ये स्वर अशे दोन …रचे स्वर आसात.

तोंडी स्वर

	मुखलो	मदलो	फाटलो
वयलो	इ, ई	-	उ, ऊ
मदलो	ए	अ, अ (लांब)	ओ
सकयलो	ऍं	आ, आ (लांब)	ऑ

नाकयो स्वर

	मुखलो	मदलो	फाटलो
वयलो	इं, ईं	-	उं, ऊं
मदलो	एं	अं, अं (लांब)	ओं
सकयलो	ऍं	आं, आं (लांब)	ऑं

…कोंकणीचीं व्यंजनां: कोंकणींत हीं सकयलीं व्यंजनां आसात.

	ओं	ओं.दा	दां	दां.हर	ता	मू	मो	स्वा
…र्श	प् ब्		त् द्			ट् ड्	क् ग्	
	भ्		थ् ध्			ठ् ढ्	ख् घ्	
…ाक्ये	म्		न्		ञ्	ण्	ङ्	
	म्ह		न्ह					
…र्श-घर्ष				च् ज्	च् ज्			
				झ्	छ झ्			
…र्षी		फ् व्		स्	श्			ह्
		व्ह						
उत्क्षेप				र्				
कृशिचे				ल्		ळ्		
				ल्ह				
मदलो					य्			

(ओं= ओंटयो, ओं.दा= ओंट-दांतयो; दां= दांतयो; दां. हर= …त-हरडेचो; ता= ताळवो; मू= मूर्धन्य; मो= मोवताळवो; स्वा= स्वासदारानो)

कोंकणीचे सगळे स्वर आनी व्यंजनां दाखोवंक देवनागरी लिपयेंत कुरवो नात. देखीकः अ (लांब), आ (लांब), अं (लांब), आदी. अनुस्वार कोंकणी भाशेचो खाशेलो गूण. कोंकणींत उतराच्या शेवटाक म्हाप्राणाचो उच्चार जायना. हेर भासांच्या प्रभावाक लागून बरयतना मात कांय जाण म्हाप्राण वापरतात. कोंकणींतलो म्हाप्राण, मराठी आनी हिंदी भासांच्या म्हाप्राणा परस मोव आसा. कोंकणींत उतरां स्वरांत आनी व्यंजनांत सोंपतात. 'अ' स्वरांत सोंपपी उतरां गोंयचे कोंकणींत भोव थोडीं आसात. संस्कृत भास देवनागरींत बरयतना विज्ञानीक रितीन बरयतात. हाका लागून संस्कृतांत बरोवप आनी वाचप एक आसता. कोंकणी देवनागरींत बरयतना ही विज्ञानीक रीत वापरिनांत. हाका लागून आमच्या बरोवपा आनी वाचपामदीं खूब अंतर आसा. देखीकः

बरोवप	*उच्चार*
दीस	दीस्
नातू	नातु
उदकांत	उद्कांत्
चलयेक	चल्येक
काळजांत	काळ्जांत्
वावर	वाव्र्

कोंकणी देवनागरी लिपयेंत बरयतना पांय मोडची कुरू वापरिनात. देखीकः माड, पाल, कान. हाका लागून हीं उतरां अ स्वरान सोंपतात अशी समजणी कोंकणी लोकांमदीं आसा. माड, पाल, कान हीं उतरां अनुक्रमान ड्, ल् आनी न् कारान सोंपतात.

कोंकणी वाचप्यां आनी बरोवप्यांमदीं वर्ण आनी अक्षर हांचो घुस्पागोंदळ जाल्लो आसा. भाशाविज्ञानाप्रमाण वर्ण म्हणजे कुरू. अक्षर म्हळयार syllable. स्वर वा स्वर आनी व्यंजन मेळून अक्षर घडटा. नळ ह्या उतरांत दोन वर्ण आसात (न,ळ) आनी एक अक्षर (नळ्) आसा. काळीज ह्या उतरांत तीन वर्ण (का, ळी, ज) आसात आनी दोन अक्षरां (का+ळीज्) आसात. अमोलीक ह्या उतरांत चार वर्ण (अ, मो, ली, क) आसात आनी तीन अक्षरां (अ+मो+लीक्) आसात.

नामः कोंकणींत जातिवाचक नाम आनी व्यक्तिवाचक नाम आसात. आंबो, घर, चानी हीं जातीवाचक नामां. मांडवी, कालापूर, पणजी, उशा हीं व्यक्तिवाचक नामां. कोंकणींत पुल्लिंग, स्त्रीलिंग आनी नपुंसकलिंग अशीं तीन व्याकरणी लिंगां आसात. नामांक आनी विकारी विशेशणांक लिंग लागता. कोंकणींत लिंग ठरोवंक नेम नात. कोंकणी बोलींप्रमाण एकाच उतराक दुसरीं दुसरीं लिंगां आशिल्लीं दिसून येतात. देखीकः कूड (स्त्री/न/पु)= room,केक (स्त्री/पु), नाटक (न/पु), प्राणी (पु/स्त्री), विधी (पु/स्त्री), मंत्र (पु/न). कोंकणींत नामांक, सर्वनामांक आनी विकारी विशेशणांक कुसां लायतना तांच्या सामान्य रुपांक तीं लायतात. कोंकणींत एकवचन आनी भोववचन अशीं दोन वचनां आसात. भोववचन दिवंक थारायिल्ले नेम नात. संस्कृतांत आठ विभक्ती आसात, पूण कोंकणींत फकत दोन विभक्ती आसा. सादारण रुप आनी सामान्य रुप. आतांच्या काळांर हेर भासांच्या प्रभावाक लागून शिकपी लोकांमदीं सामान्य रुपाक कुसां लायनासतना तीं सरळ सादारण रुपांक लावपाची चाल दिसून येता. देखीकः कवी, कवीक. पोरने कोंकणींत कवी, कव्याक हीं रुपां आशिल्लीं.

सादारण रूप		सामान्य रूप	
एकवचन	भोवचन	एकवचन	भोवचन
पुल्लींग			
पांय	पांय	पांया-	पांयां-
मामा	मामा	मामा-	मामां-
आंबो	आंबे	आंब्या-	आंब्यां-
खारवी	खारवी	खारव्या-	खारव्यां-
पती	पती	पती-	पतीं-
राजू	राजू	राजवा-	राजवां-
गुरु	गुरु	गुरु-	गुरूं-
शणै	शणै	शणै-	शणैं
स्त्रीलिंग			
वात	वाती	वाती-	वातीं-
जीब	जिबो	जिबे-	जिबां-
बांय	बांयो	बांय-	बांयां-
पिडा	पिडा	पिडे-	पिडां-
मुगंदा	सुगंदा	सुगंदा-	--
चली	चलयो	चलये-	चलयां-
पत्नी	पत्नी	पत्नी-	पत्नीं-

ताळू	ताळवो	ताळवे-	ताळवां-
नपुसकलींग			
घर	घरां	घरा	घरां
काळीज	काळजां	काळजा	काळजां
तांतीं	तांतयां	तांतयां-	तांतयां-
तारूं	तारवां	तारवा-	तारवां-
पोरसूं	पोरसां	पोरसा-	पोरसां-
रूं	रुंवां	रुंवा-	रुंवां-
केळें	केळीं	केळ्या-	केळ्यां-
लोणी	लोणी	लोण्या-	--

सर्वनामः कोंकणींत हीं सकयलीं सर्वनामां आसात.

१. *पुरुशवाचक सर्वनामः* हातूंत पयलो पुरुश, दुसरो पुरुश, तिसरो पुरुश अशे वांटे आसात. सकयल्या तक्त्यांत तांचीं रुपां दिल्यांतः

पयलो पुरुश		दुसरो पुरुश	
एकवचन	**भौवचन**	**एकवचन**	**भौवचन**
हांव	आमी	तूं	तुमी
हांवें	आमी	तुवें	तुमी
म्हाका	आमकां	तुका	तुमकां
म्हगेर	आमगेर	तुगेर	तुमगेर
म्हजो...	आमचो...	तुजो...	तुमचो...

तिसरो पुरुश

एकवचन

पुल्लींग	स्त्रीलींग	नपुंसकलींग
तो	ती	तें
ताणें	तिणें	ताणें
ताका	तिका	ताका
तागेर	तिगेर	तागेर
ताचो...	तिचो...	ताचो...

भौवचन

पुल्लींग	स्त्रीलींग	नपुंसकलींग
ते	त्यो	तीं
ताणीं	ताणीं	ताणीं
तांकां	तांकां	तांकां
तांगेर	तांगेर	तांगेर
तांचो...	तांचो...	तांचो...

२. *आत्मवाचक सर्वनामः* आपूण, स्वता

३. *निर्देशक सर्वनामः* तो, ती, तें, हो, ही, हें.

४. *प्रस्नार्थक सर्वनामः* कोण, कितें.

५. *संबंदवाचक सर्वनामः* जो, जी, ज; तो, ती, तें.

विशेशणः कोंकणींत हीं सकयलीं विशेशणां पळोवंक मेळटात.

१. *विशेशक विशेशणः* बरो, बरी, बरें; गोरो, गोरी, गोरें. हांकां लींग आनी वचनाप्रमाण पुरतो विकार लागता. भागेवंत, दयाळ, मोगाळ आदी विशेशणांक अंशीक विकार लागता. देखीकः भागेवंता, भागेवंती, मोगाळा. मोगाळी, कोडू, गोड, दाट, सोबीत आदी विशेशणां अविकारी आसात.

२. *निर्देशक विशेशणः* हो, ही, हें; तो, ती तें.

३. *परिमाणक विशेशणः* एक, दोन, पयलो, दुसरो, अर्दो, दोडो, इतलो, कांय, खूब.

४. *प्रस्नार्थक विशेशणः* कोण, कितलो, कितें, कसलो आदी.

५. *सर्वनामीक विशेशणः* म्हजो, तुजो, ताचो, रामाचो, भुरग्यांचो, घरचो आदी.

६. *प्रतिबंदी विशेशणः* केवल, मात्र/मात, एकूच.

क्रियाः कोंकणींत आज्ञार्थी रूप क्रियेचो धातू दिता. देखीकः कर्, वच्, खा, पिये/पी, धांव् आदी धातू रुपां, धातूक, कुसां लावन क्रियेचीं हेर रुपां घडयतात. देखीकः

चल्+ता =चल्ता.

खा+तलो =खातलो.

धांव्+अन् =धांवन्

नाच्+अप् =नाचप्

नाचप, धांवप, शिकप आदी अप् कुसां लायल्लीं रुपां भाववाचक नामां आसात. भासविज्ञानीक नदरेन बरयल्लीं कोंकणी व्याकरणां देवनागरींत नाशिल्ल्यान, शाळेच्या पाठ्यपुस्तकांनी हीं रुपां क्रिया म्हूण शिकयतात. कोंकणींत क्रियेक सैत पुरुश लागता. देखीकः हांव (दादलो) जेवलों. हांव (बायल) जेवली/जेवलें. आमी (दादले) जेवले. आमी (बायलो) धांवल्यो. आमी (दादले आनी बायलो) धांवलीं- क्रियेक वर्तमानकाळ, भूतकाळ आनी भविश्यकाळ लागतात. देखीकः हांव धांवतां, हांव धांवलों. हांव धांवन.

क्रियांचे वर्गः १. क्रियांचे सकर्मक आनी अकर्मक अशे वांटे करूं येता खा, हाड, सांग, हे क्रियांक कर्म लागता. देखून तांकां सकर्मक क्रिया म्हण्टात. हांस, रड, धांव, बस, हांकां कर्म लागना. देखून तांकां अकर्मक क्रिया म्हण्टात.

२. मुखेल आनी सहायक क्रिया कोंकणींत आसात. सहायक क्रिया दुसरे क्रियेवांगडा येता. देखीकः हांव करतां आशिल्लों. ह्या वाक्यांत करता मुखेल क्रिया आनी आशिल्लों सहायक क्रिया.

३. नियमीत आनी अनियमीत क्रिया अशे क्रियांचे वांटे जातात नियमीत क्रिया नेमांक धरून घोळटात. देखीकः धांव, धांवता, धांवलो, धांवन. . .

अनियमीत क्रियांक नेम दिवंक मेळनात. देखीकः वच, गेलो, वेतलो/वतलो, वेतां/वतां. . . खा, खाता, खालो/खेलो/खायलो...

४. प्रेरणार्थक क्रियाः आपणांक वा दुसऱ्याक करणी करूंक लावपी क्रियेक प्रेरणार्थक क्रिया म्हण्टात. देखीकः खावय, नाचय, मागय, हाडय. बरय, लाय, चोय, रोय, आदी क्रिया प्रेरणार्थक क्रिया न्हय पूण धातू. तांचे प्रेरणार्थक धातू अशे आसातः बरोवंक लाय, लावंक लाय, चोवंक लाय, रोवंक लाय.

क्रियाविशेशणः कोंकणींत अविकारी आनी विकारी क्रियाविशेशणां आसात. अविकारी क्रियाविशेशणांचे प्रकार अशे आसात.

१. *रीतवाचक क्रियाविशेशणः* क्रिया कशी जाता वा जाली तें सांगता. देखीकः बेगीं, अशें, एकदम, हळू.

२. *थळवाचक क्रियाविशेशणः* क्रियेचें थळ सुचयता. देखीकः हांगा, थंय, लागीं, वयर, पयस.

३. *काळवाचक क्रियाविशेशणः* क्रिया केन्ना घडली तें सांगता. देखीकः आज, पोरूं, काल, जेन्ना.

४. *परिमाणवाचक क्रियाविशेशणः* क्रियेचें परिमाण दाखयता. देखीकः चड, खूब, भोव.

५. *प्रस्नार्थक क्रियाविशेशणः* खंय, कितें, केन्ना, कित्याक आदी.

विकारी क्रियाविशेशणां कोंकणींत घोळटात. देखीकः आंबो बरो पिकला. पेर बरें पिकलां. ह्या वाक्यांनी बरो आनी बरें क्रियाविशेशणाचें काम करतात. कर्त्याच्या लिंगा आनी वचनाप्रमाण तांकां विकार लागता.

निपातः दुसऱ्या रुपांवांगडा येवपी स्वतंत्र रुपांक निपात म्हण्टात. संप्रदायीक कोंकणी व्याकरणांत, निपात हो क्रियाविशेशणाचो एक भाग. कोंकणींत हे सकयले निपात आसात.

१. *प्रस्नार्थक निपातः* व्हय, गी, काय, गाय, आदी.

देखीकः तो जेवलो व्हय?

२. *न्हयकारी निपातः* न्हय.

३. *तुलनात्मक निपातः* परस, वर्न, की, आदी.

४. *संबोधन निपातः* आगा, आगे, रे, गो, आदी.

५. *बळ घालपी निपातः* च. देखीक तोच.

६. *समावेशक निपातः इ/यी/य. देखीकः ताकाय, तोयी.*

७. *अनिश्चित निपातः एक, बी. देखीकः धाएक, आवाज बी.*

समुच्चयः दोन उतरां वा वाक्यां जोडपी उतराक समुच्चय म्हण्टात. कोंकणींत दोन प्रकारचे समुच्चय आसातः समानाधिकरण समुच्चय आनी

…ने समुच्चय. समानाधिकरण समुच्चयांत परत तीन प्रकार आसात.

संयोजक समानाधिकरण समुच्चयः आनी. देखीकः तो आनी ती …ती.

विकल्प समानाधिकरण समुच्चयः वा, या, की.

विरोधात्मक समानाधिकरण समुच्चयः पण, पूण.

…लवी समुच्चयांत दोन प्रकार आसात.

एका उतराचो पालवी समुच्चयः बगर, जर, देखून, तर

… *सहसंबंदी पालवी समुच्चयः* जर, तर, इतलो. . .तितलो. देखीकः …र येत तर हांव वचन.

…उद्गारः आवयगे, हाय, अहा, शी, शू आदी उद्गार कोंकणींत …टात.

…वाक्य बिन्यासः कोंकणींत वाक्य एका उतराचें आसूं येता. देखीकः … वाक्यांत सकर्मक क्रिया आसल्यार कर्तो+कर्म+क्रिया हो क्रम …ता. देखीकः बस. वाक्यांत सकर्मक क्रिया आसल्यार …+कर्म+क्रिया हो क्रम आसता. देखीकः कामील आंबो खाता. कर्म ना…यार कर्तो+क्रिया क्रम आसता. देखीकः सुरेश धांवता.

…अन्वयः कोंकणींत अन्वय, नामां आनी विशेशणां मदीं आसता. …कः बरो भुरगो. बरे भुरगे. बरें चेडूं. बरीं चेडवां.

…नामाचो विकार विशेशणाक लागतना अन्वय आसता. देखीकः …मच्या बऱ्या भुरग्यांक मारूं नाका. नामाच्या वचना, पुरुशा आनी …गाप्रमाण क्रियेचो अन्वय नामा लागीं जाता. देखीकः तो गेलो. ते गेले. … आयली. भूतकाळांत नियमीत सकर्मक क्रियेचो अन्वय कर्मा कडेन …ता. देखीकः रामान आंबो खालो. रामान आंबे खाले. लुविसान भाकरी …ली.

…भूतकाळांत अनियमीत सकर्मक क्रियेचो अन्वय कर्त्याकडेन जाता. …तीकः हांव जेवण जेवलों. हांव उदक न्हालीं. आमी दूद पियेले.

अर्थ बिन्यासः एकूच उच्चार आनी समान बरोवप, पूण अर्थ वेगळे …मपी उतरांक 'समनाम' म्हण्टात. कोंकणींत समनामां जायतीं …सात देखीकः हांस (laugh), हांस (swan); साय (cream), साय (skirt); …र (each), दर (price).

…कोंकणी बोलयांप्रमाण एकाच उतराक दुसरो वा मात्सो वेगळो अर्थ …गमता. देखीकः

…ली-१	अर्थ	बोली-२	अर्थ
…स	duck	हांस	swan
…स्ते	fish	निस्तें	तोंडाक लावंक केल्लो जिनस
…ागड	market	आंगड	पसरो
…ायर पडलो	मेलो	भायर पडलो	शेणलो
…ड्ड	देवदूत	भडुवो	पुजारी
…ेंजार कर	पवित्र कर	बेंजार कर	भस्टाय
…त्र म्हण्टा	बडबडटा	मंत्र म्हण्टा	देवस्पण करता

इतिहासः कोंकणीचें पयलें व्याकरण १५६३ वर्सा पोरन्या गोंयच्या …गांत पावलू कॉलेजींत एका गोंयकार धर्मगुरुन बरयलें. ताचें नांव फादर …ाद्रे वाज आनी ताचो गांव करमळे अशें कांय इतिहासकार सांगतात. …माळाव्या ते अठराव्या शेंकड्यामेरेन किरिस्तांव धर्मगुरूंनी कोंकणीची …अमोलीक सेवा केली. फादर तोंमास स्टीवन्स हाणें (१५४०-१६१९) 'कोंकणी व्याकरण', 'किरिस्तांव धर्माची शिकवण' हीं पुस्तकां बरयलीं. ताचें व्याकरण ताच्या मरणाउपरांत १६४० वर्सा छापून आयलें. भारतांत …ल्या भारतीय भासांच्या व्याकरणांभितर कोंकणी व्याकरण पयलें. …मराठी-कोंकणी भरसल्ले भाशेंत फादर स्टीवन्सान बरयल्लें 'क्रिस्त पुराण' नावाचें महाकाव्य खूब गाजलां. ताचे उपरांत फादर गास्पार द सां मिगेल. फादर दियोगू रिबैर (१५६०-१६३३), फादर आंतोनियो साल्दान्य (१५९८-१६६३), फादर जुवांव द पेद्रोजा (१६१५-१६७२), फादर मिगेल द आल्मैदा (१६०७-१६८७), फादर इनास आर्कामोने (१६१५-१६८३), फादर लियोनार्दु सिनामो, फादर करेल प्रिक्रील (१६१८-१७८५). फादर सिमांव गोमिश, फादर आमादोर द सांताना, फादर तियोतोनियो जुजे, फादर दियेगु द आमाराल हांणी कोंकणी व्याकरण, कोश गद्य आदी बरोवळ बरयली.

एकुणिसाव्या शेकड्यांत कोंकणी मांडो, दुल्पद, देखणी, तियात्र हांचो जल्म जालो. कोंकणीचें पयलें नेमाळें 'उदेंतेचें साळक' रोमन लिपयेंत एदुआर्द ब्रुनो द सोजा हाणें २ फेब्रुवारी १८८९ वर्सा पुण्यांत सुरू केलें. ह्याच वेळार मुंबयंत वस्ती करपी कोंकणी मनशांनी कोश, व्याकरण, कोंकणी स्वयंशिक्षक असलीं पुस्तकां उजवाडाक हाडलीं. गोंयांत आनी मंगळुरांत कोशांचें आनी व्याकरणांचें काम नेटान जावंक लागलें. ह्या काळाचें साहित्य चडशें धर्मीक स्वरूपाचें आसा.

फादर स्टीवन्साच्या कोंकणी व्याकरणा उपरांत सुमार ४५ व्याकरणां बरयल्लीं आसात. छापिल्ल्या कोंकणी व्याकरणांतलीं मुखेलः फादर आंजेलो एफ. एक्स. माफेचीं 'अ कोंकणी ग्रामर' (१८८२) आनी 'कोंकणी रानांतलो सोबीत सुंदर ताळो' (१८९२), डि. एफ्. दांतस हाचें 'एलिमेंटरी कोंकणी ग्रामर' (१९१०), फादर जुजे द सांता रिता इ सोजाचें 'एलिमेंतोस ग्रामतिकैस दु लिंग्वा कोंकणी' (१९२०), वि. जे. रांजेलाचें 'ग्रामातिका दा लिंग्वा कोंकानीं' (१९३३), शणै गोंयबाबाचें 'भुरग्यांलें व्याकरण' भागः १ (१९४१), बा. भ. बोरकाराचें 'मुळावें कोंकणी व्याकरण': भाग १ आनी २ (१९६९-१९७३), आर्. के रावाचें 'कोंकणी व्याकरण' (१९७७), सुरेश र. पै हाचें 'कोंकणी भाशेचें व्याकरण': भाग १ आनी २ (१९७९-१९८४), लुर्दिन अ. रोद्रीगिशाचें 'कोंकणी भाशेचें व्याकरण' (१९८३), फादर फिलीप नाजारेताचें 'कोंकणी व्याकरण' (१९८५), सुरेश बोरकाराचें 'कोंकणी व्याकरण' (१९८७).

कोंकणीचो पयलो कोश १५७० वर्सा पयलींच तयार जाल्लो हाचे इतिहासीक पुरावे आसात. १५७० ते १९९० मेरेन कोंकणीचे ६४ कोश बरयल्यात. कोंकणीचो छापिल्लो पयलो कोश १८६८ वर्सा उजवाडाक आयलो. त्या कोशाचें नांव 'दिक्सिनारियो पोर्तुगेज-कोंकणी कोम्पुस्तु पोर ऊं मिसिनारियो इतालियानो' हो कोश एका इतालियन धर्मगुरून बरयला आनी जोकीम एच्. दा कुन्य रिवारान तो संपादीत केला. उपरांतचे मुखेल कोशः फादर आंजेलो माफेचो 'एन इंग्लीश-कोंकणी अँड कोंकणी-इंग्लीश डिक्शनरी' (१८८३), सेबेस्त्यांव दालगादोचे 'दिक्सनारियो कोंकणी-पोर्तुगेज' (१८९३) आनी 'दिक्सिनारियो पोर्तुगेज-कोंकणी' (१९०५), फादर सिल्वेस्टर मिनेजिसाचो 'कोंकणी-इंग्लीश शब्द संग्रह' (१९६७), श्रीपाद देसायचो 'कोंकणी शब्दकोश' (४ भाग १९८०-१९९०), ल. सुनिताबाय हिची 'कोंकणी-हिंदी मल्याळम डिक्शिनरी' (१९८७), चंद्रकांत केणीची 'इंग्लीश-कोंकणी-हिंदी उतरावळ' (१९९०).

कोंकणी भासविज्ञानाविशींचीं पुस्तकां खूब उणीं आसात. तांतलीं मुखेल हींः शणै गोंयबाबाचीं 'कोंकणी नादशास्त्र' (१९४०) आनी 'कोंकणीची व्याकरणी बांदावळ' (१९४९); डॉ. सुमित्र म. कत्रेचें 'द फॉर्मेशन ऑफ कोंकणी' (१९४२); डॉ. ए. एम्. घाटगेचीं 'कोंकणी ऑफ साउथ कॅनरा' (१९६३), 'कोंकणी ऑफ कोचीन' (१९६७), 'कोंकणी ऑफ काणकोण' (१९६८), 'मराठी ऑफ कासरगोड' (१९७०), 'गावडी ऑफ गोवा' (१९७२); फादर दिनेश जे. आल्बुर्कर्क पै हाचें 'लिंग्विस्टिक्स ऑफ कोंकणी विद् ग्रामर अँड रेटोरीक' (१९६७), ज. रजतिचें 'सर्वे ऑफ कोंकणी इन केरळा' (१९७६), र. ब. च्यारी हाचें 'सर्वे ऑफ कोंकणी इन् कर्नाटक, गोवा अँड महाराष्ट्र' (१९७७), डॉ. विल्यम माडता हाचें 'द क्रिश्चन कोंकणी ऑफ साउथ कॅनरा' (१९८४), डॉ. मॅथ्यू आल्मैदा हाचें 'अ डिस्क्रिपशन ऑफ कोंकणी' (१९८९).

कोंकणी भाशेच्या इतिहासाचेर कांय पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत. तांतलीं मुखेल अशींः जे. जेर्सन दा कुन्याचें 'द कोंकणी लँग्वेज अँड लिटरेचर' (१८८१), डॉ. डि. एन्. शानभागाचें 'कोंकणी लँग्वेज अँड

लिटरेचर' (१९७०), डॉ. जुजे पेरैर हाचें 'कोंकणी अ लँग्वेज' (१९७१) आनी 'लिटररी कोंकणी' (१९७३), नागेश सोंदे हाचें 'कोंकणी भाशेचो इतिहास' (१९८१), फादर आंतोन पेरैर हाचें 'द मेकर्स ऑफ कोंकणी लिटरेचर' (१९८२), डॉ. ओलिव्हिन्य गोमिश हाचे 'कोंकणी सरस्पातचो इतिहास' (१९८९). श्रीपाद देसाय हाच्या कोंकणी शब्दकोशाच्या चवथ्या भागांत (१९९०) कोंकणी भाशेची कुळकथा नांवाचो व्हडलो लेख आसा. एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन कोंकणी भाशेक आनी साहित्याक नवी दिका लाबली. कोंकणी नेमाळीं सुरू जालीं. कथा, कादंबरी, नाटक, भोंवडेवर्णन, आत्मचरित्र, व्यक्तिचरित्र, लेख, अणकार, कविता, एकांकी, भुरग्यांलें साहित्य अशें विंगडविंगड प्रकारांचें तोलामोलाचें साहित्य कोंकणींत येवंक सुरू जालें. कांय शाळांनी प्राथमिक शिकप कोंकणींतल्यान सुरू जालें. शाळांनी कोंकणी तिसरी भास म्हूण आनी कॉलेजींत दुसरी भास म्हूण शिकोवंक सुरवात जाली. गोंयच्या विद्यापीठांत कोंकणी एम. ए. मेरेन पावल्या. कोंकणीचीं पाठ्यपुस्तकां बारावी वर्गामेरेन गोंय माध्यमिक आनी उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ तयार करता. बी. ए. आनी एम. ए. च्या मळार कोंकणी पुस्तकां गोंय विद्यापीठ थारायता.

एकुणिसाव्या आनी विसाव्या शेंकड्यांत कोंकणीची सेवा करून मर्गेस्त जाल्ले कांय मुखेल मनीस अशे आसात: डॉ. जोकिम एच्. द. कुन्या रिवारा, फादर आंजेलो माफे, फादर सेबेस्त्यांव दाल्गाद, दोतोर जेर्सन द कुन्य, एदुवार्द जुजे ब्रुनो द सौझा, लुकास रिबेरो, कार्लुश त्रिन्दाद दीयश, लिगोरियु दा कॉश्ता, श्रीमती अमुला शणै, इनासियु शावियेर द सौझा, सेबेस्त्यांव साल्वादोर द जेजू दीयश, सेबेस्त्यांव तियोतोनियु द सौझा, श्रीमती दोना बारैत, मिंगेल फिलिप फ्रांसिस्कु लुइस गोमिश, बेर्नादु पंताना पाचेकु. जुजे मारिया डायस, फ्रांसिस्कु आराव्ज, शणै गोंयबाब, जॉकिम आंतोनियु फेर्नांदिश, रामचंद्र शंकर नायक, काशीनाथ श्री. नायक, रामचंद्र पा. वैद्य, बाकीबाब बोरकार, फादर सिल्वेस्टर मिनेझीस, फादर रायमुंद मास्कारेन्यश, फेलिक्स पौल नोरोन्य, लुईस मास्कारेन्यश, लुईस बुतेल्यु, डॉ. मारियानु सालदान्य, फादर जुजे द सांता रिता इ सौझा, रंगनाथ प्रभु, नारायण एन्. पै, लक्ष्मणराव सरदेसाय, अलेक्सियो सि. फ्रांसिस्को, फाउस्तीन डि सौझा, शंकर भांडारी आनी डॉ. रघुनाथ वि. पंडित.

- फादर प्रताप नायक (जे. स.)

कोंकणी साहित्य: संस्कृतापसून जल्मल्ल्यो हेर आर्विल्ल्यो भासो म्हळ्यार हिंदी, गुजराती, मराठी, बंगाली जेन्ना उदेल्यो, तेन्नाच कोंकणी भाशेचो जल्म जाला जावंये. चवदाव्या शेंकड्यांतलो मराठी कवी संत नामदेवाच्या एका गौळण गीतांत कोंकणी भाशेचो स्पश्ट उल्लेख मेळटा.

सोळाव्या शेंकड्यांत पोर्तुगेज लोक गोंयांत येवचेआदीं कोंकणींत साहित्य आशिल्लें. पंदराव्या-सोळाव्या शेंकड्यांतलो कवी कृष्णदास शामा हाका कोंकणींतलो पयलो बरोवपी म्हणूं येता. ताणें 'श्रीकृष्ण चरित्रकथा' ह्या मराठी काव्यावांगडाच 'अश्वमेदु', 'रघुनाथ वंशाची कथा' ह्यो कोंकणी भाशेंत कथा बरयल्यो आनी कोंकणीक मोलादीक अशें गद्य साहित्य दिलें.

१६ व्या शतमानांत पोर्तुगेजांक लागून गोंयांत छापखानो आयलो (१५५६). पयलो छापखानो रायतूर (राशोल) ह्या गांवांत स्थापन जालो. कोंकणी-मराठी पुस्तकां छापपाखातीर पोर्तुगेजांनी रोमी लिपी उपेगांत हाडली. देशी भासांचे उच्चार रोमी लिपींत उक्ते करपापासत रोमी लिपीची एक नवी पध्दत तयार केली. रोमी लिपींतले छापणावळीक लागून कोंकणी-मराठींत बरेंच साहित्य तयार जालें. पूण देवनागरी लिपीकडलो तिचो संबंद तुटलो आनी हेर भारतीय भासांकडल्यान कोंकणी कुशीक पडली. तिच्यांत हिस्पाभायर पोर्तुगेज उतरां रिगलीं आनी रोमी लिपींतलें कोंकणीचें रूप थोडें भोव वेगळें दिसून लागलें.

१६७४ त इन्क्विजिशनांत (धर्म समीक्षक मंडळ) छापखानो बंद केलो आनी अशेतरेन सुमार १२५ वर्सांच्या साहित्य निर्मणेच्या काळाची अखेर जाली. ह्या काळाक धर्मप्रसारक काळ अशें म्हणूं येता. ह्या काळांत कोंकणीचे म्हत्वाचे अशे ग्रंथ उजवाडाक आयले. इंग्लं धर्मप्रसारक फादर थॉमस स्टीफन्स (१५४९-१६१७) हाचो 'दोत्री त्रिश्तांव' (१६२२- क्रिस्ती धर्मतत्त्वां), 'आर्त द लिंग्वा कानारि' (कोंकणी भाशेचें व्याकरण-१६४०); पोर्तुगेज धर्म प्रचारक दियोग रि हाचे 'वोकाबुलरी द लिंग्वा कानारीन' (कोंकणी भाशेची उतराव आनी 'दिक्लेरेसांव द दोत्रीन क्रिस्ता' (१६३२- किरिस्तांव धर्मतत्त्वांच विस्कटावणी); फादर मिंगेल द आल्मेदा हाचो 'वनवाळयांचो मळ' (१६५८); फादर आन्तोन्यु द साल्दान्य हाचें 'आचार्यवंत भक्त स आंतोनी' (१६५५ सांतु आन्तोनीचीं अचर्यां); फादर जुवांव द पेद्रा (१६१५-१६७२) हाचें 'देवाचीं एकांग्र बोलणीं' (१९६०). थळा भाशेक आदार आनी उर्बा दिवपाची सुखेची नीत कुशीक सारु कोंकणीक पुराय चेपून उडोवपाची नीत सरकारान आपणायली. तेवेळा वायसरॉय कॉन दी आल्वार हाणें तिका मुळासकट हुमटून उडोवपा यत्न केले आनी तीन वर्साभितर ती ना जावंक जाय, अशें १६८४ का फर्मान काडलें. १७३१ वर्सा पवित्र धर्म समीक्षक मंडळान थारायलें के किरिस्तांवांनी हाचेमुखार आपली आवयभास कोंकणी सोडून पोर्तुगेज वापरुंक जाय. १७४५ वर्सा आर्चबिशप लॉरेन्स द सान्त मारीया हा सगळ्या किरिस्तावांनी पोर्तुगेज उलोवंक जाय, अशी थारावणी केल पवित्र धर्म समीक्षण मंडळ १८१२ वर्सा बंद जाले. पूण ताचे आदीं कोंकणी भास आनी साहित्य हाचें चड लुकसाण जाल्लें.

कोंकणीचेर हाडिल्ल्या चेपणाक लागून कोंकणी भास आनी साहि हेर भारतीय भासांपरस खूब फाटीं पडलें. पोर्तुगेजांचे धर्मनितीक आ भासनितीक लागून गोंयकार तीन वांट्यांनी वांटून गेले. कांय गिरेस् आनी शिकिल्ल्या घराब्यांनी आपल्या संस्कृतीक वेव्हाराची आनी घर भास म्हूण पोर्तुगेज आपणायली, तर पोर्तुगेजांच्या राजकारणाक लाग भारतीय संस्कृतीपसून पयसावल्ल्या हिंदू गोंयकारांनी घाटा पलतडच मराठी भास आपली संस्कृतीक भास म्हूण आपणायली. कांय गिरेस् गोंयकारांनी पोर्तुगेज भास आपणायली तरी किरिस्तांव भोवजन समा कोंकणी उलयतालो आनी थोडो वेळ शिकिल्ली सक्तीची पोर्तुगेज भा विसरून, पूण पोर्तुगेज शिकतना शिकिल्ली रोमी लिपी आपणावन त रोमींतल्यान कोंकणी बरोवंक लागलो. सरकाराचो वा इगर्जीचो आदा नाशिल्ल्याकारणान जें रोमी लिपींत साहित्य निर्माण जालें तें किरको धर्मीक साहित्य.

ह्याच वेळार पोर्तुगेज सरकाराचो मुखेल सचीव म्हूण गोयां आयिल्ल्या हेलियोदोरु द कुन्य रिव्हार (१८००-१८७९) हाणें ए मोलादीक ग्रंथ बरयलो. ताचें नांव 'Ensaio Historico da Lingu Concanim' (कोंकणी भाशेचेर इतिहासीक निबंद-१८५७).

दोतोर कुन्य रिव्हाराच्या पावलार पावल दवरून आनीक जायत्य पंडीतांनी कोंकणी भाशेचेर संशोधन केलें. तातूंतलीं कांय म्हत्वाचीं नांव हीं- डॉ. जुजे जेर्सन द कुन्य: 'कोंकणी भास आनी साहित्य' (१८८ Konkani Language and Literature). ह्या ग्रंथांत तो कोंकणी भाशे मूळ सोदून काडटा आनी कोंकणी ही एक स्वतंत्र भास आनी ती खंयचे भाशेची बोली न्हय, अशें मांडटा. ह्या काळांत जरी जायते विद्वान जाले तरी प्रतिभावान बरोवपी जाले ना. आयच्या काळांत ललित साहित्याचें पयली निर्मणी करपी म्हळ्यार एदुआर्द जुजे ब्रुन द सोउझ (१८३६-१९०५). कोंकणींतलें पयलें खबरानपत्रय ताणें काडलें. पुण्यां २ फेब्रुवारी १८८९ दिसा 'उदेंतेचें साळक' ह्या नेमाळ्याचो उदय जालो.

कोंकणींतली पयली वयली समाजीक नवलिका बरोवपाचो मानू ताकाच फाव जाता. 'क्रिस्तांव घराबो' ही १८९१ वर्सा उजवाडा आयिल्ली नवलिका म्हळ्यार त्या काळच्या गोंयच्या समाजीक आनी कुटुंबीक जिविताचें मनभुलोवणें चित्र. तातूंत मनीस सभावाचे तरातरांचे नमुने पळोवंक मेळटात. वायट चालिरितींचेर तो आपली लिखणी चलयता. हे नवलिकेचे प्रस्तावनेंत ब्रुन द सोउझ रोमी लिपींत कोंकणी

...पाची एक सुदारिल्ली पद्धत मांडटा. उपरांतची ताची नवलिका ...यार 'सर्गाचो ठेवो' (१९१५). कोंकणी साहित्याचो तो पयलो वयलो ...पी अशें म्हणपाक हरकत ना. संवसारांतले महाकवी दान्ते आनी ...यश हांचेकडल्यान स्फूर्त घेवन ताणें 'एव्हा आनी मोरी' हें कोंकणी ...काव्य रचलें.

...पोर्तुगेज भाशेचो आनी अस्तंती संगीताचो प्रभाव हांकांलागून गोंयांत ... नवे तरेचें साहित्य निर्माण जालें. १९ व्या शेंकड्याचे सुर्वेक मांडो ...तो दुल्पदां हीं नाचगीतां तयार जालीं. ह्या गीतांनी कोंकणी वांगडाच ...गेज उतरां होल्मतात. मांडो सुर्वेक चार वळींचो आशिल्लो जावंक ... मागीर चार वळींउपरांत कोरस आयलो. कुडतरचो रिबैर द कॉश्त ...५१-१९१९), आर्नाल्द मिनेझीश (१८६३-१९१७), जिझेलीनु ...लो (१८७५-१९३१) आनी तोरकातु व फिगेरैदु हे कोंकणींतले तीन ...ले मांडो रचपी. त्याचकाळांत मुंबय राविल्ल्या गोंयकार किरिस्तांवांचे ...कृतीक गरजेंतल्यान तियात्र ह्या नाट्य प्रकाराचो उदय जालो. जुआंव ...गोस्तीन फेर्नान्दीश हो पयलो वयलो तियात्रीस्त. 'कुणबी जाकी' आनी ...टकार बेबदो' ह्या तियात्रांनी ताणें कोंकणी भाशेंतल्यान लोकांचें ...रंजन केलें आनी लोकशिक्षणूय केलें. तियात्र खूब लोकप्रिय जालो ...नी अजुनूय आसा.

...बुन द सोउझ हाणें घालून दिल्ली नवलिका बरोवपाची देख जुवांव ...यतान द सोउझ, आंतानिओ विसेंत द क्रूज आनी एफ्. एक्स. ...र्नान्दीश हांणी मुखार व्हेली.

...रेजिनाल फेर्नान्दीश आनी एल्यट द ॲली (१९३१-८८), कारीदाद ...र्मासियान फेर्नान्दीश हे कांय रोमांसी बरोवपी.

...कुन्य रिव्हाराचो उलो आयकून ताचे सांगणेप्रमाण मॉसिन्योर ...बाश्तियांव रोदोल्फु दाल्गाद (१८५५-१९२२) वावुरलो. तो पाटांगडो ...डीत आनी भाशाशास्त्री. संस्कृत, मराठी, कोंकणी, कानडी, लॅटीन, ...र्तुगेज, इंग्लीश आदी भासांनी ताचो खोल अभ्यास आसलो. ताणें ...कोंकणी-पोर्तुगेज' (१८९३) आनी 'पोर्तुगेज-कोंकणी' (१९०५) हे दोन ...शास्त्रोक्त तरेन शब्दकोश रचून, कोंकणी भाशेच्या अभ्यासाचें आनी ...साहित्याचे उदरगतींचें मुळावण घालें. तांकां बरयिल्ले प्रस्तावनेंत ताणें ...कोंकणी ही एक संपन्न आनी स्वतंत्र भास आनी तिचें संस्कृताकडलें नातें ...नामके घट, अशें मत मांडलें. तेवेळार इगर्जींत वापरिल्ले कोंकणींत ...जायतीं अडेचीं पोर्तुगेज उतरां रिगिल्लीं. कोंकणींत संस्कृतावेल्यान ...आयिल्लीं पर्यायी उतरां आसात, हें दाखोवन दिलें आनी तींच वापरल्यार ...र्दीक बरें अशें सांगलें. कोंकणींतलें ओपारींचें आनी म्हणींचें धन ...सांबाळपापासत मॉ. दाल्गादान 'फ्लोरिलेजियु दुश प्रोव्हेर्बियुश ...कोंकानीश' (कोंकणी म्हणींचो झेलो) हें पुस्तक उजवाडायलें. तातूंत ...१९७७ म्हणी आस्पावतात.

...ज्यांकी आंतोनियु फेर्नांदिश (१८८९-१९७५) हाणें कोंकणीक ...मोलामोलाचें धर्मीक गद्य साहित्य दिलें. 'आमचो सोडवणदार', 'चारुय ...वांगेलाचो झेलो' ह्यो ताच्यो म्हत्वाच्यो साहित्य कृती. तातूंत जेजू ...क्रिस्तान जिवीत विणलां आनी ताची शिकवण सांगल्या. खेरीज, रोमींत ...कोंकणी बरोवप्यांपासत बरयल्लें 'कोंकणी नादशास्त्र' हें पुस्तक चड ...मोलाचें तशेंच उपेगाचें. ताणें जायत्यो कविता रचल्यात आनी तरेकवार ...विशयांचेर लेख बरयल्यात.

...ताचे मुखार कोंकणी भाशेक आनी कोंकणी साहित्याक घट मुळावण ...घालें, तें वामनराव वर्दे वालावलीकार उर्फ शणै गोंयबाब (१८७७-१९४६) हाणें. ताचो वावर जसो मुळावो तसो तोलाचो. ताणें कोंकणी लोकांचो इतिहास अभ्यासून, जळींमळीं शिंपडिल्लीं कोंकणी उतरां एकठावन आनी एकापरस एक बरीं अशीं नाटकां, कथा, लेख उजवाडावन आयचे कोंकणीक सोबीत आनी थीर रुप दिलें. 'गोंयकारांची गोयाभायली वसणूक' (१९२८) आनी 'कोंकणी भाशेचें जैत' (१९३०) ह्या ग्रंथांतल्यान विस्कळीत जाल्ल्या कोंकणी समाजाक इतिहासाचे ...निरोवेन चित्र दाखयलें, आपले भाशेचें निजी रूप भेटयलें आनी तिच्या पर्जळीत फुडाराचो दिश्टावो दिलो. 'गोमंतोपनिषत्' (पयलो खंड-१९२८; दुसरो खंड-१९३३) हो काणयांझेलो उजवाडावन गोंयच्या जिविताचो हारसो मुखार धरलो. कोंकणी भाशेची सोबाय केळयली आनी जिवितांतल्या कांय मुखेल मुळाव्या प्रस्नांची विस्कटावणी केली. 'मोगाचें लग्न' (१९१३), 'पोवनांचें तप्लें' (१९४८), 'झिलबा राणो' (१९५०) हीं नाटकां बरोवन कोंकणी भाशेक नवे अलंकार दिले. ताणें घरावे कोंकणी भाशेची अपुर्बाय दाखयली. 'भगवंतालें गीत' (१९५९) हो भगवद्गीतेचो अणकार करून खोल आनी कठीण तात्त्विक विचार सोपे करून सांगपाची कोंकणीची तांक दाखयली.

'कोंकणीची व्याकरणी बांदावळ' (१९४९) हें व्याकरण बरोवन कोंकणी खंयचेच भाशेची गांवगिरी तरा न्हय तर ती एक समर्थ स्वतंत्र भास ह्या विचारांची घट्ट म्हेड रोयली. 'पुण्यात्मो राम कामती' (१९३९) आनी 'आबे फारीय' (१९४१) हांच्यो जिणो बरोवन कोंकणी मनशाची व्हडवीक तशेंच ताची उणीव दाखयली. 'नवें गोंय' हें नेमाळें चलोवन कोंकणी वाचप्यांक एक ऊंच पांवड्याचो साहित्यीक आंक दिलो. 'भुरग्यांलो इश्ट' (१९३५) आनी 'भुरग्यांलें व्याकरण' (१९४१) रचलें. 'आल्बुकेर्कान गोंय कशें जिखलें?' (१९५५) आनी 'वालिपत्तनाचो सोद' हीं पुस्तकां बरोवन गोंयच्या इतिहासाचेर उजवाड घालो. ह्या सगळ्या साहित्यांतल्यान शणै गोंयबाबान कोंकणी समाजाक एकठायलो आनी कोंकणी आत्म्याक जागयलो.

कोंकणी आल्लयो (भुरग्यांचीं गीतां):

आल्लयो म्हळ्यार भुरग्यांक न्हिदोवपाखातीर गायिल्लीं गीतां. हीं गीतां जाण्ट्यांनीच तयार केल्लीं आसलीं, तरी तातूंत भुरग्यांक मानवता तसलें संगीत आनी तसलीं उतरां आसतात. देखीक- ''कुर कुर काना, म्हशी गेल्यो रानां.'' भुरग्यांल्या गीतांत झाडां आनी जनावरांचो खूबसो उल्लेख आसता आनी गीतांवांगडाच भुरग्यांच्या आंगाच्या सगळ्या अवयवांची हालचाल जावंची, अशी जतनाय घेतिल्ली आसता. भुरग्यांचे हात आनी बोटां हांकां फाव तो व्यायाम घडचो, म्हूण रचिल्लीं हीं गीतां:

था था गे थाथाची
गोन्या गोन्या माणकुल्या हातांची
था कर गे कशी थिंगुना
हातांत बायच्या कांकणां
था करता करता भागली
निनी येवंक लागली

*

धोल रे बाबा धोल धोल
पदेरान हाडले बोल बोल
पदेर वुडू सांगता चड
पदेरा बोल परतून व्हर

धोल रे बाबा धोल धोल
धोला फुडें खोल खोल
धोलता धोलता भागलो
फुलां वेचूंक लागलो
एक फूल व्हेले काव्यान

आवयचो भाव मामा हाचो भाच्याक खूब मोग. मामा हो विशय आशिल्ली हीं कांय गीतां:

कावळे काव्या रे बाबाच्या मामाक देखिल्लो
देखिल्लो सांतेकु रे बाबा ताज्या सत्री खाकेक
कावळे काव्या रे बाबाच्या मामाक देखिल्लो
देखिल्लो बांदारू रे ताज्या सत्री खांद्यार

*

बाबा म्हज्या घोड्यार बसतलो
मामा ताका सत्री धरतलो

येथें येथें येथें येथें बस रे मोरा
मामा ना घरा ताका कोण घाली चारा
चारा खा पाणी पी भूर रे मोरा ऽ ऽ

भुरग्यांक भेश्टावपाखातीरूय कांय गीतां आसातः
घुगी गे घुगी आंबाड्यार उबी
रडटल्या भुरग्याक व्हरतली.

भुरग्यांक काणयो सांगतात तातूंतूय गीतां गुंतलेलीं आमतात. एके काणयेंत भाव भायर गेल्ले आसतना तांच्यो बायलो आपले नणंदेक दोरयेन बांदून, तिका जिवानुशीं मारून मातयेंत पुरतात. थंय एक झाड किल्लता. भाव येतकच तें झाड पद म्हण्टाः

बांदिल्लीं बांदपां तटतट्टात
सुरयेचे घाये जळजळटात

भुरगें थरथरत चलतना हें गीत म्हण्टातः
जंदळी गे बाये जंदळी
माथ्यार धंयाची कदुली
जंदळीच्या बाये भारान
कणसां गेलीं मोडून

पांयांची हालचाल करपाखातीर रचिल्लें हें एक गीत.
एक पांय नाचय रे मुरारी
वाजुंदी घागरी
एक पांय नाचय रे हरी हरी
खेळ तुजो नाना परी
एक पांय नाचय रे वामना
अपुर्बायेच्या मोहना
एक पांय नाचय रे मुकुंदा
झांजरांच्या छंदा

कोंकणी जायतीं खेळांगीतां आसात. भुरगीं लिपतात, तेन्ना तांकां सोदून काडटात, ताका आपालिपा म्हण्टात.

आपालिपाचें हें गीतः
आपालिपा साय लिपा
सायचो गोंडो जिखून धर
कानांत कितें? मुदी
चल घोवाचे/बायलेचे सोदी

तशींच पावसाचेरूय कांय गीतां आसातः
पावस पडे पावस पडे भिमा रे
तामडेचीं फटकुरां तुमी शिंवा रे
पावस पडे पावस पडे भिमा गो
तामडेचीं फटकुरां तुमी शिंवा गो

▪

पावस पावस घोगेता
सगलीं कुपां हुमेता

कोंकणी कथाः पोर्तुगेज गोंयांत येवचेपयलीं महाभारत-रामायणांतल्यो कथा, कृष्णदास शामा हाणें बरयल्यो, पूण पोर्तुगेज मिशनऱ्यांनी तांचें रोमी लिप्यांतर केल्लें अशे उल्लेख मेळटात. ताचे उपरांत १८८९ त, जुजे ब्रुन द सोउझ हाच्या रोमी लिपींतल्या 'उदेतेचें साळीक' आनी ताचे उपरांतच्या हेर रोमी नेमाळ्यांनी कांय कथा आयिल्ल्यो मेळटात. पूण त्यो पुस्तकरुपान केन्नाच उजवाडाक आयल्यो नात.

कोंकणी कथेचें मूळ कोंकणी काणयांत सोदचें पडटलें. 'कुंडेकुस्कुर', 'लुडबी व्हंकल', 'पाडेबांयत गांवकार' ह्या काणयांक आर्विल्ल्या कथांचो बेस बरो रुपकार दिवं येता. वि. स. सुखठणकार आनी लक्ष्मणराव सरदेसाय हांणी अश्यो जायत्यो कथा आपल्या उतरांनी सांगल्यात. तशे लुसियो रुद्रीगिश आनी जॉर्ज आताईद लोबो हांणी त्यो इंग्लिशींत पर्ग सांगल्यात.

पूण आर्विल्ले कोंकणी कथेची सुरवात शणै गोंयबाबासावन जाली अशें म्हणूं येता. 'म्हजी बा खैं गेली' ही ताची पयली कथा. ही 'नवें गोंय' ह्या तीम्हयन्यांळयांत पयलीं उजवाडाक आयली, मागीर ती 'गोमंतोपनिषत्' ह्या कथांझेल्याच्या पयल्या खंडांत उजवाडाक आयली. 'उपनिषद्' म्हळ्यार काणयांच्या रुपान केल्लो उपदेश. गोंयचे फाटभूंये बरयल्ल्यो ह्यो काणयो 'म्हजी बा खैं गेली', 'बाबुमामालो पणस', 'वासशणैली पोपाय', 'पितुबाबालो तांब्यापटो' ह्या काणयांनी कोंकणी भाशेची सोबीतकाय आनी कोंकणी उतरांची गिरेस्तकाय दिसून येता. १९३५ वर्सा मुंबय उजवाडाक आयिल्ल्या 'ओंवळां' नांवाच्या झेल्यांत मंगळूर वाठारांतल्या १४ बरोवप्यांच्यो काणयो आसात. ह्या चडश्या कथांनी मूळ गांवची खोड होल्मता. तातूंतल्यो कांय म्हत्वाच्यो कथा ह्यो 'लोणच्या बुयांव', 'गरिबालो संवसार', 'कुमुदाली वयनी' आनी 'जुंवळ्यो भयणी'.

मागीर जायत्या नेमाळ्यांनी कथा उजवाडाक आयल्यो. 'साद' (१९५२): संपादक- मनोहरराय सरदेसाय आनी मागीर श्रीपाद देसाय आनी फादर एच्. ओ. माश्कारेन्हास; 'मीर्ग' : संपादक- रवींद्र केळेकार 'साळीक' : संपादक- कृष्णा करवार, शंकर भांडारी, श्रीपाद नगर्शेकार 'विद्या': संपादक- उदय भेंब्रो. ह्या नेमाळ्यांतल्यान आचार्य रामचंद्र शंकर नायक, लक्ष्मणराव सरदेसाय, कृष्ण करवार, शंकर भांडारी हांच्यो कथा आयल्यात. १९५५ वर्सा चंद्रकांत केणी हाणें 'भूंयचाफीं' हो कोंकणी कथांचो प्रातिनीधीक कथांझेलो उजवाडाक हाडलो. हातूंत गुरूनाथ केळेकार, कायतान मेंदीश हांच्यो नवे धर्तीच्यो बऱ्यो कथा होल्मतात. लक्ष्मणराव सरदेसाय हाणें बरयल्ल्यो कोंकणी कथा वेगवेगळ्या नेमाळ्यांनी शिंपडून आसात. ताच्यो उतार वयांत बरयल्ल्यो कथा चडश्यो आत्मचरित्रात्मक आसात.
ह्या चडश्या कथांक निबंदाचें रूप आयलां आनी त्यो 'खबरी, कांय वर्माच्यो कांय कर्माच्यो' (१९८०, साहित्य अकादमी पुरस्कार- १९८२) ह्या झेल्यांत आस्पावतात. तातूंतल्यो कांय कथा अश्योः 'म्हजे दोळे', 'दोळ्यांचें ओपेरेसांव', 'केळ्यांघड', 'मास्तर', 'तृप्त हांव फकीर'.

चंद्रकांत केणी हाणें कथेचें आपलेंच अशें खाशेलें तंत्र आपणायलां. ताच्यो चडश्यो कथा मोटव्यो, पूण सुटसुटीत आनी साद्या सोंप्या उतरांनी बरयल्ल्यो. चंद्रकांत केणी हाचे हे कथांझेले- 'धर्तरी अजून जियेताली' (१९६४), 'आशाढ पांवळी' (१९७३), 'अळमी' (१९७५), 'व्हंकल पावणी' (१९८५, साहित्य अकादमी पुरस्कार- १९८८). दामोदर मावजो हाणें तीन कथांझेले उजवाडाक हाडल्यातः 'गांथन' (१९७१), 'जागरणां' (१९७५) आनी 'रुमडा फूल' (१९८९). आपणें पळेल्लें आनी अणभवल्लें सामान्य मनशाचें जिवीत तो कुशळतायेन चितारता. ताच्यो कांय नांवाजिल्ल्यो कथा अश्यो- 'मर्ण येना म्हूण', 'सदानंद', 'अशोक', 'जीण अशीच सोंपचेली', 'तेरेजालो घोव'.

पुंडलीक नायकाचे कथेचीं मुळां गोंयचे भुंयेंत खोल रुतल्यांत. ताची भास तशेंच ताच्या कथांचो विशय गांवगिरो. 'पिशांतर' (१९७७), 'मुठ्य' (१९७७), 'अर्दुक' (१९८९) हे ताचे कथांझेले. ताच्या कथांतल्यान गोंयच्या गांवांचें आनी गांवांतल्या लोकांच्या जिविताचें जितें जिवें चित्र उबें रावता. 'कासय', 'पारज', 'वळ' ह्यो ताच्यो कांय गाजिल्ल्यो कथा.

रोमी लिपींतल्या साहित्याक फेलिक्स कार्दोज हाणें नवी देख दिली. पोर्तुगेज उतरांनी भरसून आनी भश्टून गेल्ली कोंकणी, ताणें निवळ नितळ करून आनी लिपीचें शुध्दीकरण करून, तिका प्रमाणरुप दिवपाक कथेच्या मळार मोलादीक वावर केलो. ताचे कथांझेले हे- 'निमणी इत्सा' आनी 'तुफान'.

नन जोग गोंयच्या गांवांतलें वातावरण बेसबरें चितारता. ताच्यो द्र' (१९८६) नांवाच्या कथाझेल्यांत आस्पावतात.

कणी भाशेंत विनोदी कथाकार अशे थोडेच. विनोदी बरोवप्यांत सुखठणकार आनी अ. ना. म्हांबरो हांचीं नांवां पयलीं घेवचीं . सुखठणकाराच्या 'मान्नी पुनव' ह्या निबंदांझेल्याक (१९७८) साहित्य अकादमी पुरस्कार फाव जालो. ताच्या कांय निबंदांक थेची झांक मारता तरी तातूंत कथानक नाशिल्ल्यान कथांपरस निबंदूच म्हणप योग्य थारतलें. अ. ना. म्हांबरो हाच्या खुबशा क कथेचें वा नाट्यमय कथेचें रूप आयलां. ताच्या 'पणजी आतां रो जाल्या' (१९८५) ह्या विनोदी कथांझेल्याक १९८८ वर्साचो य अकादमी पुरस्कार फाव जालो. ताणें संपादित केल्ल्या फूल' (१९७१) ह्या कथाझेल्यांत बारा कथा आस्पावतात.

ा नायक हो एक कुशळ कथाकार. ताच्यो १३ कथा 'एक ल्लो सोंसो' ह्या झेल्यांत आस्पावतात. ताचे भाशेक लागून आनी वास्तव चित्रणाक लागून ताच्यो कथा मनांत घर करून रावतात. कापरस तो स्वभावलेखनाचेर चड भर दिता. ओलिव्हीन्यु गोंमिश 'मन ओडटा ओडना' (१९८१) ह्या कथांझेल्यांत गोंयच्या चें आनी गोंयकारांच्या चालीरितींचें दर्शन घडटा. तो मनीस वाची दुबळेपणां कुशळतायेन चितरायता. एन्. शिवदास गोंयचें जिवीत समर्थपणान चितरायता. गांवांतल्या लोकांच्यो समाजीक धर्मीक चालीरिती, तांचो कुड्डो विस्वास, तांच्यो भोगावळी हांचो बारीकसाणेन अभ्यास केला. ताच्यो ह्यो कथा उल्लेख सारक्यो- 'गळसरी' (१९८१), 'अंत एके जिणेचो', 'भोळे', बैल'. महाबळेश्वर सैल हाणें कोंकणी कथेक एक नवें रूप दिलां. फाटल्यान प्रसंग चितारून कथा फुडें व्हरपाची कला ताका बरी या. 'सोंशाकाळजाचें चेडूं', 'एक शेणिल्लें मर्ण', 'कोलसुणी' ह्यो ो कांय नांवाजिल्ल्यो कथा. ताच्या कथांनी चडकरून गोंय आनी ार ह्या वाठारांतली जीण चितारिल्ली दिसता.

कोंकणी कथेक आयचें रूप दिवपांत बायलांचोय हातभार लागला. नायक, मीना काकोडकार, शीला कोळंबकार आनी जयमाला यत हांणी कोंकणी कथेंतल्यान कोंकणी बायलांचें मन आनी तांचे उक्ते केल्यात. मीना काकोडकार हिचे 'दोंगर चंवल्ला' (१९७६) ी 'सपनफुलां' (१९९०) हे कथांझेले उजवाडाक आयल्यात. तिच्या ांत भावनाप्रधानता दिसून येतात. शीला कोळंबकार हिचो 'ओली ज' (१९७३) हो कथांझेलो उजवाडाक आयला. आपले कथेंत ती वतणचे प्रसंग आनी पात्रां हांकां कथेची जीवसाण दिता. 'मॅगी', ळ' आनी 'बेबी' ह्यो भुरग्यांचेर बरयिल्ल्यो तिच्यो अप्रुप अश्यो कथा. च्या कथांत रंग आनी आवाज हांचो सोबीत मेळ साधला.

'कवासो' (१९७८) ह्या कथांझेल्यांत जयमाला दणायत चडकरून यलाचेच प्रस्न मांडटा. तिच्या खुबश्या कथांनी उमाळ्याची ओलसाण मली, तरी कथा सरळ एके वळींत सांगतना ती आडखळना. ाकवार मोरी', 'कवासो', 'नोट चलयली', 'पाल' आनी 'कावळो' तिणे बरयल्ल्यो कांय कथा. 'पाल' आनी 'कावळो' ह्या कथांनी ण्यांचे आनी जनावरांचें जिवीत ती कुशळकायेन चितारता.

हेमा नायक आपले विचार 'पसय' (१९८२) ह्या कथाझेल्यांतल्यान डटा. तिच्या कथांचो एकूच एक विशय म्हळ्यार बायल. हाकालागून च्या विशयाचो आवांठ ल्हान जालो तरी तिच्या कथांत एकसुत्रीपण ता कथानकापरस स्वभावचित्रणांत ती चड रस घेता. 'गर्जन' ९८९) हो जयंती नायक हिचो कथांझेलो. बायल आनी बायलांचेर वपी समाजीक अन्याय आनी समाजांत आशिल्लो कुड्डो विस्वास हे चे कथाविशय.

'माणकां मोतयां' ह्या कथांझेल्यांत लुईश मार्तीश, बेर्नाद एवारिस्त ल्हीश, कायतान फेर्नांदीश, कामील मिनेझिस आनी हेर कथाकारांच्यो था उजवाडाक आयल्यात. साहित्य अकादेमी, नवी दिल्ली हिणें उजवाडायिल्लो आनी चंद्रकांत केणी हाणें संपादित केल्लो 'कोंकणी कथासंग्रह' तशेंच कोंकणी भाशा मंडळ, गोंय हांणी उजवाडायिल्लो आनी अ. ना. म्हांबरो हाणें संपादित केल्लो 'स्वतंत्र गोंयांतल्यो कोंकणी कथा' हो कथांझेलो हे प्रातिनिधिक कोंकणी कथांझेले. ह्या कथांझेल्यांनी आर्विल्ल्या चडशा कथाकारांच्यो प्रातिनिधीक कथा आस्पावल्यात.

गुरूदास दामोदर कामत बांबोळकार- 'भिंगर' (१९७६), विठ्ठल आंवदियेकार- 'प्रसंग' (१९८८), अच्युत तोटेकार- 'चैत्रांगण' (१९८८), अशोक भोसलो- 'खुटावणी' , शशांक सिताराम हे कांय उल्लेख करपासारके कथाकार.

कोंकणींतल्या जायत्या बऱ्या काणयांचे अजून झेले जावंक नात. 'राखणे', 'पैणारी', 'मित्र', 'काणीक', 'साळीक', 'पुनव', 'कोंकणी', 'जाग', 'कोंकण टायम्स', 'गोमंत भारती', 'कुळागर' ह्या आनी हेर कोंकणी नेमाळ्यांनी बऱ्याच कुशळ कथाकारांच्यो समर्थ अश्यो कथा होल्मतात.

कोंकणी कविता: पोर्तुगेज गोंयांत येवचेपयलींसावन गोंयांत कोंकणींतल्यान कविता बरोवप जातालें, अशें अनुमान नामदेव (१४ वें शतमान) हाणें बरयिल्ल्या कोंकणी गीतावेल्यान आनी कृष्णदास शामा हाचे बरपावळीवेल्यान काडूं येता. किरिस्तांव मिशनऱ्यांनी कोंकणींत क्रिस्ती धर्मीक गद्य साहित्य खूब निर्मिलें. पूण त्या मानान पद्य खुबूच थोडें बरयलें. पोर्तुगेज गोंयां आयल्याउपरांत किरिस्तांव मिशनऱ्यांच्या वावराक लागून एकुणिसाव्या शतमानामेरेन कोंकणीभितर बरीच काव्य बरपावळ जावंक पावली. ज्योकीं द मिरान्द हाचें 'रिगलो जेजू मळ्यांत' हें गीत नामनेक पावलां. मांडो हो गीत-नृत्य प्रकार एकुणिसाव्या शतमानांत फुल्लो. लिगोरियु द कोंश्त, कार्लुश त्रिनिदाद दियश आनी आर्नाल्दु मिनेझीश हे कांय पयले वयले मांडो बरोवपी जावन आसात. 'देखणी' ह्या नृत्य-काव्य प्रकारांतूय कांय काव्य गुण होल्मतात.

हिंदू भक्तिगीतां १७ व्या शतमानाच्या शेवटाक केरळच्या कोंकणी लोकांमदीं संत अपय्या, राघवदास, जोगव्वा आनी आवडी हांचेवरवीं फुलूंक लागलीं. ही परंपरा आयजमेरेन श्रीमती कमलाम्मल, नरहरी प्रभु, सुहास दलाल आनी रामकृष्ण जुवारकार हांणी राखून दवरल्या. कर्नाटकांतलो नामनेचो कवी मंजेश्वर गोविंद पै (१८८२-१९६३) हाणेंय कांय कोंकणी काव्य रचलां. बयाभाव (काशिनाथ श्रीधर नायक) हाच्या 'सड्यावेलीं फुलां' ह्या १९४६ त उजवाडाक आयिल्ल्या कविता झेल्यावरवीं कोंकणी काव्याक नवो जल्म मेळ्ळो, अशें म्हणूं येता. अणभवांची खोलाय आनी उंचेल्या पांवड्यावेलें तंत्र तातूंत जाणवता. 'पायजणां' (१९६०), 'सासाय' (१९८०, साहित्य अकादेमी पुरस्कार-१९८१) ह्या कविताझेल्यांवरवीं बाकीबाब बोरकार हो समर्थ आनी प्रतिभावंत कवी, मोग आनी अदृश्ट हांचो थाव घेतना दिसता. भोंवतणच्या घडणुकांविशीं ताची जागृकताय जाणवता. मनोहरराय सरदेसाय हाणें आपल्या 'गोंयां तुज्या मोगाखातीर' (१९६१), 'जायात जागे' (१९६४), 'जायो जुयो' (१९७०), 'पिसोळीं' (१९७८, साहित्य अकादेमी पुरस्कार-१९८०) हांचेवरवीं कोंकणी काव्याक सहजताय आनी चित्र सदृश्यताय हाडली. र. वि. पंडित हाणें नव्या प्रयोगांवरवीं आपल्या काव्यांतल्यान सकयल्या वर्गांतल्या समाजाची व्यथा मांडली. 'म्हजें उतर गावड्याचें' (१९६३), 'धर्तरेचें कवन' (१९६३), 'दर्या गाजोता (साहित्य अकादेमी पुरस्कार- १९७९) हे ताचे कांय कवितांझेले. पांडुरंग भांगी हाणें आपल्या 'दिस्टावो' (१९७४) आनी 'अदृष्टाचे कळे' (१९८२) हातूंतल्यान स्पश्ट आनी अंतर्मुख करपी काव्य मुखार हाडलें. शंकर रामाणी हाची कविता 'जोगलांचें झाड' (१९८७) नादमय तशीच चित्रमय जावन आसा. माधव बोरकार हाची 'वोताच्यो सावळ्यो', 'उजवाडाचो रुख' (१९७५), 'पर्जळाचें दार' ह्या झेल्यांतल्यान दिसपी कविता नेटकी, अमूर्त आनी ओडलायणी आसा. रमेश वेळुस्कार हाचे कवितेंत सैमाच्या चित्राचें अस्सलपण जाणवता. ताचे कांय कवितांझेले अशे: 'आंगणी नाचता मोर मोरया', 'सावुलगोरी' (१९८९, साहित्य

अकादेमी पुरस्कार- १९९०), 'मोरपाखां' (१९७९), 'माती' (१९८३). प्रकाश पाडगांवकार हाचें काव्य 'हांव मनीस अश्वत्थामो' (१९८५, साहित्य अकादेमी पुरस्कार) उपदेशात्मक आसून लेगीत खूब शब्दबध्द आसा. 'काशी म्हण्टा' हें काव्य रचपी शिवानंद तेंडुलकार हो कवी उपरोधिक आसून धाडसी कल्पनासृष्ट रचता.

यशवंत केळेकार- 'पुंजायल्लीं वोंवळां' (१९८५), उदय भेंब्रो - 'चान्याचे राती' (१९८६), रामकृष्ण जुवारकार- 'मोगरीं' (१९८४), 'कांवळां ओंवळां' (१९८७), शंकर भांडारी, हरदत्त खांडेपारकार, जेस्स फेर्नांदीश हेय नामनेचे कवी जावन आसात. श्रीमती विजयाबाय सरमळकार हिणें 'गोठलां' (१९७३) हे कवितेंत बायलजातीचे जिणेचें नाजूक दर्शन घडयलां. पुंडलीक नायक हाचे 'गा आमी राखणें' (१९७६) हे कवितेंत उतरांचें आनी कल्पनांचें असामान्य बळगें दिसून येता. सुरेश बोरकार हाणें 'वज्रथिकां' (१९८५) हे अभंगासारके कवितेंत धर्मीक गुढार्थ हाडला. वसंत प्रभु हाच्योय कविता तश्योच आसून तातूंत संगिताची लय दिसून येता. अं. ना. म्हांबरो, मनोहरराय सरदेसाय, भिकाजी घाणेकार हे विडंबनात्मक कवी आसून तांणी भुरग्यांखातीरूय कविता बरयल्यात. भरत रघुवीर नायक हाचो 'मना, मना' (१९८२) कवितांझेलो म्हळ्यार मनाचेर उजवाड घालपाचो एक अप्रूप असो यत्न. जे. एल्. गॉय्स हाचो 'घोडकां' (१९८२), गजानन रायकार हाचो 'बनवड' (१९८१) तशेंच महादेव नाडकर्णी हाचो 'मंत्रपुष्प' (१९८७) हो कवितांझेलो, प्रताप नायक हाचो 'जीवितांतलीं घडितां' (१९८०), धर्मानंद वेर्णेकार हाचो 'ल्हारां' (१९८५), हे कांय कवितांझेले आसात. नागेश करमली हाणें आपल्या 'सांवार' (१९७९), 'वंशकुळाचें देणें' (१९८९) 'जोगत' (१९७९) ह्या कवितांझेल्यांतल्यान गोंयच्या समाजाचें चित्र धगधगीत उतरांनी रंगयलां.

कांय तरनाटे कवी आयज अमूर्त, दुर्बोध कवितेकडेन आकर्शित जाले तरी चडशे कोंकणी कवी आपल्या काव्यांतल्यान सामान्य मनशाच्यो भावना, आकांक्षा आनी सपनां चितारतात. तेचप्रमाण समाजीक आनी राजकी स्थितीचेरूय खर विचार मांडटात.

भरत नायक- 'गीत गंध' (१९८६), ऑलिव्हिन्यु गॉमिश- 'पुंजायिल्ल्यो पाकळ्यो' (१९७४), माया खरंगटे (शेल्डेंकार)- 'कयपंजी', नयना आडारकर (सुर्लकार)- 'प्रतिमा', शांती तेंडुलकार- 'मोगऱ्यां आटी', प्रकाश द. नायक- 'चैतर', संजीव वेरेंकार- 'भावझुंबर', नीला तेलंग- 'काळजाची भरती', आर. रामनाथ- 'मळब रंगमाची', निलबा खांडेकार- 'वेध', सुदेश शरद लोटलीकार- 'पैस', आलेक्स गॉयस- 'काजुले', पंढरीनाथ लोटलीकार- 'आमची भूंय' (१९७५), सुरेश रामचंद्र पै- 'जैताची घुडी' (१९७४), राम प्रभू चोडणेकार- 'उमाळो' (१९८०), 'निरंजन' (१९८४) आनी 'दिवजां' (१९८७) हे कांय उल्लेख करपासारके कवितांझेले.

साहित्य अकादेमीन उजवाडायिल्लो आनी बाकीबाब बोरकार हाणें संपादित केल्लो कोंकणी काव्यसंग्रह तशेंच कोंकणी भाशा मंडळान उजवाडायिल्लो आनी डॉ. मनोहरराय सरदेसाय हाणें संपादित केल्लो 'स्वतंत्र गोंयांतली कोंकणी कविता' ह्या दोन कवितांझेल्यांनी बऱ्याच कवींच्या प्रातिनिधीक कवितांचो आस्वाद जाला.

कोंकणी तियात्रः गोंयच्या किरिस्तांवांनी केळयल्लो एक आगळो नाट्य प्रकार. तियात्र हें उतर पोर्तुगेज तियात्र (Teatro- लॅटीन Theatruna) वयल्यान आयलां. तियात्र हो इटालियन ऑपेरांतल्यान स्फूर्त घेवन रुपाक आयला, अशें एक मत आसलें तरी तो गोंयांत आदल्या काळापसून चलत आयिल्ल्या 'जागर' ह्या नाट्यप्रकारांतल्यान जल्माक आयला, अशेंय म्हणूं येता. जागरांत नाच, गीतां आसतात आनी समाजीक आनी घरग्व्या जिविताचेर फकाणांय आसतात. जशीं पद्य गीतां आसतात, तशेंच गद्य संवादूय आसतात. किरिस्तांव गोंयकार मुंबय वचून स्थायिक जाल्ले तेन्ना ते आपल्यावांगडा जागर घेवन गेले. धोबीतलावाचेर आशिल्ल्या गेटी थियेटर (Gaiety Theatre- आतांचो ऍम्पायर थियेटर) हातूंत जागर जाताले. मुंबयंतलो पयलो जागर १८२० ते १८३० सुमाराक जाल्लो जावंक जाय. काळांतरान एकामेकांचेर केल्ले टि... लागून झगडीं उप्रासूंक लागलीं. देखून जागराबदला दुसरे तरेची कार्या... करपाचें जुवांव आगोस्तीन्यु फेर्नांदीश, लुकासिन्यु रिबैर आ... कायतानीन्यु फेर्नांदीश हांणी थारायलें. त्याचवेळार कांय इटालियना... चलयिल्ली इटालियन ऑपेरा कंपनी मुंबय, पुणे, मद्रास, सिमला आ... कलकत्ता हांगा आपल्यो कार्यावळी दाखयताली.

तातूंतल्यान स्फूर्त घेवन तसल्योच कार्यावळी कोंकणींतल्यान घडो... हाडच्यो, देखून जुवांव आगोशितन्यु फेर्नांदीश आनी लुकासिन्यु रिबैर ह... इटालियन कंपनींत माचयेर हाडिल्ली सगळ्यांत लोकप्रिय कार्या... कोंकणींत 'इटालियन भुरगो' ह्या नांवाखाला रुपांतरीत केली. मा... तांणी 'गोवा पोर्तुगेज ड्रॅमॅटिक' नांवाची संस्था स्थापन क... कोंकणींतल्यान खूब नाटकां माचयेर हाडलीं. होच कोंकणींतलो प... तियात्र.

तियात्राचे दोन वर्ग करतातः तियात्र आनी खेळ तियात्र. तियात्र... सगळ्या अर्थांनी लोकप्रिय असो नाट्यप्रकार. तियात्र बरोवपी, न... वाजोवपी आनी प्रेक्षक हे चडशे किरिस्तांव समाजांतले आसतात. हो ... निधर्मी (secular) नाट्यप्रकार. इगर्जेची ताका उक्ती मान्यताय ना. दे... इगर्जेमुखार तियात्र केन्नाच करिनात. तियात्र चडकरून तीन ते चार ... चलता. तातूंत सात अंक (पड्डे) आसतात. कांय तियात्रांनी नट-नटय... आपलो पोशाख बदलचो पडटालो. नट नवो पोशाख घालून येता म्हण... प्रेक्षकांक वाट पळोवची पडटाली. हाकालागून मदल्या काळांत लोका... करमणूक करपाक गीतां (कांतारां) म्हणपाची चाल सुरू जाली आ... काळांतरान हीं कातारां तियात्राचो एक म्हत्वाचो वांटो जावन राव... दर अंका उपरांत तीन-चार पदां (कांतारां) म्हण्टात. गावपा... 'क्लाउन' (clown) अशें म्हण्टात. गावपाक संगीताची साथ आसत... हातूंत वापरतात तीं वाद्यां अस्तंतेचे पध्दतीचीं, तीं अशीं: व्हायोला... (Violin), ट्रम्पेट (trumpet), क्लॅरिऑनेट (clarionet), बॅन्जो (banjo) आ... ड्रम्स (drums). सद्या बॅन्जो आनी व्हायोलीन हाचेबदला गितारीचो वा... करतात. हें संगीत बरयल्लें आसना.

'कांतार' हें उतर पोर्तुगेज (cantar- गावप) ह्या उतरावेल्या आयलां. नाटकाच्या कथानकालागीं ह्या कांतारांचो कसलोच सं... नासलो तरी कांतार हो तियात्रांतलो म्हत्वाचो वांटो जावन आस... कांतारांबगर केल्ल्या तियात्रांक 'तियात्र' म्हणपाक अजून तरी प्रेक्ष... तयार नात. तियात्राचो सुमार अर्दोवेळ कांतारां आनी संगीताचेर वत... तियात्र सदांच कांतारान सोंपता. ह्या निमण्या कांतारांत चडकरू... कसलीतरी शिकवण वा संदेश आसता. तियात्रांतल्या नट-नटयांच... आंकडो पांच ते पंचवीस मेरेन आसूं येता.

तियात्राचे सुर्वेक बायलेची भूमिका बायलूच करताली, पूण बायलेचे... भूमिका करपाक जाय तितल्यो बायलो मेळनाशिल्ल्यान दादल्यांनी त... भूमिका करपाक सुरवात केली. पूण सद्याच्या काळांत मात बायलांच... भूमिका बायलोच करतात. तियात्राचे चडशे विशय घरावे वा समाजीक आसतात. मनशांमनशां भितरले संबंद आनी तातूंतल्यान उप्राशिल्ले प्रश्न... हे तियात्रांत थोडे भोव अतियायेन मांडिल्ले दिसतात. भाटकार-मुंडका... संबंद, माय-सुनो, आवय-बापूय आनी भुरगीं हांचे मदले संबंद आनी... कांय हुनहुनीत राजकी तशेंच समाजीक विशयांचेरूय तियात्र बरयतात... देखून तियात्र म्हळ्यार गोंयच्या जिविताचें नाट्यमय दर्शन अशें म्हळ्या... जाता. जिविताच्या प्रश्नांची सोडणूक करपाक तियात्रीस्त चडकरू... वायटाक ख्यास्त आनी बऱ्याक इनाम, ही वृत्ती आपणायता. शंबर वर्सां... परंपरेक लागून तियात्रांत वापरतात ते भाशेक आगळेंच रुप आयलां... वास्तववाद आनी आदर्शवाद हांचो तियात्रांत आगळोच मेळ जाला. तरी... खुबशा तियात्रांचें स्वरुप मॅलोड्रॅमॅटीक (melodramatic) आसता. भाशेचे... आनी उमाळ्यांची अतिताय तियात्रांत आसता. संवादांत केन्ना केन्ना... साहित्यीक वाक्यां होल्मतात. कांय आडवाद सोडल्यार तियात्र एक...

…यकृती हे नदरेन बरयल्लो दिसना. पूण चडशे प्रेक्षक …नाखातीर तियात्र पळोवंक वतात. शेतकामती, पदेर, भाटकार, …र, पसरकार, गवंडी, मेस्त, पाद्री, गिरेस्त वेपारी, आळशी …र, तड्डकी आद्‌वोंगाद, दुडवांचेर नदर दवरपी दोतोर असल्या …या मनशांची टिका वा फकाणां तियात्रांत केल्लीं दिसतात. …त्रांत चड करून एक कोणतरी पिसो वा फकाणेर आसताच. गंभीर …वरणाच्या तियात्रांत लेगीत तो लोकांक हांसयता.

…वांव आगोश्तिन्यु फेर्नांदीश हाचो 'बॅल ऑफ कावेला' हो पयलो …ा कोंकणी तियात्र असो मानतात. ताचे नामनेक पाविल्ले हेर …त्र अशे- 'भाटकार', 'दोलीचें केस्तांव', 'कुणबी ज्याकी', (दोन …) 'कुणबी ज्याकी' ह्या तियात्रांत ताणें शेतकामत्याचें वास्तव …त चितारलां आनी पयलेच फावट तियात्र-संगीताक कुणबी …गीतांच्यो चाली दिल्यात. तो एक बरो गावपीय आशिल्लो. आपलीं … रिकॉर्ड करपी तो पयलोच गोंयकार. १९१० वर्सा ताची गीतां 'हीज …र्स व्हॉयस' (HMV) हे कंपनीत रिकॉर्ड केलीं. 'मोग मिरमिऱ्यांचो' …ा 'गुपीत मोग' ही द्वंदगीतां ताणें आपली चली सोफिया हिचेवांगडा …. ताच्या तियात्रांतले 'भाटकार' (दोन वांटे). ह्या तियात्राची …णावळ मुंबय १९०९ वर्सा जाली. हुंड्याची पध्दत आनी जात वेवस्था … आड ताणें जायते तियात्र बरयल्ले. त्यावेळचो गोंयचो गोव्हेर्नादोर …नु दा आमोरीन आनी नामनेचो वैज फ्लोरियानु द मेलो हांणी ताच्या …ची तोखणाय केली. एस्. एक्स. व्हाज, आन्तोनियु तुलू, लुईश …श, आगोस्तीन माश्कारेनस, ॲनी फेर्नांदीश, मॅन्दॉस, लुकास रिबेलो, …पी. सोउझालीन, मिंगेल रॉड, आलेक्सीन्यु द कांदोली, सोउझ फेरांव, …नी द सा आदी जायत्या कलाकारांनी त्याकाळांत तियात्रांनी काम …ां

ज्यॉकी आगोस्तीन फेर्नांदीश हाची घरकान्न रेजीना फेर्नांदीश ही …यात्र माचयेवयली पयली गोंयकान्न नटी. आपल्या घोवाच्या तियात्रांनी … काम करताली. 'कुणबीन', 'भाटकान्न' आनी 'सुंदरी' हीं सवंगां ती …रे तरेन करताली.

मडगांवचो अँथनी मँदीश हो बरो विनोदी नट, मंगीतकार आनी …वपी. 'आमचें नशीब' ह्या फिल्मांतूय ताणें विनोदी काम केलां

आलेशिन्यु द कांदोलीन हो एक बरो संगीतकार. 'धर्माचो बावटो' हो …चो सगळ्यांत बरो तियात्र, अशें म्हणूं येता. हळदोणचो मोउझालीन (मूळ नांवः जुजे पाश्काल फेर्नांदीश) हाणें 'रोमी आनी ज्युलिएट' ह्या …यात्रांत रोमिओची भूमिका बरेतरेन केल्ली. तरनाटे पिरायेचेर तो …यलाच्योय भूमिका करतालो. ताणें सुमार ४० तियात्र बरयल्यात …च्या कांय नामनेच्या तियात्रांचीं नांवां अशीं- 'हें आसा तें', 'पायची …क वा मायची', 'पाद्र आग्नेल', 'सात दुखी', 'ते बापायची धूव' …निमण्यो चार वस्तू'.

कुंकळेचो अँथनी द सा हो बरो दिग्दर्शक, संगीतकार आनी न… …आसलो. सोउझालीन ताका आपल्या धर्मीक नाटकांनी जेजुची भुमिका …दितालो. ताच्या कांय तियात्रांचीं नांवां अशीं- 'आया', 'रगताची भेट', …पातक्याक कुमसार', 'मायची माय'. 'आमचें नशीब' आनी 'निर्मोण' ह्या चित्रपटांनी ताणें काम केलां. नामनेचो लोकगीतां गावपी आनी …बरोवपी कुंकळेचो रॉबीन व्हाज, होय एक बरो तियात्रिश्त. ताचो धर्मीक तियात्र 'फातिमा सायबीण' बरोच गाजलो. ताणें 'सुखाचें सपन' ह्या …चित्रपटांत वांटो घेतिल्लो. मिस मोहना ही बरी गावपी नटी. 'इन्सानियत' ह्या हिंदी चित्रपटांत तिणें काम केलां. ऑफेलिया काब्राल … मिस मोहनाची भयण, हिणेंय खूब तियात्रांनी काम केलां, तशेंच कांय तियात्रय बरयल्यात. हळदोणचो मास्टर व्हाज हो बरो मंगीतकार गावपी, बरोवपी, नट आनी दिग्दर्शक. हाचे कांय गाजिल्ले तियात्र अशे 'प्राणय', 'शारांचो दिवो', 'मोलादीक वस्त', 'हांव तो कुरैयकार' …केपेंचो जॅस फेर्नांदीस एक बरो बरोवपी आनी नट. ताचे कांय तियात्र अशे 'पायचो किर्मीदोर', 'म्हजें रगत', 'जिवें यमकोंड', 'मर्णाचें फर्मान' आनी 'शेकीं तो जल्मलो'. माजोर्ड्यांचो फेली लुकाम हो बरो बरोवपी, दिग्दर्शक आनी गीतकार. ताचो पयलोच तियात्र 'भिकारी' बरोच गाजलो. ताचे हेर तियात्र अशे- 'बाराबास', 'तुजो सासुपाय', 'म्हजो दुस्मान', 'सोमंदीर आनी ल्हारां', 'माती आनी भांगर'. जॅफी द माजोर्डा हो बरोवपी, दिग्दर्शक, गीतां रचपी आनी गावपी. ताचे कांय तियात्र हे- 'गोंयची रोपीं', 'जल्माचो घूंट' आनी खेळतियात्र- 'तो मनीम कोण', 'कागदाचें फूल', 'धा मिनटांची चावी', 'तिसरी चावी'. डॉनल्ड डॅनीस हो एक बरोवपी, दिग्दर्शक, गीतां रचपी, गावपी आनी नट. ताचो गाजिल्लो तियात्र 'म्हजो कोणूच ना' आनी खेळ तियात्र 'तो न्हय जाल्यार'. कुंकळ्ळेचो लॉरेन्स आगियार हो बरो बरोवपी आनी दिग्दर्शक. हाणें जायत्या इंग्लीश नाटकांचो अणकार करून तांचे तियात्र केले. भारतीय सुरावटीचेरूय तो गीतां घडयतालो. नितालू आल्मैद हो बरो बरोवपी आनी गीतां रचपी. ताचे कांय तियात्र हेः 'मुंडकार ज्याकी', 'कुजनांतलो मोग', 'इश्टागत', 'दुस्मानकाय विसरलें', 'सुखदुख', 'इबाडलेलो घराबो', 'धादोसपण', 'निर्भागी', 'किते हांव देखतां'. ए. द. लिमा हो बरो बरोवपी, दिग्दर्शक आनी गीतां रचपी. जेजूच्या जिविताचेर बरयल्लो ताचो 'सोडवणदार' हो तियात्र बरोच गाजलो. सी. द. सिल्वा हाणें फेर्लासियु कार्दोज हाच्या तियात्रांनी पयलेच खेप काम केलें. ताचे कांय गाजिल्ले तियात्र हे- 'हेंच तुका फांवो', 'लज नासलेलो'.

कुंकळ्ळेचो पियेदाद आगियार हो बरो गावपी आनी गीतां रचपी. कांय तियात्रांनी ताणें बायलेचें सवंग केलां. रिको रॉड हो बरो विनोदी नट, तसोच बरो गावपी आनी गीतां रचपी. ताचीं गीतां अर्थपूर्ण आनी चाली आगळ्यो वेगळ्यो. हिंदी आनी कोंकणी चित्रपटांनी काम करपी मिस शालिनी हिणें तियात्रांनी बरें काम केलां. हेर कांय नामनेच्या त्रियात्रिश्तांचीं नांवां- मिस नोर्मा, मिस बॅटी, बॅटी नाझारेथ, मिस क्लारा, मिस जोजेफान, साबीना, रेमी कुलासो, बॅटी फर्नस, प्रेमकुमार, जॉन क्लार हालींच्या काळांत हिंदू लेगीत तियात्रांनी वांटो घेवंक लागल्यात आनी तातूंत तांणी बरीच नामना जोडल्या. देखीक- प्रेमानंद लोटलीकार, प्रेमानंद सांगोडकार, संदीप कळंगुटकार, चित्रा शिरवयकार.

फ्रेडी कॉस्ता होय एक नामनेचो तियात्रिश्त. तोमाझिन्य कार्दोज हाणे बरेच तियात्र बरोवन माचयेर सादर केल्यात. ताचे बरेच तियात्र पुस्तकरुपान उजवाडाक आयल्यात. तेभायर तो स्वता गायक, नट आनी दिग्दर्शक म्हूण तियात्राचे माचयेर बरींच वर्सां वावुरता.

कोंकणी नवलकथा: ब्रुन द सोउझ हाची 'किरिस्तांव घराबो' ही रोमी लिपींतली नवलकथा, कोंकणींतली पयलीच नवलकथा अशें मानूं येता तेभायर ताच्या काळावयले कांय नवलकथाकार आनी तांच्यो नवलकथा अश्यो: आलेयशु जुजे फ्रांसिश्कु- 'रोजा आनी जेनेरोजा' (१८९५), एफ् एक्स्. फेर्नांदीश- 'बायल वर्तता बुन्याद धादोसपणाची' (१८९७), सेबेस्तांव दियश- 'खुशालपणाचो घराबो' (१८९८), जे. जे. बितु- 'मर्ण' (१९०३), इनासियो काम्पुश- 'एदुआर्द आनी फ्लोरेन्स' (१९०८), आंतानियू द क्रूज- 'एक खऱ्या मोगाची काणी' (१९०९), जुआंव कारवालो- 'येर्नेस्त आनी देलफिना' (१९०९), ए. फोंसेका- 'आंजेलिना' (१९१२), लौरेंसु सोउझ- 'लुलू' (१९१२), जुआंव द सोउझ- 'नशिबाचो फातोर' (१९१६), एफ्. एक्स् फेर्नांदीश- 'मोग' (१९१८), मिल्कन काल्हेयरा- 'एश्मेराल्दा' (१९३७), रोमन दियश- 'सातवां मर्ग' (१९३९), मी. जी. बोर्ग- 'चुरचुऱ्याचें मर्ण' (१९४९) मेरीदादे फेर्नांदीश- 'गोंयचे कलवंत' (१९५०).

किरिस्तांव घराबो हे नवलकथेंत गोंयच्या गांवांतल्या एका घराब्याचें चित्रण केलां. तेभायर ही कथा सांगतना बरोवपी कोंकणींतली सादी मोपीं आनी घरावीं उतरां वापरता. ब्रुन द सोउझ हाणे घालून दिल्ली वास्तव नवलकथेची परंपरा हेर बरोवप्यांनी पाळ्ळी ना. तांचे नवलकथांनी कल्पनेचेच रंग चड दिसतात. मोग, मारामारी, साहस अकल्पीत घडणुको हो ह्या कथांचो मसालो. हांचीच वळ मुखावेले

कथाकार चिरुंक लागले. हातूंतले कांय नामनेचे कथाकार म्हळ्यार येलीयट द येली- 'भिरांत' (१९५१), ए. एफ्. द सोउझ 'कोण म्हजो फुडार' (१९५६), डायेगीन्यु द मेलो- 'मोगाचो आंवडो' (१९५८), एलोयसीयूस आफोंसो- 'महापापी' (१९६७), बोनाव्हेंतूर द पियेत्रो- 'म्हज्या पायचो फोंड' (१९७५), फादर आंतोनिओ पेरेर- 'वावळ आनी वारें' (१९७९).

गोमंतोपनिषताचो दुसरो खंड 'संवसार बुट्टी' ही एक नवलकथा मानल्यार देवनागरींतले नवलकथेचें मुळावण घालपी शणै गोंयबाब, अशें मानूं येता. ताचे उपरांत रवींद्र केळेकार हाची 'तुळशी' ही नवलकथा आयली. हे नवलकथेंत एके अभागी बायलेचें चित्रण केलां. पुंडलीक नायक हाची 'बांबर' ही नवलकथा वास्तववादी परंपरेंतली. तुकाराम शेट हाची 'पाखलो' ही कादंबरी एका फिर्यांपसून गोंयकार्न बायलेक जाल्ल्या गोरे कातीच्या भुरग्याच्या दुखाचें चित्रण करता. दामोदर मावजो ह्या कथाकारान बरयल्ली 'कार्मेलीन' (१९८१, साहित्य अकादेमी पुरस्कार) दुडू जोडपापासत कुवेताक गेल्ले गोंयकार्नीच्या जिविताचें रंगभरीत चित्रण करता, तशेंच भायल्या पयशांचे ओडीक लागून गोंयचें समाज जिवीत कशें विस्कटत वता ताचेर उजवाड घालता.

'अच्छेव' हे कादंबरींत पुंडलीक नायक खण उद्येगाउपरांत गोंयच्या विस्कटिल्ल्या समाज जिविताचें चित्रण करता. 'पापडां कवळ्यो' ही लक्ष्मणराव सरदेसाय हाणें बरयल्ली ल्हान नवलकथा. हातूंत मध्यमवर्गीय समाजांतल्या एका गरीब पूण बऱ्या स्वभावाच्या भुरग्याचें चित्र चितारलां. एन्. शिवदास हाणें 'नखलामी' (१९८७) ही नवलकथा बरयल्या. शांता खांडेपारकार हिची 'अंतरपाट' (१९८३) आनी रमेश वेळुस्कार हाची 'मोनी व्यथा' (१९७५) ह्योय नांव घेवपासारक्यो नवलकथा.

कोंकणी नाटक: कोंकणांत दशावतारी खेळ आनी गोंयांत जागर, ललीत, गवळणकालो हातूंत नाट्याचे थोडेभोव अंश आमकां पळोवंक मेळटात. तशेंच फेस्तावेळार किरिस्तांव 'फेळ' करतात. तातुंतूय जशें कथानक आसता, तशें नाट्यूय आसता.

मोचेमाडकार मंडळी ही कोंकणी मिश्रीत मराठी नाटकां करताले. पूण आयच्या कोंकणी नाटकांचें मुळावण शणै गोंयबाबान घालून दिलें अशें म्हणूं येता. फ्रांसेज नाटककार मोलियर हाच्या 'ल मेदसँ माल्ग्रे लुई' (Le Medecin Malgre Lui) ह्या नाटकावेल्यान ताणें 'मोगाचें लग्न' (१९३१, १९३८) हें नाटक रचलें. नाटकांतल्या पात्रांचो भेस आनी तांची भास पुराय कोंकणी आशिल्ल्यान तें परकी भाशेंतल्या नाटकाचें रुपांतर अशें दिसना. फ्रांसेज नाटकाचेर ताणें पुराय कोंकणी साज चलयला. मोलियरच्या दुसऱ्या एका नाटकाचें रुपांतर म्हळ्यार 'पोवनाचें तपलें'. हें 'लाव्हार' ह्या नाटकावेल्यान रचलां. एक गिरेस्त घरकार दुडवांच्या अती मोगाक लागून आपल्या भुरग्यांबाळांक कसो त्रास दिता आनी आपलें कशें हांशें करून घेता तें ह्या नाटकांत दाखयलां. हो खेळ १९२६ त बरोवन जाल्लो आनी ताचो पयलो प्रयोग १९३० वर्सा विल्सन कॉलेजांत जाल्लो. 'झिलबा राणो' हें नाटक अरबी 'एक हजार आनी एक राती' ह्या कथा झेल्यांतले एके कथेवेल्यान रचलां. हरुण अल् रसीद ह्या राजाबदला शणै गोंयबाबान कदंब राजाचें पात्र घालां. ह्या हांसोवण्या खेळांत शणै गोंयबाबाचो गोंयचो आनी कोंकणीचो मोग आनी अन्यायाची तिडक उक्ती जाता. आचार्य रामचंद्र शंकर नायक हाणें पयले वयले एकांकिकेचें मुळावण घालें. 'चवथीचो चंद्र' (१९३५) हो ताचो पयलो स्वतंत्र असो हांसवणो खेळ. ह्या खेळांत गोंयच्या तरेकतरांच्या मनशांच्या स्वभावांचें दर्शन जाताच, तेचवांगडा कोंकणी भाशेच्या तरेतरेच्या मोर्डींनी खाशेलपण उक्तें जाता. देखीक- बामणांची भास, शेटींची भास, किरिस्तावांची भास आनी मंगळुरी भास. एकामेकांची कोंकणी भास कळना जावन जो गैरसमज जाता, तें ह्या खेळाचें एक आंग. पूण माचयेवेल्या पात्रांक एकामेकांची भास कळना जाली तरी प्रेक्षकांक ती कळटा. आचार्य नायक हाणें मागीर बरयल्ले 'रायबाराली वाड्डीक', 'दामू कुराडो', 'एक हजार आनी तेईस', 'म्हजो सर्गार गेल्लो घर' हे सगळे खेळ रुपांतरीत. आचार्य नायक हाचें 'म्हाराज' हें तीन नाटक फ्रांसेज नाटककार मोलीयर हाच्या 'ल् तार्त्यूफ' ह्या नाटकाव रचलां. तें १९६१ त माचयेर आयलें. हीं ताचीं सगळी नाटकां वि कोंकणी माचयेचेर अपूर्व अशें जैत जोडलें, तें पुंडलीक दांडे ह 'ताची करामत' ह्या तीन अंकी हांसोवण्या खेळान. मान-सन्माना फटीच्या कल्पनांनी आनी आळसायेन भरिल्ल्या आनी हाकाच दुर्दशेंत पाविल्ल्या एका कुटुंबाचो पुराय बदल एक सद्‌गुणी आनी नि मनीस घडोवन हाडटा; ताचें चित्र ह्या नाटकांत होल्मता. मा स्वभाव दर्शन, सुटसुटीत संवाद, जलद कथानक आनी स्पष्ट जिवितावशींचें तत्त्वगिन्यान हांकां लागून त्या नाटकाक कों साहित्यांत म्हत्वाची सुवात आसा. पुंडलीक दांडे हाचें दुसरें म्हत्व नाटक म्हळ्यार 'निमित्ताक कारण'. मुंबय जाल्ल्या अ महाविद्यालयीन कोंकणी एकांकी सर्तींनी बऱ्यो एकांकी जल आयल्यो. तशेंच कांय बरे नट आनी दिग्दर्शक लोकांमुखार आ रघुवीर नेवरेकार हाचें 'कडुनिंब' हें तेन्नाचें गाजिल्लें नाटकुलें.

पुंडलीक नायक हो कोंकणींतलो एक गाजिल्लो नाटक नाट्यकलेच्या तंत्राची जाण ताच्या नाटकांत दिसून येता. 'छप्पन थि यशवंत' (१९८०) हें बस स्टॅण्डार काम करपी एका हमाल आपउलोवप. तातूंत घाम गाळून काम करपी सगळ्या वावुरप शोकांतिका दिसता. 'सुरींग' (१९८२) हें ताचें नाटक, रस्ते वा वावराड्यांच्या जिविताचेर बरयलां. 'चौरंग' (१९८२) ह्या ता झेल्यांत पांच नाटकुलीं आस्पावतात: 'एका जुव्यार जंय', 'पाख 'मर्णकटो', 'आनी एक पोर नागडें उरता' आनी 'खाममु पुंडलीकाच्या व्हडल्या नाटकापरस ह्या धाकटुल्या नाटकांची प्रवृ वेगळी.

ह्या सगळ्या नाटकुल्यांतल्यान समाजांत चलिल्ल्या अन्याया कळवळ्याचो उलो उक्तो जाता. 'शबै शबै भौजन समाज' (१९८ 'देमांद' (१९८६), 'श्री विचित्राची जात्रा' (१९८६), 'पिंपळ पेट (१९८६). ह्या नाटकांनी ताणें लोकनाट्य आनी लोकगीत हांचो उपेग केला. दिलीप बोरकार हाच्या 'वर्गशत्रु' ह्या नाटकांत मेकळ गोंयांत लेगीत कांय जाण कसो जुलूम करतात तें दाखयलां. 'भरतेभा (१९८२) ह्या नाटकांत तो गोंयचे शाळेंतल्या वातावरणाचें चित्र काड एन्. शिवदासाचें 'पिसांट' (१९७९) हें नाटक एके बायलेच्या मानसि रोगाचेर उजवाड घालता.

सुरेश बोरकार हाचें 'कालीगुला' हें नाटकुलें आल्बर्ट कामूं हाच नाटकाचें रुपांतर. अ. ना. म्हांबरो हाचीं नाटकां नव्या आशयाचीं, न आकाराचीं. ताचीं 'एक भावोजी मरता', 'नांव व्हड करून', 'बाप करता पाप', 'त्या दिसाची एक गजाल', 'पणजेसाकून फर्मागुडयेर' सामान्य मनशाच्या दिसपट्ट्या जिविताचेर उबारिल्लीं नाटकुलें ल्हवपीक विनोदान भरल्यांत. ताचें एक नाटकुलें 'गजालींचें नाटक' अजैत योनेस्को हाच्या 'ला कांतात्रीस शोव्ह' ह्या नाटकुल्याचें रुपांतर.

शांताराम हेदो हाचीं चडशीं नाटकां रुपांतरीत आसात. ता 'यात्रीक' हें नाटक आल्मैद गार्रे ह्या नामनेच्या पोर्तुगेज नाटककाराच 'फ्रेय लुईश द् सौझ' ह्या नाटकाचो समर्थ अणकार. ताचें 'मदलो वूत (१९७९) हें नाटक संस्कृत कवी भास हाच्या 'मध्यमव्यायोग' हा यशस्वी रुपांतर. हें नाटक महाभारतांतले एके कथेचेर आदारीत आस पुराणकाळांतल्या वातावरणाक शांताराम हेदो गोंयच्या घराब वातावरणाचो थोडो भोव रंग दिता.

मुंबय स्थायिक जाल्ल्या कोंकणी उलोवपी मंगळूरकारांनी 'सरस्वत नाट्य मंडळ' हो पंगड स्थापन केल्लो. तांणी हेर भासांतलीं नाटक रुपांतरीत करून वा मुळावी नाटकां बरोवन रंगमाचयेर हाडलीं. श्रीयु मुदूर, कृष्णराय बैंदूर, उमानाथ दोंगरकेरी हांचो ह्या वावरांत व्हड वांट

निरुद्ध बीर उर्फ उपेंद्र तिंबलो, दत्ताराम बांबोळकार, दत्ता श्री. ... रवींद्र नमशीकार, विनायक खेडेकार, चंद्रकांत पार्सेकार, श्रीधर ...र, राजू नायक, देवदास बाबय हांणीय कांय मौलीक नाटकां ...यात कृष्णा लक्ष्मण मोयो, वसंत कारे, रघुवीर नेवरेकार, ...नाग संझगिरी आनी अवधूत हेगडो देसाय, हांणीय कोंकणी ...तंत आपले बरोवपाचे प्रयोग केल्यात. रामकृष्ण जुवारकाराचीं ...गीक नाटकां 'भागिरथी' (१९७०), 'आमचें राज्य' (१९७१) ... 'अनवळखी' (१९७५) भोव ओडलायणीं जाल्यांत. प्रकाश थळी ... 'मगीना महतो', 'अजीबपुरांतली कल्पकथा' आनी हेर कांय ...रीत नाटकां कोंकणींत हाडल्यांत. ताचें 'तीन खेतीं शाणीं मुरतीं' ...८७) हे मात एकांकींचें पुस्तक उजवाडाक आयलां. बाकीबाब ...कार हाणें 'संशयकल्लोळ' नाटकाचो कोंकणी अणकार केला. नागेश ...ली, गरेश काकोडकार, पुरुषोत्तम सिंगबाळ, डॉ. विजय थळी, ...क भोंसलो, रवींद्र आमोणकार हांणी कांय नाटकांचीं रुपांतरां ...गचो यशस्वी यत्न केला.

कोंकणी निबंदः मुंबय उजवाडाक आयिल्लो 'स्वाती' (संपादक- ...णु नायक, १९६०) हो एक म्हत्वाचो ललीत निबंदांझेलो. हातूंत ...ळीत नामना जोडिल्ले बरोवपी बाकीबाब बोरकार, लक्ष्मणराव ...देसाय, पु. ल. देशपांडे, मंगेश पाडगांवकर हांचे निबंद आस्पावतात. ...गदर निळकंठ धुमे, दत्ताराम सुखटणकार, प्रा. लुमियो रोद्रीगीश आनी ...रकठ मालकार हांचे निबंद आसात. गोंय आनी हेर कोंकणाच्या ...गची आनी मनशांचीं चित्रां तातूंत होल्मतात. प्रा. लुसियो रोद्रीगीश ...नो 'पदेर', दत्ताराम सुखटणकार हाचो 'गोंयचो देमांद', निळकंठ धुमे ...नो 'वल्कांव' आनी 'नुस्तें आनी नुस्तेकान्न', बाकीबाब बोरकार हाचो ...उजो गांव बोरी', पु. ल. देशपांडे हाचो 'कारवार', मंगेश पाडगांवकार ...नो 'हिरवा कोंकण' आनी लक्ष्मणराव सरदेसाय हाचो 'आमचे ...स्तीनले मास्तर'. 'उदेंतेचें साळीक' (१९१५), 'वावराड्यांचो इश्ट', ...देवें' (१९१२), 'राखणो' (१९३८), 'मित्र' (१९५३), 'झेलो' ...१९५५), 'पयणारी' (१९५०), 'काणिक' (१९५८), 'पंचकाद्य', ...आमची माय' ह्या कानडी लिपींतल्या नेमाळ्यांनी बरेच ललित निबंद ...स्पावल्यात

...शणै गोंयबाब (१८७७-१९४६) हाणें गोंयचो सैम, गोंयचो लोक ...आनी गोंयची भास हांचेर थोडे निबंद बरयले पूण तांचो झेलो उजवाडाक ...येवक ना. तातूंतलोच एक सोबीत निबंद 'न्हंयच्या तळयार'. ताचे ...उपरांत 'मीर्ग', 'साद', 'साळीक', 'विद्या', 'नवें गोंय', 'प्रजेचो ...आवाज' हातूंत बरेच निबंद उजवाडाक आयल्यात.

दत्ताराम सुखटणकार हाचे निबंद 'मान्नी पुनव' (१९७७, साहित्य ...अकादमी पुरस्कार). ह्या झेल्यांत आस्पावतात. तातूंत ताणें गोंयकारांच्या ...स्वभावाच्या खाशेलेपणाचेर उजवाड घाला. अ. ना. म्हांबरो हो एक ...निबंदकार. तो गोंयच्या आयच्या राजकी, समाजीक जिविताचेर बरयता. ...'गोंयची अस्मिताय' (१९७८) आनी 'पणजी आतां म्हातारी जाल्या' ...(१९८५, साहित्य अकादेमी पुरस्कार) हीं ताचीं पुस्तकां उजवाडाक ...आयल्यात.

लक्ष्मणराव सरदेसाय हाचे निबंद 'खबरी कांय वर्मांच्यो कांय ...' (१९८०) ह्या झेल्यांत आस्पावल्यात. हातूंतले चडशे निबंद ...आसात.

आचार्य रामचंद्र शंकर नायक हाणें निबंदप्रकार केळयलो. ताचो एक ... 'जाफर भाय'. प्रो शांताराम अनंत हेदो हाचे 'आयक ...घरांतल्या माडा', 'येरें नाशिल्लें व्हडें', 'खेळगडी' हे निबंद ...सारके. प्रो. लुसिओ रोद्रिगीश हाणें गोंयकारांची सोबीत ... काडल्यांत आनी कांय कोंकणी लोकांकाणयो पर्यून ...कोंकणीत मागल्यात.

रवींद्र केळेकार हो एक समर्थ निबंदकार. 'वेळेवयल्यो घुलो' (१९७१), 'उजवाडाचे सूर' (१९७३), 'सांगाती' (१९७७) हे ताचे कांय निबंदांचे झेले. खगोलशास्त्राचेर बरयल्लें ताचें 'ब्रम्हांडाचें तांडव' हातूंतले कांय लेख निबंदांवरींच दिसतात.

पुरुषोत्तम शिंगबाळ एक विनोदी निबंदकार. ताच्या निबंदांतल्यान मनशाच्या स्वभावाचेर टिका मेळटा.

कोंकणी पत्र वेवसायः कोंकणी पत्र वेवसायाची सुरवात एदुआर्द ब्रुन द सोउझाच्या 'उदेंतेचें साळक' (१८८९) ह्या म्हयन्याळ्यान जाता. मागीर तें पंद्रशी नेमाळें म्हूण भायर सरूंक लागलें आनी १८९४ त बंद पडलें. तरी उदेंतेच्या साळकाची देख मुखार दवरून आनी जायतीं नेमाळीं उजवाडाक येवंक लागलीं. मुंबय एलेक्स सी. एफ. फ्रांसिस्को हाणें 'उ लुझो कोंकानी' नांवाचें सातोळें १८८९ वर्सा सुरू केलें. ते उपरांत सेबाश्तयांव जे. दीयश हाणें 'उ कोंकानी' आनी एस्. टी. डिसौझ हाणें 'उ पोव्हु गोआनु' (१८९५). लोरेन्सीन्यू दांताश हाणें 'अलश' (१८९५), ए. जे. सी. द सोवझ हाणें 'उ एकू' (१८९७) हीं नेमाळीं उजवाडायलीं. बी. एफ. काब्राल हाचें 'सांजेचें नखेत्र' (१९०७) हें कोंकणीचें पयलें दिसाळें अशें मानू येता. पूण मागीर तें म्हयन्याळें जालें. रोनाल्ड नोरहानाचें 'कातोल्क सवस्तकाय' हें पंद्रशी नेमाळें, एफ्. येक्स. फुर्ताद हाचें 'उ गोआनु', फादर सी. दीयस हाचें 'सेन्ट एनस टेंपरन्स मेगझीन' आनी काम्पुशाचें 'कोंकणी मॅगझीन'. फादर लुदोव्हीन पेरेरा हाणें कराची सावन 'दर म्हयन्याची रोटी' हें नेमाळें सुरू केलें. आतां तें फादर मोरेन्हो द मोउझ गोंयच्यान चलयता. हाचे उपरांत जायतीं मातोळीं उजवाडाक आयलीं. १९३४ वर्सा आ. सी. कार्वाल्यु हाचें 'एमिग्रंट' सातोळें १९३६ वर्सासावन दिसाळें जालें. 'नोवा गोवा' नेमाळें, जे. बी. द. सील्वा हाचें 'म्हजें मॅगाझीन' हें पंद्रशी नेमाळें, १९३८ वर्सा जे. डी. सौझ हाचें 'कोंकणी जनरल', फ्लोरेन्स आल्मेदा हाचें 'आमपीरान्त' हें म्हयन्याळें, एफ्. एक्स्. ओल्वीश हाचें 'कॅथलीक इंडीया' हें नेमाळें, ए. आर. पेरेरा हाचें 'आमचो संवसार', १९३९ वर्सा प्रो. ज्युस्तीनो द सौझ हाचें 'नवें जिवीत', रोमीओ फेर्नांदीस हाचें 'गोंयकारांचो इश्ट', डी. देसाय हाचें 'गोंय कामगार' हीं कांय कोंकणी नेमाळीं. १९४० वर्सा ए. मास्कारेन्येस हिचें 'नवें गोंय', फादर जी. लोबो हाचें 'तुजें राज्य आमकां येवं', १९४० वर्सा फादर मार्सेलीन्हो रेमेडीओ हाचे 'उदेंतेचें नकेत्र' अशीय कांय नेमाळीं सुरू जालीं.

गोंयचे सुटके उपरांत सेन्सॉरशीप नाशिल्ल्यान गोंयांत बरींच नेमाळीं आयलीं. फेलीक्स कार्दोज हाणें 'गोंयचो साद' आनी उपरांत 'सत' (१९५३) हें दिसाळें काडलें. ह्युगो द सोउझ हाणें 'दिवटी' (१९६७) हें नेमाळें उजवाडायलें. 'उजवाड' हें दिसाळें १९७० वर्सा एवाग्रियु ज्योर्ज हाणें उजवाडायिल्लें. गुरूनाथ केळेकार- 'गोंयचो मोग' (१९७५), प्रभाकर तेंडुलकार- 'गोंयकार' (१९७९), डॉमनीक द सोउझ 'गोंयचो दरवांटो' (१९७९), फादर प्लानटोन फारीया- 'गोंयचीं किरणां' (१९८०) हीं नेमाळीं उजवाडायिल्लीं. येलीओट द येलीन 'सीने टाइम्स' हें मुंबयंत उजवाडायिल्लें नेमाळें (१९६३). एस्. एक्स. व्हाज हाचें 'उ आमीग द पोव्हु' (१९१६), मान्यू ए. फेर्नांदीश हाचें 'उ आमीग द पोव्हु गोवान्यू', ए. व्ही. द क्रुझ हाचें 'आव्हे मारीया', वास्को द गामाचें 'गोवा मेल', जे. जे. सिल्वेस्टर द सौझ हाचें 'पोप्यूलर मॅगझीन' (१९१९), ए. ल. द सौझाचें 'गुलीस्थान' (१९१४), जे. सी. सी. द सौझाचें 'आमचो संवसार' (१९२८), फादर अलारसियो पेरेरा हाचें 'आगनूस दी' (१९२०- म्हयन्याळें), रेसपीमीयोन आफोंसोचें 'गोवा टायम्स' (१९२९- मातोळें), इनीया द मिनेझीस हाचें 'आमचो गांव' (१९३०- सातोळें), लुइस दोरीश द सिल्वा हाचें 'गोमंत आनी गोवन्स' (१९३२- नेमाळें), ए. व्ही. द क्रुझ हाचें 'कोंकणी बुलेटीन' हें दिसाळें, ॲड. जे. बी. व्हाज हाचें 'प्रजेचो आदार' हें नेमाळें, एन्. जे. मिनेझीस आनी एफ्. झेड. द कोश्त हाचें 'व्हेन पाद्री जुजे व्हाज' म्हयन्याळें. १९३३ त, जे. एल्. द सौझ हाचें 'गोवन ओवरसीर' हें दिसाळें, फादर ए. एल्. फेर्नांदीश हाचे 'वावराड्यांचो इश्ट' आनी मागीरचे संपादपी फादर लाक्तांसियु आल्मैद.

१९५० त कुमठसावन 'कोंकणी किनारो' आनी कारवारसावन 'सर्वोदय' हीं नेमाळीं येवंक लागलीं.

गोंयांत रामचंद्र पांडुरंग वैद्य उर्फ दादा वैद्य हाणें १९०५ त 'प्राची प्रभा' हें मराठी नेमाळें सुरू केलें. तें १९१५ मेरेन चललें. तातूंत खासा दादा वैद्य हाणें कोंकणींतल्यान बरयल्ले लेख येताले. तातूंत कांय कोंकणी कविताय होल्मतात. मुंबयत गोमंतक छापखान्याचो मालक काशीनाथ श्रीधर नायक हाणें शणै गोंयबाबाकडल्यान स्फूर्त आनी आदार घेवन 'नवें गोंय' हें तीम्हयन्याळें सुरू केलें. हातूंत काशीनाथ श्रीधर नायक हाचेखेरीज शणै गोंयबाबूय बरोवप करतालो.

कारवारांत एस्. डी. नाडकर्णी हाणें 'नवयुग' हें सातोळें काडलें. पूण तें चड काळ तिगलें ना. मुंबयच्या कोंकणी भाशा मंडळान १९५२ त, 'साद' हें नेमाळें सुरू केलें. उपरांत फादर एच्. ओ. माश्कारेन्यश, बाकीबाब बोरकार हाणें संपादीत केल्लें 'प्रजेचो आवाज' (१९५३) हें सातोळें देवनागरी आनी रोमी लिपींनी उजवाडाक येतालें. गोंयची स्वतंत्रताय आनी कोंकणीची उदरगत हे ताचे दोन मुखेल हेत आसले. १९५५ त मुंबय 'साळीक' हें म्हयन्याळें उदेलें. नारायण देसाय, शंकर भांडारी, लक्ष्मीदास बोरकार आनी कृष्ण करवार हांणी कांय काळ ताचें संपादन केलें. चंद्रकांत केणी, महाबळेश्वर सरदेसाय, लक्ष्मणराव सरदेसाय, शंकर रामाणी ह्या बरोवप्यांचे लेख आनी कविता तातूंत येताल्यो. तेभायर कोंकणी लोकवेदाचे नमुने तातूंत दिसताले.

१९६० च्या सुमाराक कोंकणी उलोवपी कॉलेज विद्यार्थ्यांनी मुंबय 'विद्या' नांवाचो अंक सुरू केलो. तो १९८१ मेरेन चल्लो.

१९३४ त दोतोर एफ्. पी. मार्तेरीश हाणें 'सांगाती' सुरू केलें. तातूंत जे. व्ही. पिंटो आनी एफ्. जे. मार्तेरीश बरयताले. १९४१ त 'नवो उजवाड' हें हाताळें भायर सरलें. १९४२ वर्सा मनोहरराय सरदेसाय हाणें मडगांवच्यान 'नबत' हें हाताळें सुरू केलें. १९४५ त पांडुरंग भांगी हाणें 'मांडवी' हें हाताळें सुरू केलें. तातूंत रामचंद्र शंकर नायक हाचे लेख होल्मतात. १९६१ चे अखेरेक गोंयचे सुटके उपरांत साहित्यीक नेमाळ्यांचें गोंयांत पीक आयलें. चंद्रकांत केणी हाचें 'त्रिवेणी' (१९६२) कोंकणी, मराठी आनी हिंदी भाशांतल्यान येतालें. गुरुनाथ केळेकार हाचें 'नवें गोंय' हें म्हयन्याळें उजवाडाक येतालें. चंद्रकांत केणी हाणें संपादित केल्या 'राष्ट्रमत' ह्या मराठी दिसाळ्याच्या आयताराच्या अंकांत कोंकणी विभाग आशिल्लो. मागीर ताका 'सोमार' हें नांव दिलें. हे भायर राष्ट्रमतांत आयतार सोडुनूय कोंकणी पत्रां, कविता आनी लेख येताले. यशवंत पालेकार हाणें 'कोंकण भारती' हें म्हयन्याळें १९६८ त सुरू केलें. सुरेश काकोडकार हाणें संपादिल्लें 'पुनव' (१९७२) हें म्हयन्याळें थोडींच वर्सां चललें. मुंबय कोंकणी केंद्राचे वतीन 'कोंकणी म्हयन्याळें' (१९७२) अरविंद म्हांबरो हाणें संपादलें. १९७४ त नागेश सोंदे हाचें मुंबयच्यान 'कौडीण्य' हें नेमाळें भायर सरलें. पुंडलीक नायक हाणें संपादिल्लें आनी फकत कवितेक ओंपिल्लें म्हयन्याळें 'पारजत' हें १९७३ त भायर सरलें. १९६४ त सुरू केल्लो 'परमळ' अंक सुवास दलाल हाणें संपादिल्लो. तो कांय वर्सां चललो. रविंद्र केळेकार आनी सुमंत केळेकार हांचो १९७४ त सुरू केल्लो वर्सुकी 'जाग' अजून नेमान चलता. १९७९ त सुरू केल्लो 'कुळागर' अंक चंद्रकांत केणी चलयता.

'कोंकण टायम्स', 'ऋतु', 'कोंकणीचें कुळार', 'चित्रंगी'-वर्सुकी अंक, कोंकणी भाशा मंडळाचो 'कोंकणी' वर्सुकी अंक, दत्ता नायक हाचो 'सौंगडी', वामन नायक हाचो 'वांगडी' हीं कोंकणींतलीं कांय हेर नेमाळीं आसात.

कोंकणींतलें देवनागरी लिपींतलें पयलें वयलें दिसाळें 'सुनापरान्त' १९८८ त सुरू जालें.

कोंकणी भोंवडेवर्णन: कोंकणी मनशान संवसाराच्या जायत्या देशांनी प्रवास केल्लो आसलो, तरी कोंकणी भाशेंत प्रवास वर्णनां थोडींच आसात. नारायण देसाय हाणें संपादिल्लो 'आमी पळेल्लो सोविएत देस' (१९७५) हो एक म्हत्वाचो प्रवासवर्णनाचो झेलो. ह्या झेल्यांत गोपाळ आपा कामत, एव्हाग्रियु जॉर्ज, बेर्ता मिनेझिश ब्रागांझ, फेलीस्यु कार्द श्यामराव मडकयकार हांचे लेख आसात. ह्या सगळ्या लेखांतल्यान आमकां सोविएत संघाची आयची अर्थीक, राजकी परिस्थिती आ लोकांच्यो चालीरिती, तांचो स्वभाव हांची वयले वयर वळख जा खेरीज काबूल, ताश्कंत, मॉस्को, रीगा, लेनिनग्राड ह्या शारांची वर वयर वळख जाता. रवींद्र केळेकार हाचें 'हिमालयांत' (१९७६; साहि अकादेमी पुरस्कार- १९७७) ह्या पुस्तकांत हिमालयांतल्या वाठारा चित्रमय वर्णनां वाचूंक मेळटात.

'गोमांचल ते हिमाचल' हें दिलीप बोरकार हाचें १९९० उजवाडाक आयिल्लें प्रवास वर्णन. ताका गोंय कला अकादेमीचो साहि पुरस्कार फाव जाला.

कोंकणी लोकवेद: जिबेर घोळत घोळत आज आमचेमेरेन पाविल असो लोकवेद, कोंकण वाठारांत जायतो आसा.

लोकगीतां: होंवयो- हीं गीतां व्हंकलेच्या आनी न्हवऱ्याच्या घरामुख बायलो म्हण्टात. हिंदू तांकां 'होंवयो' म्हण्टात तर किरिस्तांव 'जोती भात कांडटना वा पीठ दळटना होंवयो म्हण्टात.

शो, शो, शो काण्डा फोव
काण्टलेचो म्हातारो घोव

बनवड- मरणाच्या एका वर्सा उपरांत हीं गीतां म्हण्टात. धर्मरा यमलोकांत वता आनी आपल्या मरून पडिल्ल्या भावांक तो क सोडोवन हाडटा, ताचीं वर्णनां ह्या गीतांनी केल्यांत.

ढवळे गीतां- गुरवार बायलांची तोखणाय करपाक हीं गीतां म्हण्टात तेभायर लुवणी, बेंडप, कापणी ह्याय वेळार पदां म्हण्टात. खेरीज खारवी रेंदेर हे वावर करतना गीतां म्हण्टात.

लोकांनाच: पौष म्हयन्याचे पुनवेराती मांडार ह्यो धालो खेळटा आनी त्यो सतत तीन वा सात राती चलतात. हातूंतलो गितांतलो प्रका होंवयांचोच. गांवांगांवांप्रमाण गितांत जांची तुस्त केल्या, त्या देवांचें नांवां बदलत वतात. ह्या नाचांनी बायलांच्यो दोन वळी आसतात एकामेकांच्या हातांत हात घालून एके वळींतल्यो बायलो मुखार पावलं मारतात आनी फाटल्यान परततात. मागीर दुसरे वळींतल्यो बायल मुखार येतात, गीत म्हण्टात आनी परततात. धालांची सुरवात सदां 'श्री धालो' ह्या उतरांनी जाता-

श्री धालो गे धालो। धालांनी खेळूं येया गे
धालो। धालांनी खेळूं येया। चाली खेळूं येया
गे धालो चाली खेळूं येया. . .

रथा तुज्यो माडयो साडेतीनशें गुडयो
रथांत कोण देव बसे गे
रथांत बसली शांतादुर्गा माया
जना लोकां दिसे खेळूंक आयल्या मांडार गे

केन्नाकेन्नाय धालांची गती जलद आसता.

खंय गेलो म्हजो कवडुलो
हांगा आशिल्लो कवडुलो

धालो खेळचेपयलीं सगळे लोक एकठांय जातकच मुखेल मांडकरी मदीं येतात आनी नाल्ल फोडटात. मागीर गाराणें घालतात. उपरांत तुळस, मांडदेवता, धर्तरीमाया गांवचे सगळे देव आनी देवता, देंवचार, भुतांखेतां, खेत्री, म्हारु सगळ्यांत आमंत्रण आसता. धालो सतत ध राती चलतात. धालांतली निमाणी रात चड म्हत्वाची. ती सगळी रात जागोवन काडूंक जाय नाजाल्यार कितेंतरी नखलामी जाता, असो समज आसा. दुसरे दिसा फांतोडेर कोंबो रडटा, तेन्ना एक दबाजो जाता. 'फटींचें लग्न' एक बायल दादल्याचो भेस करून न्हवरो जाता. फेटो बांदून एक बायल पिंगळी जाता. हातांत तांबयो, भितर आंब्याचे ताळे आनी नाल्ल घेवन तो दर एके बायलेमुखार वता- 'सकाळचे पारीं, पिंगळी आयला दारीं; आमी पिंगळी भटाचे, तांदूळ घाला भातांचे.' तो

…ही घरा घरा भोंवता आनी म्हण्टा- 'खट खूट करता काय, पेटये …काडटा काय, म्हाका पयशे दिता काय?'

…मागीर ल्हान आंकवार चलयो नाचतात आनी तांच्या आंगांत रंभा … हाचे मजगती शिकार करपाचो देखाव जाता. दादल्याचो भेस …न बायलो कासाक वतात आनी सावद मारून हाडटात. ह्या सावदाचें …ग मात खरेलोच दादलो करता. मागीर देवतेमुखार गाराणें जाता. …डल्या नाल्लाचे अर्दे वळें सावद जाल्या मनशाक मेळटा. निमाणें …तांशेणी बायलो उब्यो रावन म्हण्टात-

माथ्याच्या फुलान आमी खेळ खेळयलो
सदीच्या कापडान आमी मेळ मेळयलो

…दार शेण सारोवन जातकच धालो सोंपतात, तेन्ना हें पद म्हण्टातः

सावकु बावकुल्यो चौगी मेळयल्यो
बाप्पा घरचे पांच गोंडे
मावळ्या घरचे पांच गोंडे
धाय गोंडे भूंय दवरा
सगल्यो बायलो फुलां माळा
धाय गोंडे वयर काडा
सगल्यो बायलो दिमी घेया
गोंडे काडा, दिमी सोडा

…नी निमाणे-

शेण कालयता शेण कालयता
शेणा पडले किडे रे धालो
आयच्यान धालो सोंपल्यो रे धालो

मागीर माथ्यांतलें फूल शेणांत उडयतात आनी शेणाचो तिळो …पलाक लायतात.

मांडोः हो एक नाचाचो आनी गीताचो प्रकार. मध्यमवर्गीय …किरिस्तावाच्या घरांनी काजारा वेळार हो मांडो गायताले. मांडांतल्या …गतांत जायतीं पोर्तुगेज उतरां भरसल्लीं दिसतात. घुमटाच्या तालार …आनी व्हायोलिनाच्या सुरार मांडो नाचतात. उदेंत-अस्तंती संगीताचो हो …क अपूर्ब असो मेळ. मांडो हें एक प्रेमगीत आनी ताचो तान ल्हान …आसता.

दुल्पदः मांड्या उपरांत दुल्पद नाचतात. दुल्पदांचो ताल वेगवान …आनी तातूंतल्या उतरांचो सूर मात्सो फकाणेर आसता. गोंयच्या समाज …जीवताचें तातूंत उडटें दर्शन जाता.

देखणी. हो नाच किरिस्तांवांगेर नाचतात. पूण नाचपी चलयेचो पुराय …भेस हिंदू पध्दतीचो आसता. देखणेच्या गीतांतलीं उतरां, पोर्तुगेज उतरां …दिसनात.

कुणबी नाचः गोंयचे मूळ रहिवासी कुणबी दादले अर्द वर्तुळ करून …मागीर बसतात आनी घुमट वा माजाळें वाजोवन पदां म्हण्टात. बायलो …हात हालोवन आनी एका पांयावेल्यान दुसऱ्या पांयार उडकी मारून …आनी उजवेवटेंतल्यान दावेवटेन आंग मोडून नाचतात.

फुगडीः हो बायलांचो-चलयांचो नाच चडकरून चवथीवेळार खेळटात. …ह्या नाचाचीं गीतां जलद. आंगय चड मोडचें पडटा आनी घुसळावचें …पडटा. फुगडीचीं कांय उतरां अशीं:

आंगणी घालीन फुगडी
काडीन चिकण माती
माज्या मामाची बापल जाणी
गळ्या घालीन पाटी

फुगडेचे कितलेशेच प्रकार आसतात, तातूंतले मुखेल हेः कळशी फुगडी आनी कट्टी फुगडी. कळशी फुगडेंत बायलो तांब्या-पितळेच्यो …कळश्या घेवन तातूंत 'फू, फू' करतात आनी त्या संगीताचेर नाचतात. …कट्टी फुगडेंत बायलाच्या दोनूय हातांत दोन कट्ट्यो आसतात आनी त्यो …एकामेकाचेर आपटीत फुगडी खेळटात.

मुसळां खेळः हो खेळ इंत्रुजाचे राती साश्टीच्या चांदर गांवांत खेळटात. हो नाच फकत दादल्यांचोच आसून तांचो भेस पुराय हिंदू पध्दतीचो आसता. राजस्थानांतल्या भेसाक चड लागचो. जमनीर दांडे आपटीत नाचप्यांचो जोमो गांवांतल्या मुखेल घरांमुखार थांबून नाच करून दाखयतात. परंपरेन चलून आयिल्ल्या गीतांचेर, दांडो जमनीर आपटून नाचपी वाटकुळेच तालार नाचतात. गीतांतल्या कांय उतरांचो अर्थच लागना-

ओ सिंवा ओ विरा वोस रे घरा
सातशीं गाना हरिहराक- ओ ऽ ऽ

मागीर बेगीन बेगीन हीं गीतां म्हण्टात.

बोलेली शीदी मुकोना
माय मेल्यार सुनेक दुकोना
मुकार फेळ वता मुसळांचो
फाटल्यान सोणसोण तिसऱ्यांचो

घोडेमोडणीः हो एक आगळोच लोकांनाच. हो नाच पळेतकच आदल्या काळांतले झुजकलेचो उगडास जाता. हो नाच उत्तर गोंयांतल्या मोरजे, दिवचल आनी कांसरपाल हांगा जाता. हे घोडेमोडणीचें वातावरण वीररसात्मक, पोशाख सैनिकाचो, छत्र चामर, घुडयो, तोरणां, अब्दागीर. भरजरी पोशाख घालून हे झुजपी लांकडाच्या घोड्याचेर स्वार जाता. तांच्या हातांत उक्त्यो तरसादी आसतात. घोडे मुखार येतात, फाटल्यान वतात आनी वाद्यांचो कल्लोळ जाता. घोडेस्वार जावपाचो मान चडकरून वंशपरंपरेन चलत आयिल्लो आसता. ह्या नाचाक गीताची मात साथ आसना. सुर्वेक घोड्याक सजोवचो पडटा, मागीर मनशांक. घोड्याचें तोंड आनी मान हीं लांकडाचीं, मातयेचीं वा प्लास्टर ऑफ पॅरिसचीं आसतात. तीं झगझगीत रंगान सोबीत रंगयतात. लांकडाच्या सांगाड्याचेर पुडवें, कापडां, फुलांच्यो माळो घालतात. कोंड्यांच्या सांगाड्याक घोड्याचें तोंड घट्ट बांदतात. मागीर नाचपी मनीस हो सांगडो कमरेमेरेन वयर उखलता आनी सांगाड्याक बांदिल्ले दोर हातांत धरता. अशेतरेन तो मनीस घोड्यार बशिल्ल्यावरी दिसता. घोडेस्वाराचो भेस असो- सुरवार, आंगार जरीचें चोळणें. माथ्याक रजपूत पध्दतीचो फेटो. घोडेमोडणीचो नाच शिगम्याच्या निमण्या दिसा जाता.

हुमाणीः हुमाणी वा पारखणी हें लेगीत कोंकणी लोकवेदाचें एक आंग. तीं मनोरंजन करतात आनी बुध्दीक खाण दितात. वर्साच्या खंयच्याय ऋतूंत आनी खंयचेय पिरायेंतल्या मनशांक तीं आवडटात. हुमाणी दोन तरेचीं आसतातः घरावीं आनी धर्मीक.

आराटून चराटून बांदलो भोरो
म्हजें हुमाणें सांगता ताका कट्टीभर सोरो
(जाप- केंसांचो आंबाडो)

*

इगडी तिगडी तिगडी था
तीन तकल्यो पांय धा
(जाप- शेतांतलें जोत)

*

आजो बसला, पूत जोडटा, नातू वगडायता
(जाप- भांड, कळसो, तांबयो)

*

तीन पायांचो तिकलो घोडो
ताचेर बसला काळो चेडो
हांसता पूण उलयना
(जाप- रान्नीवयलो बुडकुलो)

*

इल्लोसो पोर,
घर राखूंक थोर
(जाप- कुलप)

गोपाळ काल्यांतली हीं कांय हुमाणीः

नाडी झिजली कधी वाडली
ताच्या गळ्यांत लावली दोरी
हात लायल्यार बोबाट मारी
रे कानोबा सांगबा त्याचें नांव

(जाप- घुमट)

*

भांडयो तुरु तुरु करतालो
सियोर तिचे भोंवती भोंवतालो
तांबडें घालून धवें काडितालो रे

(जाप- दातें)

आपल्या घोवाचें वा बायलेचें नांव घेवपाचो जो प्रकार आसा, तातूंत लोकवेदाची गिरेस्तकाय मेळटा. हें नांव घेवप एकेतरेचें शीघ्र काव्यूच म्हणूं येता.

भांगराचे ताटलेंत रुप्याची वाटी
- - - घोरेता सगळे राती
*
पोक्या पणसाक पाक चड
- - - गावड्याक राग चड
*
वयल्या रानां फुलल्या पत्री
- - -च्या हातांत मोतयां सत्री

मंगळूरी कोंकणी लोकां तोंडांत हीं हुमाणीं घोळटात.
भरती आयल्यार जीव वता सुकती आयल्यार मरता.

(जाप- तेलाच्या दिव्यांतली वात)

आडायेन कातरल्यार चक्र, दिगायेन कातरल्यार शंख

(जाप- कांदो)

दांत आसा चाबूंक, चाबना. कोण?

(जाप- फणी)

घुंवता तो चलना. कोण?

(जाप- रस्तो)

अनेक दोळे पूण रडून रडना

(जाप- बटाट)

भुरग्यांचें साहित्यः पयलें वयलें भुरग्यांक शिकोवपाचें मुळावें कोंकणी पुस्तक, बारांव द कुंभारजुआ, तोमाज मौरांव हाणें तयार केल्लें, अशें म्हण्टात. शणै गोंयबाबान भुरग्यांखातीर 'भुरग्यांलो इश्ट' हें पुस्तक बरयिल्लें. युरोपी काणयेचो अणकार करून बरयिल्लें ताचें 'जादूचो जुंवो' नांवाचें पुस्तक १९६८ त उजवाडाक आयलें. गोदुबाय केळेकार हिणें 'फुलत्यो कळयो' (१९५७) हें भुरग्यांखातीर काणयांचें पुस्तक उजवाडाक हाडलें. १९६४ त, 'घुमचे कटर घुम' हें विनोदी पुस्तक अ. ना. म्हांबरो हाणें बरयल्लें. बयाभावान १९५० त 'देखदिण्यो काणयो' हें पुस्तक उजवाडायलें.

हालींच्या काळांतलीं भुरग्यांखातीर बरयल्लीं कांय पुस्तकां हीं: चंद्रकांत केणी हाचें 'फुलांचो हात'; ओलीव्हीन्यु गोमिसाची 'सुपुल्लो काणयां पांटुलो' (१९७५), 'भारत आमचो देश' (१९८२) आनी 'डॉ. फ्रांसिश्कु लुईश गॉमिश हाची जीण'; पुंडलीक नायक हाची 'रानसुंदरी' ही कवन काणी (१९७४); रमेश वेळुस्कार हाचीं 'भुंक भुंक भिशू', 'चानी मामा', 'फुलपाकुलें' आनी 'कवनां'; र. वि. पंडित हाचीं 'गोड गोड काणयो' (१९६५) आनी 'रामायण महाभारतांतल्यो कथा' (१९६६); कमलादेवी राव देशपांडे हिचो 'बाल्यो काणयो' (१९६८), 'चिरमुल्यो' हो गीतांझेलो (१९८३) आनी 'गिर्जबिजलें' (१९८५); गुरेश काकोडकार हाणें केल्लो इंग्लीश काणयेचो अणकार 'एलीस आनी ताचो अपूप संवसार' (१९७०); दामोदर मावजो हाचीं 'खोमसाची काणी' आनी 'एक आशिल्लो बाबुलो'. शांताराम हेदो हाणें 'बापू' माथाळ्याखाल महात्मा गांधीची जीण भुरग्यांखातीर बरयल्या. ना 'मदलो पूत', हें भास कवीच्या 'मध्यमव्यायोग' ह्या कथानकावयल्या रचल्लें नाटकुलें १९७९ वर्सा उजवाडायलें. लक्ष्मणराव सरदेसाय हा 'रामग्याली वागा भोंवडी' ही साहस-काणी, १९७९ त उजवाडायलं; महाबळेश्वर बोरकार हाणें 'अशी काणी राजा राणी' आनी 'सांताना पिल्लूक' हीं पुस्तकां उजवाडायल्यांत. प्रभाकर भिडे हाच्या गजान वितरणान कांय ल्हानल्हान पुस्तकां काडपाक सुरवात केल्या, तातूंतल कांय पुस्तकां अशीं: सुशांता नेसरीकर हिचें 'सुरश्री केसरबाय केरकार पुरुषोत्तम सिंगबाळ हाचें 'बिरबल'; डॉ. अरुण हेबळेकर हाचें 'आर्यभट' उल्हास पै रायकार हाचें 'बोमो द ग्रेट'.

गुरुनाथ केळेकार हाणें खासा भुरग्यांखातीर 'मारुती' हें म्हयन्याळें चलयलें. कुमुदिनी आनी गुरुनाथ केळेकार हांणी टॉलस्टॉय, महाभारत, पंचतंत्र, एनिड ब्लॅटन, अरेबियन नायट्स, हांचेर आदारून कोंकणींत भुरग्यांखातीर काणयो बरोवन ल्हानल्हान पुस्तिकांनी उजवाडाक हाडल्यात. डॉ. विनायक मयेंकार हाणें 'आफ्रिकेंतलो शींव' (१९८६) हें पुस्तक बरयलां.

भिकाजी घाणेकार हाणें 'पिकनीक', 'हावेस' आनी हेर ल्हान कविता आशिल्ल्यो भुरग्यांखातीर पुस्तिका काडल्यात. अभयकुमार वेलींगकार हाणें भुरग्यांखातीर कांय पुस्तकां बरयल्यांत. डॉ. तानाजी हळर्णकार हाणें नाटकुलीं बरयल्यांत. स्वामी सुप्रियान स काणयांचीं पुस्तकां आनी 'माणकुलीं पदां' उजवाडायल्यांत.

महाबळेश्वर सरदेसाय हाणें 'इसाप नीत' आनी कांय हेर पुस्तकां बरयल्यांत. डॉ. मनोहरराय सरदेसाय हाणेंय भुरग्यांखातीर पुस्तकां बरयल्यांत.

कर्नाटकांतलें कोंकणी साहित्यः १७८४ त टिपू सुलतानान कर्नाटकांतल्या किरिस्तांवांक श्रीरंगपट्टणांत सुमार १५ वर्सां बंदी करून दवरिल्ले. त्या आनी उपरांतच्या काळांत किरिस्तांवांनी जायतीं धर्मीक गीतां रचलीं. फादर जॉकी मिरांद हाणें रचिल्लें नामनेचें धर्मीक गीत 'रिगलो जेजू मळ्यांत' हें त्याच काळांतलें. आज लेगीत तें लोकांच्या ओंठार घोळटा. 'आयक किरिस्तांव जन', 'ऊठ ऊठ प्राणिया', 'पापया निर्भाग्या', हीं गीतां त्याच काळांतलीं. मॅसिन्योर मिंगेल प्लासिद कुलास हाणें 'जेजुचो मोग' हो झेलो विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक बरयलो. ताणेंच 'कोंकणी भाशेचें प्रथम पुस्तक' आनी 'बाळकांची मेटां' हीं दोन मुळावीं पुस्तकां रचलीं. फादर लुईश द् सौझ हाणें 'सड्यावेलीं साळकां' ह्या माथाळ्याखाल कर्नाटकांतल्या कोंकणी लोकांचीं हुमाणीं, ओंपाऱ्यो आनी होंवयो एकठांय केल्यो. १९१२ हें एक म्हत्वाचें वर्स. कर्नाटकांतलें कोंकणीतलें पयलें वयलें नेमाळें 'कोंकणी दिर्वें' ह्या वर्सा सुरू जालें. लुईश माश्कारेन्हास आनी यू. कण्णप्पा हे ताचे मूळ संस्थापक. हो वेळ मेरेन कर्नाटकांतल्या कोंकणी साहित्याक धर्मीक रूप आशिल्लें. आतां ताका समाजीक रूप आयलें. 'कोंकणी दिर्वें'च्या २८ वर्सांच्या काळांत नवे कवी आनी बरोवपी तयार जाले. तातूंतलीं कांय मुखेल नांवां हीं: जे. जे. रेगो, आलेक्स पायस, पेद्रु जॉन द सौझ, सिल्वेस्टर मिनेझिस, जेरोम ए. साल्दाना, फेलीक्स नोरान्ह, ग्रेगोरी मिनेझिस, कॅजिटन लोबो, जे. एम्. रोड्रीगीस, आयरेन्यस लोबो, अरण्यवासी आनी हेर.

'कोंकणी दिर्वें' नेमाळ्याची देख घेवन आनी जायतीं नेमाळीं उजवाडाक आयलीं, तीं अशीं: 'राखणो', 'सुख-दुख', 'पंचकादयी', 'पैणारी', 'मित्र', 'कणिक', 'अमर कोंकणी', 'झेलो', 'जिवित'.

ज्यॉकीं सांतान आल्वारीस हाची 'आंजेल' (१९५०) ही पयली वयली कादंबरी. बरोवप्याचे सादे सोपे शैलीक लागून आनी ताणें केल्या गांवांतल्या समाज जिणेच्या वास्तव चित्रणाक लागून ती खूब लोकप्रिय जाली. आल्वारीस हाणें सुमार ५० कादंबऱ्यो बरयल्यो. ताच्यो हेर म्हत्वाच्यो कादंबऱ्यो अश्योः 'आविलाचें जैत', 'बाझिलाचें सपन', 'कवी आनी रोजमारी', 'चेडूं तें चेडूंच', 'लिपिल्लें दिर्वें', 'आंगवणेची काल्स' समाजांतले भांडवलवाद, जातीवाद आनी हेर जायते प्रस्न आल्वारीस

...खार दवरता. ताणें कांय गुप्तहेर नवलकथा बरयल्यात, त्यो ... 'नव्या घरांतली खूण', 'तेरेझा चोत्राय', 'तूं फाल्यां आसचोनाय'. ...ाच्या मताप्रमाण 'म्हाका निर्मिल्ली चली', 'सुंदरी', 'तीच सोडून ...' ह्यो ताच्यो सगळ्यांत बऱ्यो नवलकथा.

...डाप' ह्या नांवान बरोवपी व्ही. जे. पी. साल्दान हाच्या ...कथांची बुन्याद इतिहासीक जावन आसा. हैदर अली आनी टिपू ...नाचो काळ हो ताच्या चड आवडीचो. ह्या विशयाचेर बरयल्ल्यो ...कथा ह्योः 'मोगाची महिमा', 'देवाचे कुरपेन', 'सायबा भोगोस', ...ाचे सान्निध्यान', 'सरदारांची सिनोल', 'बचावेची चावी', ...गडीचो बाल्ताझार', 'मोगा म्हाका शिकय'. ए. टी. लोबो हाणें ...ावड्याच्यो नवलकथा बरयल्यात. तागेली 'वेलघडी' ही नवलकथा ...हजार पानांची आसून कोंकणींतली सगळ्यांत व्हड अशी नवलकथा. ...ी हेर नवलकथा अश्योः 'देवाची खुशी', 'रगताक खत लाय नाका'. ...ामू वार्लामिया ह्या नांवान बरोवपी एडवीन जे. एफ्. डी सौझ हाणें ...च्या नवलकथांनी आयच्या शारांतल्या तरणाट्यांचें जिवित ...रलां ताच्यो कांय नवलकथा अश्योः 'पिलातान दिल्लें फर्मान', ...ज हांव जियेतां', 'जुदासाक कुरावे', 'शेतांतलीं फुलां', 'मोगाची ...', 'चार दीस पांच राती', 'एक मनीस दोन सावळ्यो' ...ान आगियार होय आयचे पिळगेचीं सपनां रंगयता. 'नितीदार', ...र्गन', 'शिकारी', पिमेन्तो' ह्यो ताच्यो कांय गाजिल्ल्यो कथा.

...श्री गब्रू म्हूण लोकप्रिय जाल्लो गाब्रियाल डी. सौझ हाच्या ...नकथांनी रुचीक संवाद होल्मतात. ताच्यो कांय नवलकथा अश्योः ...स्तोक', 'मोगाची मस्ती', 'बांदून दिल्ली व्हंकल', 'झडटी' आनी ...तर्की'.

डोल्फी लोबो ऊर्फ डोल्फी कास्सिया हो एक लोकप्रिय नवलकथाकार. ...च्यो कांय नवलकथा ह्योः 'मळाबावेली दिवटी', 'घाटा फाटले सोत', ...ज्या काळजांतलें फूल'. ताणें जायत्यो कथाय बरयल्यात. रोनाल्द ...ग हो असोच लोकप्रिय नवलकथाकार. 'पुनर जिवित', 'गुर्पीत ...नवी' आनी 'पागर कोसळ्ळें' ह्यो ताच्यो कांय कथा. जेरी ...लशकाराच्या नवलकथांक मातयेचो वास येता. ताच्यो कांय नवकथा ...श्योः 'देशवाड', 'रडटाय कित्याक?', 'रायताराच्यो शिंव्यो'.

आयरीन पिन्टो ही कुशळकायेन बायलांचे प्रस्न मांडटा. तिच्यो कांय ...वलकथा अश्योः 'मोग आनी भरवसो', 'म्हजें अंतस्कर्ण विमरचेंना', ...तें म्हाका नेगार केलें', 'हांव चुकोन पडोंक ना'. हेर कांय नामनेचे ...वलकथाकार अशेः मिक मेक्स, फ्रांसिस साल्दाना, व्हिक्टर रॉड्रिगीस, ...रोल पायस, लान्सी नायक, केवीन डी मेलो, एच्. जे. माश्कारेन्हस, ...पिन्टो, एच्. जे. गोवेयस, एम्. पॅट्रीक, जॅमी बारोक्कास, व्ही ...फेर्नांडीस, सी. बी. कारवालो, लिओ डी सौझ, फ्रांसिस फेर्नांडीस.

कथा 'कोंकणी दिर्वे' ह्या नेमाळ्यांतल्यान कथा साहित्याक सुरवात ...ाली. ह्या नेमाळ्यांत बरोवपी कांय नामनेचे कथाकार अशेः पेद्रु जॉन डी ...सौझ, फाउस्टीन डी सौझ, जे. यु. रेगो, व्हेनानटीयूस कोयेल्यो, ...लोबो आनी जे. एम्. रॅाड्रिगीस. तांच्यो चडश्यो कथा ...नेमाळ्यांतल्यान आयल्यो तरी कांय कथांझेले उजवाडाक आयल्यात. ...संर्शीकः जे. सी. वियेगस (शिरीवंत)- 'मोगाच्यो कथा'; एडवीन डी सौझ ...(वासू वालासिया)- 'तरणी किरणां'; जे. बी. मोरायश- 'कोशेदान केल्ली ...'; नंविनी- 'आकांत'; सिल्वेस्टर डी सौझ- 'अपरिचीत'; मिक मॅक्स- ...शाणो; सी. जी. सिक्वेरा- 'दुखां'; फ्रांसिस साल्दाना- 'उत्तीम काणयां ...'.

...सी. जी. सिक्वेरा हाणें संपादित केल्ल्या 'पांच पांकळ्यो' ह्या झेल्यांत ...हेमाचाय, हॅरॉल्ड्स, सी. जी. सिक्वेरा हांच्यो कथा आस्पावतात. ए. ...मेंडोसा हाणें संपादित केल्ल्या 'मोग आनी उतर' ह्या झेल्यांत सात ...गल्प्यांच्यो सात कथा आसात. सी. जी. सिक्वेरा हाणें संपादित केल्ल्या ...ला आनी झेलो' ह्या झेल्यांत इकरा बरोवप्याच्यो इकरा कथा आस्पावतात. ग्लॅडीस रेगो हिणें संपादन केल्ल्या 'कळे आनी झेले' ह्या झेल्यांत बायल कथाकारांच्यो कथा आस्पावतात. सी. जी. सिक्वेरा हाणें संपादित केल्ल्या 'सात माळ्कां' ह्या झेल्यांत सात मोगाकथा आस्पावतात. नामनेचो इंग्लीश बरोवपी आर्थर कॉनन डॉयल हाच्यो कथा 'झरलो गोमस' आनी 'वातीम शेणॉय' ह्या कथांझेल्यांत वाचूंक मेळटात. जे. बी. मोरायस हाणें ह्यो कथा रुपांतरीत केल्यात. हेर कांय कथांकार अशेः ए. टी. लोबो, एडी नेटो, जेम्मी बारोक्कास, टीना डी मेलो, ना. दी. सौझ, विल्फी रेबींबस आनी व्हाली व्होग्गा.

कविताः ह्या शतमानाचे सुर्वेक 'शंबर कांतिग' ह्या नांवाखाल किरिस्तांव धर्मगीतां उजवाडाक आयलीं. तशेंच मॅसिन्योर मिंगेल प्लासिड कुलासो अनी मॅसिन्योर रेमंड माश्कारेन्यस हांणी जायतीं धर्मगीतां रचलीं. 'कोंकणी दिर्वे' ह्या नेमाळ्याक लागून जायते कवी मुखार आयले. तातूंतले चड नामनेचे म्हळ्यार लुईश माश्कारेन्हस, जॉन जोसेफ रेगो, फादर सिल्वेस्टर मिनेझिस, ग्रेगरी मिनेझिस, फॅलिक्स पॉल नोरोन्ह, फादर पाउल लुईस बोथेल्यो. हांचे मजगतीं पयलो वयलो आनी म्हालगडो कवी म्हळ्यार लुईश माश्कारेन्हस. ताच्यो 'कोंकणी दिर्वे' ह्या नेमाळ्यांतल्यान आयिल्ल्यो कविता म्हळ्यार कोंकणी काव्याचीं अप्रूप रुपां. ह्या धाकटुल्या कवितांभायर ताची 'आब्रावाचें यज्ञदान' ही सुपुल्ली मंगितीका नामनेक पावल्या अँथनी जॉन डी सौझ (मोरीदास) हो उतरांचो तसोच काव्यतंत्राचो धनी. ताच्या काव्यांत शब्दांचो अप्रूप खेळ पळोवंक मेळटा.

चार्लस फ्रांसिस (चाफ्रा) द कॉश्त हो कोंकणीतलो एक म्हान कवी. ताणें फाटल्या तीस वर्सांमदीं बरयल्ल्यो ५१ कविता 'सोश्याचे कान' ह्या झेल्यांत आस्पावतात. ताची कल्पनाशक्त, तार्चे निरीक्षण, ताची संवेदनाशीलताय हातूंतल्यान फकत कोंकणी समाजाचेंच जिवितदर्शन जायना तर सगळ्या संवसाराचें जिवितदर्शन घडटा. ताच्या उतरांक जसो अर्थ आसा, तसोच रंग आनी संगीतूत आसा.

स्वामी सुप्रिया (फादर सी. सी. ए. पै.) ह्या विद्वानान कोंकणीचो खोल अभ्यास केला आनी साहित्यमळार मोलादीक वावर केला. 'अन्या अकाय' आनी 'काळीज मुरमुरें' हे ताचे दोन कवितांझेले. सादी, सोपी भास आनी कळवळ्याचो उमाळो हें ताचें खाशेलपण.

जॉन बॅप्टीस मोरायस हाचो पयलो झेलो 'नवी व्हंकल' (१९७७, साहित्य अकादेमी पुरस्कार- १९८५). हातूंतल्यो चडश्यो कविता घराव्या विशयाचेर आसात. 'भितरलें तुफान' ह्या ताच्या झेल्यांतल्या कवितांत तत्त्वचिंतनाची बुन्याद आसा. सादे सोपे भाशेंत कवी सैमाचीं चित्रां कुशळतायेन चितारता, तशेंच जिवितांतलीं कांय सत्यां आनी गुपितां आमकां भेटयता.

फादर प्रताप नायक, एस्. जे. हाणें संपादित केल्ल्या 'कानडी माती कोंकणी कवी' ह्या झेल्यांत २४ कवींच्यो ११० कविता आस्पावतात. तातूंतले कांय कवी हेः फादर पॉल लुईस बोथेलो, फादर सिल्वेस्टर मिनेझिस, चा. फ्रा. द कॉस्ता, स्टान आगेरा, जे. बी. सिकैरा, मॅल्वीन रोड्रिगीस आनी हेर.

नाटकः किरिस्तांव नाटककारांतले मंगळूरचे पयले वयले नाटककार हेः पेद्रु जॉन डी सौझ, पाश्काल सिकैरा, बोनावेन्टूर तावरो. त्या काळांतलीं नामनेचीं नाटकां हीं: 'दोग सर्जंट', 'नावाडीक वैज', 'नकलंतलें सुकणें', 'बाळ आलेस'. लुईश माश्कारेन्हस हाचें 'आब्रावाचें यज्ञदान' हें ह्याच काळांतलें. मार्टीन पी. डी. सा. हाणें २५ वयर नाटकां बरयल्लीं. तातूंतलीं चडशीं धार्मीक. ताच्या कांय नाटकांचीं नांवां अशीं: 'कम्युनिझम', 'लिओपोल्दाचीं पातकां', 'सपनांत मरणां', 'फातिमाची सायबीण', 'क्रिस्ताचे जनन', 'माडटिराचें जैत', 'आसिसिचो सराफ'.

एस्. एस्. प्रभू हाचीं हीं नाटकां बरींच लोकप्रिय जाल्लीं: 'दोत', 'नोकर', 'रैताक जैत'. फ्रेड फेर्नांडीस हाचीं नाटकां समाजीक आशयाचीं: 'भिकारी', 'बलात्कार', 'विचीत्र खुनी', 'माय खंय आसा?'

जे. वी. रस्किना हाचीं 'इश्टागत' आनी 'अपुर्बायेचें काजार' हीं

त्यावेळार बरींच गाजिल्लीं. डी. पी. आल्बुकेर्क हाणें 'आस्तीक लागून ख्यास्त', 'हांव राय जाल्लो जाल्यार', 'आमचें वायज' हीं नाटकां बरयल्लीं. बी. जे. पी. साल्दान हाणें नाट्कांय बरयल्यांत. 'सेंदराची सिनोल' हें ताचें सगळयांत बरें नाटक. ताचीं हेर नाटकां अशीं: 'खालती मान', 'उलयतात उलोवंदी', 'भावनांतलो गुलाब', 'निर्मोण'. ताचीं नाटकां 'टोबीयास' आनी 'खोतावीण काळीज' हीं ओपेरा रुपान माचयेर हाडलीं. कवी चा. फ्रा. द कोश्ता होय एक बरो नाटककार. धिटायेर मळिल्ली वाट सोडून ताणें कोंकणी रंगमाचयेर क्रांती घडोवन हाडली. ढोंगी मनशांचीं रुपडीं तो काडून उडयता आनी नश्ट्या धर्मीक आनी समाजीक चालीरितींचेर चाबकां मारता. ताचीं कांय गाजिल्लीं नाटकां हीं: 'सुणे माजर हांसता', 'तोमातो', 'व्हिसेंतीचे भाव', 'तर्णे तर्णे मोर्णे', 'सोबीत संवसार', 'भांगर मनीस' 'मागीरचे मागीर', 'कुंवाळयाची वाल', 'बॉचो बंद', 'देव पळयत आसा'.

नवलकथाकार जे. एस्. आल्वारीस हाणें लेगीत कांय जैतिवंत नाटकां बरयल्यांत. 'चेडवाचो हंकार पळे', 'एसथेल तेगांची व्हंकल', 'चेडो एक चेडवां साडेसात', 'जेजू नाजारें'. जी. एम्. बी. रोड्रीगीस हाणें मुंबयत रावन कोंकणी माची गिरेस्त केली. ताणें सुमार ५० नाटकां बरयल्यांत. ए. टी. लोबो ह्या नवलकथाकारान लेगीत जायतीं नाटकां बरोवन मुंबयचे माचयेर हाडली. तातूंतलीं कांय नाटकां हीं: 'न्हवरो', 'आंकवार आवय', 'जावेलो नातू', 'पहिलवान पंडित'.

सनी ए. डी. सौझ हाणें लेगीत मुंबयचे कोंकणी माचयेक हातभार लायलो. कोंकणी माचयेची सेवा करपी हे कांय तरनाटे नाटककार: सी. जी. सिक्वेरा, क्लाउड डी सौझ, जे. बी. मोरायश, लॅन्सी पिन्टो नायक, डोल्फी कास्सिया, हेन्री डी सिल्वा सुरटकाळ, श्री. गेबू, बेना रुझाय, मीक मॅक्स, विल्फी रॅबिंबस, रोझ कारवार स्ट्रीट, एडी सिक्वेरा अनी फ्रांसिस फेर्नांडीस.

- कों. वि. सं. मं.

केरळांतलें कोंकणी साहित्य: कोंकणी भाशा केरळांत नेमक्या खंयच्या काळांत पावली हें थारावंक जायना. पूर्विल्ल्या काळांत हे भाशेंतल्यान केरळांत साहित्यनिर्मणी जावंक पावली ना. मध्यकाळांत मात टिपू सूलतानाचे कर्नाटकांतले कारकीर्दीउपरांत केरळ हांगा आयिल्ल्या जॉन लेडन (१७७५-१८११) हाणें हांगाच्या कांय ब्राह्मणांनी कोंकणींतल्यान बखावळ केल्या, अशें नमूद करून दवरलां. 'वीरभद्र चरित्र', 'परशुराम चरित्र' हीं कोंकणींतल्यान-रचिल्लीं आनी महाभारत, भागवत, लिंगपुराण, रामायण सारक्या ग्रंथांचो संस्कृतांतल्यान कोंकणींत अणकार केल्लो अशेंय समजतात, पूण हीं पुस्तकां खंय आसात हें मात सद्या समजना. आर्विल्ल्या काळांत हांगा बरीच कोंकणी बरपावळ जाली.

सुमार १९४० त जी. कमलम्माळ हिणें रघुरामायणाचो संक्षिप्त अणकार केलो. पूण हें पुस्तक १९८१ त उजवाडाक आयलें. पुस्तकांच्या रुपांत शब्दकोश उजवाडाक आयिल्ले नात, पूण शब्दकोश तयार करपाचो वावर मात जाले. नाटकांचीं पुस्तकां उजवाडाक येवंक नात, पूण कोंकणींतल्यान बरींच नाटकां रंगमाचयेर जावन गेल्यांत. १९८६ त गोकुळदास प्रभू हाचें 'प्रथिवै नमः' हें कादंबरी रुपांतलें पुस्तक उजवाडाक आयलां. केरळांतले कोंकणींत उजवाडाक आयिल्लीं कथांचीं पुस्तकां म्हळयार 'कोंकणी कथाष्टक' (१९७८), 'काणयां घोस' (१९७९) आनी कथा ८३,८४,८५ (१९८६). हे तीनूय प्रातिनिधीक कथांचे झेले आसात.

पी. एन्. नरसिंह पै (१८७९-१९५९) हाणें काव्य बरपावळ पयलीं केली. ताचें काव्य भक्तीगीतांच्या रुपांत आसा. ए. डी. रामचंद्र शर्मा (१८७९-१९८०) हाणेंय बरीच भक्तीगीतांची बरपावळ केल्या. ताणें कोंकणींतलें पयलें विलापकाव्य (elegy) बरयलां. ताचीं माबार पुस्तकां मल्याळम लिपींतल्यान उजवाडाक आयल्यांत. जी. कमलम्माळचें 'पात्रचरितम्' (१९३२) महाभारतांतल्या घडणुकांचेर आदारित आसा. पद्मनाभ भट हाणें 'वेंकट कल्याण' आनी 'सत्यनारायण चरितम्' (१९५०) हीं दोन पुस्तकां बरयल्यांत. वेदवती शेणय हिचीं तीं भक्तिगीतांचीं पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत. हेभायर प्रातिनिधी भक्तिगीतांचेय झेले केरळांत कोंकणींतल्यान उजवाडाक आयल्यात स्वतंत्रपणान काव्य रचपी आनी हेर भाशांतलें काव्य कोंकणींतल्या अणकारपी केरळांत बरेच आसात.

केरळांतल्या कोंकणी साहित्यिकांमदीं बऱ्याच जाणांचीं पुस्तकं उजवाडाक आयिल्लीं नात; पूण विंगड विंगड नेमाळयांतल्यान कोंकणी बरोवप चालू आसा. कोंकणी साहित्यांतले मुखेल साहित्यकार अशे आसात:

१. महाकाव्य: जी. कमलम्माळ; हेर पुस्तकां-पात्रचरित्र, गीतामाला, सरस्वती स्तोत्र, लक्ष्मी स्तोत्र, दोन मित्र.

२. हरिकिर्थोपयोगी गीतां: संगीत- पी. एन्. नरसिंह पै.

३. नाटकां- विठ्ठल गणेश प्रभु, ए. गोपाळकृष्ण प्रभू, शेठ बलराज हांणी पुस्तकांच्या रुपान कांयच बरयिल्लें ना.

४. कादंबरी- नवलिका- के. गोकुळदकस प्रभू-प्रथिवै नमः

५. कथा- वि. वेंकटेश, के- नारायण नायक, - शेठ बालराज, पी श्रीनिवास प्रभू

६. कविता- आर. सी. शर्मा- भाषा गान मंजिरी; वत्सला मंजुनाथ राव- कोंकणी पद्य संग्रह, फुलां माळा; पी. एन्. शिवानंद शणै- किरकिर; शेठ बलराज-म्हन्तारि अज्जि; शरतचंद्र शेणै- मीरा जीवन आनी कवन; पी. जी. कामत; श्रीधर कामत; के. श्रीधर शेणै; पय्यनूर रमेश पै. सुशीला त्रिविक्रम भट हांचीं पुस्तकां उजवाडाक येवंक नात. के. अनंत भट- कोंकणी गीतमाला, आनन्दन् एन्. एन्.- आनन्दालीं पदां.

७. समीक्षा- आर. के. राव- अवतारिका कथाष्टक, पी. जी. कामत- अवतारिका भगवद्गीतेक, आनन्दन एन्. एन्.- अवतारिका किरकिर, डॉ. बी. एस्. आशा- अवतारिका कविता ८३, ८४, ८५. पूण पुस्तकांच्या रुपान समीक्षा साहित्य उजवाडाक आयिल्लें ना.

८. अणकार- पी. जी. कामत- एक अवतारिका भगव्दगीतेक; शरतचंद्र शेणै-मीरा-जीवन आनी कवन; के. अनंत भट- सूर भजनमाला, तुळसीदास; आनंदन् एन्. एन्.- दोळयांतले किशीर- चोखेर बाळी हया रवींद्रनाथ टागोरांचे कादंबरीचो अणकार; एन्. पुरुषोत्तम मल्ल्या-ज्ञानपाना.

- आनन्दन एन्. एन्.

कोंकणी साहित्य परिशद: अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशद म्हळयार पुराय देशांतल्या सगळया कोंकणी संस्थांचो महासंघ. सद्या दर दोन वर्सांनी गोंय, महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी केरळ ह्या राज्यांनी परिशदेचीं संमेलनां जातात.

अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशद कारवारांत १९३९ वर्सा स्थापन जाली. थंय पयली बसका ८ आनी ९ जुलय दिसा जाली. परिशदेचो संस्थापक आनी पयलो येवकार अध्यक्ष माधव मंजुनाथ (शणै) शानभाग आशिल्लो. विश्वनाथ पांडुरंग प्रभू हो अध्यक्ष आशिल्लो. परिशद स्थापन करपाफाटले हेत अशे आशिल्ले.

१. कोंकणी भाशा उलोवपी विंगडविंगड प्रांतांतल्या लोकांचो एकवट घडोवन हाडप. २. कोंकणी भाशेविशीं लोकांभितर कोंकणी भाशेचो मोग. वाडोवप. ३. कोंकणी भाशा एकरूप करूंक वावरप. ४. कोंकणी भाशेची मूळ आनी राश्ट्रीय लिपी देवनागरी हीच कोंकणी भाशेत उपेगांत हाडप. ५. कोंकणी सरस्पत आनी संस्कृताय वाडोवप आनी पातळावप.

परिशदेक १९९० त ५० वर्सां पुराय जालीं. सद्यामेरेन तिच्यो सतरा बसका जाल्यात. ह्या सतरा बसकांची वळेरी अशी:

दुसरी बसका: ३१ डिसेंबर १९४०. थळ: उडपी. येवकार अध्यक्ष- जॅरोम साल्दान्य. अध्यक्ष- डॉ. टी. माधव पै.

तिसरी बसका: ४, ५ एप्रिल १९४२. थळ- मुंबय. येवकार अध्यक्ष- वामन रघुनाथ शणै वर्दे वालावलीकार. अध्यक्ष- प्रो. आर्मांद मिनेझिश.

चवथी बसका: १९४९. थळ- मुंबय. येवकार अध्यक्ष- रेव्हरंड फादर

... न्. ओ. मास्कारेन्यश. अध्यक्ष- डॉ. एम्. यू. मास्कारेन्यश.
...चवी बसकाः २३, २४ फेब्रुवारी १९५२. थळः मुंबय- येवकार ...- बा. भ. बोरकार. अध्यक्ष- डॉ. मारियान साल्दान्य. उक्तावण- ...शप व्हेलेरियन ग्रासीयश.
...वी बसका- १९५७. थळः मुंबय. येवकार अध्यक्ष- रामचंद्र नारायण ... अध्यक्ष- डॉ. सुमित्र मंगेश कत्रे. उक्तावण- आचार्य काकासायब ...नकार.
...तवी बसकाः १९६०. थळः कारवार, येवकार अध्यक्ष- ॲड्. एस्. कामत, अध्यक्ष- डॉ. बी. एम्. सालेतोर. उक्तावण- स्वामी ...नाथ तीर्थ.
...ाठवी बसकाः १९६२. थळः गोंय. अध्यक्ष- डॉ. मनोहरराय ...साय. येवकार अध्यक्ष- रवींद्र केळेकार.
...वी बसकाः १९ सप्टेंबर ते २ ऑक्टोबर, १९६७. थळः मुंबय. ...ार अध्यक्ष- रेव्ह. मॉसिंजोर आयरिश फेर्नांदीश. अध्यक्षः बा. भ. ...ार उक्तावण- वसंतराव नाईक.
...ावी बसकाः ८ ते १० फेब्रुवारी १९७४. थळः पणजी. येवकार ...क्ष- अनंत नरसिंह नायक. अध्यक्ष- के. के. पै. उक्तावण- डॉ. ...तीकुमार चटर्जी.
...इकरावी बसकाः १९, २० फेब्रुवारी. थळः मंगळूर. येवकार अध्यक्ष के. पै. अध्यक्ष- चंद्रकांत केणी.
...बारावी बसकाः ११, १२ फेब्रुवारी १९७८. थळः कोचीन. येवकार ...क्ष- डॉ. जे. ए. भट. अध्यक्ष- श्री. रवींद्र केळेकार. उक्तावण- श्री. के. ॲन्टनी.
तेरावी बसकाः १२, १३ एप्रिल १९८०. थळः मुंबय. येवकार अध्यक्ष- ... जे. मार्तिरीस. अध्यक्ष- एन्. पुरुषोत्तम मल्ल्या. उक्तावण- ...र्पासिंह राणे.
...चवदावी बसकाः २७, २८ फेब्रुवारी १९८२. थळः पणजी. येवकार ...क्ष- ॲड. उदय भेंब्रो. उक्तावण- डॉ. उमाशंकर जोशी. अध्यक्ष- व्ही. पी. साल्दान्य.
पंदरावी बसकाः ११ ते १३ मे १९८४. थळः बेंगळूर. येवकार अध्यक्ष- ... यू. हट्टिकुडूर. अध्यक्ष- नागेश सोंदे. उक्तावण- ए. एम्. बॅनर्जी.
सोळावी बसकाः २४, २५ मे १९८६. थळः कोचीन. येवकार ...क्ष- एन्. पुरुषोत्तम मल्ल्या. अध्यक्ष- ॲड्. उदय भेंब्रो.
...सतरावी बसका- ६,७ जानेवारी १९८९. थळः मणिपाल. येवकार ...क्ष- टी. रमेश पै अध्यक्ष- माधव विठ्ठल कामत. उक्तावण- एदुआर्द ...लेरो. ८ जुलय १९८९ विसा परिशदेचो भांगरा उत्सव सुवाळो ...रखारांत मनयलो. ताचो अध्यक्ष श्री. माधव विठ्ठल कामत आशिल्लो.

- प्रकाश थळी

कोंडोः (मराठी- बांबू; संस्कृत- वंश, वेणू, कीचक; लॅटीनः बांबूसी, ...ड्रोकालाम्स जिगान्तेउस; कूळ- ग्रामिनासेए).

कोंडो ही तणाचे जातीची बरींच वर्सां जियेवपी वनस्पत. ...स्पतशास्त्रांत हे वनस्पतीक 'राक्षसी तण' अशें म्हण्टात. कोंड्याचो ...कार, उंचाय ही जातीचेर आदारून आसता. कांय कोंडे पोकळ ...ल्यार कांय घट आसतात. कोंडे बेगीन वाडटात. दर दिसाक कोंडो ...मार ७-८ सेंमी. वाडटा. कांय जाती तर दिसाक ४० सेंमी. मेरेन ...डटात. पूण ही बेगोबेग वाड सुमार एक म्हयनोमेरेनूच जाता. ...कडेन एक कोंडो रोयत जाल्यार उपरांत थंय कोंड्यांचो एक ...माच (आळ) तयार जाता. एका चोम्यांत ३०-१०० कोंडे आसूंक ...कतात. कोंड्याचीं पानां लांबट आनी बारीक देखांचीं आसतात. फुलांचो ...सम जातीप्रमाण आसता. कांय जातींनी फुलां एक वा चड वर्सांउपरांत ...तात, जाल्यार कांय जातींनी ३०-६० वर्सांउपरांत फकत एकदांच ...लतात. ह्यो एकदांच फुलपी जाती फुलल्याउपरांत रोखड्योच मरतात. ...ड्याच्या कांय जातींक कांटे आसतात, जाल्यार कांय जातींक कांटे ...सतात. कोंड्याक भाताभ्या आशायेच्यो बियो येतात.

कोंड्याच्या चडशा जातींचें मूळ भारत, ब्रह्मदेश, चीन, मलाया ह्या देशांनी आसा. कांय जातीचें मूळ दक्षिण अमेरिकेंत आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

युरोप आनी अंटार्क्टिका हे खंड सोडीत जाल्यार संवसारांतल्या हेर सगळ्या वाठारांनी कोंड्याची लागवड जाता. ब्रह्मदेश, चीन, जपान, कोरिया ह्या देशांनी कोंड्याची लागवड व्हड प्रमाणांत जाता. भारतांत सुमार १० दशलक्ष हेक्टर वाठारांत कोंड्याची लागवड आसा. गोंयांत कोंड्याची खास अशी लागवड केल्ली ना. पूण हेर पिकांवांगडा काजूच्या रानांनी, भाटाचे देगेक ह्या पिकाची लागवड करतात. कांय जाती रानांनी वाडटात. गोंयांत गांवगिऱ्या वाठारांनी, पोरसांनी कोंडे रोयिल्ले दिश्टी पडटात.

कोंड्याच्यो सुमार ५५० जाती आसात. तातूंतल्यो सुमार १३६ जाती भारतांत सांपडटात. कांय जाती तणाइतल्यो बारीक आसतात. कांय जाती १२० फूट मेरेन ऊंच वाडटात आनी जाडयेन एक फूट घेराच्यो लेगीत आसतात. डेहराडून हांगा आशिल्ल्या संशोधन केंद्राचेर कोंड्याच्या ३५ जातींविशीं संशोधन चालू आसा.

कोंड्याचें खाशेलेपण म्हळ्यार ताची बेगीन जावपी वाड. हेर खंयचेय वनस्पतीपरस कोंडो बेगीन वाडटा. जपानांतले 'माडेक' जातीचे कोंडे २४ वरांभितर १२० सेंमी. वाडटात. बारीकसाणेन नियाळल्यार ही वाड दोळ्यांक लेगीत दिसूंक शकता.

कोंडे सपाट जमनीर जशे जातात, तशेच दोंगरांनी ३,००० हजार फूट उंचायेचेरूय जावंक शकतात. कोंड्याची लागवड फुटव्यांतल्यान वा बियांतल्यान करतात. ह्या पिकाची लागवड सादारणपणान पावस पडल्याउपरांत करतात. ताची खास जतनाय घेवची पडना. ६-८ सप्तकांभितर कोंड्याची पुराय वाड जाता, जाल्यार ३-५ वर्सांनी ते जून जावन कापपाखातीर तयार जातात. गोंयांत कोंड्याची पद्धतशीर लागवड करपाखातीर रानखात्याकडेन रोंपां मेळटात.

जायगँटोक्लोआ, ग्वादुआ, बांबुसा, फिलोस्टॅकिस, ॲरुंडिनॅरिया, डेंड्रोकॅलॅमस, ऑक्सिटेनँथेरा, मेलोकॅना ह्यो संवसारांतल्यो कोंड्याच्यो मुखेल अश्यो आठ जाती आसात.

गोंयांत मेळपी कोंड्याचे कांय म्हत्वाचे प्रकार अशेः

१. **हुडेलः** ह्या प्रकारचे कोंडे आकारान बारीक आसतात. ते चड ऊंच वाडनात. हे कोंडे पोकळ आसतात आनी हांचो चडसो उपेग वंयो बांदपाखातीर जाता.

२. **बांबू (कोंडे)ः** ह्या कोंड्याक बरीच मागणी आसा. तांची लागवडूय व्हड प्रमाणांत जाता. हे कोंडे भरीव आशिल्ल्यान तांचो उपेग पांटले, सुपां आनी हेर हस्तकलेच्यो वस्ती करपाखातीर जाता.

३. **शिरींः** हे कोंडे रानांनी वाडटात. तांकां कांटे आसतात, जाका लागून ते वंयो करूंक वापरतात.

४. **वेळूः** हे कोंडे आंगान मोटे आनी ऊंच वाडटात. हांचो उपेग कागद तयार करपाखातीर जाता.

कोंड्याचो उपेग पूर्विल्ल्या काळासावन जाता. विंगड विंगड तरेच्यो हस्तकलेच्यो वस्तू, घराची सजावट, पोरसाखातीर वंय, खेळणीं, पिल्लूक, पूल, बैलगाडी, पांटले, मापां, शेंदऱ्यो ह्या सारक्यो वस्तू करपाक कोंड्यांचो वापर करतात. वेळूचे कोंब भाजी म्हूण खातात, जांकां 'किल्ल' म्हण्टात. नुस्त्याच्या तेलाचो वास उणो करपाखातीर कोंड्याचीं पानां वापरतात. दुकळ पडटा तेन्ना कोंड्याच्यो बियो खावपाखातीर वापरतात. कोंडे चड फुलतात तेन्ना दुकळ पडपाचो संभव आसता, असो अंधविश्वास कांय लोक बाळगितात. कोंड्याचो वापर हत्यार म्हूण करतात. फळझाडाक आनी भाजीपाल्याक आदार दिवपाखातीर कोंड्याचो वापर जाता.

- विश्राम गांवकार

सांस्कृतिक संदर्भः बंगालच्या वाठारांत मकर संक्रांतीच्या दिसा कोंड्याची वास्तुदेवता म्हूण पूजा करतात. एकाद्रें विघ्न वा संकश्ट

आयल्यारूय तें पयस जावचें, म्हूण कोंड्याची पूजा करतात.

आसाम आनी छोटानागपूर ह्या वाठारांतले डोंगरांनी रावपी आदिवासी कोंड्याक देव मानतात. कांय पंगडांमदीं लग्नाच्या दिसा न्हवरो व्हंकल कोंड्याक प्रदक्षिणा घालतात. उत्तर भारतांतल्या गांवगिऱ्या वाठारांनी बरेचकडेन देवळामुखार कोंडो पुरुन दवरिल्लो आसता. देवाक जेन्ना वाज येता, तेन्ना ताणें ह्या कोंड्याचेर बसचें, अशी ताच्याफाटल्यान कल्पना आसा. कांय आदिवासी, शिमेवयलो देव म्हूण गांवचे शिमेचेर कोंडो पुरतात आनी दर वर्सा थंय जात्रा करतात. आसामांतले लूशाई लोक पावसाळ्यांत कोंड्याच्या रानांतल्यान प्रवास करीनात.

- कों. वि. सं. मं.

कोंबो: (पळेयात कुकड):

कोईमतूर: तमिळनाडू राज्यांतल्या जिल्ह्याचें ठाणें. लोकसंख्या: ३,५६,३६८ (१९८१). हें शार नोयिल न्हंयचे दावे देगेर ३९६ किमी. अंतराचेर आसा. निलगिरी आनी अन्नमलई ह्या पर्वतांच्या लागसार, बोलमपट्टी देगणांत पालघाट खिंडीचे मुखावेले वटेन कोईमतूर शार वसलां. हांगाचें हवामान समशीतोश्ण आसता आनी तापमान २५° ते २७.५° से. आसता.

तेराव्या शेंकड्यासावन ह्या शाराचो इतिहास सुरू जाता. १७६८ ते १७९९ ह्या वर्सांनी हैदर अली, टिपू सुलतान आनी ब्रिटीश हांचेमदीं झुजां जालीं आनी शेवटाक हें शार ब्रिटिशांकडेन आयलें. फुडें १८६५ वर्सा सावन हें शार जिल्ह्याचें ठाणें जालें.

दुसऱ्या म्हाझुजा उपरांत हांगाच्या लांब धाग्याच्या कापसाखातीर आनी वीज उत्पादनाखातीर शाराच्या उद्येगीक विकासाची वाड जायत गेली. कपडे, कातडीं कमोवप, शाबू, शेतकी उपकरणां, काफी, साकर आदींचे ल्हान - व्हड कारखाने हांगा आसात. तेचपरी लघुउद्येगाचें हें एक केंद्र जावन आसा. शारालागींच च्या आनी काफी हांचे मळे आशिल्ल्यान कोईमतूर शार एक व्हड बाजारपेठ जाल्या. हांगा कितल्योशोच शिक्षणीक, शेतकीसंशोधन, तंत्रवैज्ञानिक आदी संस्था आसात. हांगाचें साक्षरतेचें प्रमाण ६५.४२% वयर आसा. तमिळनाडू राज्यांत उद्येगीक आनीक अर्थीक नदरेन कोईमतूर शाराक दुसरो क्रमांक मेळ्ळा.

ह्या शारासावन ६ किमी. अंतराचेर पेरूराचीं देवळां आसात. हातूंतलीं गोष्टीश्वर, सभापती, पट्टीश्वर हीं देवळां टिपू सुलतानान नश्ट केल्यांत, तरी ११ मी. उंचायेचो ध्वजस्तंभ, १७ मी. उंचायेचें गोपूर, वेल्या पाख्यासावन हुमकळपी फातरांच्यो सरपळ्यो, तशेंच शिवतांडवाच्या नाचाच्यो मुद्रा आशिल्ले आठ खांबे अशीं जायतीं शिल्पां हांगा पळोवंक मेळटात. कोईमतूर हें रुंदमापी आनी मीटरमापी रेल्वेमार्गाचे एक केंद्र आसा. मद्रासाचे अस्तंतेक दक्षिण रेल्वेन ४९१ किमी. अंतराचेर हें स्थानक आसून हांगाच्यान अस्तंत देगेर आनी ऊटकमंड ह्या शाराकडेन रेल्वेमार्गान जोडलां. ह्या शारांत विमानतळ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कोउतु, कायतानु फ्रांसिश्कु: क्रिस्ती धर्म फुडारी. मूळचो गोंयच्या पणजी शारांतलो. १७७७ ते १७८७ काळ मेरेन तो केरळांतल्या कोचीन शारांत आशिल्ल्या डायोसिजाचो गव्हर्नर आशिल्लो. क्रिस्ती धर्माची उदरगत करूंक तो तळमळीन वावुरला. ताणें सुमार पांच हजार लोकांक क्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिल्या. तेचपरी किरिस्तांव धर्माविशीं लोकांच्या मनांत जो अविश्वास आशिल्लो, तो काडून तांच्या मनांत एकचाराची भावना जागोवपाक ताणें मोलादीक वावर केला.

- कों. वि. सं. मं.

कोउतु, मानुएल जुजे फेलिसियानो गुस्ताव: (जल्म: १८५६ सुकूर- बारदेस; मरण: ?).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. मिलापूर डायोसिजीचो मिशनरी आशिल्लो. तेचपरी थंयचे सेमिनारींत तो प्राध्यापक आशिल्लो. उपरांत तो मोझांबीक वाठारांत मिशनरी म्हूण आसतना क्यूलीमेन वाठारांतलो पाद्री जालो. पोर्तुगालच्या बिशपाचे गैर हाजेरींत १८९७ वर्सा मोझांबीक वाठारांत मुखेल धर्माध्यक्षाचो अधिकार ताणें सांबाळिल्लो. ताणें पोर्तुगीज मिशनाचेर दोन पुस्तकां बरयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

कोको: (मराठी- कोको; इंग्लीश- चॉकलेट ट्री; लॅटीन- थिओब्रोमा काकाओ; कूळ- स्टर्क्युलिएसी).

वर्सूयभर पाचवें उरपी हें झाड सुमार ९ मी. ऊंच वाडटा. सुरवेक झाडाचो रेंपो १ ते १.७ मी. सरळ वाडटा आनी उपरांत ताचे ३ ते ५ फांटे जातात. ताचो आकार पंख्यावरी आसता. झाडाचीं पानां १५ ते ... सेंमी. लांब आसतात. हें झाड वर्सांतल्यान तीन फावट चंवरता.

कोकोचें झाड 'कॉलीफ्लोरस' प्रकारचें जावन आसा; म्हळ्यार ताका फुलां आनी फळां झाडाच्या कांडाक वा पानां नाशिल्ले जून खांदयेक जातात. तांची उत्पत्ती पानांच्या देंठाकडल्या भागांत जाता. ताका गुलाबी वा धव्या रंगाचीं फुलां जातात. कोकोचें फळ ३० सेंमी. लांब आनी १० सेंमी. रुंद आसता. तें तांबशें, हळडुवें, जांबळें वा पुडीकोरांग आसता. ताची भायली कात दाट, घट आनी चामड्याभशेन आसता. ... फळांत २० ते ४० चेपट्यो वा वाटकुळ्यो धवसार, जांबळ्यो वा पुडीकोराच्यो बियो आसतात. तांचो आकार १.५ ते २.५ सेंमी. आसता. रुचीक त्यो गोडसार कोडू आसतात. ह्यो बियो फळाभितर एका आंब... अशा वेगळेच तरेच्या वासाच्या धव्या वा गुलाबी, पुडीकोराच्या चिकचिकीत पदार्थांत जळींमळीं दिश्टी पडटात.

उगमाचो इतिहास: कोकोच्यो रानवट जाती दक्षिण अमेरिकेंत मॅक्सिको ते पेरू ह्या वाठारांनी दिश्टी पडटात. सोळाव्या शेंकड्यांत स्पेनच्या लोकांनी हे वनस्पतीचो प्रसार केलो आनी उपरांत युरोप, मध्य आनी दक्षिण अमेरिका आनी आफ्रिकेच्या राज्यांनी कोकोचो प्रसार जालो. तेचपरी सोळाव्या शेंकड्यांत डच आनी पोर्तुगेजांनीय कोकोचो प्रसार केलो. १७९५ ते १८०० वर्सा मेरेन ईस्ट इंडिया कंपनीक लागून भारतांत कोकोची लागवड जाली. भारतांतल्या निलगिरी वाठारांत सगळ्यांत पयलीं कोकोची लागवड जाली. १९३० वर्सासावन केरळ आनी कर्नाटक राज्यांनी ताची लागवड जावंक लागली. १९७० सावन भारतांत व्हड प्रमाणांत ताची लागवड जाता. गोंयांत कांय वाठारांनी कोकोची लागवड करतात.

पिकावळीचो वाठार: १९८०-८१ वर्साच्या आंकड्यांप्रमाण जगांत १६८९ हजार टन कोको पिकता. भारतांत कोको सुमार २१,००० हेक्टर सुवातींत जाता आनी ताचेपसून सुमार ५००० टन कोको पिकता. कोकोची ८६% लागवड केरळांत, १४% लागवड कर्नाटक आनी तमिळनाडू राज्यांत जाता. सद्या भारतांतल्यान ८०० टन कोकोची निर्यात भायल्या देशांनी जाता.

प्रकार आनी जाती: आदल्या काळांत (१८२५) व्हेनेझुएला ह्या देशांतल्यान येवपी 'कारीयोलो' हे जातीच्या कोकोक बरीच मागणी आशिल्ली. उपरांत कांय वर्सांनी त्रिनीदाद ह्या देशांतल्यान कोकोची एक सुदारिल्ली जात 'फोरास्टेरो' ही वापरांत येवंक लागली. सद्या कोकोच्यो तीन मुखेल जाती दिश्टी पडटात त्यो अश्यो:

१. *क्रियोलॉस कोको:* व्हेनेझुएला, मेक्सिको, मध्य अमेरिका, कोलंबिया ह्या देशांत जावपी कोकोचो हातूंत आस्पाव जाता. हीं फळां तांबसार हळडुवीं आसून भायल्यान खरखरीत आनी धारदार आसतात.

२. *आमाझोनियन फोरास्टेरोस:* ब्राझील, अस्तंत आफ्रिका, एक्वादोर ह्या देशांतल्या कोकोचो हातूंत आस्पाव जाता. ह्या कोकोची पिकावळ 'आमाझोन' चे देगेर व्हड प्रमाणांत जाता. देखुनूच ताका 'आमाझोनियन' हें नांव पडलां आसूं येता. ह्या फळाची कात खूब घट आसता. बियो चेपट्यो आसून तांचो कोर जांबळो वा काळसर आसता.

३. *ट्रिनीटारियोस:* हे जातीचो उगम त्रिनिदाद ह्या आफ्रिकेच्या

...तल्यान जालो. वनस्पती वर्गीकरणांत ही एक कठीण अशी जात ...ा. ही जात निबर पूण उणाक प्रतीची आसता. हालीं मेळटा ते ...रित जातीत तिचो आस्पाव आसा.

रोवप आनी वाडोवप: कोको हें उश्ण प्रदेशांतलें पीक जावन आसा. ...ण प्रदेशांतल्या ८०० मी. उंचायेच्या वाठारांत तें जावंक शकता. ...परी सांवळी आसल्यार तें १५०० मी. उंचायेच्या वाठारांत जाता. ह्या ...काक १५०० ते २००० इंच पावस आनी २६° ते ३२° से. तापमान ...जाता.

कोकोची लागवड जोमाचे बियेपसून रोप वाडोवन करतात. कोंड्याचे ...टले, पोलीथीन पोती वा जमनीचेर गादीवाफो करून बीं किल्लून काडूं ...ता. बी रोयतना तें आडवें रोवचें. पोतयेंत बीं किल्लत घालतना ती ...ती २० सेंमी. लांब; १३.१५ सेंमी. रुंद आनी उदक निथळपाक तिका ...एक आसूंक फाव. एका सप्तकांत बीं किल्लता आनी तीन सप्तकांनी ...ाका पानां फुट्टात. ४५ सेंमी. आशिल्लीं हीं ४-५ म्हयन्यांचीं रोपां ...वगाच्या तेंपार रोयतात. रोपां रोयतना ३०×३० सेंमी. फोणकूल मारचें. ...कलमावरवीं वा गार्फी करून कोकोची लागवड करपाक जाता. कलमां ...लायतना ३×३ मी. हें प्रमाण लावचें.

कोकोची लागवड आंतरपीक वा हेर पीक म्हूण सुपारेच्या वा माडाच्या ...मळांनी करपाक जाता. माडी वा माड अनुक्रमान ४×४ मी. आनी ...×८ मी. लावन तांचेमदीं कोको लावं येता. पयलीं दोन वर्सां ल्हान ...रोपाक सांवळी दिवची पडटा. ह्या रोपांक दरेकी १०० ग्रॅ. नग, ४० ग्रॅ. ...फुरद आनी १४० ग्रॅ. पालाश अशीं सारीं घालचीं पडटात. वेळार नडणी ...काडप म्हत्वाचें आसता. तेचपरी १ मी. उंचायेचेर आडव्यो खांदयो ...कापल्यार झाडाचो आकार बरो उरता.

उत्पन्नः लागवडी उपरांत ३ ते ४ वर्सांनी ताका फळां लागतात. वेपारी नदरेन कोकोच्या झाडाक धा वर्सांसावन फळां मेळूंक शकतात. बरेभशेन वाडयल्लें झाड ७५ वर्सां मेरेन फळां दिवंक शकता. फळ झाडार येवन तें तयार जावंक ६-७ म्हयने लागतात. कोकोचें झाड एप्रिल-मे आनी डिसेंबर-जानेवारी अशें वर्साक दोन फावट पीक दिता. बरे जातीच्या कोकोपसून दरेकी २५०-३०० फळां मेळटात. कोकोच्या बियाची येणावळ ताची लावपाची जात, पद्धत, अंतर हांचेर आदारिल्ली आसता. दरेक हेक्टर पिकावळींतल्यान उण्यांत उणें ४०० किग्रॅ. बीं मेळूंक जाय. पूण बरी जतनाय घेवन केल्ल्या पिकापसून ६०० ते ८०० किग्रॅ सुकयल्लें बीं मेळूंक शकता.

कोकोचीं फळां झाडावेल्यान काडल्या उपरांत तीं फोडून तातूंतल्यो बियो आनी गर एकठांय करतात. उपरांत तीं आंबोवंक (fermentation) दवरतात. क्रियोलॉस जातीच्या कोकोक आंबोवंक जावपाक तीन दीस दवरतात आनी 'फोरास्टेरो' हे जातीच्या कोकोक स-सात दीस दवरतात हे कियेक लागून तातूंत आशिल्लो बुळबुळीत म्होवलो गर सुकता आनी बियो भायर पडटात. बियांचो जांबळो रंग वचून त्यो पुडी कोराच्यो जातात, ह्यो बियो वतांत सुकोवन तातूंतली ओलसाण ५.६% ववरतात असो अदमास करतात की, १०० किग्रॅ. ओल्या बियांपसून ४०-४५ किग्रॅ ...केल्ली कोकोचीं बीन्स तयार जातात. हीं बीन्स वेंचून नितळ करून ...तनायेन भाजतात. तेन्ना बियांतलें तापमान १३८-१४६° से. उरता ...ल्ल्यो बियो रोलरांनी भड्डून तांचीं कल्लां काडून उडयतात आनी कोकोच्यो बियो भड्डून काडून बाजारांत धाडटात. बेकरी, बॅव्हरेज इंडस्ट्री आनी कन्फेक्शनरी हातूंत कोकोच्या पिठ्याचो वापर करतात

...कोच्या बियांनी प्रथिनां, चरबी, उदक, टॅनीन, क्रूड फायबर थायोब्रोमायन, ॲसीड आनी मँगनीज (Mn), जस्त (Zn), ॲल्युमिनीयम (Al), शिशें (Pb), लोखण (Fe) ह्या मारकी जीवनद्रव्यां मेळटात तेचपरी तातूंत कॅफीन, पॅक्टीन आनी 'ब' जातीचीं जीवनद्रव्यां आसतात.

कोकोचे पदार्थः तरेतरेचे पदार्थ करपाक कोको बियांचो वापर करतात. कोकोपसून केल्ले चॉकलेट, लिकर, बियर हे पदार्थ भायल्या देशांनी वापरतात. अमेरिकेंत २२%, १०-२२ % आनी १०% असो तीन तरांचो चरबी आशिल्लो ब्रेकफास्ट कोको वापरतात. भारतांत २०% चरबी आशिल्लो कोको वापरतात.

कोकोपसून पिवपाचो कोको, चॉकलेट, गोड चॉकलेट अशे पदार्थ करतात. कोकोंत आसपी चरबेक लागून तें एक शक्ती दिवपी पेय जावन आसा. ताचो वापर वखद म्हूण करतात. तेभायर कोकोचो वापर सौंदर्य प्रसाधनां, ल्युब्रीकंट आनी हेर वखदांपासत करूं येता.

रोग आनी उपायः कोकोच्या 'फायटोफ्थोरा पाल्मीव्होरा' ह्या रोगाक लागून केन्ना केन्ना फुलां कुसपाक लागतात. ज्या वाठारांतल्या हवामानांत ओलसाण आसता, थंय हो रोग जावंक शकता. ह्या रोगाक आळाबंदा हाडपाक ३० लिटर उदकांत ३०-४० ग्रॅ. 'फायटोलान' हें चितोनाशक वखद घालून ताचो फवारो मारतात. तेचपरी पानां खावपी किडी, मुंगुल्ले, वायटी आनी पानांतलो रोस ओडून घेवपी बारीक किडी हांकां आळाबंदा हाडपाक किडींचो नाश करपी वखदांचो फवारो मारतात.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

कोचीन (कोची)

कोचीन (कोची) :भारताच्या केरळ राज्यांतलें एक मुखेल बंदर. केरळच्या एर्नाकुलम जिल्ह्याचें ठाणें. लोकसंख्याः ४,८२,७२२ (१९८१). कोचीन शार मदुराइचे अस्तंतेक २०० किमी. आनी त्रिवेंद्रमचे उत्तर-वायव्येक १८६ किमी. अंतराचेर आसा. वेलिंग्डन जुंव्यावेल्या लोहमार्गपुलान तें ३ किमी. चेर आशिल्ल्या एर्नाकुलम शाराक जोडलां. कोचीन हें दक्षिण रेल्वेचें निमाणें स्थानक.

उत्तरेकडच्या वायपीन जुंव्याक तेंकून आशिल्लो रेवेंचो बांद फोडून १९३२ वर्सा कोचीन बंदर व्हडल्या दर्यांतल्यान व्हड्यांखातीर उक्तें जालें. केरळ आनी अस्तंत तमिळनाडूचे नाल्ल, काथ्याचे राजू, शेंदऱ्यो, खोबरें, रबर, च्या, गंजनाचें तेल, मिरयां, सूंठ हांची निर्यात हांगासावन जाता. आर्विल्ल्या बंदरांची सगळी वेवस्था कोचीनांत आसा. नुस्त्याचें उत्पादन, मोरी तेल प्रक्रिया, प्लायवूड, सैनिकी कापड, बार्ज दुरुस्ती, बार्जीक लागपी तेल आनी कोळसो पावोवप, हॉटेलां चलोवप हे वेवसाय हांगा वाडत आसात.

हांगा विमानतळ आनी नाविक शिक्षण केंद्र आसा. १९७२ वर्सासावन बार्ज बांदपाचो कारखानो सुरू जालो. कोचीनांत आशिल्लें मत्तानचेरी हें ३८८ सावन पोरने यहुदी वसणुकेचें केंद्र जावन आसा.

एर्नाकुलम ही पोरन्या कोचीन संस्थानाची राजधानी आशिल्ली. हांगा चडशे हिंदू आनी किरिस्तांव आसले तरी यहुदी, मुसलमान आनी शीखूय रावतात. हांगा व्हडले समांतर रस्ते, म्हाराजा आनी आर्चबिशपचे व्हडले प्रासाद, कॅथॅड्रल, केरळचें उंचलें न्यायालय, दरबार हॉल, टाउन हॉल, राजेंद्र मैदान, सुभाष बोस, टिळक आनी ॲनी बेझंट उद्यान, बोटीचो धक्को अश्यो जायत्यो ओडलायण्यो सुवाती आसात. शाबू, अत्तरां, खावपाचीं तेलां, ग्लिसरीन, नळे, नाल्ल, नुस्तीं हांचेर आदारिल्ले उद्देग, केरोसीन प्रक्रिया आनी बंद डबे, लांकडाच्यो गिरणी, खनिज तेलाची शुध्दी आनी व्हडीं बांदप हे उद्देग व्हड प्रमाणांत चलतात. मसालो आनी काजू हांच्यो संशोधनसंस्था, नौसेना-वायुसेना हांचे संरक्षक तळ आनी शिक्षणीक संस्था, महाविद्यालयां आसात.

१४ व्या शेंकड्यासावन नामनेक पाविल्ल्या कोचीनचो उल्लेख जोर्दनस, इब्न बतूता, चिनी आनी फारशी भोंवडेकारांच्या भोंवडेवर्णनांनी मेळटा. १५०० वर्सा काब्राल हो पोर्तुगेज खलाशी हांगा येवन गेलो. १५०२ वर्सा वास्को-द-गामा हाणें हांगा वखार घाली. वास्को-द-गामाचें थडें हांगा आसा. युरोपीयांचो भारतांतलो पयलो किल्लो, १५०२ वर्सा, आफोंस-द-आल्बुकेर्कान हांगा बांदलो. १५३० वर्सा सांत शाव्हियरान आपलें कार्य हांगाच्यान सुरू केलें. १५७७ वर्सा जेजुइतांनी देशी लिपयेतलें पयलें पुस्तक हांगा छापलें. १५३५ त ब्रिटीश हांगा आयले, पूण १६६३ वर्सा डचांनी तांकां धांवडायले. डचांचे आमदानींत कोचीनचो वेपार वाडलो. आयज लेगीत कोचीन शारांत तेन्नाच्या डच पध्दतीचीं घरां पळोवंक मेळटात. १७७६ वर्सा कोचीन हैदरअलीच्या शेकातळा आशिल्लें. १७९५ वर्सा टिपूकडल्यान ब्रिटिशांनी तें परत आपल्या

ताब्यांत घेतलें आनी थंयची तटबंदी मोडून उडयली. १८१४ वर्सा डचांनी तें कायद्यान ब्रिटिशांक दिलें. १९३६ वर्सा हिंदुस्थान सरकारान बंदराची वेवस्था आपणाकडेन घेतली आनी कोचीन हें देशाचें मुखेल बंदर म्हूण जाहीर केलें.

कोचीनचो डच गवर्नर व्हान रीड हाणें बरोवंक लायिल्ल्या 'ओर्तूस इंदीकुस मालाबारिकुस' (Hortus Indicus Malabaricus) ह्या ग्रंथांतलें आपु भट, विनायक पंडित आनी रंग भट ह्या कोंकणी वैजांनी बरयल्लें प्रमाणपत्र देवनागरी कोंकणींत आसा.

कोचीनांत कोंकणी लोकांचें तिरूमल देवस्वाम हें धर्मसंस्थान आसा. कोचीनचो राजा आनी डच हांचेमदीं १६६३ वर्सा जाल्ले कबलातींत राजान आपल्या कोंकणी प्रजाजनांक राखण दितां, म्हूण उतर दिल्लें.

कांय धर्मीक कारणांक लागून कांय लोक आपल्या देव-देवतांच्यो मूर्ती घेवन १२९४ वर्सा कोचीच्या राज्याच्या मुलखांत पावले. राजाकडल्यान जमनी आनी राखणेचें उतर घेवन ते 'कोंकणस्थ महाजनम' ह्या नांवान कोचीनांत स्थायिक जाले.

कोचीन वाठारांत भोवसंख्येन कोंकणी मनीस रावतात. हे लोक चवदाव्या शेंकड्यांत वेपाराखातीर आनी सोळाव्या शेंकड्यांत पोर्तुगेजांच्या धर्मछळाखातीर गोंयांसावन कोचीन गेले. थंय ह्या लोकांच्यो बऱ्योच संस्कृतीक, शिक्षणीक आनी समाजीक संस्था वावर करतात. 'कोंकणी भाशा प्रचार सभा' आनी 'केरळ कोंकणी अकादमी' अश्यो दोन संस्था थंय कोंकणीच्या मळार वावर करतात. अखिल भारतीय कोंकणी साहित्य परिशदेचीं दोन अधिवेशनां (१९७८ आनी १९८६) कोचीन शारांत जाल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

कोट्टायम: केरळ राज्यांतलें कोट्टायम हें मुखेल नगर. दक्षिण रेल्वेच्या कोचीन-त्रिवेंद्रम रेल्वेमार्गाचेर हें नगर वसलां. हांगा किरिस्तांव लोकांनी थापणूक केल्ल्यो शाळा-कॉलेजी आनी जायत्यो इगर्जी आसात. हातूंत चेरियापल्ली आनी वालीयापल्ली अश्यो दोन मुखेल इगर्जी आसात. वालीयापल्ली ही खूब आदल्या काळांतली इगर्ज. तिचेर आशिल्लें रंगकाम पळोवपासारकें आसा.

भारतांतल्या रबर उत्पादनाचें हें एक केंद्र. हांगा रबर, च्या, काफी आनी लवंगां आदींचें बऱ्या प्रमाणांत उत्पादन जाता. ह्या शारांत शिमीट आनी विटो हांचे कारखाने आसात. केरळांतल्या अलेप्पी शारांतल्यान कोट्टायमाक दर दिसा बोट-येरादारी जाता.

- कों. वि. सं. मं.

कोठारी, रामोजी सांक शेणवी: (जल्म: ?; मरण: १६७४).

पोर्तुगेज सरकाराचो परराश्ट्रीय वकील. ताचे पूर्वज पयलीं कुठ्ठाळी गांवांत रावताले. पूण बाटाबाटीच्या वेळार ते कुठ्ठाळी सोडून दिवचल वाठारांत गेले. ताची बुदवंतकाय पळोवन पोर्तुगेज व्हिसरै काँदि द ओबिदुश हाणें ताका सगळ्यो धर्मीक सवलती दिवन गोंय शारांत हाडलो. १६४५ वर्सासावन तो पोर्तुगेज सरकाराचो परराश्ट्रीय वकील म्हूण नोकरी करूंक लागलो. डच, विजापूरकर, बेदनूरकर आनी मराठे हांच्या दरबारांत पोर्तुगेजांचो वकील म्हूण रावन पोर्तुगेजांक फायदो जावपासारकें राजकारण ताणें केलें. १६५४ वर्सा साश्टी-बारदेसचे घुरये उपरांत विजापूरकर आनी पोर्तुगेज हांचेमदीं जाल्ले कबलातींत कोठारी हाणें वांटो घेतिल्लो. १६६१ वर्सा विजापूरचो सरदार रुस्तुम जमान हाचेकडेन वाटाघाटी करपाखातीर तो फोंड्या म्हालांत गेलो. १६६७ वर्सा शिवाजीन बारदेस वाठाराचेर घुरी घाली. उपरांत जी कबलात जाली तातूंत वांटो घेवपाक पोर्तुगेजांचे वतीन कोठारी रायगडाक गेल्लो. पोर्तुगेज व्हिसरैन पोर्तुगालाक धाडिल्ले एके चिटयेंत रामोजी कोठारीची खूब तोखणाय केल्या. ताचो चलो रघुनाथ रामोजी शेणवी उपरांत पोर्तुगेज सरकाराचो परराश्ट्रीय मंत्री जालो.

- कों. वि. सं. मं.

कोड (Vitiligi): (पळेयात कात-२).

कोडूलिंब: (मराठी- कडुलिंब, कुडुनिंब; कन्नड-बेव; संस्कृत-पारिभद्र; लॅटीन-आझादिरश्ता ईंदिका, कूळ- मेलिआसीए).

कोडुलिंबाचें झाड १२ ते १८ मी. मेरेन वाडटा. कांडाचो घेर १.८ ते २.४ मी. आसता.

कोडुलिंबाचें झाड फातराळ जमनींत भेस बरें जाल्ल्यान, भारतांत ताची लागवड दुकळ पडपी वाठारांत करतात. शेताचो बांद आनी रस्त्याचे कडेक हीं झाडां रोयिल्लीं दिसतात. गोंयांत हीं झाडां चड दिश्टी पडनात.

कोडुलिंबाची लागवड बियांसावन करतात. सुखातीक झाडापोंदच्या बियो एकठांय करतात. त्यो बियो प्लास्टिक पोतयांनी घालून रोंपयां तयार करतात. रोंपयांची उंचाय ४ ते ५ इंच जातकच रोंपयांची पर्यून लागवड करतात. झाडाच्या कांडांक येवपी फांगूर लागवडीखातीर वापरू येतात. कोडुलिंबाची व्हड प्रमाणांत लागवड करपाची आसल्यार ५०×५०×५० सेंमी. आकाराचीं फोंडकुलां मारून ४×४ मी. अंतर दवरून लागवड करतात. ह्या झाडाक ३ ते ५ वर्सांनी फळां लागतात. १५ वर्सां पिरायेच्या झाडासावन ४०० किग्रॅ. बियो आनी ३५० किग्रॅ. पानां मेळटात.

कोडुलिंबाचें झाड खूब उपेगी आसा. ह्या झाडाच्या दरेक भागाचो उपेग जाता. झाडाचो दरेक भाग कोडू आशिल्ल्यान, ताचो घरगुती वखद करपाखातीर चड वापर जाता. बोकडां, मेंढरां आनी ऊंट ह्या जनावरांचें खाण म्हूण ह्या पानांचो वापर करतात. झाडाचे बियेच्या गरांत 'ॲसडिरॅक्टीन' नांवाचें तेल आसता. तें कीडनाशकां तयार करपाक वापरतात. ह्या तेलासावन कांय प्रसाधनांय तयार करतात. बियांचें तेल काडून उरिल्ली पेंड सेंद्रिय सारें म्हूण वापरतात. ही पेंड युरिया साऱ्यावांगडा पिकांक दिल्यार २५ ते ३० टक्के साऱ्याची बचत जाता. झाडाचे सालींत 'टॅनीन' नांवाचें तेल आसता. त्या तेलांसावन कीडनाशकां तयार करतात. हें तेल शाब्बाच्या कारखान्यांनी वापरतात. सालींतल्या अर्कासावन दांत घांसपाच्यो पेस्टी तयार करतात. सालींत आशिल्लें टॅनीक ॲसीड चामडें कमावपाक वापरतात. झाडाचें लांकूड विंगडविंगड फर्निचर, शेतवडीचीं अवजारां आनी जळवाखातीर वापरतात. हालींच कोडूलिंबाच्या जायत्या गुणधर्मांचो सोद लागला. ताका लागून ह्या झाडाचें म्हत्व वाडलां.

हिंदू धर्मांत, हिंदू पंचांगाप्रमाण नव्या वर्साचो आरंभ संवसारपाडव्याक म्हळ्यार चैत्रप्रतिपदेक सुरू जाता. ह्या दिसा न्हावन-धुवन कोडुलिंबाचीं पानां वा कोडुलिंबाचो रोस पिवपाची पध्दत आसा. हो रोस पिल्याउपरांत मागीर गोड-धोड खातात. वर्साची सुरवात कोडू आनी गोड खावन केली म्हण्टकच जिवीत परिपूर्ण जावंक पावता असो समज आसा.

- विश्राम गांवकार

संदर्भ: १. The Wealth of India (Raw Materials) Vol. 1-A, Delhi, Council of scientific & Industrial Research (1985). २. धुमाळ, विश्वास; शेतकरी मासिक पुणे, शेती संचालनालय, १९८७.

सांस्कृतिक संदर्भ: ह्या झाडांत रोग आनी पिशाच्च हांची बाधा ना करपाचें बळगें आसा, अशें म्हण्टात. संवसारपाडव्या दिसा कोडुलिंबाचीं पानां खावपाची चाल आसा. हें झाड कापप म्हळ्यार एकाद्रे तरणाटे चलयेची हत्या करपाइतलें अशुभ समजतात. ग्रामदेवतेचे पुजेंत कोडुलिंबाचे ताळयेक खूब म्हत्व आसता. मांत्रिक लोक विंचू, सोरोप हांचें वीख काडपाक हे ताळयेचो उपेग करतात. देवी, कांजीण असल्या रोगांची लागण जाल्यार पिडेस्ताच्या हांथरुणावयर कोडुलिंबाची खांदी बांदतात. वायटकाराक न्हाण घालतना उदकांत कोडुलिंबाचीं पानां घालतात. घर बांदतना एकाद्र्या दाराची वा जनेलाची फास्की कोडुलिंबाच्या झाडाची बसयल्यार त्या घरांत कोणाकूच भूतबाधा

ना, असो समज आसा. गांवगिऱ्या वाठारांतल्यो बायलो लिंबाच्यो खांदयो न्हेसून देवीक प्रदक्षिणा घालपाची आंगवण ात. ब्रह्मचारी आनी योगी कोडुलिंबाचीं पानां खावन रावतात.

\- कों. वि. सं. मं.

थमीर: (मराठी- कोथिंबीर; हिंदी- धनिया; गुजराती- कोनफिर; ड- कोथंब्री, कोतुंबरी; संस्कृत- धान्यक, कस्तुंबरी, अल्लका; ोश- कॉरिॲंडर; लॅटीन- कोरिॲंड्रूम सॅटायव्हम; कूळ- अंबेलिफेरी).

वखदी वनस्पत भारतांतल्या सगळ्या वाठारांनी लागवडीखाला टात. ही वनस्पत मूळची दक्षिण युरोप आनी आशिया मायनर ह्या रांतली आसून युरोप खंडांत पूर्विल्ल्या काळासावन तिची लागवड तात मध्य उर्देत आनी ग्रीस ह्या वाठारांतूय ती पयलींसावन मेळटा. ल्या काळांत भारतांतल्यान कोथमिरेची निर्यात जाताली. पूण हालीं या, हंगेरी, युगोस्लाव्हिया, मोरोक्को ह्या सारकिल्या जायत्या देशांनी ची लागवड जाल्ल्यान भारतांतसून निर्यात जायना.

ही वनस्पत एक वर्सभर उरूंक शकता. तिची उंचाय मुमार ४०-४५ ी तिचें काड पोकळ आसता. पानां दोन तरेचीं आसतात, वयलीं नां ल्हान देंठांचीं, पांखासारकीं आनी वेगळायल्लीं आसतात. मूळचीं नां लांब देंठांचीं, मात्शीं पांखासारकीं, चड दलां आशिल्लीं आसतात नी ताचो तळ देंठाक गुटलायल्लेवरी आसता. नोव्हेंबर- डिसेंबर ह्या यन्यांत धवीं वा मात्शीं निळशीं, एकसंघ तुऱ्याचेर ल्हानल्हान घोंसांनी लां येतात.

हे वनस्पतीचें फळ (कोथमीर) मात्शें वाटकुळें, दोन धांपणी जावपी मून ताचेर उब्यो वळी आसतात. ताचें कांड, पानां आनी फळां हांकां ग वास येता. जेवणांत आनी मसाल्यांत कोथमिरीचो उपेग करतात. माखातीर आनी वायुचो नाश करपी म्हूण आदल्या काळार वखदांत चो उपेग करताले. कोथमिरेंत 'कॉरिॲंड्रॉल' हें उडून वचपी तेल शिल्ल्यान जेवणाखाणांत तिका बरें म्हत्व आसा. कोथमिऱ्यो उत्तेजन डपी, मूत निवळ करपी, वायुचो नाश करपी, पुश्टीक, भूक वाडोवपी नी कामोत्तेजक आसतात. पोटांतल्यो कळो आनी रक्ती मूळव्याध चेर कोथमिऱ्यांचो काडो दितात. त्यो शितळ आशिल्ल्यान गर्मेच्या सांनी थंडसाण मेळपाक जिऱ्यावांगडा शिजोवन तें उदक पिवपाक तात. तशेंच दोळे चुरचुरल्यार कोथमिरेचें उदक दोळ्यांक लायल्यार डसाण मेळटा.

लागवड: हें पीक चडशें उश्ण प्रदेशांत जाता. भारतांत उदक शिंपून र्सांतल्यान केन्नाय ताचें पीक काडटात. कोथमिरेक बरी काळी आनी निचऱ्याची जमीन लागता. मे-जून वा ऑक्टोबर अशा दोन हंगामांत ह्या काची लागवड करतात. पेरणी करपाचे वळींत २२-३० सेंमी. अंतर वरून दर हेक्टराक १५-२० किग्रॅ. बीं पेरतात. उपरांत ९-१० दिसांनी यांक कोंब फुटतात. कोंब फुटून रोंपे वयर येतकच तांची जतनाय वक सुरवात करतात.

ह्या पिकाक सारें दिनात. पूण दर हेक्टराफाटल्यान स-सात टन णखत दिल्यार पिकाची वाड चड बरी जावं येता. कोथमिरेचे उत्पादन डीखातीर दर हेक्टराक २५ किग्रॅ. नायट्रोजन (अमोनियम सल्फेटाच्या पांत) ह्या प्रमाणांत रसायनीक सारें दिल्यार, उत्पन्न बरें जाता. डतीन ते चार म्हयन्यांत कोथमिरेचें पीक तयार जाता. ताचीं पानां डूंक लागतकच तीं झाडां हुमटून काडटात आनी दोन-तीन दीस वतांत कयतात. उपरांत खळार ताची मळणी करून कोथमिऱ्यो फांफडून. निवळ करून सुकोवन दवरतात

कोथमिरेचो पालो: कोथमिरेच्यो बियो किल्लत घाल्या उपरांत तांकां कों फुटून जेन्ना रोंपे वयर येतात, तेन्ना तांकां फुलां येवचेपयलीं तीं झाडां हुमटून ताच्यो चुडयो बांदून बाजारांत विकपाक व्हरतात. कोथमिरेच्या पाचव्या पाल्यांत 'अ' जीवनसत्त्व भरपूर आसता. जेवणाखाणाच्या आनी मसाल्याच्या पदार्थांक बरो वास येवपाक कोथमिरेच्या पाल्याचो उपेग करतात.

कोथमिरेच्या रोप्यांक भुरी, कांडावेली गांठ, करपा आनी मर ह्या रोगांची लागण जाता.

\- कों. वि. सं. मं.

कोबी: (मराठी- कोबी; हिंदी- बंद गोबी; गुजराती- पानकोबी, कोब्जी; कन्नड-कोबीगड्डी; इंग्लीश-कॅबेज; लॅटीन-ब्रॅसिका ओलरेसिया; कूळ- ब्रासिकॅसी (क्रुसिफेरी)).

कोबी हो कॉलीफ्लावर (फूलकोबी) क्नोलकोहल आनी ब्रोकोली हांचेच जातींत मोडटा. कोबीचे लागवडीखाल आशिल्ले प्रकार द्विवर्सुकी आसात (बी ते बी मेरेनचो जीवनकाळ पुराय जावपाक दोन हंगाम लागतात). कोबीक सांगो जातात. दरेक सांगेक ४ ते ५ बियो आसतात. ह्यो बियो तांबश्या रंगाच्यो आसून वाटकुळ्योच सांसवांभशेन आसतात. सादारणपणान कोबी भाजयेखातीर वापरतात; ताका लागून तो जून जावंचे पयलीं काडटात, देखून ताका फूल येवपाक पावना. पूण बीं जाय जाल्यार कोबी राखून दवरचो पडटा. अशा राखून दवरिल्ल्या कोबीचीं पानां पाचवीं जातात. तीं कवळिल्लीं नासतात. ताका लागून कांड लांब जाता. ह्या कांडाक मागीर फुलां येतात. हीं फुलां धवीं आसतात. ह्या फुलांक सांगो जातात आनी सांगांक बियो जातात. ह्या बियांचो उपेग फकत नवी लागवड करपाखातीरूच जाता.

उत्पत्ती: कोबी मूळ युरोप खंडांतलो. रानवट कोबी आयर्लंड, डेन्मार्क आनी चॅनल जुंव्यांच्या फातराळ देगांनी दिश्टी पडटा. प्लिनी आनी थियोफ्रॅस्टस हांणी आदल्या काळांत धर्तरेचेर आशिल्ल्या कोबीच्या अस्तित्वाचो सोद लायला. त्यावेळार कोबीक कावलीस (लॅटीन), कोली (प्राचीन जर्मन), कॉल (ब्रिताँ) आनी काल (डॅनीश) ह्या नांवान वळखताले.

खाशेलेपण: कोबीचो गड्डो ही हे वनस्पतीची मोठी कळी, मांसाळ पानांनी भरिल्ली आसता. ही कळी म्हळ्यार गड्डो, कोबीच्या मध्यभागांत आसता. ह्याच जाग्यार ताची पुराय वाड जाता. ३०° से. परस चड आनी ०° से. परस उणें तापमान आशिल्ल्या हवामानांत कोबीची उत्स्फुटन प्रक्रिया (bolting) योग्य रितीन जायना. कोबीक प्रधान मूळ वेवस्था (tap root system) आसता.

कोबीचे भाजयेची वा वनस्पतीची वाड जातासतना ५-६ सप्तकां जर तापमान १०° से. सकल देंवलें, तर फुडल्या गिमाक ताका फुलां येतात. ताची बीज पेटिका (siliqua) ५ ते १० सेंमी. लांब, सपाट आंग आशिल्ली, बारीक चोंचीवरी आसता. बी, ल्हान, वाटकुळी आनी काळपट मातयेकोराची आसता.

प्रकार: पानांचो आकार, रंग तशेंच गड्ड्याचो आकार, रंग आनी घटसाण हाचेवेल्यान कोबीचे प्रकार थारतात.

१. *वाटकुळो गड्डो:* प्राइड ऑफ इंडिया, गोल्डन एकर, कोपनहेगन मार्केट २. *पसरट गड्डो:* पुसाड्रमहेड ३. *शंखाकार गड्डो:* जर्सी वेकफिल्ड ४. *सॅव्हॉय चीफ्टन वाटकुळे गड्डे:* ६० ते ८० दिसांभितर पुराय जातात. तर हेर गड्ड्यांक १०० वयर दीस वतात.

उपेग: कोबीचो उपेग दिसपट्टे जीणेंत, भाजी, सालाद, लोणचें, सूप सारकेले पदार्थ करपाक करतात.

घटक: कोबीभितर फुडलीं घटकद्रव्यां आस्पावतात: उदक: ९०.२%, प्रथिनां: १.८%, वसा (स्निग्ध पदार्थ) ०.१%, तंतू: १.०%, कार्बोहायड्रेटां: ६.३%, खनिजद्रव्यां: ०.६%, कॅल्शियम: ०.०३% आनी फॉस्फरस: ०.०५%

कोबीचे कुडके आंबोवन आनी थोडें मीठ घालून 'सावरक्राउट' नांवाचो जिनस करतात. गोरवां आनी कुकडांचे खावडीखातीरूय कोबीचो उपेग करतात. कोबी ०° से. तापमानांत ४ म्हयने सांबाळून दवरूं येता. कोबींत क, $ब_2$, $ब^1$ आनी अ हीं जीवनसत्वां तशेंच जायतीं खनिजां मेळटात

लागवड: कोबी हो शिंया दिसांनी जावपी भाजयेचो प्रकार. १५° ते २०° से. तापमानांत ताची वाड योग्य रितीन जाता. नर्सरींत ही भाजी

रोवपाखातीर ८ मी. × १ मी.× १५ सेंमी. (२५'×४'×६'') ह्या आकाराचे वाफे करतात. ह्या वाफ्यांक ३० किग्रॅ. शेणगोबराचें सारें (compost) आनी ०.५ किग्रॅ. नत्र, स्फूरद, पॉटॅशाचें मिश्रण आशिल्लें सारें (NPK, Complex fertilizer) दितात. सुमार ८५० ग्रॅ. ते १ किग्रॅ. बीं वयलेतरेच्या पंदरा वाफ्यांनी लायतात. रोवचेआदीं बियांचेर मर्क्युरी क्लोराइडाची प्रक्रिया करतात. बीं मातयेंत मेळोवन वयर तणान धांपतात. ताचेर दिसाक दोन फावट उदकाचो शिंवर मारतात.

मातयेवांगडा भरसण केल्लें २५ ते ३० टन सारें दर हेक्टराक दितात आनी ४५ सेंमी. खांच दर एके वळीमदीं दवरतात. उपरांत ७५ किग्रॅ. नायट्रोजन, १०० किग्रॅ. फॉस्फरस आनी १५० किग्रॅ. पॉटॅश जमनीक दितात.

चार सप्तकांनी बियांक कोंब येतात. सादारण एका म्हयन्यांत तण काडून उडोवन रोंपे हुमटावन विस्कळ म्हळ्यार १ फूट अंतर दवरून रोयतात. दिसांतल्यान एक फावट उदकान शिंपतात. चार सप्तकांनी ७५ किग्रॅ. नायट्रोजन रोंप्यांक दितात.

उत्पादनाचो वाठार आनी क्षेत्रः

	वाठार (हजार हेक्टराक)	उत्पादन दर (हजार मेट्रीक टन)
१. आशिया	८१०	१३,०९०
२. रशिया	३८०	८,७००
३. युरोप	३३२	२६,०२३
४. अमेरिका	११६	२,४००
५. आफ्रिका	२५	६२१
६. ओशिॲनिया	४	१०१

रशिया, चीन, जपान, पोलंड आनी अमेरिका ह्या देशांनी कोबीचें उत्पादन चड प्रमाणांत जाता.

आशिया खंडांत युरोप खंडापरस अडेच पट जमीन कोबीचे लागवडीखाल आसा. पूण उत्पादन मात युरोपाच्या कोबी उत्पादनाच्या अर्दान जाता. आशिया खंडांत जपान कोबीच्या उत्पादनांत तशेंच प्रती हेक्टर उत्पादनांत मुखार आसा.

भारतांत कोबीचें पीक, गरम हवामानाक लागून वर्साक एकूच फावट घेतात. दखन वाठारांत मात वर्साक दोन ते तीन पिकां घेतात.

रोग आनी उपायः किडीचो रोगः प्लुटेला मॅक्यूलिपिनीस (caterpillars of Diamond back moth) आनी कॅबेज सेमी लूपर कोबीचीं पानां खातात. ह्या वेळार कोबीचें पीक काडचे एक सप्तक आदीं इंडोसल्फन वा मालाथियोन हाचो फवारो मारतात. (प्रमाणः १ लिटर उदकांत १.५ मि. लिटर वयले खंयचेय रसायन).

काळो जीवः (ॲथलिया प्रॉक्सिमा) हे किडीची लागण ऑक्टोबर-मार्च म्हयन्यांत जाता. तेखातीर पायरेथ्रमाचो फवारो मारतात.

रंगीत थिपक्यांचे जीवः (ब्रॅगेंडा पिक्टा) हो जीव पानांतलो रोस ओडून घेता ताका लागून झाडाचीं पानां हळडुवीं पडटात. ह्या जिवाचो बंदोबस्त करपाखातीर १०% बी. एच. सी. चो फवारो मारतात.

झॅथोमोनस कॅंपेस्ट्रिसः हो रोग सूक्ष्म जंतूंक लागून जाता. ताचो प्रसार बियांक लागून जाता. ह्या रोगाचो बंदोबस्त पयलींच करचेपासत, बियांचेर जलविद्राव्य (उदकांत विरगळपी) पारायुक्त कवकनाशकाची २५-३० मिनटां प्रक्रिया करतात. तशेंच बियांचेर २५ ते ३० मिनटां ५०° से. तापमानाचेर उश्णजल प्रक्रिया करतात. ह्या उपायाउपरांतूय रोगाची लागण दिसल्यार पिकाक चड उण्या प्रमाणांत उदक दितात. हो रोग खर आसल्यार कोबीचे गड्डे जायनात.

- मिगेल ए. ब्रागांझा

कोमुनिदादः गोंयच्या थळाव्या ग्रामसंस्थांक 'कोमुनिदाद' ह्या पोर्तुगेज नांवान वळखतात.

डॉ. व्ही. टी. गुणे हाच्या मतान पोर्तुगेज गोंयांत येवचेआदीं कितलेशेच शेंकडे, ह्या वाठारांत स्वायत्त प्रशासकीय ग्रामसंस्था पोर्तुगेज कायद्यांत 'गांवकारीयास' (Gauncarias) 'गांवकारीया' (Gaoncaria), कामर आग्रारिय (Cimara Agraria) आनी कोमुनिदाद म्हण्टाले.

एस्. आर्. फळ हाच्या मतान कोमुनिदाद ही फकत शेतकी संस्था वा संघ न्हय. तिका एक समाजीक आनी अर्थीक वेगळेपण आसून, एक खाश कायदेशीर अस्तित्व आसा. कोमुनिदादीक मुळावे, नगरपालिका आनी न्यायीक कायदे चालीक लावपाचो अधिकार आसता. धर्मीक समारंभाचो खर्च भागोवप, भौसाक शिक्षण आनी हेर आदार दिवप, सगळे तरेची झगडीं-झुजां मिटोवप, आपले कक्षेंत येवपी गुन्यांवकारांक ख्यास्त करप हीं हे संस्थेचीं कर्तव्यां आसात.

डॉ. जे. सी. आल्मैदा हाच्या मतान कोमुनिदाद ही एक शेतकी संस्था हे संस्थेचे वांगडी गांवचे मूळ गांवकार आसताले. ह्या मगळ्या गांवकारांची शेतवड सगळे वांगडी एकठांय पिकयताले आनी ह्या शेताच्या धंद्यांतल्यान जावपी फायदो आनी लुकसाण थारायिल्लेप्रमाण वांटून घेताले.

कोमुनिदाद हें उतर मूळ पोर्तुगेज भाशेंतल्यान आयलां. पोर्तुगेज भाशेंत ह्या उतराचो अर्थ 'जमात' वा 'समाज' असो जाता. कोमुनिदाद हे ग्रामसंस्थेचे उत्पत्तीविशीं सारकी म्हायती मेळना.

जे. सी. आल्मैदाच्या मतान कोमुनिदादीची सुरवात गोंयांत केन्ना आनी खंय जाली हें सांगप बरेंच कठीण आसा. पूण दुभावविरयत संस्था क्रिस्ताआदीं कितलींशींच शतमानां मनूच्या काळांत घडल्यात. कोमुनिदादी संबंदीचें एक पोरनें कागदपत्र 'फोराल द ऊझुश इ कांश्तूमिश दुश गावकारिश इ लाव्द्रादोरिश दश इल्यश द् गोअ' (Foral de usos e costumes dos Gaoncares e Lavradores das Ilhas de Goa). तें १६ सप्टेंबर १५२६ त उजवाडाक आयलें, तातूंत कोणूच कोमुनिदादीचें मूळ सांगूक शकना अशें म्हळां. गोंयच्या लोकसमाजाचो नियाळ घेतना कार्मु आझाव्हेद म्हण्टा, 'कोमुनिदादीचें मूळ भूतकाळांत शेणलां.' गोवा लॅण्ड रिफॉर्मस् कमिशनाच्या १९६४ मतान, कदंब राजवंश, मुसलमानी सत्ताधीश मलीक हुसेन आनी ताचो चलो सबाय दिलखान आनी निमाणें पोर्तुगेजांनी गोंयचेर राज्य करचेआदीं कितलेशेच शेंकडे, अस्तंत घाटावेल्यान कितलींशींच घराणीं, सेगीत चलपी झुजां, दुकळ ह्या विंगडविंगड कारणांक लागून आपलो मूळ गांव सोडून गोंयांत आयलीं. गोंयांत आयिल्ल्या घराण्यांनी स्वताच्यो संस्था घडयल्यो. घरचो मुखेल ह्या संस्थांचो मुखेल आसतालो. त्या काळांत तांकां 'गांवकार' (Gaoncares) ह्या नांवान पाचारताले. ह्या गांवकारांनी उपरांत गांवची उदकाळ आनी पिकाळ जमीन तशेंच गांवची पडीक जमीन पिकावळीखाला हाडली. जमनीचेर आदारिल्ले लोक तशेंच नोकर-चाकर, हांकांय शेतपिकावळीखाल हाडपाच्या वावरांत आस्पावन घेतले. अशेतरेन शेतां एकठांय रोवन, तातूंतल्यान मेळपी उत्पन्न सगळेजाण वांटून घेताले.

सर हेन्री मेन हाच्या मतान स्वायत्त, स्वताची भूंय आशिल्ल्यो ग्रामसंस्था भारतांत हेर कडेन आपलो वावर चलयतात, हें इतिहासीक म्हत्व मतींत दवरून, अशा ग्रामसंस्थांचो अणभव घेतिल्ल्या अस्तंत घाटांवेल्या लोकांनी कोमुनिदादीचें मुळावण गोंयांत घालें.

भायल्या संवसाराकडेन आयिल्ल्या संबंदांक लागून कोमुनिदादींतूय जायते बदल आनी सुदारणा घडल्यो. सुर्वेच्या दिसांनी कोमुनिदाद ही समाजीक, राजकी आनी शेतकी संस्था आसली. इगर्जी आनी देवळाच्या अंतर्गत कामाचोय आस्पाव जातालो. सादारणपणान सद्याचे ग्रामपंचायतीचीं खाशेलेपणां तातूंत आस्पावल्लीं. काळांतरान ती मुळाव्या हकदाराची एक संस्था वा सोसायटीभशेन जाली आनी तिचें मूळ रूप ना जालें. गांवाभायले लोक जे ह्या वाठारांत येवन सासणाचे रावपाक लागले, तांकां हे संस्थेचें वांगडीपण मेळनासलें. वांगडीपण मूळ वांगड्यांपुरतें मर्यादीत आसलें. बऱ्याच वर्सांउपरांत कोमुनिदादीच्या कायद्यांत सदळसाण आयली जेवखीं, मूळ वांगडी (आकसांवकार) वा संस्थेचो शेअरधारक आपले शेअर (आक्सांव accao) हेरांक विकपाक

...नालो. अशे तरेन कोमुर्निदादीचें वांगडीपण एका नांवावेल्यान दुसऱ्या ...चेर बदलप शक्य जाले.

...र्मीक संकश्टाक लागून आनी थळाव्यो गरजो भागोवपाक जेन्ना ...निदादीक दुडवांची गरज लागताली, तेन्ना ह्यो संस्था सावकाराकडेन ... काडटाल्यो. अशा सावकाराक कोमुनिदादी आक्सांवां (acoes) वा ...र दिताल्यो. हीं आक्सांवां वा शेअर दुसऱ्याच्या नांवान बदलपाक ...टाल कोमुनिदादीच्या मूळ वांगड्यांक (Joneiros) आसपी हक्क आनी ...कार तांकां फाव जातालें. कोमुनिदादीचे वयले कार्यपध्दतीक लागून ... नेच्या वांगड्यांचो वर्ग ह्या संस्थांनी तयार जालो. पयलो वर्ग ...कारांचो (Joneiros) आसलो. मूळ गांवचो गांवकार जेन्ना ...मुनिदादीन घाल्ली थारावीक वर्सांची पात्रताय पुराय करतालो, तेन्ना ...का कोमुनिदादीचें वांगडीपण मेळटालें. वांगडीपण फकत दादल्यांक ...व जातालें आनी वांगडीपणाखातीर आशिल्ली वर्साची पात्रताय दर ...मुनिदादीत वेगळी आसताली. अशा ह्या जाणकाराक कोमुनिदादीच्या ...को येणावळींतलो कांय वांटो फाव जातालो. हाका 'जण' म्हण्टाले. ...णकाराचे हक्क आनी अधिकार व्यक्तीगत आसले. ते दुसऱ्याच्या नांवार ...लपाक मेळनासले. कोमुनिदादीच्या दुसऱ्या वर्गाच्या वांगड्यांक ...क्सांवकार वा शेअरधारक म्हण्टाले. तांचे शेअर कायदेशीरपणान नोंद ...ल्ले आसताले. हे शेअर दुसऱ्याच्या नांवार बदलपाक मेळटाले. ...मुनिदादीच्या वर्सुकी निव्वळ येणावळींतलो वांटो लाभांश (dividend) ...कां फाव जातालो. तेभायर १७७५ वर्सा पोर्तुगेज सरकारान, गोंयांत ...मुनिदादीचे पध्दतीन प्रभावीत जावन ही संस्था समाजाच्या ...ळा-गाळांत पावची म्हूण यत्न केल्ले, हें 'गोंय, दमण, दीव सरकाराच्या ...क्ना इकानोमिक सर्व्हे ऑफ गोवा, दमण, दीव'- (१९६४) वेल्यान ...ळटा

गोंयच्यो कोमुनिदादी: गोंयांत सगळ्यो मेळून २२४ कोमुनिदादी आसात. गोंयची ५०,७५० हेक्टर जमीन वा १४% जमीन कोमुर्निदादीकडेन आसा. ही जमीन चडांत चड भातपीक घेवपाखातीर वापरतात. गोंयांत म्हालवार कोमुनिदादीचो आंकडो फुडलेतरेन आसा. तिसवाडी (गोंय) ३१, साश्ट-४०, बारदेस-४०, मुरगांव-१४. फोंडें-२८, दिवचल-२१, पेडणें-१२, केपें-२४, सांगें-६, काणकोण-६ सत्तरी-२.

तिसवाडींतल्यो कोमुनिदादी: तिसवाडी म्हालाचो पुराय आवांठ १६,६१२ हेक्टर. तातूंतलें १२,६६३ हेक्टर क्षेत्र पिकावळीखाल आसा. पिकावळीखाल आशिल्ल्या पुराय वाठारांतली ४४.९% सुवात कोमुर्निदादीकडेन आसा. हातूंतल्या ३,५५५ हेक्टर वाठारांत भाताचें पीक. १,२२३ हेक्टर वाठारांत काजूझाडां, २४ हेक्टर वाठारांत माड आसात. ९८९ हेक्टराचो वाठार पडंग आसा. पुराय म्हालाच्या वट्ट भात पिकांतलें ५५.५% उत्पादन कोमुनिदादीचे जमनींत जाता. काजू आनी माडांविशीं हें प्रमाण ७१% आसा. बांबोळेची कोमुनिदाद. आवांठान सगळ्यांत व्हड आसून, तातूंत काजूचें पीक व्हड प्रमाणांत येता. ...कोमुनिदादीत भाताचें पीक व्हड प्रमाणांत जाता, तशेंच ही कोमुनिदाद ... म्हालांत सगळ्यांत गिरेस्त आसा. म्हालांतले कोमुनिदादींचे वट्ट येणावळींतली ५५% येणावळ नेवरा उ ग्रांदि, चोडण, कालापूर आनी ...रमळेचे येणावळींतल्यान जमता.

साश्ट म्हालांतल्यो कोमुनिदादी: साश्ट म्हालाचो पुराय आवांठ ...,७१९ हेक्टर आसा. तातूंतली २३,०२५ हेक्टर जमीन पिकावळीखाल आसा. पुराय म्हालांत ४० कोमुर्निदादी आसात. कोमुनिदादीचे वट्ट जमनींतली, ५,३३७ हेक्टर जमीन भाताचें पीक घेवपाखातीर वापरतात. हें पीक दोन हंगामांत घेतात, पावसाच्या हंगामांत ३,७३३ हेक्टर जमनीचो तर गिमांत २,७०० हेक्टर जमनीचो भाताचें पीक घेवपाखातीर उपेग जाता. भाताच्या पिकाचें सरासरी उत्पादन दर हेक्टराक १८ खांडी इतलें आसा. कोमुनिदादीचे सगळे मेळून १०,३०२ प्लॉट आसात, आनी दरेक प्लॉटान ४,००० चौ. मी. जागो आडायला. मडगांव आनी कुडतरेच्यो कोमुनिदादी साश्ट म्हालांत येणावळ तशेंच भाताच्या पिकाच्या उत्पादनाचे नदरेन सगळ्यांत व्हड आसात.

बारदेस म्हालांतल्यो कोमुनिदादी: बारदेस म्हालाचो पुराय आवांठ २६,८४० हेक्टर आसा. तातूंतलो २१,०३७ हेक्टर वाठार पिकावळीखाल येता. म्हालांतल्या ४० कोमुनिदादींच्या ताब्यांत ८,३२३ हेक्टर वाठार आसा. तातूंतल्या ३,७१४ हेक्टर वाठारांत भाताचें पीक घेतात. २,०९१ हेक्टर वाठारांत पावसाळ्यांत, खाजन पध्दतीन पीक घेतात तर गिमाळ्यांत ३,०७१ हेक्टर वाठारांत भाताचें पीक जाता. दर हेक्टराचें सरासरी उत्पादन २० खांडी इतलें आसा. म्हालांतल्या वट्ट भाताच्या पिकांतलें ५५.७% उत्पादन कोमुनिदादीच्या वाठारांत जाता. भाताच्या पिकाखाल आशिल्लो वाठार ९८.७० प्लॉटांत वांटिल्लो आसून, तातूंतल्या ३,४५९ प्लॉटाचो वाठार दरेकाक ४,००० चौ. मी. इतलो आसा. काजूचें पीक ३,२३२ हेक्टर वाठारांत घेतात. म्हालाच्या वट्ट काजू उत्पादनांतलें ५५% टक्के उत्पादन कोमुनिदादीच्या वाठारांत जाता. येणावळीविशीं सेरूलाची कोमुनिदाद सगळ्यांत गिरेस्त आसा.

मुरगांव म्हालांतल्यो कोमुनिदादी: मुरगांव म्हालाचो पुराय आवांठ ७,८३१ हेक्टर आसा. तातूंतलो ५६% वाठार पिकावळीखाल आसा. पिकावळी खाल आशिल्ल्या वट्ट वाठारांतली ५९% सुवात कोमुनिदादींकडेन आसा. ही सुवात १४ कोमुनिदादींभितर वांटल्या. भातपिकावळीखाल ९४२ हेक्टर वाठार येता. हेर पिकावळीखाल आशिल्लो वाठार आनी पडंग जमीन मेळून १,६१० हेक्टर वाठार कोमुनिदादींकडेन आसा. भाताच्या पिकाचे नदरेन कुठ्ठाळी, कुयेली आनी आरोसीची कोमुर्निदाद म्हत्वाची आसून तांचेकडेन अनुक्रमान ४१९ हेक्टर, ११४ हेक्टर, १०२ हेक्टर वाठार आसात. केळशी, दाबोळी, सोर्सीम कोमुनिदादींतल्या वाठारांत भाताच्या पिकाचें सरासरी उत्पादन अनुक्रमान २९, २४ आनी २१ खांडी इतलें आसा. म्हालांत १,३२२ प्लॉट आसात. प्लॉटाचो आवांठ ४,००० चौ. मी. आसा.

फोंडें म्हालांतल्यो कोमुनिदादी: फोंडें म्हालाचो पुराय आवांठ २५,२२९ हेक्टर आसा. तातूंतलो २२,८४४ हेक्टर वाठार पिकावळीखातीर फावशी आसा. पिकावळीखातीर फावसो आशिल्लो ३५% वाठार (७,९८५ हेक्टर) कोमुनिदादींकडेन आसा. हो वाठार २८ कोमुनिदादींभितर वांटला. वट्ट वाठारांतली ५,७८० हेक्टर सुवात पडंग, तर १,१७४ हेक्टर सुवात नापीक आसा. फकत ६८० हेक्टर वाठार भाताचे पिकावळीखाल आसा. पावसांत ३१२ हेक्टर वाठारांत, गिमांत १२ हेक्टर वाठारांत, वयल्या दोनूय हंगामांत ३५६ हेक्टर वाठारांत, तर खाजन पध्दतीन ६३ हेक्टर वाठारांत भाताचें पीक घेतात. कोमुनिदादींचें भातच्या पिकाचें सरासरी उत्पादन दर हेक्टराक २९ खांडी इतलें आसा भाताच्या पिकाचे वट्ट १,७१८ प्लॉट आसात. तातूंतल्या ७६७ प्लॉटांचो वाठार दरेकी ४,००० चौ. मी. इतलो आसा. भात-पिकावळीचो वाठार आनी येणावळ हे नदरेन मडकयची कोमुनिदाद म्हालांत सगळ्यांत गिरेस्त आसा.

दिवचल म्हालांतल्यो कोमुनिदादी: दिवचल म्हालाचो पुराय आवांठ २३,६३३ हेक्टर इतलो आसा. तातूंतलो १९,७३२ हेक्टर वाठार पिकावळीखातीर फावसो आसा. म्हालांत २१ कोमुनिदादी आसून तांचेकडेन २,९६० हेक्टर वाठार आसा. भाताच्या पिकाचे पिकावळीखाल ४०७ हेक्टर वाठार आसात. तातूंतलो २९० हेक्टर वाठार खाजन पध्दतीचो तर २७९ हेक्टर वाठार पावसाळी भाताचें पीक पिकोवपाखातीर वापरतात. भाताचें दर हेक्टरी उत्पादन १५ खांडी इतले जाता. भाताच्या पिकाचो वाठार ८०० प्लॉटांनी वांटिल्लो आसा. तातूंतल्या ४१७ प्लॉटांचो आवांठ दरेकी ४,००० चौ. मी. आसा. ह्या कोमुर्निदादींक शेअरधारक वांगडी नात. हे संस्थेचे वांगडी 'जणकार' आसून चडशे गांवांतूच रावतात. भातपीक आनी येणावळ हे नदरेंतल्यान आमोणे आनी नावेलीच्यो कोमुनिदादी सगळ्यांत व्हड आसात

पेडणें म्हालांतल्यो कोमुनिदादी: पेडणें म्हालाचो पुराय आवांठ २४,२०० हेक्टर आसा. तातूंतलो २२,२४८ हेक्टर वाठार पिकाळ आसा

पिकाळ वाठारांतली ६% म्हळ्यार १,३३३ हेक्टर सुवात कोमुनिदादींकडेन आसा. म्हालांत १२ कोमुनिदादी आसात. इब्रामपूरची कोमुनिदाद चड येणावळीक लागून गिरेस्त आसा.

केपें म्हालांतल्यो कोमुनिदादीः केपें म्हालाचो पुराय आवांठ ३४,७३१ हेक्टर आसात. तातूंतलो ३३,४७९ हेक्टर वाठार पिकां काडपाक योग्य आसा. म्हालांत सगळ्यो मेळून २४ कोमुनिदादी आसात. केपें म्हालांतल्या कोमुनिदादींकडेन सुमार २०१ हेक्टर वाठार आसा. हातूंतलो १७३ हेक्टर वाठार भाताच्या पिकाखातीर वापरतात. दर हेक्टराक भाताच्या पिकाचें उत्पादन ७ खांडी इतलें आसा. चड करून सगळीं पिकां पावसांत घेतात. कोमुनिदादीचे वांगडी फकत 'जणकार' आसात. तशेंच ह्या म्हालांतल्यो कोमुनिदादी आपली येणावळ 'तोक्सीमा' हें पध्दतीन वांटतात. तोक्सीमा दिवपाच्यो पध्दती फुडलेतरेन आसात. १. दरेक वागोराक तोक्सीमा दिवप २. दरेक बाबजी सिनायाक तोक्सीमा दिवप ३. दरेक बाल सिनायाक तोक्सीमा दिवप ४. दरेक कुलकर्ण्याक तोक्सीमा दिवप ५. दरेक गांवकाराक तोक्सीमा दिवप ६. दरेक मोठाक तोक्सीमा दिवप. ७. दरेक शिरवैकाराक तोक्सीमा दिवप ८. दरेक देसायाक तोक्सीमा दिवप ९. दरेक फट्टे देसायाक तोक्सीमा दिवप.

सांगें म्हालांतल्यो कोमुनिदादीः सांगें म्हालाचो पुराय आवांठ ८८,६६० हेक्टर आसा. तातूंतलो ८४,५११ हेक्टर वाठार पिकाळ आसा. पिकाळ वाठारांतली फकत ०.४% वा २९९ हेक्टर सुवात कोमुनिदादींकडेन आसा. ही सुवात ६ कोमुनिदादींनी वांटल्या. भाताचे पिकावळीखातीर ११५ हेक्टर वाठार वापरतात. हातूंतल्या १३ हेक्टर वाठारांत पावसांत, ४६ हेक्टर वाठारांत गिमाळ्यांत तर ५६ हेक्टर वाठारांत दोनूय हंगामांत भाताचें पीक घेतात. दरेक हेक्टराक भाताच्या पिकाचें उत्पादन १८ खांडी इतलें आसा. भाताच्या पिकावळीचो वाठार २३० प्लॉटांनी वांटला. तातूंतल्या दरेक प्लॉटाचो आवांठ ९९ चौ. मी. इतलो आसा. वट्ट येणावळ आनी भाताचे पिकावळीचे नदरेन ही कोमुनिदाद सगळ्यांत व्हड आसा.

काणकोण म्हालांतल्यो कोमुनिदादीः काणकोण म्हालाचो पुराय आवांठ ३४,७३६ हेक्टर आसा. तातूंतलो ३३,५०२ हेक्टर वाठार पिकाळ आसा. म्हालांतल्या स कोमुनिदादींकडेन फकत ५३ हेक्टर वाठार आसा. कोमुनिदादींचो चडसो वाठार भाताचे पिकावळीखातीर वापरतात. हें पीक दोनूय हंगामांत घेतात. भाताचे पिकावळीखाल १०९ प्लॉट आसात. तातूंतले अठरा प्लॉट दरेकी २,००० ते २,९९९ चौ. मी. आवांठाचे आसात. दर हेक्टराचें सरासरी उत्पादन १३ खांडी इतलें आसा. वट्ट येणावळ, वांगड्यांक दिवपांत येवपी 'जणाचो' वट्ट आंकडो, भाताचे पिकावळीखाल आशिल्लो वाठार हे नदरेंतल्यान, म्हालांत खोलांतली कोमुनिदाद सगळ्यांत व्हड आसा.

सत्तरी म्हालांतल्यो कोमुनिदादीः सत्तरी म्हालाचो पुराय आवांठ ५१,२८४ हेक्टर आसा. तातूंतलो ४९,०५४ हेक्टर वाठार पिकाळ आसा. म्हालांतल्या दोन कोमुनिदादींकडेन ५९ हेक्टर वाठार आसा. भाताचे पिकावळीखाल आशिल्लो वाठार आनी येणावळ हे नदरेन पिसुर्लेची कोमुनिदाद सगळ्यांत व्हड.

गोंयांत कोमुनिदादींच्या मुंडकारांचो वट्ट आंकडो तीस हजारांचेर पावता. १९५४ आनी १९५५ वर्सा २९,९०० मुंडकारांची नोंद जाल्ली. १९६१ त होच आंकडो कायम आसलो. तिसवाडी, बारदेस आनी साश्टी म्हालांत, कोमुनिदादीचे भौसंख्य मुंडकार आसात. सुर्वेक कांय काळ प्लॉट पावणेर काडून मुंडकारांक भात पिकोवपाखातीर दिताले. सद्या प्लॉट थारावीक वर्सांची कबलात करून दितात. काजू आनी माडयो ३ वा ९ वर्सांची कबलात करून भाड्यान दितात.

कोमुनिदादींचें प्रशासनः कोमुनिदादींची प्रशासकीय समिती तीन वांगड्यांची आसता. सरकार हे संस्थेच्या योग्य वांगड्यांमदल्यान तिचेर अध्यक्ष नेमता. ॲटर्नी (प्रोकुरादोर वा अधिकारी) तशेंच खजिनदार योग्य वांगड्यांमदल्यान कोमुनिदाद वेंचून काडटा. दरेक म्हालांतले कोमुनिदादीचेर एक प्रशासक आसता. मार्च १९६५ मेरेन तिसवाडी, साश्ट आनी बारदेस म्हालांनी कोमुनिदादींचेर एक स्वतंत्र कोमुनिदाद प्रशासक आसतालो. हेर म्हालांतल्या कोमुनिदादींचें प्रशासन त्या त्या म्हालाचो शासकीय प्रशासक पळेतालो. सत्तरी म्हालांतल्या दा[...] कोमुनिदादींचें प्रशासन दिवचल म्हाल प्रशासकाच्या हाताखाल येतालें.

सद्या साश्टी, मुरगांव, केपें, काणकोण आनी सांगें म्हालांतल्या कोमुनिदादीं, साश्टी म्हाल कोमुनिदादींच्या प्रशासकाच्या अधिकाराखाल येतात. फोंडें आनी गोंय म्हालांतल्यो कोमुनिदादी तिसवाडी कोमुनिदादींच्या प्रशासकाच्या अधिकाराखाल येतात. बारदेस, पेडणें, दिवचल आनी सत्तरी म्हालांतल्यो कोमुनिदादीं, बारदेस म्हाल कोमुनिदादींच्या प्रशासकाच्या अधिकाराखाल येतात. कोमुनिदादींचे सगळे प्रशासक, नागरी प्रशासनाच्या निर्देशकाच्या नेमांप्रमाण वावर करतात. गरजेप्रमाण हे प्रशासनवेवस्थेंत फाव ते बदल जायत रावतात.

कोमुनिदादींच्या वांगड्यांचे हक्क आनी अधिकारः कोमुनिदादींत जणकार, शेअरधारक आनी वांटो घेवपी अशे तीन तरेचे वांगडी आसात. कांय कोमुनिदादींच्या मूळ गांवकऱ्यांनी 'कुलकर्णी' ह्या वर्गाक आपलेभितर आस्पावन घेतला. साश्ट, बारदेस आनी मुरगांव म्हालांतल्या कोमुनिदादींत खास करून जणकार आनी शेअरधारक आसात. तर केपें, काणकोण, सांगें, दिवचल, सत्तरी म्हालांतल्या कोमुनिदादींनी चडश्या गांवकार आसात. फोंडें म्हालांतल्या कोमुनिदादींनी वांगडी भाग घेवपी वा वांटो घेवपी आसात.

कोमुनिदादींच्या वांगड्यांक मेळपी हक्क, अधिकार आनी हेर सुविधा फुडलेतरेन आसातः

१. कोमुनिदादींच्या निव्वळ फायद्यांत वा येणावळींत वांटो मेळोवपाचो अधिकार वांगड्यांक आसता. २. वांगड्यांक कोमुनिदादींच्या रित्या सुवातींनी नेमूं येता वा रिती सुवात भरपाखातीर ताका भोवमतान वेंचून काडूं येता. ३. कोमुनिदादींचे बसकेंत वांटो घेवप, भासाभास करप, मतदान करप, आपलें मत परगटावप. ४. कोमुनिदादींची तूट भरून काडप. ५. प्रशासकीय समितीच्यो बसका आपोवप आनी घेवप. ६. येणावळ आनी खर्चाचे हिशेब तपासप, तशेंच उत्पादनाविशींचे आराखडे तयार करप. ७. कोमुनिदादींच्या खंयच्याय कायद्याआड जाप विचारप वा अपील करप. ८. कोमुनिदादींच्या वेव्हारांत वा वावरांत दिशिल्ल्यो तुटी वा उणेपण दाखोवन दिवप.

सद्या कोमुनिदाद, कांय थारावीक वर्गाची मक्तेदारी जाल्या.

एका काळार गांवचो सर्वांगीण विकास करपाक झटपी कोमुनिदाद ह्या ग्रामसंस्थांचो वावर सद्याक खुबूच मोटवो जाला. जल्माच्या दायजान मेळिल्लें गांवकारपण वा शेअर्स विकते घेवन मेळयिल्लें वांगडीपण हांचेपुरतोच कोमुनिदादींचे येणावळीचो लाव मर्यादीत उल्ला. कोमुनिदादींचे वांगडी कोमुनिदादींच्या आवांठाभायर सदांखातीर रावीतो करून रावल्यार लेगीत वंशपरंपरेन ते कोमुनिदादींचे येणावळीचो फायदो घेवंक शकता.

हाचे उरफाटें, कोमुनिदादींच्या वाठारांत रावनूय कोमुनिदादींच्या वांगड्यांभायर आशिल्ल्या लोकांक कोमुनिदादींची लाव मेळना आनी त्या कारणांक लागून तांकां खऱ्या अर्थान ग्रामसंस्था म्हणूंक जावंचेंना.

कोमुनिदाद, हे एकाकाळार तुस्त जाल्ले ग्रामसंस्थेचें, वेल्या कारणांखातीर सहकारी शेती संस्थेंत वा ग्रामपंचायतींत विसर्जन करचें, अशें कांय जाणकारांचें मत आसा, तर सद्याचे कोमुनिदादींचे अवस्थेंत फाव ते बदल करून तिका तिचें मूळ रूप दिवन गांवचे सर्वांगीण उदरगतीखातीर झटपी ग्रामसंस्था करची, अशें कांय जाणकारांचें मत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कोयंडेबालः मळार खेळपाचो एक भारतीय खेळ. खूब पूर्विल्ल्या काळासावन हो खेळ खेळटात. हेविशीं पुराण ग्रंथांनी जायतेकडेन उल्लेख मेळटा. एक फावट कौरव-पांडव कोयंडेबालान खेळटा आसतना बाल

न पडले तेन्ना तांचो गुरू द्रोणाचार्य हाणे तें काडून दिले. अमां ख महाभारतांत आयला. यादवकाळांतल्या ह्या खेळाच स्पश्ट वर्णन र्चारित्रांत आसा. ज्ञानेश्वरानूय ह्या खेळाचो उल्लेख केला, श्वरी- ११.५४८). संत एकनाथान ह्या खेळाचेर रुपक बरोवन बोध केला

भारतांतल्या सगळया गांवगिऱ्या वाठारांनी हो खेळ खेळटात. आंध्र , गुजरात, महाराष्ट्र आनी गोंय ह्या वाठारांनी ह्या खेळाक चड व आसा. उत्तर प्रदेशांत ह्या खेळाक 'गुल्लीडंडा' ह्या नांवान खतात. मराठींत ताका 'विटीदांडू' म्हण्टात.

ह्या खेळाक कोयंडो आनी बाल हीं दोन साधनां लागतात. कोयंडो र देड फूट लांबायेचो आसता. ताचें एक तोंक शंखा आकाराचें आनी र तोंक चेपटें आसता. बाल सुमार ४-५ इंच लांबायेचें आसता आनी च्यो दोनूय वटेनच्यो कडो तोंकाच्यो आसतात. कोयंडो सहज हातांत पा इतलो मोटो आसता आनी तेच प्रमाणांत बाल आसता. चड करुन यंडो आनी बाल हीं साधनां कोंड्यांचीं करतात.

हो खेळ खेळपाक दोन पंगड लागतात आनी दोनूय पंगडांनी सारकेच ी आमतात. ह्या दोनूय पंगडांक 'मारपी' आनी 'जिखपी' ह्या नांवांनी खतात. मारप्याच्या पंगडांतलो एकफावट एकूच गडो खेळूंक शकता. ग जिखपी पंगडांतले सगळे गडी एकदम खेळटात.

हो खेळ उक्त्या मळार खेळटात. मळाचे मदीं सुमार चार आंगळां ते तभर अशी तीन इंच खोलायेची आनी दोन इंच रुंदायेची जमनीक चीर लतात. हिका 'हूर' म्हण्टात. मारपी पंगडांतलो खेळगडो हुरीर आडवें ल दवरता आनी बाला पोंदचे खाचींत कोयंडो घालून बाल खोले करून वेत मारता. जिखपी पंगडांतले खेळगडी हें बाल वयल्यावयर जिखपाचो न्न करतात. जर हें बाल, जिखपी पंगडाच्या खंयच्याय खेळगड्यान ल्यावयर जिखून घेतलें, तर मारपी खेळगडो बाद जाता. जर बाल जमलेंना तर मारपी खेळगड्याक पयलें जीवदान मेळटा. उपरांत मारपी खेळगडो हुरींत कोयंडो, बोटाच्या आदारान वा दुसऱ्या कोयंड्यान उबो करता आनी जिखपी पंगडांतलो खेळगडो खोले केल्लें बाल जंय जमनीर डलां, थंयसून तें हुरीवटेन शेंवटून मारता. जर तें बाल हुरींत उबो केल्या कोयंड्याक लागलें, तर मारपी खेळगडो बाद जाता. हे फावटीय मारपी खेळगड्याक जीवदान मेळ्ळें तर मारपी खेळगडो तें बाल, जिखपी पंगडाच्या खेळगड्यावटेन कोयंड्यान वावुडटा. हे कृतीक 'खोजें' म्हण्टात हांगा पर्यून बाल वेल्यावयर जिखून घेवपाची संद जिखपी खेळगड्याक मेळटा. बाल जिखलेंना तर जिखपी पंगडांतलो खेळगडो तें बाल आपली कळाशी वापरुन मारपी खेळगड्यावटेन अशेतरेन शेंवटिता की, एक तर मारपी खेळगडो आपल्या कोयंड्यान त्या बालाक वावुडल्या उपरांत ताचो झेल अचळय जिखपी पंगडांतल्या खंयच्याय खेळगड्याच्या हातांत येवचो; वा कोयंड्याचो स्पर्श बालाक जावचो न्ही वा स्पर्श जावन वा ना जावन बाल हुरी लागींच जमनीर पडचें. ह्यो तिनूय गजाली घडल्यो तर मारपी खेळगडो बाद जाता. हे फावटीय जर खेळगड्याक जीवदान मेळ्ळें आनी कोयंड्यान वावुडलेलें बाल एका थारावीक अंतराचेर वचून पडलें तर तें बाल आनी हूर हांचे मदलें अंतर जितले कोयंडे भरतले तितले गूण मारपी पंगडाक मेळटात. जिखपी पंगडाचो खेळगडो तें बाल हुरीवटेन शेंवटिता ताका 'आल्लो दिवप' म्हण्टात. आल्लो दितना जर वयर सांगिल्ली खंयचीय एक गजाल घडली तर मारपी खेळगडो बाद जाता आनी त्याच पंगडांतलो दुसरो खेळगडो खेळपाक येता. मारपी पंगडांतले सगळे गडी बाद जाले म्हण्टकच जिखपी पंगडाचे खेळगडी खेळपाक सुरू करतात.

काय प्रदेशांनी हूर आनी बाल हांचेमदलें अंतर मेजपाखातीर एक थारावीक परिभाशा आसता. गोंयांत परिभाशा वापरतात ती अशी: १ गाव, नट, मेट, भिरमूट, घोडा, दुच्ची, काला, झील. २. पाव, चिटी. मिटी, घस, फुग, काला, झील. सात शब्दांची ही परिभाशा म्हळयार सात कोयंड्याच अतर मेजप आनी ह्या सात कोयंड्यांच्या अंतराक एक 'झील' जालें अशें म्हणप.

खेळ सुरू करचे पयलीं अमुकूच झिली पुराय करपाची बोली केल्ली आसता. जो पंगड ही बोली पयलीं पुराय करता तो पंगड खेळ जिखता. जिखिल्ल्या पंगडांतलो दरेक खेळगडो कोयंड्यान बाल वावुडटा आनी हरिल्ल्या पंगडांतलो दरेक खेळगडो सांखळी पद्धतीन तें बाल लंगडी घालून वा 'ई' हो स्वर तोंडान घोळोवन बाल हुरीवटेन हाडटा.

- कों. वि. सं. मं.

कोरगांवकर, विठ्ठलराव:

(जल्मः १८८४, मुंबय; मरणः ३१ डिसेंबर १९७४, बेळगांव).

नामनेचो पेटीवादक. कोरगांव हो ताचो मूळ गांव. तो ल्हान आसतना ताचे आवय-बापूय मेल्ल्यान कुटुंबाची जबाबदारी ताचेर पडली. ल्हानपणांत कीर्तनां आयकून ताका संगीताची आवड निर्माण जाली. कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाखातीर तो मुंबय गेलो आनी पिरायेच्या धाव्या वर्सा ताणें पाटणकर संगीत मंडळींत प्रवेश केलो. थंय ताणें भागवत हाचेकडेन पेटयेचे मुळावे धडे घेतले. थंयच ताणें गावपाचो आनी पेटी वाजोवपाचो अभ्यास सुरू केलो. फुडें १९०५ मेरेन भाचूभाई भांडारे हाचेकडेन पेटयेचें फुडलें शिक्षण घेतलें.

१९०५ त, ताणें हुबळीक स्वताचो वेवसाय सुरू केलो. ताचो उद्येगधंदो जरी वाडत आशिल्लो तरी ताचे संगीत साधनेंत खंड पडलो ना. तो दिसाक स तास रियाज करतालो. अब्दुल करीमखाँ, वझेबुवा, सवाईगंधर्व, सौ. हिराबाई बडोदेकर, मास्टर कृष्णराव अशे कितलेशेच नामनेचे कलाकार मुक्कामाक हुबळी हांगा ताचेर रावताले. १९०६ ते १९२८ मेरेन ताका खाँ साहेब हाची तालीम मेळ्ळी. शास्त्रीय संगीताचीं म्हत्वाचीं आंगां, किराणा घराण्याचें सूक्ष्म ज्ञान, शास्त्रविचार, स्वरविलास आनी सौंदर्यदर्शन हाचें मार्गदर्शन ताका खाँसाहेबाकडल्यान मेळ्ळें. तेभायर पं. रामकृष्णबुवा वझे हाचेकडल्यानूय ताका मार्गदर्शन मेळत आशिल्लें. तशेंच अल्लादियाखांसाहेब, पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर, आग्रा घराण्याचे गायक, गोरजान-मलकाजान सारक्या म्हान गायकांचे कलात्मकतेचो परिणाम ताचे संगीत साधनेचेर जालो.

पूण १९३५ त ताच्या धंद्यांत खोट आयली आनी ताका हुबळीचो वेवसाय सोडून मुंबय येवचें पडलें. थंय ताणें 'रुक्मिणी संगीत विद्यालय' सुरू केलें. हें विद्यालय चार वर्सां चललें. उपरांत झुजाचे परिस्थितीक लागून, हेरांप्रमाण विठ्ठलरावाकूय मुंबय सोडची पडली. उपरांत तो बेळगांवा स्थायिक जालो आनी थंय ताणें विद्यालय सुरू केलें. आनंदाखातीर कमयिल्ली संगीतविद्या ताका चरितार्थाखातीर वापरची पडली.

गुरु खांसाहेब अब्दुल करीमखाँ आनी बालगंधर्व हीं ताचीं दोन संगितीक दैवतां. ताणें ह्या दोनूय कलाकारांची कला स्वताच्या अप्रतिम पेटी वाजोवपांत हाडपाचो चडांत चड यत्न केलो. विठ्ठलरावाच्या कलात्मक यशांचें हेंच मुखेल सूत्र आशिल्लें. 'हिज मास्टर्स व्हॉइस' हे कपंनीन काडिल्ल्यो विठ्ठलरावाच्यो णव रिकोर्डी खूब लोकप्रिय जाल्यो.

ताणें पेटी वाजोवपांत आपलो स्वताचो खाशेलो ढंग तयार केल्लो. आलाप आंगात किराणा गायकेचो सुरेलपणा, क्रम, संयम आनी स्वरविस्तारांतलो अतूटपणा हाचेर ताची बारीक नदर आसताली. तान पलटयांत जयपूर गायिकेचो ढंग, वादनाक सोबता अशें लयकारीचें काम अशा कलात्मकतेन तो रागदारी पेश करतालो. सोबीत कल्पनाविलास हें ताच्या वाजोवपाचें खाशेलेपण आशिल्लें.

ताचे जायते शिष्य बेळगांव, मुंबय आनी पुणे ह्या शारांतल्यान नामनेचे गायक-वादक आनी शिक्षक म्हूण संगीताच्या मळार वावर करतात. अल्लादियाखांसाहेबासारक्या गानसम्राटान भांगरा पदक दिवन ताचे वादन कलेचो भोवमान केलो. गानमहर्षी बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर हाणें आनी १९०० त म्हैसूर अकादमीन अवॉर्ड दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं

कोरडे, प्रमोद शिवरामः (जल्मः २९ डिसेंबर १९३४, बेळगांव).

गोंयचो सुटके झुजारी. १९५४ वर्सा सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आसलो. सुटके झुजारी मोहन रानडे हाच्या फुडारपणाखाल ताणें सुटके झुजांत जायतो वावर केला.

आपलो भाव माधव कोरडे हाची चवकशी करपाक गेल्ले कडेन १२ ऑगस्ट १९५५ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. तीन दीस ताका बंदखणींत दवरून, ताच्या भावाक अटक करतकच ताची सुटका जाली. १६ नोव्हेंबर १९५६ दिसा ताका परतो धरलो.

उपरांत २६ डिसेंबर १९५६ दिसा गोंयच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार ताची चवकशी जाली आनी ताका अठरा म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ते भायर बारा वर्सांखातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले. १६ मे १९५७ दिसा ताची सुटका जाली.

बंदखणींतल्यान सुटले उपरांत कृष्णराव राणे हाच्या फुडारपणाखाल तो राजकी वावर करूंक लागलो. गोंय सुटके उपरांत १९६३ वर्सा कुट्टी-खांडेपार ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हूण तो वेंचून आयलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. मं. मं.

कोरडे, मनोहर शिवरामः (जल्मः ३० जुलय १९२८, बेळगांव).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १६ नोव्हेंबर १९५५ दिसा पोलिसांनी ताका धरून बंदखणींत घालो. उपरांत ७ जानेवारी १९५७ दिसा ताची सुटका केली. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कोरडे, माधव शिवरामः (जल्मः २९ ऑक्टोबर १९३१, कुट्टी-फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १९५० वर्सा ताणें मोहन रानडेच्या फुडारपणाखाल वावर केला. 'तांबडी माती' वाठारांतल्या पोलीस ठाण्याचेर जाल्ल्या अपेशी हल्ल्यांत ताणें वांटो घेतिल्लो. १९५४ वर्सा हळदोणें पोलीस ठाण्याचेर हल्लो करपांत ताणें मोहन रानडे, रामदास चाफाडकर आनी बाळकृष्ण भोंसले हांच्या वांगडा वांटो घेतिल्लो. फर्मागुडी वाठारांत आर्जेंति कासिमीरु मोंतैरु ह्या पोर्तुगेज अधिकाऱ्याचेर आनी फोंडेंच्या कुट्टी वाठारांत आशिल्ल्या पोर्तुगेज लश्करी गस्तीचेर हल्ले करपाचे जे दोन अपेशी बेत आंखिल्ले, तातूंत ताचो वांटो आशिल्लो. पाळी मिनाखणीचेर हल्लो करून थंयची स्फोटक द्रव्यां जप्त करपांतूय ताणें वांटो घेतिल्लो. सालाझार राजवटीक तेंको दिवपी गोंयकार किस्तोद फेर्नांदिश हाच्या खुनाच्या संबंदान ऑगस्ट १९५५ वर्सा पोलीसांनी ताका धरलो आनी खूब त्रास दिले. उपरांत २८ डिसेंबर १९५६ दिसा ताका बावीस वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दंड म्हूण १८,००० इस्कूद भरपाक लायले वा दंड भरपाय म्हूण दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ११ जानेवारी १९५९ दिसा नामदेव हरमळकार, पांडुरंग राणे, आनी विजयराव राणे हांचे वांगडा तो शिटूकपणान बंदखणींतल्यान सुटलो आनी गुप्तपणान मुंबय गेलो. उपरांत तो 'रंकूर पात्रियोतिका' पक्षांत गेलो. ह्या पक्षांत रावन ताणें पोर्तुगेज ठाण्याचेर जायते घातकी हल्ले केले. सप्टेंबर १९५९ ते १९६१ वर्सा मेरेन मुंबयच्या 'क्रिमिनल इन्वेस्टिगेशन डिपार्टमेन्ट' ह्या खात्याखातीर ताणें गोंयचे शिमेर दुभाशी म्हूण वावर केला. १७ डिसेंबर १९६१ दिसा जेन्ना भारतीय सैन्य फोंड्या पावलें, तेन्ना ताणें तांकां मार्गदर्शन केलें. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कोरडे, शिवराम वासुदेवः (जल्मः ६ सप्टेंबर १९०३, कुट्टी-फोंडें; मरणः ४ जानेवारी १९८२).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या वावुरप्यांक जेवपाक आनी रावपाक दिवप, तांचीं शस्त्रां सुरक्षित जाग्यार लिपोवन दवरूपाक तांकां आदार दिवप, असलीं कामां तो सुटके चळवळीच्या काळांत करतालो. ताचो पूत माधव कोरडे हाका धरतना ऑगस्ट १९५५ वर्सा पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाली. ताच्या घरांत आशिल्लें पिस्तुलां आनी दारुगुळो जप्त केलो. १६ नोव्हेंबर १९५५ दिसा पोलसांनी ताका धरून बंदखणींत दवरलो. गोंयच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार चवकशे उपरांत जानेवारी १९५७ वर्सा ताची सुटका जाली. बंदखणींतल्यान मुटल्या उपरांत तो परतो राजकी वावर करूंक लागलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. मं. मं.

कोरिया (उत्तर/दक्षिण): आशियाच्या ईशान्य वाठारांतले दोन देश. दोनांयचें वट्ट क्षेत्रफळः २,२०,८९१ चौ. किमी. विस्तार नैर्ऋत्येवटेंतलो चेजू जुंवो आनी दर्यादिगेलागच्या सुमार ३,३०० जुंव्यांसयत ३३° ७' उत्तर ते ४१° १' उत्तर आनी १२३° ४५' उदेंत ते १३०° ५०' उदेंत. हाचे उत्तरेवटेन चीन, सामक्याच ईशान्येवटेनच्या तोंकार रशिया, अस्तंतेक हळडुवो दर्या, उदेंतेक जपानचो दर्या, दक्षिणेव चिनी दर्या आनी आग्नेयेवटेन कोरियाचो दर्या. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या निकालाचो परिणाम म्हूण राजकी कारणांखातीर १९४५ त ३८ अक्षवृत्ताचेर ह्या एका देशाचे दक्षिण आनी उत्तर कोरिया अशे दोन वेगळे प्रदेश जाले आनी कोरियन झुजाउपरांत (१९५०-५३) उत्तर आनी दक्षिण कोरिया अशे दोन स्वतंत्र देश अस्तित्वांत आयले. उत्तर कोरियाचें क्षेत्रफळ १,२२,३७० चौ. किमी.; दक्षिण कोरियाचें क्षेत्रफळ ९८,४२१ चौ. किमी. उत्तर कोरियाची राजधानी प्येंगयांग आनी लोकसंख्या २,०५,४३,००० (१९८६); जाल्यार दक्षिण कोरियाची राजधानी सोल आनी लोकसंख्याः ४,१५,६८,००० (१९८६). कोरियन लोक आपले भार्शेत ह्या वाठाराक चोसन- म्हळ्यार फांतोडेचे शांततायेची भूंय अशें म्हण्टात. दक्षिण कोरियाक 'हानगुक' अशेंय म्हण्टात. कोर्यो घराण्यावयल्यान ह्या देशांक 'कोरिया' हें नांव पडिल्लें. कोरिया म्हळ्यार 'ऊंच दोंगरांची आनी लखलखपी प्रवाहांची भूंय' असो अर्थ जाता.

भूंयवर्णनः कोरियाचो सुमार ८०% वाठार दोंगरांनी भरला. कितल्याशाच ऊंच दोंगरातेमकांमदले पॅक्तू २,७४४ मी. हे सगळ्यांत ऊंच आसा. क्वान्मोः २,५४१ मी.; म्योह्यांगः १,९०९ मी.; कुमगांगः १६३८ मी. आनी चेजू जुंव्यांवेले हाल्लाः १,९५० मी. हीं हेर ऊंच दोंगरातेमकां आसात. तॉबाक सोबाक ह्यो मुखेल पर्वतांवळी आसात. सोबाक पर्वतांवळींमदलें चिरीसान हें १,९१५ मी. चें सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेमक आसा. उदेंतेवटेनची दर्यादिग सामकीच अशीर आसा. अस्तंतेवटेनची दर्यादिग त्या मानान रुंद आसा. नैर्ऋत्य-दक्षिण वाठारांतल्या न्हंयच्या देगणांत पिकाळ मळां आसात. दक्षिण दर्यादिगेसावन सुमार ८० किमी. पयस कोरियाचो सगळ्यांत व्हडलो जुंवो, चेजू आसा. जपान दर्यांत आशिल्लो उल्लूंग जुंवो ज्वालामुखीखातीर नांवाजला. उत्तरेवटेनच्या पेवसान दोंगरावाठारांतय भूंयकांपांची आनी ज्वालामुखीची बरीच शक्यताय आसता; पूण जपानच्या मानान कोरियांत भूंयकांप उणेच जातात.

कोरियांतल्या न्हंयांची लांबाय चड व्हडली ना. उत्तरेवटेनच्या पॅक्तू पर्वत वाठारांत यालू न्हंय भायर सरता. ती उत्तर शिमेवेल्यान नैर्ऋत्येवटेन ७८६ किमी. व्हांवत वचून हळडुव्या दर्याक वचून मेळटा. त्याच वाठारांतल्यान दुसरी न्हंय तुमन ही ५१७ किमी. मेरेन व्हांवन जपान दर्याक मेळटा. प्येंगयांग वयल्यान वचपी तॅदाँग न्हंय आनी इम्जिन ह्यो हांगाच्यो हेर न्हंयो. तेभायर दक्षिण कोरियांत हान, कुम, यॉंगसान.

गोर्गानन आनी नाकतोँग ह्यो मुखेल न्हंयो.

हवामानः गिमांत कोरियाचें तापमान सगळ्यांत उशण आनी कडक आसता. पावस एप्रिल ते सप्टेंबर ह्या काळांत पडटा. चडसो पावस जून गोंपता तेन्ना आनी ऑगस्टाचे निमाणेमेरेन पडटा. उत्तरेवटेन पावसाचें पमाण ५० सेंमी. जाल्यार दक्षिणेवटेन सुमार १५० सेंमी. आसता. हांगाचें हवामान भाताचे लागवडीक बरें आसा. शिंयाळ्यांत पावस पडना. जानेवारी म्हयन्यांत तापमान चेजू जुंव्यांचेर सुमार ४५° से.; पुसान हांगा सुमार २.२° से.; सोलः -५° से.; प्येंगयांगः -८.७° से. जाल्यार उत्तरेवटेनच्या चुंगगँग हांगा -२१.७° से. आसता. सप्टेंबर-ऑक्टोबर म्हयन्यांनी भिरांकुळ चक्रीवादळां (typhoons) जातात.

वनस्पत आनी मोनजातः हांगा सुमार ३ हजारांपरस चड जातींची वनस्पत सांपडटा. तांतल्यो सुमार ५०० खासा कोरियन आसात. कितलीशींच वर्सां हांगाचे जमनींत शेत रोयिल्ल्यान तिची धूप जाल्या दोंगरी वाठारांनी मात बरींच रानां पळोवंक मेळटात. हांगा सांपडपी मुखेल वनस्पत म्हळ्यार जिनसांग. हे रानवटी वनस्पतीचें मूळ मनशाच्या आकाराचें आसता आनी तें बऱ्याच रोगांचेर वखद म्हूण वापरतात. उत्तर शिमेचेर लार्च, स्प्रूस, फर, बर्च हे रूख सापडटात. दोंगरा वाठारांनी रोडोडेंड्रान आनी पायनचीं झाडां आसात. यालू न्हंयच्या देगणांत आनी मध्य कोरियांत मॅपल, बासवूड, बर्च, पॉप्लर, ओक, ॲश, एल्म, चेस्टनट, हॅकबेरी, मॅग्नोलिया, जपानी यू हेसारकीं पानझडीं झाडां आसात. दक्षिणेवटेन सदांच पाचवेचार आसपी ओक, लॉरेल जातींचीं झाडां, कॅमेलिया आनी कोंड्यांचीं रानां आसात.

प्राणीशास्त्रशांक हांगा मुसांच्यो ५००, सुकण्यांच्यो ४०० आनी हेर गाण्यांचोय बऱ्योच जाती सांपडल्यात. भालू, वांस्वेल, रानदूकर, नगतरांचीं हरणां आनी मेरवां, हिमचित्तो, लिंक्स, वाग, बेबे, शेट्टे, मोरोप असली विंगडविंगड मोनजात हांगा बरीच पळोवंक मेळटा.

इतिहासः पांच हजार वर्सां आदीं चीन आनी मंगोलियांतल्यान लोकांचे कांय पंगड हांगा पावले. ब्राँझ आनी ताचे उपरांत लोखण तयार करपाचें गिन्यान हांगाच्या लोकांनी उपरांत चीनाकडल्यान मेळयलें. कोरियन राजाचें घराणें इ. स. प. ११२२ सावन कोरियाचेर राज्य करतालें अशें म्हण्टात, पूण हाका इतिहासीक पुरावो मेळूंक ना. चीनांतल्यान आयिल्ल्या किजा ह्या विद्वानान उपरांत हांगा सत्तेची थापणूक केली. ताचे उपरांत इ. स. प. १९४ त वीमन घराणें सत्तेचेर आयलें. ताच्या फुडल्या काळांत कोरियांत तीन राजघराणीं सत्ता चलयतालीं. उत्तरेवटेन कोगुर्यो, नैर्ऋत्येवटेन पेकचे आनी आग्नेयेवटेन बळीश्ट तशेंच सुसंस्कृत अशें सिला घराणें आशिल्लें. सिला सत्तेच्या काळांत कोरियांत बौध्द धर्म पावलो. ९१८ त वांगकन (८७७-९४३) हाणें थापणूक केल्ल्या कोर्यो घराण्यान ९३६ मेरेन पुराय देशभर आपलो शेक गाजयलो. ह्या घराण्याचे सत्तेच्या सुमार ५०० वर्सांच्या काळांत हांगा चीनाचो समाजीक, राजकी आनी वैचारिक प्रभाव आशिल्लो. परक्यांच्योय हांगा बऱ्योच घुरयो येताल्यो. १३९२ त यी घराण्यांतल्या यी सोँगग्ये (१३३५-१४०८) हाणें सत्ता हातासली. ताणें बौध्द धर्माचे सुवातेर कन्फ्यूशस मताचो राजधर्म आपणायलो. हे मत्तेखालाच सोल ही राजधानी जाली. छापखान्याखातीर धातूचे ठशे जगांत पयलेच फावट १४०३ त हांगा तयार जाले. १४४६ त कोरियाचो व्हड राजा सेजोंग (१३९७-१४५०) हाणें कोरियन मुळाक्षरां तयार केलीं. हे लिपयेक 'हांगल' अशें म्हण्टात. इतिहास, भूगोल, संगीत, राज्यकारभार ह्या विशयांचेर पुस्तकां तयार जालीं. पावस मेजपाचीं यंत्रां तयार जावन तीं देशभर उपेगांत आयलीं. १५९२ त जपानी राजा हिडीयोशी हाणें ह्या देशाचेर घुरी घाली, पूण हांगाचो नौदलमुखेल मुनसिन हाणें ती घुरी परतायली. पूण सदांकाळ झुजाच्या संकश्टांत सांपडिल्ल्या चोसन राजाक निमणो मांचू सत्तेचो मांडलिक जावचो पडलो. अठराव्या शेंकड्यांत योंगजो आनी चोंगजो हांणी

जमनीवयल्यान जावपी झगडीं बंद करपाचे यत्न करून शेतकामत्यांक लक्यो सवलती दिल्यो आनी राज्यकारभार सुदारलो. तांणी थळाव्या लोकांचे उदरगतीक चड फाटबळ दिलें आनी परकी लोकांक थंय येवपाक मना केले. पूण विद्वान अशे हे राज्यसत्तेचो शेक चड काळ तिगलो ना. १८९५ त चीनाचेर आनी १९०४-५ त रशियेचेर फाटोफाट जैत मेळोवन जपानान अमेरिका आनी हेर अस्तंतेकडल्या राश्ट्रांचो पालव मेळोवन कोरियांक आपल्या शेकातळा हाडलो. कोरियन राश्ट्रवाद हुमटावन काडचेखातीर जपानान कोरियन भाशेचेरूय बंदी घाली. १९१९ त, डॉ. सिंगमन ऱ्ही हाणें जपानी सत्तेआड बंद करून भूंयगत आसतनाच कोरियन प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. १९४५ वर्सा जपानाचो दुसऱ्या म्हाझुजांत पराभव जाल्या उपरांत रशियन आनी अमेरिकन सैन्यां कोरियांत घुसलीं. तांकां थंय येवकार मेळ्ळो. उपरांत ३८° अक्षवृत्ताचेर (उत्तर) कोरियाचे उत्तर आनी दक्षिण अशे दोन वांटे जाले. उत्तरेखटेनच्या वाठारांत रशियेचो जाल्यार दक्षिणेवटेन अमेरिकेचो शेक उरलो. अमेरिका आनी रशिया हांचे कोरियाक एकवटावपाचे यत्न फळादीक जाले नात आनी १९४७ त कोरियाचो प्रस्न संयुक्त राश्ट्रांमुखार आयलो. संयुक्त राश्ट्रांच्या थारावाप्रमाण दक्षिण कोरियांत वेंचणुको जाल्यो. संविधान समितीन लोकतंत्री संविधान तयार करून १५ ऑगस्ट १९४८ दिसा दक्षिण कोरिया हें प्रजासत्ताक राश्ट्र म्हूण घोशणा केली.

डॉ. सिंगमन ऱ्ही हो ह्या राश्ट्राचो पयलो अध्यक्ष जालो. ह्या नव्या राश्ट्राक रशिया आनी रशियाच्या पंगडांतल्या हेर कम्युनिस्ट राश्टांनी मान्यताय दिली. देशाच्या ह्या दोन वांट्यांची ल्हान व्हड झगडीं चालूच उरलीं. हे परिस्थितींत २५ जून १९५० दिसा उत्तर कोरियाच्या सैन्यान दोनूय कोरियांच्या एकवटाखातीर ३८° अक्षवृत्त हुंपून दक्षिण कोरियाचेर घुरी घाली. अमेरिका, ब्रिटन आनी संयुक्त राश्ट्रांच्या फुडारपणाखाल हेर राश्ट्रांची सैन्यां दक्षिण कोरियाचे राखणेखातीर थंय पावलीं. सोल शाराचेर जैत मेळोवन उत्तर कोरियाचें सैन्य फुडें सरतनाच ताका संयुक्त राश्ट्रांच्या सैन्यान आडायलें. अमेरिकन सैन्य यालू न्हंयचे लागीं पावतकच चीनान लडायेंत वांटो घेतलो. ताका लागून संयुक्त राश्ट्रांचें सैन्य फाटीं सरलें. लडाय चालूच उरिल्ली आनी निमाणे २७ जुलय १९५३ दिसा कबलात जावन झूज थांबलें. दक्षिण आनी उत्तर कोरियाच्या एकचाराच्या प्रस्नाचेर आयजमेरेन संयुक्त राश्ट्रांच्या बसकांनी भासाभास चलता, पूण एकचाराचे यत्न अजून फळादीक जावंक नात.

उत्तर कोरियांत कम्युनिस्ट राज्यपध्दत चालू उरली आनी 'कोरियन वर्कर्स पार्टी' ह्या एकपक्षीय सरकार चलोवपी पंगडाचो फुडारी किम इल सुंग हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९७२ ताणें नवें संविधान मुखार हाडलें आनी सद्यामेरेन ह्या संविधानाच्या आदारान कोरियन वर्कर्स पार्टीचें सरकार हांगाचो राज्यकारभार चलयता.

दक्षिण कोरियांत १९५६ वर्सा सिंगमन ऱ्ही तिसरे फावट वेंचणुको जिखून हांगाचो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण सत्तेर उरलो. १९६० त जाल्ल्या वेंचणुकांनीय ताका पर्थून जैत मेळ्ळें, पूण वेंचणुकांनी गैरवेव्हार केल्याच्या आरोपावेल्यान ताका सत्ता सोडची पडली आनी यून पो सान राश्ट्राध्यक्ष जालो. लश्करी अधिकाऱ्यांनी ह्या वेळार बंड केल्यान सिंगमनाक देशांतल्यान पळून वचचें पडलें.

१८६३ तल्या वेंचणुकांनी जैतिवंत जावन पार्क चुंगही हो राश्ट्रपती जालो. १९७९ मेरेन तो सत्तेर उरलो. १९७९ त ताचो खून जालो. ताचे उपरांत चोई कुय हाह हो राश्ट्राध्यक्ष जालो आनी निमाणो १९८० मावन चुन दू हान हो हांगाचो राश्ट्राध्यक्ष जावन आसा.

राज्यवेवस्थाः उत्तर कोरियाचे णव प्रांत आसात. देशाच्या सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्यावेलो राज्यकारभार चलोवपी आनी कायदे करपी मंडळ म्हळ्यार 'सुप्रीम पीपल्स ॲसेंब्ली' थंय लोकांनी वेंचून दिल्ले प्रतिनिधी राज्यकारभार चलयतात. १८ वर्सां पुराय केल्या सगळ्यांक मत दिवपाचो अधिकार आसा. कोरियन वर्कर्स पार्टी (कम्युनिस्ट) हो हांगाचो सत्ताधारी पक्ष. हांगाची सगळ्या पावंड्यावेलीं न्यायालयां, त्या पांवड्यावयल्या लोकसभांनी वेंचिल्ली आसतात. दरेक नागरिकाक वर्सां पुराय जाल्या उपरांत ३ ते ४ वर्सां सैन्यांत चाकरी करची पडटा.

दक्षिण कोरियाचेय णव प्रांत आसात. डिसेंबर १९६२ च संविधानाप्रमाण कोरियाचो अध्यक्ष शासनमुखेली आसता. पयलीं हांग दर चार वर्सा उपरांत अध्यक्षाची वेंचणूक जाताली, पूण नव कायद्याप्रमाण आतां ती दर स वर्सांउपरांत जाता. अध्यक्ष स्टेट काउन्सि आनी पंतप्रधानाची नेमणूक करता. नॅशनल ॲसेंब्लीचे वांगः वेंचणुकांतल्यान सत्तेर येतात. कायदे करपाचे अधिकार हे ॲसेंब्ली आसतात. संविधानान पक्ष निर्मणी करपाची आनी वेंचणुको लडोवपा सगळ्यांक समान संद दिल्या. पूण देशाच्या लोकशाय तत्त्वांआड झगड पक्षांचेर बंदी घालपाची संविधान समितीक मेकळीक आसा.

अर्थीक स्थितीः उत्तर कोरियांत शेतवडीच्या मळार यंत्रांचो उपे करून बरीच पिकावळ काडटात. चडशें पीक म्हळ्यार तांदूळ. गोरव मेंढरां आनी कोंबयो पोसपाच्या उद्येगाकूय बरेंच म्हत्व आसा.

ह्या देशांत कोळसो, शिशें, जस्त, तांबें, टंगस्टन, निकेल, मॅंगनी आनी ग्रॅफाइट हीं खनिजां मेळटात. पेट्रोलियमाचीय हांगा बरीच सांठ्व सांपडल्या. नुस्तेमारीच्या धंद्याक अर्थीक मळार म्हत्व आसा. चडसो वेपा देवमाशाचो जाता. लोखण, ॲल्युमिनियम, शिमीट, चुनो, कंवचेच वस्तू, सारें सारकीं उत्पादनां करपी हांगा कारखाने आसात. सुमार ९०' उद्येगधंदे पुरायपणान सरकारी मालकेचे आसात. कायद्याच्या आन रसायनांच्या उद्येगांचीय हांगा बरीच उदरगत जाल्या.

दक्षिण कोरियांतूय तांदळाचें पीक चड येता. तेभायर बार्ली, गंव घेवडे, तंबाखू हींय पिकां बरींच जातात. मोनजात पोमपाचो धं व्हडलोसो उदरगतीक पाविल्लो ना. खनिजांचेय प्रमाण हांगा उणें आस टंग्स्टन हें मुखेल खनिज, तेभायर कांय प्रमाणांत कोळसो, लोखण केओलीन, चुनखडी, तांबें, शिशें हीं खनिजां सांपडटात. सामक्या उण्या प्रमाणांत भांगर, रूपें आनी जस्त मेळटा.

व्हडा प्रमाणांत जावपी उद्येगीकरणांतल्यान हांगा तरेतरेचे कारखा जल्माक आयल्यात. यंत्रां, दिसपट्ट्यो गरजेच्यो वस्तू, मोटारगाडयो हां कारखाने हांगा बरेच आसात.

ह्या दोनूय देशांचे जगांतल्या बऱ्याच देशांकडेन आयात-निर्यातीं वेव्हार जातात. उत्तर कोरियाचे वेव्हार रशिया आनी हेर कम्युनिस राश्ट्रांवांगडा चड जातात.

वॉन हे दोनूय देशांचें चलन. मदल्या काळांत दक्षिण कोरियान वॉं च्या जाग्यार व्हान हें चलनी नाणें वापरांत हाडलें, पूण पर्थून कांय काळ उपरांत वॉन नाणें चालू केलें.

येरादारी आनी संचारणः उत्तर कोरियांत १९८५ मेरेन २२,०० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. रेल्वेमार्गांची लांबाय त्याच वस ४,४७३ किमी. आशिल्ली. चडशी येरादारी रेल्वेमार्गांतल्यान जाता यालू, तॅदाँग ह्यो उदकांतल्या येरादारीखातीर उपेगाक येवपी दोन मुखेल न्हंयो. वोन्सान, चोंजिन आनी नाजीन हीं अस्तंतेवटेनची जाल्यार नाम्पो हेजू आनी तासादो हीं अस्तंतेवटेनचीं मुखेल बंदरां आसात. 'सिव्हील एव्हीएशन ॲडमिनिस्ट्रेशन' ही संस्था देशाभितरल्या आनी देशाभायल्य हवाईमार्गांचेर येरादारी करता. तेभायर आंतरराश्ट्रीय हवाईमार्गांचे येरादारी करपी 'एअरोफ्लोट' ही आनीक एक विमान कंपनी आसा सुनान हो मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ.

१९८४ मेरेन ह्या देशांत १० दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. 'मिंज चोसान' हें सरकाराचे मालकेचें अधिकृत खबरांपत्र जावन आसा खबरांपत्रांचेर आनी हेर सगळ्या प्रसारमाध्यमांचेर सरकाराचें पुरायपणान नियंत्रण आसता. रेडिओ, दूरचित्रवाणीचीय हांगा बरी वेवस्था आसा.

दक्षिण कोरियांत १९८६ मेरेन ५१,००३ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले; जाल्यार ६,२८५ किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. ह्या देशांत १० मुखेल बंदरां आसात. तेभायर १८ हेर बंदरांतल्यानूय येरादारी

जाता. 'कोरियन ऍअरलायन्स' ही खाजगी विमान कंपनी राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय हवाई मार्गावेल्या येरादारीचेर नियंत्रण दवरता. पुसान शारालागीं किमहे आनी सोल शारालागीं किंपो हे मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात.

१९८५ मेरेन हांगा २५ दिसाळीं आशिल्लीं. चडशीं खबरांपत्रां सोलागीं आसात. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी सेवेची बरीच उदरगत जाल्या. दूरचित्रवाणी केंद्रां सरकाराचें आनी खाजगी मालकेचीं आसात.

लोक आनी समाजजीण: कोरियन लोक मूळचे मंगोलॉइड वंशाच्या मोर्गिक लोकांचे वंशज आसात. दुसऱ्या वंशाची भरसण तांच्यांत चडशी दिसना. हे भायर कांय चिनी लोक हांगा आसात. दुसऱ्या झुजाउपरांत जपान्यांक पर्यून धाडले.

पयलींच्या काळांत यांगबान ह्या उंचेल्या वर्गाच्या लोकांच्या हातांत व्हडली सत्ता आसताली. शिक्षण आनी अधिकाराचे सगळे जागे तांकांच मेळटाले. सांगमिन ह्या वर्गांत शेतकार, खावी, वेपारी, कारागीर हांचो आस्पाव जातालो. छानमिन ह्या सकयल्या वर्गांत सरकारी आनी खाजगी गुलाम, किसेंग (जपानी गेशासारक्यो) ह्यो मनोरंजन करपी दासी आनी नटीक हांचो आस्पाव जातालो. १८९४ त, कायद्यान हे सगळे वर्ग नश्ट जाले तरी अजून दक्षिण कोरियांत यांगबान वर्गालागीं संबंद सांगपांत ल्याक जाणांक व्हडविकाय दिसता. लग्नां आनी हेर चालीरितींमदीं पोरन्या कल्पनांचो प्रभाव बरोच दिसून येता.

चडशे लोक बौध्द धर्माचे वा कन्फ्यूशियस मताचे आसात. गांवगिऱ्या वाठारांनी शामो पंथाचो प्रभाव दिसता. किरिस्तांव आनी चाँडोग्यो मताचे लोक अल्पसंख्य पूण संघटीत आसात.

गांवगिऱ्या वाठारांनी कोरियन घरां मातयेच्या वण्टींचीं आनी तणाच्या पाख्यांचीं आसतात. कंवचेबदलाक जनेलांचेर पातळ कागदाचो वापरचकडेन उपेग जाता. शियाळ्यांत जमनीपोंदच्यान उश्णताय मेळपाची उदोल नांवाची खास वेवस्था आसता. घरांत भितर सरतना पांयतणां भायर काडून दवरतात. शीत, कोबीचो रस्सो, नुस्तें, सूप, मांस हांचें मसाल्याचें जेवण जमनीर वा शेंद्रेचेर बसून मोटव्या मेजार जेवतात. कोरियन बायलो कालसावांवयर आंगभर घागरो आनी वयर चोळयेभशेन पोलको वापरतात. पांयांनी खराचे बूट घालतात. ल्हानसान गांवांनी वीज चडशी पावंक ना. उदकाखातीर बांयो आसात. हालींच्या काळांत घरां, भेस, खेळ आनी हेर विशीं बदल जायत आसात. अस्तंतेवटेनची जीण पध्दत, खेळ, कला प्रकार हांचो व्हडा प्रमाणांत प्रसार जायत आसला. खेळांमळार हांगा अस्तंतेवटेनचे खेळ बरेच लोकप्रिय जाल्यात. ऑलिंपिक खेळांनी कोरियन खेळगड्यांनी कुशळताय दाखोवन दिल्या. दक्षिण कोरियांत १९८८ ची ऑलिंपिक सर्त, सोल ह्या राजधानीच्या शारांत जाल्ली. आकीदो हो खाशेलो कोरियन कुस्तीचो प्रकार आसा.

लग्नाक आवय-बापायची संमती आसची पडटा. लग्नां मध्यस्तावरवीं जुळयतात. चलयांचीं लग्नां वीस वर्सां पुराय जावचेपयलींच चडशीं जातात. चल्यांची पिराय मात हालीं वाडल्या. लग्नमोड आनी पर्यून लग्न ह्या गजालींनी कोरियन बायलांक समाजीक आनी अर्थीक चेंपणाक तोंड दिवचें पडटा. उत्तर कोरियांत मात बायलांक स्वतंत्रताय आसा.

पोरने पध्दतीप्रमाण चंद्रिमाच्या आदारान वर्स थारायतात आनी ते प्रमाण आनी उत्सव मनयतात. एप्रिल ८ तारखेक बुध्द जयंती, ५ मे दिसा पूर्वजांचे मसंडीक भेट, १५ ऑगस्ट हो उपकाराचो दीस (thanks giving day) आनी चिनी नव्या वर्साचो दीस हे उत्सवांचे दीस आसतात.

लडायेक लागून ह्या दोनूय देशांच्या लोक संख्येचेर परिणाम जाल्लो.

कोगुर्यो राजघराण्याच्या काळांतलीं शिल्पां आनी वण्टींवयलीं चित्रां कोरियाच्या गिरेस्त सांस्कृतीक दायजाची गवाय दितात. हालींच्या काळांत सांग बॉम हे पोररे परंपरेच्या आनी यी इन मौंग ह्या आर्वल्या वास्तववादी कलाकारांनी नामना मेळयल्या. तेभायर किमपोकचिन शिल्पकाराची आनी ओसेचांग ह्या हातबरपकलाकाराची संवसारभर तुस्त जाल्या. मातयेवेली आनी धातूची कारागिरी कोरियांत पयलींसावन बऱ्याच ऊंच पांवड्यावेली आसा. पोरन्या नृत्यप्रकारांक लोकांमदीं बरेच मान आसा. नव्या प्रकारचीं नृत्यां, नाटकां हांची उदरगत जायत आसा. उत्तर कोरियांत कला, नाटकां ह्या सगळ्या प्रकारांक सरकाराचो आदार आनी तांचेर सरकारी नियंत्रण आसता.

शिक्षण: उत्तर कोरियांत राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ९०% आसा. शिक्षण ११ वर्सांखातीर फुकट, सक्तीचें आनी एक समान आसता. ६ ते १५ वर्सां मेरेनच्या पिरायेखातीर आशिल्ल्या ह्या शिक्षणांत ५ वर्सां मुळावें, ४ वर्सां माध्यमिक आनी दोन वर्सां उच्च माध्यमिक पावंड्यावेल्या शिक्षणाचो आस्पाव जाता. मार्क्सवादी-लेनिनवादी विचार पध्दतीचें हांगा शिक्षण दितात. राश्ट्रीय फुडारी तयार करपाखातीर खासा 'क्रांतीकारी' शाळा आसतात. सप्टेंबर ते ऑगस्ट मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. पक्षाच्या वांगड्यांच्या भुरग्यांक शाळांनी प्रवेश घेवपाखातीर प्राधान्य दितात. शिक्षणाचेर पुरायपणान सरकाराचें नियंत्रण आसता.

उंचल्या पांवड्यावेलें शिक्षण दिवचेखातीर सुमार १४० वयर संस्था आसात. हातूंत राश्ट्रीय विश्वविद्यालयांचो आस्पाव जाता. महाविद्यालयांत प्रवेश दितना विद्यार्थ्यांच्या आंगांतल्या गुणांपरस राजकी कार्य, समाजीक थर आनी वैचारिक पध्दत हांकां चड म्हत्व दितात. हांगाचे बरेच विद्यार्थी ऊंच पांवड्यावेलें शिक्षण घेवपाखातीर परदेशांत वतात.

दक्षिण कोरियांत साक्षरतेचें प्रमाण ९२% आसा. तत्त्वीक नदरेन शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी ६ ते १२ वर्सांमेरेन एकसमान आसता. ६ वर्सांचें मुळावें शिक्षण ताचे उपरांत ३ वर्सांचें माध्यमिक आनी ३ वर्सां उच्च माध्यमिक अशें १२ वर्सांचें शाळेंतलें शिक्षण आसता. १९७० सावन शाळांनी शिकपी विद्यार्थ्यांक लश्करी शिक्षण सक्तीचें केलां. सप्टेंबर ते जून मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. शिक्षणाचें माध्यम कोरियन भाशेंतल्यान आसा. माध्यमिक पावंड्यार इंग्लीश हो सक्तीचो विशय आसा.

खाजगी शिक्षण संस्था, राश्ट्रीय शिक्षणपध्दत आपणायतात. शिक्षण मंत्रालयाकडेन शिक्षणाची जापसालदारकी आसता. विश्वविद्यालयांचे प्रमाणूय बरेंच आसा. हांगाचे बरेच विद्यार्थी शिक्षणापासत अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, अस्तंत जर्मनी, कॅनडा, ब्रिटन ह्या देशांनी वचून रावल्यात. हे भायर परदेशांतलेय बरेच विद्यार्थी हांगा शिक्षण घेतात.

भाशा आनी साहित्य: कोरियाची कोरियन भास उराल अल्ताइक पंगडांतली आसा अशें मानतात. ती तुर्की, मंगोल आनी जपानी भाशेक बरीच लागींची आसा. कोरियाची हांगल ही उच्चारप्रमाण बरोवपाची लिपी १४४६ त सेजोंग राजाच्या काळांत आनी ताच्याच यत्नांक लागून अस्तित्वांत आयली. पयलींसावन चिनी भाशा आनी लिपयेचो हांगा बरोच प्रभाव आशिल्लो, ताका लागून सुशिक्षीत लोक हांगल भाशेपरस चिनी भाशेंत बरोवपांत व्हडवीकाय मानताले. जपानी सत्तेच्या काळांत जपानी भाशेची हांगा सक्ती जाली. १९४५ उपरांत मात कोरियन भाशा आनी लिपी प्रचारांत आयली. दक्षिण कोरियांत अजून चिनी लिपयेचो वापर जाता. छापणावळीचे नदरेन हांगल भाशा चिनी भाशेसारकीच कठीण आसा.

इकराव्या आनी बाराव्या शेंकड्यांतल्या किम फूशिक आनी तेराव्या शेंकड्यांतल्या इर्योन हांणी तीन राज्यांच्या इतिहासाचेर बरयल्ले ग्रंथ हे म्हळ्यार कोरियन इतिहासाचीं साधनां आसात. संगीत आनी हेर विशयांचेर पंदराव्या शेंकड्यांमेरेन बरीच साहित्य रचणूक जाली. सोळाव्या शेंकड्यांत यी ह्वांग आनी युल्गोक हे नव-कन्फ्युशियसवादाचेर बरोवपी तत्त्वगिन्यानी जाले. काव्य, कथा हांचीय वाड जाली. विसाव्या शेंकड्यासावन हांगाच्या साहित्याचेर अस्तंतेकडल्या साहित्याचो प्रभाव स्पश्टपणान दिसूंक लागलो. यी हान्जिक, यी क्वांग-मू, किम थौंगइन, पाक चौंगाह्वा आनी मु-गिल हे कादंबरीकार, किम सेल्वाक हो कवी, किम चिन-सॉप हो निबंदकार, ओयांग जिन आनी यू चिजिन हे नाटककार आनी पेक चॉल टिकाकार हे

दक्षिण कोरियांतले नामनेचे साहित्यीक आसात.

उत्तर कोरियांतूय साहित्याची बरीच वाड जाल्या. चडशें साहित्य आंखिल्ल्या अशा अमूकूच विचारधारेंतल्यान बरयतात.

म्हत्वाचीं पळां: उत्तर कोरियांत प्येंगयांग ही राजधानी, शिमेलागीं आशिल्लें केसाँग शार, यालू न्हंयच्या लागचें शिनईजू, चिन्नांपो हें प्येंगयांगचें बंदर आनी उदेंत दर्या देगेवेलीं वनसान, हामहुंग आनी चंगचिन हीं बंदरां आनी उद्येगीक केंद्रां आसात.

दक्षिण कोरियांत सोल ही राजधानी, इंचोन हें थंयचें बंदर, पुसान हें दक्षिणेवटेनचें मुखेल शार आनी बंदर; ते भायर चिनजू, क्वांगजू, मॉकपॉ, शूनसेन, ताएगू, तेंजॉन, चंगजू हीं मुखेल शारां आसात. किआँगजू हें एक व्हड उद्येगीक केंद्र आसा. चेजू जुंव्यांचेर चेजू हें व्हडलें शार आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कोर्देयरु, जोसेफ कार्डिनल:

पाकिस्तानांतल्या कराची शारांतलो आर्चबिशप. गोंयच्या बारदेस म्हालांतलो साल्वादोर दु मुंदू हो ताचो मूळ गांव. धर्मीक शिक्षण घेतल्या उपरांत १९४६ वर्सा, धर्मीक फुडारी म्हूण ताची नेमणूक जाली. उपरांत १९५८ वर्सा तो बिशप जालो. १९७३ वर्सा तो कार्डिनल जालो.

- कों. वि. सं. मं.

कोर्नबर्ग, आर्थर:

(जल्मः ३ मार्च १९१८, ब्रुकलिन, न्यूयॉर्क).

अमेरिकन वैज आनी जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताणें १९४१ त रॉचेस्टर विद्यापीठाची एम्. डी. पदवी मेळयली. १९४२-४३ ह्या काळांत 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हेल्थ', मेरिलँड हांगा जीवरसायनशास्त्र विशयांत संशोधन केलें. १९५३ त, तो सेंट लुईस हांगाच्या वॉशिंग्टन विद्यापीठांत सूक्ष्मजीवविज्ञान शाखेंत प्राध्यापक जालो. १९५९ त, तो कॅलिफोर्नियांतल्या स्टॅनफर्ड विद्यापीठांत जीवरसायनशास्त्र विभागाचो मुखेल जालो.

दरेक कोशिकेंत खाशेल्यो D.N.A. सरपळयो कश्यो तयार जातात हें कोर्नबर्ग हाणें संशोधनांवरवीं स्पश्ट केलें. १९५५-६० मेरेन 'D.N.A. polymerase' ह्या एंझाइमाविशीं ताणें संशोधन केलें आनी तें अतिशुध्द स्वरुपांत तयार करून दाखयलें. D.N.A. (डीऑक्सिरिबोन्यूक्लिइक ॲसिड, Deoxyribonucleic Acid) आनी R.N.A. (रिबोन्यूक्लिइक ॲसिड, Ribonucleic Acid) हातूंत केल्ल्या मोलादीक संशोधनाखातीर ताका १९५९ चो वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञान विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार सेव्हेरो ओचोआ ह्या शास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो. पिरिमिडीन न्यूक्लिओटाइडांच्या (pyrimidine nucleotides) संश्लेशणाक मदत करपी एंझाइम विक्रिया, प्युरीन न्यूक्लिओटाइडाच्या (purine nucleotide) संश्लेशणांतलो म्हत्वाचो मध्य पदार्थ आनी सूक्ष्मजंतूंतल्या व्हडल्या रेणुभाराच्या पॉलिफॉस्फेटांच्या (polyphosphates) संश्लेशणाक मदत करपी एंझाइम हांचे म्हत्वाचे सोद कोर्नबर्ग हाणें लायले. १९६७ वर्सा परीक्षा नळयेंत संक्रमणशील आनी पुराय क्रियाशिल विशाणुजन्य D.N.A. तयार करपाक ताका यश आयलें. 'Enzymatic synthesis of D.N.A.' (1961) हें पुस्तक ताणें बरयलां.

- कों. वि. सं. मं.

कोर्नो:

(मराठी- कण्हेर, कणेरी; हिंदी-कनेर; गुजराती-कणेर; कन्नड-कणिगिल, कणगिले; नेपाली-ओडोरम; संस्कृत-हयमारक, अश्वदघ्न, प्रतिहास, करवीर, विषवृक्षांक, इंग्लीश-इंडियन स्वीटसेंटेड ओलिॲंडर; लॅटीन- नेरियम इंडिकम, कूळ- ॲपोसायनेसी).

हें झाड हिमालयांत नेपाळसावन अस्तंतेक काश्मीर मेरेन १९५० मी. ऊंच गंगेच्या देगणांत, तेचभशेन मध्यप्रदेश आनी हेर वाठारांत चडकरून व्हाळांचे देगेक जाता. ह्या झाडाक तांबडीं, गुलाबी वा धवीं वासाचीं फुलां जातात. सादारणपणान वर्सूयभर हीं फुलां फुलतात, पूण एप्रिल ते जून म्हयन्यांत रूखाक चंवर येता. ह्या रुखाच्या सगळ्या भागांनी धवो दीख आसता. ताका दरेक पेराचेर दोन वा तीन फिकट पाचवीं आनी तोंकाळ पानां आसतात. पुष्पमुकुटाचो आकार घांटीसारको आसता. ताका शियाळयांत जोडयेन फळां येतात. तातूंत खूब बियो आसतात आनी बियेच्या तोंकाक पुडी कोराचो केंसांचो झुपको आसता. नव्या झाडाची लागवड कलमांनी (गार्फ) जाता. नेरियम ओलिॲंडर (इंग्लीश) हे जातीचीं फुलां फिकट गुलाबी वा धवीं आनी परमळीत आसतात.

ह्या झाडाचे सगळे भाग विखारी आसतात. मुळां, साली आनी बियं हातूंत ग्लायकोसाइडां आसतात, तांची क्रिया काळजाचेर डिजिटॅलिनासारकी जाता. सालींत कांय प्रमाणांत टॅनीन आनी उडून वचपी तेल आसता. पानांत 'ओलिॲंड्रिन' हें काळीज-बलवर्धक द्रव आसता. मूळव्याध आनी व्रण हांचेर भायल्यान ह्या झाडाचीं मूळां वाटून लायतात. सालीचें तेल कातीच्या रोगाक उपेगी पडटा. पानांचो ताजो रोस दोळयांच्या दुयेंसांक उपेगी पडटा.

हळडुवो कोर्नो: (मराठी-बिट्टी; हिंदी-पीला कनेर; गुजराती-पिळी कणेर; संस्कृत-अश्वघ्न, करवीर; इंग्लीश- लकी नट, येलो ओलियँडर, लॅटीन-थेवेशिया नेरिफोलिया; कूळ- ॲपोसायनेसी). उंचाय ४.६५ ते ६.२० मी. हो धव्या दिखान भरिल्लो आनी पानां झडनाशिल्लो रूख मुळचो दक्षिण अमेरिका आनी वेस्ट इंडीज ह्या वाठारांतलो. ह्या रूखाक लांब आनी अशीर रेशाकृती, वयल्यान चकचकीत पाचवीं, एका आड एक, अशीं गच्च पानां आसतात. खांदयेच्या तोंकांक वर्सूयभर सादारण परमळाचीं, मात्शीं व्हड अशीं हळडुवीं फुलां येतात. पुश्पमुकूट घांटीभशेन आनी आंवळून घेतिल्लेभशेन आसता. फळ (drupe), सादारण चवकोनी, लांबशें, वाटकुळें आनी थपकटें आसून तातूंत दोन वा चार त्रिकोनी बियो आसतात.

सुक्या वाठारांतल्या खंयच्याय पूण चडकरून रेंवट जमनींत हो रूख रोखडोच वाडटा. बियांत वखदी द्रव्यां आशिल्ल्यान तीं रानटी जनावरांक मारपाखातीर वापरतात. ह्या झाडांत थेवटीन आनी थेवेरेसीन हीं विखारी द्रव्यां आसतात. बियांचें तेल वखदी पूण विखारी आसता.

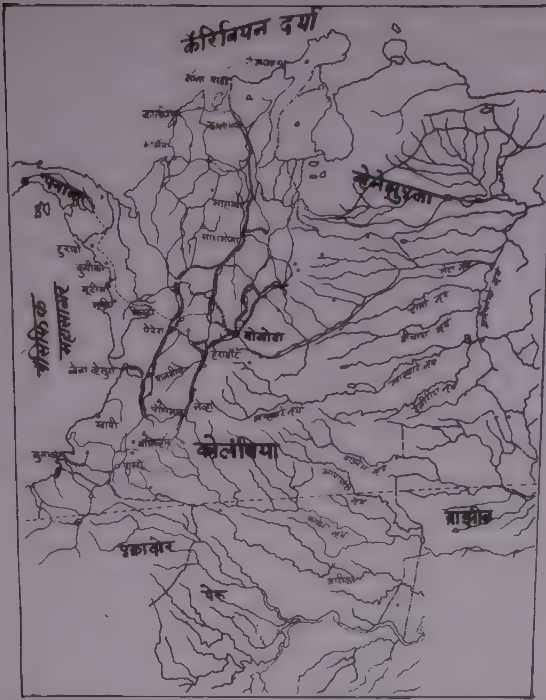
- कों. वि. सं. मं.

कोलंबिया:

दक्षिण अमेरिकेच्या वायव्य वाठारांतलो प्रजासत्ताक देश. विस्तार १२° ३०′ उत्तर ते ४° १३′ दक्षिण आनी ६६′ ५० अस्तंत ते ७९° १′ अस्तंत (जुंवे सोडून). कॅरिबियन दर्यांतले सान आंद्रेस आनी प्रॉव्हिदेन्सिया जुंवे तशेंच पॅसिफिक म्हासागरांतलो माल्पेलो हो जुंवो मेळून क्षेत्रफळ ११,३८,९१४ चौ. किमी. लोकसंख्याः २,८२,३१,००० (१९८६). नामनेचो तारवटी क्रिस्तोफर कोलंबस हाच्या नांवावेल्यान ह्या देशाक कोलंबिया नांव मेळ्ळें. हाचे वायव्येक पनामा आनी कॅरिबियन दर्या, ईशान्येवटेन व्हेनेझुएला, आग्नेयेवटेन ब्राझील, नैर्ऋत्येक पेरु आनी एक्वादोर आनी अस्तंतेक पॅसिफिक म्हासागर आसा. ह्या देशाक १,३०० किमी. ची पॅसिफिक आनी १,६०० किमी. ची कॅरिबियन दर्याची देग लाबल्या.

भूंयवर्णन: ॲंडीज पर्वताक हांगा दक्षिण-उत्तरेक वचपी तीन फांटे फुटतात. हांची उंचाय सुमार ५,५०० मी. आसा. मदली वळ चड ऊंच आसा आनी तातूंत ५,७५० मी. मेरेन उंचायेचीं हिमान भरिल्लीं ज्वालामुखीचीं दोंगरातेमकां आसात. उदेंतेवटेचे दोंगराशाखेचे दोन फांटे जावन ते व्हेनेझुएलांत पावतात. उत्तरेवटेन एक स्वतंत्र, ग्रॅनायट फातरांचो, त्रिकोनी दोंगराचो वाठार सिएर्रा नेव्हादा दे सांता मार्ता ह्या नांवान नांवाजिल्लो आसा. तांतलीं कांय तेमकां ५,८०० मी. परस चड उंचायेचीं आसात. सामकेच अस्तंतेवटेन एक उणे उंचायेची दोंगराची वळ उत्तरेवटेन पनामामेरेन गेल्या. उत्तर आनी नैर्ऋत्य दर्यादिगांचेर मळां आसात. ॲंडीजचो उदेंतेवटेनचो वाठार दोंगरी, पठारी आनी मळांचो आसा. उंचसकयलपणाचे नदरेन ह्या देशाची भूगोलीक परिस्थिती वेगळेच तरेची आसा.

दोंगराच्या वळींमदल्यान उत्तरेवटेन व्हांवपी आत्रातो, कौका आनी माग्दालीना ह्यो मुखेल न्हंयो आसात. त्यो कॅरिबियन दर्याक मेळटात.

का १,०२५ किमी. आनी माग्दालीना १,५५४ किमी. लांबायेच्यो सात. त्यो बऱ्याच ल्हानसान न्हंयाचें, उदक घेवन उत्तरेवटेनच्या ांच्या वाठारांत एकामेकांक मेळटात. सांगहवान आनी पातीआ ह्यो त्ततेवटेन व्हांवत वचून पॅसिफिक म्हासागराक मेळपी मुखेल न्हंयो. देतेवटेन व्हांवपी कांय न्हंयो फुडें ओरिनोको न्हंयक आनी कांय न्हंयो हें ॲमेझॉन न्हंयेक मेळटात. कोलंबियाचे सामके दक्षिणेवटेनचे मेवयल्यान ॲमेझॉन न्हंय व्हांवता. पेरु-कोलंबियाचे शिमेवयली तूमांचो न्हंय ॲमेझॉनाक मेळटा.

हवामानः तापमानांत उंचायेक लागून फरक पडटा. पावसाच्या चड ण्या प्रमाणाचेर ऋतू बदलतात. समुद्रथर ते १,१०० मी. मेरेन उंचायेचेर तापमान ३८° से. सावन २९° ते २४° से. मेरेन सकयल पावता. ाच्याफुडें २,००० मी. मेरेन तापमान १८° से. परस उणें आसता आनी ,००० मी. उंचायेचेर तर १३° से. आनी ताचेपरस उणें जाता. सामक्याच उंचेल्या वाठारांनी तापमान ०° से. आसता. ऊंच दोंगरातेमकां सदांच हिमान भरिल्लीं आसतात. बोगोटा ही राजधानी २,६४० किमी. उंचायेचेर आशिल्ल्यान थंय तापमान सादारणपणान १४° से. आसता. अस्तंत दर्यादिगेर आनी पर्वतांच्या वाठारांनी बरेच पावस पडटा. बोगोटा हांगा एप्रिल ते जून आनी ऑक्टोबर ते डिसेंबर ह्या काळांत चड पावस पडटा. उत्तरेवटेन मे ते ऑक्टोबर ह्या काळांत पावस पडटा. देशांतल्यान विषुववृत्त गेल्यान पावस वर्सभर आसता. उदेंतेवटेनच्या वाठारांतलें हवामान चड उश्ण आसता.

वनस्पत आनी मोनजातः हांगा सात हजारांपरस चड प्रकारांची वनस्पत सांपडल्या. अस्तंत दर्यादिगेच्या वाठारांत आनी आग्नेयेवटेनच्या ॲमेझॉन देगणावटेनच्या वाठारांत रानां आसात. उत्तरेवटेनचो मळांचो वाठार आनी दोंगरी वाठाराच्या उदेंतेवटेन उण्या प्रमाणांत रानां आनी तणांचीं मळां आसात. उदेंतेवटेनच्या व्हेनेझुएला आनी ब्राझील मेरेन पातळिल्ल्या सॅव्हाना प्रकारच्या तणांच्या वाठाराक लानोज म्हण्टात. दोंगरांच्या देगणांनी दाट रानां आसतात जाल्यार पर्वतांच्या उंचेल्या वाठारांनी दोंगरी तणाचे 'पॅरामो' नांवाचे वाठार आसात. आंबे, केळीं, संत्रां, मोसंबी आनी तवशासारकीं फळां हांगा जातात. 'ॲव्होकॅडो' हें फळ बरेंच लोकप्रिय आसा. सामकेच उंचेले वाठार सोडल्यार सगळेवटेन तरेकवार प्रकारचे ताडाचे रूख आसात. वखदी वनस्पत आनी सावरीभशेन कापूस दिवपी कापोक रूख सगळेकडेन आसात.

प्यूमा, जाग्वार, तापीर, पेक्कारी, कापीबारा हे खासा विषुववृत्ताच्या वाठारांनी वाडपी प्राणी, विंगड विंगड तरांचीं माकडां, वांस्वेलां, हरणां, ल्हान गावपी सुकण्यासावन ऊंच पर्वतांतल्या कॉंडोर सारक्या व्हडल्या सुकण्यामेरेन कितल्याशाच प्रकारचीं सुकणीं, कांसव, शेड्डे, सोरोप, नुस्तें, मानगीं, तरांतरांचे कीटक अशी मोनजात हांगा आसा.

इतिहासः सुमार ७,००० वर्सांपयलीं हांगा पंगडांनी रावपी लोकांचो राबितो आशिल्लो. पंदराव्या शेंकड्यांत चिब्चा संस्कृतायेच्या लोकांचो राबितो हांगा जालो. हे लोक शेतवड आनी वेपार करताले. १५३८ वर्सा गोंसाल जिमेनेझ द केसादा हाणें हांगा स्पॅनिश सत्तेची थापणूक केली. तेन्ना ह्या वाठाराक न्यू ग्रेनाडा ह्या नांवान वळखताले. स्पेनाक हे तांचे वसाहती कडल्यान भांगर, पाचू आनी तंबाखू मेळटालो. राजकारण आनी वेपार हातूंत हांगाच्या लोकांक वांटो घेवपाक मेळनाशिल्ल्यान तांच्यामदीं असंतोश वाडूंक लागलो. १८१० त स्पॅनिश सत्तेआड ह्या लोकांनी कोलंबियाचे स्वतंत्रतायेची घोशणा केली. स्पॅनिश सत्तेन लश्कराच्या आदारान तांकां चिड्डूपाचो यत्न केलो; पूण ब्रॉइआका हांगा दोनूय पंगडांमदीं जाल्ल्या झुजाउपरांत ७ ऑगस्ट १८१९ दिसा ह्या देशाक स्वतंत्रताय मेळ्ळी. कोलंबियाक स्वतंत्रताय मेळोवन दिवपाखातीर वावुरपी खडेगांठ सुटकेझुजारी सायमन बोलिव्हार हाणें ग्रेटर कोलंबिया नांवाचें राज्य तयार करपाखातीर यत्न केले. ह्या राज्यांत कोलंबिया,

व्हेनेझुएला, एक्वादोर आनी पनामा संयुक्तपणान एकठांय येवपाचें ताचें सपन आसलें, पूण तें पुराय जालें ना. १८२९ उपरांत कोलंबियाचें स्वतंत्र राज्य तयार जालें. सुर्वेक हांगा राजकी थीरपण नाशिल्लें. पयलो राश्ट्राध्यक्ष पावला सांतांदेर १८३२ ते १९३६ मेरेन सत्तेर उरलो. ताणें राजकी आनी अर्थीक मळार बरोच वावर केलो. तरी पूण फुडल्या काळांत हुकुमशाय आनी एकमेकांमदलीं झगडीं चालूच उरलीं. हांगाचे कंझर्व्हेटिव्ह आनी लिबरल पक्ष सत्तेखातीर झुजां करूंक लागले. १९८६ त हांगा प्रजासत्ताकाची घटना संमत जावन कंझर्व्हेटिव्ह पक्ष सत्तेर आयलो. १९०३ त कोलंबियाचो पनामांतलो कांय वाठार अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांक दिवपाक कोलंबियान विरोध केलो. तेन्ना थंयच्या लोकांनी संयुक्त संस्थानांच्या पालवान उठाव केलो आनी कोलंबियाक तो वाठार वगडावचो पडलो. हांगाचे दोनूय पक्ष, लिबरल आनी कंझर्व्हेटिव्ह आरते-परते सत्तेर येताले. १९३० त जगभर जाल्ले अर्थीक मंदीचो फायदो घेवन लिबरल पक्षान सत्ता हातासली. पूण तांच्या मदल्या झगड्यांक लागून १९४६ त तांणी ती वगडायली. १९४८ लिबरल फुडारी जॉर्ज एलीकार गैतान हाचो खून जालो आनी त्या फुडल्या धा वर्सांत यादवी झूज, हुकुमशाय आनी लश्करी कायदो हांच्या बोवाळांत सुमार एक लाख लोकांक मरण आयलें. जनरल गुस्ताव रोजास पिनील्ला हाचेकडल्यान लश्करी सत्ता लोरिआनो गोमेझ हाचेकडेन गेली. ताचे राजवटींत अर्थीक मळार देशाची बरीच अधोगत जाली. तेन्ना मे १९५७ त लिबरल आनी कंझर्व्हेटिव्ह पक्षांनी एकठांय येवन लश्कराच्या पालवान सत्ता आपल्या हातांत घेतली. मे १९५८ त, आल्बेर्तो लेरास कामार्गो हो लिबरल फुडारी अध्यक्ष जालो. लश्करी कायदो काबार जावन दोनूय पक्षांनी कबलात केली आनी सोळा वर्सांखातीर म्हळ्यार १९७४ मेरेन काँग्रेस, मंत्रीमंडळ आनी हेर सरकारी सुवातींचेर दोनूय पक्षाचे सारके प्रतिनिधी आसचे अशें थारलें. अध्यक्षपदाची जापसालदारकी दोनूय पक्षांकडेन आसताली. १९६२ त कंझर्व्हेटिव्ह पक्षाचो डॉ. गिलेर्मो लिऑन व्हॅलेन्शिया, १९६६ त डॉ. कार्लोस लेरास रेस्ट्रापो हो लिबरल फुडारी, १९७० डॉ. मिसेल पास्त्राना बोरेरो हो कंझर्व्हेटिव्ह अशे अध्यक्ष जाले. १९७४ त कबलातीची मुदत सोंपल्या उपरांत लिबरल पक्षाचो आफोंस लोपीस मिचेलसान राश्टाध्यक्ष जालो. १९७८ तल्या वेंचणुकांनीय ह्याच पक्षाक भौमत मेळून तांचो फुडारी ज्युलिओ सीझर टर्बे आयाला राष्ट्राध्यक्ष जालो. ताच्या काळांत कोलंबियान हेर आठ लॅटीन अमेरिकन राश्ट्रांवांगडा ॲमेझॉन कबलात केली. १९८२ त बेलिसारिया बेटांकुर हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. लिबरल आनी कंझर्व्हेटिव पक्षांमदीं सत्ता चलोवपाखातीर एकामेकांमदीं समजिकाय चालूच आशिल्ली. १९८६ च्या वेंचणुकांनी मात लिबरल पक्षाक पुराय भोवमत मेळून एकाच पक्षाची सत्ता खऱ्या अर्थान हांगा आयली आनी व्हिर्जीलीओ बार्को वार्गास राश्ट्राध्यक्ष जालो.

राज्यवेवस्थाः सद्याच्या केंद्रीय प्रजासत्ताकाचो कारभार १८८६ तल्या संविधानाप्रमाण चलता. ह्या संविधानांत उपरांत बरेचशे बदल जाल्यात; पूण मुळावीं तत्त्वां तशींच आसात. विधीमंडळ दोन घरांचें आसा. सीनेटांत ११४ वांगडी जाल्यार प्रतिनिधीमंडळाचे १९९ वांगडी आसात. राश्ट्राध्यक्ष हो राश्ट्राचो मुखेली आसात. वेंचणुको दर चार वर्सां उपरांत जातात. एक फावट वेंचून येतकच राश्ट्राध्यक्षाक फाटोफाट पर्थून दुसरे खेप राश्ट्राध्यक्ष जावपाची संद नासता. मंत्रीमंडळ वेंचपाचो अधिकार राश्ट्राध्यक्षाक आसता. १९७७ सावन १८ वर्सां पुराय जाल्ल्या दरेकल्याक मत दिवपाचो अधिकार दिला. पयलीं बायलांक मत दिवपाची मेकळीक नाशिल्ली, पूण १९५७ सावन बायलांकूय मत दिवपाचो अधिकार आसा. थळावो राज्यकारभार २२ प्रांतांतल्यान चलता. प्रांतांनी राश्ट्राध्यक्षान नेमणूक केल्ले राज्यपाल आसतात. कंझर्व्हेटिव्ह आनी लिबरल हे हांगाचे दोन मुखेल पक्ष.

अर्थीक स्थितीः अर्थवेवस्थेचो मुखेल भार शेतवडीचेर आसता. तांदूळ, ऊंस, केळीं, कापूस, कोको, तंबाखू, काफी, मको, गंव, बटाट, बार्ली हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. शेतवडीच्या मळार व्हडा प्रमाणांत यांत्रिकीक जावपाक लागलां. काफी आनी केळीं निर्यात केल्ल्यान ह्या देशाक [illegible] परकी चलन मेळटा. गोरवां आनी हेर मोनजात पोसपाच्या उद्योगा [illegible] म्हत्व आसा.

कोळसो आनी पेट्रोलियम हांगाच्या खणींनी मेळ्ळें, तरी हेर इंधन साधनां व्हडलींशीं नात. भांगर, रुपें, तांबें, शिशें, पारो (mercu[illegible] मँगनीज, पाचू, लोखण, गंधक आनी प्लॅटिनम हांची बरीच सांठवण [illegible] आसा. प्लॅटिनमची जगांतली सगळ्यांत चड सांठवण हांगा आसा मानतात. सीपाकीरा खणींत आनी कॅरिबियन दर्यादिगेर मीठाचें उत्प[illegible] जाता.

देशाचो बरोच वाठार रानांनी भरिल्लो आसलो तरी ताचो जाय [illegible] उपेग जायना. [illegible] रबराचें प्रमाण उणें आसा. प्लायवूड आनी का[illegible] तयार करपाखातीर लागपी लांकूड बरेंच आसा.

[illegible]यानी आनी दर्यांत नुस्तें मेळटा. हांगासावन हेर देशांक नुस्त्य निर्यात व्हडा प्रमाणांत जाता.

१९३० उपरांत हांगा उद्येगधंद्यांची वाड जावंक लागली. मेदेर्ल कालीं आनी बोगोटा ह्या शारांनी व्हड व्हड कारखान्यांची निर्मणी जा[illegible] तंबाखू, कपडे, पायतणां, शिमीट, रसायनां ह्या सारक्या उद्येगधंद्या बरीच उदरगत जाल्या. युरोपीय देशांकडेन आनी अमेरिकेच्या संयु[illegible] संस्थानांकडेन ह्या देशाचे आयात-निर्यात संबंद आसात. पर्य[illegible] उद्येगांतल्यान बरेंच परकी चलन मेळटा.

पेसो हें हांगाचें चलनी नाणें. अर्थवेवस्थेच्या वेव्हाराचो वावर राश्ट्[illegible] बँक करता. तेभायर हेर वेपारी बँकोय हांगा आसात.

येरादारी आनी संचारणः कोलंबियांत १९८३ मेरेन १,०५,२[illegible] किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले आनी १९८५ मेरेन ३,४०३ कि[illegible] लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. येरादारीखातीर हांगाच्यो न्हंयो बऱ्य[illegible] उपेगाच्यो आसात. बारांक्विला, कार्ताजेना, सांता मार्ता, बुएनावेंत[illegible] आनी तुमाको हीं हांगाचीं मुखेल बंदरां. हवाई मार्गाचेर येरादारी कर[illegible] चार राश्ट्रीय विमानकंपन्यो मुखेल आसात. हवाई मार्गावेल्या संवसारांतल्या बऱ्याच देशांकडेन कोलंबियाची येरादारी चलता. १९[illegible] मेरेन हांगा ३१ दिसाळीं आशिल्लीं. रेडिओ आनी दूरचित्रिवाणीचीय ब[illegible] वेवस्था आसा. खबरांपत्रांक मत उक्तावपाची मेकळीक आसा. खबरांप[illegible] खाजगी मालकेचीं आसात.

लोक आनी समाजजीणः १९८० मेरेन हांगाचे लोकसंख्येंत ४७.८[illegible] मेस्टिझो, २३.०% मुलाटो, २०.०% यूरोपीय कोराचे, ६.०% निग्रो, १.६[illegible] ॲमरइंडियन्स आनी हेर १.६% आशिल्ले. ह्या देशांत धर्मस्वतंत्राय आस[illegible] [illegible]७% लोक रोमन कॅथलिक धर्माचे आसात. किरीस्तांव धर्माचे सग[illegible] सण आनी उत्सव ते मनयतात. हांचे संस्कृतायेचो इतिहास संग्रहालयां[illegible] जतनाय करून दवरिल्ल्या वस्तूंवेल्यान समजता. सांस्कृति[illegible] कलाप्रकारांमदीं युरोपीय आनी इंडियन कलेची भरसण जावन ए[illegible] खाशेलेपण दिसून येता. पूर्विल्ल्या इंडियन वंशाच्या चिन्त्रा लोकांनी हां[illegible] संस्कृताय आनी कलेच्या मळार बरोच उंचेलो पांवडो हुंपिल्लो. १७ [illegible] शेंकड्यासावन युरोपांतल्या लोकांच्या राबित्याउपरांत कलेच्या मळा[illegible] बरेच बदल घडून आयले. हेर लॅटीन अमेरिकन राश्ट्रांभशेनू[illegible] सादारणपणान लोकांची जीणपध्दत आसा. संगीत, कला ह्या सारक्य[illegible] मळार वावुरपी अकादेमी हांगा आसात.

शिक्षणः कोलंबियाचें राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ८१% आसा. शाळेंत[illegible] शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी एकसारकें आसा. मुळावें शिक्षण ७ ते १[illegible] वर्सांमेरेन चलता. हें पांच वर्सांचें शिक्षण जाल्याउपरांत चार वर्स[illegible] माध्यमिक आनी दोन वर्सां उच्च माध्यमिक अशें वट्ट ११ वर्सांचें शाळेंत[illegible] शिक्षण आसता.

फेव्रुवारी ते नोव्हेंबर मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. शिक्षणाचें माध्य[illegible] स्पॅनिश भाशेंतल्यान आसा. धर्मीक संस्था आनी हेर खाजगी संस्था[illegible] सरकारी संस्थांवांगडा शिक्षणाच्या मळार वावर करतात. शिक्षपाचें

…मालदारकी केंद्र सरकार आनी प्रांतांतल्या प्रशासनाची आसा.

उंचेल्या पांवड्याचे शिक्षण दिवपाची जापसालदारकी २२ सरकारी …१७ खाजगी विश्वविद्यालयांनी सांबाळ्ळ्या. उंचेल्या पावंड्याचें …ण घेवपाखातीर हांगाचे बरेच विद्यार्थी अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां. … अस्तंत जर्मनी, ब्रिटन, कॅनडा, मॅक्सिको ह्या सारक्या देशांनी …रावल्यात

भाशा आनी साहित्य: विसपट्ट्या वेव्हारांत लोक स्पॅनिश भाशा …रतात. दक्षिण अमेरिकेंतल्या सगळ्या देशांमदीं हांगाची स्पॅनिश भाशा …ण अशें मानतात. साहित्याच्या मळार ह्या देशान बरीच नामना …ल्या जॉर्ज आयझाक्स (१८३७-९५) आनी खोसे खिवेरा …८०-१९२९) हे हांगाचे नामनेचे कादंबरीकार. कारो (१८१७-५३), …लेदा (१९१४-९२), खोसे सिल्व्हा (१८६५-९६), व्हेलेन्शिया …७३-१९४५) हे नामनेचे कवी हांगा जावन गेले.

१९८२ वर्साचो साहित्याखातीरचो नोबेल पुरस्कार हांगाचो नामनेचो …क *गाब्रिएल गार्सिया मार्केझ (*)* हाका ताच्या 'सिएन आनोस दे …लेदाद' हे कादंबरीखातीर फाव जालो.

म्हत्वाचीं थळां: बोगोटा ही राजधानी सांस्कृतिक केंद्र म्हूण गाजिल्ली …गा. मेदेलीन शार खणींखातीर नांवाजलां, जाल्यार काली हें एक …गीक केंद्र आसा. कार्ताजेना, बूकारामांगा, कुकुटा हींय शारां उद्येगांक …गन उजवाडांत आयल्यांत. बुएनाव्हेंतुरा हें हांगाचें बंदर बरेंच नामनेचें …गा.

- कों. वि. सं. मं.

कोलंबो: श्रीलंकेची राजधानी. सोबीत कृत्रिम बंदर आनी गजबजिल्लें …गारी केंद्र म्हूण कोलंबो शाराची नामना आसा. हें शार अस्तंत …नान्याचेर केलानी न्हंयच्या मुखाकडेन वसलां. हांगाचें हवामान उश्ण …नी दमट आसता. हांगाचो पावस सरासरी २३० सेंमी. आसता. डिसेंबर … फेब्रुवारी म्हयन्यांत ह्या शारांतलें हवामान बरें आसता.

इ.स.प. ५४३ त कोलंबो शाराची वसणूक जाल्ली. पूण ताच्या …लेल्या इतिहासाची खबर मेळना. मदल्या काळांत चिनी आनी अरबी …पारी हांगा येताले. १५१७ त पोर्तुगेजांनी ह्या शाराची वसणूक केली …नी कोलंबसाचे यादीक ह्या शाराक कोलंबो हें नांव दिलें. चड काळ …न कोलंबो शार पोर्तुगेजांकडेन उरलें ना. १६५७ त हांगा डच आयले आनी तांणी हें शार आपले सत्तेखाला घेतलें. फुडें डचांकडल्यान १७९६ … हें शार ब्रिटिशांनी घेतलें.

इंग्लंड आनी ऑस्ट्रेलिया ह्या देशाच्या मदीं आशिल्ल्यान कोलंबो शाराचें उदरगतीक खूबूच नेट आयलो. दुसऱ्या म्हाझुजावेळार जपानाच्या …ड कोलंबो शार म्हत्वाचें केंद्र आशिल्लें. फुडें १९४८ त सीलोनाची …टका जाली आनी कोलंबो शाराक राजधानीचें थळ प्राप्त जालें.

कोलंबो शारांत बंदर, फोर्ट, पेट्टा आनी सिनॅमन (तिखी) बाग अशे …वंत विभाग आसात. फोर्टांत संसदभवन, क्वीन्स हाउस (राश्ट्रपती भवन) आनी कार्यालयां आसात. पेट्टांत वेपार चलता, जाल्यार सिनॅमन …गान गिरेस्तांची वस्ती आसा.

कोलंबो शारांत कितलेशेच ल्हानल्हान उद्येग चलतात. तेभायर …गाच्या वेलावटी भागांत कापडाच्यो गिरण्यो आसात. सीलोन देशांतलो …गा, रबर, मसाल्याच्यो आनी नाल्लाच्यो वस्तू हांची ह्या शारांतल्यान्च …र्यात जाता आनी तांदूळ, कोळसो, तेल, यंत्रसामान हांची आयात …शारांत जाता

हांगाची लोकसंख्या: १७,६१,००० (१९८४). ह्या शारांत तरेकवार …लोक रावतात तरीय पूण बौध्द धर्माचे लोक चड आसात. हांगाची …भास सिंहली. तेभायर तमिळ आनी इंग्लीश ह्योय भासो हांगा …लयतात

१९४२ वर्सा कोलंबो शारांत सीलोन विद्यापीठाची थापणूक जाल्ली …१९ त हांगाच्या विद्योदय आनी विद्यालंकार ह्या दोन बौध्द …लयांक विद्यापीठीय पांवडो प्राप्त जालो.

कोलंबो शाराच्या उत्तर भागांत किरिस्तांवांची पूर्विल्ली इगर्ज आसा. हांगाचे केलाना न्हंयचेर कालिनाचें बुध्दाचें देवूळ आसा. ह्या देवळांतली बुध्दाची व्हड मूर्त न्हिदिल्ले अवस्थेंत दिश्टी पडटा. वण्टीवेल्या रंगीत चित्रांखातीर ही मूर्त सुंदर दिसता. पेट्टांतलें मलिकगुंडा हें थळ सुंदर आनी सादे आसा. ह्या भागांतलीं हिंदूंचीं देवळां तोखणाय करपासारकीं आसात. सिनेमन बागे लागसार आशिल्ली व्हिक्टोरिया बाग, नगरभवन, वस्तूसंग्रहालय आनी प्राणिसंग्रहालय हांची बरीच नामना आसा. हांगाचें प्राणिसंग्रहालय हें आशिया खंडांतलें एक बरें संग्रहालय अशें मानतात. हांगाच्या बंदरालागींच एक पोरन्या घड्याळासयत दीपगृह आसा.

कोलंबो शारांत आनीक एक पळोवपासारके थळ आसा, तें म्हळ्यार माऊंट लव्हिनिया. हें थळ म्हळ्यार दक्षिणेक ११ किमी. दर्यांत घुशिल्लें इल्लेशें ऊंच फातराचें तोंक. पेंवपाखातीर आनी पिकनिकेखातीर ह्या थळाक खाशेलें म्हत्व आसा.

एक सुंदर आनी तरेकवार रंगाचें अस्तंती पध्दतीचें आर्विल्लें शार, तेचपरी हिंदी म्हासागरावेले येरादारीचें मुखेल थळ म्हूण कोलंबो शारांत भोंवडेकारांची गर्दी आसता. कोलंबो शाराच्या ६२ चौ. किमी. विस्तारांत ट्राम, दोन मजली बसी, टॅक्सी, रिक्शा हांची येरादारी आसता. हांगाच्यान १२ किमी. आग्नेयेक कोलंबोचो आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कोलवेंकार, दत्ताराम गणेश: (जल्म: १० जुलय १९३०, चिंचोणें-साश्टी).

गोंयचो मुटके झुजारी. शिक्षण एस्.एस्.सी. मेरेन. १९४७ वर्सासावन तो सुटकेझुजांत वांटो घेतालो. सांवर्डे वाळयांतल्या पुलाचेर सुरींग घालपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेचपरी सरकारी ऑफिसराक रजिस्टर पार्सलान बाँब धाडपासारक्या घातकी कामांत तशेंच पोर्तुगेज न्यायाधीश क्वाद्रुश हाका पोस्टाच्या पार्सलान बाँब धाडपाच्या कटांत ताणें वांटो घेतिल्लो. जेन्ना ह्या कटाचो सोद लागलो, तेन्ना १३ जून १९५६ दिसा ताका ताच्या वांगड्यांसयत पोलिसांनी अटक केलो. उपरांत गोंयच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार ताची चवकशी जाली आनी ताका तीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. मे १९५९ वर्सा ताची बंखदणींतल्यान मुटका जाली. गोंय सुटके उपरांत तो 'भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेस' हे संघटनेचो वांगडी जालो. १९६२ वर्सा तो चिंचोणें-देवसू ग्रामपंचायतीचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. उपरांत १९७८ वर्सा तो थंयचो सरपंच जालो

१५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कोलार गोल्ड फील्ड: भारतांतल्या म्हैसूर राज्याचे आग्नेयेक पातळिल्ली भांगराची खण. विस्तार १२° ५' ते १३° ०' उत्तर, ७८° १८' ते ७८° २१' उदेंत. लोकसंख्या:१,४४,४०६ (१९८१).

कोलार वाठारांतल्या दोंगराचेर भांगराची माती मेळटा. भांगराचे मातयेचे सुमार २६ पटे उत्तर-दक्षिण दिकेक १/४ मैल ते ४ मैल मेरेन पातळिल्ले आसतात. १८७६ त हांगा भांगर काडपाचें काम सुरू जालें २६ पट्यातल्या चॅम्पियन रीफाचेरूच खणप करतात हें खणपाचे काम फकत म्हैसूर गोल्ड माइनिंग कंपनी लि. (८१२८ फूट), चॅम्पियन रीफ गोल्ड मायनस् ऑफ इंडिया लि. (९२३३ फूट), उरेगम गोल्ड माईनींग कंपनी लि. (९७५८ फूट) आनी नंदीदुग माईन्स लि. (७९७५ फूट) ह्यो चार कंपनी करतात. हातूंत गंधक खनीज फकत एक प्रतीशत आसता आनी शुध्द धातू खनीज ८ ते ४८ ग्राम प्रति टन आसता.

मगळयांत पयलीं उत्पादन १८७५ त एम्. एल्. लैवल हाणें उरेगम हांगा काडलें.

कों. वि. सं. मं

कोलो: *वर्गीकरण-* संघ (phylum): रज्जुमान (Chordata), उपसंघः पृष्ठवंशी (Vertebrata), वर्गः स्तनिवर्ग (Mammalia), उपवर्गः येरिया, अववर्गः युयेरिया, गणः कार्निव्होरा, कूळः कॅनिडे, प्रजातीः व्हुल्पीस (Vaulpes) जातीः बेंगालेसिस (Bengal Fox).

कोल्याचें शास्त्रीय नांव 'कॅनिस ऑरियस' अशें आसा. कोल्यांच्यो विंगड विंगड जाती आसात. तांचे प्रकार अशेः

V. Corsal (Corsal Fox): ल्हान कोलो. कात हळडुवी पुडीकोराची वा तांबडी पुडीकोराची. राबितो- पूर्व यूरेशिया.

V. Cana (Hoaly Fox): ६० सेंमी. लांबायेची युरोपियन जात, कात वयर करडी पूण सकयल धवी.

V. Macrotis (Kit Fox) वा V.Velox (Plains Kit Fox): व्हडल्या कानांचो, करडो, हळडुवो, तपकिरी आनी धवो रंग आशिल्लो काळ्या शेंपडेचो कोलो. राबितोः उत्तर अमेरिका.

V. Pallida (Pale Fox वा Desert Fox): हळडुवो पुडीकोराचो कोलो. राबितोः उत्तर आफ्रिका.

V. Rupelli (Rapell's Fox): व्हडल्या कानांचो, करड्या रंगाचो कोलो. राबितोः उत्तर आफ्रिका आनी नैर्ऋत्य आशिया.

V. Ferrilata (Tibetan Sand Fox): ल्हान कानांचो, ल्हान शेंपडेचो हळडुवो कोलो. राबितोः तिबेट, नेपाळ.

कोलो सादारणसो मध्यम आकाराच्या सुण्याभशेन दिसता. कोल्याक लांब उबे कान, मोटवे पांय आनी नाजूक ल्हान सोंड आसता.

व्हडले, लांब केंस आशिल्ली कात, मोव, सोबीत धवी शेंपडी, काळे कान आनी काळे पांय आशिल्लो कोलो उत्तर अमेरिकेंत दिसून येता. लांबाय सुमार ९०-१०५ सेंमी. शेंपडीः सुमार ३५-४० सेंमी. वजनः ७ किग्रॅ. हो कोलो चडसो शेतांच्या मळार वा रानांनी दिसून येता. कोले चड करून हुंदीर, सोंशे, तांतयां, फळां, सुकणीं, कोंबयो आनी मांस खातात. ऊंसाच्या पिकाचें कोलो बरेंच लुकसाण करतात. तो विंचू, पाली, जीव-जंतू लेगीत खाता. दर्यादिगेवेल्या भागांतले कोले नुस्तीं, कुल्र्यो खातात.

शिंयांच्या दिसांनी कोले माजार येतात. ५१ दिसांच्या गाभअवधीउपरांत मादी ५-१० पिलांक एके घोलींत वा व्हडल्या पोखरिल्ल्या बिळांत जल्माक घालता. घोलींत ५ सप्तकां मेरेन पिलांचें पालन-पोशण जाता. उपरांत तीं पिलां स्वतंत्र जावन आपली शिकार आपुणूच मेळोवपाक लागतात.

भारतांत कोल्याच्यो ऑरियस, इंडिकस आनी नेरिया ह्यो प्रजाती आसात. भारतीय कोलो पॅलेस्टाइन, अरबस्तान, श्रीलंका आनी ब्रह्मदेशांत दिसून येता. तो भारतांत हिमालयाच्या मुळसासावन कन्याकुमारी मेरेन सगळेकडेन दिसून येता. भारतीय कोल्यांची उंचाय ३८-४३ सेंमी.; तकलेसकट शरीराची लांबाय ६०-७५ सेंमी.; शेंपडी २०-२७ सेंमी.; वजन ८-११ किग्रॅ.; भारतीय कोल्याची शेंपडी आनी कान काळे आसतात. कातीचो रंग भुरकट पुडीकोराचो करडो आसता. हिमालयांतल्या कोल्यांचो रंग गाड हळडुवो आसता.

कोल्याक कसलेंय हवामान, दमट जंगलां, उक्तीं मळां, वाळवंटां मानवतात. हिमालयांत ३,६५० मी. उंचायेचेर लेगीत तो सांपडटा. चड करून शारां आनी खेडेगांवांच्या लागसार रानांचेर, दोंगरार, शेतजमनींत बिळां करून वा पडंग वास्तूंत घर करून कोलो रावता.

Vulpes Vupelli (Sand Fox वा Desert Fox) ही कोल्याची जात पाकिस्तानच्या नैर्ऋत्य वाठारांत आनी माकारान दर्यादिगेकडल्या वाठारांत दिसून येता. इराण, अफगाणिस्तान, रशिया आनी पाकिस्तानच्या अस्तंती वाठारांतल्या दोंगरांनी Blanford's fox ही जात दिसून येता. हे जातीच्या कोल्यांपसून दाट आनी मोलादीक फर मेळटा. ताच्या शेंपडेच्या गोंड्यांत धवे आनी काळे केंस आसतात. मनीस कोल्याची शिकार मजेखातीर वा ताचे कातीखातीर करता. वेपारी उत्पादनाखातीर तयार केल्ली Silver Fox जातीच्या कोल्याची चामडी (fur) खूब नामनेक पावल्या.

कोलो खास करून एकटोच शिकारेक वता. तो निशाचर (nocturna[l]) आशिल्ल्यान भक्ष्य मेळोवपाखातीर रातचो भायर सरता. गर्मी च[ड] आसल्यार उदक पियेवपाक तो दिसाचो भायर सरता. कोले धांवपांत ख[ूब] चपळ आसतात आनी केदेंय व्हडलें अंतर ते वराक सुमार ३० किम[ी] वेगान धांवन वचूंक शकतात.

कोले Brucellosis, Leptospirosis आनी Fularemia ह्या रोगजंतूं[चो] प्रसार करतात. 'रॅबिज' हो भिरांकूळ रोग जाल्ल्या कोल्यापसून मनशा[क] धोको आसता.

पोशिल्ल्या कोल्यांपसून Silver Fox जातीच्या कोल्यांचें संकर[ण] सगळ्यांत पयलीं प्रिन्स एडवर्ड आयलंड हाणें १८९४ त गुप्ततेन केल[ें]. उपरांत १९३०-१९४० ह्या काळांत तांबड्या रंगाचो नर कोलो आनी तांबड्या-नारिंगी रंगाची मादी कोली हांचें संकरण (cross-breeding) करून तयार केल्ली रुप्याचे कातीभशेन आंग आशिल्ली Silver Fox जात खूब लोकप्रिय जाली.

'कोलो बुद्दीन भोलो' अशी एक ओंपार आसा आनी कितल्याशाच कथांनी, लोकांकाणयांनी, खास करून इसाप-नीतींत कोल्याचो आस्पाव आसता.

बरेच कोले एकठांय येवन केन्नाकेन्नाय तिनसांजच्यो कुयो घालतात (रडटात). असल्यो कुयो म्हळ्यार कसल्यातरी दुश्चीन्नाचो संदेश आसता असो समज आसा.

- प्रा. एस्. आर. गनीहा[र]

कोल्हटकर, श्रीपाद कृष्णः (जल्मः २९ जून १८७१, बुलढाणा-विदर्भ; मरणः १ जून १९३४, पुणे).

मराठींतलो नामनेचो नाटककार, विनोदी साहित्यीक आनी समीक्षक. मुळावें शिकप अकोला हांगा जालें. महाविद्यालयीन शिकप पुणे आनी मुंबय हांगा पुराय करून कायद्याची एल्एल्. बी. ही पदवी मेळयली आनी वकिलीचो वेवसाय सुरू केलो.

१८९३ त, 'संगीत विक्रमशशिकला' ह्या नाटकाचेर टिकात्मक बरप करून ताणें आपले साहित्यीक सेवेची सुरवात केली. 'वीरतनय' (१८९६) हें ताचें पयलें मराठी नाटक. उपरांत, ताणें 'मूकनायक' (१९८७), 'गुप्तमंजूष' (१९०३), 'मतिविकार' (१९०७), 'प्रेमशोधन' (१९११), 'वधूपरीक्षा' (१९१४), 'सहचारिणी' (१९१८), 'जन्मरहस्य' (१९१८), 'परिवर्तन' (दुसरी आवृत्ती १९२३), 'शिवपावित्र्य' (१९२४), 'श्रमसाफल्य' (१९२९) आनी 'मायाविवाह' (१९२८) हीं बारा नाटकां बरयलीं. हातूंतलीं पयलीं आठ नाटकां रंगमाचयेर आयलीं.

'साक्षीदार' हो ताचो पयलो विनोदी लेख १९०२ त, 'विविधज्ञानविस्तार' ह्या नेमाळ्यांत उजवाडाक अयलो. उपरांत १९१० त, 'सुदाम्याचे पोहे' अर्थात 'अठरा धान्यांचे कडबोळे' हो विनोदी

…ह उजवाडाक आयलो. ह्या संग्रहाची तिसरी आवृत्ती 'सुदाम्याचे …र्‍यांत 'गांहित्यबत्तिशी' ह्या नांवान १९२३ त उजवाडाक आयली. … पुस्तक मराठी साहित्यांत एक मोलाचें पुस्तक जावन आसा. ह्या …त ताणे धर्मवेव्हार, भौशीक जीण, साहित्यिक वेव्हार आनी …ग्रांतल्या जिणेचीं उपहासगर्भित रूपां चितारल्यांत. ताचें …नक बरप, अध्यक्षपदावयलीं उलोवपां आनी निबंद हीं बरपावळ …टकराचा लेखसंग्रह' (१९२३) ह्या नांवान उजवाडाक आयली. … दृष्टी की दुहेरी' (१९२५), 'श्यामसुंदर' (१९२५) ह्यो कादंबर्‍यो …कांय ल्हान काणयो बरयल्यात.

…तोपायन' हो ताचो कवितां-झेलो १९२३ त उजवाडाक आयलो. …अमोत सुंदर संपन्न' हें महाराष्ट्र गीत कोल्हटकरान बरयलां. १९३५ …ताणे आपली आपजीण बरयली. हातूंत १९२० मेरेनचें ताचें जिणेचें … घडटा. १९१३ वर्सा ताणें 'भारतीय ज्योतिर्गणित' हो ग्रंथ बरयलो. … रंगमाचयेक ताणें एक नवें रूप आनी नवो आकार दिलो. आपल्या …ांत ताणें कल्पकपणाचो आनी खटकेबाज उतरांचो उपेग केलो. … बरयल्लीं नाट्यगीतां लोकांचे जिबेर खूब तेंप घोळत उरलीं. विनोदी … उपहासगर्भ अशे तांचे बरपावळीक लागून एक नवोच …मयप्रकार जल्माक आयलो. ताचे बरपावळींत समाज सुदारपाचें …गेन्यान दिसून येता. कोल्हटकरान जें समीक्षात्मक बरप केलें, …ल्यान दर एकल्या साहित्यिक प्रस्नाचो खोलायेन आनी शास्त्रशुद्ध …स केल्लो जाणवता. ताणें जायत्या पुस्तकांचें आस्वादन केलां. …ल्याशाच ग्रंथांच्यो ताणें बरयल्ल्यो प्रस्तावना, साहित्य मेळाव्यांनी …नी उलोवपां आनी मुळावो अभ्यास करून बरयल्ले कितलेशेच लेख …तल्यान ताणे साहित्यिक प्रस्नांची बारीकसाणेन विस्कटावणी केली.

१९२२ त पुण्याक भरिल्ल्या दुसर्‍या कविसंमेलनाचें अध्यक्षपद आनी …२७ त पुण्यांतूच भरिल्ल्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या बाराव्या …धवेशनाचें अध्यक्षपद हाचो भोवमान ताका फाव जालो. तशेंच सांगली …ा भरिल्ल्या तिसर्‍या ज्योतिश संमेलनाचो (१९२०) तो अध्यक्ष …शिल्लो.

- प्रा. सुमंत कनयाळकर

…ल्हापूर: दक्षिण महाराष्ट्र राज्यांतलें नामनेचें तीर्थक्षेत्र, कोल्हापूर …ल्याचें मुखेल ठाणें आनी आदल्या कोल्हापूर संस्थानाची राजधानी. …स्थानांच्या विलीनीकरणावेळार कोल्हापूर संस्थान विलीन जातकच …ल्हापूर जिल्हो तयार जालो. पंचगंगा न्हंयचे दक्षिण देगेर पुणे-बेंगळूर …मार्गार पुण्यासावन २३२ किमी. अंतराचेर हें शार वसलां. लोकसंख्या: ५१,३९२ (१९८१).

ह्या शाराचें मूळ नांव 'करवीर' आशिल्लें. हें शार गोमंत पर्वताच्या …ळगांत वसलां, असो उल्लेख भागवतांत आयला. पुराणकाळांत करवीर …अस्तत भारतांतलें एक नामनेचें तीर्थ, शक्तिपीठ आनी वेपारी केंद्र …शिल्लें. स्कंद पुराणांतल्या करवीर महात्म्यांत ह्या नगराक 'दक्षिण …शी' अशें म्हळां.

कोल्हापूर शाराचो इतिहास खूब पूर्विल्लो आसा. ह्या इतिहासाचे हिंदू …जवट, मुसलमानी राजवट आनी मराठ्यांची राजवट अशे तीन वांटे …तात. १८७७ वर्सा जाल्ल्या उत्खननांत पयल्या आनी दुसर्‍या …कड्यांतल्या सातवाहनाचे राजवटीतलें वैभवशाली नगर आठव्या-णव्या …कड्यांत जाल्ल्या भूंयकांपान भूंयभरवण जालें, असो पुरावो मेळटा.

कोल्हापूर शारालागसार आशिल्ले पंचगंगा न्हंयचे देगेर ब्रह्मगिरी …वाची दोंगुल्ली आसा. १९४५ तल्या उत्खननांत ब्रह्मगिरी दोंगुल्लेचेर … वर्सां पयलींचें एक नगर मेळ्ळां. थंय आयदनां, हत्यारां आदी …र्‍यो वस्तू मेळ्ळ्यो. सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार आनी …ादव हांची चवदाव्या शेंकड्यामेरेन ह्या शाराचेर सत्ता आशिल्ली. हांगा …शिल्लें नामनेचें अंबाबाईचें (महालक्ष्मीचें) देवूळ णवव्या शेंकड्यांत …राष्ट्रकुटांनी पुराय केलें. ह्या राष्ट्रकुटांच्या घराण्यांतल्या अमोघवर्ष ह्या …राजान लोकांक शांती मेळची म्हूण आपलें एक बोट कातरून अंबाबाईक दिल्लें, अशी कथा प्रचलित आसा. शिलाहार घराण्यांतल्या घा मुखेल्यांनी सुमार २५० वर्सां (९७५-१२५५) ह्या प्रदेशाचेर सत्ता चलयली हांगा तांचे खुबशे संस्कृतीक अवशेश मेळ्ळ्यात.

फुडें हो प्रदेश १३४७ वर्सा बहामनी सुलतानांच्या हातांत गेलो. १४९८ सावन ह्या प्रदेशाचेर विजापूरकरांचो शेक चलतालो. छत्रपती शिवाजीन विजापूरकारांकडल्यान हो प्रदेश जिखून घेतलो. १७०७ वर्सा छत्रपती शाहू आनी राजारामाची बायल ताराबाई हांचेमदीं ह्या प्रदेशाखातीर संघर्श सुरू जालो आनी १७३० वर्सा कोल्हापूर प्रांत ताराबाईक दिलो. फुडें कोल्हापूर संस्थानाचें विलीनीकरण जाय मेरेन ह्या प्रदेशाचेर ताराबाईच्या वंशजांची सत्ता आशिल्ली.

ह्या काळांत ब्रिटीश ल्हवल्हव करून कोल्हापूर प्रदेशाचेर शेक गाजोवंक लागिल्ले. तातूंत १८१२, १८२७ आनी १८२९ अश्यो कोल्हापूरच्यो तीन कबलाती ब्रिटिशांकडेन जाल्यो. कोल्हापूर मुलूख ब्रिटिशांक दिवन तांच्या तंत्रान राज्य चलोवपाचें मान्य केल्ल्यान फुडें कांय काळ कोल्हापूर राज्य तिगून उरलें. हातूंत शाहू महाराज (१८८४-१९२२) हाचे कारकिर्दींत कोल्हापूर प्रदेशाचें म्हत्व खूब वाडलें. शिक्षण, मल्लविद्या, संगीतकला, चित्रकला अशा खुबशा कलांची हांगा उदरगत जायत गेली. भारताच्या स्वातंत्र्या उपरांत कोल्हापूर संस्थानाचें सामीलीकरण घेवपांत कांय आडखळी आयल्यो, पूण निमाणें १ फेब्रुवारी १९४९ दिसा सामीलनाम्याचेर सय जावन घा लाखांची तैनात थारायली.

मुंबय राज्याचो मुखेलमंत्री ह्या नात्यान बा. गं. खेर हाणें कोल्हापूरचो कारभार आपल्या हातांत घेतलो, तेन्ना सावन कोल्हापूर हो प्रदेश महाराष्ट्राचो जिल्हो जालो.

कोल्हापूर शार रेल्वेमार्गान मुंबय नगराक जोडलां. हांगा ल्हानसोच विमानतळ आसा. समृध्द वाठार आनी कोकणाची उतारपेठ मेळिल्ल्यान वेपार आनी उद्देगीक मळार कोल्हापूरची खूब वाड जाल्या. गोडा खातीर हे पेठेक भारतभर नामना मेळ्ळ्या. ऊंसाचें पीक हांगा भरपूर येता. ते खेरीज हांगा कितलेशेच साकरे कारखाने आसात. हांगा तांदूळ, मूग, तंबाखू, मिरसांगो, हळद, हातमागावेले कपडे, जोतीं आनी चामड्याच्यो वस्तू हांचो वेपार चलता.

हांगाचे उद्देगीक वसाहतींत ल्हानव्हड २५० वयर कारखाने आसात. तातूंत डीझेल इंजिनां, विद्युत् उपकरणां, मोटारीचे आनी सायकलीचे सुटे भाग, वखदां, शिमीट, शाबू आदींचे जायते कारखाने आसात.

कोल्हापूर हें मराठी सिनेमा सृश्टीचें आद्यपीठ समजतात. हांगा दोन सिनेमा निर्मणी केंद्रां आसात. आंतरराश्ट्रीय नामना मेळिल्लीं मल्लविद्या केंद्रां, नामनेच्यो संगीत शाळा, शिवाजी विद्यापीठ आनी हेर संस्कृतीक केंद्रां ह्या शारांत आसात. तेचपरी अंबाबाईचें देवूळ, नक्षीकाम आशिल्लें जैनांचें देवूळ, तीन राजवाडे, टाऊनहॉल, सोबीत पुतळे, दर्गा, शंकराचार्याचो मठ, कोटीतीर्थ, रंकाळा तळें, पंचगंगेचो घाट, साठमारी अशीं जायतीं पळोवपासारकीं थळां कोल्हापूर शारांत आसात.

हांगाचें अंबाबाईचें देवूळ ही एक नामनेची वास्तू. हें देवूळ शाराच्या मध्यभागाक आसा. ह्या देवळाचो फुडो अस्तंत वटेन आसून उजवेवटेन महाकाली आनी दावे वटेन महासरस्वतीचीं देवळां आसात. महाकाली देवूळ हो स्थापत्यशिल्पाचो सुंदर नमुनो जावन आसा.

अंबाबाईच्या देवळांतली अंबाबाईची मूर्त काळ्या पाशाणाची आनी तीन फूट उंचायेची आसा. हे मुर्तीचेर मातुलिंग, गदा, ढाल आनी पानपत्र अश्यो चार वस्तू आसात. ह्या देवळांत अप्रूप नक्षीकाम दिश्टी पडटा. मुसलमानांची सत्ता येवचे पयलीं ह्या देवळाचें म्हत्व बरेंच वाडिल्लें. पूण मुसलमानांनी ह्या देवळाची नासधूस केली. १७१५ मेरेन देवळांतली मूर्त पुरोहितागेर आशिल्ली. ताचे उपरांत मात ती मूर्त परती देवळांत दवरून तिची थापणूक जाली. महाराष्ट्रांतल्यो बायलो हे देवीक सौभाग्याची देवी मानतात. जैन लोक हे देवीक पद्मावती म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

कोसंबी, दामोदर धर्मानंद: (जल्मः ३१ जुलय १९०७, गोंय; मरणः २९ जून १९६६, पुणे).

नामनेचो गणिततज्ञ आनी प्राच्यविद्यापंडीत. संवसारीक नामना जोडपी बौध्द धर्माचो अभ्यासक, धर्मानंद कोसंबी हाचो पूत. ताचे आवयचें नांवः बाळाबाई. ताच्या भयणींचीं नांवां: माणिक आनी मनोरमा.

दामोदराचें तिसरी यत्तेमेरेनचें शिकप पुण्यांत जालें. १४ ऑक्टोबर १९१८ ह्या दिसा आपलो बापूय आनी भयण माणिक हांचेवांगडा बॉस्टन हांगा तो पावलो. थंय तो केंब्रिज हांगासर रावलो.'सुर्वेक ताचें रिज टॅक्निकल हायस्कुलांत शिकप जालें. नाजूक भलायकेक लागून शारीरिक कश्टाचें काम ताका तोललें ना. त्यावेळार प्रिन्सिपॉल वुड हाच्या सल्ल्यान बापायन ताका हार्वर्ड ग्रम्मर स्कुलांत घालो. ह्या हायस्कुलांत मुळाव्या शिक्षणावांगडाच चार वर्सांचें हायस्कुलाचें शिकप दिताले. १९२४ त दामोदर केंब्रिज (बॉस्टन) हायस्कूलांतल्यान निमणी परिक्षा पयल्या वर्गांत पास जालो. तेखातीर हार्वर्ड विद्यापीठांत प्रवेशाखातीर ताची वेंचणूक जाली, तशेंच उंचेल्या शिक्षणाखातीर शिष्यवृत्तीय मेळ्ळी. पूण घरच्या यादीन तो गांवघरा आयलो. भारतांतल्या महाविद्यालयांत ताका प्रवेश मेळूंक अपेस आयलें. हाका लागून ताचें एक वर्स फुकट गेलें. १९२६ त धर्मानंदान अमेरिका भोंवडेवेळार दामोदराक हार्वर्ड कॉलेजींत प्रवेश मेळोवन दिलो. १९२९ वर्सा तो पदवीधर जावन भारतांत पावलो.

दामोदर हो मूळ गणित विशयाचो विद्यार्थी आसलो. १९४१ त गणित शिकयतासतना त्या विशयाचेर संशोधन करून तें प्रबंधरुपान मांडपाचो वावर ताणें केलो. बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटी, फर्ग्युसन कॉलेज हातूंत ताणें अध्यापनाचो वावर केलो. १९४६ त टाटाच्या मूलभूत संशोधन केंद्रांत ताची गणित विभागाचो मुखेल म्हूण नेमणूक जाली. शिकागो विद्यापीठ आनी चीन हांगाच्या संस्थांनी ताची 'व्हिजीटींग प्रोफेसर' म्हूण नेमणूक केली. १९४८-४९ त, अमेरिकेंत आनी १९४९ त इंग्लंडांत ताणें अभिछात्र म्हूण काम केलें.

आयज 'Path Geometry' ह्या विशयावेल्या ताच्या संशोधनाक संवसारांत मान्यताय मेळ्ळ्या. आर्विल्ल्या सुप्रजाजनशास्त्रांत ताणें 'समीकरणां' ही मोलाची भर घाल्या. टाटाचे संस्थेंत, अणुविशींच्या संशोधनांत गणिताचो पालव घेवन आदार करपांत ताचो वांटो म्हत्वाचो आसा. विद्युत् परिगणना यंत्राच्या आदारान युनेस्कोचे वतीन संशोधनाचें कार्य ताणें ह्या काळांत केलें. आनुवंशिकींतल्या गुणसूत्रांमदलें अंतराचें म्हत्व ताणें बारीकसाणेन सांगलां. नाणकशास्त्र हें शास्त्र आसा, हें ताणें असंख्य नाण्यांच्या अभ्यासावेल्यान सिध्द करपाचो यत्न केलो. कार्ले हांगा ब्राह्मी लिपीचो सोद तशेंच पूर्वाश्म संस्कृतायेचे जायते अवशेश आनी तेविशींचीं तार्किक अनुमानां, हातूंतल्यान ताच्या पुरातत्त्वविद्या विशयावेल्या सखोल अभ्यासाची कल्पना येता.

मुंबय हांगा १९४६ त नाविक बंडाळेच्या वेळार, ब्रिटीश मैनिकांनी नागरिकांच्यो हत्या ज्या गुळयांनी केल्यो, त्यो गुळयो डमडम गुळयां परस घातकी आसात, हें ताणें सप्रमाण दाखोवन दिलें. ताच्या ह्या संशोधनाक लागून ब्रिटीश सरकाराचीं काळीं कर्तुगां उक्ताडार आयलीं.

संस्कृत भास आनी इतिहास हाचोय ताणें अभ्यास केलो. मार्क्सवादी पध्दतीन भारताच्या इतिहासाचो अभ्यास करप्यांमदीं दामोदराची स्वतंत्र अशी सुवात आसा. भर्तृहरीचो 'शतक' तशेंच विद्याकराचो 'सुभाषितरत्नकोष' ह्या ग्रंथांचें ताणें संपादन केलें. अमरकोशांतल्या उतरांची फोडणिशी ताणें समाजशास्त्रीय पध्दतीन केली. ब्राह्मणाच्या गोत्रांविशीं ताणें संशोधनपर लिखाण केलां. आपल्या निमाण्या दिसांत, तो कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र ह्या पुस्तकाचो अणकार करतालो. आंतरराष्ट्रीय शास्त्रीय नेमाळ्यांतल्यान ताचे २०० परस चड प्रबंध उजवाडाक आयल्यात. गणितशास्त्रांतल्या मौलिक प्रबंधांचो हो भारतापुरतो तरी उच्चांक जावन आसा. 'इंट्रोडक्शन टू द स्टडी ऑफ इंडियन हिस्टरी' (१९५६), 'एन्शंट इंडिया' (१९६५) आनी 'मिथ अँड रीॲलिटी' हे ताचे ग्रंथ म्हत्वाचे आसात.

रशिया, अमेरिका सारक्या देशांत ताचे व्हड भोंवमान जाले. गणितांतले 'रमनुजम् यावस्तीक पुरस्कार' (१९३४) आनी '... पुरस्कार' (१९४७) फाव जाले.

'सोव्हिएट ॲकॅडमी ऑफ सायन्सेस' (रशिया) हांगा 'अणुऊर्जेचो शांततेखातीर कसो उपेग करूं येता' ह्या विशयं व्याख्यान दिल्लें. आईन्स्टाइन आनी वेब्लेन ह्या म्हान शास्त्रज्ञांवां शास्त्रीय विशयांचेर भासाभास करपाची संधूय ताका मेळ्ळी. ... त मरणाउपरांत ताची सगळी बरपावळ संकलीत करपाखा उपराष्ट्रपतीच्या यजमानपणाखाल एक समिती घडोवपांत आयली.

-कों. वि. सं

कोसंबी, धर्मानंद दामोदर: (जल्मः ९ ऑक्टोबर १८... सांकवाळ; मरणः ४ जून १९४७, सेवाग्राम).

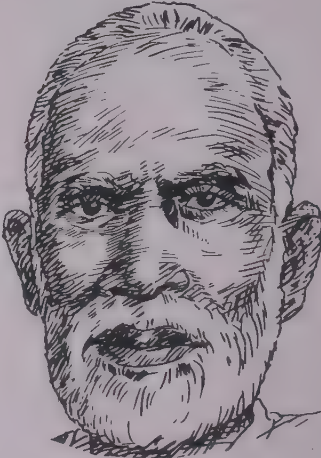
बौध्द धर्माचो बारीकसाणेन अभ्यास करून संवसारीक कीर्त जो एक म्हान गोंयकार पंडीत.

बापायचें नांव दामोदर. आवयचें आनंदीबाय. आज्याचें नांव राम कोसंबी. आजी सीताबाय मडगांवच्या नाईक शंखवाळकार घराण्यांत आसली. ताका एक भाव आनी पांच भयणी आसल्यो. भावंडांमदीं सगळ्यांत ल्हान आसलो.

धर्मानंदाचो जल्म जालो, तेन्ना ताची आवय खूब वुयेंत पडिल देखून ताका नांव दवरपाचे भानगडींत कोणूच पडलो ना. ताका पियप भायलें दूद दिवचें पडटालें. फुडें दूद दिवप म्हळ्यारूच 'धर्म' असो ... करून ताका 'धर्माचो' (दानाचो) अशें म्हणपाक लागले. फुडें हेंच ... 'धर्मानंद' अशें बदल्लें.

धर्मानंद भुरगेपणांत अशक्त आनी दुबळो आसलो. ताका मंदबुध्दी म्हूण वळखताले. आठ-णव वर्सांचो जायमेरेन ताका धड जेवपाक लेग कळनासलें.

जून १८९१ वर्सा तो बाळाबाय लाड हिचेकडेन लग्न जालो. १९... वर्सा तांकां चलो जालो, ताचें नांव दामोदर. दामोदरान प्राच्यविद्यापंडी आनी गणिततज्ञ म्हूण मुखार नांव मेळयलें. चलयांचीं नांवां 'माणिक' आनी 'मनोरमा' आसलीं.

ताच्या शिक्षण विशीं ताच्या बापाय खूब आस्था आसल सुर्वेक घरांत, मा... सारयल्ले पाटयेर ... अक्षरां शिकलो. फु... ताका मडगांव आ... चिखली हांगा भयणी ... च्या घरा शिकपा... दवरलो. १९८८ वर्स... शहापूर-बेळगांवांत ... भयणीगेर यत्ता दुसरे खातीर, म रा ... सरकारी शाळेंत ता... नांव घालें. थंय ता... हुशारकाय नदरेर भ र ता ली. तालीम सोडून हेर सगळ्या विशयांनी ताचो क्रमांक पयलो आसतालो. तेखातीर ताका एकदम मराठी पांचवे यत्तेंत बसयलो. थंयूय ताचो पयलो क्रमांक चुकलोना. पूण भलायकी बरी नाशिल्ल्यान ताका गोंयांत परतुचें पडलें. १८९९ वर्सा तो मंगळुरा गेलो. पुणे हांगा १९०० वर्सा पावतकच ताणें संस्कृताचें शिक्षण घेवपाक सुरवात केली. त्याच वर्साच्या ऑक्टोबर म्हयन्यांत तो काशी गेलो. थंय ताणें एक वर्स चार म्हयने अभ्यास केलो. कोलंबो हांगा श्री सुमंगलचार्याक गुरू मानून ताणें पाली भाशेचो अभ्यास

... धर्मानंदान संस्कृत, पाली आनी इंग्लीश भासांचें गिन्यान जोडलें ... कठीण अशा पाली ग्रंथांचें मर्म ताणें समजून घेतलें. रशियेंत वचून ... न भाशेचे गिन्यानूय ताणें जोडलें. बौध्द धर्माचो अभ्यास आनी हेर ... न जोडपाखातीर धर्मानंद पुणे, ग्वाल्हेर, काशी, नेपाळ, श्रीलंका, ... श आनी हेर देश-विदेशांत भोंवलो. आपल्या देश-विदेशांतल्या ...ड्यांनी ताणें बुध्दाविशींचें गिन्यान एकठांय केलें. तेखातीर जायत्यो ... अपेश्टाय ताणें सोसल्यो.

...र्मानंद १५ ऑगस्ट १९०६ सावन कलकत्ता शारांत आपल्या ...नाच्या प्रसाराची बुन्याद घाली. सुर्वेक नॅशनल कॉलेजींत आनी ...त कलकत्ता विद्यापीठांत ताणें पाली भाशेचो प्राध्यापक म्हूण वावर ... कलकत्त्यांत ताची सत्येंद्रनाथ टागोर, मनमोहन घोष हांचेकडेन ...ख जाली. १९१० त, मुंबय हांगा डॉ. वूड्स हाका ताणें पाली भास ...यली. १९१२ त तो फर्ग्युसन कॉलेजींत तो प्राध्यापक जालो. थंय तो ... भास शिकयतालो. हार्वर्ड विद्यापीठांत प्रा. जे. एच्. वूड्स हाच्या ...वण्यावेल्यान चार फावट तो अमेरिकेक गेलो. थंय ताणें ...घोषाच्या 'विसुध्दीमग्ग' ह्या पाली ग्रंथाचें संपादन केलें. नोव्हेंबर २२ त धर्मानंदान गुजरात विद्यापीठांत पाली भाशेचो प्राध्यापक म्हूण ... वर्सां काम केलें. उरिल्ल्या काळांत ताणें संशोधनूय केलें. लेनिनग्राड ...शेया) हांगा बौध्द संस्कृतायेच्या अभ्यासाखातीर एके संस्थेची थापणूक ...ली. थंय ताणें (१९२९-३०) पाली भाशेचें अध्यापन केलें.

गांधीजीकडेन ताची वळख आचार्य कृपलानी हाका लागून जाली. ...कासाहेब कालेलकर होवूय ताचो बरो इश्ट आसलो. धर्मानंदाक ...रतीय राजकी घडणुकांविशीं जबर आस्था आसली. अमेरिकेंत ...सतना लेगीत भारतीय सुटके चळवळीचेर ताणें नदर दवरिल्ली. ...धीच्या सत्य आनी अहिंसा ह्या दोन तत्त्वांमदीं ताका बुध्दाची शिकवण ...श्टी पडिल्ली. दरेक काँग्रेसीच्या अधिवेशनाक तो चुकनासतना हाजीर ...रतालो. गांधीजीच्या 'दांडीयात्रा' ह्या बेकायदा मीठ तयार करपाच्या ...त्याग्रहाक लागून तो खूब प्रभावित जालो. १४ मे १९३० दिसा ताणें ...नागिरींत शिरोडा हांगा सत्याग्रह केलो. तेन्ना ताका कांय वेळा पुरतो ...लिसांनी धरलो. शिरोड्यासावन परततकच विलेपार्लेचे छावणींत तो ...ंय काळ रावलो. थंय तो तरणाट्या स्वयंसेवकांखातीर एक वर्ग ...लयतालो. कामगारांमदीं सत्याग्रह करपाखातीर जागृताय निर्मुपाचो ...णे यत्न केलो. परळ वाठारांत शिबिरां उक्तीं करून आपल्या वावराकूय ...णे सुरवात केली. १० ऑक्टोबर १९३० दिसा धर्मानंदाक बंदखणींत ...डयलो. फुडें ह्या खटल्यांत तो दोशमुक्त थारलो.

बौध्द धर्म आनी तत्त्वगिन्यानाचो प्रसार करचेपासत ताणें ...आनंदविहार' आनी 'बहुजनविहार' ह्या संस्थ्यांची मुंबयंत थापणूक केली. 'विसुध्दिमग्ग' हो म्हत्वाचो ग्रंथ ताणें पयलीं रोमन लिपींत १९२७ त ...यार केलो. १९४० वर्सा हो ग्रंथ देवनागरींत उजवाडाक आयिल्लो. ...अभिधम्मट्ठ संग्रह' वेली 'नवनीत टीका' (१९४१) आनी विसुध्दि-...मग्गावेली 'विसुध्दिमग्ग-दिपिका' (१९४३) हे ताचे विवरणग्रंथ विद्वता-...र्ण आसात. 'बुध्दलीलासारसंग्रह' (१९१४), 'बुध्द धर्म आणि संघ' ...१९२४), 'निवेदन' (आत्मचरित्रपर- १९२४), 'समाधिमार्ग' ...१९२५), 'बौध्द संघाचा परिचय' (१९२६), 'भगवान बुध्द' ...१९३४), 'बोधिसत्त्व' (१९४९), 'सुत्तनिपाताचे मराठी भाषांतर' ...नेमाळ्यांतल्यान १९३७ आनी ग्रंथरुपांत १९५५), 'पार्श्वनाथाचा ...चातुर्याम धर्म' (१९४९), हे ताचे मराठी ग्रंथ उल्लेख करपा ...सारकेआसात. गांधीजीच्या सेवाग्रामांतल्या आश्रमांत ताका मरण ...आयलें. बाकीबाब बोरकार हाणे ताच्या 'भगवान बुध्द' ग्रंथाचो कोंकणीत ...अणकार केला.

- कों. वि. सं. मं.

कोर्सेयसांव, पाउलु आंतोनिओ दीयश द :

(जल्मः ? १७६९, केळशी; मरणः एप्रिल, १८५३).

किस्ती धर्म फुडारी. धर्मीक शिक्षण घेतले उपरांत तो चोडण सेमिनारिचो अधिकारी (rector) जालो. १८१५-३४ काळ मेरेन तो गोंयचे आर्किडायोसिजाचो व्हिकार जनरल (vicar general) आसलो. १८३५ वर्सा ताका व्हिकार कापितुलार (vicar capitular) म्हूण वेंचून काडलो. १८३५ ते १८३७ वर्सा मेरेन ताणें गोंयचे आर्किडायोसिजाचो कारभार चलयलो. उपरांत ताणें आपल्या वावराचो राजिनामो दिलो. फुडें फेब्रुवारी १८५३ वर्सा ताका पर्थून व्हिकार जनरल (vicar general) केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कोसेल, आल्ब्रेख्ट :

(जल्मः १६ सप्टेबर १८५३, रॅस्टॉक; मरणः ५ जुलय १९२७, हायड्लबर्ग).

जर्मन जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताणें वैजकी शिकप रॅस्टॉक आनी स्ट्रासबर्ग हांगा केलें. १८७८ त ताणें एम्. डी. पदवी मेळयली. तेउपरांत ताणें बर्लिन शरीरक्रियाविज्ञान संस्थेंत पयलीं नामनेचो जीवरसायनशास्त्रज्ञ फेलिक्स होपे-झायलर आनी उपरांत एमील द्यु ब्वा. रेमाँ हाचो सहाय्यक म्हूण काम केलें. १८९५-१९०१ ह्या काळांत तो मारबर्ग हांगाचे शरीरक्रियाविज्ञान संस्थेंत प्राध्यापक आनी संचालक आशिल्लो. मरणावेळा तो हायड्लबर्ग विद्यापीठांत गुणश्री (emeritus) प्राध्यापक आनी विद्यापीठाचे प्रथिन संशोधन संस्थेचो संचालक आशिल्लो.

कोसेल हाणें कार्बनी रसायनशास्त्राचीं तत्त्वां वापरून जित्या ऊतकांचो (tissues) रसायनशास्त्रीय अभ्यास करपाखातीर म्हत्वाचें संशोधन केलें. कुडींतल्या प्रथिन उत्पादनाकडेन संबंदीत आशिल्ल्या न्युक्लिइक अम्लां (nucleic acids) विशीं ताणें केल्ल्या मोलादीक संशोधनाखातीर कोसेल हाका १९१० त, शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी शास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. 'साइट श्रिफ्ट फ्यूर फिझियोलोगीशे केमी' (Zeitschrift fur Physiologische Chemie) ह्या नेमाळ्याचो तो सुमार ३० वर्सां संपादक आशिल्लो आनी ताचे चडशे संशोधनपर निबंद ह्या नेमाळ्यांत उजवाडाक आयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

कोहीमा:

भारताचे उदेंत शिमेर आशिल्ल्या नागालँड राज्याची राजधानी. हें शार शिलाँगचे उदेंतेक २२२ किमी. आनी कोहीमा दोंगराचे वळींत १५६१ मी. वयर आसा. वट्ट आवांठ ७२०९ चौ. किमी. (१९८१). लोकसंख्याः २,७३,२८१ (१९८१).

थंड आनी बरें हवामान आशिल्ल्यान पयलींसावन हाका लश्करी ठाणें म्हूण नामना मेळ्ळया. आसाम, मणिपूर आनी फुडें ब्रह्मदेशाकडेन एक रस्तो वता. हो रस्तो कोहीमांतल्यान गेल्ल्यान हाका राजकी तशेंच लश्करी म्हत्व प्राप्त जालां. दुसऱ्या म्हाझुजावेळार आझाद हिंद सेनेन जपानाचो आदार घेवन कोहीमा प्रदेशाचो ताबो घेतलो.

हांगा तांदूळ, कापूस, संत्रां, बटाट, लांकूड, कोंडो आनी नागा लोकांच्या कितल्याशाच कलाकृतींचो वेपार चलता. गांवांत शासकीय कार्यालयां, रुग्णालय, शेतीकेंद्र, हस्तकला, उद्देग, नागा संस्कृतीय संशोधन संस्था, तीन महाविद्यालयां आनी विमानतळ आसा.

- कों. वि. सं. मं.

कोळगांवकार, काशिनाथ परशुरामः

(जल्मः ४ मार्च १९३५, तिसवाडी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो सरकारी नोकरी करतालो. 'आझाद गोमंतक दल संघटने'चो तो वांगडी आसलो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो सुटके झुजाऱ्यांक शस्त्रां पावोवप, तिरंगी बावटे लावप, वण्टीपत्रकां लावप असलीं कामां करतालो. १४ ऑगस्ट १९५५ दिसा पोलिसांनी ताका धरून बंदखणींत घालो. २६ ऑक्टोबर १९५६ दिसा ताची सुटका जाली. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कोळगांवकार, रघुनाथ परशुरामः

(जल्मः ५ ऑक्टोबर

१९२७, कांदोळी-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो सरकारी नोकरी करतालो. 'आझाद गोमंतक दल संघटने'चो तो वांगडी आसलो. सुटके झुजाऱ्यांक शस्त्रां पावोवप, तिरंगी बावटे लावप, वण्टीपत्रकां लावप असलीं कामां तो करतालो. १४ ऑगस्ट १९५५ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी सतरा म्हयने बंदखणींत दवरलो. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

कोळसो: घट वा फुसफुशीत थर आशिल्लो, कार्बनाचो आस्पाव आशिल्लो जळवाक उपेगी पडपी फातर. कोळसो ह्या उतराची व्युत्पत्ती 'कला' ह्या संस्कृत उतरापसून जाल्या.

हायड्रोकार्बन हो कोळशाचो मुखेल घटक आसा. कोळसो कार्बनी ऊतकासावन (tissue) एका खास तरेच्या जीवाश्मिकरणाक लागून जाला. तातूंत कार्बनीक ऊतक जायत्या जीवरसायनीक आनी भूवैज्ञानिक प्रक्रियेंतल्यान वता, जाका लागून ताचें प्राकृतीक स्वरूप आनी रसायनीक संघटन बदलता. मूळ वनस्पती वस्तूंतले बदल फुडलेतरेन आसतातः १. रंग गडद आनी काळसार जाता. २. निबरसाण आनी घटाय वाडटा. ३. ओलसाण कमी जाता. ४. उडून वचपी वायू म्हळयार कार्बन डाय-ऑक्साइड, हायड्रोजन आनी ऑक्सिजन उणे जातात. ५. कार्बनचें प्रमाण वाडटा.

कार्बन, हायड्रोजन, ऑक्सिजन आनी नायट्रोजन हांच्या प्रमाणावेल्यान कोळशाचे चार प्रकारांभितर वर्गीकरण करतात. १. पीट २. लिग्नाइट ३. बिटूमिनस कोळसो ४. आंथ्रासाइट. ह्या चारूय प्रकारांनी कार्बनची वाड दिसता. उडून वचपी वायूच्या घटकांतूय वाड दिसता. लांकडांत उडून वचपी वायूचें प्रमाण सादारणपणान वा उण्यांत उणें ५०% (वजनाप्रमाण) आनी ऑक्सिजन ४३% आसता. आंथ्रासाइटाक ९४% कार्बन आनी ऑक्सिजन ३% परस उणो आसता. उरिल्ल्या मदल्या प्रकारांचें संघटन ह्या दोन मुल्यांचे मजगतीं आसता.

कोळसो हो फातर ज्या घटकांसावन तयार जाता ताका 'मेसरल्स' अशें म्हण्टात. 'विट्रेन', 'क्लेरेन', 'ड्युरेन' आनी 'फुझेन' हे मेसरल्सचे चार मुखेल गट आसात. पयले दोन दिसपाक चकचकीत आसतात. तिसरो चकचकता आनी चवथो प्रक्रिया केल्ल्या कोळशावरी काळोकिट्ट आसता.

सगळेतरेचे वनस्पतीसावन कोळसो तयार जावं येता. रूखाची कांडी आनी खांदयो हांचेपसून जावपी कोळशांक 'ह्युमिक कोळसो' म्हण्टात. पानां, बिजाणू, कार्बनीक ऊझ, आलगी, चितो आनी तरंगपी प्लवकजीव हांचेपसून जाता, ताका 'साप्रोपेलीक कोळसो' अशें म्हण्टात. हातूंत कार्बनचें प्रमाण उणें आनी उडून वचपी वायूच्या घटकांचें प्रमाण चड आसता. देखीकः कॅनल कोळसो आनी बॉग-हेड कोळसो.

कोळशाचें भंजक ऊर्ध्वपातन (destructive distillation) केल्यार जायत्या उद्येगांक लागपी वस्तू मेळटात. 'कोक' ही हातूंतलीच एक वस्त आसून ती तयार करपाक कोळसो एके भट्टेंत घालून बंदीस्त वातावरणांत ९५०° से. तापयतात. हे प्रक्रियेंत कोकावांगडा जायत्यो वस्तू भायर पडटात. देखीक- कोळशाचें तेल (पेत्रोल), कोळशाचो वायू आनी कोळशाचें डांबर.

जे कोळशासावन कोक तयार करतात, त्या कोळशाक 'कॅकिंग कोल' अशें म्हण्टात. चड करून तो ह्युमिक कोळसो आसता. साप्रोपेलीक कोळशांत उडून वचपी वायूचें प्रमाण चड आसता. ते पासत ह्या कोळशाक 'नॉन-कॅकिंग' अशें म्हण्टात. हे कोळशापसून कोळशाचें तेल, कोळशाचो वायू आनी कोळशाचें डांबर काडटात. ह्या कोळशाचो वापर उदकाची वाफ करूंक उपेगी पडटा.

प्रक्रिया करून केल्ल्या कोळशाक 'चारकोल' अशें म्हण्टात. हो कोळसो लांकडाचें आंशिक विघटन करून तयार करतात. हें विघटन करतासतना लांकूड तापयतात, पूण ताका चड हवा दिनात. त्याच वांगडा उदकाची वाफ सेगीत लांकडाचे भोंवतणी दवरतात.

सादारणपणान १० फूट जड वनस्पती थरासावन १ फूट 'पीट' तर जावं येता. १२ फूट पिटाचो थर १ फूट कोळशाचो थर दिता.

सबंद संवसारांत १९६१ वर्सा केल्ल्या अदमासाप्रमाण ५×१०[१२] ... सांठे आसात. हातूंतले ९५% सांठे उत्तर गोलार्धांत आसात. उत्त... अमेरिका, अस्तंत युरोप, सोवियेत रशिया, उदेंत आशिया हे संवसारांत सगळ्यांत व्हडले कोळशा सांठे आशिल्ले वाठार आसात.

भारतांत संवसारांतले २.७ टक्के म्हळयार ८.१ अब्ज टन इतले (... मी.) कोळशासांठे आसात. संवसारांतल्या कोळशासांठ्यांमजगा... भारताचो सवो क्रमांक लागता.

भारतांतले कोळशासांठे भूवैज्ञानिक नदरेन दोन काळांत तयार जाल...

१. लोवर गोंडवना कोळसो, परमियन काळांतलो आसून ताची पिरा... २७ कोटी वर्सां.

२. टरशरी कोळसो, इओसीन ते मायोसीन काळांतलो आसून ता... पिराय ५.५ ते १.२ कोटी वर्सां.

बंगाल आनी बिहार राज्यांत कोळशाचे मुखेल सांठे आसात. दामोद... देगणाक कोळशा खणीचो वाठार म्हूण वळखतात. रानिगंज, झरिया, बोकारो आनी करनपुरा ह्यो ह्या वाठारांतल्यो कांय म्हत्वाच्यो कोळश... खाणी. तेभायर महानदी देगण, ब्राह्मणी देगण, सोनदेगण, पंच देग... प्रनहिता-गोदावरी देगण आनी वर्धा देगण तेचपरी काश्मीर, आसाम हिमालय, मिझोराम, अरुणाचल प्रदेशांतलो सखल हिमालय हांगा कोळशाचे सांठे आसात.

लिगनाइटचे सांठे तमिळनाडू राज्यांतल्या दक्षिण आरकोट जिल्ह्यां... नेवेल्ली गांवांत आसात. राजस्थान, गुजरात आनी केरळ राज्यांतू... लिगनाइटचे सांठे सांपडटात.

भारतांत कोळशाचो उपेग उद्येगाक, उश्मीय शक्त तयार करूंक भाटी तापोवंक, घरकामाक, लोको इंजीन बॉयलर्स आनी जळपा वा... तयार करूंक वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

कौटिल्य: (इ.स.प. चवथें शतमान).

हाचें मूळ नांव विष्णुगुप्त. हाका चाणक्य वा आर्यचाणक्य म्हूण वळखतात. ब्राह्मण कुळांत जल्मल्लो कौटिल्य बुदवंत, हुशार आनी कुशळ राजकारणी आशिल्लो. ताचें शिकप तक्षशिला विद्यापीठांत जालें. शिकप सोंपतकच त्याच विद्यापीठांत ताची आचार्य म्हूण नेमणूक जाली. ल्हवल्हव भारताच्या म्हापंडितांत ताची गणना जाली. फुडें मगधांत जाल्ले राजक्रांतीचो सूत्रधार म्हूण कौटिल्याची नामना सबंद भारतांतूच न्हय तर ग्रीस देशांत लेगीत फांकली.

तक्षशिलेक शिकता आसतनाच भारताची राजकीय परिस्थिती विस्कटिल्ली. भारतांत शेंकड्यांनी गणराज्यां आशिल्लीं पूण तांचेभितर सहकार्याची आनी एकचाराची भावना नाशिल्ली. चाणक्याच्या वेळार मगधांत नंद वंशाचो धनानंद हो राजा राज्य करतालो. ताचे जुलमी वृत्तीक लागून सगळी प्रजा ताचेर विटिल्ली. चाणक्याच्या मनांत क्रांती करून ही सत्ता सोंपोवपाचें आशिल्लें. अशे परिस्थितींत आसतना ताका मगधापती धनानंदाचें आपोवणें आयलें. दानविभागाचो मुखेली म्हूण चाणक्याची ताणें नेमणूक केली. धनानंदाविशीं मत्सर आसून लेगीत चाणक्यान ह्या पदाचो स्वीकार केलो.

आपलें काम करता आसतनाच चाणक्यान सगळ्या राजकारभाराचो बारकायेन अभ्यास केलो.

धनानंद राजाक विटिल्ले अधिकारी, नागरिक आनी क्रांतीकारी तरनाटे हांकां ताणें विश्वासांत घेतले. ताची लोकप्रियता वाडली. आपूण राजा आसून लेगीत चाणक्याक आपल्यापरस अदीक मान मेळटा, हें पळोवन धनानंद राजाक राग आयलो. तो एक दीस भरिल्ल्या दरबारांत चाणक्याचेर तापलो, 'आतांच्या आतां चलूंक लाग. तुजेसारके विश्वासघातकी मनीस दरबारांत नाकात.' चाणक्याक हाची कल्पना

..ाल्ली. ताणें म्हळें, 'धनानंद, प्रजेक नागोवन सुखां भोगपी जुलमी, ..चारी राजाची गुलामगिरी म्हाकाय नाका. हांव वतां, पूण एक ..ज्ञा करून. नंदकुळाचो नाश करून मगध भुंयेक मुक्त करतलों, ..च हांव हे शेंडयेची गांठ बांदतलों.'

चाणक्याक चंद्रगुप्त मौर्य हो तेजस्वी आनी हुशार शिष्य मेळ्ळो. ..चो फुडारी आनी भारताचो भावी सम्राट करपाखातीर चंद्रगुप्ताक ..क्यान खूब मार्गदर्शन केलें. राजनीती आनी झुजविद्येंत ताणें ..गुप्ताक पारंगत केलो. इ. स. प. ३२७ वर्सा सिकंदरान भारताचेर ..ली धुरी तक्षशिलेक चाणक्य आनी चंद्रगुप्त ह्या गुरु-शिष्यांनी पळेली ..नी ताचेर बारकायेन अभ्यास केलो.

तक्षशिलेचें सैन्य जमोवन तांणी क्रांतीझुजाक सुरवात केली. तांणी ..ळ्यांत पयलीं वायव्येकडलो वाठार ग्रीकांच्या शेकापसून मुक्त केलो. ..गीर मगधाचेर धुरी घाली आनी नागरिकांचें फाटबळ घेवन ..नानंदाच्या सैन्याचेर जैत मेळयलें.

क्रांतीचें जैत जालें आनी आर्य चाणक्याची प्रतिज्ञा फळादीक जाली. ..गधाच्या शिंवासनाचेर चंद्रगुप्त बसलो आनी चाणक्याच्या ..र्गदर्शनाखाल तो राजकारभार चलोवंक लागलो.

चंद्रगुप्ताच्या उपेगाखातीर चाणक्यान 'अर्थशास्त्र' हो राजनीतीवेलो ..दर ग्रंथ बरयलो. संवसारांतल्या राजनीतीक साहित्यांत ताका खूब नांव ..ळ्ळें. अर्थशास्त्र ह्या ग्रंथाचो आंवाठ खूब मोटो आसा. तातूंत १५ ..धिकरणां, १५० अध्याय, १८० उपविभाग आनी ६००० श्लोक आसात.

ताच्या अर्थशास्त्रांत राजा, मंत्री आनी सैनिक हांचीं वैयक्तिक कर्तव्यां ..नी एकमेकांविशींचे संबंद, झुजाविशींचे विचार, विग्रह आनी विक्रम, ..ळिश्ट दुस्मानाकडेन झुजपाची नीत, राज्यावेल्या संकश्टांची मूळ कारणां ..नी तांचेर शांततायेचे उपाय, झुजाक वचपाआदीं करचेली तयारी, ..ुजामळ, चतुरंग दळाच्यो हालचाली, दुस्मानघाताचे वेगवेगळे प्रकार ..चपरी लग्नाविशींचे नेम आनी हेर राजनीतीचो, राजकारभाराचो आस्पाव आसा.

कौटिल्य चार वेद, धर्मशास्त्रां, इतिहास, पुराणां धातूशास्त्र, संस्कृत ..ास, सांख्य, योग आनी लोकायत ह्या साहित्याचो जाणकार आशिल्लो. ..वखदी वनस्पतींचेर ताणें अप्रुपाची म्हायती बरयल्या.

ताका पिरायेच्या ८२ व्या वर्सा मरण आयलें, अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

कौल मार्ग: एक तांत्रिक संप्रदाय. कुल शब्दाचो अर्थ मूलाधारचक्र अशो सांगला. 'कुः पृथ्वीतत्त्वं लीयते यस्मिन् तदाधारचक्रं कुलम्' हाचो अर्थ- कु म्हळ्यार पृथ्वीतत्त्व, तें जाच्या ठंय लीन जालां, तें आधारचक्र म्हळ्यार कुल (शब्दकल्पद्रुम) आनी ह्या कुलाचें शास्त्र तें कौल.

कुल हाचो आनीक एक अर्थ महानिर्वाणतंत्रांत दिला:

जीवः प्रकृतितत्त्वं च दिक्कालाकाशमेव च।
क्षित्यप्तेजोवायवश्च कुलमित्यभिधीयते ॥

अर्थ- जीव, प्रकृती, दिक्, काल, आकाश, पृथ्वी, आप, तेज आनी वायू हांकां कुल अशें म्हण्टात.

कुलाक त्रिकोण आनी योनी अशींय दुसरीं नांवां आसात. योनीची प्रत्यक्ष रूपान पूजा करपी तांत्रिकांक कौल म्हण्टात. कौल मतांत दोन भेद आसात- पूर्वकौल आनी उत्तरकौल. पयले श्रीचक्राच्या भितर आशिल्ल्या त्रिकोणाची म्हळ्गार योनीची पूजा करतात, जाल्यार दुसरे सुंदर चलयेचे वास्तव योनीची पूजा करतात.

कुल आनी अकुल हे दोन शब्द अनुक्रमान शक्ती आनी शिव ह्या अर्थान शाक्ततंत्रांत आयल्यात. हांच्या समरसीकरणाचो जो मार्ग तो कौलमार्ग. सौभाग्यभास्कर ह्या ग्रंथांत हें मत अशें मांडलां:

कुलं शक्तिरिति प्रोक्तमकुलं शिव उच्यते।
कुले ऽ कुलस्य सम्बन्धः कौलमित्यभिधीयते ॥

अर्थ- कुल म्हळ्यार शक्ती आनी अकुल म्हळ्यार शिव. कुलाकडेन अकुलाचो संबंद आसप हाकाच कौल (मार्ग) अशें म्हण्टात.

शिवाक कसलेंच कुलगोत्र ना, देखून ताका 'अकुल' ही संज्ञा फावशी आसा. शिवाची सिसृक्षा (सृश्ट करपाची इत्सा) म्हळ्यारुच शक्ती. साबार संवसाराचो पसारो चलोवपी ते शक्तीक कुल (वंश) ही संज्ञा दिल्या. कौल मतांत शिवशक्तीचें अभिन्नत्व सांगलां, तें अशें:

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः।
अन्योन्यं च प्रवर्तेते अग्निधूमौ यथा प्रिये ॥
न वृक्षरहिता छाया नच्छायारहितो द्रुमः।

(कौलज्ञाननिर्णय ७.८-९)

अर्थ- शिवाबगर शक्ती आनी शक्तीबगर शिव कार्य करीना. उजो आनी धुंवर हांच्यासारको तांचो संबंद आसा. रुखाबगर सांवळी ना आनी सांवळेबगर रूख ना.

कुलद्रव्यां: योगी लोक इंद्रियनिग्रह करून यम-नियमांच्या आचरणान अष्टांग योग साधून, निमणे ज्या समाधीसुखाचो आनंद घेतात, तेंच सुख सोरो आनी मांस ह्या कुलद्रव्यांचें सेवन करून तांत्रिक प्रक्रियांवरवीं आमी घेतात, अशें कौलमार्गी सांगतात. कौल साधकाचे जिणेंत भोग ही त्यागाची पाऊलवाट अशें मानतात. कौलज्ञाननिर्णयांत तांत्रिकांच्या पंच मकारांप्रमाण पंच पवित्रांची चर्चा आसा. विष्ठा, धारामृत, शुक्र, रक्त आनी मज्जा हीं तीं पंच पवित्रां आसात. ह्या दरेक शब्दाचो तांत्रिक अर्थ वेगळो आसा. गायचें मांस, गायचें तूप, गायचें रगत, गायचें दूद आनी गायचें धंय हे पदार्थ तांणी खावपासारके मानल्यात. माजर, उंट, घोडो, दुकर, बगळो, कुल्ली, साळ, घोडो, हरण, रेडो, गेंडो आनी सगळ्या प्रकारचें नुस्तें हांचोय तांणी खावपा-जेवपांत आस्पाव केला. तशेंच पौष्टी, माध्वी आनी गौडी ह्या सोऱ्याचोय तांणी गौरव केला. कौल साधक खावपा-जेवपाविशीं कसलोच पात्सो बाळगिनात. कुलार्णवतंत्रांत सोऱ्याच्या आध्यात्मिक प्रभावाची चर्चा अशी सांगल्या:

सुरादर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते।
तद्गन्धघ्राणमात्रेण शतक्रतुफलं लभेत्।

अर्थ- सोऱ्याच्या फकत दर्शनानूच मनीस सगळ्या पातकांपसून मुक्त जाता. ताचो फकत वास घेतिल्ल्यान १०० यज्ञ केल्ल्याचें फळ मेळटा.

समयाचार हो कौलाचाराचो विरोधी मार्ग. शंकराचार्य आनी ताचे अनुयायी हे समयाचार मार्गी आशिल्ले. अभिनव गुप्त आनी गौडीय शाक्त हे कौलमार्गी आशिल्ले. समयाचारांत अंतर्योगाक (काळजांतली उपासना) म्हत्व आसता, जाल्यार कौल मार्गांत बहिर्योगाक. दोनूय मार्गांनी पंच मकार प्रचलित आसात. समयाचारांत पंच मकारांचो प्रत्यक्ष प्रयोग करीनासतना तांच्या जाग्यार प्रतिनिधीभूत अश्यो हेर वस्तू घेतात; जाल्यार कौल मार्गांत पंच मकारांचो वास्तवरुपांत प्रयोग जाता. कांय नाथसंप्रदायांनी वामाचाराचो आनी पंच मकारांचो प्रभाव दिसून येता. ब्रिग्ज हाणें अशें म्हळां, की नाथपंथाच्या कानफाटा ह्या उपपंथाचे योगी योनी लिंगाची पूजा करतात आनी विशय-वासनांचें नियमन करप हें साधना मार्गाक घातक आसा, असो तांचो भावार्थ आसा. ह्या संप्रदायांत कौलज्ञाननिर्णय ह्या ग्रंथांत दिल्ले विधीप्रमाण चक्रपूजा करतात. हे साधक आपली साधनां मात गुपीत दवरतात.

कौल साधनेचो उद्देश कुंडलिनी जागृत करप होच. कुंडलिनी आनी प्राणशक्ती हांकां दोगांकूय घेवन जीव आवयच्या पोटांत प्रवेश करता. सगळे जीव जागृती, सुषुप्ती आनी सपन ह्या तीन अवस्थांनी आसतात. अशे स्थितींत तांची कुंडलिनी शक्ती निश्क्रीय आसता. तिका जागृत करपाखातीर ही कौल साधना आसा.

कौलसाधनेंत साधकांच्यो पशू, वीर आनी दिव्य अश्यो तीन अवस्था आसात. एकाद्रो साधक संवसाराच्या मोहांत वा आसक्तींत घुस्पता तेन्ना ताका 'पशू' म्हण्टात. जो साधक अद्वैतज्ञानाच्या फकत आभासान उत्साहित जावन साधना मार्गांत उदरगत करता आनी यत्न करून मोहपाश तोडटा, ताका 'वीर' म्हण्टात. जो साधक सहजतेन अद्वैतज्ञान आत्मसात करता, अशा साधकाक 'दिव्य' म्हण्टात. हे तीनूय प्रकारचे साधक एकापरस एक श्रेश्ठ आसात. तांच्यो साधना लेगीत तांच्या

पांवड्याप्रमाण वेगवेगळ्यो थारायल्यात. महानिर्वाणतंत्रांत सांगलां, की साबार कोणाकूय ह्या कौल मार्गांत येवपाचो अधिकार ना. जांणी इंद्रियांचेर जैत मेळयलां, तांणीच हो मार्ग आपणावचो. जे लोक देवीची कौलाचारा वरवीं सेवा करतात, तांकां कलीची बाधा जायना.

कौल मार्ग आनी हेर मार्ग हांच्यांतलो फरक कौलरहस्यांतल्या एका श्लोकांत सांगला, तो असोः

यत्रास्ति भोगो न च तत्र मोक्षो
यत्रास्ति मोक्षो न च तत्र भोगः ।।
श्रीसुन्दरीसेवनतत्पराणां
भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ।।

अर्थ- जंय भोग आसा, थंय मोक्ष ना आनी जंय मोक्ष आसा, थंय भोग ना. पूण श्रीसुंदरीदेवीचे सेवेंत तत्पर आशिल्ल्यांक भोग आनी मोक्ष हे हातांत आशिल्ल्यावरी स्वाधीन आसतात.

कौलसाधक चांडाळ आसलो तरी लेगीत ब्राह्मणांपरस श्रेश्ठ आसा आनी हो धर्म यज्ञयागापरसूय उच्च आसा, अशें कुलार्णवतंत्रांत म्हळां. ह्या तंत्राच्या आचरणांत ज्या पांच आंगांची गरज आसता, तीं आंगां अशींः १. त्रैकालिक पूजा २. नित्य जप ३. तर्पण ४. होम ५. ब्राह्मणभोजन. कौलसाधनेंत बायलेक खूब म्हत्व दिलां.

स्त्रियो देवाः स्त्रियः प्राणाः स्त्रिय एव हि भूषणम् ।
स्त्रीणां निन्दा न कर्तव्या न च ताः क्रोधयेदपि ।।

अर्थ- बायलो म्हळ्यार देव, प्राण, तशेंच भूषण आसा. बायलांची निंदा करची न्हय आनी बायलांक केन्नाच राग हाडचो न्हय.

इतिहासः कौल पंथाचो उदय बंगालांत जालो. सगळ्या कुलशास्त्रांनी सांगलां की बंगालांत कौल पंथाची स्थापना बल्लाळसेनान केली. हो राजा बाराव्या शेंकड्यांत बंगालांत राज्य करतालो. ताणें आचारविनयाच्या ९ गुणांक अनुसरून ब्राह्मणांचे तीन वर्ग केले. ज्या ब्राह्मणांच्या आंगांत सगळे गूण आशिल्ले, तांकां मुखेल कुलीन, थोडे गूण कमी आशिल्ल्यांक गौणकुलीन आनी जांच्या आंगांत गूण सामके कमी, तांकां श्रोत्रिय अशीं नांवां दिलीं. तांच्या लग्नसंबंदांचेर निर्बंध घाले. फुडें १५ व्या शेंकड्यामेरेन बंगालांत ह्या कुलीन (कौल) ब्राह्मणांचें प्रस्थ बरेंच वाडलें. ते आपल्या व्हडपणाचो पोटतिडकीन प्रचार करपाक लागले. ताका लागून कुलीनेतर चलयांचे बापूय कुलीन वर्गांतलो जांवय मेळोवपाखातीर खटपट करपाक लागले. कुलीन दादले शंबरेक बायलांकडेन लग्न जाताले आनी त्या बायलांक कुळाराच दवरताले. जेन्ना ते तांकां मेळपाक वताले, तेन्ना मावोडेच्यान भरपूर धन हाडटाले. बिहार सोडल्यार भारताच्या आनी खंयच्याच वाठारांत ह्या पंथाचो प्रचार जावंक ना.

इ.स.च्या तेराव्या शेंकड्यांत बंगालांत मुसलमानांचो शेक सुरू जालो. मुसलमानांनी जेन्ना हिंदुंचो छळ करपाक सुरवात केली, तेन्ना थंय ब्राह्मणांनी पंथभेद कुशीक सारून आपली एकजूट केली आनी कसोय करून एकदाचो पंथ तिगयलो. फुडें १५ व्या शेंकड्यांत पंथाच्या लोकांनी देवीवरखंध हाका कुलाचार्य म्हूण नेमलो. ताच्या काळांत चडशे कुलग्रंथ नश्ट जाल्ले. पूण देवीवरान कामरूप हांगा वचून कामाख्या देवीची आराधना केली आनी कौलमार्गाविशीं दिव्य ज्ञान मेळयलें. मागीर ताणें त्या पंथाची नीट वेवस्था करून ब्राह्मणांचे नवे पंगड निर्माण केले. हे वेवस्थेक लागून ब्राह्मण जातींतूच न्हय तर हेर जातींतूय उपाट उपजाती तयार जाल्यो.

- कों. वि. मं. मं.

क्युरी, पिॲरः

(जल्मः १५ मे १८५९, पारीस; मरणः १९ एप्रिल १९०६, पारीस).

एक नामनेचो फ्रेंच भौतिकशास्त्रज्ञ आनी मारी क्यूरी हिचो घरकार. १८९५ त ताणें सोरबोन विद्यापीठाची डॉक्टरेट पदवी मेळयली आनी त्याच वर्सा 'एकोल द फिझीक ए द शिमी' हे संस्थेंत भौतकीच्या प्राध्यापकपदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९०४ त सोरबोन विद्यापीठांत भौतिकीच्या प्राध्यापकपदाचेर आनी फुडल्या वर्सा 'फ्रेंच ॲकॅडेमी ऑफ सायन्स' हे संस्थेच्या पदाखातीर ताका वेंचून काडलो.

ताचें सुरवातीचें संशोधन स्फटिकांच्या चुंबकीय गुणधर्मांविशीं आशिल्लें. चुंबकीय ग्रहणक्षमतेविशीं ताणें १८९५ त एक म्हत्वाचो नेम सोदून काडलो. फुडें पी. वाइस हाणें १९०७ त तातूंत सुदारणा केली आनी ताका लागून ह्या नेमाक 'क्यूरी-वाइस नेम' अशें म्हण्टात. एका खाशेल्या तापमानाक पदार्थाच्या चुंबकीय गुणधर्मांत बदल जाता, अशें ताणें सोद लायलो. ह्या खाशेल्या तापमानाक 'क्यूरी तापमान बिंदू' अशें नांव दिलां. पॉल झाक क्यूरी ह्या आपल्या भावावांगडा ताणें १८८० त स्फटिकांच्या दाबविद्युताचो (piezoelectricity) सोद लायलो.

मारिया स्क्लॉदोव्स्का (मारी क्यूरी) हिचे वांगडा १८९५ त लग्न जातकच दोगांनीय किरणोत्सर्गाविशीं (radioactivity) एकठांय संशोधन केलें आनी रेडियम आनी पोलोनियम ह्या मूलद्रव्यांचो सोद लायलो. तेखातीर तांकां दोगांकूय हेन्री बेकरेल हांचेवांगडा १९०३ त भौतिकीखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो. ह्याच संशोधनाखातीर लंडनच्या रॉयल सोसायटीच्या डेव्ही पदकाचोय भोवमान तांकां फाव जालो.

- कों. वि. सं. मं.

क्युरी, मारीः

(जल्मः ७ नोव्हेंबर १८६७, वॉरसाँ-पोलंड; मरणः ४ जुलय १९३४, पारीस).

किरणोत्सर्ग (radioactivity) आनी रेडियमाविशींच्या संशोधनांत नामना जोडिल्ली फ्रेंच बायल. रसायनशास्त्रज्ञ आनी भौतिकशास्त्रज्ञ. मूळ नांव मारिया स्क्लॉदोव्स्का. पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा पदवी मेळयतकच वॉरसाँतल्या उद्येगीक संग्रहालयाच्या भौतिकी प्रयोगशाळेंत तिणें कांय काळ काम केलें. उपरांत ती पारिसाक गेली. सोरबोन विद्यापीठांत तिख्याच्या चुंबकीय गुणधर्मांविशीं संशोधन करता आसतना १८९१ त तिची पिॲर क्यूरी हाचेकडेन वळख जाली आनी १८९५ त तांचें लग्न जालें.

आंरी बेकरेल हाणें १८९६ त लायिल्ल्या युरेनियम संयुगांतल्या किरणोत्सर्गाच्या सोदाकडेन क्यूरी दांपत्याचें लक्ष गेलें आनी युरेनियमाप्रमाणूच थोरियमाचीं धातुकांय (ores) किरणोत्सर्गी आसतात, अशें तांणी दाखयलें. १८९८ त, तांणी पोलोनियम आनी रेडियम ह्या मूलद्रव्यांचो सोद लायलो. ह्या दोनूय मूलद्रव्यांचीं संयुगां (compounds) पिचब्लेंडापसून (pitchblende) वेगळीं करपाखातीर तांणी उपाट कश्ट केले. तांच्या ह्या सोदाखातीर लंडनच्या रॉयल सोसायटीवरवीं डेव्ही पदक आनी बेकरेल हाच्या वांगडा १९०३ त, भौतिकीखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार तांकां वांटून मेळ्ळो.

घोवाच्या अपघाती मरणाउपरांत मारी क्यूरी हिची सोरबोन विद्यापीठांत भौतिकीच्या प्राध्यापकपदाचेर १९०६ त नेमणूक जाली. रेडियम धातुस्वरूपांत तयार करपाक तिका यश आयलें आनी ताचो अणुभार आनी हेर भौतिकी गुणधर्मांचीय तिणें नोंद केली. १९११ त, रेडियम क्लोराइडापसून रेडियम धातू वेगळो करपाविशींच्या तिच्या मोलादीक वावराखातीर तिका रसायनशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. नोबेल पुरस्कार दोन फावटीं मेळोवपाचो भोवमान पयलेच खेप तिका फाव जालो. तिच्या भोवमानाखातीर पदार्थाच्या किरणोत्सर्गाचें प्रमाण मेजपाच्या एककाक (unit) 'क्यूरी' अशें नांव दिलां. तेचप्रमाण ९६ क्रमांकाच्या मानवनिर्मित मूलद्रव्याक 'क्यूरियम' हें नांव दिलां. १९१८ वर्सा पारीस विद्यापीठांतल्या रेडियम इन्स्टिट्यूटच्या क्यूरी प्रयोगशाळेच्या संचालकपदाचेर तिची नेमणूक जाली. ती लीग ऑफ नेशन्सच्या कमिशन फॉर इंटेलेक्च्यूअल को-ऑपरेशनची उपाध्यक्षा आशिल्ली. तिणें बरयल्ले 'Recherches sur les substances radioactives' (1904) आनी 'Traite de radioactivite' (२ खंड, १९१०) हे शास्त्रीय ग्रंथ खूब नामनेक पावल्यात.

-- कों. वि. सं. मं.

क्यूबाः रेपुब्लिका द कूबा. कॅरीबियन दर्यांतल्या ग्रेटर ॲंटिलीस वा वेस्ट

...ज्याच्या चोर्यांमदलो सगळ्यांत व्हडलो जुंवो. एक साम्यवादी ...ल्हान व्ह्ड सगळ्या जुंव्यांसयत वट्ट क्षेत्रफळ १,१०,९१२ चौ. ...: लोकसंख्या १,०१,९१,००० (१९८६). हाची उदेंत-अस्तंत ... सुमार १,२०० किमी. आनी दक्षिण-उत्तर रुंदाय ४० ते २९० ... आसा. ह्या देशाक सुमार ३,५०० किमी. लांबायेची दर्यादेग ...या अक्षवृत्तीय विस्तार १९° ४९′ उत्तर ते २३° १५′ उत्तर, ...त्तीय विस्तार ७४° ८′ अस्तंत ते ८४° ५७′ अस्तंत. हाचे ...वटेन ॲटलांटिक म्हासागर आनी फ्लॉरिडा हो अमेरिकेच्या संयुक्त ...नांचो वाठार, तेभायर बहामा जुंवे आसात. उदेंतेवटेन विंडवर्ड ... आनी ताचे पलतडीं हायती; दक्षिणेवटेन कॅरिबियन दर्या आनी ...ले जमैकासारकेले जुंवे, अस्तंतेवटेन मॅक्सिकोचें आखात आनी ...तान खाडीपलतडीं मॅक्सिकोचो युकातान वाठार आसा. मॅक्सिको ...ा पनामा हांच्या मार्गाचेर आशिल्ल्यान क्यूबाक भूगोलीक नदरेन बरेंच ... आगा.

भूंयवर्णन: हांगाची भूंय मदींमदीं थीर नाशिल्ल्यान भूंयकांप बरेच ...ात. भूंय चडशी चुनखडी आनी चिकणमातयेची आसा. अशीर ...च्या देगणांतली जमीन बरीच पिकाळ आसा. सुमार ४०% भूंय दोंगरी ...ग. उदेंतेवटेन ओरिएंते दोंगर, कामाग्वे प्रांतांत दक्षिण दर्यादेगेर ...र्रा मास्त्रा दोंगर आनी ताका समांतर, उदेंत अस्तंत पातळिल्ली ...रांची वळ आसा. हातूंत क्यूबाची सगळ्यांत उंच दोंगरातेंगशी पीको ...र्तिनो (१,९७३ मी.) आसा. आग्नेयेवटेनची बरेच वाठार ६०० मी ...ायेचो, जाल्यार कामाग्वे वाठार ३०० मी. उंचायेचो आसा. मध्य ...च्या दक्षिण लास व्हीयास वाठारांतल्या त्रिनिदाद पर्वताची उंचाय ...ांत चड १,१५८ मी. आसा. उत्तर दर्यादेगेलागच्या पिनार देल ...ओची उंचाय ७२८ मी. आसा. हांगाची दर्यादेग चडशी चिखलाची ...गा. हांगा व्हडल्यो न्हंयो आनी सरोवरां नात. सुमार २०० न्हंयो दक्षिण ...नी उत्तरेवटेन व्हांवतात. तांच्या मार्गांवेल्यान उण्या अंतराक लागून ...गदारी जायना. सगळ्यांत व्हडली न्हंय कॉटो सुमार २४९ मी. ...बायेची आसा आनी ती अस्तंत ओरिएंते प्रांताच्या मळांतल्यान ...वता.

हवामान: हांगाचें हवामान सादारणपणान उश्ण आसता ...नेवारी-फेब्रुवारींत तापमान सुमार २१.१° से. जाल्यार जुलय-ऑगस्टांत ...मार २७.२° से. आसता. ३२° से. परस चड आनी १०° से. परस उण ...ापमान हांगा अणभवाक येना. ऊंच दोंगरांचेर मात उदक गोठतातलें ...ापमान देंवता. शियाळो आनी गीम हे ऋतू सश्टपणान जाणवनात ...ायेचो मात हवामानाचेर परिणाम जाल्लो दिश्टी पडटा. वर्सुकी ...पसाचें प्रमाण सुमार १३७ सेंमी. आसा. पिनार देल रिओच्या दोंगरी ...ाठारांत तें १६५ सेंमी., जाल्यार ओरिएंतेच्या फाटलेवटेन दक्षिण ...र्यादेगेर ७५ सेंमी. मेरेन आसता. केन्नाकेन्नाय दुकळ पडटा. १९६७-६८ ...ा सुमार देडवर्साचो दुकळ पडिल्लो. मे सावन ऑक्टोबर मेरेन पावस ...आनी नोव्हेंबर सावन एप्रिल मेरेन सुकें हवामान आसता. केन्नाकेन्नाय ...वादळां जावन सैमाचें बरेंच लुकसाण जाता.

वनस्पत आनी मोनजात: ऊंस, काफी, कोको आनी केळीं हांची ...लागवड जावचेपयलीं क्यूबांत बरींच रानां आशिल्लीं. आतां फकत कांय ...दोंगरी वाठारांनीच रानां दिसतात. पावसाच्या बदलपी प्रमाणाक लागून ...रानां झडपी झाडां बऱ्याच तरांचीं आसात. पाचन, सेडर, ओक ...मॉहॉगनी, एबनी, अकाना, साबिको हे मदेराक उपेगी पडपी लांकडाचे ...रुख आसात. डिंक, वखदां, रंग हे सारकीं उत्पादनां दिवपीय बरीच ...वनस्पत आसा. २५ मी. मेरेन ऊंच वाडपी 'रॉयल पाम' हो हांगाचो ...राष्ट्रीय रुख आसा. ताचो सगळ्या गजालींक बरो उपेग जाता. सीबा हो ...म्हामारको मोव कापूस दिवपी, सोबीत रुख ३० मी. परस ऊंच वाडटा ... आनी हेर ताड जातीचे रुख हांगा बरेच आसात. संव्हाना तणाचीं ...हांगा मळां आसात. कामाग्वे, अस्तंत लास व्हीयास आनी दक्षिण पिनार ...देल रिओ हांगा तण, ताड आनी झोंपां वाडटात. दर्यादेगांनी, चडशी दक्षिणेवटेन चिखलांत वाडपी वनस्पत सांपडटा. सफरचंदां, आंतेरां, ॲव्होकॅडो आनी पोपायो हीं हांगाचीं मुखेल फळां आसात.

ह्या देशांत व्हडा आकाराची मोनजात सामकी उणी दिश्टी पडटा. ल्हानसान प्राणी बरेच आसात. वागोळीं आनी बिळांनी रावपी, तेभायर किडमूय खावपी मोनजातीच्यो बऱ्योच जाती आसात. न्हंयांनी मॅनेटी आसात. स्थलांतर करून आयिल्लीं आनी थळावे जातीचीं सुकणीं बरींच आसात. सरपटपी प्राणी उणे आसात. मानगीं, कांसव, इग्वानो हे प्राणी हांगा दिश्टी पडटात. विखयाळे सोरोप नात. गोगलगायी आनी हेर मोव कातीची मोनजात तशेंच नुस्त्याच्यो तरेकवार जाती हांगा आसात.

इतिहास: १४९२ त कोलंबसाक क्यूबाचो सोद लागलो आनी १५११ मेरेन स्पॅनिश लोकांनी थंय आपलो राबीतो करून अमेरिकेवेल्या आपल्या धुरयांचें हें मुखेल केंद्र केलें. ताचेउपरांत हांगाच्या बऱ्या बंदरांक लागून अमेरिकेंतल्यान लूट घेवन येवपी स्पॅनिश जहाजांक हांगा आलाशिरो मेळूंक लागलो. ह्या कारणाक लागून फ्रेंच आनी इंग्लीश चाच्यांनी हांगा बऱ्योच धुरयो घाल्यो.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे मुर्वेक स्पॅनिश साम्राज्य काबार जावन लॅटीन अमेरिकेंत बरींच गणराज्यां तयार जालीं, पूण क्यूबा स्वतंत्र जावंक पावलो ना. १८१०-१८५१ ह्या काळांत ल्हानसान उठाव जाले पूण ते जैतिवंत जाले नात. क्यूबाचे प्रतिनिधी स्पेनाच्या कारभार चलोवपी मंडळांत आसताले. पूण १८१० त हे प्रतिनिधी घेवप बंद जाल्ल्यान उठावांक कारण मेळ्ळें. इतले मजगतीं अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांनी गुलामांची बरी बाजारपेठ म्हूण क्यूबाचेर सत्ता मेळोवपाचो यत्न केलो, पूण तो फळादीक जालो ना. १८६८ ते १८७८ मेरेन पर्यंत मोटे उठाव जाले. ह्या उठावांक धा वर्सांचें झूज अशेंय म्हण्टात. ह्या उठावांचो परिणाम म्हूण स्पेनान हांगाच्या लोकांक कांय राजकी सवलती दिल्यो. १८९२ वर्सा होसे मार्ती हाणें अमेरिकेंत क्यूबन क्रांतीकारी पक्षाची थापणूक केली. ताणें आनी ताच्या हेर वांगड्यांनी १८९५ त क्यूबांत बंड केलें, पूण तें जैतिवंत जावंक पावले नात. १८९८ त अमेरिका आनी स्पेन हांचेमदीं लडाय सुरू जाली. स्पेनावांगडा जाल्ले पारिस हांगाचे कबलातींतल्यान अमेरिकेन क्यूबाची स्वतंत्रताय मान्य करून ताका आपले राखणेखाला दवरलो. १ जानेवारी १८९९ ते २० मे १९०२ मेरेन क्यूबा अमेरिकेचे लश्करी राखणेखाला आशिल्लो. १९०२ उपरांत लश्करी राखण सोंपली, पूण अमेरिकेचो हांगाच्या राज्यकारभारावयलो अधिकार तसोच उरलो. शांततायेखातीर क्यूबाच्या राज्यकारभारांत कारवायो करपाचो अमेरिकेक पुराय हक्क आशिल्लो.

अमेरिकेच्या राखणे काळांत हांगाची अर्थीक आनी भलायकेविशींची परिस्थिती बरीच सुदारली. १९०१ त पयलें संविधान तयार जालें आनी १९०२ त थॉमस एस्ट्राडा पाल्मा पयलो अध्यक्ष जालो. अमेरिकेचे साकरेचे गरजेखातीर हांगा व्हडले व्हडले ऊंसाचे मळे तयार केले. ऊंसाचे मळे, तेलाचे कारखाने, रेल्वेमार्ग ह्यो सगळ्यो गजाली अमेरिकन भांडवलदारांच्या हातांत पावल्ल्यान लोकांमदीं बोवाळ जावंक लागलो. १९०५ वर्सासावन वेंचणुकांच्या मतभेदांक लागून बंड जालें आनी शांतताय हाडपाच्या निमतान पुराय देश पर्यंन अमेरिकेचे लश्करी सत्तेखाला आयलो (१९०६). १९०९ त वेंचणुको जाल्याउपरांत सैन्य परतलें, पूण १९१२ त निग्रो उठाव जाल्ल्यान थंय अमेरिकन लश्करान पर्यंन आपलें पावल दवरलें. रोखडेंच पयलें म्हाझूज सुरू जालें आनी क्यूबाच्या साकरेवेपाराक बरे दीस आयले. झुजाच्या काळांत क्यूबांत शांतताय आशिल्ली, पूण झूज सोंपल्या उपरांत अमेरिकेंतली आनी युरोपांतली बीट साकर बाजारांत आयिल्ल्यान हांगा अर्थीक मंदी आयली. हे अर्थीक मंदींतल्यान हांगा राजकी उठाव, आडमार्गान घेतिल्ल्यो आनी जिखिल्ल्यो वेंचणुको, अंदाधुंदी हांकां बरोच नेट आयलो. सत्तेखातीर जावपी झुजांक लागून देशाचें बरेंच लुकसाण जालें. १९२५ ते १९३३ मेरेन मोरालीस हाचे हुकुमशायेखाला देशाचो कारबार उरलो. १९३४ त ल्हानशी क्रांती जावन सरकार बदल्लें. सैन्याच्या बळग्याचेर सैन्याचो

मुखेली बातीस्ता हाणें बऱ्याच जाणांची राश्ट्राध्यक्ष म्हूण नेमणूक केली. निमणो १९४० त तो स्वताच क्यूबाचो राश्ट्राध्यक्ष जालो. हाणें अर्थीक परिस्थिती सुदारून देशांतले लोकांचे जिणेचो पांवडो उंचावपाचे यत्न केलो. पूण आपले अधिकार राखणेखातीर ताणें रानवटी उपाय येवजिले. व्यक्तिस्वतंत्रताय नश्ट केली. आपल्या राजकी विरोधकांक मारून उडोवपाक आनी बंदखणींनी घालपाक सुरवात केली. देशाचेर आपलो शेक उरपाखातीर सगळे क्रूर आनी मनीसपण नाशिल्ले प्रकार करून लोकांच्या मनांत भिरांत निर्माण केली. ताचे राजवटींत शासनाच्या कारभारांतूय पुरायपणान गोंदळ जावन लोक वाजेले. फिडेल कास्ट्रो ह्या तरगाट्यान थंय २६ जानेवारी १९५३ दिसा उठाव केलो, पूण तो जैतिवंत जालो ना. पर्थून १९५९ त ताणें क्रांती करून सरकार बदल्लें. ही क्रांती म्हळ्यार जगांतली एक लोक क्रांती अशें म्हण्टात. अमेरिकेकडले क्यूबाचे संबंद इबाडले. १९६१ त क्यूबांत मार्क्सवादी-लेनिनवादी तत्त्वांचेर सरकार चलोवन देशाची उदरगत करपाची कास्ट्रोन घोशणा केली. रशियन साम्यवादी पध्दतीप्रमाण हांगाचो राज्यकारभार आनी अर्थवेवस्था चलूंक सुरवात जाली. ७ एप्रिल १९६१ दिसा अमेरिकेच्या पालवान क्यूबाच्या अमेरिकेंतल्या निर्वासितांनी क्यूबाचेर घुरी घाली, पूण कास्ट्रोच्या सैन्यान तांचेर जैत मेळयलें. ह्या झुजाचो परिणाम क्यूबा रशियाच्या चड लागीं पावपांत जालो. १९६२ त हांगा रशियान क्षेपणास्त्रांचो तळ उबारलो. अमेरिकेक हाची सुलूस लागिल्ल्याक तांणी क्यूबाची नाकेबंदी करून झुजाची तयारी केली. रशियान ह्या वेळार फाटीं सरून अणूझूज जावंक दिलें ना. अमेरिका खंडांतल्या बऱ्याच साम्यवादी चळवळींत क्यूबान फाटबळ दिलें. साम्यवादी विचारसरणी आपणायल्ल्यान हेर लॅटीन अमेरिकन देशांनी १९६४ त क्यूबाचेर अर्थीक बहिश्कार घालपाचें थारायलें. १९६७ त बोलिव्हीयांत साम्यवादी चळवळ मुखार काडपाच्या यत्नांत क्यूबाचो फुडारी चे गुव्हेरा हाका मरण आयलें.

मदलो कांय काळ सोडीत जाल्यार क्यूबा, चीन आनी रशिया ह्या दोन साम्यवादी देशांमदीं रशियेक चड लागींचो आसा. १९७४ त हां तेन्नाचो सोविएत राश्ट्राध्यक्ष ब्रेझनेव्ह हाणें भेट दिली. १९७७ आंगोलांतल्या सरकाराक फाटबळ दिवपाखातीर क्यूबाचें सैन्य थंय गे सद्यातरी क्यूबा एक म्हत्वाचो देश म्हूण राजकी मळार संवसार गाजता.

राज्यवेवस्था: संविधानाप्रमाण क्यूबा एक समाजवादी देश म्हूण जाही केला. राज्यकारभाराचे अधिकार कश्टकरी समाजाकडेन आसा राश्ट्राध्यक्ष हो राश्ट्राचो मुखेली आसता. पयलींचें संविधान १९५९ त र जावन २४ फेब्रुवारी १९७६ तल्यान नवें संविधान मुखार आयलें कार्यकारी, विधीमंडळ, लश्करी आनी सत्ता चलोवपी कम्युनिस्ट पक्षाचे राश्ट्राध्यक्षाचें पुरायपणान नियंत्रण आसा. राश्ट्राध्यक्ष फिडेल कास्ट्रोच हातांत सगळी सत्ता एकवटल्या. नोकरशाय रशियन राज्यपध्दतीचे आदारल्या. १६ वर्सां पुराय केल्ल्या दरेकल्याक मत दिवपाचो अधिका आसा. वेंचणुकांनी उबे रावपी उमेदवार कम्युनिस्ट पक्ष वा लोकसंघटनां वांगडी आसतात.

१९७६ च्या संविधानाप्रमाण थळाव्या राज्यकारभाराची रचणूक केल्या. १४ प्रांत आनी १६९ नगरपालिकांतल्यान थळावो राज्यकारभार चलता.

विंगडविंगड राजकी पक्ष हांगा नात. क्रांती उपरांत फकत एकाच पक्षाची सत्ता हांगा चलता.

अर्थीक स्थिती: क्यूबाची भूंयरचणूक विंगडविंगड पिकावळ काडपाचे नदरेन बरीच उपेगाची आसा. ऊंस आनी तंबाखू हीं हांगाचीं मुखेल पिकां तेभायर तांदूळ, काफी, कोको, केळीं, फळफळावळ, भाजीपालो हांचेंय पीक बरेंच येता. मांसाच्या धंद्याची गोरवां पोसपाच्या म्हत्वाच्या उद्येगाव लागून बरीच उदरगत जाल्या. जमीन राश्ट्रीय मालकेची आसा. हांगाच्या

...गी लोखण, तांबे, निकेल, मँगनीज, क्रोमियम हे धातू मेळटात. ...च्या दर्यांत बांगडे, सुंगटां ह्या सारकें नुस्तें व्हडा प्रमाणांत मेळटा. ... धंद्याक हेर उद्येगधंद्यांमुखार व्हडलेशें म्हत्व ना.

...९५९ तली क्रांती जावचेपयलीं हांगा अमेरिकन भांडवलाच्या ...गान बरेच कारखाने उबारिल्ले. पूण तांची व्हडलीशी उदरगत जावंक ...ल्ली क्रांतीउपरंत रशियन भांडवल, तंत्रगिन्यान आनी हेर ...गान हांगा उद्येगधंद्यांची बरीच वाड जाली. उद्येगांचें राश्ट्रीयकरण ...ं. खाणाच्यो वस्तू, तंबाखू, शिमीट, प्लॅस्टिक, निकेल हांचे कारखाने ... आसात. क्यूबाचें आयात-निर्यात वेव्हार पयलीं फकत रशिया आनी ... साम्यवादी देशांकडेन चड जाताले. सद्या जगांतल्या बऱ्याच हेर ...कडेनूय ह्या देशाचे आयात-निर्यात वेव्हार चलतात.

...सो हें हांगाचें चलनी नाणें. हांगा खाजगी बँको नात. 'नॅशनल बँक ...द क्यूबा' ही हांगाची एकूच राश्ट्रीय बँक.

येरादारी आनी संचारणः क्यूबांत १९८४ मेरेन ३४,००० किमी. ...गायेच रस्ते आशिल्ले. १९८५ मेरेन हांगा प्रवाशांखातीर येरादारी ...ची ५,१९६ किमी. चे रेल्वेमार्ग आनी फकत साकर उद्येगाखातीर ...रांत येवपी ९,६३८ किमी. चे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. देशांत सुमार ...० किमी. लांबायेच्या उदकामार्गांतल्यान चडशी वेवसायीक येरादारी ...ता. हांगा सुमार २०० परस चड बंदरां आसात. हातूंतलीं कांय ...मारातल्या सगळ्या बंदरांपरस बरीं आसात. मुखेल बंदरां अशीं: ...रिएल, हावाना, नेव्हीतास, मानाटी, पुयेर्तो पाद्रे, गिबारा, अँटीला, ...तानामो, सांतियागो दे क्यूबा, सिएन्फ्यूएगोस, कार्देनास आनी ...तान्झास. हवाई मार्गावेली येरादारी 'क्यूबाना' हे राश्ट्रीय ...सेवेवरवीं चलता. युरोप, आफ्रिका, लॅटीन, अमेरिका ह्या खंडांकडेन ...नी संवसारांतल्या हेर देशांकडेन हवाईमार्गावेल्यान येरादारी जाता. ...शे मार्ती हो हावानासावन २१ किमी. पयस आशिल्लो ह्या देशांतलो ...मेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. तेभायर हेर ल्हानसान विमानतळ ...रेच आसात.

लोक आनी समाजजीणः १९८१ मेरेन हांगा ६६% लोक गोरे कातीचे, ...९% मुलाटो, १२% आनी हेर ०.१% आशिल्ले; धर्माचेर विस्वास ...शिल्ले लोक ४८.७%, रोमन कॅथलिक ३९.६%, नास्तिक ६.४% ...नी उरल्ले हेर धर्मीक विस्वासांचे आशिल्ले. क्यूबाचे स्वतंत्रतायेखातीर ...झपी फुडाऱ्यांमदीं पयलीं सावन कॅथलिक विरोधाची भावना ...शिल्ल्यान थंय कॅथलिक पंथीय लोकांची समाजांत व्हडलीशी सुवात ...ा. हेर लॅटीन अमेरिकन देशांपरस हे विशीं क्यूबाचें वेगळेंपण जाणवता. ...रकारान धर्मनिरपेक्ष पध्दत आपणायल्या. क्रांतीउपरंत धर्माचेर चडशा ...लोकांचो आशिल्लो भावार्थ उणो जायत चल्लो.

...कला, संगीत हांचेर निग्रो संस्कृतायेचो बरोच प्रभाव दिसून येता. ...च्या लोकगीतांतल्यान आनी नृत्यांतल्यान नवें संगीत आनी रंबा, ...गबा, कोंबा, मांबो असलीं नृत्यां हांगासावन संवसारभर नांवाजतीं ...ल्यांत. शिल्पकलेच्या मळार हांगा बरीच उदरगत जाल्या. सावेद्रा ह्या ...शिल्पकाराचें नांव संवसारभर गाजलां. मेलेरो, मारेल, अँजलो, ...गल्दारामा हे हांगाचे नामनेचे चित्रकार.

शिक्षणः राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ९६% आसा. ६ ते १४ वर्सांमेरेनचें ... प्रायमेरी शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी एकसारकें आसा. स वर्सांचें मुळावें, चार वर्सांचें माध्यमिक आनी तीन वर्सांचें उच्च माध्यमिक अशें तेरा वर्सांचे शाळेतलें शिक्षण आसता. मार्क्सवादी-लेनिनवादी तत्त्वांचेर ...आदारिल्ली शिक्षणपध्दत हांगा आसा.

...म्बर ते जून मेरेन शिक्षणीक वर्स चलता. शिक्षणाचें माध्यम स्पॅनिश ...भाशेतल्यान आसलें, तरी इंग्लीश आनी रशियन भाशेचाय शिक्षणांत ...वापर जाता. शिक्षणाची जापसालदारकी, शिक्षण मंत्रालयाची आसा. ...उंचल्या पावंड्यावेलें शिक्षण 'उनिवर्सिदाद दे ला हावाना', 'उनिवर्सिदाद ...द ओरिएंते', 'उनिवर्सिदाद दे सेंट्रल दे ला विलास' आनी 'उनिवर्सिदाद ...दमागियो आग्रामांते' ह्या चार विश्वविद्यालयां वरवीं चलता. मार्क्सवादी अर्थकारण आनी राजकारण हे विशय सक्तीचे आसतात. हांगाचे बरेच विद्यार्थी उंचेल्या शिक्षणाखातीर रशियांत आसात. सेनांतूय हांगाचे कांय विद्यार्थी शिक्षण घेतात. आफ्रिकेंतल्या कम्युनिस्ट राश्ट्रांक साक्षर करपाची कार्यावळ क्यूबान हातांत घेतल्या. तेप्रमाण मोझांबीक, इथिओपिया ह्या सारक्या देशांतले विद्यार्थी शिक्षण घेवपाखातीर हांगा येवन रावल्यात.

भाशा आनी साहित्यः स्पॅनिश ही लोकांची वेव्हाराची भाशा आसा. इंग्लीशीचोय वापर बरोच जाता. होसे हेरेदिया (१८०३-३९) हो हांगाचो एक नामनेचो कवी. होसे मार्ती (१८६३-९५) हाकाय लेखक आनी कवी म्हूण बरीच नामना आसा. तेभायर कास्तेल्यानोस त्रॅलेस, आर्तीस हेय हांगाचे नामनेचे लेखक. साहित्याच्या मळार मार्क्सवादी विचार पध्दतीन बरयल्लें साहित्य क्रांतीउपरंत लोकांमदीं चड पावलां.

म्हत्वाचीं थळांः मार्तेझास, कार्देनास, ग्वांतानामो, सांतियागो दे कूब्हा, नेवीतास, सिएनफ्यूएगोस हीं म्हत्वाचीं बंदरां आनी उद्येगीक शारां आसात. तेभायर हावाना ही राजधानी, ग्वानाबाकोआ शार हीं हांगाचीं म्हत्वाचीं थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

क्रॉग, शाक ऑगुस्त स्टीनबेर्गरः (जल्मः १५ नोव्हेंबर १८७४, ग्रेना-डेन्मार्क; मरणः १३ सप्टेंबर १९४९, कोपनहेगन).

डॅनिश शरीरक्रियाशास्त्रज्ञ. १९०३ त ताणें बेबक्यांचे श्वसनक्रियेचेर प्रबंध बरोवन डॉक्टरेट मेळयली. १९१६ त तो कोपनहेगन विद्यापीठांत शरीरक्रियाविज्ञान ह्या विशयाचो प्राध्यापक जालो. श्वसनक्रियेविशीं संशोधनात्मक वावर करून ताचेर ताणें 'Mechanism of Gas Exchange in the lungs' हो ग्रंथ बरयलो. व्हिएन्ना सायन्स ॲकॅडेमीन ताचेखातीर ताका तस्त्रीप दिली. 'स्नायूंतल्या रगताच्या प्रवाहांतल्या केशवाहिन्यांवरवीं (capillaries) जावपी नियंत्रण' ह्या सोदाखातीर ताका १९२० त, शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकीशास्त्र ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. ताणें ऊतकाची (tissues) क्रियाशीलता आनी केशवाहिन्यांतलो रगताचो प्रवाह हांचो संबंद दाखयलो. सक्रिय स्नायूंतल्या कार्यक्षम केशवाहिन्यांची संख्या स्तब्ध (dormant) स्नायूंपरस चड आसता आनी ह्या फरकाचेर ऑक्सिजनाची पुरवण आदारून आसता, अशें मत ताणें परगटायलें. १९३७ त, तो रॉयल सोसायटीचो विदेशी वांगडी जालो. १९५४ त, ताका इंग्लंडच्या रॉयल सोसायटीचें बाली (Baly) पदक मेळ्ळें. आठ विदेशी विद्यापीठांनी ताका भोवमानान डॉक्टरेट पदवी दिली.

- कों. वि. सं. मं.

क्रिक, फ्रॅन्सिस हॅरी कॉम्पटनः (जल्मः ८ जून १९१६, नॉर्दॅम्पटन-इंग्लंड).

ब्रिटीश जीवभौतिकीविज्ञ आनी आनुवंशिकीविज्ञ. युनिवर्सिटी कॉलेज, लंडन आनी केंब्रीज विद्यापीठांतल्यान ताणें उच्च शिकप घेतलें. १९४९-१९७६ ह्या काळांत ताणें केंब्रिजच्या कॅव्हॅंडिश प्रयोगशाळेच्या मेडिकल रिसर्च काऊन्सिल विभागांत संशोधनाचें काम केलें. क्ष-किरण विवर्तनीय (diffraction) विश्लेशण तंत्राचो उपेग करून रेणुरचणुकेचो जीवविज्ञानाचे नदरेन अर्थ लावपाचे नदरेन ताणें म्हत्वाचें संशोधन केलें. विल्किन्झ ह्या शास्त्रज्ञान स्फटिकविज्ञानाच्या (Crystallography) आदारान D.N.A. रेणुरचणुकेविशीं अभ्यास केल्लो. क्रिक आनी वॉटसन हांणी ताचो अर्थ लावन ही रचणूक निश्चित केली. १९५४ त, ताका केंब्रिज विद्यापीठाची पीएच्.डी. मेळ्ळी. तेउपरांत ताणें १९५३-५४ त ब्रुकलिन पॉलिटेक्निक इन्स्टिट्यूटांत प्रथिन रचणुकेविशीं संशोधन केलें. १९५९ त लंडन रॉयल सोसायटीचो वांगडी म्हूण ताची वेंचणूक जाली. १९६०-६१ त केंब्रिजच्या चर्चिल कॉलेजचो तो फेलो जालो. D.N.A. अम्लाची रेणवीय रचणूक सोदून काडिल्लेखातीर क्रिक हाका विल्किन्झ आनी वॉटसन हांच्यावांगडा १९६२ वर्साचो शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकीशास्त्र ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार वांटून मेळ्ळो.

१९६२ त, तो कॅलिफोर्नियांतले 'सॉल्क इन्स्टिट्यूट फॉर बायॉलॉजिकल स्टडीज' हे संस्थेचो वांगडी जालो. 'Molecules and Men' (१९६७) आनी 'Life Itself' (१९८१) हीं पुस्तकां ताणें बरयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

क्रिकेट: दरेकी इकरा खेळगडे आशिल्ल्या दोन पंगडांभितर उक्त्या मैदानार बॅट आनी बॉला (पेल्ल) वरवीं खेळटात, तो सांघिक खेळ.

क्रिकेट हें उतर ओल्ड सॅक्सन उतर 'क्रायस' (cryce) वेल्यान आयलां. Criquet ह्या फ्रेंच उतरावेल्यान क्रिकेट हें उतर आयलां, अशेंय एक मत आसा. ह्या उतराचो अर्थ बॉलावरवीं खेळपाक येवपी खेळांतलें बॅट असो जाता. पयल्या एडवर्डाच्या काळांत १३०० च्या सुमाराक Creag हे संज्ञेन क्रिकेटचो उल्लेख केल्लो मेळटा.

१२०० च्या सुमाराक हो खेळ इंग्लंडांत अस्तित्वांत आसलो. १५५० च्या सुमाराक गिल्डफर्ड विद्यालयांतलीं भुरगीं क्रिकेट खेळटालीं, असो उल्लेख मेळटा. १६४६ त केंट मदल्या कॉक्सहीथ हांगा क्रिकेटचो सामनो जाल्याचो पयलो उल्लेख मेळटा.

क्रिकेटच्या खेळांत जायते बदल जायत आयल्यात. सुर्वेक गांवगिऱ्या वाठारांतल्या भुरग्यांनी ह्या खेळाची बुन्याद घाली. बोकड्यो, मेढरां, गोरवां चरोवपाक रानांनी वचपी भुरगे; वेळ मेळटा तेन्ना हो खेळ खेळटाले. क्रिकेटचे पयले अवस्थेंत बॅटा बदला हात, बॉला बदला लांकडाचो कुडको, विकेटी बदला झाडाचो उपेग जातालो. बॉल घेवन गोलंदाज, फलंदाजाक गोलंदाजी करतालो. हो बॉल, फलंदाज आपल्या हातांनी मारतालो. फलंदाजाक बाद करपाक एके थारायिल्ले कुरवेचेर गोलंदाजी करची पडटाली. हे कुरवेक बॉल लागल्यार फलंदाज बाद जातालो.

काळांतरान हाताबदला लांकडाची ल्हान बडी, लांकडाचें फळें, जड दांडो आशिल्ली बॅट, पाचरी मूठ आशिल्ली 'विलो' लांकडाची बॅट अशे बदल बॅटाचे अवस्थेंत जायत गेले. सुर्वेक बॉल लांकडाच्या कुडक्याचो आशिल्लो. उपरांत ताचो आकार वांटकुळो जालो. उपरांत ल्हवल्हव रबर, चामडें हाचो वापर जावन ताका आयचें रूप प्राप्त जालें. पयलीं झाडांचो यश्टी (विकेट्स) म्हूण उपेग जावपाक लागलो. फुडें दोन बडयो, उपरांत तीन बडयो आनी तातूंतल्यान सद्याच्यो विकेट्स अस्तित्वांत आयल्यो. आयज क्रिकेटीच्या २२ यार्ड धांवपट्टेच्या दोनूय वटांनी विकेटी (Double wicket) लावपाची पध्दत आसा.

इतिहास: क्रिकेटच्या इतिहासांत नोंद जाल्लो क्रिकेटचो पयलो सामनो १६९७ वर्सा ससेक्स हांगा जालो. १७१९ वर्सा लंडनर्स (मिडलसेक्स) आनी केंटीश मेन हांचेभितर पयलो काउंटी सामनो (county match) जालो. क्रिकेटचो खेळ १७१० वर्सा केंब्रीज विद्यापीठांत पावलो. १७४४ त पयलेच खेप क्रिकेटचे नेम घडयले. १८ जून १७४४ दिसा केंट आनी ऑल इंग्लंड हांच्याभितर सामनो जालो. ताचें पुराय धांवपत्रक अजून पळोवंक मेळटा. १७६३ ते १७९३ मेरेन 'हॅम्बलडन क्लब' क्रिकेट खेळांत नांव जोडून आसलो. १७८७ वर्सा लॉर्ड्स (इंग्लंड) हांगा 'मेरीलिबोन क्रिकेट क्लब' (MCC) स्थापन जालो. हे संस्थेन त्याच वर्सा क्रिकेटची नवी नेमावळ घडयली. तेन्ना सावन हीच संस्था क्रिकेटच्या खेळाचे नेम घडयता आनी तांचेर नियंत्रण दवरता.

ब्रिटिशांचे राजवटीक लागून खास करून सैनीक आनी तांच्या अधिकाऱ्यांक लागून हो खेळ ब्रिटीश वसाहतींत पातळ्ळो. ऑस्ट्रेलियांत हो खेळ १८०३ त सुरू जालो. १८३८ वर्सा मॅलबोर्न क्रिकेट क्लबाची थापणूक जाली. १८५६ त मॅलबोर्न हांगा व्हिक्टोरिया आनी न्यू साउथ वेल्स मजगतीं पयलो अधिकृत सामनो जालो. न्यूझीलंडांत हो खेळ १८४० त पावलो. १८६० त ऑक्लंड आनी वेलिंग्टन ह्या पंगडांमजगतीं पयलो प्रातिनिधीक सामनो जालो. वेस्ट इंडीज देशांत हो खेळ एकुणिसाव्या शतमानाच्या मध्याक सुरू जालो. १८६८ त डिमिरारा (गयाना) आनी बाबीडोस हांचेभितर पयलो प्रातिनिधीक सामनो जालो. दक्षिण आफ्रिकेंत हो खेळ एकुणिसाव्या शतमानाच्या मध्याक पावलो. ब्रिटीश सैनीक आनी पोलीस १८८८-८९ मेरेन लश्करी आनी पो[…] केंद्रांनी (केप कॉलनी आनी नाताल) हो खेळ खेळटाले.

भारत-पाक फाळणेउपरांत १९५२ वर्सा कराचींत पाक मध्य[…] क्रिकेट मंडळाची थापणूक जाली. १९५२ त पाकिस्तानान भारत[…] पयली क्रिकेट कसोटी भोंवडी केली.

कसोटी क्रिकेट: क्रिकेट कसोटी सामने खेळपाची मान्यताय आयज[…] सात देशांक मेळ्ळ्या. तातूंत इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया, वेस्ट इंडीज, भा[…] न्यूझीलंड, पाकिस्तान आनी श्रीलंका हांचो आस्पाव जाता. द[…] आफ्रिकेक कसोटी क्रिकेट खेळपाक मेळिल्ली मान्यताय त्या देशा[…] वर्णदुस्वासी धोरणांक लागून काडली. संवसारांतलो पयलो कसोटी क्रि[…] सामनो मॅलबोर्न हांगा १८७७ वर्सा इंग्लंड आनी ऑस्ट्रेलिया मज[…] जालो. हातूंत ऑस्ट्रेलियाक जैत मेळ्ळें. 'इंटरनॅशनल क्रिकेट कॉन्फर[…] ची थापणूक जातकच इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया आनी दक्षिण आफ्रिका[…] संस्थेचे वांगडी जाले. १९२६ त, भारत, वेस्ट इंडीज आनी न्यूझी[…] देशांक हे संस्थेचें वांगडीपण फावो जालें. १९५२ त पाकिस्तानाक आ[…] मागीर श्रीलंका देशाक हे संस्थेचें वांगडीपण मेळ्ळें. द. आफ्रिका १९[…] वर्सा, वेस्ट इंडीज १९२८ वर्सा, न्यूझीलंड १९३१ वर्सा, भारत १९[…] वर्सा, पाकिस्तान १९५४ वर्सा, तर श्रीलंका १९८२ वर्सा आपलो पय[…] क्रिकेट कसोटी सामनो खेळ्ळे.

सुर्वेक दोनूय पंगडांचे दोन डाव सोंपसर आनी खेळाचो निर्णय लाग[…] कसोटी सामनो चालू उरतालो. सद्या कसोटी क्रिकेट सामने पांच दिस[…] आसतात.

कसोटी क्रिकेट सामन्यांतले कांय संवसारीक विक्रम अशे:

फलंदाजी: १. पंगडाच्यो चडांत चड धांवड्यो- ७ बाद ९०३ - इंग्ल[…] ऑस्ट्रेलियाआड- १९३८.

२. वैयक्तिक चडांत चड धांवड्यो- नाबाद ३६५- सर गारफील[…] सोबर्स, वेस्ट इंडीज आड पाकिस्तान. १९५७-५८.

३. पंगडाच्यो उण्यांत उण्यो धांवड्यो- २६ न्यूझीलंड, इंग्लंडाआ[…] १९५४-५५.

गोलंदाजी: १. एका सामन्यांत चड विकेटी- जिम लेकर इंग्लंड[…] ऑस्ट्रेलियाआड. १९५६.

२. कसोटी कारकिर्दींत चडांत चड विकेटी- रिचर्ड हॅडली, न्यूझीलंड[…]

३. कसोटी मालिकेंत चडांत चड विकेटी- ४९ सिडनी बार्न्स, इंग्लं[…] आड द. आफ्रिका.

४. एका सामन्यांत चडांत चड झेल-७ ग्रेग चॅपेल, ऑस्ट्रेलिया आ[…] इंग्लंड- १९७४-७५. यजुवेन्द्रसिंग भारत आड इंग्लंड.

यश्टीरक्षणांत कसोटी कारकिर्दींतल्यो चडांत चड विकेटी- रॉडनी[…] मार्श (ऑस्ट्रेलिया).

एका दिसाचे खेळ: १९७४ मेरेन क्रिकेटीभितर हेर खेळांसारकी संवसारीक खेळांसर्त नासली. १९७५ च्या जून म्हयन्यांत संवसारीक क्रिकेट सर्त (प्रुडेन्शल क्रिकेट सर्त) इंग्लंडांत भरली. १९७५ आनी १९७९ वर्सा वेस्ट इंडीजान, तर १९८३ वर्सा भारतान हें सर्तीचें वस्तादपण जिखलें. १९८७ वर्साची 'रिलायन्स संवसारीक क्रिकेट सर्त' भारत आनी पाकिस्तानांत जाली. ही सर्त ऑस्ट्रेलियान जिखली.

सद्या क्रिकेट कसोटी खेळावांगडाच एका दिसाचे क्रिकेट खेळ बरेच लोकप्रिय जाल्यात.

बायलांची क्रिकेट: अठराव्या शतमानांत बायलांनी क्रिकेट खेळपाक सुरवात केली. १८८७ वर्सा, 'व्हाइट हिथर' ह्या बायलांच्या पंगडाची थापणूक जाली. १९२६ वर्सा बायलांच्या क्रिकेट असोसिएशनची थापणूक जाली. १९३३-३४ त इंग्लंडाचो पंगड ऑस्ट्रेलिया आनी न्यूझीलंडाक गेलो. १९७३ वर्सा बायलांखातीर संवसारीक करंड दवरिल्लो. इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया, वेस्ट इंडीज, न्युझीलंड, भारत आनी राश्ट्रकूलांतल्या कांय देशांनी बायलो क्रिकेट खेळटात.

खेळाचे नेम, पध्दती आनी स्वरूप: क्रिकेट खेळाच्या नेम आनी

प्रमाण हो खेळ खेळटात.

क्रिकेट खेळ दोन पंगडांमदीं जाता. दरेक पंगडांत इकरा खेळगडे आसतात. इकरा खेळगड्यांतल्या कोणाकूय दुखापत जाली जाल्यार ताचे बदला आशिल्ल्या खेळगड्यांक क्षेत्ररक्षण करपाक मान्यताय आसता. खेळाचे निर्णय दिवपाची जापसालदारकी दोन पंचांचेर आसता. सामनो ३, ४, ५ वा ६ दिसांचो आसता. पयलीं दोनूय पंगडाचे कर्णधार नाणेंकावलो उडयतात. कुरूबावलो जिखपी कर्णधार फलंदाजी वा गोलंदाजी करपाचो निर्णय घेता. फलंदाजी करपी पंगड आपल्या दोन खेळगड्यांक डावाची सुरवात करपाक धाडटा. हातूंतलो एकलो फलंदाजी खेळपाच्या पाविश्यांत रावता तर दुसरो गोलंदाजाच्या मुखार धांवड्यो काडपाच्या पाविश्यांत रावता. गोलंदाजान घाल्लो बॉल फलंदाजान आपल्या बॅटाच्या आदारान मारपाचो आसता. मारिल्लो बॉल आडावपाखातीर विरोधी पंगडाचो कर्णधार आपल्या खेळगड्यांक क्षेत्ररक्षण करपाक दवरता. फलंदाजान मारिल्लो बॉल क्षेत्ररक्षकांक चुकोवन थारायिल्ले शिमेभायर गेल्यार चार धांवड्यो धांवनासतना फलंदाजाक मेळटात. बॉल जमनीक तेंकनासतना शिमेभायर गेल्यार स धांवड्यो मेळटात. शिमेचे भितर बॉल धरल्यार मात फलंदाजाक धांवड्यो धांवन काडच्यो पडटात. धांवडी पुराय जावंचेआदीं क्षेत्ररक्षकान विकेटी उडयल्यो, जाल्यार फलंदाज बाद थारता. गोलंदाज षटक म्हळ्यार सो बॉल घालता. षटक सोंपतकच क्षेत्ररक्षण बदलता आनी दुसरे वटेन दुसरो गोलंदाज गोलंदाजी करता. फलंदाजी करपी पंगडाचे धाय फलंदाज बाद जातकच एक डाव सोंपता. तेउपरांत गोलंदाजी करपी पंगड फलंदाजी करता. दोनूय पंगड वयलेतरेन आरते-परते दोन डाव खेळटात. ज्या पंगडाच्यो धांवड्यो चड जातात, तो पंगड जैतिवंत थारता. कांय पावटीं फलंदाज राखून म्हळ्यार अमक्योच विकेटी राखून पंगड जैत जोडटा. एका डावान जैत जोडपाचे कांय प्रसंगूय क्रिकेटींत येतात. पांच दिसांच्या सामन्यांत २०० तर चार वा तीन दिसांच्या सामन्यांत १५० धांवड्यो जर एकाद्र्या पंगडाच्यो चड जायत तर दुसऱ्या पंगडाक फॉलो-ऑन दिवन पर्थून खेळपाक आपयतात. थारायिल्ल्या वेळांत सामनो पुराय जालो ना जाल्यार तो अनिर्णित उरलो, अशें समजतात.

फलंदाज बाद जावपाचे प्रकार अशे: १. गोलंदाजान घाल्ल्या बॉलान, विकेट पडल्यार फलंदाज 'त्रिफळाचीत' जाता. २. फलंदाजान बॅटान मारिल्लो बॉल थारायिल्ले शिमेभितर क्षेत्ररक्षकान जिखल्यार, फलंदाज 'झेलचीत' जाता. ३. फलंदाजान खेळ चालू आसतना बॉलाक हात लायल्यार तो बाद थारता. ४. गोलंदाजान घाल्लो बॉल, फलंदाजाच्या पायार तीनूय यश्टींक समांतर असो जर आपटलो आनी पंचाक तो बॉल विकेटीचेर पडटलो आशिल्लो अशे दिसलें तर फलंदाज 'पायचीत' (Leg Before Wicket) थारता. ५. कसलेंच कारण नासतना फलंदाजान दोन फावटीं बॉल बॅटावरवीं माल्ल्यार फलंदाज बाद जावंक शकता. ६. बॉल खेळटना, बॅट वा कुडीचो खंयचोय भाग विकेटीक लागून विकेट पडल्यार फलंदाज 'हिट विकेट' जाता. ७. फलंदाजान प्रतिपक्षाच्या खेळगड्यांक खेळ करपाक वा हेर कसलेच तरेन आडखळ हाडल्यार फलंदाज बाद जावंक शकता. ८. फलंदाज धांवड्यो काडटासतना, क्षेत्ररक्षकान फलंदाज क्रिझींत पावचे आदीं विकेटी उडयल्यो, तर फलंदाज 'धांवबाद' (Run out) थारता. ९. फलंदाज बॉल खेळपाक आपली थारायिल्ली शीम सोडून भायर सल्लो आनी यश्टीरक्षकान जर त्यावेळार आपल्या हातांतलो बॉल मोखून यश्टी उडयल्यो तर फलंदाज 'यश्टीचीत' जाता

गोलंदाजी करपाविशींचे नेम: १. गोलंदाजी करतना गोलंदाजान शीम भायर गोलंदाजी केल्यार ताका 'नो बॉल' म्हण्टात. २. गोलंदाजान हात शिंवटून माल्लो तर ताका 'थ्रो बॉल' म्हण्टात. ३. फलंदाजाच्या आवाठान न येवपी बॉल गोलंदाजान घाल्यार ताका 'वाइड बॉल' म्हण्टात. वयल्या तीनूय वेळार विरोधी पंगडाक एक धांवडी मेळटा

फलंदाजी करपाविशींचे नेम: १. गोलंदाजान घाल्लो बॉल फलंदाजाच्या पॅडाक आपटून गेलो आनी फलंदाजान त्यावेळार धांवड्यो काडल्यो जाल्यार ताका 'लेग बाय' म्हण्टात. २. गोलंदाजान घाल्लो बॉल फलंदाजाच्या बॅटाक लागनासतना यश्टीरक्षकाक फटोवन गेलो, तर त्यावेळार ज्यो धांवड्यो काडटात ताका 'बाय' म्हण्टात. वयल्या दोनूय वेळार फलंदाजाक धांवड्यो मेळनात, त्यो पंगडाक मेळटात.

गोलंदाजी करपाच्यो वेगवेगळ्यो पध्दती: द्रुतगती, मध्यमगती आनी मंदगती ह्यो गोलंदाजी करपाच्यो तीन पध्दती आसात.

आउट स्विंगर, इन स्विंगर, ऑफ कटर, इन कटर आनी बाउन्सर हे द्रुत-मध्यमगती गोलंदाजीचे कांय मुखेल प्रकार आसा.

ऑफ ब्रेक, लेग ब्रेक, गुगली हे कांय मंदगती-फिरकी गोलंदाजीचे मुखेल प्रकार आसात.

फलंदाजी करपाच्यो पध्दती: कट, लेट कट, स्क्वेअर कट, ग्लांस, हूक, पूल, ड्राइव्ह हे कांय फलंदाजी करतना धांवड्यो मेळोवपाखातीर मारपाचे कांय फटके जावन आसात.

खेळामैदान: क्रिकेटचें खेळामैदान वाटकुळें वा अंडाकृती आसता. मध्यभागासावन शीम ९० यार्ड आसता. ७०, ७५ आनी ८० यार्ड शिमोय कांय प्रसंगार दवरतात. खेळपट्टी २२ यार्ड लांबायेची आनी १० फूट रुंदायेची आसता. खेळपट्टेच्या दोनूय अदींमदीं णव इंचाच्या अंतरान तीन विकेटी पुरतात. विकेटींची उंचाय २८ इंच आसता. विकेटींवयर लांकडाच्यो तीन बेल्स आसतात. विकेटीमुखार ४ फूट अंतराचेर एक शीम घालतात. विकेटीसावन शिमेमेरेनचो वाठार फलंदाजाचो आसता.

फलंदाजाची बॅट 'विलो' लांकडापसून घडयतात. तिचें वजन २ पौंड ४ औंस ते २ पौंड ६ औंस मेरेन आसता. ह्या परस्पूय चड वजनाची बॅट वापरूं येता. बॅटाची उंचाय चडांत चड ३८ इंच तर रुंदाय ४.५ इंचापरस चड आसपाक फावना. बॉल तांबड्या रंगाचो आसून तो कमयिल्लें चामडें, गुडेचे कुडके आनी दोरयांनी घडयतात. ताचें वजन सुमार ५.५ ते ५.७५ औंस आसता. ताचो आकार सुमार ८.८ ते ९ इंच हांचेमदीं आसपाक जाय.

फलंदाज दोनूय पांयांक खोंटेसावन मांडयेमेरेन पॅडां बांदतात. हाताक हातमोजे (ग्लोव्हज) घालतात. थाय पॅड, सेंटर पॅड ह्यो वस्तू बॉलापसून राखण मेळपाखातीर वापरतात. पांयांत बूट घालतात.

क्रिकेटच्या खेळांत राश्ट्रकुलांतल्या चडशा देशांनी आश्रय मेळिल्लो आसा. हो खेळ खेळपी देशांचीं नांवां अशीं.

इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका, वेस्टइंडीज, भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका, न्यूझीलंड, झिम्बाब्वे, अमेरिका, बर्म्यूडा, फिजी, कॅनडा, डेन्मार्क, केनिया, टांझानिया, युगांडा, जिब्राल्टर, हाँगकाँग, मलेशिया, हॉलंड, बांगलादेश. सद्या ब्राझील, आर्जेंटिना, अस्तंत आफ्रिका, संयुक्त अरब अमिरात.

नांवाजते खेळगडे: क्रिकेट खेळांत नांवाजिल्ले खेळगडे अशे: *इंग्लंड:* सर जॅक हॉब्ज, सर लेन हटन, वॉल्टर हेमंड, फ्रेडी ट्रूमन, जिम लेकर, जिऑफ बॉयकॉट, इयान बोथम, टोनी ग्रेग, टोनी लुईस, डेनिस कॉम्पटन, ॲलन नॉट, कॉलीन कौड्रे.

ऑस्ट्रेलिया: सर डॉन ब्रॅडमन, व्हिक्टर ट्रपर, बिल पॉन्सफर्ड, सिडनी, बार्न्स, रिची बेनो, इयान चॅपल, ग्रेग चॅपेल, डेनीस लिली, जेफ थॉमसन, रॉड मार्श, ॲलन बॉर्डर.

वेस्टइंडीज: सर फ्रँक वॅरिल, जॉर्ज हॅडली, एव्हरटन विक्स, क्लायड वॉलकॉट, क्लायव्ह लॉयड, विवियन रिचर्ड, लॉन्स गिब्ज, ॲण्डी रॉबर्टस्, डेरेक मरे, माल्कम मार्शल, सर गरी सोबर्स, रोहन कन्हाय.

न्यूझीलंड: जॉन रीड, मार्क बर्जेस, जॉन पार्कर, ग्लेन टर्नर, बेव्हन कॉंग्डन, रिचर्ड हॅडली, मार्टीन क्रो.

पाकिस्तान: हनीफ मोहम्मद, मुश्ताक मोहम्मद, मजीद खान, झहीर अब्बास, जावेद मियाँदाद, इम्रान खान, सर्फराज नवाझ, वासीम बारी, वासीम राजा, अब्दूल कादीर, इंतखाब आलम.

श्रीलंका: बंदूला वर्णपूरा, रॉय डायस, दुलीप मेंडिस, अर्जून रणतूंगा, अरविंद डिसील्वा, कुरुप्पू, सिध्दार्था वेट्टीमूनी.

भारत: सी. के. नायडू, विजय मर्चंट, विजय हजारे, विजय मांजरेकर, बी. बी. निंबाळकर, प्रा. देवधर, मुश्ताक अली, हेमू अधिकारी, चंदू बोर्डे, पॉली उम्रीगर, विनू मंकड, पंकज रॉय, नरीमन कॉंट्रेक्टर, दिलीप सरदेसाय, अजीत वाडेकर, बिशनसिंग बेदी, भागवत चंद्रशेखर, एरापल्ली प्रसन्ना, वेंकटराघवन, मन्सूर अली खान, पतौडी, गुंडाप्पा विश्वनाथ, सय्यद किरमाणी, फरूख इंजीनियर, दिलीप वेंगसरकर, कृष्णम्माचारी श्रीकांत, कपिलदेव निखंज, मोहिंदर अमरनाथ, मोहम्मद अझरुद्दीन, रवी शास्त्री, सुनील गावस्कर.

खासा खेळांसर्ती: राष्ट्रीय (भारतीय) रणजी चषक, दुलीप चषक, देवधर चषक, सी. के. नायडू ट्रॉफी, कूच बिहार ट्रॉफी, विजय हजारे ट्रॉफी, विजय मर्चंट ट्रॉफी.

आंतरराष्ट्रीय खेळांसर्ती: प्रुडेन्शल क्रिकेट सर्त, चँपियन ट्रॉफी, आशिया कप, बॅन्सन ॲण्ड हेजीस क्रिकेट सिरीज, ऑस्टेलेशिया ट्रॉफी.

ब्रिटीश लोकांवांगडा हो खेळ भारतांत पावलो. १७२१ त ईस्ट इंडिया कंपनीचे खलाशी क्रिकेट खेळटाले, असो उल्लेख मेळटा. मुंबयत १७९७ वर्सा क्रिकेट खेळाक सुरवात जाली. १८४० सावन भारतीय लोक ह्या खेळांत वांटो घेवपाक लागले. १८४६ त मद्रास क्रिकेट क्लबाची थापणूक जाली. १८४८ त पारश्यांनी, १८६६ त हिंदूंनी, १८८३ मुसलमानांनी आपापल्या क्रिकेट क्लबाची थापणूक केली. १८८६ आनी १८८८ वर्सा पारश्यांचो संघ इंग्लंडाचे भोंवडेर गेलो. १८८९ आनी १८९२ त दोन ब्रिटीश पंगड भारतांत येवन खेळ्ळे. १९११ वर्सा महाराजा पतियाळाच्या फुडारपणाखाल, भारताचो पयलो प्रातिनिधीक पंगड इंग्लंडाक गेलो. १८९२ सावन भारतांत म्हत्वाची क्रिकेट सर्त पयलेच खेप सुरू जाली. हे सर्तींत पारशी आनी युरोपीय पंगड वांटो घेताले. तेन्ना ह्या सामन्याक 'दुरंगी' म्हण्टाले. १९०७ सावन हिंदूंचो, १९१२ सावन मुस्लीमानांचो तर १९३७ सावन किरिस्तांवांचो पंगड तातूंत वांटो घेवपाक लागले. हे सर्तींत भाग घेवपी पांच पंगडांक लागून हे सर्तीक 'पंचरंगी' म्हण्टाले. जातीयवादाक फाटबळ मेळचें न्हय, म्हूण १९४७ वर्सा हे सामने बंद केले. १९२८ वर्सा भारतीय क्रिकेट नियामक मंडळाची थापणूक जाली. राष्ट्रीय वस्तादपणाखातीर १९३४ सावन 'रणजी सर्त' खेळाची सुरवात जाली. ही सर्त भारताचो म्हान खेळगडो रणजीत सिंह हाच्या नांवावेल्यान सुरू केल्ली. हाका लागून भारतीय क्रिकेटीक संघटीत रूप मेळपाक हातभार लागलो. रणजी सर्तीचो पयलो सामनो मद्रास आनी म्हैसूर हांचेमदीं जालो. भारताच्या उदेंत, अस्तंत, मध्य, उत्तर, दक्षिण विभागांभितर 'दुलीप चषक सर्त' जाल्यार रणजी जैतिवंत आनी शेष भारतामजगतीं 'इराणी चषक सर्त' खेळटात.

कसोटी क्रिकेट: भारताचो पयलो कसोटी सामनो १९३२ त, इंग्लंडांत लॉर्ड्स हांगा जालो. हातूंत इंग्लंडान भारताचेर जैत जोडलें. ते उपरांत भारतान क्रिकेट खेळांत बरीच उदरगत सादल्या. आयज भारताक कसोटी क्रिकेट खेळपी म्हत्वाचो देश म्हूण वळखतात. भारतीय पंगडाच्या तशेंच भारतीय खेळगड्यांच्या नांवार जायते संवसारीक विक्रम आसात, तातूंतले कांय अशें:

वैयक्तिक विक्रमः (कसोटी क्रिकेट):

चडांत चड शतकां: सुनील गावस्कर - ३४; चडांत चड धांवड्यो: सुनील गावस्कर - १०,१२४; दोनूय डावांत तीन फावट शतकां: सुनील गावस्कर; चडांत चड अर्दशतकां: सुनील गावस्कर.

विनू मंकड आनी पंकज रॉय हांचेभितर पयले विकेटीखातीर ४१३ धांवांची भागीदारी

- कों. वि. सं. मं.

क्रिस्तपुराण:

इंग्लीश धर्मोपदेशक फादर टॉमस स्टिफन्स (१५४९-१६१९) हाचो क्रिस्त पुराणग्रंथ. १६१४ वर्सा ह्या ग्रंथाची रचणूक जाली. १६१६ राशोल वाठारांत नव्यान थापणूक जाल्ल्या छापखान्यांत तो उजवाडाक आयलो. उपरांत १६४९ वर्सा ताची दुसरी आवृत्ती आनी १६५४ वर्सा तिसरी आवृत्ती आयली. ह्या ग्रंथाच्यो जरी तीन आवृत्त्यो जाल्यो तरी तातूंतली एकूय मुद्रीत प्रत मे इंक्विझीशन संस्थेन आनी पोर्तुगेज राजकर्त्यांनी जे ग्रंथ नश्ट केले, त हांचोय आस्पाव आसूं येता. ताचे उपरांत ३०० वर्सांनी, १९०७ जोसेफ एल. साल्डाना हाणें मंगळूर शारांत एका हातबरसावेल्यान क्रिस्तपुराणाची, रोमी लिपींत चवथी आवृत्ती उजवाडाक हा हालींच्या काळांत १९५६ वर्सा प्राध्यापक शांताराम बंडेलू हाणें ग्रंथाची देवनागरी लिपींतली एक प्रत उजवाडाक हाडल्या.

ह्या ग्रंथांत वट्ट १०,९६२ होंवयो आसात. बायबलाच्या पो करारांतल्या ज्यूंच्या गजालींचेर आदारिल्लें 'पयलें पुराण' (३६ अ ४१८४ होंवयो) आनी नव्या करारांतल्या क्रिस्तचरित्राचेर आदा 'दुसरें पुराण' - (५९ अध्याय, ६७८१ होंवयो) अशे ताचे दोन आसात. गोंयांतल्या उच्चवर्णीय हिंदूंचें क्रिस्तीकरण जातकच त धर्मग्रंथाचेर बंदी हाडली. देखून ताचें प्रतिपुस्तक म्हूण स्टिफ क्रिस्तपुराण रचलें. ह्या क्रिस्तपुराणाचेर, पूर्विल्ल्या मराठी संतक चडकरुन ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, विष्णुदास, नामा ह्यांची पडल्या. ताणें करुणोदात्त क्रिस्तचरित्र, आदम-ईव्ह आख्यान, मारीची वात्सल्य भक्ती, माग्दालेनची गुरुभक्ती, हेरोदीचें दाविदाचो रणावेश, बाप्तिस्ताचे हौतात्म्य, क्रिस्ताच्यो उपदेशकथा भाग रेसाळ शैलींत बरयल्ले आसात.

हें पुराण मराठी भाशेंत बरयल्लें आसलें तरी तातूंत जायतीं कों उतरां भरशिल्यांत. खासा स्टिफन्सूय म्हण्टा:

'हें सर्व मराठिये भासेन लिहिलें आहे. . . पण सुध मराठी म लोकासि नकळे देखुनु,. . . . सोंपीं ब्राह्मणांचे भासेचीं उतरें ठई मिसरित करूनु कवित्व सोंपें केलें.'

- कों. वि. सं

क्रुवा, एतिएन्न द् ला:

(जल्मः ? १५७९, रोजरा-फ्रांस; म १६४३, गोंय).

एक फ्रेंच मिशनरी कवी आनी पंडीत. १५९९ वर्सा जेजुईत पं दीक्षा घेवन १६०२ वर्सा तो भारतांत आयलो. फुडें १६१९ वर्सा फ स्टिफन्स हाका मरण येतकच ताच्या जाग्यार राशोल सेमिनारींत त रॅक्टर म्हूण नेमणूक जाली. ताणें मराठी आनी कोंकणी भाशेचो पुरा अभ्या केलो. क्रिस्ताचो शिष्य संत पीटर हाच्या चरित्राचेर मराठी पु पुराण बरयलें. ताचें नांव अशें: DISCURSO SOBRE A VIDA APOSTOLO SAM PEDRO EM QUE SE REFUTA OS PRINCIP ERROS DO GENTILISMO (मूळ शिष्य सां पेद्रु हाच्या जिविता आख्यान. हातूंत हिंदुधर्मांतल्या गैरसमजाचें खंडण केलां). हें पु १६२९ त छापिल्याची नोंद मेळटा. ह्या ग्रंथाचे तीन वांटे आसात अ सगळ्यो मेळून तातूंत १२ हजार होंवयो आसात. फादर स्टिफन्स क्रिस्तपुराणाभशेनूच हातुंतूय ग्रंथकर्त्यान गरज लागता तशीं पोर्तु आनी कोंकणी उतरां वापरल्यांत. पयल्या वांट्यांत कवी, जेजू क्रिस्ता मरणा आदलें आनी उपरांतचें सां पेद्रुच्या जिविताचें वर्णन करता. दुस वांट्यांत बरोवपी ब्रह्मा, विष्णु, महेश आनी हेर हिंदू देवांविशीं सांग आनी तांचेर तशेंच हिंदू चालीरितींचेर खर टिका करता. तिस वांट्यांत कवी खऱ्या देवाची आनी किरिस्तांव धर्माची व्हडवीक गायत ह्या पुराणावेल्यान पाद्री क्रुवान हिंदू धर्माचो खोल अभ्यास केला हें विश् येता. तातूंत अहिल्येची कथा, प्रल्हादाचें चरित्र, सीताशुध्दी ह्यो क आस्पावतात. ह्या ग्रंथावेल्यान ताची मराठी भाशेवेली कुशळताय सि जाता. ह्या ग्रंथाची एक प्रत लिस्बोआच्या 'बिब्लियोतेक नासियॉनाल ह्या ग्रंथसंग्रहालयांत मेळटा. दुसरी एक प्रत पणजेच्या सेंट्रल लायब्ररी आसा.

ताणें 'खिस्ताचें वधस्तंभारोहण' (Paixaode Christo) नांवाचें आनी एक मराठी काव्य बरयल्लें आसा. प्रा. अनंत काकबा प्रियोळकर हाणें संपादीत करून उजवाडाक हाडलां.

पाद्री क्रुवान कोंकणीतूय बरोवप केल्लें, असो उल्लेख मेळटा. पू

एकूय कोंकणी ग्रंथ अजून मेळूंक ना.

- कों. वि. सं. मं.

केब्ज, सर हान्स ॲडॉल्फ: (जल्मः २५ ऑगस्ट १९००, हिल्डेशीप - अ. जर्मनी; मरणः २२ नोव्हेंबर १९८१, लंडन).

ब्रिटीश जीवरसायनशास्त्रज्ञ. १९१८-२३ ह्या काळांत ताणें गटिंगेन, फ्रायबर्ग आनी बर्लीन ह्या विद्यापीठांतल्यान वैजकीशास्त्राचो अभ्यास केलो. १९४५ त, हॅंबर्ग विद्यापीठाची एम्. डी. पदवी मेळयली. १९३४ त केंब्रीज विद्यापीठांत जीवरसायनशास्त्राचो प्रयोग निर्देशक म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९४५ सावन तो शेफील्ड विद्यापीठांत जीवरसायनशास्त्र विभागाचो मुखेल आनी प्राध्यापक जालो. १९५४ त, ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत ताची जीवरसायनशास्त्राचो 'व्हिटली प्राध्यापक' म्हूण नेमणूक जाली.

केब्ज हाणें 'अंतस्थ चयापचय' (interior metabolism) ह्या विशयाचेर मोलाचें संशोधन केलें. १९३२ त, फ्रायबर्ग हांगा आसतना ताणें युरिया चक्राचो (Urea Cycle) सोद लायलो. १९३७ त, ताणें कार्बोहाइड्रेट्स, मेद आनी प्रथिनां हांच्या ऑक्सिडीभवनाकडेन संबंदीत आशिल्ल्या tricarboxylic (citric) acid चक्राचो सोद लायलो, म्हूण ताका १९५३ चें शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकीशास्त्र ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फ्रिटझ लिपमॅन हाच्या वांगडा वांटून मेळ्ळो. ह्या चक्राक फुडें 'केब्ज चक्र' अशें नांव पडलें. १९५८ त, ताका 'सर' हो किताब मेळ्ळो. १९४३ त, तो रॉयल सोसायटीचो फेलो म्हूण वेंचून आयलो. ताणें कॉर्नबर्ग हाच्यावांगडा बरयल्लो 'Energy Transformations in living Matter' हो ग्रंथ १९५७ त उजवाडाक आयलो.

-कों. वि. सं. मं.

क्लब: एकसारकी अभिरुची वा हितसंबंद आशिल्ल्या लोकांचो एक खाशेल्या उद्देशाखातीर एकठांय जाल्लो पंगड, मेळ, समाज वा संस्था. जॉन्सन आब्री हाणें 'पथिकाश्रमांतली इश्टागत' अशी क्लबाची व्याख्या केल्या. असले क्लब जेवणाखाणावांगडाच इस्पीको खेळपाचे तेचपरी राजकी वा समाजीक वावर करपाच्या कसल्याय हेतान स्थापन जाता.

पूर्विल्ल्या काळांत वेगवेगळे पिरायेच्या गटांतल्या मनशांप्रमाण संस्था आसताली. ग्रीक आनी रोमन लोकांत आयच्या क्लबांभशेनूच देव-देवतांच्या उपासकांची तशेंच वेगवेगळ्या वेपारी लोकांचीं मंडळां आसताली. भारतांत असल्या मंडळांक सभा अशें म्हण्टात. ह्या सभांनी गाणयो सांगप, साहित्याची चर्चा करप, प्रवचनां दवरप असल्यो कार्यावळी आसताल्यो. मदल्या युगांतले युरोपीय वेपारी संघ (गिल्ड्स) समाजीक, धर्मीक आनी शिक्षणीक संस्थांसारकोच वावर करताले.

पंदराव्या शेंकड्यांतल्या प्रबोधनकाळांत इंग्लंडांत विचारवंत एकठांय आयले आनी तांणी तरेकवार क्लबांची थापणूक केली. क्लबाखातीर खास अशी वेगळी सुवात नाशिल्ल्यान क्लबाचे सभासद जेवणा-खाणाक, चा-काफी घेवपाक पथिकाश्रमांत (ताव्हेर्न) एकठांय जमताले आनी थंयच नवे आचार-विचार, परिस्थिती हाचेर भासाभास करताले. सभासद ताव्हेर्नाचो खर्च सगळ्यांभितर वांटून घेताले. मर्मेड पथिकाश्रमांत भरपी फ्रायडे क्लबाचो संस्थापक नामनेचो संशोधक आनी साहित्यीक सर वॉल्टर रॅले हो आशिल्लो. ह्या क्लबांत शेक्सपियर, जॉन फ्लेचर आदी नामनेचे साहित्यीक आशिल्ले. कवी आनी नाटककार बेन जॉन्सनान डेव्हिड पथिकाश्रमांत भरपी अपोलो क्लबाचे पयले नेम तयार केले. क्लबाचे नेम सभासदांचे अधिकार सुचयतात.

१६५० च्या सुमाराक इंग्लंडांत काफी घरां जालीं. हातूंत काफी घेवपा वांगडा सोरो पियेवप आनी फकाणां-विनोद चलताले. सॅम्युएल पेपिस हाणे तांकां 'कॉफी-क्लब' हें नांव दिलें. ऑक्सफर्ड आनी लंडन हांगा पयलें कॉफी-क्लब जालें. कॉफी क्लबांतले बेकार आनी आळशी लोक समाज इबाडटात, ह्या कारणाक लागून दुसऱ्या चार्ल्सान कॉफी-क्लब बंद करपाचो हुकूम काडलो. पूण तो चालीक लागलो ना.

'रोझ' ह्या पथिकाश्रमांत जमपी सभासदांनी दुसऱ्या जेम्स राजाक सत्तेवेल्यान उडोवन ताचे सुवातेर विल्यम ऑफ ऑरेंजाक हाडपाचें थारायलें आनी तातूंतल्यान इंग्लंडाची १६८८ ची राज्यक्रांती जाली. ॲन राणीच्या काळांत (१७०२-१७१४) व्हिग पक्षाचो 'किटकॅट क्लब' तर टोरी पक्षाचो 'स्टिक' क्लब आशिल्लो. तेभायर अपोलो क्लब (डॅवीड ताव्हेर्न), लंडन क्लब (मर्मेड ताव्हेर्न), लिटररी क्लब वा दी क्लब अशे नामनेचे क्लब पथिकाश्रमांत भरताले.

सर रिचर्ड स्टीलचें 'टॅटलर', जोसेफ ॲडिसनचें 'स्पॅक्टेटर' ह्या नेमाळ्यांक मेळिल्ली प्रसिध्दी हाचें मूळ कारण म्हळ्यार हे क्लब. डॉ. जॉन्सनचो क्लब साहित्यीक चर्चेखातीर नामनेक पाविल्लो. नामनेचे साहित्यिक बर्क, गोल्डस्मिथ, बॉस्वेल आनी नामनेचो नट गॅरीक हे ह्या क्लबाचे सभासद आशिल्ले.

इंग्लंडांतले राजकी क्लब अशे- १८३२ वर्सा ड्यूक ऑफ वेलिंग्टनान हुजूर पक्षाच्या सभासदांखातीर 'कार्लटन क्लब' स्थापन केलो. त्याच वर्सा ब्रिटीश संसदेंत सुदारणा जावंची म्हूण 'रिफॉर्म क्लब' केलो. उद्देगीक क्रांतीउपरांत वेवसायीक, साहित्यीक, बॅंकिंग, वेपारी, प्रवासी, सैनिक, राजदूत, विचारवंत, मोटारसायकलकार, घोड्याचे शर्यतींतले जॉकी हांचेय स्वतंत्र क्लब तयार जाले. क्रिकेट खेळाचें नियमन करपाखातीर नामनेचो 'मॅरिलीबोन क्रिकेट क्लब' (M.C.C.) १७८७ वर्सा स्थापन जालो.

बायलांचो पयलो क्लब 'ॲलेक्झांड्रा' १८८२ वर्सा जालो. १८८७ वर्सा बायलांचो 'युनिव्हर्सिटी क्लब', १९२० वर्सा 'विमॅन्स युनायटेड सर्व्हिसेस क्लब' आनी १९४४ वर्सा 'विमॅन्स प्रॅस क्लब' अशे बायलांचे क्लब जाले. १८६२ वर्सा शिक्षण, वाचनालय, करमणूक अशी वेवस्था आशिल्लो क्लब कामगारांखातीर जालो. 'युनियन जॅक क्लब' हो सैनिकांचो क्लब १९०० वर्सा जालो. किरिस्तांव तरणाट्यांचे उदरगतीखातीर 'यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन' (व्हाय. ॲम. सी. ए. १८४४) 'यंग विमेन्स ख्रिश्चन ॲसोसिएशन' (व्हाय. डब्ल्यू. सी. ए. १८७७) ह्यो संस्था सुर्वेक इंग्लंडांत स्थापन जाल्यो आनी फुडें अमेरिकेंत आनी सबंद जगभर ताचो प्रसार जालो.

फ्रांसाचो सॅलान क्लब कलावाङ्मयाखातीर नामनेक पाविल्लो. जर्मनींत कैसरच्या राज्यत्यागाउपरांत खूब राजकी मंडळांचो उदय जालो. तातूंतली 'जर्मन वर्कर्स पार्टी' हिटलरच्या नाझी चळवळीची जनक जावन आसा.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक अमेरिकेंत सगळ्या तरेचे क्लब स्थापन जाल्ले. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक अमेरिकेच्या शिकागो शारांत स्थापन जाल्ले कारखानदार, वेपारी आनी हेर दुडवांकार लोकांचे 'Rotary International' (१९०५) आनी 'Lions International' (१९१४) हे संवसारभर पातळिल्ले क्लब आसात. 'Jaycee International' होय तेच धर्तेवेलो क्लब. आंतरराश्ट्रीय समजिकाय साधप, हें तांचें ध्येय आसा.

हालीं-हालीं भारतांत ल्हानमोट्या शारांत तरांतरांचीं मंडळां, सभा, संस्था आनी क्लब स्थापन जाल्यात. हीं मंडळां धर्म, संस्कृती, साहित्य, खेळ आदी मळांचेर वावर करतात.

बायलांचेय क्लब आनी महिला मंडळां आसात.

गोंयांतूय मुक्तीपयलींसावन बऱ्याच क्लबांची थापणूक जाल्ली. तातुंतले बरेचशे क्लब आयज मेरेन सांस्कृतिक मळाचेर आनी खेळामळाचेर वावर करतात. हालींच्या वर्सांनीय गांवांगांवांनी नवे नवे क्लब स्थापन जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

क्लॉड आल्बर्ट: (जल्मः १८९९, लॉंजियर-बेल्जियम; मरणः मे १९८३).

बेल्जियम कोशिकावैज्ञानिक (cytologist). बेल्जियमच्या लिएज विद्यापीठकडल्यान वैजकीशास्त्राची पदवी घेतकच रॉकफेलर इन्स्टिट्यूट, न्यूयॉर्क हांगा ताणें २० वर्सां काम केलें. १९५० त, तो फ्री युनिव्हर्सिटी

ऑफ ब्रुसेल्स हांगा प्राध्यापक जालो आनी बोर्डेट इन्स्टिट्यूटचो संचालक जालो. १९५५ त, तो लिएज विद्यापीठांत प्राध्यापक जालो. तेउपरांत, ताणें कॅथलिक युनिव्हर्सिटी ऑफ लुवेन हांगा कोशिकाविज्ञानाची प्रयोगशाळा काडली. पेशीच्या संरचनात्मक (structural) आनी कार्यात्मक (functional) संघटनेचो सोद लायिल्लेखातीर ताका १९७४ त शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी ह्या विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार, ख्रिश्चन दे डुव आनी जॉर्ज पॅलेड ह्या शास्त्रज्ञांवांगडा वांटून मेळ्ळो. क्लॉड हाणें Electron Microscopy आनी कॅन्सर रोग ह्या विशयांतूय म्हत्वाचें संशोधन केलें. कोशिकाविज्ञानांतल्या संशोधनाखातीर ताका कितलेशेच बेल्जियन आनी हेर विदेशी पुरस्कार फाव जाल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

ख: देवनागरी वर्णमालेंतलें 'क' वर्गांतलें दुसरें व्यंजन. हाचो उच्चार कंठांतल्यान जाता. मळब, इंद्रिय, सुख, ब्रह्म, ज्ञान अशेय हाचे अर्थ जातात. कामधेनुतंत्रांत हो शंख आनी कुंद हांच्यासारको धवो आसून त्रिगुण, पंचदेव आनी त्रिशक्ती हांणी युक्त अशें मानलां. प्रचंड, कामरूपी, ऋध्दी, वह्नी, सरस्वती अशींय हाचीं कितलींशींच नांवां तंत्रग्रंथांत दिल्यां.

ख = ? ? ? ? ख

पयले अवस्थेंतलो हो वर्ण खालसा हांगाच्या इ. स. प. तिसऱ्या शेंकड्यांतल्या शिलालेखांत मेळटा. हातूंत ताची सकयली गांठ वाटकुळी आनी बरीच मोटी आसा. पयल्या शेंकड्यांतल्या कुशाण काळांतल्या मथुरेच्या लेखांत ताची दुसरी अवस्था दाखयल्या. सातव्या शेंकड्यांतल्या झालारापाट हांगाच्या लेखांत तिसरी अवस्था दिसता. चवथी अवस्था जाजल्लदेवाचे मुस्तींतल्या लेखांत आयल्या. आयचो 'ख' आनी त्या काळांतलो 'ख' हातूंतलो फरक म्हळ्यार त्या काळांतल्या 'ख' तलो पयलो अर्दो 'र', हो अर्दो 'ग' कसो दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

खजुराहो: भव्य वास्तुशिल्पाखातीर आनी खास करून कामशिल्पाखातीर संवसारभर नामना आशिल्लें भारतांतलें मध्य युगांतलें एक नगर. तें मध्य प्रदेश राज्याच्या छत्तरपूर शाराचे आग्नेय दिकेक सुमार २९ किमी., महोबाचे दक्षिणेक सुमार ५५ किमी. अंतराचेर आसून निनोराताल (खजुराहो सागर) सरोवराचे देगेर वसलां. पूर्विल्ल्या जेजाकभुक्ति वा जेजुकभुक्ति (बुंदेलखंड) प्रदेशांत णव्या शेंकड्यासावन तेराव्या शेंकड्यामेरेन राज्य करपी चंद्रवंशीय राजपूत चंदेल्ल वंशाची खजुराहो ही राजधानी आशिल्ली. धाव्या ते बाराव्या शेंकड्याच्या काळांत थंय शैव, जैन, आनी वैष्णव संप्रदायाचीं खूब देवळां बांदलीं. पोरने परंपरेप्रमाण थंय खूब तळयो आनी सुमार ८५ देवळां आशिल्लीं, अशे उल्लेख मेळटा. पूण आयज मात तातूंतलीं फकत २४ देवळां बरे स्थितींत उल्ल्यांत.

पूर्विल्लें साहित्य, शिलालेख आनी भोंवडेवर्णनां हांच्या आदारावेल्यान अशें दिसून येता की 'खजुराहो' हाका खजूरवाटिका, खर्जूरवाहक, खजूराहट्ट, खज्जूरपूर, कजुरा वा कजर्रा (कज्राओ) अशीं कितलींशींच नांवां आशिल्लीं. भांगराचे खाजूर झाडाचे दोन रूख नगराच्या मुखेल दाराचेर उबारिल्ले, देखून ताका 'खजूरवाहक' अशें नांव पडलें आनी तार्चेच रुपांतर फुडें 'खजुराहो' अशें जालें, असो एक समज आसा. ह्या भागांत तेन्नाच्या काळांत खाजराचीं भरपूर झाडां आशिल्लीं, म्हूण 'खजुराहो' हें नांव पडलां आसूंक जाय, अशें कनिंगहॅम हाचें मत आ[...]

सुमार २० चौ. किमी. क्षेत्रफळ आशिल्ल्या पूर्विल्ल्या नगरांतलीं दे[...] अस्तंत, उदेंत आनी दक्षिण अशा तीन वाठारांनी विभागल्यांत.

अस्तंत वाठारांतलीं मंदिरां:

चौसष्ट योगिनी मंदिर: हें खजुराहोचें सगळ्यांत पूर्विल्लें मंदिर (इ[...] ९००) काली देवीक अर्पण केलां. ५ मी. उंचायेच्या आयताकृती पेठ[...] पुराय 'ग्रॅनाइट' फातरान हें देवूळ बांदून काडलां आनी भितर क[...] माता आनी हेर ६४ योगिनींच्यो मूर्ती आसात.

कंदरिया महादेव मंदिर: चौसश्ट योगिनी मंदिराचे उत्तरेक आशिल[...] खजुराहोचें सगळ्यांत व्हडलें मंदिर. नागर वास्तुशैलीचे सगळे घटक हांग[...] दिसून येतात. हें मंदिर ३१ मी. लांब, २०.३ मी. रुंद आनी ३०.९ मी ऊंच आसा. हाचे गर्भकुडींत शिवलींग आसा. देवळाच्या वण्टींचेर देवता मखर, किर्तिमुख, मिथुन, तपस्वी, अप्सरा, शार्दूल हांचीं शिल्पां आसात प्रवेशदारावेल्या सुंदर तोरणाचेर संगीतकार आनी तांचीं वाद्यां, मानगीं तरनाटे चले-चलयो, सुरसुंदरी, किन्नर आनी गंधर्व हांच्यो अप्रतिम मूर्ती आसात. अर्धमंडप, मंडप आनी महामंडप हांच्या पांख्यांचेर सोबीत नक्षीकाम आसून चारुय वण्टी, खांबे आनी गर्भकुडीचें दार हांचेर वेगवेगळ्या देवतांचीं शिल्पां आसात. दारांच्या दोनूय वटेनच्या खांब्यांच्या तळांत मानग्याचेर बशिल्ली गंगा न्हय आनी कासवाचेर बशिल्ली यमुना न्हय हांचीं सोबीत चित्रां आसात. कनिंगहॅमान सगळीं मेजून भितर २४६ आनी भायर ६४६ मूर्ती शिल्पां आसात, अशी नोंद केल्या.

देवी जगदंबी मंदिर: कंदरिया महादेवाच्या देवळाक तेंकून उत्तरेक देवी जगदंबेचें मंदिर आसा. तें मूळचें विष्णूचें मंदिर आशिल्लें. पूण आयज थंयचे गर्भकुडींत काळ्या रंगाची देवीची मूर्त आसून लोक काली वा जगदंबा म्हूण तिची पूजा करतात. त्रिमुखी अश्टभुजांचो शिव आनी वराहरुपी विष्णू हांच्यो मूर्ती ओडलायण्यो आसात.

चित्रगुप्त मंदिर: हें सूर्यदेवाचें देवूळ जगदंबी मंदिराचे उत्तरेक आसून

वटेन तोंड करून आसा. गर्भकुडींत १.५ मी. उंचायेची कलात्मक र्ती आसा. मूर्तीच्या सकयल सात घोड्यांची आकृती आसा. त्या कोरीवकामांत शिकारी देखावे, राजाची मिरवणूक, हत्तींच्यो ो, नृत्यांगनां हांचीं चित्रां आनी तेभायर ब्रह्मा आनी सरस्वती, पार्वती, विष्णू आनी लक्ष्मी, तशेंच वराह हांच्यो सुंदर प्रतिमा त. गर्भगृहाच्या दक्षिण कोनशांत अकरा तकल्यो धारण केल्ली ची प्रतिमा आसा.

वेश्वनाथ आनी नंदी हांचीं मंदिरां: हीं दोनूय मंदिरां उदेंतेवटेन मेकांमुखार बांदल्यांत. तांच्या सपणांचे एके वटेन शिंवांची जोडी ो दुसरे वटेन हतयांची जोडी आसा. इ. स. १००२ वर्सा बांदिल्ल्या श्वनाथ मंदिरांत शिवलिंग आसा. गर्भकुडीच्या प्रवेशदाराचेर बैलाचेर ल्ली त्रिमुखी शंकराची आनी पार्वतीची मूर्त आसा. ताचे दावे आनी वेवटेन ब्रह्मा आनी विष्णू हांच्यो मूर्ती आसात. देवळाची लांबाय .१ मी. आनी रुंदाय १३.९ मी. इतली आसा. वण्टीचेर शिव-पार्वती, ा आनी विष्णू, विष्णूचे अवतार, देव-देवता, नर्तकी आनी अप्सरा तरेकवार हावभाव दाखोवपी मूर्ती आसात. ह्या मंदिरांत १००२ लो थंय ह्या चंदेल्ल राजाचो एक संस्कृत शिलालेख आसा. मंदिरांत गुळगुळीत नंदीची भव्य मूर्त आसून तिची उंचाय १.८ मी. नी लांबाय २.१ मी. जावन आसा.

पार्वती मंदिर: हें विश्वनाथ मंदिराचे नैर्ऋत्येक आसा. हातूंत पयलीं ष्णूची मूर्ती आशिल्ली. आयज थंय मानग्याचेर उबी आशिल्ली गंगेची तेमा आसा.

लक्ष्मण मंदिर: कंदरिया महादेवाच्या देवळालागींच पंचायतन शैलीचें क्ष्मण मंदिर आसा. तें विष्णूक अर्पण केल्लें आसून ताची लांबाय सुमार मी. आनी रुंदाय १४ मी. आसा. मंडपांतल्या एका शिलालेखावेल्यान शें समजता की चंदेल राजा लक्ष्मवर्मन हाणें हें देवूळ बांदलें, म्हूण ाका 'लक्ष्मणमंदिर' हें नांव पडलें. कनोजचो राजा देवपाल हाणें हांगा तुर्भुज, त्रिमुख विष्णू मूर्तीची स्थापना केली. अधिष्ठनाच्या कोनशांत ार उपमंदिरां आसात. हाचें प्रवेशदार आनी तोरण अलंकृत कोरीव मामाखातीर नांवाजल्लें आसा. तातूंत मदीं लक्ष्मीची प्रतिमा आसून तिचे ावे वटेन ब्रह्माची आनी उजवे वटेन शिवाची मूर्ती आसा. वयल्या ट्ट्याचेर नवग्रहाचीं शिल्पां आसात. दाराच्या खांब्याचेर समुद्रमंथनाचो खाव, विष्णूचे अवतार, वेलबुट्टी हांचें सोबीत कोरीवकाम आसा. क्ष्मण मंदिराचे दक्षिणेक मातंगेश्वर मंदीर आसून तातूंत २.५४ मी. ांबाय आनी १.१२ मी. रुंदाय आशिल्लें भव्य शिवलिंग आसा. ताका ंकुशीकूच विष्णूच्या वराह अवताराक अर्पण केल्लें वराह मंदिर आसा. ातूंत भितर २.६७ मी. लांब आनी १.७५ मी. रुंद वराहमूर्ती आसा. ते ूर्तीच्या आंगार सगळ्याक ब्रह्मा, विष्णू, शिव, सरस्वती, गंगा, गंधर्व, दक्पाल, नवग्रह ह्या देवतांच्यो मूर्ती कोरांतल्यात.

उदेंत बाठारांतलीं मंदिरां:

ब्रह्मा मंदिर: हें खजुराहो दर्याक तेंकून आसा. सुमार ९ व्या शेंकड्यांत ग्रॅनाइट आनी वालुकाश्मांनी बांदून काडिल्लें हें देवूळ मुळांत विष्णूक अर्पण केल्लें. पूण सद्या चतुर्मुखी लिंग गर्भकुडींत आसून ताका ब्रह्मा हें चुकीचें नांव पडलां. प्रवेशदाराचेर विष्णूची मूर्त आसा.

वामन मंदिर: वामनावताराचें हे देवूळ ब्रह्मा मंदीराचे उत्तरेक आसा. ताचे भायले वण्टीचेर भरसूर नक्षीकाम केल्लें आसून नृत्यमुद्रेंतल्या अप्सरांची तरेकवार शिल्पां आसात.

घंटा मंदिर: खजुराहोच्या आग्नेय दिकेक आशिल्लें हें जैन मंदिर ताच्या खांब्यांचेर सगळ्याक घांटी आनी सरपळ्यो हांचें नक्षीकाम केल्लें आसा, देखून ताका घंटा वा घंटाई मंदिर अशे म्हण्टात. हाची रचणूक स्तंभरुपी उक्त्या मंडपाची आसा. हांगा कांय जैन मूर्ती आनी बुध्दाची एक मूर्त सांपडली. तेभायर गरुडाचेर बशिल्ली अष्टभुजा जैनदेवतेची मूर्ती प्रवेशदाराचेर आसून दारावयल्या शिल्प पट्टेचेर महावीराच्या आवयची १६ सपनां चित्रायल्यांत.

पार्श्वनाथ मंदिर: हें जैन मंदिरांतलें सगळ्यांत व्हडलें आनी अप्रतिम मंदिर आसा. तें २० मी. लांब आनी १०.६ मी. रुंद आसा. गर्भकुडींत अलंकृत नक्षीकामाचें शिंवासन आसा आनी ताच्यामुखार नंदीची मूर्ती आसा. पार्श्वनाथाची मूर्ती १८६० त थंय प्रस्थापित केली. भायल्या वण्टींचेर तरेकवार हावभाव केल्ले बायलांच्यो मूर्ती आसात. पार्श्वनाथ मंदिराचे लागींच उत्तरेक ल्हानशें आदिनाथ मंदिर आसा.

दक्षिण बाठारांतलीं मंदिरां:

दुलादेव मंदिर: हें चंदेल्लांच्या काळांतलें (इ.स. ११५०) पूर्विल्लें मंदिर जावन आसा. ह्या मंदीराचें खाशेलेपण म्हळ्यार ताचें हेरांपरस वेगळेंच आशिल्लें तेमक. तें ल्हान ल्हान वर्तुळांनी वयर चडयल्लें आसा. देवळाचे वण्टींवयल्यो शालभंजिकांच्यो मूर्ती ओडलायण्यो आसात.

चतुर्भुज मंदिर: ह्या मंदिरांत चतुर्भुज विष्णूची भव्य मूर्त आसा. भायले वण्टीचेर तीन भागांत सोबीत शिल्पकाम आसा. तातूंत शिंवाचें तोंड आशिल्ली बायलेची प्रतिमा सुंदर दिसता.

कलाविशेष: वास्तुकलेचे नदरेंतल्यान पळेत जाल्यार खजुराहोचीं चडशीं मंदिरां नागर शैलींत वा 'इंडो-आर्यन' शैलींत बांदल्यांत. फक्त कांय भोव थोड्या मंदिरांत (देखीक: कंदरिया, महादेव, लक्ष्मण) 'पंचायतन' ही उपशैली दिसून येता. मुखेल मंदिराच्या चारय वटेनच्या कोनशांनी चार उपमंदिरां आसात. चडशीं मंदिरां वालुकाश्मांनी जाल्यार भोव थोडीं ग्रॅनाइट फातरान बांदल्यांत. खजुराहोची तेमक रचणूक शंखाकार आसून वयर अरुंद जायत गेल्या. तेमकाचेर कळस बसयल्लो दिसता. हांगाचीं चडशीं मंदिरां शिल्पांकित आसात. खजुराहोच्या शिल्पकारांनी हांगाच्या शिल्पांनी दिसपट्ट्या मनीस जिवितांतले विशय हाताळ्ळ्यात. त्या काळांतले देव-देवता, अवकाशांतल्यो अप्सरा, सुरसुंदरी, धर्मीक संप्रदाय, झुजां, मिरवणुको, शिकार, नृत्य, तेन्नाची राजकी आनी शिक्षणीक पध्दत हांचेंय दर्शन हांगाच्या शिल्पांतल्यान घडटा. खास करून हांगाचीं गंधर्व-किन्नरांचे कामक्रीडेचीं शिल्पां संवसारभर नामनेक पावल्यांत.

खजुराहो हांगा मातंगेश्वर मंदिराचे दक्षिणेक थोड्याच अंतराचेर जार्डाईन म्युझियम आसा. हें वस्तुसंग्रहालय बुंदेलखंडांतले ब्रिटीश राजकी प्रतिनिधी डब्ल्यू. इ. जांर्डाइन हाणें स्थापन केल्लें. ह्या वस्तुसंग्रहालयांत हिंदू, जैन, बुध्द देव-देवतांच्यो सुमार २००० वयर मूर्ती दवरल्यात.

ह्या सगळ्या वास्तूशिल्पांक लागून खजुराहो हें देशी-विदेशी भोंवडेकारांचें, इतिहास-संशोधकांचें आनी कला-मोग्यांचें आकर्शण जालां. थंय वचपाखातीर हालींच दिल्ली सावन विमानाची येरादारी सुरू जाल्या. भारताचें पुरातत्त्व खातें ह्या वास्तूंची देखभाल करता.

- कों. वि. सं. मं.

खणकाम: जमनींत सांठिल्ले खनिजांचे सांठे पोखरून काडपाच्या कामाक 'खणकाम' अशें म्हण्टात. जमनीच्या ज्या भागांतल्यान हे सांठे काडटात, त्या भागाक 'खण' अशें म्हण्टात. खनिज सांठ्यांचे पूर्वेक्षण (prospecting) करप, सांठ्याचो सोद लागतकच ताच्या विस्ताराची आनी अर्थीक मूल्यांची विस्तारान म्हायती मेळोवप, सांठो खणीभायर काडप, तो फोडून ताचो चुरो तयार करप, धातू गाळून घेवप, धातूचें शुध्दीकरण करप हीं कामां खणकाम उद्येगधंद्यांत आस्पावतात.

इतिहास: अश्मयुगाचे सुर्वेक खनिजांपसून तयार केल्ल्या आयुधांचो वापर जातालो. आंध्र प्रदेशांतल्या कुर्नूल हांगा तुंगभद्रेचे देगेक इ. स. प. २५०० वर्सांपयलींचीं अश्मयुगीन आयुधां मेळ्ळ्यांत. सुमार साडेचार लाख वर्सांपयलीं म्हळ्यार पूर्वपुराणाश्मयुगांत मनीस फ्लिंटचीं आयुधां वापरतालो. आदिमानवान वापरिल्ले चडशे खनिज पदार्थ अधातू आशिल्ले. शस्त्रां आनी आयदनां हांचेखातीर तो फ्लिंट, चर्ट, क्वॉर्ट्झ् ह्या खनिजांचो आनी क्वॉर्ट्झाइट, संगजिरें, चुनखडी सारक्या फातरांचो वापर करतालो. उत्तरपुराणाश्मयुगांतल्या काळांतलीं फातरांचीं कांय आयदनां ईजिप्तांत सांपडल्यांत.

इ.स.प. ३०,००० ते २०,००० ह्या काळांतले भाजून तयार केल्ले

मातयेचे पुतळे मोरेव्हियांत सांपडल्यात. ईजिप्तच्या पिरॅमिडांवयल्यान इ.स.प. सुमार २६०० ह्या काळांत फातराचें खणकाम मोट्या प्रमाणांत चालू आसूंक जाय, अशें दिसून येता. पुराणाश्मयुगांतल्या मनशान फुडल्या बारा खनिजांचो वापर केल्लोः कॅल्सेडोनी, क्वॉर्ट्झ, रॉक क्रिस्टल, सर्पेटाइन, ज्वालाकाच, सुवर्णमाक्षिक, जमुनिया (ॲमेथिस्ट), संगजिरे, अंबर, जेडाइट, कॅल्साइट आनी फ्ल्युओरस्पार. नवाश्मयुगीन मनशान भांगर आनी तांबें वापरपाक सुखात केली आनी नेफ्राइट, सिलिमनाइट आनी पिरोजा (टर्कॉइज) ह्याय खनिजांचो उपेग केल्लो. खणकामाविशींची एकदम सुरवातीची नोंद (इ.स.प. सुमार २००० वर्सां) सिनाई द्वीपकल्पांतल्या ईजिप्शियनांच्या पिरोजाचे खणीची जावन आसा. तांबड्या दर्याच्या ईजिप्तास्वटेनच्या दर्यादिगेर ईजिप्शियनांनी इ.स.प. १९२५ सावन पाचू मेळोवपाखातीर शेंकड्यांनी कूपक खणिल्ले.

भांगर, तांब्याच्या पयलींपसून वापरांत आशिल्लें. तांब्याचो सोद इ. स. प. १८,००० च्या सुमाराक लागलो, अशें म्हण्टात. ईजिप्शियनांनी इ. स. प. १२,००० सावन तांब्याचो वापर केल्लो, अशें दिसून येता. इ. स. प. २,६०० सावन चांदी, भांगर आनी तांबें हे धातू दिवपाघेवपाखातीर वापरांत आशिल्ले. सिंधू संस्कृतायेंत मेळिल्ल्या अवशेशांवयल्यान भारतांत इ. स. प. तिसऱ्या सहस्रकांत काशाचो उपेग जातालो, अशें दिसून आयलां. इ. स. प. २००० त भारतांत तांब्याचो वापर जातालो, अशेय कांय पुरावे मेळ्ळयात. ह्या अवशेशांनी तांबें आनी काशाचीं शस्त्रां, आयदनां आनी उपकरणां मेळ्ळयांत. पूर्विल्ल्या काळांत भांगर चड करून सूदानांतल्या न्यूबिया हे सुवातींतल्यान येतालें. हें खणकाम सुमार ४,००० वर्सांआदीं सुरू जाल्लें, अशें म्हण्टात. भांगराच्या आनी रूप्याच्या धातुकांचें आर्विल्ले पध्दतीचें खणकाम ग्रीसांतल्या कॅसँड्रा हांगा इ.स.प. २५०० ते ३६५ मेरेन चालू आशिल्लें. सुरवातीच्या काळांत वापरिल्लें लोखण चड करून अशनींपसून (meteorites) मेळयलां आसतलें. ट्रॉय हांगा मेळिल्ले शिशाचे गुळे इ. स. प. २५०० च्या सुमाराक तयार केल्ले आसतले, अशें म्हण्टात. इ. स. प. सव्या शेंकड्यापयलींच्या इतिहासीक अवशेशांत जस्त मेळ्ळां. ॲरिस्टॉटल हाचो शिष्य थीओफ्रॅस्टस (इ. स. प. ३७२ ते २८७) हाणें बरयल्ल्या खनिजविज्ञानाच्या पयल्या पुस्तकांत सोळा खनिजांचें धातू, खंडप आनी माती अशें वर्गीकरण केल्लें.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत भांगर आनी हिरे हांच्या खणींचो सोद लागलो. ह्या शेंकड्यांत इंग्लंडांत उद्येगीक क्रांती जाली आनी खनिजां सोदपाक आनी खणी उक्त्यो करून तांचें उत्पादन करपाक सुखात जाली. नव्या खनिजांचे सोद लागले आनी तांचे नवे नवे उपेग कळपाक लागले. ह्या क्रांतीउपरांतच्या शंबर वर्सांत कच्च्या लोखणाचें उत्पादन १०० पटींनी, खनिज इंधनाचें ७५ पटींनी आनी तांब्याचें ६३ पटींनी वाडलें. प्रगत देशांत खणकामाच्या वेवसायांत इतलें यांत्रिकीकरण जालां की, मनशाक प्रत्यक्ष खणकाम चलता थंय वचनासतना दूरचित्रवाणीवरवीं फकत विजेचो बटण दामून खणकाम नियंत्रित करूं येता. कांय खणींनी व्हडल्या-व्हडल्या यंत्रांचो वापर करतात. ज्या देशांनी उपाट खनिज संपत्ती मेळ्ळी, तांकां वेपारांत आनी आंतरराश्ट्रीय राजकारणांत उंचेली सुवात प्राप्त जाली आनी तांची व्हड प्रमाणांत उद्येगीक उदरगत जाली. कॅनडा, मेक्सिको, व्हेनेझुएला, ब्राझील, पेरु, चिली, दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, ऱ्होडेशिया, ब्रह्मदेश, भारत ह्या देशांतलो खणकामाचो वेवसाय वाडत आसून विसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक सावन संवसारभर टिटॅनियम, निकेल, कोबाल्ट हांचेसारके धातू तशेंच युरेनियम आनी हेर किरणोत्सर्गी धातू सोदपाचे आनी तांचें उत्पादन वाडोवपाचे यत्न चालू आसात.

उक्त्यो खणी आनी भूंयगत खणीः जंय खनिजांचे सांठे भूपृष्ठाचेर आसतात वा भूपृष्ठासावन चड खोल नासतात, थंयचें खणकाम उक्त्यो खणी मारून करतात. जंय अदीक शक्तीचीं विजेचीं उपकरणां वापरून काम चलता, थंय थोडे अदीक खोलायेंतल्या सांठ्याचें खणकाम लेगीत वयलीं खडपां खणून काडून उक्त्या प्रमाणांत करतात. सांठ्याची खोलाय चड आसत जाल्यार भूंयगत खणकाम करतात. चडशें ३० ते ३५ मी. खोलायेमेरेन आशिल्ल्या सांठ्याचें खणकाम उक्ते पध्दतीन करतात. कांय प्रगत देशांत ६० ते ७० मी. खोलायेमेरेन आशिल्ले सांठे लेगीत उक्त्या प्रकारचें खणकाम करून भायर काडटात. खोलाय वाडत गेल्यान उक्त्या खणी चलोवप धोक्याचें आनी म्हारगायेचें जाल्यान हालींच्या काळां चडशा देशांनी भूंयगत पध्दतीन खणकाम करतात. जमनीसकयल खोल जाग्यांत आशिल्लो खनिजांचो भाग खणून काडपाखातीर वेगवेगळे तरेचे भूंयगत मार्ग (बोगदे) खणचे पडटात. खणकाम करता ते सुवातीचेर विखारी वायूंचो स्फोट जावपाची उपाट शक्यताय आसता. हे अपघाताची चत्राय दिवपाची आनी वायुवीजनाची वेवस्था करप, उजो प्रतिबंधक यंत्रणा कार्यक्षम दवरप, हाचेखातीर बारीकसाणेन जतनाय घेवची पडटा. प्रत्यक्ष खणकाम करता ते सुवातीचेर मोकळी आनी नितळ हवा खेळती दवरपाची येवजण केल्ली आसता. कांय गरम हवामानाक आशिल्ल्या खणींनी कामगारांची कार्यक्षमता थोड्या वेळाभितरूच सोंपता. अशा वेळार खणींतली हवा कृत्रिम रितीन थंड करची पडटा. शुध्द हवा खणींत खेळोवचेपयलीं स्फोटाक लागून तयार जाल्ले खणींतले अपायकारक आनी विखारी वायू विरळ करतात वा पुराय भायर काडटात.

खणकामाचे प्रकारः उक्त्या खणकामाचे प्रकार अशेः १. सपणां खणप २. ग्लोरी होल खणकाम ३. प्लेसराचें खणकाम. भूंयगत खणकामाचे प्रकार अशेः १. छातयेमुखार जावपी वा अभिमुख खणकाम (ठेकल्याच्या आकाराच्या सांठ्याचे) २. हातासकयल वा सकयल बागोवन जावपी खणकाम (खनिज शिरो वा व्हडले निक्षेप हांचें) ३. सकयल्यान वयल दिकेक जावपी खणकाम (उभट शिरांचें वा थरांचें) ४. आकसत वचपी निखननाचे गाळे ५. उप-पातळयो उक्त्यो करून जावपी खणकाम ६ वयल्या भागाचें काप घेवपाची पध्दत (रुंद शिरो वा दाट सांठे) ७ सकयल्यान पोखरून कोसळून दिवपाची पध्दत.

कोळशाचें खणकामः कोळशांच्या सांठ्यांची संरचना विंगड विंगड तरांची आसता. कोळशाचे चडशे सांठे थरांचे आसतात. हातूंतले चडशे थर क्षैतिज वा थोडे तिरपे आसतात, जाल्यार कांय उबे आसतात. कांय थर भूपृष्ठासकयल कमी खोलायेचेर आसतात, तर कांय थर २-३ किमी. परस चड खोल आसतात. सांठ्याची संरचना, खोलाय आनी हेर परिस्थितीप्रमाण कोळशाचें खणकाम वेगवेगळ्या प्रकारांनी करतात. देखीक- दोंगरा भितर आशिल्ल्या सांठ्यामेरेन देंवतेचेर वा दरींत आशिल्ले सुवातीपसून सरळ म्हळ्यार निक्षेपगामी बोगदे खणून खणकाम करतात. अमेरिकेसारकिल्या प्रगत राश्ट्रांत ७०% कोळसो भूंयगत पध्दतीन आनी सुमार ३०% कोळसो सांठ्यांचे पट्टे कापून काडटात.

भूंयगत येरादारीः सुरवातीच्या काळांत ट्रॅमगाडयो, रूळमार्गी मालगाडयो वा लोखणी तारांतल्यान ओडत वचपी मालगाडयो हांचो वापर खणींतले माल येरादारीखातीर जातालो. तांचे सुवातेर हालींच्या काळांत, डीझेलाचेर वा विजेचेर चलपी गाडयांचो चड उपेग जाता. कांय खनिजांचे खणींनी वाहक पट्टे वापरून खणकामाचे सुवातीपसून ते भूपृष्ठाचेर, जंय खनिजांचें शुध्दीकरण करतात थंयमेरेन, मालाची येरादारी करतात. विजेच्या तारांवयल्यान हुमकळपी सुरक्षित पाळणीं वा डबे, एकरूळी आगगाडी, डीझलाचे ट्रॅक्टर, ल्हान बसगाडयो हांचेवरवीं मानायांची येवपा-वचपाची वेवस्था करतात.

तोपयेंतले दिवे, झोत दिवे, हातांतल्यान सहज व्हरूं येतात अश्यो बॅटरी, मालवाहक गाडयांवयले दिवे, हीं खणींतलीं उजवाडाचीं चल साधनां आसात. सुरक्षित असो डेव्ही हाचो संरक्षक दिवोय उजवाडाखातीर वापरतात. हालींच्या काळांत विद्युत् दिवे वापरतात.

भूपृष्ठावयल्यान आनी भूंयगत उदकाच्या सांठ्यापसून खणींत उदक व्हांवत येवचें न्हय म्हूण जतनाय घेवची पडटा. देखून, उदक आडावपाखातीर आनी ताच्या निकासाखातीर (drainage) टांकयो

आनी गटारां-बोगदे खणपाचें काम करचें पडटा. इतलें करूनूय ावत रावले जाल्यार तें पंपांनी उसपून भायर काडचें पडटा.

काचे शुध्दीकरण करतना सांठ्यांतलो नाका आशिल्लो गाळ, ो चुरो आनी हेर रद्दी माल पयस एके सुरक्षित सुवातीचेर ओतून राम रचतात. राशीच्या लागसार उदकाचे वझरे, व्हाळ, न्हंयो, नीक आसल्यार तीं दुशित जावंचीं ना, हाची जतनाय घेवची असल्या ह्या रद्दी मालांत केन्नाकेन्नाय गाळून घेतिल्ल्या धातुखेरीज तूची विद्राव्य (soluble) संयुगां आसतात आनी फाटींफुडें तांचो करूं येता. वीज, डीझेल तेल, संपीडित (compressed) हवा, आनी वाफेची शक्त ह्या वेगवेगळ्या प्रकारांनी खणकामाखातीर ी पुरवण करतात.

तिलें खणकाम: हातूंत दर्याचें उदक तशेंच दर्याचो खोल तळ आनी कयलीं खडपां, खंडाचो निधाय (shelf) आनीं खंडाचो उतार) आनी दर्यादिग हांच्यांतल्यान खनिज संपत्ती मेळोवपाच्या चो आस्पाव जाता. सांठे तीन तरेचे आसतात: १. उदकांत ळेल्ले २. दर्यादिग, निधाय उतार आनी खोल तळ हांचेर पातळिल्ले ळाचेर पक्क्या खडपांच्या स्वरूपांत आशिल्ले सांठे, मॅग्नेशियम, यम, कॅल्शियम, ब्रोमीन, पोटॅशियम, गंधक, स्ट्राँशियम, बोरॅन, यम आनी हेर ३० मूलद्रव्यां आनी तांचीं लवणां उदकांत ळेल्ल्या स्वरुपांत आसतात. दर्याच्या उदकापसून शुध्द उदक मेळोवं मेकळे आनी संहत (घट्ट) सांठे दर्याच्या तळाक पातळिल्ले म्हळयार पडिल्ले आसतात.

र्यातल्या खणकामाच्यो पध्दती आनी भुंयेवयल्या खणकामाच्यो ी हातूंत खूब सारकेपण आसा. पूण दर्यांतलें प्रत्यक्ष खणकाम सुरू पयलीं पूर्वतयारेच्या कामांत दर्याच्या खाऱ्या उदकाक लागून जावपी मेळ्यांचो विचार करचो पडटा. दर्याच्या पृष्ठभागापसून ासकयल आशिल्ल्या सांठ्यामेरेन पावपाखातीर तयार केल्ले नळ, क आनी हेर यंत्रणा हांचेर दर्याच्या खाऱ्या उदकाक लागून यकारक रसायनीक विक्रिया जावंची न्हय, म्हूण जतनाय घेवंची ा. दर्याच्या उदकांतल्यान सोडियम, मॅग्नेशियम, ब्रोमीन आनी मीठ टात.

खणकामांतले धोके: सुरुंगाचे स्फोट, खडप फोडप, येरादारीच्या नाचेर माल चडोवप-देंवोवप, तांची येरादारी करप आनी हेर यंत्रां कडेन काम करतना अपघात जावपाची खूब शक्यताय आसता. ठावयल्या उक्त्या खणींपरस भूंयगत खणींनी धोक्याची परिस्थिती र्माण जावपाचीं जायतीं कारणां आसात. भूंयगत सुवातींनी आशिल्ल्या ावरणांत, बंदिस्त आनी खोल सुवातीक लागून रसायनीक आनी तिक बदल जाल्ले आसतात. हे सुवातींत ऑक्सिजनचें प्रमाण कमी ी जायत वता आनी कामगारांचें श्वसन, दिवे जळप, लांकूड कुसप, कारणांक लागून कार्बन डाय-ऑक्साईडचें प्रमाण वाडटा. खडपांत शिल्ले अपायकारक वायू, स्फोटक पदार्थ लासून तयार जाल्ले वायू, टक पदार्थ लासून तजार जाल्ले वायू, स्फोटाच्या वेळा, खडप डतना आनी मालाची येरादारी करतना तयार जाल्ली धूळ हे सगळे र्थ खणींतले हवेंत भरसतात. देखून, खणींतले अपायकारक वायू नी धूळ भायर काडून खणींत शुध्द हवा खेळोवपाखातीर वेवस्था ल्ली आसता. खणींतल्या काळखाक लागून कामगारांक नेत्रदोल ystagmus) तशेंच कुड्डेपणासारको रोग जावं येता.

कार खनिजांचे आपोआप जाल्ले स्फोट, मेणवाती, उक्त्या वातींचे वे, सरूंगाखातीर वापरिल्ल्यो वाती जळत रावप, स्फोटक द्रव्य वापरून ी शेगड्यो, स्टोव्ह, धुम्रपान, विजेच्या उपकरणांनी आनी तारांनी ाड जावन किटी उसळप, अशा जायत्या कारणांक लागून खणींत उजो टा. भूयगत खणींतलो उजो भूपृष्ठवयल्या उज्यापरस चड खर आसता नी असले खणींत निर्माण जाल्ल्या विखारी वायूंक लागून जिवितहानी गीत जाता. देखून खणींत अग्निशामक पथक दवरतात.

युरेनियमासारक्या खनिजाच्या कांय खणींनी किरणोत्सर्गाक लागून अपायकारक परिस्थिती निर्माण जायत आसता. चडशा किरणोत्सर्गी पदार्थांतल्यान भायर येवपी रेडॉन वायू अपायकारक आशिल्ल्यान ताका लागून फुफ्फुसां इबाडून 'कॅन्सर' लेगीत जावं येता. देखून, खणींत थारायल्ले मर्यादेपरस चड किरणोत्सर्ग आसूंक फावना, म्हूण खास कायदे केल्यात. किरणोत्सर्गान दूशित जाल्ली हवा वायुवीजन करून भायर काडून ताच्या जाग्यार शुध्द हवा खेळोवपाची जतनाय घेवची पडटा.

भारतांतलें खणकाम: भारतांत उक्त्या आनी भूंयगत अशा दोनूय प्रकारांनी सुमार ५० म्हत्वाच्या खनिजांचें खणकाम जाता. लोखण, मॅंगनीज, तांबें, जस्त, शिशें आनी भांगर हांचीं धातुकां, कोळसो आनी चुनखडक हांच्या चडशा खणींचें यांत्रिकीकरण जालां. भारतांतल्या राज्यवार खनिजांचें १९८२ वर्सांचें उत्पादन (दशलक्ष रुपयांत) अशें: बिहार- ९,६८०; आसाम- ६,१८९; मध्य प्रदेश- ५,००४; गुजरात- ४,१२५; अस्तंत बंगाल- ३,३८५; आंध्र प्रदेश- २,००८, ओरिसा- १,२५५; महाराष्ट्र- १,२०१; तमिळनाडू- १,०६०; राजस्थान ६१६; कर्नाटक- ४७६; उत्तर प्रदेश-३८८; गोंय- ३०२ आनी बाँबे हाय- १,३५८.

कोळशाच्या उत्पादनांत भारताचो संवसारांत सातवो क्रमांक लागता. कोळशाचें उत्पादन राणीगंज (अस्तंत बंगाल), झारिया, बोकारो (बिहार) हांगा आनी मध्य प्रदेश, ओरिसा, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र आनी हेर राज्यांनी जाता. हेर खनिजांचें उत्पादन करपी मुखेल राज्यां अशीं- *लिग्नाईट:* गुजरात, जम्मू-काश्मीर, राजस्थान, तमिळनाडू. *क्रोमाइट:* ओरिसा, महाराष्ट्र, बिहार, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आनी हेर राज्यां. *लोखण:* गोंय, मध्य प्रदेश, बिहार, कर्नाटक. *मॅंगनीज:* मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, बिहार, राजस्थान, गोंय. *बॉक्साइट:* बिहार, गोंय, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, तमिळनाडू, गुजरात आनी हेर राज्यां. *ॲल्युमिनियम:* मध्य प्रदेश, केरळ, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश, तमिळनाडू, अस्तंत बंगाल. *तांबें:* बिहार, राजस्थान. *शिशें:* राजस्थान, बिहार, आंध्र प्रदेश. *जस्त:* राजस्थान, आंध्र प्रदेश, केरळ. *भांगर:* कोलार खणी (कर्नाटक). *ॲपाटाइट आनी रॉक फॉस्फेट:* आंध्र प्रदेश, बिहार. *जिप्सम:* राजस्थान, आंध्र प्रदेश, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, जम्मू आनी काश्मीर, कर्नाटक, मध्य प्रदेश आनी हेर राज्यां. *कायनाइट आनी सिलीमनाइट:* बिहार, मेघालय, महाराष्ट्र आनी हेर राज्यां. *चुनखडक:* चडशा सगळ्या राज्यांनी मेळटा. *मॅग्नेसाइट:* तमिळनाडू, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक, आनी राजस्थान. *अभ्रक:* बिहार, राजस्थान, आंध्र प्रदेश. *क्षार (iodised):* राजस्थान, गुजरात, अस्तंत बंगाल.

भारतांत १९८२ वर्सा ४८,७५० रु. मोलाच्या खनिजांचें उत्पादन जालें. १९८२ त, उत्पादनाचे नदरेन इंधनांचो (कोळसो, लिग्नाइट, खनिज तेल आनी सैमीक वायू) पयलो क्रमांक आशिल्लो (९०.७१%, ४४,२२० कोटी रु.). तेउपरांत धातवीय (५.७०%, २,७६०.६ दशलक्ष रु.) आनी अधातवीय (३.५८%, १,७४७.८ दशलक्ष रु.) खनिजांचो क्रमांक आशिल्लो.

१९८०-८१ वर्सा १०,२३९,५०० (हजार रूपया) मोलाच्या खनिजांची आनी धातूंची निर्यात जाली. १९८०-८१ वर्सा ४०,१६८,५२८ (हजार रुपया) मोलाच्या खनिजांची आनी धातूंची आयात जाली. भारतांतल्यान लोखणाचे धातुक, हिरे (रत्नांच्या स्वरुपांतले), अभ्रक, मोलादीक खडे, मॅंगनीज धातुक, कायनाइट, क्रोमाइट, कोळसो, मीठ (सैंधव), मॅग्नेसाइट, सिलिमनाइट, इल्मेनाइट हीं खनिजां निर्यात जातात. हीं खनिजां जपान, बेल्जियम, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, उदेंत जर्मनी, चेकोस्लोव्हाकिया, रुमानिया, फ्रांस, रशिया, स्वित्झर्लंड, हंगेरी, इटली, युगोस्लाव्हिया, ह्या देशांनी निर्यात करतात. भारतांत खनिज तेल, गंधक, ॲपेटाइट (रॉक फॉस्फेट), मोलादीक खडे, ॲस्बेस्टस, धातुक आनी संहत स्वरुपांतलें जस्त, उद्येगीक हिरे, क्रायोलाइट, ॲंटिमनी धातुक हीं खनिज द्रव्यां आयात करतात.

भारतांतलें खनिजांविशींचें धोरण आनी कायदे: वेगवेगळ्या खनिजांचें राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय म्हत्व मतींत घेवन भारत सरकारान खनिजांचें नियंत्रण, उत्पादन, संरक्षण, आयात, निर्यात ह्या गजालींचेर ताबो दवरपाखातीर कांय म्हत्वाचे कायदे केल्यात. हाचेखातीर सल्लो दिवपी आनी नियंत्रण दवरपी आनी प्रत्यक्ष काम करपी कांय संस्थाय तयार जाल्यात. कांय म्हत्वाच्या खनिजांची म्हायती गुप्त दवरतात. देखीक- अणुशक्त निर्मणेखातीर लागपी खनिजां. कांय म्हत्वाच्या खनिजांच्या खणींचें राश्ट्रीयकरण केलां.

भारतांतल्या खणकामाचे कायदे मुखेल दोन प्रकारचे आसात. पयल्या प्रकारचे कायदे खनिजांचेर नियंत्रण, तांचें संरक्षण, हाचेविशीं आसात. दुसऱ्या प्रकारचे कायदे खणकामांत सुरक्षिततताय निर्माण करप, कामाची परिस्थिती सुदारप, कामगारांचें समाजकल्याण हाचेविशीं आसात. दुसऱ्या प्रकारचे कायदे खणकाम उद्येगधंद्यांत आशिल्ल्या लोकांखातीर आसात.

खणकामाचें प्रशिक्षण: १९२८ त बिहारांत धनबाद हांगा थापणूक जाल्ल्या 'इंडियन स्कूल ऑल माइन्स अँड अप्लाइड जिऑलॉजी' हे संस्थेंत खनिज अभियांत्रिकी, खणकाम आनी अनुप्रयुक्त भूविज्ञान ह्या विशयांचें शिक्षण दितात. बनारस हिंदु विश्वविद्यालय, वाराणसी; बंगाल इंजिनिअरींग कॉलेज, सिबपूर (अस्तंत बंगाल); इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर (अ. बंगाल) आनी उस्मानिया विद्यापीठ, हैदराबाद ह्या सगळ्या संस्थांनी खणकाम उद्येगधंद्यांविशींचें पदवी परीक्षेमेरेनचें शिक्षण दितात.

फुडल्यो संस्था खणकामाविशींचीं कामां करतात: १. 'नॅशनल मिनरल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन लि.' (१९५८). खनिज तेल, सैमीक वायू आनी कोळसो सोडून हेर खनिजांचो सोद आनी खणकाम करपाचें काम ही संस्था करता. २. 'इंडियन ब्यूरो ऑफ माइन्स' (१९४८). भारतीय सरकाराक खनिजांविशीं बुद्द दिवपी ही संस्था खणींचें निरीक्षण, खणकामाच्या तंत्राविशीं सल्लो दिवप हीं कामां करता. ३. 'कोल बोर्ड'- कोळशाच्या खणींतल्यो सुदारणा आनी कोळशाचें संरक्षण करपाचो वावर ही संस्था करता. ४. 'नेव्हेली लिग्नाइट कॉर्पोरेशन'. दर वर्सा सुमार ३५ लाख टन लिग्नाइटाचें उत्पादन करता आनी संबंदीत उद्येगधंदे चलयता.

- कों. वि. सं. मं.

गोंयचो खणउद्येग: पूर्विल्ल्या काळासावन गोंयांत लोखण आनी मँगनीज हांचे सांठे आशिल्ले. पूण तांचें खणकाम आनी अभ्यास जावंक नाशिल्लो. एके फ्रेंच वेवसाय संस्थेन Compagnie des Mines de Fer de Goa' पयलेच खेप गोंयांत दिवचल वाठारांत कांय लोखण धातुकाच्या सांठ्याची पळोवणी केली. विसाव्या शतमानाचे सुर्वेक आनीकूय कांय उद्योजकांनी (entrepreneurs) दक्षिण गोंयांत मँगनीज धातुकाचें खणकाम करपाचे उपाट यत्न केले.

'जिऑलॉजिकल सोसायटी ऑफ इंडिया' हे संस्थेचो सर एल्. एल्. फर्मर हाणें १९०९ त गोंयांत येवन दिवचलच्या खनिज सांठ्याचो अभ्यास करून गोंयचे लोखण धातुकाचे सांठे आनी सावंतवाडी (रत्नागिरी) हांगाचे सांठे हांचेमदली सापेक्षता तुळा काडली. आदल्या काळांत गोंयांत मँगनीज धातुकाचे सांठे आशिल्ले, असो उल्लेख डन हाणें केल्लो (१९४२). खाजगी भूवैज्ञानिकांनी गोंयच्या ल्हानल्हान वाठारांनी लोखण आनी मँगनीज धातुक सांठ्यांचें खणकाम करपाखातीर वेळोवेळ अभ्यास केलो. हे नदरेन, जर्मन भूवैज्ञानिक डॉ. ऑर्तल हाणें तेन्नाच्या पोर्तुगीज सरकाराचे नेमणुकेवेल्यान गोंयचो एक भूविज्ञान नकासो तयार केलो. तरी आसतना, अजूनमेरेन खणकामाविशींच्या पध्दतशीर अभ्यासाक सुरवात जावंक नाशिल्ली. 'जिऑलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया' हे संस्थेचे भूवैज्ञानिक वा खाजगी भूवैज्ञानिक सबंद भारतांतल्या खणकामाविशीं संशोधन करताले पूण त्या काळांत गोंय पोर्तुगेजांच्या शेकातळा आशिल्ल्यान तांकां गोंयचे खनिज संपत्तीचेर लक्ष दिवप शक्य नाशिल्लें.

१९६१ त गोंय मुक्त जातकच गोंयच्या पध्दतशीर भूविज्ञान अभ्यासाक सुरवात जाली. १९६२-६८ ह्या काळांत 'जिऑलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया' हे संस्थेन भूविज्ञान नकाशाकाम आनी खनिज सां[...] प्रांतवार मूल्यनिर्धारण (assessment) करपाक सुरवात केली. तांच्[...] वावराक लागून गोंयचो पयलो प्रमाण भूविज्ञान नकासो तयार [...] लोखण, मँगनीज, माती आनी बॉक्साइट हांचे सांठे आनी [...] मूल्यानिर्धारण हांचोय अभ्यास सुरू जालो. १९६० तले आंकडेवारी[...] १९७० तल्या गोंयांतल्या लोखणाच्या धातुकाच्या सांठ्याचो अं[...] ४११ दशलक्ष टन (८१ दशलक्ष टन +६२% लोखण आ[...] दीफळ्यांची धातुक) इतलो आशिल्लो. सुमार १.१ दशलक्ष टनांचे [...] लोखण आनी ३.५७ दशलक्ष टनांच्या मँगनीज धातुकाचें अं[...] लायिल्लें. तेचपरी चिनी मातयेच्या ३ लाख टन सांठ्याचो अंद[...] लायिल्लो.

लोखण धातुक: १९६० मेरेन, लोखण धातुकाच्या क्षे[...] पातळेसकयल्या मॅग्निफेरस फायलाइट पातळे मेरेन वेधन (dri[...] पध्दतीन खणकाम चलतालें. मॅग्निफेरस फायलाइटची पातळी ही लं[...] धातुकाची आदारभित्त आनी मर्यादा अशें मानतात. तशेंच भुंयें[...] उदकाचे पातळेफुडें वेधन पध्दत थांबोवची पडटा, कारण तां[...] खणकाम करपाक खूब आडमेळीं येतात. उदकाचे पातळेपोंदा खण[...] करतकच, सुमार ५० मी. खोलायेमेरेन लोखण धातुकाचे २-३ पटे, [...] मजगतीं आशिल्ले मॅग्निफेरस फायलाइटचे कांय पटे आनी पुडीचें [...] आसा, अशें दिसून आयलें. आतांमेरेनच्या अभ्यासा वयल्यान अशें [...] येता की सांठे आनी उत्पत्ती हांच्या प्रकाराप्रमाण कांय वाठा[...] ५०-५५% लोखण अंतर्वस्तु (contents) आशिल्ल्या आनीकूय १२०-[...] दशलक्ष टनांच्या कमी पांवड्याच्या दीफळ्यांच्या धातुकाचे सांठे आसा[...]

आनीकूय नव्या नव्या सांठ्यांचो सोद घेवपाखातीर यत्न [...] आसात, पूण जितले नवे सांठे मेळटले, तितलें तांचें खणकाम कर[...] चड समस्या उब्यो जातल्यो. जे खोलायेचेर हें खणकाम जातलें, [...] पातळ्यांचेर धातुक प्रमाणापरस चड वयले वजें (overburden) येत[...] तेभायर उदकाचे पातळेसकयल खणकाम करतना, सुरक्षितताये[...] वेवस्था करतना 'फोणकूल उतार कोन' (pit slope angles) रुंदावत[...] आनी परत हाका लागून धातुक प्रमाणापरस वयलें वजें आनी[...] वाडटलें. एके थारावीक पातळेमेरेन खणकाम करप अर्थीक नदरेन श[...] आसा. अर्थीक नदरेन शक्य आसून लेगीत एकेकदां खणकाम करप [...] कठीण जाता. लोकवस्ती आशिल्ल्या वाठारालागसार आनी शेतां[...] लागसार आशिल्ल्या खणींतल्या नाका आशिल्ल्या (rejects) माला[...] वासलात (disposal) कशी लावप ही एक व्हडली समस्या आसा. ५०[...] समुद्रसपाटेखाला आशिल्ल्या पूड धातुक सांठ्याचें खणकाम करप, [...] फुटिल्ल्या उदकाच्या झऱ्यांक लागून आनी पावसाच्या उदकाक ला[...] खूब कठीण आनी खर्चीक जाता.

जांचें शुध्दीकरण (beneficiation) करपाची गरज आसा, अशा मध्[...] आनी कनिष्ठ प्रतिच्या धातुकांचे आनीकूय सांठे आसपाची खूब शक्यता [...] आसा. दळप (grinding) आनी धुवप हांचेसारक्यो शुध्दीकरण करपाच[...] कांय पारंपारिक पध्दती वापरल्यार ॲल्युमिना अंतर्वस्तू (content) देंव[...] धातुकाचे प्रतींत सुदार हाडूं येता. पूण ही पध्दत अपुरी आसा. हाचेपरस[...] चड बरी आनी परिणामकारक पध्दत वापरल्यार अदीक घनता आशि[...] धातुक सोपे पध्दतीन काडूं येता.

भूवैज्ञानिकांनी खणकामाच्या मळार उदरगत करपाक उपाट य[...] मेळोवन लेगीत ह्या उद्येगांत कितलींशींच संकश्टां आनी अडचण[...] उप्रासल्यात, त्यो अश्यो: उणे जायत वचपी सांठे, धातुकाची देंवत वच[...] प्रत (grade), खणकामांतलीं आडमेळीं, यंत्रसामग्रीच्या वाडट्या दरा[...] लागून दिसपट्टो वाडपी खणकामांतलो खर्च, इंधनाच्या वाडट्या दरा[...] लागून वाडिल्लो खर्च; उद्येगाच्या सगळ्या थरांचेर दिसपट्टी जावं[...] वेतनवाड. 'जिऑलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया' हे संस्थेन अशें अनुमा[...] काडलां की, हें शतमान सोंपता आसतनाच गोंयचे खनिज सांठे [...] सोंपपाची शक्यताय आसा.

त्पादन वर्स	वट्ट खणी	लोखण धातुक	मँगनीज	फेर्रुजीनस	बॉक्साइट
१९८५	१४८	१,१३,११,९८१	३,४४४	५७,२३१	५,७४७
१९८६	१३६	१,२६,५४,३४०	३,५५६	४२,९९७	१५,१३७
१९८७	१३८	१,३६,०१,५७९	३,५९८	२९,२५६	६,११३

ंगनीज धातुक: १९०५-१९०६ ह्या काळांत ऑटो आयर्झीक मायर : माणकलाल ह्या उद्येगपतींनी गोंयांत मँगनीज धातुकाचें खणकाम ाचो परालो यत्न केलो. तांणी केल्ल्या खणकामांविशींची विस्तारान ती मेळना. पूण तांचो उद्येग चड काळ चललोना आनी १९४५ - कडलीशी उदरगत जालीना.

मँगनीज धातुक खणकाम उद्येगाची सुरवात १९४५ त जाली आनी गंत तातूंत जायत्या उद्येगपतींनी वांटो घेतकच ह्या उद्येगधंद्याची डीच भरभराट जाली. १९५० त २०,१४५ टनांच्या एका पार्सलाची नी निर्यात जाली. १९५३ त ही निर्यात तेंगशेर पावली (२.०७ लाख

भारत सरकारान ४०% Mn कसोटीवयल्या उच्च प्रतीच्या मँगनीज ुकाचे निर्यातीचेर बंदी हाडिल्ल्यान आनी गोंयचे उच्च प्रतीच्या ुकांचे सांठे उणे जायत आशिल्ल्यान मँगनीजची निर्यात कमी जायत ण उद्येगाक सुरवात जायतपसून आयजमेरेन १६ लाख टन उच्च ीचे धातुक (४५% Mn)आंनी ३२ लाख कमी प्रतीचें मँगनीज धातुक ाच फेरूजिनस (ferruginous) धातुक (२८-३५% Mn) हाची निर्यात ली

जमनीवयल्या कुरवांवयल्यान मँगनीजच्या सांठ्याचो मोद लायतात नी खणीचें काम जमनीवयले थर पोखरुन काडून करतात. ताच्या ठ्यांविशींची आनी धातुकाच्या पांवड्याविशींची अचूक म्हायती मेळप ाय नाशिल्ल्यान आगाऊ नियोजन करपाक मेळना. सांठ्याच्या निश्चततेक लागून ह्या lateroid सांठ्याचें खणकाम करप मागांदळाचें आनी कठीण आसता. Drilling आनी deep pitting ह्या नूय पध्दतींचो समर्पक वापर करून मँगनीजचें खणकाम करतात. योग्य ध्दीकरणाच्यो पध्दती वापरल्यार मालाचो पांवडो आनीकूय वाडोवं ता

खणकाम संस्था आनी निर्यात: सद्या गोंयांत ज्यो खणकाम संस्था काम रतात, त्यो सगळयो पोर्तुगेजांच्या मुस्तींत सुरू जाल्यो. १९८४ वर्सा ोडल्ल्या ७६८ सवलतींतल्यो फकत १४८ सवलती चालीक लागल्यो. खणाक आयिल्लें मोल पळोवन कितल्याशाच उद्येगपतींनी गोंयच्या ावण खणकाम उद्येगांत वांटो घेतलो आनी १९८० च्या दशकांत ह्या द्येगाची भरभराट जाली. गोंयांत ल्हान, मध्यम आनी व्हड अश्यो कतार उक्ते पध्दतीन खणकाम करपी खणी आसात. सगळ्यांत व्हडलो खण सुमार १ दशलक्ष मी./यार्ड मेरेन खनिज उत्पादन करता. गोंयच्या खाजगी खणकाम उद्येगाक सगळयांत चड मागणी जपानी तिखे वर्णांकडल्यान सुमार ८ ते ९ दशलक्ष मी./ यार्ड धातुक मेरेन आमा गोंयातल्यान ज्या देशांक नेमान निर्यात जाता अशे हेर देश अशे- मानिया, दक्षिण कोरिया, इटली, तैवान, संयुक्त अरब अमिराती. १ सावन आग्नेय आशिया, मध्य उदेंत, उदेंत युरोपांतले सुमार १५ ेश नेमान गोंयच्या लोखण धातुकाची आयात करतात. जपान, दक्षिण कोरिया, तैवान आनी अस्तंत युरोप हांगा गोंयच्या धातुकांची नेमान निर्यात जाता. हेर धातुकांची एम्. एम्. टी. सी. वरवीं निर्यात जाता ांतल्या ०% उत्पावन उच्च प्रतीचें (Sinter fines) धातुक आनी उरिल्ले % दिफळ्यांचें धातुक जावन आसा. १९८२ पयलीं दोन पॅलेट यंत्रमंचां (plants) वरवीं गोंयच्या लोखण धातुकाची निर्यात चलताली. पूण हे यंत्रमंच बंद जातकच लोखण धातुकाचे निर्यातींत थोडो उणाव आयलो फाटल्या पांच वर्सांनी लोखण धातुकाचे दर ३७ टक्क्यांनी देंवल्यात

मध्यवर्ती सरकाराकडल्यान ह्या उद्येगांक मेळपी सवलतीय उण्यो जाल्यात.

उदका येरादारीची वेवस्था: मांडवी, जुवारी न्हंयो तांचे फांटे आनी कुंभारजुवेंचो कालवो हांचेवरवीं गोंयच्या खनिजांची येरादारी जाता. मुरगांव बंदरावेल्यान बार्जींवरवीं जावपी ही उदका येरादारी रस्तो आनी रेल्वे येरादारीपरस सवाय आसा. कुंभारजुवें कालवो, मांडवी आनी जुवारी न्हंयांक जोडिल्लो आशिल्ल्यान खास करून पावसाळ्यांत (जून ते सप्टेंबर म्हयन्यांत) खनिजांचें हाड-व्हर करप सोपें जाता. पावसाळ्यांत फकत दीफळ्यांच्या धातुकांचे हाड-व्हर करप जाता, कारण पावसाक लागून बारीक पुडीचें धातुक ओलें आनी चिकट जावं येता. वट्ट खनिजांच्या उदका येरादारी मार्गाची लांबाय ६५ किमी. आसा. मांडवी न्हंयचेर ४६ आनी जुवारी न्हंयचेर २६ धातुकांचो माल चडोवपी धक्के आसात. गोंयांतल्या खणकाम उद्येगांत सद्या २१२ बार्जी येरादारी करतात. सगळयांत व्हड बार्जींची दरेकी १,८०० में. टन माल व्हरपाची क्षमता आसा. सादारण बार्जींनी ५००-७०० में. टन माल वता.

गोंयांतल्यान चडशा खनिजांची परदेशांत जावपी निर्यात मार्मागोवा ह्या म्हत्वाच्या बंदरांतल्यान जाता. ह्या बंदरांत खणकाम निर्यात सुरू केल्यार सुमार शंबरांपरस चड वर्सां जावन गेलीं. १९५५ मेरेन ह्या बंदरांतल्यान ल्हान प्रमाणांत खनिजांचें हाड-व्हर जातालें. १९५९ त एका वराक १,००० में.टन इतली क्षमता आशिल्लो धातुक माल भरपाचो यंत्रसंच हांगा बसयलो

गोंयच्या ५०% खनिजाची निर्यात मार्मागोवा बंदरांतल्यान जाता जाल्यार ४०% मालाची निर्यात ४ खाजगी बोटींवरवीं जाता. खाजगी येरादारी करपी बोटींतली पयली बोट १९६९ त आयली, जाल्यार १९८२ त दोन नव्यो बोटी आयल्यो. ह्या बोटींची तांक दरेकी १.५ दशलक्ष में. टन/वर्स. इतली आसा. बर्थ नं. ९ ह्या यांत्रिक धातुक भरपाच्या संचांतल्यान ९०,००० टन धातुकाचो माल भरप जाता. खाजगी खणकाम संस्थांनी दिल्ल्या हातभाराक लागून मार्मागोवा बंदराक संवसारीक लोखण धातुक वेपारपेठेंत आंतरराष्ट्रीय पांवडो प्राप्त जाला.

गोंयच्या सगळ्या खनिजांची परदेशांत निर्यात जाता. लोखण धातुकाक लागून वर्साक सरासरी १६० कोटी रुपयांचें परकीय चलन मेळटा.

खणकाम आनी पर्यावरण: उर्वरीत (residual) धातूंच्यो पातळयो, हेर किरकोळ खनिजांचो धातुकांतलो आस्पाव आनी खणकाम करता आसतना भितर झिरपुपी उदक, ह्यो खणकामाविशींच्यो मुखेल पर्यावरण समस्या जावन आसात. विज्ञानिक पध्दतीन पुनरुध्दार (reclamation) आनी पर्यावरण नियंत्रण करतना ह्यो सगळयो गजाली मतींत घेवपावांगडाच पोरो (Waste) मालाच्या सादारण रसायनीक आनी भौतिक स्वरुपाविशींचोय विचार करचो पडटा. अणुकेंद्रीय शक्ती स्थानकाची थापणूक तशेंच खनिज तेल रसायनाच्या उत्पादनाचें अधिश्ठापन करतना कितल्याशाच सुवातींचो (locations) पर्याय आसता पूण खणकाम उद्येग सुरू करतना खनिजां जे सुवातींत निश्चित आसात, तेच सुवातींत खणकाम करचें पडटा.

खणकाम करता त्या वाठारांतल्या पर्यावरणांत आनी पारिस्थितीकींत (ecology) दुर्परिणाम घडून येवपाची शक्यता आसता. आदल्या काळांत, भोंवतणच्या वाठाराविशींचो विचार मतींत घेनाशिल्ल्यान खनिजांचे

खणकाम करतना पर्यावरणांत कितले दुश्परिणाम घडून आयले, हाचीं जायतीं उदाहरणां फुडारिल्ल्या देशांनी घडून आयल्यांत. देखून, आयच्या काळांत विकसनशील तशेंच फुडारिल्ल्या देशांनी खणकाम उद्देग सुरू करता आसतना भोंवतणच्या वातावरणाचेर आनी पर्यावरणाचेर ताचे कसलेच वायट परिणाम जावंचेना, हाची जतनाय घेवंची पडटा.

फुडारः गोंयच्या खणकाम उद्देगाविशींचो फुडार लोखण धातुक सोडल्यार कडलोसो उजळ दिसना. बदलत वचपी तीखें उत्पादनाच्या तंत्रगिन्यानाक लागून कच्चो माल वापरपाचें प्रमाण उणेंउणें जायत आसा, हाकालागून मँगनीज धातुकाचें उत्पादन उणें जावं येता. गोंयांत मेळपी चुनखडकाची प्रत व्हडलीशी बरी ना आनी चिनी मातयेचें उत्पादन सामकेंच उणें जालां. गोंयचे आनी देशाचे दुडवांवेवस्थेक हातभार लावपी गोंयचें मुखेल खनिज लोखण हाचीय परिस्थिती समाधानकारक ना. आंतरराश्ट्रीय बाजारपेठेंत गोंयच्या लोखणाक उच्च प्रतीच्या लोखणावांगडा सर्त करची पडटा. उत्पादन आनी येरादारीचो खर्च हांचें विकपाच्या दरावांगडा प्रमाण जुळना. ६६% Fe बारीक (fine) लोखणाची पुरवण मर्यादीत आसा. हाका लागून मागणी पुरवण करपाखातीर उणे प्रतीच्या धातुकाचें शुध्दीकरण (beneficiation) करपाची गरज आसा. दीफळ्यांचे धातुक आनी व्हड आकारमानाचे धातुक हांचे निर्यातीविशींची समस्या तशीच आसा. ह्या उद्देगाच्या फुडाराची कांय वर्सां राखण करपाखातीर कमी आनी उच्च अशा दोनूय प्रतींच्या धातूंचें उत्पादन करून तांची फाव त्या प्रमाणांत भरसण (blend) करप गरजेचें आसा.

- जे. कुएल्हो

खतखतें: फळभाज्यो आनी कंदमुळां घालून केल्लो एक पातळसो पदार्थ. तातूंत दुदी, वायगीं, भेंडे, पोपाय, कणसां, कणंगा, केळीं, (तत्ली), सांगो, मुळे, बटाट, चणे अशे नग घालतात. दरेक भाजयेची रूच वेगवेगळी आसता, पूण एकठांय येतकच एक आगळीच रूच लागता.

खतखत्याची सुरवात कित्याक आनी कशी जाली, हें सांगप कठीण. सगळे तरेच्या भाज्यांत तरेकवार जीवनसत्त्वां आसतात. तीं सगळीं आपशींच एकठांय करून मेळटात, ह्या विचारान ही खतखत्याची चाल सुरू जाली जावंये, वा घडये इल्ल्यो इल्ल्यो उरिल्ल्यो भाज्यो भायर उडोवंचे परस एकठांय करून शिजयल्यार बचत जातली, ह्या विचारांतल्यानूय खतखत्याची सुरवात जाली आसूं येता.

गोंयांत आदल्या काळांत सावन हो पदार्थ करतात. मदल्या वेळार म्हळ्यार सकाळची भाकरी/उंडो खाल्ल्या उपरांत देड-दोन वरांनी पेज जेवपाची पध्दत आसली. तेन्ना ताचे वांगडा तोंडाक लावपाक म्हूण खतखतें करतालीं. सगळ्या तरेच्यो भाज्यो नासल्यार ३-४ तरांच्यो भाज्यो घालून खतखतें करतालीं. सद्या ही पध्दत ल्हव ल्हव करून ना जावंक लागल्या. सगळ्या गोंयकारांगेर ही भाज्येची तरा करतात. खतखतें खातकच पोट भरिल्लेवरी दिसता.

तयार करपाची तराः दुदी, वांयगीं, भेंडे, पोपायो, कणंगां, सांगो, मुळे, तवशीं अश्यो मेळटात तितल्यो भाज्यो एकठांय करून ताचे मध्यम आकाराचे कुडके करतात. वांयगीं, कणंगां सारके जिन्नस बेगीन शिजतात, देखून ते एकठांय काडून दवरतात. कांय भाज्यो शिजपाक वेळ लागता. ह्यो एकठांय करून तातूंत उदक घालून त्यो सुर्वेक शिजोवन घेतात. उपरांत कमी वेळ लागता त्यो भाज्यो तातूंत घालून शिजयतात. उणो उजो चड वेळ दवरून शिजोवन जातकच त्या प्रमाणांत अर्द नाल्ल वा एका नाल्लाची सोय घेवन तातूंत एक व्हडलें कुलेर हळद आनी एक व्हडलें कुलेर मिरसांगेचो पिठो घालून तें वांटून घेवचें. उपरांत वांटिल्ली सोय शिजयल्ल्या भाज्यांनी घालून कांय वेळ शिजोवची. उपरांत तातूंत इल्लें गोड, रुचीप्रमाण मीठ आनी १०-१५ तेफळां घालून जाय तितली दाटसाण वा पातळसाण दवरून थोडो वेळ खतखतावचें.

खतखत्यांतल्या तरेकवार भाज्यांमवीं तरेकवार जीवनस[त्त्वां] आसतात. देखून हो खरेंच घटायेचो जिन्नस जावन आसा. कणंगां, ब[टाट] हातूंत पिश्टमय तत्त्वां, पोपाय, मुळो, दुदी हातूंत लोहतत्त्वां, कण[सां] वाटाणे हातूंत प्रथिनां ह्या सारकिलीं सगळीं जीवनसत्त्वां आनी त[े] वांगडा सोय म्हळ्यार स्निग्ध तत्त्वां एकठांय जाल्ल्यान पौश्टिकता वाढ[ता] तातूंत पुराय अन्नाची तांक आशिल्ल्यान भुरग्याचे वाडीक ती बऱ्य[ी] पडटा.

धर्मीक कार्यावेळार वा शिवराक जेवणावेळार कांय लोक ही त[रा] मुजरत करतात. उपासाच्या दिसा कांय बायलो हेर जिन्नस करचे बद[लाक] खतखतें करतात. कारण तें खातकच पुराय जेवण जेविल्लेभशेन जा[ता] आनी पोटाक सगळो दीस थाकाय उरता. महाराश्ट्रीय आनी पंजा[बी] लोकांत अश्यो तरेकवार भाज्यो घालून एक भाजी करपाची पध्दत आ[सा] पंजाबांत ताका 'खुरमा' म्हण्टात. ही भाजी चडकरून तेलांत तळ[ून] करतात आनी तातूंत सोय वापरीनात.

- सुधा आमोणक[ार]

खनिजविज्ञान: खनिजांचे भौतीक गुणधर्म, रसायनीक संघटन, [...] सैमांत मेळपाच्यो रिती, तांकां वळखुपाच्यो पध्दती, तांचे उपेग, हा[...] विचार ज्या विज्ञानांत जाता, ताका खनिजविज्ञान अशें म्हण्टा[त]. धर्तरेयलीं खडपां चड करून खनिजांपसून तयार जाल्लीं आसतात. विंगड विंगड खडपांतलीं खनिजां वेगवेगळ्या प्रकारचीं आनी वेगवेगळ[्या] प्रमाणांत आसतात. चडशीं सगळीं खनिजां धर्तरेयल्या खडपांप[सून] आनी कांय थोडीं खनिजां धर्तरेच्या भायल्यान, देखीक- अशनींप[सून] (meteorite) मेळटात. शास्त्रीय परिभाशेंतले 'खनिज' हे संज्ञेंत जे पदा[र्थ] चड करून घन आनी समांग (एकजिनसी) आसात, जांचें रसायनी[क] संघटन कांय खाशेल्या रसायनीक सूत्रान दाखोवं येता, जांची आंतरि[क] रचणूक स्फटिकी आसा आनी जे अजैव क्रियांनी निर्माण जातात तांचो आस्पाव जाता. पावसाचे करे, संगजिरे, हरताळ (ऑर्पिमेंट), अभ्र[क] (mica), सुवर्णमाक्षिक (पायराइट्स), हिंगूळ, हिरे, पुष्कराज (टोपॅझ) [...] खनिजांचीं कांय उदाहरणां आसात.

कितलींशींच सूक्ष्मकणी खडपां (देखीक-बेसाल्ट) दोळ्यांनी पळे[तना] जाल्यार एकजिनसी दिसतात, पूण तांची पातळ चकती वा चु[...] सूक्ष्मदर्शकान पळेली जाल्यार तीं दोन वा चड खनिजांपसून तयार जाल्ल[ीं] आसात, अशें दिसून येता. सामकीं थोडीं खडपां चड करून एका[च] खनिजापसून तयार जाल्लीं आसतात. चडशीं खनिजां दोन वा च[ड] मूलद्रव्यांचीं रसायनीक संयुगां आसतात. देखीक- Quartz हें सैमीक खनिज Silicon चो एक आनी Oxygen चे दोन अणू मेळून तयार जाल[्लें] संयुग, ताचें रसायनीक सूत्र SiO_2.

इतिहासः मनशाचो आधिभौतिक आनी बौध्दिक विकास ह[ो] नव्यानव्या खनिजांचो सोद आनी तांचो चडांत चड उपेग हाचेकडें संबंदीत आसा. खनिजांच्या उत्पादनाचेर आनी पुरवणेचेर राश्ट्राची अर्थीक थीरताय आदारून आसता. झुजावेळार आनी शांततायेच्या काळांत म्हत्वाच्यो आनी गरजेच्यो वस्तू, अस्त्रां, वाहनां आदि खनिजांपसून तयार करतात. कांय खनिजां खूब म्हत्वाचीं आनी भो[व] उपेगाचीं आसतात.

पूर्विल्ल्या काळासावन मनीस फातर, मृत्तिका, रंगीत आनी चकचकीत अशे खनिजांचे कुडके, स्फटिक, कांय सामान्य खनिजां तशेंच शुध्द धातूंच्या स्वरूपांत मेळपी खनिजां हांचो वापर हत्यारां, आयदनां, बांदकाम, रंगद्रव्यां, आभूशणां हांचेखातीर करीत आयला. फुडें कच्च्या धातूंपसून धातू गाळप सुरू जालें. खडपांचे कुडके आनी मृत्तिका हांचेपसून बांदकामाचे फातर आनी विटो तयार करपाक सुरवात जाली, मृद्खनिजां, फेल्स्पार आनी क्वॉर्ट्झ हांचेपसून कंवच्यो आनी आयदनां तयार करपाक सुरवात जाली. हालींच्या काळांत वेगवेगळीं रसायनां, धातू, हेर उपेगाचे पदार्थ, ऊर्जा हीं प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतींनी खनिजांपसून तयार करतात.

गान खनिजांचो उपेग जरी पूर्विल्ल्या काळासावन केल्लो आसलो, प्रलीच्या काळांत ताका खनिजांच्या स्वरुपाची आनी तांच्या क मंघटनांची कसलीच म्हायती नाशिल्ली. खनिजविज्ञानाचेर लेगीत सांपडटा तें एकदम सुरवातीचें बरोवप थीओफ्रॅस्टस हाचें इ. म. प. ३१५). वडलो प्लिनी हाणें इ. स. ७७ च्या सुमाराक गा सैमीक इतिहासाविशींच्या पुस्तकांतलीं निमाणचीं पांच प्रकरणां ा काळांतले म्हायतीचेर आदारीत आशिल्ल्या खनिजविज्ञानाचेर ो आर्विल्ल्या खनिजविज्ञानाची सुरवात खनिजविज्ञानाचो जनक ाका वळखतात, त्या जॉर्जिअस ॲग्रिकोला हाणें केली. ताणे 'De fossilium' (इ. स. १५४६) ह्या आपल्या पुस्तकांत भौतिक प्रमाण खनिजांचें वर्गीकरण आनी जायत्या खनिजांचें विस्तारान केले उपरांतच्या काळांत जायत्या जाणांनी खनिजांचें वेगवेगळे र्गीकरण करपाचे यत्न केले. इ. स. १७३५ त कार्ल लिनीअस हाणें १८२० त एफ्. मोस हाणें सैमीक इतिहासाचे पध्दतीन खनिजांच्या गा गुणधर्मांचेर आदारीत अशें वर्गीकरण केलें. ए. एफ्. क्रून्स्टेट हाणें त आनी जे. जे. बर्झीलिअस हाणें १८१४ त रसायनीक पध्दतीन ांनी वर्गीकरण केलें. ए. जी. व्हेर्नर हाणें १७७४ त वयल्या दोनूय ाचो समन्वय करुन खनिजांचे वर्ग केले. १८०० च्या सुमाराक एम्. क्लाप्रोथ हाणें खनिजांचें परिमाणात्मक रसायनीक विश्लेशण ना वावर सुरू केलो. ताचो उपेग सी. डब्ल्यू. शेले आनी बर्झीलियस खनिजविज्ञानांत केलो. जे. बी. एल्. रोम डी लिसल (१७७२) गास करून आर्. जे. हॉय (१८०१) हांणी स्फटिकविज्ञानाची घाली. डब्ल्यू. एच्. वुलस्टन हाणें १८०९ त परावर्तन कोनमापक केलो आनी मागीर ताचो उपेग करून खनिजां वळखुपाखातीर ा स्फटिकांचो आकार आनी आकारमान हांचो उपेग जावपाक नो कोनमापक वापरून स्फटिकाच्या वेगवेगळ्या पृष्ठांतले (planes) मेजप, कोनांचे एकामेकांकडेन संबंद हांचें परीक्षण करप शक्य ताका लागून रसायनीक संघटन आनी स्फटिकी खाशेलेपण हे ाचे मूळ गुणधर्म आशिल्ल्याचें कळून आयलें. ई. मिचर्लिख हाणें ९ त, कांय खनिजांमदीं दिसून येवपी समरुपतेची विस्कटावणी यान खनिजविज्ञानांत आर्विल्लो स्फटिक-रसायनीक विचार उदेलो. णिसाव्या शेंकड्यांत इंग्लंडांत जाल्ले उद्देगीक क्रांतीक लागून तशेंच या संवसारीक म्हाझुजावेळार अमेरिकेसारक्या देशांत उप्राशिल्ल्या मेळ्यांक लागून खनिजांची मागणी वाडली. ताका लागून खनिजांचें व, उपेग, तांचे सोद आनी संशोधन हांचेविशीं राश्ट्रीय पातळेचेर ार सुरू जालो.

खनिजांची उत्पत्तीः सैमांत मेळपी खनिजां भूवैज्ञानिक प्रक्रियांनी ार जाल्ली आसतात. चड करून सगळीं खनिजां कसल्या ना कसल्या खडपांनी सांपडटात. कांय खनिजां कशीं तयार जातात हें सहज जता. देखीक- दर्याच्या उदकाचें बाश्पीभवन जावन सादें मीठ, सम हांच्यासारकिल्या पदार्थांचे निक्षेप (deposits) तयार जातात. नेजां खास करून फुडल्या प्रक्रियांनी तयार जाल्लीं आसतातः अग्निज neous) खडपांतलीं- १. चडकरून सगळीं खनिजां शिलारसांत ाळिल्ले स्थितींत आशिल्ल्या द्रव्यांचें, तो न्हिवन घन जायत आसतना टिकीभवन जावन तयार जातात. २. कांय खनिजां शिलारसांतल्यान ार येवपी वाफांचें आनी वायूंचें संद्रवण (condensation) जावन आनी विद्रावांचें बाश्पीभवन वा संघनन (घनांत रुपांतर) जावन तयार जात

अवसादी (sedimentary) म्हळ्यार रेव्याच्या खडपांतलीं - १. चडशीं जां पयलींच्या खडपांतल्यान व्हांवन आयिल्लीं आसतात. हीं खनिजां आनी निबर आसतात. देखीक- क्वॉर्ट्झ, इल्मेनाइट, गार्नेट. र्कोन, २. इलाइट, मॉंटमोरिलोनाइट, अभ्रकां हांचेसारकीं खनिजां सुरवातीच्या खडपांतल्यान फुटून, तुटून, बारीक जावन ायिल्ली आसतात; पूण उपरांत तांचें रसायनीक प्रक्रियेन पुनर्घटन जाता; ३. सैमीक उदकांत विरगळिल्ल्या द्रव्यांचें देखीक- हॅलाइट (मीठ), जिप्सम, उदकाचें, बाश्पीभवन जावन निक्षेपण (साचपाची क्रिया) जाता. ४. सैमीक उदकांतलो कार्बन डाय-ऑक्साइड गेल्यान तातूंत विरगळिल्लें कॅल्शियम कार्बोनेट निक्षेपित जाता. ५. अवसादी खडपांनी खनिजां तयार जावपाखातीर कांय जैव पदार्थूय हातभार लायतात. देखीक- अवसादी गंधकाचे निक्षेप. रुपांतरित (बदल जावन तयार जाल्ल्या) खडपांतलीं खनिजां, चेपण वा हुनसाण हांच्या प्रभावाक लागून खडपांचें घन अवस्थेंत रुपांतरण जाता आसतना तांच्यांतल्या घटकांचें पुनर्स्फटिकीभवन जावन तयार जातात. देखीक- अभ्रक, हॉर्नब्लेंड, गार्नेट, स्टॉरोलाइट. शिलारसांतली हून वाफ आनी क्रियाशील वायू शेजारच्या खडपांत गेले म्हण्टकच तांची त्या खडपांतल्या घटकांकडेन विक्रिया जावन तोरमल्ली (टुर्मलीन), पुष्कराज, फ्ल्युओरस्पार हीं खनिजां तयार जातात.

खनिजांचें वर्गीकरणः अभ्यासाचे नदरेन खनिजविज्ञानाचे फांटे केल्यात ते अशेः १. स्फटिकविज्ञान २. भौतिक खनिजविज्ञान ३. रसायनीक खनिजविज्ञान ४. प्रकाशीय खनिजविज्ञान ५. खनिज अभिज्ञान वा वर्णनात्मक खनिजविज्ञान ६. क्रमिक महजनन खनिजविज्ञान आनी ७. प्रायोगिक खनिजविज्ञान.

स्फटिकविज्ञानः थारावीक रसायनीक संघटन आनी स्फटिकी संरचना ह्या दोन गुणधर्मांचे म्हायतीवेल्यान एकाद्रें खाशेलें खनिज म्हळयार ताची जात थाराव येता. कसलाय स्फटिक सैमीक रितीन तयार जाल्ल्या चार वा चड सपाट पृष्ठांनी मर्यादीत जाल्लो आसता. खनिजांच्या स्वरुपाविशींची एकदम सुरवातीची म्हायती तांच्या स्फटिकांच्या भायले संरचनेवेल्यान आनी स्फटिकांच्या आकारविज्ञानाचो अभ्यास करून मेळ्ळी. स्फटिकांचे पध्दतशीर वाडीक लागून तयार जाल्ल्या तांच्या भूमितीय आकारांचो विचार स्फटिकविज्ञानांत जाता. स्फटिकविज्ञानांत खनिजांचे आंतरिक स्फटिक संरचनेविशींचो अभ्यास आस्पावता.

भौतिक खनिजविज्ञानः स्फटिकमय खनिजांच्या भायल्या आकारांप्रमाणूच तांचे चडशे भौतिक गुणधर्म तांच्या आंतरिक म्हळ्यार घटक अणूंचे संरचनेचेर आदारून आसतात. भौतिक गुणधर्मावेल्यान खनिजांची जात वळखप शक्य आशिल्ल्यान ह्या विज्ञानाक भौतिक खनिजविज्ञान अशें म्हण्टात. मादयो, सोप्यो कसोटयो वापरून खनिजांच्या भौतिक गुणधर्मांची परीक्षा करतात. ते मुखेल भौतिक गुणधर्म अशेः पाटन (cleavage), विभाजनतलां (parting), कठिणताय (hardness), भंजन पृष्ठं, दृढताय, आघात आकृती, खाशेलें गुरुत्व (specific gravity), चमक, रंग, कस, पारदर्शकता, तारादर्शकता (asterism), संदीप्ती (luminance), सूक्ष्मदर्शकावरवीं केल्लें परीक्षण, चुंबकीय आनी विद्युत् गुणधर्म, दाब विद्युत्, ताप विद्युत्.

रसायनीक खनिजविज्ञानः खनिजां वळखुपाखातीर आनी तांच्या वर्गीकरणाखातीर तांचें रसायनीक संघटन खबर आसचें पडटा. जे शाखेंत हे रसायनीक संघटनेविशीचो अभ्यास आस्पावता, ते शाखेक रसायनीक खनिजविज्ञान अशें म्हण्टात. हें संघटन गुणात्मक आनी परिमाणात्मक पध्दतींनी काडटात. खनिजांत खंयचीं मूलद्रव्यां कितल्या प्रमाणांत आसात, हें परिमाणात्मक विश्लेशणावयल्यान कळटा. रसायनीक विश्लेशणावयल्यान खनिजाचें रसायनीक सूत्र काडपाचो विशयूय हे शाखेंत आस्पावता. स्फटिक वा घन अवस्था रसायनशास्त्राचो उपेग हालींच्या काळांत खनिजविज्ञानांत खूब मोट्या प्रमाणांत जाता. स्फटिक रसायनशास्त्रांत फुडले म्हायतीचो आस्पाव जाताः १. अणूंत बंध निर्माण करपी प्रेरणा २. स्फटिक संरचनेचें स्वरूप ३. मूलद्रव्यांचे रसायनीक आनी संरचनात्मक गुणधर्म ४. खनिजां आनी हेर पदार्थ हांचें स्वरूप आनी गुणधर्म

प्रकाशीय खनिजविज्ञानः स्फटिकी पदार्थांत वेगवेगळे पूण थारावीक प्रकाशीय गुणधर्म आसतात. घनीय स्फटिक सोडल्यार हेर सगळे तरेचे स्फटिक द्विप्रणमनी (double refracted) आसतात, म्हळ्यार तांच्यांतल्यान

प्रवास करीत आसतना सावो उजवाड दुभंगता आनी ताका लागून निर्माण जावपी दोन ध्रुवित (polarised) किरण वेगवेगळ्या दिकांनी आनी वेगवेगळ्या वेगांनी प्रवास करतात. घनीय पदार्थांनी फकत एकूच प्रणमनांक (refractive index) आसता आनी हेर स्फटिक चौव्यांच्या पदार्थांनी दोन आसतात. खनिजां प्रणमनांक सोदून काडले जाल्यार ताचेवेल्यान खनिज वळखुपाक बरीच मदत जाता. ध्रुवण सूक्ष्मदर्शक वापरून खनिजांचे प्रणमनांक काडटात. वेगवेगळ्या किरणांच्या वेगांतलो फरक, द्विप्रणमानांकांक लागून निर्माण जाल्ले रंग आनी आकृत्यो हांचेवरवीं खनिजां सोदपाची एक प्रकाशीय पध्दत तयार जाल्या, ती प्रकाशीय खनिजविज्ञानांत आस्पावता. अपारदर्शक खनिजां (धातुकां) धातुकी सूक्ष्मदर्शक वापरून तपासतात. हातूंत परावर्तित उजवाडाच्या गुणधर्मांचें परीक्षण करतात.

खनिज निदान वा खनिज अभिज्ञानः म्हळ्यार खनिजां वळखप. खनिजांचे गुणधर्म दिवपी सारण्यो तयार केल्यात. त्या सारण्यांत धातवीय आनी अधातवीय चमक आशिल्ल्या खनिजांचे दोन मुखेल विभाग केल्यात. उपरांत कसाचो रंग मतींत दवरून त्या विभागांचे उपविभाग केल्यात. दरेक उपविभागांत चडांत चड कठिणताय आशिल्ल्या खनिजांचीं नांवां दिल्लीं आसतात आनी त्या नांवांमुखार खनिजांचे रंग, ठेवण, खाशेलें गुरुत्व हे गुणधर्म दिल्ले आसतात. कठिणताय, खाशेलें गुरुत्व असल्या एकेका गुणधर्माचेर आदारिल्ल्यो सारण्योय आसतात. खनिजाचो एकाद्रो नवो नमुनो हातांत येतकच ताच्या भौतिक गुणधर्मांवरवीं सामान्य खनिजां वळखूं येतात.

क्रमिक सहजनन खनिजविज्ञानः ह्या विभागांत खनिजाच्या क्रमिक सहजननाचो म्हळ्यार वेगवेगळ्या खडपांनी एकठांय सांपडपी खनिजांचो आनी तांच्या स्फटिकीभवनाच्या क्रमाचो अभ्यास आस्पावता. क्रमिक सहजननाचो अभ्यास हो ल्हान आकारमानाच्या म्हळ्यार खडपाच्या हात नमुन्याच्या खनिजांविशीं सामको मर्यादीत आसता, जाल्यार मोट्या प्रादेशिक अशा पुराय धातुक निक्षेपाचो अभ्यास व्यापक स्वरुपांत आसता. व्यापक अभ्यासाखातीर निक्षेपाच्या पुराय क्षेत्रांतले कांय प्रातिनिधिक नमुने घेतात. ह्या परीक्षणांत निक्षेपांत आनी ताचे भोंवतणी आशिल्ल्या खडपांचें स्तरण, घडयो, विभंग (भेगो) हांच्यासारक्या संस्थानांचें विश्लेषण करतात. शिलारसाचें स्फटिकीभवन जावन तयार जावपी वेगवेगळ्या खनिज जातींच्या स्फटिकीभवनाचो क्रम, खनिज आनी धातुक शिरेंत आशिल्ल्या खनिजांचे निर्मितीचो क्रम क्रमिक सहजननांत थारायतात. सगळ्यांत पयलीं तयार जाल्लें खनिज पयलीं आनी क्रमाक्रमान उपरांत तयार जाल्लीं खनिजां त्या अनुक्रमान फुडेंफुडें मांडीत वचून सगळ्यांत निमाणें तयार जाल्लें खनिज, निमाणें बरोवन वळेरी तयार करतात. हालींच्या काळांत प्रयोगशाळेंत वेगवेगळ्या रसायनीक संघटनांच्या शिलारसांपसून कृत्रिम रितीन खनिजां संश्लेशित करून क्रमिक सहजननाचो अभ्यास करतात.

प्रायोगिक खनिजविज्ञानः खनिजां कशीं तयार जातात, हें समजून घेवपाखातीर पयलीं फकत सैमीक खडपांचें उक्ते सुवातींत वा प्रयोगशाळेंत परीक्षण करतात. पूण हालींच्या काळांत खनिजां ज्या जटिल प्रक्रियांनी तयार जातात, त्यो समजून घेवपाखातीर प्रायोगिक पध्दतींचो वापर करतात. खनिजांचें संश्लेशण, प्रावस्था संतुलनाचें अध्ययन, भूवैज्ञानिक प्रक्रिया आनी परिस्थिती कृत्रिम रीतीन प्रयोगशाळांनी निर्माण करप, दाब, तापमान हांच्या वेगवेगळ्या परिस्थितींत खनिजांचे गुणधर्म कशे आसतात वा बदलतात तें पळोवप, ह्या गजालींचो आस्पाव प्रायोगिक खनिजविज्ञानांत जाता.

- कों. वि. सं. मं.

खलप, वामन अनंत शेटः (जल्मः १८८२, म्हापशें; मरणः १९६४).

एक गोंयकार लेखक. ताणें मुळावें शिक्षण घरचे घराच घेतलें. फुडें ताणें पोर्तुगेज सेगुंद ग्राव मेरेन शिकप केलें. बंगालींत आनी कोंकणींत एकसारकेपण आसा हें कोणेंतरी सांगिल्ल्यान ताणें बंगाली भ... अभ्यास केलो.

ताका इतिहास वाचनाचो नाद आशिल्लो. देखुनूच ताणें १९१... हेरांच्या आदारान म्हापशां वाठारांत 'दुर्गा' वाचन मंदिराची था... केली. त्या काळांत हेर सुसंस्कृत आनी सुशिक्षीत गोंयकारांप्रमाण... गोंयच्या भौशीक चळवळींनी वांटो घेतालो. ज्ञानप्रसारक ... थापणुकेंत ताचो म्हत्वाचो वांटो आशिल्लो. म्हापशेंचे वैश्य संस्थेत... मुखेलपणान वावर केल्लो. १९२६ वर्सा गोंयांतल्या धारगळ वाठार... वैश्य परिशद भरिल्ली, तिचो तो मुखेल कार्यवाह आशिल्लो.

तो मुळांत लेखक नाशिल्लो, पूण उतारवयांत, म्हळ्यार १... वर्सा, ताणें आपल्या घराण्याचो इतिहास आनी गोंयच्यो ग्रामसंस्था... संशोधनात्मक दोन पुस्तकां बरयलीं. ह्या घराण्याच्या इतिहा... पुस्तकांत ताच्या पुर्वजांचो वेपार युरोप तशेंच दक्षिण अमेरिक... चलतालो आनी तांचीं स्वताचीं गलबतां आशिल्लीं, अशें ... पुस्तकांवेल्यान कळटा. तेचप्रमाण म्हापशेंचे ग्रामसंस्थेंत कुला... नांवाचो अधिकार खलप घराण्याक आसलो.

- कों. वि. ...

खरवत, विठो नावूः (जल्मः १५ जानेवारी १९३०, खोप... सत्तरी).

गोंयचो मुटके झुजारी. सुटके चळवळीच्या काळांत तो ... बसकांनी वांटो घेवप, पोलीस ठाण्यांनी स्फोट घडोवन ... वण्टी-पत्रकां लावप असलीं कामां करतालो. पोर्तुगेज पोलिसांनी ... झरमें वाठारांत धरलो आनी पंदरा म्हयने बंदखणींत दवरलो. बंदख... पोलिसांनी ताका खूब त्रास दिलो. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा ... सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८६ ... गोंय सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं.

खांडेकर, विष्णु सखारामः (जल्मः ११ जानेवारी १८... सांगली; मरणः २ सप्टेंबर १९७६, कोल्हापूर).

मराठींतलो नामनेचो कादंबरीकार, कथाकार, लघुनिबंदकार ... समीक्षक. मुळावें शिकप सांगली हांगा आनी ते उपरांत इंटर आर्ट्स... पुणें हांगा जालें. अठरा वर्सां पिरायेचो आसतना ताच्या चुलत बापोल... ताका पोसूंक घेतिल्लो. १९२० त, तो शिरोडा (ता. वेंगुर्ले) हांगा ट्यूटोरिअल इंग्लीश स्कूलांत सुर्वेक शिक्षक आनी उपरांत तेच शा... मुख्याध्यापक जा... १९३८ त, तो शाळेंतल्यान नि... जालो आनी उप... कोल्हापूर ह... रावपाक गेलो. ...

वि. स. खांडेकर

१९१९ वर्सा... ताचें बरप उजवाड येवपाक लागलें. त... 'कुमार' ह्या टो... नांवान कविता ... यल्यो आनी 'आद... ह्या टोपण नां वा... विनोदी बरप के... ताची पयली लघुक... 'घर कुणाचें' १९... वर्सा 'म हा रा... साहित्य' नांवाच्या म्हयन्याळ्यांत उज- वाडाक आयली. 'नवमल्लिव... (१९२९) हो ताचो पयलो कथांझेलो जाल्यार 'हृदयाची हाक' (१९३...

...ची पयली कादंबरी आनी 'वायुलहरी' (१९३०) हो ताचो पयलो ...बंद संग्रह

...डेकरान विंगडविंगड स्वरुपाचें बरोवप केल्लें आसून तातूंत १५ ...ऱ्यो, ३१ लघुकथासंग्रह, १० लघुनिबंदसंग्रह, ६ रुपककथासंग्रह, १ ... हांचो आस्पाव जाता. हेभायर ताणें कांय चरित्रात्मक/...ात्मक ग्रंथ आनी कांय संकीर्ण लेखसंग्रह बरयले. ताणें मराठी, ...आनी तेलुगू चित्रपटांखातीर वट्ट १८ पटकथा बरयल्यो.

...खणायेक पात्र थारिल्लीयो ताच्यो कांय खाशेल्यो साहित्यकृती ...:

...ऱ्यां झेले- 'नवमल्लिका', 'पाकळ्या' (१९३९), 'समाधीवरली ... (१९३९), 'नवा प्रातःकाल' (१९३९). **कादंबऱ्योः** 'हृदयाची ..., 'कांचनमृग' (१९३१), 'दोन ध्रुव' (१९३४), 'उल्का' ...३४), 'दोन मनें' (१९३८), 'पांढरे ढग' (१९३९), 'रिकामा ...र', 'सुखाचा शोध', 'हिरवा चाफा' (१९३९), 'पहिले प्रेम' ...४०), 'क्रौंचवध' (१९४२), 'अश्रू' (१९५४), 'ययाति' ...५९), 'अमृतवेल' (१९६७), 'सोनेरी स्वप्ने भंगलेली' (१९७७). **...रुकथांझेले**: 'कलिका' (१९४३), 'सुवर्णकण' (अणकारित) ...४४), 'वनदेवता' (१९६०). **लघुनिबंद संग्रहः** 'वायुलहरी', ...वनाश' (१९४१), 'तिसरा प्रहर' (१९४८), 'मंझधार' (१९५९), ...मंझिम' (१९६१). **चरित्रात्मक आनी समीक्षात्मक बरपः** 'गडकरी-...त्ती आणि कार्य' (१९३२), 'वामन मल्हार जोशी- व्यक्ती आणि ...गार' (१९४८), 'केशवसुतः काव्य आणि कला' (१९५९). **...त्मक लेख आनी संकीर्ण बरपः** 'मराठीचा नाट्यसंसार' (१९४५), ...फ आणि गोफण' (१९४६), 'रंग आणि गंध' (१९६१), 'ते दिवस, ...माणमें' (१९६१), 'रेषा आणि रंग' (१९६१). हेभायर 'छाया' ...३६), 'ज्वाला' (१९३७), 'देवता' (१९३८), 'सुखाचा शोध' ...३९) ह्या सिनेमांच्यो पटकथा ताणें बरयल्यात. तांच्या खूबशा ...बऱ्यांचो, गुजराती, तमिळ आनी हिंदी ह्या भारतीय भासांनी ...कार जाला. तशेंच ताच्या काणयांचो अणकार इंग्लीश, रशियन आनी ...क ह्या विदेशी भासांनी जाला.

...जिणेखातीर कला आसा, ह्या तत्त्वाचेर चलयल्या 'जोत्स्ना' ह्या ...यऱ्याळ्याचो तो संपादक आशिल्लो. १९६१ त, 'ययाति' हे ताचे ...उबरीक महाराष्ट्र सरकाराचें कादंबरी माळेंतलें पयलें इनाम फाव ...लें 'ययाति' कादंबरीक साहित्य अकादमीचोय पुरस्कार फाव जालो. ...ले हेच कादंबरीक १९७४-७५ वर्साचें भारतीय ज्ञानपीठ हें एक लाख ...चे मानाचे इनाम फाव जालें. १९४१ त, सोलापूर हांगा भरिल्ल्या ...हाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या रुप्यामहोत्सवी दबाज्याचो तो अध्यक्ष ...शिल्लो. १९५७ त, मराठी नाट्यसंमेलनाचोय तो अध्यक्ष आशिल्लो. ...६८ त, भारत सरकारान 'पद्मभूषण' हो किताब दिवन ताच्या ...तराची तोखणाय केली. १९७० त, साहित्य अकादमीचो फेलो म्हूण ...ची नेमणूक जाली.

...ताच्या बरपाचेर आगरकर, केशवसुत, हरिभाऊ आपटे, श्रीपाद कृष्ण ...लटकर हांच्या बरपांचो खूबसो प्रभाव पडिल्लो दिसून येता. आपल्या ...त ताणें मनीस जीणेक खूब म्हत्व दिलें. जीणेतलें श्रद्धेचें म्हत्व ताणें ...स्वप्नाळूवादी (रोमँटिक) विचारांवरवीं परगटायलें. मनीस जीणेंतलो ...सुख, दुख्ख आनी भावनांचे उत्फरके हांचें दर्शन ताचे ... मळांमळी घडटा. ताची भाशाशैली अलंकारीक आनी ...मांनी भारिल्ली आसा. मराठी कथेंत ताणें नवे प्रयोग केले आनी ती ... पांवड्यार पावयली. साहित्याखातीर समर्पित भावनेन ... एक श्रेश्ठ साहित्यिक म्हूण खांडेकराचें नांव घेतात

- प्रा. सुमत कनयाळकर

खांडेपारकार, वैकुंठ हरी: (जल्मः २७ ऑक्टोबर १९११, ...गड-फोंडें)

गोंयचो मुटके झुजारी. ताणें प्रायमिक शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजीतल्यान घेतलें. राश्ट्रीय काँग्रेस गोंय संघटनेचो तो वांगडी आसलो. मुटके चळवळीच्या काळांत तो भूयगत कार्यकर्त्यांक आदार दितालो. १७ फेब्रुवारी १९५५ दिसा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरून बंदखणींत दवरलो. १८ जून १९८४ दिसा गोंय सरकारान मुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

खांपऱ्यांची जात्राः कडाळ तालुक्यांतल्या कर्याद नारूर हांगाची खांपऱ्यांची वर्सुकी जात्रा रांगणा गडाच्या मुळसाकडेन मौजे नारूर हांगा भरता. वैशाख कृष्ण पक्षांतल्या धनिष्ठानवक सावन उमाशेमेरेन ही थळावी कार्यावळ जाता.

कांय थळाव्या देवांच्या नांवान मांडावयल्या बोकड्यांचो बळी दितात. सावंत, राऊळ, मडवळ ह्या घराण्यांतले दादले बायलांचो भेस करतात. तांच्या वांगडा बुवाचो भेस करून एक गोसावीय आसता. थारावीक सुवातींनी ढोल-ताशांच्या गजरांत मिरवणूक काडटात. महास्थळाकडल्यान मडवळाच्या घराकडेन आनी तेउपरांत भटाच्या घराकडल्यान ही मंडळी येतकच देवळाच्या आवारांतल्या भावईच्या पाशाणाकडेन भेस सोडटात. देवळाच्या आवारांत जमीन नांगरपाची कार्यावळ करून 'भार पेरणी' करतात. पणसाचे गरे वांटपाची कार्यावळ जाता. त्रयोदशीच्या दिसा खांपऱ्यांचो मुखवटो समजून तो गांवकार लोकांच्या घरामुखावयल्या मंडपांत हाडून दवरतात. रातीकडेन ह्या मुखवट्याकडेन 'सुद्रीक' वंशाच्या आंगांत 'भार' (अवसर) येवन तो विंडेमानकरी मंडळीक नांवान आपयता. उपरांत, 'भार' मुखवटो घालून श्रीदेवीमहालक्ष्मीच्या देवळाच्या आवारांत १ फेरी मारून परत मंडपांत येवन बसता.

चर्तुदशीच्या दिसा दनपारच्या सुमार १ ते २ ह्या वेळार हो भार देवळाच्या आवारांत मुखवट्याबगर पासय मारता आनी आपल्या मारेकऱ्यांचो सोद घेता. त्या वेळार मानकरी मंडळी वीरांचो भेस करून देवळाच्या आवारांत उबी रावता. तांकां पळेतकच तांचो सूड घेवपाखातीर भार परत मूळ सुवातीर येवन मुखवटो घालून खंजीरान वीरांक मारपाखातीर देवळाच्या आवारांत येता; पूण ताचे आदींच ते वीर आपलो भेस बदलून देवळांत येवन बसतात. तांकां सोदपाखातीर देवळाच्या आवारांत ढोल-ताशे आनी 'हु ---हु---हु---हु' अशा आड्ड्यांच्या गजरांत 'भार' पासयो मारीत आसता. मागीर परत 'भार' मूळ सुवातीर येवन मुखवटो मंडपांत दवरता.

रातचो परत एकदां वीरांक सोदपाखातीर 'भार' देवळाच्या आवारांत फेरी मारता पूण ताका प्रतिस्पर्धी दिसना. पूण भावईच्या पाशाणामुखार एक पीठाची बावली दवरिल्ली आसता, ती खंजीरान नश्ट करून मागीर 'भार' मूळ सुवातीर येता. भार जे जे सुवातीर विसव घेवपाक बसता, थंय कोंबो कापतात. अमाशेच्या दिसा सकाळीं नारूर आनी गोठेसचे शिमेचेर सजयल्लो मुखवटो व्हरतात. थंय बलिदान आनी निवेद्याची कार्यावळ जाता आनी हो उत्सव सोंपता.

हो उत्सव पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयिल्ल्यो चाली, अवसर आनी हेर रूढी-परंपरेचेर आदारिल्लो आसा. नारूर हांगा बेरडांची गाळवी, सतीचो फातर, रान्नोबाचो फातर, बळीचो वाफो अश्यो सुवाती अजून आसात. थंयच्या लोकांच्या मताप्रमाण, रांगणच्या देगणांत भरपी ही व्हडली जात्रा खूब पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या.

- कों. वि. सं. मं

खाज (Pruritus): पळेयात काल-२

खाजनः खाडींत आनी ल्हान आखातांत दर्याचें खारें उदक आनी भूंयखंडावयल्यान येवपी सावें उदक भरसता. न्हंयांतसून आनी दर्याच्या प्रवाहांतसून व्हांवन आयिल्ल्या गाळांचें अशे सुवातीर ल्हान गुंड्यांत (pebble) रुपांतर जावन तांचे निक्षेपण (deposition) जाता. हो नव्यान तयार जाल्लो भूंयभाग कांय काळान सुकतेच्या वेळार उक्तो उरता आनी

खाऱ्या उदकाचेर वाडपी वनस्पतीप्रकार थंय किल्लूंक लागता. तांच्या मुळांकडेन निक्षेपणाचें कार्य चड बेगीन जावन भरते वेळार मातयेची उक्ती उरतली इतली ह्या भूंयभागाची उंचाय वाडटा. ह्या भूंयभागाक खाजन अशें म्हण्टात. खाशेले तरेचो बांद बांदून खाजनाचो शेताखातीर तशेंच नुस्तें पिकोवपाखातीर उपेग करून घेतात.

- कों. वि. सं. मं.

खाजूर: (मराठी-खजूर, खारीक; हिंदी-खजुरी, खाजी; कन्नड-कज्जूर; गुजराती-खजूरिओ; संस्कृत-खर्जुर; इंग्लीश-डेट पाम; लॅटीन-फिनिक्स डॅक्टिलिफेरा; कूळ-पामी).

ही वनस्पत पूर्विल्ल्या काळासावन मनशाक परिचित आसा. ह्या पिकाची मूळ सुवात उत्तर आफ्रिका वा अरबस्तान आसूंक जाय, अशें जाणकारांचें मत आसा. खाजराचीं झाडां अलेक्झांडर हाचे घुरयेवांगडा सिंध वाठारांत आयलीं, अशेंय एक मत आसा.

खाजराचें झाड ३०-४० मी. उंचायेचें आसून हें झाड दिसपाक माडासारकें आसता. ह्या झाडाक खांदयो आसनात. नर आनी मादयेचीं झाडां वेगवेगळीं आसतात. फुलांक बरो वास येता. खाजराचें फळ सुमार २-७ सेंमी. लांब आनी तांबसर रंगाचें आसता. फळांत भितर बी आसता. खाजराची लागवड फळाखातीर करतात. हीं फळां खर वतांत सुकोवन तांचेपसून खारको तयार करतात.

खाजराचें पीक आशियांतल्या रेंवटांत सेनेगलसावन सिंधू न्हंयमेरेन जाता. सिंध आनी ताच्या लागींच्या वाठारांत तशेंच मुलतान ह्या वाठारांत खाजराची लागवड मोट्या प्रमाणांत जाता. मोरोक्को, स्पेन, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, त्रिनिदाद ह्या देशांनी खाजराची लागवड जाता. भारतांत ह्या पिकाची लागवड उण्या प्रमाणांत जाता. गोंयांत खाजराची लागवड जायना.

खाजराचे तीन प्रकार आसात: १. मोव फळां दिवपी २. मध्यम मोव फळां दिवपी ३. सुकीं फळां दिवपी. खाजराच्यो जायत्यो जाती आसात. हिळावी, खाद्रवी आनी सायर ह्या जातींपसून मोव फळां मेळटात. झाहीदी, दायेरी ह्यो जाती मध्यम मोव फळां दितात, जाल्यार थुरी हे जातीपसून सुकीं फळां मेळटात.

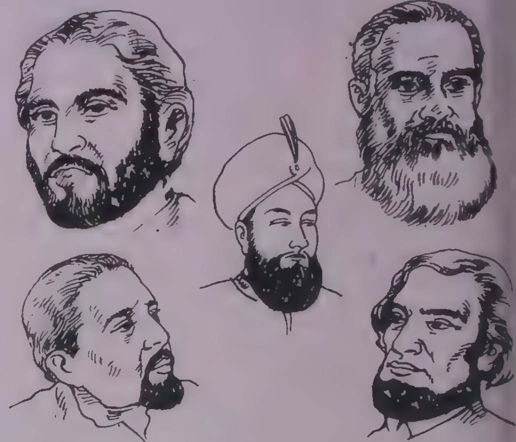
खाजराच्या पिकाक कसलीय जमीन चलता. पूण रेंवट आनी वाळवंटी जमनींत झाडांची वाड बरी जाता. ह्या पिकाक सुकी हवा आनी उणो पावस बऱ्याक पडटा. पिकाची लागवड बियांपसून करपाक जाता, पूण अशी लागवड केल्यार नर झाडां मोट्या प्रमाणांत जातात. देखून मादी झाडाक जे रोंपे येतात, त्या फुटव्यांचो वापर करून लागवड करतात. झाडां लायल्या उपरांत ८-१० वर्सांनी फुलतात आनी मुखार १०० वर्सांमेरेन फळां दितात. एका मादी झाडाक १०-१५ फुलांचे तुरे येतात. हातूंतले बारीक तुरे कापून उडयतात आनी सुमार ८-१० बरे तुरे झाडाचेर दवरतात. झाडाक सारें दिनात, पूण वर्सांतल्यान एकदां शेणखत दितात. खाजराच्या एका झाडापसून सुमार ८-१० बरे घड मेळटात. इतल्या घडांपसून सुमार २०-२५ किग्रॅ. खाजूर मेळटा. फुलां येवपाच्या वेळार, झाडाक उदक दिनात, पूण फळां लागतकच मात उदक दितात.

खाजराचीं फळां तशेंच खारीक दोनूय पुश्टीक आशिल्ल्यान तांकां सगळ्या देशांतल्यान मागणी आसा. सिंध वाठारांत ह्या झाडांपसून 'ताडी' काडटात. झाडाच्या चुडटांचो उपेग घराच्या पांख्याखातीर करतात, तशेंच खाजराच्या पानांपसून शेंदऱ्योय तयार करतात. खाजराच्या झाडाचो कोंब तशेंच पानां हांची भाजी करतात. खाजराचें फळ हें बरेंच वखदी आसून तातूंत अ, ब आनी ड हीं जीवनसत्त्वां आसतात. अरब देशांत ह्या फळांचो उपेग मिठाय, दूद, लोणी हातूंत मोट्या प्रमाणांत करतात. फळांतल्यो बियो सुकोवन तांचें पीठ करून, हें पीठ उंट, बोकड्यो, कोंबयो हांची खावड म्हूण वापरतात. इराक देशांत खाजराच्या बियांपसून मेळपी तेलाचो वापर शाबू तयार करपाखातीर करतात.

खाजराच्या झाडाक किडीचो रोग व्हडलोसो जायना. मात कांय प्रमाणांत भुंगुल्ल्याचो त्रास जावं येता. ह्या भुंगुल्ल्याची लागण जाल्यार ताका सरयेन तोपून भायर काडटात. उपरांत झाडाचेर ४. बी. एच्. सी. ५०%, १० लिटर उदकांत घालून ताचो फवारो ह्या मारतात.

- विश्राम गां

खाड: वयांत आयल्या उपरांत दादल्याच्या पोल्यार आनी खाडकेर येतात, ताका 'खाड' म्हण्टात. ओंठांवेल्या केंसांक 'मिश्यो' म्हण खाशेल्या प्रकारान खाड दवरपाची पध्दत पूर्विल्ल्या काळार सगळ्याक दिसून येता. खाड दवरपाचे पध्दतीचो संबंद धर्मीक आदे संकेत आनी समाजीक प्रतिश्ठा, विद्वत्ता वा हेर प्रथा हांचेकडेन उ दादलेपणाचें ठळक लक्षण म्हूण तरणाटे खाड दवरतात.

आदिपुरुश आदम आनी वेगवेगळ्या धर्मांतले म्हापुरुश, संतपुर धर्मगुरु, राजा, सरदार हांकां खाडां आशिल्लीं, असो उल्लेख इतिहास मेळटा. खाडांचो आकार आनी लांबाय हातूंत समाजसंस्कृतायेप्रम आनी कुडीचे उंचायेप्रमाण बदल जाल्लो दिसता. पूर्विल्ल्या ईजिप्ति समाजांत दादले खाड दवरीनासले. पूण पूर्विल्ल्या ज्यू समाजांत ख खाड दवरपाची प्रथा आशिल्ली. महंमद पैगंबराच्या आदेशाक ला मुस्लिम लोक खाड दवरताले. पूण ज्यू लोकांपरस वेगळें दाखोवपाखातीर मुस्लिम लोक आपलें खाड वेगळ्याच ढंगान कापता तत्त्वज्ञानी मनशाचें आनी वीर पुरुशाचें लक्षण म्हूण पूर्विल्ल्या ग्री समाजांत इ. स. प. ३२३ मेरेन खाडाक मानप्रतिश्ठा आशिल्ल अलेक्झांडर-द-ग्रेट हाणें सैनिकांक खाड दवरचें न्हय असो आदेश काड आनी ही प्रथा बंद पडली. इ.स.प. तिसऱ्या शेंकड्याउपरांत रोम लोकांनीय खाडाची पध्दत बंद केली. फार्च्युना बार्बेटा हे सायबिणी रोमन तरणाटे आपलें पयलें खाड कापून ओंपताले. अंत्यविधीचो ए भाग म्हूण ईजिप्शियन आनी रोमन लोक खाड वाडयताले, जाल्यार ग्री लोक तें कापताले. रोमन समाजांतले प्रथेचो परिणाम रोमन कॅथलि पुरोयत वर्गाचेर जालो, जाका लागून तांणी खाड वाडोवपाची प्रथा ब केली. सोळाव्या आनी सतराव्या शेंकड्यांत रोमन कॅथलिक पाद्रींनी खा दवरपाक सुरवात केली, पूण परत ही प्रथा बंद जाली. तरी लेगीत ईस्ट ऑर्थोडॉक्स चर्चीचे पाद्री खाड दवरताले.

इंग्लंडांत चवदाव्या शेंकड्याउपरांत राजकुळांतल्या लोकांमदीं आन समाजांत खाड दवरपाची प्रथा लोकप्रिय जाली. रशियांत पीटर द ग्रे हाणें १७०५ वर्सा खाड दवरतल्यांचेर कर बसयल्लो. १९ व्या शेंकड्या

... खांड दवरपाची पध्दत परत लोकप्रिय जाली. खाड हें क्रांतिकारक ... बंडखोर लोकांचें लक्षण अशी समाजाची नदर जाली. १९ व्या ...काच्या मध्याक युरोपांत खाड दवरपी लेखकांक, कलावंत आनी ... लोकांक मान-प्रतिश्ठा फाव जाली. खाड दवरपी अमेरिकेचो ... अध्यक्ष म्हळ्यार अब्राहम लिंकन. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक ... युरोप आनी अमेरिकेंत खाडाची फॅशन फाटीं पडली. खाडये ...र्वक क्रांतीकारक आनी अराजकतावादी हांकां व्यंगचित्रांतल्यान ...त केले. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अस्तंती देशांनी लेखक, कलावंत ... चड करून 'बीटनिक' लोकांनी खाड दवरपाची प्रथा पर्थून ...प्रिय केली.

...ग्लंडांत व्हिक्टोरियन काळांत (सुमार १८४० ते १८७०) ...गावेल्या झुपकेदार केंसांचे कल्ले वा गुलमिश्यो (Side Whiskers or ... Whiskers) 'मटन चॉप्स' वा 'पिकॅडिली वीपर्स' ह्या नांवांनी खूब ...प्रिय जाल्ले. ह्या कल्ल्यांक इंग्लीशींत 'बर्नसाइड्स' वा 'साइडबर्नस' ... म्हण्टात. हो शब्द अमेरिकन यादवी झुजांतलो जनरल अँब्रोझ ...साइड हाच्या नांवावेल्यान आयला. अमेरिकेंत ह्या झुपकेदार कल्ल्यांक ...रीस' अशें म्हण्टात. 'अवर अमेरिकन कझन' ह्या नाटकांतल्या 'लॉर्ड ...री' ह्या पात्रावेल्यान हें नांव पडलां.

...खाडकेवयलें त्रिकोणी तोंकाळ खाड तिसऱ्या नेपोलियनच्या ...सन्मानाखातीर 'इंपीरियल' ह्या नांवान नामनेक पावलें. ऑस्ट्रियाचो ...ट फ्रांट्स जोसेफ हाच्या आदराखातीर मिश्यांत विणिल्ले झुपकेदार ...ले ताच्याच नांवान लोकप्रिय आसात. फुडें फुडें सामान्य ...करवर्गाइतलीच कल्ले दवरपाची पध्दत मर्यादीत जाली. विसाव्या ...कड्याच्या पयल्या दोन दशकांमेरेन अस्तंती समाजांत ल्हान मिश्यो ...रप लोकप्रिय जालें. ब्रिटीश सैन्यांत 'वॉलरस' मिश्यो आनी अमेरिकेंत ...ल्यान पीळ घाल्ल्यो 'हॅंडलबार' मिश्यो खूब लोकप्रिय जाल्यो. ...रिकेंतले वेवसायिक लोक 'व्हॅन्डाइक' शैलीच्यो मिश्यो दवरताले.

...मेसोपोटेमियन संस्कृतायेंतले लोक (कॅल्दियन, बॅबिलोनियन, ...सीरियन, मीडियन आनी पूर्विल्ल्या पर्शियन) खाडाक तेल लावन, ...गोन वळोवन आपल्या खाडाची खूब जतनाय घेताले. भारतांत आनी ...कस्थानांत प्रतिश्ठा आनी विद्वत्तेचें प्रतीक म्हूण लांब खाड वाडयताले. ...कस्थानात गुलामांचें दासत्व दाखोवपाखातीर तांचें खाड सक्तीन ...हडटाले. इझ्राएलचे धर्मगुरू लांब खाड दवरताले. बरे भलायकेचे नदरेन ...ाड काडपाच्या रेझरच्यो प्रसार रोमांत लुसियस तार्किनियस प्रिस्क ...६१६-५७८ इ. स. प.) हाणें सुरू केलो. तरी लेगीत खाड काडपाची ...र्विल्ली पध्दत ग्रीक सीसीलियन म्हाल्यांनी इ.स.प. ४५४ वर्सासावन ...त्या अर्थान लोकप्रिय केली. सातव्या शेंकड्यासावन सोळाव्या ...कड्यामेरेन बिझांतीन संस्कृतायेंतले लोक लांब, मुदयाळें, खाडकेच्या ...रती खाप आशिल्ले तोंकदार आनी खूब लांब खाड दवरताले.

१८०८ ते १८६० ह्या काळांत ब्रिटीश सैन्यांत खाडकेपुरतें ल्हान खाड ...क्तीचें आशिल्लें. विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक दक्षिण आफ्रिकेंत तळ ...दवरून आशिल्ल्या ब्रिटीश सैन्यांत आनी परत दुसऱ्या म्हाझुजावेळार ...खाड-मिश्यांची पध्दत खूब लोकप्रिय जाली. १९१७ वर्सा अमेरिकन ...सरकार कायद्यांत केंस बारीक दवरचे आनी खाड वेवस्थित trim करचें ... निर्बंध आशिल्लो. विसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत 'चिन ...स्कर्स' (झुपक्यांचे कल्ले) परत लोकप्रिय जाले.

भारतांत खाड दवरपाची पध्दत धर्माची आज्ञा अशी ना, तरी लेगीत ...मिश्यो दवरपाची चाल मात परंपरागत आसा. पूर्विल्ल्या काळांतले ...भारतीय ऋषीमुनी खाड-मिश्यो आनी जटा दवरताले, अशें दिसून येता. ...नशीन सिंधुसंस्कृतीकाळांतले (इ. स. प. ३,०००-१,५००) दादले जरी ...मिश्यो दवरीनासले, तरीकूय वेगळ्याच ढंगान कापिल्लें खाड दवरताले. ...पूण आर्य लोक मात खाड दवरिनासले. त्या फुडल्या काळांतलीं शिल्पां ...आनी चित्रां हातूंतूय खाड आशिल्लीं कांय मुखामळां दिसतात. बौध्द ...आनी जैन धर्मांतले लोक मात खाड दवरीनात.

इतिहासकाळांत भारतीय लोक खाड-मिश्यो दवरताले, अशीं उदाहरणां मेळटात. सैनिकी प्रभावाक लागून खाडाचें अस्तित्व बळिश्ट जालां आसूंक जाय. मुसलमान झुजाऱ्यांप्रमाण जाट, राजपूत आनी शीख ह्या भारतीय लढाऊ झुजाऱ्यांनी खाड दवरपाक सुरवात केली. शीख लोक धर्माची आज्ञा म्हूण खाड दवरतात. आपलें खाड ते एका कपड्यान आनी जाळयेन माथ्यार बांदतात. मराठ्यांभितर छत्रपती शिवाजी आनी संभाजी हांणी खाड-मिश्यो दवरिल्ल्यो.

हिंदू धर्मांत खूब लागींची व्यक्ती म्हळ्यार आवय, बापूय, भाव-भयण आनी हेर मेलीं तर मर्णाच्या बाराव्या दिसा खाड-मिशी काडपाची चाल आसा.

मोगलांचे मुस्तींत मोगल बादशहापसून ते सरदारांमेरेन सगळे खाड दवरताले. पूण अकबर बादशहा ह्या एकाच बादशहान खाड दवरूं नासलें. पूण ताच्या फुडल्या काळांत खाड वाडोवपाची प्रथा परत सुरू जाली. धर्माची आज्ञा म्हूण आनी दुसरें म्हळ्यार मुसलमान, शिखांपरस वेगळे दिसचे म्हूण मुसलमानांनी चार बोटांपरस चड लांबायेचें खाड वाडोवचें न्हय, असो हुकूम औरंगजेबान काडिल्लो. तेन्नाच्या मुसलमान लोकांक मिश्यो नाशिल्लो वयलो ओंठ आनी सकयल वाटकुळ्या आकाराचें खाड दवरपाची संवय आशिल्ली. कांय जाण मात खाडाचीं तोंकां पोल्यावटेन पिळटाले तर कांय जाण तीं गळ्याचेर लांबयताले.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्यांत भारतांत खाड दवरपाची प्रथा आशिल्ली. सुलेमान शाह बादशहाच्या उत्तेजनाक लागून अयोध्या आनी दिल्ली हांगाचे दरबारी लोक आपलीं खाडां वेवस्थित वळोवन बिनखाडाच्या मिश्यांक पीळ दिवपांत धन्यताय मानताले. विसाव्या शेंकड्यांत लोकांची खाड दवरपाची रूच दिशींदिशीं वेगवेगळ्या फॅशनीप्रमाण बदलत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

खाडिलकर, कृष्णाजी प्रभाकर:

(जल्म: २३ नोव्हेंबर १८७२, सांगली; मरण: २६ ऑगस्ट १९४८).

मराठींतलो एक नामनेचो नाटककार, संपादक, राजकारणी, अध्यात्मवादी. मुळावें शिकप सांगली हांगा जालें. महाविद्यालयांतलें शिकप पुणे हांगाच्या फर्ग्युसन आनी डेक्कन महाविद्यालयांत जालें. १८९२ त तत्त्वगिन्यान हो विशय घेवन तो बी. ए. जालो. १८९२-९४ ह्या काळांत ताणें सांगली हायस्कूलांत शिक्षकाचें काम केलें. मुखार मुंबय वचून ताणें कायद्याची एलएल्. बी. पदवी घेतली. १८९७ त 'केसरी' ह्या दिसाळ्यांत काम करतना ताचो संबंद लोकमान्य टिळकाकडेन आयलो. राजकी घडामोडींचेर बरप करपाक ताका टिळकाकडल्यान स्फूर्त मेळ्ळी.

१८९५ त, 'सवाई माधवरावांचा मृत्यू' हें ताचें पयलेंच नाटक 'विविधज्ञानविस्तार' ह्या नेमाळ्यांत उजवाडाक आयलें. १९०१ त, 'गनिमी काव्याचे युध्द' ही लेखमाला ताणें नेमान बरोवपाक सुरवात केली. ताचीं म्हत्वाचीं उलोवपां 'खाडिलकर लेखसंग्रह' (भाग १ आनी २) ह्या नांवान उजवाडाक आयिल्लीं आसून पयल्या झुजाचेर केल्ली बरपावळ वट्ट पांच भागांनी उजवाडाक आयल्या. ताचो खरो पिंड नाट्यलेखकाचो आशिल्लो. ताणें बरयल्लीं नाटकां अशीं- 'मोहना' (१८९८); 'सवाई माधवरावांचा मृत्यू' (१९०६); 'कीचकवध' (१९०७); 'प्रेमध्वज' (१९११); 'संगीत मानापमान' (१९११); 'संगीत विद्याहरण' (१९१३); 'सत्त्वपरीक्षा' (१९१५); 'संगीत स्वयंवर' (१९१६); 'संगीत द्रौपदी' (१९२०); 'संगीत त्रिदंडीसंन्यास' (१९२३); 'संगीत मेनका' (१९२६); 'सवती-मत्सर' (१९२७); 'संगीत सावित्री' (१९३३). ताचीं नाटकां गंधर्व नाटक मंडळी, किर्लोस्कर नाटक मंडळी, शाहूनगरवासी आनी महाराष्ट्र नाटक मंडळी ह्या नाटकां कंपनींनी रंगमाचयेर हाडलीं.

१९०८ त लोकमान्य टिळक हाका बंदखणीची ख्यास्त जाली, त्या वेळार खाडिलकर 'केसरी' चो संपादक आशिल्लो. १९१० त, संपादनाचें

हें काम ताणें सोडलें. टिळकाच्या मरणाउपरांत महात्मा गांधीच्या राजकारणांत प्रवेश करून ताणें गांधीच्या पालवाखाल आपलो भौशीक वावर सुरू केलो. १९०७ त भरिल्ल्या तिसऱ्या नाट्यसंमेलनाचें अध्यक्षपद ताका मेळळें. परत १९१७ त पुण्यांत भरिल्ल्या नाट्यसंमेलनाचो तोच अध्यक्ष आशिल्लो. १९२१ त, मुंबय हांगाच्या 'लोकमान्य' ह्या नेमाळ्याचो तो संपादक जालो. त्याच वर्सा गांधर्व महाविद्यालयावरवीं भरिल्ले संगीत परिशदेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. उपरांत ताणें 'लोकमान्य' हें नेमाळें सोडून स्वताच्या मालकीचें 'नवा काळ' हें नेमाळें सुरू केलें. ह्या नेमाळ्यांत हिंदू-मुसलमान वादाआड बरप केलें, म्हूण ताका ख्यास्त भोगची पडली. १९२९ त, आनीक एकदां ब्रिटीश सरकारान ताच्या आड देशद्रोहाचो खटलो भरिल्ल्यान ताका एका वर्साची ख्यास्त भोगची पडली.

१९३३ त नागपूर हांगा भरिल्ल्या अठराव्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९३३-३५ ह्या काळांत सांगलीच्या दत्तमंदिरांत ताणें 'योग' ह्या विशयाचेर प्रवचनां दिलीं. आपले जाण्टे पिरायेंत ताणें रुद्र, संध्यावंदन, पुरुषसूक्त, ऐतरेय आनी ईशावास्योपनिषद, तैत्तिरीयोपनिषद, ओंकाराची उपासना आनी हेर आध्यात्मिक विशयांचेर बरप केलें.

ताच्या नाटकांत, भूतकाळाक हात घालून तातूंतल्यान वर्तमानकाळाचे संदर्भ वाचप्यांमुखार दवरपाची ताची तांक दिसून येता. ताणें पुराणकाळ आनी इतिहास हातूंतल्या घडणुकांचेर नाटकां बरोवन नवे पिळगेक तातूंतल्यान खूबशें गिन्यान दिवपाचो यत्न केलो. आपल्या नाटकांवरवीं खाडिलकरान मराठी रंगमाचयेक एक उंचेलो पांवडो मेळोवन दिलो.

- प्रा. सुमंत कनयाळकर

खाडी: (इंग्लीश- Creek, estuary, channel, firth; हिंदी- खाडी, उपसागर).

दर्यादिगेकसावन भितर सरिल्लो उदकाचो अशीर फांटो. किनाऱ्याकडलो देंवतो भूंयभाग सकयल देंविल्ल्यान वा दर्याच्या उदकाची पातळी वाडिल्ल्यान खाडी तयार जाता. भरती येतकच उदक खाडींत वता आनी ताकालागून ल्हान-व्हड व्हडीं खाडींत वचूंक शकतात. हाका लागून खाडीच्या खोलगट भागाचो व्हड्यांक आश्रय जाता आनी माल-प्रवासी हांकां चडोवप-देंवप हे नदरेन बंदर म्हूण उपेग जाता. युरोप, अमेरिका हांच्या दंतुर किनाऱ्याचेर असल्यो खाडयो आसात.

न्हंयेच्या मुखांतसून दर्याचे भरतीचें उदक जंयमेरेन भितर वचूंक शकता, थंयमेरेनच्या न्हंयेच्या मुखाकडल्या भागाक 'खाडी' म्हण्टात. न्हंयेचे वा दर्याचे क्षरणक्रियेक लागून खाडीचें मुख रुंद जावन तिका फुनेलाभशेन आकार येता. इंग्लंडची टेम्स, दक्षिण अमेरिकेंतली प्लेट ह्या न्हंयांच्या मुखांकडेन लांब-रुंद खाडयो तयार जावन थंय लंडनच्यान ३५ किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या टूरॅक आनी आर्जेंटिनाचें ब्वेनस आयरीस अशीं मोट्या उलाढालीचीं बंदरां विकसित जाल्यांत.

कांय खाडींनी भरपूर गाळ सांठून उरता, जाल्यार कांय खाडी भरती-प्रवाहाक लागून उक्त्यो उरतात. भारतांत, नर्मदेच्या मुखाकडल्या भडोच बंदराची एका काळांत भरभराट जाल्ली. पूण गाळ भरून आयिल्ल्यान सद्या तें आर्विल्ल्या आगबोटींखातीर निरुपयोगी जालां. कोंकण किनाऱ्यावेलीं दाभोळ, मुरूड, बाणकोट, जयगड हीं बंदरां खाडींचेरूच वशिल्लीं आसून ह्यो खाडी जलमार्ग म्हूण पयलींपसून वापरांत आसात. खाडीलागसारचो प्रदेश दोंगराळ आसत जाल्यार ताचेपसून मेळपी संरक्षणाक लागून असली खाडी चांचे लोकांक वा जकातचोर वेपाऱ्यांक बरी पडटा. कांय वेळा दोन मोटे सागरी विभाग जोडपी आनी सामुद्रधुनीपरस लांब-रुंद समुद्राक खाडी म्हण्टात. देखीक- उत्तर समुद्र आनी अटलांटिक महासागर हांकां डोव्हर सामुद्रधुनीमार्गान जोडपी इंग्लीश खाडी वा अंदमान-निकोबार जुंव्यांकडली १०° खाडी.

- कों. वि. सं. मं.

खातीब, महम्मद उस्मान: (जल्मः १२ मे १...; बांदें-सावंतवाडी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव उस्मान अब्दूल खातीब. ... काँग्रेस गोंय संघटनेचो तो वांगडी आसलो. सुटके चळवळीच्या का... तो भुंयगत राजकी वावरांनी वांटो घेतालो. १० जून १९५४ ... म्हापशें वाठारांत ताका पोलिसांनी धरलो. सुर्वेक ताका अ... बंदखणींत दवरलो आनी उपरांत आल्तिनो बंदखणींत दवरलो ... जानेवारी १९५५ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. गोंय... उपरांत तो 'प्रजा समाजवादी पक्ष' (Praja Socialist Party) हे संघ... वांगडी जालो. उपरांत तो जनता पक्षांत गेलो. मार्च १९८४ वर्सा ... सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. ...

खान, अब्दुल गफारखान: (जल्मः ३ जून १८...; उत्मानझाई-पेशावर; मरणः-?).

महात्मा गांधीचो एकनिश्ठ अनुयायी आनी पख्तुनांच्या स्वा... लढयांतलो एक फुडारी. ताका बादशहाखान अशेंय म्हण्टात. ताचो ... एका गिरेस्त घराण्यांत जालो. प्राथमिक आनी माध्यमिक शिक्षण पे... हांगा जालें. ताणें लश्करांत 'गाईड्स' हे तुकडींत नोकरी धरली. ग... अधिकाऱ्यांकडल्यान हिंदी लश्करी अधिकाऱ्यांक अपमानाची वाग... मेळटा म्हूण लश्करी नोकरेचो त्याग करून तो अलीगढ विद्यापी... शिक्षणाखातीर गेलो. १९१० पसून आपल्या प्रदेशांत राश्ट्रीय शाळा क... पठाण बांधवांनी जागृताय आनी देशप्रेम निर्माण करपाचो यत्न ताणें ... केलो.

'रौलॅट ॲक्ट' जुलमी कायद्या... महात्मा गांधीन केल्ल्या आंदोल... गफारखानान स... वांटो घेवन, वा... सरहद्द प्रांतांत ... निर्माण केली. १९... च्या नागपूर काँ... अधिवेशनांत ... वांटो घेतलो. त... आपल्या प्रांतां... खिलाफत चळव... संघटित केली. ... १९२४ त बंदखणी... सून सुटतकच ता... समाज-सुदारणेचो वावर हातांत घेतलें. १९२९ त महात्मा गांधी, नेहरू, मौलाना आझ... ह्या भारतीय फुडाऱ्यांकडेन ताची वळख जाली आनी काँग्रेस चळवळी... तो सामील जालो. ह्याच कार्याक मदत जावंची म्हूण 'खुदा... खिदमतगार' ही स्वयंसेवक संघटना ताणें १९२९ वर्सा स्थापन केली... पठाण समाजांत राश्ट्रप्रेम निर्माण करप, हो हे संघटनेचो मुखेल उद्दे... आशिल्लो. पूण ब्रिटीश सरकारान ही संघटना बेकायदेशीर थारायले... १९३० च्या सत्याग्रहांत ताका परत बंदखणींत वचचें पडलें.

काँग्रेसचें अध्यक्षपद गफारखानांक दोनदां दिवपाचें केलें, पूण आपू... फकत एक सादो सेवक आसा, अशें म्हूण ताणें तें पद न्हयकारलें. प्रांती... वा अखिल भारतीय वेंचणुकेक उबो रावपाचें लेगीत ताणें केन्नाच मा... केलें ना. अखिल भारतीय काँग्रेस कार्यकारिणीचो तो १९४७ ... फाळणीमेरेन सदस्य आशिल्लो. १९२०-४७ मेरेन ताणें वट्ट १४ वर्सा... बंदखण भोगली.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत भारतीय स्वातंत्र्याखातीर जाल्ले वाटाघाटीं...

...चें विभाजन जावपाचीं चिन्हां दिसनाफुडें गफारखानान खर विरोध ... आनी विभाजन जालेंच जाल्यार वायव्य शिमेवयल्या पठाणांचो ... पख्तुनिस्तान जावपाक जाय, असो आग्रो धरलो. पूण ताचे यत्न ... जाले आनी सरहद्द प्रांत पाकिस्तानचोच एक भाग जालो. त्या ... दुखेस्त अंतस्करणान 'भारतीय फुडाऱ्यांनी आमकां लांडग्यांच्या ...त दिवन स्वताक मात स्वातंत्र्य मेळयलें' अशें दुखेस्त उलोवप ताणें

...हात्मा गांधीच्या आदेशाक लागून तो आपल्या प्रांतांत गेलो. ...स्तानाकडेन एकनिश्ठ रावपाचो सोपूत ताणें घेतलो पूण आपल्या ...क स्वायत्तता मेळपाक जाय, असो आग्रो ताणें धरलो. ताका लागून ...स्तान सरकारान ताका बंदखणींत घालून ताची 'खुदाई ...मतगार' संघटना बंद केली. पाकिस्तान स्वतंत्र जायत पसून १९६४ ... तो पाकिस्तानी बंदखणींत उरलो.

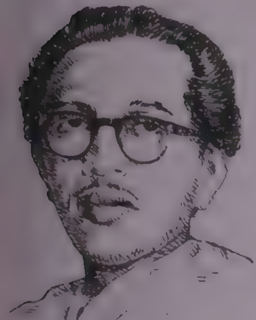
...भलायकी इबाडली म्हूण सप्टेंबर १९६४ त गफारखानाक इंग्लंडाक ...ाची पाकिस्तान सरकारान परवानगी दिली. पाकिस्तानांत परत येवप ...याचें आसा, हें वळखून तो डिसेंबर १९६४ त अफगाणिस्तानांत ... गांधी जल्मशताब्दी महोत्सवांत वांटो घेवपाखातीर गफारखान ...त सरकाराच्या आपोवण्याक मान दिवन ऑक्टोबर १९६९ त ...रतांत आयलो. हांगाच्या मुक्कामांत ताका आंतरराष्ट्रीय ...नजस्याखातीर दवरिल्लें नेहरू पारितोषिक दिलें. भारताखातीर केल्ले ...खातीर कृतज्ञता परगटावन भारतीयांनी ताका थैली अर्पण केली.

...सरहद्द प्रांतांतलो महात्मा गांधीसारको म्हान फुडारी म्हूण ताका ...रहद्द गांधी' अशें भोवमानान म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

...ानोलकर, चिंतामण त्र्यंबक:

(जल्म: ८ मार्च १९३०, ...गलांची राई-वेंगुर्ले-सिंधुदुर्ग; मरण: २७ एप्रिल १९७६, मुंबय).

मराठींतलो एक नामनेचो कवी, कादंब्रीकार, नाटककार. ताणें आपल्यो चडश्यो कविता 'आरती प्रभू' ह्या टोपण नांवान बरयल्यो. ताचें मुळावें शिकप सुर्वेक कुडाळ, सावंतवाडी आनी उपरांत मुंबय हांगा जालें. कवित्वाची तांक ताका जल्मताच आशिल्ली. ताणें मुंबय विद्यापीठ, मुंबयचें आकाशवाणी केंद्र तशेंच 'गुरुकुल' (लोणावळा) हांगा १९५५ सावन १९६६ मेरेन नोकरी केली. मात ते उपरांत ताणे फकत ...गवपूच केलें.

ताणें बरयल्यो कांय साहित्यकृती अश्यो- *कवितांझेलेः* 'जोगवा' (१९५९), 'दिवेलागण' (१९६२), 'नक्षत्रांचे देणें' (१९७५) *...दंबऱ्यो:* 'रात्र काळी घागर काळी' (१९६३), 'तृणसंगीत' (१९६४, ...द ग्रास-हार्प-टुमन कापोत हाचे कादंबरीचो अणकार), 'अजगर' (१९६५), 'कोंडुरा' (१९६६), 'त्रिशंकू' (१९६८), 'गणुराया आनी ...नानी' (१९७०, महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार), 'पिशाच' (१९७०), 'अज्ञात ...त्तरें' ('शेक' ह्या चित्रपटाचेर आदारीत; १९७२), 'अगोचर' (१९७५), 'पाषाण', 'पालवी' (१९७६), 'भागधेय' (१९७६), ...असमाही एक अश्वत्थामा' (१९७७), 'दुष्टचक्र' (१९७९), 'खडक' (१९७३), 'चकवा' (उजवाडाक येवंक ना). *कथांझेलेः* 'सनई' (१९६४, महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार), 'राखीपाखरु' (१९७१), 'चाफा आणि देवाची आई' (१९७५, मॅजेस्टिक ग्रंथ इनाम), 'बाप' (१९७८). *नाटकां:* 'एक शून्य बाजीराव' (१९६७, महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार), 'सगे सोयरे' (१९६७, महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार), 'श्रीमंत पतीची राणी' (१९७१), 'अवध्य' (१९७२), 'कालाय तस्मै नमः' (१९७२, महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार आनी राज्य नाटकां सर्तींत नाटक बरपावळींतलें पयलें इनाम), 'हयवदन' (१९७३, गिरीश कर्नाड हाच्या नाटकाचो अणकार), 'अजब न्याय वर्तुळाचा' (१९७४, कॉकेशियन चॉक सर्कल ह्या बर्टोल्ट ब्रेस्ट हाच्या नाटकाचो अणकार), 'खेळी' (१९७६), 'संगीत अभोगी' (१९७६). हेभायर 'गोपाळ गाणी' (१९६६, भुरग्यांखातीर गीतांझेलो), 'वारा वाहे रुणझुणा' (१९७३, लघुनिबंदां झेलो), 'व्यक्तिचित्र' (१९७४) असलें बरपूय ताणें केलां. ताचीं कितलींशींच नाटकां, एकांकिका आनी कविता अजुनूय उजवाडाक येवपाच्यो आसात.

कोंकणीतली लोकजीण आनी थंयचो सैम हांचो ताका मेळिल्लो सांगात ताचे बरपावळींतल्यान जळींमळीं दिसून येता. खानोलकरान आपल्या साहित्यांत रंगयल्यो व्यक्ती ह्यो जित्यो जिव्यो आशिल्याचो अणभव वाचतल्याक खिणाखिणाक येता. मनीस जिणेंतलें भोगाचें असादारण अशें म्हत्व, तशेंच दुखः आनी दळिद्र हांची अपरिहार्य अशी जाणविकाय आनी ह्या सगळ्यांच्या वयर आशिल्लो नियतीचो गूढ असो अंकूश ह्यो सगळ्यो गजाली ताचे बरपावळींत खुबशा सुवातींनी दिसून येतात. व्यक्तिगत जिणेंतल्या एका दुखाची सयाय ताच्या बरपांत दिसून येता. नवो अणभववाद, अस्तित्ववाद (realism) हांचें दर्शन ताच्या कवितांतल्यान घडटा. जिणेंत येवपी दूख हें मनशाचे जडण-घडणीचेर पातयेवन आसता, हाचेर ताचो पुराय विस्वास आसा.

खानोलकर हाका ताच्या विंगड विंगड बरपावळीखातीर महाराष्ट्र सरकाराचीं वट्ट आठ इनामां फावो जालीं. १९६४ त, 'थियटर सेंटर' हे संस्थेन ताका स म्हयन्यांखातीर दुडवां पालव दिलो. 'नॅशनल सेंटर फॉर परफॉर्मींग आर्ट्स' हे संस्थेन 'दशावतार' ह्या लोकनाट्याचो अभ्यास करपाखातीर, ताका संशोधन शिश्यवृत्ती दिली. एक ऊंच पांवड्याचें नाटक म्हूण आकाशवाणीन वेंचून काडिल्ल्या ताच्या 'कालाय तस्मै नमः' ह्या नाटकाचो सगळ्या भारतीय भासांनी अणकार जाला.

- प्रा. सुमंत कन्नयाळकर

खानोलकर, वसंत रामजी:

(जल्म: १३ एप्रिल १८९५). एक भारतीय वैजकीशास्त्रज्ञ. वैजकी शिकप मुंबय आनी लंडनच्या विद्यापीठांत जालें.

ग्रँट मॅडिकल कॉलेज, मुंबय, सेठ जी. एस्. मॅडिकल कॉलेज, मुंबय ह्या संस्थांनी शिकोवन ताणें कॅन्सराविशींचें मोलाचें संशोधन केलें. १९५० त ताची इंटरनॅशनल कॅन्सर रीसर्च कमिशनचो अध्यक्ष म्हूण वेंचणूक जाली. संयुक्त राष्ट्रांचे वैज्ञानिक समितीचो तो वांगडी आसलो. लंडनचे रॉयल सोसायटी ऑफ मेडिसिनचोय तो वांगडी आसलो. १९५०-५३ ह्या काळांत तो इंडियन् कॅन्सर रीसर्च सेंटरचो मुखेल आसलो. 'इंडियन अॅकॅडमी ऑफ मॅडिकल सायन्सेस', 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सेस ऑफ इंडिया' ह्या सारक्या संस्थांकडेन वांगडी आनी अध्यक्ष ह्या नात्यान ताचो संबंद आयलो. मुंबय विद्यापीठाचो तो उपकुलगुरू आशिल्लो.

ताचे शंबरांवयर संशोधनात्मक लेख उजवाडाक आयल्यात. 'लूक अॅट कॅन्सर' हें ताचें पुस्तक चड म्हत्वाचें अशें समजतात.

वैज्ञानिक मळार आणवीय प्रारणाचो (atomic radiation) परिणाम सोदून काडपाचें कार्य ताणें केलां.

१९६३ त, 'नॅशनल रिसर्च प्रोफेसर इन मॅडिसिन' आनी १९५५ त 'पद्मभूषण' दिवन सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

खामसूत्री बावल्यो:

बावल्यांच्या हालचालीतल्यान एकाद्रो

कलात्मक प्रसंग प्रेक्षकांमुखार सादर करपाचो पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयिल्लो एक खेळ. खामसूत्री बावल्यांचें आंग, अवयव जाय ते दिकेक सहज घुंवडावंक मेळचे म्हूण तांच्या आंगांतल्यान तारो व्हरतात. ह्या तारांक 'खामसूत्र' अशें म्हण्टात. खामसूत्र हातांत घेवन सूत्रधार माचयेवेल्या बावल्यांक तरांतरांनी नाचयता.

भारतांत खूब पूर्विल्ल्या काळासावन हो खेळ चलत आयला. ६४ कलांभितर हे कलेचो आस्वाव आसा. हे कलेचो सगळ्यांत पयलो उल्लेख महाभारतांत मेळटाः

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते।
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा

(महाभारत उद्योगपर्व ३२.१३)

अर्थ- खामसूत्री बावली जशी सूत्रधाराचे इत्सेप्रमाण हालचाल करता, तशेंच मनीस हो ईश्वराचे इत्सेप्रमाण हालचाल करता.

मोहेंजोदारो, हराप्पा, ग्रीस आनी ईजिप्त हांगाच्या उत्खननांनी हालते सांदे आशिल्ले मूर्तीचे अवशेश मेळ्ळ्यात. इ. स. प. ३०० वर्सा ग्रीस आनी इटली हांगाच्या साहित्यांत मेळिल्ल्या उल्लेखांवेल्यान खामसूत्री बावल्यांचो आरंभ सुर्वेक युरोपांत जालो आनी उपरांत ताचो प्रसार उदेंतेकडल्या चीन देशांत आनी फुडें अमेरिका देशांत जालो, अशें अस्तंती पंडितांचें मत आसा. पूण खामसूत्री बावल्यांची मुखेल जल्मभूंय भारत आसून भारतीय नाटकांचें मूळ खामसूत्री बावल्यांच्या खेळांत आसा, अशें डॉ. पिशेल हाचें मत आसा. खामसूत्री बावल्यांच्या खेळांतलो सूत्रधार जें काम करता तेंच काम भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांतलो सूत्रधार करता. हाचेवेल्यान खामसुत्री बावल्यांच्या खेळांतलो सूत्रधारूच नाट्यसृश्टींत आयलो अशें अनुमान वेदार्थयत्नकर्ते स. शं. पां. पंडित हाणें केलां. भारतांत हे कलेचो प्रसार खूब पूर्विल्ल्या काळासावन आशिल्लो. हें पंचतंत्रांतल्या 'काष्ठचित्रक्रीडन' आनी अवदानकल्पलतेंतल्या 'यंत्रपुत्रकलीला' ह्या खामसूत्री बावल्यांच्या खेळांक उद्देशून आयिल्ल्या शब्दांवेल्यान दिसून येता. तशेंच हेर संस्कृत साहित्यांतल्यान पुत्रिका, दुहित्रिका, पुत्तली, पुत्तलिका आनी काष्ठ्यांचालिका ह्या शब्दांचो वापर खामसुत्री बावल्यांक उद्देशून केला. राजशेखरान आपल्या 'बालरामायण' ह्या संस्कृत नाटकाच्या पांचव्या अंकांत दोन खामसूत्री बावल्यो माचयेर हाडल्यो. माचयेर खामसूत्री बावल्यो हाडपी संस्कृत भाशेंतलें हें पयलेंच नाटक. त्या काळांत बावल्यो तयार करपाखातीर लांकूड, लोकर, रेड्याची कातडी, शिंगां आनी हस्तीदंत हांचो वापर करताले.

ह्यो बावल्यो घडोवपाचे नदरेन खामसूत्री बावल्यांचे चार मुखेल प्रकार आसातः

१. **छाया-बावली**: ही रंगीत कागद, कचकडें (कांसवाची कट्टें), पातळ चामडें अशा मितपारदर्शक पदार्थांपसून तयार करतात.

२. **हात-बावली**: हातमोज्यासारकी हाताचेर बसोवन माचयेफाटल्यान उबो रावन हिची हालचाल करतात.

३. **काठी-बावली**: ह्या प्रकारांत बावलेची तकली एके पातळ काडयेर बसयल्ली आसता. दोनूय तळटांक तश्योच पातळ काडयो लायिल्ल्यो आसतात. एका हातान तकलेची काडी आनी दुसऱ्या हातान बावलेच्या हातांतल्यो दोनूय काडयो हांची हालचाल करून बावली चलयतात.

४. **सूत्र-बावली**: ही खरी खामसूत्री बावली. माचयेफाटल्यान वयर उबो रावन ती चलयतात.

खामसूत्री बावल्यांच्या नाचाच्यो दोन पध्दती आसातः- एक राजस्थानी आनी दुसरी दक्षिणात्य. उत्तर प्रदेश वा राजस्थानी पध्दतीचे बावलेक 'कठ्पुतली' अशें म्हण्टात. ती चड करून लांकडापसून तयार करून तिका कापड आनी चामडें हांचोय वापर करतात. ज्या प्रदेशांत कठ्पुतळ्यो तयार करतात, त्या प्रदेशांतली वेशभूषा आनी केशभूषा त्या बावल्यांक चडयतात. ह्या खेळाखातीर वेंचून काडिल्लें कथानक इतिहासीक प्रसंगाचेर वा शूर मनशाच्या चरित्राचेर आदारिल्लें आसता. दाक्षिणात्य पध्दतीची बावली आकारान मोटी आसता. तांचें कथानक धर्मीक आनी पौराणिक कथाप्रसंगांचेर आदारिल्लें आसून ह्या बावल्यांचें संचालन पडद्याफाटसून करतात. ताका लागून प्रेक्षकांक प्रत्यक्ष बावल्यो दिसनासतना फकत तांच्यो सांवळयो मात दिसतात. मलबारांत छायानाट्याक 'पेवाकुत्तू' आनी तें दाखयतल्याक 'कुत्तूकर' म्हण्टात. अठराव्या शेंकड्यामेरेन हे कलेक राजदरबारांत लेगीत मान सुवात आशिल्ली. त्या काळांत इतिहासांतल्यो घडणुको, पुराणांतल्यो काणयो, लोकांकाणयो आदी प्रसंग खामसूत्री बावल्यांच्या खेळांतल्यान दाखयताले.

उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, माळवा, राजस्थान, बंगाल, गुजरात, आंध्र, कर्नाटक आनी केरळ ह्या राज्यांनी हो वेवसाय वंशपरंपरागत चलोवंक कुटुंबां आसात. तेचप्रमाण खामसूत्री बावल्यांची ही कला ब्रह्मदेश, चीन, जपान, जावा, बाली तशेंच तुर्कस्तान, ग्रीस, सुमात्रा, ईजिप्त, इटली ह्या देशांतूय प्रचलित आसा. इंग्लंडांत खामसूत्री बावल्यांचो खेळ मध्ययुगांत खूब लोकप्रिय जाल्लो. इटलींत ह्या खेळाक 'पंचिनेलो' आनी फ्रांसांत 'पोलिशिनॅल' अशें म्हूण वळखतात. १६६० वर्सा ताचो प्रसार इंग्लंडांत जावन त्या नांवाचो 'पंच' असो संक्षेप जालो. जर्मनींतूय हो खेळ खूब लोकप्रिय जालो. नामनेचो जर्मन कवी गटे हाणें आपल्या बारा वर्सांचे वाडदिसाक़. बावली-नाट्याखातीर एक नाटक बरयल्लें. लुईस कॅरोल, हॅन्स अँडरसन आनी टेड लिंकन हांणीय खामसूत्री बावल्यांचे खेळ तयार केल्ले.

१९२१ वर्सा मॅकआयझाक हाच्या 'द टोनी सर्ग मेरिओनेर बुक' पुस्तकाक लागून ह्या खेळाचो खूब प्रचार जालो. १९३० वर्सा प्राग हांगा खामसूत्री बावल्यांची एक संवसारीक स्वरुपाची संस्था स्थापन जाली. संस्थेन संवसारीक अधिवेशनां घडोवन हाडलीं. ह्या खेळाविशींचीं स्वतंत्र अशीं नेमाळीं सुरू केलीं. देखीकः 'द मेरिओनेट' (१९१८). बूकारेस्ट हांगा मे १९५८ त भरिल्ल्या खामसूत्री बावल्यांच्या संवसारीक उत्सवांत २७ देशांचे ३०० सभासद हाजीर रावन ३० हौशी मंडळांनी खेळां-प्रदर्शन केलें.

आयज अस्तंती देशांनी आनी चड करून अमेरिकेंत यंत्रविद्येची जोड घेवन खामसूत्री बावल्यांचें नाट्य-मनोरंजनावांगडाच शिक्षण आनी प्रसाराचें साधन म्हूण वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

खिलजी राजवंशः (इ.स. १२९० ते इ.स. १३२०).

गुलाम वंशाउपरांत दिल्लीचेर राज्य चलोवपी एक वंश. अफगाणिस्तानांतल्या खल्ज प्रांतांत राबीतो करून आशिल्ल्या लोकांक 'खल्जी' वा 'खिलजी' अशें म्हण्टात. हे लोक मूळ अफगाणी न्हय; तुर्की आशिल्ले, पूण खल्ज प्रांतांत बरोच तेंप राविल्ल्यान तांकां अफगाण मानतात. गजनीचो महंमूद आनी महंमद घोरी हांणी भारताचेर घुरी घाल्यो तेन्ना बरेच खल्जी लोक भारतांत येवन रावले.

गुलाम राजवटींत तुर्कांचें बळगें चड आशिल्लें, पूण बंगाल प्रांताचेर जैत मेळोवपाच्या कामांत खिलजी लोकांची धिटाय चड उपेगाची थारली आनी ताका लागून तांचो शेक वाडलो. गुलाम घराण्यांतलो निमणो राजा कैकोबाद हो चड जुलमी आशिल्लो. खिलजी लोकांचो फुडारी जलालुद्दीन हाणें ताचो खून करून घेतलो आनी ताच्या सान पुताक, शमसुद्दीनाक राजा केलो. पूण कांय तेंपान ताचोय खून करून जलालुद्दीनान दिल्लीचें राज्य स्वता हातासलें (१२९०). फिरोजशहा हें नवें नांव ताणें घेतलें. त्यावेळार तो ७० वर्सांचो आशिल्लो. कुडीन आनी मनान दुर्बळ जाल्ल्या ह्या राजाचो राज्यकारभार फाव तसो चल्लो ना. ताणें फकत ५-६ वर्सां राज्य चलयलें. ताच्या दुबळेपणाचो फायदो घेवन बऱ्याच सरदारांनी ताच्याआड कारस्थानां करूंक सुरवात केली.

जलालाचो जावंय अलाउद्दीन म्हत्वाकांक्षी आशिल्लो. तो कडामाणिकपुर प्रांताचो सुभेदार आसतना ताणें भिलसा हांगा घुरी घालून बरीच लूट मेळयली. तेन्ना जलालुद्दीनान ताका अयोध्या प्रांताची सुभेदारी दिली. इ. स. १२९६ सुर्वेक ताणें अचकीत देवगिरीचेर घुरी घालून

...रावाचेर जैत मेळयलें आनी ताच्याकडल्यान बरीच खंडणी ...ा उपरांत ताणें आपल्या सैन्याची वाड केली आनी जलालुद्दीनाक ...ान करून मारून उडोवन तो दिल्लीचो राजा जालो.

...ा हातांत येतकच ताणें पयलीं जलालुद्दीनाचो विश्वासघात ...क खर ख्यास्त भोगयली आनी हेर लोकांक सदळ हातान इनामां ... वश करून घेतले. ताचे कारकिर्दींत बरींच बंडां जालीं, पूण ताणें ... गोवेग काबार केलीं. जलालुद्दीनाच्या पुताचोय ताणें बरेभशेन ...स्त केलो.

...लाउद्दीनाच्या काळांत मोगलांनी भारताचेर चार फावट घुरयो ... पूण दर खेप अलाउद्दीनाच्या सरदारांनी तांचो पराभव करून ...च जाणांक मारून उडयले.

...स. १२९८ त अलाउद्दीनान उलुघखान आनी नुस्रतखान हांकां ...ताक धाडले. थंय अवहिलवाडचो राजा स्वताच्या राज्याचेर घुरी ...ते पळोवन पळून गेलो. ताची राणी कमलादेवी दुस्मानांच्या हातांत ...डली आनी फुडें ती अलाउद्दीनाची पट्टराणी जाली. हे घुरयेंत ...लमानांनी सोमनाथ मंदिर लुटलें आनी थंयचे मुर्तीचे कुडके दिल्लीक ...न मशिदीची बुन्याद घालूंक वापरले. ताचेउपरांत इ. स. १३१० वर्सा ...लाउद्दीनान स्वता राजस्थानांतल्या रणथंभोर किल्ल्याचेर घुरी घालून ...र जैत मेळयलें. थंयच्या हंबीरदेवाचो प्रधान फितूर जाल्ल्यान ताका ... मेळोवप सोपें जालें. जैताउपरांत रोकडोच ताणें राजासयत थंयच्या ...ाच लोकांक मारून उडयले.

अलाउद्दीनाचे कारकिर्दींतली सगळ्यांत म्हत्वाची घडणूक म्हळ्यार ...ी चितोडगडावयली घुरी (इ. स. १३०३). चितोडची राणी पद्मिनी ...ी मोबितकायेची किर्त आयकल्याउपरांत तिका मेळोवची ह्या उद्देशान ...ी ही घुरी घाली, अशें म्हण्टात. पूण हे गजालीक चडसो इतिहासीक ...दार मेळना. राजपुतांनी ताका हांगा खर विरोध केल्ल्यान सुमार सात ...यन्यांमेरेन अलाउद्दीनाक जैत मेळ्ळें ना. पूण फुडें राजपुतांचो नेट उणो ...लो आनी हजारांनी राजपूत वीरांक मारून उडोवन अलाउद्दीनान ...तोडगडाचेर जैत मेळयलें.

देवगिरीचो रामदेवराव खंडणी धाडिनाशिल्ल्यान इ. स. १३०७ त ...लाउद्दीनान आपलो सरदार मलिक काफूर हाका दक्षिणेंत धाडलो. ...फूरान आपले घुरयेंत पुराय महाराष्ट्रभर लुटालुट केली आनी ...मदेवरावाक बंदी करून दिल्लीक व्हेलो. अलाउद्दीनान मात ...मदेवरावाचो भोवमान केलो आनी ताका छत्र, राजाधिराज ही पदवी ...नी एक लाख रुपया इनाम दिवन प्रतिश्ठेन पर्यून धाडलो. इ. स. १३०८ त अलाउद्दीनान सगळ्या राजस्थानाचेर आपलो शेक पातळायलो.

इ. स. १३१० वर्सा मलिक काफूरान आंध्र देशाची राजधानी वरंगळ ...णून घेतली आनी १३११ त द्वारसमुद्रम हांगाच्या बल्लाळांच्या ...राज्याक्य काबार केलें. ताचे उपरांत तो सामको दक्षिणेवटेन मदुरेमेरेन ...गेलो. पांड्य राजांनी ताका बरोच विरोध केलो, पूण ताच्या बळामुखार ...तांनी शक्त उणी पडली. हे घुरयेंत मलिक काफूरान चिदंबरम्, श्रीरंगम्, ...तिरुपूल, मदुरा ह्या सारक्या बऱ्याच थळांवयलीं देवळां नश्ट केलीं आनी ...बरीच संपत्ती लुटून दिल्लीक व्हेली. इ. स. १३१३ त काफूरान पर्यून ...देवगिरीचेर घुरी घाली आनी रामदेवरावाच्या पुताक मारून उडयलो. ...शे तरेन अलाउद्दीनाचे कारकिर्दींत पुराय महाराष्ट्र मुसलमानांच्या ...हातांत गेलें.

अलाउद्दीन खिलजी हाणें वीस वर्सां दिल्लीचेर राज्य केलें. निमणीं ...चार वर्सां तो पुरायपणान मलिक काफूराच्या हातांतलें बावलें जाल्ल्यान ...राज्यांत अंदाधुंदी जाली. इ. स. १३१६ त अलाउद्दीन खिलजीक मरण ...आयलें. तो कपटी, निर्दय आनी छंदिश्ट आसलो तरी ताचो राज्यकारभार ...नेमस्त करपासारको आशिल्लो. तो शूर आनी हुशार झुजारीय आशिल्लो. ...अशिक्षित आसलो तरी ताची बुध्द मात बरी चलताली. ह्या गजालींक ...लागून ताका बरेंच यश मेळ्ळें. फुडें यशाचे नशेन तो मदांध जाल्लो. ताणें ...स्वताक दुसरो सिकंदर हें नांव घेतलें. स्वता पैगंबर जावंचो अशेंय ताच्या मनांत आशिल्लें.

अलाउद्दीनाच्या मरणाउपरांत मलिक काफूरान ताचे बायलेक धांवडावन घाली आनी ताच्या भावाक आनी पुताक कुड्डे केले. फुडें काफूरान शहाबुद्दीन ह्या अलाउद्दीनाच्या दुसऱ्या भावाक राजा केलो. रोकडोच काफूराचो खून जालो आनी अल्लाउद्दीनाचो दुसरो पूत बारकशहा हाणें इ. स. १३१७ त शहाबुद्दीनाक सत्तेवयल्यान सकयल देंवयलो आनी राज्य आपल्या हातांत घेतलें. ताणें ताच्या हसन नांवाच्या आवडट्या गुलामाक मलिक खुश्रु ही पदवी आनी वजीरी दिली.

मुबारकशहान गुजरात आनी देवगिरी हांगा जाल्लीं बंडां स्वता काबार केलीं. अलाउद्दीनान गरजेभायर बंदखणींत उडयल्ल्या लोकांक ताणें सोडून दिले. लोकांच्यो जप्त केल्ल्यो जमनीय ताणें मेकळ्यो केल्यो. निमणो तो व्यसनांनी सांपडलो आनी सगळो कारबार खुश्रु सांबाळूंक लागलो.

खुश्रुन आपलो शेक बरोच वाडयलो. ताणें मलबारचेर घुरी घालून भरपूर लूट हाडली. फुडें राज्यांत बेबंदशाय सुरू जाली. सगळ्याक म्हारगाय वाडली आनी वचत थंय बंडां जावंक लागलीं. खुश्रुन बंडां मोडपाखातीर बरीच दडपशाय केली आनी निमणो इ. स. १३२० त ताणें मुबारकशहाचो खून केलो.

खुश्रु मुळचो हिंदू आशिल्लो. ताणें नासिरुद्दीन ह्या नांवान एक वर्सभर दिल्लीचें राज्य चलयलें. ताच्या आलाशिऱ्यान ताचे जातीचे हजारांनी हिंदू गुजरातसावन दिल्ली आयले. ताच्या मुसलमानांआडच्या धोरणाक लागून मुसलमान खुबळ्ळे आनी तांणी बंड केलें. निमणो पंजाबचो सुभेदार गाजीबेग तुघलक हाणें दिल्लीचेर घुरी घालून खुश्रुक मारुन उडयलो आनी तो स्वता गयासुद्दीन तुघलक ह्या नांवान राजगादयेर बसलो. अशे तरेन खिलजी वंश काबार जालो.

- कों. वि. सं. मं.

खीर: तांदूळ, शेवयो वा हेर जिन्नस शिजोवन, तातूंत दूद वा नाल्लाचो रोस आनी गोड वा साकर घालून केल्लें गोडशें. हातूंत जे जिन्नस घालतात त्या जिनसांवेल्यान ते खिरीक नांव दितात. देखीक- गंवाचो कणो घालून केल्ले खिरीक 'सोजी' म्हण्टात. चण्यांची दाळ घालून केल्ल्या गोडशाक 'मणगणें' म्हण्टात. ह्या दोनूय खिरींनी चडकरून नाल्लाचो रोस आनी गोड घालतात. तांदूळ घालून केल्ले दुदाचे खिरीक गोंयांत 'पायस' म्हण्टात. हाचेभायर शेवयो, कणंगां, कोंकणदुदी, गाजर, शाबुदाणे हे जिनस घालून खीर करतात.

तांदळाची खीर (पायस): तांदूळ बरे धुंवन वाळगूंक दवरतात. उपरांत, ते तुपांत तळसून तातूंत तांदळाचे दोन पटीन उदक घालून शिजयतात. तातूंत आटयल्लें दूद, साकर, काजू म्होवलो, बदाम, पिस्ता, खिसमीस घालून खतखतो काडटात. पायसाक दाटसाण येवपाखातीर शाबुदाणेय धुवन घालतात. शेवयांची आनी शाबुदाण्यांची खीर तांदळाच्या पायसाभशेन करतात. ती करचेवेळार शेवयो जावं शाबुदाणे तुपांत परतिल्यार खीर चड सुरबूस आनी सुरसुरीत जाता.

हेर खिरी: (गाजर, कोंकणदुदी, कणंगां). गाजर वा कोंकणदुदयाची खीर करपाची आसल्यार ते पयली किसतात. कणंगांची खीर करपाची आसल्यार ताच्यो फोडी करतात. किशिल्लो गाजर वा कोंकणदुदी तुपांत तळसून, थोड्याशा उदकांत शिजोवन तातूंत आटयल्लें दूद वा नाल्लाचो रोस घालतात. दुदांत शिजयल्यार चडकरून साकर आनी नाल्लाच्या रोसांत शिजयल्यार गोड घालतात. उपरांत तातूंत हळदीचें पान वा वेलची आनी मीठ घालून शिजयतात. हालींच्या काळांत दूद आटोवपाचे बदला बाजारांत मेळटा तें 'कंडेन्स्ड मिल्क' घालुनूय पायस वा खीर करतात.

गोंयांत पयलीच्या काळांत चडकरून खिरींत नाल्लाचोच रोस घालताली. आतां चडशें दुदूय घालून खीर करतात. कांय कडेन गंवाचो रवो घालून गोडशें करतात, हाका गोंयकार 'लरांव' म्हण्टात.

खीर हें गोडशें (पक्वान्न) खोशयेच्या वेळार, परबो मनोवपाच्या

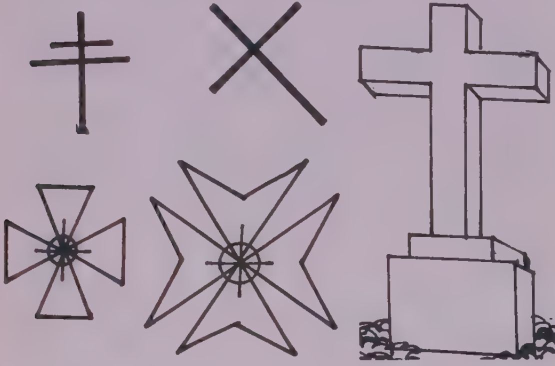
वेळार, पूजा वा धर्मीक विधी आसल्यार तेचपरी लग्न-भूज ह्या सारक्या शुभकार्यावेळार करतात. ही खीर जशी खोशयेवेळार करतात, तशीच बारावो आनी श्राध्दा सारक्या दुखखाचे जेवणावळीकूय खीर (सोजी) करपाची चाल आसा.

- सुधा सु. आमोणकार

खुबे: (पळेयातः तिसऱ्यो).

खुरीस: खुरीस ही आयच्या काळांत किरिस्तांवपणाची खूण जावन आसा. पूण खुरीस किरिस्तांवांनी करूंक ना. किरिस्तांव धर्म अस्तित्वांत येवंचे आदीं सावन खुरीस आशिल्लो. जेन्ना जेजू क्रिस्ताक खुरसार मारलो, तेन्नासावन खुरीस किरिस्तांवपणाची कुरू जाली.

खुरीस इ. स. आदींसावन आशिल्लो, हाचो पुरावो चीन, युरेप, पेरु (अमेरिका) आनी भारत ह्या देशांनी मेळटा. भारतांत आनी चीनांत स्वस्तीक मेळटा. तीं स्वस्तिकां सुर्याची खूण अशें म्हण्टात. ह्या स्वस्तिकांक क्रूस गामाता म्हण्टात. चार ग्रीक भाशेच्या (गामा) अक्षरांनी तें घडिल्ल्यान ताका तशें नांव मेळ्ळां.

ताव नांवाचो आनीक एक खुरीस आसा. तो ग्रीक ताव 'टी' (T) अक्षराभशेन दिसता. ईजिप्त आनी सिरीयांत असल्या ताव खुरसाचे सुवातेर एक आंकडो घालताले. ताका क्रूस अन्साता म्हण्टात.

रोम शार: रोम शारांत चोराक, गुन्यांवकाराक खुरसार जिवेशीं मारपाची ख्यास्त दितालें. खुरीस तीन तरांचे आसतालें. पयलो क्रूस कोमीसा (T) दुसरो क्रूस इमिसा (+) तर तिसरो क्रूस देकूसाता (X). असल्याच खुरसार भाग्यवंत आंद्रे जेजूच्या आपोस्तोलाक मारिल्लो.

जेजूचो खुरीस क्रूस इमिसा आशिल्लो दिसता. रोमाच्या कायद्याप्रमाण एका उब्या लांकडाचेर दुसरें आडवें लांकूड (पाटीबुलूम) बसयतालें. ह्या आडव्या लांकडाचेर हात बांदताले वा खिळे मारताले आनी मागीर हें आडवें लांकूड उब्या लांकडाचेर वयर काडटाले, तशेंच ह्या उब्या लांकडाचेर पांय बांदताले वा पांयाक खिळे मारताले.

खुरसाची ख्यास्त जाका जाताली ताका उगडो करून जेखंदाचो मार दिताले. उपरांत ताच्या भुजांचेर आडवें लांकूड (पाटीबुलूम) घालून तें ख्यास्तीच्या जाग्यार व्हरतालें. ताव खुरीस आसल्यार, त्या खुरसार गुन्यांवकाराक चडयताले आनी उपरांत त्या खुरसाचेर बांदताले वा मारताले.

किरिस्तांव धर्मांत खुरीस: पयल्या तीन शतमानांनी किरिस्तांव लोक सभेमुखार खुरीस हाडीनातले. रोमच्या साम्राज्याखाल आशिल्ल्या गांवांनी खुरीस हें ख्यास्तीचें हत्यार आशिल्लें, पूण जेजू क्रिस्त खुरसार मेल्ल्यान, खुरीस धर्माचें प्रतीक जालें.

तिसऱ्या शतमानांत खुरसाक सभेमुखार हाडून मान दिवंक लागले. कोंस्तातिन हो राजा माक्सीनतियूस हाचेलागीं झुजतना ताका म खुरीस दिश्टी पडलो. खुरसावांगडाच तार्णे हे कुरवेन तूं जिखतल ग्रीक भाशेंतलीं उतरां पळेलीं. उपरांत इ. स. ३१२ वर्सा तो खन्च जैतिवंत जालो.

कोंस्तांतीनाची आवय संत हेलेना, जेरूसलेमाक पावली तेन्ना ती क्रिस्ताच्या मरणाच्या जाग्यार गेली. तिणें थंयच्या एका जा जुदेवाकडल्यान म्हायती घेवन, जेजूक मरण आयिल्लें ती सुवात उ लायली. ह्या जाग्यार तिका तीन खुरीस, जेजूच्या खुर्सार बरयल्लीं आनी खिळे मेळ्ळे. तातूंतलो एक जेजूचो तर दुसरे दोन चोरांक मा आसले. जेजूचो खुरीस खंयचो हें तिका कळ्ळें ना. तो पा काडपाखातीर देवाकडेन तिणें मिलाग्र वा अजाप मागलें. तिणें बायलेक (अस्तुरी) जी पिडेस्त आसली, तिका खुर्सार पातळायली. ती बरी जाली. अशी एक कथा आसा.

खुरसाचे कुडके करून सगळ्या संवसाराक व्हेल्ले आसात. जेज माथ्यार बरयल्लीं उतरां जेरूसलेम शारांत पवित्र खुर्साचे हग दवरल्यांत. भाग्यवंत हेलेनाक कितले खिळे मेळ्ळे ताची सारकी व ना. पूण ताचो आंकडो चार आसूंये, अशें म्हण्टात. एक खिळो दर्यांतलें वादळ-मोड बंद जावपाखातीर दर्यांत उडयलो, अशें म्हण्ट दुसरो लॉबार्डीच्या पातशाच्या मुकुटाक लोखणाचो वेंटो करपाक घा हेर खिळे खंय आसात, तें सारकें कळून येना. आयच्या का० संवसारांत पवित्र खिळे म्हूण वळखतात तांचो आंकडो ३० वयर पावत

आतांचे खुरीस: धर्माची खूण जाल्ल्यान खुरसाक मान आनी गौ मेळपाक लागलो. इगर्जेंत पातशाच्या मुकुटार, सरदाराचे भिलायेर खु घालूंक लागले. ताची आकृती बदल्ली. आयच्या काळांत जायत्या तर खुरीस दिश्टी पडटात. खुरसांचे कांय प्रकार अशे आसात.

इगर्जेचे खुरीस: गांवा-गांवांनी जायत्या तरांचे खुरीस दिश्टी पडटा घरांमुखारूय बांदिल्ले खुरीस आसात. वाड्या-वाड्यांनी खास कर मेकळ्या सुवातांनी खुरीस उबारिल्ले दिसतात. खुरसाची सांव आशिल्ल्या जाग्यार देवाचो आदार मेळटा, ह्या भावार्थान लोक बांदतात.

गोंयांत इगर्जेमुखार एक पेड दवरून कलात्मक खुरीस बांदिल दिसतात. मडगांवचे इगर्जेमुखार आशिल्ल्या पेडाचेर जो खुरीस आस तो सोबीत आसून ताका इतिहासीक म्हत्व आसा.

इगर्जेच्या दर्शनी वण्टीच्या माथ्यार एक बरो खुरीस घालतात. आत तो विजेच्या दिव्यांनी वा हेर सोबायेन सजयतात.

इगर्जेभितर चडकरुन आल्ताराचेर, जेजूचो पुतळो आशिल्लो खुरी दवरतात. हे खुरीस जायते भशेन नटयिल्ले आसतात. निमण्या शुक्रा दिस (गुड फ्रायडे) जेजुची मूर्त एका व्हडल्या लांकडाच्या (क्रू इमिसास) खुरसाक हुमकळायतात. ही प्रथा चड करून गोंयकार आन लॅटीन अमेरिकेच्या किरिस्तांवांमदीं आसा.

कसलेंय पुरसांव (मिरवणूक) आसल्यार, फुडें एक खुरीस घेवन एव फुडारी वता.

भिस्माचो खुरीस: भिस्मसायब आनी थोड्या धर्मीक संस्थांचे वांगडी आपल्या गळ्यांत एक खुरीस घालतात. धर्मीक संस्थेचे वांगडी लांकडाचो मुपुल्लो खुरीस गळ्यांत घालतात. पूण भिस्मसायब रुप्याचो वा भांगराचो वा लोखणाचो (स्टील) खुरीस गळ्यांतले सरपळेक घालता. असलो खुरीस घाल्ल्यान लोकांक भिस्मसायब वळखुपाक येता.

- निकोलांव पेरैरा

संदर्भ- 1. Bergeau, J. P., History of the Holy Cross, 1863; 2. Lipsius, J. De Cruce Libri III, 1593.

खेत्रपाल: खेत्रपाल म्हळ्यार जाग्याची राखण करपी राखणदार ताका 'क्षेत्रपाल' वा 'क्षेत्रपाळ' अशेंय म्हण्टात. क्षेत्र म्हळ्यार जागो आनी पाल म्हळ्यार पालन करपी, राखण करपी.

ताची गणना शिवकुटूंबाची जी भैरवाच्या तोलामोलाची आनीक

…ीत सांगल्या तातूंत जाता. ऋग्वेदांत ताका 'क्षेत्रस्य पति' अशें … वेदकाळांत आर्यलोक पयलीं जनावरां पोसताले. उपरांत ते शेत …लागले. जेन्ना शेताची राखण करपाची गरज पडली, तेन्ना खेत्रपाल …ची उत्पत्ती जाली अशें मानतात. आर्य लोकांपयलीं पूर्विल्या …त ऋषीमुनी खेत्रपालाक, 'तूं आमच्या जनावरांची राखण कर, तूं … हीत करपी जावन राव' अशी प्रार्थना करताले. हाचेवेल्यान … काळांतूय खेत्रपाल दैवत आशिल्लें वा तेन्ना ह्या दैवताक मानताले … पुरावो मेळटा. कांय कडेन शेतकार शेत नांगरचे पयलीं वा शेत …च्या वेळार त्या जाग्याच्या खेत्रपालाक कोंब्याचो बळी दिवन …पान करताले. पूण सद्या बळी दिवपाची चाल बंद आसा. खेत्रपालाक … लोक देंवचार वा म्हारु म्हण्टात. कोंकणातले शेतकामती ताका … म्हण्टात. थारावीक जाग्यार सुर-रोंट (सोरो आनी तांदळाच्या वा …व्या पिठाची भाकरी) दवरपाची चाल खूबकडेन दिसता. खेत्रपाल …दैवत म्हणूनय मानतात. ग्रामदेव क्षेत्र म्हळ्यार गांवच्या शेतांची …ण करपी क्षेत्रपाल.

…त्रपालाचें वेगळें अशें देवूळ खंयच आशिल्लें दिश्टी पडना. ज्या ज्या …थानांत खेत्रपाल म्हूण देवाची पूजा करतात, थंय खेत्रपालाच्या …ान एक पाशाणी चवकोनी फातर, पाशाणी लिंग अशें पुजिल्लें दिश्टी …ा. खेत्रपालाच्यो मुर्ती चडकरुन खंयच दिश्टी पडनात. पूण कांय …ळ सुवातींनी पाशाणी आनी वस्त्र नाशिल्ले अवस्थेंत खेत्रपालाच्यो …र्ती आसात. पूर्विल्या काळांत ह्या मुर्तींच्या म्हन्यांत कांयच नासतालें. … उपरांतच्या काळांत म्हन्यांत कुत्रो आशिल्ल्यो मुर्ती दिसूंक लागल्यो. …च ताच्या कमराभोंवतणी एक नागसर्प, उजव्या हातांत मुदगर …गरेचो कळो), दाव्या हातांत मनशाची तकली, अशाय नमुन्यांच्यो …र्ती दिसूंक लागल्यो.

आगम आनी तंत्रग्रंथांत ह्या खेत्रपालाचो उल्लेख आसा. प्रयोगसार …वाच्या ग्रंथांत खेत्रपालाची पूजा पयलीं करची आनी उपरांत …वशंकराची पूजा करची, अशें सांगलां. तशेंच खेत्रपालाची पूजा सुर्वेक …ली ना जाल्यार शिवपूजा केल्यान जें फळ मेळटा तें खेत्रपाल ना करून …डयता, अशें सांगलां. दक्षिण भारतांत सगळेकडेन हो नेम पाळटात. …न धर्माचे लोक तर खेत्रपालाक वेगळें स्वतंत्र दैवत मानतात. तांच्या …तान आनंदादी भैरव आनी चवसठ (६४) योगिनी क्षेत्रपालाचे …कुमतीत आसात.

खेत्रपालाक जाग्याचो राखणदार म्हूण वर्साक एक खेप राखणेखातीर …गळी मानतूक करपाक एक बकरो वा कोंबो दिवपाची चाल आसा. ज्या …वस्थानांत खेत्रपाल नांवाचें दैवत आसता, ताची पूजा हेर देवांवांगडा …ध, फूल, अक्षता घालून करतात. निवेद्य म्हूण भाकरी, वडे, नाल्लाची …ातली, केळें, अन्न अशी आंगवळ केली जाल्यार दाखयतात.

डॉ. देरे हाच्या मतान ज्योतिबा, खळनाथ, नाग, हीं दैवतां लेगीत …त्रपाळच. ताचें म्हणणें खेत्र हाचो अर्थ फकत शेतूच न्हय, बायलमनशेचें जननेंद्रिय हेंवूय एक खेत्रच (क्षेत्र). ताची राखण करता, पोशण करता तो. ताचेपसून संतानवृध्दि म्हळ्यार मनीस उत्पन्न करता, तो खेत्रपाळ. …े नदरेन रोयण हें एक खेत्रच. तें जमनीच्या सर्जनेंद्रियाचें प्रतीक आनी तातूंतलो नाग तो खेत्रपाळ.

गोंयांत खेत्रपाळ नांवाच्या देवाचें देवूळ सद्याच्या काळांत आसा, अशें आयकूंक येना. जायत्या देवांच्या देवस्थानांनी पाषाणी फातर नाजाल्यार लिंग रुपान दिश्टी पडटा. गोंयांत खेत्रपालाचीं जायतीं देवळां इ. स. …ोळाव्या शेंकड्यामेरेन (सुमार १५६७ वर्सा मेरेन) आशिल्लीं जावंक …ाय, हाचे पुरावे मेळटात. १५४० ते १५६७ मेरेन गोंयांत बाटाबाटीच्या वेळार देवळां, तातूंतले देव, मूर्ती मोडप असलीं कामां त्यावेळच्या राज्यकर्त्यांनी केलीं. गोंयच्या सरकारी पुराणवस्तू पुरातत्त्व खात्यांत आशिल्ल्या कागदपत्रांत तांणी जीं देवळां मोडून उडयलीं तांची वळेरी आसा. ह्या खात्याचो संचालक स. डॉ. पांडुरंग शणै पिसुर्लेकार हाणें ही वळेरी उजवाडायिल्ली आसा. हे वळेरेंत बारीकसाणीन पळेल्यार खेत्रपाळाचें देवूळ खंयच्या गांवांनी आशिल्लें, तें समजता. तिसवाडींतल्या आगशी, दुर्गावाडी, गोवाळी, मौळें, जुवें, मेडकुडी, धाकटी-मोरंबी, मुंर्डा ह्या गांवांत आनी सासष्टीच्या आडसुली, काना, कुडतरी, वाभोळी, गिरदळी, म्हाखाजन; बारदेसच्या आसगांव, असनोडें, काणके, नांदोडे, नेरुल, शिरोडें ह्या गांवांनी खेत्रपालाचीं वट्ट वीस देवळां त्या काळांत आशिल्लीं जावंये.

खेत्री: कोंकणांतलो शेतकार खेत्रपालाक 'खेत्री' ह्या नांवान वळखता. गोंयांत खेत्री हाचो अर्थ वेगळे तरेन समजतात. ज्या देवस्थानांत खेत्र करतात, म्हळ्यार ज्या देवामुखार बोकडो, कोंबो, रेडो अशा जनावरांचे बळी दिवपाची चाल आसा, त्या देवस्थानाक वा त्या देवाक खेत्री देव म्हूण वळखतात. ह्या देवाक ताच्या जात्रे दिसा वा आयतार, बुधवार, उमास ह्या दिसा बळी दितात. बेताळ, वेताळ, खळनाथ, म्हारु, म्हारांगण, देंवचार ह्या नांवाचीं दैवतां खेत्री दैवतां म्हूण मानतात. खेत्रपाल हें खेत्री दैवताक लागींचें अशें दैवत आसा. कारण खेत्रपालाक वर्सातल्यान एक फावट भोगावळ म्हूण एक बोकडो बळी दिवपाची चाल आसा.

- विनायक नारायण शेणवी धुमे

खेळणीं:

ल्हान भुरग्यांचे करमणुकीखातीर जीं रंगीबेरंगी तरांतरांचीं साधनां वा उपकरणां आसतात, तांकां खेळणीं म्हण्टात.

खेळणीं तयार करपाक अश्मयुगापसून सुरवात जाली. वेगवेगळ्या वस्तुसंग्रहालयांत त्या त्या काळांतलीं खेळणीं दिसतात. ब्रिटीश संग्रहालयांत तरातरांचीं खेळणीं दिसतात. ग्रीक खेळण्यांभितर धोलपी घोडे दिसतात. तेचप्रमाण इंग्लंडांत मेळिल्ल्या कांय रोमन अवशेशांनी बावल्यांचे फर्निचर, पत्र्याचो सैनिक, मातयेच्यो, तारेच्यो वा कपड्याच्यो बावल्यो दिसतात. ऋग्वेदांत बावल्यांचो उल्लेख आसा. त्या काळांत बावल्यांचो उपेग खेळणीं म्हूण आनी अभिचार कर्मांखातीर करताले. संवसारांतल्या खूब पोरन्या संस्कृतायांचें जें उत्खनन जालें तातूंत फातर, माती, लांकूड, धातू, हाडां, मोलादीक रत्नां असल्या वस्तींपसून तयार केल्लीं तरेकवार खेळणीं मेळ्ळयांत. ह्या खेळण्यांनी मनशांच्या आकृतींवांगडा गाय, बैल, हत्ती, घोडे, कुत्रे, बोकड्यो, माकडां, दुकर, वाग, शिंव, मोर, हरण असल्या जनावरांच्योय आकृती मेळ्ळयात. मोहेंजोदडो आनी हरप्पा हांगाच्या उत्खननांत मेळिल्लीं खेळणीं इ. स. प. २५०० वर्सांइतलीं पोरनीं जावन आसात. तातूंत मातयेच्यो बावल्यो आसात. पाटणा, मथुरा, कौशांबी हांगा मौर्य आनी ताच्या आदल्या काळांतलीं खेळणीं मेळ्ळयांत. तीं भाजिल्ल्या मातयेचीं जावन आसात. बावल्यो तयार करपाचे सांचेय मेळ्ळयात. कौशांबीच्या उत्खननांत बैलगाड्यांची खेळणीं मेळ्ळयांत. शुंग काळांत (१८५ इ.स.प. ते ७३ इ.स.प.) मेंढरां जुंपिल्ल्या गाड्यांचीं खेळणीं प्रचारांत आशिल्लीं. कुशाण काळांतल्यो बावल्यो चारुय वटांनी कोरांतिल्ल्यो मेळ्ळयात. गुप्त काळांतल्यो मातयेच्यो बावल्यो सोबीत दिसतात. त्यो लांबट चेऱ्याच्यो आनी लांब सोडिल्ल्या कोंगऱ्या केंसांच्यो बावल्यो ओडलायण्यो आसात.

बाराव्या आनी तेराव्या शेंकड्यांतल्यो घोड्यांच्यो आनी सरदारांच्यो प्रतिमा मेळ्ळयात. चवदाव्या शेंकड्याच्या एका हातबरपांत फ्रांसाचे इझाबेल हे राजकन्येची खेळांतली मोडिल्ली पवनचक्की एका शेटीन सारकी केली, असो उल्लेख मेळटा. अस्तंत जर्मनीच्या 'येना' संग्रहालयांत पंदराव्या शेंकड्यांतल्या बावल्यांच्या घराचे (डॉल्स हाऊस) कांय अवशेश दवरल्यात. अस्तंत जर्मनींत न्यूरेंबर्ग हांगा एका खेळण्यांतल्या घराचें प्रदर्शन भरिल्लें, अशें वर्णन १६३१ वर्साच्या एका पत्रांत आसा.

सतराव्या शेंकड्यांत मेळिल्ल्या खेळण्यांनी लांकडाचे घोडे, पेल्ल (बोल), पतंग, पटे, धोल, धातूचे सरदार, तांचीं चिलखतां, पितुळच्यो तोफो, कागदाची खेळणीं, लांकूड, माती, मेण हांचेपसून तयार केल्ली खूब खेळणीं आसात. खेळणीं दोन प्रकारचीं आसात: १. थीर खेळणीं २. हालचाल करपी खेळणी.

अठराव्या शेंकड्यांत यांत्रिक युगाखातीर स्वयंचलित खेळणीं बाजारांत आयलीं. 'मॅजिक लँटर्न' ह्याच वेळार प्रचारांत आयलो. 'जिगसॉ' आनी हेर कुवाड्यांचीं खेळणीं आयलीं. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळांत 'गिलोटीन' चीं खेळणीं आयलीं. आपल्या जाण्टेल्यांचें अनुकरण करून फ्रेंच भुरगीं व्हडल्या व्हडल्या लोकांच्यो तकल्यो मारपाचो भयांकृत खेळ खेळटालीं. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत नव्या शास्त्रीय सोदांचो वापर करून नवीं खेळणी तयार जालीं. ह्या खेळण्यांक शास्त्रीय उतरांसारकीं कठीण नांवां दिवपाची प्रथा जाली. नामनेचो शास्त्रज्ञ फॅरडे हो भुरग्यांच्या खेळण्यांक सगळ्यांत मोटयो तत्त्वगिन्यानाच्यो वस्तू म्हण्टा. एकुणिसाव्या शेंकड्यांत जर्मनी देशाचो खेळणीं तयार करपाक पयलो क्रमांक लागतालो. पयल्या म्हाझुजाउपरांत लेगीत १० ते १२ वर्सां जर्मनीच अमेरिकेक खेळण्यांची निर्यात करतालो. पूण १९२९ ते १९४१ ह्या काळांत जपानान जर्मनीचेर मात केली. आयज खेळण्यांच्या उत्पादनांत संवसारांत जपानचो पयलो क्रमांक लागता. अमेरिकेंत प्लास्टिकचीं खेळणीं १९३० वर्सासावन तयार करपाक सुरवात जाली. प्लास्टिकचीं खेळणीं सवाय मोलांत विकप शक्य जालें.

भारतांत खेळण्यांचें उत्पादन खूब पोरन्या काळासावन चलत आयलां, अशें सिंधु-गंगाच्या देगणांतल्या आनी कोसाम, सारनाथ, बक्सार, राजघाट, अहिच्छत्र, रंगमती, अरिकामेडू (पाँडिचेरी), म्हैसूरांतली चंद्रवली आनी ब्रह्मगिरी, अमरावती, नागार्जुनकोंडा हांगाच्या उत्खननांत मेळिल्या सोबीत-सुंदर खेळण्यांवयल्यान दिसून येता.

भारतांत तयार केल्या बावल्यांनी आनी खेळण्यांनी त्या त्या प्रांताचीं खाशेलेपणां दिसून येतात. ऊंची कपडे आनी परंपरागत वस्तींनी सजयल्ल्यो भरतपूर (राजस्थान)च्यो बावल्यो सुंदर दिसतात. तांबड्या आनी निळ्या पोशाखांतल्यो बंगाली बाबूंच्यो बावल्यो सोबीत दिसतात. महाराष्ट्रांतल्या भुरग्यांक किल्ल्याचीं खेळणीं इतिहासाचो उगडास करून दितात. बनारस आनी मथुरेचीं खेळणीं पुराणांतल्या राधा-कृष्णाची याद करून दितात. गुजरातांत आनी मध्य प्रदेशांत कृष्णकथेचेर आदारिल्लीं सुंदर खेळणीं मेळटात. राजस्थानचे ऊंट, मणिपूरची नृत्यांगना, दक्षिण भारतांतलो हत्ती, बैलगाडी आनी टांग्याचो तट्टू, मद्रास-म्हैसूरच्या चलयांच्यो बावल्यो, बंगालांतलो गवय, जनावरां हांच्या आकाराचीं खेळणीं आनी बावल्यो खूब लोकप्रिय जाल्यात.

भारतांत मातयेच्यो मूर्ती, बावल्यो आनी खेळणीं उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, सावंतवाडी, आग्रा, लखनौ, बेळगांव, कृष्णनगर, कलकत्ता, पुणे हांगा तयार करतात. रंगीत लांकडाच्यो आनी पितूळच्यो मूर्ती, बावल्यो आनी खेळणीं बनारस, मदुराई, बेल्लारी, हैदराबाद हांगा करतात. कपड्याच्यो बावल्यो सुंदर दिसतात. मेणाच्यो बावल्यो अस्तंत बंगालांत करतात. वेळेवयल्या घुलांच्योय बावल्यो करतात. सापशिडी, बुध्दिबळ, चेकर्स, कुवाडीं, पट असल्या खेळण्यांक लागून भुरग्यांची मानसिक आनी बौध्दिक शक्त वाडीक लागता. ल्हान भुरग्यांच्या पाळण्याक तेरेकवार बावल्यो आनी खेळणीं बांदतात, जाचेवरवीं भुरगें खेळटा आनी ताची करमणूक जाता.

आर्विल्ल्या काळांत कोर्दीवेलीं, चलपी, हालपी, उलोवपी, आवाज करपी यांत्रिक खेळणीं आयल्यांत. हालींच्या काळांत भुरग्यांक इलेक्ट्रोनिक खेळण्यांची ओड लागल्या. खेळणीं भुरग्यांखातीर जरी आसलीं, तरीकूय जाण्ट्यांक लेगीत कांय खेळणीं मानवतात. खेळणीं भुरग्यांची करमणूक करपावांगडा तांच्यांत जिज्ञासा तयार करतात. तांची कल्पनाशक्त वाडयता आनी तांची सर्वांगीण उदरगत सादतात.

- कों. वि. सं. मं.

खोकली (खांक): ताळ्याक वा सकयल्या उस्वास घेवपाच्या इंद्रियांक कसलीय आडखळ जाली जाल्यार ताळ्यांतलो वारो भायर सोडपाखातीर म्हूण आमची कूड हवा भायर घालपाखातीर नेट लायता. ह्या नेटावरवीं हवा भायर सरतना जो आवाज जाता, ताका 'खोकली' म्हण्टात. खोकली हो रोग नासून तें एक रोगाचें लक्षण जावन आसा.

खोकली एकेक फावट सुकी येता वा एके फावट धरकलासयत र ताळो कुचकुचल्यार, फुफ्फुसाचें वेश्टावण (Pleura), तशेंच जठर दुयेंसाक लागून लेगीत सुकी खोंकली येवंक शकता. जेन्ना मनशाक जाता तेन्ना ताचे खोकलेंतल्यान थंडेचे रोगजंतू भायर पडटात. ह्या ज लागून दुसऱ्याक थंडी जाता आनी खोकली येवपाक लागता. 'व्हाय जातीच्या रोगजंतूपसून थंडी जाता. चार-पाच दीस खोंकली येवन आपशींच बंद जाता. सुर्वेक शिंको येतात, ताळो दुखूंक लागता, चोंदता तशेंच मात्सो जोर येवंक शकता. हो व्हायरस अतिसूक्ष्मद यंत्रानूच म्हळ्यार Electron Microscope च्या आदारानूच दिसता. कोलेखोंकली, क्षयरोग, ब्रॉंकायटीस आनी फुफ्फुसाचो कॅन्सर ह्या रोग लागून खोंकलेचो त्रास जावं येता. ह्या सगळ्या रोगांचे जंतू स्वासावां नाकांतल्यान भितर वतात आनी मागीर स्वासाच्या इंद्रियांच्या वाठ आपलें घर करतात आनी थंयच वाडटात. जो रोग मनशाक जाला रोगाचे रोगजंतू खोकलेंतल्यान भायर पडटात आनी हे रोग चडशे वश जाल्ल्यान दुसऱ्यांक जावं येता. देखून खोकली येता तेन्ना दुसऱ्यामु खांकेचें न्हय, हाची जतनाय घेवंक जाय. सिगार, विडी चड ओडटा तांकां हे रोग चड प्रमाणांत जातात. तशेंच कोळशाच्यो खणी वा खणींचेर वावुरपी लोकांमदींय ह्या रोगांचें प्रमाण चड दिसून येता.

बारीक जोर (टी.बी.) गोंयांतूय गांवगिऱ्या वाठारांनी खूब प्रमाण दिसून येता. पंदरा दिसांवयर खोंकली येत जाल्यार टी. बी. चो दुभ घेवन वायटकाराची थुकी (धरकल) तपासूंक जाय. जर खोक थुकयेंत क्षयरोगाचे रोगजंतू मेळ्ळे जाल्यार ताचेर रोखड्या-रोख उपचार सुरू करूंक जाय. हड्ड्याचो फोटो (chest X-Ray) काडे जाल्यारूय क्षयरोग जाला काय ना, हें कळटा. चाळीस वर्सां पिरायेवय जे मनीस सिगार वा विडी ओडटात आनी जांकां खोकली येता, तां रोखडीच खोकली तपासून घेवंक जाय; तशेंच हड्ड्याचो फोटो का घेवंक जाय. तांकां क्षयरोग वा Chronic Bronchitis हो रोग जाल्लो आ येता. हीं दुयेंसां चड काळाचीं आसत जाल्यार मागीर खोकलेंतल्यान रग पडूंक लागता. हाका इंग्लिशींत 'हेमोप्नीझीस्' म्हण्टात.

'कोलेखोंकली' ह्या रोगांत खांकता आसतना एक वेगळोच आवा येता. ह्या रोगाक लागून वायटकाराक तीन-चार म्हयने खोंकली ये रावता. कोलेखोकली आनी टी. बी. ह्या दोनूय रोगांचेर बरें प्रभाव वासीन आसा. क्षयरोगाचेर बी. सी. जी. हें वासीन भुरगें जल्माक येतक देड ते दोन म्हयन्यांभितर करूंक जाय. बी. सी. जी. वासीनांचो एकू डोस दिल्यार पुरो जाता. कोलेखोकलेचें वासीन आनीक दोन रोगांच्य वासीना सांगाताक येता. कांटेल वा घटसर्प (diphtheria), कोलेखोकल आनी धोणकुटी (धनुर्वात) ह्या तीनूय रोगांचेर 'ट्रिपल' हें वासीन ती डोझींनी करतात. देड म्हयन्यांचेर पयलो डोस, अडेज म्हयन्यांचेर दुसर डोस आनी साडेतीन म्हयन्यांचेर तिसरो डोस दितात. तेभायर भुरगें दे वर्सांचें आनी साडेचार वर्सांचें जातकच मागीर ताका 'बूस्टर' दितात.

खोकली येवपाचें आनीक एक कारण म्हळ्यार 'येवझीनोफिलिया' हें दुयेंस. हें दुयेंस ॲलर्जीक (allergy) लागून जाता. भारतांत हे ॲलर्जीचें कारण चड करून दंतांचीं आनी हत्तीरोगाचीं बारीक-बारीक पिलां हें जावन आसा. रगतांत ज्यो धव्यो पेशी आसतात, तातूंतल्यो 'येवझीनोफील' ह्यो वाडत जाल्यार हो रोग जाता. सुकी खोकली येवप हें हाचें एक मुखेल लक्षण. जेन्ना चड करून सुकी खोकली येता तेन्ना रगत तपासून जर 'येवझीनोफिलीया' आसत जाल्यार ताचेर 'दियेथीलकार्बामाझीन' हें वखद दितात. ह्या वखदान खोकली थांबता. हाच्या वांगडाच दंतांचें वखदूय दिवंचें पडटा.

उपायः खोकली थंडेक लागून जाल्या आसत जाल्यार ताचेर गुळयो, शारोप, चोखपाच्यो गुळयो हाचेसारकीं वखदां घेतात. मीठाच्या उदकाचे गळगळे घेत जाल्यार एकेक फावट खोकली थांबता. कसाय वा आयुर्वेदीक गुळयो घेतल्यारूय थंडेचे खोकलेचेर गूण पडटा. टी. बी. लागून उप्रासपी खोकलेचेर 'स्ट्रेप्टोमीसीन', 'अल यन् यच्',

…ाझोन', 'रिफापीसीन' ह्यो गुळयो घेतात. चाळीस वर्सां पिराये … मनशाक फुफ्फुसाचो कॅन्सर जावन खोकलेचो त्रास जावं येता. … हड्ड्याचो फोटो तशेंच धरकलांत कॅन्सराच्यो पेशी आसात … हे तपासून वा Bronchoscopy वरवीं ल्हान कुडको काडून …) कॅन्सराचें निदान करूं येता. हें दुयेंस सिगार, विडी ओडपी … चड प्रमाणांत जाता. Chronic Bronchitis तशेंच न्युमोनिया …nonia) ह्या रोगांचेर फाव तीं 'अँटिबायोटिक्स' वखदां दिवन … करूंक जाय. हीं वखदां रोगजंतू मारून उडयतात वा तांची वाड … दिनात. 'पेनिसिलीन' ह्या वखदाचो सोद लागत पसून असल्या … उपचार करप सोपें जालां.

- डॉ. भिकाजी घाणेकार

…ा: एक इस्लामी पंथ. खोजा हें उतर फार्सी भाशेंतल्या 'ख्वाजा' … वा 'ठकूर') ह्या उतरावेल्यान आयलां. खोजांचे तीन प्रकार …. १. खोजा म्हूण वळखतात ते आगाखानाचे अनुयायी; चडशे … इस्माइली लोक, २. सुन्नी खोजा; हे मुंबय रावतात. ३. इथ्ना … खोजा; हे मुंबय आनी झांजीबार हांगा रावतात.

…स्माइली लोकांत पीर सदर अल्-दीन ह्या इस्माइली पंथाच्या …न्याक लागून चवदाव्या शेंकड्यांत धर्मांतर केल्ल्या कच्छी आनी …णा लोकांक लेगीत आयज खोजा म्हूण वळखतात. तांची …भास गुजराती. चालू शेंकड्याचे सुर्वेक आगाखानांच्या यत्नांक … इस्माइली खोजांनी मुस्लिम कायदो मानलो. आगाखान हे तांचे …रू खोजा लोक हेर धर्माच्या लोकांक आपलेभितर आपणावन …. खोजा लोक आपल्या जमातखान्याचो (दिवाणखान्याचो) उपेग …र्मशेन करतात. तांच्या एकजिनसी समाजीक संघटनेचेर आगाखान …ण दवरता. संघटनेचे कांय प्रतिनिधी लोक वेंचून काडटात, जाल्यार …तिनिधी आगाखान नेमतात.

…जाची वसती मुंबय, कच्छ, सौराष्ट्र, सिंध, गुजरात, झांझिबार … उदेंत आफ्रिकेंत आसा. चडशे खोजा लोक वेपारधंदो करतात.

- कों. वि. मं. मं.

…बरें (कातली): नाल्लांतल्या गराक वा म्होवल्याक खोबरें …तात. सादारणपणान सुकयल्ल्या नाल्लांतल्या म्होवल्याक खोबरें …टात आनी ओल्या नाल्लाच्या म्होवल्याक कातली म्हणटात.

नाल्ल पिकपी वाठारांतल्या लोकांक आपले गरजेइतलो नाल्ल …ल्ल्यान नाल्ल वा खोबरें सांठेवप आनी ताची निर्गत करप हाची … दिसलीना. पूण १८६० वर्सा उपरांत युरोपांत दुदावरवीं मेळपी चरबेंत … आयली, जाका लागून जेवण खाणाक लागपी तेल, लोणी ह्या …च्या जाग्यार खोबरेलाचो वापर जावपाक लागलो. वयले घडणुकेक …गून खोबऱ्याक महत्व आयलें, जें आयजमेरेन तिगून उरलां. अस्तंत …रानूय खोबरेलाचो वापर व्हड प्रमाणांत जातालो. १९१० उपरांत …रिकेंत खोबरेल तेलाचो वापर वाडपाक लागलो.

नाल्लांत, ताच्या वजनाचें २८% ओलें खोबरें, ५०% उदक, …-४०% तेल आसता. नाल्लाच्या उत्पादनांतलो बरेच वांटो खोबरें …याक वापरतात. खोबऱ्यासावन खोबरेल तेल काडपाचो उद्देग व्हड …णांत चलता. खोबरेल तेल हें खावपाचें तेल आसून विंगडविंगड …र्य प्रसाधनां खातीरूय ताचो वापर जाता. भाजी, हुमण, चटणी आनी …न्नांत ओलें खोबरें वापरतात. पूण ते दोन दिसां वयर चड काळ …ना. सुकयल्लें खोबरें चड काळ तिगता. तें फोडिल्ले आनी न …ल्ले अवस्थेंत बाजारांत मेळटा. अशा खोबऱ्याचो उपेग मिठाय, गोड …न्नां करपाखातीर जाता. धर्मीक विधींतूय खोबऱ्याक खाशेलो मान …ता.

उत्पादन:

…ल्या पावड्याचें खोबरें तयार करपाखातीर जायत्यो प्रक्रिया करच्यो …टात. देशांत खोबरें करपाच्यो पध्दती वेगवेगळ्यो आसात. नाल्ल काडटकच कांय दीस सांठेवन दवरपाची पध्दत भारत-श्रीलंकेंत आसा. खोबरें करतासतना नाल्लाची माल काडपाचें काम चाकवान करतात. हाका 'नाल्ल सोलप' अशें म्हण्टात. कांय कडेन नाल्ल सोलनासतना कुराडीन फोडून खोबरें करतात. नाल्ल सोलपाची यांत्रिक साधनां आसून लेगीत चडशेकडेन हें काम हातांनीच करतात. फोडिल्लें खोबरें करतासतना नाल्ल चाकवान आडवो फोडून दोन वांटे करतात. खोबरें वतांत सुकोवपाची पध्दत सगळ्यांत पोरनी आसून आयजूय चडशा जाग्यांनी हीच पध्दत चलता. हे पध्दतीवरवीं बरे प्रतीचें हावें खोबरें मेळटा. हे पध्दतींत फोडिल्ले नाल्ल निवळ जमनीर खोबऱ्याची वट वताकडेन करून पातळावन दवरतात. दोन-तीन दीस वतांत दवरतकच खोबरें कट्टेसावन सुट्टा. मागीर खोबऱ्याचीं वळीं ४-५ दीस पर्यंन सुकयतात. बऱ्या पांवड्याचें खोबरें घडोवपाखातीर, खोबऱ्याचीं वळीं सेगीत सात दीस सुकयतात.

हून वाऱ्याच्या झोतान खोबरें सुकोवपाची पध्दत सगळ्यांत पयलीं भारतांत आनी सामोआ जुंव्यांत वापरताले. हे पध्दतींत खोबरें एका गरम बोगद्यांतल्यान फुडें वता आनी तातूंत उरफाटे दिकेन येवपी गरम वाऱ्याचो झोत सोडटात. हो झोत खोबऱ्यांतलो उदकाचो अंश ना करता. हे पध्दतीन केल्लें खोबरें धवें आनी वतांत सुकोवन तयार केल्ल्या खोबऱ्यापरस ऊंच पांवड्याचें आसता.

खोबरेल तेल: भारताच्या खोबऱ्याच्या उत्पादनांतलें ८०% खोबरें तेल काडपाखातीर वापरतात. सादे घाणे, धुंवपी घाणे आनी एक्सपेलर हाच्या आदारान खोबऱ्याचें तेल काडटात. सादे घाणे घाण्याबैल वा गाडवां ओडटात. मनशांनी ओडपाचेय कांय घाणे आसात.

पेंड: खोबरेल तेल काडटकच उरपी पेंडींत ५% ते ७% तेल आनी १९%-२१% प्रथिनां आसतात. दूद दिवपी वा कश्ट करपी जनावरांच्या आंगाक घटमाण मेळची म्हूण पेंड खावपाक दितात. कांय थोड्या प्रमाणांत कार्बनी (सेंद्रिय) सारें म्हणूनय पेंडीचो उपेग जाता.

भारतांतलें उत्पादन: केरळ, कर्नाटक ह्या नाल्ल पिकोवपी राज्यांनी, खोबऱ्याचें उत्पादन चड प्रमाणांत जाता. केरळांत खोबऱ्याचो तेल काडपाखातीर चड उपेग जाता, तर कर्नाटकांत तयार जाल्लें खोबरें खावपाखातीर वापरतात. आंध्र प्रदेश, तमिळनाडू, अंदमान आनी निकोबार, लक्षद्वीप जुंवो, गोंय हांगा खोबऱ्याचें उण्या प्रमाणांत उत्पादन जाता.

मुंबय शार आनी केरळांतली अलेप्पी, कोचीन आनी कालिकत हीं शारां खोबरेल तेलाचें उत्पादन करपी भारतांतलीं मुखेल केंद्रां आसात.

गोंयांतूय व्हड प्रमाणांत नाल्लाचें उत्पादन जाल्यान, हांगां खोबऱ्याचो वापर खूब प्रमाणांत जाता.

- कों. वि. सं. मं.

खोरज, खोरूज (Scabies): पळेयात: कात-२

खोराना, हरगोविंद: (जल्म: ९ जानेवारी १९२२, रातपूर-पाकिस्तान).

नामनेचो जीवरसायनशास्त्रज्ञ. ताणें बी.एस्सी. मेरेनचें शिक्षण मुलतानांतल्या डी. ए. व्ही. महाविद्यालयांत घेतलें. तेउपरांत पंजाब विद्यापीठांतल्यान १९४५ त रसायनशास्त्र हो विशय घेवन तो एम्. एस्सी. जालो. १९४८ त ताणें लिव्हरपूल (इंग्लंड) हांगा ए. रॉबर्ट्सन हाच्या मार्गदर्शनाखाला संशोधन करून पी. एच्‌डी. पदवी मेळयली. १९४८-४९ ह्या वर्सा भारत सरकारचो पदव्युत्तर फॅलो म्हूण ताणें व्ही. प्रेलॉग हाच्या वांगडा झुरिक हांगा 'स्विस फॅडरल इन्स्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजी' हातूंत संशोधनकार्य सुरू केलें. फुडलीं दोन वर्सां ताणें नफील्ड फॅलो म्हूण केंब्रिज विद्यापीठांत अलेक्झांडर टॉड हाच्यावांगडा संशोधनकार्य केलें.

१९५२ वर्सा ताची 'ब्रिटीश कोलंबिया रिसर्च कौन्सिल' हांगाच्या कार्बनी रसायनशास्त्र गटाचो मुखेल म्हूण नेमणूक जाली. थंयच्या

विद्यापीठांतल्या फॅकल्टी ऑफ ग्रॅज्युएट स्टडीचो संशोधक प्राध्यापक म्हूण ताणें काम सुरू केलें. १९६० त तो संशोधन गट मुखेल आनी प्राध्यापक म्हूण मॅडिसन हांगा विसकॉन्सिन विद्यापीठांत 'इन्स्टिटयूट ऑफ एंझाइम रिसर्च' हे संस्थेंत गेलो. १९६२ त, तो विसकॉन्सिन विद्यापीठांत जीवरसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो आनी १९६४ त जीवशास्त्र विभागाचो मुखेल प्राध्यापक जालो. १९६८ सावन तो रॉकफेलर विद्यापीठाचो अभ्यागत अधिव्याख्यातो आसा. १९६६ त ताणें अमेरिकेचें नागरिकत्व मेळयलें. सद्या तो विसकॉन्सिन विद्यापीठाच्या मॅडिसन हांगाच्या 'इन्स्टिटयूट ऑफ एंझाइम रिसर्च' हे संस्थेचो सहसंचालक म्हूण काम पळेता.

ताणें रेणवीय विज्ञानांत केल्ल्या संशोधनाक लागून आनुवंशिकतेंतल्या रहस्याचेर खूब उजवाड पडला. पेप्टाइड, प्रथिन, जीवविज्ञानांतली म्हत्वाचीं फॉस्फेटां ईस्टर हांच्या रसायनीक संशोधनाखातीर तो नामनेक पावलो. ताचें खास संशोधन को-एंझाइम ए न्यूक्लिओटाइड आनी पॉलिन्यूक्लिओटाइड, R.N.A आनी D.N.A. हांच्यासारक्या न्यूक्लिइक अम्लांचे रसायनीक संश्लेशण आनी संरचना हांचेविशीं जावन आसा. कोशिकांच्या (पेशींच्या) कार्याचें संचलन करपी जनुकां (genes), भिन्न जीवरसायनीक विक्रियांवरवीं कोशिकांचेर आनी जनुकांचेर सांठयल्ली म्हायती कोशिकांच्या क्रियांमेरेन कशीं पावयतात हाची विस्कटावणी करपाक ताका यश आयलें. हे विस्कटावणेचो उपेग आनुवंशिकतेची यंत्रणा समजुपाक जाता. ह्या मळार मोलाची कामगिरी केल्या म्हूण १९६८ वर्साचो नोबेल पुरस्कार एम्. डब्ल्यू. निरेनबर्ग, रॉबर्ट हॉली आनी खोराना ह्या तिगांक वांटून मेळ्ळो.

खोराना हाका जनू १९६९ त, निर्जीव रसायनापसून प्रयोगशाळेंत जनुक तयार करपाक यश आयलें. D.N.A. हो जनुकाचो म्हत्वाचो घटक. हाच्या रेणूंचे संदेश कोशिकांमेरेन पावोवपाचें काम R.N.A. रेणू करतात. हे रेणू तयार करपाखातीर लागपी 'रेणूंतली न्यूक्लिओटाइड घटक जोडपाची पध्दत' खोरानान सोदून काडली. संश्लेशणान जनुक तयार करपाखातीर पयलीं ताणें चार मूलभूत न्यूक्लिओटाइड सादे पध्दतीन तयार केले आनी उपरांत ७७ न्यूक्लिओटाइड एकठांय गुंथून पयलें मानवनिर्मित जनुक तयार केलें. हें जनुक म्हळ्यार यीस्टच्या कोशिकेंत दिसून येवपी 'ॲलॅमीन ट्रॅन्स्फरR.N.A.' जनुक.

'केमिकल इन्स्टिट्यूट ऑफ कॅनडा'चो मर्क पुरस्कार (१९५८), 'प्रोफेशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ कॅनेडियन पब्लिक सर्व्हिसेस'चें भांगरा-पदक (१९६०), 'गॉटिंगेन ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेस'चो हाइनमान पुरस्कार (१९६७) हे भोवमान ताका फाव जाल्यात. भारत सरकारान ताका पद्मभूषण (१९६३) हो किताब दिवन ताच्या वावराचो भोवमान केला. संवसारांतल्या वेगवेगळ्या नामनेच्या शास्त्रीय संस्थांचो तो मानादीक वांगडी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

खमेर (कांपूचिया/कंबोडिया):

खमेर प्रजासत्ताक. आग्नेय आशियांतलें एक राश्ट्र. क्षेत्रफळ १,८१,००० चौ. किमी. लोकसंख्याः ७४,६९,००० (१९८६). हाचे उत्तरेवटेन थायलंड आनी लाओस, उदेंतेक दक्षिण व्हिएतनाम, दक्षिणेक दक्षिण व्हिएतनाम आनी सयामचें आखात आनी अस्तंतेक सयामचें आखात आनी थायलंड आसा. प्नॉमपेन ही ह्या देशाची राजधानी.

भूंयवर्णनः खमेरचो मदलो वाठार सकयल आसा. हेर कडेन चडशे दोंगर आनी पर्वत आसात. उत्तरेवटेन थायलंडचे शिमेर सुमार ६०० मी. उंचायेचो डांग्रेक पर्वत आसा. दक्षिणेवटेन ऊंच दोंगरातेमकां आसात. हांगा ह्या वाठारांतलें सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेमक मावंट आराल १,८१३ मी. उंचायेचें आसा. दर्यादिग सपाट आसा.

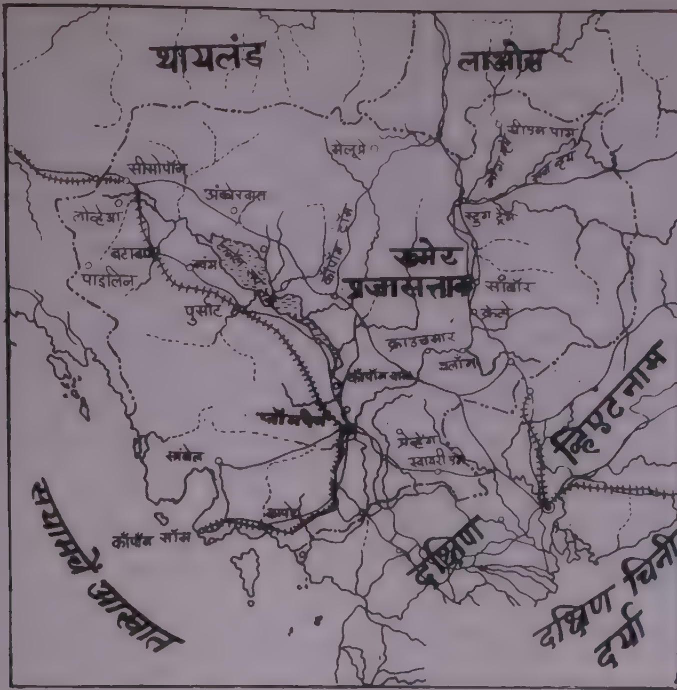
देशांतली मुखेल न्हंय म्हळ्यार मॅकाँग. हे न्हंयेक गिमाच्या दिसांनी तिबेटच्या पठारावयलो बर्फ वितळिल्ल्यान आनी मे ते सप्टेंबर ह्या काळांत पडपी पावसाक लागून हुंवार येता. काँग, सन,. स्त्रेपॉक, सी, स्टुंग सेन ह्यो हांगाच्यो हेर न्हंयो आसून त्यो मॅकाँग न्हंयेक मेळटात.

हवामानः ह्या देशाचें हवामान उश्ण. एप्रिलांत तापमान सुमार ३५° से. आनी जानेवारींत २५° से. आसता. फेब्रुवारी ते एप्रिल बरीच उश्णताय आसता. ह्या काळांत वादळांय जातात. मे म्हर फकत कांय दीस पावस पडटा आनी पर्थून जुलय-ऑगस्ट सप्टेंबरांत पावस सुरू जाता. डिसेंबर-जानेवारींत ईशान्येवटेनच्या वारें येता. ताका लागून दक्षिणेवटेनच्या पर्वतांचेर पावस पडटा. खमेरच्या ऊंच वाठारांनी सुमार २०० सेंमी. पावस पडटा, ज दक्षिणेवटेनच्या पर्वतांचेर सुमार ४०० सेंमी. पावस पडटा. दर्यादि भरपूर पावस पडटा. हुंवार ही हांगाची वर्सावळीची सैमीक आपत्ती आसा. हुंवाराचो हांगाच्या लोकांच्या जिविताचेर बरोच परिणाम हुंवाराक लागून उंचेल्या वाठारांनल्यान माती व्हांवन येता आन पिकावळीखातीर बरीच उपेगी थारता.

वनस्पत आनी मोनजातः खमेरची सुमार अर्दी भूंय रानांनी भ थंय बांबू, बेत आनी हेर मोलादीक लांकडांचे रुख आसात. ताड, केळीं, रबर, मोसंबी, मिरयां असली बरीच वनस्पत हांगा जाता. रानबैल, चित्तो, बिबटो वाग, वांस्वेल हे सारके प्राणी आनी हेरॉन, ग्राउस, महोका, मोर, पेलिकन, करढोक, ईग्रेट, रानबदक हीं हां मुखेल सुकणीं आसात.

इतिहासः ह्या देशाची सगळ्यांत पोरनी नोंद पयल्या शतमानां चिनी साहित्यांत सांपडटा. ह्या राज्यांत थायलंड, मलाया, को चायना (दक्षिण व्हिएतनाम) आनी लाओस हांच्या कांय वाठा आस्पाव जातालो. त्या काळांत बरेचशे भारतीय लोक दर्या-मार्गांत हांगा येताले. ह्या लोकांमदल्या एका ब्राह्मणाचें हांगाच्या थळ मुखेल्याचे धुवेकडेन लग्न जाल्याउपरांत ह्या राज्याची थापणूक ज अशी एक दंतकथा आसा. ह्या राज्याचो भारत आनी चीन हांचेर वेपार चलतालो. सव्या शतमानांत थंय चेन-ला हें खमेरांचें राज्य आ भारत आनी हांगाच्या लोकांच्या लग्नासंबंदांतल्यान जी प्रजा नि जाली, ती हांगा सत्ता चलोवपाइतली बळिश्ट जाली. चेन-ला हांग भाववर्मन हो तेन्ना राजा जालो. ताणेंच खमेर साम्राज्याची बुन्याद घा अशें चडशा इतिहासकारांचें मत आसा. ताचे उपरांत त्या घराण्यां राजा व्हडलेशे बळिश्ट नाशिल्ल्यान चेन-ला राज्याचेर हेर कडल्या राज शेक गाजोवंक सुरवात केली. इ. स. ८०२-५० ह्या काळांत जयवर्मन ह्या घराण्यांतलो एक धीराचो राजा सत्तेर आयलो आनी ताणें आप दुस्मानांचेर जैत मेळोवन राज्याचो विस्तार केलो. ताणें आपली राजध अंकोर वाठारांत निर्मिलीं. ताचेउपरांत आयिल्ल्या राजांनी हांगा द शिल्पां आनी यादस्तिकां उबारलीं. दुसरो सूर्यवर्मन (१११३-४५) हा काळांत ह्या राज्याची उदरगत तेंगशेर पाविल्ली, अशें इतिहासका मत आसा. ताणें अंकोरवांत हांगा बरीच बांदावळ केली. फुडें भितर झगडीं, दुबळे राजा आनी बौध्द धर्माच्या तत्त्वांवरवीं क्षात्रतेजाचो ना ह्या कारणांक लागून ह्या राज्याची शक्त उणी जाली. पूण पर्थून सात जयवर्मन् (११८१-१२१८) ह्या राजान आपल्या गुणांच्या नेटार राज्या चड विस्तार केलो. तेराव्या आनी चवदाव्या शतमानांत थाई आनी चा लोक बळिश्ट जाले. तांकां गोंगोल लोकांनीय फाटबळ दिलें आनी खमेर राज्य दुबळें जालें. १३६९, १३८८ आनी १४३१ त थाई लोका अंकोराचेर जैत मेळयलें आनी खमेरांक आपली राजधानी प्नॉमपेन हां हालोवची पडली. ह्या सगळ्या बोवाळांत तांची शक्त सामकीच उ जाली.

सोळाव्या शतमानाच्या शेवटाक पोर्तुगाल आनी स्पेन हांणी हां आपली वसणूक निर्माण करपाचो यत्न केलो. पूण तो फळादीक जा ना. १८६२ त फ्रेंचांनी दक्षिण व्हिएतनामांत आपले सत्तेची थापणूक केर आनी उपरांत ती कंबोडियामेरेन पातळायली. १८६३ त हांगाचो रा पयलो नरोदम (१८५९-१९०४) हाणें फ्रेंचांचे राखणेखाल रावपा मान्यताय दिली. सयामचें राज्यूय ह्या वाठाराचेर आपलो हक्क सांगता

निमाणें १८६७ त तांणीय हांगाचे फ्रेंच सत्तेक मान्यताय दिली. ६६ आनी १८८५ त फ्रेंचांआड कंबोडियांत उठाव जाले, पूण फ्रेंचांनी महजतायेन मोडले. १८६६ त, राजधानी प्नॉमपेन हांगाच मणाखातीर दवरपाचें थारलें. १८८७ त कंबोडिया, फ्रेंच गव्हर्नर रलच्या नियंत्रणाखाल आयलो. नरोदमच्या मरणा उपरांत ताच्या ाक कुशीक दवरून फ्रेंचांनी ताचो भाव सिसोवाथ हाका राजा केलो. २७ त ताचो पूत मानिव्हाँग राजा जालो आनी ताचे उपरांत ताचो तू नरोदम सिहनूक १९४१ त राजगादयेर बसलो. इतले मजगतीं ९०७ त फ्रेंच आनी कंबोडियन चेंपणाक लागून सयामाक कंबोडियाचे कायल्ले प्रांत पर्थून दिवचे पडले. दुसऱ्या म्हाझुजावेळार १९४१ त पानान ते सयामाचे सुवादीन केले, पूण पर्थून १९४६ त ते कंबोडियाक ळे

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत कंबोडियान फ्रेंचांचे राखणेखाल रावंक ाकार दिलो. फ्रांस आनी जपान ह्या दोनूय देशांच्या सत्तेखाल थंयची जेशाय तिगून उरिल्ली. १९४७ त तिका संविधानीक राजसत्तेचें स्वरूप लें. ह्या काळांत 'ख्मेर इसाराक' (स्वतंत्र कंबोडिया) नांवाच्या ची थापणूक जाली. तांणी राजसत्तेक बादा हाडिनासतना फ्रेंचांक ोध करपाचें धोरण आपणायलें. व्हिएतनामविशींचो प्रस्न सोडोवंक घाल्यान फ्रेंचांनी १९४९ त कंबोडियाक तात्पुरती स्वतंत्रताय ली १९५० त उत्तर व्हिएतनामांतल्या व्हिएटमिन्ह कम्युनिस्टांनी हांगा ाले पांय रोमूंक सुरवात केली. १८५४ त जिनीव्हा हांगा जाल्ले शर्वेत फ्रेंच आनी व्हिएटमिन्ह ह्या दोगांयनी थंयसावन पर्थून वचचें श थारलें.

१९५५ त नरोदम सिहनूक हाणें राजपद सोडलें आनी हांगा वेंचणुको ाल्यो. सप्टेंबर १९५५ त नरोदम सिंहनूक मुखेल प्रधान म्हूण वेंचून आयलो. ताणें फ्रेंचांवांगडचे संबंद पुरायपणान तोडले आनी कंबोडिया एक स्वतंत्र राश्ट्र म्हूण अस्तित्वांत आयलें. अमेरिका, रशिया, चीन, चेकोस्लोव्हाकिया, फ्रांस आनी जपान ह्या सारक्या देशांचो पालव मेळोवन ताणें आपली अर्थीक स्थिती सुदारली. पूण शिमेविशीं वाद, झगडीं हातूंतल्यान थायलंड आनी दक्षिण व्हिएतनामावांगडचे कंबोडियाचे संबंद इबाडूंक लागले. १९६३ त कंबोडियांत बंडाक फाटबळ दिल्याचो आरोप करून १९६५ त कंबोडियान अमेरिकेलागचे संबंद तोडले. १९६६ तल्या वेंचणुकांनी सिहनूक हाचो पराभव जावन लॉन नोल प्रधानमंत्री जालो; पूण १९६७ ताच्या आड दावे विचारसरणेच्या कम्युनिस्टांनी बंड केलें. सिहनूक हाणें तात्पुरतीं देशाचीं सूत्रां आपल्या हातांत घेतलीं आनी बंद मोडपाचो यत्न केलो. कम्युनिस्टांनी 'ख्मेर रुज' हे संघटनेची थापणूक केली. १९६९ त लॉन नोल हो पर्थून प्रधानमंत्री जालो. ताणें १९७० त अमेरिकेच्या पालवान सिहनूकाची सत्ता काबार केली आनी सिहनूक हाका देशाभायर पळून वचचें पडलें. १९७२ त लॉन नोलच्या सरकारान नवें संविधान मुखार हाडलें आनी त्याच वर्सा जाल्ल्या वेंचणुकांनी ताका जैत मेळ्ळें. १९७५ त 'ख्मेर रुज' संघटनेन बंड करून लॉन नोलाक सत्तेवयल्यान काडून उडयलो. ताका पळून वचून इंडोनेशियाचो आलाशिरो घेवचो पडलो. १९७७-७८ त व्हिएतनामान कंबोडियाचेर घुरी घाली आनी पॉल पॉट ह्या थंयच्या पंतप्रधानाक पळून वचचें पडलें. ताणें गनिमी कावो वापरून व्हिएतनामी सैन्यावांगडा झूज चालूच दवरलें. निमाणें 'ख्मेर रूज' आनी पयलींचो देशाचो मुखेल नरोदम सिहनूक हांचेमजगतीं कबलात जावन १९८२ त हांगा भरसल्ल्या सरकाराची थापणूक जाली. सद्याक हुन सेन हो हांगाचो पंतप्रधान जावन आसा आनी हेंग सार्मारिन हो राश्ट्रपती आसा.

राज्यवेवस्था: राजकी थीराय पुरायपणान न मेळिल्ल्यान हांगाची राज्यवेवस्था बरीच गुंतागुंतीची जाल्या. नवी येवपी दरेक राजवट हांगाच्या राज्यकारभारांत वेगळो बदल घेवन येता. केंद्रीय तशेंच थळावे

प्रशासन पध्दतीचेर विंगडविंगड बदल जायत आसात. सद्या सत्तेर आयिल्ल्या पंगडान कंबोडिया आनी उपरांत कांपुचिया अशें नांव आशिल्ल्या देशाचें 'ख्मेर प्रजासत्ताक' अशें नवें नांव दवरलां.

अर्थीक स्थितीः भात हें हांगाचें मुखेल पीक आसा. न्हंयच्या देगांचेर नाल्ल, सुपारी, लिंबू हांचे पीक येता. तंबाखू, मको, म्हशींग, सोयाबीन, तीळ, मसमी भिकणां, ताग, नीळ आनी हेर भाजीपालोय हांगा व्हडा प्रमाणांत जाता. रबर आनी मिरयांचे मळे बऱ्याच जाग्यांचेर आसात. गोरवां, डुकर, कुकडां आनी बदकां पोसपाचोय उद्येग हांगाचे लोक करतात. नुस्तेमारी हो शेतवडी इतलोच म्हत्वाचो उद्येग आसा. हांगाचे शेतकार शेतवडीवांगडा नुस्तेंय मारपाचें काम करतात. नुस्तें चडशें सरोवरांतल्यान मेळटा. नुस्तें सुकोवन विकपाचो धंदो बऱ्याच नेटान चलता.

रानांतली संपत्ती चडशी ना. कोंडे आनी बेताचें उत्पादन मात थंय बऱ्या प्रमाणांत जाता. ख्मेरांतले उद्येगधंदे हालींच्याच काळांत सुरू जाल्यात. वाहनां तयार करप, शिमीट, कागद, प्लायवूड, कपडो असले कारखाने हांगा आसात. फॉस्फेटचो कारखानोय हांगा आसा.

पर्यटनाच्या मळार जाय तशी उदरगत जाल्ली ना. ह्या देशांतल्यान रबर, तांदूळ हांची निर्यात चडशी दक्षिण व्हिएतनाम, हाँगकाँग, सिंगापूर, जपान, फ्रांस, अमेरिका ह्या देशांनी जाता. आयातीचे वेव्हार जपान, थायलंड, हाँगकाँग, फ्रांस, अमेरिका, सिंगापूर हांचेलागीं जातात. ह्या देशाक कपडो, खनिज संपत्ती, रसायनां, प्रसाधनां हांची आयात करची पडटा.

रिएल हें हांगाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचरणः १९८१ मेरेन ह्या देशांत १३,३५१ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले २०% पक्के आशिल्ले. त्याच वर्सा रेल्वेमार्गांची लांबाय ५४९ किमी. आशिल्ली. मेकाँग न्हंय, टॉनले सॅप न्हंय आनी सरोवर उदकांतल्या येरादारीखातीर उपेगाचीं थारतात. काँपाँग सोम हें हांगाचें मुखेल बंदर. हे भायर हेर बरींच ल्हानसान बंदरां हांगा आसात. 'एअर काम्बोज' ही संस्था हवाई मार्गावयली येरादारी सांबाळटा. न्ॉम्पेन हांगा मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा.

१९८४ मेरेन ह्या देशांतल्यान १६ दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. रेडिओ, दूरचित्रवाणीचीय ह्या देशांत बरी वेवस्था आसा.

लोक आनी समाजजीणः वंशीक नदरेन हांगाचे सुमार ९३% लोक ख्मेर-कंबोडियन, ३% चिनी आनी ४% व्हिएतनामी आसात. ख्मेर-कंबोडियन लोक मूळचे सद्याच्या थायलंडांतल्या कोराट पठारावयल्यान इ.स.प. दुसऱ्या शतमानाआदीं मॅकाँगच्या पिकाळ देगणांत येवन रावले. भारतांतल्यान बरेच लोक हांगा दोन हजार वर्सांआदीं सावन येताले. तांचो बरोच प्रभाव ह्या लोकांचेर पडलो. आठव्या ते पंदराव्या शतमानामेरेन हांगा भारतीय, मलायी, थाई हे लोक आयले. उपरांत सतराव्या आनी एकुणिसाव्या शतमानांत चिनी लोक आयले. ह्या लोकांची हाका लागून सगळ्या विंगड विंगड लोकांकडेन भरसण जाली. धर्मीक नदरेन ह्या देशांत ८८.४% बौध्द, २.४ % मुसलमान आनी ९.४% हेर धर्मांचे लोक आसात. सुमार ८०% लोक शेतवडीचेर जीण सारतात.

पूर्विल्ल्या साम्राज्याच्या काळांतलीं शिल्पां आनी वास्तुशिल्पां हांचें दायज ह्या देशाक लाबलां. अंकोर वाठारांत पोरने बांदावळीचे नमुने आयजमेरेन पळोवंक मेळटात. भारतीय आनी चिनी संस्कृतायेची भरसण हांगाचे कलाकुसरींत बरेतरेन दिश्टी पडटा.

शिक्षणः ह्या देशाचें राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ५५% आसा. १९७५ पयलीं शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी एकसारकें आशिल्लें. राज्यवेवस्थेंत येवपी बदलांक लागून शिक्षणपध्दतीचेर परिणाम जालो. सरकारी शिक्षणसंस्थांवांगडा बौध्द धर्मीक शाळा आनी कॅथलिक मिशनरी संस्था शिक्षणाच्या मळार वावर करतात. उंचेल्या पावंड्यावयलें शिक्षण दिवपाखातीर हांगा बरींच विश्वविद्यालयां आसात.

अमेरिका, फ्रांस, कॅनडा, ब्रिटन ह्या सारक्या देशांनी हांगाचे वि... उंचेल्या शिक्षणाखातीर वचून रावल्यात.

भाशा आनी साहित्यः भौतेक ख्मेर राजा पयलींचे हिंदू ... आशिल्ल्यान पूर्विल्ल्या काळांत पडिल्लो संस्कृत भाशेचो प्रभाव ... येता. कम्बोज देशांत जे सुमार ३२० कोरीव लेख सांपडटात, ता... १५० संस्कृत भाशेंतले आसात. ह्या लेखांनी पाणिनी, पतं... वेदवेदान्त, स्मृति, रामायण-महाभारत, पददर्शन, कामसूत्र, धर्म... आनी बौध्द तशेंच जैन पवित्र ग्रंथांचो उल्लेख मेळटा. ताचेवय... पूर्विल्ल्या काळांत कम्बोजांत मूळ भारतीय संस्कृत भाशेंत नि... जाल्ल्या साहित्याचो वापर जातालो, अशें अनुमान काडूं येता.

ख्मेर वा कंबोडियन ही हांगाची अधिकृत भाशा. हे भाशेचेर भार... आनी चिनी भाशांच्या लिपींचो परिणाम जाला. १९७५ ... शिक्षणाखातीर हांगा फ्रेंच भाशेचो उपेग जातालो. इंग्लीश भाश... प्रभाव हालींच्या काळांत हांगाच्या समाजाचेर जाल्लो दिसून ... साहित्याविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना.

म्हत्वाचीं थळांः न्ॉम्पेन ही राजधानी आनी उद्येगीक केंद्र आ... मेकाँग हें बंदर आनी काँपाँग चाम, सीएम रीप, पुसीट हीं हेर म्हत्... शारां आसात.

- कों. वि. सं.

गंगटोकः सिक्कीम राज्याची राजधानी. एक म्हत्वाचें वेपारी ... दार्जीलिंगाचे उत्तर-उदेंतेक ४५ किमी. आनी समुद्रथरासावन १... मी. उंचायेचेर हे शार वसलां. लोकसंख्याः ३६,७६८ (१९८... सिक्कीमचे लोकवस्तींतले सुमार एक तृतीयांश लोक ह्या शार... भोंवतणी रावतात. पयलीं गंगटोक ल्हान ल्हान लांकडी घरांचो ल्हान... गांव आसलो. पूण आतां ताका आर्विल्ल्या शाराचें रूप आयलां.

हांगाचो लालबाजार, आर्विल्लो राजवाडो, मंत्र्यांचीं घरां, सचिवाल... विद्यालयां, वखदी केंद्रां आदींनी गंगटोकच्या वैभवांत भर घाल्या. शा... तिखी, समशितोशण कटबंधीय फळां आदींची खास केंद्रां, कुटिरोद्... संस्था आनी तिबेट विद्याभ्यास मंडळ आसून सिक्कीमचे संस्कृत... जिणेचें हें केंद्र जावन आसा. हांगा आशिल्ल्या रूमटेकाच्या बौध्द मठा... खूब नामना आसा.

१९६१ त हांगा रांगणी जलविद्युत् प्रकल्प पुराय जालो. ... प्रकल्पावरवीं गंगटोकचे वीजपुरणेंत भर पडली आनी देखूनच हांगा... उद्येगधंद्याचे उदरगतीक बरी परिस्थिती तयार जाली. हांगा कापड अ... तयार कपडे, रंग, धातूकाम, लांकडीकाम, शेंदऱ्यो, कागद आदी... वेपार चलता. गंगटोक हें शार बागडोग्रा (सिलिगुडी) ह्या भारतीय ह... विमानतळाक जोडलां. भारत रस्ता विकास मंडळान २४१.५ किमी. ... उत्तर सिक्कीम राजमार्ग बांदला. ताका लागून ह्या शारांतल्या लोक... सिक्कीमचे शिमेमेरेनच्या शारांकडेन वेपार करप सोपें जालां. हांगा म... दाळी, बटाट, तांदूळ, फळफळावळ, जनावरां, कातडी वस्तू आदी... व्हड बाजारपेठ आसा.

- कों. वि. सं.

गंगाः भारतांतली पवित्र न्हंय. लांबाय २,५१० किमी.; ज... व्हांवपाचें क्षेत्र ८,३८,२०० चौ.किमी.; गंगेचो उगम उत्तर प्रदेशा... अस्तंत कुमाऊँ वाठारांत टेहरी-गढवाल जिल्ह्यांतल्या ४,०६२ ... उंचायेवेल्या गंगोत्री ह्या क्षेत्रापसून सुमार २९ किमी., ४,२०६ ... उंचायेवेल्या गोमुख हांगा, गंगोत्री हिमन्हंयेच्या तोंकाक हिमगुहेंतल... जाता. भागीरथी ह्या नांवान उगमापसून ३५ किमी. अस्तंतेकडेन अ... मागीर हिमालयाच्या खोल देगणांतल्यान दक्षिणेकडेन वतकच ति... देवप्रयाग हांगा अलकनंदा हो गंगेचो दुसरो फांटो मेळटा. जोशीमठ हां... बद्रिनाथासावन आयिल्ली विष्णुगंगा आनी द्रोणगिरीकडल्यान आयिल... धौलीगंगा एकठांय जातात. विष्णुप्रयागाफुडें तिका अलकनंदा म्हणट... देवप्रयागाफुडें भागीरथी-अलकनंदा संयुक्त प्रवाहाक गंगा हें नांव पड...

दक्षिणेक ७० किमी. व्हांवन वचून नाग टिब्बा आनी शिवालिक ळीतल्यान, खडपांतल्यान वाट काडीत हृषीकेशसावन हरद्वार गा मैदानी वाठारांत येता.

द्वारसावन गढमुक्तेश्वरावयल्यान अनुप शारामेरेन गंगा दक्षिणेक, न फरुखाबाद, कनौज, कानपूरच्यान अलाहाबाद (प्रयाग) मेरेन दिकेक, मागीर दक्षिणेकडल्यान व्हडलें चंद्राकृती मोडण घेवन सीमेरेन आनी थंयसावन गाझीपूर, बलिया, पाटणा, मोंघीर, पूर, साहेबगंजकडल्यान अस्तंत बंगालचे शिमेमेरेन उदेंतेकडेन किमी. व्हांवत वता. बिहारांतल्या राजमहाल दोंगराक भोंवतडो गंगा अस्तंत बंगालांत पावता. थंयसावन व्हांवत आग्नेय दिकेन गला देशांत वता. ग्वालंदोकडेन तिका ब्रह्मपुत्रा मेळटा आनी थंय पद्मा अशें म्हण्टात. फुडें फरीदपूरचे उदेंतेक मेघनेचे खाडीक मेळून ह्या जुंव्याकडेन बंगालच्या उपसागराक मेळटा.

गेक फरूखाबादच्यावयर नुता आनी हरदोई इतल्या सुमाराक गा मेळटा. अलाहाबाद हांगा यमुना न्हंय गंगेक मेळटा. अलाहाबाद वाराणसी हांगासावन शोण, पाटणालागीं पुनपुन, लखिसराईचे येक गयेसावन आयिल्ली फल्गू ह्यो न्हंयो आनी हेर कितलेशेच प्रवाह उजवे दिकेन येवन मेळटात. गंगेक दावे वटेन वाराणसी आनी पूरसावन गोमती, बालियाचे अस्तंतेक तमसा वा उदेंत तोन्स, छप्रा घागरा म्हळ्यार शरयू, सोनपूर हांगा गंडक, मोंघीर जिल्ह्यांत बुरी , मनीहारी घाटाच्या थोडें वयर एव्हरेस्ट भागांतल्यान आयिल्ली आनी तिचे उदेंतेक महानंदा ह्यो मुखेल न्हंयो आनी हेर न्हंयांचे मेळटात.

अस्तत बंगालांत मुर्शिदाबाद जिल्ह्यांत जंगीपूरचे थोडे उत्तरेक आनकडेन गंगेचे भागीरथी-हुगळी आनी पद्मा-मेघना अशे दोन फांटे तात. भागीरथीक अस्तंत बंगालांत बन्सलोई, काटवा, अजया, गेवर, रुपनारायण, पानार आदी ल्हानव्हड न्हंयो येवन मेळटात. गीरथीच्या दर्याकडल्या भागाक हुगळी अशें म्हण्टात.

उगमापसून हरद्वारमेरेनचो गंगेचो प्रवाह हिमालयाच्या दोंगराळ गांतल्यान, नंदादेवी, कामेट ह्या ऊंच शिखरसमुद्राच्या प्रदेशांतल्यान तल्याशाच प्रवाहांचें उदक आपणायत नेटान सकयल देंवता. ह्या ठारांत हिंदूंचीं खूब तीर्थक्षेत्रां, कांय झरे, रानां, रानवटी जनावरां, पक्षी मात. हरद्वारसावन मुखामेरेनचो गंगेचो ३,५७,००० चौ. किमी. वाठार पपी व्हडलो सपाट मैदानी प्रदेश आसा. तातूंत उत्तर प्रदेश, बिहार नी अस्तंत बंगाल हीं भारताचीं राज्यां येतात.

बिहारांत गंगेच्या वाठाराचो ८८,००० चौ. किमी. प्रदेश आसा. गर, गंडक, कोसी ह्या आनी हेर कितल्याशाच प्रवाहांनी उत्तर हारांत ५४,४०० चौ. किमी. चो २,००० मी. खोलायेचो एक व्हडलो ळप्रदेश तयार केला. उत्तर बंगालांतले मैदानी प्रदेश २३,००० चौ. किमी. आसून तातूंतल्यो उदेंतेकडल्यो न्हंयो ब्रह्मपुत्रा न्हंयेक येवन ळटात. जलमार्ग म्हूण गंगेचें खूब म्हत्व आसा. कलकत्ता समुद्रापसून ४० किमी. भितर आसा. थंय व्हडल्यो बोटी वतात. पाटण्यामेरेन ल्हान गबोटी वतात. कानपूर आनी हरद्वारमेरेन साद्या व्हड्यांतल्यान कसारकी येरादारी चालू आसता. गंगा-यमुनाच्या कालव्यांतल्यान रादारी एकसारकी चालू आसता.

जल्मांत एकवां तरी गंगेचें न्हाण घडचें अशी जण एकल्या हिंदूची सा आसता. हिंदू लोकांनी पवित्र मानिल्ल्या सात न्हंयांभितर गंगेची वात सगळ्यांत वयर आसा. गंगेक विष्णुपदी, त्रिपथगा, भागीरथी, हवा अशीं खूब नांवां आसात. गंगेंत आपल्याक मरण येवचें वा निदान आपल्यो अस्थी तरी गंगेंत पावच्यो, अशें श्रध्दावान हिंदूंक दिसता. रद्वार, अलाहाबादचे गंगेचें उदक तांबयांत घालून हाडटात आनी ताची पुजा करतात. मरता आसतना गंगेचें उदक तोंडांत घालतात. नवे बांदिल्ले बांयंत गंगेचें पवित्र उदक घालतात. मंगल प्रसंगाक गंगाजलाचो अभिषेक करतात. गंगेचें उदक पथकर आनी पीडाहारक आसा. महंमद तुघलक, अकबर, औरंगजेब आनी हेर राजा लोक नेमान गंगाजल घेताले. ऋग्वेदांत गंगेचो उल्लेख फकत दोन वेळा आयला. आरण्यकां, पुराणां हातूंत गंगेची खूब महती गायल्या.

- कों. वि. सं. मं.

गंगोत्री: हिंदू लोकांचें पवित्र थळ. हें क्षेत्र उत्तर प्रदेश राज्यांतल्या टेहरी गढवाल जिल्ह्यांत आसा. टेहरी-गढवाल जिल्ह्यांतल्या टेहरी ह्या वाठारासावन सुमार ८० किमी. अंतराचेर आनी ३,१६७ मी. उंचायेचेर हें क्षेत्र वसलां. हांगासावन १४ किमी. वयर सुमार ६,६१४ मी. उंचायेचें गंगोत्री तेमक आसा आनी सुमार २३० किमी. वयर कैलास पर्वत आसा.

१८ व्या शेंकड्यांत अमरसिंग थप्पा ह्या गुरखा सेनापतीन बांदिल्लें गंगेचें देवूळ ह्या क्षेत्रांत आसा. हें देवूळ भागीरथी न्हंयचे दावे देगेर आसा आनी ताच्या लागसारूच भैरवनाथाचें देवूळ आसा. हें भगीरथाचें तपस्थान आशिल्लें. जे शिळेचेर बसून भगीरथान गंगेक प्रसन्न करपाक तप केल्लें, ती शिळा भगीरथ शिळा ह्या नांवान नामनेक पावल्या. गंगेच्या देवळांत गंगा, यमुना, सरस्वती, भागीरथी आनी शंकराचार्य हांच्यो मूर्ती आसात. तातूंतले गंगेचे मुर्तीची थापणूक शंकराचार्यान केल्ली, अशें सांगतात.

भागीरथी शिळेच्या पलतडीं रुद्रशिळा आसा. शिळेचेर उबो रावन शिवान स्वर्गांतसावन गंगेचो प्रवाह आपल्या मस्तकाचेर घेतिल्लो, अशें सांगतात. ह्या थळांत भागीरथी आनी केदारगंगा ह्या न्हंयांचो संगम जाता. थंयसावन सुमार पाऊण किमी.चेर फातर फोडून १०-१२ मी. उंचायेवेल्यान भागीरथी न्हंयचो प्रवाह सकयल पडटा. ज्या जाग्यार हो प्रवाह सकयल पडटा, ताका 'गौरीकुंड' म्हण्टात. ह्या गौरीकुंडाचे मदीं शिवलिंग आसा आनी हो प्रवाह सारको ह्या लिंगाच्या माथ्यार पडटा. थंय लागसारूच ब्रह्मा, विष्णू, सूर्य आदी देवांचीं कुंडां आसात.

गंगोत्री हें गंगा न्हंयच्या उगमाचें थळ मानतात, तरी गंगेचो खरो उगम गंगोत्रीसावन सुमार २९ किमी. चेर आशिल्ल्या श्रीमुख पर्वतांत, गायेच्या तोंडाभशेन एक फातर आसा, तातूंतल्यान जाता. थंय ३० किमी. लांबायेची आनी ३ किमी. रुंदायेची हिम न्हंय सोंपता आनी थंयचे होंवरींतल्यान भागीरथीचो प्रवाह सुरू जाता. थंय वचपाची वाट बरीच आडखळेची आशिल्ल्यान चडशे यात्रेकरू थंय वचनात. ह्या थळाक गंगोद्‌भेदतीर्थ म्हण्टात.

अक्षयतृतीयेसावन कार्तिक पुनवेमेरेन ह्या क्षेत्रांत यात्रेकरी येतात. कार्तिकी पुनवे उपरांत थंय बर्फ पडटा, देखून हें देवूळ बंद आसता. थंयचे पुरोयत गंगेची मूर्ती घेवन थंयसावन २३ किमी. आशिल्ल्या मार्कंडेय क्षेत्रांत येतात आनी थंय गंगेची पूजा करतात. मागीर पर्थून अक्षयतृतीयेक गंगेची मूर्त गंगोत्रीक हाडटात.

- कों. वि. सं. मं.

गंजन: (मराठी-गवती चहा, पातीचा चहा; हिंदी-गंधतृण; गुजराती-लिलिचा; कन्नड-मज्जिगे हुल्लु; संस्कृत-भूस्तृण, सुगंधी; इंग्लीश-वेस्ट इंडियन लेमन ग्रास; लॅटीन-सिंबोपोगॉन सिट्रेटस; कूळ-गॅमिनी).

१.५ मी. उंचाय आशिल्लें हें वासाळ तण झोंपांनी वाडटा. हें झोंप जायतीं वर्सां जियेता. हें झोंप मूळचें भारतीय आसूंक जाय. पूण सद्या उश्ण आनी उपोश्ण कटिबंधांत सगळ्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. भारतांत कांय कडेन हें झोंप रानटी अवस्थेंत दिसता. गोंय, केरळ, कर्नाटक आनी महाराष्ट्र ह्या वाठारांनी ताची लागवड करतात. कांड (मूळझोड) मोटवें आसता आनी तें जमनींत वाडटा. ताचो कांय भाग जमनीवयर (संधिझोड) येता. पानां सादीं, रेशाकृती, तोंकांकडेन अशीर, सुमार ९० सेंमी. लांब, निळसार पाचवीं आनी खरखरीत आसतात. तृणपुच्छ (पानांच्या देंठाकडेन आशिल्लो पानांचो ल्हान भाग) ल्हान आनी कांडाक गुठलायिल्लो आसता. फुलां ३० ते ६० सेंमी. लांबायेचे, महाछद आशिल्ले परिमंजरीचेर येतात.

हे वनस्पतीक दमट वातावरण, ओलसाण आनी भुसभुशीत जमीन

लागता. गंजनाचे थाम लावन नवी लागवड करतात. उदेंत उश्ण कटिबंधीय वाठारांत तेचपरी भारत, श्रीलंका, उदेंत आफ्रिका, बेल्जीयन कोंगो, मादागास्कार ह्या वाठारांनी गंजनाची लागवड करतात. अस्तंत गोलार्धांत हे वनस्पतीची लागवड यशस्वीपणान जाल्ली आसा.

उपेग: गंजनाच्या पानांचो काडो उत्तेजक, मुत्रल, जोर ना करपी आनी घाम हाडपी आशिल्ल्यान थंडेचेर गुणकारी जावन आसा. गंजनांत ७०% ते ८०% सित्रोल हें द्रव्य आसता. ह्या द्रव्यापसूनच तांबशें, लिंबाचे रुचीचें बाश्पनशील (volatile) 'इंडियन मोलिसा' हें तेल मेळटा. ह्या तेलांत सारक, उत्तेजक आदी गुणधर्म आशिल्ल्यान तें पटकीचेर दितात. ह्या तेलापसून आयोनोन (Ionone) हेंय द्रव्य काडटात. 'अ' जीवनसत्त्वाच्या संश्लेशणाखातीर ह्या द्रव्याची गरज आसता. अत्तर, वासाळ द्रव्यां, वखदां आनी शाबू करपाक हें तेल वापरतात.

चरत्याचेर (Ringworm) पानांचो लेप आनी ताक हांची भरसण करून लायतात. काळीं मिरयां घालून केल्लो गंजनाचो काडो रगत चडप, शिरो दुखप, ओंकारो, पातळ परसाकडे असल्या दुयेंसांचेर दितात. थंडी, अपचन ह्या विकारांचेर उपाय म्हूण गंजनाची च्या (काडो) करून घेवपाची चाल गोंयांत आसा.

- डॉ. एस्. एम्. शेट्टी

संदर्भ-1. Bailey, L.H., Manual of Cultivated Plants, Tata Macmillan Co., New York, 1949; 2.Dastur, J. F., Medicinal Plants of India and Pakistan, D. B. Taraporewala Sons & Co., Pvt. Ltd., Bombay, 1962; 3. Hill, A.F., Economic Botany, Tata MacGraw Hill Publishing Co., 1951.

गंध: षोडशोपचार पूजेंतलो एक उपचार. चंदनाचें पाळ साणीर घांसून जो लेप तयार जाता, ताका 'गंध' अशें म्हण्टात. देवपूजेंत देवाक गंध लायतना पुरुषसूक्तांतलो 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः' हो वैदिक मंत्र म्हण्टात.

दादले कपलाक गंध लायतात. दरेका संप्रदायांत गंध लावपाची पध्दत वेगवेगळी आसता. शैव लोक आडवें, जाल्यार वैष्णव लोक उबें गंध लायतात. वैष्णव लोक कानसुलांचेर, खांदांचेर, छातयेर आनी पोटार गंधाच्यो वा गोपीचंदनाच्यो मुद्रा लायतात. वारकरी संप्रदायाचे लोक कपलाचेर आनी कानसुलांचेर गंधाच्यो तिकल्यो लायतात.

तयार केल्ल्या गंधाच्यो बाटल्यो बाजारांत मेळटात, तातूंतलें गंध बायलो कपलाक तिकली लावपाक वापरतात.

बऱ्या वासाकूय गंध अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

गंधर्व-१: 'गन्धं सङ्गीतवाद्यदिजनितं प्रमोदं अर्वति प्राप्नोति इति' (शब्दकल्पद्रुम). अर्थ= संगीत (गंध) आनी वाद्य हांचेपसून निर्माण जावपी आनंद जाका प्राप्त जाला, ताका गंधर्व म्हण्टात. गंधर्व ही अतिमानवी योनींतली एक योनी आसून देवांपरस गंधर्वांचो पांवडो तीन सपणांनी सकयल आसा अशें म्हण्टात. कश्यप आनी अरिष्टा हांचेपसून गंधर्वांची उत्पत्ती जाली, अशें मत्स्यपुराणांत सांगलां. गंधर्व हे ब्रह्मदेवाचे शिंकेपसून उत्पन्न जाले, अशें हरिवंशांत सांगलां. महाभारतांत चित्ररथ हो गंधर्वाधिपती आनी इंद्र हो तांचो स्वामी अशें म्हळां.

गंधर्व शब्दाच्यो कितल्योश्योच व्युत्पत्ती विद्वानांनी दिल्यात. पूण त्यो चडश्यो क्लिश्ट आसात. सायणान दोन तरेच्यो व्युत्पत्ती सांगल्यातः

१. 'गानुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः'

अर्थ- 'गा' म्हळ्यार उदक. ताका धारण करपी तो गंधर्व म्हळ्यार मेघ.

२. 'गवां रश्मीनां धर्तारं सूर्यम्'

अर्थ- गो म्हळ्यार किरण. तें धारण करपी गंधर्व म्हळ्यार सूर्य.

अथर्ववेदांत गंधर्वांक 'गर्दभनादिन्' अशें म्हळां आनी गाडवांभशेन (गर्दभ=गाडव) तांचे कामुकतायेचें वर्णन केलां.

गायन-वादन कलेंत गंधर्व पारंगत आसतात. स्वर्गांतले इंद्रसभेंत गावपा-वाजोवपाचें काम गंधर्व करतात. चाक्षुषीविद्या, संमोहन अश्यो कांय दिव्य विद्या तांकां अवगत आसतात. गंधर्व सर्वांग रुपेस्त आसतात आनी तांचो भेस ओडलायणो आसता. देखून, मौ[illegible] इत्सा धरपी मनीस तांची पूजा करतात, अशें भागवतपुराणांत म[illegible] तांचीं शस्त्रां विजेसारकीं तेजीश्ट आनी तांचे घोडे वाऱ्यापरस [illegible] धांवतात. ते उदकांत बुडून रावंक शकतात. दुसरें कांयच मे[illegible] जाल्यार उदकांतलो शेळो खावन ते आपली भूक भागयतात.

गंधर्वांक फुलांची आनी खास करून कुंवफुलांची खूब आवड [illegible] गंधर्वांच्यो बायलो अप्सरा दिसपाक अप्रतीम आनी लावण्यवती [illegible] नांवाजल्ल्यो आसात. पूण अशा बायलांचो नित्य सांगात आसून[illegible] गंधर्वांक मानवी बायलांचें आकर्शण खूप आसता. मानवी रमणीक करपाखातीर ते तरेतरेचें इंद्रजाल, कपट रचतात. मनशांक भुरळ [illegible] त्रासांत घालपाची वायट खोड तांकां आसा. अशी भुरळ पडची न[illegible] पयलींचे लोक अजशृंगी नांवाची एक वनस्पत अथर्ववेदांतल्या मंत्रान सिध्द करून आपणाकडेन बाळगिताले. रामायण, महाभारत पुराणांत तांकां देवगायकांच्या रुपान चित्रित केल्यात. बौध्द आनी साहित्यांत गंधर्वांचे खूबकडेन उल्लेख आयल्यात. जैन साहित्यांत [illegible] व्यंतर लोकांतले देव मानल्यात. भारतांतल्या वेगवेगळ्या सुवा[illegible] तांचीं सुंदर चित्रां आनी शिल्पां दिसून येतात. देखीकः वेरुळचीं लेणी.

गंधर्व-२: - जैन दैवतसमूहांतलो एक यक्ष. हो कुंथुनाथाचो [illegible] जावन आसा.

गंधर्व-३: एक जात. उत्तर प्रदेशांतल्या वाराणसी, गाझीपूर [illegible] अलाहाबाद ह्या भागांत आनी राजस्थानांत ह्या लोकांची वसती [illegible] हांच्यांत अरारव, सितळ, रामसी, शाहिमल, हिवार, पंचभैया [illegible] उधोमन अशीं सात गोत्रां आसात. एकाच गोत्रांतले गंधर्व एकमेकांव लग्न जायनात. बालविवाहाची चाल आसून भोवपत्नी प्रथा रुढ आ[illegible] पोरन्या काळांत हांच्यांत अशी चाल आशिल्ली. गोड गळ्यान गा[illegible] आनी दिसपाक सुंदर अशा चलयांचीं लग्नां करीनासतना हे लोक तां वेश्या-वेवसायाखातीर राखून दवरताले. पूण पयल्या दादल्यावांगडा [illegible] लग्नासारके संस्कार करताले. हांचे पुरयत ब्राह्मण आसत लग्नाविशींच्या सगळ्या तंट्यांचो निवाडो पंचायती वरवीं जाता गावप, वाजोवप, नाचप हो गंधर्व लोकांचो मुखेल वेवसाय. वाराण जिल्ह्यांत कांय गंधर्व शेतकाम करतात. खसखसाची लागवड कर[illegible] तांचो आवडीचो वेवसाय.

ह्या गंधर्व समाजांत औरस चलयेक वारसा हक्क मेळना, पूण वे[illegible] नर्तकीचे चलयेक चल्याचे बरोबरीन वांटो मेळटा. धंदो चलोवपाखात चली पोसकी घेतिल्ली आसल्यार तीच मालमत्तेची वारसदार जाता. [illegible] तांच्यो लग्न जाल्ल्यो बायलो म्हादेवाक पूजतात आनी नर्तकी गणपत[illegible] भजतात. तेभायर ते ठाकूरदेव आनी बाबा किनाराम हांकां [illegible] मानतात. राजस्थानांतले गंधर्व हे मूळ वैश्यांतले आसून वेवसायान न[illegible] आसात. 'अंजनासुंदरी' आनी 'मैनासुंदरी' हीं तांचीं दोन संगीत ना[illegible] आसून तांचे खेळ करीत वर्सांतले आठ म्हयने ते गांवानगांव भोंवता दक्षिण गुजरातांत रावपी गंधर्वांक 'गंधप' अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं.

गंव: (मराठी- गहू; हिंदी-गेहूँ; गुजराती- घहूं; कन्नड- गोधी; संस्कृ[illegible] गोधुम; इंग्लीश- व्हीट; लॅटीन-ट्रिटिकम; कूळ-ग्रॅमिनी).

हें वर्सुकी वनस्पतीचें रोप ६० ते १५० सेंमी. लांब आसता. [illegible] संकरीत जाती मात ३० सेंमी. ऊंच आसतात. ताचें कांड उबें आ[illegible] पोकळ आसता आनी ताका ५-७ कोंब आसतात. पानां लांब आ[illegible] अशीर आसतात. फुलांची मांडावळ एका मुखेल घट्ट देंठाचेर आसत आनी ताचेर ल्हान ल्हान फुलां मेळून एक कणसूच तयार जाता. फुलांचे वयलेवटेन लांब दाट केंस आसतात.

गंवांचो रंग तांबूस हळडुवो वा लैव हळडुवो आसता. ताचो घेर ५-[illegible]

...आसता. ह्या फळांत २.५ % कोंब, १४% कणो आनी ८३.८७% ... अशे तीन मुखेल भाग आसतात. गंव लांब, गुळगुळीत, मर्दी ... आसता आनी ताच्या भायले वटेन एक चीर आसता.

...मावो इतिहास: गंवाची शेती चडशा सगळ्या थंड प्रदेशांनी आनी ...कटिबंध देशांनी जाता. तशेंच दर्याचे पातळेसकयल आनी ४,५०० ...चारोच्या वाठारांत गंव पिकयतात. गंवाचो उगम दक्षिण उदेंत ...या हांगा जालो. भारतांत गंव आर्य लोकांनी हाडलो, असो पुरावो .

...समारांत आर्क्टीक सर्कल ते विषुववृत (equator) मेरेन गंव ...ता. रशिया, अमेरिका, भारत, चीन, फ्रांस, जर्मनी ह्या देशांनी गंव ...प्रमाणांत पिकयतात. हातूंत रशियेक सगळ्यांत चड गंव पिकता. ...यांत चड हेक्टरी सरासरी उत्पन्न स्वीत्झर्लंड हांगा जाता. ताचे ...थान फ्रांस आनी जर्मनीचो क्रमांक लागता.

...वाच्या उत्पन्नांत जगांत भारताचो चवथो क्रमांक लागता. भारतांत ... २२० लाख हेक्टर वाठारांत गंव पिकता. ताचें वर्सुकी उत्पन्न सुमार ... लाख टन मेळटा. तशेंच ताचें सरासरी उत्पन्न फकत १,५७४ ... प्रती हेक्टरी जाता. भारतांत गंव हें एक मुखेल पीक जावन आसा. ...गांत चडशा सगळ्या राज्यांनी गंवांचें पीक काडटात. पूण उत्तर प्रदेश ...तलो वाठार सगळ्यांपरस चड गंवाचे लागवडीखाल आसा. ...गोंयांत गंवाची पिकावळ काडिल्ली दिसना.

...जाती आनी प्रकार: जगांत गंवाच्यो १५ ते २० जाती सांपडटात. ह्या ...कम वंशांतल्या वेगवेगळ्या जातींचें तीन विभाग केल्यात.

१. ट्रिटिकम बिओटिकम; ट्रि. मोनोकॉकम, २. ट्रि. डायकॉकम; ट्रि. ...गोफवी; ट्रि. ड्युरम; ट्रि. टर्जिडम; ट्रि. पोलोनिकम; ट्रि. कार्थलिकम; ... डायकॉकम; ट्रि. ओरिएंटल. ३. ट्रि. स्पेल्टा; ट्रि. माचा, ट्रि. ...फलांकी: ट्रि. एस्टिव्हम, ट्रि. कॉंपॅक्टम; ट्रि. स्किरोकॉकम.

हातूंतल्यो ट्रिटिकम एस्टिव्हम, ट्रिटिकम ड्युरम आनी ट्रिटिकम ...कॉकम ह्यो तीन जाती अर्थीक नदरेन म्हत्वाच्यो आसात. भारतांत ...एस्टिव्हम ही जात ८७% वाठारांत पिकयतात. ताचे फाटल्यान ट्रि ...रम ही १२% आनी ट्रि. डिकॉकम ही १% पिकयतात. चपाती आनी ...बेकरीचे पदार्थ ट्रि. एस्टीव्हमपसून करतात. ट्रि. ड्यूरम ही जात बरे ...ची आसता. शेवयो, चपात्यो, पाव, केक हांचेखातीर ह्या गंवाचो ...र करतात. भायल्या देशांनी स्पॅगेटी आनी मॅकरोनीखातीर ह्या गंवाचो ...र करतात. ट्रि. डायकॉकम ही जात फकत उत्तर भारतांतल्या ...मिळनाडू, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र आनी गुजरात हांगा 'उपमा' ह्या ...नमाखातीर वापरतात.

रोवप आनी वाडोवप: रोंप रोवंचे आदी जमीन नांगरून, २-३ फावट ...ळणी करून निवळ करतात. जमीन बरी भुसभुशीत जातकच ती ...न घेतात. उपरांत शेतांत ७-१० दीस उदक दितात आनी जमीन ...ली करून दवरतात. गंवाचें पीक थंड हवेंत बरें जाता. ७° से. ते २१° ... ह्या तापमानांत पिकाची वाड बरी जाता. गंवाक कमी प्रमाणांत ...वगं लागता. वर्सुकी २५ सेंमी. ते १७५ सेंमी. पावसाच्या पमाणांत ...ताची लागवड बरी जाता.

...बियाणें रोयता आसतना वाठाराप्रमाण बियाणें वेंचून घेवन तांकां ..., थायरम वा ॲग्रोसान हीं चित्याआडचीं वखदां लायतात. ...चड वाडपाचे नदरेन गंव फाव त्या वेळार रोवप म्हत्वाचें आसता. गंव ...याचो वेळ जमनीची ओलसाण, उदक शिंपणेची सोय आनी गंवाची ...गरा हाचेर पातयेवन आसता. पावसांत जावपी गंव चड करून तो ...ऑक्टोबर म्हयन्याचे दुसरे पंद्रशींत वा नोव्हेंबराचे मुर्वेक रोयतात. चड ...उत्पन्न दिवपी तशेंच मध्यम आनी व्हड पिरायेच्यो जाती नोव्हेंबराचे ...सुरवातीक लायतात. कमी पिरायेच्यो जाती नोव्हेंबरांत दुसरे पंद्रशींत ...लायतात.

...वखद लायिल्लें बीं दरेक हेक्टराक १०० ते १२५ किग्रॅ. लागता. गंवाचें ...बीं पेरता आसतना दोन वळींनी २० ते २२.५ सेंमी. अंतर दवरतात तशेंच बीं ५ सेंमी. खोल रोयतात.

गंव चार पध्दतीन रोयतात. एक बीं शेतांत मारून वा रोवन, दुसरी पध्दत म्हळ्यार गंव जोताफाटल्यान पेरप, हातूंत हातांनी बीं चरयांनी घाल्यार 'केरा' अशें म्हण्टात. पूण बीं एके नळयेच्या आदारान चरयांनी उडयत जाल्यार 'पहेरा' म्हण्टात. तिसरे पध्दतींत सीड ड्रील ह्या यंत्रान बीं पेरतात (ड्रिलिंग). चवथ्या प्रकारांत डिब्लर ह्या यंत्राच्या आदारान जमनींत बुराक घालून (डिब्लिंग) बीं रोयतात. गंवाच्या पिकाक नत्र आनी स्फुरद हें सारें फाव त्या वेळार योग्य प्रमाणांत दितात.

गंवाक पयलें उदक बीं रोयतकच २०-२५ दिसांनी दितात. दुसरें उदक बीं रोयतकच ४०-४५ दिसांनी म्हळ्यार फांटे फुटपाचे अवस्थेवेळार दितात. तिसरें उदक ७०-७५ दिसांनी दितात. चवथें उदक ९०-९५ दिसांनी म्हळ्यार गंवाक फुलां येतात तेन्ना दितात. पाचवें उदक गंवांत दूद तयार जावपाच्या वेळार म्हळ्यार सुमार ११०-११५ दिसांनी दितात.

उत्पन्न आनी पीक: जेन्ना गंवाचीं पानां आनी कांड हळडुवें जावन मुकपाक लागता तेन्ना गंवाची कापणी करतात. पीक चड सुकूंक दिल्यार जमनीर लोळपाचो संभव आसता. तशेंच हुंदीर, सुकणीं आनी किडी हांचेपसून लुकसाण जावपाचो संभव आसता. बरे प्रतीचो गंव मेळपाखातीर गंवाच्या दाण्यांत २५-३०% ओलसाण आसूंक फाव. गंवाची कापणी केल्या उपरांत मळणी करून, वारो दिवन गंवाचे दाणे सुकोवन तातूंतली ओलसाण १०-१२% दवरतात. गंवाच्या बऱ्याभशेन केल्ल्या पिकापसून हेक्टराक ४५-५५ क्विंटल गंव उदका पुरवण आशिल्ल्या शेतीपसून मेळटात. पावसाचेर वाडिल्ल्या पिकापसून २०-२५ क्विंटल गंव मेळटा आनी २५० ते ३५० क्विंटल तण गोरवांच्या खावडीक मेळटा.

उपेग: गंवाचो चडसो उपेग मुखेल धान्य म्हूण करतात. तातूंत स्टार्च, प्रथिनां, चरबी, साकर, ओलसाण, क्रुड फायबर अशीं तत्त्वां आसतात तशेंच तातूंत नियासीन (Niacin) आनी थायामाइन (Thiamine) हीं जीवनसत्त्वां आसतात. गंवाच्या वट्ट उत्पादनांतलो सुमार ७४% गंव खावपाखातीर, १५% जनावरांखातीर आनी उद्येगीक उत्पादनांत वापरतात. उरिल्लो ११% गंव बियाणाखातीर वापरतात. गंवापसून रवो, मैदो, कणो, पीठ अशे जायते पदार्थ मेळटात. गंवापसून जे खाद्यतेल काडटात, तातूंत व्हिटामीन 'ई' हें जीवनसत्त्व आसता. घरगुती वापरांत गंवाच्या दळून काडिल्ल्या पिठापसून चपाती, रोटी तशेंच लाडू, खीर आनी हेर जिनस करतात. गंवाच्या कण्यापसून खीर, शिरो, लरांव ह्या सारके पदार्थ करतात. गंवाचो हेर उपेग गोरवां आनी दुकरां हांचे खावडीखातीर जाता. दक्षिण भारतांत संस्कृतीक आनी धर्मीक कार्यांत गंवाचो उपेग करतात.

गंवांतल्यान मेळपी मुखेल द्रव्य 'ग्लुटेन' हो बेकरी धंद्यांतलें म्हत्वाचें घटक आसा. स्पंजासारको (Spongy, Cellular structure of bread) पदार्थ तयार करपाक ग्लुटेन उपेगी पडटा.

रोग आनी उपाय: गंवाच्या पिकाक ज्या रोगांपसून बादा जाता, ते अशे:

१. *रस्ट (तांबेरा):* हातूंत काळे, कांफये कोराचे आनी हळडुवे अशे तीन तरांचे रस्ट (तांबेरा) आसतात. हाकालागून पानार, पानांच्या देंठार आनी कांडार दाग पडटात. हाचेर उपेग म्हूण कार्बोक्झीन ०.१% हाचो फवारो मारचो.

२. *स्मट्स (चितो):* हो रोग 'उस्टिलागो ट्रिटिसाय' ह्या चित्यापसून जाता. हाका लागून कणसांत द्रव्याच्या बदला काळी भुकटी आसता. ह्या रोगाआड 'व्हीटावेक्स बेनलेट' हें वखद बियांक चोळचें.

३. *बंट्स (Neovossia Indica):* ह्या चित्यापसून हो रोग फुलांक लागता आनी दाणो जावंक दिना. कणस पिकून तयार जायसर हो रोग वळखप कठीण जाता. हाचेर उपाय म्हळ्यार गंवाचें बीं हून उदकांत (५४° से.) १० मिनटां बुडोवन दवरप आनी मागीर रोवप. गंवाक आल्टर्नेरिया आनी हेल्मियोस्पोरियम ह्या चित्यापसून पानांचेर दाग

पडटात. हाकालागून पानां सुकतात आनी दाण्यांचेर परिणाम जाता. ह्या रोगाक आळाबंवा हाडूंक 'डायनेब' ह्या वखवाचो फवारो मारतात.

गंवाक लश्करी कीड, खोडकिडो (कांडाक जावपी कीड), कटवर्म, शूटफ्लाय, मावो, माइटस, थ्रीप्स अश्यो जायत्यो किडी लागतात. ह्यो किड्डी ना करपाक फोस्फेमिडोन, मोनो क्रोटोफोस, डायमेथीएट हे सारकीं वखदां वापरतात. तशेंच गुदावांत गंवाक लागपी जायत्यो किडी आसतात. तांचेर मेलाथीऑन, पायरेथ्रम, इ.डी./सी.टी. असलीं वखदां वापरतात.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

गः देवनागरी वर्णमालेंतलें 'क' वर्गांतलें तिसरें व्यंजन. हाचो उच्चार कंठांतल्यान जाता. संस्कृत भाशेंत 'ग' शब्दाक गाय, गौरी, गणेश, गोकुळेश्वर, गंधर्व अशे खूब अर्थ आसात.

ग =

ग- अक्षरविकास

ह्या वर्णाची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या शिलालेखांत दिसता. मोडी लिपींतूय ही अवस्था दिसता. वर्तुळांशासारकी दिसपी 'ग' ची दुसरी अवस्था आनी बाराखडींतली दीर्घ ईकाराच्या चिन्हासारकी दिसपी तिसरी अवस्था इ. स. प. आनी दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या मथुरा हांगाच्या लेखांत पळोवंक मेळटा. चवथी अवस्था जपानांत होर्युजीच्या मठांत मेळिल्ल्या उश्णीषविजयधारिणी ग्रंथाच्या ताडपत्री पुस्तकांत मेळटा. ह्या पुस्तकाचो काळ इ. स. चो सवो शेंकडो अशें मानतात. हे उपरांत एक-दोन शेंकड्यांतूच आयचो वळणदार आनी रेखीव 'ग' तयार जालो.

- कों. वि. सं. मं.

गजांतलक्ष्मीः गजांतलक्ष्मी हें गजलक्ष्मीचें रुप. कांय लोक तिका गजांतलक्ष्मी म्हूण वळखतात, जाल्यार कांय लोक तिका गजलक्ष्मीं म्हण्टात.

श्री लक्ष्मीदेवी कमळाचेर बशिल्ली वा उबी राविल्ली आसता. तिच्या हातांत कमळाचें फूल आसता. तशेंच तिचे दावे आनी उजवे वटेन एक एक हत्ती आसता. ते दोनूय हत्ती आपापले सोंडयेन देवीच्या मुकुटाचेर उदकान अभिषेक करतात. अशें हें लक्ष्मीचें रूप आसा. देखुनूच तिका गजांतलक्ष्मी वा गजलक्ष्मी अशें म्हण्टात.

समुद्रमंथनांतल्यान लक्ष्मी जेन्ना भायर सरून वयर आयली तेन्ना तिचेर दिगज्जांनी म्हळ्यार हत्तींनी भांगराच्या कळशांनी समुद्राचें उदक भरून आपले सोंडयेन ते कळशे धरून लक्ष्मीच्या मस्तकाचेर उदकाचो अभिषेक केलो, अशें वर्णन श्री विष्णुपुराणांत आसा.

हत्ती हें वैभवाचें म्हळ्यारूच ऐश्वर्याचें प्रतीक मानतात आनी लक्ष्मी हें समृध्दीचें दैवत. देखून ह्या दोगांयकूय शिल्पकलेंत एकठांय हाडूंक हें रूप दाखयल्ल्यो मूर्ती केल्यात, अशें जाणकारांचें मत आसा.

गोंयांत फोंड्या तालुक्यांतल्या माशेल ह्या वाठारांत 'गजलक्ष्मी कारयकारीण' नांवाचें देवीचें एक देवूळ आसा. ते देवीचे कुळावी म्हाजन दैवज्ञ ब्राह्मण (शेट) समाजाचे आसात.

गजांतलक्ष्मीचे आनीक एक देवूळ फोंडें तालुक्यांतल्या वळवय गांवांत आसा. अशें म्हण्टात की, ज्या लोकांनी वळवय गांवाची वसणूक केली तांणी आपली कुलदेवता श्री गजांतलक्ष्मीची थापणूक केली. हे देवीची पाशाणाची मूर्त सुंदर आसा. ही देवी पार्वतीचो अवतार आसा आनी ती कमळाचेर विराजमान जाल्या देखूनच, तिका केलंबिका वा केळबाय अशींय दोन नांवां आसात. हे देवीचे दोनूय वटांनी रावन हत्ती ति अभिषेक करतात. तशेंच तिच्या दोनूय वटांनी कलाकारांचो पंगड मनोरंजन करता.

गजांतलक्ष्मीच्यो मूर्ती गोंयाभायर भारतांत सांची, बौधग अमरावती, पितळखोरा, महाबलीपूरम् ह्या गांवांनी, जंय बौध्द अ मध्ययुगांतली शिल्पकला आसा थंय आसात. तशेंच हेर देवळां दारांवेल्या शिल्पांनी वा वण्टींचेर गजलक्ष्मीच्यो आकृती कोरांतिल्ले दि पडटात. वेरूळच्या कैलास लेण्यांभितर सरतकच, थंय एक भव्य मन अशी गजलक्ष्मीची मूर्त आसा. ह्या शिल्पांत लक्ष्मीच्या कमला सकयल दोन नाग आसात.

दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या अयोध्या आनी उज्जैन हांगाच्या राजा नाण्यांचेर हे देवीचें चित्र कोंरातिल्लें आसा. तिसऱ्या शेंकड्यांत कोसंबीच्या राजाच्या नाण्याचेर गजलक्ष्मीच्यो मूर्ती आसात. अझालिसे राजुहुल्ला आनी सोडासा ह्या परकी राजांनी एका काळांत भारता सत्ता चलयल्ली, तांच्या नाण्याचेर गजलक्ष्मीच्यो मूर्ती कोरांतिल आसात.

- विनायक नारायण शेणवी

गझलः गझल हो एक वृत्तप्रकार जावन आसा, तेचप्रमाण तो काव्यप्रकार आनी गायनप्रकारूय आसा. इस्लामी संस्कृतायेकडल्य भारतीय संगीताक मेळिल्ल्या गजालींमदीं ह्या गायन प्रकाराचो आस्प जाता.

पोरनें इराण (पर्शिया) हांगाच्या ह्या मोगागीताचो प्रकार भारत सुफी संतांक लागून पावलो. देव आनी भक्त हांचेमदलें नातें मो युगुलाचे परिभाशेंत उक्तें करपी ह्या संतांनी आपलीं प्रार्थनेचीं गी 'गझल' ह्या काव्यप्रकारांत रचलीं आनी तांकां संगीताचो रुपकार दित भारतीय राग-तालांचो उपेग केलो. भारतांतल्या संगीताचें दायज आ संगीताक निशिध्द मानपी इस्लामचो विशय ह्या दोगांयची भरम म्हळ्यार हो गायनप्रकार.

तेराव्या शतमानांतलो सूफी संत ख्वाजा मोईनुद्दीन चिश्ती आ खल्जी, तशेंच तुघलक साम्राज्याचो राजकवी अमीर खुसरो हाका लाग हो काव्यप्रकार सगळेकडेन पातळ्ळो. बऱ्याच मोगल बादशहांनी फुडें ह काव्य-गीत प्रकाराक आलाशिरो दिलो. निमणो मोगल बादशा बहादूरशाह जफर हाच्या दरबारांत गालिब आनी जौक अशे दोन नामने शायर आशिल्ले. हेभायर जफर होय एक व्हड शायर आशिल्लो.

गझलांचीं बरींच कडवीं आसतात. दर दोन कडव्याच्या कुडक्या 'शेर' अशें म्हण्टात. एका गझलांत उण्यांत उणे पांच आनी चडांत च सतरा 'शेर' आसतात. पूण हेविशीं खंयचोच खास असो नेम नासत शेरांतल्या दोन सारक्या कडव्यांक मेळून 'मिसरा' म्हण्टात. शेरांत निमणे सुवातेर येवपी एकसारक्या उतरांक 'रदीफ' म्हण्टात. ता काव्यांतल्या यमका कडेन बरेंच लागींपण आसता. ह्या रदीफापयल येवपी आनी सारको आवाज आसपी उतरांक 'काफिया' अशें म्हण्टात तांचें अनुप्रासाकडेन सारकेपण आसता. ज्या शेरांच्या दोनूय मिसरामद 'रदीफ' आनी 'काफिया' एकसारके आसतात, ताका 'मत़ला' म्हण्टात गझलाचे सुर्वेक 'मतला' हो आसताच.

गझलाच्या पयल्या शेराक 'स्थायी' म्हण्टात आनी उरिल्ल्या हेर शेरां 'अमरे' अशें म्हण्टात. चडकरून सगळ्या अंतऱ्यांच्यो चाल एकसारक्योच आसतात. ज्या रागांनी ठुमरी आनी टप्पा ह्या दोन गीतां प्रकार गायतात, तांचोच उपेग गझलांनी चड करून करतात. रागाच विस्तार तशेंच रागाची शास्त्रोक्तता हांचेर मात चड भर दिनात. गझल वांगडचो ठेको दुसऱ्या शेरासावन नाजाल्यार पयल्या शेराच्या निमण्य कडव्यासावन सुरू जाता. चडशे दादरा, रुपक, केरवा, पुश्तो हेच ताल वापरतात. पयलो शेर 'विलंबित' लयींत जाल्यार हेर 'मध्य' लयींत गायतात.

गझल गावपी नामनेच्या गायक-गायिकांमदीं सुंदराबाय, गोहरजान,

नूरजहान, बेगम अख्तर, लता मंगेशकर, आशा भोसले, तलत मुकेश, हांचेवांगडा गुलाम अली, मेहदी हसन, अनुप जलोटा, उधाम, तलत अजीज, चित्रा आनी जगजित सिंग, नीना आनी मेहता हांचोय आस्वाद जाता. सर्गेस्त मदनमोहन हाणें पोरन्या तल्यान गझलांचो सोबीत उपेग केल्लो सांपडटा.

च्या कवींनी कोंकणींत चड गझल बरयिल्ले दिसून येनात. कांय गेवपी गझल प्रकारांत काव्यरचणूक करपाचो यत्न करतात. हेर य भाशांनी बऱ्याच कवींनी गझल बरयल्यात.

- रवींद्र म्हाड्डोळकार

करी, राम गणेश: (जल्म: २६ मे १८८५, री-गुजरात; मरण: २३ जानेवारी १९१९, सावनेर-विदर्भ).

क नामनेचो मराठी नाटककार, विनोदकार आनी कवी. दाग्रज' ह्या नांवान ताणें कविता रचल्यो, जाल्यार 'बाळकराम' ह्या र विनोदी बरप केलें. ताचें शिकप दामनगर (सौराष्ट्र), कर्जत आनी ागा जालें. ताणें कॉलेजीच्या पयल्या वर्सामेरेनचें शिकप घेतलें. काळ ताणें किर्लोस्कर नाटक कंपनीच्या नाटकांत कामां करपी ांचो मास्तर म्हूण काम केलें. थंय मतभेद जाल्ल्यान ताणें ती कंपनी ली.

विदर्भ हांगाच्या बाळापूर ह्या गांवांत कांय काळ शिक्षक म्हूण ताणें काम केलें. कांय काळ पुण्याच्या 'ज्ञानप्रकाश' नेमाळ्यांत उपसंपादक म्हूण ताणें काम केलें. पुण्यांत आसतनाच न्यू इंग्लिश हायस्कूलांत शिकोवपाचें काम केलें (१९१०). त्याच वर्सा किर्लोस्कर नाटक कंपनीन ताका नाटकांखातीर पदां रचपाच्या निमतान आपोवणें धाडलें. गाच्यान ताचे साहित्यिक जिणेक खऱ्या अर्थान सुरवात जाली.

नाटकां आनी विनोदी बरप बरोवपाविशीं ताचेर नामनेचो नाटककार पाद कृष्ण कोल्हटकर हाचो प्रभाव पडिल्लो दिसून येता. कविता चपांत ताणें 'केशवसुत' हाका आपलो गुरू मानलो. ताची 'अल्लड मार' ही पयलीच कविता १९०९ त 'मासिक मनोरंजन' ह्या म्हयन्याळ्यांत उजवाडाक आयली. ह्याच म्हयन्याळ्यांत ताणें खूबशें विनोदी बरपूय केल्लें, तें फुडें 'रिकामपणाची कामगिरी' (१९२१) ह्या नांवान उजवाडाक आयलें. त्या काळांतल्या 'रंगभूमि' ह्या म्हयन्याळ्यांत गाई नाटकी' ह्या टोपण नांवान ताणें कांय बरप केलें. सतरा वर्सां गयेचो आसतना ताणें 'मित्रप्रीति' हें आपलें पयलें नाटक बरयलें. मात प्रयेज तें मेळना. १९०६ ते १९०७ ह्या काळांत अर्दकुटें बरयल्लें वेड्याचा बाजार' हें ताचें नाटक, ताचो एक इश्ट आनी नामनेचो नट चिंतामण कोल्हटकर हाणें पुराय करून १९२३ त उजवाडाक हाडलें.

ताचे उजवाडाक आयिल्लें साहित्य अशें: *नाटकां:* 'प्रेमसंन्यास' (१९१३), 'पुण्यप्रभाव' (१९१७), 'एकच प्याला' (१९१९), भावबंधन' (१९२०), 'राजसंन्यास' (१९२२- अर्दकुटें बरयल्लें). *कवितां-झेलो:* 'वाग्वैजयंती' (१९२१). *विनोदी साहित्य:* 'संपूर्ण बाळकराम' (१९२५). आचार्य अत्रे हाणें 'अप्रकाशित गडकरी' ह्या नांवान ताचें उरिल्लें बरप उजवाडायलें.

ताच्या कवितांत नवीं उतरां, नवलायेच्यो कल्पना आनी उमाळे हांचें सोबीत दर्शन घडटा. शृंगार, करुणा आनी हास्य ह्या तिनूय रसांक एकठांय हाडून तातूंतल्यान मनार फाव तो परिणाम करपाचें कसब ताच्या सगळ्याच बरपांत दिसून येता. ताचे कल्पनांचे येवजणेंत अतिताय दिसता, पूण वाचप्यांची उमळशीक वाडोवपाची पुराय तांक तातूंत दिसून येता. ताणें चितरायल्लीं व्यक्तिचित्रां आयज लेगीत काळजाचो थाव घेतात. 'एकच प्याला' नाटकांतली सिंधू, 'भावबंधन' नाटकांतली कालिंदी, 'राजसंन्यास' नाटकांतली तुळशी ह्यो व्यक्तिरेखा सांसणाच्यो मनात घर करून उरल्यात.

निमण्या दिसांत ताका क्षयरोगाचो खूब त्रास जालो. तातूंतच 'भावबंधन' ह्या नाटकाचो निमणो प्रवेश बरयल्याउपरांत कांय वेळांतूच तो ह्या संवसाराक अंतरलो.

- प्रा. सुमंत कनयाळकर

गडगड: जोगूल (वीज) पडटा आसतना जाल्ल्या आवाजाक 'गडगड' म्हण्टात. जोगलांतल्यान निर्माण जाल्ली उश्णता भोंवतणची हवाय गरम करता आनी ताचें संपीडन (Compression) जावन गडगडाचो आवाज येता. उरफाटे दिकेन आयिल्लो लखलख हाच्यापरसूय व्हडलो आवाज करता आनी ताका लागून खर विद्युत् प्रवाहाचें संचरण (transmission) जाता. विद्युत् प्रवाहाचो मार्ग लांब आशिल्ल्यान पयसुल्ल्यान जावपी गडगडाचो आवाज मात्सो उसरां आयकूंक येता.

दर मैलाक ५ सेकंदांनी गडगडाचो कितले मेरेन आवाज पावता, ताचेवयल्यान विद्युत् प्रवाहाची लांबाय सोदून काडूं येता. गडगडाचो आवाज १५ मैलांपरस (२४ किमी.) पयस खुबूच उण्या फावट आयकूंक येता. कुपांभितर गडगडाचो आवाज विरिल्ल्यान ताचो प्रतिध्वनी (echo) आयकूंक येना. उजवाडाचो वेग आवाजाच्या वेगापरस चड आशिल्यान जोगूल पयलीं दिसता आनी उपरांत गडगडाचो आवाज आयकूंक येता. सादारणपणान जोगूल आनी गडगड हांचेमदीं दर मैलाफाटल्यान ३ सेकंदांचो फरक उरता.

पूरक नोंद: जोगूल

- ए. बी. कुवेल्य

गडे: शिगम्याच्या म्हयन्यांत आंगांत भार येवन जे मनीस खुदतात तांकां 'गडे' म्हण्टात. चडशे गडे आंगांत आयले की जमनीर पडटात तेखातीर हे क्रियेक 'गडे पडप' अशें म्हण्टात. गडे म्हळ्यार संख्याशास्त्राचे परिभाशेंत 'विशम' (odd) आंकडो, चडशेकडेन आंगांत अवसर येतल्यांची संख्या १, ३, ५, ७ अशी विशम उरता. ह्या कारणाक लागून ताका 'गडे' म्हण्टात.

गड्याचो संबंद होळयेचे परबेकडेन आसा. होळी पुनवेक वा होळये उपरांत दोन-तीन दिसांनी गडे पडटात.

म्हारु, देंवचार, खेत्रपाल ह्यो तमोगुणी देवता अशें म्हण्टात. ह्या देवतांचें तीर्थ थारायिल्ल्या वेळार गडे घेतात. ताका लागून गारणें घालीनासतना गड्यांचेर भार येता. भार आयल्याउपरांत गडे मांडार येवन पडटात. पडिल्ल्या गड्यांक कोणूयतरी उबो करून सावसीत करता. सावसीत जातकच गडे मांडाभोंवतणी एके वळींत धुंवपाक लागतात. गडे भोंवतासतना धोल नगारे वाजयतात. हे गडे भोंवतासतना तांच्या कुडीवेलो अवसर देंविल्लो आसता. कांयकडेन विदूशकावरवीं दोन मनीस 'नाच' करून गड्यांक चाळयतात. गडे रागान तांकां धरपाक धांवतात. तेन्ना ते पळून वतात. थोड्या वेळान विदूशक परते येवन गड्यांक चाळयतात. हांका लागून गंभीर वातवरणांत विनोदाची सया पातळटा. गडे बऱ्योच प्रदक्षणा घाल्याउपरांत मसणांत वतात. गडे मसणांत वतकच विदूशक मांडार येवन मांड जागयतात. गडे मसणांत वचून सारयेची अर्दकुटीं जळिल्लीं लांकडां, कोंडे हाडटात. ह्या वेळार तांच्या आंगार अवसर नासुनूय तांकां 'मसणबावा' जायना.

मसणांतले कोंडे, लांकडां, गडे मांडार घेवन येतात आनी थारावीक

कुरवेन त्यो वस्तू मांडार दवरून मांडा भोंवतणी धुंवपाक लागतात. त्यावेळार मांड जागोवपी दुसरो एक मनीस तांकां सांगता, 'आपलो आपलो शृंगार वळखून दवरात' (ह्या मसणाक शृंगार म्हळां). भोंवतडे घालता आसतना गड्याच्या आंगांत परतो अवसर येता आनी रोखडोच निवळटा.

प्रदक्षणा घालून जातकच मांड जागोवपी गड्यांक म्हण्टा: 'आपलो आपलो शृंगार घेवन चलात.' ह्या वेळार गड्याच्या आंगांत अवसर येता आनी ते शृंगार घेवन वतात आनी थारायिल्ल्या जाग्यार उडयतात. शृंगार उडयनाफुडें अवसर निवळटा. अवसर निवळनाफुडें गडे न्हातात आनी देवाच्या दर्शनाक वतात.

भूतां, देंवचार आनी खेत्री हे म्हादेवाचे गण आसून तांकां खोशी करपाक हो गड्यांचो प्रकार आसूंये, अशें म्हण्टात. म्हादेव मसणांत रावता. थंयचीं लांकडां गडे वचून हाडटात आनी तांची होळी करतात. गडे पडप, भूतां खेतांचो गड्यांचेर भार येवप, मसणांतल्या लांकडांत हेर लांकडां भरसून होळी करप, वेल्यान गडे पडप हो म्हादेव आनी ताच्या भूतगणांचोच एक भाग जावन आसा अशें दिसता.

गोंयः गोंयांत दरेका वाठारांत गडे पडपाची प्रथा एका तेंपार सर्रास चलताली. वर्सावळीची पध्दत म्हूण एक मनीस दर वर्सा गडो पडटालो. तेभायर नवे नवे गडे दर वर्सा पडटाले. गडे पडप ही गजाल कांय प्रमाणांत आपल्या घराण्याक मेळिल्लें भोवमानाचें दायज हे भावनेन पळेतात, देखून गडो आशिल्लो मनीस गडे पडपाच्या दिसा मांडार हजर रावता. जर ताका मांडाभायर रावचें पडलें तरी तो आसा थंयच ताचें आंग शिरशिरून येता. सद्या सुशिक्षीत पिळगेचो असले प्रथेवेलो विस्वास ल्हव-ल्हव उणो जायत चल्ला. तेखातीर गडे पडप ही प्रथा कमी जायत चल्ल्या. सद्या गोंयांत दिवचल म्हालांतल्या साळ ह्या गांवांत व्हड दबाज्यान गड्यांउत्सव जाता.

- वा. ल. वझे

गडेकार, बाबू गोविंदः

(जल्मः १७ मार्च १९१७, ओशेल-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो 'आझाद गोमंतक दल' हे संघटनेचो वांगडी जालो. ताणें बाळा काकोडकाराच्या फुडारपणाखाल सुटके झुजाचें काम केलां. १९६० वर्सा पोलिसांनी ताका अटक केली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

गडेकार, सदानंद महादेवः

(जल्मः २३ डिसेंबर १९३५, म्हापशें-बारदेस; मरणः १२ ऑगस्ट १९८१).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १५ ऑगस्ट १९५४ दिसा आल्फ्रेड आफोंसो हाच्या फुडारपणाखाल ताणें तेरेखोलच्या किल्ल्याचेर सत्याग्रहांत वांटो घेतलो आनी थंय आशिल्लो पोर्तुगेजांचो बावटो काडून त्या जाग्यार तिरंगी बावटो लायलो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी बरेच खर त्रास दिवन बंदखणींत दवरलो. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत (Territorial Military Tribunal) हाडटकच तो पिरायेन ल्हान आशिल्ल्यान ताका आठूच वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. १५ ऑगस्ट १९५४ ते नोव्हेंबर १९५५ मेरेन तो आल्तिनो आनी रेईश मागुश बंदखणींत आसलो. उपरांत पर्थून ताची चवकशी जाली आनी ताका हेर राष्ट्रवाद्यांवांगडा आग्वाद बंदखणींत दवरलो. २२ मे १९५८ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. तरी पोलिसांची ताचेर बारीक नदर आशिल्ली. तेभायर दिसाक दोन फावट ताणें म्हापशें पोलीस ठाण्याचेर हजेरी दिवपाची आसली.

पोलिसांची नदर चुकोवन तो भारताचे शिमेर पळून गेलो. पूण पोर्तुगेज पोलीस ताचे फाटीक लागले आनी तांणी ताचेर हल्लो केलो. तरी हे कठीण परिस्थितींतल्यानूय तो मुंबय पावलो. मुंबयसावन राजकीय संस्थांनी वावर करूंक सुरवात केली. गोंय सुटकेउपरांत १९ त तो 'ऑल गोवा यूथ कॉंग्रेस' पक्षाचो सरचिटणीस आशिल्लो. भ सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं

गड्डे:

ल्हान भुरग्यांच्या खेळांतलें साधन वा खेळणें.

हे गड्डे कंवचेपसून, शिमीटापसून, फातरापसून वा लाखेपसून त करतात. गड्डे हे विंगडविंगड रंगांचे, गुळगुळीत आनी वाटक आकाराचे आसतात. गड्ड्यांचे खेळ खूब प्रकारचे आसतात. पूण म दोन खेळ आसात, ते अशेः १. मिलांचो खेळ २. बोदो खेळ.

मिलांचो खेळः ह्या खेळांत जमनीचेर समान अंतराचेर तीन म्हळयार तीन बुराक खणटात. दरेका मिलाची रुंदाय सुमार चार इंच खोलाय सुमार देड इंच आसता. मिलाच्या तोंडाची रुंदाय तीन आसली तरी तळाची रुंदाय बरीच उणी म्हळयार एक इंच आसता खेळांत खेळगडी आपले गड्डे खेळयत-खेळयत आनी दुस खेळगड्याच्या गड्ड्यांक मोखून पयस धांवडायत, तशेंच आप गड्ड्याची राखण करीत, तिनूय मिलांनी आपले गड्डे भरून घेत दुसऱ्या खेळगड्याच्या गड्ड्यांक आपल्या गड्ड्यान धांवडावपाचे क्रि 'पेणो मारप' म्हण्टात. जो खेळगडी तिनूय मिलां करून मेकळो जा तो जैतिवंत थारता आनी जो शकना, ताचेर हार पडटा. हे हारीक खेळाचे परिभाशेंत 'घुस' अशें म्हण्टात.

बोदो खेळः ह्या खेळांत जमनीर बारा इंच व्यासाचें एक वत काडटात, ताका 'बोदो' म्हण्टात. ह्या खेळांत दोन पंगड आसतात. पंगड बोद्यार बसता आनी आपले गड्डे वर्तुळांत दवरता. दुस पंगडांतले खेळगडे बोद्याभायर रावन बोद्यांतले गड्डे पेणे मारून भा काडटात. अशें करतना केन्नाकेन्नाय बोद्याभायल्या खेळगड्याचे ग बोद्यांत उरतात. बोद्याभायर आयिल्ल्या गड्ड्यांचेर पेणे मारीत मार बोद्यासावन ते पयस व्हरतात थंयसावन ते गड्डे बोद्यार बशिल्ल खेळगड्यांनी दोनूय कोपरांमदीं धरून पर्थून बोद्यांत हाडून दवरपा आसता.

एका तेंपार गोंयांत खुबूच लोकप्रिय आशिल्लो हो खेळ आ व्हडलोसो खेळनात.

- कों. वि. सं. म

गण-१ :

पंगड, समूह, समुदाय. मेजता तो वा जाचें मेजप जात ताका गण म्हण्टात (हलायुध). ऋग्वेदांत गण हें उतर व्रात शब्दा धरून आयलां (३.२६.६). ऋग्वेदांत बह्मणस्पतीक गणांचो गणपती अ म्हळां. बौध्द साहित्यांत गण ह्या शब्दाचो अर्थ 'लोकशाही संस्था' अस दिला (महावग्ग २.१८). पाणिनीन गण ह्या शब्दाक संघ हो प्रतिशब्द दिला (३.३.८६). जातकांत गण ही एक स्वयंबध्द लोकसंस्था आशिल्ली अशें म्हळां.

राधाकुमुद मुकर्जी हाणें 'हिंदू सभ्यता' ह्या ग्रंथांत गणाविशीं माहित दिल्या, ती अशीः गण ही एक राजकी संघाची संज्ञा आशिल्ली. गणांत सगळ्या वर्गांतले लोक आस्पावताले. तातूंत शासक क्षत्रियांचो एक खास वर्ग आसतालो. त्या वर्गाक 'राजन्य' अशें म्हण्टाले. राजन्य श्रेणींत क्षत्रियूच संघाचे शासनसमितीचे सदस्य जावंक शकताले. संघशासनांत राजनितीक दलां आसतालीं. तांकां 'वर्ग' अशें म्हण्टाले. ह्या वर्गांचीं नांवां तांच्या मुखेल्यांच्या नांवांवेल्यान पडटालीं. गणांत अधिकाराखातीर सर्तीय चलताल्यो. अशी सर्त अंधक-वृष्णी ह्या गणांत चलताली आनी ताका लागून तो संघ द्विदल जाल्लो (अष्टाध्यायी, ६.२.३४).

पाणिनीन यौधेय आनी क्षुद्रक-मालव अशा कांय संघांचो तेचप्रमाण कांय गण-समुदायांचो उल्लेख केला. देखीक- त्रिगर्तषष्ठ, हो त्रिगर्त देशाच्या स संघांचो समुदाय (अष्टाध्यायी, ५.३.११६).

अंधक-वृष्णी प्रमाणूच क्षुद्रक-मालव हो एक संयुक्त संघ आशिल्लो

आचार्यी. ४.२.४५). महाभारतांत अंधक, वृष्णी, यादव, कुकुर आनी भोज अशा पांच गणांचो उल्लेख आयला (शांतीपर्व, ८१) गणांचो मुखेली श्रीकृष्ण आशिल्लो. दरेक संघ आपल्या गणाच्या हातामकयल आनी अधीन आसतालो. वर्गगत शासनातूय सत्तातीर संघर्श जातालो. देखीक- बभ्रून कृष्णाआड आपलो वर्ग केल्लो. अक्रूरान कृष्णाकडेन सत्तेक लागून सर्त केल्ली.

गणांचे तरेकवार प्रकार आसतालेः आयुधजीवी (शस्त्रांचेर जियेवपी), शास्त्रोपजीवी (शेतकाम, गोरवां पोसप, वेपार हांचेर जियेवपी), राजशब्दोपजीवी आनी लोकाधिष्ठित.

गण-२ : तीन अक्षरांच्या समूहाक छंदशास्त्रांत गण अशें म्हण्टात. य-र-त-न-भ-ज-स-म अशे आठ गण पिङ्गलाच्या छंदोग्रंथांत दिल्यात. गुरु-लघुच्या फरकान ते घडटात हाचेविशीं पिङ्गलान नेमश्लोक दिला, तो असो-

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ।।

अर्थ- य, र, त हे गण अनुक्रमान सुर्वेक, मदीं आनी निमाणें लघु अक्षरांचे आसतात. भ, ज, स हे गण अनुक्रमान सुर्वेक, मदीं आनी निमाणें गुरु अक्षरांचे आसतात. म गण सबंद गुरु आनी न गण सबंद लघु आसता. संस्कृत आनी प्राकृत काव्यांतलीं कितलींशींच वृत्तां वेगवेगळ्या गणांच्या आकडशांचेर आदारिल्लीं आसतात. तांकां मंदाक्रांता, शार्दूल-विक्रीडित, शिखरिणी, उपजाती, वंशस्थ अशीं नांवां आसात.

गण-३ : एकवाचनाचारक्रियास्थानां परस्परसापेक्षाणाम् अनेककुलानां साधूनां समुदायः (अर्थ- जांचें वाचप, आचार आनी क्रिया समान आसतात, असल्या आनी परस्परसापेक्ष अशा कितल्याशाच कुळांतल्या साधूंचो समुदाय म्हळयार गण, अशी एका जैन ग्रंथांत ताची व्याख्या केल्या (अभिधानराजेंद्र).

गणकल्पना महावीराच्या पयलींसावन अस्तित्वांत आशिल्ली, अशें म्हण्टात. श्रमणाक उण्यांत उणे स म्हयने तरी एकाच गणांत रावचें पडटालें. स म्हयन्यांभितर ताणें गण बदल्लो जाल्यार ताका 'गाणंगणिक' अशें म्हण्टाले. स म्हयन्याउपरांत ज्ञानसाधना वा नेमधर्म ह्या कारणाखातीर गणमुखेल्याची आज्ञा आसल्यारुच जैन साधूक गण बदलपाक मेळटालो.

गण-४ : सेनासंख्याविशेश. एका गणांत २७ रथ, २७ हत्ती, ८१ घोडे, १३५ पायदळ हांचो आस्पाव आसतालो (महाभारत-आदिपर्व, २१).

गण-५ : अश्विन्यादी जन्मनक्षत्राप्रमाण प्राप्त जावपी देव, मनीस वा राक्षस गण.

गण-६ : शिव आनी विष्णु हांचे अनुचर. हांकां शिवगण आनी विष्णुगण अशेंय म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

गणपती: भारतीय संस्कृतायेंत हिंदूंच्या धर्मीक जिवितांत पुरायपणान यापून रावन एक उंचेली सुवात जोडून आशिल्लें दैवत. गणपतीक गणेश, एकदंत, वक्रतूंड, गजानन, लंबोदर आनी हेर जायत्या नांवांनी वळखतात.

गणपतीक ना गणेशाक विद्येचें तेचपरी संकश्टाचें निवारण करपी दैवत म्हण मानतात. गणांचो ईश म्हळयार स्वामी, शिवगणांचो मुखेली आनी पार्वतीचो पूत अशें तायें स्वरूप.

गणपतीच्या जल्माविशीं आनी ताच्या हतया तोंडाविशी जायत्यो आख्यायिका चलतात, त्यो अश्योः पार्वतीन एक फावट न्हावपाक वतना आपल्या आंगाचो चिखोल एकठांय करून एक भुरगो तयार केलो आनी ताका न्हाणयेर राखण करपाक दवरलो. थोड्यावेळान शंकर थंय पावलो तेन्ना त्या भुरग्यान ताका आडायलो. देखून शंकरान रागान ताचो शिरच्छेद केलो. ही घडणूक पळोवन पार्वतीक दुखख जालें. त्यावेळार शंकरान त्या भुरग्याक हतयाची तकली लावन जिवो केलो. ताकाच उपरांत गणपती म्हणपाक लागले

गणपती

दुसरी कथा अशी- शंकरान आपल्या तपोबलान एक भुरगो निर्माण केलो तें पळोवन पार्वतीक मत्सर जालो. तिणें स्त्राप दिवन त्या भुरग्याक विद्रुप आनी गजमुख केलो.

तिसरी कथा अशीः एक फावट हिमालय पर्वतार शिव-पार्वतीन हतयाचें रुप घेवन रतिक्रीडा केली आनी तिचें फळ म्हूण पार्वतीक हो गजरूप पूत जालो, अशें म्हण्टात.

गणपती हो पूर्विल्या काळांतलो देव आसलो, तरीय तेविशींचे स्पश्ट उल्लेख पूर्विल्या साहित्यांत मेळनात. ऋग्वेदांत 'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे' असो उल्लेख आयला (ऋग्वेद, २.२३.१). तो ब्रह्मणस्पती हे वैदीक देवतेक उद्देशून आसा. मैत्रायणी संहितेंत आनी तैत्तिरीय आरण्यकांत, नारायणोपनिषदांत गणपतीचो उल्लेख आसा.

इ. स. प. पांचवें तें सवें शतमान हो नारायणोपनिषदाचो काळ. विद्वानांच्या मतान तातूंत गणपतीचो उल्लेख उपरांत जालो. रामायण आनी हेर कांय पूर्विल्या पुराणांत गणपतीचो उल्लेख मेळना. कौटिलीय अर्थशास्त्रांत हेर देवांचीं देवळां कशीं बांदचीं, हें सांगलां. पूण तातूंत गणपतीचो आस्पाव ना.

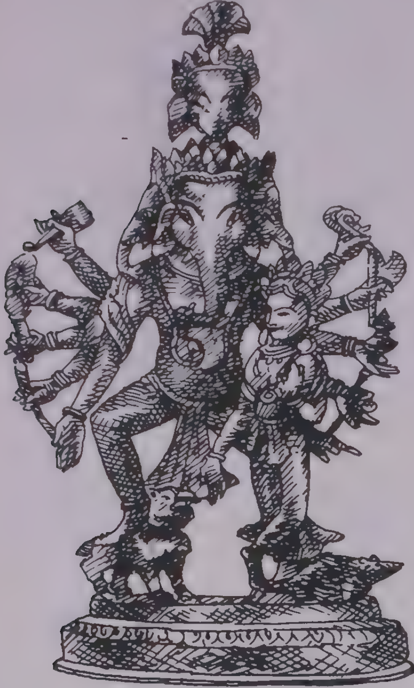
बौधायनसूत्रांत 'विनायकशांती' सांगल्या. विनायक हे क्रूर गण आसून तांणी कार्यांत विघ्नां हाडचीं न्हय म्हूण तांची शांती करची अशें म्हळां. याज्ञवल्क्यस्मृतींत मनशांक झपाटून उडोवन तांच्या कार्यांत विघ्नां हाडपी राक्षस अशें विनायकाचें वर्णन आसा. 'विनायक' ह्या गणाचो मुखेल होच काळांतरान विघ्ननाशक गणेश जालो, अशें हाचेवेल्यान दिसता.

लिंग, अग्नि, शिव, भविष्य आनी हेर पुराणांत गणेशाच्या अवताराच्यो कथा आसात. गणेशपुराण नांवाचें उपपुराणूय आसा. ह्या पुराणांनी चार युगांत महोत्कटविनायक, गुणेश, गणेश आनी धूमकेतू अशे चार अवतार वर्णन केल्यात. तातूंतलो धूमकेतू कलियुगांतलो आसून तो अजून जावपाचो आसा.

व्यासाचें 'महाभारत' गणपतीन बरोवन घेतिल्लें, अशी कथा उत्तर भारतांतले प्रतींतल्या आदिपर्वांत आसा. दक्षिण भारतांतल्या महाभारतांत ती कथा ना देखून, हो कथाभाग प्रक्षिप्त आसा अशें विद्वानांचें मत आसा.

गणपती हें नांव मरुद्‌गणाचो ईश ह्या अर्थान रुद्राकूय लायिल्लें

दिसता. तैत्तिरीय संहितेंत हुंवराक 'रुद्राचोपशु' म्हळां. तेचपरी शिवपुराणांत शिवाक लंबोदर, गजेंद्रकर्ण ही विशेशणां लायल्यांत त्रिनेत्र, भालचंद्र, नागबंधन हीं शिवाचीं खाशेलपणां गणपतीकूय लायिल्लीं दिसतात. ताचेवेल्यान शिव, रुद्र आनी गणेश हीं दैवतां अभिन्नरुप आशिल्लीं अशें दिसून येता. हातूंतल्यान फुडें शिवपुत्र आनी शिवगणांचो मुखेल गणेश ही कल्पना सिध्द जाली अशें दिसता.

गणपती, हेरंब पंचरसी

गुप्तकाळापयलींच्या साहित्यांत गणपतीविशींचो स्पश्ट उल्लेख नाशिल्ल्यान तेचपरी ताच्या पयलींच्या काळांत लेगीत ताच्यो मूर्ती मेळूंक नाशिल्ल्यान आर्यांच्या दैवतांत गणपतीचो आस्पाव नाशिल्लो, अशें म्हणूं येता. फौचर हाच्या मताप्रमाण गणपतीच्या पूर्विल्लेपणाक ताका लागून बादा येना. गणपती ही आर्येतरांची पूर्विल्ली ग्रामदेवता आसूं येत, ह्या मताक अस्तंतेच्या तेचपरी भारताच्या विद्वानांनी तेंको दिला. हेर कांय ग्रामदेवतावांगडा गणपतीची मूर्त गांवाभायर झाडापोंदा आसताली. तिचे भक्त तिचेमुखार बळी दिवन तिका रगतान न्हाणयताले आसूं येता. शेंदूर लावप हें हनुमान आनी हेर ग्रामदेवतांप्रमाण गणपतीकूय लागता. तेचपरी रक्तवर्ण, तांबडें वस्त्र न्हेसप, तांबड्या फुलांची आवड, दूर्वा, मोदक ह्यो पूजेच्यो वस्तू ह्या कांय लक्षणांवेल्यान गणपतीच्या आर्येतर मुळाकडेन निर्देश जाता.

आर्येतरांचो जेन्ना आर्य संस्कृतायेंत आस्पाव जावंक लागलो तेन्ना तांची वेवस्था करप भाग जालें. आर्यांनी ह्या मनशांच्या चोम्याक 'व्रात्य' हें नांव दिलें (बौधायनांत वर्णसंकराक व्रात्य म्हळां). हे लोक विंगडविंगड जनावरांचीं रुपडीं घालून वावुरताले. ह्या लोकांची देवता हत्तीच्या रुपान आर्यसंस्कृतींत आयली. तिकाच 'व्रातपती' हें नांव पडलें.

इतिहासाच्या प्रवाहांत जायत्या जमातींच्या देवांचीं खाशेलपणां एकठांय येवन अथर्वशीर्षांत वर्णन केल्लो गणपती सिध्द जालो. वैदीक संस्कृतायेंत हो गणपती आस्पावतना ब्रह्मणस्पतीकडेन ताचें सारकेपण पळोवन ताका ब्रह्मणस्पती म्हळ्यार गणपती अशें मानूंक लागले.

गुप्तकाळांत सद्या प्रचलित आशिल्लें गणपतीचें रूप सिध्द जालें. गणेशपुराणासारक्या साहित्याची निर्मणी जाली. गाणपत्यसंप्रदाय जालो. बौध्दांनी तशेंच तंत्रमार्गीयांनी गणपतीचो आस्पाव आपल्या प्रणालींत केलो. तेन्नासावन नेपाळ, ब्रह्मदेश, थायलंड (सयाम), चीन, जावा, बाली, बोर्निओ आनी हेर शेजारी देशांतूय गणपतीचो प्रसार जालो. आयजूय ह्या देशांनी खाशेल्यो गणेशमूर्ती दिसतात. भारतांत हिमालयसावन रामेश्वरमेरेन हजारांनी गणेशस्थानां आसात. महाराष्ट्रांतल्या अष्टविनायकाच्या सुवातीची व्हड नामना आसा.

१९ व्या शतमानांत लोकमान्य टिळकान राश्ट्राभितर स्वतंत्रतेची जागृताय निर्मूपाखातीर गणपतीच्या महात्म्याचो उपेग करून घेतलो. तेपासत ताणें भौशीक गणेशोत्सवाची परंपरा सुरू केली.

वर्णनः गणपतीच्या रुपाचीं जायतीं वर्णनां पुराणांत केल्लीं आसात. गणपत्यथर्वशीर्षांत गणपतीचें मूर्तिध्यान फुडलेतरेन दिलांः

एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् ।
रदं च वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम् ।
रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् ।
रक्तगन्धानुलिप्ताङ्ग रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ।

अर्थः एकदंत चार हातांचो, पाश आनी अंकूश धारण करपी, एका हातांत मोडिल्लो दांत आनी दुसरो हात 'वरद' मुद्रेंत, जाचें चिन्ह उंदीर आसा असो, तांबड्या रंगाचो, व्हडल्या पोटाचो, सुपासारक्या कानांचो, तांबडें वस्त्र न्हेसपी, तांबडें गंध लावपी आनी तांबड्या फुलांनी पूजीत.

भारतीय चित्रकलेंत आनी शिल्पकलेंत गणपतीक दोन ते पांच तकल्यो, एक ते तीन दांत दाखयल्ले आसतात. पयलीं तो दोन हातांचो (परशु आनी मुळो हातांत घेतिल्लो) आशिल्लो. पूण फुडें ताका चार, आठ, धा आनी सोळा हात दाखोवपाक लागले. पुण्यांत तीन सोंडींचो गणपती आसा. तीन तोंडांचे गणपती जपानांत जाल्यार चार तोंडांचे कंबोडियांत आसात. गणपतीच्या गळ्यांत वा कमरेभोंवतणी सोरोप आसतात. हुंदीर हें ताचें चिन्ह आनी वाहन आसा. हेरंब गणपतीचें वाहन शिंव, तर मयुरेश्वराचें मोर आसता. हिमालयांत एक तकली नाशिल्लो 'मुंडकटा' गणपती आसा. गणेशपंचायतनांत नर्मदेंतलो तांबडो गुंडो गणेश म्हूण दवरतात. कांय सुवातींनी शिवाभशेन गणेशाचीय लिंगरुपान पूजा करतात. दावे सोंडेचो गणपती चड प्रचारांत आसा. उजवे सोंडेचो गणपती चड खर मानतात आनी कांय थारावीक घराणींच तो पूजतात. जायत्या सुवातींनी स्वयंभू आसात. ताका महासिध्दिदायक अशें म्हण्टात.

उत्सवः गणपतीचो जल्मदीस भाद्रपद शुक्ल ४ आसून त्या दिसाक 'गणेश चवथ' म्हण्टात. ह्या दिसा गणपतीची मूर्त पूजेक लायतात. दुसरे दिसा ऋषिपंचमीक पावयतात. हाका 'देड दिसाचो गणपती' म्हण्टात. कांय कडेन पांच, सात, णव, इकरा, एकवीस दीस लेगीत गणपतीचें पूजन जाता.

चवथीक गणपतीचें पूजन भारतांत व्हडा उमेदीन जाता. पूण तें चड भौशीक स्वरुपांत आसता. कोंकण, गोंय आनी हेर थोड्याच सुवातींनी गणपतीचें पूजन घराघरांनी जाता.

- कों. वि. सं.

पूरक नोंदः चवथ (गणेश चतुर्थी).

गणपती संस्थान, खांडोळें:

मूळ नावेली (दिवाडी) सारको. सुमार इ. स. १५४० वर्सा हें दैवत खांडेपारा स्थलांतर जाल्लें. थंयच्यान तेंन्नाव्यां स्थलांतर जालें. सुमार इ. स. १७४९ वर्सा श्री गणपती दैवत नाव्यांसावन स्थलांतर जावन अंत्रुज म्हालांतल्या खांडोळें गांवांत एका दोंगराचे कुशीक सुरक्षित जाग्यार श्री गणपतीच्या देवळाची स्थापना जाली. आयज लेगीत तें देवूळ खांडोळें गांवांतूच आसा आनी तें वाठाराक 'श्रीगणपतीवाडो' अशें म्हण्टात.

ह्या देवळांत मुखेल दैवत म्हळ्यार श्रीगणपती आनी ताचीं वांगडा दैवतां म्हळ्यार उजवेवटेन खास वेगळ्या देवळांत श्री शांतादुर्गा, ग्रामपुरुष, गणपतीच्या गर्भागारांत श्रीपूर्वाचारी, श्री खळनाथ

...लक्ष्मी, श्री लक्ष्मीनारायण आनी श्रीसूर्यनारायण वेगवेगळ्या ...त पूण श्री गणपतीच्या देवळांतूच आनी श्री निराकारी एका ... श्री गणपतीसामकार तेचप्रमाण श्रीकालभैरव शांतादुर्गा देवी ... अशे तरेन त्या दैवतांची स्थापना केल्या.

...गणपतीची पूर्विल्ली मूळ पाशाणी मूर्त जी गर्भागारांत अधिष्ठित ...ी, ते मूर्तीक वेरो गेल्ल्यो. देखून, त्या देवस्थानाच्या सगळ्या ... म्हाजनांनी एकठांय येवन मूळ मूर्त थंयच्यान काडून ते सुवातीर ... काळ्या पाशाणाचे मूर्तीची विधीपूर्वक प्रतिश्ठपना केली. हो ...पन सुवाळो शके १८९० मार्गशीर्ष शुक्ल त्रयोदशी किलक ..., ३१ जानेवारी १९६९ दिसा जालो. पोरनी मूर्त त्याच ...रांत उजवे वटेन दुसऱ्या आसनाचेर सुरक्षित जपून दवरल्या. ...च्या काळांत ह्या देवळाचो जीर्णोध्दार करून देवळामुखार व्हडलो ...ांदलो. ह्या मंडपांत लग्नां-मुजी सुवाळे जातात.

...क म्हयन्याच्या शुक्ल चवथीक रातीचो श्री गणपती देवाचो ...त्सव मनयतात. रामनम, अनंतव्रत, दसरो, तुळशीलग्न, कालो, ...कालो अशे उत्सव जातात. ह्या देवाचो वर्सुकी महापर्वणी उत्सव ...शुक्ल त्रयोदशीक मनयतात. त्याच दिसा श्री शांतादुर्गा देवीच्या ...न सवायशिणी बायलो आपापलीं दिवजां पेटयतात. माघ शुक्ल ...क मखरपूजा आसता. श्री गणपती जयंती उत्सवावेळा ...तल्यान मिरवणूक जाता.

... देवळाचे संस्थापक कुळावी म्हाजन, गौड सारस्वत ब्राह्मण सात ...े आसात. ते भारद्वाज, काश्यप, कौशिक, जमदग्नी, गौत्तम, ... आनी अत्री अशा गोत्रांचे आसून स्मार्त, वैष्णव ह्या दोनूय ...याचे आसात. भारद्वाज गोत्राचे शेणवी खांडेपारकार आनी शेणवी ...कार हे स्मार्त सांप्रदायाचे आसून हेर सगळे माध्व आनी वैष्णव ...याचे आसात. कौशिक गोत्राचे कामत आनी प्रभू, जमदग्नी ...चे शेणवी, भारद्वाज गोत्राचे प्रभू, पै, शेणवी खांडेपारकार, शेणवी ...कार, गोतम गोत्राचे महाले, अत्री गोत्राचे कुडव, नावेलकार, ...ष्ट गोत्राचे प्रभू आनी काश्यप गोत्राचे कामत शेणय अशीं गोत्रवार ...ामां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

...णितशास्त्र: गणनक्रिया कशी करची हें ज्या शास्त्रांत शिकयतात ... शास्त्राक 'गणित' हें नांव पडलें, अशें म्हण्टात. मानवी मनाचो ...श्रेश्ठ आविश्कार म्हळ्यार गणित, अशीय गणिताची व्याख्या करतात. ...ताच्या वेव्हारीक उपेगाक लागून, खास करून यांत्रिकी (mechanics) ...ी अभियांत्रिकी (engineering) ह्या विशयांची बसका गणिताच्या ...धानाचेर आदारिल्ली आशिल्ल्यान गणितशास्त्राक म्हत्वाची सुवात ... जाल्या. ज्योतिशशास्त्र, भौतिकशास्त्र, संख्याशास्त्र ह्या विज्ञानाच्या ...क्यां मुळाव्या शाखांनी गणिताचो उपेग जाता. मानव्य शाखांनी आनी ...च्या मळार लेगीत गणिताचें म्हत्व दिसानदीस वाडत आसा.

...ल्यलमानान गणिताचे शुध्द गणित आनी अनुप्रयुक्त (applied) गणित ... दोन भाग मानतात. बीजगणित, विश्लेशण, भूमिती, अंकगणित, ...मापन, संच सिध्दांत, संख्या सिध्दांत, त्रिकोणमिती, कलनशास्त्र ...नी सांख्यिकी ह्यो शुध्द गणितशास्त्राचो हेर शाखा जावन आसात. ...प्रयुक्त गणितांतले यामिकी, द्रायुयामिकी, गोलीय हरात्मकां, ... विश्लेशण, तरंग गती, ऊश्मागतिकी, पुंजयामिकी, ...यामिकी, स्थितीस्थापकता, परिमाणात्मक विश्लेशण आनी खगोलीय ... हे विशय भौतिकी, अभियांत्रिकी आनी हेर वेव्हारीक ...शयाकडेन संबंदीत आसात.

गणिताचो इतिहास: *अंकगणित (*)* ही गणितशास्त्राची मुळावी ...याद जावन आसा. अंकगणिताची सुरवात अंकज्ञानापसून जाता ...ाचें तंत्र आयज जरी सादें आनी सोपें दिसलें तरी आदिमानवाक तें ... काडपाक कितलेशेच कश्ट पडल्यात आसूंक जाय. स्वताच्या ...गलकी हक्काच्या वस्तूंचें मेजप करपाक आदिमानव कसो शिकलो, ताणें आंकड्यांखातीर प्रतीकां वापरपाची प्रथा केन्ना सुरू केली आनी आंकडे बरोवपाची कला केन्ना हातासली, हें निश्चितपणान सांगप कठीण. आंकडे आनी संख्या दाखोवपाखातीर वेगवेगळ्या देशांनी वेगवेगळ्यो पध्दती आशिल्ल्यो. हातूंत खास करून भारत, चीन, ईजिप्त, बाबिलोनिया, ग्रीस आनी रोम ह्या संस्कृतायांनी केल्ली कामगिरी उल्लेख करपासारकी आसा. कांय देशांनी खाशेलीं चिन्हां आशिल्लीं, जाल्यार कांय देशांनी लिपींतल्या अक्षरांनी आंकडे आनी संख्या दाखोवपाची पध्दत आशिल्ली. पूण संख्या अगणित आशिल्ल्या कारणान त्यो दाखोवपाक इतलीं असंख्य चिन्हां खंयचेच लिपींत मेळप शक्य नाशिल्लें. ताका लागून फुडली उदरगत नेटान जावंक पावली ना. पूण भारतांत शून्याचो सोद लागलो आनी ९ प्रतिकात्मक आंकडे थारायतकच थळाव्या मूल्याची कल्पना आयली आनी फुडली संख्या दाखोवप शक्य जालें आनी दशमान पध्दत जगाक मेळ्ळी. पूण हें सगळें गिन्यान मेळोवपाक १५ शतमानांचो काळ लागलो. शून्याच्या सोदाक लागून संख्या मांडपाची कला मनशाक मेळ्ळी आनी अशे तरेन गणिताचे उदरगतीचे वाटेंतली आडखळ पयस जाली.

संख्या मांडपाची ही दशमान पध्दत पयलींच्या लोकांनी हिंदूंकडल्यान शिकून घेतली आनी बगदादांतल्यान भायर पडिल्ल्या हिब्रू विद्वानांनी तिचो स्पेनांत प्रसार केलो. स्पेनांतसून ही पध्दत इटलींत पावली आनी लेओनार्दो फीबोनात्ची नांवाच्या इटालिअन गणितज्ञान ती युरोपभर पातळायली आनी ताका लागून फुडल्या संशोधनाचो मार्ग सोपो जालो.

मनीस संस्कृतायांच्या आरंभाच्या काळांत 'भूमिती' ही गणिताची आनीक एक शाखा उदयाक आयली. भूमितीची बुन्याद जरी वेदकाळांत तयार जालीं तरी तिचो आवांठ मेजपापुरतोच मर्यादीत आशिल्लो.

भूमिती जरी भारतांत उदरगतीक पावली तरी खऱ्या अर्थान भूमितींतली मुखेल उदरगत पूर्विल्ल्या ग्रीक लोकांनी केली अशेंय म्हण्टात. काटकोन त्रिकोणांत कर्णावयल्या चौरसाचें क्षेत्रफळ काटकोन करपी दोन कडांवयल्या चौरसांच्या क्षेत्रफळांचे बेरजेइतलें आशिल्लें, हें पायथॅगोरस हाचें प्रमेय शुल्बसूत्रांत पयलीं मांडिल्लें. आयज जाका 'पायथॅगोरस संख्या' म्हण्टात, ताका वेदकाळांत 'सूपलविध संख्या' अशें म्हण्टाले.

भूमितीमध्य कसो काडचो आनी वेगवेगळ्या आकारांच्यो वेदी कश्यो बांदच्यो हेविशीं समद्विभुज त्रिकोण, काटकोन त्रिकोण, चौरस, आयत, अणिमत् हांचे गुणधर्म शुल्बसूत्रांत सांगिल्ले. पूण ग्रीक गणितज्ञांनी दिल्ली तर्ककठोर पध्दत हिंदू भूमितींत दिसून येना. स्वयंसिध्दकां, गृहीत कृत्यां, प्रमेय, प्रतिज्ञा, साध्य, रचना, सिध्दता अशे तरेची तर्कशुध्द मांडावळ आशिल्ली भूमिती ग्रीक लोकांनी तयार केली. 'ज्योतिशशास्त्र' ही गणिताची आनीक एक शाखा वेदकाळांत जल्माक आयली. ह्या शास्त्राची उदरगत चालू आसतनाच आर्यावर्तांत त्रिकोणमिती (trigonometry) जल्माक आयली.

गणिताच्या सगळ्या शाखांची वाड खऱ्या अर्थान सतराव्या शतमानासावन नेटान जायत गेली. हाचें कारण म्हळ्यार मनशान लायिल्लो मुद्रणकलेचो सोद, गॅलिलीओ हाणें लायिल्लो दुर्बिणीचो सोद आनी भौतिकी तशेंच अभियांत्रिकी ह्या दोन विशयांनी मनशान केल्ली उदरगत. तशेंच ह्या काळांत लायब्नित्स आनी न्यूटन हांणी 'कलनशास्त्र' (calculus) ही गणिताची म्हत्वाची शाखा सोदून काडली. कलनशास्त्राच्या ह्या सोदाक लागून भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, अर्थशास्त्र, अभियांत्रिकी ह्या शाखेंतल्यो विंगड विंगड समस्या सोडोवपाखातीर गणिताचो उपेग जावपाक लागलो.

भारत: भारतांत गणित हो विशय यज्ञ संस्थेंतल्यान जल्माक आयलो. अग्नीक आहुती दितना मनशान पयल्या आंकड्याची थापणूक केल्या आसतली. जश्यो जश्यो आहुती चड प्रमाणांत दिवपाक सुरवात जाली तश्यो तश्यो संख्या व्हडल्यो जावपाक लागल्यो. 'तैत्तिरीय संहिता' (७.२.११) हातूंत अशें दिसून येता कि सम संख्येक युग्म आनी विशम संख्येक अयुग्म अश्यो संज्ञा आसात आनी ४, ५, १०, २० ह्या संख्यांचे

पाढे दिल्यात.

'वाजसनेयी संहिता' (१७.२) हातूंत धाव्यो पटी दितना $१०^{१२}$ मेरेनच्या संख्यांचीं नांवां आसात आनी तैत्तिरीय संहितेंत $१०^{१९}$ मेरेनच्या संख्यांचीं नांवां दिल्यांत.

वेदांग ज्योतिश्यांत अंकगणितांत येवपी कृत्यां म्हळ्यार बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार आनी तेविशींच्या परिकर्माष्टकांचो उपेग केल्लो दिसून येता. त्रैराशिकाचो उपेगूय तातूंत केला. वेदांग ज्योतिशांतलीं कालमापक एककां (units) आनी तातूंत कोष्टकांनी दिल्ल्यो संख्या, हाचेवेल्यान वेदकाळांत अंकगणितांत भारतान बरीच उदरगत केल्ली, हें दिसून येता. शुल्बसुत्रांत करणी म्हळ्यार अपरिमेय (uncountable) संख्यांचोय बरोच उल्लेख आयला. करणी संख्येचो अभ्यास वेदकाळासावन सुरू जालो अशें म्हण्टात. कारण $\sqrt{२}$ चें आसन्न (approximate) मोल

$$१ + \frac{१}{३} + \frac{१}{३\times४} - \frac{१}{३\times४\times३४}$$

अशें शुल्बसूत्रांत सांगलां. हे पध्दतीक 'सविशेश पध्दत' अशें म्हण्टाले. ही 'सविशेश पध्दत' अभ्यासल्यार वेदकाळांत अंकगणिताचो पांवडो कितलो ऊंच आशिल्लो हाची कल्पना येता. वेदी कश्यो बांदच्यो ह्या संदर्भांत $\sqrt{६}$, $\sqrt{१०}$, $\sqrt{४०}$ हांचो उल्लेखूय शुल्बसूत्रांत आसा. शुल्बसूत्रांत π चें मोल सुमार ३.०८८ इतलें दिलां. हें मोल अचूक मोलापरस पांच टक्क्यांनी उणें आसा.

वेदकाळाउपरांत भारतांत तयार जाल्लो गणितशास्त्रावयलो पयलो ग्रंथ म्हळ्यार 'बक्षाली' हें हातबरप. हो भूर्जपत्राचेर बरयल्लो ग्रंथ इ. स. प. २०० ते इ. स. २०० च्या सुमाराक जाल्ल्या ग्रंथाची प्रत आसतली, अशें मानतात. हातूंत बीजगणितांतलीं द्विघात (quadratic) समीकरणां सोडयल्यांत. तशेंच वर्गमूळ (square root) काडपाखातीर वयर सांगिल्ली 'सविशेश पध्दत' वापरल्या. हें हातबरप गाथा हे बोली भाशेंत आसून ताचो लिपी शारदा आसा. ही बोली भास मथुरेक कुशाण वंशांतले राजा (कनिष्क, हुविष्क आदी) राज्य करीत आसतना प्रचारांत आशिल्ली. हाचेवेल्यान आनी हेर इतिहासांतल्या पुराव्यावयल्यान 'बक्षाली' हातबरपाचो काळ थारयतात. ह्या हातबरपाच्या णवव्या आनी सत्तावन्नाव्या पानार 'द्विघात समीकरण' सोडयलां. तशेंच वर्गमूळ काडपाक वयर सांगिल्ली 'सविशेश पध्दत' वापरल्या. कांय हातबरपांच्या पुराव्यांवेल्यान गणितश्रेढीचो सोद, बीजगणितांतली द्विघात समीकरणां सोडोवपाची रीत आनी सविशेश पध्दतीचो उपेग भारतीयांक खबर आशिल्लो, अशें दिसून येता.

आर्यभट नांवाचो गणितज्ञ पांचव्या शतमानांत जावन गेलो. ताणें आपल्या 'आर्यभटीय' ह्या ग्रंथांत अंकगणित, बीजगणित, ज्योतिशशास्त्र हे विशय फकत १०८ आर्याबध्द कवितेंत दिल्यात. आर्यभटान $\pi = \frac{६२८३२}{२००००}$ अशें मोल दिलां. हें आसन्न मोल चार दशांश स्थळांमेरेन बरोबर आसा. 'ज्या' फलनां सगळ्यांत पयलीं आर्यभटान सोदून काडलीं, अशें गणित इतिहासकार राऊज़ बॉल़ हांचें म्हणणें आसा.

आर्यभटाउपरांत भारतांत जायते गणितज्ञ जावन गेले. पूण गणिताच्या मळार भरीव कामगिरी करपी मुखेल गणितज्ञ म्हूण बाराव्या शतमानांत जावन गेल्लो 'भास्कराचार्य' हाचें नांव घेतात. धन वा ऋण संख्या घेवन तिचो वर्ग केल्यार उत्तर धन येता हें भास्कराचार्यान पयलीं सोदून काडलें आनी ऋण संख्येचें मूळ अस्तित्वांत नासता, अशेंय ताणें सांगलें. मिश्र करणी संख्यांचो गुणाकार कसो करचो, हाचें सूत्र तशेंच मिश्र करणी संख्येचें वर्गमूळ कशें काडचें हाचें सूत्र पयलीं भास्कराचार्यान दिलें. भास्कराचार्याची सगळ्यांत व्हड कामगिरी म्हळ्यार अनिश्चित समीकरणां सोडोवपाचे पध्दतीचो सोद. भास्कराचार्याउपरांत भारतांत जायते गणितज्ञ जाले. तातूंत सोळाव्या शतमानांतल्या नीलकंठ ह्या गणितज्ञान केल्ली कामगिरी उल्लेख करपासारखी आसा.

बाबिलोनिया आनी ईजिप्तः बाबिलोनियांत आंकड्या वापरिल्लीं चिन्हां सुमार इ. स. प. २००० ते इ. स. प. २० काळांतलीं आसूंक जाय, असो अस्तंती पंडीतांचो अदमास बाबिलोनियन लोकांनी वापरिल्ले संख्या दाखोवपाचे पध्दतींत आशिल्ले आनी तातूंत एकसूत्रताय नाशिल्ली. हे पध्दतींत स्थान करून घा आंकडो दाखयताले पूण शून्याखातीर वर्तुळाचो जायनासलो, कारण शून्याचो सोद त्या काळांत लागू नासलो. दशमान पध्दतीकडेन सारकेंपण आशिल्ली आनी दरेक आंक स्थानवैशिश्ट्य सांगपी कल्पना बाबिलोनियन लोकांनी वापरिल्ली 'षष्टिकमान पध्दत' अशें म्हण्टात. पूण तातूंत साठांमेरेन संख्या दाख साठ चिन्हां नात. पुराणवस्तुसंशोधनांत मेळिल्ल्या बगदाद हांगाच्या तक्त्यांनी एक ते साठ ह्या आंकड्यांचे वर्ग दिल्यात आनी उपरांतच्या आंकड्यांचे वर्ग फुडले पध्दतीन दाखयल्यातः $८^{२}$= $९^{२} = १+२१$, $१०^{२} = १+४०$; हातूंत उजवे वटेनचो एक म्हळ्या धरपाचे. हे पध्दतीन ६०, ६३००, $\frac{१}{६०}$, $\frac{१}{३६००}$ हांचेखातीर चिन्हां दिल्यांत.

पुराणवस्तुसंशोधक हेन्री हाका ईजिप्तांत १८५८ त ५.४ मी. ०.३३ मी. रुंद आशिल्ल्या आनी एक तरेच्या बोरूपसून (साय पपायरस) तयार केल्ल्या तक्त्याचेर बरयल्लें हातबरप सांपडलें तक्त्याक 'न्हिंड पपायरस' अशें म्हण्टात. हो सादारणपणान इ. स. १८०० ते इ. स. प. १६०० ह्या काळांतलो आसतलो, अशें यूर जाणकार मानतात. आमोस नांवाच्या गणितज्ञान पो गणितग्रंथावयल्यान बरोवन काडिल्लें हें हातबरप आसा. हातूंत $\frac{२}{...}$ हो अपूर्णांक $\frac{१}{२४} + \frac{१}{५८} + \frac{१}{१७४} + \frac{१}{२३२}$ असो दाखयला, तें ब आसा. तशेंच त्रिकोणाच्या क्षेत्रफळाविशींचें सूत्र ताणें बरोबर दिलां तक्तो बरोवपाचें काम केलें म्हूण अस्तंती लोक आमोस 'आद्यगणितकार' अशें म्हण्टात. ईजिप्तांतल्या पिरॅमिडांचेर खणपाविशींचें गणित, तेखातीर लागपी कामगारांची संख्या, का लागपी काळ हांचे उल्लेख आसात. हाचेवेल्यान काळ, काम, हांचेविशींचीं उदाहरणां त्या काळांत सोडयताले, अशें म्हणूं येता.

ग्रीसः ग्रीकांनी ईजिप्शियन लोकांकडल्यान गणिताचें गिन्यान मेळ पूण आंकडे दाखोवपाखातीर तांणी ईजिप्शियन चिन्हां वापरलीं न तेखातीर ग्रीकांनी ग्रीक लिपींतल्या अक्षरांचो उपेग केलो. तांणी ता पूर्विल्ले लिपींतलीं आनीकूय चार अक्षरां घेतलीं. हाकालागून वट्ट प्रतीकांनी व्हडल्यो-व्हडल्यो संख्या दाखोवप कठीण जावन विशय उदरगत जावंक पावली ना. दशमान पध्दतींत बेरीज, वजाबा गुणाकारासारकीं कृत्यां करतना हातचे म्हूण जे आंकडे घेतात, त रीत ग्रीकांचे पध्दतींत ना. ग्रीकांनी भूमितीशास्त्रांत केल्ली उदरगत म्हत्वाची आसा. दरेक प्रमेयाची तर्कशुध्द विस्कटावणी करपाची पध सगळ्यांत पयलीं ग्रीकांनी सोदून काडली. हे नदरेन, यूक्लिड ह भूमिती विशयाचेर बरयिल्लीं तेरा पुस्तकां उल्लेख करपासारकीं आस भूमितींतल्या शांकव ह्या वक्राचे गुणधर्म सगळ्यांत पयलीं ॲपोलोनि ह्या ग्रीक गणितज्ञान शुध्द भूमितीवरवीं सिध्द केले. ग्रीसांतूच अनुप्रयु गणिताची बुन्याद घालप जालें. भूमितीची आनी भौतिकशास्त्राची बुन्य *आर्किमिडीज (*)* ह्या ग्रीक गणितज्ञान घाली. आर्किमिडीजासार असामान्य बुध्दीचो गणितज्ञ मेळून लेगीत ग्रीक लोकांनी गणितशास्त्रांत व्हडलीशी उदरगत केली ना. ग्रीक गणिताचो काळ इ. स. प. ६०० ते इ. स. प. २०० ह्या काळखंडांत पडटा.

चीनः इ. स. प. दुसऱ्या शतमानांत चांगत्सांग नांवाच्या गणितज्ञ 'केव-च-आंग-स-आन-शूह' हो गणिताचो ग्रंथ संपादित केलो. पुस्तकांतलो विशय मुळाव्या स्वरूपाचो आसून इ. स. १५०० मेरेन पुस्तकाच्यो खूब आवृत्त्यो आयल्यो. तेराव्या शतमानांत चूशीकी नांवाच्या गणितज्ञान द्विपदीचे अश्टम घातामेरेनचे सहगुणक काडले. ताणें चतु घाताचें एक खाशेलें उदाहरणूय सोडयलें. ह्याच सुमाराक दुसरो ए

…गणितज्ञ लिचेह हाणें तृतीय धाताचें एक खाशेलें उदाहरण …ले पूण व्यापक स्वरुपाचो कसलोच गणितीय प्रस्न चीनान …लोना

…तण: आठव्या शतमानाचे सुर्वेकसावन, खलिफा अल् मन्सूर हाचे …न आनी फुडेंय बगदाद हें शिक्षणाचें व्हड केंद्र आशिल्लें. थंय गणित … ज्योतिशशास्त्र ह्या विशयांनी उदरगत जावंची म्हूण खलिफांनी …गानांतल्या पंडीतांक आपोवन व्हेले. तातूंतल्या कंक ह्या पंडीतान … आनी ज्योतिश ह्या विशयांवेल्या भारतीय ग्रंथांची मुसलमान …ांक वळख करून दिली. णवव्या शतमानाच्या सुमाराक अल् …ज्मी नांवाच्या इराणी गणितज्ञान अल् फजारी हाच्या 'सिंद-हिंद' …ग्याचें संक्षिप्तिकरण केलें. ह्याच पुस्तकाची निवळायिल्ली आवृत्ती … काळान उजवाडाक आयली. हें पुस्तक युरोपीय ज्योतिशी फुडें …र आठशें वर्सां वापरताले. हातूंत दिल्ल्या त्रिकोणमितीय कोश्टकाचो …हार्ड ऑफ बाथ ह्या पंडीतान ११२६ त लॅटीन भाशेंत अणकार … अल् ख्वारिज्मी हाणें 'किताब अल्-जाब्र वाल मुकाबला' नांवाचो …णितावेलो ग्रंथ बरयलो. हाचेवेल्यानूच युरोपीयांनी बीजगणिताक …जिब्रा' अशें नांव दिलें. इराणांतलो नामनेचो कवी उमर खय्याम हो … बरो गणितज्ञ आशिल्लो. ताणें ॲपोलोनियस हाणें काडिल्ल्या …वाचो उपेग करून तृतीय धाताचें समीकरण सोडयलें. …णिताचो प्रस्न भूमितीचो वापर करून सोडोवपी तो पयलो …तज्ञ, अशें म्हण्टात.

स्पेन आनी इटली: स्पेनांत आलाशिरो घेतिल्ल्या रबी बेन इझ्रा ह्या … विद्वानान संख्या सिध्दांत सांगपी 'सिफ्र-हा-मिस्पर' ह्या नांवाचो ग्रंथ …यलो. हो ग्रंथ अंकगणिताचेर आसून तातूंत हिंदूंचें अंकगणित …पाचो यत्न केला. युरोपीय लोकांक शून्याची वळख करून दिवपी हो …लो गणितज्ञ जावन आसा. सॅम्युएल बेन अब्बास ह्या ज्यू विद्वानान …ल् तक्सीर' आनी 'अल्किवामी' हे ग्रंथ बरयले. हिंदूंच्या दशमान …ध्दतीचो प्रसार करपाक कारणीभूत आशिल्ल्या लेओनार्दो फीबोनाच्ची …स. १२२०) ह्या आनीक एका गणितज्ञान अंकगणिताचेर 'Liber …baci' हो ग्रंथ बरयलो.

तेराव्या ते सतराव्या शतमानांतली उदरगत: संख्या मांडपाची पध्दत …नी शून्याचो सोद ह्यो दोन मोलादीक गजाली हिंदू लोकांनी संवसाराक …ल्यो. इ. स. १४५० मेरेन संख्या बरोवपाची दशमान पध्दत सबंद …गभर पातळ्ळी. हो वेळमेरेन अंकगणित, बीजगणित, भूमिती, …कोणमिती आनी ज्योतिशशास्त्र ह्या विशयांतलीं मुळावीं तत्त्वां भारत …नी ग्रीस ह्या दोन देशांतल्या विद्वानांच्या वावराक लागून जगाक …ळ्ळीं, अशें म्हण्टात. अरबांनी हें सगळें गिन्यानाचें भांडार यूरोपीय …ोकामेरेन पातळायलें.

…ओनार्दो (१४५२-१५१९) हाणें भूमिती आनी बीजगणित ह्या …शयांनी म्हत्वाचें संशोधन केलें. सतरावें शतमान सुरू जावंचे पयलीं …ल्या काळांत जाल्ले मुखेल गणितज्ञ म्हळ्यार व्हियेता, बाँबिली. …काइन केप्लर, ब्रिग्झ, देझार्ग आनी गॅलिलीओ. नेपिअर हाणें १६१४ …गॉरिथमांची कोश्टकां तयार केलीं. टार्टाल्या (१५००-५७) ह्या …टालियन गणितज्ञान तृतीय धाताचें समीकरण सोडोवपाची रीत सोदून …ली. ताणें आपलो सोद कार्डन (१५०१-७६) ह्या दुसऱ्या गणितज्ञाक …सांगलो आनी कार्डनान तो सोद स्वताच्या नांवाचेर उजवाडायलो …बिली आनी व्हियेता ह्या दोगांयनी बीजगणितांत संक्षिप्त प्रतीकां …परलीं. देझार्ग (१५९३-१६६२) ह्या गणितज्ञान शांकवांविशीं बरेच …गाम केल्लो. ताच्या मूळ ग्रंथाची प्रत १८४५ त उजवाडाक आयली …ाण यथादर्शनशास्त्र आनी शुध्द भूमिती ह्या विशयांनी केल्लें संशोधन …हत्वाचें आसा. सूर्य हो सूर्यमाळेचो केंद्रबिंदू आसा, अशें कोपर्निकस …७३-१५४३) ह्या शास्त्रज्ञान पयलेच खेप सोदून काडलें. ताच्या ह्या …ोधाक लागून गणितांत बरीच उदरगत जाली. केप्लर (१५७१-१६३०) ह्या जर्मन गणितज्ञान सूर्याभोंवतणी गिरे विवृत्त (elliptical) कक्षेंत घुंवतात आनी सूर्य त्या विवृत्ताच्या एका नाभिस्थानांत आसता, हें तत्त्व मांडलें. ह्या तत्त्वाचो आदार घेवन न्यूटन (१६४२-१७२७) हाणें गुरुत्वाकर्शण, व्यस्तवर्गाचो नेम पाळटा हें सिध्द केलें. गॅलिलीओ (१५६४-१६४२) ह्या इटालियन शास्त्रज्ञान उबे दिकेन शेंवटिल्ले पदार्थ तेच वळींत परत धर्तरेचेर येतात, अशें सांगून पडपी पदार्थांविशींचे नेम सोदून काडले. 'संघात उपपत्ती' हें ताचें मुखेल कार्य. ताणें लंबकाचे प्रयोग आनी घड्याळांचे प्रमाणीकरण हातुंतूय संशोधन केलें.

गणिताच्या चिन्हांचो इतिहास: ह्या संक्रमण काळांत गणितांत प्रतिकांचो वापर करपाक सुरवात जाली. रेने देकार्त (१५९६-१६५०) ह्या फ्रेंच गणितज्ञान अज्ञात पदांखातीर x, y, x हीं अक्षरां वापरपाची पध्दत सुरू केली. टार्टाल्या हाणें बेरीज दाखोवपाक $\not{p}$ हें अक्षर वापरिल्लें जाल्यार इटालियन बीजगणितज्ञ, plus ह्या शब्दांतलें पयलें अक्षर वापरताले आनी तें P, p, p हातूंतले खंयचेय पध्दतीन बरयताले. ह्यो सगळ्यो पध्दती मतींत घेवन जर्मन आनी आंग्ल गणितज्ञांनी बेरजेचें चिन्ह + अशें आपणायलें आनी १६३० त तें रुढ जालें. इटालियन बीजगणितज्ञ वजाबाकीखातीर minus ह्या शब्दांतलें पयलें अक्षर m वा M वापरताले. जर्मन आनी आंग्ल गणितज्ञांनी वजाबाकीखातीर सद्याचें – हें चिन्ह १६३० त सावन प्रचारांत हाडलें. गुणाकाराचें चिन्ह हॅरिअट (१६३१) हाणें दोन संख्येंत टिंब दिवन दाखयल्लें. देकार्त हाणें पदां लागींलागीं बरोवन गुणाकार दाखोवपाची पध्दत घाली. लायब्निट्स हाणें १६८६ त गुणाकाराखातीर ∩ हें चिन्ह वापरिल्लें. पूण अठराव्या शतमानाचे सुरवातीक × हें चिन्ह गुणाकाराखातीर रुढ जालें. भागाकार बरयता आमतना सुर्वेक भाज्य आनी भाजक एका सकयल एक अशे बरयताले, तांचेमदीं आडवी रेघ आसनासली. फुडें त्या दोगायमदीं आडवी रेघ घालपाची पध्दत पडली. अरब लोकांनी ती पध्दत हिंदूंकडल्यान घेतली. अरबी लोक गुणोत्तर दाखयतना क-ख, क/ख वा $\frac{क}{ख}$ अशें बरयताले. ऑट्रिड हाणें १६३१ त भागाकार दाखयतना क:ख असो दाखोवन दोन टिंबांचो वापर केलो. लायब्निट्स हाणें १६८६ त भागाकाराखातीर ÷ हें चिन्ह वापरलें आनी फुडें तेंच रुढ जालें.

सारकेंपण दाखोवपी समीकरणांतलें बरोबर (=) चिन्ह पयलीं रॉबर्ट रेकार्ड हाणें १५५७ त वापरलें. अठराव्या शतमानाचे सुर्वेक हाचो वापर सर्वमान्य जालो. गुरुतर चिन्ह > आनी लघुतर चिन्ह < हीं हॅरिअट हाणें १६३१ त वापरलीं. ≠ (सारकेंपण ना) ≯ (व्हडलो न्हय) आनी ≮ (ल्हान न्हय) हीं चिन्हां पयलीं कोणें सोदून काडलीं, हें सांगप कठीण आसलें तरी ऑयलर (१७०७-८३) हाणें हीं चिन्हां वापरिल्लीं हें निश्चित. 'व्हडलो वा समान' ≥ आनी 'धाकटो वा समान' ≤ हीं चिन्हां पी. बूगेअर हाणें १७३४ त उपेगांत हाडलीं. वर्गमुळाचें चिन्ह √ पयलीं भास्कराचार्यान वापरलें आनी हेंच चिन्ह युरोपीय गणितज्ञ रुडॉल्फ हाणें १५२६ त वापरलें. न्यूटन हाणें क्ष^{न} असो धात वापरपाची व्यापक पध्दत उपेगांत हाडली. वॉलिस हाणें अनंताखातीर ∞ हें चिन्ह १६५५ त जरी वापरलें तरी १७१३ सावन जेम्स बेर्नुली हाणें तें रूढ केलें. त्रिकोणमितींत येवपी स गुणोत्तरांतल्या 'ज्या' फलनाखातीर येवपी sine म्हळ्यार sin हें चिन्ह अरब लोकांकडल्यान युरोपीयांनी घेतलें आनी ताचें त्या अर्थाचें युरोपीय रुपांतर केलें. ह्या फलनाचो सोद आर्यभटान लायलो सिकॅंट (छेदक) आनी टॅंजंट (स्पर्शक) हीं फलनां टॉमस फिंक ह्या डॅनिश गणितज्ञान १५८३ त सोदून काडलीं. कोसिकॅंट (कोच्छेदक) हें फलन रेटिकूस हाणें १५९६ त आनी कोटॅंजंट (कोस्पर्शक) हें फलन १६२० त गंटर हाणें सोदून काडलें. Sin, Sec, tan ह्या संक्षिप्त रुपांचो वापर जीरार्ड (१५९५-१६३२) हाणें सुचयलो आनी Cos, Cot हीं रुपां ऑयलर हाणें १७४८ त वापरलीं. अशे तरेन संक्षिप्त प्रतीक पध्दत गणितशास्त्रांत रुढ जाली आनी अठराव्या शतमानाउपरांत गणिताची उदरगत एकदम नेटान जावपाक लागली.

सतरावें शतमान: जॉन नेपिअर हाणें लॉगरिथमावयलें आपलें संशोधन पुराय करून लॉगरिथमीय कोश्टकां तयार केलीं. ह्याच सुमाराक योहनिस

केप्लर हाणें गिऱ्यांचे गर्तीच्या कक्षांविशींचे तीन नेम उजवाडायले. रने देकार्त हाणें १६३७ त म्हत्वाचो असो बीजभूमितीचो सोद लायलो. देझार्ग आनी पास्काल (१६२३-६२) हाणें केल्लें प्रक्षेप भूमितीवयलें संशोधन सोडल्यार शुध्द भूमितींत तांचेउपरांत सुमार वेड शतमान कसलेंच संशोधन जालेंना. फेर्मा हाणें 'संभाव्यताशास्त्र' तशेंच गणितीय विगमन पध्दतीन वक्राचें क्षेत्रफळ काडप, अर्दत्रिघातीय अन्वस्ताची लांबाय काडप ह्या मुळाव्या विशयांनी संशोधन केलें. पास्काल आनी जॉन वॉलिस ह्या दोगांयनी चक्रज (cycloid) वक्राचे गुणधर्म सोदून काडले. हायगेन्झ (१६२९-९५) ह्या डच गणितज्ञान ह्या वक्राचेर फुडलें संशोधन केलें. हे सगळे उदरगतींतल्यान आंग्ल गणितज्ञ न्यूटन आनी जर्मन गणितज्ञ लायब्निट्स हांणी कलनशास्त्राचो सोद लायलो. ह्या विशयाची फाटभूंय पूर्विल्लो गणितज्ञ आर्किमिडीज आनी उपरांत फेर्मा, वॉलिस, बॅरो आनी पास्काल हांणी तयार केल्ली. न्यूटन आनी लायब्निट्स ह्या दोगांयनी कलनशास्त्राची बसका थारावन संकलन (Integration) आनी विकलन (Differentiation) हीं कृत्यां एकामेकांचीं व्यन्यास (converse) कृत्यां आसात अशें सिध्द केलें. लायब्निट्स हाच्या प्रतीकात्मक चिन्हांक लागून 'चिन्हांकित तर्कशास्त्र' हो नवो विशय उदयाक आयलो. फुडें १८५४ त बूल ह्या गणितज्ञान 'लॉज ऑफ थॉट' हें पुस्तक उजवाडावन लायब्निट्स हाचीं प्रतिकां आनी संज्ञा आपणावपांत कितलो फायदो आसा, हें सगळ्यांक पटोवन दिलें.

अठरावें शतमानः बेर्नुली (१६६७-१७४८) ह्या स्विस गणितज्ञान विकलनशास्त्राचो खोलायेन अभ्यास केलो आनी ताच्याच मार्गदर्शनाखाल ऑयलर (१७०७-८७) ह्या गणितज्ञाचो उदय जालो. ऑयलर हाणें गणितशास्त्रांत मोलादीक कामगिरी केली. विंगड विंगड गणितशाखांतलीं वेगवेगळीं समीकरणां, प्रमेयां, फलनां, फलितां हांची ऑयलर हाणें उपाट निर्मिती केली आनी अठराव्या शेंकड्यांत गणितशास्त्राचो आवांठ कितल्याशाच पटींनी वाडलो. गणितशास्त्रांतल्या कितल्याशाच प्रमेयांक आनी समीकरणांक ऑयलर हाचें नांव दिलां. १७४८ त उजवाडाक आयिल्लो ऑयलर हाचो 'Introductio in analysin infinitorum' (दोन खंड) हो ग्रंथ आर्विल्ल्या काळांतलें गणिताचें आद्य पाठ्यपुस्तक म्हूण मानतात. चलनकलनशास्त्राची बुन्याद आनी विकलन भूमितीचें मुळावें संशोधन करपाक ऑयलर हाचो म्हत्वाचो वांटो आसा.

लाग्रांज (१७३६-१८१३) ह्या फ्रेंच गणितज्ञान 'Theorie des fonctions analytiques' (१७९७) हो फलनविश्लेशणाचेर ग्रंथ बरयलो. यामिकीविशींच्या 'Mechanique analytique' (१७८८) ह्या ग्रंथाक लागून लाग्रांज हाका अज्रंवर किर्त मेळ्ळी आनी ह्या ग्रंथाक लागून 'यामिकी' हो विशय गणितीय विश्लेशणाचो एक भाग अशें मानूंक लागले. दरेक गजाल बुध्दीचे साणीचेर तपासप गरजेचें आसा, असो दंडक ॲलांबेर (१७१७-८३) ह्या नामनेच्या गणितज्ञान घालो आनी ताका मान्यताय मेळ्ळी.

फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळांत १७९५ त थापणूक जाल्ल्या एकोल पॉलिटेक्निक ह्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयांत लाग्रांझ, लाप्लास (१७४९-१८२७), माँझ (१७४६-१८१८) हे नामनेचे फ्रेंच गणितज्ञ अध्यापक म्हूण काम करताले. ताका लागून गणिताच्या इतिहासांत हे संस्थेक म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाल्या. लाप्लास हाच्या 'Mechanique Celeste' (५ खंड, १७९९-१८२५) ह्या ग्रंथाक लागून खगोलीय यामिकी हो विशय गणितीय विश्लेशणाची शाखा अशें सर्वमान्य जालें. खगोलशास्त्र, संभाव्यताशास्त्र आनी गणितीय विश्लेशण ह्या गणितशाखांनी लाप्लास हाणें मोलादीक संशोधन केलें. हालींच्या काळांत लाप्लास रुपांतर, लाप्लास समीकरण आनी जात्य फलनां हांकां गणितीय विश्लेशणांत म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाल्या. गास्पार माँज (१७४६-१८१८) ह्या नामनेच्या गणितज्ञान संश्लिश्ट भूमिती (Synthetic Geometry) ह्या विशयाचेर 'Geometrie descriptive' (१७९९) हो ग्रंथ बरोवन भूमितींतल्या नव्या युगाची बुन्याद घाली. इमारतींचे आराखडे काडपाचे पध्दतींत ह्या ग्रंथाक लागून खूब सुवारणा जाल्यो. सुमाराक लाझार कार्नो (१७५३-१८२३) ह्या फ्रेंच गणितज्ञान वै आनी संश्लिश्ट भूमितींत मोलादीक संशोधन केलें आनी 'Geom position' (१८०३) हो नामनेचो ग्रंथ बरयलो.

एकोणिसावें आनी विसावें शतमानः फूर्ये (१७६८-१८३०) ह गणितज्ञान १८२२ त 'Theorie analytique de la chaleur' हो ग्रंथ स्वेच्छ फलनाविशींचें आपलें नवें मौलिक तत्त्व मांडलें. १८२२ त (१७८८-१८६७) हाचो प्रक्षेप भूमितीवयलो 'Trait des pro projectives des figures' हो म्हत्वाचो ग्रंथ उजवाडाक आयलो गणितज्ञ प्ल्यूकर (१८०१-६८) हाणें वैश्लेशिक भूमिती, सहनिर्देश, परिगणन भूमिती ह्या मळांचेर मुळाव्यो संकल्पना म श्टाइनर (१७९६-१८६३) ह्या गणितज्ञान १८३२ च्या सुमाराक स भूमितीचो एक खाशेलो संप्रदाय तयार केलो. श्टाइनर हाच्या संकल फुडें स्टाउट हाणें विस्तार केलो आनी संश्लिश्ट भूमितीक तर्ककठेर सुवात मेळोवन दिली.

एकुणिसाव्या शतमानात अयूक्लिडीय भूमितीच्या सोदाक गणितशास्त्राच्या उदरगतीक एक नवी दिका मेळ्ळी. लोबाचे (१७९३-१८५६) हाणें १८२६-२९ त आनी यानोश ब (१८०२-६०) हाणें १८३१-३२ त स्वतंत्रपणान समांतर वळींचें गृ वगळून नवे भूमितीची बुन्याद घाली. १८५४ त, रिमान (१८२६ हाणें भूमितीचें स्वभाव निर्देशन करपाखातीर वक्र चापाच्या द्विघ विकलन रुपाचो उपेग करचो, अशें मत मांडलें. गौस (१७७७-१८ ह्या जर्मन गणितज्ञाची गणना जगांतल्या तीन म्हान गणितज्ञांनी तांणी आपल्या 'Disquisitiones arithmeticae' ह्या अंकगणिताव ग्रंथांत समशेशी एकरुपता आनी द्विघातिक अन्योन्यता संख्यासिध्दांतांतलीं मौलिक तत्त्वां मांडलीं. १८२८ त उजवाडायिल्ल्या 'Disquisitiones generales circa superficies cu ह्या ग्रंथाक लागून विकलन भूमितीक एक वेगळोच फांटो मेळ्ळो. हाचे हे दोनूय ग्रंथ अभिजात स्वरुपाचे अशें मानतात.

दरेक बहुपदी समीकरणाक निदान एक सदसत् मूळ आसता, १७९९ त गौस हाणें सिध्द केल्लें. पूण ह्या प्रस्नाचें स्वतंत्रपणान सर्व विवरण करपाचें श्रेय आबेल (१८०२-२९) आनी गाल्वा (१८११- हांकां दितात. व्यापक स्वरुपाचें पंचम घाती समीकरण सोडोवप ना, अशें तत्त्व आबेल हाणें मांडलें. गाल्वा हाणें अशें सिध्द केलें दरेक समीकरणाकडेन एक खाशेलो आदेश गट संबंदीत आसता ह्या आदेश गटाच्या गुणधर्माचेरूच तें समीकरण सोडोवप शक्य काय ना, हें थारावं येता. ह्या विस्कटावणींतल्यानूच फुडें 'ग सिध्दांत' वा 'गट सिध्दांत' ही म्हत्वाची गणित शाखा उदयाक आय १८७२ त फेलिक्स क्लाइन (१८४९-१९२५) हाणें आपल्या नामने 'एर्लांगेन प्रोग्रॅम' हातूंत गट सिध्दांताची संकल्पना भूमितींत वापरून सर्वगामी स्वरुपाची आसा हें उक्तायलें. सोफुस ली (१८४२-९९) संतत गट विचारांत घेवन हो नवो विशय गणित विश्लेशणाचोच भाग आसा, हें सिध्द केलें.

गणितीय तर्ककठोरतेक प्राधान्य दिवपी गणितज्ञ क (१७८९-१८५७) हाणें फलन सिध्दांतांत सदसत् फलनांचोय आ केलो. जे. आर्. आर्गां हाणें सदसत् संख्या कार्तीय प्रतलाचेर दाखोवप रीत सुरू केली आनी १८२४ त आबेल हाणें विवृत्तीय फलन आवर्तकाळ असत् आसता, अशें दाखयलें. पूण सदसत् फलनाची उप ही स्वतंत्र गणित शाखा आसा, अशें कोशी हाच्या समाकल प्रमेया सोदांतल्यान सिध्द जालें. कोशी हाच्या वावराचे फुडें दोन फांटे ज तातूंतल्या एकांत वायरश्ट्रास (१८१५-९७) हाणें ह्या विशयाच्या वैश्लेशिक वटेचो विस्तार केलो. दुसरो फांटो रिमान हा फुडारपणाखाल उदयाक आयलो. तातूंत रिमान हाणें रिमानीय पृ आनी अनुरूपी निदर्शन हांचो अभ्यास करून म्हत्वाची भर घाली.

…साव्या शतमानाच्या पयल्या अर्दांत गणिताच्या नेमाळयांचो …वपाक लागलो. त्यानिमतान वेगवेगळ्या गणितीय समित्यांची … जाली. ह्याच काळांत आर्थर केली (१८२१-९५) आनी …र (१८१४-९७) हांचेसारके नामनेचे गणितज्ञ इंग्लंडांत जावन …र्थर केली हाणें बैजिक निश्चलितांची उपपत्ती सोदून काडली. … गणितज्ञ विल्यम हॅमिल्टन (१८०५-६५) आनी जर्मन गणितज्ञ … ग्रॉसमान (१८०९-७७) ह्या दोगांयनी प-मितीय भूमितीची … करप शक्य आसा, अशें मत १८४४ च्या सुमाराक मांडलें. पूण …सकाच ह्या भूमिती शाखेचो अध्वर्यू अशें मानतात. केली हाणें …या गणितांतली आव्यूह सिध्दांत (matrices) ही म्हत्वाची शाखा … काडली. आव्यूह सिध्दांत आनी 'निर्धारक' (determinants) हांकां … बीजगणिताक परत म्हत्व आयलें.

…तशास्त्राचें अंकगणितीकरण करपाचे नदरेन एकुणिसाव्या …नांत बरीच उदरगत जाली. बोलत्सानो (१७८१-१८४८) हाणें … त समीकरणाच्या मुळाच्या स्थान निश्चितीचें प्रमेय मांडून हाका …न केली. पूण आर्विल्ल्या अंकगणिताची मूळ बुन्याद वायरश्ट्रास, …ट (१८३१-१९६१) आनी कँटर (१८४५-१९१८) हांणी अपरिमेय …ची व्याख्या केली, तेन्ना घाली. हातूंतल्यानूच फुडें कँटर हाका …तीत संख्यांच्या अस्तित्वाचो म्हत्वाचो सोद लागलो. बैजिक संख्या … गनीय आसात, अशें कँटर हाणें सिध्द केलें. गतिकी आनी प्रकाशकी … उपपत्ती हॅमिल्टन आनी याकोबी (१८०४-५१) हाणें सोदून …यो. मॅक्सवेल (१८३१-७९) हाणें शनीच्या कड्यांची थिरताय, …गतिकी, विद्युत्गतिकी आदी विशयांनी केल्ल्या म्हत्वाच्या …वयल्यान गणितीय विश्लेशण आनी गणितीय भौतिकी हातूंतले …चे संबंद आनीकूय स्पश्ट जातात. मॅक्सवेल, बोल्ट्स्मान …४४-१९०९) आनी गिब्ज (१७९०-१८६१) ह्या तिगांनीय …ख्यकीय यामिकी ह्या विशयाची उदरगत केली. तांच्या वावराक …न 'मूळस्थितीविशींचीं प्रमेयां' (इर्गोडिक थिअरम्स) हो नवो विशय …तशास्त्रांत तयार जालो. बरकॉफ (१८८४-१९४४) हाणें ह्या …गांची १९३२ त सिध्दता केली. एरिक फ्रेडहोम हाणें इ. स. १९०० त …कल समीकरणांच्या सिध्दांताक लागींचो असो बैजिक सिध्दांत सोदून …डलो. हातुंतल्यानूच फुडें हिल्बर्ट (१८६२-१९४३) हाणें 'आयगेन' …ची उपपत्ती आनी ताका संबंदीत आशिल्ल्या अनंत मितीय …काशाची (Hilbert Space) उपपत्ती ह्यो आर्विल्ल्या गणितांतल्यो …वांच्यो संकल्पना १९०८ त मांडल्यो. कार्ल कूलमान नांवाच्या झुरिक …च्या गणितज्ञान १८७५ त 'आलेखिकी' (Graphics) ह्या …शयावयलो अभिजात स्वरुपाचो ग्रंथ बरयलो. ताका लागून …भियंत्यांक वण्टी, पूल, बोगदे बांदता आसतना उप्रासपी प्रस्न आलेखीय …दतीन सोपेपणान सोडोवप शक्य जालें.

गणिताची तात्त्विक बुन्याद: गणिताच्या तात्त्विक बुन्यादीविशींच्या …वेचनांत गणितांतल्यो मुळाव्यो संकल्पना आनी तांचे विशींचीं प्रचलित …हीततत्त्वां आनी स्वयंसिध्दकां हांची तात्त्विक चर्चा आनी विस्कटावणी …चो आस्पाव जाता. गणिताचें तात्त्विक स्वरुप कितें, गणित ही …कशास्त्राची शाखा काय ना, गणितीय अनंत आनी संततत्त्व हांचें …र्थ स्वरुप कितें, गणितीय अस्तित्व म्हळ्यार कितें, गणितीय सत्य …त्याक म्हणचें असल्या आनी हेर गणितांतल्या विंगड विंगड प्रस्नांच्यो …पो तीन मुखेल विचारसंप्रदायांनी वेगवेगळे तरेन दिल्यात. हे संप्रदाय …ळ्यार: १. तर्कशास्त्रमीमांसा २. आकारवाद ३. अंताप्रज्ञावाद.

तर्कशास्त्रमीमांसा: तर्कक्षेत्रेर तत्वांचेर गणिताची बुन्याद मांडपाचो …दीक वावर बर्ट्रंड रसेल (१८७२-१९७१) आनी व्हाइटहेड (१८६१-१९४७) हांणी 'प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका' ह्या आपल्या ग्रंथावरवी …ले हे विचारसरणींतलो मुखेल सिध्दांत असो की, 'अनुगामी' सारक्यो …ांग मुळाव्यो कल्पना आनी तांच्या उपेगाखातीर कांय गृहीततत्त्वां …ाचोच उपेग करून पुराय गणिताची तर्कशास्त्रीय मांडावळ करूं येता. हे विचारधारेची सुरवात लायबनिट्स हाणें केली, अशें म्हण्टात. तेउपरांत डे मॉर्गन, बूल, श्रोडर आनी पर्स हांणी तेखातीर फाव त्या तंत्रांची उदरगत करून चिन्हांकित तर्कशास्त्राची निर्मिती केली. तेउपरांत गणिताच्या अंकगणितीकरणाचें म्हळ्यार सबंद गणितशास्त्र पुराय संख्यांच्या गुणधर्मांचेर आदारिल्लें आसा, हें सिध्द करपाचे यत्न वायरश्ट्रास आनी डेडेकिंट हांणी केले. निमाणें, पुराय अंकगणित फकत तर्कशास्त्राचेर आदारिल्लें आसा हें दाखोवपाचें कार्य फ्रेग, पेआनो, व्हाइटहेड आनी रसेल हांणी तडीक व्हेलें.

आकारवाद: आकारवादी आनी तर्कशास्त्रवादी हांच्यांत म्हत्वाचो फरक म्हळ्यार आकारवादी गणितांत 'आशया' परस, 'रचणुके'क चड म्हत्व दितात. हातूंत गणित चिन्हां खासा अर्थवाचक मानीनासतना फकत कागदावयल्यो सांकेतिक कुरू म्हूण मानतात. चिन्हांचो वापर कसो करचो आनी गृहीततत्त्वांसावन वैध प्रमेयां कशीं निर्माण जातात, हांचे नेम गृहीततत्त्वांतूच आस्पावतात. हे गणितशास्त्रपध्दतींत संरचनादर्शक म्हूण सिध्दांतांक अर्थ आसता. संकेतचिन्हांचो अर्थ भाशा पध्दतीन खासा विशयांतल्यान परिभाशेंत अर्थ लायतकरूच प्रमेयांक विवक्षित अर्थ प्राप्त जाता. हे विचारसरणीचो अध्वर्यू डावीट हिल्बर्ट हाणें यूक्लिडीय भूमितीक गृहीत नियमबध्द स्वरुप दिलां. हिल्बर्ट हाच्या 'सिध्दांत तत्त्व उपपत्ती' उपरांत कुर्ट गोडेल हाणें १९३१ त सोदून काडिल्लें 'अपूर्णता प्रमेय' हाका लागून आकारवादाक आनीकूय वटसाण मेळ्ळी.

अंताप्रज्ञावाद: 'गणित म्हळ्यार अर्थ नाशिल्ल्या चिन्हांचो उपेग करून खेळपाचो एक अर्थ नाशिल्लो खेळ' अशें आकारवाद्यांचें म्हणणें आशिल्लें. पूण अंताप्रज्ञावाद्यांच्या मताप्रमाण गणित हो अर्थहीन खेळ नासून सैमाचें गुपित सोदून काडप, होच गणिताचो मुखेल हेत जावन आसा. अंताप्रज्ञावादी गणितीय सत्यां वस्तुनिश्ठ आनी चिरंतन आसात, अशें मानीनात. तांच्या मतान गणितीय सत्यां मानवी मनाची स्वैर निर्मिती आसून मनशान निर्मिल्ल्या हेर सत्यांसारकींच विकारशील आसात. ह्या संप्रदायाचो आद्यप्रवर्तक ब्रौवर (१९१२) हाच्या म्हणण्याप्रमाण गणित विचाराचें उत्पत्तिस्थान कांय मुळाव्या अंताप्रेरणांत आसून ताका लागुनूच आपल्यो इंद्रिय संवेदना 'सुरवातीक' आनी 'उपरांत' अशा दोन वर्गांनी वांटल्यात. 'कालतत्त्व' ही शुध्द, अणभवनिरपेक्ष अंताप्रेरणा आसा, अशें ब्रौवर कांटाप्रमाणूच मानतात. अंताप्रज्ञावाद्यांच्या मुखेल सिध्दांताप्रमाण वैश्लेशिक गणित आनी संच-प्रक्रिया गणित तशेंच शुध्द गणिताचो चडसो भाग त्याज्य थारता. ह्या संप्रदायाच्या गणितज्ञांनी अंताप्रज्ञावादी धर्तीचेर गणिताच्या कांय भागांची पुनर्रचणूक करून दाखयल्या. पूण तातूंत तांकां आयजमेरेन फाव तें यश मेळूंक ना.

ह्या तीनूय विचारसरणींच्या विचारमंथनांतल्यान आर्विल्लें गणित तत्त्वगिन्यान निर्माण जालें. गणिताच्या तात्त्विक बुन्यादीविशींचो वाद निर्णयामेरेन येवपाची शक्यताय खूब उणी आसा. पूण गणिताची उदरगत ह्या वादाच्या प्रस्नाचेर आदारून नाशिल्ल्यान फुडेंफुडें वचत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गणितांतले निर्जाप प्रस्न: खूब पूर्विल्ल्या काळासावन आयज मेरेन गणितशास्त्रांत अशे कितलेशेच प्रस्न उरल्यात, जांच्यो जापो वा जांचे शक्यतायेविशींची सिध्दताय अजून मेरेन कोणेच दाखोवंक ना. अठराव्या शेंकड्यामेरेन निर्जाप उरिल्ले कांय म्हत्वाचे प्रस्न अशे- कंपास आनी सरळ पट्टी हीं दोनूच उपकरणां घेवन फुडल्यो तीन रचना करप: १. घनाची दुप्पट करप म्हळ्यार दिल्ल्या घनाच्या दुप्पट घनफळ आसतलें अशा घनाची वट रचप. २. कोनाचें त्रिभाजन करप. ३. वर्तुळाचें चौरसीकरण करप. कितलींशींच वर्सां निर्जाप उरिल्ल्यो ह्यो रचना इटालियन गणितज्ञ रूफफीनी (१७६५-१८२२), नॉर्वेजियन गणितज्ञ आबेल (१८०२-२९) आनी फ्रेंच गणितज्ञ गाल्वा (१८११-३२) हांणी बीजगणितांत केल्ल्या संशोधनाउपरांत अशक्य आशिल्ल्याचें सिध्द केलें.

वयल्या तीन निर्जाप प्रस्नांखेरीज गणितांत आनीकूय कांय म्हत्वाचे निर्जाप प्रस्न आसात, ते अशे: ४. वतुळांत सुसम सप्तभुज अंतर्लिखित

करप. ५. वर्ग समीकरण, घन समीकरण आनी चतुर्घात समीकरणं हांचीं बीजां करणीरुपांत (एक वा चड अपरिमेय संख्यांचे बेरजेच्या रूपांत) परगटावप जशें शक्य आशिल्लें, तशेंच पंचघात समीकरण सोडोवप आबेल हाच्या काळामेरेन शक्य जावंक नाशिल्लें. रूफफिनी आनी आबेल हांणी सादारण पंचघात समीकरणाचीं बीजां करणीरुपांत परगटावप शक्य ना, अशें सिध्द केलें.

६. गोल्डबाख हाचे विचारः '२ सोडून हेर दरेक सम संख्या दोन अविभाज्य संख्यांच्या बेरजेच्या रुपांत व्यक्त करूं येता' असो तर्क गोल्डबाख हाणें ऑयलर हाका १७४२ त बरयल्ल्या एका पत्रांत परगटायल्लो. देखीक ४=२+२, ६=३+३, १६=१३+३, १००=९७+३. १९३१ मेरेन ह्या प्रमेयाची सिध्दता अशक्य दिसताली. पूण १९३१ त श्निरेलमान ह्या रशियनं गणितज्ञान अशें सिध्द केलें की, खंयचोय धन पूर्णांक ३,००,००० वा कमी अविभाज्य संख्यांच्या बेरजेच्या रूपांत परगटावं येता. तेउपरांत व्हीनग्राडॉव्ह ह्या रशियन गणितज्ञान, हार्डी, लिट्लवुड आनी नामनेचो भारतीय गणितज्ञ रामानुजन् हांचे पध्दतींचो उपेग करून ही संख्या ४ चेर हाडली. पूण गोल्डबाख हाच्या तर्काची पुराय जाप अजून मेरेन मेळूंक ना.

७. जुंवळयो अविभाज्य संख्याः ज्या संख्यांतलो फरक २ आसा, अशा अविभाज्य संख्यांक जुंवळयो अविभाज्य संख्या अशें म्हण्टात. 'जुंवळयो अविभाज्य संख्या असंख्य आसात' हें प्रमेय लेगीत अजून निर्जाप आसा.

८. नकासो रंगोवपः धर्तरियले वेगवेगळे प्रदेश दाखोवपी नकासो रंगोवपाखातीर वट्ट कितले वेगवेगळे रंग लागतले? (शेजारच्या दोन प्रदेशांक तोच रंग येवंचो न्हय ही अट आसा) ह्या प्रस्नाची जाप अजून मेरेन मेळूंक ना.

९. फेर्मा हाचें निमाणें प्रमेयः $\text{क्ष}^{\text{स}} + \text{य}^{\text{स}} = \text{झ}^{\text{स}}$ हातूंत स ≥ ३ आसल्यार, ह्या समीकरणाच्यो जापो परिमेय संख्या वापरून काडप शक्य ना. ह्या प्रस्नाचीय पुराय जाप अजून मेरेन मेळूंक ना.

वयलो प्रस्न संख्या सिध्दांतांतलो (Number Theory) जावन आसा. संख्या सिध्दांतांत अशे जायते निर्जाप प्रस्न आसात. गणिताची जशीजशी उदरगत जाता, तशे प्रस्न सुटपावांगडाच आनीकूय निर्जाप प्रस्नांची वाड जायत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गणितीय उपकरणां: गणितीय प्रस्न सोडोवपाखातीर जीं उपकरणां वापरतात, तांकां 'गणितीय उपकरणां' अशें म्हण्टात. कोनमापक, पावत (पट्टी), कंपास हीं उपकरणां भौमितीक आकृत्यो काडपाखातीर वापरतात. 'गोटी चौकट' आनी 'गणकपट्टी' हीं उपकरणां मुळावे संख्यात्मक प्रस्न सोडोवपाखातीर उपकारायतात. कोश्टकां तयार करपी, मुळावे संख्यात्मक प्रस्न टंकलिखित स्वरूपांत सोडोवन दिवपी कार्यालयीन आनी वेवसायिक कामांखातीर उपेगाक येवपी कितलींशींच साधनां प्रचलित आसात. विंगड विंगड तरांच्या संगणकांवरवीं गुंतागुंतीचे प्रस्न बेगोबेग सोडोवं येतात. विज्ञानाच्या वेगवेगळ्या शांखांतले आनी उद्येगधंद्यांतले जायते प्रस्न (देखीक- अवकाशांत सोडिल्ल्या रॅकेटाचो मार्ग, तरेकवार आकारांच्या नळ्यांतल्या वेगवेगळ्या द्रवांचे प्रवाह) गणितीय भाशेंत मांडू येतात. ताका लागून हे प्रस्न बेगोबेग सोडोवपी आनी अर्थीक नदरेन परवडपी उपकरणां सोदपाक आनी तांचें उत्पादन करपाक व्हडली चालना मेळ्ळी. अशा उपकरणांत एकाद्रे पट्टेवयलें दोन खुणांतलें अंतर, तारांतलो विद्युत् प्रवाह वा वर्चस् (विद्युत् स्थिती), स्थितिस्थापक पटलाचेर पडपी ताण. असल्या मेजपाक येता अशा भौतिक राशींच्या रुपांनी गणितीय राशींचें निदर्शन करतात.

वेगवेगळे गणितीय प्रस्न सोडोवपाखातीर वापरांत येवपी कांय गणितीय उपकरणां अशीः सांत (finite) समीकरणां सोडोवपाचीं उपकरणां, भरती पूर्वसूचक, हरात्मक संश्लेशक (Harmonic Synthesizer), बहुपदी निर्वाहक (Polynomial Solver), एकघाती बैजिक समीकरण निर्वाहक, क्षेत्रमापक, समाकलक (Integrator), समाकलालेखक (Integraph), हरात्मक विश्लेशक (Harmonic An..., अवकल विश्लेशक (Differential Analyzer).

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांच्या 'नॅशनल रिसर्च कमि... उजवाडाक येवपी 'Mathematical Tables & Other aids to comp... ह्या तिम्हयन्याळ्यांत विंगड विंगड नव्या आनी आर्विल्ल्या ग... उपकरणांची म्हायती दिल्ली आसता.

- कों. वि.

गणितीय कोश्टकां: गणित, सांख्यिकी, ज्योतिश... भौतिकशास्त्र, अभियांत्रिकी आनी हेर अनुप्रयुक्त विज्ञान... संगणनाच्या कामाचो त्रास कमी जावंचो हे नदरेन कोश्ट... मांडिल्ल्या मूल्यांच्या संचाक गणितीय कोश्टक अशें म्हण्टात. प... निमकी, अडीजकी ह्या कोश्टकांचो वेगवेगळ्या संख्यांच्यो वेगवे... पटी एकदम मेळोवपाखातीर उपेग जाता. सादारणपणान लॉगा... त्रिकोणमितीय आनी हेर गणितीय फलनांचीं मूल्यां दिवपी कोश्टकां अविभाज्य संख्या, संख्यांचे घात, गणितीय स्थिरांक, ह्या महत्... राशींच्या कोश्टकांक गणितीय कोश्टकां अशें म्हण्टात. विम्यावि... कोश्टकां, ज्योतिशशास्त्रीय कोश्टकां, भौतिक राशींच्या मूल्यांची ह्या प्रयोगसिध्द पध्दतीन तयार केल्ल्या कोश्टकांकूय स्थूल ... गणितीय कोश्टकां अशें म्हण्टात.

कोश्टक वापरुन संगणनांत प्रत्यक्ष कितलो वेळ वांचलो हाचेवे... त्या कोश्टकाच्या खऱ्या उपयुक्ततेचें अनुमान काडूं येता. देखीक दशांश स्थळांमेरेनचें वर्गमूळाचें कोश्टक, हें वर्गांच्या कोश्टकापरस उपयुक्त आसता, कारण एकाद्रे संख्येचो वर्ग काडपापरस व... काडपाक चड वेळ लागता. कोश्टकाचो वापर केल्ल्यान वेळ आनी वांचताच पूण ताच्यावांगडाच अचूकतेचीय खात्री उरता.

इतिहासः इ.स.प. १७०० पयलीं बरयल्ल्या ऱ्हिंड पपायर (बोरुपसून तयार केल्ल्या एके तरेच्या तक्त्यांत) एक हो अंश आशि... अपूर्णांकांच्या संयोगाविशींचीं कांय संख्यात्मक मूल्यां दिल्लीं वि... आयल्यांत. बॅबिलोनियन लोकांनी तयार केल्लीं गुणाकार उ... भागाकारांचीं कोश्टकां, वर्ग आनी वर्गमूळ तशेंच व्यस्तांकांचीं कोश... बरींच विस्तारीत आसून तीं इ.स.प. २०० च्या सुमाराक केल्ल... आसतलीं, असो अदमास आसा.

ग्रीक गणितज्ञ टॉलेमी हाच्या 'अलमाजेस्ट' ह्या ग्रंथांत दिसून ये... वर्तुळाच्या जीवांचें कोश्टक हें प्रचलित अर्थान पयलें गणितीय कोश्ट... अशें म्हण्टात. हें कोश्टक इ.स. सुमार दुसऱ्या शतमानांतलें आसून ता... वर्तुळाच्या जीवांचीं अर्द्या अंशाच्या अंतरान स दशांश स्थळांइत... आसन्नतेचीं मूल्यां दिल्यांत. षष्टिकमान (साठ मूळांक वापरिल्ली) पद... वापरिल्ल्या ह्या कोश्टकांत पयलीं नियंता मूल्यां, तेउपरांत कोश्टकं नोंदी आनी निमाणें अंतरांचें कोश्टक दिलां. आर्यभटान (इ.स. पां... शतमान) पयल्या चतुर्थ भागांतल्या कोनांच्या 'ज्या' क्ष चें कोश्टक त... केल्लें. आबुल वेफा (अबुलझानी, इ.स. ९४०-९८) ह्या अ... गणितज्ञान स्पर्शक आनी कोस्पर्शक ह्या त्रिकोणमितीय फलनांचीं कोश्ट... तयार केल्लीं.

खऱ्या अर्थान आर्विल्ल्या गणितीय कोश्टकांची उदरगत पंदराव... शतमानासावन सुरू जाली. गेओर्ख पूरबाख (१४२३-६१) ह्या ऑस्ट्रिय... गणितज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाल स्वभावीक त्रिकोणमितीय कोश्टकां तय... करपाचें काम सुरू जालें. ताचें स्वभावीक 'ज्या' फलनाचें कोश्टक १५४... त उजवाडाक आयलें. निकोलेअस कोपर्निकस (१४५३-१५४३) ह... नामनेच्या ज्योतिशशास्त्रज्ञान पांच दशांश स्थळांचें 'ज्या' फलना... कोश्टक तयार केलें. स्पर्शक फलनाचें पयलें कोश्टक एरॅस्मस राइनहोल्... हाणें १५५३ त आनी छेदिका फलनाचें पयलें कोश्टक फ्रान्सिस्क... मॉरोलिकस (१४९४-१५७५) हाणें उजवाडायलें. तेउपरांत गेओ... योआखिम फोन लाऊखेन (रेटिकूस; १५१४-७६) हाणें तयार केल्लें १... दशांश स्थळांचें 'ज्या' फलनाचें कोश्टक, व्हालेनटाइन ओथो (सुमा...

..१६०५) हाणे तयार केल्लें स्पर्शक आनी छेदिका ह्या फलनांचीं शांश स्थळांचीं कोश्टकां आनी बार्थोलोम्यू पिटिसकस -१६१३) हाणे तयार केल्लें १५ दशांश स्थळांचें 'ज्या' फलनाचें ही कोश्टकां उजवाडाक आयलीं. ह्या कोश्टकांचो आदार ली कोश्टकां तयार करपाक जालो.

१४ त जॉन नेपिअर (१५५०-१६१७) ह्या स्कॉटिश गणितज्ञान शांश स्थळांमेरेलचें हो आदारांक आशिल्लें लॉगरिथम कोश्टक डायले त्याच सुमाराक योस्त ब्यूर्गी (१५५२-१६३२) ह्या स्विस ज्ञान स्वतंत्रपणान १६२० त प्रतिलॉगरिथमांचें एक कोश्टक डायले १० हो आदारांक आशिल्ल्या लॉगरिथमांचें १४ दशांश च कोश्टक हेन्री ब्रिग्झ (१५६१-१६३१) हाणें १६२४ त तयार पूण तें पुराय नाशिल्लें. डी डेकर आनी व्हलाक हांणी १६२७ त, शांश स्थळांचे १ ते १,००,००० ह्या पूर्णांकांच्या लॉगरिथमांचें कोश्टक डावन ब्रिग्झ हाचो वावर पुराय केलो. तेउपरांत वोल्फम ह्या डच री अधिकाऱ्यान तयार केल्लें ४८ दशांश स्थळांचें कोश्टक १७९४ जवाडाक आयलें.

त्रिकोणमितीय फलनांच्या लॉगरिथमांचीं कोश्टकां व्हलाक आनी हांणी उजवाडायलीं. व्हलाक हाणें १० सेकंदांचें कोश्टकीय अंतराल कोश्टकां तयार केलीं आनी हीच पध्दत आतां रुढ जाल्या. फ्रेंच क्रांतीउपरांत मेट्रिक पध्दतीप्रमाण त्रिकोणमितीय फलनांचीं कोश्टकां करपाचें काम गास्पार रिशे (१७५५-१८३९) हाच्या दर्शनाखाला सुरू जालें. उपरांतच्या काळांत विज्ञान आनी नौकानयन विस्ताराक लागून कोश्टकांचो आंकडो एकदम वाडलो. णिसाव्या शतमानाचे सुर्वेकसावन विवृत्तीय फलनां, विवृत्तीय कल, गॅमा फलन, संभाव्यता फलनां, अपास्तीय फलनां, बेसेल ना ह्या वेगवेगळ्या फलनांचीं कोश्टकां तयार जावपाक लागलीं. व्या शतमानांत संगणकाच्या सोदाक लागून वेगवेगळ्यो प्रयुक्त्यो vices) फुडें आयल्यो आनी कोश्टकांची संख्या कितल्याश्याच पटींनी ली

मुळाव्यो संकल्पना: चडशा गणितीय कोश्टकांनी क्ष ह्या स्वयंचलाच्या मूल्यांप्रमाण एकाद्र्या फलनाचीं, फ (क्ष) चीं, संख्यात्मक मूल्यां लीं आसतात. देखीक- लॉगरिथम कोश्टकांत क्ष ह्या स्वयंचलाच्या १ १०,००० हे व्याप्तींतल्या मूल्यांप्रमाण लॉग क्ष ह्या फलनाचीं मूल्यां ली आसतात. कोश्टकांत दिल्ल्या फलन मूल्यांक नोंदी म्हण्टात आनी मूल्यांचेर (म्हळ्यार क्ष च्या मूल्यांचेर) कोश्टक आदारिल्लें आसता. नियता मूल्यां अशें म्हण्टात. असल्या कोश्टकाक एक-नोंद कोश्टक म्हण्टात कांय कोश्टकांनी दोन चलांच्या नियंता मूल्यांचेर पातयेवन शिल्ल्या फलनाचीं मूल्यां दिल्लीं आसतात. देखीक- गुणाकाराचें श्टक. असल्या कोश्टकाक द्वि-नोंद कोश्टक अशें म्हण्टात.

कोश्टकाची लांबाय आनी आकारमान हें ताची व्याप्ती, कोश्टकीय तराल, स्थानमूल्य, फलनाचें स्वरुप, नोंदीच्या मूल्याच्या अदमासाची आनी कोश्टक वापरपाचो उद्देश ह्या गजालीचेर आदारून आसता.

कोश्टकाचें संगणन: कोश्टकां तयार करतना विंगड विंगड गणितीय वापर करतात.. हेखातीर 'फलन सिध्दांत' आनी 'सांत अंतर न' ह्या विशयांचो बरोच अभ्यास आसचो पडटा. कोश्टक तयार तना पयलीं कोश्टकाची व्याप्ती, नोंदींची आसन्नता आनी कोश्टकीय तराल हीं निश्चित करचीं पडटात. कसले तरेचें अंतर्वेशन interpolation) वापरपाचें हाचेर कोश्टकीय अंतराल आदारून आसता.

कोश्टकीय अंतराल निश्चित करतकच, थारायल्ल्या व्याप्तींतल्या वेगवेगळ्या नियंता मूल्यांखातीर फलन मूल्यां काडचीं पडटात. खातीर पयलींच्या काळांत किचकट पध्दती वापरच्यो पडटाल्यो, पूण गणितीय विश्लेशणांतल्यो प्रभावी पध्दती वापरतात

कोश्टकांचें वर्गीकरण: गणितीय कोश्टकांचें वर्गीकरण करपाचे नदरेन केली (१८२१-९५) हाणें १८७३ त एक वर्गीकरण पध्दत सुरू केली. पूण उपरांत हें वर्गीकरण अर्दवट आसा, अशें दिसून येतकच १९४० त अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांच्या नॅशनल रिसर्च कमिटीन आर्. सी. आर्चिबाल्ड हाचे अध्यक्षतेखाल गणितीय कोश्टकां आनी संगणन करपाक मदत करपी हेर साधनां ह्या विशयांविशीं एक समिती नेमली. हे समितीन कोश्टकांचें वर्गीकरण केलां, तें अशें: १. अंकगणितीय कोश्टकां; गणितीय स्थिरांक २. घात ३. लॉगरिथम ४. वर्तुळीय फलनां ५. विवृत्तीय आनी घातीय फलनां ६. संख्या सिध्दांत ७. उच्च बीजगणित ८. समीकरणांचे संख्यात्मक निर्वाह ९. सांत अंतरां १०. श्रेढींची संयुती ११. सांख्यिकी १२. उच्च गणितीय फलनां १३. समाकल १४. व्याज आनी विनीयोग १५. विमाविज्ञान १६. अभियांत्रिकी १७. ज्योतिशशास्त्र १८. भूगणित १९. भौतिकशास्त्र २०. रसायनशास्त्र २१. नौकानयन २२. संगणन यंत्रां आनी यांत्रिक संगणन.

कोश्टकांची संख्या वाडपाक लागिल्ल्यान कोश्टकांचें मूळस्थान, आकारमान आनी अचूकता हांचेविशीं पध्दतशीर एकठांय म्हायती आसपाची गरज एकुणिसाव्या शतमानासावन दिसपाक लागली. ह्या विशयांत ग्लेशर (१८४८-१९२८), डे मॉर्गन (१८०६-७१), ॲलांबेर (१७४९-१८२२) आनी हटन (१७३७-१८२३) हांणी तयार केल्ले वृत्तांत म्हत्वाचे आसात. १९४३ च्या सुमाराक अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांच्या नॅशनल रिसर्च काउन्सिलान नेमिल्ले समितीवरवीं 'Mathematical tables and other aids to computation' नांवाचें तीम्हयन्याळें आर्. सी. आर्चिबाल्ड हाच्या संपादनाखाल सुरू जालें. ह्या तीम्हयन्याळ्यांत हालींच उजवाडायिल्ल्या कोश्टकांचें परीक्षण, मूळ स्वरुपांतल्या कोश्टकांची यादी, प्रमाण कोश्टकांतल्या दुरुस्तीपत्रकांच्यो यादी, खासा संशोधन मळांवयल्या कोश्टकांची आनी खाशेल्या फलनांच्या कोश्टकांची सूची, संगणन यंत्रांचें वर्णन, असली वेगवेगळ्या विशयांवेली म्हायती उजवाडाक येता. ह्या नेमाळ्याखेरीज ए. फ्लेचर, जे. सी. मिलर आनी एल्. रोझेनहेड हांणी उजवाडायिल्ल्या 'An Index of Mathematical Tables' (दुसरी आवृत्ती, १९६२) हे सूचींतूय वेगवेगळ्या कोश्टकांची व्यापक म्हायती वाचूंक मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

गणितीय प्रतिरुपां: खंयच्याय शास्त्रांतल्यो मुळाव्यो कल्पना अमूर्त स्वरुपांत मांडल्यो, जाल्यार एकेकदां समजुपाक कठीण जातात. पूण त्योच कल्पना मूर्तरूपान उक्तायल्यो जाल्यार तातूंतलें तत्त्व सोपेपणान समजता. गणितांतलो खंयचोय विभाग (खास करून घन भूमिती आनी यामिकी) स्पश्ट करता आसतना वर्ण्य वस्तूंचीं प्रतिरुपां (चित्रां, नमुने वा आकृत्यो) मुखार आसल्यार विशयाचें आकलन सोपेपणान जाता. तेखातीर लागपी चित्रां, फळ्यांवयल्यो आकृती, वस्तूंचे नमुने, छायाचित्रां आदी वापरतात, त्या प्रतीकांक 'प्रतिरुपां' (models) अशें म्हण्टात.

सादारणपणान मुळाव्या शिक्षणासावन प्रत्यक्ष वस्तूंचीं प्रतिरुपां वापरपाक सुरवात जाता. गणितीय प्रतिरुप म्हळ्यार त्या प्रत्यक्ष वस्तूची ल्हान प्रमाणांतली हुबेहुब प्रतिकृती आसूंकूच जाय, अशें ना. देखीक- सरळ रस्त्यावयल्यान धांवपी मोटारीचें, एक सरळ वळ आनी ताचेवयलो एक हालपी बिंदू, हें गणितीय प्रतिरुप आसा. तशेंच संच दाखोवपाखातीर एकाद्र्या बंद वक्रांतलो भाग (व्हेन आकृती) हो त्या संचाचें गणितीय प्रतिरुप म्हूण वापरतात. गणितीय प्रतिरुपांचो मुखेल हेत सिध्दांताची थापणूक करप हो नासून त्या सिध्दांताचें निर्देशन (demonstration) करप हो जावन आसा. प्रमेयाची सत्यता प्रतिरुपावयल्यान रोखडीच पटता आनी प्रमेय सोपेपणान समजून खूब खेपे ताचेवेल्यान आनीकूय कांय नव्यो कल्पना येवजतात.

गणितशास्त्रांतल्या विंगड विंगड विभागांनी वापरांत येवपी कांय प्रतिरुपां अशीं: भूमितीय प्रतिरुपां, यंत्र निदर्शक प्रतिरुपां, संस्थितीविज्ञानांतलीं प्रतिरुपां, त्रिमितीदर्शक आनी उजवाडाचीं प्रतिरुपां

- कों. वि. सं. मं.

गणितीय संकेतनां, चिन्हां आनी संज्ञा: खाशेलीं गणितीय चिन्हां, संकेतनां आनी संज्ञा वापरतकच गणिती कृत्यांची मांडावळ संक्षिप्त स्वरुपांत सुटसुटीत आनी सोपी जाता. तेचप्रमाण तीं कृत्यां कशीं घडोवन हाडचीं, ह्या विचाराकूय चालना मेळटा. एकाद्र्या शब्दसमूहाचो परत परत जावपी वापर टाळपाखातीरूय गणितीय चिन्हांचो वापर जाता. गणितांत सद्या वापरंत आशिल्लीं संकेतनां, चिन्हां आनी संज्ञा हांचो संच जायत्या नामनेच्या गणितज्ञांच्या मंशोधनांतल्यान आनी कितल्याशाच वर्सांच्या वापरांतल्यान तयार जाला. कांय आर्विल्ल्या गणितशाखांचे आडवाद सोडल्यार सद्या ह्या चिन्हांचो वापर आंतरराश्ट्रीय आसा.

सुरवातीच्या काळांत- वापरिल्लीं चिन्हां हीं चड करून त्या त्या कृत्यांच्या संदर्भांत वापरंत येवपी शब्दांचीं आद्याक्षरां वा लघुरूपां आसतालीं. व्हेता (१५४०-१६०३), ऑट्रेड (१५७५-१६००), देकार्त (१५९६-१६५०) आनी लायब्निट्स (१६४६-१७१६) हांणी ह्या चिन्हांच्या वापराचो बारकायेन आनी खोलायेन अभ्यास केलो. सतराव्या शतमानाचे अखेरेक, अर्थाची स्पश्टताय आनी छापणावळीचें सोपेपण ह्यो गजाली मतींत घेवन तो मेरेन वापरंत आशिल्ल्या चिन्हांचें लायब्निट्स हाणें प्रमाणीकरण केलें. विचार आनी कल्पना हांचो अभ्यास लेगीत चिन्हांवरवीं करचो, अशें तांकां दिसतालें. पूण एकुणिसाव्या शतमानांत जॉर्ज बूल (१८१५-६४) हाच्या 'An investigation of the laws of thought on which are founded the Mathematical theories of logic & probablities' हें पुस्तक उजवाडाक योमेरेन लायब्निट्स हाच्या विचारांक मूर्त स्वरूप आयलें ना. विसाव्या शतमानाच्या पयल्या अर्दांत गणित आनी गणिती कृत्यां हांच्या बांदावळीचे मुळावे विस्कटावणेंत आनी चिन्हांकित तर्कशास्त्र ह्या विशयांत गणितीय चिन्हां आनी संज्ञा हांकां म्हत्व प्राप्त जालें. विंगड विंगड गणितशाखांत वेगवेगळीं चिन्हां वापरतात. तातूंतल्या कांय मुखेल चिन्हांची म्हायती सकयल दिल्या.

अंकगणित आनी सामान्य वेव्हारांतलीं चिन्हां:

$+$	अधिक चिन्ह. बेरीज दाखोवपी. अ + ब :- अ अधिक ब.
$-$	उणें चिन्ह. वजाबाकी दाखोवपी. अ - ब :- अ उणें ब.
$=$	सारको, बरोबर अ = ब :- अ बरोबर ब.
$\neq$	असमानता दाखोवपी, वेगळेपण. अ ≠ ब :- अ वेगळो ब.
$\pm$	अधिक वा उणें.
$\mp$	उणें वा अधिक
$\times$	गुणाकार. अ × ब :- अ गुणिले ब. हेंच अ.ब वा अब अशेंय बरयतात.
$\div$	भागाकार. क ÷ ख :- क भागिले ख. हेच वा क/ख अशेंय बरयतात.
$:$	गुणोत्तर. अ : ब :- अ आनी ब चें गुणोत्तर; अ हाका ब; गुणोत्तर अ, ब.
$>$	गुरुतर, परस व्हडलें ह्या अर्थान. अ > ब:.अ :- गुरुतर ब; अ हो ब परस व्हडलो ह्या अर्थान
$\geqslant$	गुरुतर वा सारको. अ ≥ ब :- अ गुरुतर वा सारको ब.
$<$	लघुतर, परस ल्हान ह्या अर्थान. अ < ब :- अ लघुतर ब.
$\leqslant$	लघुतर वा सारको. अ ≤ ब :- अ लघुतर वा सारको ब.
$\ngtr$	गुरुतर न्हय.
$\nless$	लघुतर न्हय.
$\approx$	अदमासान बरोबर. अ ≈ ब :- अ अदमासान बरोबर ब.
$\equiv$	नित्यसमान. अ ≡ ब :- अ नित्यसमान ब.
$\not\equiv$	नित्यसमान न्हय.
$\propto$	प्रमाणात बदलता. अ ∝ ब :- अ, ब च्या प्रमाणात बदलता.
∞	अनंत.
|क्ष|	क्ष चें फकत मोल. क्ष चें चिन्ह विरयत मोल.
$लॉग_{अ}$ क्ष	क्ष चो, अ आदारांकाचो लॉगरिथम; लॉग क्ष, आदार अ.
म.सा.वि.	महत्तम सादारण विभाजक.
ल.सा.वि.	लघुतम सादारण विभाज्य.
i, $\sqrt{-१}$	असत् आंकडो.
{ }	संच चिन्ह.
( )	उक्तें अंतराल. (अ, ब) :- उक्तें अंतराल अ, ब.
[ ]	बंद अंतराल. [अ, ब] :- बंद अंतराल अ, ब.
[ )	अर्दबंद अंतराल.
( ]	अर्दउक्तें अंतराल.
फ (क्ष)	फलन. फ (क्ष) :- क्ष चें फलन फ.
[क्ष]	क्ष हे संख्येंतलो महत्तम पूर्णांक.
$\in$	चो घटक आसप. क्ष ∈ (अ,ब) :- क्ष घटक उक्तें अंतराल अ, ब.
$\in$	चो घटक नासप.
$\Rightarrow$	जर ... तर ... अ ⇒ ब :- जर अ तर ब.
$\Leftrightarrow$	जर ... तरूच ... अ⇔ब :- जर अ तरूच ब; जर अ तर ब आनी जर
$\therefore$	देखून.
$\because$	कारण.
$\sqrt{\ }$	वर्गमूळ; घातमूळ चिन्ह.
$\sqrt[प]{\ }$	प वें मूळ.
$अ^{ब}$	अ चो ब पांवड्याचो घात.
$\sum$	अनुक्रमित पदांची बेरीज $\sum_{र=१}^{प} क्ष_{र} = क्ष_{१}+क्ष_{२}+...+क्ष_{प}$ वाचात :- क्रम संयुती, र = १ ते प, $क्ष_{र}$
$\prod$	क्रमगुणन. $\prod_{र=१}^{प} क्ष_{र} = क्ष_{१}.क्ष_{२}.क्ष_{३}. .... क्ष_{प}$ वाचात :- क्रमगुणन, र = १ ते प, $क्ष_{र}$

...द्धांत:

आस्पाव आस्पप; उपसंच आसप.

अ $\subset$ ब :- अ आस्पावता ब हातूंत; अ, ब चो उपसंच.

हातूंत आस्पावप.

अ $\supset$ ब :- अ भितर ब आस्पावता.

छेदन. अ $\cap$ ब वा अ.ब :- अ छेदन ब.

संयोग; युती. अ $\cup$ ब वा अ + ब :- अ युती ब.

विश्व संच

रितो वा शून्य संच.

...:

कोन. $\angle$ अ :- कोन अ.

काटकोन. $\llcorner$ ब :- काटकोन ब.

लंब. अब $\perp$ यर :- अब हाका लंब यर.

समांतर. अब $||$ कख : अब हाका समांतर कख.

त्रिकोण

वर्तुळ.

समांतरभुज

π परीघ: व्यास गुणोत्तर

$\equiv$ एकरुप.

$|||$ सरुप.

- कों. वि. सं. मं.

...णितीय संस्था आनी नेमाळीं: गणितीय संशोधन आनी ... हाचे दिवप-घेवप करपाचे गरजेंतल्यान गणितीय संस्था जल्माक ...ल्यो. सतराव्या शतमानामेरेन असले म्हायतीचें दिवप-घेवप ...क्तिगत संपर्क आनी ग्रंथांचें उजवाडावप हांचेवरवीं जातालें. तेउपरांत ... जायत्या गणितीय संस्थांची थापणूक जाली आनी गणिताविशींच्या ...कालीन संशोधनाची म्हायती दिवपी कितलींशींच नेमाळीं उजवाडाक ...याव लागलीं. हाकालागून गणिताचे उदरगतीक नेट आयलो. ...तज्ञाक आपापल्या विशयांतल्या संशोधनाविशींची अद्ययावत म्हायती ...ाक लागली. पयलींच्यो चडश्यो संस्था, शार वा एकाद्रें विद्यापीठ ...च्या ...तल्योच मर्यादीत आसून थळाव्या स्वरुपाच्यो आशिल्ल्यो. आयज ...ल्योश्योच गणितीय संस्था राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय मळाचेर ...मन आनी उजवाडावप हे विशीं वावर करतात.

...गळ्यांत पोरनी आनी अजुनूय वावर करीत आशिल्ली गणितीय ...था म्हळ्यार हँबर्ग हांगा १६९० त थापणूक जाल्ली 'मॅथेमातिश ...शाफ्ट' (Methematische Gesellschaft) . १८८१ त हे संस्थेन '...इलूंगन' (Mitteilungen) नांवाचें छापील नेमाळें उजवाडावपाक ...न केली. ॲम्स्टरडॅम हांगा १७७८ त थापणूक जाल्ल्या 'विस्कुंडिश ...शाप' (Wiskundig Genootschap) हे संस्थेन बरींच नेमाळीं ...जवाडायल्यांत

आउगुस्ट क्रेले (१७८०-१८५५) ह्या जर्मन अभियंत्यान १८२६ त ...पणूक केल्ल्या 'Journal fur die reine and angewandte Mathematik' ह्या नेमाळ्यांच्या सुरवातीच्या कांय अंकांनी आबेल, याकोबी, श्टाइनर, डीरिक्ले, प्ल्यूकर ह्या नामनेच्या गणितज्ञांचे लेख येताले. हेंच नेमाळें फुडें 'क्रेलेज जर्नल' ह्या नांवान येवपाक लागलें. एकुणिसाव्या आनी विसाव्या शेंकड्यातल्या कितल्याशाच नामनेच्या गणितज्ञांचे लेख हातूंत उजवाडाक आयल्यात.

मॉस्को हांगा १८६७ त थापणूक जाल्ली Moskovskoe Mathematichesko Obshchestvo ही सगळ्यांत पोरनी गणितीय संस्था. ही संस्था 'Matematicheskij Sbornik' (१८६६) आनी 'Trudy Moskovskoe Matematicheskogo Obshchestvo' (१९५२) हीं दोन म्हत्वाचीं नेमाळीं उजवाडायता. लंडन मॅथेमॅटिकल सोसायटी १९६५ त स्थापन जाली. सुर्वेक थळाव्या स्वरुपाची आशिल्ली ही संस्था रोखडीच इंग्लंडची राश्ट्रीय गणितीय संस्था जाली. हे संस्थेवरवीं 'Proceedings' (१८६५), 'Journal' (१९२६) हीं नेमाळीं उजवाडाक येतात. १८८३ त थापणूक जाल्ल्या एडिंबरो मॅथेमॅटिकल सोसायटीवरवीं 'Proceedings' (१८८३) आनी 'Mathematical Notes' (१९०९) हीं नेमाळीं उजवाडाक येतात. फ्रांसाची राश्ट्रीय संस्था Societe Mathematique de France १८७२ त थापणूक जाली. हे संस्थेवरवीं Bulletin (१८७२) हें नेमाळें उजवाडाक येता. १८८८ त थापणूक जाल्ल्या न्यूयॉर्क मॅथेमॅटिकल सोसायटीचेंच फुडें १८९४ त अमेरिकन मॅथेमॅटिकल सोसायटींत रुपांतर जालें. ही संस्था संवसारांतली एक म्हत्वाची गणितीय संस्था अशें मानतात. हे संस्थेवरवीं 'Bulletin' (१८९१), 'Transactions' (१९००), 'Proceedings' (१९५०) हीं नेमाळीं उजवाडाक येतात. जर्मनीची राश्ट्रीय संस्था Deutsche Mathematiker Vereinigung १८९० त स्थापन जाली. हे संस्थेवरवीं 'Jahresbericht' (१८९२) हें नेमाळें उजवाडाक येता. इटलींत १८८४ त थापणूक जाल्ली Circolo Matematico di Palermo ही संस्था आंतरराश्ट्रीय पांवड्याची अशें मानतात. 'Rendiconti' (१८८७) हें हे संस्थेवरवीं उजवाडाक येवपी नेमाळें कितलींशींच वर्सां संवसारांतलें एक म्हत्वाचें गणितीय नेमाळें म्हूण गाजलें. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत जपानांत 'मॅथेमॅटिकल सोसायटी ऑफ जपान' हे आंतरराश्ट्रीय पांवड्याचे संस्थेची थापणूक जाली. अर्जेंटिना, ऑस्ट्रिया, ब्राझील, चीन, हंगेरी, इझ्राएल, मेक्सिको, नॉर्वे, पोलंड, स्पेन ह्या देशांत राश्ट्रीय पांवड्याच्यो गणितीय संस्था आसून तांचेवरवीं जायतीं नेमाळीं उजवाडाक येतात.

भारतांत मद्रास हांगा १९०७ त थळाव्या स्वरुपांत थापणूक जाल्ली 'इंडियन मॅथेमॅटिकल सोसायटी' आतां आंतरराश्ट्रीय नामनेची जाल्या. तिचे कार्यालय सद्या दिल्ली हांगा आसून तिचेवरवीं 'Journal of the Indian Mathematical Society' आनी 'Mathematics student' हीं नेमाळीं उजवाडाक येतात. हे संस्थेखेरीज भारतांतली 'अलाहाबाद मॅथेमॅटिकल सोसायटी' (थापणूक- १९५८), 'भारत गणित परिशद' (थापणूक- १९५०) आनी 'कलकत्ता मॅथेमॅटिकल सोसायटी' (थापणूक- १९०८) ह्यो हेर म्हत्वाच्यो संस्था जावन आसात. ह्यो संस्था वेगवेगळीं नेमाळीं उजवाडायतात. दिल्ली हांगाच्या इंडियन नॅशनल सायन्स ॲकॅडेमीवरवीं उजवाडांत येवपी 'Indian Journal of pure and applied Mathematics' तशेंच बंगलोर हांगाच्या इंडियन ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचें 'Proceedings (Section A)' आनी शिवनी (बिहार) हांगा उजवाडाक येवपी 'The Mathematical Education' ह्या नेमाळ्यांतल्यान गणिताच्या संशोधनांविशीची म्हायती उजवाडाक येता.

गणिताचीं हेर कांय भारतीय नेमाळीं अशीं:

एकुणसाव्या शतमानांत गणितज्ञांच्यो कांय आंतरराश्ट्रीय बसका भरिल्ल्यो. पूण खऱ्या अर्थान आंतरराश्ट्रीय स्वरुपाची पयली बसका १८९७ त स्वित्झर्लंडांतल्या झुरिक हांगा भरली. हे बसकेक २०४ प्रतिनिधी हाजीर आशिल्ले. १९०० वर्साउपरांत पयल्या आनी दुसऱ्या म्हाझुजाचो खंड सोडल्यार ह्यो बसका दर चार वर्सांनी भरत आयल्यात आनी दरेक बसकेची म्हायती आनी तातूंत वाचिल्ले निबंद उजवाडाक

आयल्यात. १९६६ त मॉस्को हांगा भरिल्ले बसकेक ५,००० प्रतिनिधी हाजीर आशिल्ले.

१९५२ त International Mathematical Union हे संस्थेची सुरिक हांगा थापणूक जाली आनी ती इंटरनॅशनल काउन्सिल ऑफ सायंटिफिक युनियन्स हे युनेस्को प्रणीत संस्थेंत आस्पावपांत आयली. चाळीसेक राश्ट्रां ह्या युनियनचे वांगडी आसून शुध्द, अनुप्रयुक्त आनी शिक्षणीक ह्या तीनूय गणितीय मळांचेर तिचो वावर चालू आसा. गणिताच्या अध्यापनाविशींचे आंतरराश्ट्रीय समितीन जर्मनी, इटली, ऑस्ट्रिया, फ्रांस, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, जपान ह्या राश्ट्रांतल्या गणितीय अध्यापन पध्दतींविशींचे विस्तृत अहवाल उजवाडायल्यात. हे समितीचें L' Enseignement Mathematique हें नेमाळें १८९९ सावन उजवाडाक येत आसून तातूंत गणिताचें अध्यापन, इतिहास आनी तत्त्वगिन्यान ह्या विशयांचो आस्पाव जाता. द बायोमेट्रिक सोसायटी, द इकॉनॉमेट्रिक सोसायटी आनी द टेन्सॉर सोसायटी ह्यो संस्थाय आपापल्या मर्यादीत मळांचेर वावर करीत आसात. गणिताच्या हेर शाखांतल्या विशयांखातीर थापणूक जाल्यो कांय संस्था आसात. देखीक- अमेरिकन स्टॅटेस्टिकल ॲसोसिएशन, इंडियन स्टॅटिस्टिकल इन्स्टिट्यूट, द ॲसोसिएशन फॉर सिंबॉलिक लॉजिक, द ॲसोसिएशन फॉर कॉम्प्युटिंग मशिनरी, द इंडस्ट्रियल मॅथेमॅटिक्स सोसायटी आदी.

चडशीं नेमाळीं इटालियन, फ्रेंच, जर्मन आनी इंग्लीश ह्या भासांनी उजवाडाक येतात. हालींच्याच काळांत रशियन भाशेंतूय कांय नेमाळीं उजवाडाक येतात. संवसारांत सुमार १,२०० गणितीय नेमाळीं उजवाडाक येतात. तातूंतल्या म्हत्वाचे म्हायतीचो आपरोस आनी परीक्षण दिवपी कांय नेमाळीं आसात. फ्रांसांत 'Bulletin Analitique' हें अशेंच तरेचें नेमाळें १९४० सावन उजवाडावक येता. १९४० त अमेरिकन मॅथॅमॅटिकल सोसायटीन 'Mathematical Reviews' हें नेमाळें सुरू केलें. हें नेमाळें अमेरिकन मॅथॅमॅटिकल सोसायटी, मॅथॅमॅटिकल ॲसोसिएशन ऑफ अमेरिका, इंडियन मॅथॅमॅटिकल सोसायटी, लंडन मॅथॅमॅटिकल सोसायटी ह्या तेरा राश्ट्रीय पांवड्याच्या गणितीय संस्थांनी पुरस्कृत केलां. गणिताच्या अध्यापनाविशीय वेगवेगळ्या देशांनी कांय म्हत्वाचीं नेमाळीं उजवाडाक येतात.

- कों. वि. सं. मं.

गणेश दैवज्ञ: (जल्म: १४९८, नांदगांव; मरण: १५७८).

एक नामनेचो भारतीय ज्योतीशशास्त्रज्ञ. हाचो बापूय केशव दैवज्ञ नामनेचो ज्योतीशी आसलो.

ताचे 'ग्रहलाघव', 'लघुतिथीचिंतामणि', 'बृहत्तिथीचिंतामणि', सिध्दान्तशिरोमणि-टीका', 'लीलावती-टीका', विवाहवृंदावन-टीका', 'मुहूर्ततंत्र-टीका', 'श्राध्दनिर्णय', 'धंदोर्णव-टीका' हे ग्रंथ उजवाडाक आयिल्ले आसून 'ग्रहलाघव' ह्या ग्रंथाक लागून तो नामनेक पावलो.

ताचो चलो बल्लाळ, नातू केशव, भाव अनंत, पुतणयो नृसिंह हांणीय ज्योतीशशास्त्राचेर ग्रंथ बरयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

गदर चळवळ: अमेरिकेंत आनी कॅनडांत रावपी क्रांतिकारक विचारांच्या भारतीयांनी इ. स. १९१३ त अमेरिकेंत 'हिंदी असोसिएशन' ही संस्था स्थापन केल्ली. आपल्या प्रचार कार्याखातीर हे संघटनेन एक सातोळें सुरू केलें. ताचें नांव 'गदर'. इंग्लीश, हिंदी, बंगाली, मराठी, उर्दू आनी पंजाबी (गुरुमुखी) भासांनी तें उजवाडाक येतालें. तातूंतल्या लेखांचो प्रभाव विदेशांतल्या भारतीय लोकांचेर जालो आनी तांच्यांत थोडी जागृताय जाली. हाची प्रेरणा घेवन कांय काळाउपरांत भारताभायर रावपी भारतीयांनी एक संघटित चळवळ उबी केली आनी हे चळवळीक 'गदर' हें नांव दिलें.

विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक नोकरीधंद्याच्या निमतान कांय भारतीय लोक अमेरिका आनी कॅनडांत गेल्ले. विदेशांत तांकां कमी पांवड्याची सुवात मेळ्ळी. परकी राजवटीसकयल राविल्ल्यान आपल्या तशेंच ... देशांनी बरी वागणूक मेळना, अशें तांकां दिसलें. ब्रिटि... गुलामगिरींतल्यान मुक्त जावन स्वतंत्र राश्ट्र स्थापन करतकच ... जाचांतल्यान सुटका जावन मानान जियेवंक मेळटलें, अशें तांकां दि... देखून, ब्रिटिशांक भारतांतल्यान धांवडावप हो 'हिंदी असोसिएशन' ... आनी 'गदर' सातोळ्याचो हेत जालो.

गदर (गधर) ह्या पंजाबी शब्दाचो अर्थ बंड. हें बंड भारतांतले ब्रि... सत्तेआड आशिल्लें. ह्या उठावाखातीर १ नोव्हेंबर दिसा 'गदर' नांव... राजकी पक्ष अमेरिकेंत स्थापन केलो. हे संघटनेंत चडशे शीख आशि... सोहनसिंग भक्न, लाल हरदयाल, काशिराम हे संघटनेचे मुखेल फुड... आशिल्ले. हरचरण दास, पृथ्वी सिंग, आझाद, लाहिरी ज्योतिंद्रन... पांडुरंग सदाशिव कानजोगे, अमरसिंग, कर्तारसिंग, सचिंद्रनाथ सान्... हांणी भारतांतले हे चळवळींत मुखेल भूमिका केली.

खानखोजे आनी पं. काशीराम हांणी हरदयाळाच्या पांच वर्सां पय... अमेरिकेंत गदरचें कार्य सुरू केल्लें. खानखोजे टिळकाक मेळून विदेश... गेल्लो. जपानांत स्फोटक द्रव्यांचे कृतीचें शिक्षण घेवन तो ... फ्रॅन्सिस्कोच्या मिलिटरी अकॅडमीत गेलो आनी ताणें पदविका घेतली. ... ताका सुरेंद्र मोहन, खगेंद्रचंद्र,. तारकानाथ दास आनी हेर क्रांतीव... मेळ्ळे.

शस्त्रास्त्रां आनी दुडू एकठांय करप, बाँब तयार करप, जुलमी ब्रिटी... अधिकाऱ्यांचो खून करप हे मार्ग आपणावचे अशी तांची धार... आशिल्ली. पूण अशे पध्दतीन क्रांती करपाक हे संस्थेकडेन संघट... फुडारपण आनी डावपेच हांचो अभाव आशिल्लो. संघटनेची वैचारी... बसका लोकांमेरेन ...य तशी पाव नाशिल्ली.

भारतीय फौजेंत आनी लश्करांत देशभक्ती निर्माण करप, हाचेर गद... चळवळीन भर दिलो. चळवळीचें जाळ अमेरिका, सिंगापूर, ब्रह्मदेश... बलुचिस्तान, चीन, इराण, जपान, जर्मनी, जावा, मानिला, शांघाय... हाँगकाँग मेरेन पातळिल्लें. प्रचारक आनी प्रहारक अशे ताचे दोन विभाग... आशिल्ले. प्रचारक विभाग 'गदर' सातोळ्याचें काम पळेतालो जाल्या... प्रहारक विभाग रेल्वे स्टेशन, तारयंत्रां, पोलिस ठाणीं, लश्करी केंद्र... हांचेर गुप्तपणान धुरयो घालपाची येवजण आंखतालो.

१९१४ त पयलें संवसारीक म्हाझूज सुरू जालें. आनी 'हिंद... असोसिएशन' चे कांय लोक बोटींतल्यान भारतांत आयले. हे लोक... देशाखातीर कसलोय त्याग करपाक तयार आशिल्ले. 'तोशा मारू' आनी... 'मशिमा मारु' ह्या दोन जहाजांतसून हे लोक भारतांत आयले. 'कामा... गाटा मारु' ह्या जहाजांतसून भगवान सिंग, महंमद बरकतुल्ला, सोहन... सिंग, भक्न, बलवंत सिंग हे फुडारी आनी हेर गदरवादी भारतीय... किनाऱ्याचेर देंवले. तांकां थंय रोखडीच अटक जाली. कांय जाणांची... पोलिसांवांगडा चकमक जाली. थोड्यांचेर आरोप दवरुन खटले जाले. २८ जाणांक फांशी आनी हेरांक दीर्घ मुदतीची ख्यास्त जाली.

भारतांत आयिल्ले शूर, धाडसी आनी एकचाराचो सोपूत घेतिल्ले... 'बंडखोर' गदरवादी ल्हान ल्हान गट करून गुप्तपणान काम करपाक... लागले. भारतांत गदरवाद्यांक संघटित करपाचे यत्न रासबिहारी घोष... हाणें केले. शस्त्रां तयार करप, गरज पडल्यार सशस्त्र दरोडो घालून पयसो... एकठांय करप, सैनिकांचे छावणींत वचून सैन्य फोडप, बाँब तयार करप... हीं कामां 'गदर'चे सभासद करताले. स्वातंत्र्य चळवळींतल्या भूंयगतांक... मदत करपाचें काम लेगीत तांणी केलें. फिरोजपूर खजिन्याचे लुटींत सात... जाण गदरवादी फांसार गेले. शेंकड्यांनी लोकांक अटक जाली. लाहोर... कटांत २४ जाणांक फांशीची ख्यास्त जाली.

सॅन फ्रॅन्सिस्को हें गदर संघटनेचें मुखेल केंद्र आशिल्लें. सुर्वेक हरदयाल... सिंग हो संघटनेचो चिटणीस आशिल्लो. ताचे फाटल्यान सोहनसिंग भक्न... हो संघटनेचो चिटणीस जालो. 'हिंदी असोसिएशन'चो मुखेल फुडारी... रामचंद्र अमेरिकेंत स्थापन केल्ल्या युगांतर आश्रमाचो मुखेल म्हूण काम... पळेतालो. रासबिहारी घोष हाच्या समन्वयाच्या कार्याक व्हडलेशें यश...

...ा. स्वराज्याखातीर उर्बेन काम करपी हे क्रांतीकारक संघटनेक ...ांनी व्हडलोसो प्रतिसाद दिलोना. क्रांतीकारक संघटनांचें कार्य ... जावपाक पोशक अशें वातावरण भारतांत त्या वेळार निर्माण ... नाशिल्लें आनी ताका लागून मुळांतूच असंघटित आशिल्ल्या ...प्रेमी शीख लोकांचे हे संघटनेक फाव तें मार्गदर्शन न मेळिल्ल्यान ... कार्यक्रम, दिशा, फुडारपण हांचो अभाव आशिल्ल्यान ही ...टना चड वावर करूंक शकलीना. रौलट हाचे अध्यक्षतेखाल ...य क्रांती चळवळीचो इतिहास तयार करपाची समिती बसली ...८). तातूंत हे चळवळीचो १९१७ मेरेनचो इतिहास आसा.

- कों. वि. सं. मं.

...मी झूज: लडाय करपाचें एक तंत्र. 'गनीम' हो शब्द अरबी ...ल्या 'घनीम' (अर्थ-लुटारु) ह्या शब्दावयल्यान आयला. इंग्लीश ...ल्या 'गेरिला वॉरफेअर' ह्या शब्दप्रयोगाक 'गनिमी झूजतंत्र' अशें ...त. स्पॅनिश भाशेंतलो झूजवाचक शब्द 'ग्युएर्रा' (guerra) ...यल्यान लघुत्वदर्शक शब्द 'ग्यूएर्रीला' आयला. 'गेरिला वॉरफेअर' ... अर्थ ल्हान लडायांचें तंत्र असो जाता. 'गनीम' आनी 'गेरिला' ह्या ... शब्दांतल्यान गनिमी झूजतंत्राचें एकूच सूत्र सूचित जाता: ...क्षित छापे घालप, लुटमार करप आनी ल्हान चकमकी घडोवन ... दुस्मानापरस आपलें सैन्यबळ आनी शस्त्रबळ खूब कमी आसता, ... चडसो गनिमी पध्दतीचो वापर करतात.

...ारतीय झूजतंत्राचे परंपरेंत असलो झूजप्रकार पूर्विल्ल्या काळासावन ...न येता. अथर्ववेद, रामायण, महाभारत, कौटिल्याचें अर्थशास्त्र ...त असल्या प्रकारच्या तंत्राचे उल्लेख मेळटात. जांकां 'असूर' अशें ...टात ते भारतीय आदिवासी लोक, 'सुर' म्हळ्यार 'आर्य' लोकांकडेन ...र्गान झुजताले, अशें वर्णन मेळटा. कौटिल्यान ह्या तंत्राक 'कूटझूज' ...ांव दिलां. कल्हणाचे राजतरंगिणींत हाका 'तूष्णीं झूज' अशें म्हळां ...ष्णीम्(=गुपचुप).

...महाराष्ट्रांत सतराव्या शेंकड्यांत छत्रपती शिवाजी महाराजान ...ापूरकर सुलतान आनी दिल्लीचो मोगल बादशहा हांचेआड जें एक ... पध्दतीचें झूज केलें, ताका 'गनिमी कावा' अशें म्हण्टात. हाकाच ...राठी कावा' अशेंय कांय जाण म्हण्टात.

...विसाव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत अमेरिका, युरोप, फ्रांस, जर्मनी, ...पान, रशिया, युगोस्लाव्हिया, चीन, व्हिएतनाम, क्यूबा, आफ्रिका ह्या ...ष्ट्रांतूय ह्या झुजतंत्राचो वापर जालो. इतिहासांत ह्या झुजतंत्राचो उपेग ...वेगळ्या तीन प्रकारच्या परिस्थितींनी केल्लो तो असोः १. आपलें राष्ट्र ...ा बळिश्ट अशा परकी राष्ट्राच्या दास्यांत सांपडटा, तेन्ना ताचेआड ...क्तिसंग्राम ह्याच तंत्रान करतात. २. परकी धुरयेचो प्रतिकार अशक्य ... अयशस्वी जातकच स्वराष्ट्राचें विस्कळीत जाल्लें सैन्य आनी देशभक्त ...गरिक संघटित जावन प्रतिकार सुरू करतात आनी आपल्या झुजाक ...ोक-झुजाचें स्वरुप दितात. ३. स्वकीय पूण जुलमी आनी अन्यायी ...जवट हुमटून उडोवपाखातीर शोशित लोक अंतर्गत झूज करतात, तेन्ना ... झुजतंत्राचो वापर करतात.

...पूर्विल्लो चिनी झूजशास्त्रज्ञ सून झू हाणें आपल्या 'बुक ऑफ द वॉर' ...ा पुस्तकांत तशेंच नामनेचो झूजशास्त्रज्ञ क्लाउझेव्हिट्स हाणें आपल्या ...ऑन वॉर' ह्या ग्रंथांत गनिमी झूजतंत्राची विस्तारान म्हायती दिल्या. ...ार्तल्या काळाचे फाटभुंयेचेर आनी समृध्द अणभवांचेर आदारीत ...गनिमीय झुजतंत्राची अधिक खोलायेन चर्चा माओ त्से तुंग, जनरल ...जेयाप आनी चे गुव्हेरा हांच्या ग्रंथांनी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गया: बिहार राज्यांतलें पांचव्या क्रमांकाचें शार, जिल्हाकेंद्र आनी ...हिंदूचें पवित्र तीर्थक्षेत्र. अक्षांश २४° ४९' उत्तर आनी रेखांश ८५° १' ...उदेत. लोकसंख्याः २,४६,७७८ (१९८१). आवांठः २८.६२ चौ.किमी. ...फल्गू न्हंयेच्या कांठार, पाटणाचे दक्षिणेक ८८ किमी. आनी कलकत्त्याचे वायव्येक ४६७ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. ह्या शाराचे दोन भाग आसातः १. मुखेल (पूर्विल्लें) नगर २. साहिबगंज (नवें) नगर. पूर्विल्ल्या नगरांत विष्णुपाद मंदिर तशेंच हेर पवित्र तीर्थां आसात. नवें नगर म्हळ्यार प्रशासन केंद्र जंय सरकारी कार्यालयां, न्यायालय, सरकिट हाउस, डाक घर, रेल्वे कार्यालय, इगर्ज, विमानतळ आनी विद्यालयां आसात.

महाभारतांत पांडवांच्या तीर्थयात्रेच्या प्रसंगान तीर्थरुप गयेचें वर्णन आसा, तें अशेंः

ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुध्दरेत् ॥

(वनपर्व ९५.९)

अर्थ- गयेक वतकच ब्रह्मचाऱ्याक अश्वमेध केल्ल्याचें फळ मेळटा आनी ताच्या कुळाचोय उध्दार जाता.

अश्वघोषाच्या बुध्दचरितांत गयेचो उल्लेख आसा. राजर्षी गय हाच्या नांवावयल्यान ह्या नगराक 'गया' हें नांव पडलें, अशें अश्वघोष म्हण्टा. गौतम बुध्द ह्या नगरांत गेल्लो, अशेंय तातूंत म्हळां. सुद्युम्न वा इल हाच्या गय नांवाच्या चल्याक उदेंतेकडल्या देशाचें राज्य मेळिल्लें. श्वेतवाराहकल्पांत ह्या राजर्षीन गयानगरी ही आपली राजधानी म्हूण वसयली. गया आनी उत्कल ह्या वाठाराक पयलीं 'धर्मारण्य' अशें नांव आशिल्लें.

वायुपुराणांत गयेच्या उत्पत्तीविशीं अशी एक कथा आसाः गयासुर नांवाचो एक महापराक्रमी असुर आशिल्लो. कोलाहल पर्वताचेर ताणें उग्र तप केलें. विष्णू ताचेर प्रसन्न जालो. विष्णून दिल्ल्या वराक लागून गयासुराचें फकत दर्शन घेवन वा ताका स्पर्श करून साबार लोक पुण्यात्मे जावन स्वर्गांत वचपाक लागले. हाका लागून यमराजाक आनी हेर देवांक हुस्को जालो. विष्णूक ही खबर कळनाफुडें तो भुंयेचेर आयलो. ताणें यज्ञ करपाखातीर म्हूण गयासुराकडेन ताचें शरीर मागलें. गयासुरान आपलें शरीर दितकच देव ताचेर प्रसन्न जालो आनी ताणें गयासुराक वर दिलो- ''हो वाठार 'गयाक्षेत्र' ह्या नांवान संवसारांत पवित्र तीर्थस्थान म्हूण नामनेक पावतलो. सगळे देव-देवता थंय वास करतले आनी जो थंय दहनक्रिया वा सपिंड श्राध्द करतलो, तो आपल्या पूर्वजांसयत ब्रह्मलोकांत वतलो.'' तेन्नासावन गयेंतल्यो वास्तू पवित्र जाल्यो.

द्वापरयुगांत प्रभु रामान गयाक्षेत्रांत वचून आपल्या पितरांखातीर पिंडदान केल्लें आनी थंयच्या गयावळ ब्राह्मणांक रुप्याचो आनी भांगराचो अशे दोन पर्वत आनी मधुपेयाच्यो दोन न्हंयो दान-दक्षिणा म्हूण दिल्ल्यो, अशें म्हण्टात.

गयाक्षेत्रांत श्राध्द केल्यार पितरांक तृप्ती मेळटा, अशें धर्मशास्त्रांत म्हळां. 'गयाश्राध्दमस्तु पितृणामक्षय्या तृप्तिरस्तु' असो आशीर्वाद सामान्य श्राध्दांत लेगीत आसता. देखून, आपल्या वंशांतल्या एका तरी चल्यान गयाक्षेत्रांत वचून श्राध्द करचें, अशी इत्सा पितर धरतात.

विष्णुपदमंदिर हें गयेतलें मुखेल मंदिर. फल्गूचे देगेर हें व्हड मंदिर आसून, भितर अश्टकोनी खोलगट भागांत विष्णुपद आसा. देवळाभायर सभामंडप आनी श्राध्दविधीखातीर दोन व्हडले मंडप आसात. लागींच एक गरुडमंदिर आसा. इंदूरच्या अहिल्याबाई होळकर हिणें १७८७ च्या सुमाराक जयपूरच्या कारागिरांकडल्यान हें मंदिर बांदून घेतलें. गयेंतली दुसरी पळोवपासारकी सुवात म्हळ्यार अक्षय्य वट. हो ब्रह्मसरोवरालागीं आसून ताचे भोंवतणी वणत आसा. हाचे उत्तरेक वटेश्वर महादेवाचें मंदिर आसा. तेभायर हांगा सूर्यकांड आनी तळ्याचे अस्तंतेक एक सूर्यमंदिर आसा. सात घोड्यांचेर आरुढ जाल्ली हांगाची सूर्यमूर्ती ओडलायणी आता. गयेपसून लागींच 'धर्मारण्य' आसा. हांगा एक बांय आसा आनी ते बांयंत यात्रेकरु श्राध्दाचें पिंड उडयतात. हांगा धर्म आनी भीम हांचीं ल्हान मंदिरां आसात. धर्म भीमाक घेवन हांगा बापायचें श्राध्द करपाखातीर आयिल्लो आनी ताणें हांगा कांय काळ तप केल्लें अशें म्हण्टात. गयेंत सुमार ४५ श्राध्दवेदी आसून प्रेतशिला, रामशिला,

रामकुंड, ब्रह्मकुंड, काकबळी, धर्मपृष्ठ, ब्रह्मसर आनी गृध्रकूट ह्यो तातूंतल्यो मुखेल आसात.

गया नगराचे १४ मैल उदेंतेक पुनावन हांगा कांय बौध्द समाधी आसात, तशेंच १६ मैल उत्तरेक 'बराबर' घोलींत वण्टींचेर अशोककाळांतले शिलालेख आसात. मगध साम्राज्यांत गया हें एक म्हत्वाचें नगर आशिल्लें. हांगाची पिकावळ अशीः धान्य, चणे, गंव, ऊंस आनी तीळ. हांगाचे मुखेल वेवसायः Nitre salt तयार करप, खणकाम (खास करून फातर आनी Mica), लाख तयार करप, मातयेचीं आनी पितुळचीं आयदनां तयार करप, रस्मी कपडे विणप. गया हें दक्षिण बिहारांतलें वेपार, उद्येग आनी येरादारी हांचें एक व्हड केंद्र आसा. गयेच्या धर्मीक माहात्म्याक लागून दर वर्सा सुमार ३ लाख हिंदू यात्री मोक्षप्राप्तीच्या उद्देशान आपल्या पूर्वजांचें गयावळ ब्राह्मणांवरवीं सपिंड श्राध्द करपाक गया क्षेत्राक भेट दितात.

गया, बोधगयाः गयेचे दक्षिणेक ६-७ मैलांचेर निरंजना (नीलांजना) न्हंयेच्या कांठार 'बोधगया' हें बौध्दांचें पवित्र तीर्थक्षेत्र आसा. हाका 'बुध्दगया' अशेंय म्हण्टात. हांगा स वर्सां खर तप करतकच सिध्दार्थाक दिव्य ज्ञान मेळ्ळें आनी तो गौतम बुध्द जालो, अशें बुध्दचरित्रांत आसा. निरंजना न्हंयच्या कांठार रेंव आशिल्ल्यान ह्या वाठाराक 'उरूवेला' (उरू=रेंव, वेला= तट) अशेंय म्हण्टाले. बेलाच्या झाडांचें रान आसा म्हूण ह्या स्थानाक 'उरूबिल्ववन' अशेंय म्हण्टाले. स वर्सां उपास-तापास आनी कडक तप केल्ल्यान सिध्दार्थ सामको बारीक जालो पूण तरीकूय ताका दिव्यज्ञान प्राप्त जालें ना. मागीर ताणें 'सुजाता' नांवाचे बायलेन दिल्लो पायस घेवन उपास सोडलो. उपरांत तो निरंजना न्हंयच्या कांठार एका अश्वत्थ (पिंपळाच्या) रुखाखाला वज्रासन घालून ध्यानस्थ बसलो. इतल्यान भूंयकांप जावन एक पाशाणखंड वयर आयलो. सिध्दार्थ ज्ञानप्राप्ती जाय म्हणसर त्या खडपाचेरूच बसून रावलो. देखून त्या पाशाणाक 'बोधिपर्यंक' आनी त्या अश्वत्थ रुखाक 'बोधीवृक्ष' अशें नांव पडलें.

महाबोधी मंदिरः बोधगया हांगाचें व्हडलें, तेमक आशिल्लें 'महाबोधी मंदिर' ह्या नांवाचें देवूळ संवसारभर नामनेक पावलां. युआन च्वांग हाणें महाबोधी मंदिराचें जें वर्णन केलां, तें सद्याच्या मंदिरासारकेंच आसा. एका शिवभक्त ब्राह्मणान हो महाब्रोधी विहार बांदलो अशें ताणें म्हळां. हें मंदिर गुप्त काळांत इ. स. ५ व्या शेंकड्यांत बांदलां आसूंक जाय असो एक अदमास काडटात. सव्या शेंकड्यांत श्रीलंकेचो राजा महानामन हाणें गयेच्या बुध्द मंदिराचो जीर्णोध्दार केल्लो, असो उल्लेख बौध्द इतिहास ग्रंथ 'महावंश' हातूंत आसा.

हें मंदिर २ भागांत स्तूपाकार बांदलां. उंचाय १७० फूट, रुंदी ६० फूट. पयलो भाग चवकोनी आसून, वयलो भाग अशीर जायत गेला. ताच्या माथ्यार एक लांबट तेमक आसून तेंगशेक एक स्तूप आसा. वयल्या भागाच्या चारुय वटांनी कितलींशींच कुरकुटां आसून तातूंत कांय मूर्ती बसयल्यात. गर्भकुडीच्या चारुय कोनशांचेर मुखेल मंदिराच्यो ल्हान प्रतिकृती आसात. ह्या देवळाभोंवतणी पिंपळाच्या रुखाचें एक सोबीत रान आसा आनी त्या झाडांनी लेगीत ल्हान ल्हान स्तूप आसात. ह्या प्रांगणाचे उदेंतेक एक भव्य फातराचें तोरणद्वार आसून, ताचेर हरणाची आनी शिंवाची आकृती कोरांतल्या. देवळाचे गर्भकुडींत अस्तंतेक एका पेडाचेर भांगराचो मुलामो आशिल्ली बुध्दाची भव्य मूर्ती भूमिस्पर्शमुद्रेंत बसयल्या. तेभायर थंय मायादेवीची एक मूर्त आनी बोधिसत्त्वांच्यो पांच मुर्ती आसात. देवळाच्या दाराभायर तीन व्हडल्यो कुडी आसात. तातूंत मदले कुडींत एक शिवलिंग आसून कुशीच्या दोन कुडींनी बोधिसत्त्वांच्यो आनी बुध्दाच्यो मूर्ती आसात. ह्या कुडींक सद्या 'पंचपांडवमंदिर' अशें म्हण्टात. तातूंत एक शिवलिंग आसा, तें गौडाधिपती शशांकाचे आज्ञेप्रमाण प्रस्थापित केलां अशें म्हण्टात. महंताचे शिष्य थंयच्या बौध्द मुर्तींकूच पंचपांडव म्हण्टात. थंयच आद्य महंताची समाधी आसा. मंदिराचे दक्षिणेक एक व्हड तळें आसा, ताका 'बुध्दकुंड' अशें म्हण्टात.

बोधिवृक्षः महाबोधी मंदिराचे अस्तंतेक एक पिंपळ आसा, ता 'बोधिवृक्ष' अशें म्हण्टात. ह्या रुखालागींच जे सुवातीर सिद्ध संबोधी प्राप्त जाली, थंय वज्रासनाचें प्रतीक म्हूण एक व्हडलो त शिलाखंड एका पेडार बसयला. अशोक बुध्दाचो अनुयायी जालो नेमान बोधिवृक्षाचें दर्शन घेवपाक लागलो, तेन्ना ताची राणी तिष्यर हिणें तिडकीभितर तो रुख हुमटावन उडयलो. पूण अशोकान त लायलो. अशोकाची चली संघमित्रा हिणें ताची एक खांदी लंकेंत आनी अनुराधपूर हांगा रोयली. सुमार सातव्या शेंकड्यांत गौडा शशांक हाणें परत बोधिवृक्ष नश्ट केलो. पूण मगधराज पूर्णवर्मा हाणे रुखाचीं कांय मुळां सोदून तीं परत थंय लायलीं अशें म्हण्टात. बौध्द ह्या रुखाक पवित्र मानून ताची पूजा करतात. भरहूत आनी बोध हांगाच्या शिल्पकामांत नागराज आनी गजराज हे बोधिवृक्षाची करतात, अशीं चित्रां कोरांतल्यात. देखून, ही पूजा-परंपरा पूर्वि काळासावन चलत आयल्या आसूंक जाय अशें दिसता. ह्या रु अस्तंतेक बुध्दपदचिन्हां आशिल्ल्यो दोन शिला आसात. लोकांप्रमाणूच हिंदू लोक लेगीत बोधिवृक्षाक पवित्र मानून ताका करतात. गयामहात्म्या, अग्नी पुराण, वायू पुराण ह्या ग्रंथांनी बुद्ध आनी बोधिवृक्ष हांची महिमा गायल्या.

प्राग्बोधीः बोधगयेचे उत्तरेक तीन मैलांचेर, फल्गू न्हंयेच्या देगेवयल्या दोंगरांत एक घोल आसा. ते घोलींत रावन शाक्य मुनी वर्सां कठोर तप केल्लें, म्हूण तिका 'प्राग्बोधी घोल' अशें म्हण्टात. यु च्वांगच्या भोंवडेवर्णनांत लेगीत हे सुवातीचो उल्लेख आयला. थ लोक मात ते घोलीक 'डुंगेश्वरी देवीची घोल' अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं.

गरबाः

गरबाः गुजरात, राजस्थान आनी मालवा वाठारांत प्रचलित आशि एक लोकनृत्य. गरबा शब्दाची व्युत्पत्ती अशीः पयलींच्या काळ नवरात्राच्या दिसांनी बुराक आशिल्ले घागरींत अखंड पणट्यो पेटो देवीकडेन दवरताले. ताका 'दीपगर्भघट' अशें म्हण्टाले. ह्या 'दीपग शब्दांतल्या कांय वर्णांचो लोप जावन 'गरबा' हो अपभ्रंश रुढ, जा असो समज आसा.

ह्या लोकनृत्याचें मूळ उगमस्थान गुजरात. कृष्णाची नात (बाणासुराची चली) उषा हिणें स्वता पार्वतीकडल्यान शिकि लास्यनृत्य सौराष्ट्रांतल्या गोपींक शिकयलें अशी एक आख्यायिका आ आजकाल हाका आर्विल्ले नृत्यकलेंत सुवात मेळ्ळी तरी ताचें मूळ स्व लोकनृत्यात्मक जावन आसा. गुजराती भाशेंत हाचो उच्चार 'गरबो' असो करतात.

गुजरातांत चलयो-बायलो नवरात्राच्या दिसांनी ओले मातयेचें बुराक आशिल्ली एक घागर घेतात. धर्मीक विधी जातकच चुंबळीच आदारान ती घागर माथ्यार घेतात. मागीर वांटकुळीं उबीं रावतात घागरीक आफडीनासतना दोनूय हातांनी ताळयो आनी चुटक्यो वाजय अंबा, कालिका, रांदलमाँ ह्या देवींचीं स्तुतीगीतां गावन वेगवेगळे नाच करतात. कृष्णलिला, ऋतुवर्णनां वा समाजीक विशय हांचेर आदारिल्ल्य गीतरचनांचेर गरबा नाच जातात. आजकाल ताळ्यां-चुटक्यांच्या जाग्या खंजिरी, मंजिरी, पणट्यांच्यो थाळयो ह्या साधनांचोय गरबा नाचांत आस्पाव जाला.

गरबा हें सौभाग्यप्रतीक अशें मानतात. आश्विन म्हयन्यांत नवरात्राच्या दिसांनी गरबा नाचाचो दबाजो जाता. बायलांचो गरबा नवरात्रांत ९ दीस जाता. दादल्यांचो गरबा दसरो जातकच सुरू जाता. नवरात्राचे रातीं मातयेच्यो दोन ल्हान-व्हड घागरी एकार एक दवरतात आनी वयले घागरीचेर पण्टी दवरून तातूंत चार वाती पेटयतात. अशे तरेन 'गरबा' स्थापन जातकच बायलो ताचे भोंवतणी ताळयो वाजयत फेर धरून नाचतात. गोड आवाज आशिल्ली बायल पद म्हण्टा आनी नाचांत वांटो घेवपी हेर बायलो तिका एका सुरार आनी तालार साथ दितात. दरेक राती कमीत कमी पांच तरी पदां गावंकूच जाय असो नेम

रबा' आनी 'गरबी' अशे गरब्याचे दोन प्रकार आसात. शाक्त-शैव च्या गीतांक गरबा अशें म्हण्टात. हीं गीतां अंबाजी, बहुचरा, ह्या दुर्गारुपांच्या स्तवनाचीं आसतात. गरबी हो शब्द सगळ्यांत १७ व्या शेंकड्यांत भाणदास हाणें वापरलो. नरसी मेहताचीं पदां ह्या सदरांत घेतात. गरबी हो प्रकार चड करून वैष्णवांचो ल्यान त्या गीतांनी राधाकृष्णाचें वर्णन आसता. दयाराम ह्या उपाट गरबी-रचना केल्या, म्हूण ताका गरबीसम्राट अशें म्हण्टात. आनी गरबी हांच्या गावपाच्या प्रकारांनी लेगीत भेद आसा.

रबा हो नृत्य-गीत प्रकार गुजरात-सौराष्ट्रांत खूब लोकप्रिय आसा. जाच्या सगळ्या थरांनी गरबाचीं वेगवेगळीं पदां आसात. गुजरातचे जीणेचीं सगळीं आंगां समाजीक, राजकी, इतिहासीक आनी णिक अशा विंगड विंगड विशयांतसून 'गरबा' वरवीं प्रगट जाल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

र्भपात: २८ सप्तकां पुराय जावचेपयलींच गर्भ गर्भाशयांतल्यान र पडप आनी गुरवारपणाचो शेवट जावप, हाका गर्भपात अशें टात. हाचें कारण म्हळ्यार २८ सप्तकां पुराय जावचेपयलीं गर्भ यच्या गर्भाशयाभायर स्वतंत्रपणान जियेवंक शकना. भारताभायर हेर गाच फुडारिल्ल्या देशांनी मात नव्या वैजकी उपकरणांक लागून २० कां पुराय जाल्लो गर्भ जिवो उरता.

डिंबपेशीच्या (Ovum) दोशांक लागून गर्भ मरता वा व्यंग आशिल्लो ाक येवंक शकता. गुणसुत्रांच्या (Chromosomes) दोशांक लागून, यक कसलेंय दुयेंस देखीक- जोर येवन, गोडेंमूत, रगतदाब वाडून, ळजाचें दुयेंस, पोटाचेर मार बसून गर्भाशयांत व्यंग वा दोश तयार वन, जुवळीं भुरगीं आशिल्ल्यान, गर्भाशयांत उदक (hydramnios) चड शिल्ल्यान, नाळीची गांठ पडिल्ल्यान आनी गर्भाशयाची रगत पुरवण पाडिल्ल्यान अशा तरेकवार कारणांक लागून गर्भपात जावं येता.

प्रकार: १. *अपुराय गर्भपात (incomplete abortion):* गर्भाचो कांय अंश ायर पडटा आनी उरिल्लो गर्भाशयांतूच उरता.

२. *पुराय गर्भपात (Complete abortion):* पुराय गर्भ भायर पडटा.

३. *चुकिल्लो गर्भपात (missed abortion):* गर्भ मरता आनी र्भाशयांतूच बरेच दीस उरता.

४. *संकटमय गर्भपात (threatened abortion):* गर्भपात जावंक कतीच सुरवात जाता, पूण गर्भ चडसो गर्भसुवातेसावन वेगळो जायना ानी गुरवारपण फुडें वचूंक शकता.

५. *अपरिहार्य गर्भपात (inevitable abortion):* गर्भ भायर पडपाची क्रिया सामकी फुडें पावता आनी गुरवारपण सांबाळपाखातीर कांयच रूंक जायना.

६. *पूं वा मातेर जाल्लो गर्भपात (septic abortion):* गर्भ पयलीं मरता आनी ताका सांसर्गिक जंतू लागतात, हाका लागून गर्भसुवातेक संसर्गदोश तयार जाता.

७. *दंडनीय गर्भपात (criminal abortion):* नाका आशिल्ल्या गुरवारपणांतल्यान सुटपाखातीर, गर्भाशयांत कसलीय वस्त घालून गर्भ नश्ट करपाचो यत्न जाल्यार गर्भसुवातेक मार बसता. केन्ना केन्नाय बुराक लेगीत जाता.

८. *पुनरुद्‌भवी गर्भपात (recurrent abortion):* तीन वा चड फावट गर्भपात जावप.

लक्षणां: १. गुरवार बायलेच्या आंगार रगत जावप. २. पोटांत वा फाटींत दुखप. ३. प्रत्यक्षांत गर्भ वा ताचे कुडके योनींतल्यान भायर सरतना दिसप. ४. आंगार पुडीकोराचो स्त्राव जावन घाण येवप. ५. पुराय गर्भपात जाल्लो आसल्यार गुरवारपणाचीं सगळीं लक्षणां सोंपतात.

हे भायर योनीची तपासणी (per vaginal examination) करीत जाल्यार रगत वा पुडीकोराचो स्त्राव दिश्टी पडटा. हातान तपासतकच गर्भाशयाचो आकार सदचेभशेन ल्हान लागता आनी गर्भसुवातेचें तोंड बंद जाल्लें आसता.

उपाय: रगताचो स्त्राव थांबोवपाखातीर आनी दूख चड आसल्यार शिरेंतल्यान वखद दिवन मेल्लो गर्भ भायर काडप, १२ सप्तकांपरस उणो आसल्यार शस्त्रांचो उपेग करून गर्भ भायर ओडून काडप (D and C).

संकटमय गर्भपात आसल्यार, गुरवार बायलेक स्वस्थ न्हिदोवप, चड तकालस घेवप ना, उपशामक वा न्हिद येवपाचें वखद दिवप, गर्भाशयाचे स्नायू निवळावप, गुरवारपण फुडें चलोवपाखातीर गर्भ सांबाळपाचें होर्मोन दिवप.

पूं वा मातेर जाल्लो गर्भपात जाल्यार- गुरवार बायलेक हॉस्पिटलांत दवरप, धोणकुटेचें इंजेसांव दिवप आनी रगत दिवप. D and C करून गर्भाशय साफ करप आनी वेळ पडल्यार शस्त्रक्रिया करून पुराय पोकळी नितळ करप (Laparotomy) .

गुरवार बायलेच्या जिविताक आनी पर्यायान गर्भाशयांतल्या भुरग्याक धोको निर्माण जायत जाल्यार कृत्रिम पध्दतीन गर्भपात करपाची चाल पयलींसावन आसा. अशा प्रकारचे गर्भपात खासा गर्भाविशींचें शिक्षण घेतिल्ल्या दोतोरांकडल्यान करून घेतात. असो कृत्रिम गर्भपात करपाच्यो बऱ्योच पध्दती आसात आनी अशा प्रकारचो गर्भपात करपाविशीं कायदोय आसा. भारत सरकारान १९७२ त वैजकी गर्भारपण समाप्ती कायदो (Medical termination of pregnancy act) लागू केला. ह्या कायद्या वरवीं खंयचेय बायलेक जर गुरवारपणाचो मानसिक वा कुडीचो त्रास जाता, जाल्यार वा हेर कसल्योय अडचणी आसत जाल्यार देखीक- गुरवारपण बलात्कारावरवीं आयल्यार वा भुरग्याक कसलेंय व्यंग जावपाची शक्यताय आसल्यार तिणें गर्भपात करून घेवपाखातीर २० सप्तकां पुराय जावचे पयलीं हॉस्पिटलांत वचूंक येता.

लग्न जाल्ल्या जोडप्याक कुटुंब नियोजनाचे पध्दतीचे चुकीक लागून जर गुरवारपण येत, जाल्यार गर्भपात करपाचो पुराय हक्क भारत सरकारान दिला.

- डॉ. विजय तळावलीकार

गर्भलिंग पारख: गुरवार बायलेच्या गर्भाशयांत जो गर्भ वाडटा, ताचें लिंग त्या भुरग्याचो जल्म जावचेपयलींच वळखप हाका 'गर्भलिंग पारख' अशें म्हण्टात.

गर्भाचें लिंग हें दादल्याच्या शुक्रजंतूंचेर (sperms) आदारून आसता. बायलेच्यो डिंबपेशी (ovum) गर्भ तयार जावपाखातीर वांटो घेतात, पूण गर्भाचें लिंग थारायनात. हाचें कारण म्हळ्यार शुक्रजंतू हे दोन प्रकारचे आसतात- एकांत लिंग थारावपी X गुणसुत्रां (X Chromosomes) आसतात आनी दुसऱ्यांत Y गुणसुत्रां (Y Chromosomes) आसतात. बायलेचे डिंबपेशीभितर फकत एकेच तरेचीं म्हळ्यार X गुणसुत्रां (X Chromosomes) आसतात. जर X आनी Y एकठांय येत जाल्यार गर्भ पुल्लिंगी जाता आनी X आनी X एकठांय येत जाल्यार गर्भ स्त्रीलिंगी जाता. हाका लागून गर्भ पुल्लिंगी वा स्त्रीलिंगी जावपाची शक्यताय दरेकी ५०% आसता आनी स्वताक जायत्या लिंगाचो गर्भ तयार करप आवय बापायच्या हातांत नासता.

खंयच्याच दोतोराक गर्भाचें लिंग कितें आसतलें हें १००% सांगप केन्नाच शक्य नासता, पूण Fuorescent Staining Technique वापरून ८०% ते ८५% अचूक लिंगाची पारख करप शक्य आसा.

गर्भलिंग पारख दरेक गुरवार बायलेविशीं करप जायना. कांय बायलांविशीं मात अशी पारख करप म्हत्वाची आसता.

कांय कुटुंबांनी भुरग्यांक जल्मासावन कसलें तरी व्यंग आसता. हीं व्यंगां आनुवंशिक (hereditary) आनी परंपरागत (genetic) आसतात. X-linked recessive disorder नांवाचो रोग ज्या कुटुंबांनी उप्रासता, त्या कुटुंबांतल्या सगळ्या चल्यांक कसलें तरी व्यंग आसता. स्त्रीलिंगी गर्भांत २ X गुणसुत्रां (Chromosomes) आशिल्ल्यान चलयांक ताची बादा जावंक शकना. अशा जोडप्यांक गर्भाची अचूक पारख करून फकत चलयोच जावंक दिल्यार ताची बादा जावंक शकना. हे भायर Haemophilia हें एक

घातक दुयेंसय टाळूं येता.

भारतांत कांय जोडपीं समाजीक कारणांक लागून गर्भाचें लिंग पयलींच वळखुपाखातीर उत्सुक आसतात आनी पारख करून स्वताक जाय त्या लिंगाची निवड करून निश्कारण गर्भपात (M. T. P.) आनी बालहत्या (infanticide) चुकोवंक येता.

पारख करपाची पध्दतः गर्भाभोंवतणचे पिशवेंत वा आवरणांत जें उदक आसता, (amniotic fluid) तें सूय तोपून भायर काडप, हाका amniocentesis अशेंय म्हण्टात. ह्या उदकांत मेळिल्ल्या पेशींची उदरगत (culture) करून तांचो अभ्यास करप, हाका Karyotyping अशें म्हण्टात. ह्या पेशींभितर बार बॉडी Barr Body नांवाचो एक सूक्ष्म गुळो आसा वा ना हाचो तपास करप. गर्भ जर स्त्रीलिंगी आसत, जाल्यारूच तातूंत Barr Body आसता आनी Barr Body नासत जाल्यार गर्भ पुल्लिंगी आसा, असो अदमास काडूं येता.

हालींतेंपार एक नवी पध्दत आयल्या, जिका कोरीयोन बायोप्सी (Chorian Biopsy) म्हण्टात. हातूंत गर्भांतल्या कोरीयोन नांवाच्या एका खासा वांट्याचो कुडको काडून तपासतात आनी गर्भाचें लिंग पारखितात. हो तपास करतना गर्भपात जावपाची शक्यताय मात बरीच वाडटा.

कायदेः गर्भलिंग पारख भारतांत सगळेकडेन करतात. ताचे आड वा ताका तेंको दिवपी असो कायदो ना. फकत महाराष्ट्र राज्याभितर गर्भलिंग पारख करपाच्या सगळ्या पध्दतींचेर बंदी घाल्या.

गर्भलिंग पारख करची न्हय हें मत परगटावन भारतांत बरेच पंगड आनी लोक असले पारखेआड बोवाळ करीत आसात. गोंयांत आयजमेरेन असली पारख (test) करतात. ताच्या आड सरकारान सद्यातरी कसलोच कायदो हाडूंक ना.

- डॉ. विजय तळावलीकार

गर्भाधानः गर्भाधान म्हळ्यार गर्भाचें आधान म्हळ्यार 'दवरप' (आ+धि= दवरप, प्रतिष्ठापना करप). गर्भाची स्त्री- शरिरांत संस्कारपूर्वक थापणूक करप. 'धाता गर्भदधातु ते' ह्या मंत्रावेल्यान हें नांव आयिल्लें आसा.

मनशाचे उदरगतीचे पयले अवस्थेंत शरीरसंबंद, गर्भसंभव आनी अपत्यप्राप्ती हे सैमीक विधी आशिल्ले. तांकां उपरांत प्रगत अवस्थेंत संस्काररुप मेळ्ळें. गर्भाधान हो हिंदूंच्या सोळा संस्कारांमदलो पयलो संस्कार आसून तो भुरग्याच्या जल्मापयलीं करपाचो आसता.

संहिताग्रंथांत गर्भाधानाचो प्रत्यक्ष उल्लेख ना. पूण गर्भधारणा, गर्भाच्यो देवता, हांचेविशीं (ऋग्वेद १०.१२४ अथर्व ५.२५) उल्लेख आसात. उपनिषदांत पुत्रमय विधीचो उल्लेख येता. बृहदारण्यक उपनिषदांत अथर्ववेदीय मंत्र दिवन ऋतूप्राप्तीच्या चवथ्या दिसा करपाचो विधी सांगला. तातूंत साळी काडून शीत करचें आनी तूप घालून आहुती दिवची अशें म्हळां. शांख्यायन गृह्यसूत्रांत 'चतूर्थीक्रम' लग्नाचे चवथे राती करचें आनी 'अध्यंडा' वनसतीचो रोस घोवान बायलेचे उजवे नाकपुडयेंत पिळचो अशें म्हळां. वैखानससूत्रांत हे विधीक ऋतूसंगमन अशें म्हळां. उपरांत लग्नाची पिराय सकल आयली आनी 'चतुर्थीकर्म' रद्द जावन त्या जाग्यार ऋतूप्राप्ती उपरांत चवथ्या दिसा करपाचो 'गर्भाधान विधी' प्रचारांत आयलो.

सद्या प्रचलीत आशिल्ल्या गर्भाधानाचें विधान सूत्रग्रंथांत केल्लें आसा. भशटी न्हाल्ल्या दिसासावन पांचव्या ते सोळाव्या दिसामेरेन केन्नाय हो संस्कार नवे लग्न जाल्ले बायलेविशीं करपाचो आसता. ह्या संस्काराफाटल्यान दोन हेत आसतात. १. स्त्रीक्षेत्राचें शुध्दीकरण आनी २. बरे प्रजेचे जनन. स्मृतिकारांनी ह्या संस्कारांची तिथी, नक्षत्रां आनी ताचें फळ हांचें विवेचन केल्लें आसा. बौधायन सूत्रांत बायल वायट नक्षत्रार भशटी जाल्यार भुवनेश्वरी शांती करची अशें सांगलां. ह्या सूत्रांत ते संबंदीचो विधी आसा.

गर्भाधानांत सुर्वेक घोव पुण्याहवाचन आनी नांदीश्राध्द करता. उपरांत गृह्याग्नीत विष्णूक स आनी प्रजापतीक एक अश्यो सात आ… दितात. ह्यो आहुती चरूच्यो म्हळ्यार शिताच्यो आसतात. … 'उदीर्ष्वातः पतिवती. …' (ऋ १०.८५.२१) ह्यो मंत्र म्हणून बा… उजवे नाकपुडयेंत अश्वगंधेचो वा दुर्वेचो रोस पिळटात. बा… उदेंतेकडेन तोंड करून बसयता आनी घोव फाटल्यान उबो … वयलेतरेन रोस पिळटा. उपरांत बायलेच्या हातान ब्राह्मणाक पांच … दान करता. रातचें समागमाच्या वेळार, बायलेच्या जननेंद्रियाक … करून घोव फुडें दिल्लो मंत्र म्हण्टा.

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ।।
गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा ।।'
हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे ।।

(ऋग्वेद १०.१८४.१

समागमा उपरांत दादल्यान न्हांवचें अशें सांगलां. बायलेक न्हाण… गरज ना.

लौकिक विधीः गर्भाधानाचे रातीकडेन घोव-बायलेक एकव… बसोवन बायलेकडल्यान घोवाची पूजा करून घेतात. बायल… सवाशिणीवरवीं होटी भरतात. रातची शेज सजोवन दिवली लायत… शेजे म्हन्यांत मिठायेचें ताट आनी सुपारेचो करंड दवरतात. दुसऱ्या … घोव-बायलेक एकठांय बसोवन आरती करतात. सकाळची शेज का… बायलेक पैशे मेळटात. गोंयांत हो विधी 'फळसोबन' ह्या नांवान प्रसि… आसा. खास करून ब्राह्मण समाजांत आनी कांय कडेन हेर जातींतय विधी प्रचलीत आशिल्लो दिसता.

- श्री. ल. कृ. …

गल्स्ट्रांड, आल्व्हारः (जल्मः ५ जून १८६२, लांतस्क्रूना; म… २८ जुलय १९३०, स्टॉकहोम).

स्वीडिश दोळ्यांचो वैज. उप्साला, व्हिएन्ना आनी स्टॉकहोम हां… ताचें शिकप जालें. ताणें १८८८ त वैजकीची पदवी घेतली आनी १८… वर्सा 'दोळ्यांचे विकार' ह्या विशयांतली डॉक्टरेट मेळयली. ते उपर… तो स्टॉकहोम हांगाच्या कॅरेलीन इंस्टिट्यूटांत 'दोळ्यांचे विकार' … विशयाचो व्याख्यातो जालो. १८९४ ते १९१३ मेरेन उप्साला विद्यापीठ… त्याच विशयाचो प्राध्यापक म्हूण ताणें काम केलें. १९१४ सावन त्या विद्यापीठांत तो भौतिक प्रकाशकी (Physical Optics) आ… शरीरक्रियात्मक प्रकाशकी (Physiological Optics) ह्या विशयां… प्राध्यापक आनी संशोधन मुखेल जालो.

विंगड विंगड पारदर्शक माध्यमांतल्या, खास करून दोळ्यांतल… माध्यमांतल्या उजवाडाचें प्रणमन (refraction), दोळे आनी उजवाडा… पातळप (dispersion) हांचे संबंद आनी दोळ्यांतल्या उजवाडाच… प्रतिमांच्या घुस्पागोंदळाची सोडवणूक हे ताच्या संशोधनाचे विश… आशिल्ले. दोळे तपासपाखातीर ताणें 'Gullstrand Slit Lamp' हें साध… सोदून काडलें. दोळ्याच्या किरणवक्रीभवनाविशीं (dioptrics) ता… केल्ल्या मोलादीक संशोधनाखातीर ताका १९११ त शरीरक्रियाविज्ञा… आनी वैजकी ह्या विशयांखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

- कों. वि. सं. मं

गवंडळकार, रवींद्र वासुदेवः (जल्मः १ एप्रिल १९३४ म्हापशें- बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक मेरेन शिक्षण घेतलें. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. उपरांत जनार्दन शिंक्रे, फ्रें… आंद्रादे, गिलबर्ट रिबेलो हांच्या मार्गदर्शनाखाल 'गोंय सोडात' चळवळींत ताणें वांटो घेतलो. बारदेस तालुक्यांतल्या गांवांनी बसका घेवन, थंयच्या लोकांमदीं सुटके झुजाविशीं खबरो पातळावपाक ताणें बॅरिस्टर नाथ पै

...आदार दिल्लो. १९५४ वर्सा सावन तो गोंयच्या भोवजन ...खातीर वावुरलो. शेतांतल्या कामेऱ्यांक आनी कारखानांतल्या ...ांक एकठांय हाडून तांकां तो गोंय सुटकेविशीं म्हत्व सांगतालो. ...आड हिंसक आनी पाड्यो कारवायो करपाक ताणें भुयारां बांदून ... ह्या भुयारांवरवीं भुंयगत वावुरप्यांक लिपून रावपाक आदार ... तो २६ मार्च १९५५ दिसा पोलिसांनी ताका धरून बंदखणींत ... थंय ताचे कडल्यान हेर खबरो काडून घेवपाक ताका बरेच त्रास ... १९५६ वर्सा प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military ...al) मुखार चवकशे उपरांत ताका स वर्सां बंदखणीची ख्यास्त ...नी.

...हेबर १९५८ वर्सा जेन्ना बंदखणींतल्या सगळ्या कैद्यांक सूट मेळ्ळी ...ाचीय बंदखणींतल्यान सुटका जाल्ली. उपरांत तो प्रभाकर सिनारी ... कृष्णराव राणे हांच्या फुडारपणाखाल 'यंकूर पात्रिओतिका' ...our Patriotica) पक्षांत आयलो. जानेवारी १९६० त पोलिसांनी ...ताचो बापूय आनी भाव हांचेसयत धरलो. गोंय सुटके उपरांत ताणें ...ा कामगार संघटनांखातीर वावर केला. भारत सरकारान ताका ...त्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

...डीकाम: विटो, चिरे, फरशी आदी पदार्थ सुके वा संयोजक ...न जे बांदकाम करतात, ताका गवंडीकाम अशें म्हण्टात. फातराच्या ...मामाखातीर लागपी खणींतले चिरे काडटल्याक 'कोंकेर' (पाथरवट) म्हण्टात. ताशिल्ले चिरे, विटो जोडून बांदकाम करतल्याक गवंडो ...त.

...जिप्त, मेसोपोटेमिया, भारत आनी चीन देशांत मेळिल्ल्या ...ामाच्या अवशेशांवयल्यान इ. स. प. ३००० वर्सांच्या काळांत ...काम बऱ्यां पांवड्याचें आशिल्लें, अशें दिसता. मोहेंजोदडो आनी ...ा हांगाच्या उत्खननावेल्यान थंयचें गवंडीकाम ईजिप्त देशांतल्या ...कामापरस बरें आशिल्लें हें स्पश्ट जाता. पाटणा शारालागीं राजगृह ... अनघड फातरांच्यो वण्टी फातराची पुरणी करून संयोजकाबगर ...ाचो यत्न इ. स. प. णव्या शेंकड्यांत केल्लो. सम्राट अशोकान ग्रीक ... पर्शीया हांगाच्या कामगारांकडसून फातरांचें खोदकाम आनी ...वकाम करून फातराच्या कमानींचें आनी कठड्यांचें नक्षीकाम केल्लें ...ा. बिसनगर (मध्यप्रदेश) हांगाचें इ. स. प. दुसऱ्या शेंकड्यांत ...ल्या विष्णुमंदिराचे बुन्यादीचें बांदकाम विटोचुन्यांत केल्लें मेळटा. ...ाड्यांतल्या तेरगांव हांगा आनी आंध्र प्रदेशांतल्या चेझली गांवांत ... पाचव्या शेंकड्यांत विटांनी बांदिल्लीं देवळां दिसतात. अशोकाच्या ...ांतले कांय स्तूप आनी इकराव्या शेंकड्यांतल्या गुजरातांतल्या मोढेरा ...राच्या बांदकामांत विटांवांगडाच फातराचोय उपेग केल्लो दिसता. ...यानगरचे भव्य प्रासाद, मंदिरां, ल्हान धरणां, उदकाचे पाट हांचें ...डीकाम जाल्लें. मदुरेचीं गोपुरां सतराव्या शेंकड्यांत बांदिल्लीं. ...ळची लेणीं, मद्रासाक मलयापुरम् हांगा कोरांतिल्ले फातराचे रथ ...त सोबीत खोदकाम आनी घडाय पळोवंक मेळटा. ओरिसांत ...श्वरालागचें लिंगराज आनी हेर मंदीरां, कोनारक सूर्य मंदीर, ...णाच रामेश्वर, मदुरा, राजस्थानांतली जैन मंदिरां हीं फातराच्या ...कामाखातीर नामनेक पावल्यांत. आग्राचो ताजमहाल, फतेपूर ...चीयो व्हडल्यो इमारती हीं सोळाव्या-सतराव्या शेंकड्यांतलीं ...हरणां. ईजिप्ताचे नामनेचे पिरॅमिड आनी थंयचेंच स्फिंक्सचें भव्य ...वकाम इ. स. प. २५०० वर्सां आदीं केल्लें. सतराव्या शेंकड्याआदीं ...ल्लें लंडनचें सेंट पॉल कॅथीड्रल नामनेक पावलां.

गवंडीकामाचे सामान्य नेम: चिरे, विटो हे बांदकामाचे घटक एकजीव ...न काम एकसंध करप ही मोख. तातूंतले घन घटक वेगळे जावंचे ...य म्हण तांचो एकामेकांत गुताव जातलो अशी खास रचणूक करतात.

फातरांचें काम (घडप): १. घडाय करपाक लागपी मुखेल हत्यारां ...गो तरतरांचीं छिन्नी, लोखणाचो तुतयो, लोखणी गुण्या. २. घडायेचे प्रकारः बुची, सडकीव, दात्री आनी माठीव तेचप्रमाण यांत्रिक घडाय.

फातराच्या कामाचे प्रकार (जोडप): १. चिरेबंदी वा संगीन २. खांडकी ३. डबरी कळीचे ४. डबरी थराचे ५. डबरी बिनथराचे.

धरणाच्यो वण्टी: धरणासारक्या खूब रुंदायेच्या वण्टीच्या बांदकामाचो अर्दो ते एक मी. दाटायेचो दर्शनी भाग खांडकीचो बांदतात. भितल्ली पुरणी थराच्या वा बिनथराच्या फातरांची वा काँक्रिटची करतात.

गुताव: चिऱ्यांचें काम तातूंतल्या फातरांच्या आकाराखातीर आनी वजनाखातीर थीर उरता. तरीलेगीत गरजेप्रमाण फातरांचो गुताव घट्ट करपाखातीर दोन फातरांमदीं लळकुसू आनी भीड सांधो अंतराअंतराचेर बांदतात. दरेक थर सपाट करीनासतना वयर सक्यल करतात. अशेतरेन वयल्या थराचो सकयल्या थराकडेन गुताव जाता.

फरसबंदी: ज्या जाग्यार फरसबंदी करपाची आसता, त्या जाग्यार काँक्रिटचो भक्कम आदार सादारण एके समान पातळेंत करतात. फरसबंदी करपाची सुवात निवळ करून उदकान ओली करतात आनी ताचेर संयोजकाचो थर घालतात. हाका 'गादी' म्हण्टात. गादयेचेर शिमिटाचे पातळ थर घालतात. तातूंत फातराच्यो, शहाबाद वा शिमिटाच्यो फरश्यो तांच्यांतलो सांधो सरळ आनी अरुंद दवरून, सकयलें शिमीट सांध्यांतल्यान वयर येतलें अशे तरेन दामून बसयतात आनी लांकडान घट्ट ठोकून बसयतात.

विटकाम: जोडप करपाक विटो वापरचेआदीं त्यो दोन वरां तरी उदकांत बुडोवन दवरतात. संयोजक आंवळून येवपाखातीर जाय आशिल्ली ओलसाण विटांनी शोशून घेवंची न्हय हो विटो भिजोवपाफाटलो हेत. विटकामांतल्या दरेक थरांतल्या विटांची मांडणी पध्दतशीर रचून सांधमोड, गुताव करपाचे खूब प्रकार आसात.

कमानीचें बांदकाम: दारांचेर वा जनेलांचेर ल्हान कमानी बांदतना कडेचे वण्टीचो थोडो आदार घेवन वा तळाकसावन लांकडाचे खूर लावन ताचेर फळयो बसयतात. फळयांचेर विटांचे पेळे रचोवन ताचो मायो चिखल थापून कमानीच्या वाटकुळ्या आकारांत हाडटात आनी कमानीचो आडको तयार करतात. ह्या चिखलाच्या आडक्याक 'कलबूत' म्हण्टात.

दरजो भरप: बांदकामाखातीर वापरिल्लो संयोजक पृष्ठभागाच्या सांध्यांत तसोच दवल्लो जाल्यार वत-पावस आनी चड वापर हाका लागून तिगना; देखून पृष्ठभागापसून काय खोलायेमेरेन सांध्यांतलो संयोजक पोखरून काडटात आनी बांदकामाचेर गिलावो करपाचो नासल्यार ते सुवातेर आनी फरसकामांत हो टिकाऊ संयोजक भरतात. हाका दरजो भरप अशें म्हण्टात. दरजो भरपाफाटलो हेत सांध्याची घटाय वाडोवपाखातीर, पावसाचें उदक सांध्यांतल्यान बांदकामांत रिगचें न्हय म्हूण आनी बांदकामाचो दर्शनी भाग सुंदर दिसचो हो आसता.

गिलावो: इमारतीच्यो वण्टी सपाट, गुळगुळीत, नितळ आनी तिकतिकीत जावंच्यो म्हूण गिलावो करतात. वण्टी जाता तितल्यो जलाभेद्य उरच्यो हो गिलावो करपाफाटलो हेत आसता.

गिलाव्याचे कितलेशेच प्रकार आसात: १. मातयेचो २. चुन्याचो ३. चुनो-शिमिटाचो ४. शिमिटाचो ५. जिप्समचो (Plastic of Paris) ६. संदला वा नीरुचो ७. जाळयेचो.

आयच्या काळांत गिलाव्याचे त्रास चुकोवपाखातीर ॲसबॅस्टोसचे सपाट पत्रे, लांकडाचे तक्ते, वण्टीच्या पृष्ठभागाचेर स्क्रूवान घट बसयतात. सांदे एकजीव करतात आनी रीप मारून चौकट करतात. हें गिलाव्यापरस सोबीत आनी चकचकीत दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

गवळी, नवळू धाकू वरग: (जल्म: २० जानेवारी १९१७, नेतुर्ली-सांगें)

गोंयचो सुटके झुजारी. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. टॉनी फेर्नांदीस आनी हेर राश्ट्रवादी जेन्ना रानांतल्यान भोंवताले तेन्ना तांकां वाट दाखोवपाचें काम ताणें केलें. १९५६ वर्सा पोलिसांनी

ताका धरलो आनी पणजी पोलीस ठाण्यार व्हरून बरोच मार दिलो. उपरांत एक वर्स आग्वाद बंदखणींत दवरून, डिसेंबर १९५७ वर्सा ताची सुटका केली. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

गवो: रानटी बैलांभितर सगळ्यांत व्हडलो बैल. हिंदी नांवः भारतीय गौर. शास्त्रीय नांवः बॉस गॉरस.

वर्गीकरणः संघ (phylum): रज्जुमान (chordata); उपसंघः पृष्ठवंशी (vertebrata); वर्गः स्तनिवर्ग (mammalia); गणः आरिओडॅक्टिला; उपगणः रुमीनांशिया (रवंथ करपी); कूळः बोव्हिडे (गोकुल); उपकूळः बोव्हिने; प्रजातीः बॉस; जातीः गौरस रेडे (भारतीय गौर), गौरस गौरस, गौरस हबाकी.

नाकापसून शेंपडेमेरेनची लांबायः २६०-३३० सेंमी. शेंपडेची लांबायः ८५ सेंमी.; खांद्याकडली उंचायः १६५-२१३ सेंमी.; वजन ७८०-१००० किग्रॅ.; नर मादीपरस मात्सो व्हडलो. नर आनी मादी गव्यांचीं शिंगां घट, मुळाकडेन सकयल बावगल्लीं, मागीर फाटल्यान वाकडीं वळिल्लीं आनी तोंकां वयर नारिंगी, हळडुव्या रंगाच्या शिंगांची लांबायः ८५ सेंमी.; शिंगांच्या मदसून कपाळाकडल्यान फाटीच्या मध्यामेरेन एक मांसाळ उंचवटो आसता. कपाळ भस्मी, हळडुव्या रंगाचें. पांय बळिश्ट आसून तांचो सकयलो अर्दो भाग धव्या रंगाचो आसता. दोळे पुडीकोराचे. गव्याच्या पिलाचो रंग सोनेरी, हळडुवो आसता. तरुण नर-मादयांचो रंग तांबूस, पुडीकोराचो आसून तांकां ल्हान, काळे केंस येतात.

गव्यांचे तीन प्रकार आसातः १. भारतीय गौर (बॉस गॉरस गॉरस) २. बॉस गॉरस रेडी ३. मलायन गौर (सेलाडंग) बॉस गॉरस हबाकी. हाच्या कपळाचेर उंचवटो नासता.

गव्यांचो काळ मध्य मायोसीन (मध्यनूतन म्हळ्यार २५ दशलक्ष वर्सा आदलो) युगाच्या इतलो पोरनो आसा अशें मानतात. गवो हो उश्ण प्रदेशांतलो प्राणी आसा. भारतांतल्या दोंगराळ रानांनी आनी हिमालयाच्या मुळसाकडल्या दोंगुल्ल्यांनी गवे दिसतात. गवे सुमार २०० मी. उंचायेच्या दोंगरार रावतात. कोंड्यांच्या आळींनी आनी रानाक तेकून आशिल्ल्या उक्त्या गवताळ मळांचेर गवे राबीतो करतात. ते वजनान इतले जड आसून लेगीत खडबडीत, खडकाळ दोंगरांवयल्यान सहज धांवन वतात. तांकां न्हावपाक आनी पिवपाक उदक लागता, पूण ते चिखलाच्या कोंडांत केन्नाच लोळनात. ताजें तण, झाडांचो पालो, कोंड्याच्यो तरन्यो आंकऱ्यो आनी कोंब हें तांचें खाण. दोंगरावयल्या गवताळ पठाराचेर ते चरतात पूण ते पिकांमदीं केन्नाच सरनात आनी सहसा मनीस वसतीपसून पयस रावतात.

८ ते १२ गव्यांचे ल्हान कुटुंबिक कळप आसतात. खुबदां वेगवेगळ्या कारणांक लागून असले ल्हान कळप एकठांय येवन २० ते ४० गव्यांचे व्हडले कळप तयार जातात. कळपांत १-२ जाण्टे गवे, २-३ तरने गवे, ५-१० गायो आनी हेर ल्हान गवे आनी पिलां आसतात. रानटी बैलांभितर गवो हो एकूच प्राणी असो आसा की जो दुस्मानाचेर फुडले वटेन धुरी घालीना. पूण तो दुस्मानाचेर कुशीच्यान वा फाटले वटेन आपली तकली आनी पांय सकयल बागोवन आनी आपलीं बळिश्ट शिंगां फुलोवन आंगार वता.

गव्यांचो माजाचो ऋतू वेगवेगळ्या वाठारांत फाटीं-फुडें जाता, पूण भारतांत नोव्हेंबर ते मार्च म्हयन्यांत हे प्राणी माजार येतात. २७०-२८० दिसांच्या गाभा उपरांत मादी एका पिलाक जल्म दिता. केन्नाय जुवळीं पिलां जातात. पिलांचें पालन-पोशण ९ म्हयने करतात. दोन-तीन वर्सांभितर पिलां व्हडलीं (pubescent) जातात. गौर गाय वर्साक एका पिलाक जल्म दिता.

गवे खास करून आग्नेय आशिया, मलेशिया, ब्रह्मदेश आनी भारतांत सांपडटात. भारतांत गव्यांची संख्या कमी आसा. पूण अस्तंते घांट (मध्य प्रदेश), ओरिसा आनी हिमालयाच्या मुळसाकडल्या आसाम आनी भूतान ह्या वाठारांनी गवे आसात. गोंयांत अस्तंत घाटावयल्या वाठरां[...] दिसून येतात. गोंयच्या बोंडला अभयारण्यांत कांय गवे आसात.

हेर जातीच्या बैलांसारकेंच गव्यांचें घ्राणेंद्रिय (नाक) एकदम [...] आसता. पूण नदर मात तितली तीव्र आसना. वाग गव्याच्या पि[...] आनी तरन्या गव्यांचेर धुरी घालून तांकां मारतात. देखून, दुस्मानांपसून गवे सदांच सादूर रावतात. हेर गोरवांक, जनावरांक तसल्योच रोग-पिडा गव्यांकूय जातात. १९६० त बंदिपूर (कर्नाटक नामनेच्या अभयारण्यांत गव्यांच्या व्हडल्या व्हडल्या कळ[...] rindowpest हो सांथीचो भयांकृत रोग पातळिल्लो. तातुंतसून [...] अजुनूय पुराय रोगमुक्त जावंक नात.

हेर जनावरांवांगडा गवे एकचारान आनी शांतीकायेन राव[...] केन्नाकेन्नाय ते सांबरां, हरणां आनी रानदुकरांवांगडा इश्टागत[...] ल्हानसोच कळप करतात. ह्या जनावरांच्या सादुरपणाक लागून ग[...] संकश्टाची सुलूस लागपाक मदत जाता. केन्नाकेन्नाय ते हतयांव[...] चरतना दिसतात.

अभयारण्यांत, प्राणिसंग्रहालयांत गवे दिसून येतात. तांचें [...] प्राणिसंग्रहालयांत जाल्लें यशस्वी प्रजोत्पादन नामनेक पावलां. गव[...] चडांत चड जियेवपाचो काळ २४ वर्सांमेरेन आसा, अशी नोंद [...] प्राणिसंग्रहालयान केल्या.

- प्रा. एस्. आर. ग[...]

गँबिया: आफ्रिका खंडाचे अस्तंत दर्यादेगेर आशिल्लें एक [...] क्षेत्रफळः ११,५७० चौ. किमी.; लोकसंख्याः ७,६९,५०० (१९८[...] विस्तार १३° उत्तर ते १४° उत्तर आनी १४° ३०′ अस्तंत ते १७° अस[...] हाच्या तीन वटांनी सेनेगल आसा जाल्यार अस्तंतेवटेन ॲटलां[...] महासागर आसा. महासागराक मेळपी गँबिया न्हंयचे लागीं बँ[...] (पयलींचें बॅथर्स्ट) ही राजधानी आसा.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजातः गँबिया न्हंय ह्या दे[...] दोन वांटे करता. तिच्या देगणाच्या दोनूय वटांनी सेनेगलच्या पठ[...] कांय वांटे गँबियामेरेन पावल्यात. हांगाची हवा सादारणपणान [...] आसता. नोव्हेंबर ते मे हो पावस न पडपाचो काळ. त्या दिस[...] सहारावटेनच्यान उश्ण हॅमरटन वारें येता. दर्यादेगांचेर ह्या काळांत [...] से. ते ३२° से. तापमान आसता, जाल्यार भितरल्या वाठारांनी १०° से[...] ४०° से. आसता. जून ते ऑक्टोबर ह्या काळांत पावसाळो आस[...] ऑगस्ट म्हयन्यांत सगळ्यांत चड पावस पडटा. सरासरी वर्सुकी पा[...] १०० सेंमी. पडटा.

दर्यासावन सुमार १५० किमी. भितरमेरेन गँबिया न्हंयची खा[...] आसा. भितरल्या वाठारांत ल्हानसान झोंपां जाल्यार ताचे पलत[...] सॅव्हाना तणाचो वाठार आसा. न्हंयच्या देगांनी दाट रानां आसात. रान[...] आनी तणाच्या वाठारांनी तरेकवार हरणां, मांकडां आनी न्हंयला[...] मानगीं, पाणघोडे सांपडटात. ३०० परस चड जातींचीं विंगड विं[...] सुकणीं न्हंयचे देगेर आनी रानांनी सांपडटात.

इतिहास आनी राज्यवेवस्थाः गँबिया न्हंयचे देगेर पयलींसावन ल[...] रावताले अशे पुरावे मेळ्ळ्यात. गँबियाचो सोद पंदराव्या शतमान[...] पोर्तुगेजांनी लायलो आनी सोळाव्या शतमानाचे सुर्वेकसावन् तां[...] गुलामांचो आनी भांगराचो वेपार करूंक सुरवात केली. १५८८ [...] पोर्तुगालान गँबिया न्हंयेवयल्या वेपाराचे हक्क ब्रिटिशांक दिले. फुडें फ्रें[...] आनी ब्रिटीश हांचेमदीं वेपाराखातीर सर्त लागली पूण उपरांत फ्रेंचां[...] ब्रिटिशांचो हक्क मान्य करून घेतलो. १८४३ त ह्या वाठाराची स्वतं[...] वसाहत केली, पूण फुडें १८६६ त तिचो आस्पाव अस्तंत आफ्रि[...] वसाहतींत केलो आनी पर्थून तिका १८८८ त स्वतंत्र अस्तित्व दि[...] फेब्रुवारी १९६५ त हे वसाहतीक पुराय स्वतंत्रताय मेळ्ळी. गँबि[...] राश्ट्रकुलाचो सभासद जालो आनी १९७० त सार्वमतावरवीं गँबिया [...] स्वतंत्र प्रजासत्ताक अशी घोशणा जाली. सर दाउद जावारा पयल[...] राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९८७ मेरेन लोकांनी ताकाच दर फावट वेंचू[...]

...र. हांगाचे संसदेंत सभापती, उपसभापती आनी ३५ वेंचून ...ले प्रतिनिधी आसतात.

अर्थीक स्थिती: शेतवड आनी हेर वेपार बऱ्याच व्हड प्रमाणांत मसमी ...कणांचेर आदारून आसा. भाताचे लागवडीखाला चडांतचड जमीन ...रपाचे यत्न चालू आसात. हांगा खनिजां सामक्याच उण्या प्रमाणांत ...ठटात. ॲटलांटिक दर्यादिगेर नुस्तेमारीचो वेवसाय व्हड प्रमाणांत ...नता. जेवणखाणाच्यो वस्तू, यंत्रसामग्री, येरादारीचीं उपकरणां आनी ... उत्पादित मालाची आयात चडशी अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, ...टन, फ्रांस, चीन, अस्तंत जर्मनी, रशिया ह्या सारक्या देशांतल्यान ...ता जाल्यार भिकणां, भिकणांचें तेल, नुस्तें हांची निर्यात घाना, फ्रांस, ...रलंड, बेल्जियम, ब्रिटन हांचेकडेन जाता. दालासी हें हांगाचें ...धिकृत चलन.

लोक आनी समाजजीण: गॅंबियांत सुमार ९५% परस चड लोक ...सलमान धर्माचे आसात. उरिल्ले किरिस्तांव आनी जडप्राणवादी ...मात. वंशीक नदरेन सुमार ४०% मालिंके, १८% फुलानी, १४% ...लोफ, १०% दाओला आनी उरिल्ले हेर जमातींचे आसात. कुस्ती हो ...गाचो राश्ट्रीय खेळ. तेभायर नुस्तें धरप, नेमबाजी, गोल्फ, क्रिकेट, ...टबॉल हेय खेळ हांगाचे लोक आवडीन खेळटात. हांगाची अधिकृत ...भाशा इंग्लीश आसली तरी अरबी आनी हेर आफ्रिकन भाशांचोय ...व्हारांत उपेग जाता. ह्या देशांत रेल्वेमार्ग नात. हो देश गॅंबिया न्हंयच्या ...नूय वटांनी पातळिल्ल्यान उदकांतले येरादारीक चड म्हत्व आसा. ...जूल हांगा ह्या देशांतलें मुखेल बंदर आसा. यॅंडूम हांगा देशांतलो मुखेल ...मानतळ आसा. रस्त्याच्या मार्गांवयल्यान व्हडलीशी येरादारी चलना. ...राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण १०% आसा. हांगा अजून फुकट, सक्तीच्या आनी ...क सारक्या शिक्षणाची वेवस्था जावंक ना. मॅकार्थी आनी बासे हीं ...हांगाचीं हेर मुखेल शारां.

- कों. वि. सं. मं.

गॅझेटीअर: धर्तरेवयले देश, प्रदेश, थळां, न्हंयो, दोंगर हांची वर्णक्रमाप्रमाण भौगोलिक, इतिहासीक, समाजीक, धर्मीक, सांस्कृतिक म्हायती दिवपी कोश म्हळ्यार गॅझेटीअर. 'गॅझेट्टा' हें व्हेनिसांतल्या एका नाण्याचें नांव. १५६६ वर्सा उजवाडाक आयिल्ल्या आनी दर प्रतीचें मोल ह्या नाण्याइतलें आशिल्ल्या वृत्तपत्राचें 'गॅझेट्टा' हें नांव आशिल्लें. आयज 'गॅझेट' हो शब्द वृत्तपत्र ह्या अर्थान वापरतात. गॅझेट बरोवपी तो 'गॅझेटीअर' असो मूळचो अर्थ आशिल्लो. भौगोलिक माहितीचे कोश म्हळ्यार 'गॅझेटीअर' असो अर्थ एकुणिसाव्या शेंकड्यांत इंग्लीशींत रुढ जालो. अस्तंत्या देशांनी इ. स. प. सव्या शेंकड्यांत सायलॅक्स आनी ते उपरांत २०० वर्सांनी मीगॅस्थीनीस हांणी भारताचो वृत्तांत बरयलो. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत मौर्य काळांतली भारताची भौगोलिक आंकडेवार माहिती आसा. फाहियान, ह्युएनत्संग, इब्न बतूता हांणीय आपापले वृत्तांत बरोवन दवरल्यात. अल-बीरुनीच्या इंडिकांत बारीकसाणेन केल्लो नियाळ आनी विस्कटावणी दिसून येता. सव्या शेंकड्याचे सुर्वेक बायझंटियमांतल्या स्टेफिन हाणें तयार केल्लें गॅझेटीअर आनी १०८५-८६ वर्सा विल्यम द काँकरर हाणें इंग्लंडचो बारीकसाणेन अभ्यास करून बरयिल्लें 'डोम्स डे बुक' (Domes Day Book) हीं हालींच्या गॅझेटीअरचीं पूर्वस्वरुपां अशें म्हळ्यार जाता.

जिनीव्हांत १५६५ वर्सा चार्ल्स स्टीफन हाचो इतिहासीक भौगोलिक कोश Dictionarium historico - geographicum हें आर्विल्ले धर्तरेचें पयलेंच गॅझेटीअर जावन आसा. ते उपरांत फेर्रारीचो 'लेक्सिकन जिऑग्राफिकम' (Lexicon geographicum, १६२७), बॉड्रॉदचो Geographia ordine literarium disposita (१६८२), ला मार्टिनिरीचो दिक्सिऑनॅर जेओग्राफीक, इस्तोरीक ए क्रितीक (Dictionnaire geographique, historique et critique, १७२६) अशीं कितलींशींच गॅझेटीअरच्या रुपाचीं पुस्तकां उजवाडाक आयलीं. ह्या सगळ्या पुस्तकांनी त्या काळांतल्यो शास्त्रीय कल्पना, लोकभ्रम आनी हेर सामान्य चुको आसताल्यो. १८१७ वर्सा जर्मन भूगोलतज्ञ योहान्न जी. एच्. हॅसेल हाणें शास्त्रीय नदरेंतल्यान संशोधन करून बरयिल्लो Geographisch-Statistisches Handworterbuch हो कोश हेर सगळ्या जाणकारांनी आनी कोशकारांनी प्रमाण मानलो. ताचे आदीं आनी उपरांत उजवाडाक आयिल्ल्या कांय गॅझेटीअरांची वळेरी अशी:

१८०८: क्रूट वेल - 'युनिव्हर्सल गॅझेटीअर'; १८१७-२२: क्रूट वेल- 'एडिंबरो गॅझेटीअर'; १८५०: जॉन्स्टन- 'डिक्शनरी ऑफ जिऑग्राफी'; १८५०: ब्लॅली- 'इंपीरिअल गॅझेटीअर'; १८५१: माक्कलख- 'जिऑग्राफिकल डिक्शनरी'; १८५५: लिपिनकॉट- 'प्रोनाउन्सिंग गॅझेटीअर ऑफ द वर्ल्ड'; १८७४: रिटर- 'Geographisch- Statistisches- Lexicon'; १८७९-१९००: व्हिव्हियन द सेंट मार्टिन- 'Nouveau Dictionnaire de Geographie Universelle'; १८९५: लाँगमन- 'गॅझेटीअर ऑफ दी वर्ल्ड'; १८९८: जी. गॅरेल्लो- 'Dizionario Geografico Universale'; १९२१: केंडे- 'Geographisches Worterbuch'; १९२३: एवाल्ड एच्. ए. बॅन्से -'Lexickon der Geographie'; १९२५: रेलल्ड्झ- 'Comprehensive Atlas', गॅझेटीअर ऑफ द वर्ल्ड; १९४९: वेबस्टर- 'जिऑग्राफिकल डिक्शनरी'; १९५२: - कोलंबिया लिपिनकॉट गॅझेटीअर ऑफ दि वर्ल्ड.

हालींच्या काळांत चडशा नकाशासंग्रहांत निमाणें गॅझेटीअर दिल्लें आसता. तातूंत त्या संग्रहांतल्या नकाशांत दाखयिल्ले भौगिलिक माहितीची वर्णक्रमान वळेरी आनी ती खंयच्या नकाशांत मेळटली हें दिल्लें आसता. कांय संग्रहांत थळांचे अक्षांश, रेखांश, लोकसंख्या आदी माहिती ताचेवांगडा दिल्ली आसता.

भारतीय गॅझेटीअर: युरोपांत गॅझेटीअर साहित्याची वाड प्रबोधन काळांत आनी उद्येगीक क्रांतीउपरांत जाली. युरोपी लोक सबंद संवसारभर पातळ्ळे आनी सगळ्या विशयांची जिज्ञासेन बारीक नोंद करूंक लागले. ब्रिटिशांक अपरिचित लोकांच्या मोट्या प्रदेशाचो कारभार

चलोवपाखातीर राजकी, सैनिकी, वसुली हांचे नदरेन आंकडेवार अभ्यास करचो पडलो. तातूंत जाणकार परदेशी प्रवाशांच्या वृत्तांताची भर पडली. कर्नल मॅकेंझीचें प्रवासवर्णन, लोगनचें मलबारवर्णन, बुकननचें मद्रास ते म्हैसूर, कानडा तें मलबार हांचें प्रवासवर्णन आनी १८१५ चें वॉल्टर हॅमिल्टनचें 'ईस्ट इंडिया गॅझेटीअर', १८५४ त एडवर्ड थॉर्नटनचे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभाराखालच्या प्रदेशांचे गॅझेटीअर उजवाडाक आयले. १८५७ पयलींच डिस्ट्रिक्ट स्टॅटिस्टिकल अकाउंट्सचें जिल्ह्यांच्या आंकडेवार वृत्तांताचें काम हातांत घेतिल्लें. १८६६ वर्सा, रिचर्ड टेंपल हाणें मान्य अर्थान मध्य प्रांतांतल्या जिल्ह्याचें अधिकृत गॅझेटीअर उजवाडावपाखातीर फुडाकार घेतलो. मुंबय इलाख्याच्या दरेक जिल्ह्याचें गॅझेटीअर सरकारी आदेशाप्रमाण जेम्स एम्. कँबेल हाणें तयार केल्लें. तातूंत त्या त्या जिल्ह्याचें भौगोलिक वर्णन, उत्पन्न, लोकसंख्या, शेतकी, भांडवल, वेपार, इतिहास, जमनीचो महसूल, न्याय, भौशीक दुडवां-येवजण अशा खूब विशयांचो तपशील दिल्लो. हेच धर्तेर हेर इलाख्यांत आनीक कांय संस्थानांत गॅझेटीअर तयार जाले. प्रांतिक सरकाराच्या ह्या यत्नांत एकसूत्रताय नाशिल्ली. देखून हिंदुस्थान सरकारान मध्यवर्ती सत्तेखाला 'इंपीरिअल गॅझेटीअर' उजवाडावपाची विल्यम विल्सन हंटर हाची सुचोवणी १८७१ वर्सा मान्य केली. हंटर हो मोटो विद्वान आनी व्हड तांकीचो प्रशासक आशिल्लो. ताच्या मार्गदर्शनाखाल १८८१ वर्सा 'इंपीरिअल गॅझेटीअर' चे ९ खंड प्रसिध्द जाले. १८८२ वर्सा 'Indian Empire, its history, peoples and products' हें पुस्तक उजवाडाक आयलें. १८८१ ची जनगणना आनी देशाच्या जिवितांत नेटान घडून येवपी बदल हांकां अनुसरून १८८५ वर्सा 'इंपीरिअल गॅझेटीअर' चे दुसरे आवृत्तीचे १४ खंड आयले. पूण ह्या शेंकड्याचे सुर्वेक ते कालबाह्य (outdated) थारायिल्यान लॉर्ड कर्झनचे प्रेरणेन १९०७-०९ ह्या काळांत २६ खंडांची निवळायिल्ली आवृत्ती उजवाडाक हाडली. ताच्या पयल्या ४ खंडांत हंटरच्या 'इंडियन एंपायर' हाची निवळायल्ली आवृत्ती, फुडल्या खंडांत वळेरी आनी नकाशे अशी रचना आशिल्ली. प्रांत आनी जिल्हे हे घटक धरून तांचेय अशेच गॅझेटीअर आयले. कांय संस्थानांनीय आपापलीं माहिती पुस्तकां काडलीं. फाटल्या ५० वर्सांत असो सर्वंकष अभ्यास जालो ना. फकत आंकडेवार वळेरी प्रसिध्द जायत गेली.

उपरांतच्या काळांत देशांत आनी देशाभायर क्रांतीकारक बदल घडून आयले. देखीकः आशियाई राश्ट्रांची स्वतंत्रताय, आफ्रिकेक संवसारीक प्रस्नांत मेळिल्ली म्हत्वाची सुवात, वसाहतवाद नश्ट जावप, विज्ञानतंत्रज्ञानाक लागून पोरन्या अर्थीक आनी समाजीक संस्थांनी जाल्लो बदल, भारताचें स्वातंत्र्य म्हाझुजाउपरांतची उद्येगीक उदरगत, शिक्षणाचो प्रसार, लोकांच्या नैतिक आनी मानसिक प्रवृत्तींत जाल्लो बदल, राजकी आनी समाजीक जिवितांत घडून आयिल्लो बदल, प्राकृतिक रचना आनी हवामान, ह्या सगळ्या विशयांची नव्या गिन्यानाप्रमाण परत बरपावळ करप गरजेचें आशिल्लें. देखून, एप्रिल १९५१ त केंद्रीय गॅझेटीअर पुनर्रचनेची येवजण मौलाना आझाद हाणें संसदेंत मांडली. केंद्र शासनान भारतीय स्वरुपाचो खंड आनी राज्य शासनांनी जिल्हावार नवे गॅझेटीअर तयार करचे अशें थारायलें. गॅझेटीअर पुनर्रचनेक सगळ्यांत पयलीं मुंबय राज्यान १९४९ त सुखात केली. १९५४ वर्सा 'पुणे खंड' उजवाडाक आयलो. हेर राज्यांनीय आपापले खंड तयार करपाक सुरवात केली. वर्णक्रमान खंड तयार करीनासतना जिल्हा गॅझेटीअरांची अखिल भारतीय वळेरी करची अशें थारायलें. जिल्हा गॅझेटीअर जातकच राज्य गॅझेटीअर उजवाडाक येतले. जानेवारी १९५८ वर्सा सेंट्रल गॅझेटीअर युनिट आनी फेब्रुवारींत ताचेखातीर सेंट्रल ॲडव्हायझरी बोर्ड स्थापन जालो. ऑगस्ट १९५९ वर्सा प्रा. हुमायून कबीर हाची बोर्डाच्या अध्यक्षपदाखातीर नेमणूक जाली. वट्ट ३०० जिल्हा गॅझेटीअर जावपाचे आसात.

'इंपीरिअल गॅझेटीअर ऑफ इंडिया' चें नवें रूप 'गॅझेटीअर ऑफ इंडियाः इंडियन युनियन' अशें आसून तांचे संकल्पित चार खंड आ १. देश आनी लोक २. इतिहास आनी संस्कृताय ३. अर्थीक संरचना घडामोडी ४. प्रशासन आनी भौशीक कल्याण. हे खंड इंग्लीशीत ब चालू आसून तातूंतलो पयलो खंड १५ ऑगस्ट १९६५ दिसा उजवा आयलो. दरेक खंडांतलें प्रत्येक प्रकरण त्या त्या विशयातल्या अधि तज्ञान बरयल्लें आसतलें. नव्या गॅझेटीअरापसून शासकांक आनी जन शिक्षण मेळटलें. तातूंत वस्तुस्थिती वांगडाच स्वतंत्र भारत विचारधारा, ध्येयां आनी महत्वाकांक्षा हांचेंय चित्रण आसतलें.

'गोंय, दमण आनी दीव' गॅझेटीअरः गोंय, दमण आनी दीव संघ १९ डिसेंबर १९६१ ह्या दिसा मुक्त जातकच पयलेच खेपे भौगो रचना, लोक, समाज-जिवीत, धर्म आनी संस्कृताय हांचे संबंदी व्या माहिती दिवपी 'संघप्रदेशाचें गॅझेटीअर' उजवाडावपाचें थारा तेखातीर २ मे १९७० ह्या दिसा गोंय, दमण आनी दीव गॅझेटीअर त करून उजवाडावपाखातीर गॅझेटीअर संपादकीय मंडळाची स्था जाली. गोंय, दमण आनी दीवचो गॅझेटीअर गोंय, दमण आनी दीव वेगवेगळे तीन विभाग आशिल्ल्या एकाच जिल्हा खंडाच्या रू उजवाडावपाचें थारायलें. ह्या गॅझेटीअरचो नमुनो सेंट्रल गॅझेटीअर युनं शिक्षण मंत्रालय खातें, भारत सरकार, नवी दिल्ली हांणी थारायलो अ तांच्या पालवान आनी मार्गदर्शनाखाल गॅझेटीअरचें काम सुरू जालें.

१९४७ च्या भारतीय स्वातंत्र्याउपरांत आनी १९६१ च्या गोंय, द आनी दीव च्या सुटकेउपरांत गोंयांत राजकी, समाजीक, अर्थीक अ हेर मळांचेर नवे-नवे बदल घडून आयले. हे सगळे बदल मतींत घे अद्ययावत अशी सगळी माहिती आंकडेवारीसयत ह्या गॅझेटीअ संग्रहीत केली. ह्या गॅझेटीअरांत फुडल्या विशयांक धरून गोंय, द आनी दीवची माहिती आस्पावल्याः सामान्य माहिती, इतिहास, लो आनी समाजजीण, प्रशासकीय आनी अर्थीक वेवस्था, बँकींग आ वेपार, येरादारी आनी उद्येगधंदे, येणावळ खातें, शेतकी आनी सिं खातें, शिक्षण-संस्कृती, कायदो आनी सुवेवस्था, समाजीक भला खातें आनी हेर खातीं, भौशिक जिवीत आनी आपवावुरपी समाजी संस्था आनी प्रक्षेणीय स्थळां ह्या गॅझेटीअराचें खाशेलेपण म्हळ्यार हात् गांव, शारां, नगरां आनी खेडीं हांची तक्तेवार (tabular form) रूप दिल्ली निर्देशिका (directory) तेभायर हेर वळेऱ्यो आनी परिशिश्टां आ दरेक विभागांत दिल्लो रंगीत जिल्हो, नकाशा हाकालागून ह गॅझेटीअरांतली माहिती खूब व्यापक धर्तीची जावन आसा. ह गॅझेटीअराचें संपादन व्ही. टी. गुणे हाणें केलां. हें गॅझेटीअर २८ मा १९७९ ह्या दिसा उजवाडाक आयलें.

- कों. वि. सं. म

गॅबर, डेनिसः

(जल्मः ५ जून १९००, बुडापेस्ट हंगेरी; मरणः फेब्रुवारी १९७९, लंडन).

एक नामनेचो ब्रिटीश भौतिकीविज्ञ. 'होलोग्राफी' (भिंगविरय त्रिमितीय छायाचित्रण) तंत्राचो जनक. ताचें शिकप बुडापेस्ट आन बर्लिन हांगाच्या तांत्रिक विद्यालयांनी जालें. सिमेन्स कंपनींत १९२७-३ ह्या काळांत ताणें संशोधक अभियंता म्हूण काम केलें. १९३३ त त ब्रिटनाक गेलो आनी थंय १९३४-४८ ह्या काळांत टॉमसन-ह्यूस्ट कंपनीत ताणें संशोधक अभियंता म्हूण काम केलें. १९४८-५८ त त लंडन विद्यापीठाच्या 'इंपिरियल कॉलेज ऑफ सायन्स ॲं टॅक्नॉलॉजी'च्या इलेक्ट्रॉनिकी विभागांत प्रपाठक आशिल्लो. हेच संस्थे १९५८ सावन अनुप्रयुक्त इलेक्ट्रॉनिकीचो प्राध्यापक म्हूण ताणें का केलें.

गॅबर हाचो होलोग्राफीचो सोद 'नेचर' ह्या नेमाळ्यांत १९४८ त पत्ररुपान उजवाडाक आयिल्लो. होलोग्राफीवरवीं नवें सूक्ष्मदर्शीय तंत्र मेळटलें, ह्या हेतान ताणें ही कल्पना मांडिल्ली. पूण तांत्रिक आडमेळ्यांव लागून ही कल्पना १९६० मेरेन प्रत्यक्ष स्वरुपांत येवंक पावलीना. तें उपरांत म्हळ्यार लेसरच्या सोदाउपरांत कलासंबंध्द (coherent

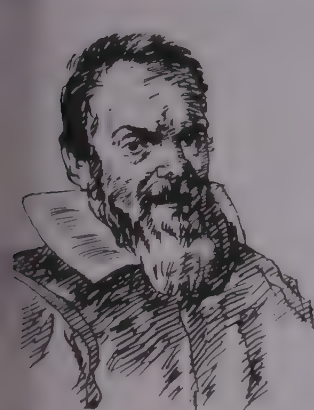
...राचीं किरणां मेळप शक्य जालें आनी ताका लागून होलोग्राफीचें ... यक्षांत आयलें. वेगवान बदल घडून येवपी वेगवेगळ्या घडणुकांचें ... करून तांचो तपीलवार अभ्यास करप, थोडे सुवातींत म्हायती ...प ह्या वेगवेगळ्या संशोधनांत ह्या तंत्राचो उपेग जाता. इलेक्ट्रॉन ...र्शकाची विभेदनक्षमता (लागींच्या वस्तूंच्यो प्रतिमा वेगळ्यो ... क्षमता -resolution) सुदारपाखातीर ताचो उपेग जाता.

...र हाणें खिणयाळो विद्युत् प्रवाह, वायू विसर्जन, इलेक्ट्रॉन गतिकी ...वज्ञान), संदेशवहन सिध्दांत आनी भौतिकीय प्रकाशकी (optics) ...शयांचेर सुमार १०० संशोधनपर निबंद बरयल्ले आसून ताचे 'The ...ron Microscope' (१९४६), 'Electronic inventions and their ...t on Civilization' (१९५९), 'Inventing the future' (१९६३) ... 'Inventions scientific, technological and social' (१९७०) आनी ... Mature Society' (१९७२) हे ग्रंथ उजवाडाक आयल्यात. १९५६ ...ची रॉयल सोसायटीच्या वांगडी पदाखातीर वेंचणूक जाली. ...यटीन १९६८ त ताका रम्फर्ड पदकाचो भोवमान फाव जालो. ... यंग पदक (१९६७), मायकेलसन पदक (१९६८) आदी ...शेच भोवमान ताका फाव जाल्यात. होलोग्राफी तंत्राच्या सोदाक ... १९७१ त ताका भौतिकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार जालो.

- कों. वि. सं. मं.

...लिलिओ, गॅलिली: (जल्मः १५ फेब्रुवारी १५६४, ...-इटली; मरणः ८ जानेवारी १६४२, पिसा).

...नामनेचो इटालियन गणिती, ज्योतिशशास्त्री आनी भौतिक विद्वान. ... आर्विल्ल्या ज्योतीशशास्त्राचो संस्थापक मानतात. तेभायर शास्त्रीय ...गयनाची निरीक्षण, प्रयोग, गणित आनी सिध्दान्त हांची तर्कशुध्द ...त चालीक लायिल्ल्यान ताका आर्विल्ल्या प्रायोगिक विज्ञानाचो जनक ...टात.

ताचें सुरवातेचे शिकप फ्लॉरेन्स लागीं व्हाललॉब्रॉझा हांगा जालें. थंय लॅटीन, ग्रीक, तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, पूर्विल्लें साहित्य, धर्मशास्त्र ह्या विशयांचो ताणें अभ्यास केलो. तशेंच चित्रकला, संगीत आनी काव्य हांची ताका खूब आवड आसली. १५८१ त तो पिसा विद्यापीठांत आयलो. थंय ताणे ॲरिस्टॉटल हाच्या तत्त्वज्ञानाचो अभ्यास ...लो, पूण गणिताविशीं ताच्या मनांत आशिल्लो मोग मातूय उणो ...वंक ना. १५८५ त पैशांचे अडचणीक लागून ताका शिकप सोडचें ...डले.

१५८३ त पिसाचे इगर्जेंतलो हुमकळपी दिवो पळोवन घडयाळी ...ल्या लंबकाची कल्पना ताका सुचली. १५८६ त वस्तूंचें द्रव्यांतलें ...जन करपाची तागडी ताणें सोदून काडली. तशेंच ते तागडेन घन ...दार्थांचें खासा गुरुत्व काडपाक कसो उपेग जाता तेंय ताणें दाखयलें ...तरखीं ताका व्हड नामना मेळ्ळी.

गणितांतली ताची विद्वता पळोवन १५८९ त पिसा विद्यापीठांक गणिताचो प्राध्यापक म्हूण ताका नेमलो. फुडलीं दोन-तीन वर्सां नवे नवे प्रयोग करून ताणें पदार्थांचे गती संबंदी नेम प्रस्थापित केले. शेवटिल्ले वस्तूच्या प्रक्षेपणाचो मार्ग ॲरिस्टॉटल हाच्या मताप्रमाण भूपृष्ठाक समांतर नामून तो अन्वस्ताकार (Parabolic) आसता अशेंय ताणें सांगले आनी प्रक्षेपण गतीचें गणितान स्पश्टीकरण दिवन खात्रीय करून दिली. पिसाच्या झुकपी मनोऱ्यावेल्यान विंगड विंगड वजनाच्यो दोन वस्तू उडोवन दांनूय वस्तू एकाच नेटान (वेगान) सकल येतात हें सिध्द केलें अनी ॲरिस्टॉटलाचें वयल्या सिध्दान्ताविशींचें प्रस्थापीत मत खोडून काडलें. पादुआ हांगा आसतना ताणें विंगड विंगड वजनाचे दोन गुळे देवणेचेल्यान सोडून दिले आनी अशे तरेन निसरत गेल्या गुळ्यांचो (वस्तूंचो) नेट सारकोच आसता हें सिध्द केलें. अशे तरेन त्या काळार सर्वमान्य आशिल्ल्या मताक विरोध केल्यान १५९१ त ताका पिसा विद्यापीठ मोडचें पडलें.

१५९३ त ताणें सादो हवेचो तापमापक (thermometer) तयार केलो. १५९७ त ताणें सेक्टर (एके तरेचो कंपास) नांवाचें उपकरण तयार केलें.

१६०७ त मुळाव्या स्वरुपाचो जाल्यार १६१२ त आल्कोहॉलाचो तापमापक (thermometer) घडोवपांत ताका यश आयलें. १६०९ त ताणें दुर्बिण घडयली. ताचे मूळ दुर्बिणीची शक्त (मूळ वस्तूचें चित्र व्हड करपाची क्षमता) तीन आसली ती बत्तीस मेरेन वाडोवपाक ताका यश मेळ्ळें. प्रणमन (refraction) प्रकारचे दुर्बीणीक गॅलिलीयन दुर्बीण म्हण्टात. ज्योतिशशास्त्राच्या वेधाखातीर ताणें सगळ्यांत पयलीं दुर्बिणीचो उपेग केलो आनी नव्यो नव्यो विस्मीतभरीत ज्योतीशशास्त्रीय गजाली सोदून काडल्यो. १६१० त तो पिसांक गणिताचो प्राध्यापक म्हूण शिकोवपाक लागलो. त्याच वर्सा तो फ्लॉरेन्स विद्यापीठाचो आजीव प्राध्यापक जालो. ताणें गुरुचे चार मोटे आनी तेजिश्ट उपग्रह सोदून काडले. दोन वर्सां वेध घेवन ह्या उपग्रहांचे आवर्तकाल (periodic time) निश्चित केले. टस्कनीचो ड्यूक हाच्या कुटूंबनामावेल्यान ह्या उपग्रहाक ताणें डिसीयन तारका हें नांव दिले. पूण गॅलिलिओ हाणें ताचें सगळ्यांत पयलीं निरीक्षण केल्यान हांकां गॅलिलीयन ज्योती वा उपग्रह अशेंय म्हण्टात.

दुर्बिणींतल्यान ताका कृतिका आनी पुष्य ताऱ्याकाचोम्यात दोळ्यांक दिसतात तेपरस चड तारे आशिल्ल्याचें दिसलें. आकाशगंगेत असंख्य गिरे आशिल्ल्याचें ताणें दाखोवन दिलें. चंद्र गुळगुळीत आनी स्वयंप्रकाशी आसा अशें ॲरिस्टॉटलचें मत गॅलिलिओन न्हयकारलें आनी चंद्रार दोंगर, देगणां आसून तो सुर्याच्या परावर्तनान (reflection) चकचकता हें दाखोवन दिलें. सूर्याचें निरीक्षण करून सुर्याक स्वता भोंवतणी घुंवपाक सत्तावीस दीस लागतात अशेंय ताणें सांगलें.

१६११ त रोमांतल्या पोप आनी हेर धर्माधिकाऱ्यांक दुर्बिणीच्या आदारान मळबाचें रूप दाखयिल्ल्यान ताका लिन्सी ॲकॅडेमीचें वांगडीपण फाव जालें. १६२४ वर्सा ताणें धुमकेतूच्या भ्रमणासंबंदी सोद लायलो. १६३७ त ताणें चांद्रदोलना (चंद्राची भासमान आंदोलनां) सोदून काडलीं. ह्याच वर्सा ताका कुड्डेपण आयलें आनी निमाणे भेरेपणाचोय रोग जडलो तरीय तो तोरिसेल्ली आनी व्हिव्हियानी ह्या शिष्यांक वैज्ञानिक प्रमेयां आनी तत्त्वां शिकयतालो. १६३९ त गती संबंदान एक म्हत्वाचो सोद लायतकच लंबकाचो घडयाळांत उपेग जावपाक लागलो.

ताचें 'Siderius Nuncius' हें पुस्तक १६१० त व्हेनीस (इटाली) शारांत उजवाडाक आयलें. 'Historia e Dimostrozioni Intorno alle Macchie Solari' हें सुर्यावेल्या दागांविशींचें पुस्तक १६१३ त उजवाडाक आयलें. १६१२ वर्सा 'Discorso intorno alle Gose Ghe Stanno in Su laqua' हें पुस्तक उजवाडाक आयलें. १६२३ त ताचें 'Il Saggiatore' हें पुस्तक उजवाडाक आयलें. १६३२ वर्सा ताचें धूमकेतूच्या भ्रमणाविशींचें पुस्तक 'Dialgo Sopra i due massimi sistemi del Mondo, Tolemaico e Copernico' उजवाडाक आयलें. हातूंत टॉलेमी आनी कोपर्निकस हांचे पद्धतीची संवादरुपान म्हायती दिल्या. ह्या पुस्तकाचो इंग्लीश अणकार १६६१ आनी १९५३ त उजवाडाक आयलो. तातूंत ताणें सूर्य विश्वाच्या मदीं आसा ह्या कोपर्निकसच्या मताक फाटबळ दिल्लें. ताका लागून

रोमच्या धर्मीक न्यायालयान ताची वसली कल्पना ताका सोपूत घेवन फाटल्यान घेवपाक लायली आनी ख्यास्तय केली. उपरांत ही ख्यास्त उणी करून ताका आर्सेट्री हांगासल्या ताच्या स्वताच्या घरांत बंदी केलो. १६३६ त ताणें यामिकी (mechanics) नेमासंबंदीचें पुस्तक बरयलें. यामिकी आनी गती हांचेर आदारिल्लें 'Discorsi e Dimostrazioni Matematiche intorno a due nuove Scienze' हें पुस्तक लायडन हांगा १६३८ त उजवाडाक आयलें. ह्या पुस्तकांत गती, प्रवेग (acceleration) आनी गुरुत्व (gravity) हे संबंदीचें ताचें जिवितभर केल्लें कार्य आयलां आनी तातूंत कोपर्निकस हाच्या सिध्दान्ताची चत्रायेन म्हायती दिल्या. संवसारांतल्या सगळ्या पदार्थांभितर एकेच तरेचें आकर्शण आसता हें गॅलिलिओक कळिल्लें, हें वयल्या पुस्तकांतल्यान दिसता. ह्या पुस्तकाचो डायालॉग्ज कन्सर्निंग टू न्यू सायन्सेस हो इंग्लीश अणकार १९१४ त उजवाडाक आयलो. ताणें जायतीं पुस्तकां आनी लेख बरयल्यात. ताचे सगळे लेख फ्लोरेन्स हांगा सोळा वांट्यांत उजवाडाक आयल्यात (१८४२-६६) . १८९० ते १९०९ मेरेन ताची पुराय बरपावळ वीस खंडांचे आवृतेंत उजवाडाक आयल्या.

रोमांतल्या धर्मीक न्यायालयान ख्यास्त दिल्या उपरांत १६३३ ते जीणेच्या शेवटामेरेन ताचें जिवीत एकांतवासांत गेलें. पूण सैमांतल्या चमत्काराचो निरीक्षणांवरवीं तर्कशुध्द अर्थ लावपाचें कार्य मात अखंडपणान चालू उल्लें. सद्या ताच्या घराच्या जाग्यार खगोल भौतिकीची एक म्हत्वाची वेधशाळा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गॅसर, हर्बर्ट स्पेन्सर:

(जल्म: ५ जुलय १८८८, प्लॅटव्हील-विस्कॉन्सिन; मरण: ११ मे १९६३, न्यूयॉर्क).

नामनेचो अमेरिकन शरीरक्रियाविज्ञानीक. ताणें विस्कॉन्सिन विद्यापीठाच्या ए.बी. (१९१०) आनी ए.एम्. (१९११) ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. थंय आसतना ताणें एर्लांगर हाच्या हाताखाल शरीरक्रियाविज्ञानाचो (Physiology) अभ्यास केलो. १९१५ त ताणें जॉन हॉपकिन्स विद्यापीठाची एम्.डी. पदवी मेळयली आनी फुडें एक वर्स त्याच विद्यापीठांत वखदविज्ञान (Pharmacology) विभागांत काम केलें. १९१६ त सेंट लुईस हांगाच्या वॉशिंग्टन विद्यापीठांत एर्लांगर हाच्या वांगडा ताणें संशोधनाक सुरवात केली. १९२१ त थंयच वखदविज्ञानाचो प्राध्यापक म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९२३-२५ ह्या काळांत तो युरोपाक गेलो आनी थंय ए. व्ही. हिल, स्ट्रॉब, एल्. लापिक आनी सर हेन्री डेल ह्या नामनेच्या शास्त्रज्ञांवांगडा ताणें काम केलें. १९२५-३१ ह्या काळांत ताणें वॉशिंग्टन विद्यापीठांत आनी उपरांत १९३५ मेरेन कॉर्नेल विद्यापीठांत शरीरक्रियाविज्ञानाचो प्राध्यापक आनी वैजकी विभागाचो मुखेल म्हूण काम केलें. १९३५-५३ ह्या काळांत तो 'रॉकफेलर इंस्टिट्यूट फॉर मेडिकल रिसर्च' हे संस्थेचो संचालक आनी फुडें सेवानिवृत्त वांगडी जालो.

जॉन हॉपकिन्स वैजकी विद्यालयांत आसतना रगत गोठ्याविशीं (blood coagulation) ताणें संशोधन केलें. एर्लांगर हाच्या वांगडा गॅसर हाणें तंत्रिका विद्युत् क्रियाविज्ञानाचेर (electrophysiology of the nerves), गॅसर हाणें उजवाडायिल्ल्या पयल्या निबंदांत मध्यपटल (छाती आनी पोट हांचेमदल्या पड्ड्याच्या) तंत्रिकेंतल्या विद्युत् क्रिया प्रवाहाविशीं म्हायती आशिल्ली. फुडें ह्या प्रयोगांत ताणें नव्यानूच वापरांत आयिल्ल्या कमी विद्युत् दाबाच्या ऋण किरण दोलनदर्शकाचो (Cathode-ray Oscilloscope) उपेग केलो. ह्या उपकरणावरवीं मेळपी आलेखांची गुंतागुंत वेगवेगळ्या तंत्रिका समुच्चयांच्या (group of nerve fibres) वेगवेगळ्या विद्युत् संवाहकतेक लागून उत्पन्न जाता, अशें दिसून आयलां. ताचेपसून वेदना तशेंच प्रतिक्षेपण क्रिया (reflex action) हांचेविशीं बरीच म्हायती मेळ्ळी. वसावरणविरयत (without myelin sheath) म्हळ्यार चरबीसारक्या पदार्थाचें आवरण नाशिल्ल्या तंत्रिकाविशींचें गॅसर हाणें केल्लें संशोधन खूब म्हत्वाचें आसा. ह्या तंत्रिकांचो वावर आनी तांची रचणूक ताणें इलेक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकाव[illegible] दाखोवन दिली.

जायत्या अमेरिकन विद्यापीठांनी तशेंच पारीस, ब्रुसेल्स विद्यापीठांनी ताका मानादीक पदव्यो दिल्यो. अमेरिकेची नॅशनल ॲक[illegible] ऑफ सायन्सेस, फिलॉसॉफिकल सोसायटी, अमेरिकन फिजिऑलॉजि[illegible] सोसायटी ह्या संस्थांचो तो वांगडी आशिल्लो. 'अमेरिकन ॲसोसि[illegible] ऑफ फिजिशियन्स' हे संस्थेचें १९५४ चें कोबेल पदक ताणें म[illegible] 'रसेल सेज इंस्टिट्यूट ऑफ पॅथॉलॉजी' हे संस्थेच्या संचालक मंडळ[illegible] तो अध्यक्ष आशिल्लो. 'Electrical signs of Nervous Activity' (१९[illegible] ह्या पुस्तकाचो तो एक बरोवपी आशिल्लो. १९३६ त 'The Journa[illegible] Experimental Medicine' हे पत्रिकेचो तो संपादक आशिल्लो. एका[illegible] तंत्रिका तंतुच्या उपाट प्रभेदक वावराचो सोद लायिल्लेखातीर १९४४ ताक शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकीशास्त्र ह्या विशयांतलो नो[illegible] पुरस्कार जोसेफ एर्लांगर हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं[illegible]

गांठवल:

लग्न जातकच न्हवरो-व्हंकल कुलदैवताची भेट [illegible] पवित्र तीर्थार वा तळयेर न्हाण घेतात, ताका गांठवल म्हण्टात. [illegible] विधी करता आसतना न्हवऱ्या-व्हंकलेन घेतिल्ले पामरेक (शेलो) [illegible] मारतात, ताकाय गांठ्वल अशें म्हण्टात.

गांठवलाक कर्नाटक कोंकणीत 'होर न्हाण' अशें म्हण्टात. व्हो[illegible] म्हळ्यार दांपत्य. व्होंवर ह्या शब्दांतले 'व' वचून होर न्हाण जालें. गांठवल कुलदेवाकडेन करतात. लग्न जाल्या उपरांत नवी न्हवरो-व्हंक[illegible] कुळदेवाकडेन धुळभेट घेवंक वतात. थंय तांचें गांठवल जाता. एकदांच करपाचें आसता. तें जाले बगर तांणी कसलेंच देवकृत्य क[illegible] जायना. देवाचे तळयेर वा पवित्र तीर्थार जंय गांठवल करपाचें आस[illegible] थंय गणेशपूजा करून फुडलें काम करतात. सुर्वेक संकल्प करता तातूंत 'कायिक, वाचिक, मानसिक, ज्ञात, अज्ञात, सकल पापक्षय कुल देवता सन्निध, पवित्र जले सपत्नकः अहंस्नानं करिष्ये.' अशें म्हळां

अर्थः देहान, वाचेन, मनान, जाणा जावन वा अजाणपणान घडिल पापां ना जावपाखातीर हांव हे कुलदेवतेच्या पवित्र तीर्थार म्हज[illegible] घरकान्नीसयत न्हातां. खंयच्याय पवित्र तीर्थार श्रध्देन तीर्थस्[illegible] करताआसतना सादारण होच संकल्प आसता.

न्हाण जाल्या उपरांत दादलो सवळें वस्त्र न्हेसता आनी आंगार उप[illegible] वा पामरी घेता. बायलमनीस सवळें कापड न्हेसता, चोळी घालता आ[illegible] आंगार एक ल्हानसो शेलो घेता. आंगातलीं ओलीं वस्त्रां थंयच दवरपा[illegible] दादल्याचीं ओलीं वस्त्रां पुरोयताक येणी जातात आनी बायलां[illegible] ओलींवस्त्रां भावणीक मेळटात.

उपरांत ती बायलमनीस सौभाग्यवायण दान करता, सौभाग्य वाय[illegible] एक रंगीत सुपली घेवन तातूंत नाल्ल, खण, कुकमाकरण, हळदी[illegible] डबी, कांकणां, ५ पिड्डुको बांदिल्ली अणसा दोरी, हारसो, फणी अश[illegible] वस्ती दवरतात. हाचेवयल्यान आनी एक सुपली धांपिल्ली आसता.

हें सौभाग्यवायण भायल्याभायर पुरोयताक दितना बायलमनीं संकल्प करता. ह्या संकल्पाचो अर्थ असो आसता: 'म्हज्या ह्या जल्मां आनी फुडें येवपी दुसऱ्याय जल्मांनी अखंड सौभाग्य सिध्दी, पुत्र, पौ[illegible] धन-धान्य समृध्दि मेळची म्हूण हांव हें सौभाग्य दान करतां.' दान दिंव[illegible] जातकच भट आशीर्वादाच्यो अक्षता व्होंवराच्या मस्तकार घालून ता[illegible] आशीर्वाद दिता. तशेंच न्हवऱ्याचें उपरणें आनी बायलेच्या पदराचें तों[illegible] घेवन गांठ मारता. उपरांत सगळ्यांत फुडें वाजंत्री तांचेफाटल्यान वायण[illegible] गंधफुलांचें ताट हातांत घेवन भट आनी व्होंवर देवाच्या दर्शनाक वता. जोडपें नाल्ल दवरून देवाची भेट घेता आनी मोडचे पैशे देवा भोंवत[illegible] हुंवाळून उडयता. ह्या पैशांक हुंवाळकी अशें म्हण्टात आनी ती भावणी[illegible] मेळटा. दर्शन घेतल्या उपरांत हें व्होवर चौकावेल्या जमखनार बसत[illegible] तेन्ना भावीण ताच्या फाटल्यान उबी रावन गांठवलाची गांठ सोडटा. अ[illegible] हें गांठवल जाल्या उपरांत तांकां अभिषेक, पूजा, आरती करपाक मेळटा[illegible]

दल्या काळांत गरीबीक लागून तशेंच वाहनां चड नाशिल्ल्यान लग्न भुरगीं-नातरां जालीं तरी देवाचें दर्शन घेवंक पयसुल्ले लोक सले. केन्नातरी कुलदेवताक भेट दिवपाचो योग येवन वतालो, तेन्ना चो जाण्टो मनीस पूत आनी लग्न जाल्लो नातू हांकां घेवन देवाचें घेवन येतालो. तेन्ना नव्या लग्न जाल्ल्या नातवाच्या व्होंवरावांगडाच -आवय, आजो-आजी हांचींय गांठवलां करचीं पडटालीं. अशा ह्या लांनी तीन पिळग्यांची गांठ आनीकूय घट जाताली.

- वा. ल. वझे

ारी: गांधार देशाचो राजा सुबल हाची धूव, धृतराष्ट्राची बायल; न आदी शंबर कौरवांची आनी दुःशला हे चलयेची आवय. हिचो धृतराष्ट्र जल्मासावन कुड्डो आशिल्लो. जेन्ना गांधारीक ही गजाल ळी, तेन्ना तिणें आपल्या दोळ्यांर सासणाची पट्टी बांदली आनी र तिणें कोणाचेंच तोंड पळेलेंना. महाभारत झुजाउपरांत ष्ट्रावांगडा वता आसतना रानाक उजो पेटिल्ल्यान गांधारीक मरण लें.

- कों. वि. सं. मं.

धी, इंदिरा: (जल्मः १९ नोव्हेंबर १९१७, अलाहाबाद; मरणः ऑक्टोबर १९८४, नवी दिल्ली).

भारताची पयली बायल प्रधानमंत्री. तिचो जल्म अलाहाबादच्या 'नेहरु' ह्या प्रतिशठीत काश्मीरी ब्राह्मण घराण्यांत जालो. ती जवाहरलाल नेहरू आनी कमला हांची एकली एकसूरी धूव आसली. तिचें नांव तांणी 'इंदिरा प्रियदर्शनी' अशें दवरलें.

इंदिरा गांधीचें नेहरू घराणें भारतीय सुटके-झुजांत झुजपी सुटके-झुजाऱ्यांचें स्फूर्तीस्थान आसलें. भारतीय सुटके झुजाच्या चळवळीत तिचो आजो पं. मोतीलाल नेहरु, बापूय जवाहर, आवय कमला, आतें विजयालक्ष्मी पंडित आनी कृष्णा हाथी सिंग, हांचो वावर म्हत्वाचो आसा.

इंदिरा गांधीचें मुळावें शिकप अलाहाबाद हांगा जालें आनी उपरांतचें शिकप स्वित्झर्लंड, पुणे, मुंबय, ब्रिस्टल विद्यापीठ आनी सोमरव्हील विद्यापीठ (इंग्लंड), शांतीनिकेतन विद्यापीठ (भारत) हांगा जालें.

ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत शिकता आसतना तिची फिरोझ गांधी ह्या पारशी तरनाट्याकडेन इश्टागत जाली. २६ मार्च १९४२ दिसा तिचें ताचेकडेन लग्न जालें. तिका उपरांत राजीव आनी संजय हे दोन पूत जाले.

ताका लागून राजनितीचे धडे तिका भुरगेपणांतच मेळ्ळे. विद्वान बापूय आनी ताचे बुदवंत सांगाती हांचो भुरगेपणासावन वांगड मेळिल्ल्यान, पुस्तकी गिन्यानापरस हेर विंगड विंगड विशयांचें गिन्यान तिका खूब प्रमाणांत मेळ्ळें.

पिरायेच्या बाराव्या वर्सा तिणें चरखा संघ आनी ल्हान चले-चलयांची वानरसेना स्थापली आनी महात्मा गांधीच्या सविनय कायदेभंग चळवळीक हातभार लायलो. त्यावेळार वानरसेनेच्या वांगड्यांची संख्या ६०,००० चेर पाविल्ली. हे सेनेची त्या काळार खूब तोखणाय जाताली.

१९३८ वर्सामेरेन कॉंग्रेस पक्षाचें पुराय वांगडीपण तिका मेळूंक नाशिल्लें तरीय तिणें हे चळवळींत वांटो घेतलो.

शिक्षणाखातीर ऑक्सफर्डाक आसतना तिणें व्ही. के. कृष्णमेनन हाचे वांगडा भारतीय सुटके चळवळीचो पुरस्कार केल्लो.

१९४२ च्या भारत-छोडो आंदोलनांत इंदिरा गांधीन आपलो घोव फिरोझ गांधीवांगडा वांटो घेतलो. तेन्ना दोगांकूय बंदखणींत उडयलीं. सुटका जातकच दोगांय जाणां लखनौ येवन रावलीं.

१९४७ त भारताच्या स्वातंत्र्याउपरांत जातीयवादाक लागून देशभर दंगली उप्रासल्यो. त्यावेळार दिल्लीच्या दंगलग्रस्त वाठारांत शांतताय हाडपाखातीर तिणें खूब कश्ट घेतले. तेउपरांत तिणें सदांखातीर आपल्या बापायम्हऱ्यांत रावपाचें थारायलें, तेप्रमाण ती आनी फिरोझ गांधी दिल्लीक आयलीं. पं. नेहरू भारत देशाचो पयलो पंतप्रधान जातकच ती आपल्या बापायक विंगड विंगड कामांत मदतनीस म्हूण आदार करताली. त्याकाळांत तिणें बापायवांगडा जायत्या देशांचे दौरे केले. आंतरराश्ट्रीय राजकारणांतल्या व्हड मनशांवांगडा तिची वळख जाली आनी आंतरराश्ट्रीय प्रस्नांचेर भासाभास करपाची संद तिका मेळ्ळी.

१९५५ वर्सा ती कॉंग्रेस कार्यकारिणीची वांगडी जाली तशेंच त्या वर्सा बायलांचे समितीची अध्यक्षा जाली. १९५६ च्या सप्टेंबर म्हयन्यांत ती अलाहाबाद शहर कॉंग्रेस कमिटीची अध्यक्षा जाली. १९५७ त कॉंग्रेसच्या मध्यवर्ती वेंचणूक मंडळाचेर तिची वेंचणूक जाली. फेब्रुवारी १९५८ त कॉंग्रेसच्या सेंट्रल पार्लमेंटरी बोर्डाचेर तिची वेंचणूक जाली. २ फेब्रुवारी १९५९ त नागपूरांत भरिल्ल्या कॉंग्रेसीच्या अधिवेशनांत तिची कॉंग्रेसची अध्यक्षा म्हूण वेंचणूक जाली. कॉंग्रेसचें अध्यक्षपद सांबाळपी ती चवथी बायलमनीस आसली. ती इकरा म्हयने कॉंग्रेसची अध्यक्ष उल्ली.

ऑगस्ट १९६१ त पंडीत नेहरून तिका आफ्रिकेचे भेटेर धाडली. त्या बारा दिसांचे भोंवडेत तिणें केनिया, युगांडा, टांझानिया आनी ऱ्होडेशिया (झिम्बाब्वे) ह्या देशांक भेटी दिल्यो आनी आफ्रिकन लोकांच्या सुटकेझुजाक भारताचो तेंको कळयलो. त्याच वर्साच्या नोव्हेंबर म्हयन्यांत नेहरू वांगडा तिणें अमेरिकेक भेट दिली.

२७ मे १९६४ वर्सा पं. नेहरूक मरण आयलें आनी लाल बहादूर शास्त्री भारताचो पंतप्रधान जालो तेन्ना परराश्ट्र खातें तिका दिवपाक केलें. पूण तिणें तें पद न्हयकारलें, तरी आसतना म्हायती आनी नभोवाणी खात्याचें मंत्रीपद तिका फाव जालें. आपल्या मंत्रीपदाच्या काळांत तिणें नभोवाणी खात्यांत जायत्यो सुदारणां केल्यो.

१९६४ वर्सा तिणें ग्रेट ब्रिटन, युगोस्लाविया, रशिया ह्या देशांक अधिकृतपणान भेट दिली तेचपरी तिसरे आंतरराश्ट्रीय चित्रपट समितीचें अध्यक्षपदूय सांबाळ्ळें.

१९६६ वर्सा लाल बहादूर शास्त्री हाच्या मरणा उपरांत
२४ जानेवारी १९६६ ह्या दिसा भारताची तिसरी पंतप्रधान म्हूण तिणें सोपूत घेतलो. पंतप्रधान म्हूण देशाचीं सूत्रां हातांत घेवपी संवसारांतली ती दुसरी बायल मनीस आसली. १९६७ चे मौशीक वेंचणुकेंत कॉंग्रेसीक व्हड यश मेळ्ळें ना. पूण पंतप्रधान म्हूण भोवमतान तीच वेंचून आयली. त्याच वर्सा कॉंग्रेसीक आठ राज्यांच्या वेंचणुकांनी हार खावची पडली.

ह्याच वर्सा इंदिरा गांधीन गोंयचो 'ओपीनियन पोल' घेतलो. हो पोल गोंय, दमण आनी दीव वेगळें उरचें काय गोंय महाराष्ट्रांत आनी दमण दिव गुजरातांत वचचें ह्या प्रस्नाचेर आशिल्लो. १८ जानेवारी १९६७ ह्या दिसा ह्या पोलाचो निकाल लागून गोंय, दमण, दीव वेगळीं उल्लीं. १९६९ त राश्ट्रपतीच्या वटहुकूमावरवीं चवदा मुखेल बँकांचें राश्ट्रीयकरण जालें.

१२ नोव्हेंबर १९६९ दिसा कॉंग्रेस पक्षांत मतभेद जावन दोन गट पडले. इंदिरा गांधीच्या गटाचें सरकार द्रविड मुन्नेत्र कळघम पक्षाच्या आदारान तिगून उरलें. ते उपरांत पक्षांतलें सरकारांतलें अस्थिरपण सोंपोवपाचे नदरेन २७ डिसेंबर १९७० दिसा संसद बरखास्त करपाची विनंती राश्ट्रपतीकडेन केली. ती राश्ट्रपतीन मान्य केली.

१ मार्च १९७१ ह्या दिसा जाल्ल्या मध्यावधी वेंचणुकांनी इंदिरा गांधीच्या फुडारपणाखालच्या कॉंग्रेस पक्षाक ५१५ जाग्यांतले दोन तृतीयांश जागे मेळ्ळे.

डिसेंबर १९७१ त पाकिस्तानाआड भारतान बांगला देशाच्या प्रस्तावयल्यान झूज सुरू केलें. बांगलादेश मुक्त जालो. १९७२ वर्सा भारत आनी पाकिस्तान हांचेमदीं शांततायेचो सिमला करार जालो.

१२ जून १९७५ दिसा न्यायमूर्ती जे. एम्. एल्. सिन्हा हाणें मार्च १९७१ दिसा जाल्ली इंदिरा गांधीची रायबरेली मतदार संघांतली वेंचणूक रद्द थारायली आनी पंदरा दिसांभितर आपल्या पदाचो ताबो दुसऱ्याकडेन दिवचो अशें सांगलें. ह्या निकालाउपरांत देशभर खवदळ जालो. जयप्रकाश नारायण हाणें विरोधी पक्षांची आघाडी उबारून इंदिरा गांधीन राजीनामो दिवचो, सेनादळ आनी पोलिसांनी सरकाराचे बेकायदा हुकूम पाळचे न्हय, अशें मागलें. परिस्थिती २६ जून १९७५ दिसा मंत्रिमंडळाचे शिफारशीवेल्यान राश्ट्रपतीन आणीबाणी जाहीर केली.

१ जुलय १९७५ दिसा इंदिरा गांधीन देशामुखार वीस कलमी कार्यावळ दवरली.

८ डिसेंबर १९७५ दिसा खबरांपत्रांवेलें नियंत्रण कडक केलें. १८ सप्टेंबर १९७६ दिसा विदेशी पत्रकारांचेर घाल्ली सॅन्सर विशींचीं बंधनां सदळ केलीं.

१६ ऑगस्ट १९७६ दिसा 'प्रिव्हेंटीव डिटेन्शस ॲक्ट' ची मुदत संसदेन वाडयली. १० ते १७ ऑक्टोबर १९७६ ह्या काळांत तिणें मॉरिशस, टांगानिका आनी झांबिया ह्या राश्ट्रांक भेटी दिल्यो आनी दक्षिण आफ्रिकेच्या सुटकेझुजाक आपलो तेंको परगटायलो. ताका लागून तिसऱ्या जगांतल्या मुखेल देशांच्या फुडाऱ्यांचो तेंको भारताक मेळ्ळो.

५ नोव्हेंबर १९७६ दिसा संसदेन लोकसभेची मुदत एका वर्सा खातीर वाडयली. १९ जानेवारी १९७७ दिसा लोकसभा बरखास्त करून मार्चांत वेंचणुको जातल्यो, अशें जाहीर केलें. चडशे राजबंदी सुटले. खबरांपत्रांवेलें सॅन्सर काडलें. १९७७ तल्या वेंचणुकांनी कॉंग्रेस पक्षाची हार जाली. इंदिरा गांधीचोय रायबरेली मतदारसंघांतल्यान राजनारायण हाचेकडल्यान पराभव जालो. जनतापक्षाक ५३६ तले २६२ तर कॉंग्रेसीक १५२ जागे मेळ्ळे.

१९८३ त भारतांत जाल्ले अलिप्त राश्ट्र शिखर परिशदेचें अध्यक्षपद इंदिरा गांधीन सांबाळ्ळें. नोव्हेंबर १९८३ त दिल्लींत जाल्ले राश्ट्रकूल प्रधानमंत्री परिशदेची ती अध्यक्षा आसली.

इंदिरा गांधीक आपल्या जिवींतांत जायते मान-सन्मान आनी तस्त्रीपो फाव जाल्यो. भारत आनी परदेशांतल्या जायत्या विद्यापीठांनी तिका आपली डॉक्टरेट भेटयल्या. १९७२ वर्सा 'भारतरत्न' हो भोवमानाचो पुरस्कार तिका फाव जालो.

३१ ऑक्टोबर १९८४ ह्या दिसा १ सफदरजंग रोडावेल्या घरांतल्यान १४ अकबर रोडार लोकांक मेळूंक वतना तिच्याच दोन राखणे सैनिकांनी तिचेर गुळयांचो शिंवर घालो. कांय खिणातच तिका मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

गांधीनगर: गुजरात राज्याची राजधानी. आंवाठः ६४९ चौ. किमी. १९६० वर्सा राज्यपुनर्रचणुकेप्रमाण गुजरात राज्याची थापणूक जाली. आदींच गजबजिल्ल्या अहमदाबाद ह्या शाराचेर चड ताण पडचो न्हय म्हूण अहमदाबादचे उत्तरेक अहमदाबाद-हिंमतनगर रस्त्यार नवे राजधानीची थापणूक करपाचें थारायल्लें. महात्मा गांधीचो जल्म गुजरातांत जाल्लो देखून ताच्या उगडासाखातीर ह्या नगराक गांधीनगर हें नांव दवरलें.

- कों. वि. सं. मं.

गांधी, मोहनदास करमचंदः (जल्मः २ ऑक्टोबर १८६९, पोरबंदर-गुजरात; मरणः ३० जानेवारी १९४८).

भारत देशांत विसाव्या शतमानांत जावन गेल्लो एक व्हड फुडारी. स्वतंत्र भारत राश्ट्राचो जनक आनी शांती, सत्य आनी अहिंसेचो उ… अश्या विंगड विंगड रुपांनी महात्मा गांधीक वळखतात.

मोहनदासाचो आजो उत्तमचंद पोरबंदर संस्थानाचो दिवाण आ… उपरांत तो राजकोट संस्थानाचो दिवाण जालो. ताचो बापूय करम… पोरबंदर संस्थानाचो दिवाण आनी राज्याच्या थळाव्या न्यायाल… वांगडी आसलो. उपरांत कांय काळ ताणें राजकोट आनी बिकानेर… दिवाण म्हूण काम केलें. ताका चार बायलो आसल्यो. ता… सगळ्यांत ल्हान पुतळीबाई मोहनदास म्हळ्यार महात्मा गांधीची … आसली. आपल्या सगळ्या भांवडांमदीं तो ल्हान आसलो.

महात्मा ग… कुटूंब प्र ति श्ठ… सुसंस्कृत आनी… वैष्णव … आसलें. ताचीं … बा पू य धर्मग्रं… पारायणां कर… तीं आपल्या भुर… धर्मीक कथा … तालीं. हाचो प… ताचेर जालो. घडणुकेंतल्यानच फुडाराच्या हिंसा… सत्याग्रहाची बु… पडली अशें मान… तो पिरा… तेराव्या वर्सा कस्… हिचेकडेन लग्न जालो. तांकां हिरालाल, रामलाल आनीं देवदास … तीन भुरगीं जालीं.

आठव्या वर्सासावन गांधीजीचें मुळावें शिकप सुरू जालें. उपर… शिकप दीक्षा हायस्कूलांत जालें. १८८७ त तो मॅट्रीक पास जा… १८८८ त तो वकिली शिकपाखातीर इंग्लंडाक गेलो. लंडनांत … थंयचे मॅट्रिकचे परिक्षेंत यश जोडलें. लंडनांत बॅरिस्टर ही पदवी जो… १० जून १८९१ दिसा तो भारतांत आयलो.

भारतांत येतकच ताणें मुंबयत वकिली सुरू केली. पूण तातूंत त… व्हडलेशें यश मेळूंक ना. १८९३ त, पोरबंदरच्या एका मुसल… वेपाऱ्यान ताका दक्षिण आफ्रिकेंत स्वताचो खटलो चलोवपाखातीर … व्हर्साचे कबलातीचेर व्हेलो. हो खटलो ताणें समजिकायेन मिट… दक्षिण आफ्रिकेंत तो वीस वर्सां उरलो. त्या काळांत ताणें थंयच्या का… लोकांचेर खास करून भारतीय लोकांचेर जावपी अन्याय आनी अत्या… लागींच्यान पळयलो. गोरे लोक कामगारांक कशे त्रास दितात हा… ताका दर्शन घडलें. ह्या अन्यायाआड ताणें सत्याग्रह केलो. तेवरवीं … थंयच्या जायत्या हिंदू, मुसलमान आनी किरिस्तांव तशेंच हेर जमातें… मोग जोडलो. जायते युरोपीयन ताचे इश्ट जाले.

२२ मे १८९४ ताणें नाताळ इंडियन कॉंग्रेसीची थापणूक केली. … लोकांक मेळपी कांय सवलती काडून घेवपी एक बिल दक्षिण आफ्रिके… विधीमंडळांत आयिल्लें. ह्या बिलाक खर विरोध परगटावपाखातीर… कॉंग्रेसीची थापणूक जाल्ली. फुडें तें बिल विधीमंडळांत मानून घेत… तेन्ना ह्या कायद्याआड ताणें खर चळवळ उबाल्ली. ह्याच काळा… 'इंडियन ओपिनियन' हें खबरापत्र ताणें सुरू केलें.

जून १८९६ त गांधी भारतांत आयलो. जायत्या भारतीय फुडाऱ्यां… ताणें भेट घेतली आनी दक्षिण आफ्रिकेंतली परिस्थिती सगळ्यांमु… मांडली. कांय म्हयन्याउपरांत तो पर्थून दक्षिण आफ्रिकेंत गेलो. ह… वेळार थंय बोअर झुज सुरू जाल्लें. गांधीन जायत्या भारतीय लोक… पंगड करून दोनूय वटांनी झुजून जखमी जाल्ल्या गोऱ्या सैनिकांची से…

… १९०१ वर्सा तो भारतांत आयलो. ह्यावेळार तो राश्ट्रीय कॉंग्रेसीच्या …त्ता अधिवेशनाक हाजीर रावलो. १९०३ त तो आफ्रिकेंत गेलो. थंय …गायेच्या कायद्याआड ताणें व्हड चळवळ चलयली. कस्तुरबा सयत …यत्या बायलांनी हे चळवळींत वांटो घेतलो आनी बंदखण भोगली. …७ वर्सा भारतीय भोंवडेकारांचेर कडक बंधनां घालपी कायदो संमत … ह्या कायद्याआड खर चळवळ जाली. हे चळवळींत भाग …ल्यान गांधीक दोन म्हयन्यांची बंदखण फाव जाली. ताका भरतकच …ळीक चडूच नेट आयलो तेन्ना सरकाराक उपाय नासून ह्या …लनामुखार नमचें पडलें. ह्या आंदोलनांक लागून जनरल …ाकडेन ताचो जायते फावट संघर्श जालो. १९०८ त गांधीक …मजुरीची ख्यास्त फर्मायली. हे चळवळीचो धग इंग्लंड आनी …ताक लेगीत लागलो. १९१२ वर्सा गोपाळ कृष्ण गोखले जनरल …सान काळो कायदो रद्द करचो म्हूण आफ्रिकेंत गेलो. ह्या वेळार गांधी …े गोखले एकेकडेन आयले. ह्याचवेळार गांधीन गोखले हाका आपलो …की गुरू मानलो. २१ जानेवारी १९१४ त वर्णद्वेशाच्या कायद्याविशीं …ो-स्मट्स हांचेमदीं कबलात जाली.

४ ऑगस्ट १९१४ दिसा पयल्या म्हाझुजाची घोशणा जाली. त्यावेळार …न यचून इंग्लंडच्या आदाराखातीर भारतीय स्वयंसेवक दलाची …णूक केली. ९ जानेवारी १९१५ त आफ्रिकेंतलो वावर सोंपोवन …नडसावन तो भारतांत आयलो.

भारतांत येतकच तो जायत्या सुवातींनी भोंवलो. हरद्वारचें गुरूकुल …नी शांतिनिकेतन हांकांय ताणें भेटी दिल्यो. हरद्वार हांगाचो कांगडी …कुलाचो आचार्य श्रध्दानंद हाणें महात्मा म्हूण ताचो भोवमान केलो. … मे १९१५ दिसा अहमदाबाद हांगा साबरमती न्हंयचे देगेर …याग्रहाश्रमाची थापणूक केली. आश्रमांत ताणें एका अस्पृश्याक थारे …ल्लो. तेखातीर अहमदाबादच्या जायत्या वेपारी लोकांनी आश्रमाक …डवांचो आदार दिवपाचो बंद केलो. ह्यावेळार लेगीत तो अनमनलोना. …श्रमांत अस्पृश्यांक दवरपाचो आग्रोय सोडलो ना. विनोबा भावे, …काकासायब कालेलकर, संगीतज्ञ खरे गुरुजी, गोपाळराव काळे, …हादेवभाई देसाय, जे. बी. कृपलानी, किशोरीलाल मश्रुवाला, प्यारेलाल …नी हेर गांधीचे अनुयायी आश्रमांत आयले. हो सत्याग्रहाश्रम …नासावन भारतीय राजकी स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाचें मुखेल केंद्र म्हूण …खार आयलें.

१९१७ त गांधी चंपारण बिहारांतल्या शेतकामत्यांचेर जावपी …न्यायाआड न्याय मागपाक थंय पावलो. चंपारण जिल्ह्यांतल्या ८५० …हवळ वाठारांतल्या ८,००० शेतकामत्यांच्यो कागाळी गांधीन बरोवन …तल्यो. गांधीच्या अथक यत्नांक लागून सरकाराक चवकशी समिती …मची पडली.

अहमदाबादच्या ८०,००० कामगारांचो ७०% बोनस गिरणीच्या …नयांनी रद्द केलो. तेखातीर कामगार संपार गेले. गांधीन हो प्रस्न सुटावो …गवचो म्हूण उपासाक सुरवात केली. निमाणे गिरणीचे धनी ३५% पगार …डोवपाक मान्य जाले. असले तंटे परते-परते उप्रासचे न्हय म्हूण ताणें …मजूर-महाजन नांवाचे संस्थेची थापणूक केली. खेडा जिल्ह्यांत भिरांकूळ …दुकळ पडून लेगीत सरकार शेतावेलो कर बळयां घेवपाक लागलो. …तेखातीर गांधीन करबंदीची चळवळ हातांत घेतली. निमाणे चळवळीक …लागून हो कर माफ करपाचो निर्णय सरकारान घेतलो.

१९१७ त व्हाईसरॉय लॉर्ड चेम्सफर्ड हाणें आपयिल्ले भारतीयांचे …परिशदेंत गांधीन पयल्या संवसारीक म्हाझुजांत इश्ट राश्ट्रांक मदत …दिवपाच्या हेतान सैन्य भरतीक तेंको परगटायिल्लो. टिळक मात …स्वराज्याचो अधिकार मेळपाचें आश्वासन मेळयारूच 'सैन्य भरतीक' तेंको दिवंचो अशें मागतालो. सैन्याचे भरतीपासत देशभर भोंवतासतना गांधी दुयेत पडलो.

१९१८ वर्सा म्हाझूज सोंपतकच मॉंटिग्यू आनी चेम्सफर्ड समिती भारतीयांचे राजकी हक्क थारावपाक ब्रिटीश सरकारान नेमली. लोकप्रतिनिधींचीं कायदेमंडळां आनी विदल राज्यपध्दत दवरपाचें थारायलें. पूण गव्हर्नर आनी केंद्र सरकाराचे अधिकार मात सगळ्यांपरस वयर दवरले. हे गजालीआड पेटिल्लो असंतोश भारतभर पातळ्ळो. तो चिड्डून उडोवपाखातीर न्यायमूर्ती रौलॅट हाचे अध्यक्षतेखाल नेमिल्ले शिफारशीवरवीं दडपशायेचो कायदो केंद्र सरकारान मंजूर केलो. ह्या कायद्याआड गांधीन खर सत्याग्रह केलो. भारतभर भोंवडी करून देशांत जागृताय हाडपाचो यत्न केलो. ६ एप्रिल १९९१ दिसा देशभर 'हरताळ' पातळ्ळो. हिंदू-मुसलमानांचो संघटीत एकचार हे चळवळींत दिश्टी पडलो. पंजाब सरकारान गांधीक पंजाबांत येवपाची मनाय केली. ताका धरून मुंबय धाडलो. परिस्थिती गंभीर जाली. ह्याच वेळार जालियनवाला बागेंत भारतीयांचें भिरांकूळ हत्याकांड जालें. तेखातीर गांधीन कांय दिसांखातीर आपलो सत्याग्रह थांबयलो.

१९२० वर्सा नागपूर हांगा कॉंग्रेसीच्या अधिवेशनांत सरकाराआड असहकार आंदोलन सुरू करपाचो उलो गांधीन दिलो. लाखांनी लोकांनी आपलो काम-धंदो सोडून हे कार्यावळीक उपाट तेंको दिलो. गांधीन दुसरे वटेन खिलाफत चळवळीक फाटबळ दिवन तिचें पुनरुज्जीवन केलें.

रासवळ कायदेभंग आनी करबंदीची चळवळ चालीक लावचे पासत तो जेन्ना बार्डोली आयलो तेन्ना उत्तर प्रदेशांत चौरीचोरा हांगा दंगे जाले. कांय पोलिसांकूय जिवेशीं मारून उडयले. ते घडणुकेक लागून गांधीन बार्डोलीचो सत्याग्रह थांबावपाचो निर्णय घेतलो. उपरांत १० मार्च दिसा अहमदाबाद हांगा ताका राजद्रोहाच्या आरोपाखाला धरून स वर्सांची ख्यास्त फर्मायली. ताका येरवडा बंदखणींत दवरलो. थंय १९२४ वर्सा ताका आंत्रपुच्छशोथ हो विकार जोडलो. ताचेर शस्त्रक्रिया केली. ५ फेब्रुवारीक ताका बंदखणींतल्यान सोडलो.

गांधीन ह्या उपरांत ब्रिटीश राजवटीआड सरळपणान झुजनासतना भौशीक आनी विधायक कार्यावळींनी मुखेलपणान वांटो घेतलो. हिंदू-मुस्लीम एकचार, अस्पृश्यता निवारण, खादी ग्रामोद्येग, गांवची नितळसाण ह्या गजालींचेर ताणें चड भर दिलो. राजगोपालाचारी, जवाहरलाल नेहरू हांणी ह्या वावरांत ताका मोलाचो सांगात दिलो. ३ फेब्रुवारी १९२८ दिसा सायमन कमिशनाक विरोध करतासतना लाला लजपतराय हाका पोलिसांचो जबर लाठीमार सोंसचो पडलो. तातुंतूच ताका मरण आयलें. भारताचें राजकी वातावरण तापिल्लें पळोवन नेहरू आनी सुभाषचंद्र बोस हांणी कॉंग्रेसचो उद्देश पुराय स्वातंत्र्याखातीर आसा, अशें जाहीर करपाचें थारायलें. गांधीन ३१ डिसेंबर १९२९ मेरेन साम्राज्याभितर स्वराज्य मेळ्ळेंना जाल्यार आपूण पुराय स्वातंत्र्य मागतलो अशें सांगलें. १९३० वर्सा सविनय कायदेभंगाची घोशणा केली. १२ मार्च १९३० दिसा सकाळच्या साडे-स वरांचेर साबरमती आश्रमांतल्यान, गांधी स्वराज्य मेळ्ळेबगर परतुचो ना अशी प्रतिज्ञा करून दांडी हांगा मिठाचो कायदो तोडपाखातीर ७२ वावुरप्यांसत भायर सरलो. ६ एप्रिलाक ही यात्रा सोंपली. गांधीन बेकायदेशीर मीठ एकठांवन मिठाचो कायदो मोडलो. पुराय देशभर हें आंदोलन चललें. ४ मे १९३० दिसा गांधीक कराड हांगा धरून येरवडा बंदखणींत दवरलो. देशभर लाखांनी लोकांनी कायदेभंग करून बंदखण भोगली. १९ जानेवारी १९३१ दिसा शांततायेचें वातावरण निर्मुपाखातीर लॉर्ड आयर्विन हाणें गांधीक सोडलो. निमाणें गांधी-आयर्विन हांचेभितर भासाभास जावन ५ मार्च १९३१ दिसा गांधी-आयर्विन कबलात जाली.

नोव्हेंबर १९३१ त, इंग्लंडांत गोलमेज परिशद भरली. हे परिशदेक गांधी पंचो आनी शाल न्हेसून तर पांयांत सादी व्हाण घालून गेल्लो. गांधीन हे परिशदेंत हिंदू, मुसलमान, स्पृश्य आनी अस्पृश्य हांकां विभक्त मतदारसंघ दिवपाक खर विरोध परगटायलो. जातीयवाद उरचो न्हय अशें ताकां दिसतालें. भारतांत पावतकच ३ जानेवारी १९३१ दिसा गांधीक अटक जाली. ते उपरांत वल्लभभाय पटेल, जवाहरलाल नेहरू, राजेंद्रप्रसाद, सुभाष चंद्र बोस, डॉ. अन्सारी, आझाद, कमला नेहरू ह्या राश्ट्रीय फुडाऱ्यांकूय बंदखणींत उडयले. १८ ऑक्टोबर १९३२ दिसा

ब्रिटीश राजवटीन बाबासायब आंबेडकर हाचे मागणेवेल्यान अस्पृश्यांक विभक्त मतदारसंघ दिवपाचें मान्य केलें. हे गजालीचो विरोध करपाखातीर ताणें २० सप्टेंबरसावन आमरण उपास सुरू केलो. २६ सप्टेंबराक गांधीचो जीव वाटावपाखातीर आंबेडकरान तडजोड केली. हातूंतल्यान येरवडा कबलात जाली. ८ मे १९३३ सावन ताणें पातकाचें प्रायश्चित्त म्हूण २१ दिसांचें उपोशण केलें. त्यावेळार सरकारान ताची रोखडी सुटका केली. १२ जुलय १९३३ दिसा गांधीन रासवळ सत्याग्रहाचें आंदोलन फाटल्यान घेतलें. १९३४ त ताणें वैयक्तिक कायदेभंग सुरू केलो. तेखातीर ताका पर्थून एक वर्साची बंदखण भोगची पडली. बंदखणींत ताणें उपासाक सुरवात केली. निमाणें ताका सोडलो. जानेवारी १९३४ त बिहार राज्यांत व्हड भूंयकाप जालो. तेन्ना गांधीन पिडेस्त लोकांची सेवा केली.

ऑक्टोबर १९३४ त, पिडेस्त आनी हरिजनांचे सेवेक एकाग्रचित्तान लक्ष दिवपाक मेळचें म्हूण ताणें काँग्रेस सोडली. १९३८ वर्सा गांधी बंगालांत गेलो. थंयचे बंदखणींत शेंकड्यांनी सशस्त्र क्रांतीवीर बंद आसले. ब्रिटीश सरकाराकडेन उलोवणीं करून ताणें तांकां सोडोवंक लायले.

१९३७ वर्साच्या प्रांतिक आनी केंद्रीय वेंचणुकांनी काँग्रेसीक बंगाल आनी पंजाब सोडून हेर राज्यांनी जैत मेळ्ळें. सत्तेचीं सुत्रां अशेतरेन काँग्रेसीच्या हातांत आयलीं. दुसऱ्या संवसारीक म्हाझुजावेळार ब्रिटीश सरकारान काँग्रेसीक विचारीनासतना भारताक ह्या झुजांत ओडलो. तेन्ना गांधीच्या सल्ल्यावेल्यान काँग्रेसीच्या मंत्रीमंडळान राजीनामो दिलो. एप्रिल १९४१ त, गांधीन आपलो वैयक्तिक सत्याग्रह पर्थून सुरू केलो. तेन्ना इंग्लंडचो प्रधानमंत्री चर्चिल हाणें भारताक स्वराज्याचे हक्क झूज सोंपतकच दिवचे, अशें थारावन सर स्ट्रॅफर्ड क्रिप्स आयोग भारतांत धाडलो. गांधी-क्रिप्स हांचेमजगतीं तेविशीं उलोवणीं फळादीक जालीं नात.

८ ऑगस्ट १९४२ दिसा गांधीन मुंबय अखिल भारतीय काँग्रेस समितीची बसका आपयली हे बसकेंत भारत स्वतंत्र जालो, असो निर्णय घेतलो. काँग्रेस महासमितीन 'छोडो भारत' चो थराव संमत केलो. ९ ऑगस्टाक गांधीसयत शेंकड्यांनी फुडाऱ्यांक बंदखणींत उडयले. गांधीक पुणे हांगा आगाखान बंगल्यांत नजरबंद केलो. ६ मे १९४४ दिसा ताची सुटका जाली.

१९४६ त इंग्लंडांत ॲटलीच्या फुडारपणाखाल मजूर पक्षाचें मंत्रीमंडळ सत्तेर आयलें. ताणें मे १९४६ त भारताच्या स्वराज्याची येवजण तयार केली. संविधान परिशद आनी हंगामी राश्ट्रीय मंत्रीमंडळ घडोवपाचो अधिकार तेवखीं भारताक मेळ्ळो. २९ जुलय १९४६ दिसा मुस्लीम लिगान पाकिस्तानाची मागणी करपाखातीर आंदोलन केलें. तांचे हे मागणेक लागून भारताचे दोन कुडके जातले ही गजाल निश्चित जाली. गांधीन मात ह्या निर्णयाक लागून खूब दूख भोगलें. ३ जून १९४७ दिसा नेहरू, पटेल आनी हेर भारतीय फुडाऱ्यांनी भारताची फाळणी मान्य केली. ह्याच वेळार हिंदू-मुसलमानां भितर देशभर यादवीझुज पेटलें. १५ ऑगस्ट १९४७ दिसा भारताचें स्वातंत्र्य जाहीर जालें. पूण संघर्श आनी हत्त्या थांबल्यो नात. १३ जानेवारी १९४८ दिसा ताणें आमरण उपास सुरू केलो. देशांतलें वातावरण निवळचें आनी भारत सरकारान पाकिस्तानाचे ५५ कोटी रुपया परत करचे अशी ताची इत्सा आसली. गांधीची इत्सा पटेल आनी हेर फुडाऱ्यांक मान्य नासली. पूण गांधीचो जीव वाटावपाखातीर तांकां ही मागणी मान्य करची पडली.

३० जानेवारी १९४८ दिसा गांधी बिर्ला भवनांतल्यान प्रार्थनाथळाकडेन वतालो. सांजवेळची पांच वरां जाल्लीं. पुण्याचे नथुराम गोडसे आनी नारायण आपटे हांणी आपल्या वांगड्यांसयत प्रार्थनाथळाचेर प्रवेश केलो. गांधीच्या म्हऱ्यांत वचून गोडसे हाणें ताचेर गुळयो घाल्यो. गांधीक जाग्यारच मरण आयलें. 'राश्ट्रपिता' म्हूण सगळ्यांत व्हड असो भोवमान गांधीक मरणाउपरांत मेळ्ळो.

पत्रकार आनी साहित्यीक गांधीः गांधीन भौशीक वावरावांगा पत्रकार आनी साहित्यिक म्हूण मोलाचो वावर केलो. ताचो नि[illegible] फुडलेतरेन आसा.

आपली राजकी विचारसरणी आनी तत्त्वगिन्यानाचो प्र[illegible] करपाखातर 'सत्याग्रह' नांवाचें सातोळें ७ एप्रिल १९१९ सावन चल[illegible] मुंबयतल्या 'बॉम्बे क्रॉनिकल' ह्या दिसाळ्याचो संपादक जावपाची वि[illegible] ताका केल्ली. पूण सरकारान तें दिसाळें बंद करपाचो हुकूम सोड[illegible] १९१९ सावन 'यंग इंडिया' (इंग्लीश) आनी 'नवजीवन' (गुजराती) दोन दिसाळ्यांचो संपादक म्हूण ताणें वावर केलो. ११ फेब्रुवारी १९[illegible] दिसा इंग्लीश सातोळें 'हरिजन' ताणें सुरू केलें. उपरांत 'हरि[illegible] हिंदींतल्यान येवपाक लागलें. सत्याग्रह, असहकार, आध्यात्मि[illegible] जीवनपध्दत, हिंदू-मुस्लीम एकचार, अस्पृश्यतानिवारण ह्या विशयां ताणें आपल्या खबरांपत्रांतल्यान बरप केलें.

गांधीचें साहित्य प्रभावी, हृदयस्पर्शी आनी साहित्यगुणांनी भरि[illegible] आसा. गांधीच्यो साहित्यकृती फुडलेतरेन आसातः सत्यना प्रयोगो [illegible] आत्मकथा (१९२७, आत्मचरित्र), जोडणीकोश (गुजराती भाशेंत पयलो प्रमाणभूत शब्दकोश), दक्षिण आफ्रिकाना सत्याग्रहानी इतिह[illegible] (१९२४), नातिनाशने मार्ग (१९२७), त्यागमूर्ति अने बीजा ले[illegible] (१९३०), गांधीजीनी आखरी हाकल (१९४२), आरोग्यनी च[illegible] (१९४८), मूरखराज (१९६४). गांधीन नेमाळ्यांतल्यान केल्लें वैचा[illegible] बरप, प्रासंगिक आसून तें धर्म, नीत, समाज, शिक्षण, राजकार[illegible] अर्थशास्त्र आनी आरोग्य ह्या विशयांचेर केला. ताचो पत्रवेव्हार अ[illegible] बरपावळ मंगलप्रभात (१९३०), धर्ममंथन, बापूना पत्रो (११ [illegible] १९४९ ते १९७२) ह्या ग्रंथांतल्यान उजवाडाक आयलां.

गुजराती साहित्याच्या इतिहासांत 'गांधीयुग' हो स्वतंत्र काल[illegible] मानतात. ह्या युगांत ताच्या प्रभावान काकासाहेब कालेलक[illegible] महादेवभाई देसाई, किशोरीलाल मश्रुवाला सारके साहित्यीक घडले.

सत्य, अहिंसा ह्या दोन नैतिक तत्त्वांचेर आदारून राविल्ली आ[illegible] 'विचारसरणी' गांधीन पुरस्कृत केली. जिका 'गांधीवाद' म्हण्टात.

ह्या दोनूय नैतिक तत्त्वांचो सिध्दांत गांधीन राजकी तशेंच समाजी[illegible] मळार व्हड निश्ठेन आपणायलो. हाकाच तो सत्याग्रह म्हण्टालो. वा[illegible] उपायान साध्य करून घेतिल्ली गजाल वायट फळां दिता अशें ताचें [illegible] आशिल्लें. सुर्वेक ताणें वर्णाश्रमाचो तसोच जातीभेदाचो पुरस्कार केल[illegible] तरी आध्यात्मवादाचेर आदारिल्ल्या अर्थीक तशेंच समाजीक समत[illegible] वादाचो पुरस्कार केलो.

गांधीचें अर्थकारणः एक नैतिक ध्येयवाद दवरून भारता[illegible] अर्थकारणाचें जें गांधीन कोश्टक मांडलें ताका गांधीचें अर्थकार[illegible] म्हण्टात. ह्या अर्थकारणाचीं मुखेल तीन सुत्रां दिश्टी पडटात.

१. जे सैमीक संपत्तीची केन्नाच तूट पडूंक शकना अशे संपत्तीं[illegible] बसयिल्ली अर्थवेवस्था. हे अर्थवेवस्थेंत जाची तूट पडूं येता अशे खनि[illegible] संपत्तीचेर भर दिवंचेपरस वनस्पत आनी मोनजात, उदक, उजवा[illegible] उर्जा, वायू सारकिल्या सैमीक संपत्तीचेर चडभर दितात.

२. यंत्रांचेर आदारून रावनासतना, मनीसबळाक म्हत्व दिव[illegible] अर्थवेवस्था.

३. समाजवादी अर्थवेवस्थाः केल्ल्या कश्टांचें फाव तितलें मोल दिवा[illegible] वा त्या प्रमाणांत संपत्तीचो वांटो मेळपाचो नैतिक हक्क दिव[illegible] अर्थवेवस्था.

उद्येगीकरणाक लागून शारांची वाड सुमाराभायर जाली हाकालागू[illegible] नैतिक अधोगती जावन मानवतावाद लयाक वचपाक पावलो. ता[illegible] आळाबंद बसोवपाक अश्या अर्थकारणाची गरज आसा अशें गांधीचें आ[illegible] ताच्या अनुयायांचे मत आसलें.

अर्थकारण आनी राजकारण हाचें विकेंद्रीकरण करून गांवच्या थर[illegible] ग्रामराज्य निर्मूवप आनी ताळागाळांतल्या मनशांक सत्तेचो वांटेकार कर[illegible] म्हळ्यार खऱ्या अर्थान स्वराज्य भोगप हो सिध्दांत ह्या अर्थकारण[illegible]

दवरिल्लो.

-कों. वि. सं. मं.

राजीव: (जल्म: २० ऑगस्ट, १९४४ मुंबय; मरण: २१ मे श्रीपेरुंबुदूर).

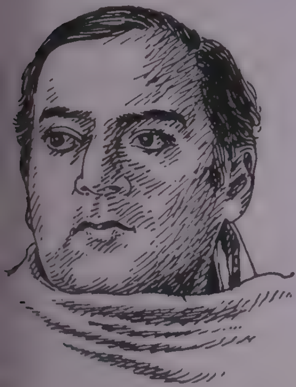
देशाचो सगळ्यांत तरनाटो आदलो प्रधानमंत्री. भारताची प्रधानमंत्री स. इंदिरा गांधी आनी फिरोझ गांधी हांचो व्हडलो त जवाहरलाल नेहरू हाचो नातू.

व गांधीचें मुळावें शिकप वेलहम्स स्कूल, डून स्कूल (डेहराडून) ट कोलंबस स्कूल (नवी दिल्ली) हांगा जालें. १९६० त सिनियर एक्झामिनेशन दुसऱ्या वर्गांत पास जालो. फुडें आपलो भाव संजय गडा तो लंडनांत गेलो. थंय ताणें इंपीरियल कॉलेज-लंडन हांगा घेवपाक सुरवात केली. एका वर्साउपरांत तो मॅकॅनिकल रींग शिकपाक ट्रिनिटी कॉलेज- कॅंब्रिज हांगा आयलो.

पणासावन शांत स्वभावाचो म्हूण ताका वळखताले. इंग्लंडांत ा दावे विचारसरणेच्या विद्यार्थी संघटनांसावन तो सदांच पयस थंय शिकपाक आसतना ताका ६२० पौंड मेळटाले. तातूंतले पौंड शिक्षणाची फी, खाणजेवण आनी रावपाचें भाडें हातूंत ते. तेपासत तो पैशांची तुट भागोवंक आइस्क्रीम विकतालो आनी करींत नोकरी करतालो.

ंडांत शिकताआसतना ताची वळख इटलीच्या सोनिया मायनो हेन जाली. ती इंग्लीश भाशेचो अभ्यास करपाक लंडनांत ली. २५ फेब्रुवारी १९६८ दिसा दोगांय लग्न जालीं. तांकां राहूल प्रियांका अशीं दोन भुरगीं आसात.

न जावन भारतांत परत येतकच ताणें विमान चलोवपाचो हेत बाळगून दिल्ली फ्लाइंग क्लबांत प्रवेश घेतलो. ह्या क्लबाची प्रवेश तो पास जालो. कांय काळाउपरांत इंडियन एअरलायन्स सेवेंत नेक म्हूण तो नोकरेक लागलो. एक कुशळ वैमानिक म्हूण ताची आसली. सादारणपणान चवदा वर्सां इंडियन एअरलायन्सांत यीक वैमानिक म्हूण ताणें काम केलें.

कॉंग्रेस पक्षाच्या लोकशायमताक ताचो पुराय तेंको आसलो, पूण राजकारणासावन तो सदांच पयस रावलो. २३ जून १९८१ दिसा ताचो धाकलो भाव संजय गांधी हाका विमान अपघातांत मरण आयलें. ही घडणूक ताका राजकारणांत हाडपाक कारण जाली. आवयक राजकी सांगात दिवचेपासत ताणें वैमानिकपदाचो नामो दिलो आनी जून १९८१ त अमेठी लोकसभा मतदारसंघांत वेंचणूक लडयली. हे वेंचणुकेंत २ लाख ५८ हजार मतांनी ताणें व्हड जोडलें. २ फेब्रुवारी १९८३ दिसा इंदिरा कॉंग्रेस पक्षाचो सरचिटणीस ताची नेमणूक जाली.

३१ ऑक्टोबर १९८४ दिसा प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी हिचे उपरांत पिरायेच्या चाळीसाव्या वर्सा राजीव गांधी हाका भारताचो तवो प्रधानमंत्री म्हूण वेंचून काडलो. २४ ते २७ डिसेंबर १९८४ गतीं जाल्ले आठवे लोकसभा वेंचणुकेंत राजीव गांधीच्या फुडारपणाखाल इंदिरा कॉंग्रेस पक्षान इतिहासीक जैत जोडलें. वेंचणूक जाल्या ५०८ सुवातींतल्यो ४०१ सुवाती पक्षाक फाव जाल्यो. राजीव गांधी अमेठींतल्यान ३ लाख १४ हजार मतांनी वेंचून आयलो. ताच्या काळांत घडिल्ल्यो म्हत्वाच्यो राश्ट्रीय घडणुको: अरुणाचल प्रदेशाक मेळिल्लो घटकराज्य दर्जो, पंजाब, आसाम, मिझोराम, अस्तंत बंगाल राज्यांनी शांतताय हाडपा नदरेन जाल्यो कबलाती, पक्षांतर आळाबंदा हाडपी पक्षांतर विरोधी कायदो, दूरदर्शनाचो जाल्लो विस्तार, आर्विल्लें तंत्रगिन्यान आनी कम्प्युटर हांकां दिल्लें म्हत्व, नवी शिक्षण वेवस्था, मालदीवाचें अखंडपण तिगोवपाखातीर त्या देशांत केल्ली लश्करी कारवाय, श्रीलंकेत तमीळवंशीयांची राखण आनी श्रीलंकेचें अखंडपण तिगोवपाखातीर धाडिल्ली भारतीय शांतीसेना हांचो आस्पाव जाता.

णववे लोकसभेत ताच्या इंदिरा कॉंग्रेस पक्षाक भोवमत मेळोवपाक अपेस आयलें. तो स्वता अमेठी लोकसभा मतदारसंघांतल्यान वेंचून आयलो. १९९० च्या शेवटाक ताच्या इंदिरा कॉंग्रेस पक्षान जनतादलाक (स) फाटबळ दिवन सरकार घडयलें. १९९१ तल्यो वेंचणूको जाहीर जाल्याउपरांत प्रचाराक गेल्लेकडेन ताची बॉंब स्फोटांत हत्या जाली.

-कों. वि. सं. मं.

गांयडोळ: एक सरपटी प्राणी. (वर्ग- कीटोपोडा; गण- ऑलिगोकीटा).

गांयडोळ हो दंडगोलाकार सरपटपी प्राणी आसून ताच्या दोनूय तोंकांकडेन तो अशीर जाल्लो दिसता. ताच्या शरीराचे सुमार १०० ते १२० खंड वा भाग पडिल्ले आसतात. चवदा ते सोळा ह्या भागाभोंवतणी ग्रंथीमय ऊतकाची जाल्ली पर्याणिका (कातीचो फुगिल्लो ग्रंथीमय भाग) आसता.

ताच्या शरीराचेर तोंड, गुदद्वार, एक स्त्रीजनन रंध्र, दोन पुंजनन रंध्रां आनी शुक्र-ग्राहिका रंध्रांच्यो चार जोडयो आसतात. दरेका भागाभोंवतणी मदीं कायटिनी (एक पदार्थ) आनी शूकांचें वलय (ल्हान, ताठ आनी सरळ कैंसाची रचणूक) आसता. पयले बारा भाग सोडून उरिल्ल्या सगळ्या भागांचेर मध्यपृष्ठभागार शरीराचे पोकळेंत जोडिल्ले ल्हान बुराक आसतात. शिरांचे पोकळेंत आशिल्ल्या पड्ड्याक लागून खंडीभवन जाता. भितल्लें आनी भायलें खंडीभवन एकामेकांकडेन जुळपी आसता.

तोंड, तोंडाची पोकळी, ग्रसनी (तोंडाच्या पोकळे फाटल्यान आशिल्लो अन्ननलिकेचो स्नायूमय भाग) ग्रसिका, (ग्रसनीसावन आंतकड्यामेरेनचो आदारनालाचो भाग, पेशणी (अन्न बारीक करपी साधन), आंतकडीं, मलाशय आनी गुदद्वार हे पचनसंस्थेचे मुखेल भाग आसतात. सव्वीसाव्या भागासावन गुदद्वाराआदल्या तेवीस ते पंचविसाव्या भागामेरेन आंत्रवलन (typhlosole) आसता.

गांयडोळ उस्वास कातीवरवीं करता. तेखातीर कात ओलसार आसची पडटा. परिवहन तंत्रांत पृष्ठीय रुधिरवाहिनी, अधर रुधिरवाहिनी आनी अधस्तंत्रिका वाहिनी ह्यो मुखेल वाहिनी तशेंच पार्श्व आनी पार्श्वांत्रीय (आंतकड्याचे कुशीक आशिल्लीं) हृदयां हे मुखेल भाग आसात.

गांयडोळाची लांबाय सुमार १५ सेंमी. आसता. ऑस्ट्रेलियांत मेळपी मेगस्कोलेक्स गांयडोळाची लांबाय ३ मी. आसता. भारतांत सांपडपी गांयडोळाचो रंग काळसार मातयेकोराचो आसता. गांयडोळ जैव (सेंद्रिय पदार्थ) आनी आर्द्रता आशिल्ले मातयेंत रावतात आनी माती खावन जियेतात.

हो प्राणी द्विलिंगी आसा. पूण ताच्या शरीरांत शुक्राणू आनी तांतयां हांचो संयोग दिसना. वृषणाच्यो दोन आनी अंडाशयाची एक जोडी ताच्या शरीरांत आसता. अंड्याचें फलन 'कोकून' ह्या कोशांत जाता. कोकूनांत एका वेळार एकाच तांतयाचें परिवर्धण (circumnutation) जाता गांयडोळ पावसाच्या दिसांनी तांतयां घालता आनी कोकून जमनीर उडयता. पिलां जमनींत जल्म घेतात. गांयडोळांत पुनर्जननाची (शरीराचो ना जाल्लो भाग परतो घडोवपाची) तांक आसता.

गांयडोळाची विष्ठा सेंद्रीय सारें म्हूण वापरतात. ईजिप्त देशांतल्या

नायल वेगणांत असलें सारें वापरून जमीन पिकाळ केल्या. गोयांत कांय कडेन नुस्तें गरोवपाखातीर 'हांयस' म्हूण गांयडोळाचो उपेग करतात.

गांयडोळापसून मनशाक 'गांयडोळ फोड' नांवाचें दुयेंस जाता. हें दुयेंस चडकरून हात आनी पांयांक जाता.

- कों. वि. सं. मं.

गांवकार, कृष्णा पुतू प्रभुः (जल्मः २६ ऑक्टोबर १९२९, तामणें, लोलयें- काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १५ ऑगस्ट १९५५ दिसा मडगांव जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें जायत्या सत्याग्रहींक वांटो घेवंक फुडें काडिल्ले. पोर्तुगेज राजवटी आड प्रचार करप, लोकांक राश्ट्रवादी साहित्य वांटप असलीं कामां तो करतालो. २२ फेब्रुवारी १९५६ दिसा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दंडभरपाय म्हूण आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. २६ ऑगस्ट १९५९ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली.

लोकांक शिक्षण मेळचें म्हूण ताणें शाळा काडल्यो. १९६२ वर्सा तो काणकोण तालुक्यांतल्या काँग्रेस कमिटीचो वांगडी म्हूण वेंचून आयलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

गांवकार, तुकाराम हरीः (जल्मः ८ ऑगस्ट १९३४, मयें-दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९४५ वर्सा आत्माराम धाकटू मयेंकार हाच्या फुडारपणाखाल ताणें मयें वाठारांत जाल्ले शेतकामती चळवळींत वांटो घेतिल्लो. १९४७ वर्सा मेरेन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' आनी १९४७ ते १९६१ मेरेन 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आसलो. भूंयगत चळवळीक तेंको दिता, देखून ३ जून १९४८ दिसा पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी दिवचलच्या पोलीस ठाण्यांत दवरलो. चार दिसां उपरांत तो थंयच्यान पळून गेलो आनी भारताचे शिमेर पावलो. ताचे गैरहाजेरींत प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत (Territorial Military Tribunal) ताका चोवीस वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. उपरांत 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेन वजरें हांगा घडोवन हाडिल्लें सराव शिक्षण ताणें घेतलें आनी तो दल संघटनेच्या कमांडो फोर्सांत गेलो. १९५४ वर्सा दादरा आनी नगर हवेलीचे सुटके चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्लो.

नगर हवेली सुटके उपरांत १९५५ वर्सा तो गोंयांत आयलो. १९५५ वर्सा वजरें वाठारांतली दल संघटनेची शाखा ताचे देखरेखीखाल आशिल्ली. १९५५ ते १९६१ मेरेन दिवचल, तिसवाडी आनी सत्तरी तालुक्यांत जाल्ल्या सशस्त्र घुरयांनी ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांक सारमानस वाठारांत घेवन वचपी बसीचेर ताणें हल्लो केल्लो. १९५७ वर्सा मावळींगे वाठारांत गस्त घालूंक आयिल्ले सरकारी जिपीचेर ताणें घुरी घाली. सुटके झुजारी प्रभाकर सिनारी हाच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें शिरगांव खणीचेर हल्लो केल्लो. विश्वनाथ लवंदे हाच्या फुडारपणाखाल बेती पोलीस ठाण्याचेर केल्ल्या हल्ल्यात ताणें वांटो घेतिल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन आनी दादरा आनी नगर हवेलीच्या सरकारान मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

गांवकार, परशुराम गोपाळ फळः (जल्मः १ ऑगस्ट १९३३, पैंगीण-काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें माध्यमिक शिक्षण मराठी आनी इंग्लीशींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा आपल्या वांगड्यांसयत ताणें पैंगीण ते भाटपाळ वाठारांत सादोळशें रस्त्यांत घोशणा दित आनी हातांत तिरंगी बावटो घेवन मोर्चा काडलो. भाटपाळ वाठारांत ताका पो पोलिसांनी धरलो आनी पोलिसांचो हुकूम मानलो ना म्हूण बरोच घालो. उपरांत ताका धा वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. २१ अ १९५९ दिसा ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरक ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. स

गांवकार, वासू जयदेवः (जल्मः २ मार्च १९१९, दिवचल)

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घे १९४६ वर्सा सावन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आ लोकांक राजकी पत्रकां वांटप, राश्ट्रीय फुडाऱ्यांच्यो खबरो तांकां असलीं कामां तो करतालो. १९५४ वर्सा ताका पोर्तुगेज पोलि धरलो आनी अडेज वर्सां बंदखणींत दवरलो. तेभायर धा वर्सां ताचे नागरी हक्क काडून घेतले. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. स

गांवकार, शाणू शाबा नायकः (जल्मः १७ ऑक्टोबर १९ देळें-काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो भूं वावुरपी आसलो. अर्दफोंड वाठारांतल्या पुलाचेर स्फोट घडोवन हा आनी सांगें वाठारांतल्या सालजिणी वाठारांत पोर्तुगेज पोलीस ठाण्य हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. चांदर वाठारांत आशिल्ल्या सर गुदावांचेर ताणें हल्लो केल्लो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन त भोवमान केला.

- कों. वि. स

गांवकार, सदानंद गणबा नायकः (जल्मः १५ स १९२६, कुलवाडो-कुंकळ्ळी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घे तशेंच लिसेवाचें शिकप तिसरें वर्स मेरेन घेतलें. 'आझाद गोमंतक संघटनेचो तो वांगडी आसलो. गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत भूंयगत राजकी कार्यांनी वांटो घेतालो. १२ फेब्रुवारी १९५६ पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरलो आनी मडगांव तशेंच पणजेच्या पो ठाण्यांत सात म्हयने दवरलो. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामु (Territorial Military Tribunal) चवकशी केल्या उपरांत ताका तीन खर बंदखणीची ख्यास्त दिली आनी वीस वर्सांखातीर ताचे राजकी ह काडून घेतले. तीन वर्सां आनी सात म्हयने बंदखणीची ख्यास्त भोगत ताची बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दि ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं.

गाजरः (मराठी- गाजर; कन्नड- गज्जरी; संस्कृत-शिखा शिखाकंद, गृंजन; इंग्लीश- कॅरट; लॅटीन-डॉकस कॅरोटा; अंबेलीफेरी).

गाजर ही मूळची अस्तंत आशिया, खास करून अफगाणिस्तानां वनस्पत जावन आसा. ह्या फळाच्यो रानवट जाती दक्षिण अ आशिया, दक्षिण युरोप आनी उत्तर अमेरिकेंत मेळटात. ग्रीक आनी लोकांकूय हे वनस्पतीविशीं पयलीं सावन म्हायती आसली.

गाजराचें शास्त्रीय नांव दावकस कारोटा लिनीयस (Davcus Ca Linneaus) अशें आसा.

ही द्विदल (dicotyledonous) वनस्पत आसून ताचें मुखेल स्वरूपांतरीत जावन अन्न तयार करता. रानवटी गाजर वखदी आ ताचो जिवीतकाळ एका वर्साचोच आसता.

गाजराचें मुखेल मूळ गोड आसता. ताचो रंग धवो, हळडुवो, के तांबडो आनी जांबळो आसता. मुखेल मुळाक ल्हान मूळाचे चार उबे

... त. जर हीं मुळां दुसऱ्या वर्सा्य तशींच वाडयलीं तर तीं घट ...'. शिंयाच्या दिसांनी तांचेर थंड हवामानाचो परिणाम जाता. अशे ...गा मुळांक कठीणपण येता. हें आदिकांड घट आसता. हे वनस्पतींत ...लो अन्नाचो सांठो पानां, फळां आनी फुलां वापरतात. गाजराची ...तीन भागांनी वांटिल्लीं आसतात. ह्या पानांक बारीक कोंबरी ...ी आसता. पयल्या वर्सा लांब देंठ आनी एकमेकांचेर पातळिल्लीं ...गांटकुळो गुच्छ (Rosett) तयार करतात.

...जराचें फूल पांच पाकळ्यांचें आसता. हें फूल खूब विंगड विंगड ... तयार जाता. हे गुच्छ सवण्याच्या घोंटेरावरी दिसता.

...जराचें फळ (बियां भरिल्ली चुडी) केंसाळ आनी ल्हान आसता. हें ...भेदनशील आसून विभाजक रेशेचेर फुटना. पूण ह्या फळाचे दोन ...र्दभाग करूं येतात

...जराचे दोन प्रकार आसातः १. धवें बेल्जियन आनी हळडुवें ...यन गाजर, जें गोरवाचें खास खाण जावन आसा. २. तांबडें गाजरः ...र मनीस खावपाखातीर वापरता.

...) युरोपियन आनी समशीतोष्ण कटीबंधांत जावपी गाजर, पातळ आशिल्लें, सपाट आंगाचें आनी ल्हान केंस आशिल्लें आसता.

...) आशियाई वा देशी गाजर व्हड आकाराचें केंसाळ आंगाचें, काळें ... गोड आसता.

...रोपात नलिकाकार मुळां आशिल्लीं नेनटीस आनी ॲमस्टरडॅम ...चीं गाजरां तशेंच शंखाकृती मुळां आशिल्लीं चटने जातीचीं गाजरां ...ात. ह्या गाजरांचें पीक बेगीन तयार जाता. ऑटमन किंग नांवाचें ...र पुराय जावपाक चड काळ लागता.

...युरोपियन आनी देशी गाजराच्या संकरांतल्यान खास भारतीय ...तीचें 'पुसा केसर' हें गाजर तयार करतात.

लागवडः सुमार अडेज ते पांच किग्रॅ. बीं दर हेक्टराखातीर वापरतात. ...ी पेरणी आनी ओंपणी पध्दतीन रोयतात. सुमार ७०% बियांचें ...रीभवन (germination) जाता.

...सुर्वेक १.२×१.२ मी. लांबायेचे वाफे तयार करतात. सुमार २५ टन ...-गोबोर सारें (compost), ७५ किग्रॅ. नायट्रोजन, ६० किग्रॅ. ...स्फोरस, ६० किग्रॅ. पॉटॅश दर हेक्टर जमनीखातीर वापरतात. दरेक ...ी मजगतीं ५ ते ८ सेंमी. इतलें अंतर दवरतात. दोन ते चार दिसांत ...फावट वाफ्याक उदक दितात.

...१६° से. ते २०° से. उश्णतायेंत गाजराची पिकावळ बरे तरेन जाता. ...ल्या कारणाक लागून गाजराचें पीक शिंयाळ्यांत घेवप फायद्याचें ...रता. युरोपियन पध्दतीच्या गाजरांची जात २८° से. परस चड तापमान ...सल्यार फाव त्या प्रमाणांत वाडना. ह्या गाजराच्या मुळाक तीख वास ...रता. रेंवट आनी जैव माती (organic soil) आसल्यार गाजराचीं मुळां ...र तरेन वाडटात.

गाजराचें चडांत चड उत्पादन करपी देश अशेः चीन, रशिया, ...मेरिका, पोलंड, जपान.

उपेगः गाजराच्यो बियो मूत्रपिंडाचे विकार, गर्भाशयाच्यो वेदना हांचेर ...गकारक जावन आसात. सालाद आनी हेर जेवणाखाणाच्या पदार्थांत ...जर वापरतात. गाजराच्यो बारीक फोडी करून तांचो हालवोय ...रतात. बाजारांत ताजीं, सुकयल्लीं, गोठयल्लीं तशेंच खास प्रक्रियेवरवीं ...्यात बंद केल्लीं गाजरां मेळटात. गाजरासावन काडिल्लो रोस सरबत ...रसाक वापरतात. युरोपांत गाजराचो काडो कामणीचेर दितात. गाजरांत अ, ब, आनी क हीं जीवनसत्त्वां, साकर आनी लोखण हीं ...मता. गाजर तस्से वा उकडून खातात. जनावरांचे खावडीखातीर मुळां ...ी पालो हांचो उपेग जाता.

रोग आनी उपायः 'ओरगानोमरक्युरीयलस' नांवाचे प्रक्रियेन गाजराच्या बियांचेर उपचार करून त्या झाडाचेर जावपी 'जीवाणूंचे ...वळें' (Bactenal Scab) नांवाचो रोग आळाबंदा हाडूं येता. तांब्याच्या ...ितोनाशकाचो फवारो (Copper fungicide spray) मारून गाजराचीं पानां लाशिल्ल्यावरी जावपी रोग आळाबंदा हाडटात. गाजराचेर जावपी चितो (powdery mildew) जड गंधकाचो फवारो मारून ना करूं येता. सूत्रकृमींक (Nematodes) लागून जावपी गाठ वा ग्रंथी तशेंच आखुडिल्लीं मुळां आनी धुंवरायल्ली माती (fumigating soil) मिथिल ब्रोमाइड वा इथिलीन डायब्रोमाइट हांचे भरसणेन आळाबंदा हाडूं येता. गाजराक किडे (weevil grubs) लागतात. हे किडे मुळांच्या आदारान जगतात. हाका लागून झाडां सुकतात. हे किडे मालाथायोन वा इंडोसल्फनच्या फवाऱ्यान नश्ट करतात.

- मिंगेल ब्रागांझ

गाज्दुसेक, डी. कार्लटनः (जल्मः ९ सप्टेंबर १९२३, यॉकर्स-न्यूयॉर्क).

एक नामनेचो अमेरिकन शास्त्रज्ञ. ताणें १९४३ त मिनेसोटा हांगाच्या रॉचेस्टर विद्यापीठाकडल्यान विज्ञानाची पदवी मेळयली. १९४६ त हार्वर्ड विद्यापीठाच्या वैजकी विद्यालयांतसून एम्.डी. पदवी मेळयली. ते उपरांत मंडळान ताची ल्हान भुरग्यांचो वैज (Paediatrician) म्हूण शिफारस केली कॅलिफॉर्निया तंत्रशास्त्र संस्थेंत १९४८ त ताणें संशोधक म्हूण प्रवेश मेळयलो आनी विशाणुशास्त्राचो अभ्यास करपाक सुरवात केली. विशाणुशास्त्रांत संशोधन करून ताणें 'मंद-विशाणू' (slow-virus) ह्या जंतूंक लागून 'कुरू' (kuru) हो भयांकृत रोग जाता अशें सोदून काडलें. 'कुरू' हो रोग न्यू गिनींतल्या नरभक्षक कुळांतल्या कांय बायलांक जाता. जीं बायलां 'कुरू' रोग जाल्ल्या आपल्या हेर सोयऱ्या बायलांचे मेंदू भक्षितात, तांकां हो रोग जाता. मंद-विशाणूंक लागून जावपी हो रोग फकत नरभक्षक बायलांकूच जाता, दादल्यांक जायना. सांसर्गिक रोगांची उत्पत्ती आनी प्रसार हांचेखातीर नवे यंत्रणेचे सोद लायिल्ल्यान १९७६ त गाज्दुसेक हाका शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी वियशाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार अमेरिकन शास्त्रज्ञ बी. एस्. ब्लॅबर्ग हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

गाझियाबादः उत्तर प्रदेश राज्यांतल्या मीरत जिल्ह्यांतलें म्हत्वाचे वेपारी केंद्र. लोकसंख्याः २,९२,००० (१९८१). हें शार दिल्लीसावन सुमार २१ किमी. अंतराचेर उत्तर ईशान्येक आसा. दक्षिणेचो राजा आसफशाह हाचो पूत वजीर गाझिउद्दीन हाणें ह्या शाराची थापणूक केली आनी ताका गाझिउद्दीन नगर अशें नांव दिलें. काळांतरान ताका गाझियाबाद म्हणूंक लागले. १८५७ त जाल्ल्या पयल्या भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामांत हें नगर देशभक्तांचें मुखेल थळ आशिल्लें.

कलकत्ता-लाहोर हो राश्ट्रीय महामार्ग गाझियाबाद शारांतल्यान वता. तेचपरी दिल्लीसावन कलकत्ता आनी मुरादाबादकडेन वचपी रेल्वेमार्गाचे फांटे ह्याच शारांतल्यान वतात. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या शेवटाक गाझियाबाद शारांत रेल्वेमार्गाची खूब वाड जाली. रेल्वेमार्गाची ही सुविधा पळोवन शेतकी मालाची हांगा व्हड बाजारसेठ जाल्या.

दिल्ली नगरच्या लागसार आशिल्ल्यान गाझियाबाद शाराची उदरगत जायत आसा. हांगा गंव, बाजरी, चामड्याच्यो वस्तू, धातुकाम आदींच्यो व्हड बाजारसेठो आसात. शेतकी उद्येग, लोखण, तिख्या वस्तू आदींचे कारखानेय आसात.

- कों. वि. सं. मं.

गाडगे म्हाराजः (जल्मः २३ फेब्रुवारी १८७६, शेणगांव-विदर्भ-अमरावती; मरणः २० डिसेंबर १९५६, अमरावती).

आर्विल्लो मराठी संत आनी समाजसुदारक. ताचो जल्म एका मडवळ समाजांत जालो. बापायचें नांव झिंगराजी आनी आवयचें नांव सखुबाई. आडनांव- जाणोरकर. भुरगेपणांतलें मूळ नांव- डेबूजी. १८८४ वर्सा बापूय भायर पडटकच, आवय सखूबाई ताका घेवन कुळार गेली. डेबूजी थंय गोरवां राखपाचें काम करतालो. गोरवांक राखतना तो भजनां गायतालो. ताणें भुरग्यांचीं भजनी मंडळां स्थापन केल्लीं. मामाक

शेतकामांत तो हातभार लायतालो. मामा भायर पडटकच ताणें आजोळची जमीन भाटकाराच्या हातसून सोडयली.

१९१२ वर्सा ताचें कुंताबाईकडेन लग्न जालें. पूण संवसारांत ताचें मन रमलेंना. फुडें कांय वर्सांनी घर सोडून ती र्थ या त्रा करीत तो भोंवड्यो क र पा क लागलो. एकफावट ऋणमोचन जात्रेवेळार आवयची आनी ताची भेट जाली. आवयन घरा यो म्हूण ताका खूब आग्रो केलो. पूण त्या मोहाक तो बळी पडलोना. फुडल्या सगळ्या जिवितांत ताणें संवसारांत केन्नाच लक्ष घालें ना. समाजांतलें उपाट अज्ञान, अनिश्ट चालीरिती आनी अंधश्रध्दा पळोवन ताणें लोकसवेचें आनी लोकशिक्षणाचें निःस्वार्थी व्रत हातांत घेतलें. आंगार पिंजकी 'गोधडी' आनी हातांत गाडगो असो ताचो भेस आशिल्ल्यान लोक ताका 'गोधडे म्हाराज' वा 'गाडगे म्हाराज' म्हूण वळखूंक लागले. रानांवनांत, गांवागांवांत भोंवन ताणें आत्मसाधना केली.

ताची वृत्ती धर्मीक, सात्त्विक, कश्टाळू आनी परोपकारी आशिल्ली. समाजसुदारणेखातीर आनी लोकशिक्षणाखातीर ताणें कीर्तनाच्या माध्यमाचो प्रभावीपणान वापर केलो. एकेकदां ताचीं कीर्तनां प्रश्नोत्तराच्या रुपांत जातालीं. तो निरक्षर आसलो, तरी लेगीत ताची भास म्होंवाळ, रेसाळ आनी सामान्य लोकांच्या काळजाक तेंकपी अशी आशिल्ली. महाराष्ट्रावांगडाच गुजरात, कर्नाटक आनी आंध्र प्रदेशाच्या कांय वाठारांनी ताणें गांवानगांव कीर्तनां करून लोकजागृताय केली. ताचो नैतिक उपदेश सामको सरळ आनी सादो आशिल्लो: 'चोरी करची न्हय, रीण काडून सण करचो न्हय, सोरो पियेवचो न्हय, देवाफुडें जनावरांचो बळी दिवचो न्हय' अशे तरेचो उपदेश गाडगे म्हाराज आपल्या कीर्तनांतल्यान मार्मिक उदाहरणां दिवन पटयतालो. पारंपारिक, आध्यात्मिक विशयांवांगडाच वेव्हारीक आनी नैतिक विशयांचो उपेग गाडगे म्हाराज आपल्या कीर्तनांतल्यान लोकजागृतायेखातीर करतालो. निवळसाण, प्रामाणिकपणा आनी भूतदया हांचेर ताचें चड लक्ष आसतालें. तीर्थयात्रेच्या थळांनी तो वतालो. पूण देवाचें दर्शन घे नासतना देवळाच्या भायर रावन भक्तांची सेवा करतालो आनी थंयचो वाठार आपल्या हातान साफ करतालो. खावपा-पिवपाविशीं तो सामको सादो आशिल्लो. गिरेस्त भक्तांनी दिल्लें बरें अन्न तो भिकाऱ्यांक दितालो आनी आपूण मात गरीबांच्या हातची चटणी-भाकरी मागून खातालो.

ल्हानपणासावन तो जातीभेद मानीनासलो. देहू, पुणे, पंढरपूर, नासिक, त्र्यंबकेश्वर, आळंदी हांगा भोंवडेकारांचे खूब हाल जाताले म्हूण ताणें तांचेखातीर थंय धर्मशाळा, अगरसाळा बांदल्यो. विदर्भांत ऋणमोचन हांगा ताणें लक्ष्मीनारायणाचें देवूळ बांदलें आनी न्हंयचे देगेक घाट बांदलो. खूब सुवातींचेर ताणें गोरक्षण संस्था सुरू केल्यो.

ताच्या सगळ्या संस्थांचो कारभार विश्वस्त मंडळां पळेतात. अनाथ आनी अपंगांखातीर ताणें खूब वावर केला. समाजसेवा करपी संस्थांक ताणें उदार हातान देणग्यो दिल्यो. कितल्याशाच जाग्यांनी देवाधर्माच्या नांवार चालू आशिल्ली प्रशुहत्या ताणें बंद केली. अध्यात्माच्या जंजाळांत वचनासतना संवसारंतूच रावन ईश्वरभक्ती करूं येता, अशी सादी आनी सरळ शिकवण ताणें समाजाक दिली.

'संत तुकाराम म्हाराज म्हजो गुरु आनी म्हजो कोणूच शिष्य ...' अशें तो म्हण्टाले. ताचे सांगणेप्रमाण ताची गादी वा मठ खंयच ... जालो ना. समाजांत शिक्षणाचो प्रसार करून कितल्याशाच शिक्षणसं... ताणें मवत केली. शिक्षणाबगर उपाय ना अशें तो सदांच सांगत... लोकांची ताचेर अनन्य श्रध्दा आशिल्ली. ताका लागून लोकांनी ... खूब पयसो दिलो. तो सगळो पयसो ताणें लोकहिताच्या कार्याक वापर... ताणें महाराष्ट्रांत केल्लो लोकजागृतायेचो आनी लोकसेवेचो वावर मोलादीक जावन आसा. ताची समाधी अमरावती हांगा आसा.

- कों. वि. ...

गाढव:

वर्ग- स्तनिवर्ग (Mammalia); गण- पॅरीसोडॅक्टिला; ... इक्विदे; जाती- इक्वस हेमोनस; प्रजाती- इसीनस.

गाढवाची खांद्यामेरेनची उंचाय ११५ सेंमी. ते १२५ सेंमी. मेरेन आ... पुडीकोराचो आनी करडो रंग आशिल्ली ताची कात तोंडाचेर, पोट... आनी फुडल्या भागाचेर पातळ आसता. केंसाळ आयाळ ताठ ... आखूड आसता. शेंपडेच्या तोंकार लांब केंसाचो गोंडो आसता. कान ... आसतात. पुराय वाड जाल्ल्या गाढवाचें वजन १५० ते २०० कि... आसता.

गाढवाची मूळ सुवात आफ्रिका जावन आसा. इ. स. च्या ३... वर्सांआदीं सुमेरियनांनी जंगली गाढवां पोसपाक सुरवात केली. आशि... खंडांत पोसतात तीं गाढवां, ईजिप्त देशासावन हाडिल्लीं. युरोप खंड... आशिल्लीं गाढवां मात ईजिप्त देशासावन व्हरनासतना आशि... खंडांतल्यान व्हेल्लीं.

गाढव हो प्राणी संवसारभर दिश्टी पडटा. पूण वाळवंट, दोंगर... वाठार आनी मैदानी प्रदेशांत गाढवांचे कळप-व्हड प्रमाणांत दिसून येता... भारताच्या चडशा राज्यांनी गाढवाची महरट्टा (Mahratta) जात दिस... भारतांत पोशिल्ल्या गाढवांची सगळ्यांत चड संख्या राजस्थानांत आ... गोंयांतूय कांयकडेन गाढवां दिसून येतात.

गाढवाच्यो विंगड विंगड रंगाच्यो वेगवेगळ्यो जाती दिसून येता... खास करून काळसार आनी धवसार रंगाच्यो जाती तातूंत आस्पावता... आशियांतल्या रानवटी गाढवाचें शास्त्रीय नांव 'ईक्वस हेमिओनस' ... आसा. डार्विनान सिरिया देशांत चार जातींच्या गाढवांचे प्रकार दि... पडटात, अशें बरयलां. अरब आनी दमसीन जातीचें गाढव मध्यपूर्व आ... बगदाद वाठारांत दिसता. फ्रांसांत 'पोयतॉम' (Poitom) जातीचें गा... मेळटा.

गाढवीण तीन ते चार वर्सांचेर वयांत येता. गिमांत वा शियाळ्य... गाढव माजाक येता. गाढवीण इकरा म्हयन्यांनी वियेता. दोन वर्स... फकत एक फावट ती वियेता.

...व आनी घोडी हांच्या संबंदांतल्यान जी संतत जल्मता तिका ...(Mule) अशें म्हण्टात. गाढवीण आनी घोडो हांच्या संबंदातल्यान ...त जल्मता तिका 'हिनी' (Hinney) अशें म्हण्टात. खेचराभितर ...चडशे गुणधर्म दिसतात तर हिनीभितर घोड्याचे गुणधर्म ...त. दोनूय जनावरां वांझ आसून गाढवापरस वेगळीं आसतात.

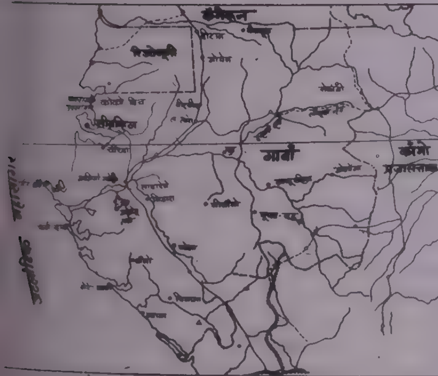
...स्पत आनी तण हें गाढवाचें मुखेल अन्न. जेन्ना कांयच मेळना तेन्ना ...डांचो पालो आनी कोंबऱ्यो खावन भूक भागयता. गाढव सुमार ...६ वर्सां जियेता.

...न आनी ग्रीक काळासावन आंगान धडधाकट आशिल्ल्या ...चो वापर वजीं व्हरपाखातीर करतात. गाढवां शेत कसपाखातीर, ...घुंवडावपाखातीर आनी हेर तरेच्या कामांखातीरूय वापरतात. ...णीचें दूद पुश्टीक आसून तातूंत साकर चड आसता आनी ...ाचे प्रमाण कमी आसता. टी. बी. जाल्ल्या वायटकाराक गाढविणीचें ...देतात. विंचवाचें वीख देंवपाखातीर ह्या दुदाचो उपेग जाता. ...णीच्या दुदाचो अन्नापरस वखद म्हूण चड वापर जाता.

...ड्यांमदीं दिसून येवपी 'टिटेनस' (Tetanus) हो रोग गाढवांमदींय ...येता.

- डॉ. के. आर. शास्त्री

...ब्राँ: आफ्रिका खंडाच्या अस्तंत दर्यादिगेवयलें एक प्रजासत्ताक राश्ट्र. ...ळः २,६७,६७५ चौ. किमी. लोकसंख्याः ११,८७,००० (१९८६). ...ारः २° उत्तर ते ३०° दक्षिण आनी ९° उदेंत ते १४° उदेंत. ह्या ...चे उत्तरेकटेन विषुववृत्तीय गिनी आनी कॅमेरुन, उदेंतेक आनी ...णेक काँगो आनी अस्तंतेक ॲटलांटिक म्हासागर आसा. दर्यादिग ...र ८०० किमी. आसा. लिब्रव्हील ही राजधानी.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजातः दर्यादिगेवटेनचो मळांचो ...वाठार दक्षिणेवटेन ३० किमी. सावन उत्तरेक २०० किमी. मेरेन रुंद ...जायत वता. ईबूंजी हें हांगाचें सगळ्यांत ऊंच (१,५७४ मी.) दोंगरातेमक जाल्यार ओगावे ही सुमार ८०० किमी. लांबायेची मुखेल न्हंय. हांगाचें हवामान उश्ण आनी दमट आसता. तापमान सुमार २६° से. आसता. वर्सुकी पावस सुमार २५० ते ३७५ सेंमी. इतलो पडटा. सदांच पाचवींचार आसपी पावसाचीं रानां हांगा आसात. हांगा ३,००० परस चड जातींच्या रुखांची नोंद जाल्या. विंगड विंगड प्राण्यांमदीं हत्ती, हिप्पो, रानरेडे, शिंगाडे, हरणां आनी माकडां हांचो आस्पाव जाता. गोरिला हें हांगाचें खाशेलेपण जावन आसा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्थाः ह्या देशांत अश्मयुगांतले कांय इतिहासीक अवशेश सांपडल्यात. ह्या देशाचो सोद सगळ्यांत पयलीं १४७० त पोर्तुगेजांनी लायलो. तांकां हो वाठार तोपयेसकट एखाद्रे हात आशिल्ल्या कोटावरी दिसलो आनी ताचे वयल्यान ताका 'गाबाँ' हें नांव पडलें. उपरांत ह्या वाठाराचो उपेग गुलामांच्या वेपाराखातीर जावंक लागलो. डच, ब्रिटीश आनी फ्रेंच लोकूय हांगा पावले. १८३९ सावन फ्रेंच लोकांनी ह्या वाठाराचेर आपलो शेक गाजोवंक सुरवात केली. तांणी हो वाठार आपल्या काँगो वसाहतीक जोडलो; पूण १९१० त ह्या देशांक स्वतंत्र फ्रेंच वसाहतीचो दर्जो मेळ्ळो. १९६० त ह्या देशाक पुराय स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी लीआ एम्बा हो पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९६४ त ताचे सुवातेर आल्बर्ट बाँगो आयलो. १९६८ सावन हांगा एक पक्षीय सरकार चलूंक लागलें. १९७३ त वेंचून येवन बाँगोन इस्लाम धर्म आपणायलो आनी आपलें नांव ओमार अशें बदल्लें. १९७९ त आनी १९८६ त जाल्ल्या वेंचणुकांतल्यानूय तोच हांगाचो राश्ट्राध्यक्ष म्हूण उरलो.

अर्थीक स्थितीः ह्या देशांत सैमीक संपत्ती भरपूर आशिल्ल्यान वेपारांत निर्यातीचें प्रमाण आयातीपरस चड आसता. कांय वर्सांपयलीं गाबाँची अर्थवेवस्था चडशी थंयचे रानसंपत्तीचेरुच आदारून आशिल्ली; पूण उपरांत खनिजांय व्हड प्रमाणांत मेळूंक लागलीं. तेल, मँगनीज, लोखण, भांगर, युरेनियम ह्या सारकीं खनिजां हांगा बऱ्याच प्रमाणांत मेळटात. काफी, कोको, तांदूळ हीं हांगाचीं मुखेल पिकां आसात. न्हंयच्या देगांचेर आनी दर्यादिगेर नुस्तेमारीचो धंदो चलता. हांगा उद्येगधंदे व्हडलेशे नात. सी. एफ्. ए. फ्रँक हें हांगाचें अधिकृत चलन. चडशे आयात निर्यात वेव्हार फ्रांस आनी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांवांगडा जातात.

लोक आनी समाजजीणः वंशीक नदरेन हांगाचे ३४.५% फांग, १४.५% एशिरा आनी बऱ्याच व्हड प्रमाणांत आफ्रिकेंतल्या हेर जमातींचे आसात. धर्मीक नदरेन ९५% परस चड किरिस्तांव, जातूंतले रोमन कॅथलिक ६०% वयर आसात. उरिल्ले हेर धर्मांचे आनी थळाव्या आफ्रिकन धर्माचे आसात. हांगाची अधिकृत भाशा फ्रेंच. पूण बांटू जातीच्यो बऱ्योच लोकभाशा प्रचलित आसात. राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण १२% आसा. फ्रान्सव्हील आनी पोर्त जांतील हीं हांगाचीं हेर मुखेल शारां.

- कों. वि. सं. मं.

गाब्रिएला, मिस्त्रालः (जल्मः ७ एप्रिल १८८९, विकूना-चिली; मरणः ११ जानेवारी १९५७, हॅम्पस्टेड-न्यूयॉर्क).

चिलींतल्या काव्याच्या मळार आधुनिकीकरणाची चळवळ सुरू करपी एक नामनेची कवयित्री. ती स्पॅनिश, बास्क आनी दक्षिण अमेरिकन इंडियन वंशाची आशिल्ली. तिचें भुरगेपण उत्तर चिलींतल्या एका ल्हानशा गांवांत गेलें आनी पिरायेच्या १५ व्या वर्सा ती शाळेंत शिकोवंक लागली. उपरांत ती कॉलेज प्राध्यापिका म्हूण काम करूंक लागली.

देशाची राजकी प्रतिनिधी ह्या नात्यान तिणें माद्रीद, लिस्बन, जेनोआ आनी नीस ह्या शारांनी वावर केलो. १९१४ त तिच्या Sonnets of Death ह्या कवितांझेल्याक चिलींत इनाम मेळ्ळ्या उपरांत कवयित्री म्हूण तिची नामना सगळ्याक पातळ्ळी. गाब्रिएला मिस्त्राल हें तिचें मूळ नांव न्हय. तिचे मूळ नांव गॉदॉय आल्कायागा ल्युसिला. पूण सुर्वेक सावन तिणें गाब्रिएला मिस्त्राल ह्या नांवानच बरोवंक सुरवात केली. हें नांव तिणें तिचे दोन आवडीचे कवी, इटलीतलो गाब्रिएल दी आनुन्झिओ आनी फ्रेंच फ्रेदरीक मिस्त्राल ह्या नांवावयल्यान घेतिल्लें.

१९२२ त उजवाडाक आयिल्लो तिचो Desolation हो कवितांझेलो बरोच गाजलो. हातूंतली Dolor ही प्रेमभंग जालेउपरांत आत्महत्या करपी तरणाट्यांविशींची कविता टीकाकारांनी बरीच तोखेली. Tenderness (१९२४), Tala (१९३८) आनी Wine Press (१९५४) ह्या तिच्या कविताझेल्यांतल्यान तिचो गरीब आनी कश्टकरी समाजांतल्या भुरग्यांविशींचो मोग स्पश्टपणान दिसून येता.

तिणें लीग ऑफ नेशन्स आनी संयुक्त राश्ट्रसंघाखातीर समाजशास्त्रीय आनी सांस्कृतिक समित्यांचेर बरोच वावर केला.

भावनांचे उत्कट चित्रण आनी उत्कर्याचें सहज वर्णन घडोवपी तिच्यो कविता पुराय लॅटीन अमेरिकेंत बऱ्याच जाणांनी आदर्श म्हूण आपणायल्यो.

१९४५ त तिका नोबेल इनाम फाव जालें. साहित्यांत नोबेल इनाम मेळोवपी ती पयली बायलमनीस जावन आसा. ती आंकवार आसली.

- कों. वि. सं. मं.

गाम, व्हाश्कु दः (जल्मः इ. स. १४६०, सीनिश-आलेन्तेजु -पोर्तुगाल; मरणः २५ डिसेंबर १५२४, कोचीन-भारत).

एक नामनेचो तारवटी आनी भुगोलीक. ताच्या बापायचें नांव इश्तेव्हांव द गामा जाल्यार आवयचें इझाबेल सोद्री अशें आसलें. ताच्या दोन भावांचीं नांवां पाउलु आनी आयरीश तर भयणीचें तेरेझा अशें आसलें. १५०१ वर्सा तो कातारीन द आताईद हिचेकडेन लग्न जालो. ताका स पूत आनी एक धूव जाली. तांचीं नांवां: फ्रांसिश्कु, इश्तेव्हांव, पेद्रु, पाउलु, क्रिश्तोव्हांव, आल्व्हारु आनी इझाबेल. हातूंतलो फ्रांसिश्कु व्हिदीगैराचो दुसरो कोन्दि, इश्तेव्हांव हो गोंयचो गोवेर्नादोर तर आल्व्हारू मलाकाचो कापितांव जालो.

दर्यावेल्या सगळे तरेच्या कामांत व्हाश्कु द गाम कुशळ आसलो. तशेंच ह्या मळार देशाखातीर ताणें केल्लो वावरूय म्हत्वाचो आसलो. १४९२ त पोर्तुगेज राजाच्या आदेशावेल्यान सेतूबल आनी आल्गार्व्हि हांगाचीं कांय फ्रेंच व्हडीं ताणें धरलीं. १४९४-९५ त एके गुपीत दर्याभोंवडेंत केपवटेन वचून तो सोफालाक पाविल्लो. हेखातीर १४९७ त पोर्तुगालच्या राजान ताका दर्यामार्ग सोदून काडपाच्या वावराखातीर फुडारी म्हूण वेंचून काडलो.

१४९७ चे भारत भोंवडेंत ताच्या वांगडा ४ व्हडीं आनी १७० मनीस आसले. 'सां गाब्रियल' ह्या ध्वजव्हड्यांत तो स्वता आसलो. 'सां राफाएल'चें फुडारपण ताचो भाव पाउलु करतालो. निकोलांव कुयेल्यु 'बेरिंयु' ह्या व्हड्याचें फुडारपण करतालो. गोन्सालु नूनीश हो न म्हाला-व्हड्याचो मुखेली आसलो. व्हाश्कु द गाम लिश्बोआसावन श ८ जुलय १४९७ दिसा भायर सरलो. २२ नोव्हेंबराक ताणें 'केप गुड होप' हांगा मोडण घालें. त्याच म्हयन्यांत मोसलच्या उपसा ताचें म्हाल व्हरपी व्हडें ताच्या आदेशावेल्यान फोडलें. उरिल्ल्या व्हड ताफो २ मार्च १४९८ दिसा मोझांबिकाक, ७ एप्रिलाक मोम्बा (आतां केनियांत) आनी १३ एप्रिलाक मेलिंदाक (आतां केनि पावलो. अहमद-इब्न-मजीद ह्या गुजरातच्या नावाड्याच्या आद मेलिंदासावन मलबारमेरेनचो दर्या व्हाश्कु-द-गाम हुपूंक श व्हड्याचो हो ताफो कालिकतचे उत्तरेक १३ किमी. अंतराचेर आशि कप्पूकड हांगा २० मेक पावलो.

कालिकतच्या राजान व्हाश्कु द गाम हाका व्हड येवकार दिलो थळाव्या मुस्लीम वेपाऱ्यांचे दुस्मानकायेंक लागून तेन्ना इश्टागतीच्य उद्देगाविशींच्यो कबलाती जावंक पावल्यो नात. ऑगस्ट म्हयन्यांत मलबारी मनीस, मसालो आनी हेर म्हाल घेवन तो मलबारसावन भ सरलो. ऑक्टोबराचे सुर्वेक ताणें भारत सोडलो. ९ सप्टेंबर १४९९ लिश्बोआंत परत पावलो. पोर्तुगाल देशांत तो आपले ५५ मनीस आ दोनूच व्हडीं घेवन वचूंक शकलो. हे भोंवडेंतल्यान ताका लुकसाणा साठ पटीन फायदोच जालो अशें म्हण्टात.

ताणें भारताची दुसरी भोंवडी १५०२ वर्सा केली. तेन्ना ताका 'दर्याचो धनी' ही पदवी मेळिल्ली. वाटेर उक्त्या दर्यांत ताणें जाय अरबी व्हड्यांचेर घुरी घाली. भारताचे अस्तांत देगेर होनावर, भट आनी कालिकत हांगा बाँब हल्ले केले. कालिकत राजाचो दुस कोचीनचो राजा हाचेकडेन बरेपण दवरून ताणें इश्टागत जोडली. १५ वर्सा तो पर्थून लिश्बोआंत पावलो. भारतांतल्यान पोर्तुगालांत ये देरेका राजेशायी व्हड्या ताफ्याचेर २०० क्रुझादु मोलाचो वेपार करपा परवानगी ताका मेळ्ळी. हाका लागून तो पोर्तुगालांतलो सगळ्य गिरेस्त मनीस जालो. तो एव्होरा हांगा रावतालो. भारतीय प्रस्नांवि राजाक बुद्द दितालो. १५१९ त तो व्हिदीगैराचो कोन्दि जालो. १५२४ भारताचो व्हिसिरैय म्हूण ताणें सुत्रां हातांत घेतलीं.

- बी. एस्. शा

संदर्भः 1. Cortecao Armando, The Mystery of Vasco-da-Gan Coimbra, Junta de Investigocoes do ultramar 1973; 2. Cor Gaspar, The Three Voyages of Vasco-da-Gama, Hakluyt Socie London 1869; 3. Gonsalves Mario & Viana, Vasco-da-Gama, Por Editora Educacao Nacional 1937; 4. Teixera de Argao A. Vasco-da-Gama e A Vidigueira, Estudo Historico, Lisboa, Impres Nacional 1898. 5. Velho Alvaro, Roteiro de Primeira Viagem Vasco-da-Gama 1497-1499.

गायः संघ (phylum)- कणाधारी (Chordata); गण (class) सस्तन(Mammalia); वर्ग (order)- समखुरी (Artiodactyla); उपवर्ग-रवं (ruminantia); कूळ (family)- गोकुल (Bovidae); उपकूळ- बोव्हिन प्रजाती (genus)- बॉस; जाती (species)- १. बॉस टॉरस (वशिंडविरयत २. बॉस इंडीकस (वशिंडधारी).

खूब पूर्विल्ल्या काळासावन मनशाचे जिणेंत गाय ह्या जनावरा म्हत्वाची सुवात प्राप्त जाल्या. युरोप, अमेरिका, आफ्रिका, न्यूझीलं आशिया ह्या सगळ्या खंडांनी गाय ही मोनजात दुदाखातीर, मांसाखाती आनी शेतीवेवसायाखातीर पोसतात.

गायचीं शिंगां चड करून वाटकुळीं वा चेपटीं आसून तांचेवयल पेरांचो आंकडो पिरायेप्रमाण वाडत आसता. गाय हें रवंथ करपी जनाव आसून सेल्युलोज अन्नघटक आशिल्ली खावड तिका खूब मानवता. त ही गायची मुखेल खावड. तें तण पचोवपाखातीर गायच्या पोटाची घड वेगळीच आसता. गायच्या पोटाचे चार भाग आसतातः १. कोठी पो (रुमेन) २. जाळी पोट (रेटीकुलम) ३. पडदे पोट (ओमेजम) ४. ख

आबोमेजम). कोठी पोटांत दोन भाग आसतात. कोठी पोट ... अन्न सांठोवन तें ओलें दवरता. तशेंच बारीक जंतूंपसून क्रिया ...ताची आंबवण करता आनी कांय हालचाली करून अन्न बारीक ... घोळयता. फुडें तें अन्न पोटाच्या तिसऱ्या भागावर्वी चवथ्या ... धाडटा. थंयच्यान गाय हें अन्न परत तोंडांत हाडून ताची रवंथ

गायचें दूद खूब रुचीक आनी पुश्टीक आसता. तातूंत प्रथिनां, चरबी, ...र्बोहायड्रेट्स, कॅल्शियम, अ, ब, क जीवनसत्त्वां आनी हेर पोशणतत्त्वां ...सतात.

गायो-बैल हांचे वशिंडधारी (गोळ आशिल्ली) आनी वशिंडविरयत ...ळविरयत) अशे दोन मुखेल प्रकार आसात. वशिंडधारी गाय भारतीय ...खंडांत निर्माण जाली आनी थंयच्यान पूर्विल्ल्या काळांत खुश्कीच्या ...र्गान आफ्रिका खंडामेरेन तिचो प्रसार जालो. वशिंडविरयत गायांचो ...सार मुखेल करून समशीतोश्ण कटिबंधांत जालो. संवसारांतल्या चडशा ...विरांनी कुडीच्या गुणधर्मांप्रमाण गायांच्यो जायत्यो अभिजाती तयार ...ल्यात. ह्या अभिजातींचें वर्गीकरण तांची उत्पादनक्षमता, भुगोलीक ...वात, आनुवंशिक नातें, कुडीची घडण, रंग, प्रचलीत गूण हांचेप्रमाण ...रतात.

भायल्या देशांतल्यो गायो (बोस टोरस) *डेन्मार्क:* रेड डॅनिश, डॅनिश ...ळी, धवी, शॉर्ट हॉर्न, डॅनिश जर्सी, मिश्र; *फिनलंड:* फिनकॅटल, ...नीश आयर शायर, मिश्र वंश; *नॉर्वे:* नॉर्वेजियन रेड, साउथ अँड वेस्ट ...ड, कलर साइडेड ट्रॉंडर अँड नॉर्थलँड, टेलेमार्क, डोल, माल्सेव्ह, ...र्वेजियन जर्सी; *स्वीडन:* स्वीडीश तांबडी आनी धवी, स्वीडीश ...जीयन, स्वीडीश पोल्ड, स्वीडीश जर्सी. *ब्रिटन आनी आयर्लंड:* ...बरडीन अँगस, आयर शायर, ब्लू अलबियॉन, नॉर्थ डेव्हन, डेक्स्टर, ...शीश फ्रिजीयन, गेलोवे, बेल्टेड गेलोवे, ओल्ड ग्लॉस्टशर, ग्वेर्नसी, ...फोर्ड, हायलँड, जर्सी, केरी, लिंकन, लाँग हॉर्न, रेड पोल, शॉर्ट हॉर्न, साउथ डेव्हन, ससेक्स, वेल्श ब्लॅक, व्हाइट पार्क; *नेदरलँड्स:* डच ...फ्रीजीयन, गोनीन्झेन व्हाइट हेडेड, म्यूझ-वाइन-इस्सेल; *जर्मनी:* ब्लॅक ...ण्ड व्हाइट लोलँड, रेड आनी व्हाइट लोलँड, अँगेलन, शॉर्ट हॉर्न, ...र्सी, जर्मन येलो, जर्मन रेड, रेड डॅनिश, जर्मन सिमेंटाल, जर्मन ...ाउन; *पोलंड:* पोलीश रेड; *बेल्जियम:* सेंट्रल अपलँड, रेड अँड व्हाइट ...पाइन, रेड अँड व्हायट ईस्ट फ्लेमिश, ब्लॅक अँड व्हाइट हर्व, रेड वेस्ट फ्लेमीश, फ्रिजीयन; *फ्रांस:* नॉर्मंडी, फ्रेंच फ्रिजीयन, ईस्टर्न रेड अँड व्हाइट, चारोलेस, लिमोसिन, सेलर्स, आर्मोरिकन, मेन अन्जाऊ, ब्रिटनी ब्लॅक अँड व्हाइट, गेस्कोनी, फ्लेमीश, पार्थने, ब्राउन स्विस.

भारतांत जर्सी, होल्स्टेन-फ्रिझीयन, रेड डेन, ब्राऊन स्वीस अश्यो भायल्यो जाती आनी हांचेपसून संकरीत केल्ल्यो गायो सांपडटात. भारतीय गायाच्यो जाती (बॉस इंडीकस) अश्योः कांकरेज, केनवारीया, खेरीगढ, माळवी, थारपारकर, बचौर, भंगारी, गवळाऊ, हरियाना, कृष्णा व्हेली, मेवाटी, नागोरी, आंगोल, राठी, डांगी, देवणी, गीर, नेमाडी, सिंधी, साहिवाल, अमृत महाल, हल्लीकर, कांत्रायाम, खिलारी, लोहाणी, पोनवार, मिरी, धानी.

प्रजनन: गायचें प्रजनन ४ शास्त्रीय पध्दतींनी करतात. *१. आंतर प्रजनन:* ही पध्दत नातें आशिल्ल्या जनावरांमदीं आपणायतात. हातूंत अवगुण चड उरतात. २. *बाह्य प्रजनन:* वंश एक, कुटुंब वेगळें अशा जनावरांमदीं. ३. *मिश्र प्रजनन (संकर):* दोन वेगळ्या वंशामदीं- भायली जात आनी भारतीय जात. ४. *सुधार पध्दत:* सुधारीत-शुध्द हांचेमदीं.

गाय थारायल्ल्या दिसा आनी वेळार फळता. ताका भार म्हण्टात. दोन भारांमदलो काळ १९ ते २१ दीस आसता. भार १ ते २ दीस उरता. ह्याच दिसांनी गाय फळता आनी गाभणी जाता. गाभण काळ सरासरी २७४ ते २९१ दिसांचो आसता. वियेतकच परत ६० दिसांउपरांत गाय फळूंक शकता.

रोग: *होंटयेचो रोग:* ह्या रोगाक खूब तरेचे जंतू कारण आसतात. हो रोग गायेक निकामी करूंक शकता. *गाय वियेतकच जावपी रोग:* कांय क्षारां कमी जावप, तांचें प्रमाण सारकें नासप, कुडींत अशक्तताय आसत जाल्यार हे रोग जातात. *लागण:* गायचें तोंड आनी गेतां लागतात. हो रोग नेटान पसरता. ह्या रोगांत जनावर मरना, पूण कुडीक त्रास जाता. *'बॅक्टेरिया' ह्या जंतूंपसून जावपी रोग:* अँथ्रेक्स, घटसर्प, ब्लॅक क्वार्टर, टीटॅनस (धोणकी), बोटुलीझम (अन्न विखबाधा), येंटोरोटोक्सेमिया (विखबाधा), सालमोनेलीझीस, ब्रुसेलोझीस, टी. बी., जोन्स डिसीझ, अॅक्टीनोमायकोझीस, अॅक्टीनोबासीलोझीस, मायकोटीक डरमाटायटीस, कॉंटॅजिअस बोवाइन फ्लोवरोनीमोनिया (पुलमांवांचे रोग), *रिकेटशीया जंतूंपसून जावपी रोग:* टीक बोर्न फीवर. *परोपजीवी प्राण्यांपसून जावपी रोग:* बेबेसीओझीस, पायरोप्लास्मोझीस, आनाप्लास्मोझीस, ट्रीपानोसोमीआझीस, थायलेरीआझीस, टोक्जोप्लास्मोझीस.

हातूंतले कांय रोग वाशीनां करून आळाबंदा हाडटात. तेचप्रमाण ह्या रोगांआड पेनीसीलीन, स्ट्रेप्टोमायसीन, टेट्रासायक्लीन, क्लोरफेनीकोल, सल्फा गटाचीं वखदां, अँटिबायोटिक्स आनी हेर वखदां वापरतात.

- डॉ. ए. व्ही. खांडेपारकर

सांस्कृतिक संदर्भ: ज्योतिशशास्त्रांत राशिचक्रांतली दुसरी सुवात वृषभ (गोकुळ) राशीची आसा. ईजिप्तांत एपिस देवाची पूजा गायच्या रुपांत करताले. भारतांत सगळ्या धर्मांत गायेक वेगळेंच म्हत्व आसा. भागवत पुराणांत पावस उडोवपी इंद्र देवाचो उल्लेख वृषभ म्हूण करतात. भगवान बुध्दाचो जल्म वृषभ लग्नांत जाल्लो आशिल्ल्यान वृषभांक अशोक स्तंभाचेर सुवात फाव जाल्या. लिंगायत पंथांत, त्या पंथाचो संस्थापक बसव हाका नंदीचोच अवतार मानतात. मोहेंजोदडो हांगाच्या उत्खननांत (इ.स.प. सुमार २७५०-२२५०) सांपडिल्ल्या राजमुद्रांचेर आनी मातयेच्या शिल्पांचेर गायचीं चित्रां आसात.

वेदांत, खास करून ऋग्वेदांत गायचो महिमा वर्णन करपी जायते मंत्र आसात. श्रीकृष्णाच्या गोवर्धनोध्दार कथेंतूय गायचो महिमा आयला. कृष्णाचें 'गोपाळ' हें एक पवित्र नांव म्हूण हिंदू मानतात. संस्कृतांत 'गो' ह्या शब्दाचो अर्थ गाय वा बैल असो जाता. गाय हिंदू लोकांमदीं एकदम पवित्र आसून जायत्या धर्मकृत्यांत तिचो आनी तिच्या गोरसाचो आस्पाव करप, हें हिंदू धर्माचें एक खाशेलेपण आसा. वैदिकांचे यज्ञसंस्थेंत गायेक खाशेलें म्हत्व आशिल्लें. मधुपर्क पुजे वेळार गोवध करपाची पध्दत आशिल्ली, अशें गृह्यसूत्रावयल्यान दिसून येता. फुडें पुराणकाळांत हाचे उरफाटी प्रतिक्रिया जावन गाय मारची न्हय, तिचें मांस खावचें न्हय, अशा विचारांनी मूळ धरलें. गाय आनी गायचें 'पंचगव्य' (गायचें शेण,

मूत, दूद, धंय आनी तूप हें पांच पदार्थ एकठांय भरसून केल्लो जिन्नस) पवित्र मानतात. 'पंचगव्यप्राशन' हो हिंदूंचो एक म्हत्वाचो धर्मीक विधी आसा. आयुर्वेदांत गायच्या मुताचे वखदी गूण वर्णिल्यात. फाटल्या शंबर वर्सांसावन भारतांत गोरक्षणाची चळवळ चालू आसा. कायद्यान पुरायपणान गोवधबंदी करची, अशें कांय विचारवंतांचें मत आसा. गोरवां-पाडव्या दिसा, गोरवांची पूजा करपाची चाल गोंय, कोंकण तशेंच हेर वाठारांनी आसा. कांय धर्मकृत्यांत गायक जेवणाचें पान दिवपाची चाल आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गायकवाड, सयाजीराव खंडेराव: (जल्मः १७ मार्च १८६३, कवळाणे-नासिक; मरणः ६ फेब्रुवारी १९३९, मुंबय).

आदल्या बडोदे संस्थानाचो पुरोगामी वृत्तीचो कर्तबगार संस्थानिक (राजवटीचो काळः १८८१-१९३९). मूळ नांव- गोपाळराव काशीराव गायकवाड. खंडेराव महाराजाच्या मरणाउपरांत ताची बायल जमनाबाई हिणें ताका बडोदे संस्थानाचे गादयेखातीर पोसको घेतलो (२७ मे १८७५). ताचें नांव सयाजीराव (तिसरो) अशें दवरलें. ताची पयली बायल महाराणी चिमणाबाई हिका ७ मे १८८५ दिसा मरण आयलें. त्याच वर्सा २८ डिसेंबराक ताचें दुसरें लग्न जालें. ताच्या तीन भुरग्यांकूय अकाली मरण आयलें.

संस्थानाचो दिवाण सर टी. माधवराव हाणें सयाजीरावाक राज्यकारभाराचें शिक्षण दिलें. गादयेचीं सत्तासूत्रां हातांत घेतकच (२८ डिसेंबर १८८१) ताणें अर्थीक नदरेन राज्याची स्थिती सुदारची म्हूण उपाय येवजण केली. प्रशासकीय जापसालदारकेची वांटणी हें तत्त्व राज्यकारभारांत लागू करून राज्ययंत्रणेची घडी नीट बसयली. सल्लागार मंडळ नेमून ताणें कल्याणकारी येवजणी चालीक लायल्यो (१८८३). तशेंच न्यायवेवस्थेंत सुदारणा केल्यो आनी ग्रामपंचायतींचें पुनरुज्जीवन केलें (१९०४); सक्तीच्या मुळाव्या शिक्षणाची येवजण सुरू करून (१८९३) थोड्याच काळाभितर ती सबंद राज्यभर लागू केली (१९०६). सुर्वेक संस्थानांत वट्ट १,५०० विद्यार्थी आशिल्ले. फुडल्या १५ वर्सांत विद्यार्थ्यांची संख्या वाडत गेली; १९२१ त संस्थानांत १७,००० विद्यार्थी आशिल्ले. गरीब, गरजेवंत विद्यार्थ्यांक शिष्यवृत्यो दिवन तांच्या उच्च शिक्षणाची तजवीज करपाचो मोलादीक वावर सयाजीरावान केलो. विद्यामंदिर संस्थेवरवीं पूर्विल्ल्या संस्कृत ग्रंथांचें संशोधन आनी उजवाडावप करपाखातीर ताणें विद्वानांक प्रोत्साहन दिलें. उद्येगीक कलाशिक्षणाखातीर 'कलाभुवन' ही संस्था स्थापन केली. 'श्रीसयाजी साहित्यमाला' आनी 'श्रीसयाजी बाल ज्ञानमाला' ह्या दोन माळांतल्यान श्रेश्ठ ग्रंथांचे अणकार उजवाडायले. संस्थानांतल्या गांवांगांवांनी वाचनालयां स्थापन केलीं. ल्हान-ल्हान खेड्यांनी पुस्तकां पावचीं म्हूण फिरत्या वाचनालयांचीय वेवस्था केली.

समाजीक मळार ताणें केल्लो वावर म्हत्वाचो आसा. पड्डो पध्दतीचेर बंदी, बालविवाह बंदी, मिश्रविवाह, बायलांचें दायज, कन्याविक्रयबंदी, अस्पृश्यता निवारण, विधवा विवाह ह्यो सुदारणा ताणें प्रत्यक्ष चालीक लागल्यो. लग्नमोडीविशींचो कायदो सबंद भारतांत पयलेचे खेपे ताणें सुरू केलो. हरिजनांखातीर अठरा शाळा काडल्यो (१८८२). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हाका शिक्षणाखातीर शिष्यवृत्ती दिली आनी ताची संस्थानांत उच्च पदाचेर नेमणूक केली. सुदारणांच्या प्रत्यक्ष पुरस्काराक लागून ताका 'राश्ट्रीय समाजीक परिशदे'च्या अध्यक्षपदाचो मान मेळ्ळो (१९०४).

बडोदे हें कलापूर्ण सोबित नगर जावपाक कारण म्हळ्यार सयाजीरावान बांदिल्ल्यो सुंदर वास्तू. लक्ष्मीविलास राजवाडो, वस्तुसंग्रहालय, कलावीथी, श्रीसयाजी रुग्णालय, नजरबाग राजवाडो, महाविद्यालयाची इमारत ह्या ताणें बांदिल्ल्या वास्तूंक लागून बडोद्याची सोब वाडल्या.

ताका प्रवासाची खूब आवड आशिल्ली आनी ताणें जगभर प्रवास केल्लो. लंडनाक जाल्ल्या पयल्या दोन गोलमेज परिशदांक तो हाज आशिल्लो. लोकमान्य टिळक, अरविंद घोष ह्या म्हान फुडाऱ्यांक ताचो दाट संबंद आशिल्लो. राश्ट्रीय आंदोलनाक ताचें अप्रत्यक्ष फाट आशिल्लें अशें म्हण्टात. ज्ञानवृध्दी, समाजसुदारणा आनी शिस्त प्रशासन ह्या सगळ्याच मळांचेर ताका यश आयलें.

- कों. वि. मं.

गायतोंडे, डॉ. पुंडलीक दत्तात्रय: (जल्मः ३ जुलय १९ पाळोळें- काणकोण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें पणजी शारांतल्या मेडिकल कॉलेज वैजकी शिक्षण घेतलें. उपरांत तो फुडलें शिक्षण घेवपाखात पोर्तुगालाक गेलो. थंयच्या विद्यापीठाची पदवी घेवन ताणें एक नामने सर्जन म्हूण नांव मेळयलें.

गोंयांत येतव ताणें म्हापशें शा वैजकीचो वेवस सुरू केलो. रा का यां त तत्र समाजीक वाव वांटो घेवपाची प्रे ताका घरचे परं तल्यानूच भेळ रोखडोच तो गोंय सुटकेक वावुरत 'नॅशनल काँग्रेस गों हे संघटनेचो वावु जालो. पोर्तुगा सारक्या भायल राश्ट्रांत शिक्षण घे आयिल्ल्यान त पोर्तुगेज अधिकाऱ्यांकडेन बरे संबंद आशिल्ले.

१४ फेब्रुवारी १९५४ दिसा पोर्तुगेज अधिकारी न्यायाधीश से हाका निरोप दिवपाची एक कार्यावळ पोर्तुगेज अधिकाऱ्यांनी पणजे एका हॉटेलांत आंखिल्ली. थंय भाशण करताना डॉ. कुलासो हाणें 'गोंय पोर्तुगालाचोच भाग, इतलेंच न्हय तर तें पोर्तुगालच', अशा अर्थाचें ए वाक्य उच्चारलें. तेन्ना डॉ. गायतोंडेन **'Eu protesto'** (म्हजो विरे आसा) ह्या उतरांनी आपलो विरोध परगटायलो. ताच्या ह्या विरोधा लागून १७ फेब्रुवारी १९५४ दिसा ताका अटक केलो आनी पोर्तुगाल धाडलो.

१९५४ वर्सा सावन ताणें स्वतंत्रतायेचो आनी लोकशायेचो पुरस्क केलो. सुटके झुजारी पीटर आल्वारीस हाच्या फुडारपणाखाल ॲड. गोप आपा कामत, ॲड. पांडुरंग मुळगांवकार, शंकर सरदेसाय हांचे वांग तो वावर करतालो. सावंतवाडी जाल्ले नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटने बसकेंत १८ जून दिसा डॉ. गायतोंडेच्या फुडारपणाखाल अहिंसक रिर्त सत्याग्रह करपाचें थारलें. पूण ताचेपयलींच ताका अटक जाली.

पोर्तुगेज सरकाराच्या लिस्बन न्यायालयान ८ जुलय १९५४ दि ताका बंदखणींत आशिल्ले दीस धरून तीन म्हयने बंदखण वा उरिल्ल दिसांचो दर दिसाक ४० इस्कुदांप्रमाण दंड, १२ वर्सांमेरेन नागरी हक्कबंदी, पांच वर्सां पॅरोल आनी ह्या काळांत पोर्तुगेज देशाभायर वचपाची अट, खंयच्याच संस्थांनी सहभागी न जावप आनी तेभायर ए हजार इस्कूद दंड अशी ख्यास्त फर्मायली. हाचो परिणाम म्हूण नॅशन काँग्रेस गोंय संघटनेन पोर्तुगेज सरकाराचो निशेद केलो आनी १ फेब्रुवारी १९५५ हो दीस 'डॉ. गायतोंडे दीस' म्हूण पाळ्ळो आनी निमतान गोंयभर सत्याग्रह केलो.

एप्रिल १९६१ वर्सा मोरोक्को देशांतल्या कासाब्लांका शारांत आफ्रि

...हिंदुस्थान ह्या देशांतल्या पोर्तुगेज वसाहतीखालच्या स्वातंत्र्यवादी ...च्या फुडाऱ्यांची तीन दिसांची एक परिशद भरिल्ली. तातूंत ...ला, गोंय, मोसांबिक, सांतोमे, प्रिंसिपी, गीने, काबुव्हेर्दी ...तीतले प्रतिनिधी हाजीर आशिल्ले. तातूंत नॅशनल काँग्रेस गोंय ...चो अध्यक्ष ह्या नात्यान डॉ. गायतोंडेन वांटो घेतलो.

...रांत तो अमेरिकेक गेलो. थंय ताणें न्यूयॉर्क टायम्स आनी हेर ...यांवरवीं तशेंच आकाशवाणीवेल्यान गोंयचे प्रस्न लोकांमुखार .... तेभायर फुडारी नोर्मन थॉमस हाका तो मेळ्ळो आनी ताचेमुखार ... गोंयच्या प्रस्नाची गंभीरताय उक्तायली. 'इंडियन काउन्सिल फॉर ...का' हे संस्थेन २१ ऑक्टोबर १९६१ दिसा दिल्लीक विज्ञान भवनांत ... दिसांचो परिसंवाद घडोवन हाडिल्लो. हातूंत आंगोला, मोसांबिका, ... टांझानिया, मोरोक्को, झांबिया, केनिया, रोडेशिया आदी ...तींच्या प्रतिनिधींवांगडा गोंयचो प्रतिनिधी म्हूण डॉ. गायतोंडेन ... घेतिलो. अहिंसक पध्दतीन वा संयुक्त राश्ट्रसंघावरवीं वसाहतीचे ... सोडोवचे ह्या विचार प्रवाहांक खर विरोध करून ताणें शस्त्रांक ...न जाप दिवची पडटली, ह्या विचारप्रवाहाक पुश्टी दिली. डॉ. ...तोंडेक ताच्या सुटके झुजांतल्या वावराखातीर खूब भोवमान फाव ...यात. तेचपरी गोंयचो पयलो खासदार जावपाची संद दिवन भारत ...कारान ताचे सेवेची आनी कर्तुत्वाची दखल घेतली.

ताचो राबीतो सद्या लंडन हांगा आसून कर्करोगाचेर ताचें संशोधन ...रू आसा. ताणें 'Portuguese Pioneers in India - Spotlight on ...dicine' हें पुस्तक बरयलां.

- प्रा. कमलाकर म्हाळशी

...ायतोंडे, व्ही. एस्.: (जल्म: १९२४).

नामनेचो गोंयकार चित्रकार. पुरोगामी चित्रकार पंगड- मुंबय, हाचो ...थापक वांगडी. सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट हे संस्थेंतल्यान ...त्रकारितेची पदविका घेतकच ताणें थंयच कांय काळ शिक्षक म्हूण ...वर केलो.

ताची चित्रकला नितळ आनी सोबीत आसून तातूंतल्यान ताच्या ...स्वगिन्यानाची गिरेस्तकाय दिसता. ताच्या चित्रांचे विशय विंगड विंगड ...वन आसात. एक आगळी खोलाय मेळिल्लीं ताचीं चित्रां, चित्रफळयेर ... आविश्कार उक्तावन दाखयतात, ताचेवेल्यान तो चित्रकारितेच्यो ...र्यादा हुंपून गेल्लेवरी दिसता. भारतीय चित्रकलेच्या मळार ताचे ...चित्रकारितेचें व्हडपण सामान्या भायलें आसा.

मुंबय आनी दिल्ली शारांत ताचीं कितलींशींच स्वतंत्र चित्रकलेचीं ...दर्शनां जाल्यांत. भारताभायर, भारतीय चित्रकला प्रदर्शन- व्हिला ...गेल, ग्रूप एक्झीबिशन, गॅलरी नंबर वन- लंडन, यंग एशियन आर्टीस्ट ...क्झीबिशन- टोकियो ह्या चित्रप्रदर्शनांनी ताणें आयजमेरेन वांटो घेतला. ...भारत आनी भारताभायर जायत्या नामनेच्या संग्रहालयांनी ताणें वावर ...केला. यंग एशियन आर्टिस्ट एक्झीबिशन टोकियो, हांगा ताका तस्त्रीप ...फाव जाली.

- कों. वि. सं. मं.

गार:

विभाग: (Division)- पृष्ठवंशी (vertebrates); वर्ग: (class)- सरीसृप (Reptile); गण: (order)- वारानोमोर्फा; कूळ (family)- वारानीदे/मॉनिटरस; जाती: (Genus)- वारानस्; उपजाती- इंडोवानस; प्रजाती: (Species)- वारानस बांगालेसीस. शास्त्रीय नांव: बंगाल मॉनिटर (Bengal Monitor)

पुर्विल्ल्या काळासावन अस्तित्वांत आशिल्लो एक सरपटपी प्राणी. ताची लांबाय सुमार २० सेंमी. ३ मी. मेरेन आसता. वजन २० ग्रॅम ते १३० किग्रॅ. मेरेन आसूं येता. ताची तकली तोंकार अशीर जायत वता. मान लांब आसता. ताच्या दोळ्यांक पातयो आसनात. दांत घट्ट आनी शेपडी जड आनी लांब आसता. गाराची वयली कात दाट आनी सरसरीत आसून तिचेर वाटकुळीं खवळां आसतात. सकयली कात गुळगुळीत आनी दाट आसून तिचेर चवकोनी खवळां आसतात. खाडकेकडली कात पातळ आनी मोव आसता. सादारणपणान नर मादयेपरस घटमूट आनी बळीश्ट आसता. गाराचो रंग कुडीचे वयले वटेन पुडीकोराचो आनी पांचवोसार आसता. कुडीचे सकयले वटेनचो रंग धवसार हळडुवो आसता.

गार चडकरून कोणाचेच वाटेक वचना. जीव वाटावपा वेळार मात तें हल्लो करता. ताचीं बोटां, नाखटांसयत लांब आनी घट्ट आशिल्ल्यान कसलेय तरेचे जमनीचेर तें सोंपेपणान चडटा. गार आपले जिबेचो वापर खास करून वास घेवपाखातीर करता. बळीश्ट पांयांचो उपेग नेटान धांवपाखातीर जाता. गारां चडकरून उदकाभोंवतणी वा झाडांचेर रावतात. उक्त्या मळाऱ्य कांय गारां सापडटात.

बंगाल मॉनिटर ही गाराची जात इराण, अफगाणिस्तान, भारत, श्रीलंका, ब्रह्मदेश, मलेशिया आनी जावा ह्या देशांनी सापडटा. हें गार १७५ ते २०० सेंमी. लांब, बारीक, हळडुवसार रंगाचें वा ताचे परस गाड रंगाचें आनी काळे दाग आशिल्लें आसता. तें झाडाचेर चडटा पूण ताका उदक आवडना. तें १० ते २० मी. उंचायेवेल्यान उडी मारपाक शकता. इंडियन मॉनिटर ही जात चडशी उदकाभोंवतणी सांपडटा.

गारांच्यो कांय जाती आनी तांचे वाठार अशे आसात: डेझर्ट मॉनिटर- सहारा ते पाकिस्तान मेरेच्या रेंवेच्या वाठारांत; नायल मॉनिटर- सहारा ते आफ्रिका; येलो मॉनिटर आनी केप मॉनिटर - आफ्रिका, पाकिस्तान ते बंगाल; टू बेंडेड मॉनिटर- बंगाल ते चीन, श्रीलंका, ऑस्ट्रेलिया (लांबाय: ३ मी.); कोमोडी ड्रॅगोन- कोमोडो जुंवी; शिमीटस मॉनिटर- न्यू गिनी; पापुवा मॉनिटर- न्यू गिनी; रफ नेकेड मॉनिटर- ब्रह्मदेश, सुमात्रा. तशेंच ऑस्ट्रेलियांत वारि यागेटेड लिझर्ड, जायंट मॉनिटर, सेन्सरस् मॉनिटर, मेर्टनस मोनिटर, मीचेल मोनिटर, शोर्टटेलड मॉनिटर (लांबाय: २० सेंमी.) ह्यो गारांच्यो जाती दिसून येतात.

प्रजनन: मादी फळटकच ती आपलीं तांतयां जमनींत पुरता वा झाडाचे घोलींत घालता. तांतयां ७ ते ५७ लेगीत आसतात. तीं मोव आसून रोखडींच फुटतात. तांतयां उबयतकच पेटे भायर सरतात, ते ३ ते ५ वर्सांनी व्हड जातात.

पोसप आनी खाबड: कांय जाण हो प्राणी पोसतात. ऊंच दोंगरी वाठारांनी वाट सोदून काडपाक तांकां खास शिकप दितात.

चडशीं गारां किडे, शेड्डे, पिलां, नुस्तें, बेबे, शेवणीं, हुंदीर, जिवाणीं, तांतयां आनी ल्हान-मोटे जीव खावन रावतात. मोटें गार 'जायंट कोमोडो ड्रॅगन' जनावरांचीं मडीं वा स्वतापरस व्हड जनावरांचे कुडके करून खाता. ताचें तोंड खूब मोटें वा रुंद आशिल्ल्यान सबंद जनावर लेगीत तें गिळपाक शकता. खाल्लें अन्न पचोवपाक ताका दोन दीस लागतात. ताचें उदक पियेवपाचें प्रमाण खूब कमी आसता.

उपेग: मनीस गाराचें मांस आनी तांतयां खाता. गाराची कात चामडें म्हूण वापरतात. घुमटाखातीर गाराचें चामडें वापरतात.

- डॉ. ए. व्ही. खांडेपारकार

गारुडी: धंद्यावेल्यान तयार जाल्ली एक जात. गारुड्यांक मेडिसर आनी मदारी अशीय नांवां आसात. मदारी हे मुसलमान जातीचे. ते चवदाव्या शेंकड्यांत बाटून मुसलमान जाले अशें म्हण्टात. बाटिल्ले मुसलमान फकत 'सुंता' करून घेवपाचें सोडल्यार हेर कसलेच इस्लामी आचार पाळीनात. गारुडी चड करून महाराष्ट्र आनी गुजरातांत दिसतात.

सोरपांचे खेळ करून दाखोवप हो तांचो उपजिविकेचो धंदो. सोरपांचे खेळ करतना ते पुंगी ह्या वाद्याचो उपेग करतात. ह्या वेवसायाचें शिकप दिवपी एक शाळा दिल्लीलागसार मोलाडबंग नांवाच्या एका गांवांत आसा. हांगा वेवसायाक लागपी सगळ्या प्रात्यक्षिकांचें प्रशिक्षण दितात. गारुड्यांचो हो वेवसाय बरोच पोरनो आसा, अशें गरुड पुराणांत आनी जातकांत आयिल्ल्या उल्लेखावेल्यान दिसून येता. हिंदू गारुडी हे भवानीचे उपासक जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

गारो: भारताच्या मेघालय पठारी प्रदेशाचो अस्तंत भाग. पठाराच्या हेर भागांपरस गारो प्रदेशाची उंचाय कमी आसा. क्षेत्रफळः ८०८४ चौ. किमी. मेघालय राज्यांतल्यो ह्यो दोंगुल्ल्यो म्हळ्यार एक जिल्होच म्हणूं येता. ह्या प्रदेशांत सगळेकडेन दाट रान भरलां. हांगा भरपूर पावस पडटा. दोंगुल्ल्यांचे दुहेरी विभंगरेशेंतल्या उत्तर विभंगरेशेवेल्यान सिमसँग न्हंय व्हांवता. हीच न्हंय फुडें तुरा आनी कैलास दोंगुल्ल्यांच्या वळींतल्यान दक्षिणेंतल्या सुरमा देगणांतल्यान सोमेश्वरी नांवान व्हांवता. तेचपरी ह्या प्रदेशांत अस्तंतवाहिनी ब्रह्मपुत्रा गारो प्रदेशाचे अस्तंतेक दक्षिणवाहिनी जाता. गारो दोंगुल्ल्याभितर नोक्रेक हें १,४१२ मी. उंचायेचें सगळ्यांत व्हड तेमक आसा. गारो लोकांचे वसतीखातीर ह्या प्रदेशाक 'गारो' नांव पडलें. तुरा हें ह्या प्रदेशाचें मुखेल ठाणें.

गारो प्रदेशांत कोळसो, चुनखडी आनी खनीज तेल आदी खनीजसंपत्ती मेळटा. जिल्ह्यांतले सुमार ८५% लोक शेतीचो धंदो करतात; तेभायर कापूस, सांसवां, ताग, तंबाखू, ऊंस हींय पिकां काडटात.

गारो लोक चडशे न्हंयेचे देगेर खांब्यार बांदिल्ल्या घरांनी रावतात. हे लोक मुळचे मोंगोलॉइड वंशाचे आसून तांचे दोळे बारीक आनी नाक चेपटें आसता. ते लांबायेन मोटवे आनी आंगान बळीश्ट आसतात. तांचें मुखेल अन्न म्हळ्यार शीत. ते मांस खातात. नुस्तें मारपांत हे लोक खूब हुशार आसतात.

ह्या लोकांची कुटूंब पध्दत आवयसत्ताक आसता. देखून, भुरग्याक पोसकें घेवचें पडल्यार ते चलयेकूच पोसकी घेतात. थंय तरणाट्यांखातीर भौशीक घरां आसतात.

सादारणपणान चले-चलयो वयांत येतकच तांचें बहिर्विवाही कुळयेंत लग्न जाता. हे कुळयेक 'मचोंग' म्हण्टात. गारो वाठारांतल्या लोकांच्या लग्नांत नाच, गायन आनी बरें जेवण हे मुखेल-कार्यक्रम आसतात.

गारो वाठारांतले लोक कांय प्रमाणांत हिंदू धर्मीय आसात. पूण हालींच तातूंतले बरेच लोक किरिस्तांव जाल्यात. सालगाँग हो तांचो मुखेल देव. तांच्यांत भटाक चड म्हत्व आसा.

हे लोक मेल्ल्या मनशाक घरालागसारूच जाळटात. तेवेळार गायेचो वा बैलाचो बळी दिवपाची चाल तांच्यांत आसा. मेल्ल्या मनशाक जे सुवातीर जाळटात, थंय माटोव घालून मोडकी घांट आनी मेल्ल्या मनशाच्यो वस्तू लायतात. तशेंच सुपाक बुराक करून तें सूप माटवाक लायतात. ह्या बुराकांतल्यान आत्मो भायर वता, असो तांचो समज आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गार्सिया मार्केझ, गाब्रिएल: (जल्मः १९... आर्कातापा-कोलंबिया).

आंतरराश्ट्रीय नामना मेळयल्लो, स्पॅनिश भाशेंतलो साहित्यिक. गरीब कुटुंबांतल्या सोळा भुरग्यांतलो तो एक. ताच्या ल्हानपणाचीं... वर्सां ताणें आवयवटेनच्या आजो-आजये म्हऱ्यांत घालयलीं.

पिरायेच्या तेराव्या वर्सा ताका बोगोटा ह्या शारांत शिक्षणाखा... शाळेंत घालो. ह्या काळांत ताणें ज्यूल व्हर्न, आलेक्सांद्र डूमा, वि... ह्यूगो हांचें साहित्य वाचून काडलें. उपरांत त्याच शारांतल्या रा... विश्वविद्यालयांत तो कायद्याचें शिक्षण घेवपाखातीर दाखल जालो. काळांत ताचेर पाब्लो नेरुदा, डिकन्स, रुबेन डेरिओ, फ्रान्झ काफ्का सारक्या लेखकांचे बरपावळीचो प्रभाव पडलो.

पिरायेच्या विसाव्या वर्सा ताणें शिक्षण सोडलें आनी कॅरिबि... जुव्यांवयल्या कार्ताजेना ह्या गांवांत वचून रावलो. हांगा ताणें पत्रकार... चाकरी धरली. उपरांत ती सोडून पुस्तकां आनी विश्वकोश विकप... उद्येग सुरू केलो.

इतलेमजगतीं बरोवपाचें ताचें काम चालूच आशिल्लें. ता... साहित्याक सगळेवटेन येवकार मेळूंक लागलो. Leaf Storm (१९५... In Evil Hour (१९६२), Big Mama's Funeral (१९६२), One hund... years of solitude (१९६७), The Autumn Patriarch (१९७... Chronicle of the death foretold (१९८२) हीं ताचीं कांय पुस्त... उजवाडाक आयलीं.

ताचे बरपावळींत कल्पनाशक्त आनी वास्तवता हांची बरेतरेन भर... जाल्ली सांपडटा. खासा लॅटीन अमेरिकेंतली जीण आनी परिस्थिती ह... सोबीत भाशेंत ताणें चित्रण केलां. ताच्या साहित्याक १९७२ त रोमु... गालेगो तस्त्रीप आनी न्यूस्टाड तस्त्रीप फाव जाली.

१९८२ त ताच्या One hundred Years of Solitude ह्या पुस्तक... नोबेल इनाम फाव जालें. हे कादंबरींत ताणें एका घराण्या... इतिहासाविशीं सुरबूस शैलींत वर्णन केलां. ताची बारीकसाणेन निय... करपाची पध्दत आनी भाशेचेर आशिल्लें प्रभुत्व, हाका लागून संवसार... टीकाकारांनी आनी विचारवंतांनी ताच्या साहित्याची तोखणाय केल्या.

Love in the days of cholera ही ताची नवी कादंबरी हाल... उजवाडाक आयल्या.

सद्या तो आपली घरकान्न आनी दोन पुतांवांगडा मेक्सिको सि... (मेक्सिको) हांगा रावता.

- कों. वि. सं.

गार्सिया, रॉब्लेस आल्फोंसो: (जल्मः २० मार्च, १९१... झामोरा, मेक्सिको).

एक नामनेचो कायदेपटू आनी आंतरराश्ट्रीय नामनेचो राज... भाश्यकार.

ताचें मुळावें आनी शालेय शिकप झामोरा हांगा जालें. कायद्या... शिकप ताणें मेक्सिकोच्या राश्ट्रीय स्वायत्त विद्यापीठांतल्यान आनी पारी... विद्यापीठांतसून घेतलें. १९३६ त, ताणें आंतरराश्ट्रीय कायद्याची पद... मेळयली. १९३८ त ताणें हेग हांगाच्या आंतरराश्ट्रीय कायदो अकादेमीं... पदविका मेळयली. १९३९ त ताची नेमणूक मेक्सिकन परराश्ट्रीय सेवें... जाली आनी १९५७ त ताका राजदूत म्हूण बढती मेळ्ळी. १९४६ त... संयुक्त राश्ट्रांच्या सचिवालयांतल्या राजकी विभागाचो संचालक म्हू... ताची नेमणूक जाली. ह्या पदाचेर मार्च १९५७ मेरेन ताणें काम केलें... कायरेंत संयुक्त राश्ट्रांच्या सेक्रेटरी-जनरलचो खाजगी प्रतिनिधी म्हू... ताणें नोव्हेंबर १९५६ ते जानेवारी १९५७ मेरेन काम केलें. तशें... संयुक्त राश्ट्रांचे आमसभेच्या खाशेल्या राजकी आयोगाचेर UNGA च्या... तिसऱ्या ते इकराव्या अधिवेशनामेरेन (१९४८-५६) सेक्रेटरी जनरलचे... प्रतिनिधी म्हूण ताणें काम पळेलें. नोव्हेंबर १९६५ त मेक्सिकोंत घडू... आयिल्ल्या लॅटीन अमेरिकेचें denuclearization (REUPRAL) ह... विशयावेल्या मुळावे बसकेचो तो चेअरमन आशिल्लो.

…३ तल्या त्लॅतेल्को कबलातीचेर सय जायमेरेल लॅटीन …या denuclearization खातीर (COPREDAL) थापणूक जाल्या …धक आयोगाचो तो चेअरमन आशिल्लो. सुमार ६० …ट्रीय आनी आंतरअमेरिकिन परिशदांचेर ताणें मेक्सिकोचो … म्हूण काम केलें. डिसेंबर ७५ ते नोव्हेंबर ७६ ह्या काळांत तो …चो परराश्ट्रमंत्री आशिल्लो. ताणें आंतरराश्ट्रीय वेव्हार ह्या …र २० पुस्तकां बरयल्यांत. ऑक्टोबर १९८१ त मेक्सिको …काच्या अध्यक्षांन ताची नेमणूक राजदूत ॲमेरिटस (…sador Emeritus) म्हूण केली. रॉब्लेस हाका लॅटीन अमेरिका, …, आफ्रिका आनी युरोपच्या सुमार धा राश्ट्रांकडल्यान जायते … आनी भोवमान मेळ्ळ्यात. ताका १९८२ त शांततायेखातीर …चो नोबेल पुरस्कार स्वीडनच्या आल्वा मिर्दाल हिचेवांगडा वांटून …

- कों. वि. सं. मं.

…ब्रेथ, जॉन केनेथ: (जल्मः १५ ऑक्टोबर १९०८, …ओ-कॅनडा).

…मनेचो अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ, राजकी विचारवंत आनी लेखक. …र्धन विशय घेवन १९३१ त ताणें टोरँटो विद्यापीठाची बी. एस्. … मेळयली. कॅंब्रिज विद्यापीठांत कांय काळ शिकप करतकच …स्त्र विशय घेवन १९३४ त ताणें कॅलिफोर्निया विद्यापीठाची …रेट मेळयली. १९३४-३९ ह्या काळांत तो हार्वर्ड विद्यापीठांत …स्त्राचो अध्यापक आशिल्लो. प्रिन्स्टन विद्यापीठांत १९३९-४२ ह्या …त अर्थशास्त्राचें अध्यापन करतकच १९४३-४८ मेरेन ताणें …र्यून' म्हयन्याळ्याच्या संपादक-मंडळाचेर काम केलें. १९४८ सावन …र्ड विद्यापीठांत ताची अर्थशास्त्राचो प्राध्यापक म्हूण नेमणूक जाली. …१-६३ ह्या काळांत तो अमेरिकेचो वकील म्हूण भारतांत आशिल्लो. …तांतल्या अणभवांचेर आदारिल्लो 'द ॲंबॅसडर्स जर्नल' (१९६९) हो …ताणें उजवाडायलो. भारतांतल्यान अमेरिकेक परत येतकच गालब्रेथ … हार्वर्ड विद्यापीठांत रुजू जालो. आयज 'अमेरिकिन अकॅडमी ऑफ …स ॲंड सायन्सेस' चो तो मानादीक वांगडी आसा.

अर्थशास्त्राविशींच्या पारंपारिक कल्पना न्हयकारून अर्थशास्त्राचो नवे …रतल्यान पुनर्विचार हें गालब्रेथाच्या बरपाचें खाशेलेपणा आसा. ताणें …रिकेसारक्या गिरेस्त देशांत निर्माण जावपी नव्या अर्थीक समस्यांचें …त्र उबें करपी 'द ॲफ्ल्युएंट सोसायटी' (१९५८) हो ग्रंथ बरयलो. 'द …इंडस्ट्रियल स्टेट' (१९६७) हो ग्रंथ बरोवन ताणें उद्येगीक मळार व्हडा …णात जायत आशिल्ले तंत्रीक उदरगतीक लागून रशिया आनी …मेरिका ह्या साम्यवादी आनी भांडवलशाही देशांतलो मूलभूत भेद …वल्हव कसो कमी जायत आसा, हाची विस्कटावणी केली. 'अमेरिकन …पिटॅलिझम', 'द कन्सेप्ट ऑफ काउंटरव्हेलिंग पावर' (१९५२), 'ए …री ऑफ प्राइस कंट्रोल' (१९५२) आनी 'द ग्रेट क्रॅश, १९२९' …९५५) ह्या तीन ग्रंथांनी ताची बुध्दिमत्ता दिसून येता. 'द ट्रायम्फ' …९६८) ही कादंबरी, 'इंडियन पेंटिंग' (१९६९) हो मोहिंदर सिंग …भावा हाचेवांगडा बरयल्लो ग्रंथ, अशें तार्चे हेर बरोवप आसा. …कॉनॉमिक्स ॲंड द पब्लिक पर्पज' (१९७३) हो ताचो हालींचो ग्रंथ. …मकालीन भांडवलशाहीचें परिक्षण आनी तातूंत सुदारणां घडोवन …हपाखातीर सुचयल्ल्यो दीर्घकालीन उपाययेवजणी हांचो विचार ह्या …णात आयला. गालब्रेथ हाका झुजाच्या काळांत ताच्या मोलादीक …वराक लागून 'मेंडल् ऑफ फ्रीडम' हो पुरस्कार मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

गालिब: (जल्मः २७ डिसेंबर १७९७ आग्रा; मरणः १५ फेब्रुवारी …८६९, दिल्ली).

उर्दू आनी फारसी भासेंतलो नामनेचो कवी. पुराय नांव मिर्झा …असदुल्ला खान गालिब. ताचो बापूय मिर्झा अब्दुल्ला बेग, लाहोरचो नबाब मुईन-उल-मुलक हाचे लश्करांत सैनिक आशिल्लो. गालिब पांच वर्सांचो आसतनाच बापायक मरण आयलें. बापूय लश्करांत आशिल्ल्यान गालिबाक सरदार घराण्यांतलोच मानताले. १८५० वर्सा बहादूरशहान नजमउद्-दौला, दबीर-उल्-मुलक, निजाम जंग हीं बिरुदां दिवन ताचो भोवमान केल्लो.

पिरायेच्या तेराव्या वर्सा गालिबाचें लग्न उमराव बेगम हिचे-कडेन जालें. ताचे फिरोझपूर झिर्काच्या नबाब घराण्याकडेन रगताचे संबंद आसले देखून ताका वर्साक १,५०० रुपयांचें अनु-दान मेळटालें, पूण आपल्या ख र्ची क स्व भा वा क लागून तशेंच वेसनांक लागून तो सगळो पैसो वोग-डावन बसलो. ताणें रिणाभरवण जाल्ले अवस्थेंत चडसो काळ सारलो. ताच्या रिणकाऱ्यांनी ताका बरेच फावट बंदखणूय भोगयली. फकत गजाली करप आनी कविता रचप, हातुंतूच तो गुल्ल आसतालो.

गालिब ल्हान पिरायेचेर कविता बरोवंक लागिल्लो. ताणें पंदराव्या वर्सांसावन कविता रचूंक सुरवात केली आसुंये, असो तर्क ताचे चरित्रकार करतात. इ. स. १८२२ मेरेन गालिब उर्दूंतल्यान बरपावळ करतालो. ताचेउपरांत तो फारसी भाशेंत बरोवंक लागलो. सादारण १८५० मेरेन ताणें फारशी भाशेंत रचना केल्यो. तो बेदिल हाका आपलो गुरू मानतालो, अशें ताचे एके कवितेंतसून दिसून येता. बेदिलाभायर हेर जायत्या उर्दू कवींचो ताचे कवितेचेर प्रभाव आसा, अशें जाणकारांचें मत आसा. काव्य म्हळ्यार कवीची बौध्दिक आनी कलात्मक अभिव्यक्ती अशी गालिबची धारणा आशिल्ली.

गालिबाची कविता ताचे वांट्याक आयिल्ल्या बऱ्या वायट अणभवांच्या मुळसाचेर उबी आसा. स्वच्छंदतावादी (romantic) वृत्ती ही तिची नीज बड, अशें म्हणूं येता. भोग आनी दुख्ख ताचे कवितेचो स्थायीभाव. सगळ्या कवितांतल्यान ताच्या व्यक्तिमत्वाचो जाल्लो उत्कट आविश्कार सांपडटा. एके नदेरेन ताचें काव्य आत्मचरित्रात्मक आसा. 'गझल' हो काव्यप्रकार गालिबाक लागून बरोच वयल्या पांवड्यार पावलो. ह्या काव्यप्रकाराक प्रतिश्ठा आनी लोकप्रियता मेळ्ळी. लोक आयजूय गालिबाच्यो गझल वाचतात. हो काव्यप्रकार उर्दूंतल्यान हेर भाशांमदीय पावला. आपले प्रतिभेवरवीं गालिबान उर्दू आनी फारसी कवितेक एक नवी दिका दिली.

ताच्या समेस्त फारसी कवितांचो 'कुल्लियात-इ-गालिब' हो कवितांझेलो नामनेचो आसा. उर्दूंत बरयिल्लो 'दीवान-इ-गालिब' हो कवितांझेलो बरोच गाजलो. हाचेभायर फारसी आनी उर्दू गद्य बरपावळीचेय ताचे बरेच ग्रंथ आसात. ताणें आपल्या इश्टांक आनी अनुयायांक बरयिल्लीं पत्रांय ताच्या खाशा भाशाशैलीची गवाय दितात. हाकालागून ताका आर्विल्ल्या उर्दू गद्याची बुन्याद घालपी, म्हूण वळखतात.

'हाली' ह्या ताचे अनुयायान 'यादगार-इ-गालिब' हें ताचें चरित्र बरोवन दवरलां. दिल्ली हांगा गालिबाची कबर आसा

· माधव बोरकार

गावडो: गांव वसोवपी, तशेंच पोस्ली ग्रामवेवस्था वसोवपी म्हळ्यार

गावडे. गांव ह्या शब्दावेल्यान गावडो हो शब्द आयला अशें कांय जाणकारांचें मत आसा, जाल्यार कांय विद्वानाच्या मताप्रमाण 'गांवुड' ह्या कानडी शब्दावेल्यान हो शब्द आयला. कांय जाणाच्या मताप्रमाण उत्तरेकडल्यान दक्षिणेक येवन थिरावल्ली जमात म्हळ्यार गावडो.

गावडो ही जमात प्रोटो-ऑस्ट्रॉलॉइड वंशीय आसून आर्यांपयलींच ती गोंयांत आयली. मध्य प्रदेश, ईशान्य महाराष्ट्र, म्हैसूर (कर्नाटक) हांगाच्यान ते गोंयांत आयले. तांणी गांव वसयले म्हूण तांकां गांवकार अशेंय म्हण्टात. मलबार, केरळ हांगाय गावड्यांचीं घराणीं दिश्टी पडटात. तशेंच गावड्यांकडेन सारकेंपण दाखोवपी गौडा, गोंड, कोल, संथाळ, कुणबी ह्यो जमाती आसात.

आर्यांपयलींच्या काळांत ज्यो जमाती गोंयांत आयिल्ल्यो तातूंत स्वताचें खाशेलेपण सांबाळून आनी दुसरे जातींत विलीन जायनासतना रावल्ली गावडो ही जात. आर्यांच्या प्रभावान गावड्यांनी हिंदू धर्म आपणायलो. तांच्यो परबो, उत्सव, आपणायलो देखून गावडो ही जमात हिंदूंतलीच एक जात अशें समजतात. ही जात संथाळ, गोंड, भिल्ल हांचेभशेन रानांनी रावना तर गांवांत आपल्या स्वताच्या वेगळ्या गावठणांत रावता वा भाटकाराच्या भाटांनी मुंडकार म्हूण रावता.

गोंयांत पोर्तुगेज सरकाराच्या काळांत तशेंच मुक्ती उपरांत जर जातवार मेजणी घेतिल्ली जाल्यार गोंयचे एकजिनसी जातींत गावडो हीच जात संख्येन चड आसा अशें दिसून येवपाचें अशें जाणकारांचें मत आसा. पोर्तुगेजांनी साश्टी, मुरगांव, तिसवाडी हांगासल्ल्या गावड्यांक बाटोवपाचे प्रकार घडले. तरी करंजाळे, चिमला, करमळी नेवऱ्यां हांगासल्ल्या दोंगरी वाठारांनी हिंदू गावडे दिश्टी पडटात. सुमार १९१८ त १० हजार बाटयल्ल्या किरिस्तांव गावड्यांक हिंदु धर्मांत घेतले. १९२८ वर्सा सुमार १० हजार गावड्यांचें भौशीक धर्मांतर जालें. गोंयच्या सगळ्या तालुक्यांनी उण्या चड प्रमाणांत गावड्यांची वस्ती आसून, उत्तर गोंयांत ती कमी प्रमाणांत आनी दक्षिण गोंयांत चड प्रमाणांत आसा. अंत्रुज तालुक्यांत नात हिंदू गावड्यांची सगळ्यांत चड वस्ती आसा.

गावडो हो प्रोटो-ऑस्ट्रॉलॉइड वंशाचो आशिल्ल्यान तो मध्यम बांद्याचो आसता. दादल्या-बायलांमदीं काटकपणा आशिल्ल्यान तीं दोगांय कश्टांचीं कामां करतात. तांचो मुखेल वेवसाय शेतीचो आसता. पूण चडशे गावडे मुंडकार जावन आशिल्ल्यान शेतांनी, भाटांनी आनी कुळागारांनी मानाय आनी कामेऱ्यां म्हूण काम करतना दिसतात. गावड्यांत मीठ गावडे वा आगरी गावडी अशीय एक पोटजात आसा. हे संख्येन साप्प उणे आसात आनी ते मीठ काडपाचो धंदो करतात. कुणबी गावडे रस्त्यार भाडेलपण करतात. पूर्विल्ल्या काळांत जेन्ना वाहनांची सोय नाशिल्ली तेन्ना माचूल हें वाहन व्हरपाचीं कामां ते करताले.

गावड्यांच्यो बायलो हातांत कोपर मेरेन पितुळचीं कांकणां आनी कानांक चार बुराक करून तरेकवार कानांतले अलंकार घालतात. तशेंच चोळी, पोलको घालनासतना देंठ्लेन कापड बांदतात. दादल्यांचो भेस काश्टी, कुडते आनी कांबळ. ते पांयांत जोतें घालीनासले. तांच्या जेवणांत उकड्या तांदळाचें शीत आनी नुस्तें आसता. हिंदू गावडे कोंबयेचें मांस खायनात वा कोंबयो पाळनात. हिंदू गावड्यांच्या बायलांक पान-तंबाकू खावपाची जबर आवड आसता. तांचो राबितो सादो पूण नितळ निवळ आसता.

ते स्वताक बळीराजाचे वंशज समजतात आनी खासा सुवाळ्यावेळार ते बळीराजाची काणी सप्तकभर वाचतात. पुराणीक, राजकी आनी समाजीक प्रसंगाचेर आदारून जागर ह्या लोकनांचाचे कार्यावळींत ते वांटो घेतात. शिगमो, चवथ, गोरखांचो वा धेडंल्याचो पाडवो ह्यो परबो ते मनयतात. तांच्यो बायलो सणासुदीच्या वेळार धालो, फुगड्यो खेळटात. घाडी, म्हारु, करणी हांचेर तांचो खर विश्वास. तांच्यात देवकां हो प्रकार आसता आनी तो झाडां फळां आनी जनावरां हांच्या रुपांत मानतात. जें झाड देवक आसता ताचो वापर करपाक मनाय आसता. देवकां एक आशिल्ल्या घराण्यांत तांचीं लग्नां जायनात. तांचीं लग्नाची पध्दत हेर समाजापरस मात्शी वेगळी आसता. ह्या समाजांत रायबारी (कारभारी) चलयांची सोयरीक चल्यांकडेन व्हर[illegible] चल्यांची सोयरीक चलयांकडेन व्हरतात.

फाटल्या काळांत गावडो समाज हो मागाशिल्लो समाज आ[illegible] पूण आयज समान हक्काचो लाव मेळिल्ल्यान आनी सरकारान[illegible] सवलतीक लागून संस्कृतीक, राजकी, शिक्षणीक मळाचेर तांची [illegible] जायत आसा.

गावड्यांत हिंदू गावडे आनी किरिस्तांव गावडे अश्यो दोन जाती आसात. किरिस्तांव गावड्यांची सगळ्यांत चड वस्ती ति[illegible] तालुक्यांत आसा. हेरकडेन ते कमीप्रमाणांत आसतात. हिंदू गांवड[illegible] बायलांचो कपलाचो तिबो सोडलो जाल्यार तांचो भेस, रावप, चा[illegible] हातूंत सारकेंपण आसता. हिंदू गावड्यांतली देवदेवस्की आनी [illegible] चालीरिती किरिस्तांव गावड्यांनी अजूनय चालू दवरल्या. हिंदू देव[illegible] प्रसाद घेतात. किरिस्तांव धर्मांतल्या जल्माउपरांतचो बाप्तिस्म[illegible] आनी मरण ह्या तीनूय संस्कारांच्या वेळार तांचो इगर्जीकडेन [illegible] पाद्रीकडेन संबंद येता. इगर्जेक आनी धर्माक हेर किरिस्तावांचे [illegible] जितलें स्थान आसा तितलें तांचेमदीं दिसून येना. हें पळोवन वि[illegible] महाराज मसुरकारान तांचे भौशिकतरेन धर्मांतर केलें. हे [illegible] 'नवहिंदू' म्हण्टात.

- कों. वि.[illegible]

गावडो जागर: पळयात जागर

गावस, बापू विष्णू: (जल्म: १९२७, चांदेल-पेडणें; मरण [illegible] फेब्रुवारी १९५६, चांदेल).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी [illegible] पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. तो सरकारी नोकरी करतालो. १९५४ वर्सा सरकारी नोकरेक सोडचीट दिली आनी तो 'आझाद गोमंतक[illegible] संघटनेंत आयलो. पिस्तूल चलोवपांत तो खांपो आशिल्लो. २६ नो[illegible] १९५५ दिसा चांदेल गांवांत पोलीस ठाण्याचेर हल्लो जाल्लो तातूंत वांटो घेतिल्लो. १५ ऑगस्ट १९५६ दिसा ताणें हेर झुजाऱ्यांवांगडा च[illegible] वाठारांत रस्त्याचेर भुंयसुरींग घालून पोलिसांचे जिपीची मोडतोड [illegible] ५ फेब्रुवारी १९५६ दिसा नामनेचो पोर्तुगेज सैनिक कासिमीरू मो[illegible] आपल्या धा बारा सैनिकांक घेवन चांदेल रस्त्यान वता आसतना, गांवसान आपलो वांगडी बाळा देसाय हाचे वांगडा ताचे जिपीचेर ह[illegible] केलो. हातूंत बापू गांवसाक बरोच मार लागिल्लो आनी ताचे क[illegible] दारुगुळो सोंपिल्लो. ताची ही परिस्थिती लक्षांत घेवन पोर्तुगेज सैनिक ताका धरलो आनी आपले जिपीक बांदून घश्टीत चांदेलच्या पो[illegible] ठाण्यार व्हेलो. थंय व्हरून तांणी ताका लासलो. १८ जून १९८३ [illegible] गोंय सरकारान ताचो मरणोत्तर भोवमान केला.

- कों. वि. सं.

गावसकर, सुनील मनोहर: (जल्म: १० जुलय १९[illegible] मुंबय).

संवसारांत नांवाजल्लो एक म्हान भारतीय क्रिकेट खेळगडो. ता[illegible] बापायचें नाव मनोहर, आवयचें नांव मीना, बायलेचें मार्शनील आ[illegible] पुताचें रोहन जयविश्व. ताचें मुळावें शिकप सेंट झेव्हियर हायस्कूल-मुं[illegible] आनी उंचेलें शिकप सेंट झेव्हियर कॉलेज- मुंबय हांगा जालें. मुं[illegible] विद्यापीठाचे साहित्य शाखेचो तो पदवीधर आसा.

निरलॉन सिंथेटीक फायबर्स ॲण्ड कॅमिकल्स कंपनींत अधिकारी म्ह[illegible] तो काम करता. खेळांवस्तू विकपी धंद्यातूय तो वावुरता. ताच्या [illegible] उद्येगाचो 'सनीस् स्पोर्ट्स बटीक' हो फांटो पणजी शारांत आसा.

ताका भुरगेपणांत सावन क्रिकेट खेळपाची आवड आसली. ता[illegible] मामा माधव मंत्री हाणें हो खेळ खेळूंक ताका फाटबळ दिलें. सुर्वेक [illegible] विद्यापीठखातीर खेळ्ळो. मार्च १९६६ सावन पयल्या पांवड्याचो क्रिके[illegible] खेळ खेळपाक ताणें सुरवात केली. वझीर सुलतान पंगडाखाती[illegible]

...उद्दोला भांगरा करंड सर्तींत ताणें वांटो घेतलो. १९६९-७० वर्सा ... क्रिकेट सर्तींत मुंबय पंगडांत ताचो आस्पाव जालो. १९७१ वर्सा ...इंडीज देशांत क्रिकेट कसोटी खेळ खेळपाक वचपी भारतीय ...खातीर ताका वेंचून काडलो. वेस्ट इंडीज वौऱ्यांतलो दुसरो क्रिकेट ...टी सामनो, पोर्ट ऑफ स्पेन (त्रिनिदाद) हांगा जालो. सुनील ...स्करची ती पयली कसोटी आसली. हे कसोटीच्या दोनूय डावांत ... अर्दशतकां काडलीं. हे कसोटी क्रिकेट माळेंत ताणें ७७४ धांवड्यो ...न विक्रम केलो. तातूंत वट्ट चार शतकां आसलीं. पोर्ट ऑफ स्पेन ...नार जाल्ले निमणे कसोटींत पयल्या डावांत शतक आनी दुसऱ्या ...ांत द्विशतक काडलें.

१९७१ ते १९८७ मेरेनच्या १७ वर्सांच्या कसोटी क्रिकेट जिणेंत कांय ... आडवाद सोडल्यार, ताणें भारतीय पंगडाचो सलामीचो फलंदाज ... खेळ केला. क्रिकेट खेळांत ताणें जायते संवसारीक आनी भारतीय ...क्रम केल्यात. तातूंतले कांय अशे:

संवसारीक विक्रम (कसोटी क्रिकेट): १. चडांत चड कसोटी क्रिकेट ...मने खेळप- १२५ कसोटी, चडांत चड डाव खेळप- २१४ डाव, खंड ...नासतना खेळिल्ले कसोटी क्रिकेट सामने- १०६ कसोटी, चडांत चड ...कडे- ३४ शेंकडे, चडांत चड धांवड्यो- १०१२२ धांवड्यो, चडांत चड ...शेंकडे ४५, दोनूय डावांत शेंकडे- ३ फावट, एका वर्सांत एक हजार ...वड्यो- ३ फावट.

भारतीय विक्रम (कसोटी क्रिकेट) एका डावांत चडांत चड धांवड्यो- ३६ नाबाद (हो विक्रम वेस्टइंडिज पंगडाआड मद्रास हांगा चेपॉक ...दानार जालो) वर्स १९८३-८४. चडांत चड झेल- १०६. दरेक ...वाफाटल्यान धांवसरासरी- ५१.१२.

हेर विक्रमः तो कर्णधार म्हूण ४७ कसोटी क्रिकेट सामने खेळ्ळो. ...तूंतले ९ कसोटी तो जिखलो. ८ कसोटी हारलो आनी ३० कसोटी ...दाबाद दवरसाक ताका यश मेळ्ळें. पयल्या पांवड्याच्या क्रिकेट ...मन्यांनी ताणें वट्ट ८० शेंकडे केले. तातूंत १ तिट्टी शेंकडे, ९ दोट्टी ...कडे आसात. पयल्या पांवड्याच्या खेळांतलो ताचो उच्चांक ३४० ...ांवड्यो आसून, तो ताणें मुंबय अस्तंत बंगालाआड रणजी सर्तींत केलो १९८१-८२). एका दिसाच्या आंतरराश्ट्रीय क्रिकेट सामन्यांत ताच्या ...ुडारपणाखाल भारतीय पंगडान 'बेन्सन अँण्ड हेजेस विश्व कप' आनी आशिया कप' जिखून व्हड मान जोडलो. १९८८ ची संवसारीक क्रिकेट ...र्त भारतांत जाल्या उपरांत ताणें निवृत्ती जाहीर केली.

क्रिकेट खेळाभायर संगीत, चित्रपट, साहित्य ह्या मळांनूय तो वावुरला. 'सावली प्रेमाची' ह्या मराठी चित्रपटांत ताणें काम केलां. ...ाच्या गाजिल्ल्या पुस्तकांत 'सनी डेज', 'आयडॉल्स' हांचो आस्पाव ...ता. अर्जुन पुरस्कार (१९७७), पद्मभूषण (१९८०), विस्डेन क्रिकेटर ऑफ द ईयर (१९८०) ह्यो भोवमानाच्यो पदव्यो ताका फाव जाल्यात. जायत्या विद्यापीठांनी ताका 'डॉक्टरेट' ही भोवमानाची पदवी दिल्या.

- कों. वि. सं. मं.

गॉमिश, आन्द्रादः (जल्मः ? मडगांव; मरणः १६५७).

कानारा वाठाराचो 'व्हिकार फोराने'. धर्मीक शिक्षण घेतल्याउपरांत तो धर्मीक फुडारी जालो. फुडें ताका कानाराचो व्हिकार आपोस्तोलीक (Vicar Apostolic) म्हूण वेंचून काडलो. पूण ही खबर गोंयांत पावचे पयलीच ताका मरण आयलें. तेन्ना तो आगशीच्या इगर्जीचो धर्मीक फुडारी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

गॉमिश चार्लसः (जल्मः ?, साळगांव-बारदेस).

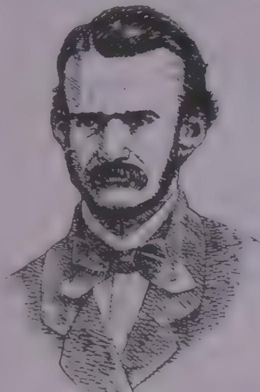
गुजरात राज्यांतल्या अहमदाबाद शाराचो बिशप. १९३६ वर्सा पाद्री म्हूण ताची नेमणूक जाली. १९७४ वर्सा तो बिशप जालो. सद्या तो आपले डायोसिजीचो वावर करता.

- कों. वि. सं. मं.

गॉमिश, फ्रांसिश्कु लुईस (जल्मः ३१ मे १८२९, कोलमरड-नावेली; मरणः ३० सप्टेंबर १८६९, भूंयमध्य दर्या).

एक नामनेचो गोंयकार अर्थशास्त्री, बरोवपी, पत्रकार, पोर्तुगालचे लोकसभेचो खासदार आनी व्हड देशभक्त. बापायचें नांव फ्रांसिस साल्वादोर गॉमिश. आवयचें नांव दोना आध्यादात्त फ्रांसिस्का फुर्तादु.

ताका पिरायेच्या सातव्या वर्सा शिक्षकाचे सुवादीन केलो. एका वर्सांत तो पोर्तुगेज भास बरेतरेन शिकलो. कोंकणी भाशेभायर इंग्लीश, इटालीयन, लॅटीन, फ्रेंच आनी मराठी ह्यो भासोय तो शिकलो. गणित, भुगोल, भौतिकशास्त्र, इतिहास, तत्त्वगिन्यान ह्या विशयांत तो खूब हुशार आसलो. लिसेव शिक्षणाची सुरवात मडगांव करून १८४६ वर्सा पणजे येवन ताणें तें पुराय केलें आनी गोंय वैजकी कॉलेजांत प्रवेश केलो. १८५० वर्सा घसघशीत यश जोडून वैजकी पदवी घेतली. ह्या ताच्या यशाक लागून पणजे लश्करी हॉस्पिटलांत आदारी शल्यविशारद म्हूण ताका नेमलो. उपरांत फोंड्यां म्हालांत ताची बदली जाली. थंय वायटकारांची सेवा करून ताणें व्हड नांव जोडलें. Junta geral do distrito (जून्त जराल दु दिश्त्रीतु) ह्या सभाघराचो प्रोकुरादोर (अॅटर्नी) म्हूण वेंचून आयलो. O Ultramar (ऊ उल्त्रामार) आनी O Defensor da Verdade (ऊ देफेन्सोर द व्हेर्दाद) ह्या नेमाळ्यांनी ताचे जायते लेख उजवाडाक आयले. पोर्तुगालाक आसतना 'Gazeta de Portugal' (गाझेत द् पुर्तुगाल) Archivo Pittoresco (आर्किव्ह पितोरेश्कु) आनी उपरांत Revolucao de Setembro (रेव्होलुसांव द सेतेंब्रु) Diario Popular (दियारियु पोपुलार) ह्या पोर्तुगेज नेमाळ्यांनी संपादकीय लेख बरयले. अर्थशास्त्र, वेपार-धंदो, जमनीचो प्रस्न, जिवीत-कथा, कांदबरी असल्या विशयांचेर ताणें पोर्तुगेज आनी फ्रेंच भाशेंतल्यान पुस्तकां बरयलीं. १८६६ वर्सा ताची Os Brahmanes (ऊश ब्रामानिश्) ही कादंबरी उजवाडाक आयली. ती खूब गाजली. जशे ब्राह्मण आदल्या काळांत हेर जातींचेर सत्ता गाजयताले, तशेच युरोपीय मनीस दुसऱ्या देशाचेर सत्ता गाजयतात. खऱ्या अर्थान आयचे ब्राह्मण तेच, असो विचार तो तातूंत मांडटा. आरमांद मिनेझीश हाणें हे कादंबरीचो The Brahmins म्हूण अणकार केला तर लक्ष्मणराव सरदेसाय हाणें 'ब्राह्मण' ह्या नांवाखाल मराठींत अणकार केला. Le Marquis de Pombal-Esquisse de sa vie Publique (१९६९) (ल् मार्कीस द पोंबाल-एस्कीस द सा व्ही प्युब्लीक) हें ताचें फ्रेंच भाशेंतलें निमाणें पुस्तक आसलें.

आपल्या वैजकी आनी हेर समाजीक वावराक लागून ताचें व्हड नांव जालें. १८६० वर्सा ऑगस्ट म्हयन्यांत जाल्ले वेंचणूकेंत साश्ट-काणकोण वाठारां-तल्यान फ्रांसिश्कु गॉमिश एकमतान पोर्तुगेज लोकसभेक विरोधी प क्षा चो उमेदवार म्हूण वेंचून आयलो. पा र्ती दु इंदियानु ह्या पक्षाचे वतीन स र का री उमेदवाराक ताणे हारयलो. आठ वर्सां तो पोर्तुगालाक उरलो. लोकसभेंत तो 'रेजेनेरादोर' (पुरोगामी) नांवाच्या पक्षाचो भागीदार रावलो. लोकांक न्याय आनी नीत मेळची म्हूण तो वावुरलो.

सत्तरी म्हालांत फौजेचे पलटणींत भोव मोलादीक वावर केल्ल्यान

'Cavalheiro da Ordem Militar do Nosso Senhor Jesus Cristo' (आमचो स्वामी जेजू क्रिस्त हाचे फौजेचो सरदार) ही पदवी मेळ्ळी. ताच्या कर्तृत्वाक लागून लिश्बोआ 'वैजकी शास्त्र संस्था', पारिसाची राजकी अर्थशास्त्र संस्था, कांदीज (स्पेन)ची अर्थशास्त्र संस्था आनी मुंबयची 'रॉयल एशियाटीक सोसायटी' हाणी ताका आपलो मानादीक वांगडी वेंचून काडलो. लूव्हें विद्यापीठाची, राजकी आनी समाजीक शास्त्रांतली दोतोरकीची पदवी ताका फाव जाली. ताचीं नामनेचीं पुस्तकां अशीं आसात -

1. De la question du coton en Angleterre et dans les possessions portugaises de l'Afrique Occidentale (1862).
2. A liberdade da Terra e a Econòmia rural da India portuguesa (1862).
3. Osbrigadeiros Henriques Carlos Henriques a Joaquim Jose Xavier Henriques (1863).
4. Essai sur la theorie de l' Economic Politique et des ses rapports avec la morole et le droit (1867).

पोर्तुगालसावन मायदेशांत परततना भूमध्य दर्यांत बोट आसतना, ताका मरण आयलें.

- दिलीप बोरकार

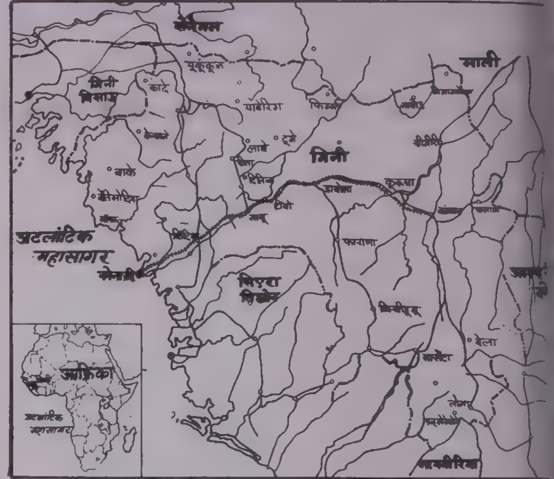
गिनी: आफ्रिका खंडाच्या अस्तंत देगेवयलो एक प्रजासत्ताक देश. अक्षवृत्तीय विस्तार ७° ३५' उत्तर ते १२° ते ३०' उत्तर. रेखावृत्तीय विस्तार ८° अस्तंत ते १५° अस्तंत. क्षेत्रफळः २,४५,८५७ चौ. किमी. लोकसंख्याः ५५,६३,०००(१९८६). हाचे वायव्येवटेन गिनी बिसाऊ आनी सेनेगल, अस्तंतेवटेन अॅटलांटिक म्हासागर, दक्षिणेक सिएरा लिओन आनी लायबीरीया, आग्नेयेवटेन आयव्हरी कोस्ट आनी उत्तरेक माली हे देश आसात. देशाक २७२ किमी. लांबायेची दर्यादिग लाबल्या. देशाची राजधानी- कोनाक्री.

भूंयवर्णनः भुगोलीक नदरेन देशाचे चार वांटे जातातः दर्यादिग, तिचे उत्तरेखटेनचो फूटा जालन हो व्हड पठारी वाठार, ईशान्येवटेनचो सॅव्हानाचो तणाचो वाठार आनी आग्नेयेवटेनचो रानांचो दोंगरी वाठार.

दक्षिणेवटेनची दर्यादिग सकयल आसा आनी तिची रुंदाय सुमार ४८ ते ८० किमी. आसा. दर्यादिग चडशी नीट आसा आनी ह्या वाठारांत कांय न्हंयो दर्याक मेळटात. दर्यादिगेलागीं ल्हान व्हड जुंवे आसात. उत्तरेखटेनच्या फूटा जालन पठाराची उंचाय ५०० ते ९१२ मी. मेरेन वाडत वचून फुडें ३०० मी. मेरेन देंवता. हें पठार देशाचे मदीं आसा आनी वायव्य-आग्नेय अशें पातळ्ळां. हांगा सावन बऱ्योच न्हंयो व्हांवतात. हातूंतल्यो कांय उत्तर आनी ईशान्येवटेन वतात, जाल्यार कांय दक्षिणेवटेन आनी नैर्ऋत्येवटेन व्हांवत वचून गिनीच्या आखाताक मेळटात. पठारी वाठराक लागून हांगा न्हंयांचेर बरेच धबधबे तयार जाल्यात. ईशान्येवटेनचो सॅव्हाना तणाचो वाठार सुमार ३०० मी. उंचायेचो आसून हांगा मदींमदीं फातर आसात. आग्नेयेवटेन दाट रानां आसात. निंबा ही सुमार १,८२४ मी. उंचायेची दोंगराींगशी ह्याच वाठारांत आसा. नायजर आनी तिची उपन्हंय मिलो हांगासावन सुरू जाता. कॉंकुरे, नायजर (जलिबा), गॅंबिया, बाफॅंग, बाकोई आनी काझामांस ह्यो ह्या देशांतल्यो मुखेल न्हंयो आसात.

हवामानः गिनीचें हवामान विशुववृत्तीय प्रकारचें आसलें, तरी उंचायेप्रमाण हवामानांत फरक पडटा. दर्यादिगांच्या वाठारांनी उश्ण हवामान आसता. थंयसावन भितरल्या वाठारांनी व्हांवपी वाऱ्यांक लागून पावस पडटा. दर्यादिगेर ४०० सेंमी. परस चड पावस पडटा. हांगाचें तापमान २६° ते ३०° से. मेरेन आसता. पावसाचें प्रमाण दक्षिणेसावन उत्तरेखटेन २००-१५० सेंमी. मेरेन उणें जायत वता. पावस गिमांत पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः दर्यादिगांलागीं चिखलाच्या वाठारांनी वाढटा वनस्पत बऱ्याच प्रमाणांत दिसून येता. आग्नेय वाठारांत दाट पाचवीचा रानां आसात. संवसारांत हेर कडेन सांपडनाशिल्ले वनस्पतीचे कांय प्रकार हांगा आसात. मॉहॉगनी, एबनी, रोजवूड ह्या सारके घट लांकडाचे रूख तशेंच तण, बाभळ, निलगिरी, चिंच, बोर, ताड, बॅओबाब, शीनर हीं वनस्पत बऱ्याच प्रमाणांत आसा. गिनींत तण खावपी आनी मांस खावपी प्राण्यांची संख्या बरीच व्हड आसा. रानांनी आनी तणांच्या वाठारांनी हत्ती, वाग, शिंव, जिराफ, तरस, कोलसुणीं, हरणां, झेब्रा, मानगी माकडां, सोरोप हे सारकी मोनजात दिश्टी पडटा.

इतिहासः गिनीच्या दर्यादिगांनी पिग्मी आनी निग्रो लोकांनी सगळ्यांत पयलीं राबीतो केल्लो. रानां मारून तांणी थंय शेतां रोवंक सुरवात केली. उत्तरेखटेनच्यान बर्बर लोक तशेंच ईजिप्त आनी सूदान हांगासावन कांय रानवट पंगड ह्या देशाच्या उत्तर वाठारांत येवन रावंक लागले. गिनीच्या सद्याच्या शेजारच्या वाठारांचोय पयलीं गिनींत आस्पाव जातालो. नायजर न्हंयच्या उदेंत देगणांतल्या घिनी-जेन्नी वा डेन्नी ह्या शाराच्या नांवावयल्यान ह्या देशाक गिनी हें नांव पडलें अशें म्हण्टात. १४८३ त फ्रेंच लोकांचें लक्ष पयलीं ह्या वाठाराकडेन पावलें. इकरावो लुई ह्या फ्रांसाच्या राजान म्हारोगाचेर वखद सोदूंक कांय व्हडीं ह्या वाठारांत धाडिल्लीं. १५५८ त सेनेगल हांगाच्या सेंट लूईस हांगा फ्रेंचांनी पयली वेपारी वसाहत निर्माण केली. १६२४ त फ्रेंचांनी सेनेगल आनी गॅंबिया हांचेलागीं वेपार करूंक सुरवात केली. फ्रेंचांभायर पोर्तुगेज, ब्रिटीश, डच आनी स्पॅनिश वेपारीय चवदाव्या ते पंदराव्या शतमानांत हांगा येवंक लागिल्ले. ह्या पुराय दर्यादिगेच्या विंगड विंगड वाठारांक थंयच्या उत्पन्नावयल्यान वेगवेगळीं नांवां मेळ्ळीं. देखीक- पालमस ते सिएरा लॅओनचे दर्यादिगेक थंय जावपी मिरयांक लागून 'ग्रेन कोस्ट' हें नांव, फुडले दर्यादिगेक हस्तिदंतावयल्यान 'आयव्हरी कोस्ट', पालमसचे

…चे दर्यादिगेक 'गोल्ड कोस्ट' जाल्यार व्होल्टा न्हंयचे उत्तरेवटेन …पी गुलामांच्या वेपाराक लागून 'स्लेव्हकोस्ट' हें नांव मेळळें. … त गुलामांच्या वेपाराचेर बंदी येतकच गीनीच्या न्हंयांतल्यान …गो चोरून वेपार जावंक लागलो. तोमेरेन ह्या वाठारविशीं … च खासा अशें लक्ष दिवचेशें दिसलेंना.

…४ त जाल्ले कबलातींतल्यान फ्रांसाच्या वेपारी हक्कांची राखण …बोके शार आनी ताचे भोंवतणचो वाठार १८४९ त फ्रांसान … राखणेखाला घेतलो. फूटा जालन हांगा रावपी पंगडांमदीं १७२५ …र्मेझुजां जावन फुलानी ह्या इस्लामी पंगडान मालिके लोकांचो … करून साम्राज्याची थापणूक केल्ली. तांणी १८६१ त फ्रेंचांचे …ाला आशिल्ल्या वाठारक मान्यताय दिली. १८६४ त सावन … लोकांत एकामेकांमदीं झगडीं पेटलीं. १८८१ त नायजर न्हंयचे …वटेनेचो वाठार फ्रेंचांचे राखणेखाला दिवंक फुलानी राजान …ाय दिल्ली, पूण फुडें ताणें न्हयकार दिल्ल्यान फ्रेंचांनी ताका …-९३ त थंयसावन धांवडावन घालो. नायजरच्या उदेंत वाठारांत … शारांत, १८७९ सावन मालिके पंगडाचें राज्य चलतालें. १८९८ … फ्रेंचांनी तांकांय काबार केले. १८९० त सद्याच्या गिनी वाठाराचें … सादारणपणान निर्माण जालें. १८९१ त ताका सेनेगल सावन … काडून ताचें 'रिव्हिएरा द्यू स्यूद' हें नांव बदलून फ्रेंच गिनी हें नांव

…९५८ मेरेन गिनी हो फ्रांसाचे फ्रेंच वेस्ट आफ्रिका वसणुकेचोच एक … आशिल्लो. १९५८ त फ्रांसांत जनरल द गॉल राश्ट्राध्यक्ष जाल्या … ताणें हे वसणुकेमुखार स्वतंत्रतायेविशींच्यो येवजणी दवरल्यो. …ण २८ सप्टेंबर १९५८ त गिनीन आपूण पुराय स्वतंत्र आनी …भौम राश्ट्र म्हूण घोशणा केली. स्वतंत्रतायेउपरांत फ्रांसाकडले ताचे … तुटले आनी ताका हेर परकी राश्ट्रांकडल्यान पालव घेवचो पडलो. … नोव्हेंबर १९५८ दिसा गिनी निधर्मी लोकशाय प्रजासत्ताकाची …णा जाली. ह्याच वर्सा तांणी घाना ह्या देशाकडेन आनी १९६० त …ो देशावांगडा अर्थीक पालवाविशीं कबलाती केल्यो. मे १९६३ त, …न पर्धून फ्रांसावांगडा अर्थीक आनी संस्कृतीक संबंद जोडले. १९६६ …घानांतल्यान धांवडावन घाल्लो थंयचो अध्यक्ष एन्. क्रुमाह हाका …ेन आलाशिरो दिलो. १९७० त गिनीचेर पोर्तुगालान घुरी घाली, पूण …क्त राश्ट्रांच्या पालवान ताणें ही घुरी परतायली. १९५८ सावन …ाचो राश्ट्राध्यक्ष सेकू तुरे हो आशिल्लो. १९६८ त ताची …ट्राध्यक्षपदाचेर पर्थून नेमणूक जाली. १९८४ मेरेन ताकाच हांगाच्या …कांनी राश्ट्राध्यक्ष म्हूण वेंचून काडिल्लो. १९८४ त ताका मरण …यले. ताच्या मरणाउपरांत हांगा रगतहीन क्रांती जावन ब्रिगेडीयर …रल लान्साना काँते मुखेली जालो. १९८५ त ताचेआड बंड जालें पूण …फसलें. १९८६ त जाल्ल्या वेंचणुकांउपरांत आयजमेरेन तोच ह्या …ाचो राश्ट्राध्यक्ष आसा.

राज्यवेवस्था: २१ वर्सां पुराय जाल्ल्या दरेक नागरीकाक हांगा मत …पाचो अधिकार आसा. १९५८ सावन हांगा 'डॅमोक्रेटीक द गिनी' ह्या … पक्षाची सत्ता चलताली. ह्या पक्षाची थापणूक सेकू तुरे हाणें …ली. ताच्या राज्यकारभारावेळार हांगा दर सात वर्सांनी वेंचणुको …याची वेवस्था आशिल्ली. १९८४ त ताका मरण येतकच एप्रिल …८६ मेरेन गिनीचो राज्यकारभार पुरायपणान लश्कराच्या …यंत्रणाखाल गेलो. १९८६ त लान्साना काँते हाणें वेंचणुको घेतल्या …रात कांय प्रमाणांत पर्थून राजकी थीरपण आयलां. ताचेपयलीं लश्करी …टीखाला 'मिलिटरी कमिटी फॉर नॅशनल रिकव्हरी' ही समिती …ज्यकारभाराची जापसालदारकी सांबाळटाली.

अर्थीक स्थिती: ह्या देशांतल्या ९०% परस चड लोकांची जीण …तवडीचेर आदारल्या. फूटा जालन पठाराचे देंवतेचेर काफयेचें भरपूर …ीक येता. केळीं, ताडफळां, अनस, भात हांचें पीक मोट्या प्रमाणांत …ाता. हे भायर मसमी भिकणां, वाटाणे, तीळ, मको, ज्वारी, मॅनिऑक, कणगां हींय पिकां ह्या देशांत जातात. रानांतल्या लांकडाचो उद्येगधंद्याखातीर उपेग जाता. मेंढरां, बोकड्यो, गोरवां, दुकरां, गाढवां आनी कोंबयो पोसपाचोय उद्येग ह्या देशांत नेटान चलता.

हिरे, अशुध्द लोखण, बॉक्साइट, भांगर हीं हांगाचीं मुखेल खनिजां. हीं खनिजां शुध्द करून तांचेपसून धातू मेळोवपाचे कारखाने हांगा हेर परकी राश्ट्रांच्या पालवान उबारल्यात.

दर्यादिगेचेर आनी न्हंयांनी नुस्तेमारीचो उद्येग चलता. हांगाचे उद्येगधंदे ल्हान स्वरुपाचे आनी थळावे पिकावळीचेर आदारीत आसात. फळां डब्यांनी भरप, तंबाखू आनी साकर शुध्दीकरण, फर्निचर हांचे कारखाने ह्या देशांत आसात. कारखान्यांची फावं तशी वाड जावंक ना.

येरादारी आनी संचारण: १९८४ मेरेन ह्या देशांत २८,४०० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले फकत ४% पक्के आसात. रेल्वेमार्गांची लांबाय ९४० किमी. आशिल्ली. चडशा न्हंयांतल्यान उदकामार्गावयली येरादारी उण्या अंतरापुरती जाता. हांगाच्या न्हंयांचेर बरेचकडेन धबधबे आशिल्ल्यान येरादारीक मात्शी आडखळ जाता. कोनाक्री हें गिनींतलें मुखेल बंदर जावन आसा. काम्सार, कासार, बेंटी आनी काकांडे ह्याय बंदरांचो उपेग जाता.

'एअर गिनी' ही हवाई मार्गांवयली येरादारी सांबाळपी संस्था आसा. कोनाक्री हांगा मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा. हवाई मार्गांवयल्यान ह्या देशाचो संबंद संवसारांतल्या हेर राश्ट्रांकडेन येता.

राश्ट्रीय पांवड्यावयलें एक दिसाळें हांगा उजवाडाक येता. हें दिसाळें फ्रेंच भाशेंतल्यान आसा. हेर नेमाळ्यांची संख्याय व्हडलीशी ना. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणीची हांगा वेवस्था आसा. प्रसारमाध्यमांचेर पुरायपणान सरकाराचें नियंत्रण आसता.

लोक आनी समाजजीण: गिनीच्या उत्तर वाठारांत हॅमिटिक आनी सेमिटिक वंशाच्या इस्लाम धर्माच्या फुलानी वा पेरुल पंगडांनी राबीतो केलो, जाल्यार दक्षिणेवटेन निग्रो लोकांनी वसाहती केल्यो. वंशीक नदरेन हांगाचे ४०.९% लोक फुलानी, २५.०९% मालिंके, ११.४% सुसु, ८.४% किसी, क्पेले ४.८ % आनी उरिल्ले हेर वंशांचे आसात.

धर्मीक नदरेन ६९% मुसलमान, २९.५% आदिवासी धर्माचे, १% रोमन कॅथलिक आनी उरिल्ले हेर धर्मांचे आसात. दक्षिणेवटेनच्या निग्रोंमदीं किरिस्तांव धर्माचो प्रभाव दिसून येता.

गांवगिऱ्या वाठारांनी चडशे लोक ल्हान खोंपीनी रावतात. हे लोक चडशे गोरवां पोसपी आसात. निग्रो आनी हेर वंशांची लग्नसंबंदाक लागून बऱ्याच प्रमाणांत भरसणं जाल्या. शीत, ज्वारी, नुस्तें आनी मांस हें हांगाच्या लोकांचें मुखेल खाण. तंत्रगिन्यानाचे आनी विज्ञानाचे उदरगतीक लागून शारांचें प्रमाण वाडत आसा.

पारंपारिक नृत्यप्रकार आनी संगीताची हांगाच्या लोकांनी जतनाय करून दवरल्या. चामड्याच्यो वस्ती, रुपडीं आनी हेर कलाकुसरीच्यो वस्तू तयार करपांत हांगाचे लोक बरेच फिशाल आसात.

शिक्षण: गिनींत राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ५% आसा. ७ ते १५ वर्सां पिरायेमेरेन जरी हांगा शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी एकसारकें आसलें तरी शिक्षण घेवपाखातीर बरेच उणे विद्यार्थी मुखार सरतात. शाळेंतलें शिक्षण वट्ट तेरा वर्सांखातीर आसता. सप्टेंबर ते जुलय मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. ह्या देशांत विश्वविद्यालय ना, पूण उंचेल्या पांवड्यावयलें शिक्षण दिवपी तीन संस्था आसात. हातूंतलीं दोन तंत्रनिकेतनां (polytechnics) आनी एक प्रशासनाचें शिक्षण दिवपी संस्था आसा. ह्या देशांतले बरेच विद्यार्थी शिक्षण घेवपाखातीर फ्रांस, आयव्हरी कोस्ट आनी अमेरिका ह्या देशांनी वचून रावल्यात.

भाशा आनी साहित्य: हांगाची अधिकृत भाशा फ्रेंच. बऱ्याच वाठारांनी फुलानी, बंबारा मोसी, हौसी, फोन, अरबी आनी हेर कितल्योश्योच आफ्रिकन पोटभाशा हांगाचे लोक उलयतात. हातुंतल्यो आठ भाशा, राश्ट्रीय भाशा म्हूण सरकारान जाहीर केल्यां.

गिनी देशाचें अशें खासा साहित्य सांपडना. पूण पारंपारिक धर्तेचेर

सादारणपणान लोकांमेरेन पावता तसल्या साहित्याची निर्मणी कामारा लाये, जिब्रिल तास्मीर नियाने, मामांदौ त्राओरे रायव्रा, फोदेबा कीटा आनी सेकू तुरे हांणी केल्या.

म्हत्वाचीं थळां: कोनाक्री, कांकान, लाबे, किंदीया हीं व्हड लोकसंख्या आशिल्लीं शारां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

गिरनार: गुजरात राज्यांतलो सौराष्ट्र विभागांतलो सगळ्यांत ऊंच दोंगर. उंचाय: १,११७ मी.; पूर्विल्ल्या काळांत ह्या शिखराक उर्ज्जयंत पर्वत, रैवतक पर्वत, प्रभास पर्वत, वस्त्रापथ क्षेत्र अशीं नांवां आशिल्लीं. सम्राट अशोकाचे पयलीं लेगीत गिरनारचे उल्लेख आयल्यात. पयलो जैन तीर्थंकर ऋषभदेव हाणें ह्या पर्वताचो उल्लेख केल्लो. यादव वीरांनी जेन्ना मथुरा सोडून द्वारका वसयली, तेन्ना गिरनार ही तांची लीलाभूमी आशिल्ली. स्कंदपुराणाच्या प्रभास खंडांत गिरनारचें वर्णन आयलां, तें अशें:-

एकदां शिव-पार्वती कैलासाचेर बशिल्लीं आसतना थंय ब्रह्मादी देव पावले. 'तूं दैत्यांचेर लेगीत कृपा करता हें समा न्हय,' अशी विष्णून शिवाकडेन कागाळ केली. तेन्ना शिवान म्हळें, 'हांव आशुतोष. देव आसूं, वा दैत्य आसूं जो निश्ठेन म्हजी भक्ती करता, ताका हांव प्रसन्न जातां. तुमकां हें मान्य ना जाल्यार हांव हांगासावन वतां.' अशें म्हणून शिव कैलासाक सावन भायर सरलो आनी गिरनार पर्वताचेर गेलो. तेन्ना सगळे देव लेगीत पार्वतीसयत शिवाक सोदीत-सोदीत गिरनार शिखराचेर आयले. थंय शिव आपलीं वस्त्रां काडून गुप्तरुपान रावतालो. तो प्रगट जावंचो म्हूण पार्वतीन एक शिवभक्तीचें गीत गायलें. शिवान प्रसन्न जावन पार्वतीक दर्शन दिलें. पार्वतीन शिवाक कैलासाक वचपाक विनंती केली. तेन्ना शिवान जाप दिली- 'सगळे देव हांगा रावत जाल्यारूच हांव कैलासाक येतलों.' मागीर पार्वतीसयत सगळे देव अंशरुपान गिरनारचेर रावले आनी शिव-पार्वती आपल्या मूळ रुपान कैलासाक गेलीं. ह्या पर्वताच्या एका शिखराचेर विष्णू रावलो आनी दुसऱ्या शिखराचेर पार्वती अंबाच्या रुपांत रावली. शिवान आपलीं वस्त्रां हांगा काडलीं म्हूण ह्या क्षेत्राक 'वस्त्रापथ' अशें नांव पडलें.

वाङ्मयीन उल्लेखांप्रमाण शिलालेखांतूय गिरनारचे उल्लेख मेळटात. हांगाच्या अशोकाच्या शिलालेखांत अशोकाच्यो १४ धर्माज्ञा कोरांतल्यात. इ. स. १५० च्या दुसऱ्या एका शिलालेखांत रुद्रदामन राजान दखखनच्या राजाचो पराभव केल्याचो आनी हांगाचें सुदर्शन तळें दुरुस्त केल्याचो उल्लेख मेळटा. मुदलांत चंद्रगुप्त मौर्यान बांदिल्ल्या तळ्याची पर्थून दुरुस्ती स्कंदगुप्ताच्या काळांत केल्याचो उल्लेख इ. स. ४५५ च्या शिलालेखांत आसा.

शाक्त, दत्त आनी जैन ह्या तीन धर्मसंप्रदायांचें गिरनार हें एक पवित्र क्षेत्र मानतात. हांगा भेट दिवपी धर्मीक यात्रेकरूंत चड आंकडो जैनांचो आसता. कारण पालिताणा हांगाच्या शत्रुंजय पर्वताची जात्रा सफळ जावपाखातीर जैनांनी गिरनार दोंगर चडुंकूच जाय, अशें जैन धर्मशास्त्रांत आसा. जैनांचो बाविसावो तीर्थंकर नेमिनाथ हाचें निर्वाण गिरनार पर्वताचेर जालें, अशी कथा जैनपुराणांत आसा. गिरनार पर्वताच्या मुळसाकडेन जैनांच्यो धर्मशाळा आसात.

गिरनारचीं वट्ट २१ शिखरां आसात. तातूंतलीं पांच यात्रेखातीर नामनेक पावल्यांत. अंबा, गोरख, गुरु, नेमिनाथ आनी कालिका शिखराक हांगा 'टूक' अशें म्हणटात. गिरनारचे अर्दे चडटेचेर पयली टूक अंबादेवीची लागता. थंय तिचें व्हडलें देवूळ आसा. कैलासासारकें गिरीशिखर सोडून ती हांगाच्या शिखराचेर रावपाक आयली ताकालागून ह्या स्थानाक ५२ शक्तिपीठांतल्या एका पीठाचो मान फाव जाला. गुजरातांतलीं कितलींशींच कुटुंबां लग्न जातकच न्हवऱ्या-व्हंकलेक देवीचे भेटेक मुद्दम हांगा हाडटात.

गोरखशिखर हें सगळ्यांत ऊंच शिखर. ही गोरखनाथाची तपोभूमी अशें मानतात. केन्ना तरी अज्ञात काळांत ताणें पेटयल्ले धुनीची सुवात आयज लेगीत थंय दाखयतात. गुरुशिखर ही दत्तात्रयाची तपोभूमी. दत्ताच्यो पादुका आसात. ह्याच शिखराचेर निरंजन रघुनाथ, किना अघोरी, नारायणम्हाराज जालवणकर ह्या दत्त उपासकांक साक्षात्कार जाल्लो अश्यो कथा सांगतात.

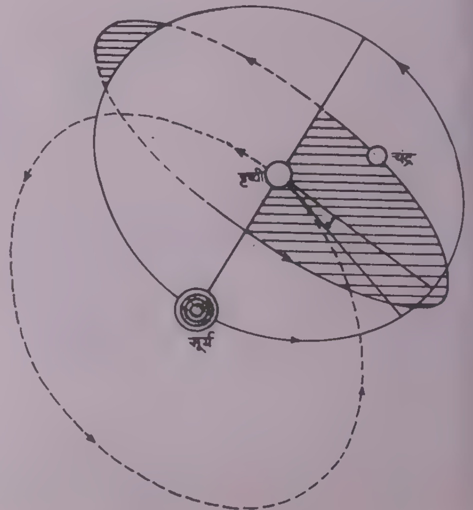
गुरू आनी गोरख ह्या शिखरांच्या मदीं नेमिनाथशिखर आसा. हें शि चडून वचपाक भोव कठीण अशें म्हण्टात. हांगा शाळिग्राम शि नेमिनाथाची मूर्ती आशिल्लें नेमिनाथाचें देवूळ आसा. कृष्णाभ नेमिनाथाच्या हातांत पांचजन्य आसा. सुर्वेक लांकडाचें आशिल्ले हें दे जयसिंह सिध्दराजाच्या एका जैन मंत्र्यान फातरांनी बांदलें. २२ खांब्य आदारीत आशिल्लो ताचो सभामंडप बरोच व्हडलो आसा. कालि शिखराचेर एका काळांत अघोरी लोकांचो अड्डो आशिल्लो, अशें म्हण हांगा 'रा' खेगांर आनी चूडासमा राजपूत ह्या राजांचे व्हड प्रा आशिल्ले. आयज तांचे भग्न अवशेश मात उरल्यात.

गिरनार पर्वताचेर गोमुखी, हनुमानधारा, कमंडलू हीं तीन आसून मुळसाक तेंकून दामोदर कुंड आसा. ह्या कुंडांत विरगळटात, अशी आख्यायिका आशिल्ल्यान त्या भागांतले हिंदू आपल्या जाण्टेल्यांच्यो अस्थी हांगा हाडून सोडटात. गिरना 'भैरवजप' नांवाचें एक मोटें खडप आसा. ह्या खडपावयल्यान मारल्यार पुनर्जल्म बऱ्या कुळांत मेळटा, असो समज आसा. दे पयलींच्या काळांत कितलेशेच भाविक लोक ह्या खडपावयल्यान मारून जीव दिताले. सद्या शासनान कायद्यान हाचेर बंदी हाड गिरनार हांगा आशिल्लें शिंवांचें अभयारण्य नामनेक पावलां.

गिरनार वचपाखातीर जुनागढ हांगा देंवचें पडटा. जुनागढसावन किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या गिरनार पर्वताच्या मुळसाकडेन वचपाखा वाहनां आसात. पर्वत चडून वचपाखातीर डोलीची वेवस्था आ गिरनारचें माहात्म्य पुराण काळासावन आयजमेरेन तिगून आ श्रीकृष्णाच्या काळांतली म्हत्वाची घटना 'सुभद्राहरण' गिरनार पर्वत घडली; अर्जुनान ह्या पर्वतावयले जात्रेचो प्रसंग सादून सुभद्रेचें ह केल्लें, अशे उल्लेख पुराणांत मेळटात. कृष्णाच्या काळांत हांगा जा 'रैवतकमह' नांवाची जात्रा आयज लेगीत कार्तिक शुध्द एकादशीसा पुनवेमेरेन भरता.

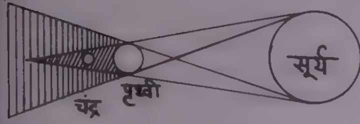
- कों. वि. सं.

गिराण: आपले भोंवडेच्या मार्गांत खंयच्याय एका आकाश गोलाच्या (तारे, गिरे) आड जेन्ना दुसरो आकाशस्थ गोल (तारो अ

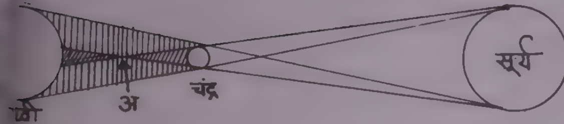

आकृती १

...ी येता वा सूर्य आनी आकाशस्थ गोल हांचेमदीं दुसरो आकाशस्थ ...ता, तेन्ना एका गोलाची सांवळी दुसऱ्या गोलाचेर पडटा वा सूर्याचें ...दर्शन घेवपाक आडखळ जाता तेन्ना त्या गोलाक वा सूर्याक गिराण ... अशें म्हण्टात. अशा वेळार जाचेर आडखळ घाल्या त्या गिऱ्याचें ...र्याचें पुरायपणान दर्शन जायना, तर ह्या आकाशस्थ गोलांचेर ...र डाग पडिल्ल्यावरी दिसतात, तेन्ना गिराण लागलां अशें म्हण्टात.

आकृती २ : चंद्रगिराण

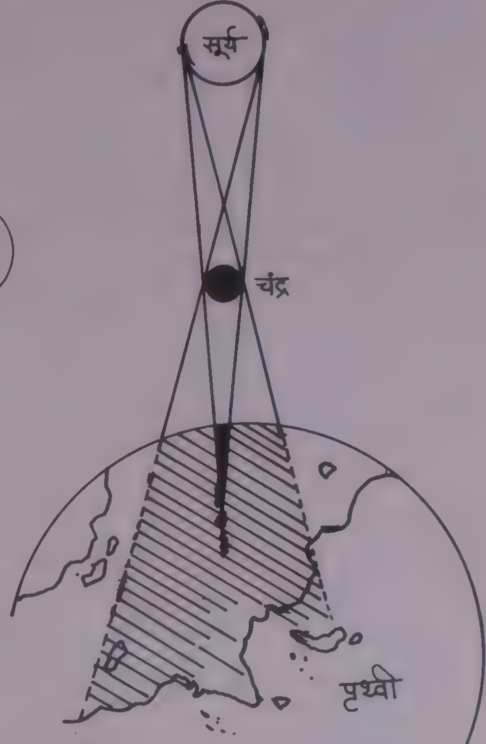

आकृती ३ : सूर्यगिराण

...थ्वीचेर दोन गिराणां मानपाची पध्दत आसा. सूर्य आनी पृथ्वी हांचे ...जगतीं चंद्र येवन पृथ्वीर चंद्राची सांवळी पडटा, ते सावळेंत आशिल्ल्या ...लोवप्यांक सूर्याचें दर्शन घेवपाक आडखळ जाता तेन्ना सूर्यगिराण घडटा. ...र्य आनी चंद्र हांचेमदीं पृथ्वी येवन चंद्राचेर पृथ्वीची सांवळी पडटा तेन्ना ...द्रगिराण घडटा. पूर्विल्ल्या काळांत गिराणाविशीं वेगळ्यो कल्पना ...शिल्ल्यो. भारतीय पुराणांत राहू आनी केतू हे दोन अमरत्व पाविल्ले ...एका राकेसाचे दोन भाग (राहू-तकली, केतू-आंग) चंद्र आनी सूर्याक ...गिळपाक पळेता, तेन्ना गिराण घडटा अशें सांगलां. चिनी लोकांत एक महाभयंकर सोरोप (dragon) चंद्र-सूर्याक गिळटा असो एक समज आशिल्लो.

पृथ्वीवेल्यान पळेतल्यांक सूर्य आनी चंद्र वर्सभरांत एका खाशेल्या मार्गान थीर नखेत्रांमदल्यान पृथ्वीभोंवतणी भोंवतडे मारतात अशें दिसता. सूर्याच्या ह्या मार्गाक 'आमनिक वृत्त' अशें म्हण्टात. चंद्रमार्ग आमनिक वृत्तालागीं ५° ९' इतलो कोन करता (पळेयात आकृती- १). ह्या दोन मार्गांच्या छेद-बिंदूंक राहू आनी केतू अशें म्हण्टात. अस्तंत्या ज्योतिशशास्त्रांत हांकां ascending and descending nodes अशें म्हण्टात. सूर्य वा चंद्र, ह्या बिंदूंच्या लागसार आयल्यार गिराण घडूंक शकता. सूर्यगिराणां अमाशेक जातात. चंद्रगिराणां पुनवेक जातात. चंद्रगिराणांत सूर्य आनी चंद्र हांचे मदीं पृथ्वी येवन पृथ्वीची सांवळी चंद्राचेर पडटा. हे सांवळेचे दोन भाग आसतात (पळेयात आकृती -२). आडव्या रेखांनी रंगयल्ल्या penumbra ह्या भागांत चंद्र आयल्यार चंद्राचो कांय भागूच पृथ्वीचे सांवळेंत येता. उब्या रेखांनी रंगयल्ल्या umbra भागांत चंद्र आयल्यार चंद्राचो पुराय भाग पृथ्वीचे सावळेंत येता आनी खग्रास चंद्रगिराण घडटा. सगळींच चंद्रगिराणां, जंय चंद्र दिसूंक येता थंय, सगळेकडेन सारकींच दिसतात. चंद्राची गती पृथ्वीचे सांवळेचे गतीपरस चड आशिल्ल्यान चंद्र उदेंतेकडल्यान सांवळेंत भितर सरता, सांवळी हूपता आनी अस्तंतेकडल्यान भायर सरता.

सूर्य आनी पृथ्वी मजगतीं चंद्र येतकच सूर्यगिराणां घडटात. चंद्राची सांवळी पृथ्वीचेर पडटा आनी ते सावळेंत आशिल्ल्या लोकांक सूर्याचेर चंद्राचें सांवट पडिल्लेवरी दिसून सूर्यगिराण घडटा (पळेयात आकृती-३).

आकृती ४ : खंडग्रास सूर्यगिराण

चंद्राची सांवळी पृथ्वीच्या ५८ ते ६० अर्दव्यासाइतली लांब पडटा. चंद्राचें पृथ्वीरसावन उण्यांत उणें अंतर पृथ्वीच्या ५६ अर्दव्यासांइतलें आसता तर चडांत चड अंतर ६४ अर्दव्यासांइतलें आसता. जेन्ना हे सांवळेचें तोंक (पळेयात आकृती-३: 'अ' बिंदू) पृथ्वीवेल्यान पडटा तेन्ना ते सांवळेंतल्या लोकांक खग्रास सूर्यगिराण दिसता. जर हो बिंदू पृथ्वी आनी चंद्र हांचे मदीं आयलो जाल्यार सावळेंतल्या लोकांक कांकणाच्या

आकृतीचें सूर्यगिराण दिसता. हातूंत सूर्याच्या कांकणाच्या आकाराची कड तितली दिसता. खंडग्रास सूर्यगिराण दिसपाचो भाग चंद्रगिराणांतल्यावरी penumbra ची आकृती काडल्यार मेळटा. चंद्राचे सांवळेचो पट्टो पृथ्वीर ज्या भागांत पडटा त्याच भागांतल्या लोकांक खग्रास सूर्यगिराण दिसूंक शकता. चंद्र पृथ्वीसावन उण्यांत उण्या अंतराचेर आसतना आनी सूर्य चडात चड अंतराचेर आसतना ह्या पट्ट्याची रुंदाय सुमार २९० किमी. इतली आसता. Penumbra चो पट्टो सुमार ७,८४० किमी. इतलो रुंद आसता (पळेयात आकृती-४).

पूर्विल्ल्या काळांतल्या काल्डीयन लोकांनी गिराणांचीं कुळां थारायल्लीं. दर अठरा वर्सांनी १०, ११ वा १२ दिसांनी (६,५८५.३२ दीस) घडपी गिराणां एकासारकीं एक आसतात. त्या काळाक 'सारोस' (Saros) चक्र अशें म्हण्टात. चंद्रगिराणाचीं २८ आनी सूर्यगिराणांचीं ४२ कुळां आसात. हीं गिराणां दरेका कुळांत ६५८५.३२ दिसांनी एक अशीं घडत, उत्तर-दक्षिण दिशांनी वाडत प्रवास करतात. खंडग्रासान सुरवात जावन खग्रास जावन परत खंडग्रास जातकच तीं लय पावतात. एका चंद्रकुळांत ४४-४५ गिराणां घडटात. कुळाची पिराय ८६५ वर्सांचीं आसता. सूर्यकुळांतल्या गिराणांचो आंकडो ७०-७१ आसून कुळाची पिराय १,२६० वर्सां इतली आसता.

एका वर्सांत चडांत चड ७ गिराणां घडटात. तातूंत ५ वा ४ सूर्यगिराणां आनी २ वा ३ चंद्रगिराणां आसतात. उण्यांत उणीं २ गिराणां घडल्यार तीं दोनूय सूर्यगिराणां आसतात. ऑपोल्झर ह्या ऑस्ट्रीयन ज्योतिर्वेत्यान आपल्या पुस्तकांत ८,००० सूर्यगिराणां आनी ५,००० चंद्रगिराणांची एक वळेरी दिल्या. ह्या गिराणांचो काळ इ.स.प. १२० ते इ.स. २१६१ वर्स इतलो आसा.

इ.स. २००० वर्सामेरेन घडून येवपाचीं कांय खग्रास सूर्यगिराणां अशीं

तारीख	भारतीय प्रमाणवेळ	वेळ
३० जून १९९२	१७.४९	५.५ मि.
३ नोव्हें. १९९४	१९.०६	४.६ मि.
२४ ऑक्टो. १९९५	१०.०७	२.४ मि.
९ मार्च १९९७	०६.४५	२.९ मि.
११ फेब्रु. १९९८	१६.३८	४.५ मि.
२६ ऑगस्ट १९९९	२९.५७	२.६ मि.

- डॉ. अरुण हेबळेकर

गिरी, वराहगिरी वेंकट: (जल्म: १० ऑगस्ट १८९४; बेऱ्हमपूर-ओरिसा).

भारताचो चवथो राश्ट्रपती. ताचो जल्म एका मध्यमवर्गीय कुटुंबांत जालो. मुळावें शिक्षण बेऱ्हमपूर हांगा जातकच डब्लिन विद्यापीठांत ताणें कायद्याचें शिक्षण घेतलें. बार अॅट लॉ जातकच ताणें वकिली सुरू केली. फुडें तो काँग्रेसीचो वांगडी जालो आनी होमरुल चळवळींत सामील जालो. कामगार संघटनेचो सचिव आनी 'ऑल इंडिया रेल्वेमेन फेडरेशन'चो अध्यक्ष म्हूण ताणें काम केलें. १९२६ आनी १९४२ वर्सा, तो 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस' चो अध्यक्ष आशिल्लो. १९८७ त जिनीव्हाक भरिल्ले आंतरराश्ट्रीय मजूर संघटनेंत भारतीय कामगारांचो प्रतिनिधी म्हूण तो हाजीर रावलो. १९३१ त ताणें गोलमेज परिशदेंत वांटो घेतलो. १९३४-३७ ह्या काळांत मध्यवर्ती विधिमंडळांत ताणें कामगारांचें प्रतिनिधीत्व केलें. त्या वेळा तो कामगार, उद्येगधंदे, सहकार्य आनी वाणिज्य ह्या खात्यांचो मद्रास इलाख्यांत मंत्री आशिल्लो (१९३७-३९). हंगामी हिंदुस्थान सरकारचो परराश्ट्रवकील म्हूण ताणें श्रीलंकेंत दोन वर्सां काम केलें आनी उपरांत तो कामगार मंत्री जा १९५७-६७ ह्या काळांत तो राज्यपाल म्हूण उत्तर प्रदेश, केरळ अ कर्नाटक ह्या राज्यांत आशिल्लो. ते उपरांत तो भारताचो उपराश्ट्र (१९६७-६९) आनी मागीर राश्ट्रपती (१९६९-७४) जालो.

ताणें कितल्याश्याच राश्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय समित्यांचेर व केलां. कामगारांच्या हिताखातीर ताणें जिवीतभर कार्य केलें. एक निष्ठ कामगार फुडारी म्हूण ताणें नामना मेळयली. कामगारांचे कितलेशेच ताणें समजिकायेन सोडयले. इतलेंच न्हय, तर तेविशींचे आपले वि ताणें 'Industrial Relations' (१९५५), 'Labour Problems in Ind Industry' (१९५८), 'Jobs for our millions' (१९६०) ह्या पुस्तकांव परगटायले. ह्या सगळ्या कार्याखातीर बनारस, आंध्र विद्यापीठांनी ता गौरव करून ताका डॉक्टरेट पदवी दिली. भारत सरकारान 'भारतर हो सर्वोच्च पुरस्कार दिवन ताचो भोवमान केलो (१९७५).

- कों. वि. सं.

गिरे: खंयच्याय ताऱ्या भोंवतणी भोंवड्यो घालपी आकाशस्थ गोल गिरो म्हण्टात. गिरे ताऱ्यांभशेन स्वयंप्रकाशी आसनात. पूर्विल काळांतले भारतीय आनी अस्तंतेकडले लोक थीर नखेत्रांमदीं भोंव आकाशस्थ दिव्य तेजांक गिरे म्हण्टाले. पृथ्वीपसूनच्या तांच्या अंतर वळेरेन चंद्र, बुध, शुक्र, सूर्य, मंगळ, गुरू आनी शनी हे पृथ्वीभोंवतणी भोंवड्यो घालतात असो समज, कोपर्निकसाच्या १५ वर्साच्या सूर्यामाळेविशींच्या सोदापयलीं संवसारभर आशिल्लो. तेखेरी भारतीय ज्योतिर्शास्त्रांत राहू आनी केतू ह्या दोन काल्पनिक बिंदूक्य मानल्यात. आतां पृथ्वीक धरून णव गिरे मानतात. णवूय सूर्याभोंवतणी भोंवड्यो मारतात.

तांची सूर्यापसूनच्या अंतरावेल्यान वळेरी जाता ती अशी- बुध, शु पृथ्वी, मंगळ, गुरु, शनी, प्रजापती, वरुण, कुबेर १९८८ त, वर कुबेरापरस सूर्यापसून पयस आशिल्लो. कुबेराची कक्षा कांय भागा वरूणाचे कक्षेभितर पडटा. हातूंतले बुध, शुक्र, मंगळ, गुरू आनी शनी नदरेक दिसूंक येतात ते गिरे पूर्विल्ल्या काळासावन खबर आशिल्ले आ हांचे गतीवयल्यानूच कोपर्निकसान १५४३ त सूर्यकेंद्रित सूर्यकुला कल्पना पयलीं मांडली. प्रजापतीचो सोद विल्यम हर्शल हाणें १७ वर्सा, वरुणाचो सोद योहान गॉल हाणें १८४६ वर्सा आनी कुबेराचो स क्लाइड टॉमबॉ हाणें १९३० वर्सा लायलो. हेभायर मंगळ आनी गुरु हां मजगतीं दोन हजारांवयर गिरुल्यांचो (planetoids वा asteroids) १८ वर्साउपरांत सोद लागलो. १९७८ वर्सा कुबेराच्या एक तृतीयां आकाराच्या ताऱ्या सहचऱ्याचो (charon) सोदूय लागलो. बुध, शु पृथ्वी आनी मंगळ हांकां पृथ्वीकुलाचे गिरे (Terran Planets) म्हण्टा गुरु, शनी, प्रजापती आनी वरुण हे व्हडले गिरे वायुरुप आशिल्ल्या तांकां वायु-राक्षस (Gas Giants) म्हण्टात. सगळ्या गिऱ्यांच्या भोंवडेचा मार्गांचो थर एकूच आसता. सूर्यमाळेचे घडणुकेविशीं जायते सिद्धां आसात. तातूंतल्या वाइझेकर (१९४४) हाच्या म्हणण्याप्रमाण सूर्याच तारो तयार जाता आसतनाच ताचे भोंवतणी आशिल्लें वस्तुमान थं जावन तांचेपसून गिरे तयार जाले.

योहान केपलर हाणें १६०९ त गिऱ्यांच्या मार्गाविशीं नेम तयार केले त्या नेमांप्रमाण सगळे गिरे सूर्याभोंवतणी लंबवर्तुळाकृती (elliptica मार्गान भोंवड्यो घालतात. गिरे सूर्याक जितले लागीं आसतात तितलीच तांची गती चड आनी भोंवडेचो काळ कमी आसता. सगळे गि सूर्याभोंवतणी भोंवड्यो घालतना आपल्या आसा भोंवतणीय घुंवतात भौतेक गिऱ्यांची घुंवपाची दिशा भोंवडेचे दिशेनूच आसा. शुक्र आनी प्रजापती हाका आडवाद आसात. बुध आनी शुक्र सोडल्यार हेर गिऱ्यांक कमीत कमी एक चंद्र वा सहचर आसा. शनी, प्रजापती आनी गुरु हांक उपग्रहाबगर कांकणावरीं कडींय आसात. शुक्र, पृथ्वी आनी मंगळ हांचें वातावरण (atmosphere) आसा.

- डॉ. अरूण हेबळेकर

गिऱ्यांच्या मांडावळीचो तक्तो

गिऱ्याचें नांव भारतीय-अस्तंत	सुर्याकडल्यान सरासरी अंतर (पृथ्वीचें सरासरी अंतर= १ A.u. ह्या प्रमाणांत)	सुर्याभोंवतणी भोंवडेचो काळ (पृथ्वीच्या वर्सांत)	गिऱ्याच्या वातावरणातलो मुखेल वायू	गिऱ्याच्या पृष्ठभागाचें सरासरी तापमान (अदमासान) ° से.	गिऱ्याच्या उपग्रहांची संख्या (अदमासान)	गिऱ्यांच्या कांय मुखेल उपग्रहांचीं नांवां
बुध (Mercury)	०.३८७	०.२४१	-	१७०°	-	-
शुक्र (Venus)	०.७२३	०.६१५	कार्बन डाय-ऑक्साईड	४६०°	-	-
पृथ्वी(Earth)	१	१	नायट्रोजन आनी ऑक्सीजन	१५°	१	चंद्र
मंगळ (Mars)	१.५२४	१.८८१	कार्बन डाय-ऑक्साईड	-५५°	२	फोबोस, डायमोस
गुरू (Jupiter)	५.२०३	११.८६	-	-	१६ (बारीक कडीं आसात)	अमाल्थीया, आयो, युरोप गॅनिमीड, कॅलीस्टो, लेडा, हिमालिया, लायसिथिया, इलारा, आनांके, कार्मे, पॅसिफिया, सिनोपे.
शनी (Saturn)	९.५३९	२९.४६	-	-	१७ (सोबीत कडीं आसात)	मिमास, एन्सेलेडस, टिभायस, डिओने, ऱ्हीआ, टिटॅन, हायपेरीयन, आयेपरिस, फांबी.
प्रजापती (Uranus)	१९.१८	८४.०१	हायड्रोजन, हिलियम	-	५ (कडीं आसात)	मिरांडा, एरिएल, अंब्रिएल, टिटॅनिया, ओबेरॉन.
वरुण (Neptune)	३०.०६	१६४.८	हायड्रोजन, हिलियम	-	४	ट्रिटॉन, नेरायड.
कुबेर (Pluto)	३९.४४	२४७.७	मिथेन, आरगॉन	-२२०°	१	चेरॉन.

गीतगोविंद: बंगाल प्रांतांत जावन गेल्लो म्हान संस्कृत कवी जयदेव हाच्या संस्कृत काव्यांत अर्व्रंवर जाल्ल्या कृष्णकाव्याक 'गीतगोविंद' ह्या नांवान वळखतात. हें काव्य बारव्या शेंकडयाच्या सुमाराक बरयल्लें. हें काव्य रागतालबध्द संगीतांत आसा: तातूंत चोवीस गीतां आसून ह्या गीतांनी श्रीकृष्णाचें (गोविंदाचें) स्तवन केलां. ह्या चोवीस गीतांक 'प्रबंध' वा 'अष्टपद्या' अशें म्हण्टात. हे चोवीस प्रबंध बारा सर्गांत वांटल्यात. गीतगोविंदांतलीं चोवीसूय गीतां नृत्य करता आसतना म्हणपाचीं आसतात. गीतगोविंदांत प्रबंधाचे सुर्वेक आनी शेवटाक वेगवेगळ्या वृत्तांत जायते श्लोक रचिल्ले आसून, श्लोक आनी प्रबंधाचे हे भरसणेक लागून गीतगोविंदाक एक अप्रूप सोबीतकाय लाबल्या.

श्रीकृष्णाची शृंगारलीला हो गीतगोविंदाचो आत्मो जावन आसा. राधा-कृष्णाचो मोग, विरह, मीलन ह्या विशयांवेल्यो काव्य-रचना हातूंत आयल्यो तरी तातूंत एक सलगपणा ना. गोविंद, राधा आनी राधेची सखी अश्यो तीन व्यक्तिरेखा ह्या काव्यांत आसात. राधेची सखी ह्या काव्यांत दूतीचें काम करता. गोविंद राधाच्या मनाची अवस्था एकामेकांक कळोवन निमाणें ती तांचें मिलन घडोवन हाडटा.

विप्रलंभ आनी संभोग अशा दोनूय तरांच्या शृंगारांचो निमाणो बिंदू हांगा मेळटा. शृंगाराच्या रुपड्यासकल जयदेवान गूढ आध्यात्मिक अर्थ सांगला आनी राधा-कृष्ण हें जीवात्मा आनी परमात्मा हांचेवेलें रुपक आसा, अशें कांय अभ्यासकांचें मत आसा. आध्यात्मिक अर्थ लावपाक आदार दिवपी कांय उल्लेख गीतगोविंदांत जरी आयले, तरीय हें काव्य राधा-कृष्णाचें म्हळ्यार दादल्या-बायलेच्या मोगाचें प्रतीक जावन आसा, असो समज आसा.

शृंगारावांगडाच कवीचें भक्तीन भरिल्लें अंतस्कर्ण जशें ह्या काव्यांत दिश्टी पडटा, तेचपरी साहित्यशास्त्रज्ञांनी वर्णन केल्ल्यो अभिसारिका, वासकसज्जा, विप्रलब्धा हेर ह्यो नायिका एकठांय हाडपाची खुबीय दिश्टी पडटा. मधुरा-भक्तीचीं बिजां ह्या काव्यांत आसुं येत, अशें म्हण्टात. तातूंत तरांतरांचीं यमकां, अनुप्रास सारके शब्दालंकार ताणें वापरल्यात. उपका, रुपका, उत्प्रेक्षा, श्लेष सारके अर्थालंकारूय जाग्या जाग्यांनी आसात. देखीक:

उन्मालन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण
प्राप्तप्राणसमागमरसोल्लासैरमी वासराः ।। (१.९)

वसंत ऋतु सुरू जाला. आंबो चंवल्ला. भ्रमर त्या आंब्या फुलांचेर पिशे जावन तांचेर बसल्यात. ताका लागून फुलां हालतात. तेच खांदयेर कोगूळ बसल्या. ताचें 'कुहूकुहू' अशा गोड आवजांत गायन चल्लां. त्याच आंब्या-रुखाच्या पोंदा बशिल्ल्या विरही पथिकाच्या कानांक ह्या कोगळाचें कुंजन झोंबता. त्या कुंजनाक लागून ताका आपले मोगिकेची याद येता. ह्या चिंतनांत ताका आपले मोगिकेबराबरच्या समागमाचें कांय खिणांखातीर कांय जायना, पूण सुख मेळटा. तितल्याच सुखाचेर तो आपले विरहअवस्थेचें दीस कशेतरेन काडटा.

निवेदन, वर्णन, गीत सार ह्या गजालींचो नकसूद रितीन उपेग करून जयदेवान ह्या काव्याक आगळेंच रुप दिलां. श्रीकृष्णाच्यो शृंगारलिला वर्णुपाक गेय चालींत पद्य रचपाची ही खाशेली कल्पना जयदेवान सगळ्यांत पयलीं वापरली. गीतगोविंदाचें हे एक खाशेलपण जावन आसा. गीतगोविंदांतले अष्टपदीरचनेचेर त्या काळांतल्या अपभ्रंश काव्यशैलीचो परिणाम जाल्लो दिसता.

मम्मट, विश्वनाथ, अपय्य-दीक्षित सारके साहित्यशास्त्रज्ञ अलंकारांच्या उदाहरणांखातीर गीतगोविंदांतल्या श्लोकांचो उल्लेख करतात. ताचेवेल्यान गीतगोविंद काव्याक सगळ्यांची मान्यताय मेळिल्ली, अशें म्हणूं येता. कांय शतमानांपयलीं केरळांत 'अष्टपदीअट्टम' नांवाचो नृत्यप्रकार अस्तित्वांत आशिल्लो. हो नृत्यप्रकार गीतगोविंदाच्या आदाराचेरूच बसयिल्लो. चैतन्यसंप्रदायांत ह्या ग्रंथाक उपासना करसाचो ग्रंथ हे नदरेनूय म्हत्व आसा.

अस्तंत आनी उदेंतेचे साहित्यीक गीत-गोविंदाक व्हड मान दिता. रवींद्रनाथ टागोरसारखो साहित्यिक गीत-गोविंदांतल्या काव्यान आपू भारावन गेलो, अशें आपल्या भुरगेपणांतल्या यादींनी सांगता. रोमेश दत्त, चिं. वि. वैद्य, डॉ. किथ हे विद्वान गीत-गोविंदाक सगळ्यांत श्रे काव्य म्हूण मानतात.

भानुदत्ताचें 'गीतगौरीपति', गोविंददासाचें 'संगीतमाधव कृष्णदत्ताचें 'गीतगणपति', सोमनाथाचे 'कृष्ण गीत' हीं गीतगोविंदा अनुकरणां जावन आसात. सर विल्यम जोन्सान १८०७ त कलेक्टेड वर हातूंत, तर एडविन आर्नल्ड हाणें १८७५ त 'द इंडियन सौंग ऑ सॉंग्ज' हातूंत गीतगोविंदाचो इंग्लीशींत अणकार केला. दत्तात्रय अन आपटे हाणें ह्या काव्य ग्रंथाचो अणकार 'राधामाधवविलास' ह्या नांव केला.

- कों. वि. सं.

गीतिरामायण: दुर्गावर कायस्थ ह्या कवीन बरयल्ल्या रामकाव्या 'गीतिरामायण' म्हूण वळखतात. हें रामकाव्य आसामी भाशेंत बरयल दुर्गावर कायस्थान वेळ-काळाप्रमाण तातूंत कांय बदल केल्लें आसले त ह्या काव्य-ग्रंथाची रचणूक माधव कंदलीच्या रामायणासारकीच आसा.

दुर्गावर कायस्थान आपलें काव्य लोकांच्या अंतस्करणांत वचून बस ह्या हेतान बरयल्लें. तेखातीर कवीन वाल्मीकी रामायणांतल्या क वेचीक प्रसंगांचो आपल्याक जाय तसो उपेग करून घेतला. अरण्यकांह करूणरसाक चड म्हत्व दिवन थंयचे कांय प्रसंग कवीन रोसाळ आ म्होंवाळ उतरांनी चितारल्यात.

दंडकारण्यांत रावपी सीता आपले अलौकीक शक्तीचो उपेग कर अयोध्येची निर्मिती करता आनी ते अयोध्येंत राम-लक्ष्मणास मदनचतुर्दशीच्या सुवाळ्यांत रंगून वता, अशी एक मनभुलोवणी कल्प दुर्गावरान आपल्या काव्यांत रचल्या.

गीतिरामायणांत राम-सीता-लक्ष्मण तशेंच हेरांचे सामान्य मनशांव विचार आनी विकार ताणें दाखयल्यात. डॉ. काकतीन ह्या काव्या लोकरामायणाचें 'लोकसंस्करण' अशें म्हळां.

गीतिरामायण, ओझा पाली गीतांचे परंपरेंतलें जावन आसा. परंपरेंत एक मुखेल गायक, मुखेल कथागीत म्हण्टा. ताचे उरिल्ले वांग तांचें पालुपद घोळोवन घोळोवन म्हण्टात. आसामांत ही गावपाची पद्ध पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयल्या.

- कों. वि. सं.

गुंज: (मराठी- गुंज, हिंदी-चिर्मिती, गुंची; गुजराती- चनोती; संस्कृ गुंजिका; इंग्लीश- क्रॅब्ज आय, इंडियन लिकराइस, रोजरी पी; लॅटी ॲब्रस प्रिकॅटोरियस; कूळ- लेग्युमिनोजी; उपकूळ- पॅपिलिऑनेटी).

खूब वर्सां उरपी वेल दुसऱ्या रुखाचो आदार घेवन वयर चडटा. ति उंचाय सुमार पांच ते स मी. आसता. भारतांत सगळ्या वाठारांनी ही वे जाता. गोंयांत तेचपरी महाराष्ट्रांतल्या कोंकण आनी कर्नाटकांतल्या उत्त कारवार ह्या प्रदेशांत दर्यादिगेवेल्या पातळ आनी ओलसार रानांनी ही वे दिश्टी पडटा. उश्ण कटिबंधांत हेरकडेन ही वेल सादारणपणान दिश पडटा.

हे वेलीचें कांड गुळगुळीत आसता. पानां एकसंध आनी पांखांभशे आसतात. पावसाळ्यांत हे वेलीक तुऱ्याचेर गुलाबी रंगाचीं ल्हान आ गच्च फुलां येतात. सांगो खूब ल्हान आसतात आनी त्यो फुट्टकच तातू वाटकुळ्यो गुळगुळीत चार ते स बियो भायर पडटात. ह्या बियांक गुं म्हण्टात. गुंजो दोन तरांच्यो आसतात. तांबडी आनी तिचेर काळे थिप आशिल्ली आनी दुसरी धवी. कांय वेळां ह्यो गुंजो पुराय तांबड्यो पुराय काळ्यो आसतात.

उपेग: हे वेलीचीं मुळां, पानां आनी बियो वखदी आसतात. पुश्टीक, कामोत्तेजक, पित्तनाशक, रुचिवर्धक, कांतिवर्ध

...नाशक, चर्मरोगहारक आसतात. घावे आनी खोरोज हांचेरूय ...ानां आनी बियो उपेगी पडटात. जोर, तकली उसळप, दमो, ...ी दुखणी, दांत किडप हांचेर मुळाचो रोस घेतात. ताळो ...च ताची पानां चाबून खाल्यार ताळो सुट्टा. बियो कांय प्रमाणांत ... वांतिकारक आनी चड प्रमाणात विखारी आसतात. सांधे धरप, ... तळवे हुलपप हांचेर बियांचो लेप लायतात. चड तकली ...ार बियांचो पिठो पुडीभशेन ओडल्यार उपायकारक थारता. ...्या विखारी द्रव्यांत ॲब्रीन हें ग्लुकोसाइड आसता. आदल्या ... भांगर जोखपाक गुंजीचो वजनमाप म्हूण उपेग करताले.

- कों. वि. सं. मं.

...: आंध्र प्रदेश राज्याचे उदेंत देगेवेल्या गुंतूर जिल्ह्याचें मुखेल थळ. ...ख्याः ३,६७,२०० (१९८१). आवांठः ३०.१ चौ. किमी.; हैदराबाद ...ा ४०० किमी. आग्नेय दिकेक, मद्रास, कलकत्ता महामार्गाचेर, वाड्याच्या नैर्ऋत्येक २० किमी. अंतराचेर हें शार वसलां. हे ... गुंतूर हें नांव तेलगु शब्द गुंटा हाचेवेल्यान आयलां. गुंटा म्हळ्यार

...गळ्यांत आदीं हें शार फ्रेंचांनी कोंडाविड दोंगुल्ल्यापसून उदेंतेक ६ ... पयस वसयल्लें. उत्तर सरकार विभागाचे राजधानीचें हें शार ...नगर नांवान वळखताले. फुडें १७८८ वर्सा गुंतूर शार ...माकडल्यान ब्रिटिशांचे सत्तेखाला गेलें.

...ादल्या काळासावन गुंतूर एक वेपारी केंद्र म्हूण वळखतात. हांगा ..., धान्य, कापूस, भिकणां, हांचो व्हड वेपार चलता. तंबाखूच्या ...खातीर गुंतूर शाराक खूब खाशेलेपण आसा. तेचपरी तांदूळ सडप, ...णांपसून तेल काडप, चामडें कमोवप, धातुच्यो तरेकवार वस्तू करप ...चे कारखाने हांगा आसात.

...ह्या शारांत महाविद्यालयां आनी खूबश्यो शिक्षणीक संस्था आसात.

- कों. वि. सं. मं.

...रातः भारतीय संघराज्यांतलें एक घटक-राज्य. ह्या राज्याचे ...रेक राजस्थान, दक्षिणेक महाराष्ट्र, उदेंतेक महाराष्ट्र आनी मध्यप्रदेश, ...ंतेक अरबी दर्या तर इशान्येक पाकिस्तान आसा. अक्षांश आनी ...श विस्तार २०° ६' उत्तर ते २४° ४२' उत्तर; ६८° ४' उदेत तें ...° २४' उदेंत. आवांठः १,९६,०२४ चौ. किमी.; लोकसंख्याः ...११,७४,०६० (१९९१).

भूंयवर्णनः *१. दर्यादिगेकडली जमीनः* कच्छच्या आखातासावन ...गगंगेमेरेनचो हो वाठार. हो वाठार रेंवेन आनी मीठान भरला. उदक ...र आशिल्ल्यान हांगाचे जमनीचेर मीठाचे थर आसतात. वाऱ्यान हें ...ठ मातयेंत एकठांय जाता. हें मीठ हेर वाठारांनी फाफसल्ल्यान पिकांक ...ा जातात. तण हांगा बरें वाडटा.

२. *सपाट वाठारः* ह्या वाठाराक सुकते-भरतेचो त्रास जायना. माती ...कट आसा. जमीन सपाट आसा. नर्मदा आनी घघर ह्यो दोन न्हंयो ...गा काळो गाळ हाडून उडयतात. तेखातीर पिकावळ हांगा बरी जाता.

३. *दोंगराळ वाठारः* ह्या वाठारांत अरवली, विंध्य, सातपुडा आनी ...घाद्री ह्या दोंगरांचे फांटे आसात. दोंगराचे कुशींतल्यान जायत्यो न्हंयो ...रू जातात. हांगा झाडां-पेडांचीं रानां आसात. नर्मदा आनी तापी ह्या ...वेल न्हयांसावन ह्या वाठाराक उदक मेळटा.

कच्छचे रण होय गुजरातचो वाठार. ह्या वाठाराचे दोन भाग जातात. ...डलें रण आनी धाकटें रण. हाचें क्षेत्रफळ २१,००० चौ. किमी. इतलें ...ासा व्हडल्या रणाची उदेंत-अस्तंत लांबाय २५६ किमी. आनी ...क्षिण-उत्तर लांबाय १२८ किमी. आसा. हो वाठार रेंवट आसून ...ातरानी भरिल्लो आसा. भुंयकांपांचें प्रमाणूय खूब आसा. पावसांत हें ...ण उदकान भरता, तर गिमांत सुकें सडसडीत जाता. गिमांत ह्या ...ागात मृगजळांचीं तळीं दिसतात.

न्हंयोः तापी, मही, साबरमती, नर्मदा ह्यो राज्यांतल्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो आसात. तापी न्हंयेंत बाराय म्हयने उदक आशिल्ल्यान उदका येरादारी जाता. सौराष्ट्रांत भादर, मच्छू, ओझत, अजी ह्यो न्हंयो आसात. गीरच्या दोंगरांनी उगम पावन शत्रुंजय न्हंय व्हांवता. कच्छच्या रणांत सरस्वती, बनास आनी रुपेण ह्यो न्हंयो व्हांवतात.

पिरम, चांच आनी सियाळ हे जुंवे सौराष्ट्रांत आसात. दीव आनी शंखाद्वार अशे हेर कांय जुंवे आसात.

दोंगरः सौराष्ट्रांतले दोंगर एकामेकासामकार उबे आशिल्ले दिसतात. उत्तरेकडल्या दोंगर फांट्यांत कनडोल्याचो दोंगर, चोटिल्याचो दोंगर आनी गोपचो दोंगर आस्पावता. बडोद्याचे उदेंतेक २५ मैलांचेर पावागड म्हूण इल्लोसो दोंगर आसा. पालताणांत स हजार सपणां आनी दोन हजार फूट उंचायेचो शत्रुंजय दोंगर आसा. जुनागढसावन तीन मैलांचेर गिरनार दोंगर आसा. गोरखनाथ तेंगशेमेरेन ताची उंचाय ३,६६६ फूट आसा. गिरनार पर्वताक २१ तेंगश्यो आसून तातूंतल्या अंबा, गोरखनाथ, अवगड, गुरू आनी कालिका ह्यो चड म्हत्वाच्यो आसात.

दर्याः गुजराताक अरबी दर्याची १६०० किमी. लांबायेची दर्यादेग लाबल्या.

हवामानः गुजरात राज्याचो चडसो वाठार उश्ण कटीबंधांत येता. गुजरात राज्यांत सादारणपणान हवामान एकसारकें उरता. पावसाचें प्रमाण ७५ ते १५२ सेंमी. आसता. दाट रान नाशिल्ल्यान आनी ल्हान ल्हान दोंगुल्ल्यो आशिल्ल्यान पावस उणो पडटा, तशेंच दुकळाचें प्रमाणूय चड आसा.

डांग, वलसाड हांगा रानांच्या वाठारांनी २०० सेंमी. पावस पडटा. गुजरातच्या मदल्या सपाट वाठारांतली हवा एकसारकी ना. दोंगराकडली हवा थंड आसता. दर्यादिगेवेली हवा थंडसाण आनी हूनसाण हे नदरेन सम आसता. उत्तर गुजरातांत शिंयाळ्यांत तापमान बरेंच उणें आसता. पावस ५० ते १०० सेंमी. आसता. उत्तर आनी अस्तंत सौराष्ट्रांत ६७ सेंमी. परस कमी पावस पडटा. थंयची हवा सुकी आसून खर थंडी पडटा. दक्षिण आनी उदेंत सौराष्ट्रांत पावस खूब थोडो पडटा. कच्छच्या सुक्या सडसडीत वाठारांनी तापमान १५.६° से. ते २१.१° से. आसता. गुजरात राज्याच्या हेर वाठारांनी तापमान २१.१° से. ते २३.९° से. आसता.

वनस्पत आनी मोनजातः राज्यांतली १९.६६ लाख हेक्टर जमीन रानाखाल आसा. हें प्रमाण राज्याच्या वट्ट आवांठाच्या १० टक्के आसा. तातूंतली ११ लाख हॅक्टर जमीन डांग, जुनागढ, पंचमहाल, बडोदें, भडोच, सुरत, बनास, काठा आनी थोडीभोव जामनगर आनी कच्छ हांगा आसा. सरकार सद्या रानाची सुवात वाडोवंक सोदता. सायल, वेळू, चंदन, खैर, गुग्गुळ, मीमल, धुमडा, धुडीजा हीं झाडां गुजरातच्या रानांनी दिसतात.

गुजरात राज्यांतल्यो काठेवाड हांगाच्यो गायो तर मेहसाणा आनी जाफराबादच्यो म्हशी दुदाखातीर नामना जोडून आसात. कच्छ वाठारांत मेढरां आनी जंगली गाढवां दिसून येतात. गिरच्या जंगलांत शिंव सांपडटात. सौराष्ट्रांत घोडे व्हड प्रमाणांत दिसतात.

आपली सुवात सोडून भोंवपी सुकणीं खास करून शिंयाळ्याच्या दिसांनी दिसतात. ओखा बंदरालागीं हिमालय, तिबेट, सायबेरिया हांगाच्यान आयिल्लीं क्रौंच सुकणीं दिसतात. शहामृग कच्छ वाठारांत तांतयां घालपाक येतात. मोर, राजहंस, बदकां, बगळे, चक्रवाक, पाणकोंबयो, बुलबूल, फ्लेमींग हीं सुकणीय राज्यांत दिसतात.

इतिहासः 'गुर्जर' नांवाची एक जमात उत्तरेकडल्यान पंजाबांतल्यान सकयल देंवली आनी ह्या वाठारांत पावली. 'गुजरात' हें नांव 'गुजरत्त' ह्या प्राकृत वा गुर्जर राष्ट्र ह्या संस्कृत नांवापसून आयलें.

गुजरातांत चार हजार पांचशें वर्सां आदले लोथल संस्कृतायेचे अवशेश मेळ्ळ्यात. हे अवशेश हरप्पा आनी मोहेंजोदडो संस्कृतायेच्या काळावेले आसून ताचेवेल्यान गुजराताक एक पूर्विल्लो इतिहास आशिल्ल्याचें सिध्द जालां. लोथल संस्कृताय आयज नासली तरी तिचो प्रभाव गुजरातच्या उद्येग, वेवसाय, साहस, कलाकुसर, कारागिरीचेर पडिल्लो दिसता.

इतिहासतज्ञांच्या मतान ऋग्वेदांतले 'पणीलोक' म्हळयारूच कुशलोकांची प्रजा आसपाक जाय. ते परकी देशांवांगडा वेपार करताले. दर्याचेर पातमारी चलयताले. धन एकठांय करताले. वर्णागवृत्ती हो शब्द मूळ 'पणी' ह्या उतरावेल्यान आयला, अशें म्हण्टात. पूर्विल्या काळासावन गुजरातची भूंय वेपार-उद्येग करपी भूंय जावन आसा.

ताचे फाटल्यान शर्यातीच्या कुळगोत्रांचे आर्यलोक हांगा आयले. तांणी द्वारकेच्या लागसार आशिल्ल्या वाठाराक 'आनर्त' हें नांव दिलें. महाभारतांत अर्जुन दिग्विजय करपाक गेल्लो तेन्ना ताणें 'आनर्त' राज्य घेतलें, अशें म्हळां.

भृगू ऋषी जंय रावलो त्या वाठाराक 'भृगूकच्छ' हें नांव पडलें. सद्या ताका 'भडोच' म्हण्टात. ह्या कुळांतलो 'शुक्राचार्य' हो असुरांचो पुरोयत आसलो. असिरियांतल्यान जो पंगड आयलो, ताचें फुडारपण 'बळी' हाचेकडेन आसलें. भार्गवाचो पालव घेवन बळीन थंय आपल्या राज्याची थापणूक केली. जमदग्नीचो पूत परशुराम हो भार्गवकुळयेंतलो आसलो. ताणें सहस्त्रार्जुनाचो वध करून आर्य संस्कृतायेची थापणूक केली.

इ. स. ५०० वर्सांपयलीं ह्या वाठाराचेर यौधेय हाचो शेक चलतालो. उपरांत शक महाक्षप्रम रुद्रदाम हाणें ताका हरयलो. इ. स. प. तिसऱ्या आनी चवथ्या शतमानांत मौर्यांचो शेक ह्या वाठाराचेर चलतालो. संप्रती उपरांत मौर्यांची सत्ता सोंपली. ताच्या फाटल्यान बॅक्ट्रियन-ग्रीकांचो शेक चललो. क्रिस्ताउपरांतचीं पयलीं चार शतमानां गुजराताचेर क्षत्रपांचो शेक चलतालो.

इ. स. पांचव्या शतमानांत गुप्त राजाचो शेक चलतालो. गुप्त राजवट दुबळी पडली तेन्ना तांचोच एक सेनापती भट्टार्क मैत्रक हाणें वल्लभी (सौराष्ट्र) हांगा स्वतंत्र राज्याची थापणूक केली. ताणें वल्लभीपूर हांगा आपली राजधानी दवरली. ताचो शेक इ. स. ७६६ मेरेन चल्लो. वल्लभीपूर हांगा नालंदाभशेन विद्यापीठ आसलें.

गुर्जर प्रतीहाराच्या घराण्यांतल्या हरिश्चंद्र हाणें इ. स. ५५० व सात राजपुताना हांगा राज्याची थापणूक केली. इ. स. ५८० सा ७६६ मेरेन गुर्जर घराण्याची राजवट चल्ली. इ. स. सातव्या शतमान चालूक्य राजा पुलकेशी आनी उपरांत जयसिंह शर्मा हांचो शेक इ. ६९३ मेरेन चलतालो. मदीं राज्यार अरबांची घुरी पडली. उज्जैन हांगा वत्सराजान इ. स. ७८० मेरेन गुर्जर देशाचेर शेक चलयलो.

उपरांत ह्या वाठाराचेर चावडा घराण्याचें राज्य आयलें. तां राजधानी अनहिलवाडा ही आसली. ह्या वंशांतलो निमाणो रा सामंतसिंह हाणें सोळंकी वंशांतल्या मूळ राजाक दत्तक घेतिल्लो. सोळं वंशांतल्या धा राजांमदीं बाराव्या शतमानांतले 'सिध्द राजा जयसिं आनी 'कुमारपाल' हे अग्रंवर जाले. प्रवासतीर्थाचो 'सोमनाथ' सोळंकीचें मूळ दैवत दोन फावट लुटलें. कुमारपालान तें परतें बांद सोळंकीचो अस्त जातकच वाघेला घराण्यान तेराव्या शतमानामे गुजराताचेर राज्य केलें. ताच्या आठ राजांमदले वीरधवल आ विशालदेव गाजल्यात. वीरधवल हाचे राजवटींत वस्तूपाल आनी तेजपा ह्या दोन जैन मंत्र्यांनी अबू गिरनार, शत्रंजुय आनी कुंभारिया हांगा सुं देवळां बांदलीं. निमाणो रजपूत राजा करण वाघेला हाका हरोव अल्लाउद्दीन खिलजीन गुजरात राज्य घेतलें. ह्या वेळासावन गुजरातचे मुसलमानी राजवट सुरू जाली. इ. स. १२९९ ते १३९६ मेरेन दिल्लीच सुलतानाची राजवट चलताली. इ. स. १३९७ ते १५७२ मेरेन राज्याचे स्वतंत्र सुलतानाची सत्ता आशिल्ली. १४०९ त पयल्या अहमदशहा गुजरातांत स्वतंत्र राज्याची थापणूक करून अहमदाबाद शार वसयलें. त आनी पयलो महमूद (महमूदशाह बेगडा) हे गुजराताचेर १६६ वर्सां शे गाजोवपी सुलतानांमदले सगळयांत चड नामनेचे अशे जावन गेले दोगांयचे राजवटीत गुजराताची खूब उदरगत जाली.

...स. १५७३ ते १७५८ मेरेन मोगलांची राजवट चल्ली. १५७३ त ...ान गुजरात जिखून मोगल राजवटीची बुन्याद घाली. औरंगजेब ... मरणाउपरांत थंय मराठ्यांची राजवट आयली. गायकवाडांनी ...तच्या कितल्याशाच वाठारांनी आनी सौराष्ट्रांत आपल्या राज्याची ...क केली.

...३७ वर्सा पोर्तुगेज लोक सौराष्ट्रांत, दक्षिण दिकेवटेन आशिल्ल्या ... जुंव्यांर पावले. अशेतरेन पयली युरोपी सत्ता राज्यांत रिगली. ...गांनी वेपार करपाच्या निमतान येवन भंगसाळ घाली. ल्हवल्हव ... ७ मेरेन पुराय भारतभर तांचो शेक चल्लो. भारतीय सुटके झुजाची ...ळ राज्यांत सुमार ५० वर्सां चल्ली. १९२० वर्सा महात्मा गांधी हाणे ...सेचें तत्त्व आपणावन सत्याग्रह करून ब्रिटिशांआड चळवळ चलयली. ...र स्वातंत्र्याविशींची जागृताय निर्मुपाक ताचो वांटो मोलाचो आसा. ...ंली सत्याग्रहावेळार सरदार वल्लभभाई पटेल हाच्यासारको फुडारी ...त्मा गांधीक मेळ्ळो. साबरमती आश्रमांत गांधी बारा वर्सां उरलो. हे ...तेवेल्यान तो भारताची राजकी सुत्रां चलयतालो. १९३० वर्सा ...चो सत्याग्रह करपाखातीर ताणें आश्रम सोडलो. ताच्या दांडी ...न स्वतंत्रतायेचे चळवळीक आनीकूय नेट आयलो. गांधीची ...भूंय आनी कर्मभूंय म्हूण ह्या राज्याक खास म्हत्व मेळ्ळां. १९४२ ...च्या स्वातंत्र्य झुजांत पुराय गुजरात गांधी फाटल्यान उबें रावलें.

१९४७ वर्सा भारताक स्वतंत्रताय मेळ्ळी तेन्ना गुजरातांतलीं सगळीं ...यानां भारतीय संघराज्यांत विलीन जालीं. जुनागढाचो संस्थानिक ...ब मोहबतखान हाणें आपलें संस्थान पाकिस्तानाक जोडलें म्हूण ...हीर केलें, पूण प्रजा ताच्या ह्या निर्णयाआड उबी रावली. निमाणे ...ागढ भारतांत विलीन जालें आनी मोहबतखान पाकिस्तानांत पळून ...नो. १९४८ त सौराष्ट्राचो एक संयुक्त संस्थान संघ आसलो आनी ...रातांतलीं हेर संस्थानां त्या काळांतल्या मुंबय राज्याक जोडिल्लीं. ...९५६ चे राज्य पुनर्घटनेप्रमाण कच्छ सौराष्ट्रासयत गुजरात द्विभाशीक ...बय राज्यांत आस्पावलें. १ मे १९६० वर्सा गुजरात १५ वें घटकराज्य ...ालें.

राज्यवेवस्थाः गुजरातांत अहमदाबाद, अमरेली, बनासकांठा, भडोच, ...ावनगर, गांधीनगर, जामनगर, जुनागढ, खेडा, कच्छ, मेहसाणा, ...चमहाल, राजकोट, सांबरकाठा, सुरत, सुरेन्द्रनगर, बडोदा, बलसाड, ...ंग अशे १९ जिल्हे आसात. तेभायर १८६ तालुके, ५९ नगरपालिका, ...२ नगरपंचायती, ११,५६२ ग्रामपंचायती थळाव्या राज्यांनी आसात.

राज्याक विधानपरिशद ना. विधानसभेचे वट्ट वांगडी १८२ आसात. ...ोकसभेचेर २४ तर राज्यसभेचेर ११ वांगडी राज्यांतल्यान वेंचून दितात. राज्याची राजधानी गांधीनगर ही आसा.

अर्थीक स्थितीः राज्यांतली अर्दापरस चड जमीन शेतपिकावळीखाल ...ासा. राज्यांतल्या १/४ परस चड जमनीचेर कसलेंच पीक जायना. तण खूब प्रमाणांत ह्या प्रदेशांत वाडटा. ताचो फायदो गोरवांक जाता. तांदूळ, ...्वारी, बाजरी, गंव, मको हीं पिकां तशेंच कापूस, ऊंस, आंबे, केळीं, ...भिकणां, तंबाखू, इसापगूळ, बटाट, मिरसांग, सूंठ, हांगा पिकतात. देशांतलो १/५ टक्के कापूस वाठार हांगा आसा.

राज्यांतल्या म्हत्वाच्या शिंपणावळ प्रकल्पामदीं उकाई, कडाणा, नर्मदा, काक्रापारा, मही उजवीदेग, वंतीवाडा, हठमती, सरस्वती, शत्रुंजयी-पालिताणा, भादर, शत्रुंजयी-खेडियार, मच्छू आनी साबरमती-धोरेई हांचो आस्पाव जाता.

चुनखडी, मँगनीज, चिनी माती, मीठ, कॅल्साइट, बॉक्साइट हीं खनिजां राज्यांत मेळटात. राज्यांत बॉक्साइटाचो सांठो १७ दशलक्ष टन आसा. छोटा-उदयपूर वाठारांत ११.६ दशलक्ष टन फ्लोराइटाचो सांठो आसा.

गुजरात राज्याक व्हडली दर्यादेग मेळिल्ल्यान उदकांतली पिकावळ व्हड प्रमाणांत जाता. कच्छांतल्या लखपत बंदरासावन दक्षिणेकडल्या उंबरगांवामेरेन १६०० किमी. दर्यादेग हांगा आसा. कच्छ खंबायतच्या आखातासयत वट्ट ६७,६०० चौ. किमी. नुस्तें पागपाक फावसो दर्या राज्याक मेळ्ळा. नुस्तें धरपाक ५१ बंदरां आसात. बोंबील, विस्वण, सुंगटां, हिलसा हीं नुस्तीं दर्यांत मेळटात. शंख, शिंपयो, मोतयां दर्यांतल्यान काडटात. तेभायर नुस्त्या सारें, शार्क लिव्हर तेल काडपी अर्थीक धंदे हांगा चलतात.

सुमार २००० लोक साव्या उदकांत नुस्तें पागपाचो धंदो करतात. तळ्येंतल्या नुस्त्यांची पुरवण करपाखातीर दोन व्हडलीं तळीं आसात. नुस्त्यांचीं तांतयां तिगोवन दवरपी दोन केंद्रां आसात.

इतिहासीक, समाजीक आनी धैमीक नदरेन म्हत्वाचीं अशीं जायतीं पर्यटनथळां राज्यांत आसात.

गुजरात राज्यांत उद्देगधंद्याच्या मळार बरीच उदरगत जाल्या. बडोदा हांगा राज्य सरकाराचो साऱ्या काखानो आसा. सूत आनी कापडाच्यो गिरणी, शिमीट, रसायनीक द्रव्यां, यांत्रिक आनी विजेचीं उपकरणां, खावपाच्या तेलाचेर प्रक्रिया करपी उद्देग, अशे विंगड विंगड काखाने राज्यांत आसात. कोयाली हांगा तेल शुध्द करपाचो कारखानो, पोरबंदर, द्वारका सिक्का हांगा शिमीट कारखाने, बडोद्यांत रसायनीक म्हालाचे कारखाने आसात. सुरत हांगा जरीकाम, विणकाम आनी कृत्रिम धाग्याचें काम बरें चलता.

राज्यांत ७०,००० ल्हान उद्देगीक केंद्रां, १३,००० कारखाने, १६७ उद्देगीक वसाहती आसात. राज्यांतल्या दूद उद्देगाची बरीच उदरत जाल्या. भारतांतलें ७०% दूद उत्पादन राज्यांत जाता. देशांतलें ७०% मीठ उत्पादन हांगा जाता.

राज्यांतलें वट्ट वीजेचें उत्पादन २,३५० मे. वॉ. इतले आसा. ११,८७९ खेड्यांनी विजेची पुरवण केल्या.

येरादारी आनी संचारणः राज्यांत पक्के आनी कच्चे मेळून वट्ट ४७,४२६ किमी. लांबायेचे रस्ते आसात (१९८१) आनी ५,६५६ किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आसात. गुजरातांत हवाई-येरादारीची बरी वेवस्था आसा. दिल्ली-अहमदाबाद-मुंबय मार्गार विमानां चलतात. मुंबय ते पोरबंदर, मुंबय ते राजकोट, मुंबय ते बडोदे ह्या मार्गांवयल्यान विमानां चलतात. धवाणिया, जोडिया, धोलेरा, भावनगर, महुवा, दीव, जाफराबाद, वेरावळ, पोरबंदर हीं राज्यांतलीं मुखेल बंदरां आसात.

राज्यांतलीं म्हत्वाचीं खबरेपत्रां फुडलेतरेन आसातः *इंग्लीश-* टायम्स् ऑफ इंडिया, इंडियन एक्सप्रेस आनी वेस्टर्न टायम्स् (अहमदाबाद); *गुजराती-* गुजरातमित्र आनी गुजरातदर्पण (सुरत), जनसत्ता (अहमदाबाद), लोकसत्ता (बडोदा), फूलछाब (राजकोट), संदेश (अहमदाबाद), गुजरात समाचार (अहमदाबाद), जयहिंद (राजकोट), प्रताप (सुरत).

लोक आनी समाजजीणः राज्याची भास गुजराती. राज्याची राजधानी गांधीनगर ही आसा. अहमदाबाद, सुरत, बडोदा, राजकोट, भावनगर, जामनगर, नडिआड हीं २ लाखांपरस चड लोकांचो रावितो आशिल्लीं शारां. ५० हजारांपरस चड लोकसंख्या आशिल्लीं शारां १७, तर ल्हान शारांचो आंकडो २२५ आसा.

गुजरातांत ८०% परस चड लोक हिंदू आसात. ६.७% दलीत जाती आनी ११.६% दलीत जमातीचे आसात. हेर हिंदूंमदले चडशे माध्व, रामानुजी, वल्लभाचारी, स्वामी नारायण अशे वैष्णव पंथाचे तर कांय स्मार्त, शैव, पाशुपत पंथी, माताजीचे पूजक आनी सूर्योपासक अशा पंथांचे आसात. १७०५ मुसलमानांमदीं सुन्नी, शिया, इस्मायली, मेमेन, बोहरी अशा पंथाचे लोक आसात. मुसलमान गुजराती भास उलयतात. राज्यांत ४ लाखांवयर जैन धर्मीय आसात. पारशी लोक जरथुस्त्री धर्म पाळटात. नवसारी म्हालांत ते चड प्रमाणांत आसून तांची उलोवपाची भास गुजराती आसा.

गुजराती दादले धवें धोतर, लांब कोट आनी माथ्याक तोपी घालतात. धोतराचो कासाटो उजवेवटेन खोयतात. गुजराती बायलो पदर

उजव्या खांद्यावेल्यान घेतात. खेड्यांतल्यो बायलो कासाटो मारून न्हेसण न्हेसतात. पांयांत वाळे, हातांत कांकणां, गळ्यांत कंठी, चंद्रहार, कानांतली कुडी ह्यो गुजराती बायलांच्यो वस्ती जावन आसात.

नवरात्र ही गुजरातांतली व्हडली परब आसून, ती णव दीस चलता. हे परबेंत शक्तीची पूजा जाता. ह्यावेळार गांवांगांवांनी 'गरबा' नाच खेळटात. होळी हो सण खास करून गांवगिऱ्या वाठारांत भिल्ल, आदिवासी उर्बेन मनयतात. रंग उडोवप आनी खेळप हातूंतलें मुखेल आंग जावन आसा. दिवाळी ही परब घराघरांत मनयतात. कार्तिक-पुनवेक वोढा हांगा, अहमदाबाद लागसार तशेंच सांबरकाठा हांगा मोटी जात्रा भरता. शिवरात्रे दिसा गिरनारच्या भावनाथ हांगा व्हडली जात्रा भरता.

राज्यांत लोकनृत्य आसा, पूण शास्त्रीय संगीताची परंपरा ना. पंडीत ओंकारनाथ ठकूर हो व्हड संगीतकार राज्यांत जावन गेलो. जामनगरचें स्थापत्यकाम, शिल्पकाम, नक्षीकाम, हस्तकला, सुरतचें जरीकाम, कोरीव लांकडाकाम, मातयेचीं आयदनां, हे कलाकुसरींत गुजरातान नामना जोडल्या. रविशंकर रावल, कनु देसाई, जगन्नाथ अहिवासी, सोमालाल शाह, रसिकलाल परीख/पारेख, श्यावक्ष चावडा, छगनलाल यादव, शांतिलाल हे चित्रकार नामनेक पावल्यात. नवे शैलीच्या चित्रकारांमदीं जनक पटेल, शरद पटेल, गुलाम महंमद हांणी नामना जोडल्या. रंगमाचयेचें दायजूय खूब पूर्विल्लें आसा. 'भवाई' नांवाचो प्रहसनात्मक नाट्यप्रकार खूब पोरनो आसून तातूंत संगीत नृत्य आस्पावता. आयचे रंगमाचयेची सुरवात १८५० वर्सा जाली. ह्या मळार पारशी लोकांनी फुडाकार घेतिल्लो. १८६८ सावन नर्मद मणिलाल, त्रिभुवनदास, प्रभुलाल द्विवेदी, कन्हयालाल मुन्शी, चंद्रवदन मेहता हांच्या नाटकांनी रंगमाची गाजयल्या. नवे कलाकार नवे तरेचीं नाटकां करतात. गुजरात सरकारान कलेची उदरगत जावंची म्हूण अकादेमीची थापणूक केल्या. गुजरातांत चित्रपट उद्येगूय सुरू जाला. गुजराती भाशेंत नवे नवे चित्रपट तयार जायत आसात. खेळाच्या मळारूय गुजराती लोक उमेदीन वांटो घेतात.

शिक्षणः गुजरातांत साक्षरतेचें प्रमाण ६०.९१% आसा (१९९१). ७ यांत्रिकी महाविद्यालयां, २० डिप्लोमा दिवपी संस्था, ४२ तंत्रशाळा, १२ विंगड विंगड शिक्षण दिवपी शाळा, ८ विद्यापीठां, कला आनी विज्ञानाचीं ७६ महाविद्यालयां, १३ वेपार विद्यालयां, १ शारीरिक प्रशिक्षण आनी १३ अध्यापन प्रशिक्षण विशयाचीं विद्यालयां आसात. सुरुची यंत्र विद्यालय, कृषी, मुलोद्योग, कन्याआश्रम, मढी बुनियादी, पूर्व मुळाव्यो शाळा, सफाई विद्यालयां, श्रेयस पब्लीक स्कूल, लोकभारती विद्यालय, ह्यो शाळा विद्यार्थ्यांक आप रोजगाराविशीं शिकप दितात.

म्हत्वाचीं थळां: राज्यांतलीं कांय म्हत्वाचीं थळां अशींः

सैमीक थळां: तीथल- बलसाड सावन तीन मैल अंतराचेर हें थळ आसा. हाका तेंकून 'विलसन तेंगशीं' आसा. उंचाय २,३०० फूट. हांगा व्हड दर्यादिग आसा. चोरवाड- सौराष्ट्रांतले दर्यादिगेर हें सैमीक थळ आसून जुनागढ सावन हें ४० मैलांचेर आसा. उभराट- सोबीत दर्यादेग आशिल्लें सैमीक थळ. शुक्लतीर्थ- भडोच हांगासावन १० मैल अंतराचेर आशिल्लें पवित्र तीर्थथळ. पावागढ- बडोद्याचे उदेंतेक २५ मैलांचेर आशिल्ल्या ह्या दोंगराचो घेर ३६ मैल आसा. हाची उंचाय २,८०० फूट आसा. ह्या गडाक तीन दारां आसात. लव-कुशाच्या पावलांच्यो खुणो, विश्वामित्राचो आश्रम, विश्वामित्री न्हंय हांगा पळोवंक मेळटा. मारुतीन द्रोणागिरी व्हरतना हांगा जो कुडको पडलो, तो 'पावागड' असो समज आसा. गिरनार पर्वत- जुनागढ सावन ३ मैलांचेर हो पर्वत आसून ताची उंचाय ३,००० फूट आसा. पर्वत चडपाक सोपणा आसात. दत्ताच्यो पादुका, जैनाचो बावीसावो तीर्थंकर नेमिनाथ हाचें देवूळ हांगा पळोवंक मेळटा. पर्वताचेर वट्ट २१ तेंगश्यो आसून तातूंत अंबा, गोरख, औघड, गुरू आनी कालिका मुखेल आसात. १४ धर्मांच्यो आज्ञा कोरांतिल्लें सम्राट अशोकाचें पाशाण बरप हांगा आसा. पुराणांत 'श्वेतक पर्वत' हाकाच म्हण्टात.

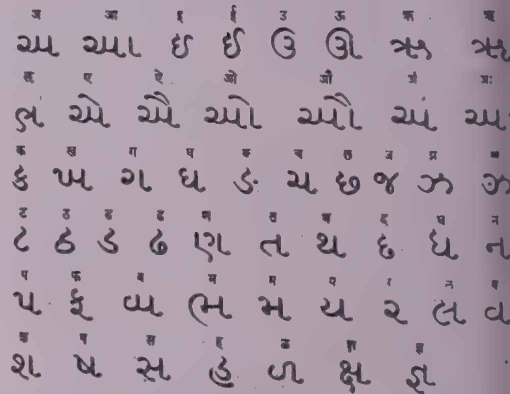
धर्मीक थळां: द्वारका- मूळ द्वारका श्रीकृष्णाचो अवतार सोंपतकच दर्यांत बुडली आनी आयची द्वारका ताच्या नातवान बांदली, अशें म्हण्टात. हांगा श्रीकृष्णाचें म्हळ्यार रणछोडजीची मूर्त आशिल्लें व्हड देवूळ आसा. हांगासावन १८-२० मैलांचेर द्वारका जुंवो आसा. थंय श्रीकृष्ण आनी नारायणाचें देवूळ आसा. हिंदूंच्या चार धामांतलें एक धाम. पालिताणाचें जैन मंदीर- जैनांचें पवित्र थळ. जैनांचो पयलो तीर्थंकर आदिनाथाचें देवूळ मेळून वट्ट ८६३ देवळां हांगा आसात. सोमनाथ मंदीर- एक तीर्थथळ. हें प्रभासपट्टन हांगा आसा. कपिला, सरस्वती, हिरण ह्या न्हंयांचो हांगा संगम जाला. डाकोर- वैष्णवांचें तीर्थथळ. हांगा रणछोडदासाचें सोबीत देवूळ आसा. उदवाडा हांगा पारशांचें तीर्थथळ आसा. स्वामी नारायणाचें देवूळ, शामलाजी मीरा दातार, ही यः पळोवपासारकीं आसात.

हेर थळां: साबरमती आश्रम; बडोदा- एक म्हत्वाचें शार हांगा लक्ष्मीविलास, मकरपूरा आनी नजरबाग अशे तीन महाल आसात. वस्तुसंग्रहालय, पशुसंग्रहालय, चित्रसंग्रहालय आनी नखेत्रांगण (planetorium) पळोवपासारकें आसा. अहमदाबाद- गुजरातांतलें म्हत्वाचें उद्येगीक शार. आशावल आनी कर्णावती हीं ह्या शाराचीं आदलीं नांवां जावन आसा.

हांगा कापडाच्यो गिरणी खूब आसात. हांगाचे जामा मशिदींत वा येवपाखातीर बसयिल्ल्यो कोरांतिल्ल्यो जाळयो आनी नक्षीकाम सोबीत आसा.

- माणिकराव राम नायक गावणेकर

गुजराती भाशा: इंडो आर्यन भाशा पंगडांतल्या हेर आर्विल्ल्या भाशांभशेन गुजराती भाशाय धाव्या/इकराव्या शतमानाउपरांत अभिजात काळांत वयर सरूंक पावली.

गुजराती वर्णमाला

ह्या सहस्त्रमानाचे सुर्वेक जी समाजीक, राजकी परिस्थिती निर्माण

... तातूंतल्यान हे भाशेचो संबंद थळाव्या 'गुर्जर' ह्या ... प्रकारालागीं लागता. आचार्य हेमचंद्र (१०८९-११७३) हाणें ...या 'सिध्द-हेम शब्दानुशासन' ह्या पयल्याच साहित्यप्रकारांत ...शीच्या एका प्रकाराचो वापर केला.

...रातीच्या इतिहासाचे तीन वांटे करूं येतातः १. पोरनी गुजराती, ... तिचे निर्मणेविशींचो काळ आसा आनी तो हेमचंद्र ते नरसी मेहता ...८-८०) मेरेनचो आसा. २. मदल्या काळांतली गुजराती, जातूंत ...गीन काळासावन जो मेरेन भाशेक आकृतिबंध आनी कोशसाहित्य ... त्या काळाचो आस्वाद जाता. हो नरसी मेहता तो दयाराम ...७-१८५३) मेरेनचो काळ आसा. ३. आर्विल्ली गुजराती, ह्या ... छापखान्याची उदरगत जाली.

...द्याक ही भाशा भूगोलीक नदरेन उत्तरेक अबू ते दक्षिणेक मुंबयमेरेन ... २.५ कोटी लोक उलयतात. हे भायर संवसारभर शिंपडून ...ल्ले गुजराती लोकूय हे भाशेचो उपेग करतात. हे भाशेच्यो मुखेल ... म्हळ्यार १. दक्षिण गुजरातांतली सुरती २. मदल्या वाठारांतली ...री ३. उत्तर गुजरातांतली पटनी ४. उत्तर-अस्तंत वाठारांतली ...ट्री ५. पारशी लोक उलयतात ती पारशी ६. कांय मुस्लीम ...तात ती बोहरी.

...जराती भाशेंतलीं उतरां संस्कृत भाशेचेर आदारिल्लीं आसात. पूण ... अरबी, पर्शियन आनी आर्विल्ल्या काळांत पोर्तुगेज आनी इंग्लीश ...च्या उतरांचें दायज लाबलां. हे भाशेचो मराठी, कोंकणी आनी ...कडेनय लागसारचो संबंद आसा.

गुजराती (महाजनी) लिपी नागरी लिपीपरस वेगळी आसली, तरी ...ी मुळावी बुन्याद देवनागरीचेरुच आदारून आसा.

- जी. एन्. देवी

...राती साहित्यः फाटल्या ८०० वर्साच्या इतिहासांत गुजराती ...हेत्याचें खाशेलपण म्हळ्यार तातूंतली विजातीयता (heterogeneity) ...णी साहित्य, भक्तिगीतां आनी आर्विल्ल्या काळांत निर्माण जाल्लें ...ीजीवी उच्चभ्रू साहित्य, हे गुजराती साहित्याच्या प्रवाहांतले घटक ...सात. गुजराती साहित्याक जैन, पारशी आनी मुसलमान ...कांकडल्यान बरेच व्हड हातभार लागला. गुजरातीचो पयलो लेखक ...चंद्र जाणें तरेकवार वाक्यरचणुकेच्यो छटा आपले बरपावळींत ...रल्यो आनी सद्याच्या काळांतलो सुरेश जोशी जाका संस्कृत, हेर ...रतीय भाशा, अस्तंतेकडेलें साहित्य आनी तत्त्वगिन्यानाचें दायज ...ळ्ळां, हांच्या साहित्यांतल्यान गुजराती साहित्याचें वेंचीक तेज ...स्टपणान दिसून येता.

गुजराती साहित्य हेर भारतीय भाशांतल्या साहित्याभशेन समान ...तेहासीक संक्रमणावस्थेंतल्यान गेलां. बाराव्या शतमानांत जैन ...माजप्रार्थनासंबंदीत बरपावळींतल्यान ताचो उदय जालो आनी मदल्या ...तमानांनी व्हड अशे काव्यात्मक बरपावळींतल्यान उदरगत जावन तें ...टिशांच्या प्रभावाखाल आर्विल्ल्या युगांत पावलें. ह्या साहित्यांतले ...यलींचे काव्यरचणुकेक नाट्यात्मक क्षमता आसा आनी खास करून ...ांचे 'रास' शैलीक हें दायज बरेंच लाबलां. पूण नाट्य हो प्रकार मात ...ा साहित्याच्या मळार आयजमेरेन फाव तसो उदरगतीक पाविल्लो ना. ...कवितेमदीं गुजराती साहित्याची पारंपारिक प्रज्ञा स्पश्टपणान उक्ती जाता ...आनी आर्विल्ल्या काळांतल्यो लघुकथा आनी लघुनिबंद मराठीसारकिल्या ...उदरगतीक पाविल्ले भाशेंतल्या साहित्याकडेन तुळा करपासारक्यो आसात.

पोरन्या आनी मदल्या काळांतलें गुजराती काव्यसाहित्य विंगड विंगड शैलींतल्यान उदरगतीक पावलें. 'फागु' हो काव्यप्रकार वसंत ऋतूंत ...येवपी खोशी उक्तावपी आशिल्लो. 'विवाहुलू' हो काव्यप्रकार लग्नासंबंदीत गजालींचेर आदारित आशिल्लो. 'बारामासी' काव्यप्रकारांतल्यान बारा म्हयन्यांच्या काळांत मोग करपी तरणाट्यांची ताटासूट आनी विरहवेदना रंगयताले. विजयभद्र (हंसराज वच्छराज चोपाई- १३५५) आनी असैत (हंसावली- १३७१) हांणी सपनसृश्टींतल्या बायलांविशीं काल्पनिक कविता बरयल्यो. 'मातृक' (भाशेंतले सगळे ध्वनी उक्तावपी) आनी 'कक्क' हीं (भाशेंतलीं सगळीं व्यंजनां उक्तावपी) उपरोधिक छंदोबध्द ल्हान कवनांय बरयिल्लीं दिश्टी पडटात. तरीपूण मुखेलकरून नरसी मेहता (१४०८-८०) हाच्या भक्तीरस काव्याक लागून आर्विल्ल्या काळापयलींचें गुजराती साहित्य चड याद उरता. कृष्णभक्ती हो ताच्या काव्याचो मुखेल विशय आशिल्लो. पूण साहित्याचे नदरेंतल्यान पळेल्यार ताचे कवितेंतले गीत आनी संगीत खासा गुजराती संवेदनांचो स्वभाव दाखयता. मराठींतल्या संत तुकारामाभशेन आनी हिंदींतल्या संत कबीराभशेन, नरसी मेहताचें भाशेचे संपदेचेर, नाविन्यपूर्ण अशा विशयांच्या भांडाराचेर आनी विंगड विंगड मानसिक स्थितींचेर बरोवपाचें प्रभुत्व आशिल्लें. 'मीराबाई' आनी 'अखो' परंपरेंतली आनीक दोन व्हड नांवां 'आख्यान' आनी 'पुराण' ह्योय शैली मदल्या काळांतल्या गुजराती साहित्यांत बऱ्योच उदरगतीक पाविल्ल्यो. प्रेमानंद भट्ट (१६३६-१७३४) हाणें आपले काव्यरचणुकेंत भारतीय महाकाव्यांचें आनी तांतल्या विशयांचे संदर्भ वापरले.

१८५२ त दयाराम हाच्या मरणाउपरांत आनी ब्रिटीश शिक्षणाचो भारतांत प्रभाव पडूंक लागतसावन कवितेंतलो आर्विल्लो काळ सुरू जाता. हो काळ हेर भारतीय भाशांतल्या साहित्यांत आर्विल्ल्या प्रवाहांचें दर्शन घडयता. गुजराती आर्विल्ल्या साहित्याचे तीन वांटे करूं येतातः १. पंडीत युग (१८८० ते १९२०) २. गांधी युग (१९२० ते १९५०) आनी ३. आर्विल्लें युग (स्वतंत्रतायेउपरांत). पंडीत युगांतले मुखेल कवी दलपतराम (१८२०-९८), नर्मद (१८३३-८६), केशव हर्शद ध्रुव (१८५९-१९३७), बी. के. ठाकोर (१८६९-१९५२), नरसिंहराव दिवेटिया (१८६९-१९५२) आनी मणीशंकर भट्ट (१८६७-१९२३) हे जावन आसात. ह्या कवींनी गुजराती साहित्यांत गद्य आनी समीक्षात्म बरपावळ केली आनी आपलीं नेमाळीं चलयलीं. तांचें काव्य प्रायोगिक, अद्भुतवादी, राश्ट्रवादी आनी छंदोबध्द आशिल्लें. हें चडशें ब्रिटीश प्रभावाखाल बरयल्लें. गांधी युगांतले मुखेल कवी सुंदरम् आनी उमाशंकर जोशी. सुंदरम् हाचेर आशिल्लो अरविंदाचो प्रभाव दिश्टी पडटा. उमाशंकर जोशी हो ज्ञानपीठ पुरस्कार मेळोवपी गुजरातींतलो पयलो साहित्यकार. ह्या दोगांय जाणांची कविता आध्यात्मिक, व्यक्तिवादी आनी समाजीक जाणविकाय उक्तायता. आर्विल्ल्या युगांतले मुखेल कवी म्हळ्यार निरंजन भगत, लाभशंकर ठकार, सीतांशु यशश्चंद्र, रावजी पटेल आनी गुलाम मोहम्मद शेख. नवी कविता प्रतिमात्मक, प्रतीकात्मक आनी अतिवास्तववादी आसा.

नाटक ह्या साहित्यप्रकाराची फाव तशी वाड गुजरातींत जाल्ली ना. कांय मुखेल जैतिवंत नाटककार म्हळ्यार गांधी युगांतलो सी. सी. मेहता आनी आर्विल्ल्या युगांतलो सीतांशु यशश्चंद्र. गद्य कादंबरीप्रकारांत गुजराती साहित्याची मोलादीक उदरगत जाल्या. नंदशंकर मेहताची 'करण घेलो' (१८३५-१९०५) ही पयली गुजराती कादंबरी अशें मानतात; पूण गुजरातींतली सगळ्यांत श्रेश्ठ कादंबरी म्हूण गोवर्धन त्रिपाठी (१८३५-१९०७) हाचे 'सरस्वतीचंद्र' हे कादंबरीचो उल्लेख जाता. कन्हैयालाल मुन्शी (१८८७-१९१७) इतिहासिक आनी उपदेशात्मक कादंबऱ्यो बरोवन नामनेक पावलो. गांवगिऱ्या गुजरातांतली जीण आपल्या साहित्यांत चित्रीत करून वास्तववाद हाडपी पन्नालाल पटेल (जल्मः १९१२) हो मुन्शी फाटल्यान दुसरो म्हत्वाचो कादंबरीकार. हे मुखेल कादंबरीकार म्हळ्यार झवेरचंद मेघाणी (१८९७-१९४७) आनी रमणलाल देसाई (१८९२-१९५४). अस्तंतेकडले विचारधारेचो प्रभावी झोत आपल्या साहित्यांत हाडपी सुरेश जोशी (१९२२-१९८६) हो लघुकथा लेखकांमदीं सगळ्यांत फुडें आसा. उण्यांतउणें कथानक, शैलीदार आनी वैचित्र्यपूर्ण भाशा गुथून कथा बरोवप हें ताचें खाशेलेपण. ताणें 'क्षितीज', 'एताद', 'वाणी' आनी 'सेतू' हीं नेमाळींय उजवाडायलीं.

- जी. एन्. देवी

संदर्भ: 1. George K. M. Ed., Comparative Indian Literature, McMilan India, 1984-6; 2. Munshi K. M., Gujarat and its Literature, Bombay, 1935; 3. Zaveri K. M., Milestones in Gujarati Literature, Bombay, 1984/1989; ४. झवेरी एम्. एम्., गुजराती साहित्याचो इतिहास, साहित्य अकादेमी, दिल्ली, १९७८.

गुजराती भाशेतले कांय म्हत्वाचे साहित्यकार आनी तांच्यो साहित्यकृती अश्यो:

हेमचंद्र (१०८८-११७२) 'अनेकार्थसंग्रह', 'अभिधान चिंतामणी', 'देशी नाममाला' 'छन्दोनुशासन', 'काव्यानुशासन'; भालण (१४०५-१४८९); नाकर (१५००-१५७५) 'शिव विवाह', 'लवकुशाख्यान'; केशवे हृदेराम 'कृष्ण क्रीडा'; विष्णुदास (१५६४-१६३२) 'लक्ष्मणाहरण', 'शुकदेवाख्यान', 'चंद्रहासाख्यान'; शिवानंद (१६००-१६४४); महाकवी प्रेमानंद (१६३६-१७३४) 'दशमस्कंध', 'सुदामा चरित्र', 'नलाख्यान'; शामळ भट्ट (१६९०-१७६९) 'पद्मावती', 'मदनमोहना'; वल्लभ मेवाडी (१७००); प्रीतम (१७२०-१७९८) 'एकादशस्कंध', 'धरमगीता'; रत्नो; धीरो (१७५३-१८२५) 'रणयज्ञ', 'अश्वमेध'; नरभेराम (१७६८-१८५२); बापूसाहेब गायकवाड (१७७९-१८४३) 'महिना'; भोजो (१७८५-१८५०); रणछोडजी दिवाण (१७८५-१८४१); गिरधर (१७८७-१८५२) 'तुलसी विवाह', 'राजसूय यज्ञ'; स्वामिनारायण संप्रदाय (अठरावें शतमान आनी एकुणिसाव्या शतमानाचें पयलें अर्द); रणछोड 'रामायण', 'राधा विवाह'; दयाराम (१७७६-१८५२) 'रसिकवल्लभ', 'मीराचरित्र'; दलपतराम (१८२०-१८९८) 'वेनचरित्र' 'फॉर्बस् विरह'; नर्मद (१८३३-१८८६) 'नर्मगद्य', 'नर्मकविता', 'राज्यरंग'; भोळानाथ साराभाई (१८२३-१८८६) 'ईश्वर प्रार्थनामाला'; महिपतराम नीळकंठ (१८२९-१८९१) 'सासु-वहुनी लडाई'; करनदास मुळजी (१८३२-१८७१) 'इंग्लंडेमां प्रवास'; नंदशंकर (१८३५-१९०५) 'करण घेलो'; नवलराम पंड्या (१८३६-१८८८) 'भटनुं भोपाळुं', 'वीरमती'; रणछोडभाई उदयराम (१८३७-१९२३) 'हरिश्चंद्र', 'जयकुमारी विजय'; भगवानलाल इंद्रजी (१८३९-१८८८); जयकृष्ण इंद्रजी (१८४९-१९२९); जहांगीर तल्याखान (१९२३-१९४६) 'मुद्रा अने कुलीन'; हरगोविंद कांटावाला (१८४९-१९३२); इच्छाराम देसाई (१८५३-१९१२); दुर्गाराम दवे (१८०९-१९७८); वल्लभजी हरिदत्त आचार्य (१८४०-१९११); अंबालाल देसाई (१८४४-१९१४); गोवर्धनराम (१८५५-१९०५) 'सरस्वतीचंद्र', 'स्नेहमुद्रा'; मणिलाल (१८५८-१८९८) 'आत्मनिमज्जन', 'कान्ता'; बाळाशंकर (१८५८-१८९८); नरसिंहराव (१८५९-१९३७) 'कुसुममाला', 'हृदयवीणा'; केशवलाल ध्रुव (१८५९-१९३७); विहारी (१८६६-१९३७); कान्त (१८६७-१९२३) 'वसंतविजय' 'चक्रवाकमिथुन', रमणभाई (१८६८-१९२८); 'राईनो पर्वत', 'भद्रंभद्र'; आनंदशंकर ध्रुव (१८६९-१९४२); बळवंतराय ठाकोर (१८६९-१९५२) 'भणकार', 'लिरीक'; कलापी (१८७४-१९००); नानालाल (१८७७-१९४६) 'केटलांककाव्यो', इन्दकुमार', 'जया-जयन्त'; खबरदार (१८८१-१९५३) 'कलिका', 'दर्शनीका'; महात्मा गांधी (१८६९-१९४८) 'आत्मकथा', 'सत्यना प्रयोगो'; काकासाहेब कालेलकर (१८८६-१९८१) 'हिमालयनो प्रवास', 'लोकमाता', 'स्मरण यात्रा'; कनैयालाल मुन्शी (१८८७-१९७१) 'वेरनी वसुलात', 'पाटणनी प्रभुत्ता'; चुनीलाल शाह (१८८७-१९६६) 'प्रमोद'; रामनारायण पाठक (१८८७-१९५५) 'शेषनां काव्यो', 'विशेष काव्यो'; स्वामी आनंद (१८८७-१९७६) 'ईशुनु बलिदान'; मुनिजिन विजयजी (१८८८-१९७६); किशोरलाल मश्रूवाला (१८७०-१९५२); 'राम अने कृष्ण', 'बुध्द अने महावीर'; रमणलाल देसाई (१८९२-१९५४) 'जयंत', 'शिरिष'; धूमकेतू (१८९२-१९६५); झवेरचंद मेघाणी (१८९७-१९४७) 'युगवंदना', 'एक ता... विष्णूप्रसाद त्रिवेदी (१८९९) 'उपायन'; ज्योतींद्र दवे (१९०१) '... बधां'; चंद्रवदन मेहता (१९०१); करसनदास माणेक (१९०२-१९...) 'आलबेल', 'मध्यान्ह'; डोलरराय मांकड (१९०२-१९७०); स्नेह... (१९०३) 'अर्घ्य', 'पनघट'; सुंदरजी बेटाई (१९०४) 'ज्योतिरे... 'इंद्रधनु'; केशवराम शास्त्री (१९०५); मनसुखलाल झवेरी (१९... 'चंद्रदूत', 'फूलडोल'; सुंदरम (१९०८) 'कोया भगतनी कडवी वा... 'काव्यमंगला'; गुलाबदास बोकर (१९०९) 'धुम्रसेर', 'मननां ... जयंती दलाल (१९०९-१९७९) 'पादरनां तीर्थ', 'चोथो प्रवेश'; ... खत्री (१९०९-१९६८); उमाशंकर जोशी (१९११) 'विश्वशां... 'गंगोत्री' 'निशिथ', 'वसंतवर्षा'; अनंतराय रावळ (१९१२); 'पन्नाल... पटेल (१९१३) 'वळामणां'; 'मळेला जीव'; दर्शक (१९१४) 'बंधन मुक्ति', 'दिपनिर्वाण'; शिवकुमार जोशी (१९१६) 'कंचुकीब... 'श्रावणी'; चुनीलाल मडिया (१९२२-१९६८) 'व्याजनो वारस', 'पा... ज्वाला'; राजेन्द्र शाह (१९१३); प्रल्हाद पारेख (१९१२-१९६८); निरं... भगत (१९२६) 'छंदोलय', 'किन्नरी', 'अल्पविराम'; प्रियकांत मणि... (१९२७-१९७६); बालमुकुंद दवे (१९१६); वेणीलाल पुरो... (१९१७); मकरंद दवे (१९२२); सुरेश जोशी (१९२१) 'प्रत्यंच... 'गृहप्रवेश'; रावजी पटेल; मणिलाल देसाई; चंद्रकांत बक्षी.

- कों. वि. सं.

गुडगुडी: सिगारेट, सिगार, चिरुट, विडी, पाइप, चिलीम, हु... आनी गुडगुडी हीं धूम्रपानाचीं मुखेल उपकरणां. हातूंतलीं गुडगुडी अ... हुक्का हीं साधनां उदेंतेकडल्या देशांत पयलींच्या काळासा... तंबाखूसारक्या पदार्थाच्या धूम्रपानाखातीर वापरतात.

उर्दूंतल्या 'हुक... ह्या मूळ 'आयद... असो अर्थ आशिल... शब्दावयल्यान स... उपकरणाक 'हुक्क... हें नांव पडलें. ... आयदनरुपी ... करणाक दोन ... आसतात. वयल... आयदनांत तंबा... सांठोवपाखातीर आ... ज ळो व पा खा ती... तजवीज आ स ... सकयल्या आयदना... उदक सांठ्यता... तंबाखू जळटक... तयार जाल्लो धुं... उदकांतसून गाळून (filter) जातकच मागीर लांब, लवचिक नळयेंतल्या... श्वसनमार्गांत ओडपाची वेवस्था ह्या उपकरणांत आसता. इराण... अफगाणिस्तान, पाकिस्तान आनी भारत ह्या देशांत हुक्का ओडपा... पध्दत पयलींच्या काळासावन चलत आयल्या. मुसलमान राजांचे मुस्ती... चड करून गिरेस्तांच्या घरांत हुक्का आसतालो आनी थंय दादले तशें... बायलांनी लेगीत हुक्का ओडपाची प्रथा आशिल्ली. हुक्का सोयऱ्यां... दिवपाची चाल आशिल्ली. हुक्काचीं आयदनां वेगवेगळ्या धातूंपसू... आनी तरेकवार नक्षीकाम केल्लीं आसतालीं.

हुक्का आनी गुडगुडी ह्या दोनूय उपकरणांत खुबशें साम्य आस... गुडगुडी हें हुक्कासारकेंच आशिल्लें उपकरण मराठेशाहीच्या काळांत खू... लोकप्रिय आशिल्लें. हुक्काचें उदकाचें आयदन धातूचें आसतालें जाल्या... गुडगुडीचें उदकाखातीर केल्लें आयदन नाल्लाच्या सबंद कट्टेपसून केल... आसतालें. गुडगुडीची हेर सगळी मांडावळ हुक्कासारकीच आशिल्लीं

...र उदक सांठेवपाखातीर केल्ले कट्टेच्या आयदनाक एकेवटेन ...ची नळी आसताली जाल्यार दुसरेखटेन श्वसनमार्गामेरेन धुंवर ...खातीर आनीक एक नळी आसताली. तंबाखू जळटकच ...तल्यान धुंवर येतालो तेन्ना 'गुड-गुड' असो आवाज जातालो. ... ह्या उपकरणाक 'गुडगुडी' अशें नांव पडलें, अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

...डे विश्वनाथ जयवंतः (जल्मः २३ जानेवारी १९३३, ...ड-फोंडे; मरणः २० नोव्हेंबर १९७८).

...यिचो सुटके झुजारी. ताणें बी. एस्सी. (शेती) शिक्षण घेतलें. १७ ...री १९५५ दिसा ताणें मडगांव वाठारांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत वांटो ...लो. तेन्ना पोलिसांनी ताका धरलो आनी णव वर्सां खर बंदखण आनी ...वर्स स्वताच्या घरांतूच कैदेंत दवरलो. फुडें साडे चार वर्सां बंदखण ...तकच ताची सुटका जाली. बंदखणींतल्यान सुटले उपरांत तो ...जीक उदरगतीखातीर आनी राजकी जागृतायेखातीर वावर करूंक ...लो. लोकांक शिक्षण मेळचें आनी ताचेवरवीं तांकां राजकी जाण ...ी म्हूण ताणें सत्तरी तालुक्यांतल्या ग्रामीण वाठारांत जायत्यो शाळा ...केल्यो. गोंय सुटके उपरांत पुण्याच्या शेतवड महाविद्यालयाच्या बी. ...ी. परीक्षेंत तो पयलो आयलो. तेन्ना अमेरिकेच्या सरकारान ताका ...रिकेक वचून फुडें शिक्षण घेवपाची शिष्यवृत्ती दिली. पूण ताणें ताका ...कार दिलो, कारण ताका स्वताचे नदरेंतल्यान प्रयोग करून सांगें ...ुक्यांतल्या कुर्डी वाठारांतले शेतवडीचें पीक वाडोवन, देशाची सेवा ...ाची आसली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

...प्त राजवंशः तिसऱ्या शेंकड्याच्या शेवटाक उत्तर भारतांतल्या ...ल्या मगध देशांत हो वंश निर्माण जालो. ह्या वंशांतलो पयलो राजा ...ल्यार श्रीगुप्त. ताच्या नांवावयल्यान ह्या वंशाक गुप्त राजवंश अशें ...व मेळ्ळें. ह्या राजवंशाच्या राजांनी इ. स. सुमार ३०० ते ५५० ह्या ...ळांत पुराय उत्तर भारताचेर राज्य केलें.

ह्या घराण्यांतलो पयलो राजा श्रीगुप्त; ताचे उपरांत ताचो पूत ...टोत्कच गुप्त सत्तेर आयलो. ह्या दोन पयल्या राजांविशीं आनी तांचे ...जवटीविशीं चडशी म्हायती मेळना. तांची सत्ता घडये पाटलीपुत्र नगर ...नी भोंवतणच्या कांय वाठारांपुरतीच मर्यादीत आशिल्ली, अशें ...तिहासकारांचें मत आसा. चवथ्या शेंकड्याचे सुर्वेक चंद्रगुप्त (पयलो) ... राजा जालो. ताणें प्रयागमेरेन राज्यविस्तार केलो. ह्या काळावयल्या ...ळीश्ट अशा लिच्छवी वंशांतल्या कुमारदेवी नांवाचे राजकुमारी वांगडा ...ाचें लग्न जालें. ह्या लग्नसंबंदांवरवीं लिच्छवी राजवंशाचो ताका पालव ...ळिल्ल्यान ताचें राजकी बळगें वाडलें. चंद्रगुप्तान स्वताक ...हाराजाधिराज ही पदवी घेवन राज्यविस्तार केलो. चंद्रगुप्त हो इ.स. ...३१९ त सत्तेर आयलो आनी तेन्नासावन *गुप्त शक (*)* ही काळ ...ळपाची पध्दत ताणें सुरू केली, अशें मानतात. गुप्त राजा स्वताक ...द्रवशी क्षत्रिय मानताले. नाग आनी लिच्छवी ह्या क्षत्रिय घराण्यांवांगडा ...नी वाकाटक ह्या ब्राह्मण घराण्यावांगडा तांचे लग्नसंबंद आशिल्ले.

चंद्रगुप्त (पयलो) हाका सुमार इ.स. ३४० त मरण आयलें. त्यावेळार ...ताणें आपल्या पुताक समुद्रगुप्ताक राजगादयेर बसयल्लो. समुद्रगुप्तान ...बऱ्याच वाठारांचेर जैत मेळोवन आपलें साम्राज्य बरेंच व्हड केलें. पंजाब, राजपूताना आनी मध्य प्रदेश हांगाच्या बऱ्याच गणराज्यांनी आनी उदेंतेवटेनच्या बंगाल, आसाम, नेपाळ ह्या राज्यांनी ताचें सत्तेक ...न्यताय दिली. अफगाणिस्तानमेरेनच्या कुशाणांनी आनी माळवा काठेवाडच्या क्षत्रपांनीय ताचें मांडलिकपण मानून घेतलें. समुद्रगुप्तान उपरांत दक्षिणेवटेन धुरयो घालूंक सुरवात केली. दक्षिण कोसलच्या ...(छत्तीसगड) राजाचेर जैत मेळोवन ताणें महाकांताराचेर (वस्तर ...जिल्हो) धुरी घाली. हे वाठार जिखतकच तो उदेंतेवटेन बळ्ळो आनी ओरिसा आनी आंध्र प्रदेशाचेर जैत मेळोवन कांची (कांजीवरम) मेरेन सैन्य धाडलें. थंयच्या विष्णूगोप नांवाच्या पल्लव राजाक हरोवन तो पर्थून गेलो. दक्षिणेवटेनच्या राजांकडल्यान खंडणी घेवन ताणें तांचीं राज्यां पर्थून दिलीं.

समुद्रगुप्ताउपरांत ताचो पूत रामगुप्त राजा जालो. त्यावेळार शक राजान राज्याचेर धुरी घाली. शक राजाकडल्यान आपलो पराभव जातलो हे गजालीक भियेवन ताणें आपली राणी ध्रुवदेवी हिका शक राजाकडेन धाडून दिवपाचें कबूल केलें. ही मानहानी सहन न जावन रामगुप्ताचो धाकटो भाव चंद्रगुप्त (दुसरो) हाणें रामगुप्ताचो खून केलो आनी शक राजाक मारून उडोवन तो राजा जालो.

बऱ्याच इतिहासकारांच्या मताप्रमाण रामगुप्त नांवाचो राजा गुप्त वंशांत जावन गेलो काय ना, हो एक वादाचो विशय आसा. तज्ञांच्या मताप्रमाण समुद्रगुप्ताउपरांत चंद्रगुप्त थेट सत्तेर आयलो. दुसरो चंद्रगुप्त सुमार इ.स. ३७६-३८० त सत्तेर आयलो. पयले सुवातेर ताणें बेगोबेग बंगालाचेर जैत मेळयलें. ते उपरांत अस्तंतेवटेन बॅक्ट्रियामेरेन धुरी घालून ताणें कुशाणांचेर जैत मेळयलें. ताका दोन राणयो आशिल्ल्यो, ध्रुवदेवी आनी नाग वंशांतली कुबेरनागा. कांय इतिहासकारांच्या मताप्रमाण ध्रुवदेवी ही रामगुप्त ह्या ताच्या भावाची विधवा, जिका ताणें उपरांत आपली राणी केल्ली.

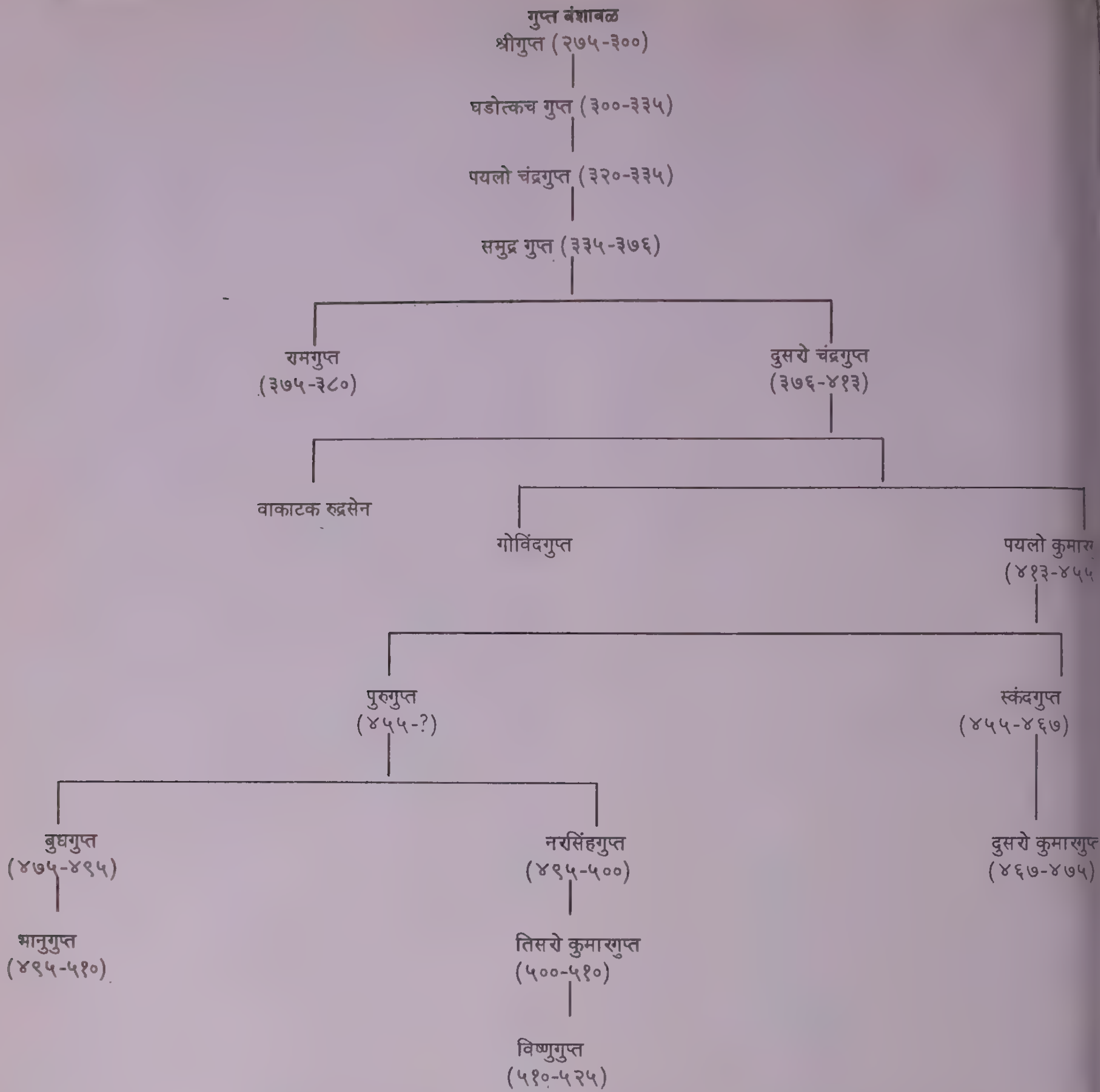
चंद्रगुप्ताची राजवट राज्यविस्ताराचे नदरेंतल्यान बरीच जैतिवंत जाली. ताणें माळवाकाठेवाड मेरेन राज्य करपी शक क्षत्रपांचोय पराभव केल्लो. कुबेरनागा हे राणयेचे ध्रुवेचें लग्न विदर्भाचो वाकाटक राजा पृथ्वीषेण हाचो पूत दुसऱ्या रुद्रसेनावांगडा जालें. चंद्रगुप्तान स्वताक श्रीविक्रम, अजितविक्रम, सिंहविक्रम, विक्रमादित्य अश्यो बऱ्योच पदव्यो घेतिल्ल्यो. ताचें राज्य उत्तर भारताच्या चडशा वाठारांचेर पातळिल्लें. दक्षिणेवटेनच्या विदर्भ आनी कुंतल ह्या वाठारांचो कारभाऱ्य ताच्याच तंत्रान चलतालो. ताच्या राज्यांत सगळेवटेन शांतताय, सुवेवस्था आनी गिरेस्तकाय आशिल्ली, अशें इ.स. सुमार ४०५-११ ह्या काळांत भारतांत आयिल्ल्या फाहियान ह्या चिनी यात्रेकारान बरोवन दवरलां.

दुसऱ्या चंद्रगुप्ताक ध्रुवदेवी राणयेकडल्यान गोविंदगुप्त आनी कुमारगुप्त (पयलो) हे पूत जाल्ले. ताका मरण आयल्याउपरांत कुमारगुप्त (पयलो) इ. स. ४१३ त सत्तेर आयलो. ताचे राजवटींत चडशीं झगडीं-झुजां जालींनात.

ताणें स्वताक महेंद्रादित्य ही पदवी घेतिल्ली. ताची कारकीर्द सुमार ४२ वर्सां तिगली. ताचे कारकिर्दीच्या शेवटाक पुष्यमित्र नांवाच्या गणराज्यांतल्या लोकांनी बंड करुन ताका उपद्रव दिवपाचो यत्न केलो, पूण कुमारगुप्ताचो पूत स्कंदगुप्त हाणें धीटाय दाखोवन तें बंड मोडलें कांय इतिहासकारांच्या मताप्रमाण कुमारगुप्त इ. स. ४१५ त राजा जाल्लो आनी इ. स. ४१३ ते ४१५ मेरेन गोविंदगुप्त हो ताचो भाव राज्यकारभार चलयतालो. कुमारगुप्ताच्या काळांत राज्यप्रशासनाच्या मळार बरो वावर जालो आनी हेर राज्यांवांगडा चड झुजां न जाल्ल्यान ताका हेर मळांचेर वावर करूंक बरी संद मेळ्ळी.

इ. स. ४५५-४५६ च्या सुमाराक जेन्ना स्कंदगुप्त बंड काबार करूंक भायर सरिल्लो तेन्ना कुमारगुप्ताक मरण आयलें. बऱ्याच इतिहासकारांच्या मताप्रमाण कुमारगुप्ताक मरण येवचेवेळार स्कंदगुप्त राजधानीभायर आशिल्ल्यान पुरुगुप्त ह्या ताच्या भावान राजगादी बळकायली आनी उपरांत स्कंदगुप्तान ती ताचेकडल्यान पर्थून हातासली. स्कंदगुप्त ताचे कारकिर्दींत बरोच पराक्रमी जाल्लो. ४५५ ते ४६७ ह्या काळांत ताणें राज्य केलें. ताचे कारकिर्दींत भारताचेर हुणांनी धुरी घाली. स्कंदगुप्तान व्हड पराक्रम करून हुणांचेर जैत मेळयलें.

स्कंदगुप्ताउपरांत गुप्त घराण्याचो इतिहास स्पश्टपणान मेळना. स्कंदगुप्त मेल्याउपरांत ताचो भाव पुरुगुप्त सत्तेर आयलो. पुरुगुप्ताउपरांत स्कंदगुप्ताचो पूत कुमारगुप्त (दुसरो) आनी ताचे उपरांत पुरुगुप्ताचो पूत बुध्दगुप्त हाणें ४९५ ते ५०० मेरेन राज्य चलयलें, अशें इतिहासीक पुराव्यांवयल्यान समजता.

समाजीक स्थिती: गुप्तकाळाचे सुर्वेक भारतांत गणराज्य पध्दत आनी राजेशाय अश्यो दोन शासनपध्दती आशिल्यो. कांय काळाउपरांत गणराज्यपध्दत नश्ट जाली. गुप्त वंशान सुमार दोनशीं वर्सां बरेंच गिरेस्त राज्य चलयलें. समुद्रगुप्त आनी चंद्रगुप्त हांणी राज्यविस्ताराखातीर बरीं झुजां केलीं, पूण राज्यांतली शांतताय आनी सवस्तकाय इबाडली ना. गुप्त काळांतले सगळे लोक सुखी आनी समाधानी आशिल्ले, अशें फाहियान हाणें बरोवन दवरलां. चातुर्वर्ण्य पध्दत जरी आचारांत आसली तरी जातीभायर लग्नां जातालीं आनी जातीप्रमाण धंदो हें तत्त्व कडकपणान पाळीनाशिल्ले. एकठांय कुटुंबपध्दत चलताली.

गुप्त काळाच्या शेवटाक वलभी आनी नालंदा हीं विद्यापीठां अस्तित्वांत आयलीं. समाजांत ब्राह्मण आनी क्षत्रिय हे सगळ्या प्रकारचें शिक्षण घेताले. कांय गिरेस्त कुटुंबां सोडल्यार हेर कुटुंबांनी बायलांक शिक्षण घेवप शक्य जायनाशिल्लें. बायलांक समाजांत आनी कुटुंबांत मान आसचो, अशें तेन्नाच्या विचारवंतांनी बरोवन दवरलां. सतीची चाल चडशी वेव्हारांत नाशिल्ली अशेंय दिसून येता.

गुप्त साम्राज्यांत हिंदू, बौध्द आनी जैन ह्या तीनूय धर्मांचे लों आशिल्ले. गुप्तांपयलीं हिंदू धर्माक चडसो राजाश्रय मेळनाशिल्लो. गु वैदिक संस्कृताय आनी हिंदी धर्माचे अभिमानी आशिल्ल्यान तांणी हि धर्माची बरीच उदरगत केली. तांच्या कांळांत वैष्णव आनी शैव पंथां देवळां बांदलीं. पूण बौध्द आनी जैन धर्माक तांणी विचारांचें आनीकू प्रचारस्वातंत्र्य दिल्लें. अश्वमेध यज्ञाची बंद पडिल्ली चाल गुप्त राजां पर्यून सुरु केली.

गुप्त काळांत प्रजेचेर कर उणे आशिल्ले. वेपाराची बरीच उदरग जाल्ली. व्हडल्या शारांनी आनी गांवांनी न्याय दिवपाचो वावर पंचायत करताल्यो. ह्या पंचायतींच्या वेंचणुकांविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना.

भाशा आनी साहित्य: गुप्तापयलींच्या काळांत प्राकृत भाशेक चड मा आशिल्लो. त्या काळांतले चडशे शिलालेख प्राकृत भाशेंतल्या बरयताले. तीं प्रथा बदलून गुप्त राजांनी संस्कृत भाशेक राजभाशे

दिली. संस्कृत साहित्यांत ह्या काळांत उदरगत जाली. यले लेख, शिलालेख, ताम्रपट, शासनाचे आदेश हेखातीर तांणी भाशेचो उपेग करून सुरवात केली. समुद्रगुप्तान संस्कृत भाशेंत बरयल्लीं. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या दरबारांतल्या णव रत्नांमदलो कालिदास हो एक आशिल्लो. गुप्तकाळांतले सरदार आनी रीय काव्यां बरयताले.

ाक गुप्तकाळांतले बरेच उणे ग्रंथ तिगून उरल्यात. रघुवंश, ान शाकुंतल हीं कालिदास हाचीं काव्यां, शुद्रकाचें मृच्छकटीक, काचें नितीशास्त्र, विष्णू शर्मा हाचें पंचतंत्र, वात्सायन हाचें त्र, सर्वसेन हाचें हरिविजय आनी प्रवरसेन हाचें रावणवध ह्यो यकृती गुप्त काळांत बरयल्ल्यो अशें मानतात. 'आर्यभटीय' हो ट्टाचो ज्योतिशशास्त्रावयलो ग्रंथ आनी 'अष्टांगहृदय' हो ाचो वैजकी शास्त्रावयलो ग्रंथ हेय ह्याच काळांत निर्माण जाले.

ल्पकला, वास्तुकला आनी चित्रकलाः गुप्तकाळापयलीं चडशीं शिल्पां आनी वास्तुकलेच्या मळावयली कलाकुसर बौध्द धर्माची ल्ली. गुप्तकाळांत कितलींशींच देवळां बांदून जालीं. तातूंतलीं पूर जिल्ह्यांत तिगवा हांगाचें विष्णूचें देवूळ, भुमारा हांगाचें मंदिर, अजयगढ संस्थानांतलें नाचना कुठारा हांगाचें पार्वतीचें देवूळ ायजमेरेन बरीं उरल्यांत. मध्य प्रदेशांत एका गांवांत विष्णूमंदिराचे श सांपडल्यात. तेभायर सारनाथ हांगाचें धामेख स्तूप, नालंदा चें बुध्दमंदिर, देवगड हांगाचें दशावतार मंदिर अशी बरीच बांदावळ काळांत जाल्ली.

अजिंठा आनी वेरुळ हांगाचीं कांय लेणीं गुप्तकाळांत कोरांतिल्लीं. ायर हेर बऱ्याच थळांचेर फातरांचेर कोरांतिल्ले वास्तुकलेचे आनी गकेलेचे अवशेश सांपडल्यात. शिल्पकला चड उदरगतीक पाविल्ली विसून येता. सारनाथ हांगाची बुध्दमूर्ती, सद्या बर्मिंगहॅम (इंग्लंड) ाच्या संग्रहालयांत आसा. तांब्याची व्हड बुध्दमूर्ती, गुप्त काळांतले चे गिरेस्तकायेची गवाय दिता. दिल्लीच्या कुतुबमिनारालागीं शिल्लो लोखणाचो खांबो ही तर एक अजापाची गजाल जावन आसा.

गुप्त काळांतली चित्रकला आयजमेरेन संवसारांतल्या लोकांनी तुस्त ासारकी आसा. बऱ्याच देवळांनी आनी विहारांनी तेभायर अजंठा नी बाघ हांगाच्या लेण्यांनी आशिल्लीं चित्रां हजार वर्सांउपरांत ायजमेरेन बरे स्थितींत आसात.

गुप्तकाळ म्हळ्यार भारताच्या इतिहासांतलो भांगराचो काळ अशें ण्टात. ह्या वेळार आशिल्ली गिरेस्तकाय आनी सवस्तकाय हांकां लागून त कारकीर्दीक तें नांव मेळ्ळां.

- कों. वि. सं. मं.

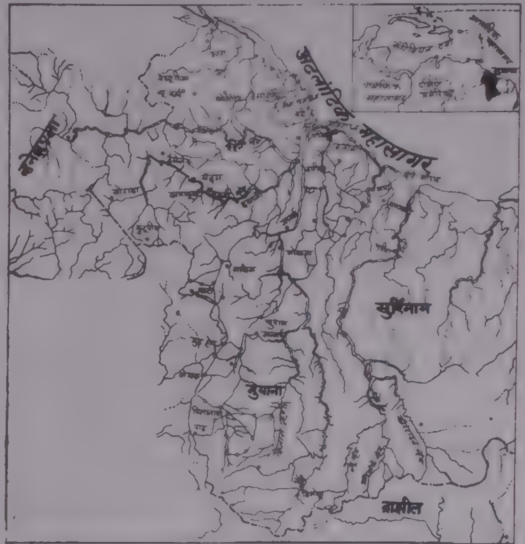
गुप्त शकः एक राजकी कालगणना. अल्बिरुनी हाणें हर्षसंवत ४८८=विक्रमसंवत् १०८८=शक ९५३=गुप्त वा वलभी शक ७१२, शें समीकरण दिलां. गुप्त शकाची सुरवात चैत्रादी विक्रम संवताचीं ३७६ वर्सां वा शालिवाहन शकाचीं २४१ वर्सां वतकच म्हळ्यार इ.स. ३१९ त जाली आसूंक जाय, अशें म्हण्टात. काठेवाडांतल्या एका ातरापटयांत हिजरी ६६२=विक्रम १३२०=वलभी ९४५=सिंह १५१ आषाढ वद्य १३ रवि, असो काळ दिला. हांगा विक्रम १३२० हो ातेकादी आशिल्ल्यान चैत्रादी विक्रम १३२१ असो धरतात. ह्या हेमशान विक्रमसंवत ३७६ ह्या वर्सा गुप्त वा वलभी शक सुरू जाता. ह्या शकाचे म्हयने पुनवप्रणीत आसून, शकारंभ चैत्र शुध्द प्रतिपदेक जाता. ह्या शकाचो वापर काळांतरान कमी कमी जायत गेलो.

हे कालगणनेची सुरवात खंयच्या राजान केली, हें मात समजना. गुप्त वंशांतले पयले दोन राजे गुप्त आनी घटोत्कच हांच्या नांवांफाटल्यान फकत महाराज अशें बिरुद आसा. घटोत्कचाचो पयलो चलो, चंद्रगुप्त-पयलो हाच्या नांवाफाटल्यान मात 'महाराजाधिराज' हें उपपद आसा. पयल्या चंद्रगुप्ताचो नातू दुसरो चंद्रगुप्त हाचे मुस्तींतलो 'गुप्तशकानुवर्तमानसंवत्सरे एकषष्ठे' अशें वाक्य आशिल्लो एक लेख सांपडला. ताचेवेल्यान अशें अनुमान काडटात की ह्या काळाचो आरंभ चंद्रगुप्त-पयलो राज्याचेर आयलो, त्या वर्सासावन जाला आसतलो.

गुप्तां उपरांत काठेवाडांत वलभींचें राज्य उदयाक आयलें. ह्या राज्याचो अस्त जातकच थंयच्या लोकांनी गुप्त शकाक वलभी शक अशें नांव दिलां आसूंक जाय. कारण ऊनागांव हांगा मेळिल्ल्या दानपत्रांत गुप्तशका जाग्यार वलभी शक अशें नांव घाल्लें आसून ह्या पोरन्या लेखाचो काळ वलभी शक ५७४ जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गुयानाः गायआन्ना; गायाना. दक्षिण अमेरिकेच्या ईशान्य देगेवयलो प्रजासत्ताक देश. क्षेत्रफळः २,१४,९६९ चौ. किमी.; लोकसंख्याः ७,९६,००० (१९८६). हाचे उत्तरेक आनी ईशान्येक अटलांटिक म्हासागर, उदेंतेक सुरिनाम, दक्षिणेक आनी अस्तंतेक ब्राझील आनी व्हेनेझुएला हे देश आसात. विस्तार १° उत्तर ते ९° उत्तर आनी ५७° अस्तंत ते ६१° अस्तंत. जॉर्जटाउन ही राजधानी.

भूंयवर्णन, हवामान, बनस्पत आनी मोनजातः हाचे तीन स्वभावीक वांटे जातातः दर्यादेगेवयलें मळ, ताचे दक्षिणेवटेनच्यो दोंगुल्यो, अस्तंतेवटेनचे दोंगर आनी सॅव्हाना पठारां. पाकाराइमा ही हांगाची मुखेल दोंगरावळ आनी रॉराइमा ही मुखेल दोंगरातेंगशी. कॉरँटायन, एसक्वीबो ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो. हांगा धबधबेय बरेच आसात. हवामान उश्ण आनी दमट आसता. सरासरी तापमान सुमार २६° ते २७° से.; पावस १७५ ते २२५ सेंमी. इतलो पडटा.

ह्या देशांत रानांचें प्रमाण बरेंच आसा. ग्रीनहार्ट रुख हें हांगाचें खाशेलेपण. रबर, बलाटा हेय रुख हांगा सांपडटात. गरुड, घुघमां, कापूसपक्षी, शिंजीर, खंड्या, ढोक, आयबिस हीं सुकणीं जाल्यार जाग्वार, टॅपीर, आर्मांडिले, मॅनॅटी, रानमाजर ही मोनजात हांगा बऱ्याच प्रमाणांत आसा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्थाः अमेरिकन इंडीयनांचे पंगड हांगा

कितलींशींच वर्सांसावन रावतात. सतराव्या शतमानांत हांगा युरोपीय पावले. ह्या वाठाराखातीर ब्रिटीश, फ्रेंच आनी डच हांचेमदीं झुजां जावंक लागलीं; पूण निमाणो हो वाठार ब्रिटिशांच्या शेकातळा उरलो. १९५० सावन हांगाच्या थळाव्या लोकांमदीं राश्ट्रवादाची भावना येवंक लागली आनी १९६६ त ह्या राश्ट्राक स्वतंत्रताय मेळ्ळी. १९७० त गुयाना स्वतंत्र, सार्वभौम, प्रजासत्ताक देश जालो. १९८० त हांगा नवें संविधान लागू जावन पीपल्स नॅशनल काँग्रेस पक्षाचो बर्नेम हो राश्ट्रपती जालो. १९८५ त ताका मरण येतकच त्याच पक्षाचो डेस्मंड हॉयटे राश्ट्रपती जालो. हांगा दर पांच वर्सांनी संसदेच्यो वेंचणुको जातात आनी दर स वर्सांनी राश्ट्रपतीची वेंचणूक जाता.

अर्थवेवस्था: शेतवडीचें प्रमाण चडशें ना. तरीपूण उण्या लागवड वाठारांत चड पीक काडपाचे यत्न चलतात. खनिज संपत्तीक लागून मात बरीच येणावळ मेळटा. हांगा सावन बॉक्साइट, मँगनीज, भांगर, हिरे हांची निर्यात जाता. यंत्रां आनी उपकरणां हांची चडशी आयात जाता. गुयाना डॉलर हें हांगाचें अधिकृत चलन आसा.

लोक आनी समाजजीण: वसाहतीच्या काळांत हांगा बरेंच लोक भारत आनी हेर आशियाई देशांतल्यान काम करपाखातीर हाडिल्ले. वंशीक नदरेन हांगाचे सुमार ५०% लोक ईस्ट इंडियन, ३०% आफ्रिकन आनी उरिल्ले हेर वंशाचे आसात. धर्मीक नदरेन ३५% हिंदू, १८% प्रॉटेस्टंट, १८% रोमन कॅथॉलिक, १६% अँग्लिकन, ९% मुसलमान आनी उरिल्ले हेर धर्मांचे आसात. अमेरिकन इंडियनांचे बरेच ल्हान व्हड पंगड हांगा दिसून येतात. अधिकृत भाशा इंग्लीश आसली तरी हिंदी, डच, फ्रेंच ह्याय भाशांचो वेव्हारांत वापर जाता. ह्या सगळ्या भाशांची भरसण जावन हांगाची थळावी 'क्रेओलिज' ही भाशा तयार जाल्या. उंचेल्या पांवड्यावयल्या शिक्षणाखातीर हांगाचे बरेच विद्यार्थी हेर भायल्या देशांनी वचून रावल्यात. येरादारी आनी संचारणाच्या मळार उदरगत जायत आसा. लिंएन, न्यू ॲमस्टरडॅम, कॉरिव्हर्टन हीं हांगाचीं हेर मुखेल शारां जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

गुरखा: नेपाळ देशांतले मुखेल जातीक 'गोरखा' वा 'गुरखा' ह्या नांवान वळखतात. गंडकी न्हंयेचे उदेंतेक त्रिशूलगंगा आनी मत्सगंगा ह्या न्हंयांच्या मध्यभागाक जो वाठार वा जिल्हो आसा, ताका 'गोरखा' म्हूण वळखतात. ताचेवेल्यान ह्या वाठारांत रावपी लोकांक 'गुरखा' वा 'गोरखा' ह्या नांवान पाचारतात. गुरखा ह्या उतराचो अर्थ गो-रक्षक म्हळ्यार गोरवां राखपी असोय जाता. ताचेवेल्यानूच तांकां 'गुरखा' हें नांव पडलां, अशेंय एक मत आसा. जायत्या विद्वानांच्या मतांप्रमाण 'गोरखनाथ' हो साधू नेपाळांत जावन गेल्लो. ताच्या अनुयायी, शिष्य वा वंशजांक गुरखा अशें म्हणपाक लागले, अशेंय कांय जाणकारांचें मत आसा. गुरखा लोक गुरु गोरखनाथाक आपलो पूर्वज मानतात.

गुरखा लोक आपल्या झुजारी स्वभावाक लागून नामनेक पावल्यात. भारताचे गुरखा पलटणींत खश, गुरुंग, मंगर हे गुरखा जमातींतले लोक व्हड प्रमाणांत आसात. गुरखा लोक स्वताक राजपूत वंशाचे मानतात. मुसलमानांनी ज्या वेळार चितोड राज्याचेर घुरयो घाल्यो, तेन्ना राजपुतांनी स्वताचें आत्मसंरक्षण करपाखातीर नेपाळांतल्या दोंगराळ वाठाराचो आदार घेतलो. गुरखा लोकांचे खास जातींत आर्य भाशा उलयतात. शेंकड्यांनी वर्सां ब्राह्मण जाती वांगडा काडिल्यान ह्या समाजाचेर हिंदू धर्माचो प्रभाव पडला. पयलींच्या काळांत हे जमातीमदीं आनी ब्राह्मण वर्गाभितर लग्नसंबंद आशिल्ले.

गुरुंग जमात पुराय तरेन मंगोलाइड वंशाची जावन आसा. ही जमात स्वताक धर्मान 'हिंदू-बौध्द' मानता. बौध्द धर्म आपणावन लेगीत हे जमातीन आपल्या पूर्विल्ल्या आदिवासी धर्माक पुराय सोडूंक ना. हे जमातींत न्हंय, दोंगराची पूजा तेचपरी जनावरांक बळी दिवपाची पध्दत आसा. दुयेंस वा कसल्याय घरगुती अडी-अडचणीं वेळार पहाडी ब्राह्मण पुरोयताकडल्यान बळी-पूजेचें पुरोयतपण करतात. हेच तरेन हेर धर्मीक विधी आनी कार्यां (देखीक: जल्मदीस, लग्न वा मरण) वेळार ब्रा पुरोयताक आपयतात.

मंगर जमातींतले धर्मीक विधी आनी समाजीक रिती हिंदू धर्म जीववाद हांची भरसण जावन आसा. ही जात पौराणिक देव-देवत पूजा करता, तेन्ना ब्राह्मण पुरोयताक आपयता; तशेंच आदिदेवतेची करपावेळार घर वा वाठाराच्या मुखेल्याक आपयता.

सादारणपणान सगळे गुरखा आपणाक हिंदू धर्मीय मानतात. हिंद सगळ्यो परबो ते व्हडा खोशयेन मनयतात. झुजारी लोकांचें वा क्ष लोकांचें प्रतीक आशिल्लो दसरो (विजयादसम) गुरखा लोक उमे मनयतात. सगळ्या धर्मीक कार्यांवेळार ब्राह्मण पुरोयताक आपयतात

ब्रचलादेवी ही गुरख्यांची मुखेल देवता जावन आसा. कांय ग शिव-विष्णुकूय भजतात. नेपाळांतल्या चडशा शारांनी ह्या दोनूय देव देवळां आसात. काठमांडू शारांत जगन्नाथ आनी नारायणा देवळांवांगडा महादेव आनी शंभूनाथाचीं देवळां आसात्त. ह्या वाठार संस्कृतायेचें मुखेल खाशेलेंपण म्हळ्यार हांगाच्या बौध्द धर्माचेर धर्माचो प्रभाव पडला. कांय बौध्द मंदिरांत बौध्दाचे मूर्तीवांगडा देवाच्या मूर्तीचीय पूजा जाता.

गुरखा लोक आंगापांगान शिडशिडीत आनी घटमूट आसतात लोक निळो कुरतो, निळो सदरो, निळें शिरस्त्राण आनी कमरे भोंवत निळो कमरबंद गुठ्लायतात आनी तातूंत सुरे दवरतात. ह्या सुऱ्य 'कुकरी' अशें म्हण्टात. गिरेस्त लोक आपणाल्या कपड्यांक भितल्ले व बोकड्याचे केंस लावन घेतात. तकलेक तरांतरांच्या कपड्यां कुडक्यांची तोपी घालतात. अधिकारी लोक तोपयांक कलाबतूची फ लायतात. बोकड्याचें आनी रेड्याचें मांस गुरखे आवडीन खातात. तां शिकारेचो नाद आसता. रानदुकरां पोसप, तांकां खावंक दिवन घट करप आनी मारप ही पध्दत गिरेस्त गुरख्यांमदीं दिश्टी पडटा.

नेपाळ हो दोंगराळ आनी रानवट वाठार आशिल्ल्यान हांगा शेत-भ व्हडलेंशें जायना. तरीकूय दोंगराचे देंवतेर वाफे तयार करून गुरखे शे रोयतात. गुरखे गोरवां आनी बोकड्यो पोसतात. मेंढरांच्या केंसांपस कपडे तयार करतात. कांय गुरखा लोक मजूरी करतात तर कांय जा गिर्यारोहण करपाक वचपी गिर्यारोहकांची वजीं व्हरतात आनी तांच मार्गदर्शनूय करतात. गुरखा लोकांचेर आर्विल्ल्या विचारांचो प्रभाव पडू नासलो तरी चडशा गुरख्यांनी स्वताच्या प्रामाणिकपणाच्या आनी झुजा स्वभावाच्या बळग्यार देशांत तशेंच देशाभायर सैनिकी तशे रखवालदारीच्या पेशांत नामना मेळयल्या.

गोरखा वा गुरखा जमातीचीं दोन मुखेल खाशेलेपणां म्हळ्यार: १. ज एकलो स्वताचें जेवण स्वताच शिजयता पूण जेवपावेळार मात सग एकठांय बसून जेवतात. २. दादलो एका परस चड बायलांकडेन लग जावंक शकता. गुरखा जमातींत विधवांचीं लग्नां जायनात.

- कों. वि. सं. मं

गुरव: देवकार्यां करपी गोंयचो एक समाज. गुरवांची उत्पत्ती एक ऋषीसावन जाली, अशें शिवपुराणांत म्हळां. गुरव हे आदीं वयल्या वर्गांत (वर्णवेवस्थेंत) आशिल्ले. पूण तांगेल्या मूळ पुरसान म्हादेवाची पूजा करपांत आस्था दाखयलीना, देखून तांकां शाप दिलो आनी उंचेल्या वर्णासावन तांकां सकयल देंवयले आनी तातूंतल्यानूच गुरव ही जात उत्पन्न जाली, अशें एक मत आसा.

गुरुवांमदीं पांच पोटजाती आसात. तातूंत शिवाक भजपी जात सगळ्यांत श्रेश्ठ मानतात. शिवाची पूजा करपी सगळ्या जातीमदीं तांचो पयलो क्रमांक आसा. गुरवांमदीं मुंजीचो संस्कार आसा, पूण वेदांचो अभ्यास करपी परंपरा ना. ते नुस्तें, मांस खायनात. तांचें रावप, भेस, आचारविचार पुजाऱ्यांसारके आसतात.

आदल्या काळांत हे गुरव वैश्याचीं कामां करताले. पूण फुडें गुरव ही स्वतंत्र जात गोंयांत कमी जाली, तेन्ना तांचें काम वैश्य घराणीं करूंक लागलीं. सद्या गुरव जातींत आस्पाव न जावपी पूण गुरवाचींच कामां

कांय वैश्य घराणीं दिसतात. ह्या समाजाची वस्ती पयलीं चडकरून
पेडणे म्हालांत, तशेंच बाटाबाटीच्या पयलीं बारदेस, साश्ट,
तिसवाडी, भतग्राम (डिचवल) आदी तालुक्यांनी दिसून येता.
सरकाराच्या कागदपत्रांनी तांचो उल्लेख 'भट गुरव' असो

व शिवाच्या अवताराचे देव, देवता तशेंच खळनाथ, भूतनाथ,
ह्या सारक्या शिवाच्या गणाचे पुजारी आसात. ते प्रसाद लावप,
च्या वेळार तरंगां धरप, पालखेवेळार आरती घेवन फिरप,
नांत, गांवांत, चावडेर गाराणें घालप असलीं कामां करतात.
भार येता. तशेंच कांय प्रमाणांत ते ज्योतिशाचें काम करून शेताचें
नांगरप, मळप हांचो म्हूर्त सांगतात. कांयकडेन तांकां 'भगत'
म्हण्टात. आदले ग्रामसंस्था पध्दतींत तांचो आस्पाव आशिल्लो.
सेवेकरी म्हूण ते वावुरतना दिसले तरी सद्या ते शिकून-सवरून
-वेवसाय करतना दिसतात.

यि, सावंतवाडी, वेंगुर्ले तशेंच कर्नाटकांतूय गुरवांची जात कांय
ात दिसून येता. कर्नाटकांत गुरवांचे जातींत कांय पोटभेद दिसून
. कांय कडेन जैन गुरवूय आसात. पूण ते जैन तीर्थंकरांक भजनात.
नदी गोत्रां-कुळांय दिसनात. दक्षणा तशेंच पुजेखातीर थारावन
या शेताकुडक्याची जी येणावळ येता, ताचेर ते आपलें पोट भरतात.
खेड्यांनी गुरव वाजंत्र्यांचो धंदो करतना दिसतात. तर कांयकडेन ते
फुलां, दोणे, पत्रावळी करून विकतात. कांयकडेन तांचेमदीं जात
यत आसताली, असो संदर्भ मेळटा.

- रवींद्र म्हाड्‌डोळकार

रवचार: पुल्लिंगी आनी स्त्रीलिंगी युग्मकां (gamets) एकठांय येवन
न वा निषेचन (fertilization) जावन जो गर्भ तयार जाता, ताची
शयांत वाड जावप हाका गाभ-धारणा वा गर्भधारणा अशें म्हण्टात;
ी गाभधारणा जाल्याउपरांत भुरग्याचो जल्म जायसर गर्भाशयांत
ी वाड जावप हाका गुरवचार म्हण्टात.

गुरवचार येवचेखातीर बायलेचे कुडीची लैंगिक वाड जावप गरजेचें
सता. भश्टी जावपाची पिराय ल्हव ल्हव उणी जायत आसा अशें दिसून
यलां. हालींच्या तेंपार बायलांक बारा वर्सां पुराय जातकच भश्टेपण
क लागता. भश्टी जावंक सुरवात जाल्या बगर स्त्रीलिंग बीज तयार
यना आनी गुरवारपण येवंक शकना. आयजमेरेन सगळ्यांत ल्हान
रायेचेर गुरवारपण आयिल्ली बायल म्हळ्यार लिना मेडीना (Lina
edina). ती फकत पांच वर्सां आनी आठ म्हयन्यांची आसतनाच गुरवार
शिल्ली आनी तिका भुरगो जालो.

४७ वर्सां उपरांत सादारणपणान गुरवारपण येना. पूण ६३ वर्सांमेरेन
रवारपण आयिल्लें आसा आनी कांयच आडखळ येनासतना भुरगो
ल्लो आसा.

चडांत चड पांच आनी स भुरगीं एकेचफावट एकेच बायलेच्या
र्भाशयांत वाडिल्ल्याची इतिहासांत नोंद आसा.

दरेक बायलेच्या लैंगिक अवयवांची वाड बारा ते तेरा वर्सांचेर जावंक
रवात जाता. ताका वयार येवप वा पौगंडावस्था (puberty) अशें
ण्टात. अशा वेळार पयलेच फावट भश्टें जावप हाका रजोसुरवात
monarche) अशें म्हण्टात. भश्टेपण येवन रजस्राव दर २८ वा ३०
सांनी पर्यून पर्यून येता, हाका लागून ताका मासिक पाळी म्हण्टात
यलाचे कुडींत जे लैंगिक अवयव आसतात, ते म्हळ्यार डिंबग्रंथी
ovary), फॅलोपियन नळी (fallopian tube) आनी गर्भाशय (uterus).

गर्भाशयाच्या दोनय वटांनी एक डिंबग्रंथी (ovary) आसता. दरेक
डिंबग्रंथी भितर दर म्हयन्याक एक बीज वा डिंबपेशी (ovum) तयार
जाता. जेन्ना हें बीज परिपक्व (mature) आनी पुराय तयार जाता, तेन्ना तें
डिंबग्रंथीतल्यान भायर सरता. हाका अंडोत्सर्ग वा डिंबोत्सर्ग (ovulation)
म्हण्टात. मासिक पाळी येवचे सादारण चवदा दीस पयलीं पोटांत दुखप हें
ताचे लक्षण आसा. तेचभशेन डिंबग्रंथींत हेर ग्रंथींभशेन स्राव तयार
जाता, जाका हॉर्मोन (hormone) म्हण्टात. देखीक इस्ट्रोजेन (estrogen)
आनी प्रॉजेस्टेरॉन (progesterone) ह्या स्त्रावांक लागून गर्भाशयाची आनी
थानांची वाड जाता.

दादल्याचे कुडींत अशेच बदल घडटात. वृषण (testis) हे ग्रंथीक
लागून टेस्टोस्टेरॉन (testosterone) नांवाचो स्राव तयार जाता आनी
ताका लागून सगळे कुडीची वाड जावन आवाज फुट्टा आनी लैंगिक
अवयवांचीय वाड जाता. वृषणांभितर शुक्रपेशी (sperms) तयार जातात.
शुक्रपेशी परिपक्व (mature) जातकच भायर सरतात आनी एके
नळयेंतल्यान मुत्रोत्सर्गिकेंत (urethra) पावता. संभोग जावचेवेळार
वीर्यांतल्यो शुक्रपेशी बायलेचे योनी भितर (vagina) वतात. थंयसावन
वीर्यजंतू फुडें वचून तांचो संबंद डिंबाकडेन येता आनी तांचेमदीं फलन
(fertilization) जाता. उपरांत तें बीज गर्भाशयांत पावता आनी थंय
ताच्या पेशींचें विभाजन जावंक सुरवात जाता. एके पेशींतल्यान दोन,
ताचे फुडें चार, आठ अशे वांटे जायत वतात. तशेंच तांची वाडय जायत
वता. अशा वेळार त्या बीजाक कोरकपुटी (blastocyst) अशें म्हण्टात.
उपरांत हें बीज गर्भाशयांतले पोकळेभितर वचून थंय मुरता.

गुरवारपणाच्या पयल्या आठ सप्तकांमेरेन जें बीज बायलेच्या
गर्भाशयांत वाडटा, ताका भ्रूण (embryo) म्हण्टात. ह्या काळांत भ्रूणाचे
विंगड विंगड अवयव तयार जातात. देखीक- काळीज, कान, दोळे, हात
आनी पांय. ताचे उपरांत ह्या तयार जाल्या अवयवांची वाड जाता.
हाकालागून आठ सप्तकांउपरांतच्या बीजाक गर्भ (foetus) म्हण्टात.

इतलेमजगतीं गर्भाशयांत कांय बदल जावन तातूंत वाटकुळ्या
आकाराची वार (placenta) तयार जाता. ही वार गर्भाक नाळीवरवीं
(umblical cord) जोडिल्ली आसता आनी तातूंतल्यान गर्भाक आवयचें
रगत आनी प्राणवायूची पुरवण जाता.

गुरवारपणाचीं लक्षणां:

१. सुर्वेक पाळी येवपाची बंद जाता (amenorrhea) २. सकाळीं
उठटकच ओंकारी आयिल्लेभशेन दिसप, वा खऱ्यानीच ओकारी येवप
(morning sickness). ३. कांय खाशेले जिन्नस खावचेशे दिसप देखीक-
चिच, माती. ४. पायांच्यो शिरो सुजप, शीर मोटी जावप. ५. पर्यून पर्यून
मुतूंक जावप. ६. मात्शें काम केल्यार लेगीत पुरो जाल्लेभशेन दिसप. ७.
योनींतल्यान स्राव येवप. ८. फाट दुखप. ९. वीस सप्तकांउपरांत भुरगें
गर्भाशयांत भोंवता हें जाणवप.

जेन्ना गुरवार बायलेच्या गर्भाशयाची वाड जाता, तेन्ना बारा
सप्तकांउपरांत वाडटा तो गर्भाशय पोटावटेन दिसूंक लागता आनी पोट
मोटें जाता. गर्भाशयाचे स्नायू मदींच आवळून येतात आनी ते हात
लायल्यार जाणवतात. योनीचो कोर दाट निळो वा जांबळो जाता.
गर्भाशयाचें तोंड (cervix) मोव जाता. गर्भाशयाची तपासणी करीत
जाल्यार भुरग्याची तकली, हात, पांय हे अवयव लागतात. थानांची वाड
जावन तातूंत दूद तयार जाता. पोटाची कात आनी दोळ्यांभोंवतणची
कात काळी जाता.

सादारणपणान बायलमनशेचें गुरवारपण २८० दीस वा ४० सप्तकां
मेरेन उरता.

गुरवारपणाचें निदान (Diagnosis): १. भुरग्याच्या काळजाचें ठोके
आयकूंक येवप. स्टेथोस्कोप लावन हे ठोके अठरा सप्तकांउपरांत
जाणवतात, पूण ultrasound वा echo cardiography वापरित जाल्यार
सात-आठ सप्तकांभितर हे आयकूंक येतात. २. भुरगें पोटांत भोंवतना
हाताक लागत जाल्यार गुरवारपणाचें निदान करूंक येता. ३. Ultrasound
पध्दत वापरीत जाल्यार फकत पांच सप्तकांभितर गर्भाशयांत वाडपी गर्भ
दिसता. हे भायर एकापरस चड म्हळ्यार जुवळीं, तिळीं भुरगीं
गर्भाशयांत आसल्यार कळटा आनी भुरग्याक कसलेंय व्यंग आसल्यारय
समजता. ४. क्ष-किर्णां (x-rays) फोटो काडून भुरग्याचीं हाडां जर दिसत
जाल्यार गुरवारपणाचें निदान करूं येता. ५. HCG नांवाचे संप्रेरक
(harmone) रगतांत वा मुतांत सांपडत, जाल्यार ताचेवयल्यानय

गुरवारपणाचें निदान करूंक येता.

प्रकार: *१. सादारण गुरवारपण:* गुरवारपणांत जर आवयक आनी भुरग्याक कांयच त्रास जालोना, जाल्यार ताका सादारण सोपें गुरवारपण (uncomplicated pregnancy) म्हण्टात.

२. कठीण वा धोक्याचें गुरवारपण (high risk pregnancy): गुरवारपणांत जर आवयच्या कसल्याय दुयेंसाक लागून भुरग्याच्या आनी आवयच्या जीवाक त्रास जायत जाल्यार ताका high risk pregnancy म्हण्टात. देखीक: गुरवार बयलेक काळजाचें दुयेंस आसत, जाल्यार गुरवारपणांत ती मरूंक शकता. बायलेक गोड्यामुताची (diabetes) पीडा आसत जाल्यार भुरग्याक कसलेंय व्यंग जावंक शकता वा भुरगें जावंचे पयलींच मरूंक शकता. आवयचो रगत गट Rh -ve आसत जाल्यार भुरग्याक जातनाच कामीणें जावंक शकता. आवयचे कुडींत रगत उणें आसल्यार वा तिचो रगत दाब (blood pressure) वाडिल्लो आसल्यार भुरगें सामकें बारीक जाता वा मरूंक शकता.

३. एकापरस चड भुरग्यांचें गुरवारपण (multiple pregnancy): बायलेच्या गर्भांत जुवळीं वा तिळीं वा चड भुरगीं आसप. असल्या गुरवारपणांत सगळेच त्रास वाडटात.

४. धुस्पागोंदळाचें गुरवारपण: बायलेच्यो कसल्योय कुडीच्यो वा बाळंतपणाविशींच्यो अडचणी आसत जाल्यार वा बायलांचे रोग गुरवारपणांत त्रास करूंक लागत जाल्यार ताका pregnancy complicated with obstetric and gynaecological problems म्हण्टात.

देखीक: Ecclampsia नांवाच्या प्रकारांत गुरवार बायलेचो रगत दाब (blood pressure) अचकित बरोच वाडटा. हाचें कारण आजून कळिल्लें ना. उपरांत तिचे हातपांय सुजतात, मुखामळ सुजता आनी मुतांतल्यान प्रोटीनमेह (preteinuria) भायर पडटा. हाका मुतांत सूज मेळप म्हण्टात. तकली उसळटा, दोळ्यांक धुसर धुसर दिसता, हड्ड्यांत दुखता आनी मुतूंक साप्प उणें जाता. हाचो वायट परिणाम म्हळ्यार मोल्लूक मारून येवप आनी बेसुध्द जावप. हे भायर गर्भाशयांत भुरगें घुस्मटून मरूंक शकता.

गुरवार बायलेचेर कसलीय शस्त्रक्रिया करून गर्भाशयाचेर ताची माव (scar) आसत जाल्यार, गर्भाशय गुरवारपणांत वाडूंक लागतकच ते मावेचेर ताण पडून ती फुटूंक शकता.

गुरवार बायलेच्या आंगांत रगत उणें आसत जाल्यार (पंडुरोग-anaemia) भुरग्याकय रगताची पुरवण उणी जाता. हाका लागून गर्भाशयांत भुरग्याची वाड सारकी जायना आनी तें बारीक जाता.

आवयक भायली पीडा म्हळ्यार सिफीलीस (syphilis) सारको गुप्तरोग वा toxaplasma ह्या सारको रोग आसत वा जायत, जाल्यार तांचे जंतू गर्भाभोंवतणच्या आवरणांतल्यान नाळीवरवीं भुरग्याचे कुडींत वतात आनी भुरग्याक व्यंगां जावंक शकतात वा भुरगें खूब बारीक जाता.

५. आपस्थानीय (ectopic) गुरवारपण- फलन जाल्ल्या बीजाची धारणा गर्भाशयेचे पोकळेंत जालीना, जाल्यार तें बीज दुसरेकडेन वचून रावता. देखीक: गर्भाशयाच्या तोंडाकडेन, फेलोपियन नळयेंत आनी केन्नाकेन्नाय गर्भाशयाच्या भायर पोटाचे पोकळेभितर आंतकड्यांक तेंकून पसून गर्भ कांय काळ वाडूंक शकता. हाचे वायट परिणाम जातात. गर्भ नळयेंत वाडलो (tubal pragnancy) जाल्यार ती नळी एक दीस फुगून फुटूंक शकता आनी अशावेळार जावपी रगताचो स्त्राव वेळच्यावेळार बंद केलोना जाल्यार आवयच्या जीवाक धोको आसता.

गुरवारपणांत घेवपाची जतनाय: गुरवार बायल दोतोराम्हन्यांत वतकच तिका पुराय तपासून गुरवारपणाची खात्री करून घेवप गरजेचें आसता.

रगताचो तपास करून बायलेच्या आंगांत रगत उणें आसत जाल्यार पळोवप आनी कसलीय पीडा (infection) आसल्यार पळोवप.

रगताचो तपास करून syphilis सारकी पीडा आसा वा ना हाची खात्री करून घेवप. मुताची तपासणी करून तातूंतल्यान गोड्यामुताचो रोग आसा, वा proteins वतात वा कसलेंय infection आसा काय ना पळोवप. बायलेचें वजन करून दर फावट भुरग्याची वाड सारकी ज[...] काय ना तें पळोवप. बायलेचो आनी घोवाचो रगतगट तपासून जत[...] घेवप. हे भायर गर्भाशयाचे लांबायेचें (fundal height) पोटाच्या आका[...] (girth) माप काडप, stress test, Non stress test, [...] cardiotocography ह्या सारक्यो परीक्षा करप, shake bubble test क[...] भुरग्याचीं फुफ्फुसां तपासप ह्योय गजाली गुरवारपणांत करतात.

गुरवार बायलेन स्वताविशीं घेवपाची जतनाय: १. सादारणप[...] स्वताचे कुडीची जतनाय घेवप गरजेचें. हेखातीर सदांच चुकनास[...] न्हावप, नितळ कपडे घालप, दातांची आनी थानांची जतनाय घे[...] पडटा. २. सिगरेट वा सोरो गुरवार बायलेन टाळचो. ३. अती काम क[...] ना आनी न्हिद सारकी घेवप. ४. पयले ३ म्हयने शरीरसंबंद दवरप[...] ५. गुरवार बायलेन उण्यांत उणी तीन धोणकुटेचीं इंजेसांवां घे[...] गरजेचें. हाका लागून जल्मल्या उपरांत भुरग्याक धोणकुटेआड रा[...] मेळटा. ६. गुरवार बायलेन सारको आनी बरो आहार वेळच्यावेळार घे[...] ७. आंगात रगत उणें आसल्यार Iron च्यो गुळयो घेवन रगत वाडोवपा[...] यत्न करप. हे भायर गुरवारपणांत कांय म्हत्वाच्यो धोक्याच्यो सुचोव[...] (warning signals of pregnancy) म्हळ्यार- आंगार रगत वचप, [...] सुजप, पोटांत दुखप, आंगार उदक वचप, भुरगें पोटांत खूब कमी भों[...] वा चड भोंवता अशें दिसप. हाचेपैकीं खंयचोच त्रास जायत जाल्[...] मुजरत दोतोराक मेळूंक जाय.

- डॉ. विजय तळावलीक[...]

गुरुकुल: गुरूकुल ह्या शब्दाचो अर्थ गुरुचें कुटुंब वा गुरुवंश अ[...] जाता. फुडें ह्याच गुरुकुलांक शिक्षणसंस्था ह्या नांवान वळखुपाक लाग[...] हे शिक्षण संस्थेचे पध्दती प्रमाण शिकपी विद्यार्थी गुरुच्या घरांत म्हळ्य[...] आश्रमांत वा पर्णकुटींत रावन शिकप घेता. गुरुकुलाचो इतिहास हो [...] देशाचे शिक्षणवेवस्थेचे आनी ज्ञानविज्ञानाचे उदरगतीची बुन्याद जाव[...] आसा.

गुरुकुलांत शिकप घेवपी भुरगो धर्मसंस्कार केल्लो, मूज बांदिल्ल[...] ब्राह्मण, क्षत्रिय वा वैश्य आसचो पडटालो. ६, ८ वा ११ वर्सांचे पिरा[...] भुरग्यांक शिक्षणाखातीर गुरुकुलांत प्रवेश दिताले. हें शिकप बारा व[...] चलतालें. गुरुकुलांत साबार विशय शिकयताले. हातूंत शास्त्र आ[...] विज्ञान हांचोय आस्पाव जातालो. गुरुच्या म्हन्यांत, ब्रह्मचर्यव्रताक पाळ[...] दिवन हें शिकप घेवचें पडटालें. गुरुकुलांत वेद वेदांगां आनी शास्[...] शिकयताले. तशेंच विद्यार्थ्यांच्या मन-बुध्दीचेर बरे संस्कार करताले[...] शिकप सोंपतकच गुरू विद्यार्थ्यांक गृहस्थाश्रमाचीं विंगड विंगड कर्तव्[...] पाळपाखातीर परतो घरा धाडटालो. घरा वचचेपयलीं वा शिक्ष[...] चलतासतना विद्यार्थी आपले तांकी प्रमाण गुरुक दक्षणा दितालो. गरी[...] विद्यार्थी, जो दक्षणा दिवंक शकनाशिल्लो ताचेर कसलीच सत्[...] आसनासली. तो शिकप सोंपतकच मेकळेपणान वचूंक शकतालो.

गुरुकुलांत प्रवेश घेवपाखातीर गिरेस्त वा गरिबीचो प्रस्न ज[...] आयलोना, तरी जातीचो प्रस्न येतालो. वयर दिल्ले तीन वर्ग सोडून हे[...] जातींक गुरुकुलांत केन्नाच प्रवेश मेळनासलो. पुराणांत ह्या संबंदान क[...] आनी एकलव्याचे दोन म्हत्वाचे उल्लेख मेळटात. सूतपूत म्हूण कर्णाक[...] तर निषाद म्हूण एकलव्याक विद्या शिकोवपाचें द्रोणाचार्यान न्हयकारिल्लें[...]

भारतांत गुरुकुलाचें दायज पूर्विल्ल्या काळांत ऋषी-मुनीं[...] कितलीशींच शतमानां तिगोवन दवल्लें. गुरु, गुरुकुल आनी विद्यार्[...] हांची पुराय जापसालदारकी घेवप, हें राजा आपलें कर्तव्य समजतालो[...] वरतंतु ऋषीची चवदा कोटी रुपयांची दक्षणा जेन्ना कौत्स गरीबीक लागू[...] दिवंक पावलोना, तेन्ना ताणें रघुराजाकडेन धांव घेतली. पुराय संन्या[...] घेतिल्ल्या रघुराजान कुबेराचेर धुरी घालपाची तयारी केल्ली. रघुराजा[...] भियेवन कुबेरान भांगरा मुद्रांचो शिंवर रघुराजाचेर घालो. रघुराज[...] उपरांत ह्यो मुद्रा कौत्साक दिवन ताका संतुश्ट केलो, अशी कथ[...] पुराणांत आसा. वयली कथा मात्शी अतिरंजीत आसली तरी पूर्विल्ल्य[...]

राजा, गुरुकुल, गुरु वा गुरुशिष्यांच्या उतरांक कसो पाळो , हाची बरी देख जावन आसा. प्रसेनजित राजान ब्राह्मणाक चो खर्च चलोवपाक कांय गांव दान दिल्याचे उल्लेख मेळटात. राजा विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाखातीर अग्रहाराची थापणूक करताले. ग्रहारांत गुरु-शिष्य एकठांय रावपाची आनी तांचे योगक्षेमाची करताले.

ल्या काळांत वाराणसी (काशी) शिक्षणाचें आद्यपीठ आसलें. चे आर्विल्लें रूप म्हळ्यार तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला आनी चीं विश्वविद्यालयां जावन आसात. पूर्विल्ल्या गुरुकुलांत आयच्या च कुलपती आसताले. कालिदासान वसिष्ठ आनी कण्व ऋषीचो नी म्हूण रघुवंशांत उल्लेख केला.

- कों. वि. सं. मं.

द्वारा: शीख लोकांच्या उपासनामंदिराक 'गुरुद्वारा' अशें म्हण्टात. ब्दाचो अर्थ 'गुरू रावपाची सुवात' असो जाता. 'ईश्वर ज्या र रावता तो जागो म्हळ्यार 'गुरुद्वारा' अशी शीख लोकांची श्रध्दा उपासना केल्यार देवाच्या महालाचो दरवटो उगडटा, अशे तीन उपासनामंदिर वा गुरुद्वाराक ईश्वराचो दरवटो मानून पूजा त. पयलीं अशा जाग्याक धर्मसाल म्हण्टाले. पूण हो शब्द गतल्यान गेलो आनी गुरुद्वार हें उतर घोळपाक लागलें.

रुद्वारांत देवाची मूर्त नासता, तर थंय शिखांचो पवित्र धर्मग्रंथ साहिब' हाची थापणूक केल्ली आसता. शिखांचे दिसपट्टे आनी ळ धर्मीक वेव्हार ह्या गुरुद्वारांत जातात. शिखांचे दिसपट्टे सनेभितर जपजीसाहेब, सुखमनिसाहेब, आसादीवारचें कीर्तन, साहेब, आनंदसाहेब हे गुरुद्वारांतले सकाळचे नित्यपाठ आसतात. ते रांत अर्जुन देवाच्या सुखमनीतली प्रार्थना जाता. ही प्रार्थना जातकच गुरु, पांच पुत्र, पंच प्यारे हांची याद करून निमाणें प्रसाद वांटप ता.

चडशा मुखेल गुरुद्वारांतल्यान फुकट अन्नछत्र (लांगर) चलता. द्वारांत भितर सरतना तकली धांपपाक जाय, असो धर्मीक नेम आसा. तीर गुरुद्वारांत भितर सरतना तकलेक वस्त्राचो कुडको गुठलायतात. थळाव्या गुरुद्वाराचें वेवस्थापन त्या त्या गुरुद्वाराच्या वांगड्यांतल्यान वेंचून आयिल्लें मंडळ पळेता. गुरुद्वाराची दिसपट्टी वेवस्था आनी पुरेयतपण 'ग्रंथी' कडेन म्हळ्यार नेमिल्ल्या पगारी पुरेयताकडेन आसता. ग्रंथीच्या हाताखाल वावर करपाक पगाराचेर नोकर दवरिल्ले आसतात. कांय इतिहासीक म्हत्वाच्या गुरुद्वारांचें वेवस्थापन

गुरुद्वारा

पयलीं वंशपरंपरेन चलून आयिल्ल्या महंताकडेन आसतालें. उपरांत तें तांच्या हातांतल्यान काडून घेवपाखातीर १९२१ वर्सा शिखांनी एकवटीत जावन एक व्हड चळवळ उबारली. एका व्हड झुजा उपरांत ही चळवळ १९२५ त जैतिवंत जावन 'गुरुद्वारा वेवस्थापन अधिनेम' संमत जालो. मुखेल इतिहासीक गुरुद्वाराचें वेवस्थापन 'शिरोमणी गुरुद्वारा प्रबंधक कमिटी' हे लोकशायेचे धर्तेचेर वेंचिल्ले संस्थेच्या हातांत आयलें. ही समिती गुरुद्वाराचें वेवस्थापन पळेता. केंद्र सरकाराच्या गुरुद्वारा वेवस्थापन अधिनेमाखाल गुरुद्वारांतली वांगड्यांची वेंचणूक जाता आनी मुखेल मध्यवर्ती मंडळ वेंचून काडटात.

शिखांच्या धर्मीक आनी समाजीक जिवितांत गुरुद्वाराक खाशेलें म्हत्व आसा. धर्मग्रंथांत जे कांय वादाचे विशय आसतात, तांचेर धर्मुखेली निर्णय घेता.

शिखांचीं चार धर्मपीठां आसात, तीं अशीं:

१. हरिमंदिर साहेब वा दरबार साहेब, अमृतसर-पंजाब. पांचवो शीख गुरु, अर्जुनदेव हाणें ह्या गुरुद्वाराची थापणूक केली. हाकाच 'अकाल तख्त' अशें म्हण्टात.

२. हुजूर साहेब, नांदेड-महाराष्ट्र. हांगाचें हरिमंदिर राजा रणजितसिंगान बांदलें.

३. पटणा साहेब, पाटणा-बिहार. हें हरिमंदिर राजा रणजितसिंगान बांदलें. हांगाच गुरू गोविंदसिंगाचो जल्म जालो.

४. केशगढ साहेब, आनंदपूर-पंजाब. शिखांचो णववो धर्मगुरू, गुरु तेगबहादुर हाणें ह्या गुरुद्वाराची थापणूक केली.

ह्या चारुय धर्मपीठांक 'तख्त' म्हण्टात. शिखांचे धर्मीक आदेश हांगा सावनूच भायर सरतात. हे खेरीज दिल्लींतलें शीशगंज हेंय इतिहासांत नामनेक पाविल्लें गुरुद्वारा जावन आसा. तेभायर कर्तारपूर, हरिगोविंदपूर, लाहोर, सियालकोट, पंजासाहेब, एमिनाबाद हीं पाकिस्तानांतलीं शीख लोकांचीं गुरुद्वारां, तीर्थक्षेत्रां म्हूण नामनेक पावल्यांत.

गोंयांत बेती आनी वास्को हांगा गुरुद्वारां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

गुलबर्गा: कर्नाटक राज्यांतल्या गुलबर्गा जिल्ह्याचे मुखेल थळ. हैदराबाद संस्थानाच्या विलीनीकरणा उपरांत गुलबर्गा शार हें आदल्या म्हैसूर राज्यांतलें एक जिल्हा केंद्र आसलें. कर्नाटक राज्यांतल्या मुखेल शारांत गुलबर्गा शाराचो सवो क्रमांक लागता. शाराचो आवांठ: १६.२ चौ. किमी.; लोकसंख्या: २०,७५,३६८ (१९८१). हें शार मुंबय-मद्रास रेल्वेमार्गान मुंबयसावन आग्नेयेक ५६५ किमी. अंतराचेर आसा आनी हैदराबादसावन अस्तंतेक १७६ किमी. अंतराचेर आसा.

इतिहासीक नदरेन गुलबर्गा शार मुळचें हिंदू संस्कृतायेचें केंद्र आसलें. पूण १३४७ ते १४२२ मेरेन बहामनी राजकर्त्यांनी ताचेर आपलो शेक चलयलो आनी थंय आपली राजधानी स्थापन केली. ह्या काळांत बांदिल्ल्यो कलाकुसरीच्यो वास्तू आयजूय गुलबर्गा शाराच्या सोबितकायेंत भर घालतात. ह्या वास्तूंत सगळ्यांत म्हत्वाची अशी एक मशीद आसा. ही मूर शैलींतली जामी मशीद पंदराव्या शेंकड्यांत बांदिल्ली. ही मशीद स्पेन राज्यांतल्या कॉर्दोव्हा शारांत आशिल्ले मशिदीचे धर्तीर बांदल्या. फिरोजशाह तुघलकावांगडा आयिल्ल्या चिस्ती कुटुंबांतल्या बंदा नवाझ ह्या संताचो हांगा आशिल्लो दर्गा खुबूच पवित्र मानतात. ह्या दर्ग्या म्हऱ्यांत दर वर्सा मोटी जात्रा भरता.

गुलबर्गा ही गंव, ज्वारी आदी धान्यांची बाजारपेठ आसा. हांगा कापसाच्यो गिरणी आनी तेलाचे घाणेय आसात. हालींच्या काळांत गुलबर्गा शार शिक्षणाचें व्हड केंद्र जालां. हें लिंगायत लोकांचें एक क्षेत्र अशें समजतात.

- कों. वि. सं. मं.

गुलाब: (मराठी-गुलाब; संस्कृत-शतपत्रा, तरुणी, महाकुमारी; कन्नड-मुळ्ळुसे वंतिगे; इंग्लीश- रोझ; लॅटीन-रोझा; कूळ-रोझेसी). मनीस जल्माक येवचेपयलीं गुलाब ही वनस्पत आस्तित्वांत आशिल्ली अशें मानतात. थीओफ्रॅस्टस (इ. स. प. ३७०-२८५) तशेंच प्लिनी (इ. स. २३-७९) ह्या शास्त्रज्ञांच्या लिखाणांत गुलाबाचो उल्लेख मेळटा. आशिया मायनर आनी अस्तंत चीन हे वाठार गुलाबाचें मूळस्थान मानतात. इ. स. सातव्या शेंकड्यांत अरबांनी इराण हतासतकच त्या देशांतल्यान गुलाब

गरज आसना. पूण गुलाबाचें झाड रोयता आसतना ताका उण्यांत उणें दिसाक स वरां वत मेळसारकी सुवात मेळ्ळ्यार पुरो जाता. गुलाबाची लागवड खांदयो, बियो, कलमां हांचेपसून करतात. बियांपसून केल्ली गुलाबाची लागवड वेपारी नदरेन परवडपासारकी नासता. चड करून गुलाबाची लागवड कलमांपसून करतात. हें करपाखातीर दोळो भरपाची पध्दत(budding) वापरतात. गुलाबाची लागवड कुंडेत वा जमनींत करूं येता. जमनींत लागवड करपाची आसल्यार ७५×७५ सेंमी. अंतराचेर ३०×३०×३० सेंमी. लांब, रुंद आनी खोल इतल्या आकाराचीं फोंडकुलां मारून करतात. कुंडेंत लागवड करपाच्या वेळार उण्यांत उणी १२ इंच रुंदायेची कुंडी ध्रेवची पडटा. जमनींत लायिल्ल्या झाडाक वर्साक १०० ग्रॅ. नत्र, १०० ग्रॅ. स्फुरद आनी ७० ग्र. पलाश अशें सारें दिवचें. कुंडेंतल्या गुलाबाक हें सारें अर्द्या प्रमाणांत दितात. ऑक्टोबर म्हयन्यांत गुलाबाच्या झाडाची छाटणी करतात.

गुलाबाच्या झाडाक जायते रोग आनी किडी लागूंक शकतात. तातूंतले व्हड प्रमाणांत नुकतान करपी कांय रोग आनी किडी अश्यो आसात *१. भुरी:* हो रोग जातकच पानांचेर धव्या पिठ्याचो थर दिसता आनी पानांक मिरयो पडिल्ल्यावरी दिसतात. हाका आळाबंदा हाडपाक १० लिटर उदकांत २० ग्रॅ. सल्फर घालून, ताचो फवारो पानांचेर मारतात. २. *काळे थिपके: ह्या रोगान पानांचेर काळे थिपके पडटात. तांकां आळाबंदा हाडपाक १० लिटर उदकांत २० ग्रॅ. कॅप्टन हें वखद घालून पानांचेर ताचो फवारो मारतात.* ३. *डायबॅक:* ह्या रोगान गुलाबाच्या झाडाच्यो ताळयो सुर्वेक काळ्यो जातात आनी उपरांत त्यो सुकतात. ह्या रोगाची लागण चडकरून ताळयांची कापणी केलेउपरांत जाता. देखून कापणी केलेउपरांत कापिल्ल्या भागांक फायटालोन ह्या वखदाचो लेप करून लायतात.

गुलाबाच्या झाडाचें लुकसाण करपी कांय म्हत्वाच्यो किडी अश्यो आसात: *१. वायटी:* ही झाडाचीं मुळां खाता, जाकालागून झाड मरता. तिका आळाबंदा हाडपाक झाडाच्या मुळांत १० टक्के बी. एच्. सी. हें वखद घालचें. तेचपरी झाड रोयतना फोंडकुलांत १०० ग्रॅ. बी. एच्. सी. घालतात. २. *पानां खावपी मूस:* हांका आळाबंदा हाडपाक १० लिटर उदकांत १० मिली. नुवान हें वखद घालून झाडाचेर ताचो फवारो मारतात. ३. *खवले कीड:* ही मेणाभशेन दिसता आनी ताळयांचेर घट्ट दसून बसता. तिका आळाबंदा हाडपाक रोगोर ०.१ टक्के ह्या वखदाचो वापर करतात.

घराची सोबीतकाय वाडोवपाक चड करून पोरसांत गुलाबाची लागवड करतात. तेचपरी वेपारी नदरेनूय गुलाबाची लागवड करतात.

देवाक घालपाक आनी बायलो माथ्यांत माळपाक गुलाबाच्या फुलांचो उपेग करतात. गुलाबाच्या फुलांचे जायते वखदी उपेगूय जातात. जोर, दाड दुखप, तकली उसळप, पोटांतलो अल्सर ह्या दुयेंसांआड गुलाबाच्या फुलांचो वापर करतात. गुलाबाच्या बियांचो पिठो (चूर्ण) रगत व्हांवप; आनी चड परसाकडे जावप हाचेर गुणकारक आसा. गुलाबाच्या फुलांपसून अत्तर काडटात, हें अत्तर काडून उरिल्ल्या उदकाक 'गुलाबपाणी' म्हण्टात. गुलाबपाणी दोळ्यांत घाल्यार दोळे निरोगी उरतात. 'दोळे' येतकच दोळ्यांक थंडसाण मेळपाक दोळ्यांत गुलाबपाणी घालतात. गुलाबापसून गुलकंद करतात.

- विश्राम गांवकार

गुलामगिरी: एकाद्र्या मनशाक विकतो घेवन वा जिखून ताचे कडल्यान कुडीक कश्ट दिवपाचें काम करून घेवप वा स्वताची सेवा करून घेवप, तशेंच ताच्या वा तिच्या व्यक्तीस्वातंत्र्याचेर धुरी घालप हाका 'गुलामगिरी' अशें म्हण्टात.

पूर्विल्ल्या काळांत मनीस जंगलांत वचून सावदां मारून खातालो आनी तांचेर आपलें पोट भरतालो. त्या काळार मनशाची उदरगत जावंक नाशिल्ल्यान वा ताचे दिसपट्टे जिणेक जायतीं आडमेळीं आशिल्ल्यान गुलामगिरीची चाल अस्तित्वांत आसप शक्य नासलें. मनीस जातीचे उदरगतीचे दुसरे अवस्थेंत जेन्ना मनशाक नुस्तें पागप, शेत रोवप वेवसायांत येस मेळ्ळें, तेन्ना तांकां मनीसबळाची गरज लागली मनीसबळ गुलामाच्या रुपान एकठांय करताले. ते उपरांत शेता कामाखातीर गुलामाचो उपेग व्हड प्रमाणांत जावपाक लागलो. जिखून हाडिल्ल्या दुसऱ्या देशांच्या वा राजाच्या सैन्याकूय गुलाम हाडटाले, तांकां जिवेशीं मारचे परस तांकां कश्टाचीं कामां दित तांच्या श्रमाचेर चड उत्पादन आनी चड अर्थीक फायदो घेवप मेळटलो, ह्या अर्थीक फायद्याचे आशेन, गुलामगिरीचे प्रथेन आप पाळां-मूळां घट केलीं.

पूर्विल्ल्या काळांत भारत देशांत गुलामगिरी नासली, अशे ग्र लोकांनी बरोवन दवरलां आनी ताचेर अजापूय उक्तायलां. पूण भारत गुलामगिरी नासली, असो अर्थ मांत ताचेवयल्यान काडप शा जावचेंना.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत दासाचेर 'दासकल्प' म्हूण प्रकरण आय मनुस्मृतीच्या ग्रंथांत स तरांच्या दासांचो म्हळ्यार गुलामांचो उल्ल आयला. १. झुजांत धरिल्ले सैनीक २. घरांतलो वावर करपी ३. दासी पोटांत जल्माक आयिल्लो ४. जिखून वा विकतो घेतिल्लो ५. घराण्य वंशपरंपरेन चलत आयिल्लो ६. दंड भरप शक्य नाशिल्ल्यान अ उरिल्लो.

दासाची बायल वा भुरगीं हींय दासच म्हूण जियेतालीं. महाभारतां राजसभेंत हाडिल्ले द्रौपदीक 'आतां तूं आमची दासी आसा' असो उल्ले केला. हाचेवेल्यान 'दासी' वा 'दास' हांकां त्याकाळार लेगीत हीन आ सकयल्या पांवड्यावेले लेखताले, हें स्पश्ट जाता. त्याकाळार दासीपु क्रीतदास, युध्ददास आनी धृतदास अश्यो वेगवेगळ्या दासांच्यो त सांगल्यात. पांडव द्युतांत हरिल्ल्यान कौरवांचे द्युतदास जाल्ले.

इ. स. २५०० वर्सांपयलीं भारतांत नंदपी सिंधुसंस्कृतायेंत गुलामगि चलताली अशें मत पुरातत्त्वपंडितांनी काडलां. पूण ताका कसलं पुरावो नाशिल्ल्यान ते गुलामगिरीचें स्वरुप आनी खरेपण सांगप शः जायना.

वैदिक काळार गुलामगिरी वंशीक भेदाचेर आदारिल्ली. आर्य लोकां भारतात येतकच हांगाच्या अनार्य लोकांक धांवडावन घाले. जे हाता मेळ्ळे तांकां दास केले. हे अनार्य काळ्या रंगाचे, जित जमातीचे लो आसुंये अशें वैदिक साहित्यावेल्यान दिसता. हे आर्य सगळ्या अनार्या 'दस्यू' म्हण्टाले आनी स्वताच्या कामाखातीर घोळयताले. तां जनावरांइतलोच मान मेळटालो.

मध्ययुगांतूय भारतांत गुलामगिरीची वायट चाल चलताल मुसलमानी लोक जेन्ना तांच्या देशांतल्यान हांगा आयले तेन्ना तांचे वांग गुलामगिरीची चाल पर्थून वयर सरली. ल्हान भुरगो वा पूत हां 'गुलाम' ह्या अर्थान कुराणांत पाचारल्यात. आर्विल्ले मुसलमान गुलाम उतर 'दास' ह्या अर्थान वापरतात. गिरेस्त मुसलमान घराण्यांनी तेचप नबाब, अमीर, उमराव सारक्या राज-परिवाराभितर दादले-बायल गुलाम म्हूण दवरपाची चाल आसली. घरांतलीं सगळीं कामां गुला करताले. घरधनी, गुलामांक मायेमोगान वागयतालो. तांच खावपा-जेवपाची, न्हिदपा-उठपाची वासपूस करतालो. मनीसपणा वागयिल्ल्यान, जायते फावटीं घरधनयान मुक्त केल्यार लेगीत गुला तांकां सोडून वचनासले. गुलाम बायलांच्या आंगार विंगड विंगड अलंक घालपाची चाल चलताली. धरमालकिणीचे संपत्तीचें प्रदर्शन करपाची हें एक चाल आसली. गुलामाच्यो सगळ्यो वस्ती धनयाच्योच आशिल्ल्यान तातूंत तांचेंय कांय लुकसाण जायनासलें. ते गुलामांचीं लग्नां लाव दिताले. तांच्या भुरग्यांकूय मोगान वाडयताले आनी शिकपूय दिताले स्वताच्या कर्तृत्वान वयलें पद जोडप अशे तरेन गुलामाक शक्य जाताले गुलामांनी सेनानायक म्हूण पराक्रम गाजयलो, इतलेंच न्हय तर कां गुलाम सुलतान लेगीत जाल्याचे उल्लेख इतिहासांत आसात. इ. स १२०६ त दिल्लीचो सुलतान जाल्लो कुतूबद्दीन ऐबक मुहंमद घोरीच

...आसलो.

...रत सोडून अस्तंत आशिया, युरोप आनी मुसलमानी राश्ट्रांनी ...गेरी चलताली. अस्तंत आशियांत बॅबिलोनियांत चार हजार वर्सां ...सावन गुलामगिरी चलताली, अशे उल्लेख मेळटात. झुजांत हरिल्ले ...तिवंत जाल्या राजाच्या राज्यांत गुलाम म्हूण वताले. सुमेरियन ...प्रमाण पळून वचपी गुलामांक दंड जातालो. गुलाम विकतना ...ळी हाडटल्यांक ख्यास्त दिवपाविशीं नेम आसताले. सुमेरियन ...यपरस हम्मूराबीच्या काळांतल्या गुलामांचें जिवीत खूब कश्टांचें ...लें. पूर्विल्ल्या ईजिप्तांत पिरॅमिड्स आनी मंदिरां बांदपाक ...ांचो उपेग करताले. गुलामांक त्या काळार कसलेंच संरक्षण नासलें. ...फावट धनयाकडल्यान मार-पेट केल्यार गुलाम पळून वताले. अशा ...ांक आलाशिरो दिवप्याक हम्मूराबीन मरणाची ख्यास्त सांगिल्ली. ...ीर धनी गुलामांक बरे तरेन वागयताले. तांकां इनामां दिताले. ...बिलोनियन काळांत गुलामाक स्वातंत्र्य आसतालें. खूब जाण आपलो ...चो वेव्हार चलयताले. कांयकडेन तर गुलामांचो मालक गुलाम ...तालो. अस्तंत आशियांत गुलामांचो उपेग शेत आनी घराच्या ...खातीर करताले.

...रोपांत पूर्विल्ल्या काळांत, ग्रीस देशांत गुलामगिरी चलताली, अशें ...ता. पूण गुलामगिरीच्या आरंभाविशीं उल्लेख मेळनात. होमराचें ... प्रमाण मानल्यार इ.स.प. १२०० ते ८०० वर्सापयलीं गुलामगिरी ...ल्याचें दिसता. गुलाम मेळोवपाखातीर शेजारच्या राज्यांचेर छापे ...ताले पूण त्या काळार गुलामांचो वेपार चलनासलो. गुलाम आपल्या ...ाच्या हाताखाल स्वताचो धंदोय करपाक शकताले. कांय फावट ...ाम स्वताचें मोल भरून मुक्त जाताले. ग्रीक तत्त्वज्ञ प्लेटो आनी ...रिस्टॉटल हांणी गुलामगिरीचे चालीचें समर्थन केलां. घरांतलीं कश्टाचीं ...नीं करपाक गुलामाची गरज आसा, अशें प्लेटो हाणें आपल्या 'लॉज' ग्रंथांत म्हळां. जे स्वताची उदरगत घडोवन हाडूंक शकनात ते गुलाम ...तलेच अशें ॲरिस्टॉटलाचें म्हणणें आसा.

...रोमन काळांत जो रिण पावोवंक शकना ताका गुलाम करपाची चाल ...सली; उपरांत ती कायद्यान बंद केली. झूज, चांचेगिरी आनी ...गाकिल्ल्या वाठारांतल्यान गुलामांची आयात करप, हे गुलाम ...ळोवपाचे कांय मार्ग आसले. त्याकाळांत युरोपांत चडांत चड गुलाम ...सप हें प्रतिश्ठेचें लक्षण मानताले. हे गुलाम उदेंतेच्या राश्ट्रांतल्यान ...डटाले. फुडें चांचेगिरीचेर कडक उपाय काडलो. तशेंच झुजबंदीय ...ली. ताका लागून वंशपरंपरेन चलत आयिल्ले गुलाम दवराखेरीज ...रो मार्ग थंय नासलो. युरोपांत गुलामांक लश्करांत भरती करून ...नासले. भौशीक अधिकारांच्या जाग्यांखातीरूय तांकां अपात्र ...रायताले. कसबी आनी शिकिल्ल्या गुलामांक कारखान्यांत कामाक ...वरताले तर हेरांक शेतांतलीं कामां दिताले. न्यू कार्येज (स्पेन) हांगा ...त्याच्या खणींत ४०,००० गुलाम कामाक आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

मध्ययुगांतूय युरोपांत गुलामगिरीची चाल बरीच वयर सरली. इ. स. ...४४४ त युरोपीय तारवट्यांनी आफ्रिकेंतल्यान सगळ्यांत पयलीं गुलाम ...हाडले. ते उपरांत पोर्तुगेजांनी गुलामांचो वेव्हार सुरू केलो. सॅव्हिला हें ...गुलामांच्या वेपाराचें थाणें जाल्लें. स्पेन आनी पोर्तुगालांत वर्णविशींचो ...अभिमान नाशिल्ल्यान सगळी गुलाम-जनता त्या देशांत आस्पावल्ली. ...युरोपातली मनीसबळाची वाडटी गरज भागोवपाक दक्षिण ...आफ्रिकेंतल्यान व्हड प्रमाणांत गुलाम हाडले. इ.स. १८०० मेरेन देड कोटी गुलाम थंय हाडले. डच, फ्रेंच, इंग्लीश, पोर्तुगेज लोक दर्याचे देगेर गुलामांचो वेपार करताले. मध्ययुगांत युरोपांतलें गुलामांचें जिवीत ...कश्टाचें आसलें. तांचेर धर्मांतरांची सक्ती जाताली. अमेरिकेंत तांकां सामकी सकयल्या पांवड्याची वागणूक मेळटाली. थंयचें जिवीत तांकां मान्य नासल्यार एक तर तांकां जीव दिवचो पडटालो वा जे गुलामगिरीक विरोध करतात, तांकां जिवेशीं मारताले. अमेरिकेंत गुलामांची बंडां चड जावंक नात. पूण इंग्लीश, डच, फ्रेंच वसतींत गुलामाच्या बंडाचो भंय आसतालो. गोरे लोक आनी गुलाम बायलांच्या संबंदांतल्यान जाल्लीं भुरगीं गुलामूच थारतालीं.

मुस्लीम देशांत इस्लाम धर्माचे थापणुकेपयलीं अरबस्थानांतल्या देशांत गुलामगिरीची चाल आसली. इस्लामान गुलामगिरी सोंपोवपाचो आग्रो केन्नाच धरूंक ना, पूण गुलामांक बरे तरेन वागोवचें अशें ताचें म्हणणें आसलें. मुस्लीम आनी किरिस्तांव धर्मीयांत जी झुजां जालीं, तातूंत जिखून हाडिल्ले युध्दकैदी गुलाम जाताले. गुलाम बायलांक बादशहाच्या जनानखान्यांत दवरताले. गुलाम दादल्यांक घरकामाखातीर दवरताले. स्वतंत्र जाल्ल्या गुलामांक समाजांत आस्पावन घेताले.

गुलामगिरीन कश्ट करपी आनी त्या कश्टांचो भोग घेवपी अशा दोन वर्गांक जल्म दिलो. गुलामांच्या श्रमावरवीं गिरेस्त जाल्ले, स्वता कश्ट करप म्हळ्यार कमीपणाची आनी अपमानाची गजाल अशें मानपाक लागले.

फ्रेंच राज्यक्रांती उपरांत साम्राज्यवादी देशांनी गुलामगिरी सोंपोवपाखातीर पयलेच खेप पावलां उबारलीं. मनशां मनशां भितर ऊंच-उणाकाचो भेद आसचो न्हय असो संदेश फ्रेंच राज्यक्रांतीन दिलो. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दामेरेन ह्या विचाराक व्हडलोसो तेंको मेळूंक ना.

अमेरिकेंत नवी राज्यघटना जावन वीस वर्सां जातकच गुलामांचो वेपार करपाचेर बंदी घाली. इ. स. १८०७ त विल्यम विल्बरफोर्स आदींच्या यत्नांक लागून ब्रिटिशांनी गुलामांचो वेपार बंद केलो. १८३३ त ब्रिटनांत गुलामगिरी सोंपोवपासंबंदी कायदो जालो. कोलंबिया, मेक्सिको, आर्जेंटिना ह्या देशांनी एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या आरंभाक गुलामगिरी आड कायदे केले. १८६१ ते ६५ ह्या काळांत अमेरिकेंत जाल्ल्या यादवी झुजांत जेन्ना अब्राहम लिंकनाक जैत मेळ्ळें तेन्ना गुलामांचो पुनर्जल्म जालो म्हळ्यार अतिताय जावंची ना. १८६३ त अमेरिकेचे राजघटनेंत तेरावी दुरुस्ती जावन गुलामगिरी चाल बंद उडयली. १८८५ बर्लिन परिशदेंत गुलामगिरी नश्ट करपासंबंदान आंतरराश्ट्रीय कबलात जाली. १९२६ त राश्ट्रसंघान गुलामगिरीआड परिशद आपयली. १९४८ त संयुक्त राश्ट्रसंघान मानवी हक्कांची सनद मानून घेतली. तातूंत गुलामगिरीक विरोध परगटायलो. १९५६ त गुलामगिरी नश्ट करपासंबंदी आंतरराश्ट्रीय कबलात जाली. आयजूय खऱ्या अर्थान गुलामगिरी सोंपूंक ना. कांय आशियाई आनी आफ्रिकी राश्ट्रांनी ती आपलें अस्तित्व तिगोवन आसा. भारतांत गुलामगिरी ब्रिटीश राजवट पावमेरेन चल्ली. १८११ त परदेशांतल्यान गुलाम हाडपाचेर बंदी घाली. १८४३ त गुलामी कायदेशीर मानची न्हय अशें थारलें. १८६० त गुलाम विकप वा विकतो घेवप हो गुन्याव थारलो.

- कों. वि. सं. मं.

गुलाल: हिंदू लोकांत लग्नसुवाळो, होळी, चवथ आनी हेर परबांच्या दिसांनी वापरतात ते तांबडे रंगांचे पूडीक 'गुलाल' म्हण्टात. प्रेताचेरूय गुलाल उडोवपाची प्रथा कांय कडेन आसा.

तांदूळ, शिरगोळा, शेडी सारक्या वस्तूंचो बारीक पिठो करून आनी त्या पिठ्यांत तांबडो रंग घालून गुलाल तयार करतात.

गुलाल तयार करपाच्यो विंगड विंगड तरा आसात. जे वस्तूपसून गुलाल करतात, ती वस्त पयली कुटून उपरांत दात्यांत दळून वस्त्रगाळ पीठ करतात. हें पीठ तांबड्या रंगाच्या उदकांत घोळोवन कांय वेळ दवरतात. ह्या मिश्रणांत रंग भरतात. उपरांत हो ओलो पिठो वतांत सुकयतकच ताची पूड जाता.

तांदळासावन तयार केल्लो गुलाल वयल्या पांवड्याचो तर शेडीसावन तयार केल्लो गुलाल सामको हलक्या पांवड्याचो अशें धरतात.

गोंयांत गुलाल एकामेकांचेर उडोवन मजा करपाची परब जांबावली (दामोदर संस्थान) आनी फातर्पे (शांतादुर्गा संस्थान) हांगा मनयतात. ही परब शिगम्याच्या दिसांनी येता. तेभायर गोंयांत चडश्या सगळ्या गांवांनी शिगम्या दिसांनी म्हळ्यार होळये दिसा वा धुळवडी दिसा गुलाल

मारपाची प्रथा सर्रास चलता.

जांबावलेच्या श्री दामोदर संस्थानांत दर वर्सा फाल्गुन म्हयन्यांत हो शिशिरोत्सव वा शिगमो जाता. ह्या उत्सवाक केन्नासावन सुरवात जाली हें निश्चितपणान सांगप कठीण. पूण पोर्तुगेजांनी राजसत्तेच्या बळाचेर जेन्ना गोंयांत क्रिस्तीकरणाक आरंभ केलो, तेन्ना मडगांवच्या श्रीदामोदराच्या उपासकांनी आनी भक्तांनी त्या मोडिल्ल्या देवळांतलें श्रीदामोदराचें व्हड लिंग थंयसावन दुसरेकडेन सुरक्षित सुवातेर व्हरपाचे निर्फळ यत्न केले. तांणी लिंगाचो वयलो भाग तोडून तो जांबावले गांवांत व्हेलो आनी थंयच्या नव्या बांदिल्ल्या देवळाचे गर्भकुडींत विधीपूर्वक ताची प्रतिश्ठापना केली. आदल्या काळांत 'धा जाण' नांवाच्या ग्रामस्थांची संस्था हो उत्सव मनयताली. पूण १९२७ त 'मठग्रामस्थ हिंदू सभा' ही संस्था स्थापन जाली आनी ह्या शिगम्याची जापसालदाकी मडगांवकारांचे वतीन हे संस्थेन घेतली.

मठग्रामस्थ हिंदू सभेच्यो बसका मडगांवां श्री दामोदराच्या सालांत भरतात आनी थंयच्यान कार्यावळींक सुरवात जाता. पुरुषोत्तम केणी हाच्या घराकडेन नाल्लाची पूजा जाता. ही प्रथा पडपाचें कारण म्हळ्यार बाटाबाटीच्या वेळार श्री दामोदर देवाची मूर्त म्हाड्डांतल्यान जांबावले व्हरतना सुरक्षिततेखातीर म्हूण एक रात केणी हाच्या घरांत दवरिल्ली. उपरांत फांतोडेर ती मूर्त जांबावले व्हेली. तेन्नासावन केणी हाच्या घराकडेन नाल्ल दवरून गाराणें घालतात आनी दुसऱ्या दिसा तो नाल्ल वाजत गाजत व्हडा उमेदीन जांबावले व्हरतात. त्या दिसासावन जांबावले शिगम्याच्यो कार्यावळी सुरु जातात. हो शिगमो भरगच्च कार्यावळींनी सात दीस चलता. तातूंत आयतार, सोमार आनी मंगळार हे शिगम्याचे म्हत्वाचे आनी चड उमेदीने दीस. खास मंगळारचो दीस हो सगळे नदरेन आगळो वेगळोच आसता. मठग्रामस्थांच्या 'गोविंदा' ह्या जयजयकारांत श्री दामोदराक सोमारा सभामंडपांत हाडटात आनी दुसऱ्या दिसा गुलाला उपरांत कुशावती न्हंयंत न्हाण जातकच देवळांत परत व्हरतात. बुधवार दिसा दनपरा धुळपेट जातकच शिगमो सोंपता.

- कों. वि. सं. मं.

गुलेलकार, हरिश्चंद्र तातु: (जल्मः वाळपय-सत्तरी).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेच्या फडारपणाखाल ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत दवरून बरोच मार दिलो. पोर्तुगेज सरकारान प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार (Territorial Military Tribunal) चवकशी केल्या उपरांत ताका पांच वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

गुवाहाटी: आसाम राज्यांतलें सगळ्यांत व्हडलें शार आनी त्या राज्याची राजधानी. ब्रह्मपुत्रेच्या दोनूय देगांचेर हें शार वसलां, तरी ताचो मुखेल भाग न्हंयचे दावे देगेर आसा. कलकत्याचे ईशान्येक ५३९ किमी. आनी शिलाँगचे उत्तरेक सुमार ६७.५ किमी. अंतराचेर हें शार आसा. भगदत्ताची राजधानी 'प्राग्ज्योतिषपूर' ती हीच. लोकसंख्या: १,४६,०२६ (१९८१).

सोळाव्या शेंकड्यांत कोचराज्यांत ह्या शाराचो आस्पाव आसलो. १६८१-१८२६ मेरेन 'आहोम' राजांची ही राजधानी आसली. फुडें १८२६ ते १८७४ मेरेन ब्रिटिशांच्या आसाम फांट्याचें मुखेल थळ आसलें.

१८९७ त ह्या शारांत भूंयकाप जाल्लो. ह्या भूंयकांपान शाराचें बरेंच लुकसाण जालें. आसामांतलें हें मुखेल वेपारी केंद्र. तशेंच शेतकी मालाची ही व्हड बाजारपेठ. हांगा भात, सांसवां, ताग, कापूस, लाख अश्या जायत्या वस्तूंचें उत्पादन जाता. हांगा च्याचे, कापसाच्यो बियो काडपाचे तशेंच शाबू आदींचे कारखाने आसात. पिठाच्यो, भाताच्यो आनी तेलाच्यो गिरणी हांगा आसात. गुवाहाटी लागसार आशिल्ल्या नूनमती ह्या गांवांत तेल शुध्द करपाचो कारखानो आसा. हांगा एकदम विकसित जा[...] बृहन-गुवाहाटी हे उद्येगीक शार आसा. हांगा शिक्षणीक आनी संस्कृतीक केंद्रांय आसात. हांगा १९४८ त गुवाहाटी विद्यापीठ स्थापना जाल्ली. आसामांतलें हें एक नामनेचें विद्यापीठ.

गुवाहाटी हें ब्रह्मपुत्रा न्हंयवेलें एक सुंदर बंदर. कलकत्ता, शिल[ाँग] आनी सदिया हांका हें राश्ट्रीय महामार्गांनी जोडलां. तेचपरी ईशा[न्य] शिमेचे रेल्वेवेलें हे प्रवासी थळ. बोरझार हांगा मुखेल विमानतळ आ[सा.] तेझपूर, जोरहाट, दिब्रुगड, लखिमपूर, सिल्चर, धुब्री हांगा दर[दिसा] विमान येरादारी जाता. हांगा १९७८ त स्थापन जाल्ली नगरपाल[िका,] आसाम वस्तुसंग्रहालय, आकाशवाणी केंद्र, उच्च न्यायालय आसा. पां[...] कामाख्या देवीचें देवूळ, तेचपरी ब्रह्मपुत्रेच्या पात्रांतलो उमानंद ज[...] अशीं हिंदूंचीं पवित्र तीर्थक्षेत्रांय हांगा आसात.

- कों. वि. सं[. मं.]

गूढविद्या: गुप्त, गूढ, क़ठीण, अजाप-विस्मीत, अद्भुत अ[...] गजालींचे आचार, विचार विधी आनी नेम हांचो आस्पाव आशि[ल्ल्या] विद्येक गूढविद्या अशें म्हण्टात. सामान्यपणान जादू-टोणे, ग्रह-ज्योति[ष,] ब्रह्मविद्या हांकां गूढविद्या ह्या नांवान वळखतात.

पूर्विल्ल्या काळासावन, अजाप आनी विस्मीतभरीत अशा गजालींक[...] संबंद दाखोवपी शेंकड्यांनी कथा साहित्य चलणूकेंत घोळटा. हाचेवेल्य[ान] गूढविद्येची उत्पत्ती बऱ्याच शतमानांफाटीं जाल्ली आसली, हें सि[द्ध] जाता आसलें तरी ज्युस्त नोंद मेळना.

पूर्विल्ल्या काळासावन गुप्तगिन्यान आनी अद्भूतशक्त हांची त[...] आशिल्ले मांत्रिक, चमत्कार करपी जादूगार हे गुढविद्येचे उपासक अ[...] मानताले. पूण हे सगळे आपल्या धारायिल्ल्या वाठारांचेर शेक गाजयता[त.] आयचे गूढविद्येचे उपासक संवसारांतल्या सगळ्या घडणुकांचेर आप[लो] शेक चलता अशें मानतात.

गूढविद्येचो अभिमान बाळगुपी, सैमाच्या अद्भूत गजालींविशीं बु[द्ध] गिन्यान दिवपाचो अधिकार ह्या शास्त्राचो आसा अशें मानतात. तां[...] ह्या भडक विधानाक लागून हे विद्येचें शास्त्रीय मोल उणें जावपा[क] लागलां. गूढविद्येसंबंदान श्रध्दा आशिल्ले जाणकार संवसारांतल[्या] सगळ्या अद्भूत घडणुकांचें गिन्यान शास्त्रज्ञांक भौतीक प्रयोगांतल्य[ान] थोडें-थोडें करून मेळटलें, पूण हेंच गिन्यान गूढ वा भिन्न मार्गान शिक[ून] आनी आपणावपी अतींद्रिय तांकीचे मनीस ह्या संवसारांत आसात. आपल्या ज्ञानेंद्रियांची तांक वाडोवन नवे ज्ञानेंद्रिय निर्मूंक शकतात इतलेंच न्हय तर संवसारांतल्या समेस्त घटनांचें गिन्यानूय मेळोवं[क] शकतात, अशें मानतात.

सैमांत आयजवयर जे बदल घडल्यात वा दिसपट्टे घडटात, त[े] सगळ्या गूढ घडणुकांचें एक शास्त्र सिध्द जाल्लें आसून, तें शा[स्त्र] म्हळ्यारूच 'गूढविद्या' जावन आसा. तें शास्त्र अतिमानवी अ[...] मनशाच्या आंगांत पुराय तरेन रिगिल्लें आसता. तर कांय असामा[न्य] बुध्दीच्या मनशांकूय तें शास्त्र प्राप्त जावपाक शकता, अशें गूढविद्येच[्या] उपासकांचें मत जावन आसा.

गुढविद्येच्या कितल्याशाच गजालींचेर आतां शास्त्रीय संशोधनां सु[रू] जाल्यांत. ताका लागून ह्यो गजाली आतां पयलीं इतल्यो गूढ उरूंक नात[.] हातचलाखी वा जादूगिरीची सुवात रसायनशास्त्रान आनी ग्रहज्योतिशा[चे] सुवात खगोलशास्त्रान घेतल्या. मानसशास्त्राचोय आतां खोलायेन आ[नी] बारीकसाणीन अभ्यास सुरू जाल्यान कांय गूढ मानसिक घडणुकांचे[र] आतां उजवाड पडला. तरीकूय जायत्या गजालींची वा प्रस्नांची जा[प] शास्त्रज्ञांक मेळूंक ना. मनोविज्ञानांतले कूट प्रस्न आनी सैमांतल्यो कां[य] विचित्र घडणुको हांची उत्पत्ती अजुनूय शास्त्रज्ञांक सांगपाक जमूंक ना.

ह्या शास्त्रांत संशोधन करपाचीं साधनां सादारण मनशांक ख[...] नाशिल्ल्यान गूढविद्येंतले अंतर्ज्ञानाचे शास्त्र आयजवयर काळखांतू[च] उरलां. शास्त्रज्ञ आर्विल्ल्या यंत्रांचो आदार घेवन नवे नवे प्रयोग करता[त] आनी तेवरवीं इंद्रियांचें उणेंपण भरून काडपाचो यत्न करता. हा[...]

अंतर्ज्ञानी मनीस आपल्या मानसिक तांकीवरवीं ज्ञानेंद्रियाचें कार्य च पटीनी वाडोवन सैमाचो, मनोविज्ञानाचो अभ्यास करूंक

ज्ञानाच्या मळार जी सुवात गूढवादाची आसा तिच सुवात च्या मळार गूढविद्येची आसा. गूढविद्येचो धर्म आनी नितीकडेन संबंद येना. मनशाच्या आवांठ पलतडचे चमत्कार कांय वेळार न. पूण मुद्दाम जावन केल्ल्या प्रयोगांक आयजमेरेन अपेसूच . धतरिचेर 'अंतर्दृश्टी' उपेगाक पडटा तशी अंतराळांतूय उपेगाक ो शक्यताय आसा, अशे शास्त्रज्ञ मान्य करतात. अशी 'अंतर्दृश्टी' डेन आसा हे तांकां मान्य ना. गूढविद्येचे अभिमानी ही गजाल ानतात.

तेच्या देशांतलें साहित्य आनी लोककथा तेचपरी अस्तंतेच्या जे पूर्विल्ले आनी मध्ययुगांतले ग्रंथ हांचें संशोधन करून गूढविद्येक त आशिल्ल्या मानसिक तांकीचो अभ्यास करप आयच्या काळांत आसा. खर भावनावशता आंगांत आयिल्ल्यांमदीं खासा तांक ल्याचें हालीं काळांत जाल्ल्या अभ्यासांत दिसून आयलां. उदेंतेच्या अशीं जायतीं उदाहरणां मेळ्ळ्यांत, पूण तांचें फाव ते तरेन न करपाची जापसालदारकी वैज्ञानिकांचेर येवन पडली.

- कों. वि. सं. मं.

ापो: (Geheime Staats Polizei - Gestapo) जर्मनींतली काळावयली राजकी गुप्त पोलीस संघटना. नाझी पक्ष सरकार आनी र हांचेआड जावपी टिका आनी कारवाय चेपून उडोवपाच्या ान प्रशिया प्रांताचो तेन्नाचो मुखेलमंत्री गोअरिंग हाणें १९३३ वर्सा याच्या पोलीस दलांतल्यान ही नवी संघटना उबी केली. ती जी.पी.ए. (eimes Polizei Amt) अशा नांवाची आशिल्ली. पूण रशियाचे गुप्त स संघटनेचें संक्षिप्त नांव जी.पी.यू. आशिल्ल्यान गोअरिंग हाणें ल्या संघटनेक 'गेस्टापो' हें नांव दिलें.

गेस्टापो संघटनेभितर तीन लश्करी गट नाझी पक्षाच्या नियंत्रणाखाल र करताले. एक सशस्त्र सेनेचो गट हिटलरचे सुरक्षिततेखातीर काम तालो. दुसरो गट बंदिवान केल्ल्या लोकांक डांबून दवरपाच्यो छावण्यो ी मरणछावण्यो हांचे वेवस्थेचें काम पळेतालो. ते हिटलरविरोधी ी नाझी सरकारविरोधी लोकांक छावण्यांनी धरून दवरताले. हे कैदी दां हांगा पावले की तांचेविशीं कसलीच खबर कोणाक कळनासली. नुश छळ आनी कडक गुप्तताय हें असल्या छावण्यांचें खाशेलेपण शिल्ले. तिसरो गट सशस्त्र एस्. एस्. (ब्लॅक शर्ट्स) ह्या नांवान ाजिल्लो. संरक्षक पोलिसांचो हो गट देशभर ल्हानल्हान गटांत तळिल्लो. १९३३ त गेस्टापो संघटनेचे सभासद ५२,००० आशिल्ले. हे ते वाडत गेले. १९३४ सावन 'गेस्टापो' चें म्हत्व खूब वाडलें. कारण . एस्. ह्या पुडीकोराच्या शर्टवाल्या संरक्षक दलाचें 'शुध्दीकरण' जालें नी सगळी सत्ता काळ्या गणभेसांतल्या गेस्टापोंकडेन आयली. खणेसंबंदीच न्हय तर राज्यकारभारांतले हेर विभागूय गेस्टापोचे म्हत्व डयत रावले.

सत्तेर येवचेपयलीं नाझी पक्षाचे सुमार २० लाख स्वयंसेवकांचें हें वतंत्र दल (एस्. एस्.) खूब कार्यरत आशिल्लें. तातूंतसून कडव्या वयंसेवकांनी एक संरक्षण संघटना उबी केली. हुशार आनी सुशिक्षित वयंसेवकांचो गुप्तचर विभाग (एस्. डी.) सुरू केल्लो. नाझी सरकार शासन जातकच ह्या विभागाकडेन अधिकृतपणान देशाचो गुप्तचर विभाग सोंपयलो. हिमलराक पोलिस मुखेल नेमलो. ताच्या हातासकयल्या हाइड्रिक ह्या नाझी फुडाऱ्याकडेन गेस्टापो आनी एस्. डी. ह्या दोनूय संघटनांचें कार्य सोंपयलें. हाइड्रिकच्या हातासकयल पयलीपसूनचो पोलिस अधिकारी म्यूलर, गेस्टापो मुखेली म्हूण काम ळोवपाक लागलो. हिटलरान हिमलर हाची एस्. एस्. चो मुखेल म्हूण १९२९ वर्सा नेमणूक केल्ली. हिमलर सोळा वर्सां ह्या पदाचेर आशिल्लो.

हाइड्रिकच्या एका विभागान म्हळ्यार एस्. डी. न देशांतल्या नाझी पक्षाच्या विरोधकांची खबर दिवप आनी दुसऱ्या विभागान म्हळ्यार गेस्टापोन संशयितांची धरपकड, चवकशी आनी गरज पडल्यार खून करप असो प्रकार सुरू जालो. कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांक आनी सुमार ६० लाख ज्यूंक छळ करून जिवे मारले. कांय काळान गेस्टापोन स्वताचीच स्वतंत्र गुप्तहेर यंत्रणा उबारतकच एस्. डी. आनी गेस्टापो हांचे यंत्रणेखाला सबंद जर्मन राश्ट्र आयलें. परदेशांतले गेस्टापो संघटनेचें उद्दिश्ट कसलेंय मोल दिवन संवसारांत जर्मनीचें वर्चस्व स्थापन करप, हें आशिल्लें.

प्रचलित कायदो आनी न्यायपध्दत कुशीक दवरून नाझी विरोधकांक सोदून काडप, तांकां अटक करप वा जिवे मारप हांचेखातीर गेस्टापोचो वापर एकदम पयलींसावन जातालो. त्यावेळा जर्मनींतल्या दरेका वाठाराखातीर वेगळीं पोलिस दळां आशिल्लीं. पूण १९३३ उपरांतच्या तीन वर्सांत ह्या सगळ्या पोलिसदळांचो एकवट करून राश्ट्रीय पोलिस दळाची आनी राश्ट्रीय गेस्टापोची अधिकृत स्थापना जाली. गेस्टापोचे चडशे कार्यकर्ते पयलींचे पोलीस अधिकारी आशिल्ले. तातूंत जी थोडीभोव वाड जाली, ती नाझी पक्षाच्या स्वयंसेवकांतल्यान जाली. गुप्त पोलीस संघटना आसली तरी गेस्टापोचे वांगडी काळो गणभेस वापरताले. तांकां आर्विल्लीं शस्त्रां तशेंच वाहनां दिल्लीं. गेस्टापोचे खाजगी जिणेचेर पक्षांतल्या वरिश्ठ अधिकाऱ्यांचें नियंत्रण आशिल्लें. तांच्या लग्नांक पक्षांतल्या फुडाऱ्यांची संमती घेवंची पडटाली.

गेस्टापोच्या ह्या कर्तुपांक न्यायालयांत दाद मेळनासली. १९३६ च्या संविधानाप्रमाण जर्मन राश्ट्राक ज्या शक्तींपसून धोको आसा, अशा शक्तीक विरोध करप हें गेस्टापोचें कर्तव्य आसा, अशी घोशणा जाली. गेस्टापोआड अपील करपाचें आसल्यार तें हिटलर वा गृहमंत्री हिमलर हांचेकडेन करचें पडटालें. देशांतल्या खंयच्याय नागरिकाकडल्यान म्हायती मेळोवपाखातीर ताचो जाय तसो छळ करपाचो अधिकार गेस्टापोक आशिल्लो. देशाचे सुरक्षिततेक बादा येतली, अशा प्रकारचें कसलेंय कर्तुप वा कट चलता असो दुभाव आयलो, जाल्यार तपास करून दुभावी गुन्यांवकाराक ख्यास्त करप, हद्दपार करप, मारपेट करप, धमक्यो दिवप, बंदखणींत घालप, ताका सुदारावपाखातीर बंदी छावण्यांत दवरप, तांची हत्त्या करप नाजाल्यार निमाणें मृत्यू-छावण्यांनी सामूहिक हत्याकांड करप अशी गेस्टापोची क्रूर कार्यपध्दत आशिल्ली. सुमार पन्नास बंदी-छावण्यो आनी सुमार धा मृत्यु-छावण्यो गेस्टापो चलयताले. अशा भयांकृत मार्गान लाखांनी ज्यूंची कत्तल जाली. दुसरें म्हाझूज सुरू जातकच आक्रमण जाल्ल्या देशांतूय गेस्टापोच्यो शाखा सुरू जाल्यो. जैतिवंत जर्मन सेनेवांगडा फुडें वचत रावन गेस्टापोन युरोपांत दहशत पातळायली.

नाझी सैन्यान जिखिल्ल्या वाठारांतल्या लोकांनी गेस्टापोचो धसकोच घेतिल्लो. राज्ययंत्रणेखाला आशिल्ल्या सैन्याक आनी पोलिसांक लेगीत नाझी पक्षाच्या ह्या गुप्त राजकी पोलिसांचो धांक दिसतालो. देशांतल्या आनी भायल्या संकश्टांपसून सरकाराचें रक्षण करप हें गेस्टापोचें मूळ उद्दिश्ट आशिल्लें. पूण प्रत्यक्षांत मात नाझींच वंशशुध्दीचें धोरण अंमलात हाडपाचें एक साधन म्हूण हाचो उपेग जातालो.

चेक गनिमांनी १९४२ वर्सा हाइड्रिकचो खून केलो. म्हाझुजांतलो पराभव दिसपाक लागतकच हिमलर आनी गोअरिंग हांणी इंग्लंड-अमेरिकेवांगडा स्वतंत्र उलोवणी करपाचो यत्न केलो. इश्ट राश्ट्रांच्या हातांत सांपडटकच हिमलरान आत्महत्या केली. गोळाक लावपाची ख्यास्त चालीक लागचे पयलींच गोअरिंगान लेगीत आत्महत्या केली. कालटेन ब्रुनर हो गेस्टपोचो आनीक एक मुखेली न्यूरेंबर्ग हांगाच्या चवकशे उपरांत फांसार गेलो. म्यूलर रशियेक पळून गेलो असो दुभाव आशिल्लो. आइखमानाक १९६० त इझ्रायली गनिमांनी दक्षिण अमेरिकेंत अटक केली. फुडें इझ्राएल सरकारान ताका गोळाक लावन मारलो. नाझी जर्मनीच्या पराभवाउपरांत आर्विल्ल्या इतिहासांतली एक काळिकिट्ट आनी निर्घृण संघटना ना-नपश्यात जाली. पूण तरीकूय, ही गुप्त पोलिस संघटना जे क्रूर पध्दतीन काम करताली, त्या प्रकारच्या संघटनांक आयज-

लेगीत 'गेस्टापो' अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

गोंडः भारतांतल्या आदिवासी जमातींतली एक मुखेल जमात. विंध्यपर्वत, सातपुड्याचें पठार, छत्तीसगढाचो दक्षिण दिकेवटेनचो वाठार, नैर्ऋत्येक गोदावरी न्हंयमेरेन पातळिल्ल्या वाठारांत पाचव्या आनी सव्या शतमानामेरेन रावपी ही जमात उपरांत मध्यभारताच्या जंगली आनी दोंगराळ भागांनी पावली. गोंड जमात ऑस्ट्रोलायड नस्ल तशेंच द्रविड परिवारांतली जावन आसा. सद्या ही जमात भारतांतल्या चडशा राज्यांनी आसा.

गोंड लोक मध्य प्रदेश, ओरिसा, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, बिहार ह्या राज्यांनी चड प्रमाणांत आसात.

गोंड लोकांभितर वंशीक आनी भाशीक सारकेंपण दिसना. 'गोंडी' भास फकत अर्देच गोंड लोक उलयतात. मध्य प्रदेशांतले गोंड हिंदी, विदर्भांतले मराठी आनी आंध्र प्रदेशांतले तेलुगू भास उलयतात.

गोंड लोकाविशीं पूर्विल्ल्या काळांतली म्हायती मेळना. गोंड लोकांचे लोककथेंत तांचे उत्पत्तीविशीं एक काणी सांगतात, ती अशीः

कंकालकाली नांवाचे एके चलयेचो एका ऋषीकडेन संबंद आयलो. त्या संबंदांतल्यान तिका बावीस भुरगीं जालीं. कंकालकालीन ह्या बावीसूय भुरग्यांचो त्याग केलो. त्याचवेळार शंकर आनी पार्वती नंदीचेर बसून थंय भोंवपाक भायर सरिल्लीं. त्या भुरग्यांचें रडप आयकून पार्वती नंदीवेल्यान सकयल देंवली. तिणें त्या भुरग्यांक आपलें वांगडा घरा हाडलीं आनी पोसलीं. पूण ह्याच भुरग्यांनी महादेवाकडेन वागतना आडमार्ग आपणायलो; ते तिडकीन महादेवान त्या भुरग्यांक एके बांयत धांपून दवल्लीं. कांय वर्सां अशींच उलगल्या उपरांत पहाडिक पारलिंगो नांवांच्या एका तपस्व्याच्या उतराक मान दिवन महादेवान तांची सुटका केली. ते बांयतल्यान सगळ्यांत पयलीं चार मनशांचो, मागीर पांच मनशांचो आनी निमाणें स आनी सात जाणांचो पंगड वयर सरलो. हे लोक गोंड जमातीचे आद्यपुरुस आसले, अशें तांचें म्हणणें आसा. फुडें ह्याच वंशाचो विस्तार जावन तांचीं 'पाडी' म्हळ्यार घराणी निर्माण जालीं.

गोंड जमातीच्या इतिहासाविशीं निश्चित अशी म्हायती मेळना. जी थोडी म्हायती गोंड लोकांविशीं मेळटा, तिचेवेल्यान राजपुतांनी सगळ्यांत पयलीं गोंड लोकांक आपले सत्तेच्या शेकातळा हाडून हिंदू धर्मांत घेतले, अशें कळटा. राजपुतांनी तांचेकडेन म्हळ्यार खास करून तांचे टोळ्येच्या मुखेल्यांकडेन लग्नसंबंदांतल्यान नातें जोडलें. ह्या संबंदांतल्यान जल्मल्ली प्रजा स्वताक राजगोंड म्हणपाक लागली. ह्या राजगोंडांनी १५ ते १७ व्या शतमानांत मध्य प्रदेशांत जायतीं राज्यां स्थापलीं. तातूंतल्या उत्तरेकडल्या राज्याचें राजपाटण मंडल आनी गढ (अर्वाचीन बिलपूर) आसलें. हेर राज्यांचीं राजपाटणां देवगड, टेरळा, चांदा हीं आसलीं. ह्या राज्यांक एकवटीतपणान 'गोंडवन' अशेंय म्हण्टाले.

बौध्द आनी ब्राह्मण हांच्या संघर्शांत मध्य भारतांतल्या हिंदू राज्याचो नाश जालो. ते परिस्थितीचो फायदो घेवन गोंडांनी थंय आपलीं राज्यां स्थापलीं. फुडें मुसलमानी सत्तेमुखार गोंडांक नमचें पडलें. मुसलमानांनी तांकां मुस्लीम धर्म आपणावपाची सक्ती केली. देवगडाचो गोंड राजा बख्त बुलंद हो इस्लाम धर्म आपणावपी पयलो राजा आसलो. शेजारच्या राजाआड झगडटना आपणाक दिल्लीच्या बादशहाचो पालव मेळचो म्हूण ताणें हें धर्मांतर केल्लें. ताचे राजवटींत हिंदू-मुस्लीम प्रजा बरे तरेन जियेताली. वयली इतिहासीक घडणूक 'गोंड' जमातींत हिंदू आनी मुस्लीम अशे दोन वर्ग करपाक कारण जाली.

गोंड लोकांभितर वेगवेगळ्या उपजातींचे फांटे आसात. तातूंत राजगोंड स्वताक सगळ्यांत वयर मानतात. ते वयल्या वर्णांतल्या हिंदूंच्यो चाली-रिती मानतात. बस्तर जिल्ह्यांत गोंड लोकांच्यो तीन उपजमाती आसात. तांचीं नांवां मुडिया, डोंगरी माडिया आनी शृंग माडिया (बायसन-हॉर्न माडिया) अशीं आसात. महाराष्ट्रांत राजगोंड, माडि गैता, धुरवा, गोंड गोबारी अश्यो पंदरा जमाती आसात. खैरगडांत गोंडांभितर राजगोंड, धुरगोंड, गैतियागोंड अशे तीन भेद आस तातूंतले राजगोंड आनी धुरगोंड हे हिंदू आसात. खैरगडांत गोंडांभितर इकरा गोत्रां आसात. झासपूरच्या गोंडांच्यो स पोटज आसात, त्यो अश्योः १. महाराज गोंड- राजपरिवारांतले गोंड राजगोंड- राजाचे सरदार, वा दिवाण ३. पाच्छासी गोंड- हे महारा अनुयायी आसले. ४. बडी गोंड- मिश्र संबंदांतल्यान ही जात त जाली. गोंदप हो तांचो मुखेल वेवसाय. ५. थुकेल गोंड- एका काळा गोंड दिल्लीचेर चाल करुन गेले. ते हरून परते आयले तेन्ना वय कुळांतले गोंड तांच्या तोंडार थुकले म्हूण तांकां थुकेल गोंड म्हण्टात. डोखर गोंड- हे गोंड झूज हरतना जैतिवंतांच्या पांयां पडले, म्हूण ता हें नांव पडलें.

वयल्यो तीन ऊंच कुळांतल्यो आसून सकयल्या तिनांक अस लेखतात.

मांडलाच्या गोंडांभितर देवगोंड, सूर्यवंशी राजगोंड आनी रावण अशे तीन पोटभेद आसात. हेभायर गोंडाल्यो इपलानिया, उहि धुरवा, असकाला, कक्कोडिया, सराठिया, सीराम अश्यो पोटज आसतात.

गोंड लोक शेती वेव्हाराचेर आपलो दिसवडो सोडयत महाराष्ट्रांतल्या चंद्रपूर जिल्ह्यांतले गोंड भाताचें पीक काडटात. यवतमाळांतले ज्वारीचें पीक काडटात. तेभायर उडीद, तूर आनी हांचेंय पीक काडटात. वालपापडी, दूदी, आंबाडे आनी वायंगीं भाज्यो ते खूब प्रमाणांत पिकयतात. पूण 'पडूंम' हो धर्मीक जालेबगर ते कसल्याच पिकांची कापणी करीनात आनी भाज काडीनात. गोंडांक म्होंवापसून केल्लो सोरो खूब आवडटा. शेती-धंदो सोडून नुस्तें पागप, कंदमुळां एकठांय करप, शिकारेक वच हेर उद्येगूय ते करतात. वर्सांतल्यान एक फावट माडिया गोंड शिका वतात; तांचेवांगडा तांचीं बायल-भुरगींय आसतात. शिकार मेळटकच गांवजेवण घालतात. गोंड लोक गाय, म्हसरां, बोकड्यो, दुकरां, कुक

माडिया गोंडांचीं खेडीं नितळ आनी निवळ आसतात. गोंड लोकां खोंपीच्यो वण्टी कोंड्यांनी विणिल्ल्यो आसतात. खोपीवेलें पांखें तण आसता. खोंपींत शेंदऱ्यो लावन कुडी करतात. हेर वस्तू मडक्य सांठ्यतात. घर वा घरांतल्यो चडश्यो वस्ती घरांतले लोकूच तय करतात. बस्तर, चांदा जिल्ह्यांतले दादले माडिया गोंड, अर्धनग्न रावतात. ते शेंडी दवरून उरिल्ली तकली सुळसुळीत दवरतात; ता कानांत रिंगां घालतात. कमरेक सुपारी-पान आनी सुरे खोयतात. खां कुराड आनी धनुष्यबाण घेवन भोंवतात. बायलो कमराभोंवतणी अश अशें वस्त्र गुठ्लायतात. एकाद्रें वस्त्रूय आंगार घेतात. कानांत पितूळ रिंगां घालतात. गळ्यांत धव्या मणयाच्यो माळो, तेचपरी लोखणा आनी पितूळच्यो मुदयो घाल्ली लोखणाची तार आसता. तीं आपल तोंडाचेर आनी कुल्यांचेरूय गोंदोवन घेतात.

गोंड जमातींतल्यो कांय उपजाती स्वताच्या पंगडाभितरूच ल जातात तर कांय उपजाती हेर उपजमातींवांगडाच लग्न जाता आते-मामे भांवडांच्या लग्नसंबंदाक सगळ्यांत वयली सुवात आसत एकापरस चड बायलांकडेन लग्न जावपाक मेळटा. पूण तेखातं व्हंकलेचें मोल न्हवऱ्याक फारीक करचें पडटा. विनिमय-लग्न सेवा-लग्न, पळून वचून केल्लें लग्न गोंड जमातींक मान्य आसा.

विधवा बायलेचें लग्न, विधूराचें लग्न, घटस्फोट ह्या गजालींक गों जमातीभितर मान्यताय आसा. माडिया आनी मुडियांचे तरणाट्यांखातीर 'युवागृहां' आसतात. ह्या युवागृहाचो स्वतां जोडीदार वेंचपाखातीर पालव मेळटा. ह्या युवागृहांक 'घोटूल' म्हण्टात बस्तराच्या मुडिया गोंडाचे आंकवार चले-चलयो पयलींच्या काळा जोडयेन सगळी रात घालयताली. चलयेक मोतीआरी आनी चल्या

...म्हण्टात. घोटूलाच्या मुखेल्याक सरदार म्हण्टात. लग्ना आदले ...बंद भौसाक मान्य आसतात, तरीय आसतना अशा संबंदांक ...व्यभिचाराक लागून खुनासारख्यो गजाली उप्रासतात. लग्न ... घोटूलाचें वांगडीपण सोंपता.

...पूरचे गोंड, चैत्र म्हयन्यांत मातादेवीचे जात्रेची परब मनयतात. हे ...तीर माटव घालून मातादेवीचें प्रतीक म्हूण कांय फातर दवरतात. ...ळडुवीं वस्त्रां, सूत, कांकणां आनी फणयो दितात. हे जात्रेक ...चो भाव भीमसेन हाका नाल्ल दिवन बोकड्यांचोय बळी ... मंगळार आनी सुक्रार हे देवीचे आनी भीमसेनाचे खास दीस ...त.

...शाढांत संजरी बिद्री नांवाची भीमसेनाची परब जाता. त्यावेळार ...गुलाल आनी नाल्ल भेटयतात. त्यावेळार वेपारी सगळे तरेचें धान्य ...नेमतान दितात. तें धान्य पयलीं भीमसेनाक अर्पण करून ...लें थोडें-थोडें दोण्यांत घालून दर एका शेतकाराक दितात.

...वण-उमाशेक गोंडांची जिरेती नांवाची परब आसता. त्या दिसा ...वाची पूजा आसता. गोंडाचें जेवप, सोरो पिवप आनी नाच-गावप ...देसा जाता. 'दंडा लडाना' हो हे परबेंतलो मुखेल नाच जावन ... तातूंत जायते दादले हातांत दांडे घेवन झगडपाचो अभिनय ...त. तातूंत एकल्याच्या हातांत दांडो आनी दुसऱ्याच्या हातांत ... असता. झगडटासतना जण एकलो तो हारलो दुसऱ्याक दाखयता.

...वांतले सगळे गोंड मेल्ल्यांच्या घरांत मूठ-मूठ तांदूळ हाडून ...तात. त्याच दिसा घरांतलीं गाडगीं मडकीं भायर शेंवटून मारतात. ...या दिसा गांवांतलो सगळो लोक मरण आयिल्ल्या घरांत जमतात ... न्हावपाक न्हंयचेर वतात. मागीर तातूंतलोच एकलो कुमारा ...ांत वचून मातयेचीं आयदनां हाडून त्या कुटुंबाक दिता. धाव्या दिसा ...चेर न्हाण आनी उपरांत गांवजेवण जाता. माडिया गोंडांत ...द्र्याच्या घरांत कोणूय मेलो जाल्यार धोल वाजोवन सुचोवणी ...ात. मागीर सगळे मरण आयिल्ल्याच्या घरांत जमतात. त्या वेळार ... कापतात. गांवजेवण घालतात. सोरो वांट्टात. मेल्लो मनीस ...वेलो आसल्यार वा वयांत आयिल्लो आसल्यार ताका वा तिका ...ाच्या झाडाक दोरयांनी उबो बांदून जळयतात आनी उपरांत ...ल्यो अस्थी रस्त्याचे कडेक पुरतात. ल्हान भुरगीं, बायलो हांचीं प्रेतां ...ात.

...मांडला वाठारांतले गोंड, आंकवार दादलो तशेंच आंकवार बायल ...नी लग्न जाल्ली बायल हांचीं प्रेतां पुरतात. सांथीचो रोग वा वायट ...ा जावन मेल्यारूय पुरतात. हातूंत एकाद्रो म्हत्वाचो मनीस आसल्यार ...खातीर रस्त्याचे कडेन एक खांब पुरतात. रस्त्यावेल्यान यो-वच ...ी लोक त्या खांब्याशेजरा एक एक फातर उडयत रावतात. अशा तरांची रास जातकच ताका 'धुरी' म्हण्टात.

कांय गोंड घरांत कोणूय मरतकच पांच दिसां उपरांत न्हंयचे देगेर ...न मेल्ल्या मनशाच्या आत्म्याक उलो मारतात आनी न्हंयतलें एक ...ले धरून खातात. अशें करतकच मेल्लो मनीस स्वताच्याच घरांत परतो ...ाक येता, अशें ते समजतात.

गोंड लोक तांचेमदले तंटे पंचायतीच्या आदारान सोडयतात. हातूंत ...चे जमातींतले व्हड मनीस, तेचपरी गांवचो पाटील वांटेकार जाता. ...ायतींत धा रुपया भरल्यार लग्नाचो घटस्फोट लेगीत मेळटा, हें हे ...ायतीचें खाशेलपण जावन आसा. खैरगडांत रावपी गोंडाच्यो वयले ...रेच्यो पंचायती आसात.

- कों. वि. सं. मं.

गोंदण: सुयेच्या आदारान कसलें तरी खास द्रव्य मनशाच्या आंगांत ...कातींत) तोपून, एक खास आकृती वा चिन्ह कोरप हाका गोंदण अशें ...ण्टात.

...याची चाल केन्ना आनी कशी सुरु जाली हें निश्चितपणान सांगप ...ठीण. तरीयपूण कपड्याचो उपेग करपाक लागचे पयलींसावन स्वताची कूड सुंदर आनी सोबीत दिसची, देखून मनशान कूड गोंदपाची पध्दत आपणायली आसपाक जाय, वा काम करता आसतना चुकून जाल्लो घाय, एकाद्रें रंगद्रव्य लागून सदांखातीर उल्लो आनी ह्या घायाची सदांखातीर उरिल्ली माव गोंदपाचे कलेची वाट दाखोवपी रस्तो थारलो आसपाक जाय. अतिभौतिक शक्तीच्या भयांतल्यान गोंदपाची चाल जल्माक आयली आसूं येता. गोंदिल्ल्यान संबंदीत मनशाची राखण जाता अशी कल्पना आशिल्ली, हो विचार हर्बट स्पेन्सर हाणें मांडला. नॉईबर्गर माक्स हाच्या मतान वैजकीचे एकाद्रे प्रक्रियेंतल्यान ही चाल सुरू जाली आसपाक जाय. एकाद्रे जमातीची वा जैताची कुरू म्हूण ही चाल चलणुकेंत आयली आसूं येता. पूर्विल्ल्या काळांत रानवटी जमातींत भुतां-खेतांच्या त्रासांतल्यान स्वताची राखण करपाक कपलाचेर, हाताचेर आनी कुडीच्या हेर भागांचेर सांकेतिक चिन्हां काडपाची चाल आसली.

कांय मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मतान रानवटी लोकांभितर देवपूजा, लग्न वा हेर सुवाळ्यावेळार रगताभिषेकाचो जो विधी जाता, ताचो गोंदण हो अवशेश आसपाक जाय.

भारतीय पुराणांत ग़ोंदण वा गोंदपा संबंदान एक कथा आयल्या. एक फावट लक्ष्मी विष्णूक म्हणपाक लागली, 'तूं हालीं दिसांनी म्हज्या म्हऱ्यांत रावना. म्हाका सोडून पर्थून पर्थून भायर वता. तेन्ना म्हाका खूब भंय दिसता.' लक्ष्मीचीं उतरां आयकतच विष्णून आपलीं आयुधां लक्ष्मीच्या हाताचेर दामलीं आनी तांचीं चिन्हां तिच्या हातार काडलीं आनी म्हळें, 'हे फुडें हीं चिन्हां भंयापसून तुजी राखण करतली.'

गोंदपाखातीर वेगवेगळ्या देशांत, विंगड विंगड साधनांचो उपेग करतात. झाडाचे आनी नुस्त्याचे कांटे, हाडां, शिंपयो सारक्या सैमीक, तोंक आशिल्ल्या साधनांवरवीं तशेंच विजेच्या आदारान चलपी सुयांसारक्या जायत्या साधनांचो गोंदपाखातीर उपेग जाता. कांय जाण सुयेसारकें तोंक आशिल्लें हत्यार तोंपून तातूंत रंगद्रव्याची तशेंच कोळशाची पूड घालतात. तेवरवीं गोंदणाक निळसार रंग येता, तर कांय जाग्यार चाकवान घाय करून तातूंत रंगद्रव्यां घालतात. तांचेर थारावीक झाडाच्या सालींचो गोबोर आनी कोळशाची पूड घालतात. बोर्नीओंतले जमातींत चित्राचो दाग, काजळ आनी ऊंसाच्या रोसाच्या मिश्रणांत बुडोवन तो कुडीचेर उठयतात. जपानांतले लोक गोंदपाखातीर विंगड विंगड आकाराच्यो चार सुयो वापरतात. भारतांत बायलेचें दूद वा कारात्याचो रोस, गोडें तेल, काजळ एकठांय करून तें मिश्रण गोंदपाखातीर वापरतात. सुयेचें तोंक त्या मिश्रणांत बुडोवन ती सूय मनशाचे कुडीचेर खास रितीन तोंपतात. हाका गोंदपाची क्रिया म्हण्टात. गोंदप पुराय जातकच एंडेल आनी हळदीच्या मिश्रणाचो लेप लायतात. सद्याच्या काळांत गोंदपाचें रसायनीक मिश्रण तयार मेळटा. तें वापरून गोंदपाची क्रिया यंत्राच्या आदारान करूं येता.

शरीराच्या खंयच्याय भागार विंगड विंगड तरांनी गोंदतात. कपल, पोलो, खाडकी, छाती, थानां, हात, मनगटाचेर चड करून गोंदयतात. कांय जाण फाटीर आनी कुल्यांचेरूय गोंदयतात. टिंबायेदी आकृती, खासा चिन्हां, मोर, नुस्तें, कोलो, वांस्वेल हांचीं चित्रां, स्वस्तिक, खुरीस, देवाचें, मनशाचें नांव, तुळशी-वृंदावन, हनुमान, महादेवाची पिंड, हेर देवांच्यो मूर्ती, गोंदयिल्ल्या तरांत दिसून येतात.

ईजिप्त देशांत केल्ल्या उत्खननावेल्यान इ.स. २००० वर्सापयली ममींचेर गोंदायिल्ल्यो निळयो कुरवो दिश्टी पडल्यात. न्यूझीलंडांतल्यान माओरी जमातींत ही कला उदरगतीचे तेंगशेर पाविल्ली अशें दिसून आयलां. जपानी लोकांमदीं ही कला खासा नामनेक पाविल्ली.

कांय जमातींत गोंदप आनी लग्न हांचो संबंद दिसून येता. सोलोमन जुंव्यावेले जमातींत तोंडार आनी छातयेर चलयेन गोंदोवन घेवपाक जाय, नाजाल्यार ती लग्न करपाक पात्र थारना. ऑस्ट्रेलियन आदिवासी, लग्नांपयलीं तरनाटे, जुवान चलयेचे फाटीचेर भंयाकृत तरेचें गोंदप करतात. तैवानांतल्यो चलयो लग्न करचेपयलीं चलयेचें तोंड गोंदतात. न्यू गिनींतले पापुअन जमातीतले लोक चलयेच्या सगळ्या अंगाचेर

गोंदयतात. चलयेचें तोंड फकत लग्नावेळार गोंदवन घेतात. आसामांतले नागा जमातींत गोंदयल्या उपरांत तरणाटो लग्नाक योग्य समजतात.

पूर्विल्ल्या काळांत भारतांत, गोंदप ही गुन्यांवकाराक दिवपाक येवपी ख्यास्त आसताली. एकाद्र्यान गुन्यांव केल्यार ताच्या कपलार गोंदोवन मागीर ताची गाढवावेल्यान धिंड काडटाले.

गोंदपा संबंदी, वेगवेगळ्यो समजूती आख्यायिका विंगड विंगड जामतींत चलतात.

मेल्याउपरांत कुडीवेलें गोंदण आपल्यावांगडा देवलोकांत वतलें अशें आदिवासी जमातींतल्यो बायलो समजतात. गोंदपाशिवाय बायल मेली तर पितर तिका वळखुचे नात. स्वर्गांत वतकच देव तिका पृथ्वीर रावल्ल्याची कुरू म्हूण गोंदण दाखोवपाक सांगतलो. जर तें गोंदण ताका दिसलेंना तर तो तिका भुता-खेताच्या रुपान परतो जल्म घेवपाक सांगतलो. नाजाल्यार ब्रह्मदेव तिका काट्यांवेल्यान फरफरीत ओडून व्हरतलो आनी हाका लागून तिच्या आंगार गोंदयल्यावरी कुरवो उदेतल्यो. राजपुतान्यातल्या भिल्ल लोकांभितर गोंदपाची चाल ना. बंगालांतले शेतकार लोक जर एकाद्रे बायलेन गोदोंवन घेतले तर तिका जाती भायर काडटात.

गोंदप वा गोंदण कांय जमातींत पवित्र आनी समाजमान्य थारयलां. तेचपरी कांय जमातींच्या धर्मग्रंथांनी हे कलेक निशिध्दय मानल्या. बायबलाच्या पोरन्या करारप्रमाण गोंदप नेमाभायलें थारयलां. मुहम्मद पैगंबरानूय हे रितीचेर आक्षेप घेतला. गोंयांत हिंदु तशेंच किरिस्तांव समाजांत गोंदपाची चाल आसा पूण ती उणी जायत वता. तरीलेगीत आयच्या काळांत बऱ्याच तरणाट्यांमदीं चड करुन हिप्पी संप्रदायांत गोंदून घेवप एक फॅशन जाल्या. अस्तंती देशांनी गोंदून घेवपाच्या प्रकाराच्यो सर्तीय घेतात.

- कों. वि. सं. मं.

गोंधळः देवीची तुस्त आनी पूजा करपाचो एक प्रकार. महाराष्ट्रांतल्या कितल्याशाच कुळांतलो एक कुलधर्म. घरांतलें मंगलकार्य निर्विघ्नपणान आनी कृपापूर्वक केल्ल्यान अंबाबाई, भवानी, रेणुका हांच्यासारक्या कुलदेवींचे उपकार आठोवपाचो हो विधी आसता. हो प्रकार देशस्थ ब्राह्मणांत आनी मराठ्यांत प्रचलित आसा. हाका गोंधळ घालप अशें म्हण्टात. गोंधळी जातीचे लोक गोंधळ घालपाचें काम करतात.

गोंधळ घालपाचे कार्यावळींत चार जाण वांटो घेतात. गीत आनी कथा हांचेवरवीं निरुपण करता तो मुखेल गोंधळी. ताका 'नाईक' म्हण्टात. निरूपणांत मदीं-मदीं विनोदी प्रस्न विचारून निरूपणाक गत दिवपी एक आसता तो ताचो सहाय्यक. आनीक दोग जाण आसतात, ते समेळ आनी तुणतुणें वाजोवन गोंधळाक साथ करतात.

गोंधळाची मांडावळ करतना गोंधळी एका पाटाचेर नवें वस्त्र हांथरून ताचेर तांदळांचो चौक करता. चौकाच्या चार कोनशांचेर चार आनी मदीं एक ह्याप्रमाण खोबऱ्याच्यो वाटयो, सुपाऱ्यो, खारको, हळद आनी केळीं ह्यो वस्तू दाळून दवरतात. चौकाचे मदीं कलशाची स्थापना करून ताचेर विड्याचीं वा आंब्याचीं पानां दवरून ताचेर एक नाल्ल दवरता. मागीर यजमान देवीची स्थापना आनी पूजा करता. चौकाच्या पाटाफुडें पांच खोले दवरून त्या खोल्यांचेर थोडें शीत दवरून वयर कणकीचो एक एक दिवो लायता. पाटाभोंवतणी उशीचें वा शाळूच्या ताडांचें तिकटें उबें करतात. ताका झालऱ्यो हुमकळायतात. घटमाळ बांदून ती कलशावयल्या नाल्लाचेर सोडटात. गोंधळाक दिवटी आनी बुधली गरजेची आसता. ह्यो दोनूय वस्तू गोंधळी आपल्या घराकडल्यान घेवन येता.

गोंधळी (नाईक) गोंधळाक सुरवात करचे पयलीं गण म्हण्टा, मागीर जगदंबेचें स्तवन करून वेगवेगळ्या देव-देवतांक गोंधळाखातीर पाचारण करता. हें पाचारण गीत अशें आसता:

मोरेश्वरा गणा गोंधळा ये,
तेहत्तीस कोटी देवा गोंधळा ये
वाईच्या गणपति गोंधळा ये
कृष्णा कोयना गोंधळा ये
कोल्हापूर लक्ष्मी गोंधळा ये
तुळजापुरची भवानी गोंधळा ये
नवलाख तारांगण गोंधळा ये
धरतरी माते गोंधळा ये
आगाशी पिता गोंधळा ये
भक्तांच्या गणा गोंधळा ये
राहिले साहिले गोंधळा ये
आपल्या भक्ता प्रसन्न झाले ॥

मागीर 'नाईक' पूर्वरंग आनी उत्तररंग अशा दोन विभागांत अनुक्र देवीची तुस्त आनी एकाद्रें लोककथात्मक संगीत आख्यान सां निमाणी देवीची आरती जाता आनी गोंधळ सोंपता. गोंधळांतलीं कथागीतां आनी कथा हीं लोकसाहित्यांत आस्पावतात. मीठ-मिरसां झगडें, कोल्याचें लग्न हीं आख्यानां आनी कथा तातूंत मुखेल ज आसात.

गोंधळ्याच्या आंगांत मलमलचो सदरो, गळ्यांत कवड्यांच्यो म आनी माथ्यार पगडी आसता. रेणुकामाहात्म्यांत गोधळाच्या उगमा एक कथा आसा, ती अशीः

परशुरामान बेरासुर नांवाच्या दैत्याक जितोच मारून ताची त कापली. ताचे तकलेच्या ब्रह्मरंध्रांत ताचेच तकलेचे तंतू गुंतले आनी खांदार घेवन 'तिंतृण तिंतृण' असो आवाज करीत तो रेणुकेम्ह आयलो. बेरासुराच्या धडाचें चौंडके आनी तकलेचें तुणतुणें वाजो परशुरामान जें पयलें मातृवंदन केलें तातूंतल्यानूच गोंधळाची प्र आयली, असो समज आसा.

रेणुका आनी तुळजाभवानी हांचे उपासनेंत गोंधळाक प्राधान्य के मेळ्ळें, तें मात निश्चित सांगप कठीण. तुळजाभवानी इ.स.प. १० वर्सां आदली आसा आनी रेणुका तर ताच्याकूय पूर्विल्ली आ गोंधळाचो संबंद तुळजाभवानीच्याय आदीं रेणुकेकडेन आसा उ म्हण्टात.

यादवकाळांतल्या मराठी साहित्यांत गोंधळाचे जे उल्लेख येता तांचेवेल्यान अशें दिसून येता की गोंधळाचो संबंद मुळांत भूतमा नांवाचे एके देवतेकडेन आसूंक जाय. उपरांत ही भूतमाता महाराष्ट्रांत लोकप्रिय रेणुकेंत आस्पावल्या आसूंक जाय. वरंगळ हांगाच्या गणप काकतीयाचो गजसेनामुखेली जायण वा जय सेनापती हाणें इ.स. १२४ त बरयल्ल्या 'नृत्यरत्नावली' ग्रंथांत सांगलां की कल्याणीचो चालुव राजा सोमेश्वर (तिसरो) हाणें आपले राजधानींत भूतमातामहोत्सवाच निमतान गोंधळाची ('गोंडली' नाचाची) कार्यावळ केल्ली.

भूतमातामहोत्सवाचीं तरेकवार वर्णनां वेगवेगळ्या पुराणा आयल्यांत. दैवी संकश्टाचें निवारण जावचें आनी भुरें-बाळ जावं हेखातीर पुराणकाळांत भूतमातेची परब मनयताले. वैशाख वद्य प्रतिपद ते अमास अशी एक पंद्रस हो उत्सव चलता. ज्ञानेश्वरींत 'गोंधळी' श शब्द पिशाच्च वा भूत ह्या अर्थान आयला. आद्य महानुभाव साहित्यां दृश्टांताच्या रूपान गोंधळाचे खूब उल्लेख आयल्यात. तातूंत सर्वशक्तीं मेळ, योगिनी चक्राचो गोंधळ, चक्रगोंधळ अशे शब्द आस्पावतात ताचेवयल्यान स्पश्ट जाता की गोंधळ ह्या उपासनाप्रकारा भूतमातेकडेन संबंद आसूंक जाय.

भूतांचो भेस घालून भूतचेश्टांचें अनुकरण करपाचो नाच गोंधळा जातालो, अशे उल्लेख कांय ग्रंथांत आयल्यात. संगीतरत्नाकर संगीतसमयसार, नृत्यरत्नावली ह्या नृत्याविशींच्या ग्रंथांत गोंधळाच उल्लेख 'गोंडली नृत्य' ह्या नांवान आयला. गौंडली, गुंडली, गोंडली कुंडली अशीं तांचीं खूब नांवां आसात. 'अमलिकाग्राममाहात्म्य (माहूरक्षेत्र वर्णन) नांवाच्या संस्कृत ग्रंथांत ह्या गोंडली नृत्याचें वर्ण आयलां तें अशें:

यांच्यो माळो घालून आनी दिवटी घेवन गोंधळ घालचो. जंय ...पालपाचो आसा त्या वाठारांतल्या सगळ्या लोकांक आमंत्रण ... गोंधळाखातीर दिवटी, कवड्यांची माळ, मातृवाद्य, ताळ, ..., मृदंग, चिपळी, वीणा, चंडक, मुरुज हीं वाद्यां लागतात. ... वृंदाचे उत्तम, मध्यम आनी कनिश्ठ अशे तीन भेद आसात. ...दांत ४ मुखेल गायक, ८ समगायक, ८ नर्तक, ४ वांशिक, ४ ... आनी ४ तालधारी अशे ३२ जाण आसतात. मध्यम वृंदांत १६ ...कनिश्ठ वृंदांत ८ कलाकार आसतात. नृत्य कशें करचें, दिवट्यो ...वच्यो, वाद्यां खंयचीं घेवचीं हेविशींचे सगळे संकेत थारायल्ले ...त.

...बयचो गोंधळः फोंडें तालुक्यांतल्या वळवय गांवांत गजान्तलक्ष्मी ...या पारंपारिक उत्सवांतलो गोंधळ हो एक नामनेक पाविल्लो ...त्सव जावन आसा. फाल्गुन वद्य उमाशेपयलीं जो मंगळार येता, ...गळारा थंय 'गोंधळ' मनयतात. कारण श्रीदेवी जगदंबेच्या गोंधळ ...क मंगळाराचेंच म्हत्व आसा, अशें म्हण्टात. मंगळारा सांजवेळा ...आपल्या भक्तगणांसयत वाठारांतल्या देवादिकांच्यो नाल्लविडो ... भेटी घेतात. परतुपाक रात जाता म्हूण दरेक भक्त वाजत-गाजत ...चो उजवाड करून चलतात. दरेक भक्तगणाकडेन चुडटांची चूड ...त. ह्या मशालींची रास येदी व्हड आसता की लागसार रावप शक्य ...त.

...ल्गुन वद्य प्रतिपदेच्या दिसा ते गोंधळाच्या दिसामेरेन देवीच्या दरेक ...न एक एक कवळ (भरो) हाडून गोंधळाखातीर दिवपाचो आसता. ...जायिल्ल्या भऱ्यांचे राशीन फांतोडेवेलो 'गोंधळ' जाता. गोंधळाच्या ...रादिसा नाटकूय जाता.

- कों. वि. सं. मं.

...य-१ : भारतीय संघराज्यांतलें २५ वें घटक राज्य. क्षेत्रफळ ३,७०२ ... किमी.; लोकसंख्याः १,१६८,६२२ (१९९१). अक्षवृत्तीय विस्तार ...५३' उत्तर ते १५° ४८' उत्तर, रेखावृत्तीय विस्तार ७३° ४०' ...' उदेंत ते ७४° २०' १३'' उदेंत. भारताचे दक्षिणेवटेन आशिल्ल्या ...त दर्यादिगेवयल्या ह्या सुपुल्ल्या राज्याचे उत्तरेवटेन महाराष्ट्र, दक्षिण ...ी उदेंतेवटेन कर्नाटक आनी अस्तंतेवटेन अरबी दर्या आसा. गोंयांक ...र १०५ किमी. लांबायेची दर्यादिग लाबल्या.

...१९६१ त पोर्तुगेजांच्या शेकातळांतल्यान मुक्त जाल्या उपरांत गोंय, ...ग आनी दीव हो एक केंद्रशासित प्रदेश आसलो. ३१ मे १९८७ दिसा ...ग आनी दीव वेगळे काडून गोंय एक घटक राज्य जालें. पणजी ही ...याची राजधानी.

गोंय वा गोवा ह्या नांवाची व्युत्पत्ती आनी अर्थः सद्याक भुगोलीक ...रेन गोंय वा गोवा ह्या नांवान वळखतल्या वाठाराक पयलीं 'गोमन्तक' ...ी म्हण्टाले. 'गोमन्तक' हो शब्द इ.स.प. उण्यांत उणीं २५० ...ींपयलींसावन प्रचारांत आसा, अशें महाभारताच्या भीष्मपर्वाच्या ...व्या अध्यायांत आशिल्ल्या 'गोमन्तक' ह्या देशवाचक आनी ...कवाचक शब्दावेल्यान म्हणूं येता. सद्या प्रचारांत आशिल्लें ...ाभारताचें संस्करण इ.स.प. सुमार २५०-३०० वर्सांआदीं जाल्लें ...सूंये, अशें तज्ञांचें म्हणणें आसा.

'गोमन्तक' हें उतर बरेच फावट 'गोमान्तक' अशें उच्चारतात वा ...रयतात. इतिहाससंशोधक राजवाडे हाणें 'गोमान्तक' असो शब्द ...रावन ताची 'गोम+अंतक' अशी व्युत्पत्ती दिल्या.

परशुरामान बाण मारून सुपाच्या आकाराचो वाठार निर्मिलो अशी ...क आख्यायिका आसा. हे आख्यायिकेच्या आदारान 'गो' म्हळ्यार बाण, ...म' म्हळ्यार मार, जंय त्या बाणाचो अंत जालो तो 'गोमांत' आनी ...ाका लायिल्लें 'क' हें तोखणायेचें अक्षर, अशी 'गोमान्तक' ह्या शब्दाची ...ाय जाण व्युत्पत्ती दितात आनी ताचेवयल्यान गोमन्तकाक ...परशुरामक्षेत्र' अशेंय म्हण्टात. पूण महाभारतांत परशुरामक्षेत्राक ...शूर्पारक' म्हळां आनी तें हालींच्या ठाणे जिल्ह्यांत आसूंक जाय, अशें चिंतामण वैद्य ह्या विद्वानाचें म्हणणें आसा. ताचेवयल्यान परशुरामान बाण मारून भूंय निर्माण केली हें काव्यार्थान जरी मान्य केलें, तरी ती भूंय गोमन्तक न्हय आनी ताका परशुरामक्षेत्र म्हणपूय समा न्हय, अशेंय बऱ्याच विद्वानाचें म्हणणें आसा.

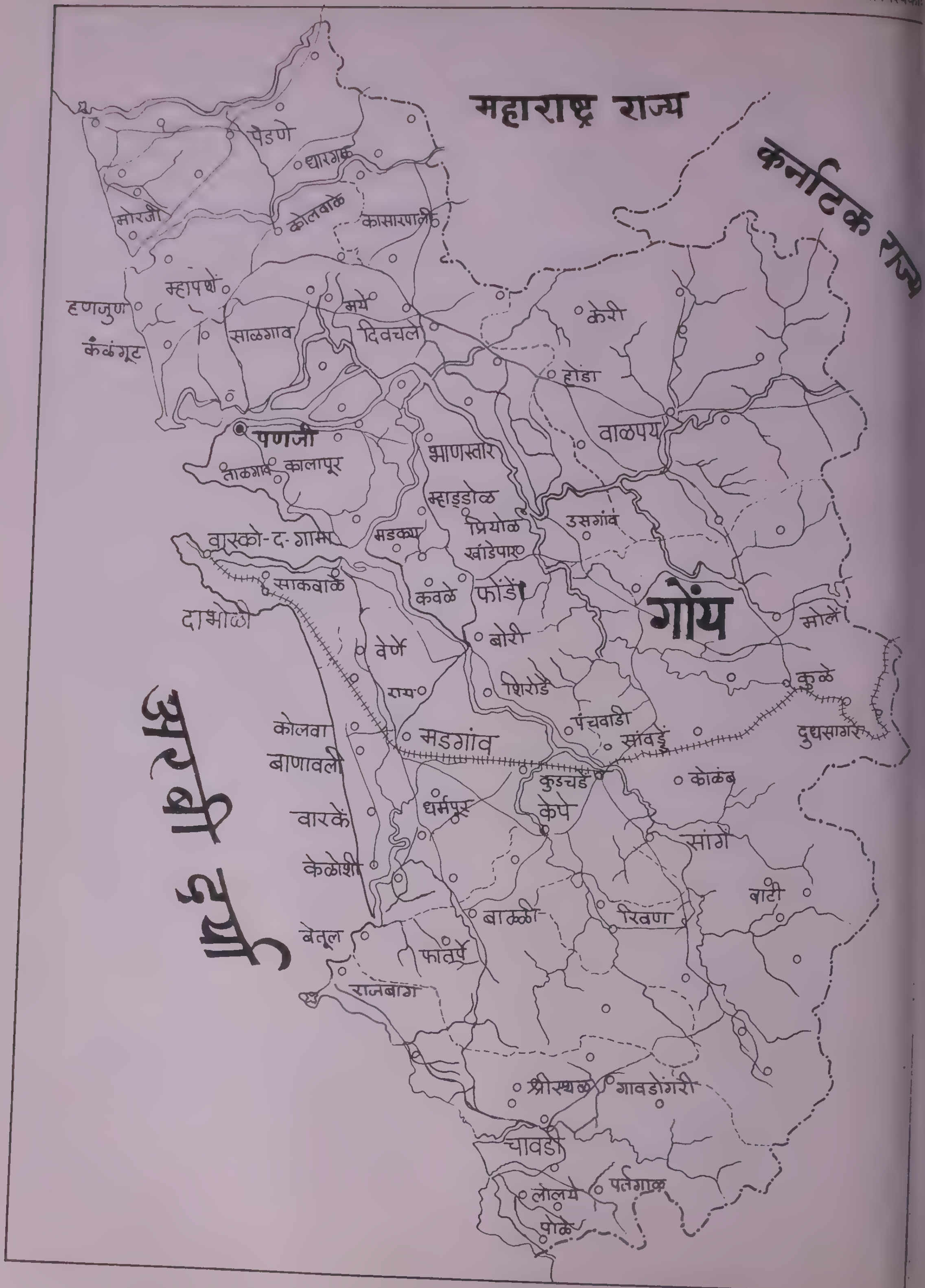
हे विशीं गोंयचो नामनेचो इतिहाससंशोधक वा. र. वर्दे वालावलीकार ऊर्फ शणै गोंयबाब हाणें दिल्ली व्युत्पत्ती चड प्रमाण दिसता. ताच्या मतान 'गो' म्हळ्यार गाय वा गोरूं आनी 'मन्त' म्हळ्यार आसप. तेन्ना गोरखां आशिल्लो वाठार हो 'गोमन्त' आनी 'क' हें ताचें सुपुल्लेंपण, सोबीतकाय आनी मोग दाखोवपी कूस (जशें 'पुत्रक' म्हळ्यार आवडीचो आनी ल्हान पूत. तशेंच 'अपरान्त' आनी 'कर्णाट' ह्या वाठाराच्या नांवाफुडें 'क' उतर लागून तांचीं 'अपरान्तक' आनी 'कर्नाटक' अशीं रुपां जाल्यांत). सगळ्या कोंकणांतलो फकत गोंयचोच वाठार गोरखां पोसपाचे नदरेन बरो आशिल्ल्यान आर्यांनी ह्या वाठाराक 'गोमन्त' अशें नांव दिल्लें आसूंये, अशें शणै गोंयबाब हाचें मत आसा. सद्याक जरी गोंयांत गोरखांचें प्रमाण तशें भरपूर दिसलें ना तरी पूर्विल्ल्या काळांत तीं बऱ्याच प्रमाणांत आशिल्लीं, असो उल्लेख फेर्नांव लॉपिश दे कास्तान्येद हाणें १५५५ त उजवाडायिल्ल्या इतिहासांत मेळटा. ह्या सगळ्या नियाळावयल्यान 'गोमान्तक' ह्या उतराचे सुवतीर 'गोमन्तक' हें उतर चड प्रमाणांत दिसता.

गोमन्तक हाका 'गोंय' वा 'गोवा' अशेंय म्हण्टात. 'गोवा' हें उतर 'गोमन्तक' ह्या उतराचें अपभ्रश्ट रूप जावन आसा. प्टोलेमी ह्या ग्रीक भूंयवर्णनकारान दुसऱ्या शतमानांत बरयल्ल्या ग्रंथांत हिंदुस्थानांतल्या अस्तंत दर्यादिगेवयल्या शाराक कौबा (Kouba) अशें नांव दिलां. जे. डब्ल्यू. मॅकक्रीड हाणें आनी हेर विद्वानांनी ताचें सारकेंपण गोंयाकडेन थारायलां. (अपभ्रंशांत 'ग' चो 'क' आनी 'व' चो 'ब' जाला). कितलेशेच जाण 'गोवा' हें उतर पोर्तुगेजांनी अपभ्रश्ट केल्लें 'गोमन्तक' हाचें रूप आसा, अशें समजतात. पूण हें म्हणणें खरें न्हय. 'गोवा' हें उतर पोर्तुगेज येवचेपयलींसावन कितलींशींच वर्सां प्रचारांत आशिल्लें अशें सिध्द जालां. ११२९ आनी ११६२ त सांपडिल्ल्या दोन कानडी फातरापट्यांचेर गोमन्तकाचो 'गोवें' ह्या उतरान उल्लेख केल्लो सांपडटा. तशेंच विजयानगरच्या दुसऱ्या हरिहररायान इ.स. १३९१ तल्या ताम्रपटांत 'गोवाभिधां कोंकण राजधानीम्' म्हळ्यार 'गोवा नांवाचे कोंकणांतले राजधानीक' असो उल्लेख केला.

हेभायर पयलीं गोंय ह्या वाठाराक गोमांचल, गोपकपुर, गोपकपट्टण, गोवापुरी ह्याय नांवांनी वळखताले. पुराणांत एका दोंगराचो 'गोमांचल' असो उल्लेख आसा आनी ते सुवातेर श्रीकृष्ण आनी मगध राजा जरासंध हांचें झूज जाल्लें, अशें बरयलां. हें 'गोमांचल' उतर शिलाहार राजा गंडरादित्य हाचे मुस्तींत इ.स. १११५ त उल्लेख केल्ल्या 'गोमन्तदुर्ग' हाका लागींचें आसा. दक्षिण भारताच्या दर्यादिगेच्या वाठाराचें 'अपरान्त' हें एक नांव. ह्या वाठारांत आदले मुस्तींतल्या गोंयच्या प्रदेशाचो आस्पाव जाल्ल्यान गोंयांक 'अपरान्त' अशेंय म्हण्टालें.

भूंयबर्णनः अस्तंत दर्यादिगेच्या वाठारांत गोंयचो आस्पाव जाल्ल्यान हांगाची भूंयरचणूक शेजारच्या हेर राज्यांवरीच आसा. तरीपूण सादारपणान हांगाचे भूंयरचणूकेचे तीन प्रकार करूं येतातः

१. सह्याद्रीवटेनचो दोंगरी वाठारः सह्याद्री दोंगरावळीचो सुमार ६०० चौ. किमी. चो वाठार गोंयांत आसा. ह्या दोंगरा तेंगशेची सुमार १२५ किमी. लांबायेची वळ अर्दचक्राच्या आकारान गोंयचे शिमेभोंवतणी पातळ्ळ्या. उदेंत गोंयच्या वाठारांत ह्या दोंगराच्यो ऊंच तेंगश्यो जळींमळीं आसात. ह्या तेंगशांमदल्यान उदकाचेय कांय प्रवाह व्हांवतात. कांय सुवातेर दोंगराचे कडे आशिल्ल्यान उदकाचे प्रवाह धबधब्यांभशेन पडटना दिसतात. हातूंतलो दूदसागर हो नामनेचो धबधबो जावन आसा. चड उंचाय आशिल्ल्या दोंगरातेंगशांमदीं उत्तर गोंयांतल्यो सोंसोगड (३,८२७ फूट), मोर्लेचो गड (३,४०० फूट), कातलांची माउली (३,६३३ फूट), वाघेरी (३,५०० फूट) हांचो आस्पाव जाता. बोरयेचो

महाराष्ट्र राज्य
कर्नाटक राज्य
गोंय
अरबी दर्या
पेडणे
धारगळ
मोरजी
कोलवाळ
कासारपाल
म्हापशें
हणजुण
कंळंगूट
साळगाव
मयें
दिवचले
केरी
होंडा
वाळपय
पणजी
ताळगांव
कालापूर
म्हाणस्तार
म्हाड्डोळ
प्रियोळ
उसगांव
वास्को-द-गामा
मडकय
खांडेपार
साकवाळ
कवळे
फोंडें
दाभोळी
मोलें
बोरी
वेर्णे
शिरोडें
कुळे
राय
पंचवाडी
कोलवा
मडगांव
सांवर्डें
दुधसागर
बाणावली
कुडचडें
कोकंब
धर्मपूर
केंपे
वारकें
सांगें
केळोशी
बाटी
बाळ्ळी
रिवण
बेतूल
फातर्पे
राजबाग
श्रीस्थळ
गावडोंगरी
चावडी
लोलये
पैंगीण
पोळें

) सिध्दनाथ (१,२४२ फूट), पारोडेचो चंद्रनाथ (१,०५३ फूट), हांगाचो दूदसागर हेय दोंगर गोंयांत आसा. गोंयचे शिमेलागीं या दोंगरांनी कर्नाटक आनी महाराष्ट्र राज्याक जोडपी घाट हातूंतलो अनमोड घाट कर्नाटकालागीं येरादारीखातीर बरेच येता. हेभायर गोंयांत केळावडे, चोर्ले, रामघाट, अर्णे घाट, बोर घाट, केळघाट, तिनई घाट, ब्रागांझ घाट, दिघी घाट, कुंडल करपें घाट हे शिमेवयले घाट आसात. सांगें आनी काणकोण ो आंबे घाट आनी सासश्टी आनी काणकोण हांचेमदीं करमल घाट

पठारांचो वाठार: गोंयचे मदीं सुमार ३० ते १०० मी. उंचायेचो वाठार आसा. असलीं कांय पठारां जळींमळीं तशेंच दर्यादिगेच्या नी आसात. तातूंतलीं काबो, आग्वाद आनी मुरगांव हीं म्हत्वाचीं ।.

दर्यादिग: गोंयाक जी दर्यादिग लाबल्या ती बरेचकडेन न्हंयच्या क लागून तुटल्या. चड करून उत्तर गोंयांत मांडवी, चोपडें, न्हंयो दर्याक येवन मेळिल्ल्यान दर्यादिग सलग अशी ना. दक्षिण ली दर्यादिग त्या मानान सलग आनी नीट आसा. कांय कडेन च्या वाठारांनी दोंगराच्यो वळीय आसात.

ळीं आनी न्हंयो: ल्हान व्हड तळीं हें गोंयचें एक खाशेलपण जावन कांय तळ्यांनी शेतां रोयतात. तीं चिखलाचीं आसात. हेर चेर बांद बांदून तांचें उदक शेतकामाखातीर वापरतात. गोंयांतलीं तळी, मयें, चिंबल, करमळी, कालापूर, काकोडें आनी कुडचडें आसात. गोंयांत आशिल्ल्या न्हंयांमदीं मांडवी, जुवारी, साळ, ण, गालजीबाग, चोपडें आनी तेरेखोल ह्यो म्हत्वाच्यो.

ांडवी न्हंय कर्नाटक राज्यांतल्यान सह्याद्री दोंगरावयल्यान सुरू सत्तरी तालुक्यांत म्हादय ह्या नांवान व्हांवता. थंय तिका सांगें क्यांतल्यान रगाडो ही न्हंय मेळटा. फुडें तिका उत्तरेवटेनच्यान ळेची आनी दिवचलची, तशेंच दक्षिणेवटेनच्यान सांगें तालुक्यांतली पारवी न्हंय, ह्यो न्हंयो येवन मेळटात. हाका लागून पिळगांव नासर तिचें पात्र बरेंच रुंद जाता. हाचेउपरांत बारदेस क्यांतल्यान म्हापशेंची आनी अस्नोडची पार न्हंय ह्यो दोन न्हंयो मेळटात. दक्षिणेवटेनच्यान माशेलांतले न्हंयेक लागून जुवारी कडेन तिचो संगम जाता. ह्या संगमाउपरांत तिचें पात्र रुंद जायत आनी रायबंदरसावन चड विस्तारीत जाता. उत्तरेक दिवचल आनी देस आनी दक्षिणेक फोंडें आनी तिसवाडी ह्या वाठारांक मिकांसावन पयसावन आग्वाद आनी काब हांचेमदल्यान मांडवी न्हंय अरबी दर्याक मेळटा. हिच्या ह्या तोंकार उत्तरेवटेन 'रेइश मागुश' ी 'आग्वाद' हे किल्ले आसात, जाल्यार दक्षिण देगेचेर दोनापावलचो रो राजवाडो आसा. मांडवीची पुराय लांबाय सुमार ३९ किमी. आसा.

जुवारी वा अघनाशिनी सांगें तालुक्यांत सह्याद्रीच्या मुळसाकडल्यान जाता. फुडें पारोडेची कुशावती आनी सांतानची न्हंय तिका टकच तिचें पात्र रुंद जाता. उपरांत मडकयसावन कुंभारजुवेंमेरेन र्गी तिचो एक फांटो माशेलांतले न्हंयेक मेळटा. उत्तरेवटेन सांगें, फोंडे नी तिसवाडी तशेंच दक्षिणेवटेन केपें, साश्टी आनी मुरगांव हांकां मेकासावन पयसावन ती मुरगांवच्या आखातांतल्या अरबी दर्याक ळटा हिची लांबाय सुमार ४० किमी. आसा.

साळेचे न्हंयची लांबाय सुमार १५ किमी. आसा. ती साश्टी लुक्यांतल्यान व्हांवता. तळपणची न्हंय आनी गालजीबागची न्हंय णकोण तालुक्यांत आसा. तळपण न्हंयची लांबाय सुमार ८ मैल ल्यार गालजीबागचे न्हंयची लांबाय सुमार ९ मैल आसा.

तेरेखोलची न्हंय सह्याद्रीच्या मुळसाकडल्यान सावंतवाडी (महाराष्ट्र) गाच्या मणेरी गांवांतल्यान सुरू जाता. ही गोंयची उत्तर शीम. तिचे क्षण देगेर पेडणें तालुको आसा. जे सुवातेर ती अरबी दर्याक मेळटा य तेरेखोलचो किल्लो आनी दक्षिणेवटेन केरी गांव आसा. तेरेखोलसावन न्हंयबाग मेरेन आनी उपरांत हे न्हंयेक बरेच ल्हान व्हड फांटे आसात. हे न्हंयची लांबाय सुमार १५ मैल आसा.

चोपडें ही सुमार १८ मैल लांबायेची न्हंय सावंतवाडीसावन गोंयांत पावता. हिचे उत्तरेवटेन पेडणें जाल्यार दक्षिणेवटेन दिवचल आनी बारदेस तालुके आसात. जंय ती अरबी दर्याक मेळटा थंय तिचे उत्तर देगेर मोरजी गांव आसा. दक्षिण देगेर कायसूवचें बंदर आनी किल्लो आसा. माकाझानसावन फुडें उत्तरेवटेन हे न्हंयेक बरेच फांटे आसात.

गोंयांत ल्हान व्हड अशे सुमार ३६ जुंवे आसात. हातूंतले ३ तेरेखोलचे न्हंयेंत, ११ मांडवी आनी जुवारीच्या फांट्यांमदीं, ४ मुरगांवचे अस्तंतेक अरबी दर्यांत, ५ जुवारी न्हंयेंत आनी ४ बागचे न्हंयेंत आसात. हातूंतले मांडवी-जुवारीच्या फांट्यांतले जुंवे म्हत्वाचे आसात. तातूंतल्या तिसवाडी जुंव्यांचो विस्तार सुमार २४ मैल आसा.

गोंयांत पयलीं तीन धबधबे आशिल्ले. सद्या दूदसागर (३९० फूट) आनी हरवळें (६० फूट) हे धबधबे आसात. पीर्ण हांगा ४५ फूट उंचायेवयल्यान धबधबो पडटालो पूण हालीं तो सुकला.

हवामान: दर्या लागीं आशिल्ल्यान गोंयचें हवामान वर्सूयभर चडशें ओलसाणीचें आसता. सादारणपणान हांगा वर्साक तीन ऋतू आसात: पावसाळो, गीम आनी शियाळो.

मेच्या शेवटाक वा जूनाचे सुर्वेक पावसाळो सुरू जाता आनी ऑक्टोबर मेरेन सोंपता. उपरांत जानेवारी-फेब्रुवारी मेरेन शियाळो आसता आनी फेब्रुवारी-मार्चसावन गीम लागता. पणजी आनी मुरगांव हांगा वेधशाळा आसात. तांणी नोंद केल्या त्या प्रमाण हांगाच्या हवामानांत वर्सूयभर चड फरक आसना. सादारणपणान हवामान उश्ण आसता. मे म्हयन्यांत सरासरी तापमान ३०° से. जाल्यार शियांच्या दिसांनी जानेवारी म्हयन्यांत तें सरासरी २५° से. आसता. शियाळ्यापरस पावसाच्या दिसांनी म्हळ्यार जून-जुलय म्हयन्यांत दिसाचें तापमान उणें आसता. बरेच फावट एप्रिल-मे ह्या गिमाच्या म्हयन्यांनी तापमान ३३° से. परस वयर वता जाल्यार शियाळ्याच्या नोव्हेंबर-डिसेंबर म्हयन्यांत २०° से. मेरेन सकयल देंवता. मे म्हयन्याच्या शेवटाक नैर्ऋत्येवटेन मान्सून वारें येवन पावस पडटा. पावसाच्या दिसांनी हवेंतली ओलसाण चड वाडटा. गिमांत लेगीत ओलसाणीचें प्रमाण सरासरी ६०% परस चड आसता. नोव्हेंबर ते मार्च मेरेन मळब मेकळें आसता, पूण ल्हवल्हव कुपां जमतकच जूनांतल्यान पडपी पावस सप्टेंबर मेरेन चालूच आसता. वर्सुकी पावसाचें प्रमाण सरासरी ३५० सेंमी. आसता. दर्यादिगेच्या वाठारांनी वर्साक सुमार २५०-३०० सेंमी. पावस, जाल्यार घाटाच्या वाठारांनी सुमार ४०० सेंमी. पावस पडटा. जुलय हो म्हयनो सगळ्यांत चड पावसाचो आसता. ह्या म्हयन्यांत सरासरी ३६% वर्सुकी पवस पडटा. पावसाच्या दिसांनी केन्नाकेन्नाय नेटान वारें व्हांवक लागता आनी दर्यादिगेच्या वाठारांनी ल्हान व्हड वादळां जातात. पूण हेर कडेन जातात तशीं भिरांकुळ वादळां गोंयांत चड करून जायनात. गोंयच्या ल्हान व्हड न्हंयांक पावसाळ्यांत हुंवार येता पूण ताचो परिणाम व्हडलोसो आकांत करपी आसना. पावस सुरु जावपावेळार गडगड आनी जोगलां मारतात.

वनस्पत: गोंयांत कर्नाटकावटेनच्या ईशान्य आनी आग्नेय शिमांवटेन सदांच पाचवेंचार उरपी रान आसा. हें रान काणकोण, सांगें आनी सत्तरी ह्या तालुक्यांनी पातळ्ळां. हांगा पावसाचें प्रमाण चड आशिल्ल्यान रान वाडूंक बरेच आदार जाता.

गोंयच्या पेडणें, दिवचल, फोंडें, केपें ह्या तालुक्यांतल्यानूय कुडक्या कुडक्यांनी रानां वाडल्यांत. हीं डेसिड्यूअस प्रकारचीं म्हळ्यार पानां झडपी रुखांचीं रानां आसात. ह्या रानांतल्यान नाणो, मारट, किनळ, जांब, शिसव, हेद, घोटक हे रुख वाडटात. घरांच्या मदेराक आनी फर्निचराक ह्या रुखांचें लांकूड उपेगाचें आसा. हेभायर शिरस, शिवण, बेल, कवठ, चार, कुडो, खैर, हिरडो असलीं वखदी आनी वेपाराखातीर उपेगी आशिल्लीं झाडां हांगा वाडटात.

दर्यादिगांवयल्या वाठारांत रानां नासलीं तरी वेपारी उपेगाचे रुख बरेच

आसात. आंबो, पणस, जांभळ, बोर, चिंच, पिंपळ असलीं झाडां हांगा दिसतात. मदल्या पठारच्या वाठारांनी करमल, बिंबल, काण्ण, तोरींग ही वनस्पत आसा. जंय उदक मेळटा थंय केळ वाडूंक शकता. काजूचीं झाडां खंयचेयकडेन वाडटात. माड दर्यादिगांच्या वाठारांनी चड प्रमाणांत दिसतात. कुळागरांनी माडयो गच्च आसतात.

गोंयांत सगळेकडेन तुळस, ब्राह्मी, सर्पगंधा, अमृतवेल, पुनर्नवा, गंजन, किरायतें ही वखदी वनस्पत आसा. जायो, जुयो, चमेली, मोगरीं, शेवतीं, हीं वासाचीं फुलां गोंयांत बऱ्याच प्रमाणांत जातात. हातो (कवासो), रातराणी, सुंरगां हीं उग्र वासाचीं फुलां दिवपी झाडां; आबोली, सदाफुली, दसण, कणेर, अनंत, गोठलां, तुरो, रोझां, वोंवळां हीं फुलझाडां गोंयांत सर्रास आसात. गुलाबाचीं झाडां गोंयांत पोरसां-पोरसांनी दिसतात. गुलाबाचें झाड सगळ्यांत पयलीं पर्शियासावन हांगा आयलें, अशें म्हण्टात.

मोनजातः 'गॅझेटीयर ऑफ इंडिया' हातूंत गोंयांत मोलें आनी काणकोणच्या रानांनी वनमाणूस (slender coris) दिशिल्ल्याची नोंद केल्या. माकड गोंयांत सगळेकडेन दिश्टी पडटात. माजराच्या कुळांतले वाग कांयकडेन दिसून आयल्यात. चित्तो, रानमाजर मात बरेच कडेन दिश्टी पडटा. मुंगस, कोलसुणें, कोलो रानांच्या आनी शेतांच्या वाठारांनी दिसतात. न्हंयांच्या आनी तळ्यांच्या वाठारांनी उदां आसात. काटांदोर, चानयो, वागोळी हीं रानांतल्या झाडांचेर तशेंच हेरकडेन रुख आशिल्ल्या वाठारांनी दिसतात. हुंदराचे जातींत घरहुंदीर, कोळहुंदीर, चिचुंद्री आसात. कांटे सोडपी साळ गोंयांत बरेच सुवातींनी सांपडटा. गादे रेडे सांगें, सत्तरी आनी काणकोण वाठारांनी पंगड करून राविल्ले दिसल्यात. मेरवां, चितळ, भेंकरो आनी हेर प्रकारचीं हरणां गोंयांत रानांच्या वाठारांनी सर्रास दिसतात. हालींच्या काळांत तांची संख्या उणी जाल्याचें जाणवता. रानदुकरांचें प्रमाणूय गोंयांत पयलीं भरपूर आशिल्लें, तें आतां उणें जालां. सोंशे सगळेकडेन आसात. तिर्यो हो मुयो खावपी प्राणीय गोंयांत दिसून आयला.

पोशिल्ल्या जनावरांमदीं गोरवां, घरदुकर, कुत्रीं, माजरां चड प्रमाणांत आसात. खेतीं, चानयो, मेरवां सामकीं उण्या प्रमाणांत पोशिल्लीं दिसतात.

गोंयच्या अभयारण्यांनी चित्तो, रानदुकर, सांबर, आंगार तिबे आशिल्लें हरण, गादो रेडो, मेरवां, सिव्हेट माजर, रानमाजर, सोंसो अशी बरीच मोनजात पळोवंक मेळटा.

गोंयच्या वाठारांत विखारी आनी वीख नाशिल्ले अशे तरांतरांचे सोरोप आसात. पारो हो सादारपणान सगळेकडेन सांपडपी विखारी सोरोप. काणेर, फुरशें, म्हांयडोळ हीं हेर विखारी जिवाणीं गोंयांत आसात. उदकांत रावपी पाणसोरोप विखारी आसतात. हार, सुलव, माळूण, हेवाळें, दिवड, पास्को, हरयाळी, कुसडो, घोणस, नाणकी, चांबडी ह्या जातीचींय जिवाणीं गोंयांत आसात.

सुकण्यांच्यो तरेकावार जाती गोंयांत आसात. गिदां, गरुड, घोण हे सारकीं व्हडलीं सुकणीं गोंयांत दिसून येतात. पाखे, कीर, कोगूळ, घुघमां, किरकिरे, मैना, बुलबुल, मेस्त सुकणें, कावळे असलीं तरेकवार सुकणीं गोंयांत आसात.

गोंयांत बोंडला (विस्तार ८ चौ.किमी.), मोलें (विस्तार २४० चौ.किमी.) आनी खोतीगांव (विस्तार १०५ चौ.किमी.) अशीं तीन अभयारण्यां आसात. चोडण हांगा एक सुकण्यांचें अभयारण्य आसा.

इतिहासः जे. एन्. द फोंसेका हाच्या मतान गोंय सद्याक आमकां भुगोलिक नदरेन जशें दिसता तशें तें पयलीं नासलें. पूर्विल्ल्या काळांतलें गोंय हे सद्याच्यो ताच्यो ज्यो शिमो आसात ताचेपरस्पूय व्हड आसलें. तशेंच एकाच वेळार वेगवेगळ्या राजवटींचो गोंयांचेर कुडक्या कुडक्यांनी शेक चलतालो. गोंयचो इतिहास सकयल दिल्ल्या पांवड्यान समजून घेवंक सोंपो जाता.

पुराणकाळांतलें गोंयः वीर युगांत मथुरेचो राजा कंस हाका श्रीकृष्णान जिवेशीं मारतकच ताचो मांव मगधाचो बळिश्ट राजा जरासंध हाणें ३ सैन्यासयत अठरा फावट मथुरेचेर घुरी घाली. ताका लागून श्रीकृष्ण आ बलराम दक्षिणेंत पळून गेले. जरासंधावांगडा श्रीकृष्ण आनी बलरा झूज गोमन्त पर्वताच्या मुळसालागीं जाल्लें आनी हो गोमन्तप सद्याच्या वूद्रसागरालागीं खंय तरी आशिल्ल्याचें वर्णन पुराणांत आसा.

पुराणांतल्या हेर परंपरेप्रमाण परशुरामान बाण मारून गोंय तयार आनी हरमल हांगा स्वताचो अश्वमेध यज्ञ केलो. दुसरे पुराणकथेप्रमाण महादेवान हिमालय सोडून गोमन्तकांत आला घेतलो आनी सप्तकोटेश्वर हें नांव घेतलें. 'मंगेश महात्म्य' हा हेविशींची कथा विस्तारान आयल्या.

शणै गोंयबाब हाच्या मतान गोंयाभायर सगळ्यांत पयलीं व गोंयकार म्हळ्यार पुण्ण वा पूर्ण. तो गौतम बुध्दाच्या काळांत म्हळ इ.स.प. पांचव्या शतमानांत जल्मल्लो आनी ताणेंच गोंयांत बौध्द पावयलो अशें 'अमावतुर', 'सध्दर्म रत्नकारें' ह्या इ.स.प. आनी दुस शतमानांत बरयल्ल्या लंकेतल्या सिंहली पुस्तकांवयल्यान समजता.

सुमार दोन हजार वर्सांफाटीं सगळ्या दक्षिण कोंकणांत हीन पंथांचो बौध्द धर्म चलतालो, अशें अनुमान शणै गोंयबाबान ताका गों मेळिल्ल्या इतिहासीक पुराव्यांवयल्यान काडलां.

पूर्विल्ल्या काळांतलें गोंयः इ.स.प. दुसऱ्या आनी तिसऱ्या शतमा अपरांत वा कोंकणप्रांत मौर्यांची सत्तेखाला आशिल्लो. सौराष्ट 'गिरनार', हिमालयांत 'खालसी' आनी अफगाणिस्ता 'शहाबाजगढी' ह्या तीन सुवातींचेर सांपडिल्ल्या अशोका फातरापटयांवयल्यान इ.स.प. तिसऱ्या शतमानांत अशोकान बौ धर्माच्या प्रसाराखातीर आपले प्रेशित राष्ट्रीक (महाराष्ट्र), पेठ (प्रतिष्ठान), आनी अपरांतक (कोंकण) ह्या प्रांतांनी धाडिल्ल्य समजता.

'महावंसो' ह्या बौध्द धर्मपुस्तकांतूय अशोकाचे आज्ञेन मौग्दली हाणें 'महाराट्ट', 'अपरांतक' आनी 'वनवासी' ह्या प्रांतांनी आ धर्मप्रसारक धाडिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. हेभायर 'सोपारें' हांगा इ १८८२ त सर जेम्स कॅंपबेल आनी पंडित भगवानलाल हाणें ख काडिल्ल्या बौध्द स्तुपाभितर अशोकाचे आठवे अनुज्ञेचो कांय व सांपडला.

गोंयांत लामगांव, रिवण, हरवळें, लोटली, आर्कें, दरमळ, रेडी सारक्या सुवातींचेर बौध्दधर्माच्या हीनयान पंथाचे सादे विहार आसा ह्या धर्माच्या महायान पंथाची कुरू दाखोवपी बुध्दाची मूर्त इ.स. १९ त फादर हेरस हाका बारदेसांतल्या कोलवाळ हांगा सांपडल्या. ती सां हांगाच्या चैत्यांतले मूर्तीभशेन दिसता, अशें ताणें म्हळां. ही मूर्त करून दुसऱ्या-तिसऱ्या शतमानांतली आसूंये. तेचभशेन हरवळें विहारांत सांपडिल्ले ब्राह्मी लिपीचे धर्तेवयल्यान तो विहार पय शतमानांतलो आसूंये, अशें अनुमान काडटात. हे सग आदारावळीवयल्यान मौर्य साम्राज्याचो शेक हेर कोंकणावांग गोंयाचेरूय चलतालो आनी त्या वेळार बौध्द धर्माचो प्रसार जाल्लो, अ म्हणूं येता.

मौर्य साम्राज्याची शक्त उणी जावपाच्या वेळार इ.स.प. पय शतमानांत महाराष्ट्रांत आनी कोंकणाचे दक्षिणेवटेनच्या वाठार 'शातवाहन' राजवटीचो शेक सुरू जालो. हांकां पुराणांत 'आंध्रभृत अशें म्हळां. ह्या वंशांतलो २३ वो राजा पुलुमायी हाच्या वेळार अस्त भारतांत भायल्या शक, यवन ह्या सारक्या पंगडानी घुरयो घाल्यो. तां 'क्षत्रप' अशें म्हण्टाले. तांच्यांतलो म्हत्वाचो राजा नहपान क्षत्रप जावन आसा. निमाणो गौतमीपुत्र शातकर्णी हाणें ताका मारून उडो कोंकण प्रांताचेर पर्यून आपलो शेक गाजयलो. पूण ही सत्ता फुडें फक्त सुमार २५ वर्सांमेरेन थिरावली. इ.स. १४५ च्या काळांत रुद्रदमन क्षत्र हाणें शातवाहनांचेर जैत मेळोवन कोंकण प्रांतांत क्षत्रपांचें राज्य पर सुरू केलें, अशें जुनागड हांगाच्या इ.स. १५० तल्या फातरापटयावयल्य

क्षत्रपवंशाच्या निमाण्या काळांत ताचे जे सेनापती आशिल्ले, त्रपांचे अधिकार हातासून कोंकणांत आपलो शेक चालू केलो. हो भीर' ह्या नांवान नामनेक पावलो. आभीर राजांनी सुमार ६७ य चलयलें अशें म्हण्टात. नासिकच्या १० क्रमांकाचे व्होंवरेंतल्या पट्यांचेर आभीर राजा ईश्वरसेन हाचो उल्लेख मेळटा. हो टो इ.स. १७६ तलो आसा अशें म्हण्टात. ईश्वरसेन हो घडये ह्या पयलो राजा. हे उपरांत सुमार चवथ्या शतमानाचे मदीं तांच्या सुत्रां वनवासी कदंबांच्या हातांत गेलीं, अशें जी. एम्. मोरायस आसा.

ावाहन घराणें काबार जाल्याउपरांत तीनशीं वर्सां म्हळ्यार शतमानामेरेन ह्या सगळ्या वाठाराचो स्पश्ट इतिहास मेळना. हें साम्राज्य नश्ट जाल्या उपरांत ताचे मांडलिक आनी अधिकारी सत्तेखातीर सर्त लागून ल्हानसान राजघराणीं अस्तित्वांत . ह्या काळांत कदंब, चालुक्य, राश्ट्रकुल हीं घराणीं एकदम जालीं. अशाच एका घराण्याचो राज्यकारभार गोंयचेर इ.स. शतमानामेरेन चलतालो. ह्या राजघराण्याक 'भोज' अशें . शिरोडें हांगा जे ३ तांब्यापटे सांपडल्यात, तांचेवयल्यान चंद्रपुर भोज राजा देवराज हाची राजधानी आशिल्ल्याचें सिध्द जाता. देशाचो राजा देवराज हाचे आज्ञेन भारद्वाजगोत्री सुविंदस्वामी इंद्रस्वामी ह्या दोन ब्राह्मणांक कांय भूंय दान दिल्ल्याचो उल्लेख ह्या पटयांत आसा. हें चंद्रपूर म्हळ्यार सद्याचें चांदर अशें मानतात.

दंब आनी चालुक्यः कदंब वंशाचीं वट्ट तीन घराणीं जावन गेलीं. लें सगळ्यांत पोरनें घराणें कर्नाटकांतलें 'वैजयंती' वा 'वनवासी' आशिल्लें. हाचे उपरांतचीं घराणीं म्हळ्यार 'हनगल' आनी न्तक' हांगाचीं. सुर्वेच्या कदंब राजांचो नक्की काळ मेळना. पटयांत वा दानपत्रांत तांचेविशीं जे उल्लेख सांपडटात तातूंत गणना खंयच्याच शकाप्रमाण करूंक ना; 'कारकिर्दीच्या अमूक वर्सा' बरयल्लें सांपडटा.

जयसिंह' आनी 'रणराग' हे सुर्वेचे चालुक्य वनवासीच्या कदंबाचे र आसूंये, अशें डॉ. फ्लीट हाचें मत आसा. पूण उपरांत चालुक्याचो पुलकेशी हाणें कदंबराजा हरिवर्मन (इ.स. ५३७-५४७) हाची बरीच उणी जाल्याचो फायदो घेवन, ताच्या राज्याचो खटेनचो वाठार हातासलो आनी ह्या वाठारांतल्या 'बदामी' हांगा ले राजधानीची थापणूक केली. पुलकेशी पयलो हाणेंच चालुक्य घराणें निर्मिलें. ताचो पयलो पूत किर्तीवर्मा (इ.स. ५६७-६१०) हाणें र्यालागसाच्यो रेड्डी (रेवती द्वीप) गांव जिखिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. ह्या काळांत गोंयच्या वाठाराचेरूय चालुक्य राजांचो शेक चलतालो, इ.स. ५७८ तल्या दानपत्रावयल्यान दिसून येता. हातूंत मंगलेश हाणें डवाटक हो गांव प्रियस्वामी हाका दान दिलो अशें बरयलां. हो डवाटक म्हळ्यार गोंयच्या दिवचल तालुक्यांतलो सद्याचो कुडणें हो , अशें शणै गोंयबाब हाचें मत आसा. हाचेवयल्यान किर्तीवर्माचे तीत मंगलेश गोंयच्या कांय वाठारांचेर राज्य करतालो, अशें दिसता.

चालुक्यांचो पुलकेशी-दुसरो हो इ.स. ६१० त सत्तेर आयलो. तो पराक्रमी आशिल्लो. ताणें कदंबांक आपले मांडलिक केले आनी चीच्या पल्लवांचेर जैत मेळोवन नर्मदेसावन कन्याकुमारीमेरेन सगळ्या क्षेण वाठाराचो तो सम्राट जालो. ह्या वेळार ताचो व्हडलो पूत दादित्य हो 'सावंतवाडी' आनी 'गोमनाक' ह्या वाठारांचेर राज्य रतालो. ताची राणी विजयकट्टारिका ऊर्फ विजयामहादेवी हिणें इ.स. ५० त गोंयांतल्या पारशें गांवांतलीं दोन शेतां आर्यस्वामी हाका दान ल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

वनवासीच्या कदंबांतलो 'भोगिवर्मा' (इ.स. ६०६-६१०) आनी धववर्मा (इ.स. ६५१-६५५) ह्या राजांनी आपलें गेल्लें राज्य पर्यून ळोवपाचो यत्न केल्लो, पूण तातूंत तांकां यश मेळ्ळें ना. पुलकेशी-सरो हाणें भोगिवर्मा हाका मारून उडयलो जाल्यार विक्रमादित्य चालुक्य हाणें माधववर्मा हाका मारून उडयलो. अशे तरेन वनवासी कदंबांचें साम्राज्य नश्ट जालें.

गोंयांत सांपडिल्या दानपत्रांवयल्यान चालुक्य घराण्याचो शेक बाळ्ळी, सत्तरी, पेडणें, साश्टी, सांगें ह्या सारक्या तालुक्यांचेर इ.स. आठव्या शतमानामेरेन चलतालो, अशें म्हणूं येता. चालुक्यांचो निमणो राजा किर्तीवर्मा दुसरो (इ.स. ७४७-७५७) हो हेर राजांइतलो पराक्रमी नाशिल्लो, अशें दिसता. राश्ट्रकूट राजा दंतिवर्मा हाणें चालुक्य राजा किर्तीवर्मा हाचेर जैत मेळयलें असो उल्लेख सामगडच्या इ.स. ७५३ तल्या तांब्यापटयांत आसा, अशें शणै गोंयबाब हाणें बरोवन दवरलां.

राश्ट्रकूट आनी शिलाहारः चालुक्य सत्तेचेर पयली घुरी जरी दंतिदुर्ग ह्या पयल्या राश्ट्रकूट सम्राटान घाली, तरी ताचे उपरांत सत्तेर आयिल्ल्या पयलो कृष्ण हाणें चालुक्यांचो पुराय पराभव केलो. हो राजा बरोच हुशार आनी शूर आशिल्लो. अठरा वर्सांचे आपलें कारकिर्दींत ताणें राज्याचो विस्तार वाडोवन दक्षिण भारतांत आपल्या घराण्याचो शेक पातळायलो. ताचेउपरांतचो तिसरो कृष्ण होय बरोच पराक्रमी आशिल्लो. ताणें दक्षिणेंत आनी उत्तरेंत मेळून वट्ट बारा राजांचो पराभव केल्याचो उल्लेख मेळटा.

राश्ट्रकूटांचो मूळ गांव गोंयच्या साश्टी तालुक्यांतलो लोटली हो आशिल्लो. ते आपल्या नांवाक 'लट्टलूरपुरपरमेश्वर' हें बिरुद व्हडा अभिमानान लायताले. तातूंतल्या 'लट्टलूर' ह्या उतराचें 'लोटली' नांवाकडेन आशिल्लें सारकेंपण शणै गोंयबाबान दाखोवन दिलां आनी बऱ्याच इतिहासकारांनी तें मान्य केलां.

'राश्ट्रकूट' हें मूळ अधिकारवाचक उतर आसा. उपरांत तें आडनांवांभशेन वापरूंक लागले. पोरन्या काळांत राश्ट्रकूट ह्या नांवाचो सरकारी अधिकाऱ्यांचो वर्ग आशिल्लो. जेप्रमाण ग्रामकूट म्हळ्यार गांवचो अधिकारी, तेप्रमाण राश्ट्रकूट म्हळ्यार राश्ट्राचो वा प्रांताचो मुखेल अधिकारी. हाचेवयल्यान ह्या घराण्याचो मूळ पुरुस चालुक्यांचे चाकरेंत रावन राश्ट्रकूट पदामेरेन पाविल्लो अशें अनुमान काडूं येता, अशें शणै गोंयबाबाचें मत आसा.

हें राश्ट्रकूट घराणें जरी मूळ गोंयचें आसलें, तरी ताचो विस्तार आनी वाड गोंयाभायर जाल्लो. सद्याचें 'मालखेड' ही ताची राजधानी आशिल्ली. पयलो कृष्ण हाणें सगळो दक्षिणप्रांत आपले सत्तेखाला हाडल्याउपरांत गोंयचो कारभार शिलाहार घराण्याची थापणूक करपी शणफुल्ल हाचेकडेन सोंपयलो. अशेतरेन शिलाहारांची कारकिर्द गोंयांत सुरू जाली.

सुमार आठव्या शतमानाच्या मध्यासावन इकराव्या शतमानामेरेन दक्षिण शिलाहारांची सत्ता गोंयाचेर चलताली. शिलाहारांच्या तीन घराण्यांतलें हें सगळ्यांत पोरनें घराणें आशिल्लें. हे उपरांतचें दुसरें घराणें उत्तर कोंकणांत राज्य करतालें. हाची सुरवात सुमार इ.स. ८०० त जाली आनी तांणी सुमार ४५० वर्सां राज्य केलें. तिसरें घराणें सातारा, बेळगांव जिल्हो आनी कोल्हापूर ह्या वाठारांचेर राज्य करतालें. हें घराणें सुमार १० व्या शतमानांत अस्तित्वांत आयलें.

दक्षिण शिलाहारांची म्हायती खारेपाटण हांगाच्या 'रट्टराज' हाच्या इ.स. १००८ तल्या दानपत्रावयल्यान मेळटा. ह्या घराण्यांतल्या वट्ट १० राजांतलो हो निमाणो राजा आशिल्लो. एकाद्रो आडवाद सोडल्यार ह्या घराण्याच्या राजांनी सार्वभौम जावपाचो यत्न केल्लो दिसून येना. ताका राश्ट्रकूटांप्रमाण शिलाहार हेय मूळचे गोंयांतले आशिल्ले. रट्टराज हाणें इ.स. १००८ तल्या दानपत्रांत आपल्या घराण्याचो 'सिंहल राजामदीं मुखेल' असो उल्लेख केला. हें सिंहल म्हळ्यार गोंय जुंवो. कदंबांनीय गोंयच्या जुंव्याचो लंका असो उल्लेख केला. सिलोन जुंव्यांकय जरी लंका वा सिंहल म्हण्टाले तरी शिलाहारांचो सिलोनालागीं संबंद आयिल्ल्याचो पुरावो खंयच मेळना. तेन्ना शिलाहारांचें सिंहल म्हळ्यार गोंयचो जुंवो अशेंच सिध्द जाता.

ह्या घराण्याचो आठवो राजा भीम (इ.स. ९४५-९७०) हाणें

मंत्री नांवाचो एक बुदवंत तांकां पालव दितालो. हिंदू राजांचो एक संघ करून दक्षिणेंतल्यान मुसलमानांक धांवडावन घालपाचें तांणी थारायलें. हे वटेन हसन गंगू हाणें इ.स. १३५१ त मुधोळ, खारेपाटण हांचेर घुरी घालून उपरांत गोंयांतल्या तिसवाडी जुंव्यांचेर घुरी घाली. कदंब राजा पांच म्हयने मेरेन ताचेआड झुजलो, पूण निमाणें तांचेर जैत मेळोवन हसन गंगू हाणें गोंयांत बहमनी सत्तेची थापणूक केली.

हसन गंगू हाका इ.स. १३५८ त मरण आयलें आनी ताचो पूत गाजी महमद राजा जालो. त्यावेळार विजयनगरांत बुक्कराय राजा जाल्लो. इ.स. १३६५-६६ काळामेरेन ताचीं बहमनी सत्तेवांगडा बरींच झुजां जालीं. इ.स. १३६६ त विजयनगरच्या माधव मंत्री हाणें गोंयच्या बहमनी सुभेदाराचो पराभव करून गोंय आपले सत्तेखाला हाडलें. इ.स. १४७२ मेरेन गोंय ताचेच सत्तेखाल उरलें.

गार्जा महमदाच्या काळांत गोंयांतल्या देवळांची जी मोडतोड जाल्ली, तीं बरींच देवळां माधव मंत्री हाचे देखरेखीखाल पर्थून बांदलीं. गार्जा महमदाचे सत्तेंतल्यान गोंय सोडोवपाच्या वावरांत माधव मंत्री हाका वसंत माधव आनी माइंशणै वागळे ह्या गोंयच्या हिंदूंचो बरोच पालव मेळिल्लो. तांणीच माधव मंत्री हाका गोंयचेर घुरी घालपाखातीर आपयल्लो, अशें इतिहासकारांचें मत आसा. ह्या काळांत कितल्याशाच गोंयकारांक विजयनगरच्या राज्यांत मानाच्यो सुवाती मेळ्ळ्यो. वसंत माधव इ.स. १३७९ त आनी माइंशणै इ.स. १४०३ त गोंयच्या सुभेदारपदाचेर आशिल्ले असो उल्लेख मेळटा. वसंत माधव नांवामुखार 'गोवापुरवराधीश्वर' अशी पदवी लायतालो, अशें शणै गोंयबाबान बरोवन दवरलां.

इ.स. १४६५ त निरुपाक्षराय हो विजयनगरचो राजा जालो. तो दुबळो आनी व्यसनी आशिल्ल्याचो फायदो घेवन बहमनी राज्याचो प्रधान गवान हाणें गोंयचेर घुरी घालून तें दुसरे फावट बहमनी सत्तेखाला हाडलें.

आदिलशाही सत्ताः गवान हाणें गोंयचेर जैत मेळयल्याउपरांत कुश कदाम ह्या बहमनी सरदाराक ताणें गोंयचो सुभेदार नेमलो. इ.स. १४८६ त बहादूर खिलजी नांवाच्या एका सुभेदारान बहमनी सत्तेआड बंड केलें. गोंयच्या सुभेदाराचेर जैत मेळोवन ताणें स्वता गोंयचो राजा आशिल्ल्याचें जाहीर केलें. पूण बहमनी राजान रोखडोच ताका मारून उडयलो. ह्या काळांत विजापूर हांगा युसुफ आदिलशहा हाणें स्वतंत्र राज्य निर्मिल्लें. ताणें इ.स. १४८९ त गोंयचो आपल्या साम्राज्यांत आस्पाव केलो. युसुफ आदिलशहान सुमार २१ वर्सां गोंयचेर राज्य चलयलें. ताणें आपले मुस्तींत गोंयांत बऱ्योच मशिदी आनी राजवाडे बांदले. गोंयचो राज्यकारभार ताणें थळाव्या हिंदूंच्याच तंत्रान चलोवंक सुरवात केली. सद्याची गोंयची 'देसाय', 'सरदेसाय', 'प्रभू', 'प्रभूदेसाय' हीं घराणीं त्या वेळावयलीं वतनदार घराणीं आशिल्लीं.

पोर्तुगेज आनी गोंयः गोंयासारको म्हत्वाचो वाठार विजयनगर साम्राज्याच्या हातांतल्यान आदिलशाही सत्तेखाल आशिल्ल्यान विजयनगरचे राजा बेजार जाल्ले. इ.स. १४९० त नरसिंहराय हाणें विजयनगरचें राज्य हातासून नव्या वंशाची थापणूक केल्ली. ह्या वंशाच्या कृष्णदेवराय हाणें आदिलशाही सत्तेंतल्यान आपल्या बऱ्याच वाठारांची मुक्तताय केली.

ह्या काळांत सकयले जातीच्या हिंदू बायलांक मुसलमानांकडल्यान जाल्ल्या भुरग्यांक 'नायटे' अशें म्हण्टाले. हे नायटे होनावर, भटकळ ह्या सारक्या बंदरांनी रावताले. तांकां दर्याच्या कारभाराचें बरेंच गिन्यान आशिल्लें आनी ते चांचेगिरी करताले. विजयनगरच्या राजान तांचेर घुरी घालून बऱ्याच जाणांक मारून उडयल्याउपरांत ते गोंयांत येवन रावले. गोंयांतल्यान ते विजयनगरच्या राजांक सतायताले. गोंयच्या लोकांकूय तांचेकडल्यान बरेच त्रास जाताले. तांकां गोंयांतल्यान धांवडावपाखातीर एक थळावो जहागीरदार म्हाळ पै सरदेसाय हाणें तांचेर घुरयो घाल्ल्याचो उल्लेख 'कोंकणाव्याख्यान' ह्या ग्रंथांत मेळटा. ह्या नायट्यांक सोपोवपाखातीर 'तिमोज' वा 'तिमय्या' हाच्या फुडारपणाखाल विजयनगरच्या राजांनी आरमार निर्माण केलें. नायटे दर्यावयल्या ... आपल्यापरस बरे आसात हें समजून तिमय्या हाणें तांकां सोपोवपाख... इ.स. १५०५ त व्हिसेरै आल्मैदा ह्या पोर्तुगेज सरदाराचो पालव घे... पोर्तुगेज त्या काळांत कालीकत हांगाच्या झामोरीन राजाचेर ... मेळोवन दक्षिण भारतांतले दर्यादिगेचेर बरेमशेन थिरावल्ले. तिमय्... पालव तांकां बऱ्याक पडलो. इ.स. १५०६ त आफोंस द आल्बु... पोर्तुगालासावन पर्थून आयलो. ताका गोंयचें म्हत्व कळून आ... उपरांत ताणें ताचेर घुरी घालपाचें थारायलें.

इतले मजगतीं इ.स. सुमार १५१० त युसुफ आदिलशहा हाका ... आयलें आनी राज्यकारभाराचो अणभव नाशिल्लो ताचो पूत इस्म... सत्तेर आयलो. युसुफ गुर्गी हो तेन्ना गोंयचो सुभेदार आशिल्लो. त... हाताखाल फकत २०० सैनिक आशिल्ले. हे गजालीचो फायदो घेव... आल्बुकॅर्क हाणें थारायलें आनी १७ फेब्रुवारी १५१० दिसा आ... सैन्यासयत तो आग्वाद हांगा पावलो. गोंयचे राखणेची कांयच तयारी ... वेळार नाशिल्ली आनी युसुफ गुर्गी पोर्तुगेजांआड झुजनासतना ... गेलो. अशे तरेन तिसवाडी, मुरगांव, साश्टी आनी बारदेस व... आल्बुकॅर्काच्या हातांत आयले.

गोंय आपले सत्तेखाला येतकच आल्बुकॅर्क हाणें पोर्तुगेज राजा... नांवान थंयच्या लोकांचे परंपरेन चलत आयिल्ल्या हक्कांची रा... जातली आनी सगळे कर अर्दान घेवप जातलें अशी घोशणा के... गोंयांतलो आदिलशहाचो राजवाडो हातांत घेवन तातूंतल्या मुसल... बायलांची ताणें आपल्या वांगडच्या पोर्तुगेज सैनिकांवांगडा लग्नां ल... दिलीं. तिमय्या हाका ही गजाल मानवली ना. गोंयची सत्ता आप... हातांत येतली अशें ताका दिशिल्लें, पूण पोर्तुगेज गोंयांत रिगतात... पळोवन तिडकीन तो आपल्या लोकांक घेवन थंयसावन पर्थून गे... आल्बुकॅर्काक तिमय्याचो विरोध नाका आशिल्लो. ताणें ताका भोव... दिवन परत आपयलो आनी साश्टी आनी बारदेस ह्या वाठाराचो कार... ताचेकडेन सोंपयलो.

पूण हाचेउपरांत रोखडेंच आदिलशहान व्हड सैन्य घेवन पोर्तुगेज... घुरी घाली आनी तांकां धांवडावन घाले. २५ नोव्हेंबर १५१० ... आल्बुकॅर्कान तिमय्या आनी कानानुर हांगाचो राजा गिरसप्पा हा... पालवान गोंय पर्थून जिखलें. आदिलशहा आनी आल्बुकॅर्काचें ... हांचेमदीं बरींच ल्हान-व्हड झुजां जालीं. कांय काळाउपरांत आल्बुकॅर्क... मरण आयलें. इ.स. १५१६ आनी इ.स. १५२० त गोंय जुंवो आ... सत्तेखाल हाडपाखातीर इस्मायल आदिलशहान यत्न केले, पूण ता... ताका यश मेळ्ळें ना. इ.स. १५२० तले घुरयेंत तर ताचो पराभव जा... साश्टी, बारदेस आनी अंत्रुज हे वाठार ताका वगडावचे पडले. पूण ... वर्सांभितर आदिलशहाच्या एका सरदारान ते तीनूय वाठार प... मेळयले. इ.स. १५३३ त आदिलशहाक मरण आयलें आनी ताचे ... मल्लू आनी इब्राहिम हांचेमदीं सत्तेखातीर झगडीं जावंक लागलीं. म... हाणें आपल्या भावाआड पोर्तुगेजांचो पालव घेवन त्या बदलाक तां... साश्ट आनी बारदेस वाठार दिले. ताचे उपरांत इब्राहिम सत्तेर आय... कांय अटींचेर ताणे ते वाठार पोर्तुगेजांकडेनूच दवरले. ह्यो अटी तां... पुराय करीनाशिल्ल्यान आदिलशहान तांचेर घुरयो घालूंक सुरवात के... इ.स. १५३४ त रायतूर आनी बोरी हांगा जाल्ले लडायेंत पर्थून हे वा... आदिलशाही सत्तेखाला आयले. इ.स. १५४३ त दों जुवांव द कास्त्रु ह... फोंडें हांगा इब्राहिमाचेर जैत मेळोवन दोनूय वाठार पर्थून मेळयले. इ... १५५७ त आदिलशहान हे वाठार मेळोवपाखातीर घुरी घाली, पूण ... फसली. निमाणें इ.स. १५७० त आदिलशहान निजामाच्या पालव... पोर्तुगेजांचेर घुरयो घालूंक सुरवात केली. पूण ह्या वेळार चेउल हां... जाल्ल्या पराभवा उपरांत तांकां निर्शेवणी आयली. बारदेस, साश्टी... वाठार तांणी पोर्तुगेजांच्या सुवादीन केले. आफोंस द आल्बुकॅर्काफाटल्य... बरेच गव्हर्नर गोंयांत आयले. इतले मजगतीं ब्रिटीश, डच, फ्रेंच हे ले... भारतावटेन पाविल्ल्यान पोर्तुगेजांक वेपार करपाखातीर त्रास जाव...

…रच्या राजाचेर घुरी घालून 'राहू चंद्राक जसो गिळटा तशें चंद्रपूर …अशें एका दानपत्रांत म्हळां. ह्याच दानपत्रावयल्यान शिलाहार …द्रपूरच्या राजांचे बरेपणाचे संबंद आशिल्ले आनी शिलाहारांनी …च्या दुस्मानांआड बरेच खेप पालव दिल्ल्याचें दिसून येता. अशें … भीम हाका चंद्रपूर जिखून घेवचें पडलें, हाचें कारण प्रो. … हाणें दिलां. चंद्रपूरच्या राजान राश्ट्रकूटांची सत्ता पयस करून …लेश्वर' जावपाचो यत्न केला आसूंये (शिलाहारांप्रमाण तेय …ांचे मांडलिक आशिल्ले) आनी ताका लागून भीम हाणें …ांखातीर तांचेर घुरी घाली, अशें प्रो. मोरायस हाचें मत आसा.

…द्रपूरचे राजा म्हळ्यार गोंयचे कदंब. विक्रमादित्य चालुक्यान जरी …च्या कदंबांचें राज्य नश्ट केलें तरी कदंब पुरायपणान भूंयभरवण …ात. गोंयांत चांदर (चंद्रपूर) हांगा ताचें ल्हानशें संस्थान आशिल्लें. …ाहारांचो निमाणो राजा रट्टराज (इ.स. ९९५) हाची इ.स. १००८ …ची म्हायती मेळना. ताच्या काळांत 'तैलप' चालुक्यान …टांचो पराभव करून अस्तंत चालुक्याच्या घराण्यांची सत्ता …पणान दोनशीं वर्सांनी पर्थून हाडली. ह्या वावरांत ताका कदंबांचो … मेळ्ळा आसूंये. ताणें शश्टदेव कदंब हाका 'महामंडलेश्वर' हाचो …वेल्लो. रट्टराजान मांडलिकपण आपणायल्लें पूण तें बळयां, अशें …ळतेकराचें मत आसा. रट्टराज हाचेर वण्याच्या शिलाहारांनी घुरी … दक्षिण कोंकण आपले सत्तेखाला हाडलें. ह्या झुजाचो फायदो घेवन … जाल्ल्या शिलाहारांचेर घुरी घालून शश्टदेव कदंब हाणें पुराय … आपले सत्तेखाल हाडलो.

…यचो कदंब: गोंयांत चंद्रपूर हांगा आशिल्ल्या कदंब वंशावळींतली … चार नांवां कंटकाचार्य, नागवर्मा, गुहल्लदेव पयलो आनी चतुर्भुज …पयलो शश्टदेव अशीं आसात. उपरांत गुहल्लदेव दुसरो (इ.स. …-१००५) हाणें गोंयच्या कदंब राजवंशाची थापणूक केली अशें …ात. ताणें हेर राजांक पालव दिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. ताचो …कपट्टण बंदराचेर मधुमोड (महमूद) नांवाच्या गिरेस्त अरबी वेपाऱ्यान …नान केल्लो, अशें जयकेशीन पयलो हाच्या इ.स. १०५३ तल्या …ापट्यावयल्यान समजता. अरब वेपारी गोंयांत रावीतो करून …ल्याचो उल्लेख सगळ्यांत पयलीं ह्याच ताम्रपटांत जाला. ह्या …ात चंद्रपूर सोडून गोंयच्या सगळ्या वाठारांचेर दक्षिण शिलाहारांचो …चलतालो.

…दुसरो शश्टदेव (इ.स. १००५-१०५०) हाच्या इ.स. १०३८ तल्या …ापट्यावयल्यान ताणें दक्षिण आनी उत्तर शिलाहारांचेर जैत मेळोवन … गांवांचें पुराय कोंकण आपले सत्तेखाला हाडिल्ल्याचो उल्लेख आसा. …र शिलाहारांनी ताचें मांडलिकपण आपणावन आपली राजधानी …डीद्वीप' हांगा हालयली.

…शश्टदेव हाचो पूत पयलो जयकेशीन हो ह्या घराण्यांतलो पराक्रमी …. ताणें अस्तंत दर्यादिगेवयल्या गोपकपट्टण बंदराचें म्हत्व मतींत …रून आपली राजधानी चंद्रपूरसावन थंय हाडली. ताचेपयलीं गोवापुरी …ोपकपट्टण) ह्या शाराक पापनाशिनी अशें म्हण्टाले.

…हे राजधानीचो कारभार ताणें सदन ह्या अरब वेपाऱ्याकडेन सोंपयलो. …मधुमोड ह्या अरबी वेपाऱ्याचो वारस आशिल्लो. जयकेशीन पयलो …च्या तांब्यापट्यांत (इ.स. १०५३) तो मधुमोड हाचो पूत आशिल्लो …ो म्हळां. सदन हाणें गोपकपट्टण बंदरांत येवपी व्हड्यांचेर कर लावन … उत्पन्नाचो उपेग गरीबांखातीर फुकट हॉस्पिटलां (मिजगिती) …दपाखातीर केलो. ह्या काळांत सिलोन, झांझिबार, गुजरात, काठेवाड, …ळ हांगासावन ह्या बंदरांत वेपार चलतालो. तेन्नाच्या …तरापट्यांवयल्यान ह्या शारांतली व्हड बांदावळ, सोबीत जार्दिनां, …जार, रस्ते आनी तांच्यावयल्यान वचपी पंडितांच्यो पालख्यो हांचीं …र्णनां मेळटात. सदन हाच्या कारभाराक लागून गोंयची बरीच उदरगत …ल्ली आनी ताची तुळा इंद्रपुरी वांगडा केल्या.

…जयकेशीन हाणें पयलें आरमार निर्माण केलें. उत्तर कोंकणाचेर घुरी घालून ताणें मम्मुणि शिलाहार हाका जिवेशीं मारलो. ताचे उपरांत ताचे पूत गुहल्लदेव तिसरो (इ.स. १०८०-११००) आनी विजयादित्य पयलो (इ.स. ११००-११०४) हांणी राज्य केलें. उपरांत विजयादित्याचो पूत दुसरो जयकेशीन राजा जालो (११०४-११४७-४८). ताणें 'कोंकणचक्रवर्ती' जावपाचो यत्न केल्यान चालुक्यांचो मांडलिक 'आचुगी' हाणें ताचेर घुरी घालून ताचो पराभव केलो आनी गोपकपट्टणाक उजो लायलो असो प्रा. पिसुर्लेकर हाणें उल्लेख केला. पूण इतलेंय करून चालुक्यांनी कदंबांचें राज्य खालसा करीनासतना तांकां मांडलीकपण दिलें.

हाचे उपरांतचे कदंब म्हळ्यार पर्माडी (इ.स. ११४७-४८-११८१) आनी ताचो भाव विजयादित्य (इ.स. ११८१-१२१६) हे आशिल्ले. तांच्या काळांत चालुक्यांची शक्त उणी जाल्ली. देवगिरी हांगाचे यादव बळिश्ट जाताले. तांणी चालुक्य सत्ता काबार केल्यान कदंब राजा गोंयांत सार्वभौम जावंक पावले. पर्माडी हाणें स्वताक 'कोंकणचक्रवर्ती' अशी पदवी घेतली. विजयादित्याच्या काळांत कलचुरी राजान गोंयाचेर घुरी घालून गोपकपट्टण लासून उडयल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. कदंब राजांनी स्वताच्या नांवान नाणीं निर्माण केलीं. ताचेवयल्यान तेय बळिश्ट आशिल्ल्याचें समजता.

फुडें जयकेशीन तिसरो हाचो भाव त्रिभुवनमल्ल (इ.स. १२१६-१२३७-३८) हो गोंयाचेर राज्य करतना देवगिरीच्या सिंघण यादव हाणें गोंयचेर घुरी घालून जैत मेळयलें. उपरांतचे शश्टदेव तिसरो आनी कामदेव ह्या कदंब राजांनी आपलें गेल्लें राज्य पर्थून मेळोवपाचो यत्न केलो, पूण तातूंत तांकां जैत मेळ्ळेंना. यादवांनी गोपकपट्टण ही राजधानी आपल्या हातांत घेतली आसूंये वा नश्ट केली आसूंये. हाचें कारण म्हळ्यार कामदेव ह्या कदंब राजान आपली राजधानी चंद्रपूर हांगा हालयल्ल्याचो उल्लेख प्रा. मोरायस हाणें केला. इ.स. १२७७ तल्या एका फातरापट्यांत रामदेवराय यादव हाका 'कदंबराज्यस्थापनाचार्य' अशें म्हळां. ताचेवयल्यान ताणें कदंब राजांक पर्थून मांडलीकपणाचे हक्क दिल्ले अशें दिसता.

मुसलमानी सत्ता: उत्तर भारतांत जरी णव शतमानांसावन मुसलमानी सत्ता बळिश्ट जावन राविल्ली तरी ते दक्षिणेमेरेन पावंक नाशिल्ले. दक्षिणेचीं राज्यां हिंदू राजांच्याच हातांत आशिल्लीं. इ.स. १२९४ त अल्लाउद्दीन खिलजी हाणें दक्षिणेचेर पयली घुरी घाली. रामदेवराय यादव हाचेलागीं ताची उपरांत कबलात जाली. फुडें ताचो सरदार मलीक काफूर हाणें तीन फावट दक्षिणेचेर घुरी घालून वरंगळ, व्हारसमुद्र आनी मदुरा ह्या राज्यांचेर जैत मेळयलें.

इ.स. १३१६ त मुबारक खिलजी दिल्लीचो राजा जाल्याउपरांत ताणें आपलो सरदार मलीक खुस्रू हाका दक्षिणेचेर घुरी घालूंक धाडलो. १३१८-१९ त मलीक खुस्रू हाणें पुराय मलबार दर्यादिगेचेर जैत मेळोवन सगळो वाठार दिल्लीचे सत्तेखाला हाडलो. मलीक तुब्लीघ हाची गोंयचो सुभेदार म्हूण नेमणूक जाली आनी अशेतरेन गोंयांत मुसलमानी सत्ता सुरू जाली. थोड्याच काळाउपरांत मुबारक खिलजी हाचो खून जावन सरदारांमदीं झुजां पेटलीं. गोंयच्या सुभेदाराकूय ह्या झुजांत मरण आयलें आनी गोंयावयलो मुसलमानी शेक पयसावलो. कदंबराज सोयीदेव हाणें पर्थून सत्ता आपल्या हातांत घेतली. इ.स. सुमार १३४२ त कदंब वंशाच्या वारसांमदीं झगडीं जालीं. ताचो फायदो घेवन होनावरचो नबाब जमालउद्दीन महम्मद हाणें व्हडलें आरमार घेवन गोंयचेर घुरी घाली आनी कदंब राजाक धांवडावन घालो.

बहमनी सुलतान आनी बिजयनगरचे राय: इ.स. १३२५ त महमद तुघलक दिल्लीचो राजा जाल्याउपरांत ताणें दक्षिणेचो कारभार चलोवपाखातीर सरदार हसन गंगू जाफरखान हाची नेमणूक केली. हसन गंगू हाणें स्वताच राजा जावपाचें थारावन दौलताबाद हांगा इ.स. १३४७ त बहमनी राज्याची थापणूक केली. ह्याच वेळार हरिहरराय आनी बुक्कराय हांणी हंपी हांगा विजयनगर राज्याची थापणूक केल्ली. माधव

लागले आनी तांचें बळगें दिसानदीस उणें जायत गेलें. इ.स. १६१२ मेरेन पोर्तुगेजांक बरेच दुस्मान निर्माण जाले.

मराठे आनी पोर्तुगेजः शिवाजीन महाराष्ट्रांत आपलो शेक गाजोवंक सुरवात केल्याउपरांत मराठ्यांचें बळगें बरेंच वाडलें. इ.स. १६५७ सावन ताणें कोंकणाचेर घुरयो घालूंक सुरवात केली आनी तेन्नासावन पोर्तुगेजांचो मराठ्यांकडेन संबंद येवंक सुरवात जाली. ह्या वेळार तांच्या हातांत तिसवाडी, बारदेस आनी साश्टी हेच वाठार आशिल्ले. पूण दर्यादिगेवयलो बरेच वाठार तांचे सत्तेखाला आशिल्ल्यान तांकां बरेंच फायदो जातालो. इ.स. १६६३ त शिवाजी वेंगुर्ला हांगा आयिल्लो तेन्ना पोर्तुगेजांनी दों आल्व्हीस द आताईद हाका ताचेकडेन धाडून बरेपणाचे संबंद निर्माण करपाचो यत्न केलो, पूण तो पावचेपयलींच शिवाजी थंयसावन गेल्ल्यान तें शक्य जालेंना.

गोंयचे उत्तरेवटेन कुडाळ हांगा लखम सावंत, पेडणें हांगा केशव नाईक आनी केशव प्रभू तशेंच भतग्राम हांगा खळू शेणय ह्या देसायांचीं ल्हानसान राज्यां आशिल्लीं. ते विजापूरकारांचे मांडलिक आशिल्ले. इ.स. १६६४ त शिवाजीन खवासखान ह्या विजापूरच्या सरदारालागीं झूज केलें, तेन्ना ह्या देसायांनी शिवाजीआड लडाय केली. ह्या झुजांत तांचो पुराय पराभव जाल्ल्यान ते बारदेस प्रांतांत येवन रावले आनी थंयसावन शिवाजीकडेन झुजूंक लागले. इ.स. १६६७ त शिवाजीच्या सैन्यान बारदेसाचेर घुरी घाली आनी थंयच्या बऱ्याच लोकांक धरून व्हेले. हे भायर थंयचे बरेच गांव तांणी लुटले. तांचें सैन्य बारदेसांत आसतना पोर्तुगेजांनी तांचेर घुरी घालून तांच्या सैन्याक नाका करून सोडलें. उपरांत शिवाजी दिवचले गेलो आनी ताणें पोर्तुगेजांवांगडा कबलात केली. हे घुरये उपरांत लेगीत देसायांनी शिवाजीक त्रास दिवप चालूच दवरलें. शिवाजीन पोर्तुगेजांक तेविशीं कळयल्याउपरांत तांणी देसायांक धांवडावन घाले. इ.स. १६६८ उपरांत ते शिवाजीक शरण गेले.

शिवाजी दिवचले आसतना ताणें सप्तकोटेश्वर ह्या नार्वेच्या देवळांचो जीर्णोध्दार केल्याचो उल्लेख मेळटा. इ.स. १६७५ शिवाजीन घुरी घालून फोंडेचो किल्लो घेतलो. तो किल्लो तेन्ना विजापूरकारांकडेन आशिल्लो. फोंडें मराठ्यांनी घेतल्यार गोंयाक धोको आसा, हें पोर्तुगेजांक जाणवलें; पूण मराठ्यांआड उक्तेपणान झूज दिवपाचो तांकां धीर जालो ना. तांणी गुप्तपणान धा बोटींवरवीं कड्डणासारक्यो गजाली फोंडेंच्या किल्लेदाराक धाडपाचो यत्न केलो, पूण मराठ्यांनी त्यो वाटेरूच धरल्यो. शिवाजीचे मुस्तींत पोर्तुगेज आनी मराठे हांचेमदीं खर अशें झूज जालेंचना.

संभाजी, राजा जाल्याउपरांत ताचेकडेनूय सुर्वेक पोर्तुगेजांनी इश्टागतीचे संबंद दवरले. संभाजीचो दूत पोर्तुगेजांकडेन आयिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. पूण फुडें इ.स. १६८० त दिवचल हांगाच्या मराठ्यांच्या सैन्यांतल्या कांय जाणांनी बारदेसांतल्या शिवोले गांवांत वचून थंयच्या तीन मनशांक धरून व्हेले. इ.स. १६८१ चे सुर्वेक दिवचलचो मराठ्यांचो सुभेदार मोरो दादाजी हाणें गोंयच्या कांय वेपाऱ्यांक धरले. ह्या वेळार संभाजी गोंयांत आयिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. इ.स. १६८१ त संभाजीचो मुखेल कारभारी आनाजी पंडित दिवचले आयिल्लो. ताचेकडेन पोर्तुगेजांनी उलोवणींय केल्लीं. इ.स. १६८२ चे सुर्वेक पोर्तुगेजांचो आंजेदिव जुंवो जिखून घेवपाचो मराठ्यांनी यत्न केल्ल्याचें समजता. इ.स. १८८३ त संभाजीन चौल हांगा पोर्तुगेजांचेर घुरी घाली. गोंयच्यान ह्या झुजाखातीर पोर्तुगेजांक बरेच पालव मेळटालो आनी हे वटेन तांणी गोंयच्या मराठ्यांच्या हातांत आशिल्ल्या फोंडें हांगाच्या किल्ल्याचेर घुरी घाली. १ नोव्हेंबर १८८३ दिसा संभाजी स्वता सैन्यासयत फोंडें हांगा आयलो आनी ताणें पोर्तुगेजांक धांवडावन घाले. २४ नोव्हेंबर दिसा ताणें व्हडलो जुंवो (Santo Estevao) घेतलो. फुडें ताणें साश्टी आनी बारदेस हे दोनूय वाठार जिखून घेवन रायतूरच्या किल्ल्याचेर घुरी घाली. पोर्तुगेज सत्तेक हे गजालींतल्यान बरेंच लुकसाण जालें. तांचो धीर काबार जालो आनी तांच्या हातांतल्यान सत्ता पुरायपणान वचपाची परिस्थिती आयली. पूण तेवटेन त्याच काळांत शहा आलम हाणें मराठ्यांच्या वाठाराचेर घुरी घाल्यान संभाजीक गोंयचें झूज अर्दकुटें सोडून थंय वचचें प... ताचेउपरांत इ.स. १६८४ त पोर्तुगेजांवांगडा कबलात करपाक संभाजीन आपलो वकील गोंयांत धाडलो. तांचेमदीं तात्पुरती कब... जालीय पूण ती चड काळ तिगली ना आनी तांचे संबंद पर्थून इबा... इतले गजगतीं संभाजीक इ.स. १६८९ त मरण आयलें.

राजारामाच्या काळांत पोर्तुगेज आनी मराठे हांचेमदीं व्हडल्या झु... प्रसंग आयले नात. पूण इ.स. १६९४ आनी इ.स. १७१७ त ल्हान... घुरयो मराठ्यांनी पोर्तुगेजांच्या वाठारांनी घाल्यो. फुडें इ.स. १७३९ ... पोर्तुगेज आनी मराठे हांचेमदीं झुजां जाल्याचें दिसून येना.

पेशव्यांच्या काळांत गोंयांभायर पोर्तुगेजांची मराठ्यांवांगडा ... ल्हान-व्हड झूजां जालीं आनी गोंयांतल्यान ह्या झुजांक बरोच प... मेळ्ळो. इ.स. १७४२ त गोविंदपंत ठाकूर ह्या पेशव्यांच्या सरदारान ... आनी फोंडें हांगाचे किल्ले जिखले. पूण पोर्तुगेजांनी उपरांत ताचेर ... घालून ताका धांवडायलो आनी सांगेचो किल्लो भूंयभरखण केलो. फो... किल्लोय भूंयभरखण करपाची तांची येवजण आशिल्ली. पूण सौंदेका... हो किल्लो आपलेकडेन दवरलो.

सौंदेकार हे मूळ कर्नाटकांतल्या शिरशीलागच्या सौंदे ह्या गां... विजयनगर संस्थानाच्या काळासावन तांचें राज्य अस्तित्वांत आशि... तांची सत्ता दक्षिण दर्यादिगेवयल्या कर्नाटकांतल्या वाठारांनी त... बाळ्ळी, चंद्रवाडी, काकोडें, हेमाडबार्शे, अश्टागार आनी फोंडें ... वाठारांचेर चलताली. इ.स. १७५६ त सौंदेच्या राजान साडेपांच ... रुपयांक मर्दनगड घाण दवरल्याचो उल्लेख आसा. हो वि... घेवपाखातीर इ.स. १७५९ त व्हिसेरै कोंदि द आल्वा हाणें फोंडेंचेर ... घाली. पूण हे लडायेंत ताका मरण आयलें. निमाणो इ.स. १७६... पोर्तुगेजांनी तो घेतलो आनी मोडून उडयलो. इ.स. १७६४ त हैदर... हाणें सौंदेकार राजांचेर घुरी घाली. तेन्नाचो राजा सदाशिव राय हाणें... घुरी पर्थूपाखातीर पोर्तुगेजांचो पालव मागलो. तो स्वता आप... घरच्यांसयत गोंय शारांत आयलो.

सतराव्या शतमानाच्या शेवटाक पेडणें, भतग्राम, सत्तरी हे वा... सावंतवाडीकार भोंसले हांच्या हातांत आशिल्ले. हे वाठार बारदेसाल... आशिल्ल्यान पोर्तुगेज आनी भोंसले हांचेमदीं सदांच झगडीं जातालीं. ... इ.स. १७८८ मेरेन पोर्तुगेजांनी भोंसल्याचेर घुरयो घालून पेडणें वा... जिखून घेतलो.

- कों. वि. सं.

इ.स. १५१०-१९६१: पोर्तुगेजांनी गोंय प्रांत इ.स. १५१०... विजापूरचे सत्तेकडल्यान जिखून घेतिल्लो. त्याच वर्सा १७ मे ... विजापूरकारांनी तो प्रांत पर्थून जिखलो. पूण २५ नोव्हेंबर ... पोर्तुगेजांनी तिसवाडीचेर जैत मेळयलें. इ.स. १५४३ त तांणी बार... आनी साश्टी आपले सत्तेखाला हाडले. ह्या वाठ म्हण्टात. फोंडें त... पेशव्यांकडल्यान इ.स. १७६३ त घेतलें. इ.स. १७६४ तले कबलात... सौंदेच्या राजान तांकां सांगें, केपें आनी काणकोण हे वाठार दिले. पे... सत्तरी आनी दिवचल हे वाठार तांकां झुजांतल्यान त... कबलातींतल्यान इ.स. १७८१ त सावंतवाडीच्या भोंसल्यांकडल्... मेळ्ळे.

प्रशासनः उदेंतेवटेनच्या आपल्या वाठारांचेर सरकार चलोवपाखा... पोर्तुगालचो राजा आपलो सगळ्यांत उंचेल्या पावंड्यावयलो अधिक... धाडटालो. ताका व्हिसेरै वा गोव्हेर्नादोर अशें म्हण्टाले. इ.स. १८... उपरांत ताका गोव्हेर्नादोर जेराल अशें म्हणपाक लागले. ताका ... दिवपाखातीर राज्य विधीमंडळ आसतालें. ह्या विधीमंडळाचें स्वरूप इ. १६०४ त व्हिसेरैक अध्यक्ष म्हूण नेमपाखातीर असश्ट आनी असं... आसतालें. हेभायर व्हिसेरैक तीन इस्टेटींच्या समितीचो, अर्थसमिती... आनी मिशन मंडळाचो पालव मेळटालो.

'सेनादु' वा नगरपालिका हें गोंयांत प्रशासनाचें म्हत्वाचें मं... आसतालें. नगरपालिका इ.स. १५११ त निर्माण केल्यो, तेन्ना तातूंत ...

आशिल्ले; पूण ही संस्था बदलत आशिल्ली. सगळे वांगडी ,श' (पोर्तुगेज राष्ट्रीयत्वाचे पूण गोंयच्या बायलांकडेन लग्नां हांगाच राबीतो केल्ले) आसताले. थळाव्या किरीस्तांवांक ह्या वांगडी जावपाखातीर १९ व्या शतमानामेरेन आनी हिंदूंक २० मानामेरेन वाट पळोवची पडली.

मुनिदादी वा गांवच्यो समिती गांवगिन्या वाठारांतलें प्रशासन टाल्यो. शेतवड संघटित करप, हो तांचो मुखेल वावर आसतालो. राजकी, समाजीक आनी धर्मीक वावर करताल्यो. इ.स. १५२६ गेजांनी 'फोराल' (सनद) च्या रुपान कोमुनिदादींच्या वेव्हाराचेर नेम आनी चालीरिती थारावन दिल्यो. इ.स. १५४० मेरेन ह्या ची बरेतरेन अंमलबजावणी जाली. त्या वर्सा आनी उपरांत ह्या ांत मुळावे बदल केले. हे मुळावे बदल इ.स. १७३५, १८८०, , १९०४, १९३३ आनी १९६१ त केले.

वचो हेर कारभार एका विधीमंडळावरवीं चलतालो. 'गांवकार' ह्या चे वांगडी आसताले. फोरालाखाला अध्यक्षीय अधिकारी असो लो. एखाद्रो गांवकार मुखेल आसतालो, पूण हें मुखेलपणूय परेन चलून येनाशिल्लें. सगळे निर्णय एकमतान घेवचे पडटाले. बरोवपी (इश्क्रिव्हांव) विधीमंडळाचे दरेक बसकेची नोंद लो. हे नोंदीभितर बसकेंत केल्ल्यो सुचोवण्यो आनी थंय घेतिल्ले हांचो आस्पाव आसतालो. ह्या नोंदीचेर बरोवप्याच्यो आनी हाजीर ल्या वांगड्यांच्यो सयो घेताले.

.स. १५२६ तल्या फोरालावरवीं गांवकारांक जमनीचे रासवळ क थारायले. पूण इ.स. १७३५ तल्या वटहुकुमावरवीं सगळे ीची मालकी सरकाराकडेन गेली. इ.स. १९६१ त केल्ल्या बदला ात इ.स. १५२६ तले नेम पर्थून लागू केले; पूण इतले मजगतीं निदादी म्हळ्यार शेतवडीच्या मळार वावुरपी संस्था जावन गेल्यो इ.स. १५२६ तल्या नेमाप्रमाण चलपी तांचें काम बंद जालें.

यायमंडळ: इ.स. १५४४ मेरेन न्याय प्रशासन शिस्तबध्द आनी स्थित नाशिल्लें. इ.स. १५४४ त गोंयचें उच्च न्यायालय अस्तित्वांत लें आनी ताचेर एक चॅन्सलर आनी ६ न्यायाधीशांची नियुक्ती जाली. पोर्तुगालांत एकाधिकारशाय योमेरेन सगळे सत्तेचें विकेंद्रीकरण ंक नाशिल्लें. ताका लागून दर सुक्रारा व्हिसेरै उच्च न्यायालयाच्या वेशनाचें उक्तावण करतालो. उपरांत म्हत्वाचे खटले आयकून घेवन र निर्णय दिताले. चॅन्सलर हो राज्य विधीमंडळाचोय वांगडी सतालो. सगळे कायदे राजा वा व्हिसेरैकडल्यान येताले. याविशींच्या आनी हेर कारभारांत आर्चबिशपूय वांटो घेतालो.

मार्केश द पोम्बाल इ.स. १७७४ त पोर्तुगेजांचो पंतप्रधान त्याउपरांत ताणें उच्च न्यायालय बरखास्त केलें, पूण इ.स. १७८८ त पर्थून सुरू जालें. त्याच वांगडा तालुका पातळेचेर आनी हेर सक्यल्या वड्यावयलीं न्यायालयां निर्माण करून तातूंत दिवाणी, दंड, मुळावे नी अपीलाविशींचे खटले चलूंक लागले.

राखणेदळ: गोंयांत पोर्तुगेजांचें नाविक दळ लश्करापरस बळिश्ट शिल्लें. इतलेंच न्हय तर तांचें नाविक दळ मोगल, विजयनगरचे राजा त्या काळांतल्या हेर खंयच्याच भारतीय राजांपरस बरें आशिल्लें. दावळ, वेग, वजन व्हरपाची तांक, तांचेर आशिल्लीं शस्त्रां ह्या गळ्याविशीं भारतीय आरमाराक तें सहजपणान फाटीं घालूंक शकतालें. गजालीक लागून पोर्तुगेज दर्यादिगांलागीं सहजतायेन बळिश्ट अशा म्राज्याची थापणूक करूंक शकले. 'नाउ दा कुर्रेरा' हें ताचें ३ ते ४ ळे आनी ६० तुबकां आशिल्लें जहाज. तें १,००० टनांपरस चड वजन रूंक शकतालें. ताच्या फाटल्यान 'फ्रागाता' हें २ माळयांचें आनी ३० ४५ तुबकांचें; 'पाल्ला' हें १५ ते २५ तुबकांचें; 'माचुआ' हें ५ ते ५ तुबकांचें आनी 'मांगुॲरॅम' हें १ वा २ तुबकांचें अशीं जहाजां गेचेकडेन आशिल्लीं. पूण ह्या नाविकदळांची ताकद १७ व्या आनी उपरांतच्या शतमानांनी उणी जायत गेली. १६ व्या शतमानांत तांच्या भारतांतल्या वाठारांनी पोर्तुगेजांचीं ५० ते ७० जहाजां आशिल्लीं. इ.स. १७७४ त फकत दोन झुजाबोटी, ३ फ्रिगेट आनी २१ ल्हान जहाजां आशिल्लीं. इ.स. १९६१ त गोंय मुक्ती वेळार तर तांची 'आल्बुकॅर्क' ही एकूच झुजाबोट गोंयांत उरली.

इ.स. १६७० मेरेन गोंयांत लश्कर अशें नाशिल्लें. सगळे तरेच्या मनशांक, गुन्यांवकारांक आनी हेर कादयेंत पडिल्ल्या मनशांक पोर्तुगेज सरकार गोंयांत सैनिक म्हूण धाडटालें. ह्या सैनिकांक गणवेस, हेर आयुधां वा कांयच प्रशिक्षण नासतालें. गोंयांत पावतकच तांकां जेवण-खाण, कपडे वा रावपाची वेवस्था नासताली. तांकां पयलो पगार मेळपाखातीर वर्सभर लेगीत वाट पळोवची पडटाली. हाका लागून ते कोणाय राजघराण्याच्या आलाशिन्याक रावताले वा दुसऱ्या राज्यांनी चोऱ्यो करताले वा शेजारच्या राज्यांनी नोकऱ्यो सोदपाखातीर वताले. जेन्ना जेन्ना व्हिसेरैक सैन्याची गरज पडटाली, तेन्ना सहजपणान हाताकडेन आशिल्ल्या लश्कराक जमोवन तो झुजाखातीर भायर सरतालो. तांचेकडेन आशिल्ल्या झुजतंत्रांक वा प्रशिक्षणाक लागून न्हय, तर तुबकांक लागून तांकां जैत मेळटालें. शिवाजी, संभाजी आनी पेशव्यांच्या घुरयांक लागून पोर्तुगेजांक संघटित सैन्य बाळगुपाची गरज जाणवली. पूण हें सैन्य मराठ्यांच्या सैन्यामुखार उणें पडटालें. मराठ्यांक आनी म्हैसूरांत टिपू सुलतानाक दडपून उडोवन ब्रिटिशांनी तांचें राज्य काबार करतकच पर्थून जमनीवयल्या सैन्याची गरज पोर्तुगेजांक लागली ना. ब्रिटिशांचे आनी तांचे संबंद बरेपणाचे आशिल्ले.

अर्थवेवस्था: पोर्तुगेजांनी गोंय घेतलें तें ताच्या राजकी वा झुजाच्या म्हत्वाक लागून न्हय, तर चडकरून गोंयच्यान मेळपी वेवसायीक फायद्याक लागून. पोरन्या गोंयच्या बंदरांतल्यान अरेबिया, पर्शिया, सिलोन आनी हेर भायल्या देशांवांगडा पयलींसावनूच येरादारी जाताली. घोड्यांच्या वेपारांतल्यान पोरन्या गोंयच्या वाठारांत बरेच फायदो जातालो. पोर्तुगेजांनी हांगा वेपारांत बरीच वाड केली, जाका लागून ह्या राजधानीच्या शाराची लोकसंख्या १७ व्या शतमानाचे सुर्वेमेरेन दोन लाखांचेर पावली.

गोंयच्या लोकांचो मुखेल उद्येग जरी शेतवड हो आसलो, तरी हांगा जाल्ली पिकावळ हांगाचे लोकसंख्येक पुरायतरेन पावनाशिल्ली. तांदूळ आनी हेर बऱ्योच वस्तू कॅनराच्या बंदरांतल्यान आयात जाताल्यो. पोर्तुगेजांनी गांवच्या लोकांवयले कर दिसानदीस वाडयत व्हेले, पूण शेतवडीचें उत्पादन वाडोवपाखातीर कांयच केलेंना. गोंयच्या न्हंयांनी आनी दर्यादिगेर नुस्तें बरेंच मेळटालें. माड आनी रानांतले हेर पिकावळीचोय कांय प्रमाणांत आदार मेळटालो. केन्नाकेन्नाय सैमीक आपत्तींक लागून दुकळ पडप, रोगाची सांथ येवप असलेय प्रकार घडटाले. भिरांकूळ अशे दुकळ इ.स. १५५३, १५७० आनी १६८२ ह्या वर्सांनी पडले. ताका लागून कितलेशेच जाण मेले आनी कितलेशेच जाण गोंय सोडून हेरकडेन गेले.

बऱ्याच प्रकारची कलाकुसर आनी उद्येग गोंयांत चलताले. मेस्तकाम, भांगर, रुपें, लोखण हांचें धातूकाम, चामड्याचें काम, खोटले-पांटले करप, कुंभारकाम आनी नुस्तेमारी हे मुखेल उद्येग आशिल्ले. पोर्तुगेजांनी जहाजां आनी बोटी बांदपाच्या उद्येगाची उदरगत केली. महासागरांत वचपी बोटी पोरने गोंय हांगाच्या गोदी आनी शस्त्रागारांत बांदताले. ही गोदी आनी शस्त्रागार म्हळ्यार चोंयवटेन वण्टी आशिल्ली उद्येगीक वसाहत आशिल्ली. गोदींत सगळे तरेच्यो झुजाबोटी, वेपारी बोटी, ल्हान बोटी ह्या सगळ्या तरेच्या जहाजांची बांदावळ थंय जाताली. १८ व्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत शस्त्रागारांत २१ कार्यशाळा आनी ८०० कामगार आशिल्ले. नाळी, तुबकां, गुळयो, चक्रां, घांटी असल्यो सगळ्यो गजाली ह्या तुबकांचे टाकसाळींत तयार जाताल्यो. इ.स. १७५३ त व्हड उजो लागून हें शस्त्रागार काबार जालें, पूण रोखडेंच तें पर्थून बांदलें.

भारतांत आशिल्ल्या पोर्तुगेजांच्या उद्येगांनी सोरो काडप, तेलाचे घाणे, मीठ उत्पादन, पितुळचें धातुकाम, हस्तिदंत कलाकुसर, तंबाखू

उत्पादन आनी कपडो निर्मणी हांचोय आस्पाव जाता. पोर्तुगेजांनी गोंयांत सुर्वेक सावन नाणीं तयार करपाची टांकसाळ उबारली आनी तांकां गरज पडटा तसलीं नाणीं निर्माण करूंक सुरवात केली. ही टांकसाळ जेन्ना १९ व्या शतमानांत ब्रिटिशांक पोर्तुगेज 'रुपीया' तयार करपाचें कंत्राट दिलें . तेन्ना बंद पडली.

सादारपणान पोर्तुगेजांच्या अर्थीक धोरणाचो उद्देश गोंयचें आनी गोंयकारांचें शोशण करप होच आशिल्लो. चडांत चड कर लावन पोर्तुगेजांनी खजिनो जमोवन तो लश्कर, नाविक दळ, प्रशासन, इगर्ज आनी हेर उत्पादन आनी उदरगत जायनाशिल्ल्या गजालींचेर खर्च केलो. इ.स. १८५२ सावन पोर्तुगेजांनी जीं अर्थीक अदमासपत्रकां जाहीर केलीं, तांचेवयल्यान तांकां शेतवड, उद्येग वा वैज्ञानिक आनी तांत्रिक शिक्षणाच्या मळाचेर उदरगत करपाची इत्सा नाशिल्ली हेंच दिसून येता. हे विशीं तांचे राजवटीच्या निमण्या वर्सांनी विसाव्या शतमानांत तांणी ल्हानसान लागवड प्रकल्प आनी मीनाचो उद्योग हांचेर वावर केल्याचें दिसून येता.

धर्मीक धोरणः किरिस्तांवांचो सोद घेवपाखातीर पोर्तुगेज उदेंतेवटेन आयिल्ले. धर्मांतर आनी वेपार हे तांचे मुखेल वावर आशिल्ले. इ.स. १५४० मेरेन मुसलमान सोडल्यार हेर कोणाचेचविशीं धर्माक लागून बळाचो वापर जालो ना. पूण इ.स. १५४० सावन धर्मांतराविशीं खर धोरण आपणावन राजाचो धर्म तोच प्रजेचो धर्म आसूंक जाय, अशें फर्मान काडलें. तिसवाडींतलीं सगळीं देवळां उध्वस्त केलीं. देवळांचें फक्त उत्पन्नच न्हय तर जमनीलेगीत इगर्जींचे मालेकेच्यो केल्यो. इ.स. १५६० त बार्देस आनी साश्टी हांगाचींय देवळां उध्वस्त करून तांची मालमत्ता इगर्जींच्या नांवार केली. धर्मछळाचे (Inquisition) नवे नवे कायदे काडून किरिस्तांव नाशिल्ल्यांक जीण सामकी दगदगांची करून उडयली. कितल्याशाच जाणांक किरिस्तांव जावंचे पडले, जाल्यार कितलेशेच जाण आपली जल्मभूंय सोडून सांसणाचे हेर कडेन पळून गेले.

१७ व्या शतमानांत डचांकडल्यान जाल्ल्या पराभवाउपरांत आनी पोर्तुगेजांक हेर बऱ्योच वसाहती वगडावच्यो पडिल्ल्यान तांचो वेपार आनी उत्पन्न उणें जावंक लागलें. ताका लागून धर्मछळाचें प्रमाणूय बरेंच उणें जालें. नवे काबिजादींतल्या लोकांक समाजीक आनी धर्मीक मेकळेपणाची स्वतंत्रताय दिली. १९ व्या शतमानांत संविधानात्मक एकाधिकारशायेखाला उदारमतवाद आयलो. इ.स. १९१० त किरिस्तांव धर्म हो गोंयांत राज्यधर्म उरलोना आनी किरिस्तांव नाशिल्ले लोक मुक्तपणान समाजीक धर्मीक जिवीत जियेवंक लागले.

शिक्षणः देवळां, मठ आनी मशिदी उध्वस्त केल्ल्यान पोर्तुगेजांनी तेन्ना प्रचलित आशिल्ली शिक्षणपध्दत इबाडली. इ.स. १५४५ सावन तांणी इगर्जपध्दतीच्यो शाळा सुरू केल्यो. वाचप, बरेवप, गणित, गायन आनी संगीत हे शाळांतले मुखेल विशय आसले. शिक्षणाचें माध्यम पोर्तुगेज भास आसली.

तरांतरांच्या धर्मीक हुकमांवरवीं गोंयांत महाविद्यालयां आनी सेमिनारी उगडल्यो. कांय महाविद्यालयांक विश्वविद्यालयांचो पांवडो मेळ्ळो. तेन्नाचें सगळ्यांत नामनेचें कॉलेज म्हळ्यार जेजुईतांनी पोरनें गोंय हांगा चलयल्लें सँट पॉल्स कॉलेज, ह्या महाविद्यालयाक विश्वविद्यालयाचो पांवडो आशिल्लो आनी थंय तत्त्वगिन्यान, मननशील, धर्मशास्त्र, लॅटिनीटी आनी नितीशास्त्र ह्या विशयांचें शिक्षण दिताले. १७ व्या शतमानामेरेन हे संस्थेंत शिकपी विद्यार्थ्यांचो आंकडो ३,००० परस चड जालो. इ.स. १५७४ त जेजुईतांनी मडगांव हांगा आनीक एक महाविद्यालय सुरू केलें आनी फुडें तें इ.स. १५८० त राशोल (रायतूर) हांगा हालयलें. ह्या महाविद्यालयांत कोंकणी शिकयताले.

इ.स. १५५५ त फ्रांसिस्कनांनी रेइश मागुश हांगा तांचें महाविद्यालय सुरू केलें. पोरनें गोंय हांगा १७ व्या शतमानांत 'बोअ व्हेन्तूरा' महाविद्यालयाची थापणूक जाली. त्याच शारांत इ.स. १५५० त डॉमिनिकन्सांनी सेंट थॉमस अॅक्विनास महाविद्यालय चालू केल्लें.

आगुस्तीनीयन आनी कार्मेलायट्स हांणीय आपापलीं महाविद्यालय केलीं. युरोपांत 'रेनासान्स' जाल्याउपरांत थंयच्या संस्थांचेर पा जावन थंय विज्ञान, तंत्रगिन्यान आनी गिन्यानाच्या हेर शाखांची उ जावंक लागली; पूण गोंयच्या कॅथलिक धर्माच्या प्रभावाखाला आशि शिक्षणसंस्थांक नव्या गिन्यानाची सुलूस लागलीना. १९ व्या शत तर हांगाचो अभ्यासक्रम सामको पोरनो जावन मरणाच्या दारांत प आनी पोर्तुगालाच्या उदारमतवादी सरकारानूय तांकां कांयच पालव ना. मार्केश द् पोम्बाल (१७५०-१७७७) हाणें उदारमतवादी वैज्ञानिक शिक्षणाची सुरवात केली. गोंय मुक्ततायेवेळार १९६१ त गोंयांत उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण दिवपी एकूय संस्था नाशिल्ली एक वैजकी शाळा, एक लिसेंव आनी बऱ्योच इंग्लीश शाळा आशिल्ल

भाशाः गोंयांत पोर्तुगेजांचें भाशेविशींचें धोरण काळाप्रमाण ब गेलें. सुर्वेच्या काळांत किरिस्तांव धर्मतत्त्वां लोकांक तांच्या स्व भाशेंतल्यान समजावन दिवपाखातीर मिशनरी कोंकणी शिकूंक फुडाकार घेताले. फुडें पाद्री आनी मिशनरी जावंक स विद्यार्थ्यांखातीर राशोलच्या महाविद्यालयांत कोंकणीचो अभ्यास-क्रम चलतालो. पूण १७ व्या शतमानामेरेन धर्मीक अधि खास करून फ्रांसिस्कन कोंकणीची पर्वा करी नासले. तांणी सरका लोकांचेर पोर्तुगेज भाशेची सक्ती करपाची बुद्द दिली. १७ शतमानाचे सुर्वेच्या वर्सांनी एका हुकुमनाम्यावरवीं सगळे स दस्तऐवज पोर्तुगेज भाशेंतल्यान बरेवचे अशें थारलें. इ.स. १६८ सगळ्या लोकांनी तीन वर्सांभितर पोर्तुगेज भाशा शिकची अशें फ आयलें. इ.स. १७३२ तल्या दुसऱ्या एका फर्मानावरवीं बामण चाड्डे हांणी स म्हयन्यांभितर आनी हेरांनी एका वर्साभितर पोर्तु शिकून घेवची, अशें कळीत केलें. पोर्तुगेज भाशा कळ्ळ्याबगर खंय जोडप्याक लग्नाची मान्यताय मेळनाशिल्ली. थळाव्या भाशांतलें साहि तर १६ व्या शतमानांच्या मध्यार नश्ट करुन उडयल्लें. १९ शतमानांत उदारमतवादी सत्तेर येतकच आनी धर्मसंस्थांचो प्रभाव उ जातकच कोंकणीक अधिकृतपणान मान्यताय मेळूंक लागली. १९ शतमानाच्या मध्याक जे. एच्. दा कून्य रिव्हार हो गोंय सरकाराचो मु सचिव आशिल्लो. ताणें कोंकणीखातीर बरोच वावर केलो.

छापणावळः भारतांत पयले फावट छापखानो हाडपाचें पोर्तुगेजांक वता. सेंट पॉल्स कॉलेज, पोरनें गोंय हांगा इ.स. १५५६ छापखानो सुरू केलो. धर्मीक साहित्य छापून ताचो प्रचार करपाखात ह्या छापखान्याचो १६ व्या आनी १७ व्या शतमानांत उपेग जाता इ.स. १६७५ ते १८२० मेरेन कसलोच छापणावळीचो वावर जालो फुडें छापखानो राजकी, वैज्ञानिक आनी धर्मनिरपेक्ष हेर म्हाय छापपाखातीर वापरूंक लागले. इ.स. १८२१ त सरकारी परिप आयल्याउपरांत भौशीक आनी खाजगी नेमाळीं उजवाडाक येव लागलीं.

समाजजीणः पोर्तुगेजांनी गोंयकारांचे समाजीक जीणेचेर बरे परिणाम केलो. किरिस्तांवकरण करपाचे प्रक्रियेंतल्यान अस्तंतीक जावंक लागलें. तांचो मुखेल उद्देश गोंयकारांक देशभश्टे करपा आशिल्लो. १६ व्या शतमानांतल्या धर्मीक कायद्यांचो उद्देश गोंयका हिंदूंची जिवितपध्दत इबाडपाचो आशिल्लो. इन्क्विझीशनांतल्या आयिल्ल्या नेमांवरवीं आनी कायद्यांवरवीं किरिस्तांव जाल्ल्या मूळ हिंदूं आपली जेवणखाणाची पध्दत, भेस, संगीत, चालीरिती आनी शिश्टाचा बळयां बदलूंक लायले. पूण १९ व्या आनी खास करून २० व शतमानांतल्या उदारमतवादाच्या परिणामाक लागून किरिस्तांव धर्म राज्य धर्म उरलोना आनी धर्मांतर केल्ल्या लोकांच्या वंशजांनी आपल पोरन्या परंपरांकडेन पर्थून लक्ष दिवंक सुरवात केली. ह्या काळां गोंयकारांमदीं राश्ट्रवादाची भावनाय ल्हवल्हव वाडीक लागताली.

गोंयांत सती पध्दतीचेर बंदी हाडपाचें श्रेय पोर्तुगेजांक वता. तेभाय बायलांक आस्पतीच्या वांट्याचो हक्क, विधवांचीं लग्नां, समान नाग

गोंयमुक्तीउपरांतची शिक्षणीक उदरगत (१ . . .

क्र	संस्थेचो प्रकार	१९६१-६२			१९८४-८५		
		संस्थांचो आंकडो	शिक्षकांचो आंकडो	विद्यार्थ्यांची संख्या	संस्थांचो आंकडो	शिक्षकांचो आंकडो	विद्यार्थ्यांची संख्या
	अ						
	शाळेंतलें शिक्षण						
१.	मुळावो पांवडो	४७६	१,२०६	५३,६०७	१,२७५	४,४८८	१,३४,८५३
२.	मदलो पांवडो	-	-	-	४३५	२,५३१	८५,०६४
३.	माध्यमिक पांवडो	९५	३४१	९,२६०	२९४	२,९७७	५६,०१६
४.	उच्च माध्यमिक पांवडो	१	४०	९२१	२२	३३२	११,०२२
	वट्ट	५७२	१,५८७	६३,७८८	२,०२६	१०,३२८	२,८६,९५५
	ब						
	उच्च शिक्षण						
५.	गोंय विद्यापीठ	-	-	-	१	२४	३१३
६.	वैजकी महाविद्यालय	१	१७	११७	१	९१	४३२
७.	फार्ममी महाविद्यालय	१	३	१९	१	१८	१७०
८.	दंत महाविद्यालय	-	-	-	१	१४	१०३
९.	अभियांत्रिकी महाविद्यालय	-	-	-	१	४७	४६९
१०.	कला, विज्ञान आनी वाणिज्य	-	-	-	९	४५९	१२,९६२
११.	कायदो महाविद्यालय	-	-	-	२	१८	९१६
१२.	चित्रकला महाविद्यालय	-	-	-	१	१९	१२२
१३.	तंत्रनिकेतन	-	-	-	१	४२	६४२
१४.	शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय (पदवी)	-	-	-	१	१४	१२२
१५.	शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय (पदवीका)	१	४	७७	४	५३	९९४
१६.	जहाज बांदावळ संस्था	-	-	-	१	२३	११९
१७.	परिचारीका शिक्षणक्रम	१	-	४२	१	१६	१५७
	वट्ट	४	२४	२५५	२५	८३८	१७,५२१
	क						
	हेर संस्था						
१८.	उद्येगिक प्रशिक्षण संस्था (I.T.I)	-	-	-	१४	२६८	३,८४४
१९.	फूड क्राफ्ट इन्स्टीट्युट	-	-	-	१	१४	७२

कायदो ह्या सारक्यो सुदारणाय प्रचलित जावन उरिल्यो. जातीचो प्रस्न सोडोवंक मात तांकां अपेस आयलें.

- डॉ. बी. एस्. शास्त्री

गोंयमुक्ती चळवळीचो इतिहासः भारतांतल्या लोकांनी इ.स. १५१० सावन गोंयांत पावल दवरल्या उपरांत पोर्तुगेजांक विरोध करूंक सुरवात केल्ली. इ.स. १५८०-८५ ह्या काळांत कुंकळ्ळी, असोळणें, वेळ्ळी, आंबेली ह्या साश्टीच्या शिमवाठारांतल्या लोकांनी आपलीं देवळां, मूर्ती हांची राखण करपाखातीर धर्मछळाक लागून गोंय सोडून वचचेपयलीं बऱ्याच गोंयकारांनी पोर्तुगेजांआड खर झूज दिलें. इ.स. १७८७ त पिंटोंचें बंड जालें. एकुणिसाव्या शतमानांत सत्तरींतल्या राण्यांचें बंड हें बरेंच म्हत्वाचें आसा. राणे हे सत्तरींतले परंपरागत जमीनदार. इ.स. १७८८ त जेन्ना सावंतांकडल्यान पोर्तुगेजांनी सत्तरी वाठार घेतलो तेन्ना राण्यांच्या सगळ्या हक्कांची जतनाय जातली, अशें तांकां पोर्तुगेजांकडल्यान आश्वासन मेळिल्लें. पूण हें आश्वासन विसरून पोर्तुगेजांनी थंय आपलो शेक चलोवंक सुरवात केली. इ.स. १८५२ त जाल्ल्या दिपाजी राण्याच्या बंडान पोर्तुगेज सत्तेक बरोच व्हड धपको दिलो. पोर्तुगेजांनी राण्यांच्यो जमनी आपल्या हातांत घेवन थंय आपले कायदे हाडूंक सुरवात केल्ली. दादल्यांक पँट घाल्याबगर आनी बायलांक पोलके घाल्याबगर गांवांनी वा शारांनी भोंवपाक मनाय केली. हाचो परिणाम गरीब लोकांचेर जातालो आनी पोर्तुगेज लोक ह्या कायद्याचो आपल्याक जाय तसो लाव घेताले. दिपाजी राण्यान बंड करून पोर्तुगेजांक आव्हान दिलें. ताणें सांखळे वाठारांतलो नाणुसचो किल्लो घेवन थंय आपलें मुखेल ठाणें केलें. उपरांत दिवचल, फोंडें, हेमाडबारशें आनी काणकोण वाठारांनी घुरयो घालूंक सुरवात केली. थंयसावन ताणें पोर्तुगेज सैन्याक धांवडावन घालें. लोकांचें बरेंच फाटबळ राण्याक मेळ्ळें आनी राण्यान कुंभारजुवें वाठारांत पावल दवरलें. पोर्तुगेज गोव्हेर्नादोरान स्वता सैन्याचें फुडारपण करून राण्याक धरपाचो यत्न केलो, पूण ताचो पराभव जालो. हें बंड साडेतीन वर्सांमेरेन चल्लें. सरकाराचो खजिनो हें बंड काबार करपाखातीर रितो जालो. इ.स. १८५५ त पोर्तुगेज गव्हर्नादोर औरें हाका राण्यांचें आव्हान पेलनाशें जावन निवृत्त जावचो पडलो. विधीमंडळान सत्ता हातांत घेतली आनी राण्यावांगडा बरेपण जोडपाचे नदरेन ताका मानाचो भेस आनी तरसाद भेटयली. ताच्या नांवामुखार 'कापितांन' (कॅप्टन) ही भोवमानाची पदवी लायली.

इ.स. १८७०-७१ त सैन्यांत बरोच बोवाळ जालो. राण्यांचें बंड सोंपतकच पोर्तुगेजांक सैन्याची गरज चड आसा अशें दिसलेंना आनी तांणी सैनिक उणें करूंक सुरवात केली. हे गजालीक लागून सैनिकांनी दोन खेप उठाव केले. हे उठाव पोर्तुगालांतल्यान खासा सैनिक हाडून चिड्डून उडयले. इतले मजगतीं *कुश्टोबा राणे (*)* हाणें बंड करपाचें थारायलें. ताणें गिरेस्तांक लुटून गरीबांक आनी तांच्या अनुयायांक ती संपत्ती वांटली. निमणें ताका आनी ताचो वांगडी शांबा देसाय हाका इ.स. १८७१ त पोर्तुगेजांनी धरलो. इ.स. १८९५ त पोर्तुगेजांनी सत्तरींतल्या शेतकामत्यांकडल्यान कर घेवंक सुरवात केल्यान *दादा राणे (*)* हाणें तांचेआड बंड केलें. फ्रांसिस्कु आल्वारीस ह्या पाद्रीन राण्याच्या बंडाक फाटबळ उक्तायलें. तेन्ना ताका बंदखणींत घालो.

दादा राण्यान नाणूस किल्लो घेवन बारदेस वाठारांत पावलां मारूंक सुरवात केली. पोर्तुगेजांनी पुराय गोंयांत लश्करी कायदो लागू करून बंड काबार करपाची तयारी केली. कापितांन गोमिस द कोश्ता हाच्या फुडारपणाखाल तांणी राण्याचेर घुरी घाली पूण सत्तरींतल्या दाट रानांनी पोर्तुगेज सैनिकांक राण्यांआड झुजप शक्य जालें ना. शंकराचार्य ह्या हिंदू धर्माच्या फुडाऱ्याक मध्यस्त दवरून पोर्तुगेजांनी राण्यांवांगडा शांततायेची कबलात केली. फुडें वाळपय हांगा पोर्तुगेज सैन्याच्या एका कमांडराचो खून जालो. चवकशेंतल्यान दादा राण्यान हो खून घडोवन हाडला अशें सिध्द जालें आनी दादा राण्याक तिमोर हांगा बंदिवासांत दवरलो.

राण्याचें आनीक एक बंड इ.स. १९१२ त जालें. करांआड दाद मागपी राण्यांचेर पोर्तुगेज अधिकारी शेक गाजोवंक लागले आनी तांच्या प्रस्नां उपाय काडचे बदला तांकां चड त्रास करूंक लागले. तेन्ना राणे आ तांचे सुमार ४०० वांगडी हांणी उठाव केलो. लिस्बन सावन खासा सै आनी शस्त्रां हाडून पोर्तुगेजांनी क्रूरपणान हो उठाव मोडलो आ राण्यांक आफ्रिकेंत बंदखणींत घाले. इ.स. १९२६ पोर्तुगाल एकाधिकारशाय आयल्या उपरांत सैनिकांचें एक बंड जालें. सैनिकां पगारांत कपात करपी तेन्नाचो गव्हर्नर टिटो मोरायस हाका सत्तेवयल्य काडून उडोवन कर्नाल आर्थुर सिकैरा हाणें स्वताच्या सरकाराची थापण केली. पोर्तुगेज सरकारान ह्या गोंयच्या नव्या सरकाराक मान्यताय दि ना आनी सिक्वेरा हाका पर्थून पोर्तुगालांत आपोवन घेतलो.

इतले मजगतीं गोंयच्या लोकांमदीं राश्ट्रवादाचे विचार पातळटा इ.स. १९२८ त *दोतोर त्रिश्तांव ब्रागांझ कुन्य (*)* हाच्या फुडारपणाख गोंय काँग्रेस समितीची थापणूक जावन तांणी स्वतंत्रताय मेळोवपाखात अहिंसक तत्त्वां आपणावचें थारायलें. *लुईश मिनेझिश ब्रागांझ (*' सारकिल्या राश्ट्रवाद्यान पोर्तुगेज कायद्यांआड उक्तेपणान विरोध केलो.

मार्च १९४६ त, मुंबय हांगा गोंयचे सुटके झुजाऱ्यांची आ मुंबयच्या गोंयकारांची बसका जावन तातूंत पोर्तुगेजांनी बेगोबेग गों दमण आनी दीव सोडून, वचचें अशी मागणी जाली.

१८ जून १९४६ दिसा *डॉ. राममनोहर लोहिया (*)* हाच फुडारपणाखाल गोंयांत नागरी हक्क चळवळ सुरू जाली. ही चळव अहिंसक आशिल्ली. हे चळवळीच्या फुडाऱ्यांक अटक करून तां विंगडविंगड खटले भरले. बऱ्याच जाणांचेर अत्याचार जाले. इ. १९४७ त भारताक स्वतंत्रताय मेळ्ळ्या उपरांत पोर्तुगेजांनी गोंय चळवळ काबार करपाखातीर खर उपाय येवजून आफ्रिका आ युरोपांतल्यान चड सैन्य गोंयांत हाडलें. संयुक्त राश्ट्रसंघाकडेन गो मुक्ततायेचो प्रस्न सोपोवंक तांणी न्हयकार दिलो.

१८ जून १९५४ दिसा पोर्तुगेज सरकारान ४० परस चड नामनेच गोंयकारांक अटक केली आनी तांकां वेगवेगळे उपाय काडून त्रास दिवं सुरवात केली. हे अटकेची खबर मुंबयतल्या गोंयकारांमदीं पातळ आनी थंय दोतोर टी. बी. कुन्य हाच्या फुडारपणाखाल गोंय राश्ट्री काँग्रेस द युनायटेड फ्रंट ऑफ गोअन्स, गोअन पीपल्स पार्टी आनी *आझ गोमंतक दल (*)* ह्या गोंयचे सुटकेखातीर वावुरपी संघटनांची बसव जाली. ह्या सगळ्यांनी एकवटाय येवन पोर्तुगेजांच्या शेकातळा आशिल्ल दादरा नगर हवेलीची मुक्तताय केली. ऑगस्ट १९५५ त, गोंयां गोंयांभायल्यान येवपी सत्याग्रहींच्या पंगडाचेर गुळयो घालून पोर्तुगे सैनिकांनी कितल्याशाच जाणांक मारून उडयले. त्याच वर्सा भारता पोर्तुगालावांगडचे आपले राजनैतिक संबंद तोडून उडयले. इतले मजगत गोंयांतूय ल्हान-व्हड हिंसक आनी अहिंसक उठाव चालूच आशिल्ले निमाणे १९ डिसेंबर १९६१ दिसा भारत सरकारान 'ऑपरेशन विजय नांवाखाला गोंयांत सैन्य धाडून गोंयची मुक्तताय केली.

मुक्ततायेउपरांतचो काळः गोंय स्वतंत्र जाल्याउपरांत पोर्तुगेजांच निमाणो गोव्हेर्नादोर व्हासालु इ सिल्व्हा वचून मेजर जनरल के. पी. कँडे हो गोंयचो लश्करी राज्यपाल जालो. १९६२ त तो वचून टी. शिवशंक गोंयांत नवो नायब राज्यपाल म्हूण आयलो. त्याच वर्सा ऑक्टोब म्हयन्यांत गोंय, दमण, दीवच्या १४९ ग्रामपंचायतींखातीर वेंचणुक जाल्यो. उपरांत ९ डिसेंबर १९६३ दिसा पयलेफावट मुक्त गोंयां विधानसभा आनी संसदेच्यो वेंचणुको जाल्यो. ह्या वेंचणुकां महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षाक जैत मेळ्ळें. भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेस युनायटेड गोअन्स पक्ष आनी फ्रेंति पोपुलार हे पक्ष वेंचणुकेंत देंविल्ले विधानसभेच्या वट्ट तीस सुवातींतल्यो १४ महाराष्ट्रवादी गोमन्त पक्षाक, १२ युनायटेड गोअन्स पक्षाक, १ काँग्रेस पक्षाक आनी हेरांक सुवाती मेळ्ळ्यो. दयानंद बांदोडकार गोंयचो पयलो मुखेलमंत्री जाल सप्टेंबर १९६३ त, गोंयांत एम्. आर. सचदेव हो नवो नायब राज्यपा जालो. पूण रेखडोच ताच्याफाटल्यान हरी शर्मा आनी के. आर. दामले

नायब राज्यपाल थोड्या काळाखातीर येवन गेले. गोंयचें अस्तित्व त्र दवरचे काय ताका महाराष्ट्रांत विलीन करचें, ह्या प्रस्नाचेर त बरोच व्हडलो बोवाळ जालो. १९६७ त, ह्या प्रस्नाचेर सार्वमत पिनियन पोल) घेतलें. ओपिनियन पोलांत गोंयचें स्वतंत्र अस्तित्व क जाय, ह्या मतावटेन गोंयकारांनी कौल दिलो. ओपीनियन पोलांत ३,१७,६३३ जाणांनी मतदान केल्लें. हातूंतल्या गोंयच्या नीकरणाक १,७२,१९१ जाणांनी विरोध केलो जाल्यार १,३८,१७० णांनी विलीनीकरणाक तेंको दिलो. अशे तरेन गोंय एक केंद्रशासित म्हूण ताचें स्वतंत्र अस्तित्व तिगून उरलें. इतले मजगतीं गोंयचो ब राज्यपाल म्हूण नकुल सेन आयलो. १९६७ त विधानसभेच्या ३० ी लोकसभेच्या २ सुवातींखातीर वेंचणुको जाल्यो. ह्या वेंचणुकांनी राष्ट्रवादी गोमन्तक पक्षाक १६ सुवाती मेळून दयानंद बांदोडकार न मुखेलमंत्री जालो. युनायटेड गोअन्स पक्षाक १२ सुवाती मेळल्यो. ६९ त गोंयांत पयलेच फावट १३ नगरपालिकांखातीर वेंचणुको ल्यो. १९७२ त जाल्ल्या तिसऱ्या विधानसभा आनी लोकसभा णुकांनी महाराष्ट्रवादी गोमन्तक पक्षाकूच पर्थून जैत मेळ्ळें. दयानंद दोडकार मुखेलमंत्री जालो. १९७२ त शिशिरकुमार बॅनर्जी हो गोंयचो ो राज्यपाल म्हूण आयलो. १२ ऑगस्ट १९७३ दिसा दयानंद दोडकाराक मरण आयलें आनी ताचे सुवातेर शशिकला काकोडकार ची मुखेलमंत्रीपदार नेमणूक जाली. १९७७ त गोंयांत पर्थून वेंचणुको ल्यो. ह्या वेंचणुकांनी महाराष्ट्रवादी गोमन्तक पक्षाक जैत मेळून शिकला काकोडकार मुखेलमंत्री जाली. शशिकला काकोडकार हिच्या ाड तिच्या पक्षांतल्या आमदारांनीच बंड केलें आनी तिचें मंत्रीमंडळ डगडलें. १९७९ त गोंयांत राश्ट्रपती राजवट आयली. ह्या वेळार तापसिंग गिल गोंयचो नायब राज्यपाल आशिल्लो. १९८० त गोंयांत ३० वेधानसभेच्या आनी २ लोकसभेच्या सुवातींखातीर जाल्ल्या वेंचणुकांनी पयलेच फावट महाराष्ट्रवादी गोमन्तक पक्षाक अपेस आयलें. २० सुवातो मेळोवन काँग्रेस (अरस) सत्तेर आयली. प्रतापसिंग राणे मुखेलमंत्री जालो.

ह्या वेंचणुकां उपरांत रोखडोच काँग्रेस (अरस) पक्ष, काँग्रेस (आय) पक्षांत विलीन जालो. १९८४ त जाल्ल्या वेचणुकांनीय काँग्रेस (आय) पक्षाकूच जैत मेळ्ळें. प्रतापसिंग राणे पर्थून मुखेलमंत्री जालो. इतलेमजगतीं प्रतापसिंग गिल हाचेफाटल्यान गोंयांत जगमोहन, के. टी. सतारवाला हे नायब राज्यपाल जावन गेले. मदल्या थोड्या काळाखातीर इद्रीस लतीफ ह्या महाराष्ट्राच्या राज्यपालान गोंयचो कारभार पळेलो. १९८४ त गोपालसिंग नायब राज्यपाल जालो. १९८६ त गोंयांत कोंकणी राज्यभाशा करची आनी गोंय घटक राज्य जांवचें हाचेखातीर व्हडलें आंदोलन जालें. ५ फेब्रुवारी १९८७ दिसा कोंकणी गोंयची राज्यभास जाली आनी ३१ मे १९८७ दिसा गोंयाक घटकराज्याचो पांवडो प्राप्त जालो. जानेवारी १९९० त जाल्ले वेंचणुकेंत काँग्रेस (आय) पक्ष पर्थून सत्तेर आयलो.

राज्यवेवस्था: पोर्तुगेज गेल्याउपरांत गोंय, दमण आनी दीव हांचेवांगडाच दादरा आनी नगरहवेलीचें प्रशासन गोंयच्या राज्यपालावरवींच चलतालें. घटक राज्याचो पांवडो मेळचेपयलीं हांगा दमणचो एक आनी दीवचो एक धरुन वट्ट ३० मतदारसंघ आशिल्ले. घटक राज्याचो पांवडो मेळ्ळ्या उपरांत दमण आनी दीव वेगळे जाले आनी गोंयच्या मतदारसंघांचो आंकडो ४० केलो. तशेंच दादरा आनी नगरहवेलीचें प्रशासन गोंयच्या राज्यपालांच्या हाताभायर उरून थंय आतां केंद्रशासित प्रशासन चलता. लोकसभेचे दोन मतदारसंघ जाल्यार राज्यसभेचो एक वांगडी वेंचपाचो हक्क गोंयांत आसा. सद्या गोंयांत ११ तालुके आसात. प्रशासनाचे नदरेन उत्तर आनी दक्षिण अशे दोन जिल्हे आसात. दरेक जिल्ह्याचे कारभार चलोवपाखातीर जिल्हाधिकारी आसात. तांच्या हातसकयल उपजिल्हाधिकारी आसतात. तालुक्यांचो कारभार मामलेदारांवरवी चलता. व्हडल्या शारांनी नगरपालिका आसात. १९७९ मेरेन गोंयांत ११ नगरपालिका आशिल्ल्यो. नगरपालिकांचेर प्रतिनिधींची वेंचणूक दर पांच वर्सांनी जाता. गांवगिऱ्या वाठारांनी प्रशासन पंचायतीवरवीं चलता. १९७९ मेरेन गोंयांत वट्ट १८० ग्रामपंचायती आशिल्ल्यो. पंचायती आनी नगरपालिकांचेर विधीमंडळाच्या मंत्रीमंडळाचें नियंत्रण आसता. हे भायर राज्यकारभाराक आदार दिवपी गांवांतली एक म्हत्वाची संस्था म्हळ्यार *कोमुनिदाद (*)* ही बरीच पोरनी संस्था आयजमेरेन वावर करता.

न्यायवेवस्थेचो कारभार चलोवपाखातीर गोंयांत मुंबय उच्च न्यायालयाचें खंडपीठ आसा. पणजी हांगा आशिल्लें हें खंडपीठ म्हळ्यार गोंयचें सगळ्यांत उंचेल्या पांवड्यावयलें न्यायालय आसा. हेभायर जिल्हो आनी सत्र न्यायालयां गोंयांत आसात. गोंयचे पोलीस यंत्रणेचें मुखेल केंद्र पणजी हांगा आसा. म्हत्वाच्या शारांनी पोलीस ठाणीं आनी हेर बरेचकडेन पोलीस चौक्यो आसात. इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलीस हो गोंयचो पोलीसदलांतलो सगळ्यांत उंचेलो हुद्दो.

गोंयचें विधीमंडळ फकत एका घराचें आसा. हांगा फकत विधानसभा आसा. विधानसभेंत विधिमंडळ विधेयकां संमत करता. हीं विधेयकां राश्ट्रपतीचे वतीन गोंयच्या राज्यकारभार चलोवपी राज्यपालांवरवीं राश्ट्रपतीचे मंजुरीखातीर वतात. राज्यकारभार वेवस्थित चलचो हाकालागून मंत्रीमंडळाभितर खातीं वांटप आसा आनी त्या त्या खात्याचो मंत्री तांकां वांटून दिल्लो कारभार पळेता. ह्या कामाखातीर तांकां मुखेल सचिव, त्या त्या खात्याचे उपसचिव आनी हेर अधिकारी पालव दितात.

येरादारी आनी संचारण: गोंयांत १९८२ मेरेन ५,७८६ किमी. लांबायेचे रस्ते बांदून जाल्यात. NH4A आनी NH17 हे दोन राश्ट्रीय महामार्ग गोंयांत आसात. रस्त्याच्या मार्गांतल्यान गोंयचो भारतांतल्या बऱ्याच राज्यांतल्या मुखेल शारांकडेन संपर्क येता. गोंय-मुंबय, गोंय-मंगळूर, गोंय-पुणे, गोंय-बंगळूर, गोंय-हैद्राबाद हेसारकी थेट बससेवा आसा. १९८४ मेरेन गोंयांत ५६,१३० वाहनांची नोंद जाल्ली. मुरगांव ते कॅसलरॉक मेरेन गोंयांत रेल्वेमार्ग आसा. ह्या रेल्वेमार्गाची वट्ट लांबाय ८२ किमी. आसून ताचेर १४ रेल्वेस्थानकां आसात. मुरगांव हांगा भारतांतलें सगळ्यांत व्हडलें सैमीक बंदर आसा. मांडवी, जुवारी ह्यो न्हंयो येरादारीखातीर बऱ्योच उपेगाच्यो आसात. ह्या न्हंयांतल्यान प्रवासी येरादारीवांगडाच खनिज संपत्तीची येरादारी व्हड प्रमाणांत जाता. साळ, कोलवाळ ह्योय न्हंयो येरादारीचे नदरेन म्हत्वाच्यो आसात. गोंयांत पयलींसावन न्हंयांतल्यान येरादारी चलता. फेरीबोटींनी जावपी येरादारीक लागून बऱ्याच वाठारांचो एकमेकांकडेन संपर्क येता. गोंय ते मुंबय अशी बोटींतल्यान बरींच वर्सांसावन येरादारी जाता. पावसाचे चार म्हयने सोडल्यार मुंबय-गोंय (पणजी) बोटसेवा वर्सभर चालू आसता. गोंयांतल्यान मुंबय, दिल्ली आनी बंगळूर ह्या शारांनी विमान सेवेची वेवस्था आसा. हालींच्या काळांत कुवेटसावन थेट गोंयमेरेन विमानसेवा सुरू जाल्या. गोंयांत दाबोळी हो एकूच विमानतळ आसा.

१९८४ मेरेन गोंयांत २५३ डाकघरांची नोंद जाल्ली. त्याच वर्सा १२,४५६ दूरध्वनींचीय नोंद जाल्ली. गोंयच्या मुखेल शारांनी दूरध्वनी वेवस्था बरे तरेन जावची हाका लागून दूरसंचारण टॉवर आसात. गोंयांत आकाशवाणी पणजी हें रेडिओ केंद्र आसा. ताचेवयल्यान कोंकणी, मराठी, इंग्लीश, पोर्तुगेज आनी हिंदी भाशांतल्यान कार्यावळी जातात. दूरदर्शन केंद्र आल्तिनो, पणजी हांगा २३ जून १९९० दिसा सुरू जालें. मुंबय दूरदर्शनाच्यो कार्यावळी गोंयांत प्रसारित जातात. हालींच गोंयच्या दूरदर्शन केंद्रावयल्यान दिसाक अर्दवर अशी कोंकणी कार्यावळ वितरायतात. हें प्रसारण पणजी हांगाच्या रिले केंद्रावयल्यान जाता. गोंयांत ३ इंग्लीश, ४ मराठी आनी १ देवनागरी कोंकणी अशीं दिसाळीं उजवाडाक येतात. हे भायर ह्या सगळ्या भाशांतल्यान विंगडविंगड विशयांक ओंपिल्लीं बरींच नेमाळीं गोंयांत उजवाडाक येतात. प्रेस ट्रस्ट ऑफ इंडिया, युनायटेड ट्रस्ट ऑफ इंडिया हांचे वांगडा बऱ्याच राश्ट्रीय

थरावयल्या खबरांपत्रांचीं कार्यालयां गोंयांत आसात.

शिक्षणः गोंय स्वतंत्र जावंचेपयलीं पोर्तुगेज अभ्यासक्रमाप्रमाण गोंयचें बरेचशें शिक्षण चलतालें. १९६१ उपरांत शिक्षणाच्या मळार बदल जावंक लागले. गोंय मुक्तीवेळार खाजगी आनी सरकारी पोर्तुगेज शाळांनी सरकारान मान्यताय दिल्लो अभ्यासक्रम शिकयताले, जाल्यार मराठी आनी इंग्लीश शाळांनी महाराष्ट्राचे धर्तेचेर अभ्यासक्रम आशिल्लो. माध्यमिक शाळा पुणे माध्यमिक शिक्षण मंडळाकडेन संलग्न आशिल्ल्यो. हें मंडळ अस्तित्वांत येवचेपयलीं, गोंयच्या विद्यार्थ्यांक मॅट्रिकचे परीक्षेखातीर मुंबय विद्यापीठाकडल्यान पालव मेळटालो. मुक्तीवेळावयल्या काळांत सगळ्या भाशांतल्यान वट्ट ५३,६०७ विद्यार्थी शिक्षण घेताले. १६७ खाजगी मराठी शाळांची शिक्षणखात्यांत नोंद जाल्ली, पूण नोंद जावनाशिल्ल्यो बऱ्योच मराठी शाळा गोंयांत आशिल्ल्यो. १५१ सरकारी आनी १०४ खाजगी पोर्तुगेज मुळाव्यो शाळा, ४ मराठी-पोर्तुगेज, १० उर्दू-पोर्तुगेज, ८ पुराय उर्दू आनी १७ इंग्लीश शाळा गोंयांत आशिल्ल्यो.

मुक्ततायेउपरांत रोखडेंच हें चित्र बदलून शिक्षणाच्या मळार बरीच उदरगत जाली. फुडें दिल्ल्या कोश्टकावयल्यान शिक्षणमळावयल्या हे उदरगतीचो अदमास येताः

स्वतंत्रतायेउपरांत गोंयचें माध्यमिक शिक्षण पुराय केल्या उपरांत मॅट्रिकचे परीक्षेखातीर पुणे बोर्ड परीक्षा घेतालो. उंचेल्या पांवड्यावयलें शिक्षण दिवपाच्या निमतान १९६२ वर्सा पणजी हांगा धेंपे कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स आनी मडगांव हांगा एस्. पी. चौगुले कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स ह्या महाविद्यालयांची थापणूक जाली. पणजी हांगा मुंबय विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर केंद्रावरवीं उंचेल्या शिक्षणाचो कारभार चलतालो. १९६६-६७ वर्सासावन गोंयांत शासकीय तंत्रनिकेतन (polytechnic) सुरू जालें. त्याच काळांत उद्देगीक प्रशिक्षण संस्थांचीय थापणूक जाली. १९७५-७६ ह्या वर्सासावन गोंय माध्यमिक आनी उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ अस्तित्वांत आयलें आनी शालांत परीक्षा ताचेवरवीं जावंक सुरखात जाली. १९८६ त *गोंय विद्यापीठ (*)* अस्तित्वांत येवन उंचेल्या पांवड्यावयल्या शिक्षणाचो कारभार गोंयांतल्यानूच जावपाक लागलो.

लोक आनी समाजजीणः १९८१ चे जनगणनेप्रमाण धर्मीक नदरेन गोंयचे २,२०,४०० म्हळ्यार ६५.९०% हिंदू, ९५,०८९ म्हळ्यार २९.२८% किरीस्तांव आनी ३४,१३५ म्हळ्यार ४.४६% मुसलमान आसात. हेर धर्मांच्या लोकांचें प्रमाण बरेंच उणें आसा. ह्या तीनूय धर्मांच्यो चालीरीती विंगडविंगड आसात.

हिंदू धर्मांत जल्मासावन धर्माच्या विधींक सुरवात जाता. सव्या दिसा सटी पूजतात. गांवगिऱ्या वाठारांनी ही प्रथा पयलीं बरीच प्रचलित आशिल्ली. पूण हालींच्या काळांत ती उणी जायत गेल्या. धा दीस मेरेन सुयेर पाळपाची प्रथा मात अजूनूय दिसून येता. बाराव्या दिसा भुरग्याचो बारसो करून ताका नांव दवरतात. द्रविड, सारस्वत, दैवज्ञ ब्राह्मण, वैश्य, उंचेल्या कुळांतले मराठे, मेस्त, कांसार ह्या समाजांत मुंज करतात. पयलींच्या काळांत मुंज ह्या प्रकाराचें बरेंच प्रस्थ आशिल्लें, पूण सद्या ही प्रथा नांवापुरतीच उरल्या. ल्हान भुरग्याचें जावळ काडपाची प्रथा मात आयजमेरेन बऱ्याच प्रमाणांत दिसून येता. हिंदू धर्मांत लग्नां जुळोवपाची पध्दत पयलींसावन प्रचारांत आशिल्ली. सद्या तरणाट्यांच्या मेकळेपणाक लागून प्रेमविवाहाक समाजांत मान्यताय मेळिल्ल्यावरी जाल्यां, तरी लग्नां जुळोवपाची पध्दत काबार जावंक ना. पयलीं चलयेची १२-१३ जाल्यार चल्याची सुमार २०-२२ ही लग्नाची पिराय अशें समजताले. सद्या ती चलयांविशीं २५ आनी चल्यांविशीं सुमार ३० इतली जाल्या. लग्न जुळयतना प्रसाद घेवप, पत्रिका तपासप ह्या सारक्यो गजाली आयजमेरेन चलतात. साकरपुड्याची चाल जी पयलीं फक्त उंचेले जातींत प्रचलित आशिल्ली, ती आयज सर्रासपणान चलता. लग्न धर्मीक पध्दतीन करपाची प्रथा बऱ्याच प्रमाणांत आसा. मानपान, दिवपघेवप ह्योय गजाली लग्नसुवाळ्यावरवीं जातात. घटस्फोटाचें प्रमा गोंयच्या हिंदू समाजांत उण्या प्रमाणांत दिसून येता. लग्न जाल्याउपर व्हंकलेक घोवागेर वतना कपडो-लत्तो, वस्तू आनी भांगरशिंगर दिवपा प्रथा आसा. मनीस मेल्याउपरांत ताचेर निमाणे संस्कार करपाच्या संबंद सगळ्या जातींभितर एकसारकेपण आसा. सगळ्या जातींभितर प्रे लासपाची पध्दत आसा. पूण नवहिंदूंमदीं प्रेतां पुरपाची पध्दत आस गांवचे कुशीक हिंदूंखातीर प्रेतां लासपाची मसंड आसता. हालीं शारां मसंडी भोंवतणी वणत बांदून काडटात. प्रेत लासल्याउपरांत अ काडून धर्मीक थळांच्या जाग्यार तांचें विसर्जन करतात. धा दिसा सुतक पाळटात. बाराव्या दिसा होम करून मेल्ल्या मनशाचें घर शु करतात.

गोंयच्या हिंदू धर्मीयांचे कांय सण आनी परबो समाजीक आ देवळांकडेन संलग्न जाल्यार कांय घरगुती प्रकारचे आसतात. क म्हत्वाचे सण अशे आसातः

चवथ (*) ही परब गोंय आनी पुराय कोंकणांत व्हडा दबाज्या मनयतात. भाद्रपद शुध्द तृतीये दिसा गौरी आनी म्हादेव हांची पू जाता. चवथी दिसा सकाळच्या पारार गणपतीची मातयेची मूर्त हाड तिची पूजा करतात. देड दीस दवरल्याउपरांत पंचमीदिसा गणपती विसर्जन करतात. कांय लोक गणपती पांच, सात, णव, एकवी दिसांमेरेन दवरतात. *दसरो (*)* आनी *नवरात्र (*)* हेय सण हि समाजांत मनयतात. नवरात्रांच्या दिसांनी देवळांनी णव रातीं कीर्तन-भजनाच्यो कार्यावळी जातात आनी देवाची मूर्त शिंगारिल्ल मखरांत बसोवन तिका धोलयतात. दसऱ्या दिसा बोकडो, रेडो, कों हांचे बळी दिवपाचे प्रकार बरेचकडेन चलतात. *दिवाळी (*)* हो उत्सव गोंयांत दबाजान मनयतात. आश्विन शुध्द चतुर्दशीदिसा तणाचें बाव म्हळ्यार नरकासूर तयार करून ताका लासतात. नरकासुरा लासल्याउपरांत फांतोडेचेर न्हावन-धुवन फराळ खातात. आदल दिसासावन घरामुखार आकाशदिवो लावपाची पध्दत आसा. ह्या सण फाटोफाट लक्ष्मीपूजन, पाडवो आनी भाऊबीज हे सण येतात. ह दिसांनी जावपी पाडव्याक गोरखांचो पाडवो (*) अशें म्हण्टात. ह्या दिस गोरवां पोसपी लोक गोरवां-वासरांची पूजा करतात.

गोंयच्या हिंदूंमदीं व्हडा उमेदीन जावपी आनीक एक सण म्हळ्या *शिगमो (*)*. हो भौशीक थरावेलो सण आसा. हाचे दोन प्रकार म्हळ्या धाकलो शिगमो आनी व्हडलो शिगमो. धोल-ताशे आनी हेर वाद्य वाजोवन मेळ भायर सरतात. होळीचोय प्रकार शिगम्याच्या दिसां जाता. शिगम्याच्या दिसांनी गांवांनी नाटकां जातात. हेमाय सरस्वतीपूजन, गोकुळाश्टम, रामनम, अनंतचतुर्दस ह्या सारके उत्स गोंयच्या हिंदू समाजांत मनयतात.

गोंयकार हिंदूंचो भेस सादारणपणान पँट, शर्ट वा बुशकोट अस आसता. गांवगिऱ्या वाठारांनी कांय जाण्टे आयजमेरेन धोतर, जूदी काश्टी असलो भेस करतना दिसतात. बायलां साडी न्हेसतात. णव वा कापड न्हेसपाची पध्दत पोरनी जाल्या. आदल्या काळांत गावड समाजांत 'देंठ्ली' हो न्हेसणप्रकार आसलो. आयज तो प्रकार व्हडलोस दिसना. हांगाच्या बायलांक भांगरा-शिंगराची बरीच आवड आसा.

मुखेल जेवणखाण म्हळ्यार शीत-कडी. गांवांनी रावपी गरीब लो पेज, आंबील असलो आहार घेतात. सद्या हेर भारतीय लोकांकडे आयिल्ल्या संपर्कांतल्यान गोंयच्या लोकांचो आहार बदलत गेल्याचें दिसून येता. मांसाहार आनी नुस्तें गोंयकारांच्या आहारांत सर्रासपणा दिसता.

भारतांतल्या हेर वाठारांपरस गोंयच्या बायलांक समाजांत च मेकळीक आसा. पोर्तुगेजांनी हाडिल्ल्या समान नागरी कायद्याच्या परिणामाक लागून बायलांचें जिवीत चड मेकळेपणाचें जावंक पावलां पयलीं देवळांच्या वाठारांनी चलपी देवदासी पध्दत नश्ट जावन गेल्या हिंदू समाजांत सोरो निशिध्द आसा पूण समाजीक मेकळेपणाक लागून

पिवप, ही कांय प्रमाणांत आनी कांय समाजांभितर प्रतिश्ठेची ल जाल्या. जुगार खेळप ही मात गजाल वायट अशें मानतात.

स्पृश्यतायेचो प्रस्न गोंयांत उण्याच प्रमाणांत आसा.

गोंयच्या किरिस्तांव समाजाचें वेगळेपण स्पश्टपणान दिसून येता. रिस्तांवांच्या जिवितांत पयलो संस्कार म्हळ्यार 'बाप्तिस्मा'. नाउपरांत सादारण आठ दिसांभितर येवपी आयतारा भुरग्याक गांवचे र्जीत व्हरून ताका धर्माची दीक्षा दितात. हे दीक्षेउपरांत भुरगो यपणान किरिस्तांव जाता. पिरायेच्या सातव्या वर्सा उपरांत दुसरो कार जाता तो 'कन्फर्मेशन'. हो संस्कार बिशपाच्या हातांतल्यान ता. आठ वर्सां पुराय जाल्याउपरांत 'कम्युनियन' जाता. ह्या वेळार ग्याक पाद्रीकडल्यान सोऱ्यांत पाव भिजोवन खावंक दितात. निवेदन (कुमसार), लग्न (काजार), अधिकारप्रदान (ऑर्डिनेशन), नी मरणसंस्कार (Anointing) हे किरिस्तांव धर्मांतले हेर संस्कार जावन सात. पापनिवेदन हें इगर्जींत वचून थंयच्या पाद्रीलागीं करतात आनी ल्या पापांक प्रायश्चित म्हूण पाद्री कांय नैतिक गजाली करूंक पनिवेदन करतल्याक फर्मायता. किरिस्तांव धर्मांत लग्नापयलीं पेरेशन' हो विधी जाता. लग्न जावपी जोडप्याक पाद्री धर्मीक नदरेन ग्न म्हळ्यार कितें आनी घोव-बायलेचें कर्तव्य हाचेविशीं विवर्सून गिता. ताचेउपरांत एकाद्र्या थारायल्ल्या दिसा न्हवरो आनी व्हंकल गर्जींत वतात. लग्ना दिसा खास 'मीस' आसता. लग्न जावचेपयलीं द्री दोगांयकडल्यान हयकार घेता आनी मागीर इगर्जींतल्या पुस्तकाचेर ग्नाची नोंद करता. हाचेर साक्षीदारांच्यो सयो घेता. घोव आनी बायल कामेकांक मुदयो घालतात. उपरांत पाद्री दोगांकूय आशीर्वाद दिता. हिंदू लग्नपध्दतीवरी लग्नाच्या आदल्या दिसा न्हवरो-व्हंकलेक तेल गावपाची पध्दत आसा. ह्या विधीक रोस लावप अशें म्हण्टात. चुडो मरपाचीय पध्दत गोंयच्या किरिस्तांवांमदीं दिसून येता. लग्नविधी गांवचे इगर्जेंत वा कपेलांत जाता. व्हंकल लग्नादिसा धवे कपडे न्हेसता. ह्या वेधीउपरांत बॅंडाच्या तालार डान्स जाता. जमिल्ल्या सोयऱ्या-धायऱ्यांक सोरो आनी खाण-जेवण वांट्टात. जेवणा उपरांत बेसांव (आशीर्वाद) दिवपाचो विधी जाता. न्हवरो-व्हंकल घरच्या जाण्ट्या मनशांक आनी सोयऱ्यांक नमस्कार करून तांचेकडसून आशीर्वाद घेतात. किरिस्तांव समाजांत चलयेच्या लग्नाची पिराय सादारणपणान २५ ते २८ जाल्यार चल्याची पिराय ३० ते ३५ आसता. भोवजनसमाजांतल्या कश्टकरी लोकांमदीं लग्नाची पिराय उणी आसता. हिंदूप्रमाण किरिस्तांवांभदींय हुंड्याची प्रथा आसा. लग्न जाल्याउपरांत घोवागेर वतना व्हंकलेक कपडोलत्तो, हेर घरगुती सामान, भांगर ह्यो गजाली दितात. लग्ना आदीं 'मुदी' वा 'साकरपुडो' करपाची प्रथा ह्या धर्माच्या लोकांमदीं आसा.

किरिस्तांव धर्मांत मरणाउपरांत मनशाक पुरतात. पुरच्या आदीं ताका न्हाणयतात आनी बरे कपडे न्हेसयतात. हात जोडिल्ले अवस्थेंत ताच्या हड्ड्यार दवरतात आनी 'काशांव' हे पेटयेंत घालून ताका निमण्या दर्शनाखातीर घरांत दवरतात. चोवीस वरां प्रेत घरांत दवरल्याउपरांत तें भायर काडटात. ह्या वेळार इगर्जेंत वा कपेलांत 'साक्रीस्तांव' (इगर्जेंतलो घांटी वाजोवपी मनीस) घांटी वाजयता. हाचेवयल्यान गांवांत कोण तरी मेला हें लोकांक समजता. उपरांत 'पॅंदो' हो इगर्जेंतलो म्हार गांवांत घांट वाजयत भोंवता आनी कोण मेला हाचेविशीं लोकांक सांगता. लोक, पाद्री आयल्या उपरांत बॅंडाच्या सुराचेर प्रेत भायर काडून इगर्जेंत हाडटात. पाद्री ताच्या आत्म्याक शांतताय मेळपाखातीर निमाणी प्रार्थना म्हण्टा आनी निमाणें प्रेताक शिमीतरींत व्हरून पुरतात. पाद्री पर्यून थंय निमाणी प्रार्थना करता. जमिल्लो सगळो लोक एकेक मूठ माती काशांवाचेर घालतात. तिसऱ्या दिसा, सातव्या दिसा आनी तिसाव्या दिसा आनी एका वर्साउपरांत मेल्ल्या मनशाच्या नांवान इगर्जेंत खास 'मीस' करतात.

किरिस्तांव धर्माचे लोक दिसाक तीन फावट प्रार्थना करतात. दर दिसा सकाळचें आनी सांजेचें इगर्जींत मीस आसता. पाद्री 'सेर्मांव' (प्रवचन) दिता. आयतारा खास मीस आसता. हे भायर लग्न, जल्म, मरण आनी खासा उत्सव आनी सणांच्या दिसा मीस जाता.

किरिस्तांवांमदीं *नाताळ (ख्रिसमस) (*)* हो एक व्हडलो सण. डिसेंबर २४ आनी २५ हांचेमदले मध्यानरातीक जेजू जल्मलो. हाका लागून हो सण तीन दीस मनयतात. १ जानेवारीक वर्साचो पयलो दीस आनी ६ जानेवारीक जेजु क्रिस्तान स्वताक राजा म्हूण घोशित केल्लो दीस ते मनयतात. तांचो दुसरो व्हडलो सण म्हळ्यार इस्टर *(*)*. हाका 'पास्कां' अशेंय म्हण्टात. जेजू क्रिस्ताक मारून उडयल्या उपरांत तीन दिसांनी तो पर्यून जितो जालो, हें सूचित करपी हो सण. *कार्निव्हाल (*)* हो एक मुखेल सण. ह्या सणाचें खाशेलेपण म्हळ्यार तीन दीस खावन पिवन मजा करप. गांवांगांवांनी कार्निवालाच्या दिसांनी लोक ही परब मनयतात.

गोंयांत मुसलमान धर्माचे लोक उण्या प्रमाणांत आसात. ब्रागांझ पेरैर हाच्या मतान गोंयच्या मुसलमानांमदीं बऱ्योच जाती आसात. पूण मुसलमान तशांच्या मतान ह्यो जाती न्हय, तर तीं वेगवेगळीं घराणीं जावन आसात. हांच्यांत जातीभेदाचें प्रस्थ ना. हांचेमदीं पांच संस्कार आसतात. ते म्हळ्यार पैदाईश वा जल्म. भुरगें जल्माक आयल्याउपरांत मशिदींतलो पेश इमाम वा बांगी हाका आपोवणें धाडटात. तो येवन भुरग्याच्या दोनूय कानांनी कुराणांतले मंत्र म्हण्टा. उपरांत भुरग्याचे जिबेक म्होंव लावन ताका नांव दवरतात. 'खत्ना' वा 'सुन्नत' हो दुसरो संस्कार. हातूंत चल्या भुरग्याच्या जननेंद्रियाची फुडली कात कापून ताका पवित्र करतात. ह्या सुवाळ्या दिसा घरांत गोडशें करतात आनी सोयऱ्यां-धोयऱ्यांक आमंत्रण दिवन तांकां जेवण दितात. पिरायेच्या सुमार चवथ्या वर्सा भुरग्याक 'बिस्मील्ला' हो संस्कार करतात. हो संस्कार हिंदू धर्मांतल्या मुंजीवरीं आसता. ह्या संस्कारांतल्यान भुरग्याचें शिक्षण सुरू जाता. ताका सुर्वेक कुराणांतले पाठ शिकयतात. 'निकाह' वा लग्न हो तांचो चवथो संस्कार. लग्नाक मुसलमान धर्मांत एक समाजीक करार म्हूण म्हत्व आसा. लग्नविधी चलयेच्या घरा जाता. व्हंकलेक आनी न्हवऱ्याक लग्नाआदीं मेंथी लायतात. गोंयच्या मुसलमानामदीं तेलहळद लावपाचीय प्रथा आसा. काजी मंत्रपठण करता आनी मागीर न्हवरो आनी व्हंकल हांकां हें लग्न पसंत आसा वा ना तें विचारता. दोगांयकडल्यान हयकार मेळटकच लग्न सुवाळो सोंपता. मुसलमानांच्या निमण्या संस्काराक 'वफात' अशें म्हण्टात. मेल्याउपरांत ताचे दोळे आनी तोंड बंद करून हातपाय सरळ करतात आनी ताका मक्केचे दिकेक तकली करून न्हिदयतात. प्रेत कबरस्तानांत व्हरचेपयलीं ताका न्हाणयतात. न्हावपाच्या उदकांत वासाचीं द्रव्यां घालतात. हे विधीक 'गुसूल' अशें म्हण्टात. प्रेत घरांतल्यान भायर काडटना कुराणांतले कांय खास मंत्र म्हण्टात. बायलांक अंत्ययात्रेक येवंक मनाय आसा. मशिदीच्या वाठारांत मेल्ल्या मनशाची कूड दवरून सगळेजाण प्रार्थना करतात. उपरांत फोंड खणून प्रेताची तकली मक्केवटेन करून जमिल्ले सगळे लोक ताचेर तीन-तीन मुठी माती घालतात. ह्या वेळार मंत्रांचें पठण चालूच आसता. मरणाउपरांत तीन दीस मेरेन मेल्ल्या मनशागेर कुराण पठण जाता. ह्या दिसा गरीबांक दान करपाची पध्दत आसा. अंत्ययात्रेक आयिल्ल्या सगळ्या लोकांक आपोवन तांकां च्या-पाणी दितात. मरणाच्या णवव्या आनी चाळीसाव्या दिसा तशेंच तीन आनी ६ म्हयन्यांउपरांत मेल्ल्या मनशाच्या नांवान लोकांक जेवण दितात.

मुसलमानांमदीं मोहरम हो सगळ्यांत म्हत्वाचो सण. मोहरम हो मुसलमानांच्या वर्साचो पयलो म्हयनो. ह्या म्हयन्यातले पयले धा दीस मोहरमचो सण म्हूण मनयतात. हो सण दुखाचो. प्रेषित महंमद पैगंबराच्या दोन नातवांच्या मरणाचो उगडास करपाखातीर हो सण मनयतात. बकरीद, रमजान इद वा इदे *मिलाद (*)* हे मुसलमानांचे हेर सण जावन आसात. मुसलमान वर्सांतलो रमजान हो णववो म्हयनो. ह्या म्हयन्यांत मुसलमान लोक सूर्य उदेल्याउपरांत सांजे सुर्याचो अस्त जायसर कांयच खायनात. ह्या म्हयन्यांत सदांच प्रार्थना करपाचो नेम

आसता. *उरुस (*)* हो मुसलमानांचो एक भौशीक सण जावन आसा.

गोंयच्या मुसलमानांचें जिवीत हांगाच्या हिंदू वा किरिस्तांवांपरस व्हडलेंशें वेगळें न्हय. सुमार एका शतमानाआदीं सगळ्या धर्मीयांक समान असो नागरी कायदो Codigo Civil पोर्तुगेज सरकारान लागू केल्लो. हाका लागून गोंयच्या मुसलमानांमदीं 'शरीयत' कायदो नश्ट जालो आनी एकेच बायले वांगडा लग्न जावपाची तांचेर सक्ती जाली. घटस्फोटाचेंय प्रमाण गोंयच्या मुसलमानांमदीं सामकेंच उणें आसा. बायलांनी बुरखो घेवपाची पध्दतूय व्हडलीशी प्रचलित ना. भुरग्यांक उर्दूचें थोडेंभोव गिन्यान कुराण पठणांतल्यान वा खाजगी शिकोवप्यांकडल्यान मेळटा. गोंयच्या मुसलमानांचो आहार हांगाच्या हिंदू वा किरिस्तांवांपरस वेगळो असो ना. शीत, नुस्तें, नाल्ल, भाजी ह्यो गजाली तांच्या आहारांत आसतात. पयलीं भेसावयल्यान मुसलमान दादले आनी बायलो वळखूंक येताल्यो. सद्या आधुनिकीकरणाक लागून फरक जाणवना. बायलांचेविशीं मात बरेचफावट तांच्या भेसावयल्यान तांचो धर्म कळटा.

कांय मुखेल भौशीक उत्सव आनी सण: *शिरगांवची जात्रा:* लईराई देवीचे हे जात्रेचें खाशेलेपण म्हळ्यार होमखण. रसरशीत पेट्ट्या इंगळ्यांची व्हडली रास आनी ते राशीवयल्यान उक्त्या पांयांनी वचपी भाविक म्हळ्यार धोंड.

जांबावलेचो गुलाल: फाल्गुन शुध्द त्रयोदशी दिसा जावपी ह्या गुलालाचें खाशेलेपण म्हळ्यार व्हड प्रमाणांत समाजांतल्या सगळ्या थरांचे लोक हांगा जमतात आनी एकामेकांक गुलाल लायतात.

मडगांव दिंडी: कार्तिक त्रयोदशी दिसा मडगांवच्या विठ्ठल मंदिर आनी हरिमंदिराचो गोंयभर नामना आशिल्लो हो उत्सव. ह्या दिंडी उत्सवाक भारतांतले नामनेचे गवय येवन आपली गायनकला सादर करतात. व्हडा संख्येन भाविक तशेंच रसिक लोक हे दिंडेक हाजीर आसतात.

वास्को भजनी सप्ताह: वास्कोच्या दामोदर सालांत (देवळांत) देड दीस सप्ताहाची कार्यावळ आसली तरी पुराय रातभर वास्को शारांत भजनाचे दिंडेची कार्यावळ पंगडा-पंगडांनी जाता. तेन्ना नामनेचे गवय आपली गायनकला सादर करतात.

पेडणेचो दसरो: ह्या दसऱ्याचें खाशेलेपण म्हळ्यार तरंगां. हीं तरंगां नाचत-नाचत भगवतीच्या देवळांत पावतकच थंय लोक व्हडा संख्येन देवाचो कौल घेवंक येतात. हो दसरो रातचो जाता.

म्हाड्डोळची जायांची पूजा: म्हाड्डोळचें म्हाळसा देवीचें देवूळ जायांच्या फुलांनी शिंगारतात आनी देवीक जायांच्या फुलांनी तयार केल्ल्या आसनांत बसयतात. गायनाचे कार्यावळीक नामनेचे कलाकार हजेरी लायतात.

हेभायर हिंदूंच्या भौशीक उत्सवांमदीं विंगडविंगड देवळांनी जावपी जात्रा आनी काले, नवरात्रां, साळ (दिवचल) हांगाचो गड्यांचो उत्सव, सांगें हांगा जावपी वीरभद्र हे उत्सव नामनेचे आसात. ह्या मुखेल उत्सवांभायर गोंयच्या दर एका मुखेल देवळांत वर्सुकी उत्सव म्हळ्यार जात्रा. ह्या जात्रांमदीं कांय नामनेच्यो अश्यो: १. पणजी मळ्यांतली- मारुतीगडावयली जात्रा २. म्हापशें- बोडगेश्वराची जात्रा ३. मंगेशी- मंगेशाची जात्रा ४. मडक्य- नवदुर्गेची जात्रा ५. नागेशी- नागेशाची जात्रा ६. रामनाथी- रामनाथाची जात्रा ७. कवळें- शांतादुर्गेची जात्रा ८. कपिलेश्वरी- कपिलेश्वरीची जात्रा ९. सावयवेरें- अनंताची जात्रा १०. फातर्पें- फातर्पेंची जात्रा ११. वळवय- गजांतलक्ष्मीची जात्रा १२. खांडोळें- गणपतीची जात्रा १३. माशेल- मान्नी पुनव आनी हेर देवळांच्यो जात्रा.

गोंयचें फेस्त: पोरन्या गोंया (Old Goa) तीन डिसेंबर दिसा सेंट फ्रांसिस शावियर ह्या किरिस्तांव संताचें फेस्त जाता. ह्या फेस्ताक गोंयच्या सगळ्या धर्मांचे लोक जमतात. दर धा वर्सांनी सेंट फ्रांसिस शावियराची कूड लोकांच्या दर्शनाखातीर उक्ती करतात.

हे भायर व्हडलें गोंय हांगाचें संताचें पुरसांव, चोडण हांगाचें बंदेरा फेस्त, म्हापशेंचे मिलाग्रीचें फेस्त, दोंगरेवयलें इंत्रूज, गांवांगांवांनी जाव सांजांव आनी गांवांगांवांनी जावपी विंगडविंगड इगर्जी आनी कपे हांचीं फेस्तां आनी पुरसावां दबाज्यान मनयतात.

मुसलमानांचे गांवांगांवांनी ल्हान-व्हड प्रमाणांत उरुस जातात.

वंशीक नदरेन, गोंयांत प्रोटो ऑस्ट्रलॉयट, द्रविड, आर्य आनी कां जाणांच्या मतान सुमेरियन हांची भरसण जाल्या. ह्या वाठाराचेर राजव सत्ता विंगडविंगड सांस्कृतिक दायज आशिल्ल्यांनी चलयली आनी ताव लागून राज्यकर्त्यांचे सांस्कृतिक जिणेचें पडबिंब हांगाच्या समाजांतल्या दिसून आयलें. वंश आनी राज्यकर्ते हांचेभायर विंगडविंगड संस्कृता आशिल्ले सैनिक आनी वेपारीय हांगा पावले. गोंयांत रावन तांणी आप संस्कृतायेची वळख हे भुंयेक करून दिली. सांस्कृतिक प्रभावांची विविधताय गोंयचे संस्कृतायेक एक वेगळेंच अशें खाशेलेपण फाव करू दिता; पूण सादारणपणान गोंयची सांस्कृतिक जीण कोंकणी वा अस्त दर्यादिगेवयल्या हेर वाठारांपरस सामकीच वेगळी आसा, अशें म्हणूंक येन

गोंयच्या साबार लोकांमदीं लोकदैवतांक बरेंच म्हत्व आसा. ह लोकदैवतांवरवीं लोकांच्या मानसिक जिवितांचें दर्शन घडटा आ लोककलांकडेन तांचो संबंद स्पश्ट जाता.

'मांड' ही गोंयच्या गांवगिऱ्या वाठारांनी सांपडपी एक खास संस्थ मांड म्हळ्यार सुमार १०० चौ.मी. आकाराचो एक वाठार, जंय धर्मी स्वरुपाचो वावर जाता. मांड हें गोंयच्या लोकांच्या धर्मीक बुन्यादीचें ए प्रतीकात्मक स्वरुप. हे मांड संस्थेक, बरोवन दवरिल्ले कायदे वा ने नासतात. सगळ्यो गजाली परंपरा आनी विस्वास हांच्या आदाराचे थारतात. ह्या मांडाचो वावर चलपाखातीर गांवच्या लोकांकडल्यान तां येणावळीप्रमाण कर जमयतात. 'मांडकार' ह्या गांवच्या एक मनशाकडेन परंपरेप्रमाण मांडाचें मुखेलपण आसता. ह्या मांडार जावपे भौशीक सणांक लोकांचे नदरेन बरेंच म्हत्व आसता. हातूंतले कांय मुखे उत्सव म्हळ्यार:

१. जागर: जागर हें एक सलग अशी काणी वा कथानक नाशिल्ले नृत्य-नाट्य. गोंयांत गावडा जागर हो प्रकार बऱ्याच वाठारांनी पळोवंक मेळटा. बारदेसांतल्या शिवोली गांवांत पारंपारिक जागर जाता. हो जाग हिंदू आनी किरिस्तांव ह्या दोनूय धर्मांचे लोक मनयतात. जागर्यो ह्य दैवताक हिंदू लोक तेलाची आंगवण दितात जाल्यार किरिस्तांव मेणवात ओंपतात. दर घरांतल्यान ह्या दैवताक फोव धाडटात आनी गांवच्य शेतांची आनी गांवची राखण ताणें करची, म्हूण ताचेकडेन मागतात.

२. पेरणी जागर: पेरणी जागर हो प्रकार पयलीं गोंयभर प्रचलित आशिल्लो. नृत्यनाटकां करून जियोवपी पेरणी हे खासा जातीचे लोक उत्सवांच्या दिसांनी कांय कडेन 'पेरणी जागर' करतात. ह्या प्रकारांत दादल्यांवांगडा बायलांय वांटो घेतात. हातूंत नृत्य, संगीत, गद्य आनी पद्य संवाद आसतात.

३. मांडो: गोंयच्या किरिस्तांवांमदीं चलपी हो एक कलाप्रकार. हातूंत लोकसंगीत आनी इगर्जींतलें संगीत हांची भरसण दिसून येता.

४. वीरभद्र: वीरभद्र हो पुरायपणान दक्षिण भारतीय प्रकाराचो उत्सव. हातूंत कन्नड उतरांचो आनी कलाप्रकारांचो आस्पाव दिसून येता. वर्सांतल्यान एक फावट जावपी हो उत्सव फोंडें आनी सांगें तालुक्यांतीं कांयकडेन दिसून येता. सांखळे वाठारांतलो वीरभद्र पळोवंक गोंयभरचे लोक येतात.

५. घोडे मोडणी: हो कलाप्रकार दिवचल आनी पेडणे तालुक्यांनी कांयकडेन जाता. लांकडी घोड्यांच्यो आकृती आंगाक बांदून कलाकार वाद्यांच्या तालार नाचतात. ह्या प्रकारांत फकत संगीताचोच आस्पाव जाता. पद्य वा गद्य संवाद नासतात.

६. गोफ आनी तोणयांमेळ: हे दोन प्रकार चडशे कालो उत्सवांत जातात. हे प्रकार आदल्या काळांत गुजरातांतल्यान वेपाऱ्यांवरवीं गोंयांत आयले, अशें म्हण्टात. सांगें, फोंडें, काणकोण, पेडणें हांगा हे कलाप्रकार

… करतात, जाल्यार मंगेशी हांगा बायलां 'गोफ' हो नृत्यप्रकार …त.

फुगडी: धालो, चवथ ह्या उत्सवांवेळार बायलां एकठांय जावन हो …प्रकार करतात. हाचे बरेच प्रकार आसतात. देखीक: कळशी फुगडी, … फुगडी.

देखणी: ह्या प्रकारांत गोंयचे लोककलेची आनी अस्तंतेकडल्या …ची भरसण विसून येता. पुराय भारतीय भेसांत किरिस्तांव चलयो …च करतात. हातूंत भरतनाट्यम् आनी कथ्थक नृत्यप्रकारांच्यो कांय …ळोवेक मेळटात.

. खेळः दक्षिण गोंयांतलें हें एक लोकनाट्य. हातूंत पुराणांतल्या …यांचेर आदारीत गद्य आनी पद्य संवाद आसतात. झांज, घुमट हांच्या …र नाचप जाता.

०. मुसळां खेळः हो प्रकार चांदर हांगा जाता. किरिस्तांव धर्मीयांची …बड आशिल्ल्या ह्या गांवांत कार्निवालाच्या दुसरे दिसा हो उत्सव …. मुसळ नृत्य करपी मनशांचो भेस यादव पध्दतीचो आसता आनी …जांपयलीं गोंयच्या चंद्रपूर वाठारांत राज्य करपी यादवांची परंपरा नृत्यांतल्यान दिसून येता.

…१. रणमालेः उत्तर भारतांत जावपी रामलीला प्रकाराकडेन ह्या …याचें बरेंच सारकेंपण दिसून येता. हातुंतूय पुराणांतल्या काणयांचेर …रीत अशें सादरीकरण जाता.

…व नामनेचे गोंयकार: *साहित्य:* वामन रघुनाथ वर्दे वालावलीकार …ी गोंयबाब), रामचंद्र शंकर नायक, बाळकृष्ण (बाकीबाब) भगवंत …कार, लक्ष्मणराव सरदेसाय, दामोदर अच्युत कारे, बाळकृष्ण वामन …र्डेकार, डॉक्टर फ्रांसिस्कु लुईश गोमिश, कृष्णदास शामा, फादर …स स्टीफन, एतिएँ द ला क्रुवा, आंतोनियु साल्दान्ज, महेश्वर शास्त्री …ळणकर, संत सोहिरोबानाथ आंबिये, विठ्ठल नृसिंह नाईक केरीकर, …विंद नारायण माडगांवकर, सूर्याजी सदाशिव महात्मे, तोमाश मौरांव, …ाराम वाघ, सूर्याजी देशपांडे, कृष्णंभट्ट बांदकर, दादा वैद्य, …दुशास्त्री करंडे, रामचंद्र कृष्ण कामत चंदगडकर, शांबाराव सरदेसाय, …मचंद्र माडगांवकर, हिराबाई पेडणेकर, धर्मानंद कोसंबी, भास्कर गो. …माणी, कृष्णाजी अस्नोडकर, विश्वनाथ हेदे, बाळकृष्ण नादेकार, विष्णू …ळडेकर, श्रीपाद वागळे, कृष्ण ज. थळी, श्री. मदिंदिराकांत स्वामी, वि. …. प्रियोळकर, अ. का. प्रियोळकर, जनाप्पा कामत, यशवंत सरदेसाय, …हुरंग पिसुर्लेकर, सखाराम बर्वे, दत्तात्रय पै, ना. भा. नायक, पुरुषोत्तम …गेश लाड, वासुदेव आ. देशप्रभू, वामन अनंत शेट खलप, काशिनाथ …मोदर नायक, रामचंद्र ना. वेलिंगकर.

संगीत/नाट्य: मुरारबा पेडणेकर, बाबलीबाई साळगांवकर, …रस्वतीबाई जांबावलीकर, ताराबाई शिरोडकर, रघुनाथ माशेलकर, …ापूजी पर्वतकार, अंजनीबाई मालपेकर, शंकरबुवा गोखले, गोविंद …ग्नि, श्रीपाद नेवरेकर, श्रीधर पार्सेकर, दिनानाथ मंगेशकर, मोगुबाई …ुर्डीकर, केशरबाई केरकर, वसंतराव सावकार, गोपिनाथ सावकार, …तलकांत रामनाथकर, रघुवीर नमशीकर, पंढरीनाथ नागेशकर, …ोविंदराव वेर्लेकर, मुकुंद शेट मडकईकर, गजानन भर्तू, सीताकांत …ाड, मनोहर शिरगांवकर, नरहरी वळवयकार.

राजकारणी आनी मुत्सव्दी: जिवबादादा केरकार, ओडियर वसंत माधव, ओडियर बच्चण्णाराय वसंत माधव.

चित्रकला: गणपतराव लाड, आंतोनियु त्रिनिदाद, इनासियु व्हाज, अनंत भोसले, रघुवीर चिमुलकार, दलाल, मुळगांवकर, मंगेश केंकरे, …ानेलो फोंसेका, फ्रान जुवांव फर्नांडीस, लक्ष्मण पै.

गोंयचें इंग्लीश साहित्यः पोर्तुगेज राजवटींत पोर्तुगेज ही सरकारी भास आनी कांय गोंयकारांची संस्कृतीक भास आसली, तरी एकुणिसाव्या …कड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत गोंयकारांक इंग्लीश भाशेची गरज भासूंक लागली. जायते गोंयकार गोंय सोडून ब्रिटीश हिंदुस्थानांत आनी …जगांतल्या ब्रिटीश वसणुकांनी वचून रावले. गोंयांत इंग्लीश माध्यमांतल्यो शाळा सुरू जाल्यो. ब्रिटीश हिंदुस्थानांत स्थायिक जाल्या गोंयकारांनी इंग्लीश भास आत्मसात केली आनी ते भाशेंत साहित्य लेगीत रचलें.

इंग्लिशींत पयलें वयलें काव्य रचपी भारतीय हेन्री लुईश देरोझिया (१८०९-३१). ताणें कलकत्त्याच्या हिंदी कॉलेजांत प्राध्यापक म्हूण काम केलें. ताणें 'The Parthenon' हें म्हयन्याळें सुरू केलें. ताणें उजवाडायिल्ले हे दोन कवितांझेलेः 'Poems' (१८२७) आनी 'The Fakeer of Jungheera: A Metrical Tele and other Poems' (१८२८). ही एके नलिनी नांवाचे हिंदू विधवेची दुखेस्त काणी. ह्या काव्याचेर इंग्लीश रॉमेंटीक काव्याचो छाप आसा आनी तातूंत ताणें तरेकवार वृत्तांचो वापर केला. ताचो बापूय जरी हिंदी-पोर्तुगेज आनी आवय ब्रिटीश आसली, तरी ताच्या काव्यांत भारताविशींचो उपाट मोग भरला हें To India- My Native Land आनी The Harp of India ह्या ताच्या कवितांतल्यान दिसून येता.

जोसेफ फुर्तादो (१८७२-१९४७) हो मुंबय स्थायिक जाल्लो कवी. पूण ताच्या सगळ्या काव्यांत गोंयचो मोग आनी गोंय सोडून गेल्ल्याची खंत दिसता. नामनेच्या अस्तंत कवींच्या प्रभावाखाला येवन ताणें 'The Poems of Joseph Furtado' हो कवितांझेलो १८९५ वर्सा उजवाडायलो. १९०१ वर्सा ताणें 'Poems' हो आनीक एक कवितांझेलो उजवाडायलो. १९१० वर्सा ताणें 'Lays of Goa and other verses on Goan Themes' हो झेलो उजवाडायलो. १९२२ त उजवाडायिल्ल्या 'Lays of Goa and Lyrics of a Goan' ह्या ताच्या कवितांझेल्याची भारतांतूच न्हय तर इंग्लंड, अमेरिकेंतूय तोखणाय जाली. १९२७ वर्सा ताणें इंग्लंडांत 'A Goan Fiddler' हो झेलो उजवाडायलो. सर एडमंड गॉस ह्या नामनेच्या साहित्यीकान ताका प्रस्तावना बरयल्ली. 'The Desterrado' (मुळां तुटिल्लो) हो कवितांझेलो ताणें इंग्लंडांत १९२९ वर्सा उजवाडायलो. ह्या झेल्यांतल्या कवितांत गोंयांक पयसावल्ल्या, गोंयचे मातयेपसून हुमटायिल्ल्या गोंयकारांचे दुखेस्त उमाळे उक्ते जातात. १९३८ वर्सा ताणें 'Songs in Exile' हो झेलो उजवाडाक हाडलो. त्याच वर्सा 'Golden Goa' ह्या नांवाची इतिहासीक नवलकथा ताणें बरयली. हातूंत ताणें गोंयच्या भांगरा-युगांत घडिल्ल्या कांय अती-दुखेस्त घडणुकांचें चित्र पितारलां. १९४२ वर्सा 'Selected Poems' हो ताचो झेलो उजवाडाक आयलो. तातूंत १९०३ ते १९२५ मेरेन बरयल्ल्यो १२५ कविता आस्पावतात.

भाऊ दाजी लाड (१८२४-७४) हो मुंबयच्या ग्रँट मॅडिकल कॉलेजांतलो पयलो वयलो डॉक्टर. आपलो वेवसाय सांबाळून तो शिक्षण, समाजकारण, राजकारण ह्या विशयांनीय रस घेतालो. ताचे कांय इंग्लीश लेख 'The literary remains of Bhau Daji' ह्या नांवान १८८० वर्सा कलकत्त्याक उजवाडाक आयले.

काशिनाथ त्र्यंबक तेलंग (१८५३-९३) हाणें राजकारण, शिक्षण, प्राच्यविद्याशास्त्र ह्या विशयांचेर खूब बरप केलें. मुंबय विश्वविद्यापीठाचो पयलो भारतीय उपकुलगुरु जावपाचो मान ताकाच मेळिल्लो. खांपो इंग्लीश उलोवपी अशी ताची नामना जाल्ली. ताचीं बरोवपां आनी उलोवपां 'Select Writings and Speeches' हातूंत एकठांय केल्यांत. हातूंतले रामायण आनी भगवद्गीता हांचेवयले ताचे लेख अप्रूप अशे जाल्यात.

ताचे कांय लेख 'Journal of the Royal Asiatic Society' आनी 'Indian Antiquery' हातूंत उजवाडाक येताले. ताणें भगवद्गीतेचो इंग्लिशींत अणकार केला.

फ्रँक मोराइश हो 'The Times of India' ह्या नामनेच्या खबरापत्राचो १९५०-५७ मेरेन आनी 'The Indian Express' हाचो १९५८-७२ मेरेन संपादक आसलो. ताणें जवाहरलाल नेहरू हाचें चरित्र बरयलां. ताणें 'Witness to an Era' (१९७२, एका युवाचो गवाय) ह्या आत्मचरित्रांत आपल्या काळांतल्या जिवियाचें दर्शन घडयला तशेंच आपल्या कांय समकालीन व्यक्तींचीं अप्रूप चित्रां काडल्यांत. आपले कांय लेख ताणें 'Without Fear or Favour' (१९७४ - ना भीड, ना भय) ह्या पुस्तकांत

मुखेल अशें:

(अ) खबरापत्रां: ह्या काळावेळें साहित्य खबरापत्रांनी सुरू जाता. पयलें नेमाळें 'गाझेत द गोवा' २२-१२-१८२१ ह्या विसा उजवाडाक आयलें. ताच्या फाटल्यान 'आलमानाक' हें दिसाळें आनी उपरांत बरींच नेमाळीं गोंयांत आयलीं. तांतलीं कांय मुखेलः 'आ सेंतिनेला दा लिबेर्दादे' (A Sentinela da Liberdade- १८६४-६९); 'आबेल्या दे बौंबायीं' (Abelha de Bombaim- १८४८-६१); 'उ उल्त्रामार' (O Utramar-१८५९-१९४१), संपादक बेर्नाद फ्रांसिश्क द कॉश्त; 'अ ईंदिया पुर्तुगेज' ह्या खबरापत्राचो संस्थापक जुजे इनासियु द लॉयोला (१८३४-१९०२) हो आशिल्लो. १९०० वर्सा प्रो. आलैश क्लेमेंति मेसियाश गॉमिश (१८३७-१९५७) हाणें 'उ एराल्दु' हें पयलें गोंयचें पोर्तुगेज दिसाळें उजवाडाक हाडलें. 'एराल्द' (१९०८-६१) हें दिसाळें दोतोर आंतोनियु मारिया दा कुन्ज (१८६५-१९४७) हाणें चालू केलें. 'उ देबाति' (१९११-२१); 'आ तेर्रा' (१९१७-३५); 'प्रकाश' (१९२८-३७); 'भारत' (१९१२-४९) हीं सातोळीं आनी 'दियारियु द नोयूत' (१९१९-६७) आनी 'आ विद' (१९३८-६७) हीं दिसाळीं गोंयांत उजवाडाक येवंक पावलीं.

गोंयचे कांय मुखेल पोर्तुगेज पत्रकार म्हळ्यारः

लेवपाल्दु द गामा (१८४३-१९२९); पाद्री ए. एफ्. एक्स. आल्वारिश (१८३८-१९२३); जे. वी. बार्रेत मिरांद; रॉक कुर्रैय आफोंसु (१८५९-१९३७); मिगेल द लॉयोल फुर्तादु (१८७७-१९१८); लामार्तीन प्राझेरिश दा कॉश्त (१८७९-१९४९); सालिश दा वेयग कुतिन्यु (१८६५-१९५०); कॉश्तांसियु रॉक दा कॉश्त (१८५८-१९३४); आ. आ. ब्रुतु दा कॉश्त (१८२८-१९३१); आवेर्तानु द लॉयोला; सालिश दे आंद्राद (१८२७-९०); लिबेरियु पेरैरा; लुईश द मिनेझिश (१८८४-१९६३); पेद्रू कुर्रैय आफोंस (१८९२-१९६५); लॉरेन्स द आल्मैद; जोकीं द सौझ; गोविंद पुंडलीक हेगडो देसाय; ए. एक्स. गॉमिश पेरैर (१८८०-१९५७); फांचू लॉयोला (१८८९-१९७३); आल्वारू दे सांतारिता वाझ (१९०४-६९); आमादेउ प्राझेरिश दा कॉश्त (१९०८-७२) आनी व्हड नामना जोडिल्लो पत्रकार लुईश द मिनेझिश ब्रागांझ (१८७८-१९३७).

गोंयांत रावितो करून आशिल्ल्या फिरग्यांनी आपलीं खास खबरपत्रां गोंयांत चलयलीं. तांतलीं मुखेल म्हळ्यार 'तिरसीनियू लितेरारियु' (१८६०-६३); 'आर्प द मांदोवी' (१८६३-६९); 'एर नॉव' (१८९६-१९०३); 'जॉर्नाल द् नोतीसियश' (१८६६-६९); 'आ इंप्रेंस' (१८७०-७६); 'नॉवा गोवा' (१८७६-७८); 'पात्रिय' (१९१९-२५). ह्या काळांतले मुखेल पोर्तुगेज पत्रकार म्हळ्यार टी. ए. मौरांव गार्सेज पाल्या (१८४२-१९०४), पी. दा. कॉश्त कांपुश, एम्. जे. दा कॉश्त कांपुश, जे. मौरांव गार्सेज पाल्या (१८१०-७३), फ्रेदेरीक दिनीज दायाल (१८६०-१९२३), आदोल्फ कॉश्त (१८८३-१९६०) आनी इपोलित कासियान पेरैर गार्सेज.

(आ) इतिहासः इतिहासाविशीं बरपावळ करपी आनी संशोधन करपी गोंयांत बरेच जाण जावन गेले. फ्रान्सिश्कु लुईश गॉमिश (१८२९-६९) हाणें पोर्तुगालांत 'ल मार्की द् पाँबाल' हो इतिहासीक स्वरूपाचो ग्रंथ बरयलो. हेभायर हेर इतिहासीक ग्रंथ अशेः फिलीप नेरि शावियेर (१८०४-७५), 'बॉश्केजु इश्तोरिकु दश कोमुनिदादिश'; जे. सि. बार्रेतु मिरांद (१८४२-७९), 'क्वाद्रुश इश्तोरिकुश दे गोवा'; आ. आ. ब्रुतु दा कॉश्त (१८२८-१९११), 'गोवा सॉब आ दामिनासांव पोर्तुगेज'; पाद्री काजिमीर क्रिश्तोवांव नाजारे (१८३०-१९२७); 'मित्राश लुसितानाश नु ऑरियेंत'; जे. ए. इस्माएल ग्रासीयश (१८५७-१९१९), 'आ. इंप्रेंसा एं गोवा नुश सेकुलुश'; फ्रेदेरिक दिनीज द आयाल (१८६०-१९२३) 'गोअ आंतिग इ मॉदेर्न'; पाद्री एम्. जे. गाब्रिएल द साल्दान (१८५३-१९३०), 'इश्तारिय द गोअ - २ खंड'; क्रिश्तोवांव पिंतु (१८५४-१९२६) 'उ आंतीगु इंपेरियालिश्मु पुर्तुगेश इ अश लेईश मॉदेर्नाश दु गॉवेर्नु कोलोनियाल'; लुईश द मिनेझिश ब्रागांझ, 'आ एडुकासांव इ उ एंसी ईंदिय पुर्तुगेज'; ए. बी. ब्रागांझ पेरैर (१८८३-१९५५), 'एतनोग्रा दा ईंदिय पुर्तुगेज'; जेर्मानु कुर्रैय्य (१८८८-१९६७), 'इश्तोरि कोलोनिझसांव पुर्तुगेज ना ईंदिया- ६ खंड);' आदेउदात ब (१९०५-३७), 'सिवीलिजासांव ईंदू', आंतोनियु द नो (१८७३-१९३१), उश ईंवूश द गोअ इ अ रेपूब्लीक पुर्तुगेझ'; कायता फिगेरैद, (१८५७-१९४१), 'अश कोमुनिदादिश द गोआ'; शिव बळवंत राव, (१८८५-१९५८), 'अ रेपूब्लीक पुतुगेझ नु इश्ता ईंदिय'; सिदबा सूर्यराव सरदेसाय; 'नोसोंईश सुमारियश दा इश्तोरि ईंदिय पुर्तुगेझ'; जुजे फ्रेदेरिक फेरैर मात (१८७४-१९६०-फिरंगीवंश), 'इश्तोरिय दा मिजेरिकॉर्दिय द गो पाद्री गॉमिश कातांव, (१८९६-१९८४), 'उ प्रिमैर सेमिनारि गोआ'; पांडुरंग पिसुर्लेकार, (१८९४-१९६९), 'आसेंतुश दु कॉसे इश्ताद' - ५ खंड; जोकीं एलियादोर दा कुन्न रिवार, (१८०९-१८ फिरंगी-गोंयांत ग्रंथ रचणूक), 'आर्कीवु पुर्तुगेज ओरियेंताल', 'ए इश्तोरिकु दा लिंग्व कोंकानी' आनी हेर.

इ) पद्यः गोंयचे पोर्तुगेज पद्य १९ व्या शतमानाच्या शेवटाक जाता. कांय मुखेल कवी म्हळ्यार तोमाज द आकिन मौरांव गा पाल्या (१८४२-१९०४), हो फिरंगी वंशी कवी बऱ्याच नेमाळ्यांतल कविता बरयतालो. फेर्नांद लियाल (१८४६-१९१०- फिरंगीवंश), 'l दा फॅ'; मारियानु ग्रासियश (१८७१-१९३१), 'तेर्र दुश राजा पावलिन दियाश (१८७४-१९१९), 'आ देउसा दे ब्रॉंज'; नासि मँदोंसा (१८८४-१९२६), 'लोतुस दे सांग इ दे इदेयाल'; आदेउ बार्रेत (१९०५-१९३७- हो गोंयकार पोर्तुगालांत रावतालो) 'उलिव्र विद'; तोमाज रिबैर (१८३१-१९०१- फिरंगी गोंयांत रावपी) जायम', 'जर्नादाश'.

ई) निबंधः ह्या प्रकारच्या साहित्याची बरीच बरपावळ जाल्या. तां मुखेल लेखक म्हळ्यार-गिल्येर्मि मोनिज बार्रेतु (१८६५-१८९ 'एंसायुश द क्रीतीक'; आंतोनियु द नॉरॉन (१८७३-१९३१), 'ए पाज'; 'प्रॉपेर्सिय कुर्रैय आफोंस इ फिगेरैदू (१८८२-१९४४), मुल्येर ना ईंदिय पुर्तुगेझ'; लुसियु द मिरांद (१९०४-६२), 'ईंदि ईंदियानुश'; लुईझ द मिनेझिश क्रिश्त दियश (१९०४-८६), 'इश्बोसु इश्तोरिय दा लितेरातूर ईंदो-पुर्तुगेज'.

उ) कादंबरीः कादंबरीच्या मळार गोंयांत पोर्तुगेज भाशेंतल्यान बरपावळ जावंक ना. 'उश ब्रहामानेश' (१९६६) आनी 'उ सिग्नु द (१९६१) ह्यो दोन आनी हेर कांय कादंबरी सोडीत जाल्यार बरपा व्हडलीशी जावंक ना. फ्रांसिश्कु लुईश गोमिश (१८२९-६९) पोर्तुगालांत रावपी गोंयकारान 'उश ब्रहामनेश' हे आपले कादंब भारतांतले जातीभेद आनी अस्तंतेचो वंशीक भेद हांचेर टीका के फ्रान्सिश्कु जुआंव द कॉश्त (१८६४-१९०१) हाणें 'जीप' ह्या नांव बरपावळ केली. 'जाकॉब द दूल्सि' ह्या ताच्या पुस्तकाच्या विनं शैलीक लागून ताका गोंयचो मार्क ट्वेन म्हण्टाले. ऑर्लांद द कॉ 'उसिग्न दा ईर' आनी 'पॉदें शामार-मि एवरिदीसी', आउगुश्ति फेर्नांदीश- 'बोडकी', पावलीनु दीयश (१८७४-१९१९), 'आ देश्तीदे लावरा', जुजे दा सिल्वा कुयेल्य (१८८९-१९४४) 'लेंदश ईंदियान ६५ कथांचो झेलो हे कांय हेर नांव घेवपासारके बरोवपी आनी तां साहित्यकृती.

ऊ) भाशाविज्ञानः ह्या मळार गोंयचो पंडीत सेबाश्तियांव रोदो दालगाद (१८५५-१९२२) ह्या पोर्तुगालांत रावप्यान युरोप अ आशियांतल्या भाशांचो खोल अभ्यास करून आपले बरपावळींतल्य संवसारभर नामना मेळयली. 'इंफ्लुयेंसिय दु वॉकाबुलारियु पुर्तुगेज' लींग्वाश आझियातिकश' (१९१३) आनी 'ग्लोसारियु लु आझियातिक' (१९११-२१)- २ खंड हे ताचे गाजिल्ले ग्रंथ. मारिय साल्दान (१८७९-१९७५) हाचो 'आ लिंग्वा कोंकानी' हो ग्रंथ ब

... यल्यात.

...चार्य आर्मांद मिनेझीस (१९०२-८३) हो एक निबंदकार आनी ... आकाशवाणीचेर केल्लीं ताचीं उलोवपां 'Lighter Than Air' ...९, हवेपरस ल्हव) आनी 'Airy Nothings' (१९७७- वाऱ्यावेलीं ...) ह्या झेल्यांनी उजवाडाक आयल्यांत. तातूंत ताणें जिविताचें खरें ... घडयलां आनी खर सत्यां पितारल्यांत. ताच्यो कविता ह्या झेल्यांनी ...वतात: 'Chords and Discords', 'Chaos and Dancing Star', 'The ...stral Face' आनी 'Selected Poems' ताच्या 'The Emigrant' ...भायरो) ह्या काव्यांत मुंबयच्या जिविताचें दर्शन घडटा. 'The ...' हें ताचें एक विनोदी काव्य.

...ो. लुसियु रोद्रीगीश (१९१६-७३) हाणें इंग्लिशींतल्यान गोंयच्या साहित्याचेर खूब बरयलां. तेभायर कोंकणी लोककथा ताणें ...शींतल्यान पर्यून सांगल्यात. ताचे निबंद आनी लोककथा ताणें 'Soil ... Soul and Konkani Folk tales' (१९७४) हातूंत एकठांय केल्यात. ...ल्या निबंदांनी तो विद्वत्ता आनी विनोद हांचो सोबीत मेळ सादता. ...च्या लोकवेदावेले खास करून मांडो, दुल्पदां आनी देखणी हांचेवेले ... संशोधनपर लेख चड तोलामोलाचे जाल्यात.

...युगांडांत जल्मल्लो पीटर नाझारेथ (१९४०) हो एक टिकाकार आनी ...बरीकार. ताच्यो कांय साहित्यकृती अश्यो: 'In a Brown Mantle', ...rature and Society in Modern Africa', 'The Third World Writer ... Social Responsibility)'. १९८३ त ताणें मिशीगन स्टेट ...व्हर्सिटीखातीर 'Goan Literature: A Modern Reader' हो ...कारांच्या आर्विल्ल्या साहित्याचो झेलो संपादित केलो.

...संतान रोद्रीगीश हो 'कवी' ह्या इंग्लीश नेमाळ्याचो संस्थापक-...दक आशिल्लो. 'I exist' (१९७३) आनी '3 Poets' (१९७८) हातूंत ...च्यो कविता आस्पावतात. ताचे कवितेंत गोंयच्या जिविताचीं कांय ...ए चित्रां होल्मतात.

कवी जोसेफ फुर्तादू हाचो पूत फिलीप फुर्तादू हाच्यो कविता 'The ...nes of India', 'The Examiner' आनी 'Goa Today' हातूंत उजवाडाक ...यल्यात.

आरमांद मिनेझीस हाचो पूत जॉर्ज मिनेझीस हाणें उपहास आनी ...नोदान भरिल्ले लेख बरयल्यात. ते चडशे 'The Times of India', ...ebonair' ह्या नेमाळ्यांतल्यान उजवाडाक आयल्यात.

...मान्युएल सी. रोद्रीगीश (१९०८) हाच्यो कविता 'Songs in Exile' ...नी 'Homeward' ह्या झेल्यांनी आस्पावतात. तशेंच ताणें गोंयचे ...स्कृतायेच्या वेगवेगळ्या तासांचेर लेख बरयल्यात.

...कॅनडांत स्थायिक जाल्ल्या लिनो लैतांव हाणें गोंयच्या जिविताचेर ...त्या बरयल्यात. 'Collected Short Tales', 'Goan Tales' आनी 'Six ...ales' ह्यो ताच्यो कांय साहित्यकृती. 'Gift of the Holy Cross' ही ताणें ...गोंयचेर बरयल्ली इतिहासीक कादंबरी.

...मेलानी सिलगार्दो (१९५६) हिच्यो कविता '3 Poets' ह्या झेल्यांत ...आस्पावतात. युनीस द् सोउस हिच्या सादे, सोपे भाशेंत बरयल्ल्या ...काव्यांत जिविताचें एक आगळें वेगळें दर्शन जाता. तिच्यो कविता 'Fix' ...ह्या झेल्यांत उजवाडाक आयल्यात.

...लुईस मिनेझिस ब्रागांझ हाची चली बेर्ता मिनेझिस ब्रागांझ ही 'फ्री ...गोवा' नेमाळ्याची संस्थापक-संपादक आशिल्ली. तिणें लेख बरयल्यात, ...तशेंच कथा आनी कविताय बरयल्यात. 'Tales from Goa' हो तिचो ...कथांझेलो १९८९ त उजवाडाक आयलो.

...व्हायलेट डायस लॅनॉय हिचेर महात्मा गांधीचो खूब प्रभाव पडिल्लो. ...तिचो जल्म मोझांबीक हांगा जाल्लो आनी शिक्षण मुंबय जाल्लें. आपल्या ...आफ्रिकेंतल्या जिविताचेर 'Pears from the Willow Tree' ही नवलकथा ...बरयल्ली. ती उजवाडाक आयलीना, तरी अमेरिकन कथाकार रिचर्ड ...राइट हाणें हे नवलकथेची बरीच तोखणाय केल्ली.

'Goa Today'चो पयलो संस्थापक-संपादक लँबर्ट माश्कारेन्यश हाची 'Sorrowing lies my land' (म्हजी भूंय रडटा) ही नामनेक पाविल्ली प्रभावी अशी नवलकथा. हातूंत पोर्तुगेज काळांतल्या गोंयच्या समाजीक आनी राजकी जिविताचें काळीज हालोवपी अशें दर्शन जाता.

फ्रँक मोरायश हाचो पूत दॉम मोरायश हाच्या कवितांझेलाक १९५८ वर्सा Hawthornden पुरस्कार मेळ्ळो. आपलें भुरगेपणांतलें आनी तरणेपणांतलें दगदगाचें जिवीत ताणें 'My Son's Father' (म्हज्या बापायचो पूत) ह्या आत्मचरित्रांत कुशळतायेन चितारलां. ताच्या कांय कवितांझेल्यांचीं नांवां अशीं: 'A Beginning' (१९५७), 'Poems' (१९६०), 'John Nobody' (१९६८). आपल्या काव्यांत ताणें आपलें अस्थीर आनी एकसुरें जिवीत समर्थ उतरांनी चितारलां. 'Gone Away: An Indian Journal' (१९६०) हें ताचें नामनेचें प्रवासवर्णन.

तेभायर मनोहरराय सरदेसाय हाणें इंग्लिशींत गोंयचेर आनी हेर विशयांचेर जायत्यो कथा, कविता बरयल्यात. तशेंच लॉय साल्दाना, मारियन द सिल्वा, आदेलायट डिसौजा, राउल द गामा रोझ, लेस्ली द नोरोन्य हांणीय इंग्लिशींत साहित्य रचलां.

- कों. वि. सं. मं.

गोंयचें कोंकणी साहित्य: पळेयात *कोंकणी साहित्य*.

गोंयचें पोर्तुगेज साहित्य: गोंयांत निर्मिल्लें पोर्तुगेज साहित्य दोन काळखंडांनी वांटून घालूं येता. १. आदलो काळ २. आर्विल्लो काळ.

१. आदलो काळ: (१६, १७ आनी १८ वें शतमान): ह्या काळांत पोर्तुगेज साहित्य उण्या प्रमाणांत निर्मिल्लें सांपडटा. मुखेल ग्रंथ आनी ते बरोवपी त्या काळांतले गोंयकार अशे आसात: पाद्री फ्रांसिस्कु दु रेगु हाचो ग्रंथ 'त्रातादु आपोलोजेतिक कौंत्र व्हारियश कालूनीयश इंपोश्तश पेला मालेव्होलेंसिय कौंत्र अ सुअ नासांव ब्राकमान (Tratado Apologetico Contro Various Calumnias Impostos pela malevolencia Contra a sua Nacao Bracmana १६८६); पाद्री आंतोनियु जुआंव द फ्रीयश (१६६४-१७२७) हाचो ग्रंथ 'आवरेयोल दुश ईंदियुश इ नोबिलीयारकीय ब्राकमान' (Avreola dos Indios e Nobiliarchia Bracmana); पाद्री लेवनार्द पायिश (१६६२-१७१५) हाचो ग्रंथ 'प्रोंतुआरियु दश दे फिनीसोंइश ईंदिकश' (Promptuario das Definicoens Indicas); पाद्री सेबाश्तियांव दु रेग (१६९९-१७८५) हाचो ग्रंथ 'विद द वेनेरावेल पाद्री जुजे वाज' (Vida do Veneravel Padre Jose Vaz) आनी 'सेर्मांव द सांताक्रूझ दुश मिलाग्रिश' (Sermao de Santa Cruz dos Milagres); पाद्री जुआंव दा कुन्य जाकिश हाचो ग्रंथ: 'इश्पाद द दाविद कौंत्र ढ गोलियश दु ब्रामानिश्मु पेसीमु इनिमिगु द जेजु क्रिश्त, देउश इ सिंञोर नोश' (Espada de David Contra o Golias do Bramanismo pessimo Inimigo de Jesu Christo, Deos e senhor nosso); पाद्री मिगेल दा पुरिफिकासांव हाचो ग्रंथ 'रेलासांव देफेंसिव दुश फिल्युश दा ईंदिया ओरियेंताल' (Ralacao, defensiva dos filhos da India Oriental); पाद्री लुकाश द लिम (१६५४-१७१७) हाचो ग्रंथ 'सुम द तेऑलॉजीय मॉराल'.

ह्या काळांत गोंयांत साहित्यनिर्मणी करपी पोर्तुगेज साहित्यिक आनी तांचे ग्रंथ म्हळ्यार: गाश्पार कॅर्रेया (१४९५-१५६१), ग्रंथ: 'लेंदश दा ईंदिय'-४ खंड; फेर्नांव लॅपिश द कास्तानेद, ग्रंथ: 'इश्तोरिया दु दिश्कुब्रिमेंतु दु कॉंकिश्ता दा ईंदिया पेलुश पुर्तुगेझिश'; दियोग द कौतु (१५४२-१६१६), ग्रंथ: 'देकादेश दा आझिय'-७ खंड. हेभायर लुईश द कामॉइश (१५२४-८०) हाचें महाकाव्य 'उश लुझीयदश'; कवि क्रिश्तोवांव द सौज फालकांव हाचो ग्रंथ 'क्रिशफाल' आनी कवि मानुयेल मारिय लुकाजि (१७६६-१८०५); वनस्पतीशास्त्रज्ञ गार्सीय दा ओर्त (१५४२), ग्रंथ 'कालोकियुश दूश सिंपलिश इ द्रोगश द ईंदिय'. हे फिरंगी लेखक गोंयांत आयले आनी तांणी बरपावळ केली.

२. आर्विल्लो काळ (१९, २० वें शतमान): १९ व्या शतमानाच्या शेवटाक गोंयचें पोर्तुगेज साहित्य खूब वाडलें आनी सगळ्या वटांनी फुललें. ह्या वेळावेलें साहित्य विंगड विंगड प्रकारचें आसा. तांतलें

नामनेक पावलो.

ऋ) नाट्यकलाः ह्या मळारय वडलीशी बरपावळ जावंक पावली ना. कांय म्हत्वाचे लेखक म्हळ्यार अनंतराव सरदेसाय- 'पार्वो इ मेयु', 'आ फॉर्स वु सेक्स फ्राक' आनी हेर. फेर्नांद द काश्त्रु (गोंयकार पुर्तुगालांत रावपी)- 'इश्कॉल द मारिदुश' 'सोल्तेरा औ काजावा'. लुईज नापोलियांव दा आताईद 'आ विऊवा दु कोंमांदांत'.

- प्रो. लु. आ. रोद्रीगीश

हेर बरपावळः टीका हो साहित्यप्रकार गोंयांत चडसो फुलूंक पावलोना. तरीपूण गिल्येर्मि मुनीझ बार्रेतु ह्या गोंयकार लेखकान पोर्तुगालांत टीकाकार म्हूण बरीच नामना मेळयली. चरित्र बरपावळीच्या मळार मिगॅल व्हिसॅन्ति द आब्रेव, फिलोतेय्यु पेरैर द आन्द्रादि, एफ्. शीज. इश्पॅतासांव बार्रेतु, इस्मायल ग्रासीयश्, आमांसियु ग्रासीयश्, रॅनातु द सा हांणी वावर केला. संशोधनात्मक बरपावळ फिलीप नॅरि शाव्हिएर, झॅरॅनिमु क्वाद्रुश, रिकार्दु तेलिश, दोतोर ब्रागांस पेरैर, क्रिश्तोव्हंव पीन्तु, आंतोनियु फ्लो. द नोरोन्य, रॉकी कुरैय्य आफोन्सु हांणी वैचारिक स्वरुपाची बरपावळ केल्या. दॉना एर्मेलिन्दा दुश स्तुअर्दश गॉमिश आनी दॉना प्रॉपर्सिय कुरैय्य आफोंसु इ फिगरैदु ह्या दोगां बायलमनशांनीय वैचारिक स्वरुपाची बरपावळ करून नामना मेळयली.

संदर्भः १. कॉश्त, आलैश मानुएल दाः 'लितेरातुर गोयेसा', आर्जेंसिय जेराल दु उल्त्रामार, एंप्रेज तिपोग्राफिक, लिश्बोअ १९६७; २. देवी विमाला इ मानुएल सियाब्रः 'आ लितरातुर ईंदो-पुर्तुगेज' जुंत दे इंवेश्तिगासोंयिश द उल्त्रामार, इप्रेस पुर्तुगेज, लिश्बोअ १९७१; ३. दियश, पाद्री फिलींत क्रिश्तः 'इश्बोसो दा इश्तोरिय दा लितरातुर ईंदो-पुर्तुगेज' तिपोग्राफिया रांजेल, बाश्तोरा गोवा, १९६३; ४. रोद्रीगीश प्रो. लु. आ. 'गोअन लिटरेचर इन पुर्तुगेज लॅंग्वेज', बोलेतीं द इंश्तितुत मिनेझिश ब्रागांझ. १९७६, अंक ११२, तिपोग्राफिय रांजेल, बाश्तोरा गोवा.

गोंयचें फ्रेंच साहित्यः गोंयकारांचें फ्रेंच साहित्यः जुझे कुश्तोदियु द फारिय (आबे फारीय) (१७५६-१९१८) हो फ्रेंच भाशेंत पुस्तक उजवाडा हाडपी पयलो गोंयकार. ताचें संमोहन विद्येचेर (hypnotism)बरयल्लें 'द् ला कोझ द्यु सोमॅय्य ल्युसीद ऊ एव्यूद स्युर ला नाट्यूर द् लॉम' (De la Cause du Sommeil lucide ou Etude sur la Nature de l'Homme) (घणघणीत उजवाडाचे न्हिदेचीं कारणां) १८१९ त पारीसांत उजवाडा आयलें.

पोर्तुगालचे लोकसभेचो वांगडी नावेलीचो फ्रांसिश्कु लुईश गॉमिश (१८२९-१९६९) हाणें फ्रेंच भाशेंत तीन पुस्तकां बरयलीं. 'लमार्की द् पॉंबाल एस्कीस द् सा व्ही प्युब्लीक' (Le Marquis de Pombal. Esquisse de sa vie Publique) (१८६९). (मार्की द् पॉंबाल- भौशीक जिवितांचें चित्र). एसॅ स्युर ला तेओरी द् लेकोनोमी पॉलितीक ए द् से रापॉर आव्हॅक ला मॉराल ए ल् द्रुआ' (अर्थीक राजशास्त्राचेर निबंद. ताचे नीतीशास्त्र आनी न्यायशास्त्र हांचे लागीं संबंद).

५ जानेवारी १८६१ दिसा फ्रा. लु. गोमीश हाणें फ्रेंच कवी आल्फोंस द् लामार्तीन हाका पत्र बरयल्लें. तातूंत तो म्हण्टाः

उदेंतेकडल्या हिंद देशांत म्हजो जल्म जाला. हो देश म्हळ्यार काव्याचो, तत्त्वगिन्यानाचो आनी इतिहासाचो पाळणो. पूण आज तो तांचे थडें जावन आसा.

जांणी महाभारत महाकाव्य रचलें आनी बुध्दिबळाचो सोद लायलो त्या मनशांच्या वंशाचो हांव- ह्या दोनूय वस्तूंत अनंत आनी अगाध अशें किदेंयतरी आसा. पूण जो देश आंपले न्याय-नेम काव्यांत गुंथतालो आनी खेळांत राजकारण आस्पायतालो तो देश आतां जियेना. आपलेच भुंयेंत तो देश बंदी जाला. आपलेच गिरेस्तकायेक लागून तो दुबळो जाला आनी आपल्या वैभवाच्या उजवाडांत तो दिपून गेला. आपल्या पांदन्याच्या सरयांआड झुंजताना, ह्या पक्षाचीं पाखां गळून पडल्यांत. ह्या पाखांच्या आदारानूच तो हिमालयावयर उडणां मारतालो. आपल्याकडल्यान काडून घेतिल्ल्या स्वतंत्रतायेचेर आनी वगडायल्ल्या उजवाडाचेर हो बुलबुल प... दुकां गाळटा. आवीं ताचें गीत सगळ्या मळबांत गाजतालें.

हांव हिंद देशापासत मागतांः स्वतंत्रताय आनी उजवाड!

हें पत्र म्हळ्यार भारतीय स्वातंत्र्याचो पयलो वयलो जाहीरनामो अ... म्हणूं येता.

फेर्नांदु लेयाद हो गोंयांत जल्मल्लो, पूण मागीर पोर्तुगालांत रावल... हाणें दिय गार्द ल्त्सार (Dieu garde LeTsar) (देवा झाराक पाव) आ... लॅत्र आ मादम्वाझॅल मारीदनी स्यूर लिम्मॉर्तालिते पारिझिॲन्न (Lettre Mademoisello Marie Deni sur l'immortalite Parisienne) हें पुस्तक ता... 'रूजे द् ला प्रेस्कील' ह्या टोपण नांवांखाल बरयलां.

पाउलीन दीयश हाणें 'प्रीति-दास' ह्या टोपण नांवाखाल 'विष्णुला... ही कविता बरयली (१९१९). एक ब्राह्मण एके कुणबी चलये... बलात्कार करता आनी मागीर ताका पश्चाताप जाता अशी हे कविते... काणी. पाउलीन दीयश आपल्या काव्यांत भारतीय प्रतिमांचो आ... उतरांचो उपेग करता.

म्हापशेंच्या सेंट झेव्हियर कॉलेजांतलो फ्रेंच आनी पोर्तुगेज भाशा... अध्यापक लीनु आब्रेव (Lino Abreu) हाणें 'लेत्र आ मादाम पॉम... (मादाम पॉमरॅक पत्रां) (Lettres a Madame Pommeret) हें पुस्त... १९४७ वर्सा उजवाडायलें. पुण्याच्या वाडिया कॉलेजांतली अध्यापि... मादाम पॉम्मरॅ हिका बरयल्लीं हीं पत्रां. ह्या पत्रांत कवी गोंयच्या सैमा... वर्णनां करता, गोंयच्या गीतांविशीं उलयता. आपलो जल्मगांव दिवा... आनी कळंगुटेची वेळ हांचो ताका चड मोग. तेचबराबर तो गोंयच... म्हान मनशांचोय उगडास करता. पाउलीनु दीयश, नाश्सीमेन्तु मेन्दोन... फ्लोरियानु बार्रेतु, फ्रांसिश्कु लुईश गोमिश, जुझे कुश्तोदियु फारी... गामापिन्तु आदी.

कार्लश येऊजेनियु फेर्रेर हाणें 'ले बाले धु कॉंकां' (Les Ballets ... concau) हें हिंदु लग्न सुवाळ्याची सोबाय दाखोवपी गीत कोंकणी आ... फ्रेंच भाशेंत रचलें. दोतोर आल्बेर्तु कार्लुश जेर्मानु सिव्ह कुर्येय हा... वैजकी मानवशास्त्र, इतिहास आनी अर्थशास्त्र ह्या विशयांचेर फ्रें... भाशेंत सुमार तेरा पुस्तकां बरयल्यांत. १९३१ त उजवाडायल्ल्या '... बिएय्य गोआ' (La Vieille Goa) (पोरनें गोंय) ह्या पुस्तकांनी बरोव... गोंयचो पोरनो इतिहास सांगता. ताचो प्रबंध 'लेझांफां, लेझादोलेस... ल्युझो-देसांदां द लॅंद पोर्तुगेझ. पांडुरंग पिसुर्लेकार आपल्या 'रशॅर्श स... ला दे कुव्हॅर्त द् लामेरीक पार लेझांसियां ऑम द् लॅंद (Recherches s... la De'Couver to de l'Amerique Par les Ancieus Hommes de l'Ind... 'पोरन्या भारतीयांचो अमेरिकेचो सोद- एक संशोधन' हातूंत बरोव... दक्षिण अमेरिका आनी भारत हांचे भितरल्या पोरन्या काळांतल... संबंदाविशीं मत मांडटा. त्रिश्तांव द् ब्रागांझ कुन्य हाणें फ्रेंच भाशें... जायतें बरप केलां. तातूंत ताचें हें पुस्तक म्हत्वाचें 'ला व्हेरिते स्यूर पोर्त्युग आ गोआ' (La Verite Sur Les Portugais a' Goa' - 195... (गोंयच्या पोर्तुगेजांची सत गजाल). ह्या पुस्तकांत बरोवपी गोंयांतल... पोर्तुगेजांच्या जुलमी आनी अन्यायी कारभाराचेर उजवाड घालता.

कॉन्शांसियु रॅक द कॉश्त हाणें पारीसांत भरिल्ले प्राचीविद्या पंडितां... आंतरराश्ट्रीय परीशदेचे धावे बसकेक 'ले कोम्म्युनोते दे व्हिलाज ... गोवा' (Les Communante's des Villages a' Goa) (गोंयच... कोमुनिदादी) ह्या विशयाचेर निबंद वाचलो.

डॉ. काशिनाथ महाले हाणें 'भारत आनी रोमॉं रोलां' ह्या विशयाचे... प्रबंध बरयला तर डॉ. मनोहरराय सरदेसाय हाणें 'फ्रांस देशांत... भारताची प्रतिमा' हाचे प्रबंध बरयला. ते भायर 'पोयॅम फ्रांसॅ (Poe'me Franciais) हो कविताझेलो आनी जायत्यो कथा बरयल्यात.

गोंयचें मराठी साहित्यः आदल्या काळासावन गोंयांत मरा... साहित्याची निर्मणी जायत आसा. सोळाव्या शतमानांत पोर्तुगेजां... गोंयचें बरेचशें साहित्य नश्ट केलें, जातूंत मराठी साहित्याचोय आस्पा... आशिल्लो. सतराव्या शतमानासावन फुडें रचिल्लें साहित्य आय...

कारांक मेळळां. ताचेवयल्यान गोंयच्या मराठी साहित्याच्या ाची वळख मेळटा.

: फादर स्टीफन्स हाचो 'खिस्तपुराण' हो गोंयचो पयलो मराठी ो सादारणपणान सगळ्या जाणकारांचो पयलीं समज आशिल्लो; गदास शामा हाणें १५२६ वर्सा बरयिल्लें 'कृष्णचरित्रकथा' हें १९ काव्य हो पयलो मराठी ग्रंथ ही गजाल सिध्द जाल्या. उपरांत बरीच मराठींतल्यान काव्य बरपावळ जाली. 'खिस्तपुराण' १६१४ रयिल्लें. एतियां द ला क्रुवा ह्या फ्रेंच पाद्रीन सेंट पीटरचेर १६२९ ाणग्रंथ बरोवन उजवाडायलो. नायकस्वामी (शंकर मंगेश नायक आंतोनीयु साल्दान्य हाचीय काव्य बरपावळ त्याच काळांत डाक आयली.

ठराव्या शतमानांत महेश्वर भट्ट सुखठणकर, ताचो पूत मशास्त्री उर्फ सोयरुभट्ट आनी नातू रघुनाथशास्त्री उर्फ भोरुभट्ट धर्मीक स्वरुपाची काव्य बरपावळ केली. हरि पंडित, विठ्ठलकवि र हे कवी ह्याच काळांत जाले अशें मानतात. नामनेचो संत ोबानाथ आंबिये हो पेडणें तालुक्यांतल्या मालपें गांवचो. ताचीय वळ बरीच उंचेल्या पांवड्याची आसा.

कुणिसाव्या शतमानांत लक्ष्मण पांडुरंग केंकरे, बहुगुण अ. कामत पाडुरंग दादाजी उर्फ पांडबा कैसरे, पांडबा दुभाषी हीं नांवां मुखार न. दोंगरी हांगाचो कृष्ण जगन्नाथ भट्ट बांदकार, हिरबा नाईक साई, राघोबा नायक सुजाक, रामचंद्र पांडुरंग वैद्य हांणीय बरीच बरपावळ केल्या.

ादारणपणान ह्या काळांतली काव्य निर्मणी भक्ति-गिन्यान-वैराग्य ी पोरन्या काव्य-पुराण-इतिहास हातूंतल्यान प्रेरणा मेळिल्ली अशी . माधव नारायण वैद्य, 'हेममुक्त संवाद' बरोवपी चिंतामण गणेश ी, रामचंद्र वामन नायक करंडेशास्त्री, 'कुमारसन्मार्ग दीपिका' की स्फुट काव्यां बरोवपी पेडणें हांगाचो दत्तात्रय तुकाराम शास्त्री शीकार, 'मेघदूत', 'अमरकोश' हांचो टिकाकार वासुदेवशास्त्री शीकार, 'श्रीचंद्रेश्वर महात्म्य', 'देवीचरितामृत' आदी ग्रंथांचो वपी विष्णू रंगाजी शेळडेकर, रामकृष्ण अनंत काकोडकर, 'अभंग मावली' बरोवपी रुक्मिणीबाई केंकरे हींय नांवां तेच काव्य रेतल्यान मुखार येतात.

विसाव्या शतमानांत गोंयच्या मराठी काव्याक वेगळी प्रेरणा आनी ळें स्वरुप मेळळें. बाळकृष्ण भगवंत बोरकर, दामोदर अच्युत कारे, कर रामाणी, हांची पिळगी नवे उमेदीन काव्य बरपावळ करूंक गली. विनायक स. सुखठणकार, पुरुषोत्तम मंगेश लाड हांणीय काव्य रपावळ केल्या. 'देमांद महात्म्य' हें वि. का. प्रियोळकर हाचें आनी ानिफेस्त पुराण' हें ना. भा. नाईक हाचें विडंबनकाव्य गोंयच्या मराठी त्यांत आसपावतात. गोंयचे स्वतंत्रतायेउपरांत मराठी भाशेंतल्यान यांत बरीच काव्य बरपावळ जाली. नरेंद्र बोडके, पुष्पाग्रज, सु. म. डकोड, सुदेश लोटलीकर हे स्वतंत्रतायेउपरांतचे पिळगेंतले मुखेल वी

कादंबरी, कथा: कादंबरीच्या मळार पयलींच्या काळांत व्हडलीशी रपावळ जाल्याचें दिसून येना. विसाव्या शतमानापयलींच्यो भास्कर ोविंद रामाणी हाच्या नांवार उजवाडाक आयिल्ल्यो पूण रा. वा. ना. रंडेशास्त्री हाणें बरयिल्ल्यो 'साध्वी तारा' आनी 'गंगी आणि सूर्यराव' ो कादंबऱ्यो उल्लेख करपासारक्यो आसात. विसाव्या शतमानांतले ादंबरी बरपावळींत वि. आ. कारापुरकर, रा. स. वागळे, सां. ध. कंटक, ा. भ. बोरकर, बा. द. सातोस्कर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, व्यं. अ. पै यकर, र. वि. सरमळकर, मो. ग. रांगणेकर, चंद्रकांत काकोडकर, स. ां देसाई, दत्तात्रय किर्तनी हीं नांवां मुखेलपणान दिसतात.

कथेच्या मळार यशवंतराव सरदेसाई, शिवाजी दत्तू महात्ले, वि. स. सुखठणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, जयवंत सरदेसाई, बा. भ. बोरकर, ां ग. कंटक, बा. द. सातोस्कर, महादेवशास्त्री जोशी, जनार्दन शिंक्रे, हरि विठ्ठल देसाई, ना. के. शिरोडकर, काशिनाथ घोडे, व्यंकटेश अनंत पै रायकर, मनोहर हिरबा सरदेसाई, स्नेहलता वैद्य हांणी बरपावळ केल्या.

स्वतंत्रतायेउपरांत सुभाष भेंडे, वि. ज. बोरकर, अरुण हेबळेकर, यशवंत कर्णिक हांणी कथा-कादंबरीच्या मळार नामना जोडली. वासंती नाडकर्णी, सुरेश वाळिंबे, गणाधीश खांडेपारकर, लक्ष्मीदास बोरकर, जयराम पां. कामत, मुनीर शेख, ग. खं. पवार, सुधाकर प्रभू, डॉ. विठ्ठल ठाकूर, गुरुनाथ नाईक, ज्ञानेश्वर कोलवेकर, मुरलीधर कुलकर्णी, सुशांता नेसरीकर हांणीय ह्या मळार आपापले परीन बरपावळ केल्या.

नाटक: स्वतंत्रतायेपयलीं कादंबरी आनी कथांपरस गोंयांत मराठी नाटकां बरोवप्यांची संख्या चड आशिल्ल्याचें दिसून येता. एकुणिसाव्या शतमानांत कृष्णभट्ट बांदेकर हाणें नाटकां बरयिल्ल्याचें दिसून आयलां. तेच प्रमाण महाराष्ट्रांतलो व्हड नाटककार अण्णासाहेब किर्लोस्कर नोकरेच्या निमतान गोंयांत आसतना ताणें हांगा रावन नाटकां बरयिल्ल्याचें समजता.

विसाव्या शतमानांत आपलीं नाटकां उजवाडाक हाडपी कांय मुखेल नाटककार अशे आसात: नारायण अ. कामत, विश्वनाथ हेदे, माधव हेदे, कृष्णराव अस्नोडकर, रामचंद्र वैद्य, भीमाजी देशपांडे, दत्तू काटकर, बाळकृष्ण नाटेकर, अनंत कामत, व्यंकटेश वैद्य, हिराबाई पेडणेकर, काशिनाथ विर्डीकर, ना. के. शिरोडकर, बा. शि. शिरवईकर, मो. ग. रांगणेकर, सखाराम पां. बर्वे, हरिविठ्ठल देसाई, रामचंद्र केणी, रमाकांत सरमळकर, काशिनाथ घोडे, अनंत र. टोपले, राजाराम वायंगणकर, शंकर पेडणेकर, वासुदेव वाघ.

स्वतंत्रतायेउपरांत नाटकांच्या बरपावळीच्या मळार वावुरपी लेखक म्हळ्यार चंद्रकांत पार्सेकर, जयानंद मडकईकर, सुहास सावर्डेकर, रमाकांत पायाजी, र. अ. टोपले, कृष्णा मोये, महाबळेश्वर रेडकर, साईदास आपटे आनी गोकुळदास मुळावी.

इतिहास, निबंध आनी प्रबंध: इतिहासाविशीं बरयिल्लो पयलो ग्रंथ म्हळ्यार १७२१ तलो 'कोंकणाख्यान'. ह्या ग्रंथाच्या बरोवप्याचें नांव मेळना. हाचे उपरांत बहुगुण सदाशिव कामत वाघ (धाकलो) हाणें बरीच इतिहासीक स्वरुपाची बरपावळ केल्या. पध्दतशीर स्वरुपांत 'गोमन्तकाचा इतिहास' हो ग्रंथ १८७५ त यशवंत फोंडबा नायक दणाईत हाणें रामचंद्र गोविंद वागळे हाच्या पालवान बरोवन उजवाडाक हाडलो. रावराजे वासुदेव आत्माराम देशप्रभु आनी गोपीनाथ कुराडे हांणीय इतिहासिक पुस्तकां बरयल्यांत. प्रो. पांडुरंग सखाराम पिसुर्लेकर आनी प्रो. अनंत काकबा प्रियोळकर हांणी इतिहासाविशीं बरीच बरपावळ केल्या. ह्या दोगांकूय तांचे बरपावळीक लागून नामना मेळळ्या.

हेभायर विनायक रामचंद्र सरज्योतीषी, दत्तात्रय पै, बाळकृष्ण सावर्डेकर हांणी इतिहासाविशींची बरपावळ केल्या.

धर्मानंद कोसंबी हाणें इतिहासावेले आपले बरपावळीक लागून देशभर नामना मेळयली. हेभायर संस्था, देवस्थानां हांच्या इतिहासाविशी गोंयच्या बऱ्याच मराठी लेखकांनी बरपावळ केल्या.

गंगाराम गोविंद प्रभू सिनारी हाणें संस्कृतायेविशींचे लेख बरयल्यात. निबंध-प्रबंध पध्दतीची बरपावळ करपी बरेच मराठी लेखक जावन गेल्यात. हातूंत इतिहासीक बरपावळ करपी कांय जाणांचीं नांवां आसातूच; पूण कांय हेर मुखेल नांवां अशीं: शांबाराव सरदेसाई, रामचंद्र शंकर नायक, जनार्दन विष्णू कामत, सुब्राव रा. सामंत, विठ्ठल सुखठणकर, शिवा फटू पै आंगले, यशवंत सूर्यराव सरदेसाई, व्यंकटेश रामचंद्र नायक, घनःश्याम मळकर्णेकर, मुकुंद सदाशिव शेळडेकर, पु. मं. लाड, ह. वि. देसाई. वामन रघुनाथ वर्दे वालावलकर (शणै गोंयबाब) हाचे 'काही मराठी लेख' हेंय पुस्तक उल्लेख करपासारकें आसा.

धर्म आनी तत्त्वगिन्यानाविशीं सुब्राय लक्ष्मण नायक शंखवाळकर, सदाशिव रावजी गडणीस, भार्गव सगुण कामत वाघ, श्री. मदिंदिराकान्त स्वामी, रा. कृ. कामत चंदगडकर, बाळकृष्ण र. पणशीकर, महादेवशास्त्री जोशी हांणी बरपावळ केल्या.

बा. द. सातोस्कर, काशीनाथ दामोदर नायक, विनायक खेडेकर, ज. स. सुखठणकर, मलबाराव सरदेसाई, र. वि. प्रभुगांवकर, डॉ. विनायक मयेकर, लक्ष्मीकांत भेंब्रे, वामन राधाकृष्ण, नारायण देसाई, के. ना. बर्वे, डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई, गंगाधर म्हांबरे, प्रल्हाद वडेर, अशोक जोशी, रवींद्र घवी, रवींद्र केळेकर, सीताकांत लाड, अनंत धुमे, दाजी पणशीकर, प्रकाशचंद्र शिरोडकर, रत्नकांत रामनाथकर हे नवे आनी पोरले पिळगेंतल्या लेखकांनी गोंयच्या मराठी साहित्यांत भोव मोलादीक वावर केला.

गोंयांत पयलींसावन उजवाडाक येवपी कांय वेंचीक मराठी नेमाळ्यांचीं नांवां अशीं: देशसुधारणेच्छु, गोवामित्र, गोवात्मा, आर्यबंधु, गोवापंच, श्रीखंड, न्यायचक्षु, सुविचार, गोमन्तक, हितचिंतक, हिंदुमत, प्रभात, भारत, विद्याप्रसार,-स्वयंसेवक, हिंदू, गोमन्त, पथ्यबोध, सत्संग, चित्ताकर्षण, प्राचीप्रभा, नापितोदय, भारतोदय, भारतमित्र, आर्यविज्ञान, सुबोध, युगांतर, प्रभात, कला, प्रदीप, गोमन्तकाची अस्मिता, दूधसागर

- कों. वि. सं. मं.

गोंय-२ : ओल्ड गोवा वा व्हेल्य गोवा. तिसवाडी तालुक्यांतलो एक गांव. अक्षांश १५° ३०' ३०'' उत्तर आनी रेखांश ७३° ५४' ३०'' उदेंत. हो गांव गोमती (मांडवी) न्हंयच्या कांठार वसला. ह्या गांवाक एका काळार 'उदेंतेचें रोम' अशें म्हण्टाले. हांगा उदेंत आनी अस्तंत देशांच्या वेपाराचें दिवप-घेवप जाताली. ह्या गांवची कला, संस्कृताय, देव-दैवतां, संवसारीक नामनेच्यो इगर्जी हांची सासाय खूब व्हड जावन आसा.

ओल्ड गोवा ही पोर्तुगेजांचे मुस्तींत इ.स. १८४३ मेरेन गोंयची राजधानी आशिल्ली. उपरांत ही राजधानी पणजी ह्या शारांत व्हेली. तेन्नासावन पयलींचे राजधानीक 'व्हेल्य गोअ' (Velha Goa= Old Goa) आनी नवे राजधानीक 'नोव्ह गोअ' (Nova Goa म्हळ्यार New Goa) अशें म्हणूंक लागले.

आयज ओल्ड गोवा हांगा म्हत्वाच्या इमारतींचे पूर्विल्ले अवशेश सोडल्यार आनीक कांयच उरूंक ना. ह्या शाराक तेन्ना भोंवतणी तटबंदी आशिल्ली. तातूंत भितर हेर इमारतींवांगडा आयच्या सेंट कॅथरीन कपेलाचे अस्तंतेक Ribeira Grande (Great Embankment) म्हळ्यार तोफखानो आनी टंकशाळा आशिल्ली. तेचप्रमाण ते तटबंदींत सांत कातारीनचो धक्को, आर्चबिशपचो कैदखानो, आल्जूब, सेंट मार्टीनचें कपेल, सांत बोअ व्हेन्तूर कॉलेज आनी राजाचें ओश्पिताल आशिल्लें. पोर्तुगालासावन येवपी वेपारी जहाजांखातीर Ribeira das Gales हो धक्को आशिल्लो. राजधानीच्या कामकाजाचें आनी वेपाराचें केंद्र Terreiro Grande आशिल्लें. व्हिसेरैची पलास आशिल्ली, ताका 'फोर्ट पॅलेस' अशें म्हण्टाले. कस्टम हाऊस, पालासीचो चौक 'तेरैर दू पासु' आशिल्लो. ताचे उदेंतेक शाराचो व्हडलो बाजार (बाझार ग्रांद) आशिल्लो. बाजाराचे दक्षिणेक आनी पलासीचे अस्तंतेक व्हिसेरैच्या आर्काकडल्यान वचपी गोंयचो त्या काळांतलो नामनेचो रुआ दिरैत मार्ग (२ किमी.) आशिल्लो. भौशीक पावणेची सुवात ह्याच मार्गार आशिल्ली.

आयज जे सुवातेर 'ओल्ड गोवा' धको आसा, ताका तेंकूनूच पयलींचें प्रवेशद्वार आशिल्लें. थंयच व्हिसेरैचें आर्क आसून तें काळ्या पाशाणान बांदलां. ताका Arco-dos-vice-reys अशें म्हण्टात.

व्हिसेरै आर्काच्या दावे वटेन आदिलशहाच्या किल्ल्याचें महाद्वार आसा. मुखेल दार काळ्या पाशाणाचें आसा. थंय वचपाक स सपणां आसात. किल्ल्याचें कोरीव काम पक्कें हिंदू शैलीचें जावन आसा. हें बांदकाम तेन्नाचो गोंयचो राजा साबाजी हाणें केल्लें. हो किल्लो आदिलशाही बादशहांनी गोंयचेर पोर्तुगेजांनी घुरी घालपाआदीं काबिज केल्लो. किल्ल्याची पालास वा Palacio de Fortaleza हो पोर्तुगेज व्हिसेरैचो राबीतो आशिल्लो.

सी कॅथेड्रल ही ओल्ड-गोवाचे इगर्जींभितरली प्रतिभाशाली इमारत उदेंतेक तोंड करून उबी आसा. हे इगर्जीक ३ कमानी दरवटे आसात. इगर्जीच्या भायल्या बांदकामाची शैली तुस्कान डोरीक प्रकारची आ[...] भितरल्या रेखीव बांदकामाची शैली मोझेक-कोरींथियन प्रकारची जा[...] आसा. उजवे वटेन चार कपेलां आसात. पयलें-सेंट अँथनीचें, दुसरें- [...] बर्नाडचें, तिसरें- मिरेकल्स क्रॉसचें आनी चवथें- होली स्पिरिटचें. दा[...] वटेन चार कपेलां आसातः पयलें- नॉस्स सिंयॉर दे नेसेसिदादूश, दुस[...] सां सेबाश्तियांव, तिसरें- सांतु साक्रामेंत आनी चवथें- नॉस्स सिन्योर बोअ व्हीद.

इंकिझिसांवाची इतिहासीक सुवात कॅथेड्रल चौकाचे दक्षिणे[...] आशिल्ली. हे व्हडले इमारतींत खूब सालां, घरां, कैदखाने, कपेल[...] सभाघर आनी त्रिबुनाल (न्यायालय) आशिल्लीं. सभाघराक 'मेझ दु सा[...] ऑफिसियु' (Board of Holy Office) अशें म्हण्टाले. इंकिझिसांव त्रिबुना[...] (कोर्ट) 'पॅलेस ऑफ इंकिझिसांव' च्या सभाघरांत भरतालो. पूण ख्या[...] दिवपाचें काम से कॅथेड्रल वा बाँ जीझस इगर्जींत 'आउतु द फे' (Au da Fe') जाल्याउपरांत जातालें. इंकिझिसांवाच्या वाडट्या अत्याचारा[...] लागून पोर्तुगालचो प्रधानमंत्री मार्कूस दे पोंबाल हाणें १७७४ वर्सा गोंय इंकिझिसांवाची शाखा बंद केली.

सेंट फ्रांसिस ऑफ असीसीचें कॉन्व्हेंट से कातेद्रालाचे अस्तंतेक आस[...] तें १५१७ वर्सा फ्रांसिस्कन अनुयायांनी बांदिल्लें. १७६२ वर्सा आ[...] १७६५ वर्सा तें परत बांदलें. कॉन्व्हेंटाक तेकूनूच 'सेंट फ्रांसिस ऑ[...] असीसी' इगर्ज आसा. ही इगर्ज १५२१ त बांदिल्ली पूण १६६१ त पर्[...] नव्यान बांदली. सेंट फ्रांसिस ऑफ असीसीच्या कॉन्व्हेंटांत आनी इगर्जी[...] सतराव्या शेंकड्यांतली धर्मीक कला पळोवंक मेळटा. इगर्जे बांदपा[...] शैली तुस्कान प्रकारची, पोर्तुगेज गोथिक वा मानुएलीन शिल्पकले[...] प्रकारची जावन आसा. भितर सेंट फ्रांसिस ऑफ असीसीचो लांक[...] पुतळो आसा. तेचप्रमाण लांकडाचेर कोरीवकाम केल्लीं सेंट फ्रांसिस ऑ[...] असीसीचीं चित्रां आसात.

कातेद्रालाचे दावे वटेन कांय अंतराचेर बाँ जेजू बॅझिलिकाची [...] फ्रांसिश्कु शाव्हिएर ह्या म्हान संताची इगर्ज आसा. सां फ्रांसिश[...] शाव्हिएराची कूड हातूंत व्हडा भोवमानान दवरल्या. 'बाँ जेझू' म्हळ्य[...] बरो, कृपावंत जेझू वा ल्हान पिरायेचो जेझू (Infant Jesus) हाची [...] सोबीत इगर्ज. हाच्या फुडल्या दर्शनी भागाचेर IHS (लॅटीन भाशेंत जेजू[...] Iesus Hominum Salvator अशें म्हण्टात) हीं उतरां कोरांतल्यांत. [...] इगर्ज १५९४ वर्सा दाँ जेरोनिमु मास्कारेन्हास हाणें बांदली. १६०५ व[...] ताची पवित्रताय जाहीर जाली. ताका बॅझिलिकाचो पांवडो १९४६ व[...] पोप पायश् १२ हाचे हस्तुकीं मेळ्ळो. हाचो अस्तंतेकडलो दर्शनी भा[...] आयोनीक, डोरीक, कोरींथियन शैलीच्या बांदकामाचो आसून पळेतल्या[...] लक्ष ओडून घेता. उत्तरेक तीन पडभिंती आसात. हो भाग पाशाणा[...] बांदला आनी ताची उंचाय २३.७ मी. आनी रुंदाय २२.८ मी. आस[...] इगर्जेफाटल्यान घांटीचें तेमक आसा.

इगर्जेचो भितल्लो भाग मोझेक-कोरींथियन शैलीचो आसून भोव सुंद[...] आसा. ताची लांबाय ५५.७७ मी., रुंदाय १६.७७ मी. आनी उंचा[...] १८.५९ मी. आसा. हे इगर्जेक सोबीत जनेलां आसात. वण्टींक धवो [...] आसा आनी कडांक भांगराचो वर्ख मारला.

सां फ्रांसिश्कु शाव्हिएराचे पवित्र कुडीचें कपेल दक्षिणेक आस[...] लांकडाचें सोबीत कोरीवकाम केल्लें हें कपेल १६५९ वर्सा बांदलें. सांताची पवित्र कूड गोंयच्या शेटींनी तयार केल्ले चांदीचे पेटयेंत १६३[...] वर्सा दवरली. कपेलांत भितर सांताचे जिणेचेर आदारीत लांकडाचें कोरीवकाम केल्लीं रंगीत चित्रां आसात. सां फ्रांसिश्कु शाव्हिएराचें वर्सुके फेस्त दर वर्सा ३ डिसेंबराक जाता. त्या दिसा आयतार आयलो जाल्या हें फेस्त २ डिसेंबरा दिसा जाता. ४२२ वर्सांच्या सां फ्रांसिश्कु शाव्हिएराचें पवित्र कुडीचें तेरावें प्रदर्शन १९७४-७५ वर्सा व्हडा दबाज्यान मनयलें. गोंयच्या देशी आनी विदेशी मेळून ९ लाख लोकांनी ताचें दर्शन घेतलें.

तेभायर सांत कातारीन हिचें कपेल, सांतु आंतोनियु हाचें कपेल

...लेडी ऑफ रोझरीचें कपेल अशीं कितलींशींच कपेलां, ओल्ड गोवा ... दिसतात. पोर्तुगेजांचे मुस्तींतलीं आनीकूय कांय कपेलां आनी ...टांचे मोडके पूर्विल्ले अवशेश दिसून येतात.

...ा गांवांत सेंट फ्रांसिस ऑफ असीसीचे इगर्जेसामकार ...aeological Survey of India चें पुराणवस्तू संग्रहालय आसा. तातूंत ...्या वेगवेगळ्या वाठारांनी मेळिल्ले पूर्विल्ले अवशेश आनी मूर्ती ...ात. ह्या वस्तुसंग्रहालयाच्या प्रवेशदाराचेर पोर्तुगेज गोव्हेर्नादोर ...ोंस द आल्बुकेर्काचो (१५०९-१५१३) व्हडलो पुतळो आसा.

...ोंय राज्य आनी केंद्र सरकार (ICAR Research Complex) हांचीं २ ... संशोधन केंद्रां ह्या गांवांत आसात. हांगाच्या बाजारांत पांच रस्ते ...थंय जातात थंय मदीं महात्मा गांधीचो व्हडलो पुतळो आसून ...ोजी एके हरिजन चलयेच्या खांदार हात घालून उबो आसा, अशें ...ायलां. हो पुतळो काशाचो आसून ९ फूट ऊंच आसा. १४ फूट ...ायेच्या चौथऱ्याचेर हो पुतळो उबारला आनी चौथऱ्याच्या चारुय ...ानी सुविचार बरयल्यात.

ओल्ड गोवासावन लागींच ब्रह्मपुरी हांगा गोमंतेश्वर वा गोवेश्वर हें ...ावें देवूळ आसा. अशें म्हण्टात की बहामनी राजांनी गोमंतेश्वर ...ळाची नाशाडी केली, पूण विजयनगरचो राजा माधव मंत्री हाणें हें ...ळ पर्थून बांदलें. ताच्या उगडासाखातीर ह्या देवळाचे तळयेक 'माधव ...र्थ' अशें म्हण्टात. हें देवूळ सुमार पंदराव्या शेंकड्यांत बांदिल्लें, पूण ...चो जीर्णोध्दार शके १८६९ म्हळ्यार १९४७ वर्सा केलो. हें इतिहासीक ...मनेचें देवूळ नाभिक समाजान बांदलें. हांगा महाशिवरात्रेचो उत्सव ...ट्या थाटांत मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

गोंय विद्यापीठ:

१९८५ त गोंय विद्यापीठाची स्थापना जाली. ...चे पयलीं गोंयच्या पदव्युत्तर पांवड्यावेल्या शिक्षणाची जापसालदारकी, ...बय विद्यापीठाचें पदव्युत्तर केंद्र सांबाळटालें. गोंयचीं सगळीं ...हाविद्यालयां लेगीत मुंबय विद्यापीठाक संलग्न आशिल्लीं. ह्या पदव्युत्तर ...द्रांत १३ विशय-विभाग आनी २१ शिक्षक आशिल्ले. गोंय विद्यापीठाची ...थापना जातकच वट्ट २४ विशय-विभागांवरवीं हांगा शिक्षण दिवपाची ...जवीज जाली.

गोंय विद्यापीठान सुर्वेक बांबोळी हांगासावन गोंय वैजकी महाविद्यालयाच्या इमारतींनी आपलो वावर सुरू केलो. उपरांत ताळगांव ...ठाराचेर बांदिल्ल्या नव्या प्रकल्पांत फेब्रुवारी १९९० सावन ल्हव ल्हव एकेक विभाग हालोवपांत आयलो. ह्या नव्या प्रकल्पांत प्रशासकीय विभाग, कला, वाणिज्य आनी विज्ञान विभाग तशेंच वाचपाघर, वसतीघरां, खेळामैदान, शिक्षकांक आनी हेर कर्मचाऱ्यांक रावपाखातीर बांदल्लीं घरां ह्या गजालींचो आस्पाव जाता. हाचे फुडें मार्केट प्रकल्प आनी हेर सुविधा हांगा उबारपाची मोख आसा.

हेर विद्यापीठांनी आसपी विशय-विभाग सोडून गोंय विद्यापीठांत पोर्तुगेज, कोंकणी, लॅटीन अमेरिकन स्टडीज, मरीन बायोटेक्नॉलॉजी हे खाशा विभाग जावन आसात. सद्या ३० महाविद्यालयां ह्या विद्यापीठाकडेन संलग्न आसात.

कोंकणी विश्वकोश हो कोंकणी भाशेंतलो पयलोच म्हायती कोश तयार करपाचो प्रकल्प गोंय विद्यापीठान हातांत घेतला. तशेंच गोंयचो समाजीक, अर्थीक, राजकी, सांस्कृतिक आनी साहित्यीक इतिहास बरोवपाचो प्रकल्प विद्यापीठान हातांत घेतला. तेभायर विद्यापीठान, गोंय संबंदी विंगड विंगड विशयांचेर संशोधनात्मक ग्रंथ उजवाडाक हाडपाच्यो येवजणी आंखल्यात.

विद्यापीठांत दर शिक्षणीक वर्सा शिक्षणीक म्हत्वाच्या कार्यावळींचें आयोजन जाता. डॉ. बी. शेख अली हो विद्यापीठाचो पयलो उपकुलगुरु निवृत्त जातकच, ऑक्टोबर १९९१ सावन डॉ. पी. आर. दुभाषी हो विद्यापीठाचो उपकुलगुरु म्हूण काम पळेता.

- कों. वि. सं. मं.

गोंसाल्व्हिश एरकुलानु दामासेन: (जल्म: ?, बाणावली).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. सैंट आलेक्स हे धर्मसभेचो तो संस्थापक जावन आसा. गोंयांत बारदेस म्हालांतल्या कळंगूट वाठारांत आशिल्ले हे धर्मसभेक, सद्या 'हॅन्डमेड्स ऑफ क्राईस्ट' (Handmaids of Christ) ह्या नांवान वळखतात. १९३० वर्सा ताणें थंय एक अनाथाश्रम सुरू केलो आनी १९३१ वर्सा एक शाळा सुरू केली. उपरांत कांय उमेदी चलयो ताका मेळ्ळयो आनी तांच्या पालवान ताणें १९३४ वर्सा 'पायस असोसिएशन' (Pious Association) ही संस्था सुरू केली. फुडें १८४९ वर्सा हे संस्थेचें धर्मसभेंत रुपांतर जालें.

- कों. वि. सं. मं.

गोंसाल्व्हिश जुजे कायतान: (जल्म: ?; मरण: १९७८).

क्रिस्ती धर्म फुडारी. ताचो मूळ गांव अडपडें (Arpora). १८५८-६९ काळांत तो गोंयच्या कॅथेड्रलाच्या धर्माची नेमावळ पळेतालो. १८६९-७१ काळांत तो गोंयचे आर्किडायोसीसचो व्हिकार जनरल आशिल्लो. १८७४-७८ मेरेन मुखेल धर्माध्यक्ष (prelate) म्हूण ताणें मुझांबीक ह्या वाठारांतलो अधिकार चलयलो. पूण ताका बिशपपणाची दीक्षा मेळ्ळी ना.

- कों. वि. सं. मं.

गोंसाल्व्हिश, राऊल निक्लाव: (जल्म: १५ जून १९२७, बांबोळी-तिसवाडी).

गोंय आनी दमण वाठारांचो आर्चबिशप, तेचपरी ईस्ट इंडिजाचो तो पात्रिआर्क आशिल्लो. ताचें शिक्षण राशोल सेमिनारींत जालें. डिसेंबर १९५० त पाद्री म्हूण ताची नेमणूक जाली. ऑगस्ट १९५४ त राशोलचे पॅट्रिआर्कल सेमिनारींत तो प्राध्यापक जालो. १९५६ त तो साळगांव-पिळर्णच्या मायनर सेमिनारी ऑफ अवर लेडीचो रेक्टर जालो. १९६२-६४ ह्या काळांत तो 'आपॉस्तॉलीक न्युन्सिएचर' (नवी दिल्ली) चो सेक्रेटरी आशिल्लो. सप्टेंबर १९६४ त 'पास्तोरल इन्स्टिट्यूट सांत पायश' चो तो संचालक जालो. १९६७ वर्सा तो गोंय आनी दमण वाठाराचो बिशप सहाय्यक जालो. १९७२ वर्सा तो आर्किडायोसीजांचो आपोस्तोलीक प्रशासक (Administrator Apostolic) जालो. उपरांत ताका गोंय आनी दमण वाठाराचो आर्चबिशप म्हूण पदवी मेळ्ळी. १९७८ वर्सा तो ईस्ट इंडिजाचो 'पेट्रिआर्क आदऑनोरेम' (Patriarch adhonorem) जालो. ही पदवी घेवपी तो पयलोच गोंयकार आनी पयलोच भारतीय जावन आसा. सद्या आर्किडायोसीजांखातीर तो तळमळीन वावर करता.

- कों. वि. सं. मं.

गोकर्ण-१:

कर्नाटक राज्याच्या उत्तर कानडा जिल्ह्यांतल्या कुमठा तालुक्यांतलें नामनेचें तीर्थक्षेत्र. दर्या देगेर, कारवारसावन सुमार ३६ किमी. आनी कुमठा बंदर सावन १६ किमी. अंतराचेर गोकर्ण आसा. गोकर्णाची गणना भास्करक्षेत्रांत जाता. रामायण, महाभारत, भागवतपुराण आनी शिवपुराण ह्या ग्रंथांनी गोकर्णाचो उल्लेख आयला. 'गोकर्णमाहात्म्य' नांवाचो एक स्वतंत्र ग्रंथ आसा. हांगाच्या महाबळेश्वरच्या देवळांतलें लिंग हें शिवाचें आत्मलिंग आशिल्ल्यान पूर्विल्ल्या काळासावन तें नामनेक पावलां. रावणान हांगा तप केल्लें. इंद्रान आपलीं पातकां धुवपाखातीर गोकर्णाक अनुश्ठान केल्लें. बलरामान गोकर्णाक तीर्थयात्रा केल्ली. नारद, सनत्कुमार, प्रल्हाद, शंकराचार्य ह्यो विभूती ह्या क्षेत्रांत येवन गेल्यात, अशें म्हण्टात.

गोकर्णक्षेत्राची निर्मिती कशी जाली, ताचेर एक कथा प्रचलित आसा, ती अशी:

रावणाचे आवयन रावणाक सांगलें, 'कैलासाक वच आनी म्हादेवाकडल्यान ताचें लिंग मागून हाड.' तेखातीर रावण हिमालयांत गेलो आनी खर तपाक बसलो. म्हादेव ताचेर प्रसन्न जालो. रावणाचे मागणेप्रमाण ताणें आपलें काळीज चिरून आत्मलिंग काडलें आनी तें रावणाक दिलें. रावण तें घेवन लंकेक वचपाक गेलो. म्हादेवान आपलें

आत्मलिंग रावणाक दिल्ल्यान त्रिभुवनांत सगळेकडेन बोवाळ जालो.

तें लिंग लंकेंत पावचें न्हय म्हूण देवांनी एक कट रचलो. तांणी तेखातीर गणपतीक नेमलो. रावण लिंग घेवन गोकर्णाक पावलो, तेन्ना तिळसांज जाल्ली. आतां संध्यावंदन करून वरुणाक अर्घ्य दिवपाचें, पूण जमनीर दवरल्यार आत्मलिंग घट जाता म्हूण कोणाच्या तरी हातांत तें दिवपाक जाय, अशें रावण चिंततालो. गणपतीन ही संद सादली आनी गोरवांचो राखणो जावन थंय पावलो. ताका पळोवन रावणान म्हळें, 'थोडे वेळ मात्शें हें लिंग सांबाळ'. राखण्यान म्हळें, 'सांबाळटां. पूण जड जालें जाल्यार हांव सकयल दवरतलों.' ताचेर रावणान म्हळें, 'लिंग सकयल दवरचेपयलीं म्हाका तीनदां उलो मार.' राखण्यान तें मान्य केलें. रावण संध्या करपाक गेलो. ताणें आचमनाक सुरवात केल्या मात, पयलो उलो आयलो . अघमर्षण जाता थंय आसा दुसरो आनी अर्घ्य घेवपाक तिसरो उलो आयकूंक आयलो. रावण धांवत वचून पळेत जाल्यार राखण्यान तें आत्मलिंग जमनीर दवरलां. रावणान आपल्या वीस हातांनी तें हुमटुपाचो यत्न केलो, पूण ताचे कुडकेच आयले. लिंग मात जाग्यावेल्यान हाल्लेंना. रावण थकलो. ताणें तिडकीचे भिरकेंत राखण्याचे तकलेर एक मूठ माल्ली. पूण लिंग मात थंयच सासणाचें प्रतिशिठत जावन उल्लें.

गोकर्ण ह्या नांवाफाटल्यान आनीक एक कथा आसा ती अशी:

ब्रह्मदेवान म्हादेवाक सृश्ट निर्माण करपाक सांगलें. खूब दीस जावन गेले तरी म्हादेवान तें काम केलेंना. देखून, ब्रह्मदेवान स्वताच पृथ्वी तयार केली. ताका लागून म्हादेवाक राग आयलो आनी तो उदकांतल्यान वयर येवन पृथ्वीक धक्के मारपाक लागलो. पृथ्वीन गायचें रूप धारण करून म्हादेवाक विनंती केली की, 'म्हाका धक्के मारून म्हजो असो छेद करूं नाका. म्हज्या कानांतल्यान भायर यो.' तेप्रमाण म्हादेव त्या गायच्या कानांतल्यान प्रकट जालो. ज्या जाग्यार हें घडलें, त्या जाग्याक 'गोकर्ण' (अर्थ- गायचो कान) अशें नांव पडलें.

गोकर्णाचे अस्तंतेवटेन दर्या आसा. हे दर्यादिगेर रावन गांवार नदर घाली जाल्यार गांवाचो आकार गायच्या कानाभशेन दिसता. देखून, ह्या गांवांक 'गोकर्ण' अशें नांव पडलें, अशी आनीक एक आख्यायिका आसा.

स्कंद पुराणांतल्या ब्रह्मोत्तर खंडांत (२.८१-८४) गोकर्ण-माहात्म्य सांगलां तें अशें-

शृणु राजन् महाभाग क्षेत्रमन्यत् प्रतिष्ठितम् ।।
महापातकसंहारि गोकर्णाख्यं मनोहरम् ।
यत्र स्थितिर्न पापानां महद्भ्यो महतामपि ।।
स्मृतो ह्यशेषपापघ्नो यत्र सन्निहितः शिवः ।
यथा कैलासशिखरे यथा मन्दारमूर्धनि।।
निवासो निश्चितः शम्भोस्तथा गोकर्णमण्डले ।

अर्थ- महाभाग राजा, आयक. गोकर्ण नांवाचें सोबीत, सुंदर आनी म्हापातकांचो नाश करपी एक नामनेचें क्षेत्र आसा. ते सुवातीर मोट्यांत मोटें पातक लेगीत धुवन वता. कारण थंय पापांचो संहार करपी म्हादेव प्रत्यक्ष रावता. जे भशेन कैलास आनी मंदार ह्या पर्वतांचेर म्हादेवाचो राबितो आसता, तेचभशेन तो गोकर्ण क्षेत्रांतूय आसा, अशें म्हण्टात.

गोकर्णाविशींचो पयलो इतिहासीक आनी विश्वसनीय उल्लेख इ.स. च्या ८ व्या शेंकड्यांत आयला. दुसऱ्या कदंब राजघराण्याचो प्रस्थापक मयूरवर्मा हाणें गोकर्णाच्या राजकुंवराक आपली भयण दिल्ली, अशें तातूंत म्हळां. इ.स. १५०८ वर्सा विजयनगरच्या कृष्णराय ह्या सम्राटान गोकर्णाची भोंवडी करून थंय आपली सुवर्णतुला केली, अशें एका पोर्तुगेज लेखकान बरोवन दवरलां. इ.स. १६६५ वर्सा छत्रपती शिवाजी म्हाराजान गोकर्ण क्षेत्राक भेट दिल्ली, असो एक उल्लेख आसा.

हांगाच्या महाबळेश्वर देवळांतलें आत्मलिंग भूंयगत आसा. पिंडीचे मदीं एका खळग्यांत आंगुळभर लांब आनी तितलेंच ऊंच अशें हें आत्मलिंग आसा. चाळीस वर्सांनी एकदां हांगा 'अष्टबंध' उत्सव जाता. त्या वेळार वयली पिंडी काडून त्या जाग्यार नवी पिंडी बसयतात. पिंडी काडटकच जमनींतलें गुप्त शिवलिंग पळोवपाक मेळटा. ताचेर रावणा[…] बोटांचे ठशेय दिसतात, अशें म्हण्टात. दर उमाशेक आनी सोमप्रदो[…] रातीक हांगा दिवाळेभशेन फोग लायतात. माघ वद्य दशमीसावन फा[…] शुध्द द्वितीयेमेरेन चलपी उत्सवांतलो 'महाशिवरात्र' हो [...] महोत्सवाचो दीस हांगा व्हडा उर्बेन आनी उमेदीन मनयत[…] महाबळेश्वर मंदिराची बांदावळ द्राविड पध्दतीची आसून तें [...] ज्योतिर्लिंगांतलें एक लिंग जावन आसा. ह्या देवळाची गर्भकूड व्ह[…] आसून सोबीत सभामंडप आसा आनी थंय ब्रह्मा, विष्णु, म्हा[…] अगस्ती, राम, रावण, ताम्रगौरी, गणपती ह्या देवांचीं ल्हान दे[…] आसात. तेचप्रमाण कोटितीर्थ नांवाचें एक व्हड कुंड लेगीत आसा. शि[…] सुमार ६० फूट उंचायेचें आसा आनी सभामंडप ६०×४० फूट इत[…] आसा. सभोंवतणीं अगरसाळ आसा. हें देवूळ जक्कणाचार्य नांवा[…] वास्तूशास्त्रज्ञान बांदलां अशें म्हण्टात.

ज्या दोंगराच्या मुळसाक गोकर्ण वसलां, त्या शतशृंग दोंगराचे[…] ऋषी-मुनींचीं तपस्थानां आसात.

- कों. वि. सं.

गोकर्ण-२: (मराठी-गोकर्ण, सुपली, गोकर्णी; हिंदी-अपराजि[…] कालिना; गुजराती-कोयला, खीसली, गरणी; संस्कृत-गिरिकर्णि[…] अपराजिता, गोकर्णिका; इंग्लीश- बटरफ्लाय पी; लॅटीन-क्लिटोरि[…] टर्नेटिया; कूळ- लेग्युमिनोजी, पॅपिलिऑनेटी).

जायतीं वर्सां उरपी ही वाल उश्ण कटिबंधांत सगळ्या वाठा[…] दिश्टी पडटा. जायत्या वेळा ही वाल आड्यांचेर वा पोरसांत सोबेखात[…] लायिल्ली दिश्टी पडटा. तिचीं पानां एक-संघ, आनी पांच-सात दला[…] आसतात. फुलां सादारण व्हड, एकटुकें, पानांचे खाचींत जून ते जानेव[…] ह्या म्हयन्यांत येता. गायेच्या कानासारकी आशिल्ली व्हडली पाक[…] गडद निळी (गोकर्ण म्हळ्यार गायचो कान) आसता. कांय कडेन [...] गोकर्ण वेलीचो प्रकार दिश्टी पडटा. हे वालीक चिडकेमिडके भशेन [...] सांगो येतात. तातूंत पांच ते धा वाटकुळ्यो, लांब आनी सादा[…] थपकट्यो बियो आसतात. कांय कडेन गोंडी गोकर्ण (पांच पाकळ[…] आशिल्ल्या फुलांची वाल) दिश्टी पडटा.

उपेगः हे वालीचीं मुळां शितळ, कोडू, मूत निवळ करपी, जंतू[…] नाश करपी, तेचपरी हातांचेर आनी पायांचेर जाल्ल्या रोगांचो नाश कर[…] आसतात. धवे गोकर्णीच्या मुळांचो रोस तकली उसळटा ते[…] (अर्धशिशी) नाक पुडयेंत घाल्यार त्रास कमी जाता. हो रोस [...] दुदाबरोबर घेतल्यार चड तेंपाचे खोकलेचेर उपायकारक थारता. पा[…] थंड उदकांत भिजोवन काडिल्लो अर्क घायांचेर लायतात. भाजिल्ल[…] बियांचो पिठो नेत्ररोग, ताळो कुसकुसप आनी कातडेच्या रोगाचेर उपे[…] पडटा. खंयच्याय प्रकाराचे जमनींत ही वाल जाता. बियांपसून ति[…] लागवड जाता. मृग नक्षत्राच्या सुमाराक जमीन खणून बियो घालता[…] बी किल्लून येतकच ६-७ सप्तकांनी वालीक फुलां येवंक लागतात.

- कों. वि. सं. [...]

गोकुळः उत्तर प्रदेशांतल्या मथुरा जिल्ह्यांतलें नामनेचें क्षे[…] मथुरेसावन १० किमी. अंतराचेर यमुनेचे दुसरे देगेर गोकुळ वशिल[…] आसून सद्या हीं दोनूय थळां पुलावरवीं एकामेकांक जोडल्यांत.

गोकुळ हो पूर्विल्ल्या काळांत गोपांचो गांव आसलो. नंद हो [...] गांवचो मुखेली, तर यशोदा ही ताची बायल. हांणीच कृष्णाक ल्हाना[…] व्हड केलो.

श्रीकृष्णाचें भुरगेंपण ह्याच गांवांत गेलें. पूतनेक जीवेशी मार[…] यमलार्जुनाचो उध्दार, गोप-गोपी सयत केल्ली क्रीडा तशेंच हे[…] कृष्णलीलांक लागून गोकुळाची कीर्त चोंयवशीन फांकिल्ली.

श्रीकृष्णाच्या काळार गोकुळांत धंयदूदाची गंगा व्हांवताली[…] गोरवां-म्हसरांनी हो वाठार संपन्न आनी समृध्द आसलो, कसलेच वस्तीं[…] थंय उणेपण नाशिल्लें, अशी गोकुळाविशींची तुस्त आनी तोखणा[…]

...ांत आयल्या. भागवताच्या दशमस्कंधांतूय गोकुळ, गोप, गोपी, ... चें वर्णन आयलां.

...संतांभितर आनी वैष्णव संप्रदायाभितर, गोकुळाक व्हड मान ... गोकुळ म्हळयार प्रियधाम अशेंच समस्त वैष्णव पंडितांनी आनी ...मानलां आनी ताचें व्हडपण वर्णिलां.

...ळ हें वल्लभसंप्रदायाचें मुखेल केंद्र जावन आसा. औरंगजेबाच्या ...न ह्या संप्रदायाचे सगळे पूज्य ठाकूर हांगाच रावताले. सद्या ह्या ...च्यो २४ हवेल्यो आसून तातूंत वल्लभाचार्याची बैठक, ...थाची बैठक, गोविंदघाट, वल्लभघाट, व्रजराजमंदिर, ...थ मंदिर हीं मुखेल आसात. रमणरेती आनी ब्रह्मांडतीर्थ हीं ...गाचीं नामनेचीं तीर्थवळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

...ळाष्टम: श्रावण वद्य अष्टमीक, मध्यान रातीक श्रीकृष्णाचो ...जाल्लो; ताचो उगडास म्हूण गोकुळाष्टम वा जल्माष्टमी वा ...ंती मनयतात.

...रेत कंसाचे बंदखणींत, देवकीच्या पोटांत श्रीकृष्णाचो जल्म ... तेन्ना वसुदेवान कंसाच्या भंयांन, रातोरात ताका नंद-यशोदेच्या ...त व्हरून पावयलो. गोकुळांत कृष्णजल्माक लागून व्हड खोस आनी त्या गांवांत व्हड परब मनयली. देखून हे परबेक गोकुळाष्टम ...णजयंती वा जन्माष्टम अशें नांव पडलें.

परबेचो विधी फुडले तरेन आसता. सप्तमीच्या दिसा एकभुक्त ...ध्या तिळांचो कल्क आंगाक लावन न्हातात. व्रताचो संकल्प ...पुजेचो जागो वेली-फुलांनी शिंरगारतात. त्या जाग्यार देवकीचें ...घर तयार करतात. पलंगाचेर देवकी आनी कृष्ण हांच्या मूर्तींची ...करतात. दुसरेखटेन यशोदा आनी तिची चली, वसुदेव आनी नंद ...मूर्ती बसयतात. मध्यान रातीक शूचिर्भूत जावन

'श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं सपरिवारश्रीकृष्णपूजां करिष्ये ।' असो संकल्प ...त. घरचीं सगळीं श्रीकृष्णाची षोडषोपचार पूजा करतात. कथा, ... नृत्य, गीत सारक्या कार्यावळींवरवीं रात जागयतात. अष्टमी ...उपास करून देवाक फळांच्या जिनसांचो निवेद्य दाखयतात. नर्मीक, ...चारान उत्तरपूजा करून देवाक महानिवेद्य अर्पण करतात. मातयेची ...आसल्यार तिचें उदकांत विसर्जन करतात. कृष्णाची धातूची मूर्त ...यांत दवरतात वा ब्राह्मणांक दान करतात.

...ोकुळाष्टमीची परब भारतांत सगळ्या वाठारांनी मनयतात. गोकुळ, ..., वृंदावन, द्वारका, जगन्नाथ पुरींत हे परबेचो आगळोच थाटमाट ...ता. त्या दिसा जायत्या जाणांगेर गोकुळ-वृंदावनाचो देखाव तयार ...न कृष्णाचो जल्म मनयतात. वैष्णव लोक तर हो दीस भक्तीन ...ात. जायते वैष्णव लोक देवस्थानांतल्यान दीपाराधना, पालखी, ...लनोत्सव, कृष्णलीलेचे खेळ, भागवत पुराणाचें वाचन, कीर्तन, ...न, नृत्य-गायन ह्यो कार्यावळी प्रतिपदेसावन अष्टमीमेरेन चलतात. ...वनांत ह्या दिसांनी दोलोत्सव जाता, तो मनभुलोवणो आसता. ...राष्ट्रांत, खास करून कोंकण भागांत हे परबेवेळार धंय-कालो जाता. ...'गोविंदा आला रे आला । गोकुळांत आनंद झाला।' अशें गायत, ...ले घराघरांत नाचपाक वतात आनी धंयाच्यो मडक्यो फोडटात. ...तले लोक तांचेर उदकाच्यो घागरी ओततात.

गोयचो संदर्भ: (पळेयातः कालो)

- कों. वि. सं. मं.

...खले, गोपाळ कृष्ण: (जल्म ९ मे १८६६, कोतलुक ...ागिरी; मरणः १९ फेब्रुवारी १९१५, पुणे).

...आर्विल्या भारताचो एक म्हान फुडारी, संसदपटू, राजकारणी आनी ...स पक्षाचो मुखेल जाळवणदार. ताचो जल्म एका सामान्य घराब्यांत ...लो. ताचें मुळावें शिकप कागल आनी हायस्कुलचें शिकप कोल्हापूर ...ा जालें. इ.स. १८७९ त ताचो बापूय मायर पडिल्ल्यान ताचें ल्हानपण खूब गरीबींत आनी कश्टांत गेलें. १८८१ त मॅट्रिक पास जातकच ताणें कोल्हापूरचें राजाराम कॉलेज, पुण्याचें डेक्कन कॉलेज, मुंबयचें एल्फिन्स्टन कॉलेज हांगा आपलें शिक्षण पुराय केलें. पिरायेच्या अठराव्या वर्सा तो गणित हो ऐच्छिक विशय घेवन बी. ए. जालो. कॉलेजांत शिकता आसतना इंग्लीश भाशेचेर प्रभुत्व मेळोवपाखातीर ताणें उपाट कश्ट घेतले. बी. ए. जातकच ताणें टिळक-आगरकरान सुरू केल्ल्या 'न्यू इंग्लीश स्कुल' हातूंत नोकरी धरली. १८८५ त फर्ग्युसन कॉलेजांत तो इंग्लीश विशयाचो प्राध्यापक जालो. फुडें ताणें अर्थशास्त्र होय विशय शिकयलो. १८८७ त ताणें गणिताचें एक पुस्तक बरयलें.

१८८७ त न्यायमूर्ती महादेव रानडे हाच्या व्यक्तीमत्वान प्रभावित जावन गोखले ताचो शिष्य जालो. ताचे सांगणेवयल्यान गोखले 'सुधारक' पत्राचो सहसंपादक जालो. न्या. रानडे हाचे प्रेरणेन जल्माक आयिल्ले भौशीक सभेचो चिटणीस (१८८७) आनी सभेच्या तीम्हयन्याळ्याचो संपादक जालो आनी फुडें १८९१ त तो परिशदेचो चिटणीस तशेंच राष्ट्रसभेचो चिटणीस जालो. १९०५ त पुणे नगरपालिकेचें अध्यक्षपद ताका फाव जालें, १८९९ त मुंबय काउन्सिलांत तो वेंचून आयलो. थंय ताणें दोन वर्सां काम केलें. प्रांतिक विधीमंडळांत प्रवेश करतकच चार वर्सांभितरूच तो केंद्रीय विधीमंडळांत वेंचून आयलो. १८९५ त पुण्यांत भरिल्ल्या कॉंग्रेस अधिवेशनाचो तो चिटणीस जालो. १९०५ त वाराणसी हांगा भरिल्ल्या कॉंग्रेस अधिवेशनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

लोकमान्य टिळक आनी गोखले हे सुर्वेक एकेच माचयेर वावुरताले. पूण १८९९ त मुंबयच्या कॉंग्रेस अधिवेशनाउपरांत दोगांयचोय मार्ग बदल्लो. टिळक जहाल राजकारणावटेन वळ्ळो. गोखलेन लोकशिक्षणावरवीं समाजजागृती करपाचो आनी राजकी सुदारणांखातीर ज्यो सवलती मेळटात, त्यो राबोवपाचो मार्ग आपणायलो.

हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची तपासणी करपाखातीर १८९६ त वेल्बी कमिशन नेमिल्लें. वेल्बी आयोगासारक्या म्हत्वाच्या आयोगामुखार मुखेल साक्षीदार म्हूण ताणें एकविसाव्या वर्सा गवाय दिली. हिंदुस्थानांत राज्यकारभाराचो खर्च कसो वाडत चल्ला आनी ताका लागून करवाढ कशी जड जाता, हें ताणें सप्रमाण दाखयलें आनी राजकी सुदारणांची गरज उक्तावन दाखयली. ताचे ह्या अभ्यासपूर्ण आनी मुद्देसुद साक्षीक लागून ताचें नांव हिंदुस्थानांत तशेंच विदेशांत गाजलें.

१९०२ त, गोखले मध्यवर्ती कायदेमंडळाचेर वेंचून येतकच ताणें अर्थसंकल्पाचेर जें उलोवप केलें, ताका लागून ताचें कर्तृत्व आनी फुडारपण देशमान्य जालें. त्या विधीमंडळांत ताणें अर्थसंकल्पाचेर बारा उलोवपां केलीं. तातूंतल्यान ताणें तेन्नाच्या भारताच्या राजकी, अर्थीक, शिक्षणीक मळांवयले विचार मांडले. भारतांतल्या शेतकामत्यांचे प्रस्न, आयात-निर्यात, कारभार, हिंदी विद्यापीठाचो कायदो, रेल्वे अदमासपत्रक, मुळाव्या फुक्कट शिक्षणाचो कायदो, भलायकी, उद्येग, रुपयांचें पौंडाकडेन नातें, लश्कराचयलो खर्च अशे कितलेशेच विशय ताणें अभ्यासपूर्वक हाताळ्ळे. प्रतिपक्षाचें मत समर्पक युक्तिवाद करून

वळोवप, हें ताच्या भाशणाचें खाशेलपण आशिल्लें. गोखले हो ऊंच पांवड्याचो वक्तो आनी संसदपटू आसा, असो गौरव भारतांतल्या तशेंच विदेशांतल्या जायत्या जाणकारांनी केलो. तो वरिश्ठ कायदेमंडळांत सुमार १२ वर्सां आशिल्लो.

आपलो समाज स्वायत्ततेचो उपेग करून घेवपाक लायक करपाखातीर निःस्वार्थी अशा समाजसेवकांची एक संस्था तयार करपाक जाय, अशें ताका दिसतालें. समाजाचें अंतर्बाह्य स्वरुप बदलल्याबगर तो स्वातंत्र्याक पात्र जावंचो ना, अशें रानडे हाचें मत आशिल्लें आनी त्याच हेतान ताणें 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी' (भारत सेवक समाज) हे संस्थेची थापणूक केली (१२ जून १९०५).

वंगभंगाक लागून जी अंदाधुंदी जाली, ताका लागून गोखले आनी हेर फुडाऱ्यांच्या सनदशीर राजकारणाचेर परिणाम जालो. पूण गोखलेन राजकी सुदारणा मेळोवपाखातीर ब्रिटीश राज्यकर्त्यांचें मत वळोवपाचे आपले यत्न मात्सूय कमी केले ना. मोर्ले-मिंटो सुदारणा कायदो (१९१९) ह्या नांवान वळखतात त्या कायद्याचे जडणघडणींत गोखलेचो खूब मोटो हात आशिल्लो. १९०६ त तो इंग्लंडाक गेलो आनी थंय रावन हेसंबंदी ताणें बरोच वावर केलो. सनदशीर राजकारणाचो गोखले प्रवर्तक खरो, पूण निमाणच्या काळांत कायदेभंगाचे चळवळीकूय ताचें खास मर्यादेमेरेन फाटबळ आशिल्लें.

राजकारणांतल्या ताच्या कार्याभायर एक म्हान समाजसुदारक म्हूण तो नामनेक पावलो. भारत सेवक समाजाच्या कार्यावांगडा अस्पृश्यता आनी जातिवेवस्था हांचें निर्मूलन जावंचें, म्हूण तो सदांच वावुरलो. बायलांचे स्वतंत्रतायेचो तशेंच तांच्या शिक्षणाचो ताणें पुरस्कार केलो आनी तेविशींचे आपले विचार वृत्तपत्रकार ह्या नात्यान 'सुधारक', 'सार्वजनिक सभा', 'राष्ट्रसभा समाचार' ह्या खबरेपत्रांतल्यान स्पश्ट मांडले. सगळ्या थरांतल्या लोकांक शिक्षण घेवप सोपें जावंचें म्हूण मुळावें शिक्षण फुकट आसचें, अशें ताका दिसतालें. तेखातीर ताणें १९१० सावन खटपट सुरू केली. ताणें मुळाव्या फुकट शिक्षणाचें बील तीन खेपो कायदेमंडळांत मांडलें. पूण तीनूय खेपो तें भायर पडलें, म्हूण १९११ त ताणें मुळाव्या शिक्षणाचें बील परत एकदां वरिश्ठ काउन्सिलांत मांडलें.

ह्याच वेळार गोखले दक्षिण आफ्रिकेच्या दौऱ्यार गेलो. थंय भेटी, मानपत्रां दिवन ताका येवकार दिलो. दक्षिण आफ्रिकेंतल्या सरकाराचे दडपशाहीक आनी ताच्या धोरणांक आळाबंद बसचो आनी नाताळांत मुदतबंदीन कामगार धाडपाचें बंद करचें, अशें ताणें सरकाराक कळयलें. त्या वेळार गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेंत आशिल्लो. गांधीजी आनी गोखले हांचो थंय लागींचो संबंद आयलो. गोखले हाणें गांधीजीच्या सत्याग्रह कार्याखातीर निधी जमोवपाक सुरवात केली.

पयलें म्हाझूज सुरू जालें म्हूण तो भारतांत परत आयलो. जहाल मताच्या टिळकाक गोखलेचें सामोपचाराचें राजकारण मवाळ दिसपाक लागलें. पूण गोखलेन आपलो सनदशीर मार्ग कसोच सोडलोना. पूण गोखले हाचें कर्तृत्व, देशसेवा, स्वार्थत्याग, अभ्यास ह्या गुणांक लागून सरकाराप्रमाणूच लोकपक्षाचे फुडारीय ताका आदर दिताले.

- कों. वि. सं. मं.

गोठाण: आर्थ्रोपोडा (संधिपाद) संघाच्या डिप्लोपोडा वर्गांतलो प्राणी. हो तिकतिकीत तांबशा रंगाचो सरपटपी प्राणी जावन आसून तिची कूड वाटकुळी आसता; आंगाक मुदयांवरी वळी आसतात. तिच्या आंगाक कुसांकुसांवरी जायते पांय दिश्टी पडटात. तेखातीर तिका 'सहस्त्रपाद' म्हण्टात. तिच्या आंगाच्या चडशा मुदयांक दोन दोन पायांच्यो जोडयो आसतात म्हूण तिका 'डिप्लोपोडा' म्हण्टात. चड करून तिका वीस मुदयो आसतात. पूण कांय जाणांक बत्तीस मुदयांपरसूय चड मुदयो आसतात. तिका हात लागल्यार ती आपलें आंग आंवळून वेटाळें करता. कांय जातींच्या गोठणीचे कुडीचो आकार चेपटो आसता. कुडीचेर कॅल्शियमयुक्त कवचाचें आवरण आसता. जेन्ना गोठणीची वाड जाता तेन्ना तिचेवेळीं कवचां कात सोडिल्ल्यावरी गळून पडटात.

गोठणीचे तकलेर लघुशृंगिकांची (antennules) एक जोडी तकलेच्या दोनूय कुशींनी एक वा चड ल्हान दोळे आसतात; जातींमदीं हे दोळे दिश्टी पडनात. जंभाची (अन्न धरपाखा चाबपाखातीर आशिल्ल्या उपांगांची) एक जोडी आसता. जं (जंभाफाटल्या रुपांतरक्षम उपांगांची) एकूच जोडी आसता. ज दुसरे जोडयेचें रूपांतर अधरोश्ठात (सकयल्या ओंठांत) जाल्लें गोठणीक विखारी जबडे आसनात.

गोठण श्वासनलिकेवरवीं श्वसन करता. अन्ननलिका सरळ ल्हान आसता. ती आंतकड्याचो फुडलो, मदलो आनी फाटलो अ भागांनीं वांटिल्ली आसता. हो भिन्नलिंगी प्राणी आसा.

गोठणीचे ३५ ते ३१ कोटी वर्सांआदले कारबोनी फोरस क जीवाश्म (fossils) सांपडल्यात. सादारणपणान गोठणीचो रंग व मातयेकोराचो आसता. भारतांतल्या कांय गोठणींची लांबाय ०. ते ३०० मिमी. मेरेन तर रुंदाय सुमार ५० मिमी. मेरेन आसता.

गोठणी पुराय संवसारांत खासा करून ध्रुवीय प्रदेशांत चड प्र आसात. उश्ण प्रदेशांत गोठणी चड प्रमाणांत दिश्टी पडटात. मेळपी गोठणीच्यो जाती अश्योः आर्थोस्फीरा हेटेरोस्टिक्टा, आ. झेफ्रोनिया नायग्रिनोटा, झे. अल्टीकोला, कॉंड्रोमॉर्फा सेव्हेरि मॅमीफेरा, स्ट्रेप्टोगोनोपस फिप्सोनी आनी ट्रायगोनियुलस लुम्ब्रीसिन

गोठणीची मादी, जमनींत २५ ते ५० तांतयां घालता. हीं तांतयां मातयेभितर आसतात. तांतयांतल्यान पील भायर योमेरेन तांतयांची राखण करता. तांतयांतल्यान भायर सरिल्ल्या पिलांक प तीन जोडयो आसतात आनी पांयां फाटल्यान चार वळी आसत उपरांत गोठणीच्या पिलाची जशी जशी वाड जायत वता, तश्यो आंगावेल्यो वळी वाडत वतात आनी तांचेर पांयांच्यो जोडयो लागतात. गोठण २ ते ७ वर्सांमेरेन जियेता. हो काळ जातीं वेगवेगळो आसता.

गोठण हो शिवराक प्राणी आसून तो कुशिल्ली वनस्पत जियेता. ओलसार जाग्यांनी पानांच्या राशींभितर वा लांकडांच्या ह गोठण रावता. गिमाच्या दिसांनी ती स्वताक जमनींत पुरुन घेता.

स्वताची राखण करपाखातीर गोठणीच्या आंगांत कांय घाण ग्रंथी आसतात. शरीराचे कुशीक आशिल्ल्या रंध्रांतल्यान ह्या ग्रंथीं पाझरता. ह्या द्रव्याचे घटक वेगवेगळ्या जातींनी विंगडविंगड आ तातूंत हायड्रोसायनिक अम्ल, आयोडीन आनी क्विनोन आसत द्रव्याचो वास खर आनी झिणझिण्यो येवपी आसता. हाका लागून जीव-जंतू मरतात. मनशाचे कातीर हें द्रव्य पडल्यार कात काळी कांय काळाउपरांत कात वता, पूण जाल्ली जखम बरी जावपाक दीस लागतात. मनशाच्या दोळ्यांचेरूय ह्या द्रव्याचो वायट प जाता. कोंबयो हें द्रव्य दोळ्यांत पडिल्यार कुड्ड्यो जातात.

- कों. वि.

गोड (गॉड): ऊंस, ताड आनी माड ह्या वनस्पतींपसून रोस खतखतावन थंड करतकच जो घन पदार्थ तयार जाता, 'गोड' अशें म्हण्टात. गोडाचो उपेग चड करून खावचेल्या पदा गोडसाण हाडपाखातीर जाता. ऊंसापसून गोड आनी साकर करपाची क्रिया भारतांत पूर्विल्ल्या काळासावन प्रचलित आसा. ह्या संशोधकान 'गोड' ह्या शब्दाची उत्पत्ती 'गौर' ह्या बंगालां पूर्विल्ल्या शाराच्या नांवावयल्यान आयल्या अशें म्हळां. व्युत्पत्तिकार, बंगालच्या गौड देश ह्या पूर्विल्ल्या नांवावयल्यान म्हळ्यार गोडाचो देश असो अर्थ दितात. 'प्रथिमकोश' बुध्दकाळांतल्या ग्रंथांत दरेक बौध्द भिक्षून आपल्या आहारांत गो उपेग करचो अशें सांगलां. सम्राट चंद्रगुप्त हाच्या दरबारांतलो सेल मायकेटॉर हाचो वकिल मीगॅस्थीनीझ हाणें इ.स.प. ४० च्या सुम 'गोड म्हळ्यार केसरी रंगाचो आनी अंजीर वा म्हॉव हांचेपरसूय असो फातर' अशें गोडाचें वर्णन केलां. हाच्या ७० वर्सां उपरांत मा

...ा ह्युएनत्संग ह्या अभ्यासकान भारतांतले लोक आपल्या ...या आहारांत गोडाचो उपेग करताले, असो उल्लेख केला.

...ची उत्पत्ती जरी दक्षिण पॅसिफिक महासागरांतल्या जुंव्यार जाली ...ाची आनी साकरेची उत्पत्ती भारतांतूच जाल्या आसूंक जाय, ... तेहास संशोधकांचें मत आसा. भारतांतल्या ऊंसाच्या वट्ट ...तले सुमार ४० टक्के ऊंस गोड तयार करपाखातीर वापरतात. ... उत्पादन चडशें घरगुती गुऱ्हाळां उबारून नाजाल्यार सहकारी ...वी जाता. उत्तर प्रदेशांत मीरत आनी शहाजहानपूर, बिहारांत ...हाराष्ट्रांत कोपरगांव, श्रीरामपूर, बारामती आनी कोल्हापूर तशेंच ...ाडूंत कोईमतूर हांगा गोड उत्पादनाचीं व्हडलीं केंद्रां आसात. ...ानी कोल्हापूर हांगा जावपी गोडाचो पांवडो सगळ्यांत ऊंच अशें ...ा.

... हो एक घन पदार्थ आसून ताचो रंग लेव हळडुवो वा करडो ... करडो रंग फुडें ल्हवल्हव काळसर जाता. गोडाची रूच गोड ... हो सुको घन पदार्थ पावसाळ्यांत दमट हवेचें उदक शोशण ...न तेवता. गोड गरम केल्यार पयलीं वितळटा आनी मागीर ... करडे जाता. कालमानाप्रमाण गोडाच्या गुणधर्मांत फरक पडत ...ोडांतल्या घटकांचें प्रमाण उशीकांड्यांत आसपी पुराय घटकांच्या इतलेच थोड्याभोव फरकांत उरता. शुध्दीकरणाक लागून ह्या ...वेर थोडोभोव परिणाम जाता. देखीकः रोस शिजयतकच प्रथिन ...वेर मात्सो परिणाम जावन तांचें प्रमाण कमी जाता. पूण हेर ...वेर परिणाम जायना आनी तांचें प्रमाण तशेंच उरता.

...डांत ९०% परस चड प्रमाणांत साकर (सुक्रोज) आसता. तेभायर ...ा प्रमाणांत ग्लुकोज आनी फ्रुक्टोज, खनिज लवणां हीं द्रव्यां ...टात. हातूंत उदकाचोय थोडो अंश आसता. गोडाचें रसायनीक ...रण सादारणपणान अशें- साकर ६५ ते ८५%, ग्लुकोज आनी ...ज १० ते १५%, खनिज लवणां २.५ % आनी जलांश ३ ते ५%. ...र कॅरोटीन २८० आंतरराश्ट्रीय एकक/१०० ग्रॅ., निकोटिनिक अम्ल ...मेग्रॅ./१०० ग्रॅ., तशेंच कॅल्शियम, फॉस्फरस, लोखण आनी तांबें हीं ...ा थोड्या प्रमाणांत सांपडटात. गोडाचें कॅलरी मोल दर १०० ग्रॅ. ...यान ३६५ इतलें आसा.

...ोडाच्या वट्ट उत्पादनांतल्या ३/४ गोडाचो उपेग खावपाच्या ...नांनी जाता. उत्पादनाचो कांय भाग 'गोडाची साकर' तयार ...खातीर वापरतात.

...पारांत गोडाची किंमत रंग, रुच, साकरीचे कण आनी वास हांचेर ...रून आसता. स्फटिक गोडांत साकर चड प्रमाणांत आसता, म्हूण तें ... खावपाखातीर वापरतात. पुसा हांगाच्या 'सेंट्रल शुगरकेन रिसर्च ...' हे संस्थेन गोडाची गोडसाण, रंग, साकरेचें प्रमाण, ग्लुकोज आनी ...ोज हांचें प्रमाण, जलांश, अम्लता, कलिल स्वरुप, रक्षा ह्यो गजाली ...त घेवन गोडाचे वेगवेगळे प्रकार सुचयल्यात.

उत्पादन पध्दतः गोड तयार करपाच्यो क्रमवार प्रक्रिया अश्योः *१. ...ल्लो ऊंस तोडपः* ऑक्टोबरसावन मार्च अखेरमेरेन जून ऊंस ...पाक सुरवात करतात. कापणेउपरांत ५-६ वरांपरस चड वेळ ऊंस ...ोनात, कारण तसो दवरल्यार ताचें वजन देंवता आनी रोसांतले ...रेचें ग्लुकोजांत रुपांतर जाता.

२. *ऊंसाचें गाळपः* वेगवेगळे चरक वापरून ऊंसाचो रोस गाळटात.

३. *रोसाचें शुध्दीकरणः* रोसांत विरगळिल्ले आनी उफेवपी अशे ...लेशेच घटक आशिल्ल्यान गोड तयार करपाखातीर सुर्वेक रोस शुध्द ...भोव गरजेचें आसता. रोसापसून गोड तयार करपामेरेनच्यो सगळ्यो ...या एकेच कायलींत करतात. ताका लागून शास्त्रीय पध्दतीन रोसाचें ...ीकरण करप शक्य जायना. देखून हें शुध्दीकरण सैमीक पध्दतीन ...तात. रोसांतली मळी चडांत चड प्रमाणांत काडून उडोवपाखातीर ...वेगळ्या कार्बनी आनी अकार्बनी जिनसांचो उपेग करतात.

४. *रोसाचें निर्जलीकरणः* रोसांत सुमार ८०% उदक आसता. गोड तयार करपाखातीर तातूंतलें उण्यांत उणें ७५% उदक शिजोवन काडून उडोवचें पडटा. एके खेपेक एक टन ऊंस गाळून सुमार ७५० किग्रॅ. रोस काडटात. रोस काडून जातकच तीन वरांभितर तो शिजोवचो पडटा, नाजाल्यार तातूंत रसायनीक प्रक्रिया सुरू जावन गोडाचो रंग बदलूंक शकता. देखून रोस तयार जायनाफुडें दाट कपड्यान वा गाळणीन गाळटात. हाका लागून तातूंतलो बारीक कोयर आनी किसरां वतात. मागीर सगळो रोस कायलींत घालून शिजयतात. रोसाची कायल भाटयेर दवरून तापयतकच सुमार अर्द वरान नायट्रोजनरुपी घट्ट मळी वयर उफेवंक लागता. ही मळी जितली बेगीन काडून उडयत, तितलें गोड चड रंगदार, खाळ आनी टिकाऊ जाता. मळी जर पुराय काडलीना जाल्यार गोड काळें जाता. रोस शिजोवपाची क्रिया सुमार देड वर चलता. रोस शिजता आसतना मळी एकसारकी काडून उडयतात. बोमाडे येवन रोस ओतपाची क्रिया थांबता, तेन्ना रोसाक 'काकय' वा 'राब' अशें म्हण्टात. अशे तरेन गोड तयार जावपाक लागता. पूण रोस एकसारको धवळीत रावचें पडटा, नाजाल्यार कांठंवयल्या भागांत गोड करपूंक शकता. तापमान सुमार ११८° से. ते १२३° से. इतलें दवरतात. हाचेपरस चड तापमान दवरल्यार गोड घट्ट आनी तांबडें जाता. उणें तापमान दवरल्यार तें मोव आनी हळडुवें जाता.

सुमार १२०° से. तापमानाचेर कायल भाटयेवयल्यान सकयल देंवयतात आनी गोडाचो पाक खूब वेळ एकसारको धवळटात. मागीर तो थंड लोखणाचे कायलींत घालून वा जमनींत चर खणून नाचण्याच्या पीठाचो लेप लावन थंड जावपाखातीर ओततात. रोस इल्लो-इल्लो घोळयतकच थंड जावन गोड घट्ट जाता.

५. *गोडाच्यो धेंपी घालपः* धेंपी करपाखातीर लांकडी वा लोखणी आयदनां वा बालदयो वापरतात. धेंपाळ्यांक वा बालद्यांक सकयल्यान बुराक आसतात. ह्या बुराकांतसून गोडाचो पातळ भाग भायर निस्तून वता. धेंप घट्ट जावपाक सुमार एक वर लागता. धेंपीचें वजन सुमार २० ते ३० किग्रॅ. आसता. बालदयांतले गोड पुराय घट्ट जातकच धेंपी भायर काडटात. सूक्ष्मजंतूंचो रीग जावन गोड पेड्ड्यार जायत म्हूण धेंपी साकाच्या पोतयांनी वा अल्काथेनच्या पोतयांनी गुठलावन गुदावांत सुक्या जाग्यार सांठेवन दवरतात.

उपपदार्थः गोड तयार करतना ऊंसाचीं चिवणां आनी मळी हे म्हत्वाचे उपपदार्थ मेळटात. चिवणांचो उपेग गोडाच्या कारखान्यांतूच जळव म्हूण करतात. तेभायर तांचेपसून कागदी पुठ्ठे, गोरवांची खावड हे पदार्थ तयार करतात. भाटयेंतल्यान तयार जाल्लो गोबर, सारें म्हूण वापरतात. मळीपसून कंपोस्ट सारें आनी गोरवांची खावड तयार करतात.

गोंयांत माडाची सूर काडून ताचेपसून गोड तयार करतात. हाका 'माडाचें गोड' अशें म्हण्टात.

तशेंच ताड, माड, सॅगो पाम आनी खाजूर ह्या झाडांपसून काडिल्लो रोस आटोवन गोड तयार करतात. ह्या गोडाक 'ताडाचें गोड' अशें म्हण्टात

- कों. वि. सं. मं.

गोडेकाश्टः (मराठीः ज्येष्ठमध, ज्येष्ठीमध; हिंदीः मुल्हट्टी, जैठिमध, मीठी लकडी; गुजरातीः जेठिमध; कन्नड आनी संस्कृतः यष्टिमधू, मधूक; इंग्लीशः लिकराइस; लॅटीनः ग्लिसिऱ्हायझा ग्लॅब्रा; कूळः लेग्युमिनोजी; उपकूळः पॅपिलिऑनेटी).

खूब पूर्विल्ल्या काळासावन उपेगी पडपी हें वखदी झाड, जायतीं वर्सां जियेता. हें झाड मुळचें भूमध्य दर्यावाठारांतलें आसून दक्षिण युरोप, अस्तंत आनी मध्य आशिया, बलुचिस्तान आनी उपहिमालय प्रदेश हांगा रानटी स्थितींत मेळटा. स्पेन देशांत व्हड प्रमाणांत ह्या झाडाची लागवड करतात. ह्या झाडाचीं मुळां अमेरिका व्हड प्रमाणांत आशिया मायनर, रशिया आनी तुर्कस्थान हांगासावन आयात करतात. भारतांत पंजाब, जम्मू आनी काश्मीर हांगा ह्या झाडाची लागवड करतात. ह्या झाडाक दोंगरी आनी ओलसार वाठार तशेंच खोल, सुपीक आनी भुसभुशीत

जमीन आनी उबदार हवा जाय पडटा. हें झाड सुमार १ मी. ऊंच वाडटा आनी ताका तळासावन जायत्यो खांदयो फुटतात. ह्या खांदयांक विशमदली आनी संयुक्त पानां येतात. पानांच्या खांचींनी ल्हान जांभळ्या कोराचीं फुलांचीं कणसां येतात. फुलांची रचणूक पतंग रुपी आसता. ह्या झाडाक जायत्यो बियो आशिल्ल्यो ल्हान चेपट्यो सांगो येतात.

हे झाडाचे वतांत सुकयल्ले मुळाचे कुडके वखदी जावन आसात. ते मोव, चिवट आनी धागेमय आसून भितल्ले वटेन हळडुव्या कोराचे आसतात आनी रुचीन गोड आसतात. गोडेकाश्टाचो हेर उपेग तंबाखूक वास हाडपाक आनी गोड पदार्थांत तशेंच बूटपॉलिश कारखान्यांत जाता. तातूंत आशिल्लें ग्लिसिन्हायझीन साकरेच्या ५० पट गोड आसता.

- कों. वि. सं. मं.

गोड्डे रामायण:- केरळांतल्या एर्णाकुळम शारांत ताडपत्रांचेर बरयल्लें लोकगीतांच्या रुपांतलें कोंकणी रामायण मेळ्ळें. तें मल्याळम लिपींत आशिल्लें. कोंकणी भाशा इंस्टिट्यूटाचो प्रोफेसर आर. के. राव हाणें त्या ताडपत्रांवयल्या बरपाचें संपादन करून आनी मूळ बरप देवनागरी कोंकणींत हाडून 'गोड्डे रामायण' ह्या नांवान तें उजवाडायलें.

१९८२ त 'मुण्डइशेरी' नांवाच्या कुटुंबाकडल्यान वाचूंक येनाशिल्लीं अशीं ताडपत्रां प्रो. राव हाच्या हाताक लागलीं. ताणें झाडा-पाल्याचो रोस लावन घांसूनपुसून तीं निवळ केलीं आनी उपरांत तांचेवयल्या बरपाचें संपादन केलें. हीं ताडपत्रां २०० वर्सां पोरलीं आसूंक जाय आनी 'व्यंकटेश कल्याण' काव्याच्याय आदलीं आसूंक जाय, अशें ताणें प्रस्तावनेंत म्हळां.

लोकगीतांच्या रुपान केल्ल्या ह्या बरपाचो कर्तो कोण तें अजून कळूंक ना. पूण ताचेर मल्याळम भाशेचो प्रभाव बरोच उणो आसा. होळयेच्या वेळार वैश्य आनी सारस्वत समाजांतले लोक कोचीच्या भगवन्ती देवळाच्या आनी बाराम्पळेच्या दुर्गाक्षेत्राच्या आंगणांत गावन, नाचून, अभिनय करून हें रामायण सादर करताले आनी मध्य केरळांत ताचो प्रसार खूब आशिल्लो, अशेंय प्रस्तावनेंत म्हळां. चड करून बालकाण्ड कथा गायताले. गावपी कलाकारांक 'गडे' (सादरकर्ते) म्हण्टाले. देखून त्या रामायणाक 'गोड्डे (गडे) रामायण' अशें म्हण्टात.

रामायणाचे कथेचीं फकत ६४ ताडपत्रां मेळ्ळ्यांत. मदलीं तशींच निमाणीं नश्ट जाल्यांत. हनुमंत संजीवनी हाडूंक वता, तितले मेरेनचें बरप मेळ्ळां.

बालकाण्ड, अयोध्याकाण्ड, अरण्यकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड, सुन्दरकाण्ड, युध्दकाण्ड अशा स काण्डांनी प्रो. राव हाणें 'गोड्डे रामायण' बरपाचें संपादन केलां. ह्या बरपाचेर मराठीचो थोडो प्रभाव दिसून येता. जाणकारांच्या अदमासाप्रमाण गोंयच्यान कोंकणी लोक सोळाव्या शेंकड्यांत केरळांत पावल्या उपरांत हें कवीत रचलां आसूंये.

ह्या लोकगीतांच्या रुपांतल्या बरपाच्यो कांय पती सकयल दिल्यात:

बालकाण्ड कथा: ध्रुपद-

आरे पुता श्रावणा तान लागलीगा
तान लागून प्राण कंठी पावलोगा
आयिशें वचन ताणें बापाचे आयकिलेंगा
वचेन आयकुनु श्रावणु नमस्कारु घालोगा
नमस्कारु करुनु श्रावणु उटावनु चाललोगा
चलतां चलतां एकु वृक्षु दिकिलोगा

* * *

वनातुलें वृत्तावन्तु मुनीक सांगिलेंगा
शापाचें वर्तमान मुनीक सांगिलें गा
शापु कारण एकू यागु माण्डिलोगा
ताटका निमित्तीं यागु शुध्दचि नवेंगा
ताचे कारण मुनि अयोध्या चालिलोगा
अयिशे वचन रायान मुनीक सांगिलेंगा

- कों. वि. सं. मं.

गोत्र: 'गोत्र' शब्दाचे अर्थ खूब आसात. 'गो' म्हळ्यार भूंय आनी म्हळ्यार राखण असो जाता. गोत्र म्हळ्यार भुंयेची राखण करपी, कांय जाणांनी अर्थ काडला. हे भायर गोत्र शब्दाचो अर्थ पर्वत, गा पंगड, गोठे, कूळ, वंश, समुदाय, रान, रस्तो, संपत्ती, शेत, भविश असोय जाता. गो म्हळ्यार इंद्रिय, भूंय, गाय अशे खूब अर्थ जाल तांची राखण करता, तें 'गोत्र' असोय अर्थ जावं येता.

विश्वामित्र, जमदग्नी, भरद्वाज, गौतम, अत्री, वसिष्ठ, कश्यप अगस्त्य ह्या ऋषींसावन जीं वंशकुळां उप्रासलीं, त्या ऋषींचीं नांवा वंशकुळाचें गोत्र म्हूण वळखतात. हे ऋषी त्या वंशकुळाचे मुळ आशिल्ले. बौधायनान हीच फोडणिशी केल्या.

सुर्वेक उल्लेख केल्ल्या आठ ऋषींक गोत्रकृत्, गोत्रकार, स्थविर, वंश्य अशें म्हळां. ह्या आठांतल्या दर एका ऋषीच्या वंशांत पराक्रमी आनी कर्तबगार मनीस निर्माण जाले आनी तांच्या नांवांवय त्याच गोत्रांत स्वतंत्र अशीं गोत्रां जावपाक लागलीं. अशे तरेन मुळाव्या गोत्रापसून खूब गोत्रां निर्माण जालीं. अशा ह्या मागीर जा गोत्रांची वळेरी बौधायन श्रौतसूत्राच्या निमाण्या भागांत 'महाप्रवर ह्या नांवान दिल्या. तशेंच उपरांत निर्माण जाल्ल्या गोत्रांक 'गौत्राव अशें म्हळां.

गोत्र म्हळ्याउपरांत एक खासा कुटुंब असो अर्थ जाता. होच छांदोग्य उपनिषदामदींय घेतला. एकाद्र्या मनशाक एकाच पुरसा आपलो अखंड वंशवृक्ष स्पश्टपणान समजून येता, तेन्ना तो मनीस गोत्रांतलो आसा अशें मानतात.

क्षत्रिय गोत्रां: कुटुंबांत एकाद्रो हुशार, विद्वान, गिरेस्त मनीस ज वतकच ताचे जे वंशज आसतात, तांकां त्या नांवाच्या गो वळखतात. हाका लौकिक गोत्र अशें म्हण्टात आनी हें क्षत्रियांमदीं आसता. ह्या लौकिक गोत्रांतूय फुडें आनीक विभाग जाल्यात, ज 'गण' अशें म्हळां.

गोत्राविशीं कांय खास गजाली आसात, त्यो अश्यो:

१. कांय वेळार बापूय नेमको कोण हें खबर ना तेन्ना आवय गोत्रांत जल्मली तें गोत्र लायताले.

२. कांय क्षत्रिय, वैश्य हांकां गोत्र खबर नासत जाल्यार ते आप पुरोयताचें गोत्र लायताले.

३. गुरुकुलांत रावपी कांय विद्यार्थी शिक्षण पुराय जाल्या उपरांत गुरुचे शिष्य हें कळपाक त्या गुरुचें गोत्र लायताले.

४. ब्रह्मविद्येचें शिक्षण दितासतना गुरु, शिष्याक गोत्र नांवावेल्य उलो करतालो. हाचेवेल्यान ब्राह्मण आनी उपनिषद काळांत गोत्र प चड उपेगांत आयली, अशें दिसता.

५. ह्याच काळांत गोत्र पध्दतीन मूळ धरलें तरी हातूंत एकाच गो बरेंच फावट लग्नसंबंद जायनाशिल्ले. म्हळ्यार ही पध्दत त्या वे नाशिल्ली असो अदमास काडतात. गोत्र हें शिक्षण, यज्ञ, याग हां पुरतेंच मर्यादीत आशिल्लें.

गोंयांत मनुमया, त्वष्टा, शिंपी, दैवज्ञ हेय गोत्रकार आसात. शेटींत कौशिक, वत्स अशीं गोत्रां आसात. मेस्त कौंडिण्य गोत्र सांगत तर वैश्य वाणी जामदग्न्य आनी कौशिक गोत्री आसात.

- वा. ल.

गोदावरी: भारतांतली एक पवित्र आनी मुखेल न्हंय. तिका 'गौत गंगा', 'वृध्दगंगा' ह्या नांवानूय वळखतात. भारतीय पुराणांत गोदा न्हंयचो उल्लेख मेळटा. गोदावरी म्हळ्यार उदक वा गाय दिवपी गायेचें पोट भरपी असो अर्थ जाता.

गोदावरीची उत्पत्तीकथा फुडले तरेन आसा. ब्रह्मगिरीच्या वाठ आशिल्ल्या गौतम ऋषीच्या आश्रमांत जेवणा-खाणाचें केन्नाच संकश्ट रावलेंना. ताच्या आश्रमाकुशीच्या शेतांत शेत-भात व्हड प्रमाण पिकतालें. एक फावट दक्षिण देशांत दुकळ पडलो. ताका लागून स ऋषी-मुनी गौतमाच्या आश्रयाक आयले.

वेळार कैलासांत शंकराचे जटेंत गुप्तरुपान रावपी गंगेविशीं
या मनांत मत्सर निर्माण जालो आनी ती खूब दुखेस्त जाली.
पतीक ही गजाल सांगली. उपरांत पार्वती, गणपती आनी तांची
या हांणी एक मांडणी तयार केली. तेप्रमाण जयेन गायचें रूप
ौतमाच्या शेतांत वचचें आनी ताणें तिका धांवडावपाचो यत्न
व गायेन जीव सोडचो अशें थारलें. गायेच्या पातकांतल्यान मुक्त
गौतम ऋषीक गंगा जमनीर हाडप भाग पडटलें आशिल्लें.
न ह्या कामांत फुडाकार घेतलो आनी ब्राम्हणरुपान गौतम
र वचून रावलो. थारिल्ल्याप्रमाण जया गायचें रूप घेवन
च्या शेतांत गेली आनी शेत खावपाक लागली. गौतमान तिका
उपाक दर्भ काडून मारलो. दर्भ लागल्या बरोबर गायेन प्राण
. गौतमाक गो-हत्येचें पातक लागलें. तो खूब दुखवी जालो. तेन्ना
आनी हेर ऋषींनी गौतमाक 'शंकराच्या माथ्यावेली गंगा जमनीर
ार, गो-हत्येच्या पातकांतल्यान मुक्ती मेळटली' अशें सांगलें.
मान उपरांत खर तप करून शंकराक प्रसन्न करून घेतलो आनी
टेंतली गंगा मागली. शंकरान गौतमाची मागणी मान्य केली आनी
जटेंतल्यान गंगेक ब्रह्मगिरीवयल्यान सकल सोडली. कृतयुगाची
लाख वर्सां पुराय जातकच मांधाता राजा राज्य करतासतना,
तार चालू आसतना, बृहस्पती सिंह राशींत गेल्लो आसतना माघ
समीक मध्यानेर ही गंगा ब्रह्मगिरीचेर देंवली. गंगेचो प्रवाह मेल्ले
ल्यान गेल्ल्यान गाय जिवी जाली म्हूण हे न्हंयेक 'गोदावरी' अशें
डलें.

ह्मवैवर्त पुराणांत हिचे उत्पत्तीची कथा अशी आयल्या:
कफावट एक ब्राह्मणबायल तीर्थयात्रेक वताली. ती खूब सुंदर
ल्ली. एका निर्जन वाठारांत यमान तिचो बळयां भोग घेतलो. त्या
तल्यान तिगेर भांगरारंगाचो चलो जल्माक आयलो. ताका घेवन ती
गेली आनी घडिल्ली गजाल घोवाक सांगली. घोवाक हे घडणुकेचो
आयलो आनी ताणें तिका सोडली. हे बायलेन खर तप केलें आनी
वरी न्हंय तयार जाली.

ह्या एका औदुंबर रुखाच्या पोंदाक एका खोल कुंडांत, पांयाचें
हल लेगीत बुडचें ना, इतल्या प्रमाणांत ही मूळ गंगा हांगा दिसता.
फुडें गिरिगर्भांतल्यान प्रवास करून ब्रह्मगिरीचे उदेंतेकडल्या भागांत
जाता. त्या गंगाद्वाराचेर गायेचें मुखें बांदिल्लें आसा. ताच्या वयल्या
ांत गंगेची मूर्त थापून देवूळ बांदलां.

नवासी रामचंद्रान गोदावरीचे देगेर पंचवटी हांगा राबीतो केल्लो.
मीकीक रामायण बरोवपाची स्फूर्त हे न्हंयचे देगेर मेळिल्ली.
भारतांत तिचो 'सप्तगोदावरी' असो उल्लेख आयला.

महाराष्ट्रांतल्या नासिक जिल्ह्यांत त्र्यंबक गांवांत सह्याद्रींतल्या
गिरी दोंगराचेर गोदावरीचो उगम जाता. तिची लांबाय १४९८
मी. आसा. उदका येरादारीचें क्षेत्र ३,२३,८०० चौ. किमी. आसा.
द्वाराकडल्या त्र्यंबकेश्वर क्षेत्राकडल्यान ही न्हंय उदेंत-आग्नेय दिकेन
सेक आनी अहमदनगर जिल्ह्यांतल्यान व्हांवता. फुडें ती
रंगाबाद-बीड जिल्ह्यांचे शिमेवयल्यान व्हांवता. महाराष्ट्राच्या परभणी,
देड जिल्ह्यांतल्यान ती आंध्र प्रदेश राज्यांतल्या आदिलाबाद आनी
जामाबाद जिल्ह्यांचे शिमेवयल्यान तशेंच आदिलाबाद आनी करीमनगर
ल्ह्यांचे शिमेवयल्यान व्हांवता. उपरांत पर्यून महाराष्ट्राच्या चंद्रपूर
नी आंध्र प्रदेशाच्या करीमनगर जिल्ह्यांचे शिमेवयल्यान आग्नेय
केवटेन वळटा. आंध्राच्या वरंगळ आनी खम्मम जिल्ह्यांतल्यान वचून
ती दक्षिण दिकेक वळटा आनी उदेंत गोदावरी आनी अस्तंत
दावरी हे दोन जिल्हे वेगळावन बंगालाच्या उपसागराक मेळटा.

सह्याद्री ते नासिक मेरेनच्या मार्गांत अशीर आनी फांतराळ
गांतल्यान येवपी हे न्हंयेचेर गंगापूर हांगा धरण आसा. नासिकसावन
४ किमी. अंतरार उजवे वटेन दारणा न्हंय २७ किमी. अंतरार तर दावे
टेन नांदूर हांगा कादवा न्हंय मेळटा. थंय हे न्हंयचेर मदमेश्वर धरण
बांदलां. मुखार नेवासे हांगा उजवेवटेन प्रवरा न्हंय मेळटा. पूर्णा
स्थानकाचे दक्षिणेक परभणीच्यान आयिल्ली पूर्णा न्हंय दावेवटेनच्यान, तर
नांदेडमुखार कोंडलवाडीलागीं उजवे वटेन मांजरा न्हंय मेळटा. फुडें
चंद्रपूर जिल्ह्याचे शिमेर प्राणहिता तर मध्य प्रदेशांतल्यान आयिल्ली
इंद्रावती भद्राचलम (आंध्र) हांगा मेळटा. धर्मसागर हांगा तिका
उजवेवटेन किन्नरसानी तर दावे वटेन शबरी मेळटा. पापिकोंडालू हांगा
ऊंच आनी अशीर देगणांतल्यान ती मार्ग काडटा. हांगा तिच्या दोनूय
कुशीनचे कडे १,२८० मी. मेरेन ऊंच गेल्यात. भोंवतणचो वाठार साग,
कोंडे सारक्या दाट झाडांनी भरला. ह्या उपरांत न्हंय रुंद जाता. तिच्या
पात्रांत रेंव्यापसून तयार जाल्ले जुंवे दिसतात. तांकां लंका म्हण्टात. ह्या
जाग्यार तंबाखूचें पीक काडटात. राजमहेंद्री हांगा गोदावरीचेर २.५
किमी. लांबायेचो रेल्वे पूल आसा. धवलेश्वरम् हांगा हे न्हंयचेर एक बांद
आसा. हो १८५७ त बांदिल्लो. ह्या बांदाक 'ॲनिकट' म्हण्टात. थंयच्यान
गोदावरीचो त्रिभूज प्रदेश सुरू जाता. हांगा गोदावरीचे तीन प्रवाह तयार
जातात. तातूंतले उदेंतेकडेन व्हांवपी गौतमी गोदावरी आनी
अस्तंतेकडेन व्हांवपी वसिष्ठ गोदावरी हे मुखेल प्रवाह आसात. तिसऱ्या
प्रवाहाक वैनतेय म्हण्टात. हे अनुक्रमान यनम्, राझोले अनी नरसपूर हांगा
दर्याक मेळटात. त्रिभुज प्रदेशाचो उदेंतेकडलो भाग १,१६५ चौ. किमी.,
मदलो भाग १,०३६ चौ. किमी. आनी अस्तंतेकडलो भाग २,५८९ चौ.
किमी. आसा. त्रिभूज प्रदेशांत सगळे कडेन कालव्यांचें जाळें विणलां.
मुखेल कालव्याची लांबाय ७९३ किमी. आसा. तातूंतल्यान न्हंयेवरीच
उदका येरादारी चलता. वितरण फांट्यांची लांबाय ३,०८६ किमी. आसा.
गोदावरीचे कालवे एलुरु लागीं कृष्णा कालव्याक जोडिल्ल्यान
दक्षिणेकडले उदका येरादारींत चड वाड जाल्या.

गोदावरी आनी तिच्या उपन्हंयांचे जे प्रकल्प आसात, तातूंत गंगापूर,
दारणा, भंडारदरा, भोजापूर, नांदेड, मुळा, जायकवाडी, येलदरी,
सिध्देश्वर, मानार, पोचंपाड, इंचंपल्ली हांचो आस्पाव जाता.

पूर्विल्ल्या काळासावन न्हंयतल्यान आयिल्ल्या रेंव्याक लागून आनी
भरपूर उदकाक लागून गोदावरीचो त्रिभूज प्रदेश पिकाळ जाला. ह्या
वाठारांत तांदूळ, दाळ, कड्डण, तेलबियो, भिकणां, तंबाखू, ऊंस,
नाल्ल, केळीं, आंबे आनी हेर फळांचें खूब उत्पन्न येता. फुलांच्यो बागोय
हांगा व्हड प्रमाणांत आसात. अमलापूर आनी काकिनाडा हीं सागरी
नुस्तेमारी केंद्रां आसात. बलभद्रपुरम् हांगा अंतर्गत मत्सकेंद्र आसा.
महाराष्ट्रांतलो गोदावरीचो वाठारूय पिकाळ आसा. ह्या वाठारांत तांदूळ,
गंव, बाजरी, पेर, अंजीर, डाळींब, कड्डण, कापूस, केळीं, द्राक्षां,
मिरसांग, ऊंस, मोसंबी ह्यो आनी हेर पिकावळी जातात. सुती आनी
लोकरी कापड विणपाचे तशेंच साकरेचे जायते कारखाने ह्या वाठारांत
आसात.

गोदावरी न्हंय महाराष्ट्र आनी आंध्र प्रदेश राज्याक म्हत्वाची
उदका-पुरवण करता. महाराष्ट्रांतल्यान ती ६५० किमी. व्हांवता. तर
उरिल्लें अंतर आंध्र प्रदेशांतल्यान वता. हे न्हंयच्या उदकाक लागून
१९६८ त वयल्या दोनूय राज्यांमजगतीं तंटो उप्रासलो, तो १९७५ त
मिटलो.

धर्मीक म्हत्व: गोदावरी ही ब्रह्मा-विष्णू-महेश हांचें पडबींब
आशिल्ल्याचें मानतात. सगळ्या न्हंयांमदीं ही जाण्टी आनी श्रेश्ठ आसा.
तिच्या स्मरणान सगळ्या पातकांचो नाश जाता, अशें म्हण्टात. सिंहस्थ
पर्वणीवेळार गोदावरींत न्हाण केल्यार पुण्य मेळटा, अशें ब्रह्मांडपुराणांत
सांगलां.

स्कंद पुराणांत अशें सांगलां की, साठ हजार वर्सां भागीरथींत न्हावन
जें पुण्यफळ मेळटा, तितलेंच पुण्यफल सिंहस्थ पर्वणीवेळार गोदावरींत
न्हाण केल्यार मेळटा.

तीर्थस्थळां: भारतांत तिचे देगेर दशाश्वमेधिक, गोवर्धन, सावित्री,
विदर्भ, मार्कंडेय आनी किष्किंधा हीं तीर्थां आशिल्ल्याचें सांगलां.
ब्रह्मपुराणांत तिचे देगेवयल्या १०० तीर्थांचें वर्णन आयलां. हातूंतलीं

त्र्यंबक, कुशावर्त, जनस्थान, गोवर्धन, प्रवरासंगम आनी निवासपूर हीं तीर्थां पुण्यफळ दिवपी मानल्यांत. गोदावरीच्या वसिष्ठ, वैनतेय आनी गौतमी ह्या तीन प्रवाहांभितर आशिल्ल्या अमलापुर जुंव्यार यात्रेक येवपी लोक फकत आयताराचें न्हाण घेतात. पुराणांत थंयच्या शिवमंदिरांतलें शिवलिंग, गुरुडान नर्मदेंतल्यान हाडिल्ल्याचें सांगलां. भद्राचलम् हें तीर्थ रामान थंय रावीतो केल्ल्यान पुण्यस्थळ जालां. नासिक आनी पैठण ह्या दोनूय क्षेत्रांकूय संस्कृतीक नदरेन व्हड म्हत्व आसा. तशेंच न्हंयचे देगेर वशिल्ले प्रतिष्ठाननगरीक 'दक्षिणेंतली काशी' म्हूण पाचारतात. नेवासे राजमहेंद्री आनी कोटिपल्ली ह्या तीर्थथळांकूय खास म्हत्व आसा.

दर बारा वर्सांनी सिंहस्थ पर्वणीचे वेळार, नासिक क्षेत्रांत हे न्हंयेचे देगेर व्हड जात्रा भरता.

- कों. वि. सं. मं.

गोपुर: 'गोपुर' म्हळ्यार नगराचें वा मंदिराचें प्रवेशदार. अमरकोशांत 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' म्हळ्यार नगराच्या दाराक गोपुर म्हणचें, अशें सांगलां. महाभारत आनी रामायण ह्या ग्रंथांनी 'गोपुर' हो शब्द वयल्या अर्थानूच आयला. इ. स. १००० उपरांतच्या काळांतूय 'गोपुर' हो शब्द ह्याच अर्थान वास्तुशास्त्रांत घोळटालो. सद्या 'गोपुर' हो शब्द दक्षिण भारताच्या मंदिरांतल्या प्राकारांभितर द्रविड शिल्पाच्यो ज्यो कलात्मक आनी सोबीत वास्तू आसात, ताका उद्देशून वापरतात. दक्षिण भारतांत मंदिराच्या प्राकारा भोंवतणी ऊंच वण्टी आसतात, ताच्या प्रवेशदाराचेर शिखरावरी उंचमेरेन कोरांतिल्लें शिल्पकाम केल्लें आसता. ह्या वण्टींक जायत्यो माळयो आसतात आनी तांचेरूय नकसूद शिल्पकाम केल्लें आसता. आयज हेच कला-वास्तूक 'गोपुर' म्हूण नामना मेळल्या.

'गोपुर' ह्या शब्दाचे उत्पत्तीचो आनी ह्या कलावास्तूंच्या उदयाचो नेमको काळ-वेळ मेळना. वेदांतल्या गोमतीपूर ह्या शब्दावेल्यान गोपुर हो शब्द आयलो जावंक जाय, अशें म्हण्टात. मानसार ग्रंथावेल्यान, देवळां आनी राजवाडे हांच्या दरवट्यांचेर गोपुरां आसतालीं, अशें समजता.

कांजीवरम हांगाचें कैलासनाथमंदिर आनी पट्टदकल हांगाचें विरु मंदिर हांच्या प्रवेशदारांचेर जीं गोपुरां आसात, तीं गोपुरशिल्पाचें मु स्वरुप दाखयतात. इ.स. च्या बाराव्या आनी तेराव्या शतमा पांडवकाळांत गोपुरशिल्पाची कला उदरगतीचीं नवीं-नवीं सपणां चड चिदंबरम् हांगाचीं पांडवांचे मुस्तींतलीं श्री. नटराजा मंदिराचीं गो (११००-१३५०), विजयानगराचीं आनी श्रीरंगम्चीं गोपुरां हीं गो गोपुरशिल्पाचे उदरगतीचीं उदाहरणां जावन आसात. चिंदबरम् गोपुरांमदीं चोळशिल्प परंपरेंतली सोबीतकाय दिसून येता. १२५० सुमाराक सुंदर पांड्य राजान बांदिल्ल्या ह्या गोपुरांत अप्रूप नक्षीकाम सोबीतकाय दिश्टी पडटा. मदुराईतल्या मीनाक्षी मंदिरांतलीं सात प्राकारांतलीं गोपुरां लक्ष ओडून घेतात. १६२३-५९ ह्या काळांत तिरु नायकान हीं गोपुरां बांदलीं. दक्षिण दिकेवटेन भितर सरतना दि गोपुराचें भायलें आंगूय सोबीत आसा. सुमार ४५.७२ मी. उं आशिल्ल्या ह्या गोपुराकडेन सर्त करपी एकूय गोपूर दिश्टी पडना.

गोपुरां दोन तरांचीं आसतात. पयले तरेच्या गोपुरांमदीं, पयल्यो माळयो नीट, उब्यो आनी फातराच्यो आसतात. तांचेवयलें बांदव विटांचें आसता. सामकी वयल्या तोंकावेली रुंदाय सादारणपणान प माळयेच्या रुंदायेची अर्द भरता. ताचेवयर अर्दवर्तुळावरीच पूण लांब पाखें आसता. देवळाच्या वयल्या भागाप्रमाण हें शिल्पकाम चवको नासता, तर ताची एक बाजू चड लांब आशिल्ल्यान, ताचें पाखें घुडा आकाराचें जायना, तर चैत्यगृहावेल्या लांबोड्या पांख्यावरी जा गोपुराच्या वयल्या दोनूय आंगांक दोन अंतर्वक्र शृंगां आसप, ही मंदिराच्या गोपुरांचीं लक्षणां आसतात. तीं शृंगां नंदीच्या मस्तकाचें प्रती आसतात. गोपुरांची दुसरी तरा म्हळ्यार तातूंत वयल्यो माळयो स नासून फुगिल्ल्यो आसतात. तांचेर नक्षीकाम आसून शेंकड्यांनी मू कोरांतिल्ल्यो आसतात. सादारणपणान दोनूय गोपुरांमदीं जीं का खाशेलेपणां दिश्टी पडटात, तीं म्हळ्यार गोपुरांचें प्रवेशदार रुंदाये दुपेटीन ऊंच आसता. ताच्या दोनूय कुशींनी द्वारपालांच्यो मूर्ती आसता देवळाच्या प्राकारांत हीं गोपुरां आसतात. हांची संख्या कांयकडेन एकवी मेरेनूय आसता. दर गोपुरांत मजल्यांचो आंकडोय वेगवेगळो आसत देवळाच्या सगळ्या भायल्या प्राकारांतलें गोपुर सगळ्यांत व्हड आसत तर ताचेफाटलीं क्रमान ल्हान ल्हान आसतात. सगळीं गोपुरां देवळाच घुडापरस ऊंच आसतात. देवळाच्या प्राकारांत चड प्रांगणां आसत तर प्रांगणांत एक-एक गोपुर आसता. मानसार ग्रंथांत दर एका गोपुराक नां मेळटा. पयल्याक द्वारशोभा, दुसऱ्याक द्वारशाला, तिसऱ्याक द्वारप्रास चवथ्याक द्वारहर्म्य आनी पांचव्याक महागोपुर अशीं नांवां आसात गोपुराच्या मजल्यांचेय श्रीभोग, श्रीविशाल, विष्णुकांत, इंद्रकां ब्रह्मकांत, स्कंदकान्त आनी हेर अशे धा वर्ग आसात. शिखरांचो, घुडा आकार, पडव्यो आनी मनोरे हांचो आंकडो आनी तातूंतलें वेगळेंप हांकांलागून हे वर्ग पडल्यात. मानसारांत गोपुराच्या पयल्या पां माळयांची खोलायेन वर्णनां केल्यांत आनी तांचेवेलें नक्षीकाम आनं रचणूक कशी आसची तेंय सांगलां.

गोपुरां बांदपा फाटलो हेत कितें आसलो तो स्पश्ट जायना. तेचपरं देवळाच्या घुडापरस गोपुराची उंचाय व्हड दवरपाफाटल्यान कसलें कार आसलें, हेंय समजना.

मदुराईच्या मीनाक्षीच्या देवळाच्या प्राकारांत व्हड अशीं णव गोपुरं आसात. तेभायर जंबुकेश्वर, चिदंबरम्, तिरुअण्णामलै, तिरवल्लुर कांचीपुरम्, श्रीरंगम्, कुंभकोणम्, त्रिचनापल्ली हींय थळां गोपुरांवं लागून नामनेक पावल्यांत. कुंभकोणम्च्या सारंगपाणी देवळाचें गोपु बारा माळयांचें आसा. त्रिचनापल्ली हांगाच्या श्रीरंगाच्या देवळांत ल्हान-व्हड अशीं एकवीस गोपुरां आसात. महाराष्ट्रांत परशुरामभाऊ पटवर्धन हाणें तासगांवच्या गणपती मंदिराच्या प्राकारांत अशेंच एक गोपुर बांदलां. पुण्यांत संगमाचेर शिवमंदिरांतूय एक ऊंच गोपुर आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ाफ: गोंय आनी महाराष्ट्रांतलो एक नामनेचो लोकनाच. हो नाच ाक चार, स, आठ जोडयो वांटो घेतात. नाच करपी लोक णाच्या गोपांचो भेस करतात. तबलें आनी झांज हांचे साथीचेर हो जाता.

ाच्यांत जितले लोक वांटो घेतात, तितले रंगीबेरंगी कपड्याच्यो धो एकठांय करून तांच्या एका तोंकाक गांठ मारतात. ती गांठ ाच्या वांश्याक बांदतात. मागीर तातूंतल्यान एक पट्टी आनी एक ा, दर नाचपी आपल्या दाव्या-उजव्या हातांत घेतात. मागीर एके त दर एकलो एक-दुसऱ्याचे तोणयेचेर मारता. कांय खीणांभितर ठे नर्तक फेर धरतात आनी नाचाची सुरवात जाता. नर्तक फाटीं-फुडें न आनी आपलो जागो बदलतात. तातूंतल्यान त्या पट्ट्यांचो सुकूच गोफ विणून तयार जाता.

ोफ पुराय विणून जातकच नाचाक उरफाटी गती दितात. ताका न विणिल्लो गोफ हळूहळू सुटत वता. गोफ पुराय सुट्टकच नाच ता. नाचाच्या विंगडविंगड प्रकारां प्रमाण म्हळ्यार नर्तकांच्या ेगळ्या पदन्यासाप्रमाण, गोफाचे तरेकवार वेंटे घडटात.

हो नाच कलात्मक तेचपरी सुंदर आसता. कोंकणांत आनी गोंयांत नाचाक खाशेलें म्हत्व आसा. गोंयांत काणकोणच्या गोफाची बरीच ना आसा.

- कों. वि. सं. मं.

फीण: चामड्याच्या पट्याक दोन रबराचे पटे बांदून ते दोनूय पटे ड्याच्या केकल्याक खाशेले तरेन बांदून तयार केल्लें एक साधन. ड्याच्या पट्यांत फातर दवरून आनी रबराचे पटे नेटान ओडून तो र आपल्याक जाय ते वस्तूचेर मारपाखातीर हें साधन वापरतात.

पूर्विल्ल्या काळासावन गोफीण मनशाच्या हातांत घोळटाली, अशें न येता. सुश्रुतसंहितेंत हो शब्द 'गोफणा' ह्या रुपांत आयला. टेल्याच्या अर्थशास्त्रांत गोफणीचो उल्लेख आयला.

ाभारतांतल्या आदिपर्वांत 'चक्राश्म' आनी 'भृशुंडी' ह्या णीसारक्या साधनांचो उल्लेख आयला.

गोफीण सादारणपणान शेतांतलें धान्य, झाडावेलीं फळां, फुलां, घरांत घराभायर सुकत घाल्ल्यो वा दवरिल्ल्यो वस्ती हांची सुकणीं, कुकडां, परी जमनीर भोंवपी जनावरां सावन राखण जावपाखातीर ह्या ण्यां-जनावरांक चड मार लागनासतना धांवडावंक मेळचें म्हूण रतात.

अश्मयुगांतले गोफणीचे फातर सांपडल्यात. भारतांत आयजूय णीचो वापर चलता. भिल्ल, गोंड सारक्या आदिवासींचें गोफीण हें स साधन जावन आसा. ल्हान भुरगीं गोफणीचो वापर खेळण्यासारको रतात.

- कों. वि. सं. मं.

ोमंतेश्वर देवस्थान (ब्रह्मपुरी-गोंय): नाभिक ाजाखातीर पोरन्या गोंयां श्री ब्रह्मपुरी ह्या इतिहासीक नामनेच्या ांत नाभिक समाजान बांदिल्लें देवूळ . श्री गोमंतेश्वर शिवलिंगाची णप्रतिष्ठापना शुक्ल द्वादशी शके १८६९, तारीख २ मे १९४७ ह्या भ म्हुर्तार जाली. देवस्थानाचे घटनेप्रमाण नाभिक समाजांत १८ वर्सां ाय जाल्ल्या मनशाक 'महाजन' ही संज्ञा मेळटा. हें देवूळ उत्तराभिमुख ासून तातूंत श्री गोमंतेश्वराची (काळ्या पाशाणाच्या शिवलिंगाची) णप्रतिष्ठा केल्ली आसा. म्हापुजेउपरांत ताचेर चांदीचो मुखवटो वचासकट बसयतात आनी ताचे फाटल्यान प्रभावळ बसयतात. श्री ोमंतेश्वर लिंगा सामकार काळ्या पाशाणाचो श्री नंदिकेश्वर आसून श्री वलिंगाचे उजवे वटेन संगमरवरी श्रीगणपतीची मूर्त आसा. हाची सोंड जवे वटेन वळिल्ली आसा. फाटल्यान श्री दत्तात्रय मूर्त आसा.

शके १९५७, तारीख २७ फेब्रुवारी १९३५ दिसा ब्रह्मपुरींत हाशिवरात्रेची जात्रा भरिल्ली. भगवान रामकृष्ण परमहंसाचे शिष्यपरंपरेंतलो रामेश्वराचो ब्रह्मानंद गिरी योगी म्हाराज हो थंय पावलो आनी थंयचें देवूळ बांदपाचें कार्य पळोवन ताणें ताका बरें यश आंवडिलें. तेचप्रमाण ताणें आपल्याकडलें शिवलिंग, हनुमान, गणपती, नाग आनी नंदी ह्यो पांच मूर्ती वेवस्थापक मंडळाचे स्वाधीन केल्यो आनी देवूळ बांदून जातकच थंय त्यो स्थापन करपाक सांगलें.

हें देवूळ दोंगर कापून केल्ले सपाट सुवातींत आसा. घुडाचेर ताम्रकलश आसा. ह्या देवळालागींच 'माधव तीर्थ' आसा. देवळाचे उजवे वटेन अगरसाळ आसा. अगरसाळीचे उदेंतेक कांय अंतरावेले शिमेरूच पोरन्या वडाच्या रुखाकडेन ब्रह्मराक्षस आसा, असो समज आसा. देवळाच्या वाडदिसाच्या सुवाळ्याक देवळाचो पुजारी ह्या ब्रह्मराक्षसाक निवेद्य दाखयता.

दरेक सोमारा ह्या देवस्थानांत अभिषेक, निवेद्य आदी देवकृत्यां जातात. खंयच्याय स्पृश्य हिंदूक आपल्या हातान हांगाच्या शिवलिंगाचेर अभिषेक करपाक मेळटा. वैशाख शुक्ल द्वादशीक प्रतिष्ठापन दीस म्हूण सांजेचो शिबिकोत्सव जाता. श्रावणी सोमार जाता. निमाण्या सोमाराक शिबिकोत्सव आसता. माघ कृष्ण चतुर्दशीक महाशिवरात्र हो वर्सुकी महोत्सव आसता. प्रदोषकाळांत तिळसांजची पालखी आसता. तेउपरांत नाटकां जातात.

- कों. वि. सं. मं.

गोमन्त विद्या निकेतन: १९ मार्च १९१२ दिसा मडगांव हांगा थापणूक जाल्ली एक संस्था. समाजीक आनी संस्कृतीक मळार वावर करपाखातीर ही संस्था अस्तित्वांत आयली. पयलीं हे संस्थेचें नांव 'सारस्वत ब्राह्मण समाज' अशें आशिल्लें. उपरांत १९६२ त तें नांव 'गोमन्त विद्या निकेतन' अशें बदललें. सर्गेस्त यशवंतराव सूर्यराव सरदेसाई, स. भिकाजी पुरुषोत्तम पै बाळे, स. काशिनाथ दामोदर नायक, स. केशव अनंत नायक, स. सदाशिव वासुदेव केंकरे, स. गोविंद सखाराम पाणंदीकर, स. रामचंद्र व्यंकटेश नायक, स. रामकृष्ण नारायण बाळे, स. केशव कृष्णा नायक हे संस्थेचे संस्थापक वांगडी आशिल्ले.

हे संस्थेची स्वताची इमारत आसा आनी तातूंत व्हडलें साल आसा. थंय जायत्यो भौशीक कार्यावळी जातात. संस्थेच्या वाचनालयांत मराठी, इंग्लीश, पोर्तुगेज भासांतलीं सुमार २९,००० पुस्तकां आनी विंगडविंगड नेमाळीं वाचूंक मेळटात. ही संस्था दर वर्सा तीन व्याख्यानमाळो घडोवन हाडटा. ह्यो व्याख्यानमाळो अश्यो आसातः श्रीनिवास नायक यादस्तीक व्याख्यानमाळ, दत्ता गोविंद पै रायतूरकार यादस्तीक व्याख्यानमाळ आनी प्रो. बाबुसो कामत यादस्तीक व्याख्यानमाळ.

दर वर्सा ही संस्था सुमार १६ हजार रुपया शिष्यवृत्तीच्या रुपांत गरजेवंत आनी हुशार विद्यार्थ्यांक वांट्टा. तेभायर ही संस्था संगीत आनी नाटकांच्योय सर्ती घडोवन हाडटा. दरवेळा ही संस्था नामनेच्या गवयांचे संगीत कार्यक्रम आनी मैफली घडोवन हाडटा. 'कला विभाग' हो संस्थेचो फांटो नाटक आनी कलेच्या हेर मळार सातत्यान वावर करीत आसा. तांणी गोंय, महाराष्ट्र राज्यांतलीं सर्तींतलीं जायतीं इनामां मेळयल्यांत. धा वर्सां आदीं सुरू जाल्लें संस्थेचें 'योगकेंद्र', योग शिक्षण दिवपाचो मोलादीक वावर थळाव्या वाठारांत करता. तरणाट्या लेखकांखातीर मार्गदर्शन शिबिरां आनी नाटकांच्या विंगडविंगड आंगाचेर आदारिल्लीं प्रशिक्षण शिबिरांय ही संस्था घडोवन हाडटा. गोंयच्या बरोवप्यांक उत्तेजन दिवपाखातीर दर वर्सा ही संस्था तांचे बरे मराठी साहित्यकृतीखातीर ३,००० रुपया आनी २,००० रुपयांचे दोन पुरस्कार दिता.

- कों. वि. सं. मं.

गोमन्तक साहित्य सेवक मंडळ: डिसेंबर १९२८ त मडगांव हांगा स्थापन जाल्ली एक संस्था. गोंयचें मराठी साहित्य आनी मराठी भाशा हांकां पालव दिवपाखातीर आनी पर्यायान तेन्नाचे पोर्तुगेज राजवटींत मराठी भाशेवरवीं भारतीय विचार आनी संस्कृताय हांची

जतनाय करपाची मोख मुखार दवरून हे संस्थेची थापणूक जाली. त्या उद्देशान मराठी भाशा आनी साहित्य गोंयांत वाडोवप, मराठी साहित्यिकांक उर्बा दिवप आनी मराठी साहित्य संमेलनां घेवप असले तरेचो वावर हे संघटनेन केला.

रामचंद्र वामन करंडे शास्त्री, काशीनाथ दामोदर नायक, शांबाराव सरदेसाई, दत्तात्रय व्यं. पै., यशवंतराव (भाई) सरदेसाई, शिवा फटू पै आंगले आनी हेर कांय जाण हे संस्थेचे संस्थापक वांगडी आशिल्ले. तांणी सुरू केल्लो वावर फुडें चालू दवरपांत आनी गोंयची मराठी वाङ्मय चळवळ फुडें व्हरपांत जनाप्पा कामत, न. पुं. सुकेरकर, बा. द. सातोस्कर, गणाधीश खांडेपारकर, म. हि. सरदेसाई, जयवंतराव सरदेसाई, माधव गडकरी, सुभाष भेंडे आनी हेरांचो मोलादीक हातभार लागलो. सद्या हे संस्थेचें कार्यालय पणजे इंस्टिट्यूट मिनेझीश ब्रागांझ हांगा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

गोरखनाथ: नाथपंथीय संप्रदायांतलो एक व्हड संत. ताणें नाथपंथीय समाजाचो प्रसार केलो. ताका गोरक्षनाथ ह्या नांवानूय वळखतात. ताच्या जल्माविशीं अजूनय मतभेद आसात. दक्षिणेंतले गोदावरी न्हंयेचे देगेर चंद्रगिरी गांवांत 'बडव' देशांत काठेवाडांतले गोरखमठींत, तेचपरी पंजाब ह्या विंगडविंगड सुवातींनी, गोरखनाथाचें जल्मथळ म्हूण जाणकार बोट दाखयतात. नवनाथ कथासाराच्या णव्या अध्यायांत, गोरखनाथाची जल्मकथा अशी आयल्या:

एक फावट मच्छिंद्रनाथ बंगालांत चंद्रगिरी गांवांत एका ब्राह्मणाच्या घरांत पावलो. ताची सरस्वती नांवाची बायल आसली; पूण ती भुरगें नाशिल्ल्यान दुखेस्त आसताली. मच्छिंद्रनाथान तिचें दुखः वळखून तिका मंत्रिल्ली बिबूत दिली आनी ती खावपाक सांगली; अशें केल्यार तिका भुरगें जातलें अशेंय ताणें सांगलें. सरस्वतीचो हे गजालीचेर विश्वास बसलोना. तिणें ती बिबूत भायर गोबरांत उडयली. बारा वर्सांनी परतो येवन मच्छिंद्रनाथान भुरग्याची खबर घेतली, तेन्ना तिणें ती बिबूत आपणें गोबरांत उडयली म्हणून सांगलें. मच्छिंद्रनाथ बिबूत उडयली थंय गेलो आनी तातूंतल्यान एका भुरग्याक ताणें भायर काडलो. हो भुरगो बारा वर्सांमेरेन गोबरांत वाडलो म्हूण ताका 'गोरक्ष' हें नांव पडलें.

कांय जाणकार, गोरखनाथ णव्या वा धाव्या शतमानांत जावन गेलो आसूंये, अशें म्हण्टात. हजारीप्रसाद द्विवेदीच्या मतान णव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दांत तो जावन गेलो. रा. चिं. ढेरे ताचो काळ १०५० ते ११५० हो मानता. कांय दंतकथांनी कबीर (सुमार १४८८-१५१२) आनी गुरु नानक (सुमार १४६९-१५३८) हांचेकडेन गोरखनाथान उलोवप केल्याचे उल्लेख आयल्यात.

गोरखनाथाचें घराणें उंचेल्या ब्राह्मण कुळांतलें आसलें, अशें हजारी प्रसाद द्विवेदीचें मत आसा. दक्षिणेंत येवन राविल्ल्या एका काश्मिरी ब्राह्मणागेर गोरखनाथाचो जल्म जालो, अशें रा. चिं. ढेरे मानता. डॉ. मोहन सिंगाच्या मतान सकयले जातींतले एके हिंदू विधवेचो हो अवैध पूत जावन आसा. गोरक्षसिध्दान्त संग्रहांत ताका 'ईश्वराचें संतान' म्हळ्यार घरदार नाशिल्लो अशें म्हळां. 'मतिरत्नाकर' ह्या महानुभावांच्या ग्रंथांत ताका शुद्र कुळांत जल्माक आयिल्लो अशें म्हळां.

ताचो नाथासंप्रदायाच्या नवनाथांभितर आनी चवद्यांयशीं सिध्दांभितर आस्पाव जाता. नाथसंप्रदायाचे आदिप्रवर्तक म्हूण चार महायोग्यांचो उल्लेख येता. आदिनाथ म्हळ्यार साक्षात शिव. ताचे दोन शिष्य जालंधरनाथ आनी मच्छिंद्रनाथ (मत्स्येंद्रनाथ). जालंधरनाथाचो शिष्य कृष्णपाद (कानीफा, कण्हपा, कान्हपाद) तर मच्छिंद्रनाथाचो शिष्य गोरखनाथ. जालंधर, मच्छिंद्र, कृष्णपाद आनी गोरखनाथ हांणी ह्या मूळ नाथपंथाची बुन्याद घाली, ह्या विशयाचेर नाथ परंपरेंत एकमत आसा. जालंधर आनी कष्णपद हांचो संबंद कापालिक साधनेकडेन खास करून आयला, तर नाथ संप्रदायांत चड करून मच्छिंद्र आनी गोरखनाथ हांचो उल्लेख आयला. अमरनाथ, गहिनीनाथ, भर्तृहरी, गोपीचंद आनी विमलादेवी हे गोरखनाथाचे मुखेल शिष्य आसले. गोरखनाथ [...] भारतभर भोंवडी करतालो. ताचे शिष्य विंगडविंगड प्रदेशांतले आ[...] देखीक गहिनीनाथ, अमरनाथ हे महाराष्ट्रांतले, भर्तृहरी उज्जैयन[...] गोपीचंद बंगालचो आसलो. भर्तृहरी आनी गोपीचंद तर आपलें राज[...] सोडून गोरखनाथाच्या संप्रदायांत आयिल्ले.

गोरखनाथान संस्कृत, अपभ्रंश, हिंदी आनी हेर भारतीय भा[...] कितलेशेच ग्रंथ बरयल्यात. लोकभाशेंत ग्रंथांची रचूणक करून ताणे[...] भासांक व्हडपण मेळोवन दिलें. ताच्या संस्कृत आनी अपभ्रंश ग्रं[...] 'अमनस्व', 'गोरक्ष शतक', 'अमरौघ', 'गोरक्ष-पध्दती', 'ग[...] संहिता', 'महार्थमंजरी', 'सिध्दसिध्दांत पध्दति', 'योगमार्तंड' [...] म्हत्वाचे ग्रंथ जावन आसात. हिंदींत गोरखनाथाचे सुमार चाळीस [...] आसात. ताचे हे सगळे ग्रंथ पीतांबरदत्त बडथ्वाल हाणें संपादीत केल[...] तेभायर गोरखनाथान आपली शिष्या विमलादेवीक 'गोरक्षोपनि[...] सांगिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. ह्या ग्रंथावेल्यान, गोरखनाथाचे बुद्दीची [...] केद्या व्हड तोलामोलाची आसली, तें समजता.

गोरखनाथाचें धर्म आनी संस्कृतायेविशींचें योगदान खूब व्हड आ[...] पांच वायट विकारांचेर आदारिल्ली विवेकशून्य आनी आचरणान [...] जाल्ली साधना त्याकाळार व्हड प्रमाणात बळावल्ली. गोरखनाथान [...] वायट चाल आळाबंदा हाडूंक योगमार्गाचो प्रसार केलो. पतंजली[...] अष्टांग योगाचो उपेग करचो सोडून ताणें षडग योगाचो आदार घेत[...] हो योग 'हठ्योग' म्हूण वळखुपाक येवंक लागलो. गोरखनाथान प्रस्था[...] केल्ल्या योगमार्गाचे वा नाथपंथाचे बारा फांटे वा पंथ आसात. तेखा[...] ताका 'बारहपंथी' अशें नांव पडिल्लें. ह्या संप्रदायाचे वांगडी कानफाटे[...] दरसनी साधू म्हणूनय वळखुपाक येतात. ह्या नाथपंथीय संप्रदायाचे [...] फांटे फुडले तरेन आसात: १. भूजची (कच्छ) कंठरनाथी २. पंज[...] पेशावर आनी रोहटकची पागलनाथी ३. पेशावर आं[...] अफगाणिस्तानांतली रावल ४. पुरी, मेवास्थानेश्वर (थानेसर) आ[...] कर्णालची पंख वा पंक ५. मारवाडची बन ६. जोधपूरची गोपाल रामके ७. बंगालची चांदनाथ कपिलानी ८. टिला, अंबाला, क[...] हांगाची हेठ्नाथी ९. बंगालच्या दिनाजपूर जिल्ह्यांतली चोली[...] आईपंथी १०. रतढोंडा मारवाडची बैरागपंथी ११. जयपूरची पावन[...] १२. धजनाथी.

ह्या सगळ्या फांट्यांत पयलींचे जायते पंथ आस्पावल्यात. देखी[...] कपिलाचो योगमार्ग, लकुलीश मत, कापालिक मत, वाममार्ग आनी [...]

गोरखनाथाचें कार्य विंगडविंगड तरांचे आसलें. देवत्व मेळोव[...] देश, काल, धर्म, वंश, जाती हे सगळे भेद माड्डोवन मुखार वच[...] जाय, अशें ताचें म्हणणें आसलें. खर वैराग्य, विशुध्द चारित्र्य, सदाच[...] ब्रह्मचर्य हांकां पाळो दिवन ताणें स्वताच्या आचारणाचें म्हत्व [...] काळांतल्या समाजाक पटोवन, अनैतीक, अविवेकान वागपी, व[...] करणी करपी भौसाक आळाबंदा हाडून भारतीय आध्यात्मीक साध[...] उपदेश केलो. योगसाधनेक सुसंघटीत रुप दिवन योगसाध[...] वेवस्थितपणा हाडलो.

हिंदू-मुस्लीम एकचाराची बुन्याद सगळ्यांत पयलीं गोरखना[...] घाली. ताच्या शिष्यांत हिंदू तशेंच मुस्लीम जातीचे लोक आसताले. ब[...] रतन हाजी हो मुखेल मुस्लीम वांगडी आसलो. आयजूय नाथ संप्रदाया[...] रावळ फांट्यांत मुसलमान लोक व्हड प्रमाणांत आसात. गोरक्षसिध्द[...] संग्रहांत ताणें वर्णाश्रमाआड कडक विचार मांडल्यात. तेखा[...] वर्णभ्रश्टाक नाथसंप्रदाय, ही आश्रयाची सुवात दिसताली. शुद्रावांगड[...] बायलांविशींय गोरखनाथाक तळमळ आसली; आपल्या शिष्याभितर त[...] बायलांकूय आस्पावन घेतिल्लीं. विमलादेवी आनी मयनामती ह्यो ता[...] मुखेल बायल शिष्या.

गोरखनाथाच्या विचारांचेर विस्वास दवरपी नाथपंथीय अनुयायी आ[...] तांचे मठ आयजलेगीत भारतांतूच न्हय, तर श्रीलंका, नेपाळांत ले[...] आसात. ताच्या विचारांचो प्रभाव ताचे उपरांत सगळ्या निर्गुणपंथ[...]

...गांचेर लेगीत पडला. ज्ञानेश्वरान गोरखनाथाचो 'विषयविध्वंसीक ...ह्या उतरांनी गौरव केला.

- कों. वि. सं. मं.

...खपुरी, फिराकः (जल्मः २८ ऑगस्ट १८९६, ...र-उत्तर प्रदेश).

...रतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार फाव जाल्लो एक म्हान उर्दू कवी. ताचें ...व रघुपतिसहाय, पूण फिराक गोरखपुरी ह्याच नांवान ताची चड ... आसा. ताचो बापूय गोरखप्रसाद 'इबरत' होय एक कवीच ...ल्लो. ताणें घरा तज्ञ शिक्षक दवरून, तांचेवरवीं ताका घरचेघराच ... शिक्षण दिलें. १९१३ वर्सा तो गोरखपूर शारांतल्या सरकारी ...नी हायस्कुलांत मॅट्रीक जालो. उपरांत अलाहाबाद शारांतल्या न्यूर ... कॉलेजींतल्यान ताणें इंग्लीश साहित्य, इतिहास, पर्शियन ...साहित्य आनी तत्त्वगिन्यान हे विशय घेवन बी. ए. ची पदवी .... उपरांत ताणें राश्ट्रीय चळवळींत वांटो घेतलो. १९२० वर्सा तो ... बंदखणींत आसतना 'निगार' हें उर्दू नेमाळें वाचून तातूंतल्या ...' ह्या कवीच्या काव्याचो ताचेर प्रभाव पडलो. फुडें १९२१ वर्सा तो ... काळ लखनौ बंदखणींत आशिल्लो. १९२३-२७ वर्सां मेरेन तो ...ाबादचे अखिल भारतीय काँग्रेस समितीचो उपसचिव आशिल्लो. ...त अलाहाबाद विद्यापीठांत तो इंग्लीश ह्या विशयाचो प्राध्यापक ...ल्लो. १९६० वर्सा तो ह्या विद्यापीठांतल्यान निवृत्त जालो.

...ग्लीश कवी वर्डस्वर्थ आनी उर्दू कवी मीर, मुसहफी आनी गालिब ... ताचेर प्रभाव पडिल्लो. १९१६ वर्सा ताणें काव्य रचना करूंक ...त केली. 'रुहे काईनात' (१९४५) हो ताचो पयलो कवितांझेलो. ...नग्मा' (१९५९) ह्या ताच्या गझल, रुबाया आनी हेर कवितांच्या ...क ज्ञानपीठ पुरस्कार फाव जालो.

...ाका इंग्लीश आनी हिंदी साहित्याचो खोलायेन अभ्यास आशिल्लो. ...े खर कल्पनाशक्तीवरवीं ताणें भोग आनी जीण हेविशींचो आगळो ...वो आपल्या काव्यांतल्यान उक्तायलो. खास करून काव्यांतल्यो ...ारिक कल्पना बदलपाकडेन ताणें चड लक्ष दिलें. भारतीय दायज ...ी संस्कृतायेचो प्रभाव ताच्या काव्याचेर पडिल्लो दिसता. ताच्या 'रुप' ...५७) ह्या रुबाया झेल्यांत तें चड करून जाणवता. 'गझल' ह्या ...रचनेच्या प्रकारांत ताचो वावर म्हत्वाचो आसा. वॉल्टर पेटर, ...रिज आनी रस्किन ह्या कलासमीक्षकांचे परंपरेंतल्यान ताणें उर्दू ...याचे समीक्षण केलां. 'अंदाजे' (१९४४), 'उर्दू की इश्किया शायरी' ...४५), 'हाशिये' (सुमार १९४७) हे ताचे कांय समीक्षात्मक ग्रंथ ...गत. लाहोर शारांतल्यान उजवाडाक येवपी 'नकश' ह्या ...ळ्यांतल्यान 'मनआनम' ह्या सदराखाला ताणें साहित्य, भोग, ...कता आदी विशयांचेर आपले विचार मांडल्यात.

...टागोराच्या गीतांजलीचे आनी एकशे एक कवितांचे ताणें उर्दूंत ...कार केल्यात. ते भायर ताचे हिंदींत पांच आनी इंग्लीशींत सात ग्रंथ ...सात. 'गुल-ए-नग्मा'(?), 'गजलिस्तान' (१९६५), 'शबनमिस्तान' ...९६५), 'शिरीस्तान' (१९६६), 'चिरागाँ' (१९६६) आनी 'गुल्बांग' ...९६७) हे ताचे कांय म्हत्वाचे कवितांझेले. 'पिछली रात' (१९६९) ...ताणें आपल्या स्वताच्याच वेंचीक कवितांचो झेलो उजवाडाक हाडलो.

- कों. वि. सं. मं.

...रा कुंभारः (जल्मः १२६७; मरणः १३१७).

...महाराष्ट्रांत जावन गेल्लो म्हान मराठी संत. ज्ञानेश्वर, नामदेव आदी ...ताका आदरान 'गोरोबाकाका' म्हण्टाले.

...तेरढोकी हो गोरा कुंभाराचो गांव. ह्याच गांवांत रावन मातयेचीं ...डकीं करपाचो धंदो तो करतालो. मडकीं करपाखातीर हाडिल्ली माती ...व करता आसतना, ते मातयेंत तो विठ्ठलाचें भजन करीत नाचतालो. ...भर मडकीं घडयतासतना विठ्ठलाच्या भजनांत गुंग जावन रावप, ...सो ताचो दिसपट्टो वावर आसतालो.

गोरा कुंभाराविशीं एक दंतकथा चलता, ती अशीः

गोरा कुंभाराक संती आनी रामी नांवाच्यो दोन बायलो आसल्यो. एक दीस मडक्याखातीर माती मोव करता आसतना, तो विठ्ठल भजनांत गुंग जावन गेल्लो. त्या भरांत भान नाशिल्ल्यान, दिमकुऱ्यांनी घश्टत थंय पाविल्ल्या स्वताच्या भुरग्याकूच ताणें मस्तिलें. पाण्टयावेल्यान आयिल्ले ताचे बायलेन म्हळ्यार संतीन, स्वताचें मेल्लें भुरगें पळेलें तेन्ना तिणें आकांत केलो आनी गोराकुंभाराचे विठ्ठल भक्तीक दूशण दिलें. तें पळोवन गोरा कुंभार तिडकलो आनी बायलेक मारूंक धांवलो. तेन्ना तिणें 'आपणाले कुडीक हात लायल्यार विठ्ठलाचो सोपूत आसा' अशें म्हळें. तें आयकून गोरा कुंभार फाटल्यान सरलो आनी त्या दिसासावन ताणें बायलेक स्पर्श करपाचें सोडून दिलें. भुरगें मेल्ल्यान गोरा कुंभाराचो वंश खंडन जाल्लो. संतीक हे गजालीचें दुख्ख जातालें. तेखातीर तिणें आपणाल्या रामी नांवाचे भयणीचें लग्नूय गोरा कुंभाराकडेन लायलें. व्हंकल-पावणी भायर सरचे वेळार मांवान जांवयाक विनंती केली, 'जशी तुवें पयले बायलेक वागयल्या तेच रितीन दुसरेकूय वागय. तिका कांयच उणें पडूंक दिवं नाका.' गोरा कुंभार उतराक जागपी देवमनीस आसलो. मांवाच्या उतरांक पाळो दिवचे पासत ताणें रामीक लेगीत स्पर्श केलो ना.

एक फावट गोरा कुंभार रातीकडेन न्हिदिल्लो आसतना त्या दोगूय भयणींनी ताचे दोनूय हात आपल्या हातांत घेतले. जागो जातकच गोरा कुंभाराक दिसलें, आपणे विठ्ठलाचो सोपूत मोडलो. तेखातीर ताणें बेगोबेग आपले हात कातरून उडयले. फुडें पंढरपूराक संत नामदेवाच्या कीर्तनावेळार, ताळी वाजोवपाचो यत्न करता आसतना गोरा कुंभाराक पर्यून दोनूय हात फुटले आनी मेल्लें भुरगें दिमकुऱ्यांनी संतीमुखार आयलें.

गोरा कुंभाराचे सुमार ४३ अभंग 'सर्वसंग्रहगाथा' ह्या ग्रंथांत आयल्यात. त्या अभंगांतल्या २१ अभंगांत गोरोबाचें चरित्र आयलां. सर्वसंग्रहगाथांतल्या अभंगांनी सूरदास, कबीरदास सारक्या उत्तरकालीन संतांचेय उल्लेख आयिल्ल्यान, विद्वानांमदीं हे अभंग गोरा कुंभाराचेच आसात काय किते ह्या संबंदान मतभेद आसात.

गोरा कुंभाराचो एक अभंग फुडलेतरेन आसाः

ब्रह्म मूर्तिमंत जगी अवतरले।
उद्धरावया आले दीन जना।।
ब्रह्मादिक ज्याचे वंदिती पायवणी ।
नाम घेता वदनी दोष जाती ।।
हो का दुराचारी विषयी आसक्त ।
संतकृपे त्वरित उध्दरती ।।
अखंडित गोरा त्याची वाट पाहे।
निशिदिनी ध्याये संतसंग ।।

गोरा कुंभाराचे समकालीन संत ताचें उतर प्रमाण मानताले. सतराव्या शतमानाच्या उत्तरकाळांत जावन गेल्ल्या उध्दवचिद्घन हाणें ताचें ओंवयेंत चरित्र बरयलां.

पंढरपूरासावन पन्नाशेक किमी. अंतराचेर गोरा कुंभाराची समाधी आसा. गोरा कुंभाराच्या घराची आनी मातयेंत भुरगें मस्तिल्ल्या वाठाराची सुवात आयजूय तेरढोकी गांवचे लोक दाखयतात.

- कों. वि. सं. मं.

गोरिलाः सादारणपणान मनशाभशेन दिसपी माकडांमदलो व्हड प्राणी. ताच्यो दोन जाती आसात. तातूंतली एक जात अस्तंत आफ्रिकेच्या उश्ण कटिबंधांतल्या काँगो न्हंयेच्या देगणांत रावता. तेचपरी गोरिला बेरिंगेई ह्या शास्त्रीय नांवाची दुसरी जात उदेंत झाईर (बेल्जियन काँगो) आनी अस्तंत युगांडांतल्या दोंगरांनी विश्टी पडटा.

गोरिलाची उंचाय १.२५ ते १.७५ मी. आसता. वजन १४० ते २७५ किग्रॅ. आसता. मादयेचो आकार नरापरस ल्हान आसता. तोंड, कान, हाताचो बचको आनी पांय सोडून ताच्या सगळ्या आंगार केंस आसतात. ताची कूड बळीश्ट आसता आनी कुडीची तांक जबर आसता. ताचें

मुस्कट अशीर, नाकाच्यो पुडयो व्हड, दोळे बारीक आनी कान ल्हान आसतात.

गोरिलाचो स्वभाव शांत आसता आनी ताका एकांतवास आवडटा. पूण तिडायतकच मात तो एकदम क्रूर जाता. तांचो सुमार २५ जाणांचो एक पंगड आसता. ह्या पंगडाचो एक राखणदार आसता. गोरिला म्हातारो जातकच ताका पंगडांतल्यान भायर काडटात.

मादी आनी पिलां झाडार खोंप तयार करून रावतात, जाल्यार नर झाडासकयले खोंपींत रावता. गोरिला शाकाहारी आसून फळां, पानां असलें अन्न खाता. मादी गोरिलाक णव म्हयन्याउपरांत एके वेळेक एकूच पील जाता. रानांतल्या गोरिलाची पिराय सुमार ५० वर्सां मेरेन आसता.

दोंगरार रावपी गोरिलाची बेरिंगेई ही जात काँगो देशणांत रावपी गोरिलाचे जातीपरस व्हड आसता.

- कों. वि. सं. मं.

गोलमेज परिशदः हिंदुस्थानाच्या संविधानाविशीं चर्चा करपाक इंग्लंडांत तीन परिशदो भरल्यो, तांकां 'गोलमेज परिशदो' अशें म्हण्टात. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ सुमार १९३० त खर जाल्ली. कायदेभंग, करबंदी, स्वदेशी बहिष्कार आनी असहकार चळवळ देशभर उज्याभशेन पातळटाली. चळवळ पालोवपाचें इंग्लीश सरकाराचें धोरण पळोवन हिंदी जनता आनीकूय नेटान उसळून येताली. अशे फाटभुंयेचेर राष्ट्रीय सभा काँग्रेस आनी ब्रिटीश सरकार हांचेमदीं वाटाघाटी करून समेट घडोवन हाडचो आनी संतप्त भारतीयांक शांत करचे, अशें कांय जाणांक दिसतालें. तातूंत, मि. स्कोलंब हाणें फुडाकार घेतलो. ताणें पं. मोतीलाल नेहरू, महात्मा गांधी, सर तेजबहाद्दर सप्रू, बॅ. जयकर, पं. जवाहरलाल नेहरू हांच्यो भेटी घेवन तांचेकडेन वाटाघाटी केल्यो आनी समेट घडोवन हाडपाच्या यत्नांक सुरवात केली. हिंदुस्थानांतल्या विंगडविंगड गटांच्या प्रतिनिधींनी एकठांय बसून उलोवणीं करून कांय निर्णय घेवचे, धोरण थारावचें आनी देशव्यापी चळवळ आटपांत हाडची ही मि. स्कोलंब हाची येवजण सगळ्यांनी मान्य केली. अशे तरेन गोलमेज परिशदेचो जल्म जालो. गोलमेज परिशदेच्या अंतर्गत आशिल्लें सारकेपणाचें तत्त्व घेवन चर्चा करपाचें ब्रिटीश सरकाराक मान्य करपाक लावप, हें लेगीत हिंदी लोकांचें आनी काँग्रेसीचें जैत आशिल्लें.

महात्मा गांधीन हे परिशदेविशीं कांय अटी घाल्यो त्यो अश्योः गोलमेज परिशदेंत हिंदुस्थानाक स्वराज्य दिवपाचो मुद्दो मांडपाक जाय, सरकारान सोऱ्याचेर बंदी हाडची, सविनय कायदेभंगाचे चळवळींतल्या कार्यकर्त्यांक बंदखणींतसून सोडचे. गोलमेज परिशदेंत वांटो घेवपाक राष्ट्रीय काँग्रेस सभा ज्या अटींचेर तयार आशिल्ली, त्यो अटी अश्योः १. ब्रिटीश साम्राज्यांतल्यान भायर सरपाचो हिंदुस्थानाचो हक्क स्पश्ट उतरांनी मान्य करपाक जाय. हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय सरकाराची थापणूक जावची आनी तें सरकार लोकांक जापसालदार आसचें (हें सरकार गांधीजीच्या ड्रॅकरा मागण्यांचेर विचार करतलें). ३. हिंदुस्थानान इंग्लंडाक दिवपाचें राष्ट्रीय रीण आनी हेर सवलती हांची चवकशी करपाचो अधिकार हिंदुस्थानाक आसचो. ४. संक्रमण काळांतलीं संरक्षक बंधनां हिंदुस्थानाच्या हिताचीं आसात काय ना, हें हिंदी लोकांचे प्रतिनिधी थारायतले.

हे चार मुद्दे मान्य केल्यार राष्ट्रीय सभेची कार्यकारी समिती कायदेभंगाची चळवळ फाटीं घेतले अशें काँग्रेसीन कळयलें. जप्त केल्लो माल परत करप, राजबंद्यांक मुक्त करप, वटहुकूम परत घेवप हीं ब्रिटीश सरकाराचीं मुळावीं कर्तव्यां आसात, अशें तांणी सरकाराक कळयलें. राष्ट्रीय सभेच्यो ह्यो अटी ब्रिटीश सरकारान मान्य केल्यो नात. देखून राष्ट्रीय सभेन पयले गोलमेज परिशदेंत वांटो घेतलोना.

पयली गोलमेज परिशदः पयली गोलमेज परिशद १२ नोव्हेंबर १९३० ते १९ जानेवारी १९३१ ह्या काळांत जाली. ब्रिटीश राजकी पक्षाचे १६ सभासद, संस्थानांचे १६ प्रतिनिधी आनी ब्रिटीश हिंदुस्थानचे ५७ अशा वट्ट ८९ सभासदांनी हे परिशदेच्या कामांत वांटो घेतलो. ह्या सभासदांत श्रीनिवास शास्त्री, डॉक्टर मुंजे आनी महमद अली हांचो आ[...] आशिल्लो. ब्रिटीश सभासद हिंदुस्थानाक स्वायत्तता दिवपाक [...] आशिल्ले, जाल्यार हिंदी सभासदांनी संसदीय पध्दतीचें राज्य [...] करपाची मागणी केली. इस्लामी लोकांच्यो मागण्यो मान्य केल्य[...] स्वायत्तता स्वीकारपाक मुसलमान तयार ना, अशें तांचे प्रतिनिधी म[...] अली हाणें सांगलें. हिंदुस्थानांत फेडरेशन (संघराज्य) स्थापन जावचे [...] थारायलें. ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आशिल्ल्या प्रदेशाचें संघराज्य स्थापन [...] आनी मागीर संस्थानांनी तातूंत कांय विशेश अटींसयत सामील जा[...] अशें संस्थानिकांनी मान्य केलें. हेभायर, प्रांतिक कायदेमंडळांतली [...] पध्दत (Dyarchy) रद्द करची, मताधिकार १० ते २५ टक्के लो[...] मेळचो, हिंदुस्थानांतल्यान ब्रह्मदेश वेगळो करचो, सिंध मुंबय प्रांता[...] वेगळो करचो, हिंदी तरणाट्यांक व्हडा संख्येन सैन्यांत प्रवेश मेळचो [...] थारायलें. डॉ. आंबेडकरान अस्पृश्यांखातीर स्वतंत्र मतदार सं[...] मागणी केली. हेर अल्पसंख्यांकांनीं हे मागणेक तेंको दिलो. [...] प्रतिनिधीत्व करपी सप्रू-जयकर हांकांय अल्पसंख्यांकांचे प्रस्न सुटले [...] कसलीच घटना तिगपाचीना, अशें दिसतालें.

मुसलमानांक खाशेले पध्दतीन संयुक्त मतदार संघ दिव[...] थारायल्लें. मुस्लिमांक स्वायत्त राज्य दिवपाचें (Dominion) ब्रिटि[...] मान्य करचें, हे अटीचेर मुस्लिम फुडाऱ्यांनी गोलमेज परिशदेंत [...] घेतिल्लो. आपल्याक फाव तें संरक्षण दिवपाची तजवीज जाल्या[...] स्वतंत्र हिंदुस्थानांत आमी सामील जावंचे ना अशें मुसलमान प्रतिनिधींनी जाहीर केलें.

सत्तांतराच्या काळांत ब्रिटीश गव्हर्नर जनरल म्हत्वाच्या विशे[...] निर्णय घेवपाचे आशिल्ले. ते लोकप्रतिनिधींच्या कायदे मंडळ[...] पालवान राज्यकारभार पळेतले अशें थारायलें. घटना तयार कर[...] थारायलें. जातीय समस्या सोडोवपाचें काम सरकाराखर्चीं सामोपचा[...] विचार- विनियम आनी वाटाघाटी करून जातलें, अशें थारायलें.

गोलमेज परिशदेच्या समारोपाचें उलोवप इंग्लंडाच्या पंतप्रधा[...] केलें. तातूंत ताणें आपलें धोरण कशें आसतलें हें स्पश्ट केलें. पंतप्र[...] मॅक्डॉनल्ड हाणें प्रांतांक आनी मध्यवर्ती सरकाराक जापसाल[...] राज्यपध्दत दिवची अशें म्हळें. कांय काळमेरेन संरक्षण उ[...] परराश्ट्रसंबंद हे विशय गव्हर्नर जनरल हांचेकडेन आसतले, अशें त[...] फुडें सांगलें.

हे परिशदेंत वसाहतीक स्वराज्य, संयुक्त राज्यघटना, युरो[...] वेपाऱ्यांक मेळपी सवलती, अल्पसंख्य जमाती ह्या विशयांचेर विस्ता[...] भासाभास जाली. पूण देशव्यापी जाल्ल्या काँग्रेसचे प्रतिनिधी परिश[...] हाजीर नाशिल्ल्यान परिशदेचें म्हत्व कमी जाल्लें, हें सगळ्यांक दि[...] आयलें. परिशदेचे निर्णय राष्ट्रीय काँग्रेस सभेन नामंजूर केले.

पयले गोलमेज परिशदेच्यो वाटाघाटी चालू आसतना भारतीय ब्रि[...] सरकार चळवळ चेपून उडोवपाचो यत्न करतालें. सरकाराक र[...] चलोवप कठीण जाल्लें. चळवळीक मात्सो उतार पडचो म्हूण सरका[...] महात्मा गांधी आनी ताचे इकरा वांगडी हांकां बंदखणींतसून सोडर[...] शांतताय आनी एकचार हांची इत्सा परगटावपी एक पत्रक सरका[...] जाहीर केलें. ह्या सगळ्यांचो महात्मा गांधीचेरूय परिणाम जावन त[...] आशावाद वाडलो. दिल्लीक व्हाईसरॉय आयर्विन आनी गांधी हांचेभितर वाटाघाटी जावन 'गांधी-आयर्विन' कबलात जा[...] बहिश्काराची चळवळ फाटीं घेतली. राजबंद्यांक मुक्त केले. पूण व्हडर[...] कांयच पदरांत पडलेंना, म्हूण हिंदी लोक आनी कांय फुडारी नार[...] आशिल्ले. वाटाघाटींनी स्वराज्य मेळोवप शक्य आसा, जाल्यार तें मुज[...] मेळोवचें, तेखातीर ब्रिटिशांची सक्रीय मदत घेवंची अशें गांधीजीन सां[...] आनी गोलमेज परिशदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनांत राष्ट्रीय सभेन व[...] घेवंचो, अशें थारायलें.

दुसरी गोलमेज परिशदः दुसरी गोलमेज परिशद ७ सप्टेंबर १९३१ त[...] डिसेंबर १९३१ ह्या काळांत भरली. हे परिशदेंत वट्ट १२७ सभासद

… घेतलो. ब्रिटीश प्रतिनिधी १६, संस्थानांचे प्रतिनिधी १६, …-हिंदुस्थानांतले ५६, सल्लागार आनी चिटणीस ३९ अशी तांची …ा आशिल्ली. संस्थानी प्रजेचो एकूय प्रतिनिधी नाशिल्लो. सगळे …धी राजा-महाराजा हांचे आशिल्ले. सगळी परिस्थिती ब्रिटीश …राक अनुकूल आशिल्ली. सल्लागार आनी चिटणीस सरकाराचेच …धी जाल्ल्यान सरकारा आड आवाज काडपाची धमक कोणाकूच …ली. राश्ट्रीय काँग्रेस सभेचें प्रतिनिधीत्व गांधीजीन केलें. ताणें …याची मागणी केली. दडपशाहीचो धिक्कार करून लोकांच्यो …ा परिणामकारक उतरांनी परगटायल्यो. ताणें हे परिशदेंत राश्ट्रीय …ो, स्वातंत्र्याचो थाराव वाचून दाखयलो आनी सैन्य, परराश्ट्रीय खजिनो, अर्थीक धोरण हांचेर हिंदी लोकांचें नियंत्रण आसूंक अशें सांगलें. दुडवांच्या वेव्हाराची चवकशी करपाक लवाद मंडळ …, प्रौढ मताधिकार लागू करचे, ताका शिक्षणाचो आनी संपत्तीचो …श लावचो न्हय, कायदेमंडळ द्विगृही आसचें, भाटकार, अस्पृश्य, …ोय हांकां मुस्लिम आनी शीख लोकांभशेन चड प्रतिनिधीत्व दिवचें हे मुद्दे गांधीजीन परिशदेमुखार मांडले. गांधीजी अस्पृश्यांक स्वतंत्र …ार संघ दिवपाक कसोच तयार नाशिल्लो. ब्रिटीश सरकारान …यवादाक अवास्तव म्हत्व दिलें. पूण गांधीजीन अल्पसंख्यांकांच्या …वाक विरोध केलो. सद्याचें लश्कर बाजारी आसा अशें ताणें सांगलें. …य प्रस्नाच्या निमतान परिशद फुटची न्हय म्हूण गांधीजीन मुस्लिम …यांच्या स्वतंत्र मतदार संघाचे मागणेक लेगीत तेंको दिलो. पूण …खान हाची मदत घेवन ब्रिटीश सरकारान हिंदू-मुसलमानांच्या …ाराक सुरुंग लायलो आनी स्वातंत्र्याचो प्रस्न ल्हवूच कुशीक दवरलो. …यले परिशदेच्या अस्पश्ट फाटभुंयेचेर दुसरे गोलमेज परिशदेचो वावर …बरो जातलो, अशी आशा आशिल्ली. पूण ह्या अधिवेशनांतल्यान …तीय जनतेक निश्चित अशें कसलेंच आश्वासन मेळ्ळेंना. परिशदेचें …ं म्हळ्यार फकत चर्चाच जातली, अशें गांधीजीक सुरवातीक सावन …तालें. गांधी-आयर्विन कबलातीक लागून तयार जाल्लो समेटाचो पूल …रिशदेन नश्ट केलो, अशें गांधीजीन म्हळें. अशे तरेन दुसरे गोलमेज …शदेक यश आयलेंना.

तिसरी गोलमेज परिशद: तिसरें अधिवेशन १७ नोव्हेंबर १९३२ ते … डिसेंबर १९३२ ह्या काळांत जालें. हे परिशदेंत वट्ट ४६ सभासदांनी …ो घेतलो. राश्ट्रीय काँग्रेस सभेन आनी इंग्लंडांतल्या मजूर पक्षान हे …शदेचेर बहिश्कार घालो. व्हड-व्हड संस्थानिक लेगीत हे परिशदेक …र नाशिल्ले. चडशे प्रस्न अनिर्णित उरले. वसाहतीचें स्वराज्यलेगीत …पाची तयारी ब्रिटीश सरकारान दाखयलीना. लोथियन पर्सी आनी …डसन समित्यांनी मताधिकार, संघ राज्यांची दुडवां येवजण, घटक …यांचे अधिकार हांचेविशीं जे अहवाल तयार केल्ले, तांचो विचार हे …शदेत जावपाचो आशिल्लो. संघराज्याविशींची संस्थानिकांची उर्बा …ी जाल्या, हें परिशदेचें मतींत आयलें. ब्रिटीश सभासदांचेर हुजूर …ाचें वर्चस्व स्पश्टपणान दिसतालें. ब्रिटीश सभासदांच्या मनांत …दुस्थानाविशीं सहानुभूतीय कमी जाल्ली, अशें दिसून आयलें. इतलेंच …य, तर एका वर्सापयलीं भरिल्ले दुसरे गोलमेज परिशदेचे तुळेन हे …शदेत हिंदी प्रतिनिधींभितर उमेद कमी आशिल्ली.

१९३३ त पार्लमेंटान तीन गोलमेज परिशदांचो वृत्तांत श्वेत …केवरवीं उजवाडाक हाडलो. एप्रिलांत Joint Select Committee ची …मणूक जाली. लॉर्ड लिनलिथगो हो ताचो अध्यक्ष जालो. देड वर्साभितर …ा समित्यांच्यो १५ बसका जाल्यो आनी तातूंत १२० साक्षीदारांची …पासणी जाली. भारत सचिव सॅम्युएल होर हाची साक्ष १९ दीस चल्ली. …ण मध्यवर्ती कायदे मंडळाच्यो वेंचणुको प्रत्यक्ष काय अप्रत्यक्ष, हाचेर …कमत जालेंना. समितीन दोनूय सभाघरांच्यो अप्रत्यक्ष निवडणुको …वंच्यो अशी निमाणी शिफारस जाली. पूण ती शिफारस लॉर्डस्च्या …भाघरान मान्य केली ना.

हिंदी आनी ब्रिटीश प्रतिनिधी हांणी एकठांय बसून विचारविनिमय केलो आनी समेटाच्या मूळ तत्त्वांविशीं तशेंच राज्य घटनेविशीं ह्या परिशदांतसून चर्चा केली. ह्या परिशदांची फलश्रुती म्हळ्यार पयलेच खेपेक हिंदी लोकांचें गाराणें आंतरराश्ट्रीय पांवड्यार पावलें. हे वाटाघाटींत जे निर्णय घेतले, ताच्याच आदारान १९३५ चो कायदो मंजूर जालो. ह्या कायद्याक लागून मतदानाचो हक्क साबार लोकांमेरेन पावलो आनी संघराज्याची पध्दत स्वीकारप जालें. संघीय वरिश्ठ गृहाच्यो वेंचणुको अप्रत्यक्षरितीन करच्यो आनी कनिश्ठ सभाघराच्यो प्रत्यक्षरितीन करच्यो, अशें थारायलें. गव्हर्नर जनरल आनी गव्हर्नर्स हांचे राखीव अधिकार निश्चित केले. हे परिशदेंत ब्रिटिशांची वृत्ती आनीकूय तीव्र जाल्ली. संस्थानिक संघांत येवपाक टाळाटाळ करपाक लागले. मुसलमानूय हक्काक पेटले आनी ताका लागून एकामेकांविशींच्या एकचाराक फूट गेली.

- कों. वि. सं. मं.

गोवा कॅन्सर सोसायटी: कॅन्सर रोगाक आळाबंदा हाडपाखातीर आनी ताचेर उपचार करपाखातीर वावुरसी संस्था. हे संस्थेची थापणूक ऑक्टोबर १९६८ त जाली. तेन्ना हे संस्थेचो चेअरमेन गोंयचो पयलो मुखेलमंत्री दयानंद बांदोडकार हो आशिल्लो. ही धर्मदायी संस्था (charitable society) खंयच्याय एका मनशाच्या वा पंगडाच्या फायद्याखातीर नासून सगळ्या धर्म-जातीच्या मनशांक आपले सेवेचो लाब दिता. हे संस्थेचो उद्देश म्हळ्यार कॅन्सराचेर उपचार आनी ताचेर संशोधन करपी हॉस्पिटलां चलोवप आनी लोकांमदीं कॅन्सराआड प्रचार करून तांकां ह्या दुयेंसाविशीं पुराय म्हायती दिवप तशेंच त्या रोगाक आळाबंदा हाडपाचे नदरेंतल्यान वावरप; हे भायर ज्यो हेर संस्था वा लोक कॅन्सराच्या दुयेंसाविशीं म्हायती पुंजायतात, तांकां साबार आदार दिवप आनी ते नदरेंतल्यान ह्या रोगाविशींचें चडांत चड साहित्य उजवाडावन लोकांमदीं जागृताय हाडप.

वेगवेगळ्या मळावेले लोक हे संस्थेचे वांगडी आसात. हे संस्थेच्या कार्यकारी समितीच्या पदाधिकाऱ्यांची मांडावळ अशी आसा: अध्यक्ष (चेअरमेन), उपाध्यक्ष- मानद सचिव, मानद भांडारी, वांगडी आनी पदसिध्द वांगडी (Ex-Officio Members).

२२ मे १९७७ दिसा तेन्नाचो नायब राज्यपाल शिशिरकुमार बॅनर्जी हाचे हस्तुकीं दोना पावल हांगा ३६ खाटांचें हॉस्पिटल सुरू केलें. मुंबय आनी सावंतवाडी ह्या सारकिल्या शारांत हे संस्थेच्यो उपकचेऱ्यो आसात. तेचपरी हे संस्थेचे वतीन सुमार ४०० स्वयंसेवक भारतांत आनी विदेशांत, खासकरून आखाती देशांनी वावुरतात.

ॲक्शन (ACTION-Action to Combat Tobacco Indian Organisation Network) हे संस्थेच्या पालवान गोवा कॅन्सर सोसायटी व्हड प्रमाणांत तंबाखू आड मोहीम चलयता. 'इंडियन काऊन्सिल ऑफ मॅडिकल रिसर्च' हे संस्थेन प्रायोजीत केल्लो 'ॲसेसमेन्ट ऑफ द एफिकसी ऑफ एन ॲन्टी-टॉबॅको कम्युनिटी एज्युकेशन प्रोग्राम' (Assessment of the Efficacy of an Anti-tobacco community Education Programe) हो मोलादीक संशोधन प्रकल्प १९८६ वर्सा सावन हे सोसायटीन हातांत घेतला. 'गोवा कॅन्सर कन्ट्रोल बोर्ड', गोंय सरकार; 'महाराष्ट्र कॅन्सर कन्ट्रोल बोर्ड', महाराष्ट्र सरकार; 'नॅशनल कॅन्सर कन्ट्रोल बोर्ड', भलायकी मंत्रालय दिल्ली ह्या संस्थांचेर गोवा कॅन्सर सोसायटीक प्रतिनिधीत्व मेळ्ळां. 'दुसरो संवसारीक तंबाखू विरोधी दीस' ३१ मे १९८९ दिसा संवसारीक भलायकी संघटना, जिनीव्हा हाचो डायरेक्टर जनरल (सरसंचालक) हाचेवरवीं गोवा कॅन्सर सोसायटी हे संस्थेच्या मानद सचिवाक तंबाखू सेवना आड केल्ल्या वावराखातीर भांगरापदक आनी प्रशस्तीपत्र मेळ्ळां.

पूरक नोंद- 'कॅन्सर'

- कों. वि. सं. मं.

गोवा कोंकणी अकादेमी: कोंकणी भाशेची आनी साहित्याची

सगळ्या आंगांनी शास्त्रशुध्द उदरगत करपाखातीर १९८४ त सरकारान स्थापन केल्ली संस्था. अकादेमीची घडणूक करता आसतना तिचो उद्देश गोंय सरकारान फुडल्या उतरांनी सांगला, ''जे अर्थी कोंकणी ही लोकांची भास आनी जे अर्थी ह्या राज्यांतल्या लोकांची सगळ्या आंगांनी उदरगत करपाक तिच्या सगळ्या मळांचेर उदरगत जावप गरजेचें आसा आनी जे अर्थी गोंय सरकार कोंकणी भास, साहित्य आनी संस्कृतायेची जाता तितले बेगीन उदरगत घडोवन हाडून कोंकणी भास आनी साहित्याच्या आदारान पुराय राज्याचो सांस्कृतीक एकवट घट करूंक सोदता, ते अर्थी अशें थारायता की हे उद्देश तडीक व्हरूंक एक अकादेमी स्थापन करची.'' अशे तरेन अकादेमीची स्थापना करतकच सरकारान चवदा वांगड्यांचें अस्थायी कार्यकारी मंडळ नेमलें. त्याच मंडळाक अकादेमीचे घटनेप्रमाण महामंडळाचे अधिकार मेळ्ळे १८ फेब्रुवारी १९८५ दिसा ह्या मंडळाची पयली बसका जावन तिच्या वावराक सुरवात जाली.

उद्दिश्टां: कोंकणी भाशेची उदरगत जावंची, तिचें साहित्य चंवरून फुलचें आनी त्या साहित्यांतल्यान गोंयचे संस्कृतायेचें दर्शन घडचें, विद्येच्या मळावेल्या सगळ्या शास्त्रांचें गिन्यान जाता तितले बेगीन कोंकणींत हाडचें, तत्त्वज्ञान धरून विज्ञानामेरेचें शिक्षण दिवपाची तांक कोंकणीक येवची, संवसारांतल्या व्हड भासांतलें तेचपरी भारतीय भासांतलें अभिजात साहित्य कोंकणींत भाशांतरीत जावंचें आनी त्या साहित्यांतल्यान कोंकणी साहित्याक ऊंच पांवड्याची देख मेळून ताका एक नवी दिका प्राप्त जावंची, शास्त्रीय मळावेल्या वेगवेगळ्या विशयांचेर संशोधन करपाक उमेदीच्या भुरग्यांक प्रवृत्त करचे, तांच्या वावराचें फळ कोंकणींतल्यान आमच्या लोकांमुखार दवरचें, कोंकणीचे उदरगतीखातीर लागता त्या दुडवांची पुरवण करची, नवे नवे नदरेन केल्या कोशांचे अलंकार कोंकणीच्या आंगार पडचे, कोंकणी साहित्याची उदरगत करतना त्या साहित्यान ह्या घटक राज्यांतल्या लोकांचे जिणेक स्पर्श करून तांच्यांत एक नवी उर्बा निर्माण करची, गोंयच्या निरक्षर लोकांक अक्षरी करपाक शिक्षणाच्या मळार तिणें वावुरचें, गोंयच्या समाजाक एकचाराच्या पासान बांदून घालपाचो इतिहासीक वावर करचो, तशें करतना गोंयचे संस्कृतायेची घुडी सासणाची उबारून धरपाखातीर कोंकणीच्या शिरंत्रांनी नवें रगत घोळोवचें, अशीं उद्दिश्टां आसात.

अकादेमीचें प्रत्यक्ष कार्य १९८६ वर्सा सावन सुरू जालें. कार्यकारी मंडळान कोंकणीचें काम नेटान जावपाखातीर अकादेमींत स विभाग स्थापन केले, ते अशेः *भाशाशास्त्रः* हालूंत कुडाळ धरून मंगळूर मेरेन चलतल्या कोंकणीच्या शैलींचो तेच भशेन, साबार कोंकणीचे मोडीचो अभ्यास करपाचो विचार आसा. *कोशशास्त्रः* कोंकणी शब्दसागराचो प्रकल्प कोंकणी अकादेमीन हातांत घेतला. कांय शब्दांफाटल्यान आमचे संस्कृतायेचें जें दायज आसा, तें दायज दाखोवपाचो ह्या कोशांत यत्न जाला. शिकपी भुरग्यांखातीर इंग्लीश-कोंकणी शब्दकोश करपाचेंय अकादेमीन थारायलां. *संगीतः* साहित्यांत जश्यो लोकांच्यो भावना उक्त्यो जातात, तेचपरी संगीतांत लोकांचे उमाळे उक्ते जातात. लोकसंगीत तर लोकांच्या काळजाच्या उमाळ्यांतल्यान येता. खाशेल्या कोंकणी संगीताचो आनी लोकसंगीताचो अभ्यास करपाचें अकादेमीन थारायलां आनी ते दिकेन वावर चालू आसा. *लोकवेदः* कोंकणी लोकवेद भोव गिरेस्त आसून ताचो आवांठ खूब व्हड आसा. हातूंत म्हणी, काणयो, गीतां, मांडे, आल्हयो, जोती, ढवळे, धालो, तळयो, होंवयो, फाग, उमाणीं आस्पावतात. लोकवेद राखपाखातीर तो पुंजावन ताचें वर्गीकरण करपाचे नदरेन अकादेमीन पावलां घाल्यांत. *साहित्यः* कर्तुत्वी भुरग्यांची प्रतिभा फुलची, तांकां साहित्यांतले प्रवाह समजुचे, संवसारीक साहित्यांतल्या व्हड कलाकृतींची तांकां वळख जावंची आनी तांचें विचार-मंथन जावन तांकां योग्य दिका मेळची, हेखातीर अकादेमी वेगवेगळ्या वाठारांत कृतिसत्रां घडोवन हाडटा. नव्या लेखकांची उमेद वाडोवपाखातीर लेखकांचें पयलें पुस्तक उजवाडावपाक अनुदान दिवपाची एक येवजण अकादेमीन आंखल्या. हे येवजणेखाला आतांमेरेन जायत्या लेखकांक अनुदान दिलां. रविंद्र केळेकार हाणें दोन ख... बरयल्लें महाभारत उजवाडावंक अकादेमीन पालव दिला (१... १९८७). शणै गोंयबाबाची दुर्मीळ बरपावळ उजवाडावपाचें अका... थारायलां. हेर लिपींतल्या वेंचीक कोंकणी पुस्तकांचें देवनागरींत लि... करून तीं छापून घेवपाची एक येवजण कोंकणी अकादेमी मुखार... कोंकणी पुस्तकां लोकांमेरेन पावोवपाखातीर वेगवेगळ्या थळांनी स... यात्रा घडोवन हाडूंक अकादेमी दुडवांचो आदार दिता.

शिक्षण आनी संस्कृतायः अकादेमी माणकुल्या भुरग्यांखातीर गो... वेगवेगळ्या थळांनी बालमेळ घडोवन हाडटा. ह्या बालमेळांनी घेवपी भुरग्यांक काणयो सांगतात, बडबडगीतां शिकयतात. बोरकार हाणें बरयल्लें कोंकणी व्याकरण छापून उजवाडा... अकादेमीन पालव दिला. तज्ञांच्या आदारान अकादेमीन को... शुध्दलेखनाचे नेम उजवाडायल्यात. भुरग्यांक विज्ञानाची ओढ... गोडी लागची हे खातीर अकादेमीन 'नवो सोद' हें विज्ञानीक तिम्है... उजवाडावपाक ऑक्टोबर १९९० सावन सुरवात केल्या.

बायलांच्यो अडचणी आनी तांचे खाशेले प्रस्न कोंकणी साहित्या... उक्ते जातात. देखून, तांकां एके माचयेर हाडून तांच्या प्रस्नांचेर भासाभास करची, एकामेकांकडेन तांचो संवाद सादचो हेखातीर को... अकादेमी बायलांचे साहित्यीक मेळावे घडोवन हाडटा.

कोंकणी अकादेमीन आपलो असो खाशेलो ग्रंथसंग्रह क... मोलादीक आनी वेंचीक अशे १३०० ग्रंथ घेतल्यात.

कोंकणी भास आनी साहित्याचे वाडीखातीर अकादेमीन कांय सं... आनी साहित्यीकांक अर्थीक पालव दिला.

- कों. वि. सम...

गोवेकार, राजाराम (बेतु) भिकारोः (जल्मः १९ ... १९२६, कुंकळ्ळी-फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेत... १९४६ वर्सा तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आस... १९४७ वर्सा तो 'सेवा दल' संघटनेचो वांगडी जालो. १९४८ स... सावन तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी जालो. तो भुं... क्रांतीकारी वावर करता, हो आरोप दवरून १९४७ वर्सा ताचे गैरहज... ताका न्यायालयान २८ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १९७२ ... भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. १८ जून १... दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान के...

- कों. वि. सं...

गोवेकार, रामनाथ सगुणः (जल्मः १९... कायसूव-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घे... गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत तो बोटीचेर काम करतालो... क्रांतीकाऱ्यांक पोलिसांच्या कारवायांविशीं खबरो दितालो. त... पोर्तुगेजांआड वण्टीपत्रकां लायतालो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा ... पालियेकार हाच्या फुडारपणाखाल कायसूव-शापोरा वाठारांत जा... सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी सा... वर्सां आग्वाद बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन. ... भोवमान केला.

- कों. वि. सं...

गोवेकार, लक्ष्मण दत्तारामः (जल्मः १७ मे १९३६, न्हा... बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान आ... माध्यमिक शिक्षण इंग्लीशींतल्यान घेतलें. १९४६ वर्सा तो गों... विद्यार्थी संघटनेचो (Goa Students' Organisation) वांगडी आशि... १९४६ - १९५८ ह्या काळांत तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघट... वांगडी आसलो. उपरांत १९५८ वर्सा तो 'रांकूर पात्रिओति...

ncour Patriotica) पक्षाचो वांगडी जालो. लोकांक गोंयचे सुटकेविशीं सांगून तांकां सुटके झुजांत वांटो घेवंक तो स्फुर्त दितालो. २५ बर १९५४ दिसा पणजे जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें सुटके झुजारी ताई देशपांडे वांगडा वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी शे खातीर पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया मुखार ritorial Military Tribunal) उबो केलो. न्यायाधीशान ताका चार वर्सां णीची ख्यास्त फर्मायली. कायदो आनी सुवेवस्थेंत आडमेळीं येवचीं हेखातीर आनीक दोन वर्सां ताका बंदखणींत दवरलो. चवदा वर्सां र ताचे राजकी हक्क काडून घेतले. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा त सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. गोंय सुटके रांत तो 'गोंय जनता फ्रंट' पक्षाचो वांगडी आसलो. 'महाराष्ट्रवादी तक पक्ष' हाचो तो एक संस्थापक वांगडी आसलो. १९७७ वर्सा तो ता पक्षाचो वांगडी जालो.

- कों. वि. सं. मं.

सांय, (गोसावी) कालिदासः (जल्मः शिरोडें-फोंडें; ग: २३ मे १९५७).
गोंयचो सुटके झुजारी. गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत तो 'आझाद तक दल' संघटनेखातीर वावर करतालो. तो चडसो हत्यारबंद गत कारवायांनी वांटो घेतालो. १४ मे १९५७ दिसा पोर्तुगेज कांक व्हरपी रेल्वेचो, सोनावली वाठारालागसार बॉंब घालून जो ट घडोवन हाडिल्लो, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. २३ मे १९५७ तो आपल्या साथीदारांवांगडा वतना अचकीत पोर्तुगेज सैनिकांनी का धरलो आनी गुळी घालून जितो मारलो. १८ जून १९८४ वर्सा य सरकारान ताचो मरणोत्तर भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

सावीः जाणें वैराग्य आपणायलां आनी आपल्या इंद्रियांचेर जैत डलां असो मनीस. 'गोसावी' हें उतर 'गोस्वामीन्' ह्या संस्कृत द्दावेल्यान आयलां. ह्या शब्दाचो अर्थ खूब गायांचो धनी असो जाता. देक साहित्यांत ह्याच अर्थान हो शब्द आयला. गोसाव्यांक गोस्वामी, साई, गुसाई, गोंसाय ह्या नांवानूय वळखतात.

गोसावी हे संस्थेचे उत्पत्तीविशीं निश्चित अशी म्हायती मेळनासली, री वैदिक साहित्यांत आयिल्ल्या गोसाव्याच्या उल्लेखांक लागून ही म्या पूर्विल्ली म्हणपाची सिध्द जाता.

गोसावी हो हिंदू धर्मांत मोडपी, यतीचो एक वर्ग जावन आसा. हाराष्ट्र आनी मध्य प्रदेश वाठारांत तांकां ह्याच नांवान वळखतात. द्वाज, पराशर, व्यास, गौतम, शुक, भृगू, वसिष्ठ हीं नांवां गोसाव्याचे परंपरेंत मेळटात. हातूंतले सगळेच वैराग्य पत्करिल्ले नासले तरी न-बंधनांत घुस्पून संवसार करपीय आसले. दक्षप्रजापती आनी शंकर हे हस्थाश्रमी आसले. दक्ष म्हळ्यार पर्वताचे पूत "ॐ नमो नारायणाय रुपाय महात्मने विशुध्दसत्त्वधीष्णाय महाहंसाय धीमही" हो मंत्र पताले. आयजूय गोसावी समाज नारायणाची पूजा करून ह्याच मंत्राचो प करतात. गोसाव्याचो अग्नि, गो, रुद्र, सविता, नारायण ह्यो वैदिक वता, तशेंच मंत्र, तंत्र आनी वैजकी हांचेकडेन लागींचो संबंद दिश्टी डटा. महाभारतांतलो योगीराज दत्तात्रय गृहस्थाश्रमाचें आचरण करपी आसलो. हाचेवेल्यान गृहस्थी साधूची परंपरा खूब पूर्विल्ली आशिल्ल्याचें दसता. त्या काळच्या साधूंत गृहस्थ आनी संन्याशी अशे दोन भेद आसले. तशेंच संन्याशाच्यो कुटीचक, बहूदक, हंस आनी परमहंस अश्यो चार तरा आसल्यो. रामायणांतूय गृहस्थी आनी तपस्वी संन्याशाचे दोन उल्लेख मेळटात. तातूंत मुंडी, दंडी आनी परिव्राजक अशे भेद आसले. बौध्द साहित्यांत यतीचे जटीलक, मुंडशावक, त्रिदंडी (तेदंडिक) आनी देवधर्मीक अशे भेद सांगल्यात. जैन धर्मांत श्रावक-श्राविका हे घटक-गृहस्थ, तर मुनी-आर्यिका वा श्रमण-श्रमणी हे घटक गृहत्यागी आसात.

चंद्रगुप्ताच्या काळांत भारतांत गोसाव्यांचीं ल्हान-ल्हान राज्यां आसलीं. राजतरंगिणींत आयिल्ल्या उल्लेखा प्रमाण त्याकाळार संघमिती नांवाच्या राजाच्या दरबारांत बरेच गोसावी आसले. इ.स. सुमार ३०० क राज्य करपी परिव्राजक ब्राह्मण म्हळ्यार गोसावी राजाच आसले. तांचीं राज्यां पंजाबांत झझ्झर आनी बुंदेलखंडांत चिचोटी वा झिझोटी, शिवणी, दाहल ह्या जाग्यांनी आसलीं (दाहल हें नांव चेदी देशांक उद्देशून वापरलां). विदर्भांत वाकाटकांचें राज्य चलतना त्रिपुर हांगा परिव्राजक ब्राह्मण म्हळ्यार गोसांवी राज्य करताले. ते गुप्त राजाले मांडलिक आसले. ह्या घराण्याचो मूळ पुरुस दामोदर आसून तेउपरांत प्रभंजन, देवाढ्य, हस्तिन हे राजा गादयेर आयले. गोसावी जायते फावट राजपुतांवटेन दुस्मानाआड झगडल्यात. दिल्लीचो पृथ्वीराज चौहाण, कनोजचो जयचंद आनी महोबाचे चंदेल राजा हांच्या सैन्यांत गोसावी लोक खूब प्रमाणांत आसताले. औरंगजेबाचे राजवटींत तांचेर व्हड अन्याय जालो, ताचो सूड घेवपाक गोसावी लोक मराठ्यांवटेन औरंगजेबाआड झुजले. महादजी शिंद्याच्या सैन्यांतूय बरेच गोसावी आसले. अकबराच्या काळांत (१५४२-१६०५) काळांत बैरागी आनी गोसावी हांचे भितर एक खर झूज जालें. गोसाव्यांच्या इतिहासांतलें तें एक काळें पान जावन आसा. इ. स. १७६० त हरद्वारक कुंभमेळो भरिल्लो आसतना गंगेंत सगळ्यांत आदी कोणें न्हावचें, हेविशीं प्रस्न उप्रासलो. तेन्ना ह्या प्रस्नाक झगड्याचें रूप मेळून अठरा हजार बैरागी आनी गोसावी मेले. वयल्या सगळ्या झुजारी गोसाव्यांक 'क्षत्रिय गोसावी' म्हूण वळखतात.

गोसाव्यांमदीं दोन पंथ आसात. एक शैव तर दुसरो वैष्णव. एक पंथ महादेवाक भजपी तर दुसरो विष्णूक भजपी. शंकरदेवाचे अनुयायी माधवगिरी, ब्रह्मगिरी, गोविंदगिरी आनी कुसुमगिरी ह्या गोसाव्यांनी 'महापुरुषिया' नांवाचो वैष्णव संप्रदायाचो फांटो स्थापलो. चैतन्य महाप्रभूचे गुरुपरंपरेंतले माधवेंद्रपुरी, ईश्वरपुरी ह्या गोसाव्यांनी बंगाल प्रदेशांत गौडीय वैष्णव संप्रदाय स्थापलो. दसनामी गोसावी शैवपंथी आसून तांचे मठधारी आनी घरबारी अशे दोन भेद आसात. गुरुपूजा हें वैष्णव पंथीय गोसाव्यांचें खाशेलपण जावन आसा.

गोसावी पंथ आपणावपाखातीर कसल्याच जाती-धर्माची अट लागना, ताका लागून आयज ह्या पंथांत सगळेतरेच्यो जाती येवन भरसल्यात बायल वा दादलो जो कोण ह्या पंथाची दीक्षा घेवपाक सोदता, ताच्यो तरा सादारणपणान फुडले तरेन आसतात. जो दादलो दीक्षा घेता, ताका उपास करचो पडटा; हो उपास दीसभर करतात. उपास केल्या उपरांत दुसऱ्या दिसा ताचे सगळे केंस काडटात. मागीर ताका न्हाण घालून ताच्या पुराय आंगाक भस्म-बिबूत लायतात. ताका नवें नांव दितात. मागीर तो तात्पुरतो गोसावी जाता. सुमार दोन वर्सां ह्या पंथांत रावन गोसाव्याचे आचार-विचार शिकतकच गुरु ताच्या कानांत 'ॐ सोहम्' हो मंत्र उच्चारता. तेन्ना तो पक्को गोसावी जाता. बायलो आपले केंस कातरतात. तांच्या आंगाक भस्म-बिबूत सारोवन भगवीं वस्त्रां न्हेसपाक दितात. ब्रह्मचर्याक पाळो दिवन तांकां मठांत रावचें पडटा. नवी दीक्षा दिल्ल्या गोसाव्यान एकनिशठ रावचें म्हूण ताका मीठ खावपाक दितात. मागीर जमिल्ल्या लोकांक जेवण घालून 'विरजाहोम' करतात.

औरस संततींतल्यान जाल्ल्या गोसाव्यांक 'बिंदू' तर त्रैवर्णिकांतल्यान जाल्ल्या गोसाव्यांक 'नाद' म्हण्टात. दोगूय गोसावी पंथाची दीक्षा घेवपाक शकतात. त्रैवर्णिकांतल्या मनशांक गोसावी पंथांत आस्पावन घेवचे आदीं 'विरजाहोम' हो शुध्दीकरण संस्कार करतात. शुद्राक गोसावी पंथाची दीक्षा मेळना.

गोसावी लोक ह्या पंथाची दीक्षा घेवंक आजल्म ब्रह्मचारी रावतात. भुकेल्ल्यांक अन्न दिवप, भीक मागून चरितार्थ चलोवप हे गोसावी संप्रदायाचे मुखेल आचार जावन आसात. गोसाव्याचे भिकेचे नेम थारिल्ले आसतात. ते 'अलख' असो आवाज करून फकत अर्द मिनिट दारांत उबे रावतात. त्या वेळामदीं भीक मेळ्ळी ना, जाल्यार ते परते वतात. कांय

इतिहासकारांनी ह्या देशाक 'गौडबंगाल' हें नांव दिलां.

गौड प्रदेशाच्या लोकांच्या विंगडविंगड कर्तुत्वाक लागून तांची कीर्त धाय दिकांनी फांकिल्ली. ताकालागून पुराय उर्वेत भारताकूच 'गौड' ह्या नांवांन वळखुपाक लागले. पुराय उत्तर भारताक 'गौड देश' म्हणपाचीय पोरनी चाल आसा.

गुड (गोड) ह्या उतरावेल्यान गौड हें उत्तर आयलें, असो समज आसा. ज्या देशांत खूब प्रमाणांत गोड पिकता तो 'गौड' देश अशें मानतात.

गौड देशाचो सगळ्यांत पयलो उल्लेख इ.स. ५५४ तल्या हाराहा फातरापट्यांत मेळटा, जातूंत ईश्वर वर्मन मौखरीन गौड देशाचेर जैत जोडिल्ल्याचो उल्लेख आयला.

इ.स. चवथ्या आनी पांचव्या शतमानांत गौड देश गुप्त राजवटीचो भाग आसलो. सव्या शतमानांत हो प्रदेश स्वतंत्र आसलो. ताचेर जयनाग, धर्मादित्य, गोपचंद्र सारक्या राजांनी राज्य केल्ल्याचें समजता. त्याकाळार गौड राजांचें नौदळ बळीश्ट आशिल्लें, तें फातरापट्याच्या आदारान समजता. सातव्या शतमानांत शशांक राजाची राजवट बंगाल, बिहार, ते ओरिसा मेरेच्या वाठाराचेर आसली. इ.स. च्या आठव्या शतमानांत पालवंशाचे राजवटींत गौड नगरीची थापणूक जाली आसूंये, अशेंय एक मत आसा. इ.स. च्या इकराव्या शतमानांत माळव्याचो राजा भोज हो गौड देश (उत्तर भारत) आनी दक्षिणापथ हांचेर राज्य करतालो, अशें एका काव्यांत म्हळां. सेन वंशांतलो लक्ष्मणसेन इ.स. ११८९-१२०६ ह्या काळांत, ह्या वाठाराचेर शेक चलयतालो. ताचेवेल्यान, गौड राज्याक 'लक्ष्मणवती' हें नांव मेळ्ळें.

बारावें शतमान सोंपतासतना बंगालाचेर मुसलमान राजाची राजवट आयली. हे राजवटीच्या काळखंडांत पोरन्या हिंदू देवळांचो विध्वंस जालो आनी त्या जाग्यार मशिदी उब्यो जाल्यो. त्या काळावेले मोडिल्ले गौड राज्याचे अवशेश आयजूय बंगालांतल्या माल्डा शार लागसार दिश्टी पडटात. ह्या वाठारांतली सोना मशिद पोरन्या देवळाच्या अवशेशांपसून तयार केल्या. १५३० त नसरतशाहान बांदिल्ली मशीद सोबीत सोबीत आसा.

१५७५ त अकबर बादशाहाच्या सुभेदारान गौड देशाच्या सोबीतकायेक भुलून आपलें राजपाटण पांडुआसावन गौड प्रदेशांत व्हेलें; हाकालागून गौड देशाची लोकसंख्या वाडली आनी अवेवस्था निर्माण जाली. कांय दिसां उपरांत थंय रोगाची भिरांकूळ सांथ आयली आनी तातूंत व्हड प्रमाणांत लोक मेले तर कांय जाण हो वाठार सोडून पळून गेले. हाकालागून ह्या प्रदेशांत कोणूच उल्लो ना.

सोळावें शतमान सोंपता आसतना गौड प्रदेशांत जायतीं व्हड घरां आनी बांदावळी उब्यो जाल्यो आनी लोकसंख्याय खूब प्रमाणांत वाडली. पूण सतराव्या शतमानाच्या निमाण्या कांय वर्सांनी ह्या नगराचो नाश जालो.

ते उपरांत सुमार तीनशीं वर्सांमेरेन, बंगालचें हें नामनेचें शार खंडहराच्या रूपान दाट रानांत लिपून उल्लें. हालींच्याच वर्सांनी ह्या नगराचें पोरनें वैभव नदरेंत आयलां.

पाणिनीन गौडांचो उल्लेख केला. तेउपरांत अर्थशास्त्र, कामसूत्र आनी राजतरंगिणी ह्याय ग्रंथांनी तांचो उल्लेख आयला. 'काव्यमीमांसा' ह्या ग्रंथांत गौड देशांतले लोक संस्कृत भास बरे तरेन उलयतात, पूण तांकां प्राकृत भास येना असो उल्लेख राजशेखरान केला. उत्तर भारतांतल्या पंचविध ब्राह्मणांक 'पंचगौड' म्हूण पाचारतात.

- कों. वि. सं. मं.

गौरी: पार्वतीचें एक नांव. हिमालयाची चली म्हूण पुराय ग्रंथांनी तिचो उल्लेख येता. शंकरान एक फावट तिका 'काली' म्हळें, म्हूण पार्वतीन खर तप करून आपले कुडीचो रंग धवो करून घेतलो. तेन्नासावन तिका 'गौरी' म्हूण वळखुपाक लागले.

शिवलिंगोपासनेंत गौरी ही शिवाची चिच्छक्ती मानल्या. आध्यात्मिक नदरेन तिका शिवरुप आत्म्याची ब्रह्माकार वृत्ती मानल्या.

गौरी पुजेसंबंदान पुराणांत ज्यो कांय कथा चलतात, त्यो अश्यो: एक फावट दैत्यांच्या त्रासांक पिडून बेजार जाल्ल्यो सगळ्यो बा[illegible] गौरीकडेन गेल्यो आनी आपलें सौभाग्य राखून दवर म्हूण विनव[illegible] लागल्यो. तांचे मागणेक मान दिवन गौरीन दैत्यांचो नाश केलो [illegible] धर्तरेवेल्या प्राणीमात्रांक संकश्टांतल्यान मुक्त केले. तेन्नासावन सग[illegible] बायलो गौरीक पुजपाक लागल्यो.

महाराष्ट्रांत भाद्रपद म्हयन्याच्या शुक्ल पक्षांत गौरीक पुजतात[illegible] गौरीक 'ज्येष्ठा' गौरी म्हण्टात. हें व्रत तीन दीस चलता. अनु[illegible] नक्षत्राचेर गौरीक आवाहन करप, ज्येष्ठा नक्षत्राचेर गौरी पुजेक लावप[illegible] मूळ नक्षत्राचेर गौरीचे मूर्तीचें विसर्जन करप अशी चाल आसा. [illegible] पुजतासतना ती मातयेचीच करपाक जाय अशें बंधन ना. धातूची [illegible] कागदाचेर काडिल्लें चित्र, वा न्हंयच्या देगेवयले पांच फातर गौरी [illegible] पुजपाक उपकरतात.

महाराष्ट्रांतलो भौजन समाज गौरी वेगळेच तरेन पुजतात. त[illegible] गौरी पुजनाचो विधी फुडलेतरेन आसा:

मातयेचीं पांच ल्हान मडकीं हाडून तातूंत हळदीन रंगयल्लो [illegible] घालतात. पांच खोबऱ्याच्यो वाटयो आनी खारको घालून तांचेर गौ[illegible] मातयेचें मुखें घालतात. गौरीच्यो अश्यो दोन प्रतिमा करून तांची [illegible] करतात. तिसऱ्या दिसा तीं मडकीं देवोवन तातूंतलो दोरो, खार[illegible] खोबरे हांचे कुडके दोराक बांदून घरांतल्या सवायशीण बायलांच्या अ[illegible] ल्हान भुरग्यांच्या गळ्यांत बांदतात. फुडें एकाद्रो बरो दीस पळोवन दोरो काडटात आनी धंया-दुदांत भिजोवन शेतांत पुरतात. कांयक[illegible] घरांतल्यो ल्हान चलयो वासाळ फुलांच्या वनस्पतींच्यो रेंपयो हु[illegible] तांची गौरी करतात आनी ते गौरीक मिरयत मिरयत घरांत हाडट[illegible] घराच्या दारांत गौरीवेल्यान तांदूळ आनी उदक हुंवाळून उडयत[illegible] उपरांत गौरीक घरांतले दर एके कुडींत व्हरतात. घरची धनीण, गौ[illegible] भांगरा-शिंगरांनी भरिल्ल्या घरांत सदांखातीर राव अशें म्हण्टा. ते [illegible] त्या वनस्पतींच्या रेंपांक बायलेचो आकार दितात आनी तांचेर गौ[illegible] मुखें बसयतात.

दुसऱ्या दिसा गौरीची पूजा करून, मोदकांचो निवेद्य दाखयता[illegible] सवायशीण बायलो आपले उंचायेचे सोळापटीन दोरो घेवन ताचो गु[illegible] करून गौरीमुखार दवरतात आनी पूजा करतात. रातीकडेन सग[illegible] बायलो जागरण करतात. तिसऱ्या दिसा गौरीची आनी सुताच्या गुठ्ल्य[illegible] सोळा गांठी मारून तांची पूजा करतात. तो गुठलो हळदीन रंगो[illegible] तातूंतलो दोरो घरांतल्यो सवायशीण बायलो आपल्या गळ्या भोंवत[illegible] बांदतात आनी नवें पीक तयार जायसर गळ्यांत दवरतात. आश्विन [illegible] अष्टमीक हो दोरो काडून पूजा करतात.

तिसऱ्या दिसा गौरीचें न्हंयेंत विसर्जन करतकच न्हंयेतली थोडी[illegible] हाडून सगळ्या घरांचेर आनी पोरसांतल्या झाडांचेर उडयतात. [illegible] केल्यार घरांत सुख-समाधान नांदता आनी झाडां-झुडपांची राखण जा[illegible] असो समज आसा.

कोंकणांत गौरीचे परबेक व्हड म्हत्व आसा. ते लोक चिड्‌डया[illegible] रेंपयो एकठांय बांदून तांची प्रतिमा करतात. ताचेर मातयेचें [illegible] घालून, मूर्तीक साडी न्हेसोवन भांगरां-शिंगरान नटयतात.

दक्षिण भारतांत भाद्रपद शु. तृतीयेक गौरीची परब सुरू जाता [illegible] ती खूब दीस चलता. दरेका गांवांत गौरीची एक पिठाची प्रतिमा करत[illegible] आनी मखरांत बसोवन पूजतात.

गोंयांत भाद्रपद शु. तृतीयेक म्हळ्यार गोंयांतल्या नामनेचे चवथी[illegible] परबेच्या आदल्या दिसा गौरीचें पूजन करपाची चाल आसा. गोंयांत [illegible] दिसा 'गवर' पूजेक लायली, अशें म्हण्टात.

गौरी म्हूण एक तांत्रिक देवताय आसा. जैन दैवत चोम्यांतले [illegible] यक्षिणीक ह्याच नांवान वळखतात. तेचपरी बौध्दाच्या वज्रयान पंथांत[illegible] आठ देवतांकूय ह्याच नांवान पाचारतात.

गीतांत 'गौरी' नांवाचो एक रागूय आसा. ह्या रागांत ऋषभ आनी ... कोमल लागतात आनी हेर सगळे स्वर शुध्द लागतात.

- कों. वि. सं. मं.

...ळण: मराठी संत-साहित्यांतली वा लोकसाहित्यांतली एक खाशेली ...च अपूप अशी गीतांची रचणूक. गौळण हें शिरंगाराान तरतरून ...ल्ले काव्य, जातूंत शिरंगार आपल्या विंगड विंगड रुपाचो शिंवर ...ा. एकफावट गौळणीन मोगाचे भावनेंतल्यान रतीरुप घेतकच हीच ...ना शिरंगाराचो आत्मो थारता. संत साहित्यांत तशेंच लोक ...त्यांत गौळणीक खाशेली सुवात आसा.

श्रीकृष्ण हो चडशा गौळणींचो नायक जावन आसा. कृष्णाचे ...पणांतले खेळ, ताच्या मस्तेपणाक लागून पिडिल्ल्यो गवळणी, तांणी ...देकडेन हाडिल्ल्यो कागाळी, त्या कागाळींतल्यान तांणी केल्ली ...ाची तोखणाय, गवळणींक भुलोवपी कृष्णाची मुरली, कृष्ण दिसना ...गवळणीक जाल्लो विरह ह्या विंगडविंगड भावांचें दर्शन, ...वेल्यान ह्या काव्याक 'गौळण' हें नांव पडलें.

बालक्रीडा (कृष्णाची), गाराणीं, कालो, मुरली, विराणी अशा ...भागांनी गौळण विभागल्या.

संत ज्ञानेश्वरापसून संत तुकारामा मेरेन जायत्या संतकवींनी गौळणी ...ल्यो. ज्ञानेश्वराची 'विराणी' गौळणीत मोडटा. मराठी संतकवींनी ...ी-कृष्णाचो शिरंगार भक्तीरसान केळयलो आनी फुलयलो. हो ...तीरस तांणी गौळणीखातीर पर्याय मानलो. देखीक- संत ज्ञानेश्वर ...टा:

पाहें पा वाल भाचेनी व्याजे ।
तिया व्रजांगनांचीं निजे ।
मज मीनलिया काय माझें ।
स्वरुप नव्हती? ।

अर्थ: नंदालो श्रीकृष्ण हो मदनापरस सुंदर आसलो. गोकुळांतल्यो गोपी ...च्या सोबीत, सुंदर रुपाक भुलल्यो आनी तांणी आपलो जीव ताचेर ...ांळून उडयलो. अभिलाषा आनी आसक्ती बाळगून त्यो श्रीकृष्णा ...त्यांत आयल्यो, हें जरी खरें आसलें तरी श्रीकृष्णान आपल्या दर्शनान, ...र्शन, उलोवण्यावरवीं आनी रासरस ह्या गोड साधनांवरवीं तांचे ...कार जळोवन उडयले आनी तांकां निश्काम केलीं.

नामदेवाची ह्या विशयावेली पद्यरचना सगळ्यांपरस प्रसादपूर्ण आसा. ...कारामाच्यो गौळणी ठसकेबाज आनी नखरेल दिसतात. एकनाथाच्यो ...ळणी पळोवपाक जरी लौकिक आनी कामप्रेरित आसल्यो, तरी ...तरंगांत परमार्थान भरिल्ल्यो दिसतात. निळोबाच्या गौळणींक तर ...राठी भाशेंतलीं उपनिषदांच मानतात.

संत एकनाथ महाराजाली एक गौळण अशी आसा:

गौळणी सांगति गाऱ्हाणी, रात्री आला चक्रपाणी ।
खाउनि दही दूध लोणी, फोडिलीं अवघीं विरजणीं ।
हा गे बाई कोणासि आवरेना ।।१।।
यशोदे बाळ तुझा तान्हा, कोठवरी सोसूं मी धिंगाणा ।।धृ।।
दुसरी आली धावत, याने बाई काय केली मात ।
मुखाशी मुख चुंबन देत, गळ्यामधी हात घालीत
घरुं जाता सांपडेना ।।२।।

ही गौळण, 'गाऱ्हाणी' हे गौळणीच्या पोटभागांत मोडटा. हातूंत कृष्ण ...ानी ताचे वांगडी गवळणीक त्रास दितकच ह्यो गवळणी कृष्ण आपणाक ...ाटापाक येना, म्हूण यशोदेकडेन कशेतरेन कागाळ करतात तें ...ाखयला:

- कों. वि. सं. मं.

...ग्रानीट, रांगनार: (जल्म: ३० ऑक्टोबर १९००, हेल्सिंकी-फिनलंड).

स्वीडीश तंत्रिकाक्रियावैज्ञानिक (neurophysiologist). ताणें १९२७ त हेल्सिंकी विद्यापीठाची एम्. डी. पदवी मेळयली आनी फुडें १९२८ त आनी १९३१-३२ त ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत संशोधन केलें. ताणें सर चार्ल्स शेरिंग्टन हाच्या मार्गदर्शनाखाल ऑक्सफर्ड हांगा संशोधन केलें. १९३७ त, तो हेल्सिंकी विद्यापीठांत शरीरक्रियाविज्ञानाचो प्राध्यापक जालो. स्टॉकहोम हांगाच्या करोलिन्स्का इन्स्टिट्यूटांत १९४० सावन तंत्रिकाक्रियाविज्ञानाचो प्राध्यापक आनी फुडें १९४५ सावन त्या विशयाच्या नोबेल इन्स्टिट्यूटाचो तो संचालक जालो. १९६७ त निवृत्त जायमेरेन प्राध्यापक आनी संचालक हीं दोनूय पदां ताणें सांबाळ्ळीं.

ताणें 'नदर' ह्या विशयाचेर बरेंच संशोधन केलां. १९३० त, दृक्पटलांतलें (retina) अंतर्निरोधन (inhibition) ताचे मतींत पयलीं आयलें. पृश्ठवंशी (vertebrates) जनावरांच्या दोळ्यांविशीं ताणें म्हत्वाचें संशोधन केलें. ताचो नदरेविशींचो प्रकाशरसायनीक (photochemical) सिध्दांत सर्वमान्य जालो. दोळ्यांविशीं केल्ल्या मोलादीक संशोधनाखातीर, १९६७ त शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयांखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ग्रानीट हाका जॉर्ज वाल्ड आनी एच्. के. हार्टलाइन ह्या शास्त्रज्ञांवांगडा वांटून मेळ्ळो. ताका आनीकूय कितलेशेच भोवमान आनी पदकां फाव जाल्यांत. ताणें कांय पुस्तकां बरयल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

ग्रामदेव: गांवची राखण करपी देव. भारतांत ग्रामसंस्थेक खूब म्हत्व आसा. अशें म्हण्टात की, परशुरामान त्रिहोत्रपुरासावन गोंयांत दशगोत्री सारस्वत ब्राह्मण हाडले. ते हांगा स्थायीक जावंच्या आदींच्या लोकांचे हे देव आसूंक जाय. वेदकाळांतले देव शांत आनी सुंदर, तर ग्रामदेव मात्शे खर. ग्रामदेवाच्यो मुर्ती खडबडीत आसतात. तांकां कोंबो, बोकडो, रेडो, बैल तशेंच सोरो, भांग, अफू आदी वस्तू दिवच्यो पडटात. ग्रामदेवांची स्थापना तांच्या घरालागसारच्या वाठारांत वा तांच्या घरांत आसता.

ग्रामदेवता चड करून नारीरुपांत आसता. मोहें-जो-दडो आनी हेर कडेन जाल्ल्या उत्खननांत मातृदेवीच्यो मुर्ती मेळ्ळ्यात. शेताची सुरवात बायलेन केली, अशें म्हण्टात. जमीन आपल्या पोटांत बीं धारण करून धान्य पिकयता आनी सगळ्यांचें पोशण करता. देखून भुंयेक देवीसमान मानतात. ही देवी जाय जाल्यार खूब पिकयतली वा दुकळ, रोग, भुंयकांप हाडून नाश करतली, असो समज करून धर्तरेक आवयवरी भजूंक लागले.

भुंयेचें प्रतीक म्हूण रोयणीची पूजा करतात. हे देवीची स्थापना झाडांसकल वा न्हंयेकडेन करतात. फातर, झाड, खूंट अशीं तिचीं रुपां आसतात.

ग्रामदेवतेचे पुजारी चडकरून वैश्य आनी शुद्र आसतात. तिची कृपा आसल्यार पिडारोग जायना, पूण तिचो कोप जाल्यार अनिश्ट घडटा; देखून तिका आंगवण सांगून घेवन ती पावोवपाची प्रथा आसा. ग्रामदेवाच्या पुरेयताक भगत म्हण्टात. गोंयांत खळनाथ, सांतेरी, भुमकादेवी, बेताळ अशे देव आसात. गोंयांत कांय जाणांचे कुळदेव आनी ग्रामदेव एकूच आसात.

सारस्वत गोंयांत आयले तेन्ना तांचेवांगडा कांय हेर लोक आयले आनी ते हांगा स्थायिक जाले आसूंक जाय. ह्या लोकांनी सारस्वतांनी स्थापन केल्ल्या कुळदेवांकूच ग्रामदेव म्हूण मानल्यात आसूंक जाय. नागेश, देवकीकृष्ण, दुर्गा ह्या देवांक ग्रामदेव आनी कुळदेव म्हूण मानतात. गोंयांत चडकरून ग्रामदेवाक दिवजां पेटयतात.

महाराष्ट्रांत जरी, मरी, म्हसोबा, ज्योतीबा अशे ग्रामदेव आसात. गुजरातांत चामुंडदेवी, शितलादेवी, दुर्गा अश्यो देवी आसात. गोंड जमातींत दुल्हादेव आनी बडादेव अशे ग्रामदेव आसात. तशेंच ओरिसांत चामुंडा वा चामुंडदेवी, बिहारांत चेरो जमातीचो दुआठ अशे ग्रामदेव आसात. उत्तर प्रदेशांत छाछीदेवी वा चर्चिकादेवी वा जातमात्र देवता ही ग्रामदेवी, भुरग्यांची राखण करपी देवी अशें मानतात. कोंकणांत गिरमाई, जाखाई, नवलाई अश्यो ग्रामदेवी आसात.

- माणिकराव राम नाईक गावणेकर

ग्रामपंचायतः गांवच्या लोकांनी, गांवांतलीं मुळावीं कामां करपाखातीर, तेचपरी गांवची वेवस्था सांबाळपाखातीर लोकशायेच्या मार्गान एकठांय येवन घडयिल्ली थळावी संस्था.

'पंचायत' ह्या उतराचो अर्थ गांवच्या कारभाराखातीर उपेगी पडपी पांच लोकांची वा पंचांची सभा असो जाता. पंचायत पांच पंचांची वा वांगड्यांची कित्याक आसची, हेविशींचें निश्चित कारण दिसून येना. सांची हांगा आशिल्ल्या चंद्रगुप्तकाळांतल्या स्तूपाचेर ग्रामसभेचो उल्लेख 'पंचमंडळ' असो केला. पंचायतींत पांच वांगड्यांचो आस्पाव खूब काळ मेरेन आसचो, अशें बृहस्पतीन म्हळां. ग्रामपंचायतीविशींचे उल्लेख पूर्विल्ल्या वैदिक साहित्यांत आनी बुध्द काळांतले जातक कथेंत मेळटात. जातक कथेंत तिचो उल्लेख जमाव, समुदाय वा समुत्थान असो केल्लो मेळटा.

पूर्विल्ल्या काळांत भारतांत ग्रामपंचायत अस्तित्वांत आशिल्ल्याच्यो देखी मेळटात. रामायणांत गांवांचो आकार आनी मुखेल वेवसाय हाचेवेल्यान दोन प्रकारच्या गांवांचो उल्लेख आयला. ल्हान आकाराच्या गांवाक घोष (गौलवाडा) म्हण्टाले, तर व्हड आकाराच्या गांवाक ग्राम म्हण्टाले. ग्रामांत शेताविशींचे वेव्हार आस्पावताले. ल्हान गांवच्या मुखेल्याक 'घोष-महत्तर' तर व्हड गांवच्या मुखेल्याक 'ग्राम-महत्तर' म्हण्टाले. महाभारतांत, घोषांत रावप्याक 'गोप' तर ग्राममुखेल्याक 'ग्रामणी' अशें म्हळां. मनुस्मृतींत ग्राममुखेल्याक 'ग्रामीण', धा गांवांच्या मुखेल्याक 'विशंतीश शती' वा 'शतग्रामाधिपती' आनी एक हजार गांवांच्या मुखेल्याक 'सहस्त्र ग्रामाधिपती' अशें म्हळां. गांवांतल्यो गरजेच्यो मुळाव्यो सुखसोयी कशेतरेन भागोवच्यो, हाचेकडेन लक्ष दिवपाचें काम हे संस्थेकडेन आसचें, अशें कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत म्हळां.

गांवांतल्या लोकांक आदल्या काळांत येरादारी संचारणाच्यो व्हडल्योश्यो सुविधा नासल्यो. हाका लागून हुंवार, दुकळ, सैमीक संकश्टां, झुजां सारकी परिस्थिती उप्रासल्यार तांकां कसलेच तरेचो आदार भायल्या संवसाराकडल्यान मेळोवप शक्य नासतालें. हाका लागून गांवचे लोक अणभवी आनी बुदवंत लोकांचो सल्लो वेळप्रसंगाप्रमाण घेवपाक लागले. ग्रामपंचायतीची ही पयली अवस्था अशें मानतात. गांवच्यो मुळाव्यो गरजो भागोवपाक फाव ती तजवीज करप, थळाव्यो घुस्पटी सोपेपणान हाताळप हींय ही संस्था घडपाफाटलीं मुखेल कारणां आसात.

पंचायतीक स्वताचें प्रशासन स्वता चलोवपी एक गणराज्य अशें म्हण्टात. महाभारतांतल्या म्हाझुजाउपरांत भारतांत अशा ल्हान व्हड गणराज्यांच्या आंकड्यांत खूब वाड जाली. हीं गणराज्यां स्वशासीत आसतालीं. तांकां 'महाजनपद' अशेंय म्हण्टाले. 'शुक्रनीतिसार' ह्या ग्रंथांत आयिल्ल्या उल्लेखाप्रमाण भोंवडेकारांखातीर धर्मशाळा आनी वनमहोत्सव हांचीं कामां ग्रामपंचायतीकडेन सोंपयल्लीं आसतालीं. गांवच्या अधिकाऱ्यांभितर सहसाधिपती (न्यायदान करपी), ग्रामनेता, लेखक, शुल्कग्राहक आनी प्रतिहार हांचो आस्पाव आसतालो. दक्षिण भारतांत सभा वा महासभा आसताली. तातूंत वेंचून काडिल्ले ३० ते ४० वांगडी आसताले. गांवचें प्रशासन आनी सगळो गरजेचो वावर ते सभेकडेन आसतालो.

सुर्वेक मोगल साम्राज्यांत आनी उपरांत ब्रिटीश राजवटींत पंचायतीचे प्रशासन पध्दतींत आनी खास करून तिचे स्वायत्ततेंत अनिश्ट परिणाम घडून आयले. ब्रिटिशांनी केंद्रीत कारभार चलणुकेंत हाडलो. ग्रामसभा आनी न्यायसभा हांचें म्हत्व कमी जालें. गांवगिरे जिणेंत नवी न्यायपध्दत चलणुकेंत आयली. महसूल वेवस्था बदल्ली. ब्रिटीश धर्तेचेर न्यायालयाची थापणूक जाली. हाका लागून गांवांतली थळावी न्यायसंस्था दुबळी पडली. पंचायतीचो कारभार कांय काळ तिगलो, पूण ताचो प्रभाव उणो जालो. ब्रिटिशांच्या नव्या राजकारभाराच्या तंत्राक लागून ग्रामपंचायती परावलंबी जाल्यो: येरादारी आनी संचारण हांच्या साधनांची तजवीज, उद्येगधंद्यांची वाड, विचारांचें दिवप-घेवप हाका लागून ग्रामपंच आनी गांवच्या रचणुकांमदीं म्हत्वाचे बदल घडले.

ब्रिटिशांनी प्रशासन वेवस्थेंत आपली पत सांबाळून दवरपापास संस्थेकडेन फाट करून नोकरशाय यंत्रणा घट केली. हाचो परि उरफाटो जालो. सामान्य मनशाक ही पध्दत किचकटीची जाली. त लागून ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी ही संस्था परत जिवी केली. अशें कर तांणी ते संस्थेचेर आपलें नियंत्रण दवरलें. १८०२ वर्सा मुंबय प्रां ब्रिटीश राजवटीन नवे यंत्रणेंत ग्रामपंचायतीचो आस्पाव करून घेवप यत्न केलो. १८२७ त तातूंत कांय सुदारणा केल्यो. परंपरेन च आयिल्ल्या पंचायत समित्यांक न्यायदानाचे कांय अधिकार दिवन त शासकीय तांक पळोवप, हो ह्या फाटलो हेत आसलो. हो यत्न स जावंक नाशिल्ल्यान १८६१ त सोडून दिलो. १८१६ त दुसऱ्या कायद्यावरवीं असो यत्न जाल्लो, पूण ताकाय यश मेळ्ळें ना. दु आळाबंदा हाडपाच्या वावराखातीर ग्रामपंचायतीसारक्या संस्थांचो करचो, अशी सुचोवणी १८८० वर्सा नेमिल्ल्या दुकळ आयो सरकाराक केली. ताची दखल घेवन १८८४ आनी १८८५ वर्सा थ स्वराज्य कायदे संमत जाले. तातूंत ग्रामपंचायतीक गांवचीं मुळावीं क करपाविशीं अधिकार दिल्ले. देखीक- रस्ते, रस्त्यावेले दिवे, शा उदकाखातीर बांयो मारप, भलायकी आनी हॉस्पिटल. १८८६ अ १८८७ त भारत सरकारान थळाव्या स्वराज्य संस्थांक मान्यताय दि तातूंतल्या ग्रामपंचायतींकडेन मात ह्यावेळार दुर्लक्ष जालें.

१९०७ वर्सा थळाव्या स्वराज्य संस्थांच्या वावराचो नियाळ घे ताचेर अहवाल तयार करपाखातीर 'रॉयल कमिशन अ डिसेंट्रलायझेशन' नेमलें. ताचेर पांच ब्रिटिशांची आनी रमेशचंद्र दत्त एका भारतीयाची नेमणूक केल्ली. ह्या आयोगाच्या अहवाल ग्रामपंचायतीक बळिश्ट करपाची गरज उक्तायतना धर्म, जातीय आनी जमीनदारांचो वाडटो प्रभाव ह्या कारणांक लागून हे संस्थेक अधिकार दितना जतनाय बाळगुपाची शिटकावणी दिल्ली. हे संस्थेंत प पंच आसचे, तांकां अनौपचारीकपणान वेंचून काडचे, गांवचो पाट सरपंच आसचो अश्यो हेर कांय शिफारशी ह्या आयोगान केल्यो.

ग्रामपंचायतीची विस्कटिल्ली वेवस्था पर्थून सारकी करपाखा कॉंग्रेसीन आपलें पुराय फाटबळ दिलें. १९२० च्या सत्याग्रहाउपर महात्मा गांधीन आपल्या वावुरप्यांमुखार एक विधायक कार्या दवरली. १९२२ वर्सा बार्डोली हांगा जाल्ल्या कॉंग्रेस अधिवेशनांत कार्यावळींक मान्यताय मेळून गांवगिऱ्या वाठारांत वचपाचें आवा वावुरप्यांक केलें. ह्या वावुरप्यांनी आपली शक्त लावन ग्रामपंचाय संघटीत केल्यो. ह्या कामांत महात्मा गांधीन तांकां मार्गदर्शन के महात्मा गांधीन दुसरे गोलमेज परिशदेवेळार आनी दुसऱ्या म्हाझुजावेळ थळावें प्रशासन घटमूट उरचें म्हूण ग्रामपंचायतीचो पुरस्कार के राखणेविशींचो मुळावो घटक म्हूण हे संस्थेक म्हत्व दिवचें, अशें तां सांगलें.

स्वातंत्र्या उपरांतचो इतिहासः स्वातंत्र्याउपरांतच्या काळांत, भारता घटना तयार करपावेळार ग्रामपंचायतीक शासनवेवस्थेचो मुळावो घट मानचो अशी सुचोवणी केल्ली. घटना मसुदो तयार करपाच्या मंडळ अध्यक्षपदार आशिल्ल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हाणें ही सुचोव भायर मारली. ताच्या मताप्रमाण जात, धर्म आनी भाटकारशाय हां जाचांतल्यान गांवगिऱ्या वाठाराक वाटावपाक शासनपध्दतींत गांवा सुवातीर 'व्यक्ती' हो मुळावो घटक मानूंक जाय आसलो. बरे भासाभ उपरांत मार्गदर्शक तत्त्व संविधानाच्या चवथ्या भागांतल्या चाळीसाव अनुच्छेदांत ग्रामपंचायतीक राज्ययंत्रणेचो मुळावो घटक म्हूण सुवा मेळ्ळी. तेप्रमाण जायत्या राज्यांत ग्रामपंचायतीविशींचे कायदे केले. संस्थेचे उदरगतीखातीर खासा लक्ष दिलें. १९५४ वर्सा २,९४,४ गांवांनी ग्रामपंचायतींची थापणूक जाली. दरेका राज्यांत तेखातीर ए खास खातें घडयलें. शेतांपसून मेळपी करांतल्यान १५% आनी थळाव

...ल्यान मेळपी २५% उत्पन्न ग्रामपंचायतीक अनुदान म्हूण दिवपाची ...रेज केली. १९५४ त डॉ. काटजू हाचे अध्यक्षतेखाल स जाणांची ...नी नेमली. हे समितीचे शिफारशीवेल्यान आनी त्याच वर्सा सिमला ...त जाल्ल्या स्वराज्य मंत्र्यांचे परिशदेंत जी भासाभास जाली, ताचो ...र घेवन ग्रामपंचायतीच्या कायद्यांत बदल केलो. मुळाव्यो गरजो ...वपावांगडाच ग्रामपंचायतीक न्यायदानाचो अधिकार दिवन ...पंचायत निर्मुपाची तजवीज तातूंत केली. १९५५ त नॅशनल ...नपमेंट काउन्सिलान नेमिल्ल्या बलवंतराय मेहता हाचे अध्यक्षतेखाल ...ले समितीन २४ नोव्हेंबर १९५७ त आपलो अहवाल ...गडायलो. ह्या अहवालांत शेती उदरगत कार्यावळींत थळाव्या ...नक फुडारपण करपाचो हक्क दिवन थळाव्या लोकांचो गांवच्या ...ांत सहभाग करून घेवंचो, हें तत्त्व मांडून ग्रामपंचायत, तालुका ...यत समिती आनी जिल्हा परिशद ह्या तीन पांवड्यांत आस्पाविल्ल्या ...यत राज्याची कल्पना मांडिल्ली. ह्या अहवालांत केल्ल्यो विंगडविंगड ...वण्यो उपरांत दर एका राज्यान आपले गरजेप्रमाण आपल्या ...द्यांत फाव ते बदल करून आपणायल्यो.

ग्रामपंचायत घडपाफाटली क्रिया: ग्रामपंचायतीचे पंच गांवचे मतदार ...(ग्रामसभा) मतदान पध्दतीन वेंचून काडटात. वेंचून आयिल्ले पंच ...ल्या मदल्या एकाची सरपंच आनी एकाची उपसरपंच म्हूण वेंचणूक ...तात. ग्रामपंचायतीच्या वांगड्यांचो वट्ट आंकडो पांच ते पंदराभितर ...नता, ग्रामपंचायतीचो कार्यकाळ चार वर्सांचो आसता. कांय ...यतीत बायलो, अनुसूचित जाती-जमाती हांचेखातीर राखीव जागे ...सतात.

ग्रामपंचायतीक आपले वर्सावळीचो सगळो हिशेब ग्रामसभेमुखार ...खो पडटा. वर्सांतल्यान उणेच दोन फावट तरी ग्रामसभेच्यो बसका ...वपाक जाय असो नेम आसा. पंचायतीन संमत केल्ले सगळे थाराव ...नणुकेंत हाडपाचो अधिकार सरपंचाक आसता. सरपंचाचे गैरहजेरेंत ...सरपच हीं कामां करूंक शकता.

ग्रामपंचायतीकडेन हीं कामां सोंपयल्यांत:

१. भौशीक निवळसाण- भलायकी, थळावी उदकापुरवण, वखदपाणी ...नी झाडप.

२. भौशीक बांदकाम- भौशीक रस्ते आनी गटारां बांदप, तांची ...तनाय घेवप, रस्त्यांचेर उजवाडाची वेवस्था दवरप, सप्तकी बाजाराची ...वस्था करप, नोकरवर्गाखातीर घरां बांदप आनी गोरवांखातीर गोठे ...दप.

३. शिक्षणीक आनी संस्कृतीक कामां करप.

४. राखण- गांवांत राखणेवेवस्था दवरप, उजो पालोवपाचीं साधनां ...वरप आनी तांची वेवस्था पळोवप.

५. प्रशासन- गांवांतल्या सगळ्या घरांक क्रमांक दिवप, घरांविशींची ...हायती पुंजावप, गांवांतल्या बेकार लोकांचो आंकडो दवरप, जे प्रस्न ...चायत पांवड्यार सोडोवप शक्य ना तांची म्हायती उंचेल्या ...धिकाऱ्यांक कळोवप, पंचायतीच्या सगळ्या वेव्हाराचीं पुस्तकां ...सांबाळप.

६. लोककल्याणाचीं कामां- जमीन सुदारणा कायदो चालीक लावप, ...नाथ-अपंगूल लोकांची वेवस्था दवरप.

७ शेतउदरगत- शेतवड करपाक आदार दिवप, पडीक जमीन ...नागवडीखाल हाडप.

८ जनावर सुदारणा- कृत्रिम रेतन केंद्र चलोवप, बऱ्या जनावरांची ...वैदास करप.

९. गांवगिऱ्या उद्येगधंद्यांक फाटबळ दिवप.

१० राज्य सरकारान अधिकार दिल्यार आपलीं कामां बरे तरेन करपाक ...विंगडविंगड पंचायत समिती नेमपाचो अधिकार पंचायतीक आसा.

येणाबळ: पंचायतीचेर सोपयिल्लीं गांवचीं कामां करपाखातीर आनी ...प्रशासनाखातीर लागपी खर्च भागोवपाक पंचायत सकयल दिल्या येणावळ घटकांतल्यान फंड उबो करता:

(अ) कर आनी फी: हातूंत, घर, वाहन, उद्येगधंदे, दुकानां, जायरात, दिवाबत्ती, ऑक्ट्रॉय, प्रमाणपत्रां, घरबांदावळ, फेरीबोट हांचेर आकारिल्ले कर आनी फी हांचो आस्पाव जाता.

(आ) विकास येवजण: गांवचे उदरगतीक हातभार लावपी कांय येवजण्यो पंचायत चलयता आनी तेवरवीं पंचायतीच्या फंडांत भर पडटा. देखीक- भाजीपालो रोवप, नर्सरी चलोवप, उदकापंप आनी ट्रॅक्टर भाड्यान दिवप, कुक्कुटपालन, दूद-पुरवण, इमारती भाडें, लघुउद्येग आनी कुटीरोद्येग.

(इ) रिणां: वयर नमूद केल्ल्या (आ) येवजण्यांखातीर आनी हेर कामांखातीर पंचायती सरकाराकडसून वा हेर पात्र संस्थांकडल्यान रीण घेवन येवजणी फुडें व्हरूंक शकता.

(ई) अनुदान: पंचायतीची दुबळी, अर्थीक परिस्थिती लक्षांत घेवन सरकार पंचायतीक एका खाशेल्या प्रमाणांत अनुदान दिता.

हेर देश आनी पंचायती: पूर्विल्ल्या काळांत हेर देशांतूय भारतावरी शासकीय वेव्हार सांबाळपी संस्था अस्तित्वांत आसल्यो. तांचे सुरवातीचें स्वरुप कुटुंबीक आसतालें. रशियांतली मीर (संवसार), दक्षिण स्लाव, सर्ब, बल्गेरीयन आनी हेर लोकांमदली जद्रुगा (इश्टागत), ब्रातृस्त्वो (भावपण), फ्रांसाची पारसोन्नेरियस ह्यो त्या काळांतल्या पंचायतींच्यो देखी आसात. जर्मनी आनी आयर्लंडच्या केल्ट लोकांमदीं असली संस्था आशिल्ल्याचे उल्लेख मेळ्ळ्यात. एकुणिसाव्या शतमानामेरेन हातूंतल्यो कांय संस्था अस्तित्वांत आसल्यो. कालांतरान यांत्रिकीकरण आनी येरादारी संचारणाची वाडटी वेवस्था, हाका लागून गांवच्या लोकांचे शाराकडेन वेव्हार वाडले. हाकालागून ग्रामपंचायतीचें स्वायत्त आनी कुटुंबीक स्वरुप बदल्लें.

गोंयच्यो ग्रामपंचायती: गोंय, दमण आनी दीव स्वतंत्र जायनाफुडें, गोंयांत १९६२ वर्सा गोंय सरकारान पंचायतीची थापणूक केली. सुर्वेक गोंय, दमण आनी दीव संघप्रदेशांत वट्ट १५९ पंचायती आसल्यो. उपरांत हो आंकडो वाडून १९८ चेर पावलो. गोंयांत हातूंतल्यो १८५ पंचायती आसात. ह्यो पंचायती १२ विकासगटांत वांटल्यात. सुमार ७,७०,००० लोक गोंयच्या पंचायत वाठारांत रावतात. सुमार ९५% गोंयचो वाठार ह्या पंचायतींनी आस्पावता.

गोंय राज्याचो ल्हान आवांठ मतींत घेवन गोंयाखातीर एकथरी पंचायत राज्य निर्माण केलां. हातूंत फक्त गांवच्या पांवड्यार वावर करपी ग्रामपंचायतींचो आस्पाव जाता. तालुका पांवड्यार पंचायत समिती आनी जिल्हा पांवड्यार जिल्हापरिशद हे दोन थर गोंयांत नात. गांवांत, ग्रामपंचायतींबगर ग्रामसभा ही पंचायतराज्याक संलग्न अशी भौशीक सभा आसा. मतदार वळेरेंत नांव आशिल्ले गांवचे सगळे लोक हे सभेचे आपसुकूच वांगडी जातात. ग्रामसभेच्यो एका वर्सांत उण्यांत उण्यो दोन बसका जावंच्यो असो संकेत आसा. पयले बसकेंत फुडाराक जावपी ग्रामपंचायतीच्या कामांचेर भासाभास जाता. दुसरे बसकेंत, जाल्ल्या कामाचेर विचार जाता. पंचायतीच्या अधिकाराखाल येवपी खंयच्याय गजालींविशीं ग्रामसभा आपलें मत मांडूंक शकता. पूण ग्रामसभेचीं मतां पंचायतीचेर बंधनकारक आसनात.

तालुका थराचेर दरेक विकासगटांत विकास सल्लागार समिती आसता. हे समितीचेर सगळ्या विकासगटांत येवपी सगळ्या ग्रामपंचायतींचे सरपंच आसतात. विकासगटांत लागू जावपी मतदारसंघांतलो आमदार आनी खासदार, विंगडविंगड खात्याचे सरकारी प्रतिनिधी, समाजीक संस्थांचे प्रतिनिधी, अनुसूचित जाती आनी अनुसूचित जमातींचो प्रतिनिधी, बँक प्रतिनिधी हे सल्लागार समितीचेर आसतात. विकास गट अधिकारी हे समितीचो चिटणीस आसता. अध्यक्ष आनी उपाध्यक्ष हांकां वांगडी वेंचून काडटात. ह्या मतदानांत सरकारी प्रतिनिधी आनी समाजीक संस्थांचे प्रतिनिधी हांकां वांटो घेवंक मेळना. दर म्हयन्यांत हे समितीची बसका जाता. त्या त्या विकासगटांतल्या

पंचायतींच्या कारभारांचेर भासाभास जावन अडचणींचेर उपाय सुचयतात.

गांवची लोकसंख्या हो घटक धरून ५, ७ आनी ९ वांगडी आशिल्ल्यो तीन तरेच्यो पंचायती गोंयांत आसात. ह्यातूंत ५ वांगडी आशिल्ल्यो ७६, ७ वांगडी आशिल्ल्यो ४५ आनी ९ वांगडी आशिल्ल्यो ६४ पंचायती आसात.

उत्पन्नाचीं साधनां कमी आशिल्ल्यान चडशा पंचायतींकडसून आंखून दिल्लीं उदरगतीचीं कामां वेवस्थित जावंक पावनात. तरीकूय लोकशायेक फाव तशी राजकी जागृताय निर्माण करपाक ह्यो पंचायती खूब हातभार लायतात. गोंयच्या पंचायतींच्या एकंदर कारभाराचेर नदर आनी नियंत्रण दवरपाखातीर पंचायत खातें आसा. ह्या खात्याचो संचालक दर एका विकासगटांतल्या विकासअधिकाऱ्यांवरवीं पंचायतीचेर नियंत्रण दवरता. दर एके पंचायतींत सरकारान नेमिल्लो पंचायतसचिव आसता. पंचायत मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाल पंचायत सचिव पंचायतीचो दिसपट्टो कारभार हाताळटा.

- कों. वि. सं. मं.

ग्रासीयश वालेरियन, कार्डिनलः (जल्मः ?; मरणः १९७८).

मुंबय शारांतलो पयलो भारतीय आर्चबिशप. ताची आवय बापूय मूळचीं गोंयच्या नावेली वाठारांतलीं. तीं कराची शारांत काम करतालीं. ताणें आपलें शिक्षण केन्डी (श्रीलंका) वाठारांतले सेमिनारींत घेतलें. १९२६ वर्सा ताका मुंबय आर्किडायोसीसाचो यजीक (priest) नेमलो. १९४६ वर्सा तो बिशप जालो. १९५३ त ताका कार्डीनल (cardinal) केलो. १९५४ वर्सा ताणें मुंबय शारांत मेरीयन (Marian) परिशद आनी १९६४ वर्सा युकेरेस्टिक (Eucharistic) परिशद आयोजित केल्ली. युकेरेस्टिक परिशदेच्या निमतान पयलेच खेप पोप पॉल सवो भारताचे भेटेक आयिल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

ग्रीसः पयलींचें नांव हेलास वा एलास. युरोपाच्या बाल्कन वाठारांतलो दक्षिणेवटेनचो एक बरोच पोरनो देश. क्षेत्रफळ १,३१,९८६ चौ. किमी.; लोकसंख्याः १,००,०८,००० (१९८६). अक्षवृत्तीय विस्तार ३४° ४८′ ०२″ उत्तर ते ४१° ४४′ ५९″ उत्तर; रेखावृत्तीय विस्तार १९° २२′ ४१″ उदेंत ते २९° ३८′ २७″ उदेंत. हाचे दक्षिणेक भूंयमध्य, उदेंतेक इजीयन दर्या आनी अस्तंतेक आयोनियन दर्या, वायव्येक आल्बेनिया, उत्तरेक युगोस्लाव्हिया आनी बल्गेरिया, उदेंत आनी ईशान्येक तुर्कस्तान आसात. सीक्लाडीझ, डोडेकानीझ, स्पॉरडीझ, आयोनियन जुंव्यांचे चोमे आनी युबीआ, लेझ्बॉस, रोड्झ, कीऑस, सेफालोनिया, कॉर्फ्यू आनी सेमॉस हे व्हडले जुंवे हांचो ग्रीसांत आस्पाव जाता. अॅथेन्स ही ह्या देशाची राजधानी.

भूंयवर्णनः दोंगरी वाठार, तोंकाळ फातरांची दर्यादिग आनी भोंवतणी कितलेशेच जुंवे हें ग्रीसाचें खाशेलपण आसा. पिंडस, ऑलिंपस सारक्यो पर्वताच्यो वळी आनी तांची ऑलिंपस (२,९७२ मी.) आनी हेर २,४६० मी. मेरेन उंचायेचीं तेमकां नामनेचीं आसात. मॅसिडोनिया, ईपायरस, थेसाली, मध्य ग्रीस, पेलोपनीसस आदी जुंवे अशें भूगोलिक नदरेंतल्यान ह्या देशाचे वांटे जातात.

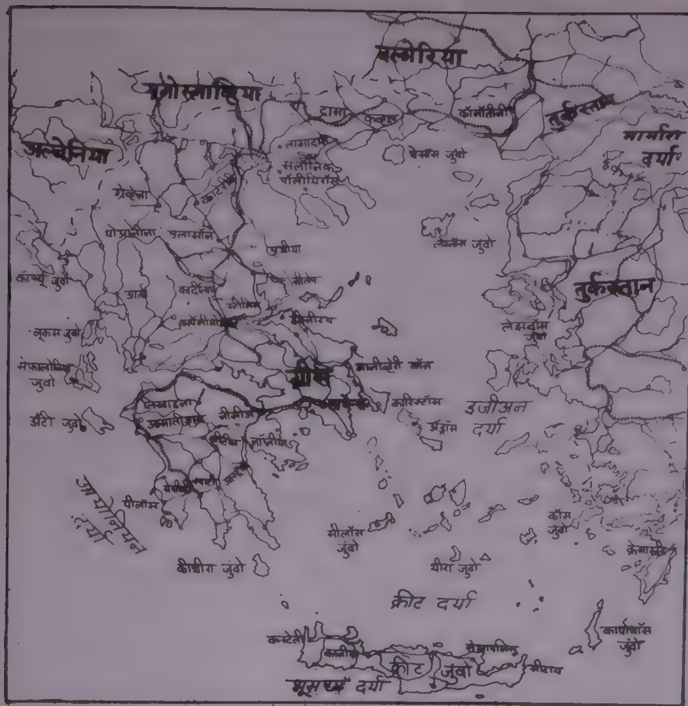
ईशान्येवटेनचो थ्रेस आनी उत्तरेवटेनचो मॅसिडोनिया हे वाठार सामकेच दोंगरी. तातूंत आल्बेनिया, युगोस्लाव्हिया आनी बल्गेरियामेरेन वचपी दोंगरांच्या वळींनी वार्दर, स्त्रूमा, नेस्तॉस आनी मरित्स ह्या व्हडल्या न्हंयांचीं देगणां आसात. ईपायरस वाठार पिंडस पर्वताचे अस्तंतेवटेन आसा. ह्या वाठाराच्या आयोनियन दर्यादिगेर बरींच ल्हानसान सपाट मळां आनी कांय वाठारांनी फातरांच्यो आनी दोंगरांच्यो राशी आसात. थेसाली ह्या मळांच्या प्रदेशांत हेर खंयच्याय वाठारापरस चड शेतवड आसा. पिनीअस न्हंयेवयलें लारीस हें हांगाचें व्हडलें शार जाल्यार व्हॉलॉस हें बंदर आसा. थेसाली आनी ईपायरसचे दक्षिणेक आनी को[...] आखाताचे उत्तरेक मध्य ग्रीस हो वाठार आसा. ग्रीसाची राजधानी अॅ[...] आनी तिचें बंदर पायरीअस हांगा आसा. दक्षिणेवटेनचो पेलोपन[...] वाठार पयलीं ५-६ किमी. रुंदायेच्या कॉरिंथ भुंयेन मूळ भुंये[...] जोडिल्लो, तो १८९३ तलो कॉरिंथचो कालवो खणल्याउपरांत भुंयेकडल्यान पयसावलो. हो वाठार म्हळ्यार सद्या एक जुंवो आसा. जुंव्यांमदीं सगळ्यांत वाट रबीतो आशिल्ले आयोनियन आनी ईज[...] जुंवे ह्या सारके ल्हानसान जुंवे आसात. थंयची भूंय सादारणपणान ग्रीस भुंयेभशेन आसा.

हवामानः देशाच्या चडशा वाठारांनी खर गीम आनी हवा [...] आसता. समुद्रथरावयलें तापमान सादारणपणान २७° से. आस[...] उत्तरेवटेनच्या पर्वतांच्या वाठारांनी हवा कमी उश्ण आसता आनी गि[...] थंय पावस पडटा. सप्टेंबर म्हयन्याच्या दुसऱ्या अर्दांत पावसाळ[...] सुरवात जाता. सादारणपणान हवामान भूंयमध्यसागरी आस[...] शियाळ्यांत उदेंतेवटेन वचपी चक्री वादळां आसतात. पर्वत वाठा[...] कडक शीं आसता. सलॉनिक हांगाचें तापमान १०° से. मेरेन देंव[...] अस्तंत दर्यादिगेचें दक्षिणेवटेनचें हवामान उण्या शियाचें आसता. ह[...] उत्तरेवटेनचे थंड 'बोरा' वारे दक्षिणेवटेंतल्यान येवपी 'शिलॉक' ह्या वाऱ्यांक आपटतात. उत्तर आनी दक्षिण वाठारांनी तापमानांत ब[...] फरक जाणवता. पावस उदेंत दर्यादिगेवटेन उणो जाल्यार अस्तंत दर्यादि[...] चड पडटा. थेसालीच्या मळांनी ३८ सेंमी. आनी अॅथेन्साक ३९ से[...] पावस पडटा, जाल्यार कार्फ्यू हांगा १२८ सेंमी. पावसाची नोंद जाल[...] दक्षिणेवटेन उण्यांत उणें तापमान १.७° से. जाल्यार चडांत चड ४१ से. आनी उत्तरेवटेन तें उण्यांत उणें ८.९° से. जाल्यार चडांत चड ३[...] से. आसता. पावसाचें प्रमाण दक्षिणेवटेन सुमार ३७.५० सेंमी. ते[...] सेंमी. मेरेन, जाल्यार उत्तरेवटेन ५० ते १२० सेंमी. आसता.

वनस्पत आनी मोनजातः दक्षिण आनी मध्य देशांत भूंयमध्यसा[...] वनस्पत; पर्वत वाठारांनी आनी उत्तरेवटेन मध्य युरोपीय ल्हानसान झों[...] पानां झडपी तशेंच सदां पाचवेचार उरपी रुख आसात. ओक, चेस्ट[...] फर, पायन हे रुख चड प्रमाणांत दिश्टी पडटात. वसंत ऋतूंत फातरां[...] वाठारांनी तरेकवार फुलझाडां फुलतात.

दोंगरी वाठारांनी मध्य युरोपीय कोलसुणें, रानदुकर, लिं[...] रानमाजरां, मोर्टेन, पिंगशें वांस्वेल, हरण, अस्तंत आनी दक्षि[...] वाठारांतलो खोकड, रानबोकडो, साळ हे प्राणी हांगा सांपडटात. पेलि[...] बोकीं, करकोचे, तिब्यांची कोगूळ हीं सुकणीं, तेभायर उत्तर युरोपांत तरेकवार जातींचीं सवणीं शियाळ्यांत ग्रीसांत येतात.

इतिहासः इ.स. पयलीं ८०० वर्सासावन हांगाचो बरयल्लो इतिह[...] मेळटा; पूण इ.स.प. ३००० ते इ.स.प. १४६ मेरेन हांगा एक बरी गिरेस्त संस्कृताय आशिल्ल्याची गवाय इतिहासीक पुराव्यांवयल्य[...] मेळटा. हे भुंयेचें पयलींचें नांव हेलस आशिल्लें. हांगा उदरगतीक पावि[...] संस्कृतायेची निर्मणी करपी लोक युरोप-आशियांतल्यान उत्तर आनी उदें[...] दिकेवटेनच्यान हांगा आयिल्ले. तांच्या उपरांत बाल्कनच्या वाठारांतल्य[...] आनी डॅन्यूब न्हंयच्या देगणांतल्यान आर्य वंशीय आनी आर्य भाशी[...] लोक हांगा सुमार इ.स.प. २०००-१८०० वर्साच्या काळांत आयले. तां[...] नांव अॅकियन आशिल्लें. क्रीट आनी मायसीनी संस्कृतायेवांगडा ता[...] लागींचे संबंद आशिल्ले, अशें मानतात. इ.स.प. १२००-१००० काळा[...] अॅकियन लोकांपरस वेगळे अशे डोरियन लोक हांगा आयले. पय[...] थेसाली, उपरांत मध्य ग्रीस आनी कॉरिंथच्या आखाताचो वाठार आ[...] निमाणें पेलोपनीससचे द्वीपकल्प हांगा तांणी रबीतो केलो. अॅकियन आ[...] डॉरियन लोकांनी हांगा नगरराज्यांची थापणूक केली. बऱ्या[...] नगरराज्यांक एकठांय हाडल्याउपरांत राज्यसंघ निर्माण जाले. हातूंत कांय म्हत्वाचे राज्यसंघ म्हळ्यार पेलोपनीशियन संघ, हेलेनिक सं[...] डेलियन संघ, कॉरिंथची परिशद, इटोलियन संघ आनी अॅकियन सं[...] इ.स.प. ४९० ते ४८० च्या काळांत ग्रीस आनी इराण हांचेमदीं लड[...]

सी, तेन्ना ग्रीस हो एकवटीत देश नाशिल्लो आनी नगरराज्याचे ग्रामेकांकडेन संबंदूय तितलेशे बरे नाशिल्ले. मॅसिडोनियाचो राजा रो फिलीप हाच्या फुडारपणाखाल ग्रीक समाज आनी देश एकठांय रपाचे यत्न जाले. ताणें बरेंच व्हडलें सैन्य जमोवन आपलें बळ डयलें; पूण सुमार इ.स.प. ३३६ वर्सा ताचो खून जालो आनी यकारभार चलोवपाची जापसालदारकी ताच्या वीस वर्सांच्या पुताचेर लेक्झांडराचेर पडली. ताणें आपल्या कर्तुपान ल्हानसान नगरराज्यांचेर त मेळोवन आपली सत्ता वाडयली आनी उपरांत उदेंतेवटेन रतामेरेन आपलो शेक पातळायलो. इ.स. ३२३ त ताका मरण यल्याउपरांत हांगा एकाच अशा राज्यकर्त्याची सत्ता उरली ना. कडल्या राज्यसत्तांनी ग्रीसाचेर जैत मेळोवपाचे यत्न चालूच दवरले. चे फुडलो इतिहास इ.स.प. १४६ वर्सा रोमनांनी ग्रीसाचेर जैत ळयल्या उपरांतचो आसा.

रोमन सत्ताः (इ.स.प. १४६- इ.स. ३३०) रोमन साम्राज्यांत ग्रीसाचो स्पाव जाल्या उपरांत तांणी हांगाची परिस्थिती बदलपाचो यत्न केलो. र्ली ताणें कॉरिंथ शार काबार करून थंयच्या लोकांक गुलाम म्हूण कून उडयले. मॅसिडोनियाच्या गव्हर्नराक फकत देखरेख करपाचे धिकार दिले. सीझराउपरांत अँटोनीचे राजवटींत झुजाचो खर्च गोवपाखातीर ग्रीसांतल्या लोकांकडल्यान बरोच कर घेवंक सुरवात ली. ह्या कराक 'अकेइआ' अशें म्हण्टाले. तेउपरांतच्या काळांत कांय मनानी ग्रीसाची गिरेस्तकाय वाडोवपाचे यत्न करून ॲथेन्स हांगा एका ग्रेमची (अकादमी) थापणूक केली. रोमन सत्तेच्या निमाण्या काळांत य आनी हेर रानवटी लोकांच्या पंगडांनी ग्रीसाचेर घुरयो घाल्यो.

बायझंटिन सत्ताः (३३०-१४५२) रोमन साम्राज्याची अधोगती ल्याउपरांत पयलो कॉन्स्टंटीन हो बळीश्ट राजा सत्तेर आयलो. ताणें न्स्टंटिनोपल हांगा नवी राजधानी निर्माण केली. ३७५ च्या भूंयकांपांत आनी ३९५-९६ च्या व्हीसीगॉथ पंगडाच्या घुरयांक लागून ती भूंयभरवण जाली. कॉन्स्टंटिनाउपरांत आयिल्ल्या हेर राजांनीय हांगा सुदारणा करपाचे बरेंच यत्न केले. पांचव्या ते सातव्या शेंकड्यांत व्हीसीगॉथ, ऑस्ट्रोगॉथ, हूण तशेंच स्लाव्ह, बल्गर, व्हँडॉल ह्या सारक्यो रानवटी टोळयो हांगा पावल्यो. तांतल्या कांय जाणांनी हांगा राबीतो केलो. तांकां थंयसावन धांवडावपाचे बरेंच यत्न बायझंटीन राजांनी केले. पूण कांय टोळयो धाव्या शेंकड्यामेरेन थंय उरल्यो. बाराव्या शेंकड्यांत तुर्कांनी हांगा घुरयो घाल्यो.

तुर्की सत्ताः (१४५३-१८२१). १४५३ त तुर्कांनी कॉन्स्टंटिनोपलाचेर जैत मेळोवन बायझंटिन साम्राज्याचेर आपलो शेक गाजयलो. ह्या काळांत ग्रीकांक फकत तांच्या इगर्जीवरवीं थळाव्या स्वराज्याचे अधिकार मेळळे. तुर्कांनी इगर्जींच्या वेव्हाराभितर चड लक्ष घालें ना, पूण तांचें इगर्जींचेर नियंत्रण आसतालें. ग्रीसांतलीं चडशीं शारां तांणी लश्करांचीं ठाणीं करून सोडलीं. ताका लागून त्या शारांची सोबीतकाय उणी जाली.

आर्विल्लो ग्रीसः (१८२१ च्या फुडें). फ्रांसांतली राज्यक्रांती, बळ उणें जाल्ली तुर्की सत्ता आनी एकुणिसाव्या शेंकड्यांतल्यो संवसारांतल्यो हेर घडणुको हांचो परिणाम जावन ग्रीसांत स्वतंत्रतायेची चळवळ सुरू जाली. २५ मार्च १८२१ दिसा स्वतंत्रतायेची घोशणा केली. फुडलीं आठ वर्सां ते तुर्कांवांगडा झुजत आशिल्ले. जायत्या युरोपीय देशांनी ग्रीसाच्या झुजाक फाटबळ दिलें आनी ग्रेट ब्रिटन, रशिया, फ्रांस ह्या सारक्या देशांनी लश्करी पालवूय दिलो. ग्रीसाच्यो शिमो थारावन तो एक स्वतंत्र देश जालो. बव्हेरियाचो प्रिन्स ऑथो हाची हांगाचो राजा म्हूण निवड जाली. तो पयलो ऑटो म्हूण १८३२ सावन राज्यकारभार चलोवंक लागलो. १८४३ त ताचेआड बंड जालें. पुराय तरेन एकाधिकारशायेखाला आशिल्ल्या ह्या देशाक ह्या बंडाउपरांत १८४४ त संविधान मेळळें. फुडें प्रिन्स ऑथो हाका १८६२ त राज्य सोडचें पडलें. राजेशाय तशीच

उरिल्यान प्रिन्स जॉर्ज (डेन्मार्क) हो राजा जालो. १८६४ त ब्रिटनान आयोनियन जुंवे ग्रीसाक दिले. १८६७ त क्रीटाचेर सत्ता मेळोवपाच्या यत्नांत ग्रीसाक तुर्कस्थानाकडल्यान हार खावची पडली. १८८१ त तांणी बर्लिन काँग्रेसच्या थारावाप्रमाण तुर्कांकडल्यान थेसाली मेळयलो.

१९१२ च्या बाल्कन झुजांत ग्रीसान बल्गेरिया, सर्बीया, मॉंटनीग्रो हांचेवांगडा बरेपण करून तुर्कस्थानाचो पराभव केलो. ग्रीसाक सलॉनिक जुंवो, मॅसिडोनियाचो कांय वाठार आनी क्रीटसयत कांय इजीयन जुंवे मेळ्ळे. ह्या काळांत जॉर्जाचो खून जालो आनी ताचो पूत पयलो कॉन्स्टंटीन सत्तेर आयलो (१९१३).

पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत (१९१४-१९) ग्रीस सुर्वेक तटस्थ रावलो; पूण थंयचो प्रधानमंत्री व्हेन्यिझेलॉस हाका इश्ट राश्ट्रांवांगडा झुजांत वांटो घेवचो अशें दिसतालें. हाका लागून हांगा दोन पंगड जाले आनी व्हेन्यिझेलॉसच्या पंगडान कॉन्स्टंटीन हाका काडून उडोवन ताचो पूत अलेक्झांडर हाका राजा केलो (१९१७). १९१९ चे कबलातींतल्यान ग्रीसाक स्मर्ना मेळ्ळो. १९२० त अलेक्झांडराक मरण आयिल्ल्यान कॉन्स्टंटीन पर्थून सत्तेर आयलो. तुर्कस्थानांत सत्तेर आयिल्ल्या केमाल अतातुर्क हाणें ग्रीसावांगडा लढाय करून स्मर्ना जिखून घेतलो. १९२३ तल्या लॉझेनचे कबलातींतल्यान ग्रीसाक तुर्कस्थानांतलो सगळो वाठार सोडचो पडलो. कितलेशेच ग्रीक तुर्कस्थानांतल्यान ग्रीसांत आयले, तशेंच तुर्कीय ग्रीस सोडून तुर्कस्थानांत परतले. राश्ट्रसंघांचे देखरेखीखाला ह्या दोनूय देशांच्यो शिमोय थारल्यो.

म्हाझुजाउपरांत हांगा संविधानात्मक राजेशाय आसची, काय पुराय संसदीय लोकशाय आसची असो प्रस्न उप्रासलो. लोकांमदीं दोन पंगड जाले. १९२४ त प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली. १९२४ ते १९३३ च्या काळांत हांगा सशस्त्र क्रांती, प्रतिक्रांती हे सारक्यो घडणुको घडत रावल्यो. अलेक्झांडराच्या मरणाउपरांत प्रधानमंत्रीपदावयल्यान पराभव जाल्लो व्हेन्यिझेलॉस पर्थून १९२८ त पंतप्रधान जालो. ताणें ग्रीसाच्या शेजारी राश्ट्रांवांगडा बरे संबंद दवरले. १९३२ त हांगा अर्थीक मंदी आयली. राजकी मळाचेरुय परिस्थिती इबाडली. १९३३ तल्या वेंचणुकांनी पर्थून मॉनार्किस्ट पक्ष सत्तेर आयलो. सत्तेखातीर विंगडविंगड पक्षांची एकामेकांचे पांय ओडपाची सर्त लागली. मिटॅक्सस हाणें जॉर्ज राजाच्या बरेपणान सत्ता हातासली आनी ताच्या मुखेलपणाखाल राज्यकारभार चलूंक लागलो.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत (१९३९-४५) ग्रीसान तटस्थ रावपाचें थारायलें. जेन्ना मुसोलिनीन ग्रीसाचो झुजातळ म्हूण उपेग करपाचें थारायलें, तेन्ना मिटॅक्ससान ताका न्हयकार दिलो. ह्या कारणाक लागून इटलीन ग्रीसाचेर घुरी घाली, पूण ग्रीक सैन्यान तांकां धांवडावन घाले; तेन्ना जर्मनीन ग्रीसाचेर घुरी घालून ताचेर जैत मेळयलें. ब्रिटनान ग्रीसाक पालव दिलो, तरीपूण जर्मनी, इटली आनी बल्गेरियाच्या फौजांनी ह्या देशाक पुरायपणान आपल्या हातांत दवरलो. जर्मनीन थंय नव्या सरकाराची थापणूक केली. इतले मजगतीं मिटॅक्ससाक मरण आयलें. इश्ट राश्ट्रांनी जर्मन सैन्याचेर जैत मेळयलें आनी व्हार्सायचे कबलातींतल्यान ग्रीसाक कांय वाठार मेळ्ळे. रशियेच्या पालवान निर्माण जाल्लो कम्युनिस्ट पक्ष आनी हांगाचो रॉयलिस्ट पक्ष हांचेमदीं सत्तेखातीर झगडीं जावंक लागलीं. १९४५ उपरांत कम्युनिस्ट देशांचो प्रभाव उणो करपाखातीर अमेरिका आनी ब्रिटनान हेर राश्ट्रांक अर्थीक पालव दिवपाचें धोरण थारायलें. ग्रीसाक अमेरिका, ब्रिटन आनी हेर इश्ट राश्ट्रांकडल्यान अर्थीक आदार मेळ्ळो. १९४६ त वेंचणुको जाल्यो. कम्युनिस्टांक बेकायदेशीर थारायले. मॉनार्किस्ट पक्षाक भोवमत मेळ्ळें. १९४७ त जॉर्जाक मरण आयलें आनी पयलो पॉल राजा जालो. कम्युनिस्टांनी आपलें बळ वाडोवन वेगळ्या तात्पुरत्या सरकाराची थापणूक केल्ली. १९४९ त कम्युनिस्टांचें बंड पुरायपणान चिड्डून उडयलें. १९५२ च्या वेंचणुकांनी पापागोस हाणें थापणूक केल्ल्या पक्षाक भोवमत मेळून तो प्रधानमंत्री जालो. त्यावेळार बायलांक पयलेच फावट मत दिवपाचो अधिकार मेळ्ळो. ग्रीस नाटो (NATO) हे संघटनेचो वांगडी ज... १९५४ त सायप्रसांतल्या ग्रीकांनी सायप्रस ग्रीसांत विलीन करू... मागणी केली, पूण थंयच्या तुर्की अल्पसंख्यांकांनी ताका विरोध ... हाका लागून थंय दंगे जावंक लागले आनी निमाणें १९५९ त साय... स्वतंत्र राश्ट्र, संयुक्त राश्ट्रसंघान निर्माण केलें. १९५५ त कारमान... हो ग्रीसाचो पंतप्रधान जालो. ताचेआड वचून जॉर्जाकोपौलॉस ... राजान पंतप्रधान म्हूण नेमपाचो यत्न केलो, पूण तो फळादीक जालो... १९६३ त कारमानलिसान राजीनामो दिलो आनी पापेंद्रू पंतप्रधान ज... संसदेचें ताका फाटबळ मेळ्ळें ना. १९६४ वर्सा वेंचणुको जाल्यो. ... पंतप्रधान म्हूण वेंचून आयलो. राजा आनी पापेंद्रू हांचेमजगती ... जावन लश्करी अधिकाऱ्यांनी सत्ता आपल्या हातांत घेतली आनी पा... सत्तेवयल्यान कुशीक काडलो. १९६८ त पॅपेंडोपोलॉस हाका पंतप्र... केलो. लश्करशायेच्या काळांत कॉन्स्टंटीन राजान दोन फावट ... करपाचे यत्न केले. १९७४ त बऱ्याच वादांउपरांत मतदान जालें ... ग्रीसांतली राजेशाय पुराय काबार जावन तो देश एक प्रजासत्ताक ... जाहीर जालो. १९७४ तल्या वेंचणुकांनी कारमानलिसचें सरकार ... आयलें. पूण फुडें ताच्या नव लोकशाय पक्षाचो प्रभाव उणो जालो. १... च्या वेंचणुकांनी पॅन हॅलॅनीक सोशलिस्ट मुव्हमेंट पक्ष सत्तेर ... पंतप्रधानपदाचेर पापेंद्रूची नेमणूक जाली. १९८६ त जाल्ल्यो वेंच... पर्थून तांणीच जिखल्यो आनी पापेंद्रू होच पंतप्रधान उरलो.

राज्यवेवस्था: १९७५ तल्या संविधानाप्रमाण ग्रीस एक संस... लोकशाय देश म्हूण जाहीर केलां. १९५२ तल्या संविधानांतले बरेच... ह्या संविधानांत तशेच दवरल्यात. १९६७ पयलीं लश्कराच्या हा... सत्ता वचचेपयलीं हांगा राजा वरवीं राज्यकारभार चलतालो. १९... तल्या संविधानांत राजेशाय काबार करून राजाच्या जा... राश्ट्रपतीपदाची निर्मणी केली. राश्ट्रपती, लोकांनी वेंचिल्लो आसता. ... सत्ता पंतप्रधानाच्या हातांत आसता. ताकाय लोकांनी वेंचून काडि... आसता. पंतप्रधान मंत्रीमंडळ वेंचून काडटा. संसद एकाच घरांत ... तातूंतले सगळे वांगडी वेंचणुकांतल्यान चार वर्सांखातीर विधीमं... सांबाळटात. संसदेंत ३०० वांगडी आसतात. १८ वर्सां पुराय जाल्या... एकल्याक मत दिवपाचो अधिकार आसा.

थळावो राज्यकारभार १० प्रांतांतल्यान चलता. ह्या प्रांतांचे आनी ... एका प्रांताचे ५३ वांटे केल्यात. तांकां नोमोई अशें म्हण्टात. नोमो... शासन घरखात्याच्या मंत्र्यान नेमिल्ल्या शासकावरवीं चलता. शा... वाठारांनी लोकांनी वेंचून काडिल्ल्यो नगरपालिका राज्यकार... चलयतात.

अर्थीक स्थिती: शेतवडीक हांगा चड म्हत्व आसा. उद्येगीक उद... दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत जाल्या. गंव, बार्ली, ओट, मको, का... बटाट, तोमातां, तंबाकू, कापूस, साकर, आल्फा-आल्फा, बीट, ऑ... आनी हेर फळांचें हांगा बरेंच उत्पादन जाता. मोनजात पोसपा... धंद्याची चड उदरगत जाल्ली ना. ताका लागून मांस आनी तांतयांचीं ... देशांतल्यान आयात जाता. दुसऱ्या म्हाझुजावेळार हांगाचीं रानां ब... कापून उडयल्लीं. ताका लागून लांकूड, कागद हांचीय आयात क... पडटा.

हांगाच्या खणींनी लोखण, क्रोमायट, बॉक्साइट, बॅराइट, शिशें, ... हीं खनिजां बरींच सांपडटात. ॲस्बॅस्टॉस, संगमरवर, चुनखडी, ... भांगर हीं खनिजां त्यामानान उणी आसात.

भोंवतणच्या दर्यांत नुस्तें बऱ्याच प्रमाणांत आसा; पूण दुस... म्हाझुजांत नुस्तेमारी-व्हडीं दुस्मानाच्या सैन्यान नश्ट वा जप्त केल्यान... धंदो बंद पडिल्ल्यावरी जाल्लो; पूण उपरांत सरकारान ह्या धंद... उदरगतीची येवजण करून ताका म्हत्व मेळोवन दिलें. आतां हांगासा... बरेंच नुस्तें निर्यात जाता.

पोरने अवशेश, दर्यादिगो, जुंवे हाका लागून ह्या देशाक बरेच पर्य... भेट दितात. पर्यटन हो अर्थवेवस्थेचो एक म्हत्वाचो घटक जावन आ...

…बंद डब्यांनी भाजी, फळां भरप, बीयर, सोरो, कपडोनिर्मणी, …ड्याच्यो वस्तू, सौंदर्यप्रसाधनां, रसायनांउद्देग, सारें आनी …जांपसून धातू तयार करपाचे उद्देग हांकां म्हत्व आसा.

ह्या देशाचे आयात निर्यात वेव्हार अस्तंत जर्मनी, सावदी अरेबिया, …ी, फ्रांस, अमेरिका आनी हेर देशांवांगडा जातात. येरादारीचीं …नां, पेट्रोलियम ह्या सारक्या गजालींची आयात चड जाता, जाल्यार …कू, खाणा-जेवणाच्यो वस्तू हांची निर्यात जाता.

…ड्रा हें हांगाचें चलनी नाणें. 'बँक ऑफ ग्रीस' ही हांगाची मुखेल बँक.

येरादारी आनी संचारणः १९८४ मेरेन हांगा १,०६,३०६ किमी. …ायेचे रस्ते आशिल्ले, जाल्यार १९८५ मेरेन २,४७९ किमी. …ायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. दुसऱ्या म्हाझुजांत हांगाची येरादारी वेवस्था …ार जावन गेल्ली. झुजाउपरांत थंय व्हड प्रमाणांत रस्त्यांची, …मार्गांची उबारणी केली. रेल्वेमार्गांची वेवस्था सरकारी संस्था, …नेनिक स्टेट रेल्वेज' सांबाळटा.

उदकांतले येरादारीमदीं ग्रीसान बरीच नामना जोडल्या. एलेयूसीस, …निक, व्होलोस, पिरेउस हीं हांगाचीं मुखेल बंदरां. उदकांतले …दारीन हांगाच्या सगळ्या जुंव्यांक एकामेकांकडेन जोडल्यात. …काराच्या नियंत्रणाखाल आशिल्ली 'ऑलिंपिक एअरवेज' ही …ानकंपनी हवाईमार्गावेली येरादारी सांबाळटा. जगांतल्या बऱ्याच …ांकडेन हवाईमार्गांतल्यान ग्रीसाची येरादारी चलता. ॲथेन्स हांगा …ंतलो मुखेल विमानतळ आसा.

१९८३ मेरेन हांगा १२४ दिसाळ्यांची नोंद जाल्ली. तेभायर …तळींशींच हेर खबरांपत्रां हांगासावन उजवाडाक येतात. रेडिओ आनी चित्रवाणीचेर पुरायपणान सरकाराचें नियंत्रण आसा.

लोक आनी समाजजीणः हांगाचे ९४.९% लोक ग्रीक वंशाचे, १.८% …सेडोनियन, ०.६% तुर्क, ०.६% अल्बेनियन आनी हेर २.१% आसात. …र्मदीं सगळ्यांत चड म्हळ्यार ९८.१% लोक किरिस्तांव धर्माचे …सात. हातूंत ९७.६% ग्रीक ऑर्थोडॉक्स, ०.४% रोमन कॅथलिक, …१% प्रोटेस्टंट आसात. तेभायर १.५ % मुसलमान आनी ०.४ % लोक …धर्मांचे आसात. देशांत धर्मस्वतंत्रताय आसा, पूण इस्टर्न ऑर्थोडॉक्स …र्म हो अधिकृत धर्म जावन आसा. गांवगिऱ्या वाठारांतल्या लोकांची …ण सादी पूण मजेची आसा. राजकारणाचें ह्या लोकांक बरेंच गिन्यान …सा आनी ताचेर भासाभास करपाची लोकांक बरीच आवड आसा. …त्सव आनी सणांच्या वेळार नाचगाणी करपाची तांकां खूब आवड …सा. चलयांक हुंडो दिवपाची पध्दत कांय प्रमाणांत आसा.

हांगाची कला पयलींसावन नामनेक पावल्या. एका काळार ह्या देशांत …लेची स्वतंत्रपणान उदरगत जाल्यान आजूय हांगा कलेच्या नळार …सान संवसाराचें लक्ष आपलेवटेन ओडून दवरलां. अस्तंतेकडले आनी …दतेकडले कलेची भरसण हांगा बरेभशेन जाल्ली दिश्टी पडटा. …लोककलांमदीं पूर्विल्ली नृत्यकला आयजमेरेन तिगून उरल्या. नाटक, …गीत, गणित, खगोलशास्त्र, विज्ञान, तत्त्वगिन्यान, साहित्य ह्या …गळ्या मळांचेर ग्रीसाक बरीच पोरनी परंपरा आसा. तुर्कांच्या …राज्याउपरांत कितल्याशाच वर्सांचे परतंत्रतायेक लागून हांगाच्या …लामोगी लोकांचो बरोच घुस्मटमार जालो, पूण स्वतंत्रतायेउपरांत पर्थून …णी कलेचे उदरगतीचो वावर नेटान करून देशाक नामना मेळोवन …देली. ॲरिस्टॉटल, प्लेटो, सॉक्रेटीस, आर्किमिडीझ अशे विंगडविंगड …ळावेले कितलेशेच म्हान मनीस ग्रीसान संवसाराक दिल्यात. वास्तूकला, …शिल्पकला ह्या मळांचेर ग्रीसान बरीच भर घाल्या. ग्रीकांची पूर्विल्ल्या …काळांतली संस्कृताय संवसारांत अजरामर जावन उरल्या.

इ.स.प. ७७६ वर्सा सुरू जाल्ली ऑलिंपिक खेळांसर्त म्हळ्यार …ळाच्या मळार ग्रीसान संवसाराक दिल्लें एक म्हान दान जावन आसा. …ळामळांचेर ग्रीसांतले लोक व्हडा उर्बेन जमतात.

शिक्षणः राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ९०% परस चड आसा. ६ वर्सां ते …२ वर्सांमेरेनचें शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसता. प्रांतीय सरकार आनी केंद्र सरकार हांचेकडेन शिक्षणाची जापसालदारकी आसता. शिक्षणाक ह्या देशांत पयलींसावन म्हत्व आसा. खाजगी शिक्षण संस्थांचेरूय सरकाराचें नियंत्रण आसा. उंचेल्या पांवड्याचेर विंगडविंगड मळांवेलें शिक्षण दिवपाची बरी वेवस्था ह्या देशांत आसा. कायदो, तत्त्वगिन्यान आनी कला शाखेंतल्या हेर शिक्षणाचो पांवडो बरोच ऊंच आसा.

ॲथेन्स हांगाचें राश्ट्रीय विश्वविद्यालय, सलॉनिक हांगाचें ॲरिस्टॉटलीयन विश्वविद्यालय आनी पात्रास विश्वविद्यालय हीं मुखेल विश्वविद्यालयां आसात. तेभायर उंचेल्या पांवड्यावेलें शिक्षण दिवपी हेर बऱ्योच शिक्षणसंस्था हांगा आसात. ह्या देशांत खाजगी विश्वविद्यालयांचेर बंदी आसा.

भाशा आनी साहित्यः ग्रीक ही इंडो-यूरोपीयन भाशा चोम्यांतली एक म्हत्वाची भाशा. ही भाशा ३,००० वर्सांपरस पोरनी आसा, अशें इतिहासीक पुरातत्वावयल्यान सिध्द जाता. आयोनियन, ॲटिक, एओलियन, डोरिक ह्यो ग्रीस भाशेच्यो कांय म्हत्वाच्यो बोली. इ.स.प. चवथ्या शेंकड्यासावन 'कोईनेड' ह्या ग्रीक भाशारुपाक मान्यताय मेळ्ळी. ही भाशा ॲथेन्सचे बोलीचेर आदारिल्ली आनी आयोनियन बोलीचो तिचेर प्रभाव आशिल्लो. ग्रीकांनी सेमिटिक लिपी आपणावन तिची उदरगत केली. ही ग्रीक लिपी म्हळ्यार सगळ्या युरोपीय लिपींचें मूळ जावन आसा. कथार्युऔसा ही भाशा सरकारी आनी बौध्दिक बरपावळीखातीर वापरतात. ही भाशा पूर्विल्ल्या ग्रीक भाशेचेंच एक नवें रूप आसा. देमोतिकी ही भाशा दिसपट्ट्या वेव्हारांत वापरतात.

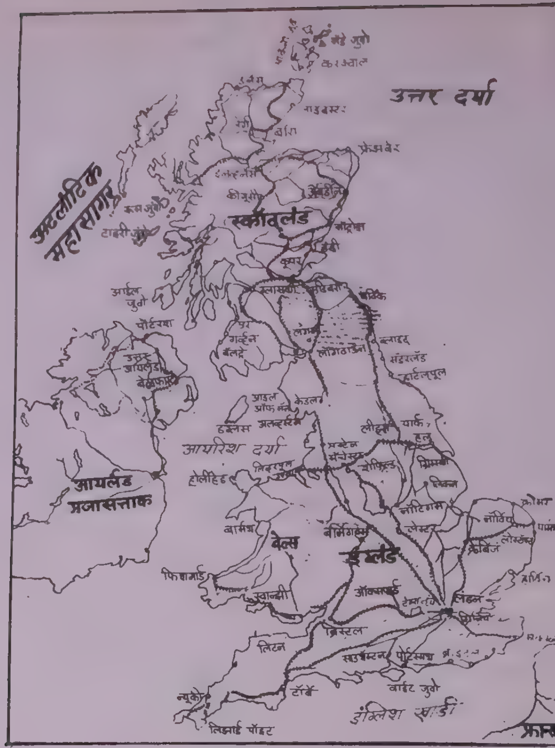
ग्रीक साहित्याक सुमार ३,००० वर्सांची परंपरा आसा. पूर्विल्लें ग्रीक साहित्य सामकें गिरेस्त आसा आनी संवसारांतले बरेच साहित्यीक आयजमेरेन ह्या साहित्याकडल्यान प्रेरणा घेतात. होमर हाची 'इलियड' आनी 'ओडिसी' हीं महाकाव्यां अजरामर आसात. स्टिसिकोरस, बकिलीडीझ, पिंडर, आनाक्रेऑन, सॅफो, कोरिना हीं पोरन्या म्हत्वाच्या ग्रीक बरोवप्यांचीं कांय नांवां. एस्किलस, सॉफोक्लीझ, युरिपीडीझ हांणीय म्हान साहित्याची निर्मणी केल्या. १४५३ उपरांतच्या आर्विल्ल्या काळापयलीं रोमन आनी बायझंटिन साम्राज्यावेळार हांगाच्या साहित्याचेर किरिस्तांव धर्माचो प्रभाव दिसून येता.

आर्विल्ल्या साहित्यीकांमदीं कोस्टिस पालामास, इयोआन्निस, सायकारीस, निकोस काझांटझाकीस, येऑर्योऑस सेफेरीस, अलेक्झांड्रोस पापाडिॲमॅंटिस हीं कांय म्हत्वाचीं नांवां आसात. येऑर्योऑस सेफेरीस हाका १९६३ चो नोबेल पुरस्कार फावो जाल्लो.

म्हत्वाचीं थळां: ॲथेन्स ही राजधानी. सलॉनिक, पायरीअस, पट्रॅस आनी कॉरिंथ हीं म्हत्वाचीं शारां. पोरन्या अवशेशांखातीर ॲथेन्सावांगडा डेल्फाय, कॉरिंथ, एपिडॉरस, स्पार्टा, ऑलिंपिया हांगा बरेच भोंवडेकार येतात. क्रीट, यूबीआ, कीऑस ह्या जुंव्यांचेरूय बरेच पोरने अवशेश आसात. हांगाचे मूळ भुंयेचेर आनी जुंव्यांचेर दिसून येवपी पोरने कलाकुसरीचे पुरावे ग्रीसाच्या गिरेस्त संस्कृतीक दायजाची गवाय दितात.

- कों. वि. सं. मं.

ग्रेट ब्रिटनः युनायटेड किंगडम ऑफ ग्रेट ब्रिटन ॲंड नॉर्दर्न आयर्लंड. युरोपांतलो वायव्येवटेनचो म्हत्वाचो देश. क्षेत्रफळः २,४४,१०० चौ. किमी. हातूंत इंग्लंड (१,३०,४३९ चौ. किमी.), वेल्स (२०,७६८ चौ. किमी.), स्कॉटलंड (८,७८,७७२ चौ. किमी.), नॉर्दन आयर्लंड (१४,१२१ चौ. किमी.) हांचो आस्पाव जाता. लोकसंख्याः ५,६६,७८,००० (१९८६). ग्रेट ब्रिटनचे दक्षिणेवटेन इंग्लीश खाडी, अस्तंतेक सेंट जॉर्जची खाडी, आयरीश दर्या, नॉर्थ चॅनल आनी ॲटलांटिक म्हासागर, उत्तरेवटेन ॲटलांटिक म्हासागर आनी उदेंतेक उत्तर दर्या आसा. विस्तार-दक्षिणेवटेन सिली जुंवे ४९° ५५' उत्तर आनी उत्तरेवटेन शेटलंड जुंवे ६०° २५' उत्तर तशेंच अस्तंतेवटेन हेब्रिडीझांतल्यान बॅरा हेड जुंव्यासावन ७° ३८' अस्तंत ते उत्तर दर्यांतलो लोस्टॉफ्ट १° ४६' उदेंतेमेरेन. मूळ भूंयेची दक्षिण-उत्तर लांबाय सुमार

९६० किमी. आनी उदेंत-अस्तंत रुंदाय ५१२ किमी. आसा.

भूंयबर्णनः ग्रेट ब्रिटन हो एक व्हड जुंवो. ताचे दर्यादेगेलागीं शेंकड्यांनी ल्हान ल्हान जुंवे आनी जुंव्यांचे चोमे आसात. हो देश पूर्विल्ल्या काळांत यूरोपाच्या मूळ भुंयेलागीं जोडिल्लो आशिल्लो. दर्यादेग तोकांच्या फातरांची आसा आनी तिचेर बरींच आखातां आनी उपसागर तयार जाल्यात. दर्याचे अशीर फांटे देशांत बरेच भितर मेरेन पावल्यात. न्हंयो दर्याक मेळटात त्या सुवातींचेर खाडी तयार जावन बरींच उपेगाचीं बंदरां निर्माण जावंक पावल्यांत. ह्या देशांत सगळ्या तरांचे फातर दिसून येतात.

इंग्लंडच्या नैर्ऋत्य, अस्तंत आनी उत्तर वाठारांत दोंगर आसात. उदेंत आनी आग्नेय वाठार हे ल्हान दोंगुल्ल्यो, सकयले वाठार हांचे आसात.

उदेंत दर्यादेगांचेर कांय सुवातींचेर नेटाचें वारें आनी भरतेक लागून दर्याचें उदक भितरमेरेन येवन हुंवाराची परिस्थिती येवंची न्हंय हाका लागून वण्टी बांदल्यात. उत्तरेवटेन न्हायन न्हंयच्या उदेंत-अस्तंत देगणांत, स्कॉटलंडचे शिमेर चेव्हय दोंगराची वळ आसा. तिचें चेव्हृट हें दोंगरातेमक ८१६ मी. उंचायेचें आसा. स्कॉटलंड शिमेसावन मध्य इंग्लंडच्या डर्बीशरमेरेन पेनाइन दोंगरांची वळ आसा. दक्षिण-उत्तर पातळिल्ल्या ह्या दोंगरावळीचे अस्तंतेवटेन दोंगुल्ल्यांचो वाठार आनी ताच्याय फुडें इंग्लंडांतलें सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेमक स्कॉफेल पाइक (९७८ मी.) आशिल्ले दोंगर आसात. पेनाइनचे दक्षिणेक मध्य इंग्लंडचो मिडलॅंड हो. वयर-सकयल आशिल्लो पिकाळ देगणांचो वाठार आसा. नैर्ऋत्येवटेन कॉर्नवॉलचे दोंगर आसात. ३३६ किमी. लांबायेची अस्तंतेवटेन व्हांवपी सेव्हर्न आनी ३३४ किमी. लांबायेची आग्नेयेवटेन व्हांवपी टेम्स हे भायर हंबर, टाईन, टीझ, ट्वीड, आयर, ट्रेंट, वेलंड, ऊझ ह्यो उदेंतेवटेनच्यो, ॲव्हन आनी एक्स ह्यो दक्षिणेवटेनच्यो आनी मर्सी ही अस्तंतेवटेनची अश्यो बऱ्योच न्हंयो हांगा आसात.

वेल्स हो दोंगरी वाठार. ताचे दक्षिणेवटेनच्या आनी अस्तंतेवटेन दर्यादेगांचेर भूंय अरुंद आनी सकयल आसा. उत्तर दर्यादेगेचेरल्य ल्ह सान अशे मळांचे वाठार आसात आनी तातूंत डी न्हंयचें देगण आस वाय, अस्क, टाउई, टायव्ही ह्यो वेल्सांतल्यो हेर न्हंयो आसात. वेल्सांत दोंगरी वाठार उसू पडिल्लो आसा. थंय माउंट स्नोडन हे सगळ्यांत ऊं (१,०८५ मी.) दोंगरातेमक आसा. वेल्सांत शेतजमीन चडशी ना.

स्कॉटलंडचो दक्षिण वाठार दोंगरी आसा. थंय रुंद-वाटकुळ दोंगुल्ल्यो आसात. हांगासावन उत्तरेवटेन व्हांवपी न्हंयो आसा स्कॉटलंडचो मदलो वाठार सुमार १५० मी. उंचायेचो आसा, तो क्लाई फोर्थ आनी टे न्हंयांच्या देगणांनी भरला. ह्याच वाठारांत स्कॉटलंड नामनेचीं शारां ग्लासगो आनी एडिंबरो आसात. हांचे उत्तरेवटेन ग्रॅम्पिय ह्या पर्वतवाठारांत ग्रेट ब्रिटनचें सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेमक बेन नेवि (१,२२१ मी.) आसा. स्कॉटलंडांत दर्याचें उदक भितरमेरेन पाविल्ल्य 'लॉक' सरोवरां तयार जाल्यांत. स्कॉटलंडच्या वायव्य वाठारांतय हायले हो ऊंच दोंगरी वाठार आसा. डी, डॉन, स्पे ह्यो हांगाच्यो हेर न्हंय हेब्रिडीझ जुंवे दोंगरी आसात आनी मल जुंव्यावेले बेन मोर तेमक ९५ मी. उंचायेचें आसा.

हवामानः ग्रेट ब्रिटनच्या अक्षांशांतल्या हेर वाठारांच्या मानान ब्रिटन हवामान बरेंच थंड आसा. गल्फ स्ट्रीमच्या फांट्याचो उत्तर अॅटलांटि प्रवाह ह्या देशाच्या लागींसावन व्हांवता; हाका लागून हवामानाचें खाशेलेपण जाणवता. नैर्ऋत्येवटेनच्यान येवपी वारेंय हुनसाण हाडटा. ग्रे ब्रिटनांतलें शियाळ्यांतलें तापमान सुमार ४° से. ते ६° से. आसत जाल्यार गिमांत तें ११.७° से. ते १७.२° से. आसता. गिमांत २४° वयर आनी शियाळ्यांत -५° से. सकयल तापमान चडशें पाव हांगाच्या पावसाचें खाशेलेंपण म्हळ्यार दर म्हयन्यांत इल्लो तरी पाव हांगा पडटाच. कांय वाठारांनी फेब्रुवारी आनी ऑगस्ट म्हयन्यां

…ंत्यांत चड पावस पडटा. वर्सुकी पावस सुमार १०० सेंमी. परस चड …. इंग्लंडांत पावसाचें प्रमाण वर्साक सुमार ८६ सेंमी.; …तेवटेनच्या आनी उत्तरेवटेनच्या वाठारांनी ३८० सेंमी.; जाल्यार … आनी आग्नेयेवटेन सुमार ६७ सेंमी. आसता. चुनखडीच्या …रांनी जिरपी उदक सोडल्यार, वितळिल्ल्या बर्फाचें आनी पावसाचें …ो उदक व्हांवन वता.

…नस्पत आनी मोनजात: पयलीं ह्या देशांत रानांचें प्रमाण बरेंच …ल्लें. उद्येगीकरण आनी आधुनिकीकरण जाल्यान रानां कापून …लीं. सद्याक देशाच्या सुमार ७% वाठारांतूच रानां आसात. …लंडच्या उदेंत आनी उत्तर दिकांक कांय चड प्रमाणांत रान आसा. …पायन आनी बर्च हे रूख सांपडल्यात. सकयल्या वाठारांत चडशे …, एल्म, बीच आनी अॅश हे रूख दिश्टी पडटात. वेल्सचो चडसो …र तणाचो आसा. कांय वाठारांत ल्हानसान झोंपां, कांट्यांचीं झोंपां …ी विंगडविंगड तरांचें तण दिसून येता. ब्लूबेल, बटरकप, डॅफोडिल, …, लव्हेंडरस्केबियस, रेड पॉपी, डॉग रोझ हीं फुलझाडां चोंयवटेन …ात.

…हांगा पयलीं युरोपांतल्या हेर वाठारांनी सांपडपी कोलसुणीं, वांस्वेलां, …डुकर, रेनडियर, रानवटी गोरवां, बीव्हर हे सारके प्राणी बरेच …शल्ले. पूण ते आतां नश्ट जाल्यात. हरणाच्यो कांय जाती राखण …न दवरल्यात. सोशे, खोकड, वीझल, हेजहॉग, स्टोट हे रानवटी प्राणी …ा आसात. कांय न्हंयांनी ऑटर सांपडटात. केन्नाकेन्नाय दर्यादिगांचेर …ा दिश्टी पडटात. चडशी ब्रिटीश सुकणीं हेर जाग्यांवेल्यान हांगा …ात; तांच्यो सुमार २०० जाती आसात. गोल्डन ईगल, रेड ग्रावस, …पाय हीं थळावीं सुकणीं. स्टारलिंग, ब्लॅकबर्ड, थ्रश हीं गावपी सुकणीं …ी चिमणी, ब्लू टिट, टेन, गोल्ड क्रेस्ट हीं हेर सुकणींय हांगा आसात. …डनुयेच्यो सुमार २१,००० परस चड जाती हांगा सांपडल्यात.

इतिहास: अश्मयुग काळांतल्या ब्रिटनाविशींची चडशी म्हायती …ना. तेन्ना सद्याचे ब्रिटीश जुंवे युरोपाक जोडून आशिल्ले अशें म्हण्टात. …शाचो राबीतो हांगा चडसो नाशिल्लो. केंस आशिल्ले हत्ती, शिंव, वाग …ले प्राणी थंय आशिल्ले. नव अश्मयुगांत उत्तर ध्रुवावटेनच्यान व्हांवपी …न्हंयांक लागून ब्रिटीश जुंवे युरोपाचे मूळ भुंयेकडल्यान वेगळे जाले. … ताम्रपाशाण युगांत इ.स.प. सुमार दुसऱ्या-पयल्या सहस्त्रकांत …नाचेर परकी लोकांनी घुरयो घाल्यो, तेन्ना हांगा युरोपांतल्यान …यिल्ले आयबेरीयन लोक आशिल्ले. हांगा आयिल्ल्या लोकांच्या पंगडांक … आनी ब्रिटन अशें म्हण्टाले. उपरांत ह्या दोनूय जमातींक केल्ट अशेंय … पडलें. आयबेरियनांचेर केल्टांनी जैत मेळयलें. केल्ट लोकांक …नवडीची आवड आशिल्ली. तांबें आनी कथील हांची भरसण करून …णी ब्रॉंझ धातू तयार केल्लो. धातूंची तरेकवार हत्यारां ते वापरताले. …स.प. सुमार ५०० वर्सांच्या ह्या सुदारिल्ल्या केल्ट लोकांक ब्रिटन अशें …व मेळ्ळें. तांणी गेल लोकांक थंयसावन धांवडावन घाले. तांतले कांय …ण जे आयर्लंडांत गेले, तांकां पिक्ट अशें नांव पडलें. स्कॉटलंडांत …ल्यांक स्कॉट अशें नांव पडलें.

…ब्रिटन लोकांक लोखणाचो उपेग करूंक कळटालो. ते गांवांगांवांनी …वताले. तांणी रस्तेय बांदिल्ले. दिसपट्ट्या वेव्हारांत तांब्याच्या आनी …गाराच्या नाण्यांचो उपेग तांणी सुरू केलो. घोडो, गाय, बैल, कुत्रे …रकी मानजात पोसून तांणी फिनीशीयन लोकांवांगडा वेपार सुरू केलो. …ा लोकांमदीं अंधश्रध्दा, रुढी, परंपरा हांचो बरोच प्रभाव आशिल्लो. …चेमदीं सूर्याची उपासना आनी मूर्तीपूजा करपाची चाल आशिल्ली. …च्या धर्मोपदेशकाक ड्रुईड अशें म्हण्टाले. केल्ट आनी ब्रिटन हांचेमदीं …दांच झुजां जातालीं. परकी दुस्मानाक ते एकामेकांआड पालव दिताले. …का लागून रोमन लोकांच्या घुरयांक हांगा बरोच आदार मेळ्ळो.

रोमन सत्तेचो काळ: इ.स.प. सुमार ५५ वर्सा, रोमन लोकांचो …सेगाठ झुजारी ज्युलियस सीझर हाणें गॉल (सद्याचो फ्रांस) चेर घुरी …ली. तेन्ना ब्रिटन लोकांनी गॉलांत रावपी हेर ब्रिटनांक पालव दिलो. हाका लागून ज्युलियस सीझरान ब्रिटनाचेर धा हजार रोमन सैनिकांसयत घुरी घाली. पयलीं ब्रिटन लोकांनी तांकां बरेभशेन झूज दिलें, पूण सीझरामुखार तांची शक्त उणी पडली. सीझरान थंयच्या ब्रिटनांचेर जैत मेळयलें आनी थोडो काळ तो गॉलाक पर्यून गेलो. इ.स.प. ५४ त ताणें वीस हजार सैन्य, दोन हजार घोडेस्वार आनी आठशीं व्हड्यांच्या बळाचेर पर्यून ब्रिटनाचेर घुरी घाली. कॅसिव्हिलॉनस ह्या ब्रिटनांच्या राजाच्या फुडारपणाखाल एकवटीत जाल्ल्या ब्रिटनांनी तांचेलागीं झूंज मांडलें, पूण रोमन सैन्यांमुखार तांचो नेट पर्यून उणो पडलो. सीझरान ब्रिटनाकडल्यान खंडणी वाशील केली. ताचेफुडलीं सुमार १०० वर्सां रोमनांनी इंग्लंडाचेर घुरी घालीना. इ.स. ४३ वर्सा क्लॉडियस हो रोमाचो राजा आसतना, ताणें ब्रिटन जिखपाखातीर ४० हजार सैन्य प्लॉटियस नांवाच्या सेनापतीवांगडा धाडलें. तेन्ना ब्रिटनांत कॅक्टेकस नांवाचो राजा राज्य करतालो. ताचो पराभव करून ताका बंदी म्हूण रोमाक धाडलो. ह्या जैताक लागून ब्रिटनाचो दक्षिणेवटेनचो चडसो वाठार रोमन साम्राज्यांत आयलो. फुडें सुमार ३५० वर्सां उपरांत रोमनांनी हेर वाठारांचेरूय सत्ता मेळयली. ब्रिटन लोकांनी परतंत्रतायेआड बरींच झुजां दिलीं, पूण ते अपेशी जाले. ब्रिटनचो कारभार चलोवपाखातीर रोमन सम्राट थंय गव्हर्नर नेमताले. सैन्याच्या बळाचेर गव्हर्नरांचो कारभार चलतालो. अॅग्रिकोला (७८-८५) ह्या गव्हर्नरान ब्रिटनांत बऱ्योच सुदारणा केल्यो. उत्तर ब्रिटन, स्कॉटलंड आनी वेल्स ह्या वाठारांनी ताणें नवीं शारां निर्मिलीं, रस्ते तयार केले. शेतवडीच्या मळार सुदारणा करून शिक्षणाची सोय केली. हाकालागून हांगाच्या लोकांक लॅटीन भाशेचें गिन्यान मेळ्ळें. ताचेउपरांतच्या रोमन गव्हर्नरांची राजवट सादारणपणान शांततायेची आशिल्ली. दुसऱ्या शेंकड्याचे सुर्वेक स्कॉटलंडांत रावपी लोक ब्रिटनाचेर एकाफाटल्यान एक घुरयो घालूंक लागले. ह्यो घुरयो थांबोवपाखातीर हॅड्रियन सम्राटान ब्रिटनाक भेट दिली आनी एक व्हड अशी १२५ किमी. लांब, ५ मी. ऊंच आनी २ मी. रुंद वणत बांदून घेतली. ब्रिटनांतल्या रोमन साम्राज्याची ही उत्तरेवटेनची शीम जाली. तिसऱ्या शेंकड्यांत रोमन साम्राज्याची शक्त उणी जावंक लागली. ट्यूटन लोकांनी रोमनांचेर घुरयो घालून तांकां पिडपाक सुरवात केली. सॅक्सन-ट्यूटन लोकांनी ब्रिटनाचेरुच घुरी घाली. त्याचवेळार ट्यूटन लोकांनी रोमाचेर जैत मेळयिल्ल्यान ब्रिटनांतलें रोमन सैन्य थंय गेलें (४१०) आनी ब्रिटनांत परिस्थिती चडूच वायट जाली. हे गजालीचो सॅक्सनांनी बरेतरेन फायदो घेतलो.

अँग्लो सॅक्सन काळ: आंग्ल आनी सॅक्सन लोक हांगा व्हडा संख्येन येवंक लागले. तांचे लागीं ब्रिटन लोकांचीं झुजां सुमार दोनशीं वर्सांमेरेन चलतालीं. अँग्लो-सॅक्सन लोकांनी आपल्या संस्थानांची थापणूक केली. तांचेमदीं आनी ब्रिटनांमदीं ल्हवल्हव वेव्हार जावंक लागले. सव्या शेंकड्यांत सेंट ऑगस्टीन इंग्लंडांतल्या केंट प्रांतांत आयलो आनी ताणें हांगाच्या लोकांक किरिस्तांव धर्माची दीक्षा दिली. ह्या काळांत हांगा बरींच ल्हान व्हड राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. णवव्या शेंकड्यांचे सुर्वेक वेसेक्साचो राजा एजबेर्ट (८०२-३९) हाणें सगळ्या राज्यांचेर आपलो शेक गाजयलो. फुडें व्हायकिंग वा डेन ह्या उत्तरेवटेनच्या पंगडांनी इंग्लंडाचेर घुरयो घालूंक सुरवात केली. एजाबेर्टाचो नातू आल्फ्रेड (८४९-९०१) हाणें तांकां हरयले. ताणें किरिस्तांव धर्माचीय बरे तरेन राखण करून हांगा बऱ्योच सुदारणा केल्यो. ताच्या वावराक लागून ताका 'ग्रेट' ही पदवी मेळ्ळी. आल्फ्रेडा उपरांत ताचो पूत एडवर्ड (९०१-२४) सत्तेर आयलो. ताणें डेन लोकांचें राज्य जिखून घेतलें. ताच्या वंशजांनी फुडें राज्य चलयलें.

नॉर्मंडीचो ड्यूक, विलियम (१०६६-८७) हाणें १०६६ त हेस्टिंगचे लढायेंत इंग्लंडच्या राजाचेर जैत मेळोवन आपली सत्ता थंय हाडली. ताचो कारभार सरंजामशायेचो आशिल्लो. नॉर्मन लोकांनी हांगाच्या राजाची सत्ता बरेतरेन तिगोवन दवरली. विलियमाउपरांत दुसरे विलियम (१०८७-११००), पयलो हेन्री (११००-३५) हांणी राज्य

चलयलें. पयल्या हेन्रीचो नातू दुसरो हेन्री (११५४-११८९) बरोच बळीश्ट आशिल्लो. ताचे राजवटींत हांगा ताणें न्यायपध्दतींत बरीच सुदारणा केली. ह्याच घराण्यांतले राजा जॉन (११९९-१२१६) आनी तिसरो हेन्री (१२१६-७२) जुलमी आशिल्ले. तांच्या राज्यकारभाराचो वीट येवन सरदारांनीं मॉंटफर्ड हाच्या फुडारपणाखाल १२६५ त बंड केलें आनी राजाक बंदखणींत उडोवन सत्ता आपल्या हातांत घेतली. पयलो एडवर्ड ह्या राजकुंवरान मॉंटफर्डाक मारून उडोवन सत्ता पर्थून मेळयली (१२७२-१३०७). मॉंटफर्डान चालू केल्ल्यो राजकी सुदारणा ताणें फुडें चलयल्यो आनी बरें राज्य करपी राजा अशी नामना जोडली.

तेराव्या आनी चवदाव्या शेंकड्यांत इंग्लंडचे परिस्थितींत बरोच बदल घडलो. वेपारांत वाड जाल्ल्यान एक नवो वर्ग समाजांत मुखार येवंक लागलो. पोरन्या झुजारी-वर्गालागीं ह्या नव्या वर्गाचो लागींचो संबंद आयलो आनी तांकां कॉमन्स ह्या नांवान वळखूंक लागले. चवदाव्या शेंकड्यांतल्या 'ब्लॅक डॅथ' नांवाच्या भयांकृत रोगाक लागून ब्रिटनांतल्या अर्द्यापरस चड लोकांक मरण आयलें. इतले मजगतीं इंग्लंडांत सांसदीय लोकशायेचो उदय जालो. पार्लमेंटान राजाकडल्यान बरेच अधिकार मेळयले. राज्याखातीर यॉर्क आनी लँकेस्टर घराण्यांमदीं झूज चलतालें. एका घराण्यान तांबडो जाल्यार दुसऱ्या घराण्यान धवो गुलाब अशी आपापली कुरु थारायली. ह्या झुजाक गुलाबाचें झूज (War of Roses) अशेंय म्हण्टात. ह्या झुजाक लागून राजकी मळार गोंदळ जालो. सरदारांमदीं झगडीं वाडलीं. दोनूय पक्षांच्या लोकांनी एकामेकांचे खून करपाची सर्त लायली. यॉर्क घराण्यांतलो तिसरो रिचर्ड (१४८३-८५) हाणें आपल्या दोन सान पुतणयांचो खून करून सत्ता हातासली. तेन्ना विरोधकांनी खरपणान झूज चालू केलें. लँकेस्टर घराण्याक लागींचो हेन्री ट्यूडर, ड्यूक ऑफ रिचमंड हाणें बंड करून बॉस्वर्थच्या झुजामळार रिचर्डाक मारून उडयलो. अशे तरेन ट्यूडर घराणें बळीश्ट जावन इंग्लंडचे सत्तेर आयलें.

ट्यूडर काळः हेन्रीचें आपले आवयवरवीं लँकेस्टर घराण्यावांगडा नातें आशिल्ल्यान आनी यॉर्क घराण्यांतल्या एलिझाबेथ हिचेलागीं ताचें लग्न जाल्ल्यान ताका दोनूय घराण्यांचें फाटबळ मेळूंक पावलें. गुलाबांच्या झुजाक लागून सरदारांची शक्त उणी जाल्ल्यान हेन्रीच्या पार्लमेंटान ताका चडसो विरोध जालोना. ट्यूडर काळांत राजा आनी ताका बुध्द दिवपी मंडळ (Council) हांच्या हातांत सगळी सत्ता एकठावली. तांणी पार्लमेंटाक पाचारीनासतना धोरणां थारावंक सुरवात केली. अशांततायेक विटून गेल्ल्या लोकांनी ताका विरोध केलो ना. हेन्री उपरांत ताचो पूत आठवो हेन्री (१५०९-४७) सत्तेर आयलो. त्या काळांत धर्मीक सुदारणांचो युरोपांत बरेच नेट आशिल्लो. हेन्री प्रोटेस्टंट पंथाआड पोपावटेन राविल्ल्यान पोपान ताका 'डिफेन्डर ऑफ द फेथ' अशी पदवी दिली; पूण फुडें आपली राणी कॅथरिन हिचेवांगडा काडीमोड घेवपाखातीर पोपाची संमती मेळनाशिल्ल्यान ताणें प्रॉटेस्टंट पंथ आपणायलो आनी तो पंथ आपल्या राज्यांत सगळ्याक पातळायलो. ताच्या उपरांत ताचो पूत सवो एडवर्ड (१५४७-५३) हो थोडोच तेंप राज्य करतालो. ताची भयण मेरी (१५५३-५८) ही ताचेउपरांत राणी जाली. तिचें लग्न स्पेनचो राजा फिलीप हाचेलागीं जालें. स्पेनचें घराणें खर कॅथलिक आशिल्ल्यान तिणें हांगा कॅथलिक पंथाचो प्रसार करपाचे यत्न केले. तिचेकडल्यान जावपी प्रोटेस्टंटांच्या छळांक लागून लोकांची सहानुभूती प्रोटेस्टंटांवटेन उरली.

मेरीची भयण एलिझाबेथ हिचे राजवटींत (१५५८-१६०३) इंग्लंडान बरीच उदरगत केली. तांणी दर्यामार्गांचेर भोंवडी करून हेर देशांकडेन वेपाराक सुरवात केली. सर फ्रांसिस ड्रेक हाणें स्पॅनीश सत्तेवांगडा झूज दिवन अमेरिकेंत ब्रिटीश सत्तेची बुन्याद घाली. १५८८ त तांणी स्पॅनीश आर्मांडा ह्या बळीश्ट स्पॅनीश दर्यावयल्या झुजदळाक (आरमार) हरयले. मेरीन प्रोटेस्टंट धर्माक इंग्लंडचो राजधर्म केलो.

स्टयूअर्ट काळः एलिझाबेथाउपरांत मेरीचो (स्कॉटलंडची राणी) पूत हो पयलो जेम्स (१६०६-२५) म्हूण राजा जालो. तो स्कॉटलंडांत स्टयूअर्ट घराण्यांतलो आशिल्लो. ताणें राजा हो देवाचो अंश आनी ता हातांत सगळी सत्ता आसूंक जाय, ह्या मतान पार्लमेंटाक पाचारीनास कर एकठांय करूंक सुरवात केली. हाकालागून ताच्या आनी पार्ल मजगतीं झगडीं सुरू जालीं. जेम्साच्या मरणाउपरांत ताचो व्हडलो चार्ल्स (१६२५-४९) राजा जालो. १६२९ ते १६४० ह्या ११ वसांत पार्लमेंटाबगर राज्यकारभार चलयलो. ताणें कॅथलिकांक लागीं प्रोटेस्टंटांक विरोध केलो. ताचे राजवटींत इंग्लंडांत राजकी मळार जावन यादवी झुजां पेटलीं. ऑलिव्हर क्रॉमवेलच्या फुडारपणा सैन्यान चार्ल्साक सत्तेवयल्यान कुशीक काडून मारून उडयलो.

फुडली इकरा-बारा वर्सां इंग्लंडांत प्रजासत्ताक राज्य अस्तित्वांत आशिल्ली; पूण खऱ्या अर्थान सगळी सत्ता क्रॉमवेल हातांत उरली. ताणें स्वताक 'लॉर्ड प्रोटेक्टर' ही पदवी राज्यकारभारांत बरीच सुदारणा केली. ताच्या काळांत प्यूरिटन लोक उंचेल्या सुवातींचेर आशिल्ले. क्रॉमवेलाउपरांत (१६५८) ताचो रिचर्ड क्रॉमवेल सत्तेर आयलो, पूण ताचेकडेन बापायचे गूण नाशि ताणें राजीनामो दिवन दुसऱ्या चार्ल्साक सत्तेर हाडलो. दुसऱ्या चार्ल (१६६०-८५) कॅथलिक पंथीयांक पालव दिल्ल्यान, प्यूरिटन सोडून अमेरिकेंत गेले. १६८५ त ताका मरण येतकच ताचो पूत जेम्स राजा जालो. ताणेंय कॅथलिकांक चड सवलती दिल्यो. लोक ताका विरोध केलो. लोकांच्या रागाक भियेवन तो फ्रांसाक पळून ताचो पूत सत्तेर आयल्यार इंग्लंडांत कॅथलिकांचें राज्य येतलें, ह्या पार्लमेंटान जेम्साची चली मेरी आनी तिचो घोव ऑरेंजचो (हॉलंड) विलियम हांकां इंग्लंडाचेर राज्य चलोवपाखातीर आपोवणें धाडलें. घराणें कट्टर प्रॅटेस्टंट आशिल्लें. मेरी आनी विलियम हांणी संयुक्त राज्यकारभार चलयलो. तांचे राजवटींत बिल ऑफ रायट्स हो मुळा हक्काचो कायदो मुखार आयलो. ताच्या मरणाउपरांत मेरीची धा भयण ॲना (१७०२-१४) सत्तेर आयली. तिचे फाटल्यान विलियम, आनी ॲना हांकां भुरगेंबाळ नाशिल्ल्यान पयल्या जेम्साची एलिझाबेथ सत्तेर आयली.

हॅनोव्हर काळः एलिझाबेथाची चली सोफिया हिचें लग्न जर्मनींत हॅनोव्हर घराण्यांतल्या राजावांगडा जाल्लें. तिचो पूत जॉर्ज हो पयलो जॉर्ज (१७१४-२४) ह्या नांवान राज्य चलोवंक लागलो. ताका इंग्लीश भाशा समजनाशिल्ली. ताका लागून राज्यकारभारांत ताचो सामकोच उणो जालो. ह्या वेळार ताचो पंतप्रधान आनी प्रधानमंडळ सगळो राज्यकारभार चलयताले.

१७१५ त जेम्साच्या दुसऱ्या चल्यान बंड करून राजा जावपाचो केलो, पूण बंड फसलें. पयल्या जॉर्जाउपरांत ताचो पूत दुसरो (१७२७-६०) सत्तेर आयलो. ऑस्ट्रियाच्या प्रस्नाक लागून जा फ्रांसाआडचें झूज ताणें बरेतरेन लडयलें. ताचे राजवटींत ब्रिटनान कॅ आनी भारत हांगा आपल्यो वसाहती बरेभशेन वाडयल्यो. ताचे उप ताचो नातू तिसरो जॉर्ज राजा जालो (१७६०-१८२०). पयल्या जॉर्जाचे राजवटींत सत्ता व्हिग पक्षाच्या हातांत आसताली. १७७० टोरी पक्षाक पार्लमेंटांत बळ आयलें, तेन्ना ताणें लॉर्डनॉर्थ ह्या पक्षाच्या मुखेल्याक मुखेल प्रधान केलो. १७७५ त इंग्लंड आनी अमेरिका हांचेमदीं झूज सुरू जालें. अमेरिका ही तांची वसाहत आसली तरी थंय एकूय प्रतिनिधी पार्लमेंटांत नासतालो आनी ताका लागून तांणी भरपाक विरोध केल्लो (No Taxation without Representation). निमणे ४ जुलय १७७६ दिसा अमेरिकन लोकांनी आपली स्वतंत्रताय जा केली. १७८९ त जाल्ल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे परिणाम हांगाच्या लोक जाणवले. इंग्लंड आनी फ्रांस हांचे मजगतीं १७९३ त झूज सुरू जा नेपोलियनच्या फुडारपणाखाल तेन्ना फ्रांस बरोच बळीश्ट जाल्लो. निमणे १८१५ त नेपोलियनाचेर इंग्लंडान पुराय जैत मेळयलें. १८२० त जॉर्ज (तिसरो) हाका पिशें लागिल्ल्यान मरण आयलें. ताचो पूत

ो) राजा जालो (१८२०-१८३०). ताची राजवट चड काळ उरली चेउपरांत सत्तेर आयिल्लो ताचो भाव चवथो विलियम होय १८३० ३७ मेरेन सत्तेर उरलो.

न्या अर्थान हांगा राजकी बदल जाले ते व्हिक्टोरिया ७-१९०१) चे राजवटींत. व्हिग आनी टोरी हीं नांवां फाटीं पडून ल आनी कंझर्व्हेटिव्ह अशीं नांवां त्या पक्षांक मेळ्ळीं. १९०६ त ा वेचणुकांनी लिबरल पक्ष सत्तेर आयलो. इतले मजगतीं ासाव्या शेंकड्यांत ब्रिटनान संवसारभर आपल्यो वसणुको ायल्ल्यो. १९०१ ते १९१० मेरेन सातवो एडवर्ड राजा जालो. त पाचवो जॉर्ज (१९१०-३६) सत्तेर आयलो. १९१४ त पयलें ज सुरू जालें आनी तें सोंपसर ब्रिटन झुजत रावलो. झुजा उपरांत ची अर्थीक परिस्थिती इबाडली. १९२१ त आयर्लंडाक स्वतंत्रताय ो. हे नदरेंतल्यान यत्न सुरू जाले. निमाणें १९३७ त स्वतंत्र ंडच्या राज्याची घोशणा जाली. १९२४ त लेबर पक्षाचें पयलें र रॅम्से मॅकडॉनल्ड हाच्या फुडारपणाखाल सत्तेर आयलें. दुसऱ्या जाक सुरवात जाल्याउपरांत ब्रिटनान चर्चिलाच्या फुडारपणाखाल ाचेर हार घालपाच्या यत्नांत म्हत्वाचो वांटो घेतलो. दुसरें म्हाझूज याउपरांत ब्रिटनाची संवसारीक मळार शक्त सामकीच उणी जाली एका फाटल्यान एक अश्यो बऱ्योच ब्रिटीश वसणुको स्वतंत्र जावंक ्यो. १९६४ त विल्सनाच्या फुडारपणाखाल हांगा लेबर पक्षाचें ार सत्तेर आयलें. १९७० त तांचो कंझर्व्हेटिव्ह पक्षान हीथ हाच्या रपणाखाल पराभव केलो. १९७७ त लिबरल आनी लेबर पक्षांमदीं ंकाय जाली. पूण १९७९ तली वेंचणूक मार्गारेट थॅचर हिच्या रपणाखाल कंझर्व्हेटिव्ह पक्षान जिखली. १९८३ त आनी १९८७ त मार्गारेट थॅचरान वेंचणूक जिखली. १९९० त हांगा राजकी बदल न जॉन मेजर पंतप्रधान जालो.

ाज्यबेवस्था: ह्या देशांत आर्विल्ल्या काळांतली सगळ्यांत पोरनी शाय आसा. संसदीय लोकशायेचे पध्दतींत पंतप्रधानाक ंडळाचे सगळ्यांत उंचेले अधिकार आसतात. संसद दोन घरांची . हाव्स ऑफ लॉर्ड्स आनी हाव्स ऑफ कॉमन्स. हाव्स ऑफ न्सांत ज्या पक्षाक भोवमत मेळटा, त्या पक्षाक सरकार तयार ाचो अधिकार आसता. ह्या घराचे वांगडी पांच वर्सांखातीर वेंचून त, अठरा वर्सां पुराय जाल्ल्या दर एकल्याक हांगा मत दिवपाचो कार आसा. संविधान बरयल्लें ना. हांगाचे कायदे आनी कारभाराचे नेम पयलींसावन भासाभास, सामाजिक गरजो, राजकी ुको हातूंतल्यान उत्पन्न जाल्यात. हांगा जरी संसदीय लोकशाय ली तरी लोकांनी राजा आनी राजघराण्याविशींची निश्ठा तशीच ल्या. पंतप्रधान हो संसदीय (parliamentary) नात्यान राज्याचो ली आसलो तरी राजा वा राणी हांकां राज्यकारभारांत उंचेली सुवात ता. वंशपरंपरेप्रमाण राजघराण्यांतलो मनीस राज्याचो संविधानीय nstitutional) मुखेली जाता. राज्याचें वेंचून आयिल्लें मंत्रीमंडळ, राजा राणयेक राज्यकारभाराविशीं बुध्द दिता. हाव्स ऑफ कॉमन्स आनी स ऑफ लॉर्ड्स ह्या संसदेच्या दोनूय घरांनी कायदो संमत जाल्या रांत तो राजा वा राणयेकडेन मान्यतायेखातीर वता. भारतासारक्या त राश्ट्रपतीची जी सुवात आसा, ती सुवात राजा वा राणयेक आसा. ताका राजगादयेर येवपाखातीर वेंचणुकांची गरज पडना. नुवंशिकतायेप्रमाण राज्यपद राजघराण्यांतल्या मनशाक मेळटा. यकारभाराच्या मळार बरेच व्हड परंपरांचो अभिमान ब्रिटीश कांमदी आसा.

थळावो राज्यकारभार चलयतल्या संस्थांखातीर संसदेन कायदे ्यात. दर प्रांतांत वेगळें वेगळें खातें राज्यकारभार चलयता. इंग्लंडांत ावरण खातें; वेल्सांत वेल्श ऑफिस, स्कॉटलंडांत स्कॉटीश उदरगत ाते आनी उत्तर आयर्लंडांत भलायकी आनी उदरगत मंत्रालय थळावो ज्यकारभार पळेता. लोकसंख्येचें प्रमाण लक्षांत दवरून म्हानगरां आनी ल्हान शारां हांचेमदीं फरक केला. नगरपालिका शारांच्या प्रशासनाची जापसालदारकी सांबाळटात.

युरोप, आफ्रिका, आशिया ह्या खंडांतल्या बऱ्याच देशांनी इंग्लंडचे राज्यपध्दतीचो आदर्श दोळ्यांमुखार दवरून आपापल्या देशांचें संविधान तयार केलां. लेबर, कंझर्व्हेटिव्ह आनी लिबरल हे हांगाचे मुखेल राजकी पक्ष जावन आसात.

अर्थीक स्थिती: व्हड प्रमाणांत उद्येगीकरण जाल्ल्यान शेतवडीचें म्हत्व बरेंच उणें जालां. गंव, बार्ली, बटाट, साखरेचे बीट हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. शेतवडीच्या मळाच्या आधुनिकीकरण जाल्ल्यान पिकावळ वाडोवपाक बरोच पालव मेळ्ळा. गोरवां आनी हेर मोनजात पोसप, तांच्यो संकरित जाती तयार करप ह्या धंद्यांकूय म्हत्व आसा. रानांचें प्रमाण ह्या देशांत व्हडलेशें ना.

उत्तरेखटेन तेलाची सांठवण सोडीत जाल्यार हांगा खनिज संपत्तीय उणी आसा. पयलींसावन कोळशाच्या खणींच्या उद्येगांक हांगा म्हत्व आशिल्लें. यॉर्कश गर, डर्बीशर आनी नॉटिंगहॅमशर हांगा कोळशाची सांठवण चड आसा. लोखण, शिशें, जस्त हे धातू हांगा उण्या प्रमाणांत मेळटात. दर्या देगांचेर नुस्तेमारीचो धंदो बरोच नेटान चलता आनी नुस्त्याची निर्यातूय जाता. संवसाराच्या सगळ्या देशांतले पर्यटक ह्या देशाक भेट दितात. पर्यटनांतल्यान हांगाचे अर्थवेवस्थेक मोलाचो हातभार लागता.

संवसारांत सगळ्यांत पयलीं हांगा उद्येगीकरण जाल्लें. यंत्रांच्या पालवान तयार केल्ल्या मालाची निर्यात करपी संवसारांतल्या सगळ्या देशांमदीं ब्रिटनाचो पांवडो बरोच ऊंच आसा. पयल्या म्हाझुजाचे सुर्वेक ब्रिटन उद्येगीक नदरेन संवसारांत सगळ्यांत फुडें आशिल्लो. अर्थवेवस्थेंत निर्मणी उद्येगाक चड म्हत्व आसा. कपडो निर्मणी, रसायनां, यंत्रनिर्मणी, व्हडीं बांदप, पांयतणां, दिसपट्ट्या गरजेच्यो वस्ती हांचे कारखाने हांगा बऱ्याच प्रमाणांत आसात.

'बँक ऑफ इंग्लंड' ही हांगाची मुखेल बँक. पौंड स्टर्लिंग हें हांगाचें चलनी नाणें.

येरादारी आनी संचारण: ब्रिटनांत १९८४ मेरेन ३,७०,५५७ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले, जाल्यार १९८५ मेरेन ४१,६५९ रेल्वेमार्ग आशिल्ले. रेल्वेमार्गांचें राश्ट्रीयकरण जालां. रस्त्यावयल्यान आनी रेल्वेमार्गावेल्या येरादारीच्या मळार ह्या देशान बरीच उदरगत केल्या. हेर युरोपीय फुडारिल्ल्या देशांवांगडा हांगाचे येरादारीचो पांवडो लागता. ह्या देशांत सुमार ४,३०० किमी. लांबायेचे देशांभितरले उदकांतले मार्ग आसात. चडशा न्हंयांतल्यान आनी तांच्या कालव्यांतल्यान उदकांतली येरादारी चलता. हांगा सुमार ३०० बंदरां आसात. लंडन, लिव्हरपूल, सावथम्पटन, हल क्लायडपोर्ट हीं तातूंतलीं कांय मुखेल आसात. आयात निर्यातीच्या वेव्हारांत हांगाच्या बंदरांचो उपेग म्हत्वाचो आसा. ब्रिटीश युरोपीयन एअरवेज, ब्रिटीश ओव्हरसीज एअरवेज कॉर्पोरेशन आनी ब्रिटीश एअरवेज ह्यो संस्था हवाई मार्गावयली येरादारी सांबाळटात. हवाईमार्गांवयल्यान संवसारांतल्या बऱ्याच देशांवांगडा ब्रिटनाचे संबंद येतात. विमानतळांची संख्या हांगा बरीच आसा. हीथ्रो, गॅटविक, प्रेस्टविक, रिंगवे, ॲल्डरग्रोव्ह, ॲलमंड हे कांय मुखेल विमानतळ जावन आसात. हवाईमार्गांचेर खाजगी संस्थाय येरादारी करतात.

रेडिओ आनी दूरचित्रवाणीच्यो कार्यावळी ब्रिटीश ब्रॉडकास्टींग कॉर्पोरेशन (BBC) हे संस्थेवरवीं चलतात. ते भायर इन्डिपेन्डंट ब्रॉडकास्टींग कॉर्पोरेशन ही संस्थाय ह्या मळार वावर करता. १९८४ मेरेन हांगा ११२ दिसाळ्यांची नोंद जाल्ली. प्रसारमाध्यमांक आपलें मत उक्तावपाचो पुराय हक्क आसा.

लोक आनी समाजजीण: सध्याचो इंग्लीश वंश चडसो तीन जमातींचे भरसणेचो वंशज आसा. ह्यो जमाती म्हळ्यार ॲंगल, सॅक्सन आनी ज्यूट ह्यो जर्मन जमाती. हांच्या रगतांत डॅनीश, नॉर्मन, व्हायकिंग, ह्यूगनॉट्स आनी जिप्सी जमातींचीय भरसण आसा.

युरोपाचे मूळ भुंयेसावन वर्सांक लागून हो देश कुशीक उरिल्ल्यान रोमन संस्कृताय, किरिस्तांव धर्म आनी युरोपीय प्रबोधन हांगा उसरां पावलें. पयलीं थतरविथर जाल्ले हांगाचे लोक खऱ्या अर्थान ट्यूडर राजवटीच्या काळांत बरेभशेन थिरावले. अठराव्या शेंकड्यांत विज्ञानाचे उदरगतींतल्यान हो देश एका वेगळ्याच पांवड्यार पावलो. १८७१ ते १९३१ मेरेन युरोपांतल्या राजकी आनी धर्मीक घडणुकांक लागून रशियन, पोलिश, जर्मन, हंगेरियन अशे बरेच लोक हांगा आयले. ताचेपयलीं कांय शेंकडे हांगासावन अमेरिकेच्या नव्या खंडांत बऱ्याच लोकांनी आलाशिरो घेतिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजाकाळार नाझींच्या दुश्टपणाक लागून हांगा चडांत चड लोक आलाशिऱ्याक पावले. तेभायर संवसारभर ब्रिटनाच्यो वसाहती आशिल्ल्यान बऱ्याच हेर देशांचे लोकूय ब्रिटनांत पावले. हांगाच्या समाजांत विंगडविंगड लोकांचे पंगड भरसल्ले दिसतात.

हांगाचो मुखेल धर्म म्हळ्यार प्रोटेस्टंट किरिस्तांव. एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन कॅथलिक आनी ज्यू धर्मांच्या लोकांक कांय प्रमाणांत वायट वागणूक मेळटाली. धर्म मानीनाशिल्ल्या लोकांचेंय प्रमाण हांगा बरेंच आसा. धर्मांप्रमाण हांगा ५७.७% अँग्लिकन, १३.०% कॅथलिक, ७.०%, प्रेस्बिटेरीयन, ४.३ % मॅथडीस्ट, १.४ % बॅप्टीस्ट, धर्म मानीनाशिल्ले ८०.२%, मुसलमान १.३%, ज्यू. ०.५ %, शीख ०.४ % आनी हेर १.०%.

हांगाची शिल्पकला रोमन पध्दतीची. वास्तुकला आनी मूर्तिकला हांच्या मळार ब्रिटनान बरेच फिशाल कलाकार संवसाराक दिल्यात. जेकब एप्स्टायन आनी हेन्री मुर हे आर्विल्ल्या काळांतले म्हान मूर्तिकार जावन आसात. पयलीं इगर्जीच्या आलाशिऱ्याचेर आनी उर्बेचेर वाडिल्ली चित्रकला उपरांत नव्या विचारांचें प्रतिनिधीत्व करूंक लागली. हांगा संवसारांतलीं बऱ्यांतलीं बरीं वस्तुसंग्रहालयां आनी कला दालनां आसात. ब्रिटीश लोकांची कलेची आवड हांगाच्या संग्रहावयल्यान दिसून येता. खेळांमळांचेरूय ब्रिटनान संवसारांत नामना जोडल्या. क्रिकेटच्या खेळाचो जल्म हांगा जालो. हो हांगाचो राश्ट्रीय खेळ. खेळांचें मळ नाशिल्लो गांव हांगा चुकून सांपडटा. फुटबॉल वा सॉकर आनी रग्बी हेय खेळ बरेच लोकप्रिय आसात.

संगीत आनी नृत्याच्या मळारूय हांगा बरीच उदरगत जाल्या. रॉयल फॅस्टिव्हल हॉल, रॉयल आल्बर्ट हॉल, विग्मोर हॉल हे संगीताखातीर ओंपिल्ले हॉल हांगा आसात. रॉयल ऑपेरा हावस, कव्हेंट गार्डन, सॅडलर्स वेल्स नाटकाघर हे नृत्याखातीर नामनेचे आसात. चित्रपट आनी रंगमाची ह्या मळांचेर ब्रिटनान नांव घेवपासारको वावर केला.

एका तेंपार ब्रिटनान संवसारभर आपली सत्ता पातळायल्ली, ताका लागून सगळ्या वाठारांतले कलाप्रकार, खेळ हांगा पावले.

शिक्षणः ब्रिटनांत साक्षरतेचें प्रमाण १००% आसा. ५ ते ६ वर्सांमेरेन शिक्षण सक्तीचें आसा. चडश्यो शिक्षणसंस्था खाजगी आसात. शिक्षणाच्या मळार हांगा बरीच उदरगत जाल्या आनी ताची परंपराय बरीच पोरनी आसा. मध्ययुगांत हांगा इगर्जींवरवीं शिक्षणाचो वावर जातालो. ह्या काळांत हांगा ऑक्सफर्ड आनी केंब्रिज हीं संवसारभर नामना मेळयिल्लीं विश्वविद्यालयां अस्तित्वांत आयलीं. शिक्षणाच्या मळार हांगा विद्यार्थ्यांक पुरायपणान बौध्दिक स्वतंत्रताय आसा. शिक्षणसंस्था विद्यार्थ्यांच्यो गरजो मतींत दवरून आपापले अभ्यासक्रम थारायता. संवसारांतल्या बऱ्याच देशांतले विद्यार्थी शिक्षणाखातीर ह्या देशांत येतात. विंगडविंगड मळांवयलें सगळ्या पांवड्यांवयलें शिक्षण दिवपाची वेवस्था हांगा बेसबरी आसा. शिक्षणाच्या मळार ग्रेट ब्रिटन संवसारांतल्या बऱ्याच देशांखातीर आदर्श देश थारला. हांगाची शिक्षणपध्दत बऱ्याच देशांनी आपणायल्या.

भाशा आनी साहित्यः ह्या देशाची भाशा इंग्लीश. ती संवसारांतली एक गिरेस्त भाशा. हेर भाशेंतलीं उतरां आपणावपाची हे भाशेक बरीच तांक आसा. संवसारभर पाविल्ल्या इंग्लीश लोकांनी सगळेकडलीं उतरां शिकून तीं आपले भाशेंत मेळयलीं. आयज संवसारभर इंग्लीश भा[...] पातळ्ळ्या आनी तिका आंतरराश्ट्रीय भाशा म्हूण मान्यताय आ[...] सतराव्या शेंकड्यांत शेक्सपीयरच्या काळांत हे भाशेंत निर्माण जा[...] साहित्य उदरगतीचे तेंगशेर पाविल्लें. इंग्लीश साहित्यान संवसार[...] नामना मेळयल्या.

म्हत्वाचीं थळां: लंडन हें राजधानीचें शार संवसारांतल्या सगळ्या[...] व्हड आनी फुडारिल्ल्या शारांमदलें एक आसा. हांगा राजवाडे, सरक[...] कार्यालयां आनी पळोवपासारख्यो पोरन्यो वास्तू आसात. ऑक्सफर्ड अ[...] केंब्रिज हीं शारां विश्वविद्यालयांखातीर, हॅरो आनी ईटन हीं श[...] विद्यालयांखातीर (पब्लीक स्कुल्स), विंबल्डन शार टेनिस सर्तींखा[...] जाल्यार मेरिलिबॉन शार क्रिकेट खेळाखातीर नामनेक पावलां. बर्मिंगह[...] लीड्स, शेफील्ड, स्टोक, डर्बी, कॉव्हेंट्री, मँचेस्टर, स्वान्सी आनी कार्डि[...] ग्लासगो आनी डंडी हीं म्हत्वाचीं उद्देगीक केंद्रां आसात. स्कॉटलंडा[...] एडिंबरो हें शिक्षणीक आनी संस्कृतीक केंद्र आसा. ग्लासगो व्हडीं बांदा[...] नदरेंतल्यान खूब नामनेचें. देशभर पर्यटकांक ओडून हाडपासारके सैम[...] सोबीतकायेचे वाठार सगळेकडेन आसात.

- कों. वि. सं.

ग्लेसर, डॉनल्डः

(जल्मः २१ सप्टेंबर १९२[...] क्लीव्हलँड-ओहाइओ).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. शिकप केस इंस्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉ[...] आनी कॅलिफोर्निया इंस्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी हांगा जालें. १९५०[...] ताणें पीएच्. डी. पदवी मेळयली. सुर्वेक तो मिशिगन विद्यापी[...] भौतिकीचो प्राध्यापक आशिल्लो (१९४९-५९) आनी उपरांत १९[...] सावन कॅलिफोर्निया विद्यापीठांत प्राध्यापक आसा. १९६१ त ताणें डेन्म[...] हांगाच्या कोपॅनहेगन विद्यापीठांत सूक्ष्मजीवविज्ञानाविशीं अभ्यास करप[...] सुरवात केली आनी उपरांत कॅलिफोर्निया विद्यापीठांत रेणव[...] जीवविज्ञानांत भौतिकीच्या पध्दतींचो वापर करपाविशीं संशोधन केलें.

मूलकणांचें (subatomic particles) अस्तित्व वळखुपाखात[...] 'बोमाड्यांची कोठी' (Bubble Chamber) ह्या उपकरणाचो ताणें १९[...] त सोद लायलो. ताच्या ह्या म्हत्वाच्या सोदाखातीर १९६०[...] भौतिकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका फाव जालो. उपकरणावरवीं उच्च ऊर्जा अणुकेंद्रिय विक्रियांविशींची म्हायती मेळप[...] आनी नव्या मूलकणांचो सोद लागपाक खूब मदत जाली. ताच्या सोदाखातीर ताका हेन्री रसेल पुरस्कार (१९५५) बॉईज तस[...] (१९५८) आनी हेर भोवमान फाव जाले. १९६२ त, नॅशनल ॲकॅडे[...] ऑफ सायन्सेसच्या वांगडी पदाचेर ताची वेंचणूक जाली.

- कों. वि. सं.

ग्वाल्हेरः

मध्यप्रदेश राज्यांतल्या ग्वाल्हेर जिल्ह्याचें मुखेल श[...] आदल्या ग्वाल्हेर संस्थानाची ही राजधानी आसली. हांगा सुमार ३००[...] उंचायेचो एक दोंगर आसा. ह्या दोंगराचेर एक नामनेचो पूर्विल्लो अ[...] किल्लो आसा. हो किल्लो कोणें बांदलो, तें निश्चितपणान सांगूंक ये[...] पूण साहित्यांत आनी शिलालेखांत गोपगिरी, गोपाद्री, गोपाचल अ[...] नांवांनी ह्या किल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. गोपाल उतरावयल्यान ग्वाल[...] उतर आयलां आनी ताचेवेल्यानूच ह्या शाराक गवालियर (ग्वाल्हेर)[...] नांव मेळ्ळां, अशें म्हण्टात. हो किल्लो वा हें नगर कोणें निर्माण के[...] हाचो जरी उल्लेख नासलो तरी तेविशीं अशी दंतकथा आसाः

ह्या दोंगरा म्हऱ्यांत कुत्तलपूर नांवाचें एक नगर आशिल्लें. थंय[...] राजा सुरजसेन हाका कुश्ठरोग जाल्लो. राजा एकदां दोंगराचेर शिका[...] गेल्लो आसतना ताका तान लागली. थंय एक साधू आशिल्लो, त[...] ताका एक तळें दाखयलें. त्या तळ्याचें उदक पितकच राजाचो कुश्ठ[...] बरो जालो. राजाक त्या साधूची कितेंयतरी सेवा करची अशें दिस[...] देखून ताणें साधूक ते विशीं विचारलें. तेन्ना साधून ताका तें तळें [...] करूंक सांगलें. राजान तें तळें व्हड केलेंच, तेभायर थंय एक कि[...]

ो. त्या साधूचें नांव ग्वालिप आसलें, देखून राजान त्या किल्ल्याक ःलेयर' अशें नांव दिलें. साधून त्या तळ्याक सूरजकुंड अशें नांव दिलें न सांगलें, ''जो मेरेन हांगाच्या राजाचे वंशज आपल्या नांवाच्या क पाल हो शब्द लायतले, तो मेरेन तांची सत्ता हांगा चलतली.'' ही वाचा खरी जाली. ह्या वंशांतल्या ८३ व्या राजान आपल्या फुडें पाल हो शब्द लायलोना आनी देखून तोच निमाणो राजा ो.

तिहासः सव्या शेंकड्यांत हांगा गुप्तांचें राज्य आशिल्लें. हो किल्लो र कुळाच्या ताब्यांत गेल्लो. त्या काळांत तयार जाल्लें सूर्य देवूळ डोंगराचेर आसा. किल्ल्यांत आशिल्ल्या देवळाचेर इ. स. ८७५ आनी , वर्सांतले दोन शिलालेख आसात. ताचेवेल्यान कळटा की हो नो प्रतीहार वंशांतल्या मिहिर भोज राजाच्या राज्यांत आशिल्लो. इ. ९७७ च्या सुमाराक कछवाहा वंशांतल्या वज्रदामन नांवाच्या राजान क्लो जिखलो आनी थंय आपल्या राज्याची थापणूक केली. आपले टीत ह्या राजान कला, विद्या हांकां खूब प्रोत्साहन दिलें. ग्वाल्हेराक ीं देवळां आसात, तीं ह्याच काळांतलीं. १२३२ त इल्तूमिश हाणें हो नो घेतलो. तेन्नासावन १३९८ मेरेन हो किल्लो मुसलमानांच्या ांत आशिल्लो. त्याच वर्सा तैमूरलंग दिल्लीचेर चाल करून गेलो ा ताणे सुलतान महमुदाक हरयलो. हे लडायेवरवीं जाल्ल्या ळाचो फायदो घेवन तोमर वंशांतलो वीरसिंहदेव हाणें ग्वाल्हेरचो लो हातासून आपल्या शेकातळा हाडलो. ताचे उपरांत ८७-१५१६ मेरेन राजा मानसिंह हो तोमर रजपूत वंशांतलो ज्यांत व्हड राजा थारलो. ताचे राजवटींत ताणें राज्याचें बळगें आनी त उंचेल्या पांवड्यार पावयलें. उपरांत हो किल्लो इब्राहीम लोदीच्या ो मागीर मोगलांचे सत्तेखाला गेलो. १५५९ वर्सा हो किल्लो बरान घेतलो. ह्या काळांत किल्ल्याचो उपेग बंदखण म्हूण जालो. फुडें ५४ त हो किल्लो मराठ्यांनी घेतलो आनी १७१७ त महादजी शिंदे या ताब्यांत दिलो. महादजी शिंदेन ग्वाल्हेर आपलें मुखेल ठाणें केलें. रांत अठराव्या आनी एकुणिसाव्या शेंकड्यांत हो किल्लो आरतून पर्थून टेशांच्या आनी शिंद्यांच्या हातांत आसलो. ह्याच काळार झांशीची राणी मीबाई हिका थंय मरण आयलें. १८८६ त ब्रिटीश सरकारान हो ल्लो शिंद्यांक दिलो.

१९ व्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत शिंदे घराण्यांतले जे जे राजा गादयेर यले, तितल्यांनीय ग्वाल्हेरची खूब उदरगत केली. १९३६ त लोकांक चे राजसत्तेंत अधिकार मेळ्ळो. फुडें हें प्रगतीशील संस्थान आपले शयेन भारतीय संघांत विलीन जालें. ह्या किल्ल्याचेर ६ राजवाडे सात. तातूंतलो मानसिंहाचो प्रासाद सगळ्यांत सुंदर आसा. तेचपरी ा ग्वालिया देवूळ, चतुर्भुज देवूळ, गुजरी महल, सासबहुचीं देवळां, ता देवीचें देवूळ, जैन शिल्पां, तेलीका मंदिर, आठ तळयो आनी एक ीद हीं पळोवपासारकीं स्थळां आसात. ग्वालिया देवूळ म्हळ्यार ालिप साधूचें यादस्तीक. चतुर्भुज देवळांत विष्णुची चतुर्भुज मूर्त सा. हें देवूळ पाशाणांत कोरांतिल्लें आसा. सासबहुच्या देवळांत सोबीत ल्पकलेचें दर्शन घडटा. हें देवूळ कछवाहा राजा महीपालान १०९३ र्त बांदलें अशें एका शिलालेखाचेर बरयल्लें मेळटा. हें विष्णुचें देवूळ सून ताच्या प्रवेशदाराक ब्रह्मा, विष्णु आनी महेश हांच्यो मूर्ती आसात. लीका मंदिर हें गंगोला तळ्याचे अस्तंतेक आसा. किल्ल्याचेर आशिल्ल्या ल्लूत हें सगळ्यांत व्हड देवूळ. हें विष्णुचें देवूळ आसून ताचें शिखर विड शैलीचें आसा आनी हेर देवळांची शिल्पकामां इंडो-आर्यन शैलीचीं सात. सूर्यकुंडाचे अस्तंतेक एक शिवाचें आनी एक सूर्याचें अशीं दोन वळां आसात. आतांच्या सूर्य देवळाच्या जाग्यार थंय पोरनें सूर्य देवूळ ाशिल्लें. ताचेवेल्यानूच ताका सूर्यकुंड हें नांव पडलें, अशें ालालेखावयल्यान कळटा.

ग्वाल्हेर शार, आग्र्याचे दक्षिणेक सुमार १०० किमी. चेर आसून मध्य ल्वेमार्गावेलें हें मुखेल प्रवाशी थळ आसा. ग्वाल्हेरसावन राश्ट्रीय महामार्ग वता. तेचपरी हेर शारांकडेन ग्वाल्हेर विमानमार्गान जोडलां. मूळच्या ग्वाल्हेर शारापसून ६ किमी. अंतराचेर नवें शार आसा. ताका लश्कर कँप अशें म्हण्टात. लश्करापसून सुमार ५ किमी. अंतराचेर आनी मुळच्या ग्वाल्हेर शारापसून सुमार ३ किमी. अंतराचेर ग्वाल्हेरचें रेल्वे स्थानक आसा. ग्वाल्हेर हें एक उद्येगीक केंद्र. हांगा कपडे, मातयेचीं आयदनां, चामड्याच्यो वस्तू, कृत्रिम धागे आनी तांचे कपडे, पिठाच्यो, जवसाच्यो (एक तरेचें धान्य) आनी तेलाच्यो गिरण्यो, बर्फ तशेंच फस्कांचे कारखाने, फातरावेलें कोरीवकाम, हातमाग, कंवची, रस्मी कपडे आदी जायते ल्हान-व्हड उद्येग चलतात. हांगा शिवाजी विद्यापीठ आसा. तेचपरी शिक्षणाची सगळी वेवस्था आसा.

हर्षाच्या साम्राज्याचें हें व्हड संस्कृतीक केंद्र. चंदेल राज्यांतल्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांतल्या तोमर राजवटींतलें साहित्य, संगीत, काव्य, शिल्प हांकां बरीच नामना मेळ्ळ्या. ग्वाल्हेरालागींच तानसेनाचें यादस्तीक आसा. तानसेन हो अकबराच्या दरबारांतलो नामनेचो गायक आसलो. ग्वाल्हेरचे किर्तींत ताच्या गायनान बरीच भर घाल्या.

घः देवनागरी वर्णमाळेंतलें 'क' वर्गांतलें चवथें व्यंजन. कंठ हें हाचें उच्चारणस्थान. 'घ' वर्ण मुखेल पांच अवस्थांतल्यान गेला.

'घ' च्या रुपाचो विकासक्रम

पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या इ.स.प. तिसऱ्या शेंकड्यांतल्या लेखांत मेळटा. दुसरी अवस्था इ.स. दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या क्षत्रप राजा रुद्रदामन हाच्या गिरनार हांगाच्या लेखांत, तिसरी इ.स. ८३७ प्रतीहार बाडलच्या जोधपूर हांगाच्या लेखांत, चवथी इ.स अकराव्या शेंकड्यांत परमार राजा उदयादित्य हाच्या उदेपूर हांगाच्या लेखांत आनी पांचवी त्याच शेंकड्यांतल्या उज्जयिनीच्या शिलालेखांत दिश्टी पडटा. दुसरे अवस्थेंतलें 'घ', मोडी 'प' भशेन दिसता. ह्या 'घ' क निमाणे अवस्थेंत पावपाक उजवेवटेन दाव्यान थोडें वाटकुळें घुंवचें पडलें आनी ह्या काळांत ताका कानो फुटत गेलो, अशें अनुमान काडलां. आयचो 'घ' इ.स. १२०८ च्या परमार राजा धारावर्ष हाचे मुस्तींतल्या ओडिया लेखांत स्पश्ट वळखुपाक येता.

कामधेनुतंत्रांत हाचें स्वरुप अशें सांगलां:

'घकारं चञ्चलापाङ्गि चनुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥

अर्थ- हे चंचलनयने, घकार हो चतुश्कोणात्मक आसून पंचदेवमय आसा. अरुण आनी आदित्य हांचेभशेन हाची कांती आसा.

हाचें ध्यान स्त्रीरुपांत अशें सांगलां:

मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ।
सदा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥

अर्थ- मालतीच्या फुलावरी वर्ण आशिल्ल्या, षड्भुज, रक्तलोचन, धवें लुगट न्हेशिल्ल्या, धव्या फुलांची माळ गळ्यांत घाल्ल्या, सदांच हांसतमुख, सुंदर, तीन दोळ्यांनी तेजीश्ट अशा घकाराचें ध्यान करून ताचो मंत्र धा खेपे जपचो.

- कों. वि. सं. मं

घटस्फोटः घोव आनी बायल हांचेमदीं निर्माण जाल्ले वैवाहिक संबंद

कायदेशीर रितीन मोडप, हाका 'घटस्फोट' अशें म्हण्टात. लग्नाची नोंदणी रद्द करप (nullity of marriage) आनी घटस्फोट (divorce) घेवप हातूंत फरक आसा. घोव-बायलेची फकत विवाह नोंदणी जाल्ली आसत जाल्यार आनी लग्नाचे धर्मीक विधी संपन्न जाल्ले नासत जाल्यार, ह्या मुळाव्या स्वरुपांत लग्नाची नोंदणी रद्द करूं येता. पूण हे संबंद आनीकूय वाडटकच म्हळ्यार लग्नाचे धर्मीक विधी जातकच आनी घोव-बायल एकठांय रावतकच, मागीर तांचे संबंद मोडपाक घटस्फोटाचोच वापर करचो पडटा.

चडशा अस्तंत्या देशांतल्या समाजांनी लग्न म्हळ्यार एक समाजीक कबलात समजताले. शासनाचो ताचेकडेन कांयच संबंद नासतालो. ज्यू लोकांच्या सरकाराचें मात लग्नासावन सगळ्या समाजीक गजालींचेर नियंत्रण आसतालें. पूर्विल्ल्या ग्रीक इतिहासांत घोव, बायलेचें स्त्री-धन परत दिवन बायलेक तिच्या बापायकडेन परत धाडून घटस्फोट घेवंक शकतालो.

अथेनियन कायद्याप्रमाण घोव-बायलां दोगांय जाणां एकामेकांकडल्यान घटस्फोट घेवपाक शकतालीं. पूण तातूंत घोवाक चड मेकळीक आसताली. दोगांय जाणांचे संमतीन घटस्फोट घेवपाची तजवीज पूर्विल्ल्या रोमन लोकांमदीं आसली. पूण हाका लागून घटस्फोटाचें प्रमाण वाडपाक लागलें. देखून, ऑगस्टस सीझर हाणें घटस्फोटाचेर मर्यादा घालपी कायदे संमत केले. हे कायदे 'ज्यूलियन लॉज' ह्या नांवान प्रचलित आसात.

आदल्या काळांत शिकारी आनी गोरवां घेवन भोंवपी लोकांमदीं घटस्फोटाचें वाडटें प्रमाण आसलें. पूण जसो जसो शेताचो वेवसाय पोटाचो मुखेल धंदो जालो, तशें तशें घटस्फोटाचें प्रमाण कमी जायत गेलें. दादल्यांचें नपुंसकत्व, असाध्य रोग, बायलेचो खूब काळ त्याग, खूब वर्सां घरांतल्यान ना जावप वा बायले-भुरग्यांक पळोवप ना अशा अपवादात्मक परिस्थितींनी बायलांनी घटस्फोट घेवपाची तजवीज पूर्विल्ल्या समाजांनी आशिल्ली.

भायल्या देशांनी मनशाचे स्वतंत्र जिणेविशीं आशिल्ल्या मताक लागून घटस्फोटाविशींचे कायदे भारतापरस बेगीन संमत जाले. भारतांत हेविशींचो पयलो कायदो, १८६५ वर्सा Parsi Marriage and Divorce Act ह्या नांवान अस्तित्वांत आयलो. ताच्या उपरांत किरिस्तांव लोकांखातीर १८६९ वर्सा Indian Divorce Act हो कायदो अस्तित्वांत आयलो. Dissolution of Muslim Marriage Act हो कायदो १९३९ वर्सा संमत जालो. सगळ्या राज्यांक आनी सगळ्या पांवड्यावयल्या हिंदी लोकांखातीर आनी जातींक लागू पडपी Special Marriage Act हो कायदो १९५४ वर्सा चालीक लागलो. ह्या कायद्याक लागून धर्म, जात, पंथ ह्या सारक्या गजालींचीं लग्नाचेर आसपी बंधनां वा आडमेळीं ना जालीं. तशेंच लग्न जावपी जोडप्यांखातीर घटस्फोटाची तरतूद ह्या कायद्यान केली.

Hindu Marriage Act (१९५५) ह्या कायद्याच्या तेराव्या कलमांत हिंदू लोकांखातीर घटस्फोटाविशींचे नेम आस्पावतात. व्यभिचारी घोव, धर्मांतर करून हिंदू धर्म सोडप, घटस्फोटाचो अर्ज केला ते तारखेपयलीं तीन वर्सां सुमार मानसिक दुयेंस वा गुप्तरोग वा महारोग वा कसलोय संसर्गरोग आसप, संन्यास घेवप, कमीत कमी ७ वर्सां बेपत्ता जावप, घोवान दुसरें लग्न जावप, घोवाचे अनैसर्गिक वा पशुसंबंद आसप अशा कांय कारणांक लागून घटस्फोट मेळपाक शकतालो.

भारतांतल्या किरिस्तांव आनी पारशी लोकांखातीर आशिल्लो घटस्फोटाचो कायदो हिंदू धर्मीय लोकांखातीर आशिल्ल्या घटस्फोट कायद्यासारकोच आसलो. पूण मुसलमानी कायद्याप्रमाण दादलो 'तलाक' हें उतर तीन खेपे तोंडान म्हणून वा बरेवन दिवन बायलेक केन्नाय सोडपाक शकता. हाचेखातीर कितेंय कारण आसपाक जाय, अशें ताचेर बंधन ना. 'इला', 'झिहार', 'लिअन', 'खुला' वा 'मुबारत' अशे घटस्फोटाचे आनीकूय कांय प्रकार मुसलमानी कायद्यांत आस्पावतात. मुसलमानी कायद्याचें आनीक एक खाशेलेपण म्हळ्यार घट मेळोवपाक न्यायालयाच्या हुकुमनाम्याची तांकां गरज लागना. त घटस्फोट घेवपाचो आपलो अधिकार एक मुसलमान दादलो दु मनशाकूय दिवंक शकता. हो मुसलमानी कायदो एडन, श्रील केनिया, पाकिस्तान, सिंगापूर, तांझानिया, इराक, इराण आनी ह्या देशांनी लागू पडटा. मुसलमानी कायद्याप्रमाण एके बायलेक घट घेवप सामकें कठीण अशें आशिल्लें. पूण भारतांत १९३९ वर्सा 'मुरि घटस्फोट अधिनियम' संमत करून मुसलमान बायलेकूय न्यायालया घटस्फोट घेवपाची तजवीज करून दिल्या.

गोंय राज्यांत १९६१ वर्सामेरेन पोर्तुगेजांची राजवट आशिल्ली. लेगीत हांगा लग्न आनी घटस्फोटाविशीं पोर्तुगेज कायदो लागू पडटा घटस्फोटाचो कायदो 'लेइ द दिवॉर्स' (डिक्री नंबर २) हातूंत आस्पा ह्या कायद्याची म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार घटस्फोट सामको अपवादा परिस्थितींत घेवं येता.

हालींच्या काळांत घटस्फोटाचें प्रमाण दिसानदीस वाडत अ शारांतले जिणेची पध्दत, प्रतिकूल आनी अनुकूल अशे धर्म घटस्फोटाक उत्तेजन दिवपी कायदे, उद्येगीकरण, भुरगें जावप ना घटस्फोटाचीं कांय कारणां जावन आसात. कांय समाजशास्त्र घटस्फोटाचीं मुखेल कारणां दिल्यांत, तीं अशीं: १. आयज स शेताच्या धंद्याचेर आदारुन उरूंक ना. उद्येगधंद्याचेर चडांत चड दिवन समाज चड अस्थिर जाला. २. धर्म आनी लागींच्या सोयर लग्नाचेर आसपी बंधनां कमीकमी जायत आसात. ३. आय समाजाची लग्नाविशीं बदलिल्लीं मतां. लग्न म्हळ्यार घोव-बाय वैयक्तिक सुख मेळोवपाचें साधन अशें मानून वैयक्तिक हक्कांचेर भर दितात आनी समाजीक कर्तव्य आनी जापसालदारकी जाणविकाय दवरीनात.

घटस्फोटाक लागून उप्रासपी समस्यांक लागून बायलांक चड भोगचे पडटात. बायल जोडपी नासत जाल्यार वा अर्थीक परिस्थि घट नासल्यार हो प्रस्न आनीकूय गंभीर जाता. कायद्यान बायलांक पो मेळपाची तजवीज केल्या. पूण हाका लागून सगळे प्रस्न सुटनात. लग्न जावप अशक्यूच जाल्ले भशेन आशिल्ल्यान घटस्फोट जाल्ले बाय एकली-एकसुरी जीण सारप कठीण जाता. घटस्फोट जाल्ले बायले पळोवपाची समाजाची नदर बदलता. बायलेक भुरगीं आसत जा चड समस्या उब्यो जातात. भुरग्यांक जावपी सावत्रपणाच्या त्रा लागून तांची वाड बऱ्या वातावरणांत जायना. हाका लागून त मनाचेर, स्वभावाचेर आनी व्यक्तिमत्वाचेर वायट परिणाम जाव शक्यता आसता. घटस्फोटाक लागून मानसिक प्रस्नांवांगडा अर्थ लैंगिक आनी समाजीक प्रतिश्ठेचे प्रस्न वाडटात.

घोव-बायलांमदीं वितुश्ट येवचें न्हय आनी दोगांनीय प्रसंगाप्र एकामेकांक सांबाळून घेवन संवसार कसो चलोवचो, हाचेविशीं मार्ग जावप गरजेचें आसता. अशें मार्गदर्शन करपी संस्था व्हड-व्हड शा कार्यरत आसात. ह्या मार्गदर्शनाक counselling म्हण्टात. घोव-बायलेमदीं वितुश्ट आयलां, तांचें लग्न फिस्कटनासतना वि पयस करून एकचार घडोवन हाडपाखातीर मानसशास्त्राच्या आद ह्यो संस्था उपाय सोदून काडटात आनी संबंदीत मनशांक मार्ग करतात.

घटस्फोट घेवन एकामेकांपसून पयस जाल्ल्या घोव-बायलेचें करून बायलेचें पुनर्वसन करपी संस्थाय बऱ्याच सुवातींनी वावर कर ह्यो संस्था घटस्फोट मेळिल्ले बायलेक रोजगार, निवारो मेळ दिवपाखातीर यत्न करतात, तशेंच पुनर्विवाह घडोवन हाडपाखा मदत करतात.

- ॲड. अमोल

सांस्कृतिक संदर्भ: इ.स.प. काळांत धर्मशास्त्रान कांय खा परिस्थितींत घटस्फोट वा पुनर्विवाह करपाक परवानगी दिल्ली,

...१. त्या काळांत हिंदू समाजाच्या सगळ्या वर्गांनी मर्दी मर्दी घटस्फोट ... पुनर्विवाह जाताले. ब्राह्मण बायलेचो घोव प्रवासा साकून परत ...येना, तर तिणें पांच वर्सांमेरेन ताची वाट पळोवची आनी मागीर तो ... अशे मानून दुसरें लग्न करचें, अशें शास्त्र त्या वेळार संमत ...ल्ले. कौटिल्यान ही मुदत कमी करून ती फकत धा म्हयन्यांची, ... सांगलां. पूण असों पुनर्विवाह करचेपयलीं ते बायलेन ...घेकाऱ्यांची परवानगी घेवप गरजेचें आसा, अशें तो म्हण्टा. ताच्या ...शास्त्रांत घटस्फोटाविशींची सविस्तर फोडणीशी आयल्या. ताणें ते ...चे कांय नेमूय सांगल्यात. पूण ते आसूर, गांधर्व आनी पैशाच ह्या ...तींच्या लग्नाकूच लागू जातात. उच्च वर्णांच्या लोकांतूय घटस्फोट रुढ ...ल्लो, अशें म्हण्टात.

...कौटिल्यान घटस्फोटाचें एक कारण सांगलां, तें अशें:

अमोक्ष्या भुर्तरकामस्य द्विषती भार्या ।
भार्यायाश्च भर्ता । परस्परं द्वेषान्मोक्षः ।
अमोक्षो धर्मविवाहानाम् ।

...अर्थ- बायलूच फकत घोवाचो द्वेश करता आसत जाल्यार, ताचे ...आड तिका घोवापसून घटस्फोट मेळचो न्हय. तशेंच बायलेचे ...आड घोवाकूय तो मेळचो न्हय. घोव आनी बायल एकामेकांचो द्वेश ...आसत जाल्यार, तांणी घटस्फोट घेवचो. पूण जाचें लग्न धर्मीक ...नीन जालां, तांकां घटस्फोट घेवंक मेळना.

...पूर्विल्या काळांत जाल्ल्या घटस्फोटांचीं उदाहरणां वैदिक वाङ्मयांत ...नात. पूण बौध्द साहित्यांत तशे कांय उल्लेख मेळटात. ताचेवेल्यान ... दिसता, की उच्च वर्णांत घटस्फोट व्हडलोसो प्रचलित नाशिल्लो. ... सुमार चवथ्या-पांचव्या शतमानांत आनी मागीरच्या काळांतूय ...स्फोटाक विरोध जालो. घोव आपले बायलेकडेन निर्दयपणान वागत ...लो वा तो पिसो जाल्लो आसलो, तरीकूय तिका ताचेपसून घटस्फोट ...नासलो. मनू, पराशर आदी ऋशींनी कांय खाशेले परिस्थितींत ...स्फोट घेवप योग्य, अशें मत मांडिल्लें. इ.स. १७ व्या शेंकड्यांत ...ल्या 'शूद्रकमलाकर' नांवाच्या ग्रंथांत शूद्रांक घटस्फोटाची परवानगी ...या, असो उल्लेख आयला.

- कों. वि. सं. मं.

...ट: संगीतांत एक आघाताचें वाद्य आनी धर्मीक नदरेन म्हत्वाचें ...करण. घांटीचो आकार चड करून उमथ्या पेल्यासारको आसता. ...रल्यान एक लोळी आसता, ती घांटीच्या कांठार आपटतकच ...ल्यान आवाज येता.

घांटीची निर्मिती सगळ्यांत पयलीं ब्राँझ युगांत आशियांत जाली, ... म्हण्टात. एक सपाट थाळी घेवन ती लांकडाच्या तुतयान बडोवप, हें ...चें मुळावें स्वरुप आशिल्लें. फुडें फुडें वाटकुळ्या आयदनाच्या ...काराच्यो घांटी तयार करूंक लागले. सुरवातीच्यो घांटी ल्हान ...सताल्यो. मध्य युगांत घांटी धातूच्या पत्र्यापसून घडोवंक लागले. ...चो आकार बहिर्वक्र आनी उंचाय सुमार १३ ते २१ सेंमी. इतली ...सताली. ल्हवल्हव उदरगत जाली आनी णवव्या शेंकड्यांत घांटीचो ...कार मोटो जालो. तेराव्या शेंकड्यांत घांटीचो आकार अंतर्वक्र आनी ...यचे घांटीभशेन जालो. १४०० सुमाराक आयची सुदारिल्ली घांट तयार ...ली.

इ.स.प. धाव्या शेंकड्यांत सॉलोमन राजान आपल्या देवळांत ...गराच्यो घांटी लायिल्ल्यो, असो एक उल्लेख मेळटा. इ.स. पयल्या ...कड्यांत ऑगस्टस राजान जुपीटराच्या देवळासामखार व्हडली घांट ...यिल्ली, अशें इतिहासांत मेळटा. बॅबिलोनलागसार मेळिल्ली घांट ...००० वर्सांआदली जावन आसा. अस्तंत युरोप, चीन, जपान, ब्रह्मदेश, ...रत, ईजिप्त ह्या देशांनी घांटीचो उपेग वेगवेगळ्या स्वरुपांत करताले.

अस्तंत युरोप, चीन, जपान, ब्रह्मदेश, भारत, ईजिप्त ह्या देशांनी ...टीचो उपेग वेगवेगळ्या स्वरुपांत करताले.

पेकिंगांत (बिजींग) एका मठांत सुमार ५३ टन वजनाची घांट आसा. ताचेर गौतम बुध्दाची उपदेश-वचनां कोरांतिल्लीं दिसतात. लंडनच्या सभाघराच्या मनोऱ्यांतली 'बिगबेन' घांट इतिहासांत नामनेक पावल्या. अमेरिकेंतली न्यूयॉर्कची 'रिव्हरसाइड चर्च' हातूंतली घांट नांवाजल्ली आसा. ५ टन वजनाची ही घांट १९३० वर्सा बांदिल्ली. सगळ्यांत व्हडली घांट मॉस्कोच्या क्रेमलिन राजवाड्यांत आसा (वजनः १९३ टन, उंचाय ६ मी., व्यासः ७ मी., परीघ २० मी.). ते घांटीचें नांव 'झार कोलकोल' म्हळ्यार 'घांटीची सम्राज्ञी'. १७३७ वर्सा ही घांट वाजयतना फुटली आनी तिचो सुमार ११ टन वजनाचो कुडको तुटलो. ही घांट पळोवपाक एक ल्हानशें प्रार्थनाघर कशें दिसता. मॉस्को शारांत १८१९ वर्सा बांदिल्ली ११० टन वजनाची आनीक एक घांट आसा. ब्रह्मदेशांत भिंगुनची घांट सुमार ९१,५२६ किग्रॅ. वजनाची आसा. जर्मनींतल्या कोलोन कॅथीड्रलांतली सेंट पीटरची घांट सगळ्यांत नादघन आसून २५ टन वजनाची आसा. भारतांतल्यो कांय घांटी खूब व्हड आकाराच्यो आसात. देखीकः नासिकची नारो शंकराची घांट. बौध्द धर्माचे लोक स्तूपघंटा पवित्र मानतात.

तांबें आनी जस्त ३:१ वा ४:१ ह्या प्रमाणांत भरसून घांट तयार करतात. घांटींतल्यान फाव तो गोड नाद येवपाखातीर रुंदाय, उंचाय, दाटाय, व्यास हांचें योग्य अशें प्रमाण थारायतात. घांटींतल्यान दोन तरेचे नाद येतातः १. स्थायी स्वर (Keynote) २. गुंजन स्वर (Hum note)

भारतीय घांट काशाची वा पितूळची आसता. हिंदू संस्कृतायेंत घांट वाजोवप शुभ अशें मानतात. बौध्द आनी जैन संप्रदायांतले अर्चनापध्दतींत घांट खूब गरजेची वस्त जावन आसा. घांटीचे कांय प्रकार अशेः १. वज्रघंटा- हे घांटीर वज्राची आकृती आसता आनी ती भौतिक आनी आध्यात्मिक विश्वाचे एकतेचें प्रतीक अशें मानतात. २. गरुड घंटा- हे घांटीर गरुडाची आकृती आसता. श्रीविष्णूक ही घांट खूब आवडटा, अशें म्हण्टात. ही घांट सोरोप, उजो आनी वीज हांचेपसून अभय दिता, अशें मानतात. घांट हें कितल्याशाच देवांचें आयुध जावन आसा. घांटीच्या नादान देव-देवता प्रसन्न जातात आनी असूर पळून वतात, असो एक समज आसा.

देवळाचे गर्भकुडींत वा दारांत भितर सरतफुडेंच घांट हुमकळायिल्ली आसता. देवळांत येवपी दरेक भक्त घांट वाजोवन देवाक आपूण आयलों, म्हूण सुचोवणी दिता. देवाची पूजा करतना आरत दाखयतना घांट वाजयतात.

किरिस्तांवांच्या कपेलांनी, इगर्जींनी घांट आसता. प्रार्थना, जल्म, मरण, झुजांतलें जैत-हार, भायलें आक्रमण, उजो, हुंवार वा हेर कसल्याय संकश्टावेळार सुचोवणी दिवपावेळार कपेलांत घांट वाजयतात. फकत इस्लाम धर्मांत मात घांट वापरिनात.

गायो, म्हशी, घोडे, उंटां, हत्ती आदी पाळीव जनावरांच्या गळ्यांत घांट बांदपाची पध्दत आसा. हाका लागून तांची राखण जाता, असो समज आसा. तेभायर गळ्यांतल्या घांटींच्या किणकिणाटावेल्यान अटंग्या रानांत शेणिल्ल्या गोरवांचो मागूस काडप शक्य जाता.

आतांच्या काळांत इलेक्ट्रिक आनी इलेक्ट्रॉनिक घांटी आयल्यात. ऑफीसांनी, घरांनी, अग्निशामक दलां, रेल्वेस्थानकां, शाळा-कॉलेजां आनी कारखान्यांनी घांटी वापरतात.

- कों. वि. सं. मं.

घाडी: आसो काडून, भूतां, पितरां, देंवचार, खेत्री, आंलवातीण हांची नदरेची वा हेर बाधा निवळावपी आनी तिचो बंदोबस्त करपी मनशाक 'घाडी' म्हण्टात.

घाडी ह्या उतराचे व्युत्पत्तीविशीं निश्चितपणान सांगूक येना. फाटली घडणी पळोवन ताचेर उपाय करपी म्हूण ताका 'घाडी' हें उतर पडलां आसूंये, अशें म्हण्टात.

घाडयाक विंगडविंगड नांवांनी वळखतात. घाडयाक कांय लोक 'पंचाक्षरी' म्हण्टात. घाडयाक 'देवर्षि' अशेंय म्हण्टात. गोंयचे उत्तरेक घाडयाक 'बंटी' म्हण्टात. घाडपण करपी बायलमनीस देवी आसल्यार

तिका 'बंटीण' म्हण्टात.

घाडपण करपी घाडयाक सादारणपणान शेंडयेच्यो लांब जटा आसतात. तो आंगांत भार येतकच 'हूं हूं' करून खुबता.

नेपाळांत असोच जटो आशिल्लो मनीस घाडयाचें काम करता. घाडपण करता आसतना तो बसना, उबोच रावता. ताचेर भार येतकच ताच्या हातांत तांदूळ दितात. ते तांदूळ तो हातारूच फिरयता आनी चिमटेन थोडे-थोडे जमनीर दवरून भुतांखेतांची नडझड सांगता. ह्या मनशाक थंय 'धामी' अशें म्हण्टात.

घाडपण सगळेच कडेन कुलपरंपरांगत आसना. मांत्रिकाक जसो उपदेश दिवपी मांत्रिक गुरु आसता, तसो घाडयाक आसना. खंयच्याय तरी देवाची भाक मेळिल्लो मनीस हें काम करता. भाकेची दैवतां देव, देंवचार, ग्रामदेवता वा कुलदेवता अशीं आसूंक शकतात.

सद्याच्या घाडयाक शेंडी वा जटा नासता. तेचपरी तांचे थारायिल्ले नेमूय आसनात. घाडी जितलो निर्व्यसनी आनी आचरणान पवित्र आसत, तितलो ताच्या घाडपणाचो बरो गूण मेळटा.

घाडयाचें आशे घुंवडावपाचें शास्त्रूय वेगवेगळें आसता. पूण त्या शास्त्राविशींचो गूट घाडी फोडीनात. आंगांत आयिल्ली भाशेची देवता जी कितें प्रेरणा दिता, ताचेर आपलें सांगणें आदारून आसता अशें घाडी सांगता.

संकश्टाच्या वेळार घाडयाक लोक आपल्या घरांत आपयतात. घाडी जमनीर बसता आनी आपले फुडले म्हुणयेर आशे दवरून ग्रामदेवता, कुळदेवता आनी भाकेचे देवतेक उलो मारता. उलो मारतां मारतां ताचे कुडींत भार येता. तो खुदूंक लागता. खुदता खुदतांच तो नडी-झडीविशीं सांगता आनी ताचेर धर्मीक उपाय सांगता. मुखेल संकश्टावांगडाच हेर संकश्टां म्हळ्यार भलायकी, शिकप, कोर्ट कचेरी, धंदो वेवसाय हातूंतल्या आडमेळ्यांचें निवारण करपाविशींय लोक ताका विचारतात आनी तो उपाय सुचयता.

- वासुदेव वझे

घाणयारीः (मराठी-घाणेरी, टणटणी; गुजराती- घाणी दालिया, इंद्रधनु; कन्नड- हेसिके; संस्कृत- टणतकारी; इंग्लीश- लँटाना; लॅटीन- लँटाना कॅमरा; कूळ- व्हर्बिनेसी).

हें कांटयारें झोंप मूळचें अमेरिकेंतल्या उश्ण प्रदेशांतलें आसून १८२४ वर्सा तें श्रीलंकेंत पावलें. भारतांत हें झोंप सुर्वेक सोबायेखातीर हाडिल्लें, पूण सद्या तें अस्तंत महाराष्ट्र, कर्नाटक आनी गोंय ह्या राज्यांत जायतेकडेन आनी उश्ण कटिबंधांत दिश्टी पडटा.

हें झोंप कशायकशें आनी रोखडें वाडटा. तेचपरी हें झोंप ना करप शक्य जायना. फुलां येवचे पयलीं ताळयो कातरून उडयल्यार वाड खुंटता. खांदयो चवकोनी, खडबडीत आसून तांचेर कांटे आसतात. पानां सादीं, एकामेकां सामखार आनी खरवती भशेन खरखरीत आसतात. फुलांचो घोंस ताटलेभशेन आसता. फुलां ल्हान, हळडुवीं, नारिंगी आनी धव्या रंगाचीं आसतात. संवर्त (calyx) ल्हान, नळये आकाराचो, पातळ आनी केंसाळ आसता. पुष्पमुकूट नळयेभशेन, ४ ते ५ खंड आशिल्लो आनी पातळिल्लो आसता. केसरदलां ४ आसतात. फळांत बियो आसतात आनी ह्या फळाचे दोन एकबिजी भाग जातात. कृत्रिम कलमां तयार करून हेर रंगांच्या नव्या फुलांचे प्रकार सोदून काडल्यात. पोरसाची राखण करूंक वा सोबितकाय हाडूंक वंयेखातीर हें झोंप रोयतात. हातूंत जांबळ्या फुलांची एक रानवटी जात आसा (लँटाना इंडिका). हेंवूय झोंप पोरसांनी लायतात.

घाणयारेचो काडो संधिवात (आर मारप), हिंवताप (पयरो जोर) आदी दुयेंसांचेर दितात. हें झोंप जंतूंचो नाश करपी, जिवाक तरतरी हाडपी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

घानाः अस्तंत आफ्रिकेंतलें एक प्रजासत्ताक राश्ट्र. क्षेत्रफळः २,३८,५३९ चौ. किमी. लोकसंख्याः १,३१,४४,००० (१९८६) गिनीच्या आखातांतलो हो एक देश. अक्षवृत्तीय विस्तार ४° ४५' उत्तर ते ११° १०' उत्तर. रेखावृत्तीय विस्तार ३° १५' अस्तंत ते १° १२' उदें. ताचे उदेंतेवटेन टोगो प्रजासत्ताक, उत्तरेक अपर व्होल्टा, अस्तंत आयव्हरी कोस्ट आनी दक्षिणेक ॲटलांटिक म्हासागरांतले गिनीचे आखात आसा. ह्या देशाक ५३७ किमी. लांबायेची दर्यादेग लाबल्या. ॲक्रा हीं देशाची राजधानी जावन आसा.

भूंयवर्णनः हांगाचो चडसो वाठार म्हळ्यार व्होल्टा न्हंयचे सगळे सकयल अशें देगण. आग्नेयेवटेन ॲक्राचे उत्तरेसावन टोगोचे शिमेमेरेन अक्वापीम-टोगो दोंगुल्ल्यांची सरासरी ४५० मी. उंचायेची वळ आसा. तातूंतल्यो माउंट जेबोबो ८७६ मी. आनी मावंट अफाज्जातो ८८९ मी. उंचायेच्यो दोंगुल्ल्यो घानांत सगळ्यांत ऊंच आसात. ईशान्य वाठारा गाबांगा पठारां आसात. घानाची मुखेल न्हंय धवी होल्टा उत्तरेवटेनच्यान अपर व्होल्टांतल्यान घानांत येता. तिका तांबडी व्होल्टा आनी देशाच्या मदल्यान अस्तंत शिमेवयल्यान व्हांवत आयिल्ली काळी व्होलटा मेळटा. थंयसावन दक्षिणेक अमेडिका (आकूसे) मेरेन ल्हान व्होल्टा हें ८,४८२ चौ.. किमी. क्षेत्रफळाचें आनी सुमार ४०० किमी लांबायचें तळें आसा. क्वाहू पठारासावन दर्यामेरेन प्रा (२५७ किमी) आंग्कोब्रा (२०९ किमी). आनी टानो (३८६ किमी.) ह्यो न्हंयो व्हांवतात. हेर न्हंयो ल्हान आसात आनी त्यो दर्यामेरेन पावनात.

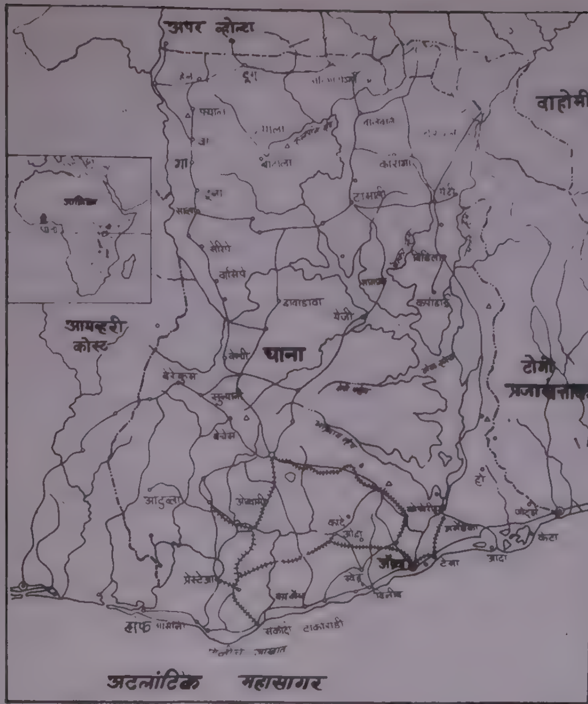
हवामानः घानातलें हवामान सादारणपणान उश्ण आसा. उत्तरेवटेन चड खर आनी सुकें आसता. इशान्येवटेनच्यान सहारावयल्यान येवपी उश्ण, सुकें वारें धुल्ल हाडटा आनी नैर्ऋत्येवटेनच्यान येवपी ओलसाणी वारें शीतळ आसता. उत्तर वाठारांनी नेटाचीं वादळां जाता नैर्ऋत्येवटेनच्यान येवपी वारें पावस हाडटात. ईशान्येवटेनचे हवेचे ल सुके आसतात. वर्सुकी सरासरी तापमान २६° ते २९° से. आसत सादारणपणान पावसाळ्याच्या पयलीं फेब्रुवारी, मार्चांत हवेंत उश्णता वाडटा आनी जानेवारी वा ऑगस्टांत ती उणी जाता.

क्वाहू पठाराचे उत्तरेवटेनच्या वाठारांत एप्रिल ते ऑक्टोबर पावसाळ्याचे दीस आसतात आनी ऑगस्ट, सप्टेंबर ह्या म्हयन्यां सगळ्यांत चड पावस पडटा. नोव्हेंबर ते मार्च मेरेनचो काळ उश्ण आनी सुको आसता. दक्षिणेवटेनच्या वाठारांनी पावसाळो दोनदां येता आनी जून आनी ऑक्टोबर हे चड पावसाचे म्हयने आसतात. डिसेंबर फेब्रुवारी आनी पर्थून ऑगस्ट हे सुके आसतात. दर्यादेगांचेर अस्तंतेवटेन २१५ सेंमी. ते उदेंतेवटेन ११२ सेंमी. पावस पडटा.

बनस्पत आनी मोनजातः दक्षिणेवटेन विषुववृत्तीय रानां जाल्यार उत्तरेवटेन सॅव्हाना तणांचे वाठार आसात. हांगाचीं मुळचीं रानां शेतवडीच्या वापराखातीर कांय प्रमाणांत कापल्यांत. बऱ्याच रानां कोकोचे मळे आसात. रानांनी आफ्रिकन मॉहॉगनी, युटाइल, बाय सावर हीं झाडां उंचमेरेन वाडिल्लीं सांपडटात. तांचेर विंगडविंग तरांच्यो वाली आनी बेनल्ली दिसतात. चिखलाच्या वाठारांनी रफिया त आनी कोंडे आसात. रानां आनी तणांचो वाठार हांचे शिमेचेर आशिल ताडाचीं झाडां ह्या देशाचें खाशेलेंपण समजतात.

दाट रानांनी ल्हान हत्ती, पाणघोडे, मानगीं हांचेवांगडा उण्या रानांच वाठारांनी आनी तणांच्या वाठारांनी रेडे, मेरवां, तरांतरांचीं माकडं तरस, बिबटे वाग हेभायर म्हायंडोळ, पारो, मांबा असले सोरोप बऱ्या प्रमाणांत दिसून येतात. किर, किरकिरे, पाखे, गिदां, बकीं, चिमणी सुकणीं हांगा आसात. तरांतरांची कीडमूंयो हांगा सांपडटा. जळारां आ त्से त्से नांवाचे मूस भरपूर आसात. जळारांक लागून व्हड प्रमाणा मलेरिया जाता, जाल्यार त्से त्से मुसांक लागून जनावरां मरतात आ मनशांक न्हीदनाश व्याधी जाता.

इतिहासः सुमार सोळाव्या शेंकड्यामेरेन सहाराचे दक्षिणेवटेन सुदानी राज्यां दक्षिणेवटेन राज्यविस्तार करपाचो यत्न करतालीं. ह्या यत्नांक लागून तांकां भांगर, फळां, गुलाम ह्या गजालींचो उ

...केत वेपार करूंक मेळटालो. सद्याचो घानाचो प्रदेश तांच्या राज्यांत ...ाव जावपाइतलो लागीं नाशिल्लो, पूण ह्या सुदानी राज्यांच्या ...ांचो परिणाम हांगा दिसून आयिल्लो. गोल्ड कोस्टच्या लागसारच्या ...ारांनी वेपार आनी राजकी प्रस्नांखातीर उत्तरेवटेनच्यान तेराव्या ...ड्यासावन हांगा लोक येवंक लागिल्ले. चवथ्या ते तेराव्या ...ड्यामेरेन पोरन्या घाना आनी उपरांत पोरन्या माली साम्राज्यामेरेन ...ी मार्ग तयार जाल्ले. बोनो, बांड , गोंजा हीं म्हत्वाचीं राज्यां ...ाच्या रानांच्या वाठारामेरेन आपली शीम वाडोवंक पावलीं. घानाच्या ...नी आनी दर्यादिगांचेर अशांटी आनी फांटी जमातीचे लोक रावताले. ...राव्या शेंकड्यांत ईशान्येवटेनच्यान आयिल्ल्या लोकांनी दागोंबा आनी ...ुमी ह्या गांवांची थापणूक केली. त्याच वेळार गा, आडांग्मो आनी ... लोक आग्नेयेवटेनच्या वाठारांनी पावले. घानाक पयलीं गोल्ड कोस्ट ... म्हण्टाले. थंयच्या दर्यादिगांचेर भांगर व्हड प्रमाणांत मेळटालें. ...ाच्या लोकांच्या मूळ थळाविशीं वाद आसा. तांणी स्वातंत्र्याउपरांत ...५७ त आपल्या देशाक घाना हें नांव दवरलें. तांच्या मतान तांचे ...ज पोरन्या घाना साम्राज्याचे नागरिक आशिल्ले. ह्या पोरन्या ...ाज्याचो आनी सद्याच्या घानाचो संबंद आशिल्लो काय ना, हाचेर ...स्वाम दवरसासारको पुरावो आजून सांपडूक ना. ह्या देशाचो अधिकृत ...तेहास १४७१ सावन मेळटा. ताचेपयलींचो इतिहास व्हडलोसो समजून ...ा. १४७१ त सगळ्यांत पयलीं भांगर, हस्तिदंत आनी मसाल्याच्या ...ारातीर पोर्तुगेजांनी हांगा पावल दवरलें. तांणी १४८२ त घानाचे ...दिगेर एल्मीना नांवाचो किल्लो बांदलो. पोर्तुगेजांफाटल्यान फ्रेंच, डच, ...डीश आनी ब्रिटीश अशे बरेच युरोपीय लोक हांगा वेपाराखातीर ...यल आनी तांणीय कांय वाठार आपल्या हातांत घेवन थंय आपापले ...ल्ले बांदले. तांचो मूळ उद्देश कपडो, धातुच्यो वस्तू, मणी, सोरो, ...ा ह्या गजालींचे बदले भांगर आनी हस्तिदंतांचो वेपार करप होच आशिल्लो, पूण उपरांत चड फायदेशीर असो गुलामांचो वेपार तांणी सुरू केलो. हांगासावन गुलाम व्हरून आपल्या वसाहतींतले शेतवडीच्या कामाखातीर ते वापरताले. फुडें पुराय सत्ता ब्रिटिशांकडेन आयली आनी तांणी गुलामाच्या वेपाराचेर बंदी घाली.

एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन वेपाराक खरें कायदेशीर मोडण मेळ्ळें. ब्रिटिशांनी हेर यूरोपीयांक हांगासावन धांवडावन घालून स्वताच्या हातांत वेपाराची सूत्रां दवरलीं. १६५९ ते १७३० मेरेनच्या आक्वामू साम्राज्याच्या नाशाउपरांत बोनो आनी बांडा राज्यांचेर शेक गाजोवन आनी गोंजा आनी दागोंबा राज्यांकडल्यान खंडणी घेवन अशांटी लोक बरेच बळिश्ट जाल्ले. तांचेलागीं ब्रिटिशांक झूज दिवचें पडलें. अशांटी लोक यूरोपीयांक गुलाम धरून दिताले, ताका लागून हेर जमातीवांगडाय तांचीं बरींच झूजां जातालीं. ब्रिटिशांनी ही चाल बंद केल्या उपरांत तांचे आनी ब्रिटिशांचे झूज पेटलें. १८०६ ते १९०० मेरेन अशांटी लोकांवांगडा ब्रिटिशांची सात झूजां जालीं आनी निमाणें अशांटी लोकांचेर ब्रिटिशांनी पुराय जैत मेळयलें. पयलीं दर्यादिगेचेर रावपी फांटी लोकांवांगडा ब्रिटिशांचे बरे संबंद आशिल्ले. पूण १८७४ त तांणी दर्यादिगांवेल्या वाठारांकय आपल्यो वसणुको केल्यो. कांय प्रमाणांत शिक्षणाचो प्रसार जाल्ल्या कारणान फांटी राज्यांतल्या लोकांक ब्रिटिशांच्या वसाहतवादाची सुलूस लागली आनी ह्या वसाहतवादाच्या दुश्परिणामाचो अदमास आयलो. हेवटेन अशांटी पर्यून बळिश्ट जातात तें पळोवन ब्रिटिशांनी शास्त्रांच्या नेटार तांचेर पुराय शेक गाजयलो.

१८८६ सावन दर्यादिगेवेलो सगळो वाठार ब्रिटिशांच्या हातांत आयलो आनी तांणी ताका 'गोल्ड कोस्ट कॉलनी' अशें नांव दवरलें. फुडें १८९७, सावन उत्तरेवटेनचो वाठार गोल्ड कोस्ट कॉलनीक जोडलो. १९२२ त जर्मन वसाहतीचो टोगोलँड हो वाठार लिग ऑफ नॅशन्सान ब्रिटिशांकडेन दिलो. संयुक्त राश्ट्रांनी तो दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांतय तसोच दवरलो,

ताका लागून टोगोलँड गोल्ड कोस्टचोच एक वांटो जावन गेलो.

विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक कोकोचे पिकावळीक लागून हांगा उदरगत जावंक पावली. १९२५ मेरेन राज्यपाल आनी ताका पालव दिवपी विधीमंडळ हांगाचो राज्यकारभार चलयतालें. राज्यपाल कांय आफ्रिकी प्रतिनिधींची विधीमंडळाचेर नेमणूक करतालो.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत घानात राजकी जागृताय नेटान जावंक लागली आनी हेर आफ्रिकी देशाभशेन तांणीय स्वतंत्रतायेची मागणी केली. सुर्वेक १९४६ त तांकां थळावी स्वायत्तता मेळ्ळी. फुडें स्वतंत्रतायेचे मागणेक चड नेट आयलो. १९४९ त ब्रिटिशांनी आफ्रिकी लोकांची एक समिती नेमली. हे समितीच्या अहवालाप्रमाण १९५१ त वेंचणुको जाल्यो. स्वतंत्रतायेखातीर झुजपी एन्‌क्रुमाह हो हांगाचो पंतप्रधान जालो. आफ्रिकन प्रतिनिधींक चडांत चड मेकळीक मेळ्ळी आनी राज्यकारभाराची जापसालदारकी तांचेकडेन दिली. १९५४ त गोल्ड कोस्टाक सगळ्या मळार स्वायत्तता दिवची असो थाराव लोकसभेंत मांडलो आनी ते प्रमाण १९५६ त भौशिक वेंचणुको जाल्यो, तेन्ना आफ्रिकन प्रतिनिधींक वेंचणुकांनी जैत मेळ्ळें जाल्यार तांकां पुराय स्वतंत्राय दिवपाचें ब्रिटिशांनी उतर दिलें. निमाणें ६ मार्च १९५७ दिसा गोल्ड कोस्टाक स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी ताचें नांव घाना अशें बदल्लें. क्वामे एन्‌क्रुमाह पर्थून हांगाचो पंतप्रधान जालो. १९६० त ह्या देशान प्रजासत्ताक संविधान आपणायलें आनी एन्‌क्रुमाह हांगाचो अध्यक्ष जालो.

आफ्रिकेंतल्या हेर राश्ट्रांक स्वतंत्रताय मेळोवन दिवन तांचो एकचार घडोवचो हो उद्देश दवरून एन्‌क्रुमाहान माली आनी गिनी हांचे लागीं एकी केल्ली. १९६० उपरांत कन्व्हेंशन पीपल्स पार्टी आनी ताचो फुडारी एन्‌क्रुमाह हांच्या हातांत सत्ता एकवटिल्ल्या कारणान बरेच गैरवेव्हार जावंक लागले. देशाची अर्थीक स्थितीय इबाडून एन्‌क्रुमाह लोकांमदीं अप्रिय जालो. १९६२, १९६३ आनी १९६४ त ताचो खून करपाचे यत्न जाले. देशांतली शांतताय काबार जाली. निमाणो जेन्ना एन्‌क्रुमाह १९६६ त चिनाचे भेटेक गेल्लो, तेन्ना लश्करान बंड करून सत्ता स्वताच्या हातांत घेतली. लश्कराचेर नियंत्रण आशिल्ल्या नॅशनल लिबरेशन काउंसिलान ल्हवल्हव नागरी प्रशासन हाडपाचें उतर दिलें. १९६९ त हांगा वेंचणुको जावन पुरोगामी पक्षाच्या कोफी बुसियो हाच्या फुडारपणाखाल नवें सरकार अस्तित्वांत आयलें. पूण देशाची परिस्थिती सुदारपांत ताका अपेस आयलें. १९७२ त पर्थून उठाव जावन इग्नेशीयस आचियापोंग हाच्या फुडारपणाखाल लशकरान सत्ता आपल्या हातांत घेतली. १९७७ त आचियापोंगान १९७९ उपरांत देशांत नागरी प्रशासन हाडपाची घोशणा केली, पूण १९७८ त फ्रेडरीक आकुफ्फो हाणें रगतविरयत क्रांती करून आचियापोंगाची सत्ता सोंपयली. १९७९ त लश्करी प्रतिक्रांती जावन जेरी रॅलींग्स ह्या लश्करी अधिकाऱ्यान सत्ता स्वताच्या हातांत घेतली. ताणें संविधान बदल्लें आनी वेंचणुको घेतल्यो. १९७९ त हांगा डॉ. हिल्ला लिमान हाच्या फुंडारपणाखाल नागरी सरकार सत्तेर आयलें, पूण रॅलींग्सान ताच्या सरकाराक बडतर्फ करून १९८१ त पर्थून आपल्या हातांत सत्ता घेतली. सद्यामेरेन तोच हांगाचो सत्ताधीश जावन आसा.

राज्यवेवस्था: ह्या देशाचें संविधान दर नव्या लश्करी सत्ताधीशा वांगडा बदलत आसता. सत्ता एकाच पक्षाच्या आनी एकाच मनशाच्या हातांत आसता. १९७९ तल्या संविधानान सत्तेचें बरेभशेन वांटपण करपाचे यत्न चलयले पूण ताचे यत्न फळादीक जाले नात.

थळावो राज्यकारभार णव प्रांतांतल्यान जाता. इस्टर्न, वेस्टर्न, अशांटी, नॉर्दर्न, व्होल्टा, सेंट्रल, अपर, ब्राँग-अहाफे आनी ग्रेटर ॲक्रा हे ते ९ शासकीय वाठार आसात. दरेक प्रांताचेर लश्करी अधिकारी प्रशासनाची जापसालदारकी सांबाळटा.

अर्थीक स्थिती: घाना हो शेतवडीचेर आदारिल्लो देश. हांगाचें मुखेल पीक म्हळ्यार कोको. कोको उत्पादनाच्या मळार घाना बरोच फुडारला. तेभायर नाल्ल, काफी, कोला, काजू हांचेय हांगा बरेंच उत्पादन जाता. मको, भात, कॅसावा, केळीं, मसमीं भिकणां, गिनीकॉर्न, कापूस, केनाफ, तंबाकू, अनसां, मिरयां, सूंठ आनी फळांचेंय पीक हांगा बरेंच ज रानांच्या लांकडाचोय अर्थीक स्थितीचे उदरगतीखातीर उपेग जा गोरवां पोसपाचो उद्येग चडसो उत्तर वाठारांनी आनी ॲक्राच्या मळां वाठारांनी चलता. नुस्तें मारपाच्या धंद्याक बरोच नेट आसा पूण ह मेळपी नुस्तें सबंद देशाची गरज भागोवंक शकना.

भांगर, हिरे, मँगनीज, बॉक्साइट हीं हांगाचीं मुखेल खनिजां आस तेभायर हालीं कांय वाठारांनी सैमीक तेल आनी वायूचो सोद लाग यंत्रां, येरादारीचीं साधनां, रसायणां ह्या सारक्या गजालींची ह्या देश आयात करची पडटा. चडशे आयात वेव्हार नायजेरिया, ब्रि अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, अस्तंत जर्मनी आनी जपान हांचेव जाता. कोको, हिरे हांची निर्यात अमेरिकेचीं संयुक्त संस्था स्वित्झर्लंड, जपान, नेदरलँडस, ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, रशिया देशांनी जाता.

सेदी हे हांगाचें अधिकृत चलन आनी बँक ऑफ घाना ही हांग मुखेल बँक आसा.

येरादारी आनी संचारण: १९८५ मेरेन हांगा २८,३०० कि लांबायेचे रस्ते आशिल्ले; जाल्यार १९८४ मेरेन ९५३ किमी. लांबा रेल्वेमार्ग आशिल्ले. उदकांतली येरादारी लेक व्होल्टा ह्या तळ्याक ला बरीच म्हत्वाची थारल्या. ह्या देशाक सैमीक बंदरां नात. दोन मु बंदरां- टेमा आनी टाकोराडी हीं कृत्रिम आसात. घाना एअरलायन्स हांगाची राश्ट्रीय विमानसंस्था. ही विमानकंपनी देशाभितर आनी देशांकडेन हवाई मार्गावयल्यान जावपी येरादारीची जापसालदा सांबाळटा. ॲक्रा, कूमासी, टाकोराडी आनी टामाली हांगा मु विमानतळ आसात. तेभायर हेर ल्हानसान बरेच विमानतळ ह आसात.

हांगासावन ४ दिसाळीं उजवाडाक येतात. हीं चारूय इंग्ल भाशेंतल्यान येतात. तांतलीं दोन सरकाराचे मालकेचीं आसात. हे भ हेर खबरापत्रांय हांगा आसात, तीं इंग्लीश आनी थळाव्या भाशांतल्य उजवाडाक येतात.

लोक आनी समाजजीण: वंशिक आनी भाशिक नदरेंतल्यान १९८ हांगा ४४.१ % लोक आकान, १५.९% मोस्सी-डागोंबा; १३.०% इ ८.३% आंडांग्मे; ३.५ % गुर्मा; १.६ योरुबा आनी हेर १३.६ आशिल्ले. तेचप्रमाण सुमार ६२.६% किरिस्तांव, तातूंतले २७.९ प्रोटेस्टंट जाल्यार १८.७% रोमन कॅथलिक आनी १६.० % आफ्रि खाशेलपणाचे आशिल्ले. हेर धर्मांमदीं २१.४% पारंपारिक धर्मश्र मानपी, १५.७% मुसलमान आनी ०.३ % हेर धर्मांचे लोक ह आशिल्ले.

ह्या देशांतल्या ५६ भाशांमदल्यो ९ मुखेल राश्ट्रीय भाशा आसा पयलींच्या काळासावन घानांत निग्रोयड लोकांचो रबितो आशिल अशांटी आनी मध्य घानांत आकान पंगडाचे ट्वी लोक रावतात. फ लोक दर्यादेगांवेल्या वाठारांनी सांपडटात. नैऋत्येवटेन एम क्ष आहंता, ईव्हाल्यू हे लोक आसात. ॲक्रा मळांच्या वाठारांनी गा अ व्होल्टाच्या उदेंतेवटेनच्या वाठारांनी ईवी लोक रावतात. आकान पं बाराव्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांत, गा सोळाव्या शेंकड्यांत आनी सतराव्या शेंकड्यांत हांगा पावले अशें तज्ञांचें मत आसा. उत्तरेवटे चडशे लोक व्होल्टायक लोकांच्या मोस्सी-डागोंबा पंगडाचे वा गो पंगडाचे आसात.

युरोपीयांच्या सहवासाक आनी संपर्काक लागून तांच्यो व चालीरिती घानाच्या लोकांनी आपणायल्यो तरी तांच्यो पारंपा चालीरिती आजून हांगा तांणी तिगोवन दवरल्यात. बायलांचो चडसो पारंपारिक पध्दतीचोच आसा. दादले यूरोपीय भेस करत तरीपूण खासा उत्सव वा हेर सुवाळ्यांक ते आपलो पारंपारिक भेस व उमेदीन वापरतात. शारांनी आधुनिकीकरणाच्या परिणामान शिमीट घरां, रुंद रस्ते हे सारक्यो गजाली बांदल्यात पूण गांवगिन्या वाठार

लोक तणाच्या खोंपटांनी वा मातयेच्या ल्हान वाटकुळ्या खोंपटांनी त.

गाची संस्कृताय थंयच्या पारंपारिक नृत्य आनी संगीतांतल्यान येता. हे पारंपारिक कलाप्रकार तांणी बरेतरेन सांबाळून दवरल्यात. आनी बॉक्सींग हे खेळांप्रकार लोकांमदीं आवडीचे आसात. र फुटबॉल, घोड्यांच्यो सर्ती, टॅनिस हेय खेळ हांगा उमेदीन त

क्षणः घानाचें राष्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण ३०.२% आसा. ६ ावन १६ वर्सांमेरेनचे शिक्षण सरकारान फुकट, सक्तीचें आनी ारके केलां. सप्टेंबर ते ऑगस्ट मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. ाचें माध्यम इंग्लीश आसा. उत्तरेवटेन शिक्षणाचें प्रमाण दक्षिणेपरस आसा. सरकारी संस्थांवांगडा खाजगी शिक्षणसंस्थांय शिक्षणाच्या वावर करतात. उंचेल्या पांवड्याचें शिक्षण फुकट आसा. हें शिक्षण ाखातीर हांगा तीन विश्वविद्यालयां वावर करतात. घानांतले बरेच र्थी उंचेल्या पांवड्यावयलें आनी विंगडविंगड मळांवयलें शिक्षण खातीर अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, कॅनडा, अस्तंत जर्मनी, ग्रेट ह्या सारक्या देशांनी आसात.

ाशा आनी साहित्यः घानाची शासकीय भास इंग्लीश आसा. उत्तर तले लोक सुदानी भासांच्या गुर पंगडाच्यो भास उलयतात, जाल्यार क्वा पंगडाच्यो भास उलयतात. उत्तरेवटेन डागोंबा बोली चडशा ांक समजता. दक्षिणेवटेनचे फांटी, व्हिब ह्यो आकान भाशा ातात. आग्नेय वाठारांत गा आंडाग्मी आनी ईवी भास उलयतात. ांतल्यान इंग्लीशी वांगडा फ्रेंच भाशेचोय वापर जाता.

त्वाचीं थळां: अॅक्रा हे राजधानीचें शार, टेमा आनी टाकोराडी ा, कूमासी, केप कोस्ट हीं थळां उद्येगांचे नदरेंतल्यान म्हत्वाचीं ात; जाल्यार सैमीक सोबीतकायेक लागून ओब्वासी, कोफो, रीडूआ ा बोल्गटांग्गा हीं थळां म्हत्वाचीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

मोळें: (पळेयात कात-२):

ट: गोंयचें एक थळावें वाद्य. घुमट हें नांव ह्या वाद्याच्या ारावेल्यान पडलें आसूंये, अशें दिसता. घुमपी माठ म्हळ्यार घुमट. क दवरपाच्या मातयेच्या आयदनाक 'माठ' म्हणपाची चाल आसा. ो आकार वाटकुळो आशिल्ल्यान ताका 'गोलघुमट' हें नांव पडलां ूंये, अशें दिसता.

वाद्याची रचणूक पळेल्यार तें आदिवासी जमातीन घडयलां, अशें दिसता. उपरांतच्या वादकांनी ह्या वाद्याची उदरगत करून ताका शास्त्रीय बसका दिली, अशें जाणकार मानतात.

भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत ह्या वाद्याचो उल्लेख ना. रत्नाकर, पारिजात हातुंतूय ह्या वाद्याचो उल्लेख मेळना. कांय पूर्विल्ल्या ग्रंथांनी ह्या ाकाराच्या वाद्यांचे उल्लेख मेळटात. दक्षिण भारतांत हे तरेचें वाद्य ाशिल्ल्याचो उल्लेख मेळना.

गोंयांतलो घुमटवादनाचो काळ निश्चितपणान सांगपाक येना. पूर्विल्ल्या काळांतल्या देवळाच्या हिसबापटयांनी सुंवारीवादनाखातीर खर्च केल्याच्यो नोंदी मेळटात. ह्या सुंवारीवादनांत घुमट आस्पावतालें. व्हडल्या शिगम्याक नाटकांकार्यावळी करतना घुमटाक खास म्हत्व दिताले. देवळाच्या मोडी हिसबापटयेचो आदार घेतल्यार घुमटाच्या वादनाचो काळ १६ व्या शतमानापरस फाटीं वता.

घुमट हें मातयेचें वाद्य आसून तें कुमाराकडल्यान घडोवन घेतात. ह्या वाद्याचें दावें तोंड हातांच्या चपक्यान दामून दवरपाक आनी सैल सोडपाक सोपें पडटलें, इतलें ल्हान आसता. उजवें तोंड दाव्या परस वेंतभर मोटें आसता. ताचेर गाराचें चामडें खेडायिल्लें आसता. दोनूय तोंडांमदलो जागो वाटकुळो, फुगिल्लो आसता.

घुमटाचेर गाराचें चामडें चडोवपाची पद्धत अशीः गाराचें चामडें रातभर ओलें करून दवरतात. दुसऱ्या दिसा तें घुमटाचे देगेक केळ्याच्या दिखान दसयतात आनी काथ्याचे दोरयेन बांदतात; मागीर सावळेंत सुकयतात. तें सुकतकच घुमट वाद्य तयार जाता.

गाराचें चामडें हेर खंयच्याच वाद्यांखातीर वापरनात. हें घुमट वाद्याचें खाशेलपण जावन आसा. भतग्राम (दिवचल) म्हालाच्या देवस्थानांत तांब्या-पितुळचीं घुमटां घडोवन देवळाच्या म्हालवजांत आस्पाविल्लीं दिसतात.

घुमट वाजयतना दावो हात ल्हान तोंडाचेर दवरून, उजव्या हातान व्हडल्या तोंडावेलें चामडें वाजयतना, दावो हात घुमट वाजोवप्याक व्हड कुशळतायेन दाव्या तोंडाकडेन वयर-सकल करचो पडटा. चामडें एकेच वटेन आसल्यार लेगीत वादन पुराय करूंक दोनूय हातांची गरज लागता.

घुमटाचें वादन एकेरी केन्नाच आसना. ताचे बोल पूरक आनी लय निदर्शक 'समेळ' नांवाच्या लोखणाच्या वाद्यान पुराय जातात. वांगडा कासाळें हें घनवाद्यूय आसता. समेळ, कासाळें वाजोवपी वादक वेगळे आसतात. घुमटवादनांत घुमटां कितलींय आसल्यार लेगीत समेळ एकूच आसता.

घुमटवाद्य हें मूळ लोकवाद्य आसलें. जेन्ना ताचो शास्त्रीय वाद्यांनी आस्पाव जालो, तेन्ना गोंयकार जाणकारांनी घुमटाची शास्त्ररूपी बोलभाशा, वैचित्र्य नदरेमुखार दवरून घडयिल्ल्याचें दिसून येता. नृत्यभाशेचीं बोलाक्षरां आनी पखवाज-तबला भाशेचीं बोलाक्षरां मेळून घुमटाची बोलभाशा तयार जाता. 'धी धी थै धीईच्च धीईच्च थै' ही शब्दरचना तातूंत दिश्टी पडटा. 'धी धी' हे बोल तबल्यावेले आसून 'थै' हे बोल नृत्याचे आसात.

तबलाशास्त्रीय वादनांतले ठेका, तोडा, मुखडा, पर्ण हे घुमट वादनांत येनात. फकत तुकडा, तीया इतलेच येतात. तुकडा नांवाचो बोल बरोच वेळ परत परत वाजोवन उपरांत ल्हान तीया घेतात. अमकोच ताल अशें सांगिनासतना अमक्याच मात्रांचो बोल अशें सांगतात.

घुमटावांगडा नक्कारे घुम, तारो, आराब हीं ज्रड वाद्यां आनी कांसाळ्यावांगडा तास, जगांट हीं घनवाद्यां वाजयतना लेगीत घुमटाचें म्हत्व लक्षांत येता. अशा वाद्यवादनावेळार, वादन सातमात्रा ताल, चवदामात्रा ताल हे शैलींतलें दिसता. पूण तें खरें स मात्रांचें आसता. घुमट गानवादनाचीं नांवां एक ताळी पद, दोन ताळी पद आनी खाणपद 'चंद्रावळ' अशीं आसात. चंद्रावळ गान आनी वादन हें नांव त्या तालाचें काय गीतप्रकाराचें हो संशोधनाचो विशय आसा. फाल्गुन म्हयन्यांत गावपाच्या गान प्रकाराक 'फाग' म्हण्टात. आरतीवांगडा वाजयतात तें वादन दीपचंदीचो एक प्रकार आसा. पूण ताचो उल्लेख मात 'वादन' असो करतात. समेर येवपा वेळार आठ मात्रा दुगुणीत वाजोवन समेर येतात, अशें दिसून येता. घुमट गानवादनांतली गीताची लय खूब अस्ताईची, खर अस्ताईची आसता. गावपांत येवपी गीताचीं उतरां जुळोवप कठीण आसता. देखीकः 'यादवाच्या राया' ह्या उतरांतलें 'या' आनी 'द' ह्या उतरांतलें अंतर धा सेकंद घेतात. वांगडा आशिल्लें सनेळाचें वादन हें लयीचे चौपटींत धृत आसून तें धा सेकंद दाखयता

आशिल्ल्यान वेवस्थीत जुळटा.

घुमटगान वादनाचे खूब प्रकार आसात. पुराय गोंयांत घुमट गानवादनाचे दोनचार प्रकार आयकुपाक येतात. सद्या जायते प्रकार ना जाल्यात. घुमटगान वादन करपी खांपे कलाकारूय आयज नात.

गोंयचो संदर्भः गोंयच्या हिंदू समाजाभितर, भुरगें जल्मतकच सव्या दिसा सटीपूजन सुवाळो करतात. त्या सुवाळ्याक हें वाद्य वाजयतात. आजय कांयकडेन भुरगें घरांत जल्मल्यार हें वाद्य वाजयतात. चोडणकर आडनांवाचे लोक हें वाद्य वाजयनात.

गोंयांत फाल्गुन म्हयन्यांत जावपी व्हडल्या शिगम्याचे परबेंत ह्या वाद्याचें वादन जाता. घुमट, समेळ, कासाळें आनी एकाद्रो नगारो हो घुमट वाद्याचो साज आसता. ह्या वादनाक 'सुंवारीवादन' म्हण्टात. पेडणेच्या वाठारांत समेळाच्या बदला मृदंग घेतात. सुवारीवादनांत घुमटाक खास म्हत्व आसता. शिगम्याच्या पयल्या दिसाक 'हळदोणे' म्हण्टात. त्या दिसा घुमटवादनावांगडा सुरवातीचें गीत 'हळदोणे केशराचे पाणी हो ।।' अशें आसून तें आठ मात्रांनी घुमटावांगडा गायतात. उपरांत चंद्रावळ आनी हेर प्रकारांचें गायन आसता.

गोंयांत भाद्रपद म्हयन्यांत गणेशचवथीक गणपतीची आरती घुमटावांगडा करपाची चाल आसा. शेतकामती तेचपरी उंचेल्या वर्गांतल्या लोकांमदीं ही चाल आदल्या काळासावन आसली आनी आयजूय आसा.

गोंयचो किरिस्तांव समाज मांडो, देखणी ह्या गायनवादन प्रकारांत घुमटाचो उपेग करता. म्हादळें नांवाचें मातयेचें मृदंग, जाची अंगरचणूक घुमटावरी आसता अशें एक वाद्य किरिस्तांव वाजयतात. ह्या वाद्याचीं दोनूय तोंडां गायचे चामडेन मडयल्लीं आसतात. पूण वादन मात घुमटाचे पध्दतीन चलता. वादनाचे प्रकार चार ते पांच आसतात. वाद्य वाजयतना 'धी धी थै, धी धी थै, धी धी थै' अशें वाजोवन एक ल्हान तीया घेतात. अस्ताईक लय नासता. मध्यम लयीचें वादन करतना 'धीग्नाकता', 'धीग़्नाक' अशें परत परत वाजोवन मद्दींच एक ल्हान तीया घेतात.

भारतीय वाद्यांनी घुमट वाद्यासारकें ऊंच पांवड्याचो खर्ज निर्मुपी दुसरें वाद्य ना. लय-तालाचीं विंगडपणां घुमट वादनांइतलीं दुसऱ्या खंयच्याच वाद्यवादनांत आसनात.

- मलबाराव सरदेसाय

घुर्ये, गोविंद सदाशिवः (जल्मः १२ डिसेंबर १८९३, मालवण).

आंतरराश्ट्रीय कीर्तीचो भारतीय समाजशास्त्रज्ञ, मानवशास्त्रज्ञ आनी भारतविद्या पंडीत (Indologist). शिकप मालवण, मुंबय जुनागड हांगा. १९१८ त, संस्कृत विशय घेवन तो मुंबय विद्यापीठाचो एम्. ए. जालो. हे परीक्षेंत ताणें कुलपतीचें भांगरापदक मेळयलें. कांय काळ मुंबयच्या एल्फिन्स्टन महाविद्यालयांत ताणें अध्यापन केलें. १९१९ त, सर पॅट्रिक गेडेस हाच्या मुखेलपणाखाल मुंबय विद्यापीठांत समाजशास्त्र विभाग सुरू जाल्लो. ताचेकडल्यान प्रेरणा घेवन घुर्ये समाजशास्त्राकडे वळ्ळो. मुंबय विद्यापीठाची शिष्यवृत्ती घेवन तो इंग्लंडाक गेलो. थंय ताणें केंब्रिज विद्यापीठाची डॉक्टरेट मेळयली (१९२३). १९२३ त तो मुंबय परत आयलो आनी मुंबय विद्यापीठांत समाजशास्त्र विभागांत प्राध्यापक आनी विभागाचो मुखेली म्हूण काम पळोवपाक लागलो. १९५९ त सेवानिवृत्त जायमेरेन ताणें हें काम पळेलें. निवृत्तीउपरांत मुंबय विद्यापीठान ताची 'प्रोफेसर एमेरिट्स' ह्या पदाचेर नियुक्ती केली.

डॉ. घुर्ये हाच्या संशोधनपर बरोवपांत इतिहास, मानवशास्त्र, पुरातत्वशास्त्र, वास्तुशास्त्र, राज्यशास्त्र, साहित्य आनी कला ह्या शास्त्रांचो समाजशास्त्रांकडेन मेळ घाल्लो दिसून येता. भारतीय जातिवेवस्था, वंश आनी वर्ग, अनुसूचित जमाती, संस्कृताय, नागरीकरण, गांवगिऱ्या जिणेंतले बदल, कुटुंब आनी नातेवेवस्था, भारतीय साधुसंत, जनसांख्यिकीय समस्या आनी कुटुंबनियोजन, लग्नसंबंद, भारतांतले समाजीक तणाव अशे विंगडविंगड विशय ताच्या ग्रंथांनी आस्पावतात. आफ्रिकन निग्रोंचे वंशसंबंद, अमेरिकन बाय... लैंगीक जीण हेसारके परकीय समाजशास्त्राविशींच्या विशयांचेर ... बरयलां. रजपूत वास्तुशिल्प आनी भरतनाट्यम् नाचांतलो भेस ... विशय लेगीत ताच्या संशोधनांत आस्पावतात. शेक्सपिय... साहित्यांतली विवेकबुध्द हाचोय सोद ताणें घेतलो. मोलादीक संशो... आदारासयत म्हायती, वस्तुनिश्ठ नदर, असामान्य विद्वत्ता ह्या गु... लागून ताचें शास्त्रीय बरोवप विचारप्रवर्तक जालां.

ताचे वट्ट २३ ग्रंथ आनी कितलेशेच लेख उजवाडाक आयल्यात. पुण्या लागसार आशिल्ल्या लोणीकंद ह्या खेड्याचो अभ्यास करून ... विचार 'आफ्टर ए सेंच्युरी अँड ए क्वार्टर' (१९५४) ह्या ग्रंथांत मा... 'कास्ट अँड रेस इन इंडिया' (१९३२) ह्या ताच्या पयल्याच ग्र... समाजमनात खोलायेन रुतिल्ल्या जातींची आनी तांचो नाय... करपाच्या उपायांची विस्कटावणी केल्या.

'दि शेड्युल्ड ट्राइब्ज' ह्या ग्रंथांत ताणें आदिवासींचे जि... विस्तारान विस्कटावणी केल्या. विंगडविंगड भारतीय देवता... भारतीय समाजाचें एकसारकेपण कशें सादून आयलां, हे ताच्या 'ग... ॲण्ड मॅन' ह्या ग्रंथांत दिसून येता. भारतीय एकचाराक चीर ह... संस्कृतीक, धर्मीक आनी भाशीक तणाव आनी ताचेवयले उपाय... 'सोशल टेन्शन्स इन इंडिया' (१९६८) ह्या ग्रंथाचो मूळ विशय अ... 'व्हिदर इंडिया' (१९७४) आनी 'इंडिया रीक्रिएट्स डेमॉक्र... (१९७७) हे ताचे ग्रंथ म्हळ्यार आर्विल्ल्या भारताचो अद्य... इतिहासूच आसात. समाजशास्त्र आनी लोकशाय हांच्या स... अधिश्ठानाचेर हो इतिहास आदारीत आशिल्ल्यान ताका खाशेलें ... प्राप्त जालां. भारतीय फुडाऱ्यांनी तणावाकडेन लक्ष दिनाशिल्ल्या... भारतीय लोकशायेक कशेतरेन धोको तयार जाला, हें ताणें 'व्हि... इंडिया' ह्या ग्रंथांत उक्तायलां.

डॉ. घुर्ये हाच्या मतान धर्माची जाणविकाय न्यायबुध्दी, विचार ... उच्चार स्वातंत्र्य आनी सहिष्णुता हे संस्कृतायेचे पांच मूलाधार आस... धर्माविशींचे जाणविकायेचेर ताणें 'रिलीजियस कॉंशसनेस' (१९६५... ग्रंथ बरयलो. तातूंत इ.स.प. ३००० वर्सांपसूनचो मेसोपोटेमिया, ई... आनी भारत ह्या देशांतल्या धर्माविशींचे जाणविकायेचो इतिहास अ... धर्मकल्पना आनी संस्कृतायेलागीं मंदिरशिल्पांचो आशिल्लो संबंद त... स्पश्ट केला. ताचे हेर म्हत्वाचे ग्रंथ अशे- 'ॲबॉरिजिन्स सो कॉल्ड देअर फ्यूचर' (१९४३), 'इंडियन कॉस्ट्यूम' (१९५१), 'इंडि... साधूज' (१९५३), 'फॅमिली अँड किन इन इंडो-युरोपियन क... (१९५५).

ताणें १९५१ त 'इंडियन सोशिऑलॉजिकल सोसायटी' हे संस्... थापणूक केली. हेभायर ताणें जायत्या राश्ट्रीय आनी आंतरराश्... स्वरुपाच्यो संस्था आनी समित्यो हातूंत वेगवेगळ्या पदांचेर कार्य वे... ताच्या मार्गदर्शनाखाल एम्.ए. आनी पीएच्.डी. खातीर कितल्याः... अभ्यासकांनी आपले प्रबंध यशस्वीपणान सादर केले. भारतांत... विद्यापीठीय पांवड्याचेर ताणें समाजशास्त्र ह्या विशयाक अभ्यास ... संशोधन विशय म्हूण म्हत्वाची सुवात मेळोवन दिली.

प्रसिध्दीपसून पयस रावप, हें डॉ. घुर्ये हाच्या स्वभावाचें ... खाशेलपण आशिल्लें. १९७१ त फ्रांसांत संवसारीक चर्चासत्रांत ... घेवपाक ताका आपोवणें आयलें. हो ताच्या वावराचो भोव... आशिल्लो. पूण त्या काळांत पाकिस्तानचे सत्ताधारी उदेंत बंगाल... लोकांचेर पाशवी अत्याचार करताले आनी संयुक्त राश्ट्रसंघ... तटस्थपणान पळेतालो. डॉ. घुर्येक ही परिस्थिती पळोवन वायट दि... आनी देखून ताणें ते चर्चेंत वांटो घेवपाचें न्हयकारलें. भारत सरका... ताका भोवमानान दिवपाक केल्ली 'पद्मभूषण' ही पदवीय ... न्हयकारली.

संशोधनाच्या मळार वावर करतल्याक अभिमानाक पात्र ... भोवमान ताका मेळ्ळो. 'इंटरनॅशनल एन्सायक्लोपीडिया ऑफ सो...

…स' ह्या कोशग्रंथांत फाटल्या ११० वर्सांतल्या संवसारांतल्या २५८ …शास्त्रज्ञांची वळख दिल्या, तातूंत डॉ. घुर्ये हाचो आस्पाव आसा. …तल्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाचो आद्य प्रवर्तक म्हूण ताची नामना …

- कों. वि. सं. मं.

…: युरोपांत, शाराच्या ज्या वाठारांत ज्यू लोक वेगळे रावताले ताका (Ghetto) अशें म्हण्टाले. आतां लेगीत खाशेले अल्पसंख्य जमातीक शाराच्या एका वाठारांत वेगळे रावपाची सक्ती करतात, तेन्ना त्या एक कांय देशांनी 'घेटो' अशें म्हण्टात. दक्षिण आफ्रिकेंत अशे … काळ्या आनी आशियाई लोकांक गोऱ्या लोकांपसून वेगळ्या अशा …कांनी रावपाची सक्ती केल्या. देखून, त्या भागांक 'घेटो' अशें …त.

…घेटो' हो शब्द मूळ इटालियन भाशेंतलो. व्हेनिसांतल्या 'ज्यू' …ची वसणूक एका ल्हान जुंव्यार आशिल्ली. थंयच तिख्याचे कारखाने …ल्ले. ह्या जुंव्याचें नांव 'काम्पो घेट्टोनुआव्हो' अशें आशिल्लें. …यल्यानूच 'घेटो' हो शब्द रूढ जालो.

…ुसलमान आनी किरिस्तांव ज्यूंचो मत्सर करताले. किरिस्तांव, जेजू …च्या बलिदानाक ज्यूच कारणीभूत आसात, अशें मानतात. देखून …म सुरवातीचे 'घेटो', मुस्लिम आनी किरिस्तांव देशांनी तयार जाले. …मान धर्मीय मोरोक्को देशांत इ.स. १२८० सावन ज्यूची वेगळी …ूक आशिल्ली. त्याच शेंकड्याचे सुर्वेक क्रिस्ती धर्मीय लॅटेरन …त्सिलान 'ज्यू'चेर निर्बंध घालचे, तांकां सरकारी नोकरेंत घेवंचे न्हय, … हळदुवे बिल्ले लावन भौशीक सुवातींनी भोंवपाची सक्ती करची, …सुचयलें. तेन्नासावन युरोपीय देशांत ज्यूंक वेगळे दवरपाची प्रथा सुरू …ी. अर्थीक सर्तींत ज्यू आपणापरस बळिश्ट जातले, ह्या भंयान …व्या शेंकड्याचे सुर्वेक इंग्लंडांतल्यान ज्यूंक धांवडायले. तांणी …नी, स्पेन, इटली आनी पोलंड हांगा स्थलांतर करून आपल्यो वसणुको …पन केल्यो.

…जर्मनींत फ्रँकफर्ट हांगा पंदराव्या शेंकड्यांत सगळ्यांत व्हडलो घेटो …र केलो. प्रागांतलो घेटोय असोच नामनेचो आशिल्लो. स्पेन आनी …ुगालांतूय जायते घेटो आशिल्ले.

…घेटोंतले रस्ते, घरांची बांदावळ, निवळसाण आनी हेर गजाली उण्या …र्ड्याच्यो आशिल्ल्यो. घेटो वसणुकां भोंवतणी वणत आसताली आनी … एकूच प्रवेशद्वार आसतालें. घेटो भितर ज्यू लोकांक स्वायत्तता …शिल्ली 'ज्यू'चीं स्वताचीं न्यायालयां, धर्मीक, सांस्कृतिक, शिक्षणीक …नी करमणूक हांचीं केंद्रां आसतालीं. वसणुकेभायर अर्थीक वेवसाय …पाक कडक निर्बंध आशिल्ले. घेटोभायर 'ज्यू'क अपमानाची वागणूक …टाली.

…एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक युरोपांतले घेटो कायद्यान बंद करचे …ले. रशियांत मात १९१७ चे क्रांतीमेरेन घेटोची पध्दत आशिल्ली. …ऱ्या म्हाझुर्जांत नाझींनी युरोपांत जायतेकडेन 'ज्यू'चे घेटो परत …पन केले. हातूंत पोलंडांतलो 'वॉर्सोचो घेटो' हें एक मुखेल उदाहरण …सा. थंयसावन 'ज्यू'क छळगृहांत (concentration camp) व्हरून जिते …रताले.

…अमेरिकेंत गेल्या नीग्रो लोकांक कायद्यान न्हय, पूण खाशेले …माजीक परिस्थितीक लागून शाराच्या खाशेल्या भागांत रावचें पडलें. … एक प्रकारचे घेटोच. लंडन, मँचेस्टर, लिव्हरपूल अशा ब्रिटनांतल्या …यल्या शारांनी लेगीत आशियाई लोकांची वसती खाशेल्या वाठारांतूच …द्रित जाल्या. पूण तांचेर कसलेच निर्बंध नात. देखून, तांकां रुढ अर्थान …टो म्हणप समा न्हय.

…आर्वेल्या काळांत समाजीक आनी अर्थीक समता मानतात. संयुक्त …ाष्ट्र संघटनेचे सनदेंत मानवी अधिकाराविशीं स्पश्ट आश्वासन आसा …गानी ताका लागून तत्त्वीक नदरेन तरी घेटो नश्ट जाले.

- कों. वि. सं. मं.

घोटगे, रामकृष्ण जगन्नाथ: (जल्म: १७ मे १९१२, कोरगांव-पेडणे).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. सुटके झुजाच्या काळांत तो सुटके झुजाऱ्यांक आदार करतालो. १९५५ वर्सा जेन्ना मधु लिमये सत्याग्रहींचो एक पंगड घेवन गोंयांत आयलो तेन्ना ताणें तांकां मार्गदर्शन केल्लें. १९५९ वर्सा ताका सुटके झुजारी आत्माराम पाटील हाचे वांगडा धरलो आनी एक वर्स बंदखणींत दवरलो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

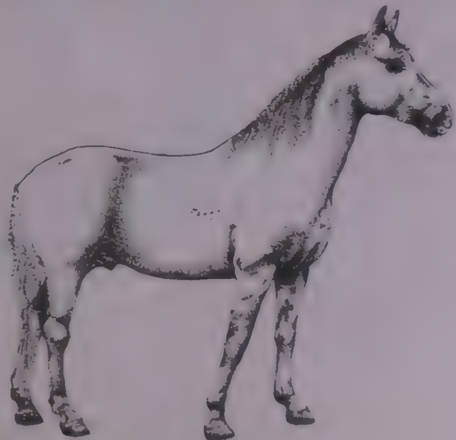
- कों. वि. सं. मं.

घोडगे, प्रभाकर काशीराम: (जल्म: ३१ ऑक्टोबर १९३४, मडगांव-साश्टी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें विज्ञान शाखेचें पयलें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें. गोंय सुटके चळवळीच्या काळांत 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आसलो. लोकांमदीं राजकी जागृताय करपाखातीर ताणें खूब वावर केला. १५ ऑगस्ट १९५४ दिसा आल्फ्रेड आफोंसो हाच्या फुडारपणाखाल तेरेखोल गांवांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. ह्या सत्याग्रहाच्या दुसरे दिसा पोलिसांनी ताच्या वांगड्यांसयत ताका धरलो आनी इकरा वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तेभायर दंड भरपाये बदला आनीक दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. १९५९ वर्सा ताचे कडल्यान उतर घेवन बंदखणींतल्यान ताची सुटका केली. गोंय सुटके उपरांत तो 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' संघटनेचो वांगडी जालो आनी जिल्हा संघटक म्हूण वावर करूंक लागलो. कामेऱ्यां आनी कामगारां पासत ताणें खूब वावर केला. १९६३ वर्सा तो 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया' पक्षाचो वांगडी जालो आनी १९७१ मेरेन गोंयचे शाखेचो चिटणीस म्हूण पक्षाचें काम पळोवंक लागलो. गोंय राज्याचे 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस' कमिटीचो तो अध्यक्ष जालो. '१८ जून' कमिटीचो तो चिटणीस आसलो.

- कों. वि. सं. मं.

घोडो: **प्राण्यांचें वर्गीकरण:** वर्ग- स्तनिवर्ग (Mammalia), गण- पॅरिसोडॅक्टीला, कूळ-इक्विदे, जाती- इक्वस कॅबॅलस (E Caballus of melini tarpan), प्रजाती- इ. कॅबलस प्रेझवालस्की, प्रेझवाल्की हॉर्स (E.Caballus Prezewalskii, Prezewalki horse).

अरेबियन घोडो

शारिरीक खाशेलपणः (वर्णन)

बेल्जियम घोडो

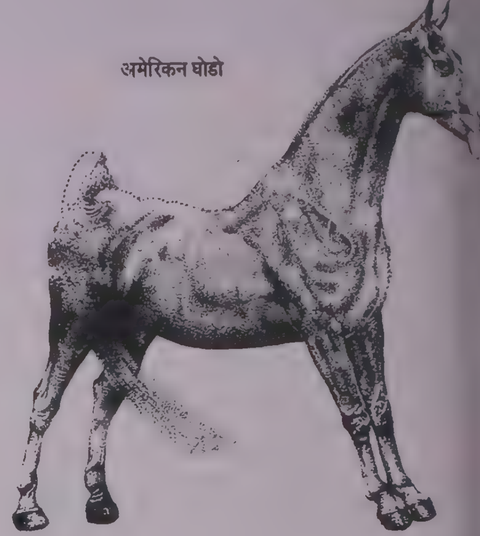
प्रेझवालस्की घोड्याची खांद्यामेरेनची उंचाय साडे चार फूट आसता, ताची आयाळ ताठ आसता. आयाळीचो रंग, शेंदरी आनी पुडीकोराची भरसण जाल्लो आसता. शेंपडेचेर लांब काळे केंस आसतात.

घोड्याभितर अरबी घोड्याची सुवात ऊंच आसा. हो घोडो ऊंच जातकुळयेंतलो आसून तो चपळ आसता. ताचें कपल वा ताळवी फुगिल्ल्यावरी पूण वाटकुळी आसता. तोंड सरळ आनी बारीक, रेखीव नाक लांब आनी सरळ फाट, लांब आनी घटमूट सोबीत पांय ही ह्या घोड्याची कांय शारिरीक खाशेलपणां जावन आसात.

घोडो ४४ म्हयन्यांनी पूराय वयांत येता. त्यावेळार ताचें वजन ४५० किग्रॅ. आसता. नवें जल्माक आयिल्लें घोड्याचें पील सादारणपणान ४५ किग्रॅ. आसता.

उगमाचो इतिहासः धर्तरेचेर घोड्याचें अस्तित्व मनीसजात घडचे आदीसावन आसा. रानवटी घोडो, जंगली गाढव आनी झेब्रा हांचेपरस वेगळो आसलो तरी तो ताच्याच 'इक्वस' हे जाती प्रकारांत मोडटा. इतिहासपूर्वकाळासावन रानवटी घोडो युरोप आनी आशिया खंडांत आसलो. इतिहासकाळांत घोड्याक पोसपाक लागले. ह्याच काळांत मांसाखातीर ह्या प्राण्याची शिकार जावपाक लागली आनी झुजांतय वेगवेगळ्या कामांखातीर ताचो उपेग जावपाक लागलो. वयल्या विंगडविंगड कारणांक लागून घोड्याचो आंकडो उणो जायत गेलो. सद्या रानवटी घोड्याचें अस्तित्व लागीं लागीं ना जायत गेलां. 'तरपन' ही रानवटी घोड्याची जात १८५१ मेरेन युक्रेन वाठारांत अस्तित्वांत आसली. प्रेझवालस्की घोडो वा मंगोलियन रानवटी घोड्याची जात मध्य आशियांत तग धरून आसली. आयज ही जात ल्हव ल्हव नश्ट जाल्या. सद्याच्या पाळीव घोड्याची पैदास सुमार दोन हजार वर्सांफाटीं (इ.स.प.) वयल्या खंयच्याय एक वा दोनूय रानटी घोड्याचे जातीसावन जाल्ली आसूंये अशें मानतात. पूण हो बदल कसो घडलो हाचीं कारणां आयजमेरेन उक्तीं जावंक नात.

घोड्याची जडण-घडणः १९३८ त किंग्स्टन-सफोल्क हांगासल्ल्या विलयम कोलकेस्टर ह्या वीट करप्याक, विटांखातीर माती काडटना दाताचे जीवाश्म मेळळे. फुडल्याच वर्सा केंट वाठारांतल्या स्टड हिल हांगा विलयम रिचर्डसन हाका 'जीवाश्म' एकठांय करतना सोंश्याची कवटी मेळ्ळी. कालांतरान बरेच विंगड विंगड प्राण्यांचे 'जीवाश्म' मेळळे. हांकां 'हायराकोथेरियम' हें नांव पडलें. सुमार ५.५ कोटी वर्सांपयलींच्या काळांतल्या घोड्याच्या पूर्वजाक हायराकोथेरियम म्हणटात. हे अवस्थेंतल्या घोड्याक, फुडल्या पायांक चार बोटां तर फाटल्या पां[यांक] तीन बोटां आसलीं. दोन कोटी वर्सांउपरांत घोड्याचें एक बोट ग[ळून] पडलें. हे अवस्थेक 'मिसोहिपर्स' (Mesohippers) अशें म्हणटात. उप[रांत] आनीक दोन कोटी वर्सांनी घोड्याचीं दोन मायलीं बोटां गळून पडलीं [हे] अवस्थेक 'हेरीकिपस' अशें म्हण्टात. ह्या वेळार ताचे पांय [...] जमनीकच लागपाक शकताले. पिलोसीन काळांतलो पिलोहि[पस] अवस्थेंतलो घोडो एका बोटाचेर धांवतालो. आर्विल्ल्या काळांत घोड्याचे अवस्थेक 'इक्वस' म्हण्टात. ते खुराच्या आदारान धांवतात.

अमेरिकन घोडो

सुमार दोन कोटी वर्सांआदीं धर्तरेचेर खास करून पठाराचेर जा[...] तण खावन घोडो पोट भरतालो. तणाक लागून येवपी रेंवय [...] खाल्ल्यान ताच्या दांताच्या आकारांत फरक पडलो आनी मोटवे [...] कांय काळाउपरांत हे दांत फक्त तण खावपायोग्यच उरले. आ[...] घोड्याचें मुखेल अन्न 'तण' जावन आसा.

वसतीस्थानांः संवसारांतल्या चडश्या सगळ्या देशांत, कमी [...] प्रमाणांत घोडो हो प्राणी दिश्टी पडटा. १९८६ वर्साचे जनाव[...] जनगणनेप्रमाण गोंयांत फक्त दोन घोड्यांची नोंद आसा.

प्रकारः सादारणपणान टारपन, मंगोलियन रानवटी घोडो, म[...] रानघोडो, पाळीव घोडो आनी हेर प्रकाराचे घोडे हातूंत आस्पावतात.

टारपनः ह्या घोड्याची जात सद्या अस्तित्वांत ना. पोशि[...] घोड्यावांगडा घडिल्ल्या संकरणाक लागून आनी व्हड प्रमाणांत जा[...] शिकारेक लागून ही जात नश्ट जाल्या.

प्रेझवालस्की घोडो (मंगोलियन रानवट घोडो): १८८१ वर्सा, म[...] आशियांत निकोलाय प्रिझवालर्स्की ह्या रशियन संशोधकान ह्या घोड्या[...] सोद लायलो. १९१८ च्या रशियन क्रांतीवेळार हे जातीचे फकत ४० [...] उरिल्ले. हांकां विंगड विंगड अभयारण्यांनी सांबाळून दवरिल्ले.

मध्यम रानवट घोडोः अमेरिकेचे 'मध्यम रानटी मुस्तांग' अ[...] ऑस्ट्रेलियाचे 'ब्रूम्बी' ह्या घोड्याचो ह्या प्रकारांत आस्पाव जाता.

पाळीव घोडोः पाळीव घोड्याच्यो सुमार साठ जाती आसात. [...] प्रकारांतलो 'अरबी' सगळ्यांत ऊंच पांवड्याचो मानतात.

नॉर्थर घोडो, जड घोडो, तशेंच हलके सॅलेबीक घोडो हे कांय [...] घोड्याचे प्रकार आसात.

इंग्लीश थॅरोब्रेड, स्टॅंडर्डब्रेड, क्लाईड्सडेल, शायर, आयसलॅण्ड पो[...] इंडियन थॅरोब्रेड, चुमुरती, सिती भूतानी, मणिपूरी, मारवाडी, काठे[...] हीं घोड्यांच्या जातींचीं कांय विदेशी आनी देशी नांवां आसात.

प्रजननः घोडी दोन वर्सांनी वयांत येता आनी प्रजननक्षम जा[...]

क ३ ते ५ दिसांचें आसून ऋतूकाल २४ ते २८ दिसांचो आसता. ल सोंपचे आदींची २४ ते ४८ वरां गर्भधारणेक योग्य आसतात. रणेचो वट्ट काळ ११ म्हयन्याचो आसता. घोडी व्हितकच चार ते दिसांनी परतून माजाक येता. सुमार चार ते स म्हयने घोडी दूद दिता. सुमार वीस वर्सांची जायसर घोडी पिलांक जल्म दिता. वेळार एकच पील जल्म घेता. क्वचित प्रसंगार जुळे वा तिळे क येतात.

सप आनी खावडः जेवणखाण, निवळसाण आनी फाव तशी सुवात ांक बरे तरेन पोसपाचे नदरेन म्हत्वाच्यो गजाली आसात. घोड्यांक रणपणान तबेल्यांनी वा घोडवळींनी दवरून पोसतात. तबेल्यांचीं लांब-रुंद आसचीं पडटात. दोन घोड्यांमजगतीं ऐस-पैस सुवात ात. घोड्याची कात दिसाक दोन फावट धुंवन पुसून निवळ त. आयाळ आनी शेंपडी उदकान धुतात. चड वाडिल्ले केंस ात. ताच्या आंगाखाल सुक्या तणाचें हांथरूण घालतात. तें दर बदलतात. घोड्याच्या खुरांचो शृंगी भाग झिजचो न्हय म्हूण 'नाल' ात.

ावडः घोड्यांक दितात ती खावड आनी ताची सरासरी अशीः

खावड	सरासरी
भड्डिल्लो ओट (धान्य)	५०.००%
हळडुवें भड्डिलें धान्य	१४.००%
गंवाचो आनी तांदळाचो कुंडो	१०.००%
अल्फालफा पानांचे जेवण	५.००%
जवसाचें जेवण	७.५०%
आयोडीनाची प्रक्रिया केल्लें मीठ	०.५०%
गरम वाफ दिल्ल्या हाडांचें जेवण	०.५०%
मळी, काकय	१२.५०%
	१००.००%

घोड्यांक वयल्या पांवड्याचो सकस आनी संतुलित आहार वा खावड प गरजेचें आसता. खावडीवांगडा योग्य तितलें उदक घोड्याक चें पडटा. घोडे सादारणपणान स्वताच्या वजनाची १२% खावड ता.

उपेगः घोड्याचो पोशिल्लो प्राणी म्हूण उपेग जायत सावन ोसजिणेंत एक आगळीच क्रांती घडली. सुर्वेक घोड्याचो उपेग खातीर जातालो. उपरांत 'स्वारी' करपाखातीर ताचो उपेग जावपाक गलो. जड वाहनां वा जड म्हालाची हाड-व्हर करपाखातीरय ड्याचो उपेग जावपाक लागलो. मुंबय शारांत पयलीं ट्रॅम ओडपाक ड्याचो उपेग करताले. सद्या सर्तीखातीर तशेंच टांगो वा बग्गी डपाखातीर घोड्याचो वापर जाता. इतिहासकाळार चडश्या सगळ्या ांनी घोड्याचो वापर जातालो.

रोग आनी उपायः घोड्याक हेर प्राण्यांभशेन जीव-जीवाणूंवरवीं संसर्ग न्य रोग जातात. देखीक- वायरल, बॅक्टेरियल, स्पायरोकॅटल, ायकोटिक मेटाझोल, प्रोटोझोल आनी हेर. तशेंच पांय तिरप, स्नायू लप, हाड मोडप, हीं दुखणींय घोड्याक जातात. तेभायर कातीचो, ळ्यांचो, पचनक्रियेचो, मज्जातंतूचो रोगय घोड्यांक जडटा. गर्मेचो, ममतोल जेवणाचो, शारिरीक तशेच रसायनीक प्रक्रियेचो घोड्याचेर रिणाम जाता. घोड्याक जावपी कांय संसर्गजन्य रोगांचीं नांवां अशींः क्वीन एन्सीफालोमिस्लिटीस, अँथ्रेक्स, गायलँडर्स, टिटेनस, डोरीन, सुण ानी हेर.

- डॉ. के. आर. शास्त्री.

घोसाळें: (मराठी-दोडका, शिराळें; हिंदी-जिंगा, तोरी; गुजराती-घिसोडा, तुरिया; कन्नड-हिरेकाई; संस्कृत-कोष्टकी; इंग्लीश-रिज्ड (रिब्ड) गोर्ड; लॅटीन-लुफा ॲक्युटॅंग्युला; कूळ-कुकर्बिटेसी).

ही वाल मुळची भारत देशांतली. घोसाळें आनी माट्ट घोसाळें ह्यो वनस्पती एकाच वंशांतल्यो आसून तांची कांय शारीरिक लक्षणां एकसारकीं आसतात. पानां सादीं, एका फाटल्यान एक आनी पांच ते सात भागांनी वांटिल्लीं आसतात. पु.-पुश्प आनी स्त्री-पुश्प एकाच झाडार पानांचे खांचींत आसतात. पु.-पुश्पाच्या घोसाक १०-२० फुलांची ताळी आसता. स्त्री-पुश्प एकूच आसता. फळ १५-३० सेंमी. लांब, देंठाकडेन अशीर आनी तोंकाकडेन रुंद (फुगिल्ल्या भशेन) आसता. ताचेर धा, उब्यो घट्ट शिरो आसतात. कांय प्रकारांत ह्यो शिरो हय-न्हयश्यो आसतात. बियो थपकट्यो १०-१२ मिमी. लांब आनी काळ्यो आसतात. तरन्या फळांची भाजी करतात. कांय फळां कोडूय आसतात. बी वांतिकारक, कोडू आनी रेचक आसता. कोडू फळां वखदी नदरेन उपेगी पडटा. तातूंत ल्यूफिन नांवाचें कोडूद्रव्य आसता. कामीण, खोकली, पातळ परसाकडेन जावप, दोळ्याचे विकार आदींचेर हीं कोडू फळां उपेगी पडटात.

घोसाळ्याचीं पानां मूळव्याध (बीक), प्लिहाच्या (spleen) दुखण्यांचेर उपेगी पडटा. ताच्या पानांचो रोस भुरग्यांक दोळे येवपाच्या विकाराचेर वापरतात. मासिक पाळी बंद जावप आनी मूत्रविखरक्तता (मूत्रपिंडाच्या कार्यांत आडखळ आयिल्ल्यान रगतांत युरियाचें प्रमाण वाडून निर्माण जाल्ली अवस्था) हांचेर पानांचो काडो दितात. बियांचें तेल आनी पेंड विखारी आसता. पेंडींत नायट्रोजन आनी फॉस्फरस आशिल्ल्यान सारें म्हूण तिचो उपेग करतात.

बिहार राज्यांत घोसाळ्यांत सातपुतिया नांवाचो प्रकार दिश्टी पडटा. हे वालीक व्दिलिंगी फुलां येतात. ताका फळांचे घोंस येतात. एकलिंगी प्रकाराकडेन ह्या द्विलिंगी प्रकाराचें कलम (गार्फ) करून काडिल्ल्या प्रकाराक पांचपटीन फळां येतात. हें पीक गिमांतूय काडपाक येता.

शेतांनी भाजये-खातीर हे वालीची लागवड करतात. गोंयांत घोसाळ्याची लागवड करून तीं बाजारांत विकतात. हे वनस्पतीचें पीक पावसाळी आनी वांयगणी (गिमांत) अशें काडटात. मध्यम प्रकाराचे भुयेंत ३० सेंमी. व्यासाचे आनी १.५ मी. खोल फोंड काडून तातूंत भरपूर शेणाचें सारें घालून ४-५ बियो रोयतात आनी रोखडेंच उदक घालतात. बी किल्लतकच आळ्यांत दोन रोंपे दवरून हेर रोप काडून दुसरेकडेन लायतात. वालीक आदार दिवपाखातीर माटोव घालतात. दर धा दिसांनी वालीक उदक घालतात. लागवडी उपरांत सुमार देड म्हयन्यांत हे वालीक फळां येवंक लागतात. तीं व्हड जातकच तरनीं आसतनाच भाजयेखातीर काडटात सुमार स सप्तकां मेरेन हें काम चालू आसता

सुमार चार म्हयने हें पीक उरता.

कांय वाठारंनी ही वाल सैमीक रितीन निर्माण जाता. अशे वालीक आयिल्लीं घोसाळीं हीं चडशीं रुचीन कोडू आसतात. अशा घोसाळ्यांक रान-घोसाळीं म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

माट्टी घोसाळें: (मराठी- घोसाळे; हिंदी- धिया तोरी; गुजराती- तुरिया, गिलका; कन्नड-तुप्पहिरेकाई; संस्कृत- राज कोष्टकी; इंग्लीश- स्पंज गोर्ड, बाथ स्पंज; लॅटीन- लुफा इजिप्टिका; कूळ- कुळबिंटेसी).

ही द्विदल वनस्पत एक वर्स भर उरता. माट्टी घोसाळें आनी घोसाळें हीं एकाच वंशातलीं आसतात. पूण तांची कात मात वेगळी आसता. माट्टी घोसाळें मुळचें दक्षिण आशिया वाठारंतलें आसून भारत, बर्मा, चीन आनी श्रीलंका ह्या देशांतल्या रानांनी दिश्टी पडटा. ताचें शास्त्रीय नांव अरबी शब्द 'लूफ' ह्या शब्दावेल्यान आयलां अशें दिसलें तरी ही वनस्पत मुळची अरब वा ईजिप्त वाठारंतली न्हय.

खाशेलपण: हे वनस्पतीची वाल वाडटकच माटवार वा रुखार चडयतात. ताचें कांड पंचकोनी आसता आनी ताका पांच ते सात खंडांनी विभागिल्लीं पानां आसतात. पान आनी कांड हांचे खांचीतल्यान ज्यो कोंबऱ्यो प्रतानां (tendrils) येतात ती कांडाक वाडपाक घटसाण दितात.

माट्टी घोसाळें ही एकलिंगी वनस्पत. पु.-पुश्पां आनी स्त्री-पुश्पां एकाच झाडार जातात. पानांचे खाचींत आयिल्ल्या तुऱ्याचेर व्हड आनी हळडुवीं ४-२० पु.-पुश्पां येतात. पु.-पुश्पांच्या तुऱ्यापोंदा स्वतंत्र देंठर एकटुकें स्त्री-पुश्प येता. फळ लांबशें तशेंच वाटकुळें ३० ते ६० सेंमी., लेव पांचवें आनी नाजूक कातीचें आसता. तेचपरी ताचेर उब्यो रेगो आसतात. फळाभितरलो गर जून जातकच धागेदार जाता. बियो थपकट्यो १ ते १.५ सेंमी. लांब आनी काळ्यो आसतात.

प्रकार: आशिया, उत्तर आफ्रिका आनी मध्य अमेरिका ह्या वाठारंनी जरी ह्या घोसाळ्यांची लागवड करतात तरी तातूंत जायतशी उदरगत जाल्ली ना. भारतांत दिल्ली वाठारंत आशिल्ल्या 'भारतीय कृषी संशोधन संस्था' हे संस्थेन 'पुसा चिकणी' ही नवी पध्दत सोदून काडल्या.

लागवड: हे वनस्पतीची लागवड बियांपसून जाता. १.५×१ मी. अशीं चार कुडणां तयार करून तातूंत ३-४ बियो किल्लूंक घालतात. उपरांत रोंप किल्लून व्हड जातकच तांकां आदार दिवपाक माटोव घालतात. बियो किल्लुंक घालचेपयलीं भूंय खणून तातूंत दर हेक्टर प्रमाण २५ टन शेण, गोबोर, सारें (compost), ४० किग्रॅ. नायट्रोजन, ६० किग्रॅ. फॉस्फरस आनी ६० किग्रॅ. पॉटॅश वापरतात. रोंप लायतकच चार सप्तकां उपरांत ४० किग्रॅ. नायट्रोजन दर हेक्टर जमनीखातीर वापरतात. दोंगराळ वाठारंनी जंय हे वनस्पतीची लागवड करतात थंय सुपीक भूंय आशिल्ल्यान रोंपांक फकत नायट्रोजन सारें घालचें पडटा. हें पावसाळी पीक आशिल्ल्यान ताका उदक दिवचें पडना.

बऱ्या प्रकाराची आनी प्रतिचीं फळां येवचे पासत हातान परागीकरण (Pollination) करतात. (पु.-पुश्पाचो पराग स्त्री-पुश्पाच्या किजल्काचेर घस्टवप). रोप रोयल्या उपरांत दोन म्हयन्यांनी तरनीं फळां काडटात. पूण ४ ते ५ म्हयन्यां उपरांत फळ जून जाता आनी तातूंत धागे तयार जातात.

उपेग: तरनें माट्टी घोसाळें जेवणांत वापरतात. तातूंत ४५ आय. यू. (Internal Unit) विटामीन 'अ' आनी दर शंबर ग्रामाक ७ मिग्रॅ. विटामीन 'सी' आसता. पोर्तुगेज संशोधकाक माट्टी घोसाळ्याचो भितल्लो काथो आंग घासपाच्या काथ्याभशेन वापरूं येता हें दिसून आयलें. ह्या काथ्याचो उपेग उश्ण प्रदेशांत आयदनां घासूंक करतात. जून माट्टी घोसाळें ७ ते १० दीस उदकांत घालून दवरतात. जाचेवरवीं ताची कात आनी भितल्लो गर मेकळो जाता आनी ताचेपसून धागे मेळटात. हे धागे हायड्रोजन पेरोक्साईड हातूंत प्रक्रिया करून ते वतांत सुकत घालतात. ह्या धाग्यांपसून हाताक घालपाचीं लुंवां, मेजाचेर आनी दारांत लावपाचे तुवाले, जोतीं आदी जायत्यो वस्तू करतात. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या वे हे धागे आवाज आनी धक्के हांचे प्रतिरोधक आशिल्ल्यान अमेरि लश्कर आपल्या संरक्षक कवचार (Helmets) आनी दारुगुळो व्हर मोटारीचेर हे धागे लायताले. चडशा देशांनी ताचो मरीन स्टीम इं (Marine steam engines) आनी डिजेल इंजीन (Diesel engin हाचेखातीर गाळणी म्हूण उपेग करतात. बियांत सुमार ४६% खावप तेल आनी ४०% प्रथिन आसता. अस्तंतेच्या देशांनी हें तेल व तुकतुकीत करपाक वापरतात.

माट्टी घोसाळ्यांत घोंस घोसाळें नांवाची एक जात आसता वालीचीं फळां ल्हान, वाटकुळीं आनी घोंसानी येतात. हीं फळां भा करपाक वापरतात.

रोग आनी उपाय: हेर भाजयांवरी माट्टी घोसाळ्याक चितो लाग अशा वेळार पानां सकयले भागाक जांबळे तिबे आनी पानांवयर हळ तिबे पडटात. हो रोग वतांत आनी पावसाळी हवामानांत पातळट लिटर उदकांत १ ग्राम कार्बोनडेझीम (Bavistin) घालून ताचो फवार वनस्पतीचेर मारल्यार हो रोग टाळूं येता. फ्युझेरीयम वील्ट (Fusari wilt) हो हे वनस्पतीचेर जावपी आनी एक रोग, बीयेचेर कार्बोनडेझीम द्रव्याची प्रक्रिया करून नश्ट करूं येता. पानांक लागपी किड्यांखातीर लिटर उदकांत २ मिलीलीटर मालाथीयॉन (malathion) वा एन्डोसल घालून ताचो फवारो मारतात.

- मिंगेल ब्रागां

ङ: देवनागरी वर्णमालेंतलें 'क' वर्गांतलें पांचवें व्यंजन. ह्या वर्ण आयचें स्वरूप प्राप्त जावंचेआदी तीन अवस्थांतल्यान वचचें पडलें.

ङ = [ꞔ ड ङ

ङ च्या रुपाचो विकासक्रम

बुध्दगया हांगाच्या एका खांब्याचेर पयले अवस्थेंत ङ दिसता. हा ङ चौकोनी कंसासारको आसा. राजा यशोधर्माचे मुस्तींत मंदस हांगाच्या लेखांत (इ. स. ५३२) 'ङ्शो' ह्या जोडाक्षरांत दु अवस्थेंतलो ङ आसा. ङ वर्णाची दिसपी तिसरी अवस्था उदयादित्य मुस्तींत (इ. स. ११ वो शेंकडो) उज्जैनच्या लेखांत पळोवपाक मेळटा.

कामधेनुतंत्रांत हाचें स्वरूप सांगलां तें अशें:

ङकारं परमेशानि। स्वयं परमकुण्डली।
सर्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने।
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ।।

अर्थ- हे पार्वती, ङ हो स्वता कुंडलाकार, सर्वदेवमय आनी त्रि आसा. हे चंचललोचने, पंचप्राणमय अशा ह्या ङकाराक हांव नमस्क करतां.

- कों. वि. सं.

चंडीगढ: भारतांतल्या सद्याच्या पंजाब राज्याची राजधानी. पंज आनी हरयाना ह्या संयुक्त राज्याचीय ती राजधानी आसली. १९४७ जेन्ना भारताची फाळणी जाली, तेन्ना पंजाबचो अस्तंत भाग पाकिस्तान आस्पावलो. पंजाबच्या अस्तंत वाठारंत फाळणेच्या पयलींच्या पंजाब राजधानी लाहोर आशिल्ली. लाहोर पाकिस्तानांत गेल्ल्यान पंजाबा नवे राजधानीचो प्रस्न उप्रासलो. सगळ्या वातावरणाचें आनी परिस्थित म्हत्व लक्षांत घेवन शिवालीक दोंगुल्लेच्या मूळांक आशिल्लें चंडीगढ शार वेंचून काडलें. हें शार अंबालाचे उत्तरेक ४८ किमी. आनी शिमल दक्षिणेक ११३ किमी. चेर आसा. ह्या शारालागींच चंडी देवाचें पो

... आसा, ताका लागून ह्या शाराचें नांव चंडीगढ हें पडलें.

...डीगढ ही पंजाबाची राजधानी म्हूण वेंचून काडटकच ह्या शाराची ... तरेची मांडावळ करची पडली. पंडीत नेहरूंचे सुचोवणेनुसार फ्रेंच ... शिल्पज्ञ ल् कॉर्ब्यूझ्ये हाणें चंदीगढची नगर रचना केली. भारतांतली ...नीक काळांतली बऱ्यांत बरी देख चेवपासारकी ही नगररचणूक ...न आसा. ह्या नगराचो वट्ट वाठार ११४.०० चौ. किमी. (१९८१). ...ची लोकसंख्या ४,५०,०६१ (१९८१) आसा. हे नगररचणुकेंत ..., जमीन, झाडां ह्या सैमीक गजालीं वांगडाच लोखण, शिमीट ...या वस्तूंचो उपेग करून दोनूय गजालींचो एकचार तसो विरोधाभास ...न घेतला, हे रचनेचें हें खाशेलपण जावन आसा.

...ंगा व्हड व्हड रस्ते, रस्त्याचे उपेग दाखोवपी वेगवेगळे विभाग, ...ांखातीर आनी पादचाऱ्यांखातीर आशिल्ले वेगवेगळे रस्ते अश्यो ...त्यो तरा पळोवंक मेळटात. रस्त्यांचे एके वटेन राजकी आनी दुसरे ... सार्वजनिक वास्तू आसात. दोनूय वटेन झाडां लायिल्ल्या ह्या व्हड ...य रस्त्याच्या एका तोंकांक उक्तीं मळां, खेळामळां आनी बागो ...ात, जाल्यार दुसऱ्या तोंकाक बँको, सचिवालयां, सरकारी कार्यालयां ...े आसात. हांगाचो दुसरो अक्षीय राजरस्तो रेल्वेस्थानकाकडल्यान ...ेकडेन वता. थंयच्यान गुदांव, कारखाने हांचेकडसून फुडें ...तेकडेन वता. थंय उच्च शिक्षण संस्था, व्हड मळांचेर आशिल्लीं ...ंदिरां, नागरी वस्तू संग्रहालय, खेळामळां, हांकां फाटीं घालून हो ... फुडें विश्वविद्यालयाकडेन पावता. ह्या दोनूय रस्त्यांमदीं आशिल्ल्या ... चौकांत दुकानां, कार्यालयां आदी आसात. व्हेनीस शारांत ...शेल्या कालव्याभशेन हांगा वेगवेगळ्या भागांतल्यान तणाचे पट्टे ...ल्यात. जाळयेभशेन वेगवेगळ्या भागांत पसरिल्ल्या ह्या तणाच्या ...ट्यांनी रस्त्यार चलपी लोकांक सोपें जाता.

हांगाच्यो शासकीय, न्यायालयीन आनी हेर वस्तू हांगाचे नगर ...णुकेक सोबसारक्यो आसा. ह्या वास्तुशिल्पांच्या कामाक प्रभावळकर, ...धरी, माथूर, पिलू मोदी, शर्मा, लंबा हे सारक्या भारतीय तशेंच प्येअर ...ने, जेन-डू, मॅक्सवेल फ्राय ह्या सारक्या पाश्चात वास्तू शिल्पज्ञांचो ...भार लागला. हांगा पंजाब विद्यापीठ, तंत्रशाळा, अभियांत्रिकी ...ाविद्यालय, प्रशिक्षण म्हाविद्यालय आसात. तेचपरी शिमीट, कृत्रिम ...सी आनी सुती कापड, टंकयत्रां, तेल, पीठ हांच्यो गिरण्यो आनी ...रखाने आसात.

- कों. वि. सं. मं.

...ंदगडकर, रामचंद्र कृष्ण कामतः (जल्मः १८७३, ...दगड, बेळगांव; मरणः ७ फेब्रुवारी १९६०, माशेल).

...धर्मीक ग्रंथ बरोवपी एक लेखक. बेळगांव शारांत मराठी, इंग्लीश ...नी संस्कृताचें शिक्षण घेतल्या उपरांत तो थंयच्या रामतत्त्व ...पखान्यांत वावर करूंक लागलो. उपरांत तो बडोद्याच्या 'गंगनाथ ...द्यालय' नांवाच्या राश्ट्रीय शिक्षण संस्थेंत सुपरिटेंडेंट म्हूण वावर करूंक ...ागलो. भायल्यान जरी ही शिक्षण संस्था विद्यालय कशें दिसलें, तरी ती ...ारतीय क्रांतीकारकाचें एक आश्रयथळ आशिल्लें. दिल्ली सरकाराक हे ...स्येविशीं खबर कळ्ळी आनी ताणें तिचेर बंदी हाडली. तेन्ना रामचंद्र ...ामत चंदगडकर आपलो भाव विठ्ठल हाचे वांगडा गोंयांत आयलो आनी ...रूल वाठारांत स्थायीक जालो. थंय ताणें प्राथमिक शाळा काडली, ...ाचपघराची थापणूक केली, लघु उद्येगधंदे सुरू केले. तशेंच आश्रम ...ध्दतीचेर उपासना, प्रार्थना सुरू केल्यो. मुठभर धान्य दरेक घरांतल्यान ...मोवन, शाळा चलोवपाची पध्दत ताणें पयले खेप गोंयांत सुरू केली. ...रुलसावन तो माशेल वाठारांत गेलो. क्रांतीकाऱ्यांच्या सहवासांत रावपी ...ानी नेरुल येवन सर्जनशील मार्गान राश्ट्रसेवा करपी रामचंद्र माशेलांत ...येवन आध्यात्मिक मार्गावटेन वळ्ळो.' माशेलांत ताणें दत्ताचे मुर्तीची ...थापणूक केली आनी ताका 'श्री दुर्गादत्त मंदिर' अशें नांव दिलें. थंय ...वाचन, मनन, चिंतन, जप, यज्ञ, प्रार्थना, उपासना अशा मार्गान ताच्या ...व्यक्तिमत्वाचो विकास जायत रावलो. दत्तमंदिरांत रावन तो संतसाहित्याचें आलोचन, संशोधन आनी ग्रंथरचना करूंक लागलो.

'गुरुचरित्र' आनी 'एकनाथी भागवत' अशा दोन म्हत्वाच्या ग्रंथाच्यो ताणें संशोधनपर आवृत्त्यो तयार केल्यो. तेभायर ताणें जायतीं पुस्तकांय बरयल्यांत. 'गीताधर्म म्हणजे विश्वधर्म' आनी सौ. सीताबाई कुंडईकर हिचें चरित्र हीं कांय पुस्तकां ताणें बरयल्यांत. 'नामचिंतामणी' (दोन भाग) आनी 'नामजपाचे महत्व' ह्या ताच्या दोनूय पुस्तकांक खूब म्हत्व मेळ्ळें आनी तो आध्यात्मिक मार्गांतलो जाणकार म्हूण नामनेक पावलो. १९५२ वर्सा ताच्या 'नामचिंतामणी' ह्या ग्रंथाक गोमंतक साहित्य संमेलनाचें भांगरापदक मेळ्ळें.

तो ब्रह्मचारी आशिल्लो. गोंय जरी ताची जल्मभूंय नासली तरी कर्मभूंय आसली. पंचावन वर्सां ताणें गोंयांत वावर केलो.

- कों. वि. सं. मं.

चंदनः (मराठी-चंदन; हिंदी-सफेत चंदन, चंदल; गुजराती- सुखड, सुखेत; कन्नड- श्रीगंधा, गंधा, अगरुगंधा; संस्कृत-चंदन, आनंदितम, मल्यज, गंधसार; इंग्लीश-व्हाइट सँडलवुड ट्री, सँडल ट्री; लॅटीन-सँटॅलम आल्बम, कूळ-सँटॅलेसी).

हे परिचित वनस्पतीच्या वंशांतल्या सुमार २५ जातींचे रूख भारतांतले द्वीपकल्पी भाग, मलेशिया, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड आनी पॉलिनेशिया ते हवाई द्वीपसमूह आनी जुआन फर्नांदीश जुंवे (चिली) ह्या प्रदेशांनी सांपडटात. ह्यो सगळ्यो जाती दुसऱ्या वनस्पतींच्या मुळांतल्यान आपल्या मुळांवरवीं नायट्रोजन आनी फॉस्फरस आदी अन्नशोशण करतात, म्हूण तांकां अर्धजीवोपजीवी (partial parasites) म्हण्टात.

चंदनाच्या झाडाचो उगम दक्षिण भारतांत जालो, अशें मानपाक भरपूर पुरावो आसा. पूण ही वनस्पत मूळची इंडोनेशिया देशांतली आनी थंयच्यान ती भारतांत पावली, अशें कांय जाणकारांचें मत आसा. भारतीय पौराणिक ग्रंथ, धर्मग्रंथ, संस्कृत साहित्य, काव्य आनी लोकांकाणयो हातूंत चंदनाचो उल्लेख सांपडटा. रामायण, महाभारत, कौटिलीय अर्थशास्त्र (इ.स.प. २२०) ह्या ग्रंथांनी चंदनाचो उल्लेख आयला.

भारतांत चंदनाची लागवड कर्नाटक, तमिळनाडू ह्या राज्यांनी व्हडा प्रमाणांत जाता. तेभायर उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्य प्रदेश, ओरीसा ह्या राज्यांनी ह्या पिकाची लागवड उण्या प्रमाणांत जाता. पूण ह्या राज्यांनी जाल्ल्या चंदनाचो पांवडो कमी आसता. कर्नाटकांत मेळपी चंदनाचो पांवडो सगळ्यांत बरो आसता. गोंयांत हालींच रानखात्यान ह्या झाडाची लागवड करपाक सुरवात केल्या.

रक्तचंदन आनी लालचंदन अशे चंदनाचे दोन प्रकार आसात. रक्तचंदन दक्षिणेक चड प्रमाणांत सांपडटा. चंदनाच्यो सुदारित जाती सद्या तरी विकसित जावंक नात. चंदनाचें झाड हें एक रानांत वाडपी झाड म्हूण वळखतालें. पूण ह्या झाडाची लागवड सद्या शास्त्रोक्त पध्दतीन जाय थंय करूं येता. झाडाक सुरवातीक सावळेची गरज आसता, पूण फुडें ताका वोत जाय पडटा. सुमार ६०० ते १,०५० मी. उंचायेमेरेन हीं झाडां बरीं वाडटात. थंड हवामान आनी मध्यम पावस ह्या झाडाक मानवता. अर्दजीवोपजीवी आशिल्ल्यान हें झाड तामण, धावडो, शिसव, करंज, बाभूळ ह्या झाडांचेर वा ह्या कुळांतल्या झाडांचेर तशेंच अंकोल, सायल, कडूनिंब, मोय, पांगरो, निलगिरी, वोंवळ, निर्गुडी, कुडो, बोर ह्या झाडांचो आदार घेवन जियेता.

चंदनाची लागवड करपाखातीर झाडापोंदचीं सुकीं फळां एकठांय करतात. पावसाळो सुरू जातकच ह्या फळांतल्यो बियो काडून किल्लत घालतात. तशेंच तांचेवांगडा आदारी झाडाच्यो बियो किल्लत घालतात. सुमार ८-१५ दिसांनी बियो किल्लून येतात. एका वर्सान रोंपां २०-३० सेमी. ऊंच वाडटात. दोन वर्सांनी हीं रोंपां ६०-७० सेंमी. उंचायेचीं जातात. धा वर्सांनी झाडांची उंचाय सुमार १० मी. जाता आनी मागीर मध्यकाश्टाची (heart-wood) वाड जावपाक लागता.

सादारण वीस वर्सांच्या झाडांत मध्यकाश्ट बेगीन वाडपाक लागता

आनी ३०-६० वर्सां वाडिल्ल्या झाडांत भरपूर प्रमाणांत मध्यकाश्ट मेळटा. हे पिरायेच्या झाडाचो घेर सादारण ४० ते ६० सेंमी. आसता. सोंपत्या पावसांत तयार जाल्लीं झाडां मुळापसून खणून काडटात. ह्या मुळांचो वापर तेल काडपाखातीर करतात. एका ४०-५० वर्सां पिरायेच्या झाडापसून २०-२५ घन फूट चंदनाचें बरें लांकूड (मध्यकाश्ट) मेळपाक शकता. चंदनाच्या लांकडाचो उपेग देवाच्यो मूर्ती, पेटयो, डबयो, खेळणी, फणयो हांचेसारकिल्यो हस्तकलेच्यो वस्तू तयार करपाखातीर जाता. देवपुजेंत चंदनाच्या गंधाचो वापर करतात. चंदनाच्या लांकडाच्या भुशापसून तेल आनी धूप तयार करतात. भुसो आनी तेलाचो वापर उजवातींखातीर मोट्या प्रमाणांत जाता. लांकूड आनी तेल हांचो आयुर्वेदीक वखदांखातीर उपेग करतात. भाजून दुखापत जाल्ल्या जाग्यार चंदनाचें गंध लायतात. तकली दुखल्यार कपाळाचेर आनी दोळ्यांच्या पातयांचेर गंध लायतात. बियांतलें तेल कातीच्या रोगांचेर वापरतात. चंदनाच्या झाडाच्या पानांपसून मेण तयार करतात.

चंदनाच्या झाडाक 'स्पाइक' नांवाच्या रोगाचो उपद्रव ज़ाता. हो रोग जाल्यार पानां हळडुवीं जातात, मुळां कुसतात, खांदयो बावन सकल हुमकळटात आनी कांय काळान झाड मरता. हो रोग नेमको कसो जाता हाचेविशीं अजून खोलायेन म्हायती मेळूंक ना. तशेंच ह्या रोगाचेर खात्रेचो असो उपाय ना. ह्या रोगाचेर घेवपाच्या उपायांविशीं अजुनूय संशोधन चालू आसा.

- विश्राम गांवकार

चंदावरकर, नारायण गणेश:

(जल्मः २ डिसेंबर १८५५, होनावर-उत्तर कानडा; मरणः १४ मे १९२३, बेंगळूर).

अखिल भारतीय काँग्रेसच्या मूळ संस्थानिकांतलो एक निशठावान सभासद, कायदेपंडीत आनी समाजसुदारक. एका गिरेस्त घराब्यांत ताचो जल्म जालो. ताचें शिक्षण मुंबयच्या एल्फिन्स्टन महाविद्यालयांत जालें. बी.ए. करतकच पिरायेच्या बाविसाव्या वर्सा तो 'इंदुप्रकाश' ह्या द्वैभाशिक सप्तकी नेमाळ्याच्या इंग्लीश विभागाचो संपादक जालो (१८७८). ताणें सुमार धा वर्सां ह्या सप्तकी नेमाळ्यांत आत्मियतेन काम करून ताचो खप आनी पांवडो वाडयलो. ह्याच काळांत मथुरा हे चलयेकडेन तो लग्न जालो. ताणें कायद्याची एलएल्. बी. पदवी मेळयली आनी मुंबयच्या न्यायालयांत वकिली करपाक सुरवात केली. हुशार कायदेपंडीत म्हूण ताणें रोखडेंच नांव मेळयलें.

काँग्रेसच्या पयल्या अधिवेशनांत प्रतिनिधी म्हूण तो हजर आशिल्लो. १८८५ च्या इंग्लंडच्या सार्वत्रिक वेंचणुकां वेळार ब्रिटीश लोकांक भारतीय प्रस्नांची फावशी जाणविकाय दिवन उमेदवारांची सहानुभूती मेळोवपाचे नदरेन 'पुणे भौशिक सभा' आनी 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' वरवीं एक शिश्टमंडळ, प्रचाराखातीर इंग्लंडाक धाडिल्लें. तातूंत ताचो आस्पाव आशिल्लो. त्याच वर्सा काँग्रेसची थापणूक जाली. ताचो तो आजीव वांगडी जालो. १८९६ त कराची हांगा भरिल्ल्या मुंबय प्रांतिक राजकी परिशदेचो तो अध्यक्ष आशिल्लो. मॉंटेग्यू चेम्सफर्ड सुदारणा कायद्याक लागून थापणूक जाल्ल्या मुंबय कायदेमंडळाचो पयलो अध्यक्ष म्हूण ताची वेंचणूक जाल्ली. १८९७ ते १९०० मेरेन तो मुंबय कायदेमंडळाचो वांगडी आशिल्लो. १९०० त लाहोर हांगा भरिल्ल्या काँग्रेस अधिवेशनाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

१८९६ सावन तो प्रार्थना समाजाचो मुखेल आशिल्लो आनी १९०१ त सोशल कॉन्फरन्सचो मुखेल सचिव जालो. ह्या दोनूय पदांवयल्यान ताणें म्हत्वाच्या समाजीक सुदारणांचो पुरस्कार केलो. बायलां आनी मागास वर्ग हांच्या कल्याणाखातीर तांकां राजकी हक्क दिवपाक जाय, अशें मत ताणें परगटायलें. हेखातीर तो १९०६ त कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे हाच्या 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' चो अध्यक्ष जालो. १९०३ त स्थापन जाल्ल्या मुंबय प्रांतिक समाजीक परिशदेचो तो सुर्वेकसावन ते निमाणेमेरेन अध्यक्ष आशिल्लो. ताच्या फुडारपणाखाल परिशदेच्या वावराक बरेच नेट आयलो.

न्यायमूर्ती रानडे हांच्या मरणाउपरांत १९०१ त मुंबय उ न्यायालयाचो न्यायमूर्ती म्हूण ताची नियुक्ती जाली. १९०१ ते १९ मेरेन ताणें न्यायमूर्तीपद भुशयलें. तेउपरांत ताणें थोडे दीस इं संस्थानचो मुखेलमंत्री म्हूण काम पळेलें. ह्या काळांत तो सक्रि राजकारणापसून पयस रावलो. पूण १९१४ उपरांत तो परत राजकारण आयलो आनी १९१९ च्या कायद्याक लागून मुंबय जी विधानपरिश स्थापन जाली, तिचो तो बिनसरकारी अध्यक्ष जालो. अखेरमेरेन ताणें पदाचेर काम केलें. हेभायर मुंबय विद्यापीठाचो कुलगुरु म्हूण तीन वर तशेंच रॉयल एशियाटिक सोसायटीचो (मुंबय शाखा) अध्यक्ष हीं प ताणें भुशयलीं. न्या. रानडे, तेलंग, भांडारकर हांणी घाल्ले परंपरेचो निशठावान अनुयायी आसलो. न्या. रानडे हाच्या मरणाउपरांत समाज परिशदेचें फुडारपण चंदावरकराकडेन आयलें. कट्टर समाजसुदारका भूमिका घेवन ताणें समाजीक सुदारणेचे चळवळीक नवें स्वरूप हाडपा यत्न केलो. समाजकारणांत तो जहाल भुमिका घेतालो, प राजकारणांत तो मवाळ पक्षांत आसलो. तेन्नाच्या राजकारणांतलो ए स्पश्ट वक्तो, तळमळीचो कार्यकर्तो आनी विद्वान कायदेपंडीत म्हूण ता नामना जोडिल्ली.

- कों. वि. सं. :

चंद्र (चंद्रीम):

मळबांतलो सगळ्यांत पर्जळीत अशा वस्ती वळेरींत दुसऱ्या क्रमांकार आशिल्लो चंद्र हो धर्तरेचो उपगिरो जाव आसा. सुर्यावळींतल्या व्हडल्या उपगिऱ्यांतलो हो एक. चंद्रा धर्तरेपसूनचें अंतर उण्यांत उणें ३,५४,३४१ किमी., चडांत च ४,०४,३३६ किमी. आनी सरासरी ३,८२,१७१ किमी. इतलें आस चंद्राचो आकार सादारणसो वाटकुळो आसून ताचो व्यास धर्तरेच ०.२७३ पटीन, क्षेत्रफळ ०.०७४ पटीन आनी घनफळ ०.०२०३ पट आसा.

वेग आनी वस्तुमानः चंद्र धर्तरेभोंवतणी भोंवड्यो घालता अशें दिस तरी खऱ्यांनी दोनूय धर्तरी आनी चंद्र एका खाशेल्या बिंदूभोंवत भोंवड्यो घालतात. तांचो भोंवडेचो गोलाकार वेग (angular spee एकूच आसलो, तरी तांचें त्या बिंदूपसूनचें अंतर विंगड विंगड आसा. अंतर तांच्या वस्तुमानांच्या व्यस्त प्रमाणांत आसा. धर्तरेच्या ह्या बि भोंवतणीचे भोंवडेक लागून मळबांतल्या लागींच्या वस्तींच्या (च सोडून) जाग्यांनी आंदोलन (oscillation) जाल्लेवरी दिसता. इरो नांवाच्या एका गिरुल्याचें (asteroid) ताणें धर्तरेलागीं (१,६०,००,० मैल) आयिल्ल्या वेळार घेतिल्ल्या आंदोलनांवयल्यान चंद्र आनी धर्त हांच्या वस्तुमानांचो विभाजनांक (ratio) १:८१-२७ इतलो मेळ्ळ हाचेवयल्यान चंद्राची घनताय (density) धर्तरेपरस ०.६० इतली आ उदकापरस ३.५ इतली आसा, हें कळटा. हाका लागून चंद्र गुरुत्त्वाकर्शणाची प्रेरणा धर्तरेवयले प्रेरणेपरस एक-शश्ठांश इतली आस धर्तरी आनी चंद्र ज्या एका बिंदूभोंवतणी भोंवड्यो घालतात, तो बि धर्तरेवयल्या गुरुत्त्वमध्यापसून (centre of gravity) ४,७४८ किम इतलो पयस आसून दोनूय गोलकांक जोडटले रेशेचेर आसा.

चंद्र धर्तरेभोंवतणचो आपलो मार्ग एकवेळ पुराय करूंक एक म्हय घेता, पूण त्याच वेळार तो आपल्याच भोंवतणी घुंवता आनी ताचो काळ एकूच म्हयनो जाता. हाका लागून धर्तरेवयल्यान पळेतल्या चंद्राची सदांच एकूच वट दिसता. चंद्राचो धर्तरेभोंवतणी भोंवडेचो वे वराक सुमार ३,६०० किमी. आनी आपल्या आसा भोंवतणी घुंवपाचो वे वराक १६ किमी. (विषुववृत्ताचेर) इतलो आसा.

कलाः दरेका म्हयन्यांत चंद्राची प्रतिमा वाडटा आनी उणी जात उमाशेउपरांत एके बारीक चंद्रकोरीन सुरवात जावन ती वाडत अश्टमी अर्दचंद्र जाता आनी सात दिसांनी पुनवेक पूर्णचंद्र दिश्टी पडटा. मागी परत ती त्याच क्रमान उणी जावन अर्दचंद्र जावन उमाशेक अदृ जाता. चंद्राचे प्रतिमेंत जावपी ह्या बदलाक 'चंद्रकला' म्हणटा पुराणकाळासावन ह्या क्रमबध्द बदलाचो कालमापनाखातीर मनश

… केला. वर्सापरस म्हयन्याचे परिणाम चड म्हत्वाचे मानपी … मानी आनी हिब्रू कालगणनेंत आयज लेगीत चंद्राक खूब म्हत्व … चंद्र स्वयंप्रकाशी न्हय. तो पयसुल्या सुर्याचो उजवाड परावर्तीत … प्रकाशमान जाता. हाकालागून खंयचेय एके वेळेक ताचो अर्दो … प्रकाशमान जाल्लो आसता. चंद्र धर्तरेभोंवतणी भोंवडी मारता, … ताची ती प्रकाशमान वट धर्तरेवयल्यान पळेतल्याक बदलिल्यावरी …ा आनी चंद्रकला दिश्टी पडटा. जेन्ना सूर्य आनी चंद्र हांचेमदीं धर्तरी … तेन्ना पुनवेचो पुराय चंद्र धर्तरेवयल्यान दिश्टी पडटा आनी जेन्ना …आनी धर्तरी हांचे मदीं चंद्र येता, तेन्ना धर्तरेवटेन आशिल्ले चंद्राचे काळोख आसता. हाकाच उमाशेचो चंद्र अशें म्हण्टात. चंद्राचे वेशीचे हें समर्थन ॲरिस्टोटल ह्या ग्रीक तत्ववेत्त्यान दिलां.

…ाक्षत्रिक (sidereal) **आनी सांवासिक** (synodic) **काळः** दर रातीक …चे परीक्षण करतल्याक चंद्र मळबांतल्या नखेत्रांमदल्यान आपली …त बदलता, अशें दिसतलें. तो एका म्हयन्याउपरांत परत त्याच … नखेत्रांतल्यान वता अशेंय दिसतलें. सूर्य आनी हेर नखेत्रांभशेन तो …चो उदेंतेकडल्यान अस्तंतेकडेन वतासो दिसता. ही ताची गती …ल्या आपल्या आसाभोंवतणी घुंवपाक लागून घडटा. पूण …त्रांमदल्यान तांचे सापेक्ष वचपाची ताची गती उदेंतेकडेन आसा. ती हेर आकाशस्थ वस्तींपरस चड आसा. नखेत्रांमदली ही ताची भोंवडी … खाशेल्या नखेत्रापसून परत त्याच नखेत्राकडेन यो मेरेन ज्या काळांत …ा, त्या काळाक 'नाक्षत्रिक मास' (Sidereal Month) अशें म्हण्टात. काळ २७.३२१६६ इतल्या दिसांचो आसता. पूण एके पुनवेसावन …र पुनवे मेरेनचो काळ, जाका 'सांवासिक मास' (Synodic Month) … म्हण्टात. हो काळ २९.५३०५९ इतल्या दिसांचो आसता. सुर्याचे …रीसापेक्षाचे उदेंतेकडले गतीक लागून हो ह्या दोन मासांमदलो फरक …ा.

पातबिंदू (Nodes),**राहू आनी केतू:** चंद्राचे धर्तरेभोंवतणचे भोंवडेचो … (चंद्रकक्षा- जाका लागून धर्तरेवयल्या पळेतल्याक चंद्र उदेंतेकडेन … गतीन वतासो दिसता) धर्तरेच्या सुर्याभोंवतणी भोंवडेच्या मार्गा …ळेवांगडा ५°८' इतलो कोन करता. चंद्राचो धर्तरेभोंवतणचो मार्ग … दोन बिंदूंत धर्तरेच्या सुर्याभोंवतणच्या मार्गाक छेद करता, ताका …तबिंदू (Nodes) म्हण्टात. ह्या दोन बिंदूंक जोडपी रेशा म्हळ्यारूच …कक्षा आनी सूर्यमार्ग (सुर्याच्या नखेत्रांमदलो धर्तरीसापेक्ष मार्ग) …च्या मदल्या छेदाची रेशा, ही थीर आसना. ही रेशा (पातरेशा) उरफाटे …केन घुंवता आनी तिचें एक पुराय आवर्तन जावपाक १८.६ वर्सां …गतात. चंद्र आपल्या मार्गावयल्यान वतना ह्या दोन पातबिंदूंतल्यान …न वटांनी वता. ज्या बिंदूतल्यान तो सूर्यमार्गासकयल्यान वयर सरता, …का राहू (Ascending Node) अशें म्हण्टात. ज्या बिंदूतल्यान तो …मार्गावयल्यान सकयल सरता, ताका केतू (Descending Node) अशें …ण्टात. राहू-केतूक जोडपी पातरेशा, घुंवता आसतना दर ९.३ …र्सांउपरांत संपातबिंदूंक जोडपी रेशेलागीं एक जाता. सूर्यमार्ग आनी …तरेवयल्या विशुववृत्तासारक्या आशिल्ल्या नखेत्रांमदले भौगोलिक …elestial) विशुववृत्त (equator) हांचे जे दोन छेदबिंदू आसात, तांकां …संपातबिंदू' अशें म्हण्टात. मार्च म्हयन्यांत सूर्य ज्या संपातबिंदूंकडेन …ता, ताका 'वसंत संपात' म्हण्टात. जेन्ना राहू आनी वसंत संपात बिंदू …क जातात, तेन्ना सूर्यमार्ग आनी चंद्रकक्षा हांचेमदलो कोन २८° ३५' …तलो म्हळ्यार चडांत चड आसता. केतू आनी वसंतसंपांत जेन्ना एक …तात तेन्ना हो कोन १८° १९' इतलो आसता.

चंद्र वा सूर्य तांचे वर्सुकी भोंवडेवेळार राहू वा केतू बिंदूंकडेन आयिल्ले …सतना आनी धर्तरेवांगडा ते दोनूय एकेच रेशेंत येतकच गिराणां जावं …तात. चंद्र जेन्ना सूर्य आनी धर्तरेमदीं आसता तेन्ना सूर्यगिराण जाता. …न्ना सूर्य आनी चंद्रामदीं धर्तरी येता, तेन्ना चंद्रगिराण जाता.

चंद्रगती: चंद्राचो धर्तरेभोंवतणचो मार्ग (चंद्रकक्षा) मातसो …बगोलाकार (elliptic) आसून धर्तरी ताच्या एका केंद्रार (focus) आसा. हे लंबगोलाकृतीचो विशेशांक (eccentricity) ०.०५५ इतलो आसा. चंद्राची गती ह्या मार्गार बदलत आसता. धर्तरेलागीं (उपभू- perigee) आसतना गती सगळ्यांत चड आनी धर्तरेपसून पयस (अपभू-apogee) आसतना गती सगळ्यांत उणी आसता. चंद्र दर दिसा सरासरी १३°१०' इतलो कोनाचो मार्ग चलता. पूण प्रत्यक्षांत ताचें हें चलप ११° ते १५°इतलें बदलत आसता. गतीवांगडा चंद्राचें धर्तरेपसूनचें अंतरूय बदलता. हें बदलप चंद्राच्या बिंबाच्या व्यासावयल्यान काडूं येता. चंद्राच्या बिंबाचो कोनिक व्यास (angular diameter) ३३° ३०' ते २९° २०' इतलो बदलता. चंद्राचो लंबगोलाकार मार्गूय थीर आसता. उपभू आनी अपभू बिंदूंक जोडपी भू-रेशा (major axis) चंद्र वता तेच दिकेन घुंवता. ह्या पुराय घुंवळीचो काळ ९ वर्सांइतलो आसा. हिप्पार्कस (इ.स.प. १६०-१२५) ह्या ज्योतिश्यान चंद्राच्या नक्षत्रमार्गावयल्यान बदलते गतीचो अभ्यास करून हो सोद लायलो. चंद्राची आपले भोंवतणी घुंवपाची गती (परिवलन गती) बदलना. पूण चंद्राच्या मार्गावयल्यान बदलपी गतीक लागून चंद्राचो जो दिसपी भाग आसा, ताचे उदेंतेकडलो थोडो चड वा अस्तंतेकडलो थोडो चड भाग, जसो वेळ येता तेन्ना, धर्तरेवयल्या पळोवप्यांक दिसूं येता. हाका 'रेखांशांचें आंदोलन' (Libration of Longitudes) अशें म्हण्टात. चंद्राचो विशुववृत्त ताचे कक्षेचे पातळेवांगडा कोन करून आशिल्ल्यान 'अक्षांशांचें आंदोलन' (Libration of Latitudes) जाता.

धर्तरेवयल्यान पळोवप्याक चंद्राचो चडांत चड म्हळ्यार ५९% भाग दिसता. चंद्राक याम्योत्तर वृत्ताकडेन (Meridian) पावपाक दर दिसा ५०.५ मिनटां कळाव जाता. ह्या कळावाचें प्रमाण ३८ ते ६६ मिनटां मजगतीं आसता. ते पासत ताचें दर दिसाचें उदेवप आनी अस्ताक वचप ५०.५ मिनटांनी मुखार वता. धर्तरेवयल्यान पळेतल्याची अक्षांश स्थिती आनी चंद्राचें अयनांश (Declination) हाचेर चंद्राक दिसपट्टे भोंवडेक लागपी कळावाचो वेळ आदारून आसता.

कोजागिरी चंद्रः २२ सप्टेंबराउपरांत सूर्य विशुववृत्त हुपून दक्षिणायनांत वता, तेन्ना तो अस्तंतेकडल्या बिंदूंत अस्ताक वता. त्याच वेळार चंद्र उत्तरायणांतल्यान विशुववृत्त हुपून दक्षिणायनांत वता, तेन्ना चंद्राचो बिंदू उदेंतेकडेन आसता. ह्या परिणामाक लागून पुनवेचो दीस आसल्यार सूर्य अस्तंतेक वतना चंद्र उदेल्लो दिश्टी पडटा. उत्तरेकडेन चंद्राची गती चड आशिल्ल्यान रातीकडेन उण्यांत उणीं मिनटां उसरां उदेवप तर चडांत चड मिनटां उसरां अस्ताक वचप, असो ताचो कार्यकाळ आसता. कांय सुवातींनी चंद्राक उदेवपाक फकत २० मिनटां कळाव जाता. २२ सप्टेंबर दिसा जर पुनव नासत तर चंद्र दिसपाच्या ह्या वेळांत फरक आसूं येता. २२ सप्टेंबरासावन पुनव जितली पयस आसता, तितलो कमी वेळ चंद्र मळबांत दिसता. सूर्य शरद्संपात (Autumnal Equinox) ह्या बिंदूंत आसतनाच्या (२२ सप्टेंबर) लागींच्या काळांत जी पुनव येता, तिका 'कोजागिरी पुनव' (Harvest Moon) म्हण्टात.

उत्तरेकडल्या ६४.५° ह्या अक्षांशालागीं उदेवपाच्या आनी अस्ताक वचपाच्या वेळांतल्यान कळावांत एक संतुलन येवन एका फाटोफाट एक अश्यो दोन राती चंद्र एकाच वेळार उदेता. दुसऱ्या दिसा ताचे उत्तरेक, चंद्र आदल्या दिसा उदेवपाच्या वेळापरस बेगीन उदेता. धर्तरेच्या विशुववृत्ताच्या दक्षिणेकडल्या मध्य अक्षांशार उरफाटी घडणूक घडटा. हांगा उदेवपाच्या काळांतलो कळाव चडांत चड आसता आनी अस्ताक वचपाच्या वेळांतलो कळाव उण्यांत उणो आशिल्ल्यान चंद्र कमी वेळ दिसता. पूण २१ मार्च दिसा (दक्षिण गोलार्धांतलो शरद ऋतू) चंद्राचे दक्षिण द्रुतगतीक लागून उदेवपाच्या वेळांतलो कळाव उण्यांत उणो जावन चंद्र चडांत चड वेळ मळबांत दिसूं येता.

कालमापन, पंचांग आनी चंद्रः हिंदू कालमापन पध्दतींत अमास ते अमास असो एक म्हयनो मानतात. पयल्या पंदरा दिसांक शुक्ल पक्ष म्हण्टात. ह्या दिसांनी चंद्राचें बिंब वाडत वता. पंदराव्या दिसा पुनवेक चंद्राचो आकार पुराय जाता. निमण्या पंदरा दिसांत म्हळ्यार कृष्णपक्षांत

चंद्राचें बिंब ल्हान जायत वता. चंद्राचे हे कलेक लागून कालमापनाचे नवे परिणाम काडटात. चंद्राचो वट्ट म्हयनो २९.५३०५८८ दिसांचो आसता. चांद्र म्हयन्याच्या दर एका दिसाक 'तीथ' म्हण्टात. भारतीय पंचागांत चंद्राक खूब म्हत्व दिलां. भारतीय कुंडली मांडपाचे पध्दतींत जल्मावेळार चंद्र जे राशींत आसता, तीच त्या मनशाची जल्मरास मानतात. न्यूटन, क्लेरो, ऑयलर, हॅन्सन (१८५७), रॅडो (१९११), हिल ह्या शास्त्रज्ञांनी केल्या संशोधनाचेर आदारून ई. डब्ल्यू. ब्राउन (१९२३) हाणें नक्षत्रांमदली गती गणितीय समीकरणांच्या रुपांत मांडून दिली. हेच पध्दतीवेल्यान चंद्राचें नक्षत्रांमदल्या सुवातीचें कोश्टक तयार केलां.

चंद्राची भौतिक रचणूकः चंद्राचेर उदक आनी वायू ना. चंद्राच्या गुरुत्वाकर्षणाचेर मात करून अंतराळांत वचपाक २.४ किमी./ सेकंड इतलो वेग पुरो जाता (escape velocity). हाका लागून वायूचे कण चंद्रार रावपाक शकनात. चंद्राच्या पृष्ठभागावयलें तापमान सूर्य तापता तेन्ना १२०°से. इतलें जाता आनी रातचें तें -१५०°से. इतलें आसता. चंद्राचेर खुबशीं ल्हान-व्हड फोणकुलां (craters) दिश्टी पडटात. हांकां प्लेटो, कॉपर्निकस, टायको, केप्लर आदी नांवां दिल्लीं आसात. नांवां दिवपाची ही प्रथा रिच्चिओली (१६५०) हाणें सुरू केल्ली. मेरी ब्लॅग, पॅट्रिक मूर ह्या शास्त्रज्ञांनी चंद्राचे नकाशे करपाचें म्हत्वाचें काम केलां.

चंद्राचेर आशिल्ल्या दोंगराची उंचाय १८,००० फूट आसून ताच्यावयलीं फोणकुलां ज्वालामुखीक लागून पडलीं असो एक सिद्धांत आसा. चंद्र जेन्ना घट जावंक नाशिल्लो तेन्ना ताका येवन आदळिल्ल्या फातरांक आनी उल्कांक (meteors) लागून हे फोण पडल्यात आसूं येता. तांचो व्यास २५० किमी. इतलो आसा. हेभायर सूर्यकिरणांभशेन एका मदल्या गोलासावन किरण भायर सरिल्ली रचनाय चंद्रार दिसून येता (Rills and Rays). चंद्राचे भुंयेंत पडिल्ल्यो वेरो किरणांवरी दिसतात. हांचो सोद श्रोटेक्स (१७८७) हाणें लायिल्लो. ह्या किरणांक लागून उल्कापाताच्या सिध्दांताक आदार मेळटा. गॅलिलिओन हाचेपयलीं चंद्रावयल्या पर्वताचे सांवळेवेल्यान तांची उंचाय मेजिल्ली. चंद्राचेर काळसर दर्यावरी दिसपी सपाट वाठार आसात, जांकां 'मारे' (Mare, अर्थ- दर्या) अशें म्हण्टात. चंद्राचेर आशिल्लो सगळ्यांत व्हडलो दर्या 'ओशनस प्रोसेलेरम' (Oceanus Procellarum: Ocean of Storms) 'तुफानाचो दर्या' हाचें क्षेत्रफळ धर्तरेवेल्या भूमध्य दर्यापरस चड आसा. चंद्राचो परावर्तन विशेशांक (Albedo) फकत ७% इतलो आसा. हालींच रशियन आनी अमेरिकन अंतराळ यानांनी चंद्रार वचून केल्ल्या संशोधनाप्रमाण चंद्राचो भूभाग बरो घट आसा, अशें सिध्द केलां.

चंद्राची उत्पत्तीः चंद्राची उत्पत्ती कशी जाली हाचेविशीं सद्या तीन विचारप्रणाली प्रचलित आसात. विभाजन सिध्दांत (Fission Theory) हाचेप्रमाण धर्तरी जेन्ना थंड जावपाक लागली तेन्ना लोखणाचो गाभो (core) निर्माण जातकच भायलें वस्तुमान ताच्या घुंवपाक लागून पयस वचून पातळूंक लागलें. पातळटा- पातळटां भायल्यान एक कांकण कशें तयार जावन त्या काकणांतलें वस्तुमान एकठांय येवन चिकटून एक गुळो कसो जालो आनी चंद्राची उत्पत्ती जाली.

चंद्र आनी धर्तरी एकाच वेळार थंडेवन, आशिल्ल्या वस्तुमानाचे वांगडाच दोन गुळे जाले आनी एकामेकांच्या गुरुत्वाकर्षणाक लागून एका भोंवतणी दुसरो घुंवपाक लागलो, असो दुसरो सिध्दांत आसा. तिसरे विचारप्रणालीप्रमाण चंद्र हो सूर्याभोंवतणी पूण धर्तरेलागींच घुंवतना धर्तरेन ताका आपल्या गुरुत्वाकर्षणान आपले भोंवतणी घुंवपाक लायलो अशें मानतात.

चंद्र आनी मनीसः रशिया आनी अमेरिका (U.S.A.) ह्या दोन देशांनी चंद्रार आपलीं जायतीं अंतराळयानां धाडलीं. मनशान चंद्राचेर पयलें पावल दवरपाचें श्रेय अमेरिकन अंतराळवीराक वता. लुनिक I, II, III हीं रशियाचीं पयलीं चंद्राकडेन वचपी यानां जावन आसलीं. १९५९ त, लुनिक III ह्या यानान चंद्राच्या लिपिल्ल्या आंगाचे फोटे घेवन धर्तरेचेर धाडले. ताचे उपरांत अमेरिकेन आपले रेंजर VII, VIII, IX ह्या यानांवरवीं चंद्राचो अभ्यास केलो. रेंजर यानांनी चंद्राच्या पृष्ठभागाचेर देंवन ताचो अभ्यास केलो, जाल्यार लुनिक यानांनी फकत चंद्राक लागीच प्रदक्षिणा घालून ताचें संशोधन केलें.

मनशाखेरीज पूण नियंत्रणाखाल चंद्रार देंवपी पयलें यान म्हळ रशियाचें लुना ९. लुना ९ ह्या यानान चंद्राचो पृष्ठभाग घट आसून ता कितेंय उबें रावंक शकता हें सिध्द केलें. ह्या यानान धाडिल्ल्या फांटोंच चंद्राविशीं खूब म्हायती मेळ्ळी. ताचेफाटोफाट अमेरिकेच्या सर्व्हेयर अ ऑर्बिटर ह्या यानांनी चंद्राच्या सगळ्या भागांचे अभ्यास करपी प घेतले. मनशाक चंद्रालागीं व्हरपी पयलें यान म्हळ्यार अपोलो (१९६८). अपोलो ९ ह्या यानांतल्या अंतराळवीरांनी चंद्रार देंवपी ह मॉड्यूल ह्या यानाची चांचणी घेतली. अपोलो ११ ह्या यानार आशिल तीन अंतराळवीरांतले नील आर्मस्ट्रॅांग आनी एडविन आल्ड्रीन ह 'ईगल' यानावेल्यान २१ जुलय १९६९ दिसा २.५६ G.M.T. ह्या वे चंद्राचेर पयलें पावल दवरलें. तांचो तिसरो वांगडी मायकेल कोलिन्स चंद्राभोंवतणी घुंवतल्या कमांड मॉड्यूलांत रावलो. तांच्या उप आनीकूय कांय अपोलो यानांवरवीं कांय अंतराळवीर चंद्रार ग तातूंतलीं कांय म्हत्वाचीं नांवां अशीं: अपोलो १२ (अंतराळवीरः कॉनं बीन, गार्डन), अपोलो १४ (अंतराळवीरः ॲलन शेपर्ड, मिचेल, रू अपोलो १५ (अंतराळवीरः स्कॉट, अर्वीन, वोर्डन; हातूंतल्या स्कॉट अ अर्वीन हांणी चंद्राचेर एक इलेक्ट्रीक मोटरकारूय चलयली), अपोलो (यंग, हिल), अपोलो १७ (सेर्नान, श्मिट्ट). नोव्हेंबर १९७० त, रशि लुना १७ ह्या आपल्या यानांतल्यान 'लुनोखोड' ही आपशींच चलत गाडीय धाडिल्ली.

- डॉ.अरुण हेबळे

संदर्भः 1. Barrie, W.J.; The Solar System; Pergauon Pre Oxford, 1984; 2. Moore, Patrick; The Unfolding Universe, Lonc 1982; 3. Chamber's Encyclopaedia Vol.IX (London, 1955); ढवळे, त्र्यं. गो.; पंचांगांतील ज्योतिःशास्त्र; (बहिःशाल शिक्षण मंड पुणे विद्यापीठ, पुणे १९५८); ५. ढवळे, त्र्यं. गो.; राहू-केतू आणि ग्र (बहिःशाल शिक्षण मंडळ, पुणे १९६०).

चंवरां: चंवरं वा चंवर ही राजेशायेची वा अधिकाराची कुरू भारतीय संस्कृतायेंत पोरन्या काळासावन मानताले. चंवरांक राजशाये परंपरेंत खाशेलें म्हत्व आसलें. दुसऱ्या अर्थान चंवरं ही राज मानचिन्हां आसलीं.

संस्कृत ग्रंथांत चंवराचो 'चामरं श्रीकरं दिव्यं राज्यशोभाकरं प म्हळ्यार चंवर हें लक्ष्मीप्रद, दिव्य आनी श्रेश्ठ अशा राज्यांक सो हाडपी साधन आसा, अशें म्हळां. पूर्विल्ल्या काळांत भारत त आशिया खंडांतले चडशे राजा छत्र-चामरां धारण करताले. हाचेवेल्यान चंवरांची उत्पत्ती पूर्विल्ल्या काळांत जाल्ली हें समजता.

चमर नांवाच्या हरणाचे शेंपडेसावन वा याक नांवाच्या रानबैल शेंपडेसावन चंवरी करतात. चंवरांची मूठ भांगराची, रुप्याची हतयाच्या दांतांची तयार केल्ली आसता.

पोरन्या ग्रंथांनी चंवरांचो फुडलेतरेन उल्लेख येताः कालिदासा रघुवंशांत रघुराजाचो जल्मप्रसंग वर्णन करतना दिलीपा छत्र-चामरांचो उल्लेख आयला. विनयग्रंथांत (भाग ३) देवाची एकाद्र्या व्हड मनशाची पालखी भायर सरता तेन्ना ताचेर चंव हालयतात, अशें म्हळां. चंवऱ्यो वापरपाचो अधिकार फकत राजा आशिल्ल्यान, बौध्द भिक्षूंनी चंवरी वापरची न्हय अशी बुध्दाची अ आसली अशें विनयग्रंथ मुखार म्हण्टा. सद्याक तरी चंवराचो उ देवमंदिरांत आनी देवाचे पालखे पुरतोच मर्यादित उरला.

- कों. वि. सं.

चः देवनागरी वर्णमालेंतलें सवें आनी च वर्गांतलें पयलें व्यंजन. ह उच्चार ताळवेंतल्यान जाता. ह्या व्यंजनाक तीन अवस्थांतल्यान व पडलें.

च ॥ ᑯ ᑐ ᑐ च

'च' च्या रुपाचो विकासक्रम

पयलीं अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या लेखांत, दुसरी इ.स. पयल्या वा
शेकड्यांतल्या मथुरेच्या लेखांत आनी तिसरी इ.स. च्या इकराव्या
शेकड्यांतल्या उज्जयिनीच्या लेखांत दिसून येता. पूण हो 'च' आनी
आतांचो 'च' हातूंत बरेच फरक आसा.

वर्णोद्धारतंत्र नांवाच्या ग्रंथांत ह्या वर्णाच्या स्त्रीरुपांतल्या ध्यानाचें
वर्णन केलां, तें अशें:

तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोडशवर्षीयां वराभयकरां पराम् ।
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ।
एवं ध्यात्वा चकारं तु तन्मन्त्र दशधा जपेत् ।

(शब्दकल्पद्रुम)

अर्थ- तुषार वा कुंद हांचे कांतीचे, तरांतरांचे अलंकार धारण केल्ले, सोळा वर्सांचे, सदांच वरद आनी अभय ह्यो मुद्रा दाखोवपी, श्रेश्ठ, धवें वस्त्र उत्तरीय म्हूण न्हेसपी, वर दिवपी, सुंदर आनी अष्टभुज अशे स्त्रीरुपात्मक देवतेचें ध्यान करून तिचो मंत्र धा खेपो जपचो.

- कों. वि. सं. मं.

चकवे: चकवे हो कोंकणी लोकगीतांचो एक प्रकार जावन आसा. कोंकण वाठारांतले कोळी आनी भंडारी लोक हीं गीतां गायतात. चकवे ह्या गीतांप्रकार तीन पोटभागांनी वांटला.

पयले तरेच्या चकव्यांत व्हडेकारांचो आपले व्हडयेवयलो मोग, वाळ दर्याकडेन दोन हात करपाची धिटाय, ह्यो गजाली चकव्यांतल्यान व्यक्त जातात. व्हडेकार हो मोगी तर व्हडें ही मोगीका, असो अर्थ ह्या गीतांच्या भितर दडिल्लो आसता.

दुसरे तरेच्या चकव्यांतलें गीत, एक दुसऱ्यांचे नसायेन भरिल्लें, वेगळ्या रुपांतलें, अशें आसता. हे तरेचीं गीतां कोंकणी दादले-बायलो बागतल्यान भोंवतना म्हण्टात.

तिसऱ्या- जुवान चले-चलयांचीं मोगागीतां हो चकव्याचो आनीक एक खाशेलो भाग जावन आसा. हे चकवे होंवयेवरी दोन-तीन वळींचे म्हणतात.

देखीक-

जाय बाये जाय परमळु काय
मी तुजी जाय तू माजा मोगरा
चल जाउ दोंगरा दोगांय जाणां
दोंगरासुन येतानां जाली रात
केवदीच्या फुलात पेटयली वात

चकवे वा चकवा हें नांव चक्रवाक ह्या उतरावेल्यान आयलां आसुंये अशो दुभाव परगटावपाक येता. मैथिली, भोजपुरी, छत्तिसगढी, हेर भाशांतात मेळपी चकवा ह्या उतरांचें मूळ 'चक्रवाक' हें उतरच जावन आसा.

चक्रवाक नांवाच्या एका सवण्याची जोडी दीसभर तळ्यादेगांनी भोंवता. पूण रात जातकच तांकां दिश्टी पडना. त्या दोगांयमदीं एकाद्रे कमळाचें पानय आड आयल्यार तीं दोगांय जाणां एकामेकांक सोदपाक लागतात. मागीर तीं दोगांय जाणां दुखखान रातभर रडटात. तांच्या ह्या विरहदुखखावेल्यान, मोगाचो विरह आशिल्ल्या लोकगीतांक 'चकवे' म्हणपाची चाल पडली.

छत्तीसगढ, छोटा नागपूर, हेर वाठारांतल्या लोकांच्या तोंडांत आशिल्ल्या चकई गीतांची रचणूक चकव्यावरींच आसता.

- कों. वि. सं. मं.

चक्र: आपलेच भोंवतणी वाटकुळे भोंवतडे मारपी वस्तीक सादारणपणान 'चक्र' अशें म्हणपाची चाल आसा. देखीक- श्रीकृष्णाचें सुदर्शन चक्र, गाडयेचें चाक, कुमाराचें मडके करपाचें चाक, चरखो हांकां 'चक्र' म्हण्टात. कांय वाटकुळ्या पूण थीर वस्तींकूय 'चक्र' म्हण्टात. देखीक- अशोकचक्र, धर्मचक्र हेर.

चक्र हे वस्तीची उत्पत्ती वैदिक काळापयलीं जाल्ली हें ऋग्वेदांत आयिल्ल्या चक्राच्या उल्लेखावेल्यान स्पश्ट जाता. वैदिक लोकांनी चक्राचो उपेग रथ घडोवपाखातीर केलो. ईजिप्त आनी मेसापोटेमिया देशांनी चक्राचो उपेग वाहनाखातीर केलो. हीं चक्रां नवाश्म युगांत घडलीं. ह्या चक्राक आरे नासताले पूण चक्रांभितर आस बसयताले. क्रिस्ताच्या ५,००० वर्सांआदीं आरे आशिल्लें चाक भारतांत घडलें अशें मानपाक येता. ऋग्वेदांत (१.१६४.४८) बारा आऱ्यांचें चक्र आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. आरे आशिल्लें चाक युरोपांत २७०० वर्सां (क्रिस्तापयलीं) पयलीं घडलें, अशें सांगतात. कुंभाराचें मडकीं करपाचें चक्र ईजिप्त देशांत ३,००० वर्सां (क्रिस्ताआदीं) पयलीं घडलें अशें मानतात.

चक्राच्या सोदाचो, मनीस जातीक व्हड फायदो जालो. चक्रांक लागून मनशांक थोडीशी शक्त वापरून चड काम करप शक्य जालें. वैदिक काळार रथ घडोवपाक, नवाश्मयुगांत वाहनां घडोवपाक, आर्विल्ल्या युगांतलीं विंगड विंगड यंत्रीक तशेंच येरादारीचीं साधनां घडोवपाक चक्राचो वा चाकाचो वांटो व्हड आसा.

आयुधरूपी चक्राचे स उपेग अग्नी पुराणांत सांगल्यात.

छेदनं, भेदनं पातो भ्रमणं शयनं तथा ।
विकर्तनं कर्तनव्व चक्रकर्मेदमेव च ।।

अर्थ- कापप, फोडप, पाडप, धुंवडावप, लोळोवप, कोरांतप, कुडको करप अशे चक्राचे स उपेग सांगल्यात.

वेदांत चक्राचे फुडलेतरेन उल्लेख आयल्यात:

वैदिकांनी नाभी (मध्यभाग) आनी आरे अशे चक्राचे दोन भाग मानल्यात. त्याकाळार चक्राचे घटसाणीचेर चड भर दिताले. कांयकडेन रथांक दोनापरस चड चक्रां आसतालीं.

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक्।

(ऋग्वेद १.११८.२)

अर्थ- हे घोड्याचेर बशिल्ल्यानो, तीन वंधुरांनी युक्त (त्रिवक्र), त्रिकोणाकृती आनी तीन चक्रां आशिल्ल्या सुंदर रथांत बसून हांगा येयात.

सुर्याचोय संबंद चक्रालागीं जोडिल्लो दिश्टी पडटा. सूर्य आपल्या एकचक्राच्या रथांतल्यान मळबांत भोंवता अशी समजूत आसा. वैदिक आर्य यज्ञ सुवाळ्यांत सूर्याचो प्रतिनिधी म्हूण 'चक्राक' मान दिताले. सूर्य रुपान जळपी चक्र आनी पृथ्वीवेल्यान चलपी चक्र हांचो संबंद दाखोवपी एक विधी ब्राह्मणग्रंथांत आसा. त्या प्रसंगार रथचक्र भोंवडायता आसतना सुर्याचोच मंत्र म्हण्टात. ताचेवेल्यान कालचक्र आनी सूर्य हांचें म्हत्वाचें नातें नदरेक येता. दीर्घतमा ऋषीक कालचक्राचो साक्षात्कार सगळ्यांत पयलीं जाल्लो. तो म्हण्टा:

द्वादशारं नहि तज्जराय
वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य

(ऋग्वेद १.१६४.११)

अर्थ- ह्या चक्राक बारा आरे आसात. ते झिजनासतना आसमंतांत सदांच भोंवत आसतात.

पृथ्वी चक्रावरी वाटकुळी भोंवत आसता. सूर्यय तेच रितीन धुंवता. दिसा फाटल्यान रात धुंवता. चैत्रा फाटल्यान वैशाख, वैशाखा फाटल्यान ज्येष्ठ, जेष्ठा फाटल्यान आशाढ अशें मास-चक्र धुंवता. शिशिराफाटल्यान वसंत, वसंता फाटल्यान ग्रीष्म अशें ऋतूचक्र धुंवता. संवत्सरा फाटल्यान

संवत्सर, मन्वंतर(फाटल्यान मन्वंतर, कल्प फाटल्यान कल्प अशीं ल्हान चक्रां धुंवत आसतात.

महाभारतांत, उत्तंक गुरुपत्नीखातीर कुंडलां हाडपाक गेल्यावेळार एक आगळें-वेगळें चक्र पळयिल्ल्याचें आपल्या गुरुक सांगता, तेन्ना गुरु उत्तंकाक तें वर्सचक्र आशिल्ल्याचें सांगून त्या चक्राचे तीनशें साठ आरे म्हळ्यार तीनशें साठ दीस, चोवीस पुठ्ठे म्हळ्यार वर्साचे कृष्ण आनी शुक्ल पक्ष तर चक्र धुंवडावपी स ल्हान भुरगे म्हळ्यार स ऋतू आशिल्ल्याचें सांगता.

महाभारताच्या आदिपर्वांत सुदर्शनचक्रा वरवीं श्रीकृष्णान शिशुपालाक मारिल्ल्याचो उल्लेख येता. मोहिनीचें रूप घेवन विष्णून सुदर्शनचक्रावरवीं 'राहू' ह्या दैत्याक मारिल्ल्याचे उल्लेख पुराण ग्रंथांनी येतात. दैत्यांभितर 'मुंड' हो चक्र धारण करतालो. ताचें एके देवतेबराबर झूज जालें तेन्ना तो चक्रावरवीं झुजलो अशें मार्कंडेय पुराणांत मेळटा. सद्याच्या अर्विल्ल्या युगांत 'चक्राचो' झुजारी अस्त्र म्हूण उपेग जायना पूण पंजाबांतले शीख लोक चक्राचो असो उपेग केन्नाय करतात.

हरिभक्तिविलासांत, विष्णूच्या वा कृष्णाच्या देवळांत बारा आऱ्यांचें, स कोनांचें, तीन वलयांचें चक्र भक्तांनी स्थापन करचें, अशें सांगलां. दक्षिणेंत वैष्णव मंदिरांत चक्र हें स्वतंत्र देवतेच्या रुपान पूजतात.

चक्राचे विंगड विंगड भेद फुडलेतरेन आसात.

कुलालचक्रः हें कुमाराचें चाक ज़ावन आसा. ह्या चाकाच्या मध्यभागाचेर चिकणमातयेचो गुळो दवरून तें चाक नेटान धुंवडायतात. मागीर कुमार ते मातयेच्या गुळ्याक जाय तसो आकार दिवन ल्हान-व्हड गाडगीं मडकीं घडयता. ईजिप्ताक ह्या चक्राक 'देवाली भेट' मानतात. ताका 'प्टा' हे देवतेचें प्रतीक मानतात. चीन आनी भारत ह्या देशांतूय ताका एक 'धर्मीक चिन्ह' मानलां. भारतांत ताका सृष्टयुत्पत्तीचें प्रतीक समजतात. कुमाराचें चक्र म्हळ्यार 'विश्वचक्र' आनी कुमार म्हळ्यार परमेश्वर अशी समजूत केल्ली मेळटा.

धर्मचक्रः चक्र हें भारतांत पूर्णत्वाचें (पुरायपणाचें) प्रतीक थारलां. उपनिषदकाळार धर्मचक्रांक गूढ शक्तीची कुरू मानताले. भगवान बुध्दान गिन्यानाची प्राप्ती करून घेतकच सारनाथ हांगा आपल्या शिष्यांमुखार जें पयलें प्रवचन केलें, ते घडणुकेक बौध्द साहित्यांत 'धर्मचक्र-प्रवर्तन' अशें म्हळां. हें धर्मचक्र अखंड नेटान धुंवत रावचें म्हूण सम्राट अशोकान खूब कश्ट घेतले. अशोकस्तंभाचेर जें चक्र दिश्टी पडटा, तें धर्मचक्राचें प्रतीक जावन आसा. चक्र हें सामुद्रिक शास्त्रातलें शुभचिन्ह आसून तें हाता पायांचेर आसप, बरे गजालीची कुरु मानतात. बुध्दाच्या पांयार जीं पासश्ट शुभचिन्हां आसलीं तातूंत चक्र हें एक आसलें.

राजचक्रः पूर्विल्ल्या काळासावन चक्र हें सार्वभौम राजाचें प्रतीक मानलां. अशा सार्वभौम सम्राटांक 'चक्रवर्ती' म्हणपाची चाल आसली. चक्र म्हळ्यार राजाचो शेक चलपी वाठार मानताले. तांचो राजा तो चक्रवर्ती, अशें म्हण्टाले. इराण तशेंच भायल्या कांय देशांभितर चक्र आनी साम्राज्य हांचे भितर लागींचो संबंद आशिल्लो दिसता. राज-चक्रासंबंदान बुध्दाची कल्पना फुडलेतरेन आसाः

चक्रवर्तीचो राज्यभिशेक जाता तेन्ना एक भांगराचें चक्र मळबांतल्यान सकल देंवता आनी चक्रवर्तीच्या राजदरबारांत थीर जाता. ताचो मरणकाळ लागीं पावतकच तें आडवें पडटा. तो मरतकच गुप्त जाता. शिंवासनाचेर बसपी चक्रवर्तीचो वारस जर राजनीतीक जागपी आसत जाल्यार तें चक्र परतें दिश्टी पडटा.

सहस्त्रार चक्रः बुध्दाचें महानिर्वाण जालें तेन्ना ताचे मेल्ले कुडीलागीं सहस्त्रार चक्र दिश्टी पडिल्लें असो उल्लेख बौध्दसाहित्यांत मेळटा. ह्या सहस्त्रार चक्राची कल्पना सुर्याचीं किरणां सहस्त्र आसतात हाचेवेल्यान आयली.

षट्चक्रः योगशास्त्रांत षट्चक्राचो उल्लेख आनी ताचें खोलायेन केल्लें वर्णन मेळटा. मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, आज्ञा आनी सहस्त्रार अशीं ताचीं नांवां आसात. हीं चक्रां समवेदक स्नायुमंडलात विंगड विंगड जाग्यार आसतात. ह्या षट्चक्रांचो भेद करून अमृ मेळोवप वा ब्रह्मभाव प्राप्त करून घेवप होच कुंडलिनीयोगाचो मु उद्देश.

कर्मचक्रः चक्र हें कर्मांचें प्रतीक मानलां. गीतेंत (३.१६) 'हेंप्र जगाच्या धारणार्थ सुरू केल्लें चक्र (कर्मांचें वा यज्ञाची परंपरा) जो चलयना ताचें आयुश्य पातकांनी भल्ला' अशें म्हळां.

जिविताचे ऊंच-सकल दिकेक 'चक्रनेमिक्रम' म्हण्टात. चक्रनेमि म्हळ्यार वयले आरे सकल येवप आनी सकयले वर वचप. कालि (उत्तरमेघ ४९) म्हण्टा, 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्र' मनशाची दशा चक्रनेमिक्रमाने सकयल वयर जायत आसता.

तांत्रिक चक्रः तंत्रवाङ्मयांतल्या श्रीचक्राची तंत्रमार्गी ह आदिशक्तीचें प्रतीक ह्या रुपान पूजा, उपासना करतात. मनशाचे कु आनी भायल्या जगांत जायत्या प्रकारांचीं चक्रां आशिल्ल्याचें तां लोक सांगतात. देखीक- मायाचक्र, योगचक्र, तालुचक्र, दीप्ति शांतचक्र, आनंदचक्र, स्थितिचक्र, निर्वाणचक्र, संहारचक्र, भासा शिवचक्र, ब्रह्मचक्र, महासुखचक्र आनी अशीं बत्तीस चक्रां त मानल्यांत.

आयुधचक्रः शुक्रनीती आनी नीतीप्रकाशिका ह्या ग्रंथांत चक्र आयुधांचें वर्णन आयलां. चक्र ही वाटकुळी तबकडी आसून तिचो घे हात आसता. मदीं एक बुराक आसता, अशें ह्या ग्रंथांनी म्हळां. अ पुराणांतय चक्राची म्हायती आनी उपेग सांगल्यात. आयुधचक्र घडोवचें ह्या संबंदान जो श्लोक येता तो असोः

चक्रं षड्हस्तपरिधि क्षुरप्रान्तं सुनाभियुक् ।
त्रिहस्तदण्डं त्रिशिखं लोहदन्तं सपाशकम् ॥

अर्थ- चक्राचो परिघ स हातांचो आसचो. ताका भायल वस्तऱ्यासारखी धार आसची. ताची नाभी बरी आसची. तातूंत तीन ह लांब दांडो बसोवचो. चक्राच्या पात्यांक तीन शिखो आसच्यो. त लोखणाचें दातें करचें. हें दातें भोंवडावपाक पाश आसचो. पाशा आदारान चक्र गोल धुंवडावन पयस उडयतात, तेन्ना दांडो हातांत उर

जैन धर्मांत सिध्द चक्राक व्हड मान आसा. विसाव्या शतकांत क्र घडोवपी चरख्याचें चक्र, महात्मा गांधीच्या स्वावलंबनाच्या धड्याची जावन आसलें. चरख्याक धर्मचक्रप्रवर्तनच मानलां. कांय राजकी चक्राक आपली राजकी निशाणी करून फाटीं रावले नात. थांबनास मुखार वचपाचो हावेस आनी संरक्षण हीं दोनूय तत्त्वां चक्रांतल्यान स जातात. चक्राचो वाटकुळो आकार केन्नाच न सोंपपी परंपरा दाख जादूटोणे आनी भूतविद्येंत चक्राक एक म्हत्वाची वस्त म्हूण लेखत बायलो आनी ल्हान भुरग्यांच्या हातांत कांकणां आनी पांयांत घालतात ते चक्रावरीं वाटकुळे आसतात, हाचें फाटलें का बायल-भुरग्यांची भुतां-खेतांसावन राखण जावची हेंच आसता. संव हेंय एक चक्र आसून तातूंतल्यान मुक्त जावपाचें आसल्यार, सुवर्णचक्र दान करचें, अशें मत्स्यपुराणांत म्हळां. हातांवेल्या, बोटांवेल तळव्यांच्या चक्राच्या कुरवांवरवीं ज्योतीशशास्त्र एकाद्रे गजाल येस-अपेसय थारायता. ह्यावेल्यान लोकांची चक्रावेली श्रध्दा सिध्द जा

- कों. वि. सं.

चक्रधरः (जल्मः इ.स. ११९४; मरणः इ.स. १२७४).

एक नामनेचो संत. ताचें मूळ नांव हरिपाळदेव अशें आसलें. त बापूय विशाळदेव, भरवस (भडोच, गुजरात) हांगाच्या मल्लदेव राज प्रधान आसलो. ताचे आवयचें नांव माल्हणदेवी अशें आसलें.

हरिपाळदेवाचे आवय-बापूय दत्ताचे भक्त आसले. श्री दत्तात्र कृपेन हो चलो आपल्यागेर जल्मला, असो तांचो भावार्थ आसलो. त ताका वेद, पुराणां, राजकारण, भाशा, ज्योतीश, झूज ह्या गजाल शिकप दिलें आनी वयांत येतकच ताचें कमळाईसा नांवाचे चलयेक लग्न केलें. फुडें हरिपाळदेवाक जुगाराचें व्यसन लागलें आनी त घरदारावेलें लक्ष गेलें. ताची भलायकी इबाडली आनी ताका म

उप्रांतची कथा एके दंतकथेच्या रुपान चलता:

...पाळदेवाचे प्रेत मसंडेंत व्हरतकच एक विस्मित घडलें. चांगदेव ... हाच्या आत्म्यान हरिपाळदेवाचे कुडींत प्रवेश घेतलो. हरिपाळदेव ... जावन उठून बसलो. आपलो भुरगो जितो जालो, हे गजालीचो ...ळदेवाक खूब आनंद जालो. हरिपाळदेवाक जडिल्लें जुगाराचें व्यसन ...ुटले ना, पूण ताणें आपले कुडींत ईश्वराचे देहधर्म आनी जीवधर्म ...वन घेतले आनी तो आपलो संवसार सदांवरी मुखार चलोवपाक ...ो.

...क फावट जुगार खेळतासतना हरिपाळदेवाक, खेळ हारिल्ल्यान खूब ...ाण जालें. तें लुकसाण फेडपाखातीर ताणें बायलेकडेन भांगर-शिंगर ..., पूण बायलेन भांगरा वस्ती दिवपाक न्हयकार दितकच ...ळदेव खंती जालो. ताचें कसलेच गजालींत मन रमना जालें. ...णें खऱ्या सुखाचो सोद घेवपाखातीर घराचो त्याग करपाचो निर्णय घेतलो.

...ो महाराष्ट्रांतल्या ऋद्धिपूर (ता. मोशी, जि. अमरावती) हांगा ... थंय ताका गोविंद प्रभू हो संतपुरुस मेळ्ळो. ताणें ताका आपलो ..., स्वताच्या तोंडांतलें मक्याचें कणस उश्टो प्रसाद म्हूण उडयलो. ...ळदेवान तें वयलेवयर जिखून खालें आनी गोविंद प्रभूकडल्यान ...त्व आपणायलें. त्याच वेळार गोविंद प्रभून हरिपाळदेवाचें नांव ...धर' अशें दवरलें.

...क्रधरान ते उपरांत सालबर्डीच्या दोंगरार खर तप करून गिन्यान ...लें. तातूंतल्यान ताका सत्य, अहिंसा आनी समता ह्या तीन ...ंचेर आदारिल्ले मनीस जातीचें कल्याण दिश्टी पडलें. ह्या तीन ...ंचो प्रसार करपाखातीर आपलो जल्म सार्थकाक लावपाचें ताणें ...यले.

नागपूराक काटोल गांवालागसार कांतीनगर हांगा उधळीनाथ ...च्या साधूकडल्यान ताणें 'वयस्तंभनी' म्हळ्यार सदांकाळ जुवान ...ची विद्या मेळयली.

एक फावट आंध्र प्रदेशांत तुंगभद्रा न्हंयचेर उदक पिवंक गेल्लेकडेन तो ...रून उदकांत पडलो आनी व्हांवत वरंगळ गांवांत पावलो. त्या ...ंत घोडे विकपाक कांय वेपारी आयिल्ले. तांच्याम्हऱ्यांत चक्रधर गेलो ...ी घोड्याच्या विंगड विंगड जातींचें वर्णन ताणें तांचेमुखार केलें. ताचे ...तेचेर प्रसन्न जावन एका वेपाऱ्यान आपली चली हंसाबा हिचें लग्न ...चेवांगडा करून दिलें. पूण ताचो होय संवसार चड दीस तिगलो ना. ...े पर्यून बायल-घराचो त्याग केलो आनी भोंवडेक भायर सरलो. ...धराचो एक शिष्य रामदरणा, हाची चली उमादेवी हिचेकडेन तो ...नीक एकदां लग्न जालो, अशें म्हण्टात.

...चक्रधराक मराठी, गुजराती, संस्कृत ह्यो तीन भासो बरेतरेन ...ल्यो. संस्कृत भाशेचेर आशिल्ल्या ताच्या प्रभुत्वाक लागून ताचे ...राठीक एक आगळीच सोबीतकाय मेळिल्ली. ताणें स्वता कसलोच ग्रंथ ...यलो ना. पूण ताच्या शिष्यांनी तागेल्या उपदेशाचें गांठ्वल करून ...त्रपाठ' आनी 'दृष्टान्तपाठ' हे ग्रंथ रचल्यात. चक्रधराचो एक शिष्य ...ाईंभटान चक्रधराच्या लीळाचरीत्राची पोथी तयार केल्या.

...चक्रधराच्या मठांत कडक शिस्त आसताली. पूण हेर गजालींविशीं ...चे मन मोगाळ आसलें. मनीसूच न्हय तर मुयेसारक्या ल्हान जिवाक ...गीत त्रास दिवं नाकात, अशें तो सांगतालो. ल्हान भुरगीं ताका खूब ...वडटालीं. विरक्ती, निःस्पृहता, वक्तृत्व हे सद्गुण ताच्या आंगांत ...ासले.

...चक्रधराचो दिसपट्टो वावर अशेतरेन आसतालो: सकाळचीं सगळीं ...मां आटपीतकच तो शिष्यांक निरूपण करतालो. कांय फावट निरूपण ...रचें सोडून चिंतनय करतालो. चक्रधर दिसपट्टो न्हायनासलो. तो दर ...ार दिसांनी न्हातालो तर आठ दिसांनी खाडमिश्यो काडटालो. बाइसा ...ी ताची शिष्या दर दिसा ताची पूजा करताली. मागीर भक्तां वांगडा तो भोंवपाक वतालो. भोंवन परतो येतकच ताची परती पूजा जाताली. हे पुजेउपरांत जेवण घेवन तो विसव घेतालो. विसव घेवन जातकच सगळ्या भक्तां मुखार ताची पर्यून निरूपणाची कार्यावळ जाताली. सांजवेळा खासा पूजाविधींत चक्रधराची पूजा जाताली, तेन्ना ताचे कुडीर विंगड विंगड फुलांचे झेले घालताले. चक्रधराचे पुजेउपरांत धूपार्ती, मंगळार्ती ह्यो कार्यावळी जाताल्यो. रातचें जेवण जातकच बाइसा आनी भटोबास हांचेपुरतें एक निरुपण जातालें.

चक्रधराचो शिष्यांचो पंगड खूब व्हड आसलो. तातूंत भांडाराचो नीलभट भांडारकर, अळजपूरचो रामदरणा, वडनेरचो रामदेव विद्यावंत, मेहेकर गांवची बोणाबाई, पैठणची नागुबाई वा बाईसा, म्हाईंभट आनी चक्रदेवाच्या तत्त्वगिन्यानाचो प्रसार करपी नागदेवाचार्य हे मुखेल शिष्य आसले.

चक्रधराच्या जिवितांतलें सगळ्यांत व्हड कार्य म्हळ्यार 'महानुभाव पंथाची' थापणूक. हो पंथ ऊंच-उणाक, वर्णभेद मानी नासलो. फुडें पैठणाक चक्रधरान संन्यास घेतलो आनी जीवोध्दाराच्या कार्याक आरंभ केलो. ताणें पुराय महाराष्ट्रभर भोंवडी केली आनी जांकां फावतालें तांकां योग्य तें गिन्यान दिलें, मोग दिलो. जे मोग वा गिन्यान घेवपाक फाव तशे नासले, तांचेकडल्यान 'पुण्यकृत्यां' करून घेतलीं. वाट चुकिल्ल्यांक बरे चलणुकेची देख दिवन देवाचे सेवेक लायले.

शंकराचार्यान ब्रह्म ही एकच वस्त, नित्य मानल्या तर चक्रधर जीव, देवता, प्रपंच, परमेश्वर ह्यो चार वस्ती नित्य मानतालो. ह्या चार वस्तींचें मनशाक पुराय गिन्यान मेळोवन दिवपाखातीर परमेश्वर मनशाच्या रुपान जल्म घेता, अशें ताचें म्हणणें आसलें. ईश्वर वा देवान खंयच्याय रुपान जल्म घेतलो तरी तो मायेन पुराय शरीरांत वा कुडींत भरून आसता. म्हूण ताका 'मायापूर' म्हण्टात. चक्रधर माया ही स्वतंत्र आनी सगळ्यांत व्हड देवता आसून सत्य आनी भावरुप आसा, अशें मानतात.

जीव वा देवता हांचे उपासनेक लागून फळ मेळ्ळ्यारय मोक्ष मेळना, तर दत्तात्रय, कृष्ण- चक्रपाणी, गोविंदप्रभू आनी स्वता आपूण ह्या ईश्वराअवतार आशिल्ल्या 'पंचकृष्णा'चे भक्तीनच तो मेळटा, अशें ताच्या उपदेसाचें सार आसलें. सवळ्या भश्टाचेर ताचो विस्वास नासलो. ताणें मांगा घरचें अन्न उश्टावन आपूण उलयतां तसो चलता हें दाखोवन दिल्लें. बायलांचो उध्दार करपाक जाय, शुद्राक गिन्यान मेळोवपाचो पुराय अधिकार आसा, अशें ताचें मत आसलें. हेच खातीर ताचेवांगडा ब्राह्मण-क्षत्रियांवांगडा शूद्र लेगीत येताले.

चक्रधरान संस्कृत भाशेक कुशीक उडोवन मराठीक व्हडपण दिलें, तेखातीर त्याकाळवेल्या सनातनी आनी कर्मठ धर्मपंडितांक चक्रधराची तिडक मारली. महादेव यादवाच्या राजदरबारांतलो राजपुरयत महदाश्रम आनी ब्रह्मसानू हांणी ताका आपल्या शिष्यांच्या आदारान वीख घालें, पूण चक्रधराचेर ताचो कांयच परिणाम जालो ना. रामदेवराय यादवाचो प्रधान हेमाद्री पंडित चक्रधराचेर राग धरून आसतालो. एक फावट चक्रधराचेर व्यभिचाराचो फटीचो आरोप दवरून ताणें ताका रामदेवरायामुखार हाडलो. रामदेवरायान चक्रधराक मरणाची ख्यास्त फर्मायली आनी हेमाद्रीन चांडाळावरीं ती ख्यास्त रेखडीच दिवन उडयली. अशे तरेन चक्रधराक मरण आयलें.

चक्रधराक मरणाची ख्यास्त दिवन जातकच चक्रधर परतो जितो जालो आनी आयजूय तो हिमालयांत आसता, अशें ताचे शिष्य वा समर्थक मानतात.

चक्रधराचें पुराय जिवीत, अणभवाची खण आसली. आपली अखंड यात्रा सगळी पिरायभर चलता आसतना तो एकाद्र्याच्या घरांत केन्नाच आलाशिऱ्याक रावलो ना. ताणें सदांच देवळां, मठीं, व्होंवऱ्यांमदी आलाशिरो घेतलो.

चक्रधराक मौन, नग्नावस्था आनी सुंदर कूड हांचें उदाहरण मानलां. ताचेवयल्यान ताका मौनदेव, नग्नदेव, गोमटदेव अशेंय म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

चक्रध्वज: चक्रयुक्त स्तंभ वा खांब्याक पूर्विल्ल्या काळांत चक्रध्वज वा चक्रस्तंभ म्हणपाची चाल आसली. स्तंभ ह्या उतराक स्कंभ, थंब, यष्टी, ध्वज, स्थूणा हीं नांवां पोरण्या बरसावळींनी मेळटात. स्कंभ हें नांव ऋग्वेदांत आयलां.

दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम्

अर्थ- हो सूर्य मळबाचो खांबो (स्कंभ) जावन ताका वयर आदार दिता.

चक्रध्वजाच्या स्तंभाचें मूळ वैदिकाच्या यज्ञीय यूपांत दिसून येता. यूप हो फकत सादो खांबो नासून, अशोकस्तंभाप्रमाण ताका एक खाशेलो आकार आसता. ऊंच यज्ञयूपांक अध्वरकेतू म्हण्टात. ते यश-वैभव मेळोवपाखातीर बांदताले. कालिदासाच्या रघुवंशांत फुडलेतरेन उल्लेख आयला:

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्त्रोतोन्तरेषु सः ।।

अर्थ- आपल्या नौदळाच्या पालवान, झूज करपाक आयिल्ल्या वंगदेशाच्या राजाचो आनी सैन्याचो पुराय नाश करून जैतीवंत सेनेचो मुखेली वा राजा रघु हाणें गंगा न्हंयंत त्या जुंव्यांर जयस्तंभ बांदलो.

अध्वरकेतू वा जयस्तंभ बांदपाची परंपरा दोन हजार वर्सां परस पोरनी आसा. तातूंतल्यानूच अशोकाच्या चक्रध्वजाचो जल्म जालो. फुडें लांकडाचे वा पाशाणी फातराचेय खांबे (स्तंभ) उबारताले. अथर्ववेदाच्या एका सूक्तांत जगत्कारणाक स्कंभ म्हळां.

स्कम्भे लोकाः स्कम्भे तपः स्कम्भेऽध्यृतमाहितम्

अर्थ- स्कंभांत लोक रावतात. तांच्यांत तप वसता. ताच्या आदारान ऋत (परमात्मा) लेगीत रावता.

अथर्ववेदाच्या वयल्या सुक्तावेल्यान चक्रस्तंभाची कल्पना वयर सरली, अशें म्हण्टात. वयलें महाचक्र संवसाराच्या जल्मस्थानाची कुरु जावन आसा. ऋग्वेदांत विश्वचक्राचो वा कालचक्राचो उल्लेख येता. ताकाच काळांतरान संवसारचक्र, भवचक्र, धर्मचक्र हीं नांवां मेळ्ळीं.

सारनाथ हांगाचो अशोकस्तंभ हो एक चक्रध्वजच जावन आसा. ताच्या माथ्यार एक चक्र आसा. ताची उंचाय ५० फूट आसून, ताचे विंगड विंगड भाग अशे आसात.

चौथरोः एक खडबडीत फातर, ताची लांबाय ८ फूट, रुंदाय ६ फूट, उंचाय १.५ फूट. खांब्याचो कांय भाग तातूंत पुरिल्लो आसा.

स्तंभयष्टीः स्तंभयष्टी ३७ फूट ऊंच आसून ती वयर अशीर जायत गेल्या.

पूर्णघटः (पद्मकोश) हो दोन फूट ऊंच आसा. हातूंत उमथें कमळ आनी कमळाच्यो लांब पाकळयो आसात.

चक्रवाल वा दिङ्‌मंडलः वाटकुळी बसकेंत चार दिकांक चार चक्रां आसून, दोनूय चक्रांचे मदीं शिंव, हत्ती, बैल, घोडो हे प्राणी आसात.

शिंवचौकडीः चार शिंव फाटीक फाट लावन चार दिकांक तोंड करून चार दिकांक बशिल्ले आसात.

महाचक्रः अशोक स्तंभाचेर सगळयांत ऊंच आशिल्ल्या ह्या अशोकचक्राची उंचाय २ फूट आसा. सद्या हें महाचक्र भग्न जाल्ले अवस्थेंत आसा.

सांची हांगा उबारिल्लो खांबो (स्तंभ) सारनाथाच्या चक्रध्वजाचें पडबिंब जावन आसा. सांचीच्या स्तूपाचेर जायत्या जाग्यांर चक्रध्वजाच्यो सोबीत, सुंदर आकृती दिसतात. ताचेवेल्यान चक्रध्वजाची उपासना करपी एक पंथ त्याकाळार अस्तित्वांत आसलो, अशें मानतात.

शिल्पकलेच्या मळार अशोकस्तंभ वा चक्रध्वजाक दुसरो प्रतिस्पर्धी ना. हाचो सकलो भाग नितळ, निवळ, गुळगुळीत आनी चकचकीत आसा. तातूंत हारश्यावरीं पडबिंब दिसता. हे कलावस्तूंभितर दर एका भागांत एकजिनसीपण, सम रचणूक आनी सोबीत कारागिरी दिश्टी पडटा. कलाकाराचे प्रतिभेचो हो आगळो-वेगळो आविश्कार जावन आसा. वास्तवता आनी आदर्श हांचो सुंदर मेळ जाल्ल्यान ह्या खांब्याक जिती जिवी सोबीतकाय लाभल्या. व्हिंसेट स्मिथ सारक्यान लेगीत सारनाथ चक्रध्वजाची तोखणाय करतना हाका लागसारकी दुसरी शिल्पकृती अशें म्हळां. भारतीय सौंदर्यशास्त्रांत रूप आनी आशय ह्या दोनूय गुण वांटो म्हत्वाचो आसता. हे दोनूय गूण चक्रध्वजांत दिसतात. चक्र सगळ्या कलागूणांनी पुराय आसाच पूण तेचवांगडा खांबो भार संस्कृतीचें एक खाशेलें प्रतीक थारलां. चार आर्य सत्यांचेर आदारि बौध्द धर्माचें प्रतीक सारनाथाचो चक्रध्वजच आसा.

बौध्द आनी वैदिक साहित्यांत सारनाथाच्या चक्रस्तंभावयर वाट बसकेंत जे चार प्राणी आसात तांचो उल्लेख मेळटा. ऋग्वेदांत (८.८ १.१७४.३) महाहस्ती आनी शिंव म्हूण इंद्राचो उल्लेख येता. शिंव हत्ती हे बळीश्टपणाचें प्रतीक आसून बैल आनी घोडो यज्ञीय पशू (प्रा जावन आसात. ऋग्वेदांत (१.१०१.४) इंद्राक गायांचो आनी घोड्य धनी म्हळा. वयल्या चार प्राण्यांसावन पुराणकाळांत गजानन, नृ नंदी, हयग्रीव हे देव जल्माक आयले, अशें मानतात.

पुराणांत पृथ्वीक चतुर्दल भुपद्म म्हळां. हाचो अर्थ पुराय संवसा निर्मिती चतुष्टयात्मक तत्त्वांचेर जाली, अशें मानतात. पृथ्वीचेर द्वीप, चार महापर्वत, चार वनां, चार न्हंयो, चार सरोवरां आनी चा आशिल्ल्याचें वर्णन पुराणांनी येता. चक्र ध्वजाच्या वाटकुळे बसकेंवर चार चक्रां हीं चतुष्टयाचीं प्रतीकां आसून, ताचे वयले चार शिंव चतु तत्त्व दाखयतात. हे शक्तीचें केंद्र महाचक्राच्या मदीं आसता.

बुध्दगया, अमरावती, मथूरा हांगाच्या शिल्पांतूय चक्रध्वज दि पडटात.

- कों. वि. सं.

चक्रपूजा: चक्र नांवाच्या देवीयंत्राचे एके आगळे वेगळे पूजा-वि चक्रपूजा ह्या नांवन वळखताले.

चक्रपूजेची चाल शाक्तांनी सुरू केली, अशें मानतात. चक्र देव-देवतांच्या हातांतलें एक आयुध जावन आसा. फुडाराक ह्या चक्र एक वेगळें स्वतंत्र दैवत म्हूण मानपाक लागले. हे प्रक्रियेचें मा चक्रपूजेंत रुपांतर जालें. शाक्तांचे चक्रपूजेची रीत अशी आसली.

सम संख्येन सारके आशिल्ले दादले आनी बायलो गुप्त रितीन रात वेळार एकठांय जमताले. मागीर चक्रासारखें एक देवीयंत्र त्या जाग तयार करून ताची पूजा करताले. ते उपरांत त्या यंत्रालागीं एक आयदन दवरताले. तातूंत पूजेखातीर जमिल्ल्यो बायलो आपल्यो चोळ काडून त्या पात्रांत दवरताल्यो. दादलो आपल्याक इत्सा जाता ती चं उबारतालो आनी जे बायलेची ताणें चोळी काडल्या, ते बायलेवांग पुराय रात मनयतालो. दादल्या बायलेन एकठांय रात घालो म्हळ्यारच चक्राची पूजा आनी उपासना करप, अशें शाक्त मानताले.

शाक्तांनी सुरू केल्ली चक्रपूजेची चाल बौध्द धर्मीयांनी उखल्ली अ ही पूजा चालू दवल्ली. बौध्द धर्मांत ही पूजा करपी एक संप्रदायच त जाल्लो. चक्रपूजेचे परबेक बौध्द 'चक्रमह' म्हण्टाले. बौध्द धर्माच्या उ काळांत हे पूजेक 'चीनाचार' हें नांव पडलें. तातूंत जायत्यो वा गजाली भितर सरल्यो. ल्हवल्हव ही रीत फाटल्यान पडली.

चक्रपुजेचे शुभ आनी अशुभ अशे दोन प्रकार आसा आश्विन-कार्तिक म्हयन्यांत 'कुलाचार' म्हूण जी चक्रपुजा करतात शुभ. दुसरी घरांत कोणाकूय मरण आयल्यार सगळे क्रिया-क्रम जातव करतात. ही पूजा अशुभ मानतात. सद्या अस्तित्वांत आशिल्ली ही पू फुडले तरेन करतात:

हे पूजेखातीर तांदळाचें चक्र तयार करतात. हें चक्र शुभ पुजेखात तांबड्या तांदळांचें आनी अशुभ पूजेखातीर धव्या तांदळाचें करता हाका 'नवार्णचक्र' अशेंय म्हण्टात. चक्राचे उदेंतेक कंटक, दक्षिण कंटक, अस्तंतेक नवदुर्गा आनी उत्तरेक मारुती ह्यो देवता थापतात. देवता अनुक्रमान तांदूळ, मीठ, चण्याची दाळ, उडीद हाच्यो करता चक्राच्या मध्यत्रिकोणांत शेंदूरान ॐ काडटात. तिका चक्राची मुर्त

मानतात. चक्राक मध्यभागाक एक आनी कुशीक धा अशे इकरा लायतात. दिव्याच्यो वाती देवकापसाच्यो करतात. दरेका ागी विड्याची पानां, सादो पोळो, पुरण घालून केल्लो पोळो, पुरी, ी, नेवरी, उड्डाचो वडो, खीर, दिवो, केळें, लिंबू, खारीक, बदाम सुपारी ह्यो वस्तू दवरतात.

च्या दिसा घरच्या मुखेल दादल्यान आनी ताचे बायलेन उपास ो आसता. त्या दिसा जेवण सवळे-ओंवळें पाळून करतात. उश्टें, लें भायर उडोवपाक एक खास फोंड मारतात. ताका समुद्र त. त्या दिसा भाताक मोती आनी सोणयाळ्या चण्याक दाखो त. घराची दारं, जाळयो, जनेलां, दिव्याचो उजवाड मात लेगीत वचचो न्हय अशे तजवीजेन धांपतात. आरती जातकच सगळे चक्रांतल्या दिव्याच्या उजवाडांत बसून जेवण करतात. जेवण च विड्याच्या पानांन दिव्याची जोत पालयतात. चक्रावेल्यो वस्ती य करून एका आयदनांत दवरतात. ते उपरांत दादलो आपले न आनी बायलो आपले विणयेन चक्रावेले तांदूळ पुंजायतात. ते आयदनांत दवरून ताचो महादेव करतात आनी महादेवाची पूजा नाल्ल फोडटात. दुसऱ्या दिसा आयदनांत पुंजावन दवरिल्ल्यो ा-जेवपाच्यो वस्तू गोत्री न्हातकच खातात. गोत्रजांमदले कलह, ों, झुजां, मतभेद सोंपोवपाखातीर सगळ्यांनी एकठांय येवन जा करची, अशें म्हण्टात.

ादल्या काळांत चलपी चक्रपूजेचें अस्तित्त्व दाखोवपी शिल्पां जूय दिश्टी पडटात. सांची हांगा बौध्द काळांतल्या स्तूपाच्या यांत एक चक्रस्तंभ कोरांतिल्लो आसा. थंय एक दादलो आनी ल हात जोडून चक्राक प्रदक्षिणां घालतात, अशें दृश्य आसा. तच्या प्रसेनजितस्तंभाचेर चक्रपूजेचें चित्र कोरांतलां. बुध्दगया, रावती आनी मथूरा हांगाच्या शिल्पांत जायत्या जाग्यांर, चक्रध्वज ी पडटात. बुध्दा उपरांतच्या काळांत चक्रपूजेक व्हड म्हत्व आयलें, ाखोवपी ती कुरू जावन आसा. कंकालीटीला हांगाच्या जैन स्तूपांत शिल्पकृती मेळ्ळ्यात, तातूंत चक्रदेवतेचीय एक मूर्ती आसा. जैन यात जायतेकडेन चक्र स्तंभचक्रपट्ट आनी चक्ररुप आयागपट्ट अशे ंकित कलाप्रकार दिश्टी पडटात.

- कों. वि. सं. मं.

क्रवर्तीः पुराय विश्वचक्राचेर म्हळ्यार जगाचेर शेक गाजोवपी ाटाक पूर्विल्ल्या काळांत चक्रवर्ती म्हण्टाले.

अ र ह्या ग्रंथांत सार्वभौम चक्रवर्तीच्यो दोन व्याख्या मेळटातः

'चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्तते यस्य'

अर्थ- कमळाच्या आकाराचें शुभचिन्ह (चक्र) जाच्या हातार आसा ो दादलो.

'चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्तते इति'

अर्थ- चक्र म्हळ्यार पुराय पृथ्वीचक्रांत रावपी वा तें चलोवपी दादलो. वयल्या दोनूय गुणांनी भरिल्ल्या दादल्यांक चक्रवर्ती म्हण्टात.

जैन वाङ्मयांत चक्रवर्तीची व्याख्या अशी आसाः

'चक्रेण रत्नभूतेन प्रहरणविशेषेण वर्तितुं शीलमस्य'

अर्थ- चक्र म्हळ्यार रत्नांनी निर्मिल्लें एक आयुधविशेश. तें चलोवप हें ाचें शील तोच चक्रवर्ती.

चक्र म्हळ्यार विश्वचक्र आनी वर्ती म्हळ्यार तें चलोवपी सूर्यगोल ानी चक्रधारी विष्णू, अशेय हाचे अर्थ सांगल्यात. ऋग्वेदांत 'वृत्' हाचो र्थ फिरप आनी 'वर्तय' हाचो फिरोवप असो जावन आसा. महाकाव्यांत र्तीचो अर्थ चलयणारो असो जाता.

चक्रवर्ती ह्या उतराचो सगळ्यांत पयलो उल्लेख मैत्रायणी पनिषदांत केल्लो वाचूंक मेळटा. तातूंत हरिश्चंद्र, अंबरिष, ययाती, रत मारक्या व्हड राजांक चक्रवर्ती म्हळ्यात. रामायणांत 'चक्रवर्ती' हें उतर ना. महाभारतांतय 'चक्रवर्ती' हें उतर खंयच्याच मुखेल मनशाक ावंक ना. महाभारतांतल्या उपाख्यानांत मात भरत, मांधाता, मरुत्त ह्या राजांक चक्रवर्ती म्हणिल्ले उल्लेख मेळटात.

पुराणांत मांधाताविशीं फुडलेतरेन उल्लेख येता.

यावत्सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुःक्षेत्रमुच्यते ।।

अर्थ- जितल्या भागांचेर सूर्याचो उदय जाता आनी उजवाड फांकता, येदे व्हडलें क्षेत्र युवनाश्वपुत्र मांधात्याचे जावन आसात.

चक्रवर्ती म्हळ्यार पुराय पृथ्वीचो राजा आसप वा जावप हे कल्पनेक पूर्विल्ल्या काळासावन व्हड म्हत्व मेळ्ळां. चक्रवर्तीचो वाठार कितलो हाचें वर्णन चाणक्यान अर्थशास्त्रांत केलांः

देशः पृथिवी । तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं

योजनसहस्त्रपरिमाणमतिर्यक् चक्रवर्त्तिक्षेत्रम् ।

अर्थ- देश म्हळयार पृथ्वी (भारतदेश). तिच्यांत हिमालयासावन दर्यादिगेमेरेन सरळ उत्तर-दक्षिण दिकेमेरेन एक हजार योजनांइतलो वाठार चक्रवर्तीचो मानला.

चक्रवर्तीच्या पांयार चक्र आनी मत्स्य आनी हातांचेर शंख आनी पद्म हीं लक्षणां आसतात. ती आजानुबाहू, तालहस्त आनी वृषस्कंध सारक्या शुभ लक्षणांनी पूर्ण आसून ते विष्णूचे अंशरुप आसात. यज्ञ, दान तप, सत्य ह्या गुणांनी ते पूर्ण आसून वर्णाश्रम विभागांवरवीं ते प्रजेचें पालन करतात, अशें तांचें वर्णन मत्स्यपुराणांत आयलां.

ऋग्वेदांत इंद्राक चक्रवर्ती ह्या अर्थान विश्वविजेता म्हळां.

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम्।

विश्वासाहमवसे नतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम।।

अर्थ- मरुतांसयत येवपी, वीर्यवान, वृध्दिंगत, व्हडल्या व्हडल्या दुस्मानांचीं मदांधपणां जिखपी दिव्य शासक, विश्वविजेता, भीषण आनी भक्तांक बळ दिवपी, असो हो इंद्र ताणें आमचेर नव्यान अनुग्रह करचो म्हूण आमी ताका आपयतात.

दुसऱ्या एका जाग्यार चक्र हें इंद्राचे शक्तीचें प्रतीक मानिल्ल्याचें दिसता. ताचेवेल्यान ताचे सार्वभौम शक्तीचोय बोध जाता. इंद्राच्या ह्या उदाहरणावेल्यान फुडें सार्वभौम राजांक 'चक्रवर्ती' म्हणपाची चाल पडली आसपाक जाय. वैदिक काळार पुराय जगाचेर राज्य करपाची इत्सा मनांत बाळगून रावपी जायते राजा जावन गेले. राज्याभिषेक जातकच जायते राजा दिग्वीजय करपाक भायर सरताले आनी निमाणें आठ दिकांच्या राजांक जिखून 'अश्वमेध' यज्ञ करताले.

बौध्द साहित्यांत दीघनिकायाच्या लक्खणसुत्तांत राजपुत सिध्दार्थ जर बुध्द जावंक नासलो जाल्यार चक्रवर्ती जातलो आसलो, अशें म्हळां. ताचेवेल्यान बौध्द काळार 'चक्रवर्ती' पदाक दिल्लें म्हत्व लक्षांत येता. पाली बौध्द साहित्यांत चक्रवर्ती आनी बुध्द ह्यो एका पावंड्यावेल्यो पदव्यो मानल्यात. बुध्दत्व ही मनशान आध्यात्मिक वाठारांत मेळयिल्ल्या सगळ्यांत उंचेल्या पदाची कुरू जावन आसा. 'चक्रवर्तित्व' हें भौतिक श्रेश्ठ सामर्थ्याची देख जावन आसा. दोगूय जाण लोकांच्या कल्याणा-खातीर आनी जगांत शांतताय हाडपाखातीर वावुरतात. बुध्द निवृत्तीमार्गान तर चक्रवर्ती प्रवृत्तीमार्गान भौसाचें हीत पळोवप आपलो धर्म मानतात.

बौध्द धर्मांत सक्क (इंद्र) हो इंद्राचो खरो भक्त आशिल्ल्याचें सांगलां. इंद्र आपल्या चक्राक गती वा नेट दिवपाची प्रेरणा दिता. ह्या वर्णनावेल्यान बौध्दांनी बुध्दाच्या धर्मचक्र प्रवर्तनाची कल्पना केली. बौध्दाच्या चक्रवर्ती वर्णनांत वैदिक इंद्राच्या सामर्थ्याचे जायते गूण भरसल्ले आसात.

जैन साहित्यांत चक्रवर्तीपदाचो खूब विचार जालो. जैनांनी बारा चक्रवर्ती सांगल्यातः

भरत, सगर, मघवा, सनत्कुमार, शांती, कुंथू, अर, सुभूम, महापद्म, हरिषेण, जय आनी ब्रह्मदत्त अशीं तांचीं नांवां आसून ते तीर्थंकरांचे समकालीन मानल्यात.

- कों. वि. सं. मं

चक्रव्यूहः पूर्विल्ल्या काळांत झुजामळार झगडटना, दोनूय पक्ष

आपल्या शत्रुपक्षाक फटोवपाक सैन्याच्या आदारान ज्यो चाली रचताले, तांकां 'व्यूह' म्हण्टाले. चक्रव्यूह हो ह्या व्यूहांतलो एक नामनेचो झुजा-व्यूह जावन आसा, जातूंत झुजपी खंयचोय पक्ष आपल्या सैन्याची वाटकुळ्या चक्राच्या आकारावरी रचणूक करता आनी चाल रचता.

दुस्मानाची खंयचेय वटेन आयिल्ली धुरी चड लुकसाण जायनासतना परतवपाक मेळची, सोपे रितीन दुस्मानाकडेन झुजपाक मेळचें, तेचपरी चक्रव्यूहाच्या मध्यभागांतल्यान सोपेपणान सैन्य, जेवण-खाण आनी शस्त्रां हांची पुरवण गरज लागता तशी करपाक मेळची, हो हेत नदरेमुखार दवरून चक्रव्यूहाचो व्यूह रचताले.

चक्रव्यूहाचें वर्णन एका श्लोकांत अशें केलां:
अष्टारं वर्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिनाडिकम् ।
दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्तव्यं च चतुर्दिशम् ।।

अर्थ- चक्रव्यूह हो वाटकुळो आसचो. तातूंत आठ आरे आनी तीन नाडयो आसच्यो. तशेंच ताचे भायले वटेन चार दिकांक चार दंड करचे.

चक्रव्यूहाचो आनीक एक प्रकार आसता, जातूंत सैन्याच्यो कुंडलावरी आठ वळी उब्यो केल्ल्यो आसतात आनी भितर वचपाक एकूच मार्ग दवरिल्लो आसता.

महाभारतांतल्या झुजांत कौरवांचो सेनापती गुरु द्रोणाचार्य हाणें चक्रव्यूह रचिल्ल्याची म्हायती महाभारत ग्रंथांत मेळटा. चक्रव्युहांत भितर वचून तो फोडप आनी दुस्मानाक हरोवन भायर सरपाची विद्या फकत पांडवांभितर अर्जुनाकूच खबर आसली. अर्जुनाचो चलो अभिमन्यू हाका चक्रव्यूह भेदून भितर वचपाक कळटालें, पूण भायर सरूंक कळनासलें. ताका लागून चक्रव्युहांत भितर सरतकच दुःशासनाच्या चल्यान ताका गदेन जिवेशीं मारलो, अशी कथा महाभारतांत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

चणो: (मराठी-वाटाणा, मटार; हिंदी-चना, मटर; संस्कृत-वृत्तांग; लॅटीन-पायसम् सॅटीव्हम; कूळ- पॅपिलीओनेसे).

ही वनस्पत लेग्युमीनेसी ह्या कुटुंबात पडटा. सायसर ही ताची जात आसून ओरिएटीनम ही ताची उपजात आसा.

हे वर्सुकी वनस्पतीचें रोंप ल्हान आसता. ताची उंचाय सुमार ४५-६० सेंमी. आसून जातीप्रमाण हें रोंप उबें वा पसरट वाडटा. चण्याच्या रोंपाचें मूळ जमनींत ३० सेंमी. भितर वता आनी हेर चार उपमुळां जमनींत पातळटात. ह्या उपमुळांचेर बारीक बारीक फोड येतात. तातूंत हवेंतलें नत्र सांठोवन तें रोंपाक दिवपाची तांक आसता. ताचें मुखेल कांड वाटकुळें आसता आनी हेर ताळयो चौधारी (quadriangular) आसतात. पानां संयुक्त, पाखांभशेन आसून दरेक पानाक ६ मिमी. लांब आनी ४ मिमी. रुंदायेचीं बारीक वाटकुळीं पानां आसतात. पानांचे खाचींत २.५ ते ४ सेंमी. लांब, गुलाबी, तांबशीं, निळशीं, एकोडीं फुलां येतात. तशेंच तीं धव्या, निळशा, पांचव्या कोरांचीय आसतात. तांचो संकर तांचे भितरूच जाता. हे वनस्पतीक २.५ सेंमी. लांब आनी १ सेंमी. रुंद सांगो येतात आनी तातूंत एक वा दोन चणे आसतात. तांचो रंग आनी आकार जातीप्रमाण थारता.

चण्याचे वनस्पतीचो उगम आशिया खंडांत तशेंच उदेंत मेडीटेरेनीयन (Eastern Mediterranean) वाठारांत जालो अशें मानतात. थंयच्यान मागीर ताचो प्रसार आफ्रिका, अमेरिका, आर्जेंटिना, ऑस्ट्रेलिया हांगा जालो.

पिकावळीचो वाठार: चण्याचें पीक जगांत सुमार १.४ कोटी हेक्टर सुवातीचेर पिकयतात आनी ताचेपसून सुमार ७०.४ लाख टन (१९७९) चण्यांचें वर्सुकी उत्पन्न येता. संवसारांतले चणे पिकोवपी मुखेल देश म्हळ्यार भारत, पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, इथिओपिया, ब्रह्मदेश, तुर्कस्थान. संवसारांत चण्याच्या उत्पादनांत भारताचो पयलो क्रमांक लागता. भारतांत ७८ लाख हेक्टर सुवातीचेर चण्याचें पीक काडटात आनी ताचेपसून वर्सुकी उत्पादन सुमार ५८.३ लाख टन जाता. भारताच्या उत्पन्नाची सरासरी ७.४१ प्रती हेक्टरी येता. भारतांत मध्य प्रदेश, राजस्थान, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, हरयाणा, पंजाब ह्या रा[...] चण्याचें पीक काडटात. गोंयांत अजूनमेरेन चण्याचें पीक का[...] सुरवात जावंक ना.

प्रकार आनी जाती: *१. देशी वा काफेकोराचे चणे (सोनयाळे च[...]* जातीचे चणे काफयेकोराचे वा हळडुवे आसतात. ह्या चण्यांचो [...] ल्हान आसून चोंचीकडेन तांकां मिरयो आसतात. तांच्यो रोंपयो म[...] आसून तांकां गच्च ताळयो येतात.

२. *काबुली चणे:* ह्या चण्यांची कोर धवो आसून ते मोटे, वा[...] आनी धवे आसतात. तांच्यो रोंपयो ऊंच वाडटात. देशी चण्यांपरस [...] उत्पन्न उणें येता.

हे भायर चण्याच्यो हेर जायत्यो जाती भारतांत दर एका रा[...] तयार केल्यात. उत्तर प्रदेशांतः टायप- १, २, ३, के ४६८, के [...] हरयानांतः एच् २०८, ३५५; पंजाबांतः हरे छोले नं. १, जी-२४, [...] २३५; मध्य प्रदेशांतः जेजी-६२, २२१; उज्जैनांतः २१, [...] महाराष्ट्रांतः चाफा बी. डी. एन्.- ९-३; कर्नाटकांतः अन्नेग्री-१ ह्यो चण्याच्यो जाती आसात. तशेंच काबुली चण्याच्यो उत्तर प्रदेशांतः वे[...] ५; पंजाबांतः सी १०४, एल्-५५०, १४४ ह्यो जाती आसात.

रोवप आनी बाडोवप: थंड हवामानाच्या वाठारांनी जंय पा[...] प्रमाण ६०-९० सेंमी. आसता थंय चण्याचें पीक बरें येता. पूण च[...] वा खर शीं ह्या पिकाक सोंसना. पीक येवपाच्या वेळार फुलार दंव [...] जाल्यार बीं तयार जायना आनी उत्पन्न कमी येता. तशेंच ह्या पि[...] काळी, उदक सांठोवन दवरपी आनी खडबडीत जमीन मानवता. चा[...] रोंप फाव त्या वेळार रोयल्यारूच पीक चड येवंक शकता. [...] भारतांत ऑक्टोबर म्हयन्याचे दुसरे पंद्रशेक चणो लायतात. [...] भारतांत ऑक्टोबर म्हयन्याचे पयले पंद्रशेक चणो लायतात.

सुर्वेक जमीन बरी भुसभुशीत करून घेवन, तातूंत नांगराच्या वा[...] ड्रिल ह्या अवजाराच्या आदारान चण्याचें बीं ८-१० सेंमी. जमनी[...] रोयतात. तशेंच रोवचे पयलीं बियांक 'थायरम' हें वखद (०.२[...] चोळटात. रोयता आसतना दोन वळींमदलें अंतर ३०-४० सेंमी. [...] जाय. दरेका हेक्टराक सुमार ७५-१०० किग्रॅ. बीं जाती प्रमाण लागत[...]

चण्याच्या पिकाक दर हेक्टरी २०-२५ किग्रॅ. नत्र, १००-१५० [...] डायअमोनियम फोस्फेट हें सारें लागता. ह्या पिकाक बीं रोवचे [...] एकदां, मागीर फुलां येवच्या वेळार आनी उपरांत सांगो भरसाच्या [...] उदक दिवचें पडटा. ह्या पिकाक चड उदक दिल्यार चण्याचें पीक [...] येता.

रोग आनी उपाय: चण्याच्या पिकाक वील्ट हो मुखेल रोग जाता[...] रोगाक लागून चण्याचें रोंप बावपाक लागता आनी मरता. मुळां [...] पाळां काळीं पडून कुसतात. हो रोग आळाबंदा हाडपाक बियांक बे[...] आनी थायरम हीं वखदां दरेकी किग्रॅ. बियांक २-३ ग्रॅम चोळटात. [...] बीं रोयतना जी २४ वा सी २१४ ह्यो जाती वापरतात.

चण्याक स्क्लेरोटियाना ब्लाइट हो रोग लागतकच रोंपयांक [...] पडटात आनी देंठ कुसतात. हाचेर उपाय म्हूण चण्याच्यो बऱ्यो [...] लायतात. तशेंच बियांक ह्या रोगाआड वखदां चोळटात.

ह्या रोगांभायर ग्रे मोल्ड, रस्ट, एस्कोचायटा ब्लाइट अशा[...] रोगांचीय बादा चण्याच्या रोंपाक जाता. तशेंच कटवर्म ही कीड च[...] रोंप ल्हान आसतनाच लागता. ही कीड आळाबंदा हाडपाक पिका[...] एच्. सी. १०% पावडर, हेक्टरी २० ते २५ किग्रॅ. प्रमाण मारतात. [...] पोड बोरर ही कीड रोंपयेचीं पानां खाता, सांगो पोखरून भितल्ले[...] खाता. हांकां आळाबंदा हाडूंक पिकार मोनोक्रोटोफॉस हें वखद मा[...] तशेंच एन्डोसल्फान ह्या वखदाचो आर्धून पर्यून फवारो मारतात.

उत्पन्न/पीक: जेन्ना चण्यांच्या रोंपयांचीं पानां तांबशीं, काफ्ये रं[...] जावन झडपाक लागतात, तेन्ना चण्याचें पीक तयार जालां अशें सम[...] हीं रोंपां हुमटून काडून वा हिळ्यान कापून घेतात आनी मळ्यांत [...] दीस सुकयतात. उपरांत बैलांच्या पांयांपोंदा वा बडयांनी मळ[...]

...न केल्ले पिकावळी पसून दर हेक्टरी २०-२५ क्विंटल चणे मेळपाक ...त.

...ग: चणे हें मनशाच्या आहारांतलें एक बरें कड्डण जावन आसा. ...रांचे खावडीखातीरूय (हरभरे, सोनयाळे चणे) चण्यांचो उपेग ... जेवणांत तशेच खाणांत चण्यांचो बेसबरो वापर करतात. चण्यांची ...करून ताचेपसून मणगणें, पुरण आदी गोडशें तशेंच हेर पदार्थ ...न चण्यांच्या पिठापसून (बेसनापसून) बेसनलाडू, भजीं हे सारके ...रांचे पदार्थ करतात. चण्याच्या रोंपयांचें कांड वा ताळ्यो जनावरांचे ...क उपकारता. चणे ल्हायांभशेन फुलयतात. चण्यांत २१.१% ..., ६१.५% कार्बोहायड्रेट्स आनी ४.५% चरबी आसता. तशेंच कॅल्शियम, लोह आनी नियासीन हीं पोशकद्रव्यांय आसतात.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

...र्थी: शुक्ल आनी कृष्ण पक्षांतली चवथी तीथ. हिका चंद्राचे चवथे ... क्रिया, अशें म्हळां. चतुर्थीच्या दिसा मंगळार आसल्यार त्या दिसा ... दानपुण्य अक्षय्य जाता, अशें भविष्य पुराणांत सांगलां. गणेश ... (चवथ), गौरी चतुर्थी, नाग चतुर्थी, कुंड चतुर्थी, बहुला चतुर्थी, ... चतुर्थी, विनायकी चतुर्थी अशीं सुमार २५ चतुर्थीव्रतां सांगल्यांत. ...य पुराणांत शिवा, शांता आनी सुखा अश्यो तीन चतुर्थी सांगल्यात. अनुक्रमान भाद्रपद चतुर्थी, माघ चतुर्थी आनी अंगारिका चतुर्थी ... आसात. उत्तर भारतांतल्यो बायलो कार्तिक चतुर्थी (करवाँ ...), माघ चतुर्थी (तिलकुट्टी चौथ) तेचप्रमाण वैशाख आनी भाद्रपद याच्यो चतुर्थी पुण्यप्रद मानून त्या दिसा व्रत करतात आनी त्या त्या ...वी काणी आयकतात.

...गळ्याच पुराणांनी चतुर्थीचें म्हत्व वर्णिलां. हेर सगळीं व्रतां केलीं, चतुर्थीचें एकाद्रें ल्हानशें व्रत केलेंना जाल्यार हेर सगळीं व्रतां फळाक ...त, अशें सांगलां.

...व्रत आनी उपास हांचेखातीर चतुर्थी घेवची ती तृतीयायुक्त घेवंची, ... ब्रह्मवैवर्त पुराणांत सांगलां. हेमाद्रीन चतुर्थीच्या प्रदोषकाळांत ...ध्याय करचो, अशें सांगलां. ताणें चतुर्थीचें रुपविधान, अशें सांगलां-

नीलोत्पलदलाभासा चतुर्थी मूषकस्थिता ।
परशुं बिभ्रती पात्रं पीतवस्त्रादिसंयुता ।।

अर्थ- चतुर्थी ही नीलकमलाच्या पानासारक्या कांतीची, हुंदराच्या ...नाची, परशु आनी पात्र धारण करपी आनी हळडुवें वस्त्र, हळडुवें ... ह्या हळडुव्या वस्तुंनी शोभिवंत करची.

- कों. वि. सं. मं.

...तुर्वेदी, माखनलाल: (जल्म: ४ एप्रिल १८८९, बावई-मध्य ...श; मरण: ३० जानेवारी १९६८, खांडवा).

...नामनेचो हिंदी कवी, निबंदकार, नाटककार, पत्रकार आनी देशभक्त. ...चे घराणें राधावल्लभ संप्रदायाचे अनुयायी आशिल्लें. देखून ...ल्पणासावन माखनलाल हाच्या मनाचेर वैष्णव संप्रदायाचे खोल ...कार जाल्ले. मुळावें शिक्षण घेतल्या उपरांत ताणें घराच संस्कृताचो ...भ्यास केलो. उपरांत तो शिक्षकाची नोकरी करूंक लागलो. तेन्नाच ...णे 'एक भारतीय आत्मा' ह्या टोपण नांवान कविता बरोवंक सुरवात ...ल्यो.

... लोकमान्य टिळक आनी महात्मा गांधी हांच्या विचारांचो ताचेर बरेच ...भाव पडिल्लो. १९२१ वर्सा ताणें भारताचे सुटके चळवळींत वांटो ...तलो ताका कांय काळ बंदखण भोगची पडली.

'प्रभा', 'कर्मवीर', 'प्रताप' ह्या नेमाळ्यांचो तो संपादक आशिल्लो. ...२७ वर्सा भरतपूर हांगा जाल्ल्या संपादक संमेलनाचो तो अध्यक्ष ...शिल्लो. १९४३ वर्सा जाल्ल्या हिंदी साहित्य संमेलनाच्या ...अध्यक्षपदाचो मान ताका मेळ्ळो. १९५९ वर्सा सागर विद्यापीठान ताका ... लिट. ही मानद पदवी दिवन आनी १९६३ वर्सा भारत सरकारान ...ताका पद्मभूषण ही पदवी दिवन ताच्या साहित्याचो भोवमान केलो.

ताच्या काव्यांत विरोधाभास दाखोवपी गुणांचो आनी कलात्मकतेचो समन्वय सादिल्लो दिश्टी पडटा. बलिदान करपाची तयारी आनी पुरुषार्थाविशीं आशिल्ली निश्ठा हांचो मेळ ताच्या काव्यांत जाल्लो दिसता. देशाविशीं आशिल्लो उमाळो, तशेंच त्या काळांतल्या राजकी आनी समाजीक घडणुकांचें पडबिंब ताच्या काव्यांत पडिल्लें दिसता. हाचे भायर ताचे कवितेंत हेर विशयूय आयल्यात. ताणें आध्यात्मिक आनी गूढगूंजनात्मक कविताय बरयल्यात. ताच्या ह्या कवितांचेर वैष्णव संप्रदाय, निर्गुण भक्तिसंप्रदाय आनी सूफी पंथ हांच्या विचारांचो प्रभाव पडिल्लो दिसता. मोग, सैम हांचेरूय ताच्यो कांय कविता आसात. ताचे कांय म्हत्वाचे कवितांझेले अशे: 'हिमकिरीटिनी' (१९४२), 'हिमतरंगिनी' (१९५२, साहित्य अकादेमी पुरस्कार- १९५४), 'माता' (१९५२), 'युगचरण' (१९५६), 'समर्पण' (१९५७), 'वेणु लो गुँजे धरा' (१९६०) आनी 'बीजुरी काजल आँज रही' (१९६४). ताच्या 'साहित्य देवता' (१९४३) ह्या ललित निबंदांच्या झेल्याक तातूंतले खाशेले काव्यात्मक गद्य शैलीखातीर नामना मेळ्ळ्या. ताच्या 'कृष्णार्जुन युध्द' (१९१८) ह्या नाटकाक, त्या काळांतल्या 'पारसी थिएटर' च्या प्रभावान विकृत जाल्ल्या नाट्य साहित्यांत वेगळेंच म्हत्व आसा. 'अमीर इरादे, गरीब इरादे' (१९६०) हो निबंदांझेलो, 'समय के पाँव' हो स्मृती लेखांचो झेलो, 'कला का अनुवाद' हो कथांझेलो आनी 'चिंतक की लाचारी' (१९६५) हो भाशणांझेलो हीं ताचीं कांय हेर नामनेचीं पुस्तकां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

चरक-१: आयुर्वेदशास्त्रांतलो पाटांगडो राजवैद्य. चरकाच्या काळाविशीं विंगड विंगड मतां आसात. इ.स.प. ५८, इ.स.प. ७८ आनी इ.स.प. १२३ वर्सा आदीं चरक हो राजवैद्य जावन गेल्लो, अशीं तीन मतां आसलीं तरी निमाण्या वर्साविशीं चडशा जाणांचें एकमत आसा. 'त्रिपिटक' ह्या बौध्द ग्रंथाच्या चिनी अणकारावेल्यान (इ.स. ४७७) कनिष्क राजाच्या राजदरबारांत आशिल्ल्या राजवैद्याक चरक म्हण्टाले हो जरी उल्लेख मेळ्ळो तरी, कनिष्क राजवटीचो निश्चित काळूय काळखांत उरिल्ल्यान चरकाच्या काळाविशीं योग्य निदान करपाक मेळना.

चरक हें नांव वेदकाळांतूय येता. चरक हो पंजाबांतलो एक वैदिक चरण आसलो अशें म्हण्टात. चरक हो त्या संप्रदायांतलो आसपाक जाय. चरकाक शेषाचो अवतार मानला. तेविशींची कथा भावप्रकाशांत फुडलेतरेन आयल्या:

विष्णून मत्स्यावतार घेवन वेदांचो उध्दार केलो. त्यावेळार शेषाक सांग वेद मेळ्ळो. तांतल्या अथर्ववेदांत ताका आयुर्वेदय मेळ्ळो. एक फावट शेष पृथ्वीचेर 'गुप्तचर' जावन आयलो तेन्ना ताणें वायट रोगांनी पिडिल्ले लोक पळेले आनी तो खंती जालो. मनीस जातीक बरी भलायकी कशे रितीन मेळोवन दिवपाक जातली, हाचेर ताणें विचार केलो आनी निमाणें मनीसजातीच्या बऱ्याखातीर पृथ्वीचेर एका मुनीच्या पोटांत जल्म घेतलो. चर म्हूण तो पृथ्वीर आयलो आनी चरक म्हूण नामनेक पावलो.

चरकान आयुर्वेद वा वैद्यकशास्त्रांत अज्रंवर उरपासारको 'चरकसंहिता' हो ग्रंथ बरयलो. हो ग्रंथ संस्कृत भाशेंत आसा. ताचे उत्पत्तीविशीं जी म्हायती मेळटा ती अशी:

पुनर्वसु आत्रेय हाच्या म्हऱ्यांत स शिष्य शिकप घेताले. तांचीं नांवां अग्निवेश, जतूकर्ण, पाराशर, भेड, हारीत आनी क्षीरपाणी अशीं आसलीं. ह्या स शिष्यांनी वैजकीचेर ग्रंथ बरयले. अग्निवेशान बरयिल्ल्या ग्रंथाक 'अग्निवेश-तंत्र' म्हण्टात. अग्निवेशान आपल्या पुनर्वसु आत्रेय ह्या आचार्याचो ह्या ग्रंथांत जायते फावटीं उल्लेख केला. इ.स. च्या पयल्या शेंकड्याच्या शेवटाक हीं स तंत्रां सांपडटालीं. सद्या 'अग्निवेश-तंत्र' आनी 'भेडसंहिता' पळोवपाक मेळटात. चरक हो अग्निवेशाचो शिष्य आसलो. ताणें अग्निवेश-तंत्राचें संपादन केलें. ताका लागून हो ग्रंथ 'चरकसंहिता' ह्या नांवान वळखुपाक लागलो. कांय शतमानां उपरांत

कपिलबलपुत्र वृढबल नांवाच्या काश्मिरी वैजान हे चरकसंहितेंत भर घाली. ही भर सुश्रुताचे शल्यक्रियेविशीं आसली. सद्याक पळोवंक मेळटा ते चरकसंहितेंतलो खंयचो वांटो कोणे संपादन केला, हें समजप जरी कठीण आसलें तरीय मूळ आत्रेय संहितेचें आर्विल्लें रूप म्हळ्यार 'चरकसंहिता' हें मात खरें.

चरकसंहितेंत सगळीं मेळून आठ प्रकरणां आसात, तीं अशीं:

सूत्रस्थानः हातूंत वखदीविज्ञान, आहार, पथ्यापथ्य, खास रोग, वैज आनी गांवठी वैज, शरीर आनी मानस चिकित्सा हे विशय आयल्यात.

निदानस्थानः हातूंत आठ मुखेल रोगांविशीं म्हायती आयल्या.

विमानस्थानः हातूंत रुच आनी शरीरसंवर्धन हे विशय आयल्यात.

शारीरस्थानः हातूंत मनशाचे कुडीचें वर्णन आयलां.

इंद्रियस्थानः हातूंत रोगाचे चिकित्सेविशीं नियाळ आयला.

कल्पस्थान आनी सिध्दस्थानः हातूंत सामान्य उपायांची म्हायती दिल्या.

चरकसंहिता हो ग्रंथ आयुर्वेदापुरतो मर्यादीत नासून तेवरवीं अध्यापन, देवतावाद, पूजा ह्या त्या काळांतल्या ग्रंथांचेरूय उजवाड पडला. वैजकी चिकित्सेविशीं मोलादीक तत्त्वां त्या ग्रंथांत बरयल्लीं आसलीं, तरी सांख्य, योग, न्याय हा विशयांचोय तातूंत आस्वाव आसा. ह्या महाग्रंथाचो अरबी सारके विदेशी भाशेंतूय अणकार जाला.

- कों. वि. सं. मं.

चरक-२: चरक ह्या उतराचो अर्थ भोंवत रावपी असो जाता. गिन्यान मेळोवपाची इत्सा मनांत धरून देश-विदेशांत भोंवपी विद्वानांक 'चरक' म्हण्टाले. हे लोक विदेशांत गिन्यानाचो प्रसार करताले. कांय शिकिल्ले लोक गृहस्थाश्रम आपणायतकच ज्ञानसाधना चालू दवरताले. तेखातीर ते जायत्या जाग्यांनी भोंवन लोकांकडल्यान गिन्यान मेळयताले. चरक हो विद्यार्थ्यांचोय एक प्रकार आसलो. एका गुरुकडेन शिकप सोंपोवन दुसऱ्या गुरुकडेन शिकप घेवपी विद्यार्थ्याक 'चरक' म्हण्टाले.

पाणिनी हाणेंय चरकाचो उल्लेख केला. चरकाक 'हित पळोवपी' ह्या अर्थान 'चारकीण' ह्या उतराचो उपेग ताणें केला.

वैशंपायन आनी आलंबी, पलंग, कमल, ऋचाभ, आरुणी, तंडी, श्यामायन, कठ आनी कलापी ह्या ताच्या णव शिष्यांक 'चरक' अशें म्हळां. वैशंपायनाचे हे शिष्य विंगड विंगड वाठारांनी वचून आपल्या फांट्याचे उदरगतीखातीर वावुरताले आनी नव्या चरणांची थापणूक करताले.

वैदिक साहित्यांत जो हेर चरक विद्वानांचो उल्लेख येता तो असो:

आपूण चरक जावन मद्र देशांत रावतालो, अशें भुज्यू लाह्यायनीन याज्ञवल्क्याक सांगिल्लें, असो बृहदारण्यकांत (३.३.१) उल्लेख मेळटा. कुरुपंचाल देशांत उद्दालक आरुणी उत्तरेक वता, विद्वानांक शास्त्रार्थ करपाक आपयता, ताचे फुडें आचार्य शौनक आपली हार मान्य करता अशें शतपथ ब्राह्मणांत म्हळां. तक्षशिला विद्यापीठांतले विद्यार्थी अध्ययन म्हळ्यार विद्या-अभ्यास सोंपतकच देशाची वा लोकांची म्हायती करून घेवपाखातीर देशभर भोंवताले. सोनक जातकांत तांकां 'चारिकं चरन्ता' म्हळां. पाणिनी शब्दसंपत्त पुंजावपाच्या हावेसान देशभर भोंवलो आनी ताणें विद्वानांकडेन भासाभास केली, अशें युआनच्वांग हाणें बरोवन दवरलां. देखून, पाणिनी हाकाय चरक अशें म्हणूं येता.

- कों. वि. सं. मं.

चरक-३: यजुर्वेदाच्या कांय पोरन्या फांट्याक सामान्यपणान चरक अशें नांव आसा. चरकशाखांत कठ, अह्वरक कठ, प्राच्य कठ, कपिष्ठल कठ, चारायणीय, वारायणीय हे भेद आसात. शतपथ ब्राह्मणांत यजुर्वेदाच्या वांगड्यांक चरक म्हण्टाले. वाजसनेयी संहितेच्या एका खिलांत चरक हें उतर निंदा ह्या अर्थान आयलां. थंय पुरुषमेध म्हळ्यार बळी दिवपाचे वळेरेंत चरकाचार्य हो दुष्कृताचो बळी म्हूण सांगलां.

अशे तरेन चरकाचे विंगड विंगड प्रकार आसले तरी सामान्यपणान 'चरक' हें उतर मनशाचें बरें हीत पळोवपी, मनशाची मानसिक शारीरिक दुखां पयसावपी व्यक्तीक उद्देशून वापरताले. फुडें ह्या श... वैज हो अर्थ प्राप्त जालो.

- कों. वि. ...

चरकपूजाः चरकपूजा ही चड करून बंगाल प्रांतांतले बंगाली लोक उमेदीन मनयतात. ही पूजा चैत्र म्हयन्याच्या निमणे ७ ते १० ... वा म्हयनोभर मनयतात.

चरकपूजा करपाखातीर शंकराच्या देवळा मुखार एक खांब ... ताका दुसरो आडवो खांबो बांदतात. आडव्या खांब्याच्या तोंकाक ... आंकडो बांदिल्लो आसता. हे बांदावळीक चरक अशें म्हण्टात. चरक शब्द चक्र ह्या उतराचें आर्विल्लें रूप आसूंये, अशें मानतात.

चरकपुजेची चाल देव-देवतांक प्रसन्न करपाखातीर केल्ल्या ... विंगड आत्मघातकी करण्यांतल्यान वयर सल्ली आनी पसवली, ... दिसून येता. ह्या आत्मघातकी करण्यांमदीं स्वताची तकली, हात, ... जीब कापप असले भियंकूळ प्रकार १९ व्या शेंकड्याच्या मध्या... चलताले. उपरांत ब्रिटीश सरकारान १८६३ त असल्या आत्मघा... कर्तुपांआड कायदो केलो. तेवरवीं ह्यो गजाली शारांनी बंद पडल्यो; ... गांवगिऱ्या वाठारांनी चालू उल्ल्यो.

वयल्या आत्मघातकी करण्यांचें आर्विल्लें रूप म्हळ्यार सध्या... चरकपूजा, अशें मानूं येता. हातूंत हरगौरीचो आनी वयर उल्लेख के... चरकाची पूजा करतात. हें व्रत धारण करपी लोक भगवीं ... गुटलावन, जटा-खाड वाडोवन, आंगांक भस्म-बिबूत लावन, ना... गायत, गांवांगांवांनी भोंवतात. पुजेच्या काळार ते व्रतस्थ राव... तातूंतले कांय जाण चरकाक बांदिल्लो गरो आपले फाटींत ... वयलेवयर हुमकळटात. महाराष्ट्रांत खंडोबाच्या देवळामुखार ... लावपाची पध्दत अस्तित्वांत आसली. हेभायर उज्यावेल्यान चलप, ... कातरस हे तरेचे प्रकारूय हांगा चलतात.

चरकपुजेच्या दिसा हे लोक होळी पेटयतात आनी पेटपी उज्या... इंगळ्यांवेल्यान चलतात. कांय जाण खिळ्यांचेर न्हिदतात. ... वाठारांनी शंकराक लिपोवपाचो खेळ जाता. पुजेच्या आदल्या ... एकाद्रया कल्पना नाशिल्ल्या जाग्यार शंकराक लिपयतात. मागीर ... सोदून काडून देवळांत हाडप, अशे तरेचो हो खेळ आसता.

- कों. वि. स...

चरणदासः (जल्मः इ.स. १७०३, मेवात- राजस्थान; मरणः १७८२).

एक नामनेचो संत. ताचें मूळ नांव 'रणजीतसिंह' अशें आसलें. ... जल्म एका ठ्सूर वैश्य कुळांत जालो. पूण तो ब्राह्मणकुळांत जल... आयिल्लो, अशें कांय जाणांचें मत आसा.

भुरगेपणांतूच चरणदासान वैराग्याचो मार्ग आपणायलो. १९ व्या ... ताणें आपलो गुरू शुकदेव हाचेकडल्यान शब्दमार्गाचो उपदेश घेत... तेन्ना शुकदेवान ताचें नांव 'चरणदास' अशें दवरलें.

तेउपरांत चरणदासान बारा वर्सां सेगीत तपसाधना केली ... भारतभर भोंवडी करून लोकांक उपदेश केलो.

ताणें व्हड प्रमाणांत काव्य-रचणूक केली. ताचे 'व्रजच...' 'अष्टांगयोगवर्णन', 'भक्तिपदार्थवर्णन', 'ब्रह्मज्ञानसा...' 'धर्मजहाजवर्णन', 'ज्ञानस्वरोदय', 'शब्द आनी भक्तिसागर' हे नामनेक पावल्यात. योग, ज्ञान, भक्ती, कर्म आनी कृष्णचरित्राचो ... संदेश हे चरणदासाच्या काव्यांतले मुखेल विशय आसले. भागवता... इकराव्या स्कंधा सावन ताका काव्य रचपाची स्फूर्त मेळ्ळी, ... मानतात.

चरणदासान रचिल्ल्या कांय काव्याच्यो ह्यो देखीः

मैं मिरगा गुरु पारधी, शब्द लगायो बान।
चरणदास घायल गिरे, तन मन बींधे प्रान ॥

सत गुरू मेरा सूरमा, करै शब्द की चोट ।
मारै गोला प्रेमका, ढहै भरम का कोट ।।

...- हांव हरण तर गुरू शिकारी. ताणें शब्दरुपान शरसंधान करून ...साक घायाळ केलो. ताचें तन, मन, प्राण पिंजून उडयले. सद्‌गुरू ... सूरमा आसा. ताणें शब्दाचो घाय केलो. मोगा तोफेगुळो मारलो ... भ्रमाचो कोट मोडून उडयलो.

...णदासान १७३३ त चरणदासी पंथ ह्या वैष्णव पंथाची स्थापणूक ... ह्या पंथाची बुन्याद ताणें दिल्लींत घाली. राधाकृष्ण हें ह्या पंथाचें ...दैवत आसलें. भागवत आनी भगवद्‌गीता हे ह्या पंथाचे प्रमाण ग्रंथ ... श्रीकृष्ण होच उत्पत्ति-स्थिती-लयाक कारण आसून तो ...रुपान (वस्तीरुपान) आमच्या मुखार उक्तो जाता, अशें ते ...त. चरणदासान योगसाधनेक व्हडपण दिल्ल्यान कांय जाणांच्या ... हो एक योगसंप्रदाय जावन आसा. ह्या पंथाचे अनुयायी गुरुक ... मानून ताची भक्ती आनी पूजा करतात.

... पंथाचो प्रसार चडकरून दिल्ली प्रांत, उत्तर प्रदेश, पंजाब आनी ...थान ह्या वाठारांनी जालो. दिल्ली हांगा तांचो मुखेल मठ तेचपरी ...दासाची समाधी आसा. आठ-धा सुवातींनी ताचे मठ आसून ...सूरचो मठ सगळ्यांत व्हड आनी नामनेचो आसा.

...रणदासाच्या मरणावेळार ताचे ५२ शिष्य आशिल्ले, अशें म्हण्टात. ...बाई आनी दयाबाई ह्यो चरणदासाच्यो उपाट नामना मेळयिल्ल्यो ... आसल्यो.

...रणदासाच्या ५२ शिष्यांचे बावन विंगड विंगड फांटे सद्याक ...गळ्या वाठारांनी चलतात.

- कों. वि. सं. मं.

...तें (Ringworm): (पळेयात कात-२):

...: भात दवरपाच्या आयदनांत म्हळ्यार चरूस्थलांत शिजयल्ल्या ...कं चरू म्हण्टाले. चरू ह्या उतराच्यो दोन व्याख्या आसात:

१. 'चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमम्' = अग्नी आनी हेर देव जें भक्षण ...तात, त्या अन्नाक चरू म्हण्टात.

२. 'चरति होमादिकमस्मात्' = जाचेवरवीं होम, यज्ञासारखीं कृत्यां ...तात, अशा पदार्थाक चरू म्हण्टात.

चरू ही एक म्हत्वाची हवन करपाची वस्त जावन आसा. चरू ...करून तांदळाचो शिजयतात; तरी खासाप्रसंगार जव, राळे, तणाचें ...नीवार ह्याय पदार्थांचें चरू शिजोवपाक सांगल्यात. कांय यागांत चरू ...त तर कांय यागांत तुपांत शिजोवपाचो आसता. देखीक: अग्नये ...तेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेत्। (तैतिरीय संहिता). अर्थ- रसरशीत ...खातीर बोकडेच्या दुदांत चरू शिजोवचो.

...चरू उदकांत शिजोवचेपरस दुदांत वा तुपांत शिजोवप, हें व्हड ...नाय घेवपासारकें काम जावन आसा. चरू हो कुस्कूटलेगीत भायर ...क दिनासतना शिजोवचो पडटा. चरू शिजयतना भायर रकल्यार ...श्चित घेवचें पडटा. चरूखातीर तांदूळ तयार करपाचें काम ...मानाची बायल करता. पूण तें शिजोवपाचें काम मात अध्वर्यु वा ...रयिल्लो ऋत्विजच करता. चरू शिजयतकच तो दुसऱ्या पात्रांत ...यतात आनी मागीर ताची आहुती दितात.

- कों. वि. सं. मं.

...र्चिल, सर विन्स्टन: (जल्म: ३० नोव्हेंबर १८७४, ...क्सफर्डशर; मरण- २४ जानेवारी १९६५, लंडन).

ब्रिटनचो दुसऱ्या म्हाझूज काळांतलो पंतप्रधान, खबरेपत्रकार, ...हित्यिक आनी एक व्हड राजकारणपटू. ताचें पुराय नांव विन्स्टन लेनर्ड ...न्सर चर्चिल. ब्रिटनच्या मार्लबरो ह्या नामनेच्या उमराव घराण्यांत ...चो जल्म जालो. बापूय लॉर्ड रॅन्डॉल्फ हो हुशार आनी बंडखोर असो ...सदेचो वांगडी आशिल्लो. आवय जेनेट ही न्यूयॉर्क हांगाच्या लेनर्ड ...रोम ह्या लाखाधीशाची रुपेस्त चली आशिल्ली. ताचें मुळावें शिकप अनौपचारिक रितीन घरांतूच जालें. १९०८ त क्लेमन्टाइन हेजिअर हे चलयेकडेन ताचें लग्न जालें.

मुळाव्या शिक्षणा-उपरांत विन्स्टनान 'हॅरो' ह्या नामनेच्या विद्यालयांत प्रवेश केलो. हॅरोंत थोडे दीस शिकून ताणें सॅण्डहस्ट हांगाच्या लश्करी शाळेंत प्रवेश केलो. लश्करी शिकप जातकच १८९४ त ताणें चवथ्या हुस्सार पलटणींत प्रवेश घेतलो. १८९५ वर्सा ताणें क्यूबा हांगाचें बंड पालोवपाखातीर सेन सरकारावरवीं वांटो घेतलो. ह्याच वेळार 'डेली टेलिग्राफ' ह्या खबरेपत्रांत झुजाच्यो खबरो दिवन ताणें आपले पत्रकाराचे जिणेक सुरवात केली. फुडल्या वर्सा ताची नेमणूक लश्करी अधिकारी म्हूण वायव्य सरहद्द प्रांतांत भारतांत जाली. मालकंद देगणांत एका ल्हानशा झुजांत ताणें वांटो घेतलो आनी अलाहाबादच्या 'पायोनिअर' पत्राखातीर अहवाल धाडले. सेनापती किचनरचे इत्सेआड ताणें १८९८ त सूदानचे मोहिमेंत वांटो घेतलो; तशेंच त्या वर्सा तो बोअर झुजाच्या काळांत दक्षिण आफ्रिकेंत 'मॉर्नींग पोस्ट' ह्या दिसाळ्याचो खबरेकार म्हूण गेलो. थंय तो दुस्मानाच्या हातांत सांपडलो. बंदखणींत आसतना व्हड धाडस करून तो पळून गेलो आनी परत सैन्यांत प्रवेश करून बोअर झुजांत ब्रिटिशांक जैत मेळोवन दिवपाक ताणें हातभार लायलो.

हुजूर पक्षांतल्यान १९०० त तो ब्रिटीश संसदेचेर वेंचून आयलो. संसदेंत एक प्रभावी वक्तो म्हूण ताणें नांव मेळयलें. खुल्या वेपाराचो ताणें पुरस्कार केलो आनी १९०३ त जोसेफ चेंबरलेनच्या जकात धोरणाक कडक विरोध केलो. हेविशीं हुजूर पक्षाकडेन मतभेद जाल्ल्यान ताणें तो पक्ष सोडून उदारमतवादी पक्षांत प्रवेश केलो. १९०६ च्या साबार वेंचणुकेंत उदारमतवाद्यांक खूब व्हडलें भोवमत मेळ्ळें आनी चर्चिल हाची वसाहतींचो उपसचिव म्हूण नेमणूक जाली. ताका ब्रिटीश मंत्रिमंडळांत प्रवेश मेळ्ळो. एक दोन आडवाद सोडल्यार १९०६ सावन १९५५ मेरेन चर्चिल कसल्या ना कसल्या तरी खात्याचो मंत्री आशिल्लो. १९०८ त 'बोर्ड ऑफ ट्रेड'चो अध्यक्ष आसतना आनी १९१० त गृहमंत्रीपदाचेर आसतना ताणें खाण कामगारांचे राखणेखातीर कायदो केलो आनी बेकारांखातीर विम्याची येवजण आंखली.

१९११ त नौदलमंत्री जातकच ताणें नौदलाची पुनर्रचना केली. ताणें केल्ल्या यत्नांक लागून पयल्या म्हाझुजाचे सुर्वेक ब्रिटिशांचें नौदल सुसज्ज जाल्लें. नौदलाक वायुदलाची जोड लावन ताणें जर्मन धुरी थातारुन धरली. दार्दनेल्सचे सामुद्रधुनींतल्यान तुर्कस्तानाचेर धुरी घालपाचे ताचे येवजणेक यश आयलेंना. तशेंच गालिपोलीच्या झुजांत (१९१५) ब्रिटीश सैन्याचो व्हडा प्रमाणांत संहार जालो. हाचो सगळो दोश चर्चिलाचेर आयलो. देखून ताणें राजीनामो दिवन परत सैन्यांत प्रवेश केलो.

१९१६ त ताचो इश्ट लॉयड जॉर्ज हो मुखेल प्रधान जालो. जुलय १९१७ त, चर्चिल हाची झुजमंत्री म्हूण नेमणूक केली. ह्या पदाचेर आसतना ताणें निवृत्त जाल्ल्या सैनिकांखातीर फाव ती वेवस्था केली. ह्याच वेळार रशियन क्रांतीक ताणें खर विरोध करून दाव्या लोकांची दुस्मानकाय ओडून घेतली.

ऑक्टोबर १९२२, त हुजूर पक्षांत लॉइड जॉर्ज हाच्या संयुक्त मंत्रिमंडळाचें फाटबळ काडून घेतिल्यान तें मंत्रिमंडळ बरखास्त जालें. नवे वेंचणुकेंत चर्चिल हाचो पराभव जालो. उदारमतवादी पक्षान मजूर पक्षाक फाटबळ दिवन तांचें सरकार सत्तेर हाडलें. ही गजाल चर्चिलाक मानवलीना. तो मजूर पक्षाचो खर विरोधक आशिल्लो, देखून उदारमतवादी पक्ष सोडून परत हुजूर पक्षांत आयलो. १९२४ चे वेंचणुकेंत हुजूर पक्षांतल्यान तो संसदेचेर वेंचून आयलो आनी ताका अर्थमंत्रीपद मेळ्ळें.

१९२९ च्या उदारमतवादी पक्षाच्या जैताउपरांत सुमार १० वर्सां चर्चिल हाका राजकी वनवासांत काडचीं पडलीं. मजूर पक्षाचो फुडारी रॅम्से मॅक्डॉनल्ड हाच्यावांगडा ताचें सुरवातीकसावन वायटपण आशिल्लें. ताका लागून १९३२ च्या राष्ट्रीय मंत्रिमंडळांत मॅक्डॉनल्ड हाणें ताका कसलेंच मंत्रीपद दिलेंना. हिंदी स्वातंत्र्याक चर्चिलाचो सुर्वेक सावन खर विरोध आशिल्लो. इतलेंच न्हय, तर फुडें दुसऱ्या म्हाझुजाच्या वेळार एकदम कठीण परिस्थितींत लेगीत ताणें हो हट्ट सोडलोना. भारताक थोडे तरी अधिकार दिवपाचें, हुजूर पक्षाचो फुडारी बाल्डवीन हाचें धोरण आशिल्लें. पूण चर्चिलाक हें पटनासलें. देखून १९३५ च्या हुजूर पक्षाच्या मंत्रिमंडळांत ताका घेतलोना. बाल्डविनाउपरांत चेंबरलेन इंग्लंडचो पंतप्रधान जालो. पूण हुजूर पक्षाचे फुडारी आनी चर्चिल हांचेभितरले मतभेद वाडतूच आशिल्ले. हिटलराच्या आनी जर्मनीच्या आक्रमक कारवायांविशीं दुसऱ्या म्हाझुजाच्या ३-४ वर्सांआदीं चर्चिल हाणें पारख केल्ली. पूण ताचे सांगणेकडेन कोणेंच लक्ष दिलेंना.

दुसरें संवसारीक झूज १९३९ त सुरू जालें. चेंबरलेनान नाविकमंत्री म्हूण चर्चिलाची नेमणूक केली. वर्साभितरूच चेंबरलेनान राजीनामो दिलो आनी १९४० त चर्चिलाची नेमणूक संमिश्र सरकारांत पंतप्रधान म्हूण जाली. हो काळ ब्रिटीश सरकाराक प्रतिकूल आशिल्लो. हिटलरचें सैन्य आक्रमण घुरयो घालीत नेटान फुडें येतालें. पोलंड, हॉलंड, बेल्जियम, नॉर्वे, फ्रांस हे देश तांकां एका फाटोफाट शरण आयले. जर्मनीच्या अमानुश विस्ताराक आळाबंद हाडून लोकशायेची राखण करप, हो लोकशायवादी राश्ट्रांचो मुखेल उद्देश आशिल्लो. नाझीवादाच्या भिरांकूळ संकश्टाक लागून जगाची संस्कृताय नश्ट जातली, हाची जाणविकाय चर्चिलाक आशिल्ली.

कॉमन्स सभाघरांत चर्चिलचें पंतप्रधान म्हूण पयलें उलोवप जालें. तेन्ना 'रगत, कश्ट, घाम आनी दुकां बगर हांव तुमकां कांयच दिवंक शकना,' अशें सांगून जैत मेळमेरेन सगळ्या राश्ट्रान आपले पुराय तांकीन देशकार्याखातीर वावुरचें, अशें चर्चिलान आवाहन केलें. इंग्लंडान चर्चिलाच्या फुडारपणाखाल जर्मनीचे घुरयेक खडेगांठपणान तोंड दिलें. साम्यवादाक विरोध आसुनूय जर्मनीकडेन झुजपाखातीर ताणें रशियावांगडा इश्टागत केली आनी इंग्लंड, फ्रांस आनी अमेरिका ह्या तीन व्हडल्या राश्ट्रांवांगडा रशियाक घेवन जर्मनीआड लडाय सुरू केली. डंकर्क हांगाच्या पराभवाक लागून भियेनासतना जपान आनी जर्मनीचो जमता थंय पराभव करून ब्रिटनाचो नैतिक धीर ताणें खचूंक दिलो ना. दुसऱ्या म्हाझूज काळांत चर्चिलान केल्लें फुडारपण पुराय संवसारांत तोखणायेक पात्र थारलें.

जर्मनी आड झूज सोंपतकच जपानचो पराभव जांवचेआदीं जुलय १९४५ त ब्रिटीश संसदेची वेंचणूक जाली. तातूंत चर्चिलाच्या हुजूर पक्षाचो पराभव जालो. ताचेफुडलीं स वर्सां विरोधी पक्षाचो फुडारी म्हूण ताणें संसदेंत काम केलें. फूल्टन (मिसूरी) हांगा ५ मार्च १९४६ दिसा केल्ल्या उलोवपांत ताणें युरोपांत 'तिख्या पड्डो' तयार करपी रशियन कम्युनिझमाआड ब्रिटन आनी अमेरिका हांणी एकठांय येवपाक जाय, तशेंच अस्तंत युरोपीय देशांनीय एकवट करपाक जाय अशें सांगलें.

हुजूर पक्ष ऑक्टोबर १९५१ त परत अधिकाराचेर आयलो. चर्चिल परत पंतप्रधान जालो. १९५३ त ब्रिटनांतलो सगळ्यांत उंचल्या पांवड्यावेलो भोवमान 'ऑर्डर ऑफ द गार्टर' ताका मेळ्ळो. ५ एप्रिल १९५५ दिसा भलायकेक लागून तो निवृत्त जालो. उरिल्या जिवि... ताणें बरोवप आनी चित्रकला हातूंत लक्ष घालें.

ताणें बरयल्या पुस्तकांची वळेरी अशीः 'द स्टोरी ऑफ द मा... फील्ड फोर्स' (१८९८); 'लॉर्ड रॅन्डॉल्फ चर्चिल' (१९०६); 'द ... क्रायसिस' (६ खंड, १९२३-३१), हातूंत पयल्या म्हाझुजाचो इति... आसा; 'मार्लबरोः हिज लाइफ अँड टाइम्स' (४ खंड, १९३३-३८)... सेकंड वर्ल्ड वॉर' (६ खंड, १९४८-५३), हे साहित्यकृतीक ... नोबेल इनाम फाव जालें, (१९५३); 'अ हिस्ट्री ऑफ द इंग्लीश स्पी... पीपल'(४ खंड, १९५६-५८), ह्या पुस्तकांत इंग्लंडचो इति... आयला. चर्चिलान आपल्या पुस्तकांवरवीं साहित्याच्या मळार खूब न... जोडली.

- कों. वि. स...

चलेजाव आंदोलनः महात्मा गांधीच्या फुडारपणाखाल १९३... जाल्ल्या सत्याग्रही आंदोलनाक लागून भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याक ... आयलो. तो लढो सोंपतकच रोखडीच गोलमेज परिशद, १९३५ ... कायदो, त्या कायद्यावरवीं प्रांतिक मंत्रिमंडळाची १९३७ त ज... थापणूक ह्यो घडणुको घडल्यो. १९३९ त, दुसरें म्हाझूज सुरू ... सुर्वेक इंग्लंड आनी ताच्या इश्टराश्ट्रांचो पराभव जावपाक लागलो. ... वेळार त्या साम्राज्यवादी देशांच्या वसणुकांनी स्वातंत्र्याचे चळवळीक... येवपाक लागिल्लो. हे परिस्थितींत ब्रिटीश सरकाराक पेंचांत हाडपाक... संद एकदम बरी आसा, अशें कांय भारतीयांनी पारखिलें. राज... शिश्टाय करपाखातीर भारतांत आयिल्ल्या क्रिप्स शिश्टमंडळाक ... आयलेंना. दुसऱ्या झुजाउपरांत स्वातंत्र्याचो विचार करप जातले... ब्रिटीश सरकाराची भूमिका क्रिप्स शिश्टमंडळान मांडिल्ली. त... विश्वास दवरून ब्रिटीश सरकाराक दुसऱ्या झुजांत मदत करप... काँग्रेसीक मान्य नाशिल्लें. राश्ट्रव्यापी चळवळ करपाक काँग्रेस कार... आनी साबार भारतीय लोक उत्सुक जाल्ले.

काँग्रेसच्या (राश्ट्रसभेच्या) वर्किंग कमिटीन वर्धा हांगा ६ ज... १९४२ दिसा भरिल्ले सभेंत स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या आंदोलनाखातीर ... म्हत्वाचो थाराव मंजूर केलो. मुंबय भरिल्ल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांत... थारावाचो मात्सो बदल करून स्वीकार जालो. 'छोडो भारत' वा ... जाव' ह्यो घोशणा दिवन ८ ऑगस्ट १९४२ दिसा तो क्रांतीकारी थ... मंजूर जालो. स्वातंत्र्याचे मागणेखातीर वेगवेगळे मार्ग आपणावचे ... थारयलें. सुर्वेक गांधीजीन व्हाईसरॉयकडेन चर्चा करून तडजोड ... शक्य आसा जाल्यार पळोवचें आनी मागीर सदचेभशेन पूर्वसूचना ... अहिंसात्मक पध्दतीन आंदोलन सुरु करचें, अशें थारायलें. पूण अक... ८ तारखेक मध्यान्हेक ब्रिटीश सरकारान गांधीक आनी हेर फुडाऱ्यांक... गुप्तपणान अटक करून बंदखणींत घाले. फुडाऱ्यांचे अटकेखातीर दे... निदर्शनां जालीं. हे परिस्थितींत, मेळत त्या मार्गान ब्रिटीश सरकाराक... लढो दिवप आनी स्वराज्य मेळोवप ह्या संदेशान प्रेरित जावन भार... जनतेन ९ ऑगस्ट सावन 'चलेजाव आंदोलन' सुरु केलें. रा... फुडाऱ्यांतल्या फकत जयप्रकाश नारायण हाचेंच फुडारपण कांय ... मेरेन हे चळवळीक मेळ्ळें.

आंदोलन चालू दवरपाचे नदरेन काँग्रेसीन एक मसुदो तयार के... तातूंत अशे मुद्दे आशिल्लेः शेतकारांनी शेतसारो दिवचो न्हय, जना... आनी धान्याचें विकप करचें न्हय, कागदी चलनाचो स्वीकार करचो ... अन्न आनी कपडो हांच्या तुटीच्या संकश्टाची लोकांक कल्पना दि... 'स्वराज्य पंचायत'चें संघटन करचें आनी सरकारी अधिकारी ... पोलिस अधिकारी हांचेर बहिश्कार घालचो, रेल्वे आनी रस्त्याव... येरादारी तशेंच तार खातें हांच्यांतल्या लश्करी हालचालींक आड... हाडची.

१९३० त अहिंसात्मक मार्गान जाल्ले चळवळीच्या मानान 'चले... आंदोलन' चड व्यापक आशिल्लें. १९४२ च्या आंदोलनांत सबंद दे... संप, हरताळ, जाळपोळ, लुटालुट, घातपात, रेल्वेमार्ग आनी...

...चे मार्ग नश्ट करप, पोलिस कचेऱ्यो आनी हेर सरकारी कार्यालयां ... घेवप, असले हिंसात्मक प्रकार घडले. हे चळवळींत मुखेल ... विद्यार्थी, शेतकार आनी कनिश्ट मध्यम वर्ग हांणी वांटो घेतलो. ...रापसून चळवळ मुक्त दवरप तांकां शक्य जालें ना.जायत्या ...ारक संघटनांनी ह्या आंदोलनांत वांटो घेतलो. ग्रामपंचायती ... घेवन 'प्रतिसरकार' स्थापन करपाचे यत्न ह्या आंदोलनांत ... लेप जाले. हें आंदोलन असंघटित आनी विस्कळीत आसून लेगीत ...रो यंत्रणा सामकी त्रस्त जाल्ली.

...ले दोन म्हयने चळवळीचो प्रभाव खूब खर आशिल्लो, पूण मागीर ...ीचो धग ल्हवल्हव न्हिवत गेलो आनी शांत जालो. ...शनांतल्या भाशणांचो आदार दिवन ब्रिटीश सरकारान सांगलें की ...ळवळ सुरू करपाक काँग्रेस जापसालदार आसा. चळवळीची ...ाक तयारी काँग्रेसीन केली तरी आंदोलन चेपून उडोवपाचे यत्न, ...ाचे आनी पोलिसांचे अत्याचार, सरकाराचें जुलमी धोरण हाका ... लोक अदीक खुबळळे आनी विध्वंसक जाले, अशें काँग्रेस ...त्यांचे म्हणणें आशिल्लें. काँग्रेसींत क्रांतिकारक विचारांचे जायते ... आशिल्ले. तातूंत जयप्रकाश नारायण, अच्युतराव पटवर्धन, अरुणा ... अली हांचो आस्पाव आसलो. 'सियारामदल', 'परशुराम दल', ...थान सोशलिस्ट आर्मी', 'रिपब्लिकन आर्मी', 'अनुशीलन', ...नर' हे क्रांतीकारक गट भूंयगत पध्दतीन चळवळ सोंपतकच लेगीत ...करीत रावले. अशे तरेन ब्रिटीश सरकाराक हैराण करून लेगीत झूज ...ापयलीं स्वराज्य दिवपाचें तांणी कशेंच मान्य केलेंना.

- कों. वि. सं. मं.

...थ (गणेश चतुर्थी) : भाद्रपद शुध्द चवथीक 'चवथ' अशें ...त. महाराश्ट्रीय लोक चवथीक 'गणेश चतुर्थी', कानडी लोक ...नन हब्ब' तर तेलगू लोक 'पिल्लेयर चवती' अशें म्हण्टात. दर ...याच्या शुक्ल पक्ष म्हळ्यार पयले पंद्रशीचे चवथीचे तिथीक ...द्धीविनायक चतुर्थी' म्हण्टात. भाद्रपद म्हयन्यांत नात तिका ...सिद्धीविनायक' म्हण्टात. चवथ मंगळार वा आयतारा दिसा ...ल्यार तिका चड म्हत्व आसता. मंगळारा आयिल्ले चवथीक 'शिवा ...' तर आयतारा आयिल्ले चवथीक 'वरदचतुर्थी' म्हण्टात.

श्रीगणेश म्हळ्यार गणपतीचो जल्म भाद्रपद शुक्ल चवथीक जाल्लो. ...कारान हे तिथीक कैलासाचेर श्रीगणेशाच्या जल्माचो उत्सव ...येल्लो. श्रीगणेशान सिंदुरासुराक ह्याच दिसा मारलो, अशे उल्लेख ...णांत आयल्यात. ह्या कारणाखातीर 'गणेश चवथ' सुरू जाली, अशें ...तात.

श्रीगणेशाची पूजा केन्ना सुरू जाली हाचो निश्चीत काळ मेळना. पेशवे ...णांतल्यान घाटार गेले, तेन्ना तांणी हो उत्सव भौशीक केलो. पेशवाई ...ंत कांय वर्सांनी सन १८९४ त लोकमान्य टिळकान सार्वजनीक ...शोत्सव परतो सुरू केलो. ब्रिटीश राजवटीआड भारतीय लोकांभितर ...ताय निर्मुपाचो हावेस ह्या उत्सवाफाटल्यान आसलो. पूण आयज ह्या ...वाचें मूळ स्वरुप बदललां आनी मनोरंजन हो एकूच हेत हो उत्सव ...वपाफाटल्यान उरला. महाराष्ट्र आनी गोंयाखेरीज बडोदा, इंदूर ह्या ...्या प्रांतांनीय सार्वजनीक गणेशोत्सव मनयतात.

गणपती पुजनाक सुरू जावचे आदीं त्या जाग्यार ऊंच माटोळी ...तात ते माटोळेक चिबूड, केळीं, मावळींग, दुदी, सफरचंद पणस ...नी हेर फळां, फुलां बांदतात. कूडभर शेण सारोवन रांगोळी घालून ...ळ आनी सोबीत करतात. मूर्त जे सुवातेर दवरपाची आसता थंय ...रास, मखर करतात.

कांय सुवातींनी भाद्रपद शुक्ल तृतीयेक म्हळ्यार तये दिसा 'महादेव ...रीचें' पूजन करतात. ह्या दिसा 'गौर पूजेक लायली' अशें म्हण्टात. ...तल्यो बायलो तये दिसा उपास करतात.

चवथी दिसा चड करून चिकणमातयेची गणपतीची मूर्त हाडून ...रांत चवायेचेर दवरतात. ही चवाय एका ऊंच मेजार दवरिल्ली आसता. गणपतीची मूर्त उदेंत, अस्तंत वा उत्तर दिकेक तोंड करून दवरतात. दनपारच्या वेळार गणपतीची षोडशोपचार पूजा करतात. पूजेक रक्तचंदन, वासाळफुलां, तुळस, केगदी, शमी, शेंदूर, एकवीस तऱ्हांची पत्री (पानां), बुको, पंचामृत अश्यो वस्तू लागतात. आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, प्रदक्षिणां, नमस्कार आनी मंत्रपुष्प हे षोडश म्हळ्यार सोळा उपचार देवाक ओंपतात. हे पुजेउपरांत महाभिशेक आनी आरती करून फुलां घालतात. ते उपरांत साष्टांग नमस्कार करून श्रीगणेशाक एकवीस मोदकांचो निवेद्य दाखयतात. हे मोदक पंचखाद्य नेवऱ्यांवांगडा प्रसाद म्हणून भक्तांक वांटतात.

प्रसाद वांटून जातकच गणपतीक एकवीस दुर्वा (हरयाळी) ओंपतना फुडलो मंत्र म्हण्टात.

गणाधिप नमस्तेस्तु उमापुत्राघनाशन। एकदंताभववेती तथा मूषक वाहन।। विनायकेश पुत्रेति सर्वसिध्दीप्रदायक कुमार गुरुवेतुभ्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ।।

गणपतीची मूर्त पूजतात तेन्नाच महादेव-पार्वतीची पूजा जाता. महादेवाखातीर सोलिनाशिल्लो नाल्ल दवरतात. गौरीखातीर पानां, फुलां हांची एक मोवळी बांदून ताका गौरीचें चित्र आशिल्लो कागद बांदतात.

चवथीदिसा रातीकडेन गणपतीची पंचोपचार पूजा जाता. भजन-कीर्तन-आरत हांच्या सुमेळान चवथीची रात गजबजून वता. चवथीचे दुसरे रातीक ऋषी-पंचम म्हूण वळखतात. पंचमी दिसा सकाळीं षोडशोपचार पूजा, आरत्यो जातात. सांजवेळा गणपतीची उत्तर पूजा जाता त्या वेळार हुंदरांकूय नैवेद्य दाखयतात. आरती-भजन जातकच, गणपती पुजपी घरांतलो जाण्टो मनीस वा भट 'फलप्राप्ती' खातीर देवाक सांगून घेता.

गणपतीचे मुर्तीचें विसर्जन पंचमी दिसा सांजवेळा म्हळ्यार सादारणपणान देड दिसान जाता. कांय घरांत वर्सावळीचे पांच, सात, णव दिसाचे गणपती आसतात, तर कांय घरांनी आंगवण करून गणपती दवरतात. गणपती एकवीस दीसमेरेन पूजपाची चाल आसा. कांय जाग्यांर गणपतीचें विसर्जन इकरा दिसांनी नाजाल्यार अनंतचतुर्दशीक जाता. कांय गांवांनी सगळे गणपती पांच दीस दवरपाची चाल आसा.

उत्तर पूजा जातकच गणपतीचे मुर्तीचें विसर्जन करतात. आमोरे सावन रातमेरेन हें विसर्जन चलता. मूर्तीचें विसर्जन न्हंयंत, तळ्यांत, दर्यांत, व्हाळांत वर्सावळीप्रमाण करतात. कांय सुवातींनी मूर्त बांयतच बुडयतात. गणपतीक पावयतना (विसर्जन करतना) कांय लोक ताचेर धंय दवरतात. कांय लोक पंचमी दिसा चार पांच भाज्यो एकठांय शिजोवन 'शिदोरी' म्हूण गणपतीवांगडा उदकांत सोडटात. घांटार गौरी हाडप, विसर्जन करप असो वेगळो क्रम आसता.

गणेश चवथीचे रातीकडेन चंद्र पळेल्यार चोरी केल्याचो आरोप येता, अशें म्हण्टात. ह्या संबंदान एक कथा पुराणांत चलता, ती अशीः

एक फावट गणेश हुंदरार बसून वतालो. ताका पळोवन चंद्र हांसलो तेन्ना रागान 'तुजें तोंड लोक पळोवचे नात' असो गणपतीन चंद्राक श्राप दिलो. श्रापाक लागून चंद्राचें तेज ना जालें. तो काळो पडलो. तेन्ना चंद्रान उःशाप मागलो. 'चवथी दिसा तुजें तोंड कोणूच पळोवचो ना' असो गणपतीन उःशाप दिलो. ह्या दिसा चंद्राचें तोंड पळयल्यार चोरयेचो आळ येता असो समज आसा. श्रीकृष्णान चवथी दिसा चंद्र पळयिल्लो म्हूण ताचेर स्यमंतक मणी चोरिल्याचो आळ आयिल्लो, अशी कथा आसा.

भारतांत गुजरात, कर्नाटक, आंध्र प्रदेशांत चवथ मनयतात. महाराष्ट्र आनी गोंय राज्यांत चवथीची परब व्हड उमेदीन मनयतात. कोल्हापूरांतले लोक गणपतीचे रंगीत मुर्तीवांगडाच चिखलाचो एक खडबडीत गुळो पुजेक लायतात, जाका ते 'गणोबा' म्हण्टात. कोंकण, कारवार, गोंय आनी रत्नागिरी वाठारांत हे परबेक मोटो नेट आसता. ह्या वाठारांत घरांघरांत गणपतीचे मुर्तीचें चवथीच्या दिसा पूजन जाता.

गोंय पोर्तुगेजांच्या शेकातळा आसतना पोरने काबिजादींत पोर्तुगेजांनी

मूर्तीपूजा बंद केल्ली. तेन्ना कागदाचेर गणपतीचें चित्र काडून पूजा करपाची चाल कांय घरांनी सुरू जाल्ली.

समाजांतले कांय लोक गणपतीचे पुजेउपरांत नव्या लग्न जाल्ल्या जोडप्यांकडल्यान, एका सुपांत नाल्ल, तांदूळ, केळीं, बदाम, खारीक, नेवऱ्यो सारके जिन्नस घालून पुरोयताक दान करतात. ताका 'हौशे' म्हण्टात.

गोंयांत चवथी दिसांनी फोग, माराण पेटोवपाची चाल आसा. श्रावणाचे शुक्ल चवथीसावन भाद्रपद शुक्ल चवथीमेरेन 'पार्थिव गणेशपूजा' म्हूण गणपतीचें पूजन करतात. भाद्रपद चवथीक भांगराचो गणपती करून ताची पूजा करतात. ती मूर्त पुरोयताक दान करची, अशें सांगलां.

- नारायण रामचंद्र केळकर

चवळी: (मराठी- चवळी, आळसुंदे; हिंदी- लोबिया, लोटा; गुजराती-छोला, छोरा; कन्नड- अळसंदी, तडगुणी; संस्कृत- राजमाष; इंग्लीश- काऊ-मार्बल काचांग, काचांग-पी; लॅटीन- विग्ना काचांग कूळ-लेग्युमिनोजी).

चवळेचें रोंप हें जायत्या प्रकारांचें आसूंक शकता. म्हळ्यार तें पसरट, लांबोडें, उबें, मोटवें नाजाल्यार वालीसारकें माटवार चडपी आसूंक शकता. चवळेच्या पानांची लांबाय ७.५ ते १५ सेंमी. इतली आसता. पानां गाड पाचव्या कोराचीं आसतात. चवळेच्या रोंपाचें कांड आनी खांदयो पांचव्यो नाजाल्यार गोबरा कोराच्यो आसतात. चवळेचीं पाळां तंतुमय (fibrous) प्रकाराचीं आसून तांचेर बारीक-बारीक पुळयो आसतात. हांकां 'रायझोर्बायम नोड्यूल्स' अशें म्हण्टात आनी हातूंत हवेतलें नत्र ओडून तें जमनींत सांठोवपाची तांक आसता. हाका लागून जमनीची कस वाडपाकूय मदत जाता.

चवळेच्या फुलांचो रंग जातीप्रमाण धवो, लेव जांबळो वा सदाफुलीच्या फुलांच्या कोरासारको आसता. चवळेच्या सांगांचो रंग पोपटी, च्यॉकलेट, लेव हळडुवो वा तांबूस पाचवो असो जातीप्रमाण थारता. सांगो ७ ते ८ सेंमी. इतल्यो लांब आसूं येतात आनी तातूंत ८ ते २० बियो आसतात.

चवळेचें पीक पूर्विल्ल्या काळासावन घेत आयल्यात. ह्या पिकाचो उगम आफ्रिकेंतल्या उश्ण प्रदेशांत जालो, अशें मानतात. पूण भारतांत ह्या पिकाची लागवड खूब आदल्या काळासावन म्हळ्यार वेदकाळासावन चलत आयल्या. हें पीक चड करून उश्ण वाठारांनी लायतात. भारतांत चवळेची पिकावळ सगळ्या राज्यांनी आनी केंद्रशासित प्रदेशांनी करतात. संवसारांत चवळेचें सगळ्यांत चड पीक आफ्रिका खंडांत आसा (९०%). तेभायर हें पीक आशिया, अमेरिका, युरोप, ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांतूय सांपडटा. भारतांत उत्तर प्रदेश, पंजाब, कर्नाटक, हरियाना, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश ह्या राज्यांनी चवळेची लागवड जाता. भारतांत वट्ट २६ लाख हेक्टर जमीन चवळेचे लागवडीखाल आसून ताचें वर्सुकी उत्पन्न सुमार १९ लाख टन इतलें जाता. गोंयांत १३,००० हेक्टर जमनीचेर चवळी पिकता आनी ताचें सरासरी उत्पन्न ५००-६०० किग्रॅ. दर हेक्टरा फाटल्यान मेळटा.

प्रकार आनी जाती: मोटवी आनी पसरट वा वालीप्रमाण वाडपी अशे चवळेचे दोन मुखेल प्रकार आसात. वेवसायिक शेतीखातीर मोटवे जातीचोच वापर करतात. चवळेच्यो सुदारीत अश्यो २०-३० जाती आसात. तातूंतल्यो मुखेल जाती अश्यो:

सी- १५२: हे जातीचें पीक १०५-११० दिसांनी तयार जाता. ही जात चड करून कड्डणांखातीर वापरतात. पूण गोरवांचे खावडीखातीर तशेंच पाल्याच्या साऱ्याखातीरूय हिचो वापर करतात. ही जात दरेक हेक्टरी १५ ते २० क्विंटल उत्पन्न दिवंक शकता. हे जातीच्या बियांचो रंग चॉकलेट कोराचो, तांबूस असो आसता.

२. *पुसा-दो-फसली:* हे जातीचें पीक ८५-९५ दिसांनी तयार जाता. हे जातीचें उत्पन्न ३०-३५ क्विंटल इतलें आसता आनी बियांचो कोर धवसार आसता.

हेभायर हेर जायत्यो सुदारीत जाती संशोधनांतल्यान तयार केल्य तातूंत डी.पी.सी. एल्. (D.P.C.L.) २१० हे जातीचो आस्पाव ज तेभायर गोरवांचे खावडीखातीर के-३९७, के-५८५, एस्. ४५० हां आस्पाव जाता.

लागवड: चवळेचें पीक उपोश्ण कटिबंधी वाठारांत तशेंच वाठारांत लावपाक जाता. हें पीक उणें उदक आशिल्ल्या वाठा घेवपाक जाता. ह्या पिकाची वाड २७° से. ते ३५° से. ह्या तापमा बरेतरेन जाता. हें पीक तरांतरांच्या जमनींचेर घेवपाक जाता. पूण अ (acidic) आनी क्षारीय (alkaline) जमनींत हें पीक बरेभशेन जाता पिकाची जमीन एक दोनदां खणून माती बारीक करून घेतात. चव पीक सर्द हंगामांत ऑगस्ट-सप्टेंबर म्हयन्यांत आनी वांयगा नोव्हेंबर-डिसेंबर म्हयन्यांत घेवपाक जाता. पांचव्या पाल्या साऱ्याखातीर वापरपाक चवळेचें पीक जून-जुलय म्हयन्यांत रोवत दरेक हेक्टराफाटल्यान २०-२५ किग्रॅ. बीं वापरतात. पूण गोर खावडीपासत हें पीक घेवपाचें आसत जाल्यार तशेंच साऱ्या पाल्याखातीर लायिल्लें आसल्यार हॅक्टरी ३५-४५ किग्रॅ. बीं वापरत बीं लावचेपयलीं बियांक 'थायरॅम' आनी 'रायझोबियम् कल्चर' वखदां बरेभशेन चोळून लायतात.

सर्द पीक लायतना, ३०-३५ सेंमी. अंतराचेर वळी मारून रोयतात; तशेंच रोपांतलें अंतर ८-१० सेंमी दवरतात. पूण वांय पिकाखातीर दोन वळींतलें अंतर २५-३० सेंमी. दवरतात. चवळी हें द्विदलीय (leguminous) पीक आशिल्ल्यान ताका नत्राचो पुर पाळांतल्यान जाता. पूण ह्या पीकाक दरेकी हॅक्टर सुवातीक १० ते नत्र, ५०-६० किग्रॅ. स्फुरद आनी ४०-५० किग्रॅ. पालाश अशीं दितात. तशेंच दर हेक्टर सुवातीक १० टन कुशिल्लें शेणखत जम वापरतात. चवळेच्या पिकाक वांयगण आनी गिमांत तशेंच खास व फुलां येवपाच्या वेळार ३-४ फावट उदकाची पुरवण करची पडटा.

उत्पन्न आनी पीक: चवळेचें पीक हें वाल वा तरल्या सांगांखा वापरपाचें आसल्यार ४५-९० दिसांभितर काडूंक जाय. पूण चवळी कड्डणाच्या रुपांत वापरपाची आसल्यार ह्या पिकाक ९० ते १२५ लागपाक शकतात. सांगो पिकूंक लागतकच आनी सुकूंक लागत चवळेचें पीक काडटात आनी ह्यो सांगो मळार घालून मळट सांठोवचेपयलीं चवळी वोतांत सुकोवन घेतात. गोरवांचे खावडीखा लायिल्लें चवळेचें पीक ४०-४५ दिसांभितर काडपाक जाता. गोरवां पाल्याखातीर पीक लायत जाल्यार चवळेच्या पिकाचें उत्पन्न दरेकी हेक फाटल्यान २५०-३५० क्विंटल इतलें मेळपाक शकता. तेच कड्डणांखातीर लायिल्ल्या पिकाचें उत्पन्न जातीप्रमाण, दर हेक्ट १२-१५ क्विंटल मेळूंक शकता.

रोग आनी उपाय: चवळेच्या पिकाक नडणी, रोग आनी वि हांचेपसून बादा जावंक शकता. 'अॅन्थ्रेकनोज' (Anthracnose) हा रोग लागून पानांचेर आनी देंठांचेर तांबशीं खतां पडटात. चड रोग लागि असलीं रोपां सुकपाक लागतात. तशेंच तेंगशी आनी देंठ फुटपाक लाग हो रोग आळाबंदा हाडपाखातीर रोगप्रतिबंधक अश्यो जाती लायत; तशेंच बीं लावचेपयलीं बियांक 'थायरम' हें वखद चोळून लायतात. रोगाचेर आनीक एक उपाय म्हळ्यार पीक आदलून-बदलून घेतात.

चवळेच्या पिकाक लागपी हेर रोगांमदीं Bacterial Leaf Blight (क रोग) हो आनीक एक रोग जावन आसा. ह्या रोगाक लागून तरनीं आ जून पानां तशेंच फुलां करपूंक लागतात. हो रोग आळाबंदा हाडपाखा बरे तरेचें बीं वापरतात. तशेंच पिकाचेर 'फायटोलान' हें बुरशीना वखद फवारतात. 'पावडरी मिल्ड्यू' (Powdery Mildew) ह्या रोगा लागून पानांचेर, फुलांचेर तशेंच तेंगशेचेर धवी पिठ्यासारकी बु (चितो) तयार जाता. हाका लागून रोंप बावता आनी सुकपाक लाग ह्या रोगाआड उपाय म्हूण पिकाचेर सल्फरयुक्त वखदां फवारतात.

...र्ही Mosaic (मोझेक) हो एक व्हायरस रोग चवळेक लागता. ह्या ... लागून मावो ही कीड पिकाचेर सगळ्याक पातळटा. ताका लागून ... वाड जायना, शेंगो ल्हान उरतात. बरे तरेच्यो जाती वापरुन ...मावो हे किडीआड वखदां वापरुन हो रोग पयस करपाक जाता.

...ळेक लागपी किडींत मावो, तुडतुडे, पिसोळीं आनी बारीक मुस ... पानां, फुलांक बुराक घालपी जीव (Blister Beetle) हांचो आस्पाव ... ह्यो किडी पानां, फुलां, देंठ हातूंतलो रोस ओडून घेतात. ताका ... पिकाक रोग जाता आनी रोंप मोटवें जावन ल्हव ल्हव बावन ... लागता. हाचे आड फोस्फेमीडोन, मोनोक्रोटोफॉस, डायमेथोएट हे ... खर वखदां फवारतात. तशेंच पानां खावपी कीड आनी ...आड बी.एच्.सी. १०% पिठो मारतात, नाजाल्यार एन्डोसल्फान हें फवारतात.

...गः मुखेल करून चवळेचो उपेग सांगो तशेंच बियांखातीर ...ण) म्हूण करतात. हे वनस्पतीपासत शाकाहारी रुपान २४-२८% ... मेळटात. चवळेच्या झाडांचो गोरवांखातीर खावड म्हूण उपेग ... चवळेच्या पिकाचो जमनीचो कस वाडोवपाखातीर तशेंच पाचव्या ...चे सारें करपाखातीरुय उपेग करतात. चवळेच्यो बियो उकडून ...खातीर तशेंच जेवणांत तरांतरांचे जिनस करपाखातीर वापरतात. ...च्या बियांची दाळ करून ताचेपसून तरांतरांचे जिनस करतात. ...च्या सांगांपसून आनी बियांपसून प्रथिनां, स्निग्ध पदार्थ, ...हाइड्रेट्स, खनिजां आनी कॅलरी मेळटात. हेभायर चवळेंत ...रांचीं जीवनसत्वां, वितंचकां (enzymes), लीपीड्स (lipids) आनी ...नो अम्लां (amino acids) आसतात. चवळेचीं पानां, देंठ, मुळां, ... हांचेपासत बरे प्रतीची गोरवांची खावड तयार करतात. फिग्दाच्या ...याआड चवळेचो वापर करतात. कामीण जाल्या दुयेंतीकूय चवळी ...त.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

...ाठोः जे सुवातेर चार रस्ते एकठांय येतात, ते सुवातेक 'चवाठो', म्हण्टात. पुर्विल्ल्या आनी मध्ययुगांतल्या काळांत गांवगिऱ्या ...तात चवाठ्याक संस्कृतीक म्हत्व आसलें.

...ुजरातांत भरवाड लोकांच्या लग्न सुवाळ्यांत हिजड्यांकडल्यान ...पिठचे चार पिंड चवाठ्यार उडयतात. गुजरातांत बलप्रतिपदेच्या ... घरांतलो कोयर-चिखल हाडून चवाठ्यार उडोवपाची चाल आसा. ...कडेन शिगम्या दिसांनी चवाठ्यार होळी पेटयतात. याज्ञिक कृत्य ...खातीर ज्या जाग्यावेली माती हाडपाक सांगल्या तातूंत चवाठ्यावेले ...येचोय उल्लेख आसा.

...गावात देवीची धाम आयल्यार देवी आयिल्ल्या मनशांच्यो खपल्यो ...ठ्यार व्हरून उडयतात. देवी रस्त्यावेल्यान वचपी मनशांवांगडा ...च्या गांवांत वता असो समज आसा. भारतांत भूत, पिशाच्च, ...बाधा निवळावपाक करतात तो उपचार वा उतारे देवळामुखावेल्या ...ठ्यार हाडून उडयतात. अस्तंतेच्या राश्ट्रांनी आत्महत्त्या केल्ल्यांक ...नी मरणाची ख्यास्त दिल्ल्या मनशांक चवाठ्यार पुरताले. ट्यूटन लोक ...गांवकारांक चवाठ्यारूच सुळार मारताले.

- कों. वि. सं. मं.

...डः आफ्रिका खंडाच्या मध्याक आशिल्लें एक गणराज्य. क्षेत्रफळः ...,८४,००० चौ. किमी.; लोकसंख्याः ५१,३९,००० (१९८६); विस्तार ... उत्तर ते २३° उत्तर आनी १४° उदेंत ते २४° उदेंत. हाचे उदेंतेचे, ...दान, दक्षिण मध्य अफ्रिका प्रजासत्ताक, अस्तंतेक, कॅमरून, ...जेरिया, नायजर आनी उत्तरेक लिबिया हे देश आसात. एन्. जामेना हांगाची राजधानी आसा.

भूंयवर्णन, हवामान, वनस्पत आनी मोनजातः समुद्रासावन सुमार ...५० किमी. पयस हो देश आसा. चॅड सरोवर हें हांगाचें एक ...शेलेपण आसा. शार्य, लोगोन ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो. हवामान वाठाराप्रमाण बदलता. पावसाचेंय प्रमाण वाठारांचेर आदारून आसा. कांयकडेन पावस खूब चड जाल्यार कांय कडेन सामकोच उणो पडटा. कांट्यारी झोंपा, तण, बाभळीचे जातीचीं झाडां, मिमोझा, पाम ही वनस्पत हांगा सांपडटा. उत्तरेवटेनच्या वाळवंटांनी ऊंट जाल्यार दक्षिणेवटेन हेर मोनजातीवांगडा हत्ती, शिंव, गेंडो, बिबटो वाग, जिराफ, शहामृग, म्हशी हे सारकी मोनजात सांपडटा.

इतिहास आनी राज्यवेवस्थाः युरोपीय वसाहतवादी हांगा पावचे पयलींच्या इतिहासाविशीं खासा म्हायती मेळना. पूण बोर्नू, आदामैवा, बगिर्मी आनी वाडाय हीं आफ्रिकन साम्राज्यां थंय पयलीं आशिल्ल्याचे पुरावे मेळ्ळ्यात. १८२२ त ब्रिटीश भोंवडेकार हांगा पावले. उपरांत फ्रेंचांनी हांगा आपलो शेक पातळायलो. १९६० त ह्या देशाक फ्रांसाकडल्यान पुराय स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी टोंबलबाये हो हांगाचो राष्ट्राध्यक्ष जालो. १९७५ त लश्करी उठाव जावन लश्कराचो मुखेल फेलीक्स मालौम हाणें सत्ता आपल्या हातांत घेतली. ७ जून १९८२ दिसा हिस्सेन हाब्रे हाणें सत्ता आपल्या हातांत घेतली. सद्यामेरेन तोच हांगाचो राश्ट्रमुखेली जावन आसा.

अर्थीक स्थितीः चॅड एक गरीब देश जावन आसा. ९६% लोक शेतवड आनी गोरवां पोसपाच्या वेवसायांत आसात. कापूस, मको, मसमी भिकणां ही हांगाची मुखेल पिकावळ आसा. उदकाच्या उणावाक लागून पिकां फाव त्या प्रमाणांत जायनात. युरेनियम, थोरियम हांगा सांपडटा.

रेडिओ, सायकली, पायतणां निर्माण करपाचे कारखाने हांगा आसात. अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, युरोपीय आनी आफ्रिकन देशांवांगडा चॅडचे आयातनिर्यात वेव्हार चलतात. सी. एफ्. ए. फ्रँक हें हांगाचें अधिकृत चलन आसा.

समाजीक स्थितीः वंशीक नदरेन हांगाचे सुमार ३०% वयर लोक सुदानीक अरब, २५% बगिर्मी, सारा आनी क्रेइश जाल्यार उरिल्ले हेर वंशांचे आसात. धर्मीक नदरेन ४४% मुसलमान, ३३% किरिस्तांव, २२% पारंपारीक धर्म पाळपी जाल्यार उरिल्ले हेर धर्मांचे आसात. हांगाचें राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण १५% आसा. येरादारीची व्हडलीशी उदरगत जावंक ना. हांगासावन तीन दिसाळीं उजवाडाक येतात. फ्रेंच ही ह्या देशाची राज्यभाशा. आफ्रिकेतल्यो थळाव्यो भाशाय हांगा बऱ्योच प्रचलित आसात. कलाकुसरीच्या मळार ह्या देशांतल्या लोकांनी बरीच हुशारी दाखयल्या. राजधानीबगर साह, मौंडू, आबेचे आनी केलो हीं हांगाची म्हत्वाचीं शारां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

चॅडविक, सर जेम्सः (जल्मः २० ऑक्टोबर १८९१, मॅंचेस्टर-इंग्लंड; मरणः २४ जुलय १९७४, केंब्रिज).

ब्रिटीश भौतिकीविश. ताचें शिकप मॅंचेस्टर आनी केंब्रिज हांगाच्या विद्यापीठांत आनी बर्लिनाकडल्या शार्लोटनबुर्क इन्स्टिट्यूशन हांगा जालें. केंब्रिज हांगाच्या कॅव्हेंडिश प्रयोगशाळेंत रदरफर्ड हाच्या मार्गदर्शनाखाल संशोधन करून १९२१ त चॅडविक हाणें पीएच्. डी. पदवी मेळयली. थंयच १९२३-३५ ह्या काळांत तो किरणोत्सर्गाविशींच्या (radioactivity) संशोधन विभागाचो संचालक आशिल्लो. १९३५-४८ ह्या काळांत तो लिव्हरपूल विद्यापीठांत भौतिकीचो प्राध्यापक आशिल्लो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत ताणें ब्रिटनचे अणुबाँब येवजणेचें संचालन केलें आनी अमेरिकेच्या लॉस ॲलमोस (न्यू मेक्सिको) हांगाचे आणवीय संशोधन प्रयोगशाळेंत काम केलें. १९४७-४८ त तो संयुक्त राश्ट्रांच्या अणुऊर्जा मंडळाचेर ब्रिटनचो प्रतिनिधी आशिल्लो. केंब्रिजच्या कीझ अँड गॉनव्हिले कॉलेजाचो १९४८-५८ ह्या काळांत तो मास्टर आशिल्लो. १९५७-६२ ह्या काळांत ब्रिटनच्या अणुऊर्जा मंडळाचो तो सदस्य आशिल्लो.

रदरफर्ड आनी चॅडविक हांणी वेगवेगळ्या मूलद्रव्यांचेर आल्फा कणांचो भडिमार करून ताका लागून जावपी मूलद्रव्यांतरणाचो (transmutation) अभ्यास केलो आनी अणुकेंद्राविशींय संशोधन केलें. जर्मन शास्त्रज्ञ व्हाल्टर बोटे आनी फ्रेंच शास्त्रज्ञ दांपत्य झॉल्यो-क्यूरी हांणी बेरिलियमाचेर आल्फा कणांचो भडिमार करून तेविशीं संशोधन केलें. ह्या भडिमाराक लागून एक अज्ञात प्रारण (radiation) तयार जावन ताका लागून बेरिलियम (berrylium) अणूंतल्यान प्रोटॉन (proton) उत्सर्जित जालो. ह्या आविश्काराचो चॅडविक हाणें असो अर्थ लायलो की हो आविश्कार प्रोटॉनाइतल्याच पूण विद्युत् भार नाशिल्ल्या कणाक लागून (न्यूट्रॉनाक लागून) घडून आयला आसतलो. ह्या कणाचें १९२० त रदरफर्ड हाणें भाकित केल्लें आनी ताचें अस्तित्व चॅडविक हाणें अशे तरेन सिध्द केलें. हो सोद अणूचें विघटन करपाच्या प्रयोगांत खूब म्हत्वाचो थारलो. न्यूट्रॉन ह्या म्हत्वाच्या मूलकणाचो सोद लायिल्ल्याखातीर चॅडविक हांका १९३५ वर्साचो भौतिकीचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. चॅडविक हाची १९२७ त रॉयल सोसायटीचो वांगडी म्हूण वेंचणूक जाली आनी सोसायटीवरवीं १९३२ त ह्यूझ पदक आनी १९५० त कॉप्ली पदक हे भोवमान ताका फाव जाले. १९४५ त ताका नाइट हो किताब मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

चॅप्लिन, चार्लस् (चार्ली) स्पेन्सरः (जल्मः १६ एप्रिल १८८९, लंडन; मरणः २५ डिसेंबर १९७७, ?).

अस्तंती चित्रपटसृश्टींतलो संवसारीक नामना जोडिल्लो विनोदी नट आनी चित्रपट-निर्मातो. नाटकाच्या वेवसायांत आशिल्ले ताचे आवय-बापूय 'व्होदव्हील' ह्या लोकनाट्याचे प्रयोग सादर करताले. चार्ल्साच्या भुरगेपणांतूच आवयन ताका नाचपाक-गावपाक शिकयल्लो. ताच्या भुरगेपणांतूच बापूय भायर पडिल्ल्यान आनी आवयचे मनोविकृतीक लागून ताका सातव्या वर्साचेर हे कलेचो जियोवपाखातीर उपेग करचो पडलो. ताचें भुरगेपण खूब गरीब परिस्थितींत गेलें. देखून ताका शिकप घेवप जमलेंना.

पिरायेच्या सतराव्या वर्सा ताचो भाव सिडनी हाणें चार्ल्साक फ्रेड कार्नो हे नाटक कंपनींत प्रवेश मेळोवन दिलो. १९१० त तो मुखेल नट म्हूण काम करपाखातीर हे कंपनीवांगडा अमेरिकेचे भोंवडेचेर गेलो. थंय डिसेंबर १९१३ त, ताका कीस्टोनच्या 'मॅक सेनेट' ह्या चलचित्रपटांत काम करपाची संद मेळ्ळी. हेच माळेंतल्यान चार्लीन 'हेडगो' ही व्यक्तिरेखा उबी केली. ते उपरांत तो रंगमाचयेर परत केन्नाच आयलोना. 'किड ऑटो रेसेस ॲट व्हेनिस' (१९१४) ह्या ताच्या दुसऱ्या चित्रपटाखातीर ताणें खासा भेस केल्लो. तकलेर डर्बी हॅट, घट झग्याभशेन दिसपी कोट, सदळ पॅंट, विचित्र आकाराचे बूट, फडफडपी मिश्यो आनी हातांतली बडी ह्या ताच्या विचित्र भेसाक लागून च लोकांक मूर्तीमंत विनोद कसो दिसतालो.

१९१७ वर्सा म्युच्युअल कंपनीखातीर ताणें तयार केल्ले 'वन एम्.', 'दी पिलग्रीम', 'दि क्यूअर', 'इजी स्ट्रीट' आनी 'दि इमीग्रं चड वास्तववादी आनी उपहासात्मक चित्रपट आशिल्ले. १९१८ ताणें आपलो स्वताचो स्टुडिओ उबारलो आनी नॅशनल फिल्म कंपनीः मूकपट निर्मितीची कबलात केली. १९१९ त, डग्लस् फेअरबँक्स, हे ग्रिफिथ आनी मेरी पिकफर्ड हांच्यावांगडा ताणें 'युनायटेड आ कार्पोरेशन' ही चित्रपट कंपनी काडली. हॉलिवुडांत ताचें स्व चित्रपटनिर्मितीघरूय आशिल्लें. चित्रपटांत आवाजाचो उपेग करचो अशें ताका दिसतालें. १९३६ त, 'मॉर्डन टाइम्स' ह्या चित्रपटांत आवाजाचो गरजेपुरतोच उपेग केल्लो. 'द ग्रेट डिक्टेटर' (१९४०) मस्यू व्हेर्दू (१९४७) ह्या चित्रपटांनी ताका भरपूर नामना मेळोवन १९५२ तलो 'लाइम लाइट' आनी १९५७ तलो 'ए किंग इन न्यूयॉ ताचे चित्रपट बरेच गाजले. तातूंतल्या 'लाइम लाइट' चित्रपटाक १९ त ऑस्कर पुरस्कार मेळ्ळो. 'ए किंग इन न्यूयॉर्क' ह्या चित्रपटाक ल तो कम्युनिस्टांचो पक्षपाती आशिल्ल्याचो आरोप जालो, पूण ताणें खरपणान न्हयकारलो. १९६६ त, ताणें 'द काउंटेस फ्रॉम हाँगकाँग वैश्विक स्वरुपाचो चित्रपट निर्माण केलो. हेभायर 'वुमन ऑफ पॅ (१९२३), 'द गोल्ड रश' (१९२५), 'द सर्कस' (१९२८), 'शो आर्म्स्' हेय ताचे मूकपट बरेच गाजले.

चॅप्लिनाची खाजगी जीण बरीच घुस्पागोंदळाची आनी अ स्वरुपाची जावन आशिल्ली. ताणें वट्ट चार लग्नां केलीं. मतप्रणालीचो प्रसार करपी अशी टिका ताचेर जाल्ल्यान ताणें अमे नागरिकत्व न्हयकारलें आनी १९५३ सावन तो आपली चवथी ब आनी स भुरगीं हांचेवांगडा जिनीव्हा (स्वित्झर्लंड) हांगा रावं लागलो. १९६४ त ताणें आपली आपजीण उजवाडायली. १९७२ चार्ली संयुक्त राश्ट्रांत परत आयलो. थंय न्यूयॉर्क शार आनी हॉलि सिने इतिहासांतली म्हान व्यक्ती म्हूण ताचो भोवमान जालो. १९७५, त राणी एलिझाबेथ हिणें 'नाइटहुड' दिवन ताचो भोव केलो.

- दिलीप बो

चांगदेवः (जल्मः ?; मरणः १३२५).

महाराष्ट्रांतलो एक म्हान ग्रंथकार आनी हठयोगी. चांगदेवाक च वटेश्वर, वटेश चांगा, चक्रपाणी ह्या नांवांनीय वळखतात.

चांगदेवाचो जल्मदीस आनी जल्म सुवात हांचेविशीं निश्चित म्हायती मेळना. विद्वान ताचो जल्म खानदेशांत एदलाबादा पूर्विल्ल्या काळांतल्या सुंदरपूर गांवांत जालो, अशें मानतात. सद्या गांवाक तागदेव म्हण्टात. स्वताच्या योगसामर्थ्याच्या मालवजार चां १४०० वर्सां जियेलो, अशी एक दंतकथा आसा. चांगदेव दर वर्सांनी आपल्या योगसामर्थ्याचेर आपली पोरनी कूड भायर उडोवन कूड धारण करतालो, अशें ते दंतकथेंत मुखार म्हळां. अशे चांगदेवाची चवदा समाधी थळां आनी चवदा नांवां मेळटात.

कांय विद्वान चांगदेवाचो पयलो गुरु म्हूण वटेश्वराकडेन दाखयतात, तर कांय जाण वटेश्वर हो ताचो उपास्य दैवत आशिल्ल मानतात. डॉ. ह. रा. दिवेकर हाच्या मतान वटेश्वर हें चांगदेवाच्या नांव जावन आसा. मात हो वटेश्वर मनीस नासलो, तर मुक्ता चांगदेवाक वडाच्या रुखापोंदा जें ईश्वररुप दाखयल्लें तोच व आसलो. सादारणपणान वटेश्वर हें चांगदेवाचें उपास्य दैवत आसलें मत सगळ्यांक मान्य आसा.

चांगदेव हो ज्ञानेश्वराच्या काळांतलो व्हड हठयोगी आसलो. फावट ज्ञानेश्वराची किर्त ताच्या कानार पडली आनी ताका ज्ञानेश्व पत्र बरोवचें अशें दिसलें. पूण पत्र बरयतना मायन्यांत तीर्थरूप ब काय चिरंजीव बरोवचें, हाचो निर्णय तो घेवंक शकलोना. निमाणें

ा पत्र एक उतर लेगीत बरयनासतना धाडून दिलें. तें पत्र बाईच्या हातांत आयलें. तिणें चांगदेवाक 'चवदाशीं वर्सां जियेवन तो कोरोच' अशे म्हळें. उपरांत ज्ञानेश्वरान त्या कोन्या पत्राक म्हूण पांसश्ट होंवयो बरोवन धाडल्यो. होच ग्रंथ 'चांगदेवपासष्टी' ांवान गाजलो. फुडें चांगदेव जित्या वागाचेर बसून ज्ञानेश्वराक ाक आळंदीक गेलो. थंय ताचें स्वागत करपाखातीर ज्ञानेश्वर या चौगूय भावंडांवांगडा वण्टीर बसून ताचे भेटीक गेलो. तें तकच चांगदेवाचें गर्वहरण जालें आनी ताणें ज्ञानेश्वराच्या पांयांर ा घेतले. मागीर ज्ञानेश्वरान चांगदेवाक मुक्ताबाई कडल्यान उपदेश जेवरवीं चांगदेव एक ज्ञानी भक्त जावंक पावलो.

ांगदेव गिन्यानी भक्त जावंचेआदी गोरक्षनाथाची शिष्या आनी ज्येश्ठ नी मुक्ताबाय हिचेकडल्यान उपदेश घेतिल्लो तिचे समाधी उपरांतच व ज्ञानेश्वराच्या पंगडांत पावलो आनी ज्ञानेश्वराची भयण ाबाईक योगिनी मुक्ताबाईचो अवतार मानून रावपाक लागलो.

ांगदेवान व्हड प्रमाणांत अभंगांची रचणूक केल्या. चमत्कारान ली कूटां बरोवप हें चांगदेवाचें खाशेलपण आसलें.

ांगदेवाच्या नांवार 'तत्त्वसार' नांवाचो एक ग्रंथ आसा. तातूंतल्या ांचो आंकडो १०३६ आशिल्ल्याचो कळटा. पूण तातूंतल्यो ४०५ ो वाचूंक मेळटात. हातूंत चांगदेवान सगळ्यांत पयलीं पद, पिंड, आनी रुपातीत हांची विस्कटावणी केल्या आनी उपरांत निर्गुण ाचो नियाळ केला. निर्गुण भक्तीचें लक्षण सांगतना चांगदेव म्हण्टा:

जे पाप पुण्यापूर्वी। जन्ममरणाते हारवी।
महाबोधु चेववी। आत्मस्वरुपे ।।
जे दुसरेपणा हाणी। स्वर्ग संसारा धुणी ।
जे सविता निर्वाणी । स्वयं शिव ।।

र्गुण भक्तीचें स्वरुप सांगतना मनपवन, षट्चक्रे, कुंडलिनी, लक्षयोग; समाधी, पंचभूते, शून्य, वज्रासन सारक्या हठ्योगसाधनांची र्ती तातूंत दिल्या.

ुडे निर्वाण आनी सिध्दयोग हांचें प्रतिपादन करून ब्रम्हविवरण ना ताणें 'तत्त्वमसि'ची फोड केल्या. ह्या ग्रंथाची रचणूक इ. स. २ त हरिश्चंद्रगडाचेर (जि. नगर) जाली, अशें कळटा.

ह्या खानदेशांतल्या एदलाबाद लागीं चांगदेव गांवांत (सद्याचें पुर) चांगदेवाचें देवूळ आसा आनी गोदावरी न्हंयचे देगेर पुणतांबे ह्या ात ताची समाधी आसा.

- कों. वि. सं. मं.

चेगिरी: खुल्या समुद्रांत घोळपी जहाजां, गलबतां, पडाव, बोटी हांचेर घुरी घालून लुटमार करपी दरोडेखोरांक चांचे अशें ात आनी तांचे हे लुटमारीक चांचेगिरी अशें म्हण्टात. अरबी समुद्रांत वाडलागसार 'चांच' नांवाच्या जुंव्यावयले रहिवाशी अशी लूट ाले, देखून ह्या धंद्याक 'चांचेगिरी' नांव पडलें, अशें म्हण्टात. चांचे वापरतात त्या तोंचीसारक्या तोंकदार मुंडाशावयल्यान हें नांव ै, अशें आनीक एक मत आसा.

सुमार २००० वर्सांपयलीं रोमन साम्राज्यांत भूमध्य सागरांत चांचेगिरी ताली. नॉर्वे, स्पेन, इंग्लंड, फ्रांस ह्या देशांतले दर्यावर्दी मनीस टित टोळयो करून ही चांचेगिरी करताले. फुडें भूमध्य सागरांत ेगिरीक आळाबंद बसतकच तांणी आपलो व्याप तांबडो समुद्र, ागास्कर (मॅलॅगॅसी), वेस्ट इंडीज, अमेरिका हांगाचो सागरी वाठार ी भारताचो सोद लागतकच हिंदी महासागरामेरेन वाडयलो. रताच्या इतिहासांतूय चांच्यांनी वेपाऱ्यांक लुटिल्ल्यांचीं खूब उदाहरणां टात. शिवाजीन जलदुर्ग बांदलें, तातूंत परकीयांची चांचेगिरी ळाबंदा हाडप, हो मुखेल हेत आशिल्लो.

ल्हान-ल्हान जुंव्यांचेर रावन ऐन सुवातींचेर जहाजां लुटप आनी ांचेगिरी करप, हो कांय दर्यावर्दी लोकांचो वेवसायूच जाल्लो. खुबदां य असंतुश्ट खलाशी लेगीत ह्या चांच्यांक फितूर जाताले. चांचेगिरी संघटित स्वरुपाची आशिल्यान आनी राश्ट्राचे शिमेभायर घडिल्ल्यान ताचेर खुल्या समुद्रांत नियंत्रण दवरप, शासनाक तशेंच संरक्षण वेवस्थेक कठीण वताले. चाच्यांक तोंड दिवपाखातीर वेपारी लोक जहाजांचेर शस्त्रधारी सैनिक दवरपाक लागले; प्रवासाक वतना एकठांय जावन वचपाक लागले, संरक्षक गलबतां घेवनूय उदकायेरादारी जावपाक लागली.

आंतरराश्ट्रीय कायद्याप्रमाण चांचेगिरी हो एका खाशेल्या राश्ट्राआड वा मनशाआड गुन्यांव नासून सगळ्या मनीसजातीआड गुन्यांव जावन आसा. चांच्यांक धरप, तांकां ख्यास्त दिवप हो दरेक राश्ट्राचो अधिकार आनी कर्तव्य आसा. १९५८ त जिनिव्हा परिशदेन चांचेगिरीची व्याख्या केल्या, तातूंत सकयले विशय आस्पावतात:

१. राश्ट्रीय शिमेभायर जहाज वा विमान हांची लूटमार, जहाजांतल्या आनी विमानांतल्या मनशांचेर घुरयो घालप आनी तांचें अपहरण करप.

२. चांचेगिरी करपाच्या उद्देशान एकाद्र्या विमानाच्या वा जहाजाच्या कार्यांत आपखोशयेन वांटो घेवप.

३. चांचेगिरी करपाक उत्तेजन दिवप वा मदत करप हो चांचेगिरीचोच भाग आसा अशें मानतात.

वाफेच्या इंजिनाचो आनी जलद पाणबुड्यांचो सोद लागतकच चांचेगिरी कांय प्रमाणांत आळाबंदा आयली. बिनतारी संदेशवहनाची तजवीज, जहाजावयली संरक्षण वेवस्था हाकाय लागून चांचेगिरीचें प्रमाण कमी जालां.

विमान पळोवन व्हरपाचे प्रकार म्हळ्यार हवाई चांचेगिरी फाटल्या २५-३० वर्सांत खूब वाडल्या. दुसऱ्या म्हाझुजांत रशियान उदेंत जर्मनी, हंगेरी हे उदेंत युरोपांतले देश घेतकच कम्युनिस्ट राश्ट्रांत रावपाची जांची इत्सा ना, अशा त्या देशांतल्या कांय लोकांनी सरकाराक विरोध करपाक हवाई चांचेगिरी पयलेच खेप १९४८ त केली. १९६० त अमेरिकेंत फरारी लोकांनी माफी मेळोवपाखातीर हवाई चांचेगिरी केली. हेंच तंत्र पॅलेस्टाइन मुक्तीखातीर आनी खास करून पॅलेस्टाइनचे दुर्दशेकडेन जगाचें लक्ष ओडपाखातीर, प्रदेश मेळोवपाखातीर, विमान पळोवप्यांक सोडोवपाखातीर आनी इझ्राएलाक मदत करतल्यांक धडो शिकोवचो म्हूण स्थापन जाल्ल्या राजकी संघटनांनी वापरलें. काश्मीर समस्येकडे जगाचें लक्ष ओडचें, ह्या हेतान १९७१ त एक भारतीय विमान पळोवन लाहोराक व्हरून लासलें. अशे तरेन राजकी दहशतवादाखातीर विमानांतले चांचेगिरीचो वापर जावपाक लागलो. हवाई चांचेगिरीचे गुन्यांव प्रमाणाभायर वाडिल्ल्यान नागरी विमान संघटनेच्या सदस्यांनी १९७० त असले गुन्यांव आळाबंदा हाडपाखातीर अभिसंधी (convention) तयार केली.

- कों. वि. सं. मं.

चांदयकर, दत्ताराम गोविंद चव्हाण: (जल्म: पिर्ण, चांदय-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. १९५९ वर्सा सावन तो गोंय सुटके सैन्यांत (Goa Liberation Army) आशिल्लो. तो पीटर आल्वारीसाच्या फुडारपणाखाल काम करतालो. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेवरवीं ताणें लोकांक गोंयचे सुटकेविशीं प्रेरणा दिवपाचें काम केलां. तो पत्रकां वांटतालो. गोंय सुटके सैन्यान शिरगांव, मुळगांव, मोलें, सांकवाळ आनी सारमानस हांगा मीनाखणींचेर हल्ले करप, सुरींग लावप हेसारकीं कामां केलीं. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

चांफो: **कनक चांफो:** (मराठी- कनक चाफा; हिंदी- खांबर, रामधन चंपा; कन्नड- नारेळे, मुद्दा; संस्कृत- कनकचंपा; इंग्लीश- गोल्डन चंपक; लॅटीन-ऑक्ना स्क्वॅरोजा, ऑ. जाबोटापिटा, कूळ-ऑक्नेसी). उंचाय सुमार २.५ मी. हो सुंदर, पानझडी आनी ल्हान रुख कोंकण आनी उत्तर

कारवार हांगाच्या दाट रानांनी आनी बिहार, ओरिसा, आसाम, तमिळनाडू, ब्रह्मदेश आनी श्रीलंका ह्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. ताची साल पातळ, गोबराकोराची आनी तिकतिकीत आसता. पानां सादीं, लांबशीं, वाटकुळीं, चकचकीत, एका आड एक आनी मोटव्या देंठाचीं आसून तीं शियांतेंपार झडटात. फुडें, फेब्रुवारी-मार्च ह्या म्हयन्यांत ह्या रुखाक तरन्यो कोमऱ्यो येवंक लागतात. तेन्नाच म्हळ्यार फेब्रुवारी- एप्रिल ह्या म्हयन्यांत चवरांभशेन परिमंजरीचेर भरपूर, वासाचीं, मोटीं, हळडुवीं फुलां येतात. ३-६ ल्हान फातराभशेन घट्ट बियो मेळून घोंसफळ जाता. नवी लागवड, बियो वा कलमावरवीं करतात.

ह्या रुखाचें लांकूड ताबशें, गोबऱ्या कोराचें आनी घट्ट आसता. हातांत धरपाचीं बेतां, कोरीव आनी जडावाचें काम हांचेखातीर ह्या लांकडाचो उपेग जाता. ह्या झाडाच्या मुळांचो काडो मासिक पाळयेच्या दुखण्याचेर, तेचपरी दमो, क्षय हांचेरुय दितात. ताची साल पाचक आनी शक्तिवर्धक आसा.

कवठी चांफो: (मराठी-कवठी चाफा; हिंदी- बारी चंपा; इंग्लीश- बुल ब ; लॅटीन-मॅग्नोलिया ग्रँडिफ्लोरा; कूळ-मॅग्नोलिएसी). उंचाय सुमार २४ मी. बाराय म्हयने पानां आशिल्लो हो सुंदर रुख. ताचें वंशवाचक लॅटीन नांव 'मॅग्नोलिया'. हें 'पियरे मॅग्नोल' ह्या मॉंपॅलिए वाठारांतल्या प्राध्यापकाच्या नांवावेल्यान दिलां. हो रुख मुळचो उत्तर अमेरिकेंतल्या कॅरोलायना ह्या वाठारांतलो आसा. तेचपरी भारत, ब्रह्मदेश, चीन, जपान ह्याय देशांत हो रुख दिश्टी पडटा. हिमालय आनी निलगिरी वाठारांनी २,१०० मी. उंचायेमेरन ताची वाड बरी जाता. वासाळ फुलां हें ताचें खाशेलें लक्षण. ताचीं पानां सादीं, एका फाटल्यान एक, चिवट, गडद पाचवीं, व्हड, वयर चकचकीत आनी पोंदच्यान तांबशीं आनी केंसाळ आसतात. ताळयो आनी कळयो तांबश्यो केंसाळ आसून साल गोबराकोराची आनी गुळगुळीत आसता. ताळयेच्या तोंकाक एप्रिल ते मे ह्या म्हयन्यांत धवें, मोटें, वासाळ आनी द्विलिंगी एक-एक फूल येवंक लागता. फुलां फुलचेपयलीं पानांच्या राशींत आयिल्ल्यो ल्हान कळयो तांतयां भशेन दिसतात. संदलां मोटीं आनी पाकळ्यांभशेन आसतात. पाकळ्यो सुमार ६-१२ तांतयां आकाराच्यो आनी वेगवेगळ्यो आसतात. केसरदलां जांबळसार आनी कितलींशींच आसतात. किंजदलां वेगवेगळीं आनी भरपूर आसतात. देंठाच्या तोंकावेलो भाग लांबोडो आसता. ह्या रुखाक सुमार ७-१० सेंमी. लांब, तांबशें, केंसाळ आनी तांतयां आकाराचें घोंसफळ येता आनी दरेक ल्हान फळ फुटून तातूंतल्यान शेंदरी रंगाच्यो बियो भायर पडटात.

ह्या रुखाच्या पुराय भागांत वासाळ आनी उडून वचपी तेल आसता. फुलांपसून वासाळ मॅग्नोलिया तेल काडटात. ह्या नांवाचें अत्तरुय कृत्रिम तरेन काडटात. बियांपसून काडिल्लें तेल शाबू करपाक वापरतात. साल उत्तेजक, बासाळ, पुश्टीक आनी स्वेदकारी (घाम हाडपी) आसून थंडेचो जोर, संधिवात, हांचेर दितात. बियो आनी गुटी कलमापसून नव्या रोंपाची लागवड करतात. ह्या फुलाक लुइझिॲनाचें राश्ट्रीय फूल मानतात.

खैर चांफो (कूड चांफो): (मराठी-खैर चाफा, पांढरा चाफा; हिंदी- गुळेंची, चमेली; गुजराती- राधा चंपो, धोळो चंपो; कन्नड- कडुसंपिगे; इंग्लीश- टेंपल ट्री, पॅगोडा ट्री; फ्रांजीपनी; लॅटीन- प्लुमेरिया ॲक्युटिफोलिया; कूळ- औपोसायनेसी). उंचाय सुमार ६-१० मी.; फकत स म्हयने पानां आशिल्लो, मध्यम आकाराचो रुख. हो रुख मूळचो मेक्सिको आनी ग्वातेमाला ह्या वाठारांतलो. पूर्विल्ल्या काळासावन भारतांत देवळाच्या वाठारंत हो रुख रोयताले. ताचे वेल्यानूच ताका टेंपल ट्री आदी इंग्लीश नांवां पडलीं. फ्रेंच धर्मोपदेशक, भोंवडेकार आनी वनस्पती तज्ञ चार्लस प्लूमर (१६४६-१७०६) हाचें नांव ह्या रुखाच्या लॅटीन वंशवाचक नांवांत घाल्लें आसून ताच्या तोंकाच्या पानांकडेन जातीवाचक नांवाचो संबंद आयला. ह्या रुखाक वांकड्यो तिकड्यो ताळयो आसतात आनी जायतेकडेन तांची विभागणी जाल्ली आसता.

ताची साल खडबडीत आसून तिका दूख लागल्यार थंयच्यान धवो दी भायर सरता. ताची शारीरिक लक्षणां ॲपोसायनेसी वा करवीर कुळा वर्णन केल्ल्याप्रमाण आसतात. खांदयांच्या तोंकांक एकामेकां सामखा सादीं, मोटीं आनी भाल्याभशेन रुंद, दोनूय तोंकां अरुंद आशिल्लीं गच पानां येतात. डिसेंबर म्हयन्यांत हीं पानां गळूंक लागतात आ पावसाळ्याचे सुर्वेक नव्यो कोमऱ्यो येवंक लागतात. मार्च ते एप्रिल आ जुलय ते ऑक्टोबर ह्या म्हयन्यांत धवीं, मोटीं आनी वासाळ फु ताळयेच्या तोंकांक तुऱ्यांनी येतात. पाकळ्यांच्या पोंदा, म्हळ्यार मकय वटेन तांबशी झांक मारता आनी पाकळ्यांच्या वयर हळडुवो क आसता. ह्या फुलाक पांच पाकळ्यो आसतात आनी केसरदलां साम ल्हान आसतात. दोन किंजदलांपसून तयार जाल्लीं दोन लांबोडी पेटि फळां तांबसार पिंगशा शिंगांभशेन दिसतात. भारतांत ह्या रुखाक फ येतात. बियो जायत्यो आसतात आनी तांचेर केंसांचो घोंस आसता. ह रुखाचें लांकूड मोव आशिल्ल्यान धोलकीं करूंक ताचो बरोच उप जाता. ह्या रुखाचो दरेक भाग वखदी आसता. सूज आयल्यार ता पानांचो लेप (पोटीस) लायतात. ताचो दीख संधिवाताचेर लायतात आंग कुसकुसप वा खोरोज हाचेर चंदनाचें तेल, कापूर आनी चांफ्या दीख एकठांय करून लायतात. पातळ परसाकडेन जायत रावल्यार हा साल क्रातली आनी तूप-शितावांगडा दितात. मुळाची साल रेच आसता. नव्या झाडाची लागवड कलमांनी जाता. गिमांत ही लागवड ब तरेन जावंक शकता. खैर चाफ्याचे जायते प्रकार आसतात. तातू तांबडो खैर चांफो (रुब्रा रुब्रा) हाचो आस्पाव जाता.

नाग चांफो: (मराठी- नागचाफा, नागचंपा; हिंदी, संस्कृत आ गुजराती- नागकेशर; कन्नड-नागसंपिगे; संस्कृत- नागपुष्प, सुवर्ण इंग्लीश- आसाम (सीलोन) आयर्नवुड; लॅटीन- मेसुआ फेरिया; कूळ गटिफेरी). उंचाय सुमार १५ ते १८ मी.; आसाम, उदेंत हिमालय कारवार, दक्षिण कोंकण, गोंय, त्रावणकोर, कोचीन, अंदमान जुंवे आ श्रीलंका ह्या वाठारंत उश्ण कटिबंधांतल्या सदापर्णी रानांत हो सुं आनी बाराय म्हयने पानां आशिल्लो रुख दिश्टी पडटा. हो रुख चड करू बौध्द विहारंत आनी हिंदूंच्या देवळा लागसार लायतात. ताचो घेर १. ते २ मी. आसता. ताचें कांड तांबशें-पुडी कोराचें आसता. पानां साद एकामेकां सामखार, चिवट, चकचकीत, तोंकां आशिल्लीं आनी सकय वटेन केंसाळ आसतात. फेब्रुवारी ते मार्च म्हयन्यांत ताका ल्हान, धव आनी वासाळ फुलां, एकसुरी वा जोडयेन येतात. फुलांक चार पाकळ आसतात आनी परागकोश भांगराकोराचो आसता. ताका दाट कव आशिल्लें व्हड बोरा येदें आनी गडद तपकिरी कोराचें गुळगुळीत फ बियो आशिल्लें बोंड येता. ह्या रुखाचें लांकूड तांबशें घट्ट आनी तिग आसता. रेल्वे मार्गासकयले लांकडाचे लोटिंगे, सजोवपाचें सामा गाडयो, नांगर, व्हडीं, शिडाचे खांबे आदी वस्तू करपाक ह्या रुखा लांकूड उपेगी पडटा. फुलांपसून अत्तर आनी वासाचीं तेलां तय करतात. बियांपसून काडिल्लें तेल दिव्यांत वापरतात. साल आनी मु हातूंतलो दीख, तेल वा टर्पेंटाईन हातूंत भरसून लॅकर (lacquer) कर वापरतात. साल आनी फुलां स्थंभक, आंतकड्यांचें आकुंचन करपा मदत करपी आनी पाचक आसता. कफा सारकिल्या दुयेंसांचेर फु उपेगी पडटात. तळव्यांतल्यान येवपी उजो आनी मूळव्याध हांचेर लो आनी फुलां, आल्यावांगडा एक करून दितात. बियांपसून काडिल्लें तें संधिवाताचेर उपेगी पडटा.

भूंय चांफो: (मराठी-भुई चाफा; हिंदी-भुई चंपा; गुजराती- भुईचंप कन्नड- नेल संपिगे; संस्कृत- भूमिचंपा, भूचंपक; लॅटीन-केंफेरिया रोटुंड गण- सिटॅमिनी; कूळ-झिंजिबरेसी). सुंदर, वासाळ आनी जायतीं वर्स उरपी वखदी झाड. मलाया आनी भारत ह्या दोन देशांत सगळे कडे दिश्टी पडटा. ह्या झाडाचें कांड जमनींत आसता. फकत फुलां आनी पा जमनीवयर दिसतात. हें कांड गांठीभशेन (मुलक्षोड) आसून ताका फ फुटिल्ले दिसतात आनी ह्या फांट्यांक कांद्या सारक्यो गांठी येतात (ग्रं

... लांब, मोटीं (३०-४५×७-११ सेंमी.) आनी मोटवीं अशीं दोन वा ... त्राय चड पानां ह्या झाडाक येतात. तांतयां आकाराचीं आनी ... भशेन आशिल्ल्या ह्या पानांचो वयलो भाग पाचवोचार आसता ... ताचेर चित्रविचित्र आकृत्यो आसतात. पानांचो सकयलो भाग ...र-जांबळो आसता. एप्रिल म्हयन्यांत धवीं, मोटीं आनी वासाळ ...येतात. ताची व्हडली पाकळी जांबळसार आसतात. फुलां येवपाच्या ... ह्या झाडाचीं पानां सुकून गेल्लीं आसतात, पावसाळ्यांत ताका ...पानां येवंक लागतात. दोन आवरणाच्या मदीं बोंड येता; तातूंत ...यो बियो आसतात. ह्या झाडाचीं फुलां जमनींतल्यान आयिल्ल्यान भूंय चांफो हें नांव पडलें. ह्या झाडाचे कांदे (ग्रंथीक्षोड) कोडू आनी ... आसतात. तांकां सुर्वेक कापराभशेन वास येता. दुखापत जावन व्हावप वा पूं जावप, सूज हांचेर ह्या कांद्याचो लेप बांदतात. ...टांचेर हो कांदो वांटून लायतात. हातापांयांचे सुजेचेर ह्या कांद्याचो ...तात, पूण तो वांतिकारक आशिल्ल्यान तोंडाक बरेंच उदक सुटता. ...ोड आनी पानां वासाळ आसतात. वासाळ पदार्थांत वा ...प्रसाधनांत तातूंतलें लेव हळडुवें आनी उडून वचपी तेल काडून ...तात. तेलांत सिबीओल आनी मिथिल शॅबिकॉल हीं द्रव्यां आसतात.

...ागवडः सादी माती, कुशिल्लें शेण, झाडाचो सुकिल्लो पालो एक... एके कुंडेंत भरून तातूंत ह्या झाडांचे कांदे लायतात. उपरांत ... दोन वा चड पानां येतात. एप्रिल म्हयन्याच्या सुमाराक हीं पानां ...तात आनी भुयेंतल्यान फकत फूल भायर सरता. फूल येवन वतकच ...ड सामके सुकता. पूण कांदे जमनींतूच आसतात. उपरांत कांय ...नी कोंब आयिल्ले कांदे काडटात आनी तांची लागवड करतात. हे ...येतकच झाड लागमेरेन तांकां उण्या प्रमाणांत उदक लागता. पूण व्हड जातकच मात उदक चड घालचें पडटा. उदकांत शेण वा ...नियम सल्फेट घालून तें उदक ह्या रोंपाक घाल्यार रोंप बरें वाडटा.

...ोन चांफो: (मराठी- सोन चाफा; हिंदी-चंपा; संस्कृत- चंपक; कन्नड- ...गे, सपिगे; गुजराती- सोनचंपो; संस्कृत- सुवर्णचंपक, हेमपुष्प; ...श- गोल्ड (यॅलो) चंपा; लॅटीन-मायकेलिया चंपका; कूळ- ...ोलिएसी). ह्या रुखाचें लॅटीन मायकेलिया हें वंशवाचक फ्लोरेंटाइन वाठारांतल्या पी. ए. मायकेली (१६७९-१७३७) ह्या ...स्पततज्ञाच्या नांवावेल्यान दिलां आनी ताचें चंपक हें नांव भारतीय ...ाकडेन जोडिल्लें आसा. संस्कृत वाङ्मयांत चंपक ह्या नांवाचो स्पश्ट ...लेख मेळटा. ताचेवेल्यानूच ह्या रुखाक सोन चांफो वा हळडुवो चांफो ... म्हण्टात. हो रुख उदेंत हिमालय (सुमार ९३० मी. उंचायेच्या ...प्रांत), नेपाळ, सिक्कीम, आसाम, ब्रह्मदेश, सह्याद्री आनी दक्षिण ...रत ह्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. धर्मीक आनी हेर नदरेन ह्या रुखाक ...च म्हत्व आसा. ह्या सुंदर रुखाक बाराय म्हयने पानां आसतात. ह्या ...ाचो आवांठ ३-४ मी. आसून उंचाय सुमार ३० ते ४० मी. आसता. ... रुखाचे मूळ बरेंच व्हड आसता. साल करडी आनी दाट आसता. ...ाचे मदा मोटें, वासाळ, लेव वा गडद हळडुवे वा नारिंगी कोराचें ...एक फूल येता. हें फूल द्विलिंगी आसून ताका सुमार १५ मेकळी ...दला आसतात. केसरदलां मेकळीं आसतात. घोंसफळांतलें दरेक ल्हान ... पेटिका फळ (शुश्क आनी एके शिवणेचेर पेटयेभशेन उगडपी) ...ता पेटिका फळांत दोन वा चड, तांबश्यो बियो आसतात. घोंसफळ ...ार ५-१० सेंमी. लांबशें वांटकुळें आसता. फुलां मे-ऑक्टोबर ह्या ...यांत चड येतात आनी सबंद वर्सभर थोडीं-थोडीं येतात.

ह्या रुखाचें लांकूड मोव, ल्हव आनी तिगपी आसता. जहाज आनी ...न बांदावळींत तेचपरी खांबे, फळयो, सजोवपाचें सामान, तक्ते, ...कोरीवकाम, धोलकीं, च्याचे खोके, लाप्स, खेळणी, मणी आदी वस्तू ...ार करपाक ह्या लांकडाचो उपेग करतात. सोन चांफ्याच्या फुलां पसून ... रंग काडटात, तो रंग कापड उद्येगांत कापड रंगोवपाक वापरतात. ...ाची साल स्तंभक आनी मूत निवळ करपी, तेचपरी जोर, खोंकली ...चेर उपायकारक आनी उत्तेजक आसता. कांडाचे सालींत ०.३% अल्कलॉइड आनी टॅनिन आसता. सुपारे वांगडा साल चघळटात. तेचपरी तिखयेंत सालीची भेसळ करतात. कांय प्रकाराचे रस्मी किडे ह्या रुखाचेर वाडयतात. फुलां आनी फळां भूक वाडोवपी, उत्तेजक, जंतुनाशक, पुश्टीक, कडू आनी थंड आसतात. तेचपरी अग्निमांद्य आनी मुत्रपिंड ह्या सारक्या दुखण्यांचेर तीं उपेगी पडटात. दोळ्यांचें दुखणें, संधिवात, तकली उसळप आदींचेर फुलांचें तेल उपेगी पडटा. हें तेल वासाचें आशिल्ल्यान ताचो अत्तरांत उपेग करतात.

चांफो, पाचवो: (मराठी- हिरवा चाफा; हिंदी- हरिचंपा, मदनमस्त; गुजराती- लीलोचंपो; इंग्लीश- ग्रीन चंपा; लॅटीन- आर्टाबॉट्रिस अन्सिनेंटस; कूळ- ॲनोनेसी). हें एक वयर चडपी बरेंच मोटें झोंप. ह्या झोंपाचो प्रसार उश्ण कटिबंधांत (आशिया आनी आफ्रिका) जाता. दक्षिण भारतांत आनी श्रीलंकेत हें झोंप रानवटी अवस्थेंत दिश्टी पडटा. हाच्या वंशांत सुमार ३० जाती आसात आनी तातूंतल्यो फकत धा जाती भारतांत दिश्टी पडटात. ताका केंसाळ आनी फुडें गुळगुळीत अश्यो कंवळ्यो ताळयो आसतात. पानां सादीं, एका फाटल्यान एक, मोटव्या देंठांचीं, सदांच पाचवीं, चकचकीत, चिवट, भाल्याभशेन तोंकाचीं आनी गुळगुळीत आसतात. ऑगस्ट ते सप्टेंबर म्हयन्यांत ह्या झाडाक पोपटी, वासाचें, मोटव्या देंठाचें आनी ३-४ सेंमी. लांब एकसुरें वा जोडयेन फूल येता. झोंपाक ल्हान पूण तीन संदलां आसतात. फुलाक स पाकळ्यो आसतात. भितल्यो तीन पाकळ्यो भायल्या तीन पाकळ्यांपरस ल्हान आसतात. ह्या फुलांक केसरदलां आनी किंजदलां जायतीं आसतात. तेचपरी दर किंजपुटांत दोन बियो आसतात. जायतीं घट मृदुफळां मेळून एक घोंसफळ आसता. ताची बी चवकोनी, सादारण चेपटी, १.२५ सेंमी. लांब आसून ताचे एके वटेन खांच आसता. नव्या झाडाची लागवड बियेपसून वा कलमापसून करतात.

मलाया देशांत पटकीचेर (कॉलरा) ह्या रुखाच्या पानांचो कडो दितात. फुलांमसून काडिल्लो वासाचो अर्क, अत्तर आनी तेल करपाक वापरतात. वासाच्या फुलांखातीर हो रुख पोरसांनी लायतात. फिलिपीन्स देशांत वखदांखातीर ह्या रुखाचो उपेग करतात.

- कों. वि. सं. मं.

चातुर्वर्ण्य: हिंदू धर्मशास्त्रांत मानिल्ल्या ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण आनी ह्या वर्णांचीं कर्तव्यां, अधिकार, वेव्हार, ऊंच उणाकपण, परस्परावलंबित्व, परस्परपूरकत्व ह्या गजालींचो विचार करून धर्मशास्त्रकारांनी भारत देशांत घडयल्ले समाजीक रचणुकेक भौशीक संस्थेक 'चातुर्वर्ण्य' ह्या नांवान वळखतात.

राजवाडेच्या मतान चातुर्वर्ण्याची कल्पना वेदकाळापयलींसावन अस्तित्वांत आशिल्ली. कर्माच्या विंगडपणाक लागून वयले चार वर्ग घडल्यात, हो विचार त्या काळार लेगीत सगळ्यांक मान्य आसलो वेदापयलींच्या काळांत वेदद्रष्ट्या ऋषींचें पुर्वज आनी इराणी तशेंच युरोपीयन लोकांचे पुर्वज एकठांय आसले. त्यावेळार लेगीत चातुर्वर्ण्याची कल्पना अस्तित्वांत आसली, असो अदमास काडूं येता. प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौंच, शाक आनी जंबू ह्या स द्वीपांनी चातुर्वर्ण्यसंस्था अस्तित्वांत आसली, अशें विष्णुपुराणांत सांगलां. हातुंतले जंबुद्वीप ...डून उरिल्लीं पांच द्विपां भारताभायलीं आसात. ग्रीसासावन चीनामेरेनचो व्हड वाठार ह्या स द्विपांत आस्पावला.

ऋग्वेदांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र हांचो उल्लेख वर्णविशींचे कल्पनेक धरून करूंक ना. ब्राह्मण हें उतर ब्रह्मस्तोत्र, ब्राह्मण=स्तोत्रगायक ह्या अर्थान आयलां. क्षत्रिय हें उतर ऋग्वेदांत बलवान ह्या अर्थान आयलां आनी विश वा वैश्य हें उतर सामान्य मनीस ह्या अर्थान आयलां. ऋग्वेदांत वर्णभेदापरस आर्य वा दस्यू हे भेदकल्पनेक चड म्हत्व दिलां. ब्राह्मण आनी क्षत्रिय हो भेदूय आर्यांत सुर्वेक नाशिल्लो जावये. आर्यांपरस दासांचो रंग वेगळो आशिल्ल्यान, वर्णभेदाची कल्पना, जरी वैदिकांच्या मनांत आयली आसली तरी सद्याच्या काळांत अस्तित्वांत आशिल्ली चातुर्वर्ण्य संस्था त्या काळार नासली, अशें ऋग्वेद

प्रमाण मानल्यार म्हणूं येता. पूण वर्णभेदांची कल्पना चातुर्वर्ण्याचे कल्पनेक खूब लागीं आशिल्ली, हें मत न्हयकारप शक्य ना.

फाटल्या हजारांनी वर्सां, समाजांत जायते बदल घडले; पूण तांचो चातुर्वर्ण्याचे संस्थेचेर कसलोच परिणाम घडून आयलो ना. सगळ्या तरेंच्या विरोधाक तोंड दिवन ती तरतरुन वाडली.

भारतांतलो चातुर्वर्ण्य समाज वा संस्था सगळ्या गजालींनी परिपूर्ण, सार्वभौम आनी संस्कारांकित आसा. भारतांत दरेका वर्णाक वर्णविशिष्ट संस्कार आसात. अध्ययन करप आनी शिकोवप हीं बुध्दीजीवी कामां ब्राह्मणाचीं, प्रजेची राखण करप हें काम क्षत्रियांचें, शेत आनी वेपार वैश्यांचो, वयल्या तीनूय वर्णांची सेवा करप हें काम शुद्रांचें कर्तव्य अशें शास्त्रकारांनी म्हळां. वयल्या चार वर्णांत उंच-उणाकाची कल्पनाय भितर रिगल्या. ब्राह्मण हो म्हान-वर्ण, तेउपरांत क्षत्रिय, वैश्य आनी निमाणें शूद्र असो क्रम येता. पयलीं ह्या चारुय वर्णांचीं कामां क्रियांच्या रुपांत आसलीं. फुडें ह्या चारुय वर्णांचेर विंगड विंगड संस्कार जाले; ताका लागून चारुय वर्ण संस्कारांकित जाले. हाचो परिणाम असो जालो की कर्मदृष्ट वर्ण आनी संस्कारदृष्ट वर्ण हातूंत विसंगती दिश्टी पडपाक लागली. संस्कार ब्राह्मणाचो पूण कर्म शुद्राचें अशी परिस्थिती निर्माण जाली. वयले परिस्थितीक तोंड दिवपाक धर्मशास्त्रांत 'आपद्धर्म' ह्या प्रकरणाचो जल्म जालो.

जल्माक येवपी दरेक मनीस आपणा वांगडा पुर्वजांच्या वेवसायाचे आनी गुणांचे संस्कार घेवन येता, अशी धर्मशास्त्रकारांची कल्पना आसा. फुडें हे कल्पनेक कर्म आनी पुनर्जल्म ह्यो कल्पना येवन दसल्यो, जेवरवीं वर्णवेवस्था ही जल्माचेर आदारिल्ली आसा, अशें मत अस्तित्वांत आयलें.

चार वर्ण कोणें कोणाखातीर केले हाचेविशीं मनून अशें सांगलां (१.३१).

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्य शूद्रं च निरवर्तयत् ।।

अर्थः लोकांचे सर्वांगीण उदरगतीखातीर परमेश्वरान आपल्या तोंडांतल्यान ब्राह्मण, भुजांतल्यान क्षत्रिय, छातयेंतल्यान वैश्य आनी पांयांतल्यान शुद्रांची निर्मणी केली.

वायू पुराणांत ब्राह्मणाची उत्पत्ती सप्तर्षीपसून आनी क्षत्रिय-वैश्याची मनूपसून जाल्याचें सांगलां.

ना. गो. चापेकराच्या मतान आयचो समाज पूर्विल्ल्या काळांत अखंड आसलो. फकत तातूंत शुद्रांचो आस्पाव नासलो. वयलें मत सत मानल्यार भारतांतल्या अखंड समाजाचे विंगड विंगड जाती धर्मांत कुडके कशे आनी कित्याक पडले? ह्या जातींक चातुर्वण्याचे बसकेंत बसोवपी व्हड विद्वान कोण? आदी प्रस्नांच्यो जापो खंयच्याच ग्रंथांत मेळना.

समाजाच्या चार विभागांक वर्ण हें उतर रंग ह्या अर्थान लायिल्लें पळोवपाक मेळटा. देखीक ब्राह्मण गोरे, क्षत्रिय तांबडे, वैश्य हळडुवे आनी शुद्र काळे, ह्या चार रंगांचे वा वर्णांचे समाज एकठांय हाडून तांचे 'चातुर्वर्ण्य' घडयले आसूंये, नाजाल्यार एकाच वर्णाच्या लोकसमूहाक 'चातुर्वर्ण्य' म्हणप समा दिसचें नासलें.

स्मृतिग्रंथांप्रमाण एकाच समाजाचे चार समाज घडले, अशें मानल्यार तांच्यो चालीरिती समान आसपाक जाय आसल्यो, पूण तशें दिसना.

स्मृतिकाळार एकाचे चार वर्ण जाले अशें मानल्यार ते पयलीं समाज एकूच आसपाक जाय आशिल्लो. पूण एकत्वाचो पुरावो मात मेळना. पूर्विल्ल्या साहित्यांत लेगीत वसिष्ठ-विश्वामित्राचे कलह दिश्टी पडटात. हो संघर्श दोन व्यक्तींमदलो नासून क्षत्रिय आनी ब्राह्मण ह्या दोन जातींमदलो आसा. वेदकाळांतूय क्षत्रियांमदीं ऋषी आसताले. तांकां राजर्षी म्हण्टाले. ब्राह्मणय झूज म्हळ्यार क्षत्रियांचो धंदो करताले. क्षत्रिय ब्राह्मणांचो वेवसाय करून ब्राह्मण जाताले.

ब्रह्म वा मंत्र वा वेद रचप वा म्हणप हो जाचो वेवसाय आसलो, ते ब्राह्मण आसले. ह्या ब्राह्मणांक सगळ्यांत पयलीं रक्तवर्ण क्षत्रिय मेळळे तेन्ना एका वर्णाचे दोन वर्ण जाले. ब्राह्मणांक क्षत्रिय सगळ्यांत पयलीं मेळळे, म्हूण ब्राह्मणांउपरांत तांचो क्रमांक लागलो. अशेच तरेन वैश्य क्रम तिसरो आनी शुद्रांचो चवथो लागलो.

ब्राह्मण आनी क्षत्रियांचे पूर्वज जशे विंगड विंगड आसले तशे वेगवेगळे आसले. ब्राह्मणाचो धर्म श्रौत आसलो, तर क्षत्रियांचो स्मार्त आसलो (वायू पुराण ५७.४०-४१). वैश्यांचो धर्म वयल्या धर्मांपरस वेगळो आसलो. शुद्रांचो धर्म वयल्या तिगांपरसूय आसलो. अशे हे चार स्वतंत्र समाज एकठांय हाडपाचो यत्न काळावेल्या समाजसेवकांनी केलो.

चातुर्वर्ण्याचे धर्म आनी नेमः धर्मसूत्रांत चातुर्वर्ण्याचे आचाराचे म्हळ्यार धर्म सांगल्यात. हातूंत चारुय वर्णांनी स्वताच्या वर्णांत आनी वर्णांवांगडा कशें वागचें, तें सांगलां.

आपस्तंब ह्या पोरन्या धर्मसूत्रकारान सांगलांः

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशुद्राः। तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रे अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनं वेदाध्ययनमग्न्याध्येयं फलवन्ति च कर्म शुश्रूषा शुद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ।।

अर्थः ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आनी शूद्र अशे चार वर्ण आसून त पयलो वर्ण सगळ्यांत श्रेश्ठ आसा. शूद्र सोडून हेर तीनूय व उपनयन, वेदाध्ययन आनी अग्न्याधेय आदी कर्मां फळाक येतात. श हेर वर्णांची सेवा करून पोट भरपाचें आसता.

बायल आनी शूद्र हांणी व्रतप्रसंगार भाशण करचें न्हय, अशें धर्मसूत्र म्हण्टा. तेचबराबर ब्राह्मणांक चार वर्णांच्यो, क्षत्रियांक वर्णांच्यो, वैश्यांक दोन वर्णांच्यो बायलो करपाक कसलीच हरकत ना तातूंत सांगलां. शूद्र मात फकत आपल्या स्ववर्णाची बायल व शकता.

ब्राह्मणान शुद्राचें घरचें अन्न खावचें न्हय, शूद्र बायलेकडेन जावंचे न्हय, जर एकाद्रो उच्च-वर्णीय शूद्र बायले कडेन लग्न जालो ताचें निसंतान जातलें, अशें वसिष्ठान म्हळां.

जो ब्राह्मण वेदाध्ययन करतकच वेदान्ताचो विचार करीना, वंशपरंपरेन शुद्राचे लायकीचो जावन पुजेक अपात्र थारता, उशनसंहितेंत म्हळां.

शंखस्मृतींत चार वर्णांचे सामान्य धर्म सांगून शुद्रांनी आपल्या वर तीनूय वर्णांची सेवा करून पोट भरना जाल्यार विंगड विंगड कला आनी शिल्पकर्मां करून आपल्या पोटा-पाणयाची गरज भागोवची, म्हळां.

ब्राह्मण कितलोय अविद्वान आसल्यार लेगीत ताका व्हड मानचो, क्षत्रिय मनू म्हण्टा. आपस्तंब, बौधायन हे ब्राह्मण सूत्रकार मात अवि ब्राह्मणाची निंदा करतात. पूण मनूउपरांत आयिल्ल्या स्मृतिकारांनी मनूचेंच मत उखलून धरिल्लें दिश्टी पडटा.

याज्ञवल्क्यान चार वर्णांभितल्ले द्विजाचे सगळे संस्कार सम जावचे. द्विजांनी शूद्र बायलेवांगडा लग्न जावचें न्हय, अशें स्पश्ट मांडलां. शुद्रान वेपार करपाक हरकत ना, अशेंय ताणें सांगलां.

क्षत्रिय, वैश्य, ब्राह्मणांनी हव्य कव्य प्रसंगार एकमेकांगेर जेवचें पूण शुद्राच्या घरांत मात जेवचें न्हय, अशें पराशरान सांगलां. दास, म्हालो, गोपाल हे शूद्र ताणें भोज्यान्न थारायल्यात. पराश गायत्री मंत्र समजनाशिल्ल्या ब्राह्मणांची निंदा करून तांकां शूद्रां अपवित्र मानल्यात. अग्निकार्य, संध्या आनी वेदाध्ययन करपी ब्राह्मण आशिल्ल्याचें ताणें सांगलां.

अत्रीन देव, मुनी, शूद्र, पशू, म्लेच्छ आनी हेर अशे ब्राह्मणांचे प्रकार सांगल्यात. क्रियाहीन, मूर्ख, धर्मभ्रश्ट आनी निर्दय ब्राह्मणांक चांडाळ ब्राह्मण म्हण्टा.

शुद्राक वर्णत्वाक लागून धर्मूय आसपाक जाय, अशें व्यासान सां न्यायकाळार धंद्यावेल्यान शुद्रांच्यो विंगड विंगड जाती जाव लागिल्यो देखीकः म्हालो, गोरवां राखणो, कुंभार, वेपारी, मा सावकार, कारकून आनी हेर.

...द्र लोक, देवलाच्या काळार चित्र, नृत्य, गीत, वाद्य ह्या कलांतूय ... सरिल्ले. स्मृतिकाराच्या वयल्या मतावेल्यान ज्यो कांय गजाली ... जातात त्यो अश्योः

वयल्या तीन वर्णांभितर त्या काळार लग्न संबंद आसताले.

. त्या काळार समाजांत शाकाहार आनी मांसाहार हे दोनूय आहार ...ले.

धर्मशास्त्रकारांनी क्षत्रिय आनी वैश्य वर्णींयापरस ब्राह्मण आनी शूद्र ...च्या आचार धर्माचेंच चड वर्णन केलां.

'. स्मृतिवाङ्मय प्रमाण शूद्र आपले परिस्थितींत बदल घडोवन वयर ...लो दिसता.

...हाभारतांत चातुर्वर्ण्य हे जल्माचेर आदारुन आसतात, हें मत ...रिल्ले दिसना, तरीय महाभारतकारांची चातुर्वर्ण्याविशींचीं मतां उदार आसात, अशें म्हणूं येता.

...हाभारताच्या वनपर्वांत यक्षाच्या ब्राह्मणाविशींच्या प्रस्नाक जाप ...ना युधिष्ठिर म्हण्टा- 'कुल, स्वाध्याय वा श्रुत ह्यो गजाली ब्राह्मण ...पाक उपेगी पडनात. सदाचारावरवीं ब्राह्मण घडटा. चारूय वेद ...ा जाल्लो ब्राह्मण दुर्गणांनी जर भरिल्लो आसत, तर ताका शूद्रापरस लेखचो.'

...भविष्य पुराणांत दुसऱ्या एका जाग्यार वर्णभेद आनी जातीभेद कृत्रिम ...शल्याचे सांगून सगळे मनीस समान अधिकाराचे आसात, अशें स्पश्ट ...ं.

मनू हो तेन्नाच्या लोकांमदल्यान क्षत्रिय आनी वैश्य वर्णांक फावसो ...ास वेचतालो अशें दिसता, तर सप्तर्षी हे ब्राह्मण वर्णाक फावसो ...म वेचताले जावंये. ज्या लोकांचो हातूंत आस्पाव जाय नासलो तांकां ... मानताले.

कृतयुगाचे सुर्वेक ब्रह्मदेवान वर्णविभाग करून तांचे धर्म सांगले; पूण ...र्म लोकांनी पाळळे ना म्हूण त्रेतायुगांत मनून पर्थून वर्णविभाग केले, ...ें वायुपुराणांत म्हळां.

मनशांभितर जीं गुणकर्मां दिसून येतात त्याप्रमाण तांकां विंगड ...गड कर्मांत घालचे अशें सांगून आपले विशींचें मत अशें भागवतांत ...गलां.

ब्राह्मण संबंदांतल्यान शुद्र बायलेगेर जल्मल्लें भुरगें, जल्मावेल्यान ...नी बीजावेल्यान शुद्र आसलें तरी तप आनी बऱ्या कर्माच्या मालवजार ...ल्मल्या उपरांतच्या सातव्या युगासावन वयल्या वर्णांत वता आनी ...ताच्या वर्णाचो उत्कर्ष करता. सातव्या युगासावन शुद्र ...वय-बापायगेर जल्मल्लो शूद्र ब्राह्मण वर्णांत आनी ब्राह्मण ...वय-बापायगेर जल्मल्लो ब्राह्मण शूद्र वर्णांत वता. क्षत्रिय, वैश्य ...काय होच कायदो लागू जाता.

महाभारताच्या शांतीपर्वांत लेगीत पुण्य जोडपी कार्य केल्यार वयलो ...र्ण मेळटा आनी पापकृत्यां केल्यार सकयल्या वर्णाची प्राप्ती जाता, अशें ...ळां. भृगु ऋषीच्या वचनान वीतहव्य राजा ब्राह्मण जाल्याचो उल्लेख ...हाभारताच्या अनुशासन पर्वांत आयला. आवय-बापूय अज्ञात ...ासिल्ल्या भुरग्याक जो आपलो पूत म्हूण सांबाळटा, ताचो वर्ण त्या ...ुरग्याक प्राप्त जाता अशेंय महाभारताच्या अनुशासन पर्वांत सांगलां.

नीच कुलांत जल्म घेवन उच्च कुलांत पाविल्ले जायते ऋषी आसात. ...ास कैवर्त बायलेसावन, पराशर चांडाळ बायले सावन आनी वसिष्ठ ...णकान्यावन जल्माक आयिल्लो. महाभारतांतले ऋष्यशृंग, कश्यप, वेद, ...द, कृप, कक्षीवान, कमठर्दी ऋषी, यवक्रीत, द्रोण, आयू, मतंग, ...त, द्रुपद, मात्स्य नीच कुलांत जल्म घेवनय स्वबळार ब्राह्मणत्वाक ...ाविल्ले. विश्वामित्र क्षत्रिय आसून लेगीत ताणें ब्राह्मणत्व प्राप्त करून ...ेतलें आनी वसिष्ठान ते गजालीक मान्यताय दिल्ली. पुराणकाळांत ...र्ण हो कुलावेल्यान थारनासतना गुणांवेल्यान थारतालो.

चातुर्वर्ण्य आनी चातुर्वर्ग्य (चार वर्गांनी वांटिल्लो समाज) हांची ...ुन्याद 'श्रम' वा 'कश्ट' ह्या गजालींचेर उबारल्या. चातुर्वर्ग्य हो वैयक्तिक आसून तातूंत कोणाकूय स्वबळ आनी स्वगुणाच्या मालवजार व्हड पद मेळोवप शक्य जाता तर चातुर्वर्ण्यांतल्या व्यक्तीक वा मनशांक वर्णमर्यादेची सांखळ तोडपाक मेळना. चातुर्वर्ण्यांत आनुवंशिकता आनी जल्मजाती उत्पन्न जातात. हाचे उरफाटें चातुर्वर्ग्यांत जल्मजाती आनी आनुवंशिकता हांकां म्हत्व आसना. चातुर्वर्ण्य ल्हान-व्हड, ऊंच-उणाक ह्या गजालींक चड म्हत्व दिता. चातुर्वर्ग्यांत हे भेद आसनात.

चातुर्वर्ण्याचो उल्लेख ऋग्वेदांतल्या पुरुष सुक्ताच्या धाव्या मंडलांत आयला म्हूण ही वर्णवेवस्था आर्विल्ली म्हणप समा न्हय. पूर्विल्ल्या मंडलाच्या 'चातुर्वर्ण्याच्या' उल्लेखावेल्यान ही वर्णवेवस्था वेदकाळापयलीं सावन अस्तित्वांत आसली आनी जी जल्मजात आसली अशें म्हण्टात. चातुर्वर्ण्य ऋग्वेद काळार घडपाक लागले आनी यजुर्वेदकाळार पुर्णत्वाक पावले, अशें जाणकार म्हण्टात.

विज्ञान आनी चातुर्वर्ण्य: मनू आनी हेर स्मृतिकारांनी वंशीक दायज ह्या सिध्दान्ताक म्हत्व दिवन चातुर्वर्ण्याचो पुरस्कार केलो. ह्या सिध्दान्ताप्रमाण बापायचे वा आवयचे गूण तांच्या संततीच्या आंगांत येतात आनी तेखातीर वर्ण, स्वभाव, बुध्दीमत्ता हेविशीं भुरगीं आवय-बापायचें गूण वंशपरंपरेन घेतात.

विसाव्या शतमानांत सर फ्रांसिस गाल्टन हाणें तर असो एक विचार मांडलो की समाजांतल्या दरेक वर्गांतली कर्तबगार कुळां वेंचून काडून तांचे मजगतीं लग्न संबंद घडोवन हाडल्यार देशाखातीर कर्तबगार लोकांची पिळगी निर्माण जावं येता. रुसो, कार्ल मार्क्स, लामार्क, कॅमेरार, डरखेम, डार्विन ह्या विद्वानांनी, तेचपरी समाजवादी आनी पुरोगामी लोकांनी सर फ्रांसिस गाल्टन आनी वंशीक दायजाच्या सिध्दांताक व्हड विरोध केलो. तांच्या मताप्रमाण जल्मापरस शिक्षण, परिस्थिती आनी संस्कार हाचेवरवीं कुळामदली विशमता नश्ट जावं येता.

प्राणिशास्त्राच्या सिध्दान्ताप्रमाण जल्मल्ल्या भुरग्यांत कुळाचे गूण येता आसले तरी बापूय भुरग्यांत तशेंच एकाच बापायच्या वेगवेगळ्या भुरग्यांत अंतर पडिल्लें दिसता. इतलेंच न्हय तर जुंवळ्या भांवडांक जर विंगड विंगड परिस्थितींतल्यान वचचे पडलें, तर तांची दोन वेगवेगळी व्यक्तिमत्त्वां दिश्टी पडटात.

कर्तबगार घराण्यांत कर्तबगार मनीस जल्माक येता आनी तातूंत परिस्थिती वा शिक्षणाप्रमाण बदल जावंक शकना, अशा तत्त्वाचेर आदारिल्ली चातुर्वर्ण्य वेवस्थेची बसका तितली बरोबर ना, हें खुबशा देखींवेल्यान दाखोवंक येता. देखीकः वाल्मीकी पागप्याचो, व्यास आंकवार आवयचो, कोलंबस आनी शेक्सपियर विणकऱ्याचो, क्रॉमवेल सोरो तयार करप्याचो, वॉशिंग्टन शेतकऱ्याचो, डेमॉस्थेनिस हत्यारां पाजप्याचो, सॉक्रेटीस फातर फोडप्यांचो, स्टॅलिन चामाराचो, मुसोलिनी लोखणाच्यो वस्तू घडप्याचो, मल्हारराव होळकर धनगराचो चलो आसलो.

सद्याचे विज्ञानयुगाचे परिस्थितींत चातुर्वर्ण्याची कल्पना खंयचेच फास्केंत बसना. तेचपरी सद्याच्या युगांत ती वेव्हाराक धरून्य दिसना.

- कों. वि. सं. मं.

चानी: विभाग (division)- पृष्ठवंशी (vertebrates); वर्ग (class)- स्तनिवर्ग (Mammal); गण (order)- कृंतक (Rodentia); कूळ (family)- सायूरिडी (Sciundae)

चानयो ल्हान वा मध्यम आकाराच्यो आसतात. तांची कूड ल्हान हुंदरायेदी आसता; ती सोंशायेदी लेगीत आसूं येता. चानयेची लांबाय १० ते ७० सेंमी. आसून वजन ६ किग्रॅ. लेगीत आसूं येता. कूड तशी नाजूक आसता. त्या मानान दोळे मोटे आनी भायर सरिल्ले आसतात. चानयेचे फाटले पांय बळीश्ट आसून शेंपडी लांब आसता. तिची शेंपडी केंसांचो गोंडो कसो आसता. झाडाचेर रावपी चानयो आपले शेंपडेचो वापर संतोलक (कुडीचो तोल सांबाळपी- halter) म्हूण करतात. तांच्या फुडल्या दोनूय पांयांक चार बोटां आनी फाटल्या पांयांक पांच बोटां आसतात. 'फ्लाईंग स्क्वीरल' (flying squirrel) हे जातीचे चानयेक फुडल्या ते फाटल्या पांयांमदीं एक कातीचो पड्डो आसता.

चानयो तरेकवार रंगांच्यो आसतात. देखीक- काळसर ताचेर धवे पट्टे, तांबसर हळडुवो, लेव काफयेचो कोर आवी. चानयेचो रंग तिची जात, सुवात आनी हवामान हांचेर आदारून आसता. चडश्यो चानयो दिसाच्यो कसल्या ना कसल्या तरी उद्वेगांत गुंतिल्यो आसतात. थंड वाठारांतल्यो जमनीवयल्यो चानयो शिंयाच्या दिसांनी 'शीतसुप्तींत' (winter sleep) वतात.

चानयो संवसारांतल्या चडशा सगळ्या वाठारांनी दिसून येतात. पूण त्यो ऑस्ट्रेलिया, सामको ध्रुवाकडलो वाठार, मादागास्कर, न्यूझीलंड, हवाई जुंवे हातूंत सांपडनात. उश्ण कटिबंधांतल्या वाठारांत, खास करून भारतांत चानयो खूब प्रमाणांत दिसून येतात. तांचे सुमार ४० वंश आनी सुमार २५० वयर जाती आसात.

भारतांत चानयांच्यो दोन जाती दिसून येतात. हातूंतले मनशाचे वस्तीभोंवती रावपी चानयेक 'सामान्य चानी' अशें म्हण्टात. हिचें शास्त्रीय नांव 'फ्लुनँब्युलस पेन्नांटाय' आसून दुसरेचें 'फ्युनँब्युलस पामेरम' अशें आसा. दोनूय जाती हिमालयाच्या मुळसासावन सकयल सगळ्याक सांपडटात. सामान्य चानी शेतां, माळरानां, मनशाचे वस्तीभोंवतणी तशेंच शारां, गांव आनी खेडीं हातूंत रावता. 'फ्यु. पामेरम' ही जात रानांत रावपी आसून भारताच्या दक्षिण तशेच उदेंत आनी अस्तंत वाठारांनी ती चड सांपडटा. उत्तर भारतांत सामान्य चानयांचें प्रमाण चड आसा. सामान्य चानयेच्या आंगाचो कोर चॉकलेटी आसून ताचेर पांच पट्टे आसतात. 'फ्यु. पामेरम' हे जातींत फाटीचेर फकत तीनूच पट्टे आसतात. सामान्य चानी चपळ आनी चलाख आसून जमनीचेर वा झाडांवयल्यान उडयो मारीत एकसारकी धांवत आसता. ह्या नाजूक जनावराच्यो सगळ्यो हालचाली ओडलायण्यो आसतात. फळां, दाट सालींचीं फळां, सांगो, तन्ने कोंब, कळयो, फुलांतलें म्होंव ही चानयांची खावड जावन आसा. कांय चानयो किडी आनी शेवण्यांचीं तांतयां खातात.

चानयांचें प्रजोत्पादन खावड, बरें वातावरण आनी हवामान ह्या गजालींचेर आदारून आसता. नर आनी मादी दोन-तीन दिसूच एकठांय येतात. ह्याच काळांत गर्भधारणा जाता आसूंक जाय. गाभण काळ ३० ते ४५ दिसांचो आसता. पिलांचो जल्म जावपाच्या सुमाराक मादी पिलांखातीर झाडाचेर वा वण्टीच्या बिळांत घोंटेर बांदता. दर खेपे मादीक तीन ते चार पिलां जातात. तांचें वजन १० ते ३० ग्रॅम इतलें मेरेन आसता. जातना तीं कुड्डीं आसतात आनी कात सुळसुळीत आसता. आवाज मात पयल्याच दिसा फुट्टा. पिलां १ ते ३ वर्सांनी व्हडलीं जातात. चानयो सरासरी ८ वर्सांमेरेन जियेतात.

चानयांच्या जातींचे कांय मुखेल प्रकार आनी त्यो सांपडपी वाठार अशेः युरोपीयन रेड स्क्वीरल (European red squirrel)- युरोप, चीन, कोरिया, जपान; ग्रे स्क्वीरल (Grey squirrel)-कॅनडा, अमेरिका, इंग्लंड, दक्षिण आफ्रिका; आफ्रिकन जायंट (African Giant)- आंगोला, केनिया; आफ्रिकन ग्राउंड (African ground)- मोरोक्को, केनिया; थर्टीन लायन्ड ग्रावंड (Thirteen lined ground)- कॅनडा, अमेरिका, रेड जायंट फ्लाइंग (Red giant flying)- काश्मीर ते चीन; नॉर्थन फ्लाईंग (Northen flying)- कॅनडा, अमेरिका; ब्लॅक जायंट (Black giant)- ब्रह्मदेश ते इंडोनेशिया; आफ्रिका पाम स्क्वीरल (Africa palm squirrel)- घाना, सीअरा लोओन; इंडीयन जायंट (Indian Giant)- भारत; मलायन जायंट (malauan giant) आनी हिमालयन स्क्वीरल (Himalayan squirrel)-भारत, नेपाळ, भुतान, सिक्कीम; स्टायप्ड स्क्वीरल (Striped squirrel) - भारत.

चानयेक जावपी कांय रोग अशे- प्लेग (Plague), तुलारेमीया (Tularemia), पात्सुरेला (Pasteurella), लिस्तेरीओजीस (Listeriosis), साल्मोनेलोजीस (Salmonelosis), येरेसीपेलास (Erisipelas), येंसेफालायतीस (Encephalitis), येंसेफालोमायोकारदायतीस (Encephalomyocarditis), कोक्सीडीयोमायकोजीस (Coccidiomycosis). हे रोग मुस, जळारां, किरटी हांचेपसून पातळटात. प्रतिजैव (antibiotics), सल्फा (sulpha) आदी वखदां हातूंतल्या कांय रोगांचेर वापर। चानयेक जावपी ह्या रोगांतले कांय रोग मनशाक लेगीत ज शकतात.

- डॉ. ए. व्ही. खांडेपा

चाफाडकर, गणपत कृष्णाः (जल्मः १९१० सावयवेरें- मरणः २२ डिसेंबर, १९७७).

गोंयचो सुटकेझुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो व आसलो. भूंयगत राजकी लोकांक आदार दिवप, तांचीं हत्यारां सुर जाग्यार सांबाळून दवरप असलो वावर तो करतालो. १८ ऑगस्ट १९ दिसा पोलिसांनी ताका अटक केली. ११ जानेवारी १९५७ दिसा प्रादे लश्करी न्यायालयामुखार चवकशी जावन ताची निर्दोश सुटका ज भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं

चाफाडकर, रामदास गणपतः (जल्मः १४ फेब्रु १९३५, सावयवेरें-फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव गणपत कृष्णा चाफाड 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. १९५३-५४ आझाद गोमंतक दल संघटनेन वज्रा गांवांत लश्करी शिक्षण आयो केल्लें, ताचो लाव घेतलो. लोकांक शिक्षण मेळचें आनी त राजकारणाविशीं जाग येवची, म्हूण ताणें तरणाट्यांखातीर साक्षरतेचे घेवंक सुरवात केली. पत्रकां वांटप आनी तिरंगी बावटे लावप अ कामां तो करतालो. १ जानेवारी १९५५ दिसा ताणें मोहन रानडे फुडारपणाखाल भाणस्तारी पोलीस ठाण्याचेर हल्लो केलो. उपरांत चोडणेच्या रेजिदोराचेर हल्लो केलो आनी ताचेकडल्यान पिस्तुल क घेतलें. हळदोणा पोलीस ठाण्याचेर ताणें धाड घाली. पाळये मिनाखर्ण ताणें हल्लो केलो. ९ ऑगस्ट १९५५ दिसा सालाझार राजवटीक दिवपी सावयवेरेंचो कुस्तादियु फेर्नांदिश हाच्या खुनासंबंदान पोलिस ताका धरलो. ह्या कुस्तादियु फेर्नांदिशान क्रांतीकाऱ्यांनी लायिल्लो ति बावटो लाशिल्लो. पोलिसांनी रामदास चाफाडकराक पोलीस ठाण बरोच मार घालो. उपरांत २८ डिसेंबर १९५६ दिसा ताका प्रादे लश्करी न्यायालयामुखार (Territorial military tribunal) हाड न्यायाधीशान ताका बावीस वर्सां बंदखणीची खर ख्यास्त फर्मायली उ दर दिसा २५ इस्कूद ह्या प्रमाण दोन वर्सां दंड भरूंक लायलो दंडाबदला दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. तो नास पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाली, तेचपरी शस्त्रांचो सोद घेव ताचें सगळें शेत खणून इबाडून उडयलें. १९ ऑगस्ट १९६१ दिसा त बंदखणींतल्यान सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन त भोवमान केला.

- कों. वि. सं

चाफाडकर, लक्ष्मीकांत गणपतः (जल्मः १९३१, सा वेरें-फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. क्रांतीकारी रामदास चाफाडकराचो भाव. त प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान जालें. 'आझाद गोमंत दल' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. भूंयगत क्रांतिकाऱ्यांक जेवण बि आनी तांची रावपाची वेवस्था करप, तांचीं हत्यारां सांबाळून दव असलीं कामां तो करतालो. ऑगस्ट १९५५ त ताका धरलो अ बंदखणींत घालो. उपरांत सप्टेंबर १९५६ त ताका सोडलो. हत्या सोदपाक पोलिसांनी ताचे सगळे शेत खणून पळेलें आनी इबाडलें. उप पोलिसांनी ताका परतो धरलो आनी न्यायधीशामुखार हाडलो अ पुरावो मेळूंक ना म्हूण सोडलो. १९७३ त भारत सरकारान ताम्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं

मखीळ (Warts) (पळेयात कात-२):

मार: चामड्यापसून विंगड विंगड वस्तू घडोवपी, जोतीं तयार ो हिंदू धर्मांतले तशेंच हेर धर्मातले एके जातीक 'चामार' अशें ात. ह्या लोकांक चांभार, मोची, चमार, चमगार आनी समगार य नावां आसात.

राशर पध्दतींत चामार ही निषाद दादलो आनी चांडाळ बायल हांची त मानल्या. मनू स्मृतिंत (१०.३६) चामार ही वैदेह बायल आनी ाद दादलो हांचो वंश आशिल्ल्याचें म्हळां. महाभारतांत .२५८८) निषाद बायल आनी वैदेह दादलो, हांच्या संबंदांतल्यान ण जाल्ली जात अशें म्हळां. अशे तरेन वैदिक साहित्यांत चामाराचे ड विंगड उल्लेख आयल्यात. तांकां चर्मम्न वा चर्मम्ल अशेय तरेन रल्यात. हाचेवेल्यान चामार ही जात वेदकाळाइतली पोरनी शेल्याचे स्पश्ट जाता.

चामाराचे उत्पत्तीविशीं जी एक दंतकथा चलता, ती फुडले तरेन ा:

एका ब्राह्मण घराब्यांत चार भाव रावताले. ते आपलीं शेतां रोवन ले पोट-पाणी चलयताले. एक फावट तांची एक गाय मेली, पूण ा उखलून रानांत व्हरून उडोवपाक कोणूच मेळना जालो तेन्ना तांणी ल्या भावाक सांगलें, 'तूं त्या मेल्ले गायक व्हरून रानांत उडय आनी वन-धुवन यो. आमी तुका परते आमचेमदीं घेतले.' धाकल्या भावान गले तशे केलें. पूण घरांत येवपा वेळार व्हडल्या भावान ताका प्रवेश कारलो, आनी ताका चामाराचें काम करपाक सांगलें, त्याबदला ते गूय भाव ताका पोसपाक तयार जाले. ह्या चवथ्या भावाच्या जाकूच मुखार चामार म्हणपाक लागले.

वैदिक आनी बुध्दापयलींच्या काळांत चामाराचो धंदो उण्या दर्जाचो नताले. पूण अस्पृशांभितर चामार जात श्रेष्ठ हें स्पृश्यांकय मान्य सले. वाजसनेयी संहितेंत पुरुषमेघ म्हळ्यार नरबळी दिवपाक चर्मम्न ळ्यार चर्मकार वा चामार फावसो बळी मानला.

चामाराची जात आपले भितर आनीकूय पोट-भागांनी वांटल्या. तूंत जटिया, जैस्वार, धारिया, चौधरिया, बुंदेला, चामर, दोहर, रेल, कोरी वा कोली, अहिरवार, धुसिया वा झुसिया ह्यो मुखेल सात. जैस्वार हे घोड्याची वेवस्था पळोवपाचें काम करतात आनी लेवेल्यान वर्जीं व्हरतात. हे लोक चामडें तयार करतात आनी चेपसून जोतीं, जोडे, पखाली सारक्यो वस्तू तयार करतात आनी तांतलेंय काम करतात. छत्तीसगड आनी त्या वाठाराच्या लागशिल्ल्या गांत रावपी चामारांची नदरेन भर सारकी उदरगत जाल्या. मध्य शातले सतनामी चामार चामडयाक स्पर्श लेगीत करीनात हे तांचें शेलपण जावन आसा. हे चामार फकत आपल्या शेत-कामावरवीं ट-पाणी चलयतात. कांय वाठारांत चामाराच्यो बायलो सुईणीचें काम रतात. हेर वाठारांतले चामार मात आपल्या जातीची उदरगत घडोवंक यजवयर अपेशी थारल्यात.

नागपंचम, दिवाळी, होळी, ह्यो परबो चामार व्हड उमेदीन नयतात. नागपंचमी दिसा ते नागाची पूजा करतात आनी घरामुखार आडी मारतात. हे आडयेवेल्यान नाग वा सोरोप घरांत भितर येना शी तांची समजूत आसा. होळयेच्या दिसांनी ते हळशीकावणी गीतां यतात आनी मनांत येत तशे वागतात. दिवाळेच्या दिसा घरांतले गळे पोरने दिवे भायर उडोवन नवे दिवे लायतात. ह्या दिसा रातचे ल्याचे आत्मे घरांत येतात अशी तांची समजूत आसा. हेखातीर ामार लोक ते राती जागोर करतात. दुसऱ्या दिसा सकाळीं घरची रकान्न घरांतलो सगळो कोयर आनी पोरने कपडे शेणाचे राशीर व्हरून डयता. चामार गोवर्धनदिवाळी नांवाची आनीक एक परब मनयतात. या दिसा ते शेणाची कृष्णप्रतिमा करून तिचे भोंवतणी शेणाच्यो ल्हान ान राशी पर्वत म्हूण उब्यो करतात. पर्वताचेर झाडां म्हणून कापसान टलायिल्ल्यो तणाच्यो काडयो लायतात. गोरवां आनी राखणे म्हूण शेणाची आकृती स्थापन करतात. त्या दिसा गोपाळांक आपोवन पूजा करतात आनी जेवण घालतात.

चामाराक देव-पूजा, भुतां-खेतांची पूजा चड प्रमाणांत लागता. फातरांत, झाडांत, वेलींत, सुकण्यांत, सावदांत भुतां-खेतांचो रावितो आसता हे समजूतीन ते तांची पूजा करतात आनी देवकां म्हणूनय पूज्य मानतात. वेताळ, चुडेल, गयाल, मसान ह्या भुतांचीं तांकां चड भिरांत दिसता. कांय चामार सोरपाचीय पूजा करतात. मरी, शितळा, मसनी, आग्वानी ह्यो देवी रोगांच्यो वायट सांथी पसरायतात म्हूण तांची पूजा करून तांकां जायते पदार्थ अर्पण करतात. चोखदेव, जिलैया, मरेली, जवली देवी, भूमिया, भैरव, गणपती, हनुमान ह्या दैवतांकय चामार भजतात. ह्या देवाची ल्हान ल्हान देवळां गांवांत वा गांवचे शीमेर दिश्टी पडटात. रामनंद सागराचो पट्टशिष्य रविदास उर्फ रैदास हाका चामार आपलो आद्यपुरुष मानतात. जायते चामार ताचे अनुयायी आसून ते स्वताक रैदासी म्हणून घेतात. हेच तरेन कांय चामार दादू पंथीय तर कांय शिवनारायणपंथीय आसात. कांय चामार कबीरपंथाचे, कांय नानक पंथाचे, तर काय सतनामी पंथाचे अनुयायी जावन आसात. तेभायर ते जायत्या साधूंक आनी बैराग्यांक भजतात. कांय शीख चामाराक रामदास अशें म्हण्टात. हेमराज, नट बाबा, पांच पीर, काळू वीर, गोरखनाथ, गूगा पीर, हदौल ह्या संतांक चामार जातींत चड मान आसा. तांच्यो समाधी आतां तीर्थक्षेत्रां जाल्यांत. हिंदू धर्मांसारखेच शीख, मुसलमान, जैन आनी बौध्द धर्मातय चामार आसात.

सादारणपणान चामार आपले पोटजातींत लग्न करतात. सतनामी चामार हे दुसरे पोटजातींतल्या चामाराकडेन लग्न करीनात. सुरजवंशी, गहरवार, राठेड हे दुसरे पोटजातीकडेन लग्न संबंद दवरतात. चामारांभितर गोत्रां आनी देवकां आसून एकाच गोत्राभितर आनी देवकांत लग्नां जायनात. लग्नावेळार चलयेचें मोल म्हूणन वीस, तीस वा कांय वेळ शंबर रुपया दितात. चामारांभितर एकापरस चड बायलो करपाची, तेचपरी रखेली दवरपाची चाल चलताली. चामार चले चलयांचीं लग्नां भुरगेपणांत थारायताले. आठव्या वर्साचेर लग्नां जातालीं. चली जेन्ना वयार येताली तेन्नाच तिका घोवागेर धाडटाले, तो मेरेन ती आपल्या आवय-बापाय म्हऱ्यांत रावताली. चलयेक चोरून व्हरपाची चाल अजुनय थोड्या प्रमाणांत चामारांभितर चलता. हें लग्न फुडलेतरेन चलता:

न्हवरो घोड्यार बसून येता, ताच्या हातांत तरसाद आसता, वरातींत फकत दादले आसतात. ही वरात व्हंकलेच्या घरा मुखार, न्हवरो आनी व्हंकलकाराच्या पंगडाभितर फकाणाची लडाय जाता. मुखेल लग्नाचो विधी लग्नाच्या माटवांत जाता. जंय एक खांब उबारिल्लो आसता, ताका न्हवरो-व्हंकल सात फेरे घालतात. बिहारांत मैथिली ब्राह्मण तांचें पुरोयतपण करता. बंगाल वाठारांतले ब्राह्मण मात चामारांचें पुरोयतपण करीनात. पयलीं सतनामी चामाराचें लग्न जातकच, तीन वर्सां भितर वा पयल्या भुरग्याच्या जल्माउपरांत सतलोक नांवाचो सुवाळो करताले. हो विधी करना जाल्यार चामाराच्या जोडप्याक सतनामी पंथाचे अनुयायीपण मेळनासले. हो विधी फुडलेतरेन आसतालो:

गांवांतले दादले, थारायिल्ल्या दिसा जो दीक्षा घेता तागेर जमताले. जेवणखाण जातकच सांजवेळ ते मध्यानरात मेरेन नाचगाणे चलतालें. हो वेळ मेरेन लग्न जाल्ल्या मनशाची बायल आपले कुडींत वोगी रावताली. मध्यानरात जातकच तिचो घोव कुडींत वतालो आनी कोणाक गुरु करल्या म्हूण विचारतालो. मागीर ती एकाद्र्या दादल्याचें नांव घेताली. घोव वचून त्या मनशाक नमस्कार करतालो. मागीर तो मनीस भितर तिचेवांगडा रात मनयतालो. दुसऱ्या दिसा तो गुरु त्या जोडप्याच्या गळ्यांत लांकडी मणयांची माळ बांदतालो. ही चाल सद्या बंद पडल्या.

चामारांची लग्नासंबंदीची एक खास गजाल म्हळ्यार तांच्यो जातीय पंचायती विधवेच्या लग्नाक मान्यताय दितात.

चामारांगेर जेन्ना भुरगें जल्माक येता तेन्ना बायलो सोहरगीत गावपाक

सुरवात करतात आनी स वीस मेरेन खंड पडूंक दिनासतना गायतात. भुरग्यांक भुतां, खेतांची बाधा जावची न्हय म्हूण भुरगें जल्मतकच तवो वाजोवन आवाज करतात. सव्या दिसा वा नांव ववरपाच्या वेळार भुरग्यांक थंडी जावची न्हय म्हूण ताच्या पोटार लोखणाचे पट्टेन दाग दितात.

चामार लोक मेल्ल्याक जळयतात वा पूरतात आनी श्राध्द वाडटात. धाव्या दिसा ज्ञातिभोजन आसता. मेल्ल्या मनशाचो आत्मो घरांत भोंवता अशी समजूत आशिल्ल्यान, ज्या घरांत कोणाकूय मरण आयलां तें घर सोडटात.

चामार लोकांची पंचायत आसून आपले जातीचेर तिचो पुराय ताबो आसता. पंचायतीच्या मुखेल्याक चौधरी, सरपंच, प्रधान हीं नांवां आसून तो वंशपरंपरेन चलून आयिल्लो पंचायतीचो मुखेल आसता. जेन्ना एकाद्रो नव्यान पंचायतीचीं सुत्रां हातांत घेता, तेन्ना तांकां पगडी घालपाचो एक सुवाळो जाता. त्यावेळार होम करतात. जेवणावळी वाडटात. मागीर धवी पगडी, सवाय रुपया आनी नाल्ल नव्या मुखेल्याक भेट दितात. ह्या प्रसंगार जमिल्ले लोक खूब सोरे पितात आनी तो दीस मनयतात. जाती भितल्लीं झगडीं, चोरयो, व्यभिचार आनी जातीचे नेम मोडपासारख्या गुन्यांवाचेर निवाडे पंचायत करता. आयच्या यंत्रयुगांत जाती पंचायतीचें म्हत्व उणें जालां. तेभायर ह्या काळांत चामाराचो राबितोय सगळ्याक आशिल्ल्यान आनी खासा करून शारांत आशिल्ल्यान जाती पंचायतीचो हे जमानीवेलो शेक नश्ट जायत गेला.

पूर्विल्ल्या काळांत चामाराची वसती गांवांभायर आसताली. गांवाची सेवा करपी बारा बलूतेदारांमदीं चामाराचो आस्पाव जातालो.

भारताच्या चडशा भागांनी चामार लोकांची वसती आसा. तातूंत भितर बिहार, उत्तर प्रदेश, बंगाल, पंजाब, मध्य प्रदेश, राजस्थान, गुजरात आनी महाराष्ट्र हांगा तांची संख्या व्हड प्रमाणांत आसा. दक्षिण भारतांतले द्रविड जमातींत लेगीत तांचें अस्तित्व दिश्टी पडटा.

गोंय आनी कोंकण भागांत लेगीत चामाराची वसती आसा. रत्नागिरी म्हालांत तशेंच पयलींच्या सावंतवाडी संस्थानांत चामार आनी जिनगर अश्यो चामाराच्यो दोन जाती आसल्यो. तातुंतली चामार जात जोतीं, जडाव करताली तर जिनगर घोड्याचीं जिनां, पखाली करताली अशी माहिती रत्नागिरी गॅझेटियरांत मेळटा. गोंयांत चामार गांवावेल्यान पडिल्लीं नांवां लायतात. देखीक्र वाडकार, पार्सेकार, मांद्रेकार आनी हेर. पोर्तुगेज काळांत तिसवाडी, बारदेस, मुरगांव, साश्ट म्हालांतले हिंदू जमातीक जेन्ना बाटयले तेन्ना तांच्यावांगडा चामाराय बाटले आनी किरिस्तांव जाले. चामाराचीं कांय घराणीं पळून गेलीं आनी काळांतरान चामार आपल्या गांवघरा येवन वसती करून रावपाक लागले. गोंयच्या चामाराची एक खाशेली गजाल म्हळ्यार ज्या गांवांत किरिस्तांव चामाराची वसती आसा त्याच गांवांत हिंदू चामाराय व्हड प्रमाणांत आसात. देखीक- तिसवाडी, बारदेस, साश्ट आनी मुरगांव.

गोंयांत चामारांची लग्नाची पध्दत हेर हिंदूवरीच आसता. चामारांभितर मामेभयणीकडेन लग्न जावपाची चाल आसा. जर तशें घडलेंना तर ते हेरकडेन चली सोदतात. साडेसात वा साडेबारा रुपया हुंडो अनी जावपी सासूमांयक साडी नाल्ल दिवन मायपणाचो मान राखतात. लग्नाचो विधी चड करून व्हकलेच्या घरांत जाता. पयलीं बायलेक मनांत आयल्यार घोवाक सोडपाक मेळटालो पूण घोवाक बायल सोडपाक मेळनासली. सद्या ही चाल अस्तित्वांत ना. गोंयांत रुमड, औदुंबर, आंबो, बोकड्याची तकली हीं चामाराची देवकां जावन आसात. एका देवका भितर लग्न संबंद आसनात. चडशीं लग्नां गोंयांभितरच जातात.

जेन्ना, गोंयांत चामाराची लग्न जाल्ली चली गुरवार जाता तेन्ना तिका फुलां माळटात. ह्रोंट भरतात. चलयेचें पयलें बाळंतपण चलयेचे आवयगेर जाता. भुरगें जल्मतकच सव्या दिसा सटी करतात. तेवेळार सोयऱ्यांक जेवण दितात. धा दिसांचो सुयेर पाळटात. भटाकडल्यान भुरग्याचें जल्मनांव काडटात आनी इकराव्या दिसा भटाकडल्यान पंचगव्य हा[...] शुध्दी करतात.

गोंयांत चामार पयलीं प्रेतां पुरताले आतां अर्थीक शक्तीनुसार प्रे[...] पुरतात वा जळटात. धा दिसाचें सुतक पाळून इकराव्या दिसा शुध्दीक[...] करतात. वर्सतिथीक वर्सश्राध्द जाता. त्या दिसा देवळांत प्रसाद घे[...] मेल्ल्या आत्म्याक सोडोवन हाडटात आनी घरच्या देव्हाऱ्यांत ता[...] भावनेन थापणूक करतात. बऱ्या कार्यावेळार आनी परबे दिसा[...] मृतात्म्याची पूजा करतात.

गोंयचे चामार हिंदूच्यो सगळयो परबो मनयतात. गोंयचे ग्रामदेव [...] तांचे कुलदेव आसतात आनी हेर देवांकय ते भजतात.

- कों. वि. सं.

चामुंडा: चामुंडा ही एक शक्ती देवता. तिका दक्षाची चली 'स[...] म्हणूनय वळखतात. सप्तमातृकांमदली ही एक देवता. ती त्रिगुणात्मि[...] आसून व्हड पराक्रमी आसा देखून सगळे देव संकश्टाच्या वेळार ति[...] शरण वतात.

चामुंडेच्या नांवाचे उत्पत्तीसंबंदान पुराणांत एक दंतकथा चलता अशी:

शुंभ-निशुंभ दैत्यांनी इंद्राकडल्यान स्वर्गाचें राज्य जिखून घेतलें आ[...] तेन्ना देवांनी अंबिका देवतेक होरायली. अंबिकेन आपल्या पोटांतल्या[...] एक देवता निर्मिली. तिचें नांव कालिका आसलें. कालिकेन शुंभ-निशुं[...] दैत्यांचो संहार केलो. चंड-मुंडांक मारून ताच्यो तकल्यो अंबिके[...] भेटयल्यो. त्यावेळार अंबिकेन तिका चंडाचें मूंड घेवन आयल्या म[...] संवसार तिका 'चामुंडा' म्हूण वळखतलो, असो आशिर्वाद दिलो. [...] दिसासावन सगळे लोक तिका चामुंडा म्हूण वळखुपाक लागले.

चामुंडेचे उत्पत्तीसंबंदान पुराणांत आनीक एक कथा आसा:

पूर्विल्ल्या काळार महिषासुर ह्या दैत्यान इंद्राआड शंबर वर्सां झग[...] 'इंद्रपद' मेळयलें, तेन्ना ब्रह्मा-विष्णु-महेशान आपल्या तोंडांतल्यान एक देवता निर्मिली तिचें नांव चामुंडा आसलें, उपरांत सगळ्या देव[...] तिका आपलीं विंगड विंगड आयुधां दिलीं. हिमालयान तिका बसपा[...] शिंव दिलो. उपरांत तिणें सगळ्या आयुधांवरवीं महिषासुराक जिवे मारलो.

चामुंडा देवतेचें वर्णन पुराण ग्रंथांनी अशें आयलां:

> काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
> विचित्रखट्वाङ्‌धरा नरमालाविभूषणा ।।
> द्विपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।।
> अतिविस्तारवदना जिव्हाललनभीषणा ।।
> निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्‌मुखा ।।

अर्थ- उग्र भाव आशिल्ली, खडंग पाश, विचित्र खट्वांग अ[...] तकल्यांची माळ धारण केल्ली हतयाचें चामडें पांगुरिल्ली. शुष्कमांस[...] लागून उग्र दिसपी, रुंद तोंडाची, लळलळपी जिबेक लागून भयं[...] दिसपी, खोल आनी आरक्त नदर आशिल्ली. शंख नादान सगळयो दि[...] भरून उडोवपी अशी ही देवता.

दक्षाच्या यज्ञ-कार्यावेळार, दक्षाकडल्यान अपमान जातकच घरा पर[...] येतना तिका महिषासुरान आडायली. तेन्ना तिणें महिषासुराक जिवे मारलो आनी ती शंकराम्हऱ्यांत आयली. शंकराक तिच्या भिरांट[...] रुपाची किळस आयली आनी तिका ताणें मृत्युलोकांत वचून रावपा[...] आज्ञा केली. शंकराचे हे आज्ञेक लागून दक्षकन्या सती म्हळ्यार चामुं[...] पृथ्वीर येवन रावली. अशी एक आख्यायिका आसा.

चामुंडा आपल्या भक्ताक धाडशी करता. जादूगाराक ताच्या जावडा[...] पालव दिता असो समज आसा.

व्रजमंडलांतले गडरिया जातीचे लोक चैत्र शु. नमीक बोकड्या[...] कान कातरुन हे देवतेक दितात. ज्या गांवांतले लोक चामुंडा म्हळ्[...] चामुंड देवतेक बोकड्याचो कान भेटयतात, त्या गांवांतलीं जनाव[...] रोगान मरनात, अशी शेतकार लोकांची भावना आसा.

ामुंडा देवतेच्यो भारतांत विंगड विंगड जाग्यांर व्दिभूज, चतुर्भूज ूज आनी षोडशभूज मुर्ती आसात. तातूंतल्यो कांय अश्यो:

वग्राम हांगाची चामुंडेची मूर्त द्विभूज आसून तिचे लांब कान, वयर ल्यो बरी, लांबपी थानां, भितर गेल्लें पोट, मोटे दोळे हांकांलागून ाडीस आनी बुरशी दिसता.

यपूर (ओडिसा)ची चामुंडा, तांत्रिक पंथाची आराध्य देवता ी. हे मुर्तीक चार हात आसात. तिची कूड, पोट आनी दोळे भितर त. तिच्या गळ्यांत तकल्यांची माळ आसून ती प्रेताचेर बसल्या. तकलेवयल्यान उजो भगभगील्लेवरी दिसता. तिच्या फाटल्या त कर्तरी आनी शूल आसून फुडल्या दोन हातांत कपाल आनी मुंड ली) आसात. नालंदाक हेच तरेची एक मूर्त सांपडल्या. ती डेचीच आसपाक जाय अशें विद्वान मानतात.

तेरुच्चिगोडू हांगा चामुंडेची एक अष्टभुजा मूर्त मेळल्या. तिचे नेतल्यान उज्याचे लोट वयर सरतात. तिच्या आठ्य हातांत आठ ड विंगड आयुधां आसात. कमरेक एक कनरपटो आसा. तिणें एक प्रेताचेर दवेल्ला आनी तिचें तोंड रागीट दिसता.

ोयांत दिवचल म्हालांत, पिळगांव गांवांत वरगांव वाड्यार चामुंडेचें आसा. ह्या देवस्थानाचे म्हाजन सद्याक वैश्य आसात. ते मुळचे ले गोंयचे आसात. हांचे आदी 'सारस्वत' ह्या देवस्थानाचें म्हाजन ले.

चामुंडेचें वरगांव वाड्यावेलें देवस्थान तिसवाडी जुंव्यावेल्या ले-गोंय गांवचें ग्रामदैवत आसून, १५६० त पोर्तुगेज धर्मछळांतल्यान ेक वाटावपाखातीर थंयची मूर्त आनी प्रतिकां हांची स्थापना जनांनी वरगांव वाड्यार केली. ह्या देवस्थानांत मुखेल देवतेच्या देवळा त सगळीं मेळून चार देवळां आसात. हातूंत मुखेल देवता चामुंडा देवूळ सगळ्यांत व्हड .आसा. चामुंडेचें देवूळ उदेंतेवटेन आसून, या मुखार उक्तें आंगण, माची, उजवे कुशीक श्रीक्षेत्रपाळाची देवळी ा. दावे कुशीक दीपमाळ आनी तुळशीवृंदावन आसा. दीपमाळेमुखार नेरकाराची घुमटी आसा. चामुंडेच्या गर्भागाराचे बसकेर दोन वळींचो मरवरी शिलालेख आसा. त्यावेल्यान ह्यो लादयो १९३५ क गांवच्या पांडुरंग वामन शेट आमोणकार हाणें बसल्यात हें कळटा.

ह्या देवळाचें पुराय बांदकाम गोपाळ शेट गोवेकराचो पूत भैरशेट हाणें ५ १५४७ त केलें हें ह्या देवळाच्या कोरीव शिलालेखावेल्यान कळटा. ळाच्या मुखेल दाराचेर आशिल्ल्या कोरीव शिलालेखावेल्यान शके २४ म्हळ्यार इ.स. १८०१ त देवळांचो जीर्णोध्दार जाल्याचें जता.

श्री चामुंडा देवालयाचे दावे कुशीक श्री काळभैरवाची देवळी आसा. च्या फाटल्यान देवीची तळी आसा. ते तळयेच्या मध्यभागाक ळशीवृंदावन आसा. ह्या तुळशीवृंदावनाच्या पेडाचेर चामुंडा, काळभैरव नी क्षेत्रपाळ हांच्यो दक्षिण दिकेवटेन तोंड करून आशिल्ल्यो तीन मुर्ती सून ह्यो पूर्विल्ल्या काळांतल्यो आसात. सद्या देवळांत प्रतिश्ठीत शिल्ल्यो नव्यो तिनूय मुर्ती १८०१ त, देवळाच्या जीर्णोध्दारावेळार रल्या आसुंये अशें मानतात.

वरगांव- दिवचलचे देव-देवता आनी तांचीं वर्णनां अशीं:

श्रीचामुंडा- अष्टभुजा आशिल्ली ही कृष्ण शिळेची मूर्त जावन आसा.

श्रीकाळभैरव- शिलामूर्त

श्रीगोवेश्वर- हे नवे देवळेंत शिवलिंग आनी मुखार नंदी आसा.

श्रीक्षेत्रपाळ- एक शिलामूर्त, ही मूर्त बरीच पोरनी आसा.

कडल्या गोंयांत रावपी सारस्वत, दैवज्ञ, भंडारी, नाईक, गोवेकार नी खोरजुवे हांगासल्ले पोवळे हांकां 'भजक' हें नांव आसून ते ामुंडेचे ग्रामस्थ आसात.

ह्या देवस्थानांत प्रसाद लावपाखातीर स्वतंत्र प्रसादमूर्त ना. मुखेल र्तीकच प्रसाद लायतात. मुखेल मुर्तीच्या पाशाणाक प्रसाद ावपाखातीर करमलीच्या पानाचे कुडके वापरतात. प्रसाद मूर्तीच्या ६४ जाग्यांर लायतात.

- कों. वि. सं. मं.

चार: (मराठी-चार, चारोळी, प्यालचार; हिंदी- चिरोंजी, पियाल; गुजराती- चारोली; कन्नड-मुरुकळ्ळी; संस्कृत-राजादनू, स्नेहबीज; लॅटीन-बूखनॅनिया लँझान; कूळ- ॲनाकार्डिएसी).

उंचाय सुमार १२ ते १५ मी. आनी घेर सुमार १.२ मी.; कांय काळ पानां आसपी हो रुख भारतांतल्या सुक्या आनी विरळ रानांनी (वायव्य भारतांत सतलज ते नेपाळ मेरेन सुमार ९०० मी. उंचायेमेरेन) दिश्टी पडटा. ब्रह्मदेश, कंबोडिया, इंडोचायना आनी सयाम ह्या वाठारांनीय हो रुख दिश्टी पडटा.

ह्या रुखाची साल दाट, गडद गोबरी आनी खडबडीत. पानां सादीं, एका फाटल्यान एक, मोटीं, मात्शीं लांब, तोंकाकडेन वाटकुळीं, निबर आनी अखंड आसतात. पानांचो देंठ थपकटो, घट्ट आनी केंसाळ आसता. जानेवारी- मार्च ह्या म्हयन्यांत पानांचे खांचींत वा खांदयेच्या तोंकार लेव पाचवीं, ल्हान आनी खूब फुलां येतात. मार्च-मे ह्या म्हयन्यांत सुमार ०.८- १.२ सेंमी. गुळगुळीत, काळें, ल्हान आनी पालशें फळ येता. फळांतल्या बियेंतल्या म्होवल्याक चारोळी म्हण्टात.

गोड पदार्थांनी, रुचीखातीर चारोळी घालतात. रुखाचो पालो जनावरां खातात. ताचो दीख पातळ परसाकडल्या दुयेंसाचेर वापरतात. बियांचें तेल थंड आसून वखदांत ताचो वापर करतात. कातीच्या रोगाचेर हें तेल उपेगी पडटा. ह्या रुखाचें लांकूड ल्हव आनी मध्यम घट्ट आसून तें पेटयो, खाटी, जोतां, खांबे, दारां, फस्कां आदी वस्तू करपाक उपेगी पडटा. सालींत १३% टॅनीन आशिल्ल्यान तिचो चामडें कमोवपाक उपेग करतात. बियांत ६१.८% तेल, १२.१% स्टार्च, ३१.६ % प्रथिन आनी ५% साकर आदी द्रव्यां आसतात. बियांचें तेल लेव हळडुवें, मंद वास आशिल्लें आनी गोड आसता. बदामाचें तेल वा ऑलीव्ह तेला बदलाक ह्या तेलाचो वापर करतात.

- कों. वि. सं. मं.

चार्वाक: लोकायत दर्शनाचो आचार्य. हो आचार्य केन्ना जल्मल्लो आनी ताका मरण केन्ना आयलें, ह्या प्रस्नाविशीं विद्वानांमदीं एकमत ना. प्रा. आठवले हाच्या मतान चार्वाक हो इ.स. च्या दुसऱ्या शतमानासावन सातव्या शतमानामेरेन केन्ना तरी जावन गेल्लो आसूंये.

रघुनाथ भास्कर गोडबोले हाच्या 'भरतखंडाचा अर्वाचीन इतिहास' (१८८१) ह्या ग्रंथांत चार्वाकाविशीं कांय म्हायती आयल्या. तातूंत चार्वाकाचो जल्म अवंती देशांत क्षिप्रा आनी चामला ह्या न्हंयांच्या संगमाचेर आशिल्ल्या शंखोध्दार क्षेत्रार इ.स.प. २४४१ वर्सा (युधिष्ठीर शक ६६१) वैशाख पुनवेक दनपरां जालो, अशें म्हळां. ताका इ.स.प. २३७५ वर्साआदीं (युधिष्ठीर शक ७२७) मरण आयलें, अशेंय तातूंत सांगलां.

एका अज्ञात जैन ग्रंथाच्या संदर्भावेल्यान चार्वाकाच्या बापायचें नांव इंदुकांत आनी आवयचें नांव स्तृग्विणी आशिल्लें, अशें समजता.

महाभारताच्या शांतिपर्वांत (३७,३८) आनी शल्यपर्वांत (६५) एका संन्याशी चार्वाकाचो उल्लेख येता. महाभारतांतलें म्हा-झूज सोंपतकच युधिष्ठीर (धर्म) अश्वमेध यज्ञाची तयारी करपाक लागलो. तेन्ना चार्वाकान थंय येवन ताका विचाल्लें, 'रक्ताचे पाट व्हांवोवन आनी स्वताच्या भावांक मारून तुवें जें जैत जोडलां, तें तुजें खरें जैत जावंक शकता?' ह्या प्रस्नाक थंय जमिल्ले ब्राह्मण भिले आनी हो दुर्योधनाचो इश्ट चार्वाक नासून यतीच्या भेसांत आशिल्लो राकेस आसा, अशें म्हणपाक लागले. तेन्ना श्रीकृष्णान सांगलें 'हो एक व्हड तपस्वी जावन आसा. पूण ब्राह्मणांचो अपमान केल्ल्यान हाका ब्राह्मणा हातांतल्यान मरण येतले असो श्राप आसा.' ते सांगणेप्रमाण चार्वाकाक ब्राह्मणाच्या हातांतल्यान मरण आयलें.

महाभारताच्या झुजांत कौरवांक व्हड हार खांवची पडली. उपरांत

दुर्योधनाक निमाण्या वेळार आपलो इश्ट चार्वाकाची याद आयली. आपूण मरतकच आपले निमाणे संस्कार चार्वाक करतलो, अशें ताका दिसलें. वयल्या प्रसंगाचो आदार घेवन, चार्वाक हो दुर्योधनाचो राजनीतिशास्त्रांतलो सल्लागार आशिल्लो, अशें तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्रीन म्हळां.

इ.स. ८ व्या शतमानासावन साहित्यांत चार्वाक हें उत्तर जायते फावटीं आयलां. कृष्ण मिश्राच्या इकराव्या शेंकड्यांत बरयिल्ल्या 'प्रबोधचंद्रोदय' नाटकांत बृहस्पती हो लोकायत दर्शनाचो संस्थापक आसून चार्वाक हो ताचो पट्टशिष्य आनी त्या दर्शनाचो प्रचारक आशिल्लो अशें सांगलां. माधवाचार्यान सर्वदर्शनसंग्रहांत ताका 'नास्तिकशिरोमणी' म्हळां.

चार्वाक राकेस म्हळ्यार नास्तिक तत्त्वज्ञानी चार्वाक जावन आसा, अशें कांय विद्वानाचें मत आसा. चार्वाकान लोकायत दर्शनांत व्हड भर घाल्या आनी ताचो खूब प्रसारय केला.

- कों. वि. सं. मं.

चार्टिस्ट चळवळ: उद्येगीक क्रांतीक लागून युरोपांत कारखान्यांनी काम करून उपजिविका चलोवपी नवो कामगारवर्ग उदयाक आयलो. इंग्लंडांत ह्या श्रमिक वर्गान इ.स. १८३६ ते इ.स. १८४८ ह्या काळांत आपल्या राजकी आनी अर्थीक मागण्यांखातीर जी एक देशव्यापी चळवळ घडोवन हाडली, तिका 'चार्टिस्ट चळवळ' अशें म्हण्टात. मे १८३८ त 'जनतेची सनद' (पिपल्स चार्टर) ह्या नांवान एक पत्रक उजवाडाक आयलें. ताका लागून हे चळवळीक 'चार्टिस्ट चळवळ' अशें म्हण्टात.

ह्या पत्रकांत स गजालींचो आस्पाव आशिल्लो: दादल्या नागरिकांक सार्वत्रिक मताधिकार, समान मतदारसंघ, पार्लमेंटच्या सभासदत्त्वाखातीर किमान मालमत्तेची अट रद्द करप, पार्लमेंटच्या सभासदांक वेतन, गुप्त मतदानपध्दत आनी दर वर्सा सार्वत्रिक वेंचणूक. विल्यम लोव्हेट आनी फ्रांसिस प्लेस हांणी लंडन हांगा १८३६ त स्थापन केल्ल्या 'लंडन वर्किंग मॅन्स असोसिएशन' हे कामगार संघटनेन ही सनद तयार केल्ली. ताच्यावांगडा फर्गस ओकॉनर आनी स्टीफन्स हांणीय राजकी हक्क मेळयल्याबगर श्रमीकांची परिस्थिती सुदारपाची ना, हो विचार मांडलो आनी हे चळवळीक खूब नेट हाडलो.

चार्टिस्टांचे सनदेंतल्या मागण्यांचें स्वरुप राजकी आसलें, तरी कामगारांचो मूळ हेत समाजीक आनी अर्थीक प्रस्न सोडोवप, होच आशिल्लो. तेखातीर पार्लमेंटांत तांकां आपले प्रतिनिधी धाडपाचे आशिल्ले. हेविशीं इ. स. १८३२ च्या संसदीय सुदारणा कायद्यावरवीं मुजरांक मताधिकार न मेळिल्ल्यान ते पुराय निर्शेले. तो कायदो करुन घेवपाखातीर भांडवलदार मध्यम वर्गान, भाटकारांआड जो लढो दिल्लो, ताका कामगारांनी सक्रिय फाटबळ दिल्लें. ताका लागून पार्लमेंटाचेर भांडवलदारांचें वर्चस्व प्रस्थापित जालें. कामगारांक अशें दिसतालें, की मताधिकार सार्वत्रिक जाले जाल्यार आपले प्रतिनिधी भोव संख्येन निवडून येतले आनी कामगारांच्या हिताक फावशे कायदे करून घेवपाक मेळटले. चार्टिस्टांचो लढो घटनात्मक आशिल्लो आनी तो पार्लमेंटांत कामगारांचें बळ वाडोवपाखातीर आशिल्लो.

वेस्टमिन्स्टर पॅलेस यार्डांत १८३९ चे फेब्रुवारींत सनदवाल्यांचो राश्ट्रीय मेळावो भरून मागण्यांचो अर्ज संसदेक सादर केलो. पूण पार्लमेंटान सनद भायर उडयल्यार, फुडें कितें करप ह्या विशयाचेर प्रतिनिधींभितर तीव्र मतभेद जाले. तांच्यांत फूट पडली आनी नीतिवादी चार्टिस्ट (मवाळ) आनी हिंसावादी चार्टिस्ट (जहाल) अशे मुखेल गट तयार जाले. तांच्यांतल्या जहाल गटाक सार्वत्रिक संप करचो, अशें दिसतालें. निमाणें साडेबारा लाख सयो घेवन सादर केल्ले सनदेचेर पार्लमेंटान जुलय म्हयन्यांत चर्चा केली. पूण पार्लमेंटांत गिरेस्त मध्यम वर्गाचेच प्रतिनिधी व्हिग आनी टोरी ह्या दोनूय मुखेल राजकीय पक्षांत आशिल्ली. मताधिकार सार्वत्रिक केल्यार पार्लमेंटावयलो आपलो प्रभाव नश्ट जातलो म्हूण तांणी कडक विरोध केलो. ताका लागून पार्लमेंटान प्रचंड भोवमतान सनद भायर उडयली. चार्टिस्टांच्या प्रतिनिधी मंडळाचेर बंदी आयली. हे बंदीक लागून चळवळीक हिंसक मोडण मेळ्ळें. संप, दंगल वाडल्यो. न्यू पोर्ट हांगा लश्करावांगडा चार्टिस्टांची चकमक जाली.

हाचे उपरांत अदीक नेमस्त विचारांच्या फुडार्‍यांनी चळवळ हाता घेतली. जुलय १८४० त मँचेस्टर हांगा 'राश्ट्रीय चार्टिस्ट संघ' स्थापन जावन चळवळीक परत संघटित स्वरुप प्राप्त जालें. इंग्लंडांत इ.स. १८४२ चे उद्येगीक मंदीक लागून कामगारांचे संप आनी दंगली सुरू जाल्यो. ताचो फायदो घेवन चार्टिस्टांनी लाखांनी सयो घेवन दुसरी सनद पार्लमेंटाक सादर केली. पूण हो अर्ज पयल्या अर्जासारकोच भायर उडयतकच नीतिवादी (मवाळ) गटाचें वजन कमी जावन चळवळीचीं सूत्रां ओकॉनरच्या जहाल (हिंसावादी) गटाकडेन गेलीं. पूण तांणी पुरस्कृत केल्लो भौशीक संप आनी गुप्त लश्करी संघटनेचे यत्न बारगळ्ळे. ल्हवल्हव चळवळीचो धग न्हिवत गेलो.

१८४८ त परत वेपारी मंदी आयली. ह्याच वर्सा जायत्या युरोपी देशांनी क्रांत्यो घडून येताल्यो. युरोपांतल्या प्रक्षोभक वातावरणाक लागून इंग्लंडांतूय क्रांती सोपी जातली, ह्या विचारान चार्टिस्ट आंदोलनाक नेट आयलो. परत एकदां संसदेक मागण्यांचो अर्ज सादर करपाचें चार्टिस्टांनी थारायलें. पांच लाख निदर्शकांनी केनिंग्टन मैदानापसून संसदगृहामेरेन मोर्चो काडून पन्नास लाख सयांचो अर्ज संसदेक सादर करप, अशें थारायलें. पूण सरकार शादूर राविल्ल्यान केनिंग्टन मैदानाचेर आनी लंडन पार्लमेंटामुखार घडोवन हाडिल्ल्यो विशाल सभा जावंक पावल्योनात. मात मोर्चांत फकत पन्नास हजार निदर्शक आशिल्ले. पार्लमेंटान पयल्या दोन अर्जाप्रमाणूच तिसर्‍याय अर्जाची वासलात लायली. अर्जाची छाननी करतकच तातूंत फकत वीस लाख सयो आसून जायत्या काल्पनिक व्यक्तींच्यो आनी कांय बनावट सयो आशिल्ल्याचें दिसून आयलें. ताका लागून चार्टिस्टांची सगळ्याक बदनामी जाली.

ओ'कॉंबराक पिशें लागलें आनी ताची सुवात अर्नेस्ट जोन्स ह्या नवे फुडार्‍यान घेतली. चळवळ थंडावली खरी पूण पुराय सोंपलीना. वयल्या चळवळींतल्या जायत्या कार्यकर्त्यांनी कामगारांचे समाजीक आनी अर्थीक प्रस्न घेवन संघटना उबारल्यो आनी लढे चालूच दवरले.

'चार्टिस्ट चळवळ' फसली तरी तांची वर्सुकी वेंचणुकांची अव्यवहार्य मागणी सोडल्यार हेर मागण्यो फुडल्या ५०-७५ वर्सांत मान्य जाल्यो. पूण राजकी हक्कांक लागून कामगारांची समाजीक आनी अर्थीक परिस्थिती सुदारतली हो विचार मात खोलायेन रिगूंक शकलोना.

कामगार आंदोलनाच्या इतिहासांत चार्टिस्ट चळवळीक खूब म्हत्व आसा. कारण आपले प्रस्न सोडोवपाखातीर जागरूक कामगारांनी संघटित जावन केल्लें तें पयलेंच व्यापक आंदोलन आशिल्लें. ह्या आंदोलनाक लागून कामगारांच्या वर्गीय लढ्याक फाव ती दिका मेळ्ळी आनी फुडल्या काळांतल्या कामगार लढ्याक स्फूर्त मेळ्ळी. लोकशायेच्या तत्त्वगिन्यानाचे नदरेन आनी शासनस्वरुपांचे उदरगतीचे नदरेनूय चळवळीक म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

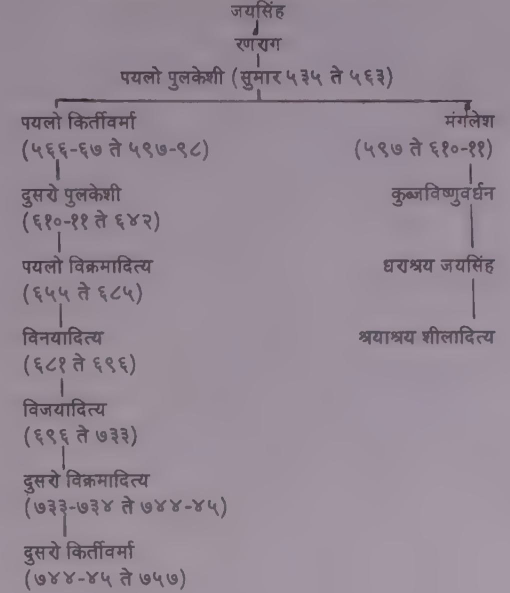
चालुक्य राजवंश: दक्षिणेंत, खासा करून कर्नाटक आनी महाराष्ट्र हांगा पांचव्या शेंकड्यांत उदेल्लो एक नामनेचो वंश. ह्या वंशाचो एक फांटो चड नामनेक पावलो तो म्हळ्यार बादामीचे चालुक्य आनी तांचे वंशज कल्याणीचे चालुक्य. तेभायर तांचे हेर ल्हानसान फांटे गुजरात, तेलंगण आनी हेरकडेन पातळिल्ले. फातरापटयांनी ह्या घराण्याचें नांव चालिकी, साल्की, चलिक्य, चालुक्य, चलुक्कि अशें विंगड विंगड पध्दतीन बरयल्लें सांपडटा. हें घराणें मूळ कर्नाटकांतलें. पूण १० व्या शेंकड्यासावन दक्षिणेंतल्या कल्याणीच्या राजवंशान स्वताक सोमवंशी समजून उत्तरेंतल्या नामनेच्या पौराणिक घराण्याकडेन सोमवंशाकडेन संबंद जोडपाचो यत्न केलो. बादामी चालुक्यांतलो घराण्याचो एक फांटो, वेमुलवाड्याचे चालुक्य स्वताक सूर्यवंशी मानताले. ह्या घराण्याचो मूळ पुरुस उदयन आनी उपरांतचे ५८ रा...

येक राज्य करताले, तांतलो निमाणो विजयादित्य दक्षिणेक गो. ताणें त्रिलोचन नांवाच्या पल्लव राजाचेर जैत मेळयलें. ताच्या उपरांत विष्णूवर्धन नांवाच्या ताच्या पुतान चालुक्य पर्वताचेर ती, नंदागैरी, कार्तिकेय, नारायण, सप्तमातृका ह्या देवतांची भक्ती , कदंब आनी गंग राजवंशाचेर जैत मेळोवन आपल्या राज्याची पूक केली, अशी काल्पनिक कथा उत्तर काळांतल्या लेखांत बरोवन ल्या. ब्रह्मदेवाच्या वा हारिति पंचशिख ऋषीच्या 'चुलुकांतल्यान' तांतल्या उदकांतल्यान) हो राजवंश निर्माण जालो, अशीय एक कथा ।.

बादामीचे चालुक्यः एका काळांत हांची सत्ता दखखनच्या चडशा राचेर आशिल्ली. कोरीव लेखांप्रमाण ह्या घराण्याचो मूळ पुरुश सेंह. तो आनी ताचो पूत रणराग हांचेविशीं चडशी म्हायती मेळना. गाचो पूत पयलो पुलकेशी हाचो ५४३-४४ तलो लेख बादामीच्या ल्यांत सांपडला. ताणें वातापिपूर (बादामी) हांगा आपले धानीची थापणूक केल्ली. चालुक्य वंशाचो हो पयलो बळीश्ट राजा. अश्वमेध, अग्निष्टोम, वाजपेय, बहुसुवर्ण, पौंडरिक ह्या सारके यज्ञ ले. पयल्या पुलकेशीक कीर्तिवर्मा आनी मंगलेश अशे दोन पूत शिल्ले. तांतल्या कीर्तिवर्मान सत्तेर येतकच कर्नाटकांतल्या कदंब, णांतल्या मौर्य आनी मध्य प्रदेश- ओरिसांतल्या नल राजांचेर जैत ळोवन आपली सत्ता वाडयली. ताच्या मरणा उपरांत ताचो पूत दुसरो केशी सान आशिल्ल्यान मंगलेश ५९७-९८ त राजा जालो. उत्तर रताचेर घुरी घालून गंगेचे देगेर आपलो धर्मस्तंभ उबारपाची ताची आशिल्ली. ते नदरेन तांणें आपल्या राज्याचे उत्तरेखटेन राष्ट्राचेर राज्य करपी कलचुरी राजा बुध्दरस हाचेर घुरी घालून ताचो भव केलो. त्याच वेळार रेवतीद्वीप (वेंगुर्ल्यालागचो रेडी जुंवो) हांगा य करपी स्वामिराज नांवाच्या मांडलिकान बंड केल्ल्यान ताका थंय चे पडलें आनी उत्तर भारताचेर घुरी घालपाचें ताचें सपन पुराय वंक पावलें ना.

मंगलेशान स्वताफाटल्यान स्वताच्या पुताक राज्य मेळचें अशी वेवस्था ली. राजाचो खरो वारस पुलकेशी हाणें रागान देश सोडलो आनी हेर जांचो पालव घेवन मंगलेशाचेर जैत मेळयलें. दुसरो पुलकेशी सुमार इ. ६१०-११ त राजा जालो. तो चालुक्य घराण्यांतलो सगळ्यांत चड क्रमी राजा जावन गेलो. ताणें लाट (गुजरात), मालव आनी उत्तर रताचे गुर्जर हांकां आपले मांडलिक केले. उत्तरेखटेनचो बळिश्ट राजा र्वर्धन हाणें त्या वेळार दक्षिण भारताचेर घुरी घाली. नर्मदा न्हंयचे र पुलकेशी आनी हर्षवर्धन हांचें झूज जालें. ह्या झुजांत पुलकेशीन र्षवर्धनाचेर जैत मेळयलें. ह्या जैताउपरांत ताणें स्वताच्या ताफाटल्यान परमेश्वर ही पदवी लावन घेतली. तेउपरांत दक्षिण सल आनी कलिंग हांगाच्या राजांनी पुलकेशीची सत्ता मानून घेतली. लकेशीन कांची (कांजीवरम्) च्या पल्लव राजांचेर घुरी घाली. तेन्ना ल्लव राजा नृसिंहवर्मा हाणें ताचो पराभव करून पुलकेशीची राजधानी तापी भूंयभरवण करून उडयली. ह्या झूजांत घडये पुलकेशीक मरण यले (इ.स. सुमार ६४२) अशें बरेच इतिहासकार मानतात.

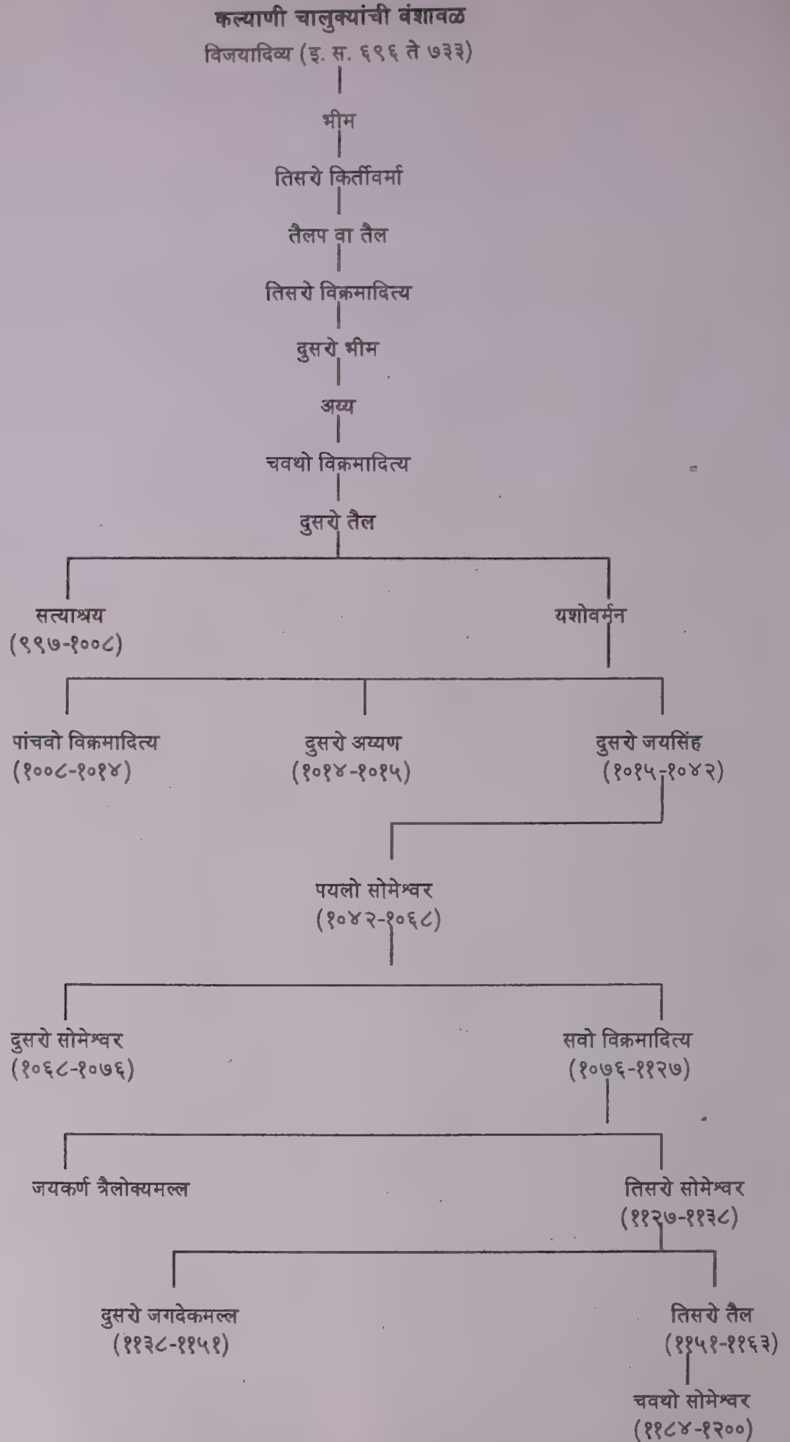
पुलकेशीफाटल्यान ताचो पूत (पयलो) विक्रमादित्य राजा जालो. णे इ.स. ६५५ त पल्लवांचेर घुरी घालून तांची राजधानी जिखून तली. मात ताका पुरायपणान पल्लवांचो पराभव करप जमलेंना. पल्या पराक्रमान ताणें हेर राज्यांचेरय आपलो शेक गाजयलो. ताका मार इ.स. ६८१ त मरण आयलें. ताच्या फाटल्यान पयलीं ताचो पूत नयादित्य आनी उपरांत नातू बिजयादित्य राजा जाले. तांणी उत्तर ताचेर आपलो शेक गाजयलो. इ. स. ७३३ त विक्रमादित्य (दुसरो) जा जालो. ताणें पल्लव राजा नंदिपोतवर्मा हाचेर खडेगांठ जैत ळयलें. तीन फावट कांची जिखून आनी उपरांत पांड्य चोल, केरल नी केळभ्र राजांचेर जैत मेळोवन ताणें दक्षिण दयदिगेर आपल्या तांचो खांबो उबारलो. ह्या वंशाचो विक्रमादित्या फाटल्यान सत्तेर आयिल्लो कीर्तिवर्मा हो राजा कर्तबगार नाशिल्ल्यान इ.स. ७५३ त राष्ट्रकुट वंशातल्या दंतिदुर्ग नांवाच्या राजान ताचो पराभव केलो. कीर्तिवर्म्याच्या ह्या पराभवावांगडा चालुक्यांचो दक्षिणेंतलो शेक सोंपलो.

कल्याणीचे चालुक्यः हे स्वताक बादामीच्या चालुक्यांचे वंशज मानताले. कीर्तिवर्माचो पराभव जाल्याउपरांत सुमार फुडलीं दोनशीं वर्सां चालुक्य घराण्याविशीं व्हडलीशी म्हायती मेळना. कल्याणीच्या चालुक्य घराण्याचो मूळ पुरुस तैलप हाचो सुर्वेचो लेख इ.स. ९५७ तलो आसा. ह्या दोनशीं वर्सांच्या काळांत चालुक्यांच्यो स पिळग्यो जाल्यो अशें मिरज तांब्यापटयांत बरयलां. पूण ह्या दोन चालुक्य वंशाच्या वर्णनांत आनी तांणी घेतिल्ल्या पदव्यांत सारकेपण सांपडना. ताकालागून तैलप बादामीच्या चालुक्यांचो वंशज आशिल्लो काय ना, हाचेविशीं दुमाव आसा.

दुसरो तैल वा तैलप हाणें आपल्या बळग्याच्या नेटार राष्ट्रकूट राजा दुसरो कर्क हाचेर ९७३ त जैत मेळोवन चालुक्य घराण्याची राजवट सुरू केली. ताचेपयलीं राष्ट्रकूटांच्या काळार ह्या घराण्यांत तिसरो कीर्तिवर्मा, तैल, तिसरो विक्रमादित्य, दुसरो भीम, अय्यण आनी चवथो विक्रमादित्य हे राजा जाल्ले. पूण ते फकत नांवापुरतेच राजा आशिल्ले. तैलपान गंगराजा पांचालदेवाचो पराभव केलो. कोंकणांतले शिलाहार आनी खानदेशांतले यादव हांणी ताची सत्ता मानून घेतली. परमार राजावांगडा ताचें स-सात फावट झूज जालें. निमाणें ताणे परमार राजा मुंज हाका मारून उडोवन आपली सत्ता घट केली.

तैलपाउपरांत ताचो पूत सत्याश्रय ९९७ त सत्तेर आयलो. परमार सिंधुराज हाणें सत्याश्रयावांगडा लडाय करून आपलो वाठार पर्यून जिखून घेतलो. ताणें शिलाहार आनी चोल राजांचेरूय जैत मेळयलें. सत्याश्रयाउपरांत ताचे पूत पांचवो विक्रमादित्य, अय्यण आनी दुसरो

जयसिंह एकाफाटोफाट सत्तेर आयले. पयल्या दोगांची कारकीर्द चड तेंप चलली ना, पूण जयसिंह हाणें मात १०१५ सावन १०४२ मेरेन राज्य चलयलें. परमार भोज, कलचुरी गांगेयदेव आनी चोल राजेंद्र ह्या तीन राजांवांगडा ताका झूजचें पडलें. जयसिंहान तिगांयचो पराभव केलो.

जयसिंहाउपरांत ताचो पूत पयलो सोमेश्वर आहवमल्ल राजा जालो ताचे १०४२ ते १०६८ मेरेनचे लेख सांपडल्यात. ताच्या काळांत चोर राजा राजाधिराज हाणें बरेच फावट चालुक्यांचेर घुरी घालून तांचे कल्याण ही राजधानी भूंयभरवण केली, पूण १०५३-५४ त जाल्ल्य

हांगाच्या झुजांत ताका मरण आयलें. ताचो भाव राजेंद्रदेव हाणें ...चो उपरांत पराभव केलो आनी झुजामळार स्वताचो ...षेक करून घेतलो. १०६२ त पर्यून सोमेश्वराचो चोलांनी पराभव ...सोमेश्वराक १०६८ त मरण आयलें आनी ताचो व्हडलो पूत दुसरो ...र राजा जालो. ताचे आनी ताच्या भावाचे सख्या विक्रमादित्याचे ...बरें नाशिल्ले. १०७६ त दुसऱ्या सोमेश्वराचेर जैत मेळोवन ...दित्य स्वता राजा जालो. विक्रमादित्यान फुडें होयसळ, कदंब, ...र, यादव हांचेर जैत मेळयलें.

या विक्रमादित्या उपरांत ताचो पूत तिसरो सोमेश्वर सत्तेर अयलो. ...कारकिर्दीत होयसळ विष्णुवर्धनान ताच्या राज्याचेर घुरी घाली, पूण ...रान ताचो पराभव केलो. ताणें स्वता आंध्र आनी तामीळ ...वेर घुरयो घाल्यो, पूण तो जैतिवंत जालो ना. ताच्या फाटल्यान ... त जगदेकमल्ल राजा जालो. ताणें होयसळ आनी कदंबांचीं बंडां ...णान मोडलीं.

...गदेकमल्लाफाटल्यान ताचो भाव तिसरो तैल राजा जालो. चालुक्य ...कुमारपाल आनी दुसरो कुलोत्तुंग चोल हांणी ताचेर घुरी घाली. ...वांगडा झूज सोंपचेपयलीं ताचो मांडलिक काकतीय प्रोल हाणें बंड ...तैलान तें बंड मोडपाचो यत्न केलो, पूण ताका तातूंत यश मेळळें ...घडणुके उपरांत ताचे मांडलिक ताच्यावांगडा लडाय करूंक .... तांतलो एक कलचुरी बिज्जल हाणें कल्याण राजधानी हातासली ... चालुक्य साम्राज्य काबार केलें. फुडें तिसऱ्या तैलाचो पूत चवथो ...वर हाणें बिज्जलाच्या वंशाकडल्यान कांय वाठार जिखून घेतले; पूण ...नें राज्य ताका चड काळ चलोवप जमलेंना. ११८९ च्या पयलीं ... राजा सिंधण हाणें ताचें राज्य सोंपयलें. सोमेश्वर ताच्या गोंयच्या ...लेकाच्या आलाशिऱ्याक गेलो, पूण ११९८ उपरांतची ताची कांयच ...ती मेळना.

...चालुक्यांनी कितलेशेच देश जिखून घेतले आनी तांचेर आपल्या ...यांची वा मांडलिकांची नेमणूक केली; पूण एकेच पध्दतीची ...वेवस्था सगळेकडेन सुरू केलीना. पोरन्या लेखांनी चडसो ...र्त्तविषयपती (जिल्हो अधिकारी), ग्रामभोगिक (गांवचो पाटील), ...अधिकाऱ्यांचो उल्लेख आसा. तेभायर शासनवेवस्था चलोवपाखातीर ...वेंगड विंगड थरांवयले अधिकारी आसताले.

...चालुक्यांच्या राज्यांत विद्येक आनी कलेक मान आशिल्लो. तांच्या ...दरबारांत बरेच विद्वान आनी बुदवंत लोक आशिल्ले. संस्कृत आनी ...ड भाशेंत बरेच मोलाचे ग्रंथ चालुक्यांच्या काळांत बरयल्ले. बायलांची ...जांतली सुवात उंचल्या पांवड्यार आशिल्ली. दादल्यांवांगडा ...लोय राज्यकारभारांत लक्ष घालतात्यो. संगीत आनी नाचाचीय बरीच ...रगत जाल्ली. चालुक्याच्या राज्यांत वैदिक धर्मावांगडा जैन आनी ...द धर्माचेय लोक आशिल्ले. चालुक्य राजांनी बादिल्लीं देवळां तातूंतले ...सकलेक आनी सोबीतकायेक लागून नामनेक पावलीं. शिल्पकलेच्या ...ठार चालुक्य राजवंशान म्हत्वाचो वावर केल्लो. त्या काळावयली ...शैली चालुक्य शैली ह्या नांवान वळखतात. हातूंत इंडो-आर्यन ...नी द्रविड ह्या दोन शिल्पकलांची भरसण पळोवंक मेळटा. लक्कुडी ...गाचें काशीविश्वेश्वर मंदिर, हावेरी हांगाचें सिध्देश्वर देवूळ, बंकापुरचें ... खांब्याचें देवूळ, गदग, कुरुवट्टी हांगाचीं देवळां चालुक्य शैलीच्या ...दावळीचीं आसात. हेर बऱ्याच थळांचेरुय चालुक्य काळांतलीं देवळां ...नी हेर शिल्पकला पळोवंक मेळटात.

...इ.स. ६१० त पुलकेशीन गोंयांचेर राज्य केल्याचो उल्लेख पोरने ...रावळींत मेळटा. इ.स. ५७८ ते इ.स. ७५० मेरेनच्या काळांत ...रल्ले सुमार सात तांब्यापटे गोंयांत सांपडल्यात. तांच्यावेल्यान ...चालुक्यांची गोंयाचेर सत्ता चलताली हें समजता. गोंयच्या लागचे ...जागिरी, कुडाळ ह्या सारक्या वाठारांनी चालुक्यांनी कोरांतिल्ली ...रावळ सांपडल्या. चालुक्य काळांतले बरपावळींत गोंयच्या बऱ्याच ...वाठारांचो उल्लेख आसा.

बादामीच्या चालुक्य वंशाचे भारताभायल्या हेर राजांवांगडा राजकी संबंद आशिल्ले. पुलकेशी (दुसरो) हाच्या दरबारांत खुस्त्रव ह्या इराणच्या राजान खासा राजदूत धाडिल्लो. नामनेचो चिनी बौध्द भोंवडेकार युआन च्वांग पुलकेशीच्या साम्राज्यांत आयिल्लो. ताणें पुलकेशीच्या व्हडपणाविशीं बरीच म्हायती बरोवन दवरल्या.

- कों. वि. सं. मं.

चावडी: गांवांतल्या शासकीय कारभाराचें आनी ग्रामपंचायतीचें केंद्रस्थान म्हूण भारतीय ग्रामजिणेंत 'चावडी' हे संस्थेक परंपरागत म्हत्व आसा. 'चौहाट' ह्या संस्कृत शब्दाचो 'चावडी' संबंद लावं येता. गांवचो शासकीय मुखेल पाटील वा कोतवाल हांची कचेरी हे चावडेंत भरताली. देवूळ, धर्मशाळा हांचेवरीच ल्हान-मोटया अशा सगळ्याच गांवांनी चावडी आसता. गांवगाड्याचे विशय आनी भौशीक वेव्हार हांची भौशीक रितीन भासाभास करपाखातीर, गांवांतले खाजगी वाद, झगडीं हांचो न्यायनिवाडो करपाखातीर लोक चावडेर जमताले. झगड्यांच्या कागाळींची नोंद चावडेर जाताली. कर वसुलीखातीर आयिल्लो कारकून, रामोशी, भोंवडेकार गांवांतले चावडेर मुक्काम करताले. चावडेर मनोरंजन करपाखातीर, गजाली करपाखातीर तशेंच भजन-कीर्तनाखातीर गांवचे लोक जमताले. हालींच्या काळांत समाजमंदीर, बस-स्थानक हीं रासवळ केंद्रां अस्तित्वांत आयिल्यान चावडेचें म्हत्व उणें जालां. ग्रामपंचायतीभशेनूच व्यक्तीचेर नियंत्रण दवरपी संस्था म्हूण जातपंचायतीक पयलीं म्हत्व आशिल्लें. दरेक जातीची अशी वेगळी 'जातचावडी' ते ते जातीचे वस्तींत दिसून येताली. जातपंचायतीचे अधिकार आर्विल्ल्या काळांत नश्ट जाले, तरीकूय जातीचे हितसंबंद राखून दवरपाचे गरजेप्रमाण आनी जातीय भावनेक अनुसरून आजूय कांय गांवांनी जातपंचायत आनी जातचावडी अस्तित्वांत आसा. हालींच्या काळांत भौशीक चावडेक 'पंचायत कचेरी' हें नांव पडलां. गोंयच्या 'काणकोण' म्हालांतल्या एका वाठारांत एका तेंपार चावडी आशिल्ली. देखून त्या वाड्याक 'चावडी' अशें नांव पडलां.

- कों. वि. सं. मं.

चिंच: (मराठी- चिंच; हिंदी-अमली, इमली; गुजराती-आमली; कन्नड-अमला, अमलिके, हुणिसे; संस्कृत-तिंतिण, अम्लिका, तिंतिडिका; इंग्लीश- टॅमॅरिंड; लॅटीन- टॅमॅरिंडस इंडिका; कूळ- लेग्युमिनोसी (Leguminacea)

जायतीं वर्सांमेरेन जगपी हो रुख २४ मी. मेरेन ऊंच वाडटा आनी घेरान ७ मी. मेरेन वाडटा. ह्या रुखाचीं पानां 'पेरिपिनेट' (Peripinnate) पध्दतीचीं आनी सादारण १५ सेंमी. लांब आसतात. ताच्या व्हडल्या पानांक, बारकेल्या पानांच्यो १०-१२ जोडयो आसतात. ह्या भितरल्या बारकेल्या पानांची लांबाय सादारण ८-३० मिमी. आसता, तर रुंदाय ५-१० मिमी. इतली आसता. चिंचेच्या रुखाक धाकटुलीं अशीं हळडुवीं फुलां येतात. चिंचेचें फळ ७.५ ते २० सेंमी. लांब आसता आनी ताची रुंदाय २.५ सेंमी. इतली आसता. चिंचेच्या फळाक, तीं बोटांसारकीं लांब आशिल्यान चिंचेबोटां अशें म्हण्टात. फळाचो रंग पुडीकोराचो आसता आनी दर फळांत ३-१२ बियो आसतात. चिंचेच्या बियांक चिंचारे अशें म्हण्टात.

ह्या रुखाचो उगम दक्षिण आफ्रिका ह्या देशांत जालो. चिंचेचो उगम दक्षिण भारतांत जालो, अशेंय कांय जाणकारांचें मत आसा. भारतांत सगळेकडेन जळींमळीं ह्या झाडाची लागवड केल्ली दिसता. गोंयांत शास्त्रोक्त पध्दतीन ह्या झाडाची लागवड केल्ली दिसना. तरी पूण पोरसांनी, शेतांतल्या बांदांचेर, काजूच्या बागांनी चिंचेचीं झाडां लायिल्लीं दिसतात. वेस्ट इंडीज देशांत चिंचेची मोटया प्रमाणांत आनी शास्त्रोक्त पध्दतीन लागवड करतात.

प्रकार/जाती: चिंचेचे दोन प्रकार आसात. पयलो प्रकार म्हळ्यार चॉकलेटी रंगाची चिंच. गोंयांत चडसो हे चिंचेचो वापर सुकोवन आमटाण म्हूण करतात. दुसऱ्या प्रकारची चिंच म्हळ्यार तांबडी चिंच.

ह्या प्रकारची चिंच कमी आंबट आशिल्ल्यान तन्नी आसतनाच खांवपाखातीर वापरतात. चड उत्पन्न दिवपी चिंचेच्यो खास अश्यो जाती नात. सद्याक चडसो थळाव्या जातींचोच वापर करतात.

लागवडः चिंचेचे लागवडीखातीर खास अशे जमनीची गरज आसना. खडकाळ जमनींत लेगीत चिंच बेस बरी जाता. तरी पूण गाळाची (Alluvium) जमनी चिंचेक चड मानवता. ह्या रुखाक उश्ण हवामान चड मानवता. चिंचेची लागवड बियांपसून म्हळ्यार चिंचारे लावन करतात. तशेंच भेट कलम वा गुटी कलम लावनूय करतात. रोंप तयार करपाखातीर गादी वाफ्याचेर चिंचारे किल्लत घालतात. चिंचारे किल्लून येवपाक सादारण १०-१२ दीस लागतात. एप्रिल म्हयन्यांत चिंचारे किल्लत घालतात, म्हळ्यार जूनाचो पयलो पावस पडपावेळार रोंपयो लावपाक मेळटात.

चिंचेचे लागवडीखातीर १×१×१ मी. लांब, रुंद आनी खोल अशें फोणकुल खणटात. ह्या फोणकुलांत एक किग्रॅ. मसुरी फॉस्फेट, १ किग्रॅ. स्टेरामील तशेंच एक खोंटलो कंपोस्ट वा शेणखत घालतात. फोणकुलाच्या मदीं रोंप वा कलम लायतात आनी मागीर एक बडी लावन रोपाक वा कलमाक आदार दितात. मोट्या प्रमाणांत लागवड करपाची आसत जाल्यार चिंचेचीं रोपां वा कलमां ८×८ मी. इतल्या अंतराचेर लायतात. सुरवातीच्या काळांत रोंप मंदगतीन वाडटा, उपरांत २-३ वर्सांनी नेटान वाडपाक लागता. चिंचेच्या रुखाक रसायनीक सारीं दिवपाची गरज आसना. दर वर्सा २-३ पांटले शेणखत पावसापयलीं दितात.

उत्पन्न/पीकः चिंचेचो रुख १३-१४ वर्सांनी फळां दिवपाक लागता. लागवडीची बरी जतनाय घेत जाल्यार चिंच ७-८ वर्सांनी फळां दिवपाक लागता. एका रुखापसून सुमार १५० ते २०० किग्रॅ. चिंचो मेळटात. चिंचो पिकल्यो म्हणटकच, भायलें कवच भितर आशिल्ल्या मगजापसून (आमटाणीपसून) वेगळें जाता. अशा वेळार झाड हालयत जाल्यार चिंचो सकयल पडटात. झाडाचीं पिकिल्लीं चिंचेबोटां काडून तीं कल्लायतात आनी भितरली आमटाण वोतांत सुकयतात. उपरांत तातूंतले चिं वेगळे काडून आमटाणीचे गुळे करून दवरतात. पुरुमेंताखातीर सांठो दवरपाची आमटाण बरोच तेंप वोतांत सुकोवची पडटा.

उपेगः चिंचेपसून जी आमटाण मेळटा ती जेवणा-खाणाच्या जिनस रुचं येवपाखातीर वापरतात. हुमण, चटणी, भाजी ह्या पदार्थां आमटाणीचो वापर करतात. आमटाणीचो तशेंच चिंचेच्या पानांचो आ सालीचो उपेग बऱ्याचशा वखदांनी करतात. उबाळांच्या दिसांनी पोट शितळसाण उरची आनी गर्मेचो त्रास जावंचो न्हय म्हूण आमटाणी सरबत करून घेतात. चिंचाऱ्याची खळ कांय कारखान्यांनी वापरता गिरणींतल्या कापडाक लावपाक आनी कांबळीक ताठरपण हाडपाक खळीचो उपेग करतात. चिंचाऱ्यापसून जें तेल मेळटा, तें कांय प्रकार रंग तयार करपाखातीर वापरतात. चिंचेच्या पानांचो भाजी म्हूण वा करतात; तशेंच ह्या पानांचो उपेग 'सावळ' म्हूणय करतात. सोरो, मा हांचेसारक्या मादक पेयांपसून चडिल्ली नशा, आमटाणीचें सरब घेंतल्यार थोड्या प्रमाणांत देंवता. चिंचेच्या रुखाचे सालींत जे टॅनी आसता, ताचो उपेग जनावरांची कात कमोवपाखातीर करतात. चिंचे लांकूड जड आनी टिकाऊ आसता, ताका लागून हें लांकूड फर्निच तयार करपाखातीर वापरतात. चिंचेच्यो बियो म्हळ्यार चिंचारे भाजून व मिठाच्या उदकांत फुगोवन खातात.

चिंचेच्या रुखाक किडीचो वा रोगाचो व्हडलोसो त्रास जायना. हो रु खूब वर्सां जियेता. १५० ते २५० वर्सां पिरायेचीं चिंचेचीं झाडां आयजू पळोवंक मेळटात.

- विश्राम गांवक

चिंतामणी-१ : एक रत्न वा मणी.

शब्दकल्पद्रुमांत चिंतामणीची व्याख्या अशी केल्याः

'चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहुयते इति'

अर्थ- चिंतेन म्हळ्यार ध्यानधारणादी गजालींनी जाचें आवाह करतात असलो मणी.

जे गजालीचें चिंतन करप जाता, ती दिवपी रत्न, असोय एक सम ह्या रत्नमण्याविशीं चलता. कांय बौध्द देवतांचें हें अभिज्ञान चिन्ह आसा गूढमार्गांत चिंतामणीक भोवमानाचें प्रतीक मानलां.

- कों. वि. सं. मं

चिंतामणी- २ : (जल्मः १६०९ इ. स. कानपूर; मरणः ?).

एक नामनेचो हिंदी कवी. शाहजहान, रुद्रसिंह आनी नागपूरक भोसले हांच्या दरबारांत ताणें 'राजकवी'च्या पदार काम केल्लें.

काव्यविवेक, कविकुलकल्पतरू, काव्यप्रकाश, रामायण, छंदविचार पिंगल, रसमंजरी हे चिंतामणीचे नामनेचे ग्रंथ आसात. शृंगारमंजरी हो ग्रंथ मूळ त्याच नांवाच्या संस्कृत ग्रंथाचो अणकार जावन आसा.

चिंतामणीन रामायण सोडून हेर सगळ्या काव्यशास्त्रीय विशयांचे बरप केलां. ताणें मम्मट, विश्वनाथाची परंपरा मुखार चलयली. तो एक कवी आसलो तरी आचार्य म्हूण तो चड नामनेक पावलो.

- कों. वि. सं. मं

चिंतामणी- ३ : अष्टविनायकांमदलो एक विनायक म्हळ्यार

गणपती. महाराष्ट्राच्या पुणे जिल्ह्यांत हवेली तालुक्यांत थेऊर गांवांत चिंतामणीचें देवूळ आसा. चिंतामणीक भजपी साधकांक शांती आनी थी बुध्दीचें वरदान मेळटा, अशी म्हणणी आसा.

चिंचवडच्या मोरया गोसाव्याक, थेऊराक ह्याच जाग्यार गणेशान वाघाच्या रुपान दर्शन दिल्लें आनी सिध्दी मेळयल्ली.

माधवराव आनी रमाबाई पेशवा हांच्या काळार चिंतामणीक व्हड म्हत्व मेळ्ळें. माधवराव पेशव्यान आपलो निमाणो स्वास चिंतामणी मुखारच सोडलो. रमाबाई हांगाच माधवरावावांगडा सती गेल्ली. आयज थंय सतीचें वृंदावन आसा.

चिंचवडचो संतपुरुस चिंतामणी देव हाणें हें देवूळ बांदलें. उपरांत

... वर्सांनी माधवराव पेशवा हाणें ह्या देवळाक सभामंडप बांदलो. ...त फडके आनी हेर भक्तांनी ह्या देवळाक आपले तांकीप्रमाण आदार ...न चिंतामणीचें देवूळ सोबीत- सुंदर आनी व्हड केलें.

ह्या देवळाचें मुखेल दार उत्तरेकडेन तोंड करून आसा. ...लदाराकडल्यान न्हंयमेरेन वांयपाचो रस्तो पेशव्यांनी बांदला. हालींच ...ंत माधवराव पेशव्याचें तैलचित्र देवळाच्या प्राकारांत बसयलां.

हो गणपती दावे सोंडयेचो आसा. मुर्तीचें तोंड उदेंतेकडेन आसा. भाद्रपद शु. चवथीक चिंतामणी गणपतीची हांगा व्हड परब यतात.

चिंतामणी गणपतीविशीं खाशेली खबर म्हळयार ह्या गणपतीक हो ... तस्त्रीप म्हूण मेळिल्लो. ह्या गांवची सनद औरंगजेबान दिल्ली.

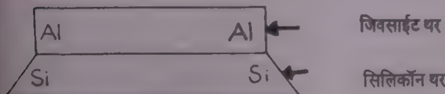
- कों. वि. सं. मं.

...कणमाती: बारीक कणांच्या सैमीक आनी थारावीक प्रमाणांत ...क घाल्यार घडणसुलभ जाता, अशा तरेच्या पदार्थाक 'चिकणमाती' ...शें म्हणटात. अमेरिकन सिरॅमिक सोसायटीच्या व्याख्येप्रमाण ...कणमाती हो एक खूब बारीक कण आशिल्लो फातर आसून तो वांटून ...ले करतकच ओलो आसतना घडणसुलभ जाता; सुकतकच ...मड्याभशेन घट्ट जाता आनी उज्यांत भाजल्यार फातरासारको घट्ट ...ता.

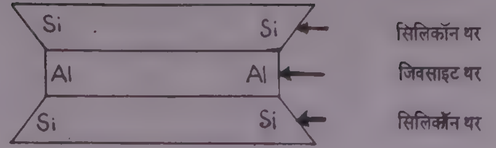
चिकणमाती हो शब्द फातराकूय वापरतात आनी अवसादी शास्त्रांत ...ण' आकार दाखोवपाकूय वापरतात. फातराचे कण जर चार ...यक्रॉनपरस कमी आकाराचे आसत जाल्यार तांकां चिकणमाती ...ाकाराचे कण अशें म्हण्टात.

चिकणमाती सूक्ष्म स्फटिक कणांची आसता. हे कण चडशे करून ...ॅल्युमिनियम सिलिकेटचे आसतात. पूण तातूंत लोह, मॅग्नेशियम, अल्क ...गती हांचे कॅटायन ॲल्युमिनियमची सुवात स्फटिकांचे घडणेखातीर ...ेतात. चिकणमाती खनिजां फायलोसिलिकेट ह्या गटांत मोडटात. तांकां ...थरांचें सिलिकेट' (Sheet Silicate) अशेंय म्हण्टात. कारण दरेका थराचो ...विस्तार तिसऱ्याच्यापरस दोन परिमाणांक चड आसता. दरेक थर दोन प्रकारच्या एककांचो (units) आसता. टेट्राहेड्रल एकक आनी ऑक्टाहेड्रल एकक. चिकणमातयेक चड करून तीन तरेचे थर आसतात. तांचीं नांवां अशीं: सिलिकॉन थर, जिवसाइट थर आनी ब्रूसाइट थर. सिलिकॉन थर हो Si-O टेट्राहेड्रांचो जावन आसा. हीं टेट्राहेड्रां शटकोनी प्रकारान एकामेकांक जोडिल्लीं आसतात. जिवसाइट थर हो Al-O हाच्या ऑक्टाहेड्राचो जावन आसा. ह्या थरांतल्या दरेक तीन जाग्यांतल्या दोन जाग्यांत Al आयन (ion) वचून बसता. अशे तरेचे संरचनेक (structure) ड्रायऑक्टाहेड्रल संरचना अशें म्हण्टात. तिसऱ्या थराचें म्हळयार ब्रूसाईट थराची संरचना जिवसाईट थरा सारकीच आसता, पूण हातूंत Al आयनचो जागो Mg आयन घेता. हाका डायऑक्टाहेड्रल संरचना अशें म्हण्टात.

चिकणमातयेचे संरचनेविशींची कांय सोंपी उदाहरणां अशीं: १. चिकणमाती खनिज कॅओलिनाइट हो एक जिवसाइट थर आनी सिलिकोन थर हांच्यापसून जाल्लो आसता. हाका तेखातीर १:१ तरेची संरचना अशें म्हण्टात.

२. चिकणमाती खनिज मॉन्टमोरीलोनाइट हातूंत १ जिवसाइट थर, २ सिलिकॉन थरांमदीं सँडविचसारको बशिल्लो आसता.

चिकणमातयेच्या खनिजांचो प्रकार मूळ पदार्थाचें संघटन आनी भौतिक-रसायनीक वातावरण हांचेर आदारून आसता. उद्येगीक मळार चिकणमातयेचे सादारण चार प्रकार थारायल्यात: १. चायना चिकणमाती वा कॅओलीन २. बॉल चिकणमाती ३. उज्याची चिकणमाती (fire clay) आनी ४. बांदकामाची वीट- चिकणमाती. हालींच्या काळांत चिकणमातयेचे उद्येगीक मळार खुबशा स्वरुपांत उपेग जातात. देखीक- सिरॅमिक्स, बांदकाम, कॅटॅलिस्ट, वेधन पंक (chilling mud), कागद आनी रबर उद्येगांक भरण म्हूण, डिकलरायझर, फाउंड्री, रिफ्रॅक्टरी, शेतकाम.

- डॉ. अशोक देसाय

चिकारा: चिकारा हें एका तंतूवाद्याचें नांव. हें सारंगीसारकें आसता. पूण ह्या वाद्याचो आकार सारंगीपरस ल्हान आसता.

एके चामडें दसयल्ले पेटयेक लांकडाचो लांब पोकळ दांडो जोडटात. ताका तांतीच्यो तीन तारो आनी धातूच्यो पांच तारो लायतात.

तांतीच्यो तारो षड्ज, मध्यम आनी पंचम ह्या स्वरांत तर धातूच्यो षड्ज, ऋषभ, पंचम, धैवत आनी निषाद ह्या स्वरांत लायतात.

गजाच्या आदारान हें वाद्य वाजयतात.

- कों. वि. सं. मं.

चिकू: (मराठी- चिकू; हिंदी- चीकू, सापोटा; कन्नड- चिकू हण्णु; इंग्लीश- सॅपोडिला प्लम, लॅटीन- ॲक्रस सॅपोटा; कूळ- सॅपोटेसी).

गोड अशीं फळां दिवपी झाड. हें झाड ८-१० मी. मेरेन ऊंच वाडटा. चिकूचीं फळां फिकट तपकिरी रंगाचीं आनी वाटकुळ्या आकाराचीं, ५-६ सेंमी. व्यासाचीं आसतात. कांय जातीचीं फळां लांबट आसतात. फळांतल्यो बियो काळ्यो चकचकीत आनी मात्श्यो चेपट्यो आसतात. एका फळांत चार पांच बियो आसतात. फळ गोड आनी पुश्टीक आसता तर तन्नें फळ निबर आसता आनी खरवडल्यार तातूंतल्यान दीक येता.

ह्या फळझाडाचो उगम मेक्सिको देशांत जालो. अस्तंत, दक्षिण आनी मध्य भारतांत चिकूची लागवड मोट्या प्रमाणांत केल्ली दिसता. गोंयांत ह्या पिकाची खास आनी मोट्या प्रमाणांत लागवड केल्ली दिसना. पूण गोंयच्या पोरसांनी आनी भाटांनी ह्या झाडाक सुवात दिल्ली दिसता.

चिकूच्यो सादारण १२-१३ जाती देशाच्या विंगड विंगड वाठारांत सांपडटात. तातूंतल्यो कांय वेंचीक जाती अश्यो: १. काळी पत्ती २. हळदुवी पत्ती ३. कलकत्ता व्हडली वा क्रिकेट बॉल ४. सत्री ५. द्वारापुडी ६. किर्तवर्ती.

लागवड: गुटी कलमां, भेट कलमां तशेंच मृदुकाष्ट कलमां लावन चिकूची लागवड करतात. चिकूचीं कलमां 'खरिनी' ह्या झाडाचें मूळकांड (root stock) वापरून करतात. लागवड करपाखातीर १०×१० मी. अंतराचेर १×१×१ मी. लांब रुंद आनी खोल आकाराचीं फोणकुलां मारतात. हीं फोणकुलां मागीर एक पांटलो शेणखत जावं कंपोस्ट, एक किग्रॅ. स्टेरामील, एक किग्रॅ. मसुरी फॉस्फेट आनी माती घालून भरून काडटात. उपरांत चिकूचें कलम त्या फोणकुलाचे मदीं लावन त्या कलमाक बडयेचो आदार दितात. कलमां खंयच्याय हंगामांत लावं येतात पूण चड करून पावसाचे सुरवातीक लायतात. गिमाच्या दिसांनी कलमाक ८-१० दिसांच्या अंतरान उदक दितात. चिकवाच्या झाडाभोंवतणी नडणी वेळोवेळ काडची पडटा. चिकूच्या एका वर्साच्या झाडाक १५० ग्रॅम नत्र, १०० ग्रॅम स्फुरद आनी १०० ग्रॅम पलाश दितात.

उपरांत हें प्रमाण वर वर्सा वाडयत वचून, १० वर्सांच्या आनी ताचेवयल्या झाडाक १५०० ग्रॅम नत्र, १००० ग्रॅम स्फुरख आनी १००० ग्रॅम पलाश इतलीं अन्नद्रव्यां वितात.

चिकू

उत्पन्न, पीकः चिकूची लागवड कलमापसून करीत जाल्यार, कलम लायल्याउपरांत, रेखडींच दुसऱ्या वर्सा फळां लागपाक सुरवात जाता. पूण सुरवातीचीं चार वर्सां फळां लागपाक दिवंक फावना, कारण सुरवातीच्या काळांत फळां लागलीं जाल्यार झाडाची वाड सारकी जायना. धा वर्सां पिरायेचें चिकूचें झाड २००० ते २,५०० फळां दिता. चिकूच्या झाडाक फुलां आयल्याउपरांत फळ तयार जावपाक ४-५ म्हयने लागतात. सादारणपणान वर्सांतल्यान दोन वेळा फळां लागतात. जानेवारी-फेब्रुवारी आनी मे-जून ह्या काळांत चडांत चड फळां लागतात.

उपेगः चिकूच्या फळापसून, सुको मेवो, दूदपेढे, चॉकलेट तशेंच हालवो तयार करतात. कांय देशांनी चिकूचें झाड सोबेचें झाड म्हूण लायतात.

कीड आनी रोगः चिकूच्या झाडाक रेग जावं कीड व्हडलीशी लागना. पूण सुरवातीच्या काळांत खोडकिड्याचो त्रास जाता. हे किडीची लागण जाल्यार खांदयो सुकता, केन्ना केन्नाय झाड मरपाची लेगीत शक्यताय आसता. हे किडीचेर उपाय म्हळ्यार पयलीं सुकिल्ली खांदी कापून उडयतात आनी मागीर एक टक्के बी. एच्. सी. ५०% हें मिश्रण करून खांदयांक तशेंच झाडाच्या खोडार सारयतात.

चिकूचें झाड खूब वर्सांमेरेन उरता आनी उत्पन्न दिता. सेलवासा हांगा पोर्तुगेजांनी लायिल्लीं ५०० वर्सां पयलीचीं झाडां अजून पळोवपाक मेळटात.

विश्राम गांवकार

चिखलकालोः (पळेयात कालो):

चिखलीकर, रामकृष्ण यमुनाः (जल्मः २ फेब्रुवारी १९०८, चिखली-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. आवयचें नांव यमुना चिखलीकर. ताचें मुळावें शिकप मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान जालें. 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. पत्रकां वांटप, वण्टीपत्रकां लावप, गुपीत बसकांनी वांटो घेवप, वांगडी जावपाचे अर्ज छापप असलीं कामां तो करतालो. २० डिसेंबर १९४७ दिसा पोलिसांनी ताच्या भावासयत ताका धरलो. ताचो छापखानो मोडून बंद उडयलो. प्रादेशीक लश्करी न्यायालयामुखार (Territorial Military Tribunal) चवकशे उपरांत ताका देड वर्स बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली. तेमायर पांच वर्सांखातीर ताचे नागरी हक्क काडून घेतले. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. १८ जून १९८३ दिसा गोंय सरकाराकडल्यान ताचो भोवमान जालो.

कों. वि. सं. मं

चितळः (कूळ- मृगकुल (Cervidae); वर्ग- स्तनीवर्ग; गण- समखुरी; शास्त्रीय नांवः ॲक्सिस ॲक्सिस).

हिमालयाच्या मुळसालागसारच्या दाट रानांनी आनी जंय चरपाखातीर भरपूर तण आनी उपाट उदक आसा अशा भारतांतल्या चडशा रानांनी हे तिब्यातिब्यांचें जनावर दिसून येता. भारतांत आसाम राज्यांतल्या गोलपारा, कामरुप आनी दारंग जिल्ह्यांत चितळांचे जायते कळप दिसून येतात. मध्य प्रदेशांतूय कांय चितळां सांपडटात. गोंयांत कांय प्रमाणात चितळां सांपडटात. राजस्थानासारक्या खरखीत वाळवंटांत चितळां केन्नाच दिसून येनात. तीं कांय प्रमाणांत न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलिया, हवाई, ब्राझील आनी आर्जेंटिना ह्या राश्ट्रांनी सांपडटात.

सगळ्या हरणांमदीं चितळ हें सगळ्यांत सोबीत हरण जावन आसा. ताचो रंग तिकतिकीत तांबसो वा मातयेकोराचो आसता आनी ताच्या आंगार कांय कडेन धवे तिबे आसतात. तातूंत नर चड गाड रंगाचो आसता. फाटीचे मदीं एक लांब काळो पट्टो आसता. दादल्या चितळाचीं शिंगां सोबीत दिसतात. ह्या शिंगांक तीन तोंकाळ खांदयो आसतात. पयली खांदी कपलाकडल्या आनी शिंगाच्या हेर भागाकडेन काटकोन करपी आसता. हेर दोन खांदयो वयर तेंगशेकडेन आसतात. चितळां आपलीं शिंगा दुसऱ्यावांगडा झगडपाखातीर तशेंच आपलें संरक्षण करपाखातीर वापरता. दादल्या चितळांचीं शिंगां गळून पडपाचो काळ वेगवेगळ्या वाठारांत वेगवेगळो आसता. मध्य प्रदेश आनी दक्षिण भारतांत तीं ऑगस्ट आनी सप्टेंबरच्या सुमाराक गळून ताच्या जाग्यार मागीर नवीं शिंगा येतात. शिंगां गळून पडपावेळार नर आपलो कळप सोडून रानांत वता आनी नवीं शिंगां येतकच कळपांत परत येता. जाण्ट्या चितळांपरस तरणाट्या चितळांचीं शिंगां बेगीन झडटात. कॅल्शियमच्या उणावाक लागून, दुयेंसाक लागून वा जाण्टे पिरायेक लागून शिंगांचो आकार कमी जाता.

चितळां १२ ते १५ वर्सां जियेतात. कांय चितळां २० वर्सांमेरेन जियेतात. दादल्या चितळाचें वजन सुमार ८५ किग्रॅ. आसता. चितळां सदांच धा ते तीस जाणांच्या कळपांतल्यान भोंवतात. तातूंत दोन ते तीन दादल्या चितळांचो आस्पाव आसता. खूब खेपो १०० वा ताचेरपसूय चड चितळांचे कळप दिसून येतात आनी तातूंत वेगवेगळे पिरायेचे नर, मादयो आनी पिलां आसतात. तीं केन्नाच गांवांत येनात. तरी पूण एकाद्र्या गांवांतल्या शेताच्या पिकांत रानदुकरांसारकिल्या हेर रानवट जनावरांवांगडा केन्नाय भितर सरतात. 'लंगुर' जातीच्या माकडांकडेन चितळांची खास इश्टागत आसता.

तण ही चितळांची मुखेल खावड. हाडां घटमूट जावपाखातीर, शिंगांची फाव ती वाड जावपाखातीर, आवयच्या पोटांतल्या पिलांचे वाडीखातीर तशेंच ल्हान पाडकाक दूद दिवपाखातीर चितळाक कॅल्शियमयुक्त खावडीची गरज आसता आनीं हाकालागून ताचे खावडीचो भर चडसो कॅल्शियम आशिल्ल्या तणाचेर आसता. झाडांवयल्यान गळून पडिल्लीं फुलां आनी फळां तांकां खूब आवडटात.

वर्साच्या खंयच्याय तेंपार नर आनी मादी चितळ माजार येवं येता. मध्य प्रदेशांत प्रजोत्पादनाचो काळ मे म्हयन्यांत तेंगशेर पावता. पूण उत्तर भारतांत हो काळ शियाच्या दिसांनी आसता अशें म्हण्टात. ह्या दिसांनी मादयांवयल्यान नरांभितर एकसारक्यो धीरयो जायत आसतात. तांचे गर्भधारणेचो काळ सात ते साडेसात म्हयने आसता. चड करून मादयेक एका वेळा एकूच पील जाता आनी तें व्हड जावन कळपावंगडा भोंवपाक लागमेरेन मादी ताची खूब जतनाय घेता.

हेर जातीच्या हरणांकडेन तुळा केली जाल्यार चितळ हें जनावर चतुर

... चपळ आसता. चितळाच्या दोळ्यांपोंदा, धोंपरात आनी पांयांकडेन ...ल्यो ग्रंथी आसतात. ह्या वासाचो उपेग तीं एकामेकांक सोदून ...पाखातीर करतात. चितळ हें वाग, मानगें आनी हेर रानटी ...हारी जनावरां हांचें भक्ष्य जावन आसा. कात, मांस आनी शिंगां ...खातीर मनीस चितळाची शिकार करता. ताच्या झडिल्ल्या शिंगांची ... पूड करून पुळयो आनी हेर कातीच्या विकारांचेर वखद म्हूण ...तात.

- डॉ. एच्. के. मालवीय

...ताल, यशवंतः (जल्मः ३ ऑगस्ट १९२८, हनेहळ्ळी-...टक).

...न्नड साहित्यांतलो एक नामनेचो कथाकार आनी कादंबरीकार. ताचें ...पण गोकर्ण गांवाचे कुशीक आशिल्ल्या हनेहळ्ळी खेड्यांत गेलें. ताचे ...यचें नांव रुक्मिणी, बापायचें नांव विठोबा. ताचें शिकप हनेहळ्ळी, ...ठ, धारवाड, मुंबय आनी अमेरिकेंत जालें. १९५१ त, ताका ...स्टिक तंत्रविज्ञान विशयांत मुंबय विद्यापीठाचें भांगरा पदक फाव .... उपरांत अमेरिकेच्या स्टीव्हन्स इंस्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजी संस्थेंत ...यास करून, ताणें १९७२ त रसायनीक तंत्रविज्ञान विशयांत एम्. ...सी. पदवी मेळयली.

...सुर्वेक ताणें मुंबयच्या बेकलाइट आनी हैलं कंपनींत ल्हानशी नोकरी ...ली. थंय आपली प्रामाणिकता, कामाची शिस्त, सतत ...यास-संशोधन ह्या गुणांक लागून एक-एक पांवडो वयर चडत तो ...येचो विपणन संचालक (मार्केटिंग डायरेक्टर) जालो आनी १९८८ त ...वृत्त जालो. मुंबयची 'इंडियन प्लास्टिक' तशेंच अमेरिकेची 'रिसर्च ...ड डेव्हलपमेंट' ह्या संस्थ्यांच्या पालवान ताणें युरोप, अमेरिका, जपान ...नी अस्तंत आशिया देशांची भोंवडी केली. प्लास्टिक कारखान्याविशीं ...णें बरयल्ले जायते इंग्लीश लेख संवसारांतल्या जाणकारांक ...नवल्यात. इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ टॅक्नॉलॉजी आनी प्लास्टिक रबर ...स्थेंत ताणें अध्यापनाचें काम केलां.

ताचो व्हडलो भाव गंगाधर चित्ताल हो एक नामनेचो कवी आशिल्लो. ...शवंत चित्ताल हाची पयली काणी १९४९ त उजवाडाक आयली. ...च्या काणयांनी वाचप्यांचीं मनां जिखून घेतलीं. ताणें बरयल्ले 'संदर्शन' १९५७), 'आबोलीन' (१९६०), 'आट' (१९६९), 'आध्द कयेगळु' १९७६) हे काणयांझेले विमर्शकांचे तोखणायेक पात्र थारले.

'मुरु दारिगळु' आनी 'शिकारी' ह्या नांवाच्यो ताच्यो दोनूय कादंबऱ्यो उजवाडाक आयल्यात. सद्या 'पुरुषोत्तम' नांवाची ताची व्हडली कादंबरी ...पपाचें काम चालू आसा. 'शिकारी' हे ताचे कादंबरीक १९७९ वर्साचो कर्नाटक साहित्य अकादेमीचो पुरस्कार तशेंच १९८८ वर्साचो साहित्य अकादेमी पुरस्कार फाव जाला. ताच्या विचारांचेर एम्. एन्. रॉय, मार्क्स, फ्रॉइड, जीन्स, एडिंग्टन, हेक्केल हांच्या विचारांचो प्रभाव पडिल्लो दिसून येता. ताच्या साहित्यांत जीण मरणाचो संबंद सोदून काडपाचे यत्न, दर्यादिगेवयलें जिवीत तशेंच खेडेगांवांतलें चित्रण आनी थंयचीं पात्रां दिसून येतात. मरणाउपरांत उप्राशिल्ले प्रस्न आनी संबंद सोदून काडपाचे यत्न तो पावलाकणकणी करीत आयला. ताच्या काणयांनी आनी कादंबऱ्यांनी मदीं मदीं कोंकणी उतरां तशेंच कोंकणी मनशाचें जिवीत दिसून येता.

- एस्. एम्. कृष्ण राव

चित्पावनः 'चित्पावन' हें द्राविड ब्राह्मणवर्गांतले एके पोटजातीचें नांव जावन आसा. हांकां फोकणस्थ, चित्पोळ, चिपळोणे अश्या हेर नांवांनीय वळखतात. 'चित्पावन' लोकांचें मूळ गांव चिपळून (रत्नागिरी) आसा. हे समजूतीन तांकां 'चिपळोणे' हें नांव येवन दसलां. पूण सद्या हें नांव वापरांत ना.

'चित्पावन' ह्या उतराचे उत्पत्तीसंबंदान विंगड विंगड मतां अशीं आसातः

कांय पंडीत 'चित्पावन' हें उतर 'चितिपावन' ह्या उतराचें अपभ्रंशित रुप मानतात. चिती म्हळ्यार यज्ञ आनी हो यज्ञ करून पावन जाल्ले लोक 'चित्पावन' जाले, अशें मानतात.

चितास्थानार जे पावन जाले ते चित्पावन आसले अशें आनीक एक मत आसा.

क्षितिपावन ह्या उतरावेल्यान चित्पावन शब्द घडलो अशें गो. कृ. मोडक म्हण्टा. क्षिती म्हळ्यार जमीन, ती खणून निवळ करपी वा पावन करपी लोक ते 'चित्पावन' अशें ताचें मत आसा. दर्या आनी खाडीचे देगेर बांद घालून, त्या उदकावयलीं पिकाळ शेता-जमनी तयार करपी हो लोक आसलो. अशे वयल्या मतावेल्यान स्पश्ट जाता. परशुरामाच्या चित्पावना संबंदीचें कथेंतलें तात्पर्य वयल्या मतांत आस्पावलां.

ईजिप्त ह्या शब्दासावन जिप्तवान, चिप्तवान आनी उपरांत वर्णव्यत्यास जावन चित्पावन शब्द आयलो अशें मंडलिक हाणें म्हळां.

चित्तपावन ह्या नांवाचें एक क्षेत्र आशिल्ल्याचो उल्लेख हरिहरेश्वर माहात्म्यांत आयला. त्यावेल्यान त्या क्षेत्रार वसती करून रावपी ब्राह्मण चित्पावन आसतले अशें राजवाडे म्हण्टा. वयलें मत हेर मतां परस चड लागींचें दिसता पूण वयल्या नांवाचो गांव खंयच मेळना.

चित्पावन जातीचे उत्पत्ती संबंदीची जी सगळ्यांत पोरनी दंतकथा आसा, तिचो संबंद परशुरामाकडेन पावता. सह्याद्रीखंडांत ही कथा मेळटा, ती अशीः

क्षत्रियवंशीयाचो संहार केल्ल्या परशुरामान मनीस-हत्येच्या पातकांतल्यान मुक्त जावपाखातीर जेन्ना यज्ञ करपाचो थारायलो तेन्ना ब्राह्मणांनी ताचें पुरोयतपण करपाक न्हयकार दिलो. त्याचवेळार सह्य पर्वताच्या मुळसांत अस्तंतेकडल्या दर्यांतल्यान व्हावन आयिल्लीं १४ प्रेतां तांकां मेळ्ळीं. परशुरामान त्या प्रेतांक चितेच्या उज्यांत शुध्द करून, जिवीं केलीं आनी ब्राह्मणांची विद्या शिकयली. ह्या ब्राह्मणांच्या आदारान परशुरामान पातकांतल्यान मुक्त जावपाचो विधी केलो आनी निमाणें ह्या ब्राह्मणांक अस्तंत दर्याकडल्यान कांय भूंय मेळोवन दिवन, तांचे वसतीक 'चित्पोलन' हें नांव दिलें.

उदकाचे येरादारीवयलीं चित्पावन ब्राह्मण चिपळूणपणाक आयले आसुंये अशें चडशा विद्वानांचें मत आसा. ना. गो. चापेकार हाच्या मतान चित्पावन ब्राह्मणांचें मूळ स्थान 'गुहागर' आसलें तरीकय कोंकण वाठारांत तांणी आपली सगळ्यांत पयली वसती केल्ली हातूंत कोणाकूच दुबाव ना.

चित्पावन लोक कोंकणांत खंयच्यान, केन्ना, कशे आयले हेसंबंदीची निश्चित म्हायती मेळना.

परशुरामाचे वयर आयिल्ले स्कंद पुराणांतले कथेवेल्यान कांय विद्वान अनुमान काडटात तें अशें: मरणासन्न अवस्थेंत जे चवदा लोक परशुरामाक दर्यादिगेर मेळिल्ले, तांकां अन्न उदक घालून ताणें वाचयले आनी हांगा वसती करून रावपाक पालव दिलो. हे लोक इराणांतल्यान आयले आसूंये.

दक्षिण आफ्रिकेच्या उदेंत किनाऱ्यावेल्यान चित्पावन कोंकणांत आयले आसूंये अशें मंडलिक म्हण्टा.

ऋग्वेद काळार सावन आते-मामे भावंडां मजगतीं लग्नसंबंद घडोवन हाडपाची चाल जी ऋग्वेदी, देशस्थ, कऱ्हाडे, कर्नाटक, सारस्वत ब्राह्मणांमदीं दिश्टी पडटा, ती चित्पावनांत दिश्टी पडना. त्यावेल्यान ते वैदिक आर्यांचे वंशज नासून, वैदिक धर्माची दीक्षा तांकां परशुरामान दिल्ली अशें मानल्यार लेगीत, चित्पावनाचो कोंकणांत येवपाचो काळ इ. स. प. २५०० वर्सा फाटीं वता, अशें श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हण्टा.

पं. महादेवशास्त्री जोशीच्या मतान इराणांत वेदरचणुकेक आरंभ जावन थंयच ऋग्वेदाची निर्मिती जाली. फुडें वैदिक आर्यांचो पंगड भारतांत गेलो पूण जो एक पंगड थंयच रावलो, तो कांय कारणांक लागून बऱ्याच वर्सां उपरांत दर्यामार्गान कोंकणांत आयलो. हाका लागून भारतांत येवंचे आदीं तांचो वेदाकडेन संबंद आयलो. आते-मामे

भावंडांभितर लग्नां करपाची चाल आर्य भारतांत येतकच सुरू जाली. इराणांत आर्य आसतना ही चाल नासली म्हणून चित्पावनांत ती चाल ना.

सह्याद्री खंडांत एका श्लोकांत अस्तंत किनाऱ्यावेल्या देशांत बर्बर देशाचो आस्राव केला. बर्बर लोक ऊंच आनी गोरे आसून तांचें नाक सरळ आनी दोळे घारशे आशिल्ल्याचें सांगलां. कोंकणस्थ ब्राह्मण आनी बर्बर हांचे भितल्लें साम्य पळयल्यार दोगूय नॉर्डिक वंशाचे आशिल्ल्याचें मानपाक येता.

चित्पावन ब्राम्हण परशुरामाक आपलें कुलदैवत मानल्यार लेगीत तांची वसती परशुरामान स्थापन केली अशें म्हणपाक जावचेना, कारण परशुराम हो सात हजार वर्सांपयलीं जावन गेल्लो आसून ताचो संबंद कोंकणापरस गुजराताकडेन चड आसा अशें कांय विद्वान मानतात. महाभारतांत शूर्पारक भुंयेक परशुरामाचो वावर मानला. थंयच्यान आर्य लोक कोंकणांत गेले आसूंये आनी तेन्ना तांणी परशुरामाचो हो वावर कोंकणांत वसयलो आसूंये, अशीय शक्यताय आसा.

चित्पावन मेसापोटेमियांतल्यान आयल्यात अशें एक मत आसून अ. रा. धुमे हाणें चित्पावनांक सुमेरियन आशिल्ल्याचें म्हळां.

१७ व्या शेंकड्यांत भट नांवाचें घराणें कोंकणांतल्यान घाटार आयलें. त्या कुळांतलो बाळाजी विश्वनाथ हो फुडें शाहू महाराजाचो पंतप्रधान जालो. उपरांत सुमार शंबर वर्सां ताच्या भुरग्या बाळांनी पेशवाईंत मोलाचो वावर केलो. ह्या वेळार चित्पावनाक कोकणस्थ हें नांव दसलें आनी भौसाभितर ताका 'श्रेष्ठत्व' प्राप्त जालें. पटवर्धन, फडके, मेहेंदळे, गोखले, खाजगीवाले, घोरपडे आनी रास्ते हे झुजारी मनीस त्या काळार चित्पावनांत जल्माक आयले. ब्रिटीश राजवटींत ब्रिटिशांच्या अन्यायाआड झगडपी न्या. रानडे, लो. टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, कर्वे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे व्हड मनीस चित्पावनच आसले. वैज, पंडित, मुत्सद्दी, वकील, न्यायाधीश, वेपारी, सावरकर, सुभेदार, सरदार, किल्लेदार फडनवीस ह्या विंगडविंगड क्षेत्रांत पूर्विल्ल्या काळांत लेगीत चित्पावनांनी आपलो खाशेलो प्रभाव घाला.

कोकणस्थ ब्राह्मणांत पोटजाती नात. पूण कांय चित्पावन, शाकल फांट्याचे ऋग्वेदी तर कांय कृष्णयजुर्वेदी आसात. हातूंत १४ गोत्रां आसात. चित्पावनाची मूळ ६० आडनांवां आनी ६० कुळां आसात, अशें म्हण्टात. पूण आयज हो आंकडो ४०० वयर गेला.

चित्पावन लोक जी भास उलयतात तिका 'चित्पावनी भास' अशें नांव आसा. ही भास मराठी भाशेचो एक पोटप्रकार जावन आसा, तेचपरी ती कोंकणी भाशेक खूब लागींची जावन आसा.

चित्पावन सुर्वेक शैव आशिल्ल्यान हरिहरेश्वर, कोळेश्वर, व्याघ्रेश्वर, वेळेश्वर, सोमेश्वर, गुहागरचो वाडेश्वर ह्या शैव देवांक कुळदेव म्हूण भजतात. कांय चित्पावनांची जोगेश्वरी ही कुलस्वामिनी आसा. कांय जाण वाडेश्वर- जोगेश्वरी, सोमेश्वर-महालक्ष्मी, महादेव-जगदंबा, लक्ष्मीनारायण, दुर्गादेवी अशीं जोड कुलदैवतां मानतात. चित्पावनां भितर फुडें विष्णु उपासना सुरू जातकच लक्ष्मीनारायण, केशवराज, लक्ष्मीनृसिंह, लक्ष्मीकेशव ह्या देवांक कांय घराणीं कुलदैवतां मानपाक लागलीं. खंडोबा, भवानी, त्र्यंबकेश्वर, गिरमाई, बेताळ, एकनाथ, गोलांबिका, काळभैरव, खारेश्वर, व्यंकोबा ह्या देव-देवतांक चित्पावनांनी कुलदेवाचें स्थान दिलां. जाखाई, केडजाई, करंजेश्वरी, नवलाई, केळाई, पावणाई ह्या ग्रामदेवतांकय चित्पावन भजतात.

घुडी-पाडवो, नाग-पंचम, सुता पुनव (नारळी पौर्णिमा), कृष्णजन्माष्टमी, चवथ (गणेशचतुर्थी), नवरात्र, महालक्ष्मीं, दसरो, दिवाळी, आषाढी-कार्तिकी एकादस, मकर-सक्रांत, होळी ह्यो परबो चित्पावन लोक मनयतात.

नवरात्रांतली महालक्ष्मीची पूजा हें कोकणस्थांचें खाशेलपण जावन आसा. ही पूजा नवी व्हंकल पयलीं पांच वर्सां करता. हे पुजेखातीर महालक्ष्मीचें मुखें उकडिल्ल्या पिठासावन करतात. हे परबेंत घागर फुंकपाची आगळी-वेगळी कार्यावळ जाता.

चित्पावनांत सगोत्र लग्नां जायनात. आतेभाव-मामेभयण हांचेभि[तर] लग्न-संबंद घडोवन हाडपाची चालूय हांगा ना. पयलीं भुरगेपणांत [...] चलयांचीं लग्नां करपाची चाल आसली. आतां काल-माना प्रमाण ता[...] फरक पडला. लग्नां थारायतना हेर ब्राह्मणवर्गांवरीच कूल शील, [...] न्हवऱ्याच्यो पत्रिका पळेतात.

मरणप्रथाः चित्पावनांत मनीस मरणासन्न जातकच जमीन शेण सारोवन, त्या जाग्यार तुळशीचीं पानां उडयतात. ताचेर एक कां[...] हायरुन, त्या मनशाक उत्तरेकडेन तोंड करून न्हिदयतात. ता[...] तोंडांत गंगोदक घालतात. भटा-ब्राह्मणाकडल्यान वेद-मंत्र म्हणतात.

प्रेत मसडींत व्हरचेआदीं ताका थंड उदकान न्हाण घालून नवीं व[...] न्हेसयतात आनी गंगोदक उडयतात. प्रेताच्या तोंडात एकाद्री भांगरा[...] वा तुळशीपत्र दवरतात. प्रेताचें दहन करपाखातीर घरांतलो उ[...] मडक्यांत घालून मेल्ल्या मनशाच्या भुरग्याच्या हातांत दितात. हो भुर[...] मुखार चलता. ताच्यावांगडा चलपी दोग जाणांतलो एकलो ए[...] आयदनांत भात घालून व्हरता तर दुसरो सुपांत दाळ वा खोबऱ्या कुडके व्हरता. वाटेर वतासतना भुतां-खेतां खातीर म्हूण दाळ-खो[...] उडयतात. बायलो प्रेताबराबर वचनात. प्रेताचें दहन करतना, प्रे[...] दक्षिणेकडेन तोंड करून चितेर दवरतात. उपरांत प्रेताचेर चंदनाचे कुड[...] आनी तुळशीचीं पानां उडयतात. वायट वेळार एकाद्र्याक मरण ये[...] जाल्यार प्रेताची तकली, दोळे, तोंड, छाती, खांदे हाचेर पिठाचे सा[...] गुळे दवरतात. मेल्लो मनीस दादलो आसल्यार तकलेवटेन आनी बाय[...] आसल्यार पांयांवटेन चिता पेटयतात. ह्या वेळार दहनाचे जे भट-ब्राह्म[...] पुरोयतपण करतात, तांकां कार्टे म्हण्टात.

ज्या जाग्यार मरण येता, त्या जाग्यार एक दिवो पेटयतात. ९ व्या [...] १२ व्या दिसामेरेन घटश्राध्द करतात आनी १३ व्या दिसा पुण्यवाच[...] करून ब्राह्मण भोजन घालतात. वायट नक्षत्राचेर मरण आयल्यार ११ व[...] दिसा शांती करतात.

वेवसायः कोंकणांत येवन राविल्ल्या चित्पावन लोकांचो मुळाव[...] वेवसाय क्षितीपावन म्हळ्यार शेतकामत्याचो आसलो. उपरांत वेदां[...] अध्ययन आनी अध्यापन तांणी केलें. स्वताची बुध्द आनी कर्तबगारी ह[...] दोन गुणांच्या म्हालवजार पूर्विल्ल्या काळांत पेशवाईच्या काळा[...] ब्रिटिशांच्या काळार तशेंच सद्याच्या युगांत चित्पावनांनी विंगड विंग[...] क्षेत्रांनी यश मेळोवन मानाची सुवात जोडल्या.

गोंयचो संदर्भः शिलाहाराच्या काळांत कऱ्हाडे ब्राह्मण गोंय सोडू[...] कऱ्हाडाक गेले. तांकां लागून गोंयच्या सारस्वताच्या देवस्थानाक पुरोय[...] मेळना जालो. कऱ्हाडे ब्राह्मण कऱ्हाडाक गेल्ल्यान जें एक रितेंप[...] गोंयच्या देवळांनी उबें जाल्लें तें भरून काडपाक 'चित्पावन' गोंयां[त] आयले असो विद्वानांचो तर्क आसा.

गोंयांत नागेशीं गांवांत मांचलापूर अग्रहाराचो जो तांब्यापटो मेळ्ळा ताचेवेल्यान १३९१ त गोंयांत चित्पावन ब्राह्मण आशिल्ल्याचें दिसता तांब्यापट्यांत जीं बारा ब्राह्मणांचीं नांवां दिल्यांत, तातूंतलें घैसास [...] आडनांव चित्पावन ब्राह्मणाचें आसा.

गोंयचे चित्पावन गोंयच्या सत्तरी आनी फोंडे म्हालांनी रावि‌ल्ले दिश्ट[ी] पडटात. भारतांतल्या हेर चित्पावन लोकांवरी गोंयांतय ते वेद-अध्ययन[...] भिक्षुकी, शेती हे वेवसाय चलोवन पोट भरतात. सत्तरींतले चित्पावन कुळागरां करतात. तेभायर पुरोयतपण आनी ज्योतिशी हे दोन उप-वेवसाय ते करतात.

गोंयांत चित्पावन लोकांची नवी पिळगी आर्विल्लें शिकप घेवन सुशिक्षीत जाल्ली दिश्टी पडली तरी संस्कृत आनी वेदांविशीं हाचे इतले जाणकार जमात दुसरी ना.

गोंयच्या चित्पावन समाजामदीं उलयतना कोंकणी भाशेचो वापर करतात, पूण घरांत मात आपली 'चित्पावनी' भासच उलयतात.

बर्वे, फडके, वझे, गोखले, परांजपे, साने, सिधये, केळकर

करंजीकर, सहस्त्रबुध्दे, गाडगीळ, जोशी, मराठे हीं गोंयांतल्या कांय चित्पावन ब्राह्मणांचीं नांवां जावन आसात.

गोंयचे चित्पावन ब्राह्मण सारस्वतागेर धर्मकृत्य केल्यार लेगीत अन्न ग्रहण करीनात. पूण हेर द्रविड ब्राह्मणांगेर अन्न ग्रहण करतात. कांय कांय घराण्यांत अजूनय ही चाल चलता.

भारतांतल्या चित्पावन लोकांचें खाशेलपण म्हळयार तांचे घारशे डोळे. भारतीय चित्पावन लोकांक आशिल्ले घारशे डोळे वंशशास्त्रज्ञांक एक आव्हानूच थारलां.

- कों. वि. सं. मं.

चित्रंगी: (मराठी-कामलता, गणेश पुश्प; कन्नड-कामलते; इंग्लीश-सायप्रस व्हाईन; लॅटीन-आयपोमिया क्वामोक्लिट (क्वामोक्लिट पिन्नाटा; कूळ- कॉन्व्हॉल्व्ह्यूलेसी). सुंदर, बारीक, गुळगुळीत आनी एक वर्साची उरपी वाल. ही वाल मुळची उश्ण कटिबंधीय अमेरिकेंतल्या प्रदेशांतली आसून भारतांतल्या सगळ्या वाठारांत आनी बागेंत सोबीतकायेखातीर लायतात. कांय कडेन ही वाल रानांनीय दिश्टी पडटा. पानां सादीं आनी पांखाभशेन वेगळायिल्लीं आसतात. तांचो दरेक भाग सुतीभशेन आकृती आसता. सप्टेंबर ते डिसेंबर ह्या म्हयन्यांत लांब देंठर पानांच्या बगलेवटेन नळये आकाराचें आनी वयर तांबशें वा धवें फूल येता. फळाच्या बोंडांत चार बियो आसतात.

ही वाल रोवपाक सोपी आसून ती रोखडी वाडटा. देखून ती माटवार, कुंपणांतीर सोबायेखातीर लायतात. पयलो पावस येवन वतकच जून-जुलय म्हयन्यांत बियो रोयतात. सूर्याचो उजवाड बरो मेळ्ळयार तशेंच सारें घालून तयार केल्ले जमनींत ही वाल बरी वाडटा. पावसाळो सोंपतकच वाल सुकता.

चित्रंगीच्या पानांचो लेप कैंसपुळयेचेर (carbuncle) लायतात. मूळव्याध (बीक) जाल्यार कुटिल्लीं पानां भायल्यान लायतात आनी हून तुपांत घालून खावपाक दितात.

- कों. वि. सं. मं.

चित्रकला: चौसश्ट कलांमदली एक कला. एके थारायिल्ल्या जाग्यार आकार आनी रंग हांचो आदार घेवन घडयिल्ली कलाकृती म्हळयार 'चित्र' अशी व्याख्या करतात. चित्र म्हळयार सैमाच्या रंग रुपाकडेन मेळपी-जुळपी रंगीत रचना, अशें मानतात.

आदल्या काळार चित्रकलेची उत्पत्ती कशी आनी केन्ना जाली हेविशीं निश्चित म्हायती मेळना. आदिमानवाक सैमांतल्यो विंगड विंगड वस्तू देखीक- मळब, धर्तरी, गिरे, नखेत्रां, न्हंयो, दोंगर, ऋतूमानांत जावपी बदल हांचे फाटले प्रक्रियेविशीं गिन्यान नासलें. पूण हे गजालीविशीं तांकां ओळखणाय आसली. आदिमानवान आपल्या भोंवतणच्या सगळ्या वस्तूविशीं एके अदृश्य शक्तीची कल्पना केली आनी ते नदरेन त्यो वस्तू वा तांचीं प्रतिकां आपल्या चित्रांच्या संवसारांत वापरलीं. आपल्या भोंवतणच्या सैमीक वस्तूंक दैवीक आनी अध्यात्मीक रूप दिवपाचो यत्न आदिमानवान आरंभासावन केल्लो. चित्रकलेचें मुळावण ह्या यत्नांतल्यान पडलें, अशें समजतात.

आदिमानवाचें सुर्वेचें चितारप भायले रेशेपुरतेंच मर्यादीत आसलें. चितलांत दाबिल्ल्या हाता वा पायावरवीं जो ठसो उदेता ताका एक भायले आंग आसता. ताचेवेल्यान ताका बुद्द मेळ्ळ्या आसुंयेता. अल्तामिरा हांगाचे वण्टीर बोटांनी रेगोट्यो कोरांतून एक जनावराचें तोंड काडलां. रेखन कलेची ही मुळावी अवस्था मानतात. हाताच्या तळव्याचे ठसे वण्टीर उदेवन आदीमानवान आपल्या अस्तित्वाचो ठसो आपल्या मूळ जाग्यार दवरलो.

मातयेचीं आयदनां सजोवप, कातीच्या भेसांचेर चित्रां काडप, होंवरेंच्यो वण्टी चितारप, शिकारेचीं हत्यारां चितारप आनी नक्षी काडप, उपासनेखातीर सैमीक शक्तीचीं प्रतिकां निर्मप आनी हेर रुपांवरवीं आदिमानवान आपले चित्रकलेचे उत्फर्के परगटायले. हजारांनी वर्सांआदींची सेन हांगा सांपडिल्लीं गव्या-रेड्याचीं चित्रां अभ्यास करपासारकीं आसात.

मोहेंजोदडो, मेक्सिको आनी ईजिप्त हांगाचे पोरले संस्कृतायेचे चित्रशिल्पकलेंत एक अप्रूप अशी लय आसा. ग्रीकच्या मातयेच्या आयदनांवेलीं चित्रां अप्रूप आसात. ग्रीक संस्कृतायेच्या उदरगतीच्या काळांत वास्तवचित्रणाचेर चड भर आशिल्लो. प्रबोधनकाळांत तैलमाध्यमावरवीं सावळी आनी उजवाड पितारपाइतलें रंगमाध्यम मनशाकडेन आशिल्लें. मेणरंगांतल्या चित्रांनी, त्रिमितीचो भास जाणवता. पॅंपेई हांगाच्या वण्टीचित्रांनी त्रिमितीचो भास निर्मुपाचो यत्न केला. मध्ययुगांत रसविद्येक (ॲल्केमी) लागून चित्रकलेच्या मळार बरीच उदरगत जाली.

संस्कृत साहित्यांतली चित्रकला: संस्कृत साहित्यांत चित्रकलेचीं जायतीं वर्णनां मेळटात. भास, कालिदास, भवभूती, हर्श आनी हेर नाटककारांनी आपल्या नाटकांनी चित्रकलेचे प्रसंग जायतेकडेन हाडल्यात. रामायणांत रावणाच्यो जायत्यो चित्रशाळा आशिल्ल्याचो उल्लेख आयला.

भारतीय चित्रकलेचो इतिहास: भारतीय चित्रकलेची सुरवात केन्ना जाली, हेविशींची निश्चित म्हायती मेळना. पूर्विल्ल्या काळांत चित्रकलेचो उगम जाल्याचे सबळ पुरावे मेळटात. भारतांत इमारतीचे वण्टीर आनी लांकडांचेर चित्रां काडपाची चाल पूर्विल्ल्या काळासावन अस्तित्वांत आसली.

भारतांत जायते कडेन होंवऱ्यो आनी शिलाखंड हांचेर रेखाचित्रां काडिल्लीं सांपडल्यात. बुंदेलखंड, मिर्झापूर, रायगड, छोटा नागपूर आनी थंयसावन दक्षिणेंत कर्नूल मेरेन पातळिल्लीं शिलाचित्रां, भारतीय चित्रकलेचें मूळ आसूंये. हीं सगळीं चित्रां शिकार आनी झूज हेविशींचीं आसात. बिल्लासुरगम हांगाचे होंवरेंत सगळ्यांत पोरलीं रेखाचित्रां मेळिल्लीं. दक्षिणेंत वायनाड हांगाचे होंवरेंत मनीस आनी जनावरां हांची कोरांतिल्लीं चित्रां मेळ्ळ्यांत. कैमूर पर्वतांत, इतिहासापयलींच्या काळांतलीं शिळेर काडिल्लीं चित्रां मेळ्ळ्यांत. तीं चडशीं शिकारेचीं आसात. बुंदेलखंडांत पहाडी होंवरेंत गेरुन रंगयल्लीं चित्रां मेळ्ळ्यांत. थंय शिकारी चित्रांभायर होंवरेंतले दिसपट्टे जिणेचे देखाव आसात.

ह्या उपरांतचो काळ सिंधुसंस्कृतायेचो. मोहेंजोदडो आनी हडाप्पा ह्या सिंधूसंस्कृतायेच्या केंद्रांनी चित्रकलेचे नमुने दिसतात. ही चित्रकारी चर्म वा भूजपत्र हांचेवेली नासून मातयेच्या आयदनांवेली आसा. त्या काळावेले जे अवशेश मेळ्ळयात, ताचेवेल्यान मोगी जीवाच्या अंतरांतले भाव, नर्तकीच्यो विंगड विंगड मुद्रा, बायलांची सोबीत केशरचना, बायलांचे कुडीची सोबीतकाय हीं तांच्या मुर्तींतल्यान आनी चित्रांतल्यान कलात्मक रितीन व्यक्त जातात.

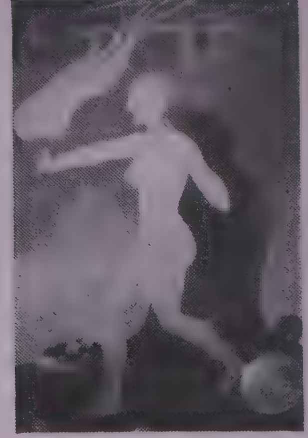
इ.स.प. तिसऱ्या शतमानाच्या काळांत बौध्द धर्माचो खूब प्रसार जालो. हो बौध्दधर्माच्या उदरगतीचो काळ आसलो. ह्या काळांत चित्रकलेक म्हत्व मेळिल्लें. चित्रकारांनी धर्मीक बसका आशिल्लीं चित्रां रंग-रेशेवरवीं घडयलीं. तातूंतल्यान धर्माविशींचे उत्फर्के जागे जालेच, पूण तेभायर मनीस जिणेचें चित्रण तांणी केलें. इ.स. च्या पयल्या शतमानांत 'अमरावती' हांगा तांणी कोरांतिल्लो स्तूप अभ्यास करपासारको आसा. भारतांत लेणी कोरांतपाची परंपरा ह्याच शतमानांत सुरू जाली.

सिकंदरान घुरी घाल्या उपरांत भारतीय चित्रकलेचेर ग्रीक शैलीचो प्रभाव पडलो. इ.स. च्या पयल्या तीन शतमानांत ग्रीक आनी भारतीय ह्या दोनूय शैलींचे भरसणेन चित्रकारांनी कांय कलाकृती निर्मिल्यो. स्वतंत्र भारतीय शैलीन कलाकृती निर्मुपी कलावंत त्या काळांत भारतांत आसले.

प्रकार: *अजंठा चित्रशैली:* संशोधकांच्या मतान अजंठा लेणींतलीं वण्टीचित्रां पयल्या शतमानासावन आठव्या शतमानाच्या निमाणेमेरेन घडलीं. बौध्द जातककथा आनी बुध्दाची जीण हांचे भोंवतणी अजंठांतलीं

लक्ष्मण पै हांची कलाकृती

चिमुलकार हांची कलाकृती

चित्रां चिंतारिल्लीं दिसतात. यक्ष-गंधर्व, सोबीत बायलो, गंधर्व-किन्नर, संन्याशी, रानां, नगरां, भवनां हांचे वरवीं एक जिवी कलासृश्ट हांगा उबी जाल्या. पद्मपाणी अवलोकितेश्वर हाचें चित्र सगळ्यांत सुंदर आसा. रेशांची मांडावळ, रंगांचें समतोलपण आनी विशयाचें प्रतिपादन हे नदरेन हीं चित्रां ऊंच पांवड्याचीं आसात. अजंठ्याचे चित्रसृश्टीचो प्रभाव भारताभायरूच न्हय तर मध्य आशिया, ब्रह्मदेश, लंकां, चीन आनी जपान ह्या देशांचे चित्रकलेचेर पडला. भारतीय चित्रकलेची परंपरा अजंठ्याचे चित्रकलेन सुरू जाता अशें म्हण्टात. वयले तरेची सुंदर वण्टीचित्रां बाघ आनी बादामी आनी सितन्नवासल ह्या जाग्यांवेल्या होंवऱ्यांत चितारिल्लीं आसात.

गुजराती चित्रशैली: गुजरातांतल्या कलाकेंद्रांत पयलीं ताडपत्री पोथयांचेर चित्रां काडटाले. फुडें कागद तयार जातकच ताचेर चित्रनिर्मणी सुरू जाली. हे शैलींतलीं पूर्विल्लीं चित्रां खास करून जैन पोथयांचेर आनी जैन धर्माविशींचीं आसात. उत्तरकाळांतलीं चित्रां वैष्णव संप्रदायाचीं आसात. त्या चित्रांतली तांबड्या, निळ्या आनी भांगरा रंगाची तरलता आनी नक्षीदार भेस सोबीत दिसतात. पंदराव्या शतमानामेरेन गुजराती चित्रशैली वैभवाचे तेंगशेर आसली. अकबरान फुडें सगळ्या कलावंतांक आपल्या दरबारांत व्हेल्ल्यान तांची गुजरात परंपरा बंद पडली.

मोगल चित्रशैली: मोगल साम्राज्याचो जनक बाबर एक व्हड कलामोगी आनी कवी आसलो. भारतांत येतासतना ताणें 'शाहीनामा' नांवाचो जो ग्रंथ हाडिल्लो, तो सचित्र आसलो. ताचो पूत हुमायूं होय कलामोगी आसलो. अब्दुस् समद शिराजी आनी मीर सैयद अली ह्या दोन पर्शियन चित्रकारांक, हुमायूंन, चित्रकलेची उदरगत जावंची ह्या हेतान दरबारांत हाडिल्ले. तांच्या हाताखाल पन्नास चित्रकार काम करताले. तातूंत हिंदूय आसले. तांणी इराणी शैली भारतीय शैलींत भरसून चित्रकलेक एक नवें मोडण दिलें. तिका 'मोगल चित्रशैली' म्हण्टात. अकबराक चित्रांचो संग्रह करपाचो नाद आशिल्लो. ताणें फकत प्रणयकथांची १,३७५ चित्रां आशिल्लो एक संग्रह तयार करून घेतिल्लो. जहांगिराच्या काळांत मोगल शैली उदरगतीचे तेंगशेर पाविल्ली. त्या काळांतल्या चित्रकारांनी राजाचें स्वागत, शिकारेचे प्रसंग, प्रार्थनेचे देखाव, राणीवंशांतल्यो बायलो, हत्ती, घोडे, रानवटी सुकणी-सावदां अशे चित्रविशय मोटे आवडीन हाताळ्ळे. शाहजहान आनी औरंगजेबाच्या काळांत हे शैलीक देंवती कळा लागली. औरंगजेबान तर ललितकलेचो पुराय दुस्वास करून सगळ्या चित्रकारांक धांवडावन घाले.

राजपूत चित्रशैली: मोगल राजांचो आलाशिरो ना जातकच राजपूत चित्रकारांनी जी शैली केळयली, तिका राजपूत शैली म्हण्टात. इस्लामी कल्पनेचो प्रभाव पडिल्ली, पूण हिंदु आचार-विचारांकडेन जुळटें घेवपी ही एक शैली जावन आसा. रामानंद, तुलसीदास, चैतन्य, मीराबाई ह्या संतकवींचें साहित्य, रामायण-महाभारतांतले कथाप्रसंग, गीतगोविंदांतलें काव्य हातूंतल्यान राजपूत चित्रकारांनी चित्रांखातीर विशय वेंचून काडले. राजपूत कलावंतांचो प्रतिभाविलास आनी कलात्मक आविश्कार तांणी काडिल्ल्या रागमाला, बारमासा आनी स ऋतू ह्या चित्रांनी दिसून येता. सैमांतल्या स ऋतूंची मनशाच्या अंतरंतल्या षड्विकारांकडेन सांगड घालून प्रणयाच्या माध्यमांतल्यान तांचें दर्शन राजपूत चित्रकारांनी घडयलां.

पहाडी चित्रशैली: राजस्थानी भाव आनी संकेत हातूंतल्यान पहाडी शैलीची निर्मणी जाली. जम्मू, टेहरी, गढवाल, बसौली, पठानकोट, गुलेर, चंपा, नूरपूर, कांगडा, कुलू, मंडी, साकेत ह्या भागांनी पहाडी शैलीचो विस्तार जालो. १७ व्या शतमानाच्या मध्याक हे शैलीची निर्मणी जाली. बसौली चित्रशैलींत गती आनी शक्त तर कांगडा शैलींत बायलेची जीण आनी सोबीतपण हाका खास अशी सुवात आसा.

…राठी चित्रशैली: मराठ्यांच्या राज्यांत खास करून तंजावरच्या मराठी …ळार संगीत आदी कलांवांगडा चित्रकलेक आलाशिरो मेळिल्लो. …ळार एक खास शैली थंय वयर सरली, अशें मानतात. थळाव्या …ाच्यो स्फुट लोकशैली मात महाराष्ट्र आनी भारतांत नामना जोडून …ल्यो. महाराष्ट्रांत सावंतवाडीच्या गंजिफांची जिनगरी शैली म्हत्वाची …. खानदानी कुटुंबां आनी देवळां हांच्या आदारान वण्टीचित्रांच्यो …शैली जिव्यो उरल्यात. नाना फडणीसाच्या मेणवली वाड्याचेर …चित्रां आसात.

आर्विल्ली भारतीय चित्रकला आनी चित्रकार: ब्रिटीश भारतांत …रून तांचे चित्रशैलीचो प्रभाव भारतीय चित्रकलेचेर पडलो. राजा …वर्मा हो अस्तंतेचे चित्रशैलीचो प्रभाव पडिल्लो पयलो चित्रकार …लो. ताणें लोकांच्या श्रध्दाविशींच्या कल्पनांक आपले चित्रकलेंत … सुवात दिल्या. धुरंधर, आगास्कर, आचरेकर हे व्हड चित्रकार हेच …लींत चित्रां काडपात फिशाल आसले. उदेंतेची आनी अस्तंतेची शैली …सून एक आगळी शैली घडोवपी चित्रकार १९ व्या आनी २० व्या …मानांत भारतांत जाले. बंगाल हेविशीं सगळ्यांत मुखार आसलो. इ. … १९१० त कलकत्ता हांगा हवेल आनी डॉ. अवनींद्रनाथ ठाकूर हांणी …डियन सोसायटी ऑफ ओरिएंटल आर्ट' नांवाचे संस्थेची थापणूक केली. …परागत कलाशैली आनी नवी विचारप्रणाली हांच्या संगमांतल्यान एक …ी शैली हे संस्थेन केळयली. हे संस्थेन नंदलाल बसू, क्षितींद्र मुजूमदार, …सितकुमार हालदार, मुकूल दे, देवीप्रसाद राय चौधरी सारके फांकिवंत …त्रकार दिले. नव्या कलाकारांच्यो भावना, दुखववादाकडेन झुकपी …सात. ह्या कलाकारांची सुरवेचीं चित्रां दुखख, निर्शेवणी ह्या भावांक …त्व दितात.

रविंद्रनाथ टागोर, गगनेंद्रनाथ टागोर, अमृता शेरगिल आनी यामिनी …य हांणी चित्रकलेच्या मळार क्रांती घडयली. ह्या चित्रांची रंग, रेगोटी, …प ह्यो गजाली सामक्यो नव्यो आसात. तांणी आपल्या चित्रांत रुपापरस …वाक चड म्हत्व दिलां. भारतीय विशय अस्तंतेचे क्यूबीक शैलींत …गळ्यांत पयलीं गगनेंद्रनाथ ठाकूर हाणें मांडले. अमृता शेरगिल हिची …ली फ्रेंच इंप्रेशनिस्ट शैलीक लागींची आसली. यामिनी राय हाणें आपले …लेच्या आविश्काराखातीर बंगालचे लोककलेचो पालव घेतलो. विसाव्या …तमानाच्या आरंभाक फ्रेंच चित्रकलेकडल्यान आनी सुटके उपरांत …त्रियुगाकडल्यान भारतीय चित्रकलेक प्रेरणा मेळ्ळी.

रथीन मैत्र, गोपाल घोष, सुनील माधव सेन, गोवर्धन आशू, हेमंत मिश्र, परितोष सेन ह्या चित्रकारांनी आपल्या चित्रांत मानवतेची उपासना केल्या, पूण परंपरावादाचो विरोध केला. मुंबयतल्या …चित्रकारांमदीं बेंद्रे, दीनानाथ दलाल, रघुवीर मुळगांवकर, अहिवासी …ग्नेश, शुक्ल, माळी, रावळ, रजा, चावडा, सातवळेकर, गोडसे हे चित्रकार नामनां जोडून आसात. हुसेन, फ्रांसिस, न्यूटन, सोउझ, आरा, गोडे, अकबर, पदमसी, लक्ष्मण पै हे चित्रकार प्रगतिशील वर्गांत मोडटात. कुलकर्णी, भवेश सान्याल, कंवलकृष्ण, सतीश गुजराल, शैलोज मुखर्जी, वीरेन दे, दिनकर कौशिक, आर्यन, बद्री हे चित्रकार दिल्लीचे आसात. दक्षिणेंत माधव मेनन, नरसिंहमूर्ती, श्रीनिवासन, धनपाल आनी रामगोपाल हे चित्रकार खूब गाजल्यात. आयचे चित्रकार विंगड विंगड विशयांचेर आपलीं चित्रां चितारतात. तेवखीं भारतीय चित्रकलेचो नवो आविश्कार उक्तो जावपाची शक्यताय आसा.

भारतीय चित्रकलेचीं खाशेलपणां: निर्दोश रचणूक, निवळ आनी समतोल रंगयेवजण, सैमाच्या वस्तूंचे घडयिल्ले सांकेतीक आकार, विंगड विंगड भावाविश्कार ही भारतीय चित्रकलेचीं खाशेलपणां आसात. बायलेची आकृताय चितारतना मत्स्याकृती दोळे, धनुश्याकृती भुंवयो, सोबीत नाक, लांब वाटकुळें तोंड, बारीक कमर, छाती, बारीक पांय हेविशींचे काल्पनीक सोबीतकायेचे संकेत पाळप, होवूय भारतीय चित्रकलेचो खास गूण आसा. कलेच्या मळावेल्या जाणकारांनी चित्रकाराचे तीन वर्ग केल्यात. पयलो वर्ग सैमाचें अनुकरण करपाचे यत्न करतल्याचो, दुसरो ह्या अनुकरणाचेर प्रभुत्व मेळयिल्ल्याचो आनी तिसरो स्वताचे प्रतिभेन स्वतंत्र निर्मिती करपाचो. ह्या तिसऱ्या वर्गांतल्या कलाकारांचो पांवडो ऊंच आसता. भारतीय चित्रशैली ह्याच वर्गांत मोडटा. अमेरिकेन संवसारीक चित्रकारांचो संग्रह उजवाडाक हाडपाचो थारायलो, तेन्ना पयलो मान अजंठ्याच्या चित्रांक दिल्लो.

विदेशी चित्रकला आनी चित्रकार: ज्या काळांत भारतीय लघुचित्रशैली उदरगतीचे अवस्थेंत आसली त्याच काळांत चीन, जपान, कोरिया आनी हेर उदेंतेकडल्या देशांत चित्रांचे विंगड विंगड प्रकार चलत आसले. वण्टीक लावपाच्या कागदावेली वा कापडावेलीं चित्रां वा पड्ड्यावेलीं चित्रां लोकांभितर खास सुवात जोडून आसलीं. कागदावेल्या चित्रांखातीर खास रंगीत शायांच्या प्रवाही धुवणाचो (वॉश) हे वापर चित्रकार वापरताले.

मध्ययुगांत उणाक म्हूण लेखपाक आयिल्लो कलावंत आपले बौध्दिक तांकीविशीं जागरुक जालो. कलेतले आकृतायेचे सिध्दीखातीर कलावंत प्रज्ञावंत आसचो पडटा, अशें मत जॉतो दी बोंदाने हाणें परगटायलें. वस्तुविश्वाचो चिकित्सक अभ्यास आनी मध्यमद्रव्याचें गिन्यान पुराय जातलें जाल्यार कलाकार वैज्ञानिकासारखो वैज्ञानीक आसचो पडटा, अशें मत लिओनार्दो व्हिंची हाणें परगटायलें. प्रबोधन काळांत आकृतिवाद हो ग्रीक काळांत वयर सरिल्ल्या सममिती पुनरावृत्ती आनी हेर भौमितीक मोडणाचो (सिमेट्रिका कार्ड्रेशिया) एक वेगळो पर्याय आसलो. आतां वणत, कागद आनी हेर द्विमितीय पृश्ठांवेली द्विमितीय रचणूक म्हळ्यार चित्र ही संकल्पना फाटल्यान पडून, वण्टींतल्यान आरपार मेकळे केल्ले काल्पनिक चौकटींतल्यान पळयिल्लो संवसार म्हळ्यार चित्र अशी संकल्पना चलत आसा. प्रबोधनकाळांत गिन्यानाची भूक आनी सैमाविशींची तोखणाय हे चौकटींतल्यान पळोवंक मेळ्ळे. यान व्हान आइक चे 'मॅडोना वुइथ चॅन्सलर रोलीन' चित्र हेच परसरेंतले आसा. एल ग्रेको, आल्ब्रेश्ट ड्यूरर, राफाएल, मायकेल ॲंजेलो हे ह्या काळांतले व्हड कलाकार. व्हासारी ह्या नामनेच्या समीक्षकान व्हिंची, राफाएल, मायकेल ॲंजेलो हांकां आर्विल्ले थारायल्यात.

प्रबोधन काळाउपरांत समाजीक परिस्थिती बदल्ली. खानदानी पध्दतीचें म्हत्व कमी जावपाक लागलें. अठराव्या शतमानांतल्या स्वच्छंदतावादी प्रवृत्तीची दाट सया चित्रकलेचेर पडली. चित्रकारांनी सैमाक, नेमाचे फास्केंत बंद करिनासतना भावनेच्या मार्गान ताचेकडेन पळोवंक सुरवात केली. पूर्विल्ल्या भग्नावशेशाचें चित्रण करपाचेर तांणी चड भर दिलो. गोया, विल्यम ब्लेक, टर्नर, दलाक्रुवा, कूर्बे, कॉरो हे चित्रकार स्वच्छंदतावादी आसले.

अठराव्या शतमानांत वास्तववादाचो अतिरेक जालो. अचूक चित्रण जावचें म्हूण कॅमरा ऑब्स्क्यूराचो (पटछिप्त चित्रक) उपेग जावं लागलो. तातूंतलें कमीपण जॉश्युआ रेनल्ड्स हाणें दाखोवन दिलें. आयच्या कॅमेराचें मूळ 'कॅमरा ऑब्स्क्यूर' आसा. ताका लागून अचूक चितारप ही गजाल यंत्राधीन थारली. रंगाची खरसाण आनी उजवाडाची अपूप सोबीतकाय हीं सुत्रां जेन्ना चित्रकाराक सांपडलीं, तेन्ना दृक्प्रत्ययवादाचो उदय जालो. माने, मोंने, दगा हे नामनेचे दृक्प्रत्ययवादी चित्रकार आसात. रंगाचो भाव आनी आकृताय उठावदार दिसपाखातीर उपरांतच्या दृक्प्रत्ययवादी चित्रकारांनी विंगड विंगड वांटो सोदल्यो. गोगॅंच्या रेखनांत निग्रो रेशेची गती आनी रंगांक खर उत्कटताय आसा. व्हान गॉख हाच्या भावनेन भरिल्ल्या रेशांच्या संबंदांतल्यान मनीस जिणेचीं उणेपणां दिसतात. सेझाँ हाणें रंगांचो भाव आनी वस्तूंची घनताय हाचेर भर दिला. ब्राक आनी पिकासो हांणी सेझाँचो घनवाद फुडें चलयलो. रुवो, कोकोश्का सारक्या चित्रकारांनी मनशाचीं दुखखां, मनशाची असहायता, दुर्दैव ह्यो भावना परगटावपाखातीर आकाररंगाचें मनस्वी विरुपीकरण केलां.

पयल्या म्हाझुजाउपरांत, त्या झुजांत जाल्ल्या भियंकूळ संहाराविशीं एक तिडकीची भावना जल्माक आयली. हे बंडखोरीक विधायक मोडण

दिवपाचे अंतःप्रेरणेन अतिवास्तववाद जल्माक आयलो. कवी आंद्रे ब्रतों हो अतिवास्तववादाची जनक आसलो. ताणें आपल्या काव्य, चित्रां आदी कलांतल्यान मनशाच्या बंदिस्त मनांतल्या विचारांक, वासनांक, प्रतिमांक एक उक्ती वाट करून दिली. नामनेचो चित्रकार साल्वादोर दाली हाणें अद्भूत घडणुको, प्रतिमा आनी प्रतिकां हांचो पुराय जाण दवरून वापर केलो. अतिवास्तववादी ताका आपलो मानिनात. क्ले-आकार, प्रतिमा आनी रंगभरीत गूढ वातावरण हाचे स्वभावीक गूण चित्रांत दाखोवपाक यशस्वी थारला. देखून तो अतिवास्तववादाक लागीं आयला.

वस्तुनिरपेक्ष अप्रतिरुपाकारांतल्यान क्रियाचित्रण हो प्रकार वयर सरलो. जॅक्सन पॉलक हो ताचो मुखेल जनक आसलो. क्रियाचित्रण म्हळ्यार अप्रतिरुप चित्राचो स्वच्छंद आविश्कार जावन आसा.

गोंय आनी चित्रकलाः चित्रकलेच्या मळार गोंयचो वांटो म्हत्वाचो आसा. लक्ष्मण पै, मारियो मिरांदा, गणपतराव लाड, आंतोनियु त्रिन्दादी, इनासियु व्हाज, अनंत भोसले, रघुवीर चिमूलकार, दीनानाथ दलाल, रघुवीर मुळगांवकर, मंगेश केंकरे, आग्नेल फोंसेका, फ्रान जुआंव फेर्नांदीश, व्ही. एस्. गायतोंडे, एफ्. एन्. सोउझा, जुजे पेरैर, प्रफुल्ला डहाणूकर हे गोंयचे गाजिल्ले चित्रकार आसात.

शंकरराव मुळगांवकर आनी ताचो भाव तशेंच नरसिंह खंवटे हांचीं दोन कलामंदिरां (studio) ४० च्या दशकांत गोंयांत आसलीं.

गोंयांत, पणजेच्या आल्तीन दोंगूल्लेचेर गोवा कला महाविद्यालय आसा.

- कों. वि. सं. मं.

चित्रगुप्तः धर्तरेवेल्या मनशांच्या, प्राण्यांच्या पाप-पुण्याचो हिशोब दवरपी, यम-दरबारांतलो एक अधिकारी असो चित्रगुप्ताचो पोरन्या भारतीय साहित्यांत उल्लेख मेळटा.

चित्रगुप्ताचे उत्पत्तीविशीं दोन कथा चलतात त्यो अश्यो:

१. एक फावट ब्रह्मदेव ध्यानाक बशिल्लो आसतना, ताच्या आंगांतल्यान एक चित्रवर्ण दादलो निर्माण जालो. ताच्या एका हातांत तिंतेर आनी दुसऱ्या हातांत लिखणी आसली. ताच्या चित्र-विचित्र वर्णावेल्यान ताका चित्रगुप्त हें नांव पडलें. ब्रह्मदेवाचे कुडींतल्यान (काया) उत्पन्न जाल्लो, म्हूण ताका 'कायस्थ' अशेंय म्हणपाक लगले. जेन्ना ताणें ब्रह्मदेवाक आपल्या कामाविशीं प्रस्न केलो, तेन्ना ब्रह्मदेव परतो ध्यानस्थ जालो आनी ताणें ताका यमलोकांत वचून थंय येवपी जिवांच्या पाप-पुण्याचो हिशोब दवरपाक सांगलो. चित्रगुप्त ब्रह्मदेवाची आज्ञा मानून यमलोकांत गेलो. थंय ताका अंबष्ठ, माथुर, गौड आनी हेर अशे णव पूत जाले.

२. मित्र नांवाचो एक कायस्थ मनीस आसलो. ताका चित्रगुप्त आनी चित्रा अशीं दोन भुरगीं आसलीं. मित्राच्या मरणाउपरांत ताची बायल सती गेली. ताका लागून हीं दोनूय ल्हान भुरगीं उबंत पडलीं. मागीर हीं दोगाय जाणां प्रभासक्षेत्रार येवन सुर्याची आराधना करपाक लागलीं. ते आराधनेवरवीं चित्रगुप्ताक गिन्यानाची प्राप्ती जाली. चित्रगुप्ताचें गिन्यान पळोवन यमान ताका आपल्या दरबारांत लेखक म्हूण दवरलो. फुडें ह्याच चित्रगुप्तान यमाक धर्माचें सार सांगलें. उपरांत चित्रेन चित्रगुप्ताक एक व्हड भवन बांदून दिलें. ह्या भवनांतली कारागिरी पळोवन विश्वकर्म्याक लेगीत ताचो दुस्वास दिसलो, अशें हे कथेंत मुखार म्हळां.

गरुड पुराणांत यमलोकालागीं चित्रगुप्ताचो चित्रलोक आशिल्ल्याचें म्हळां.

चित्रगुप्ताचें फुडल्या मंत्रान ध्यान करतात.

किरीटोज्ज्वलं वस्त्रभूषाभिरामं
विचित्रासनासीनमिन्दुप्रभास्यम्।
नृणां पापपुण्यानि पत्रे लिखन्तं
भजे चित्रगुप्तं सखायं यमस्य ||

अर्थ- मुकुटान उज्वल दिसपी, वस्त्रां आनी अलंकारांक लागून सुंदर दिसपी, विचित्र अशा आसनार बशिल्लो, चंद्रावरी जाचें तोंड आसा असो, मनशाच्या पाप-पुण्याचो हिशोब पत्राचेर बरोवपी यमाच्या इश्टाव हांव भजतां.

कार्तिक शुध्द द्वितीयेक यमपूजा करतात तेन्ना चित्रगुप्ताचीय पूजा करतात. कायस्थ लोक चित्रगुप्ताक आपलो पूर्वज मानून पूजतात.

उज्जैनीच्या वाठारांत कायथा ह्या गांवांलागीं चित्रगुप्ताचें एक पोरनें देवूळ आसा. देवळालागीं एक चौथरो आसा. ह्या चौथऱ्यार चित्रगुप्तान यज्ञ केल्ल्याचें सांगतात. त्याच क्षेत्रांत सांदीपनीच्या आश्रमालागीं एक शिळा आसा. ते शिळेचेर चित्रगुप्ताची प्रतिमा आपल्यो दोन बायलो आनी बारा चले हांचेसयत कोरांतिल्लो आसा. यमद्वितीये दिसा हांगा व्हड जात्रा भरता.

- कों. वि. सं. मं.

चित्रपटः कलात्मकता आनी तंत्रगिन्यान हांचो संगम आशिल्ले सर्जनशील अशें भौशीक माध्यम आनी मनोरंजनाचें आनी लोकशिक्षणाचें एक प्रभावी साधन. छायाचित्रणावेल्यान चलत्चित्रणाचो सोद लागलो. चलत्चित्रण म्हळ्यार हालपी-धोलपी वस्तूंचें क्रमशः छायाचित्रण. चलत्चित्रणाचो सोद लागतकच रोखडोच चित्रपटकलेचो जल्म जालो. सुरवातीच्या मूकचित्रपटाउपरांत ध्वनिमुद्रणाचो सोद लागतकच उलोवपी चित्रपटांचें युग सुरू जालें. रोखडेच रंगीत चित्रपटूय आयले. हालींच्या काळांत त्रिमितीय (three-dimensional) चित्रपटांचीय निर्मिती जाल्या. विसाव्या शेंकड्यांतल्या विज्ञानीक आनी तंत्रीक उदरगतीक लागून चित्रपटकलेची विंगड विंगड आंगांनी उदरगत घडून आयली.

डॉ. पीटर मार्क रॅझे ह्या संशोधकान १८२४ त, रॅयल सोसायटी ऑफ लंडन हे संस्थेक 'हालपी-धोलपी वस्तूंचें दृश्यसातत्य' ह्या विशयाचेर एक निबंध सादर केलो. १८२६ त सर जॉन हर्शेल हाणे शिलिंगचें एक नाणे भोंवऱ्याभोंवतणी घुंवडावन केल्लो प्रयोग, १८३२ त जोजेफ आन्तवान फर्डिनांड प्लातो ह्या बेल्जियम शास्त्रज्ञान लायिल्लो फेनॅकिस्टोस्कोपचो सोद, १८३४ त विल्यम जॉर्ज हॉर्नर ह्या संशोधकान हालपी-धोलपी चित्रां दिसतलीं, अशेतरेन केल्लो झोइट्रोप (व्हील ऑफ लाइफ) नांवाचो प्रयोग, १६४० त रोमच्या आटानाझिउस किर्खर हाणे तयार केल्लो 'मॅझिआ कॅटोप्ट्रिका' हो चित्रदीप अशा विंगड विंगड प्रयोगांतल्यान चित्रपटतंत्राची उदरगत जायत गेली. १८६० त, फिलाडेल्फियाच्या कोल्मन सेलर्झ हाणें छायाचित्रांचे माळेंत हालचाल दाखोवपाखातीर यत्न केले. १८५३ त, एका ऑस्ट्रियन लश्करी अधिकाऱ्यान ताटली आनी चित्रदीप हांच्या आदारान पड्ड्याचेर चित्रां दिसतलीं अशी वेवस्था केली. तेउपरांत, रेनो हाणें १८७६ त 'प्रॅक्झिनोस्कोप' नांवाचें एक हारशाचें उपकरण तयार केलें. १८९२ त, ताणें 'थिएटर ऑप्टिक' पारिसांत सुरू केलें. १८७२ त, एडवर्ड माइब्रिज नांवाच्या एका छायाचित्रकारान धांवपी घोड्याचें एकेक छायाचित्र आपोआप काडून येतलें, अशी वेवस्था केली.

चित्रपटकलेचे उदरगतीचो दुसरो म्हत्वाचो पांवडो म्हळ्यार फ्रांसाच्या एतिॲन ज्यूल मारे ह्या संशोधकान, १८८२ त छायाचित्रणाखातीर तयार केल्ली एक 'फोटोग्रॅफिक गन'. तातूंत यांत्रिक सुदारणा करून ताणें जॉर्ज डेमिनी नांवाच्या एका सहाय्यकाच्या पालवान क्रोनोफोटोग्राफ नांवाचो एका सेकंदाक ६० चित्रां घेवपी एक नवो कॅमेरा तयार केलो. १८८५ त, न्यूयॉर्क हांगा जॉर्ज ईस्टमन हाणें चलत्चित्रणाखातीर उपेगाक येतलें, अशें फिल्माचें फीत तयार केलें. तातूंत आनीकूय सुदारणा जावन १८८९ त, सद्या उपेगांत आशिल्लें फिल्म तयार जालें. फिल्माचो सोद लागतकच, चलत्चित्रीकरण करपाखातीर विल्यम फ्रीझ ग्रीन हाणें एक कॅमेरा तयार केलो. ताका लागून चलत्चित्रीकरण आनी चित्रप्रक्षेपण हातूंत बरीच उदरगत घडून आयली. देखून, विल्यम फ्रीझ ग्रीन हाका चित्रपटकलेचो जनक अशें म्हण्टात. १८८९ त, लि प्रॅस ह्या फ्रेंच संशोधकानूय असलेच तरेचो एक कॅमेरा करपाक यश मेळ्ळें.

एडिसनान १८८९ त आपल्या वांगड्याच्या पालवान कायनेटोग्राफ आनी कायनेटोस्कोप तयार केले. फ्रांसांत ल्यूम्येअर भावांनी

...प्रक्षेपक (Cine Projector) तयार करुन मार्च १८९५ त 'लंच ... ट द ल्युमिअर फॅक्टरी' हो पयलो चलच्चित्रपट थंयच्याच एका ... दाखयलो; डिसेंबर १८९५ त, पारीस हांगाच्या ग्रां काफेंत ...कीचे एक साधन म्हूण 'चार्ज ऑफ द ड्रॅगन्स' नांवाचो सुमार १५ ... बायेचो एक चित्रपट दाखयलो. फेब्रुवारी १८९६ त, लंडनच्या ... पॉलिटेक्निक इन्स्टिट्यूटांत असोच एक प्रयोग जालो. टॉमस ... हाणे व्हिटास्कोप ह्या उपकरणावरवीं चलत्‌चित्रप्रक्षेपकांत ...थ्यो सुदारणा घडोवन हाडल्यो. सुर्वेक देखाव्यांचें चित्रीकरण ...र जातालें. फेब्रुवारी १८९३ त वेस्ट ऑरिंज हांगा एडिसनान ...तल्या चित्रीकरणाखातीर 'ब्लॅक मारिआ' नांवाचें पयलें ...र्निर्मितीघर बांदलें.

...ल्मावरवी काणी वा कथानक दाखोवपाचो पयलो प्रयोग अमेरिकेंत ... त, आर्. जी. हॉलमन हाणें 'पॅशन प्ले' (लांबाय सुमार ६५६ ...) ह्या चलत्‌चित्रपटावरवीं केलो. खऱ्या अर्थान चित्रपटाचो जल्म ... त जालो. त्या वर्सा एडविन एस्. पोर्टर हाणें संकलनकलेचो वापर ... खेप करून 'द ग्रेट ट्रेन रॉबरी' हो सुमार २४४ मी. लांबायेचो ...चित्रपट तयार केलो. स्पिर्ग्ई आयझेनस्तीन आनी व्हस्येव्हलत ...किन ह्या रशियन तंत्रज्ञांनी चित्रपटाविशीं आनी संकलनाविशीं ... प्रयोग सुरू केले. २१ एप्रिल १९१३ दिसा ८ रिळांची आनी सुमार ...वरां चलपी 'को वादीस' हो पयलो इटालियन चित्रपट दाखयलो. ... चॅप्लिन ह्या विनोदी कलाकाराचे विनोदी मूकचित्रपटूय ह्या ...त खूब लोकप्रिय जाले. १९०७ च्या सुमाराक कथानकाचो संवाद ... करपाखातीर पड्ड्याचेर अक्षरी संवाद वळख (captions) ...वपाची पध्दत सुरू जाली. सप्टेंबर १९०८ त, एक्लेर (फ्रांस) हाणें ...क कार्टर' ही पयली धारावाही फिल्म दाखोवपाक सुरवात केली.

...ह्या काळांत चित्रपट उलोवपी आनी रंगीत करपाखातीरूय प्रयोग ... आशिल्ले. १८६१ त, जेम्स क्लार्क मॅक्सवेल हाणें पयलें रंगीत ...चित्र सादर करपाचो यशस्वी यत्न केलो. १८६२ त, फ्रांसांत लुई ... द्यु होरॉं हाणें 'मोनोपॅक कलर' नांवाचें एक फिल्म तयार केलें. ...च्या शेंकड्याचे सुरवातीक रंगीत चित्रपट तयार करपाखातीर उपाट ... जाले. जेंकिन्झ चार्ल्स फ्रांसिस हाणें 'ॲनाबेल द डान्सर' ह्या ...चो एक चित्रपट तयार केलो. तातूंतलें दरेक चित्र ताणें हातान ...ल्लें. १९०५ त, शार्ल पाथे हाणें रंगीत चित्रपट तयार करपाखातीर ... नवी पध्दत वापरांत हाडली. जुलय १९०६ त, इंग्लंडांत चार्लस् ...न आनी जी. आल्बर्ट स्मिथ हांणी किनेमाकलर नांवाची एक दुरंगी ...पट तयार करपाची पध्दत प्रचारांत हाडली. हेच कल्पनेवेल्यान ...यम फ्रीझ ग्रीन हाणें बायोकलरची पध्दत सोदून काडली. १९०८ त, ...डेड वॉर्क ग्रिफिथ ह्या नाट्यकलाकारान नट आनी लेखक म्हूण ...पटसृश्टींत प्रवेश केलो. चित्रपट तंत्राचो जनक म्हूण ताचें नांव ...र्ली धा वर्सां चित्रपट सृश्टींत गाजलें. १९११ ते १९१४ ह्या काळांत ...पटाच्या मळार उपाट उदरगत घडून आयली आनी चित्रपटाची ...बाय सुमार ३०५ मी. मेरेन वाडली.

१९१५ त, हर्बर्ट टी. काल्मुर हाणें टेक्निकलर फिल्म तयार केलें. ...लो टॅक्निकलर चित्रपट फ्लॉरिडांत १९१८ च्या सुमाराक 'द गल्फ ...ट्वीन' ह्या नांवान भायर सरलो. मूकपटांच्या काळांतलो म्हत्वाचो ...गीत चित्रपट म्हळ्यार डग्लस फेअरबॅंक्सचो १९२५ तलो 'द ब्लॅक ...रिट'. वॉल्ट डिझ्नी हाणें १९३२ त तयार केल्लो 'फ्लॉवर्स ॲंड ट्रीज' हो ...रंगी चित्रपट आनी उपरांत 'बेकी शार्प' (१९३५) आनी 'गॉन विथ द ...ड' (१९३९) हेय चित्रपट नांव घेवपासारके आसात. ह्या काळांत ...र्मनीचे आग्फा कलर, बेल्जियमचे गेव्हा कलर आनी इटलीचे फेरानिया ...लर हे पध्दतीचे रंगीत चित्रपट सगळ्याक लोकप्रिय जाल्ले. १९३५ त, ...अमेरिकेच्या ईस्टमन कलरान 'कोडॅक्रोम' नांवाची रंगीत फिल्म १९३५ त ...चारांत हाडली.

चित्रपटांक आवाज दिवपाचे नदरेन पयलो यत्न १८५७ त, फ्रांसांत लेऑन स्कॉट हाणें केलो. ध्वनीलहरींचें विद्युत्‌लहरींत रुपांतर करपाच्या वावरांत इंग्लंडच्या क्लार्क मॅक्सवेल आनी अलेक्झांडर ग्रॅहॅम हांणी मोलादीक संशोधन केलें. अमेरिकेंत एडिसनान १८७७ च्या सुमाराक आपल्या फोनोग्राफ यंत्रावरवीं मूक चित्रांक आवाज दिवपांत यश मेळयलें.

इंग्लंडच्या डोनिस्थोर्पे हाणें १८७८ त ध्वनिलेखनाविशींचो सोद लायिल्लो आनी १९०० च्या सुमाराक यूजीन हाणें फिल्माचेर ध्वनिलेखन करपाची मुळावी पध्दत सोदून काडिल्ली. डॉ. ली. डी. फॉरेस्ट आनी एच्. डी. आर्नल्ड हांणी ध्वनिक्षेपण पयस अंतरामेरेन पावतलें, अशें एक साधन तयार केलें (१९१२). १९१९-२० त, जर्मनींत आवाजलहरींचें उजवाडलहरींत रुपांतर करून फिल्माचेर ध्वनिमुद्रण करूंक येतलें, असल्या उपकरणांचें प्रात्यक्षिक जालें. ऑगस्ट १९२६ त, बेल टेलिफोन प्रयोगशाळेन ध्वनिमुद्रण केल्ली एक व्हडली ताटली तयार करून चित्रपटाक आवाजाची फाव ती जोड दिवपाची पध्दत पयलेच खेप सुरू केली. हेच पध्दतीचो उपेग करून वॉर्नर ब्रदर्स कंपनीन, ६ ऑगस्ट १९२६ ह्या दिसा 'डॉन जुआन' हो चित्रपट दाखयलो. ट्वेंटीएथ सेंच्युरी कंपनीन २८ ऑक्टोबर १९२७ दिसा ध्वनिमुद्रित फिल्माचो उपेग करून लघुचित्रपट आनी मुव्हिटोन वार्तापट आवाजासयत दाखोवपाक सुरवात केली. वॉर्नर ब्रदर्स कंपनीन ७ ऑगस्ट १९२७ दिसा 'द जाझ सिंगर' हो बोलपट सादर केलो. १९३० त मूकपटांचो काळखंड सोंपलो. ताटलेवयलें ध्वनिमुद्रण वचून फिल्मावयलें ध्वनिलेखन केल्ले बोलपट दाखोवपाखातीर तरेकवार उपकरणां प्रचारांत आयलीं. १९२९ त 'ब्लॅकमेल' हो ॲल्फ्रेड हिचकॉक हाणें दिग्दर्शित केल्लो पयलो इंग्लीश बोलपट तयार जालो. २२ ऑक्टोबर १९२९ दिसा लंडनच्या न्यू गॅलरी सिनेमांत 'ए थ्रो ऑफ डाइस' हो परदेशी तंत्रज्ञांनी भारतांत तयार केल्लो बोलपट दाखयलो. १९३०-५२ मेरेनच्या काळांत चित्रपटनिर्मितीच्या मळार तंत्रिक नदरेन बऱ्योच सुदारणा जाल्यो. सिनेरॅमा पध्दतीन ध्वनिमुद्रण आनी ध्वनिक्षेपण जावपाक लागलें. उपरांत, सिनेमास्कोप पध्दत, परफेक्ट-ए-साउंड पध्दत, व्हिस्टा व्हिजन, टॉड-ए-ओ सिनेमिरॅकल अश्यो कितल्योश्योच पध्दती आयल्यो. त्रिमितीय पध्दतीचो (three-dimensional system) 'ब्वाना डेव्हिल' हो पयलो चित्रपट 'युनायटेड आर्टिस्ट' हे संस्थेन १९५३ त हॉलिवूड हांगा तयार केलो.

चित्रपटांचे प्रकार: चित्रपटांच्या इतिहासीक विकासक्रमांत कथाचित्रपटांवांगडाच व्यंगचित्रपट, वार्तापट, अनुबोधपट, प्रसिध्दीपट, बालचित्रपट, सैनिकी चित्रपट, शिक्षणीक चित्रपट असले विंगड विंगड प्रकार उदयाक आयले. 'गेम ऑफ प्लेइंग कार्ड्स' हो चित्रपट तयार करपी झॉर्झ मिली आनी आर्. डब्ल्यू. पॉल हांकां व्यंगचित्रपटांचे जनक अशें मानतात. पूण १९०८ त एमील कोल हाणें सुमार ३१ मी. लांबायेचो 'फँटास्मागोरिया' हो मुळाव्या स्वरुपाचो व्यंगचित्रपट तयार केल्लो, तोच खऱ्या अर्थान पयलो व्यंगचित्रपट अशें मानतात. १९२८ त, वॉल्ट डिझ्नी हाच्या एका उलोवपी व्यंगपटांत 'मिकी माऊस' चो पयलेच खेप प्रवेश जालो. १९३७ त, डिझ्नीन 'स्नो व्हाइट ॲंड द सेव्हन ड्वार्फ्स' हो पयलो व्यंगचित्रपट तयार केलो.

ल्युमिॲर ब्रदर्स कंपनीच्या एका प्रतिनिधीन, १९०१ त व्हिक्टोरिया राणीचे अंत्ययात्रेचो एक चित्रपट तयार केल्लो. ताका पयल्या वार्तापटाचो मान फाव जाता. 'पाथे वीकली' नांवाचो सप्तकी वार्तापट १९०९ वर्सा सावन दाखोवपाक सुरवात जाली. पाथे आनी लीऑन फ्रॅंको हांणी फ्रांस आनी अमेरिकेंत वार्तापट प्रदर्शित करपाक सुरवात केली.

अनुबोधपटाची खरी सुरवात १८९६ त जाली. ल्यूमिॲर (फ्रांस), एडिसन (अमेरिका), मायब्रिज (अमेरिका) हांच्या चित्रपटांची सुरवातूच अनुबोधपटांनी जाल्ली. अनुबोधपट वा माहितीपट म्हळ्यार मनीस वा वस्तू हांची विस्तृत चित्ररुप नोंद. रॉबर्ट फ्लाअर्टी हाणें 'ननूक ऑफ द नॉर्थ' नांवाचो संवसारांतलो पयलोच लघुचित्रपट तयार केलो (१९२२). रॉबर्ट फ्लाअर्टी हाका अनुबोधपटाचो जनक अशें मानतात. रशिया

(१९२३), फ्रांस (१९२६), जर्मनी (१९२७) आनी इंग्लंड (१९२९) ह्या देशांतूय असल्या प्रकारचे लघुचित्रपट तयार जाले. १९२९ त, जॉन ग्रीअर्सन हाणें 'ड्रिफ्ट्स' नांवाचो एक लघुचित्रपट तयार केलो. तेन्नासावन ताणें असल्या लघुचित्रपटांक 'डॉक्युमेंटरी' (वार्तापट) हो शब्द पयलेच खेप प्रचारांत हाडलो.

मालाची जायरात करपाखातीर, मुखेल चित्रपट सुरू जावंचेपयलीं वा मध्यंतराउपरांत, प्रसिध्दीपट दाखयतात. मुंबयंत १९१० त 'बर्न्स स्टर्लाइज्ड मिल्क' हो पयलो प्रसिध्दीपट प्रदर्शित जालो. लिव्हर ब्रदर्स लि. हे कंपनीन १९३७-३८ च्या सुमाराक आपल्या लिंटास लि. नांवाचे जायरात-संस्थेवरवीं ल्हान-ल्हान जायरातपट तयार केले. संवसारीक स्तराचेर प्रसिध्दीपटांचे महोत्सव दर वर्सा जातात आनी बऱ्या प्रसिध्दीपटांक तस्त्रीपोय मेळटात.

चित्रपट हें प्रचाराचें आनी शिक्षणीक प्रसाराचें एक परिणामकारक माध्यम आशिल्ल्यान संवसारांतल्या जायत्या राश्ट्रांनी आपापल्या सैन्यदलांतल्या सैनिकांक फाव तें लश्करी, आरमारी आनी हवाई शिकप दिवपाखातीर चित्रपटांचो वापर करून घेतलो. दुसऱ्या संवसारीक म्हाझुजाच्या काळांत, अमेरिकेंत 'ऑफिस ऑफ इंटरअमेरिकन अफेअर्स'; 'ऑफिस ऑफ इन्फर्मेशन' आनी 'वॉर प्रॉडक्शन बोर्ड' हांचेसारकिल्यो समित्यो, झुजाविशींचे आनी सैनिकी प्रशिक्षणाविशींचे चित्रपट काडपाचो वावर करताल्यो. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत भारतांतूय एक सैनिकी चित्रपट-विभाग सुरू केल्लो. तेन्नाच्या हिंदुस्थान सरकारान १९४०-४१ ह्या सुमाराक 'जनरल स्टाफ ट्रेनिंग फिल्म सेंटर' ह्या नांवान एक चित्रपटनिर्मिती विभाग एका लश्करी अधिकाऱ्याच्या फुडारपणाखाल सुरू केल्लो. आतां 'फिल्म अँड फोटो सेक्शन' ह्या नांवाचो एक ल्हान सैनिकी चित्रपट-विभाग दिल्ली हांगा आसून तो मुंबयच्या केंद्रीय फिल्म डिव्हिजनाकडल्यान लश्करी स्वरुपाचे चित्रपट तयार करून घेता.

चित्रपटनिर्बंधः चित्रपटनिर्मिती वेवसायिक नदरेन जावपाक लागतकच, तिका एक तरेची शिस्त लावपाखातीर, १८९६ सावन तिचेर कायदेशीर निर्बंध घाले. चित्रपटांत किदें आसचें आनी किदें नासचें, हें थारायलें. बुरशे, बीभत्स, अत्याचारी, अवास्तव, उत्तान शृंगारप्रधान' आनी सांस्कृतिक मूल्यांचेर आघात करपी देखाव हांचो प्रेक्षकांच्या मनाचेर वायट परिणाम जाता आनी ताका लागून समाजीक नीत इबाडटा, अशें दिसून आयिल्ल्यान चित्रपटांतल्या अशा देखाव्यांचेर हे निर्बंध घाले.

उमे (kisses) घेवपाचो अतिरेक दाखयल्लो एक चित्रपट १८९६ त, अमेरिकेंत तयार जाल्लो. तेन्नासावनं ताचेर खर टिका जावपाक लागली. तेउपरांत, विल हेझ नांवाच्या एका विद्वान मनशान अमेरिकेंतल्या चित्रपटनिर्मात्यांच्या आनी वितरकांच्या संस्थांचे विनंतीवेल्यान १९२२ त, चित्रपटाविशींची एक आचारसंहिता (Code of Administration) तयार केली. तेन्नासावन अमेरिकेंतले चित्रपटनिर्माते ते आचारसंहितेचें पालन करतात. ह्याच हेतान इंग्लंड, फ्रांस, जर्मनी, डेन्मार्क ह्या देशांतूय चित्रपटाविशींच्यो आचारसंहिता तयार जाल्यो. इंग्लंडांत १९०९ त सिनेमॅटोग्राफ ॲक्ट जालो आनी तेउपरांत १९१२ त पयली 'ब्रिटीश बोर्ड ऑफ फिल्म सेन्सॉर्स' हे समितीची थापणूक जाली. तेन्नासावन थंय पार्लमेंटान मान्यताय दिल्लो कायदो चालीक लागला.

अमेरिका आनी इंग्लंड ह्या देशांतल्या अभ्यवेक्षण (censorship) पध्दतीचें अनुकरण करून भारतांत १९१८ त 'इंडियन सिनेमॅटोग्राफ ॲक्ट' नांवाचो कायदो केलो. १९२० त मुंबय, कलकत्ता, मद्रास आनी रंगून हांगा आनी १९२७ त पंजाबांत प्रांतीय अभ्यवेक्षण मंडळांची थापणूक जाली. १ सप्टेंबर १९४९ दिसा भारतीय चित्रपट कायद्यांत दुरुस्ती जाली. ह्या कायद्याप्रमाण भारतांतल्या खंयचेय भौशीक सुवातीचेर चित्रपट दाखोवचेपयलीं तो दाखोवपाखातीर योग्य काय अयोग्य आसा, हें थारावन तेवरवीं पसंतीचो दाखलो दिवप, नाका आशिल्लो भाग काडून उडोवपाक सांगप वा नापसंतीचो शिक्को मारून तो रद्द थारावप, हे अधिकार केंद्रीय शासनान आपलेकडेन घेतले. ज्या प्रकारच्या देखाव्यांक अभ्यवेक्षण-मंडळ आक्षेप घेता, तांचे पन्नास प्रव कायद्यांत दिल्यात.

नवो खर कायदो १ मे १९४९ दिसा संमत जावन १ सप्टेंबर १९४ सावन तो चालीक लागलो. ताचेवरवीं पसंत आशिल्ल्या चित्रपटांक ' (Universal म्हळ्यार सार्वत्रिक) आनी 'ए' (Adults म्हळ्ा प्रौढांखातीर) अशे दोन तरेचे दाखले दिवपाक भारतांत सुरवात जा खंयच्याय पिरायेच्या प्रेक्षकांक दाखोवपाक योग्य असल्या चित्रपटांक ' हो दाखलो मेळटा आनी फकत १८ वर्सांवयल्या पिरायेच्या प्रेक्षका दाखोवपाक योग्य असल्या चित्रपटांक 'ए' हो दाखलो मेळटा. खंयचे तरेचो चित्रपट दाखोवचेपयलीं अभ्यवेक्षण मंडळाची मान्यताय घेवंक जाय, असो मुखेल निर्बंध आसून मान्यतायेचो दाखलो चित्रित करून फिल्म त्या त्या चित्रपटाचे सुर्वेक जोडूंकूच जाय, अशेंय बंधन आ सुर्वेक चित्रपट तपासणी राज्य शासनावरवीं जाताली. १५ जानेवा १९५१ दिसा सेंट्रल बोर्ड ऑफ फिल्म सेन्सॉरची थापणूक जावन ता मुखेल कचेरी मुंबयंत सुरू जाली आनी चित्रपट तपासणेचें काम हो बो पळोवपाक लागलो. १९५२ त सरकारान चित्रपट कायद्यांत सुवार केली आनी २८ जुलय १९५२ सावन सेन्सॉर बोर्डाच्या कामाक सुरवा जाली. १ जुलय १९७५ सावन चित्रपटांक नवे नेम लागू केल्यात. तातूं चित्रपट अभ्यवेक्षणांत कांय म्हत्वाचे बदल केल्यात. सुर्वे अभ्यवेक्षण-मंडळाचेर सरकारी आनी निमसरकारी अशे सुमार ३ सभासद आशिल्ले. आतां नव्या मंडळावयले सगळे सभासद नवे आसू तांचो आंकडो १५ आसा.

मालकी हक्क (Copyright): १९५७ तल्या मालकी हक्क कायद्याप्रमा चित्रपटाच्या कर्त्याक चित्रपट तयार करप, चित्रपटाची चित्रफिल्म ध्वनिफिल्म, चित्रपटांतल्यो ध्वनीमुद्रिका, चित्रपटांचें कथानक, संवाद गीतां हेविशीं खाशेले हक्क दिल्यात. ह्या कायद्याप्रमाण चित्रपटाच्या कर्त्याक चित्रपटाची विक्री करपाचो, तो भाड्यान दिवपाचो वा त्य चित्रपटाचें खाजगी वा भौशीक सुवातीचेर प्रदर्शन करपाचो अधिका आसता. तशेंच चित्रपटाच्या पदांच्या ध्वनीमुद्रिकांचें पुनर्मुद्रण करप व त्यो खाजगी वा भौशीक सुवातींनी वाजोवपाक दिवप, रेडिओवरवीं त्यं ध्वनिक्षेपित करप हे विशींय कायदेशीर हक्क आसतात. मालकी हक्काच भंग जाल्यार चित्रपटकर्तो तशें करतल्याआड कायदेशीर उपाय करू आपल्या न्याय्य हक्कांचें संरक्षण करूंक शकता.

चित्रपटमहोत्सवः चित्रपटकलेचो पांवडो वाडून तिची चडांत च उदरगत जावची आनी चित्रपटांतल्या तंत्राविशींच्या आंगांच्या विचारांचे दिवप-घेवप जावंचें, तशेंच वेगवेगळ्या देशांतले चित्रपट एकठांय पळोवपाची संद चित्रपट रसिकांक मेळची, ह्या हेतान आंतरराश्ट्रीय आनी राश्ट्रीय पांवड्याचेर चित्रपटमहोत्सव मनयतात. असले तरेचो पयलो चित्रपटमहोत्सव व्हेनिस (इटली) हांगा १९३२ त जालो. तेउपरांत, का (फ्रांस) हांगा १९३९ सावन वर्सानवर्स आंतरराश्ट्रीय पांवड्याचे चित्रपटमहोत्सव जावपाक लागले. सांउ पाउलू (ब्राझील), सॅ सिबॅस्त्चॅन (स्पेन), मारे देल प्लाता (अर्जेंटिना), एडिंबरो (स्कॉटलंड) कारलॉवी व्हारी (चेकोस्लोव्हाकिया) आनी हेर देशांतूय असले चित्रपटमहोत्सव भरतात. भारतांत पयलो आंतरराश्ट्रीय चित्रपटमहोत्सव १९५२ त जालो.

चित्रपट- पुरस्कार आनी इनामां: बऱ्यांतल्या बऱ्या चित्रपटांक पुरस्कार दिवपाची प्रथा 'अमेरिकन ॲकॅडेमी ऑफ मोशन पिक्चर आर्ट्स अँड सायन्स' हे संस्थेन सुरू केली. ही प्रथा १९२७-२८ त सुरू जाली. हे संस्थेवरवीं भांगराचो मुलामो आशिल्ली ब्राँझची मूर्त बऱ्यांतल्या बऱ्या चित्रपटाक आनी सर्वोत्तम कलावंतांक एका दबाज्यांत भोवमानान भेटयतात. ताका 'ऑस्कर पुरस्कार' अशें म्हण्टात. १९२८ त ह्या पुरस्काराचो पयलो मान पॅरामाउंट पिक्चर्सच्या 'विंग्ज' ह्या चित्रपटाक मेळ्ळो. असलेच तरेचे पुरस्कार 'द ब्रिटीश फिल्म ॲकॅडेमी' ही संस्थाय दिता.

रतांत केंद्रीय सरकारच्या म्हायती आनी नभोवाणी खात्यावरवीं भारतीय चित्रपटांक शासकीय पुरस्कार आनी प्रशस्तिपत्रां दिवपाचो १९५४ सावन सुरू जालो. १९५५ सावन प्रादेशिक पुरस्कार क सुरवात जाली. अखिल भारतीय इनामां मुखेल ३ आसात: १. म कथाचित्रपटाक राश्ट्रपति भांगरापदक २. सर्वोत्तम पटाक उपराश्ट्रपति भांगरापदक ३. सर्वोत्तम बालचित्रपटाक न भांगरापदक. पयल्याच वर्सा (१९५४) अखिल भारतीय चित्रपटाचें राश्ट्रपति भांगरापदक 'श्यामची आई' ह्या मराठी टाक मेळिल्लें आनी म्हायतीपटाखातीर आशिल्लें उपराश्ट्रपति पदक 'महाबलीपुरम्' ह्या म्हायतीपटाक मेळिल्लें. १९७४ सावन र्सा सर्वोत्तम चित्रपट निर्मात्याक, दिग्दर्शकाक, छायाचित्रकाराक, नेत्याक, अभिनेत्रीक, बालकलाकाराक, पार्श्वगायकाक, संगीत र्शकाक, पटकथालेखकाक, कथालेखकाक, गीतलेखकाक, चित्रपटनिर्मात्याक, म्हायतीपटनिर्मात्याक, शिक्षणीक वा धपटनिर्मात्याक, समाजीक चित्रपटनिर्मात्याक, वेपारी उत्तेजक धपटनिर्मात्याक आनी दिग्दर्शकाक तशेंच आनीकूय हेर कारांक पदकां आनी रोख इनामां दितात.

राज्यपांवड्यार त्या त्या राज्यांतल्या भाशांनी तयार जाल्ल्या पटांक तशींपो आनी रोख रकमेचे पुरस्कार दितात. असले तरेचे पटपुरस्कार दिवपाची प्रथा महाराश्ट्र, केरळ, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, त बंगाल आनी गुजरात राज्यांनी आसा. 'फिल्म फेअर' ह्या इंग्लीश पाक्षिकान १९५४ सावन सर्वोत्तम हिंदी आनी प्रादेशिक भासांतले पट तशेंच बरोवपी, कलावंत, तंत्रज्ञ हांकां पुरस्कार दिवपाक सुरवात . नासिकच्या 'रसरंग' ह्या सातोळ्यावरवीं आनी वसंतराव पहेलवान स्तिक पुरस्कार समितीवरवीं मराठी चित्रपटांक इनामां दितात.

भारतीय चित्रपट: भारतांत चलत्‌चित्रपटाची सुरवात १८९६ त ली. चित्रदीपाचो उपेग करून १८८९-९० च्या सुमाराक श्रीकृष्ण रेत्रांतल्या कांय प्रसंगांचो चलत्‌चित्रपट मदनराव माधवराव पितळे यंत दाखयतालो. असलेच तरेचो प्रयोग कल्याणच्या पटवर्धन कुटुंबांत ल्लो. जुलय १८९६ त, हरिश्चंद्र सखाराम भाटवडेकर उर्फ सावेदादा णें प्रक्षेपकांवरवी पडद्याचेर देखाव दाखोवपाक यश मेळयलें.

चलत्‌चित्रपटाचो उदय १८९६ त जालो, तरीकूय भारतांत ताची रवात १९१२ त जाली. ऑगस्ट १९१२ त, दादासाहेब फाळके हाणें रतांत 'रोपट्याची वाढ' हो सुमार १५ मी. चो लघुपट चित्रित केलो. परांत १९१२ त, दादासाहेबान 'राजा हरिश्चंद्र' हो सुमार १,१२८ मी. लांबायेचो पयलो भारतीय चित्रपट पुराय केलो. भारतांतलो हो पयलो चित्रपट मुंबय शारांत निर्माण जालो; तो मराठी भाशेंत आशिल्लो. ताणें पिठाचे पंजे' नांवाचो एक विनोदी लघुपट आनी कांय मूकपट तयार ले. दादासाहेब फाळके हाका भारतीय चित्रपटसृश्टीचो जनक अशें मानतात. ताणें १९१७ मेरेन १३ लघुपट धरून १७ चित्रपट सादर केले. ह्याच काळांत अनंत परशुराम करंदीकर, एस्. एन्. पाटणकर आनी व्ही. वी. दिवेकर हांणीय कांय मूकपट तयार केले. १९१२ त, नारायण चित्रे, पुरुषोत्तम टिपणीस, दत्तात्रय दाबके, बुकबाईंडर जोशी, रामराव किर्तिकर हांणी विदेशी तंत्रज्ञांचो आदार घेवन सिने कॅमेऱ्याचेर 'पुंडलिक' हो कथापट तयार केलो. १९१७ त, दादासाहेब फाळके हाचो 'लंकादहन' हो चित्रपट खूब गाजलो. लंकादहनाच्या उपाट यशाउपरांत, वामन आपटे, माया शंकर भट्ट, एल्. बी. पाठक, माधवजी जेसिंग आनी गोकुळदास दामोदरदास हांणी दादासाहेब फाळके हाका आपल्या वांगडा भागाक घेवन १९१७ त, फाळके फिल्माचें 'हिंदुस्थान फिल्म कंपनी'त रुपांतर केलें आनी फुडें हे कंपनीवरवीं १०० मूकपट तयार केले. वामन श्रीधर आपटे हाणें, मद्रासाक मूकपट खूब चलतात हें पळोवन थंय एक चित्रपट-वितरण कार्यालय उगडलें.

भारतांत सिने-कॅमेरा स्वता तयार करपाचो मान आनंदराव पेंटर हाका वता. आनंदराव पेंटर आनी बाबूराव पेंटर हांणी कांय लघुपट आनी चित्रपट तयार केले. बाबूराव पेंटर हाणें १९१८-१९ त 'सैरंध्री' हो पयलो कलात्मक चित्रपट काडलो. 'सिंहगड' हो पयलो इतिहासीक मूकपट बाबूराव पेंटर हाणें सादर केलो. बाबूरावाचे शिष्य दामले, फत्तेलाल, व्ही. शांताराम हांणीय फुडें चित्रपटनिर्मिती करपाक सुरवात केली. त्या काळांतले मूकपट चड करून पुराणकथा, दंतकथा, लोककथा, इतिहास ह्या विशयांचेर आदारिल्ले आसताले. छायाचित्रकार पांडुरंग तलगिरी हाच्या युनायटेड पिक्चर सिंडिकेट हे खडकीचे चित्रपटसंस्थेन जायते इतिहासीक चित्रपट सादर केले.

महाराश्ट्रांत चित्रपटसृश्ट आकाराक येता आसतनाच बंगालांतूय चित्रपटनिर्मितीखातीर यत्न चालू आशिल्ले. कलकत्त्याचो हिरालाल सेन हाणें पाथे कंपनीच्या एका छायाचित्रकाराच्या पालवान, १९०३ त 'अलिबाबा' ह्या लोकप्रिय बंगाली नाटकांतल्या नाचाचो कांय भाग चित्रित केलो. तो त्या नाटकावांगडा दाखयतालें. सुरेंद्रनाथ सेन हाणें १९०५ त, बंगालचे फाळणीवेळार जी चळवळ जाल्ली, तिचो लघुपट बंगालांतली सगळ्यांत पोरनी चित्रपटसंस्था 'अरोरा फिल्म कंपनी' हिचेखातीर ज्योती सरकार हाणें तयार केल्लो. कलकत्त्याक १९१७ त जे. एफ्. मादन हाणें इटालियन कलाकार घेवन बंगालांतलो 'नलदमयंती' हो पयलो मूकपट सादर केलो. १९२० ते १९३० ह्या काळांत बंगालांत कितल्योश्योच चित्रपटनिर्मितीसंस्था सुरू जाल्यो आनी बंदूय पडल्यो; पूण हातूंत एकूच संस्था तिगून उरली, ती 'मादन थिएटर्स'. हे नांवाजते संस्थेन वट्ट ८६ मूकपट तयार केले. १९३० त, बी. एन्. सरकार हाच्या 'इंटरनॅशनल फिल्म क्राफ्ट' हे संस्थेनूय नांव मेळयलें. हेच संस्थेचें फुडें 'न्यू थिएटर्स' हे संस्थेंत रुपांतर जालें.

विसाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक दक्षिणेंत नटराज मुदलियार हाणें चित्रपटनिर्मितीखातीर यत्न केले. १९२१ सावन स्टार ऑफ द ईस्ट फिल्म कंपनीची मद्रासांत थापणूक जावन 'भीष्मप्रतिज्ञा' ह्या चित्रपटान दक्षिणेंत चित्रपटनिर्मितीक सुरवात जाली. १९३४ मेरेन दक्षिणात्य भासांतल्या चित्रपटांची निर्मिती मुंबय आनी कलकत्ता हांगा जाताली. पंजाबांत १९२६ त, दिल्लीच्या ग्रेट ईस्टर्न फिल्म कॉर्पोरेशनान 'द लाईट ऑफ एशिया' हो पयलो मूकपट सादर केलो. हिमांशु रॉय हाणें तो तयार केल्लो. विष्णुपंत दामले, एस्. फत्तेलाल, व्ही. शांताराम, केशवराव धायबर, हिमांशू रॉय, देवकी बोस, नितीन बोस, प्रथमेश बरूआ, भा. वि. वरेरकर, शिवराम वाशिकर, शं. प. जोशी, विष्णुपंत औंधकर हांच्यासारकिल्या जाणकारांक लागून १९२८ उपरांत ऊंच पांवड्याचे भारतीय मूकपट तयार जावपाक लागले. १९३१ त, भारतांत बोलपटांक सुरवात जाली. फुडल्या ४४ वर्सांत भारतीय चित्रपटसृश्टींत बरीच उदरगत घडून आयली. भारतांतल्या सगळ्या उद्येगधंद्यांत चित्रपटउद्येगाचो दुसरो क्रमांक लागता. १९७५ त, भारतीय चित्रपटसृश्टीचो संवसारांत पयलो क्रमांक आशिल्लो. दोनशें परस चड चित्रपटसंस्थ्यांनी भारतांत वट्ट १,२६८ मूकपट तयार केले. भारतांत आयजमेरेन ३४ भासांनी बोलपट तयार जाल्यात. १९८८ त, भारतांत वट्ट ७७३ चित्रपट तयार जाले.

चित्रपट सल्लागार मंडळ: ब्रिटीश सरकारान भारतांत प्रचारपटांचे निर्मितीची येवजण आंखून चित्रपट सल्लागार मंडळाची (फिल्म ॲडव्हायझरी बोर्ड) थापणूक जून १९४० त केली. हेच संस्थेचें रुपांतर सरकारान १ फेब्रुवारी १९४३ ह्या दिसा 'इन्फॉर्मेशन फिल्म्स ऑफ इंडिया' हे संस्थेंत केलें. जून १९४० ते मे १९४६ ह्या ६ वर्सांच्या काळांत हे संस्थेन १७० अनुबोधपट, वार्तापट आनी झुजप्रचारपट तयार केले. १९४९ त, भारत सरकारान चित्रपट सल्लागार मंडळाची पुनर्रचना केली.

लघुपट प्रभाग: १९४८ त, भारत सरकारान 'फिल्म प्रभाग' (फिल्म्स डिव्हिजन) हो स्वतंत्र लघुपट विभाग मुंबय सुरू केलो. १४ मुखेल भारतीय भासो आनी एक इंग्लीश अशा वट्ट १५ भासांनी हांगा लघुपट तयार जातात. परदेशी भासांतूय तांचो अणकार जाता.

राज्य चित्रपट विभागः महाराष्ट्र, तमिळनाडू, बंगाल, गुजरात, कर्नाटक, पंजाब, हरयाणा, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, जम्मू काश्मीर, त्रिपुरा, ओरिसा, मणिपूर, बिहार अशा वट्ट १४ राज्यांत अनुबोधपट-वार्तापट तयार जातात. तातूंत राज्यांतल्या विकासकार्याची प्रगती आनी राज्यांतले म्हत्वाचे समारंभ चित्रित करतात.

मराठी चित्रपटः दादासाहेब फाळके हाणें तयार केल्लो 'राजा हरिश्चंद्र' हो मराठी चित्रपट १७ मे १९१३ ह्या दिसा मुंबयंत प्रदर्शित जालो. हो पयलो भारतीय चित्रपट जावन आसा. ह्या चित्रपटाच्या प्रदर्शनान मराठी तशेंच भारतीय चित्रपटसृश्टीच्या इतिहासाक सुरवात जाली. उपरांत बाबूराव पेंटर हाणें 'सैरंध्री' हो कलात्मक मूकपट १९१८ त सादर केलो. कोल्हापुरांत 'महाराष्ट्र फिल्म कंपनी' आनी 'प्रभात फिल्म कंपनी' ह्या दोन संस्थांनी कितलेशेच सोबीत मूकपट तयार केले. प्रभातचो चालक विष्णुपंत- दामले हाणें ६ फेब्रुवारी १९३२ ह्या दिसा मुंबयंत 'अयोध्येचा राजा' हो पयलो मराठी बोलपट प्रदर्शित केलो. मा. विठ्ठल हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या 'औट घटकेचा राजा' ह्या हिंदी-मराठी भाशेंत तयार केल्ल्या बोलपटांत शाहू मोडक हाणें मराठींतली पयली दुहेरी भूमिका (डबलरोल) केल्ली. प्रभात फिल्म कंपनीन १९३२ त, पयलो मराठी इतिहासीक बोलपट 'सिंहगड' सादर केलो.

गोविंदराव टेंबे, बंडोपंत सोहनी, केशवराव दाते, नानासाहेब फाटक, गणपतराव बोडस, हिराबाई बडोदेकर, बालगंधर्व, के. नारायण काळे, मा. दीनानाथ, वैशंपायन, चिंतामणराव कोल्हटकर, बापूसाहेब पेंढारकर, सुरेशबाबू माने, दिनकर कामण्णा, दामुअण्णा मालवणकर, कमलाबाई बडोदेकर, विष्णुपंत औंधकर आनी हेर जायते रंगमाचयेवेले कलाकार चित्रपटसृश्टींत आयले आनी तांणी नांव मेळयलें.

१९३७ त, बालगंधर्वान 'साध्वी मीराबाई' हो बोलपट काडलो. तातूंत बालगंधर्वान मीराबाईची स्त्री भूमिका केली. कोल्हापुरांत 'विलासी ईश्वर' (१९३५) हो मराठींतलो पयलो सामाजीक चित्रपट सादर जालो. हो चित्रपट मामा वरेरकर हाणें बरोवन मा. विनायक हाणें दिग्दर्शित केल्लो. ह्याच काळांत विश्राम बेडेकर हाणें सांगलीक 'ठकीचे लग्न' आनी हेर कांय विनोदी चित्रपट काडले. १९३६ त, विष्णुपंत दामले आनी शेख फत्तेलाल हांणी दिग्दर्शित केल्लो प्रभातचो 'संत तुकाराम' चित्रपट खूब गाजलो. व्हेनिसच्या जागतिक चित्रपटप्रदर्शनांत संवसारांतल्या तीन सर्वोत्तम चित्रपटांत ह्या चित्रपटाची गणना जाली. १९३८ शालिनी सिनेटोन संस्थेचो, के. पी. भावे हाणें दिग्दर्शित केल्लो 'ध्रुवकुमार' हो बालकलाकारांचो पयलोच मराठी चित्रपट आसा. आचार्य अत्रे हाणें बरयल्ले 'धर्मवीर' (१९३७), 'प्रेमवीर' (१९३७), 'ब्रह्मचारी' (१९३८), 'ब्रँडीची बाटली' (१९३९) आनी हेर चित्रपट खूब लोकप्रिय जाले.

चित्रपटाची श्रेयनामावली (titles) इंग्लीश भाशेंतल्यान दिवपाची प्रथा आशिल्ली. स्वातंत्र्यवीर सावरकर हाणें ही प्रथा बंद करुन मराठींतल्यान श्रेयनामावली दिवपाची पध्दत सुरू केली. दामले आनी फत्तेलाल, व्ही. शांताराम आनी मा. विनायक हांणी ह्या काळांत कांय दर्जेदार चित्रपट सादर केले. कमलाबाई मंगरूळकर ही मराठींतली पयली बायल चित्रपटनिर्माती. तिणें 'सावळ्या तांडेल' (१९४२) आनी रुक्मिणी स्वयंवर हे मराठी चित्रपट तयार केले. दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत कच्च्या फिल्माची तूट आयली. ताका लागून जुलय १९४३ त, एका सरकारी आदेशावरवीं कच्च्या फिल्माचेर कडक निर्बंध आयले. ह्या परिणामाक लागून मराठी चित्रपटनिर्मिती मात्शी थंडावली. हिंदी चित्रपटांची लोकप्रियता वाडिल्ल्यान सामान्य मनीस ह्या चित्रपटांकडेन आकर्शित जालो. पूण उपरांत, मराठी चित्रपटांचे निर्मितींत परत वाड जाली आनी १९६२ त, २२ मराठी चित्रपट प्रदर्शित जाले. १९७१ मेरेन कितलेशेच मराठी चित्रपट उजवाडाक आयले. ह्याच काळांत ग. दि. माडगूळकर, पु. ल. देशपांडे, ग. रा. कामत, संगीत दिग्दर्शक सुधीर फडके हांचो चित्रपटसृश्टींत उदय जालो. आचार्य अत्रे हाच्या 'श्यामची आई' ह्या चित्रपटाक सर्वोत्तम चित्रपटाचें पयलेंच राष्ट्रपति भांगराप मेळ्ळें (१९५३). राजा ठकूर, भालजी पेंढारकर, अनंत माने, मा शिंदे, दत्ता धर्माधिकारी आनी मधुकर पाठक हांचेय चित्रपट लोकां जाले. मधुसुदन कालेलकर हाका चित्रपट कथालेखनांत यश मेळ्ळें.

दक्षिण महाराष्ट्रांत साखर कारखान्यांची वाड जावपाक लागता त्या वाठारांतल्या शेतकामत्यांच्या हातांत पयसो घोळपाक लाग तमाशाप्रधान आनी लावणीप्रधान चित्रपटांची मागणी वाडली. अ माने आनी वसंत पेंटर हांचे अशे तरेचे चित्रपट खूब गाजले. १९७४ सर्वोत्तम चित्रपट म्हूण वसंत पेंटर हाच्या लावणीप्रधान 'सुगंधी कट ह्या चित्रपटाक राज्य सरकारचो पयलो पुरस्कार मेळ्ळो. १९७१ त द कोंडके हाचो हेच तरेचो 'सोंगाड्या' चित्रपट लोकप्रिय जालो आ ताच्याफाटोफाट कोंडकेच्या 'एकटा जीव सदाशिव', 'आंधळा मार डोळा', 'पांडु हवालदार' ह्या चित्रपटांनीय शारांत आनी खेड्यांत उ यश मेळयलें. १९६५ त व्ही. शांताराम हाणें काडिल्लो 'इये मराठी नगरी' हो पयलो मराठी रंगीत चित्रपट. ताच्याफाटोफाट ताणें 'पिंज (१९७२), 'बायांनो नवरे सांभाळा' (१९७४), 'ज्योतिबाचा नव (१९७५) आनी हेर कांय रंगीत मराठी चित्रपट प्रदर्शित के १९७६-१९८८ ह्या काळांत वट्ट २७० मराठी चित्रपट तयार जाले. भाशीक चित्रपटांच्या मानान मराठी चित्रपटनिर्मिती वट्ट भारत चित्रपटनिर्मितीच्या फकत ५ टक्के इतली आसा.

मराठी चित्रपटसृश्टींत नामना जोडिल्ले कांय कलाकारः दादासा फाळके, बाबुराव पेंटर, मा. विठ्ठल, शाहू मोडक, विष्णुपंत दाम भालजी पेंढारकर, शांता आपटे, मो. ग. रांगणेकर, ज्योत्स्ना भो गोविंदराव टेंबे, बाबुराव पेंढारकर, व्ही. शांताराम, केशवराव दा दामुअण्णा मालवणकर, दिनकर कामण्णा, शेख फत्तेलाल, मा. विनाय विश्राम बेडेकर, आचार्य अत्रे, पांडुरंग नाईक, गजानन जहागिरदा शिवराम वाशीकर, शांताराम आठवले, नारायण काळे, ना. ह. आप ग. दि. माडगूळकर, पु. ल. देशपांडे, ग. रा. कामत, सुधीर फडके, रा परांजपे, राजा नेने, दत्ता धर्माधिकारी, राम गबाळे, राजा ठकूर, रा गोसावी, अनंत माने, मधुसुदन कालेलकर, वसंत पेंटर, दादा कोंडके कमलाकर तोरणे, राजदत्त, दिनकर पाटील, दुर्गा खोटे, ललिता पवा श्री. रा. चिटणीस, साळवी, हंसा वाडकर, उषा किरण, सूर्यकांत, रमे देव, सीमा देव, चंद्रकांत, जयश्री गडकर, चंद्रकांत गोखले, वसंत शिंदे शरद तळवलकर, अरुण सरनाईक, काशिनाथ घाणेकर, जयदी खेबूडकर, वसंत देसाई, वसंत पवार, राम कदम, शंकर पाटील शांताराम आठवले, पी. सावळाराम, राजा बढे, निळू फुले, डॉ. श्रीरा लागू, वर्षा उसगांवकार

हिंदी चित्रपटः अर्देशिर इराणी हाच्या इंपीरिअल फिल्म कंपनीच 'आलमआरा' हो पयलो हिंदी बोलपट १४ मार्च १९३१ दिसा मुंबयच्च मॅजेस्टिक चित्रपटगृहांत प्रदर्शित जालो. मुंबयच्या कृष्ण फिल्म कंपनीच 'हरिश्चंद्र' हो दुसरो हिंदी बोलपट आनी कलकत्त्याच्या मादन थिएटर्सच 'शिरीन फरहाद' हो तिसरो बोलपट. १९३५ मेरेन, अस्तंत भारतां इंपीरिअल फिल्म कंपनी, प्रभात फिल्म कंपनी, रणजित मुव्हिटोन, साग फिल्म कंपनी, सरोज मुव्हिटोन, प्रकाश पिक्चर्स, पॅरामाउंट फिल्म कंपनी वाडिया मुव्हिटोन, सरस्वती सिनेटोन आनी कोल्हापूर सिनेटोन ह संस्थांनी चित्रपटनिर्मिती केली. तातूंत कलकत्यांत 'मादन थिएटर्स लि आनी 'न्यू थिएटर्स' ह्यो संस्था आघाडीचेर आशिल्ल्यो.

त्या काळांत रणजीतचो 'देवी देवयानी' (१९३१), प्रभातच 'अयोध्या का राजा' (१९३२) तशेंच 'अमृतमंथन' (१९३४) सरस्वतीचो 'श्यामसुंदर' (१९३५), न्यू थिएटर्सचो 'मीरा' (१९३३ आनी 'देवदास' (१९३५), इंपीरिअलचो 'टेंपल बेल्स' (१९३३) ह चित्रपटांनी उपाट यश मेळयल्लें. दिग्दर्शक देवकी बोस हाणें 'चंडीदास ह्या चित्रपटांत पार्श्वसंगीताचें म्हत्व पयलीं सिध्द केलें. नादियाची मुखे भूमिका आशिल्ले वाडिया मुव्हिटोनचे मारामारी आनी चित्तथरारक प्रसं

ल्ले बोलपट त्या काळांत लोकांक खूब आवडटाले. पयलो भारतीय बोलपट 'किसानकन्या' (१९३७) अर्देशिर इराणी हाच्या इंपीरियल कंपनीन निर्माण केलो.

९३६ ते १९४२ ह्या स वर्सांच्या काळांत चित्रपट सृश्टीची सर्वांगीण गत घडून आयली. ह्या काळांत जायते बरे चित्रपट तयार जाले. क: १. प्रभात फिल्म कंपनी लि., पुणेः 'अमरज्योती' (१९३६), 'संत राम' (१९३६), 'गोपालकृष्ण' (१९३८), 'आदमी' (१९३९), सी' (१९४१); २. न्यू थिएटर्स लि., कलकत्ताः 'विद्यापती' ३७), 'प्रेसिडेंट' (१९३७), 'मुक्ती' (१९३७), 'अधिकार' ३८), 'डॉक्टर' (१९४१), 'लगन' (१९४१), 'सौगंध' (१९४२); 'बॉंबे टॉकीज लि., मुंबयः 'अछूत कन्या' (१९३६), 'कंगन' ३९), 'पुनर्मीलन' (१९४०), 'बंधन' (१९४०); ४. रणजित हटोन, मुंबयः 'अछूत' (१९४०); ५. नॅशनल स्टुडिओज लि., मुंबयः रत' (१९४०); ६. मिनर्व्हा मुव्हिटोन, मुंबयः 'पुकार' (१९३९); ७. ाश पिक्चर्स, मुंबयः 'नरसी भगत' (१९४०); ८. पांचोली आर्ट चर्स, लाहोरः 'खजांची' (१९४१) आनी 'खानदान' (१९४२). ह्याच ळांत न्यू थिएटर्सच्या कुंदनलाल सैगल हाचीं पदां भारतभर लोकप्रिय ल्लीं.

दुसऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत चित्रपटसृश्टींत मंदी आयली. कच्ची ल्म आनी यंत्रसामग्री हांची आयात करप कठीण जालें. १९४२ त, कारान चित्रपटांचेर निर्बंध हाडले. १९४३-१९४५ ह्या काळांत च्या फिल्माचें वांटप सरकारी कक्षेंत गेलें. दर तीन चित्रपटांत एक जप्रचारपट काडुंकूच जाय, अशी सक्ती आयली. पूण ह्याच काळांत, डेगांवांनी चित्रपट पावन चित्रपटांचो धंदो वाडलो. झूज सोंपतकच २४५ त, कच्च्या फिल्मावयले निर्बंधूय काडले. हिंदी चित्रपटनिर्मितींत ड जावपाक लागली. पार्श्वगायनाची पध्दत ह्याच काळांत (१९३५) ढ जाली. १९४६ ते १९५५ ह्या काळांत मेहबूब प्रॉडक्शन्स, इंडियन पल थिएटर्स असोसिएशन, प्रभात फिल्म कंपनी, बॉंबे टॉकिज, इंडियन क्चर्स, कारदार प्रॉडक्शन्स, राजकमल कलामंदिर, चंद्रप्रभा सिनेटोन, फिल्मिस्तान लि., आर्. के. फिल्म, जेमिनी स्टुडिओ, न्यू थिएटर्स, एम्. प्रॉडक्शन्स (कलकत्ता) आनी मिनर्व्हा मुव्हिटोन ह्या चित्रपटनिर्मितीसंस्थांनी कितलेशेच ऊंच पांवड्याचे चित्रपट काडले.

बंदखण सुदारणेसारक्या नव्या आनी समाजीक म्हत्वाच्या विशयावेल्या ही. शांताराम हाच्या 'दो आँखें बारह हाथ' ह्या चित्रपटाक १९५६ चीं राष्ट्रीय आनी आंतरराश्ट्रीय पुरस्कार फाव जाले. बऱ्या चित्रपटाचें राश्ट्रपतिभांगरापदक ह्या चित्रपटाक मेळिल्लें. १९५७ त, रशियेच्या गलवान ख्वाजा अहमद अब्बास हाणें 'परदेशी' चित्रपट सादर केलो. ताका लागून स्क्रसीस्कोप आनी रंग पयलेच खेप भारतीय पड्ड्याचेर दिसले. गुरुदत्त हाणें 'कागज के फूल' हो सिनेमास्कोप चित्रपट १९५९ त रुपेरी पड्ड्याचेर पयलीं उजवाडाक हाडपाचो मान मेळयलो. १९६२ त, हेमंतकुमार हाच्या 'बीस साल बाद' ह्या रहस्यमय चित्रपटाक यश आयले. त्याच वर्सा दारासिंग ह्या आंतरराश्ट्रीय नामनेच्या कुस्तीगिराचें चित्रपटांतल्यान नायक म्हूण आगमन जालें आनी ताणें उपाट लोकप्रियता मेळयली. १९६३ त, सर्वोत्कृष्ट चित्रपट म्हूण ख्वाजा अहमद अब्बास हाच्या 'शहर और सपना' ह्या चित्रपटाक राष्ट्रपतिभांगरापदक मेळळें. राजकपूरचो १९६४ तलो 'संगम' खूब लोकप्रिय जालो. १९६६ त, कवी शैलेंद्र निर्मित 'तीसरी कसम' ह्या चित्रपटाक राश्ट्रपतिभांगरापदक फाव जालें. शंकर-जयकिशन हांणी लोकसंगीत दिल्ल्या ह्या चित्रपटाचें दिग्दर्शन बासु भट्टाचार्य हाणें केल्लें. १९६९ त, बंगाली दिग्दर्शक मृणाल सेन हाणें हिंदी भाशेंत सादर केल्लो 'भुवन शोम' हो चित्रपट खूब गाजलो. बऱ्यांतलो बरो चित्रपट म्हूण राश्ट्रपतिभांगरापदक आनी व्हेनीस आंतरराश्ट्रीय चित्रपटमहोत्सवांतलें भांगरापदक ह्या चित्रपटाक मेळळें.

१९७१ उपरांतच्या चार वर्सांच्या काळांतले यशस्वी चित्रपट म्हूण 'बॉबी', 'जंजीर', 'रोटी कपडा और मकान' आनी 'दीवार' ह्या चित्रपटांचो उल्लेख करचो पडटलो. उपरांत आयिल्ल्या 'शोले' ह्या चित्रपटांत सगळे उच्चांक मोडले.

भारतांत १९३१ त २८ बोलपट आयले, तातूंत २३ हिंदी आशिल्ले. १९७४ त, भारतांत वट्ट १३२ हिंदी चित्रपट तयार जाले, तातूंतले ११० मुंबयत तयार जाल्ले. मुंबय हें हिंदी चित्रपटाचें केंद्रस्थानूच जालां. हिंदी चित्रपटसंगीत हें एक खाशेलें आकर्शण जालां. लता मंगेशकर, महम्मद रफी, आशा भोसले, मुकेश, किशोरकुमार, तलत महमुद, मन्नाडे, महेन्द्र कपूर हे हिंदी चित्रपटांतले नामनेचे पार्श्वगायक. १९३१ ते १९८८ ह्या काळांत वट्ट सुमार १३,३०० बोलपट तयार जाले. तातूंतले सुमार ४,६९६ म्हळ्यार ४५% हिंदी बोलपट आशिल्ले. बिमल रॉय, व्ही. शांताराम, के. अब्बास, कमाल अमरोही, हृषीकेश मुकर्जी, गुरुदत्त, गुलजार, बासू भट्टाचार्य, बासु चॅटर्जी आनी श्याम बेनेगल हे हिंदी चित्रपटसृश्टींतले यशस्वी दिग्दर्शक आसात. तांच्या चित्रपटांत म्हत्वाचो असो समाजीक संदेश आसताच, तेभायर अस्पृश्यता, जातिभेद, अर्थीक अन्याय आनी समाजीक समस्या हांचें दर्शन घडटा. कांय लोकप्रिय चित्रपट दिवपी निर्माते आनी दिग्दर्शक म्हूण मनमोहन देसाई, प्रकाश मेहरा, सुभाष घई, रमेश सिप्पी, बी. आर. चोप्रा, महेश भट्ट, एन्. चंद्रा, के. सी. बोकाडिया हांचो उल्लेख करचो पडटलो.

हिंदी चित्रपटसृश्टींत नामना जोडिल्ले नटः पृथ्वीराज कपूर, मोतीलाल, रेहमान, दिलीपकुमार, राजेंद्रकुमार, अशोककुमार, बलराज सहानी, किशोरकुमार, सुनील दत्त, गुरुदत्त, राज कपूर, राजकुमार, देव आनंद, मनोजकुमार, भारतभूषण, शम्मी कपूर, जितेन्द्र, धर्मेन्द्र, अमिताभ बच्चन, शशी कपूर, राजेश खन्ना, विनोद खन्ना, प्राण, अजीत, जीवन, शत्रुघ्न सिन्हा, अमरीश पुरी, अनुपम खेर, नासिरुद्दीन शाह, ऋषी कपूर, संजीव कुमार आदी. नटयोः मधुबाला, नर्गीस, मीनाकुमारी, वैजयंती माला, नूतन, वहिदा रेहमान, आशा पारेख, शर्मिला टागोर, साधना, नंदा, हेमा मालिनी, रेखा, राखी, स्मिता पाटील, शबाना आजमी आदी. गीतकारः शैलेंद्र, साहिर लुधियानवी, कैफ़ी आजमी, आनंद बक्षी आदी. संगीतकारः नौशाद, सी. रामचंद्र, हेमंत कुमार, शंकर-जयकिशन, कल्याणजी-आनंदजी, लक्ष्मीकांत-प्यारेलाल, खय्याम, एस्. डी. बर्मन, आर. डी. बर्मन, भप्पी लहरी आदी.

बंगाली चित्रपटः बंगालच्या हीरालाल सेन हाणें रॉयल बायोस्कोप कंपनीवरवीं सात बंगाली नाटकांतल्या कांय प्रवेशांचें चित्रिकरण करून तें १९०१ त भौशीक सुवातींनी दाखयलें. बंगाली चित्रपटसृश्टीची अशे तरेन सुरवात जाली, तरीकूय जे. एफ्. मादन हाच्या एल्फिन्स्टन बायोस्कोप कंपनीन सादर केल्लो 'नलदमयंती' हो पयलो बंगाली मूकपट जावन आसा. १९१७ त प्रदर्शित जाल्ल्या ह्या मूकपटांत इटालियन कलावंतांचो पालव घेतिल्लो.

बंगाली चित्रपटसृश्टीचो प्रवर्तक म्हूण जे. एफ्. मादन हाचें नांव घेतात. ताणें १९२९ त, एल्फिन्स्टन पिक्चर पॅलेस हें भारतांतलें पयलें बोलपटघर कलकत्त्यांत बांदलें. चित्रपट वितरण, चित्रपट प्रदर्शन आनी चित्रपट निर्मितींत ताणें मोलादीक वावर केलो. बंगालांत धीरेन गांगुली हाणें १९२१ त, 'इंग्लंड रिटर्न्ड' हो पयलो समाजीक मूकपट तयार केलो. १९३१ तलो मादन थिएटर्सचो 'जामाई षष्ठी' हो पयलो बंगाली बोलपट. फुडें १९३० त थापणूक जाल्ल्या बी. एन्. सरकार हाच्या न्यू थिएटर्सचो 'देना पवना' हो बोलपट प्रदर्शित जालो. हेच संस्थेन फुडें जायते दर्जेदार बंगाली बोलपट सादर केले. 'इंद्रसभा' (१९३२) ह्या बंगाली बोलपटांत पन्नासांपरस चड पदां आशिल्लीं. एकाच बोलपटांत चडांत चड पदां आसपाचो विक्रम केल्लो हो बोलपट खूब गाजलो.

देवकी बोस हाणें दिग्दर्शित केल्लो 'पूरणभक्त' (१९३३) भारतभर गाजलो. प्रमथेशचंद्र बरुआ हाणें दिग्दर्शित केल्लो आनी शरत्चंद्राच्या कादंबरीचेर आदारिल्लो 'गृहदाह' चित्रपट बरोच गाजलो. बरुआ हाच्या 'मुक्ती' (१९३७) चित्रपटांत वापरिल्लीं रवींद्रनाथ टागोर हाचीं गीतां खूब लोकप्रिय जालीं. ह्या गीतांक दिल्ल्या चालींक लागून संगीत

दिग्दर्शक पंकज मलिक हाकाय नांव मेळ्ळें. १९३५ ते १९३९ हो काळ बंगाली चित्रपटसृश्टींत भांगराकाळ अशें मानतात. ह्याच काळांत 'न्यू थिएटर्स' आनी 'प्रभात फिल्म कंपनी' ह्या संस्थांनी कितलेशेच ऊंच पांवड्याचे चित्रपट तयार केले. नॅशनल प्रोग्रेसिव्ह पिक्चर्सचो 'परिवर्तन' (१९४९) आनी एम्. पी. प्रॉडक्शनचो 'बाबला' ह्या चित्रपटांक आंतरराश्ट्रीय चित्रपटमहोत्सवांत पुरस्कार फाव जालो (१९५३). ह्या चित्रपटांतल्यान बालगुन्हेगारीचो समाजीक प्रस्न प्रभावीपणान दाखयला. नॅशनल प्रोग्रेसिव्ह पिक्चर्सचो 'बरयात्री' (१९५१) आनी चारुचित्राचो 'छेलेकार' (१९५४) हे विनोदी चित्रपट आसात. देवकी बोस हाचो 'भगवान श्रीकृष्ण चैतन्य' (१९५३) हो भक्तिप्रधान चित्रपट आसा.

१९४९ त, सगळ्यांत चड म्हळ्यार ६२ बंगाली चित्रपटांची निर्मिती जाली. पूण १९५५ त, फक्त ५२ चित्रपट तयार जाले. स्वतंत्रतायेवेळच्या विभाजनाक लागून बंगाली भाशिकांची बाजारसेठ दोन तृतियांशान कमी जाली. चित्रपट सृश्टीचेर ताचो बरोच परिणाम जालो. ह्याच काळांत, न्यू थिएटर्ससारकी व्हडली संस्था बंद जाली. पूण ल्हवल्हव चित्रपटनिर्मितींत सुदारणा जायत गेली आनी १९५७ त, ५५ बंगाली चित्रपट तयार जाले. १९५५ त, अस्तंत बंगाल सरकारान प्रदर्शित केल्या सत्यजित रे हाच्या 'पथेर पांचाली' ह्या चित्रपटाक लागून भारतीय चित्रपटसृश्टीचें नांव जगभर जालें. ह्या चित्रपटाक राश्ट्रीय भांगरापदकावांगडाच, कॅन हांगाच्या संवसारीक चित्रपटमहोत्सवांत 'बेस्ट ह्यूमन डॉक्युमेंट' म्हूण खास पुरस्कारूय मेळ्ळो. असो संवसारीक भोवमान मेळोवपी हो पयलोच भारतीय चित्रपट आनी सत्यजित रे हो पयलोच भारतीय दिग्दर्शक.

फाटल्या तीस वर्सांतले नामनेचे बंगाली दिग्दर्शक आनी चित्रपट अशे: *सत्यजित रे*: 'पारश पाथर' (१९५८), 'अपूर संसार' (१९५९), 'देवी' (१९६०)', 'रवींद्रनाथ ठकूर' (१९६१), 'अभिजान' आनी 'कांचनजंगा' (रंगीत, राश्ट्रपतिभांगरापदक, १९६२), 'चारुलता' (राश्ट्रपतिभांगरापदक, १९६४), 'का पुरुष ओ महापुरुष' (१९६५), 'चिडियाखाना' (१९६७), 'गोपी गाये बाघा गाये' (१९६८), 'अरण्येर दिनरात्री' (१९६९), 'प्रतिद्वंदी' (१९७०) आनी 'सीमाबंध' (१९७२); *निमाई घोषः* 'छिन्नमूल' (१९५०); *देवकी बोसः* 'सागर संगमे' (राश्ट्रपतिभांगरापदक, १९५८); *ऋत्विक घटकः* 'अजंत्रिक' (१९५८), 'कोमल गंधार' (२९६१), 'सुवर्णरेखा' (१९६५); *मृणाल सेनः* 'नील आकाशेर नीचे' (१९५९), 'बाइशे श्रावन' (१९६०), 'अबशेषे' (१९६३), 'प्रतिनिधी' (१९६४), 'आकाश कुसुम' (१९६५); *राजेन तरफदारः* 'गंगा' (१९६०); *तपन सिन्हाः* 'काबुलीवाला' (राश्ट्रपतिभागंरापदक, १९५६); 'क्षणिकेर अतिथी' (१९५९), 'क्षुधित पाषाण' (१९६०), 'अतिथी' (१९६५), 'हाटे बाजारे' (राश्ट्रपतिभांगरापदक, १९६७), 'आपनजन' (१९६८), 'सगिनो महातो' (१९७०); *विजय बोसः* 'भगिनी निवेदिता' (राश्ट्रपतिभांगरापदक, १९६१); *अजय करः* 'सात पाके बांधा' (१९६३); *सुधीर मुकर्जीः* 'दादा ठकूर' (राश्ट्रपतिभांगरापदक, १९६२); *तरुण मुजुमदारः* 'बालिका बोधू' (१९६६); *पूर्णेन्दू पत्रीः* 'स्वप्ननिये' (१९६६) आनी *अरुंधती देवीः* 'छुटी' (१९६६).

१९७४ चो सर्वोत्तम राश्ट्रीय चित्रपट म्हूण मृणाल सेन दिग्दर्शित 'कोरस' ह्या बंगाली चित्रपटाक पुरस्कार फाव जालो.. मॉस्को चित्रपट महोत्सवांतूय ह्याच चित्रपटाक रुप्यापदक मेळ्ळें. तशेंच सर्वोत्तम दिग्दर्शनाचें इनाम सत्यजित रे हाका ताच्या 'सोनार केल्ला' ह्या बंगाली चित्रपटाखातीर मेळ्ळें. १९७३ चीं कितलीशींच राश्ट्रीय इनामां बंगाली चित्रपटांक फाव जालीं. सुरवातीकसावन १९८८ मेरेन वट्ट १८६७ बंगाली चित्रपट तयार जाले.

बंगाली चित्रपटसृश्टींत नामना जोडिल्ले कलाकार अशेः दिग्दर्शक- हृषीकेश मुकर्जी, बासु भट्टाचार्य, बासु चटर्जी, सत्येन बोस, असित सेन, शक्ती सामंत, फणी मजुमदार. हेर कलावंतः सैगल, पहाडी सन्याल, उमाशशी, मोलीना, काननदेवी, बरुआ, नवाब, जहर गांग असित बरन, चंद्रादेवी, छबी विश्वास, अहिंद्र चौधरी, दुर्गादास बॅं नट-नटयोः उत्तमकुमार, अपर्णा सेन, सौमित्र चॅटर्जी, माधवी मुक सावित्री चॅटर्जी, मंजू डे, सुमित्रा देवी, भारती देवी, सुचित्रा सेन, उ दत्त.

तमिळ चित्रपटः दक्षिणेंत चित्रपटधंद्याची बुन्याद घालपाखा आर्. नटराज मुदलियार, आर्. व्यंकय्या हांणी मोलादीक वावर के १९१९ त, आर्. नटराज मुदलियार हाणें इंडियन फिल्म कंपनी ठ सादर केल्लो 'कीचकवध' हो मद्रासचो पयलो चित्रपट. आर्. व्यंक आनी ताचो चलो आर्. प्रकाश हांणी १९२१ त स्टार ऑफ द ईस्ट फि कंपनीवरवीं 'भीष्मप्रतिज्ञा' हो चित्रपट तयार केलो. पर चित्रपटप्रदर्शक म्हूण एस्. व्हिन्सेंट हाचें नांव घेतात. ताणें १९१४ चित्रपटप्रदर्शनाक सुरवात केली. १९२८ त, थापणूक जा 'एक्झिबिटर्स फिल्म सर्व्हिस' ही दक्षिण भारतांतली पर चित्रपटवितरण संस्था आसा. एक म्हत्वाची गजाल म्हळ्यार इलीस उ डंकन ह्या अमेरिकन दिग्दर्शकान सुरवातीच्या काळांत जायते तां चित्रपट दिग्दर्शित केल्ले. ह्याच काळांत, आनीक एक म्हत्व चित्रपटनिर्मातो ए. नारायण हाणें १९२७ त 'जनरल पिक्चर्स कॉर्पोरेश हे संस्थेची थापणूक केली. ठाकूर एच्. देसाई आनी चिमणलाल बी. दे हांणी दक्षिणेंत चित्रपटवितरक म्हूण यश मेळयलें.

तमिळ बोलपट सुर्वेक मुंबय आनी कलकत्ता हांगा तयार जात पयलो तमिळ बोलपट 'कालिदास' (१९३१) मुंबयच्या इंपीरियल फि कंपनीन तयार केल्लो. एच्. एम्. रेड्डी हाणें हो चित्रपट दिग्दर्शित केल हातूंत टी. पी. राजलक्ष्मी, पी. जी. वेंकटेशन्, एम्. एस्. संतानलक्ष जे. सुशीला, टी. सुशीला, देवी आनी राजा सँडो हांणी भूमिका केल्ल्यो

मुंबयच्या सागर मुव्हिटोनान सादर केल्ल्या 'गलवा' आनी 'हरिश्च ह्या चित्रपटांनी डी. आर्. मुत्तूलक्ष्मी आनी व्ही. सुंदरेसा अय्यर हां मुखेल भूमिका केल्ल्यो. ह्याच काळांत इंपीरिअल फिल्म कंपनी 'पारिजात पुष्पहरम्' आनी ईस्ट इंडिया फिल्म कंपनीचो 'रामायण' दोन बोलपट आयिल्ले. १९३३ त, कलकत्त्याच्या 'न्यू थिएटर्स' हे कंपन 'नंदनार' आनी 'प्रल्हाद' हे दोन बोलपट सादर केले. ईस्ट इंडिया फि कंपनीचोय 'प्रल्हाद' चित्रपट आयिल्लो. कोल्हापूराक प्रभात फि कंपनीन सादर केल्ल्या 'सीता कल्याणम्' ह्या चित्रपटांत राजम्, जर शेषगिरी, व्ही. सुंदरम् अय्यर, शेखर आनी टी. एस्. मुत्तुस्वामी कलाकारांनी वांटो घेतिल्लो.

निर्मातो ए. नारायण हाणें 'साऊंड सिटी' हे दक्षिणेतलें पय चित्रपटनिर्मितीघर मद्रासांत उबारलें. ताणें थंय 'श्रीनिवास कल्याणम्' दक्षिणेंतलो पयलो तमिळ बोलपट तयार केलो. तातूंत आर्. लक्ष्मीदेवी आनी एस्. कमालदेवी हांणी मुखेल भूमिका केल्ल्यो. १९३ त १४ तमिळ चित्रपट तयार जाले. १९४३ सावन चडकरून सग तमिळ चित्रपट मद्रास हांगाच तयार जावपाक लागले. १९३५ त, प्रभा फिल्म कंपनीन 'चंद्रसेना' हो कलात्मक तमिळ चित्रपट सादर केलो.

१९३६ त टी. पी. राजलक्ष्मी हिणें चित्रपटाची कथा स्वता बरोव 'मिस् कमला' ह्या चित्रपटाची निर्मिती आनी दिग्दर्शन केलें. भारतांतली पयली बायल दिग्दर्शिका जावन आसा. ह्याच काळांत लोट पिक्चर्सचो 'पट्टीनाथर' (१९३५), षण्मुखानंद टॉकीजचो 'मेनका' आ आसनदास क्लासिकल्सचो 'मॉडर्न यूथ' (गीतासार) (१९३७) चित्रपट बरेच गाजले. वाय. व्ही. राव हाणें दिग्दर्शित केल्लो रॅय टॉकीजचो 'चिंतामणी' (१९३७) आनी सालेम शंकर हा 'अंबिकापति' हे दोन चित्रपट उपाट गाजले. त्यागराज भागवतर हा मुखेल भूमिका आशिल्ल्या ह्या चित्रपटांनी एकाच चित्रपटघरांत एक वर्सापरस चड काळ चलपाचो विक्रम केलो. 'जलजा' हो साग मुव्हिटोनचो जी. के. शेषगिरी हाणें दिग्दर्शित केल्लो पयलो नृत्यप्रधा तमिळ चित्रपट १९३८ त प्रदर्शित जालो.

ंगीत आनी नाच हें तमिळ चित्रपटांचें मुखेल आकर्शण. तमिळ पटांची लांबाय सुमार पांच हजार मी. आसता. झुजकाळांत हे यचेर निर्बंध आयिल्ले. नामनेचो दिग्दर्शक एस्. एस्. वासन् हाणें आड अर्ज केलो आनी तातूंत ताका यश आयलें. फुडें डिसेंबर ४५ त हे निर्बंध काडले. ताका लागून चित्रपटाची लांबाय पयलीं शेल्ली तशी जाली. जेमिनीचो 'मिस् मालिनी' (१९४७), ज्युपिटर र्सचो 'वेलेकारी' (१९४९), उमा अँड एनाक्षीचो 'नल्लतंबी' ४९) हे सुरवातीच्या काळांतले समाजीक चित्रपट लोकांनी उबारून े. नॅशनल पिक्चर्सचो 'पराशक्ति' (१९५२) ह्या चित्रपटांत नामनेचो भनेता शिवाजी गणेशन् पयलेच खेप चमकलो. जेमिनी स्टुडिओचो क्तप्रधान संतचित्रपट 'अवैयार' (१९५३) हो त्या काळांत खूब लो. टी. आर्. सुंदरम् हाच्या मॉडर्न थिएटर्सान तयार केल्लो लिबाबा अँड फॉर्टी थीव्हज्' हो पयलो तमिळ रंगीत चित्रपट सलेम णें १९५५ त सादर केलो.

१९५९ सावन चित्रपटनिर्मितींत मद्रासचो पयलो क्रमांक कायम सा, हाचें चडशें श्रेय जेमिनी स्टुडिओचो एस्. एस्. वासन् आनी ए. . एम्. स्टुडिओचो मय्यप्पन चेटियार हांकां वता. १९६० त, ीरपांड्यकट्टबोम्मन' ह्या चित्रपटाक आनी बरो अभिनेता म्हूण वाजी गणेशन् हाका संवसारीक चित्रपटमहोत्सवांत पुरस्कार फाव लो. १९६० उपरांत, सी. व्ही. श्रीधर, के. एस्. गोपालकृष्णन्. के. लचंदर, डी. जयकांतन् ह्या दिग्दर्शकांनी कांय ऊंच पांवड्याचे चित्रपट ादर केले. एस्. एम्. सुब्बुलक्ष्मी, बी. सरोजा, त्यागराज भागवतर ानी एस्. डी. सुब्बुलक्ष्मी ह्या कलाकारांनी तमिळ चित्रपटांक मानाची वात मेळोवन दिली. निर्माता-दिग्दर्शक जयकांतन् हाच्या 'उन्नई पोल उरुवन' ह्या चित्रपटाक राश्ट्रपती गुणवत्ता प्रशस्तिपत्र मेळळें. राजगोपालाचारी हाणें बरयल्ल्या संगीतम् श्रीनिवास राव हाच्या 'दिक्कत्र ार्वती'क १९७३ चो प्रादेशिक भाशेंतल्या सर्वोत्तम चित्रपटाचो राश्ट्रीय ुरस्कार फाव जालो. शिवाजी गणेशन् आनी एम्. जी. रामचंद्रन् ह्या दोन तमिळ कलाकारांक दीर्घकाळासावन लोकप्रियता मेळळ्या.

फुडल्या तमिळ चित्रपटांक राश्ट्रीय पुरस्कार मेळळ्यातः 'कुळंदैक्काग' (१९६८); सर्वोत्तम बालकलाकारः बेबी राणी; 'उइरंद मनिदन' (१९६८); सर्वोत्तम पार्श्वगायिकाः पी. सुशीला; 'कुळंदैक्काम' (१९६८); सर्वोत्तम राश्ट्रीय एकचाराचें गीतः 'कन्नदासन्'; 'तिल्लाना मोहनाम्बाळ' (१९६८); सर्वोत्तम रंगीत छायालेखनः के. एस्. प्रसाद; 'तुणैवन' (१९६९); सर्वोत्तम पार्श्वगायिकाः कै. बी. सुंदराबंबाळ; 'शांति निलयम्' (१९६९): सर्वोत्तम रंगीत छायालेखन; मार्कुस बर्टली; 'रिक्षाकारन' (१९७१); सर्वोत्तम अभिनेताः एम्. जी. रामचंद्रन्; 'देवी पार्वती' (१९६१) आनी 'उन्नई उरुवन' (१९६४); तिसऱ्या क्रमांकाचो पुरस्कार.

१९७६-१९८८ ह्या काळांत सुमार १७५४ तमिळ चित्रपट तयार जाले.

तेलुगू चित्रपटः तमिळ चित्रपटांसारकेच तेलुगू चित्रपट सुर्वेक मुंबय आनी कलकत्ता हांगा तयार जाताले. भारत मुव्हिटोन संस्थेन 'भक्त प्रल्हाद' हो पयलो तेलुगू बोलपट १९३१ त मुंबयत सादर केलो. एच्. एम्. रेड्डी हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या बोलपटांत व्ही. व्ही. सुब्बाराव आनी सुरभी कमलाबाई हांणी मुखेल भूमिका केल्ल्यो. १९३२ त, 'पादुका पट्टाभीश्मकम्' आनी 'शकुंतला' ह्या दोन तेलुगू बोलपटांची निर्मिती मुंबयच्या सागर मुव्हिटोन संस्थेन केल्ली. १९३३ त, वट्ट पांच तेलुगू बोलपट तयार जाले. सरस्वती सिनेटोनचो 'पृथ्वीपुत्र' हो बोलपट सोडल्यार दोन 'रामदास' आनी दोन 'सावित्री' चित्रपट तयार जाले. एक 'रामदास' चित्रपट मुंबयच्या इंपीरिअल फिल्म कंपनीचो, जाल्यार दुसरो कलकत्त्याच्या ईस्ट इंडिया फिल्म कंपनीचो आशिल्लो. तांणीच एक 'सावित्री' चित्रपट काडलो. दुसरो 'सावित्री' चित्रपट कलकत्त्याच्या कृष्ण फिल्म कंपनीन काडलो.

तेलुगू बोलपटांची निर्मिती १९३४ सावन मद्रासांत सुरू जाली. व्हेल पिक्चर्सचो पी. व्ही. दास निर्मित 'सीता कल्याणम्' हो मद्रासांतलो पयलो तेलुगू बोलपट. हातूंत राम तिलकम्, माधव पेड्डी, वेंकटरामय्यान, मा. कल्याणी, टी. वेंकटेश्वरलु आनी राजरत्नम् हे मुखेल कलाकार आशिल्ले. १९३४ त, पायोनिअर पिक्चर्सचो 'अहल्या' आनी ईस्ट इंडिया कंपनीचो 'लवकुश' हे चित्रपट कलकत्त्याक तयार जाले. १९३५ त, ७ तेलुगू बोलपटांतले दोन मद्रासांत आनी पांच कलकत्त्याक तयार जाले. १९४२ पसून तेलुगू चित्रपटांची निर्मिती मात्शी कमी जाली, पूण १९५० सावन मात परत तिका नेट आयलो.

१९३० च्या सुमाराक म्हळ्यार बोलपट सुरू जावंचेआदीं तेलुगू रंगमाचयेची भरभराट जाल्ली. त्या काळांत कोंडा वेंकटाप्पा, के. नागेश्वरराव, बी. कृष्णराज राजू हे राजकी फुडारी दादल्यांची भूमिका करताले आनी आंध्र केसरी टी. प्रकाशम्, कलेश्वराव हे बायलांची भूमिका करताले. एम्. टी. राजन् हाच्या मार्गदर्शनाखाल सुरू जाल्लो व्हेल पिक्चर्सचो 'सीता कल्याणम्' हो मद्रासांतलो पयलो बोलपट. १९३५ त, बालाजी हाणें सादर केल्ल्या स्टार फिल्म कॉर्पोरेशनचो 'हरिश्चंद्र' हो चित्रपट मद्रासांत भरपूर गाजलो. सी. एस्. व्ही. रामन् हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटांत अदंकी श्रीराममूर्ती, निल्लोरी, नागराजराव कन्नम्बा आनी पुलीपती वेंकटेश्वलु ह्या कलाकारांनी काम केल्लें.

मद्रासच्या सारथी फिल्म्स संस्थेन तयार केल्लो 'मला-पिल्ला' (१९३८) हो पयलो यशस्वी समाजीक बोलपट. जी. रामब्रह्मम् हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटांत कांचनमाला, भानुमती, अनुसूया वाय्. सत्यम् ह्या कलाकारांनी वांटो घेतिल्लो. तेलुगू चित्रपटाचे उदरगतींत एच्. एम्. रेड्डीचो वावर खूब मोलादीक आसा. बी. एन्. रेड्डी हाचे 'सुमंगली', 'स्वर्गसीमा' आनी 'मल्लेश्वरी' हे चित्रपट खूब गाजले. सोसायटी पिक्चर्सखातीर १९५३ त एम्. एच्. एम्. मुनास हाणें सादर केल्ल्या 'प्रपंचम्' (तेलुगू) आनी 'उलगम्' (तमिळ) ह्या चित्रपटांनी एकाच वेळा १०१ चित्रपटघरांनी प्रदर्शित जावपाचो विक्रम केल्लो. जेमिनी स्टुडिओन कांय तेलुगू चित्रपट सादर केल्यात. नॅशनल फिल्म आर्ट्सचो 'तोडू डोंगलू' (१९५४) आनी भरणी पिक्चर्सचो 'विप्रनारायण' (१९५५) हेय चित्रपट बरेच चलले. तेलुगू चित्रपटसृश्टींत सी. पुलय्या, बी. नागी रेड्डी, के. व्ही. रेड्डी, पी. एस्. रामाकृष्णराव ह्या चित्रपटनिर्मात्यांनी आनी सावित्री, जमुना, देविका, नागय्या, रेलंगी, बी. आर्. पंथुलु ह्या कलाकारांनी नामना जोडल्या. एम्. सी. राघवन, जी. व्ही. सुब्बाराव, पी. कन्नम्बा, सरला, रोहिणी, अंजली देवी, एम्. के. राधा, कुमारी नागय्या, मालती, वीरचारी ह्याय कलाकारांनी चित्रपटसृश्टींत काम केलां. 'अर्धांगिनी' (१९५५), 'तेन्नाली रामकृष्ण' (१९५६), 'पेल्लीनाटी प्रमाणलू' (१९५८), 'नम्मीन बंतु' (१९५९), 'महाकवि कालिदास' (१९६०), 'भार्या भरतलु' (१९६१), 'महामंत्री तिम्मरासु' (१९६२), 'डॉ. चक्रवर्ती' (१९६४) ह्या चित्रपटांक राश्ट्रपतिरूप्यापदकां आनी गुणवत्ता प्रशस्तिपत्रां मेळळ्यांत. बी. एन्. रेड्डी हाचो 'थोडु नीदा' (१९६५) आनी ए. सुब्बाराव हाचो 'सुडी गुंडलु' (१९६७) हे दोन तेलुगू चित्रपट गाजले. एन्. टी. रामाराव, ए. नागेश्वरराव, अंजलीदेवी, भानुमती, वरलक्ष्मी, रंजनी हे जाण्टे कलाकार तमिळ आनी तेलुगू ह्या दोनूय भासांतल्या चित्रपटांत सोबीत काम करतात. सुरवातीक सावन आयजमेरेन सुमार ३३०२ तेलुगू चित्रपट तयार जाले.

कन्नड चित्रपटः जयवाणी टॉकीज संस्थेन 'ध्रुवकुमार' हो पयलो कन्नड बोलपट, १९३४ त सादर केलो. जयवंत हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या बोलपटांत मा. मुत्तू आनी कनकलक्ष्मी हांणी मुखेल भूमिका केल्ल्यो. ह्याच वर्साचो दुसरो बोलपट साऊथ इंडिया मुव्हिटोनचो 'सती सुलोचना'. १९३५ त, 'सदारामा' हो शकुंतला फिल्म्स्चो एकूच कन्नड बोलपट आयलो. हे तीनूय बोलपट मुंबयंत तयार जाल्ले. देवी फिल्म्स्चो

'संसारनौका' हो १९३६ त आयिल्लो मद्रासांतलो पयलो कन्नड बोलपट बरोच गाजलो. पुरुषोत्तम दास हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटांत एम्. व्ही. राजम्मा, बी. आर्. पंथुलु हांणी मुखेल भूमिका केल्ल्यो. त्याच वर्सा के. पी. भावे हाणें दिग्दर्शित केल्लो 'चिरंजीवी' हो चित्रपट पुण्यांत आयलो.

१९५४ त गुब्बी फिल्म्स्चो 'बेदर कन्नपा' आनी फुडल्या वर्सा ललितकला हे संस्थेचो 'महाकवी कालिदास' ह्या चित्रपटाक राश्ट्रीय गुणवत्ता प्रशस्तिपत्रां मेळिल्लीं. १९५० 'प्रेमदा पुत्री' (१९५७), 'स्कूल मास्टर' (१९५८), 'संत तुकाराम' (१९६३), 'चंदवालिया थोटा' (१९६४), 'सत्य हरिश्चंद्र' (१९६५), 'संध्याराग' (१९६६) आनी 'अबच्युरीना पोस्ट ऑफिस' (१९७३) ह्या कन्नड चित्रपटांक रूप्यापदकां मेळ्ळ्यांत. कन्नड चित्रपटसृश्ट उबारपाक वीराण्णा गुब्बी, के. हीरानाथ, आर्. नागेंद्रराव, सुब्बाय्या नायॅडू हांणी मोलादीक वावर केला.

गुब्बी फिल्म्सचो 'हेमरेड्डी मल्लम्मा' (१९४५), आर्. नागेंद्रराव हाणें आर्. एन्. आर्. प्रॉडक्शनवरवीं तयार केल्लो 'जातक फला' (१९५३), एच्. एल्. एम्. सिन्हा हाणें गुब्बी फिल्म्स्खातीर तयार केल्लो 'बेदर कन्नप्पा' (१९५४) आनी बी. व्ही. आचार्य हाणें विठ्ठल प्रॉडक्शनखातीर तयार केल्लो 'कन्यादान' (१९५४) हे चित्रपट खूब गाजले.

एल्. लक्ष्मीनारायण हाचो 'उय्याले' (१९६९) चित्रपट उल्लेख करपासारको आसा. ह्या उपरांत कन्नड चित्रपटांक खरो कलात्मक घाट गिरीश कार्नाड हाणें दिलो. 'समस्कारा' ह्या चित्रपटाक १९७० चो सर्वोत्तम चित्रपट म्हूण राश्ट्रपतिभांगरापदक मेळ्ळें. टी. पट्टाभिराम रेड्डी हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटांत गिरीश कार्नाड हाणें मुखेल भूमिका केल्ली. तेभायर स्नेहलता रेड्डी, पी. लंकेश, बी. आर्. जयराम ह्या कलाकारांनीय तातूंत वांटो घेतिल्लो. गिरीश कार्नाड आनी बी. व्ही. कारंत ह्या दोन दिग्दर्शकांक १९७१ च्या 'वंशवृक्ष' ह्या चित्रपटाखातीर दिग्दर्शनाचे राश्ट्रीय पुरस्कार मेळिल्ले. अखिल भारतीय पुरस्कार मेळिल्ले कांय कन्नड चित्रपट अशेः 'गेज्जे पूजे' (१९६९): सर्वोत्तम पटकथाः एस्. आर. पुट्टणा कनगल; 'समस्कारा' (१९७०): सर्वोत्तम चित्रपटः 'काडु' (१९७३): दिग्दर्शनाचो दुसऱ्या क्रमांकाचो पुरस्कारः गिरीश कार्नाड, बरी अभिनेत्रीः नंदिनी भक्तवत्सला; बरो बालकलाकारः जी. एस्. नटराज, सर्वोत्तम प्रादेशिक चित्रपट- 'कंकण' (१९७४).

कन्नड चित्रपटसृश्टींत नामना जोडिल्ले कलाकार अशेः जयम्ना, एम्. व्ही. राजम्ना, नागेंद्रराव, सुब्बय्या नायडू, होनाप्पा भागवतर, अश्वत्थामा, पंढरीबाई, हरिणी, सूर्यकला, कृष्णाकुमारी, राज सुलोचना, राजकुमार, नृसिंह राजू, उदयकुमार, भारती, कल्पना, बी. सरोजादेवी, के. एस्. अश्वन्थ आनी जयंती. साहित्यीकः द. रा. बेंद्रे, ए. व्ही. कृष्णराव, टी. आर. सुब्बाराव, सदाशिवय्या.

कन्नड चित्रपटांची निर्मिती सुर्वेक महाराष्ट्रांत मुंबय आनी कोल्हापूर हांगा जाली. उपरांतचे कितलेशेच कन्नड चित्रपट मद्रासाक तयार जाले, पूण स्वातंत्र्याउपरांतच्या काळांत म्हैसूर हें कन्नड चित्रपटांचें केंद्र जालां.

सुरवातीकसावन १९८८ मेरेन सुमार १,३८३ कन्नड चित्रपट तयार जाले.

मलयाळम् चित्रपटः जे. सी. डॅनिअल हाणें १९२८ त, 'विगताकुमारन्' हो पयलो मलयाळम् मूकपट तयार केलो. ताचो बरेवपी, निर्मातो, दिग्दर्शक आनी मुखेल कलाकार तोच आशिल्लो. सलेमच्या मॉडर्न थिएटर्सचो टी. आर्. सुंदरम् हाणें 'बालन' हो पयलो मलयाळम् बोलपट १९३८ त सादर केलो. नोतानी हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या बोलपटांत के. एन्. लक्ष्मी आनी एस्. के. के. अरुर हांणी मुखेल भूमिका केल्ल्यो. मलयाळम् चित्रपटांची निर्मिती चडशी मद्रासाक जाताली. १९४० त, श्यामला पिक्चर्सचो 'ज्ञानांबिका' आनी १९४१ त, मद्रास युनायटेड आर्टिस्टचो 'प्रल्हाद' हो बोलपट आयलो. १९४२ ते १९४७ ह्या काळांत एकूय मलयाळम् चित्रपट आयलोना. १९४८ त, केरळा टॉकीजचो 'निर्मला' आनी १९४९ त उदय स्टुडिओचो 'वेल्ल नक्षत्रम्' हे बोलपट आयले.

१९५० त, प्रदर्शित जाल्ल्या ६ मलयाळम् चित्रपटांत पक्षीराज स्टुडिओचो 'प्रसन्ना' हो बोलपट खूब गाजलो. ललिता, पद्मिनी आनी रागिणी ह्यो त्रावणकोर भयणी 'प्रसन्ना' चित्रपटांत पयलेच खेपे चित्रपटसृश्टींत फुडें आयल्यो. स्वातंत्र्यप्राप्ती उपरांतच्या काळांत मलयाळम् चित्रपटांक खरी चालना मेळ्ळी. भारतांत साक्षरतेचें प्रमाण केरळ राज्यांत सगळ्यांत चड आशिल्ल्यान गाजिल्ल्या साहित्यकृतींवयले आनी नाटकांचेर आदारीत अशे बोलपट थंय लोकप्रिय जावपाक लागले देखीक- उरुब हाचो 'नील कुयील' (१९५४), पी. केशव देव हाचो 'ओडयिल निन्नू' (१९६४), थोपील भासी हाचो 'मुडियानाय पुत्रन्' (१९६१); 'तुलाभारम्' (१९६८) आनी 'यक्षी' (१९६८); बशीर हाचो 'बाल्यकाला सखी' (१९६७); एम्. टी. वासुदेवन् नायर हाचे 'मरप्पेण' (१९६५), 'इरुट्टिन्डे आत्माऊ' (१९६६), 'आलेवूम तीखूम्' (१९६९) आनी तकझी शिवशंकर पिल्ले हाचो 'चेम्मीन' (१९६५). चंद्रात्रा प्रॉडक्शनच्या रामू करियट दिग्दर्शित 'नील कुयील' (१९५४) ह्या चित्रपटाक अखिल भारतीय गुणवत्तेचें प्रशस्तिपत्रक आनी राश्ट्रपतिरूप्यापदक मेळ्ळें. त्याच वर्साचो असोशिएटेड पिक्चर्सचो 'स्नेह सीमा' हो एक बरो चित्रपट. महात्मा मेमोरिअल असोशिएटेड संस्थेवरवीं निर्माता-दिग्दर्शक पी. रामदास ह्या २० वर्सांच्या तरणाट्यान १९५५ त, 'न्यूज पेपर बॉय' हो चित्रपट काडलो. संवसारांतलो सगळ्यांत तरणाटो निर्माता-दिग्दर्शक म्हूण ताणें नांव मेळयलें. १९६४ सावन मलयाळम् चित्रपटनिर्मितीक नेट आयलो. वर्साक ३० ते ४० मलयाळम् चित्रपट तयार जावपाक लागले.

एस्. एस्. राजन्चो 'थाचोली ओथेनान' (१९६४) आनी रामू करिअटचो 'चेम्मीन' (१९६५) हे चित्रपट खूब गाजले. कण्मणी पिक्चर्सचो 'चेम्मीन' ह्या चित्रपटाक राश्ट्रपतिभांगरापदक मेळ्ळें. १९६८ च्या 'तुलाभारम्' ह्या मलयाळम् चित्रपटाक राश्ट्रपतिरूप्यापदक मेळ्ळें. १९७२ च्या अडूर गोपालकृष्ण हाचो 'स्वयंवरम्' चित्रपट उपाट गाजलो. ह्या चित्रपटाक राश्ट्रपतिभांगरापदक आनी अडूर गोपालकृष्ण हाका सर्वोत्तम दिग्दर्शनाचो राश्ट्रीय पुरस्कार फाव जालो. एम्. टी. वासुदेवन् नायर हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या 'निर्माल्यम्' (१९७३) ह्या चित्रपटाक राश्ट्रपतिभांगरापदकाचो मान मेळ्ळो.

१९७६-१९८८ ह्या काळांत सुमार १४४२ मलयाळम् चित्रपट आयले.

मलयाळम् चित्रपटसृश्टींत नामना जोडिल्ले कलाकार अशेः प्रेम नझीर, अदूर भाशी, थिक्कुरिशी, सुकुमारन् नायर, विनोदमूर्ती एस्. पी. पिल्ले, मुथुकुलम् राघव पिल्ले, कोट्टारकर श्रीधरन् नायर, बी. एस्. सरोजा, कुमारी, ललिता, पद्मिनी, शीला, जया भारती, बहादुर, मधू, संकराडी, के. पी. उन्नर, पी. जे. अँथनी, सत्यन, शारदा. दिग्दर्शकः के. एस्. सेतुमाधवन्, शशीकुमार, पी. भास्करन्, ए. बी. राज, एम्. कृष्णन् नायर.

गुजराती चित्रपटः चंदुलाल शहा हाणें १९२७ त 'गुणसुंदरी' हो पयलो गुजराती मूकपट सादर केलो. तातूंत 'गोहर' हिणें मुखेल भूमिका केल्ली. १९२३ त, चिमणलाल बी. देसाई हाणें 'नरसी मेहता' हो पयलो गुजराती बोलपट सादर केलो. नानूभाई वकील हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटांत मारुतराव पहेलवान, नूरजहाँ, मोहनलाल, उमाकांत, जमुना, मगन देसाई, मेहताब ह्या कलाकारांनी वांटो घेतिल्लो. रणजित मुव्हिटोनवरवीं चंदुलाल शहा हाणें सादर केल्लो 'सती सावित्री' हो पुराणिक चित्रपट तशेंच मुंबयच्या प्रकाश पिक्चर्स संस्थेन सादर केल्ले 'संसार लीला' (१९३४) आनी 'स्नेहलता' (१९३६) ह्या गुजराती चित्रपटांक यश आयलें. गुजराती भाशीक प्रेक्षक हिंदी चित्रपट आवडीन पळेताले आनी देखून गुजराती चित्रपटांक मागणीय कमी आशिल्ली. देखून, चिमणलाल देसाई हाणें मोतीलाल आनी शोभना समर्थ ह्या

…तल्या नामनेच्या नायक-नायिकेक घेवन कन्हय्यालाल मुन्शी हाच्या …त कादंबरीचेर 'बे खराबजन' हो चित्रपट हिंदी आनी गुजराती भाशेंत …र केलो (१९३७). १९३९ त, सरदार चंदुलाल शहा हाणें 'अछूत' हो …श्यतायेचेर सादर केल्लो बोलपट तंत्रीक नदरेन सुर्वेच्या हेर गुजराती …पटांपरस ऊंच पांवड्याचो आशिल्लो. मोतीलाल, गोहर आनी वासंती …ी तातूंत मुखेल भूमिका केल्यो.

…ही. एम्. व्यास हाचो 'राणकदेवी' (१९४६) ह्या इतिहासीक …त्रपटाच्या उत्पन्नान फाटले सगळे उच्चांक मोडले. व्यास हाचो …गदेवता' (१९५५) होय चित्रपट बरो चल्लो. म्हाझूज काळांत …राती चित्रपटसृश्ट थंडावल्ली. पूण फिल्मावयले निर्बंध पयस जातकच …लाल पुनातर हाणें 'गुणसुंदरी' हो चित्रपट सादर केलो. निरुपा रॉय …नी मनहर देसाई हांणी ह्या चित्रपटांत मुखेल भूमिका केल्यो. …लाल पुनातर हाणें आपल्या अजित पिक्चर्सवरवीं 'मंगल फेरा' आनी …डोनोबेल' हे दोन चित्रपट सादर केले. १९४७-४८ ह्या काळांतले …ती अनलदे', 'शामल शहानो विवाह', 'वेवी शाला', 'दिवा दांडी', …हार वटियो', 'जेसल तोरल', 'वारसदार', 'हरिश्चंद्र', 'लग्नमंडप' हे …य उल्लेख करपासारके गुजराती बोलपट आसात.

कांतिलाल राठोड हाच्या 'कंकु' (१९६९) ह्या चित्रपटाक १९७० त, …कागो हांगाच्या संवसारीक चित्रपट महोत्सवांत पुरस्कार मेळ्ळो. तशेंच …रे अभिनेत्रीचो पुरस्कार पल्लवी मेहता हे नायिकेक मेळ्ळो. नामनेचो …ग्दर्शक रवींद्र दवे हाचे 'जेसल तोरल' (१९७१), 'राजा भर्तृहरी' …१९७३), 'होताल पद्मिनी' आनी 'कुंवरबाईनु मामेरु' (१९७४) हे …त्रपट खूब गाजले. ताच्या 'गुणसुंदरीनो घरसंसार' ह्या चित्रपटाक …९७२ चो सर्वोत्तम चित्रपटाचो राश्ट्रीय पुरस्कार मेळ्ळो. बाबुभाई …मेस्त्री हांणें दिग्दर्शित केल्लो 'राणकदेवी' (१९७३) हो चित्रपट खूब …गाजलो. १९७६-८८ ह्या काळांत सुमार ३४५ गुजराती चित्रपट तयार …जाले.

पंजाबी चित्रपटः मूकपटाच्या काळांत पंजाबांत ए. आर. करदार …हाचें युनायटेड प्लेअर्स कार्पोरेशन आनी आर. एल्. शोरे हाचें 'पंजाब …फिल्म कंपनी' हीं दोन चित्रपटघरां आशिल्लीं. हिंदमाता सिनेटोन हे …संस्थेन १९३५ त 'इष्क-ए-पंजाब' हो पयलोच पंजाबी बोलपट मुंबयंत सादर केलो. १९३६ त, 'शीला' हो एकूच पंजाबी बोलपट कलकत्त्याच्या …मादन थिएटर्स लि. हे संस्थेन सादर केलो. १९३८ त, 'हीर सिआल' हो एकूच पंजाबी बोलपट इंद्र मुव्हिटोन संस्थेन कलकत्त्याक तयार केल्लो. १९३९ त, कलकत्त्यांत चार, मुंबयंत एक आनी पंजाबांत दोन अशे सात पंजाबी बोलपट आयले. पांचोली आर्ट पिक्चर्सचो 'गुलबकावली' हो पंजाबांत तयार जाल्लो पयलो पंजाबी बोलपट. त्याच वर्सा कमला मुव्हिटोन संस्थेन 'सोनी महिवाल' हो बोलपट सादर केलो. तातूंतल्या पांचोली आर्ट पिक्चर्सच्या 'यमला जाट' ह्या चित्रपटांत गायक अभिनेत्री नूरजहाँ गाजली. १९४१ सावन पंजाबी बोलपटांची निर्मिती पंजाबांत जावपाक लागली.

पंजाबची फाळणी जातकच लाहोर हें म्हत्वाचें शिक्षणीक आनी सांस्कृतिक केंद्र पाकिस्तानांत गेलें. देखून पंजाबी चित्रपटांची निर्मिती कमी जाली. दिग्दर्शक जुगल किशोर हाचो 'जग्गा' (१९६४) आनी दिग्दर्शक पी. पी. महेश्वरी हाचो 'सतलज दे कंडे' (१९६७) ह्या पंजाबी चित्रपटांक रूप्यापदकां मेळ्ळीं. 'नानकनाम जहाज' (१९६९) ह्या चित्रपटाक राश्ट्रीय पुरस्कार आनी सर्वोत्तम संगीतदिग्दर्शनाचो राश्ट्रीय पुरस्कार एस्. मोहिंदर हाका मेळ्ळो. सुरवातीच्या काळासावन १९८८ मेरेन सुमार २४५ पंजाबी चित्रपट तयार जाले.

ओडिया चित्रपटः काली फिल्म्स संस्थेन 'सिताार विवाह' (१९३६) हो ओडिया भाशेंतलो पयलो बोलपट कलकत्त्याक निर्माण केलो. १९४८ त, ईस्टर्न मुव्हिटोनान 'ललिता ग्रेट' हो ओडिया बोलपट सादर केलो. १९६२ त, सगळ्यांत चड सात आनी ताचेआदीं १९६० त, पांच ओडिया बोलपट प्रदर्शित जाल्ले. १९६० पयलीं जे बारा ओडिया चित्रपट आयिल्ले, तातूंत धा पौराणिक आशिल्ले. बसंतकुमारी पटनाइकचे कथेवयल्यान काडिल्लो 'अमरा बाटा' (१९६४) आनी के. सी. महंती हाचे कथेवयल्यान तयार केल्लो 'का' (१९६५) ह्या चित्रपटांवरवीं ओरिसांतले जिणेचें वास्तव दर्शन जाता. ओडिया भाशेंतल्या चित्रपटांक प्रेक्षकवर्ग मोजकोच आसता. ओरिसांतल्या सैमाची आनी सृश्टीची सोबितकाय, शिल्पसुंदर देवळां हांचो वापर ओडिया चित्रपटांत जाल्लो दिसून येता. कालिंदीचरण पाणिग्रही हाच्या गाजिल्ल्या कादंबरीवयल्यान मृणाल सेन ह्या बंगाली दिग्दर्शकान 'मटीर मनीष' (१९६६) हो ओडिया भाशेंतलो एक बरो चित्रपट सादर केलो. ह्या चित्रपटांत मा. मनीष, प्रसन्नता, नंदा, शरा पुजारी, भानुमति आनी सुजाता ह्या कलाकारांनी मुखेल भूमिका केल्यो.

ओडिया चित्रपटसृश्टींत चित्रपटनिर्माती, दिग्दर्शिका, अभिनेत्री आनी लेखिका म्हूण पार्वती घोष हिका मानाची सुवात आसा. 'लक्ष्मी' (१९६२), 'का' (१९६५) आनी 'स्त्री' (१९६९) ह्या तिच्या चित्रपटांक राश्ट्रीय पुरस्कार फाव जाल्यात. तिणें 'श्री जगन्नाथ' ह्या ओडिया चित्रपटांत भुरगेपणांत कृष्णाची भूमिका केल्ली (१९५०). तिचो घरकार गौरप्रसाद घोष होय एक बरो अभिनेतो आनी दिग्दर्शक आसा 'श्री लोकनाथ' (१९६०), 'जीवनसाथी' (१९६३), 'साधना' (१९६४), 'मटीर मनीष' (१९६६), 'अरुंधती' (१९६७), 'स्त्री' (१९६९) ह्या ओडिया चित्रपटांक राश्ट्रीय रूप्यापदकां फाव जाल्यांत. तशेंच 'अदिना मेघा' (१९६९) आनी 'संसार' (१९७१) ह्या चित्रपटांक राश्ट्रीय पुरस्कार मेळ्ळ्यात. सुरवातीकसावन १९८८ मेरेन सुमार २१८ ओडिया चित्रपट तयार जाले.

असमिया चित्रपटः ओडिया चित्रपटांसारकेच चडशे असमिया चित्रपट बंगाली दिग्दर्शकांनी दिग्दर्शित केल्यात. चित्रकला मुव्हिटोन संस्थेन सादर केल्लो 'योगमती' हो पयलो असमिया बोलपट (१९३५). तेउपरांत १९३९ त, तेच संस्थेन 'इंद्रमालती' हो दुसरो चित्रपट काडलो. १९४१ त, आरोरा फिल्म कॉर्पोरेशनान 'मनोमती' हो चित्रपट काडलो. फुडल्या ६ वर्सांत एकूय असमिया चित्रपट आयलोना. १९५३ सावन असमिया चित्रपटांची निर्मिती नेमान जावपाक लागली. ते उपरांतचे कांय चित्रपट अशेः 'रोंगा पोलीस' (१९५८); 'पूबेरून' (१९५९); 'शकुंतला' (१९६१, हातूंतलो थोडो भाग रंगीत आशिल्लो); 'लोटीघोटी' (१९६६, राश्ट्रीय पुरस्कार); 'अरण्य' (१९७१, राश्ट्रीय पुरस्कार); 'ममता' (१९७३, रूप्यापदक).

डॉ. भूपेन हजारिका हाचो आसामी लोककथेचेर आदारिल कामरुप चित्र संस्थेचो 'प्रतिध्वनि' ह्या चित्रपटाक रूप्यापदक मेळिल्लें (१९६४). ब्रिजने बरुआ हो असमिया चित्रपटांतलो नामनेचो निर्मातो, दिग्दर्शक, संगीतदिग्दर्शक आनी नट जावन आसा. ताणें चौधरी चित्रायन खातीर तयार केल्लो 'मणिराम दिवान' (१९६३) आनी रंगघर सिनेप्रॉडक्शनखातीर तयार केल्लो 'डॉ. बेझ बरुआ' हे चित्रपट खूब गाजले. बरुआ आर्ट प्रॉडक्शनच्या 'स्मृतीरापारश' (१९५६) ह्या चित्रपटाक लागून तो फुडें आयलो. ताच्या फुडल्या वर्सा 'एरा बाटोर सूर' ह्या चित्रपटाक लागून दिग्दर्शक-कलावंत डॉ. भूपेन हजारिका हाचें नांव गाजलें. 'लोटीघोटी' (१९६६) चित्रपटांतल्या सर्वोत्तम अभिनयाचो पुरस्कार मेळयल्लो विजय शंकर हो आसामांतलो नामनेचो नट आसा.

असमिया चित्रपटांची मागणी मर्यादीत आशिल्ल्यान हांगाची चित्रपटनिर्मिती खूब कमी आसता. १९६७ मेरेन सगळे असमिया चित्रपट कलकत्ता हांगा तयार जाताले; पूण राज्य सरकारान १९६७ त, गुवाहाटी हांगा 'ज्योति चित्रबन' हें एक व्हड चित्रपटनिर्मितीघर बांदलें. पयलो असमिया चित्रपट सादर करपी ज्योति प्रसाद ह्या कलाकाराचें नांव ह्या चित्रपटनिर्मितीघराक दिलां. १९७१ च्या पांच चित्रपटांत 'जय बियोग' आनी 'मानव और दानव' हे चित्रपट गाजले. १९७२ त सात आनी १९७३ त णव असमिया चित्रपट आयले. सुरवातीच्या काळासावन १९८८ मेरेन सुमार १६० असमिया चित्रपट तयार जाले.

हेर भासांतले भारतीय चित्रपटः भारतांत १९७४ मेरेन वट्ट सुमार ३४ भासांत बोलपट तयार जाले. तातूंतल्या इकरा मुखेल भासांतल्या चित्रपटांचो नियाळ वयर दिल्लो आसा. उरिल्ल्या २३ भासांनी सामके थोडे चित्रपट आयल्यात. तातूंत इंग्लीश बोलपटांचो आंकडो सगळ्यांत चड म्हळ्यार २६ आसा. हिमांशु रॉय हाच्या इंडो इंटरनॅशनल टॉकीज संस्थेन 'नूरजहाँ' (१९३२) हो पयलो इंग्लीश बोलपट सादर केलो. 'कर्म' (१९३३), 'कोर्ट डान्सर' (१९४१), 'महात्मा' (१९५४), 'द व्हिक्टरी स्टोरी' (१९७४) हे कांय उल्लेख करपासारके इंग्लीश चित्रपट आसात.

१९३३ त, मुंबयच्या इंपीरियल फिल्म कंपनीन 'दुख्तरे हूर' हो पयलो फार्सी बोलपट सादर केलो. १९७४ मेरेन ९ फार्सी बोलपट आयले. तातूंतले 'फिरदोसी' (१९३४), 'ब्लॅक आईज' (१९३५), 'शिरीन् फराद्' (१९३५), 'लैला मजनू' (१९३६), 'सिकंदर' (१९४७) हे कांय नामनेचे फार्सी बोलपट आसात. 'बहेरामखान' (१९४६) हिंदी बोलपटावयल्यान १९४७ त इराणी भाशेंतलो पयलो आनी एकूच चित्रपट आयलो. १९४७ मेरेन फकत दोन अरबी बोलपट आयले, ते म्हळ्यार 'अरबी हंसा' (१९४३) आनी 'हंटरवाली की बेटी' (१९४४). 'ब्रोकन प्रॉमिस' (१९४७) हो एकूच सिंहली बोलपट आनी 'पंपोश' (१९५४) हो एकूच जर्मन बोलपट.

'हरिश्चंद्र' (१९५१), 'कर्म के फूल' (१९६८) आनी 'लौहाकपट' हे सुरवातीचे तीन नेपाळी भाशेंतले बोलपट. आयजमेरेन सुमार २६ नेपाळी चित्रपट तयार जाल्यात. वाडिया मुव्हिटोनचो 'एक्ता' (१९४२) हो पयलो सिंधी बोलपट.

'बाबासा री लाडली' हो पयलो राजस्थानी बोलपट १९६१ त, निर्माता-दिग्दर्शक आदर्श हाणें सादर केलो. १९७६ चो 'लाज राखो राणी सती' हो राजस्थानी चित्रपट गाजलो. १९७६-८८ ह्या काळांत वट्ट २५ राजस्थानी चित्रपट आयले. भोजपुरी चित्रपटाची सुरवात १९६२ त जाली. आयजमेरेन वट्ट ८३ भोजपुरी चित्रपट आयल्यात. १९६२ चो 'गंगामैया तोहे प्यारी चढैबो' हो चित्रपट खूब गाजलो.

साहद पिक्चर्सचो 'लैला मजनू' (१९४१) हो पयलो पुश्तू बोलपट. १९४३ त, आनीक एक पुश्तू बोलपट येतकच पुश्तू बोलपटाची निर्मिती बंद जाली. अनुपमा चित्रे हिणें 'नझराना' हो पयलो मारवाडी बोलपट १९४२ त सादर केलो. एम्. आर. शेठ प्रॉडक्शनचो 'मैंझ रात' (१९६४) हो पयलो काश्मीरी बोलपट. ह्या चित्रपटाक रूप्यापदक मेळिल्लें.

अवधी भाशेंत १९६४ त एकूच चित्रपट तयार जालो. १९८६ त आनीक एक अवधी चित्रपट तयार जालो. १९६६ त, डोगरी भाशेंत एक चित्रपट तयार जालो. १९६४-६५ त दोन मागधी बोलपट आयले. १९६५ त आनी १९७१ त एकेक अशे दोन छत्तीसगडी बोलपट तयार जाले. 'कोडगू एक' (१९७२), 'मैथिली एक' (१९७१), 'थाईन एक' (१९७२) असो एकेकूच बोलपट तयार जावन ह्या भासांतली चित्रपटांची निर्मिती बंद जाली. १९७२ त दोन आनी १९७४ त दोन अशे मणिपुरी चित्रपट आयले. १९७२ च्या 'मतमगी मणिपूर' ह्या मणिपुरी चित्रपटाचो दिग्दर्शक देवकुमार बोस हाका दिग्दर्शनाखातीर प्रादेशिक भाशेंतलें पदक मेळ्ळें. १९७६-८८ ह्या काळांत वट्ट १४ मणिपुरी चित्रपट तयार जाले.

१९७१ ते १९७३ मेरेन दर वर्सा दोन दोन आनी १९७४ त चार तुळू बोलपट आयले. 'बिसाती बाबू' (१९७२) हो अरोर पट्टाभी हाणें दिग्दर्शित केल्लो तुळू बोलपट बरोच गाजलो. १९७६-८८ ह्या काळांत वट्ट १२ तुळू चित्रपट आयले. सगळ्यांत नवी चित्रपट-निर्मिती हरियानवीची. १९७३ त 'बीरा शेरा' हो हरियानवी चित्रपट मुंबयत तयार जालो. सुशीलकुमार व्यास हाणें दिग्दर्शित केल्लो 'चौधरी हरफुलसिंग' हो आनीक एक नामनेचो हरियानवी चित्रपट आसा. १९७३-८८ ह्या काळांत वट्ट ३३ हरियानवी चित्रपट तयार जाले.

- कों. वि. सं. मं.

कोंकणी चित्रपटः सुमार ५०-५५ वर्सां आदीं कॉरिज्माच्या दिसांनी (lent) मुंबय तशेंच गोंयांत जेजू क्रिस्ताच्या जिविताचेर कोंकणी संवा आशिल्लें एक चलचित्र दाखयताले. हें चलचित्र मूळ फ्रेंच आसून कोंकण प्रेक्षकांखातीर तें 'डब' केल्लें.

'मोगाचो आंवडो' (१९५०) हो पयलो कोंकणी चित्रपट अ मानतात. हो चित्रपट 'द एक्सेंज टॉकीज ऑफ इंडिया', 'चायना अँ आफ्रिका' हे कंपनीन मुंबय तयार केल्लो. ताचो बरोवपी, निर्मातो आ दिग्दर्शक जेरी ब्रागांझा. हातूंत मुखेल भूमिका जेरी ब्रागांझा आनी ले हांणी केल्ल्यो. प्रा. लेवीस एम्. रातूस, जेम्स ब्रागांझा हांणीय ह चित्रपटांत वांटो घेतिल्लो.

१९५० वर्सा पोर्तुगालासावन गोंयांत फातिमाचे सायबिणीची मू हाडिल्ली. त्या वेळार जेरी ब्रागांझा हाणें 'Our Lady of Fatima in Go नांवाचो एक कोंकणी वार्तापट तयार केल्लो.

१९६३ त, फ्रँक फॅर्नांद हाणें 'फ्रँक फिल्म्स' कंपनीवरवीं मुंबय 'आमचें नशीब' हो दुसरो कोंकणी चित्रपट तयार केलो. मोगाची कथ आशिल्लो हो चित्रपट ए. सलाम हाणें दिग्दर्शित केल्लो. सी. साल्वारीस रिटा, अँथनी मेंदीस, अँथनी डिसा, सोउझ फेर्रांव, किड बॉक्सर, एम बॉयर, आंतोनॅत, ऑफेल्य, ए. एम्. बी. रोज, रेमी कुलासो, सेबी कुतीन्ह आदी कलाकारांनी तातूंत वांटो घेतिल्लो. ह्या चित्रपटाक फ्रँक फेर्नांद हाणेंच संगीत दिल्लें.

१९६५ त, फ्रँक फेर्नांद हाणें स्वताच संगीत दिवन 'फ्रँक फिल्म्स कंपनीवरवीं मुंबयत 'निर्मोण' हो आनीक एक चित्रपट तयार केलो. ए सलाम हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटांत सी. आल्वारीस, शालीनी अँथनी डिसा, सोउझ फेर्रांव, आंतोनेत, ऑफेल्य, रॉबिन वाज, जॅव सोउझ फेर्रांव ह्या कलाकारांनी वांटो घेतिल्लो. ह्या चित्रपटाची कथ समाजीक जावन आसा. तुफानाक लागून बोट बुडटा, घोवाचो पत्तो न म्हूण बायल परिस्थितीक लागून परत लग्न जाता, निमाणो घोव-बायलेचो आनी भुरग्यांचो एकवट जाता. ह्या चित्रपटाक राश्ट्रपति पुरस्कार फाव जाला आनी ताचेर आदारून 'तकदीर' हो हिंदी चित्रपट तयार केला.

१९६७ त, जेरी ब्रागांझा हाणें स्वताच बरोवन दिग्दर्शित केल्लो 'सुखाचें सपन' हो चित्रपट हॅलन प्रॉडक्शन्स कंपनीवरवीं मुंबयंत तया केलो. मोगाचे कथेचेर आदारित आशिल्ल्या ह्या चित्रपटांत जेरी ब्रागांझा, फातिमा, आंतोनेत, रिको रॅड, जॉयस नॉर्टन, सोउझ फेर्रांव, रॉबिन वाज, आल्फ्रेड रोज, जेम्स ब्रागांझा, श्रीरंग नार्वेकार, ओलिवेयरो गोमिश आदी कलाकारांनी वांटो घेतिल्लो. मानुएल आल्फोंसो हाणें संगीत दिल्ल्या ह्या चित्रपटांतलीं गीतां आल्फ्रेड रोज, रॉबिन वाज, स्टार ऑफ आरोसीं हांणी गायल्यांत.

१९६९ त, फ्रँक फेर्नांद हाणें 'फ्रँक फिल्म्स' वरवीं मुंबयंत 'म्हजी घरकान्न' हो चित्रपट काडलो. विनोदी मोगाकथेचेर रचिल्ल्या ह्या चित्रपटाचें दिग्दर्शन ए. सलाम हाणें केल्लें आनी ताका फ्रँक फेर्नांद हाणेंच संगीत दिल्लें. ह्या चित्रपटांत जासींत वाज, सेसील्या माशाद आदी कलाकारांनी वांटो घेतिल्लो.

१९७० त, आल्बेर्त द ब्रिटोना हाणें 'ब्रिटोना फिल्म्स' कंपनीवरवीं मुंबयंत 'कर्तुबांचो संवसार' हो चित्रपट तयार केलो. रवींद्र व्यास हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटाची कथा डेविड द सोउझ हाणें बरयल्ली आनी ताका मानुएल आल्फोंसो हाणें संगीत दिल्लें. समाजीक कथानक आशिल्ल्या ह्या चित्रपटांत दुस्मान जाल्ले दोग इश्ट परत एकठांय येतात, अशें दाखयलां. ह्या चित्रपटांत आल्बॅर्त द ब्रितोना, फातिमा, सॅबी, रिको रॅड, सोउझ फेर्रांव, सेसिल्या, रॉबिन वाज, एच्. ब्रिटोन, तिटा, सॅबी कुतीन्यु आदी कलाकारांनी वांटो घेतला.

१९७१ त, दास मुधुकृष्णन हाणें म्हैसूर हांगा अंबिका फिल्म्स कंपनीवरवीं 'जिवीत आमचें अशें' हो चित्रपट काडलो. वाय. व्ही.राव हाणें दिग्दर्शित केल्ल्या ह्या चित्रपटाची कथा दास मुधुकृष्णन हाणें बरयल्ली आनी ताका विजय भास्कर हाणें संगीत दिल्लें. समाजीक कथा

...ल्या ह्या चित्रपटांत हिंदू-किरिस्तांव घराब्यांचो एकचार दाखयला. ...त्रपटांत डॉ. रामकृष्ण रमाणी, बॅटी नाजारेथ, सेसीलिया माशादो, ...नेना, पात्रीस्या बापतीश्ता, मानुएल रोड, रिको रोड, महेंद्र किशोर, ...यु कार्दोज आदी कलाकारांनी भूमिका केल्यात आनी पी. बी. ...वासन् एस्. जानकी अंजली हांणी गीतां गायल्यांत.

१९७५ त, अंबिका फिल्म्स कंपनीन 'बगलांट' हो चित्रपट काडलो. ...चित्रपटांत प्रेमकुमार, सॅबी कुतिन्यु, आल्फ्रेड रोज, ज्यो रोज, पॉल ... फ्रेडी बार्बोजा, फेलिक्स मेंदीस, टॉनी बेंटो, बॅटी नाझ, रीटा रोज, ... कुतिन्यु, फिलोमेना फेर्नांदीश, हेलन, ऑफेलिया काब्राल, सोउझ...ा ह्या कलाकारांनी वांटो घेतला.

१९७६ त, टॉनी कुतिन्यु आनी क्रीस पेरी हांणी मुंबय क्रिप्टन मोशन ...र्स हे कंपनीवरवीं 'भुयारांतलो मनीस' हो पयलोच रंगीत चित्रपट ...र केलो. श्रीधर नायक आनी एस्. फिलीप हांणी दिग्दर्शित केल्ल्या ...चित्रपटाची कथा क्रीस पॅरी हाणें बरयल्या. क्रीस पॅरी हाणेंच संगीत ...्या. ह्या चित्रपटांतलीं गीतां आशा भोंसले, मेबल, अॅडॉल्फ आनी ... हांणी गायल्यांत. ह्या चित्रपटांतले कलाकार अशे: सी. आल्वारीस, ...ो रॉड, सिरीयाको डायस, रॉबिन वाझ, पॉल रॉमी, आंजेला, आयव्हो ...मैवा, हेलन परेरा, पॉल पॅरी, जॉर्ज रिल्टो, लुसियारो डायस, मेर्सिया ...ारीस, नूर महंमद, आलेक्स रास्कीन, राधा बाराटक्के.

१९७७ त, युनायटेड यंगस्टर्स जेप्पु, मंगलोर हे कंपनीन 'मोग आनी ...पास' हो चित्रपट काडलो. ह्या चित्रपटांतले कलाकार अशे: ऑझी, ...ड्रेस, मिकमॅक्स, नलिन कुमार, मास्टर अनिल डिसौझा, चार्लस् ...कैरा, प्रकाश कुमार, व्हिन्सेंट पी. कामत, जॉन परेरा, सह्याद्री, ...ल्फी, पी. वी. श्रीनिवासन्, व्हिल्फी रेंबिदास, मीना रेंबिदास, ...बास्तियान.

१९७८ त, कोंकणी पिक्चर्स हे कंपनीन 'तिसरी चीट' हो चित्रपट ...यार केलो. ह्या चित्रपटांत डी. पीटर गोन्साल्वीस, विल्फ्रेड, जी. ...सौझा, रॉनाल्ड डिसौझा, हेन्री डिसौझा, व्हिक्टर कोनेसेरो, जॉयू ...बो, ग्रेस परेरा, राजन, राजानंद रेड्डी आनी सुरेश ह्या कलाकारांनी ...टो घेतला.

ते उपरांत आयिल्ले कांय चित्रपट अशे: चित्र वेत्ता कंपनीचो ...पस्विनी' (१९८०), विकास फिल्म्स कंपनीचो 'जन मन' (१९८०), ...जित सिन्हा हाणें दिग्दर्शित केल्लो 'प्रियम' प्रॉडक्श' कंपनीचो 'सुझान' (१९८२), अंबिका फिल्म्सचो 'गिरेस्तकाय' (१९८५).

'जबाबदारी' ह्या पयल्या कोंकणी टेलिफिल्माचो प्रिमियर शो २१ डिसेंबर १९८९ ह्या दिसा मडगांव (गोंय) हांगा जालो. बोनफिर्सियो डायस हाणें निर्माण केल्ल्या ह्या फिल्मांत सेबि कुतिन्य, अनीलकलमार ...गाबो, रत्ना गोवेकार, सी. डी. सिल्वा, अँथनी सा, रोमीयो मॅंडीस, जे. कार्लोस, हर्बर्ट, संध्या, उल्हास बुयांव, बॉबी डायस, कॅथरीन मारिया, कारोल, रॉमी, आंतोनेत, कार्मेना जेसीस, फातीमा, क्रिस्ता, पावलीना, फर्मीन, फेल्सां आनी बेबी प्रिसिल्का ह्या कलाकारांनी वांटो घेतला.

- कों. वि. सं. मं.

चिदंबरम्: तमिळनाडू राज्यांतल्या दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांतलें नामनेचें शिवक्षेत्र. हें क्षेत्र कोळ्ळम् (कोलेरुन) न्हंयच्या काठार वसलां. ह्या क्षेत्राक तिल्लई तिरुपादिरिप्पुलियूर, पुण्डीकपुरम्, व्याघ्रपुरम्, तिरुचिररंबलम् अशींय नांवां आसात. पूर्विल्ल्या काळांत वेदविद्या आनी संस्कृत भास हे खातीर चिदंबरम् गाजतालें.

ह्या क्षेत्रांत नटराज शिव कसो प्रगट जालो, ह्या संबंदान एक कथा प्रचलित आसा, ती अशी:

पूर्विल्ल्या काळांत तिल्लई (चिदंबरम्) हें वाममार्गी शाक्तांचें केंद्र आसलें. ह्या लोकांचे उपासनेंत जायत्या वायट गजालींची भरसण जाल्ली. ताका लागून ह्या वाठारांत अनाचार वाडिल्लो. अशा ह्या वायट चालीच्या शाक्तांसावन भौसाक राखपाक शिव थंय प्रगट जालो. शिवाक पळोवन वाममार्गी भिले नात, वयल्यान ते शिवाआड झुजपाक उबे रावले. तांणी अग्नींत हवन करून एक नाग, एक वाग आनी एक काळो कुरुप मोटवो मनीस अग्नीकुंडांतल्यान भायर काडलो. ते तीगूय जाण उपरांत शिवाचेर धांवन गेले. शिवान नाग उखलून आपल्या गळ्यांत घालो. वागाक किरंगळेच्या बोटान चिरून ताचें चामडें आपल्या आंगाक गुटलायलें. काळ्या कुरुप मोटव्या मनशाक उमथो उडोवन शिव ताचे फाटीर नाचलो. हें सगळें पळोवन शाक्त भिले आनी शिवाक शरण गेले.

त्या जाग्यार शिव येवचेपयलीं सावन पार्वती थंय रावताली. शिवाचें थंय येवप तिका आवडलें ना. तिणें शिवाक आपल्या वांगडा नाचाची सर्त लावपाचें आव्हान दिलें आनी हे नाचाचे सर्तींत हरल्यार हो जागो सोडून वचचो पडटलो, अशी अट घाली. शिव ही अट मान्य करून पार्वतीवांगडा नाच करपाक लागलो. नाच करता आसतना शिवान विंगड विंगड मुद्रा दाखयल्यो, ज्यो पार्वतीक बायल आशिल्ल्यान करून दाखोवप जमलेंना. निमाणें पार्वतीचें गर्वहरण जालें. तिणें आपली हार मानली आनी शिव हांगा सदांखातीर रावपाक लागलो.

व्याघ्रपद आनी पतंजली नांवाचे दोन शिवभक्त ह्या वाठारांत रावताले. हांकां प्रसन्न दवरपाखातीर शिवान थंय नाच केलो, अशीय एक कथा चलता. पूर्विल्ल्या काळांत बौध्द लोकांनी ह्या क्षेत्राचेर आपलो ताबो मेळयिल्लो. उपरांत शैव आचार्य मणिक्कवाचकर हाणें बौध्दांवांगडा शास्त्रार्थ करून तांकां हरयले आनी हांगासावन धांवडावन घाले.

चोळ राजा परांतक (पयलो इ.स. ९०७ ते ९५३) हाणें हांगाचें नटराजमंदिर बांदिल्लें, हें थंय आशिल्ल्या फातरपट्यावेल्यान समजता. फर्ग्युसन ह्या वास्तुशास्त्रज्ञाच्या मतान हें देवूळ मूळ रुपांत धाव्या शतमानांत बांदलें तर पार्वतीचें देवूळ आनी थंयचीं व्हडलीं गोपुरां चवदाव्या शतमानांत बांदलीं.

अठराव्या शतमानांत ब्रिटीश-फ्रेंच हांचे भितर जेन्ना सत्तेखातीर झूज पेटलें तेन्ना ह्या क्षेत्राक म्हत्व आयलें. हैदरअलीन हांगाच्या देवळाच्या आवारांतूच सैन्य दवरिल्लें. सर आयरकूटान १७८१ त ह्या देवळाचेर धुरी घाली, पूण तांकां धांवडावन घाले.

चिदंबरम् हांगाच्या शिवमंदिरान सुमार १६ हेक्टराचो वाठार व्यापला. देवळाच्या कोटाभोंवतणी १८ मी. रुंदायेचो रस्तो आसा. देवळाच्या आवारांत चित्सभा, कनकसभा, नृत्यसभा, देवसभा आनी राजसभा अशा नांवांचीं पांच व्हड भवनां आसात. चित्सभा हें मुखेल देवूळ आसून, तातुंतूच आकाशमय शिवलिंगाची पूजा करतात. ह्या देवळाचें पाखें भांगरापसून घडयलां. चित्सभेलागसार आशिल्लें कनकसभेचें पाखें तांब्याचें आसा. नृत्यसभेच्या देवळांत शंकराची नामनेक पाविल्ली नटराजमूर्त आसा. पार्वतीचें गर्वहरण करतना शिवान नाचाची जी अवस्था घेतिल्ली, त्या नाचाचे अवस्थेंत ही मूर्त थंय कोरांतल्या. हे नटराजमूर्तीच्या पांख्याचेर भांगराचे पत्रे आसात. हे मूर्ती भोंवतणी आशिल्ल्या जाग्यांत नकसूद शिल्पकाम केल्ले ५६ पाशाणी खांबे आसात. मुखेल देवळाचे एके कुशीक देवसभा हें ल्हानशें देवूळ आसा. हांगा देवाच्यो उत्सव-परबो मनयतात. राजसभा ही भव्य वास्तू शिवगंगा तळ्याचे देगेर आसा. हिची लांबाय १०४ मी. आसून रुंदाय ५८ मी. आसा. राजसभेक १,००० पाशाणी खांबे आसात. ह्या जाग्यार वर्सातल्यान दोन फावट नटराजाची मूर्त हाडून बसयतात आनी तिका महाभिषेक करतात.

ह्या शिव देवस्थानाच्या चारुय दिकांक चारुय महाद्वारांचेर मूर्तिशिल्पान भरिल्लीं अशीं चार ऊंच गोपुरां आसात. अस्तंतेवटेनच्या गोपुरांचेर भरतनाट्यांतल्यो १०८ मुद्रा दाखोवपी सुंदर मुर्ती आसात. गोपुरांचेरूच न्हय तर पुराय देवळाच्या वण्टींचेर विंगड विंगड नाचाचे प्रकार आनी पुराणिक आख्यानां हेविशींचें शिल्पकाम केल्लें आसा.

चिंदबरम्चें शिवगंगा तळें ४६ मी. लांब आनी ३१ मी. रुंद आसा. हें तळें खोल आसून हातूंत देंवपाखातीर चारुय वटांनी फातरांचीं सोबीत सोपणां आसात.

चिंदबरमांत गणेश, विष्णू, अम्मन (पार्वती) आनी सुब्रह्मण्य हांचींय

देवळां आसात. हांगा सिध्दिविनायकाची सुंदर मूर्त आसा.

चिंदबरम्च्या शिवमंदिराविशीं भारतीयांकूच न्हय तर श्रीलंकेच्या नागरिकांच्या मनांतूय श्रध्देची भावना आसा. हांगा शिवाचें अदृश्य अशें आकाशलिंग आसा, असो समज आसा. ह्या देवळाचो पुजारी गर्भकुडींत वण्टीमुखार हुमकळायिल्लो पड्डो कुशीक काडून मुखावेली वणतूच भाविकांक आकाशलिंग म्हूण दाखयता.

वैशाख आनी मार्गशीर्ष म्हयन्यांत देवाची परब मनोवपाक हांगा व्हड जात्रा भरता. भारतांतले तशेंच श्रीलंकेंतले हजारांनी लोक त्यावेळार हाजीर रावतात. हे जात्रेक येवपी लोकांक रावपाक हांगा जायते मठ आनी धर्मशाळा आसात.

- कों. वि. सं. मं.

चिपळ्योः एका वाद्याचें नांव. चिपळ्यांक 'कुरतर', 'छित्तिका' आनी 'करताल' अशीं हेर नांवां आसात.

चिपळ्यो हें वाद्य शिसाम, सायल वा रक्तचंदन ह्या लांकडाच्यो वा हतयाच्या दातांपसून करतात. देड ते दोन इंच रुंदायेचे आनी स ते आठ इंच लांबायेचे दोन कुडके घेवन तांची एक वट गुळगुळीत करतात, तर दुसरे वटेक नुस्त्याचो वा हेर कसलोय कलात्मक आकार दितात. त्या नुस्त्याच्या तोंडांत पितुळच्यो वाटकुळ्यो पातयो बसयतात. दुसरे कुशीक घुंगरांचो घोंस लायतात. एकेकदां दोनूय कुशींनी पितुळच्यो पातयोच बसयतात. चिपळ्यांच्या वयल्या भागांत चिपळ्यो हातांत धरपाक कोंयडें करतात. हाताचो आंगठो एका कुडक्याच्या कोंयड्यांत घालून दोनूय कुडके एकामेकांचेर आपटीतकच चिपळ्यांतल्यान आवाज येता.

चिपळ्यो लांब आनी व्हड आकाराच्यो करून तांच्या तोंडांत ल्हान ल्हान झांजो बसोवपाचीय पध्दत आसा. अशे तरेन घडयिल्ल्या चिपळ्यांक 'करताल' अशें म्हण्टात.

कीर्तन, भजन सारक्या प्रसंगार ताल धरपाक चिपळ्यांचो उपेग करतात.

- कों. वि. सं. मं.

चिपळूणकर, विष्णुशास्त्रीः (जल्मः २० मे १८५०, पुणे; मरणः १७ मार्च १८८२, पुणे).

आर्विल्ल्या मराठी गद्याचो जनक म्हूण वळखतात असो नामनेचो मराठी ग्रंथकार. ताच्या काळांतल्या आर्विल्ल्या मराठी गद्याक प्रभावी स्वरुप हाडपाचो मोलादीक वावर चिपळूणकारान केलो.

ताचो बापूय कृष्णशास्त्री हो संस्कृततज्ञ, इंग्लीश साहित्याचो जाणकार आनी विद्वान मराठी लेखक आशिल्ल्यान विष्णुशास्त्रीक भुरगेपणासावनूच वाचपा-बरोवपाची गोडी लागली. पिरायेच्या सातव्या वर्सा ताणें पुण्याच्या इन्फंट स्कुलांत प्रवेश घेतलो आनी १८६५ त मॅट्रिकची परीक्षा पास जालो. डेक्कन कॉलेजांत आसतना इंग्लीश, संस्कृत आनी इतिहास हे ताचे आवडते विशय आशिल्ले. मुंबय विद्यापीठची बी.ए. ची परीक्षा तो पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांतसून पास जालो (१८७२). तेउपरांत पुणे आनी रत्नागिरी हांगाच्या सरकारी माध्यमिक शाळांत ताणें शिक्षकाची नोकरी केली (१८७२-७९).

कृष्णशास्त्री हाणें चलयल्ल्या 'शालापत्रक' ह्या म्हयन्याळ्यांतल्यान विष्णुशास्त्रीच्या बरपाक आरंभ जालो (१८६८). १८७२ त तो 'शालापत्रक' म्हयन्याळ्याचो संपादक जालो. ताचे संपादकीय कारकिर्दींत शालापत्रकांतल्यान सरकार आनी क्रिस्ती मिशनरी हांचेर ताणें केल्ले खर टिकेक लागून 'शालापत्रक' बंद पडलें (१८७५). सरकारी नोकरेंत आसतनाच ताणें 'निबंधमाला' हें नामनेचें म्हयन्याळें सुरू केलें (१८७४); ज. बा. मोडक आनी कां. ना. साने हांच्या पालवान ताणें 'काव्येतिहाससंग्रह' हें म्हयन्याळें सुरू केलें (१८७८). आपल्या देशांतल्या लोकांनी रचिल्लीं काव्यां, इतिहास, बखरी अशें साहित्य उजवाडावन त्या मार्गान देशसेवा करप, हो हें म्हयन्याळें काडपाफाटलो हेत आशिल्लो.

जानेवारी १८८० त, नवे पिळगेच्या मनाचेर देशाभिमानाचे संस्का करपाखातीर म. ब. नामजोशी तशेंच टिळक-आगरकराच्या पालवा ताणें पुण्याक 'न्यू इंग्लीश स्कूल' ही शाळा सुरू केली. त्याच वर्सा ख राश्ट्रवादाचो पुरस्कार करपी दोन खबरांपत्रां 'केसरी' (मराठी) आनी 'मराठा' (इंग्लीश) ताणें काडलीं. तेखेरीज चित्रशाळा, किताबखान (पुस्तकांचें दुकान), आर्यभूषण छापखानो असले समाजशिक्षणाचे नदरे उपेगाक येवपी उपक्रम ताणें सुरू केले.

'निबंधमाला' हें विष्णुशास्त्रीचें मुखेल जिवीतकार्य. जानेवारी १८७४ वर्सा ताचे निबंदमालेचो जल्म जालो. निबंदमालेच्या सात वर्साच्या काळांत उजवाडाक आयिल्ल्या ८४ अंकांतलें बरोवप विष्णुशास्त्रीन चडशें एकटाकी केलें. विंगड विंगड विशयांचेर बरयल्ल्या ताच्या निबंदां लागून मराठी निबंदाक ऊंच पांवड्याचें स्वरुप आयलें. ताचो बापूय कृष्णशास्त्री हाणें सुरू केल्लो सॅम्युएल जॉन्सनच्या 'रासेलस' ह्या ग्रंथाचे अणकार विष्णुशास्त्रीन 'शालापत्रकांत'ल्यान क्रमशः पुराय केलो. ह्याच म्हयन्याळ्यांत कालिदास, भवभूती, बाण, सुबंधू आनी दंडी ह्या संस्कृत कवींचेर ताणें जे समीक्षात्मक निबंद बरयले, ते फुडें 'संस्कृत कविपंचक' ह्या नांवान उजवाडाक आयले (आवृत्ती दुसरी, १८९१). ह्या निबंदांनी ताणें काव्यसमीक्षेचे अस्तंतेचे नदरेक म्हत्व दिलें आनी पूर्विल्ल्या कवींचो काळ, कविता आनी कला हांची इतिहासीक नदरेन विस्कटावणी केली.

'शालापत्रक', 'निबंधमाला', 'केसरी' ह्या नेमाळ्यांतल्यान विष्णुशास्त्रीन भाशा-साहित्य, समाजीक, राजकी अशा विंगड विंगड विशयांचेर बरोवप केलें. ताच्या भाशा-साहित्याविशींच्या लेखांत मराठी भाशेची तेन्नाची स्थिती, भाशापध्दत, इंग्लीश भास, कविता आनी कवित्व, ग्रंथांवयली टिका ह्या विशयांवयलें बरोवप आस्पावता. लोकभ्रम, अनुकरण, गर्व असले विशय ताच्या समाजीक बरपांत आयल्यात. 'आमच्या देशाची स्थिती' आनी 'मुद्रणस्वातंत्र्य' हे दोन लेख ताच्या राजकी बरोवपांभितर खास उल्लेख करपासारखे आसात.

स्वदेश, स्वधर्म आनी स्वभाषा हेंविशींचो उपाट अभिमान ही ताच्या बरपाफाटली मूळ प्रेरणा आशिल्ली. ब्रिटीश राजवटीच्या शेकातळ स्वताचो देश, आपलें सांस्कृतिक दायज आनी परंपरा हांकां उणे लेखपी तेन्नाच्या सुशिक्षितांक शिटकावणी दिवप हो ताच्या बरपाफाटलो मुखेल हेत आशिल्लो.

संस्कृत काव्यशैली, धारदार उपहास-उपरोध, सुभाषितांचो आनी अलंकारांचो मार्मिक उपेग, सुटसुटीत वाक्यरचना, रसाळ भास हें ताच्या बरपाचें खाशेलेपण. ताच्या विचारांत परंपरावादी आनी प्रगतीपर अशा विचारांची भरसण दिसून येता. ताच्या बरपांतसून जायत्या जाणांनी राष्ट्रभक्तीची, इतिहास-संशोधनाची आनी साहित्यसेवेची प्रेरणा घेतली.

'निबंधमालाकार चिपळूणकर' ह्या नांवान तो मराठी भाशेंत नामनेक पावला.

- कों. वि. सं. मं.

चिबूड (चिबड): (मराठी-टरबूज; संस्कृत-मधुपाक, कर्कटी; इंग्लीश- मस्क मेलॉन, स्वीट मेलॉन; लॅटीन- कुकुमिस मेलो; कूळ-कुकुर्बिटेसी).

हे वालीची लागवड चड करून उत्तर प्रदेश, गुजरात आनी दखखन तेचप्रमाण भारतांत हेर सगळ्या न्हंयांच्या वाळवंटी वाठारांत जाता. तिचें मूळस्थान इराण. बलुचिस्तान, उश्ण आफ्रिका आनी भारत, पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, चीन हांगाय चिबडांची लागवड जाता. चिबडाची वेल एक वर्स जियेवपी आसून जमनीर पातळटा. वेल खरखरीत आसून हिची सामान्य लक्षणां कुकुर्बिटेसी कुळांत वर्णिल्ल्याप्रमाण जावन आसात.

ह्या पिकाक रेव्याची कसदार जमीन लागता. ३ मी. अंतराचेर ३० सेंमी. व्यासाचे आनी तितलेच खोल चर मारून तातूंत ८-१० किग्रॅ. शेणसारें घालून ५-६ बियो लायतात. गरजेप्रमाण उदक दितात. लागवडीपसून ३-४ म्हयन्यांभितर फळां पिकतकच काडटात. तरांतरांचे आकार आनी रंगांप्रमाण चिबडांच्या प्रकारांची वळख जाता. साल मोव

कठीण, वळींची नक्षी आशिल्ली आनी गुळगुळीत आसता. मृदुफळ कुळें (१०-१२ सेंमी.) आसता. फळांतलो गर नारिंगी वा पाचवो, गोक, पिठूळ आनी गोड वासाचो आसता. एका हेक्टरांत सुमार आठ ते हजार किग्रॅ. चिबडां जातात.

लक्षनौचें 'धर्वे आनी चित्ता'; मद्रासचें अनार, बत्तासा, शेरबत; बचें 'चुमिआरी' हे चिबडाचे कांय नामनेचे प्रकार. फळां णाउपरांत मुखशुध्दीखातीर खातात. तीं मुरांब्याखातीर, बताखातीर वापरून हवाबंद डब्यांत सुरक्षित दवरतात. गोंयांत थीक गणपतीच्या मखरामुखार आशिल्ले माटोळेक हेर फळांवांगडा ड बांदपाची पध्दत आसा.

चिबडाच्यो बियो खावपाखातीर वापरतात. बियांचें तेल हळडुवें, साचे, पुश्टीक आनी रुचीक आसता. तें दिव्यांतूय वापरतात. चिबडाचें ळ आनी बियो वखदी, शीतळ, मूत्रल (मुतूंक साफ करपी), पुश्टीक, भक तेचप्रमाण अग्निमांद्य आनी इसबाचेर (eczema) गुणकारी जावन सात. 'फूट' आनी 'टरकाकडी' हे चिबडाचे दोन प्रकार आसात.

चिबडांक चड करून 'एरबिनिया ट्रकीफिला' ह्या सूक्ष्मजंतूपसून मर ग जाता. ताका लागून सबंद वाल बावता, पानां हळडुवीं जातात आनी माणी वेल सुकून वता. हो रोग एकेकवां 'फ्युजेरियम' कवकाक लागून ाता. रोगाचो प्रसार बियांपसून जाता आनी वाल सुकून वता. देखून, गप्रतिकारक जातीची वेल लायतात.

गोंयांत चिबडांचो मोसम पावसांत आसता. चिबडांची लागवड गुल्यांच्या देंवतेचेर आनी बांदांचेर करतात.

- कों. वि. सं. मं.

चिली: रिपब्लिका दे चिली. दक्षिण अमेरिकेच्या अस्तंती दर्यादिगेवेलो एक देश. हाची दक्षिण-उत्तर लांबाय सुमार ४,४८० किमी.; जाल्यार उदेंत-अस्तंत रुंदाय सरासरी १९२ किमी. क्षेत्रफळः ७,५६,९४५ चौ. किमी.; विस्तारः सुमार १७° २५' दक्षिण ते ५५° ५९' दक्षिण आनी ६७° अस्तंत ते ७५° ३०' अस्तंत.

'जमनीचो शेवट' ह्या अमेरिकन इंडियन उतरावेल्यान ह्या देशाक चिली अशें नांव पडलां.

चिलीचे उत्तरेक पेरू आनी बोलिव्हिया, उदेंतेक आर्जेंटिना आनी बोलिव्हीया, दक्षिणेक ड्रेक पॅसेज आनी अस्तंतेक पॅसिफीक म्हासागर आसा. पॅसिफिक दर्यांतले वान फेर्नांदिस, ईस्टर, सॅन, अँब्रोझो, साम फेलीक्स, साला-इ-गोमेझ आनी हेर कांय जुंवे चिलीचे मालकेचे आसात. लोकसंख्याः १,१२,७५,४४० (१९८२).

भूंयवर्णनः भुंयरचणुकेचे नदरेन चिलीचे तीन स्वभावीक वांटे जातात ते म्हळ्यार- उदेंतेवटेनचो ऊंच अँडीज पर्वत, अस्तंतेच्या दर्यादिगेवेल्यो दोंगरावळी आनी ह्या दोनूय वावरांतलें देगण. हांगाचें सगळ्यांत चड ऊंच दोंगरातेमक मावंट ओहोझ देल सालादो हें आसा. दोंगरामदीं पैंपास हीं तणाचीं व्हड मळां आसात. चिलींत बरेच खेप भूंयकांप जाल्ले आसात.

हवामानः हवामानाचे नदरेन चिलीचे सादारणपणान पांच वांटे जातातः १) नॉर्ते ग्रांदे म्हळ्यार उत्तरेवटेनचो भाग. हांगा आतामाका हो व्हड उसू पडिल्लो प्रदेश आसा. वर्सांचीं वर्सां हांगा पावस पडना. २) नॉर्थ चिको. हांगा केन्नाकेन्नाय पावस पडटा आनी आताकामाकडेन तुळा केल्यार हांगा उश्णताय उणी आसा. ३) आकान्कागवाः न्हंयसावन दक्षिणेवटेन कॅन्सॅप्सिऑन शायलागीमेरेनचो वाठार हो तिसरो विभाग. हांगाचें हवामान २.५° से. ते २९° से. मेरेन आसता. पावसाचें वर्सुकी प्रमाण ५० सेंमी. ते १०० सेंमी. मेरेन आसता. ४) मध्य दक्षिण चिलीः हांगा वर्सूयभर भरपूर पावस आसता आनी हवा थंड आसता. ५) दक्षिण चिलीः हांगा सुमार ५०० सेंमी. पावस पडटा आनी थंडसाणूय चड आसता. दर्यादिगेकडल्यान येवपी हंबोल्ट ह्या वाऱ्यांक लागून हवामान थंड उरता.

लोआ, बीओ व्हीओ, मायपो, ईटाटा, कॉप्यापो आनी आकान्कागुआ ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो. तेभायर यांकीवे आनी रांको हीं व्हड तळीं आसात.

वनस्पतः उत्तरेवटेन चडशी वनस्पत सांपडना. मध्य चिली वाठारांत बीच लॉरेल, तरेकवार जातींचीं कॅक्टस असल्या वनस्पतींचीं रानां आसात. दक्षिणेवटेन पानझडी, सदां पाचवीचार उरपी झाडांचीं दाट रानां आसात. सामकेच दक्षिणेवटेन थंडेक लागून चडशी वनस्पत जायना.

मोनजातः भुगोलीक नदरेन अँडीज पर्वताक लागून कुशीक पडिल्ल्यान लॅटीन अमेरिकेंत सांपडपी चडशी मोनजात चिलींत सांपडना. प्यूमा, जागवार, ग्वानाको, व्हायकुमा, हरण, कोलसुणें हेसोरकी मोनजात हांगा आसा. सुकण्यांच्या व्हडल्योश्यो जाती हांगा दिसून येनात.

इतिहासः स्पॅनिश आक्रमक सोळाव्या शतमानाच्या मध्याक हांगा पावले. ताचेपयलींचो चिलीचो इतिहास स्पश्टपणान सांपडना. पूण तरी लेगीत इंका संस्कृतायेचो लोक हांगा राविल्ल्याचे पुरावे मेळटात. १५३५ त स्पॅनिश लोकांनी हांगा पयलीं पावल दवरलें आनी १५४१ सावन हो वाठार हातासपाचो यत्न सुरू केलो. हांगा रावपी आराऊकानियन जमातीच्या लोकांनी स्पॅनिश लोकांक खर विरोध केलो आनी झूज उबारलें. स्पॅनिश आक्रमकांक ह्या लोकांचेर पुरायतरेन शेक गाजोवप केन्नाच जमलेंना. चिलीचेर जैत मेळोवन थंय आयिल्ल्या स्पॅनिश सरंजामी फुडाऱ्यांनी पुराय देश आपापल्या भितर वांटून घेतलो. सुर्वेक तो पेरूच्या शासनाचोच एक वांटो आशिल्लो. फुडें सांतियागो हांगा पेरुचोच एक राज्यपाल नेमलो. अठराव्या शतमानाचे सुर्वेक नेपोलियनान स्पेनाचेर घुरी घाल्ल्यान लॅटीन अमेरिकेंतल्यो बऱ्योच स्पॅनिश वसणुको स्वतंत्रतायेखातीर झुजूंक लागिल्ल्यो. १९१० त स्पॅनिश राजाचें मांडलीकपण सोंपसर ताच्या नांवान कारभार चलोवपी एका राज्यमंडळाची थापणूक जाली. १८११ त राश्ट्रीय सभेचें पयलें अधिवेशन हांगा जालें तेन्ना थंयचे फुडारी म्हूण बरनार्दो ओईगीन्स आनी काररेरा हे मुखार आयले. पूण तांचें दोगांयचें एकामेकांकडेन पटलेंना. ओईगीन्स

हाणें आपल्या ३,००० समर्थकांसयत स्वातंत्र्य झुजारी सान मार्तीन हाच्या पालवान राजनिश्ठ सैन्याचेर जैत मेळयलें आनी १८१८ त चिलीची स्वतंत्रताय जाहीर केली. १८४४ त स्पेनान ही स्वतंत्रताय मानून घेतली. हाचे उपरांत रिपब्लिका ऑटोक्राटिका (१८३१-४१), रिपब्लिका लिबेराल (१८६१-७१), रिपब्लिका देमोक्रातिया (१८९१-१९२०) अशीं ह्या देशाचीं संविधानीय नांवां बदलत गेलीं. स्वतंत्रतायेउपरांत ओईगीन्स हाणें हांगा बऱ्योच सुदारणा घडोवन हाडल्यो. चिलीचें नाविक दळय ताणेंच उबारलें. पूण ताचेआड वावुरपी सरंजामी शक्तींनी ताका बरेतरेन कारभार चलोवंक दिलोना आनी १८२३ त ओईगीन्साक देशाभायरो जावचो पडलो. १८२३ ते १८२६ मेरेन ह्या देशाचेर रामॉन फ्रेइरे हाणें आपली हुकूमशाय चलयली. १८२९-३० त, हांगा यादवी झूज पेटलें आनी तातूंत सरंजामी शक्तींक जैत मेळ्ळें. हांचेआड शारांनी रावपी आनी वेपारी लोकांचो विरोध खरपणान प्रगट जालो; पूण सुमार एक शतमान कांय आडवाद सोडल्यार चिलीचें शासन चडशें सरंजामी शक्तींच्या हातांनी उरलें. दिएगो पॉर्तालेस हाणें सत्तेचीं सूत्रां आपल्या हातांत घेतलीं. १९३३ त ताणें राज्यघटना तयार केली. हे राज्यघटनेन केंद्रीय सरकाराक बरेच अधिकार मेळ्ळे आनी रोमन कॅथलिक पंथाक राजधर्माची सुवात दिली. पोर्तालेस हाचो १८३७ त खून जालो. पूण देशाचो कारभार फुडलीं तीस वर्सांमेरेन ताणेंच थारायिल्ल्या धोरणांप्रमाण चललो. १८६१ त हांगा उदारमतवादी पक्षाचें बळगें वाडलें आनी १८९१ मेरेन बरेच सुदारणावादी कायदे आयले. १८६६ त स्पेन आनी चिली हांचे मजगती झूज जालें. पूण ह्या काळांतली सगळ्यांत चड म्हत्वाची घडणूक म्हळ्यार चिलीचें पेरु आनी बोलिव्हीया आडचें झूज. उत्तर चिली, दक्षिण पेरु आनी बोलिव्हीयाची दर्यादिग हांगासर चिली कंपन्यो नायट्रेटचें उत्पादन करताल्यो. १८६० त ह्या उद्येगाक चड बरे दीस आयले. ह्या उद्योगांवेल्या करांवेल्यान आनी हेर अधिकारांच्या प्रस्नांवेल्यान झूज सुरू जालें. १८७९-८३ मेरेन चलिल्ल्या ह्या झुजांत चिलीचें जैत जालें आनी लीमा वाठार चिलीन तीन वर्सांखातीर हातासलो. बोलिव्हीयाची दर्यादिग, पेरुचे तारापाका, ताक्ना आनी आरीका हे जिल्हेय चिलीच्या शेकातळा आयले. उपरांत १९२९ त कबलात जावन ताक्ना जिल्हो पर्थून पेरुक मेळ्ळो. ह्या काळांत राश्ट्राध्यक्ष फकत नांवापुरतोच आशिल्लो आनी सगळी सत्ता संसदेच्या हातांत उरिल्ली. १८४२-९१ मेरेन राश्ट्राध्यक्ष आशिल्लो बाल्मासेदा हाणें बरेच सुदारणावादी कायदे हाडपाचे यत्न केले; पूण सरंजामशायेच्या प्रभावाखाल आशिल्ले संसदेन ताका विरोध केलो आनी सत्तेभायरो केलो. ह्या वेळार जाल्ल्या यादवी झुजांत १०,००८ लोकांचे बळी पडले आनी पराभवाउपरांत बाल्मासेदान आत्महत्या केली. संसदेच्या हातांत १९२० मेरेन सत्ता उरली.

१९२० त आलेसांद्री राश्ट्राध्यक्ष जालो, पूण १९२४ त लश्करी उठाव जावन ताकाय सत्तेवेल्यान काडून उडयलो. देशांतली परिस्थिती चडूच इबाडिल्ल्यान १९२५ त, निर्वासित म्हूण इटलींत राविल्ल्या आलेसांद्रीक पर्थून आपोवन हाडलो. ताणें रोखडेंच नवें संविधान मुखार हाडलें आनी संसदीय राज्यपद्धत बदलून राश्ट्रपतीकडेन सगळी सत्ता केंद्रीत केली. राश्ट्राध्यक्षपदाची मुदत चार वर्सांवेल्यान स वर्सांमेरेन वाडयली. पूण आलेसांद्रीआड पर्थून विरोधकांनी जैत मेळयिल्ल्यान ताका ऑक्टोबर १९२९ त इटलींत निर्वासित म्हूण वचचो पडलो. हाचे उपरांत इबान्येथ ह्या लश्करी अधिकाऱ्यान चिलीचेर सत्ता चलयली. १९३० त संवसारिक मंदीउपरांत इबान्येथ हाका सत्ता सोडची पडली. डिसेंबर १९३२ त आलेसांद्री पर्थून सत्तेर आयलो. ताचे हे कारकिर्दींत जुलूम वाडिल्ल्यान उदारमतवादी आनी साम्यवाद्यांनी एकवट करून १९३८ तल्यो वेंचणुको जिखल्यो आनी पेद्रो आगीर्रे सेर्दा हो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९४२ त व्हान आनतोन्यो रीओस राश्ट्राध्यक्ष जालो. दुसऱ्या म्हाझुजाक लागून हांगा बरेच प्रस्न उप्रासले. नाझी हेर, प्रचारक तशेंच बरेच व्हड संख्येन जर्मन हांगा आयले. म्हाझुजाउपरांत संप आनी आंदोलनां वाडलीं तशेंच साम्यवाद्यांचें बळगें वाडलें. १९४६ त रीओसाक मरण आयलें. आनी गाब्रिएल गोंनथालेथ व्हिदेला राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताका साम्यवाद्यांचें फाटबळ आशिल्लें. ताच्या मंत्रीमंडळांत तीन साम्यवाद्यांचो आस्पाव आशिल्लो, पूण उपरांत ह्या मंत्र्यांक मंत्रीमंडळाभायरे करपाक ताचेर दबाव आयलो आनी ताचो परिणाम म्हूण हांगा दंगली जाल्यो. १९४८ त साम्यवादी पक्षाक बेकायदेशीर थारायलो. १९५८ मेरेन साम्यवादी कार्यकर्त्यांक भूंयगत जावचे पडले. १९५२ त जाल्ले वेंचणुकेंत ७५ वर्सांचो जनरल इबान्येथ राश्ट्राध्यक्षपदार वेंचून आयलो. ताचे कारकीर्दींत देशाची अर्थीक स्थिती इबाडली आनी १९५८ त आर्तुरो आलेसांद्री हाचो पूत हॉर्हे आलेसांद्री सत्तेर आयलो. १९६० त चिलींत खर भूंयकांप जालो आनी व्हड लुकसाण जावन अडचणी वाडल्यो. गरीबीचें प्रमाण बरेंच वाडलें. १९६४ त कॅथलिक धर्मपीठ, बायलां मतदार आनी संरजामवादी हांच्या बळग्याचेर एद्वार्दो फ्रेई मोंताल्व्हा राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताका ख्रिश्चन डेमॉक्रेटिक पक्षाचें फाटबळ मेळ्ळें, पूण देशाची परिस्थिती सुदारपाक ताका व्हडलेंशें यश आयलें ना. १९७० तले अध्यक्षीय वेंचणुकेंत डॉ साल्वादोर आयंदे हो मार्क्सवादी फुडारी वेंचून आयलो. ताणें बऱ्योच सुदारणा हाडपाचे यत्न केले. पूण ताच्या आड लश्करी अधिकारी आनी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाचे हेर सी. आय्. ए. हांणी कट रचून १९७३ त बंड करून ताका सत्तेवेल्यान काडून उडयलो.

ह्या वेळार जाल्लें यादवी झूज थांबोवपाखातीर आयंदेन बरेच यत्न केले. पूण ते फळादीक जाले नात. डॉ. आयंदेक कादयेंत उडयलो. कांय जाणांच्या मतान ताका थंय मारून उडयलो, जाल्यार कांय जाणांच्या मतान ताणें आत्महत्या केली. पूण आयंदेचे हे कारकिर्दीउपरांत हांगा लोकशायेचो अस्त जावन पर्थून हुकूमशाय राजवटीचो जल्म जालो आगुस्तो पिनोचेत हो लश्करी राश्ट्राध्यक्ष जालो. ताणें संसद बरखास्त केली, राजकी चळवळींचेर बंदी घाली आनी सगळीं नियंत्रणां कडक केलीं. पूण अर्थीक सुदारणा हाडपाचे नदरेंतल्यानय ताणें बरेच यत्न केले मार्क्सवादी पक्षाचेर हांगा बंदी आयली. १९८१ सावन नवें संविधान अंमलांत हाडलें. पिनोचेत हाची सत्ता चिलीचेर बरोच काळमेरेन चल्ली निमणें वाडटी पिराय आनी आंतरराश्ट्रीय तशेंच राश्ट्रीय मळाचेर येवपी चेपणाक लागून ताणें वेंचणुको जाहीर केल्यो आनी १९९० त सोळा विरोधी पक्षांच्या फाटबळान ख्रिश्चन डेमॉक्रॅटिक पक्षाचो उमेदवार आल्फ्रेदो क्रिस्तीयानी वेंचून आयलो.

राज्यवेवस्थाः १९२५ त तयार केल्ले घटनेवरखीं चिलीचें शासन आपल्या नागरिकांक पुराय धर्मीक स्वातंत्र्य दिता. राश्ट्राध्यक्षाची मुदत स वर्सांखातीर आसता. ताका एक फावट मुदत सोंपतकच पर्थून फाटोफाट दुसरे फावट वेंचणूक लडोवंक मेळना. हांगा उपराश्ट्रपती नाशिल्ल्यान, राश्ट्रपतीक मरण आयल्यार धा दिसांभितर नवी वेंचणूक करची पडटा. राश्ट्राची संसद दोन घरांनी भरता. ११ सप्टेंबर १९८० त नवें संविधान आयलें. हिचेवरखीं आठ वर्सां उपरांत देशांत लोकशाय येतली अशें जाहीर केल्लें. तेप्रमाण हांगा १९९० त वेंचणुको जावन नवें सरकार स्थापन जालें.

अर्थीक स्थितीः चिलींत बरीच सैमीक संपत्ती आसा. हांगा गंव, बार्ली, ओट, तांदूळ, मको, हेर कड्डणां तशेंच बटाट, कांदे लसुण ही पिकां जातात. सफरचंद, चिबडां, द्राक्षां ह्या सारक्या फळांची निर्यात जाता. चिलीचो सोरो बरोच नांवाजला आनी ताका युरोप खंडातय बरीच मागणी आसा. हांगा कापसाचें पीक बरेतरेन येता. रानांतले संपत्तीक लागून चिलीक बरेंच उत्पन्न मेळटा. नुस्तेमारीचो उद्येगा व्हड प्रमाणांत चलता. गोरवां, मेंढरां पोसपाच्या वेवसायाक हांगाचे अर्थवेवस्थेंत म्हत्वाची सोय आसा. उद्येगाच्या मळार हांगा दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत तंत्रगिन्यानाची वाड जाल्ल्यान बरीच उदरगत जाल्या. साकर, पांयतणां, रसायनां, वखदां, शिमीट, रेडिओ, टायर, कागद, फर्निचर ह्या सारके उद्येग व्हडा प्रमाणांत हांगा चलता. हांगाची खण संपत्ती होय अर्थवेवस्थेचो मुखेल घटक आसा. हांगा तांब्याच्यो व्हड सांठवणी आसात. तेभायर भांगर, रुपें, मँगनीज, मॉलिब्डिनम, गंधक, लोखड, शिशें आनी

ाज मीठ हांचेंय उत्पादन बरेंच येता. उत्तर चिलींत अँडीज दोंगरांनी
प्रतीचो गंधक मेळटा. एस्कुदो हें हांगाचें चलन.

येरादारी आनी संचारण: १९८६ मेरेन ह्या देशांत ७८,०२५ किमी. ायेचे रस्ते आशिल्ले. त्याच वर्सा रेल्वेमार्गांची लांबाय ७,२०५ किमी. ली आशिल्ली. हांगा सात मुखेल अंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात. ाचीं मुखेल बंदरां म्हळ्यार वालपाराईसो, मागालॅनीस, चिलोए आनी ईसेंन हीं आसात. रेडिओ आनी दूरसंचारणाची वेवस्था हांगा आसा. ा १९८६ मेरेन ६५ दिसाळीं आनी शंबरांवयर नेमाळीं येतालीं.

लोक आनी समाजजीण: हांगाचे भुगोलीक रचणुकेक लागून चिली ा पुर्विल्ल्या काळासावन हेर दक्षिण अमेरिके सावन कुशीक उरलो. ्तेवटेनच्यो ऊंच अँडीज दोंगरावळी, अस्तंतेवटेन पॅसिफिक महासागर, तेवटेन आताकामा रण आनी दक्षिणेवटेन ध्रुवाकडलो हिमवावर कालागून थंयच्या लोकांची संस्कृताय, विचार आनी रावपाची पध्दत रांपरस वेगळीच. स्पॅनिश घुरयांपयलीं हांगा कांय इंडियन जमाती ाशिल्ल्यो. दक्षिण चिली आतांय आराउकानीयन जमाती व्हड प्रमाणांत ांपडटात.

स्पॅनिश लोक आनी थळावे इंडियन हांच्या संकरांतल्यान हांगा स्तिसो लोकांची संख्या बरीच वाडली. जर्मन लोकांची संख्या हांगा सऱ्या म्हाझुजाच्या काळांत वाडली. हांगा इंडियन, स्पॅनिश, मॅस्तिसो ानी युरोपांतल्यान आयिल्ले लोक अशे लोकसंख्येचे विभाग पळोवंक ळटात. १९२५ मेरेन हांगा कॅथलिक धर्म हो राज्यधर्म आशिल्लो. ॅथलिक धर्माचे सगळे सण आनी उत्सव हांगा दबाज्यान मनयतात. ह्या उत्सवांनी आराउकानीयन लोकांचे पुर्विल्ले उत्सव हांची भरसण जाल्या. आराउकानीयन लोक भडक रंगाचे कपडे वापरतात. तांच्यो बायलोक ाहय रंगाच्यो शाली आनी रुप्याच्यो वस्ती वापरतात. दक्षिण अमेरिकेंत सगळ्याक दिसून येवपी काउबॉइजांक हांगा वासोस म्हण्टात.

हांगाच्या समाजांत बायलांक बरी सुवात आसा. राजकारणांत तांचो वांटो बरोच म्हत्वाचो थारता.

चिलीयन लोकांक संगीत आनी नाचाची बरीच आवड आसा. गितार हे हांगाच्या लोकांचें आवडटें वाद्य. क्वेका हो नाचाचो प्रकार नांवाजिल्लो आसा. संवसारांतल्या नामनेच्या पियानो वादकांमदीं हांगाच्या क्लाउदिओ आरराऊ हांचो आस्पाव जाता. सॉकर हो हांगाचो सगळ्यांत लोकप्रिय खेळ. तेभायर स्किइंग, टॅनिस हेसारके खेळ हांगाचे लोक खेळटात.

शिक्षण: एकोणीसाव्या शतमानाच्या मध्याक हांगा शिक्षणाची सुरवात जाली. सद्या हांगा तीन पांवड्याचेर शिक्षण दिवप जाता. ६ ते १४ वर्सां मेरेन मुळावें शिक्षण, १५ ते १८ मेरेन माध्यमिक शिक्षण आनी १९ ते २३ वर्सांमेरेन विद्यापीठ शिक्षण. हांगा सांतिआगो, वालापाराईसो, कन्सेप्सिऑन, आंतोफागास्ता, व्हाल्दिव्हीया अशीं आठ विद्यापीठं आसात. तातूंतलीं दोन धर्मसंस्थ्यांनी चलयिल्लीं आसात.

म्हत्वाचीं थळां: राजधानी सांतियागो खेरीज वालापाराईसो, कन्सेप्सिऑन हीं मुखेल शारां आसात. तेभायर व्हाल्दिव्हीया, प्वेर्तो मॉंत, पूंता आरेनास, ईकीक, आंतोफागास्ता हींय शारां म्हत्वाचीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

चीन: चिनी प्रजासत्ताक (Republic of China) वा 'चुंग-हवा-जन्-मिन्-कुंग-हो-क्वों. आशिया खंडांतलो सगळ्यांत व्हड आनी संवसारांतलो तिसरो व्हड देश. क्षेत्रफळ ९५,६२,९०४ चौ.किमी.; लोकसंख्या: १०,५३,००,००० (१९८६). अक्षवृत्तीय विस्तार १८° २०' उत्तर ते ५३° ५२' उत्तर आनी रेखावृत्तीय विस्तार ७३° उदेंत ते १३५° उदेंत. उदेंत-अस्तंत लांबाय सुमार ४,८०० किमी.; जाल्यार दक्षिण-उत्तर रुंदाय सुमार ४,००० किमी.; चीनाचे उत्तरेवटेन मंगोलिया प्रजासत्ताक आनी रशिया; ईशान्येवटेन रशिया आनी उत्तर कोरिया, उदेंतेक हळडुवो दर्या आनी उदेंत चिनी दर्या; दक्षिणेक दक्षिण चिनी दर्या, उत्तर व्हिएतनाम, लाओस, ब्रह्मदेश, भारत, भूतान, नेपाळ आनी अस्तंतेवटेन भारत, अफगाणिस्तान आनी रशिया हे देश आसात.

भूंयवर्णन: चीनाची भूंय अस्तंतेवटेनसावन उदेंतेवटेन देंवत गेल्या. मळबांतल्यान पळेल्यार हो देश सपणांभशेन दिसता. अस्तंतेवटेन सुरवात जाल्लें किंघाय-तिबेट पठार सुमार २२ लाख चौ. किमी. वाठारांत पातळ्ळां. ताची उंचाय सरासरी ४,००० मी. आसा. ह्या पठाराक संवसाराचें पाखें (Roof of the World) अशें म्हण्टात.

किंघाय-तिबेट पठाराच्या उदेंत आनी उत्तरेवटेनच्यान देंवती सुरू जाता आनी ही देंवती जुंग्गर, तारीम आनी सिचुआन देगणां सावन इनर मंगोलिया मेरेन पावता, थंय लोअॅस आनी युनान-गिझौ पठारां आसात.

हांगासावन पर्यून भुंयेची उंचाय देंवत वता. ह्या मदल्या वाठारांत ग्रेटर हिंग्गन, तायहांग, वूसान, वुलींग आनी झुफेंग दोंगर आसात. ताचे फुडें उत्तर-दक्षिण पातळिल्लो ईशान्य चिनी वावर, उत्तर चिनी वावर, थांगत्से न्हंयचें देगण आनी पर्ल न्हंयचो वाठार आसा. सामकेच उदेंतेवटेन भूंय २०० मी. परस ऊंच ना.

ह्या देशाची दोन तृतियांश परस चड भूंय दोंगरांनी भरल्या. उदेंत-अस्तंत पातळिल्ले वळींत आल्ते, तियानशान, कुनलुन, काराकोरम, गॅंग्डीझ, हिमालय, चिनलिंग आनी नानलिंग हे दोंगर आसात. आल्ते म्हळ्यार मंगोलियन भाशेंत भांगराचो पर्वत. हाची सरासरी उंचाय ३,००० मी. आसा. तियानशान दोंगर शिंनजियांग वाठारांतल्यान ३,००० ते ५,००० उंचायेमेरेन पातळ्ळा. हांगाची सगळ्यांत ऊंच दोंगरा तेंमकां ७,००० मी. परस ऊंच आसात.

कुनलुन दोंगर अस्तंतेवटेन पामीर वाठारासावन सुरू जाता आनी उदेंतेवटेन २,५०० किमी. मेरेन पातळत सिचुआन देगणाचे वायव्येमेरेन पावता. हांगाय बऱ्योच तेंगश्यो ७,००० मी. मेरेन उंचायेच्यो आसात. चिनलिंग पर्वतांची वळ सदर्न गांसू सावन मध्य चीनांतल्यान उदेंतेवटेनचे यांगत्से न्हंयमेरेन १,५०० किमी. लांब आसा. काराकोरम पर्वत शिंनजियांग-काश्मीर शिमेसावन आग्नेयेवटेन पातळ्ळा. चीनाचे वायव्येवटेन मंगोलिया- सिक्यांगचो उंचेलो वावर आसा. हांगा वाळवंटां सारकीय भूंय आसा. गोबीचें वाळवंट ह्याच वाठारांत आसा.

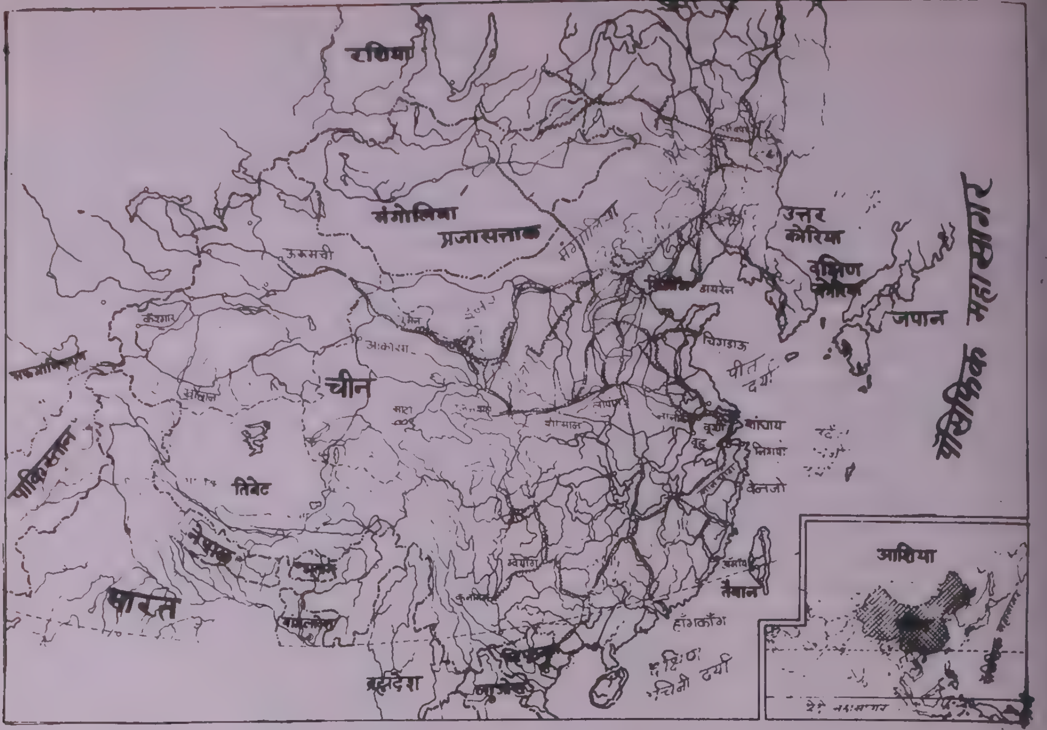
चीनांतल्यो सगळ्यो व्हड न्हंयो उदेंतेक पॅसिफिक महासागराक मेळटात. मंगोलिया, सिक्यांग, तिबेट ह्या वाठारांनी व्हांवपी न्हंयो मात पॅसिफिकाक मेळनात. मॅंचूरियाच्या उत्तर आनी उदेंत शिमांवयल्यान अमूर आनी तिची उपन्हंय उसुरी ह्यो व्हांवतात. अमूर ४,३२० किमी. लांब आसा. तिका चिनी प्रदेशांतल्यान सुंगारी न्हंय येवन मेळटा. दक्षिण मॅंचूरियांत लिआओ न्हंय व्हांवता.

उत्तर चीनांतली सगळ्यांत म्हत्वाची न्हंय म्हळ्यार ह्वांग हो. तिची वट्ट लांबाय ४,६४० किमी. आसा. तिका फेन हो आनी वे हो (वे ह्वे) ह्यो म्हत्वाच्यो उपन्हंयो मेळटात. ह्या न्हंयांक लागून हुंवार येतात आनी एकेकदां न्हंयचो मार्ग बदलता. ताकालागून जावपी लुकसाणाक लागून तिचें नांव 'दुकांची न्हंय' अशें दवरलां.

यांगत्सीकिआंग न्हंय ५,४८८ किमी. लांबायेची आसा. संवसारांत लांबायेचे नदरेन ही न्हंय सव्या क्रमांकाची. यालुंग, मिन, जीअलिंग, हान ह्यो उत्तरेवटेनच्यो आनी शीआंग आनी गान ह्यो दक्षिणेवटेनच्यो तिच्यो मुखेल उपन्हंयो.

आग्नेय मध्य वाठारांत तुंगतिंग आनी पोयांग, उदेंत वाठारांत ताई आनी हुंगत्सें, चिंगहाई वा कोकोनॉर, लॉपनॉर हीं तिबेटचीं आनी सिक्यांग- उईगुर हांगाचीं बरींच ल्हानव्हड सरोवरां चीनांत आसात.

हवामान: देशाचो विस्तार व्हड आशिल्ल्यान विंगड विंगड तरांचें हवामान हांगा आसा. शियाळ्यांत (नोव्हेंबर ते मार्च) ह्या देशांत देशाच्या भितरल्या वाठारांतल्यान व्हांवपी वाऱ्याचो नेट दिसून येता. हें शीतळ वारें एकेच दिकेन व्हांवता; ताका लागून चीनांतलें तापमान बरेंच देंवता. तापमानांतलो बदल चिनलिंग पर्वताचे उत्तरेक, म्हळ्यार उत्तर चीन आनी मॅंचूरियांत चड जाणवता. ह्या वेळार उत्तर चीनांत तापमान 0° से. परस उणें आसता जाल्यार मॅंचूरियांत तें -१८° से. आसता. ह्या वाठारांत शियाळो चड काळ मेरेन आनी खर आसता. केन्नाकेन्नाय न्हंयो

आनी पोयांगसारख्या सरोवरांतलें आनी चिहली आखातांतल्या दर्याचेंय उदक गोठेता. मँचूरियांत बर्फ पडटा. ह्या ऋतूंत दक्षिणेंतल्यान उत्तरेवटेन तापमान उणें जायत वता. जानेवारी म्हयन्यांत उदेंत दर्या देगेचेर तापमान बिजींग ५.६° से., शांघाय ३.३° से. आनी हाँगकाँग (फेब्रुवारी म्हयन्यांत) १४.५° आसता.

चिनलिंग पर्वताचे दक्षिणेक तापमान ०° से. परस चड आसता. उत्तरेवटेनच्यान येवपी वारे ह्या पर्वताक लागून दक्षिण वटेन येवंक पावनात. ताकालागून थंडसाण उणी जाता. यांगत्सी न्हंयच्या देगणांत हवामान जानेवारी म्हयन्यांत सादारणपणान ३° से. ते ७° से. मेरेन आसता. मार्च म्हयन्याउपरांत दक्षिण चीनांत पावस पडटा. जून ते सप्टेंबर मेरेन चीनांतल्या सगळ्या वाठारांनी तापमान सादारणपणान एकसारकें आसता. देखीकः बिजिंग २६° से., शांघाय २६.७° से. आनी हाँगकाँग २७.७° से.

ह्याच वेळार चीनाच्या दक्षिण आनी आग्नेयेवटेनच्यान चीनाच्या भितरल्या वाठारांचे दिकेन वारे येतात. ह्या वाऱ्यांक लागून चीनांत व्हड प्रमाणांत पावस पडटा. सी न्हंयच्या वाठारांत पावसाचें प्रमाण सगळ्यांत चड म्हळ्यार २०० सेंमी. आसता. उत्तरेवटेन आनी अस्तंतेवटेन तें उणें जायत वता. यांगत्सी न्हंयच्या देगणांत पावसाचें प्रमाण १०० सेंमी. ते २०० सेंमी. आसता. उत्तर चीनांत तें ६५ सेंमी. ते १०० सेंमी. आसता आनी मँचूरियांत ५० सेंमी. ते १०० सेंमी. मेरेन आसता. ह्या वेळार न्हंयांक हुंवार येतात. गिमाच्या शेवटाक केन्ना केन्नाय उदेंत चिनी दर्यावयल्यान आग्नेय वाठारांत वादळां (टायफून) येतात आनी उटंगाराचो पावस हाडटात.

इनर मंगोलियांत आनी सिक्यांग हांगा गिम उश्ण आनी शिंयाळो सामकोच थंड आनी लांब आसता. ऊंच पर्वतांचेर पावसाचें प्रमाण बरेंच आसता. समुद्रथरासावन चड उंचायेर आशिल्ल्यान तिबेटांत तापमान शितळ आसता आनी थंय पावसूय उणो पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः चीनांत वनस्पतीच्यो सुमार २५,००० आनी जमनीर रावपी मोनजातीच्यो सुमार १,८०० जाती सांपडटात. ईशान्येवटेनच्या रानांनी लार्च, स्प्रूस, थळावो पायन, बर्च, ॲस्पेन ह्या सारके अरुंद आनी रुंद पानांचे रुख सांपडटात. ह्या वाठारांतली खाशेली मोनजात म्हळ्यार चिनी मूस, रेनडिअर, हिमससो, आर्क्टिक खोकड, लेमिंग आनी व्हड शिंगांचीं विंगड विंगड प्रकारचीं मेंढरां. हाचे दक्षिणेक आनी चीनाच्या उत्तर वाठारांत ओक, मॅपल, लिंडेन, बर्च, एल्म, ॲश, अक्रोड, पायन, ज्यूनिपर हे रुख आसात. हरणां, वांस्वेलां हांचेवांगडा सेबल, अर्मिन, मिंक, मार्टेन, खोकड, ऑटर हे ल्हंव आशिल्ले प्राणी आसात. बिजींगचे उत्तरेवटेन माकडांय बरींच सांपडटात.

यांगत्सीच्या देगणांत बरीच रानसंपत्त आसा. गिंगो, खाशेल्या जातीचें पायन, हार्टचेस्टनट, बीच, ॲश, मॅग्नोलिया, टुपेलो, ट्युलिप, सासाफ्रस ही आनी हेर जातीची वनस्पत हांगा आसा. उश्ण कटिबंधांत रावपी हे प्राण्यांवांगडा व्हड आनी ल्हान पांडा हे खाशेले प्राणी हांगा आसात. दक्षिण वाठारांत सदां पाचवीचार रावपी ओक, पायन आनी कोंडे हेभायर मॅग्नोलिया, च्या, कापूर, विच्हॅझल ह्या वर्गांतली वनस्पत आसा. ओलसाणीच्या सकयल्या वाठारांनी पावसाचीं रानां आसात. दक्षिण वाठारांत माकडांच्यो तरेकवार जाती, वाग, चित्तो, रानवटी हत्ती मानगीं हे प्राणी आसात. मोरासारकीं सोबीत सुकणींय हांगा सांपडटात. अस्तंतेवटेन व्हड तणांचो वाठार आसा आनी थंय पर्वत वाठारांत स्प्रूस, लार्च, ज्यूनिपर, बर्च, एल्म, पॉप्लर हे रूख अदींमदीं सांपडटात. महोक आनी हांसपी कस्तुर (Thrush) हीं सुकणीं हांगा आसात. तणाच्या वाठारांत हुंदीर, कांगा, कोळहुंदीर हे सारके प्राणी आसात.

खासा चीनांत सांपडपी मोनजात म्हळ्यार वोल्यासारकीं पाख आशिल्लें व्हड नुस्तें, सॅलॅमँडर, ॲलिगेटर आनी ताकिज.

इतिहासः चीनाच्या सामक्याच पोरन्या इतिहासाविशीं ...उत्खननांतल्यान बरीच म्हायती मेळटा. सुमार ५ लाख वर्सांपयलीं ...च्या उत्तर वाठारांत मनशासारके दिसपी प्राणी रावताले. ...मानववंशशास्त्रज्ञांनी तांकां 'सिनेन्थ्रॉपस' म्हळ्यार 'पिकिंग मानव' हें ...नांव दिलें. हे लोक पंगडांनी रावताले, अशें मात दिसून येना. तांकां ...पांयांचेर उबे रावन चलपाक कळटालें. फातर, हाडां, शिंगां हांची तांणी ...तयार केल्लीं आयुधां आनी हेर वस्तूंचे अवशेश चीनाच्या बऱ्याच ...वाठारांनी सांपडल्यात. तांकां उजो पेटोवंक येतालो. उदेंत आशियांत शिल्ल्या आयच्या मंगोलियन वंशाचे हे पूर्वज अशें मानतात.

ताच्या हजारांनी वर्सां उपरांत पिकींग मानवापरस चड उदरगत ...जाल्ले प्राणी उत्तर चीन, मंगोलिया, मँचूरिया, सायबेरीया ह्या वाठारांनी ...रावंक लागले. हे लोक पंगड करून रावताले आनी कंदमुळां, पानां, नुस्तें ...हांचेर पोट भरताले. मातयेचीं आयदनां तांकां वापरुंक कळटालीं. ...तांबडीं, काळीं आनी गोबराकोरांचीं आयदनां ज्या ज्या जाग्यांचेर ...सांपडल्यांत, तांच्यावयल्यान तांकां यांग-शाव, लुंग-शान अशीं नांवां ...दिल्यांत. ते फातरांचीं खोरीं वापरताले. धनुश्यबाण वापरपाचीय कला ...तांकां येताली. तांणी दुकर, कुत्रे, घोडे ह्या सारके प्राणी पोशिल्ले. कांय ...काळाउपरांत ते कड्डणाचें पीक काडूंक लागले. तांणी काडिल्लीं कांय ...चित्रांय हांगा सांपडल्यांत.

उपरांतच्या कांय शेंकड्यांनी हालींच्या शँटूंग सावन हूनान प्रांतामेरेन ...तांच्यो बऱ्योच वसणुको तयार जाल्यो.

पूर्विल्लो काळः इतिहासिक आख्यायिकांप्रमाण चिनी संस्कृतायेची ...थापणूक करपी फू सी, शेतवडीच्या मळार वावर करपी शन-नूंग, ...नामनेचो झुजारी आनी हुशार राजा हुआंगती ह्या सारक्या मनशांनी चीनांतल्या लोकांचे उदरगतीक म्हत्वाचो हातभार लायलो. इ.स.प. २३५६ ते २२०६ ह्या काळांत हांगा बरीच सुदारणा जाल्ली अशें मानतात. ताच्या उपरांत सुमार इ.स.प. २२०६ ते १७६६ (कांय जाणांच्या मतान इ.स.प. १९९४ ते १५२३) ह्या काळांत स्या वंशाचें राज्य चीनाच्या कांय वाठारांनी आसलें. स्या काळांत नगरराज्यां अस्तित्वांत आशिल्लीं. तेन्नाचे लोक रथ वापरताले आनी ब्राँझचीं हत्यारां वापरताले. शेतवड आनी रेशीम उद्येगाची बरीच उदरगत जाल्ली. बरपावळीची कलाय अस्तित्वांत आयली. ह्या काळांत लोक शांग डि हे स्वर्गदेवतेची भक्ती करताले. स्या वंशांतलो आठवो राजा ह्वाय हो क्रूर आनी दुश्ट आशिल्लो. शांगचो राजकुंवर थांग हाणें ह्वाय सत्ता काबार करून शांग वंशाच्या राज्याची थापणूक केली. ह्या घराण्याचें राज्य कांय जाणांच्या मतान इ.स.प. ११२२ मेरेन जाल्यार कांय जाणांच्या मतान इ.स.प. १०२८ मेरेन चलतालें. ह्या गजालींचे बरेच पुरावे उत्खननांतल्यान सांपडल्यात. शांग राजांनी सुमार १,८०० नगरराज्यां जिखून घेतिल्ल्याची नोंद आसा. ह्या काळांत हांगा वास्तुशिल्पाच्या मळार बरीच उदरगत जाल्ली. ह्या काळांत समाजांत पुरोयत वर्ग बरोच बळिश्ट आशिल्लो. राजांच्या पालवान ते यज्ञ करताले आनी तातूंत जनावरांचे तशेंच मनशांचेय बळी दिताले. ते शेतवड आनी हेर ल्हान सान वेपार करून पोट भरताले.

कांय काळाउपरांत अस्तंतेवटेनच्यान येवपी जौ लोकांच्या घुरयांक लागून शांग राज्यसत्ता काबार जाली. जौ टोळयांनी शांगची राजधानी भूंयभरवण करून सगळी सत्ता आपल्या हातांत घेतली. जौ सत्ता कांय जाणांच्या मतान इ.स.प. ११२२ ते २२१ जाल्यार कांय जाणांच्या मतान इ.स.प. १०२७ ते २२५ मेरेन म्हळ्यार चीनाच्या इतिहासांत सगळ्यांत चड काळामेरेन उरली. जौ लोक मेंढरां पोसपी आनी हेडगे रानवटी लोक आशिल्ले. पूण तांणी शांग काळांतल्या सगळ्या रिती रिवाजांचो अभ्यास करून ते आपणायले. ह्या वेळार चीनांत बरेंच राजकी थीरपण आयलें.

जौ सत्तेच्या निमण्या काळांत हांगा बरींच ल्हान व्हड हेर राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. तांतलीं म्हत्वाचीं म्हळ्यार जिन, च्चीन आनी छू. जौ युगांत चीनांत बरेच तत्त्वचिंतक आनी विचारवंत जावन गेले. कन्फ्यूशियस हो विद्वान हांगा ह्याच काळांत जावन गेलो. तेभायर यो-डि आनी लाव् ज हेय विद्वान ह्याच काळांतले. जौ युगांत चिनी भाशेची उदरगत जाली आनी साहित्यांत मोलाची भर पडली.

पयलें चिनी साम्राज्यः च्चीन हें राज्य त्या काळावयले एक उदरगत जावं नाशिल्लें राज्य आसलें. पूण चीन लोकांनी आपली उदरगत बरे भशेन केली आनी बळिश्ट सैन्याच्या नेटार भोंवतणच्या राज्यांचेर शेक गाजोवंक सुरवात केली. इ.स.प. २४७ वर्सा जंग हो सान भुरगो च्चीनचे गादयेर बसलो. तो फुडें शिर-ह्वांग-टी ह्या नांवान व्हडलो सम्राट म्हूण नामनेक आयलो. ताचे राजवटींत ताणें च्चीन राज्याचो व्हडा प्रमाणांत विस्तार केलो. हेर राज्यांचेर जैत मेळोवन ताणें राज्याभितर सुदारणा हाडपाचो बरोच वावर केलो. वैजकी, ज्योतिश, वनस्पतशास्त्र, शेतवड ह्या मळांचेर तशेंच भाशा आनी लिपी, एकसारके कायदे, चलनवेवस्था हातूंत बऱ्योच सुदारणा घडोवन हाडल्यो. ताच्या काळांत संवसारांतलें अजाप म्हूण नामना मेळिल्ली चीनची नामनेची वणत पुराय जाली. विरोधकांक मात ताणें वायट वागणूक दिली. च्चीन ह्या नांवायल्यान सद्याचें चीन हें नांव ह्या देशाक मेळ्ळें, अशें म्हण्टात.

हान (अस्तंतेवटेनचें) साम्राज्य (इ.स.प. २०२ ते इ.स.प. ९): निमाणो च्चीन सम्राट हू हाय (शिर-ह्वांग-टी चो धाकलो पूत) हाच्या मरणाउपरांत पांच वर्सां अंदाधुंदीत गेलीं. तेन्ना त्या बोवाळाचो फायदो घेवन हान-गाव-ज् ह्या लश्करी अधिकाऱ्यान चीनांत स्वताची सत्ता निर्मिली. ताच्या काळांत चीनाचें लश्करी बळगें वाडलें आनी राज्याचो अस्तंतेवटेन बॅक्ट्रियामेरेन (सद्याचें अफगाणिस्तान) विस्तार जालो. ताचे उपरांत हान-गाव-जू मरतकच, ताचे वंशज ताणें मेळयल्ली किर्त बरेतरेन सांबाळूंक शकले नात. पूण वू टि ह्या सम्राटान मात आपल्या तेंपार बरेतरेन राज्य चलयलें. वू टि मेल्या उपरांत पर्यून हांगा राजकी बोवाळ जाले आनी सत्ता वांग मांग ह्या एका राजदरबारांतल्या राणयेच्या भाच्याकडेन गेली. ताणें हांगा बरीच सुदारणा करपाचे यत्न केले पूण नोकरशायेचो ताका विरोध जालो आनी उपरांत जाल्ल्या बंडांत ताका सैनिकांनी मारून उडयलो. इ.स. २५ ते इ.स. २२० मेरेन हान वंशांतलेच हेर लोक सत्तेर आयले. कन्फ्यूशियसचे शिकवणेक राज्य धर्माचें रूप मेळ्ळें. ह्या वेळार चीनाचो रोम, ग्रीस, भारत ह्या देशालागीं वेपार सुरू जालो. विज्ञान, मूर्तिकला, चित्रकला हांच्या मळार नवे सोद लागून लोकांची बरीच उदरगत जाली. ह्या काळांत बौध्द धर्माची हांगाच्या लोकांक वळख जाली.

सुइ वंशः इ.स. २२० उपरांतच्या सुमार चारशें वर्सांनी हांगा आनीक एक राजघराणे निर्माण जालें. ह्या राजघराण्यांतले राजा बौध्द धर्माचे आशिल्यान तांणी बरींच प्रार्थनाघरां बांदलीं आनी बौध्द धर्माक बरेतरेन पालव दिलो (५८९-६१८).

थांग वंश (६१८-९०६): ह्या वंशाची थापणूक करपी ली युआन हाणें व्हडल्या जमीनदारांक आपल्या हातासकयल दवरून शेतजमीन विकपाच्या कायद्यांत सुदारणा केल्यो. ताच्या पुताच्या नांवान फुडें राज्याचेर आयिल्ल्या सगळ्या राजांनी राज्याचो विस्तार केलो.

थांग युगांत किरिस्तांव धर्म, इस्लाम धर्म हे चीनांत पावले. कन्फ्युशियस पंथ आनी बौध्द धर्म हांचेमजगतीं बरींच झगडीं जालीं. राजांचो बौध्द धर्माक मेळपी आदार उणो करपाचो कन्फ्युशियस पंथाच्या लोकांनी बरोच यत्न केलो. सांस्कृतिक मळाचेर ह्या काळांत बरोच वावर जालो. हेर लोकांकडल्यान विंगड विंगड कला शिकून चिनी लोकांनी आपली संस्कृताय चड गिरेस्त केली. युआन च्वांग हो बौध्द धर्मीय बुदवंत ह्याच काळांत (सातव्या शेंकड्यांत) भारतांत आयलो.

थांग साम्राज्य काबार जाल्याउपरांत हांगा फुडलीं सुमार पन्नास वर्सां अराजक पातळ्ळें.

सुंग घराणें (९६०-१२७९): जाव क्वांग ह्या लश्करी अधिकाऱ्यान आपल्या फाटीराख्यांच्या आग्रावेल्यान थाय-जू (मूळ पुरुस) हें नांव आपणायलें आनी सुंग घराण्याची थापणूक केली. सुंग काळांत पर्यून हांगा

कन्फ्यूशियस पंथाचो नेटान प्रसार जालो. होकायंत्र, दारु (gunpowder), ग्रंथ छापपाखातीर लांकडी ठशे हांचो म्हत्वाचो सोद ह्या काळांत लागलो. खोतान, तांगुट आनी रुर्जन ह्या पंगडावांगडा सूंग राजघराण्याक बरींच झुजां करचीं पडलीं. ह्याच वेळार चंगीजखानाच्यो घुरयो चीनाचेर जावंक लागल्यो आनी सुंगा वांगडा हेर ल्हान व्हड राज्य सत्तांकय मंगोलांनी त्रास करूंक सुरवात केली. कांय राज्यां मंगोलांवांगडा जावपी झुजांनी काबार जावन गेलीं. ह्या सगळ्या राज्यांची सुंग काळांत बरीच उदरगत जाल्ली.

मंगोल सत्ता (१२६०-१३६८): चंगीजखानाच्या फुडारपणाखाल एकवटित जाल्या मंगोल ह्या उत्तरेखटेनच्या लोकांनी एका फाटोफाट एक राज्यांचेर जैत मेळोवंक सुरवात केली. चंगीजखानान आपलें साम्राज्य पयसमेरेन पातळायलें. तो मेल्याउपरांत ताच्या पुतांमदीं आनी पुतणयांमदीं राज्याचे वांटे जाले. चंगीजखानाचे नातू मंगू आनी कुब्लायखान हांणी सुंग सत्तेक काबार करून उडयली. कुब्लायखानाक १२९४ त मरण आयलें. ताचे उपरांत मंगोल साम्राज्य सुमार ७५ वर्सां तिगलें आनी त्या काळांत णव सम्राट सत्तेर आयले. पूण तांची कोणाचीच एदें व्हडलें राज्य सांबाळपाची कुवत नाशिल्ली. मंगोलांआड हांगा बऱ्योच गुप्त संघटना वावरूंक लागल्यो. १२३६ त एक बंडखोर बौध्द भिक्षून पिकींगाचेर जैत मेळोवन मिंग घराण्याची थापणूक केली.

मंगोलांच्या काळांत चिनी वेपारी आनी विचारवंत हेर देशांनी पावले. हेर कडलेय लोक बऱ्याच प्रमाणांत हांगा पावले. मार्को पोलो सारक्या युरोपीय भोंवडेकारान मंगोलांच्या काळांतली गिरेस्तकाय बरोवन दवरल्या. ह्या काळांत चीनांतल्यान रेशीम आनी चिनी मातयेचीं आयदनां हांच्या बदलाक मसाले, मोती, कपडो हांचो वेपार बऱ्याच नेटान जातालो. मंगोलांच्या धोरणांक लागून हांगा इस्लाम धर्म आनी किरिस्तांव धर्माच्या नेस्टोरियन आनी रोमन कॅथलिक पंथांचो प्रसार जालो. कुब्लायखानान हांगा किरिस्तांव आनी बौध्द धर्माक बरोच पालव दिलो.

मिंग घराणें (१२६८-१६४४): जू युआन-जांग ह्या मिंग घराण्याची बुन्याद मारपी सम्राटाची कारकिर्द चड जैतिवंत थारली. पिकींगाचेर जैत मेळयल्या उपरांत ल्हव ल्हव ताणें आपल्या सैन्याच्या बळार हेर वाठारांचेर शेक गाजोवंक सुरवात केली. जू युआन-जांग हाणें आपले मुस्तींत वेपाराक बरेंच फाटबळ दिलें. बौध्द धर्माक ताणें पालव दिलो पूण राजधर्म म्हूण कन्फ्यूशियस पंथ आपणायलो. ताचे राजवटींत ताणें थळाव्या राज्यकारबाराची वेवस्था चलोवपाखातीर सुदारित कायदे हाडले. मिंग घराण्यांतलो दुसरो म्हत्वाचो राजा म्हळ्यार जू डि (१४०३-२४). ताच्या काळांत चिनी आरमाराची उदरगत जाली. ताणें आपल्या राज्याची राजधानी पिकिंग हांगा हाडली. ताणें आपल्या कर्तुपांतल्यान राज्याक शेजारच्या हेर देशांमदीं नामना मेळोवन दिली. ताचे उपरांत सत्तेर आयिल्ले ह्या घराण्याचे राजा दुर्बळ आशिल्ले आनी जपान आनी उत्तरेखटेंतल्यान येवपी मांचू टोळ्यांच्या घुरयांमुखार तांचो शेक चलूंक शकलोना.

मांचू वा च्चिंग साम्राज्य (१६४४-१९१२): सोळाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत मांचू टोळयेचो फुडारी नुरहाचि हाणें मँचूरियांत मूकडेन (शन-यांग) हांगा आपल्या राज्याची थापणूक केली. कांय काळाउपरांत तांणी उत्तर चीनांतले हेर वाठार आपले सत्तेखाला हाडले. १६४४ ते १८४२ मेरेन सत्तेर आयिल्या स सम्राटांतले खांग स्यी (१६६१-१७२३) आनी च्यून लूंग (१७३६-९६) हांचीच सत्ता चड तेंप उरली.

मांचू राजवटीचीं सुरवातीचीं सुमार दोनशीं वर्सां उदरगतीचीं थारलीं. चीनाचो सगळ्यांत चड विस्तार ह्याच काळांत जालो. अफूच्या वाडत वचपी प्रसाराक लागून संकश्टांय आयलीं. च्या, रेशीम, माजरपाट, लाखेच्यो वस्तू, कायद, चिनी मातयेचीं आयदनां आदी चिनी मालाक बरीच मागणी आशिल्ल्यान वेपाराची उदरगत जाली.

१८२० ते १९११ मेरेन पांच सम्राट जावन गेले. ते सगळेच दुबळे आशिल्ले. तांच्या काळांत चीनाक अर्थीक आनी राजकी प्रस्नांचेर उपाय सोदूंक जालें ना. वाडपी लोकसंख्या, दुकळ, हुंवार आनी परंपरेन चलून आयिल्ल्या उद्देगांच्या मळार अधोगत ह्या गजालींक लागून हांगा सामकीच वायट परिस्थिती आयली. मांचू सत्ता दुर्बळ जायत गेल्या पळोवन उत्तरेखटेनसावन रशिया आनी जपान, दक्षिण आनी उदेंतेवटेनसावन इंग्लंड, फ्रांस हांचें चेंपण चीनाचेर वाडटालें. तातूंतल्यान बरींच झुजां जालीं.

सोळाव्या शेंकड्यासावन रशियान विस्तारवादी धोरण आपणायल्लें आनी ते नदरेंतल्यान तांणी उत्तरेखटेनचो बरोच वाठार चीनाकडल्यान हातासलो. जपानी राज्यकर्त्यांनीय चीनाचे बरेच वाठार जिखून घेतले. माकाव जुंव्याचेर पोर्तुगेजांची वसाहत जाली. इंग्लंडान तर अफूच्या वेपारांतल्यान हांगाच्या समाजाक सामकोच काबार करून उडयलो. ब्रिटन आनी चीन हांचे संबंद इबाडत गेले आनी फुडें १८३९-४२ आनी १८५६-६० त अफूचीं झुजां पेटलीं. इंग्लंडान हांगा व्हड प्रमाणांत अफू विकूंक सुरवात केल्ल्यान ह्या झुजांक कारण मेळिल्लें. ह्या झुजांनी चीनाचो पराभव जालो.

मांचू राजवटी आड थळाव्या लोकांनीय एकवटीत जावन झुजूंक सुरवात केल्ली. राष्ट्रवादी विचार हांगा ह्याच काळांत पातळूंक पावले. १८४८-१८६५ तलें तायपींग बंड, यूनान, सिक्यांग सारक्या वाठारांतल्या मुसलमानांचीं बंडां, अशीं बंडां हांगा जालीं. ह्या बंडांआड युरोपीय वसाहतवाद्यांनी चीनांतल्या मांचू राजवटीक फाटबळ दिलें. दुसरेखटेन सन-यत्-सेन सारक्या फुडाऱ्यांनी राष्ट्रवादी विचारसरणेंतल्यान आनी सुदारणावादी फुडारिल्ले विचार पातळावपाखातीर संघटना उबारली. ह्या राष्ट्रवादी विचारांचो परिणाम जावन बॉक्सर बंड जालें. बंडाउपरांत हांगा शिक्षणपध्दतींत आनी लश्करांत कांय प्रमाणांत सुदारणा जाल्यो. पूण सन-यत्-सेनच्या राश्ट्रीय पक्षाचें समाधान जालें ना आनी १९११ त क्रांती जावन नानकिंग हांगा १ जानेवारी १९१२ दिसा सन-यत्-सेनाच्या फुडारपणाखाल प्रजासत्ताकाची घोशणा जाली. सुमार २,५०० वर्सां अस्तित्वांत आशिल्ली चिनी राजेशाय काबार जाली.

१९१२ उपरांतचो इतिहासः मांचू सरकारांत बरेंच वजन आशिल्ल्या युआन शृ-खाय हाणें सन-यत्-सेनाच्या आड कारवायो करूंक सुरवात केली. सन-यत् सेनान राजीनामो दिवन शृ-खाय हाका प्रजासत्ताकाचो मुखेल केलो. ताणें सगळीच सत्ता आपल्या हातांत घेवन राश्ट्रवाद्यांनी सुचयिल्ल्या संविधानाक विरोध केलो. संसदेच्या दोनूय सभाघरांतल्या कितल्याशाच जाणांक भायर उडोवन तो हुकूमशहाभशेन वागूंक लागलो. चीनांत पर्थून राजेशाय निर्मून आपूण राजा जावंचो, हे खटपटींत आसतनाच ताका मरण आयलें. तो मेल्या उपरांत हांगा एकामेकांमदी जाल्ल्या झुजांतल्यान सत्ता लश्कराच्या हातांत पावली. दक्षिण चीनांत कँटन हांगा सन-यत्-सेनच्या फुडारपणाखाल दुसऱ्या राश्ट्रवादी सरकाराची थापणूक जाली. ह्या शासनान उत्तरेखटेनच्या लश्करी राजवटीक मान्यताय दिली ना. ह्या काळांत पयलें म्हाझूज सुरू जालें. इंग्लंड, रशिया ह्या सारकीं दोन बळिश्ट राश्ट्रां झुजांत घुसल्यांत, ही संद घेवन जपानान चीनाचेर आपली सत्ता गाजोवपाचे नदरेन यत्न करूंक सुरवात केली.

१९२० उपरांत हांगा उद्देगधंद्याच्या मळार नेटान वावर जावंक लागलो. फुडारिल्ल्या विचारांचें साहित्य आनी सन-यत्-सेनचे राजकी विचार लोकांमदीं पातळिल्ल्यान समाजांत जागृताय आयली. कँटनांतलें सन-यत्-सेनचें सरकार आनी पिकींगातलें सरकार हांचेमदलीं झगडीं चालूच उरलीं. पिकींग शासनाक इंग्लंड, फ्रांस हांची मान्यताय आशिल्ली. पिकींग सरकाराचेर जैत मेळोवन चीनाचो एकवट करपाखातीर कँटन सरकारान अमेरिका आनी कॅनडाचो पालव घेवंक सुरवात केली; पूण तें शक्य जालें ना आनी तांणी रशियाकडेन फाटबळ मागलें. रशियांत राज्यक्रांती जावन बोल्शेविक सरकार सत्तेर आयिल्लें. तांणी सुर्वेक अडॉल्यव्ह यॉव्हे आनी उपरांत मिखायल बोरोडिन आनी मनवेंद्रनाथ रॉय हांकां चीनांत धाडले. रशियाच्या पालवांतल्यान चिनी शासनाची आनी कोमिंतांग पक्षाची पुनर्रचणूक जाली. रशियांत खासा

...री शिक्षण घेतिल्ल्या चैंग-कै-शेक हाची लश्करी अकादेमी, व्हँपोआ ...मुखेली म्हूण नेमणूक जाली. ताच्या पालवान चिनी लश्कराक ...ल्या झूजतंत्राचें शिक्षण मेळ्ळें. कोमिंतांग पक्ष फकत बुध्दीवाद्यांची ...ना उरली ना, पूण शेतकार-कामगार हांकांय आपलेवटेन ओडूंक ...ली. १९२५ त सन-यत्-सेनाक मरण आयलें आनी चिनी इतिहासाक ...नवे मोडण मेळ्ळें.

...मिंतांग पक्षांतल्या कम्युनिस्ट विचारसरणेच्या प्रतिनिधींच्या ...बळान चैंग-कै-शेक सरसेनापती आनी वांग-जिंग-वै पक्षाचो अध्यक्ष ...तो. पक्षांतले कम्युनिस्ट सगळे म्हत्वाचे हुद्दे आपल्या हातांत घेवंक ...तात, हाचो ताका वास लागलो आनी ताणें स्वताच्या बऱ्यामागप्यांक ... बऱ्या सुवातींचेर नेमपाक सुरवात केली. ताच्या रशियाविरोधी ...णाक लागून ताका अमेरिका, इंग्लंड, फ्रांस हांचें फाटबळ बरेतरेन ...ळें. लोकशायेच्या नांवार ताणें उजवे विचारसरणेच्या लोकांच्या ...वान हुकूमशाय सुरू केली. कम्युनिस्ट ताच्या कडल्यान पयसावले ...ी तांणी दक्षिण चीनांतल्या दोंगरी वाठारांत (जिआंगसी) स्वतंत्र ...याची थापणूक केली.

चैंग-कै-शेक सत्तेर आसतना जपानान पर्यून चीनाचेर घुरी घाली. ...्युनिस्टांक काबार केल्याबगर स्वताक सत्तेर रावप शक्य जावचें ना, हें ...णा जावन चैंग-कै-शेकान जपानांकडेन नांवापुरतें झूज चालू दवरलें ...नी कम्युनिस्टांक मारून उडोवंक सुरवात केली. माओ-त्से-तुंगच्या ...ारपणाखाल कम्युनिस्ट पक्षान गनिमी काव्याच्या आदारान ३६८ ...सांत १२,००० किमी. प्रवास करून उत्तर शेन्सी प्रांतांत पावल दवरलें ...नी झूज चालू केलें. १९३८ चैंगाक कम्युनिस्टांवांगडा तडजोड करून ...ानावांगडा झूज करचें पडलें. तडजोडी उपरांत लेगीत चैंगाचो ...म्युनिस्टांक विरोध आशिल्लोच.

इतले मजगतीं दुसऱ्या म्हाझुजाक सुरवात जाली. कम्युनिस्टांची हांगा ...क्त वाडची न्हय, हाका लागून झुजाउपरांत अमेरिकेन कोमिंतांग ...क्षाक बरोच पालव दिलो. रशियानूय कोमिंतांगावांगडा कबलात केली. ...ण लोकांचो तेंको पुरायपणान काबार जाल्ल्यान कोमिंतांग पक्षाचें बळगें ...णें जाल्लें. निमाणें १९४९ त माओ आनी ताच्या कम्युनिस्ट पक्षान ...ंचेर जैत मेळोवन कम्युनिस्ट पक्षाची सत्ता हांगा हाडली. चैंग ...नेनांतल्यान पळून गेलो आनी ताणें फॉर्मोसा (तैवान) जुंव्याचो ...ालाशिरो घेतलो.

आर्विल्लो काळः ३ फेब्रुवारी १९४९ त चिनी क्रांती पुराय जाली. ...मीनदारी, अज्ञान, गरीबी आनी हेर संकश्टांचेर उपाय काडपाखातीर ...म्युनिस्ट सरकारान आपल्यो अर्थीक कार्यावळी थारायल्यो. १९५८ त ...गळ्या जमनींचें समाजीकरण जालें आनी कम्यूनांवरवीं शेतवड चलूंक ...ागली. परकी देशांचो प्रभाव उणो करपाखातीर चिनी लोकांनी हांगाच्या ...इगर्जांभितर फकत चिनी धर्मगुरुच नेमचे, असो आदेश काडलो. ताका ...ागून कितलेशेच भायले मिशनरी चीन सोडून गेले.

...शेंकड्यांनी वर्सां कन्फ्यूशियसच्या तत्वगिन्यानाचेर आदारिल्लो समाज ...म्युनिस्ट राजवटीखाला पुरायपणान बदललो. शिक्षणाच्या मळार नेटान ...वावर जालो. बायलांक चडांत चड अधिकार मेळ्ळे. साहित्याच्या आनी ...कलेच्या मळार वावुरप्यांक माओन विचारस्वतंत्रतायेचें आवाहन केलें. ...पूण कम्युनिस्ट सरकाराचेर चड खर टिका जाता, हें पळोवन उपरांत ताणें ...ते बंद केलें.

रासवळ शेतवड, उद्येग आनी शासन चलोवपाखातीर तयार केल्ले कम्यूनस म्हळयार कांय जाणांच्या मतान एक लोकशाय संस्थानाचो प्रयोग, पूण चीनाचे विरोधक तांकां बंदखण म्हण्टात. पोरनी संस्कृताय आनी विचार काबार करून थंय नवी संस्कृताय हाडपाखातीर तशेंच साहित्य आनी कलेच्या मळार भांडवलदारी विचारांचें जावपी प्रदर्शन मोपोवपाखातीर माओन सांस्कृतिक क्रांतीचो उलो मारलो. लिन पियाव, चौ एन्-लाय, छन ब्रो-दा आनी माओची घरकान्न ज्यांग चींग हे सांस्कृतिक क्रांतीचे हेर फुडारी थारले. माओ आनी लिन पियाव हांचेमदीं वैचारिक संघर्श सुरू जालो आनी तातूंतल्यान लिन पियाव हाका दोशी थारायलो.

फाटल्या पंचवीस वर्सांचो चिनी इतिहास सामको घुस्पागोंदळाचो आसा. १९७१ त चीनाक संयुक्त राश्ट्राचें प्रतिनिधीत्व मेळ्ळें. ताचेपयलीं १९५६ त रशियांत ख्रुश्चेव सत्तेर येतकच ताच्या धोरणांकडेन पटनाशिल्ल्यान चीनान रशियाआड धोरण घेतलें. आल्बेनिया सोडून संवसारांतल्या सगळ्या कम्युनिस्ट देशांकडल्यान हे गजालीक लागून चीन वेगळो जालो. १९७२ त अमेरिकेन अध्यक्ष निक्सन हाणें चीनाक भेट दिली आनी दोनूय देशांमदीं बरे संबंद आसचे, हे नदरेन बऱ्याच मळांचेर कबलाती केल्यो. १९६२ त भारतावांगडा जाल्ल्या झुजांतल्यान भारत-चीन संबंद इबाडले. ते संबंद पर्यून बऱ्या मार्गार हाडपाचे नदरेंतल्यान १९८९ त यत्न चालू जाले. १९७६ त माओ आनी चिनी क्रांतीचो दुसरो फुडारी, चौ एन्-लाय हांकां मरण आयलें. माओच्या मरणाउपरांत माओचे घरकान्नीच्या फुडारपणाखाल सत्ता हातासूंक सोदपी 'गँग ऑफ फोर' हांकां अटक जाली. माओच्या फुडारपणाखाल सांस्कृतिक क्रांती म्हळयार एक चूक असो निर्णय घेवन निमणें १९८१ त 'गँग ऑफ फोर' हांकां बंदखणींत उडयलीं. १९८२ डेंग शियाओ पिंगच्या फुडारपणाखाल मवाळ धोरण आपणावन चिनी फुडाऱ्यांनी आनी कम्युनिस्ट पक्षान माओच्या विचारांकडेन फारकत घेतली. १९८६ सावन हांका लोकशाय हक्कांखातीर विद्यार्थ्यांची चळवळ जावंक लागली. १९८९ मेरेन हे चळवळीन खर रुप घेतलें आनी सांस्कृतिक क्रांतीइतली उग्र चळवळ देशभर पातळ्ळी. लश्कराच्या आदारान ही चळवळ पुरयपणान चिड्डून उडोवपाचो सरकारान यत्न केलो.

राज्यवेवस्थाः क्रांतीउपरांत आयजमेरेन हांगा चार संविधानां तयार केलीं. १९५४, १९७५, १९७८ आनी १९८२. सद्याचें म्हळयार १९८२ चें संविधान पांचव्या नॅशनल पीपल्स काँग्रेसींत मानून घेतलें. चीन प्रजासत्ताक समाजवादी देश आसा, जंय कश्टकरी लोकांच्या, शेतकार आनी कामगार हांच्या हातांत सत्ता आसा. राज्यवेवस्था मार्क्सवाद-लेनिनवाद आनी माओ विचारांच्या तत्त्वांचेर चलता. सत्ता खऱ्या अर्थान कम्युनिस्ट पक्षाच्या हातांत आसा. नॅशनल पीपल्स काँग्रेस ही विधीमंडळाचो भार सांबाळपी संघटना. दर पांच वर्सांनी हे संघटनेचे वांगडी वेंचणुकांतल्यान वेंचून येतात.

थळाव्या राज्यकारभाराखातीर हांगा २१ प्रांत, ५ स्वायत्त वाठार आनी मध्यवर्ती प्रशासन आशिल्लीं तीन व्हडलीं शारां आसात.

प्रांतांनी आनी स्वायत्त वाठारांनी तशेंच गांवच्या थराचेर राज्यकारभार चलोवपी संस्था आसात. १९५८ त हांगा कम्यून संघटना अस्तित्वांत आयली. कम्यूनांवरवींय राज्यकारभाराविशीं वावर जाता. हांगा कामगार, शेतकार, विद्यार्थी आनी बायलो हांच्या संघटनांकूय राज्यकारभारांत वांटो घेवंक मेळटा.

अर्थीक स्थितीः शेतवडीक ह्या देशांत बरेंच म्हत्व आसा. हांगाची जमीन पिकाळ आशिल्ल्यान पिकावळ बरीच जाता. गंव, तांदूळ, च्या, सोयाबीन, कापूस, मसमी भिकणां, तंबाखू, ऊंस, रेशीम हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. खनिजसंपत्तींत कथील, शिशें, मँगनीज, बॉक्साइट, अँटीमनी आनी टंगस्टन हांचो आस्पाव जाता. सैमीक तेल आनी वायूय बऱ्याच प्रमाणांत मेळटा. हांगा बऱ्योच न्हंयो आशिल्ल्यान तातूंत बरेंच नुस्तें आसा. दर्यादिगांचेरूय नुस्तेमारीचो धंदो नेटान चलता.

उद्येगीक मळार चीनाचे क्रांतीउपरांत बरीच उदरगत जाल्या. यंत्रां, कपडो, रसायनां ह्या गजालींच्या उत्पादनांत बरीच वाड जाल्या. तेभायर ल्हान सान उद्येगांकूय हांगा म्हत्व आसा. जपान, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, हाँगकाँग, अस्तंत जर्मनी, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांतल्यान चडशी आयात जाता. निर्यातीचे वेव्हार चडशे जपान, हाँगकाँग, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, जॉर्डन, सिंगापूर ह्या देशांकडेन जातात. चीनांत पळोवपासारक्यो बऱ्योच सुवाती आशिल्ल्यान पर्यटनांतल्यान ह्या देशाक बरेंच उत्पन्न मेळटा.

रेन्‌मिन्‌बि हें हांगाचें चलनी नाणें. 'पीपल्स बँक ऑफ चायना' हे मुखेल बँकेवरवीं अर्थीक वेव्हार जातात.

येरादारी आनी संचारणः १९८६ मेरेन चीनांत ९,४०,००० किमी. लांबायेचे रस्ते जाल्यार १९८५ मेरेन ५६,००० किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आशिल्ले. उदकांतल्यान येरादारी करपाखातीर न्हंयांचो उपेग जाता. हांगा सुमार १,३६,००० किमी. लांबायेचे उदकांतले मार्ग आसात. तियानजिन, शांघाय, किंगडौ, लुडा आनी कँटन हीं ह्या देशांतलीं मुखेल बंदरां. हवाई मार्गावयली येरादारी 'सिव्हील ॲव्हिएशन ॲडमिनीस्ट्रेशन ऑफ चायना' (CAAC) हे संस्थेवरवीं चलता. हवाई मार्गावयल्यान चीनाची बऱ्याच हेर देशावांगडा येरादारी जाता. तेभायर हेर देशांच्या विमानकंपन्यांवरवींय चीनाकडेन हवाई मार्गावयल्यान येरादारी चलता. १९७६ मेरेन कँटन, शांघाय आनी बिजींग हांगा मुखेल विमानतळ आशिल्ले.

रेडिओ, दूरचित्रवाणी हांच्या मळार चीनांत उदरगत करपाचे यत्न चालू आसात. १९८६ मेरेन चीनांत २२२ दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. सगळ्या प्रसार माध्यमांचेर सरकाराचें पुराय नियंत्रण आसता. प्रसार माध्यमावरवीं सांस्कृतिक क्रांतीउपरांत जावपी मार्क्सवादाचो प्रचार सद्या उणो जाला. दिसाळ्यांवांगडा हेर खबरापत्रांची आनी नेमाळ्यांची संख्या बरीच व्हड आसा.

लोक आनी समाजजीणः चीन बरोच पोरनो देश आशिल्ल्यान थंय मूळ एकाच मानववंशाच्या फांट्याचे लोक आसात, अशें हालींमेरेन मानताले. हांगा ९३% लोक हान वंशाचे (पोरन्या हान साम्राज्यावेल्यान तांकां हें नांव मेळ्ळें) आसात. तेभायर चुआंग, हुई, मियाओ, उईघुर, ई, मंगोल, तुर्की आनी हेर बऱ्याचशा वंशांचेय लोक हांगा आसात. विंगड विंगड राश्ट्रीयत्वाचे लोक हांगा आशिल्ल्यान हो देश भौराश्ट्रीय आसा, अशें मानतात.

एकुणिसाव्या शेंकड्याचे निमाणेमेरेन चीनांत समाजापरस कुटुंबाक आनी कुटुंबांच्या चोम्यांक चड म्हत्व दिताले. कम्युनिस्ट क्रांतीउपरांत हें म्हत्व सामकेंच सोंपलें. चीनांत जातीभेद नाशिल्लो, पूण अर्थीक भेद आशिल्लो. समाजांत बुध्दीजीवी मनशांक शारिरीक काम करप्यांपरस चड मान मेळटालो. वेपारी, नट, सादारण कामगार, वेश्या हांकां समाजांत सकयल्या पांवड्यावयले लेखताले. घराघरांतल्यान घरच्या कामांखातीर बायलमनीस गुलाम म्हूण वापरताले. बायलांक समाजांत सामकीच परतंत्रताय आशिल्ली. क्रांती उपरांत ही परिस्थिती बदलली आनी हांगा समाजांत पुराय‌पणान बदल घडलो.

चिनी लोक कश्टाळू, बुध्दीवान आनी हुशार अशें मानतात. तांकां रांदपाची भोव आवड. हांगाच्या जेवणाचे पदार्थ संवसारभर पावल्यात. सोऱ्याक हांगा बंदी ना. तांदळांचो सोरो हांगा बरोच लोकप्रिय आसा. च्या हें चीनाचें राश्ट्रीय पेय. पयलींसावन चिनी समाजाचेर कन्फ्यूशियस, बौध्द आनी ताओ विचारांचो प्रभाव आशिल्लो. १९८० मेरेन हांगा ५९.२% लोक धर्म मानीनाशिल्ले; २०.१% चिनी पारंपारिक लोक धर्म मानपी; १२% नास्तिक; ६% बौध्द, २.४% मुसलमान आनी ०.२% किरिस्तांव आशिल्ले. पयलींसावन हांगा सण आनी उत्सव व्हडा दबाज्यान मनयतात. क्रांती उपरांत साम्यवादी राजवटीन कांय नवे सण आनी उत्सव मनोवंक सुरवात केली. क्रांतीपयलीं हांगा भुरग्यांची ल्हानपणांत लग्नां जातालीं; ल्हान पावलां आसप हें सोबीतकायेचें लक्षण मानून बायलांचे ल्हानपणासावन पावलां बांदून दवरताले. क्रांती उपरांत ह्यो प्रथा नश्ट जाल्यो.

लग्नमोड दिवपाखातीर पयलीं हांगाच्या कायद्यांक लागून बरेंच कठीण आसतालें; कम्युनिस्ट राजवटीन नवे कायदे हाडून तो सोपो केला. पूण हे गजालीक सरकाराचो तेंको वा फाटबळ नासता. कलेच्या मळार चीनाची पयलींसावन उदरगत जाल्या. चित्रकला, शिल्पकला, वास्तुकला, संगीत हांकां बरेच पोरनो आनी गिरेस्त इतिहास आसा. कन्फ्यूशियसच्या विचाराप्रमाण समाजांत बुदवंतांक मान आसतालो आनी ताका लागून कलेइतले खेळ हांगा उदरगतीक पावले नात. क्रांती उपरांत चीनान खेळामळांचेर आपली हुशारकाय दाखोवंक सुरवात केल्या. संवसारीक खेळासर्तींनी आयज चीनाची सुवात बरीच ऊंच आसा. साम्यवादाच्या परिणामान हांगाची विचारसरणी बदलून नव्या विचारांचें प्रदर्शन कलेवरवीं जाल्लें पळोवंक मेळटा. पूर्विल्ल्या काळासावनूच ह्या लोकांक कलेची जाण आनी सोबितकायेची आवड आशिल्ल्यान संवसारभर चिनी कलेन नामना मेळयल्या.

शिक्षणः पयलींच्या काळांत शिक्षणाच्या मळार चीनांत बरीच उदरगत जाल्ली. पोरनी शिक्षणपध्दत, तत्त्वगिन्यान, साहित्य, संगीत, वैजकी, चित्रकला, ज्रूजशास्त्र, नितीशास्त्र हे विशय शिकयताली. वैजकी मळार ॲक्यूपंक्चर पध्दतीन रोग बरे करपाची कला हांगा २५०० वर्सांपयलींसावन उदरगतीक आयिल्ली. हे खासा चिनी उपचार-पध्दतीचेर आयज संवसारभर संशोधन चलता. हे शिक्षणपध्दतींत पाठांतर आनी निबंद बरोवप हांकां म्हत्व आसतालें. ताचे उपरांत अस्तंतेकडल्या देशांच्या वसाहतवादावरवीं हांकां नव्या शिक्षणाचो प्रसार जालो. १९४९ त जाल्ले क्रांतीउपरांत शिक्षणपध्दत पुरायपणान बदल्ली.

गिन्यान हें फकत गिन्यानाखातीर नासून समाजाखातीर आसता आनी ते नदरेंतल्यान शिक्षणपध्दत वापरुंक जाय, ह्या विचारांतल्यान हांगा शिक्षणाच्या मळार वेगळेपणान विचार जावंक लागलो. भांडवलशाय, सरंजामशाय आनी साम्राज्यवादा आड प्रसार करप, वैज्ञानिक नदरेंतल्यान शिक्षण दिवप आनी साम्यवादी विचारसरणी पातळावपाचो वावर शिक्षणावरवीं जाता. सांस्कृतिक क्रांतीचोय शिक्षणाचेर बरोच परिणाम जालो. बुध्दीवादी शिक्षणापरस शारिरीक काम आनी तेविशीं शिक्षण हांकां चड म्हत्व मेळ्ळें. माओच्या मरणाउपरांत पर्थून शिक्षण पध्दतींत मात्शे बदल जाले. मुळावें, माध्यमिक आनी उच्च माध्यमिक थरांचेर शिक्षण दितात. तें चिनी समाज आनी देश हांची चडांतचड म्हायती दिवपी आसता.

उंचेल्या पांवड्यावयलें शिक्षण दिवपी हांगा सुमार ८०० परस चड संस्था आसात. तंत्रगिन्यान आनी संशोधनाच्या शिक्षणाक बरेंच म्हत्व आसा. संवसारांतल्या हेर देशांतले बरेच विद्यार्थी शिक्षण घेवपाखातीर चीनांत आसात. चीनांतले विद्यार्थीय शिक्षणाखातीर हेर देशांनी आसात. हांगाची शिक्षणपध्दत संवसारांतल्या हेर शिक्षणपध्दतीपरस मात्शी वेगळी आसा आनी सत्ताधीश बदलतात तेप्रमाण शिक्षणाच्या मळार तात्त्विक बदल जातात.

भाशा आनी साहित्यः चिनी भाशा ही सिनो-तिबेटी भाशाचोम्यांचो एक फांटो आसा. हे भाशेंत आनीक बरेच ल्हानसान फांटे आसात. सगळ्यांत म्हत्वाचो फांटो म्हळ्यार मँडरीन चिनी. ही भाशा उत्तरेवटेन चडशी वेव्हारांत वापरतात. तिच्योय बऱ्योच बोली आसात. चिनी भाशेचे लिपयेक बरोच पोरनो इतिहास आसा. ती चित्रांभशेन आसा. चिनी चित्रलिपीसारकी लिपी हेर खंयचेच भाशेंत ना.

चिनी साहित्याक ४,००० वर्सांची परंपरा आसा. २५० वर्सांपयलीं चीनांत जितलें साहित्य आशिल्लें. तितलें संवसारांतल्या हेर खंयचेच भाशेंत नाशिल्लें; इतलेंच न्हय तर संवसारांतल्या सगळ्या भाशांतल्या वट्ट साहित्यापरस तें चड आशिल्लें. हांगा सुमार सगळेच लोक कविता बरयताले, अशें मानतात. इतिहासावयले बरपावळीक, तत्त्वगिन्यान, कथा, नाटक, हांकां बरीच पोरनी परंपरा आसा. क्रांतीपयलीं उजवाडाक आयिल्लें चडशें साहित्य कन्फ्यूशियस विचारांचेर आनी बुध्द आनी ताओ विचारांचेर आदारिल्लें. क्रांतीउपरांत, खासा करून सांस्कृतिक क्रांतीउपरांत हांगा मार्क्सवादी विचारांच्या नेटाक लागून पोरन्या विचारांचें साहित्य काबार जावन गेलें. समाज बदलपाखातीर साहित्याची गरज आसता. ह्या तत्त्वगिन्यानांक तेंको दिवपी चिनी फुडाऱ्यांनी क्रांतीउपरांत साम्यवादी विचारांचें प्रदर्शन घडोवपी साहित्याक उर्बा दिली आनी पोरने विचार फुडें दवरतल्यांक ख्यास्त दिली. लू सुन, लाव श, माव दुन, बा जिन हे संवसारभर नामना मेळयिल्ले विसाव्या

...ड्यांतले कांय चिनी साहित्यीक जावन आसात.

म्हत्वाचीं शारां: राजधानी बिजींग (पयलींची पिकींग), शांघाय, कँटन ...हांगाची व्हडलीं शारां; तेभायर चुंगकिंग, वूहु तिन्‌त्सिन, मूकडेन, ...शान, चिंगडाव, नानकिंग, फूजो हींय बरींच म्हत्वाचीं शारां जावन ...आत. पोरनी परंपरा आशिल्लीं आनी भोंवडेकारांक आकर्शण थारपी ...ं आनी गांवगिरे वाठार चीनांत बरेच आसात. कॅशगार, खोतान, ...कि, तिबेटची राजधानी ल्हासा हीं शारां थंयचे सैमीक सोबितकायेक ...न आनी इतिहासीक पुराव्यांक लागून अप्रूपाचीं थारल्यांत. चिनी ...त आनी चीनांतलो कालवो (लांबाय १,९०० किमी.) जो यांगत्सी ...ी हळडुव्या न्हंयांक जोडटा, हीं संवसारांतलीं अजापां अशें मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

...बकचिकित्सा: हाता-पांयांक वा कुडीच्या दुखपी अवयवाक ...क लावन दुयेंस आळाबंदा हाडपी शास्त्र म्हळ्यार चुंबकचिकित्सा ...agnetotherapy). चुंबकचिकित्सा ही खूब पूर्विल्ली चिकित्सा पध्दत ...सा. अथर्ववेदांत दुयेंस आळाबंदा हाडपाखातीर ताचो कसो उपेग ...रचो, हाचेर मंत्र आसात. तातूंत चुंबकांक 'अस्मन' आनी 'सिकत' हे ...द वापरल्यात. पयलींचे राजा आपली शक्ती राखून दवरपाखातीर ...बकाचो वापर करताले. ईजिप्तची सौंदर्यसम्राज्ञी क्लिओपात्रा ही ...पली सोबितकाय राखून दवरपाखातीर आपल्या कपलाचेर ल्हान चुंबक ...दून दवरताली, अशी एक दंतकथा आसा. काळांतरान ही चिकित्सा ना ...ली. पूण फाटल्या कांय दशकांत हे चिकित्सेक रशिया, चीन, जपान, ...मेरिका ह्या देशांत बरीच चालना मेळ्ळ्या आनी ह्या मळाचेर नवें नवें ...शोधन चालू आसा.

चुंबकाक मॅगनेट (Magnet) हें नांव पडलें, तें माग्नेस (Magnes) ...ांवाच्या राखण्याक लागून. तो एकदां ग्रीस देशांतल्या माऊंट आयडा ह्या ...गिराचेर भोंवता आसतना अकस्मात ताची लोखणी तोपी एका ...तराक दसून उरली. जेन्ना ताणें ती काडपाचो यत्न केलो तेन्ना तो ...कदम सकयल कोसळ्ळो. माग्नेस हाणें सोद लायिल्ल्यान चुंबकाच्या ...तराक Magnet हें नांव पडलें. असल्या ह्या Natural Magnets फातरांक ...oadstone अशें म्हण्टात.

कितले शक्तीचो चुंबक खंयच्या रोगाखातीर वापरपाचो, खंयचे ...क्तीचो चुंबक कुडीच्या खंयच्या अवयवाक लावपाचो हाका ...ुंबकचिकित्सेंत खूब म्हत्वाची सुवात आसा. चिकित्सा (therapeutic) चुंबक वेगवेगळ्या आकाराचे आनी शक्तीचे आसतात. सादारणपणान कमी (low), मध्यम medium आनी उच्च high शक्तीचे चुंबक वापरतात. ह्या चुंबकांक मुळावे चुंबक (basic magnets) अशें म्हण्टात. कमी आनी मध्यम शक्तीचे चुंबक नाजूक अवयवांखातीर वापरपाचे आसतात. तशेंच ल्हान भुरग्यांखातीर कमी वा मध्यम शक्तीचे चुंबक वापरचे पडटात. दोळ्यांखातीर कमी शक्तीचे चुंबक वापरतात. उच्च शक्तीचे चुंबक खूब पोरन्या दुयेंसांक (chronic diseases) आनी जाण्ट्या मनशांक वापरपाचे आसतात. स्पाँडिलोसीस, संधिवात, कमरदुखी ह्या सारकिल्या दुयेंसांत उच्च शक्तीचे चुंबक वापरतात. तशेंच उच्च शक्तीच्या चुंबकांचो उपेग चुंबकीय उदक (magnetised water) करपाखातीर जाता. चुंबक सादारणपणान सुमार १५ ते २५ मिनटां सकाळ-सांज वापरचे पडटात. पूण वास्तविक अशे नेम नात. ते रोग्याच्या दुयेंसाचे स्थितीचेर आदारून आसतात. पीडेस्तांच्या वेगवेगळ्या पीडेप्रमाण आनी दुयेंसाप्रमाण त्या दुयेंसाखातीर वापरपाच्या खाशेल्या चुंबकाचो काळ (duration) थारता. दरेका चुंबकाक दोन ध्रुव (poles) आसतात. एक दक्षिण (south) आनी दुसरो उत्तर (north). दरेका ध्रुवाचीं लक्षणां वेगवेगळीं आसतात.

भारतांत चुंबकचिकित्सा सुमार ३० वर्सांपयलीं सुरू जाली. ताचें सगळें श्रेय बंगालचो नामनेचो शास्त्रज्ञ डॉ. ए. के. भट्टाचार्य हाका वता. तशेंच दिल्लीचो डॉ. आर. एस्. ठक्कर आनी डॉ. एच्. एल्. बन्साल हाणीय चुंबकचिकित्सा प्रसाराच्या वावरांत मोलादीक कार्य केलां. अमेरिकेंत डॉ. ई. के. मॅक्लीन आनी डॉ. आल्बर्ट रॉय डेव्हिस हांणी चुंबक चिकित्सेच्या विशयाचेर उपाट संशोधन केलां. डॉ. ई. के. मॅक्लान हाच्या म्हणण्या प्रमाण शक्तिशाली चुंबकीय क्षेत्रांत (high magnetic field) कॅन्सर पेशी जित्यो उरूंक शकनात. आयजमेरेन चुंबक चिकित्सेवरवीं कितलेशेच कॅन्सरचे पिडेस्त ताणें बरे केल्यात, अशें ताचें मत आसा. डॉ. आल्बर्ट रॉय डेव्हिस हाच्या म्हणण्याप्रमाण चुंबकीय उपचार पोटखणे (Gastric Ulcer) आनी वाय (Rheumatism) ह्या दुयेंसांचेर खूब गुणकारी आसा. रशियांत 'मुतखडो' विरगळून वचपाखातीर लेनिनग्राड हांगाच्या हॉस्पिटलांत चुंबक उदकाचो सर्रास वापर करतात. रशियांत चुंबक उदकाक अजापांचें उदक (Wonder Water) अशें म्हण्टात. जपानांत संधिवात, वेदना, न्हीदमोड, रक्तदाब ह्या दुयेंसांचेर चुंबकांचो व्हड प्रमाणांत वापर करतात. जपानचे रिस्ट बॅंड (Wrist Band- रगत दाब नियंत्रण करपी साधन) आनी चुंबकीय माळ (Magnetic Necklace) नामनेक पावल्यात. चीनांत चुंबकीय चोळ्यांचो वापर मोट्या प्रमाणांत जाता. चुंबकीय चोळ्यो दुखीआड खूब उपेगाच्यो आसात, अशें सिध्द जालां. चीनांत चुंबकीय बुटांचोय वापर जाता.

चुंबकचिकित्सा हें शास्त्र सैमीक नेमांचेर आदारिल्लें आशिल्ल्यान ताचेपसून कसलोच दुश्परिणाम जावपाची शक्यता ना. तरी फुडले नेम पाळचे पडटातः १. चुंबकीय उपचार लांकडाचे फळयेचेर वा खाटीचेर घेवप २. व्हडलें चुंबक नाजूक अवयवांक लावचें न्हय. ३. व्हडलें चुंबक लायतकच रोखडेंच न्हावचें न्हय. अर्द वर तरी रावन उपरांत न्हाण घेवचें, वा न्हावन जातकच उपचार घेवंचे. ४. रित्या पोटाचेर उपचार घेवंचे. ५. चुंबक जमनीर दवरचें न्हय वा आपटूचें न्हय. ६. गुरवार बायलांक हातापांयांचेर चुंबक लावचें न्हय. चुंबकीय उदक पियपाक हरकत ना. ७. ल्हान भुरग्यांक हातापांयांचेर चुंबक लावचें न्हय. ८. उपचार घेतकच रोखडींच थंड पेयां घेवंची न्हय.

चुंबकाचें कार्य मुखेल करून रगतांतल्यान चलता. चुंबक कुडीक लायतकच चुंबकाचीं सूक्ष्म ल्हारां कुडींत प्रवेश करतात. ताका लागून रगताभिसरण (blood circulation) जलद जाता. रगतवाहिन्यांतल्यान हेमोग्लोबीन (haemoglobin) सोंपेपणान व्हांवपाक लागता. कॅल्शियम आनी कॉलेस्टरोलसारक्या पदार्थांचो रगतांतलो थर कमी जाता. ताका लागून रगतवाहिन्यो लवचीक जातात आनी रगत शुध्द जाता. अशेतरेन काळजाचें कार्य वेवस्थित चालू जाता. ताका लागून ऊंच रगतदाब सारक्या कितल्याशाच रोगांपसून राखण मेळटा. जांकां high cholesterol चें दुयेंस आसा, तांणी ही चिकित्सा केली जाल्यार तांचें कोलेस्टरोल खात्रीन देंवन तांकां कोरोनेरी काळजा दुयेंसाची भिरांत उरचीना, अशें बऱ्याच जाणकारांचें मत आसा. चुंबकाच्या वापराक लागून नाका आशिल्ले क्षार आनी विशारी द्रव्यां कुडीभायर घालप जाता आनी पुराय कुडीचें कार्य सुरळीत जाता. चुंबकाक लागून कुडीची रोगप्रतिकार शक्तीय वाडिल्ल्यान रोगनिवारण जाता. चुंबकाच्या वापराक लागून अंतग्रंथी (hormones) चो स्त्राव नियमित जाता आनी कातींत तिकतिकसाण येता. अशक्त पेशींक ताकद मेळटा.

चुंबकचिकित्सेंत चुंबक उदकाक खूब म्हत्व आसा. चुंबकउदकाचो पचनसंस्थेचेर एकदम बरो परिमाण जाता. मुत्रपिंडाच्या दुयेंसाचेर चुंबकीय उदक एकदम गुणकारी जावन आसा. मुतूंक जायना जाल्यार चुंबक-उदक आनी उदक समप्रमाणांत दर पांच-धा मिनटांनी दित रावल्यार मुतूंक जाता. चुंबक उदक हें वखद आसा. ताका लागून साद्या उदकासारको ताचो उपेग करचो न्हय. हें उदक सादारण अर्दो ग्लास हेप्रमाण दिसांतल्यान तीन-चारदां घेवपाचें आसता. मुतखडो आसत जाल्यार स खेपे लेगीत घेतात. चुंबकीय उदक तीन प्रकारचें आसताः १. उत्तर ध्रुव चुंबकीय उदक २. दक्षिण ध्रुव चुंबकीय उदक ३. मिश्र चुंबकीय उदक. वूद वा हेर पेयां लेगीत चुंबकीय करूं येतात. दूद चुंबकीय केल्यार ताची गुणवत्ता कितल्याशाच पटींनी वाडटा, अशें रशियन शास्त्रज्ञांनी सिध्द केलां. चुंबकीय वूद लैंगीक दुबळेपण घालोवपाखातीर वापरतात.

चुंबकचिकित्सा हें अशें शास्त्र आसा की ही चिकित्सा करतना हेर ॲलोपथिक-आयुर्वेदिक वा होमिओपथिक वखदां घेवपाक कसलीच आडकाठी ना. पूण होमिओपथिक वखदांचो हे चिकित्सेकडेन बरोच मेळ बसता. दिसानदिस विद्युत्‌चुंबकचिकित्सेचो प्रसार नेटान वाडत आसा. खूबदां एकदम पोरन्या दुयेंसाचेर साद्या चुंबकाचो व्हडलोसो गुण येना, पूण विद्यूत चुंबकीय उपचार असल्या दुयेंसाचेर खूब गुणकारी थारतात. चुंबकीय उपचार स्पाँडिलॉसीस, संधीवात, पांय मुयेवप, स्लिप डिस्क, मोडेमूत, चिंता, नैराश्य (despression) आनी केंद्रीय तंत्रिकातंत्राचीं (central nervous system) हेर दुयेंसां, सायनस (नाकाचें दुयेंस), चड कॉलेस्टेरोल, दमो, लैंगीक दुबळेपण, चड प्रेसांव (hypertension), बायलांचीं दुयेंसां, मुत्रपिंडाचे, कातीचे आनी पोटाचे विकार, हाडांचो विकार, दोळ्यांचीं दुयेंसां ह्या व्याधींचेर उपाट उपेगी थारल्यात.

- ए. पी. बांदोडकर

संदर्भ- 1. Bhattacharya, A. K. (Dr.), 'Power in Magnets to Heal' & 'Magnet & Magnetic Field'. 2. Bhattacharya, B. (Dr.), 'Magnet Dowsing'. 3. Davis, Albert Roy- 'The Anatomy of Biomagnetism'. 4. Korth, Leslie O., 'Healing Magnetism'.

चुनखडी: रसायनीक नदरेन पळेल्यार चुनखडी हो फातर चड करून कॅल्शियम कार्बोनेटपसून तयार जाल्लो आसता. तातूंत कॅल्शियम आनी मॅग्नेशियम ह्या दोगांचेंय जोड कार्बोनेट वा ह्या दोनूय कार्बोनेटांची भरसण आसता. चुनखडी हो एक संस्तरणी, अवसादी, असंशकली (non-elastic) फातर जावन आसा. बारीकसाणेन पळेल्यार चुनखडींत मुखेल घटक कॅल्साइट (calcite) आसपाक जाय, तर डोलोमाइटांत खनिज डोलोमाइट [dolomite, $CaMg(CO_3)$] हें मुखेल प्रमाणांत आसता. ५ ते २० टक्के मॅग्नेशियम कार्बोनेट आशिल्ले चुनखडीक मॅग्नेशियमयुक्त चुनखडी म्हण्टात आनी २० टक्क्यांपरस चड आसल्यार डोलोमाइट म्हण्टात.

रसायनीक नदरेन पळेल्यार कॅल्शियम ऑक्साइड आनी कार्बन डाय-ऑक्साइड हे चुनखडीचे मुखेल घटक आसात. चुनखडींत कांय प्रमाणांत ॲल्युमिनियम आनी सिलिका आसता. केन्नाय क्वार्ट्झ (quartz) आनी चिकणमाती (clay) सारके संशकली घटक चुनखडींत सांपडटात. लोखण जेन्ना आसता तेन्ना तें सिडेराइट वा फेरोहन-डोलोमाइट वा चिकणमातयेसारक्या खनिजांत सांपडटा. Sr हें एक मुखेल 'लेश मूलद्रव्य' (trace element) चुनखडयेंत आसता.

चुनखडीतलीं मुखेल खनिजां कॅल्साइट हाचें षटकोनी (hexagonal) प्रणालींत स्फटिकीकरण (crystallisation) जाता आनी आरागोनाइटचें स्फटिकीकरण समचतुर्भुजी (orthorhombic) प्रणालींत जाता. पृष्ठ वातावरणांत आरागोनाइट अस्थिर आशिल्ल्यान काळाप्रमाण ताचे कॅल्साइटांत परिवर्तन जाता. जरी आरागोनाइट अस्थिर आसलो, तरीकूय ताचें दर्याच्या उदकांतल्यान अवक्षेपण (precipitation) जाता. तशेंच थोड्या साव्या उदकांतल्यान ताचें अवक्षेपण जावंक शकता. डोलोमाइट पृष्ठ वातावरणांत थीर आसता आनी खाशेले स्थितींत, देखीक- चड खाऱ्या वा चड अल्क स्थितींत ताचें 'मुळावें अवक्षेपण' (primary precipitate) जाता.

सिडेराइट हो लोखणाचो कार्बोनेट थोडे चुनखडींत मेळटा. पूण चड लोखणाचो कार्बोनेट फेरोहन डोलोमाइट म्हूण सांपडटा. सिलिका, चर्ट आनी क्वार्टझ् हांच्या रुपांत आसता. चडशीं हीं दोनूय खनिजां चुनखडीच्या 'डायोजेनेसीस' (diogenisis) च्या वेळार तयार जातात. चुनखडींत सांपडपी हेर खनिजां म्हळयार ग्लॉकॉनाइट, कॉलोफेन आनी पाइराइट. हांच्या वांगडा चिकणमाती आनी जैव पदार्थूय आसतात.

सूक्ष्मदर्शकांतल्यान चुनखडीची वीण (texture) पळेत जाल्यार, खूब बारीक पूण स्फटिकी कॅल्साइटची 'मोझेक' (mosaic) दिसता. हाका 'मिक्राइट' अशें म्हण्टात. हाचे उपरांत तयार जाल्ल्यो विणी (textures) म्हळयार स्टाइलोलाइटस्, कॅलसाइटान भरिल्ल्यो वांकड्यो-तिकड्यो एकामेकांवयल्यान वचपी शिरो (veins) आनी 'replacements' खुबशे चुनखडींत सगळ्या सगळीं वा कुडक्यांच्या रुपांत जीवाश्म (fossils) सांपडटात. हाचेवेल्यान चुनखडीचो भोंवतण (ecology) आनी वातावरण हांचेविशीं म्हायती मेळूंक शकता.

चुनखडी तयार करपाचे प्रक्रियेप्रमाण, ताचे दोन प्रकार थारयल्यात. एक स्वस्थायी- जी जे सुवातेर जाल्या तेच सुवातीर आसता. दुसरी परस्थायी- जी एके सुवातींत अवक्षेपित (precipitate) जाता आनी दुसरे सुवातींत एकठांय जाता. स्वस्थायी चुनखडी दर्यांतल्या जिवजननापसून अवक्षेपित जाता. परस्थायी चुनखडी अवक्षेपित जाल्ल्या जाग्यार सावन दुसऱ्या जाग्यार दर्याच्या लोटाक लागून वता आनी थंय एकठांय जाता. न्हांवन वचपाचें हें अंतर चड आसताच अशें ना.

न्हंयच्या देगणांतले स्रावण (secreting) करपी जीव हे स्वस्थायी चुनखडीक जल्म दिवपी मुखेल कारक (agents) आसात. प्रवाळी शेवाळ (coralline algae- लिथोथेम्नीयम) आनी ताचे वांगडचे 'कोरल्स' हे प्रवाळी चुनखडीचे मुखेल घटक आसात. फोरमिनिफर आनी हेर हाड नाशिल्ले प्राणी, देखीक- मॉलस्क (mollusc) आनी एकिनोडर्मस्, हे खुबसो कार्बोनेट अवक्षेपित करपाक हातभार लायतात. सगळ्यांत चड आनी सहज मेळपी स्वस्थायी चुनखडी म्हळयार दर्यांतली चुनखडी. तेभायर खोल दर्यांतल्या उदकांत उबपी फोरामिनिफरसारके जीव जेन्ना मरतात, तेन्ना तांचे कुडीचे घट्ट भाग एकठांय जावन जी चुनखडी तयार जाता, ताका खोल दर्यांतली (pelagic) चुनखडी अशें म्हण्टात. हेर प्रकारच्यो चुनखडी म्हळयार जैवहर्मी (biohermal) चुनखडी, जैवस्तरी (biostromal) चुनखडी आदी.

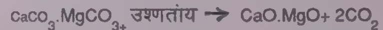
चुनखडीचो मुखेल वापर शिमिट करपाचे प्रक्रियेंत जाता. शिमिटाचो मुखेल घटक म्हळयार चुनखडी. घरां बांदपाच्या कामांत चुनखडी वापरतात. ताचे हेर उपेग अशे: कागद, रंग, रसायनां, साखर गाळणी, लोखण, विगालन करपाखातीर अभिवाह (flux) म्हूण, कॅल्शियम कार्बाइड करपाक, उद्येगीक कार्बन डाय-ऑक्साइड, उदकाचेर संस्कार करपाक, मृत्तिकाशिल्प (ceramics) उद्येग, कापड कारखाने, भरसणी (filler) म्हूण खुबशा वस्तूंखातीर आनी प्रकाशकी वापराखातीर चुनखडीचो वापर करतात.

- डॉ. अशोक देसाय

चुनो: चुनो चड करून कॅल्शियम ऑक्साइडपसून तयार जाल्लो आसता. चुनो हो शब्द सामान्य तरेन वापरल्यार तातूंत भितर भाजिल्ली (कॅलसाइन्ड) चुनखडी आसता ताकाच क्विक लाइम, हायड्रेटेड लाइम, स्लेक्ड लाईम वा अनस्लेक्ड लाईम अशें म्हण्टात. चुनखडी, प्रवाल पोवळीं (corals), कालवांचीं कल्लां भाजून चुनो तयार करतात. डॉलोमाइट (Ca-Mg Carbonate) भाजल्यार डॉलोमाइट चुनो (Magnesiumn lime) तयार जाता.

खणींतल्यान काडिल्ली चुनखडी अशे तरेन गाळटात की फोडिल्ल्या कुडक्यांचो आकार सादारण १.३-५ सेंमी. जातलो. हे कुडके धुंवपी खोर्नींत (rokary kiln) घालतात. उबे तरेचें खोर्न आसल्यार चुनखडीच्या कुडक्यांचो आकार ७.५-२० सेंमी. इतलो दवरतात. खोर्न पेटयतात आनी जेन्ना तापमान १,१००° से. ते १,४००° से. इतलें जाता, तेन्ना चुनखडीचें अपघटन जाता आनी कार्बन डाय-ऑक्साइड भायर पडटा; हाचें प्रमाण वजनान ४०% आसता. उरता तो कॅल्शियम ऑक्साइड म्हळयार चुनो. हाकाच चुनकळी, कळीचो चुनो वा दाहक चुनो (caustic lime) अशेंय म्हण्टात.

$CaCO_3$ + उश्णताय → $CaO + CO_2$

$CaCO_3.MgCO_3$ + उश्णताय → $CaO.MgO + 2CO_2$

जो चुनो तयार जाता, तो ताच्या भाजपाप्रमाण रसायनीक नदरेन उदकाकडेन विक्रियाशील (reactive) आसता. कमी भाजिल्लो चुनो उदकांत घाल्यार स्फोटक जाता; पूण चुनो चड भाजिल्लो आसल्यार

…चो विक्रियाशीलता (reactivity) कमी आसता. चुन्याचो एक प्रकार …d burnt dolomite हाची उदकाकडेन विक्रिया जायना, म्हूण ताचो …र उच्चतापसह (refractory) पदार्थ म्हूण करतात. रूढ चुनो ही चडसो …ळ शुध्द चुनखडीपसून करतात. पूण हायड्रॉलिक चुनो अपद्रव्य …pure) चुनखडीपसून जाता. हे चुनखडींत सिलिका, ॲलुमिना आनी …णाचीं अपद्रव्यां थोड्या प्रमाणांत आसतात. भाजनाफुडें चुनो …द्रव्यांवांगडा एकजीव जाता आनी कॅल्शियम सिलिकेट्स आनी …युमिनेट्स तयार जातात. असल्या चुन्याक उदक घालतकच तो …ारण शिमिटाभशेन घट्ट जाता.

चुनो उदकांत घाल्यार खूब उश्णताय तयार जाता. सुमार ५०० ग्रॅ. …यांतल्यान जी उश्णताय जाता, ती १ किग्रॅ. उदक -१८° से. सावन …° से. मेरेन तापोवंक शकता. चुन्याचो सुको पिठो तयार करतना …ल्या चुन्यांत सवकास थोडें थोडें उदक घालतात आनी कॅल्शियम …यड्रॉक्साइड (Calcium Hydroxide) तयार करतात, जातूंत २५% …नान रसायनीक कंबाइन्ड वॉटर आसता. चुनो वापरपी लोक, चुन्यांत …ब उदक घालून चुन्याची स्लरी (slurry) वा निवळी (milk of lime) तयार …रतात. उदकांत उफेवपी चुन्याचो आकार आनी थिरावपाचो वेग …ettling rate) हांकां रसायनीक नदरेन खूब म्हत्व आसा. देखीक- कागद …यार करपाक बेगीन तळाक बसपी चुनो लागता, तर चामड्याचेर …क्रेया करता आसतना सवकास तळाक बसपी चुनो लागता. चुन्याचीं … लक्षणां चड करून मूळ चुनखडीचीं (जाचे पसून चुनो तयार केला …) लक्षणां, भाजपाचें प्रमाण आनी कितलो वेळ चुनो वाऱ्यार उरलो …चेर आदारून आसतात. चुनो चड वेळ वाऱ्यार उरलो जाल्यार बेगीन …ळाक बसता. उदकाचें प्रमाणूय खूब म्हत्वाचें आसता. उदक चुन्यांत …लें जाल्यार बारीक कणांचो हायड्रॉक्साइड तयार जावन सवकास …ळाक बसता.

हायड्रेटेड चुनो ही एक बळिश्ट अल्कली (alkali) आसून कसल्याय …ळिश्ट अम्लांचें (acids) निराकरण (neutralization) करूंक शकता. …ांदकामाखातीर चुनो खूब पूर्विल्ल्या काळासावन वापरांत आसा. …ांदकामांत चुनो संयोजक (mortar) आनी प्लास्टर म्हूण वापरतात. …सायन उद्देगांनी चुनो हें एक मूळ उद्देगीक रसायन जावन आसा. …तेचप्रमाण स्टील फ्लक्स करप, उदक शुध्द करपाखातीर, पल्प आनी …कागद तयार करपाखातीर, उद्देगीक टाकाऊ पदार्थांचेर संस्कार …करपाखातीर, कंवचेच्या उद्देगांनी आनी रिफ्रेक्टरींनी चुन्याचो वापर करतात.

- डॉ. अशोक देसाई

चूल (रांदन):

घरांत वा घराभायर जेवणखाण वा हेर वस्तू उज्याच्या आदारान शिजोवपाखातीर केल्ले रचणुकेक 'चूल' अशें म्हणटात. शब्दकल्पद्रुमांत चुलीची व्याख्या आसा, ती अशीः 'चुल्यते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र'. अर्थः जातूंत उजो पेटयतात, ती सुवात.

आदल्या काळार मनीस आपलें अन्न उज्यांत भाजून खातालो. तेखातीर ताका फकत पेटिल्लो उजो मेळ्ळ्यार पुरो जातालें. आयदनाचो सोद लागलो, तेन्ना तातूंत अन्न शिजोवन खावपाची जाणविकाय मनशाक आयली. आयदनांतलें अन्न शिजोवपाखातीर मनशान तीन फातर तीन कोनांत मांडून चूल घडयली. अशे तरेन चुलीचो जल्म जालो.

चूल ही सादारणपणान रांदचे कुडींत आसता आनी तिचेर पुराय कुटुंबाचें जेवणखाण करतात.

पुराय घरचें अन्न शिजयिल्ल्यान चुलीक देवपण लाभलां. तेचखातीर चुलीक पांय लायनात. भश्टयो बायलो तिका आफडीनात. कांय कडेन मरण आयिल्ल्याच्या घरांतले लोक चुलीचेर रांदीनात, तर कांय कडेन दर दिसा चूल सारेवन रांगोळीय घालपाची पध्दत चलता. घरांत जेन्ना कसलेंय व्रत करतात, तेन्ना हेर देव-देवतां वांगडाच चुलीकूय अन्न (वाडी) अर्पण करतात. नव्या घरांत शास्त्रोक्त पध्दतीन चुलीची थापणूक करतात.

आयच्या यंत्रयुगांत पारंपारीक चुलीचें म्हत्व खूब प्रमाणांत उणें जालां आनी ताची सुवात विजेचेर चलपी उपकरणां, स्टोव्ह, गॅसाची शेगडी हांणी घेतल्या.

- कों. वि. सं. मं.

चेंडू-फळी:

कोंकणांत उक्त्या मळार खेळटात तो एक खेळ. हातूंत चोवीस वा ताचे परसूय चड खेळगडी समान संख्येन वांटो घेतात. चेंडू-फळीचो खेळ खेळपाक रबराचो वा फाळयो भरून तयार केल्लो पेल्ल (बॉल) हातभर लांबायेची एक रुंद बडी वा फळें आनी दोन मोटे फातर लागतात.

दोन मोटे फातर एकामेकांपसून हातभर अंतराचेर दवरून, ताच्या मध्यभागार एक बडी वा फळें आडवें दवरतात. बडयेच्या दोनूय कुशीकसावन ६०/६० फूट अंतराचेर रेग वा शीम काडटात आनी खेळपाखातीर दोन पंगड घडयतात.

सुर्वेक एका पंगडांतलो एक खेळगडी बडयेपसून सुमार आठ फूट अंतराचेर उबो रावन पेल्लान फातरावेली बडी उडोवपाचो यत्न करता, त्याच वेळार दुसऱ्या पंगडांतले खेळगडी बडयेच्या लागसार भोंवतणी उबे रावन, बडी वा पेल्ल जिखपाचो यत्न करतात. तांकां बडी वा पेल्ल जिखपाक जालोना तर तांचो एक खेळगडी बाद जाता. बडी वा पेल्ल हातूंतली खंयचीय एक वा दोनूय वस्तू जिखल्यार, दोनूय पंगडांचो दाव सारको वा समान जालो, अशें मानतात. पेल्लाक लागून बडी पडलीना आनी तो पेल्ल दुसऱ्या पंगडांतल्या खेळगड्यांनी जिखल्यार पेल्ल मारपी खेळगडी बाद जाता. पेल्ल बडयेकूय लागलोना वा कोणे जिखूनय धरलो ना, जाल्यार दोनूय पंगडांचे दाव समान जातात.

एका पंगडांतल्या एका खेळगड्यान पेल्ल मारतकच दुसऱ्या पंगडांतलो खेळगडी येवन पेल्ल मारता. अशे तरेन एकामेकां फाटल्यान दोनूय पंगडांचे खेळगडी बडयेक, पेल्लान मोखपाचो यत्न करतात.

- कों. वि. सं. मं.

चेंबरलेन ओवन:

(जल्मः १० जुलय १९२०, सां फ्रान्सिस्को).

अमेरिकन भौतिकीविज्ञ. डार्टमथ महाविद्यालयांतल्यान १९४१ त पदवी घेतकच ताणें १९४२-४६ ह्या काळांत अणुबाँबचे निर्मितीखातीर नामनेक पाविल्ले मॅनहॅटन येवजणेंत भौतिकीविज्ञ म्हूण काम केलें. १९४७-४८ त ताणें शिकागो हांगाच्या लमाँट नॅशनल प्रयोगशाळेंत काम केलें. शिकागो विद्यापीठाकडल्यान पीएच्. डी. मेळयतकच तो कॅलिफोर्निया विद्यापीठांत प्राध्यापक जालो. थंय ताणें आल्फा कणांचो क्षय (alpha particle decay), न्यूट्रॉनांचें द्रवांतल्यान जावपी विवर्तन (neutron diffraction in liquids) आनी उच्च ऊर्जायुक्त न्यूक्लिऑनांचें प्रकीर्णन (high energy nuclear particles reactions) ह्या विशयांचेर संशोधन केलें. १९५५ त कॅलिफोर्निया विद्यापीठांतल्या शक्तिमान Bevatron Particle Accelerator ह्या उपकरणावरवीं मेळपी वेगवान प्रोटॉनांच्या झोताचो उपेग करून ताणें सेग्रे ह्या शास्त्रज्ञाच्या सहकार्यान ॲंटिप्रोटॉनची (antiproton) निर्मिती केली. ॲंटिप्रोटॉनचो सोद लायिल्लेखातीर १९५९ त, भौतिकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार चेंबरलेन हाका सेग्रे हाच्यावांगडा वांटून मेळ्ळो. १९५६ त, ॲंटिप्रोटॉन्सां पसून ॲंटीन्यूट्रॉन मेळोवपाकूय ताका यश आयलें.

- कों. वि. सं. मं

चेंबरलिन, सर जोसेफ ऑस्टिन:

(जल्मः १६ ऑक्टोबर १८६३, बर्मिंगहॅम; मरणः १६ मार्च १९३७, लंडन).

एक ब्रिटीश मुत्सद्दी. जोसेफ चेंबरलिनाचो चलो आनी पंतप्रधान नेव्हिल चेंबरलिनाचो (१९३७-४०) सावत्र भाव. ताणें रग्बी आनी ट्रिनिटी महाविद्यालयांत आनी फुडें फ्रांस आनी जर्मनी हांगा शिकप घेतलें. १८९२ त तो हुजूरपक्षावरवीं संसदेंत (House of Commons) बिनविरोध वेंचून आयलो आनी निमाणेमेरेन संसदेचो वांगडी आशिल्लो. हुजूरपक्ष १८९५ त सत्तेर येतकच ताका वेगवेगळीं अधिकारपदां मेळत

गेलीं. १९०३-१९०५ ह्या काळांत तो अर्थमंत्री आशिल्लो. १९१५ त संयुक्त मंत्रिमंडळ सत्तेर येतकच चेंबरलिनाची भारतमंत्री म्हूण नेमणूक जाली. दोन वर्सांउपरांत मेसोपोटेमियाच्या आयोगांत वांटो घेवपाखातीर ताणें राजीनामो दिलो.

१९१८-२२ ह्या काळांत परत अर्थमंत्री म्हूण ताची नेमणूक जाली आनी तो रोखडोच हुजूरपक्षाचो फुडारी जालो. १९२४-२९ ह्या काळांत परराश्ट्रमंत्री आसतना ताणें परराश्ट्रीय धोरणांत जायत्यो सुदारणा घडोवन हाडून शांतताय पातळावपाखातीर यत्न केले. ताणें लोकार्नो कबलात (The Locamo Pact) घडोवन हाडून युरोपांत शांतताय पातळायली आनी जर्मनीक राश्ट्रसंघांत आस्पावन घेतलो (१९२५). ताच्या ह्या मोलादीक वावराखातीर १९२५ त, शांततायेखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका चार्ल्स डॉझ हाचेवांगडा वांटून मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

चेकोस्लोव्हाकिया: झेकोस्लोव्हाकिया; चेकोस्लोवेन्स्का सोशॅलिस्ता रिपब्लिका. मध्य युरोपांतलें एक प्रजासत्ताक. क्षेत्रफळ १,२७,८७६ चौ.किमी.; अक्षवृत्तीय विस्तार ४७ ° ४४' उत्तर ते ५१° ३' उत्तर आनी रेखावृत्तीय विस्तार १२° ५' उदेंत ते २२° ३४' उदेंत. लोकसंख्याः १,५५,५०,००० (१९८६). ह्या देशाचे दक्षिणेवटेन हंगेरी आनी ऑस्ट्रिया; नैर्ऋत्येवटेन, अस्तंतेवटेन आनी वायव्येवटेन जर्मनी; उत्तरेक पोलंड आनी उदेंतेक रशिया आसा. राजधानी- प्राग.

भूंयवर्णनः सैमीक नदरेन ह्या देशाचे तीन वांटे जातात. अस्तंतेक पोरन्या घट फातरांचो बोहीमिया हो पर्वतवाठार, ताच्या मध्याक पठार आनी सकयलो वाठार आनी भोंवतणी दोंगराच्यो वळी; ताचे उदेंतेक मोरेव्हियाचो सपाट वाठार आनी ताचेय उदेंतेक कार्पेथियन पर्वतवाठारांत स्लोव्हाकिया.

बोहीमियाचे कुशीचे पर्वत एकदम उबे चडटेचे आसात आनी शुमाव्हा, कॉर्कानॉशे ह्या सारक्या वाठारांत बरेच ऊंच आसात. दक्षिणेवटेनचें पठार मात कांय वाटकुळ्या दोंगुल्ल्यांपुरतेंच ऊंच आसा. हेर तीन दिकांनी ऊंच पर्वत आसात, खासा करून नैर्ऋत्य वाठारांत शुमाव्हा आनी चेस्फीलेस हे वाठार येरादारीखातीर अशक्य आसात. ईशान्येक सुडेटन पर्वतांच्यो तुटिल्ल्यो वळी आसात. कॉर्कानॉशे हें हांगाचें सगळ्यांत ऊंच म्हळ्यार १,६०२ मी. उंचायेचें तेमक. बोहीमियाच्या उत्तर वाठारांतल्या सकयल्या प्रदेशांनी बरेच दोंगर, दोंगुल्ल्यो, न्हंयो आनी पिकाळ देगणां सांपडटात. वायव्येवटेनचो क्रुश्ने हॉरी हो दोंगर खनिजांखातीर नांवाजिल्लो आसा. दक्षिण बोहीमियाचें पठार उत्तर वाठारापरस ऊंच आसा आनी थंय न्हंयांच्या प्रवाहाक लागून तयार जाल्लीं कोनीं आसात. मोरेव्हिया वाठार दक्षिणेचें डॅन्यूब मळ आनी उत्तरेचें सायलीशिया मळ हांकां जोडटा. हांगा अस्तंतेपरस उदेंतेवटेन चडटी चड आसा. 'मॉराफ्स्का ब्राना' ही पायण मोराव्हिया वाठारांत आसा.

स्लोव्हाकियांतलो कार्पेथियन पर्वतवाठार म्हळ्यार ऑस्ट्रियांतल्या आल्प्स पर्वतांच्या विस्ताराचो डॅन्यूब पलतडीं ईशान्येवटेन गेल्लो एक वांटो जावन आसा. दक्षिणेंत अस्तंत-उदेंत वळी आशिल्ले ल्हान कार्पेथियन दोंगर (मार्ले कार्पेटी) उत्तरेखटेन पावतासर ऊंच जातात. तांच्या वळींच्या मदीं रुंद देगणां आसात. सामकेच उत्तरेखटेन बेस्किदी पर्वताचे तुटके फांटे आसात. ताचे एकेवटेन तात्रा पर्वत आनी तातूंतलें दोंगरातेमक गेर्लाकॉफ्का हें देशांत सगळ्यांत चड ऊचायेचें (२,६५५ मी.) आसा.

ह्या देशाक खंयचेच वटेन दर्यादेग ना. जर्मनीवटेनच्यान उत्तर समुद्राक मेळपी लाबे (एल्ब) न्हंयच्यो ऑर्झे (एगर), बेरोंका आनी व्हल्टाव्हा ह्यो म्हत्वाच्यो उपन्हंयो बोहीमियांतल्यान व्हांवतात. मोरेव्हियाच्या उत्तर वाठारांत सुरू जावपी ओड्रा (ओडर) न्हंय पोलंडांतल्यान वचून फुडें बाल्टिक दर्याक मेळटा. काळ्या दर्याक मेळपी डॅन्यूबची म्हत्वाची उपन्हंय मोराव्हा देशाच्या मदल्यान व्हांवता. तिका मोरेव्हियांतल्यान डिये, इग्लाव्हा आनी स्विताहा न्हंयो मेळटात, जाल्यार स्लोव्हाकिया हांगासावन व्हा, न्यित्रा आनी हरॉन न्हंयो मेळटात. दक्षिण बोहीमियांत ट्रेबॉन आनी बुद्येयॉवित्से वाठारांनी बरींच तळीं आनी कोणां आसात. स्लोव्हाकियाच्या ऊंच तात्रा पर्वत वाठारांत बरींच ल्हानसान सोबीत अशीं सरोवरां आसात.

हवामानः देशाच्या ऊंच सकयल वाठाराप्रमाण हवामानांत फरक दिसून येता. सकयल्या वाठरांनी तें उण्या प्रमाणांत थंड जाल्यार उंचेल्या वाठारांनी बरेंच थंड आसता. स्लोव्हाकियाच्या पर्वतवाठारांनी हिम पडिल्ल्यान थंयचें हवामान शीतळ जाल्यार डॅन्यूब न्हंयचे देगेवयले हवामान त्या मानान बरेंच उब दिवपी आसा. पावस गिमांत चड पडटा. अस्तंतेवटेन बोहीमियांत प्राग हांगा पावस उणो (४४३ मिमी.), उण्यांत उणें तापमान -३° से. आनी चडांत चड १९.५ ° से. आसता. बोहीमियांत आनी मोरेव्हियांत बरेच खेप धुकें आसता. कार्पेथियन पर्वत वाठारांनी दर १०-१५ वर्सांनी भयंकर वादळां जातात.

बनस्पत आनी मोनजातः बोहीमिया, मोरेव्हिया-सायलीशिया हांगा बऱ्याच प्रमाणांत रानां आसात. थंय स्प्रूस, फर, स्कॉट हे साकें रुख आसात. बोहीमियाचे शिमेवयल्या पर्वतांनी बेच्व्हा आनी लाबे न्हंयचे उत्तरेखटेन ओक जातीचे रुख दिश्टी पडटात. पानां झडपी तरांतरांचे रुख हांगा व्हड प्रमाणांत आसात.

कांय प्रमाणांत वांस्वेल, कोलसुणीं, लिंक्स आनी रानमाजर, चड प्रमाणांत ऑटर, बॅजर, पोलकॅट, मार्टेन आनी मिंक, रानांनी तांबडें हरण, तरो आनी रानदुकर असले प्राणी हांगा आसात. भांगराकोराचो आनी धवो गरुड, ऑस्प्री, ग्रिकॉन, ईजिप्शियन, गीद, गरुड, घुघुम हांचे वांगडा उदकावटेन आनी चिखलाच्या वाठारांनी रावपी सुकणीं, काळी आनी धवीं बकीं हांगा दिश्टी पडटात. नुस्त्यांमदीं डॅन्यूब न्हंयेंत सांपडपी व्हडलो कॅटफीश-'वेल्स' हें हांगाचें खाशेलेपण आसा. कांसव, तरेकवार सोरोप, शेड्डे, पाली, बेबकां असलीय मोनजात चेकोस्लोव्हाकियांत दिश्टी पडटा.

इतिहासः ह्या देशाच्या पूर्विल्ल्या इतिहासाविशीं आठव्या शतमानामेरेन स्पश्ट म्हायती मेळना. चेक आनी स्लोव्हाक ह्यो जमाती तेन्ना थंय अस्तित्वांत आशिल्ल्यो. ह्यो स्लाव्हिक समाजाच्योच दोन शाखा आशिल्ल्यो. आठव्या शतमानांत मॉइमिर ह्या एका जमातमुखेल्यान मोरेव्हियन राज्याची स्लोव्हाकियांत थापणूक केली, त्या काळांत सिरिल (कॉस्टंटीन ८२७-६९) आनी मिथोडीयस (८२६-८५) ह्या दोन ग्रीक धर्मप्रसारकांनी स्लोव्हाकियांत किरिस्तांव धर्माचो प्रसार केलो. मग्यार नांवाच्या हंगेरींतल्या लोकांनी ह्या राज्याचेर जैत मेळोवन आपलो शेक स्लोव्हाकियाचेर गाजयलो (९०५). फुडलीं कांय शतमानां हो वाठार मग्यारांच्याच शेकातळा आशिल्लो. मध्ययुगांत १०४१ वर्सा बोहीमियांतलो जातमुखेली रोमन पवित्र साम्राज्याचो मांडलिक जालो. बोहीमियांतले राजा ह्या काळांत जर्मन तंत्रज्ञ आनी वेपाऱ्यांक थंय येवपाखातीर उर्बा दिताले आनी आलाशिरो दिवन तांकां आपल्या देशांत राबितो करूंक लायताले. १३४७ त बोहीमियाचो चार्ल्स हाचविन हो रोमन साम्राज्याचो सम्राट जालो. ताणें बोहीमियाची बरीच उदरगत केली आनी बोहीमियाची नामना सगळेकडेन पातळायली. चेक लोक ह्या काळाक भांगराचो काळ अशें मानतात. चार्ल्स आपल्या राज्याचीं सगळीं सुत्रां प्राग हांगा सावन चलोवंक लागलो. चार्ल्साच्या मरणाउपरांत बोहीमियांत धर्मीक झगडीं जावंक लागलीं. जॉन हस (१३६९-१४१५) हाणें रोमन कॅथलिक चर्च पध्दतींत सुदारणा जावची, हेखातीर चळवळ सुरू केली. जॉन हस हाका उपरांत लासून मारलो; पूण ताची चळवळ फुडें २० वर्सांमेरेन चालूच उरली. इ. स. १४३४ त दोनूय वटांच्या लोकांनी एक कबलात केली. पूण १६२० त ती फसली.

ह्या काळांत बरेच स्लोव्हाक लोक शिक्षणाखातीर प्राग हांगा आयले. फुडें पोलंडच्या राजान बोहीमियाचेर शेक गाजयलो. १५२६ त बोहीमियाचो राजा दुसरो लुई हाका तुर्कांआड झुजतना मॉहाच हांगाचे

डायेंत मरण आयलें. तेन्ना कॅथलिक पंथाच्या सरदारांनी ऑस्ट्रियाचो यलो फर्डिनंड हाका राजा म्हूण चेक गादयेर बसयलो. ह्या राजावरवीं ांगा हॅप्सबर्ग घराण्याची कारकीर्द चालू जाली. फर्डिनंडान कॅथलिक र्मपंथाक फाटबळ दिलें आनी प्रॉटॅस्टंट लोकांनी हॅप्सबर्गावांगडा झूज सुरू केलें (१६१८); पूण प्रॉटॅस्टंटांचो १६२० त पराभव जालो. पूण हें धर्मीक झूज सगळ्या युरोपांत पातळ्ळें. तें 'तीस वर्सांचें झूज' म्हूण इतिहासांत गाजिल्लें आसा. ह्या झुजाक लागून चेक लोकांचें बरेंच लुकसाण जालें. बोहीमिया, मोरेव्हिया आनी स्लोव्हाकिया ह्या प्रांतांची अर्थीक आनी राजकी नदरेन परिस्थिती इबाडली. स्लाव्ह फुडाऱ्यांनी चेकोस्लोव्हाकियांत राश्ट्रीय अस्मिताय जागी केली. १८४८ त बोहीमिया आनी स्लोव्हाकिया हांणी हंगेरींतल्या मग्यार लोकांवांगडा ऑस्ट्रियाआड बंड केलें. पूण तें मोडून उडयलें. ह्या बंडांतल्यान १८६७ त मग्यारांनी ऑस्ट्रियाकडल्यान समान हक्क मेळयले. हाका लागून ऑस्ट्रिया-हंगेरी हीं दोन राज्यां निर्माण जालीं; पूण चेक आनी स्लोव्हाक हांकां कसलोच राजकी दर्जो मेळ्ळो ना.

पयल्या म्हाझुजावेळार हॅप्सबर्ग सरकारान बोहीमियन क्रांतीकारकांआड कडक उपाय काडले. तेन्ना टॉमाश मासारिक, ताचो शिष्य एदुआर्त बेनेश, मिलान, श्टेफानिक ह्या सारक्या फुडाऱ्यांनी चेकोस्लोव्हाक राश्ट्रीय समितीची थापणूक केली. पयल्या म्हाझुजाचो पुरायपणान फायदो घेवन हॅप्सबर्गाकडल्यान पुराय स्वतंत्रताय मेळोवपाचें ताणी थारायलें. ताका लागून इश्ट राश्ट्रांचें बरेंपण मेळोवपाखातीर ते देशाभायर गेले. कितल्याशाच चेक सैनिकांनी हॅप्सबर्ग सैन्यांतल्यान भायर सरून ल्हान पंगड उबारले. स्लोव्हाकियांत कारेल क्रेमर आनी ताचे भुयगत वांगडी हांची 'माफिया' ही संघटना हॅप्सबर्गावांगडा झुजताली. मासारिक आनी हेर सगळे स्लोव्हाक फुडारी अमेरिकेंत एकठांय आयले आनी तांणी पिट्सबर्ग कबलातीचेर सयो केल्यो. हे कबलातीवरवीं चेक आनी स्लोव्हाक हांकां नव्या देशांत सारकेंच प्रतिनिधीत्व मेळटलें अशें थारलें. इश्ट राश्ट्रांनी ह्या तात्पुरत्या सरकाराक चेकोस्लोव्हाकियाचें सरकार म्हूण मान्यताय दिली. हॅप्सबर्ग सत्तेच्या दुबळेपणाचो फायदो घेवन २८ ऑक्टोबर १९२८ दिसा चेकोस्लोव्हाकिया प्रजासत्ताक जाल्ल्याची घोशणा जाली. चेक आनी स्लोव्हाक निमाणे एकठांय येवन हें राज्य निर्माण जालें. मासारिक हांगाचो पयलो अध्यक्ष आनी बेनेश परराश्ट्रमंत्री जालो. १९२१ त हांगा कम्युनिस्ट पक्षाची थापणूक जाली.

दुसऱ्या म्हाझुजापयलीं हिटलरान चेकोस्लोव्हाकियाचे कुडके करपाचे नदरेन हांगाच्या जर्मन उलोवप्यांखातीर वेगळ्या स्वतंत्र प्रांताची मागणी केली. चेकोस्लोव्हाकियाचो कांय वाठार जिखपाचो ताचो हेत आशिल्लो. ह्या जर्मन उलोवप्यांक सुडेटन जर्मन अशें म्हण्टाले. तांचो राबितो चडसो स्नुडेटन दोंगरा वाठारांनी आशिल्लो. चेकोस्लोव्हाकियाचे स्वतंत्रतायेचेर संकश्ट आयलां हें पळोवन मासारिक हाणें रशिया आनी फ्रांस हांचेलागीं इश्टागतीची कबलात केली; पूण १९३८ त इटली, फ्रांस, ब्रिटन आनी जर्मनी हांचे फुडारी जर्मनीचे मागणेचेर विचार करपाखातीर जमले आनी फ्रांस आनी ब्रिटनान जर्मनीचे मागणेक तेंको दिलो. ह्या वेळार देशाचो अध्यक्ष बेनेश आशिल्लो. तो राजीनामो दिवन इंग्लंडाक गेलो. १९३९ त हिटलरान चेकोस्लोव्हाकियाचेर जैत मेळोवन म्यूनिक कबलात न्हयकारली. बेनेश स्वतंत्र चेकोस्लोव्हाकिया चळवळीचो फुडारी जालो. ताका टॉमास मासारिकाच्या पुतान, जॉन मासारिकान पालव दिलो. १९४१ त रशियन सैन्यावांगडा ते चेकोस्लोव्हाकियांत आयले आनी तांणी सत्ता हातांत घेतली. बेगोबेग तांणी ६०% उद्येगांचें राश्ट्रीयकरण केलें आनी रशियाक रुथीनीया हो उदेंत स्लोव्हाकियाचो वाठार दिलो. १९४६ त हांगा वेंचणुको जाल्यो. राश्ट्रीय सभेच्यो २०० तल्यो ११४ सुवातो कम्युनिस्टांक मेळ्ळ्यो. कम्युनिस्टांचें बळगें वाडलें आनी पंतप्रधान आनी हेर मुखेलमंत्री त्याच पक्षाचे जाले. १९४८ त कम्युनिस्टांनी बंड करून सगळीच सत्ता आपल्या हातांत घेतली, संविधान तयार केलें आनी

वेंचणुको घेतल्यो. जॉन मासारिकान आत्महत्या केली अशें म्हण्टात. तशेंच बेनेश हाणें राजीनामो दिलो. ताचे सुवातेर क्लेमंट गोटव्हाल्ड (१८९६-१९५३) पंतप्रधान जालो. ताणें रशियाचे धर्तेचेर राज्याची उबारणी केली. शिक्षणीक आनी धर्मीक संस्था कम्युनिस्टांच्या नियंत्रणाखाल आयल्यो. रोमन कॅथलिक पाद्रींक बंदखणींनी घाले. चेकोस्लोव्हाकिया आनी पोलंड हांणी अर्थीक सहकार्याखातीर एक परिशद आपयली. चेकोस्लोव्हाकिया रशियाक बरेच लागीं आयलो. चडशीं धोरणां थारावचेपयलीं हांगाच्या सरकाराक रशियांतल्यान बुद्द मेळूंक लागली. १९५३ त गोटव्हाल्ड हाका मरण आयलें आनी आंटान्यीन झापोटोक्या अध्यक्ष जाल्यार विल्यम शिरोक्या पंतप्रधान जालो. १९५०-१९६० ह्या धा वर्सांच्या काळांत ह्या देशांत अर्थीक मळार थीरपण उरलें ना. राश्ट्रीयकरणाचोय व्हडलोसो फायदो जालोना. १९५७ त आंटान्यीन नोव्हट्न्या अध्यक्ष जालो. ताणें १९६२ त रशियांतल्यान तेल हाडपाखातीर नळ येवजण सुरू केली.

इतले मजगतीं कम्युनिस्ट सत्तेआड लोकांचो बोवाळ चालू जालो. विचारस्वतंत्रताय, रशियन धर्तेचेर आशिल्ले राज्यपध्दतीक विरोध ह्या गजालींतल्यान चळवळी सुरू जाल्यो. १९६७ मेरेन विद्यार्थी आनी लेखक हांणी हे चळवळीक तेंको दिलो. निमाणें १९६८ त कम्युनिस्ट फुडाऱ्यांनी कांय मुळावे राजकी बदल करपाचें मान्य केलें. अलेक्झांडर डुब्चेक हो कम्युनिस्ट पक्षाचो पयलो सचिव जालो. ताणें चेकोस्लोव्हाक कम्युनिस्ट पक्षांत उदारमतवाद आनी लोकशाय तत्त्वां हाडपाखातीर, तशेंच रशियाचो शेक उणो करपाखातीर कांय कार्यावळी मुखार हाडल्यो. तांकां हांगाच्या लोकांचो येवकार मेळ्ळो; पूण रशिया आनी हेर कम्युनिस्ट राश्ट्रां ह्या देशांकडेन दुभावाचे नदरेन पळोवंक लागलीं. चेकोस्लोव्हाकियान आपूण कम्युनिस्ट तत्त्वांकडेन तडजोड करचो ना, अशें जाहीर करून लेगीत २१ ऑगस्ट १९६८ दिसा वॉर्सा कबलातीप्रमाण सुमार पांच लाख रशियन सैनिक चेकोस्लोव्हाकियांत घुसले. १९६९ त डुब्चेक हाका स्वताचें पद सोडचें पडलें आनी गुस्टाव्ह हुसेक हो पयलो सचिव जालो.

चेकोस्लोव्हाकियांतल्या हंगामी मंत्रीमंडळांत १९७३ त बरेच बदल जाले. १९७७ त हांगाच्या कांय बुध्दीजीवी लोकांनी हुसाकाच्या सरकाराआड चार्टर ७७ ही चळवळ उबारली. पूण हे चळवळीच्या सगळ्या फुडाऱ्यांक ख्यास्त दिवन हुसाक हाणें ती मोडली. १९८५-८६ त रशियाकडल्यान हुसाकाच्या राज्यकारभाराचेर टिका केली. हुसाक हाच्या फुडारपणाखाल चेकोस्लोव्हाकियाचें सरकार सद्यामेरेन थंय सत्तेर आसा.

राज्यवेवस्था: १ जानेवारी १९६९ सावन चेकोस्लोव्हाकिया हो चेक सोशलिस्ट रिपब्लिक (बोहीमिया, मोरेव्हिया आनी सायलीशियाचो कांय वाठार) आनी स्लोव्हाक सोशलिस्ट रिपब्लिक (स्लोव्हाकिया) ह्या दोन राश्ट्रांचो मेळून जाल्लो एक संघराज्य समाजवादी प्रजासत्ताक देश आसा. ह्या दोन प्रजासत्ताकांक समान हक्क आसात. चेक प्रजासत्ताकाचो राज्यकारभार चलोवपाखातीर २०० प्रतिनिधींचें राश्ट्रीय मंडळ आसा, जाल्यार स्लोव्हाक प्रजासत्ताकाचो राज्यकारभार १५० प्रतिनिधींच्या राश्ट्रीय मंडळावरवीं चलता. संघराज्य विधीमंडळांत दोनूय प्रजासत्ताकांचे वांगडी आसतात. हांची संख्या १५० आसा आनी देरक प्रजासत्ताकाचे ७५ प्रतिनिधी आसात. हे भायर संसदेचें दुसरें घर म्हळ्यार लोकमंडळ (चेंबर ऑफ द पीपल) हातूंत १३७ चेक आनी ६३ स्लोव्हाक प्रतिनिधी आसतात. संसदेचे वांगडी राश्ट्राध्यक्षाक वेंचतात आनी राश्ट्राध्यक्ष केंद्रीय मंत्रीमंडळाची नेमणूक करता. दर पांच वर्सांनी वेंचणुको जातात आनी सत्ता अप्रत्यक्षपणान कम्युनिस्ट पक्षाच्या हातांत आसा. १८ वर्सां पुराय केल्या दरेकल्याक मत दिवपाचो अधिकार, जाल्यार २१ वर्सां पुराय केल्या दरेकल्याक वेंचणुको लडोवपाचो अधिकार आसा. कम्युनिस्ट पक्षाच्या फुडारपणाखाल कामगार आनी युवक संघटना आसात. ह्या संघटनांच्या प्रतिनिधींचीं नांवां वेंचणुकांखातीर सुचयतात.

थळावो राज्यकारभार राश्ट्रीय समित्यांवरवीं चलता. अश्यो १ प्रांतीय समित्यो आसात आनी प्राग आनी ब्राटीस्लाव्हा ह्या शारांखातीर वेगळ्यो समित्यो आसात. हांच्योय वेंचणुको दर पांच वर्सांनी जातात.

अर्थीक स्थिती: शेतवडीच्या मळार उद्येगीकरण आनी यंत्रांचो उपे ह्या गजालींक लागून हांगा पिकावळ बरीच जाता. गंव, बार्ली, मको साखरबीट, बीयर तयार करपाखातीर हॉप्स, राय ओट्स आनी बटाट हें हांगाचीं मुखेल पिकां. गोरवां पोसपाच्या धंद्यांतल्यान मांस आनी दूद व्हड प्रमाणांत मेळटात. रानांतल्या रुखांक लागून लांकूड उद्येगाची उदरगत जाल्या.

खनिज उत्पन्नाच्या मळार हांगाची परिस्थिती बरी ना. खनिजां बऱ्यार उण्या प्रमाणांत सांपडटात. हांगाच्या तळ्यांनी, कोंडांनी आनी न्हंयांनी मुद्दम तयार केल्ली नुस्त्याची पिकावळ अर्थवेवस्थेक बरेच आदार दिता. कार्प, टेंब पायक, पर्च आनी ट्राव्ट जातीचें नुस्तें हांगा चड प्रमाणांत मेळटा.

उद्येगीक उत्पादनाच्या मळार हांगाच्या लोकांनी पयलीं सावन नामना मेळयल्या. कम्युनिस्ट राजवटीखाला उद्येगधंद्याच्या मळार नेटान वाढ जाली. धातू, कोक, शिमीट, पेपर, रसायनां, सारें, प्लॅस्टिक, कृत्रिम वस्त्रां, कपडो ह्यासारक्या वस्तूंचे कारखाने बरेच पातळ्ळ्यात. हे भायर बीयर, हॅलिकॉप्टर्स, हेर वाहनां हांचे कारखानेय उदरगतीक पावल्यात. अर्थीक नदरेन हो देश बरोच फुडारिल्लो आसा. देशाच्या पुराय अर्थवेवस्थेचेर रशियाचो प्रभाव आसा. रशियाच्या पालवांतल्यान हांगाचे चडशे उद्येग उबे आसात. देशांतल्या सोबीत थळांक लागून पर्यटनांतल्यान बरेंच उत्पन्न मेळटा. धातू, पेट्रोलियम, शेतवडीच्या मळावयलीं आनी हेर मळांवयलीं यंत्रां आनी उपकरणां, रसायनां हांची आयात रशिया, उदेंत जर्मनी, पोलंड, हंगेरी, अस्तंत जर्मनी हांगासावन जाता. कपडो, यंत्रां आनी वाहनां, चामड्याच्यो आनी प्लॅस्टिकच्यो वस्तू ह्या सारक्या वस्तूंची निर्यात चडशी रशिया, उदेंत जर्मनी, पोलंड, हंगेरी, अस्तंत जर्मनी, युगोस्लाव्हिया, बल्गेरिया, ऑस्ट्रिया आनी रुमानिया आदी देशांनी जाता.

कोरुना (चेकोस्लोव्हाक क्राउन) हें हांगाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारणः १९८४ मेरेन चेकोस्लोव्हाकियांत ७४,८९१ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले सगळेच म्हळ्यार १०० % पक्के आशिल्ले. त्याच वर्सा रेल्वेमार्गांची लांबाय १३,११४ किमी. आशिल्ली. व्हाल्टाव्हा, एल्ब आनी डॅन्यूब ह्या न्हंयांतल्यान उदकांतली येरादारी चलता. उदकामार्गांतल्यान ह्या देशाचे संबंद हेर देशांकडेन येतात. चेकोस्लोव्हाक एअरलायन्स हे संस्थेवरवीं हवाईमार्गांवयली येरादारी चलता. राश्ट्रीय तशेंच आंतरराश्ट्रीय मार्गांचेर ही संस्था येरादारी सांबाळटा. हेर देशांतल्या विमानकंपन्यांवरवींय हांगा येरादारी चलता. प्राग, बर्नो, ब्राटिस्लाव्हा, ओलोमॉक, कोशीक ह्या शारांनी मुखेल विमानतळ आसात. येरादारीच्या मळार हो देश फुडारिल्लो आसा.

१९८४ मेरेन हांगासावन ३० राश्ट्रीय थरावयलीं दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. 'रुदे प्राव्हो' हें कम्युनिस्ट पक्षाचें अधिकृत दिसाळें, हातूंत मुखेल आसा. हेर बरींच नेमाळींय हांगासावन उजवाडाक येतात.

रेडिओ, दूरचित्रवाणी ह्या प्रसारमाध्यमांचीय हांगा बरीच उदरगत जाल्या. सगळ्यां प्रसारमाध्यमांचेर सरकाराचें पुरायपणान नियंत्रण आसता. संचारणाच्या मळार ह्या देशाचो पांवडो बरोच ऊंच आसा.

लोक आनी समाजजीणः वंशीक नदरेन ह्या देशांतले ६३.८ % लोक चेक, ३१% स्लोव्हाक, ३.८% हंगेरीयन, आनी उरिल्ले पॉलिश, जर्मन युक्रेनियन आनी हेर वंशांचे आसात. हांगा सुमार ६५.५% रोमन कॅथलिक, २०.१% नास्तिक आनी उरिल्ले हेर धर्मपंथांचे आसात.

परंपरेंतल्यान चलत आयिल्ले सण, उत्सव, चालीरिती आनी रावपाची पध्दत गांवगिऱ्या वाठारांनी आनी खास करून शेतकारांच्या जिवितांत आयजमेरेन तिगून उरल्या. देखून अन्न, भेस आनी घरां कांय

...ारांनी परंपरेन आयिल्लीं तशींच आसात. शारांतल्यान लोकांचें ...ीत हाचेपरस सामकें वेगळें आसा. आवय-बापूय दोगांय चडशीं ...ार वचपी आशिल्ल्यान भुरग्यांचेर सरकाराचें लक्ष आसता. ...नपणासावन देशाचेर भक्ती करपाची तांकां गोडी लायतात. तांचें ...ण, खाणजेवण, कपडे, मनोरंजन हांची जापसालदारकी सरकार ... . कामगारांच्या भुरग्यांक हांगा हेरांपरस मात्स्यो चड सवलती ...टात.

गांवांनी रावपी शेतकार, जर तो चेक आसत जाल्यार मात्सो चड ...रिल्लो आसता. त्यामानान स्लोव्हाकियांतलो शेतकार मागाशिल्लो ...नी गोखां पोसपाच्या उद्देगांचेर चड आदारिल्लो आसा.

साम्यवादी राज्यपध्दतीक लागून हांगाच्या लोकांच्या रावपाचो पांवडो ...च सुदारला. बायलांक समाजांत बरोबरीची सुवात आसा.

कलेचे नदरेंतल्यान हो देश पयलींसावन संपन्न आसा. पूर्विल्ल्या तशेंच ...थिक आनी बरेक काळांतले परंपरेची पुरायपणान जतनाय केल्या. ...ांत कितल्याशाच शारांनी पोरन्यो इगर्जी, किल्ले, सभाघरां आनी हेर ...तेहासीक वास्तू बरेतरेन सांबाळून दवरल्यात. प्राग ह्या शाराचे ...स्कृतिक गिरेस्तकायेची आयजमेरेन संवसारांत तोखणाय जाता.

संगीताच्या मळार एकुणिसाव्या शेंकड्यासावन हांगा उदरगत जायत ...ल्या. बोहीमियांतलें संगीत, वाद्यां, वाद्यां वाजोवपी पंगड कितल्याशाच ...तमानांसावन नामनेक पावल्यात. स्मेताना आनी द्वोराक ह्या सारके व्हड गीतकार हांगा जावन गेले. प्रागा शारांत जावपी वर्सुकी संगीत मेळाक ...वसारांतल्यान कितलेशेच लोक भेट दितात. बोहीमियन नृत्याचो प्रभाव ...राय युरोपीय नृत्याचेर दिसून येता. 'पोल्का' हो हांगाचो नृत्यप्रकार ...वसारभर तोखणायेचो थारला. नाटक, सिनेमा, चित्रकला ह्या मळार ...ंगाच्या फिशाल लोकांनी नामना मेळयल्या.

शियाळ्यांतले बर्फावयले खेळ हांगाच्या लोकांमदीं प्रिय आसात. ...र्फावयलो हॉकी, फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, नाडेपेन्ना (athletics) ह्या सारक्या ...ळांनी संवसारीक सर्तींत चेकोस्लोव्हाकियाच्या खेळगड्यांनी आपल्या ...उंचेल्या पांवड्याचें प्रदर्शन केलां.

शिक्षण: राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण सुमार ९९% आसा. हांगाच्या ...ाळेंतल्या शिक्षणाची परंपरा सतराव्या शेंकड्यासावन सुरू जाली. ...ाळेंतलें शिक्षण ९ वर्सांचें आसता. हें शिक्षण फुकट, सक्तीचें आनी ...एकसारकें आसा. रशियन भाशा तिसरी भाशा म्हूण शिकयतात. ...ामक्याच मुळाव्या पांवड्यावयलें शिक्षण सरकाराच्या ...ापसालदारकेखाल चलता. शिक्षणसंस्थ्यांचे प्रमाण बरेंच व्हड आसा.

चडशे विद्यार्थी वैजकी, अभियांत्रिकी, समाजविज्ञान, शेतवड ह्या सारक्या विशयांचें शिक्षण घेतात. १३४८ त थापणूक जाल्लें चार्लस् विश्वविद्यालय (कार्लोवा युनिव्हर्सिटी) आनी १७०७ त थापणूक जाल्लें चेक तांत्रिकी विश्वविद्यालय, हीं मध्य युरोपांतलीं सगळ्यांत पोरनी शिक्षण केंद्रां आसात. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत शिक्षणीक संस्थ्यांची नेटान वाड जाली. रशियाचो बेस बरो पालव शिक्षणाच्या प्रसाराखातीर आनी उदरगतीखातीर मेळ्ळो. विश्वविद्यालयाभायर संशोधन आनी शिक्षणाच्या मळार हेर बऱ्योच संस्था वावुरतात. शिक्षण पुरायपणान सरकारी नियंत्रणाखाल चलता. उंचेल्या पांवड्यावयल्या शिक्षणाची हांगा बरी वेवस्था आसा. हांगाच्या विश्वविद्यालयांनी संवसारांत कीर्त मेळयल्या.

भाशा आनी साहित्य: चेक ही इंडो-युरोपीय भाशापंगडांतली स्लाव्हिक घोम्याचे अस्तंतेवटेन उपेगांत येवपी एक म्हत्वाची भाशा. ही भाशा उलोवप्यांची संख्या बरीच व्हड आसा. स्लोव्हाक ही भाशाय चेक भाशेक बरीच लागींची आसा. ह्यो दोनूय भाशा हांगाच्यो अधिकृत भाशा. हे भायर अल्पसंख्य लोकांच्यो मग्यार (हंगेरीयन), पॉलिश, रुथेनियन, यिड्डीश आनी जर्मन ह्योय भाशा हांगा उपेगांत येतात.

सद्याक तिगून उरिल्लें चेक साहित्य तेराव्या शतमानाच्या दुसऱ्या अर्दासावनचें आसा. ह्या काळांत स्तोत्रां, महाकाव्यां, भावकाव्यं, नाटक अशा साहित्यप्रकारांची हांगा निर्मणी जाली. सोळाव्या शतमानांत 'बायबल'चो अणकार चेक भाशेंत जालो आनी उपरांत ताची स्फूर्त घेवन हांगा बरीच ग्रंथनिर्मणी जाली. सतराव्या-अठराव्या शेंकड्यांत हॅप्सवर्ग घराण्याचे सत्तेखाल हांगाच्या साहित्यवावराक जाय तशी उर्बा मेळ्ळी ना. पूण ते परिस्थितींतलेगीत जॉन एमस कॉमीनियस हाणें चेक भाशेंतल्यान समृध्द ग्रंथरचणूक केली. अठराव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दासावन हांगा विज्ञानाच्या उदरगतीच्या वावरांतल्यान साहित्याच्या मळार बरीच बरपावळ जाली. राश्ट्रवाद आनी देशभक्तीचे प्रेरणेंतल्यान चेक साहित्यीकांनी आनी विद्वानांनी नामना मेळयली. यॉसेफ डॉब्रॉव्हस्की, यॉसेफ युंगमान, पावेल यॉसेफ शाफारझीक, फ्रांस्यिशेक पालाट्स्की हे साहित्यिक ह्याच काळांत जावन गेले. १९ व्या शेंकड्यांत यान नेरुदा, कारेल मारवा, हालेक व्हीस्वेस्लाव्ह, यारोस्लाव्ह व्हर्खलिट्स्की, स्वाटॉप्लुक चेख हे कवी तशेंच बोझेना नेम्कोवा, कारोलिना स्वेट्ला, आलॉय्स यिरासेक हे कादंबरीकार नामनेक पावले. साम्यवादाच्या प्रभावान साहित्यनिर्मणेच्या मळार नामना मेळोवपी विसाव्या शतमानांतले साहित्यीक म्हळ्यार यॉसेफ होरा आनी यिरझी वॉल्कर. हांच्याभायर कारेल चापेक, फ्रांटियशेक, लँगर हे नाटककार, कारेल मातेज, चापेक-चॉड, इग्नाट हर्मन आनी हेर कितलेशेच म्हान लेखक हांगा नामनेक पावले. सद्याचे साम्यवादी राजवटीक लागून साम्यवादी तत्त्वांचेर आदारिल्लें साहित्य हांगा बऱ्याच प्रमाणांत पातळ्ळां.

म्हत्वाचीं थळां: बोहीमियांतले पर्वत, रानांची सोबीतकाय, वखदी उदकाच्यो झरी, डॅन्यूब न्हंय, कार्पेथियन पर्वत ह्यो गजाली पर्यटकांक आकर्शित करतात.

प्राग ही देशाची राजधानी, बॅर्नो, बाटीस्लाव्हा, प्रेसबर्ग, कॉशित्से आनी स्लोव्हाक हीं शारां म्हत्वाचीं आसात.

ओस्ट्राव्हा हें लोखणकारखान्याखातीर, पेल्झेन हें एक उद्देगीक केंद्र, स्कोडा थंयचे बीयरीखातीर आनी ऑलॉमोत्स, लीबेरेत्स ह्याय थळांक म्हत्व आसा.

- कों. वि. सं. मं.

चेटणी:

जेवण वा नाश्तो (breakfast) हातूंतलो एक पूरक पदार्थ. हेर पदार्थांवांगडा तिखट, आमट असो खर सुवाद मेळचो म्हूण केल्लो पदार्थ. चेटणेचे जायते प्रकार आसतात. चेटण्यो वांटून, कुटून वा मुड्डून करतात. तातूंतल्यो कांय चेटण्यो अश्यो:

१. *हरवे मिरसांगेची चेटणी:* हे चेटणेक हरव्यो मिरसांगो, कोथमीरेचो पालो, सोय, आमटाण, साकर आनी मीठ अशे जिन्नस लागतात. हें सगळे एकठांय करून वांट्टात.

२. *लसणीची चेटणी:* हातूंत सोय, लसणीच्यो बोयो, तांबड्यो (सुक्यो) मिरसांगो, आमटाण आनी मीठ अशे जिन्नस घालतात.

३. *सांसवांची चेटणी:* सांसवां आनी हिंग तापिल्ल्या तव्यार फुलयतात. तातूंत सुक्यो मिरसांगो, सोय, आमटाण, मीठ घालून वांट्टात.

४. *कुटिल्ली चेटणी:* चेटणेंत लसूण, सोय, सुक्या मिरसांगांचो पिठो, तीळ, मेथी, मिरयां, हिंग हें सगळें एकठांय करून कुटतात. ही चेटणी जायतो तेंप तिगूंक शकता.

५. *मुड्डिल्ली चेटणी:* हातूंत चिरिल्लो कांदो, सोय, मिरसांगांपिठो, आमटाणीचें उदक, मीठ, साकर हें सगळें एकठांय करून मुड्डितात. हातुंतूच दुसरो प्रकार करतात; तातूंत मिरसांगां पिठ्या जाग्यार हरवे मिरसांगेचे कुडके घालतात.

ह्या चेटण्यांभायर आल्याची चेटणी, मिरसांगेचें रायतें आनी हेर जायते चेटण्यांचे प्रकार आसात.

तरेकवार भाज्यो आनी सोय घालून वांटिल्ले चेटणेक, ते ते भाज्येवेल्यान नांव आसा. देखीक: आमाड्याचें सांसव, आमाड्याची करम, कारात्याचें रायतें, घोटांचें सांसव आदी.

लसणीचे चेटणेंत आमटाणीच्या बदला सोलां घालून गोंयांत तिखटें हो प्रकार करतात. हें तिखटें पणसाचीं सुकिल्लीं भिकणां उकडून ताचे

वांगडा खातात.

चडकरून चेटणी निखटी खायनात. भाकरी, पाव, चपाती, पोळो, साण्णां (हीट) हांकां लावन खातात.

- सुधा आमोणकार

चेटूक (यातुविद्या) : जादूचे दोन अर्थ आसातः १. जादूटोणा (चेटूक) म्हळ्यार अलौकिक वा गूढ शक्तीची खाशेली पात्रताय आशिल्ल्या मनशान ऐहिक हिताची प्राप्ती वा वायटाचें निवारण करपाच्या हेतान केल्ली साधना आनी ते साधनेचें कर्मकांड वा तंत्र. २. जादूचे खेळः सामान्य लोकांक अज्ञात युक्तींनी, हातचलाखीन भुलोवन तरेकवार चमत्कार करून दाखोवप-

'जादू' शब्द 'यातु' ह्या संस्कृत शब्दावयल्यान आयला. फार्सींतसून भारतीय भाशांत 'जादू' हो शब्द आसा तसो आयलो. वेदकाळांत 'यातु' म्हळ्यार 'जादू' हो शब्द उच्च धर्माचे नदरेन अयोग्य मानिल्ल्या कर्मकांडाचो दर्शक मानिल्लो. 'टोणा' हो कन्नड भाशेंतलो शब्द आसून ताचो अर्थ 'फटोवप' असो जाता.

यातुविद्येक 'मायावेद' अशी संज्ञा वैदिक काळांत प्रचलित आशिल्ली, अशें शतपथब्राह्मणांत म्हळां. यातुवेत्त्याक 'मायी' वा 'मायाविद' अशें म्हण्टाले. जादूचो खेळ करता आसतना मायाविद धर्तरेचेर रावन आपूण अधांतरी मळबांत संचार करीत आसा, असो देखाव दाखयतालो अशें शारीरकभाष्यांत शंकराचार्यान म्हळां. ऋग्वेदांत म्हळां, की मायांच्या योगान इंद्र भोवरुपां धारण करता. मायावेद हो असुरांचो वेद आसूंक जाय, अशेंय एक मत आसा. अथर्ववेदांत म्हळां की 'मायी' म्हळ्यार 'मायावेत्ते' घातक आसून तांची बाधा जावंची न्हय म्हूण एकसारकी प्रार्थना करची पडटा.

यातुविद्या, जादू-संस्था आनी धर्म हांचेभितर एकामेकांक वेगळी करपी विभाजक शीम प्रत्यक्षांत दाखोवप भोव कठीण. सगळ्या मुळाव्या अवस्थेंतल्यान समाजांत यातुविद्या दिसून येता. भारत, चीन, ईजिप्त, ॲसीरिया, काल्डिया, बॅबिलोनिया, इराण, अरबस्तान, ग्रीस, रोम, आर्विल्लो युगपूर्व युरोप ह्यो सगळ्यो पूर्विल्ल्यो संस्कृतायो आनी राश्ट्रां हांच्यांत यातुविद्या प्रचलित आसून तांच्या धर्मांत ती भरसल्या. यातुविद्येंतल्या कर्मकांडाचेर आनी तेविशींच्या पारलौकिक वा अलौकिक शक्तींचेर सगळ्या धर्मसंस्थांत श्रध्दा प्रचलित आसा. यातुवेत्तो वा जादुगार हो दिव्यशक्ती वा व्यक्ती हांच्यांतलो मध्यस्थ आसता. मुळावे अवस्थेंतूच कर्मकांडांत आनी गुंतागुंतीचे यातुविद्येंत प्रवीण आशिल्लो यातुवेत्तो होच मंत्रिक, पुरोयत, वैज, भविश्यवादी आनी दैवज्ञ ह्या नात्यान कर्तव्यां करीत आसता.

धातुविद्येचें उद्दिश्ट ऐहिक आसता. देखीकः रोगपीडा, हुंवार, दुकळ ह्या संकश्टांचें निवारण, गरज लागता तेन्ना पावस उडोवप, धान्य आनी जनावरां हांचे समृध्दीचे उपाय येवजप, भविश्यकाळांतले उदरगतीचीं आनी अरिश्टांचीं चिन्हां वळखप हीं ऐहिक प्रयोजनां जावन आसात. हीं प्रयोजनां अलौकिक शक्तीं वरवीं यातुवेत्तो साध्य करता.

अलौकिक शक्तीभितर पिशाच, राक्षस, पितर, असुर, अप्सरा, गंधर्व, डाकिणी-शाकिणी, हडळ, डेव्हिल, सैतान ह्यो घातक शक्ती आसतात. मळबांतले गिरे हे केन्ना अनुकूल आनी केन्ना प्रतिकूल आसतात. उच्च धर्मांतले अल्ला, गॉड, परमेश्वर, बुध्द, ब्रह्म, अर्हत्, अहुर मज्द, येहोवा वा जेहोवा ह्यो संज्ञा आशिल्ल्यो पवित्र, दयामय, दिव्य शक्तीय हातूंत आस्पावतात. ह्या पवित्र आनी दिव्य शक्तींची धर्मीक समाजाक ऐहिक कल्याणाखातीर गरज आसता. आध्यात्मिक कल्याणाखातीर केल्ली आराधना जगांतलीं उच्च धर्मांतलीं देवळां, इगर्जी, मशिदी, पॅगोडा हातूंत पूर्विल्ल्या काळासावन आतांमेरेन चलत आयल्या.

कांय संशोधक आत्मकल्याणाखातीर देवाची कृपा संपादन करप वा आत्म्याची उन्नती करून घेवप, हेंच धर्माचें कार्य आसा आनी ऐहिक भायली सुस्थिती साधप, हेंच यातुविद्येचें कार्य आसा अशें मानतात. यातुविद्या मुळाव्या समाजांत उत्पन्न जाली तेन्ना धर्म नाशिल्लो, अशें तांचें म्हणणें आसा. धर्म ही यातुविद्येउपरांतची प्रगत अवस्था आसा. यातुविद्या वैयक्तिक गरजांचेर उबारिल्ली आसा, जाल्यार धर्म हो समाजीक जिणेचो नियंत्रक आसा, अशेंय कांय संशोधक म्हण्टात. कांय जाणांचें मत अशें आसा कि यातुविद्येंतूच धर्माचें बीं आसा. धर्म हें यातुविद्येचेंच उंचेलें स्वरुप जावन आसा.

प्राथमिक समाजांतली अलौकिक शक्तीची कल्पना सामकी विस्कळीत स्वरुपाची आसा. हे अलौकिक शक्तीक मानवशास्त्रज्ञ 'माना' अशी संज्ञा दितात. साबार संवसारांतल्या विंगड विंगड देशांतल्या आनी समाजांतले यातुविद्येचें पयलें गृहीत कृत्य अशें, की मनशाचें बरें-वायट करपी शक्त विश्वांतल्या पदार्थमात्रांनी पात्ळळ्यात. कांय जाणांच्या मताप्रमाण ही एकूच शक्त आसा, जाल्यार कांय जाणांच्या मताप्रमाण पदार्थांपदार्थांनी विंगड विंगड शक्ती आसात. ह्या विंगड विंगड पदार्थांतले अलौकिक शक्तीचें जादूच्या तंत्राप्रमाण चालन, संमुखीकरण वा केंद्रीकरण जाता. ह्या तंत्राच्यो तीन तरा आसातः १. दांडो वा कोंड्याची बडी, धातू, फातर, वनस्पती, मणी, हाडां, कवट्यो, केंस, दुस्मानाच्या अवयवासारखे पदार्थ, मेण, विस्तव, गोबोर, उदक खाशेलीं वखदी द्रव्यां आदी. २. मंत्रतंत्र. हातूंत द्रव्यांची खाशेले पध्दतीन मांडावळ करता आसतना खास मंत्र म्हण्टात. जे तरेचे अलौकिक शक्तीची साधना करपाची, ती मनांत हाडप वा तिचो नामोच्चार करप; जाचें बरें वा वायट साधपाचें आसा ताका मनांत हाडप वा ताचो नामोच्चार करप; स्वता यातुवेत्त्यान खाशेल्या प्रकारचे शरीरक्रियेन चलप; ह्या सगळ्यांक खाशेली पध्दत, काळ, थळ वा दिका लागता. देखीक- अमाशेचे काळखे राती मसंडीत कांय यातुक्रिया करतात. सादी मंत्रविरयत क्रियालेगीत शक्तीयुक्त आसता, अशें मानतात. तशेंच मंत्रायल्ली कांडी, गंडोदोरो, गोबोर, केंस, मंत्रयुक्त स्पर्श, नदर, आलिंगन हांकां लेगीत अदृश्ट शक्ती आसता. ३. यातुवेत्त्याक यातुक्रिया करपाखातीर खाशेलो अधिकार मेळोवचो पडटा. ताका 'तांबू'चें वा निशिध्दांचें स्वरुप मतींत घेवन कांय व्रतां आनी विधीनिशेध पाळचे पडटात. देखीकः नेमान न्हावप, नेमान जप करप, कांय जनावरांचें दर्शन घेवप ना, कांय पदार्थ जेवणांतल्यान वर्ज्य करप, थोड्या काळापुरते लैंगिक संबंद वर्ज्य करप वा ब्रह्मचर्य पाळप.

यातुक्रियेचीं दोन स्वरुपां आसातः साधना आनी समारंभ. *साधना* दुकळ पडटलो अशी भिरांत दिसूंक लागतकच पावस उडोवपाखातीर विधीविधान करप; धामीचे रोग उत्पन्न जातकच तांचो बंदोबस्त जावंचो म्हूण कर्मकांड करप, झुजांत दुस्मानाचेर जैत मेळोवपाखातीर साधना करप, घरांत कलह जावंचो न्हय म्हूण वास्तुशांत करप; बाळंटेर बरो जावंचो म्हूण गंडोदोरो बांदप; ह्यो जाल्यो साधना. *समारंभः* देवूळ, चर्च, मशीद, धर्मशाळा हांच्या उक्तावणाचो धर्मविधीयुक्त मेळावो, देवांचे वर्सुकी उत्सव, उरुस तशेंच तीर्थक्षेत्रांच्यो यात्रा, हे समारंभ जावन आसात.

साधनेचे तीन प्रकार आसातः १. शेतांत पयलेच खेप नांगर धरतना करपाचो विधी, गर्भाधान, लग्न हे उत्पादनविधी. २. झुजाच्या आरंभावेळार आनी झूज चालू आसतना करपाचे विधी हे संरक्षणविधी. ३. दोळ्यांचें दुयेंस, कुश्टरोग, जोर, दमो ह्या रोगांच्या निवारणाखातीर आनी हेर सांथीच्या रोगांच्या निवारणाखातीर करपाचे विधी हे निवारणविधी. आनीक एक वर्गवारी आसा, ती म्हळ्यार शुक्लयातू आनी कृष्णयातू. कृष्णयातूक वेदांत 'अभिचार' वा 'कृत्या' अशें म्हळां. क्रिस्ती धर्मांत दुस्मानाचेर संकश्ट हाडपाखातीर दुश्ट हेतान इगर्जींत 'ब्लॅक मास' (काळी प्रार्थना) करतात. हे प्रार्थनेंत डेव्हिलचे शक्तीचोय उपेग जावंचो, असो हेत आसता. चेटूक करून सवतीक वांझ करप, भानामतीचे प्रयोग, मूठ मारप हे घातक प्रकार लेगीत कृष्णयातू जावन आसात. शुक्लयातू म्हळ्यार दुसऱ्याचें वायट करपाचो हेत बाळगिनासतना फकत व्यक्तीच्या वा कुटुंबाच्या ऐहिक कल्याणाखातीर केल्ली साधना. संवसारांतल्या सगळ्या मागाशिल्ल्या आनी सुदारीत समाजांत रुढ आशिल्ले धर्मीक संस्कार आनी समारंभ हे शुक्लयातुंतूच

...ावतात. कुटुंबांतलीं वा समाजांतलीं झगडीं पालोवपाखातीर ...ायातू करतात. शुक्लयातूचें एक उदाहरण म्हळ्यार पावस ...ाखातीर केल्लो जादू. यातुभितर आनीक दोन भेद आसातः यातू ...ऱ्यान केली जाल्यार दुसऱ्यान ताच्याआड प्रतियातू करूं येता. ...क- झुजांत एक पक्ष दुस्मानाच्या पराभवाखातीर यातू करता. दुसरो ...ान पक्ष ताच्याआड प्रतिकाराखातीर यातू करता. हाका 'प्रतियातू' ... म्हणटात.

संवसारांतल्या पूर्विल्ल्या राश्ट्रांतल्या लोकांचो जादूच्या क्रियांचेर उपाट ...ार्य आशिल्लो. ईजिप्शियन समाजांत धर्म हो फकत जादूस्वरुपाचोच ...शेल्लो. जादूगाराक कांय खाशेले नेम, मंत्रसिध्धी आपणावपाखातीर ...ळचे पडटात. मंत्रांचो उपेग ते चडसो वैजकेंत करताले. जादूगाराक ...्या समाजांत खूब म्हत्वाची सुवात आशिल्ली. ॲसिरियन आनी ...बॅलोनियन राश्ट्रांच्या जादूवयल्या ग्रंथांनी सविस्तर म्हायती मेळटा. ...क आनी रोमन समाजांतूय जादूगाराक म्हत्व आशिल्लें. होमरच्या ...ाळांतसावन जादूच्या क्रियांचें वर्णन करपी साहित्याक सुरवात जाली. ...्मयाशास्त्र आनी भविश्यकथन हाका ग्रीक आनी रोमन संस्कृतायेंत ...ब म्हत्व आशिल्लें. ग्रीक देवळांत पुजाऱ्याकडल्यान भविश्यकथन वा ...ौल जातालो. युरोपांत मध्ययुगांत जादू आनी चेटूक हांच्यावयलो ...श्वास एकदम वाडलो. एकुणिसाव्या शेंकड्यामेरेन युरोपांत ...टकिणीची भिरांत सामान्य लोकांमदीं पातळिल्ली. युरोपांत क्रिस्ती ...र्माच्या प्रसाराउपरांत जादू हो खऱ्या धर्माआड आशिल्लो शुध्द लोकभ्रम ...ासा, अशेंय कांय क्रिस्ती पंडित म्हणपाक लागले. तरीकूय चेटूक आनी ...टकिणीची भिरांत थंय शेंकड्यांनी वर्सां तिगून आशिल्ली. कुराणांत ...ादूविशीं खूब म्हायती आसा. बदनजर, सोरपाचें विख असलीं ...केतलींशींच दुयेंसां बरीं करपाचें मंत्रमंत्र जाणपी आनी हेर जादूगार ...मुसलमान समाजांत आनी राश्ट्रांत पूर्विल्ल्या काळासावन आदराक पात्र ...ारल्यात.

हिंदू धर्मांत वैदिक काळासावन यातुविद्या मोट्या प्रमाणांत भरसल्या. ऋग्वेद काळांत यातुक्रिया अयोग्य अशें मानिल्ली, देखून 'यातुधान' (जादूगार) ही अपमानकारक संज्ञा अशें मानताले. वसिष्ठ ऋषी कागाळ करता, की म्हजी 'यातुधान' म्हूण निंदा करतात. अथर्ववेदांत, वयर उल्लेख केल्ले यातुचे शुक्ल आनी कृष्ण अशे दोनूय प्रकार विस्तारान वर्णिल्यात. पूण शुक्लयातुच्या प्रकाराक 'यातु' ही संज्ञा थंय ना. अग्नी, इंद्र, वरुण, सविता, विष्णू, रुद्र, सरस्वती ह्या देवांच्यो आराधना आशिल्ल्यो यातुक्रिया अथर्ववेदांत आसात. अथर्ववेदांत राकेस, पिशाच्च, गंधर्व, अप्सरा ह्या दुश्ट अलौकिक शक्तींचे दुश्परिणाम टाळपाचे विधीय सांगल्यात.

पूर्विल्ल्या काळासावन आयजमेरेन मनशाचो यातुविद्येवयलो भावार्थ तिगून आसा. हाचें कारण म्हळ्यार वायटाचें निवारण, संकश्टांपसून राखण हाची प्राप्ती करून घेवपाखातीर मनशाची चिंता वाडली आनी हातूंतल्यान यातुविद्येचे श्रध्देचो उगम जालो. पूर्विल्ल्या काळांत मनशाचो बुध्दिवाद भौतिक सृश्टीचें गिन्यान मेळोवपांत आनी सैमाचेर ताबो मेळोवपाचे नदरेन सामको निर्फळ जातालो. देखून, त्या वेळार इत्सापूर्तीच्या काल्पनिक साधनांक तो चड म्हत्व दितालो. वैज्ञानिक साधनांचो वापर करता आसतनाय, अनपेक्षित संकश्टां मनीस टाळूंक शकना जालो आनी अजुनूय ही स्थिती कायम आसा. अलौकिक शक्तींची कल्पना मनशाच्या मनाची फाट कशीच सोडिना.

यातुविद्येचें एक स्वरुप म्हळ्यार धर्मीक समारंभ. ह्या धर्मीक समारंभांनी आदरान आनी उमेदीन व्हडा संख्येन मनशांचे पंगड वांटो घेतात आनी धादोसभरीत जातात. अशे तरेन परंपरेचो आदर आनीकूय घट जाता. मनशाचो चमत्कारांवयलो विश्वास कमी जायत आसा, हातूंत दुबाव ना. पूण कर्मकांडावयलो भावार्थूय कमी जायना.

मानवशास्त्रज्ञ ई. बी. टायलर हाणें यातुविद्येची एक वेगळी मानसिक उपपत्ती आपल्या ग्रंथांत विस्तारान मांडल्या. तो म्हण्टा की यातुविद्या हें मुळावे अवस्थेतलें आभासी-विज्ञान (Pseudo-science) आसा. मुळावे अवस्थेंतलो मनीस विश्वांत कार्यकारणभाव आसा, अशें मानून विश्वांतल्या घडणुकांचो अर्थ लायतालो. ताणें विश्वव्यवस्थेखातीर अलौकिक शक्तीची कल्पना केली. तातूंतल्यानूच यातुविद्येचें आनी उपरांत धर्मविद्येचें विश्वरचनाशास्त्र आयलें. हीच उपपत्ती जेम्स जी. फ्रेझर हाणें उपरांत निवळायली आनी यातुविद्येचो धर्म आनी विज्ञान हांचेकडेन आशिल्लो संबंद स्पश्ट करपाचो यत्न केलो. 'यातुविद्या म्हळ्यार प्राथमिक विज्ञान' ह्या टायलर आनी फ्रेझर हांचे उपपत्तीआड एका फ्रेंच मानवशास्त्रज्ञाचो आक्षेप असो आसा की मुळावे अवस्थेंतल्या मनशांत बुध्दिवाद वा तार्किक विचार करपाची शक्त सुप्त आसता. ही अवस्था म्हळ्यार तर्कपूर्व (pre-logical) अवस्था अशे म्हणूं येता. पूण तर्कपूर्व अवस्थेंतलो मनशाचो पंगड संवसारांत अजून तरी खंयच सांपडूंक ना. कांय जाणकारांचें मत अशें आसा की तर्कपूर्व अवस्था आसूं वा नासूं, यातुविद्येंत वैज्ञानिक पध्दतीन यातुच्या परिणामांची केन्नाच तपासणी जायना यातू फळादीक जावं वा ना जावं, प्रात्यक्षिक प्रयोग वा अणभव हांकां अनुसरून खऱ्याफटीचो विचार तातूंत जायना. देखून यातुविद्येक मुळावें विज्ञान म्हणप समा न्हय. फ्रेझर हाच्या मताप्रमाण यातुविद्या, धर्म आनी विज्ञान ह्यो उदरगतीच्यो तीन अवस्था आसात. हातूंतले पयले अवस्थेंत म्हळ्यार यातुविद्येंत अलौकिक शक्तीचेर ताबो चलोवं येता अशी भावार्थ आसता; पूण जसोजसो समाज प्रगत जायत वता, तसो तसो हो भावार्थ कमी जायत वता. देखून अलौकिक शक्तीची प्रार्थना करप, पूजा करून समर्पण करप, यज्ञ-होम करप, तेखातीर देवूळ बांदप, भक्तीन शरण वचप ह्या स्वरुपांत धर्म अवतरता. हाचे फुडली तिसरी अवस्था, वैचारिक उदरगतीची अवस्था म्हळ्यार विज्ञान. जशीजशी विज्ञानाची उदरगत जायत गेली, तशी तशी जादूविद्या आनी धर्म हांच्या तत्त्वांची शास्त्रीय नदरेन विस्कटावणी जायत गेली.

- कों. वि. सं. मं.

चेन, अर्नेस्ट बोरीसः (जल्मः १९ जून १९०६, बर्लिन; मरणः १२ ऑगस्ट १९७९, आयर्लंड).

जर्मन-इंग्लिश जीवरसायनशास्त्रज्ञ. १९३० त, फ्रेड्रिक्र-व्हिल्हेल्म विद्यापीठाची रसायनशास्त्र आनी शरीरक्रियाविज्ञान ह्या विशयांतली पदवी मेळयतकच ताणें बर्लिनांतल्या एका रुग्णालयांत १९३०-३३ ह्या काळांत 'एंझायम्स' (enzymes) चेर संशोधन केलें. १९३३ त इंग्लंडाक वचून केंब्रिज हांगाचे जीवरसायनशास्त्र संस्थेंत हॉपकिन्स ह्या शास्त्रज्ञाच्या हातासकल ताणें संशोधन केलें. १९३६-४८ ह्या काळांत तो ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत रसायनीक विकृतिविज्ञानाचो प्रयोग निदर्शक आनी व्याख्यातो आशिल्लो. १९४८-६१ ह्या काळांत तो रोम हांगाच्या रसायनिक सूक्ष्मजीवशास्त्राचे आंतरराश्ट्रीय संशोधन संस्थेचो वैज्ञानिक संचालक आशिल्लो. १९६१ त, तो लंडनच्या 'इंपिरियल कॉलेज ऑफ सायन्स' हे संस्थेंत जीवरसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो.

चेन आनी हॉवर्ड फ्लोरी हांणी १९३९ त पेनिसिलिनाविशी (penicillin) संशोधन करपाक सुरवात केली. ताच्या ९ वर्सां आदी अलेक्झांडर फ्लेमिंग हाणें पेनिसिलिनाचो सोद लायिल्लो. चेन आनी फ्लोरी हांणी पेनिसिलिन शुध्द स्वरुपांत तयार करून तें एक प्रभावी वखद आशिल्ल्याचें सिध्द केलें. तांच्या ह्या संशोधनाक लागून प्रतिजैव (antibiotic) वखदांच्या संशोधनाची बुन्याद तयार जाली. वेगवेगळ्या सांसर्गिक रोगांचेर रोगनिवारक उपाय म्हूण पेनिसिलिन (penicillin) हें म्हत्वाचें वखद सोदून काडिल्लेखातीर, १९४५ त चेन हाका वैजकी आनी शरीरक्रियाविज्ञान विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फ्लोरी आनी फ्लेमिंग हांचेवांगडा वांटून मेळ्ळो. चेन हाका बर्झीलियस पदक (१९४६), पास्तर पदक (१९४६) आनीक हेर जायतीं पदकां मेळ्ळ्यांत. १९४९ त, तो रॉयल सोसायटीचो फेलो जालो. १९६९ त, ताका 'सर' हो किताब मेळ्ळो.

- कों. वि. सं. मं.

चैत्र: हिंदू पंचांगांतलो पयलो म्हयनो. पुनवेच्या सुमाराक चंद्र चित्रा नक्षत्रांत आशिल्लयान चैत्र हें नांव चड करून वेदकाळांत पडलां आसूंक जाय. हाका मधुमास म्हण्टात. सूर्य मीन राशींत आसतना चैत्राक सुरवात जाता. मेष संक्रांत चैत्रांत येता. चैत्र शुध्द प्रतिपदा (संवसार पाडवो) शालिवाहन शकाचो वर्सारंभ तेचप्रमाण साडेतीन म्हुर्तांतलो एक आसून त्या दिसा घुडयो-तोरणां उबारून नव्या वर्साक उमेदीन येवकार दितात. पंचांगाची पूजा करतात आनी कोडूलिंबाच्या पानांची चेटणी करून खातात. ह्याच दिसा वसंत ऋतू, संवत्सर आनी चंडिका नवरात्र (वासंतिक देवी नवरात्र) सुरू जाता. ह्याच दिसा भलायकेचें प्राप्ती व्रत, विद्याव्रत आनी तिलकव्रत करतात. हे प्रतिपदेक सूर्योदयावेळार ब्रह्मदेवान सृश्ट निर्माण केली, अशें हेमाद्रीचें ब्रह्मवचन आसा.

शुध्द पक्षांत गौरीपूजा, मत्स्यजयंती (तृतीया), भवानीची उत्पत्ती (अश्टम), रामनम, दोलोत्सव (एकादस), दमनोत्सव, महावीराचो जल्म, महाराष्ट्रांत गौरीची स्थापना (शुध्द तृतीया) आनी हनुमान जयंती, चैत्री याग (पुनव) हे म्हत्वाचे दीस येतात. चैत्र शुध्द तृतीयेक शंकरावांगडा गौरीची पूजा करतात आनी फुडें म्हयनोभर तांचो दोलोत्सव मनयतात. हेच तृतीयेक मत्स्यजयंती येता.

चैत्र शुध्द पंचम ही कल्पादी तीथ जावन आसा. चैत्रांतले शुध्द अष्टमीक भवानीची उत्पत्ती जाली, म्हूण ह्या दिसा भवानीचें दर्शन घेवचें अशें सांगलां. ह्याच दिसा अशोककलिकाप्राशन होय एक विधी सांगला. ह्या दिसा जितेंद्रिय जावन लौहित्य तीर्थांत न्हाण घेवपी ब्रह्मपदाक पावता, अशें एक वचन आसा. चैत्र शुध्द नम ही रामनम म्हूण मनयतात. चैत्र शुध्द एकादशीक दोलोत्सव येता. त्या दिसा वैष्णव लोक लक्ष्मीसकट विष्णूचें आंदोलन (झोपाळो) करतात. चैत्र शु. द्वादशीक दमनोत्सव म्हळ्यार विष्णुची दवण्यान (शेंवत्याची एक जात) पूजा करतात.

चैत्र म्हयन्यांत दर दिसा आंगणांत एक चौकोन सारोवन ताचेर खाशेले तरेची रांगोळी काडटात, तिका चैत्रांगण अशें म्हण्टात. ह्या चैत्रांगणाचेर हळद-कुकूम आनी फुलां घालतात. तेचप्रमाण ह्या म्हयन्यांत तुळशी वृंदावनाचेर अभिषेक करतात. वद्य त्रयोदशीक शततारका नक्षत्र आयल्यार १०० सूर्यगिरणांचो आनी शेनवार आयल्यार महावारुणी योग करतात. चैत्रांतले उमाशेक रावणाचो वध जाल्लो.

गोंयच्या नागेश देवस्थान, बांदोडें हांगा वर्सुकी महापर्वणी महोत्सव चैत्र शुक्ल पुनवे दिसा मनयतात आनी चैत्र वद्य प्रतिपदा दिसा फांतोडेर महारथोत्सवान सांगता जाता.

श्री शांतादुर्गा कुंभारजुवेकरीण देवस्थान, माशेल हांगाचो वर्सुकी पालखेचो उत्सव फाल्गुनाचे अखेरेक वा चैत्राच्या आरंभाक मनयतात. देवीची पालखी माशेलांतल्यान दर वर्सा कुंभारजुंव्यां वता आनी सगळ्या हिंदूंच्या घरांत वचून, पूजाअर्चा स्वीकारून चैत्र शुक्ल पंचमीक परत आपल्या देवळांत माशेलांत येता.

श्री महालक्ष्मी देवस्थान, बांदोडें हांगा वर्सुकी उत्सव चैत्र शुक्ल प्रतिपदेसावन चैत्र शुक्ल एकादशीमेरेन मनयतात.

श्री महालक्ष्मी देवस्थान, पणजी हांगा रामनम, चैत्री पुनव आनी अक्षय तृतीया मनयतात.

- कों. वि. सं. मं.

चोडणकार, काशीनाथ रामा: (जल्मः ४ ऑक्टोबर १९२०, शिवोली-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' आनी 'आझाद गोमंतक दल' ह्या संघटनांचो तो वांगडी आसलो. पीटर आल्वारीस आनी बाळा काकोडकार हांच्या फुडारपणाखाल ताणें काम केलें. बसकांनी वांटो घेवप, पत्रकां वांटप, वण्टीपत्रकां लावप असलीं कामां तो करतालो. बेळगांव, दोडामार्ग आनी कणकवली हांगासर यो-वच करून तो कार्यकर्त्यांकडल्यान राश्ट्रीय साहित्य एकठांय करतालो. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेक तेंको दिल्ल्या आरोपाखाल पोलिसांनी १९५६ त ताका धरलो आनी पणजे बंदखणींत दवरलो. १९७२ त भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

चोडणकार, दत्ता फोंडू: (जल्मः १९१२, अस्नोडें-बारदेस; मरणः १८ मार्च १९८६).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९४७-५० ह्या काळांत ताणें सुटके झुजाचो जायतो वावर केला. फेब्रुवारी १९५५ त 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या कमांडोक, अस्नोडेंच्या पोलीस ठाण्याचेर धाड घालून ताणें आदार दिल्लो. उपरांत बाळा मापारी वांगडा ताका धरलो आनी आग्वाद बंदखणींत दवरलो. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी धाड घालून जो दारूगुळो हस्तगत केल्लो तेविशीं ताचेकडल्यान खबर मेळची म्हूण पोलिसांनी ताका खूब त्रास दिले. मोहन रानडे आनी हेर तीस कार्यकर्त्यांवांगडा ताकाय प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार (Territorial Military Tribunal) हाडलो, तेन्ना ताची निर्दोश सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

चोडणकार, निळकंठ शंकर: (जल्मः १ जानेवारी १९३२, पिर्ण- बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो पोर्तुगेज सैन्यांत काम करतालो; तरीय लिपचोरयां 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेक तेंको दितालो. गोंय सुटके सैन्याच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें रिवण पोलीस ठाण्यासावन पिस्तुलां हस्तगत केलीं. उपरांत तो गोंय सुटके सैन्याचो वांगडी जालो आनी तांच्या जायत्या वावरांत वांटो घेवंक लागलो. १९७७ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केला.

- कों. वि. सं. मं.

चोडणकार, पुंडलीक रामा: (जल्मः १९३५, शेळपें-बारदेस).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. तो राजकी वावरांत वांटो घेतालो. १९५४ त ताका धरलो, तकलेचे सगळे केंस तासून ताची धिंड काडली आनी बंदखणींत दवरलो. १९७३ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

चोडणकार, शिवराम लक्ष्मण: (जल्मः १० जानेवारी १९२४, हातुर्ली-दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. तो 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी आसलो. संघटनेच्या कार्यकर्त्यांक गोंयांत भितर सरपाक तशेंच गोंयाभायर वचपाक तो आदार दितालो. १९५९ वर्सा पोर्तुगेज पोलीस ठाण्याक ताणें उजो लायलो आनी तांचे भेस आनी पिस्तुलां घेवन ताणें पळ काडलो. धा दिसांभितर पोलिसांनी ताच्या घराचेर धाड घाली आनी ताका धरलो. ताका बरेच खर त्रास दिले आनी स म्हयने बंदखणींत दवरलो. सरकारान मानपत्र दिवन ताचो भोवमान केला. चोडणेच्या गांवकऱ्यांकडसून ताचो सत्कार जाला.

- कों. वि. सं. मं.

चोरी: दुसऱ्याच्या नकळत वा मान्यतायेबगर ताचे मालकेची वस्त व्हरप आनी स्वता खातीर वा हेर कामांखातीर तिचो उपेग करप, ह्या कर्तुपाक सादारणपणान चोरी अशें म्हण्टात.

भारतीय दंड संहितेंत केल्ले चोरयेचे व्याख्येवरवीं एकाच जाग्यार आशिल्ली (स्थावर) मालमत्ता वा जमनीक लागून आशिल्ली वस्त चोरयेचो विशय जावंक शकना. पूण ती वस्त जमनीसावन वेगळी केली

हालयली, तर ती चोरयेचो विशय जावंक शकता. देखीक: १. वस्त ची न्हय म्हूण दवरिल्ली आडखळ हालयल्यार ताचो अर्थ वस्त यल्ले भशेन जाता. २. जर कोणेंय एकाद्रें जनावर एका दुसऱ्या यार हालयलें, तर अशा हालोवपाक लागून ज्यो गजाली हालतात, ांय हालयल्ल्याभशेन जाता. पूण वस्तूच्या वा जनावरांच्या मालकान क्षपणान वा हेर मार्गान वस्त हालोवपाक वा व्हरपाक मान्यताय ली आसल्यार ती चोरी जावंक शकना. चोरी हे क्रियेंत मालकेपरस ो ही म्हत्वाची गजाल आसता. ताका लागून स्वताचे वस्तूचीय क वा धनी चोरी करपाक शकता. कोणाच्याच ताब्यांत नाशिल्ली नी जमनीर पडिल्ली वस्त घेवप, चोरी जायना.

भारतीय स्मृतिग्रंथांत स्तेय=चोरी आनी साहस= दरोडो अशे दोन क गुन्यांव मानल्यात. मनून (८.३३२) तांची व्याख्या अशी केल्या-

स्यात् साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम्।
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत्।।

अर्थ- धनयाच्या मुखार, बळाचो आदार घेवन धन-धान्य लुटप वा पहरण करप, हाका दरोडो वा साहस म्हण्टात. तर ज्यो वस्तू मालकाचे सवडीं व्हरतात, ताका 'चोरी' वा 'स्तेय' अशें म्हण्टात.

चोरयेची कल्पना पूर्विल्ल्या काळासावन अस्तित्वांत आसा. मनशाचे त्पत्ती वांगडाच चोरयेची उत्पत्ती जाली, अशें मानतात. ऋग्वेदांत स्कर, स्तेन हीं उतरां जायते फावटीं आयल्यांत. गोरवां चोरप हो ोरयेचो मुखेल प्रकार आसतालो. अथर्ववेदांत लांडगे, वाग आनी चोर ांचो त्रास चुकोवपाविशीं ऋचा आयल्यात.

संवसारांतलीं सगळ्यांत पयली चोरी शंखासुरान केली, असो उल्लेख ुराणांत सांपडटा. शंखासुरान ब्रह्मदेवाचे वेद चोरिल्ले. तेभायर ुराणग्रंथांनी चोरयेचे जे मुखेल उल्लेख येतात, तातूंत हिरण्यांक्षान केल्ली पृथ्वीची चोरी, हिरण्यकश्यपूची गुरवार बायल कथाधू हिची इंद्रान केल्ली चोरी, श्रीकृष्णान गोकुळांत गोप-गोपींच्या दुदा-लोणयाची केल्ली चोरी, हांचो आस्पाव जाता. देवांच्या कांय भक्तांनीय चोरी केल्ली दिसून येता. तमिळनाडूंतलो आळवार संत तिरुमंगई हाणें वैष्णवाच्या आतिथ्याखातीर चोरी केल्ली. रामानुजाचार्यान एका यवनकन्येच्या अंत:पुरांतली श्रीविष्णुची मूर्त चोरिल्ली. श्री तिरुनारायण पुरम् हांगाची विष्णुमूर्त ही चोरून हाडिल्ली मूर्त, अशें म्हण्टात. कबीरान एका सावकाराच्या घरांत चोरी केल्ली, अशें ताच्या चरित्रांतल्यान कळटा.

मृच्छकटीक नाटकांत चारुदत्ताचो वाडो, शर्विलक नांवाचो चोर, वण्टीक बुराक करून फोडटा. ताका जमनींत पुरिल्लें धन सोदून काडपाक कळटा आनी चोरयेच्या कामांत येस दिवपी तंत्रमंत्रूय खबर आसतात, अशी कथा प्रचलित आसा.

पूर्विल्ल्या काळांतले जायते राजे चोरयेचे कलेविशीं आस्था दाखोवपी आसले. विक्रमादित्य ह्या शास्त्रांतलो जाणकार आसलो. कथासरित्सागरांत जायत्यो चोरकथा आयल्यात. पूर्विल्ल्या ललित साहित्यांत चोरयेविशीं जायतें उल्लेख मेळटात. ही गजाल मतींत दवरून ब्राम्फिल्ड ह्या अमेरिकन ग्रंथकारान त्या साहित्याचो खूब अभ्यास करून एक प्रबंध बरयलो. ब्रॉमफिल्डान भारतीय ललित साहित्यांतल्यो कांय नामनेच्यो चोरकथाय संकलित केल्यात. ताच्या मतान मूलदेव हो चोरयेचे कलेचेर ग्रंथ बरोवपी पयलो ग्रंथकार आसलो. ताच्या ग्रंथाचें नांव 'स्तेयसुत'. तो स्वताच पयलीं एक चोर आसलो. ह्या मूलदेवाक कर्णीसुत, गोणीपुत्रक ह्या नांवानीय वळखतात.

एकाद्रयान वस्त आपणालीच आसा, अशा प्रामाणिक हेतान दुसऱ्याची वस्त व्हेली आनी मागीर ताचेवयलो आरोप सिध्द जालो जाल्यार लेगीत ती चोरी दंडाक पात्र जायना, कारण वस्त व्हरप्याचो हेत प्रामाणिक आसता. पूण फुडल्या प्रसंगार मात वस्त व्हरपी दंडाक पात्र थारुं येता; देखीक- 'अ' न 'ब' ची वस्त व्हरून 'ब' च्या धनयाक दिली आनी ह्या कामाक लागून 'अ' चो कांयच फायदो जायना, जाल्यार लेगीत 'अ' चें काम चोरयेच्या कर्तुपांत मोडटा. म्हाल चोरयेचो आसा, हें खबर आसून लेगीत तो घेवपी, सांबाळपी, लिपोवपी, विकपी वा त्या वस्तूंपसून आपलो फायदो करून घेवपी मनीसूय गुन्यांवकार थारून दंडाक पात्र थारता. एकाद्रया मनशान ताच्या ताब्यांत आशिल्ली वस्त चोरयेची आसा, हो दुबाव समाधानकारक कारणां दिवन ना केलो ना, जाल्यार लेगीत तो मनीस गुन्यांवकार थारता. चोरी जातकच थोड्या काळामदीं चोरयेचो म्हाल ज्या मनशाच्या ताब्यांत आसता, तो मनीस चोर वा चोरयेचो म्हाल घेवपी, अशें समजतात. जर बायल आपली संपत्त स्वता धारण करूंक शकता, थंय घोवान तिचे वस्तूची चोरी केली जाल्यार घोव आनी बायल हें नातें बचावाचें कारण जावंक शकना.

रोमन कायद्यांत चोराक धरपाचें काम फिर्यादीकडेनूच आसतालें. जपानी, इराणी, आयरीश, इस्लामी, कायद्यांनी चोरयेखातीर मरणाची वा शरीराचे अवयव कातरपाची ख्यास्त आसताली. केल्टिक कायद्यांत चोरांक गुलाम म्हूण विकताले. ट्यूटन, स्लाव्ह लोकांत घोडे चोरपी चोरांक फातरान चेंचून मारपाची ख्यास्त आसतली. मराठ्यांच्या काळांतूय मरणाची ख्यास्त आनी शरीराचे अवयव तोडप, अश्यो खर ख्यास्ती चोरयेखातीर आसताल्यो. त्या काळार चोराच्या सोयऱ्या-धायऱ्यांक धरून व्हरताले. जर गांवच्या लोकांक चोरयेचो तपास लावंक अपेस आयलें तर लुटीचें वा चोरयेचें लुकसाण गांवच्या लोकांक भरचें पडटालें.

सद्याचे भारतीय दंडसंहितेंत चोरयेच्या गुन्यांवाक विंगड विंगड ख्यास्ती सांगल्यात. सादे चोरयेच्या गुन्यांवाक तीन वर्सांची ख्यास्त भोगची पडटा. घरच्या नोकरान वा कचेरींतल्या कारकूनान केल्ल्या चोरयेच्या गुन्यांवाक ७ वर्सां मेरेनची ख्यास्त सांगल्या. चोरी करतासतना, चोरयेचो म्हाल व्हरतासतना चोरान एकाद्रया मनशाक जखमी केलो वा जिवेशीं मारलो वा भंय दाखयलो, तर ते चोरयेक १० वर्सांची खर ख्यास्त जावपाक शकता वा मरसर बंदखणींत रावपाची ख्यास्त जावपाक शकता.

- कों. वि. सं. मं.

चोल राजवंश: दक्षिण भारतांतलो एक पोरलो नामनेचो राजवंश. अशोकाच्या शिलालेखांनी चोलांचो 'स्वतंत्र देश' असो उल्लेख मेळटा. तेउपरांत इ.स. चे सुर्वेक करिकाल चोल नांवाचो पराक्रमी राजा जावन गेलो. ताणें पांड्य आनी चेर राजांचेर जैत मेळोवन बरेच वावर आपले सत्तेखाला हाडिल्लो. शेतवडीच्या मळार आपल्या राज्यांत ताणें बरेच वावर केल्लो.

करिकाला उपरांत चोलांचें दक्षिण भारतांतलें म्हत्व उणें जालें. ह्या काळांत ते पल्लव, चालुक्य आनी राष्ट्रकुट हांचे मांडलिक जाले. णवव्या शेंकड्यांत ह्या राजवंशाक पर्यून बरे दीस आयले. चोल घराण्याक नामना मेळोवन दिवपाचो वावर विजयालय हाणें केलो. इ.स. ८५० त तो सत्तेर आयलो. तो चोलांची पोरनी राजधानी उरैयूर हांगा पल्लवांचो मांडलिक म्हूण राज्य करतालो. पल्लव आनी पांड्य हांच्यामदल्या झगड्यांचो लाव घेवन ताणें तंजावराचेर जैत मेळयलें आनी थंय आपले नवे राजधानीची थापणूक केली. विजयालयाचो पयलो पूत आदित्य हो इ.स. ८७१ त सत्तेर आयलो. पल्लव-पांड्य झुजांत ताणें पयलीं पल्लवांक पालव दिवन पांड्यांचो पराभव केलो आनी मागीर पल्लवांच्या दुबळेपणाचो फायदो घेवन तांचेरुय जैत मेळयलें. आदित्या उपरांत ताचो पूत परांतक राजा जालो. ताणें पुराय दक्षिण भारताचेर चोलांचो शेक पातळायलो. ताचे कारकिर्दीच्या शेवटाक राष्ट्रकुट राजा तिसरो कृष्ण हाणें ताचो पराभव केलो.

परांतका उपरांत चोल घराण्याचो ३२ वर्सांचो इतिहास चडसो स्पश्ट ना. इ.स. ९८५ त राजराज हो चोलवंशीय राजा सत्तेर आयलो. चोल घराण्यांतलो हो एक बरेच म्हत्वाचो राजा. राजराजान चेर आनी पांड्य राजांचेर जैत मेळोवन मालदीव जुंवो आनी श्रीलंकेच्या उत्तर वाठारमेरेन आपलो शेक पातळायलो. वेंगीच्या राजगादयेर आपलो बरो मागतो, शक्तिवर्मा हाका बसोवन थंय ताणें आपली सत्ता हाडली. चोल

साम्राज्याची बुन्याद खऱ्या अर्थान राजराजान घाली. ताचो पूत राजेंद्र होय बापायभशेन पराक्रमी आशिल्लो. ताणें उत्तरेकटेन गंगा न्हंय मेरेन आपली सत्ता पातळायली. कलिंग, दक्षिण कोसल, बंगाल ह्या वाठारांचेर ताणें जैत मेळयलें. हे घुरयेउपरांत ताणें स्वताक गंगैकोंड ही पदवी लावन घेतली. हाच्याय परस ताचो व्हडलो पराक्रम म्हळ्यार जावा, सुमात्रा, मलाया ह्या जुंव्यांचेर आपल्या आरमाराच्या बळार ताणें पावल दवरलें आनी थंयचें शैलेंद्र साम्राज्य भूंयभरवण केलें. ताचें साम्राज्य उत्तरेकटेन गंगेसावन दक्षिणेंत श्रीलंकेमेरेन आनी उदेंतेक मलायामेरेन पातळिल्लें.

१०४४ ताका मरण आयल्या उपरांत ताचो पूत राजाधिराज राजा जालो. ताचे कारकिर्दींत पांड्य, चेर आनी सिलोन राजांनी बंड केलें, पूण ताणें तें पुरायपणान मोडलें. चालुक्य राजा पयलो सोमेश्वर हाच्या वांगडा १०५३-५४ जाल्ल्या कोप्पम हांगाच्या झुजांत ताका मरण आयलें. ताचो भाव दुसरो राजेंद्र हाणें सगळीं सुत्रां आपल्या हातांत घेवन चालुक्यांचेर जैत मेळयलें.

ताचेउपरांत चालुक्य आनी चोल हांचेमजगतीं बरींच झगडीं जालीं. चोल राजा वीरराजेंद्र ह्या दुसऱ्या राजेंद्राच्या भावान चालुक्य राजा विक्रमादित्य हाच्यावांगडा आपले चलयेचें लग्न लायलें आनी दोन घराण्यांमदले संबंद सुदारसाचो यत्न केलो. ताच्या फाटल्यान ताचो पूत अधिराजेंद्र सत्तेर आयलो; पूण कुलोत्तुंग ह्या चोल घराण्याच्याच दुसऱ्या एका फांट्याच्या पराक्रमी मनशान ताका सत्तेवयल्यान कुशीक काडपाचे यत्न केले. विक्रमादित्य ह्या चालुक्य राजान आपल्या मेवण्याक पालव दिवन कुलोत्तुगांचो पराभव करपाचो यत्न केलो, पूण कुलोत्तुंगान आपल्या बळग्याच्या नेटार १०७० त चोल राज्यसत्ता बळकायली. कुलोत्तुगांन आपल्या कर्तुपाच्या नेटार बरींच जैतां मेळयलीं. ताचे कारकिर्दीच्या शेवटाक हेर दक्षिण भारतांतल्या राजांनी मात ताका हरयलो.

कुलोत्तुंगाफाटल्यान चोल राजवंशांत चडश्यो राजकी घडामोडी जाल्यो नात. तांची सत्ता ल्हवल्हव दुबळी जाली. बाण, काडव ह्या तांच्या मांडलिकांनी चोल सत्तेआड झगडून स्वतंत्रताय मेळयली. होयसळ, उदेंतेवटेनचे गंग, काकतीय, पांड्य हेसारके राजा बळिश्ट जावंक लागले. पांड्य राजा सुंदर पांड्य हाणें शेवटाक निमाणो चोल राजा राजेंद्र (१२४६-७९) हाका आपलो मांडलिक केलो. उपरांत १३१० त अलाउद्दीनाचो सेनापती मलिक काफूर हाणें दक्षिणेंतल्या हेर कांय राज्यांवांगडा चोल राज्य नश्ट केलें.

चोल राजांनी विंगड विंगड कलांक, धर्मांक आनी विद्येक आलाशिरो दिलो. तांणी सोबीत आनी व्हड देवळां बांदलीं. तंजावर हांगाचें राजराजेश्वर (सद्या बृहदीश्वर) हें देवूळ राजराज ह्या राजान बांदून घेतिल्लें. तें देवूळ आनी गंगैकोंडचोळेश्वर हीं देवळां तांचे खाशेले शिल्पकलेक आनी बांदावळीक लागून नामनेक पावलीं. ह्या देवळांनी काडिल्ले चित्रकलेची जाणकारांनी बरीच तुस्त केल्या.

चोल काळांत धातूंच्यो बऱ्योच तरेकवार, सोबीत मुर्ती तयार जाल्यो. तातूंत नटराजशिवाची मूर्त नामनेची आसा. ब्रह्मा, सप्तमातृका, विष्णूचे अवतार, भूदेवी हांच्यो मूर्ती चोल कलाकारांचे बुदवंतकायेची गवाय दितात.

चोल राजा शिवभक्त आशिल्ले. तांच्या काळांत रामानुजाचार्यान आपलें तत्त्वगिन्यान पातळावपाचो वावर केल्लो. अखेरेक रामानुजाचो निमाणो चोल राज्यांत छळ जाल्ल्यान ताका तें राज्य सोडून वचचें पडलें, अशें कांय इतिहासकारांचें मत आसा.

चोल काळांत बऱ्याच ग्रंथांची बरसावळ जाली. केशवस्वामीचो 'नानार्थार्णवसंक्षेप' हो संस्कृत ग्रंथ कुलोत्तंगांचो पूत राजराज हाच्या दरबाराच्या आलाशिऱ्यान बरयल्लो. ताणें तामीळ साहित्याक बरीच उर्बा दिली. 'जीवकचिन्तामणी', 'कलिंगतुप्परणि', 'तक्कयागप्परणि' हीं नामनेचीं तमिळ काव्यां चोल काळांत बरयल्लीं. *कंबन (*)* कवीचें रामायण चोल काळांत बरयल्लें.

- कों. वि. सं. मं.

चोळी (कंचुकी): बायलो वा चलयो आपले कुडीच्या कमरावेले भाग, खास करून छाती धांपपाखातीर जो खाशेलो भेस आंगाक घालतात, ताका चोळी वा कंचुकी अशें म्हण्टात.

ऋग्वेदांत (२.३२.४) आयिल्ल्या उल्लेखावेल्यान वेदकाळार शिवणकला अस्तित्वांत आसली हें स्पश्ट जाता. शिवणकलेचो उपेग सगळ्यांत पयलीं चोळई वा कंचुकी घडोवपाक केलो, अशें मानतात.

बुध्दाच्या काळार बौध्द आनी जैन भिक्षुणी कंचुकीचो उपेग करताल्यो अशे उल्लेख आयल्यात. हारिती ही बौध्द देवताय लांब हाताचो ब्लाउज घाल्ली एके कडेन दिश्टी पडटा. मध्य आशियांतल्यान येवन उत्तर भारतांतल्या सपाट वाठारांत आपली सत्ता स्थापपी शक आनी कुशाण लोकांच्या बायलांमदीं ब्लाउज आनी जॅकेट घालपाची पध्दत आसली. ही पध्दत फुडें भारतीय बायलांनी आपणायली, अशें दिसता. मथुरा आनी गांधार शिल्पांनी चोळ्यो घाल्ल्यो बायलो दिश्टी पडटात. वायव्य प्रांतांतल्या गांधार शिल्पांतल्या बायलांच्यो मुर्ती ब्लाउज आनी जॅकेट घाल्ल्यो दिसतात. शकांच्या एका नाण्याचेर कमळाचेर उबे आशिल्ले लक्ष्मीचें चित्र आसून तिच्या आंगांत ब्लाउज आसा. समुद्रगुप्ताच्या काळावयलीं जीं नाणीं मेळ्ळ्यांत, तांचेर लक्ष्मीचें चित्र कंचुकीसयत आसा. कालिदासाच्या शाकुंतलांत कंचुकीच्या तोंकांक खांदार गांठ मारपाचो उल्लेख आयला (१.१९); पूण ताचेवेल्यान कंचुकीची घडण कशी आसली, हाचो बोध जायना.

पोरन्या काळांतले कंचुकीक दोन अशीर हात आसताले. पूण बटण नासताले. बायलो स्वताच आपल्यो चोळ्यो शिंवताल्यो. चोळयो आंगांत घालतकच दोनूय थानांच्या खाला, मदीं चोळयेच्या दोनूय तोंकांक गांठ मारून त्यो सारक्यो बसयताले.

ब्लाउज हो चोळी वा कंचुकीच्या पंगडांतलो एक खास प्रकार जावन आसा. ब्लाउज हो कंचुकीपरस मातसो सदळ आसता आनी ताका बटण आसतात. कमरे लागसार आशिल्ल्या पट्ट्यान ब्लाउज तंग बसतलो अशी वेवस्था केल्ली आसता. कमरेच्या वयलो भाग धांपपाक ब्लाउज वापरतात. जॅकेट हें दुसऱ्या कपड्याचेर घालपाचें आसता. ताची उंचाय कमरेमेरेन आसता.

सद्याक कंचुकीचे वा चोळयेचे विंगड विंगड आकार आनी प्रकार दिश्टी पडटात. तातूंत कांय चोळयांचे बटण वा बंद फुडल्या भागांत आसतात, तर कांय जाणाचे फाटल्या भागांत (फाटीर) आसतात. पयलींच्या काळांत विधवा बायलो चोळयो घालीनासल्यो. पूण हालीं त्यो घालतात. सवायशीण बायलेन बऱ्या कार्यावेळार आनी धर्मकृत्यांत चोळी घालची, असो नेम आसा.

पयलींच्या काळांत चोळी वा कंचुकी घालताले, तेन्ना तिचेभितर आनीक कसलेंच अंतर्वस्त्र घालीनासले. हालींच्या काळार चोळी पंगडांतलो ब्लाउज घालतात, तेन्ना ताचे भितर 'ब्रेसीयर' (bracier) हें अंतवस्त्र सर्रास घालप जाता. कांय जमातींत मात ब्रेसीयर हें अंतर्वस्त्र ब्लाउजा भितर घालीनात.

- कों. वि. सं. मं.

चौ एन-लाय: (जल्मः ? १८९८, वाइआन- जिआंग सू; मरणः ८ जानेवारी १९७६).

चीन प्रजासत्ताकाचो पयलो पंतप्रधान. एका गिरेस्त घराब्यांत ताचो जल्म जालो. भुरगेपणातूच आवय-बापूय भायर पडिल्ल्यान ताच्या बापोलयान ताचो सांबाळ केलो. ताचें मुळावें शिकप मुकडेन हांगा जालें. चवदाव्या वर्सा तिनत्सिन हांगाच्या नानकाई मिडल स्कुलांत ताणें प्रवेश घेतलो. विद्यार्थी आसतना चिनी बंडखोरांच्या कथांचो परिणाम जाल्ल्यान ताचो स्वभाव बंडखोर जालो. १९११-१२ त चीनांत जी राज्यक्रांती जाली, त्या क्रांतिकारक वातावरणाचो ताच्या मनाचेर बरोच परिणाम जालो.

१९१७ त फुडलें शिक्षण पुराय करपाखातीर तो टोकिओ हांगाच्या वासेडा विद्यापीठांत गेलो. १८ म्हयन्यांच्या थंयच्या राबित्यांत ताणें थंयच्या चिनी क्रांतिकारक तरणाट्यांकडेन वळख केली. थंयसावन तो तिन्त्सिन हांगाच्या नानकाई विद्यापीठांत आयलो. विद्यार्थ्यांनी केल्या १९१९ चे चळवळींत वांटो घेतिल्यान ताका बंदखणींत वचचें पडलें. ह्याच काळांत तेंग चिंग-चाओ हे चलयेलागीं ताची वळख जाली आनी फुडें १९२५ त तांचें लग्न जालें. ताची घरकान्न लेगीत चळवळींत वांटो घेवन ताका सहकार्य करताली. तांकां भुरगेंबाळ नाशिल्लें. ह्याच काळांत चौ हाणें 'अवेकनिंग सोसायटी' ह्या नांवाची विद्यार्थ्यांची संस्था घडली. ताणें मार्क्सचो 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो', काउट्स्कीचे 'क्लास स्ट्रगल', 'ऑक्टोबर रेव्होल्यूशन' ह्या ग्रंथांचो अभ्यास केलो. ताका फ्रेंच, इंग्लीश आनी रशियन ह्योय भाशा येताल्यो.

सन-यत्-सेन हाचे चळवळींत १९२४ त ताणें वांटो घेतलो. कोमिंतांगच्या फुडारपणाखाल ताणें उत्तर चीनांत चळवळ केली. त्या वेळा चँग कै-शेक हाणें व्हांपोआ हांगा चलयल्ल्या नामनेच्या लश्करी विद्यापीठाचो तो राजकी सल्लागार आशिल्लो. फुडें कोमिंतांग आनी कम्युनिस्ट पक्ष हांचेभितर मतभेद जाल्यान चौ भूमिगत जालो. चौ हाचें आनी चँग कै-शेक हांचेंय फिस्कटलें. चँग कै-शेक हाणें ८० हजार डॉलरचें इनाम जाहीर करून ताका धरपाचो यत्न केलो, पूण ताच्या यत्नांक यश आयलें ना.

माओ-त्से-तुंग हाणें समाजवादी राज्याची थापणूक केली, त्या वेळा चौ एन-लाय तांकां वचून मेळ्ळो आनी ताणें तें राज्य ९,६०० किमी. भैरल पातळायलें. त्या वेळा जाल्ले व्हड यात्रेंत (Long March) ताणें वांटो घेतलो (१९३४). संघटनचातुर्य, लश्करी डावपेच ह्या ताच्या गुणांचो माओक आनी कम्युनिस्ट पक्षाक सदांच उपेग जालो. देखून चीनांत १९४९ त स्थापन जाल्ल्या साम्यवादी शासनाचो तो पयलो पंतप्रधान आनी परराश्ट्रमंत्री जालो.

जिनीव्हा (१९५४) आनी बांडुंग (१९५५) ह्या परिशदांत ताणें कम्युनिस्ट चीनचें प्रतिनिधीत्व केलें. तेचपरी भारतभेट आनी भारत-चीन सीमा संघर्श आनी रशिया-चीन वैचारिक संघर्श ह्या वेळावयलो ताचो वावर नदरेंत भरसारको आसा. १९५८ त ताणें परराश्ट्रखातें सोडून दिलें. तरी पूण संवसारीक राजकारणाच्या संदर्भांत चीनचो मुखेल म्हणियार तोच आशिल्लो. १९६१ त मॉस्को हांगा जाल्ल्या बाविसाव्या कम्युनिस्ट अधिवेशनांत 'अस्तंत साम्राज्यशायेवांगडा शांततायेचें सहजिवीत' ह्या तत्त्वावयल्यान सोव्हिएत फुडाऱ्यांकडेन ताचे मतभेद जाले. तेन्नासावन चीन-रशिया इश्टागतीचे संबंद पयसावले. चीनांत माओ-त्से-तुंगच्या फाटोफाट चौ एन-लाय हाची सुवात आशिल्ली. साम्यवादी पक्षांतल्या ताच्या वावराक लागून ताका 'जनरल' हो भोवमानाचो किताब फाव जालो.

- कों. वि. सं. मं.

चौगुले, विश्वासराव: (जल्म: २४ ऑगस्ट १९१५, हळदी-कोल्हापूर).

एक नामनेचो उद्येगपती आनी गोंयचो एक यशस्वी खणमालक. ताचो जल्म एका मध्यमवर्गीय कुटुंबांत जालो. ताचें मुळावें शिक्षण मिशन हायस्कुलांत जालें. बेळगांवच्या बेनन स्मिथ हायस्कुलांतल्यान तो मॅट्रिकची परीक्षा पास जालो. उपरांत धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजांत ताणे प्रवेश घेतलो. घरच्या अर्थीक अडचणींखातीर ताका महाविद्यालयीन शिक्षण अर्दार सोडचें पडलें.

फुडें मुरगांवची 'लायोनेल एडवर्डस अँड कंपनी' हातूंत ताणें कारकून म्हूण नोकरी धरली. हे कंपनीत ताणें फकत ६ म्हयने काम केलें आनी शिपिंग तशेंच निर्यात वेवसायाचो बरोच अणभव घेतलो. उपरांत ताणे 'क्लिअरींग आनी फॉरवडींग' वेव्हारांत प्रवेश करपाचो निर्णय घेतलो आनी तो मुरगांव एजंटस्च्या फर्मांत गेलो. ह्या वेवसायांत ताणें बरेच कश्ट घेतले. 'चौगुले ब्रदर्स' ह्या नांवान सुरू जाल्ल्या ताच्या कुटुंबाच्या उद्येगांत तो सामील जालो. ह्या उद्येगांत मालाची चड-उतार करप, जहाज उद्येगाची एजन्सी, पी. अँड आय क्लब्स, आयात-निर्यात हांचो आस्पाव आशिल्लो. १९३९ त, दुसरें संवसारीक म्हाझूज सुरू जालें तेन्ना मुरगांव बंदर हें झुजकाळांतले सामुग्रीची निर्यात करपी एक म्हत्वाचें ठिकाण जालें. साग, कोंडे, खोबरेल आनी हेर जिनसांच्या निर्यातीचेर विश्वासरावान बरोच फायदो केलो. लिस्बोअ सावन ताणें जायतो माल खरेदी करून वेगवेगळ्या देशांनी धाडलो.

१५ ऑगस्ट १९४७ दिसा भारताक स्वतंत्रताय मेळ्ळी. १९४७ त चौगुले कंपनीन १,५०० टन मॅंगनीज खनीज चेकोस्लोव्हाकीयाक निर्यात केलें आनी १९५० त ९,००० टन लोखण खनीज जपानाक धाडलें. आपले हुशार बुद्धिमत्तेच्या बळार ताणें जपानी पोलाद कारखान्याकडे यशस्वी वाटाघाटी केल्यो. ताच्या रूपान गोंयांतल्या लोखणा खनिजाखातीर ताणें खरेदीदरो मेळयल्यो. ताच्या ह्या यशाक लागून गोंयच्या खण उद्येगाक चालना मेळ्ळी. ह्याच काळांत विश्वासरावान जपानी तिख्या कारखान्याकडल्यान अर्थीक पालव घेवन मुरगांव हांगा यंत्रीक खनिज हाताळणी प्लँट उबारपाचो मोलादीक वावर केलो. उदेंतेकडल्या जगांतलो हो पयलोच उपक्रम आशिल्लो. विश्वासरावाच्या ह्या अर्थशास्त्रीय अभ्यासांतल्यान, खणीवेल्यान लागसारचे न्हंयेमेरेन आनी थंयसावन फुडें यांत्रिकी बार्जींवरवीं लोखण खनिजाची येरादारी करपाची कल्पना फुडें आयली. ताका लागून बार्ज उद्येगाच्या वेवसायाकूय बरीच चालना मेळ्ळी.

१९६१ त गोंय मुक्तीउपरांत ताणें नवे उमेदीन विंगड विंगड उद्येगांत लक्ष घालें. चौगुले स्टीम-शीप, मांडवी पॅलेट्स, कोंकण फिशरीज, कर्नाटक एक्स्प्लो-झीवस्, आर्लेम ब्रीवरीज, चौगुले शिपयार्ड, नर्मदा सिमेंट आदी जायते विंगड विंगड प्रकल्प विश्वासरावान सुरू केले. चौगुले उद्येग-समूह आज गोंय, महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात, तमिळनाडू, ओरिसा आदी राज्यांत पातळ्ळा.

लोखण धातुक उद्येग मळावेलो भारतांतलो पयलो आनी संवसारांतलो तिसरो, येदे व्हड तांकीचो पॅलेटायझेशन प्लँट विश्वासरावान शिरोडा हांगा उबारलो. पूण दुर्देवान १९७० च्या तेल उणावाचो ह्या उपक्रमाचे अर्थीक वेवस्थेचेर परिणाम जालो आनी हो उपक्रम बंद जालो.

१९७६ त, संपत्ती करविशींच्या म्हायतीच्या आदारान भारत सरकारान विश्वासरावाची भारतांतली सगळ्यांत गिरेस्त व्यक्ती म्हूण घोशणा केली.

'गोवा चेंबर ऑफ कॉमर्स आनी इंडस्ट्रीज' ह्या वेपारी आनी उद्येजकांच्या संघटनेचो विश्वासराव सेगीत ४ वर्सां अध्यक्ष आशिल्लो. आपले कारकिर्दींत ताणें चेंबरच्या वावराक नवी दिका दिली. 'ऑल इंडिया शिपिंग कौन्सिल' चो अध्यक्ष ह्या नात्यान ताणें म्हत्वाचो वावर केला.

ताणें स्थापन केल्यो कांय समाज उपेगाच्यो संस्था अश्यो: पार्वतीबाई चौगुले महाविद्यालय- मडगांव, सेंट जोजेफ्स इन्स्टिट्यूट-वास्को, चौगुले

हॉस्पिटल. २६ जानेवारी १९६२ दिसा विश्वासरावान 'गोमंतक' हें गोंयचें सगळ्यांत चड खपाचें मराठी दिसाळें सुरू केलें.

शिरगांव मीनाखणीचें यांत्रिकीकरण केल्यान विश्वासरावाक १९५३ वर्सा पोर्तुगाल सरकारान सरदारकेचें मानाचें पद भेटयलें. १९५९ त, ताच्या खणउद्येगांतल्या वावराक लागून पर्थून एकदां पोर्तुगाल सरकारान ताका 'कमांडर' हो भोवमान भेटयलो. गोंय मुक्तीच्या रुप्या सुवाळ्यावेळार गोंय सरकारावरवीं माजी राष्ट्रपती ग्यानी झैलसिंग हांचे हस्तुकीं विश्वासरावाचो भोवमान केलो. २५ ऑगस्ट १९ १ दिसा विश्वासरावाचो अमृतमहोत्सव व्हडा दबाज्यान मनयलो.

आयज लेगीत जाण्टे पिरायेचेर नवीं मेळां काबीज करपाची जिद्द आनी हावेस ताच्यांत दिसून येता.

- कों. वि. सं. मं.

चौगुलो: एक ग्रामाधिकारी. चौगुलो हो गांवच्या पाटलाचो सहाय्यक आसता आनी गांवच्या पाटलासकल ताका मान आसता. चौगुलो हें उतर चौघुला, चवघला ह्या विंगड विंगड रुपांनी चलणुकेंत घोळटा. चौगुलो वा चौगुला ह्या उतरांचें मूळ रुप चौकुला अशें आसूंये. काळांतरान क चें घ, वा ग जावन चौगुलो वा चौघुलो हें उतर घडलें, अशें मानतात.

चौगुलो हो कुणबी (मराठी) जातींतलो आसता. चौधऱ्यावरीच चौगुल्याकडेन गांवच्या धान्याची खरेदी-विक्री करप वा धान्य सांबाळून दवरपाची जापसालदारकी आसता. धान्य चोरयेक गेल्यार ते चोरयेचो तपास लावपाचें कामूय चौगुल्यांक करचें पडटा. चौगुलो जे जातींतलो आसता, ते जातींत ताका 'मुखेली' मानतात आनी 'जातचौगुलो' ह्या नांवान वळखतात.

चौगुलो हो गांवचो बलुतेदार आसना. कोंकणांत चौगुलो आडनांव आशिल्ले लोक आसात.

- कों. वि. सं. मं.

चौघुडो: चार घडे (वाद्यां) आशिल्लें मंगल वादन. कांयकडेन चारांपरस उणे घडे आसतात; खास करून गोंयांत दोनूच घडे आसुनूय हाका 'चौघुडो' म्हणपाफाटलें कारण म्हळयार ताचें दिसांतल्यान चार वेळा (घडयांक) वादन जाता आशिल्ल्यान ताका 'चौघुडो' हें नांव पडलें आसूंये.

चौघुडो हो वादनप्रकार गोंयांतल्या चडशा देवळांनी प्रचलित आसा. गोंयांत दरेक देवळाच्या प्रवेशद्वारावयर ह्या चौघुड्याखातीर मुद्दम 'शेजो' तयार केल्लो आसता. असो उंचार बसून वाजयल्यान, ह्या वाजपाचे सूर देवळा भोंवतणच्या वाठारांत पयस मेरेन आयकूंक येवपाची वेवस्था आपसुकूच जाता.

गोंयांत घड्यांक 'धिली' म्हण्टात; त्यो आकारान ल्हान-व्हड आसतात. ह्यो दोन धिली वाजोवप्राची पध्दत मात्शी वेगळी आसता. ह्या वाद्यांचीं तोंडां एकामेकांकडेन आसतात. उजव्या हातान दावे वटेनचें वाद्य आनी दाव्या हातान उजवे वटेनचें वाद्य वाजयतात. ह्या धिलींचे जोडयेक चौघुड्यांत शेनाय, सूर्त आनी कासाळें हीं वाद्यां आसतात. ह्या चारूय वाद्यांच्या सांगातांत कान तृप्त करपी आनी देवळाच्या वाठाराक फाव अशें मंगलमय वातावरण तयार जाता.

ज्या देवळांनी चौघुडो वाजोवपाची वेवस्था आसा, थंय तो फांतोडेर, दनपरां, तिळसांजच्या वेळार आनी रातचो वाजयतात. ह्या वाजपावेल्यान आदल्या काळांत लोकांक वेळ कळटालो. पयलींच्या काळांत सर्रासपणान आनी आतां लेगीत कांय कडेन लग्न, मूज असल्या मंगल कार्यावेळार चौघुड्यांत आस्पाविल्ल्या वाद्यांचें वाजप जाता. ताका 'घड्यां वाजप' अशें म्हण्टात.

- डॉ. मलबाराव सरदेसाय

चौधरी: बारा बलुतेदारांतलो एक. गांवगाडाकार, आत्रे हाच्या मतान चौधरी ह्या शब्दाचो अर्थ चार-चौगांक सांबाळून दवरपी असो आसा. ताचें मुखेल काम म्हळ्यार बाजार भावांत समतोल राखून लोकांक फाव त्या दरान धान्य पुरवठो करप. मुसलमानी अमदानींत आनी निजाम राज्यांत तो सरकाराक आनी सैन्याक धान्य पावयतालो. मराठ्यांच्या काळांत मात ही चाल नाशिल्ली.

गांवांत आशिल्ल्या धान्याची नोंद ताका सदांच सरकारान दिवची पडटाली आनी ताचेच नदरेखाल गांवांतल्या धान्याची आयात-निर्यात जाताली. धान्याच्या मोलाचेरूय ताचें नियंत्रण आसतालें. एकाद्रया वेळार धान्य कमी आसल्यार हेर गांवांतल्यान धान्य हाडून ताची सांठवण करपाचें काम ताकाच करचें पडटालें. जर चौधरीपणाचो हक्क ताका सरकारावरवीं मेळिल्लो आसत जाल्यार ताणें सरकाराक थारावीक कर दिवचो पडटालो.

- कों. वि. सं. मं.

चौधरी, जनरल जयंतनाथ: (जल्मः १० जून १९०८, कलकत्ता).

भारताचो माजी भूंयसेनामुखेली. ताचें शिकप कलकत्ता तशेंच लंडन हांगा जालें. ताणें सँडहर्स्ट (इंग्लंड) हांगा लश्करी शिकप घेतलें. १९२८ त लश्करांत कमिशन; मागीर नॉर्थ स्टॅफर्डशर रेजिमेंटचे पयले पलटणींत लश्करी अणभव घेतकच तो भारतीय सातव्या घोडदळांत (seventh Cavalry) कामाचेर रुजू जालो. १९४० त केट्टा हांगाच्या स्टाफ कॉलेजांत ताणें उच्च लश्करी शिकप केलें.

ऑगस्ट १९४४ त सोळाव्या घोडदळाचो तो मुखेल अधिपती जालो. जपानाआड जाल्ल्या झुजांत ताणें मोलादीक वावर केलो. रंगूनावयले घुरयेंत लेगीत ताणें वांटो घेतलो तशेंच इंडोचायना आनी जावांतूय लश्करी कामगिरी केली. १९४६ त तो ब्रिगेडियर जालो आनी १९४७ त ताणें इंग्लंडच्या इम्पीरिअल डिफेन्स कॉलेजांत अति उच्च सैनिकी शिकप घेतलें. १९४८ त मेजर जनरल जावन तो पयल्या चिलखती डिव्हिजनाचो जनरल ऑफिसर कमांडिंग जालो. १९४८ त पयल्या चिलखती डिव्हिजनान निजामाआड जाल्ले 'पोलो' मोहिमेंत म्हत्वाचें कार्य केलें. हे पोलीस कारवायेउपरांत तो त्या वेळावयल्या हैदराबाद संस्थानचो लश्करी गव्हर्नर म्हूण नियुक्त जालो. १९५३ त तो सैनिकीय सर्वोच्च कार्यालयांत जनरल स्टाफचो मुखेल जालो. १९५५ त ताका लेफ्टनंट जनरल श्रेणी मेळून एका सैनिकी कोअरचो तो मुखेल सेनापती जालो. १९५८ त चीनाक गेल्ल्या लश्करी शिष्टमंडळाचो फुडारी तशेंच डिसेंबर १९६१ त जाल्ल्या गोंय मुक्तिसंग्रामाचो मुखेल आनी सदर्न कमांडचो जनरल ऑफिसर कमांडिंग मुखेली ह्या नात्यानूय ताणें कार्य केलें. नोव्हेंबर १९६२ चे अखेरेक तो भारतीय लश्कराचो सेनाध्यक्ष जालो. १९६५ त पाकिस्तानान भारताआड केल्ल्या झुजांत चौधरी हाच्या मुखेलपणाखाल हिंदी सेनेन यश मेळयलें.

१९६६ त निवृत्त जातकच तो कॅनडांत भारतीय हायकमिशनर आशिल्लो. कॅनडांतल्या मॅक्गिल विद्यापीठांत सैनिकी इतिहासाचो अभ्यागत प्राध्यापक म्हूण ताणें काम केलां. 'इंडियन एक्सप्रेस' ह्या इंग्लीश दिसाळ्याचेर सैनिकी प्रतिनिधी म्हूण तो नेमान बरयता. ताचीं 'ऑपरेशन पोलो', 'आर्म्स', 'एम्स अँड अॅस्पेक्ट्स' (१९६६) हीं पुस्तकां उजवाडाक आयल्यांत.

दुसऱ्या म्हाझुजांत पांचव्या भारतीय डिव्हिजनांतल्यान आफ्रिकेंतल्या झुजांत ताणें वांटो घेतिल्लो. हातूंत ताणें केल्ल्या मोलादीक वावराखातीर 'ऑर्डर ऑफ ब्रिटीश एम्पायर' हो भोवमान ताका फाव जालो. ईजिप्तचो आदलो राश्ट्राध्यक्ष नासर हाणें ताका 'ग्रँड कॉर्डन ऑफ द ऑर्डर ऑफ मेरिट', भारत शासनान 'पद्मविभूषण' आनी नेपाळच्या राजान 'जनरल' म्हूण ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

चौधरी, त्रिदिब कुमार: (जल्मः डिसेंबर १९११, ढाका).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव गणेश गोविंद चौधरी. क्रांतिकारी समाजवादी पक्षाचो (Revolutionary Socialist Party) तो

गाडी आसलो. ८ जुलय १९५५ दिसा के. आर. जेधे हाच्या मानपणाखाला पुण्यांत जाल्ल्या 'ऑल पार्टीस गोवा लिबरेशन एड कमेटी' (All Parties Goa Liberation Aid Committee) ह्या राजकी अधिवेशनांत ताणें वांटो घेतिल्लो. ह्या अधिवेशनांत सुमार तीन हजार सत्याग्रहींनी वांटो घेतिल्लो. १० जुलय १९५५ दिसा बावन्न सत्याग्रहींच्या पथकाक मार्गदर्शन करीत वाळपय वाववरांतल्या शिरसोडेची शीम हुपता आसतना ताका धरलो आनी सत्तरी तालुक्यांतले खातों बंदखणीत धाडलो. प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार (Territorial Military Tribunal) चवकशे उपरांत ताका धा वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फाव जाली आनी दर दिसा शंबर इस्कूद ह्या प्रमाण दोन वर्सां दंड भरचो पडलो. २ फेब्रुवारी १९५७ दिसा सगळ्या कैद्यांक सूट दिली. तेन्ना आग्वाद बंदखणीतल्यान ताचीय सुटका जाली. आपल्यो सगळ्यो यादी ताणें 'पोर्तुगालाजारेर जेले उनीस मास' हे पुस्तिकेंत बंगाली भाशेंत बरयल्यात. उपरांत कलकत्त्याक तो आमदार म्हूण वेंचून आयलो. उपरांत १९५२-८४ ह्या काळांत तो खासदार आशिल्लो. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

चौधरी, बहिणाबाई: (जल्मः ? १८८०, असोदे-जळगांव; मरणः ३ डिसेंबर १९५१, जळगांव).

मराठी कवयित्री. महाराष्ट्रांतलो नामनेचो कवी सोपानदेव चौधरी हाची आवय. तिका वाचूक-बरोवंक येना आशिल्लें. बहिणाबाईक काव्यप्रतिभेची तांक भुरगेपणासावन आशिल्ली. सबंद जिवितभर शेतकाम आनी घरकाम करीत आसतना बहिणाबाई व्हडा उमेदीन ओंवयो रचताली आनी गायताली. सोपानदेव चौधरी आनी ताचो एक सोयरो हांणी त्याच वेळार त्यो थंयच्या थंयच बरोवन काडल्यो.

बहिणाबाईच्या मरणाउपरांत आचार्य अत्रे हाणें तिच्यो कविता उजवाडावपाक फुडाकार घेतलो. 'बहिणाबाईची गाणी' हें पुस्तक १९५२ त (दुसरी आवृत्ती, १९६९) उजवाडाक आयलें आनी 'धरत्रीच्या आरशामदी सरग' (धरतरेच्या हारशांत स्वर्ग) पळोवपी हे कवयित्रीक सबंद महाराष्ट्रांत नामना मेळ्ळी. ह्या कवितांझेल्यांत बहिणाबाईच्यो फकत ३५ कविता आसात; 'पूण कवितेची कसलीच जाणविकाय मनांत दवरीनासतना सहज म्हूण रचिल्ल्यो बहिणाबाईच्यो कितल्योश्योच कविता त्याच वेळा बरोवन काडल्योना, म्हूण तिचे फाटल्यान नश्ट जाल्यो.

बहिणाबाईच्यो कविता तिचे आवयभाशेंत म्हळ्यार वऱ्हाडी-खानदेशींत रचिल्ल्यो आसात. कुळार, संवसार, शेतकामाचीं साधनां, कापणी, मळणी आनी शेतकाराचे जिणेंतले हेर विंगड विंगड प्रसंग, अक्षय्य तृतीया, पोळो, संवसार पाडवो ह्यो सण परबो, कांय वळखीचे मनीस हे तिच्या कवितांचे विशय जावन आसात.

- कों. वि. सं. मं.

चौरंग: भारतीय पध्दतीचें चार खुरांचें चौकोनी लांकडी आसन. भारतांतल्या पारंपारीक लांकडी फर्निचरप्रकारांत चौरंगाक खाशेलें म्हत्व आसा. चतुः + अंग> चउरंग > चौरंग अशी हाची व्युत्पत्ती दितात. चौरंगाक चार कुशी आनी चार खूर आसतात, हे नदरेनूय हो शब्द रुढ जाला आसूं येता. चौरंगाक 'चौकी' अशेंय म्हण्टात.

शिसवी, सागवान, पणस, मॅहोंगनी ह्या लांकडांपसून चौरंग तयार करतात. ताचे खुर मोटवे आनी सुळसुळीत आसतात. चड करून ताचो वयलो भाग आनी चारूय कुशी वेलबुटीदार नक्षीन आनी तरेकवार रंगीत चित्रांनी पितारिल्ल्यो आसतात. पयलींच्या काळांत केन्नाकेन्नाय चौरंगाच्या वयल्या भागाचेर चांदी-पितळेच्यो फुलयो मारताले तर केन्नाय ताचेर तांब्याचीं आनी रुप्याचीं नाणीं ठोकताले. भांगराचो आनी चांदीचो मुलामो दिल्ल्या कलात्मक चौरंगाचो उल्लेख पूर्विल्ल्या साहित्यांत मेळटा. राजसूय यज्ञाच्या वेळा वापरिल्लें चौरंगाभशेन दिसपी आसन भांगराच्यो फुलयो मारिल्लें आसूंक जाय, तर अश्वमेधाच्या वेळा अध्वर्यून भांगराच्या आनी रत्नांच्या चौरंगाभशेन दिसपी आसनाचेर बसचें, अशे उल्लेख वेदांत आयल्यात.

धर्मीक समारंभ, पूजेचे विधी, मंगल कार्यां, जेवण, न्हाण ह्या प्रसंगावेळा चौरंगाचो वापर परंपरेन चलत आयला. मंगळागौर, सत्यनारायण ह्या देवतांची पूजा चौरंगाचेर करतात. लग्नसुवाळ्यांत दोनूय वेणी (नवऱ्याची आवय आनी व्हंकलेची आवय) चौरंगाचेर बसून एकामेकांची हौंट भरतात. तशेंच तांकां चौरंगाचेर बसून न्हाणयतात. घरांनी तशेंच देवळांनी धर्मीक ग्रंथांचें वाचन करतना, ते ग्रंथ चौरंगाचेर दवरून वाचपाची पध्दत आसा.

एक पवित्र, मंगल आनी गिरेस्तकाय दाखोवपी आसन हे नदरेन चौरंगाकडेन पळेतात. देखून हेर फर्निचर प्रकारांपरस चौरंगाचें म्हत्व वेगळें तशेंच संस्कृतीक स्वरुपाचें जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

चौहान, सुभद्राकुमारी: (जल्मः ५ ऑगस्ट १९०५, निहालपूर-अलाहाबाद; मरणः १५ फेब्रुवारी १९४८, जबलपूर).

नामनेची हिंदी कवयित्री. शिकप अलाहाबाद हांगा. महाविद्यालयीन शिकप सोंपतकच नवलपूर हांगाचो नामनेचो वकील ठाकोर लक्ष्मणसिंह हाचेवांगडा तिचें लग्न जालें. तिणें राश्ट्रीय चळवळींत सदांच वांटो घेतलो आनी तिका खूब खेपे बंदखणींत वचचें पडलें. पिरायेच्या पंदराव्या वर्सासावन तिणें कविता रचपाक सुरवात केली. हिंदी साहित्यांत कवयित्री म्हूण तिची नामना आसली, तरी तिणें कथा आनी निबंद लेगीत बरयल्यात.

राश्ट्रभक्ती आनी कुटुंबीक जिणेंतल्या सुखदुख्खांचें प्रसंग तिणें आपल्या काव्यांत भेस बरे चितारल्यात. तिच्या कवितांनी वात्सल्यभाव दिसून येता. राश्ट्रीय भावनेच्या तेजावांगडाच कुटुंबीक भावभावनांची रसाळ गोडीय कवितेंत दिसून येता. भावनाप्रधानता, सपनां पळोवपाचो हावेस, आदर्शाची ओढ आनी उदात्तता हे हिंदींतले छायावादी (स्वच्छंदतावादाकडे लागींचे) काव्याचे विशेश तिच्या काव्यांत दिसून येतात. तिची कविता सादी, सोपी आनी रोसाळ आसा. तिचे कथेंत कुटुंबीक जिणेंचें बारीक निरीक्षण आनी बायलांचे जिणेविशीं उपाट सहानुभूती आसा. स्वभावाचें खाशेलपण आशिल्लें हळवेपण आनी मायेस्तपण तिच्या बरपांत जाणवता. तिच्या कथांक दोन खेपे 'सेक्सेरिया पुरस्कार' मेळ्ळे. तिचे कवितांझेले अशेः 'झांशी की रानी' (१९२६), 'मुकुल' (१९३१) आनी 'त्रिधारा' (१९३५); कथांझेलेः 'बिखरे मोती' (१९३२) 'उन्मादिनी' (१९३४) आनी 'सीधेसाधे चित्र' (१९४७).

- कों. वि. सं. मं.

च्या: (मराठी-चहा; हिंदी-चा, चाय; इंग्लीश-टी; लॅटीन-कॅमोलिया सायनेन्सिस; कूळ-थीएसी, पोर्तुगेजः शा).

हे वनस्पतीची लागवड फकत तिच्या पानांखातीर करतात. भारतांतल्या खाजगी उद्योगांत 'च्या' उद्योगाक पयली सुवात आसा. भारताक मेळपी वट्ट परदेशी चलनाच्या पंदरा टक्के चलन 'च्या' उद्योगांतल्यान मेळटा. हे वनस्पतीच्या प्रक्रिया केल्ल्या पानांपसून वा पानांच्या चुऱ्यापसून उत्तेजक पेय तयार करतात. ह्या पेयाकूच 'च्या' हें नांव आसा.

'च्या' ची झोंपां १० ते १७ मी. मेरेन ऊंच वाडटात. पूण ह्या पिकाची दर वर्सा छाटणी करतात, देखून झाडाची उंचाय ०.७ ते १.७ मी. परस चड आसना. 'च्या' च्या झोंपाक खूब पानां आसतात. हीं पानां दाट, चकचकीत, पाचवीचार आसून तीं ५-३० सेंमी. लांब आनी २.५-४ सेंमी. रुंद आसतात. फुलां धवीं आनी वासाचीं आसून तांकां ५-७ पाकळ्यो आसतात. फळ घट्ट आसता आनी तातूंत १-३ बियो आसतात.

'च्या' हो शब्द चिनी भाशेंतल्या 'चा' ह्या शब्दापसून रुढ जाला. चिनी भाशेंतल्यान जपान, भारत, इराण आनी रशिया ह्या देशांत हो

शब्द वा असलेच तरेचे हेर शब्द रुढ जाल्यात. इंग्लीश भाशेंतल्या 'टी' ह्या शब्दाचो उगम चीनांतल्या अॅमॉय प्रांतांतले बोली भाशेंतल्या 'ट' ह्या शब्दांत आसा. सुमार अठराव्या शेंकड्याच्या मध्याक 'टे' ह्या शब्दाचो उच्चार फ्रेंच 'ते' आनी इंग्लीश 'टी' असो जालो.

'च्या' चो उगम चीन देशांत जालो. ते उपरांत सव्या ते आठव्या शेंकड्यांत बौध्द भिक्षुकांनी जपानांत 'च्या' चो प्रसार केलो. तेउपरांत ल्हव ल्हव मध्य आशिया, तशेंच युरोप देशांत 'च्या' चो प्रसार जालो. भारतांत १७७८ त, ब्रिटीश लोकांनी 'च्या' ची लागवड करपाक सुखात जाली. सगळ्यांत पयलीं आसाम राज्यांत 'च्या'ची लागवड सुरु केली. उपरांत तिचो प्रसार तमिळनाडू, केरळ ह्या राज्यांत जालो. संवसारांतल्या वट्ट २६ देशांत 'च्या'ची लागवड जाता. तातूंतले मोट्या प्रमाणांत 'च्या' ची लावगड करपी देश म्हळ्यारः चीन, जपान, बांगला देश, भारत, श्रीलंका, तैवान, इंडोनेशिया, मलेशिया, उदेंत आफ्रिका, तुर्कस्थान, ब्राझिल, अर्जेंटिना आनी रशिया. भारतांत ह्या पिकाची लागवड आसाम, बंगाल, तमिळनाडू आनी केरळ ह्या राज्यांत मोट्या प्रमाणांत जाता. भारतांत वट्ट ३,५६,५१६ (१९७१) हॅक्टर क्षेत्रांत 'च्या'ची लागवड आसा. गोंयचें हवामान 'च्या' चे लागवडीखातीर अनुकूल नाशिल्ल्यान गोंयांत 'च्या' ची लागवड करीनात.

'च्या' चे कांय प्रकार आसात ते अशेः चिनी, आसामी, मणिपुरी. पूण ह्या प्रकारांची शुध्द बियां मेळप कठीण आसता. ह्या पिकाक वर्सूयभर आर्द्र आनी उबदार हवामान मानवता. २०° से. ते ३२° से. तापमान आनी नेटान व्हांवपी सुकें वारें ह्या पिकाक बरें मानवता. 'च्या' च्या पिकाक खोल, बऱ्या निचऱ्याची आनी आमसाणीची (ph- ५.२, ५.६) जमीन मानवता. 'च्या'ची लागवड बियांपसून तशेंच कलमां लावन लेगीत करतात. 'च्या' ची रोंपां तयार करपाखातीर, गादीवाफ्याचेर १० सेंमी. अंतराचेर, २ सेंमी. खोल बियो पेरतात. देड ते दोन वर्सांनी रोंपांची पुनर्लागण करतात. रोंप लावच्यापयलीं जमीन निवळ करून घेवन सादारण १.५×१.५ मी. अंतराचेर हीं रोंपा लायतात. एका हेक्टराक ५,००० ते ५,५०० रोंपां बसतात. रोंप लावपाखातीर ७०×७०×७० सेंमी. लांब, रुंद आनी खोल फोणकुलां मारतात. ह्या फोणकुलांनी पांच किग्रॅ. कंपोस्ट जावं शेणखत घालून जून-म्हयन्यांत रोंपां लायतात. 'च्या' च्या पिकाक नडणेपसून बरोच त्रास जाता. देखून, ही नडणी वेळच्यावेळार काडची पडटा.

'च्या' च्या पिकाक नत्र साऱ्याची गरज आसता. हें नत्र सारें अमोनियम सल्फेटच्या रुपान दितात. ह्या साऱ्याक लागून जमनीची आमसाण वाडटा. दोन ते तीन वर्सांच्या रोंपयांक हेक्टरी २५ किग्रॅ. नत्र दितात तर चार वर्सांच्या आनी ताच्यावयले पिरायेच्या रोंपयांक हेक्टरी ५० किग्रॅ. नत्र दितात. हाचे परस चड नत्र सारें दिल्यार 'च्या' च्या पांवड्याचेर वायट परिणाम जावं येता. झाडाक अदीक प्रमाणांत खांदयो आनी पानां येवचीं, म्हूण दर वर्सा झाडाची छाटणी करतात. 'च्या' च्यो रोंपयो सुमार तीन वर्सांच्यो जातकच पानां खुटपाक सुखात करतात. खुटप करतना चड करून कोमरेवांगडा सकयलीं दोन ते तीन पानां खुंटतात. पानांचें खुटप ७-१० दिसांच्या अंतरान करतात.

'च्या' चें सरासरी हेक्टरी उत्पन्न १,७०० ते १,८०० किग्रॅ. इतलें मेळटा. 'च्या' ची वनस्पत सादारण ४० वर्सां बरें उत्पन्न दिता. ते उपरांतच्या काळांत उत्पन्न कमी कमी जायत वता. हाका आडवाद म्हळ्यार कांय कडेन १५० वर्सां पिरायेचीं झाडां लेगीत बरें उत्पन्न दितना दिसतात. 'च्या' च्या पानांचें खुटप केल्याउपरांत तीं वेवस्थितपणान जाता तितल्या बेगीन कारखान्यांत व्हरतात. कारखान्यांनी ह्या पानांचेर वेगवेगळ्यो प्रक्रिया करून जायत्या प्रकारची 'च्या' तयार करतात. तातूंतले कांय म्हत्वाचे प्रकार अशेः काळी च्या, पाचवी च्या, उलॉग च्या, लेप्टेट च्या, इन्स्टन्ट (instant) च्या, वासाची च्या. भारतांतल्या चडशा कारखान्यांनी 'काळी च्या' तयार करतात. भारतांत पाचवी च्या आनी इन्स्टन्ट च्या चें थोड्या प्रमाणांत उत्पादन जाता.

'च्या' च्या पिकाक किडी-रोगापसून बऱ्याच प्रमाणांत त्रास जात करपो आनी पानां कुसप हे ह्या पिकाक जावपी दोन म्हत्वाचे रोग जाव आसात. 'करपो' रोगाची लागण जातकच, पयलीं पानांचेर गुलाबी ति दिसतात. उपरांत हे तिबे काळे जातात आनी पानाक बुराक पडटा पानां कुसपी रोगाची लागण जातकच वनस्पतींचीं पानां कुसतात. ह दोनूय रोगांचेर नियंत्रण दवरपाक १% बोर्डो मिश्रण ह्या वखदाचो फवा मारतात. किडींतले 'टी मोस्कीटो' हे किडीचो 'च्या' च्या पिकाक बरो त्रास जाता. हे किडीची लागण जायत जाल्यार ०.०५ टक्के येन्डोसल्फा ह्या वखदाचो फवारो मारतात.

उपेगः 'च्या' हें कुडीखातीर हितकारक आनी उत्साहवर्धक पे जावन आसा. थोड्या प्रमाणांत 'च्या' पिल्यार थकवो कमी जाता. 'च्या पियेतकच मुतूंक साफ जाता, आंतकड्यो बरे तरेन काम करतात. च प्रमाणांत च्या घेत जाल्यार तातूंतल्या टॅनिन पदार्थाक लागून, अपच जाता. 'च्या' हें संवसारांतलें सगळ्यांत लोकप्रिय पेय जावन आस जगांतले सुमार अर्दे लोक हें पेय घेतात. गोंयांत, हेर भारतांत तशें चडशा देशांनी, समाजांतल्या सगळ्या थरांतल्या लोकांच्या थरां दिसपट्ट्या आहारांत आनी आदरातिथ्यांत 'च्या' क म्हत्वाची सुवा आसा.

संवसारांत 'च्या' चें उत्पादन, खप आनी वापर तशेंच निर्यात करपाविशीं भारताचो पयलो क्रमांक आसा. सबंद संवसारांत वर्साक सुमार १२९.४ कोटी किग्रॅ. 'च्या' चें उत्पादन जाता. १९८६ वस भारतांत ५३५.६९ दशलक्ष किग्रॅ. 'च्या' चें उत्पादन जालें. १९८६-८७ वर्सा, भारतांतल्यान २०३७ लाख किग्रॅ. 'च्या' ची (६१९.२३ कोटी रुपया मोल) निर्यात जाली. रशिया, इंग्लंड, ईजिप्त, इराण, इराक हे देश भारताची 'च्या' व्हड प्रमाणांत आयात करतात. 'च्या' वेपाराचें उदरगत घडोवन हाडपाच्या हेतान 'च्या' कायदो (१९५३) हाचेवर्वं १९५४ वर्सा 'भारतीय च्या मंडळ' (Indian Tea Board) घडयलें.

- विश्राम गांवकार

च्यारी, चंद्रकांत सावळोः (जल्मः ऑक्टोबर १९३२, करमणें-सांगें).

गोंयचो सुटके झुजारी. सुर्वेक तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत तो 'गोंय सुटके सैन्य' (Goa Liberation Army) हातूंत गेलो. लोकांक गोंयचे सुटकेचें म्हत्व सांगप, तिरंगी बावटो लावप, भूंयगत कार्यकर्त्यांची रावपाची-जेवपाची वेवस्था करप, तांच्या कार्याक तेंको दिवप असलीं कामां तो करतालो. पोर्तुगेज सैन्याक घेवन काल्यांसावन कुळ्यां वतना रेल्वेचेर हल्लो करपांत ताणें वांटो घेतिल्लो. नोव्हेंबर १९७६ त ताका धरलो आनी प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार (Territorial Military Tribunal) हाडलो. तेन्ना ताका अठरा म्हयने बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

छः देवनागरी लिपींतलें सातवें आनी 'चं वर्गांतलें दुसरें व्यंजन. हाचो उच्चार ताळवेंतल्यान जाता. ह्या वर्णाच्यो चार अवस्था आसात.

'छ' च्या रुपाचो विकासक्रम

पयली अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या लेखांत, दुसरी इ.स. पयल्या आनी दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या मथुरा हांगाच्या लेखांत आनी तिसरी इ.स

शतकाच्या शेंकड्यांतल्या मथुरेच्या लेखांत दिसता. ह्या वर्णाची चवथी अवस्था तिसरे अवस्थेपसून जाल्या.

वर्णोध्दारतंत्रांत ह्या वर्णाचें ध्यान अशें सांगलां:

ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजां तु त्रिलोचनाम्।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा छकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।

अर्थ- ह्या छकाराचें हांव ध्यान सांगतां.'दोन भुजां, तीन दोळे, पीतांबर न्हेशिल्ल्या, नित्य, वरद आनी भक्तवत्सल अशा छकाराचें ध्यान करून ताच्या मंत्राचो धा वेळा जप करचो.

- कों. वि. सं. मं.

छत्रे, केरो लक्ष्मण: (जल्मः १८२४, नागांव- कोंकण; मरणः १८८४).

भारतीय गणितशास्त्रज्ञ. ज्योतीश, गणित आनी सृश्टीशास्त्र ह्या तीनूय मळार ताणें मोलाचो वावर केला.

ताणें आपलें शिकप मुंबयच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटांत घेतलें. १८४० त थापणूक जाल्ले कुलाब्याचे वेधशाळेंत, दांडयेवेले अंतरिक्ष चमत्कार आनी लोहचुंबक हांच्या निरीक्षणाखातीर ताणें सहाय्यक म्हूण काम केलें. १८५१ त तो पुण्याच्या नॉर्मल स्कुलांत सृश्टीशास्त्र आनी गणित ह्या विशयाचो शिक्षक म्हूण काम करपाक लागलो. कांय काळ ताणें इंजिनिअरींग कॉलेजांतय शिकयलें. १८६५ त पूना कॉलेजांत गणित आनी सृश्टीशास्त्र ह्या विशयांचो प्राध्यापक म्हूण ताणें काम केलें.

'ग्रहसाधनाची कोष्टके' हो ताचो ग्रंथ १८६० त उजवाडाक आयलो. 'पदार्थविज्ञान' आनी 'अंकगणित' हीं दोन पुस्तकांय ताणें बरयल्यांत.

सुर्यावेले दाग, आनी पावस पडप हांच्या परस्पर विशींचीं कांय निरीक्षणां ताणें केल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

छत्रे, विष्णुपंत मोरोपंत: (जल्मः १८४०, अंकलकोप-तासगांव; मरणः १९०६, इंदूर).

भारतीय सर्कशीचो जनक. भुरगेपणासावन सुकण्यांवांगडा आनी जनावरांवांगडा खेळपाची आवड. फुडें रामदुर्गकर हागेर घोड्यांचे पागेचेर नोकरी केली. मागीर ग्वाल्हेराक बाबासाहेब आपटे हांच्या आलाशिऱ्याक रावन गायनाचें शिकप केलें. १८७५ त मुंबयत सगळ्यांत पयलीं चेअर्नी विल्सन हाची सर्कस पळेली. तातूंतल्यान प्रेरणा घेवन १८७८ त सांगली हांगा पटवर्धनाच्या पालवान 'छत्रे सर्कस'ची थापणूक केली.

छत्रे हो एक बऱ्यांतलो घोड्यांचो प्रशिक्षक आशिल्लो. ताणें सर्कशींत घोड्यांची तरेकवार कामां बसयलीं. १८८४ त ताणें विल्सन सर्कस विकती घेवन कितलेशेच युरोपीय कलाकार नोकरेक दवरले. आपली सर्कस घेवन भारतभर आनी भारताभायर लेगीत भोंवडी करून ताणें नांव आनी दुडू मेळयलो. १९०१ त इंदूरचो राजा शिवाजीराव होळकर हाच्या मस्त्या घोड्याक फकत १६ वरांभितर सर्कशींतल्या घोड्यासारको वोगी करपाचें काम शिकयलें. आपलो धाकटो भाव काशिनाथपंत हाचे सुवादीन सर्कस सोंपोवन निमाणचे दीस ताणें सुखासमाधानांत घालयले.

- कों. वि. सं. मं.

छायानाट्य: अर्दपारदर्शक कपड्याच्या जावं कागदाच्या पड्ड्या फाटल्यान उजवाडाचो खर झोत घालून ताचेर खामसुत्री बावल्यांच्या सावळ्यांचो जो खेळ सादर करतात ताका 'छायानाट्य' अशें म्हण्टात. खामसुत्री बावल्यांसारकोच हो प्रकार पूर्विल्ल्या काळासावन चलत आयला. हातूंत प्रेक्षकांच्या मुखार एक धवो पडदो ताणून लायतात आनी ताच्या फाटल्यान हालपी चित्रांच्या सावळ्यांवरवीं एक कथाभाग सादर करतात. ह्या छायानाट्यांतलीं चित्रां एकसंध नासून कुडक्यांपसून तयार केल्ली आसतात. ताका लागून उजवाडापसून फाटींफुडें अंतराचेर आसपी आकृतींच्यो सांवळ्यो दृश्य परिणामांत भर घालतात. छायानाट्यांत आवाजा येवजण आशिल्ल्यान झुजाचे प्रसंग, हतयाची शिकार, कुस्ती असले प्रसंग भेस बरे रंगतात. कांय अस्तंती देशांनी पापेलांवाच्यो छायाबावल्यो करताले; पूण टिकाऊपणाक लागून आजकाल पत्रो वा चामडें हांचो उपेग करतात.

छायानाट्याची सुरवात पयलीं भारतांत जाली अशें म्हण्टात. भारतांत इ.स.प. दुसऱ्या शेंकड्यांत छायानाट्याचे प्रयोग जाताले, अशे उल्लेख सांपडटात. महाभारत, थेरीगाथा, अशोकाचें चवथें शिलाशासन हातूंत छायानाट्याचे उल्लेख सांपडटात. महाभारतांत छायनाट्याक 'रूपोपजीवन' अशें म्हळां. सुभट हाणें रचिल्लें दूतांगद हें सगळ्यांत पोरनें छायानाट्य जावन आसा. 'अंगदशिष्टाय' हो ताच्या छायानाट्याचो विशय जावन आसा. मध्ययुगांतल्या संतांच्या साहित्यांत ईश्वर आनी सृश्ट हांच्या छायानाट्याचें रूपक केल्लें दिसून येता. आंध्र, मलबार, तमिळनाडू, ओरिसा ह्या प्रदेशांत आयज लेगीत छायानाट्याची परंपरा तिगून आसा. प्रदेशाप्रमाण छायानाट्याक वेगवेगळीं नांवां आसातः देखीक- ओरिसांत 'रावणछाया', कर्नाटकांत आनी तामिळनाडूंत 'पवाकुतू' वा 'चक्ल गोंबाई अट्ट' वा आंध्रांत 'थोलू बोमलट्ट'. छायानाटाचे विशय मात चड करून रामायण-महाभारत वा शिवजल्मोत्सव अशे आसतात.

छायानाट्याखातीर तयार केल्ल्यो बावल्यो, गाय, म्हस, बोकडी, हरण ह्या जनावरांचे चामडेपसून करपाची पूर्वापार प्रथा आसा. देव वा नायकनायिकेच्यो बावल्यो व्हडल्यो आनी हेर पात्रांच्यो ल्हान आसतात. आंध्र प्रदेशांत ह्यो बावल्यो संवसारांतल्यो सगळ्यांत व्हड आकाराच्यो बावल्यो जावन आसा. केन्नाकेन्नाय ह्या बावल्यांत भुसो वा कुंडो भरतात; केन्नाकेन्नाय ताच्या जाग्यार चामड्याचे तीन थर वापरुन तांकां फावतो आकार दितात. मागीर तांकां बुराक करून विंगड विंगड रंगांनी तांची रंगभूषा आनी वेशभूषा करतात. आदल्या काळांत बायलांचीं संवगां हळडुवो, नारिंगी आनी तपकिरी रंगाच्या एकजीव मिश्रणांत रंगयताले. दादल्यांचीं संवगां, खास करून रामाचीं आनी कृष्णाचीं गाड निळ्या रंगांत रंगयताले. सीतेचे बावलेक भांगराच्या रंगाचो लेप लायताले. आंध्र प्रदेशांतल्यो बावल्यो पारदर्शक आसून वेगवेगळ्या रंगांनी रंगयल्ल्यो आसता. ह्या छायाबावल्यांक खांदे, कोंपर, धोंपर आनी कमर ह्या भागांनी गांठी मारिल्ल्यो दोरयो जोडिल्ल्यो आसता. ताका लागून तांची हालचाल करप एकमद सोंपें जाता. बावलेच्या मदल्या भागांत तकलेपसून सकयल मेरेन लांब आनी जिचो थोडोसो भाग भायर आयला, अशी कोंड्याची पातळ पट्टी जोडटात. नर्तकी बावल्यांची सांधेजोड रचणूक वेगळे तरेची आसून तांकां पायघोळ झगे घाल्ले आसतात. दोन सूत्रधारांवरवीं केल्ल्या तांच्या नाचांतल्यान अभिजात नृत्यांच्यो हालचाली दाखोवप शक्य जाता.

छायानाट्याखातीर वापरिल्ली परंपरागत माची एखाद्रे पेटयेसारकी लांब आनी तिनूय वटांनी बंद आसून ती उक्त्या मळार खंयूय उबारूंक येता. ताची लांबाय सु. ३ मी., उंचाय सु. ६.४० मी. आनी खोलाय १.८३ मी. आसता. मुखार सु. ०.४५ मी. चो एक पड्डो आसून ताचेर नाट्यप्रसंगाचें नांव बरयल्लें आसता. ज्या पड्ड्याचेर सांवळ्यो दाखोवपाच्यो आसतात तो मुखेल पड्डो दोन धव्यो साडयो एकार एक जोडून तयार केल्लो आसता. जमनीसावन सुमार ०.४५ मी. इतले उंचायेचेर आशिल्लो हो पड्डो ताडाच्या काट्यांनी ताणून आडवो लायतात. पड्ड्या भोंवतणचो भाग साकांनी धांपतात. केन्नाकन्ना ह्या पड्ड्याच्या मदीं वयल्यान सकयल असो एक लांकडी दांडो लावन पड्ड्याचे दोन भाग करतात. ताचो उजवो भाग खेळांतल्या राम-सीता, कृष्ण, हनुमान ह्या दैवी पात्रांखातीर आनी दावो भाग रावण, राक्षस ह्या दुश्ट पात्रांखातीर वापरतात. ह्यो सगळ्यो बावल्यो पड्ड्याचेर कांटे लावन हुंबकळायतात. हालचालींवेळा त्यो पड्ड्यासावन वेगळ्यो करतात. तांची हालचाल कोंड्याच्या वा वेताच्या बडयांवरवीं करतात. ही हालचाल करपाखातीर पड्ड्याफाटल्यान खास मनीस आसतात. सूत्रधार पड्ड्यामुखार उबो रावन कथाकथन करता आनी हातांतलो

धोल बडयता.

पड्ड्या फाटल्यान एका पेंचिल्ल्या कोंड्याचे सकयले वटेन ४१ दिवे लायतात. तातूंत कापसाच्यो दाट वाती घालतात. सुर्वेक एकेक दिवो पेटत आसतना बावल्यांच्यो सांवळयो स्पश्ट दिसनात. पूण सगळयोच वाती पेटपाक लागतकच तांचे व्यवस्थित आनी सोबित आकार दिसपाक लागतात. हालींच्या काळांत तेलाच्या दिव्यांजाग्यार विद्युत् दिवे आनी चित्रदिवे (Magic Lantern) वापरतात.

आंध्र प्रदेशांतलो छायानाट्य हो 'यक्षगान' ह्या लोकनाट्याचोच भाग समजतात. छायानाट्याचे हे खेळ वसंत ऋतूत करतात. ह्या खेळाचे सुर्वेक कांय धर्मीक विधी करपाची चाल आसा. ओरिसांतल्या 'रावणछाया' खेळांत वातावरण निर्मिती करपाखातीर बावल्यां वांगडा रुख, खोपी, आसनां दाखयतात.

महाराष्ट्रांत 'कुंपणावरून'-हें पयलें छायानाट्य श्री. बा. रानडे हाणें बरयलें. ताचो प्रयोग मुंबय २८ एप्रिल १९४७ दिसा जालो. उदय शंकर, डॉ. चारुशीला गुप्ते हांणीय छायानाट्याचे कांय प्रयोग केल्यात. दर्पण अकादेमी आनी नाट्यसंघ, अहमदाबाद ह्या संस्थांनी छायानाट्याचे कलेचें पुनरुज्जीवन केलां. तांणी छायानाट्य सादर करपाचे पध्दतींत कांय सुदारणाय घडोवन हाडल्यात. लांब कथानकाच्या जाग्यार ल्हान, सुटसुटीत कथानक, नवे तंत्र पध्दतीन वापरिल्ली आवाजा आनी उजवाडा येवजण आनी संगीताची साथ हांकां लागून तांच्या छायानाट्याचे खेळ चड प्रभावी जातात.

सोळाव्या शेंकड्याच्या पयल्या अर्दांत विजयानगर साम्राज्यकाळांत 'रामायण रंगनाथन' हें छायानाट्य सादर केल्लें असो उल्लेख मेळटा. ह्याच छायानाट्याचो प्रसार फुडें अतिउदेंतेकडल्या इंडोनेशिया, जावा, मलाया, ब्रह्मदेश आनी चीन ह्या देशांत जालो. छायानाट्य हें थंयच्या लोकांच्या लोकनाट्याचोच एक भाग जालें. इंडोनेशियांत ताका 'वायांग कुलित' अशें म्हण्टात. ताचें कथानक भारतीय कथांचेरुच आदारीत आसता. जावांत छायाबावल्यो रंगयनासतना दाग दिवन अलंकृत करतात. चीनांत हान राजवटीसावन छायानाटयाची परंपरा चालू आसा.

ईजिप्त, अरबस्तान, इराण आनी तुर्कस्थान ह्याय देशांनी पूर्विल्ल्या काळांत छायानाट्य प्रचलित आशिल्लें. तुर्कस्तानांतल्यान फुडें तें ग्रीसांत पावलें. थंय ताचें मूळ स्वरुप बदलून तें विनोदी जालें. सतराव्या शेंकड्यांत इटलींत हो खेळ रुढ जातकच युरोपीय देशांनी पातळलो. अठराव्या शेंकड्यांत अमेरिकेंत छायानाट्य लोकप्रिय आशिल्लें. फुडें एकुणिसाव्या शेंकड्यांत Broken Bridge हें छायानाट्य खुब गाजलें आनी छायानाट्याच्या संवसारीक इतिहासांत अजरामर जालें. ताचो कर्तो डॉम्नीक सेराफँ आनी छायानाट्याचे चित्रपट घेवपी लॉट्टे रायनिगर हो जर्मन कलाकार, हे ह्या मळावयले मुखेल कलाकार आसात.

- कों. वि. सं. मं.

जंजिरा संस्थानः ब्रिटीश काळांतल्या हिंदुस्थानांतलें मुंबय इलाख्या लागसारचें महाराष्ट्रांतलें एक संस्थान. काठेवाडांतलें जाफराबाद लेगीत हातूंत आस्पावता. दोगांयचें मेळून वट्ट क्षेत्रफळ ९३३ चौ.किमी. आसा. लोकसंख्याः सुमार १ लाख (१९४१). 'जझीरा' (म्हळ्यार जुंवो) ह्या अरबी शब्दावयल्यान 'जंजिरा' हें नांव पडलें. मराठी कागदपत्रांत थोडेकडेन 'हबसाण' असोय हाचो उल्लेख मेळटा. उदेंतेक कुलाबा जिल्ह्यांतलो रोहा-माणगांव तालुको, दक्षिणेक बाणकोटची खाडी, अस्तंतेक अरबी दर्या, उत्तरेक कुलाबा जिल्ह्यांतल्या रोह्याची खाडी ह्यो संस्थानाच्यो शिमो जावन आसात.

राजापुरीचे खाडयेक लागून ह्या संस्थानाचे दोन वांटे जाल्ले. पयलीं हांगा खारव्यांचें राज्य आशिल्लें. पंदराव्या शेंकड्याचे अखेरेक अहमदनगरचे निजामशाहींतल्या हबशांनी (सिद्यांनी) कपट करून तो जुंवो आपल्या शेकातळा हाडलो. हांगाचो अभेद्य किल्लो जिखपाखातीर शिवाजीन खूब यत्न केले, पूण तातूंत ताका यश आयलेंना. आदिलशाहीकडल्यान शिवाजी आड संरक्षण मेळना, हें पळोवन हबशांनी १६७० त मोगलांची मांडलिकी पत्करली आनी फुडें ते मोगल नौदलाचे मुखेल जाले. तांणी हाजच्या यात्रेकरूंक संरक्षण दिवचें आनी ताचे बदला तांकां सुरतच्या महसुलांतलो कांय वांटो मोगलांनी दिवंचो, अशे थारायल्लें.

१६८२ त संभाजी आनी १७३३ त आंग्रे-पेशवे हांच्यो धुरयो जंजिऱ्याच्या सिद्दीन परतिल्यो, पूण दुसरे खेपेक मात ताका रायगडमेरेनचो आनी मावळांतलो सगळो वाठार सोडचो पडलो. १७३६ त चिमाजी आप्पान सिद्दीसात ह्या हबशी मुखेल्याक झुजांत जिवो मारतकच हबशी लोक मराठ्यांक कांचवेवन वागपाक लागले. जाफराबादचो ठाणेदार आनी कांय खारवी, चांचेगिरी करपाक लागिल्ले. ते १७६२ त जंजिऱ्याच्या शेकातळा आयले.

सुरतेच्या सिद्दी हिलालान १७३१ त तांचीं जहाजां धरून दंड मागलो; तो दिवप शक्य ना म्हूण ठाणेदारान १०४ चौ.किमी. चो हो वाठार सिद्दीकूच विकलो. तेन्ना सिद्दी हिलाल आपल्या जंजिऱ्याच्या भाऊबंदांचो चाकर म्हूण कारभार पळोवपाक लागलो. अठराव्या शेंकड्याचे अखेरेक नाना फडणीसान जंजिऱ्याचे गादयेखातीर चलिल्ले भितल्ले धुसफुशीचो फायदो घेतलो आनी गादयेचो एक हकदार बालूमिया हाका सुरतेकडली सचिनाची जहागीर दिवंक लायली. अशे तरेन ताणें पेशव्यांचो शेक चलोवपाचो यत्न केलो.

१८३४ त जंजिरा संस्थान ब्रिटिशांचें मांडलिक जालें. तांणी थंयची फकत टांकसाळ बंद केली. संस्थानाक खंडणी नाशिल्ली आनी पुराय अंतर्गत स्वायत्तता आशिल्ली. संस्थानी कारभारांतले बेबंदशायेक लागून १८६८ त एका ब्रिटीश पॉलिटिकल एजंटाची नेमणूक जाली. पोलीस आनी न्याय हीं खातीं ताचेकडेन आयलीं. श्रीवर्धन, मुरुड आनी म्हसाळे हे तीन म्हाल संस्थानांत आशिल्ले. मूळचे आफ्रिकेंतसून आयिल्ले हांगाचे नबाब मुसलमान जाले. संस्थानांत चडशे हिंदू आनी सिद्दी थोडे आसुनूय तांकां जहागिरी आशिल्ल्यो. २३ खेडीं जहागिरींत दिल्लीं. शेतकाम आनी नुस्तेमारी हे मुखेल धंदे आशिल्ले. राजापुरीचे खाडयेंत पयलींच्या काळांत मोतयां मेळटालीं. जहाजाचेर खलाशी जावप हो आनीक एक वेवसाय आशिल्लो. ह्या संस्थानांत बेने-इझ्राएल जमातीचे मराठी भाशीक आसप, हें संस्थानाचें आनीक एक खाशेलेपण.

१८७४ सावन मुंबय-दासगांव बोटी जंजिरा-श्रीवर्धनाक रावपाक लागल्यो. जाफराबाद हेंय एक बरें बंदर आशिल्लें. १८८० त डाकघर आयलें. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या उत्तरार्धांत आनी विसाव्या शेंकड्यांत शिक्षण, नगरपालिका, भलायकी, वनसंरक्षण अश्यो जायत्यो सुदारणा जाल्यो. संस्थानाचें उत्पन्न सुमार १० लाख रुपयांमेरेन आशिल्लें. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत जंजिरा संस्थानाचो आस्पाव महाराष्ट्राच्या अस्तंत शिमेवयल्या अरबी दर्याक तेंकून आशिल्ल्या कोंकण भागांतल्या कुलाबा जिल्ह्यांत जालो.

- कों. वि. सं. मं.

जः देवनागरी अक्षरमालेंतलें आठवें आनी 'च' वर्गांतलें तिसरें व्यंजन. हाचो उच्चार ताळवेंतल्यान जाता. ह्या आयच्या 'ज' वर्णाचीं हीं आदली चार रुपां.

हातूंतली पयली अवस्था गिरनारच्या लेखांत, दुसरी इ.स. च्या दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या शक उषवदात हाच्या नासिक हांगाच्या लेखांत, तिसरी राजा दुर्गगणाच्या झाळपाटण हांगाच्या लेखांत (इ.स. ६८९) आनी

आणी इ.स. ११ व्या शेंकड्यांतल्या उज्जयिनीच्या लेखांत दिसून येता.
ह्या वर्णाचें ध्यान अशें सांगलां:

ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भुजैर्द्वादशभिर्युताम्।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।।

अर्थ- हे कमलानने, ह्या वर्णाचें ध्यान सांगतां तें आयक. हिणें अंतरांचे अलंकार धारण केल्यात. हिका बारा भुजां आसात. हिच्या अंगाक रक्तचंदनाचो लेप लायिल्लो आसून ती विचित्र रंगांचें न्हेसण न्हेसल्या. तिका तीन दोळे आसात. ती जगद्धात्री आसून भक्तांक वर दिवपी आनी भक्तवत्सल आसा; अशा ब्रह्मरूपी जकाराचें ध्यान करून ताचो मंत्र धा वेळा जपचो.

- कों. वि. सं. मं.

जगन्नाथ पंडितराजः (जल्मः १५९०; मरणः १६६५).

संस्कृतांतलो एक म्हान कवी आनी काव्यशास्त्रकार. तो आंध्रवेंगिनाडी कुळांतलो तैलंगी ब्राह्मण आशिल्लो. ताचो बापूय पेरुभट्ट वा पेरमभट्ट हो व्हडलो पंडीत आशिल्लो. जगन्नाथान ताचेकडल्यानूच जायत्या शास्त्रांचें शिकप घेतलें. जगन्नाथ ताका महागुरू अशें म्हण्टालो. बनारसाक वचून तो ज्ञानेंद्रभिक्षू नांवाच्या गुरुकडल्यान अद्वैत, महेंद्रांकडल्यान न्याय आनी वैशेशिक, खंडदेवाकडल्यान पूर्वमीमांसा हे विशय शिकलो. शेषवीरेश्वर हो ताचो व्याकरणांतलो गुरु.

ताच्या जिविताविशीं निश्चित अशी म्हायती मेळना. अशें म्हण्टात की सुर्वेक तो जयपुरांत एका विद्यालयाचो संस्थापक आनी अध्यापक आशिल्लो. उपरांत १६२५ त, आसफखानाचो दिवाण मुकुंद माथुर हाच्या पालवान ताणें मोगल दरबारांत प्रवेश केलो. अशीय कांय म्हायती मेळटा, की जहांगिराच्या काळांतूच जगन्नाथपंडीत ताच्या आलाशिन्याक आशिल्लो. जहांगिराच्या मरणाउपरांत तो उदेपूरच्या जगत्सिंहाच्या आलाशिन्याक गेलो. फुडें बादशहा शहाजहानच्या आपोवण्याक लागून दारा शिकोह हाका संस्कृत शिकोवपाखातीर तो दिल्लीक परत गेलो. जगन्नाथपंडिताविशीं कितल्योश्योच आख्यायिका प्रचलित आसात. शहाजहानच्या दरबारांत आसतना फार्सी भाशेचो अभ्यास करून एकदां ताणे दरबारांतल्या गर्विश्ठ काजीकडेन भासाभास केली आनी त्या काजीक हरयलो; तेन्ना बादशहा शाहजहान ताचेर खुश जालो आनी ताणें ताका 'पंडितराज' ही पदवी दिली, अशें म्हण्टात. शहाजहानच्या दरबारांत आसतनाच 'लवंगी' नांवाचे एके रुपेस्त आनी सोबित चलयेवांगडा ताचो मोग जडलो. लवंगी ही शहाजहानची मानिल्ली चली आशिल्ली, अशें कांय जाण म्हण्टात; जाल्यार, ती थंयची एक दासी आशिल्ली, अशें हेर जाणकारांचें मत आसा. हे आख्यायिकेप्रमाण बादशहाकडल्यान अनुमती घेवन जगन्नाथान लवंगीवांगडा लग्न केलें, अशें म्हण्टात. फुडें मुसलमानांकडेन संबंद दवरले म्हूण हिंदूंनी ताका दोशी थारायलो आनी बहिश्कृत केलो. ताका लागून निर्शेवन तो गंगेच्या घाटार गेलो आनी थंय लवंगी वांगडा बसून ताणें 'गंगालहरी' हें आपलें ५२ श्लोकांचें नामनेचें काव्य रचलें. एकेका श्लोकाचे रचनेवांगडा गंगेचें उदक एकेक सपण वयर चडत आयलें आनी ५२ श्लोक जातकच उदक पुराय वयर आयलें. अशे तरेन गंगेन जगन्नाथ-लवंगी हांकां आपल्या पोटांत घेतलीं, अशी एक आख्यायिका प्रचलित आसा.

शहाजहानच्या मरणाउपरांत पंडितराज कामरुपाचो राजा प्राणनारायण हाचेकडेन कांय काळ रावलो. उपरांत तो मथुरेक आयलो आनी आपलें उरिल्लें जिवीत ताणें काशींत घालयलें मथुरेक आसतना ताका कृष्णभक्तीची ओड लागिल्ली हें ताच्या 'भामिनीविलास' हे काव्यरचनेंतल्या एका श्लोकांतसून दिसून येताः

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया।
सौन्दर्यामृतमुद्गिरद्भिरभितः संमोह्य मन्दस्मितै-
रेष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति।।

(शांतविलास)

अर्थ- हे मना, हांव तुका तुज्या बऱ्याचीच गजाल सांगतां. कोण तरी मेघश्याम असो एक तरणाटो वृंदावनांत गायांचे कळप चरयत आसा. ताका तूं केन्नाच लागीं करुं नाका. कारण सगळ्या वटांनी सोबितकायेचें अमृत शिंपडावपी अशा नाजूक हांशांनी भुलोवन, तो तुजो आनी तुज्या आवडट्या विशयांचो रोखडोच नाश करतलो.

जगन्नाथान केल्ली काव्यरचना अशीः 'गंगालहरी' वा 'पीयूषलहरी', 'अमृतलहरी', 'करुणालहरी', 'लक्ष्मीलहरी' आनी 'सुधालहरी' ह्यो पांच लहरी, 'जगदाभरण' (शाहजहानचो चलो दारा शुकोह हाची तुस्त करून बरयल्लें काव्य), 'आसफविलास' (नबाब आसफखान हाच्या मरणाचेर बरयल्लें शोक-काव्य), 'प्राणाभरण' (कामरुपचो राजा प्राणनारायण हाची तुस्त करून केल्ली रचना), 'भामिनीविलास' (प्रास्ताविकविलास वा अन्योक्तिविलास, शृंगारविलास, करुणविलास आनी शांतविलास अशे ताचे चार उल्लास आसात). ताच्या काव्यांत प्रसाद आनी माधुर्य हे गूण दिसून येतात.

संस्कृत काव्यशास्त्राचे परंपरेंतलो जगन्नाथ हो निमाणो शास्त्रकार आसा. 'रसगंगाधर' आनी 'चित्रमीमांसाखंडन' हे ताचे काव्यशास्त्राविशींचे ग्रंथ प्रमाण अशें मानतात. 'रसगंगाधर' हो ग्रंथ आयज पुराय मेळना. ताचीं फक्त दोनूच आननां (प्रकरणां) मेळटात. 'चित्रमीमांसाखंडन' हो ग्रंथूय अपूर्ण आसा. भट्टोजी दीक्षितान बरयल्ल्या 'प्रौढमनोरमा' ह्या व्याकरणावयल्या ग्रंथाचें खंडन करपाखातीर 'मनोरमाकुचमर्दन' हो ग्रंथ जगन्नाथान बरयलो. ताच्या व्यासंगाचो आनी स्वतंत्र बुध्दीचो थाव ह्या ग्रंथांतल्यान होलमता. ताचें गद्य बरोवपलेगीत स्पश्ट आनी धारदार आसा.

जगन्नाथाच्या 'भामिनीविलास' ह्या काव्याचो फ्रेंच अणकार आबेल बेर्गेनी ह्या फ्रेंच पंडितान मूळ संहितेसयत पारीस हांगा उजवाडायलो (१८७२). डी. गॅलनॉस हाणें भामिनीविलासांतल्या प्रास्ताविकविलासाच्या पयल्या ९८ श्लोकांचो ग्रीक भाशेंत अणकार केला (१८४५), जाल्यार बोलेन हाणें करुणाविलासाचो जर्मन अणकार केला (१८४०).

- कों. वि. सं. मं.

जगन्नाथपुरीः भारतांतल्या चार धामांतलें एक आनी ओरिसा राज्यांतल्या पुरी जिल्ल्याचें मुखेल ठिकाण. लोकसंख्याः सुमार ७५,००० (१९८१). हें नगर महानदीच्या त्रिभुज प्रदेशाचे (delta) दक्षिणेक दर्यादेगेर वसलां आनी कटकसावन सुमार ७२ किमी. आनी भुवनेश्वरसावन सुमार ३२ किमी. अंतराचेर आसा. ओरिसांत विष्णूच्या चार आयुधांचीं क्षेत्रां आसात, तातूंतलें हें शंखक्षेत्र. हाचो आकारूय शंखासारकोच आसा, अशें म्हण्टात.

हांगाचें जगन्नाथाचें मंदिर सबंद भारतांत पवित्र मानतात आनी देखून पुरीक खाशेलें म्हत्व आयलां. हिंदूंच्या ह्या नामनेच्या तीर्थक्षेत्राचो उल्लेख पुराणांत श्रीक्षेत्र वा पुरुषोत्तम क्षेत्र म्हूण आयला. हांगाचें जगन्नाथाचें मंदिर कलिंगचो राज चोडगंगा आनी अनंग भीमदेव हांणी सुमार बाराव्या शेंकड्यांत बांदलें, अशें म्हण्टात. ह्या मंदिरांत जगन्नाथ (कृष्ण), बलराम आनी सुभद्रा हांच्यो लांकडी मुर्ती आसून तांकां फकत दोळे, नाक, तोंड इतलेंच अवयव आसात. दर बारा वर्सांनी ह्यो मुर्ती नव्यान करतात. ह्या मुर्तींविशीं कितल्योश्योच काणयो आनी आख्यायिका प्रचलित आसात. ह्या जगन्नाथाविशीं एक सविस्तर कथा क्षेत्रमाहात्म्यांत आयल्या ती अशीः

पूर्विल्ल्या काळांत पुरींत इंद्रद्युम्न नांवाचो राजा राज्य करतालो. ताच्या राज्यांत व्हडल्यो-व्हडल्यो इमारती जायत्यो आशिल्ल्यो, पूण देवाचें एकूय मंदिर नाशिल्लें. देखून ताणें थंय एक व्हडलें मंदिर बांदलें. त्या मंदिराचें काम पुराय जातालें; इतल्यान थंय एक भोंवडेकार पावलो. ताणें राजाक सांगलें, "ह्या व्हडल्या कलापूर्ण देवळांत बसपाक

'नीलमाधव' हो एकूच देव योग्य आसा. नीलाचल दोंगराचेर विश्वावसू नांवाच्या एका शबराकडेन नीलमाधवाची इंद्रनील मणयाची मूर्त आसा आनी शबरान ती एका देगणांत गुप्तपणान ववरल्या. तो नेमान थंय वचून ताची पूजा करता.'' हें आयकून राजान विद्यापती नांवाच्या एका दूताक नीलमाधव सोदपाखातीर धाडलो. मोट्या कश्टान ते मुर्तीचो सोद घेवन विद्यापती परत आयलो. राजान ताच्या हातासकयल एक व्हडलें सैन्य दिवन ताका ती मूर्त हाडपाक धाडलो; पूण विद्यापती परत थंय वचत जाल्यार ती मूर्त थंयच्यान अदृश्य जाल्ली. ही खबर आयकून राजाक खूब दुखय जालें. तेच रातीक सपनांत येवन नीलमाधवान राजाक दृश्टांत दिलो- ''राजा, म्हजो भक्त शबर हाचेकडल्यान तूं म्हाका चोरुन व्हरपाचो आशिल्लो. पूण तुजो हो गर्व म्हाका आवडलोना. तुका म्हजी खरी भक्ती आसा जाल्यार तूं शंबर अश्वमेध कर. मागीर हांव तुज्या राज्यांत एका चंदनी लांकडाच्या कुडक्याच्या रुपांत प्रगट जातां. ताचेर पद्म आनी चक्र ह्यो कुरु दिसल्यो, म्हण्टकच तीच म्हजी मूर्त अशें तूं समज.''

त्या आदेशाप्रमाण इंद्रद्युम्न राजान एकेक करून शंभर अश्वमेध केले. तेउपरांत थोड्याच दिसांनी एक चंदनी लांकडाचो कुडको पुरीचे दर्यादिगेक लागलो. राजान ताचेवयल्यो पद्म-चक्र कुरू पळेल्यो आनी तो लांकडाकुडको राजवाड्यांत हाडलो. ताचेपसून एक सुंदर विष्णुमूर्त घडोवपाखातीर खंयचो कलाकार मेळटलो, हे चिंतेंत राजा आसतनाच 'अनंत' नांवाचो एक म्हातारो मूर्तीकार थंय आयलो. तो साक्षात विश्वकर्मा आशिल्लो. ताणें राजाक सांगलें- ''राजा, म्हाका देवळाचे गर्भकुडींत २१ दीस कोंडून दवर. देवळाचीं सगळीं दारां बंद कर. ही अट पाळ्ळी जाल्यार हांव ह्या लांकडा कुडक्यापसून मूर्त घडयतां. २१ दीस जातकच तूं गर्भकुडीचें दार उक्तें कर'' राजान ती अट मान्य केली आनी त्या कारागिराक लांकडा कुडक्यासयत गर्भकुडींत कोंडून दवरलो. पूण राणयेक एकसारको दुबाव येवपाक लागलो. तो मुर्तीकार देवळांतलीं भांगरा-रुप्याचीं फुलां घेवन पळत म्हूण तिका एकसारकी दुगदुग लागली. तिचे सांगणेवेल्यान राजान वचून गर्भकुडीचें दार उक्तें केलें. पळेत जाल्यार हात-पांय नाशिल्लें जगन्नाथाचें मुखें थंय आशिल्लें. ताचे दोळे घुंवडायल्ले आशिल्ले आनी मुर्तीकार अदृश्य जाल्लो. मुर्तीचे ते दोळे पळोवन राजा भियेलो. ताणें देवाकडेन चूक मागली. तेन्ना ती मूर्ती उलयली. ''राजा, पयलीं तुवें अहंकार केलो म्हूण म्हजी इंद्रनीळ मणयाची मूर्त तुका मेळ्ळिना. आतां रायणेच्या दुबावाक तूं बळी पडलो म्हूण हांव असो अर्दवट अवस्थेंत उरलों. तूं आतां ह्याच स्वरुपांत म्हजी मंदिरांत प्रतिश्ठा कर. हे स्थितींत लेगीत हांव तुज्या भक्तीभावाक समाधान दितलों.''

अशेच तरेची आनीक एक कथा आसा. हे कथेंत चंदनाच्या कुडक्या जाग्यार दर्या देगेवयलो वडाचो रुख तोडून विश्वकर्म्यान ताच्यो तीन मुर्ती घडयल्यो, असो उल्लेख आसा.

जगन्नाथाविशीं आनीक एक आख्यायिका आसा, ती अशीः कौरव-पांडवांच्या झुजाउपरांत जेन्ना श्रीकृष्णान देहत्याग केलो, तेन्ना ताची बोमली चितेंत जळना जाली. देखून तो भाग दर्यांत सोडलो. तो दर्यांतल्यान व्हांवन येवन नीलाचला लागसारे किनाऱ्याक लागलो. थंय इंद्रद्युम्न राजा तपाक बशिल्लो. ताका सपनांत दृश्टांत जालो आनी देवान आदेश दिलो, ''म्हजे कुडीचो हो बोमलेचो भाग तूं लांकडी मुर्तींत बसोवन ते मुर्तीची स्थापना कर आनी तिची उपासना कर.' ते प्रमाण राजान मूर्त घडोवन तिची स्थापना केली. तीच जगन्नाथाची मूर्त अशें म्हण्टात.

कृष्णाच्या कुडीच्या अवयवाची पूजा करपाची पध्दत वैदिक परंपरेंत मेळना. पूण ती प्रथा बौध्द धर्मांत आसा. इ.स. पांचव्या शेंकड्यांत पुरी हें एक बौध्द क्षेत्र आशिल्लें, अशें म्हण्टात. थंय दर वर्सा बुध्दाच्या दांताची पूजा जावन ताची व्हडली मिरवणूक जाताली. ते दंतयात्रेच्या दायजाचे परंपरेंतल्यान चलत आयिल्ली वैष्णव आवृत्ती म्हळ्यार सद्याची जगन्नाथाची रथयात्रा अशें म्हण्टात. अशे तरेन मुळचो शबरांचो जगन्नाथदेव, उपरांत बौध्द प्रभावाखाल आयला आसतलो. कांय अस्तंत्या जाणकारांच्या मताप्रमाण जगन्नाथाच्या देवळांतल्यो तीन मुर्ती ह्यो बौध्द धर्मांतलीं तीन तत्त्वां- बुध्द, संघ, धर्म हांचीं प्रतीकां जावन आसात.

आयज जगन्नाथाचें मंदिर नीलाचल दोंगराचेर आसून देवळाच्या महाद्वारांत सुमार ८ मी. उंचायेचो काळ्या पाशाणाचो कोणार्कसावन हाडिल्लो अरुणस्तंभ आसा. देवळाभोंवतणी सुमार ६ मी. उंचायेची फातराची तटबंदी आसून चारुय दिकांक चार प्रवेशद्वारां आसात. उदेंतेकडल्या दाराचेर शिंवाच्यो दोन व्हडल्यो आकृतायो आसात, म्हूण ताका 'सिंहद्वार' म्हण्टात. हेंच महाद्वार जावन आसा. उदेंतेकडल्या तटाची लांबाय १९५ मी. आनी दक्षिणेकडल्या तटाची लांबाय ८० मी. आसा. हे तटबंदी भितर आनीक एक तटबंदी आसा. तातूंत भितर मुखेल मंदिर आसा. मंदिरांत एके रत्नवेदीचेर सांवळ्या रंगाचो जगन्नाथ उबो आसा. ताच्या माथ्यार मुकुट, कानांत कुंडलां आनी कपलाचेर हिरो आसा. ताच्या लागसारुच ६ फूट व्यासाचें एक तांबडें सुदर्शन चक्र आसा.

देवळाच्या आवारांत हेर जायत्या देवतांचीं मंदिरां आसात. तातूंत तेरा शिवमंदिरां आनी एक सूर्यमंदिर हांचो आस्पाव जाता. मुखेल मंदिराचे गर्भकुडीक जोडून सभामंडप (जगमोहन), नृत्यमंडप आनी भोगमंडप अशे तीन स्वतंत्र विभाग आसात. गर्भकुडीचेर सुमार ६१ मी. उंचायेचें विमान आसून ताचेर गरुडध्वज आनी कळसाचेर सुदर्शन चक्र आसा. विमानाचेर सोबित कोरीव नक्षीकाम आसा. देवळांतूय तरेतरेचीं ओडलायणीं चित्रां कोरांतिल्लीं आसात. तातूंत कांय कामशिल्पांय आसात. देवळाकडेनूच 'चंदन' नांवाची एक तळी आसा. तातूंत न्हावन तांबडें वस्त्र न्हेसप, सूर्याक अर्ध्य दिवप आनी मागीर जगन्नाथाच्या दर्शनाक वचप, अशी हांगाची प्रथा आसा. मंदिराची पुराय वेवस्था राज्य शासनान नेमिल्ले समितीकडेन आसा. ओरिसांतले वन्य जमातीचे कितलेशेच लोक जगन्नाथाचे उपासक आसात. पयलींच्या काळांत ह्या देवळांत सगळ्या धर्मांच्या आनी पंथांच्या साबार लोकांक प्रवेश मेळटालो. पूण इ.स. १८७५ सावन पुरीच्या राजान अहिंदूंक देवळांत वचपाक बंदी घाली.

जगन्नाथाच्या देवळांत पंचामृताभिषेक, अग्निपूजा, महापूजा, महानैवेद्य, वस्त्रालंकारादी राजभोग हे कार्यक्रम रातदीस चालूच आसतात. जगन्नाथाची रथयात्रा देशभर नामनेक पाविल्ले आसून ती आषाढ शु. द्वितीयेक सुरू जाता. कृष्ण, बलराम आनी सुभद्रा ह्या तिगांच्याय रथांची ही यात्रा आसता. हे यात्रेखातीर सबंद भारतांतल्यान लाखांनी भाविक लोक जमतात.

फाल्गुन शुध्द द्वादशीक 'गोविंद द्वादशी' म्हण्टात आनी तो जगन्नाथाचो जल्मदीस अशें मानतात. हे तिथीक पुष्य नक्षत्र आसल्यार पुरीक दर्यांत न्हावपाखातीर व्हडली यात्रा जमता. मार्कंडेय सरोवर, कृष्णवट, बलराम समुद्र, इंद्रद्युम्न कुंड हीं हांगाचीं मुखेल तीर्थस्थानां जावन आसात. इंद्रद्युम्न राजान बांदिल्ल्या मंदिरांत विश्वकर्म्यान जगन्नाथाची मूळ मूर्त तयार केली, त्या स्थानाक जनकपूर म्हण्टात. थंय एक ल्हानशें देवूळ आसा, ताका 'गुंडीचा मंदिर' अशें म्हण्टात.

पुरी हें एक शक्तिपीठ अशें मानतात. शाक्त पंथाचे लोक ताका उड्डीयानपीठ अशें म्हण्टात. आद्य शंकराचार्यान थापणूक केल्या चार धर्मपीठांतलें एक पीठ जगन्नाथपुरींत आसा. पुरी हांगा धर्मशाळा, पुरीच्या राजाचो राजवाडो, महाविद्यालय, वेधशाळा आनी जायतीं विश्रामघरां आसात. पुरीची दर्यावेळ हें भोंवडेकारांचें खास आकर्शण जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

जगन्नाथ शंकरशेटः (जल्मः १० फेब्रुवारी १८०३, मुरबाड-जि. ठाणें; मरणः ३१ जुलय १८६५, मुंबय).

महाराष्ट्रांतलो एक म्हान समाजसेवक, शिक्षणमोगी आनी आर्विल्ल्या मुंबयच्या शिल्पकारांतलो एक. ताचें पुराय नांव जगन्नाथ शंकरशेट मुर्कुटे. नाना शंकरशेट ह्या नांवान तो चड परिचित आसा. ताचो जल्म एका

दैवज्ञ ब्राह्मण वेपारी कुटुंबांत जालो. ताचो बापूय वेपाराखातीर मुंबय आयलो. म्हैसूरच्या १७९९ च्या टिपू-ब्रिटीश झुजांत ताच्या बापायन उपाट पयसो मेळयलो. आवय भवानीबाई नानाच्या भुरगेपणांतूच भायर पडली. नानान तिच्या उगडासाखातीर फुडें गोवालिया तळयेलागसार भवानी शंकर मंदिर आनी धर्मशाळा बांदली.

ताणें सुमार पन्नास वर्सांच्या काळांत मुंबयचे आनी महाराष्ट्राचे भौशिक जिणेची, राजकी चळवळीची आनी विंगड विंगड अशा लोककल्याणकारी सुदारणांची बुन्याद घाली. ताचेर सर जमशेटजी जिजिभाईचो प्रभाव पडलो. भारतीय लोकांभितर शिक्षणाचो प्रसार जावंक जाय, ह्या हेतान एल्फिन्स्टन हाणें १८२२ त हैंदशाळा आनी शाळापुस्तक मंडळी काडली, ताचो आदार नानाच आशिल्लो. हे पयले शिक्षणीक संस्थेची थापणूक करपाक स. का. छत्रे हाचो मोलादीक हातभार लागलो. फुडें १८२४ त हे संस्थेचें 'बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'त रुपांतर जालें.

एल्फिन्स्टनाउपरांत उच्च शिक्षणाची तजवीज करपाखातीर ४,४३,९०१ रुपयांचो एल्फिन्स्टन फंड जमयलो, तेन्ना ह्या फंडाचो नाना विश्वस्त आशिल्लो. हे संस्थेचें 'एल्फिन्स्टन कॉलेज' जातकच (१८३७) तिका 'एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट' अशें म्हणपाक लागले. १८५६ त महाविद्यालय आनी विद्यालय एकामेकांपसून वेगळीं जालीं. 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'ची थापणूक १८४१ त जाल्ली. बोर्डांतल्या तीन भारतीय सभासदांत फाटोफाट सोळा वर्सां नाना शंकरशेट वेंचून आयलो. 'स्टुडंट्स लिटररी आनी सायन्टिफिक सोसायटी' (१८४८) आनी 'जगन्नाथ शंकरशेट चलयांची शाळा' (१८४९) ताणें आपल्या वाड्यांत सुरू केली; तशेंच 'द जगन्नाथ शंकरशेट फर्स्ट ग्रेड ॲंग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल' १८५७ त सुरू केलें. १८५५ त ताणें विधी महाविद्यालयाची बुन्याद घाली. सर ग्रँट हाच्या मरणा उपरांत १८४५ त ग्रँट मेडिकल कॉलेजची थापणूक जातकच नाना शंकरशेट हाणें थंय आंग्ल वैजकी शिक्षणाची वेवस्था केली आनी हें शिक्षण फुडें मराठींतल्यान लेगीत दिवपाची तजवीज केली. नाना शंकरशेट 'ॲग्रि-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टन इंडिया' आनी 'जिऑग्रॅफिकल सोसायटी' ह्या संस्थांचो मुखेल आनी अध्यक्ष आशिल्लो.

ह्या शिक्षणीक वावरावांगडाच १८५२ त ताणें स्थापन केल्ली 'द बाँबे असोसिएशन' ही संस्था मागीरच्या काळांत राजकी चळवळींचें केंद्र जाली. भारतीयांच्यो मागण्यो ब्रिटीश पार्लमेंटामुखार मांडपाखातीर स्थापन जाल्ले हे संस्थेंतल्यान 'बाँबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' चो जल्म जालो आनी हेच संस्थेचें रुपांतर फुडें 'हिंदी राश्ट्रीय सभा' हे संस्थेंत जालें.

मुंबय कायदे मंडळाच्या सुरवातीच्या सभासदांत तो मुखेल आशिल्लो. नानाचो भौशिक वावर लेगीत विशाल आसा. ताणें सतीचे चालीक बंदी घालपी कायद्याक फाटबळ दिलें. सगळ्यांक शिक्षण मेळपाक जाय ह्या तत्त्वाचेर बायलांच्या शिक्षणाक उंचेलें स्थान दिलें. भारतीयांक कलाशिक्षण मेळचें, म्हूण सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टचे थापणूकेंत सक्रिय वांटो घेतलो. हेभायर ग्रँड ज्युरींत भारतीयांचो आस्पाव जावंचो, तशेंच 'जस्टिस ऑफ द पीस' अधिकार भारतीयांक मेळचो, हेखातीर ताणें खटपट केली आनी कांय अधिकार मेळयले. मुंबय महापालिकेची बुन्याद ताणें घाली. मुंबयतले वाडटे लोकसंख्येक भरपूर प्रमाणांत उदकापुरवण जावची म्हूण महानगरपालिकेचो आयुक्त आसतना ताणें बांयो आनी तळीं ह्यो येवजणी अंमलांत हाडल्यो; भलायकेचे वेवस्थेंत लक्ष घालें. चिंचपोकळी हांगा गॅस कंपनी सुरू केली; धर्मार्थ दवाखानो काडून तशेंच जे. जे. हॉस्पिटलची बुन्याद घालून ताणें पिडेस्तांची सेवा सुरू केली.

मुंबयंत येरादारीचीं साधनां निर्माण जावंचीं म्हूण ताणें फुडाकार घेतलो. ताणें बाँबे स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीची थापणूक केली तशेंच मुंबय-ठाणे रेल्वेची सुरवात केली. मुंबयत नाट्यगृह जावचें म्हूण ताणें यत्न केले. विष्णुदास भावेचीं नाटकां ताणें आपल्या घरांत घडोवन हाडलीं. सोनापूरचे मसुंडीचें रक्षण करपाचें सगळें श्रेय ताकाच वता. जिजामाता (राणीच्या) बागेची कल्पना ताचीच. मुंबयचें इतिहासीक वस्तुसंग्रहालय ताणेंच निर्माण केलें. रॉयल एशियाटिक सोसायटी (मुंबय शाखा), व्हिक्टोरिया ॲंड ॲल्बर्ट वस्तुसंग्रहालय, जगन्नाथ शंकरशेट स्कूल आनी एल्फिन्स्टन शिक्षण निधी अशा कितलेशाच नामनेच्या संस्थांक ताणें सदळ हातान पालव दिलो.

देशाची सगळ्या आंगांनी सुदारणा करपाच्या चडशा चळवळींत फुडाकार घेवपी ह्या म्हान मनशाचो पुतळो उबारपाखातीर लोकांनी आपखोशयेन २५,००० रु. जमयले. १८७० त खासा लंडनसावन करून हाडिल्लो हो संगमरवरी पुतळो टाउन हॉलांत उबारलो.

संस्कृत भाशेविशींचो नानाचो मोग मतींत घेवन, ताच्या उगडासाखातीर ताचो चलो विनायकराव हाणें महाराष्ट्रांत संस्कृत भाशेच्या अभ्यासाक प्रोत्साहन दिवचें ह्या हेतान शिष्यवृत्ती दवरल्या. मॅट्रिकचे परीक्षेंत संस्कृत विशयांत पयलो आनी दुसरो येवपी विद्यार्थ्यांक उच्च शिक्षणाखातीर म्हूण ही शिष्यवृत्ती दोन वर्सां मेळटा. आयजलेगीत 'जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलर' ही पदवी चड व्हडविकेची मानतात.

- कों. वि. सं. मं.

जगन्नाथाचो रथः ओरिसांतलें पुरी वा जगन्नाथपुरी हें पूर्विल्लें तीर्थक्षेत्र आसून भारतांतल्या चार नामनेच्या धर्मांतलें तें उदेंतेकडलें धाम जावन आसा. आद्य शंकराचार्यान हांगाच एका धर्मपीठाची थापणूक करून जगन्नाथपुरीचें धर्मीक आनी संस्कृतीक मळावयलें म्हत्व सासणाचें चिरंतन केलां. जगन्नाथाचें मंदिर दर्यादिगेर आसून तातूंत जगन्नाथ (श्रीकृष्ण), सुभद्रा आनी बलराम हांच्यो हातपांय नाशिल्ल्यो तीन लांकडी मुर्ती आसात. पुरी हांगा वर्सभर उत्सव-समारंभ चालू आसतात; तातूंत रथयात्रा, रथोत्सव वा गुंडीचायात्रा हो खूब म्हत्वाचो उत्सव अशें म्हण्टात.

रथोत्सवाची सुरवात आषाढ शुध्द द्वितीयेक जाता आनी हो उत्सव आठ दीस चलता. ह्या तीन देवांखातीर तीन नवे भव्य रथ तयार करतात

आनी तातूंत देवांच्यो उत्सवमूर्ती दवरतात. जगन्नाथाचो रथ सगळ्यांत व्हडलो आसून ताका १६ चक्रां आसतात. बलरामाच्या रथाक १४ चक्रां आनी सुभद्रेच्या रथाक १२ चक्रां आसतात. देवळांतल्यो मुर्ती रथांत व्हरुन दवरपी लोक थराविकूच आसतात; तांकां 'दैतपती' अशें म्हण्टात. हे दैतपती, ब्राह्मण सोडून हेर जातींतले आसून ते आपणाक ओरिसांतले पूर्विल्ले जमातीचे वंशज आसात, अशें म्हण्टात. हांचें जगन्नाथाकडेन प्रत्यक्ष भावासारकें नातें आसा, अशी एक आख्यायिका प्रचलित आसा. जगन्नाथचो रथ साक्षात विश्वकर्म्यान तयार केल्लो आनी ही रथयात्रेची प्रथा इंद्रद्युम्न राजान सुरू केली, अशें स्कंदपुराणांत सांगलां.

देवळांतल्या सिंहद्वारापसून रथयात्रेक सुरवात जाता आनी हांगाच्यान सुमार देड किमी. अंतराचेर आशिल्ल्या जनकपूर वा इंद्रद्युम्नप्रासाद नांवाच्या स्थानामेरेन ती वता. थंय तीन दीस रावन ही रथयात्रा परत येता. गोकुळांतल्यान श्रीकृष्ण मथुरेक वता, अशी हे रथयात्रेफाटली कल्पना आसा. थंयच जगन्नाथाक मेळपाखातीर साक्षात लक्ष्मीदेवी येता, असो भाविकांचो समज आसा. जगन्नाथाचो रथ हजारांनी यात्रेकरू हातान ओडीत, मिरयत व्हरतात. हो रथ ओडपाक जो मदत करता, तो जल्ममरणाच्या चक्रांतल्यान मुक्त जाता असो भावार्थ आसा. ह्या रथाच्या चक्रापोंदा सांपडून मरण येता ताका मोक्ष मेळटा अशी वदंता आशिल्ल्यान हे अंधश्रध्देक लागून आदल्या काळांत कितलेशेच भाविक यात्रेकरु रथाफुडें पडून प्राणत्याग करताले. रथयात्रा सोंपतकच ह्या लांकडी रथांची पावणी जाता.

- कों. वि. सं. मं.

जगम: (मराठी-जुगुरु, जग्गम; हिंदी- पनि-आम्ला, तालिसपत्री; कन्नड-अब्लू; संस्कृत-तालिश; इंग्लीश-पुनिआला प्लम; लॅटीन-फ्लेंकोर्टिया कॅटफ्रॅक्टा; कूळ- फ्लेकोर्टिएसी). ल्हान पानझडी आनी मध्यम आकाराचो रुख. सुमार ९.२० मी. ऊंच आनी ०.८-१.५ मी. रुंद. हो रुख ब्रह्मदेश, मलाया, सिंगापूर आनी भारतांतल्या चडशा सगळ्या जंगली वाठारांनी मेळटा.

कोंकणांत आनी उत्तर भारतांत ह्या रुखाची लागवड करतात. ह्या रुखाच्या कांडाचेर व्हड संयुक्त कांटे आसतात. ल्हान पिरायेचेर झाडाक कांटे आसनात. ताचीं पानां सादीं, ल्हान तांतया आकाराचीं, तोंकांकडेन अशीर आनी दोनूय वटेन चकचकीत आसतात. उबाळाच्या दिसांनी हीं पानां गळटात. जानेवारी-फेब्रुवारी ह्या म्हयन्यांत ल्हानल्हान ताळयांनी पांच ते धा एकलिंगी फुलां येतात. तांकां पाकळ्यो आसनात. ह्या झाडाक निळसर काळ्या रंगाचीं, लिंबाएदीं लांबोडीं-वाटंकुळीं, आंबट-गोड फळां जातात. तातूंत धा ते चवदा थपकट्यो बियो आसतात. पित्त वाडल्यार आनी फिग्दाच्या (यकृताच्या) दुखण्याचेर हीं फळां उपेगी पडटात. तांचीं पानां पातळ परसाकडल्या दुयेंसाचेर उपेगी पडटात. ह्या झाडाचें लांकूड कोरान तांबडें, जड आनी खुसखुशीत आसता अनी तें बरें चकचकूंक शकता. ह्या लांकडापसून चडकरून शेतकामाक उपेगी अशीं आयुधां करतात.

- कों. वि. सं. मं.

जडवाद (Materialism): अचेतन वा जडवस्त वा जडद्रव्य (matter) हेंच पयलें आनी निमाणें सत; संवसारांत जितल्यो वस्तू आसात, तांचें अस्तित्व जडवस्तूक लागून आसा, अशें मानपी एक तत्त्वगिन्यान. आत्मो, चैतन्य वा मन हांकां अस्तित्वूच नासता, अशें कांय खर जडवादी मानतात जाल्यार हेर कांय जडवाद्यांच्या मतान ह्या गजालींच्या अस्तित्वाक म्हत्व नासता आनी मानसिक घडणुको पुरायपणान भौतिक प्रक्रियांचेर आदारिल्ल्यो आसतात.

जडवाद समजून घेवपाखातीर पयलीं जडवस्तू म्हळ्यार कितें तें समजूचें पडटलें. सादारणपणान जडवस्तू वा भौतिक वस्तू म्हळ्यार जे वस्तूक अवकाशांत सुवात आसता, जी काळांतरान बदलत वता आनी जिच्यांत फकत भौतिक गूण आसतात तसली वस्तू. आकार, आकारमान, वस्तूमान, घनता, गती, तापमान, विद्युत्भार हांकां भौतिक गुणधर्म म्हणूं येतात. पूण भौतिक गुणधर्माची व्याख्या करप शक्य ना आनी भौतिक गुणधर्मांची पुराय वळेरीय करूंक जमना. पूण भौतिक गुणधर्म म्हळयार कसल्या प्रकारचे गुणधर्म हें सहज समजूं येता. गुणधर्मांची जाणवीकाय, इत्सा, सुखदुखख नियाळपाची शक्त हे मानसिक गूण आसात. भौतिक वस्त म्हळ्यार अशी वस्त जिच्यांत फकत भौतिक गुणधर्म आसात, म्हळ्यार मानसिक गुणधर्म नात. जडवादाचे नदरेंतल्यान असल्या भौतिक वस्तुंकूच स्वतंत्र आनी स्वायत्त अशें अस्तित्व आसता. आत्मो, मन, चैतन्य ह्यो गजाली कुडीचेंच एक आंग जाल्यान त्यो भौतिक गजालींचोच एक वांटो जाता. आत्म्याक, मनाक, चैतन्याक, कुडीभायर स्वतंत्र, स्वायत्त अशें अस्तित्व नासता.

इतिहास: जडवाद ह्या तत्त्वगिन्यानांतले विचारधारेक बरोच पोरनो इतिहास आसा. अस्तंतेच्या तत्त्वगिन्यानाच्या मळार आयोनियन परंपरेंतलो विचारवंत थेल्स (इ.स.प. सवें शतमान) हाणें संवसाराची उत्पत्ती आनी सद्याची स्थिती हांचो संबंद मुळाव्या द्रव्यांभितर जावपी बदलांकडेन जोडिल्लो. ॲनक्सॅगोरस (इ.स.प. सुमार ५००-४२८), सॉक्रेटीस (इ.स.प. सुमार ४७०-३९९) आनी प्लॅटो (इ.स.प. सुमार ४२८-३४८) हांणी मन वा आत्मो हांकां भौतिक वस्तूंपरस वेगळें अशें अस्तित्व आसता, अशें मत उक्तायल्लें. एम्पेडोक्लीस (इ.स.प. सुमार ४९०-४३०) हाणें पृथ्वी, उदक, तेज आनी वायू हीं मूळ द्रव्यां मानलीं; आनी तांचें संघटन वा विघटन मोग आनी द्वेश ह्या दोन शक्तींक लागून घडटा, अशें ताचें मत आशिल्लें. पूण ह्यो शक्ती मानसिक काय भौतिक हाचेर ताणें स्पश्ट प्रस्न वा जाप दिवंक ना. ल्युसीपस (इ.स.प. सुमार ४५०) आनी डेमॉक्रीट्स (इ.स.प. सुमार ४६० ते ३६०) ह्या अणुवाद्यांनी जडवादी विचार स्पश्ट केले.

रितें अवकाश आनी तातूंत भोंवपी अणू हेभायर संवसारांत हेर कांयच ना, सगळ्यो वस्तू अणुंच्योच जाल्ल्यो आसतात, हो सिध्दांत म्हळ्यार अणुवाद. आत्मोय अणुंचोच आसता. भायल्या वस्तूंतल्यान भायर सरपी, अणुंपसून जाल्ल्यो काती जेन्ना ज्या अणूंचो आत्मो तयार जाल्लो आसता त्या वस्तूंचेर आदळटात, तेन्ना संवेदना निर्माण जातात, अशेंय अणुवादी मानताले. एपिक्यूरस (इ.स.प. ३४२-२७०) आनी लुक्रीशीयस (इ.स.प. सुमार ९६-५५) हांणीय ल्युसीपस-डेमॉक्रीट्स हांचो अणुवाद ताका मात्शें वेगळें मोडण दिवन आपणायलो आनी ते बुन्यादीचेर एक नैतिक जिवीतमार्ग आदारलो. सगळे तरेच्या धर्मीक अंधश्रध्दांकडल्यान सुटावो जावन मनशान शांत, समाधानी मनान जियेवचें, तातूंत ताचें कल्याण आसता; भौतिक सृश्टीच्या संदर्भांतूच मनशाक वेव्हार करूंक येता, ताचेर मनशाचें कल्याण आदारिल्लें आसा, ह्या कल्पनांचेर जडवादी मनशाची निती उबी रावल्या.

मध्य युगांत किरिस्तांव धर्मशास्त्र आनी ॲरिस्टॉटलच्या मतांचो प्रभाव युरोपांतले विचारसरणेचेर आशिल्लो. पूण सतराव्या शतमानांत प्येअर गासँदी (१५९२-१६५५) आनी थॉमस हॉब्स (१५८८-१६७९) हांणी जडवादी तत्त्वगिन्यान मुखार मांडलें आनी तांचो बरोच प्रभाव पडलो. गासँदीन त्याकाळार प्रचलित आशिल्ल्या ॲरिस्टॉटलवादी तत्त्वगिन्यानाकडेन फाट केली आनी ताच्या बदलाक एपिक्यूरसच्या तत्त्वगिन्यानाची थापणूक केली. पूण अणुवादाक ताणें मात्शें वेगळें मोडण दिलें. ताच्या मताप्रमाण सगळ्यो भौतिक वस्तू अणुंच्योच तयार जातात; मनशाचें गिन्यान, निमणे भौतिक वस्तूंतल्यान मनशाक ज्यो संवेदना प्राप्त जातात, तांच्याचपसून तयार जाल्लें आसता. पूण गासँदी देवाचें अस्तित्व मानतालो आनी ताका लागून सगळे अणु देवान निर्मिल्यात अशें ताचें मत आशिल्लें. हॉब्स हाचो जडवाद वेगळे तरेचो आशिल्लो. भौतिक वस्तूक वा जडवस्तूकच अस्तित्व आसता, जें कितें आसा ताचें जडवस्तू स्वरुपांतच अस्तित्व आसता, हो ताचो मुळावो सिध्दांत आशिल्लो. जडवस्तू म्हळयार आपल्या अणभवाच्या भायर आस्तित्व आशिल्ली आनी जिका विस्तार आसा, अशी वस्तु अशें ताचें मत आशिल्लें.

अठराव्या शतमानांत विज्ञानाच्या मळार जाल्ले उदरगतीक लागून जडवादी विचारांक बरी पोसवण मेळ्ळी. शरीर शास्त्राचे (physiology) उदरगतींतल्यान मनशाच्या शरीराभितर मन वा आत्मो नांवाची वस्तू आसता, ह्या सारक्या संकल्पनांचें थोडें भोव निरसन जावंक लागलें. १६९२ ते १७०४ ह्या काळखंडांतलें एक हातबरप उजवाडाक आयलें. ताचो लेखक कोण ते समजूंक शकलेंना. ह्या हातबरपांत मानसिक घडणुकांचो डेमॉक्रिटसचे धर्तेचेर नियाळ घेतिल्लो. मेंदू आनी कूड हांच्यामदल्या संबंदांचेर ह्या हातबरपान बरोच उजवाड घालो, आनी युरोपांतले बरेच वैज ताचेर अभ्यास करूंक लागले. जडवादी नदरेंतल्यान बरयल्ल्या ह्या हातबरपाउपरांत तत्त्वगिन्यानाच्या मळार जडवादी विचारांक पालव दिवपाचो बरोच वावर जालो. ज्यूलियन ऑफ्रि द ला मेत्री ह्या वैजान शरीरशास्त्रीय नदरेंतल्यान जडवादाविशीं विवर्सून बरयलें. ताचो ग्रंथ L'Homme Machine (मनीस यंत्र) हो बरोच गाजलो. ताच्या मतान सगळ्यो मानसिक घडणुको म्हळ्यार कुडीच्योच घडणुको आसतात. दिदेरो ह्या तत्त्वचिंतकान जडद्रव्याचो संबंद संवेदनेवांगडा जोडून एक वेगळो सिध्दांत मांडलो. अठराव्या शतमानांत सगळ्यांत चड नामनेक पाविल्लो जडवादी विद्वान म्हळ्यार पॉल हिन्रीक डीट्रीच द ऑल्बाक, तो जल्मान जर्मन आशिल्लो पूण ताणें आपलें पुराय जिवीत पारिस हांगा सारलें. Systeme de la nature (निसर्गाची वेवस्था) ह्या १७७० बरयल्ल्या आपल्या ग्रंथांतल्यान ताणें एक वेगळो सिध्दांत मुखार माडलो. धर्मीक भावार्थाचेर ह्या ग्रंथांत बरीच टीका केल्या. ऑल्बाकच्या मतान सैमाच्या भायर कांयच नासता. सैम हो एकाच तत्त्वाचो जाल्लो आसा आनी हें तत्त्व म्हळ्यार गतिमान अशें जडद्रव्य. जडद्रव्य हें मुळाव्या चार प्रकारांचें आसता- पृथ्वी, उदक, उजो आनी वायू. ह्या चार प्रकारांची एकामेकांभितर भरसण जावन भौतिक वस्तू निर्माण जाता, अशें ताचें मत आशिल्लें. मनीस हो सैमाचोच एक वांटो आसा आनी ताका लागून गतिमान अशी भौतिकवस्तू म्हळ्यार मनशाचेंय स्वरुप आसा. मनशाच्यो संवेदना, भावना, इत्सा आनी बौध्दिक वेव्हार हांचें स्वरुप मनशाचे कुडीभितर घडपी कर्तुपां वा हालचाली अशेंच आसता. ऑल्बाकच्या मतान मनशाचे सगळे मानसिक वेव्हार भावनांच्या अवस्थांचेर आदारिल्ले आसतात आनी ती खंयचीय अवस्था म्हळ्यार कुडीची भितरल्ली अवस्था; कुडीची भितरली खंयचीय अवस्था म्हळ्यार भौतिक अवस्था.

जोसेफ प्रिस्टली ह्या ब्रिटीश संशोधकाच्या १७७० तल्या आनी लॅव्हॉयझीयर ह्या फ्रेंच संशोधकाच्या १७८० तल्या रसायनशास्त्रांतल्या संशोधनाक लागून जडवादी विचारसरणेक एक नवी विज्ञानीक बुन्याद मेळ्ळी. संशोधनाच्या वावरांतल्यान नव्यो गजाली उजवाडांत आयल्यो. फकत भौतिक द्रव्यां आनी तांचेमदीं कार्यकारणनेमांक (Law of causation) लागून जावपी भौतिक क्रिया प्रतिक्रिया हांच्या आदारान रसायनीक क्रिया पुरायपणान समजूंक येतात, हें सिध्द जालें. हेभायर प्राण्यांचे कुडींत ज्यो सेंद्रीय (organic) प्रक्रिया घडून येतात तांचेय स्वरुप रसायनीक (भौतिक) आसता, अशें स्पश्ट जालें. हाचेवयल्यान एकवटित अशा सैमाची संकल्पना बुदवंतांनी मानून घेतली. प्रिस्टली ह्या संशोधकाविशीं मात बरोच वाद जालो. एके वटेन जडवादी विचारसरणेक फाटबळ दितासतनाच दुसरेवटेन किरिस्तांव धर्मावयली आपली निश्ठा ताणे स्पश्टपणान उक्तायल्या.

एकुणिसाव्या शेंकड्यांत बरेच वैज्ञानिक आनी तत्त्वचिंतक जडवादाचो पाखो घेवंक मुखार आयले. लुडविग बुकनर (१८२४-९९) हाणे kraft and stoff (उर्जा आनी द्रव्य) ह्या १८५५ त उजवाडाक आयिल्ल्या आपल्या ग्रंथांत जडद्रव्याबगर हेर ऊर्जा वा शक्त नासता आनी उर्जेबगर जड द्रव्य नासता, हें तत्त्व अणभवांचे बसकेचेर विज्ञानाचेर आदारित आसता आनी ताकालागून तें आपणावचें अशें मत उक्तायलें. जेकब मोलशॉट, कार्ल फॉस्ट, एमिल ड्यू बॉयस्रेमंड हांणी शरीरशास्त्रांविशी संशोधन शरीररसायनशास्त्राच्या (physiochemical) धर्तेचेर करून शरीरांतल्या प्रक्रियांचें स्पश्टीकरण रसायनशास्त्रीय तत्त्वांचो आदार घेवन करूंक जाता अशें सिध्द करपाचे यत्न केले. १८४७ त हेरमान होल्महोल्ट्स् हाणें प्राण्याची कूड म्हळ्यार जातूंत उर्जेची राखण जाता अशी भौतिक अवस्था हें दाखोवन दिलें. चार्लस् डार्विन हाच्या 'ओरिजीन ऑफ स्पिशीज' (१८५९) आनी टी. एच्. हक्सली हाच्या 'मॅन्स प्लेस इन नेचर' ह्या ग्रंथांनी जडवादी तत्त्वगिन्यानाच्या प्रचाराक बरेंच बळगें दिलें. उत्क्रांतीवादाच्या सिध्दांतांतल्यान तांणी जडवादी विचारसरणी चड घट केली. युरोप आनी संवसारांतले हेर जीवशास्त्रज्ञ, शरीरक्रियावैज्ञानिक आपापल्या वावराच्या मळार जडवादी विचार सभाविकपणान मानूंक लागले. सादारणपणान सुशिक्षित वर्गांमदींय जडवादी तत्त्वां रिगूंक लागलीं. कार्ल मार्क्स आनी फ्रेड्रीक एंजल्स हांणी जडवादी तत्त्वगिन्यानाच्या मळार मोलादीक वावर केलो. खासा करून एंजल्सान मनशाचो माकडाचे अवस्थेंतल्यान जावपी बदल आनी हेर मनीस जातीचे उदरगतीचेर बरोच उजवाड घालो. जडवादी तत्त्वगिन्यानाक एक वेगळें मोडण दिवन ह्या दोगांयनी आपली द्वंद्वात्मक जडवाद (Dialectical materialism) ही एक नवी विचारसरणी निर्माण केली. तांची परंपरा फुडें प्लेखोनोव्ह ह्या विचारवंतान चलयली.

विसाव्या शतमानांत 'सायबरनेटिक्स' (संक्रांतीविज्ञान) ह्या विज्ञानाच्या एका फांट्याची उदरगत जाली. संक्रांतीविज्ञान म्हळ्यार गणकयंत्राचें (Computer) शास्त्र. गणकयंत्राच्या पालवान आनी आदारान मनशाच्या शरीराचे निर्मणेचेर बरोच उजवाड पडलो आनी जडवादी विचारसरणेक फाटबळ मेळ्ळें. मानसशास्त्रज्ञांनी जडवादी विचारसरणेचे बुन्यादीचेर आपले सिध्दांत मांडले. रुडॉल्फ कारनॅप आनी ऑटो न्यूरथ हांच्या फुडारपणाखाल तार्किक प्रत्यक्षार्थवादाचें (Logical Positivism) तत्त्वगिन्यान मुखार मांडटल्यांनी जडवादी विचारसरणेची आपले परीन उदरगत केली. विसाव्या शेंकड्यांत तत्त्वगिन्यांनाच्या मळावयल्या विंगडपणाक लागून जडवादी विचारधारेनूय वेगळीं वेगळीं रुपां घेतलीं.

भारतीय विचार: श्वेताश्वतरोपनिषदांत बरयल्ल्या एका मताप्रमाण संवसाराचें मुळावें कारण देव न्हय तर पृथ्वीसारकी भूतद्रव्यांच आसात. कठोपनिषदांत आत्म्याविशीं बरयतना, कुडीपरस वेगळो आनी मरणाउपरांत जाचें अस्तित्व उरता असो आत्मो आसना अशें मत उक्तायलां. उपनिषदांच्या काळासावन भारतांत जडवादी विचारसरणेची कांय प्रमाणांत सुलूस लागिल्ली वाचूंक मेळटा. खऱ्या अर्थान जडवादी विचार मेकळेपणान मुखार मांडपी पयलो भारतीय तत्त्वचिंतक म्हळ्यार चार्वाक. चार्वाक हो एक मनीस आशिल्लो, काय त्या नांवाचो पंथ हाचेर बरोच वाद चालुच आसा. ह्या पंथाक लोकायतिक अशेंय म्हण्टाले. चार्वाकाच्या मतान प्रत्यक्ष हेंच प्रमाण. पृथ्वी, उदक, उजो आनी वायु हीं मुळावीं द्रव्यांच संवसाराचें मूळ कारण आसात. तांचो आमी प्रत्यक्षपणान अणभव घेवंक शकतात. आकाशतत्त्व हें प्रत्यक्ष नाशिल्ल्यान ताचें अस्तित्व ते मानीनात. उजो उश्ण आसप, उदक थंड आसप हेसारकी खाशेलेपणां दरेक गजालींच्या स्वभावाप्रमाण आसतात. ताचो दैवी शक्तीलागीं कांयच संबंद नासता. हे विचारसरणेक सभाववाद अशेंय म्हण्टात. चैतन्य आशिल्ली एकूच गजाल सत, ती म्हळ्यार शरीर. ह्या वादाक देहत्मवाद अशें नांव आसा. कात, चुनो, सुपारी, पानां हेसारक्यो गजाली एकठांय येतकच तांकां तांबडो रंग मेळटा. तेप्रमाण जडवस्तू एकामेकांभितर भरसल्याउपरांत चैतन्य निर्माण जाता. मरणाउपरांत हें चैतन्य सोंपता. अशे तरेचें मत चार्वाकाच्या नास्तिकवादी जडवादांत आसा. जडवस्तूचें मुळावें अस्तित्व मान्य करपी सांख्यदर्शन, न्यायदर्शन, वैशेषिक दर्शन ह्योय विचारधारा भारतीय परंपरेंत आसात, पूण तांणी जड वस्तूंवांगडा चैतन्याचेंय अस्तित्व मान्य केलां आनी ताका लागून ह्यो विचारधारा पुरायपणान जडवादी थासात.

विज्ञानवाद आनी शून्यवाद हे दोन बौध्द संप्रदाय सोडीत जाल्यार बौध्द तत्त्वगिन्यानांतय पृथ्वी, उदक, उजो आनी वायू हीं चार तत्त्वां स्वतंत्रपणान अस्तित्वांत आसात आनी खीणाखीणाक बदलपी अणू हेंच

तांचें खरें स्वरुप आसा अशें मानलां. जैन तत्त्वगिन्यानांत बदलत वचपी जडद्रव्यांचें अस्तित्व मान्य केलां.

जडवादी विचारसरणी तत्त्वगिन्यानच न्हय तर मानसशास्त्र, भौतिकशास्त्र, धर्मशास्त्र, अतींद्रीय मानसशास्त्र (parapsychology) हांच्याय मळार प्रचलित आसा.

-कों. वि. सं. मं.

जनगणना: जनगणना म्हळ्यार लोकसंख्या मेजणी. ही एक पोरनी प्रथा आनी येशू क्रिस्तापयलींसावन तार्चे अस्तित्व सांपडटा. 'जनगणना', हें उतर रोमन संस्थेंतल्यान उत्पन्न जालां, जातूंत प्रौढ दादले नागरिक आनी तांचे मालमत्तेविशीं नोंद दवरताले. हातूंतल्यान तीन गजाली साध्य जाताल्यो, त्यो म्हळ्यार, दर मनशाचो राजकी दर्जो थारावप, ताणें कितलो कर भरचो हें थारावप आनी लश्करी सेवेखातीर ताची पात्रताय थारावप.

एकाद्र्या वाठारांतल्या मनशांची संख्या मेजप, तांची पिराय, लिंग, लग्नाविशीं स्थिती, धर्म, आवयभास, शिक्षण, वेवसाय, जननक्षमता हांची म्हायती एकठांय करून ती उजवाडाक हाडप हाका जनगणना अशें म्हण्टात.

लोकसंख्येची मेजणी करपाची प्रथा शासनवेवस्थेचे स्थापणुकेइतलीच पोरनी आसा. ईजिप्शियन, ग्रीक, रोमन, हिब्रू, पर्शियन ह्या लोकांनी नेमान लोकसंख्येचें मेजप केल्याचें इतिहासांत नमूद केलां. चीन-जपानांत पोरन्या काळासावन अशें मेजप जातालें. सादारणपणान अशें मेजप, सैन्यभरतीखातीर योग्य पिराय आशिल्ल्या नागरिकांची वा कर भरपाखातीर पात्र लोकांची संख्या समजुपाखातीर गरज पडटा तेन्ना जातालें. पुराय शाराची लोकसंख्या मेजपाक युरोपांत पंदराव्या आनी सोळाव्या शतमानांत सुरवात जाली. मद्रास शाराचें अशें लोकसंख्या मेजप १६८७ त जाल्याची नोंद आसा. उपरांत राश्ट्रीय पातळेचेर जनगणना सुरू जाली. स्वीडन हांगाची पयली जनगणना १७५० त जाली. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत १७९० सावन आनी ग्रेट ब्रिटनांत १८०१ सावन दर धा वर्सांनी जनगणना जाता. भारतांत पयली जनगणना १८७२ त जाली आनी ताच्याउपरांत १८८१ सावन दर धा वर्सांनी जनगणना करूंक सुरवात केली. कांय राश्ट्रांनी जनगणना दर पांच वर्सांउपरांत जाता, जाल्यार कांय राश्ट्रांनी ती गरज पडटा तेन्ना करतात. हें काम बरेंच खर्चाचें आशिल्ल्यान चडशा राश्ट्रांनी दर धा वर्सांनी जनगणना करपाची प्रथा आसा. सुर्वेक जनगणनेच्या वेळार दरेक कुटुंबाविशींची म्हायती जमयताले, पूण उपरांत दर मनशाविशीं म्हायती जमोवंक सुरवात जाली. अशा स्वरुपाची राश्ट्रीय जनगणना सगळ्यांत पयलीं बेल्जियम हांगा १८४६ त आनी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत १८५० त केली. ल्हवल्हव करून सगळ्या राश्ट्रांमदीं अशा प्रकारची जनगणना जावंक सुरवात जाली. १९६० वर्साच्या आसपास पुराय संवसारांत वट्ट १८० जनगणना जाल्यो.

मनशांची संख्या आनी तांची समाजीक, अर्थीक स्थिती काळाप्रमाण बदलत आशिल्ल्यान थारावीक काळखंडाउपरांत जनगणना करीत रावप गरजेचें आसता. ताका लागून भारत आनी चडशा हेर देशांनी दर धा वर्सांनी जी जनगणना करतात, तातूंत राश्ट्रीय पावंड्याचेर लोकसंख्येचो नियाळ करून सूत्रबध्द आनी सारकी म्हायती दिवप शक्य जाता.

जनगणनेविशीं जरी भारतांत बरीच जागृताय आसा आनी जनगणना म्हळ्यार सरकारी वेव्हार चलोवपाखातीर उपेगांत येवपी गजाल हें जरी सादारणपणान लोकांक खबर आसा, तरीपूण जनगणना अहवालांत आशिल्ल्या मोलादीक अशा म्हायतीविशीं खुबूच उण्या लोकांक ताची पुराय जाण आसा. लोकसंख्येविशींच्या मुळाव्या घडणुकांच्या कांटेकोर गिन्यानाच्या अभावाक लागून, जनगणनेविशीं उक्तायल्लें खंयचेय मत वा खबरापत्रांतली बातमी, लोक विस्वासान मानून घेतात. पूण सादारण मनशाच्या मनांत प्रस्न उप्रासतातः आमी कितले जाण आसात? कशे तरेन आमची विभागणी जाल्या? आमची संख्या कशा प्रमाणांत वाडटा? कितलेजाण शारांत रावतात आनी कितलेजाण गांवांत रावतात? दादल्यांची आनी बायलांची संख्या कशा प्रमाणांत आसा? आमचेमदले कितलेजाण बरोवंक आनी वाचूंक जाणात? आमी कसलो वावर करतात? जनगणनेउपरांत उजवाडायल्ले म्हायतींत ह्या आनी बऱ्याच हेर प्रस्नांची जाप मेळटा.

भारतांत लोकसभा, राज्यांच्यो विधानसभा, शारांच्यो महानगरपालिका वा नगरपालिका आनी गांवांच्या पंचायतींभितर लोकांचे प्रतिनिधी नेमान वेंचून येतात. ह्या वेंचून येवपी लोकप्रतिनिधींची संख्या थारावपाक दर धा वर्सांनी जावपी जनगणना उपेगाची थारता. जनगणनेची म्हायती वेंचणुकांच्या मतदारसंघांचो आंवाठ आनी शिमो थारावपाखातीरय उपेगी पडटा.

शाळांच्यो सुवाती आनी तांचें प्रमाण, वैजकी सुविधा आनी रोजगाराविशींची संद, दिसपट्ट्या जेवणखाणाविशींचो अदमास, हे सारकिल्या गरजेच्या गजालींसंबंदी येवजण आंखपाक लोकसंख्या कितली आसा आनी कशेतरेन तिची विभागणी जाल्या हें कळप गरजेचें. जनगणनेतल्यान एकठांय केल्ले म्हायतीवयल्यान समाजीक-अर्थीक येवजणी तयार करप सहजपणान साध्य जाता.

खंयच्याय देशाखातीर समाजीक-अर्थीक येवजणी तयार करूंक आनी लोकांचे उदरगतीखातीर वास्तववादी वावराचें नियोजन करपांत जनगणनेचो मोलाचो हातभार लागता. भारतासारक्या खंडप्राय देशाक तर आपले अर्थीक उदरगतीखातीर ही म्हायती मोलादीक आसा. भारतीय येवजणीचें मुखेल सुत्र म्हळ्यार गरिबी काबार करून गरजेच्या गजालींभितर स्वयंपूर्णताय हाडप. दुसऱ्या उतरांनी सांगचें म्हळ्यार बरें शिक्षण, भलायकी, राहाणीमान, शेतकी पिकावळ आनी उद्येगधंदे हांची उदरगत करून जीणेचो पांवडो ऊंच काडप हें भारतीय येवजणीचें मुखेल तत्त्व आसा. जनगणनेवरवींच ही येवजण फळादीक जावंक पावता.

भारतांत जनगणनेची व्हड परंपरा आसा. लोकसंख्येविशीं जगांत दुसरो क्रमांक आशिल्ल्या भारत देशांत जनगणनेक १९७२ त शंबर वर्सां जालीं. १९४१ मेरेन भारतांत जनगणना एकाच वेळार जाताली; म्हळ्यार एखाद्रे खास रातींत देशभरचे जनगणनेचें काम जातालें. फकत बर्फ पडपी वाठारांनी आनी ज्या जाग्यांचेर येरादारी सहजपणान जावंक शकनाशिल्ली असले वाठार मात हे गजालीक आडवाद आसताले. प्रवाशांचे मेजप करपाखातीर पध्दतशीर वेवस्था करची पडटाली. ज्या दिसा देशांतली लोकसंख्या सगळ्यांत उण्या प्रमाणांत येरादारी करता त्या दिसा जनगणना करची पडटाली आनी ह्यो सगळ्यो गजाली बऱ्याच अडचणींच्यो आशिल्ल्यो. १९४१ सावन 'एकाच वेळार मेजप' करपाची ही पध्दत रद्द केली आनी हें मेजप कांय काळाखातीर पातळावपाचें थारलें. हो काळ सादारणपणान तीन सप्तकांचो आसचो हें निश्चीत जालें.

जनगणनेचें म्हत्व संवसारभर जरी सद्याक जाणवलां तरीपूण अजून मेरेन कांय देशांनी खास करुन तिसऱ्या संवसारांतल्या (third world) देशांनी जनगणनेची पध्दत प्रचलित ना. तरीपूण अदमासान संवसाराची वट्ट लोकसंख्या १९८० वर्सा ४४५३ दशलक्ष इतली आसा अशें निश्चित केलां. हातूंत चीनाची लोकसंख्या सगळ्यांत चड म्हळ्यार १०३२ दशलक्ष (१९८२) जाल्यार भारताची दुसरी म्हळ्यार ६८५ दशलक्ष (१९८१) इतली आसा.

भारताची वट्ट लोकसंख्या २२ राज्यां आनी ९ केंद्रशासीत प्रदेशांनी आसा (१९८१). भारतांत २३% लोक शारांनी जाल्यार उरिल्ले गांवगिऱ्या वाठारांनी रावतात. दादल्यांचें प्रमाण बायलांपरस चड आसा. दर १००० दादल्यांफाटल्यान भारतांत ९३३ बायलो आसात. सुमार ४७% दादले आनी २५% बायलो १९८१ मेरेन वाचूंक आनी बरोवंक जाणात.

गोंयचेविशीं १८४८ सावन जनगणना करप चालू आसा. ताच्यापयली कांय वाठारांनी मर्यादित प्रमाणांत जनगणना जाल्याची म्हायती आसा. जनगणना करपाचो पयलो संघटित आनी पध्दतशीर यत्न पयलेच फावट १८५० त जाल्लो, पूण ताची आंकडेवारी आतां सांपडना. १८७८ त

जनगणना करपाचो दुसरो यत्न जाल्लो दिसून येता, पूण त्या जनगणनेचीय आंकडेवारी मेळना. १८८० त जनगणनेचो तिसरो यत्न अर्दयारूच सोडून दिल्लो दिसून येता, ताका लागून १७ फेब्रुवारी १८८१ देसा पर्थून जनगणना जाली. ताचेउपरांत दर धा वर्सांनी गोंयांत जनगणना करप सुरू जालें.

१९८१ चे जनगणनेप्रमाण गोंयची वट्ट लोकसंख्या १०,०७,७४९ इतली आशिल्ली. हातूंतले ५,१०,१५२ दादले, जाल्यार ४,९७,५९७ बायलो. दादल्यांमदीं साक्षरतेचें प्रमाण ६६% जाल्यार बायलांमदीं ४८% आशिल्लें. गोंयचे सुमार ३२% लोक शारांच्या वाठारांनी रावताले.

भारतांत जनगणना पयलींसावन सहकारी आनी स्वेच्छापूर्वक धर्तेचेर जाता. सरकार आनी लोकांमदीं जनगणनेचें म्हत्व पुरायपणान समजून घेवन जाल्ल्या सहकाराची ती एक कुरू आसा. जनगणनेच्या वावरांत 'व्यक्तिगत म्हायती' (जनगणनेचे प्रस्न) म्हत्वाची आसता. ह्या पत्राचेर दर मनशाविशीं नोंद करपासारके तीन प्रकाराचे प्रस्न आसतात.

लोकसंख्यातज्ञ जल्म आनी मरणाचें प्रमाण, लग्नाचें प्रमाण, स्थलांतराविशींची पध्दत, असल्यो गजाली जनगणनेवरवीं पुंजायिल्ल्या वयल्या म्हायतीवयल्यान थारायतात. हाचो उपेग समाजीक वा अर्थीक येवजणी थारावपाखातीर जाता. पूण फकत देशाचे लोकसंख्येचो आंकडोच कळप पुरो जायना. समाजीक उदरगत आनी शिक्षणीक उदरगत, भलायकी आनी रोजगाराच्यो सुविधा हांचेर विचार करपापासत लोकसंख्येचे आंकडेवारीचे पिराय, लिंग हेसारके हेर तपशील गरजेचे आसतात. तेचप्रमाण सद्याचे लोकसंख्येची पिराय आनी लिंग कळ्ळयाउपरांत भविश्यकाळांतल्या लोकसंख्येचे आंकडेवारीविशीं अदमास करप सोंपें जाता. सद्याचे लोकसंख्येची पिराय आनी लग्नाविशींची स्थिती सोदून काडल्यार ती भोव उपेगाची थारता. बायलांची लग्नावेळायली सरासरी पिराय सोदून काडून ताचेवयल्यान जल्माच्या प्रमाणाचेर उजवाड घालप सोंपें जाता. लोकसंख्येत लग्नाचें प्रमाण आनी विधवांचें प्रमाण सोदून काडूंकय हे म्हायतीचो पालव मेळटा. लग्नांच्या प्रमाणांत जावपी बदल आनी लग्न जावपावेळायली सरासरी पिराय हांचेवयल्यान सैमीक पध्दतीन लोकसंख्या वाडपाची क्षमता थारावंक येता.

पुराय देशाचो विचार करतना स्थलांतराविशींचे प्रस्न जरी चडशे म्हत्वाचे नासले तरी ताचेवयल्यान एखाद्र्या वाठाराचे लोकसंख्येंत जावपी बदल सहजपणान समजतात आनी स्थलांतराक लागून वाठाराचे लोकसंख्येत वाड वा उणेपण जाल्याचें समजता. स्थलांतराक लागून बरेच समाजीक प्रस्न उप्रासतात. अर्थीक वावराक लागून जाल्ल्या ह्या स्थलांतरांतल्यान समाजीक तणाव निर्माण जातात. ह्या तणावांचो परिणाम जावन एखाद्र्या वाठाराचेर वायट परिस्थिती येवन थंयची शांतताय इबाडूंक शकता. स्थलांतराचे प्रक्रियेंत मुखेलपणान तरणे पिरायेवयल्या दादल्यांचो वांटो आसता. ताका लागून ते ज्या वाठारांतल्यान येतात थंय जाण्टया दादल्यांचें आनी बायलांचें प्रमाण चड जाता. असले लोकसंख्येची अर्थीक वावर करपाची तांक उणी आसता. हे गजालीक लागून झुजाउपरांत जशी परिस्थिती जाता, ताका 'मनीऑर्डर अर्थवेवस्था' म्हण्टात; आनी तातुंतल्यान अर्थीक परतंत्रताय वाडटा. स्थलांतराविशीं जमयल्ली म्हायती स्थलांतर करप्यांचे प्रकार, संख्या आनी हेर बारीकसारीक गजालींचो अभ्यास करपाखातीर गरजेची आसता.

भारताच्या संविधानाप्रमाण भारत सरकारान अनुसुचित जाती आनी अनुसुचित जमातीची उदरगत करपाची येवजण आसा. तांचें साक्षरतेचे प्रमाण आनी अर्थीक वावराचे म्हायतीवेल्यान ह्या मागाशिल्ल्या समाजांचे उदरगतीचे प्रमाण थारावप शक्य जाता.

भारत हो जरी सादारणपणान शेतवड वेवसायाचेर आदारिल्लो देश आसलो, तरी पूण काम करपी लोकसंख्येच्या प्रमाणांत बरेच म्हत्वाचे बदल घडिल्ले आसात. नवे नवे उद्देगधंदे उबे रावन थंय कामगारांचें प्रमाण वाडत आसा. सद्याच्या कामगार संख्येची पिराय, लिंग, शिक्षण हेविशींची म्हायती फुडारांत देशाखातीर गरज आशिल्ल्या मनीसबळाचो अदमास घेवंक सामकी गरजेची आसा. देशाच्या आनी विंगड विंगड वाठारांच्या अर्थीक उदरगतीचें परिमाण म्हूण आयज उद्देगधंद्याकडेन पळयतात. ह्या परिमाणाचो अदमास येवपाखातीर उद्देगीक मळार वावुरपी विंगड विंगड शाखांतल्या कामगारांची वर्गवारी करप म्हत्वाचें आसता.

जनगणनेतल्यान एकठांय केल्ली आंकडेवारी लोकसंख्येविशीं मोलादीक म्हायती मेळवपाखातीर भोव उपेगाची आसता आनी तिचे बरेच फायदे आसात.

-डॉ. एस्. के. गंधे

जनपद: जन म्हळ्यार समान संस्कृतायांचे वा एके जमातीचे लोक. तांणी थापणूक केल्ले वसाहतींक 'जनपद' म्हण्टात. वैदिक संहितांत 'जनपद' हो शब्द मेळना. पूण ब्राह्मण ग्रंथांत ताचे लोक आनी देश अशे दोनूय अर्थ आसात. छांदोग्य (५.११.५) आनी बृहदारण्यक (२.९.१८) ह्या उपनिषदांत मात 'जनपद' हाचो अर्थ देश असो सांगला. अमरकोशांत देश, राश्ट्र, विशय, जनपद हे शब्द समान अर्थान आयल्यात. तातूंत एकेकडेन 'जनपदो देशे' अशें म्हळां. वैदिक साहित्यांत ग्राम, विश आनी जन ह्यो संज्ञा वेगवेगळ्या पांवड्यावयल्या लोकांच्या पंगडांखातीर वापरल्यात. कांय कुटुंबां मेळून 'ग्राम' जातालें. कांय 'ग्रामां' मेळून 'विश' जातालें आनी ह्या सगळ्यांचें मेळून 'जन' जातालें.

आर्य लोक भारतांत आयले तेन्ना तांचे, जमातीप्रमाण कितलेशेच पंगड आशिल्ले. तातूंतल्या मुखेल पांच पंगडांक 'पंचजन' अशें म्हण्टाले. हे सगळे पंगड सुर्वेक भारताचे भुंयेचेर स्थायिक जावंक नाशिल्ल्यान तांची जीण चडशी भटकी (हेडपी) आशिल्ली. कांय काळाउपरांत तांणी वेगवेगळ्या वाठारांत आपल्यो वसणुको केल्यो. ब्राह्मणयुगाचे अखेरेक ते वसाहतींक 'जनपद' अशें म्हणपाक लागले. पाणिनीच्या काळामेरेन ह्या जनपदांची पुराय उदरगत जाल्ली दिसून येता. जनपदाची सुरवात केन्ना जाली, हाचेविशीं लिखित पुरावो मेळना. तरी पूण छांदोग्य आनी बृहदारण्यक उपनिषदांत, ब्राह्मणग्रंथ, अष्टाध्यायी, महाभारत, कौटिल्याचें अर्थशास्त्र, बौध्दग्रंथ, मत्स्य, मार्कंडेय, वामन, ब्रह्म ह्या पुराणांतल्या उल्लेखांवयल्यान अशें दिसता की, जनपदां इ.स.प. १००० सावन अस्तित्वांत आशिल्लीं आनी इ.स.प. चवथ्या शेंकड्यामेरेन तांची भरभराट जाली. फुडें गुप्तकाळामेरेन तीं कांय प्रमाणांत अस्तित्वांत आशिल्लीं अशें दिसता.

सबंद भारतांत त्या काळांत कितलींशींच जनपदां नंदतालीं. तांच्या नांवांची वळेरी मत्स्य, मार्कंडेय, वामन, ब्रह्म ह्या पुराणांत दिल्या. तातूंतल्या मुखेल जनपदांचीं नांवां अशीं- मगध, पौरव, ऐक्ष्वाकू, पंचाल, काशी, हैहय, कलिंग, अश्मक, मैथिल, शूरसेन आनी वीतिहोत्र महाभारताच्या भीष्मपर्वांत २५० जनपदांचीं नांवां आयल्यांत. तातूंत जनपदांचे सात भुगोलीक वाठार केल्यात, ते अशेः मध्य, प्राच्य, उदीच्य, दक्षिणापथ, अपरांत, विंध्यपृष्ठ आनी पर्वत. विंध्यपृष्ठ वाठारांतलें 'अवंती' जनपद खासा नांव घेवपासारकें आशिल्लें. दक्षिणापथ वाठारांत 'अश्मक' ह्या एकाच जनपदाचें नांव मेळटा. 'प्रतिष्ठान' ही ताची राजधानी आशिल्ली. पर्वताश्रयी जनपदांचे दोन पंगड आशिल्लेः कुलू-कांगडासावन गढवाल-कुमाऊँ मेरेन पातळिल्लीं जनपदां हो एक पंगड आनी भारताच्या वायव्य वाठारांतल्या अभिसार, उरशा, दार्व, दरद, चित्रक, गंधार, कपिश, बाल्हीक, मुंजायन, कंबोज, लंपाक हीं जनपदां हो दुसरो पंगड. पहाडी जनपदांतलीं चडशीं जनपदां आयुधजीवी (शस्त्रांचेर पोट भरपी) पंगडांचीं आशिल्लीं.

पूर्विल्ल्या राज्यशास्त्रांत राज्याच्या सात आंगांतलें (राजा, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोष, दंड आनी मित्र) जनपद हें एक आंग आसलें. हांगा राज्याचो गांवगिरो वाठार आनी थंय रावपी लोक असो जनपदाचो अर्थ जाता. इ.स.प. १००० सावन इ.स.प. ५०० ह्या काळखंडाक 'जनपद युग'

अशें म्हण्टात. ह्या सगळ्या जनपदांत सोळा महाजनपदां आशिल्लीं. 'अंगुत्तरनिकाय' ह्या बौध्द ग्रंथांत तांचीं नांवां दिल्यांत, तीं अशींः अंग, मगध, काशी, कोसल, वृजी, मल्ल, चेदी, वत्स, कुरु, पांचाल, मत्स्य, शूरसेन, अश्मक, अवंती, गंधार आनी कंबोज. हातूंतलीं काशी, कोसल आनी मगध हीं जनपदां चड नामनेक पावलीं.

हीं जनपदां म्हळ्यार फकत भुगोलीक वाठार न्हय, तर दरेका जनपदांतल्या लोकांची समाजीक, संस्कृतीक आनी राजकी जीण स्वतंत्र आसून स्वतंत्रपणानूच विकसित जाताली. दरेक जनपदाची भूंय थंय रावपी लोकांचे मालकीची आशिल्ली. तांची भास लेगीत एकूच आशिल्ली आनी ते समान दैवतांची पूजा आनी उपासना करताले. ताका लागून तांचेभितर भ्रातृभाव वसताले.

ज्या जनसंघान मूळ वसाहतीची थापणूक केल्या, ताची सत्ता त्या जनपदाचेर चलताली. ते संघ चड करुन क्षत्रियांचे आसताले. पाणिनीन तांकां 'जनपदिन्' अशें म्हळां. त्या क्षत्रियांच्या नांवांवयल्यानूच त्या त्या जनपदांक नांवां मेळटालीं. पूर्विल्या साहित्यांत कांय जनपदांचो उल्लेख जोडयेन केल्लो दिसून येता. देखीकः कुरु-पांचाल, काशी-कोसल, अंग-मगध.

एकाद्रो वाठार जिकून थंयच्या मूळ लोकांक आपल्या शेकातळा हाडून वा मात्तूय वसणूक नाशिल्ल्या वाठारांत नवी वसणूक करून जनपदांची थापणूक जाताली.

जनपदाचे अंतर्गत वेवस्थेचें कौटिल्यान जें वर्णन केलां, तातूंत अशें म्हळां की, एका जनपदांत सुमार ८०० खेडीं आनी हेर कितलेशेच ल्हानव्हड गांव आसताले. जनपदाची राजधानी चड करून एका किल्ल्यांत आसताली. जनपदांचे दोन प्रकार आशिल्लेः कांय जनपदांचेर राजाची सत्ता चलताली, जाल्यार कांय जनपदां हीं गणराज्यां आशिल्लीं. पाणिनीच्या काळांतलीं मगध, कलिंग, सूरमस, कोसल, कुरु, पांचाल, अश्मक, साल्वेय, गांधारी, साल्व, कंबोज, अवंती आनी कुंती हीं जनपदां राजाच्या हाताखाला आशिल्लीं. हेर चडशीं जनपदां गणाच्या हाताखाला आशिल्लीं. गणराज्यांत शासनाचे विंगड विंगड प्रकार चालू आसताले. जनपद राजाच्या हातासकयल वा गणाच्या हातासकयल आसलें तरी कारभार, सभा आनी परिशद हांच्या मार्गदर्शनाखाला चलतालो.

वैदिक युगाउपरांत ह्या जनपदांच्या आदारान भारतीय संस्कृतायेची उदरगत जाली. पूण काळांतरान हीं सगळीं जनपदां दुबळीं जालीं आनी इ.स.प. चवथ्या शेंकड्यांत तीं मगध साम्राज्यांत विलीन जालीं. पूण फुडें जायते शेंकडेमेरेन तीं मांडलिक राज्यां म्हूण अस्तित्वांत आशिल्लीं. गुप्त साम्राज्यांत कितलींशींच जनपदां नंदतालीं. कांय जनपदांच्यो गुप्त काळांतल्यो मुद्रा मेळ्ळ्यात.

- कों. वि. सं. मं.

जप: अक्षर, उतर, नाम, श्लोक वा मंत्र भावनेन उच्चारप हे क्रियेक 'जप' म्हण्टात. विधानयुक्त अशे मंत्र, मोट्यान ल्हव वा मनांतल्या मनांत उच्चारप, हाका धर्मीक संदर्भांत 'जप' अशें म्हळां. जपाच्यो विंगड विंगड व्याख्या फुडलेतरेन येतात. दुर्गादास हाच्या मता प्रमाण 'जिह्वौष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं हृदुच्चार': म्हळ्यार जीब, ओंठ आनी हेरांच्या आदारान रहित अशीं उतरां आनी अर्थ हांचें चिंतन म्हणजेच, काळजांत मंत्र उच्चारप हो 'जप' जावन आसा. मंत्र आनी हेर गजाली भावनेन वा निश्ठेन पर्थून पर्थून म्हणप हाका 'जप' म्हण्टात, अशें गी. श. को. त सांगलां.

'जप' हो प्रकार वैदिक काळासावन अस्तित्वांत आशिल्ल्याचो दिसता. वेदकाळार यज्ञसंस्थेत होमादी कर्मकांड चलतासतना एकाद्रो मंत्र वा खासा मंत्रांचो जप करपाची पध्दत आसली.

भगवद्‌गीतेंत सगळ्या यज्ञांत जपयज्ञ म्हळ्यार भगवंताची विभुती आसा, अशें म्हळां. जपयज्ञ हो सात्विक आनी अहिंसक यज्ञ आसा, म्हूण कर्मकांडांतल्या विधीयज्ञांपरस जपयज्ञ श्रेश्ठ मानचो, अशें मनू म्हण्टा (मनु. २.८६).

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्।।

अर्थ- (वैश्वदेव, बलिकर्म, नित्यश्राध्द आनी अतिथी भोजन ह्या) चार विधीयज्ञयुक्त पाकयज्ञांक जपयज्ञाच्या सोळाव्या कलेची पात्रता ना.

जप हें एक मानसिक कर्म जावन आसा. यज्ञ, पूजा, आराधना, होमहवन आनी हेर कर्मांचो जप, हो तातूंतलो म्हत्वाचो वांटो जावन आसा. कांय जाणांच्या मतान संध्यावंदनांतले जप हें मुखेल कर्म आसता, पूण जप हें संध्यावंदना बगर मुखेल कर्म आसा. देखीक गायत्री पुरश्चरण, पूजा, स्तोत्र, होम हीं जपकर्मांचीं आंगां म्हूण मानल्यांत. हेर कसलींच आंगां आचरनासतनाय केल्लो नामजप मन निवळ दवरपी, पापाचो नाश करपी, देव बळगें वाडोवपी मानला. संतवाङ्मयांत असोच नामाचो महिमा बरोवन दवरला.

जप हें अनुष्ठान आशिल्ल्यान ताच्या फाटल्यान शास्त्रांचें विधीनिशेध आनी होमहवनादी विधानां आसात. नामस्मरण आनी जप हांच्या तंत्रांत थोडो फरक आसता. नामस्मरणाचो हिशोब दवरचो पडना, पूण जपाचो हिशोब दवरतात. जप मेजलो ना जाल्यार ताचें फळ मेळना. ह्या जपाचे मेजप मणिमाला, वर्णमाला वा करमाला हांणी करतात. जप सुरू करतकच थारायिल्ल्या जपाचो आंकडो पुराय करपापासत जपकर्त्यांच्या मनाचो ध्यास वाडत वता. ताका लागून योगप्रक्रियेंतल्या शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ती आनी असंसक्ती हे ज्ञानाचे पांच मुखेल पांवडे चडून तो वयर वता.

जप हो हाताच्या बोटांनी वा माळेंतल्या मणयांनी वा सुत्रांतल्या म्हळ्यार दोर्‍येंतल्या गांठीनी मेजपाचो आसता. त्यावेळार मनांतल्या मनांत वा ल्हव ल्हव शुचिर्भूत जावन, एकाग्र चित्तान मंत्र उच्चारपाचो आसता. ह्या मंत्रांत देवाची एक वा जायतीं उतरां आसतात वा तांचे गूण गायिल्ले आसतात.

घरांत, न्हंयचे देगेर, गोठ्यांत, अग्निशाळेंत, तीर्थक्षेत्रार, उपास्य देवतेचे मुर्तीमुखार बसून जप करपाक येता. जप करतना उलयनात. आंकवार (ब्रह्मचारी) वा अहिताग्नी मनशान उणेंच म्हळ्यार १०८ फावट मंत्र जपचो तर वानप्रस्थी आनी यती हांणी हजारांपरस चड फावट मंत्र जपचो अशें सांगलां. ॐ ह्या एका अक्षरासावन सहस्त्रनामां, रामरक्षादी, स्तोत्रां, शतरुद्रीय, गायत्रीमंत्र, वैदिक सुक्तां आनी हेर प्रकारचे जप शास्त्रांत सांगल्यात. प्राणोपासकाखातीर बृहदारण्यकांत 'असतो मा सद्‌गमय' ह्या जपाचें विधान सांगलां. तर्पणापयलीं वा फांतोडेच्या होमाउपरांत जप करचो अशें गोभिल सांगता. 'ॐ नमो विष्णवे' हो षडाक्षरी, 'ॐ नमो वासुदेवाय' हो अष्टाक्षरी आनी 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' हो द्वादशाक्षरी मंत्र १००८ वा १०८ फावट जपचो अशें वृध्दहारींत सांगलां.

जगांतल्या सगळ्या धर्मांतल्या धर्मीक लोकांत जप करतना जपाची माळ वापरपाची पध्दत आसा. जपाचे माळेंत ३२, ९९, १०८ वा हेर संख्या आशिल्ले मणी वा गांठी आसतात. मणिसंख्या वा ग्रंथिसंख्या ही त्या त्या संप्रदायाप्रमाण थारायल्ली आसता. शैव, वैष्णव हांचे जपमाळेंत १०८ मणी आसतात. शैवांल्यो जपमाळो खास करून रुद्राक्षाच्यो आसतात. वैष्णव तुळशीच्या लांकडाची माळ करतात. चंदनाच्या लांकडाच्यो तेचपरी प्रवाळ, मोती आनी विंगड विंगड प्रकारचीं रत्नां हांच्योय जपमाळो आसतात.

जपाचे तीन प्रकार फुडलेतरेन आसातः १. वाचिक- स्पश्ट उच्चार करून मोट्यान जप करप २. उपांशू- मंत्रदेवतेच्या जाग्यार मन लावन, जीबेन आनी ओंठान पुटपुटत मंत्र जपप ३. मानस- मंत्राच्या अर्थाकडेन प्रामाणिक रावन मनांतल्या मनांत जप करप.

महाभारताच्या शांतिपर्वांत जपाविशीं जी फोडणिशी आयल्या, ताचेवेल्यान जप हें महाफल दिवपी, पूण ज्ञानमार्गापरस कमी योग्यतायेचें साधन आशिल्ल्याचें व्यासाचें मत दिसता. फळ मेळपाची अपेक्षा धरीनासतना जप करपी व्हडपण जोडटात. तांच्यो सगळ्यो इत्सा पुराय

जातात, अशे व्यास म्हण्टा.

पातंजल योगसूत्रांत प्रणव म्हळ्यार 'ओम' काराचो जप करपाक सांगला. ॐ म्हळ्यार साक्षात परमेश्वर आशिल्ल्यान, प्रणवाचो अर्थ एकसारको मनांत दवरल्यार परमेश्वराक पावता. जपान पातकां नाश पावतात, देव-देवतांची कृपा जाता, भलायकी बरी उरता, इत्सा पुराय जातात, अनिश्ठ गजाली आफूडनात अशे बरे गूण जपकर्माचे सांगल्यात.

अजाणपणान केल्लें पातक जपावरवीं ना जावं येता पूण जाणून बुजून केल्लें पातक जपावरवीं ना जायना अशें मनू (११.४६) सांगता.

डॉ. गोपीनाथ कवराज आपल्या पूजातत्त्व ग्रंथांत जपाचें आध्यात्मिक रहस्य फुडलेतरेन सांगता.

जप ह्या साधनाचो संवसारांतल्या सगळ्या संप्रदायांनी आदर केला. आयजमेरेन जायत्या गिन्यानी साधकांनी जपाच्या माध्यमांतल्यान खास उन्नती प्राप्त करून घेतल्या. जपावेळार म्हणपाक येवपी मंत्र मनांतल्यान साधकांचो उध्दार करतात. यंत्रा सारखे मंत्राचें प्राणहीन उच्चारण करप म्हळ्यार जप न्हय. भावनेन, श्रध्देन, जप करपी भगवंताकडेन लीन जाता. तेन्नाच त्या जपापसून फळ मेळटा. पतंजलीन अशा जपाक मंत्राची भावना म्हळां. मंत्रार्थाचे भावनेन जप करपी ल्हव ल्हव मंत्रमय जायत वता होच जपाचो मुखेल उद्देश जावन आसा.

यहूदी (ज्यू), क्रिस्ती आनी इस्लाम धर्मांत मंत्रजपाची पध्दत आसा. भारतांतल्या हिंदू, जैन, बौध्द, शीख, हेर आनी धर्मसंप्रदायांत संप्रदायाची दीक्षा जे व्यक्तीक दितात ती व्यक्ती थारायिल्ले देवतेचो मंत्र जपता. हो मंत्र गुरुन दिवपाचो आसता. भारतांत मुजी वेळार मुंज्याक भट, सावित्री मंत्राचो उपदेश करतात. हो मंत्र गायत्री छंदात आशिल्ल्यान ताका गायत्री मंत्रय म्हण्टात.

गोंयांत तेचपरी कोंकणांत जानवें धारण करपी वर्गाभितर, मुजीच्या वेळार मुंज्याक 'गायत्री मंत्राचो' उपदेश करपाची चाल आयजूय चलता.

- कों. वि. सं. मं.

जपान: आशियाई उत्तर पॅसिफिक म्हासागरांत आशिल्लो एक देश. हाका जपानी लोक 'निपोन' वा 'निहोन' अशेंय म्हण्टात. ह्या नांवाचो अर्थ सुर्याचें मूळ असो जाता. जपानाक उदेत्या सुर्याचो देश म्हूण वळखतात. क्षेत्रफळ ३,७७,७०८ चौ.किमी.; विस्तार सुमार २४° उत्तर ते ४६° उत्तर आनी १०३° उदेंत ते १४७° उदेंत. लोकसंख्या: १२,१५,१०,००० (१९८६). राजधानी- टोकियो.

भूंयवर्णन: हो देश चार व्हडल्या जुंव्यानी वांटून गेला. होन्शू, हेक्कायडो, क्यूशू आनी शिकोकू अशीं तांचीं नांवां आसात. हेभायर ह्या देशांत हजारांनी ल्हानव्हड हेर जुंवे आसात. जपान हो एक दोंगरी वाठार आसा. हांगाचे चडशे दोंगर ज्वालामुखींतल्यान उप्रासल्यात. हांगा भूंयकांपूय बरेच जातात. होन्शू हो जपानांतलो सगळ्यांत व्हड जुंवो. ह्या जुंव्याचेर जपानी आल्प्स पर्वत आसा. माउंट फुजी हो ह्या देशांतलो नामनेचो पर्वत. हाचे तेंगशेची उंचाय ३,७७६ मी. इतली आसा. जपानांत न्हंयो खूब आसात. हातूंतल्यो म्हत्वाच्यो म्हळ्यार शिनानो, इशिकारी आनी टोन. जपानांतल्या दर्याचें नांव सेटो नायकाय अशें आसा. हाचो आवांठ सादारण १० लाख चौ.किमी. आसा.

हवामान: जपानाच्या विंगड विंगड वाठारांनी हवामान वेगवेगळें आसले, तरी व्हड आनी खर गीम जाल्यार ल्हान आनी शीतळ शियाळो हें हांगाचें खाशेलपण. दोंगरी वाठराचो आनी पॅसिफिक म्हासागरांतल्या प्रवाहांचो हांगाच्या हवामानाचेर परिणाम जाता. ह्या देशांत शियातेंपार चडकडेन दंव पडटा; पावसाळ्यांत बर्फ पडटा. हांगा पावस उटंगारांनी पडटा. वादळांय जातात. होक्कायडो सोडित जाल्यार हेर चडशा वाठारांनी वर्सांक सरासरी १०० मिमी. पावस पडटा. जपानांत जून-जुलय आनी सप्टेंबर-ऑक्टोबर असो दोन सत्रांनी पावसाळो आसता.

वनस्पत आनी मोनजात: जपानातली भूंय पिकावळीक तशी बरी ना. हांगा तरेकतरेच्या मातयेचे प्रकार आसात. पूण पीक फाव त्या प्रमाणांत मेळना. देशाच्या आवांठाचो बरोच वांटो रानांनी आडायला. थंय साबार प्रकारचीं झाडां जातात. ह्या झाडांतल्यान लांकूड मेळटा आनी ह्या लांकडाचो वापर जपानांत व्हडा प्रमाणांत जाता. रानां सादारणपणान तीन प्रकारचीं आसात- १. अरुंद पानांचीं रानां, २. भरसल्ले जातीचीं रानां आनी ३. उश्ण कटिबंधांतलीं रुंद पानांचीं सदां पाचवीचार उरपी रानां.

जपानांत पयलीं दिसपी बरीच मोनजात सद्या काबार जावन गेल्या. जपानी बोकडे, मेरवां, तपकिरी आनी काळीं वास्वेलां, माकड, कोले, बॅजर, रानडुकर, ऑटर, चानयो, सोशे हांचें प्रमाण चड आसा. बोकीं, हांयसां, घोण, गिदां, पारवे, कोगूळ, घुघमां, ह्या सुकण्यांचेंय प्रमाण बरेंच आसा.

इतिहास: जाणकारांच्या मतान सद्याच्या जपानी लोकांचे पूर्वज म्हळ्यार आशिया खंडांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांतल्यान हांगा पाविल्ले लोक. इ.स.प. च्या काळांत हांगा सुर्देक जोमोन संस्कृताय आशिल्ली. ह्या काळार जपानी लोक जनावरां, नुस्तें, फळां, झाडपालो खावन दीस सारताले. उपरांत हांगा आशियाच्या हेर वाठारांतले लोक आयले. ते शेतकामाचेर जियेवंक लागले. हो काळ इ.स.प. २०० चो आशिल्लो.

इ.स.प. च्या चवथ्या शतमानांत जपानांत सादारणपणान चिनी संस्कृताय पावली. इ.स. ५९३ सावन हांगा राजेशाय सुरू जाली. ह्या तेंपार हेयन (उपरांत क्योटो) हें राजधानीचें शार आशिल्लें. ही राजवट इ.स. ८५८ वर्सामेरेन चल्ली. उपरांत राज्यकारभार, फुजीवारा ह्या भाटकार घराण्याकडेन गेलो. ह्या घराण्यान सुमार ३०० वर्सां राज्य चलयलें.

ह्या काळांत झुजपी लोकांचो 'सामुराई' हो वर्ग जपानांत तयार जालो. ह्या वर्गांत दोन पंगड आशिल्ले: तायरा आनी मिनामोतो. राजाचें आनी हेर दरबारी लोकांचें बरेपण घेवपाखातीर ह्या दोनूय पंगडांमदीं सदांच झुजां जातालीं. ११६० वर्सा मिनामोतो घराण्यान राज्यकारभार आपल्या हातांत घेतलो, पूण ११८५ त तायरा घराण्यान तांकां काबार करून योरितोमो ह्या आपल्या घराण्याच्या मुखेल्याखाल आपलें राज्य हांगा घट केलें. ११९२ त राजान योरितोमो हाका शोगून (सेनापती) अशी पदवी दिली. १३३६ वर्सा आशिकागा ह्या सामुराई फुडाऱ्याकडेन राजवट आयली. १५८५ त तोकुगावा घराण्याचें राज्य चालू जावन तें सुमार अडेचशीं वर्सां तिगलें.

१८६७ वर्सा शोगुनची सत्ता पुरायपणान सोंपून दाइम्यो ह्या संरजामदारी पंगडाकडेन जपानची राजवट आयली. १८६८ वर्सा मुतसुहितो हो सान भुरगो राजगादयेर बसलो. ह्याच वर्सा राजधानी क्योटो हांगासावन एडो (उपरांतचे टोकियो) ह्या शारांत हाडली. राजान स्वता जपानांत सुराज्य हाडलें, अशें जाहीर करुन स्वताक 'मेजी' ही भोवमानाची पदवी घेतली. जपानाच्या इतिहासांत १८६७ त देशांत बदल घडोवन हाडपाचें थारलें. तेप्रमाण हांगा आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू जाली. सरकारान कितल्योश्योच शाळा उक्त्यो करून तांत्रिक शिक्षणाची बुन्याद घाली. अस्तंतेकडल्यान बऱ्योच गजाली शिकून जपानान उद्येगीक क्रांती सुरू केली. १८८९ वर्सा पयली राज्यघटना तयार जाली आनी तिचेवरवीं ह्या देशाचो कारभार चलूंक लागलो. १८९४ सावन फुडल्या ३०-३५ वर्सांच्या काळांत जपान बऱ्याच ल्हानव्हड झुजांनी धुस्पलो. पयलें झूज कोरियाच्या प्रस्नावयल्यान चीन आनी जपान हाचेमदीं उप्रासलें आनी तातूंत जपानाक जैत मेळ्ळें १९१४ त रशिया-जपान झूज जालें आनी ह्याय झूजांत जपानाकूच जैत मेळ्ळें. १९१४ त पयल्या झुजाक सुरवात जातकच जपानान इंग्लंडात्रांगडा कबलात करून जर्मनीवांगडा झूज जाहीर केलें. हाका लागून आंतरराश्ट्रीय पांवड्यार जपानाचें म्हत्व वाडलें.

दुसऱ्या म्हाझुजांतूय जपानान वांटो घेतलो. डिसेंबर १९४१ त, ह्या देशान अमेरिकेवांगडा झूज सुरू केलें. ताचेपयलीं ताणें जर्मनी आनी इटली हांचेवांगडा इश्टागतीची कबलात केल्ली. जपान-अमेरिका हांचेमदलें झूज १९४५ मेरेन चल्लें. जपानान अमेरिकेच्या पर्ल हार्बर

हांगा घुरी घालून तें नश्ट केलें, जाल्यार १९४५ चे सुर्वेक अमेरिकेन जपानांतल्या शारांचो आनी उद्येगीक वसाहतींचो विध्वंस केलो. उपरांत ६ ऑगस्ट ह्या दिसा हिरोशिमाचेर अमेरिकेन पयलो अणुबाँब घालो आनी ९ ऑगस्टाक नागासाकीचेर दुसरो घालो. १४ सप्टेंबराक जपानान हार मानली. दुसऱ्या म्हाझुजांत जपानाचें बरेंच लुकसाण जालें. रशियन सैन्य मँचुरिया हांगा घुसलें. १९५१ त जपानाक इश्ट राश्ट्रांच्या चपक्यांतल्यान पर्यून स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी झुजबंदीची कबलात जाली. जपानान झुजांत जाल्लें लुकसाण रेकडेंच भरून काडलें. १९५५ त हांगा लिबरल डेमोक्रेटिक पक्षाची थापणूक जाली. १९८२ त ह्या पक्षाचो यासुहिरो नाकासोने पंतप्रधान आनी राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९८६ तल्या वेंचणुकांनी तो पर्थून वेंचून आयलो. ६ नोव्हेंबर १९८७ दिसा नाकासोने निवृत्त जाल्ल्यान, नोबुरु ताकेशिता हांगाचो पंतप्रधान जालो. १९८९ त ताकेशिता हाचेर व्हड प्रमाणांत भ्रश्टाचाराचे आरोप जाल्ल्यान ताका राजीनामो दिवचो पडलो आनी सोसुके उनो पंतप्रधान जालो.

राज्यवेवस्थाः जपानाच्या पयले राज्यघटनेवरवी (१८८९) ह्या देशाची सगळी सत्ता राजाकडेन आशिल्ली. १९४७ त जाहीर जाल्ले दुसरे राज्यघटनेवरवीं सत्ता लोकांकडेन आयली. हे घटनेन जपानांत खऱ्या अर्थान लोकशाय हाडली. हांगाचे संसदेक 'डाआीट' म्हण्टात. ती दोन घरांनी भरता. सगळे कायदे थंयच जातात. हे संसदेच्या सकयल्या घरांत ५११ आनी वयल्या घरांत २५२ वांगडी आसात. जपानांत राजा आसा, पूण तो फकत नांवापुरतो आसता. राजाचें पद ताच्या वंशजाकडेन वता. हांगा बरेच राजकी पक्ष आसात. जपानी राज्यघटनेचें खाशेलपण म्हळ्यार तातूंत सरकाराक झूज करपाचो हक्क न्हयकारला.

अर्थीक स्थितीः जपान हो आशिया खंडांतलो सगळ्यांत चड फुडारिल्लो देश आसा. वर्सुकी उत्पादनांत ह्या देशाचो अमेरिका आनी रशिया हांच्याफाटोफाट क्रमांक लागता.

शेतकामांतल्यान ह्या देशाक ३% उत्पन्न मेळटा. फकत १५% इतली जमीन शेतवडीखाल आसा. देशांत जाय आशिल्ली ७०% पिकावळ हांगा पिकता. ल्हान आवाठांत चड पिकावळ काडपाचें तंत्र हांगा आपणायलां. तांदूळ हें मुखेल पीक आसा; हेभायर गंव, बार्ली, ऊंस, च्या, तंबाखू, हींय पिकां हांगा जातात. फळांचेय बरेंच उत्पादन जाता. गोरवां, कुकडां हांची पोसवण करून दूद, मांस, तांतयां हांच्या उत्पादनांत बरीच वाड केल्या. जपानांत तांबें, भांगर, रुपें, मँगनीज, शिशें हीं खनिजां मेळटात, पूण तांचें प्रमाण फाव तशें ना; देखून खनिजांची आयात करची पडटा. ह्या देशांत नुस्तेमारीचो वेवसाय बेसबरो चलता. वर्सुकी सुमार १,०७,७५,००० टन इतलें नुस्तें हांगा मेळटा. नुस्तेमारीखातीर चडसो यांत्रिक व्हड्यांचो उपेग जाता.

उद्येगीक मळार जपानान केल्ली उदरगत अजापाची आसा. देशाच्या उत्पन्नाचो ३९% वांटो उद्येगांतल्यान येता. येरादारीचीं साधनां, इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू, लोखण, तिखें, कपडो, प्लॅस्टिक, सिरॅमिक्स हांचें उत्पादन करपी कारखाने व्हडा प्रमाणांत आसात. संवसारांत तयार जावपी सुमार अर्द्यो बोटी जपानांत तयार जातात. सुमार ७० लाख मोटारींचें हांगा उत्पादन जाता. जपानी कॉम्प्युटर (संगणक), कॅमेरा, कॅल्क्युलेटर्स, रेडिओ, टी. व्ही. सेट, टेपरिकॉर्डर, दुर्बिणी, घडयाळी ह्यो वस्तू संवसारभर नामनेच्यो आसात. हांगाच्या कारखान्यांनी आनी उद्येगीक उत्पादकांनी आपल्यो शाखा संवसारांतल्या हेर देशांनीय उक्त्यो केल्यात. जपानी वस्तूंक सगळेकडेन वाडटी मागणी आसा. हांगाच्या उद्येगीक मळावयली उदरगत पळोवंक संवसारभरचे लोक जपानाक भेट दितात. येन हें हांगाचें अधिकृत चलन जावन आसा.

येरादारी आनी संचारणः जपानांत २९,८०० किमी. लांबायेचे रेल्वेमार्ग आसात, जाल्यार रस्त्यांची लांबाय ११,४७,००० किमी. इतली आसा. हांगाचे सुमार ४०% लोक रेल्वेमार्गांवयल्यान प्रवास करतात.

जपानांत सद्याक २,५०,००,००० मोटारी आसात. ह्या देशांत बरींच म्हत्वाचीं ल्हान व्हड बंदरां आसात आनी उदकांतल्यान बरीच येरादारी चलता. हांगाची मुखेल विमान सेवा म्हळ्यार जपान एअर लायन्स ही आसा.

ह्या देशांत १२५ दिसाळीं आसात, आनी तांचो खप ४,६०,००० इतलो आसा. सुमार २,३०० हेर नेमाळीं ह्या देशांत उजवाडाक येतात. ७०% जपानी घरांनी दूरध्वनीची सोय आसा.

लोक आनी समाजजीण: जपानांतल्या लोकांचो मूळ धर्म शिन्टो. ताच्या फाटोफाट बौध्द धर्माक हांगा म्हत्व आसा. हे दोनूय धर्म मानपी लोकांचें प्रमाण जपानांत चड आसा. सुमार १% परस उण्या प्रमाणांत किरीस्तांव धर्माचे लोक आसात. ह्या देशांतले सुमार ७०% लोक शारांनी रावतात. हांगा कुटुंबसंख्येक बरेंच म्हत्व आसा. रासवळ कुटुंबाचें प्रमाण मात आतां उणें जायत आसा. एका तेंपार जाण्ट्यांक, धोवाक कुटुंबांत बरेच हक्क आसताले, ते आतां उणे जाल्यात. बायलांक हांगा समान हक्क आसात आनी तीं भौशिक जिणेंत बरोच वांटो घेतात. जपानांतल्या लोकांक सणांची आनी उत्सवांची भोव आवड आसा. नवें वर्स आनी राजाचो वाडदिस हे उत्सव हांगा व्हडा दबाज्यान मनयतात. उत्सवांच्या वेळार बरेच जपानी लोक पारंपारिक भेस म्हळ्यार किमोनो घालून एकामेकांक भेटतात.

जपानांतले तीन म्हत्वाचे नाट्यप्रकार म्हळ्यार नो, काबुकी आनी खामसुत्री बावल्यांचे खेळ. इकेबाना आनी बोनसाय हे घर सजोवपाचे खास जपानी प्रकार. ह्या देशांत लांकडाच्या ठेकळ्यांनी कागदांचेर चित्रं रंगोवपाची खास कला दिसून येता. हे भायर गायन, नृत्य, कलाकुसर हातूंत जपानी लोकांचें खोशेलपण दिश्टी पडटा. जपानी पध्दतीन च्या पियोवपचो सुवाळो पर्यटकांखातीर आकर्शणाचो थारला.

शिक्षण: जपानी कायद्याप्रमाण दरेका भुरग्याक ६ वर्सां मुळावें आनी ३ वर्सां माध्यमिक शिक्षण सक्तीचें आसा. हें शिक्षण सरकारी शाळांनी फुकट मेळटा. जपानांत साक्षरतेचें प्रमाण बरें आसा. १५ वर्सां पिरायेवयल्या लोकांमदीं ते ९९% परस चड आसा. ह्या देशांत ४५० विश्वविद्यालयां आसात. उंचेल्या पांवड्यावयलें शिक्षण घेवपाखातीर हेर देशांतले बरेच विद्यार्थी हांगा येतात. हांगाचें सगळ्यांत व्हडलें विश्वविद्यालय म्हळ्यार टोकियो हांगाचें 'निहोन' विश्वविद्यालय. हातूंत १,१०,००० भुरग्यांच्या शिक्षणाची सोय आसा.

भाशा आनी साहित्य: हांगाची राश्ट्रभाशा जपानी. हे भाशेक बऱ्योच बोली आसात. टोकियोचे बोलीक प्रमाण भाशा म्हूण मान्यताय आसा. जपानी लिपी ही मूळ चीनी लिपीवयल्यान उदरगत जावन सद्याच्या स्वरुपांत पावल्या. सद्या जपानांत प्रमाण आशिल्ल्या लिपीक 'कतमजिरी' अशें म्हण्टात.

जपानी भाशा बरीच कठीण आसा, आनी ती उलोवपाच्यो बऱ्योच शैली आसात. ही भाशा उलयतना आवाजाच्या पट्टेक बरेंच म्हत्व आसा.

जपानी साहित्यांतलीं पोरन्यांतलीं पोरनी पुस्तकां आठव्या शतमानांतलीं. त्या काळांतलो 'मान्योशूर' हो कवितांझेलो बरोच म्हत्वाचो आसा. हातूंत वेगवेगळ्या कविंच्यो सुमार ४५०० परस चड कविता आसात. सदळपणान जपानी साहित्याच्या इतिहासाचे चार काळखंड मानतात. हेयन काळ (७९४-११८५), मध्ययुगीन काळ (११८५-१५८७), तो कुगावाचो काळ (१६०३-१८५७) आनी आर्विल्लो काळ (१८५७ सावन आयजमेरेन). पयलींच्या काळांतलें एक म्हत्वाचें पुस्तक म्हळ्यार 'गेन्जीची काणी' ही कादंबरी. मध्ययुगीन काळांत इतिहासीक कादंबऱ्यो खऱ्योच उजवाडाक आयल्यो. हातूंतली म्हत्वाची कादंबरी म्हळ्यार 'हेयकेंची काणी' ह्या काळांत 'नो' ह्या नाट्य प्रकाराचो जल्म जालो. तोकुगावाच्या काळांत हायकू हो काव्यप्रकार आनी काबुकी आनी खामसुत्री बावल्यांचो खेळ हांचो जल्म जालो. आर्विल्ल्या काळांत जपानी साहित्याचेर अस्तंतेच्या राश्ट्रांतल्या साहित्याचो बरोच प्रभाव दिसता. १९६८ त यासुनारी कावाबाटा ह्या जपानी बरोवप्यांक पयलेच फावट नोबेल पुरस्कार मेळ्ळो. तानीझाकी, मिशीमा, आबे हे आनीक कांय नामनेचे नवे लेखक.

म्हत्वाचीं थळां: टोकियोसावन कोबे मेरेनचो सगळो वाठार म्हत्वाचो आसा. टोकियो ही राजधानी म्हळ्यार संवसारांतलें पांचवें व्हड शार. हाच्या फाटोफाट योकोहामा, ओसाका, नागोया हीं देशांतलीं हेर म्हत्वाचीं शारां आसात. कामाकुरा हांगा बुध्दाचो एक व्हड पुतळो आसा.

- अ. ना. म्हांबरो

जमदग्नि:

भृगुकुळांतलो एक गोत्रप्रवर्तक ऋषी आनी प्रवर. वैवस्वत मन्वंतरांतल्या सप्तर्षींमदलो एक. परशुराम भार्गवाचो बापूय, ऋचीक और्व नांवाचो ऋषी आनी कान्यकुब्ज देशाच्या गाधी राजाची चली सत्यवती हांचो व्हडलो पूत, विश्वामित्राचो भाचो अशा विंगड विंगड रुपांत जमदग्निक वळखतात.

जमदग्निचे पुराणांत जायतेकडेन उल्लेख येतात. ऋग्वेदांत जमदग्नि आनी ताच्या घराण्याचो उल्लेख आयला. ऋग्वेदांत एक जाण्टो आनी गिन्यानी ऋषी म्हूण ताका पाचारला. तैत्तिरीय संहितेंत (३.३.५.२) एक व्हड तपस्वी म्हूण ताचो उल्लेख येता. हे संहितेंत, वसिष्ठ ऋषीक विरोध करपी विश्वामित्राच्या पंगडाचो ऋषी म्हूण ताची वळख मेळटा. अथर्ववेदांत हेर ऋषींवांगडा ताचो उल्लेख आयला. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.१६) हरिश्चंद्राच्या राजसूय यज्ञांत विश्वामित्र, वसिष्ठ आनी जमदग्नि हे अनुक्रमान 'होतृ', 'ब्रम्हन्' आनी 'अध्वर्यु' आशिल्ल्याचें सांगलां. तो अक्षरब्रह्माचो उपदेश करतालो अशें तैत्तिरीय आरण्यकांत (१.९) सांगलां. महाभारताच्या अनुशासन पर्वांत (१६५.४४) ताका 'उत्तर दिकेचो स्वामी' म्हळां. अर्जुनाच्या जल्मउत्सवावेळार हाजीर आशिल्ल्याचो तशेंच ताणें वृषादर्भीक दोश सांगिल्ल्याचो उल्लेख, महाभारतांत मेळटा. जमदग्नि एक सूक्तद्रष्टा ऋषी आसून ऋग्वेदांतल्या कांय सुक्तांचें प्रणयन ताणें केलां.

जमदग्निची कथा पुराणांत फुडले तरेन आयल्या:

जमदग्निचे बायलेचें नांव रेणुका आसलें. ती प्रसेनजिताची चली आसली. तांकां रुमण्वान, सुषेण, वसुमान, विश्वावसू आनी परशुराम अशे पांच पूत जाले.

`जमदग्नि सभावान कोपिश्ट आसलो. एक फावट तो आपले लीलेन बाण सोडीत बसलो आनी सोडिल्लो बाण परत हाडपाखातीर ताणें रेणुकेक फर्मायलें. रेणुका काम करतना वनपारच्या खर वोतांत तिका खूब पुरो जालें आनी विसव घेवपाक ती एका रुखापोंदा बसली. ताका लागून तिका परत येवपाक कळाव जालो. वेळ कित्याक जालो? अशें जमदग्निन विचारतकच रेणुकेन आपणाक वोताची बादा जाली, अशें सांगलें. हें आयकून जमदग्नि सुर्याकडेन झुजपाक भायर सरलो. सूर्य जमदग्निक पळोवन शरण आयलो. सुर्यान ताका सत्री आनी जोतीं भेटयलीं. तेचपरी आपूण स्वता तागेर जल्म घेतलों, हें उतरूय दिलें. काळांतरान परशुरामाच्या रुपान सुर्यान जमदग्निगेर जल्म घेतलो.

एक फावट रेणुका एका तळ्यांत न्हांवपाक गेल्ली आसतना थंय तिका चित्रांगद गंधर्व आपल्या बायलांवांगडा क्रीडा करतना दिश्टी पडलो. ती तान भूक विसरून गंधर्वाची क्रीडा पळेत उरली. ताका लागून तिका घरा परतुपाक कळाव जालो. बायलेक घरा परतुपाक वेळ जालो, म्हूण जमदग्निक संताप मारलो. ताणें आपल्या पुतांक रेणुकेक जिवेशीं मारपाक सांगलें. परशुराम सोडून हेरांनी ताचें सांगणें मानलेंना. हाका लागून जमदग्निन आपल्या चार पुतांक मारून उडयले. परशुरामान बापायची आज्ञा पाळून आवयक मारिल्ल्यान जमदग्नि ताचेर प्रसन्न जालो आनी ताणें ताका वर माग म्हूण सांगलें. परशुरामान वराच्या रुपान आवय आनी भाव हांकां जिवे कर म्हूण सांगलें. जमदग्निन व्हडा खोशयेन हो वर परशुरामाक दिवन रेणुका आनी स्वताच्या चार पुतांक जिवे केले.

स्वताच्या रागीट स्वभावाक लागून स्वताची बायल आनी पुतांक मरण आयलें, हाचो जमदग्निक फुडें पश्चाताप जालो. फुडें जमदग्निन आपलो

रागीट सभाव सोडलो आनी तो शांत जालो. ताणें गंगेचे देगेर एक हजार वर्सां तप करून इंद्राकडल्यान कामधेनू (गाय) मागून घेतली. ती कामधेनू, कार्तवीर्य राजा एक दीस बळयां जमदग्निच्या आश्रमांतल्यान घेवन गेलो. ह्या वेळार कामधेनून स्वताच्या आंगांतल्यान शेंकड्यांनी सैन्य निर्मून कार्तवीर्याक हरयलो. कार्तवीर्यान ह्या पराभवाचो सूड घेवपाक जमदग्निक जिवेशीं मारलो. बापायक जिवेशी मारला, ही गजाल कळटकच परशुराम संतापलो आनी कार्तवीर्याक जिवेशी मारून कामधेनू घेवन आयलो.

कांयकडेन बापायच्या वधाचो सूड घेवपाक कार्तवीर्याच्या भुरग्यांनी जमदग्निक जिवेशी मारलो, अशीय कथा चलता.

जमदग्निविशीं आनीकूय कांय गजाली पुराणांत येतात, त्यो अश्योः

सौदास राजाच्या यज्ञांत वसिष्ठाचो चलो शक्ती हाणें विश्वामित्राक वाद-विवादांत हरेवन धांवडावन घालो. विश्वामित्र तसोच जमदग्नि म्हन्यांत गेलो आनी ताका घडिल्ली गजाल सांगली. जमदग्निन ससर्परी नांवाची विद्या (भाशणाची तांक आनी शक्त वाडोवपी विद्या) सुर्याकडल्यान हाडून विश्वामित्राक दिली आनी ताचें अज्ञान ना केलें.

मित्रावरू, अश्वी आनी सोम हांचेकडेनूय जमदग्निचो संबंद आयिल्लो दिसता.

ऋग्वेदांतल्या णव्या मंडलांतल्या ६२ व्या आनी ६५ व्या सुक्तांत जमदग्निन सोमाचें स्तवन केलां. धाव्या मंडलांतल्या १०१ व्या सुक्तांत ताणें तनूनपात अग्नीचें स्तवन केलां. तातूंत भारती, इळा आनी सरस्वती ह्या तीन देवतांचो ताणें उल्लेख केला.

श्राध्द हो विधी सगळ्यांत पयलीं जमदग्निन सुरू केलो, अशें म्हण्टात.

- कों. वि. सं. मं.

जमशेटपूरः भारतांतलें पयल्या क्रमांकाचें उद्येगीक शार. बिहार राज्यांत पाटणा शारा उपरांत जमशेटपूर शाराचो क्रमांक लागता. ह्या शाराचो एकूण आवांठ ६३.८१ चौ.किमी. आसा. लोकसंख्याः ४,५७,४४० (१९८१).

सुर्वेक हांगा सुवर्णरेखा आनी खारकई ह्या दोन न्हंयांमदीं साकूची नांवाची ल्हानशीच वस्ती आशिल्ली. १९०७ वर्सा ह्या साकूची वाठारांत मुंबयचो नामनेचो पारसी वेपारी जमशेटजी नसरखानजी टाटा हाणें नव्या नगराची थापणूक केली. ताच्या नांवावेल्यानूच ह्या वाठाराक जमशेटपूर हें नांव पडलें. जमशेटजी टाटान ह्या वाठारांत 'द टाटा आयर्न अँड स्टील कंपनी' हो लोखण-तीख्याचो कारखानो घालो. ह्या कारखान्या लागसारूच छोटा नागपूर पठाराचे आग्नेय कड्याचेर, आशियांतली नामनेची लोखणाखण आसा. तातूंतलें लोहधातूक काडून ह्या कारखान्यांत निवळ करतात; तशेंच बीड आनी तरेकतरांचें तीखेंय हांगा तयार करतात. जमशेटपूर शारांतल्या सुमार ८ चौ.किमी. जमनीच्या जाग्याचेर हो कारखानो पातळिल्लो आसा. सद्या ह्या कारखान्याचे भोंवतणी तीख्याच्यो सर्यो, खिळे, स्क्रू, जस्ताच्या उदकांत काडिल्ले नळयेचे पत्रे, तरेकवार लोखणी पत्रे, विजेच्यो सर्यो, रेल्वे इंजिन आनी तांचे वेगवेगळे भाग, रेल्वेचीं चाकां, तीख्याचे नळ, शेतांत वापरपाचीं आयुधां आदी जायत्या वस्तूंचे कारखाने आसात.

जमशेटपूर नगरांत आशिल्ले व्हड रस्ते, उद्यानां, खेळामळां, घरां, बाजार, मनोरंजनाचीं साधनां, शाळा, महाविद्यालयां आदी सगळें पळोवन ही नगर रचना बरेच कश्ट घेवन आंखल्या म्हणपाची गवाय मेळटा. हांगाचो ज्युबिली पार्काचो आवांठ ८१ हेक्टर आसा. नितळसाण आनी सोबितकाय हांचो सुंदर संगम ह्या शाराचे नगररचणुकेंत पळोवंक मेळटा.

- कों. वि. सं. मं.

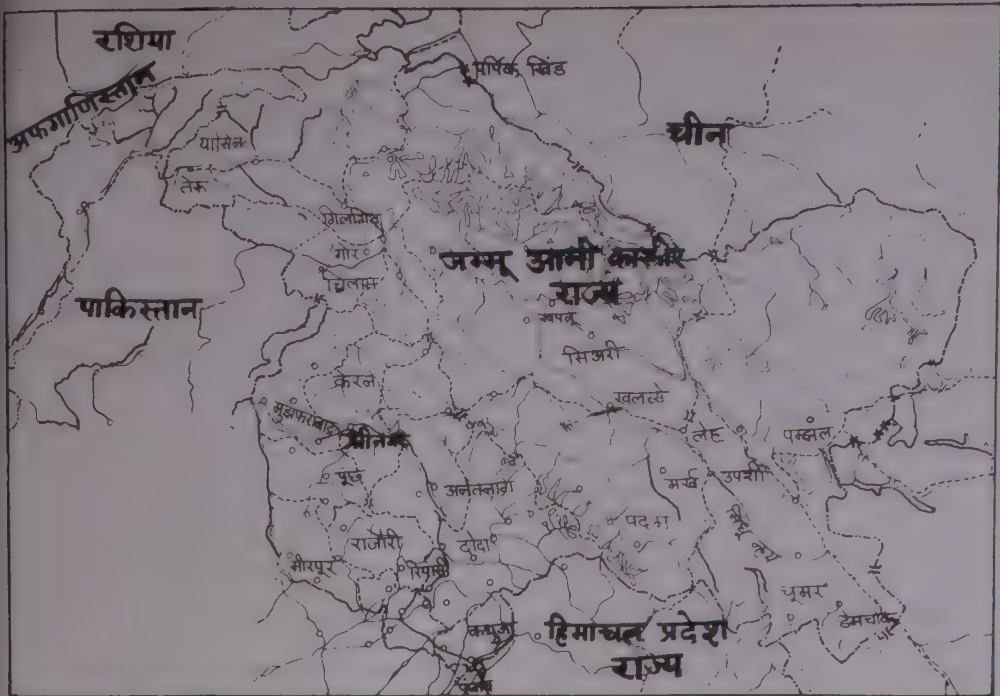
जम्मू आनी काश्मीरः भारतीय संघराज्यांतलें एक राज्य. हें राज्य भारताचे उत्तर दिकेक वसलां. ह्या राज्याचे अस्तंतेक पाकिस्तान, वायव्येक अफगाणिस्तान आनी रशिया, उत्तरेक चीन, उदेंतेक तिबेट, दक्षिणेक पंजाब आनी हिमाचल प्रदेश ह्यो राज्याच्यो शिमो आसात. अक्षांश आनी रेखांशः ३२° १०' उत्तर ते ३७° १०' उत्तर आनी ७२° ३०' उदेंत ते ८०° ३०' उदेंत.

भूंयवर्णनः जम्मू काश्मीरची भूंय दक्षिणेकडल्यान उत्तरेवटेन चडटी आशिल्ली आसा. जम्मू वाठार सपाट आसा. ताचे फुडलो वाठार व्हड-व्हड दोंगर देगणांनी भरिल्लो आसा. सादारणपणान ऊंच पर्वतातेमकां, पर्वताच्यो लांब वळी, पठार, देगणां, ल्हान ल्हान मैदानी वाठार, न्हंयो, बर्फाच्यो न्हंयो, दाट रानां, हांणी ह्या राज्याचो वाठार भरला. जम्मूचे उत्तरेक क्रमान शिवालिक दोंगुल्यो, 'कंडी' नांवाचो निर्जल फातराचो वाठार, उपरांत शिवालिक वा जम्मू आनी पूंछ दोंगुल्यो, मध्य हिमालयाचे धौलधार आनी पीर पंजाल फांटे, हिमाद्री (ग्रेटर हिमालय) मेळटात. हिमालय (मध्य) आनी हिमाद्री मजगतीं काश्मीरचें देगण आनी हिमाद्रीचो नंगापर्वत आसा. ताचे पलतडीं देवसई आनी झास्कर पर्वतफांटे, लडाख पर्वतफांटे, काराकारोम पर्वत अशे क्रमान आसात. उत्तरेकडल्या अफगाण शिमेर हिंदुकुश हांगा मिंटाका खिंड आसा. राज्याच्या ईशान्य वाठारांत आशिल्ल्या लडाख पठाराचे चांगचेन्मो फांट्यान दोन वांटे केल्यात. उत्तरेवटेनच्या वांट्यान चांगचेन्मो न्हंयचें देगण आसा. गरम उदकाचे झरे हांगा दिश्टी पडटात. खाऱ्या उदकाची सरोवरांय हांगा आसात. पठाराचे उत्तरेकडल्यान दक्षिणेवटेनच्या वाठारांत सोड मैदान, अक्साई चीन, लोकझुंग पर्वत, लिंगझिटांग मैदान हे वाठार आस्पावतात.

झेलम, सिंधू, तावी, चिनाब, रवी ह्यो राज्यांतल्यो म्हत्वाच्यो न्हंयो आसात. दल, वूलर मनशाल, नागिन, सुरीन्सर, मन्सार, संसार राज्यांतलीं म्हत्वाचीं तळीं आसात. राज्यांतली म्हत्वाची तेमकां फुडलेतरेन आसात. माऊंट गॉडविन ऑस्टिन वा के-२ (८,६११ मी. संवसारांत हाचो दुसरो क्रमांक लागता), हिडन (८,६०८ मी.), ब्रॉड (८,०४७ मी.), गाशेरब्रुम (८०३५ मी.), रकपोशी (७,७८८ मी.), हारमोश (७,३०७ मी.), मशेरब्रुम (७,८२१ मी.), दीसोघील (७,८८६ मी.)

हवामानः जम्मू वाठारांत शिंयाळ्याच्या दिसांनी उण्यांत उणें तापमान ७° से. ते २३°से. आसता. गिमाच्या दिसांनी तें ४६° से. मेरेन पावता. काश्मीर वाठारांत शिंयाळ्यांत (जानेवारी) तापमान सरासरी - ०.७°से. आसता. जुलय म्हयन्यांत तें २२.८°से. मेरेन पावता. लेह हांगा सरासरी तापमान -८.२° से. (जानेवारी) ते १७° से. (जुलय) मेरेन आसता. कांय फावट तें -२८.३° से. मेरेन सकल देंवता. इराण अफगाणिस्तानाकडल्यान येवपी सौम्य वादळां, नैर्ऋत्य मोसमी वारें आनी लडाख पठारावेल्यान येवपी नेटाचें वारें हाका लागून जम्मू-काश्मीर राज्याचें हवामान विंगड विंगड स्वरुपांत बदलता. जम्मू वाठाराक नैर्ऋत्य मोसमी वाऱ्यांसावन पावस मेळटा. पावसाचें सरासरी प्रमाण १११ सेंमी. आसता. काश्मीर वाठारांत झडपी वर्सुकी ६५.३ सेंमी. पावसांतलो ३८ सेंमी. पावस जानेवारी ते मे म्हयन्यांत हिमरुपान पडटा. सादारणपणान काश्मीर देगणांतलें हवामान समशीतोश्ण, भूंयमध्य सामुद्रिक हवामानासारकें आसता.

वनस्पत आनी मोनजातः कोंडे आनी झोंपां, पाचवी रुखावळ, ओक, लॉरिल, चेस्टनट, देवदार, प्लेन, स्प्रूस, सीडार, सिल्व्हर फर, पाइन, यू, ब्ल्यू पाईन, अक्रोड, सूचिपर्णी रुख, बर्च, ऱ्होडो डेंड्रॉन, विलो आनी पाचवीचार झोंपां ह्या राज्यांत आसात. चीन आनी चिनार हे राज्यांतले खाशेले रुख आसात. अक्रोड, जर्दाळू, सफरचंद, पेअर, पीच, प्लम, तुती आनी बेरी हीं फळझाडां, अंबाडी, हिंग, जिरें, कमळबी, पाणगवत, बाभळी, तूण, धामणी, मंज, पोपाय, दंती, कुमूद, नीळ, अडुळसो, कण्हेर, बोर, फुलाई ही वनस्पतूय राज्यांत दिसता. राज्यांतली २०,८९१.८९ किमी. सुवात रानाखाला आसा. रानासावन राज्याक वर्सुकी ४७७ दशलक्ष रुपयांची येणावळ मेळटा.

रानांतले मोनजातीमदीं बारशिंगा, हनगाल, काळवीट, मारखोर (रानांतलो बोकडो), कस्तुरीमृग, काळें आनी पिंगशें वास्वेल, आयबेक्स, लांडगो, खोकड, गोरल हीं जनावरां राज्यांत दिसतात. सवण्यांमदीं निळें बकें, हिमकुक्कुट, चकोर, पार्ट्रिज, फेझंट, सँड ग्राउज, ग्रीब, गल, प्लवर, स्नाइप, पारवो, बदक आनी तांचे विंगड विंगड प्रकार, गरुड, नाइटजार, खिफ्ट, कोकीळ, ससाणो, घुबड, खंड्या, हुपू, बुलबुल आनी हेर हांचो आस्पाव जाता. गुना, पोहर नांवाचे विखारी सोरोप आनी साव्या नुस्त्याचे १३ प्रकार राज्यांत दिसतात.

इतिहासः काश्मीरांत 'बुर्झाहोम' हांगा उत्खननांत सांपडिल्या फातरांच्या आयुधांवेल्यान आनी फोणकुलांवेल्यान, लोक जमनींत कोरांतिल्या फोणांनी रावताले, अशें अनुमान तज्ञांनी काडलां. महाभारत, बृहत्संहिता, नीलमत ह्या ग्रंथांत काश्मीराविशींची म्हायती मेळटा. 'राजतरंगिणी'चो आदार घेतल्यार काश्मीरांत जायतीं शतमानां गोनर्दीय वंशाचें राज्य आशिल्ल्याचें समजता. गोनर्द आनी ताचे तीन वारस हांचे मगध देशाच्या जरासंधाकडेन संबंद आसले. ताच्या काळांत कौरव आनी पांडव हांचें म्हाझूज जाल्लें, अशें म्हण्टात. गोनर्दवंशी घराण्यांत ३५ राजे जावन गेले. तांच्या फाटल्यान पांडव घराण्यांतल्या राजांनी थंय राज्य केलें. लव, कुश, खार्जेद्र, गोधर, सुवर्ण, जनक हे राजे अशोकाआदले आसात. रत्नाकर ह्या कवीन वयल्या काळखंडाविशींच्या जायत्या गजालींची म्हायती दिल्या.

इ.स.प. ५१२ वर्सा इराणच्या पयल्या डरायसान काश्मीर वाखर जिखिल्लो. अलेक्झांडर हिंदुस्थानाचेर घाल्ली धुरी सोंपोवन परततना पूंछ आनी नौशहर हांगाचो राजा अभिसार ताका शरण गेलो. तक्षशिला हांगा राज्यपाल आसतना अशोकाचो काश्मीराकडेन लागींचो संबंद आयलो. ताणें थंय बौध्द धर्माचो प्रसार केलो. ताच्या वंशीयांनी उपरांत थंय राज्य केलें. ह्या वंशांतलो दामोदर हाणें काश्मीर शिमेर राज्यथापणुकेचो यत्न करपी म्लेच्छांआड झूज केल्लें.

पयल्या शेंकड्यांत कुशाण वंशांतलो राजा कनिष्क हाणें काश्मीर जिखून कनिष्कपूर शार वसयलें. कनिष्क, हुविष्क, जुष्क ह्या राजांनी थंय बौध्द धर्माचो प्रसार केलो. जुष्काफाटल्यान सत्तेर आयिल्ल्या अभिमन्यू हाणें वैदीक धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. इ.स. ५१५ वर्सा हूण वंशांतल्या मिहिरकुल हाणें काश्मीर हातासलें. माळव्याचो यशोवर्मन् आनी मगधाचो बालादित्य हांणी काश्मीराचेर घुरयो घालून ताका बरेतरेन राज्य चलोवंक दिलें ना. ताच्याफाटल्यान जाल्ल्या कांय राजांमदल्या युधिष्ठिर ह्या राजाक लोकांनी धांवडायलो आनी विक्रमादित्याच्या सोयऱ्याक, पयलो प्रतापादित्य ह्या नांवान काश्मीरच्या राजपदार बसयलो. ताणें बरे तरेन राज्य चलयलें. ३५० वर्सां हूणांची राजवट सोंपली, तेन्ना गोनर्दवंशातलो मेघवाहन राज्यपदार आयलो. ताच्याफाटल्यान सत्तेर आयिल्ल्या प्रवरसेन हाणें श्रीनगर शार पर्थून वसयलें. प्रवरसेनाफाटल्यान सत्तेर आयिल्ल्या हिरण्य आनी तोरमाण हांचेमदीं जेन्ना झूज उप्रासलें, तेन्ना उज्जयिनिचो राजा विक्रमादित्य हर्ष हाणें हिरण्याच्या कारभाऱ्याचे सांगणेवेल्यान थंय हस्तक्षेप केलो आनी मातृगुप्ताक काश्मीर राज्य दिलें. दुसरो प्रवरसेन, दुसरो युधिष्ठिर, नरेंद्रादित्य, रणादित्य, बालादित्य हांणी काश्मीराचें राज्य चलयलें. बालादित्याक चलो नाशिल्ल्यान गोनर्द वंश सोंपलो.

सातव्या शतमानाच्या पयल्या अर्दांत दुर्लभवर्धन काश्मीरचो राजा जालो. तो बालादित्याचो जावंय आसलो. ताणें कर्कोट घराण्याची थापणूक केली. दुर्लभवर्धनासावनचो काश्मीरचो इतिहास पुराय तारखेप्रमाण सांपडटा. दुर्लभवर्धनाचें राज्य तिबेटसावन नर्मदा न्हंयेमेरेन पातळिल्लें. तक्षशिला, हजारा, राजोरी, परणोत्य (पूंछ) हांगाचे राजे ताचे मांडलिक आसले. चिनी भोंवडेकार ह्युएनत्संग त्या काळांत काश्मीराक पाविल्लो. हे वंशकुळयेंतलो ललितादित्य राजा खूब पराक्रमी आसलो. ताणें कनौज, मगध, गौड, कलिंग हे वाठार जिखिल्ले. हे

वंशकुळयेंतल्या वज्रादित्य, पृथ्थ्यापीड, संग्रामापीड, जयापीड हांणी काश्मीराचेर राज्य केलें. हे वंशकुळयेंतलो निमाणो राजा बृहस्पती पिरायेन ल्हान आसलो. हे गजालीचो फायदो घेवन ताच्या मामान राज्य आपल्या हातांत घेतलें. अशेतरेन कर्कोट राजघराणे सोंपलें. कर्कोटवंशीयांचे राजवटींत वास्तुकला आनी हेर गिन्यानाच्या मळार व्हड उदरगत जाली. मार्तंडमंदिर आनी परिहासपूर नगर हांकां वास्तुकलेच्यो खास देखी म्हूण वळखतात.

बृहस्पतीचो मामा उत्पल आसलो. ताच्या घराण्याक उत्पल घराणें म्हूण वळखतात. ह्या घराण्याची थापणूक अंवतिवर्मन् हाणें ८५५ वर्सा केल्ली. हो काश्मीरचो पडटो काळ आसलो. ताणें राज्यांतली परिस्थिती निवळावन पर्यून शांतता आनी सुवेवस्था हाडली. ताणें विद्वानांक आलाशिरो दिलो. ताच्या फाटल्यान शंकरवर्मन् राजपदार आयलो. ताच्या फाटल्यान राज्यांतली घुस्पट-वाडली. ९०२ वर्सा सत्तेर आयिल्लो गोपालवर्मन् नेण्टो आशिल्ल्यान, ताची आवय सुगंधा राज्यकारभार पळयताली. फुडें तंत्री नांवाच्या सैनिक पंगडान सुगंधेक धांवडावन, तिचोच एक सोयरो पार्थ हाका राज्य दिलें. ताच्याफाटल्यान निर्जितवर्मन्, चक्रवर्मन्, संभुवर्धन राज्यपदार आयले. ९३९-४८ मजगतीं यशस्कर राजा जालो. ताचे राजवटींत राज्यांत पुराय शांतताय आनी सुवेवस्था आयली. ताच्या फाटल्यान संग्रामदेव, क्षेमगुप्त, अभिमन्यू हे राजा जाले. अभिमन्यू पिरायेन ल्हान आशिल्ल्यान ताची आवय दिद्दा सगळो राज्यकारभार चलयताली. ९८१ ते १००३ हो काळ तिणें आपल्या कर्तुत्वान गाजयलो. तिच्या मरणाउपरांत लोहार घराण्यांतलो तिचो भाचो संग्रामराज राजा जालो.

संग्रामराजान लोहर घराण्याची थापणूक करून १००३ ते १०२८ मेरेन राज्य केलें. ताचे राजवटींत काश्मीर प्रदेशाची भरभराट जाली. ताच्याफाटल्यान हरिहरराज, अनंतदेव हांणी राज्य केलें. अनंतदेवाची बायल सूर्यमती हिणें आपलो पूत कलश हाचेखातीर अनंतदेवाक सत्ता सोडपाक लायली. कलश हाणें राज्यांत जायत्यो सुदारणा केल्यो. ताच्या फाटल्यान उत्कर्ष १०८९ त राजा जालो. उच्चल (११०१-१२) आनी सुस्सल (१११२-२०), जयसिंह (११२८-५५) हांणी लोहर घराण्याची राजवट फुडें चलयली. राज्यांतले भितरले घुस्पटीक लागून जेन्ना राज्यांतल्या हिंदू राजांची शक्त दुबळी पडली, तेन्ना ती संद सादून परकी सत्तेन काश्मीराचेर घुरयो घालपाक सुरवात केली.

महंमूद गझनी हाणें १०१५ आनी १०२१ वर्सा दोन फावट काश्मीराचेर घुरयो घाल्यो पूण तातूंत ताका व्हड यस मेळ्ळें ना. सुस्सल आनी भिक्षाचार हांचेमदीं यादवी चलतासतना तुर्कांनी काश्मीराचेर घुरी घाल्ली. १२९५ ते १३२५ मेरेन सिंहदेवान राज्यकारभार चलयलो. ताचे राजवटींत तिबेटसावन रिंचीन आनी स्वातसावन शाह मीर हे काश्मीरांत तागेर आयले. फुडें हांणीच ताचेआड बंड केलें. ह्याच काळांत चंगीझखानाच्या एका वंशजान काश्मीराचेर घुरी घाली. सिंहदेव किश्तवार हांगा पळून गेलो. त्यावेळार ताचो प्रधान रामचंद्र हाणें स्वताक राजा म्हूण घोशीत केलो. रिंचिन हाणें ताका जिवेशीं मारून सत्ता हातांत घेतली. काश्मीरचो तो पयलो मुसलमान राजा आसलो. ताणें रामचंद्राची चली कोटा राणी हिचेकडेन लग्न केलें. १३२० वर्सा उदयनदेवा आड जाल्ल्या झुजांत रिंचिनाक मरण आयलें. उपरांत उदयनदेवाक राज्य दिवन कोटा राणीन ताचेकडेन लग्न केलें.

१३४३ वर्सा काश्मीर शाह मीर शम्सुद्दीन हाच्या ताब्यांत आयलें. अशेतरेन राज्यांत मुसलमानी राजवट सुरू जाली. १३४३ ते १५५४ मेरेन जायत्या सुलतानांनी काश्मीराचेर राज्य केलें. १५५४ ते १५८६ मेरेन काश्मीरांत चक घराण्याची सत्ता आसली. १५८७ त अकबरान काश्मीर, मोगल सत्तेतळा हाडलें. औरंगजेबाच्या काळांत दिल्लींत जी बेबंदशाय उप्रासली, ताचो परिणाम काश्मीराचेर जालो. मुहम्मदशाहाच्या काळांत ह्या प्रदेशांत बारा सुभेदार जावन गेले. फुडें अहमदशाह दुर्रानी हाणें काश्मीर जिखून अफगाण सत्तेचें मुळावण घालें. १८१९ मेरेन अफगाणसत्तेचो शेक चल्लो. अफगाणांनी आपले राजवटींत भियंकूळ अत्याचार केले. ताका उबगून काश्मीरच्या पंडितांनी रणजितसिंगाचो पालव मागलो. रणजितसिंगान हो आदार रोकडोच दिलो. १८१९ त पठाणाक हार खावची पडली.

जम्मू भोंवतणच्या वाठारांत राजपूत घराण्याची सत्ता आसली. मोगल राजवटीक देंवती कळा लागली, तें पळोवन सगळे राजपूत राजा ध्रुव आनी ताचो चलो रणजितदेव हाच्या मुखेलपणाखाल एकठांय आयले. जम्मूंतली घुस्पट वाडटकच १८०८ वर्सा रणजितसिंगान, जम्मू वाठार काश्मीरांत भरसुचो, अशें भाई हुकूमसिंगाक फर्मायलें. रणजितदेवाचे वंशकुळयेंतल्या गुलाबसिंगान १८१५ ते १८२० मदीं जाल्ल्या शिमेवेल्या झुजांनी वांटो घेतिल्लो. १८२० त जम्मू वाठार ताका जहागीर म्हूण मेळ्ळो. १८४१ वर्सा किश्तवार, लडाख, बल्टिस्तान हे प्रांत ताणें काश्मीराक जोडले. १८४५ वर्सा जाल्ल्या ब्रिटीश-शीख झुजांत गुलाबसिंग तटस्थ रावलो. ब्रिटिशांक त्या झुजांत जैत मेळटकच ताणें काश्मीर प्रांत तांकां दिलो. गुलाबसिंगान उपरांत गिलगिट प्रांत जिखलो. अशेतरेन काश्मीरसंस्थान अस्तित्वांत आयलें.

भारताच्या स्वातंत्र्याउपरांतच्यो घडणुकोः भारताच्या स्वातंत्र्याउपरांत, भारतीय संघराज्यांत विलीन जावंचे वेळार, जम्मू-काश्मीर संस्थानान हेर संस्थानापरस चड कळाव लायलो. पाकिस्तानान काश्मीर हातासपाखातीर सगळी झुजातयारी केल्ली. २० ऑक्टोबर १९४७ हो दिसूय तेखातीर थारायिल्लो. त्यावेळार काश्मीरच्या महाराजान भारत सरकाराकडेन लश्करी पालव मागलो. जम्मू आनी काश्मीर भारतांत विलीन करचें, ह्या एके अटीचेर भारत सरकारान काश्मीरच्या महाराजाक लश्करी पालव दिवपाचें मानून घेतलें. गव्हर्नर जनरल माउंटबॅटन हाणें हे कबलातीक मान्यताय दिली. २६ ऑक्टोबर १९४७ दिसा जम्मू आनी काश्मीर भारतांत विलीन जावन घटक राज्य जालें. जानेवारी १९४९ त काश्मीर प्रस्नाचेर संयुक्त राश्ट्रसंघांत कबलात जावन नियंत्रण शीम आंखली. १९५० वर्सा काश्मीरच्या महाराजाचो पूत युवराज करणसिंग राज्याचो मुखेल जालो. १७ ऑक्टोबर १९५२ दिसा ताची सदर-ई-रियासत म्हूण नेमणूक जाली. २६ एप्रिल १९६१ दिसा काश्मीराच्या महाराजाक मरण येतकच युवराज करणसिंग हाका भारत सरकारान 'महाराज' म्हूण घोशीत केलो. पूण ताणें ही पदवी वापरलीना. १९६५ सप्टेंबरांत पाकिस्तानान भारताचेर घुरी घाली. ती घुस्पट मिटोवपाक जानेवारी १९६६ वर्सा 'ताश्कंद कबलात' जाली. १७ डिसेंबर १९७१ ह्या दिसासावन ह्या दोनूय देशांमजगतीं पर्यून दुस्मानकाय उप्रासली. त्यावेळार जुलय १९७२ त 'सिमला कबलात' करून दोनूय देशांमजगतीं नवी नियंत्रण शीम आंखली.

काश्मीरची घटना १७ नोव्हेंबर १९५६ दिसा अस्तित्वांत आयली. २६ जानेवारी १९५७ दिसा ती लागू जाली. भारतीय संविधानाच्या ३७० कलमाखाल जम्मू आनी काश्मीर ह्या राज्याक खाशेलो राजकी पावंडो दिला. ह्या कलमाप्रमाण - १. भारताच्या हेर राज्यांतलो मनीस जमीन विकती घेवन थंय सदांखातीर राबितो करूंक शकना. २. भारतीय संसदेन केल्ले कायदे जम्मू काश्मीर सरकाराचे मान्यतायेबगर त्या राज्याक लागू जायनात. ३. जम्मू आनी काश्मीर सरकारान आपली मान्यताय दिले बगर भारताचो राश्ट्रपती तांचेखातीर एकाद्रो आदेश लेगीत काडूंक शकना.

राज्याचें विधीमंडळ विधानसभा आनी विधानपरिशद अशा दोन भागांनी वांटला. राज्यांतल्यान विधानसभेचेर ७६, विधानपरिशदेचेर ३६ आनी लोकसभेचेर ६ वांगडी वेंचून येतात. राज्याचें उच्च न्यायालय श्रीनगर आनी जम्मू शारांत आसा. डॉ. शेख अब्दुल्ला राज्याचो पयलो मुखेलमंत्री आसलो. राज्याचे १४ जिल्हे अशे आसात. अनंतनाग, बदगाम, बारामुल्ला, दोडा, जम्मू, कारगील, कथुआ, कूपवारा, लडाख, पुलवामा, पूंछ, राजौरी, श्रीनगर, उधमपूर.

अर्थीक स्थितीः शेतकाम हो राज्यांतलो मुखेल धंदो आसून ताचेर

% लोक आदारिल्ले आसात. भात, गंव, बाजरी, मको, चणो (रबरें), जंव, ही राज्यांतली मुखेल शेतकी पिकावळ आसा. १९८८-८९ वर्सा बरे भातपिकावळीखाल २.८८ लाख हेक्टर वाठार सलो. २.०६३ लाख हेक्टर वाठारांत गंव आनी २.०१ लाख हेक्टर ठारांत मक्याचें उत्पादन जाता. १९८६-८७ त १४.४३ लाख टन फळावळीचें उत्पादन जालें. चणो हरबऱ्याचें उत्पादन लडाख ठारांत जाता. कांदे, बटाट, टोमाट, वायगें, भेणे, कोबी, मिरसांग, जर, मुळो, तवशें आनी हेर शेतपिकांचें उत्पादन राज्यांत जाता.

कोळसो, बॉक्सायट, जिप्सम हीं ह्या राज्यांतली मुखेल खनीज संपत्ती आसा.

पर्यटन हो राज्यांतलो मुखेल उद्येग. पर्यटनावरवीं राज्याक व्हड माणांत अर्थीक घटसाण मेळ्ळ्या. १९८६-८७ वर्साचे येवजणेप्रमाण यावर्सा पर्यटनाचेर ७.५० लाख रुपया खर्च केले. १९८७ वर्सा राज्याक ७.२० लाख भोंवडेकारांनी भेट दिली.

राज्यांत पारंपारीक उद्येगधंद्यांक बरो वाव आसा. रेशमाची पैदास, कोरीव लांकूडकाम, रेशमी आनी लोकरी हातमागावेलें कापड, कागदाकाम ह्या उद्येगांतल्यान १९८३-८४ वर्सा १,५७३ दशलक्ष रुपया येणावळ राज्याक मेळ्ळी. चांदीवेलें नक्षीकाम, गालिचे, चामड्याचें सामान, शाली आनी हेर पारंपारीक हातमाग वेवसाय राज्यांत चलतात. १९८५-८६ त ४० कोटी रुपया मोलाच्यो काश्मीरी हातमाग वस्तू परदेशांत निर्यात जाल्यो. हातमाग वेवसायांत १.९० लाख लोकांक रोजगार मेळ्ळा. १९८४ त राज्यांत २ केंद्र सरकारी मळावेले कारखाने, ३० मध्यम उद्येगीक कारखाने आसले. जम्मू वाठारांतली बारी ब्रह्मारा वसाहत राज्यांतलें सगळ्यांत व्हड उद्येगीक संकूल आसा. तें ३२० एकर वाठारांत वसलां. मार्च १९८७ मेरेन लघु-उद्येग वाठारांत २१.२२ हजार उद्येगीक केंद्रांची नोंद जाल्ली. तातूंत ९४,००० लोकांक रोजगार मेळ्ळा.

येरादारी आनी संचारणः जम्मू-पठाणकोठ रेल्वे आनी रस्त्यामार्गान, काश्मीर भारतांतल्या हेर राज्यांक जोडलां. बनीहल दोंगरांतलो जवाहर बोगदो जम्मू आनी श्रीनगर शारांक जोडटा. १९८३ मेरेन राज्यांत ११,८६३ किमी. लांबायेचे रस्ते आसले. १९८३-८४ मेरेन ५२,९३० मोटर वाहनांची नोंद जाल्ली. १९८५-८६ मेरेन राज्यांत ७७ किमी. लांबायेचे रेल्वे मार्ग आसले. दिल्लीसावन जम्मू आनी श्रीनगर शारांत दिसपट्टी विमान येरादारी चलता. तिसरें विमानतळ लेह हांगा आसा.

राज्यांत १,५१० पोस्ट कचेऱ्यो आनी ९७ दूरखाणी केंद्रां आसात. राज्यांत ३७ दिसाळीं, १२३ सातोळीं, १२ म्हयन्याळीं उजवाडाक येतात. राज्यांतलीं म्हत्वाचीं नेमाळीं फुडलेतरेन आसात. *श्रीनगरः* खिद्मत, आफताब, श्रीनगर टायम्स, आयना, हम दर्द, जमीनदार, वूलर, नवजीवन, श्रीनगर एक्सप्रेस, नज्वा ई शुभ रोशनी, मदार ई काश्मीर. *जम्मूः* एक्सलेसियर, काश्मीर टायम्स, कौमी आवाझ, संदेश, इमारत, शारदा, उजाला, ॲडव्हायस्, वक्त, सच, रफ्तार, टायम्स ऑफ कार्टून.

लोक आनी समाजजीणः काश्मीर राज्याचो आवांठ २,२२,२३६ चौ.किमी. आसा. तातूंतलो ७८,९३२ चौ.किमी. वाठार पाकिस्तानांत तर ४२,७३५ चौ.किमी. वाठार चीनांत उरता. १९९१ चे जनगणनेप्रमाण भारतीय काश्मीराची लोकसंख्याः ७७,१८,७०० इतली आसा. राज्याची राजधानी गिमांत श्रीनगर आनी शिंयाळ्यांत जम्मू ही आसता. राज्यांतलो मुखेल धर्म मुसलमान आसा. हिंदू, शिख, बौध्द, किरिस्तांव आनी जैन धर्मीय लोकूय राज्यांत रावतात. मुसलमान धर्माभितर सुन्नीपंथीय चड आसात. उरिल्ले शिया, वहाबी, मौलवी, नूरबक्षीया, नक्षबंद ह्या पंथाचे आसात. कांय मुसलमान आदले हिंदू आसात. हिंदूंभितर काश्मीरी ब्राह्मण पंडितांचो आंकडो चड आसा. लडाख वाठारांतल्या बौध्दांचे रक्तवस्त्र आनी पीतवस्त्र अशे दोन फांटे आसात.

काश्मीरी मुसलमानांत आयजूय पोरन्या हिंदूंच्यो चालीरिती दिश्टी पडटात. जातकर्म, मूंज, लग्न हे संस्कार, धर्म वेगवेगळे आसले तरीय चालीरिती एकसारक्यो आसतात. अशे सुवाळे खूब दीस चलतात. तातूंत मुसलमान बायलो वांटो घेतात. लग्नावेळार न्हवऱ्या-व्हंकलेक वाटकुळे रंगीत 'व्यूग' नांवाचे आकृतीचेर उबो करून साकर खावपाक दितात. उपरांत सप्तपदी चलतात. लडाखी बौध्दांत एकापरस चड घोव करपाची चाल आसली. सद्या ती बंद पडल्या. बराला जमातींत लग्न जावंक सोदपी चल्याक, चलयेच्या बापायकडेन चाकरी करची पडटा. लोकरी, वसंतोत्सव आनी वैशाखी ह्यो परबो राज्यांत सगळेकडेन मनयतात. महाशिवरात्र (हेरथ), चैत्री पाडवो आनी पौषांतली उमास (खिचमावस) ह्यो परबोय राज्यांत मनयतात. अमरनाथ, त्रिकूटतीर्थ ह्यो वैष्णोदेवीच्यो जात्रा, चिनेनी शिवजीची जात्रा राज्यांत मनयतात.

राज्यांतले मुसलमान वाटकुळी तोपी, खोमीस-जाकीट आनी सदळ चुडीदार पिजाम घालतात. खास प्रसंगार शेरवानी, लांब डगलो आनी शाल वापरतात. मुसलमान बायलो सलवार कमीज घालतात. तकलेक रंगीत रुमाल (कसबा) बांदतात. हिंदू पंडीत खांद्यार उपरणे घेवन कान धांपतात आनी सोबीत फेटो बांदतात. हिंदू बायलो तकलेक चवकोनी धवो लेंस बांदतात. फाटीर विणयेसारको मलमलचो शेपटो सोडटात. शारांतल्या दादल्यां-बायलांचेर आर्विल्ल्या भेसांचो प्रभाव पडला. काश्मीरी लोकांचो आहार शीत, भाजी, दाळ आनी प्रसंगार नुस्तें-मांस असो आसता. च्या आनी तंबाखूची सवंय सादारणपणान सगळ्यांक आसता. कडक शिंयाळ्यांत कांग्री नांवाचे शेगडेचेर उब घेवपाची पध्दत राज्यांत चलता. कांग्री हें काश्मीरचें खाशेलपण आसा.

रस्मी आनी लोकरी शालीवेलें सोबीत भरतकाम, कशिदा, अक्रोडाच्या लांकडावेलें कोरीवकाम, कागदलगद्याच्यो सोबीत वस्तू, धातूच्या आयदनांवेलें नक्षीकाम, लाखेरी लांकूड कारागिरी, गालिचे, नमदे आनी चामड्यावेलें अप्रूप काम, वेताचीं कुरपणीं ह्यो कला संवसारांत नांवाजल्यात.

शिक्षणः शिक्षणाच्या मळार काश्मीर हेर राज्यांकडेन तुळाकेल्यार खूब फाटीं आसून साक्षरतेचें प्रमाण २६.१७% आसा. १९८४-८५ वर्सामेरेन राज्यांत ९०९ माध्यमिक, २,११३ ऊंच मुळाव्यो आनी ७,६४६ मुळाव्यो शाळा आसल्यो. ह्या सगळ्या शाळांनी ७,३९,००० भुरगीं शिकप घेतालीं. राज्यांत २ वैजकी महाविद्यालयां, १ अभियांत्रिकी महाविद्यालय, १ शेतकी महाविद्यालय, २ पॉलीटेक्नीकां, १२ वेवसायीक महाविद्यालयां आसात. राज्यांतलीं विश्वविद्यापीठं फुडलेतरेन आसात.

१. जम्मू विश्वविद्यापीठ- जम्मू २. काश्मीर विश्वविद्यापीठ- श्रीनगर ३. शेर-इ-काश्मीर विश्वविद्यापीठ (शेतकी आनी तंत्रीक)- श्रीनगर.

भाशा आनी साहित्यः जम्मू आनी काश्मीर राज्याची राजभास उर्दू आसा. काश्मीरी, डोग्री, लडाखी, पंजाबी, बाल्टी, पहाडी, बोधी, दर्डी, उर्दू ह्यो थळाव्यो भासो आसात. बनिहाल, रामबन, भद्रवाह वाठारांत काश्मीरी भास उलोवपी लोक रावतात. तेराव्या शतमानांत 'कःशुर' नांवाचे मूळ देशभाशेचो उल्लेख जाल्लो दिश्टी पडटा. चवदाव्या शतमानांत काश्मीरी भास सुर्वेक शारदा लिपींत आनी उपरांत फार्सी लिपींत बरोवपाक लागले. सद्या काश्मीरी भास देवनागरी लिपींत बरोवपाचे यत्न चल्ल्यात. 'महानयप्रकाश' हो काश्मीरी भाशेंतलो सगळ्यांत पूर्विल्लो ग्रंथ मानतात. हे भाशेंतल्या पूर्विल्ल्या साहित्याचेर धर्मीक आनी आध्यात्मिक गजालींचें पडबिंब पडलां. शितिकंठ, लल-द्यद वा लल्लेश्वरी, भट्टावतार, सूफी कवी शेख नूर-उद्-दीन नूरानी हे पूर्विल्ल्या काळांतले नामनेचे साहित्यिक आसात.

प्रबंध काळांत लौकिक, इतिहासीक आनी पौराणिक विशयांचेर लेखन जालें. गीतिकाळांत भावकाव्याची रचना जाली. भावकाव्य रचप्यांमदी हब्बा खातून, मिर्झा अकमल-उद्-दीन, साहिब कौल नामनेचे आसात. प्रेमाख्यानकाळांत पुराणिक आनी इराणी कथांच्या आदारान रसझान बट्ट, परमानंद, श्रीकृष्ण राझदान हांणी काव्यां केलीं. आर्विल्ल्या काळांत काश्मीरी साहित्यांत मोलाची भर घालप्यांमदीं वहहाब परे, मक्बूल शाह, रसूल मीर, महजूर आनी हेर हांचो आस्पाव जाता. काश्मीरी भाशेक

साहित्य अकादेमीची मान्यताय मेळ्ळ्या.

म्हत्वाचीं थळां: राजधानी श्रीनगर आनी जम्मू हीं शारां, शालिमार, चष्मशाही, निशात, नसीम ह्यो बागो, गुलमर्ग, खिलनमर्ग, सोनमर्ग हे सैमीक वावर, पहलगाम, अमरनाथ, लिद्दार दरी, हरमुख, नंगापर्वत हीं सैमथळां, वुलर, दल, मानसबल, गंगाबल, शेषनाग, कौंसरनाग हीं सरोवरां, अच्छीबल, कुकरनाग, व्हेरनाग, अनंतनागादी हे झरे मार्तंड-मंदिर, वैष्णवदेवी, जम्मू-त्रिकुटा, तुलामुला, क्षीरभवानी, शंकराचार्य दोगुल्ली, शारदा, दुर्गादेवी आनी हेर पूर्विल्लीं देवळां, शाह हमदान, हजरतबाल आनी पत्थर ह्यो मशिदी राज्यांतलीं हीं कांय म्हत्वाचीं थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

जयकर, मुकुंद रामराव: (जल्मः १३ नोव्हेंबर १८७३, मुंबय; मरणः १० मार्च १९५९, मुंबय).

भारतांतलो एक नामनेचो कायदेतज्ञ, वक्तो आनी राजकी फुडारी. ताचो जल्म एका मध्यम वर्गीय कुटुंबांत जालो. ताणें एल्फिन्स्टन विद्यालय आनी सेंट झेवियर महाविद्यालय ह्या विद्यालयांनी शिकप घेतलें आनी मुंबय विद्यापीठाच्यो पदव्यो मेळयल्यो. पिरायेच्या चोवीसाव्या वर्सा इंग्लंडाक वचून तो बॅरिस्टर जालो आनी मुंबय उच्च न्यायालयांत कायदेपटू म्हूण ताणें रोखडेंच नांव मेळयलें.

१९१९ त पंजाबांत जाल्ल्या हत्याकांडाची चवकशी करपाखातीर काँग्रेसीन एक समिती नेमिल्ली, तिचो तो वांगडी आशिल्लो. ताणें स्वातंत्र्याचे चळवळींत सक्रिय असो वांटो घेतलोना; तरी लेगीत राजकी वाटाघाटींत मध्यस्थ म्हूण ताणें काम केलें. हे नदरेन गांधी-आयर्विन कबलात (१९३१) आनी पुणे कबलात (१९३२) हातूंत ताणें केल्लो वावर मोलाचो आसा. मुंबयच्या विधिमंडळांत ताणें १९२३-२६ ह्या काळांत स्वराज्य पक्षाचें फुडारपण केलें. फुडें तो मध्यवर्ती विधिमंडळांत राश्ट्रीय पक्षाचो पालवी फुडारी आशिल्लो (१९२६-३०).

सुर्वेक तो स्वराज्य पक्षांत आशिल्लो. उपरांत ताणें केळकर आनी हेरांवांगडा प्रतिसहकार पक्ष काडलो. तो प्रिव्ही कौन्सिल आनी फेडरल कोर्टांतूय न्यायाधीश जालो. तिनूय गोलमेज परिशदांचो तो वांगडी आशिल्लो. फुडें ताका संविधान समितीचो वांगडी म्हूण घेतिल्लो; पूण ताणें तें काम चड काळ केलेंना. जिणेच्या निमण्या दिसांत ताणें केल्ली पुणे विद्यापीठाची थापणूक हो ताचो मोलादीक आनी म्हत्वाचो वावर जावन आसा. तो पुणे विद्यापीठाचो पयलो कुलगुरु आशिल्लो. टिळक स्वराज्य फंडाक तशेंच शिक्षणीक, समाजीक आनी सांस्कृतिक मळार वावर करपी हेर संस्थांक ताणें सदळ हातान पालव दिलो.

ताणें 'Studies in Vedanta' हें पुस्तक संपादित केलें आनी 'मराठा मंदिर' ह्या नेमाळ्यांतल्यान हिंदू धर्माविशींचे आपले विचार परगटायले. ताची आपजीण 'The story of my life' (२ खंड, १९५८-५९) उजवाडाक आयल्या. भुरगेपणांतसावन ताका कलासाहित्याची आवड आशिल्ली. ताचें इंग्लीश उलोवप प्रभावी जातालें. शास्त्रीय संगीताचोय ताणें अभ्यास केल्लो.

- कों. वि. सं. मं.

जयदेव: (जल्म तशेंच मरणः सुमार बारावो शेंकडो).

संस्कृत भाशेंतल्या 'गीतगोविंद' ह्या नामनेच्या काव्याचो कवी. ताचे जिणेविशीं अदीक म्हायती मेळना. गीतगोविंदांतल्या कांय उल्लेखांवरवीं जी थोडीभोव चरित्रात्मक म्हायती मेळटा ती अशीः ताचो जल्म अस्तंत बंगालांतल्या बीरभूम जिल्ह्यांतल्या केंदुबिल्व (सद्याचें केंदुली) गांवांत जालो. हालींच्या संशोधनाप्रमाण, हो केंदुबिल्व गांव ओडिसांतल्या जगन्नाथपुरीलागसार आसून, थंयच जयदेवाचो जल्म जालो, अशेंय कांय जाणकारांचें मत आसा. ताच्या बापायचें नांव भोजदेव आनी आवयचें नांव रमादेवी. भोजदेव आनी रमादेवी हांकां भुरगेंबाळ नाशिल्लें म्हूण तांणी जगन्नाथाची भक्ती केली. जगन्नाथाचे कृपेन तांकां जयदेव हो चलो जालो.

महीपतीन आपल्या भक्तविजयांत जयदेवाक व्यासाचो अवतार, अशें म्हळां. जयदेव हो संस्कृत भाशेचो पंडीत आनी कवी आशिल्लो. ताच्या कवित्त्वाची कीर्त आयकून उत्कलाचो राजा एकजात कामदेव हाणें ताका भोवमानान आपयलो आनी राजकवी म्हूण आपल्या दरबारांत जागो दिलो. ताच्या दरबारांत आसतनाच जयदेवान 'गीतगोविंद' हें आपलें नामनेचें काव्य रचलें. पूण कांय आख्यायिकांत जयदेव हो बंगालांतल्या लक्ष्मणसेन राजाच्या दरबारांत आशिल्लो, अशेंय म्हळां.

'मंडलपंजी' ह्या उत्कल राज्याचे बखरीप्रमाण वैष्णवपंथीय राजा कामदेव हो गीतगोविंद आयकल्याबगर केन्नाच जेविनासलो, अशें म्हळां. जयदेवान आपल्या 'गीतगोविंद' काव्यांतलें दरेक गीत खंयच्या रागांत आनी तालांत गावचें, हें स्पश्टपणान सुचयलां. ताचेवेल्यान ताका संगीताचें खोल गिन्यान आसूंक जाय, अशें दिसता.

जयदेवाच्या लग्नाविशीं कथा सांगतात, ती अशी- जयदेव हो विरक्त आनी निरासक्त आशिल्ल्यान गांवांभायर एक पर्णकुटी बांदून रावतालो. त्याच गांवांत देवशर्मा नांवाचो एक ब्राह्मण आशिल्लो. ताका भुरगेंबाळ नाशिल्लें. 'स्वताक भुरगें जालें, जाल्यार तें हांव तुका ओंपतलों' अशी आंगवण ताणें जगन्नाथाकडेन केल्ली. फुडें ताका एक चली जाली. ताणें तिचें नांव पद्मावती, अशें दवरलें. ती वयांत येतकच ताणें तिका जगन्नाथाच्या देवळांत व्हरून भटाचे सुवादीन केली. ते रातीक भटाक सपनांत दृश्टांत जालो, 'तूं ही चली जयदेवाक ओंप'. दुसरे दिसा भटान पद्मावतीक व्हरून जयदेवाकडेन सोंपयली. जयदेव आनी पद्मावती जगन्नाथपुरी हांगा रावन संवसार करपाक लागलीं.

पद्मावती एकदां घुंवळ घेवन पडिल्ली आसतना जयदेवान गीतगोविंदांतली श्रीकृष्णपुरस्कृत १९ वी अष्टपदी म्हणून तिच्या आंगार उदक शिंपडायलें, तेन्ना ती बरी जावन उठून बसली. तेन्नासावन हे अष्टपदीक 'संजीवनी अष्टपदी' अशें नांव पडलें. ते अष्टपदींतले तीन श्लोक अशेः

प्रिये चारुशीले प्रिये चारुशीले
मुञ्च मयि मानमनिदानम्।
सपदि मदनानलो दहति मम मानसं
देहि मुखकमलमधुपानम् ॥ध्रु.॥
वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी
हरति दरतिमिरमतिघोरं।
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा
रोचयति लोचनचकोरम् ॥१॥
सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी
देहि खरनखरशरघातम्।
घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् ॥२॥

अर्थ- "हे चारुशीले, हो तुजो म्हजेवेलो विनाकारण शीण सोडून दी. मदनाचो उजो म्हजें काळीज लाशीत आसा. तुज्या मुखकमळाची गोडसाण म्हाका उश्टावंक दी. तूं मात्शी जरी उलयली, तरी तुज्या दातांच्या चान्यासारक्या उजवाडान म्हज्या भंयाचो काळोख पयसावता. तुजो मुखचंद्रीम म्हज्या दोळ्यांच्या चकोराक भुलोवन आपल्या ओंठांतलें म्होंव पिवपाक म्हाका मोगान आपयता. खऱ्यांनीच तूं म्हजेर रागार जाल्या आसत जाल्यार तुज्या खर नाखटांनी म्हजे कुडीचेर आघात कर. म्हजे भोंवतणी तुजीं भुजां आंवळून तुजे दांत म्हजे कुडीक तोप आनी जें जें सुख दिवपासारकें आसा, तें सगळें कर."

हे एकुणिसाव्या अष्टपदीविशीं आनीक एक आख्यायिका प्रचलित आसा, ती अशी- जगन्नाथपुरीचे नामनेचे रथयात्रेंत जगन्नाथ, सुभद्रा आनी बलराम ह्या तिगांचेय रथ ओडटात. एकदां हे रथयात्रेक लक्ष्मी आयली. त्या रथोत्सवांत जगन्नाथाचे जोडयेन आपल्याक स्थान ना, हें पळोवन तिका तिडक आयली. तिणें त्या रथाचो एक भाग मोडलो आनी

ना परत आपल्या देवळांत येवन बसली. जगन्नाथाक हें कळटकच तो ताका समजावपाक तिच्या देवळांत गेलो. पूण देवळाचीं दारां बंद जाल्लीं आनी ताका भितर प्रवेश मेळ्ळोना. इतल्यान थंय एक देवदासी आयली आनी तिणें गीतगोविंदांतली एकुणिसावी अष्टपदी गावन म्हळी. तेबरोबर देवळाचीं दारां उक्तीं जालीं आनी जगन्नाथान भितर वचून लक्ष्मीक समजायली. त्या दिसासावन रथयात्रा चालू आसतना ती एकुणिसावी अष्टपदी मखमलीच्या कापडाचेर बरोवन तें कापड जगन्नाथाच्या हातांत दवरपाची प्रथा सुरू जाली.

गीतगोविंदाच्या निर्णयसागरी आवृत्तीचो संपादक तेलंग आनी पणशीकर ह्या दोगांयनी जयदेवाच्या आख्यायिकांविशीं बरोच अभ्यास केला. पद्मावती ही आंध्रांतल्या एका द्राविड ब्राह्मणाची चली आशिल्ली, अशें तांणी म्हळां. त्या काळांत द्राविड ब्राह्मणांचो उत्कल ब्राह्मणांवांगडा सोयरीक संबंद जातालो; पूण बंगाली लोकांकडेन मात तो जायनासलो. जयदेव हो बंगाली नासून ओडियन आशिल्लो, हाचो हो एक पुरावो आसा.

गीतगोविंद हें संवसारीक रसकाव्यांतलें पयलें रसकाव्य जावन आसा. तें राधा-कृष्णाच्या दैवी मोगाचेर आदारिल्लें भावनाट्य आसा. जयदेवान स्वताच ताचेवेल्यान एक नृत्यनाट्य बसयल्लें. त्या नाटकांत पद्मावती राधेची आनी जयदेव कृष्णाचें सवंग करतालो. जयदेवान गीतगोविंदाच्या नाचांत पद्मावतीक फिशाल केल्ली, म्हूण तो स्वताक 'पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती' अशें भोवमानान म्हण्टा. गीतगोविंदावयलें हें नृत्यनाट्य घेवन तीं दोगांय केरळांत गेल्लीं. थंय ताचे प्रयोग पळोवन केरळीय लोक खुश जाले, अशे उल्लेख मल्याळम् साहित्याच्या इतिहासांत मेळटात.

ओडिसाचो राजा प्रतापरुद्र जगन्नाथाचो भक्त आशिल्लो. जगन्नाथामुखार नर्तकींनी नाच करचो आनी गायकांनी गीतगोविंदांतल्योच अष्टपद्यो गावच्यो, असो आदेश ताणें काडिल्लो. ताचे मुस्तींतलो एक शिलालेख जगन्नाथाच्या देवळांत सांपडला, ताचेवेल्यान ही म्हायती मेळटा.

जयदेव हो अशा काळांत जल्माक आयिल्लो, की ज्या वेळार भारताचे उदेंतेक बौध्द सिध्दांचो प्रभाव ल्हव ल्हव कमी जावपाक लागिल्लो आनी नाथपंथ, वैष्णवपंथ नेट धरपाक लागिल्ले. गीतगोविंद हें कृष्णभक्तीचेर बरयल्लें काव्य आसलें, तरी बारीकसाणेन पळेल्यार त्या काव्याचेर सहजयान पंथाचो मात्सो प्रभाव दिसून येता. त्या पंथांतलीं प्रज्ञा आनी उपाय हीं दोन तत्त्वां राधा आनी कृष्ण हांचीं रुपां घेवन गीतगोविंदांत एकजीव जावन वावुरतात. सहजयानींची महासुख ही निमणी अवस्था जयदेवाच्या काव्यांत अलौकिक मोग हे अवस्थेंत रुपांतरित जाल्ली दिसता.

गीतगोविंदाखेरीज जयदेवाच्या नांवाचेर कांय बंगाली पदांय आसात. फकत शिखांच्या ग्रंथसाहेबातूच न्हय, तर दादूपंथी साधकांनी तयार केल्ल्या पदांच्या झेल्यांतूय जयदेवाच्या ह्या पदांचो आदरान आस्पाव केला. ह्या पदांची भास संस्कृत भाशेक लागींचीं आसून, भितरल्यान तीं नाथ आनी सिध्द हांचे रचणुकेक लागींचीं आसात. हीं पदां मुळांत जरी बंगाली भाशेंत आसलीं, तरी तीं विंगड विंगड प्रांतांतल्या साधकांच्या तोंडांतल्यान घोळत राविल्ल्यान तांकां हिंदी, पंजाबी वा राजस्थानी स्वरुप आयलां.

- कों. वि. सं. मं.

जयपूर: राजस्थान राज्याची राजधानी. भारतांतलें सुंदर रचनेचें गुलाबी नगर म्हूण जयपुराची नामना आसा. दिल्लीचे नैर्ऋत्ये दिकेक ३०७ किमी.; तशेंच मुंबयचे ईशान्येक रेल्वेमार्गान १,११४ किमी. चेर आनी समुद्रथरासावन ४३१ किमी. उंचायेर हें शार वसलां. हांगाचो वट्ट आवांठ २०६.०६ चौ.किमी. आसा. लोकसंख्याः ९,७७,१६५ (१९८१).

रजपूत घराण्यांतलो महाराजा दुसरो सवाई जयसिंग हाणें १७२८ त ह्या नगराची रचणूक केली आनी जयपुरसावन सुमार ११ किमी. अंबेर हांगा आशिल्ली राजधानी जयपूरांत हाडली. ह्या राजाच्या नांवावेल्यानूच ह्या नगराक 'जयपूर' हें नांव पडलें.

ह्या नगरांत बऱ्यांत बऱ्यो अशयो आंखीव आनी रेखीव बांदकामाच्यो रचणुको आसात. तेचपरी ३४ मी. रुंदायेचे नितळ रस्ते आसात, व्हड व्हड चौक आसात. शारा भोंवतणी सुमार ६ मी. उंचायेचे आनी २.७५ मी. रुंदायेचे तट आसात. ह्या तटांत आठ व्हड वेशी आसात. हांगाच्या व्हड-व्हड वण्टींक भायलेवटेन आशिल्लो गुलाबी रंग, हें ह्या नगराचें खाशेलपण. ह्या खाशेलपणाक लागून ह्या नगराक गुलाबी नगर म्हूण वळखतात. नगराचे भोंवतणी दोंगुल्यो आसात. ह्या दोंगुल्यांचेर आशिल्ले किल्ले आनीक मनोरे हांगाच्या वातावरणाक आनीक सोबाय हाडटात.

' राजस्थान राज्यांतल्या वेपाराचें जयपूर हें केंद्र जावन आसा. हातमागाचेर कापड विणप, हस्तीदंतावेलें कोरीव काम, संगमरवराचें जडावाचें काम हांगा जाता. बांदणीचीं वस्त्रां करपाक (चड करून बांदणीच्यो साडयो) तशेंच हेर जायत्या कला कौशल्याक लागून जयपूराक बरीच नामना मेळ्ळ्या. मिन्याचें म्हळ्यार कंवची आनी चांदीचें नक्षीकाम करपाक जयपुराचो भारतांत पयलो क्रमांक आसा. हे कलेचें शिक्षण दिवपी शाळा हांगा आसात.

हांगा दोनशीं वर्सां आदलो पोरनो राजवाडो आसा. ह्या राजवाड्यावरवीं आमकां मोगल-राजपूत शिल्पाचो एक बरो प्रकार पळोवंक मेळटा. हांगा पांच मजली चंद्र महाल, कोरीव कामाखातीर नामनेक पाविल्लो मुबारक महाल आनी प्रतापसिंहान बांदिल्लो हवामहल आसा. ह्या हवामहलाक वास्तूकलेचे नदरेन खूब म्हत्व आसा. आदल्या काळांतले लेख, चित्रां, शस्त्रां हांचो संग्रह हांगा पळोवंक मेळटा. जंतर मंतर ही वेधशाळा, मौशीक उद्यान, जनावरांचें संग्रहालय, नाहरगढ दोंगुल्लेलागीं आशिल्ल्यो आदल्या राजांच्यो सत्र्यो, दोंगुल्लेवयलें सूर्य देवूळ, गोविंदजीचें देवूळ हीं हांगाचीं कांय प्रेक्षणीय थळां आसात. १९४७ त हांगा राजस्थान विद्यापीठाची थापणूक जाली.

अस्तंत रेल्वेच्या दिल्ली-अहमदाबाद मार्गार जयपुरचें प्रवासीथळ आसा. जयपुरसावन सुमार १३ किमी. अंतराचेर संगनेर हें शार आसा. ह्या शारांत विमानतळ आसा. तेभायर भायल्या हेर म्हत्वाच्या शारांक, जयपूर शार रस्त्यांनी जोडलां.

- कों. वि. सं. मं.

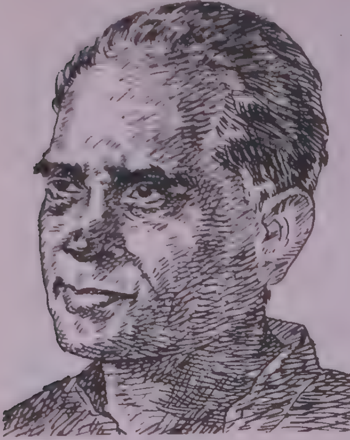
जयप्रकाश नारायण: (जल्मः ११ ऑक्टोबर १९०२, सिताबदियार-बिहार; मरणः ८ ऑक्टोबर १९७९, मुंबय).

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींतलो एक मुखेल समाजवादी, फुडारी आनी सर्वोदय कार्यकर्तो.

मुळावें शिकप सिताबदियार हांगा आनी माध्यमिक शालेय शिक्षण पाटणा हांगा जालें. दरभंगा हांगा ऑक्टोबर १९२० त, ताचें लग्न जालें. त्या वेळार जयप्रकाशाची पिराय अठरा वर्सांची आशिल्ली आनी प्रभावती चवदा वर्सांची आशिल्ली. ताचो मांव ब्रजकिशोर हो बिहारांतलो एक राश्ट्रीय फुडारी आनी नामनेचो वकील आशिल्लो. ताका लागून जयप्रकाशाचो गांधीजीकडेन लागींचो संबंद आयलो. महाविद्यालयांत इंटरच्या वर्गांत शिकता आसतनाच ताणें असहकाराचे चळवळींत वांटो घेतलो आनी ताचे राजकी जिणेक आरंभ जालो. १९२२ त तो उच्च शिक्षणाखातीर अमेरिकेक गेलो. थंय ताणें विस्कॉन्सिन विद्यापीठाची समाजशास्त्र विशयांतली एम्. ए. पदवी मेळयली. १९२९ त तो भारतांत परत आयलो.

अमेरिकेंत शिकता आसतना जयप्रकाशाची मार्क्सवादी विचारांकडेन वळख जाली. क्रांतिकारक आनी मानवतावादी तत्त्वज्ञ मानवेंद्रनाथ रॉय तशेंच मार्क्स, लेनीन, ट्रॉट्स्की हांचें साहित्य वाचून तो खर मार्क्सवादी जालो. देशाचे स्वातंत्र्यप्राप्तीखातीर गांधीच्या मार्गापरस मार्क्सप्रणीत क्रांतीचो मार्ग अधिक बरो आसा, अशें त्या वेळार ताका दिसतालें. पूण उपरांत ताची भुमिका बदल्ली. कॉंग्रेसचें राश्ट्रीय चळवळीविशींचे

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे भुमिकेकडेय तो सहमत नाशिल्लो.

भारतांत परत येतकच ताणें काँग्रेस पक्षांत प्रवेश केलो. १९३० त जवाहरलाल नेहरु काँग्रेसचो अध्यक्ष आसतना, ताणें जयप्रकाशाक काँग्रेसच्या कामगार विभागाचो मुखेली नेमलो. गांधी गोलमेज परिशिदेंतल्यान परत येतकच जाल्ले सत्याग्रह चळवळीच्या दुसऱ्या पर्वांत सगळे फुडारी बंदखणींत आशिल्ले. तेन्ना ताणें हे चळवळीचीं सूत्रां सांबाळ्ळीं. १९३३ त मद्रास हांगा ताका अटक जावन एका वर्साची ख्यास्त जाली. हेर समाजवादी तरणाट्यांच्या सहकार्यान ताणें १९३४ त काँग्रेस समाजवादी पक्षाची थापणूक केली. जयप्रकाशाची ह्या पक्षाचो सरचिटणीस म्हूण नेमणूक जाली.

१९३९ त दुसरें म्हाझूज सुरू जालें. तेन्ना जयप्रकाशान युद्धविरोधाचें आनी स्वातंत्र्यलढो खर करपाचें धोरण सुरू केलें. देखून १९३९ त ताका अटक जावन ९ म्हयन्यांची ख्यास्त जाली. १९४१ त परत ताका अटक जाली आनी राजस्थानांतल्या देवळी बंदखणीत दवरलो. थंय राजबंद्यांवयल्या अन्यायांआड ३१ दिसांचो उपास करून सरकाराक आपल्यो मागण्यो मान्य करपाक लायल्यो. १९४२ चे सुरवातीक ताका बिहारांतल्या हजारीबाग बंदखणीत हालयलो. ह्या वेळार 'छोडो भारत' (चलेजाव) आंदोलन सुरू जालें. तातूंत वांटो घेवपाखातीर ८ नोव्हेंबराक अचाट साहस करून बंदखणीच्या वण्टींवयल्यान उडी मारून तो पळून गेलो आनी भूंयगत संघटनेचें फुडारपण करपाक लागलो. ताणें गनिमी तंत्रान लढपी 'आझाद दस्ते' संघटित केले. ताच्या नेपाळांतल्या हालचालींची सुलूस लागतकच ताका नेपाळी पोलीस ब्रिटीश शीमेंत व्हरता आसतना आझाद दस्त्याच्या सैनिकांनी अकस्मात घुरी घालून नेपाळी पोलीसांच्या हातांतल्यान सोडयलो. उपरांत जयप्रकाश भारतांत परत येवन भूंयगत रावन कार्य करपाक लागलो. त्या वेळार सरकारान ताका धरून दितल्याक धा हजार रुपयांचें इनाम जाहीर केलें. १७ सप्टेंबर १९४३ दिसा अमृतसर रेल्वे स्थानकाचेर ताका धरलो. १९४६ त तो बंदखणीतसून सुटलो.

महात्मा गांधीचे हत्येउपरांत काँग्रेसींत रावन समाजवादी सामाजरचनेचें ध्येय साध्य जावचेंना अशें ताका दिसलें. देखून ताणें १९४८ त हेर वांगड्यांची मदत घेवन स्वतंत्र समाजवादी पक्षाची थापणूक केली. पक्षाचो पयलो सरचिटणीस म्हूण ताचीच वेंचणूक जाली.

१९४८ ते १९५० ह्या काळांत ताणें कामगार आनी किसान संघटनेच्या वावरांत चड लक्ष घालें. हिंद मजदूर सभा, हिंद किसान पंचायत ह्या संघटनांची थापणूक ताच्याच यत्नांक लागून जाली. अखिल भारतीय रेल्वे कामगार संघ, अखिल भारतीय टपाल आनी तार खातें संघ, अखिल भारतीय संरक्षण कामगार संघ हांचोय तो अध्यक्ष आशिल्लो. १९५२ त ताणें आचार्य कृपलानी हाचो 'कृषक मजदूर प्रजा पक्ष' आनी 'समाजवादी पक्ष' हांचें विलीनीकरण घडोवन हाडपाक फुडाकार घेतलो. ह्या विलीनीकरणाक लागून अस्तित्वांत आयिल्ल्या प्रजासमाजवादी पक्षाचो तोच पयलो सरचिटणीस जालो. १९५२ चे पयले सार्वत्रिक वेंचणुकेंत समाजवादी पक्षाचो पराभव जालो. त्याच काळार टपाल आनी तार खात्याच्या कामगार संपावेळार संबंदीत खात्याच्या मंत्र्यांनी दिल्ल्या तोंडी आश्वासनांचेर विश्वास दवरुन ताणें संप फाटीं घेतलो. सरकारान आश्वासन पुराय केलेंना म्हूण अस्वस्थ जावन जयप्रकाशान पुण्यात आत्मशुध्दीखातीर तीन सप्तकांचो उपास केलो.

पयले सार्वत्रिक वेंचणुकेंत जाल्ल्या पराभवाउपरांत जयप्रकाश हाचे विचार समाजवादाकडल्यान सर्वोदयाकडेन बागपाक लागले. १९५३ उपरांत विनोबाजीच्या भूदान आंदोलनांत वांटो घेवपाक सुरवात केली. १९ एप्रिल १९५४ त बोधगया हांगाच्या सर्वोदय संमेलनांत भूदान कार्याखातीर पक्षीय राजकारणांतल्यान ताणें पुराय आंग काडलें. १९६१ च्या सर्वोदय संमेलनाच्या अध्यक्षपदावयल्यान उलोवप करतना आपल्या राजकारण-संन्यासाच्यो शिमो ताणें उक्तायल्यो. १९५४ ते १९७२ मेरेन जयप्रकाश भूदान आंदोलनातूच मग्न आशिल्लो. गया जिल्ह्यांत सोखोदेवरा हांगा ताणें एका आश्रमाची थापणूक केली. सर्वोदयाच्या तत्त्वगिन्यानाच्या प्रचाराखातीर १९५८ त ताणें युरोपची भोंवडी केली. १९६० त, नवी दिल्ली हांगा ताणें तिबेटच्या प्रस्नाचेर आफ्रोआशियाई परिशद घडोवन हाडली; तिबेटाचेर जाल्ले चिनी घुरयेचो ताणें निशेध परगटायलो आनी तिबेटच्या लोकांक स्वातंत्र्य मेळपाक जाय, अशें मत मांडलें. १९६२ त पाकिस्तानावांगडा परत बरेपण जोडचें, ह्या हेतान ताणें 'पाकिस्तान रिकन्सिलिएशन ग्रुप' ह्या पक्षाची थापणूक केली; नागालँडांत शांतताय नंदची म्हूण भारत सरकारान नेमिल्ले शांतताय मंडळाचो तो वांगडी आशिल्लो.

जयप्रकाश हाणें केल्ल्या यत्नांक लागून १९६४ त भारत सरकार आनी नागा बंडखोर फुडारी हांचेमदीं झूज थांबोवपाचे कबलातीचेर सयो जाल्यो. १९७० त ताणें बिहारच्या मुझफ्फरपूर जिल्ह्यांत भोंवडी करून थंयच्या नक्षलवाद्यांचें मन वळोवपाचो यत्न केलो. १९७१ त ताणें बांगला देशांतली परिस्थिती जगामुखार दवरपाखातीर संवसारीक भोंवडी केली आनी त्या वर्सा सप्टेंबर म्हयन्यांत नवी दिल्ली हांगा आंतरराश्ट्रीय परिशद घडोवन हाडली; मे १९७२ त, मध्य प्रदेशांतल्या २६७ दरोडेखोरांनी जयप्रकाशांचे सांगणेवेल्यान भारत सरकार आनी मध्य प्रदेश सरकार हांचेमुखार शरणागती पत्करली. बिहारांतलो दुकळ (१९६६-६८), गुजरातांतल्या विद्यार्थ्यांचें भ्रश्टाचाराआड आंदोलन (१९७३) अशा कितल्याशाच कठीण प्रसंगांवेळार ताणें अत्याचाराआड लढो दिलो.

जयप्रकाशान संशोधन कार्य करपी संस्थाय ह्या काळांत स्थापन केल्यो. 'Association of Voluntary Agencies for Rural Development', 'Gandhian Institute of Studies' आनी 'अखिल भारतीय पंचायत परिशद' ह्या संस्थांचो तो अध्यक्ष वा मानसेवी संचालक आशिल्लो. तशेंच 'Congress for Cultural Freedom' हे संस्थेचो सुर्वेकसावन तो वांगडी आसलो. १९६५ त ताका शांततायेच्या वावराखातीर 'रेमन मागसाय' हो आंतरराश्ट्रीय पुरस्कार मेळ्ळो.

ताची घरकान्न प्रभावतीदेवी हिका १५ एप्रिल १९७३ दिसा मरण आयलें.

देशांतलो भ्रश्टाचार, दुबळ्या घटकांचे उदरगतीकडेन जाल्लें दुर्लक्ष ह्या प्रस्नांनी अस्वस्थ जावन ताणें देशाक 'संपूर्ण क्रांती'ची गरज आसा, ही भूमिका घेतली. सत्ता केंद्राभोंवतणी आनी संपत्तीच्या प्रभावाखाल आशिल्ल्या राजकारणाचो भेस करून जनहिताचें राजकारण निर्माण करप आनी नैतिक, संस्कृतीक, वैचारिक मळार मुळाव्यो सुदारणा घडोवन हाडून ताचेवरवीं जातिविरयत आनी वर्गविरयत समाजाची निर्मिती करप, हें संपूर्ण क्रांतीचें उद्दिश्ट आसा, अशें ताणें स्पश्ट केलें.

संपूर्ण क्रांतीक अनुसरून गुजरात राज्यांतलें राजकी सत्तांतर आनी बिहारांतलें आंदोलन हांचो ताणें पुरस्कार केलो. २५ जून १९७५ सावन देशांत आणीबाणी जाहीर जाली आनी जयप्रकाशाक कांय काळ स्थानबध्द केलो. फुडें ताची भलायकी इबाडली, म्हूण ताका मुक्त केलो. ताका ५ म्हयने हॉस्पिटलांत रावचें पडलें. ह्या काळांत जयप्रकाश हाणें सगळ्या मुखेल विरोधी पक्षांक एकठांय हाडून 'जनता पक्ष' नांवाचो एक

पक्ष स्थापन केलो. १९७७ दे लोकसभेचे वेंचणुकेंत जनता पक्षाक मोवमतान जैत मेळ्ळें. भारतीय लोकांनी ताच्या मोलादीक जेवीतकार्याक फाव अशी 'लोकनायक' ही पदवी ताका दिली.

ताणें बरयल्लीं पुस्तकां अशीं: 'Why Socialism' (१९३६), ह्या पुस्तकांत ताणें आपले राजकी भुमिकेची सविस्तर चर्चा केल्या; 'Towards Struggle' (१९४६), ह्या पुस्तकांत राश्ट्रीय चळवळीची कारणमीमांसा उक्तायल्या; 'A plea for the reconstruction of Indian Polity' आनी 'From Socialism to Sarvodaya' (१९५९).

- कों. वि. सं. मं.

जरथुश्त्र: पारशी (जरथुश्त्री) धर्माचो संस्थापक. झरथुष्ट्र वा झोरोआस्टर अशींय ताचीं नांवां रुढ आसात. जरथुश्त्राच्या काळाविशीं निश्चित म्हायती मेळना. 'अवेस्ता' साहित्याविशींचे आर्विल्ले बरपावळीप्रमाण जरथुश्त्राचो काळ इ.स.प. ६५० च्या सुमाराक आसूंक जाय, अशें कांय युरोपीय जाणकार मानतात. कांय पूर्विल्ले ग्रीक लेखक मात ताचो काळ इ.स.प. सुमार ६२०० वा ताच्याकूय पयलींचो अशें मानतात. 'अवेस्ता' धर्मग्रंथांतलो, जरथुश्त्राचे विचार आशिल्लो 'गाथा' नांवाचो अध्यात्मविद्याविशींचो जो मंत्रविभाग आसा, तो ऋग्वेदांतल्या सूक्तांच्या समकालीन आसा, अशें मत कांय जाणकारांनी परगटायलां. देखून, गाथांचो आनी जरथुश्त्राचो काळ ऋग्वेद संहितेइतलो पूर्विल्लो आसा, अशेंय एक मत आसा. वेगवेगळे पुरावे मतींत घेवन, जरथुश्त्राच्या गाथांचो रचनाकाळ इ.स.प. सुमार १,५०० वर्सांइतलो आसूंक जाय, अशें म्हण्टात.

जरथुश्त्राचो जल्म इराणचे वायव्येक आशिल्ल्या आझरबैजान प्रांतांतल्या रे नावाच्या गांवांत फरवरदिन म्हयन्यांतल्या खोर्दादच्या दिसा (पारशी नव्या वर्साचो पयलो दीस) जालो अशें म्हण्टात. 'देनकर्त' च्या सातव्या भागांत जरथुश्त्राच्या जल्माविशींची अपूर्प कथा आयल्या. प्रत्यक्ष अहुर मज्दाचें तेज आशिल्लो दिव्य अंश दोग्धोवाच्या पोटांतल्या गर्भांत येवन रावलो आनी तें दिव्य तेज आशिल्लो जरथुश्त्र जल्माक आयलो, अशें ते कथेचें सार आसा. जरथुश्त्राच्या जल्माउपरांत पुराय धर्तरेन धादोसभरीत जावन म्हळें, 'स्पितम घराण्यांतलो आथ्रव जरथुश्त्र जल्माक आयिल्ल्यान आमचें कल्याण जालें.'

जरथुश्त्राचो उदय जावचेपयलीं इराणांत धर्माच्या नांवाखाल अंधश्रध्दा, मंत्रतंत्र, भूतपिशाच्च, तामसी आचारविचार, आसुरी आनी क्षुद्रशक्तीवयलो प्रजेचो विश्वास असल्यो वायट प्रवृत्ती वाडीक लागिल्ल्यो आनी सगळ्याक अधर्म माजिल्लो. पुरोयत लोकांचो राजा, राजवाडे, गिरेस्त, मांडलिक वर्गाचेरुच न्हय, तर पुराय इराणी प्रजेचेर पगडो बशिल्ल्यान सगळी इराणी प्रजा पुरोयत वर्गाच्या हीन आचार-विचारांच्या शेकातळा आशिल्ली.

आपल्या धर्माची थापणूक करतना जरथुश्त्राक पुरोयत वर्गाच्या खर विरोधाक आनी समाजीक छळाक तोंड दिवचें पडलें. तरीकूय देवाचेर अढळ भावार्थ दवरून ताणें आपलें व्रत चालू दवरलें. ताणें इराणी भौसाक उदात्त एकेश्वरवादाची शिकवण दिवन बरे आचार, बरे विचार आनी बरें कर्तुप हांचें दिसपट्टे जिणेंत आचरण करपाची प्रेरणा दिली आनी मनःशांती आनी शाश्वत सुख मेळोवपाखातीर सदाचाराची नितळ-निवळ जीण जियेवपाक शिकयलें.

'गाथा' (यस्न २९.१) त अशें म्हळां, की 'धर्तरेच्या आत्म्यान (गैंउश् उर्वा) परमेश्वराकडेन काळजांतल्यान अशी प्रार्थना केली की धर्तरेचेर पातकां आनी अनीत वाडत आसा. ह्या अधर्मापसून आनी विनाशापसून सृश्टीचें रक्षण करपाखातीर हे परमेश्वरा (अहुर मज्दा), तुजेबगर आतां बुसरो कोणूच तारूंक शकना.'

अहुर मज्दाची कृपा आनी आशीर्वाद मेळोवपाखातीर जरथुश्त्रान धा वर्सां एकांतांत रावन आत्मचिंतन केलें. आपल्यो इत्सा, व्यथा आनी दुखखां ताणें परमात्मचिंतनात आसतना वा प्रार्थना रुपान अहुर मज्दाक सांगलीं. अहुर मज्दाचे कृपेन ज्ञान आनी प्रेरणा घेवन ताणें आत्मोध्दार केलो आनी दैवी प्रेरणेवरवीं लोकांचो उध्दार करपाच्या वावराक सुरवात केली. परमात्मचिंतनात आसतना ज्या गूढ तत्त्वांची आनी खोल विचारांची जरथुश्त्राक स्फूर्त मेळ्ळी, ते विचार 'गाथा' रुपान अवेस्ता साहित्यांत अजूनय जावन उरल्यात.

जरथुश्त्रान प्रत्यक्ष अहुर मज्दावांगडा आत्मसंवाद करून ज्ञान आनी मार्गदर्शन मेळयलें, हें 'गाथा' - यस्न ४४ हाचेवेल्यान स्पश्ट जाता. गरीबी, दुखख हांकां लागून निर्शेल्ले मनीस जिणेंत नवी उर्बा, उमेद आनी उजवाड हाडपाचो यत्न जरथुश्त्रान केलो. लोकांक जागोवन सदाचरणाचें म्हत्व पटोवन दिवपाचे यत्न ताणें केले. तशेंच जनावरांचे बळी दिवप, जनावरांक छळप, सोमपान (होमपान) करप असले उपदेश करपी तेन्नाच्या फटीच्या धर्मगुरुंपसून शादूर रावपाची शिटकावणी ताणें लोकांक दिली. दैवी जिणेपसून पयसावनासतना स्वताच्या सुखाखातीर आत्मविश्वास बाळगून मनशान आत्मनिर्भर कशें जावचें, हें ताणें शिकयलें. आत्मनिर्भर जावपाचो दैवी संदेश आनी उपदेश आयकुपाखातीर जरथुश्त्राकडेन इराणच्या वेगवेगळ्या वाठारांतले जायते लोक येवपाक लागले. ताचे शिकवणींत विवेक आनी विचारस्वातंत्र्य हांचें दर्शन घडटा. सुरवातीक-सुरवातीक ताच्या उपदेशाक बरो प्रतिसाद मेळ्ळोना. आपले यत्न निर्फळ जातात आनी आपल्याक निश्ठावंत अनुयायी मेळनात, म्हूण जरथुश्त्र कश्टी जातालो. 'गाथा' - यस्न ४६ त ताची ही तळमळ दिसून येता. हे कश्टी वृत्तीन तो परमात्म्याक 'हांव खंय वचूं? पावल खंय घालूं?' अशी कळवळून प्रार्थना करतालो. फुडें ताका अस्तंत इराणांतल्यान उदेंत इराणाकडेन वचपाची ईश्वरी प्रेरणा मेळ्ळी.

आपल्या नव्या धर्माचो प्रचार करीत तो निमाणो राजा विश्तास्प हाच्या दरबारांत बॅक्ट्रियांतल्या (सद्याच्या अफगाणिस्तानांतल्या) बाल्ख हांगा गेलो. ल्हव ल्हव ताका जायते अनुयायी मेळ्ळे. स्पितम कुळांतल्या हएचत्-अस्पाच्या वंशजांनी जरथुश्त्राकडल्यान सगळ्यांत पयलीं दीक्षा घेतली (गाथा-यस्न ४६.१५). तेउपरांत व्होग्व घराण्यांतल्या फॅरसओश्त्रान जरथुश्त्राकडल्यान नव्या धर्माचो उपदेश घेतलो. ताच्या धर्मविचारांचेर आपलो पुराय भावार्थ दवरून कितल्याशाच लोकांनी ताचो नवो धर्म आपणायलो. राजा विश्तास्प लेगीत जरथुश्त्राचो अनुयायी जालो. अशेतरेन जरथुश्त्री वा पारशी धर्माचो प्रसार नेटान वाडून तो इराणचो राश्ट्रीय धर्म जालो.

जरथुश्त्रान केल्या पर्जळीत वावराची सगळ्यांनी तुस्त तोखणाय केली. गाथेउपरांत रचिल्ल्या 'अवेस्ता' धर्मग्रंथांत बरे आचार-विचार-कर्तुपांचें अधिश्ठान आशिल्लो म्हान मनीस म्हूण ताची व्हडवीक गायल्या. जरथुश्त्रान सगळे प्रजेक आपलो पारशी धर्माविशींचो दिव्य संदेश दिवन आत्मनिर्भर जीण जियेवपाक मार्गदर्शन केलें. इराणी प्रजेक शुध्द आनी पवित्र विचारांची प्रेरणा दिवन ताणें उदरगतीचो नवो मार्ग दाखयलो. म्हान विभूतिच्या तोलामोलाचो वावर केल्लो जरथुश्त्र इराणी प्रजेच्या काळजांत शेंकड्यांनी वर्सां मानाची सुवात मेळोवन बसलो. अवेस्ता उपरांतच्या पारशी साहित्यांत जरथुश्त्राच्या दिव्य जिविताविशीं जायत्यो चमत्कारीक कथा आनी आख्यायिकांची भर पडली.

जरथुश्त्राचे शिकवणींत मनाचे आनी कुडीचे पवित्रतायेचे राखणेविशीं खूब म्हत्व आसा. कसल्याच कारणाक लागून देह (खास करून मेल्ल्या देहाच्या संसर्गाक लागून) अपवित्र जावंचो ना, हाची त्या धर्मांत जतनाय घेतल्या. पावित्र्यरक्षणाविशींच्यो बारीक-सारीक सुचोवण्यो 'अवेस्ता' च्या 'वेंदिदाद' नांवाच्या भागांत आसात.

जरथुश्त्राच्या मरणाविशीं अवेस्तांत कसलोच उल्लेख मेळना. पेहलवी ग्रंथांत, ताका एका अग्निमंदिरांत (अग्यारींत) तुरबरातूर नांवाच्या अधमाच्या हातांतल्यान मरण आयलें, असो उल्लेख आयला. मरणावेळार ताची पिराय ७८ वर्सांची आशिल्ली, अशें तातूंत फुडें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

जरदाळू: (हिंदी- ज़रदालू; खुबनी; इंग्लीश-ॲप्रिकॉट; लॅटीन-प्रूनस

आर्मेनियाका; कूळ-रोझेसी). हो रुख मुळचो चीन आनी मध्य आशिया वाठारांतलो. आर्मेनिया मार्गान ताचो प्रसार भारत, इराण, ईजिप्त आनी ग्रीस ह्या देशांत जालो. आर्मेनियांत हाची जायतीं वर्सां लागवड जाताली. देखून ताच्या लॅटीन नांवात ताचो उल्लेख आसा. अलेक्झांडर द ग्रेट हाच्या काळांत हो रुख युरोपांत पावलो. वायव्य हिमालयांत हो रुख मोट्या प्रमाणांत जाता. उत्तर भारतांत काश्मीर, हिमाचल प्रदेश, कुलू आनी कुमाऊँ तेचपरी सिरिया, इराण आनी इराक ह्या वाठारांनी ह्या रुखाची लागवड करतात. अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, आफ्रिका, इटली, फ्रांस, स्पेन आदी वाठारांत वेपारी नदरेन ह्या रुखाची लागवड करतात.

जरदाळूच्या रुखाची उंचाय सुमार ९-१० मी. आसता. कांडाची साल तांबसार आसता. पानां सादीं, एकाफाटल्यान एक, तांतयां आकाराचीं, ५-९ सेंमी. लांब तोंकांचीं आनी कांटे आसतात. फूल तांबसार आनी एकोडेंच येता, ताका देंठ आसना. ह्या रुखाक मध्यम आकाराचीं (आवाळ्यांयेदीं) घट्ट फळां येतात, जीं पिकतकच तांबसार हळडुवीं जातात. भायली साल गोड आसता. फळाच्या कट्ट्याचेर एकेवटेन दाट कड आसता. बी गडद पुडीकोराची आनी खावपाक रुचीक आसता.

समशीतोश्ण हवामान आनी रेवाळ जमनींत जरदाळूची लागवड बरी जाता. 'कैशा', 'न्यू कॅसल', 'रॉयल', 'शिप्ली अर्ली' आनी 'सेंट अँब्रोझ' ह्यो जरदाळूच्यो जाती चड म्हत्वाच्यो. रानवट जरदाळू वा सप्ताळूच्या खांदयांचेर बऱ्या जरदाळूचे दोळे भरून कलमांचीं गार्फां करतात आनी ६-८ मी. अंतराचेर लायतात. कलमां लावन वर्स जातकच रुखाक आकार दिवपाक भुंयेपसून सुमार ५०-७५ सेंमी. उंचायेचेर ताचो वयलो भाग कापून उडयतात.

उपरांत कांडाचे कुशीक नव्यो खांदयो येवपाक दिवन रुखाच्या विस्ताराक आकार हाडटात. पयल्या हंगामाच्या शेवटाक दवरिल्ल्यो ३-५ खांदयो कातरतात. फुडें ३-४ वर्सांनी आनी उपरांत खांदयांची दाटी जावंची न्हय, म्हूण खांदयो कातरतात. हाका लागून विस्ताराच्या मध्य भागाक जाय तसो सूर्यप्रकाश पावन ताचेर फुलांचो चंवर येता. लागवडी उपरांत ४-५ वर्सांनी ह्या रुखाक दाट फळां येतात. फुडें ३०-३५ वर्सां मेरेन हीं फळां येत रावतात. पिकिल्लीं फळां खातात आनी कांय फळां सुकयतात. सुकिल्लो जरदाळू अफगाणिस्तान ह्या देशांतल्यान भारतांत येता.

उपेगः सुकीं फळां वा डब्यांत बंद केल्ल्या जरदाळूच्या फळांक बरें मोल मेळटा. साल आनी बियो जायत्या खावपाच्या पदार्थांनी वापरतात. देखीक- आइसफ्रूट, गोड पदार्थ. सौंदर्यप्रसाधनांत, वखदांत आनी रांदपाक बियांच्या तेलाचो उपेग करतात. तेचपरी दिव्यांतूय ह्या तेलाचो वापर करतात. जळव आनी साऱ्याखातीर पेंड उपेगी पडटा. फळांत आशिल्ल्या म्हौवल्यांत साकर, थायामीन, लोह आनी 'अ' जीवनसत्व आसता. बियेची कट्टी चड क्रियाशील केल्ल्या कार्बनाखातीर उपेगी पडटा. लांकूड गोबरा रंगाचें आसता आनी ताचेर गडद पुडीकोराच्यो आनी चित्रविचित्र रंगाच्यो आकृत्यो आसतात. लांकूड घट्ट आसता आनी जायते तरेन ताचो उपेग करतात.

रोगः जरदाळूच्या झाडाक जावपी रोगांत खैरा (canker) वा डिंक्या (gummosis) हो एक म्हत्वाचो रोग आसा. 'स्यूडोमोनस' वंशांतल्या सूक्ष्मजीवांक लागून हो रोग जाता. कांड, खांदयो आनी फळां हांचेर हो रोग दिश्टी पडटा. ते भायर पानावेले तिबे, पुडीकोराचो तांबेरा हे सारके ल्हान ल्हान रोग जरदाळूच्या रुखाक जातात.

- कों. वि. सं. मं.

जरीआई-मरीआईः एक उग्र आनी तापट स्वभावाची क्षुद्रदेवता. 'जरी' म्हळ्यार जोर वा दुयेंसाची धाम आनी 'मरी' म्हळ्यार देवी, पटकी सारकिल्या रोगाची धाम. रोग, दुयेंस, पिडा हांची देवता म्हूण जरीआई-मरीआईक वळखतात.

जरीआई-मरीआईक वेगवेगळ्या वाठारांत वेगवेगळ्या नांवांनी वळखतात. अस्तंत महाराष्ट्रांत मरीआई, विदर्भांत मरीमाय, उत्तर प्रदेशांत मरीमाई, मारी वा मरीभवानी म्हण्टात. दक्षिण भारतांत तिका 'जरी-मरी' वा 'जरीआई-मरीआई' म्हण्टात. दक्षिण भारतांतले पोलेरम्मा ग्रामदेवतेक मरीआईचेंच रूप मानलां.

जरीआई-मरीआईचे उत्पत्तीविशीं जायत्यो कथा सांगतात. तातूंतली एक अशीः

एका चांडाळान आपूण ब्राह्मण म्हूण सांगून एके ब्राह्मण चलयेकडेन लग्न केलें. कांय काळाउपरांत ते चलयेक चांडाळाचें कपट समजलें. तिणें ही घडणूक आवय-बापायक सांगली आनी तिडकीभरशीं घोवाक आनी स्वताक श्राप दिलो. त्या श्रापान ती 'मरी' जाली. घोव श्रापाक लागून रेडो जालो. तिचीं भुरगीं कोंबडी आनी बोकडी जालीं. मरी आई ही मूळ आंध्र प्रदेशांतली आसूंये, अशें प्र. कृ. प्रभुदेसाय हाचें मत आसा.

जरी-मरीचें स्थान गांवांत एका कोनशाक वा गांवांभायर एकाद्र्या झाडा-पोंदा आसता. हे देवतेची देवळांतूच प्रतिश्ठापना करपाक जाय, असो नेम ना. कांय कडेन सैमीक अवस्थेंत आशिल्ली तर कांयकडेन वस्त्रां न्हेसयल्ली जरी-मरीची मूर्त भारतांत दिश्टी पडटा.

कर्नाटकांत कारवार जिल्ह्यांत शिंसी हांगा मारीचें एक देवूळ आसा. दर वर्सा थंय जात्रा भरता. तेन्ना तिका कोंबडो, बोकडो, मेंढो, रेडो हांचो बळी दितात. देवीची मूर्त लांकडाची आनी शेंदूरान भरिल्ली आसता. उत्तर प्रदेशांत तिका वयलेवरीच बळी दितात. बळी दितना जनावराची तकली एका घावांत वेगळी करपाक जाय, असो बळीविधीचो नेम आसा. तिका संतुश्ट केल्यार गांवावेली रोग पीडा ना जाता, असो समज आसा.

महाराष्ट्र तशेंच दक्षिण भारतांत मरीआईचे पूजा विधींत कोडूलिंबांच्या पाल्याक खास म्हत्व आसा. पोतराज हो मरीआईचो उपासक वा भगत आसून ताचेवतीन मरीआईक प्रसन्न करची, असो समज आसा. कांय कडेन पोतराजाक 'जरीमरी' वा 'कडक लक्ष्मी' म्हण्टात. गांवांत आयिल्ल्या रोगाचे सांथीचो नाश करपाक मरीआईचो गाडो गांवचे शिमेमेरेन पोतराज व्हरता. मंगळारा वा सुक्रारा हो गाडो गांवचे शिमेमेरेन व्हरपाचो विधी जाता. ताका लागून वायट पीडा, रोग गांवचे शिमेभायर वतात, असो लोकांचो भावार्थ आसा. हो गाडो गांवचे शिमेभायर व्हरपाचे विधीक 'जरी-मरीची जात्रा' म्हण्टात.

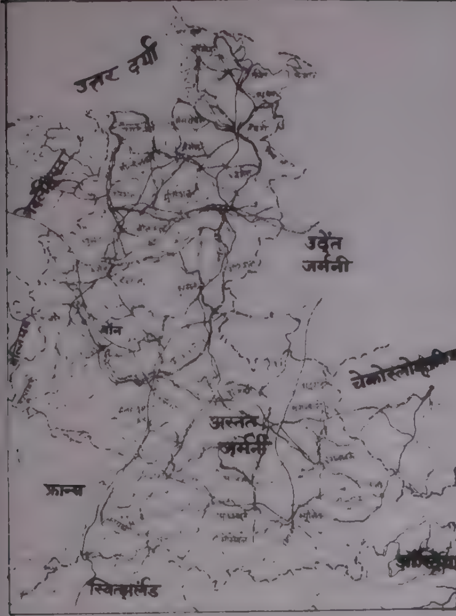
भाविक लोक तिका जायत्यो आंगवणी करतात. उज्यावेल्यान चलप, स्वताच्या शरीराक दाभण वा सुयो तोपप, फाटीक हूक तोपप, असल्या खर आंगवणींचो तातूंत आस्पाव जाता.

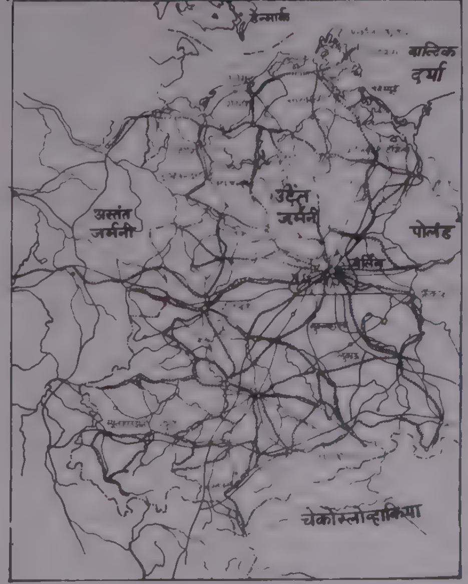
- कों. वि. सं. मं.

जर्मनी (अस्तंत/उदेंत): मध्य युरोपांतले उद्येगीक आनी अर्थीक नदरेन उदरगतीक पाविल्ले दोन देश. जर्मनीक पयलींसावन 'युरोपाचें काळीज' अशें म्हण्टात. एकवटीत आशिल्ल्या ह्या राश्ट्राचे १९४९ त दुसऱ्या म्हाझुजाच्या परिणामांतल्यान अस्तंत जर्मनी (फेडरल रिपब्लिक ऑफ जर्मनी) आनी उदेंत जर्मनी (जर्मन डेमोक्रेटिक रिपब्लिक) अशे दोन वांटे जावन दोन स्वतंत्र देशांची निर्मणी जाली. अस्तंत जर्मनीचो विस्तार ४७° उत्तर सावन ५५° उत्तर आनी ६° उदेंत सावन १४° उदेंत असो आसा. हाचे उत्तर शिमेलागीं डेन्मार्क, उदेंतेवटेन उदेंत जर्मनी आनी चेकोस्लोव्हाकिया, दक्षिणेवटेन स्वीत्झर्लंड आनी ऑस्ट्रिया आनी अस्तंतेवटेन नेदरलँडस्, बेल्जियम, लक्सेंबर्ग आनी फ्रांस हे देश आसात. वायव्य दर्यादिगेलागीं उत्तर दर्या आनी ईशान्येवटेन बाल्टिक दर्या आसात. उत्तर-दक्षिण लांबाय ८२७.२ किमी. आनी उदेंत अस्तंत रुंदाय ४५० किमी. आसा. वट्ट क्षेत्रफळः २,४८,६०१ चौ.किमी.; लोकसंख्याः ६,०८,५२,००० (१९८६). राजधानी- बॉन.

उदेंत जर्मनीचो विस्तार ५०°१०' उत्तर ते ५४°४१' उत्तर आनी ९° ५४' उदेंत ते १५° २' उदेंत. हाचे अस्तंतेवटेन अस्तंत जर्मनी, दक्षिणेवटेन चेकोस्लोव्हाकिया, उदेंतेवटेन पोलंड आनी उत्तरेवटेन बाल्टिक दर्या आसा. वट्ट क्षेत्रफळः १,०८,१७८ चौ.किमी.; लोकसंख्याः १,६६,४०,००० (१९८६). राजधानी- बर्लिन.

भूंयवर्णनः भुगोलिक नदरेन अस्तंत जर्मनीचे पांच वांटे जाल्यात.

उत्तर दर्या देगेलागीं व्हड सकयलो वाठार पातळ्ळा. दर्यालागचो वाठार वाळवंटी आसा आनी मदल्या वाठारावटेन ह्या सकयल्या प्रदेशाची उंचाय ३०० मी. मेरेन वाडत गेल्या. हो वाठार ऱ्हायनसावन उदेंत जर्मनीमेरेन पातळ्ळा. अस्तंत वाठारांत ऱ्हायन न्हंयचे खचदरीचो वाठार येता. अस्तंत जर्मनीचो दक्षिण वाठार पठारां आनी दोंगरांच्या वळींनी भरला. हातूंत ब्लॅक फॉरेस्ट आनी ओडन व्हाल्ट ह्यो मुखेल पर्वतांवळी आसात आनी फुडें त्यो २,००० ते ३,००० मी. मेरेन उंचायेच्या बव्हेरियन आल्प्स ह्या बऱ्याच ऊंच दोंगरांक वचून मेळटात. हे पर्वताचे वळीफुडें स्वीत्झर्लंड आनी ऑस्ट्रिया हे वाठार अस्तंत जर्मनीकडल्यान पयसावल्यात. त्सूकरिपट्स हें अस्तंत जर्मनीतलें सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेमक. समुद्रथरासावन ताची उंचाय ३,२०० मी. आसा. कॉन्स्टन्स हें ह्या देशांतलें सगळ्यांत व्हड सरोवर; पूण ताचो कांय वांटो स्वीत्झर्लंड आनी ऑस्ट्रियांत आसा. देशाचो दक्षिण वाठार सोडीत जाल्यार ह्या देशांतल्यो सगळ्यो न्हंयो उत्तर दर्यावटेन व्हांवत वतात. अस्तंत वाठार ऱ्हायन आनी तिच्या उपन्हंयांनी भरला. मोझेल आनी मेन ह्यो तांतल्यो मुखेल उपन्हंयो. ऱ्हायन न्हंय खचदरींतल्यान सुमार ८०० किमी. अंतरामेरेन व्हांवत वता. उदेंत वाठारांत एम्स, वेझर आनी एल्ब ह्यो न्हंयो आसात. ह्या न्हंयांच्या तोंडालागीं खाडी आसात. दक्षिण वाठारांतल्यान डॅन्यूब न्हंय सुमार ६४० किमी. अंतरामेरेन अस्तंतेसावन उदेंतेवटेन व्हांवता. अस्तंत जर्मनीच्या वायव्य दर्यादिगेलागीं फ्रिझीयन जुंवे आसात. एल्ब न्हंयच्या तोंडालागीं हेल्गोलॅंड नांवाचो ल्हानसो जुंवो आसा.

उदेंत जर्मनीच्या सामक्या उत्तरेवटेनचो बाल्टिक दर्यालागचो वाठार रेंवेचो आसा आनी थंय बऱ्योच ल्हानसान दोंगुल्ल्यो, रेंवेच्यो दोंगुल्ल्यो आनी सरोवरां आसात. मदलो वाठार पिकाळ आनी मळांचो आसलो तरी हांगा कांय वाठारांनी पर्वत आनी रेंव आसा. दक्षिण वाठारांत मिट्ल्जबर्ग पर्वतरांग आनी उत्तर जर्मन मळाचो प्रदेश आसा. हांगा सगळ्याक रानां आसात. फिरव्टेलबेर्क हें एर्ट्सगबिर्ग पर्वतवळीतलें १,२१४ मी. उंचायेचें दोंगरातेमक आसा. बाल्टिक दर्यादिगेलागीं जुंवे उणे आसात. तातूंतलो ऱ्युगन हो सगळ्यांत व्हड. ओडर, नीस, एल्ब, हाफेल, स्प्री, झाले (साल) ह्यो हांगाच्यो मुखेल न्हंयो.

हवामानः जर्मनीचे उत्तर शिमेलागीं दर्या आसलो तरी जमनीचे सुवातीक लागून हवामान सगळेकडेन एकसारकें ना. उत्तरेवटेन दर्यालागच्या वाठारांनी शियाळ्यांत तापमान १७° से. आनी जुलय म्हयन्यांत सुमार १५.६° इतलें आसता.

ऱ्हायनसावन एल्ब न्हंयच्या देगणामेरेन तापमान वेगळ्या प्रकारचें आसता. जानेवारी म्हयन्यांत सादारण -१.१° से. आनी जुलय म्हयन्यांत तें १५.६° से. इतलें आसता. जुलय म्हयन्यांत ह्या वाठारांत झगझगीत सूर्या उजवाड आसता. हांगा पावस उणो पडटा.

एल्ब न्हंयचे उदेंतेवटेन शियाळो बरोच खर जाल्यार गिम सोंसपासारको आसता. जानेवारी म्हयन्यांत सरासरी तापमान -२.२° से. जाल्यार गिमांत २०° से. आसता. सकयल्या वाठारांनी पावस उणो पडटा, पूण अस्तंत वाठारांत पावसाचें प्रमाण चड आसा आनी गिमांत बरोच पावस पडटा. शियाळ्यांत पावसाचें प्रमाण उणें आसता.

बव्हेरिया अल्पायन पर्वताच्या वाठारांत हवामान थंड आसता. जानेवारींत सरासरी तापमान -११.७° से. आनी जुलयांत सरासरी १.७° से. मेरेन आसता. शियाळ्यांत भरपूर हिम पडटा आनी गिमांत पावसाचें प्रमाण चड आसता.

शियाळ्यांत नैर्ऋत्येवटेनच्यान ईशान्येवटेन वारें व्हांवता, पूण गिमांत तें उत्तरेवटेन वता. ह्या वाऱ्याचो हवामानाचेर परिणाम जाता. अल्पायन देगणाच्या वाठारांत आनी मदल्या उंचेल्या वाठारांत वाऱ्याची दिका बदलत आसता. वसंत ऋतूंत फॉन वाऱ्याक लागून बव्हेरियन वाठारावटेन उश्ण आनी सुकें वारें व्हांवता. ह्या वेळार उंचेल्या वाठारांत

हिम वितळटा. न्हायन न्हंयच्या देगणांवटेन व्हांवपी वाऱ्याक लागून वसंत ऋतूंत वाट धुकें पडटा.

हांगा उत्तर दर्यादिगेवटेन वर्सुकी सुमार ७० सेंमी. पावस पडटा. न्हायन न्हंयच्या उंचेल्या वाठारांवटेन आनी दक्षिण जर्मनीवटेन पावसाचें प्रमाण वाडत वता. ब्लॅक फॉरेस्ट पर्वत वाठारांनी सरासरी पावस ८७ सेंमी., हार्ट्झ वाठारांत १५० सेंमी., बव्हेरियन उंचेल्या वाठारांत १५० ते २०० सेंमी. आनी आल्प्स पर्वतवाठारांत २०० सेंमी. पावस पडटा. देगणांच्या वाठारांत पावसाचें प्रमाण उणें म्हळ्यार ७५ सेंमी. इतलें आसता.

वनस्पत आनी मोनजातः अस्तंत आनी उदेंत जर्मनींत युरोपांत सांपडपी वनस्पत आनी मोनजात दिसून येता. बरोच वाठार अरुंद पानांच्या रुखांनी भरला. असल्या रुखांचीं रानां पर्वत वाठारांनी आसात. तेभायर उण्या पावसाच्या वाठारांत पानां झडपी रुखांचीं रानां आसात. स्प्रूस आनी ओक ह्यो दोन झांडांच्यो जाती सगळेवटेन दिसतात. ऊंच पर्वतांच्या वाठारांनी स्प्रूस जाल्यार दर्यादिगेलागीं रेंखटार पायन आनी लार्च रुख आसात. तरातरांचीं फुलझाडां आनी शेळ्याचेय तरेकवार प्रकार हांगा आसात. हरणां, रानडुकर, कोले, बॅजर, बीव्हर हे सारकी मोनजात आसा. ऑटर, लिंक्स हेसारके प्राणी दिश्टी पडटात. न्हंयांनी आनी उत्तर दर्यांत कार्प, टेंच, स्टर्जन, सॅमन ह्या प्रकारचें नुस्तें आसा. रानवटी पाखे, कोगुळ, मेस्त सुकणें, जे, तशेंच स्थलांतर करपी बरींच सुकणीं ह्या वाठारांत सांपडटात.

इतिहासः जर्मनी ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती वा ताचो इतिहास स्पश्ट ना. जर्मन हें नांव घडये न्हायन न्हंयचे उदेंतेवटेनच्या टोळयांच्या संदर्भांत वापरलां आसूंये. उपरांत ट्यूटॉनिक टोळयांनी त्याच वाठारांत राबितो केल्यान तांच्याय संदर्भांत तेंच उतर वापरलां आसूंये, असो अदमास आसा. पूर्विल्ल्या काळांतल्या मनशाच्या अस्तित्वाविशीं थंय कांय कुरवो सांपडल्यात. होमो हायडेलबर्गेनसिस नांवाचो मानववंशीय नमुनो जर्मनींत सामक्याच पोरन्या काळासावन मनशाचें अस्तित्व आशिल्लें, हें सिध्द करता. इ.स. चे सुर्वेक जर्मनींत विंगड विंगड पंगडांनी राबितो केल्लो. ज्यूलियस सीझरान जर्मनीचो कांय वाठार जिखिल्लो. फुडें ह्या वाठाराचो तो सुभेदार आशिल्लो.

इसवी सनाचे सुर्वेकसावन सुमार २५० वर्सांचो काळ म्हळ्यार जर्मन पंगडांचो एकमेकांमदल्या झुजाचो आनी रोमन सम्राटांवांगडा जाल्ल्या लडायांचो काळ आशिल्लो. हातूंत केन्नाय थळाव्या पंगडाक तर केन्नाय सम्राटांक जैत मेळटालें. पांचव्या शतमानांत हूण आनी हेर टोळयांचो जर्मनींत शेक चलतालो. ह्याच काळांत व्हडा प्रमाणांत जर्मनीचें किरिस्तांवकरण जालें. आठव्या शतमानाचे सुर्वेकमेरेन थंय मेरोव्हिंजियन घराण्यांतल्या राजाचो शेक आशिल्लो, उपरांत कॅरोलिंजियन घराण्यांतले राजा चड बळिश्ट जाले. तांतलो सगळ्यांत चड नामनेक पाविल्लो राजा म्हळ्यार शार्लमेन. ताणें बऱ्याच पंगडांचेर जैत मेळयल्लें. ताचे उपरांत ह्या राजघराण्याचें बळगें उणें जायत गेलें. ९११ सावन फुडें जर्मनींत राजा वेंचून काडपाची पध्दत सुरू जाली. इतले मजगतीं रोमन सम्राट आनी जर्मन राजा हांचेमदीं सत्तेखातीर सर्त चालूच आशिल्ली. १० व्या शेंकड्याचे सुर्वेक सॅक्सन घराणें मुखार आयलें. त्या घराण्याच्या राजांनी सुमार १०० वर्सां राज्य केलें. ह्या घराण्याच्या काळांत जर्मन साम्राज्याक पवित्र रोमन साम्राज्य अशें नांव मेळ्ळें (९११-१०२४). उपरांत फ्रॅंकोनियन घराणें मुखार आयलें. ताचें राज्य सुमार २५० वर्सांखातीर ह्या राश्ट्राचेर चलतालें (१०२४-१२७३). फुडें हॅप्सबर्ग, लक्सेंबर्ग, बव्हेरिया ह्या सारक्या थळांचेर राजांनी १५० वर्सां राज्य चलयलें (१२७३-१४३८). उपरांत ऑस्ट्रियांतलें राजघराणें फुडें आयलें. त्या घराण्याची सत्ता सुमार ३५० वर्सां आशिल्ली (१४३८-१७९२). ऑस्ट्रियन घराण्यांतलो पयलो मॅक्समिलीयन हाचे कारकिर्दींत मार्टिन ल्यूथर मुखार आयलो. ताणें किरिस्तांव धर्मसुदारणेची व्हड चळवळ केली. हे चळवळीखातीर तीस वर्सांचें झूजय जालें (१६१८-४८). तरीपूण बरींच वर्सांमेरेन प्रॉटेस्टंट पंथ हांगा रिगूंक पावलो ना. प्रॉटेस्टंट चळवळ आनी झुजां हांच्या परिणामांतल्यान सतराव्या शतमानाच्या शेवटाक जर्मनींत बरींच ल्हानव्हड राज्यां अस्तित्वांत आयलीं. ऑस्ट्रिया, बव्हेरिया, सॅक्सनी, हॅनोव्हर, ब्रांडनबुर्क, प्रशिया हीं तातूंतलीं कांय म्हत्वाचीं आशिल्लीं.

सॅक्सनीचें राज्य उत्तर एल्ब हांगा बोहिमीया आनी ब्रांडनबुर्क हांचेमदीं आशिल्लें. थंयचें व्हेटीन हें राजघराणें प्रॉटेस्टंट आशिल्लें. हॅनोव्हर घराणेंय प्रॉटेस्टंट आशिल्लें. ऑस्ट्रिया आनी सॅक्सनी हांचेमदले संबंद इबाडिल्ले. सतराव्या शेंकड्यांत हेर कडल्या बऱ्याच राजांनी सॅक्सनी आनी ऑस्ट्रिया हांचे संबंद सुदारपाचे यत्न केले. दुसरो फ्रेडरीक (१७४०-१७८६) हाच्या फुडारपणाखाल प्रशियाचें राज्य हेर सगळ्या राज्यांपरस बळिश्ट जालें. फ्रेंच राज्यक्रांती आनी नेपोलियनाच्या झुजाच्या वेळार जर्मनीत राश्ट्रवादी विचारांक पोसवण मेळ्ळी. १८४८ त जाल्ले चळवळीन संसदीय पध्दतीखाला जर्मनीचें एकीकरण करपाचे यत्न केले. १८४९ त फ्रॅंकफर्ट संविधान तयार करून जर्मनीचें एक संघराज्य निर्माण जालें. हाका चडशे सगळ्याच जर्मन राजांची मान्यताय मेळ्ळी. पूण लोकशाय हाडपाचो हो यत्न पुरायपणान शक्य जालो ना आनी १८५० मेरेन एकीकरणाचे यत्न फसले.

१८५८ फ्रेडरिक विल्यमाचो भाव पयलो विल्यम राजा जालो. लश्करी सुदारणा करपाचो ताचो यत्न पार्लमेंटाक लागून शक्य जालो ना. ताणें प्रशियाचो फ्रांसांतलो राजदूत ऑटो फॉन बिस्मार्क हाका मंत्रीमंडळ घडोवपाखातीर आपोवणें धाडलें. बिस्मार्कान आपल्या कर्तुत्वाच्या नेटार जर्मनीचें एकीकारण घडयलें आनी १८७१ त जर्मन राज्य अस्तित्वांत आयलें.

बिस्मार्कान विंगड विंगड पक्षांवांगडा बरे संबंद दवरून आपली सुवात घट केली. ह्या काळांत समाजवादाचो प्रसार जर्मनीत जावंक लागिल्लो. पूण १८९० त दुसरो विल्यम कैसर राजा जाल्या उपरांत ताचे आनी बिस्मार्कांचे संबंद इबाडले आनी त्याच वर्सा बिस्मार्कान आपलो राजीनामो दिलो.

१८९० ते १९१४ मेरेन जर्मनीन वसाहतीवटेन आपलें लक्ष घालूंक सुरवात केली आनी नौदलाची वाड केली. दुसऱ्या विल्यम कैसरान कामगारांखातीर बऱ्योच नव्यो येवजणी तयार केल्यो. बिस्मार्काचे कारकीर्दींत आंतरराश्ट्रीय पांवड्याचेर फ्रांस आनी रशियावांगडा जर्मनीचे संबंद पयसावले. विल्यम कैसरान ते पर्थून घट करपाचे यत्न केले. जर्मनीन इंग्लंडावांगडा वसाहत कबलात करून इंग्लंडाक उदेंत आफ्रिकेंतले कांय वाठार दिवन हेल्गोलॅंडचो जुंवो घेतलो. दुसरेवटेन फ्रांस आनी रशिया हांचेमदले संबंद वाडीक लागले आनी १८९३ त तांणी जर्मनीआड लश्करी कबलात केली. १८९७ त जर्मनीन चीनाचो कांय वाठार जिखून घेवन आपली वसाहत वाडयली. जर्मनीची लश्करी शक्त इतलेमजगतीं बरीच वाडिल्ली. वसाहतींच्या झुजांतल्यान जर्मनीची हेर साम्राज्यवादी राश्ट्रांवांगडा दुस्मानकाय निर्माण जाल्ली. हे गजालींतल्यान १९१४ त पयलें म्हाझूज सुरू जालें. पयलीं ह्या झुजांत जर्मनीक सगळेकडेन जैत मेळ्ळें. पूण १९१७ उपरांत हेर राश्ट्रांनी जर्मनीक पराभूत केलो.

९ नोव्हेंबर १९१८ त सम्राट कैसरान राज्य सोडलें. जर्मनीतली राज्यसत्ता काबार जावन थंय प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली. रोझा लक्झेंबर्ग आनी कार्ल लीपकनेख्त हांच्या फुडारपणाखाल हंगामी सरकार सत्तेर आयलें. राश्ट्रीय संविधान परिशद घेवपाचें थारलें. जानेवारी १९१९ त, बर्लिनांत जाल्ले दंगलींत लक्झेंबर्ग आनी लीपकनेख्त हांचे खून जाले. १९ जानेवारीक वेंचणुको जावन ६ फेब्रुवारी दिसा राश्ट्रीय संविधान परिशदेची बसका जाली आनी फ्रेडरीक एबर्ट हाची जर्मन प्रजासत्ताकाचो पयलो अध्यक्ष म्हूण नेमणूक जाली. ह्याच काळांत बर्लिनांत कम्युनिस्टांनी बंड केलें; बव्हेरियांत सोव्हिएत प्रजासत्ताकाची थापणूक जाली, पूण सरकारान ह्यो दोनूय गजाली पुरायपणान काबार केल्यो. फ्रांसाचे

सलावणेक लागून व्हायनलँड प्रजासत्ताकाची निर्मणी जाली; पूण त्याच्या नागरिकांच्या विरोधाक लागून तें चड काळ तिगून उरलेंना. २३ जून १९१९ दिसा जर्मनीन व्हर्सायची कबलात मानून घेतली. ३१ जुलय १९९१ दिसा वायमार संविधान लागू जालें. कम्युनिस्ट आनी तांचे विरोधक हांचे मजगतीं ल्हान व्हड झुजां जावंक लागलीं. मार्चांत सर पातांत बंड जालें, पूण तेंय मोडून उडयलें. वायमार संविधानाप्रमाण जर्मनी हें प्रजासत्ताक राश्ट्र म्हूण घोशणा जाली. अध्यक्षाची वेंचणूक राश्ट्रीय थराचेर जावन ताची मुदत सात वर्सांखातीर थारायली. पूण वायमारचें संविधान लागू करपाखातीर, जाय तशी संद मेळूंक शकलीना. व्हर्सायची कबलात मान्य करून घेतिल्यान तांचेआड लोकांमदीं वायट मत निर्माण जालें. जर्मनीचो हेर युरोपीय राश्ट्रांनी अपमान केला, अशी भावना लोकांमदीं खर जावंक लागली. बिस्मार्कान निर्माण केल्ले राश्ट्रीय पक्ष काबार जाले. अर्थीक मळाचेर जर्मनीची परिस्थिती सामकीच इबाडली. देशाभितर नवे पक्ष आनी नव्यो संघटना निर्माण जावन वायमार प्रजासत्ताक आनी व्हर्सायचे कबलातीक खर विरोध करूंक लागल्यो. १९२५ त वायमार प्रजासत्ताकाचो अध्यक्ष एबर्ट हाका मरण आयलें. १९२७ त देशाचो मुखेल फुडारी हिंडेनबर्ग हाणें पयल्या म्हाझुजांतल्या पराभवाचो धिक्कार केलो.

इतले मजगतीं नॅशनल सोशलिस्ट पार्टी (नाझी) ह्या पक्षाची शक्त दिसानदीस वाडत वताली. तांणी बव्हेरियांत उठाव करपाचो यत्न केलो, पूण तांकां जैत मेळ्ळें ना. ह्या पक्षाचें फुडारपण अॅडोल्फ हिटलर हाचेकडेन आशिल्लें. ताणें नवें राश्ट्रवादी तत्त्वगिन्यान मुखार मांडपाक सुरवात केली आनी देशांतल्या कितल्याशाच लोकांचें फाटबळ मेळयलें. जर्मन राश्ट्राक पर्यून एकदां सगळ्यांत बळिश्ट करपाचें ताचें सपन आशिल्लें. नाझीवाद हे ताचे विचारसरणेन सगळेवटेन येस मेळोवंक सुरवात केली. हाचेपयलीं ताणें बंड करून प्रजासत्ताक मोडपाचो यत्न केल्लो, पूण तो फळादीक जावंक नाशिल्लो. १९३० त जाल्ल्या वेंचणुकांनी हिटलराच्या नाझी पक्षाक भोवमत मेळ्ळें. ताचो व्हर्सायचे कबलातीक आशिल्लो खर विरोध, हें ह्या जैताचें मुखेल कारण आशिल्लें. तांणी कम्युनिस्टांक विरोध करूंक सुरवात केली. राश्ट्रीयत्वाची घोशणा दिवन नाझी पक्षान सगळेवटेन दहशतवाद सुरु केलो. इतले मजगतीं हिंडेनबर्गान सगळीं सुत्रां आपल्या हातांत दवरून हिटलराच्या पक्षाक फाटीं ओडपाचो यत्न केलो; पूण १९३३ त हिटलराची वाडत वचपी शक्त मतींत आयिल्ल्यान हिंडेनबर्गाक, हिटलर हो जर्मनीचो चॅन्सलर म्हूण घोशणा करची पडली.

नाझी कामगार संघटनेन वंशभेद आनी राश्ट्रीय प्रस्नांचेर कामगारांमदीं फाटबळ मेळयलें. १९२९ सावन संवसारीक अर्थीक मंदीचो जर्मनीचेर वायट परिणाम जाल्लो. हिटलरान लोकांक एक नवी आशा दाखोवन कम्युनिस्ट आनी हेर संघटनांक काबार करूंक सुरवात केली. मार्च १९३३ त, जाल्ल्या वेचणुकांनी पर्यून नाझीक भोवमत मेळ्ळें. १३ मार्चाक संसदेन सरकाराक हुकुमशाय अधिकार दिवपी कायदो मानून घेतलो. हाचो परिणाम म्हूण जर्मनींत फकत नाझी हो एकूच पक्ष अस्तित्वांत उरलो. दुसऱ्या खंयच्याच पक्षाची थापणूक म्हळ्यार राजद्रोह थारलो. २ ऑगस्ट १९३४ दिसा हिंडेनबर्गाक मरण आयलें आनी हिटलर जर्मनीचो राश्ट्राध्यक्ष जालो. १९३५ त हिटलरान व्हर्सायची कबलात उक्तेपणान न्हयकारली. जर्मनी आनी ऑस्ट्रिया एकठांय हाडपाखातीर नाझी पक्षान कट करून ऑस्ट्रियाचो चॅन्सलर डॉल्फस हाचो खून केलो; पूण इटलीच्या धोरणांक लागून ऑस्ट्रिया आपले सत्तेखाला हाडप जर्मनीक शक्य जालें ना. हिटलरान जर्मनीत सक्तीचें लश्करी शिक्षण दिवंक सुरवात केली. १९३८ मेरेन जर्मनीकडेन खडेगांठ सैन्य, आर्विल्लीं शस्त्रां आनी फुडारिल्लें विमानदळ तयार जालें. त्याच वर्सा ऑस्ट्रियाचेर घुरी घालून जर्मनीन तो देश जिखलो. चेकोस्लोव्हाकियांतल्या जर्मनांक राखण दिवपा निमतान जर्मनीन थंयच्या कारभारांत लक्ष घालूंक सुरवात केली. सप्टेंबरांत सुडेटन वाठाराचेर जर्मनांनी आपलो शेक पातळायलो. मार्च १९३९ त, बोहेमिया आनी मोरॅव्हिया हेय वाठार आपले सत्तेखाला हाडले आनी पोलंडावांगडा अनधिकृत झूज सुरू केलें. ३ सप्टेंबर १९३९ दिसा पोलंडचे राखणदार ह्या नात्यान इंग्लंड आनी फ्रांसान जर्मनीआड झूज सुरु केलें आनी दुसऱ्या संवसारीक म्हाझुजाक सुरवात जाली. हिटलर आनी स्टॅलिन हांचेमजगतीं हाचेपयलींच जर्मनी-रशिया झुजबंदीची कबलात जाल्ली.

सुर्वेक जर्मनीक फकत फ्रांस आनी इंग्लंड ह्या दोन देशांवांगडा झूज करचें पडलें. जर्मनी, इटली आनी जपान हांची एकवटीत शक्त बरींच जैतां मेळोवंक लागली, तशें ह्या तीनूय राश्ट्रांचें बळगें उणें जावंक लागलें. फ्रांस आनी इंग्लंड हांच्यो वसाहती संवसारभर आशिल्ल्यान तांकां थंयसावन अन्न आनी लश्कर हांची पुरवण जाताली. पूण ह्या तीन राश्ट्रांची परिस्थिती तशी नाशिल्ली. अमेरिकेचें फाटबळ इंग्लंडाक आशिल्ल्यान थंयसावनूय बरेंच पालव इंग्लंडाक मेळटालो. फ्रांसाचो पुरायपणान पराभव जालो आनी झुजबंदीची कबलात मोडून २२ जून १९४४ दिसा हिटलरान रशियेचेर घुरी घाली. जर्मनीचो इश्ट जपान हाणें अमेरिकेआड खडेगांठ झूज उबारलें. ११ डिसेंबर १९४४ दिसा जर्मनीन अमेरिकेआड झूज सुरु केलें. पूण सगळ्या वटांनी जर्मनीचेर घुरयो घालून इश्ट राश्ट्रांनी तांचें बळगें उणें करून सोडलें. १९४५ मेरेन इश्ट राश्ट्रांनी जर्मनी आनी बर्लिन शार आपल्या सैन्याच्या नियंत्रणाखाल हाडलें.

झुजांतल्या पराभवाचो धसको घेवन हिटलरान ३० एप्रिल १९४५ दिसा आत्महत्या केली. ताचेपयलीं ताणें अॅडमिरल डनिट्स हाका आपलो वारसदार नेमलो. ८ मे दिसा इंग्लंड आनी अमेरिकेन आनी ९ मे दिसा रशियान झूज सोंपिल्ल्याची घोशणा केली. जर्मनीचे चार वांटे करून अमेरिका, रशिया, इंग्लंड आनी फ्रांस हांच्या सैन्यान थंय आपलें नियंत्रण दवरलें. २५ फेब्रुवारी १९४७ दिसा इश्ट राश्ट्रांनी प्रशियाचें राश्ट्र बरखास्त करुन थंय सॅक्सनी, आनहाल्ट, ब्रांडनबुर्ग, मेक्लनबुर्ग आनी थुरिंजिया हीं राज्यां निर्माण केलीं. उदेंत वाठारावटेन सोव्हिएत रशियाचो शेक उरलो, जाल्यार अस्तंत वाठारांचेर हेर इश्ट राश्ट्रांचो. निमाणे १९४९ त देशाचे दोन कुडके जाले आनी अस्तंत जर्मनी आनी उदेंत जर्मनी अशे देश निर्माण जाले.

अस्तंत जर्मनीचें संघराज्य प्रजासत्ताक अस्तित्वांत आयल्याउपरांत १९४९ त, आडनौअर हांगाचो पयलो चॅन्सलर जालो. १९५४ त हो देश पुरायपणान सार्वभोवमत जालो. १९६३ त आडनौअर निवृत्त जालो आनी एरहार्ट चॅन्सलर जालो. आडनौअरच्या फुडारपणाखाल जर्मनीन आपली बरीच उदरगत केली. १९६९ त विली ब्रांट चॅन्सलर जालो. ताणें उदेंत जर्मनीवांगडा कबलात केली. १९७४ त ब्रांटान राजीनामो दिलो आनी हॅल्मुट श्मिड्ट चॅन्सलर जालो. १९८२ त जाल्ल्या वेचणुकांनी हॅल्मट कोहल चॅन्सलर म्हूण वेंचून आयलो. आयजमेरेन हांगा तोच चॅन्सलर आसा.

उदेंत जर्मनी १९४९ त स्वतंत्र राश्ट्र जाल्याउपरांत थंय विल्हेल्म पीक पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो. ह्या सरकाराची थापणूक जाल्याउपरांत थंयसावन रशियान सैन्य फाटीं घेतलें. जून १९५३ त, हांगा कामगारांची व्हड प्रमाणांत निदर्शनां जालीं. पूण रशियन सैन्याच्या पालवान ती काबार केलीं. १९६४ त रशिया आनी उदेंत जर्मनीन इश्टागत आनी एकामेकांक पालव दिवपाची कबलात केली. हांगा एकाच पक्षाचें सरकार चलतालें आनी १९७१ त एरिक हॉनेकर हाची देशाचो फुडारी म्हूण नेमणूक जाली. आयजमेरेन तोच हांगाचो मुखेली जावन आसा. १९७३ त उदेंत जर्मनीक अस्तंत जर्मनीवांगडा संयुक्त राश्ट्रांभितर प्रतिनिधीत्व मेळ्ळें.

झुजापयलीं एकवटीत जर्मन राश्ट्राची बर्लिन ही राजधानी आशिल्ली. झुजाउपरांत राश्ट्रावांगडा हे राजधानीचेय दोन वांटे जाले. भुगोलीक नदरेन हें शार पुरायपणान उदेंत जर्मनींत आसा, पूण ताच्या दोन वांटयांतलो अस्तंत बर्लिन हो वाठार अस्तंत जर्मनीचे सत्तेखाल येता १९५३ तल्या निदर्शनाउपरांत उदेंत बर्लिनांतल्यान जर्मन लोक व्हडा प्रमाणांत अस्तंत बर्लिन हांगा वचून रावंक लागले. निर्वासीतांचें हें व्हड

प्रमाणांत जावपी स्थलांतर थांबोवपाखातीर दोनूय देशांनी बर्लिन शाराच्या मदीं एक ४७ किमी. ची दक्षिण-उत्तर वणत उबारली. निर्वासितांचें प्रमाण हाका लागून उणें जालें. सद्यामेरेन हो प्रस्न दोनूय देशांखातीर तणावाचो जावन आसा. बर्लिनचे मदीं वण्टीचीं दारां उक्तीं करून थंयसावन एकामेकांच्या देशांतल्या नागरिकांक वचूंक मेळचें, हेखातीर परवाने दिवपाची प्रथा आशिल्ली. पूण ताकालागून फुडें पेंचप्रसंग निर्माण जाले आनी निमाणे १९७१ त ह्या विशयाचेर एक कबलात जाली.

राज्यवेवस्था: १ सप्टेंबर १९४८ दिसा बॉन हागा विधीमंडळाची बसका जाली आनी तांणी संविधानाभशेन राज्यकारभाराखातीर कांय मुखेल नेम थारायले. ह्या देशाचो राज्यकारभार त्या मुळाव्या नेमांच्या आदाराचेर चलता. संविधान संघराज्यात्मक आसा. हांगाच्या घटक राज्यांक अमेरिकेंतल्या घटक राज्यांपरस चड स्वायत्तता आसा. केंद्र सरकाराचे शासकीय यंत्रणेभशेन घटक राज्यांनीय वेगळी शासकीय यंत्रणा आसा.

केंद्रीय विधीमंडळ वा बुनडेस्टागची वेंचणूक दर चार वर्सांनी जाता. संसद दोन घरांची आसा आनी बुनडेस्टाग हें दुसरें घर जावन आसा. बुनडेस्टागांत घटक राज्यां आपले प्रतिनिधी वेंचून धाडटात. राश्ट्राध्यक्ष हो राश्ट्राचो मुखेली आनी चॅन्सलर हो संघराज्याचो शासनमुखेली आसता. संघराज्याकडेन परराश्ट्र वेव्हार, राखण, नागरिकत्व, चलन, जकात, रेल्वे, पोस्ट हीं खातीं आसात. शिक्षण आनी पोलिस हेसारकीं खातीं घटक राज्याकडेन आसात. राश्ट्राध्यक्षाची वेंचणूक पांच वर्सांखातीर जाता. न्यायवेवस्था केंद्रीय आसा. संसदेन मंजूर केल्ल्या एकाद्र्या विधेयकाक लागून संविधानाक बादा येता अशें दिसत जाल्यार, तें विधेयक रद्द करपाचो अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाक आसा.

उदेंत जर्मनीचें सरकार पयलींसावन सोशलिस्ट युनिटी नांवाच्या पक्षाच्या नियंत्रणाखाला आसा. १९४६ त सोशल डॅमोक्रॅटिक पक्ष आनी कम्युनिस्ट पक्ष हांचें विलीनीकरण करून हो नवो पक्ष तयार जालो. १९४९ त पयलें संविधान तयार जालें, पूण फुडें १९५२ त राज्यवेवस्थेंत बदल जालो आनी पयलींच्या संविधानाप्रमाण चलपी शासनवेवस्थाय बदल्ली. पीपल्स चेंबर आनी स्टेट्स चेंबर अशा दोन घरांनी संसदेची बसका चलताली. १९७५ त स्टेट्स चेंबर बरखास्त केलें. हांगा चार राजकी पक्ष आसातः सोशलिस्ट युनिटी, क्रिश्चन डॅमोक्रॅटिक, लिबरल डॅमोक्रॅटिक आनी नॅशनल डॅमोक्रॅटिक. पूण खऱ्या अर्थान सत्ता सोशलिस्ट युनीटी ह्या एकाच पक्षाची चलता.

१९६८ त हांगा नवें संविधान लागू जालें. ह्या संविधानाप्रमाण उदेंत जर्मनी हें समाजवादी राश्ट्र आशिल्ल्याची घोशणा केली. रशियन संविधानाचेर आदारित आशिल्लें हें संविधान कामगार आनी शेतकार वर्गाच्या हातांत पुराय सत्ता आसतली, अशें सुचयता.

अर्थीक स्थिती: *अस्तंत जर्मनी:* अस्तंत जर्मनी हो उण्या प्रमाणांत जमीन आशिल्ल्या शेतकामत्यांचो देश आसा. वारसा हक्कांक लागून जमनीची वांटणी चालूच आसता. हांगाची मुखेल पिकावळ म्हळ्यार बार्ली, गंव, ओट, राय, बटाट, बीट आनी हेर कड्डणां. तेभायर द्राक्षां आनी हेर फळांचेंय बरेंच उत्पादन जाता. द्राक्षांचो सोरो, कापडाचो धंदो व्हडा प्रमाणांत चलता. रानांतल्या रुखांक लागून कागदाच्या उत्पादनाक आदार मेळटा.

हांगाचीं म्हत्वाचीं खनिजां म्हळ्यार कोळसो, पेट्रोल, सैमीक वायू, लोखण आनी पोटॅश. हांगाची कोळशाची सांठवण बरीच चड आसा. पेट्रोल आनी हेर खनिजां पुरायपणान देशाची गरज भागोवंक शकनात. ताका लागून तांची आयात करची पडटा.

उद्येगांच्या मळार ह्या देशाची बरीच उदरगत जाल्या. रसायनां, धातुउद्येग, कपडे, दिसपट्टे गरजेच्यो वस्तू, मोटारगाडयो, विद्युत् यंत्रां, हांचें बऱ्याच व्हड प्रमाणांत उत्पादन जाता. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत कारखाने भूंयभरवण जाले. उद्येगीक मळार अस्तंत जर्मनीचे उदरगतीविशीं बरेच दुबाव आशिल्लो, पूण हांगाच्या सरकारान विंगड विंगड येवजणी मुखार हाडिल्ल्यान उद्येगीकरणाक पर्यून नेट आयलो. आयज संवसारांतल्या फुडारिल्ल्या देशांमदलो अस्तंत जर्मनी हो एक देश जावन आसा. पर्यटनांतल्यानूय हांगाची अर्थीक स्थिती सुदारपाखातीर पालव मेळटा.

अस्तंत जर्मनी येरादारीचीं साधनां, विद्युत् उपकरणां, रसायनां, सैमिक इंधन हांची निर्यात करता. वैजकी उत्पादनांचीय निर्यात हांगा सावन बरीच जाता. काफी, च्या, मसाले, धातू हांची आयात करची पडटा. आयात निर्यातीचे संबंद चडशे नेदरलॅंडस्, फ्रांस, इटली, इंग्लंड, बेल्जियम, लक्सेंबर्ग आनी जपान हांचेलागीं आसात.

डॉइ मार्क हें हांगाचें चलनी नाणें जावन आसा.

उदेंत जर्मनी: नाझी राजवटीवेळार उदेंत जर्मनीचो चडसो वावर शेतवडीखाला आशिल्लो. थोडेभोव कारखाने आशिल्ले, ते म्हाझुजांत काबार जाले. रशियाच्या पालवान ह्या देशान आपली अर्थीक स्थिती आतांमेरेन बरीच सुदारल्या.

शेतवडीच्या मळार रासवळ पीक काडपाची पद्धत आसा. बटाट, बीट, गंव, बार्ली, राय आनी ओट हीं हांगाचीं मुखेल पिकां. जनावरां पोसून तांचेकडल्यान मांस आनी दूद मेळोवपाचो धंदोय बऱ्याच प्रमाणांत चलता. शेताचें पीक जरी हांगा बऱ्याच प्रमाणांत आयलें, तरी तें देशाची गरज पुरायपणान भागोवंक शकना आनी ताका लागून हेर देशांकडल्यान पिकावळीची आयात जाता.

खनिजांची सांठवण हांगा बऱ्याच उण्या प्रमाणांत आसा. पूण लिग्नायट धातूच्या उत्पादनांत मात उदेंत जर्मनीचो संवसारांत पयलो क्रमांक आसा. हांगा पेट्रोलियम मात्तूय मेळना आनी पेट्रोलियमाची आयात पुरायपणान रशियांतल्यान जाता. रशियाच्या पालवान ह्या देशान धातूंचें आनी यंत्रांचें उत्पादन सुरू केलां. युरेनियमच्यो हांगा खणी आसात, पूण युरेनियम उद्येग रशियाच्या नियंत्रणाखाल आसा.

वेपारी नदरेंतल्यान हांगा उदकांतली पिकावळ म्हत्वाची थारता. हेरिंग, स्प्रॅट, कॉडफिश, कोलफिश, रेड पर्च, सामन आनी हॅडॉक ह्या प्रकारचें नुस्तें हांगा व्हडा प्रमाणांत मेळटा आनी नुस्तेमारीच्या उद्येगांतल्यान देशाक बरेंच अर्थीक उत्पन्न मेळटा. पर्यटनांतल्यान खास अशें उत्पन्न ह्या देशाक मेळना.

उद्येगीक नदरेन ह्या देशाची सद्या बरीच उदरगत जाल्या. म्हाझुजाउपरांत उद्येगांच्या मळार ह्या देशान नेटान वावर केलो आनी आयज हो देश संवसारांतल्या कांय फुडारिल्ल्या देशांकडेन सर्त करता. उद्येगीक मळार लागपी बऱ्याच गजालींची रशियांतल्यान आयात जाता. सारें, रसायनां, कृत्रिम रबर, अमोनिया, शिमीट, कपडे, पायतणां, दिसपट्ट्या गरजेच्यो वस्तू हांचें उत्पादन करपी कारखाने ह्या देशांत बरेच आसात. उद्येगांच्या राश्ट्रीयकरणाक लागून उत्पादनांत बरीच वाड जाल्या.

ह्या देशाचे आयात-निर्यात वेव्हार रशिया, चेकोस्लोव्हाकिया, अस्तंत जर्मनी, पोलंड, हंगेरी, बलोरिया ह्या सारक्या देशांवांगडा जातात. डॉश मार्क हें ह्या देशाचें चलनी नाणें.

येरादारी आनी संचारण: *अस्तंत जर्मनी:* ह्या देशांत १९८३ मेरेन ४,८७,२५१ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले ९९% रस्ते पक्के आशिल्ले. १९८५ मेरेन २,५८,४४,५०० प्रवासी वाहनां आनी १३,५०,२०० वेपारी वाहनां आशिल्लीं. १९८४ मेरेन रेल्वेमार्गांची लांबाय ६८,५१२ किमी. आशिल्ली. रस्त्यांचे आनी रेल्वेमार्गांचे येरादारीक हांगा बरेंच म्हत्व आसा. हेविशीं ह्या देशाचो पांवडोय बरोच ऊंच आसा. रस्त्यांच्या मार्गावेल्यान शेजारच्या देशांकडेन अस्तंत जर्मनीचे संबंद जोडल्यात. देशाभितरल्या उदकांतल्या मार्गांची लांबाय सुमार ६,००० किमी. परस चड आसा. ते भायर उदकांतल्या मार्गांवयल्यान ह्या देशाचे संवसारांतल्या हेर राश्ट्रांवांगडा संबंद आसात. हॅंबर्ग हें हांगाचें मुखेल बंदर. तेभायर हेर कितलींशींच बंदरां उदकांतले येरादारीखातीर उपेगी

धारतात. लुफ्तहंसा ही विमानकंपनी संवसारीक हवाई मार्गाचेर येरादारी करता. ही विमानकंपनी संवसारभर नामनेक पावल्या. फ्रँकफर्ट हांगाचो न्हायन-मेन हो अस्तंत जर्मनीतलो सगळ्यांत म्हत्वाचो विमानतळ आसा. देशांत हेर बरेचशे आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसात.

१९८३ मेरेन ह्या देशांत १२४ दिसाळीं आशिल्लीं. रेडिओ, दूरचित्रवाणी आनी हेर संचारणाच्या साधनांविशीं हो देश बरोच फुडारिल्लो आसा.

उदेंत जर्मनी: ह्या देशांत १९८४ मेरेन ४७,३८० किमी. लांबायेचे रस्तेआशिल्ले. सगळे म्हळ्यार १००% रस्ते पक्के आशिल्ले. प्रवासी वाहनां १९८४ मेरेन ३१,५७,००० जाल्यार वेपारी वाहनां २,७२,९१८ आशिल्लीं. १९८४ मेरेन रेल्वेमार्गांची लांबाय १४,२२६ किमी. आशिल्ली. देशांतली रेल्वे येरादारी शासनाचे मालकेची आसा. उदेंत जर्मनींतल्यो न्हंयो आनी तांकां जोडपी कालवे हाकालागून खासा करून उत्तर वाठारांत उदकांतली येरादारी बरीच चलता. सुमार २,५०० किमी. परस चड लांबायेचे उदकांतले मार्ग ह्या देशांत आसा. हेर देशांकडे विझ्मार, रॅस्टॉक आनी स्ट्रालझुंट ह्या बंदरांतल्यान बरीच उदकांतली येरादारी चलता. इंटरफ्लूग हे विमानकंपनेवरवीं हवाई मार्गांतली येरादारी चलता. ही कंपनी आंतरराश्ट्रीय हवाई मार्गांचेरूय येरादारी सांबाळटा. बर्लिन हो हांगाचो मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ, तेभायर हेर बरेच विमानतळ हांगा आसात.

१९८४ मेरेन ह्या देशांतल्यान ३९ दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. रेडिओ, दूरचित्रवाणी हांचीय बरी वेवस्था ह्या देशांत आसा. सगळ्या प्रसार माध्यमांचेर सरकाराचें नियंत्रण आसता.

लोक आनी समाजजीण: *अस्तंत जर्मनी:* १९८५ मेरेन हांगा ९२.८% जर्मन वंशाचे, २.३% तुर्की, १.०% युगोस्लाव्ह आनी उरिल्ले हेर वंशाचे आशिल्ले. वट्ट लोकसंख्येंतले सुमार ८४.७% लोक शारांच्या वाठारांनी रावताले. हांगा स्थलांतर करून रावंक आयिल्ल्या लोकांचें प्रमाणय बरेंच व्हड आसा.

मेन न्हंयच्या वाठारांत रावपी लोक पिंगश्या कोराचे, निळ्या दोळ्यांचे आनी कश्टाळू आसात. न्हायनलँडांतले लोक मात लॅटीन युरोपांतल्या केल्टिक वंशाक चड लागसारचे दिसतात. दक्षिणेवटेनचे फ्रँकोनिय कुडीन घटमूट आसतात. स्वेबीयन आनी बव्हेरियन हांगाचे लोक साहित्य, कला, विद्या ह्या गजालींनी चड लक्ष घालपी आसात. अस्तंत जर्मनींत धर्मस्वतंत्रतायेक मान्यताय आसा. वट्ट लोकसंख्येंतले ९२.८% किरिस्तांव. हातुंतले ४६.७% प्रॉटेस्टंट जाल्यार ४३.८% रोमन कॅथलिक आसात. हेभायर ज्यू, मुस्लीम, हेर धर्मांचे आनी धर्म मानीनाशिल्लेय लोक ह्या देशांत आसात.

म्हाझुजापयलींच्यो पोरन्यो चडश्यो वास्तू अस्तंत जर्मनींत आसात. संगीत, कला, नाट्य ह्या मळांचेर जर्मन कलावंत बरेच नामनेक पावल्यात. हांगाच्या शारांनी जावपी संगीत महोत्सवांक संवसारांतल्या बऱ्याच हेर देशांतल्यान लोक हाजीर रावतात.

उदेंत जर्मनी: १९८६ मेरेन उदेंत जर्मनींत ९९% लोक जर्मन वंशाचे आशिल्ले. हेर वंशांचे फकत सुमार १% लोक हांगा आशिल्ले. हातुंतले सुमार ७६.६% शारांच्या वाठारांनी रावपी लोक आशिल्ले. अस्तंत जर्मनीपरस हांगाची भूंय ल्हान आशिल्ल्यान हांगाचे लोकसंख्येंत थंयचेभशेन खास विंगडपण सांपडना. धर्मीक नदरेन हांगाचे सुमार ४७.०% लोक प्रॉटेस्टंट, ७.०% रोमन कॅथलिक आनी ४६.० % धर्म मानीनाशिल्ले वा हेर धर्मांचे आसात.

हांगा दुसऱ्या म्हाझुजाच्या परिणामांतल्यान कम्युनिस्ट राजवट आशिल्ल्यान लोकांच्या जिवितांत मात्सो फरक जाला. सरकारान लोकांचे उदरगतीखातीर खासा येवजण मुखार हाडून कला, संगीत, नृत्य, नाट्य हांकां उर्बा दिवपाचे यत्न चालूच दवरल्यात.

हांगाचीं नाटकघरां सरकाराचे मालकेचीं आसात. कलेच्या मळार हांगाचेय लोक अस्तंत जर्मनीच्या लोकांभशेन कलेचे मोगी आसात. साम्यवादी विचारसरणेचे धर्तेचेर हांगा वास्तूशिल्प, संगीत अशा सगळ्या कलांच्या मळार नव्यो रचणुको जाल्यात. नव्या शाराची उबारणी करपाच्या कामांत कलाकारांची साम्यवादी बांधीलकी म्हत्वाची थारल्या.

शिक्षण: *अस्तंत जर्मनी:* ६ ते १८ वयाच्या सगळ्या विद्यार्थ्यांखातीर शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसा. शिक्षण वेवस्थेविशीं दरेका प्रांताक स्वतंत्रताय आसली तरी अभ्यासक्रम आनी शिक्षणपध्दत हातूंत एकसारकेपण हाडपाचे यत्न चालू आसात. धा वर्सांचे पिरायेमेरेन सगळीं भुरगीं मुळाव्या शाळांनी शिकतात. ताचे उपरांत माध्यमिक आनी उच्च माध्यमिक शिक्षण पुराय केल्याउपरांत विद्यार्थी विश्वविद्यालयांत शिक्षण घेवपाखातीर लायक थारता. मानसिक आनी कुडीची सारकी वाड न जाल्ल्या विद्यार्थ्यांखातीर खासा शिक्षणसंस्था आसात. सगळ्या मळावयलें शिक्षण दिवपाची वेवस्था ह्या देशांत आसा. हांगाच्या विश्वविद्यालयांचो पांवडो बरोच ऊंच आसा. संवसारांतल्या हेर देशांतल्यान बरेचशे विद्यार्थी शिक्षण घेवपापासत हांगा येतात. तंत्रगिन्यान, विज्ञान, कला ह्या मळांवयलें शिक्षण दिवपाविशीं संवसारांत अस्तंत जर्मनी फुडारिल्ल्या देशांचे वळेरेंत येता.

उदेंत जर्मनी: उदेंत जर्मनींत निरक्षरतेचें प्रमाण सामकेंच उणें आसा. शिक्षण फुकट आसा आनी शिक्षणावयल्या खर्चाचें प्रमाण बरेंच चड आसा. विश्वविद्यालयांत शिक्षण घेवपाखातीर विद्यार्थ्यांची समाजीक फाटभूंय म्हत्वाची आसता. सोशलीस्ट युनिटी पार्टीच्या जाळवणदारांच्या भुरग्यांक, तेचप्रमाण शेतकार आनी कामगारांच्या भुरग्यांक हांगा प्राधान्य मेळटा.

अर्थीक गरजो नदरेंत घेवन सवे यत्तेमेरेन बौध्दिक शिक्षणावांगडा कुडीची उदरगत जावपाचें शिक्षण दितात. शिकपी विद्यार्थ्यांक कांय काळामेरेन कारखान्यांनी वा शेतांनी काम करचें पडटा. शिक्षण मार्क्सवादाच्या विचारांचेर आदारिल्लें आसता. हांगाचीं म्हत्वाचीं विश्वविद्यालयां म्हळ्यार: कार्ल मार्क्स विश्वविद्यालय, लायपसिग (१४०९); रॅस्टॉक विश्वविद्यालय (१४१९); एर्न्स्ट मॉरिट्स आर्ट विश्वविद्यालय, ग्रायफ्सव्हाल्ट (१४५६); मार्टिन ल्यूथर हाल, व्हिटन्बेर्क (१६९४); हंबोल्ट विश्वविद्यालय, बर्लिन (१८०९); टेक्निश विश्वविद्यालय, ड्रेझ्डेन (१८२८) आनी फ्रीड्रिक शिलर विश्वविद्यालय, येना हीं आसात.

भाशा आनी साहित्य: जर्मन भाशा ही इंडो-युरोपीय भाशा पंगडांतल्या जर्मानिक फांट्याची एक म्हत्वाची भाशा आसा. हे भाशेक बरीच पोरनी परंपरा आसा. इ.स. ८०० मेरेनचें जर्मन साहित्य हें लोकसाहित्य आशिल्लें. पोरन्या आनी मध्ययुगांतल्या काळांत जर्मन भाशेंत व्हडा प्रमाणांत साहित्यनिर्मणी जाल्ली. महाकाव्य आनी हेर तरेकवार साहित्य बरेंच नामनेक पाविल्लें. प्रॉटेस्टंट चळवळीच्या परिणामांतल्यान हांगाच्या साहित्याक एक वेगळी दिका मेळ्ळी. हांगाच्या जर्मन भाशा उलोवपी लोकांमदीं बरेच विंगड विंगड प्रवाह आसात. जर्मन ही दोनूय देशांची राज्यभाशा आसा.

साहित्य निर्मणेच्या वावरांत अठराव्या आनी एकुणीसाव्या शेंकड्यांत हांगा खासा नांव घेवपासारके लेखक आनी कवी मुखार आयले नात. हालींच्या तेंपार मात फ्रांझ काफ्का, थॉमस मान, रायनर मारीआ रिल्के, बर्टोल्ट ब्रेख्त, आना झेगर्स, आर्नोल्ट त्स्वायख, एर्न्स्ट, व्हिर्खर्ट, गेओर्ग काइझर, एर्न्स्ट टोलर हांणी संवसारभर नामना मेळयली. हेन्रीक ब्यॉल आनी गुंथर ग्रास ह्या कादंबरी लेखकांचीं पुस्तकां हेर कितल्याशाच भाशांनी अणकारित जाल्यांत. ब्रेख्तावांगडा त्सुकमायर, लेंटस् आनी पेटर व्हायस हांचीं नाटकां संवसारभर गाजल्यांत.

जर्मन भाशेची उदरगत जावची आनी तिची संवसारांतल्या हेर लोकांक वळख जावची हेखातीर खासा यत्न करपी बऱ्योच संस्था अस्तित्वांत आसात.

म्हत्वाचीं थळां: अस्तंत जर्मनी हो ल्हान आनी मध्यम शारांचो देश आसा. बर्लिन, हँबर्ग आनी म्यूनिक हीं हांगाचीं तीन व्हडलीं शारां.

अस्तंत बर्लिन, हॅनोव्हर, ब्रंझविक हांगा कारखान्यांचें प्रमाण बरेंच आसा. झारलॅंड कोळशाखातीर, फ्रॅंकफर्ट, ड्यूसेलडॉर्फ, हीं हेर उद्येगांखातीर प्रसिध्द आसात. बॉन हें राजधानीचें शार शासकीय कारणांखातीर म्हत्वाचें आसा.

उदेंत जर्मनींतलीं म्हत्वाचीं थळां म्हळ्यार बर्लिन, ड्रस्डेन, फ्रॅंकफर्ट, रोस्टोक हीं शारां जावन आसात. युरिजीया, न्यूगन जुंवो हे वाठार पर्यटकांखातीर आकर्शणाचे थारल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

जलतरंग: एक घन वाद्य. ह्या वाद्याक पयलींच्या काळांत 'उदकवाद्य' अशेंय म्हण्टाले. पूर्विल्ल्या काळांत जलतरंगाखातीर धातू पसून तयार केल्ले पेले वापरताले. इ.स. च्या १० व्या शेंकड्या उपरांत चिनी लोक मातयेचे पेले जलतरंगाखातीर वापरपाक लागले.

जलतरंगांत धातूचे पेले क्रमान वाडट्या आवांठचे आसतात. हे पेले वाजोवप्यामुखार अर्धमंडलाकार दवरून तातूंत उदक घालतात. कोंड्याच्यो दोन बारीक बडयो घेवन, पेल्याच्या काठार मारतात. अशे तरेन आवाजाची निर्मणी जाता. उदकाक लागून पेल्याक थीरपण येता आनी ताका लागून उदक चड उणें करून स्वरांची उंचाय गरजेप्रमाण बदलपाक मेळटा. उदकाक लागून गमक निर्णणीय करपाक मेळटा. ह्या वाद्यांत एका वेळार एकच स्वरसप्तक वापरूंक मेळटा. ह्या वाद्यांवरवीं विंगड विंगड स्वर छटा काडटात, तेचपरी नेटाचें स्वरसमुच्चय निर्माण करतात. हातूंत कांय प्रमाणांत रागाचें आलापनय करपाक मेळटा. हातूंत ६४ काल आसतात.

शिकंदरान दिल्ले एके जेवणावळीवेळार एका भारतीय वाद्य वाजोवप्यान जलतरंगाचें वादन केल्याचो उल्लेख मेळटा. वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांतूय हाचो उल्लेख आयला.

- कों. वि. सं. मं.

जलदेवता: जलदेवता म्हळ्यार उदकाच्या आलाशिऱ्याक रावपी देवता. आदल्या काळासावन उदकाचे जागे, तळीं, न्हंयो हांकां देवतांच्या रुपान पळोवपाची चाल आसा. पूण ह्यो देवता जलस्वरुपी देवतांपरस वेगळ्यो आसात. ह्या जलदेवतांक 'विघ्नां ना करपी' म्हूण मानतात.

वेदांत आनी पुराणांत उदकांत भोंवपी बायलांचो म्हळ्यार अप्सरांचो उल्लेख येता. अमरकोशांत सात मुखेल अप्सरांचो उल्लेख आयला. तांचीं नांवां घृताची, मेनका, रंभा, ऊर्वशी, तिलोत्तमा, सुकेशी आनी मंजूघोषा अशीं मेळटात. हीं सातूय नांवां उदकांत रावपी जलचरांच्या नांवांवेल्यान घेतल्यांत.

जलदेवतेचे उत्पत्तीविशींची एक कथा गोंडामदीं प्रचलीत आसा. तांच्यो सात देवता आसून तांकां ते सात समुंदरीया अशें म्हण्टात. गोंड तांकां दौगनगुरुच्यो चलयो मानतात. ह्यो चलयो, दौगनगुरुच्या हाताचेर आयिल्ल्या फोडासावन जल्मल्यो. बापायचो तांचेर खूब मोग आसलो. तो तांकां आपले मांडयेर बसोवन दरवतालो आनी त्यो सुर्याचे लेगीत नदरेक पडच्यो नात हाची जतनाय घेतालो. एक फावट पवनदेवाची (वाऱ्याची) वाट चुकली आनी ताणें सातूय समुंदरीयांक नाचतना पळेलें. पवनदेव आनी सातूय समुंदरीया एकामेकांक पळोवन भुल्लीं. दौगनगुरुक ही गजाल कळटकच ताका राग आयलो. ताणें पवनदेवाक धांवडावन घालो आनी चलयांक लिपोवन दवरल्यो. फुडें पवनदेवान महादेवाक आनी दौगनगुरुच्या भुरग्यांक फुसलावन सातूय समुंदरीयांक व्हेल्यो आनी तांचेकडेन लग्न जालो.

गोंड लोकांभितर आनीक एक दंतकथा चलता. तातूंत महादेवान ह्या सात समुंदरियांक एके कुडींत बंद करून दवरल्यो आनी पार्वतीक ती कूड उक्ती करून पळय नाका म्हूण सांगलें. पूण पार्वतीच्यान वोगी रावपाक जमना जालें. जेन्ना महादेव घरा भायर गेलो तेन्ना तिणें ती कूड उक्ती केली आनी तातूंतल्यो सातूय चलयो पार्वतीचे गर्भकुडींत भितर सरल्यो. तेखातीर तिका मश्टे जावपाचे, गुरवारपणाचे आनी बाळंतपणाचे त्रास सोंसचे पडले. ताका लागून आयजमेरेन बायलांक हे त्रास भोगचे पडटात, अशें म्हण्टात.

महाराष्ट्रांत उदकांत देंविल्ल्या एकट्या-दुकटया मनशाक जलदेवता धरतात असो समज आसा. जुवान बायलो आनी भुरगीं हांकां तांचो चड बादीकार जाता. ह्या जलदेवतांची संख्या सात आसून तांकां 'सात आसरा' ह्या नांवान पाचारतात. आसरा उतराची उत्पत्ती अप्सरा उतरासावन जाल्या. महाराष्ट्रांत सती आसरांक सात शेंदरी फातराच्या रुपांत पूजतात. बायलांक तांची बादा जाल्यार, त्या देवतांक खोशी करपाक सात सवायशिणींक नाल्ल-कपडो दिवन होंट भरपाची चाल आसा.

म्हैसूर वाठारांत 'अक्कगारु' ह्या नांवान जलदेवतांक वळखतात. ह्यो सातूय एकामेकांच्यो भयणी आसात. त्यो आदिम स्वरुपांतल्यो सप्तमातृकाच आसूंये, अशें मानतात. हाचें कारण महाराष्ट्रांत तांकां मावल्या (माउल्या=मातृका) अशेंय म्हण्टात. गुजरातांतल्या जलदेवतांक 'माता' ह्या नांवान वळखतात.

जलदेवतांक एक भाव आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा. दक्षिण भारतांतल्या जलदेवतांक पोट्टुराजू नांवाचो भाव आसता. सात आसरांक गवळा नांवाचो एक भाव आसा. उदेंत दर्या देगेवयल्या कोळी लोकांचे जलदेवतेच्या भावाचें नांव 'रामसोंदी' अशें आसा.

वऱ्हाडांत सात आसरा ह्यो तापट सभावाच्यो मानल्यात. तांचो उदकाकडेन संबंद आयिल्ल्यान रोगाची उत्पत्ती घडटा, अशें म्हळां.

गिऱ्हा, खवीस, झोटींग, जखीण, बिलाशी, लाव, बापदेव, हडळ ह्या पिशाच्चांचो उदकाकडेन संबंद आयिल्ल्यान ह्या जलदेवतांचे पिडेंतल्यान मुक्त जावपाखातीर वा तांकां खोशी करपाखातीर कोंबो- बोकडो मारपाची चाल आसा. पूर्विल्ल्या काळांत मनशाचोय बळी दिवपाची चाल आसली. महाराष्ट्रांत प्रचलित आशिल्ल्या शिळासप्तमेचे काणयेत तांचेखातीर ल्हान भुरग्यांक बळी दिल्ल्याचो उल्लेख येता.

- कों. वि. सं. मं.

जल्मी: जल्माक घालपी, गांवाक जल्म दिवपी वा गांवची वसणूक करपी. मूळ मनशाक 'जल्मी' म्हणपाची चाल पूर्विल्ल्या काळांत गोंयांत आशिल्ली. जल्मी हें उतर दोन संदर्भांनी वापरिल्लें दिश्टी पडटा. एक देव ह्या संदर्भांत आनी दुसरें पुजारी वा देवस्पण करपी ह्या संदर्भांत.

गोंयांभायरुय जल्मी परंपरा आशिल्ल्याची म्हायती मेळटा. केरळ राज्यांत अशे जम्मी (Jammi) मेळटात.

गोंयांत जल्मी परंपरा फकत गावडो आनी नायक समाजांमदींच दिसून येता. पूण नायक समाजापरस गावडो समाजामदीं ही चाल चड प्रमाणांत आशिल्ल्याचें दिसून येता.

कांय विद्वानांच्या मताप्रमाण, जल्मी-खुंटी ह्यो परंपरा मुळाक गावडो जमातीच्यो. नायक समाजात त्यो उपरांत उखलून धरल्यो.

ज्या जाग्यार गांवचो तो मूळ पुरुस वसती करतालो, थंय आपल्या पोटा-पाणयाचो प्रस्न सोडोवपाखातीर शेतवड करतालो, तशेंच नव्या देव-दैवतांचीय थापणूक करतालो.

अशेतरेन गांवची वसणूक केल्लो तो मूळपुरुस मेल्या उपरांत ताची वंशावळ, ताची स्थापना, ताचे मूळ मठ्येंतच करताली. उपरांत ताच्या कर्तुपांक लागून, ताका 'देवरुप' प्राप्त जातालें आनी गांव जल्माक घालपी म्हूण ताका 'जल्मीदेव' नांव पडटालें. कांयकडेन जल्म्याक मूळी अशेंय म्हण्टात.

जायतेकडेन जल्म्यान वसयल्ल्या जाग्यार फकत ताचेच वंशावळीचो राबितो आशिल्लो दिश्टी पडटा, अशा वेळार तो जल्मीदेव त्या घराण्याचो कूळदेव म्हूण उरता. पूण जेन्ना ताणें वसयल्ल्या गांवांत, हेर जाती-धर्माचीं घराणीं येवन राबितो करतात, तेन्ना तो आख्ख्या गांवचो ग्रामदेव जाता. जल्मीदेवाच्या म्हऱ्यांत, ताच्या उपरांत मरण पाविल्ले ताचे वंशावळीच्या पुरसांचीय स्थापणूक केल्ली दिसता.

आयज जे तरेन मेल्ल्या मनशाक दामार (पयशार) सोडोवन हाडून

घरांत, देवा म्हन्यांत पुजेक लावपाची चाल आसा, त्याच स्वरुपाचो हो प्रकार अशे दिसता.

एकाद्र्या गांवांत जल्मीदेवाची स्थापणूक जाल्या उपरांत, ताच्या अधिकारांत येता तो जागो, जल्मी परंपरा आशिल्ल्या हेर खंयच्याय घराण्यान वसयलो आनी थंय ताच्या घराण्याचो 'जल्मीदेव' स्थापन जालो, जाल्यार मूळाक स्थापन जाल्लो जल्मीदेव, त्या गांवचो म्हाल जल्मी जाता. देख दिवची जाल्यार केपें तालुक्यांतलो आमोणें हो गांव, पोरलें नार्वे (दिवचल तालुको) गांवच्यान आपलो जीव वाटोवपाखातीर आयिल्ल्या गावडो जमातीच्या एका पुरसान वसयलो. हो पुरुस मेल्या उपरांत ताची स्थापणूक ताचे मूळ मठ्येंत जाली. उपरांत ह्या गांवचे कक्षेंत येवपी कटोवाडो नायक जातीच्या एका पुरसान वसयलो आनी थंय जल्मीदेवाची स्थापणूक जाली. तेन्ना गावडो जमातीच्या जल्म्याक गांवचो म्हाल जल्मी (मूळ वा पयलो) म्हूण मान प्राप्त जालो. आमोणें गांवचो हो जल्मी, चंद्रवाडीच्या बावीस गांवचो म्हाल जल्मी म्हूण मानतात.

आमोणें गांवच्या ह्या म्हाल जल्म्याच्या फातराची स्थापणूक जमनीर केल्ली मेळटा; जाल्यार चंद्रनाथ पर्वतार, जल्म्याच्या मठांत, एका ताटांत कांय ल्हान ल्हान वाटकुळेंचशे फातर दवरिल्ले दिसतात, जांकां 'जल्मी' मानतात. हातुंतलो एक मूळ पुरुस वा जल्मी जाल्यार हेर त्या घराण्याचे पुर्वज वा पुरीस.

काणकोण तालुक्यांतल्या, श्रीस्थळ गांवांत नुयेंकारांची घरवय आसा. हे घरवयेंत जल्म्याचो फातर स्थापन केल्लो दिसता, जाल्यार तांच्या घराण्यांतल्या हेर पुरसांचे फातर थंय जल्म्या म्हन्यांत अशेच दवरल्यात.

ज्या गांवांनी जल्मीदेव ग्रामदेव जावन आसा थंय, हिंदू वांगडा किरिस्तांवय ताका भजतना दिसतात.

जल्मीदेव हो गांवचो मूळ पुरुस जाल्ल्यान ताचे वंशावळीकडेन, जल्म्याच्या पूजेवांगडा, गांवचें हेर देव-देवस्पण करपाचोय अधिकार आसता. गांवच्यो शिमो बांदप, देवचारांक मान करप, हेर देव-देवतांची पूजा करप, हीय जबाबदारी ताचीच उरता. हांगा जल्मी हें उतर पुजारी ह्या अर्थान घेतात.

गोंयांत जल्म्याच्या घराण्याकच, कांयकडेन जल्मी हेंच आडनांव लायिल्लें दिश्टी पडटा. जाल्यार कांयकडेन 'गांवकार', 'वेळीप' हीं ग्रामसंस्थेंतल्या तांच्या अधिकाराचीं नांवां लायिल्लीं दिसतात. आमोणें गांवांतल्या नायक जातीच्या जल्म्याच्या घराण्याक 'शेटकार' म्हण्टात.

हाचेवेल्यान असो निश्कर्श काडूं येता, तो म्हळ्यार ज्या जाग्यांनी, जल्म्याच्या वंशजाकडेन फकत जल्मीपण करपाचो अधिकार आशिल्लो थंय ते जल्मीच उरले, पूण जंय तांकां ग्रामवेवस्थेंतले हेर अधिकार प्राप्त जाले, वा तांच्या घराण्याक हेर नांवां पडलीं, थंय तांचें जल्मी नांव लिपून दुसरीं नांवां वयर आयलीं.

गावडो वा नायक दोनूय समाजांच्या जल्म्यांचे लग्नसंबंद तांच्या जातीच्या हेर घराण्यांकडेन जातात. जल्म्याचे लग्नसंबंद फकत जल्म्याच्याच घराण्याकडेन जुळटात अशें ना.

एका तेंपार, गावडो आनी नायक दोनूय समाजांतले लोक कोंबे कापप वा सोन्याक आफडप ह्यो गजाली निशिध्द मानताले. देखून गांवच्या देव-देवचारांक जर असलो मान करपाचो आसल्यार तो, ताच्या उतरान दुसरें कोणय करतालो (केपें-आमोण्यांत हें काम थाणग्यान करपाचें आसता). उपरांत कांय नायक समाजाच्या जल्म्यांनी हें काम करपाक सुरवात केली. पूण आयजूय गावडो जमातीचे जल्मी हें काम निशिध्द मानतात.

जल्म्याक गांवचें देव-देवस्पण करपाखातीर थारावीक शेत-जमनी आनी येणावळी सुटिल्ल्यो आसात. कांय कारणांक लागून एकाद्र्या गांवचो जल्मी आपल्या मूळ घरवयेकडल्यान वा गांवांकडल्यान जरी पयस रावलो तरी थारावीक वेळार गांवांत येवन आपलें वर्सावळीचें देवस्पण तो करतना दिश्टी पडटा.

जयंती नायक

- कों. वि. सं. मं.

जल्लो: डिक्टिऑप्टेरा गणाच्या ब्लॅटिडी कुळांतलो सुमार २,००० परस चड जाती आशिल्लो कीटक. तो घरांत सांपडटा. ताचें मूळ स्थान, उश्ण कटिबंधीय आफ्रिका. जल्लो हो पाखां आशिल्ल्या सगळ्यांत पूर्विल्ल्या कीटकांतलो आसून ताची उत्पत्ती सुमार २५ कोटी वर्सां आदीं जाली. कीटकांच्या पूर्विल्ल्या जीवाश्मांनी (Fossils) जल्ल्याचेय जीवाश्म सांपडटात.

जल्ल्याचे कुडीचे अवयव हेर कीटकांप्रमाणूच आसतात. ताची कूड थपकटी. ताका लांब दोरयेसारक्यो मिश्यो आसतात आनी तिकतिकीत पाखां आसतात. आंग चेपटें आशिल्ल्यान तो ल्हान खाचींत सहज रावता. सुमार अर्द्या जातींतल्या जल्ल्यांक पाखां आसतात. पूण ते पाखांचो उपेग उडपाखातीर चडसो करिनात. जल्लो चडकरून उश्ण प्रदेशांत सांपडटा. जगांत आशिल्ल्या जल्ल्यांच्या सुमार १,६०० जातींतल्यो कांय थोड्योच जाती मनशाच्या वसतीस्थानांत रावतात. तातूंतल्यो मुखेल चार जाती अश्यो: १. उदेंती (ब्लेटा ऑरिएंटॅलीस), २. अमेरिकन (पॅरिप्लॅनेटा अमेरिकाना), ३. जर्मन (ब्लॅटेला जर्मनिका) आनी ४. ऑस्ट्रेलियन (पॅरिप्लॅनेटा ऑस्ट्रेलॅसिई). उदेंतेकडलो जल्लो हो सामको हळशिकावणो प्रकार, अशें समजतात. जल्लो मनशाच्या घरांत रांदचे कुडींत आनी खांची-फटींनी तशेंच पुस्तकांनी रावता. काळोख जातकच तो आपलें अन्न सोदपाक भायर सरता. तो इतलो शिटूक आनी चपळ आशिल्ल्यान मनशाची मात लेगीत सुलूस लागल्यार तो पळटा. ताचे लिपपाचे सुवातेक, ताच्या शरिरांतल्या ग्रंथींतल्यान भायर येवपी तेलकट द्रवाक लागून आनी मळाक लागून एकेतरेची घाण येता. जल्लो खंयच्याय आयदनावेल्यान भोंविल्लो आसल्यार त्या आयदनाकूय घाण येता. खावचेले पदार्थ तो नश्ट करता. कपडो खावन ताका बुराक घालता.

अमेरिकन जल्लो ही सगळ्याक दिसून येवपी जल्ल्याची मुखेल जात. हो जल्लो आकारान व्हडलो (सुमार ३०-५० मिमी. लांब), तांबसार तपकिरी रंगाचो आसून नर आनी मादी ह्या दोगांकूय पाखां आसतात. तो पाखांचो उपेग प्रसंगाप्रमाण उडपाखातीर करता. जल्ल्याचो जीवनक्रमांक तांती, अर्भक, पील, पुराय वाड जाल्लो जल्लो असो आसा. निषेचित (fertilized) मादी खांचीनी चवळेच्या आकाराचीं, चॉकलेटी रंगाच्या आवेश्टनांत चडांत चड १६ तांतयां घालता.

मादी आपले पूर्णावस्थेंतल्या ५ म्हयन्यांच्या जिवितकाळांत ५-८ अंडप्रावर (ootheca) घालता. हवेच्या तापमानाप्रमाण तांतयां सुमार ४८ दिसांभितर फुटून तातूंतल्यान बारीक आकाराचीं पिलां भायर पडटात. तांची वाड पुराय जावपाक ४-२४ म्हयने लागतात. जल्ल्याची एक पिळगी ९-३० म्हयन्यांची आसता.

जल्ल्याचो नाश करपाखातीर फुडले उपाय करतात: १. धान्याच्या पिठांत टाकणखार (Borax) पूड भरसून रातीकडेन जल्ले जंय जमतात थंय घालतात. २. डी. डी. टी., गॅमॅक्झिन, पायरेथ्रम पूड, मॅलॅथिऑन आदी कीटकनाशकां तांच्या लिपून बसपाचे सुवातींनी उडयतात.

प्रयोगशाळेंत आनी संशोधन कार्यांत जल्ल्याचो खूब उपेग जाता.

- कों. वि. सं. मं.

जहन्नम: इस्लाम धर्मीयांच्या नरकाक 'जहन्नम' अशें म्हण्टात. हाचो अर्थ 'दुख्ख भोगपाचो जागो' असो जाता. ह्या जहन्नमाचे सात भाग आसात. १. जहन्नम- सगळ्या मुसलमानांक ह्या भागांतल्यान वचचें पडटा. तो कोणाकूच चुकोवपाक येना. २. लझा ३. अल् हुतमा ४. सईर ५. सकर ६. अल जहीम ७. हाविया.

पातकाच्या चड उणें प्रतीप्रमाण विंगड विंगड भागांत विंगड विंगड लोक धाडटात.

- कों. वि. सं. मं.

जहांगीर: (जल्मः ३० ऑगस्ट १५६९; मरणः २८ ऑक्टोबर १६२७).

अकबराचो चलो आनी चवथो मोगल सम्राट. ताचें पयलींचें नांव सलीम. युवराज आसतना ताणें आपल्या बापायआड बंड केलें. तशेंच

आपल्या बापायचो इश्ट अबुल फज्ल हाचो ताणें खून घडोवन हाडलो; पूण फुडें ताचो आनी बापायचो एकचार जालो. अकबराच्या मरणाउपरांत २४ ऑक्टोबर १६०५ दिसा तो अबुल-मुजफ्फर नुरुद्दीन मुहम्मद जहांगीर बादशाह गाझी ह्या नांवान गादयेर बसलो. ताणें १२ कलमी जाहीरनामो काडून कांय कर कमी केले आनी लोकांक सुरक्षीत जिणेचें आश्वासन दिलें. ताच्या आंगांत उदारपण आनी सहिष्णुता हे बापायचे गूण दिसताले. पूर्वापार चलत आयिल्ली कार्यपध्दत ताणें तशीच फुडें चालू दवरली.

सुर्वेक ताणें आपलो व्हडलो चलो खुसरौ (खुस्त्रव) हाचें बंड मोडून काडलें आनी ताका आदार दिवपी शीख गुरु अर्जुनसिंग हाका छळ करून जिवो मारलो. १६११ त ताणें शेर अफगन हाका मारलो आनी ताची रुपेस्त बायल नूरजहान हिचेवांगडा तो लग्न जालो. ताणें बंगालांतल्या बंडखोर अफगाणांक (१६१२) आनी मेवाडचो राणा अमरसिंह (१६१४) हांकां शरण हाडले. त्याच वर्सा अहमदनगर आनी १६१६ त कांगडाचो अजिंक्य किल्लो जिखलो. पूण कंदाहार १६२२ त ताका वगडावचें पडलें. ह्याच सुमाराक राजकुंवर खुर्रम हाणें केल्लें बंड महाबतखानाचो आदार घेवन ताणें मोडून काडलें, पूण १६२४ तले भातवडीचे लडायेंत मलिकंबरान मोगल आनी विजापुरकर हांच्या संयुक्त सैन्याचो पराभव केलो. फुडें महाबतखानान स्वताच बंड करून जहांगीराक बंदखणींत घालो. नूरजहानान धाडसान आनी युक्तीन हें बंड मोडून जहांगीराक सोडयलो.

जहांगीर अतिरेकी, मद्यपी आनी सुखासीन आसलो, तरी कलाभोगी आनी थोडोसो न्यायप्रिय आसलो. लोकांच्या गाराण्यांचो निकाल बेगीन जावचो, म्हूण ताणें न्यायशृंखला दवरिल्ली, अशी दंतकथा आसा. सृश्ट-सैम आनी शिकार हांची ताका आवड आशिल्ली. ताणें साहित्य आनी कला हांकां उत्तेजन दिलें. ताणें बरयल्लें अर्दकुटें आत्मचरित्र 'तारीख -इ-सलीमशाही वा तुझुक -इ- जहांगीरी' ह्या नांवान उजवाडाक आयलें. सुरत हांगा ब्रिटीश लोकांखातीर वेपारी वखारीची परवानगी मेळोवपी सर टॉमस रो हाणें जहांगीराविशीं कांय म्हायती बरोवन दवरल्या.

- कों. वि. सं. मं.

जहालमतवाद: एकाद्रे संस्थेकडेन वा समाजाच्या विचारांकडेन पळोवपाची मुळावी नदर रुढ कल्पनांपरस एकदम वेगळी आसता, तेन्ना ताका जहालमतवाद (Radicalism) अशें म्हण्टात. अशा मतांत कांय तार्किक सूत्र आसून त्या सूत्राफाटल्यान तें मत निर्भयपणान परगटावपाची शक्ती आसत जाल्यार त्या मताक मौलिकता प्राप्त जाता आनी मागीर तें मत फकत जहाल म्हळ्यार प्रक्षोभ निर्माण करपी उरना, तर तें खूब जाणांच्या विचारांक प्रेरणा दिता आनी कांय वेळार प्रमाण अशें समाजीक मत तयार जाता.

सतराव्या शेंकड्यांतले बौध्दिक जागृतायेक लागून जहालमतवादाक चालना मेळ्ळी. जिणेचे आनी जगाचे मौलिक समीक्षेच्या मळार नवीं नवीं आव्हानां एकसारकीं फुडें येत आसतात. देखून, जहालमतवादी नदर एकसारकी विकसित जायत आसता. आनुवंशिक राजेशाहीक धपको हो राजकी जहालमतवादाचो पयलो आविश्कार जावन आसा. हो जहालमतवाद युरोपांत अठराव्या शेंकड्यांत अस्तित्वांत आयलो. अस्तंती समाजांत राज्य करपाची बुध्दिमत्ता, हक्क आनी सत्ता ही फकत कांय मुठभर शिश्टजनांकडेन आसूं येता, असो समज आशिल्लो. जहालमतवादान ताचेर खर टिका केली आनी व्यक्तिस्वातंत्र्य आनी लोकांचें सार्वभौमत्व हीं तत्त्वां पुरस्कृत केलीं. लोकतांत्रिक जहालमतवादाचें खाशेलेपण म्हळ्यार, ताणें मतपरिवर्तनाच्या मार्गाचेरुच विश्वास दवरलो; तशेंच बुध्दीचें आनी तर्काचें शास्त्र वापरलें.

समाजीक जहालमतवादाच्या पुरस्कर्त्यांचें आपल्या विचाराफाटल्यान एक खासा तत्त्वगिन्यान आसता. समाजीक परिवर्तन घडोवन हाडपाची एक खासा कार्यावळ आसता. तेचवांगडा हेरांची नदर वा श्रध्दा समाजाच्या मनांतल्यान काडून उडोवपाचें वा ती प्रवृत्ती नश्ट करपाचें धोरण जहालमतवादी आपणायतात. जी नदर मान्य ना ती नश्ट करपावांगडाच स्वताक अभिप्रेत आशिल्ली नवी नदर सत्य आसा, न्याय्य आनी हितकारक आसा अशें मत जहालमतवादी ठामपणान मांडटात. इतलेंच न्हय, तर आपलें मत प्रस्थापित जावंचें आनी हेरांनीय आपल्या मताचो पुरस्कार करचो, असो तांचो आग्रो आसता.

फ्रेंच आनी अमेरिकन राज्यक्रांतींनी आर्विल्ल्या जहालमतवादाचो प्रभावी आविश्कार जालो. जॅकोबिन चळवळींत प्रबोधनकाळांतल्या आदर्शांक मूर्त-स्वरुप दिवपाचो प्रत्यक्ष यत्न जालो. तांच्या संघटनतंत्राचो जहालमतवादाच्या प्रसाराखातीर परिणामकारक उपेग जालो. लोकानुवर्तित्त्व (पॉप्युलिझम) हो आनीक एक जहालमतवादाचो प्रकार. ताचीं विंगड विंगड रुपां वेगवेगळ्या देशांत प्रगट जालीं. अमेरिकेंत जेफर्सनच्या लोकशाय आदर्शांनी असले प्रवृत्तीचो उगम दिसून येता. लोकानुवर्तित्त्वाच्या विंगड विंगड आविश्कारांनी कांय सर्वसामान्य सूत्रां आशिल्लीं. सैमाच्या सांगातांत रावपी मनशांचे हक्क तशेंच मनशाचे निर्माणशक्तीचेर दृढ विश्वास आनी ताची स्वाभाविक प्रतिक्रिया म्हूण मोटे केंद्रसत्तेक तशेंच धंदेवाईक राजकी प्रशासकांक विरोध, हीं ह्या जहालमतवादाचीं खाशेलपणां आसात.

इंग्लंडांतल्या सैध्दांतिक जहालमतवाद्यांत सगळ्यांत पयलीं बेंथॅमचें नांव घेतात. तात्त्विक जहालमतवाद (मौलिकतावाद) मांडपी पयलो विचारवंत बेंथम. मनशाच्या अणभवाचेर आदारिल्लें तत्त्वगिन्यान, मनशाच्या सुख-दुखाच्या हिसपाचेर आदारिल्लें नीतिशास्त्र आनी शासनाची उपयुक्ततेच्या सिध्दांताप्रमाण पुनर्रचणूक, ह्या मोलादीक सिध्दांताची मांडावळ बेंथम हाणें केली. ताका मात लेगीत हिंसेचो वापर करीनासतना नवी विवेकनिश्ठ अशी समाजवेवस्था अभिप्रेत आशिल्ली.

जहालमतवादाचो एकदम खर आनी पध्दतशीर आविश्कार अराज्यवादांत दिसून येता. अराज्यवादाची विस्कटावणी विल्यम गॉडविन हाणें केली. मनशाक बुध्दीप्रमाण आचरण करपाखातीर सक्ती करपाची गरज ना, तर बुध्दीप्रमाण न वागपाची सक्ती करप अन्यायाचें आसा, हें गॉडविन हाचें मुखेल सूत्र आशिल्लें. ह्या सुत्राच्या आदाराचेर समाजांतल्यो सगळ्यो संस्था बरखास्त करच्यो, अशें ताणें सुचयलें. प्रूदाँ हाणें अराज्यवादाक अर्थीक सुदारणांची कार्यावळ दिली. खाजगी मालमत्ता म्हळ्यार अपहरण आसा, हें प्रूदाँचें तत्त्व आशिल्लें. 'समाज हो एक सैमीक जिवो घटक आसून मनीस हो समाजीक प्राणी आसा; शासनसंस्था आनी प्रचलित अर्थीक वेवस्था नश्ट करपाक जाय', अशें ताका दिसतालें. स्वतंत्र संस्था आनी विकेंद्रित तशेंच नियंत्रित शासन कशें निर्माण जातलें, हाच्यो कितल्योश्योच येवजणी ताणें आंखिल्यो. क्रॉपॉटकिन ह्या अराज्यवादाच्या आनीक एका भाष्यकारान डार्विनच्या उत्क्रांतिवादाचेर खर टिका केली. जो पात्र आसा तो जियेतलो असो सैमाचो नेम नासून पात्र नाशिल्ले जीव लेगीत सैम पोसता. मनीस समाजांतूच न्हय तर जनावरांभितर लेगीत परस्पर सहकार्याचें नातें आसता, अशी क्रॅपॉटक्यिनची भूमिका आशिल्ली. श्रमविभागणी वा अर्थीक चलन हांचो आस्पाव नाशिल्ली, पूण कम्यूनचेर (Commune) म्हळ्यारूच सहकार तत्त्वाचेर आदारिल्ली अर्थवेवस्था आनी पुराय कम्युनिस्ट समाजाची निर्मिती, हो ताचो आदर्श आशिल्लो. जॉर्ज सॉरेल ह्या अराज्यवादी सैध्दांतिकाच्या विचारांत मनशाच्या बऱ्यापणाक वा व्यक्तिस्वातंत्र्याक खास म्हत्व ना. ताणें आपल्या 'Reflections of Violence' ह्या ग्रंथांत कामगारवर्ग भांडवलशाही सत्ता कशी हुमटून उडोवंक शकतलो, हाची फोडणीशी केल्या. सार्वत्रिक संप हें मुखेल अस्त्र अशें मानून प्रस्थापित कामगार संघटनांचो क्रांतीखातीर उपेग करपाचें ताचें तंत्र आशिल्लें. तातूंतल्यानूच अराज्यवादी संघसत्तावाद जल्माक आयलो.

एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या सुरवातीच्या काळांत जहालमतवादांत बरीच एकवाक्यता आशिल्ली. पूण एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक

सावन तातूंत उजवो आनी दावो असो फरक जालो. उजवो जहालमतवाद हो प्रस्थापित राश्ट्रसत्तांक चड बळिश्ट करपाचे प्रवृत्तीतल्यान निर्माण जालो. खासा राश्ट्रवंशाचें इतिहासीक कार्य आसता, हे भुमिकेचेर उजव्या जहालमतवादाची बसका आदारीत आसा. वांशिक एकरुपता आनी प्रादेशिक सार्वभौमत्व हांचो परस्परसंबंद एकुणिसाव्या शेंकड्यांत सर्वमान्य जाल्लो आनी त्या आदाराचेर पयल्या म्हाझुजाउपरांत व्हर्सायच्या तहाप्रमाण युरोपचें राजकी वांटे जाले. पयल्या म्हाझुजाउपरांत पयल्या दोन दशकांत अतिरेकी राश्ट्रवादाचें एकदम जहाल स्वरुप इटली-जर्मनी-जपानांतल्या सर्वंकष हुकूमशाहींत प्रगट जालें. ह्या हुकूमशाह्यांचें सैध्दांतिक अधिष्ठान थोड्याभोव फरकान सारकेंच आशिल्लें. ते वंश वा सांस्कृतिक दायज वा दोनांयचेर आलटून-पालटून भर दिताले. हिटलराचो नाझीवाद आनी मुसोलिनीचो फॅसिझम हे दोनूय व्यक्तीस्वातंत्र्याचे खर दुस्मान आशिल्ले. व्यक्ती म्हळ्यार फकत प्रजा. स्वतंत्र मनीस म्हूण ताका फॅसिस्ट समाजांत सुवात नाशिल्लें. प्रजातांत्रिक जहालमतवाद आनी अराज्यवाद हांणी पुरस्कृत केल्लीं स्वातंत्र्याचीं सगळीं मूल्यां फॅसिझमान न्हयकारलीं. समानता आनी शांतता फॅसिझमाक मान्य नाशिल्ली. वंशश्रेश्ठत्वाखातीर सगळ्या मनशांचे समानतेचो धिक्कार करप आनी ह्या श्रेश्ठ वंशाची सत्ता सगळ्याक प्रस्थापित करपाखातीर शांततायेच्या जाग्यार झुजाचोच गौरव करप, हें नाझीवाद आनी फॅसिझम हांचें सूत्र आशिल्लें.

दावो जहालमतवाद लेगीत एकसुत्री वा एकजिनसी उरनासतना ताच्यांत जायत्यो प्रवृत्ती निर्माण जाल्यो. १. अराज्यवादी २. मार्क्सवादी-लेनिनवादी (माओवादी, ट्रॉट्स्कीवादी हांचो आस्पाव ह्या गटांत जाता) ३. मार्क्सवाद न मानपी जहालसमाजवादी, अतिजहाल अराज्यवादी. स्पेनच्या यादवी झुजांत अराज्यवाद्यांनी जहाल आघाडीत सामील जावन फ्रँकोचें घुस्पेक तोंड दिलें. फ्रांसांत जाल्ल्या १९६८ चे विद्यार्थीक्रांतीतूय अराज्यवादी गटान कामगिरी केली. युरोपीय देशांत खुबशा सुवातींनी अराज्यवादी गटांचो प्रभाव दिसून येता.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत उदेंत युरोपांत सगळ्याक साम्यवादी सत्ता अस्तित्वांत आयली. चीन, व्हिएटनाम, उत्तर कोरिया हांगाय यशस्वी क्रांती जावन साम्यवाद प्रस्थापित जालो; अस्तंत युरोपांत इटली, फ्रांस, पोर्तुगाल आनी स्पेन ह्या देशांतल्या साम्यवाद्यांनी कामगारांच्या हुकूमशाहीच्या मार्क्सवादी सिध्दांताचो आनी रशियाच्या आंतरराश्ट्रीय नेतृत्वाचो धिक्कार केलो. हे नवे दावे गट व्यक्तिस्वातंत्र्याचें मूल्य म्हत्वाचें अशें मानतात. अर्थीक विकेंद्रीकरण आनी प्रत्यक्ष लोकशाही हांचो ते पुरस्कार करतात. तांकां राजकी, अर्थीक आनी शिक्षणीक अशी सर्वांगीण पुनर्घटना अभिप्रेत आसा.

जहालमतवादाचो दुसरो फांटो उत्क्रांतिवादी समाजवादाचो वा लोकशाय समाजवादाचो जावन आसा. ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, स्कँडिनेव्हियन देश हातूंत लोकशाही समाजवादी मदींमदीं सत्तेर येतात. राजकी आनी अर्थीक सत्तेच्या केंद्रीकरणाक लागून निमाणी हुकूमशाही निर्माण जाता. देखून, तांकां संमिश्र अर्थवेवस्था आनी लोकशाहीच मानवता. साम्यवादी आनी लोकशाही समाजवादी हांचेमदीं लेनिनच्या काळांत खर संघर्श निर्माण जाल्लो.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांतच्या काळांत जहालमतवादाचो प्रसार आशिया, आफ्रिका आनी लॅटिन अमेरिका हातूंत जालो. युरोपीय वसाहतवादाचे गुलामगिरींतसून मुक्त जाल्ल्या देशांत जहालमतवादाचो खास प्रभाव दिसून येता. तातूंत राश्ट्रवाद आनी लोकशाही समाजवाद वा हुकूमशाही मानपी साम्यवाद अश्यो दोनूय प्रवृत्ती दिसून येतात. आशियांतल्या साम्यवाद्यांतूय (चीन, उत्तर कोरिया, व्हिएटनाम) स्वतंत्रपणान साम्यवादी समाज उबारप आनी रशिया-चीन संघर्शांत तटस्थ रावप, असो ह्या धोरणाचो प्रभाव दिसून येता.

- कों. वि. सं. मं.

जळगांव: महाराश्ट्र राज्यांतल्या जळगांव जिल्ह्याचें मुखेल थळ. लोकसंख्याः १,४५,३३५ (१९८१). शाराचो आवांठः १२.४४ चौ.किमी.; ईशान्येक ४१८ किमी. अंतराचेर गिरणा आनी तापी न्हंयांचे मदीं हें शार वसलां. हांगाची हवा सुकी, भलायकेक मानवपी अशी आसली तरी खरखत्या गिमाखातीर जळगांव शाराची बरीच नामना आसा. ह्या शाराक उदकापुरवण बरेतरेन जाता.

पूर्विल्ल्या काळांत आदल्या खानदेश वाठाराचें हें राजधानीचें शार आशिल्लें. १८१८ वर्सा मेरेन ह्या शाराचेर होळकराचो शेक चलतालो. पूण उपरांत ब्रिटिशांची सत्ता आयली.

१८६२ वर्सा सावन जळगांव शारांत रेल्वेमार्ग सुरु जालो. तेन्नासावन भारतांतलें सगळ्यांत पोरनें रेल्वेमार्गावेलें स्थानक म्हूण जळगांवची नामना आसा. मध्य रेल्वे आनी अस्तंत रेल्वेचें हें प्रस्थानक आसा. जळगांव ते अमळनेर लघुरेल्वे मार्ग ह्या शारांतल्यान वता. तेचपरी जळगांव ते अंजिठा राजमार्ग ह्या शारांतल्यान सुरू जाता. देखुनूच 'अंजिठा प्रवेशदार' म्हूण ह्या शाराची नामना आसा. सव्या क्रमांकाचो धुळे-नागपूर-कलकत्ता, राश्ट्रीय मार्ग जळगांवांतल्यान सुमार ६.५ किमी. मेरेन आसून राज्य परिवहन मार्गाचें हें मुखेल केंद्र आसा.

फाटल्या दोनशें वर्सांत ह्या शाराची उदरगत जायत आसा आनी सद्या जळगांव शार वेपारी, उद्येगीक आनी शिक्षणीक नदरेन मुखेल केंद्र जालां.

शारांत कापूस, केळीं, मस्मी भिकणां, मसालो, धान्य, बोरां, पेरां आदी तरेकवार फळां आनी भाज्यो भरपूर प्रमाणांत जातात. देखून ह्या वस्तूंची हांगा व्हड बाजारपेठ आसा. जळगांवसावन गाय, बैल आदी जनावरां तशेंच तांतयां, दूद, तूप आनी हांगा उत्पादन जाल्ल्या हेर वस्तुंची निर्यात जाता. भारतांत फकत जळगांव शारांतूच केळपीठ कारखानो आसा. तेचपरी कापूस पिंजून गठ्ठे बांदपाचो कारखानो, तेलाच्यो आनी कपड्याच्यो गिरणी, विजेचीं केंद्रां आदी जळगांव शारांत आसात.

जळगांव शारांत सगळे तरेच्यो शिक्षणीक मळावेल्यो संस्था आसात ह्यो संस्था शिक्षणीक मळाचेर उदरगत करूंक वावुरतात. भारतांतली तशींच महाराष्ट्रांतलीं म्हत्वाचीं हेर शासकीय कार्यालयां हांगा आशिल्ल्यान जळगांव शाराक म्हत्व आसा. जळगांव शारांतलीं देवळां, पीर, मशिदी आनी हेर पोरन्यो वस्तू पळोवपासारक्यो आसात. महाराश्ट्रांतलो सगळ्यांत व्हड दूद प्रकल्प हांगा आसा. हांगा सभा, संमेलनां, शिबिरां, व्याख्यानां जायत आसतात. देखून जळगांव शार सदांच गजबजिल्लें आसता.

- कों. वि. सं. मं.

जांब: (मराठी- जांब गुलाबी, हिंदी- गुलाब जामन; गुजराती- गुलाब जांबु; संस्कृत- जंबू, जंबुराज; इंग्लीश- रोझ ॲपल, लॅटीन- सायझिजियम जांबोस, यूजेनिया जांबोस; कूळ- मिर्टेसी).

सदांच पाचवेचार आसपी हें झाड सादारणपणान ९ मी. मेरेन वाडटा. पानां लांबट आनी अरुंद आसतात. पानांची लांबाय सादारण १२ ते २० सेंमी. इतली आसता. फुलां पाचव्या रंगाचीं. फळां सादारण हळडुवसार ते धवसार गुलाबी रंगाचीं आसतात. फळांत १-२ बियो आसतात.

इस्ट इंडीज, सिक्कीम, भारत हांगा हो रुख सांपडटा. हरशीं हें एक रानवटी झाड; पूण बंगाल, आसाम, मणिपूर सारक्या राज्यांनी ह्या पिकाची पध्दतशीर लागवड केल्ली दिसून येता. गोंयांत बरेचकडेन हें झाड पळोवंक मेळटा.

ह्या झाडाची गुटी कलम पध्दतीन लागवड करतात. हें झाड फेब्रुवारी-एप्रिल म्हयन्यांत फुलता आनी जून ते ऑगस्ट म्हयन्यांत फळां तयार जातात. दक्षिण भारतांत मात झाड बेगीन फुलता आनी फळांय बेगीन तयार जातात.

फळाचो आकार सादारण बारीक सफरचंदायेदो आसता. फळाक व्हडलीशी रुच आसना; पूण गुलाबासारको वास येता. फळाचो रोस मेंदू आनी यकृताक पुश्टीक आसता.

गुलाबी जांबावांगडा जांबाची आनीक एक जात म्हळ्यार मलाका

जांब. हाका मलाखी जांब, मौटन अॅपल, युजेनिया मलाकेन्सिस, सायझिजियम मलाकेन्सिस अशीं नांवां आसात. कूळ मात मिर्टेसी हेंच आसा. हें झाड सादारण ९-१५ मी. मेरेन वाडटा. पूण भारतांत हो रुख दोन ते अडेज मी. परस चड वाडना. हाका मे-जून च्या काळांत फळां येतात.

- विश्राम गांवकार

जांबळ: (मराठी- जांभूळ; हिंदी- जामुन, काला जामुन; गुजराती- जांबुडा; संस्कृत-जंबु, महास्कंध, नीलफल; इंग्लीश- ब्लॅक प्लम, जावा अॅपल; लटीन- सायझिजियम क्युमिनी, यूजेनिया जांबोलाना; कूळ-मिर्टेसी).

वर्सूयभर पाचवेंचार उरपी हें झाड सुमार ३० मी. मेरेन ऊंच वाडटा. झाडाचो घेर सुमार ३.६ मी. मेरेन आसता. साल २.५ सेंमी. जाड; पानां एकामेकांसामकार आनी दाट पाचवीं आसतात. पानांची लांबाय ७.५ ते १५ सेंमी. आनी रुंदाय ३.८ ते ६.३ सेंमी. आसता. फुलां भितरल्यान हळडुवीं जाल्यार भायल्यान लेव पाचव्या कोरचीं आसतात. फुलांच्यो चार पाकळ्यो वेगवेगळ्यो आसतात. फळां एके बियेचीं लांबट, वाटकुळीं आसतात.

ह्या झाडाचें मूळ स्थान भारतांतले अस्तंत घाट अशें मानतात.

ह्या पिकाची लागवड श्रीलंका, मलाया, ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांनी व्हडा प्रमाणांत जाता. भारतांत चडशा अस्तंत घाटांत हें झाड सर्रासपणान दिसता. ह्या झाडाची पध्दतशीरपणान केल्ली लागवड भारतांत पळोवंक मेळना. गोंयांत जांबळांचे रुख काजूचे लागवडींत आनी न्हंयांचे देगेर सैमीक पध्दतीन जाल्ले दिसतात.

जांबळाच्यो खास अश्यो जाती नात. पूण दोन प्रकार आसात, ते अशे.

१. रा-जामन: ह्या प्रकारच्या झाडाक मोटीं जांबळां लागतात. तीं गोड आसतात आनी भितरल्यो बियो बारीक आसतात.

२. काथा: ह्या प्रकारचीं जांबळां बारीक आनी रुचीक आंबट आसतात.

जांबळाचें झाड लोमी प्रकारचे जमनींत बरेतरेन वाडटा. उदक सहजपणान व्हांवन वचपी सुवात ह्या झाडाक मानवता. झाड पावसाच्या उदकाचेर वाडटा, तरी गिमादिसांनी उदक घाल्यार तांची वाड बरे तरेन जाता.

पध्दतशीर लागवड करपाखातीर बियो काडून १० ते १५ दिसांभितर किल्लत घालतात. जांबळाचे बियेचें खाशेलपण म्हळ्यार एके बियेंतल्यान बरींच रोंपां किल्लून येतात. कलम पध्दतीनूय ह्या झाडाची लागवड करतात. शास्त्रोक्त पध्दतीन लागवडीखातीर १×१×१ मी. लांब, रुंद आनी खोल १०×१० मी. अंतराचेर फोणकुलां मारून पावसाचे सुर्वेक तातूंत रोंप वा कलम रोयतात. सुरवातीचीं पांच वर्सां झाडाक सुमार २० किग्रॅ. कंपोस्ट वा शेणसारें दितात. उपरांत हें प्रमाण ल्हव ल्हव वाडोवन १० वर्सां आनी ताच्यावयल्या झाडाक १०० किग्रॅ. कंपोस्ट वा शेणसारें घालतात. जमीन पिकाळ आसल्यार झाडाक रसायनीक सारीं घालपाची गरज ना. पूण हलक्या दर्जाचे जमनींत वाडिल्ल्या झाडाक सुमार १० वर्सांउपरांत २५० ग्रॅ. नत्र; २५० ग्रॅ. स्फुरद आनी २५० ग्रॅ. पलाश दितात. हें सारें सादारणपणान ऑगस्ट म्हयन्यांत दितात.

रोंपा लावन तयार केल्लीं झाडां ८-१० वर्सांभितर, जाल्यार कलमी झाडां ५-६ वर्सांभितर फळां दिवंक लागतात. झाडाक फेब्रुवारी-मार्च म्हयन्यांत फुलां येतात आनी फळां एप्रिल-मे म्हयन्यांत येतात. एका झाडाक सुमार १००-१५० किग्रॅ. जांबळां लागतात.

जांबळाच्या झाडाचें लांकूड घराच्या मदेराक आनी शेतकारांचीं उपकरणां करपाखातीर वापरतात. झाडाचे सालींतलें टॅनीन हें द्रव्य चामडें रंपोवपाखातीर उपेगाचें आसता. फळां पिकतकच रुचीक बरीं लागतात. पोटांतल्या तशेंच गोड्यामुताच्या दुयेंसांचेर जांबळांचीं फळां उपेगी पडटात. फळांपसून सोरो, जेली, सरबत, व्हिनीगर तशेंच लोणचीं तयार करतात. झाडाचीं पानां रस्मी कीडे पोसूंक वापरतात. तशेंच तांचो गोरवां, मेंढरां, बोकड्यो हांचेखातीर खावड म्हूण उपेग जाता. तरन्या पानांचो कसाय पोटांतल्या विकारांचेर वखद म्हूण घेतात. जांबळाच्या फुलांनी बऱ्याच प्रमाणांत म्होंव आसता. ह्या झाडाक रोगाचो वा कीडीचो त्रास व्हडलोसो जायना. पानां खावपी कीड आनी धवो मूस हांचो केन्नाय त्रास जावं येता. असो त्रास जाल्यार ०.०३ % मॅलाथीयोन वा डायमेथोएट ह्या जंतुनाशकांचो फवारो मारतात. फळां कुसपाचो त्रास जाल्यार डायथेन-झेड-७८ हें जंतुनाशक ०.२ % फवारतात.

- विश्राम गांवकार

जांबावलीकार, डॉ. पांडुरंग बाबी: (जल्म: ७ फेब्रुवारी १९१५, जांबावली-केपें).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव बाबी जांबावलीकार. ताणें मेदीकू शिरुर्जियांव (Medico Chirurgiao) ही वैजकीशास्त्राची पदवी घेतली. तेचपरी ताणें मुंबय उच्च पदवेचें शिक्षण घेतलें. १९३० वर्सा शिवाजी युवक संघाचो वांगडी जावन ताणें समाजीक वावर करूंक सुरवात केली. २३ डिसेंबर १९३३ दिसा थापणूक जाल्ल्या 'उनियांव अकादेमीका' (Uniao Academica) हे विद्यार्थी संघटनेचो तो संस्थापक वांगडी आसलो. १९३९ वर्सा गोंयच्या 'गोवा कॉंग्रेस कमिटी' (मुंबय) हे संघटनेचो तो वांगडी जालो. १९४२ त मुंबय जाल्ले पोलिसांचे फारसेटींत राश्ट्रवाद्यांक बरीच दुखापत जाली, तेन्ना दोतोरांचो पंगड घेवन तो तांकां आदार दिवंक गेलो. आर्चबिशप डॉ. जुजे द कॉश्त नुनिश हाणें गोंयकारांविशीं वायट उतरां काडलीं. ताचे आड निशेद करपाक ताणें १९४३ वर्सा पणजे शारांत गोंयच्या हिंदूंची मिरवणूक घडोवन हाडली. पांडुरंग पी. शिरोडकार हाच्या फुडारपणाखाल जून १९४३ वर्सा ताणें हत्यारबंद हल्लो करपाचो कट रचिल्लो. तातूंत ताणें गोंयकार शिपायांच्या आदारान 'पियलो द तामडी माती' (Piolo do Tambdi Mati) ह्या नेमाळ्याचे कचेरीक उजो लावपाचें थारायल्लें. पूण हो कट भायर फुटिल्ल्यान ताका बेळगांव वचून लिपचो पडलो. थंय रावन तो गोंयचे सुटके झुजाखातीर वावर करूंक लागलो. १९४६ वर्सा तो 'महाराष्ट्र एकीकारण समितीचो' सरचिटणीस आशिल्लो. १९४७ वर्सा मुंबय गोंयचें जें पयलें राजकी अधिवेशन भरिल्लें तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो.

१९४८ वर्सा ताणें दत्तात्रय व्यंकटेश पै हाणें संपादन केल्लें 'विकास' नांवाचें मराठी सातोळें उजवाडाक हाडलें. १९४९ वर्सा तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचे बेळगांव कमिटीचो अध्यक्ष जालो. ४ आनी ५ जून १९४९ दिसा बेळगांव, नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचें जें अधिवेशन भरिल्लें तातूंत तो येवकार समितीचो अध्यक्ष आशिल्लो. १९५० वर्सा समयुक्त महाराष्ट्र परिशदेच्या दक्षिण विभागाचो चिटणीस म्हूण तो वेंचून आयलो.

जून १९५० वर्सा गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाचो चिटणीस ह्या नात्यान ताणें बेळगांव हांगा अधिवेशन आयोजित केलें. १९५० वर्सा तो 'नॅशनल कॉंग्रेस गोंय' संघटनेचे कॉंग्रेस कार्यकारी कमिटीचो वांगडी जालो. २६ आनी २७ मे १९५० दिसा ताणें लोंढा हांगा हे संघटनेची दुसरी परिशद आयोजित केल्ली. जुलय १९५० त, दिल्ली हांगा भरिल्ले नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेच्या तीन सदस्य समितीचो तो वांगडी आसलो. ऑक्टोबर आनी नोव्हेंबर १९५० त, ताणें विश्वनाथ एन्. लवंदे हाच्या आदारान आरोंदा ते माजाळे (कारवार) हांगा बसका घेतल्यो आनी सत्याग्रहांत वांटो घेवंक लोकांक स्फूर्त दिली. फ्रांस आनी पोर्तुगालच्यो वसाहती, ज्यो भारतांत आशिल्ल्यो, तांचे एकात्मतेचो पुरस्कार करपी पक्षांचे जोड परिशदेक तो २० मे १९५१ दिसा हजर राविल्लो.

१९५१ वर्सा नॅशनल कॉंग्रेस गोंय संघटनेचे कार्यकारी कमिटींत डॉ. काशिनाथ संजगिरी हाच्या अध्यक्षपणाखाल तो सरचिटणीस जालो. डिसेंबर १९५१ त, तो मुंबय वैजकी सेवा करूंक लागलो. गोंय सुटके उपरांत 'गोमंतक भाशा परिशद', 'महाराष्ट्र एकिकरण समिती', 'गोमंतक मराठा समाज' ह्या संस्थांकडेन ताचो संबंद आशिल्लो. बेळगांव

...ावन उजवाडाक येवपी 'तरूण भारत' ह्या नेमाळ्याखातीर तो बरप करतालो. १८ जून १९८४ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्या ...ावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जांभय: तोंड पुराय उक्तें करून श्वास भितर घेवन भायर सोडपाचे ...तिक्षिप्त क्रियेक जांभय म्हण्टात. जांभय संबंदी जायते समज आनी ...ालीरिती आदिवासी लोक तशेंच आर्विल्ल्या लोकांमजगतीं पयलींच्या ...ाळासावन चलत आयल्यात. आदिवासी लोक, मनशाचो आत्मो नाक ...ा तोंडांतल्यान भायर सरता अशें मानतात; तेचपरी हे वाटेंतल्यान ...ुतां-खेतांय येवंक शकतात अशेंय ते समजतात. ताका लागून संवसारांतल्या सगळ्या आदिवासी लोकांभितर घरांचीं दारां बंद करून ...वरपाची चाल दिश्टी पडटा. जांभय येवपाच्या वेळार तोंडामुखार हात धरपाची चाल लोकांमदीं दिश्टी पडटा, ताचें कारणूय वयलेप्रमाणूच जावन आसा. जांभय येतना तोंडामुखार दोन बोटांची चुटकी वाजोवपाची चाल आसा. ही चुटकी वाजयिल्ल्यान भुतां-खेतां पळून वतात, असो समज आसा. अशा वेळार राम नामाचो जप करपाची चाल कांय जाणांमदीं आसा. तशें करीना जाल्यार पातक लागता, असो समज आसा.

मनीस न्हिदिल्लो आसतना वा बेशुध्द जाल्लो आसतना ताचो आत्मो कांय खिणांखातीर कुडीच्या भायर वता, अशी कल्पना आसा. जागरुक अवस्थेंत आसतना मनशाचो आत्मो भायर सरलो तर भिरांकूळ प्रसंग उप्रासतलो म्हूण जांभय येवपा वेळार शिटूकसाण बाळगुपाचीय प्रथा आसा.

- कों. वि. सं. मं.

जांभूळकर, आत्माराम तोपयो नाईक: (जल्मः जांभूळवाडो-फोंडें).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव तोपयो नाईक जांभूळकर. 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो तो वांगडी आशिल्लो. १९५४ वर्सा सावन तो मोहन रानडेच्या फुडारपणाखाल वावर करूंक लागलो. बाणस्तारी पोलीस ठाण्याचेर 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेच्या वावुरप्यांनी हल्लो केलो, तेन्ना तांची रावपाची आनी जेवपाची वेवस्था ताणें केल्ली. भूंयगत कार्यकर्त्यांक मार्गदर्शन करप, पत्रकां वांटप हे सारकीं कामां तो करतालो. सप्टेंबर १९५५ त, पोलिसांनी ताका धरलो. पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया मुखार (Territorial Military Tribunal) चवकशे उपरांत ताका देड वर्स बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ताच्या फाटल्यान पोलिसांनी ताच्या घरच्यांक बरेच त्रास दिलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराखातीर ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जांभेकर, बाळशास्त्री: (जल्मः ? १८१२, पोंभुर्ले-रत्नागिरी; मरणः १७ मे १८४६, मुंबय).

मराठी खबरंपत्राच्या वेवसायाचो जनक आनी पयले आंग्लशिक्षित पिळगेंतलो एक विद्वान. गंगाधरशास्त्री ह्या हुशार बापायच्या मार्गदर्शनाखाल ताचें मुळावें शिकप जालें. फुडें मुंबय येवन सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे हाचेकडेन इंग्लीश आनी बापूशास्त्री शुक्ल हाचेकडेन तो संस्कृत शिकपाक लागलो. गणित आनी शास्त्र ह्या विशयांतूय ताणें प्राविण्य मेळयलें. जायत्या भारतीय आनी विदेशी भासांचो ताणें अभ्यास केलो.

लोकशिक्षण आनी ज्ञानप्रसार करपाच्या हेतान, ताणें १८३२ त 'दर्पण' हें खबरेपत्र काडून मराठी खबरेपत्राच्या वेवसायाची बुन्याद घाली. ताणें १८४० त 'दिग्दर्शन' हें मराठींतलें पयलें म्हयन्याळें सुरू केलें. भुगोल, व्याकरण, गणित, इतिहास ह्या विशयांचेर ताणें ग्रंथ बरयले. कांय पाठांतरांचो आदार घेवन ताणें 'ज्ञानेश्वरी' चें संपादन केलें. 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी' च्या वावरांत वांटो घेवपी, तो पयलो भारतीय विद्वान जावन आसा. हे संस्थेच्या तीम्हयन्याळ्यांत भारतीय शिलालेख आनी तांब्यापटे हांचेविशीं ताचे संशोधनात्मक निबंद येताले.

ताचे विचार सुदारणावादी आशिल्ले. किरिस्तांवांच्या घरांत रावला, म्हूण समाजीक बहिश्कार घाल्ल्या एका हिंदु भुरग्याक ताणें तेन्नाच्या सनातनी लोकांच्या विरोधाची पर्वा करीनासतना शुध्द करून परत हिंदू धर्मांत घेवपाची वेवस्था केली.

'बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' चो नेटिव्ह सेक्रेटरी, अक्कलकोटाच्या राजकुंवराचें शिक्षण, एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटांत पयलो असिस्टंट प्रोफेसर, शाळा तपासनीस, अध्यापन शाळेचो (Normal School) संचालक अशा जायत्या मानादीक जाग्यांचेर ताणें काम केलें. १८४० त 'जस्टिस ऑफ द पीस' ह्या पदाचेर ताची नेमणूक जाल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

जाकॉब, फ्रांस्वा: (जल्मः १७ जून १९२०, नान्सी- फ्रांस).

नामनेचो फ्रेंच जीववैज्ञानिक (Biologist). दुसऱ्या म्हाझुजांत, सैन्यांत नोकरी करतकच ताणें पारीस विद्यापीठांतल्यान १९४७ त एम्. डी. आनी सॉरबोन विद्यापीठांतल्यान १९५४ त डी. एस्सी. ह्यो पदव्यो मेळयल्यो. १९५० त पाश्चर इन्स्टिट्यूटांत सूक्ष्मजैव शरीरक्रियाविज्ञान (Micro-organic Physiology) विभागांत ताची नेमणूक जाली. फुडें १९५६ त, तो थंयचे प्रयोगशाळेचो मुखेल आनी १९६० त, सूक्ष्मजैव आनुवंशिकी विभागाचो मुखेल जालो. १९६४ सावन कॉलेज द फ्रांस हातूंत कोशिकीय (पेशींविशींच्या) आनुवंशिकीचो प्राध्यापक म्हूण तो काम करता.

रायबोसोम (Ribosome) हातूंतल्या खाशेल्या प्रथिनांच्या संश्लेशणांत जे आर. एन्. ए. (RNA = Ribo Nucleic Acid) संदेश व्हरपाचें काम करता, ताका 'संदेशवाहक आर. एन्. ए.' अशें नांव जाकॉब, मॉनो आनी आर्थर पार्डी हांणी दिलें. संदेशवाहक आर. एन्. ए.चे संकल्पनेक लागून जननिक संकेताचें स्पश्टीकरण जावपाक मदत जाली. दोन लागींलागीं आशिल्ल्या जनुकांच्या (Genes) पुंजुल्याक ताणें ऑपेरॉन (Operon) आनी तांचें नियंत्रण करपी जनुकांक ऑपरेटर (Operator) हीं नांवां दिलीं. जाकॉब हाणें ई. एल्. वोलमान हाचेवांगडा व्हायरसांतल्या जनुकांचे दोन मुखेल गट सोदून काडले. तातूंतलो एक गट जननिक सामग्रीच्या स्वयंप्रेरित (autonomous) पुनरुत्पादनाकडेन संबंदीत आसा, जाल्यार दुसरो व्हायरसाच्या आवेश्टनांतल्या आनी रोगकारक यंत्रणेंतल्या प्रथिन रेणूंचे निर्मितीकडेन संबंदीत आसा. ह्या दोगांयनीय मेळून सूक्ष्मजंतूंतल्या व्हायरसविरयत आशिल्ल्या खाशेल्या जननिक मूलघटकांचो सोद लायलो आनी तांकां एपिसोम (episome) हें नांव दिलें. जाकॉब आनी वोलमान हांणी सूक्ष्मजंतूंच्या लैंगीक संयुग्मनाविशींय (conjugation) म्हत्वाचें संशोधन केलां.

शरीरक्रियाविज्ञानांतल्या ताच्या ह्या संशोधनाचो उपेग अनुकूलन (adaptation), प्रजोत्पादन (reproduction) आनी क्रमविकास उत्क्रांती (evolution) ह्या आविश्कारांच्या अभ्यासांत जायत आसा. जनुक आनी एंझाइम हांचेवयल्या ताच्या संशोधनाक लागून वैजकी विज्ञानांत एक नवें अभ्यासाचें क्षेत्र निर्माण जालां. जाकॉब हाणें सोदून काडिल्ल्या एपिसोन (episone) ह्या सूक्ष्मजंतूंतल्या मूलघटकांचो उपेग कर्करोगाच्या संशोधनात जाता.

व्हायरसाचें विश्लेशण (Virus synthesis) आनी एंझाइमचें जननिक नियंत्रण (enzymes genetic control) ह्या म्हत्वाच्या सोदाखातीर ताका १९६५ त शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयांतलो नोबेल पुरस्कार आंद्रे ल्वॉफ आनी जाक मॉनो ह्या हेर फ्रेंच जीववैज्ञानिकांवांगडा वांटून मेळ्ळो.

१९६२ त ताका पारिसांतल्या ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचो चार्लस लिओपोल्ड मेयर पुरस्कार मेळ्ळो. रॉयल डॅनिश ॲकॅडेमी ऑफ लेटर्स

अँड सायन्सेस (१९६२), अमेरिकिन सोसायटी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस (१९६४), रॉयल सोसायटी (१९७३) ह्या संस्थांचो तो वांगडी आसा. १९७१ त ताचें 'ला लॉजीक द्यु व्हिव्हां' (La Logique du vivant) हें पुस्तक उजवाडाक आयलें.

कों. वि. सं. मं.

जागर :पुराय रात जागून देवांचें नामस्मरण, मनोरंजन करपी लोककलेचो धर्मीक नृत्यप्रकार. गोंय, कुमाऊं आनी गढवाल वाठारांत हो प्रकार अस्तित्वांत आसा.

जागर ह्या लोकनृत्य प्रकाराक शेंकड्यांनी वर्सां दायज आसा. गोंयांत गांव आनी गांवकार हांची अरिश्टांसावन, भुतांखेतांसावन राखण जावची, म्हूण थळाव्या देवतांक प्रसन्न आनी जागरुक दवरचे पासत दर वर्सा जागर मनोवपाची चाल आयली. गोंयच्या 'पेरणी' जागराचें मूळ भागवत धर्मांत दिसता. तातूंतल्यान धरित्रेचे उत्पत्तीचें गुपीत उक्तें जाता. बंगाल राज्यांतूय असो प्रकार दिसता. गोंयच्या जागरान थळाव्या खाशेलपणाकडेन केन्नाच फाट करूंक ना; पूण गोंयच्या इतिहासांत ज्यो म्हत्वाच्यो घडणुको घडल्यो, ताचो चड-उणो प्रभाव गोंयच्या जागराचेर पडला.

जागर विंगड विंगड प्रकारचे आसले तरी ताचे मूळ प्रकार दोनूच आसातः १. कुडींत संचारिल्ल्या मनशाक बरो दिसचो म्हूण केल्लो जागर २. सादारण मनशाच्या बरेपणाखातीर केल्लो जागर.

जागराची सादारण पध्दत अशी आसताः एकाद्रो मनीस दुयेंत पडटकच घरांतली जाण्टी बायल आपले कुलदेवतेमुखार बसता. तिचे फुडें एका कापडाच्या कुडक्यांत थोडे तांदूळ आनी पयशे घालून ताची पुडी बांदतात. उपरांत ती पुडी आंगांत संचारिल्ल्या मनशा भोंवतणच्यान तीन फावट हुंवाळून उडयतात आनी दुयेंत मनीस बरो जातकच जागर करतलों, अशी आंगवण करतात. फुडें तो मनीस बरो जातकच देवळांत वा घरांत जागर करतात. हाका 'आंगवणीचो जागर' म्हण्टात.

दुसरो जागर देवळांत करतात. देवळांत पयलीं दिवली पेटयतात. धोल वाजयत देवाची तोखणाय वा देव-राकेसाच्या झुजाचीं वर्णनां व्हडाः हडान गायतात. कासाळें नेटान वाजपाक लागतकच कांय लोकांच्या कुडींनी देवाचो संचार जाता आनी ते नाचूंक लागतात. अशा अवसर आयिल्ल्या मनशांक थोडे नाचयतात; ताका 'जागरी' अशें म्हण्टात. उपरांत तांकां कांय जाण बळी आनी सोरो अर्पण करतात. इतलें जातकच देव तांच्यो सगळ्यो इत्सा पुराय जातल्यो, असो आशीर्वाद दिता. कांय कडेन जागर जावपी सुवात शेण काडून निवळ करतात. थंय अग्नीची थापणूक करून हवन करतात. जागर नृत्यांत वांटो घेवपी न्हावन-धुवन उज्याफुडें बसतात आनी धोल वाजयत 'मंगला चरण' गायतात. तांकां कांय लोक ताटां वाजोवन साथ दितात. तेउपरांत 'जागरी' देव-देवतांची कथा सांगपी गीतां गायतात. गीतां गायतकच नाचप्यांच्या कुडींक थरथर सुटता. तांच्या आंगांत देवांचो अवसर येता आनी ते नाचूंक लागतात. जागरी उपरांत देवासंबंदीचीं आख्यानां गीतांतल्यान गायतात आनी नाचपी त्या गीतांतले भाव तोंडांवेल्यान आनी हावभावावरवीं उक्तायतात. अशें हें रातभर चलता. हे जागर एक, तीन वा सात दीस लेगीत चलतात.

गोंयांत जागराचे तीन प्रकार दिसून येतात. १. गावडो जागर २. पेरणी जागर ३. शिवालेचो हिंदू-किरिस्तांवांचो जागर.

गावडो जागरः पौष म्हयन्यांतले एके राती, गांवच्या मदीं आशिल्ल्या 'मांडार' वा ग्रामदेवतेच्या माटवांत हो जागर मनयतात. गावड्यांची चड वसती आशिल्ल्या पाळें, शिरदोन, करमळे, प्रियोळ, वेलिंग, खोर्ली, करमळी ह्या सुवातींनी हो जागर जाता. म्हादळें, धोल, नगारे, घुमट, कांसाळें ह्या वाद्यांवांगडा एक दोन गावपी एकेकडेन बसतात आनी तेत्तीस कोटी देवांक नमन करतात. उपरांत एकेक सवंग कोयंडी करून बशिल्ल्या लोकांमदीं येवन नाचता, गायता. शेजारचे वाजोवपी सवंगाच्या गीतांचें ध्रुपद धरून सांगात दितात. जागराक कथानक नाशिल्ल्यान खंयचेंय सवंग केन्नाय येता. ही सवंगां विंगड विंगड जाती जमातींची आसतात. तातूंत पोरने पोर्तुगेज राजवटींतले पोर्तुगेज उलोवपी, निग्रो खांपरी, पाखले, हिंदी उलोवपी पठाण लेगीत आस्पावतात. हीं सवंगां, आयच्या आनी त्याकाळावेल्या समाजाचें चित्रण करतात. जागराचीं गीतां विनोदी, पूण हो नाच रांगडो आसता. सवंगांच्या प्रकृतीस्वभावाप्रमाण नृत्याचो ठेको, लय, पावल्यो आसतात. बायलांचीं संवगां दादले करतात. पात्रांचो भेस चकचकीत आसता. हातूंतलीं कांय पात्रां अशी आसातः तेंडली, तिचो मोगी, गाराशेट, इमिनेश, शेख रणरावत, लग्न जाल्ली बायल, घोव भायल्या देशांत गेल्या उपरांत वुसऱ्या दादल्याकडेन संबंद दवरपी बायल, घोव भायल्या गांवांत गेल्या उपरांत एका मुसलमानाचे पापी नदरेक पयसावपी बायल, अडाणी दोतोर, फुलकार, रेंदेर, मांय, सून, पाखले, म्हार आनी दांडला. दांडला हो कसबी कलाकार पांयांक दांडे बांदून कोंड्याचेर नाचपी सवंग जावन आसा. जागर नृत्यांतलें तें मुखेल पात्र आसा.

पेरणी जागरः गावडो जागरापरस हो प्रकार मात्सो वेगळो आसा. फोंडें, केपें, वाघुर्मे, मडकय, मळकर्णे, काणकोण, पैंगीण, लोलयें, काकोडें ह्या सुवातींनी 'पेरणी जागर' मनयतात. पेरणी समाजांतले लोक आपलो पेटारो घेवन रातचो देवळामुखार हो जागर करताले. पूण आतां ही भोगावळूच जाता, अशें दिसून आयलां. ग्रामसंस्थांकडल्यान मेळपी तेल, तांदळांचे बिदागेन आनी पळोवपी लोकांकडल्यान मेळपी पयशांचेर समादान मानून घेवन, हे पेरणी गांवांत रातभर जागयताले. ह्या जागरांत सवंगां लांकडांचीं रुपडीं वापरतात. अशीं तिशेक रुपडीं म्हळ्यार सवंगां आसतात. ह्या जागरांत बायलांचीं सवंगां बायलांच करतात. तेपासत ह्या समाजांतल्या बायलांक पयलीं लग्न करीनासतना, शेंस घालून दवरताले. हीं कामां दर एका घराक वांटून दिल्लीं आसतालीं. ह्या जागरांत, गांवच्या सगळ्या तरेच्या स्वभाव गुणांचें दर्शन, विडंबनात्मक तरेन पोजडे भाशेंतल्यान जाता. तातूंतल्या एका पात्राचो संबंद दुसरेकडेन नासता. पूण खंयचें सवंग केन्ना येवप, हें परंपरेन थारायिल्लें आसता.

दरेकाची नाचपाची रित, तांच्या गावपाचें संगीत तशेंच भेस लेगीत वेगवेगळो आसता. धोलकें, कासाळें, घुमट, मृदंग वाजोवपी वादकांवांगडा एक मुखेल सुत्रधार आसता. तो पात्रांमदले दुवे सादपाचें काम करता. ह्या जागरांत गाणें, नाच हांचेवांगडा संवादूय आसतात. हे संवाद कोंकणी-मराठी भरशिल्ल्या प्रतिकात्मक काव्यशास्त्र विनोदान गुंथिल्ले आसतात. हे संवाद सूत्रधार आनी सवंगांमदीं जातात. एक लांकडी चार फुटांची दिवली आनी धवो पड्डो इतलेंच नेपथ्य हांगा आसता. ह्या जागरांतलीं सवंगां अशीं आसतातः हरदास सूत्रधार-जागरसेरणी, साथीदार, गणपती, सरस्वती, आदीमाया (म्हातारी), सौदागर, पठाण, मधुकैटभ (राकेस). थोडेच मनीस पुराय रातभेरेन विंगड विंगड सवंगां करतना दिसतात. निमाणें मधुकैटभ ह्या राकेसाचो वध जातकच गाराणें घालून हो जागर सोंपता. ह्या जागरांत बारा-तेरा प्रकार दिसतात. तातूंतले तुणतुण्या जागर, मालये जागर, चोरा जागर अस्तित्वांत आसात. चोरा जागरांत चोरयो करपाची चाल आसा. आयज हो कलाप्रकार चडसो सोंपत आयला.

शिवोलेचो हिंदु-किरिस्तावांचो जागरः शिवोले हिंदू-किरिस्तांव लोक एकठांय येवन नातालाच्या उत्सवा उपरांत पयल्या सोमारा हो जागर व्हडा उमेदीन मनयतात. ह्या जागराक 'हिंदू-किरिस्तांवांचो जागर' अशें म्हण्टात. दोन समाजांमदीं एकचार जागोवपी हो एक प्रकार जावन आसा. हांगा कुटुंबांत थारिल्लीं अशीं सवंगां आसतात. ह्या जागरांत 'जागरयो' हें देवाचें सवंग पयलीं नाचून वता. उपरांत गणेशवंदन जाता. मेरीच्या कुंवराची तोखणाय हिंदू लोक व्हड भक्तीभावान करतात. ह्या जागरांतलीं सवंगां अशीं आसतातः भरभरैया, साईद, फिरंगीराजा, फुलकार, फुलकान्न, भोंवोर, म्हार-म्हारीण. हेर दर एकल्याचो भेस वेगवेगळो आसता. जागरांतलीं पदां सवंगाक फाव सारकीं, भुंयेकडेन नातें सांगपी आसतात. जागरांतलीं गीतां, संवाद लिखित रुपान

बरयिल्लीं नात; पूण परंपरेन, पाठांतरान तीं आयजमेरेन तिगून उरल्यांत.

कुमाऊं प्रदेशांत गंगनाथ जागर, रमोला जागर आनी सी जागर हे तीन प्रकार दिसतात. थळाव्या देव-देवतांक, भुतांखेतांक तशेंच पूर्विल्ल्या वीर पुरसांक प्रसन्न करून घेवपाखातीर जागर नृत्य करतात. राजपूत लोकांच्या लग्नांत जेन्ना न्हवरो, व्हंकलेघरा लग्नाक वता तेन्ना ताच्यामुखार जे लोक नाच करतात, त्या नाचाक 'जागर' अशें म्हण्टात. कांय बायलां-दादल्यांच्या आंगांत मदींमदीं देवतांचो वा भूतपिशांचो संचार जाता, तेन्ना कुडींत संचारिल्ले देवदेवतेक प्रसन्न करपाखातीर त्या मनशाक नाचोवपाची पध्दत आसा. गावड्या जागराकडेन लागींचें नातें दाखोवपी एक नाच, आसाम आनी हेर दोंगरी वाठारांत दिसता. तातूंतलीं सगळीं सवंगां सूर्य उदेसर मांडार वचून नाचतात. निमाणें सकाळींफुडें देवाची प्रार्थना करून देवांक सांगणें करून जातकच हो जागर सोंपता.

वसंत पेरणी, अनंत पेरणी, पोपट पेरणी, गोपीनाथ वाघुर्मेकार हे पेरणी जागरांतले कांय नामनेचे कलाकार आसात.

गोंयचो जागर सांस्कृतिक, समाजीक, तात्त्विक आनी राजकी बसका आशिल्लो आसा; तो फकत धर्मीक स्वरुपाचो ना. गोंय कला अकादेमी संस्था, शासनाच्या पालवान जागर कला जिती उरची म्हूण वावुरता.

- रवींद्र म्हाड्डोळकार

जातक कथा: गौतम बुध्दाच्या पुर्वजल्मासंबंदीच्या कथांक 'जातकें' वा 'जातककथा' म्हण्टात. जातक ह्या उतराचो अर्थ जल्मा संबंदी असो जाता. बुध्दत्व प्राप्त करचेपयलीं गौतम बुध्दाक 'बोधिसत्त्व' म्हळां. बुध्दत्व प्राप्त जावचे पयलीं बुध्दाक जायत्या योनींत जल्म घेवचे पडले. तातूंत दान, शील, नैष्कर्म्य, प्रज्ञा, वीर्य, क्षांती, सत्य, अधिष्ठान, इश्टागत आनी उपेक्षा ह्या धा पारमितांची (गुणांची) उदरगत करून ताणें हे उदरगतीचो निमाणो पांवडो प्राप्त करतकच तो 'गौतम बुध्द' म्हूण अवतरलो, अशे भावनेंतल्यान ह्यो कथा घडल्यात. ह्या जातककथांत 'बोधिसत्त्व' हो कथेचो नायक, उपनायक वा कथेंतली एक व्यक्ती म्हूण वावुरतना दिसता. हातूंत तो पशू, पक्षी, जलचर ह्या विंगड विंगड रुपांत दिसता. बायलेच्या रुपांत ताणें जल्म घेतिल्लो दिसना. सगळ्या कथांत तो दादल्या रुपानूच दिसता.

जातक साहित्य बुध्दाचे पयलीं लोककथांच्या रुपान अस्तित्वांत आसलें. बुध्दाच्या काळांत राजघरांत भिक्षूंची जी पयली संगीती भरली, तातूंत हें साहित्य बौध्द कर्मसिध्दान्ताची कुरू जालें. दुसरे संगीतीच्या काळांत तें बदल्लें. तिसरे संगीतीच्या काळांत बौध्दांच्या त्रिपिटकांत, 'सुत्तपिटक' ह्या ग्रंथांत खुद्दकनिकाय म्हूण जो पांचवो भाग आसा, ताच्या पंदराव्या पोटविभागाच्या धाव्या भागांत हें साहित्य आस्पावतालें. ह्या भागांत जातककथांकडेन संबंदीत अश्यो गाथा आसात, जातककथा नात. जातककथा नाशिल्ल्यान, त्या गाथांचें स्पश्टीकरण जावचें, म्हूण 'जातक-अट्ठकथा' पाली भाशेंत बरयली. उपरांत तिचो सिंहली भाशेंत अणकार जालो. ह्या अणकारांत मूळ जातककथा पालींत दवरिल्ल्यो. फुडें पाली अट्ठकथेचो नाश जातकच सिंहली जातक- अट्ठकथेच्या आदारान गद्य रुपान 'जातकट्ठवण्णना' (जातकार्थवर्णना) ह्या नांवान ती पर्थून पालींत हाडली. हें कार्य बुध्दघोषाचें आसा, अशें कांय विद्वानाचें मत आसलें तरी सगळ्यांचेंच हेविशीं एकमत ना. जातकट्ठवण्णना हो ग्रंथ जातककथांच्या अभ्यासाचो मुखेल आदार जावन आसा. हो ग्रंथ इ.स. च्या पांचव्या शेंकड्यांत घडलो, अशें मानतात.

जातककथांच्या पुराय आंकड्याविशीं आयजूय मतभेद आसात. श्रीलंका, थायलंड (सयाम), ब्रह्मदेश ह्या देशांतल्या परंपरांप्रमाण सगळ्यो जातक कथा ५५० आसात. धर्मानंद कोसंबी हाच्या मतान त्यो कथा ५३४ आसात. जातकट्ठवण्णना हातूंत ५४७ कथा आसल्यो तरी कांय कथा पर्थून आयिल्ल्यान तर कांय कथा दुसऱ्या कथांत आस्पाविल्ल्यान हांचो खरो आंकडो उणो आसूंये, अशें म्हण्टात. ब्रह्मदेशांतल्या पगान हांगा ५५० जातककथा चित्रित केल्यात. इ.स.प. दुसऱ्या वा तिसऱ्या शेंकड्यांतल्या सांची, भारहुत आनी आंध्र प्रदेशांतल्या अमरावती हांगाच्या स्तूपांचेर जातक कथा चित्रित केल्यात.

'चरिया पिटक' ह्या खुद्दकनिकायाच्या निमाण्या भागांत ३५ पद्य जातक कथा आयल्यात. हातूंत ह्यो कथा स्वता गौतमबुध्द सांगता, अशें दाखयलां. 'जातकमाला' ह्या संस्कृत काव्यांत ३४ जातककथा आयल्यात. आग्नेय आशियांतल्या ५० जातकांचो एक झेलो आसून तातूंतल्यो जातककथा 'जातकट्ठवण्णना' ह्या ग्रंथांतल्या जातककथां परस वेगळ्यो आसात.

दरेक जातककथेची सुरवात 'एका काळार काशी राश्ट्रांत वाराणसी हांगा ब्रह्मदत्त राजा राज्य करतना बोधिसत्त्वान अमक्या अमक्या रुपान जल्म घेतलो', अशी जाता. देखीक: एके कथेंत तो हरणाच्या रुपान, दुसरे कथेंत सुण्याच्या रुपान, तिसरे कथेंत बैलाच्या रुपान, अशे तरेन जल्म घेत रावता.

दरेक जातककथा पांच भागांत वांटिल्ली आसता.

१. पच्चुप्पन्नवत्थु: म्हळ्यार वर्तमान काळांतली खबर. बुध्दाचे जिणेंत ज्यो घडणुको घडल्यो, त्यो हातूंत आस्पावल्यात. ह्यो कथा गौतम बुध्द आपल्या अनुयायांक सांगता, अशें हांगा आयलां.

२. अतीतवत्थु: गौतम बुध्दाच्या फाटल्या जल्माची कथा. जातक कथांतलो हो सगळ्यांत म्हत्वाचो भाग जावन आसा. हातूंत आयिल्ल्यो गाथाच जातक कथा जावन आसात.

३. गाथा (पद्य): ह्यो जातक कथांकडेन संबंदीत आसतात. हांचें नातें वर्तमान काळांतल्या कथांकडेन जोडिल्लें आसता. अशा गाथांक अभिसंबुध्द गाथा (बुध्दाक आत्मज्ञान प्राप्त जातकच ताणें म्हणिल्ल्यो गाथा) अशें म्हळां.

४. वेय्याकरण वा अत्थवण्णना: हातूंत गाथेंतल्या उतरांचो अर्थ आनी ताचेवेली टिका दिल्ली आसता.

५. समोधन वा उपसंहार: हातूंत बुध्दाच्या काळावेल्या पात्रांचो संबंद बुध्दाच्या पुर्वजल्मांतल्या कथेंतल्या पात्रांकडेन वा हालींच्या जल्मांतल्या व्यक्ती वा पात्रांकडेन जोडिल्लो दिसता.

जातककथांचें रुप लोकसाहित्याकडेन मेळटें-जुळटें आसा. तातूंत मनशांवांगडा सावदां-सुकण्यांच्योय काणयो येतात. जातकाची कथानकां विंगड विंगड तरांचीं आशिल्ल्यान विंटरनिट्झ ह्या अस्तंततेच्या विद्वानान ह्यो कथा सात वर्गांत वांटल्यात: १. वेव्हारीक नीती संबंदीच्यो कथा २. पशूकथा ३. विनोदी कथा ४. रोमांचकारी दीर्घकथा ५. नैतिक वर्णनपर कथा ६. कथन ७. धर्मीक कथा.

विंटरनिट्झान जातककथेच्या वर्णन शैलीचे पांच प्रकार सांगल्यात, ते अशे: १. गद्यवर्णन २. आख्यान-संवादात्मक वा संवाद आनी वर्णन हांची भरसण ३. दीर्घ विवरण- हाची सुरवात गाथेन आनी शेवट गाथेन जाता ४. एकाद्र्या विशयावेलो वचनांचो झेलो ५. महाकाव्य वा खंडकाव्य.

जातककथांचें आनीक एके तरेन वर्गीकरण करतात. तें अशें:

१. कांय कथा बायलांची निंदा करपी आसात. २. कांय कथा घरदार सोडून तपस्या करची, अशें सांगतात. ३. कांय कथा ब्राह्मणवर्गाची निंदा करतात. ४. कांय कथा कूटनीती शिकोवपी आसात.

जातककथांत रामायण, भागवत आनी महाभारत ह्या ग्रंथांतल्यो कथा येतात. हातूंत राजा दशरथ, राम, सीता, युधिष्ठीर (धर्म) विदुर आनी कृष्ण ह्यो व्यक्तीरेखा दिश्टी पडटात. जातककथा आनी पंचतंत्र हातूंतल्यो कांय कथा सारक्यो आसात. इसापाच्या नांवार मोडपी कांय ग्रीक बोधकथा हांगा दिश्टी पडटात. सोमसागराच्या कथा-सरित्सागरांतल्यो कांय कथा जातककथाच आसात. जातककथांत राम-कृष्णाच्योय कथा आयल्यात.

बुध्द स्वता राजकुंवर आशिल्ल्यान ताका राजनीतीची आवड आसली. तो धर्मसंस्थापक आसलो, तशेंच राजनीतिज्ञ आसलो. ताका लागून जातककथांक राजनीतीक म्हत्वाची सुवात मेळ्ळ्या. जातककथांनी जंय राजनीतीचो संबंद आयला, थंय तिचो धर्मीक भावनेकडेन संबंद दिसना.

जातककथांनी पुनर्जल्माची कल्पना खरी मानल्या. बौध्द धर्माप्रमाण

दरेक जीव यातना, दुख्ख भोगतना आत्मो, पिशाच्च, प्राणी, मनीस आनी देव ह्या पांच योनींत जल्म घेता. बोधिसत्त्व पयल्यो दोन योनी सोडून फुडल्या तीन योनींत जल्म घेता.

बौध्द धर्माच्या प्रसाराखातीर बुध्दाच्या अनुयायांनी जातककथांचो उपेग केलो. 'सध्दर्मपुंडरीक' ह्या ग्रंथांत तसो उल्लेख मेळटा. आशिया खंडांतल्या बौध्द धर्म प्रसाराखातीर जातककथांचो वांटो म्हत्वाचो थारला. इराण, अरबस्तान ह्या मार्गान ह्यो कथा युरोपांतूय पावल्यात. ब्रह्मदेश, सयाम, सिलोन, तिबेट, मंगोलिया, जपान ह्या देशांतूय जातक कथा पावल्यात. लॅटीन, फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनीश, जर्मन, इंग्लीश, स्वीडीश, डच ह्या भाशांत जातककथांचे अणकार जाल्यात. वानरिन्द जातक, विळारक्त जातक सहिच्चम जातक, संसुमार जातक, संधिभेद जातक ह्यो पशूवर्गांतल्यो जातककथा खूब तोलामोलाच्यो आसून तांचो परदेशांतूय प्रसार जाला.

बौध्द धर्मांतले हीनयान आनी महायान ह्या दोनूय संप्रदायांनी जातककथांविशीं आदर बाळगिला. सातव्या शेंकड्यांत जपानांत उदयाक आयिल्लो, बौध्द धर्मांतल्या महायान पंथाचो फांटो, झेन पंथ हाचो भार ह्या जातककथांचेरूच आसा.

जातककथा ह्यो संवसारांतल्या कथा साहित्याचें मूळ आसा, अशें बेनफे ह्या जर्मनी पंडीतान म्हळां. एका इटालियन विद्वानान सिंदबादच्यो सफरी आनी अरेबियन नाइट्स हांचें मूळस्थान जातककथाच आसात, अशें सिध्द केलां. 'जातकट्ठवण्णना' ह्या ग्रंथाचें रोमन लिपींतलें संपादन व्ही. फाउसबोल युरोपीय विद्वानान केलां. हें लिखाण स खंडांत उजवाडाक आयलां (१८७७-९७). ह्या ग्रंथाचो सातवो खंड वळेरेचो आसून ती वळेरी डी. अँडरसन हाणें तयार केल्या. ह्या ग्रंथाचो जायत्या लेखकांनी केल्लो इंग्लीश अणकार ई. बी. कॉवेल हाणें संपादित केला (तीन खंड, १९४६). मराठींत चिं. वि. जोशी, आचार्य धर्मानंद कोसंबी आनी दुर्गा भागवत हांणी जातककथांचे अणकार केल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

जात्रा: एकाद्रे देवतेच्या उत्सवाखातीर वा एकाद्र्या सत्पुरुशाचे पुण्यतिथीच्या वा जयंतीच्या निमतान वा एकाद्र्या तीर्थक्षेत्रांत, वर्सांतल्यान एका थारावीक दिसा लोकांचो जो धर्मीक मेळावो जमता, ताका जात्रा अशें म्हण्टात. इस्लाम धर्मांतल्या सत्पुरुशाचे पुण्यतिथी निमतान जो उत्सव जाता, ताका *'उरुस' (*)* अशें म्हण्टात. देवतेविशीं पूज्यभाव वा सत्पुरुशाविशीं आपलो आदरभाव परगटावपाखातीर भाविक लोक जात्रेक येतात. देवता वा सत्पुरुश हांचे आराधनेखातीर थंय न्हाण, दर्शन, पूजा, श्राध्द, भजन, खेळ, नाच, नाटक, मेळो, कालो, मिरवणूक, सर्ती, जेवण हे कार्यक्रम जातात.

जात्रेच्या काळांत ते ते देवतेचे खाशेले पूजोपचार जातात. तातूंत देवतेची रथांत वा पालखेंत वा सांगडांत बसोवन मिरवणूक काडटात. प्रथा आसल्यार हे देवतेचो लग्नसुवाळो लेगीत जात्रेच्या दिसांनी सगळ्या भक्तांचे उपस्थितींत मनयतात. जात्रा हो खास करून देव-देवतेचो वा सप्तुरुशाचो धर्मीक उत्सव आशिल्ल्यान तातूंत भाविकांनी देवाचें दर्शन घेवप, पूजा करप, आंगवण पावोवप, प्रसाद ग्रहण करप ह्या गजालींक खाशेलें म्हत्व आसता. बंगालांत नवरात्राच्या दिसांनी कालीक पशुबळी दिवपाची चाल आसा. महाराष्ट्रांतूय कांय देवींमुखार रेडो, बोकडो, कोंबो हांचे बळी दिवपाची प्रथा आसा. दक्षिण भारतांतूय पोलेरम्मा देवीची जात्रा नांवाजिल्ली आसून तिका रेड्याचो बळी दितात. पंढरपूरच्या विठोबाची यात्रा आषाढी आनी कार्तिकी एकादशीक मोटया प्रमाणाचेर भरता. सबंद महाराष्ट्रांतल्या वारकरी आनी भजनी मंडळींची दिंडी पांयांनी चलत वा वाहनांत बसून हे यात्रेक जमता. हाका वारी म्हण्टात. ओरिसांत पुरी हांगा जगन्नाथाची व्हडली रथयात्रा जाता आनी थंय सगळ्या भारतांतल्यान लोक जमतात. हरद्वार प्रयाग (अलाहाबाद), उज्जैन आनी नासिक हांगा दर बारा वर्सांनी भरपी कुंभमेळो वा दर स म्हयन्यांनी भरपी अर्दकुंभमेळो ह्या भारतांतल्या म्हत्वाच्या जात्रांनी मोट्या प्रमाणांत लोक जमतात. कुंभपर्व हें एकदम पुण्यकारक असो समज आशिल्ल्यान लाखांनी लोक कुंभमेळयांत वांटो घेवन पवित्र तीर्थांत न्हाण घेतात.

जात्रेच्या ह्या मुखेल धर्मीक आंगावांगडाच तिका समाजीक, अर्थीक आनी संस्कृतीक अशीय आंगां आसात. जात्रेंत भोंवतणच्या खेड्यांनी तयार जावपी वस्तूंचो वेपार मोट्या प्रमाणाचेर जावन खेड्यांतल्या कारागीरांचो चरितार्थ चलता. जात्रेंत जाण्टे-नेण्टे, बायलां-दादले, भुरगीं त्या त्या सणा-परबेप्रमाण वेगवेगळे भेस करून व्हडा संख्येन वांटो घेतात आनी समाजीक जीणेचो अणभव घेतात. आदल्या काळांत येरादारीचीं साधनां उणी आशिल्ल्यान जात्रांतल्यान त्या त्या वाठारांत तयार जावपी वस्तूंक आनी मालाक खूब मागणी आसताली. अशे तरेन जात्रेक एक बरी बाजारपेठ म्हूण म्हत्व आशिल्लें आनी आयजूय कांय प्रमाणांत तें आसा. कपडे, आयदनां, खावपाचे जिनस, मिठाय, बैलगाडयो, जनावरां, खेळणीं ह्या वस्तूंचो वेपार जात्रांतल्यान मोट्या प्रमाणाचेर चलता. महाराष्ट्रांतल्यो कांय जात्रा जनावरांच्या वेपाराखातीर नांवाजल्यात. देखीक- नगर जिल्ह्यांतली कानिफनाथाची जात्रा गाढवांच्या वेपाराखातीर आनी नांदेड जिल्ह्यांतली मालेगांव हांगाची खंडोबाची जात्रा घोड्यांच्या वेपाराखातीर नामनेची आसात. ह्या खंडोबाचे जात्रेक लोक 'घोड्यांची जात्रा' अशें म्हण्टात.

जात्रांनी रातकाले, गवळणकाले, तमाशा, नाटकां, कुस्त्यो, बैलगाडयांच्यो सर्ती, सर्कस, चित्रपट, आकाशपाळणें, घुंवपी लांकडी घोडे, जादूचे खेळ ह्या करमणुकीच्या कार्यावळींचो आस्पाव आसता. जात्रेच्या निमतान कीर्तन, भजन, प्रवचन ह्या कार्यावळींक विंगड विंगड थरांतले लोक एकठांय जमतात.

जण एकल्या हिंदून जिवितांत एकदां तरी काशीची यात्रा करची, अशें म्हण्टात. तशेंच दरेक मुस्लिम मनशान मक्केची हाज यात्रा करची, अशें म्हण्टात. मदीना आनी करबला हांगाच्या यात्रांकूय इस्लाम धर्मांत म्हत्व आसा. अजमीर हांगाच्या चिश्ती ख्वाजा मुइनुद्दीन हाच्या नामनेच्या उरुसाक भारतांतले तशेंच विदेशांतले मुसलमान लोक व्हडा संख्येन येतात. दिल्लीचो निजामुद्दीन औलियाचो उरुस नामनेचो आसा. कांय उरुसांनी मुसलमानांवांगडा हिंदू धर्माचे लोकय व्हडा संख्येन वांटो घेतात. शीख धर्मांत शीख गुरुचीं जल्म आनी मरणस्थानां पवित्र अशीं मानतात. थंय शीख धर्माचे लोक थारावीक दिसा एकठांय जमतात. अमृतसर, नांदेड, आनंदपूर (पंजाब), पाटणा (बिहार) हांगाचे गुरुद्वारा तांचीं पवित्र तीर्थस्थानां जावन आसात. क्रिस्ती आनी ज्यू धर्मांत जेरुसलेमाक खाशेलें म्हत्व आसा. जेरुसलेमची यात्रा करप, हें तांचे जिणेंतलें म्हत्वाचें धर्मीक कर्तव्य अशें मानतात. क्रिस्ती धर्मांत बेथलीएम, नाजरेथ, रोम ह्या पवित्र स्थानांच्या यात्रांकूय म्हत्व आसा. बौध्द धर्मांत लुंबिनी, बोधगया (गया), सारनाथ, कुशिनगर हांगाच्यो यात्रा करप, पुण्यकारक अशें मानतात. जैन धर्मांत तीर्थंकरांचीं जल्म, निष्क्रमण, गिन्यान, निर्वाण आदी स्थानां तशेंच संमेदशिखर, मंदारगिरी, गिरनार, पावापुरी हीं सिध्द क्षेत्रां आनी अबू, शत्रुंजय पर्वत, श्रवणबेळगोळ, चंपापूर ह्या पवित्र स्थानांची यात्रा करप पुण्यकारक अशें मानतात. आदिवासी लोकांतूय तांच्या देवांच्या तशेंच आदिपुरसाचे जयंती, पुण्यतिथीनिमतान यात्रा जातात.

जगांतले सगळेच धर्म, पंथ, जाती, जमातींभितर थारावीक दिसा, थारावीक सुवातीचेर एकठांय जमून ते देवतेविशींचो, सत्पुरुषाविशीं, न्हंय, तळें, तशेंच अवतारी पुरुषांची समाधी ह्या स्थानांविशीं आपलो आदरभाव परगटावपाची प्रवृत्ती दिसून येता. देखून, जात्रा ह्यो सगळ्याच धर्मांत आनी समाजांत दिसून येतात. ह्या जात्रांच्या स्वरुपांत आनी कर्मकांडांत थोडो भोव फरक आसप सभाविक आसा.

भारतांतली बद्रीनाथ, जगन्नाथपुरी, रामेश्वर आनी द्वारका हीं चार धामां; काशी, प्रयाग आनी गया हीं त्रिस्थळी; अयोध्या, मथुरा माया ह्यो सप्तपुऱ्यो, बारा ज्योतिर्लिंगां, बावन्न शक्तीपीठां तशेंच नेपाळांतलो

पशुपतिनाथ, दक्षिणेतलें कांचीपुरम्, पक्षितीर्थ, तिरुपती आनी उत्तर भारतातलीं हरद्वार, हृषीकेश, वृंदावन, पुष्कर हीं पवित्र स्थानां जावन आसात. ह्या स्थानांची यात्रा करप, हिंदू धर्मांत खासा पुण्यप्रद, अशें मानतात.

गोंयांत सगळयां वाठारांनी जंय जंय देवळां आसात, थंय ल्हान-व्हड जात्रा जातात. ह्या जात्रांनी काले, नाटकां, दिवजां, सांगड, रथोत्सव, पालखी, विजयरथ अशे कार्यक्रम आस्पावतात. गोंयच्यो कांय खाशेल्यो म्हत्वाच्यो जात्रा अश्यो: श्री बोडगेश्वराची जात्रा-म्हापशें, मारुतीची जात्रा-पणजे, श्री लईराईची होमखणाची जात्रा-शिरगांव, गड्यांची जात्रा- पैंगीण, काणकोण आनी साळ, वीरभद्राची जात्रा-सांगें आनी दिवचल, सभ्यो-कुंकळ्ळी, श्रीनवदुर्गेची जात्रा- मडकय, श्री म्हाळशेची जात्रा- म्हाड्डोळ, श्रीमंगेशीची जात्रा-मंगेशी, श्री नागेशाची चैत्री पुनव-नागेशी बांदोडें, श्री शांतादुर्गेची जात्रा-कवळें, श्री रामनाथ जात्रा-रामनाथी, दत्तजयंती- सांखळी, नवो सोमार- दिवचल, श्रीदामोदर सप्ताह-वास्को, हरी मंदीर दिंडी- मडगांव, श्रीदामोदराचो गुलाल, जांबावले, पेडणेचो दसरो-पेडणें, सावयवेरेंचो कालो.

- कों. वि. सं. मं.

जादूविद्या: जादू ह्या शब्दाची उत्पत्ती वैदिक साहित्यांतल्या 'यातू' ह्या उतरावयल्यान जाल्या. हें उतर थंय व्यभिचार विद्या ह्या अर्थान वापरलां. जादू म्हळ्यार सैमाचेच गूण आनी नेम वापरूंक सादारण मनशाच्या नकळत असाध्य थारिल्ली गजाल साध्य करून घडुयिल्लो चमत्कार. इंग्लीश भाशेंत जादूक 'मॅजिक' (Magic) अशें म्हण्टात. हो शब्द, मूळ पर्शियन 'मॅगी/मॅजी' (Magi) ह्या शब्दावेल्यान आयला.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत चौर्यकलेक जंमक विद्या अशें म्हळां आनी हे कलेचो वापर दुस्मानाच्या मनांत भिरांत निर्माण करपाखातीर कसो करचो, हेविशींच्या गुपितांची म्हायती दिल्या. अशे जादूचे प्रयोग दाखोवन केल्या झुजाक ताणें शीतयुध्द म्हळां. कालिदासाच्या 'मृच्छकटिक' नाटकांत शर्विलक हें पात्र जादूविद्येचो जाणकार अशें रंगयलां, जाल्यार मुद्राराक्षस नाटकांत ऐंद्रजालिकाच्या भेसान वावुरपी हेराचें पात्र घालां. त्या वेळच्या समाजांत जादू आनी जादूगार हांचेविशीं कुतुहल आशिल्लें, अशें ताचेवयल्यान सिध्द जाता.

जातक ग्रंथांत पुराय तलवार गिळपी मायाकाराचो उल्लेख सांपडटा (३-२३८). ह्याच ग्रंथांत सदांच दुखी आशिल्ल्या महापनादकुमार नांवाच्या राजकुंवराचें मनोरंजन करप दोन जादूगार भंडुकण्ण आनी पंडुकण्ण हांणी केल्या जादूच्या खेळांचें वर्णन मेळटा (४.३२४-३२५).

जादू ही मूळ भारतीय कला. उपरांत ती चीन, ईजिप्त हांगासावन युरोपमेरेन पावली. तरीपूण पूर्विल्ल्या काळांत जल्मल्ले हे कलेची उदरगत आनी प्रसार थंयपसून सतराव्या शतमानाच्या शेवटामेरेन जावंक पावलोना. ह्या देशांनी जरी राजा आसले, तरी इगर्ज आनी धर्मफुडारी हांकां चड मान आसतालो. तांच्या मतान जादू म्हळ्यार सैतानाचीं कृत्यां थारालीं आनी जादूगारांक मेकळीक दिवप म्हळ्यार इगर्जीआड केल्लें बंड, अशें मानताले.

जादूविद्येवयली शास्त्रशुध्द म्हायती दिवपी इंग्लीश भाशेंतलें 'दी ॲनॅटॉमी ऑफ ले जार्दिमेन' नांवाचें पयलें पुस्तक ३०० वर्सांपयलीं छापिल्लें, पूण फुडल्या परिणामांची कल्पना आशिल्ल्यान बरोवप्यान 'होकस-पोकस ज्युनियर' (Hocus-Pocus Jr.) अशें टोपण नांव लायलां. जादूविद्येवयलें दुसरें पुस्तक 'डिस्कव्हरी ऑफ विचक्राफ्ट' (Discovery of Witchcrat) हें सोळाव्या शेंकड्यांत कॅन्टीश न्यायाधीश रॅजिनाल्ड स्कॉट हाणें बरयिल्लें; तातूंत जादू म्हळ्यार सैतानाचो पालव घेवन केल्ले चमत्कार न्हय, जाल्यार विज्ञानाचो आदार घेवन फकत लोकांचे करमणुकीखातीर केल्लो शास्त्रीय प्रयोग, अशें इगर्जीच्या जाळवणदारांक आनी हेर लोकांक पटोवन दिवपाचो यत्न केल्लो. 'द ॲनॅटॉमी ऑफ ले जार्दिमेन' ह्या पुस्तकाच्यो सगळ्यो प्रती इगर्जीच्या हुकमावयल्यान जाळून उडयल्यो.

'द इंडियन रोप ट्रिक' (भारतीय दोरयेवयलो चमत्कार)हेविशीं इतिहासांत बऱ्याच लोकांनी बरोवन दवरलां. हातूंत नामनेचो भोंवडेकार अबू अहमद इब्न बतुता (१३०४-१३७७) आनी त्या वेळावयलो दिल्लीचो पातशाह जहांगीर हाचोय आस्पाव आसा. दरेकाचे बरपावळींत विंगड विंगड वर्णनां सांपडटात, हाका लागून हो खेळ वा चमत्कार म्हळ्यार कोणाच्या तरी कल्पनेचो खेळ, अशें मत नामनेचे सगळे जादू पंडीत उक्तायतात. १८७९ त प्रिन्स ऑफ वेल्स हाचे दूत भारतांत आयले आनी हो खेळ राजामुखार करून दाखयतल्याक व्हड इनामां फाव जातलीं अशी घोशणा करीत भारतभर भोंवले, पूण तांकां निर्शेवन पर्यून वचचें पडलें. उपरांत संवसारांतल्या बऱ्याच नामनेच्या जादूगारांनी आनी संस्थांनी ह्या प्रयोगाखातीर इनामां जाहीर केलीं, पूण असो खेळ करून दाखोवपी कोणूच मुखार आयलो ना.

निमाणे फावट २५,००० रुपयांचें इनाम २० ऑक्टोबर १९४८ दिसा कलकत्त्याचे भोंवडेर आयिल्ल्या जॉन बूथ ह्या नामनेच्या जादूगारान 'स्टार ऑफ इंडिया' ह्या नेमाळ्याचेर जाहीर केलें. बंगाल रेडिओवयल्यानूय तश्यो सुचोवण्यो प्रसारित केल्यो, पूण कांयच उपेग जालोना.

वीसाव्या शेंकड्यांत जादूकलेक प्रतिश्ठा मेळोवन दिवपाचें श्रेय फ्रेंच जादूगार रॅाबर्ट हुदीन हाका फाव जाता. जादूच्या इतिहासांत ताका आर्विल्ल्या जादूचो जनक अशें म्हण्टात. हजारांनी वर्सां संवसारांतल्या धर्म मंदिरांनी जी कला बंदिस्त करून दवरिल्ली, तिका १९ व्या शतमानांत हुदीन हाणें मुक्तताय मेळोवन दिली. विज्ञानाचे बुन्यादीचेर ताणें हे कलेची उबारणी केली. तो मुळचो शास्त्रज्ञ. लोहाकर्शणशास्त्राचेर ताणें बरोच अभ्यास केल्लो. त्या काळांत ताणें आपल्या दाराचेर विजेची बॅल बसयल्ली. विजेर चलपी घडयाळांची निर्मणी करून आपल्या सोदाक भांगरापदक मेळयल्लें. स्मी बॅटरी (smee battery), उज्याचो धोको सूचित करपी यंत्र, बोटींचो वेग मेजपी यंत्र अशा विंगड विंगड यंत्रांचो सोद लावन ताणें जायतीं प्रशस्तीपत्रकां मेळयिल्लीं. स्वयंचलित बावल्यो (automata dolls) ही ताचीच निर्मणी. ताणें बरयिल्लें कॉंफिदांस दँ प्रेस्तिदिजितातोर' (Confidences d'un prestidigitator) हें पुस्तक त्या काळांत बरेंच गाजलें.

आयज जायते जादूगार मनोरंजनावांगडा समाजप्रबोधनाचोय वावर करीत आसात. विदेशांत जेम्स रांडी, ज्योन स्कार्न हे समाजांतल्या अंधश्रध्दांचेर उजवाड घालपाचो वावर करतात.

जादूमळार तरेकवार फांटे आसात. कांय जाण फकत पत्त्यांचे जादू करतात, जाल्यार कांय जाण दोरयेचे, कांय जाण नाण्यांचे जाल्यार कांय जाण लेसांचे. ह्या दरेक मळार बरेच नामनेचे जादूगार आसात.

ज्योरझ् मेलिऐंझ (George Melies) हो युक्तिचित्रणाचो (trick photography) जनक जावन आसा. युक्तिचित्रणाची पध्दत वापरून ताणें १८९६ त 'द व्हॅनिशिंग लेडी' ह्या नांवाचो चित्रपट निर्मिलो.

हॅरी हुदिनी (Ehrick Weiss १८७४-१९२६) ह्या अमेरिकन जादूगाराक संवसारांतलें खंयचेंच कुलुप बंदिस्त करूंक शकलेंना. नामनेचो रहस्यकथाकार सर आर्थर कॉनन डॉयल ह्या ताच्या इश्टान हुदिनीक बंदिस्त अवस्थेंतल्यान सुटपाखातीर कोण तरी प्रेतात्मो पालव दिता, अशें मत उक्तायलें.

संवसारांत सद्याक जादूच्यो जायत्यो संस्था आसात. तातूंत नामनेची म्हळ्यार 'इंटरनॅशनल ब्रदरहुड ऑफ मॅजिशियन्स'. हिची थापणूक १९२२ त जाली. तिचें मुखेल कार्यालय अमेरिकेच्या ओहियो राज्यांत आसा आनी तिच्यो संवसारभर शाखा आसात. हाचे लाखांनी सदस्य सगळेकडेन आसात. गोंयची पयली जादूची संस्था म्हळ्यार 'रुम ऑफ मिस्ट्री'. हिची थापणूक १९०७ त जाली. सुमार २० गोंयकार जादूगार तिचे सदस्य आसात.

भारतांत जादूविद्येक मान मेळोवन दिवपी जादूगार म्हूण ॲंडी जॉसेफ हाचें नांव घेतात. भारत स्वतंत्र जाल्याउपरांत इंग्लंडाक वचून राविल्ल्या

ह्या अँग्लो इंडियन जादूगारान जावूचें बरेंच साहित्य निर्मिलां.

नामनेचो लेखक चार्लस् डिकन्स, सातवो एडवर्ड राजा, बेंजामिन फ्रँकलीन, अब्राहम लिंकन, सर आर्थर कॉनन डॉयल, बेल्जियमची राणी हेन्रीयेता, जोधपूरचो निमाणो महाराजा, डेन्मार्कचो राजा नुड हे सगळे छंद म्हूण जादू करताले.

जादूविद्येंत भारतांतल्या बऱ्याच जादूगारांनी नामना जोडल्या. पी. सी. सरकार, के. लाल, के. लेले, रघुवीर भोपळे (जादूगार रघुवीर), एल्.के. शहा, चंद्रकांत सारंग, डी. एल्. कुलकर्णी, जंबूप्रसाद शर्मा हे भारतांतले नामनेचे जादूगार आसात. गोंयांत डी. सतीश आनी मार्को ह्या गोंयकार जादूगारांनी देशांत तशेंच परदेशांत जादूचे खेळ केल्यात. गोंयांत सुमार २० जादूगार आसात. 'रूम ऑफ मिस्ट्री' ही गोंयकार जादूगारांची संस्था गोंयांत कार्यरत आसा.

- डी. सतीश

जानवें: मुंजीच्या वा उपनयन संस्कारावेळार बटूच्या आंगार जो सुताचो पोड घालतात ताका जानवें म्हण्टात. जानवें भट वा पुजाऱ्यान मंत्रायल्लें आसता. तें मनशाच्या आंगार धर्मशास्त्रांत सांगिल्या रिती आनी नेमांक अनुसरून घालतात.

जानव्याक संस्कृतभाशेंत 'यज्ञोपवीत' अशें म्हण्टात. याज्ञवल्क्यान जानव्याक 'ब्रह्मसूत्र' म्हळां. शास्त्रकार जानव्यासंबंदी तरेकवार अर्थ लायतात.

१. यज्ञ+उपवीत-यज्ञार्थं उपवीतं।

अर्थ- जानवें घाल्याउपरांत यज्ञ करपाचो अधिकार फाव जाता.

ब्रह्मदेवान जानव्याची उत्पत्ती केली आनी तोच ह्या जानव्यांत रावता, असो एक समज आसा. पूर्विल्ल्या काळांत काळवीटाचें चामडें आनी वस्त्र 'जानवें' म्हूण वापरताले. पूर्विल्ल्या काळांत बायलो जानवें घालताल्यो. गोभिलगृह्यसूत्रांत (२.१.१८) लग्नावेळार व्हंकलेन जानवें घालचें, अशें म्हळां.

समाजांतल्या विंगड विंगड थरावेले लोक जानवें घालतात. मनून आपले मनुस्मृतींत (२.४४) ब्राह्मणान कापसाच्या सुताचें, क्षत्रियान तागाच्या दोऱ्याचें, वैश्यान लोकरेच्या सुताचें जानवें वापरचें, अशें म्हळां. अशे तरेन जानवें घालपाची पध्दत सद्या तरी ना.

जानवें कापसाच्या सुतान तयार करतात. हें सूत ब्राह्मण वा ब्राह्मण कुमारिकेन काडिल्लें आसचें. जानवें तीन पदरी आसूंक जाय. तीन धागे एकठांय करून ताचो एक पदर करतात. अशे तीन पदर एकठांय करून गांठ मारतकच जानवें तयार जाता. जानव्याक जी गांठ आसता, तिका 'ब्रह्मगांठ' म्हण्टात. ही गांठ मारतना 'त्र्यंम्बकंयजामेह सुगंधिं' हो ऋग्वेदांतलो मंत्र म्हणून गांठ मारतात.

जानवें कितलें लांब आसचें? कशें आसचें? हाचेविशीं विंगड विंगड शास्त्रकारांनी विंगड विंगड अर्थ लायल्यात.

जानवें तयार करतकच ताचेर मंत्रांनी संस्कार करतात. उपरांत तें सुर्याक दाखोवन धारण करतात. जानवें धारण करतना फुडलो मंत्र म्हण्टात.

यज्ञोपवितं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत सहज पुरस्तात्।
आयुष्यमग्न्यरं प्ररिमुल्व शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।।

अर्थः पुराय पवित्र, पयलीं ब्रह्मदेवासयत उत्पन्न जाल्लें, आयर्वर्धक, सगळ्या वस्तूंत धवें आनी श्रेश्ठ अशें जानवें तूं धारण कर. तेंच तुजें बळ आनी तेज आसा.

भृगुसंहितेंत मुंज जाल्या बटून एक जानवें घालचें तर गृहस्थाश्रम आपणायिल्ल्यांनी दोन जानवीं घालचीं, अशें म्हळां.

जानवें खांद्यावेल्यान काडचें न्हय. सुतक आसतना, चांडाळ, भश्टी बायल वा मड्याक स्पर्श जाल्यार तशेंच मुततना वा परसाकडेन वतना जानवें कानाक लायलेंना जाल्यार मनशाक दुसरें जानवें घालचें पडटा.

जानवें ब्राह्मणाच्या ब्रह्मतत्त्वाची आनी वेदाध्ययनाची शिटकावणी दिता. साकार जाल्ल्या परमेश्वराक यज्ञ म्हणटात. ब्रह्म हें निराकार आशिल्ल्यान तें तेज ब्राह्मणांत वेंवता वेखून जानवें घालतात.

जानव्याचे तीन पोड (पदर), आवय, बापूय आनी गुरु हांचेविशीं आशिल्ल्या रिणाचें प्रतीक आसात. संवसारांत सत्व, रज आनी तम अशे तीन गूण आसात. हेवूय तीन पोडयुक्त जानवें दाखयता.

जानवें बोंबले मेरेन पावता अशें दवरचें. बोमलेच्या वयर वा सकल पावत अशें दवरचें न्हय. नाजाल्यार आयुश्य उणें जाता. केल्लें तप फुकट वता अशें कात्यायनी गृह्यसूत्र सांगता.

किरिस्तांव धर्मांच्या, रोमन कॅथलीक पंथांत कमराक लोकरेचें सूत बांदतात. ताका तीन गांठी आसतात. प्रोटेस्टंट पंथांत दोरो कमराक बांदतात. इंग्लंडच्या धर्माचार्याचे कमराक दोरो आसता.

मुसलमान धर्मांत सुत्ररुप आशिल्लो गंडो बांदतात. मौलवी लोक पिराय, भलायकी आनी बुद्द मेळपाखातीर गंडो बांदतात. 'ताजे' नांवाच्या श्राध्दप्रकारान तांबड्या रंगाचो कापड कुडको नाजाल्यार तांबडो दोरो खांद्यार दवरतात. तशें केल्यार मृतात्म्याक सद्‌गती मेळटा, असो समज आसा. हाज यात्रेच्या वेळार धवो कापडाकुडको वा धवो दोरो गळ्यांत बांदतात.

पारशी धर्मांत सूर्याक जानवें दाखोवन ताच्या खाशेल्या मंत्रोच्चारान जानवें वा दोरो घालपाचो विधी आसा.

गुरुगोविंदसिंहाच्या 'पंथप्रकार' ह्या ग्रंथांत शीख पंथांत जानवें घालपाची पध्दत आसली हेविशीं स्पश्टीकरण मेळटा. त्यो वळी फुडलेतरेन आसात.

पीत जनेऊँ मनो वदति शशी पै विजुरी विजुरी भ्राजै।
पीत पुनीत उपरनार्धोती रवि नव छाजै

।। पंथप्रकाश ।।

बुध्दगयेच्या बुध्दाच्या गळ्यांत जानवें आसा. लामा पंथीय लोक मात कमराक लोकरीचें सूत बांदतात. जैन लोकांतूय जानवें घालपाची चाल दिसता.

प्रत्येक धर्मांत जानव्याविशींचे उद्देश, विधी आनी प्रकार विंगड विंगड आसले तरी सगळ्या धर्मांनी पवित्र भावनेन दोरो, सूत वा जानवें घालपाचे विधी आसात.

- माधव गोविंद भुस्कूटे

जानेवारीः ग्रेगोरियन कॅलेंडरांतलो एकतीस दिसांचो पयलो म्हयनो. जानूस ही दोन तोंडां आशिल्ली, दारां-जनेलांची रोमन देवता आसा. तिचेवयल्यान 'जानेवारी' हें नांव पडलें. इ.स.प. ७०० च्या सुमाराक नूमा पाँपिलियस हाणें १० म्हयन्यांच्या रोम कॅलेंडरांत जानेवारी आनी फेब्रुवारी म्हयन्यांची भर घाली, अशी कथा आसा. ताणें जानेवारीचे ३० दीस धरिल्ले; इ.स.प. ४६ वर्सा ज्युलियस सीझर हाणें ताचे ३१ दीस केले. इ.स.प. १५३ मेरेन जानेवारी हो वर्साचो इकरावो म्हयनो, अशें मानताले. रोमन लोक इ.स.प. २५१ सावन, स्कॉटलंडांत इ.स. १६०० सावन आनी इंग्लंडांत १७५२ सावन एक जानेवारी हो वर्सारंभ व्हडा दबाज्यान आनी थाटामाटान मनोवंक लागले, आनी तो एक लोकप्रिय उत्सव जालो.

हिंदू पंचांगाप्रमाण जानेवारी म्हयनो पौष-माघ म्हयन्यांत येता. १४ जानेवारीक सूर्य मकर राशींत वता, २ जानेवारीक पृथ्वी उपबिंदूम्हन्यांत म्हळ्यार तिचे कक्षेंत सूर्यापसून चड लागीं आसता आनी तिचो वेग चडांत चड आसता.

जानेवारी म्हयन्यांत येवपी राश्ट्रीय म्हत्वाचे कांय दीस अशेः ११ जानेवारी- लाल बहादुरशास्त्री पुण्यतीथ; १२ जानेवारी- स्वामी विवेकानंदाचो जल्मदीस; २३ जानेवारी- सुभाषचंद्र बोसाचो जल्मदीस; २६ जानेवारी- भारतीय प्रजासत्ताक दीस आनी ३० जानेवारी- महात्मा गांधी पुण्यतीथ.

- कों. वि. सं. मं.

जायः (मराठी- चमेली, चंबेली; हिंदी- चमेली, मोतिया, जाति; गुजराती- चंबेली; कर्नाटक- जाति मल्लिगे, अज्जिगे; संस्कृत- मालती,

जातिपुष्प; इंग्लीश-स्पॅनिश जॅस्मिन, कॉमन जॅस्मिन; लॅटीन- जॅस्मिनम ऑफिसिनेल फार्मा ग्रॅंडिफ्लोरम, जॅस्मिनम ग्रॅंडिफ्लोरम; कूळ- ओलिएसी).

ही वाल मूळची वायव्य हिमालयांतली. भारतांत ती सगळ्या वाठारांनी जाता. पूर्विल्ल्या काळासावन हे वालीची खबर आर्य आनी अरब लोकांक आशिल्ली, हें संस्कृत साहित्यांतल्यान दिसून येता. हे वालीक लांब ताळयो येतात आनी लागसार जो आदार मेळटा, ताचेर त्यो चडटात. एके ताळयेक सात ते इकरा पानां आसतात आनी तातूंतलें निमाणें पान हेर पानांपरस व्हड आसता. ताळयेच्या तोंकांक वा पानांचे ताळयेच्या मदल्यान, ताळयें परस लांब फुलांची ताळी येता. तिका नाजूक, धवीं आनी पोंदचे वटेन जांबळीं आशिल्लीं, पांच पाकळ्यांचीं वासाळ फुलां येतात.

सपाट प्रदेशांत तेचपरी सुमार ३,००० मी. उंचायेच्या दोंगराळ भागांत ही वाल व्हड प्रमाणांत दिश्टी पडटा. युरोप आनी भूमध्य दर्याच्या लागसारच्या देशांनी ह्या फुलांपसून व्हड प्रमाणांत वासाळ द्रव्य काडटात. भारतांत राजस्थान, कुमाऊँ, मध्य प्रदेश आनी उत्तर प्रदेश ह्या वाठारांत कांय कडेन वासाळ द्रव्यांच्या उत्पादनाखातीर व्हड प्रमाणांत जायांची लागवड करतात.

हे वालीक पिकाळ आनी उदक सांठून उरना, तसली जमीन लागता. मार्च-एप्रिल ह्या म्हयन्यांत जमीन खणून माती बारीक करून दवरतात. उपरांत जून म्हयन्यांत आळीं करून तातूंत जायांच्या वालींच्यो ताळयो १.५-३ मी. अंतराचेर लायतात. जशी ही वाल वाडूंक लागता, तसो माटव घालून तिका माटवार चडयतात. जुलय ते सप्टेंबर म्हयन्यांत फुलां येवंक लागतात.

बऱ्यांत बरीं वासाळ द्रव्यां, शाबू, सौंदर्य प्रसाधनां, दंतमंजनां, धूप, तंबाकू आदी वस्तू तयार करपाक जायांचें तेल वापरतात. जायांच्या फुलांतल्यान सुमार ०.०२५% ते ०.०३०% अत्तर मेळटा. हे वालीचीं मुळां वांटून नायट्यार (कातीक जावपी एक रोग) लायतात. ताचीं पानां चाबल्यार तोंडाचे विकार कमी जातात. पानांचो रोस 'किल्ली' ह्या रोगाक लायतात. काती रोग, दोळ्यांचीं दुयेंसां, तकली उसळप, कान दुखप आदी दुयेंसांचेर ह्या झाडापसून तयार केल्लीं तेलां आनी अत्तरां उपेगी पडटात. कृमिनाशक, मूत्रल (मूत निवळ करपी) आनी मासिक पाळीच्या दुखण्याचेर ही वाल उपेगी पडटा. जायेंत 'जॅस्मिनीन' हें अल्कलॉइड आसता.

हे वालीक तांबेरा, पानावेले दाग आनी काजळी हे रोग जातात. तेन्ना तांचेर बोर्डो मिश्रण (कॉपर सल्फेट आनी चुनो) वा हेर रोगनाशक द्रव्यांचो फवारो मारतात.

गोंयांत जायांची लागवड करतात. म्हाड्डोळ आनी बोरये ह्या दोन वाठारांनी ही लागवड चड प्रमाणांत करतात. गोंयांत जावपी जायांचो उपेग देवाक फुलां ओंपपाक वा मकराचे सजावटीक आनी बायलां केंसांत माळपाखातीर वापरतात.

धवी जायः (लॅटीन- जॅस्मिनम ऑफिसिनेल). ही वाल झोंपानी आनी मोडणां घेत वाडटा. उश्ण आनी समशितोश्ण कटिबंधांतल्या हवामानांत हे वालीची लागवड जाता. ही वाल मुळची इराण आनी काश्मीर ह्या वाठारांतली आसून थंय ती ९३० ते २७९० मी. ऊंच मेरेनच्या वाठारांत वाडटा. जाय हो, हे मूळ वनसतीचो प्रकार आसून ताचे आनीकूय हेर प्रकार आनी उपप्रकार आसात. हे वालीक उण्या प्रमाणांत फुलां येतात. हे जायेचें, चार वा पांच पाकळ्यांचें फूल कोरान धवें आनी वासाळ आसता.

रानजायः (लॅटीन-क्लेरोडेंड्रॉन इनर्मी; कूळ- व्हर्बिनेसी). हें झाड भारतांत दर्यादिगेवेल्या वाठारांत जातात. ह्या झाडाक भरपूर खांदयो येतात आनी त्यो मेळत तश्यो पसरतात. ताचीं पानां लांबशीं, वाटकुळीं ४×२ सेंमी. लांब, काळसर पाचवीं आसतात. तीं कोडू आनी विखारी आसतात. ह्या झाडाक लांब, धवीं आनी नळये आकाराचीं फुलां येतात. ह्या झाडाचीं मुळां उकडून तयार केल्लें तेल, संधीवाताचेर गुणकारी आसता.

- कों. वि. सं. मं.

जायफळः

(मराठी-जायफळ; संस्कृत- जातिफलम्, मालतीफलम्; कन्नड- जाजीकाई; इंग्लीश- नटमेग; लॅटीन-मिरिस्टिका फ्रॅग्रॅन्स; कूळ- मिरिस्टिकेसी). आशियाचे अस्तंतेक आशिल्ल्या मोल्यूका जुंव्यावेलो हो रुख पूर्विल्ल्या काळासावन थंय आसा आनी थंयच ताचें मूळ थळ आसा. दोनूय उश्ण कटिबंधीय देशांत ताची लागवड करतात. मलाया वाठारांतूय ताची व्हड प्रमाणांत लागवड जाता. भारतांत तमिळनाडू राज्यांत (निलगिरी, कोईमतूर, सालेम, तिनेवेल्ली, मदुराई, कन्याकुमारी आदी वाठारांत) लागवड करतात. उश्ण आनी ओलसार हवा ह्या रुखांक बरी मानवता. देखून अशा जाग्यांनी शास्त्रीय उद्यानांत आनी कोंकण, कारवार, केरळ आनी आसाम ह्या वाठारांत हे रूख लायतात. आंध्र प्रदेश (अराकू दरी) आनी केरळ (वायनाड) ह्या वाठारांत ह्या रुखाची वाड बरी जाता. ह्या रुखाची लागवड बियांपसून जाता. रोप्यांक सावळेखातीर केळी, ग्लिरीसीडिया असलीं झाडां लायतात. काफी, च्या, नाल्ल, सुपारी आनी रबर आदींच्या मळ्यांत जायफळ मिश्र पीक म्हूण लायतात. वेस्ट इंडीज ह्या वाठारांत कलमां लावन हो रुख वाडोवपाच्या प्रकाराक यश मेळ्ळां.

संस्कृत वाङ्मयांत इ.स. ६०० पसून जायफळाचो उल्लेख मेळटा. जायफळाच्या मुळच्या संस्कृत नांवाकडेन भारतांतलीं आनी ब्रह्मदेशांतलीं जायफळांचीं नांवां सारकेपण दाखयतात. हाचेवेल्यान हो रुख मलाया वाठारांतसून बऱ्याच पयलींच्या काळांत आयला आसूंक जाय. जायफळाच्या वंशांत (मिरिस्टिका) वट्ट ८० जाती आसात.

ह्या रुखाची उंचाय णव ते बारा मी. आसता. ह्या रुखाक बारय म्हयनें पानां आसतात. ह्या वासाळ रुखाक वेगळायल्लीं लिंगां आसतात. ताची साल गडद उदी कोराची, काळसर आनी फटी आशिली, पानां चिवट, एकाफाटल्यान एक, सादीं, पारदर्शक तिबे आशिल्लीं, लांबशीं-वाटुकळीं वा भाल्यासारकीं आसतात. डिसेंबराच्या सुमाराक चवराभशेन, तुऱ्याचेर लेव हळडुवीं आनी वासाळ फुलां येतात. फुलां भितर फकत तीन संदलां आनी एकसंध केसरदलां वा उर्ध्वस्थ किंजपूट आसता. जायफळाचो रुख रोयल्या उपरांत तो स ते सात वर्सांचो जायमेरेन नर काय मादी हें कळना. बरेच फावट जायत्या वर्सां उपरांत नवरुखाचेर स्त्री-पुष्पां येवंक लागतात. नर रुखाचें प्रमाण खुबूच आसता. तांचो उपेग तितलोसो जायना. देखून तातूंतले थोडे रुख कापून उरिल्ल्या रुखांचेर मादी रुखाच्यो खांदयो लावन कलम करतात. ह्या रुखाक ६ ते ९ सेंमी. लांब, वाटुकळीं वा पेराभशेन मांसाळ एककुडीं, जोडयेन वा घोंसानी मृदुफळां येतात. हीं फळां सुर्वेक हळडुवीं आनी उपरांत तांबसार जातात. ताची बी लांबोडी वाटकुळी आसून ताचें भायलें कट्टें गडद पिंगश्या कोराचें आनी शिंदूरी कोराचे जाळीदार पत्रीन (पड्डो) धांपिल्लें आसता. हाकाच जायपत्री म्हण्टात.

जायफळाच्या झाडाक सात वर्सां उपरांत फुलां येवंक लागतात. फुडें पंदरा ते वीस वर्सां मेरेन दरेका वर्सा फळां येवंक लागतात. सत्तर ते ऐंशीं वर्सांच्या रुखाकूय फळां येतात अशीं कांय उदाहरणां आसात. दरेका रुखाक दर वर्सा सुमार १,२०० फळां येतात. पूण कांय रुखांक वर्साक ४,००० मेरेन फळां येतात. भायल्या देशांनी २०,००० मेरेन जायफळाचीं फळां येवपाचो विक्रम घडला. ईस्ट इंडीयन (इंडोनेशिया) जायफळांक बरीच नामना आसा.

जायफळांक उग्र वास आसता आनी तीं रुचीन तिखट आसतात. जायपत्री तिखट, कोडसार रुचीक आनी उश्ण आसता. जायफळ तुपांत दवरल्यार चड वर्सां तिगूंक शकता. जेवणा-खाणाच्या विंगड विंगड पदार्थांनी तेचपरी विड्यांत रुच आनी वास येवपाखातीर जायफळांचो उपेग करतात. जायफळ कामोत्तेजक, उत्तेजक, स्तंभक (आतकड्यांचें आकुंचन करपी, आवार दिवपी) आनी वायेचो नाश करपी आसा. तकली

उसळप, न्हिदेचो श्वास जावप, पातळ परसाकडे जावप, ओंकारी येवप, खेळण्यो येवप, पोट फुगप आदी विकारांचेर जायफळाचो उपेग करतात. जायफळांपसून काडिल्लें तेल वखदी आसता. जायफळाच्या हेर जातींतलें बियांचें तेल दिवे जळपाक वापरतात. लांबशीं आनी अशीर जायफळां वेगळ्या जातीचीं (मिरिस्टिका मालाबारीका) आनी उण्या प्रतीचीं आसतात. जायफळांत स ते सोळा टक्के उडून वचपी तेल आसता आनी तातुंतूच वखदी गूण आसतात. मसाल्यांत आनी वखदांत, गर आनी पत्री हांचो उपेग सारकोच करतात. जायफळांत 'मिरिस्टीसीन' हें विखारी द्रव्य आसता आनी तें घेतल्यार मनशाच्या यकृताचेर वायट परिणाम जाता. इबाडिल्ल्या जायफळापसून चरबीयुक्त पदार्थ काडटात. ताका जायफळांचें लोणी म्हण्टात. ह्या लोणयाचो उपेग शाबू तयार करतना ताका वास हाडपाखातीर तेचपरी संधीवात, तिरसप (मुरगळप) आदींचेर लावपाच्या मलमांत करतात. रूखाचे सालीपसून 'कीनो' नांवाचो दीख मेळटा. ताचीं पानां, फुलां आनी साल हांचेपसून उडून वचपी तेल मेळटा. जेवणाचे पदार्थ, पेय, शाबू, तंबाखू, दांत घांसपाचो पिठो, वासाळ प्रसाधनां, केंसाक घालपाचीं तेलां, हातूंत गरांपसून वा पत्रीपसून काडिल्ल्या तेलाचो उपेग करतात. लोणचें, मुरांबे आदी करपाक पिकिल्ल्या फळांच्या सालींचो उपेग करतात.

जायफळाचे लागवडीखातीर पिकाळ आनी खोल जमीन, उश्ण आनी पावसाळी वारें आनी वर्सुकी सुमार १५०-१७५ सेंमी. पावस लागता. सुर्वेक बियांपसून रोंपे किल्लोवन काडटात. उपरांत ते ६०-९० सेंमी. ऊंच जातकच आपल्याक जाय त्या जाग्यार ८-१० मी. अंतराचेर लायतात.

- कों. वि. सं. मं.

जायरातः अमुकूच असो उद्देश मतींत घेवन विंगड विंगड संपर्क माध्यमावरवीं, खंयचोय संदेश लोकांमेरेन पावोवप हाका जायरात अशें म्हण्टात. जायरातीवरवीं प्रभावीत जावन वा खबर जावन लोकांनी ह्या संदेशावरवीं उत्पादित वस्त वा सेवा घेवची हो जायरातीफाटलो हेत आसता.

इतिहासः मुद्रणकलेचो सोद लागचेआदीं मालाची जायरात बाजारांत आड्डून वा पेरगांव घालून करताले. पॉंपेई आनी रोम हांगा इ.स.प. काळांत दुग्धशाळा, पावभट्टी, चामाराचीं दुकानां, सोन्याचीं दुकानां आनी हेर दुकानां हातूंत चित्रांचो आस्पाव आशिल्ले जायरातीचे बोर्ड दवरताले. भाड्यान दिवपाची सुवात, शेणिल्ल्यो वस्ती, बॉक्सिंग आनी हेर खेळ हांचेविशींची जायरात वण्टीचेर पिताल्न करताले. ब्रिटीश म्यूझीयमांत पूर्विल्ल्या ईजिप्तांतल्या भूर्जपत्रावयली एक जायरात आसा. तातूंत शेम नांवाच्या एका पळून गेल्ल्या गुलामाक सोदून दितल्याक एक भांगराचें नाणें इनाम मेळटलें, अशें जाहीर केल्लें दिसून येता.

पंदराव्या शेंकड्यांतलो मुद्रणकलेचो सोद ही जायरातीच्या इतिहासांतली एक म्हत्वाची घडणूक. १४७७ त इंग्लंडांत प्रार्थना पुस्तकाच्या विकपाविशीं पयलीं छापील जायरात हस्तपत्रकाच्या रुपान उजवाडाक आयली. खबरेपत्रांतली पयली जायरात १६२५ त लंडनांतल्या एका खबरेपत्राच्या निमण्या पानार छापून आयली. अठराव्या शेंकड्यांत हस्तपत्रकां चड प्रमाणांक प्रचलित जालीं आनी तातूंत चित्रांच्या जायरातींक वाव मेळ्ळो. अमेरिकेंत खबरेपत्रांतल्या जायरातींक १७०४ त सुरवात जाली. १८१२ त इंग्लंडांत आनी १८४१ त अमेरिकेंत पयले जायरात वितरणसंस्थेची थापणूक जाली. फ्रांसांत १८७५ त एकदम ऊंच पांवड्याचीं वण्टीपत्रकां तयार जावपाक लागलीं. १८७७ त इंग्लंडांत Pears हे शाबाचे कंपनीन मिय्येचे बोमाडे नांवाच्या नामनेच्या तैलचित्राचो वापर आपल्या वण्टीपत्रकाखातीर केलो.

रेडिओवेल्यो जायराती इंग्लंड-अमेरिकेंत १९२० त सुरू जाल्यो आनी ते उपरांत वण्टीपत्रकां, फळ्यांवयल्यो जायराती हांचो प्रसार नेटान वाडलो. टपालावरवींय जायराती करपाक सुरवात जाली. १९२०-३० ह्या काळांत जायरातीच्या मळार बाजाराविशींच्या संशोधनान (Marketing Research) प्रवेश केलो आनी दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत जायराततज्ञ मानसशास्त्र आनी प्रवर्तन-संशोधन (Motivational Research) हांचोय आदार घेवपाक लागले. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत जायरातीखातीर दूरदर्शनाचो वापर जावपाक लागलो.

भारतांत १७९० सावन खबरेपत्रांतल्यो जायराती सुरू जाल्यो. खबरेपत्रां आनी हेर नेमाळीं हांचो प्रसार जसो वाडत गेलो, तशें तांच्यांतलें जायरातीचें प्रमाण वाडत गेलें. भारतांतले पयले जायरात वितरण-संस्थेची थापणूक १९०७ त मुंबय हांगा जाली. दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांतच्या काळांत, सरकारी तशेंच बिन-सरकारी संस्थांनी आपल्या वावराची, सेवेची आनी येवजणेविशींची जायरात चित्रपटगृहांतल्यान प्रसिध्दीपट आनी म्हायतीपट हांचेवरवीं वितरावपाक सुरवात केली. भारतांत रेडिओवेल्यो जायराती १ नोव्हेंबर १९६७ सावन आनी दूरदर्शनावेल्यो जायराती १ जानेवारी १९७६ सावन वितरावपाक सुरवात जाली.

उद्येगीक क्रांतीउपरांत मालाचें उत्पादन पयलींपरस कितल्याशाच पटींनी वाडलें आनी चड प्रमाणांत उत्पादन जाल्लो माल गिरायकामेरेन पावपाक जायरातीची गरज उप्रासली. येरादारीचे वाडटे वेवस्थेक लागून मालाची येरादारी करप सोपें जालें आनी आंतरराश्ट्रीय बाजारसेठो तयार जावपाक लागल्यो. जायरात हो बाजाराविशींच्या तंत्राचो एक म्हत्वाचो अविभाज्य घटक आसून विचारप्रसारणाचो एक प्रकार आसा. जायरात वा विज्ञापन ही एक कला आसा. जायरात हें एक शास्त्र आसून ताची बसका समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, वाणिज्य आनी सांख्यिकीशास्त्र हांचे बुन्यादीचेर उबारिल्ली आसा. जायरातीच्या मळार-प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणान खूब जाणांक कामधंदो मेळटा.

आर्विल्ले वेवस्थेंत उत्पादनाचो वा सेवेचो खप चड प्रमाणांत घडोवन हाडपाचो वावर जायरातीक लागून जाता. वस्तू दोन तरेच्यो आसतातः थोडो काळ तिगून उरपी, देखीक- दंतमंजन, शाबू, कापड आनी चड काळ तिगून उरपी, देखीक- विजेचो पंखो, रेडिओ, घड्याळ. येरादारीची संस्था, उपहारगृहां, हॉटेलां, निवासस्थानां हांचो सेवेंत आस्पाव जाता. हेभायर कुटुंबनियोजन, राश्ट्रीय एकचार, पंचवर्सुकी येवजणी हांचोय जायरातीवरवीं प्रसार जाता. राश्ट्रांतल्या संकश्टांच्या प्रसंगांवेळार, देखीक- जातीय दंगली, दुकळ, रोग-पीडांच्यो सांथी, भूंयकांप, हुंवार असल्या प्रसंगांवेळार लोकांचो धीर तिगोवन दवरपाखातीर आनी लोकयत्न संघटित करपाखातीर जायरातीचो उपेग करतात.

जायरातीक लागून जावपी उत्पन्नाचे अर्थीक बळकटीक लागून खबरेपत्रांक आपलो लोकजागृतायेचो वावर स्वतंत्रपणान करपाक मेळटा. खबरेपत्रांचें अर्दावयर उत्पन्न जायरातीक लागून जाता आनी वाचप्यांकूय खबरेपत्रां सवाय दरांत वाचपाक मेळटात.

जायरातीक लागून गिरायकाक सगळे तरेन मार्गदर्शन जाता. वेगवेगळ्यो उत्पादित वस्तू आनी सेवा हांच्या खाशेल्या पांवडथाविशींची पूर्वकल्पना जायरातीक लागून गिरायकाक सहज करूं येता आनी देखून, आपल्याक जाय ती वस्त वेंचून काडून विकत घेवप गिरायकाक सोपें जाता. दिवपा-घेवपाचो वेव्हार जायरातींक लागून सोपो जाता.

जायरातीचो खर्च हो बाजारांतल्या हेर खर्चाप्रमाण एक गरजेचो खर्च आसा. प्रत्यक्ष उत्पादक संस्था, आपल्या मालाचें विकपाचें प्रमाण वाडोवन उदरगत करपाचे यत्न करीत आसता. ताका लागून तांकां जायरातीची गरज लागता आनी हो जायरातीचो खर्च गिरायकाच्या माथ्यार मारतात, अशें कांय जाणांचें म्हणणें आसा. मालाचें विकप सोपें करपाखातीर जायरात ही सवाय, खात्रीची, कार्यक्षम आनी जलद पध्दत आसा. जायरातीक लागून उत्पादन संस्थेक वितरकांक, वितरकांक दुकानदारांक आनी दुकानदारांक गिरायकाक माल विकप सोपें जाता, मालाची विक्री वाडटकच उत्पादन वाडटा आनी उत्पादन खर्च कमी जायत वता. ताका लागून मालाचें मोल उणें करप उत्पादकाक शक्य जाता. जायरातीक लागून मालाची मागणी वाडटा, ताका लागून उत्पादन वाडटा आनी उत्पादन वाडिल्ल्यान कामगार वाडटात. हे नवे

कामगारुय गिरायक आशिल्ल्यान चलनात अदीक पैसो घोळटा. जायरातीवरवीं जाल्ल्या अदीक फायद्याचो कांय वांटो दूरदृश्टीचो उत्पादक बोनस, कामाची बरी वेवस्था, कामगार निवासस्थानां हांचेर खर्च करतात.

जायरातीक लागून मालाची प्रतिश्ठा वाडटा आनी संस्थेचें नांव जाता. सर्तीच्या बाजारांत एकाद्र्या उत्पादकाची वस्तू फकत बरी आनी सवाय आसली, तरी ती जायराती बगर खपतलीच हाची खात्री दिवं येना. कारण तसलीच वस्तू तयार करपी हेर उत्पादक आपल्या मालाची गडगंज जायरात करून ती खपोवंक शकतात. व्हड प्रमाणाचेर जायरात करतकच सुर्वेक कांय काळ एकाद्र्या वस्तूचो खप वाडटा, पूण ते वस्तूंत गुणवत्ता नासल्यार, तिचो खप सदांच तिगून उरप वा वाडप शक्य आसना. जायरातीच्या मळावयले वेगवेगळे कायदे आनी जायरात वितरण-संस्थेन घाल्ले निर्बंध, हाका लागून हालींच्या काळांत फट जायरात करून गिरायकाक फटोवपाचें प्रमाण खूब उणें जालां. विकसित राश्ट्रांनी जायरातीचें प्रमाण अदीक आसता, ही योगायोगाची गजाल न्हय तर जायरातीक लागून उद्येगीक उदरगत घडून येवपाक मदत जाता. अशें दिसून आयलां.

माध्यमांची वेंचणूक: जायरात करतना थोड्यांत उण्या खर्चांत गिरायकाकडेन चडांत चड संपर्क साधप, हें माध्यम वेंचपाफाटलें सूत्र आसा. माध्यम वेंचून काडटना चार गजालींकडेन लक्ष दितात. १. *माध्यमाचें स्वरूप:* माध्यमाच्या संपर्काची भुगोलिक व्याप्ती, खाशेले वर्गाच्या आनी पांवड्याच्या लोकांमेरेन जायरात कशी पावोवप, देखीक: वैजकी सल्लागारांखातीर टपालाचें माध्यम वापरतात. माध्यमाची दृश्यता आनी श्राव्यता, माध्यमांत हालचाल, रंग हांकां आसपी वाव, जायरात पळोवपाक आनी आयकुपाक लागपी वेळ, जायरातीचो प्रभाव, परत-परत वितरावपाची क्षमता ह्या गजालींचो विचार, माध्यमाचें स्वरुप पळेतना जाता. २. *माध्यमाचें वातावरण आनी प्रसार:* वातावरण प्रसारित करूं येता, अशी मनःस्थिती. देखीक- खबरेपत्रांतल्या जायरातीचो परिणाम रोखडोच जाता, जाल्यार चित्रपटमाध्यम स्वप्नाळू वातावरण तयार करता, ३. *माध्यमाचो खर्च:* दोन माध्यमांचो तुलनात्मक खर्च पळोवपाखातीर १,००० लोकांमेरेन पावपाखातीर येवपी खर्चाच्या हिशोबाचो विचार करतात. ४. *माध्यमाची लवचिकता:* एकाद्र्या माध्यमांत कमी उतरांनी वा कमी काळांत जायरात करप. देखीक- म्हयन्याळ्यापरस दिसाळ्या खबरेपत्रांत रोखड्यारोखडी जायरात उजवाडावप शक्य आसता.

जायरातीचीं माध्यमां: खबरेपत्रां, म्हयन्याळीं आनी हेर नेमाळीं, वण्टीपत्रकां, प्रसिध्दीफळे, दुकानांच्यो पाटयो, येरादारीवेली जायरात, प्रसिध्दीपट आनी न्हायतीपट, सरकचित्रां (Slides), आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, प्रदर्शनां आनी प्रात्यक्षिकां, जनेल दाखोवपी (Window Display), विक्री-केंद्र जायरात, टपाली जायरात, छापील माध्यमां (देखीक- हस्तपत्रकां, पुस्तिका), गांवगिन्या वाठाराखातीर माध्यमां (देखीक- खास चित्रपट, प्रदर्शनां, प्रात्यक्षिकां, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, वण्टीपत्रकां, दवंडी, हस्तपत्रकां, वस्तूंचे नमुने) हीं जायरातीचीं माध्यमां आसात.

रचनात्मक आनी कल्पक जायराती: कसलीय जायरात करचेपयलीं तिची आंखणी आनी मांडावळ करची पडटा. विकपाविशिंच्या कल्पनांचें प्रभावी रुपांतर, शब्द आनी चित्रां हांचे वरवीं करप, ही कल्पक जायरातीची मुळावी बसका जावन आसा. जायरातींत विश्वास बसपासारकी आनी मन वळोवपासारकी शब्दांची रचणूक, वस्तूचे पुराय म्हायतीचेर आदारित आसची पडटा.

कल्पनात्मक जायरातींत वस्तूविशीं प्रामाणिकपणान तशेंच गिरायकाक समजतलें आनी पटतलें अशा सोप्या उतरांनी सांगप जाता. जायरातीचे मांडावळींत आनी शब्दांचे रचणुकेंत गिरायकाक माल घेवपाक प्रवृत्त करपाचें बळगें आसचें पडटा. कल्पक जायरातकार सामान्य तशेंच समाजीक मानसशास्त्राचो अभ्यास करून खंयच्या आवाहनाचेर नेट दिवचो, हें थारायता. कांय मुळाव्यो इत्सा, जायरातींत आवाहन म्हूण वापरतात, त्यो अशयो- काटकसर, बचत, फायदो, सोबितकाय, मोग, भलायकी, सुरक्षितता, अनुकरण, प्रावीण्य, आराम, सुख, जिज्ञासा, विनोद.

जायरातींतलो संदेश नाट्यपूर्ण रीतीन परिणामकारक स्वरुपांत मांडप, हें दृकप्रतिमाकाराचे कलेचेर आदारून आसता. जायरात मांडपाचे दोन प्रकार आसातः १. विकपाविशींचो संदेश सरळ आनी स्पश्टपणान वितरावप. २. अप्रत्यक्ष मांडावळः हातूंत वाचप्याची जिज्ञासा वाडोवन घालतकच ती पुराय करपाखातीर, तो सबंद मजकूर वाचता. जिज्ञासा वाडोवपी जायरात मोहिमेंत एका फाटोफाट एक अशा जायरातींची माळ वितरावन, उमळशीक वाडयतात आनी निमाणचे जायरातींत गुपीत उक्तें करतात.

परिणाम घडोवन हाडपी दृकप्रतिमेच्यो कांय देखी अश्यो: एकाद्री वस्तू वापरतना दाखोवप, सुरवातीचो आनी मागीरचो असो वस्तूच्या वापरांतलो फरक नदरेक हाडून दिवप, सूक्ष्मदर्शक यंत्र आनी व्हडलीं भिंगां हांचेवरवीं सहज नदरेंत न येवपी वस्तूचें खाशेलेपण दाखोवप, असामान्य चित्रांचो वा उतरांचो वापर, बोधचिन्हां, वस्तू वापरपी नामनेच्या व्यक्तींचीं शिफारसपत्रां छापप. जायरातीच्या रेखांकनांत वाचतल्याची नदर सहज भोंवतली हाची जतनाय दृकप्रतिमाकाराक घेवची पडटा. तशेंच तातूंत कोरे सुवातीचो फाव तो वापर करप गरजेचें आसता. चित्रांची मांडावळ आनी सजावट ओडलायणी जावंची आनी तातूंतल्यान प्रतीकात्मक संदेश परगटावचो, म्हूण तातूंत अचूक फाटभूंय, सैमीकता, वास्तवता, सरळता, फाव तो आकार, रंगसंगती हे घटक म्हत्वाचे आसतात.

जायरात वेवसायाकडेन संबंदीत आशिल्ल्यो संघटना, संस्था आनी तांचो वावर असो: १. The Indian and Eastern Newspaper Society (१९३९): खबरेपत्रांचें हित सांबाळप, शासन, जायरात वितरण- संस्था आनी जायरातदार हांचेकडेन संयुक्तपणान वेव्हार करप. २. Indian Language Paper Association (१९४१): प्रादेशीक भासांतल्या खबरेपत्रांचे खाशेले वेव्हार सांबाळप. ३. Advertising Agencies Association of India (१९४५): जायरातीचो पांवडो सुदारप, वांगडी आशिल्ल्या जायरात संस्थांनी सुसूत्रता हाडप, तांचेखातीर आचारसंहिता लागू करप. ४. Commercial Artists' Guild (१९४८): जायरात संकल्पनांचो पांवडो वाडोवप, वांगडी कलाकारांचे हितसंबंद सांबाळप. ५. Audit Bureau of Circulation (१९४८): म्हत्वाचीं सगळीं दिसाळीं, सप्तकी नेमाळीं आनी म्हयन्याळीं ह्या ब्युरोचीं वांगडी आसात. ह्या ब्युरोन दिल्लें खबरेपत्राच्या वा नेमाळ्यांच्या खपाविशींचें प्रमाणपत्र विश्वसनीय आनी प्रमाण अशें धरतात. ६. Indian Society of Advertisers (१९५२). जायरातदारांच्या हितसंबंदांची राखण करप, जायरातीचो पांवडो वाडोवप.

जायरात आनी कायदो: जायरातीचें उजवाडावप, वितरावणी आनी तेविशींचे हेर वेव्हार हांकां संविदा अधिनियम, उजवाडावपाचे अधिनियम हांचे नेम लागू जातात. प्रसिध्दीपट, सरकपट्ट्यो (slides), वण्टीपत्रां, फळे असल्या भायल्या जायरातींक संबंदीत नगरपालिकेचे कर भरचे पडटात. चड करून मुंबय, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास ह्या महानगरांतल्या जायरातीविशीं कांय बंधनां आनी नेम आसात. सगळ्या तरेच्या लघुपटांक प्रदर्शनापयलीं सेन्सॉरचें प्रमाणपत्र घेवचें पडटा. भोंवपी गाडयांचेर जायराती लावन त्यो विजेचेर प्रकाशमान करपाच्यो आसल्यार ताका पोलीस आयुक्ताची खास परवानगी घेवची पडटा.

- कों. वि. सं. मं.

जायसी मलिक मुहंमद:

(जल्मः सुमार १४९२; मरणः सुमार १५४२).

'पद्मावत' ह्या नामनेच्या हिंदी काव्याची रचना करपी एक सूफी

संतकवी. 'जायसी' ह्या ताच्या आडनांवावेल्यान तो उत्तर प्रदेशांतल्या रायबरेली जिल्ह्यांतल्या जायस वाठारांत रावपी आसूंक जाय, अशें म्हण्टात. 'मलिक' हे ताचें उपाधीवेल्यान ताचे पूर्वज इराणांतल्यान भारतांत आयले आसूंक जाय, अशें एक मत प्रचलित आसा. ताचे जिणेविशीं तशेंच काळाविशीं निश्चित म्हायती मेळना. ताच्या बापायचें नांव अशरफ आसल्लें आनी तो शेतकाम करतालो. शेख महीउद्दीन हो जायसीचे गुरु आशिल्लो.

सातव्या वर्सा जायसी, देवी येवन एका दोळ्यान कुड्डो आनी एका कानान भेड्डो जालो. ताचें मुखामळूय विद्रूप जालें. तो एका पांयान लंगडोय आशिल्लो. पूण स्वभावान तो एकदम नम्र, सज्जन आनी उदार आशिल्लो. तो लखनौ जिल्ह्यांतल्या अमेठी राज्यांत फकीर जावन रावतालो आनी मंगरा नांवाच्या दाट रानांत रावन आपली साधना करतालो. ह्या रानातूच एका शिकाऱ्याची गुळी लागून ताका मरण आयलें, अशें म्हण्टात.

जायसीन बरयल्ले ग्रंथ अशेः 'पद्मावत', 'अखरावट', 'आखिरी कलाम', 'महरी बाईसी', 'चित्रावत' (चित्ररेखा) आनी 'मोस्तीनामा' (मसालनामा). हेभायर आनीकूय बरीच रचना ताणें केल्या, अशें म्हण्टात; पूण ती आयज तरी मेळना.

'पद्मावत' ह्या खंडकाव्याक लागून जायसीक अज्रंवर कीर्त मेळ्ळी. ह्या काव्याचो रचनाकाल हिजरी ९४७ (सुमार १५४०) आसतलो, अशें मानतात. चितोडचो राजा रतनसेन आनी सिंहलद्वीपची राजकन्या पद्मिनी हांचे प्रणयकथेचेर हें काव्य आदारिल्लें आसा. पद्मिनीची इत्सा धरून अलाउद्दीनान चितोडचेर घाल्ली धुरी आनी पद्मिनीन केल्लो जोहार, ह्यो इतिहासीक घडणुको ह्या काव्यांत आदार म्हूण घेतल्यात. जायसीन आपले प्रतिभाशक्तीच्या बळग्यार हे कथेक एक सोबीत रुप हाडलां. ह्या सगळ्या काव्याक आध्यात्मिक रुपकाचो घाट दिवपाचोय ताणें यत्न केला. ह्या काव्याचेर सूफी सिध्दांत आनी भारतीय तत्त्वगिन्यानांतल्या अद्वैत मताचो प्रभाव पडला. हातूंतलीं मुखेल पात्रां भारतीय आसून अलंकार आनी प्रतीकांय भारतीय आसात. हें काव्य फार्सी लिपींत आनी मस्नवी शैलींत बरयल्लें आसलें, तरी ताची भास अवधी-हिंदू आसून तिचें लोकजिणेकडेन लागींचें नातें आसा. हें काव्य चौपाई दोह्यांत बरयल्लें आसून तातूंत वट्ट ६५३ दोहे आस्पावतात. मोग, विरह, सोबीतकाय, मांगल्य ह्या भावभावनांचें सोबीत चित्रण तातूंत दिसून येता. हिंदू आनी मुस्लिम धर्मांतलें कडूपण, द्वेशभावना कुशीक दवरून एकामेकांभितर जो मोग आनी एकचार तयार जातालो, ताचें 'पद्मावत' हें प्रतीक आसा, अशें म्हण्टात. सुफी काव्यांत जायसीचें 'पद्मावत' सगळ्यांत म्हान आसून हिंदीत रामचरितमानसा फाटोफाट ताका मानाची सुवात आसा. 'पद्मावत' ह्या अज्रंवर काव्याच्यो हिंदींत जायत्यो संपादित आनी सटीक आवृत्त्यो उजवाडाक आयल्यात.

'अखरावट' हातूंत इस्लामी धर्मग्रंथांप्रमाण सृश्टीरचनेविशींची म्हायती तशेंच सूफी सिध्दांतांचें वर्णन आयलां. हाचें खाशेलपण हें की वर्णमालेंतलें दरेक अक्षर घेवन ताचेर ताणें तत्त्वप्रधान अशी काव्यरचना केल्या. 'आखिरी कलाम' इस्लाम धर्मांतले पुराणिक 'कियामत' कल्पनेचेर आदारित आसा. 'महरी बाईसी' हातूंत २२ गीतां आसून तातूंत आध्यात्मिक उपदेश आसा. 'चित्रावत' वा 'चित्ररेखा' हातूंत चंद्रपूरची राजकन्या चित्ररेखा आनी कनोजचो राजकुंवर प्रीतमकुंवर हांची प्रेमकथा सांगल्या. जायसीन ही रचना एके लोककथेच्या आदारान केली, अशें म्हण्टात. 'मसलानामा' त अवधी प्रांतांतल्यो कांय ओंपारी घेवन, चतुष्पदि आनी दोहे हांचेवरवीं आध्यात्मिक उपदेश केला. ह्यो सगळ्यो रचना अवधी भाशेंत आसात. जायसीचे भाशेंत फारसी आनी अरबी शब्द खूब प्रमाणांत आसून, ताची भास एकदम सादी आनी सोपी आसा.

जायसी हो धर्मजिज्ञासू आनी समन्वयी स्वभावाचो आशिल्ल्यान ताचो जायत्या धर्मीक पंथांकडेन संबंद आयिल्लो. चड करून नाथपंथाचो प्रभाव ताच्या काव्याचेर स्पश्ट दिसून येता. हठ्योग आनी रसायनवाद हांच्या साधनप्रक्रियांचें वर्णन ताच्या काव्यांत दिसून येता.

- कों. वि. सं. मं.

जायांची पूजाः गोंयच्या देवस्थानांनी वर्सभर वेगवेगळ्यो पूजा करतात. जायांची पूजा, ही तातूंतलीच एक म्हत्वाची पूजा. हे पुजेंत जायां फुलांचो वापर करून सोबीत अशी आरस करतात.

पावसांत जायांचो भार जालो की खुबशा देवस्थानांनी वेगवेगळ्या तिथींक जायांची पूजा बांदतात. ह्या वेळार जायांच्या सुवासीक फुलांनी देवळाचो भितरलो वाठार, गर्भकूड, देवाची पुजेची मूर्त नटयतात. तेन्ना जायांच्या परमळान सगळें देवूळ आनी देवळाकडलो वाठार भरून वता. उपरांत पुराण, भजन, कीर्तन अश्यो सांस्कृतीक कार्यावळी जातात. बोरये, वेलिंग ह्या वाठारांत कांय लोक आंगवणेची वर्सासणाची पूजा बांदतात. पूण ह्या सगळ्या पुजांमदीं म्हाड्डोळचे जायांपुजेची बरीच नामना आसा.

जायांपुजेक म्हाड्डोळा जातीपूजा, अशेंय म्हण्टात. हे पुजेफाटल्यान एक इतिहास आसा, तो असोः १९१३ वर्सा गोंयांत एक व्हड सांथ आयली. वचत थंय लोक दुयेंत पडपाक लागले. तेन्नाच जायांचो भार आशिल्लो. पूण जायो विकपी फुलकार आनी जायो विकत्यो घेवपी गिरायकांय दुयेंत जाल्लीं. तेन्ना फुलकार समाजांतल्या जाण्टेल्यांनी म्हाळशेक (म्हाड्डोळची देवता) गाराणें घालें, 'दर वर्सा एक दीस सगळीं जायेचीं फुलां आमी तुका ओंपतात आनी तुजी पूजा बांदतात, पूण ही हावळ पयस कर.' उपरांत तांणी ही पूजा बांदली. अशें सांगतात की पूजा बांदतकच, ती धाम रोखडीच कमी जायत गेली. तेन्नासावन सुमार ७५ वर्सां सावन एक वर्स लेगीत खंड पडूंक दिना आसतना म्हाड्डोळचो फुलकार समाज ही पूजा बांदतात.

भाद्रपद म्हयन्यांत सप्तमी तिथीक ही जायांची पूजा बांदतात. फुलकार समाजांतल्या दर एकल्याक, दर वर्सा हे पुजेचो मान मेळटा. ते दीस थंय जायो विकनात. यजमान, त्या दिसा मल्हार देवाची पूजा करता आनी उपरांत ताची वाजत-गाजत मिरवणूक काडटात. सांजवेळा म्हाळशे देवळाच्या सभामंडपांत सत्यनारायणाची म्हापूजा बांदतात. रातचो महाप्रसाद जाल्या उपरांत पुजेची सांगता जाता.

हे पुजेचें खाशेलेपण म्हळ्यार ह्या सत्यनारायणाचें म्हापुजेक दर वर्सा देवांक बसोवपाखातीर विंगड विंगड वाहनांची आरस करतात. देखीक-सिंहासन, मयुरासन, नौकावाहन (सांगड), पुश्पक विमान, शेषासन, विजयरथ, मखर आदी. देवळाकडलो वाठार, रस्तो, देवूळ, सभामंडप, गर्भकूड, म्हाळशेचे पुजेची मूर्त आदी सगळो वाठार जायांच्या हारांनी, पोडांनी, अद्वागिरांनी, तुऱ्यांनी नटयतात. निमाणे प्रसादावांगडा जायांचो पोड दिवपाची प्रथा आसा. हे जायापुजेचें आकर्शण म्हळ्यार पुजेनिमतान थंय नामनेच्या गायकांच्या गायनाच्यो मैफिली आनी हेर संस्कृतीक कार्यावळी जातात.

- रवींद्र म्हाड्डोळकार

जालियनवाला बागः ब्रिटीश लश्करान पंजाबांतल्या अमृतसर शारांत १३ एप्रिल १९१९ ह्या दिसा केल्या हत्याकांडाचें स्थळ. पयल्या म्हाझुजाच्या काळांत भारतीय लोकांनी ब्रिटीश सरकाराक झूज जिकपाखातीर मोलादीक सहकार्य दिलें. झुजांत ब्रिटीश सरकारान जैत मेळयलें. झूज सोंपतकच भारतीय लोकांक राजकी सुदारणा मेळयल्यो, अशीं आश्वासनां ब्रिटीश सरकारान दिल्लीं. तीं आश्वासनां झूज सोंपतकच पुराय करप हें सरकाराचें कर्तव्य आशिल्लें. ब्रिटीश सरकारान इ.स. १९१८ त, 'मँटिग्यू-चेम्सफोर्ड सुदारणा' ह्या नांवान नामनेक पाविल्ल्यो राजकी सुदारणा मंजूर केल्यो. पूण ताका लागून हिंदी लोक खुश जालेनात. देशांतल्या चडशा सगळ्याच पक्षांनी ताका विरोध केलो. विरोध चड खर जावंचो न्हय, म्हूण सरकारान झुजाच्या काळांत चालू आशिल्लो 'भारत संरक्षण कायदो' झूज सोंपतकच लेगीत तसोच चालू

दवरलो. मौंटफर्ड सुदारणा देशांत लागू करूंक मेळच्यो, असो हाच्याफाटल्यान हेत आशिल्लो. देशांतलो असंतोश वाडलो आनी तरेकवार मार्गांनी तो व्यक्त जावपाक लागलो.

ताचेर अदीक खर उपाय म्हूण 'रौलट ॲक्ट' करपाचें सरकारान थारायलें. तेविशींचें विधेयक मध्यवर्ती कायदेमंडळांत मांडलें. ताचेर नामदार श्रीनिवासशास्त्री हांचेसारक्या नेमस्त पक्षाच्या प्रतिनिधीन कडक टिका केली. महात्मा गांधीन त्या विधेयकाचेर कडक उतरांनी निशेध परगटायलो आनी तें विधेयक म्हळ्यार हिंदी लोकांचेर चेपण हाडपाखातीर ब्रिटीश सरकारान हातांत घेतिल्लें एक नवें शस्त्र आसा, अशें म्हळें. पूण ह्या विरोधाची पर्वा करीनासतना २८ मार्च १९१९ दिसा तें विधेयक सरकारान मंजूर केलें. तेबरोबर सबंद देशभर खर प्रतिक्रिया व्यक्त जाली. देशाच्या सगळ्या वाठारांत हरताळ, निशेध, सभा, निदर्शनां ह्या मार्गांवरवीं सरकाराच्या धोरणाआड लोकांनी आपली तिडक परगटायली. हें सगळें प्रकरण हाताभायर वचचें न्हय, म्हूण ब्रिटीश सरकारान देशभर अटकेचें सत्र चालू केलें.

अशे प्रखर चळवळीपसून पंजाब प्रांत वेगळो दवरचो, अशें तेन्नाचे पंजाबाचे लेफ्टनंट गव्हर्नर सर मायकेल ओडवायर हाका दिसतालें. ताणें तेन्नाचो ब्रिटीश सेनाधिकारी डायर हाची मदत घेवन पंजाबांत दडपशाही घडोवन हाडपाचें आनी लोकांच्या मनांत दहशत निर्माण करपाचें काम सुरू केलें. त्याकाळांत ब्रिटिशांचे हिंदी पलटणींत सुमार ८० टक्के सैनिक पंजाबांतले आसताले. चळवळीचो धग त्या सैनिकांमेरेन पावलो, जाल्यार परिस्थिती अदीक बिकट जातली म्हूण ब्रिटीश सरकारान पंजाबांतलो प्रक्षोभ कसोय करून चेपून उडोवपाचो निश्चेव केलो.

पंजाब सरकारान लोकमान्य टिळक आनी महात्मा गांधी हांकां पंजाबांत प्रवेश करपाक बंदी केली. ताका लागून हिंदी लोक आनीकूय खुबळ्ळे. तो प्रक्षोभ चेपून उडोवपाखातीर आनी आपल्या अत्याचारांक कायदेशीर स्वरुप दिवपाखातीर सरकारान 'रौलट ॲक्ट' मंजूर केलो आनी त्या कायद्याविशीं तांकां अटक केली. ह्या सगळ्या घडणुकांक लागून असंतोश चडूच वाडलो.

अमृतसर हांगा ६ एप्रिल १९१९ दिसा पुराय हरताळ पाळ्ळो आनी तीन दिसांउपरांत सरकाराचो निशेध करपाखातीर मिरवणूक काडली. मिरवणुकीचेर पोलिसांनी लाठीमार केलो. तरी लोकांनी संयम सोडलोना. पंजाबचो कॉंग्रेस फुडारी डॉ. किचलू, डॉ. सत्यपाल हांचेर भाशणबंदीचो हुकूम हाडलो. लोकांचो प्रक्षोभ तेंगशेक पावलो म्हूण सरकारान ११ एप्रिलसावन अमृतसर शार लश्कराकडेन सोपयलें. पूण ताकाय पर्वा करीनासतना लाला हंसराज हाणें जालियनवाला बागेंत १३ एप्रिल १९१९ दिसा कन्हैयालाल हाचे अध्यक्षतेखाला जाहीर सभा जातली, अशें घोशित केलें.

ही सभा भरची न्हय म्हूण, त्याच दिसा ब्रिगेडियर जनरल डायर हाणें जाहीरनामो काडून चारांपरस अदीक लोकांक एकठांय येवपाक बंदी केली. शाराचें वातावरण इतलें तापिल्लें की, जनरल डायरच्या जाहीरनाम्याची खबर शारांतल्या चडंशा लोकांक मेळूंक पावलीना. तो दीस संवसार पाडव्याचो आशिल्लो. त्या निमतान दर वर्सा अमृतसर हांगा व्हडली जात्रा भरताली. जात्रेक भोंवतणच्या खेड्यांतसून हजारांनी लोक शारांत जमताले. तांकांय जमावबंदीची मात खबर नाशिल्ली.

जालियनवाला बागेची सुवात म्हळ्यार चारूय वटेन बंद, अशें एक उक्तें मळ आशिल्लें. ह्या मळाच्या चारूय वटांनी ऊंच इमारती आसून भितर वचपाखातीर एक अशीर वाट आशिल्ली. १३ एप्रिल १९१९ दिसा सांजेच्या साडेचार वरांचेर रौलट कायद्याआड महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाक प्रतिसाद दिवपाखातीर आपयल्ले हे सभेखातीर वीस हजार लोक त्या मळार जमले. सभेचें काम सुरू जालें. पोलिसांक हे सभेक इतलो लोक जमत आनी थंय सभा सुरू जायत हाची कल्पना नाशिल्ली. लोकांक मळाभितर कोंडून लाठीमार करचो आनी तांचेर दहशत बसोवची असोय एकाद्रो लश्करी अधिकाऱ्यांचो कट आसूं येता आनी तशेच घडलें. सभा सुरू जायनाफुडें ब्रिगेडियर जनरल एडवर्ड हॅरी डायर ९० सशस्त्र सैनिकांक घेवन मळाचे अशीर वाटेर येवन एकदम उबो रावलो. तांणी तोफोय हाडिल्ल्यो आनी कसलीच सुचोवणी दिनासतना सैनिकांनी त्या निःशस्त्र जमावाचेर गोळीबार सुरू केलो. अकस्मात जाल्ले घुरयेन लोक भियेले. तातूंत जायते जाण्टे, म्हातारे आनी भुरगीं आशिल्लीं. आकांतान ते भायर वचपाखातीर धांवले. पूण त्या अशीर मार्गाचेरुय सैनिक उबे आशिल्ले. तांच्या गोळीबारांत हजारांनी लोक सांपडले. गुळयांचो शिंवर जातालो आनी लोक पटापट मरून पडटाले. पयल्या धा मिनटांतूच गुळयांच्यो वट्ट १,६०० फैरी झडल्यो. मड्यांची आनी जखमी लोकांची रास पडली. निमाणे, पिस्तोलाच्यो गुळयो सोंपल्यो. मळाची वाट अरुंद आशिल्ल्यान नाळीय भितर व्हरपाक मेळना जाल्यो; तेन्ना जनरल डायराक हो अमानुश गोळीबार थांबोवचो पडलो. मरणाक तेंकिल्ले हजारांनी लोक थंय उदक मागताले. कितलेशेच जाण जखमी अवस्थेंत वळवळत पडिल्ले. हें सगळें पळोवन लेगीत जनरल डायर थंयच्यान पळून गेलो.

ह्या भयांकृत हत्याकांडाची चवकशी करपाखातीर ब्रिटीश सरकारान हंटरचे अध्यक्षतेखाल एक समिती नेमली. त्या वेळार गवाय दितना स्वता डायरान सगळी वस्तुस्थिती मान्य केली आनी लोकांच्या मनांत दहशत बसची म्हूण आपणे इतलो मनीस संहार घडोवन हाडलो, हेंय पर्यायान मान्य केलें. कॉंग्रेसीनूय पं. मोतीलाल नेहरु हाचे अध्यक्षतेखाल एक चवकशी-समिती नेमली. दोनूय समित्यांनी दिल्ल्या मरणाच्या आंकड्यांत फरक आशिल्लो. कॉंग्रेसीच्या मतान १,००० लोक मेले जाल्यार सरकाराचे अधिकृत खबरेप्रमाण ३७९ लोक मेले आनी १,२०० लोक जखमी जाले.

डायरच्या ह्या वायट कर्तुपाचें समर्थन मायकेल ओड्वायर हाणें केलें. ह्या हत्याकांडाची ब्रिटीश सरकारान व्हडलीशी दखल घेतलीना, पूण महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाक आनी वट्ट स्वातंत्र्य चळवळीक हाका लागून अदीक धार आयली. ही खबर देशभर पातळ्ळी आनी हिंदी लोक तिडकले. जायत्या प्रांतांत हिंसक प्रकार घडले. निरपराध लोकांच्या ह्या हत्याकांडाक लागून कितल्याशाच क्रांतीवीरांक स्फूर्त मेळ्ळी.

पूण इतलें जावन लेगीत सरकाराचें समाधान जालेंना. सरकारान अमृतसरांत लश्करी कायद्याबरोबरुच कांय वाठारांत लोकांक जमनीक घसटत वचपाचो हुकूम काडलो. सरकारान शाराची वीज आनी उदका-पुरवण कांय दीस बंद दवरली. चळवळ चेपपाखातीर आनीकूय जायते खर कायदे चालीक लायले.

कांय काळाउपरांत १३ मार्च १९४० दिसा उधम सिंग हाणें मायकेल ओडवायरचो फार मारून खून केलो. ताका जून १९४० त, फांशी जाली. जालियनवाला बाग हत्याकांडा उपरांत राश्ट्रीय भावना आनी तातूंतल्यान उप्राशिल्ले चळवळीन नेट घेतलो. १९६९ त जालियनवाला बागेंतल्या हत्याकांडाचो पन्नासावो स्मृति-दीस मनयलो.

- कों. वि. सं. मं.

जावळः हिंदू धर्मांतल्या ल्हान भुरग्याचे जेन्ना पयलेच फावट केंस कापतात, तेन्ना ताका 'जावळ' अशें म्हण्टात. हिंदू धर्मांतल्या सोळा संस्कारांमदल्या 'वपनक्रिया' ह्या संस्काराक जावळ म्हण्टात. जावळाची प्रथा खूब आदीकाळासावन चलत आयल्या तेविशीं हे मंत्र आसात.

ॐ येन धाता ब्रहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेवपत
तेनत आयुषे वपामि सुश्लोकाय स्वस्तये

(आश्वलायन गृह्यसूत्र) १.१७.१३

अर्थ- (आरे पुता) द्वादशा आदित्यांतलो 'धातृ' नांवाच्या आदित्यान ज्या वाखरान ब्रहस्पति, अग्नि आनी इंद्र ह्या देवांचे दीर्घ जीण मेळची म्हूण केंस तासले, त्याच वाखरान हांव तुका दीर्घ जीण, बरी कीर्त आनी कल्याण जावचें म्हूण जावळ करतां.

क्षुरेण सोमस्यराज्ञो वरुणस्य विद्वान
तेन ब्रह्माणो वपतेद्मस्यायुष्मान जरदष्टिर्यथासत्

(आश्वलायन गु. सुत्र. १.१७.११)

अर्थ- हे ब्राम्हणांनो मोट्या कसबान (कौशल्य) हजामत करपी सूर्यान राजा सोम आनी वरुणाचे ज्या वाखरान केंस तासले त्याच वाखरान ह्या भुरग्याचें जावळ करात.

जावळ हो विधी चूडाकर्म वा चौल म्हळ्यार शेंडी दवरप हातूंतलो हो उपविधी आसा. पूण जावळ केलेबगर चूडाकर्म जायना. जावळ प्रकारांत गर्भावस्थेसावन भुरग्याचे कश्ाय कशे वाडिल्ले केंस कापून तातूंत थोडे शेंडयेखातीर राखून दवरतात.

जावळाचो काळमूर्त: जल्मतिथीसावन सम म्हयने म्हळ्यार दोन, चार, स, आठ अशे धरून, उत्तरायणांत सकाळच्या वेळार पुनर्वसु, पुष्य, अश्विनी, रेवती, मृग, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, हस्त, चित्रा, स्वाती हीं नक्षत्रां आसतना सोमार, बुधवार, बिरेस्तार, शुक्रार ह्या दिसांनी षष्ठ, त्रयोदस, पंचम, दसम ह्या तिथींक जावळ करचें.

चलयांच्याय जावळ आनी चूडाकर्मांविशीं सांगिल्लें मेळटा, पूण तें फकत तंत्र. ताका मंत्राची गरज ना, अशें कांय स्मृतिकारांचें मत आसा. हालीं चूडाकर्म चल्याचे मुजीतूच करून घेतात.

भुरग्याच्या केंसाचें जावळ व्हड जापसालदारकेन काडपाक जाय. केंस काडल्या उपरांत कपलाक दुदाची साय लायतात. उपरांत केंसांचीं मुळां मोव जातात. तकलेच्या सगळ्या भागांत रगत घोळटा आनी नवे केंस येतात. तकली ल्हव जाता. साय लायिल्ल्यान 'खरड' हो रोग जायना.

मनशाच्या आंगार केंसांच्या आदारान चिखोल रावता. तातूंत सुक्ष्म जंतूंपसून रोग जातात. हे रोग जावचे न्हय म्हूण आंगार विंगड विंगड जाग्यार आशिल्ले केंस सारके कापून, जाय आशिल्ले केंस नीट दवरून नितळसाण राखची अशें भलायकेशास्त्रांत आसा.

वेदव्यासस्मृति, मनुस्मृति आनी याज्ञवल्क्य स्मृतिंत, जावळ हो संस्कार बैजिक आनी गार्भिक पातकां ना करपाखातीर सांगला.

जावळ काडपी म्हाल्याक थारावीक तांदूळ, गंव, हुडीद, तीळ, दक्षणा (मुशाहिरो), नाल्ल, विडो, सुपारी, वाळो आनी तूप चाल्लें शीत दिवपाची चाल आसा.

- वा. ल. वझे

जॉन्सन, सॅम्युएल: (जल्मः १८ सप्टेंबर १७०२, लिचफील्ड-स्टॅफर्डशर; मरणः १३ सप्टेंबर १७८४, लंडन.)

इंग्लीश कवी, पत्रकार, निबंदकार, कोशकार आनी समीक्षक. ताच्या बापायचो पुस्तकां विकपाचो धंदो आशिल्लो. ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत प्रवेश घेवन लेगीत तो वायट परिस्थितीक लागून पदवीधर जावंक शकलोना. १७३५ त एलिझाबेथ पोर्टर हे विधवेकडेन लग्न जातकच ताणें लिचफील्डलागसार एक शाळा काडिल्ली, पूण ती चड काळ चललीना. १७३७ त जॉन्सन लंडनाक आयलो. 'The Gentleman's Magazine' हातूंतल्यान तो बरोवपाक लागलो. १७३८ त 'लंडन' ही जॉन्सनची निनांवी कविता उजवाडाक आयली. ही कविता रचपी कवी रेखडोच नामनेक येतलो, अशें मत अलेक्झांडर पोप ह्या म्हान कवीन परगटायलें.

तेउपरांत ताणें बरयल्लें रिचर्ड सॅव्हिज ह्या कवीचें चरित्र, शेक्सपियरच्या मॅक्बेथचेर केल्लें समीक्षात्मक बरोवप हाका लागून ताचें नांव सगळ्याक गाजलें. जॉन्सन हाणें १७४५ त मॅक्बेथचेर बरोवप केलें आनी शेक्सपियरच्यो नाट्यकृती संपादित करून उजवाडावपाची आपली येवजण जाहीर केली. तेउपरांत सुमार वीस वर्सांनी ताणें हो वावर पुराय केलो. शेक्सपियरचे नाट्यसंहितांचें संशोधन करप, तातूंतले कठीण भाग विस्कटावन सांगप आनी तांचे साहित्यिक आदार मुळांतल्यानूच तपासून पळोवप हो ताच्या संपादनाचो मुखेल उद्देश आशिल्लो. ताची प्रस्तावना आनी ताणें दिल्ल्यो टिपो हांकां लागून शेक्सपिअर समीक्षेंत जॉन्सनचे हे आवृत्तीक खास म्हत्व मेळ्ळें. बुध्दिवादी प्रवृत्तीच्या अठराव्या शेंकड्यांतल्या एका व्हड साहित्यिकान शेक्सपिअरचो उदारपणान केल्लो भोवमान म्हूण जॉन्सनचे हे प्रस्तावनेकडेन पळोवप जाता.

१७४९ त 'द व्हॅनिटी ऑफ ह्युमन विशीस' (The vanity of Human Wishes) हें ताचें दीर्घकाव्य उजवाडाक आयलें. ताच्या ह्या काव्यांत त्या वेळार साहित्यांत दिसपी नीतीमत्तेवेलो व्हड भावार्थ आनी जिविताचें चित्रण दिसता. 'हीरोइक कप्लेट' हो त्या वेळा रुढ आशिल्लो छंद ताणें खासा कसबान हाताळ्ळा. गॅरिक हाणें माचयेर हाडिल्ली ताची 'आयरीन' ही शोकात्मिका ताणें नीतिवादी नदरेंतल्यान बरयल्या. 'द रॅम्बलर' (The Rambler) हें नेमाळें ताणें १७५० त काडलें. तातूंतलें चडशें सगळेंच बरोवप ताणें स्वताच केलें. हातूंतल्यान ताणें वेव्हारीक स्वरुपाचो दिसपट्टे जिणेंतलो उपदेश केलो. मनीस इत्सांचे निरर्थकतेचो विशय तातूंतल्यान खुबदां आयला. 'द आयडलर' (The Idler) ह्या टोपण नांवान 'द युनिव्हर्सल क्रॉनिकल' (The Universal Chronicle) हातूंत ताणें नैतिक बोध करपी निबंद बरयले. राजकी विशयांक ओंपिल्लीं कांय पुस्तपत्रां आनी निबंद ताणें बरयले.

जॉन्सनान रचिल्लो इंग्लीश शब्दकोश (१७५५) हो ताचो म्हान वावर. ताचो हो शब्दकोश म्हळ्यार इंग्लीश भाशेच्या व्यवस्थितीकरणाचे दिकेन घाल्लें पयलें पावल, अशें म्हण्टात. इंग्लीश शब्दांचे उच्चार आनी अर्थ निश्चित करप तिची शुध्दता तिगोवप आनी चड काळमेरेन ती भास जिवी दवरप हो जॉन्सनच्या शब्दकोश रचनेफाटलो मुखेल उद्देश आशिल्लो. ह्या शब्दकोशांतल्यान जॉन्सनचें इंग्लीश भाशेवेलें प्रभुत्व दिसून येता. ताच्या जिवितांत ह्या कोशाच्यो पांच आवृत्त्यो उजवाडाक आयल्यो.

ताची अर्थीक परिस्थिती सुमाराचीच आशिल्ली. आपले आवयचे अंत्ययात्रेचो खर्च भागोवपाखातीर ताका 'रासेलस' ही व्हडली बोधकथा बरोवची पडली (१७५९). तातूंत एका राजकुंवराचे काणयेच्या आदारान मनीस जिणेच्यो मर्यादा आनी तातूंतल्यान अणभवाक येवपी निर्शेवणी हांची तात्त्विक चर्चा ताणें केल्या. ह्या ग्रंथाचे जायत्या भाशांनी अणकार जाले. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हाणें ताचो 'रासेलस' ह्या नांवानूच मराठी अणकार केला (१८७३).

'The Lives of the Poets' (१७७८-८१) ह्या ताच्या ग्रंथांत ताणें ५२ इंग्लीश कवींचीं चरित्रां बरयल्यांत.

जॉन्सनचो खरेलो पिंड व्यासंगी पूण आग्रही समीक्षकाचो आशिल्लो. साहित्यिक कर्तुपावांगडाच स्वाभिमानी, जिद्दी व्यक्तिमत्व आशिल्ल्या जॉन्सनाक चरितार्थाखातीर खूब कश्ट सोंसचे पडले; दम्यासारक्या दुयेंसांक ताणें तोंड दिलें. ताचें अंतस्कर्ण खूब हळवें आशिल्लें. विद्वत्ता आनी वादपटुत्व ह्या गुणांक लागून ताच्या काळांतले साहित्यसृश्टीचेर ताणें शेक गाजयलो.

ताचे साहित्यसेवेचो भोवमान करुन सरकारान ताका ३०० पौंडांचें वर्सुकी मानधन सुरू केलें (१७६२). डब्लिन विद्यापीठान १७६५ त आनी ऑक्सफर्ड विद्यापीठान १७७५ त ताका एल्.एल्.डी. ही मानादीक पदवी दिली.

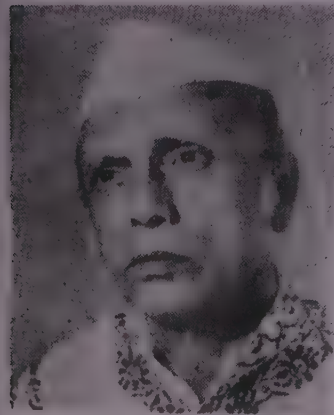
जॉन्सनच्या मरणाउपरांत ताचो एक जिवाभावाचो इश्ट जेम्स बॉझ्वेल हाणें बरयल्लें जॉन्सनचें चरित्र उजवाडाक आयलें (१७९१). विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हाणें बरयल्लें जॉन्सनचरित्र द. वा. पोतदार हाणें संपादित केलां (१९२४). जॉन्सनचे संकलित ग्रंथ आर्थर मर्फी हाणें १२ खंडांत उजवाडाक हाडले (१७९२).

- कों. वि. सं. मं.

जॉर्ज, इव्हाग्रियु फ्रांसिश्कु: (जल्मः ६ मार्च १९२५, करमणें-साश्टी; मरणः २० ऑगस्ट १९७८, पणजी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव तीतु मानुएल जॉर्ज. ताणें लिसेवाचें सातवें वर्स मेरेन शिक्षण घेतलें. 'गोमंतक प्रजामंडळ' हे संस्थेखातीर ताणें तळमळीन वावर केला. डॉ. ज्युलियांव मिनेझीस हाणें उजवाडायिल्ल्या 'गोमंतक' आनी 'उ येराल्दु' ह्या दिसाळ्यांखातीर तो बरोवप करतालो. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो संस्थापक वांगडी आशिल्लो. हे संघटनेच्या १८ ऑगस्ट १९४६ दिसा लोंढा वावरांत जाल्ले पयले बसकेंत ताका सरचिटणीस म्हूण वेंचून काडिल्लो.

७ नोव्हेंबर १९४६ दिसा पोलिसांनी ताका कुंकळ्ळे सत्याग्रह करता आसतना धरलो, ताका बरोच मार दिलो आनी ४५ दीस बंदखणींत दवरलो. बंदखणींतसावन सुटतकच नॅशनल काँग्रेस गोंय संघटनेच्या बेळगांव आनी कानपूर शारांत आशिल्ल्या कार्यालयांच्या सत्याग्रही शिबिराचो ताका मुखेली नेमलो. १५ ऑगस्ट १९४७ दिसा तो कसलींय निदर्शनां करत म्हूण फोंड्या वाठारांत पोलिसांनी ताका राजाराम प्रियोळकार आनी गोपिनाथ लोटलीकार हांचे वांगडा धरलो. ताच्या घराचेर धाड घाली आनी ताच्या घरांत आशिल्लें सगळें राश्ट्रवादी साहित्य जप्त केलें. पोर्तुगेजांआड तो लेख आनी पत्रकां उजवाडायतालो, म्हूण पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयांत (Territorial Military Tribunal) २२ मार्च १९४८ दिसा ताका पांच वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ते भायर पंदरा वर्सांखातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले.

एक बरो बरोवपी म्हूण जॉर्ज इव्हाग्रियुची नामना आसा. तो पत्रकार आसलो. १९४२-६१ काळांत ताणें सुटके चळवळीचेर सोळा पुस्तिका आनी जायतीं पत्रकां उजवाडाक हाडिल्लीं. बंदखणींतसावन सुटका जातकच मुंबय डॉ. टी. बी. कुन्य हाणें सुरू केल्या आनी उजवाडाक हाडिल्ल्या 'आझाद गोंय' ह्या नेमाळ्याखातीर ताणें जायतो वावर केलो. १९५५ वर्सा तो आकाशवाणीचेर कोंकणी आनी पोर्तुगेज भाशेंत विदेशी वितरावणेच्या विभागांत काम करूंक लागलो. १९७० वर्सा ताणें आकाशवाणीवेले नोकरेक सोडचीट दिली. उपरांत तो 'उजवाड' ह्या रोमी लिपींतल्या कोंकणी दिसाळ्याचें संपादन करूंक लागलो. १९७२ वर्सा भारत सरकारान ताका ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. २० ऑगस्ट १९७८ दिसा पणजे शारांत ताका अपघाती मरण आयलें. ताचे निमणे इत्सेप्रमाण, ताका हिंदू पध्दतीन, पणजेचे हिंदू स्मशान भुंयेंत अग्नी दिलो.

१८ जून १९८४ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटकेझुजांतल्या वावराचो मरणोत्तर भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जॉर्ज, लुईस पेरेरा: (जल्म: १९३५, सांत इश्तेव्ह- तिसवाडी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव इनासियु जॉर्ज. ताणें एम्.ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. 'गोवा ॲक्शन कमिटी'चो तो वांगडी आसलो. भूंयगत राजकी कार्यांत तो वांटो घेतालो. फेब्रुवारी १९५४ त, ताणें कानपुराक डॉ. गिलबर्ट रिबेलो हाणें दिल्लो हात-बाँब हाडलो. हो बाँब पणजेच्या आदिलशाहा राजवाड्याचेर (आताचें सचिवालय) घालपाखातीर ताणें जुजे कॉस्तेलिनोकडे हाचेकडेन दिलो; पूण ग्राबियाल क्वाड्रोस हाच्या निश्काळजीपणाक लागून बाँब घालपाचो बेत फसलो. त्याच दिसा पोलिसांनी ताका धरलो आनी पणजे बंदखणींत दवरलो.

चार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच ताची सुटका जाली. उपरांत तो मुंबय, पोर्तुगेजांआड जाल्ल्या बसकांनी, निदर्शकांनी आनी संपांनी वांटो घेतालो. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

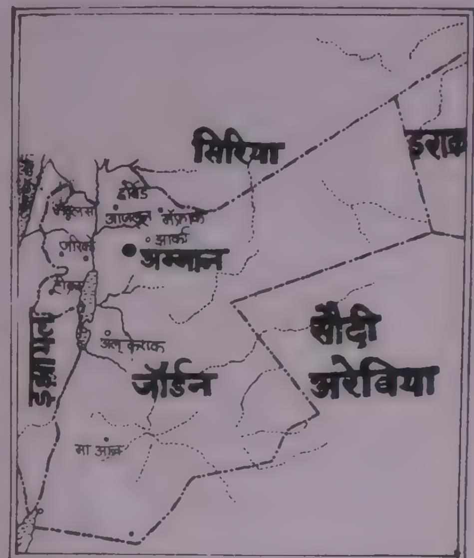
- कों. वि. सं. मं.

जॉर्डन:

अल् मानलाका अल् उर्दुनीया अल् हशमिया. नैर्ऋत्य आशियांतलो एक अरब देश. क्षेत्रफळः ९५,५९४ चौ. किमी.; लोकसंख्याः २७,५०,००० (१९८६). हाचे उत्तरेवटेन सिरिया, उदेंतेवटेन इराक आनी सावदी अरेबिया, आग्नेयेक आनी दक्षिणेक सावदी अरेबिया आनी अस्तंतेवटेन इझ्राएल आसा. राजधानी- अम्मान.

भूंयवर्णन: जॉर्डन न्हंयचे उदेंत देगेवयलो वाठार, ताचेय उदेंतेक आशिल्लो वाळवंटी वाठार, अस्तंत देगेवयलो वाठार आनी जॉर्डनची खचदरी अशे चार स्वभावीक वांटे भुगोलाचे नदरेंतल्यान जातात. उदेंत देगेवयलो वाठार उदेंतेवटेन देंवत गेला. ताचो न्हंयचे वटेंतलो वाठार तुटिल्ल्या कड्यामशेन आसा. ताची दक्षिणेवटेनची उंचाय सुमार १,७५४ मी. आसा. तातूंत जेबेल राम्म ही १,७५० मी. उंचायेची दोंगर तेंगशी आसा. ह्या वाठाराची सरासरी उंचाय ६०० ते ९०० मी. आसा.

उदेंतेवटेन जॉर्डन न्हंयचे पलतडी ८०% जॉर्डनचे भुंयेंत पातळिल्लें वाळवंट आसा. अस्तंत पठारी वाठार सरासरी ९०० मी. उंचायेचो आसा. थंयसावन उदेंतेवटेन खोल अरूंद दरयो आनी अस्तंतेवटेन देगणां पातळ्ळयांत. हांगा पिकाळ मळां आसात.

जॉर्डनची खचदरी ही आफ्रिकेंतल्या व्हडले खचदरीचोच एक वांटो जावन आसा. तातूंत समुद्र थरापरस सुमार ३९७ मी. सकयल आशिल्लो मेल्लो दर्या (Dead Sea) आसा. संवसारांतलो सगळ्यांत उणे उंचायेचो हो वाठार जावन आसा. यार्मूक न्हंय, पठाराच्या दोनूय कडांनी व्हांवपी न्हंयो आनी टायबीरीयस सरोवर हांचें उदक घेवन जॉर्डन न्हंय मेल्ल्या दर्याक उत्तरेवटेन मेळटा.

हवामानः भूंयमध्य समुद्रालागीं आशिल्ल्यान आनी समुद्र थरासावन उंचायेक लागून हांगाच्या हवामानाचेर परिणाम जाला. अम्मान ह्या ७२० मी. उंचायेक आशिल्ल्या राजधानीच्या शारांत सरासरी म्हयन्याळें तापमान ७° से. ते ३१° से. आसता; जाल्यार जेरिको ह्या समुद्रथराखाल १५० मी. आशिल्ल्या शारांत तापमान १६° से. तर ३२° से. आसता.

वाऱ्याची दिका सादारणपणान अस्तंत आनी नैर्ऋत्य आसता. पावस उत्तेखटेन ४० सेंमी. सावन दक्षिणेवटेन १० सेंमी. मेरेन उणो जायत वता; तो शियाळ्यांत पडटा. दोनूय पठरी वाठारांनी सुमार ४० सेंमी., जाल्यार जॉर्डनच्या देगणांत पावस सुमार २० सेंमी. पडटा. वाळवंटांनी तो केन्नाय सुमार ५ सेंमी. पडटा. पठरी वाठारांत केन्नाकेन्नाय हिम पडटा.

वनस्पत आनी मोनजातः पठारांचेर भूंयमध्य समुद्राच्या प्रकारची, उदेंत वाठारांनी वाळवंटांनी वाडपी आनी उण्या पावसाच्या वाठारांनी स्टेप प्रकारची वनस्पत दिसून येता. रानदुकर, रानबोकड, आयबेक्स, सोंसो, कोलो, रानमाजर, खोकड, तरस, कोलसुणें, गॅझेल हरण, मुंगस, चिंचुद्री, केन्नाकेन्नाय चितो, तशेंच शेड्डो आनी विंचू, भांगरा कोरोचो गरुड, गिदां, पाखे, तितर ह्या सारकीं सुकणीं हांगा सांपडटात.

इतिहासः राजकी नदरेन हालींचें जॉर्डन राज्य जरी दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत अस्तित्वांत आयलें, तरी ह्या वाठारांत सुमार साडेतीन हजार वर्सांपयलींसावन राजकी घडणुको आनी सत्तांतरां जायत आशिल्लीं. इ.स.प. सोळाव्या शतमानासावन इ.स.प. धाव्या शतमानामेरेन ह्या वाठारांत अरब, ग्रीक आनी रोम सत्ता येवन गेल्यो. इ.स.प. तेराव्या शतमानांत हालींच्या जॉर्डनच्या अस्तंत वाठारांनी हिब्रू लोकांनी स्वतंत्र राज्याची थापणूक करूंक सुरवात केल्ली. इ.स. सातव्या शतमानांत मुस्लीम अरबांनी ह्या वाठाराचेर जैत मेळोवन ताचो आस्पाव सिरियांत केलो. बाराव्या शेंकड्यांत कांय वाठार क्रूझेडर्सच्या हातांत आशिल्लो. सोळाव्या शेंकड्यासावन पयल्या म्हाझुजामेरेन हो वाठार तुर्कस्थानांत आशिल्लो. १९१८ त तुर्कांक थंयसावन धांवडावन घालून हो वाठार पॅलेस्टाइनावांगडा ट्रान्स-जॉर्डन ह्या नांवान ब्रिटिशांचे देखरेखीखाला आयलो. हेजॅल हांगाच्या इब्न हुसेन हाचो पूत अब्दुल्ला हाची ब्रिटिशांनी ट्रान्स-जॉर्डनचो अमीर म्हूण नेमणूक केली (१९२२). १९२३ सावन देशाचे स्वायत्ततेविशीं प्रस्न उप्रासले आनी निमणो १९४८ त अब्दुल्ला जॉर्डनचो राजा जालो. ताणें तो मेरेन ब्रिटिशांच्या पालवान ह्या वाठाराची उदरगत केल्ली. पीक आनी ग्लब ह्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यांच्या पालवान 'अरब लीजन' नांवाचें ल्हान पूण हुशार सैन्य उबारिल्लें. दुसऱ्या म्हाझुजांत ह्या सैन्यान मोलादीक वावर केलो. १९४४-४५ त ट्रान्स-जॉर्डन, अरब लीगाचे थापणुकेवेळार वांगडी जालो.

ब्रिटनान ट्रान्स-जॉर्डनच्या सार्वभोवमतपणाक मान्यताय दिली. ब्रिटनाचो पालव आनी आदार ह्या देशाक चालूच उरलो. मे १९४८ त, इस्राएलची थापणूक जाली आनी अरब राश्ट्रां पॅलेस्टाइनच्या वाठारांत पावलीं. ट्रान्स-जॉर्डनान जॉर्डन न्हंयचे अस्तंतेचो पठरी वाठार आनी जेरुसलेमचो पोरनो वाठार आपल्या हाताखाला घेतलो. ह्या इस्राएल अरब झुजांतल्यान सुमार ५ लाख पॅलेस्टाइन अरब, जॉर्डनांत पळून आयले. झुजबंदेउपरांत ट्रान्स-जॉर्डनान आपल्या हाताखाला घेतिल्लो ५,८७९ चौ. किमी. चो वाठार स्वताचकडेन दवरलो. २६ एप्रिल १९४९ दिसा ट्रान्स-जॉर्डनाचें नांव 'हॅशेमाइट किंग्डम ऑफ जॉर्डन' अशें दवरलें. १९५० त तांणी सत्तेखाला घेतिल्लो सगळो वाठार त्या राज्याक जोडलो. संयुक्त राश्ट्रांची कबलात घडोवन हाडपाचे यत्न फळादीक न जाल्ल्यान जॉर्डन-इस्राएल शीम बंद जाली आनी शिमेच्या प्रस्नावयल्यान कटकटी आनी झूजां चालुच उरलीं.

जुलय १९५० त, जॉर्डनच्या अब्दुल्लाचो जेरुसलेमांत खून जालो. ताचो व्हडलो पूत तलाल, हाणें १९५२ मेरेन राज्य चलयलें. मानसिक रोगाक लागून ताका राज्य सोडचें पडलें. ताचो व्हडलो पूत हुसेन, १९५३ त राजा जालो. जॉर्डनांत ब्रिटीश आनी अमेरिकेआड लोकांचें मत दिसान दीस वायट जायत वतालें. १९५६ त अरब लीजनचो लेफ्टनंट जनरल ग्लब हाका काडून उडयलो. जुलय १९५७ त, पयलींची १९४८ ची अँग्लो-जॉर्डन कबलात काबार जावन सगळे ब्रिटीश सैनिक थंयसावन पर्थून गेले. फेब्रुवारी १९५८ त, जॉर्डनान इराकावांगडा संघराज्याची थापणूक केली; पूण ६ म्हयन्यांभितर इराकच्या राजाक सत्तेवयल्यान काडून उडयल्ल्यान हें संघराज्य काबार जालें. अरब प्रजासत्ताकाच्या कटाच्या दुबावान हुसेनान ब्रिटनाचो पालव घेतलो. जॉर्डनचो अरब राश्ट्रांवांगडा संबंद इबाडलो. १९६७ त अरब-इस्राएलामदीं झूज जालें. तेन्ना जॉर्डनाक ईजिप्तावांगडा उलोवणीं करचीं पडलीं. अरब राश्ट्रां आनी जॉर्डनाचे संबंद इस्राएली झुजाक लागून लागीं आयले. सद्याक जॉर्डनाचो कांय वाठार इस्राएलाचे सत्तेखाल आसा आनी अरब-इस्राएल हांचेमदीं पुरायपणान इश्टागतीचे संबंद तयार जाल्ले नात.

राज्यवेवस्थाः १९५२ च्या संविधानाप्रमाण देशाचें शासन राजा, विधीमंडळ आनी मंत्रीमंडळ हांच्या हातांत आसा. जॉर्डनच्या राजाक हांगा सगळ्यांत चड अधिकार आसात. तो मंत्रीमंडळाची, सेनेटचे वांगडी आनी अध्यक्ष हांची चार वर्सांखातीर नेमणूक करता. राजाचे सोयरे नाशिल्ले, ४० वा त्या परस चड पिरायेचे, सद्याचो वा पयलींचो मुखेल प्रधान, मंत्री, पयलींचे राजदूत, प्रतिनिधी मंडळाचे आदले अध्यक्ष, उण्यांत उणे 'जनरल' हुद्याचे निवृत्त सैन्यांतले अधिकारी हांची संख्या ३० आसता. विधीमंडळाचें दुसरें घर म्हळ्यार 'चेंबर ऑफ डेप्युटीज' वा प्रतिनिधीघर. हाचे वट्ट साठ वांगडी अर्दे उदेंतेवटेनचे आनी अर्दे अस्तंतेवटेनचे, उण्यांत उणे ३० वर्सां पिरायेचे, बऱ्या वर्तनाचे, वेपारी संबंद नाशिल्ले अशे ४ वर्सांखातीर वेंचून येतात. प्रतिनिधीघर आपलो अध्यक्ष वेंचता. प्रतिनिधीघरान मान्य केल्लो थाराव सेनेटाकडेन आनी थंय मान्यता मेळळ्या उपरांत राजाकडेन वता. राजान तो मान्य केल्या उपरांत तो कायदो थारता. राजाक विधीमंडळ बरखास्त करपाचो आनी ताची मुदत वाडोवपाचो अधिकार आसता.

थळाव्या राज्यकारभाराखातीर जॉर्डनाचे आठ प्रांत केल्यात. तांकां 'लिवा' अशें म्हण्टात. लिवांचे फुडें 'अक्कादिया' आनी 'नवाही' अशे वांटे केल्यात. तांचो कारभार शासकीय मंडळां चलयतात. शारांनी नगरपालिका आनी गांवगिऱ्या वाठारांनी हेर संस्था राज्यकारभाराची वेवस्था सांबाळटात. हांगा विंगड विंगड विशयांचेर खासा न्यायालयां आसात. तांचेर निमाणो अधिकार राजाचो आसता.

अर्थीक स्थितीः शेतवड आनी मोनजात पोसप, हांकां अर्थवेवस्थेंत सगळ्यांत चड म्हत्व आसा. देशांतले ८०% लोक ह्या उद्देगांचेर आदारुन रावतात. हांगाचीं मुखेल पिकां म्हळ्यार गंव आनी बार्ली. हे भायर मको, हेर कड्डण, तीळ, घेवडे, तंबाकू, द्राक्षां, ऑलिव्ह, सफरचंद, जर्दाळू, प्लम, पीच, खाजूर, बदाम हेसारकीं पिकांय बऱ्याच प्रमाणांत जातात. जॉर्डनच्या देगणांत केळीं आनी लिंबाच्या जातींचीं फळां जातात. कांदो, लसूण, तोमातां, कोबी, फ्लावर, बटाट, काळंगां, तवशीं हांचेंय उत्पादन ह्या देशांत जाता. मेंढरां, बोकड्यो, गोरवां, उंट, घोडे, गाडवां हांकां पोसपाचो धंदो हांगा बरोच उदरगतीक पावला. रानांतल्या ओक, पायन, ज्यूनिपर, रानऑलिव्ह, पिस्ता हांच्या रुखांतल्यान बरेंच उत्पन्न मेळटा.

जॉर्डनांतल्या खणींनी फॉस्फेट, लोखण, फॉस्फरस, मँगनीज, तांबें, चिनी माती, जिप्सम, संगमरवर हीं खनिजां चड-उण्या प्रमाणांत मेळटात. बॅराइट, क्वार्टझाइट, फेल्डस्पार हींय खनिजां हालींच्या काळांत मेळूंक लागल्यांत.

अम्मानाचे उदेंतेवटेन कांय प्रमाणांत पेट्रोलियम मेळटा. ह्या देशांत ल्हान व्हड बरेच कारखाने आसात. तातूंत शिमीट, पीठ, ऑलिव्ह तेल, सिगरेटी, सोरो, शाबू, पांयतणां, फर्निचर आदींचें उत्पादन जाता. देशांत कामगार संघटनांक मान्यताय आसा.

जॉर्डनियन दिनार हें हांगाचें अधिकृत चलन. ह्या देशाची आयात, निर्यातीच्या मानान बरीच चड आसा. सावदी अरेबिया, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानां, जपान, ब्रिटन, अस्तंत जर्मनी, इटली हांचेकडेन चडशे आयात वेव्हार जातात. निर्यात वेव्हार इराक, सावदी अरेबिया, भारत, रुमानिया, पाकिस्तान, कुवेट हांचेलागीं जातात. पर्यटनांतल्यान पयलीं ह्या देशाक बरोच फायदो मेळटालो, पूण सद्याक कांय वाठार इस्राएलान हाताशिल्ल्यान तो उणो जालो.

येरादारी आनी संचारणः १९८४ मेरेन जॉर्डनांत ६,३३२ किमी.

लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले ७४% पक्के आशिल्ले. १९८५ मेरेन रेल्वेमार्गांची लांबाय ६१९ किमी. इतली आशिल्ली. येरादारीखातीर रस्त्यांचो चड उपेग जाता. अकाबा हें हांगाचें मुखेल बंदर. ह्या बंदराखातीर जॉर्डनाचे संवसारांतल्या हेर देशांकडेन संबंद येता.

'अलाइया' ही हांगाची विमानकंपनी हवाई मार्गावयली येरादारी सांबाळटा. अम्मान आनी अकाबा हांगा आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आसात. हांगा १९८५ मेरेन ५ दिसाळीं उजवाडाक येतालीं. तेभायर हेर बरींच नेमाळींय हांगा उजवाडाक येतात. खबरेपत्रां, दूरचित्रवाणी आनी रेडिओचेर अरबी आनी इंग्लीश भाशेचो वापर जाता.

लोक आनी समाजजीण: उदेंतेवटेनच्या वाळवंटांनी हेडपी लोकांमदीं बेदूई बेनी सख्र, अल् हुवाईतात हे पंगड मुखेल आसात. हे भायर आनीक हेर बरेच पंगड हांगा आसात. वांशिक नदरेन सुमार ९८% लोक अरब वंशाचे आसात. सिर्कीसियन, आर्मेनियन, नॅस्टोरियन हे सारके अल्पसंख्यांकाचे पंगडय हांगा आसात. ९०% परस चड लोक, सुन्नी मुसलमान पंथाचे आसात. उरिल्ले कांय शिया, किरिस्तांव आनी हेर धर्मांचे आसात.

शिक्षण: जॉर्डनांत ९ वर्सां पिरायेमेरेन शिक्षण सक्तीचें आसा. शिक्षणाचो खर्च सरकार करता. पूण शिक्षणाच्यो व्हडल्योश्यो सवलती ह्या देशांत नात. जॉर्डन विश्वविद्यालय आनी यार्मुक विश्वविद्यालय हीं हांगाचीं मुखेल विश्वविद्यालयां आसात. कायदो, वैजकी आनी हेर वेवसायिक शिक्षण दिवपी संस्था ह्या देशांत आसात.

भास आनी साहित्य: अरबी भाशेंतल्यान ह्या देशाचे चडशे वेव्हार जातात. कांय प्रमाणांत इंग्लीश भाशेकूय म्हत्व आसा. साहित्याच्या मळार हांगा खास असो वावर जाल्लो ना.

म्हत्वाचीं थळां: अम्मान, झार्का, इर्बिद हीं हांगाचीं मुखेल शारां आसात. हे भायर अल् केराक, अल् मॅफ्राक, मुर्डेरार, माआन, अकाबा हीं हेर शारांय म्हत्वाचीं आसात. जेरुसलेम, बेथलीएम, जेरिको, नॅब्लस, हीब्रन राम्मुन हे सारकीं इतिहासीक आनी धर्मीक थळां पर्यटकांखातीर आर्कशणाचीं थारल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

जॉलियो-क्युरी इरॅन:

(जल्म: १२ सप्टेंबर १८९७, पारीस; मरण: १७ मार्च १९५६, पारीस).

फ्रेंच भौतिकीविज्ञ. पियॅर आनी मारी क्युरी हांची चली. सॉरबोन विद्यापीठांत आनी पारीस विद्यापीठाच्या रेडियम इन्स्टिट्यूटांत शिक्षण घेतकच आपल्या आवयच्या मार्गदर्शनाखाल तिणें संशोधन केलें. १९२६ त फ्रेदेरिक जॉलियो हाचेवांगडा ती लग्न जाली. १९३२ त आवय उपरांत रेडियम संस्थेच्या मुखेलपदाचेर तिची नेमणूक जाली.

आपल्या घरकाराचेवांगडा तिणें अणुकेंद्रावयली न्यूट्रॉन प्रतिक्रिया (reaction) पॉझिट्रॉन उत्सर्जन (emmission) आनी अणुकेंद्रीय उजवाड विद्युतीय परिणाम ह्या विशयांचेर संशोधन केलें. जॉलियो दांपत्यान १९३४ त कृत्रिम किरणोत्सर्गाचो (कण वा किरण भायर उडोवपाच्या गुणधर्माचो) सोद लायलो.

तांणी बोरोन, ॲल्युमिनियम आनी मॅग्नेशियम ह्या मूलद्रव्यांचेर आल्फा कणांचो भडिमार करून नवीं तयार जाल्लीं मूलद्रव्यां हीं अनुक्रमान नायट्रोजन, फॉस्फोरस आनी ॲल्युमिनियम हांचे किरणोत्सर्गी समस्थानिक (Radioactive Isotopes) आसात, अशें रसायनीक विश्लेशणावरवीं सिध्द केलें. ह्या म्हत्वाच्या वावराखातीर जॉलियो जोडप्याक, १९३५ चो रसायनशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

१९३६ त शास्त्रीय संशोधनाच्या सरकारी खात्यांत उपसचिवपदाचेर तिची नेमणूक जाली. फ्रेंच अणुऊर्जा समितीचे संघटनेखातीर तिणें १९४६ सावन आपल्या घरकारावांगडा कार्य केलें; पूण तांचे कम्युनिस्ट विचारसरणेक लागून १९५१ त, तांकां ह्या कामावयल्यान काडलीं. १९४७ त सॉरबॉन विद्यापीठांत प्राध्यापक आनी थंयच्या रेडियम प्रयोगशाळेची संचालिका म्हूण तिची नेमणूक जाली. कितलींशींच वर्सां किरणोत्सर्गी पदार्थांकडेन संपर्क आयिल्ल्यान तिका रगताचो कर्करोग (leukemia) जालो.

- कों. वि. सं. मं.

जॉलियो फ्रेदेरीक:

(जल्म: १९ मार्च १९००, पारीस; मरण: १४ ऑगस्ट १९५८, पारीस).

एक नामनेचो फ्रेंच भौतिकीविज्ञ. अभियांत्रिकी आनी रसायनशास्त्राचो अभ्यासक्रम सोंपयतकच पारीस हांगाच्या 'रेडियम इन्स्टिट्यूट' हातूंत ताची १९२५ त प्राध्यापकपदाचेर नेमणूक जाली. क्यूरी दांपत्याची चली ईरेन हिचेवांगडा १९२६ त लग्न जातकच, क्यूरी हें नांव चिरंजीव उरचें, ह्या हेतान ताणें झॉल्यो-क्यूरी हें नांव घेतलें.

क्युरी जोडप्याचेंच कार्य फुडें व्हरून जॉलियो दांपत्यान १९३२ त पोलोनियमापसून उत्सर्जित जावपी आल्फा कणाविशीं संशोधन केलें. ह्या संशोधनाच्या आदारान फुडें जेम्स चॅडविक हाणें न्यूट्रॉनाचें अस्तित्व सिध्द केलें. झॉल्यो जोडप्यान १९३४ त कृत्रिम किरणोत्सर्गाचो (कण वा किरण भायर उडोवपाच्या गुणधर्माचो) सोद लायलो. तांणी बोरोन, ॲल्युमिनियम आनी मॅग्नेशियम ह्या मूलद्रव्यांचेर आल्फा कणांचो भडिमार करून नवी तयार जाल्लीं मूलद्रव्यां हीं अनुक्रमान नायट्रोजन, फॉस्फोरस आनी ॲल्युमिनियम हांचें किरणोत्सर्गी समस्थानिक (Radioactive Isotopes) आसात, अशें रसायनीक विश्लेशणान सिध्द केलें. ह्या म्हत्वाच्या सोदाखातीर जॉलियो दांपत्याक १९३५ चें रसायनशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो.

फ्रेदेरीक जॉलियो हाणें १९३९ त अणुकेंद्रिय विघटनांतल्या न्यूट्रॉन उत्सर्जनाचो सोद लायलो. उपरांत जॉलिओ दांपत्यान अणुकेंद्रावयली न्यूट्रॉन प्रतिक्रिया, पॉझिट्रॉन उत्सर्जन आनी अणुकेंद्रिय उजवाड विद्युतीय परिणाम हांचेविशीं संशोधन केलें. १९४८ त फ्रेदेरीक हाणें 'मेझेट्रॉन ब्लेंडा' (Mesetron Blenda) ह्या नव्या मूलकणाचो सोद लायलो. युरेनियम अणूंतल्या शृंखला प्रक्रियेविशीं ताणें केल्ल्या संशोधनाचो निमण्या अणु-विघटनांत खूब उपेग जालो.

फ्रेदेरीक हाणें १९३७ त कॉलेज द फ्रांस हांगा भौतिकीचें प्राध्यापकपद स्वीकारलें आनी थंयच ताणें वेगवेगळ्या आणवीय संशोधन प्रयोगशाळांच्या कार्याक संघटित स्वरुप हाडलें. १९४६ त फ्रेंच अणुऊर्जा समितीच्या उच्चाधिकारीपदाचेर ताची नेमणूक जाली, पूण ताचे कम्युनिस्ट विचारसरणेक लागून १९५१ त ताची नेमणूक रद्द थारायली. १९५६ त ताची पारीस विद्यापीठांत प्राध्यापकपदाचेर नेमणूक जाली.

- कों. वि. सं. मं.

जिना, महंमद अली:

(जल्म: २० ऑक्टोबर १८७५, कराची; मरण: ११ सप्टेंबर १९४८, कराची).

पाकिस्तानाचो जनक. मुसलमानांच्या अल्पसंख्य अशा एका खोजा घराण्यांत ताचो जल्म जालो. ताचो बापूय कराचींत वेपारधंदो करतालो. मुळावें शिक्षण कराचींत घेवन ताका फुडल्या शिक्षणाखातीर मुंबय धाडलो. मागीर इंग्लंडाक वचून ताणें कायद्याचो अभ्यास केलो. धर्मीक चालीरितींक तो मानीनासलो. १९१८ त ताणें पारशी बायलेकडेन लग्न केलें.

लंडनांत आसतना ताणें ब्रिटिशांचे राजकी पध्दतीचो अभ्यास केलो. तेन्नाचो ब्रिटीश उदारमतवादी फुडारी ग्लॅडस्टन हाच्या विचारांचो जिनाचेर खूब प्रभाव पडलो. दादाभाई नौरोजी हाणें ब्रिटीश पार्लमेंटाची वेंचणूक लडयली; त्या वावरांत जिनान ताका मोलाचो पालव दिलो. शिक्षण सोंपतकच बॅरिस्टर जिना इ.स. १८९९ त हिंदुस्थानांत परत आयलो आनी ४-५ वर्सांभितर ताणें ऊंच पांवड्याचो हुशार वकील म्हूण नांव मेळयलें. गोपाळकृष्ण गोखले, सर फिरोजशहा मेहता हांचो वांगडी म्हूण काम करतना काँग्रेस फुडारी म्हूण तो मुखार आयलो. ताणें काँग्रेसच्या इ.स. १९०६ च्या कलकत्ता अधिवेशनांत वांटो घेतलो.

विसाव्या शेंकड्याच्या आरंभाक सावन भारतांतल्या मुस्लिम

फुडाऱ्यांची नदर बदलत गेल्ली. मुस्लिमांक स्वतंत्र राश्ट्र मेळळ्याबगर तांच्यो मागण्यो पुराय जावंच्यो नात, तांकां न्याय मेळचो ना, हिंदूंच्या भोवमताक लागून ते सदांच अल्पमतांत दुर्लक्षित उरतले अशी मुस्लिम फुडाऱ्यांची धारणा जाली. ह्या विचारांतसून इ.स. १९०६ त मुस्लिम लीगची थापणूक जाली. बॅरिस्टर जिना हाणें सुर्वेच्या काळांत मुस्लिम लीगच्या वावरांत वांटो घेवक नाशिल्लो. पूण १९१२ त, मुसलमान कुटुंबमुखेल्यांक आपले संपत्तीचो खाजगी विश्वस्तनिधी उबारपाक मान्यता दिवपी ताचें विधेयक संमत जालें. तेन्ना लीगान ताका परबीं दिलीं आनी लीगांत वांटो घेवपाक भोवमानान आपयलो. जिनाचे खटपटीक लागून काँग्रेस आनी लीग हांचीं अधिवेशनां बरोबर जावपाक लागलीं आनी १९१६ त नामनेची लखनौ कबलात जाली. कांय काळमेरेन जिना होमरुल चळवळींतूय आशिल्लो आनी ॲनी बेझंट हिका अटक जातकच ताका होमरूल लीगाचें अध्यक्षपद दिलें.

लोकमान्य टिळकाच्या मरणाउपरांत म्हळ्यार इ.स. १९२० त काँग्रेसचें नेतृत्व महात्मा गांधीकडेन आयलें. गांधीजीच्या असहकाराचे चळवळीक जिनाचो विरोध आशिल्लो. तशेंच महात्मा गांधीचे धर्मीक विचार बॅरिस्टर जिनाक पटनासले. जिनाचो पिंड नेमस्त राजकारणाचो आशिल्लो. १९२० त खिलाफत चळवळीक भरती आयिल्ली. सुर्वेक लीगाच्या आनी उपरांत काँग्रेसीच्या अधिवेशनांत असहकार आंदोलनाक फाटबळ दिवपी थाराव संमत जाले. लीग अधिवेशनांतल्या आपल्या अध्यक्षीय उलोवपांत जिनान स्वताचें मत परगटायलेंना. पूण प्रतिनिधींक विचार करून निर्णय घेयात, असो सल्लो दिलो. काँग्रेस अधिवेशनांत मात ताणें आंदोलनाक कडक विरोध केलो आनी उपरांत काँग्रेस सोडली. होमरुल चळवळींतूय वांटो घेवपाचें ताणें सोडलें.

१९२३ त पुराय खिळखिळ्या जाल्ल्या लीगचें जिनान पुनरुज्जीवन केलें. ताका लागून लखनौ कबलातीक आनी खिलाफत चळवळीक विरोध करून नव्यो राजकी सुदारणा राबोवपी मुसलमान फुडारी लीगांत सामील जाले. पूण थोड्याच म्हयन्यांभितर कायदेमंडळांत एकसारकीं आडमेळीं हाडून संविधानात्मक पेच तयार करपी स्वराज्य पक्षाकडेन सहकार्य करपाचो निर्णय, जिनाच्या कायदेमंडळांतल्या स्वतंत्र पक्षान घेतलो. जिना आनी मोतीलाल नेहरु हांणी मध्यवर्ती कायदेमंडळ गाजयलें. खुबदां सरकाराचो पराभव जालो. मोतीलालाचो राश्ट्रीय मागणेचो ठराव मध्यवर्ती कायदेमंडळांत संमत जालो, पूण दोन वर्सांभितर जिनान आपले भुमिकेंत बदल केलो. स्वराज्य पक्षाकडेन संबंद तोडून तो सुदारणा राबोवपाची भास उलोवपाक लागलो.

डिसेंबर १९२७ त, काँग्रेस आनी जिना-लीग हांच्या वेगवेगळ्या अधिवेशनांत एकेच धर्तीचे थाराव संमत जाले. काँग्रेसीन स्वतंत्र हिंदुस्थानाची राज्यघटना तयार करपाखातीर सगळ्या पक्षांची परिशद आपयली. पूण जिना-लीगान हे परिशदेकडेन वा तिणें नेमिल्ले नेहरु समितीक पालव दिलोना. १९२८ च्या मध्याक लखनौचे सगळ्या पक्षांचे परिशदेन नेहरु अहवालाचो पयलो आराखडो मानून घेतलो आनी व्हडली समिती नियुक्त केली. पूण जिनान हे समितीच्या कामकाजांत वांटो घेतलोना. निमाणो पक्को आराखडो तयार जावन, तो डिसेंबर १९२८ च्या कलकत्ता हांगा भरिल्ले परिशदेमुखार आयलो. तेन्ना जिनान नेहरू अहवालांत मुस्लिम अल्पसंख्य आसात, त्या प्रांतांतल्या मुसलमानांक केंद्र कायदेमंडळांत प्रमाणापरस चड प्रतिनिधित्व, केंद्रीय कायदेमंडळांत मुसलमानांक ३३ टक्के राखीव जागे आनी कांय हेर मागण्यो मांडल्यो. शीख, ख्रिस्ती ह्या अल्पसंख्यांकांनी हाका विरोध केलो. परिशदेन जिनाची मागणी मान्य केली ना. हाचे उपरांत चार दिसांनी दिल्ली हांगा जिनाविरोधकांची परिशद भरली. तातूंत ताणें वेगळ्या मतदारसंघासयत जायत्या मागण्यांचो मसुदो तयार केलो.

१९३०-३२ वर्सा गोलमेज परिशदो भरल्यो. ताचेखातीर जिनाक खास आमंत्रण आशिल्लें. लंडनांतल्या ह्या परिशदांत ताणें चवदा मागण्यो मांडल्यो आनी कबलात घडोवन हाडपाचे यत्न केले. संघराज्याची स्थापणूक, अल्पसंख्याकांक चड हक्क, केंद्रीय कायदेमंडळांत मुस्लिमांचे एक तृतीयांश प्रतिनिधी, मुस्लिमांचो आंकडो चड आसा असो कांय वाठार तेन्नाच्या मुंबय प्रांतांतल्या सिंधाक जोडचो, वायव्य सरहद्द प्रांतांतली सुदारणा ह्या मागण्यांचो तातूंत आस्पाव आशिल्लो. पूण ह्यो मागण्यो मान्य जाल्यो नात. गोलमेज परिशदेंत मुस्लिम शिश्टमंडळाचें फुडारपण आगाखानाकडेन आशिल्लें. गोलमेज परिशदो सोंपतकच जिनान इंग्लंडांतूच स्थायिक जावपाचें थारायलें. इ.स. १९३०-३५ ह्या काळांत तो थंयच रावलो; पूण हिंदुस्थान जेन्ना स्वातंत्र्याच्यो आनी घटनात्मक सुदारणा मेळोवपाच्या एकदम लागीं पावलो, तेन्ना मुस्लिम फुडाऱ्यांनी ताका खूब आग्रो केलो आनी तो हिंदुस्थानांत परत आयलो. ताणें लीगाची जापसालदारकी सांबाळ्ळी आनी ताच्या मरणामेरेन ताणें लीगाचो सर्वाधिकारी म्हूण काम केलें.

१९३८ च्या शेवटाक सिंध-मुस्लिम लीगान देशाचे फाळणीची मागणी केली. हिंदुस्थानांतल्या सगळ्या मुसलमानांखातीर वेगवेगळीं राज्यां आनी मुस्लिम संस्थानिकांक सार्वभौमत्व दिवपी कितलेशेच पर्याय फुडें आयले. १९३९ त दुसरें म्हाझूज सुरू जालें आनी हिंदुस्थानांतल्या राजकीय घडामोडींक नेट आयलो. त्याच वर्सा काँग्रेस मंत्रिमंडळान राजीनामे दिले (२२ डिसेंबर १९३८). निमाणे मार्च १९४० त भरिल्ल्या लाहोरच्या लीग अधिवेशनांत द्विराश्ट्रवादाच्या आदाराचेर स्वतंत्र मुस्लिम राश्ट्राची मागणी अधिकृतपणान जाली. ताच्या फुडल्या वर्साच्या मद्रास अधिवेशनांत जिनान स्वतंत्र द्राविडीस्तानचे मागणेक जाहीर फाटबळ दिलें. १९४२ तले क्रिप्स येवजणेप्रमाण खंयच्याय प्रांताक वा देशी संस्थानिकाक फुटून वचपाचो अधिकार मेळ्ळो आनी देशाचें विघटन जावपाचें संकश्ट उबें रावलें. ताचेआड सुरू केल्ल्या 'छोडो भारत' आंदोलनाचो जिनान धिक्कार करून मुसलमानांचेर हिंदू राज्य लादपाखातीरुच हें आंदोलन सुरू केलां, असो प्रचार केलो. काँग्रेस फुडाऱ्यांनी राजीनामे दिल्ले, त्या काळांत ब्रिटीश सरकाराच्या आदारान लीगान चार प्रांतांत सरकारां स्थापन केलीं. लीग संघटनाय बळिश्ट जाली. फाळणी जावपाची आसाच जाल्यार ती लोकांचे इत्सेन आनी थंड वातावरणांत जावंची, म्हूण 'राजाजी येवजण' मांडली.

पूण गांधीजीवांगडा जाल्ल्या वाटाघाटींत राजाजी येवजणेंत सुचयिल्लें अर्दकुटें पाकिस्तान आपूण केन्नाच पत्करपाचो ना, अशें जिना हाणें सांगतकच ह्यो वाटाघाटी मोडल्यो. १९४५ चे सुर्वेक काँग्रेस-लीग पालवाची भुलाभाई देसाई आनी लियाकत अली खान हांची संयुक्त येवजणूय जिनान मानून घेतलीना. १९४५ च्या मध्याक भरिल्ले सिमला परिशदेंत जिनान अवास्तव मागण्यो मांडिल्ल्यान काँग्रेस, लीग आनी हेर पक्षांचें हंगामी सरकार स्थापन जावंक पावलेंना.

१९४५ चे अखेरेक भौशीक वेंचणुको जाल्यो, तातूंत सरहद्द प्रांत सोडून हेर सगळेकडेन लीगाक मुस्लिम मतदारांचें उपाट फाटबळ मेळ्ळें. निमण्या वाटाघाटींखातीर आयिल्ल्या 'कॅबिनेट' शिश्टमंडळान राजाजी येवजणेंतल्याभशेन ल्हान पाकिस्तान दिवपाचें थारायलें. तें जिनान न्हयकारलें, तेन्ना जिनाक जाय आशिल्ल्या मोट्या पाकिस्तानाची दोन विभागांत वांटणी करून तांकां पुराय स्वायत्तता दिवन केंद्र सरकाराक फकत राखण, परराश्ट्र वेव्हार आनी येरादारी इतलींच खातीं दिवपाची येवजण कॅबिनेट शिश्टमंडळान मांडली.

काँग्रेसीक ही येवजण मान्य जावंची ना आनी लीगाक हंगामी सरकाराची थापणूक करपाक मेळटली, असो जिनाचो अदमास आशिल्लो. लीग कौन्सिलान हे येवजणेवरवीं व्हडलें पाकिस्तान स्थापन करपाचें सपन साकार जातलें, अशें जाहीर करून ही येवजण स्वीकारली. आपल्या उलोवपांत संविधान समितींत आपूण आडखळ करतलों आनी संविधान जाय मेरेन संस्थानां संघराज्यांत सामील जावपाचो प्रस्न उप्रासचोना अशें जिनान स्पश्ट केलें.

जून १९४७ त, नवो व्हाइसरॉय माउंटबॅटन हाणें फाळणीची येवजण मांडली. तातूंत दिवपाक केल्लें पाकिस्तान जिनान पत्करलें आनी देशाची

फाळणी जाली. जिनाचें फुडारपण आनी मुत्सद्देगिरी जैतीवंत जाली आनी स्वतंत्र पाकिस्तानची निर्मिती जाली.

महंमद अली जिना पाकिस्तानाचो पयलो गव्हर्नर आनी पाकिस्तान संविधान समितीचो अध्यक्ष जालो. नव्या राश्ट्राच्यो कांय समस्याय ताणें सोडयल्यो. सुर्वेक ताणें धर्मातीत राज्यघटना निर्माण करपाचेर भर दिल्लो; पूण डिसेंबर १९४७ च्या लीग अधिवेशनांत पाकिस्तान हें मुस्लिम राश्ट्र जातलें, अशें ताणें जाहीर केलें. पाकिस्तानचो गव्हर्नर जनरल म्हूण उर्देत पाकिस्तानच्या दौऱ्याचेर आसतना उर्दू हीच पाकिस्तानाची राश्ट्रभाशा जातली, अशी घोशणा केल्यान थंयच्या बंगाली विद्यार्थ्यांनी ताचेआड निदर्शनां केलीं. पाकिस्तान राश्ट्राचो जनक म्हूण आर्विल्ल्या इतिहासांत जिनाक म्हत्व प्राप्त जालें.

- कों. वि. सं. मं.

जिनीव्हा: स्वित्झर्लंडच्या जिनीव्हा कँटनची (Canton) आंतरराश्ट्रीय म्हत्वाची राजधानी. जिनीव्हा कँटनचें वट्ट क्षेत्रफळः २८२ चौ.किमी.; मुखेल शाराचें क्षेत्रफळः ६२ चौ.मैल.; लोकसंख्याः १,५९,९०० (१९८७) आसून उपनगरांसयत ३,६२,१०० (१९८६) इतली आसा. जिनीव्हा सरोवरांतल्यान ऱ्होन न्हंय जंय पावता, थंय हे शार आसून 'लघु नगरांची राणी' अशें जिनीव्हाचें वर्णन करतात. स्वित्झर्लंडचे भुंयेचेर आसा, म्हूण ताका स्विस नगर म्हण्टाले. आंतरराश्ट्रीय रेडक्रॉस, आंतरराश्ट्रीय श्रमिक संघटना, संवसारीक भलायकी संघटना आनी हेर १५० वयर आंतरराश्ट्रीय संघटनांची मुखेल कार्यालयां हांगा आसात. १९२० सावन राश्ट्रसंघाची कचेरी हांगा आशिल्ली आनी आतां संयुक्त राश्ट्र संघटनेचें युरोपीय कार्यालय जिनीव्हाकूच आसा. हांगाच्या लोकांत १९७० त ३४% परदेशी, मुळचे जिनीव्हांतले ३०% आनी उरिल्ले हेर स्विस कँटनातल्यान आयिल्ले. सदच्या इटली आनी फ्रांसांतल्यान आयिल्ले लोक तशेच स्पेन, पोर्तुगाल, अमेरिका, आशिया, आफ्रिका हांगासावन आयिल्ले आप्रवासी (Immigrants) आशिल्ले. पयलींचे 'प्रोटेस्टंट रोम' हें खाशेलेपण वचून आतां थंय कॅथलिकांचो आंकडो चड आसा.

आल्प्स आनी जूरा दोंगरामदले वाटेचेर नियंत्रण दवरपी आनी इटलींत वचपी बऱ्याच खिंडीचें केंद्र अशी मोक्याची सुवात जिनीव्हाक मेळ्ळया. जिनीव्हा सरोवराचो सोबित देखाव, ऱ्होनची नितळ-निळी न्हंय, ताचेवेलो सुंदर पूल, सालेव्हचे ऊंच-ऊंच सुळके (tusks) आनी जूरा दोंगरांची वळ, शामोंनी देगणांत दिसपी 'मॉं. ब्लां' वा 'मौंट ब्लँक' हें आल्प्सचें सगळ्यांत ऊंच तेमक, न्हंयच्या आनी सरोवराच्या पात्रांत भोंवपी ल्हान व्हड बोटी, हांकां लागून जिनिव्हाक एक वेगळीच सोबीतकाय आयल्या.

शाराचें शांत वातावरण आनी मनभुलोवणी सैमाची सोबितकाय हाकालागून कितल्योशोच आंतरराश्ट्रीय बसका, परिशदो जिनीव्हाक भरतात. १९५४ ची कोरिया-इंडोचायना झूज-समाप्ती परिशद, १९५५ ची शीतझूज थांबोवपाखातीर जाल्ली शिखर परिशद, १९६२-६३ ची निःशस्त्रीकरण आनी अण्वस्त्रचाचणी विशींची परिशद ह्यो मुखेल परिशदो हातूंत आस्पावतात. १८६४ ते १९४९ ह्या काळांत झुजांत आनी झुजकाळांत सैनिकांक आनी नागरिकांक मेळपी अमानुश वागणूक आळाबंदा हाडपाक आनी झुजाच्या वायट परिणामांची खरसाण उणी करपाखातीर जे जे आंतरराश्ट्रीय तह-संकेत जाले, तांकां 'जिनीव्हा झूजसंकेत' अशें म्हण्टात.

शासकीय, अर्थीक आनी संवसारीक सांस्कृतीक केंद्र म्हूण स्वित्झर्लंडांत जिनीव्हाक खूब म्हत्व आसा. जिनीव्हा हें स्वित्झर्लंडचें मुखेल उद्येगीक केंद्र आसून हांगा जायत्यो बँको आनी हेर अर्थीक वेवसाय केंद्रां आसून घडयाळां, मोटारी, सायकली, ॲल्युमिनियम हांचे व्हडले कारखाने आसात. तरेकवार कपडे, अलंकार, आभूशणां हांचे विंगड विंगड वेवसाय हांगा चलतात. हालींच्या काळांत हांगा जलविद्युत् उत्पादनाखातीर लागपी टर्बाइन्स आनी आल्टर्नेटर, विद्युत् सामग्री आनी हेर यंत्रां आनी उपकरणां हांचें उत्पादन जाता.

जिनीव्हाचे सुंदर इमारतींत तेराव्या शेंकड्यांतलें सेंट पीटर कॅथीड्रल, सोळाव्या शेंकड्यांतलें नगरभुवन, अठराव्या शेकड्यांतलें न्यायालय आनी आर्विल्ल्या काळांतलें राश्ट्रसंघ भवन हांचो आस्पाव जाता. हांगा ओडलायणी उद्यानां, व्हडलीं स्मारकां, वेधशाळा, जनावरांचीं आनी वनस्पती संग्रहालयां आसात. जिनीव्हा हें इतिहासीक शार आसा. पूर्विल्ल्या काळांतल्या अल्लोब्रोजेस पंगडाचेर जैत मेळोवन रोमनांनी हें ठाणें काबीज केल्लें. रोमनांउपरांत पवित्र रोमन साम्राज्यांतल्या सरंजामी सरदारांची सत्ता हांगा आशिल्ली. धर्मसुदारणेचे चळवळींत हांगा कॅल्व्हिनचो प्रभाव वाडलो. ताणें सुरू केल्ले अकादेमीचेंच रुपांतर जिनीव्हा विद्यापीठांत जालें. रुसो, व्हॉल्तेरसारक्या विचारवंतांचें निवासस्थान आशिल्ल्यान फुडारिल्ल्या विचारांचें केंद्र म्हूण एकुणिसाव्या शेकड्यांत जिनीव्हा नांवारुपाक आयलें. व्हिएन्ना परिशदेउपरांत हाका स्वतंत्र कँटनचो पांवडो मेळ्ळो. १८४२ त हालींचें संविधान आपणावन जिनीव्हाच्या आर्विल्ल्या इतिहासाक सुरवात जाली.

- कों. वि. सं. मं.

जिप्सी: संवसारांतल्या विंगड विंगड भागांत पातळिल्ली एक हेडपी जमात. संवसारांतल्या चडशा ल्हान-व्हड देशांत, खास करून युरोप खंडांत तांची वसती चड प्रमाणांत आसा. तांकां राश्ट्रीयत्व ना. जिप्सींक नांवां खूब आसात, पूण एकाय नांवावेल्यान तांच्या देशाचो थाव लागना. 'जिप्सी' हें उत्तर 'ईजिप्शियन' ह्या शब्दावेल्यान आयलां. युरोपांत येवपी पयल्या जिप्सीक 'माणकुल्या ईजिप्तचे धनी' (The Lords and Earls of Little Egypt) अशें म्हण्टाले. फ्रेंच लोक तांकां 'बोहेमीयन' म्हूण वळखतात. स्पेनचे लोक जिप्सींक 'फ्लेमिश' अशें म्हण्टात. स्वीडीश लोक तांकां 'तातार' म्हण्टात.

तांचें मूळस्थान भारताचे वायव्येकडल्या हिंदुकुश पर्वताच्या मुळसाकडेन आसूंक जाय, अशें म्हण्टात. ते भारतांतल्यान नेमके केन्ना आनी कित्याक भायर सरले, हाचें कारण मेळना. इकराव्या शेंकड्याचे सुर्वेक ते भोंवत भोंवत पर्शियांत पावले. थंय तांकां दोन फांटे फुटले. कांय जाण दक्षिण आनी अस्तंत दिकेन ईजिप्त आनी उत्तर आफ्रिकेक गेले, जाल्यार कांय जाण उत्तर दिकेक युरोप आनी बाल्कन भागांत गेले. पश्चिम हंगेरीकसावन १४१७ त, ते पश्चिम जर्मनीत पावले. १४२२ वर्सा बोलोग्ना आनी १४२७ त, ते पारीसाक पावले. सोळाव्या शेंकड्याचे सुर्वेक जिप्सी लोक रशिया, पोलंड, ग्रेट ब्रिटन आनी स्वीडन हांगा पातळ्ळे, अशे उल्लेख मेळटात. तांची लोकसंख्या ५० लाख (१९६१) इतली आशिल्ली. विसाव्या शेंकड्यांत ते मेक्सिको-ऑस्ट्रेलिया हांगा पावले.

जिप्सी, घोड्याचे गाडयेंतल्यान गांवांगांवांनी हेडत आसतात. तात्पुरते तंबू ठोकून ते एका जाग्यार रावतात आनी चड काळ थंय वसणूक करीनासतना रोखडीच सुवात बदलतात. रोमानी ही इंडो-इराणी भाससमूहांतली भास ते उलयतात. भारतीय भासांतली कितलीशींच उतरां तातूंत आयल्यांत.

जिप्सींचो इतिहास तांच्या छळाविशीं पुराय भल्ला. मेसीनाची खाडी ते बाल्टीकमेरेन आनी रशिया ते स्पेनमेरेन सगळ्या प्रदेशांत जिप्सींची सदांकाळ गुलामी जाली. तांचो छळ करून तांकां 'जिप्सी' म्हूण जिते लेगीत मारले. १७०१-५० मेरेन जर्मनीत आनी ऑस्ट्रियांत सरकारान जिप्सींक बंधनां घालपी वट्ट ६८ शासन-कायदे काडले. सोळाव्या शेंकड्यांत इंग्लंड सरकारान असो कायदो काडलो की 'जे जिप्सींवांगडा लग्न जातले, तांकां न्यायालयाचे चवकशेबगर सरळ गुन्यांवकारी थारायतले आनी मरणाची ख्यास्त भोगयतले.' विसाव्या शेंकड्यात जिप्सींचो खूब छळ जालो. दुसऱ्या म्हाझुजांत हिटलरान ज्यू भशेन जिप्सींचेय हाल केले आनी सुमार ५ लाख जिप्सींक बंदखणींत चिड्डून जिते मारले. संवसारांतले १०% जिप्सी हे कत्तलींत सोंपले.

इ.स. १००० च्या सुमाराक इराणांत पंगडांनी भोंवपी जिप्सींचे बेन आनी फेन अशे दोन फांटे जाले. बेन जिप्सी सिरिया, ईजिप्तवटेन दक्षिण

आफ्रिकेंत गेले तर फेन जिप्सी आर्मेनिया, ग्रीस ह्या मार्गान युरोपभर पातळ्ळे. सुर्वेक युरोपांत रावन आयज अमेरिकेंत स्थायिक जाल्ल्या कांय जिप्सींचीं आडनांवां अशीं: बॉस्वेल, कूपर, स्मिथ, स्टॅनली, वेल्स.

अठराव्या शेंकड्यासावन जिप्सींक एके सुवातेर स्थायिक करपाचे यत्न सुरू जाले. मारीया तेरेझान १७६१ वर्सा तांकां हेडपाक मना केले. अठराव्या शेंकड्यांत स्पेनचो कार्लोस-३ हाणें सोळा वर्सांसकयल आशिल्ल्या जिप्सी भुरग्यांक आवय-बापायपसून वेगळे दवरून खास शिक्षण दिवपाखातीर हुकूम काडलो. जिप्सींनी संघटीत जावपाचे खूब यत्न केले. १९३० वर्सा पोलंडांत तांणी एक राजवंशावळ (dynasty) स्थापन केली. स्टीव केंस्लो हाणें Red Dress Gypsies नांवाची एक संस्था उबारली. पूण संघटीत जावपाचे यत्न निर्फळ जाले. येदी व्हडली जमात आसून लेगीत जिप्सींचें आंतरराश्ट्रीय संघटन ना. तरी लेगीत दर वर्सा, मे आनी ऑक्टोबर म्हयन्यांत प्रोव्हास (फ्रांस) हांगाच्या 'ले सांत मारी (Les Saintes Maries) हांगा ते एकठांय जमतात आनी तांची संत सायबीणमाय सारा हिका आर्गां ओंपतात आनी तिची उपासना करतात.

ज्या देशांत जिप्सी रावतात, त्या देशाच्या हवामानाप्रमाण, भुगोलाप्रमाण आनी अर्थीक परिस्थितीप्रमाण तांकां आपल्या जिविताकडेन तडजोड करची पडटा. जिप्सी जरी तंबूंनी, घरांनी, खोंपींनी आनी घोलींनी (स्पेन) रावले, तरीकूय चड करून ते हेडत आसतात. युरोपांत ते प्रवासाखातीर घोड्यागाडी (Caravan) वापरतात. 'व्हायीव्होदे' नांवाचो जिप्सी कुटुंबाचो मुखिया 'फुरिदाई' म्हळ्यार ज्येश्ठ बायलेच्या सल्ल्यान सगळे निर्णय दिता.

जिप्सी चड करून काळ्या वर्णाचे आसतात. मध्यम ऊंची, किडकिडीत पूण बळिश्ट, काळेनिळसर केंस, सोबीत नाजूक तोंडावळ हीं तांचीं कांय कुडीचीं लक्षणां जावन आसात. तांच्या उलोवपांत तोंडावेले भाव आनी हातांनी केल्ले हावभाव हाचेर चड भर दिल्लो दिश्टी पडटा. जिप्सी अस्वस्थ आनी चंचल वृत्तीचे आसतात. ते निवळसाणीचो नेम मात्तूय पाळीनात.

पोट भरून जेवपी जिप्सीक चिकन, पोर्क, भाजी हे जिनस आशिल्लें जेवण आवडटा. तांकां सोरो आनी तंबाकू भोव मानवता. जिप्सींची कायदापध्दत 'Romano Kris' न्याय आनी कायदो शासन पळेता. हे कायदापध्दतींत सगळ्यांत व्हडली ख्यास्त समाजांतल्यान धांवडावन घालप, ही जावन आसा. जिप्सीचें जल्म-मरण उक्त्यार जाता. लग्नाच्यो चालीरिती देशाप्रमाण बदलतात. जिप्सीच्या मरणाउपरांत ताचे मालकीच्यो सगळ्यो वस्तू, ताचे कारावान, ताचीं गोरवां, नश्ट करतात. जिप्सी थळावे धर्म आपणायतात. आपूण रोमन कॅथॉलिक, प्रोटेस्टंट वा मुसलमान अशें ते दाखयतात, पूण भितल्ल्यान तांचे जादूचे तंत्र-मंत्र आनी हेर देवस्पण चालूच आसता.

जिप्सी हे संगीताचे मोगी. हंगेरी, रुमानिया, स्पेन हांगा आनी हेरकडेन जिप्सी समाजांतसून संवसारीक नामना मेळयिल्ले प्रतिभावंत संगीत कलाकार जावन गेल्यात. ब्रिटनांत एका काळांत मुश्ठीझुजांतलें (Boxing) वस्तादपण जिप्सींनी मेळयल्लें.

जिप्सींचे मुखेल वेवसाय अशे: धातूकाम, घोड्यांचो वेपार, पांटले विणप, जंतर-मंतर आनी जादूचे खेळ करप, भविश्य सांगप, मातयेचीं आयदनां करून विकप, मोलां-बटण करप, फळां दिवप. जिप्सी हे खास करून संगीतकार, नर्तक आनी गायक म्हूण नामनेक पावल्यात.

हालींच्या काळांत युरोपांतल्या खूब देशांनी तांचे हे हेडपी वृत्तीक आळाबंदा हाडपाक सुरवात केल्या. तांच्या भुरग्यांक शाळेंत धाडून तांकां धंदे-शिक्षण दितात. १९५६ वर्सा रशियान एका कायद्यावरवीं जिप्सींक एके सुवातेर स्थायिक करपाची तजवीज केली. हेर कांय देशांनी फिरत्यो शाळा सुरू केल्यात आनी जिप्सींखातीर शिक्षणीक सवलती दिल्यात. हालींहालींच कांय जिप्सी स्थायिक वा अर्दस्थायिक जाल्यात. देखीक- स्पेनचे खितानो, इंग्लंडांतले जिप्सी, फ्रांस आनी जर्मनीचे मानुश वा सिंटी, मध्य युरोपांतले काल्डेरश, हंगेरींतले संगीतकार इतले यत्न करुनूय जिप्सी समाजांत फाव तो बदल जाल्लो दिसना. पूण एका जाग्यार स्थायिक जावपाची तांची प्रवृत्ती मात दिशींदिशीं वाडत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

जिब्रान, खलील:

(जल्म: ६ डिसेंबर १८८३, बिशार्री, लेबानन; मरण: १० एप्रिल १९३१, न्यूयॉर्क).

एक नामनेचो अरबी कवी, विचारवंत आनी चित्रकार. बैरुत हांगाच्या 'मदरसतुल हिकमत' हातूंत ताणें चार वर्सां अरबी साहित्याचें शिकप घेतलें. बारा वर्सां पिरायेचो आसतना तो अमेरिकेक गेलो. बॉस्टन हांगा २ वर्सां शिकप घेवन तो लेबनन हांगा परत आयलो. बापायवांगडा ताणें सिरिया, पॅलेस्टायन हांगा भोंवडी केली. चार वर्सां अरबी आनी फ्रेंच भाशा शिकल्याउपरांत, उंचेल्या पांवड्याचें शिकप घेवपाखातीर तो ग्रीस, रोम, स्पेन आनी पारीस हांगा गेलो. पारिसाक दोन वर्सां शिकल्या उपरांत जिब्रान बॉस्टनाक परतलो. अभ्यासक्रमावांगडाच ताणें धर्माचो इतिहास, आंतरराश्ट्रीय कायदो, संगीत, वैजकी आदी वेगवेगळ्या विशयांचो अभ्यास केलो. नाझारेथ, बेथलहेम, जेरुसलेम, तायर, त्रिपोली ह्या शारांक भेटी दिल्यो. हे भोंवडेचो ताचे विचारसरणेचेर आनी तत्त्वगिन्यानाचेर खोल परिणाम जालो, अशें मत ताची चरित्रकार बार्बारा यंग हिणें परगटायलां. ह्या अणभवांतल्यानूच ताणें 'Jesus, the son of Man' हें पुस्तक बरयलें.

दमास्कस हांगा रस्त्यांचेर आनी मशिदींनी भोंवतना, थंय अरबी फुडाऱ्यांचीं चित्रां खंयच दिश्टी पडनात, हें ताचे मतींत आयलें. फुडें सोळावें वर्स पुराय जावचे पयलींच ताणें अरबी विचारवंतांचो तशेंच कवींचो खोलायेन अभ्यास केलो आनी आपले कल्पनेन तांचीं चित्रां रंगयलीं. उपरांत चित्रकलेंत फिशाल जावपाखातीर १९०८ त, ताणें पारिसांतले Academy of Fine Arts हे नांवाजिल्ले संस्थेंत प्रवेश घेतलो. थंय ताका ऑगस्ट रॅादां ह्या नामनेच्या शिल्पकाराच्या हातासकयल काम करपाची संद मेळ्ळी.

जिब्रानान ल्हान पिरायेचेर बरोवपाक सुरवात केली. पिरायेच्या पंदराव्या वर्सा जिब्रानान 'द प्रॉफेट' (The Prophet) हो आपलो ग्रंथ बरोवपाक सुरवात केली. 'अल्-हकिकत' ह्या म्हयन्याळ्याचें पिरायेच्या सोळाव्या वर्सा ताणें संपादन केलें. ताणें पिंतारिल्ल्या फामाद व्यक्तिचित्रांचें न्यूयॉर्क आनी बॉस्टन हांगा प्रदर्शन भरयल्लें. आपलें बरोवप उजवाडाक येवचें अशी ताची इत्सा नाशिल्ली; पूण ताचें चडशें बरोवप ताच्या बऱ्या मागप्यांनी उजवाडाक हाडलें. १९१० पसून अखेरमेरेन ताचो राबितो न्यूयॉर्क हांगा आशिल्लो.

जिब्रानाने दोन भासांनी बरप केलें. अस्तंत्या देशांखातीर इंग्लीशींत आनी अरबी देशांतल्या वाचप्यांखातीर अरबी भाशेंत. ताचे मुखेल अरबी ग्रंथ अशे: 'अराइस उल मुरुज' (१९१०, Nymphs of the Valley), 'दमह व इब्तिसामह' (१९१४, Teas and Laughter), 'अल्-अरवाह अल् मुतमर्रिद' (१९२०, Spirits Rebellious), 'अल् अजिन्नहत् अल् मुतकस्सिरह' (१९२२, Broken Wings), 'अल् अवासिफ' (१९२३ The Storms), 'अल् मवाकिब' (१९२३, The Processions), त्याभायर

ताच्या 'अल् बदाये वल तराफिफ' ह्या अरबी ग्रंथांत ताणें आर्विल्ल्या इस्लामी कवी-लेखकांचीं चित्रां फकत कल्पनेन पितारल्यांत. ताणें बरयल्ले इंग्लीश भाशेंतले ग्रंथ अशे: The Madman (१९१८), The Forerunner (१९२०), The Prophet (१९२३), Sand and Foam (१९२६) आनी Jesus the son of man (१९२८). १९१२ त उजवाडाक आयिल्ली जिब्रानची अरबी नवलिका 'अल् अजनिहता अल् मुतकसरा' ही अरबी साहित्यांतली सगळ्यांत बरी नवलिका अशें जाणकार मानतात. ताचें इंग्लीश रुपांतर The Broken Wings १९५९ त उजवाडाक आयलें. ताचें 'The Prophet' हें पुस्तक संवसारभर खूब गाजलां.

युरोप आनी अमेरिका सारकिल्या विचारान फुडारिल्ल्या देशांत रावल्ल्यान जिब्रानाक समाजीक जिणेकडेन पळोवपाची नवी नदर आयिल्ली. ताच्या राजकी आनी धर्मीक विचारांक लागून अरबी देशांत क्रांती जावन आपल्या स्थानाक बाधा येत ह्या भंयान तुर्कीच्या सुलतानान ताका देशाभायरो केलो. ताणें धर्म, समाजीक चालीरिती आनी कायदो हांचेआड सदांच बंड केलें आनी ताचें मोलूय दिलें. पूण ताचे कल्पनेंतलो आदर्श समाज प्रत्यक्षांत येवप शक्यूच नाशिल्लो. ताचो देवाचेर तसोच आत्म्याच्या अमरत्वाचेर विश्वास आशिल्लो. तो धर्म मानतालो पूण कर्मकांडान भरिल्ल्या धर्माच्या आड आशिल्लो. आपल्या बरपांतल्यान ताणें मनीस जिणेचेर चिंतन-मनन केल्लें दिसता. ताच्यो ललित कलाकृती ताच्या तत्त्वगिन्यानाच्या खोल अभ्यासाची गवाय दितात. आव्हेरॉयस (इब्न रशीद) (११२६-११९८) हाच्या तत्त्वगिन्यानाचो प्रभाव जिब्रानाचेर आसा अशें कांय जाणकारांचें मत आसा.

जिब्रानच्या ग्रंथांचे संवसारांतल्या जायत्या भाशांनी अणकार जाल्यात. मराठी भाशेंत अणकारिल्ले ताचे कांय मुखेल ग्रंथ अशे: वि. स. खांडेकर हाचे 'वेचलेली फुले' (Forerunner, १९४८) आनी 'सुवर्णकण (The Madman, १९४८); र. ग. जोशी हाचें 'प्रवासी' (The Wonderers १९४८) आनी 'जीवन-दर्शन' (The Prophet, १९४७); श्रीपाद जोशी हाचें 'मानवतेचे राखणदार' (बंडखोर आत्मे; spirits Rebellious च्या 'सरकश रुहें' ह्या उर्दू अणकारावयल्यान, १९४७) आनी 'वेडा' (The Madman १९५०); ना. ग. जोशी हाचो 'पैगंबराचा बगिचा' (Garden of the Prophet, १९४९); ना. गो. नांदापूरकर हाचो 'हसू आणि आसू' (Tears and Laughter, १९६५); वसंत शहाणे हाचो 'तुटलेले पंख' (कथांझेलो, १९४९); काकासाहेब कालेलकर हाचो 'मृगजळातील मोती' (१९५१) आनी रा. वा. चिटणीस हाचो 'भूदेव व काही रुपककथा' (१९६०). कोंकणी भाशेंत बाकीबाब बोरकार हाणें केल्लो The Prophet ह्या पुस्तकाचो अणकार, 'पैगंबर' ह्या नांवान उजवाडाक आयला. तेचप्रमाण जिब्रानाच्या The Broken Wings ह्या पुस्तकाचो कोंकणी अणकार 'तोडिल्लीं पाखां' ह्या नांवांन डॉ. आलिव्हीन्यू गॉमिश हाणें केला. बार्बारा यंग हिणें बरयिल्लें The Man from Lebanon हें जिब्रानाचें चरित्र सगळ्यांत बरें अशें मानतात.

-माधव बोरकार

जिराफ: गण (order)- आर्टिओडॅक्टिला, उपगण (suborder)- रुमीनांशिया, कूळ (family)- जिराफिडी.

जगांतलो सगळ्यांत ऊंच चतुश्पाद. तकलेसयत धडाची लांबाय ४ मी.; शेंपडेची लांबाय ८६ सेंमी.; खांद्याकडली उंचाय ३-४ मी.; वजन ५५०-१,८०० किग्रॅ.; रंग हळडुवोसार, ताचेर काळसर, तांबश्या रंगाचीं वेगवेगळ्या आकाराचीं खतां आसतात. सकयले (पोटाकडली) वटेन तिबे नासतात. ताची मान खूब लांब आसून नराचे मानेचेर सरळ उब्या केंसांची आयाळ आसता. नर आनी मादी हांचे तकलेचेर मोटव्या, बोयट शिंगांच्यो एक वा दोन जोडयो आसतात आनी शिंगाचेर दाट कातीचें आवरण आसता. शिंगा १०-१५ सेंमी. लांब; शेंपडी घोंसाची; पांय लांब; बळिश्ट आनी फुडले पांय फाटल्या पांयांपरस चड लांब आसतात. दरेक पांयाक दोन व्हडले खूर आसतात. जीब सुमार ४५ सेंमी. लांब आसून ती तोंडाभायर काडूं येता. झाडाचीं पानां तोडपाखातीर तिचो उपेग जाता. ताचें नाक, कान आनी नदर तीक्ष्ण आसता. दोळे मोटे आनी तपकिरी रंगाचे आसतात. कान लांब आसतात. जिराफ आवाज काडीना, अशें म्हण्टात. पूण तो 'बैं बैं' असो बारीक आवाज काडटा.

जिराफ भित्रो, शांत आनी निरुपद्रवी आसता. तांचें १२-१५ जाणांचे कळप आसतात. केन्नाकेन्नाय ७० जिराफांचो व्हडलो कळप आसता. कळपांत एक मुखेल जाण्टो नर, मादयो, पिलां आनी वेगवेगळे पिरायेचे नर आसतात. जिराफ वराक ४७ किमी. नेटान धांवक शकता.

स्वताची राखण करपाखातीर जिराफ दुस्मानाचेर पांयांनी खोंटो मारता. पूण मादीखातीर जावपी नरांच्या धिरयांनी (झुजांत) तो तकली आनी मान हांचोच उपेग करता.

जिराफ उबो रावनूच न्हिद घेता. उदक पितना वा जमनीवेलें भक्ष्य खातना मान जमनीचेर पावची म्हूण जिराफाक फुडले पांय फांकचे पडटात वा धोंपरांत बागोवचे पडटात. सकाळ सांज तो चरता आनी दनपरां विसव घेता. जिराफ रवंथ करपी प्राणी जावन आसा. ॲकेशिया (बाभळीच्या वंशांतले), जंगली जरदाळू आदी झाडाचीं पानां तो खातात. उदक मेळ्ळ्यार ते प्रसंगाप्रमाण पितात; पूण उदकाबगर तो म्हयनोभर लेगीत रावंक शकता. हाचे जीवाश्मी अवशेश ग्रीस, दक्षिण रशिया, आशिया मायनर, भारत, चीन आनी आफ्रिकेंत सांपडल्यात. हाचेवयल्यान पूर्विल्ल्या काळांत हो प्राणी पुराय धर्तरेचेर आशिल्लो अशें म्हणूं येता. हालीं मात ताची वसती फकत आफ्रिकेंत सहाराचे दक्षिणेक आसा. नेटान चलपी ह्या अर्थाच्या 'झराफा' ह्या अरबी शब्दावेल्यान जिराफ हो शब्द आयला.

जिराफाची एकूच जात सद्या अस्तित्वांत आसा. तिचें शास्त्रीय नांव: जिराफा कॅमेलोपार डॅलिस. हाच्यो कितल्योशोच प्रजाती आसून थळा प्रमाण ताका नूबियन जिराफ, केप जिराफ, सोमाली जिराफ आदी नांवां पडल्यांत. जिराफ तणाच्या रानांनी रावता. ताच्या प्रजोत्पादनाचो काळ जुलय ते सप्टेंबर मेरेन आसता. गर्भकाळ १४-१५ म्हयने इतलो आसता. मादीक दर खेपेक एकूच पील जाता. जल्मल्या उपरांत दोन वर्सांनी आवयवांगडा भोंवपाक लागता. जिराफ १५-२० वर्सां जियेता.

- कों. वि. सं. मं.

जिरें: (मराठी- जिरे, गोडे जिरे; हिंदी-झिरा; गुजराती- जीरु; कन्नड-जिरिगे; संस्कृत-जीरक, दीर्घक; इंग्लीश- क्यूमिन, व्हाइट जीरा; लॅटीन- क्युमीनम सायमियम; कूळ- अंबेलिफेरी वा एपिएसी).

वर्सभर उरपी एक वखदी वनस्पत. ही वनस्पत मूळची भूमध्य दर्या लागसारच्या वाठारांतली आसा आनी सद्या तिची थंय व्हड प्रमाणांत लागवड जाता. हिमालयांत २,१७० ते २,७९० मी. उंचायेमेरेनच्या वाठारांत रानवट अवस्थेंत ही वनस्पत दिश्टी पडटा. पूर्विल्ल्या काळासावन युरोपांत जिऱ्याविशीं खबर आशिल्ली. तेचपरी इंग्लंडांत सतराव्या शेंकड्यासावन जिरें मसाल्यांत वापरतात, असो उल्लेख मेळटा. बायबल ह्या क्रिस्ती धर्मग्रंथांत जिऱ्याचो उल्लेख मेळटा. पूर्विल्ल्या काळासावन ईजिप्त आनी पॅलेस्टाइन ह्या वाठारांत ताची लागवड करतात. दक्षिण युरोप, उत्तर आफ्रिका, आशिया, अरबस्तान, चीन, मेक्सिको ह्या वाठारांनी वासाळ बियांखातीर ह्या रुखाची लागवड करतात. भारतांतल्या बंगाल, आसाम, उत्तर प्रदेश, पंजाब, राजस्थान, मध्य प्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र आनी तमिळनाडू ह्या वाठारांनी जिऱ्याची लागवड करतात. जबलपूर, रतलाम, गंगापूर आनी जयपूर हीं भारतांतलीं जिऱ्याचीं मुखेल वेपारी केंद्रां. श्रीलंकां, मलाया, उदेंत आफ्रिका आनी इराणाच्या आखातांतलो देश ह्या वाठारांनी भारताकडल्यान जिऱ्याची निर्यात जाता.

हे वनस्पतीची उंचाय सुमार ३० सेंमी. आसता. तिचे ताळ्येचेर, बरींच वेगळायल्लीं, एका फाटल्यान एक अशीं नाजूक पानां येतात. ह्या रुखाक चंवराभशेन तुऱ्याचेर (एकसंघ तुरे) ल्हान, धवीं वा गुलाबी फुलां येतात.

जिऱ्याचें फळ पालिभेदी (Schizocorph-जायतीं बिजमयबध्द), तोंक आशिल्लें, ल्हान आनी सुकें आसता आनी ताचे दोन लांबशे भाग (०.६ सेंमी.) जातात. दरेका फळाचेर ९ उब्यो शिरो आनी खांची आसतात. ताचे भितर एक बी आसता. हीं फळां मात्शीं कडवसार आनी वासाळ आसतात. तांचे खाचींत तेलाची नळी आसता आनी तातूंतल्यान २-४% उडून वचपी आनी १०% उडून न वचपी तेल आसता.

जिऱ्याच्या पिकाखातीर मध्यम हवामान, पिकाळ आनी गाळाची जमीन आनी भरपूर सारें लागता. कर्नाटक आनी तामिळनाडू वाठारांत जिऱ्याचें पीक हें पोरसांतलें पीक म्हूण मर्यादीत प्रमाणांत काडटात. नैर्ऋत्य मॉन्सूनचे सुर्वेक वा ईशान्य मॉन्सूनच्या उपरांत हें पीक काडटात. पिकाची वाड जाता आसतना ताका वत, हवेंतली ओलसाण आनी पावस सहन जायना. शिंयातेंपावेलें पीक ऑक्टोबर म्हयन्याच्या शेवटाक पेरतात आनी उबाळांतलें पीक एप्रिल म्हयन्याच्या शेवटाक पेरतात.

जिरें मसाल्यांत आनी रांदपाच्या पदार्थांत तेचपरी खावपाच्या पदार्थांतूय वापरतात. (देखीक- सार, वरण, लोणचें, चिवडो, केक आदी). जिरें उत्तेजक, आकड्यांचें आकुंचन करपी, रगत शुध्द करपी, जिवाक थंडसाण दिवपी, भूक वाडोवपी, दूद वाडोवपी (Galactagogue) आसता. उबाळाच्या दिसांनी जिवाक थंडसाण मेळपाक जिरें आनी कोथमिरेचें उदक पिवपाक दितात. आंगाच्या खंयच्याय अवयवाक सूज आयल्यार जिरें वाटून ताचो लेप लायतात. मुतपाक त्रास जावप, पोटांत किसकिसप ह्या विकारांचेर जिरें खावपाक दितात. वासाळ द्रव्यांत जिऱ्याचो उपेग करतात. जिऱ्याचें तेल काडून जातकच, उरिल्लो चोथो गोरवांक खावपाक दितात.

ह्या पिकार भुरी रोग पडटा आनी ताचेखातीर पानां काळीं पडटात. अशा वेळार झाडाचेर गंधकाचो पिठो मारतात.

कोडू जिरें: (मराठी- कडू जिरे; हिंदी- काली जिरी, काठे काली जिरी; गुजराती- कडवा जिरी; कन्नड- काळा (कोडु) जिरिगा; संस्कृत- वनजीरक, सोमराज, अग्निबीज; इंग्लीश- पर्पल फ्लीबेन; लॅटीन- व्हर्नोनिया अँथेल्मिंटिका; कूळ- कंपोझिटी).

उंचाय सुमार ६० ते ९० सेंमी.; सरळ, घट्ट आनी एक वर्सभर जियोवपी वखदी वनस्पत. ही वनस्पत भारत आनी श्रीलंका ह्या वाठारांनी दिश्टी पडटा. तिचीं पानां भाल्याभशेन एकाफाटल्यान एक, सादीं, सादारण कांटेरी कडो आशिल्लीं आनी दोनूय वटेन केंसाळ आसतात. डिसेंबर ते फेब्रुवारी म्हयन्यांत सुमार चाळीस फुलांचो अर्दवट फुलिल्लो तुरो येता. फळ सुकिल्लें, एकबियेचें आनी लांब दाण्याभशेन आसता. ताचेर १० उब्यो शिरो आनी केंस आसतात.

हे वनस्पतीच्यो बियो तिखट, जंतुंचो नाश करपी आनी रेचक आसून दमो, खेळणी, कातीचे विकार, धवें कोड आदींचेर उपेगी पडटा. ह्यो बियो पुश्टीक, भूक वाडोवपी आनी मूत निवळ करपी आसात. भगभगपी, सूज, उवो मारपाक आनी विंचवाच्या विखाचेर ह्यो बियो उपेगी पडटात.

काळें जिरें: (मराठी- काळे जिरे; हिंदी-काला जिरा; कलोंजी, मुग्रेला; गुजराती- कलोंजी, काला जीरु; कन्नड- कारिजिरिगे; संस्कृत- कृष्णजीरक; इंग्लीश- ब्लॅक क्युमीन, स्मॉल फेनेल; लॅटीन- नायगेला सॅटिव्हा; कूळ- रॅनन्क्युलेसी).

उंचाय सुमार ४५ सेंमी. मुळची अस्तंत आशिया (लेव्हॅंट) वाठारांतली ही वखदी वनस्पत भारतांत पंजाब, हिमाचल प्रदेश, बिहार आनी आसाम ह्या वाठारांनी लागवड केल्ली वा शेतांत तणाभशेन वाडिल्ली दिश्टी पडटा. हे वनस्पतीचीं पानां दोन वा तीन फावटीं, पिसांभशेन पूण कांय प्रमाणांत वेगळायल्लीं आसतात. तांचे खंड रेशाकृती आसतात. फुलां द्विलिंगी, लेव निळीं आनी लांब देंठाचेर एक एकटीं येतात. तांकां छदमंडल (involucre) नासता. भायलीं पांच परिदलां पाकळ्यां सारकीं आनी भितल्लीं आठ मधुप्रपिंडयुक्त (honey gland) आसतात. केसरदलां जायतीं आसतात आनी पांच ते सात किंजदलां एकठायल्लीं आसतात. किंजपुट ऊर्ध्वस्थ आनी पांच खण आशिल्लो आसता. फळ बोंडाभशेन तशेंच बियो खूब, काळ्यो आनी त्रिकोणी आसतात.

बियांपसून तेल मेळटा. तातूंत ४५-६० टक्के कारव्होन, डी-लिमोनीन आनी सायमीन आसता. बियो चिड्डून काडिल्लें तेल खावपाक वापरतात. बियांत 'निगेलीन' हें कोडू द्रव्य आसता. काळें जिरें पोटांतल्या वायूचो नाश करपी, उत्तेजक, मूत निवळ करपी, मासिक पाळी सुरू करपी, बायलांक दूद येवपाक आदार दिवपी आसा. बाळंतपणाच्या जोराचेर काळें जिरें उपेगी पडटा. बियांचो पिठो तिळेलांत घालून पुळेर आनी कातीच्या रोगांचेर लायतात. कपड्यांत ह्यो बियो दवरल्यार किडींपसून कपड्यांक बादा जायना.

- कों. वि. सं. मं.

जिहाद:

जिहाद: 'जिहाद' म्हळ्यार सदांच यत्न करीत रावप. इस्लाम धर्मशास्त्राची रचणूक जाता आसतना, ह्या उतराक 'धर्मझूज' हो अर्थ प्राप्त जालो. इस्लामाच्या प्रचाराखातीर काफिरांआड केल्लें धर्मझूज म्हळ्यार 'जिहाद' अशें म्हण्टात. कांय पंडीतांच्या मतान जिहादाचो मूळ अर्थ काम करप, उद्देग वा सामान्य संघर्श असो जाता.

सुफी पंडीतांच्या मतान जिहादाचे दोन प्रकार आसात: १. अल्-जिहादुल्-अकबर म्हळ्यार स्वताच्या विकार वासनांआड केल्लें झूज. २. अल्-जिहादुल्-अषघर म्हळ्यार परधर्मीयांकडेन केल्लें झूज. कांय पंडीतांच्या मतान जिहाद चार प्रकारचे आसतात: १. उलोवणें २. हात ३. मन आनी काळीज ४. तरसाद. उलोवण्यातल्यान आनी हातावरवीं जिहादाच्या बऱ्या वावराक तेंको दिवप आनी वायट कामाक विरोध करप, मनान वा काळजाच्या जिहादान मन शुध्द दवरून सैताना आड झुजप, तरसादीच्या जिहादान नास्तिक आनी दुस्मानांआड झगडप, असो वयल्या चारूय प्रकारांचो अर्थ जावन आसा. पैगंबराक स्वताचें रक्षण करपाक शस्त्र उखलचें पडलें, तेन्ना त्या धर्मीक संघर्शाक 'जिहाद' हें नांव पडलें. ह्या जिहादांत पैगंबराक उलोवणें आनी तरसाद ह्या दोन शस्त्रांचो उपेग जालो. हाज (मक्का) यात्रा करप म्हळ्यार सगळ्यांत व्हड जिहाद अशें पैगंबरान म्हळां.

जिहाद हें मुसलमानांचें धर्मीक कर्तव्य जावन आसा, अशें कुराण आनी अहादीसांत सांगलां.

- कों. वि. सं. मं.

जीओक, विल्यम फ्रांसिस:

जीओक, विल्यम फ्रांसिस: (जल्म: १२ मे १८९५, नायगारा फॉल्स- ऑंटॅरिओ-कॅनडा).

अमेरिकन रसायनशास्त्रज्ञ. मुळावें शिकप मिचिगनच्या पब्लिक ग्रामर स्कूल आनी शालेय शिक्षण नायगारा फॉल्स कॉलेजिएट संस्थेंत जालें. घरचे गरीब परिस्थितीक लागून ताका नायगारा फॉल्स, न्यूयॉर्क हांगाच्या हूकर इलेक्ट्रो-केमिकल कंपनीचे प्रयोगशाळेंत नोकरी धरची पडली. थंयच्या रसायनीक यंत्रसंचाचें (chemical plant) संघटन आनी कार्य पळोवन ताका ताचें आकर्शण दिसलें आनी तेन्नासावन केमिकल इंजिनियर जावपाचो हावेस ताणें मनांत बाळगिलो. दोन वर्सांउपरांत ताणें कॅलिफॉर्निया विद्यापीठाच्या रसायनशास्त्र महाविद्यालयांत प्रवेश मेळयलो. १९२० त ताणें सर्वोच्च मान मेळोवन बी.एस्सी. पदवी मेळयली. १९२२ त पीएच्.डी. पदवी मेळयतकच ताची त्याच विद्यापीठांत निर्देशक (Instructor) म्हूण नेमणूक जाली. १९३४ त तो थंयच रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक जालो.

ताणें १९२६ त १° के. तापमानापरस कमी तापमान मेळोवपाखातीर अक्रमी विचुंबकीकरण पध्दत (उश्णतेचो लाव वा खर्च जायनासतना चुंबकत्व ना करपाची- Magnetic cooling method) सोदून काडली. हीच पध्दत फुडें १९५३ त डी. पी. मॅक्डूगल हाच्या सहकार्यान प्रत्यक्ष वापरपांत ताका यश आयलें. १° के. तापमानापरस कमी तापमान वापरुन करपाच्या प्रयोगांत ही पध्दत आतां वापरतात. १९२९ त एच्. एल्.

जॉनस्टन हाच्या सहकार्यान ताणें वातावरणांतल्या ऑक्सिजनांत १७ आनी १८ ह्या अणुभारांचें (Atomic Weight) ऑक्सिजनाचे समस्थानिक (अणुक्रमांक तोच पूण वेगवेगळो अणुभार आशिल्ले त्याच मुलद्रव्याचे प्रकार- Isotopes) सोदून काडले आनी अशे तरेन भौतिकीय आनी रसायनीक अणुभार-मापक्रमांतलो फरक ताणें दाखोवन दिलो. ऑक्सिजनाच्या अणुभाराचे बसकेचेर हेर मूलद्रव्यांचो अणुभार सोदून काडटात आनी ताका लागून जीओक हाचो हो सोद म्हत्वाचो आसा. उणें (low) तापमान आसतना उश्णतामापन पध्दतीन काडिल्ली वायूंची entropy मूल्यं आनी वर्णपटावरवीं (Spectroscope) काडिल्लीं entropy मूल्यां हांची तुळा करून जीओक हाणें 'सांख्यिकीय उश्मागतिकी (Statistical Thermodynamics) आनी 'उश्मागतिकीचो तिसरो नेम' (Third Law of Thermodynamics) हांची बुन्याद घट केली. ताचेवेल्यान ह्या नेमाक आशिल्ल्या भासमान आडवादांचें स्वरुप कळून येवपाक मदत जाली. ताच्या ह्या सोदाक लागून कितल्याशाच मूलद्रव्यांची आनी रसायनीक संयुगांची entropy तशेंच entrophy हातूंतलो फरक मेजप शक्य जालें.

उश्मागतिकी (Thermodynamics) ह्या विशयांतल्या मोलादीक संशोधनाखातीर आनी निरपेक्ष शून्याच्या (absolute zero) लागसार आशिल्ल्या तापमानाचे अवस्थेंत द्रव्यांच्या गुणधर्मांविशींच्या अभ्यासाखातीर, जीओक हाका १९४९ वर्साचो रसायनशास्त्राचो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. जीओक हाचे ७५ वयर संशोधनपर निबंद उजवाडाक आयल्यात. ताका चांडलर, क्रेसन गिब्ज आनी लेविस हीं भोवमानाचीं पदकांय मेळ्ळयांत. कोलंबिया आनी कॅलिफॉर्निया विद्यापीठाच्यो मानादीक पदव्योय ताका फाव जाल्यात. १९३६ त ताची अमेरिकेच्या नॅशनल ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचो सदस्य म्हूण वेंचणूक जाली.

- कों. वि. सं. मं.

जीझिया कर: मुस्लिम शासक आपल्या राज्यांतल्या बिगर मुस्लिम प्रजेकडल्यान एक खासा कर सक्तीन वसूल करून घेताले, ताका 'जीझिया कर' अशें म्हण्टात. बिगर मुस्लिम प्रजेच्या प्राणाचें आनी संपत्तीचें रक्षण करपाखातीर हो कर लादतात अशें सांगून मुस्लिम बादशहा ह्या कराचें समर्थन करताले. पूण प्रत्यक्षांत मात 'हो कर दियात नाजाल्यार मुस्लिम धर्म स्वीकारात' असो त्या बादशहांचो दंडक आशिल्लो. आपल्या धर्मानूच अशी आज्ञा दिल्या अशेंय ते स्पश्टपणान जाहीर करताले. हिंदूंचे प्रचंड संख्येक लागून आनी तांच्या धर्मावयले चिवट श्रध्देकलागून हो दंडक हिंदुस्थानांत मात सदांच आनी सगळ्याच बादशहांक अंमलात हाडप जमलेंना.

इस्लामी कायद्यांत बिगर इस्लामी प्रजेचे दोन प्रकार मानल्यात. मूर्तिपूजक धर्म आनी ग्रंथपूजक धर्म. ग्रंथपूजक धर्मांत किरिस्तांव, ज्यू, पारशी ह्या धर्मांचो आस्पाव आसतालो आनी त्या धर्माच्या अनुयायांक 'जिम्मी' अशें म्हण्टाले. जिम्मींकडल्यान जीझिया कर वसूल करून घेवंचो अशीय धर्माज्ञा आसा, पूण 'जिम्मी' लोकांनी इस्लाम धर्माचे सगळे कायदे पाळपाचें मान्य केलें जाल्यार तांकां जीझिया कर माफ करताले. अर्थात तांकां दुय्यम दर्जाची प्रजा अशें मानताले. हिंदू धर्माच्या अनुयायांक ही सवलत दवरूंक नाशिल्ली. हिंदूंनी धर्मांतर केलें जाल्यार तांकां जीझिया कर माफ आसतालो. पूण तशें केलें ना जाल्यार तांकां हो कर दिवपाची सक्ती आशिल्ली. जाचेर तो कर लादिल्लो आसा ताणें तो स्वता अधिकाऱ्यांमुखार वचून भरपाक जाय, अशीय ताचेर सक्ती करताले. जीझिया भरतल्याची समाजांत चडांत चड अप्रतिश्ठा जावंची आनी हेर लोक इस्लाम धर्माचे आनी प्रेषिताचे दुस्मान आसात हेंय सगळ्याक जाहीर जावंचें, असो हाचेफाटलो हेत आशिल्लो.

हिंदुस्थानांत मुसलमानांची पयली घुरी इ.स. ७११ त महमद बिन कासिम हाणें घाली. ते घुरयेपसुनूच जीझिया कर अमलांत आयलो अशें इतिहासांत मेळटा. पूण आरंभाच्या काळांत ताची वसुली तितलीशी सक्तीची नाशिल्ली. फिरोझ तुघलक आनी उपरांत सिकंदर लोदी ह्या सुलतानांच्या काळांतली जीझिया कर वसुलीखातीर केल्ली जुलूम-जबरदस्ती फारसी इतिहासकारांनी बरोवन दवरल्या. त्या काळांत आनी उपरांत खिलजी बादशहाच्या काळांतूय ह्या कराक लागून लाखांनी लोकांक इस्लाम धर्म आपणावचो पडलो.

मोगल काळांत अकबर बादशहान हो कर कांय काळ रद्द केल्लो. पूण परत शहाजहानच्या काळांत तो चालू जालो. औरंगजेबान आपल्या धर्मकोल्लिपणाक लागून जीझिया कराची सक्ती तेंगशेक पावयल्ली. २ एप्रिल १६७९ दिसा एका आदेशावरवीं हिंदूंचेर ताणें जीझिया कर बसयलो. ताच्या आदेशांत म्हणिल्लें, 'इस्लाम धर्माचो प्रसार करप आनी इस्लामविरोधी चालू आशिल्ल्यो प्रथा नश्ट करप, हो जीझिया कराफाटलो हेत आसा. हो कर जाचेर लायला ताणें तो स्वता अधिकाऱ्याकडेन वचून भरपाक जाय.' जीझिया कर बसोवपाखातीर औरंगजेबान बिगर मुस्लिम वर्गाची तीन वर्गांत वाटणी केल्ली. धा हजार दिरम (चांदीचें नाणें) वा ताचेपरस अधिक वर्सुकी उत्पन्न आशिल्ल्या हिंदूंनी दर मनशाफाटल्यान अठ्ठेचाळीस दिरम कर दिवचो. दोनशे ते धा हजार दिरम वर्सुकी उत्पन्न आशिल्ल्या जण एका मनशान चोवीस दिरम आनी दोनशें दिरमापरस कमी उत्पन्न आशिल्ल्यांनी बारा दिरम असो कर भरचो पडटालो. ह्या कराच्या आनी उत्पन्नाच्या प्रमाणांत जें सूत्र आसा, ताका लागून उणें उत्पन्न आशिल्ल्या हिंदूंक अधिक उत्पन्न आशिल्ल्या हिंदूंपरस कितल्याशाच चड प्रमाणांत कर भरचो पडटालो. गरीब हिंदू कर दिवंक शकलोना म्हण्टकच नाइलाजान ताका धर्मांतर करचें पडटालें.

हिंदू मठाधिपतींकूय कर भरचो पडटालो. कर भरप शक्य ना म्हण्टकच गरीब हिंदूंनी धर्मांतर केलें म्हण्टकच औरंगजेबाक बरें दिसतालें. धर्मांतरीतांचो आंकडो एकसारको वाडत रावचो हेखातीर औरंगजेबान जीझिया कराचे वसुलींत सक्ती करप ही पिडपाची युक्ती सोदून काडिल्ली. औरंगजेबाच्या ह्या हेताक आव्हान दिवपाखातीर शिवाजीन ताका चीट बरोवन कागाळ केल्ली.

- कों. वि. सं. मं.

जीब: गिळप, रुच घेवप, उलोवप, चोखप आनी अन्न चरवण करपाक आदार दिवपी, तोंडांतलो स्नायुंचो अवयव.

जिबेचें मूळ ताळ्यांत आसता, पूण उरिल्लो वांटो तोंडांत आसता. जिबेचेर श्लेश्मपटलाचो (mucosa) थर आसता. तोंडांत दातांच्या माळांमदीं मेकळी सुवात आसता. तातूंत सोपेतरेन जिबेचें तोंक वयर सकयल हालूंक शकता. जिबेच्या स्नायूचो भाग तिच्या मुळांत आशिल्ल्या सकयल्या दाडवणाच्या हाडाक आनी इंग्लीश U आकाराच्या हाडाक जोडिल्लो आसता; तशेंच श्लेश्मपटलान जिबेसकयल्या तळाक आनी दातांच्या हड्ड्याक जोडिल्लो आसता. जिबेच्या पृश्ठभागाचे इंग्लीश V अक्षराभशेन देगेन दोन वांटे आसतात. फुडलो वांटो दोन तृतीयांश आनी फाटलो एक तृतीयांश आसता. ह्या V अक्षराच्या कोनशाक एक पुरिल्लो बुराक आसता. गर्भावस्थेंत गळ्याफुडें आशिल्ल्या अवटुग्रंथीचो (Thyroid Gland) कोंब हांगा आसता. फुडें ते ग्रंथीची वाड जातकच तिचो जिबेकडचो संबंद सोंपता.

फाटीक कणो आशिल्ल्या जायत्या प्राण्यांत (vertebrates) जीब हो अवयव तोंडाच्या तळाक जोडिल्लो आसता. नुस्त्यांभितर जिबेची चड वाड जाल्ली आसना. ताका लागून तिची हालचालूय नासता. कांय नुस्त्यांचे दात जिबेर आसतात. शेंपडी आशिल्ल्या आनी जमनीर तशेंच उदकांत रावपी प्राण्यांची जीब नुस्त्याचे जिबेसारकी आसता. बेबूक आनी शेपडी नाशिल्ल्या प्राण्यांची (जे उदक आनी जमनींत रावंक शकतात) जीब मांसाळ आसता. तिची हालचालूय मेकळेपणान जाता. बेबूक आपली जीब नेटान भायर काडून किडी धरता. जमनीक घश्टून चलपी प्राण्यांत जिबेची हालचाल बरीच मेकळी आसता, पूण कांसव, मानगें हे प्राणी हाका आडवाद आसात. ह्या घश्टून चलपी प्राण्यांत जायते प्रकार आसात. सोरपाची जीब चिमटयावरी दोन अर्दी जाल्ली आसता.

सवण्याचे जिबेंत कमी स्नायू आशिल्ल्यान हालचाल कमी आसता. थोडीं सवणीं आपल्या गळ्याच्या स्नायुचो उपेग करून जीब भायर काडूंक शकतात. पोपटाची जीब तेलकट स्त्राव आशिल्ल्यान मोव आसता.

सस्तन प्राण्यांमदीं जिबेची फुडली सुवात हाडाच्या सांगाड्या-सावन खूब मेकळी आशिल्ल्यान ती जायतीं कामां करता. देवमासो अन्न चरवण करीना, म्हूण ताची जीब ताच्या शरीर-मानान खूब ल्हान आसता. गायेसारकीं जनावरां चरता आसतना, तण जिबेन घट्ट धरतात आनी दातांनी तोडटात. घोडो जिबेचे हाल-चालीवरवीं तोंडांत कमी दाब तयार करून उदक भितर ओडूनं घेवंक शकता. माजर, सुणें आदी जनावरां, आपलें आंग निवळ करपाक जिबेचो ब्रशाभशेन वापर करतात. मुयांक खावपी प्राणी आपली लांब चिकट जीब भायर काडून तांकां धरतात.

स्पर्श आनी रुच समजुपाचीं ज्ञानेंद्रियां जिबेच्या पृश्ठभागार आशिल्ल्यान तोंडांत घेतिल्लें अन्न गिळचें काय भायर उडोवचें, हें थारावपाक मदत करतात.

रचणूक (Structure): जीब, आडव्या, उब्या आनी तिरप्या स्नायुंच्या धाग्यांची केल्ली आसा. तिचें मूळ सोडल्यार उरिल्ले सुवातीर श्लेश्मपटल, तिच्या स्नायूंक घट्ट लागिल्लें आसता. जिबेचे फुडले सुवातीर ल्हान ल्हान तोंकां वयर सरिल्लीं आशिल्ल्यान ती विलोदाभशेन दिसता. तिचो फाटलो वांटो गुळगुळीत आसता. लाळ वा थुकी तयार करपी ग्रंथी तोंडांत आपलो स्त्राव ओतयतात. तेपासत सगळे जिबेचेर थुकयेचो एक थर आसता. ते भायर तिच्या पृश्ठभागार थुकी तयार करपी ल्हान ल्हान ग्रंथी आसतात, म्हूण जीब सदांकाळ ओली आसता. जिबेचे फुडले दोन-तृतीयांश सुवातीर ल्हान ल्हान पांच तरेच्यो पिंडिका (papillae) आसतात. सगळ्यांत व्हडल्यो परिघावृत पिंडिका (circumvallate papillae) ८ ते १२ आसतात. त्यो इंग्लीश V अक्षराच्या आकारान मांडिल्ल्यो आसतात. हातूंत पयले तरेच्यो रुचिकलिका (taste buds), दुसरे तरेच्यो पिंडिका कवकरूप (fungiform), तिसऱ्यो तंतुरुपी (filiform), चवथ्यो शंक्वाकार (simplices) आनी पांचव्यो पानाच्या आकाराच्यो (foliate) आसतात. शंक्वाकार पिंडिका, कवकरुप आनी तंतुरुप पिंडिकांमदीं तश्योच लागसार आसतात. पिंडिकांक रगताची खूब पुरवण जाल्ल्यान त्यो तांबड्यो दिसतात. जिबे फाटल्यान दोनूय कुशींनी समांतर अश्यो पानां आकाराच्यो (foliate) पिंडिका दिसतात. तंतुरुप पिंडिका सोडून उरिल्ल्या सगळ्या पिंडिकांचेर रुचिकलिका आसतात.

रुचिकलिका (taste buds): जिबेच्या पृश्ठभागावेली मदली सुवात सोडल्यार उरिल्ल्या सगळेकडेन रुचिकलिका आसतात. वाटकुळ्या रुचिकलिकेंमदीं दोन तरेच्यो कोशिका वा पेशी आसतातः १. आदार दिवपी (supporting) आनी २. संवेदनाक्षम (sensory). तांची मांडणी सत्रांच्या शिरांसारकी आसता. रुचिकलिकेक एक बारीक बुराक आसता. ताका रुचिरंध्र (tastepore) म्हण्टात. तातूंतल्यान एक बारीक केंसासारको भाग वयर सरिल्लो आसता. रुचिरंध्रांत पातळ जावन गेल्लो पदार्थ, ह्या केंसासारक्या भागाचें उत्तेजन करून ती संवेदना मज्जातंतूंतल्यान मेंदवाक पावयता आनी रुचीची जाणविकाय करून दिता.

जिबेच्या पोंदाक मदीं लांब पड्डो आसता. ताका जिबेचो लगाम (Frenula of tongue) म्हण्टात. तो, जीब फाटले वटेन ताळ्यांत पडपाक आडखळ करता. लगाम ल्हान आसल्यार जिबेची हालचाल बरी जायना आनी गिळपाक, उलोवपाक त्रास जाता. जिबेच्या दोनूय कुशींनी इच्छानुवर्ती (voluntary) स्नायू आशिल्ल्यान इत्सेप्रमाण जिबेची हालचाल करूं येता. हे स्नायू दोन तरेचे आसातः १. भायले २. भितरले. भायल्या स्नायुची सुरवात जिबेभायर हेरकडेन जावन, ते जिबेंत सरतात. तोंडांतली जीब भायर काडपाक, हे वाटेन ते वाटेन हालोवंक, सकयल आनी फाटीं ओडपाक, गिळपाक हीं सगळीं कार्यां करपाक ह्या भायल्या स्नायुंचो आदार लागता. भितरल्या स्नायुंच्यो चार तरा आसतात. तांचेखातीर जिबेचो आकार बदलूंक शकता.

जिबेच्या रगताची पुरवण जिबेचे रोहिणीतल्यान (artery) जाता. अंतरग्रीवानीलेंतल्यान जिबेंतलें रगत परत वता. जिबेच्या स्नायुंची हालचाल मेंदवासावन भायर सरिल्ल्या बाराव्या तंत्रिका वा मज्जातंतूंसावन जाता. फुडले दोन तृतीयांश सुवातीची संवेदना मेंदवासावन भायर सरिल्ल्या पांचवे तंत्रिकेसावन आनी फाटले एक तृतीयांश सुवातीची संवेदना, जिव्हाग्रसनी तंत्रिकेसावन मेंदवाकडेन पावता. फुडले सुवातींतली रुचिसंवेदना जिव्हाग्रसनी आनी धावे तंत्रिकेंतले स्वखंत्रशाखेसावन मेंदवाकडेन पावता.

जिबेचे विकार: शरिरांतल्या संतुलनाचें रूप तोंडांत दिसता, म्हूण रोगपरीक्षेक तोंड तपासपासावन बरोच आदार जाता. जिबेचो रंग फिकट गुलाबी आसता. विखबाधा, पोशणाच्या उणावाक लागून टायफॉइड जोरांत, पंडूरोगांत, भायले पिडेंत ह्या रंगांत बदल जाता. तेचपरी एक थरूय ताचेर जमता. तुटक्या दांतांच्या घर्शणाक लागून टी.बी., कॅन्सर ह्या दुयेंसांक लागून जिबेचेर घाय जावंक शकतात. जिबेक सूज येवं येताः १. तीव्र (Acute) आनी २. चिरकारी (Chronic). जिबेच्या मुळाक तीव्र सूज आयल्यार उस्वास घेवंक आडखळ जाता. तेखातीर प्राणी घुस्मटून मरुंक शकता. ही सूज कसल्या कारणाखातीर आयल्या, हें समजून घेवन रोकडोच उपचार करचो पडटा. चिरकारी सूज पंडूरोग (Anemia) आनी व्हीटामिनांच्या उणावाक लागून जाता. व्हीटामीन बी कॉम्प्लेक्स उणें जाल्यार चिरकारी सूज येता. ताचेर हें व्हीटामीन दिल्यार रोकडोच गूण येता. जिबेचे सकलेवटेन, खूब फावट थुकी आडखळिल्ल्यान थुकयेग्रंथीची वाट सांठून फुगता आनी गांठ तयार जाता. ताका अधःजिव्हा पुटी म्हण्टात. जिबेच्या कॅन्सराचें प्रमाण बायलांपरस दादल्यांत चड आसता. ताची सुरवात ल्हव ल्हव आनी नकळत जाता. सुर्वेक ल्हान घाय, उंचवटो वा खांच कशी जाता. ल्हव ल्हव तो वाडटा आनी ताचीं मुळां खाडकेसकयल्या आनी दाडवणाच्या कोनशाचे गांठीमेरेन पावतात. उपरांत त्यो गांठी मोट्यो जातात. अधःजिव्हा, गांठी, अर्बुदां आनी कॅन्सराचेर आदींचेर शस्त्रक्रिया करची पडटा. भारतांत तंबाकू आनी पान खावपाचें प्रमाण चड आशिल्ल्यान ह्या कॅन्सराचें प्रमाण खूब आसा.

- डॉ. पूर्णानंद अवदी

संदर्भः 1. Churchill Livingstone, Gray's Anatomy, New York, 1989; 2. Haswell T.S., A Text book of Zoology, Vol. II London; 3. Saunders W.B., Text Book of Histology, Philadelphia, 1985.

जीवः भारतीय तत्त्वज्ञानांतली एक संज्ञा. जीव आनी आत्मो ही पर्यायी उतरां आसात. विंगड विंगड दर्शनांत जीवाच्यो विंगड विंगड व्याख्या मेळटात.

जीवा संबंदी सगळ्यांत पूर्विल्लो विचार भूतचैतन्यवाद ह्या स्वरुपांत आयला. चार भूतांच्या संयोगांतल्यान मनशाचें शरीर घडटा. वयले प्रक्रियेंतल्यान घडिल्लें शरीर म्हळ्यारच आत्मो वा जीव आसता अशें भूतचैतन्यवाद्याचें म्हणणें आसा. उपनिषदां, जैन आगम आनी बौध्द पिटक हातूंत ह्या मताचो पूर्वपक्ष म्हूण उल्लेख केल्लो मेळटा. बृहदारण्यकांत विज्ञानघन चैतन्य हें भूतापसून उत्पन्न जाता आनी

तातूंतच विलीन जाता, असो पूर्वपक्ष मांडला पूण उपरांत न्हयकारला. उपनिषदांत जीव-ब्रह्म हो विचार मेळटा. बौध्द पिटकांत, चार भूतां पसून पुरुष उत्पन्न जाता, अशें हें अजित केशकंबलीचें मत आसा. उपनिषदांत जीव-ब्रह्म हो विचार केल्लो मेळटा.

जैन सूत्रकृतांगाच्या पुंडरीक अध्ययनांत 'तज्जीवतच्छरीरवाद' नांवाचो वाद आशिल्ल्याचें सांगलां. हातूंत मनशाचे कुडीसावन जीव वेगळावपाक मेळना अशें मत मांडलां.

जो कर्म करता तोच तार्चे फळ भोगता, ह्या विचारांतल्यान पुर्नजल्म आनी परलोक ह्यो कल्पना अस्तित्वांत आयल्यो. मरणाउपरांत जीव दुसरो जल्म घेता काय दुसऱ्या जगांत वता हे संबंदी जायत्या जाणांक दुबाव आसलो, त्याचवांगडा सदांच्याच जिवितापरस वेगळी आनी सुखी जीण कशी प्राप्त जावं येता हाचोय लोक विचार करताले. तेवखीं एके वटेन लोकांची जिविताकडेन पळोवपाची नदर बदल्ली तर दुसरेवटेन जल्मांतर गमनसंबंदी जायतीं मतां अस्तित्वांत आयलीं.

स्वतंत्र जीववादांत जैनांची सुवात पयली आसा. जीव हो चैतन्यस्वरूप आसा अशें षड्दर्शन समुच्चय कारिका (४९) हातूंत मेळटा, जीव स्वतंत्र आसून तो देहभेदान वेगळो, तसोच थाव लागना येदो व्हड आसा. गिन्यानशक्त, पुरुषार्थ आनी संकल्पसिध्दी ह्यो जीवाच्यो मुखेल शक्ती आसात. जीव जसो विचार करता तशे ताचेर संस्कार जातात. ह्या संस्कारांचो प्रभाव पडिल्लें एक सुक्ष्म पौद्‌गलिक शरीर जीवा वांगडा निर्माण जाता आनी दुसरो देह धारण करीसर तें जीवाबरोबर रावता, अशें जैनधर्मीय मानतात.

जैन दर्शनांत जीव शरीरावच्छिन्न आसून, तो आपल्या निवासभूत शरीराचे परिणाम धारण करता, अशें म्हळां.

आस्तिक दर्शनांत स्वतंत्र, चेतन आनी अविनाशी अशें एक तत्त्व मानलां. ह्या तत्त्वाकच तांणी 'आत्मा' अशें नांव दिलां. आत्मो आपल्या कर्माचें फळ भोगता तेचपरी स्वताचो उध्दारय करता, अशें मानलां.

अनात्मवादी बुध्द आत्मवादाचो विरोध करता.

न्याय-वैशेशिक, दर्शनांत आत्मो आनी जीव एक द्रव्य मानलां. आत्मो हो नित्य आसून ताचो रावितो दरेका शरीरांत आसता. दरेका शरीरांत ताचें रुप वेगवेगळें आसता. आत्मो एकूच न्हय ताचेभितर बुध्द, सुख, दुख्ख, इत्सा अशे णव गूण रावतात. प्राणापान, निमेषोन्मेष, जीण आनी हेर गजालींवरवीं आत्म्याची सिध्दी करूं येता.

सांख्यदर्शनांत प्रकृती आनी पुरुष अशीं दोन मुळावीं मानल्यांत. सांख्यांचो पुरुष म्हळ्यारूच आत्मो. हो आत्मो वा पुरुष स्वयंसिध्द आसता. तो चैतन्यरूप आसून ताका सगळे खबर आसता. तो केन्नाच गिन्यानविशय जायना. तेचप्रमाण तो कूटस्थ, नित्य आनी व्यापक आसता. ताचें प्रतिशरीर वेगळें आसा अशें सांख्यांचें मत आसा. योगदर्शनांत, जीव जायते आसून ह्या जीवाक खूब प्रकारचीं दुख्खां भोगचीं पडटात, अशें म्हळां. जीव जीं कर्मां करता ताचीं फळां भोगता. पुर्नजल्मांतल्या संस्कारांचो प्रभाव जीवाचेर पडटा अशें योगदर्शन मानता.

मीमांसादर्शनान आत्मो हो कर्तो आनी भोक्तो अशा दोनूय रुपांत मानला. तो व्यापक, तशेंच दरेका शरीराकणकणी वेगवेगळो आसता. गिन्यान, सुख, दुख्ख हेर गूण तातूंत एकठांयपणान संबंद दवरून रावतात. भाट्ट मीमांसक आत्म्यांत क्रियेचें अस्तित्व मानतात. स्पंद आनी परिणाम अशे क्रियेचे दोन प्रकार आसात. भट्टाच्या मतान आत्मो हो परिणामशील आनी नित्य आसा. चित् आनी अचित् हे दोन अंश आत्म्यांत आसात, अशें भट्ट मानता. तातूंतल्या चिदंशान आत्मो गिन्यानाचो अणभव घेता तर अचिदंशान तो परिणामरूप जाता. भाट्ट मीमांसक आत्म्याक गिन्यानाचो कर्तो आनी ज्ञानाचो विशय अशा दोन रुपांत मानता. प्राभाकर मीमांसक मात ताका अहंप्रत्ययवेद्यच समजतात.

वेदान्तदर्शन अंत:करणावच्छिन्न चैतन्याक जीव म्हण्टा. शंकराचार्यान शरीर आनी इंद्रियां हांचो मुखेल आनी कर्मफलां भोगपी तो आत्मो म्हळां आनी ताकाच जीव म्हणून पाचारला. आत्मो हो परब्रह्मावरी व्यपदेश आशिल्ल्यान परब्रह्मावरीच विभू आसा. जागृत्, स्वप्न आनी सुषुप्ती ह्यो तीन अवस्था तर अन्नमय, मनोमय, प्राणमय आनी हेर अशे पांच कोश हातूंतल्यान आत्मचैतन्य घडटा. आत्म्याचें शुध्द चैतन्य ह्या परस मुखार आसता. जीवाची वृत्ती उभयमुखी आसता. ती बहिर्मुख आसतना विशयांक मुखार हाडटा तर अंतर्मूख आसतना कर्त्याक अभिव्यक्त करता अशें वेदान्त सांगता.

जीव हो चैतन्यात्मक आशिल्ल्यान तो म्हळ्यार परमेश्वराची अपूप निर्मणी अशें गीतेंत सांगलां. गीतेंत ताका क्षेत्रज्ञ म्हळां. केल्या कर्माचें फळ भोगपी शरीर तें क्षेत्र आनी ह्या क्षेत्राचो जाता तो क्षेत्रज्ञ, आत्मो जावन आसा. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायांत आत्मो हो अजन्मा, नित्य, शाश्वत आनी षड्वकारासावन पयस आशिल्ल्याचें वर्णन आयलां. तेच प्रमाण तो सर्वव्यापी, थीर, न हालपी आनी सनातन आसा, अशें म्हळां.

- कों. वि. सं. मं.

जीवरसायनशास्त्र: सजीवांचें रसायनशास्त्र. हातूंत सजीवांच्या रसायनीक स्थित्यंतराचो अभ्यास जाता. जीवरसायनशास्त्र हें उतर, जीवशास्त्र आनी रसायनशास्त्र ह्या दोन उतरांक एकठांय हाडून घडयिल्लें उतर. जीवरसायनशास्त्रांत जीवशास्त्र आनी जिवाच्या स्थित्यंतराविशीं कार्बनी रसायनशास्त्राच्या (Organic Chemistry) मार्गेत स्पश्टीकरण दिल्लें आसता. कांय फावट अकार्बनी रसायनशास्त्र, भौतिकी रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, शरीरक्रियाविज्ञान (Physiology) आनी विकारविज्ञान (Pathology) हांच्याय संबंदांतल्यान गरज पडटा तशें जीवरसायनशास्त्रीय सिध्दांत स्पश्ट करचे पडटात.

पंदराव्या शतमानांतलो पॅरासेल्सस हाका पयलो जीवरसायनशास्त्रज्ञ अशें मानतात. 'शरीरधर्म चालू उरपाखातीर कुडींत बऱ्योच रसायनीक प्रक्रिया जातात. तातूंत कांय फरक वा दोश उत्पन्न जाल्यार दुयेंस उप्रासता आनी फाव ती रसायनीक प्रक्रिया करून तें दुयेंस बरें करूं येता', अशें ताणें पयलीं १५२७ त सांगलें. ताच्याउपरांत सुमार २०० वर्सांनी रीमर हाणें जाठर रसाच्या पालवान पचनक्रिया जाता, अशें दाखयलें. लॅव्हॉयझर हाणें १७७७ त 'ज्वलना' चो नामनेचो सिध्दांत उजवाडाक हाडलो आनी चयापचयाच्या (metabolism) आर्विल्ल्या अभ्यासाची बुन्याद घाली. अठराव्या शतमानाच्या मध्याक शील हाणें पेड्ड्यार जाल्लें दूद, सफरचंद, लिंबू आनी मूत हातूंतल्यान अनुक्रमान लॅक्टिक अम्ल, मॅलिक अम्ल, सायट्रिक अम्ल आनी युरिक अम्ल सोदून काडलें. वनस्पती हवा शुध्द करतात, हें प्रीस्टली हाणें दाखयलें. प्रीस्टली, इंगेनहाव्स आनी सेनेबायर हांणी प्रकाशसंश्लेशणाविशीं (प्रकाशीय ऊर्जेचो उपेग करून हरितद्रव्याच्या पालवान कार्बन डाय-ऑक्साइड आनी उदक हातूंतल्यान सार्दी कार्बोहाइड्रेटस् तयार करप आनी ऑक्सिजन मुक्त करप, हे क्रियेविशीं) केल्ल्या संशोधनाक लागून जीवरसायनशास्त्राचे उदरगतींत एक म्हत्वाचें पावल पडलें. ताच्या वावराक लागून प्रकाशसंश्लेशण ही श्वसनक्रियेच्या उरफाटी जावपी क्रिया, अशें दिसून आयलां. जस्टस फोन लिबिक (१८०३-७३) हाचेकडल्यान आर्विल्ल्या जीवरसायनशास्त्राक सुरवात जाली. पदार्थाचो कण जितलो ल्हान तितलो ताका सजीव ऊतकांतल्या (tissue) अभिसरणाक उणो विरोध जाता, अशें ताणें दाखयलें. ताणें अन्नाचे वांटे प्रथिनां, कार्बोहाइड्रेट्स, मेद (स्निग्धपदार्थ), खनिज द्रव्यां अशे केले. क्लॉड बर्नार्ड ह्या फ्रेंच शरीरक्रियाविज्ञानिकान ग्लायकोजनचो सोद लायलो आनी यकृत हें कार्बोहाइड्रेटचो सांठो करता, हें दाखोवन दिलें. जाठररसांत हायड्रोक्लोरिक अम्ल आसता, हें इंग्लंडांत प्राउट हाणें १८२४ त दाखयलें. त्याच वर्सा व्होलर हाणें पॉटॅशियम सायनेट आनी अमोनियम कार्बोनेट हांचे रसायनीक विक्रीयेंतल्यान यूरिया तयार करून जीवरसायनशास्त्राच्या नव्या युगाक सुरवात केली.

यीस्ट कोशिकांत (cell) आशिल्ली एन्झाइम्स (enzymes- (जीवरसायनीक विक्रिया घडोवन हाडूंक पालव दिवपी प्रथिनयुक्त पदार्थ) विघटनाच्यो

सगळ्यो प्रक्रिया (ग्लुकोज -> अल्कोहोल -> कार्बन डाय-ऑक्सायड + उदक) घडोवन हाडटात, अशें पाश्चर (१८२२-९५) हाणें दाखयलें. हाका लागून प्राणी आनी वनस्पत हांचेमदलीं विंगड विंगड एन्झाइम्स सोदपाचे यत्न सुरू जाले. समनर आनी नॉर्थ्रप हांणी कांय एन्झाइम्स स्फटिकरुपांत मेळोवपांत येस मेळयलें. सैमांत सांपडपी कार्बोहाइड्रेट, प्रथिनां, ॲमिनो अम्ल आनी प्यूरिन्स हांचे संरचनेविशीं एमील फिशर हाणें बरीच म्हायती उजवाडाक हाडली. १८५०-९० ह्या काळांत बऱ्याच शास्त्रज्ञांनी पाचक रस, रगत आनी मूत हेविशीं म्हायती एकठांय केली.

१९०२ त, स्टार्लिंग हाणें 'सिक्रेटीन' ह्या हॉर्मोनचो सोद लायलो आनी उपरांत जीवरसायनशास्त्राच्या पध्दतशीर अभ्यासाक सुरवात जाली. १९२६ त सम्नर हाणें पयले फावट 'युरिज' ह्या एन्झाइमाचें स्फटिकीकरण केलें आनी तें एक प्रथिन, अशें सिध्द केलें. वॉरबर्ग आनी हेरांनी केल्ल्या खोल अभ्यासाक लागून हायड्रोजन आनी इलेक्ट्रॉनचें जीवशास्त्रीय ऑक्सिडेशन कशें जाता, हें समजून आयलें. केनेडी आनी लेहनिंगर (१९४८-१९५०) हांणी सायट्रीक अम्ल आवर्तन, मेद अम्ल ऑक्सिडेशन आनी ऑक्सिडेटीव्ह फोस्फोरायलेश (ए.टी.पी. जावपाची पध्दत) मायटोकोन्ड्रियांत (mitochondria- पेशीचो एक वांटो) जाता म्हणपाचें दाखयलें. केण्डाल आनी पिन्कस हांणी हॉर्मोनच्या जीवरसायनशास्त्रांत मोलादीक वावर केलो. १९५० सावन फुडें शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकीशास्त्राच्या मळार जीवरसायनशास्त्रज्ञांनी बरोच वावर करून त्या शास्त्राक म्हत्व मेळोवन दिलें.

जैव विज्ञानाच्या मळार संशोधन करपाखातीर जीवरसायनशास्त्राक बरोच वाव आसा. जीवशास्त्रांतल्या बऱ्याच मुळाव्या मळांचेर जीवरसायनशास्त्रांत संशोधन जालां. पेशी आनी जीव हांचेमदलो फरक, जीवाची उत्पत्ती आनी उत्क्रांती, वर्तन स्मरण आविश्कार आनी मनशाचे रोग ह्या सगळ्या गजालींनी जीवशास्त्रीय पध्दत वापरुन बरेंच संशोधन जालां.

जीवशास्त्रीय पध्दतीखातीर अद्ययावत आनी आर्विल्ल्या उपकरणांची गरज आसता. देखीक- फोटोइलेक्ट्रीक कॅलोरीमीटर, स्पॅक्ट्रोफोटोमीटर, इन्फ्रा-रेड स्पॅक्ट्रोमीटर, अल्ट्रासेंट्रीफ्यूज आनी हेर तरेकवार सेंट्रीफ्यूज, क्ष-किर्ण डिफ्रॅक्शन उपकरण. हातूंत वर्णलेखन (chromatography) आनी विद्युत् निस्सरण (electrophorati) तंत्र हांचोय वापर जाता. निदानिय (clinical) जीवशास्त्रप्रयोगशाळांनी व्यापक धर्तेचेर जीवरसायनशास्त्राचे प्रयोग जातात.

जीवरसायनशास्त्राच्यो बऱ्योच शाखा आसात. त्यो सादारणपणान अशे तरेन वांटून घालतात:

अ) सादारण जीवरसायनशास्त्र: हातूंत सजीवांत जावपी सगळ्या जीवरसायनीक प्रक्रियांचो मुळावो अभ्यास जाता.

ब) मनशाचें जीवरसायनशास्त्र: हातूंत मनशाचे कुडींत जावपी जीवरसायनीक प्रक्रियांचो अभ्यास जाता. हाचीं दोन वेगवेगळीं तासां आसात-

१. मनशाचे भलायकेंतलें जीवरसायनशास्त्र: हाका पयलीं शरीरक्रियाविज्ञानीक रसायनशास्त्र अशें म्हण्टाले.

२. मनशाच्या दुयेंसाविशींचें जीवरसायनशास्त्र: सादारणपणान ह्या विशयाक निदानिय जीवशास्त्र अशें म्हण्टात. (पयलीं हाका विकारविज्ञानीय रसायनशास्त्र म्हण्टाले).

हॉस्पिटलांत निदानिय जीवशास्त्रीय प्रयोगशाळा आसता, ज्या जाग्यार रोगाचें निदान करपाखातीर रगत, मूत आनी हेर जीवशास्त्रीय द्रावांची परीक्षा जाता.

३. हेर कांय शाखा आनी उपशाखा अश्यो: जीवशास्त्रीय जननिकी +genetics- हातूंत जीवशास्त्रीय अभियांत्रिकीचो आस्पाव जाता); वनस्पती जीवशास्त्र; शेतकी जीवशास्त्र; मोनजात जीवशास्त्र; सूक्ष्मजीवजन्य (microbal) जीवशास्त्र; वखदी (pharmaceutical) आनी वैजकी जीवरसायनशास्त्र; विखारी (toxic) द्रव्यांचें जीवरसायनशास्त्र; पर्यावरण जीवशास्त्र; उद्येगीक जीवशास्त्र आदी.

अन्न पदार्थाचें जीवरसायनशास्त्रीय पध्दतीन विश्लेशण करून खावपाच्या सगळ्या पदार्थांचो रसायनीक प्रकार सोदप शक्य जालां. 'इंडियन काउन्सिल ऑफ मेडिकल रिसर्च' हे संस्थेन अन्नपदार्थांविशीं म्हायती दिवपी एक पुस्तिका उजवाडाक हाडल्या. जीवरसायनशास्त्रीय तंत्रशास्त्र वापरून जीवसत्त्वां, हॉर्मोन्स आनी हेर म्हत्वाचे पदार्थ मेळोवप शक्य जालां.

शरीरक्रियाविज्ञान, वैजकशास्त्र, वखदक्रियाविज्ञान (pharmacology), सूक्ष्मजीवशास्त्र, रसायनीक अभियांत्रिकी ह्या विशयांच्या अभ्यासांत जीवरसायनशास्त्राचो मोलादीक पालव मेळटा.

जीवरसायनशास्त्र विशयांतले कांय नामनेचे शास्त्रज्ञ अशे: विल्स्टॅटर, स्टोल, हिल, कॉल्विन, आनॉन, पावलिंग, कोरे, क्रॅनचीक, चारग्राफ, डेव्हिडसन, लिनन.

जीवरसायनशास्त्राविशीं संवसारभर विंगड विंगड गजालींचेर उजवाड घालपी कितलींशींच नेमाळीं उजवाडाक येतात. हातूंतलीं कांय मुखेल अशीं: 'बायोकेमिकल जर्नल', 'ॲनॅलिटीकल बायोकेमिस्ट्री', 'जर्नल ऑफ बायोलोजिकल केमिस्ट्री', 'बायोकॅमिस्ट्री', 'जर्नल ऑफ मॉलीक्युलर बायोलॉजी', 'जर्नल ऑफ हिस्टोकेमिस्ट्री', 'मॅथड्स ऑफ बायोकॅमिकल ॲनॅलिसीस', 'आर्कायव्हज् ऑफ बायोकेमिस्ट्री ॲंड बायोफिजिक्स', 'इंडियन जर्नल ऑफ बायोकेमिस्ट्री', 'जर्नल ऑफ न्यूरोकेमिस्ट्री' आदी. हेभायर बरींच वर्सुकी नेमाळींय ह्या विशयाचेर उजवाडाक येतात.

भारतांत सद्या जीवरसायनशास्त्राचेर बरेच जाण संशोधन आनी अभ्यास करतात. *डॉ. हरगोविंद खोराना (*)* ह्या मूळ भारतीय शास्त्रज्ञाक ताच्या जीवरसायनशास्त्राच्या वावराक लागून शरीरक्रियाविज्ञान आनी वैजकी विशयांचें नोबेल इनाम फाव जालां. सर्गेस्त डॉ. श्रीनिवासया हाणेंय संवसारभर नामना मेळयल्या. हेभायर कांय मुखेल भारतीय शास्त्रज्ञ अशे- डॉ. रामचंद्रन्, डॉ. वकील, डॉ. श्रीनिवासन, डॉ. कृष्णन्, डॉ. गोपालन, डॉ. जी. पी. तलवार.

गोंयांत ह्या विशयाचेर गोंय वैजकी महाविद्यालय आनी पदव्युत्तर पांवड्याचेर शिक्षण मेळटा.

- डॉ. व्ही. एस्. चित्रे

जुगार: दैवाचेर भरवसो दवरून, कश्टाबगर मेळपी आयते अर्थीक येणावळीचे आशेन वेव्हार करता, त्या वेव्हाराक 'जुगार' म्हण्टात.

ऋग्वेदांत जुगाऱ्याच्या नादाचें आनी पश्चात्तापाचें वर्णन आसा. भारतांत सिंधू संस्कृतींतूय द्यूत खेळप प्रचलित आसूंक जाय. ह्या विशयाचेर संस्कृत भाशेंत ग्रंथ आसात. आचार्य शूलपाणी हाचो 'चतुरंगदीपिका' हो द्यूतावयलो एक नामनेचो ग्रंथ आसा. पारंपारिक नदरेन भारतांत शंकराक द्यूताचो प्रवर्तक अशें मानतात. कांय जाणांच्या मताप्रमाण द्यूताक लागून उदारपणा वाडटा आनी सुखदुख्खांत समवृत्तीन रावपाचें शिक्षण मेळटा. द्यूत खेळप वायट आसा, अशी कल्पना ऋग्वेदकाळासावन दिसून येता. भारतीय धर्मशास्त्रांत द्यूत म्हळ्यार ख्यास्त करपाक फाव अशें महापातक मानलां. मनून द्युताचो अठरा व्यसनांनी उल्लेख केला. दुस्मानकाय निर्माण जावंक शकता म्हूण करमणुकीखातीर लेगीत द्यूत खेळचें न्हय, अशें मनून सांगलां. पूर्विल्ल्या भारतांत द्यूतसभा आसताल्यो. राजे लोक थंय जुगार खेळपाक येवपी लोकांकडल्यान कर घेताले. जुगारान जिखिल्ल्या द्रव्यांतूय राजाचो वांटो आसतालो. जे हो वांटो चुकयताले वा बुडयताले, तांकां डाग दिवपाची वा राज्याभायर हद्दपार करपाची कडक ख्यास्त जाताली. चोर-दरोडेखोरांक हें व्यसन मोट्या प्रमाणांत आशिल्ल्यान राजाक तांचे विशींची म्हायती द्यूतघरांतल्यानूच मेळटाली.

पूर्विल्ल्या काळांत कांय धर्मीक मानिल्ल्या संकेतांक जुगाराचेंच रूप आशिल्लें. हिब्रू लोक देवाफुडें चिटयो घालून जो निर्णय येता, तो देवान दिल्लो निर्णय आसा, अशें मानताले. गोंयांत अजुनूय देवाक कौल

डावपाची प्रथा आसा. फाशांचे आनी इस्पिकांचे एकदम सुरवातीचे प्रकार पळेल्यार, दैवी शक्तीवयलो विश्वास ही जुगारी पध्दतीची वा वृत्तीची मूळ बसका जावन आसा अशें दिसून येता. तरी लेगीत आर्विल्ल्या विज्ञानयुगांतूय जुगाराचें पिशें कमी जावंक ना.

प्राचीन रोमन इतिहासकार टॅसिटस हाच्या म्हणण्याप्रमाण ट्यूटन लोक जुगाराच्या नादाक लागून गुलामगिरीच्या जाळ्यांत सांपडटाले. सूदानचे आनी अस्तंत आफ्रिकेंतल्या आदिम जमातीचे रहिवासी जुगारांत आपली बायल आनी भुरगीं लेगीत होगडावन बसताले. इतलेंच न्हय तर ते आपलें स्वातंत्र्य लेगीत पणाक लायताले. चिनी लोक आपलो उजवो हात लेगीत जुगारांत पणाक लायताले, अशे उल्लेख सांपडटात. जुगार हरतकच ते आपलो हात तोडून उडयताले. युधिष्ठिराक द्यूताचें व्यसन आशिल्ल्यान पांडवांक वनवास आनी अज्ञातवास भोगचो पडलो. पुष्करावांगडा द्यूत खेळिल्ल्यान नळ राजाचीय तीच अवस्था जाल्ली.

बायबलांत प्रत्यक्ष जुगाराक आक्षेप घेतिल्लो दिसना. तालमुदीक कायद्याप्रमाण जुगारांतल्या लाभाचो स्वीकार करप म्हळ्यार चोरीच अशें मानलां. कुराणांत बुध्दिबळाबगर हेर सगळे खेळ मना केल्यात. संधी आनी देवाची कृपा हांच्या एकवटाचेर भर दिलो, तरी प्रोटेस्टंटांच्या मताप्रमाण सगळ्या तरांचो खेळ बायबलांतले आज्ञेचो भंग करीत आशिल्ल्यान ईश्वरनिंदक आनी निंद्य आसात अशें म्हण्टात.

जुगार खेळपाची वेवस्था आशिल्ल्या स्थळाक युरोपांत 'कॅसिनो' अशें म्हण्टात. कॅसिनोंत तरेकवार करमणुकीचीय वेवस्था आसता. थंय नाचाचीं दालनांय आसतात. बिलिअर्डसारके खेळ खेळून करमणूक करपाचीय वेवस्था थंय आसता. पोर्तुगालांत इश्टुरील, ग्रीसांत कॉर्फ्यू, अस्तंत जर्मनींत बाडेन-बाडेन आनी बार्ट-हॉम्बुर्क हांगा कॅसिनो आसात. मोनाको राज्यांत मोन्ते-कार्लो हांगाच्या १८६१ वर्सा सुरू जाल्लो आनी १८७९ त विस्तार करून उबारिल्लो 'कॅसिनो' जगप्रसिध्द आसा. अमेरिकेंतल्या नेव्हाडा राज्यांत कॅसिनो वैध आसात. सगळे कडेन कॅसिनोचें स्वरुप सारकेंचशें आसता. हातूंत वांटो घेवपी खेळगड्यांक आपलेभितर एकामेकांकडेन पयशे लावपाक मेळना. सगळ्या खेळगड्यांक चालकाआड खेळचें पडटा. ह्या खेळांची रचना आनी पयशे लावपाची पध्दत हाका लागून तांच्या चालकांक खूब फायदो जाता.

युरोप-अमेरिकेंतल्या जुगारघरांत तरांतरांचीं यंत्रां दवरिल्लीं आसतात. स्लॉट यंत्र हें त्याच प्रकारचें एक यंत्र. एक नाणें तातूंत उडयलें म्हण्टकच हें यंत्र चालू जाता. पयशे उडयतल्याक इनाम मेळिल्लें आसत जाल्यार थारावीक मोलाचीं नाणी ह्या यंत्रांतल्यान भायर पडटात. येणावळ आसा ताच्या दोन तृतीयांश रक्कम इनामांखातीर वाटतात.

घोड्यांच्यो सर्ती, सोर्ती (लॉटरी) हे जुगाराचे प्रकार खूब लोकप्रिय आसात. ऑगस्टस, नीरो आनी हेर रोमन सम्राटांनी सोर्तीचो उपेग राज्याचें उत्पन्न वाडोवपाखातीर आनी इमारती बांदपाखातीर केलो. युरोपांत पंदराव्या शेंकड्यासावन सोर्ती चालू आसात. पयले एलिझाबेथ राणीच्या पुरस्कारान पयली सोर्त १५६९ त सुरू जाली. सतराव्या शेंकड्यांत अमेरिकेंत सोर्तीच्या उत्पन्नातसून शाळा, इगर्जी आनी भौशिक कामांक मदत दिताले. दुसऱ्या म्हाझूजांत रशियन सरकारान सोर्तीच्या मार्गान दुडू एकठांय करून तो झुजाच्या कार्याखातीर वापरलो. झुजाचे रोखे घेवपी लोकांक सोर्तीचीं तिकीटां फुकट दिताले.

भारत सरकारानूय बक्षिसांचे रोखे काडिल्ले. तातूंत व्याजाच्या जाग्यार दर स म्हयन्यांनी इनामां दिताले. ५ वर्सांनी मूळ मुद्दल परत मेळपाचें आशिल्ल्यान हेर सोर्तींत आसता तसो हांगा मूळ रक्कम होगडावपाचो धोको नाशिल्लो. महाराष्ट्र, गोंय आनी हेर राज्यांनीय उत्पन्नाखातीर सोर्ती सुरू केल्यात. गोंयांत 'प्रोव्हेदोरिया' ही संस्था सोर्ती काडटा आनी हातूंतसून मेळिल्लें उत्पन्न अनाथाश्रम, गरीब विद्यार्थी, गरीब कुटुंबां हांच्या आदाराखातीर वापरतात.

भारतांत न्यूयॉर्क कॉटनचे आनी हेर सट्टयांचे प्रकार प्रचलित आसात. लोकप्रिय जाल्लो मटको होय सट्टयाचोच एक प्रकार. हे सट्टे आंकड्यांचेर आदारिल्ले आसतात. ते बेकायदेशीर रीतीन चालू आसतात. देखून तातूंत खूब व्हडली अर्थीक उलाढाल जायत आसली, तरी सरकाराक कांयच उत्पन्न मेळना.

प्राचीन काळासावन जगभर जुगाराची प्रथा आसली, तरी ती वायट अशें मानलां. अमेरिकेंत जुगाराच्या इतिहासाचो नियाळ करतना जुगाराचो आनी गुन्यांवकारीचो लागींचो संबंद आसा अशें दिसून आयलें. जुगाराक लागून समाजाची अर्थीक परिस्थिती इबाडटा म्हूण सगळ्या राश्ट्रांनी जुगाराक आळाबंद हाडपी कायदे आसात. धर्मीक नदरेपरसूय हे कायदे राजकी आनी अर्थीक गरजेंतल्यान जल्माक आयल्यात. अमेरिकेंत जुगाराविशीं कायदे करपाचे अधिकार राज्याचे कक्षेंत आशिल्ल्यान दरेका राज्यांत वेगळो कायदो दिसून येता. भारतीय संविधान अधिनेमाखाल भौशिक उपद्रवकारक जुगार आनी तेजीमंदीसारक्यो कबलाती अवैध आसूनूय कारवाय करीसारक्यो नात. केंद्रान आनी प्रांतांनीय सुमार १८५० सावन कांय प्रकारचे जुगार दंडनीय थारावपी अधिनेम केल्यात.

भौशिक सुवातींनी पयशे लावन खेळप हो जुगार दंडनीय आसा. तेचप्रमाण एकाद्रयान मोल घेवन आपलो जागो जुगार खेळपाखातीर वापरुंक दिलो जाल्यार तें कर्तुप जुगारांत येता. ह्या जुगारांत वांटो घेवपी आनी जुगार खेळपाखातीर आपली सुवात दिवपी अशे दोगूय जाण ख्यास्त भोगपाक पात्र जातात.

फकत कौशल्यावलंबी उपक्रमांचेर बंधन घालूंक ना. भौशिक सुवातींनी वा भौशिक जुगारघरांनी जुगार खेळप आनी फायद्याखातीर भौशिक जुगारघरां चलोवप हे गुन्यांव जावन आसात. इस्पिक्यो, फाशे, तक्ते ह्या जुगारसाधनांसयत वा साधनांविरयत फायद्याच्या मोलांत वापरपाक दिल्ली घरासारकी बंदिस्त सुवात म्हळ्यार भौशिक जुगारघर, अशी व्याख्या कायद्यांत आसा.

भौशिक रस्त्यांचेर जुगार खेळपी लोकांक वा सुकण्यांच्यो, जनावरांच्यो धिरयो लावपी लोकांक पोलीस अधिपत्राबगर धरूंक शकतात. अधिपत्राखाल भौशिक जुगारघरांत प्रवेश करून तपास करपाचो आनी उपस्थितांक वा जुगारसाधनांक ताब्यांत घेवपाचो अधिकारूय पोलिसांक आसा. ताब्यांत घेतिल्लीं जुगारसाधनां पोलीस नश्ट करतात, सरकार जमा करतात वा हक्कदारांक दितात.

कांय नेमांचेर चलपी घोड्यांच्यो सर्ती आनी सोर्ती वैध आसात. तांचेविशीं अनुक्रमान १९१२ आनी १९५८ चे अधिनियम लागू केल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

जुम्मा: मुसलमान लोकांचो विसव घेवपाचो दीस. सुक्राराक दिसा जुम्मा पाळटात. मुसलमान लोक, हो दीस पवित्र अशें मानतात.

सुक्राराक जुम्मा पाळचो, असो देवाचो आदेश आसा, अशें पैगंबरान म्हळां. ह्या दिसा सगळे मुसलमान लोक न्हावन धुवन निवळ कपडे घालून मशिदींत वतात. थंय सदांपरस एक वेगळी प्रार्थना म्हण्टात. इमामालागीं बसून 'खुत्बा' आयकतात. अशा वेळार गजाली करप, फकाणां करप हीं नेमाभायलीं कर्तुपां मानल्यांत. जो मुसलमान सगळे नेम पाळटा, ताका वर्सभर उपास आनी प्रार्थना केल्याचें पुण्य मेळटा, अशें पैगंबरान म्हळां. जो मुसलमान भावनेन 'खुत्बा' श्रवण करता, ताचीं सगळीं पातकां ना जातात, असो मुसलमानांचो भावार्थ आसा.

ह्या दिसाचो थोडो वेळ चड पवित्र मानतात, पूण तो वेळ खंयचो तो कोणाकूच खबर ना. ह्या पवित्र वेळे मजगतीं केल्ली प्रार्थना मनाक शांती दिता अशी भक्तांची श्रध्दा आशिल्ल्यान त्या दीसभर देवाक होरायत रावचें आनी चूक मागची, अशें सांगतात.

जुम्मा दिसा गरीब-गिरेस्त मुसलमानांनी आपले वेव्हार बंद दवरचे, असो मुसलमान धर्माचो आदेश आसा; पूण हो दीस पवित्र मानिल्ल्यान ह्या दिसा बऱ्या कार्याची सुरवात करपाची चाल मुसलमान लोकांभितर आसा. ह्या दिसा व्हड प्रमाणांत दानधर्म करप म्हळ्यार पुण्य मेळोवप, अशें मानतात. ह्या दिसा मनोरंजनाच्यो कार्यावळी जातात.

- कों. वि. सं. मं.

जुलय: ग्रेगोरीयन कॅलेंडरांतलो ३१ दिसांचो सातवो म्हयनो. एकदम सुवेक म्हळ्यार जेन्ना एक मार्चाक वर्साचो पयलो मानताले तेन्ना हाका क्विंटिलिस (पांचवो) अशें म्हण्टाले. हाचें पोरनें डच नांव ह्यूमांड अशें आशिल्लें. १२ जुलय हो ज्युलियस सीझर हाचो जल्मदीस आशिल्ल्यान ताच्या मरणाउपरांत दोन वर्सांनी ताच्या भौमानाखातीर मार्कस अँटोनायनस हाणें हें नांव दिलें. पोरन्या रोमन कॅलेंडरांत हाचे ३६ दीस आशिल्ले, न्यूमा हाणें ते ३१ केले, मागीर ते ३० जाले आनी फुडें परत ३१ केले. जुलयचे २ तारखेर पृथ्वी आपले कक्षेंत अपबंदू म्हन्यांत म्हळ्यार सूर्यापसून पयसांत पयस आसता आनी तिचो वेग उण्यांत उणो आसता.

हिंदू पंचागांप्रमाण जुलय म्हयनो चड करून आषाढ-श्रावण ह्या म्हयन्यांत येता. ह्या म्हयन्याचे १६ तारखेक सूर्य कर्क राशींत प्रवेश करता.

वेगवेगळ्या राश्ट्रांचे स्वातंत्र्यदीस ह्या म्हयन्यांत येतात ते अशे- ४ तारखेक अमेरिका आनी फिलिपीन्स, ५ तारखेक व्हेनेझुएला, ९ तारखेक आर्जेंटिना, १४ तारखेक फ्रांस, २३ तारखेक बेल्जियम, २५ तारखेक नेदर्लंड्स, २८ तारखेक पेरु.

भारतीय म्हत्वाचे दीस अशे- ३ तारखेक नामदेव समाधी, ४ तारखेक विवेकानंद निर्वाण, २० तारखेक संत तुळशीदासाचो जल्मदीस, २३ तारखेक लोकमान्य टिळकाचो जल्मदीस, ३० तारखेक तुळशीदासाचो देहत्याग.

- कों. वि. सं. मं.

जुवारी: गोंय राज्यांतली म्हत्वाची न्हंय. तिका 'अघनाशिनी' ह्या पोरन्या नांवानूय वळखतात. ही न्हंय गोंयच्या दक्षिण भागांतल्यान व्हांवता.

हे न्हंयचो उगम सांगें म्हालांत, सह्याद्रीच्या मुळसांत जाता. सांगें म्हालांत तळावली न्हंयचो एक फांटो तिका उजवेवटेन येवन मेळटा. व्हड दोंगर आनी रानखणींतल्यान वेगवेगळे उंचायेर व्हांवत ती अस्तंतेवटेन घुंवता. सांगें गांवांलागसारच्यान ती मुखार वता आनी सावर्डें आनी कुडचडें ह्या दोन जोडशारांमदल्यान व्हांवता. सावर्डें शार हुपल्याउपरांत ती फुडें व्हांवता. हांगासावन हे न्हंयचो दलदलीचो वाठार सुरू जाता. फुडें केपें-पाड्डें गांवांतल्यान आयिल्ली कुशावती न्हंय आनी सांतानची न्हंय तिका मेळटा आनी तिची रुंदसाण वाडटा. उपरांत हे न्हंयचो एक फांटो मडकय-कुंभारजुवेंच्यान वता आनी माशेलचे न्हंयेक मेळटा. अशे तरेन दोनूय न्हंयांचो संगम जाता. कुठ्ठाळी काडल्याउपरांत तिचे उत्तरेक बांबोळी आनी काबोची तर दक्षिणेक दाबोळी-मुरगांव आनी कुठ्ठाळेचीं पठारां आसात. उत्तरेक सांगें, फोंडें आनी तिसवाडी तर दक्षिणेक केपें, साश्ट आनी मुरगांव ह्या म्हालांक वेगळे करून ती मुरगांव हांगा अरबी दर्याक मेळटा. अरबी दर्याक मेळटा आसतना तिचें पात्र रुंदावल्लें आसा, तशेंच ह्याच जाग्यार तिका मांडवी न्हंय येवन मेळटा. आपल्या उगमासावन अरबी दर्याक मेळसर ती ३४ किमी. व्हांवता. जुवारी न्हंय अरबी दर्याक मेळटा आसतना कांय ल्हान सान जुंवेय नदरेक दिसतात. दाबोळी पठाराचे उदेंतेक सेंट जॉर्ज जुंवो तर मुरगांव पठाराचे नैर्ऋत्येक सेंट जॉर्ज, कंबारी आनी पिगेंचो जुंवो उक्त्या दर्यांत आसा.

हे न्हंयेचो बरोच व्हड वाठार बार्जीतल्यान उदका येरादारी करपाखातीर आनी खास करून खणमालाची हाड-व्हर करपाखातीर मेळटा. हिच्या तोंडार नामनेचें मुरगांव बंदर वसलां. हें बंदर सैमीक आसून ताका आंतरराश्ट्रीय म्हत्व आसा.

हे न्हंयेच्या पुराय वाठारांत नुस्त्याची पिकावळ व्हड प्रमाणांत जाता. हे न्हंयेच्या दोनूय देगांवेले नुस्तें मारपी लोक चडशे नुस्तेमारीच्या धंद्याचेर जियेतात. हे न्हंयेचो उगमाकडलो भाग साव्या उदकाचो भाग आशिल्ल्यान ताचे देगेक जो गाळ पडटा, ताचे वयर्ी रेंव तयार जाता. ती रेंव घर बांदकामाखातीर आनी हेर बांदावळीखातीर वापरतात. ह्या वाठारांतले कितलेशेच लोक रेंव काडपाचो वेवसाय करतात.

आवले मुस्तींत हे न्हंयेचो उपेग प्रवासी येरादारीखातीर जातालो. सावर्डें ते पणजी, वळवय मार्गांतल्यान लोकांक हाड-व्हड करपी वाफोर (लाँच) सेवा चलताली. बार्जींचें आगमन जावचे पयलीं खणमालाची येरादारी शिडाच्या व्हड्यांनी जाताली. तण, रेंव, माती, शिंपयो हांची येरादारी ल्हान ल्हान व्हड्यांनी आदलेवरी आयजूय जाता.

आपल्या उगमासावन अरबी दर्याक मेळमेरेन जुंवारी न्हंयेचेर चार म्हत्वाचे पूल आसात. हातूंतलो आगशी-कुठ्ठाळेचो पूल सगळ्यांत व्हड आसून ताणें दक्षिण आनी उत्तर गोंय एकामेकांक जोडल्यात. दुसरो पूल बोरये गांवांत आसून ताणें साश्ट आनी फोंडें म्हाल एकामेकांक जोडल्यात. तिसरो पूल सावर्डें शारांत आसून तेवखीं फोडें, सांगें, केपें म्हाल एकठांय आयल्यात. चवथो पूल सांगें म्हालांत सांगें गांवांत आसा. धडे-सावर्डें हांगा हे न्हंयेचेर रेल्वेचो पूल आसा. सद्या मिराबाग-सावर्डें हांगा हे न्हंयेचेर आनीक एक पूल बांदतात.

- कों. वि. सं. मं.

जून: ग्रेगोरियन कॅलेंडरांत ३० दिसांचो सवो म्हयनो. जुनो देवतेवेल्यान हें नांव पडलां आसूंक जाय. पोरन्या रोमन कॅलेंडरांत हो चवथो म्हयनो आशिल्लो आनी तातूंत २६ दीस आशिल्ले. ताचे रोम्युलस हाणें ३०, न्यूमा हाणें २९ आनी ज्युलियस सीझर हाणें परत ३० दीस केले. अँग्लो-सॅक्सन लोक हाका 'ड्राय मंथ' (Sere Monath) म्हण्टात. २१ जून ह्या दिसा सूर्य उत्तर संस्तंभांत आसता आनी देखून हो उत्तरायणान्त दीस मानतात.

हिंदू पंचांगाप्रमाण जून म्हयनो चडसो ज्येश्ठ-आषाढ म्हयन्यांत येता. ह्या म्हयन्यांत १४ तारखेक सूर्य मिथुन राशींत वता. तशेंच ७ जूनाक, सूर्याचो मृग नक्षत्रांत प्रवेश जाता. गोंयांत आनी महाराष्ट्रांत जून म्हयन्यांत पावसाळो सुरू जाता.

- कों. वि. सं. मं.

जूय: (मराठी-जुई; संस्कृत-यूथिका, मागधी, मुग्धी, सुचिमल्लिका; हिंदी- जुही, जुई; कन्नड-कदरमळ्ळिगे; लॅटीन- जॅस्मिनम ऑरिक्युलेटम; कूळ- ओलिएसी).

झोंपांनी जावपी ही वाल मुळची उश्ण कटिबंधांतली आसून भारताच्या द्वीपकल्पांत दक्षिणेकडेन केरळमेरेन मेळटा. तिचीं पानां सादीं आनी एकामेकांसामकार आसतात. पूण कांय वेळा हीं पानां त्रिदळी (trifoliate) आसतात आनी ताचे कुशीचीं पानां सामकीं ल्हान वा कानाचे पाळयेसारकीं (कर्णिकाकृती) आसतात. ताचो तुरो (inflorescence) एकसंघ आसता आनी ताचेर ल्हान ल्हान धवीं वासाचीं फुलां जातात. ताची पुश्पमुकुट- नलिका १.२ सेंमी. लांब आसता. दरेके पाकळेचो वेगवेगळो भाग लांबसर वाटकुळ्या आकाराचो आनी ०.६ सेंमी. लांब आसता. ताका वट्ट पांच संदलां (sepal) आसतात. फुलाक पांच ते आठ पाकळ्यो आसतात आनी फूल दिवले भशेन आसता. फुलांक दोन केसरदलां (stamens) आसतात. दोन किंजदळांच्या (carpels) उर्ध्वस्थ (superior) किंजपुटांत दोन कुडी आसतात. ताका वाटकुळें काळें द्विखंडी (biciliate) आनी मोव फळ जाता. तातूंत दोन वा चार बियो आसतात. भारतांत सगळेकडेन आनी चड करून उत्तर प्रदेश, बिहार आनी अस्तंत बंगाल ह्या प्रदेशांनी वासाळ फुलांखातीर ह्या झाडाची लागवड करतात. उत्तर प्रदेशांत गाझीपूर, जौनपूर, फरुखाबाद आनी कनौज ह्या वाठारांनी वेपारी नदरेन ह्या झाडाची लागवड जाता.

ह्या झाडाक उदक सांठून उरना तसली आनी मध्यम प्रकाराची भूंय लागता. शिंया तेंपार काळार भूंय खणून, ती सारकी करून सारें घालून आळीं तयार करून दवरतात. उपरांत नोव्हेंबर-जानेवारीच्या सुमाराक ३ मी. अंतर दवरून जुयेचे वालीचे कुडके लायतात. फुडें पावसाळ्यांत म्हळ्यार जुलय ते ऑगस्टाच्या सुमाराक ह्या झाडांक फुलां येवंक लागतात. वाल जशी जशी वाडटा, तशी माटव घालून तिका माटवाचेर चडयतात. ह्या फुलांपसून ०.२० ते ०.३०% अत्तर मेळटा. वासाचें तेल

काडपाकूय हीं फुलां उपेगी पडटात. ह्या झाडाक केन्ना केन्नाय 'भेलिओला जॅस्मिनीकोला' हो रोग जाता. ताचेर उपाय म्हूण बोर्दो मिश्रण मारतात.

- कों. वि. सं. मं.

जेजुईत सभा: एक धर्मसभा. हे सभेची निर्मणी इनिगो लोपीश द लॉयोला म्हळ्यार संत इनास द लॉयोला हाणें केली. ताचो जल्म १४९१ वर्सा जालो. ताच्या जल्मदेशाविशीं दुभाव आसा (स्पेन, ईजिप्त). ३१ जुलय १५५६ दिसा रोम प्रांतांत ताका मरण आयलें. ताच्या बापायचें नांव बरत्रन इब्ने द ओनाझ तर आवयचें मारिया सांचेझ द लिकोना आसलें. संत इनासाचो घराबो झुंजारी म्हूण नांवाजिल्लो. एक फावट पापीलोना शारांत, तो सेनाचे वतीन झुजतना ताच्या पांयार गुळी बसली आनी तो सासणाचो थोटो आनी-घायाळ जालो. वखदपाणी करपाक तो गांवघरा आयलो आनी आपलो वेळ सारुंक पुस्तकां वाचूंक लागलो. ताच्या हातांत एक दीस सॅक्सेनियाच्या लुडालफाचें क्रिस्ताचें जिवीत आनी भाग्यवंताची जस्मीन हीं दोन धर्मीक पुस्तकां पडलीं. हीं पुस्तकां वाचून तो जेजू क्रिस्ताच्या मोगान पडलो. जें कितें ताणें ताच्या काळजांत अणभवलें आनी पारखिलें तें ताणें नामनेच्या 'लॉस एक्सरसीसियोस एस्पिरितुआलेस' (Los Exercicios Espirituales) पुस्तकांत बरोवन दवरलां. हें पुस्तक ताच्या जिविताचें आनी फुडले 'जेजुईताचे सभेचें' मार्गदर्शक थारलें.

इनास आपलें घर-दार सोडून जायत्या सुवातींनी भोंवलो. देखीक- मॉन्सरेट, मानरेझा, बार्सेलोना, जेरुसलेम, पारीस आदी. भोंवडी करतना ताच्या वांगडा ताचे जायते इश्ट-सांगाती आसताले. हातूंत फ्रांसिश्कु शाव्हियेर, पी. पियॅर फाव्र, जाइम लायनेझ, निकोलस बोबादिल्ला, दियोग द ओसेझ, जां कॉद्यूर, आल्फोन्सो सालमिरोन, सिमांव रोद्रीगीश हांचो आस्पाव आशिल्लो. निमाणे हे सगळे रोम शारांत पावले. आपल्या ह्या इश्टाच्या पालवान इनासान जेजूची सभा घडयली. पापसायब पावलू तिसऱ्यान आपल्या आज्ञापत्रांत २७ सप्टेंबर १५५० त जेजूचे सभेक मान्यताय दिली. इनासाचे येवजणेप्रमाण नवे संस्थेचो हेत भावार्थाचो प्रसार आनी राखण हो आसलो. पापसायब हेखातीर खोशी आसलो. इनास आनी ताचे सांगाती भुरग्यांक, जाण्ट्यांक दोतोन शिकोवप, गांवांत जावपी मिसांनी जेजूची वळख करून दिवप, शाळा आनी महाविद्यालयां चलोवप, ट्रेंट शाराच्या विश्वसभांनी वांटो घेवप आनी हेर वावर करताले. जेजूईतांचो आंकडो चड नासलो तरीकय ते युरोप, झेकोस्लोव्हाकिया, अमेरिका, आफ्रिका ह्या वाठारांत पावले. संत फ्रांसिश्कु शाव्हियेर हो व्हडलो जेजूईत ६ मे १५४२ दिसा गोंयांत पावलो. २१ जुलय १७७३ दिसा क्लेमेंत- १४ न जेजूची सभा रद्द केली. १८११ वर्सा पीयु- ७ न ही सभा पुनर्जिवीत केली.

जेजुईतांनी पोर्तुगेज-कोंकणी आनी कोंकणी-पोर्तुगेज कोश, व्याकरणां रचलीं. मराठीचीय सेवा तांणी केली. हातूंत तॉमस स्टीव्हनच्या क्रिस्त पुराणाचो आस्पाव जाता. आयज संवसारांत २४,००० जेजुईत आसात. ते आपले तांकीप्रमाण वावर करतात.

गोंयच्या साश्ट म्हालाचें क्रिस्तीकरण जेजुईतांनी केलें. ११ मे १५६० दिसा तें सगळ्यांत पयलीं हांगा पावलें. गोंय, रायतूर, चोडण गांवांत कोंकणी शाळा तांणी स्थापन केल्यो. तॉमस स्टीव्हन्स, दियोगो रिबेरो, मिंगेल द आल्मेदा, इग्नाशियो आर्कामोने हे जेजुईत हो वावर करपांत मुखेल आसात.

- आंतोनियो पेरैरा

जेजुरी: पुणें जिल्ह्यांतलें एक नामनेचें देवस्थान. हें ठिकाण पुणे-नीरा रस्त्याचेर, पुण्याक सावन सुमार ५२ किमी. आनी सासवडसावन सुमार १६ किमी. अंतराचेर आसून पुणे-मिरज रुंदमापी लोहमार्गावयलें एक स्थानक आसा. हांगाचें मल्हारी मार्तंड म्हळ्यारूच खंडोबा दैवत महाराष्ट्रांत आनी खास करून कर्नाटकांत नांवाजिल्लें आसा. जेजुरी दोंगुल्लेचेर कन्हे पठार आनी गडकोट अशा दोन सुवातींनी खंडोबाचीं देवळां आसात. हातूंतलें कन्हे पठार हें चड पोरनें आसा अशें म्हण्टात. हें ठिकाण जेजुरी गांवाचे नैर्ऋत्येक सुमार ३.५ किमी. अंतराचेर आनी १२२ मी. उंचायेचेर दोंगुल्लेच्या माथ्यार आसा. ह्या देवळाच्या लागसारुच आशिल्ल्या राममंदिरांत इ.स. १७९० ह्या काळांतलो एक शिलालेख आसा.

कन्हे पठार सुवातीचे ईशान्येक आनी गांवापसून सुमार ७२ मी. उंचायेच्या दोंगुल्लेवयलें देवूळ हेंच सद्याचें खंडोबाचें मुखेल देवस्थान आसा. हाचेभोंवतणी तटबंदी आशिल्ल्यान लोक ते सुवातीक 'गडकोट' अशें म्हण्टात. वयर वचपाखातीर सपणांनी बांदिल्लो एक सोबीत रस्तो आसा. ह्या रस्त्याच्या दोनूय वटेन सोबीत दीपमाळो आसात. देवळाभोंवतणी फरसबंदी आवार आनी तट आसा. सोपो, मंडप आनी गर्भकूड अशे ह्या मंदिराचे तीन विभाग आसात. देवळामुखार वीस फूट व्यासाचें पितुळच्या पत्र्याचें एक कासव आसा. कासवाशेजाराच 'बगाड' घेवपाचो एक खांबो आसा. ह्या खांब्याक तेंकुनूच मणी दैत्याचो ९ फूट उंचायेचो एक फातराचो पुतळो आसा. ह्या देवळाच्या सोप्यांत एक खड्ग आसा. ह्या खड्गाक 'कालखड्ग' अशें म्हण्टात. हाची लांबाय ४ फूट, रुंदाय ४ इंच आनी वजन सुमार ३५ किग्रॅं. आसा. ह्याच खड्गान मल्हारी मार्तंडान मणी दैत्याचेर जैत मेळयल्लें, अशी एक आख्यायिका सांगतात. ह्या देवळाचे गर्भकुडींत खंडोबा आनी म्हाळसा हांचीं दोन स्वयंभु लिंगां आसात. तांचेर रुपेरी रुपडीं आसात. ह्या स्वयंभू लिंगांच्या फाटल्यान खंडोबा आनी म्हाळसा हांच्या उब्या मुर्तींच्यो तीन जोडयो आसात. प्रदक्षिणेचे वाटेर तुळजाभवानी आनी गणपती हांचीं देवळां आसात. तांचेमुखार एक व्हडली शिळा आसा. हे शिळेक 'महामारी' वा 'घृतमारी' अशें म्हण्टात. हे शिळेफाटल्यान एक दंतकथा आसा ती अशी:

मणि-मल्ल दैत्यांचो संहार करपाखातीर अवतार घेतासतना शंकरान तिडकीन जटा आपटिल्यो, तेन्ना ही महामारी उत्पन्न जाली. तिका तूप पिययलें, तेन्ना ती घृतमारी जाली. तिणें मार्तंड भैरवाक झुजांत खूब मदत केली. मागीर ती शांत जावन हांगा येवन शिळा जावन पडली. ह्या देवळांत जायते फातरापटे आसात. तातूंतलो सगळ्यांत पूर्विल्लो फातरापटो इ.स. १२४६ ह्या काळांतलो आसा. इ.स. १५१० च्या सुमाराक चैतन्य महाप्रभू यात्रेच्या निमतान हांगा आशिल्लो अशें म्हण्टात. ताणें हांगाच्या खंडोबाच्या भक्तांक नैतिक आचरणाचो उपदेश केलो आनी ताका लागून खूब जाण बऱ्या मार्गाक लागले, अशें सांगतात. ह्या देवळाक १६६२ त शहाजीन भेट दिल्ली. अहिल्याबाई होळकर हिणें इ.स. १७४२ ते १७७७ ह्या काळांत खंडोबाच्या देवळाची बरीच डागडुजी केली. नाना फडणवीस हाणेंय देवळाखातीर फंड दिलो. दुसरे बाजीराव आनी अहिल्याबाई होळकर हांणी बांदिल्ल्यो तळयो ओडलायण्यो आसात. मल्हारराव होळकराच्या उगडासाखातीर बांदिल्लें महादेवाचें मंदिरुय सोबीत आसा.

जेजुरी गांवांतलो आनी भोंवतणचो सगळो वावर सुपीक आसा. हांगा १८६८ सावन नगरपालिका आसून धर्मशाळा, मुळावें भलायकी केंद्र, मुळावी आनी माध्यमिक शाळा हांची तजवीज आसा. जेजुरीक चंपाषष्ठी, सोमवती अमास, चैत्री, श्रावणी, पौषी आनी माघी ह्यो चार पुनवो अश्या तिथींक खास उत्सव जातात. चंपाषष्ठी हो हांगाचो सगळ्यांत व्हडलो उत्सव आसा.

- कों. वि. सं. मं.

जेजू क्रिस्त: (जल्म: इ.स.पू. सुमार ४-८; मरण: इ.स. ४३).

किरिस्तांव धर्माचो संस्थापक आनी क्रिस्तीधर्माचे शिकवणेप्रमाण देवाचो पूत आनी संवसाराचो सोडवणदार. ताका येशू क्रिस्त वा जीजस ख्राइस्ट अशेंय म्हण्टात. जेजू क्रिस्ताविशीं आमी जें जाणात तें चडशें ताचे चार शिश्य मॅथ्यू, मार्क, ल्यूक आनी जॉन हांणी केल्ल्या वृत्तांतांतल्यान. आनी हो वृत्तांत भावार्थाचे नदरेन बरयल्ल्यान तातूंत इतिहासीक सत्य कितलें आसा तें सोदून काडप कठीण. तेचप्रमाण तातूंतल्यान जेजू क्रिस्ताच्या जिविताच्या मुखेल प्रसंगाच्यो तारखो निश्चीत करपूय कठीण

जाता. पेलेस्टाइन हांगासल्या जेरुसलेम लागसारच्या बेथेलेहम नांवाच्या गांवांत ज्यू कुटुंबांत ताचो जल्म जालो. ताची आवय मेरी हिचें जोसेफ नांवाच्या एका ठवयाकडेन लग्न जालें आनी तीं एकठांय येवचेआदींच तिका पवित्र आत्म्यावरवीं गर्भ धरिल्लो. जोसेफाक सपनांत देवान दृश्टांत दिलो आनी ताका आपले बायलेचो स्वीकार करपाक सांगलें. फुडें तीं नाझरेथ ह्या गांवांत रावंक लागलीं. थंयच जेजू ल्हानाचो व्हड जालो. पिरायेच्या तीस वर्सांमेरेन तो ठवयाचें काम करतालो.

त्या काळांत पुराय यहुदी (जुदेव) जात रोमन सम्राट तिबेरियस हाचे सत्तेखाला आशिल्ली. ताच्या राजकी अत्याचारांक लोक सामके विटिल्ले. कोणतरी इश्वराचो दूत येतलो आनी तांकां ह्या त्रासांतल्यान मुक्तताय दितलो, अशें तांच्या धर्मशास्त्रांत सांगिल्लें. त्याच वेळार योहान (जुआंव) नांवाचो एक धर्मीक मनीस लोकांक उपदेस करत जॉर्डनच्या वाठारांत भोंवतालो. ताणें जांयत्या लोकांक जॉर्डन न्हंयत बाप्तिस्मा दिवन शुध्द केल्ले. थंयच्या लोकांक योहान म्हळ्यार देवाचो पूत अशें दिसतालें. ताची ही कीर्त जेजूच्या कानार पावली आनी तो ताका मेळूंक गेलो. जेजूक पळयतनाच योहानाक आत्मज्ञान जालें की, देवाचो पूत तो होच आनी तो ताका शरण गेलो. तें पळोवन जेजूक अजाप जालें आनी ताणें ताका आपूण बाप्तिस्मा घेवंक आयलां म्हूण सांगलें. सुर्वेक तो बाप्तिस्मा दिवंक तयार जालो ना. पूण अखेर जेजून ताचेकडसून शास्त्रोक्त तरेन बाप्तिस्मा घेतलो. त्या दिसासावन जेजू परमेश्वराचो उपदेश करत भोवंक लागलो.

थोड्या तेंपान ताका कांय शिष्य मेळ्ळे. तांच्या वांगडा तो देशाचे भोंवडेक गेलो. जेजू सादे बोलीभाशेंत आनी वेव्हारीक जिणेंतली देख दिवन धर्मप्रवचनां करतालो. देखूनच सामान्य लोकांचेर ताचो प्रभाव पडलो. लोकांक शिकवण दिवप आनी रोगांतल्यान मुक्त करप असो वावर तो करतालो. ताच्या चमत्कारांनी कुड्डे, भेरे पुरायपणान बरे जाले अश्यो आख्यायिका आसात. ताणें फकत तीस वर्सां आपलो वावर केलो, पूण त्या थोड्याच काळांत ताणें आपल्या भोंवतणच्या लोकांक देवाविशींचें आनी मनीसपणाविशींचें गिन्यान दिलें. आपल्या अनुयायांमदल्यान ताणें बारा शिष्य वेंचून काडले आनी तांकां प्रेषितांची पदवी दिली. तेन्नाचे परुशी आनी ज्यू पोरन्या करारांतल्या वचनांचो आनी शिकवणेचो आदार करीनासतना क्षुद्र कायदे लोकांचेर लादताले. तांणी जेजूची मोगाची आनी मनीसपणाची शिकवण उक्त्या मनान आनी समजीकायेन मानून घेतली ना. जेरुसलेम ह्या ज्यू लोकांच्या मुखेल शारांत जेन्ना जेजू आयलो तेन्ना थंयच्या लोकांनी ताका उर्बेभरीत येवकार दिलो. ताणें थंयच्या मंदिरांत वेपार करपी लोकांक धांवडावन घाले. जेजू क्रिस्तान आपले जिणेंत म्हत्वाच्या प्रसंगांवेळार जे निर्णय घेतल्यात ताचेवेल्यान ताचे विचारसरणेची तांक दिसून येता. देखीकः एके गुन्यांवकारी बायलेक ख्यास्त दिवपी सनातनी परुशी आनी ज्यू धर्मशास्त्री लोकांक ताणें सांगलें, जो कोण तिच्या पातकाखातीर तिचेर फातर मारतलो ताणें आपल्या जिवितांत कसलेंच पातक केल्लें आसूंक फावना. जेजूचो हो निर्णय आयकून तिचेर फातर मारुंक कोणूच मुखार आयलोना. उपरांत जेजू क्रिस्तान तिका अशा पातकापसून पयस रावपाचो उपदेश केलो.

ताचे शिकवणेक लागून ताचो दुस्वास करपी लोकूय बरेच आशिल्ले. तातूंत सनातनी धर्म पाळून कर्मठपणान जीयेवंक सोदपी, रोमन सत्तेआड बंड करूंक सोदपी आनी गिरेस्त लोक हांचो आस्पाव आशिल्लो. जेजू फाटल्यान लोक वतात ही गजाल तांकां मानवलीना. ते ताका मारून उडोवपाची संद सोदताले. आपल्या मुखार संकश्ट येवपाचें आसा हें जाणून पसून ताणें अपाल्या शिष्यांसयत निमाणें जेवण घेतलें. ताचो एक शिष्य जूडास हाणें ताचो घात केल्यान ताच्या दुस्मानांनी ताका धरलो आनी ताचेर खटलो चलयलो. रोमन गव्हर्नर पाँटियस पिलात हाच्या मुखार ताका उबो केलो. तेन्ना ताणें रोमन सत्तेआड बंडाचो यत्न केलो असो ताचेर आरोप दवरलो. खरें म्हळ्यार रोमन साम्राज्याक ताका काबार करपाखातीर कितेंयतरी कारण जाय आशिल्लें, देखून तांणी ताचेर असो फट आरोप केल्लो. तांणी पुराय चवकशी करीनासतना जेजूक खुर्सार मारपाची ख्यास्त फर्मायली. आपल्याक वेदना आनी दुख्ख जाता ह्या वेळार पसून जेजू आपलो छळ करप्यांखातीर प्रार्थना करतालो. उपरांत ताका एका थडग्यांत पुरलो.

हाचे उपरांत तीन दिसांनी जेजू पर्थून जितो जालो आनी ताणें आपल्या शिष्यांक दर्शन दिलें अशी आख्यायिका आसा.

ताणें तांकां आपली शिकवण आनी संदेश संवसारभर पातळावपाविशीं सांगलें. हो संदेश म्हळ्यार 'वायटाक बरेपणान जाप दिवप, एकामेकांचो मोग करप, दुस्मानाक क्षमा करप आनी त्रास दितल्यांक बरें मागप' असो आशिल्लो. तो खासा सर्गांत गेलो आनी मनशांभितर वावर करूंक आनी आपली पवित्र सभा वा इगर्ज चलोवंक ताणें आपलो आत्मो आपल्याचेर विस्वास दवरतल्यांचेर धाडलो. जेजू क्रिस्तान स्थापन केल्लो किरिस्तांव धर्म खास करून युरोप खंडांत आनी संवसारांतल्या हेर वाठारांत पातळ्ळा. संवसारांत मानपांत आयिल्ली 'इसवीसन' ही आंतरराश्ट्रीय काळगणना जेजू क्रिस्ताच्या जल्मासावन मेजप जाता.

- कों. वि. सं. मं.

जे. पी. : (जस्टिस ऑफ द पीस). शांतताय राखपाखातीर सरकारान नेमिल्लो अधिकारी. ह्या पदाची सुरवात इंग्लंडांत तेराव्या शेंकड्यांत जाली. फुडें १३६१ च्या कायद्यावरवीं दंडाधिकाऱ्याच्या हुद्याक 'जे. पी.' हें नांव दिलें आनी ताची न्यायिक सत्ता वाडली. लॉर्ड चॅन्सलर हाच्या सल्ल्यान वा लॉर्ड लेफ्टनंट वा टाउन कौन्सिल हाचे शिफारशीप्रमाण राजा जे. पी. ची नेमणूक करतालो. तांकां पगार नाशिल्लो. तशेंच विधीक्षेत्रांतली वेवसायिक गुणवत्ताय नाशिल्ली. कायद्याच्या मार्गदर्शनाखातीर आनी पुराव्याच्या नेमांखातीर ते आपल्या पगारी साहाय्यकांचेर आदारून आसताले. चवदाव्या शेंकड्याउपरांत विधीमंडळान तांची पोलीस, न्यायिक आनी प्रशासकीय कामां वाडयलीं. हाचो परिणाम असो जालो की १६ ते १८ ह्या तीन शेंकड्यांत तेच कौंटीचे प्रत्यक्षांत अधिपती जाले. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक तांचे चडशे प्रशासकीय अधिकार संविधीन वेंचिल्ल्या समित्यांक दिले. न्यायिक अधिकार मात तांचेकडेनूच उरले. गुन्यांवकारांची चवकशी, मरणाउपरांतचे विधी, तपास, लग्नविधी हांचेविशींचे अधिकारुय तांकां आसात. अमेरिकेंत हें पद वसाहतीच्या सुरवातीच्या काळासावन चालू आसा.

भारतांत ह्या पदाची सुरवात १७२६ त म्हळ्यार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळांत जाली. त्या वेळार राजाचे आज्ञेवरवीं जे. पी. ची नेमणूक जाताली. तांचेकडेन बरेच न्यायिक आनी प्रशासकीय अधिकार आसताले. १८६९ त नेमणुकीचो हो अधिकार गव्हर्नर जनरल आनी गव्हर्नर हांचेकडेन आयलो. इलाख्यांतल्या शाराभायर फकत युरोपीय जे. पी. आसचो, हो नेम १९३३ त रद्द जालो. उपरांत जे. पी. भारतीयूच आसूंक जाय, अशें कायदेशीर बंधन आयलें. जे. पी. पदावयली नेमणूक सचोटी, पात्रता आनी हेर गुणांची पारख करून जाताली. राज्य सरकारान

केल्या नेमांवरवीं ते आपल्या वाठारांत रावपी मनशाक वळखीचें प्रमाणपत्र दिवंक शकताले, तशेंच १९५५ उपरांत वळख- परेड घेवंक शकताले. तेचप्रमाण कागदपत्रां सत्यापित वा अनुप्रमाणित करपाचे अधिकार तांकां आशिल्ले. तांचे न्यायिक अधिकार मात उरूंक नाशिल्ले. १९७३ चे भारतीय फौजदारी प्रक्रिया संहितेंत जे. पी. विशींची तरतूद काडून उडयल्या. पूण हे संहितेच्या २१ व्या कलमावरवीं राज्य सरकारांक खास कार्यकारी दंडाधिकारी नेमपाचें आनी तांचीं कामां थारावन दिवपाचे अधिकार दिल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

जैन धर्म: भारतांतलो एक म्हत्वाचो धर्म. जैन हें उतर संस्कृत उतर 'जिना' वेल्यान आयलां. जिना म्हळ्यार 'आत्म्याचेर ताबो मेळोवपी' वा 'आत्म्याचेर जैत जोडपी'. 'जिना' हें उतर जैन धर्माच्या २४ म्हालगड्या धर्मीक फुडाऱ्यांक उल्लेखून वापरतात. तांचे विचार पाळपी अनुयायांक 'जैन' म्हण्टात. सादारणपणान जिनाक पूजनीय मानपी लोकांचो धर्म तो 'जैन धर्म' वा जिनान ज्या धर्माचें कथन वा उपदेश केलो तो धर्म म्हळ्यार 'जैन धर्म' अशें म्हण्टात.

जिनांनी आध्यात्मिक मुक्ततायेखातीर यत्न केलो. मनीस जिणेच्या पुर्नजल्माचे कल्पनेविशीं आध्यात्मिक तीर्थाची बांदावळ करपी, म्हूण तांकां 'तीर्थंकर' म्हण्टात.

जैन धर्माची उत्पत्ती बौध्द धर्मासावन जाली असो एक गैरसमज आसलो. सद्याच्या संशोधनावरवीं आनी जैन आनी बौध्द साहित्यांत आयिल्ल्या उल्लेखांतल्यान बौध्द धर्माआदीं जैन धर्म अस्तित्वांत आशिल्लो हें कळटा. हेर्मान याकोबी हाणें जैन आगमांचें पोरनेपण सिध्द केलां. तेचपरी जैन धर्म बौध्द धर्मापरस वेगळो आशिल्ल्याचेंय सांगलां. जैन धर्माची परंपरा निमाणो तीर्थंकर भगवान महावीरासावन सुरु जायना तर ती पयलो तीर्थंकर ऋषभदेवासावन सुरू जाता अशेंय मत ताणें मांडलें. डॉ. राधाकृष्णन हाणें लेगीत याकोबीच्या ह्या मताक तेंको दिला. ताच्या मताप्रमाण इ.स. च्या पयल्या शतमानांत ऋषभदेवाची पूजा जाताली.

यजुर्वेदांत ऋषभदेव, अजितनाथ आनी अरिष्टनेमी ह्या तीन तीर्थंकरांचो उल्लेख येता. भागवत पुराणावेल्यान ऋषभदेव हो जैन धर्माचो संस्थापक आशिल्लो, ह्या मताक फाटबळ मेळटा.

जैन पुराणांत भारत देशाचो इतिहास ताच्या भुगोलीक वर्णनावांगडा दिला. भारत हो जंबुद्विपाचे दक्षिणेंत वसला आसून ताचे उत्तरेक हिमवान पर्वत आनी मध्यभागाक विजयार्ध पर्वत आसा. गंगा आनी सिंधू ह्या दोन न्हंयांक लागून उत्तर भारताचे तीन विभाग जातात. तशेंच दक्षिण भारताचेय तीन भाग जातात. अशे रितीन भारतवर्षाचे स खंड घडल्यात. भारतवर्षाचे सुर्वेचे अवस्थेक जैनांनी 'भोगभूमी' म्हळ्या. हे पयले अवस्थेंत भारतवर्षांत हिंस्त्र सावदांनी भरिल्लीं जंगलां आशिल्लीं. मनीस आनी सावदां हांची वागपाची पध्दत एकूच आशिल्ली. आवय-बापूय भुरग्याची जापसालदारकी घेनासले. पाप-पुण्याची भावनाय कोणामदीं नासली, तशेंच धर्मसाधनाय जायनासली.

एका व्हड काळखंडाउपरांत हे भुंयेचेर संस्कृतायेची पोसवण करपी युगाचो आरंभ जालो. ह्या युगांत व्हड मोलाचो वावर करपी चवदा म्हापुरुस निर्माण जाले. हांकां कुलकर वा मनू म्हण्टात. तांणी मनशाक सुकण्या-सावदांपसून कशी राखण करप तें शिकयलें. भूंय आनी रुख हांचेविशीं मोटेपणाची भावना वाडीक लायली. ल्हान भुरग्याक सांबाळपाचें म्हत्व पटोवन दिलें. शेतकामाची कला शिकयली. वाणिज्य, शिल्प आनी हेर उद्देग निर्माण केले. चवदा कुलकारांउपरांत धर्माचो उपदेश करपी आनी स्वताच्या चारित्र्यावरवीं बरें-वायट, खरें-फट भेद शिकोवपी ६३ म्हापुरुस जल्मले. हातूंत २४ तीर्थंकर, १२ चक्रवर्ती, ९ बलभद्र, ९ वासुदेव, ९ प्रतिवासुदेव हांचो आस्पाव जाता. ह्या ६३ जाणांक 'शलाकापुरुष' म्हण्टात.

भगवान महावीर आनी जैनधर्म: भगवान महावीर हो जैनांचो चोविसावो तीर्थंकर आशिल्लो. एक व्हड युगपुरुस म्हूण ताका वळखतात. जैन धर्माच्या इतिहासांत भगवान महावीराचो वावर मोलाचो जावन आसा. ताणें उत्तर आनी उदेंत भारतांत सगळेकडेन भोंवडी करून समाजांतल्या सगळ्या थरांतल्या लोकांचेर प्रभाव घालो. त्या काळांतले विद्वान ब्राह्मण लेगीत महावीराच्या तत्त्वगिन्यान प्रभावीत जाल्ले. ताणें जे अकरा गणधर नेमिल्ले, ते सगळे ब्राह्मण आसले. त्या काळांतल्या विंगड विंगड पंथांच्या आनी उपपंथांच्या संघर्शाच्या काळांत जैन धर्माक थीरपण आनी प्रतिश्ठा मेळोवन दिवपाचें म्हान कार्य भगवान महावीरान केलें.

भगवान महावीर

जैन धर्माचो इतिहास: महावीराउपरांत ताच्या शिष्यांमदले गौतम, सुधर्मा आनी जंबूस्वामी हे तीन केवलज्ञानी जाले. तांचे उपरांत नंदिमित्र, अपराजित, गोवर्धन आनी भद्रबाहू हे पांच श्रुतकेवली जाले, निमाणो श्रुतकेवली भद्रबाहू हो मगधांत दुकळ पडिल्लो आसतना एक व्हड जैनसंघ घेवन दक्षिण देशांत गेलो. ताका लागून थंय जैन धर्माचो व्हड प्रमाणांत प्रसार जालो.

महावीराच्या काळांत भरतखंडांत १६ महाजनपदां अस्तित्वांत आसलीं. हातूंतल्या चडशा जनपदांतल्या राजपुरुषांकडेन महावीराचो संबंद आयलो. वैशाली जनपदाचो राजा 'चेटक' हो जैन श्रावक आसलो. वत्सराज उदयन नांवाच्या राजाचे बायलेन आपल्या महालांत 'चैत्यालय' बांदिल्लें. शिशुनाग वंशांतलो श्रेणिक राजा, ताचो पूत कूणिक आनी उदायी हे तिगूय महाविराचे अनुयायी जाल्ले. तांणी जैन धर्माचो प्रसार केलो. उदायी हाणें पाटलिपुत्र नगरांत जैन मंदिरां बांदलीं. मगधाचेर राज्य करपी नंद राजानूय जैनधर्माक पुराय तेंको दिलो. मौर्य काळांत जैन धर्मापरस बुध्द धर्माक चड फाटबळ मेळ्ळें आसलें तरी जैन परंपरेप्रमाण चंद्रगुप्त मौर्य हो जैन आसून भद्रबाहूचो शिष्य आसलो. संप्रती आनी दशरथ हे मौर्य कुळांतलेच राजा आसले. तांचे राजवटींत, चड करून संप्रतीचे कारकीर्दींत जैन धर्माची भरभराट जाली. संप्रतीन उत्तरेक आनी अस्तंतेक जैन धर्माखातीर प्रचारक धाडले आनी त्या वाठारांत जैन साधूंखातीर विहार बांदले.

इ.स.प. चवथ्या शतमानांत दुकळ पडिल्ल्यान मगधांतल्यान भद्रबाहूच्या फुडारपणाखाला जैन श्रमण दक्षिणेंत गेले. तो काळ दक्षिणेंत जैनं धर्मप्रवेशाचो काळ आसलो, अशें मानतात. मथुरा हांगा सांपडिल्ल्या कुशाण कालीन शिलालेखावेल्यान इ.स. पयलींच्या दोन शतमानांतले जैन धर्मीयांचे अवस्थेचेर नदर पडटा. त्या काळांत भांडागारिक, सौगंधिक, धातुशिल्पी, गोष्ठीप्रतिनिधी, वणिक, स्रौवर्णिक, गणिका आनी हेर वर्ग

जैन धर्माक लागून प्रभावीत जाल्ले. मथुरेंत सांपडिल्ले पोरने अवशेश आनी वस्तींवेल्यान इ.स.प. कांय शतमानांसावन इ.स. च्या धाव्या शतमानामेरेन, मथुरा हें जैन धर्माचें व्हड केंद्र आसलें.

महाराष्ट्र आनी कर्नाटकांत सांपडिल्या पोरन्या मंदिरांवयल्यान आनी शिलालेखांवयल्यान ह्या वाठारांत जैन धर्माक मेळिल्लो लोकाश्रय तशेंच राजाश्रय मतींत येता. इ.स. दुसऱ्या शतमानासावन गंगवंशीय राजे दक्षिणेंत राज्य करताले. जैन धर्माचो हो 'भांगराकाळ' अशें मानतात. ह्या काळांत समंतभद्र, पूज्यपाद आनी अंकलकदेवान दक्षिणेंत जैन धर्माचो प्रसार केलो. गंगराज चवथे राछमल्ल हाचो सेनापती चामुंडरायान नेमिनाथाचें देवूळ आनी गोमटेश्वराच्या पुतळ्याची थापणूक केली. राश्ट्रकूट राजवंशांतलो पयलो अमोघवर्ष हाणें आदिपुराणकर्तो, आचार्य जिनसेन हाचें शिष्यत्व आपणायिल्लें. चालूक्य वंशांतल्या राजांनीय जैन धर्माची उदरगत् घडोवपाक हातभार लायलो. चक्रधरस्वामीच्या विचार विश्वाचेर जैन धर्माचो प्रभाव दिसता. महानुभाव पंथाच्या आचार-विचारांचें जैन धर्माकडेन लागींचें नातें आसा. भद्रबाहू नांव धारण केल्ल्या एका विद्वान ब्राह्मणान आपल्या अनुयायांसयत जैन धर्माची दीक्षा घेवन इ.स. ११०५ मेरेन दक्षिणेंत जैन धर्माचो प्रसार केलो.

इ.स. इकराव्या शतमानासावन भारताक मुसलमानी लोकांच्या घुरयांक तोंड दिवचें पडलें, जाका लागून भारताची धर्मीक, समाजीक आनी राजकी जीण विस्कटून पडली. अशा संघर्शाच्या काळांत जायत्या जैन आचार्यांनी कडव्या मुसलमानांचेर प्रभाव घालून आपलो धर्म तिगोवन दवरलो. जैन गुरुंची तपस्या आनी विद्वत्ता, ह्या गुणांचो प्रभाव पडिल्ल्यांमदीं महंमद घोरी, अलाउद्दीन खिलजी, फिरोज तुघलख, अकबर आनी जहांगीर ह्या मुसलमान बादशहांचो आस्पाव जाता.

ह्या उपरांतच्या काळखंडांत जैन धर्माक दक्षिणेंत देंवती कळा लागली आनी जैन धर्मीयां मजगतीं जायते पंथ, उपपंथ, जाती, पोटजाती निर्माण जाल्यो.

दिगंबर आनी श्वेताबंर हे जैन धर्मांतले दोन मुखेल पंथ आसात. ज्या पंथाचे अनुयायी आंगाक वस्त्रां घालीनात, नग्नतेचो पुरस्कार करतात तशेंच महावीराचो मूळ आचार मानतात, तांकां 'दिगंबर' म्हण्टात. जो पंथ आंगाक वस्त्रां घालता आनी आंगाक वस्त्रां घालपाचें समर्थन करता, ताका 'श्वेतांबर' म्हळ्यार धवें वस्त्र धारण करपी म्हण्टात. दिगंबर संप्रदायाचे साधू नग्न रावतात आनी जीवजंतूंच्या निराकरणाखातीर आनी उदकाखातीर कमंडलू धारण करतात. दिसांतल्यान एक फावट उब्यांनी करपात्रांत जेवण करतात.

श्वेतांबरांत जल्म, दीक्षा, लग्न आनी हेर प्रसंगांवेळार ब्राह्मणाक पुरोयत म्हूण आपयतात. हेर धर्मीक विधीय ब्राह्मणाकडल्यान करतात. कांय घराण्यांनी कुलपुरोयत ब्राह्मणूच आसता. दिगंबर जैन मात आपल्याभितरल्या पुरोयताकूच आपयतात. महाराष्ट्र आनी दक्षिण भारत हांगाच्या दिगंबरांमदल्यो सैटवाल, वैश्य, क्षत्रिय, चतुर्थ, पंचम, बोगार, उपाध्याय, हुम्मड ह्यो जाती गळ्यांत जानवें घालतात.

श्वेतांबर हे संवत्सरीच्या उपासाक म्हत्व दितात तर दिगंबर अनंत चर्तुदशीचो उपास म्हत्वाचो मानतात.

श्रमणसंस्कृताय: वैदिक साहित्याच्या आदारावेल्यान, वैदिक काळासावन दोन संस्कृतायो अस्तित्वांत आशिल्ल्याचें स्पश्ट जाता, एक यज्ञयागाचेर आदारिल्ली ब्राह्मणी संस्कृताय आनी दुसरी अहिंसेचेर आदारिल्ली श्रमणसंस्कृताय. ही संस्कृताय इंद्रियनिग्रह, परिग्रहत्याग, आत्मशुध्दी आनी अहिंसा ह्या गजालींक म्हत्व दिता. अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य आनी परिग्रहत्याग हीं व्रतां तातूंत मुखेल मानल्यांत. जैन हे श्रमणसंस्कृतायेचे अनुयायी आसले.

उपासना: नाम, स्थापणूक, द्रव्य आनी भाव हे जैनांचे उपासनेचे चार प्रकार आसात. तीर्थंकरांचो नामजप करप ही नामपूजा, तीर्थंकरांच्या प्रतिमेची स्थापणूक करप ही स्थापणूकपूजा, तीर्थंकर पदाच्या प्राप्तीचे वाटेर आशिल्ल्या साधुंची पूजा करप ही द्रव्यपूजा, तीर्थंकर आसतना ताचे समकालीन आशिल्ले लोक ताचेविशीं जो आदरभाव परगटायताले तो आपणेंय परगटावप, हाका भावपूजा म्हण्टात. हे चारुय प्रकार सद्या प्रचलीत आसात.

दिगंबर आनी श्वेतांबर हांच्या मुर्तीनी आनी मुर्तिपुजेंतूय थोडो भेद आसता. दिगंबर मूर्ती सजयनात तर श्वेतांबर ती वस्त्र अलंकारांनी सजयतात. दिगंबर जैन मुर्तीक खूब उदक घालून न्हाणयतात, तर श्वेतांबर मुर्तीचेर थोडें उदक उडोवन फुलां घालतात. दिगंबरांक पूजा करपाक रात-दिसाचें बंधन लागना तर श्वेतांबर हिंसेच्या भयान रातचो दिवो लेगीत लायनात. जैनांच्यो तीन प्रकारच्यो देवता आसात. तांकां प्रासाददेवता, संप्रदायदेवता, कुलदेवता म्हण्टात. पीठेपपीठ, व्होंवऱ्यो, भूंय आनी प्रासाद ह्या सुवातींनी प्रासाद देवताची थापणूक केल्ली आसता. त्यो कांयकडेन स्वयंभू तर कांय कडेन मनशान घडयिल्ल्यो आसतात. अंबा, सरस्वती, त्रिपुरा, तारा ह्यो संप्रदाय देवता आसून चंडी, चामुंडा कष्टेश्वरी ह्यो कुलदेवता आसात. चवसश्ट योगिनींसारक्या तांत्रिक देवतांकूय जैन देवता मंडळांत सुवात आसा.

पंचपरमेष्ठी: मोक्षमार्ग आपणावपी साधकाचे ताचे उदरगतीक आनी पदाक अनुसरुन पांच प्रकार केल्यात. हे पांचूय प्रकारचे साधक संवसारी जीवांक मार्गदर्शक आनी आदर्शभूत आशिल्ल्यान तांकां जैन धर्मांत 'पंचपरमेश्ठी' म्हण्टात. साधू, उपाध्याय, आचार्य, अर्हत् आनी सिध्द हे पंचपरमेश्ठी जावन आसात. साधू, भिक्षू, तपस्वी, मुनी, श्रमण हांचो अर्थ जरी वेगवेगळो आसलो तरी तांचो उपेग समानार्थान करतात. संघांत रावन साधू शिकप घेता. उपाध्याय हो स्वता शिकता आनी शिकयता. आचार्य हे संघाचे मुखेल आसतात. ते नव्या साधूक दीक्षा दितात आनी संघाचें नियमन करतात. विद्वान आनी जाण्ट्या साधूंकच आचार्यपद फाव जाता. अर्हत् हे केवलज्ञानी आनी सर्वज्ञ आसतात. सिध्द मुक्तीक पाविल्ले कृतकृत्य आसतात. पंचपरमेश्ठीच्या नांवाचें चिंतन पुण्यकारण समजतात.

जैनांचो निरीश्वरवाद: सृश्ट ही कोणेच घडोवंक ना आनी तिचो नाशूय कोण करीना. दरेका जीवाक ताच्या कर्मासारकें फळ मेळटा, अशी जैन धर्माची विचारसरणी आसा. जैन धर्म सृष्टिकर्तो ईश्वर मानिना, पूण पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक आनी बंध-मोक्ष मानता आनी मोक्ष प्राप्तीखातीर इंद्रियनिग्रह, व्रताचरण, ध्यान धारणा आनी हेर गजाली आग्रहान आचरणांत हाडपाक सांगता. कर्माचो नाश करून केवलगिन्यानप्राप्ती आनी मोक्षप्राप्ती करून घेतिल्लो दरेक जीव 'परमात्मा'च आसा. तो आदर्श आनी पूज्य आशिल्ल्यान जैन ताका 'ईश्वर' मानतात. ताच्या गुणांची प्राप्ती जावपाखातीर ताका आदर्श म्हूण मुखार दवरून ताची पूजा अर्चा आनी भक्ती करप जैन धर्माक मान्य आसा.

कर्मवाद: भारतांत चार्वाक आनी लोकायत दर्शनांखेरीज सगळ्या दर्शनांनी कर्मवादाचो पुरस्कार केला. आपलें सुखदुख्ख आपल्या कर्माचें फळ आसा, हें चडशा जाणांक पटता. ईश्वर लेगीत कर्मासारकेंच फळ दिता, अशें ईश्वरवादी सांगतात. जगांत जें वायट आसा, घाण आसा, पाप आसा, दुश्ट आसा ताची जापसालदारकी ईश्वराचेर न्हय तर कोणाचेर? जगांतले विशमतेचो खुलासो कसो करप? ह्या प्रस्नांची जाप कर्मवाद दिता म्हूण तो लोकांच्या मनांत चड ठसला. जैन कर्मवाद आपल्या कर्माची जापसालदारकी व्यक्तीचेर घालता. थंय सृष्टीकर्त्या ईश्वराक मात लेगीत सुवात ना. महाबंध नांवाचो ४०,००० श्लोकांचो पूर्विल्लो ग्रंथ फकत कर्मबंधाविशीं सांगता. कर्मसिध्दान्त ही जैन धर्माची बुन्याद आसा.

अहिंसामूलक धर्म: कर्मनाशाखेरीज मुक्ती ना म्हूण जैनांनी कर्मनाश करपाचे नदरेन 'नीत' म्हत्वाची मानली. गृहस्थधर्म आनी साधुधर्म हे ते नीतीचे दोन भाग आसात. हे दोनूय धर्म एकेच दिकेक वतात. गृहस्थधर्म हें साधुधर्माचें शांत रुप आसा. साधूक सगळ्या तरांच्या हिंसेसावन पयस रावचें पडटा, तर गृहस्थाक सादारणपणान हिंसेचो त्याग करचो पडटा.

गृहस्थ आपल्या कुटुंबाच्या रखणेखातीर वा पोट भरपाखातीर हातांत शस्त्र धरपाक शकता, तशेंच तो कसलोय उद्देगधंदोय करूंक शकता. साधू कसलेच परिस्थितीत असत्य उलोवंक शकना पूण संवसारी मनीस सत्य उलयतना काळ वेळ आनी परिस्थितीचो विचार करूंक शकता. अचौर्यव्रत करपी साधूक कसलीय वस्त दिल्याबगर घेवप शक्य जायना. गृहस्थी मनीस चोरी करपाक शकना, पूण इश्टाच्या घरांतली स्वताची वस्त तो ताका विचारिनासतना हाडपाक शकता. साधूक कडक रितीन ब्रह्मचर्याक पाळो दिवन रावचें पडटा. पूण गृहस्थ हे विशीं 'स्वदारसंतोष' हें व्रत पाळटा. साधूक घरदार, सामान, नोकरी, जमीन आनी हेर गजाली लागीं करूंक मेळनात वा तो तांची इत्साय करूंक शकना. गृहस्थाक एका पांवड्यामेरेन ह्यो वस्तू आपणावन ह्या गजालींसावन फायदो मेळोवं येता. लोभ वा स्वार्थ हाचो त्याग हो अपरिग्रिहांतलो म्हत्वाचो भाग आसा. लोभाचो त्याग, सूर्य अस्तमल्याउपरांत जेवनासतना रावप, उदक गाळून पिवप, सोरो पिवप ना, गोड उलोवप, जीवजंतू तोंडांत वचचे न्हय म्हूण तोंडार पट्टी बांदप ह्यो गजाली अहिंसेंत आस्पावतात. साधूच्या वा गृहस्थाच्या सगळ्या नेमांचो विचार केल्यार त्या जाग्यार वेगवेगळ्या रुपांनी 'अहिंसा' सांगिल्ली दिश्टी पडटा.

जैन धर्म आनी बौध्द धर्म ह्या दोनूय धर्मांमजगतीं जायतीं साम्यस्थळां दिश्टी पडटात. दोनूय धर्मांचे प्रवर्तक मगध देशांतले क्षत्रिय आसले. दोगांकूय जिन, अर्हत्, बुध्द, सुगत, तथागत आनी हेर भौमानादीक नांवांनी पाचारतात. दोनूय धर्मांचे अनुयायी आपल्या म्हालगड्यांक 'देव' मानतात आनी त्या देवांच्यो मुर्ती मंदिरांत स्थापन करून तांची पूजा करतात. चैत्य आनी स्तूप उबारून तातूंत तांच्या मुर्तींची थापणूक करतात. जैन चोवीस तीर्थंकर आसात, अशें मानतात तर बौध्द पंचवीस बुध्द जावन गेले, अशें समजतात. अहिंसा, परमधर्म, यज्ञखंडन, वेदप्रामाण्य, मोक्षमार्गांत जातिसंस्था मानप ना, कर्मसिध्दान्त, भिक्षुसंघ, लोकभाशेंत उपदेश, सगळ्या मनशांक मोक्षाचो अधिकार ह्यो गजाली दोनूय धर्मांनी सारक्यो आसात. बौध्द आनी जैनांची संवसार, जग, कल्प हेविशींची कल्पना एकसारकी आसा.

जैन आनी बौध्द धर्मांतल्या कांय मुखेल तत्त्वांत म्हत्वाचो फरक आसा. बौध्दाची पंचस्कंधांची कल्पना जैन कल्पनेपरस वेगळी आसा. जैन पृथ्वीकाय, अप्काय, तेजकाय, वायुकाय आनी वनस्पतिकाय अशे पांच प्रकारचे स्थावर जीव मानतात. बौध्दांभितर अशी कल्पना ना. मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान आनी केवलज्ञान हे ज्ञानप्रकारूय बौध्दांत नात. बौध्दांची 'निर्वाण' आनी जैनांची 'मुक्ती' ह्यो कल्पनाय वेगळ्यो आसात.

जैन धर्म हिंदूंच्या वेद-वेदांगाचे कल्पनेक तशेंच देवाच्या अस्तित्वाक मानिना.

जैन धर्मांतली 'अशातना'ची कल्पना मुस्लीम धर्माचो ह्या धर्माचेर पडिल्लो प्रभाव दाखयता. मुस्लीमाचो दुसरो प्रभाव श्वेतांबरा लोणकासाहाचेर दिसता, जातूंत प्रतिमेच्या पुजनाक कसलोच धर्मशास्त्राचो आदार ना. अकबराच्या दरबाराचेर आशिल्लो जैन धर्माचो प्रभाव जैन इतिहासांतली म्हत्वाची घडणूक जावन आसा. अकबरान जैन धर्मीक थळांलागीं (गिरनार दोंगुल्ल्यो, शत्रुंजय, अबू, राजगीर आनी प्रशांत दोंगुल्ल्यो) जनावरांची हत्या करपाचेर बंदी घाल्ली. जैन चित्रकला धरून भारतीय चित्रकलेचेर मुस्लीमांचो प्रभाव पडला.

जैनांचें धर्मीक साहित्यः जैनांचें मूळ साहित्य प्राकृत भाशेंत आसा. महावीरान आपल्या धर्माचो उपदेस प्राकृत आनी अर्धमागधी ह्या लोकभाशांतल्यान केला. श्वेतांबर जैनांचे ४५ आगमग्रंथ अर्धमागधी भाशेंत आसात. दिगंबर पंथाचे आगमग्रंथ 'प्राकृत शौरसेनी' प्राकृत भाशेंत आसात. आचार्य उमास्वातीन बरयिल्लो 'तत्त्वार्थाधिगमसूत्र' हो जैनांचो आद्य संस्कृत ग्रंथ जावन आसा. आठव्या शतमानांत आचार्य हरिभद्रसूरीन संस्कृतांत टिका बरोवन एक नवी परंपरा सुरू केली. जिनसेन आनी गुणभद्र ह्या दिगंबर आचार्यांनी 'महापुराण' संस्कृतांत बरयलें. संस्कृत, प्राकृत आनी अपभ्रंश भाशेंत जैनांनी व्हड प्रमाणांत कथा-साहित्याची निर्मणी केल्या. तशेंच आपल्या लौकिक आनी नैतीक ग्रंथनिर्मणीखातीर जैनांनी तमिळ आनी कन्नड ह्या भाशांचोय उपेग केला.

१९०१ वर्साच्या जनगणनेप्रमाण, भारतांत जैनधर्मीयांची संख्या १३,३४,१४० आसली. १९८१ वर्सा ती ३२,०६,०३८ चेर पावली. जैन धर्मीयांची समाजांतली चलणूक, तांचे सण आनी परबो, हिंदूवरींच आसात. पूण वैयक्तिक धर्माचरणाविशीं सगळे नेम ते सारके पाळटात. गणपती, सत्यनारायण, दत्त आनी हेर हिंदू देवांक ते भजतात. तांच्या जल्म-लग्नांविशींच्या संस्कारांचें पुरेयतपण हिंदू ब्राह्मणांकडल्यानूच करतात. जैन मंदिरांतूय चडशे फावट ब्राह्मण पुजारी (भोजक) आसतात. वेपार, विद्या ह्या गजालींच्या निमतान जैन मनीस ज्या प्रांतात वता, त्या प्रांताच्यो रिती आनी सभावगुण हांकां पाळो दिता. गिन्यान मेळोवपाची आस, खरें उलोवप, दान, शील, सद्‌भाव ह्या गजालींचेर जैनांचो भार आशिल्ल्यान तांचेमदीं साक्षरतेचें प्रमाण चड आसा.

जैनांनी आपलें खाशेलपण तिगोवन भारतीय समाजाचेर घाल्लो प्रभाव उल्लेख करपासारको आसा.

जैन धर्माचो प्रसार म्हैसूर आनी कर्नाटकांतल्या घाटावांगडा उत्तर आनी दक्षिण कॅनरा जिल्ह्यांत तशेंच कोकणातूय जाल्लो. गोंयांत कोठंबी, बांदोडे वावरांत जैन 'बस्ती' म्हळ्यार वसाहती आसल्यो. कांय जैन मुर्ती शिरदोन हांगाय सापडल्यात.

पूरक नोंदः महावीर, भगवान

- कों. वि. सं. मं.

जोंधळोः

जोंधळोः (मराठी-जोंधळा, ज्वारी; हिंदी-जवार; गुजराती-जुवार; कन्नड-जोळा; तमिळ-चोलम; तेलगू- जोन्ना; संस्कृत- दीर्घमाला, यावनाल; इंग्लीश- ग्रेट मिलेट, ग्रेन सोर्घम; लॅटीन- सोर्घम व्हलोर, कूळ-ग्रॅमिनी).

फुलांच्या तुऱ्यावेल्यान ह्या पिकाच्यो बायकलर, गिनीया, कावडेटम काफीर आनी डूरा अश्यो जाती आसतात. खूब वर्सांपसून चलत आयिल्ल्या 'सोर्घम व्हलोर' ह्या नांवाचें आतां 'सोघर्म बायकलर' हें नांव जालां.

एक वर्सभर ह्या झाडाची उंचाय ३ ते ४.७ मी. आसता. ताच्या कांडाची दाटसाण १.५ सेंमी. आसता. जोंधळ्याच्या झाडाक फांटे येनात, पूण रोंप हुमटून जमनीर पडल्यार कोंबाकडल्यान फांटो येवंक शकता. ह्या झाडाक लांब पानां आसतात आनी तांचेर समांतर शिरो आसतात. कांडार पानां गुठलायिल्ल्यावरी आसतात आनी एकामेकां सामकार उरफाटे दिकेन आसतात.

जोंधळ्याचीं फुलां एका तुऱ्याचेर धरिल्लीं आसतात. तुऱ्याच्या देंवार फुलांची मांडावळ जोडयेन आसता. तातूंतल्या एका फुलाक देंठ आसता आनी एका फुलाक नासता. देंठ नाशिल्ल्या फुलापसून बीं तयार जाता. जोंधळ्याचें बीं वाटकुळें आसून सकयलेवटेन ताका तोंक आसता. ताचो कोर जोंधळ्याचे जातीप्रमाण धवो, गुलाबी, हळडुवो वा पुडीकोराचो आसता.

जोंधळ्याचो उगम पूर्व, मध्य आफ्रिकेच्या देशांतल्यान जालो. चड करून तो इथीओपिया वा सुदान ह्या राज्यांनी जावंये. भारतांत जोंधळो अरेबिया ह्या राज्यांतल्यान इ.स. १५०० वर्सा पावलो, असो अदमास आसा.

पिकावळीचो वाठारः संवसारांत वट्ट ५१० लाख हेक्टर सुवातींत जोंधळो पिकयतात. ताचेपसून वर्सुकी सुमार ६७३ लाख टन उत्पादन मेळटा. संवसारांत जोंधळ्याखाल आशिल्ल्या वाठारांत भारताचो पयलो क्रमांक लागता. पूण उत्पादनांत मात दुसरो क्रमांक लागता. अमेरिकेंत संवसारांत सगळ्यांत चड जोंधळो पिकता. जगांतले हेर जोंधळो पिकोवपी देश म्हळ्यार चीन, नायजेरिया, आर्जेन्टिना, सुदान. अमेरिकेंत सरासरी ३,९४७ किग्रॅ. जोंधळो दर हेक्टरी पिकयतात.

भारतांत ही सरासरी दर हेक्टराक ७१७ किग्रॅ. जावन आसा.

भारतांत जोंधळो १६१ लाख हेक्टर जमनीर पिकयतात आनी ताचें वर्सुकी उत्पन्न ११६ मॅ. टन जावन आसा. महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, गुजरात तमिळनाडू, उत्तर प्रदेश, राजस्थान ह्या राज्यांनी जोंधळो पिकता. गोंयांत खूब उण्या प्रमाणांत, एक प्रयोग वा गोरवांक खावड म्हूण कांय वाठारांनी जोंधळो पिकयतात.

प्रकार/जाती: संवसारांत जोंधळ्याच्यो वट्ट १५ जाती पळोवंक मेळटात, पूण भारतांत फकत दोन जातींचो वापर जाता. एक गांवठी जोंधळो आनी दुसरो संकरीत जोंधळो. गांवठी जोंधळ्याचें रोंप लांब आसता आनी तें कमी उत्पादन दिता. पूण संकरीत जोंधळो मोटवो आसता आनी उत्पन्न बरें येता. जोंधळ्याच्यो मुखेल संकरीत जाती म्हळ्यार सी. एच्. एच्. १, २, ३, ४, ५, ६, ९ आनी सी. एस्. व्ही. १, २, ३, ४, ५, ६, ७.

रोवप आनी वाडोवप: जोंधळ्याचें बीं रोवचेपयलीं जमीन बरी कसून घेतात. बियांक, रोवचेपयलीं 'थायरम' वा 'अॅग्रोसान' हें वखद लायतात. दरेके हेक्टर सुवातेक १२ तें १५ किग्रॅ. बीं लागत. रोंप रोयतना दोन वळींतलें अंतर ४५ सेंमी. आनी दोन रोंपांतलें अंतर १२ सेंमी. आसूंक फाव. बीं रोयतना ३-४ सेंमी. खोलायेन लावचें, पूण ५ सेंमी. भितर वचचें न्हय, हाची जतनाय घेवची पडटा.

जोंधळ्याची पिकावळ जून-जुलय, वांयगणो हंगाम सप्टेंबर, ऑक्टोबर आनी गिमांत जानेवारी-फेब्रुवारी ह्या म्हयन्यांत करतात. ह्या पिकाक दर हेक्टराक १० ते १५ टन शेणाचें सारें, १०० ते १२० किग्रॅ. नायट्रोजन, ५० किग्रॅ. स्फुरद आनी ४० किग्रॅ. पालाश दिवचें पडटा. हातूंतलें स्फुरद, पालाश आनी अर्दे नायट्रोजन जमीन तयार करता आसतना घालतात. हीं सारीं बियांपसून ३-५ सेंमी. पयस आनी ३-५ सेंमी. खोल, 'फर्टिलायझर कम सीड ड्रिल' ह्या यंत्रान दितात. पीक २०-२५ दिसांचें जातकच, उरिल्लें नायट्रोजन घालून जोंधळ्याच्या पिकाक पावसाच्या उदकार पिकयतात; पावस उण्या प्रमाणांत आसल्यार उदक दिवपाची तजवीज आसूंक फाव. पूण ह्या पिकाक चड उदक मानवना.

पीक फुलार येता तेन्ना आनी दाणे तयार जातात तेन्ना, अशें दोनदां उदक दिवप म्हत्वाचें आसता. ह्या पिकाक नडणी करप खूब गरजेचें आसता. नडणेआड 'एट्राझीन' हें वखद मारतात.

उत्पन्न/पीक: जोंधळ्याचें पीक १०० ते ११५ दिसांनी तयार जाता. जेन्ना बीं घट्ट जाता आनी तातूंत २५% उदक आसता, तेन्ना बीं तयार जालां अशें समजुचें. कापणी करता आसतना एक तर झाड मुळापसून हुमटीतात वा झाडाची तेंगशी (कणस) कापून घेतात. हीं कणसां बैलाच्या पांयांपोंदा वा बडयांनी मळून घेतात. उपरांत तीं वतांत सुकोवन सांठेवन दवरतात.

जोंधळ्यांचे संकरीत जातीपसून दर हेक्टरी ५० ते ५५ क्विंटल जोंधळो मेळपाक शकता. ते भायर १००-१२५ क्विंटल सुकी पालय, शिंपण केल्ल्या पिकापसून मेळूंक शकता. ह्याच पिकापसून पावसांत २५ ते ३० क्विंटल जोंधळो आनी ४०-१०० क्विंटल पालय मेळूंक शकता.

उपेग: जोंधळ्याचें पीठ करून ताचेपसून भाकरी वा चपाती करतात. मक्यासारको फुलोवन ताचेपसून ल्हायो करतात. हालीं महाराष्ट्र राज्य सरकारान जोंधळ्यापसून बिस्कीट, केक सारके तरेकवार जिन्नस करपाचें काम हातांत घेतलां. गोरवां, कुकडां, दुकरां हे सारके मोनजातीचे खावडीखातीर जोंधळ्याचो बेसबरो उपेग जाता. तेभायर जोंधळ्यांचीं पानां आनी झाडां हांचो वापर, मोनजातीची मुखेल खावड म्हूण जाता. जोंधळ्यापसून उद्येगीक नदरेन उपेगी पडपी आल्कोल, पेपर, स्टार्च अशे तरेकवार पदार्थ तयार करतात.

रोग आनी उपाय: जोंधळ्याक जायत्या तरांचे रोग लागतात आनी पिकाचें लुकसाण जाता. तातूंतले कांय रोग, तांचीं मुखेल लक्षणां आनी उपाय अशे:

रोग	मुखेल लक्षणां	उपाय
१. बीं कुसप	बीं किल्लून येवप ना वा ल्हान रोंप करपून मरप.	बीं रोवचे पयलीं दरेका किलोक २.५ ग्रॉम हे प्रमाण 'अॅग्रोसान' हें वखद चोळप.
२. डावनी मिल्डू	पानांचे सकले वटेन धवो चितो जावप, वयलेवटेन हळडुवे दाग पडप आनी झाड सुकप.	१. बियांक वखद चोळप २. पिकाचेर 'झायनेब' वा 'मेनेब' हीं वखदां मारप ३. सुदारीत जाती लावप.
३. रस्ट	पानार तांबशे हळडुवे दाग दिसप.	१. सी. एस्. एच्. १, २ ह्यो जाती वापरप. २. डायीथेन झेड- ५ हें वखद ०.२% मारप.
४. एन्थ्रेकनोज	ल्हान रोंप वा झाडार तांबशा, जांभळ्या कोराचे दाग दिसप आनी झाड करपप.	,, ,,
५. लीफ ब्लाइट	पानांचेर जाळयेभशेन खतां पडप.	,, ,,
६. रोनेट लीफस्पॉट	वाटकुळे दाग पडून पानां इबाडप.	,, ,,

जोंधळ्याक 'शूट फ्लाय' ही कीड लागता. ही कीड रोंप्यांभितर वचून कोंब खावन उडयता. ताका लागून झाडांक फूल वा फळ धरना. तिका आळाबंदा हाडपाक रोंपाभोंवतणी 'थायमेट' हें वखद घालप वा ०.०२५% मेटासीस्टोकस हें वखद पिकाचेर मारतात. 'स्टेम बोरर' आनी 'पींक बोरर' ह्यो किडी जोंधळ्याच्या कांडाक लागतात आनी भितल्लो गबो खातात. हाका आळाबंदा हाडपाक ०.१ % 'थायोडान' वा ०.२% 'कार्बोरील' हें वखद मारतात. रोंपा भोंवतणी 'थायमेट' हें वखद घालचें. 'सोरगम मीज' (Sorghum Midge) ही कीड फुलांनी तांतयां घालता आनी कीड भायर सरतकच ती ovary खावन उडयता. हाका लागून फळ धरप शक्य जायना. तिका आळाबंदा हाडपाक पिकाचेर २५ किग्रॅ. कार्बोरीक वा मालाथियोन पिठो मारतात.

हे भायर पानां कवळपी कीड आनी कुसांकीड लागल्यार, तीं पानां कातरून उडयतात वा ताचेर फोलीडोल, कार्बोरीक, मालाथियोन हीं वखदां मारतात.

- एच्. आर. प्रभुदेसाय

जोगती - जोगतीण: यल्लमा देवतेक आंगवण करतकच जर घराब्यांत चलो जल्माक येत तर जोगती जाता आनी चली जल्माक आयल्यार जोगतीण जाता. कांय जाणां आपूण जावन जोगती-जोगतीण जातात.

यल्लमा देवतेक मानपी खूब लोक महाराष्ट्र आनी कर्नाटकांत आसून ते मराठी वा कन्नड भाशेंत आपले वेव्हार करतात.

जोगती वा जोगतीण जावपाचें आसल्यार यल्लमा देवतेच्या जाग्यार वचून फुडले तरेन विधी करतात: विधीवरवीं माळ, कुरपणो आनी शिक्को धारण करचो पडटा. गळ्यांत मोतयांची वा कवड्यांची माळ घालतात. तकलेर देवीची मूर्त आशिल्लो कुरपणो घेतात आनी कपलाक हळद आनी बिबूत सारयतात.

जोगती वा जोगतीण चोम्यांनी वा एकले-एकसुरे भीक मागतात.

कांय जोगती बायलेचो भेस करतात, माथ्यार देवीचो सजयिल्लो कुरपणो दवरतात आनी भोंवतात. हातूंतलो मुखेल जोगती तुणतुणें वाजयत भक्तिगीत गायता आनी हेर वांगडी ताका टाळ-तुणतुणें वाजयत साथ दितात.

यल्लमा देवतेच्या दुसऱ्या रुपाक म्हळ्यार रेणुकेक भजपी वर्गाक गोंधळी म्हण्टात. यल्लमा देवतेच्या मूळ रुपांची पूजा जोगती-जोगतीण वर्गान सांबाळून दवल्ल्या.

यल्लमा वा यमाई देवतेचें मुखेल ठाणें बेळगांव जिल्ह्यांतल्या 'सौदत्ती' गांवांत आसा. महाराष्ट्रांतूय विंगड विंगड वाठारांत हे देवतेचीं देवळां आसात.

जोगत्याक आपले मूळ जातींतले चलयेकडेन लग्न जावपाक मेळटा, पूण जोगतीणीक जल्मभर आंकवार रावचें पडटा.

जोगती-जोगतीणीचीं पदां जशीं मराठी भाशेंत आसात, तशीं कन्नड भाशेंतूय आसात. हातूंत यल्लमाचें म्हळ्यार रेणूकेचें लोककथात्मक चरित्र आसता. रेणूका वा यल्लमाच्या कथागीतांत एक खास गजाल नदरेंत भरता; ती म्हळ्यार- यल्लमाच्या कथागीतांत जशी रेणुकेची याद केल्ली दिश्टी पडटा, तेचपरी गोंधळ्यांच्या कथागीतांत यल्लमाची याद केल्ली दिश्टी पडटा.

जोगती- जोगतीणीच्या वर्गाचें एक भक्ती-गीत अशें आसाः

चला जाऊं रेणुकेच्या भेटी।
मारुं तिच्या चरणांशी मिठी।।
यात्रा भरली फार मोठी
गंध लिंबांची झाली दाटी।।
येलू तुझी महिमा फार मोठी।
चला घेऊ भंडारखाटी।।
रेणुकाची भरू ओटी।
शालू नेसली जरीकांठी।।
कोळेगांव बांगेच्या कांठी।
परसू चौंडक्याची निराळी घाटी ।।
चौमुलखीं वाजली घाटी।।

- कों. वि. सं. मं.

जोगवा: महाराष्ट्रांतले देवीचे भजक गळ्यांत कवड्यांची माळ, कपलाक हळद आनी हातांत कुरपणो घेवन देवतेच्या नांवान जी भीक मागतात, ताका 'जोगवा' अशें म्हण्टात.

रोग-पिडांपसून मुक्त जावपाक, मनांतलें काम सिध्दीक वचपाक जोगवा मागतात. कांय लोक आंगवण पावोवपाच्या हेतान, मंगळाराक, सुक्राराक वा नवरात्रांत जोगवा मागतात. ज्या घरांत देवीचो कुळधर्म आसता, तांकां कुळधर्माचो एक भाग म्हूण जोगवा मागचो पडटा. आंगवणीक लागून जे जोगवा मागतात, तातूंत बायलांचो आंकडो चड आसता. संत एकनाथ महाराजान ह्या जोगव्याचेर एक भारूड रचलां. तातूंत जोगवा मागप्याच्या विधीचें स्वरुप आनी तें मागपाफाटलो हेत अप्रत्यक्षपणान उक्तो जाला. हें भारुड अशें आसाः

अनादि निर्गुण प्रगटली भवानी।
मोहमहिषासुर मर्दनालागुनी ।।
त्रिविध तापांची कराया झाडणी ।
भक्तांलागुनी पावसी निर्वाणीं ।
आईचा जोगवा जोगवा मागेन ।
द्वैत सारुनी माळ मी घालीन ।।
हातीं बोधाचा झेंडा घेईन ।
भेदरहित वारीसी जाईन ।।
नवविध भक्तीच्या करीन नवरात्रा ।
करून पीटीं मागेन ज्ञानपुत्रा ।।

- कों. वि. सं. मं.

जोगूल: विजेचो लखलखाट. खिणयाळो उच्च विद्युत् प्रवाह आशिल्लें आनी जायते किमी. लांब मार्ग आशिल्लें विद्युत् विसर्जन (electric discharge), अशी जोगलाची व्याख्या करतात. वातावरणांतल्या कांय भागांत फावसो विद्युत् भार निर्माण जावन ताका लागून तयार जाल्या विद्युत् क्षेत्राक लागून हवेचें विद्युत् विभंजन (electric breakdown) जाता आनी जोगलावणी जाता.

जोगूल निर्माण जावपाचो सादारण उगम म्हळ्यार गर्जन-कूप (cumulonimb cloud). बर्फाच्या वा रेंवेच्या वादळांत तशेंच उद्रेकावस्थेंत (eriuption) आशिल्ल्या ज्वालामुखीच्या वयल्या भागांतल्या कुपांत जोगलावणी जाता. कुपविरयत आनी नितळ वातावरणांतूय जोगूल घडून आयिल्ल्याचे उल्लेख आसात. प्रयोगशाळेंतूय २० लाख व्होल्टचो विद्युत् वर्चोभेद (electric potential difference) निर्माण करून जोगूल घडोवन हाडपांत येस आयलां. जोगलाचो लखलखाट आनी गडगड वातावरणाच्या खाशेले परिस्थितीक लागून निर्माण जाता. लखलखाटावांगडा सदांच गडगड जाताच, अशें ना.

जोगलाचे वेगवेगळे प्रकार अशेः

१. रेखीय आनी फांट्याचें जोगूलः हो सदांच दिसपी प्रकार आसा. कुपांकुपांतल्या, कुपां आनी धर्तरी हांचेमदल्या वा कुपां आनी भोंवतणचें वातावरण हांचे मदल्या विद्युत् विसर्जनाक लागून हो प्रकार निर्माण जाता. २. फितासारकें जोगूलः हो सदच्याच जोगलाचो प्रकार आसा. पूण वाऱ्याच्या वेगाक लागून जोगलाचो मार्ग कांय वेळा विस्कळीत जाल्ल्यान दोळ्यांक तो फितासारको दिसता. ३. पेल्लांचें जोगूलः जोगूल फुटिल्ल्यान तातूंतल्यान ल्हान तेजिश्ट पेल्लासारके कुडके भायर आयिल्ले दिसतात. हो प्रकार बरोच वेळ नेटान पावस पडटा आसतना दिसता. सुर्वेक अखंड रेखीव प्रकार आसून उपरांत दिप्ती (luminosity) कमी जाता आनी मार्ग खंडित जावन तातूंत पेल्लासारके तेजिश्ट भाग दिसपाक लागतात. ४. गिमाच्या हवेंतलें जोगूलः रेखीय जोगलाचो हो प्रकार खास करून गिमाच्या दिसांनी दिसून येता. धर्तरेचेर पडनासतना कुपांपसून क्षैतिज दिकेन ह्या जोगलाचो मार्ग १५-१६ किमी. इतलो पयसमेरेन वता. चड अंतर आशिल्ल्यान गर्जन आयकूंक येना. कांय वेळा हाचो मार्ग एका कुपाकडल्यान दुसऱ्या कुपाकडेन वता. ५. थरांचें जोगूलः ह्या प्रकारांत मळबाचो बरोच व्हडलो भाग उजवाडांत येता. उंचेल्या आनी सकयल्या पातळेच्या कुपांतल्या विद्युत् विसर्जनाक (electric discharge) लागून हो प्रकार घडून येता आसूंक जाय. ६. वाटकुळें जोगूल (Ball lightning): कुपांतल्यान, जमनीकडल्यान वा हवेंतल्यान सुमार १० ते २० सेंमी. व्यास आशिल्लो विजेचो गुळो दिशिल्ल्याचे जायते उल्लेख सांपडटात. ह्या गुळ्याक सादारणपणान तांबडो, जांभळो वा हळडुवो रंग आसून तो ५-६ सेकंदांमेरेन दिसता. हो रंग गडगड जायनासतना वा व्हडलो गडगड जावन ना जाता. ह्या जोगलाच्या प्रकाराविशीं फाव तो खुलासो करपी खंयचीच उपपत्ती अस्तित्वांत ना. हो एक नदरेभ्रम (optical illusion) आसूंक जाय, अशें कांय शास्त्रज्ञांचें मत आसा.

जोगलाचे परिणामः जेन्ना जोगूल घडटा, तेन्ना ताच्या मार्गावयल्या हवेच्या दाबांत उपाट वाड जाता आनी ताका लागून कुपाचें गर्जन जाता. हो हवेचो दाब वाडपाचीं मुखेल कारणां म्हळ्यार प्रचंड विद्युत् प्रवाहाक लागून जोगलाच्या मार्गांत निर्माण जावपी खर उश्णता आनी ताका लागून निर्माण जावपी व्हड दाब. ह्या दाबाक लागून ऊंच इमारतीच्या जनेलांचीं तावदानां फुटूंक शकतात. प्रत्यक्ष इमारतीचेरूच जोगूल जाल्यार इमारतीक धक्को लागूं येता. ऊंच इमारतीचेर वा झाडाचेर जोगूल जावपाचो संभव आसता, देखून जोगूल निवारक साधनां वापरुन असल्या इमारतींची राखण करची पडटा.

जोगलाच्या घाताक लागून मनशांक वा हेर प्राण्यांक मरण येवपाची शक्यता आसता. सौम्य स्वरुपाचो जोगलाचो आघात जाल्ल्या मनशाक कृत्रिम श्वासोच्छ्वासाच्या प्रथमोपचारान सावचित करूं येता. जोगूल पडिल्ल्या मनशाक स्पर्श करप धोक्याचें आसा, असो जो समज आसा तो

चुकीचो आसा. जोगलाचो घात जाल्यार मनीस भाजता आनी ताका विजेचो धक्को बसून तो बेशुध्द पडटा; पूण ताच्या आंगांत विद्युत् संचय जायना. विमानाचेर जोगलाचो घात जाल्यार, उतारूंक ताचो परिणाम व्हडलोसो जाणवना. पूण लखलखाटाक लागून दोळे दिपून वैमानिकाक स्पश्ट दिसपाक त्रास जाता. जोगलाक लागून विमानांतली विद्युत् आनी चुंबकीय उपकरणांय इबाडपाची शक्यता आसता. रानां, इमारती, रसायनीक आनी खनिज तेलांचे कारखाने हांचेर जोगलाचो घात जाल्यार उजो लागपाचो संभव आसता.

जोगलाचें स्वरूप: जोगूल हीं विजेची एक व्हडली कीट (spark) जावन आसा, अशें बेंजामिन फ्रँक्लीन ह्या शास्त्रज्ञान १७५२ त सिध्द केलें.

जोगलाचो घात जाता आसतना एकूच सलग लखलख आमच्या दोळ्यांक दिसता, पूण शीघ्रगती छायाचित्रणावरवीं ह्या लखलखाचो अभ्यास केल्यार तो, अशें दिसून येता की तो एकूच सलग लखलख नासून एकाफाटोफाट तयार जावपी वाडटे लांबायेच्या लखलखांपसून जाल्लो आसता. कूप आनी धर्तरी हांचे मदलो वर्चोभेद फाव तो वाडटकच कुपापसून एक लखलख वचून धर्तरेचे दिकेन सादारण ५० मी. मेरेन सरासरीन दर सेकंदाक १०⁵ मी. ह्या वेगान वता आनी थांबता. सुमार ५० दशलक्षांश सेकंदांउपरांत वचून त्याच नेटान सुमार १०० मी. अंतरामेरेन वता आनी थांबता. ही क्रिया परत परत घडून निमाणो तो लखलख धर्तरेमेरेन पावता आनी त्याच खिणाक धर्तरेपसून उरफाटो लखलख वचून कुपांपसून आयिल्ल्या लखलखाच्याच मार्गान कुपांत रिगता. हो उरफाटो लखलख मात एकूच सलग लखलख आसून टप्प्या टप्प्यांचो नासता आनी ताचो वेग दर सेकंदाक १०⁷ मी. मेरेन आसता. ताची दीप्ती खूब खर आसता.

दोन कुपांमदल्या लखलखांची लांबाय १६ ते ४८ किमी. इतली आसूं येता. कुपां आनी धर्तरी हांचेमदल्या लखलखांची लांबाय चडकरून १.३ किमी. परस चड आसना. एकाच कुपांतल्या वेगवेगळ्या भागांतूय लखलख तयार जावंक शकतात. उरफाट्या लखलखांतलो विद्युत् प्रवाह सुमार ६ दशलक्षांश सेकंदांत चडांत चड २०,००० अँपिअरमेरेन वाडटा; पूण खुबदां १.८ ते २ लाख अँपिअरमेरेनय हो प्रवाह वाडिल्ल्याचीं उदाहरणां आसात. सरासरीन ४० दशलक्षांश सेकंदांत हो प्रवाह अर्दान कमी जाता. लखलखांतलो सरासरी प्रवाह सुमार १०,००० अँपिअर आसता. दोन लखलखांमदल्या वेळार सुमार ५०० अँपिअर विद्युत् प्रवाह जोगूल मार्गांत व्हांवत रावता. लखलखांतलो वट्ट विद्युत् भार सरासरीन १८ कुलंब इतलो आसता. चडांत चड मेजिल्लो विद्युत् भार १६५ कुलंब इतलो जावन आसा. लखलखांतलो विद्युत् प्रवाह आनी काळ मेजपाखातीर ऋण किरण दोलीन लेखक (Cathode ray oscillograph) ह्या साधनाचो वापर करतात.

रंगीत जोगूल: जोगूल मार्गांतल्या व्हड विद्युत् प्रवाहाक लागून ऑक्सिजन आनी नायट्रोजन वायूंचें आयनीकरण (ionisation) जाता आनी ह्या दोन वायूंच्या विद्युत् प्रवाहाक लागून तयार जाल्ले वर्णपट एकठांय येवन सदचो धव्या रंगाचो लखलख दिसता. पूण उदका वाफेचें आयनीकरण जाल्यार हायड्रोजन वर्णपटाचे निर्मितीक लागून तांबशा वा गुलाबी रंगाचो लखलख निर्माण जाता. हवेंत धुळीचें प्रमाण चड आसल्यार हळडुव्या आनी तांबड्या रंगाचे लखलखूय दिसूंक शकतात. केन्नाकेन्नाय जांभळ्या वा पाचव्या रंगाचे लखलखूय दिसतात, अशें म्हण्टात.

- ए. बी. कुयेल्य

जोतिबा: दक्षिण महाराष्ट्रांतलें एक नामनेचें दैवत. कोल्हापूर सावन वायव्येक सुमार १४ किमी. अंतराचेर पन्हाळा तालुक्यांत सुमार ३०५ मी. उंचायेचो जोतिबाचो दोंगर आसून ताचेर जोतिबाचें ठाणें आसा. ह्या दोंगराक 'जोतिबाचो दोंगर' वा 'रत्नागिरी' अशेंय म्हण्टात. जोतिबाच्या देवळाकडेन गुरवांची वस्ती आसून ते जोतिबाचे पुजारी आसात. ह्या गुरवांचे वस्तीक 'वाडी-रत्नागिरी' अशें नांव आसा पूर्विल्ल्या काळासावन हो दोंगर एक पवित्र क्षेत्र अशें मानतात. वाडी-रत्नागिरी ह्या खेड्यांत कांय पूर्विल्लीं मंदिरां आसून तातूंतल्या केदारलिंग, केदारेश्वर, रामलिंग आनी चर्पटांबा वा चोपडाई ह्या देवतांच्या मंदिरांक खास म्हत्व आसा. हातूंतलें केदारलिंगाचें वा जोतिबाचें मंदिर मुखेल आसून तें मदीं आसा. जोतिबा हो मूळचो ज्योतिर्लिंग केदारनाथ अशें मानतात. कोल्हापूरचे अंबाबाईक (महालक्ष्मीक) कोल्हासुर, रत्नासुर ह्या दैत्यांचो संहार करपाच्या वावरांत पालव दिवपाखातीर प्रत्यक्ष केदारनाथूच हिमालयांतल्यान जोतिबा दोंगराचेर आयलो आनी ताणें दैत्यांचो संहार करून थंय आपल्या केदारलिंगाची थापणूक केली, अशी एक आख्यायिका आसा. ही कथा अंगापूरकर हाणें रचिल्ल्या मराठी 'केदारविजय' हातूंत (सुमार १७७९) आयल्या. केदारेश्वर, केदारलिंग, केदारनाथ, खळेश्वर हीं जोतिबाचींच नांवां आसा. 'जोतिबा' हें उच्चार करपाक सोंपें अशें लौकिक रूप ज्योतिर्लिंग ह्या शब्दापसून तयार जालां आसूंये.

केदारलिंगाच्या मंदिराचो जीर्णोध्दार पयलीं किवळ गांवाचो पाटील नावजी ससे (रावजी साया असोय उल्लेख मेळटा) हाणें केलो अशें म्हण्टात. उपरांत १७०३ त राणोजीराव शिंदे हाणें ताचो परत जीर्णोध्दार करून सद्याचें मंदिर बांदलें. सद्याचें केदारेश्वर मंदिर दौलतराव शिंदे हाणें १८०८ त बांदलें आनी रामलिंग मंदिर मालजी निकम पन्हाळकर हाणें १७८० त बांदलें. चोपडाईचें मंदिर प्रीतिराव चव्हाण हिंमतबहाद्दर हाणें १७५० त बांदलें. केदारेश्वर मंदिरामुखार काळ्या पाशाणाचे दोन नंदी आसात.

हांगा वाडीच्या भायर थोड्याच अंतराचेर यमाईचें मंदिर आसून तें राणोजीराव शिंदे हाणें बांदिल्लें. जोतिबा दोंगरावयलीं मंदिरां दोंगरावयल्याच निळ्या रंगाच्या फातरान बांदल्यां आनी तांची रचणूक हिंदू पध्दतीची आसा.

जोतिबा वा केदार हाचो काळ यादवकाळाच्याय पूर्विल्लो आसा. महानुभावांचे स्थानपोथींत पैठण, पाठवध, जळगांव हांगाच्या केदारस्थानांचो उल्लेख आसा.

दर आयतारा आनी दर पुनवेक तशेंच श्रावण शुध्द षष्ठीक हांगा ल्हान स्वरुपाच्यो जात्रा जातात. चैत्री पुनवेक जोतिबाची व्हडली जात्रा भरता. हे जात्रेची सुरवात चैत्र शु. अष्टमीसावन सुरू जाता. उत्तर भारतांतल्यान (ग्वाल्हेर वाठार) तशेंच महाराष्ट्रांतल्यान लाखांनी लोक हे जात्रेक जमतात. जात्रेदिसा जोतिबाची पितुळची उत्सव मूर्त पालखेंत बसोवन व्हडा दबाज्यान लग्नाखातीर यमाईच्या मंदिराकडेन व्हरतात. जोतिबा आनी यमाई हांच्या लग्नसुवाळ्याचो एक भाग म्हूण ताचेमदीं शिक्काकट्यार दवरतात. चैत्र शुध्द एकादशीसावन पुनवेमेरेन लेगीत जोतिबाची पालखी आसता. जोतिबा हें जागृत आनी बळिश्ट दैवत अशें मानतात. जोतिबाचेर भावार्थ दवरून पुत्रप्राप्ती, रोगनिवारण, धनप्राप्ती, संकश्ट निवारण जावचें ह्या हेतान भक्त लोक आंगवण करतात
महाराष्ट्रांतल्या सगळ्या जातिजमातींचे लोक जोतिबाचे उपासक आसून जायत्या कुटुंबांचें जोतिबा हें कुलदैवत आसा. ग्वाल्हेरच्या शिंद्यांचेंय तें कुलदैवत आसा. रा. चिं. ढेरे हाणें जोतिबा हें खंडोबासारकेंच क्षेत्रपाळ दैवत आसा, अशें मत मांडलां.

- कों. वि. सं. मं.

जोधपूर: राजस्थान राज्यांतलें एक व्हड शार. आदल्या जोधपूर संस्थानाची ही राजधानी आसली. १४५० त राव जोध हाणें जोधपुराची वसणूक केली. राव जोध हो रजपूत घराण्यांतलो मुखेली आसलो. ताच्या नांवावेल्यानूच ह्या शाराक जोधपूर हें नांव पडलां. हांगाची वट्ट लोकसंख्या ५,०६,३४५ (१९८१) आसा. जोधपूरचे लागींच उत्तरेक जोधपूर संस्थानाची आदली राजधानी मंडोर आसा. मूळच्या जोधपूर शारा भोंवतणी व्हड आनी घट्ट दुरीग आसा. हें दुरीग सोळाव्या शेंकड्यांतल्या मालदेव राजान बांदिल्लें. ह्या शारांत एक व्हड फातरार बांदिल्लो भव्य किल्लो आसा. ह्या किल्ल्याक तीन म्हत्वाचीं व्हड दारां आसात. पयलें 'जयपोल' हें राजा मानसिंगान १८०६ तल्या

जयपूर- बिकानेर झुजांत मेळिल्ल्या जैताच्या उगडासाक बांदिल्लें. दुसरें दार 'फत्तेपोल' हें राजा अजितसिंहान आपल्याक मुगलांचेर मेळिल्ल्या जैताच्या उगडासाक बांदला आनी तिसरें दार 'लोहपोल' आसा. महाराजा मानसिंगाबरेबर सती गेल्ल्या बायलांच्या हातांचे ठशे ह्या किल्ल्यांत आसा. तेचपरी हांगा आदल्या शस्त्रांचो संग्रह धनमंडींतलें देवूळ, गुलाबसागर तळ्यादेगेर 'मोती महल', 'फुलमहाल आनी तलहटीका महाल हे राजवाडे आसात. उमदभवन हो नवो राजवाडो, बालसमंद, कैलाना अशीं तळीं, विलिंग्डन बागेंतलें संग्रहालय, तेत्तीस कोटी देवांचें तीर्थ, हीरोज होल अश्यो जायत्यो सुवाती जोधपूराक पळोवंक मेळटात.

हांगा विमानतळ आसा तेचपरी रेल्वेमार्ग आनी रस्ते हांचे जोधपूर एक मोटें प्रवासी थळ. हांगा कापड, लोकर, चामडें, गोरवां, शेतकीमाल, मीठ हांचो वेपार चलता. कांचेचें सामान, हस्तीदंती आनी लाखेच्यो वस्तू, तशेच चामडेपसून केल्लें सामान, चाकू, सुर्‍यो तयार करपाचे, कपडे रंगोवपाचे आदी हाती वेवसाय हांगा चलतात. तेभायर पितुळ, लोखणी सामान, सायकली आदींचे कारखानेय जोधपूरांत आसात.

हांगा भारतीय वायूदलाचें प्रशिक्षण म्हाविद्यालय आसा. राजस्थान राज्याचें उच्च न्यायालय आनी राजस्थान विद्यापीठाक जोडिल्लें वैजकी म्हाविद्यालय हांगा आसा. तेचपरी १९६२ त थापणूक जाल्लें जोधपूर विद्यापीठ आनी ताका जोडून आशिल्लीं शास्त्रीय आनी शिक्षण प्रशिक्षण म्हाविद्यालयां अश्यो म्हत्वाच्यो संस्था जोधपूरांत आसात.

- कों. वि. सं. मं.

जोन ऑफ आर्क: (जल्म: ६ जानेवारी १४१२, दोनरेमी व्हो फ्रांस; मरण: ३० मे १४३१, रूआं).

फ्रेंच भाशेंत जान दार्क. फ्रांसातली एक व्हड संत बायल आनी देशभक्त. तिचो जल्म एका ल्हानशा खेड्यांत शेतकामती कुटुंबांत जालो. ती धर्मीक वृत्तीची आनी सुंदर आशिल्ली. ती व्हड विद्वान नाशिल्ली पूण धर्मशास्त्राच्या मुळाव्या सिध्दांतांचो तिणें अभ्यास केल्लो. धर्मीक प्रवृत्तीचे हे चलयेक पिरायेच्या तेराव्या वर्सांसावन शेतांत काम करतना देव आपल्या कानांत उलयता, असो भास जातालो. सेंट कॅथरिन, मागरिट आनी मायकेल ह्या जावन गेल्ल्या संतांचें तिका दर्शनूय जातालें.

ह्या दैवी संदेशाक थोडोसो राजकी अर्थ आशिल्लो. इंग्लंड आनी फ्रांस हांच्यांतल्या शतवर्सुकी झुजांतलो हो काळ फ्रांसाक सामको प्रतिकूल आशिल्लो. ऱ्हाचे कबलातीवरवीं फ्रांसाचें राजपद युवराज चार्ल्साक मेळनासतना इंग्लंडाच्या राजाक मेळपाचें आशिल्लें. ऑक्टोबर १४२८ त, ऑर्लेआं ह्या म्हत्वाच्या ठाण्याभोंवतणी ब्रिटिशांनी रेवंडो घालो. ह्या कठीण प्रसंगावेळार जोनाक दैवी आज्ञा जाली, 'देवकन्ये, उठ आनी ऑर्लेआंची मुक्ती कर आनी युवराज चार्ल्साचो राज्याभिशेक करपाचे तयारेक लाग.'

आवयबापायच्या विरोधाची पर्वा करीनासतना आनी फ्रेंच अधिकाऱ्यांच्या मताआड तिणें युवराज चार्ल्साची भेट घेतली आनी ब्रिटिशांआड झुजपाक ताका प्रेरणा दिली. निश्क्रिय जाल्ल्या फ्रेंच सैनिकांचेर जोनच्या व्यक्तीमत्वाचो खूब प्रभाव पडलो. तांणी व्हड उर्बेन आनी धाडसान लढाय केली आनी ऑर्लेआं, पाते ह्या झुजांत जैत मेळयलें. उपरांत तिणें रेमो (Rheims) हांगा १७ जुलय १४२९ दिसा चार्ल्स (सातवो) हाचो राज्याभिशेक केलो.

१४३० त जोन हिणें पारिसाची मुक्ती करपाच्या हेतान यत्न सुरू केले. पूण तिका यश मेळ्ळेंना. उपरांत बरगंडियन आनी ब्रिटीश सैन्यान रेवंडो घाल्ल्या कांप्येन (Compiegne) नगरांत तिणें प्रवेश केलो. कांप्येनच्या झुजांत मे १४३० त, तिका बरगंडियन सैनिकांनी धल्ली आनी ब्रिटिशांक विकली. चर्चीचो अपमान करप, चेटूक करप हे आरोप तिचेर दवरून तिका बंदखणींत घाली. फ्रेंच बिशप न्यायालयान तिका गुन्यांवकार थारायली आनी १४३१ त रूआं हांगा जिवेशी लासली.

१४५६ त तिचेर केल्ल्या आरोपांची जाहीर रितीन चवकशी जावन तिका निर्दोश थारायली. तिच्या हौतात्म्याक लागून फ्रांसाची राश्ट्रीय अस्मिताय जागृत जाली. १९२० त पंदराव्या बेनेडिक्ट पोप हाणें अधिकृत रितीन तिका संतपद दिलें. युरोपीय चित्रकारांनी तिचीं प्रतिमाचित्रां रंगयलीं. तशेंच साहित्यिकांनी तिका नायिकेचें स्थान दिवन जायत्यो मनोरंजक कथा बरयल्यो.

- कों. वि. सं. मं.

जोर:

जोर येवप म्हळ्यार आंगाची उश्णताय सर्वांच्या सरासरी तापमानापरस चड आसप. मनशाच्या आंगाची सरासरी उश्णताय ९७° ते ९८° फॅ. आसता. हाचेपरस ती चड जावप म्हळ्यार जोर आयला, अशें म्हण्टात.

मनशाचे कातींत ज्यो शिरो आनी घामाच्यो ग्रंथी आसतात, त्यो उश्णताय भायर सोडपाचें काम करतात. आंगाचें तापमान सरासरीभितर दवरपाचें काम मेंदवांतलो 'हायपोथालामस' (Hypothalamus) करता. आंगांतले स्नायू आनी हेर अवयव ज्यो दिसपट्ट्यो क्रिया करतात, तातूंतल्यान उश्णताय निर्माण जाता आनी ही उश्णताय समान दवरप, हें हायपोथालामस चेर आदारून आसता.

कारणां: कुडींत चड उश्णताय जावप वा उत्पन्न जाल्ली उश्णताय सदांचेभशेन उत्सर्जित (भायर उडोवपाची क्रिया) जावप ना, हाकालागून कुडीचें तापमान वाडून जोर येता. विवाणूक (virus) लागून जोर येता. इन्फ्लूएंझा, थंडेचे विवाणू, भिण्णां (Tonsilitis), सायनसायटीस, फॅरिन्जायटीस, ब्रॉंकायटीस, न्यूमोनिया हांची लागण जाल्यार तांच्या विवाणूंक लागून जोर येता. हेभायर टायफॉइड दुयेंसाक लागून वा पचनाची प्रक्रिया इबाडून जोर येवंक शकता. तेभायर हेर रोगजंतूय कुडींत गेल्ल्यान जोराची लागण जाता. जोर येता, तेन्ना जंतूंक लागून रगतांत एक प्रकारचें विख तयार जाता. 'पायरोजेन' ह्या विखयाळ्या पदार्थाक लागून हायपोथालामसचेर परिणाम जावन कुडीच्या तापमानाचेर नियंत्रण दवरप शक्य जायना.

लक्षणां: मलेरियाक लागून आयिल्लो जोर अकस्मात कुडकुडो खावन येता. तो रोखडोच देंवताय. टी. बी. जाल्ल्या मनशाक उण्या प्रमाणांत जोर येता आनी बरेच खेप जोर आसा वा ना, हाचीय व्हडलीशी जाणविकाय जायना. ह्या जोरा वांगडा तकली आनी आंग दुखप, हात-पांय वळप, असलींय लक्षणां दिसतात. थंडेच्या विवाणूंक लागून येवपी जोरांत नाक गळप, शिंको येवप, ताळो दुखप हीं लक्षणां जाणवतात. भिण्णांक लागून जोर येत जाल्यारूय ताळो दुखून गिळपाक त्रास जाता. ब्रॉंकायटीस, न्यूमोनिया हातूंत भरपूर खांक येवन कफ पडटा. पातळ परसाकडे जावपाचो रोग जाल्यार पोटांत वळून ओंकारे येता. मुताची पीडा आसल्यार मुततना जळटा. 'येननजायटीस' सारको घातक रोग जायत जाल्यार जोरावांगडा तकली दुखता, ओंकारे येता आनी केन्नाकेन्नाय शुध्द वता. दरेक रोगाक लागून आयिल्ल्या जोरावांगडा वेगवेगळीं लक्षणां दिसतात.

उपाय: जोराचेर उपाय करचेपयलीं ताचें कारण समजून घेवप म्हत्वाचें आसता. पूण तात्पुरत्या काळाखातीर जोर देंवोवपाखातीर थारावीकूच उपाय आसता. जोर देंवोवपाचीं सादारण वखदां म्हळ्यार ॲस्पिरीन, ॲनाल्जिन हीं आसात. वखदां दिवपावांगडाच, थंड उदकान आंग पुसून काडल्यार जोर बेगीन देंवता. वखदांचो परिणाम हायपोथालामसचेर जाता आनी घाम वचून जोर देंवता.

जोराच्या विवाणूचेर खास अशें वखद ना, पूण बरेच फावट जोर आपशींच देंवता. चड तेंप जर जोर देंवलो ना जाल्यार मात दोतोराकडल्यान तपासणी करून घेवची पडटा. जोराचें कारण कळटकच ज्या दुयेंसाक लागून जोर आयला, त्या दुयेंसाचेर वखद घेवचें पडटा.

जतनाय : ज्या जंतूंक लागून जोर येता, त्या जंतूंक मारून उडोवंक ते ते तरेचीं वाशिनां घेवचीं पडटात. देखीक- भुरगेपणांत टी. बी. आड बी. सी. जी., कोलेखांक, कांटेल हांचेआड Triple vaccine, पोलिओआड पोलिओ व्हॅक्सीन, हुखुरें, गालगुटां हांच्या विवाणूंक लागून येवपी

जोराचेरूय वाशिनां घेतात.

हे भायर नितळसाण दवरप, जेवणाखाणाची जतनाय घेवप, घराभोंवतणीं जळारां जावंक दिवप ना, हाचीय जतनाय घेवप गरजेचें आसता. जोर चड चडूंक दिनासतना वखदां करप म्हत्वाचें आसता, नाजाल्यार जोर आयिल्ल्या मनशाक मरण लेगीत येवं येता.

- डॉ. जी. के. सालेलकार

जोशी, अनंत विनायक: (जल्मः २३ डिसेंबर १९२८, हेदोडें-सत्तरी).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. गोविंद हरी भावे शास्त्री हाच्या मार्गदर्शनाखाल वावर करून तो सुटके झुजाऱ्यांच्यो बसका घेतालो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा धावें वाठारांतल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. ह्या सत्याग्रहांत ताणें हातांत तिरंगी बावटो घेवन तोंडान व्हडाव्हडान घोशणा दीत धावें-सत्तरी वाठारांतल्यान मिरवणूक काडिल्ली. पोलिसांनी ताका धरलो आनी पणजे बंदखणीत स म्हयने दवरलो. पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military Tribunal) मुखार चवकशे उपरांत ताका आठ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. कायदो आनी सुवेवस्थेंत आडमेळीं येवचीं न्हय, म्हूण दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. तेभायर दंड भरूंक लायलो. १ जुलय १९५९ दिसा जेन्ना सगळ्या कैद्यांक सूट दिली, तेन्ना ताचीय बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान ताच्या सुटके झुजांतल्यान वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, ईश्वरलाल मंचाराम: (जल्मः ७ फेब्रुवारी १९३०, भीमपूर-दमण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठींतल्यान आनी माध्यमिक शिक्षण गुजरातींतल्यान घेतलें. तो 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' संघटनेचो वांगडी आशिल्लो. उपरांत 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचो वांगडी जालो. १९५३ वर्सा ताका दमण वाठारांतल्या शेतकामत्यांचे संस्थेचो अध्यक्ष म्हूण वेंचून काडलो. १ जुलय १९५४ दिसा तो 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' संघटनेचो अध्यक्ष म्हूण वेंचून आयलो. १ ऑगस्ट १९५४ ते ३ फेब्रुवारी १९६२ मेरेन ताणें 'आझाद गोमंतक दल' संघटनेचे दमण शाखेचो अध्यक्ष म्हूण वावर केलो. कत्तलखाने बंद जावचे, म्हूण ताणें आवाज काडलो. ताका पोलिसांनी बरेच खेपो अटक करून दर खेपेक एक ते आठ दीस बंदखणींत दवरलो. सत्याग्रहांनी वांटो घेवप, बसका घेवन सरकाराआड झुजपाक लोकांक स्फूर्त दिवप, भारतीय अधिकाऱ्यांक गोंय, दमण आनी दीव हांगाचे नकाशे धाडप, लश्करी म्हत्वाच्या जाग्यांचीं चित्रां धाडप असलीं कामां तो करतालो. तेभायर हेर गुपीत गजालींविशीं खबरो पावोवपाचेंय काम तो करतालो.

दादरा आनी नगर हवेलीचे सुटके झुजांत वांटो घेतिल्ल्याच्या आरोपाखाल १ ऑगस्ट १९५४ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. १३ नोव्हेंबर १९५४ दिसा ताका परतो अटक केलो आनी साडेबारा वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. साडेतीन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगतकच ताची आग्वाद बंदखणींतल्यान सुटका जाली. बंदखणींत ताका बरेच खर त्रास सोंसचे पडले; ताका लागून ताच्या उजव्या हाताचो आंगळो तुटलो. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, कालिदास रविशंकर: (जल्मः १५ जून १९३६, भीमपूर-दमण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें प्राथमिक शिक्षण गुजरातींतल्यान घेतलें. 'खुरसाई डुंगा' वाठारांत ताणें तिरंगी बावटो लायिल्लो. पोर्तुगेजांचो संपर्क तोडपाक ताणें रस्ते खणून आडखळी हाडिल्ल्यो. १३ नोव्हेंबर १९५६ दिसा पोलिसांनी ताका धरलो. पोर्तुगेज सरकाराच्या पणजी शारांत आशिल्ल्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military Tribunal) मुखार चवकशे उपरांत ताका साडेचार वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. १७ मे १९५९ दिसा ताची बंदखणीतल्यान सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, किशोर छोटुभाई: (जल्मः २९ जुलय १९३५, भीमपूर-दमण).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें बी.ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. गोंय, दमण आनी दीव वाठाराचे शिमेचेर डेप्युटी जनरल आनी स्टेट रिझर्व पोलीस हांच्या मार्गदर्शनाखाल पोर्तुगेज सरकारान दमण वाठारांत नेमिल्लें पोर्तुगेज सैन्य, लश्करी विमानतळ, राजभवन, वीजकेंद्र, लश्करी हॉस्पिटल हांचेविशीं पुराय म्हायती काडून घेवपाचें काम तो करतालो. लोकांक सुटकेविशीं म्हत्व कळचे पासत तो तांकां राश्ट्रवादी साहित्य वाटतालो. शीम हुपता आसतना पोर्तुगेज पोलिसांनी ताका धरपाचे जायते यत्न केले. अखेरेक ३० नोव्हेंबर १९५६ दिसा पोलिसांनी ताका ताच्याच घरांत धरलो आनी १५ मे १९५७ मेरेन ताका दमण बंदखणींत दवरलो. थंय ताका हवा आनी उजवाड हांची फाव ती वेवस्था ना, अशा एकांतवासांत दवरिल्लो. १७ मे १९५७ दिसा ताका पणजे बंदखणींत व्हेलो आनी थंयसावन जून १९५७ त, ताका आग्वाद बंदखणींत दवरलो. उपरांत पणजे शारांत आशिल्ल्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military Tribunal) मुखार चवकशी करतकच, ताका दोन वर्सां आनी आठ म्हयने खर बंदखणीची ख्यास्त दिली. १७ मे १९५९ दिसा जेन्ना सगळ्या कैद्यांक सूट मेळ्ळी तेन्ना ताचीय बंदखणींतल्यान सुटका जाली. १४ ऑगस्ट १९७४ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, जगन्नाथराव अनंत: (जल्मः १९१९, नरगुंद, धारवाड- कर्नाटक).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें बी.ए. मेरेन शिक्षण घेतलें. १९४९ वर्सा सभा बंदीचो कायदो मोडिल्ल्याच्या आरोपाखाल पोलिसांनी ताका धरलो आनी साडेचार वर्सां बंदखणींत दवरलो. १९५४ वर्सा जनसंघाचो तो सरचिटणीस आशिल्लो. १९५४ वर्सासावन ताणें गोंय विमोचन सहाय्यक समितीकडेन संबंद जोडले. तेन्नाच ताणें सत्याग्रहांत वांटो घेवपाचें थारायल्लें. ताणें सुटके झुजारी राजाराम रामचंद्र पाटील हाचेवांगडा पुण्यांत १२० सत्याग्रहींचो पंगड एकठांय केलो. हो पंगड घेवन तो सावंतवाडी आयलो. थंय ह्या पंगडाचे ताणें ल्हान ल्हान विभाग केले. ताणें स्वता २५ सत्याग्रहींचो पंगड घेवन २५ जून १९५५ दिसा बांदें शीम हुपून गोंयांत सत्याग्रह केलो. त्याच दिसा पोलिसांनी ताका हेर सत्याग्रहींवांगडा पेडणेंतल्या न्हंयबाग वाठारांत धरलो आनी आग्वाद बंदखणींत दवरलो. ३ ऑगस्ट १९५५ दिसा पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military Tribunal) मुखार ताची चवकशी सुरू केली. २१ ऑक्टोबर १९५५ दिसा न्यायाधिशान ताका धा वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ते भायर दिसाक पंचवीस इस्कूद ह्या प्रमाण दोन वर्सां दंड भरूंक लायलो. २ फेब्रुवारी १९५७ वर्सा जेन्ना सगळ्या कैद्यांक सूट मेळ्ळी, तेन्ना ताचीय बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत जनसंघात रावन तो राजकी वावर करूंक लागलो. जनसंघाचो तो मुखेल फुडारी आशिल्लो.

धारवाड मतदार संघांतले लोकसभा वेंचणुकेंतल्यान तो दोन वेळा आमदार म्हूण वेंचून आयलो. १८ जून १९८५ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, पांडुरंग नारायण: (जल्मः २९ मार्च १९२९, धावे-सत्तरी).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. सुटके झुजारी रामभाऊ काकोडकार हाच्या मार्गदर्शनाखाल ताणें काम केलां. २६ जानेवारी १९५५ दिसा गोविंद हरी भावे शात्री ह्याच्या फुडारपणाखाल सत्तरी तालुक्यांतल्या धावें वाठारांत सत्याग्रह जाल्लो, तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणीत दवरलो. पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military T ibunal) मुखार चवकशे उपरांत ताका आठ वर्सां बंदखणीची ख्यास्त भोगची पडली, तेभायर दंडूय भरचो पडलो. १ जुलय १९५९ दिसा जेन्ना सगळ्या कैद्यांक सूट मेळ्ळी, तेन्ना ताचीय बंदखणींतल्यान सुटका जाली. उपरांत सत्तरी शाखेच्या सुटके झुजारी संघटनेचो अध्यक्ष म्हूण ताणें वावर केलो. तो शेतकाम करतालो; तेभायर शिल्पकार आशिल्लो. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, बाळकृष्ण गोविंद: (जल्मः ५ जानेवारी १९३०, सांखळे-दिवचल).

गोंयचो सुटके झुजारी. तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आसलो. सुटके चळवळीच्या काळांत तो भूंयगत रावन सुटके झुजाऱ्यांक आदार दितालो. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेखातीर तो वांगडी एकठांय करतालो. ताणें सत्तरी तालुक्यांतल्या रावण आनी कुडचीरें वाठारांतल्या पोलिस चौक्यांनी उजो लावपांत वांटो घेतिल्लो. उपरांत तो गोंयांसावन दोडामार्ग गेलो आनी थंयसावन गोंयच्या 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेच्या वावुरप्यांखातीर पत्रकां धाडूंक लागलो. १९७५ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवनान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, भीमसेन: (जल्मः १४ फेब्रुवारी १९२२, रोण-धारवाड).

एक नामनेचो गावपी. ताचो बापूय गुरुराज आनी बापोलयो गोविंदाचार्य साहित्यीक आशिल्ले. ताचो आजो त्या काळांतलो नामनेचो गायक आशिल्लो. ल्हानपणासावनची ताची गायनाची आवड लक्षांत घेवन बापायन ताचेखातीर घरच्याघराच एक गायन शिक्षक नेमलो. पूण तातूंत ताचें समाधान जालें ना. उपरांत ताणें मुंबय, विजापूर, जालंदर, कलकत्ता ह्या वाठारांची भोंवडी केली. कांय काळ ताणें लखनौच्या आकाशवाणी केंद्राचेर नोकरी केली. ताणें सवाई गंधर्व (रामभाऊ कुंदगोळकर) हाचेकडल्यान गावपाची दीक्षा घेतली. सवाई गंधर्वान ताका संगीत पांच वर्सां तालीम दिली. भीमसेनान खूब कश्ट घेवन गायन विद्या आत्मसात केली. १९४६ वर्सा सवाई गंधर्वाच्या पुण्यांत जाल्ल्या षष्ट्यब्दीपूर्तीच्या कार्यक्रमांत तो पयलेखेप लोकांनुखार आयलो. किराणा घराण्याचो व्हड गायक, सवाई गंधर्व हाणें भास्करबुवा गोखले आनी ग्वाल्हेराचो निसार हुसेन खाँ हांच्या गायनातलीं म्हत्वाचीं आंगां आत्मसात केल्लीं. सवाई गंधर्वाची ही गायकीची कला भीमसेन हाणें आपणायलीच; तेभायर जयपूर घराण्याची केसरबाय केरकार आनी इंदूर घराण्याचो अमीरखाँ हांचे गायकीचो अभ्यास करून तातूंतली लयकारी, बोल आनी तानफिरक्यांच्यो जाती ताणें आत्मसात केल्यो. ताणें सवाई गंधर्वाची नूळची स्वरप्रधान आनी आक्रमक अशी गायकी चड आक्रमक आनी गतिमान केली. देखुनूच आर्विल्ल्या भारतीय गायकांत ताका उपाट नामना आनी यश मेळ्ळां. १९७१ वर्सा ताका मध्वपीठाचे वतीन 'संगीत-रत्न' (१९७१) आनी १९७२ त भारत सरकाराकडल्यान 'पद्मश्री' ही पदवी मेळ्ळी. तेभायर १९७६ वर्सा ताका संगीत नाटक अकादमीचो पुरस्कार फावो जालो. ताच्या शिष्य गणांत रामकृष्ण पटवर्धन, माधव गुडी, श्रीकांत देशपांडे हांचो आस्पाव जाता.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, महादेवशास्त्री: (जल्मः १२ जानेवारी १९०६, आंबेडें-सत्तरी).

भारतीय संस्कृतीकोशाचो व्यासंगी संपादक आनी मराठी लेखक. ताणें शालेय शिक्षण घेतलें ना. पूण पारंपारिक तरेन ताणें आंबेडें, धावें आनी सांगली ह्या वाठारांनी वचून संस्कृत, व्याकरण, काव्यशास्त्र आनी ज्योतिश ह्या विशयांचें शिक्षण घेतलें. उपरांत १९२६ वर्सा ताणें सत्तरी वाठारांत 'सत्तरी शिक्षण संस्था' नांवाची एक संस्था स्थापन केली आनी तो शिक्षण प्रसाराचो वावर करूंक लागलो. फुडें १९३५ वर्सा तो पुण्यांत गेलो, थंय ताणें लोकांक पुराण-प्रवचनां दिवंक सुरवात केली. १९३८ वर्सा सावन तो भक्तिज्ञान आनी वैराग्य ह्या विशयांचेर येवपी 'चैतन्य' ह्या नेमाळ्याचो सहसंपादक म्हूण वावर करूंक लागलो. ह्याच नेमाळ्यांत १९३४ वर्सा ताची 'राण्यांचें बंड' ही पयली कथा उजवाडाक आयली. उपरांत जायतीं वर्सां ताणें नेमान कथेचें बरप केलां. १९४१ वर्सा 'वेल विस्तार' हो ताचो पयलो कथांझेलो उजवाडाक आयलो. फुडें १९५७ वर्सा मेरेन ताचे वट्ट धा कथांझेले उजवाडाक आयले. 'खडकांतले पाझर' (१९४८), 'विराणी' (१९५०), 'घररिघी' (१९५५) हे कथांझेले तातूंतलेच. ताच्यो जायत्यो कथा गोंयच्या जिविताचेर आदारिल्ल्यो आसात. सोपी, सरळ पूण भावनात्मक भास आनी आकर्शक निवेदन शैली हे म्हत्वाचे गूण ताच्या कथा बरपांत होलमतात. जिविताकडेन पळोवपाची ताची प्रसन्न आनी नितळ नदर ताच्या कथांवरवीं दिसून येता. ताच्या कांय कथांचेर मराठी चित्रपट काडल्यात. तेचपरी ताच्या कांय कथांचे हिंदी अणकारूय जाल्यात. भारतांतल्या तरेकवार भासांतलें आनी परभाशेंतल्या भारतीय संस्कृती विशयांच्या ग्रंथाचें शिकप करून ताणें 'भारतीय संस्कृतीकोश' (१० खंड) तयार करपाचो वावर केलो. १९६२-७९ ह्या काळांत कोशाचे वट्ट धा खंड उजवाडाक आयले. ह्या खंडावरवीं भारतीय संस्कृतायेच्या तरेकवार आंगांचीं उपयुक्त म्हायती मेळटा.

भारतांतले वेगवेगळे वाठार, तीर्थक्षेत्रां, लोककथा, कर्तृत्ववान मनीस हांचेर ताणें स्वतंत्र ग्रंथ बरयल्यात. ताणें वट्ट चाळिसांवयर ग्रंथ बरयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, लक्ष्मण गणेश: (जल्मः ७ मे १९२८, अळणावर-धारवाड).

गोंयचो सुटके झुजारी. 'गोंय सुटके सैन्य' संघटनेचो तो वांगडी आसलो. लोकांक राजकी घडणुकांविशीं म्हत्व समजावन सांगचेपासत, तो बसकांनी वांटो घेतालो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा सत्तरींतल्या धावें वाठारांत जाल्ल्या सत्याग्रहांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका धरलो आनी बंदखणींत दवरलो. बंदखणींत ताका बरेच शारिरीक त्रास सोंसचे पडले. दोन वर्सांनी ताची सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ त, भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, लक्ष्मण दामोदर: (जल्मः ८ जुलय १९११, धावें-सत्तरी).

गोंयचो सुटके झुजारी. ताणें मुळावें शिक्षण मराठींतल्यान घेतलें. २६ जानेवारी १९५५ दिसा सत्तरी तालुक्यांतल्या धावें वाठारांत जो सत्याग्रह जाल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. तेचपरी धावें ते वाळपय मेरेन मोर्च्यांत ताणें वांटो घेतिल्लो. पोलिसांनी ताका वाटेर सांवड्या गांवांत धरलो. गोंयच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालयामुखार (Territorial Military Tribunal) चवकशी जावन ताका पांच वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायती. ताका आग्वाद आनी रेइश मागुशचे बंदखणींत दवरलो. १० जानेवारी १९५९ दिसा ताची सुटका जाली. भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं

जोशी, लक्ष्मणशास्त्री: (जल्मः २७ जानेवारी १९०१, पिंपळनेर-धुळे- महाराष्ट्र).

एक व्हड विचारवंत, संस्कृत पंडीत आनी मराठी विश्वकोशाचो मुखेल संपादक. बापायचें नांव बाळाजी शास्त्री आनी आवयचें नांव चंद्रभागा. ताणें वयाच्या चवदाव्या वर्सा प्राज्ञ शाळेंत, केवलानंद सरस्वती हाच्या मार्गदर्शनाखाल न्याय वेदान्ताच्या पुर्विल्ल्या शास्त्राचें शिक्षण घेतलें. १९२३ वर्सा कलकत्याच्या शासकीय संस्कृत महाविद्यालयांतल्यान तर्कतीर्थ ही पदवी घेतली. इंग्लीश भास आनी आर्विल्लें अस्तंती ज्ञानविज्ञान हाचो ताणें खोलायेन अभ्यास केलो. वाई ह्या वाठारांत रावन ताणें प्राज्ञ पाठशाळेचें आनी मराठी विश्वकोशाचें कार्य केलें. महात्मा गांधीच्या अस्पृश्यता निवारण कार्याखातीर ताणें हिंदुधर्मशास्त्राचेर भाश्य बरयलें.

१९३० आनी १९३२ वर्सा जाल्ले असहकार चळवळींत ताणें वांटो घेतिल्ल्यान ताका दरेक फावट स स म्हयने बंदखण भोगची पडली. १९३६ वर्सा उपरांत मानवेंद्रनाथ रॉय हाच्या 'रॅडिकल डेमॉक्रॅटिक' पक्षाचो तो कार्यशील वांगडी जालो. १९४० वर्सामेरेन आनी भारताचे सुटके उपरांतच्या काळांत ताका काँग्रेस पक्षाचो एक विचारवंत आनी भाश्यकार म्हूण वळखतात. वाई वाठारांत ताणें हरिजन विद्यार्थ्यांखातीर वसतीगृह, हातांनी कागद तयार करपाचो कारखानो, अद्ययावत मुद्रणालय आदींची थापणूक केली. १९५१ वर्सा ताणें सोरटी सोमनाथ ह्या देवळाचो जिर्णोध्दाराचो वावर केलो. वाईच्या महाविद्यालयाचो तो संस्थापक वांगडी आसा. प्राज्ञ पाठशाळेवरवीं ताणें धर्मकोशाच्या संपादनाचो वावर हातांत घेतिल्लो. ह्या कोशाचे इकरा खंड उजवाडाक आयल्यात.

१९६० वर्सा तो महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचो अध्यक्ष जालो. ह्या मंडळावरवीं तो वीस खंडीय मराठी विश्वकोशाचें मार्गदर्शन करता. ताच्या ग्रंथाची कांय नांवां अशीं आसात. 'शुध्दिसर्वस्वम्' (१९३४), 'आनदमिमांसा' (१९३८), 'हिंदुधर्माची समीक्षा' (१९४१), 'जडवाद' (१९४१), 'ज्योतिनिबंद' (१९४७), 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' (१९५१), 'आधुनिक मराठी साहित्याची समिक्षा व रससिध्दांत' (१९७३). ताणें राजवाडे लेखसंग्रह (१९६४) आनी लोकमान्य टिळक लेखसंग्रह (१९६९) ह्या ग्रंथाचें संपादन केलां. तशेंच ताणें हेर जायते लेख आनी प्रस्तावना बरयल्ल्यो आसात. 'हिंदुधर्माची समीक्षा' हो ग्रंथ बरोवन ताणें आर्विल्ल्या काळांत समाजीक उदरगतीचे नदरेन पारंपारिक धर्ममूल्यां कितलीं उपेगी आसात हाची विस्कटावणी केल्या. गोवर्धन पारिख हाणें ह्या ग्रंथाचो 'ए क्रिटीक ऑफ हिंदुइझम' (१९४८) ह्या नांवान इंग्लीश अणकार केला. मराठी साहित्याखातीर आशिल्लो साहित्य अकादेमीचो पयलो वयलो पुरस्कार १९५५ वर्सा ताच्या 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' ह्या ग्रंथाक मेळ्ळो. आर्विल्ल्या मराठी साहित्याची समीक्षा, संस्कृतांतलो रससिध्दांत, मराठी संताचो वावर हेविशीं लेख बरोवन ताणें लोकांमुखार नवी नदर दवरली. ताच्या कांय वेंचीक लेखांचो झेलो 'विचारशिल्प' ह्या नांवान उजवाडाक आयला.

१९५४ वर्सा दिल्ली हांगासर भरिल्ल्या साहित्य संमेलनाचो तो अध्यक्ष आसलो. १९७९ वर्सा मुंबय विद्यापीठाचे वतीन ताका एल्. एल्. डी. ही पदवी मेळ्ळ्या. १९७३ वर्सा संस्कृत पंडीत म्हूण आनी १९७६ वर्सा पद्मभूषण ही पदवी दिवन भारत सरकारान ताचो भोवमान केला.

ताणें व्याख्यानां, परिशदो आदींच्या निमतान भातरभर प्रवास केला. तशेंच ताणें अमेरिका, ब्रह्मदेश, रशिया, युरोप, आशिया, आफ्रिका ह्या वाठारांनी भारताच्या प्रतिनिधी मंडळाचो वांगडी म्हूण वा स्वतंत्रपणान निमंत्रित म्हूण भोंवड्यो केल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, विष्णु पांडुरंग: (जल्मः २४ जुलय १९२०, धावें-सत्तरी).

गोंयचो सुटके झुजारी. बापायचें नांव पांडुरंग विष्णु जोशी. ताणें प्राथमिक शिक्षण मराठी आनी पोर्तुगेजींतल्यान घेतलें. १९५४ वर्सा सावन तो 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचो वांगडी आसलो. सुटके झुजारी पीटर आल्वारीस हाच्या फुडारपणाखाल ताणें वावर केला. वण्टीपत्रकां लावप, बसका घेवप, लोकांमदीं सुटके झुजाविशीं प्रचार करप असलीं कामां तो करतालो. तेभायर सुटके झुजांत वांटो घेवंक गोंया भायरसून आयिल्ल्या बिगर गोंयकार सुटके झुजाऱ्यांखातीर जेवण आनी रावपाची वेवस्था तो करतालो. १९५४ वर्सा सुटके झुजारी विश्वनाथ ए. जोशी हाचेवांगडा कानकुंभी वाठारांत गोंयची शीम हुंपता आसतना ताका धरलो. दोन दिसां उपरांत ताका सोडलो. २६ जानेवारी १९५५ दिसा धावें, वाळपय वाठारांत जो सत्याग्रह जाल्लो तातूंत ताणें वांटो घेतिल्लो. थंय वाटेर सोनाळ वाठारांत ताका पोलिसांनी धरलो आनी पणजे पोलिस ठाण्यांत व्हेलो. २२ जुलय १९५५ दिसा पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military Tribunal) मुखार ताची चवकशी जाली. ताका आठ वर्सां खर बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. दिसाक बारा इस्कूद हे प्रमाण दोन वर्सां दंड भरूंक लायलो. ते भायर १५ वर्सांखातीर ताचे राजकी हक्क काडून घेतले.

१ जुलय १९५९ दिसा ताची सुटका जाली. १५ ऑगस्ट १९७२ दिसा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन ताचो भोवमान केलो. १८ जून १९८१ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या ताच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, श्रीधर महादेव: (जल्मः १२ नोव्हेंबर १९०४, जुन्नर-पुणे; मरणः १ एप्रिल १९८९, पुणे).

एक व्हड सुटके झुजारी. एक निश्ठवंत समाजवादी फुडारी आनी कामगार फुडारी. 'एसेम्' ह्या नांवान तो परिचित आसा. ताचो जल्म एका मध्यम वर्गीय घराब्यांत जालो. मुळावें शिक्षण पुराय जावंचेआदींच ताचो बापूय भायर पडलो. पुणेच्या फर्ग्युसन महाविद्यालयांतसून तो बी. ए. जालो (१९२९) आनी १९३४ त एल्एल्. बी. जालो. तारा पेंडसे ह्या चलयेवांगडा १९३९ त तो लग्न जालो. ताका दोन भुरगीं आसात.

विद्यार्थी आसतनाच म. गांधीचे चळवळीकडेन तो आकर्शित जालो. ताणें विद्यार्थ्यांचो एकवट घडोवन हाडून मुंबय यूथ लीगची परिशद घडोवन हाडली (१९२७). हरिजनांक पुण्यातले पर्वती हांगाच्या देवळांत प्रवेश मेळचो म्हूण ताणें सत्यग्रह केलो (१९२९). ताचेआदीं ताणें सायमन आयोगाआड मोर्चा काडिल्लो. मीठाच्या सत्याग्रहांत वांटो घेतलो, म्हूण ताका अटक जाली आनी ख्यास्त भोगची पडली. ह्या काळांत ताणें मार्क्सवाद आनी समाजवाद हांचो अभ्यास केलो आनी तो समाजवादी जालो. मानवेंद्रनाथ रॉय हाका मुक्त करचो म्हूण ताणें उलोवप केलें. तेखातीर ताका परत अटक जाली.

ताणें कांय वांगड्यांचे मदतीन काँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाची थापणूक केल्ली. काँग्रेस मंत्रीमंडळ आसतना ताणें शेतकामत्यांचो मोर्चा काडलो (१९३७). 'छोडो भारत' (चलेजाव) आंदोलनाच्या वेळार (१९४२) तो भूंयगत जालो पूण १९४३ त ताका अटक जाली. १९४६ त तो मुक्त जालो.

तो राश्ट्र सेवा दलाच्या संस्थापकांतलो एक संस्थापक जावन आसा. १९४०-४१ आनी १९४७-५१ ह्या काळांत राश्ट्रसेवा दलाचो तो दलप्रमुख आशिल्लो. १९४८ त तो महाराष्ट्राच्या समाजवादी पक्षाचो अध्यक्ष जालो. साने गुरुजी सेवापथकांत ताणें वांटो घेतलो (१९५०) आनी 'साधना' हे सप्तकी नेमाळें चलोवपाखातीर विश्वस्त समितीची थापणूक करून हें सप्तकी नेमाळें फुडें चालू दवरलें. फुडें तो मुंबय विधानसभेचेर वेंचून आयलो (१९५३). म्हारगाय, भूदान हे चळवळींनी ताणें वांटो घेतलो. स्वातंत्र्याउपरांत कामगारांचें संघटन आनी तांचे प्रस्न हातूंत ताणें विशेश लक्ष घालें.

हाचे आदीं गोवा विमोचन समिती आनी संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ हातूंत ताणें फुडाकार घेतलो. संयुक्त महाराष्ट्र समितीचो १९५६-६१ ह्या काळांत तो सरचिटणीस आशिल्लो. ताणें केंद्रीय सरकारी नोकरांच्या

संपाचें फुडारपण केलें (१९६०). १९५७ त तो मुंबय विधानसभेचेर वेंचून आयलो. १९६३ त प्रजा समाजवादी पक्षाचो अध्यक्ष जालो. फुडें संयुक्त समाजवादी पक्षाचो अध्यक्ष म्हूण ताची वेंचणूक जाली. ऑल इंडिया डिफेन्स फेडरेशनचो चिटणीस, ऑल इंडिया स्टेट बँक एंप्लॉइज फेडरेशनचे अध्यक्ष आनी महाराष्ट्र परिवहन कामगार सभेचो अध्यक्ष ह्या पदांचेर लेगीत ताणें काम केलें. मुंबयचे भाशिक दंगलींत आनी पुण्याच्या धर्मीक दंगलीत ताणें एकचार आनी भावपण तिगोवपाखातीर उपाट वावर केलो. १९६७ त तो लोकसभेचेर वेंचून आयलो.

'साधना' सप्तकी नेमाळ्याचो आनी आंतर भारती संस्थेचो तो विश्वस्त आशिल्लो. समाजीक वावरावांगडाच ताणें आपलीं मतां 'डेली न्यूज' आनी 'लोकमित्र' ह्या खबरेपत्रांतल्यान मांडलीं. ताचो तो अनुक्रमान १९५३ आनी १९५८-६२ न संपादक आशिल्लो.

हेभायर पुणे महानगरपालिकेचो तो कितलींशींच वर्सां वांगडी आशिल्लो (१९६२-६६). ताचो 'उर्मी' हो कथांझेलो उजवाडाक आयला. तशेंच 'Aspects of socialist policy' (१९६९) हो समाजवादी विचारांवयलो ग्रंथ ताणें बरयलो. तेभायर तरेकवार नेमाळ्यांतल्यान ताणें उपाट ललित-लेखन केलां. ताचेर दोन गौरवग्रंथ उजवाडाक आयल्यात. तशेंच ताचीं व्याख्यानां, पत्रां आनी हेर ललित लेख 'एस्. एम्. जोशी, व्यक्ती, वाणी लेखणी' ह्या नांवान उजवाडाक आयल्यात (१९६४).

एक सादो, प्रामाणिक आनी तळमळीन वावुरपी कार्यकर्तो म्हूण एसेम नांवाजिल्लो आसून वेगवेगळ्या अन्यायांआड पोटतिडकीन झुजपाक ताणें सदांच फुडाकार घेतलो. ताची साठी १९६४ त मनयली त्या वेळार ताच्या बऱ्या मागण्यांनी ताका एक लाख रुपयांची थैली दिल्ली. तिचो उपेग कायकर्त्यांखातीर जावचो म्हूण ताणें सोशॅलिस्ट प्रतिष्ठानांची थापणूक केली.

१९७७ त जनता सरकार सत्तेर आयलें तेन्ना 'एसेम्' महाराष्ट्र जनता पक्षाचो अध्यक्ष आशिल्लो. १ ऑगस्ट १९८६ दिसा 'एसेम्' हाका लोकमान्य टिळक सन्मान इनाम फाव जालें. पुणे विद्यापीठान ताका डि. लिट्. किताब दिलो. 'मी- एस्. एम्.' ही ताची आपजीण (१९८४) ताच्या ८० व्या वाडदिसानिमतान उजवाडाक आयली. एसेम जोशी हाका कॅन्सरच्या दीर्घकाळाच्या दुयेंसाउपरांत मरण आयलें.

- कों. वि. सं. मं.

जोशी, सुधाबाई महादेव: (जल्म: १४ जानेवारी, १९१९, प्रियोळ-फोंडें).

गोंयची सुटके झुजारी. घोवाचें नांव पंडित महादेवशास्त्री जोशी. 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेची ती वांगडी आसली. १९५५ वर्सा ती हे संघटनेची अध्यक्षा म्हूण वेंचून आयली. ६ एप्रिल १९५५ दिसा 'नॅशनल काँग्रेस गोंय' संघटनेचें म्हापशां वाठारांत सत्याग्रही अधिवेशन आयोजित केल्लें. ह्या अधिवेशनांत वांटो घेवचे पासत ती सुटके झुजारी अंबिकाबाई बांदेकार हिचेवांगडा लिपचोरयां शीम हुपून सांखळे मार्गान म्हापशां आयिल्ली. जेन्ना अधिवेशनाक सुरवात जाली तेन्ना पोर्तुगेज सैनिकांनी येवन तिका हेर सत्याग्रहीं वांगडा धरली आनी बरोच मार दिलो. पोर्तुगेज सरकाराच्या प्रादेशिक लश्करी न्यायालया (Territorial Military Tribunal) मुखार चवकशे उपरांत तिका धा वर्सां बंदखणीची ख्यास्त फर्मायली. ते भायर दंड भरूंक लायलो वा दंड भरपाये बदला आनी दोन वर्सां बंदखणीची ख्यास्त दिली. तिका धरिल्ल्यान सगळ्या देशभर बोवाळ जाल्लो. तिणें चार वर्सां मडगांव अनी केपेंच्या बंदखणींत ख्यास्त भोगली.

१६ मे १९५९ वर्सा बंदखणीसावन तिची सुटका जाली. १९७४ वर्सा भारत सरकारान ताम्रपत्र दिवन तिचो भोवमान केलो. १८ जून १९८२ दिसा गोंय सरकारान सुटके झुजांतल्या तिच्या वावराचो भोवमान केलो.

- कों. वि. सं. मं.

जोसेफसन, ब्रायन डेव्हिड: (जल्म: ४ जानेवारी १९४०, कार्डिफ-वेल्स)

नामनेचो ब्रिटीश भौतिकीविज्ञ.ताणें केंब्रिज विद्यापीठाची एम्.ए., पीएच्.डी. (१९६४) मेळयली. १९७२ सावन तो केंब्रिज विद्यापीठाच्या भौतिकी विभागांत प्रपाठक आनी कॅव्हेंडिश प्रयोगशाळेंत संशोधनाचो उपसंचालक आसा.

दोन अतिसंवाहक (Superconductive) माध्यमांचे मदीं विद्युत् निरोधकाचो (insulator) पातळ पड्डो आसल्यार त्या पड्ड्यांतल्यान सुरंग परिणामाक (tunnel barrier) लागून इलेक्ट्रॉनांच्यो जोडयो आरपार वचूंक शकतल्यो म्हळ्यारूच विद्युत् प्रवाह वचूंक शकतलो, असो सिध्दांत पुंजयामिकीवयल्यान (quantum mechanics) जोसेफसन हाणें मांडलो. ह्या आविश्काराक 'जोसेफसन परिणाम' अशें म्हण्टात. १९७३ चो भौतिकीखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार जोसेफसन, लिओ एसाकी आनी ईव्हार गाइएव्हार हांचे मदीं वाटून गेलो. अतिसंवाहक पदार्थांतल्या इलेक्ट्रॉन सुरंग परिणाम ह्या आविश्काराविशींच्या वेगवेगळ्या सोदांखातीर ताका एक पुरस्कार फाव जालो.

जोसेफसन लंडनची रॉयल सोसायटी (१९७०) आनी केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजचो १९६३ सावन फेलो आसा. रिसर्च कॉर्पोरेशनचो पुरस्कार (१९६९) आनी फ्रिट्स लंडन पुरस्कार (१९७०) तशेंच हेर कितलींशींच पदकां ताका फाव जाल्यांत.

- कों. वि. सं. मं.

जोहार: शीलाचे रखणेखातीर बायलां उज्यांत प्रवेश करून जो आत्मत्याग करतात, ताका जोहार अशें म्हण्टात. जौहर वा जोहार हाचो अर्थ अग्निप्रलय असो आसा. ह्या अर्थान हो शब्द ज्ञानेश्वरींत (१०.१४५/११.६०/११.४३२) आनी ताचेउपरांत प्राचीन मराठी साहित्यांत खुबदां आयला. पेटत्या होमखणांत प्रवेश करून आत्मत्याग करपाचे हे पध्दतीक फुडें 'जोहार' हें नांव पडलां आसतलें. राजस्थानच्या इतिहासांत असल्या जोहाराचीं वर्णनां वाचपाक मेळटात.

जोहारची प्रथा राजस्थानांत अशी आशिल्ली: आपल्या प्रदेशाचेर परकीय धुरी जाली आनी तातूंत आपलो पराभव लागीं आयलो, म्हण्टकच राजपूत बायलां दुस्मानाच्या हातांत सांपडून आपली विटंबना जावंची न्हय म्हूण शील राखणेचे भावनेन रासवळ रितीन उज्यांत प्रवेश करून देहत्याग करतालीं आनी राजपूत झुजारी केसरी पोशाख घालून दुस्मानाचेर तुटून पडटाले आनी झुजामळार वीरमरण पतकरताले.

जोहार प्रथा फक्त राजपुतांत प्रचलित आशिल्ली अशें म्हणप समा न्हय. राजपूत ह्या नांवाचो उदय जावंचे पयलीं शेंकड्यांनी वर्सां आदीं जोहारची प्रथा अस्तित्वांत आशिल्ली अशें इतिहासीक पुराव्यावरवीं दिसून आयलां. सिकंदराचें नौदल सिंधू न्हंयेतसून परत वता आसतना हिंदू सैन्यान तांचेआड प्राणांतिक झूज केलें. ह्या झुजांत जैताची आस दिसनाशी जातकच त्या सगळ्या सैनिकांनी आपल्या घरादारांक उजो लायलो आनी तांच्या बायलांनी आपल्या भुरग्यांसकट ह्या पेटत्या उज्यांत उडयो घेवन आत्मत्याग केलो, अशें कर्टिस नांवाच्या युरोपियन ग्रंथकारान बरोवन दवरलां. इतिहासांतलो हो पयलो जोहार इ.स.प. चवथ्या शेंकड्यांत घडलो.

इ.स. ७११ त महंमद बिन कासीम हाणें सिंधाचेर धुरी घाली. सिंधचो राजा दाहर ह्या झुजांत झुजतना सोंपलो. दाहराक झुजांत मरण आयलां ही खबर कळनाफुडें ताचे राणयेन आनी शेंकड्यांनी हिंदू बायलांनी पेटत्या होमखणांत उडयो घेवन जोहार केलो.

राजपुतांच्या इतिहासांत जोहारचे प्रसंग पांच वेळा आयल्यात. तातूंतले पयले दोन प्रसंग जैसलमेर हांगा आनी उपरांतचे तीन प्रसंग चितोडांत घडले. इ.स. १२९४ त महबूबखान नांवाच्या दिल्लीच्या सुलतानाचो खजिनो जैसलमेरच्या राजपुतांनी लुटलो. देखून, त्या सुलतानान जैसलमेरचेर धुरी घाली. राजपुतांक हे धुरयेक तोंड दिवप अशक्य जाल्ल्यान तांणी आपल्या बायलांक जोहार करपाक सांगलें राजपूत वीरांनी झुजता आसतना झुजामळार वीरमरण पत्करलें आनी ताच्या बायलांनी रोखडोच जोहार केलो. ह्या जोहारांत वट्ट चोवीस हजार

बायलांनी आत्मसमर्पण केलें, अशें कर्नल टॉड हाणे म्हळां. ह्या उपरांत फुडल्या धा बारा वर्सांनी जैसलमेरचो दुसरो जोहार घडून आयलो.

इ.स. १३०३ त चितोडचो पयलो जोहार जालो. चितोडची राणी पद्मिनी हिची इत्सा धरून अलाउद्दीनान चितोडचेर घुरी घाली; तेन्ना चितोडची राखण करप अशक्य आसा, अशें दिसून येतकच गडावयल्या राजस्त्रियांनी आनी हेर पंदरा हजार बायलांनी केसरी वस्त्रां न्हेसून जोहार केलो. जे सुवातेर ह्या राजपूत सतीसाध्वींनी आत्मार्पण केलें, ते सुवातेर तांचे पवित्र रक्षेक कोणाचोच स्पर्श जावंचो न्हय, म्हूण एक मोटो नाग थंय सदांच राखण करीत आसता, अशी आख्यायिका आसा. पद्मिनीचो जोहार इतिहासांत नामनेक पावला.

हाचे उपरांत दुसरो जोहार राणा संग हाची विधवा बायल कर्मवती हिचे मुस्तींत बहादुरशहान चितोडचेर घुरी घाली, तेन्ना घडून आयलो. ह्या जोहारांत तेरा हजार राजपूत बायलांनी आत्मसमर्पण केलें. चितोडचो तिसरो जोहार अकबराचे मुस्तींत घडून आयलो.

महाराष्ट्रांत म्हार आनी दलित लोकांनी उच्चवर्णियांक अभिवादन करतना 'जोहार' अशें म्हणपाची पध्दत आशिल्ली. ही पध्दत बरीच पोरनी आसा. यादवकालीन मराठी वाङ्मयात जुहारणे म्हळ्यार नमस्कार करप ह्या क्रियापदाचीं कांय रुपां मेळटात. राजाक वंदन करप ह्या अर्थानूय 'जोहार' हो शब्द संत-साहित्यांत आयला. संत एकनाथान एक भारुडांत म्हळां (गा. पं. ३, अभंग ३८६७).

जोहार मायबाप जोहार
मी सकळ संतांचा महार

जोहार हो शब्द 'जयहरी' ह्या शब्दापसून जाला अशें मत कांय भाशातज्ञांनी परगटायलां. आयच्या काळांत जमनीक हात लावन जोहार करपाची पध्दत कांय जातींपुरतीच मर्यादीत आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ज्यू समाज: पॅलेस्टाइनांत उदयाक आयिल्ली हिब्रू वा ज्यू लोकांची संस्कृती. 'यहुदी' ह्या नांवानूय ज्यू लोकांक वळखतात. इ.स.प. आठव्या शेंकड्यांत बेंजामिन आनी ज्यूडा ह्या दोन जमातींनी 'ज्यूडा' राज्याची थापणूक केली. थंयच्या नागरिकांक 'ज्यूडियन' म्हण्टाले. ताचेवयल्यानूच फुडें 'ज्यू' ही संज्ञा तयार जाली आसूंक जाय. इ.स. १३२ त रोमन सम्राट हेड्रिएनस हाणें ज्यू धर्माचेर बंदी घाली. तेन्नासावन सुमार अठराशें वर्सांमेरेन म्हळ्यार दुसऱ्या म्हाझुजाचे अखेरमेरेन ज्यू समाजाक आपली अशी आवयभूंय नाशिल्ली.

ज्यू संस्कृताय ही ईजिप्त, ॲसिरिया, सुमेरिया, चीन, भारत ह्या प्रदेशांतल्या समाजांनी निर्मिल्ल्या, विश्वरुपी संस्कृतायेचे तोडीची आसा अशें मत युरोपीय इतिहासकारांच्या ग्रंथांनी मेळटा. ज्यू संस्कृतीची निश्चितपणान केन्ना सुरवात जाली, हाची म्हायती मेळना; पूण इ.स.प. २००० वर्सांसावन ज्यू लोकांची वसणूक पालेस्तीन आनी लागींच्या वाठारांत आशिल्ली.

भुगोलीक स्थान: ज्यू लोकांचो पूर्विल्ल्यो इतिहास जंय घडलो, ती पॅलेस्टाइनची भूंय आकारान ल्हान आसा. शेत आनी उदका पुरवण जातली इतलो भरपूर पावस फाव त्या प्रमाणांत हांगा पडना. उबाळाच्या दिसांनी नेटान पडपी पावसाचें उदक सांठेवन दवरून ल्हानमोट्या कालव्यांतसून सगळ्याक पावयताले, अशी नोंद इ.स. पयल्या शेंकड्यांतलो बरोवपी जोसीफस हाणें केल्या. ही नंदनवनासारकी दिसपी भूंय दीर्घ कश्टांतल्यान उबी जाली, अशें ताणें फुडें म्हळां. झुजांक लागून ह्या यत्नांत खंड पडटकच जमीन पडिंग जाली आनी वाळवंटाचो विस्तार उदेंतेकडल्यान अस्तंतेक वाडलो.

पालेसिनची भुगोलीक अवस्था शांतताय आनी सवस्तकाय हांकां व्हडलीशी अनुकूल नाशिल्ली. आशिया आनी आफ्रिका हातूंतल्या चड करून टायग्रिस- युफ्रेटीस न्हंयांच्या देगणांतलो समाज आनी नाइल देगेवयलो ईजिप्त हांकां जोडपी मार्ग पॅलेस्टाइनांतल्यान वतात. तशेंच अस्तंत आशियांतल्यान भूमध्य समुद्रमार्गान युरोपाकडेन वचपी सरळ मार्ग पॅलेस्टाइनांतल्यानूच वता. हाकालागून थंयचो वेपारी मार्ग आनी शारां हांचेर ताबो मेळोवपाखातीर एकसारको संघर्श चलिल्लो दिसता. ईजिप्त, बॅबिलॉनिया, ॲसिरिया, हिटाइट ह्या पूर्विल्ल्या सत्तांनी ह्या भागाचेर आपलो शेक दवरपाचो यत्न केलो. पूर्विल्ल्या काळांत हें एक मुखेल झुजामळ आशिल्लें. आपल्या भुगोलीक स्थानाक लागून ही 'फुडाराची भूंय' (प्रॉमिस्ड लॅंड) वा 'पवित्र भूंय' (होली लॅंड) सदांच संघर्शांत सांपडत गेली.

इतिहासीक साधनां: ज्यू लोकांची म्हायती ज्या साधनांवरवीं मेळटा, तातूंत बायबलांतलो 'पोरनो करार' सगळ्यांत म्हत्वाचो आसा. त्या ग्रंथाच्या वेगवेगळ्या भागांत ज्यू लोकांची भोंवडी, तांचे राजा आनी राजकारण हांचेविशीं बरीच म्हायती मेळटा. तेभायर कांय पूर्विल्ल्या शिलालेखांत आनी मातयेच्या मुद्रांनी ज्यूंविशीं म्हायती मेळटा. हामुराबीच्या काळांतल्या मातयेच्या मुद्रांनी अरबस्तानांतल्यान बॅबिलॉनावटेन हिब्रू लोक येताले, असो उल्लेख आसा. अमार्ना मातयेच्या मुद्रांनी पॅलेस्टाइनाचेर जाल्ले एके मोटे 'हिब्रू' घुरयेचो उल्लेख आसा. हाचेफुडलो उल्लेख दुसरो रॅमसीझ हाच्या काळांतलो जावन आसा. हातूंत ईजिप्तांत कश्टकारी काम करपी हिब्रू लोकांचो उल्लेख आसा. ईजिप्तांत ज्यू लोक गुलामगिरींत आशिल्ले, असो उल्लेख रॅमसीझच्या लेखांत आसा, अशें म्हण्टात. हे उपरांतच्या काळांत ॲसिरियन-खाल्डियन (नव-बॅबिलॉनियन) आनी ईजिप्शियन लेखांतसून ज्यूडा आनी इझ्राएल हांचेकडेन राजकीय संबंदाचे, तांकां जिकिल्ल्याचे, नश्ट केल्ल्याचे वा हद्दपार केल्ल्याचे जायते उल्लेख मेळटात. हीरॅडोटस, बेरॉसस हांच्या अहवालांत ह्या लोकांची थोडीभोव म्हायती आयल्या, पूण ती सामकी त्रोटक आनी असंबध्द आसा. जोसीफस ह्या ज्यू इतिवृत्तकारान पयल्या शेंकड्यांत रचिल्ल्या आपल्या इतिहासवृत्तांत ज्यू राश्ट्राचो सामको सुरवातीचो इतिहास दिला. तेभायर उत्खननांत मेळिल्ल्या अवशेशांतल्यान पॅलेस्टाइनांत जळींमळीं ज्यू लोकांच्यो वसाहती कश्यो जायत गेल्यो, हाची तशेच तांचो उदय आनी अस्त हाचेविशींय थोडी म्हायती मेळटा.

राजकी इतिहास: ज्यू लोक पोलेस्तिनांत परप्रांतांतसून आयले, हें जरीं सर्वमान्य आसलें तरी ते थंय केन्ना आयले आनी कशे आयले हाचेविशीं मतभेद आसात. एक मत परंपरागत इतिहासाक प्रमाण मानपी आसा. बायबलच्या मताप्रमाण हिब्रू राश्ट्राचो जनक अब्राहम हो उदेंतेकडल्यान आपल्या लोकांक घेवन पॅलेस्टाइनांत आयलो. तो उत्तर अरबस्तानांतल्या हेरात हांगाच्यान आयलो अशें एक मत आसा, जाल्यार दुसऱ्या मताप्रमाण तो सुमेरियांतल्या अर हांगाच्यान आयलो आसूंक जाय. ताच्या म्हळ्यार सामक्या सुर्वेच्या हिब्रू पंगडांचो येवपाचो काळ इ.स.प. २००० वा इ.स.प. १७५० च्या लागसार आसतलो अशें म्हण्टात. अब्राहमचो पणतू जोसेफ ईजिप्तांत गेलो आनी थंयच्या राजदरबारांत उच्च पदाचेर पावलो; पूण कांय काळाउपरांत ताच्या सगळ्या वंशजांच्या नशिबांत गुलामगिरी आयली. फुडें मोझेस (इ.स.प. सुमार १२००) हाणें ज्यू लोकांक गुलामगिरींतसून मुक्त केले आनी तांकां पॅलेस्टाइनांत परत हाडले, अशी एक आख्यायिका आसा. ज्यू लोक हिक्सॉस लोकांच्या वेळार ईजिप्तांत आयले; दुसरो रॅमसीझ हाणें तांचेर गुलामगिरी लादली आनी ते उपरांत थोड्याच काळांत मोझेस हाणें तांकां मुक्त केले, अशें जोसीफसान बरयलां. हिक्सॉस लोकांची ईजिप्तावयली घुरी पॅलेस्टाइनांतल्यानूच फुडें गेली. तेन्ना ह्या पंगडांवांगडा कांय ज्यू लोकूय ईजिप्तांत गेले आसतले अशें म्हण्टात. तशेंच हिक्सॉस लोकांचो पडाव जातकच ज्यू लोकांक वायट दीस येवप स्वभावीक आशिल्लें. बरेच दीस हालांत, कश्टांत काडटकच हे ज्यू लोक मोझेसच्या फुडारपणाखाल परत पॅलेस्टाइनांत आयले.

मोझेसच्या काळाविशीं निश्चित म्हायती मेळना. पोरन्या कराराप्रमाण इ.स.प. १३००-१२०० ह्या काळांत मोझेस हाणें ईजिप्ताच्या चपक्यांतल्यान ज्यूंक वाटायले आनी देवान तांच्या तोंडांतल्यान कायदो

आनी घा धर्माज्ञा वितरायल्यो. ताच्या मरणाउपरांत ताचें उरिल्लें कार्य जॉस्यूई हाणें पुराय केलें.

दुसरें मत म्हळ्यार, ज्यू लोक पॅलेस्टाइनांत येवपाचो काळ इ.स.प. १५०० ते १४०० इतल्या सुमाराक आसतलो. अरबस्तानांतल्यान भायर पडिल्ल्या ज्यूं मदले कांय ज़ाण वायव्येवटेन गेले आनी पॅलेस्टाइनांत स्थायिक जाले. दुसरो पंगड नैर्ऋत्येचे दिकेन ईजिप्तांत गेलो. इ.स.प. १२०० च्या सुमाराक ईजिप्तांत राविल्ल्या ज्यू लोकांनी ईशान्येवटेन मोहीम काडून पॅलेस्टाइनाचेर घुरी घाली. ह्या दुसऱ्या मताक जेरिको, शीकम, जेरुसलेम हांगाच्या उत्खननांतल्यान आनी अमार्ना लेखांतसून आदार मेळटा.

मोझेसान हाडिल्ले ज्यू आनी पॅलेस्टाइनांत पयलींच स्थायिक जाल्ले ज्यू, हांचो व्हडलोसो संबंद फुडें आयलोना. पॅलेस्टाइनांतल्या ज्यूंची संस्कृताय काननाइट संस्कृतायेचेर आदारिल्ली आशिल्ली. मोझेसच्या ज्यूंनी ईजिप्शियन संस्कृतायेचीं आंगां आत्मसात केल्लीं. हाका लागून दोन स्वतंत्र संस्कृतीक आनी राजकी गट उत्पन्न जाले आनी ह्या भेदांतल्यानूच फुडें ज्यूडा आनी इझ्राएल हीं दोन स्वतंत्र राज्यां निर्माण जालीं, अशें कांय इतिहासकार मानतात. तेन्ना खरें किदें घडलें हें सांगपाक खास पुरावो मेळना. जी इतिहासीक म्हायती मेळटा ती त्रोटक आनी विसंगत आसा. बाराव्या शेंकड्यांत ज्यूंचें आगमन पुराय जालें आनी इझ्राएलचे बारा पंगड थंय स्थायिक जाले.

इ.स.प. १२०० च्या सुमाराक ईजिप्तच्या शेकातळा आशिल्ले फिलिस्तीन लोक स्वतंत्र जाले. तांणी आपलें राज्य पॅलेस्टाइनभर पातळावपाचे यत्न सुरू केले. देखून, ह्या वाठारांत सत्ताधारी आशिल्ल्या हिब्रू पंगडांवांगडा तांचो संघर्श जालो. फिलिस्तीन लोक सुसंस्कृत आशिल्ले, तशेंच खडेगांठ झुजारीय आशिल्ले. हिब्रू पंगड राजकी नदरेन असंघटित आशिल्ले. तशेंच शेतकाम आनी मेंढरां पोसपाचो वेवसाय करपी ह्या समाजाची झुजपाची वृत्ती क्षीण जाल्ली. हाचे उरफाटें फिलिस्तीन लोक संघटित आशिल्ले आनी तांचें शस्त्रबळ प्रभावी आशिल्लें. इ.स.प. १०८० च्या सुमाराक फिलिस्तीन सैनिकांनी शायलो हो गांव जिखलो. तांचे घुरयेचो नेट जसो जसो वाडत गेलो, तसो तसो हिब्रू समाजूय अदीक संघटित जावपाक लागलो. इ.स.प. १०१५ च्या सुमाराक तांणी एकाच राजाचें फुडारपण पतकरलें आनी 'राजा' ही संस्था निर्माण जाली. ह्या पयल्या फुडाऱ्याचें नांव सॉल. सुरवातीच्या कांय चकमकींनी सॉलान आक्रमकांक धांवडावन घाले. ताणें आपल्या मुलखाचे राखणेखातीर जेरुसलेमाचे उत्तरेक कांय अंतराचेर एक किल्लो बांदलो आनी हांगाच आपलें मुखेल ठाणें दवरलें. तरीकूय फिलिस्तीन लोकांनी ताचो गिल्बो पर्वतांनी जाल्ले लडायेंत पराभव केलो आनी तातूंत ताका मरण आयलें. हिब्रू जमातींक एका राजछत्रासकयल हाडपी पयलो राजा म्हूण ज्यू इतिहासांत सॉल हाका म्हत्वाची सुवात आसा.

सॉलाच्या मरणाउपरांत ताचो चलो जॉनाथन हाका गादयेर बसोवपाचो यत्न जालो. तरीकूय बापायफाटल्यान चल्याकडेन दायज म्हूण राजपद दिवचेपरस एकाद्र्या लायक मनशाकूच अडचणीच्या काळांत राजपद दिवचें, अशें ज्यू लोकांनी थारायलें. देखून सॉला उपरांत ताचो प्रतिस्पर्धी डेव्हिड (इ.स.प. सुमार १०१६-९७२) हो राजा जालो. फिलिस्तीन राकेसाआड झूज करून ताका जितोच मारपी धाडसी वीर म्हूण ताची नामना आशिल्ली. डेव्हिडान पयलीं जेरुसलेमचेर ताबो मेळयलो आनी मागीर फिलिस्तीन आक्रमकांचेर जैत मेळयलें. जेरुसलेम हातासतकच घेतकच डेव्हिडान सद्याचो ट्रान्स-जॉर्डनचो प्रदेश आपल्या राज्याक जोडलो. पूण ह्या भुगोलीक राज्यविस्तारापरस डेव्हिडची खरी कामगिरी म्हळ्यार सॉलान सुरू केल्ली राज्ययंत्रणा आनी समाज संघटना ताणें बळिश्ट केली. ताच्या घराण्याचो शेक सुमार चारशें वर्सांमेरेन तिगून आशिल्लो.

सॉल हो बेंजामिन नांवाच्या ल्हान जमातींतलो आशिल्लो. ताची सत्ता मानपाक पयलीं हेर जमाती तयार नाशिल्ल्यो, पूण डेव्हिड हो ज्यूडा जमातीचो आशिल्लो. ज्यूडा जमात खूब व्हड आशिल्ली आनी हिब्रू राश्ट्रांत तिका आदरणीय अशें वजन आशिल्लें. सबंद दक्षिण पॅलेस्टाइनांत हे जमातीचे लोक पातळिल्ले आशिल्ल्यान हो प्रदेश डेव्हिडान सहज वश केलो. डेव्हिडच्या चल्यान केल्लें बंड आनी हेर एक दोन बंडां सोडलीं, जाल्यार राजसत्ता आतां भक्कम बुन्यादीचेर उबी आशिल्ली. नक्की काळ सांगप कठीण आसलें तरी इ.स.प. १००० च्या सुमाराक डेव्हिडान आपली सत्ता प्रस्थापित करपाक हीब्रन हांगाच्यान सुरवात केली आनी फुडें सुमार चाळीस वर्सां राज्य केलें.

डेव्हिडान मेळयिल्ल्या राज्यांत सुनियंत्रित शासन तयार करपाचें काम ताचो पूत सॉलोमन (इ.स.प. सुमार ९७२-९३२) हाणें केलें. सॉलोमन हाची वेगवेगळ्या मळांवयली कर्तबगारी म्हत्वाची आसा. राज्य मेळोवप, तें तिगोवप आनी प्रजेचे अर्थीक उदरगतीखातीर वावरप, हें सगळें ताणें साधलें. ताणें जेरुसलेमभोंवतणची तटबंदी बळकट केली आनी राज्यांत जळींमळीं किल्लेकोट उबारले. कारभाराखातीर राज्याचे बारा प्रांत केले. खंयचेच जमातीक एकाद्र्या प्रांतांत उंचेली सुवात मेळची ना हाची जतनाय घेतली. राखण आनी प्रशासन वेवस्था बळकट जातकच ताणें वेपारांत लक्ष घालें. वेपार आनी राजकारण एक करपाच्या हेतान लागसार आशिल्ल्या ल्हानव्हड प्रदेशांकडेन तशेंच ईजिप्तासारक्या बळिश्ट देशांकडेन दाट संबंद जोडले.

फिनिशियाचें फुडारपण करपी टायरच्या हायरॅम राजाच्या, तशेंच ईजिप्तच्या बाविसाव्या वंशाचो संस्थापक पयलो शीशाँक हाचे चलयेकडेन ताणें लग्न केलें. फिनिशियन वेपाऱ्यांच्या पालवान ताणें सागरी वेपारांत वांटो घेतलो आनी तुर्कस्तानाच्या किनाऱ्यावयल्या तार्शिशमेरेन ताचे वेपारी पावले. ईजिप्ताचो पालव घेवन ताचीं जहाजां तांबड्या समुद्रांत येवप-वचप करपाक लागलीं. फिनिशियन वेपारी पंगड खुश्कीच्या मार्गान अरबस्तानांत वचचे, हेखातीर यत्न करून थोडेशे आडवाटेक आशिल्ल्या जेरुसलेमाक ताणें वेपारी पेठेचें स्वरुप प्राप्त करून दिलें. इझ्राएलच्या मुलखांत उत्पन्न जावपी धान्यां आनी फळां निर्यात करून ताच्या बदलांत टायर आनी सायडन हांगाचें कंवचेचें सामान, धातुकाम, कपडो हांची आयात जावपाक लागली. ईजिप्शियन राजकुंवरीकडेन लग्न केल्ल्यान ताच्या राजकारणाक आनी अर्थकारणाक मदत तर जालीच; पूण तेभायर ईजिप्शियन दरबारांतले रितिरिवाज लेगीत आयले. डेव्हिडान आपल्या राजदरबाराक थीक्ष राजदरबाराचें स्वरुप हाडलें.

सॉलोमनच्या मरणाउपरांत ताचो चलो रीअबोअम (इ.स.प. सुमार ९३१-९१३) गादयेर बसलो. तेन्ना पयलींचे राजवटींत बंडखोर म्हूण हद्दपार जाल्लो उत्तर इझ्राएलचो फुडारी जेरबोअम (इ.स.प. ९३१-९१०) हाका ईजिप्तान फाटबळ दिलें. हाणें उबारिल्लें बंड यशस्वी जावन इझ्राएलच्या दक्षिणेकडल्या प्रदेशाचेर रीअबोअमचो शेक सुरू जालो.

उत्तरेची राजधानी शीकम (नॅब्लस) हांगा आशिल्ली. दक्षिणेच्या राज्याक ज्यूडा आनी उत्तरेच्या राज्याक इझ्राएल अशीं नांवां मेळळीं. हाचे फुडलो दोनशें वर्सांचो ज्यूंचो इतिहास म्हळ्यार ह्या दोन राज्यांतल्या एकामेकांभितर चलिल्ल्या संघर्शाची कथाच जावन आसा. जेरबोअमच्या बंडाच्या वेळार झूरम हाणें गॅलिली प्रांत हातासलो. ज्यूडा ह्या उत्तरेकडल्या प्रांतान जेरबोअमच्या फुडारपणाखाल बंड करून आपले स्वतंत्र सत्तेची थापणूक करतकच थोड्याच दिसांनी जेरुसलेमचेर व्हडलें संकश्ट आयलें. ईजिप्तच्या शीशाँकान घुरी घालून हें शार ताब्यांत घेतलें आनी सॉलोमनान व्हडा कश्टांनी जमयल्ली संपत्ती लुटली; तशेंच येहोवाचें मंदिर लुटलें. ताका लागून जेरुसलेमचो संपन्न समाज मातयेभरवण जालो. शीशाँक परत गेलो, तरी उपरांतचो कितलोसोच काळ ज्यूडा ईजिप्तच्या मांडलिक राज्यासारकेंच उरलें. राजाचें फुडारपण दुबळें आसुनूय ज्यू लोकांनी वेपार-उद्देगासारके वेवसाय पयलींच्याच नेटान परत सुरु केले. उत्तरेकडल्या इझ्राएलाच्या थोड्या राजांनी ह्या दोन ज्यू राज्यांक एकठावपाचो बरोच यत्न केलो. एहॅब (इ.स.प. ८७४-८५२) ह्या इझ्राएलच्या राजान आपले चलयेचें लग्न ज्यूडाच्या

युवराजाकडेन करून कबलात केली. तरीपूण खुद्द एहॅबच्याच राज्यांत ताच्या मरणाउपरांत क्रांती जाली आनी जीह्यू (इ. स. प. ८४१-८१४) नांवाच्या एका धर्मकोल्ली मनशाच्या हातांत राजसत्ता गेली. ताणें ज्यूडाचेर घुरी घाली. थंयचो राजा आनी राजकुळांतल्या मनशांक जिवेशीं मारले. पूण ॲथलाया राणयेचे (एहॅबची चली) सावत्र चलयेन व्हडा हुशारेन हे कत्तलींतल्यान आपल्या भुरग्याक वाटायलो. ताणें अकस्मात सत्तांतर करून जीह्यूउपरांत ज्यूडाचो मूळ राजवंश परत गादयेर हाडलो.

तेउपरांत शंबर वर्सां म्हत्वाची अशी घडणूक घडलीना. इ. स. प. ७३५ च्या सुमाराक ॲसिरियाकडेन कबलात केल्यान ज्यूडाचें राज्य वाटावलें; पूण फुडें सेनॅकरिबान जेरुसलेमचेर जैत मेळयलें. हे उपरांत शंबर वर्सां ज्यूडान ॲसिरियाकडेन बरेपण दवरलें. इ. स. प. ६२५ त असुरबनिपाल हाच्या मरणाउपरांत ज्यूडान स्वतंत्र जावपाचो यत्न केलो; इतलेंच न्हय, तर जॉस्यूई हाणें परत एकदां पॅलेस्टाइनाचेर आपलें नियंत्रण बसोवपाची खटपट सुरू केली. ताका ईजिप्तान विरोध केलो आनी तातूंतसून उप्राशिल्ले लडायेंत जॉस्युईक मरण आयलें. कांय काळ ईजिप्ताचें आधिराज्य हांगा आशिल्लें. ताचो शेवट बॅबिलॉनचो दुसरो नेबुकॅड्नेझर हाणें केलो.

इझ्राएल हें राज्य ज्यूडापरस आकारान व्हडलें आनी संपन्न आशिल्लें. थंय अंतर्गत शांतताय चड काळ तिगून उरलीना. जायतीं राजघराणीं थंय सत्तेर आयलीं. तातूंतलो ऑमराय हो राजा बळिश्ट जालो. हाणें राजधानी शीकम हांगाच्यान हालोवन ती सामेअरिया ह्या उत्तरेकडल्या शारांत व्हेली. ताचो चलो एहॅब हाणें शेजारच्या राज्यांकडेन दाट संबंद जोडपाचे यत्न केले आनी ज्यूडा आनी टायर हांचेवांगडा लग्नाचे संबंद जोडले. हाच्यो परकीय बायलो मुर्तीपूजक आसात, म्हूण कांय धर्मकोल्ली लोकांनी प्रजाजनांक तांचेआड चिथावणी दिली. जीह्यून क्रांती केली आनी एहॅबचो वंश नश्ट केलो. दमास्कसच्या राजान ताचे व्हडले प्रांत काबीज केले. ॲसिरियन राजांक खंड भरून इझ्राएल राज्य कशेंय करून तग धरून राविल्लें.

दुसरो जेरबोअम हाणें दमास्कसकडल्यान आपले प्रदेश परत मेळयले, तरी ॲसिरियन सत्तेची घुरी धातास कठीण आशिल्लें. इ.स.प. ७३४ त इझ्राएलाचेर परकी सत्ता आयली आनी इ.स.प. ७२२ त, होशियाच्या (इ.स.प. ७३०-७२२) बंडाउपरांत हें राज्यूच बरखास्त केलें. सामेअरिया हांगा ॲसिरियन राज्यपाल नेमलो आनी ॲसिरियन राजांनी तांचे सदचे प्रथेप्रमाण पंचवीस हजार इझ्राएली ज्यूंक बंदिस्त करून ॲसिरियांत धाडून दिले. जेरुसलेमचे दुसरे घुरये उपरांत (इ.स.प. ५८९) पंदरा हजार ज्यूंक नेबुकॅड्नेझर हाणें धरून व्हेले. हाचेपयलींच इझ्राएलांतल्यान ताणें ज्यूंक धरून व्हेल्ले.

इझ्राएल राज्यांतल्या ज्यूंक ॲसिरियन राजांनी धरून व्हेले आसले, तरी त्या प्रसंगाक ज्यू इतिहासांत व्हडलेशें म्हत्व ना. पयले घुरयेउपरांत नेबुकॅड्नेझर फकत खंड घेवनूच परत आयिल्लो. पूण दुसरे फावट मात ताणें हो उपद्रव सासणाचोच बंद करपाच्या हेतान उपाय केले. कारागीर, गिरेस्त भाटकार, वेपारी, बुध्दिजीवी आनी सैनिक ह्या सगळ्यांक धरून व्हरपाची ताची येवजण आशिल्ली. शेतकारांक मात ताणें पीडापीड केली ना. धरिल्ले सगळे ज्यू बॅबिलॉनांत व्हरून सोडले. हातूंतले बरेच जाण बॅबिलॉनांत वेवसायिक जाले. कांय जाण थंयच स्थायिक जाले. तरीकूय कांय ज्यूंक मात आपले मायभुंयेंत परत वचपाची उपाट इत्सा आशिल्ली आनी खाल्डियन सत्तेचेर जैत मेळयल्यार तें शक्य जातलें, अशें तांकां दिसतालें. देखून इराणी सम्राट सायरस हाका तांणी उर्बेभरीत येवकार दिलो. तांची आशा सामकीच कोसळळीना. सायरसान ज्यू लोकांक ज्यूडा आनी जेरुसलेमात परत वचपाक परवानगी दिली. हद्दपारीचो हो काळ म्हत्वाचो मानपाचें मुखेल कारण म्हळ्यार ज्यू लोकांचो बॅबिलॉनाचे संस्कृतायेकडेन आशिल्लो सामको लागींचो संबंद. ज्यू लोकांचो हाचे पयलींय हेरांकडेन संबंद आयिल्लो, तरी खुद्द बॅबिलॉनांतूच राविल्ल्यान तांकां कांय नव्या विचारांची वळख जाली. जेरुसलेमाक परत वतना तांणी हे नवे विचार आपल्या वांगडा व्हेले. हाच्या परिणामांतल्यान जेरुसलेमांतूच राविल्ले सनातनी ज्यू लोक तांकां आपले परस वेगळे आनी धर्मभ्रष्ट अशें मानपाक लागले. उत्तरेच्या सामेअरियांतल्या लोकांनी हेंच धोरण आपणायलें आनी हातूंतल्यानूच फुडें पंथभेद तयार जाले.

इराणी सम्राटांनी ज्यू लोकांक जेरुसलेमाक परत वचपाची परवानगी दिली. तेचप्रमाण ज्यूडा प्रांताचेर ज्यू राज्यपाल नेमले, येहोवाचें मंदिर परत उबारपाक मदत केली. बॅबिलॉनियांत म्हत्व मेळयल्ल्या कांय ज्यू फुडाऱ्यांक उपरांतच्या काळांत ज्यूडाचे राज्यपाल नेमले. ह्या राज्यपालांनी अर्थीक, समाजीक आनी केन्नाय धर्मीक मळार बदल घडोवन हाडपाचे यत्न केले. ह्या सुधारणावादी प्रशासकांत नीअमाय आनी एझ्रा हे मुखेल आसले. हांच्या सुदारणांक सामेअरिआच्या रहिवाशांचो कडक विरोध आशिल्लो. तांणी जेरुसलेमचें धर्मीक फुडारपण न्हयकारलें आनी शीकम हांगाच्यान लागसार आशिल्ल्या गेरझिम दोंगरावयल्या आपल्या मंदिरांत स्वतंत्र पीठ उबारलें. अशे तरेन हद्दपारीच्या निमतान सुरु जाल्ले पंथभेद फुडें घट जायत गेले.

मागीर थोड्याच काळांत ज्यूंचें स्वतंत्र राजकी अस्तित्व रोखडेंच सोंपलें. अलेक्झांडरान इराणी साम्राज्याचो नाश करून ह्या प्रदेशाचेर ग्रीक सत्तेची थापणूक केली. उपरांत हो सगळो प्रदेश सिल्युसिडी राजांच्या ताब्यांत गेलो; पूण राजकी थिराय व्हडलीशी तिगलीना. ह्या प्रदेशांत रोमन साम्राज्याची थापणूक जावन लेगीत संघर्श चालूच आशिल्ले. सत्तासर्त करपी कितल्याशाच ल्हान गटांमदीं जेरुसलेमच्या ज्यूंचो आस्पाव आशिल्लो. आतां येहोवाच्या मुखेल पुरोयतांची सुवात सगळ्यांत श्रेश्ठ जाल्ली आनी तांकांच राजकी फुडारपण मेळटालें. ह्या पोरन्या संस्थानान स्वातंत्र्य मेळोवपाचे आनी तिगोवपाचे जे यत्न केले, तातूंत इ.स.प. दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या ज्यूडाच्या फुडारपणाखाल जाल्लें मॅकबीझचें बंड सगळ्यांत यशस्वी जालें.

इ.स.प. १६५ त ज्यूडान सिरियाच्या राजाचेर जैत मेळोवन जेरुसलेम हांगा ज्यू राज्याची थापणूक केली. ज्यूडा आनी तांचें दायज हांचो शेक जेरुसलेम आनी भोंवतणचो वाठार हांचेर सुमार शंबर वर्सां आशिल्लो. इ.स.प. ६६ त पाँपीन जेरुसलेमचेर घुरी घालून बारा हजार लोकांक जितेच मारले आनी थंयची राजसत्ता नश्ट केली. तरीकूय ज्यू लोकांनी परत तकली वयर काडपाचो यत्न केलो. ताका लागून हेड्रिएनस हाणें इ.स. १३२ त ज्यू धर्माचेरुच बंदी घाली. बंदीच्या आड ज्यू लोकांनी उठाव केलो. बारकोक्बा हाच्या फुडारपणाखाल इ.स. १३५ त रोमनांआड ज्यूंनी बंड केलें. पूण रोमनांच्या खडेगांठ बळग्याफुडें तांकां नमचें पडलें. ज्यू धर्माचें मेकळेपणान आचरण करप खुद्द पॅलेस्टाइनांत फुडें फुडें अशक्य जालें.

रोमनांनी पॅलेस्टाइनाचेर केल्ले घुरयेपयलींच जायत्या ज्यूंनी पॅलेस्टाइन सोडून हेरकडेन वसणूक करपाक सुरवात केल्ली. रोमनांचे घुरयेक लागून पॅलेस्टाइन पुराय नश्ट जालें आनी एकठांय रावन ज्यू राश्ट्र वा राज्य निर्माण करपाचो ज्यूंचो हावेस मातयेभरवण जालो. इतलें जावन लेगीत ज्यू आपल्या धर्माकडेन एकनिश्ठ आशिल्ले. जे थोडे पॅलेस्टाइनांत रावले, तांणी विद्यालयां काडलीं आनी ह्या विद्यालयांतसून ते ज्यू धर्म शिकोवपाक लागले. इ.स. २०० त 'मिशना' हो पयलो ज्यू धर्म आनी परंपरा हाचेवयलो ग्रंथ संकलित केलो. मध्य युरोपांतल्या ज्यूंक शेंकड्यांनी वर्सां क्रिस्ती लोकांकडल्यान छळ सोसचो पडलो. कांय देशांनी 'घेटो' ह्या नांवान वळखतात त्या वेगळ्या वसाहतींत तांकां रावचें पडलें. तांकां जमीन विकत घेवपाचे कायदेशीर हक्क नाशिल्ले वा स्वतंत्र रितीन एकाद्रो धंदो करपाक मेळनाशिल्लो. फ्रांस, जर्मनी आनी हेर देशांनी ज्यूंमदले कांय जाण व्हड लेखक जाले. स्पेनांत जायते विद्वान ज्यू तत्त्ववेत्ते जाले. तातूंत सॉलोमन इब्न गॅब्रीएल आनी ज्यूडा हाल्लेवी हे नामनेक पावले.

राजकी कारणांखातीर ज्यू लोक जरी संवसारभर शिंपडून गेल्ले तरी लेगीत आपले मायभुंयेत आपलें स्वतंत्र राश्ट्र आमचें, ही आस तांकां

लागिल्लीच. वंशभेदासारक्या समाजीक अन्यायांक तोंड दिवचें पडिल्ल्यान परकी राश्ट्रांचे जुलूमशाहीन केल्लो तांचो छळ सहन करचो पडिल्ल्यान स्वतंत्र राश्ट्राची तांची उमळशीक वाडतूच गेली. हाचो परिणाम म्हूण १८९७ त थीओडोर हेर्ट्झल ह्या लेखकान सुरू केल्ल्या स्वतंत्र राश्ट्राच्या आंदोलनाक युरोपांतल्या आनी हेर देशांतल्या ज्यूंचें वाडटें फाटबळ मेळत रावलें. ज्यूं लोकांची खर अशी इत्साशक्त, अखंड श्रम, चिवट वृत्ती आनी स्वतंत्रतायेचो ध्यास हाचें फळ म्हूण १४ मे १९४८ दिसा इझ्राएल ह्या ज्यूंच्या स्वतंत्र राश्ट्राची निर्मिती जाली.

ज्यूविरोधवाद (अँटी-सेमिटिझम): ज्यू लोकांक उंचेली समाजीक सुवात मेळची न्हय आनी तांचे अर्थीक, राजकी आनी समाजीक हक्क मर्यादीत आनी सकयल्या पांवड्याचेर उरचे, म्हूण समाजांतल्या भौसंख्यांकांकडल्यान सदांच यत्न जाताले. काल्पनिक मानववंशभिन्नतेचेर आदारिल्ले पूर्वग्रह, ज्यू लोकांक जेजू क्रिस्ताचे मारेकार म्हूण पळोवपाची किरिस्तांव लोकांची नदर आनी प्रचलित राजकी-समाजीक- अर्थीक परिस्थिती ह्या कारणांक लागून वेगवेगळ्या देशांत, वेगवेगळ्या काळांत ह्या वादान खर रुप धारण केलां. 'अँटी-सेमिटिझम' ही संज्ञा १८७३ त व्हिल्हेल्म मार ह्या जर्मन वृत्तपत्रकारान सगळ्यांत पयलीं वापरली, तरी ह्या विरोधवादाचो इतिहास खूब पोरनो आसा. ज्यू लोक हे मानववंशाचे नदरेन कॉकेशियन वंशाचे सेमाइट हे उपशाखेचे आसात, ही कल्पना तांकां जावपी विरोधाच्या मुळाकडेन आसा, देखून ज्यू-विरोधवादाक 'अँटी-सेमिटिझम' अशें म्हण्टात. पूण संशोधकांच्या मताप्रमाण हे कल्पनेक कसलोच शास्त्रीय आदार ना.

मानववंश ही गजाल कुशीक दवरली जाल्यार संस्कृतीक नदरेन ज्यू लोक हे सगळ्या समाजांनी, सगळ्या काळांत वेगळे, अभेद्य आनी खाशेले उरतात, ही मात वस्तुस्थिती आसा. ज्यू धर्म ही ताची राजकी-समाजीक वेवस्था आनी संस्कृताय हांची मूळ बुन्याद जावन आसा. ताचे संस्कृतीक अलिप्ततेचें आनी समाजीक एकचाराचें हें एक मुखेल कारण जांवन आसा, अशें म्हण्टात. ह्याच कारणाक लागून खंयच्याच समाजांत ते संस्कृतीक नदरेन समरस जावंक शकले नात. एकेश्वरवाद, आपल्या धर्मनिश्ठेनूच धर्तरेचेर सर्ग अवतरतलो हो मावार्थ आनी ही किमया सादपाखातीर देवानूच ज्यू लोकांक वेंचून काडल्यात, ही कल्पना आनी कर्मकांड हांकां लागून प्रतिकूल परिस्थितींत लेगीत ज्यू लोकांचो एकचार आनी आत्मविश्वास तिगून उरलो, अशें म्हण्टात. पूण ह्याच कारणांक लागून तांकां विरोध जालो अशेंय म्हण्टात.

इ.स.प. सव्या शेंकड्यासावन ज्यू लोक हे युरोपीय देशांनी पातळपाक लागिल्ले. चड करून इ.स. पयल्या शेंकड्यांतल्या रोमन धुरयांक लागून ज्यू लोकांचे खूब हाल जाले. रोमन लोकांच्या फाटोफाट ते इटली, फ्रांस, स्पेन ह्या देशांनी गेले. चडशे लोक ऱ्हाइन ऱ्हंयच्या वाठारांत म्हळ्यार आयचे जर्मनीत स्थायिक जाले. इ.स.प. काळांत रोमन आनी ग्रीक लोकांचो ज्यू लोकांक जरी उपद्रव जालो, तरी ताचें स्वरुप चडशें राजकी आशिल्लें. क्रिस्ती धर्माचो उदय जातकच सुमार चवथ्या शेंकड्याचे सुर्वेक, क्रिस्ती धर्म हो रोमचो अधिकृत धर्म जायतपसून ज्यू लोकांक दुय्यम पांवड्याचे लेखपाक लागले आनी सामान्य नागरिकांचे हक्क तांकां दिलेनात. ज्यू लोकांक धर्मप्रसाराचो हक्क न्हयकारलो. ज्यू धर्न आपणावप आनी ज्यू लोकांकडेन लग्नसंबंद दवरप, हो गुन्यांव अशें मानपाक लागले. ज्यू मनशान हातासकयल नोकर दवरचे न्हय, वैजकी वेवसाय करचो न्हय, तशेंच ज्यू कारागीर आसल्यार ताणें हातासकयल क्रिस्ती उमेदवार शिकाऊ म्हूण दवरचो न्हय, अशीं बंधनां तांचेर घालीं. ताका लागून ज्यू लोक चडांत चड आत्मकेंद्रित जाले.

भायल्या अत्याचाराक धाडसान तोंड दिवपाखातीर धर्म हो तांचो एकूच आदार आशिल्लो; ताका लागून ते धर्माक चडूच चिकटून रावले. खरे-फट दोशारोप करून ज्यू लोकांचेर जावपी चडांत चड अत्याचारांक लागून ज्यू लोकांचो एकचार आनी कठोर मनान जियेवपाचो हावेस वाडत रावलो. तेराव्या शेंकड्यांत बर्लिनालागीं आनी पंदराव्या शेंकड्यांत व्हिएन्ना हांगा साद्या कारणांवयल्यान ज्यू लोकांची मोठ्या प्रमाणाचेर हत्या जाली.

सुमार धाव्या वा इकराव्या शेंकड्यासावन खेड्यापाड्यांत समान नागरिकांचे हक्क न्हयकारले, म्हूण बरेचशे ज्यू लोक शारांत आयले आनी वेपार-सावकारी ह्या वेवसायांत पडले. वेपार आनी सावकारी हे तांचे मुखेल वेवसाय जाल्ल्यान, आपशींच सावकारीकडेन संबंदीत आशिल्ल्या स्वार्थ, कृपणता ह्या दुर्गुणांचो आरोप तांचेर जावपाक लागलो.

तेराव्या शेंकड्यांत इग्लंडांतसून, चवदाव्या शेंकड्यांत फ्रांसांतसून तशेंच चवदाव्या आनी पंदराव्या शेंकड्यांत जर्मनी आनी ऑस्ट्रिया ह्या देशांतसून ज्यू लोकांक धांवडायले. धर्मीक कारणांखातीर तांणी कोणाचो तरी बळी दिलो, ह्या आरोपाखाल १४६ ज्यू लोकांचो जर्मनींत १२९८ त नाश केलो. चवदाव्या शेंकड्यांत प्लेगाचे सांथीन (ब्लॅक डेथ) युरोपांत कितल्याश्याच लोकांक मरण आयलें. धर्माच्या नेमाप्रमाण खावप-जेवप आनी निवळसाण ह्या कारणांक लागून ज्यू लोकांक हे सांथीचो व्हडलोसो उपद्रव जालो ना. हाका लागून थोडे लोक तिडकले आनी तांणी ज्यूंचेर जादूटोण्याचो आरोप करून धुरी घाली. ताच्या फुडल्या दोन वर्सांत ३५० ज्यू लोकांचो मुळासटक नाश केलो. ह्या जाचाक कंटाळून ज्यू लोक उदेंत युरोपावटेन आयले. सोळाव्या ते अठराव्या शेंकड्यांत पोलंडांत जगांतल्या चडशा ज्यू लोकांची वसती आशिल्ली. पूण ह्याच काळांत लाखांनी लोकांक थंय जिवेशीं मारले. कोलंबसावांगडा अमेरिकेंत ज्यू पंदराव्या शेंकड्यांत गेले. तांणी थंय जायतीं 'सिनेगॉग' बांदलीं. अमेरिकेच्या स्वातंत्र्य झुजांत तांणी वांटो घेतलो. थंय आयिल्ल्या ज्यूंनी विंगड विंगड उद्येगधंदे सुरू केले.

रशियांत ज्यूविरोधवाद हें झारशाहीचें अधिकृत धोरण आशिल्लें. मार्क्सवादाच्या आनी साम्यवादाच्या संदर्भांत जाल्यार ज्यू लोक पेचांत पडले. कार्ल मार्क्स हो ज्यू आशिल्लो, देखून झार हे ज्यू लोकांकडेन दुबावान पळेताले. तेच वांगडा वेपार-सावकारीच्या तांच्या पेशाक लागून बोल्शेविक पक्षूय तांचेकडेन भांडवलशाहीचे उपासक आनी हस्तक म्हूण पळेतालो. १९१९-२० च्या क्रांतीकाळांत चुकीचो समज करून कितल्याशाच धर्मीक वृत्तीच्या ज्यू लोकांची झार पक्षाकडल्यान हत्या जाली. एकुणिसाव्या शेंकड्याचे अखेरेक आनी विसाव्या शेंकड्याच्या आरंबाक रशियांत ज्यूंआड ज्यो दंगली जाल्यो तांकां 'पोग्रोम' अशें म्हण्टाले. ह्या दंगलींक लागून हजारांनी ज्यूंनी अमेरिकेंत स्थलांतर केलें. रशियांतले क्रांतीउपरांत ह्यो दंगली थांबल्यो.

१९१४-१८ च्या पयल्या म्हाझुजाउपरांत जर्मनींत ज्यू-द्वेश तेंगशेक पावलो. झुजांत हरिल्ल्यान आनी कबलातीच्या अपमानास्पद अटींक लागून जर्मन लोकांचीं मनां खचिल्लीं. ह्या पराभूत मनोवृत्तींतसून तांकां वयर काडपाखातीर कोणाचो तरी बळी दिवपाची गरज आशिल्ली. समाजाच्या सगळ्या मळांचेर चकचकपी ज्यू लोकांचेर राश्ट्रघातकी कर्तुपांचो आरोप केलो. तेचवांगडा झुजाउपरांत जर्मनी राश्ट्राचो मुखेल जाल्ल्या हिटलरान आनी ताच्या नाझी पक्षान वंशद्वेशाचो प्रचारूय सुरु केलो. जर्मन लोक हे आर्य वंशाचे आसात, आर्य हे उच्च संस्कृतायेचे प्रवर्तक आसात आनी ज्यू हे संस्कृतायेचे विध्वंसक आसात, असो नवो सिध्दांत तांणी मांडलो. ज्यू लोक हे भित्रे पूण घातकी आसात, ते स्वार्थी आनी समाजद्रोही आसात, अशी तांची प्रतिमा लोकांमुखार उबी केली. तांचेआड जायते कायदे केले. अर्थीक मळार तांकां सामकेच चेपून दवरले. १९३२ त एका कायद्यान सगळ्या 'अनार्य' लोकांक सरकारी नोकरेंतल्यान काडून उडयले. ज्यू लोकांची मालमत्ता नश्ट करप, तांचेर धुरी घालप, तांकां बंदखणींत घालप हें सत्र चालू जालें. १९३९ त दुसरें म्हाझूज सुरू जातकच जर्मनींत आनी जर्मनीन हाताशिल्ल्या हेर देशांनी जायत्या ज्यू लोकांची भयांकृत हत्या केली. न्यूरेम्बर्ग खटल्यांतल्यान निश्कर्श काडलो ते प्रमाण १९४५ मेरेन साठ लाख ज्यू लोकांक मारले, असो अदमास आसा. झुजापयलीं पोलंडांत तीस लाख ज्यू लोक आशिल्ले. आयज फकत तीस हजार उरल्यात. ज्यूद्वेश हो जर्मनीत

तेंगशेक पाविल्लो आसलो, तरी अमेरिकेसयत हेर देशांनीय ताचें मूळ अजुनूय सांपडटा. साम्यवादी आनी भांडवलशाही ह्या दोनूय प्रकारच्या राश्ट्रांतल्या सामान्य लोकांमदीं हो मत्सर अजून चलता अशें दिसून आयलां.

संवसारांत ज्यूंची वट्ट लोकसंख्या १ कोटी ४० लाख आसून तातूंतले सगळ्यांत चड म्हळ्यार ५८ लाख ज्यू अमेरिकेंत (संयुक्त संस्थानांत) आसात. ताच्याफाटोफाट ३० लाख रशियांत, १२ लाख अमेरिका खंडांतल्या हेर देशांनी, १० लाख अस्तंत युरोपांत आसात. खुद्द इझ्राएलांत २८ लाख ज्यू आसात.

ज्यू लोक जरी विंगड विंगड वाठारांत वसणूक करून आशिल्ले, तरी तांचो ज्यू धर्मावयलो भावार्थ अढळ आशिल्लो. तशेंच एकचार आनी आपल्या बांधवांविशींचो मोग मात्सूय कमी जावंक नाशिल्लो. ते ज्या देशांत रावताले, त्या देशाचे ते-प्रामाणिक आनी विश्वासू नागरिक आशिल्ले. तरी लेगीत आपले मायभुंयेंत आपलें स्वतंत्र राश्ट्र आसचें, अशें तांकां दिसतालें.

ह्या धोरणावरवीं १८९७ त थीओडोर हेर्ट्झल ह्या ऑस्ट्रियन लेखकान ज्यू राश्ट्रीय आंदोलनाक चालना दिली. ताका पॅलेस्टाइनांत ज्यू राश्ट्र निर्माण करपाचें आशिल्लें. हाका प्रतिसाद दिवपाखातीर १९३० उपरांत जायते ज्यू युरोपांतल्यान पॅलेस्टाइनांत आयले. दुसऱ्या म्हाझुजाचे अखेरेक सुमार स लाख ज्यू पॅलेस्टाइनांत रावताले. १९४७ त संयुक्त राश्ट्रांचे संघटनेन पॅलेस्टाइनाक अरब राज्यांतसून वेगळे करून इझ्राएल हें स्वतंत्र राश्ट्र निर्माण करपाचें थारायलें. ते प्रमाण १४ मे १९४८ दिसा ज्यूंच्या इझ्राएल ह्या स्वतंत्र राश्ट्राची निर्मिती जाली.

मुस्लिम राश्ट्रांक आपले भुंयेंत ज्यूंचें राज्य स्थापन केलां म्हूण सुरवातीकपसून मत्सर दिसतालो. देखून इ. स. १९५६, १९६७ आनी १९७३ त अरब राश्ट्रांनी घुरी घालून इझ्राएल राश्ट्र नश्ट करपाचो यत्न केलो. पूण तातूंत दरेक वेळा अरब राश्ट्रांकूच हार खावची पडली. आयज पसून भोंवतणचीं अरब राश्ट्रां आनी इझ्राएल हांचेमदीं एकसारके संघर्श जायत आसात.

डेव्हिड, सॉलोमन हांचीं पूर्विल्लीं राज्यां, इझ्राएल आनी ज्यूडा हीं फुडलीं ल्हान राज्यां हांचो विचार केल्यार खास ज्यू कल्पनांचेर आदारिल्ली शासनयंत्रणा फकत ज्यूडाच्या पडावामेरेनूच अस्तित्वांत आशिल्ली, अशें दिसून येता. पॅलेस्टाइनांत आयिल्ल्या ज्यू पंगडांत राज्यसंस्था अस्तित्वांत नाशिल्ली. तांची अर्थीक आनी समाजीक जीण गुंतागुंतीची जावपाक लागतकच प्रांताधिकारी उत्पन्न जाले. तांचो शेक एकेक जमातीचेर न्हय तर एकेका प्रांताचेर आशिल्लो. फिलिस्तीन पंगडांच्या उपद्रवाक लागून एकतंत्री संघटनेची गरज उत्पन्न जाली आनी तातूंतसून ज्यू राजसत्ता निर्माण जाली. ज्यूडा आनी इझ्राएल ह्या राज्यांतली शासनवेवस्था सादारणपणान एकेच तरेची आशिल्ली.

हिब्रू ही ज्यू लोकांची भास आसून ज्यू लोकांचें चडशें सगळें साहित्य धर्मीक स्वरुपाचें आशिल्लें. 'पोरनो करार' हो बायबलाचोच एक भाग. हातूंत ज्यू धर्म आनी इतिहास हांची म्हायती दिवपी बायबलांतलीं ३९ प्रकरणां आसून, तातूंत सुर्वेकसावन ते येशू क्रिस्तामेरेनचो ज्यू इतिहास आसा. सबंद ग्रंथ इ.स.प. ८०० ते २०० ह्या काळांत तयार जालो आसूंक जाय अशें म्हण्टात.

'अपॉक्रिफा' हो ग्रंथ म्हळ्यार पोरन्या कराराची पुरवणी आसून ज्यू धर्मांत मान्यताय मेळिल्ल्या चवदा पुस्तकांचो आस्पाव तातूंत जाता. हें सगळें साहित्य धर्मीक आचार आनी नितीपाठ सांगपी आसा, अशें मानतात. मोझेसान आपली विधिसंहिता तोंडयां सांगली आनी ती हेर जाणकारांनी राखून दवरली. हे विधिसंहितेवयली टिका म्हळ्यार 'हालाखा'. 'मिशना' ही 'हालाखा'ची संपादित आवृत्ती. लेखी संहिता आनी मौखिक परंपरा हांचो संबंद दाखोवपाच्या हेतान पुरोयतांनी 'मिदरॅश' ही वाङ्मयशाखा उत्पन्न केली. वेगवेगळ्या काळांत 'पोरनो करार' आनी हेर ग्रंथ हांचेर तयार केल्ल्या टीकांचो हातूंत आस्पाव जाता. कांय भागांत वंतकथा आनी आख्यायिका हांचो उपेग करून पोरन्या कराराचें विवरण केलां. 'मिशना' आनी ताचेवयली टिका म्हळ्यार 'गेमारा' ह्या दोगांयचोय मेळून 'तालमूड' हो ग्रंथ तयार जाला. 'तालमूड' च्यो दोन वेगळ्यो आवृत्ती आसातः एक जेरुसलेमची आनी दुसरी बॅबिलॉनची. हाचो मूळ गाभो इ.स.प. ७०० ते इ.स.प. २०० च्या काळांत तयार जाला आसलो, तरी ताच्यो निमाण्यो आवृत्त्यो जेरुसलेम (इ.स. ४००) आनी बॅबिलॉन (इ.स. ५००) हांगा तयार जाल्यो. दोनांच्योय ('गेमारा') टिका वेगवेगळ्यो आसात. बॅबिलॉनियन 'तालमूडाक' आयज चड मान्यता मेळ्ळ्या.

- कों. वि. सं. मं.

ज्येष्ठ: हिंदू कालगणनेप्रमाण तिसरो म्हयनो. हाचे पुनवेक चंद्र जेष्ठा नक्षत्रांत वा लागसार आसता, म्हूण हाचें नांव 'ज्येष्ठ' पडलें. ह्या म्हयन्यांत सुर्याची मिथुन संक्रांत आसता. हाचे शुध्द प्रतिपदेक हनुमान आनी प्रभु रामचंद्राची भेट जाली आनी शुध्द दसमीक प्रभु रामान रामेश्वर ह्या ज्योतिर्लिंगाची स्थापना केली. शुध्द दसमीक हस्त नक्षत्रांत गंगावतरण जालें, म्हूण प्रतिपदा ते दसम दशहरा उत्सव मनयतात.

शुध्द दसम म्हळ्यार दशहरा. ह्या दिसा हस्त नक्षत्राचेर स्वर्गांतल्यान भागीरथी अवतीर्ण जाली. ह्या दिसा जो गंगेंत न्हाण घेता, ताचीं धा पातकां ही तीथ हरण करता, म्हूण तिका 'दशहरा' हें नांव पडलां. ज्येष्ठ म्हयनो, शुक्ल पक्ष, दसम, बुधवार, हस्त नक्षत्र, व्यतीपात, गरकरण, आनंदाख्य योग, कन्येक चंद्र आनी वृषभाक सूर्य अशे धा योग आसून मनशान जर गंगान्हाण घेतलें जाल्यार तो सगळ्या पातकांपसून मुक्त जाता, अशें स्कंद पुराणांत सांगलां. ज्येष्ठांतले पुनवेक बायलां वटसावित्रीचें व्रत करतात. त्या दिसा ज्येष्ठा नक्षत्र आसलें जाल्यार ब्राह्मणाक सत्री आनी जोतीं दान करचीं, अशें सांगलां. ज्येष्ठ पुनवेक वेद प्रगट जाले, म्हूण त्या दिसा वेदांची पूजा करतात. ज्येष्ठ म्हयन्यांत उदकाचो कुंभ, पंखो आनी गाय त्रिविक्रमाखातीर दान करची, अशें वामन पुराणांत सांगलां. ह्या म्हयन्यांत ब्रह्मदेवाची पिठाची मूर्त करून ताची पूजा करची, अशें सांगलां. ज्येष्ठ वद्य अष्टमीक शंकराची आनी ज्येष्ठ वद्य चतुर्दशीक रेवतीची निळ्या फुलांनी पूजा करची, अशें सांगलां.

राणाप्रताप जल्मतीथ- शुध्द तृतीया, निर्जला एकादस (उदक घेनासतना करपाचो उपास), संभाजीची जल्मतीथ- शुध्द द्वादस, शिवराज्याभिषेक- त्रयोदशी, कबीर जल्मतीथ- पुनव, स्वामी विवेकानंदाचो निर्याण दीस- वद्य षष्ठी, हे ह्या म्हयन्याचे म्हत्वाचे दीस.

- कों. वि. सं. मं.

ज्येष्ठा: सत्तावीस भारतीय नक्षत्रांतलें अठरावें, अनुराधेच्या उदेंतेचें आनी वृश्चिक राशींत येवपी नक्षत्र. हातूंत अस्तंत्या वृश्चिक (स्कॉर्पिओ) तारकाचोम्यांतले आल्फा, टाऊ आनी सिग्मा हे तारे आसून हें श्रवणाप्रमाण आनी मृगांतल्या बाणासारकें त्रिकांड आसा. हातूंतलो आल्फा हो मुखेल तारो आसून ताच्या तांबड्या रंगावेल्यान ताका 'अँटारेझ' (प्रतिमंगळ) अशें नांव पडलां. हो गिरो सुमार २० ऑगस्टाक, रातचो आठ वरांचेर मध्यमंडलाचेर खमध्याचे बरेच दक्षिणेक आकाशगंगेंत दिसता. हाचो मध्य सुर्याचेर मानलो, तर मंगळाची सबंद कक्षा गिऱ्यांत पुराय मावतली इतलो तो (सुर्याच्या २८५ पट) मोटो आसा. हाची घनता सुर्याचे घनतेच्या एक दशलक्षांपरसूय कमी आसा. पूण हो सुर्याच्या १५०० पट तेजीश्ट आसून सुर्याच्या ३,५०० पट उजवाड उत्सर्जित करता. वृत्र ह्या ज्येष्ठ असुराक ह्या नक्षत्रांत मारचें, अशें देवांनी थारायलें आनी ताका लागून हाका ज्येष्ठघ्नी म्हण्टात. ज्येष्ठा हें ताचेंच संक्षिप्त रुप जावन आसा. ह्या नक्षत्राची देवता इंद्र आनी आकृती कुंडल आसा. ह्या नक्षत्राचेर जल्मल्ल्या भुरग्याची जननशांती करची पडटा.

हाचें मूर्तीध्यान अशें सांगलांः

पीतवर्णा गजारूढा भल्लास्या वा मृगानना ।

अक्षसूत्रं पविं धत्ते वामे ज्येष्ठाङकुशं शयम् ।।
अर्थ- ज्येष्ठ ही हळडुव्या वर्णाची, वांस्वेलाच्या वा मृगाच्या तोंडाची, तीचेर बशिल्ली, उजव्या हातांत माळ आनी वज्र तशेंच दाव्या हातांत कुश आनी सोरोप धारण करपी जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ञ: देवनागरी वर्णमालेंतलें णवें आनी 'च' ह्या वर्गातलें चवथें व्यंजन. ाचो उच्चार ताळवेंतल्यान जाता. ह्या वर्णाचीं जैन आनी दक्षिणी अशीं ोन वळणां आसात.

झ च्या रूपाचो विकासक्रम

दक्षिणी वळण आशिल्ल्या 'झ' ची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनारशतांगाच्या शिलालेखांत, दुसरी इ.स. च्या दुसऱ्या शेंकड्यांतल्या वसिष्ठीपुत्र पुलुयामी हाच्या लेखांत आनी तिसरी राजा शिवगणाच्या कोटा हांगाच्या लेखांत (इ.स. ७३८) मेळटा. इ.स. च्या इकराव्या शेंकड्यांतल्या एका हातबरपांत चवथी अवस्था दिसता. हे च... अवस्थेंतसून फुडें पांचवे अवस्थेंतलो झ तयार जाला आसूंक जाय.

ह्या वर्णाचें स्त्रीरुपांतलें ध्यान सांगलां तें अशें:

सन्तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गी रक्तमाल्यविभूषिताम्।।
चतुर्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ।
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।।

(वर्णोध्दारतंत्र)

अर्थ- तापिल्ल्या भांगरा कांतीची, रक्त वस्त्र न्हेशिल्ली, आंगाक रक्तचंदनाचो लेप लायिल्ली, तांबड्या फुलांचे वळेसर गळ्यांत घाल्ली, चवदा भुजां आशिल्ली आनी रत्नहार घाल्ली, अशी ही जकारमुर्ती आसा. ब्रह्मस्वरूप अशे तिचें ध्यान करून, धा वेळा तिचो मंत्र जपचो.

हाचो उच्चार ताळवेंतल्यान जाता.

- कों. वि. सं. मं.

झांज: एक घन वाद्य. कैताल, जाल्या, मंजी अशे झांजांचे विंगड विंगड प्रकार आसात. व्हड आकाराचे झांजीक झरीगा अशें म्हण्टात.

तांबें, पितूळ वा ब्रॉंझ ह्या धातूंपसून दोन वाटकुळे पसरट कुडके करून, त्या कुडक्याच्या मध्यभागाक खोल भाग तयार करतात. खोलगट भागाच्या मध्यभागांत एक बुराक घालतात. दोनूय कुडक्याच्या बुराकांतल्यान एक दोरो गुथून झांजेच्या भितरल्या भागांत दोरयेन गांठ मारतात. मागीर ते दोनूय कुडके दोनूय हातांत घेवन ते एकामेकांचेर मारतात, जेवखीं आवाजाची निर्मणी जाता.

आरती वा कीर्तनावेळार ताल धरपाखातीर झांजीचो उपेग जाता.

बुंदेलखंडांत छितला नांवाची एक विचित्र झांज आसा. लोखणाच्यो दोन फूट लांब पट्ट्यो, एके कुशीक तोंक दवरून आनी दुसरे कुशीक लोखणाची कडी अडकवन झांज करतात, जातूंत आनीकूय ल्हान कड्यो आडखळिल्ल्यो आसतात.

गोंयांत व्हड आकाराचे झांजीक *कासाळें (*)* म्हण्टात. हें कासाळें चड करून सुवारी ह्या वाजपा प्रकारांत घुमट आनी समेळावांगडा वाजोवप जाता. झांजीच्या रूपाचे, पूण दोणे कशे खोलगट आकार आशिल्ल्या अशाच घनवाद्याक ताळ म्हण्टात. हे ताळ चड करून भजन वाद्यप्रकारांत वाजयतात.

- कों. वि. सं. मं.

झांबिया: दक्षिण मध्य आफ्रिकेंतलें एक प्रजासत्ताक. क्षेत्रफळ: ७,५२,६१४ चौ.किमी.; लोकसंख्या: ६८,९६,००० (१९८६). विस्तार ८° १५' दक्षिण ते १८° ७' दक्षिण आनी २२° उदेंत ते ३३° ४३' उदेंत. हाचे उदेंतेवटेन मालावी, आग्नेयेक मोझँबिक, दक्षिणेवटेन झिंबाब्वे, बोटस्वाना आनी नामीबिया (नैर्ऋत्य आफ्रिका), अस्तंतेवटेन अंगोला आनी उत्तरेखटेन झाइरे हे देश आसात. राजधानी- लूसाका. चौंयवटांनी हेर देशांचे मदीं आशिल्ल्यान झांबियाक दर्यादेग ना.

भूंयवर्णन: झांबियाचो चडसो वाठार ९०० ते १,५०० मी. उंचायेचें पठार आसा. ईशान्य वाठारांतली मूचिंगा पर्वतांची वळ २,१०० मी. उंचायेची आसा. देशाचो चडसो वाठार झँबीझीच्या देगणांत आसा आनी उत्तरेखटेनचो वाठार खोलगट आसून थंय बेंग्वेलू सरोवर आसा. ह्या सरोवराक चांबेशी न्हंय मेळटा. सरोवराचे दक्षिणे वटेनचो आनी आग्नेयेवटेनचो वाठार चिखलाचो आसा. थंयचें उदक लुआपूला न्हंयेंतल्या झांबिया-झेअर शिमेवयल्या म्वेरु सरोवरांत वता. म्वेरु आनी टांगानिका सरोवरां खचदरींत आसात. टांगानिका सरोवराक कालांबो न्हंय मेळटा. हे न्हंयेवयलो २२१ मी. उंचायेचो धबधबो झांबियांत सगळ्यांत ऊंच जावन आसा. झँबीझी न्हंय झांबिया आनी झिंबाब्वेचे शिमेवयल्यान व्हांवता. काफूए आनी ल्वांग्वा ह्यो तिच्यो उपन्हंयो आसात. झँबिझी न्हंयचेर व्हिक्टोरिया हो धबधबो आसा. करिबा हें सरोवर झांबिया आनी झिंबाब्वेचे शिमेर आसा. व्हडल्या न्हंयांक वर्सभर उदक आसता, जाल्यार ल्हान न्हंयो पावसाळ्याउपरांत सुकतात.

हवामान: उंचायेक लागून हांगाचें हवामान शितळ आसता. मे ते ऑगस्ट मेरेन शियाळो आसता. मध्य ऑगस्ट ते ऑक्टोबर अखेर गीम आसता. शियाळ्यांत तापमान दिसाचें ३१° से. जाल्यार रातचें २१° से. मेरेन देंवता वता. ऑक्टोबराच्या दिसांनी तापमान ३६° से. मेरेन वयर वता. ऑक्टोबराच्या दुसऱ्या अर्दांत दर्यावटेनच्यान वारें येता. नोव्हेंबरांत बरींच वादळां जातात. नोव्हेंबर ते एप्रिल मेरेन पावस पडटा. त्या वेळा तापमान देंवता. पावसाचें प्रमाण दक्षिण वाठारांत ७१ सेंमी. जाल्यार उत्तरेखटेन १४७ सेंमी. मेरेन आसता.

वनस्पत आनी मोनजात: देशाचो चडसो वाठार तणान भरला. ल्हान सान झाडां आनी झुडपांय चौंयवटांनी दिसतात. तण सुमार १.५ ते २ मी. मेरेन वाडटा. बाभळीचे जातींची कांट्यांचीं आनी बेंओबाचीं झाडां बरींच आसात. टांगानिका सरोवराच्या वाठारांत रानां आसात, पूण तीं दाट नात. नैर्ऋत्येवटेन बरोंत्स वाठारांत ऱ्होडेशियन सागाचीं रानां आसात. मॉहॉगनी, मोपेन, मुक्वा हेसारके रुखय बरेचकडेन दिश्टी पडटात.

झांबियाच्या तणाच्या आनी रानांच्या वाठारांनी तरांतरांचे प्राणी आसात. हत्ती सादारणपणान सगळ्याक सांपडटा. न्हंयांच्या वाठारांनी हिप्पो दिसून येतात. गेंडो, झेब्रा, जिराफ, रेडो, हरण, बॅबून माकडां, बुशबेबी हेसारके तणाचेर जियेवपी आनी शिंव, चित्तो, बिबटो वाग, तरस, रानवटी सुणो, गॅनेट, रॅटेल, कोलो हेसारके मांस खावपी प्राणी हांगा आसात. सुमार ७०० जातींचीं सुकणीं आनी न्हंयांतल्यान आनी सरोवरांतल्यान विंगड विंगड प्रकारचें नुस्तें, मानगीं, कांसव, विखयाळे आनी विख नाशिल्ले सोरोप, शेड्डे आनी तरेकवार कीडमूय हांगा आसा. त्से त्से नांवाचे मूस हांगा बऱ्याच प्रमाणांत दिसतात.

इतिहास: झांबियाचो वाठार एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्यामेरेन संवसारांतल्या हेर लोकांक व्हडलोसो खबर नाशिल्लो. १९२० त हांगा सांपडिल्ल्यो कवट्यो आनी सांगाडे हांचेवयल्यान हांगा १० हजार वर्सांपयलीं निॲंडर्थल मनीस रावतालो, अशें जाणकारांचें मत आसा. बुशमेनांच्या राबित्याचे अवशेश हांगा सांपडल्यात. उपरांत हांगा बांटू लोक येवन तांणी बुशमेनांक धांवडावन घाले, अशें कांय जाणांचें मत आसा. एकुणिसाव्या शेंकड्याच्या मध्याक अरब गुलाम वेपारी हांगा सावन तांबें व्हरताले. पोर्तुगेजांनी ह्या वाठारांतल्यान उदेंत-अस्तंत मार्ग सोदपाचे यत्न केले. झांझिबारखटेनच्या अरबांनी आनी पोर्तुगेजांनी

हांगाच्या वाठारंतल्या लोकांक गुलाम म्हूण विकूंक सुरवात केली.

हो वाठार पयलीं एकुणिसाव्या शतमानांत डॉ. डेव्हिड लिव्हिंगस्टनच्या यत्नांक लागून उजवाडाक आयलो. १८४१ त दक्षिण आफ्रिकेंत वैजकी मिशनरी म्हूण आयिल्ल्या लिव्हींग्स्टनान १८५० त झांबीझीच्या वयल्या वाठारांत पावल दवरलें. १८५५ त ताका व्हिक्टोरिया धबधब्याचो सोद लागलो. उपरांत सेसिल जॉन ऱ्होड्स ह्या ब्रिटिशान हांगाचे थळावे राज्यसत्तेकडल्यान ब्रिटीश साउथ आफ्रिका कंपनी उबारपाचे हक्क मेळयले. १९२४ मेरेन ह्या वाठारांत शासन, हेच कंपनीवरीं चलतालें. उपरांत ब्रिटीश सरकारान थेट हांगाचो राज्यकारभार पळोवंक सुरवात केली. १९५३ त न्यासालँड, दक्षिण आनी उत्तर ऱ्होडेशियाचें मेळून एक संघराज्य जालें. १९६४ त केनेथ कौंडा हाच्या फुडारपणाखाल ह्या देशाक स्वतंत्रताय मेळ्ळी आनी झांबिया हो देश अस्तित्वांत आयलो. केनेथ कौंडा हांगाचो पयलो राश्ट्राध्यक्ष जालो. हांगा बऱ्याच पक्षांची संसदीय राज्यपध्दत चालू जाली. केनेथ कौंडा हाचो 'युनायटेड नॅशनल इंडिपेंडन्स' हो पक्ष पयलीसावन अधिकाराचेर आशिल्लो. १९७२ त हांगा सगळे विरोधी पक्ष विसर्जित केले आनी एकपक्षीय सरकाराची थापणूक जाली. ऱ्होडेशिया (झिंबाब्वे) आनी ह्या देशामदीं तणावाचे संबंद निर्माण जाल्ल्यान दोनूय देशांची शीम बंद केली. १९७६ त केनेथ कौंडा हाणें आणीबाणी जाहीर केली. १९८३ त जाल्ल्या वेंचणुकांनी कौंडा हाकाच जैत मेळून सद्यामेरेन तोच हांगाचो राश्ट्राध्यक्ष जावन आसा.

राज्यवेवस्था: १९७२ तल्या संविधान दुरुस्ती कायद्याखाला एकपक्षीय लोकशाय आसा. राश्ट्राध्यक्ष हो राश्ट्राचो मुखेली आसता. पक्षाचो आनी राश्ट्राचोय अध्यक्ष तोच आसा. पक्षाकडल्यान एका मनशाची राश्ट्राध्यक्षपदाखातीर नेमणूक जाता. हांगा पांच वर्सांनी एकदां वेंचणुको जातात. शासनाचे सगळ्यांत चड अधिकार राश्ट्राध्यक्षाक आसात. १८ वर्सां पुराय केल्ल्या दरेकल्याक मत दिवपाचो अधिकार आसा. युनायटेड नॅशनल इंडिपेंडन्स पक्ष सगळ्यो येवजण्यो आनी धोरण थारायता.

थळावो राज्यकारभार ९ प्रांतांतल्यान चलता. दरेक प्रांताच्या शासनाखातीर ताचेर एका मंत्र्याची नेमणूक जाता. ह्या प्रांताचे, फुडें ३५ तालुक्यांनी वांटे केल्यात.

अर्थीक स्थिती: हांगाची अर्थवेवस्था चडशी हांगा आशिल्ल्या तांब्याचे खनीज संपत्तीचेर आदारुन आसा. ह्या देशांत तांब्याची सांठ्वण मोट्या प्रमाणांत आसा. हे भायर कोळसो, लोखण, मॅगनीज, कोबाल्ट, रुपें हांच्योय खणी ह्या देशांत आसा. कांय वाठारांनी चुनो आनी शिमीट तशेंच ॲनिथीस्ट आनी पाचू हे मोलादीक खडे मेळटात. शेतवडीच्या आदाराचेर हांगाच्या बऱ्याच लोकांची जीण चलता आसली, तरी शेतवडींतल्यान व्हडलेशें उत्पादन हांगा मेळना. शेतवडीची उदरगत चड जाल्ली ना आनी मको, जोंधळो, हेर कड्डणां, ऊंस, केळीं हांची लागवड कांय प्रमाणांत थोड्या वाठारांनी जाता. गोरवां आनी अर्थीक येणावळ दिवपी हेर मोनजात पोसपाचोय उद्येग हांगा चलता. सरोवरां, चिखलाचे वाठार आनी काफूक न्हंयांतल्यान नुस्तेमारीचो उद्येग चलता. रानांतल्या उत्पादनांत मदेराचें लांकूड, मेण आनी म्हौंव हांचो मदेराच्या लांकडावांगडा आस्पाव जाता. अन्नउद्येग, पेयां आनी तंबाखूचे उद्येग हांगा आसात. सद्या कपडो, रसायनां, रबर आनी प्लास्टिकचे कारखाने हांगा उबारल्यात. कारखान्यांची आनी यांत्रिकीकरणाची हांगा फाव तशी उदरगत जाल्ली ना. पर्यटनावरवीं अर्थवेवस्थेक आदार दिवपाचो वावर चलता.

ह्या देशांत यंत्रां आनी वाहनां, रसायनां, इंधन ह्या सारक्या गजालींची साउदी अरेबिया, ब्रिटन, बाहरीन, अमेरिका, अस्तंत जर्मनी, इटली, झिंबाब्वे आनी भारत ह्या सारक्या देशांतल्यान आयात जाता. हांगासावन जपान, फ्रांस, इंटली, ब्रिटन, भारत, अस्तंत जर्मनी, युगोस्लाव्हिया, चीन आनी अमेरिका हांगा खनिजांची निर्यात जाता.

झांबियन क्वाचा हें हांगाचें अधिकृत चलन.

येरादारी आनी संचारण: १९८४ मेरेन ह्या देशांत ३७, २७९ किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. रेल्वेमार्गांची लांबाय १९८५ मेरेन २,१८८ किमी. आशिल्ली. धबधबे आशिल्ल्यान उदकांतले येरादारीखातीर न्हंयांचो व्हडलोसो उपेग जायना. 'झांबिया एअरवेज कॉर्पोरेशन' ही संस्था हवाई मार्गांवयली येरादारी सांबाळटा. लुसाका हांगा मुखेल आंतरराश्ट्रीय विमानतळ आसा.

हांगासावन दोन दिसाळीं उजवाडाक येतात, तीं म्हळ्यार 'द टायम्स ऑफ झांबिया' आनी 'झांबिया डेली मेल'. दोनूय इंग्लीश भाशेंतल्यान आसून सरकारी मालकेचीं आसात. पुरायपणान सरकारी नियंत्रण आशिल्ल्यान ह्या दिसाळ्यांनी अधिकृत खबरांकूच म्हत्व आसता. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणीचेरूय पुरायपणान सरकाराचें नियंत्रण आसा.

लोक आनी समाजजीण: झांबियांतले ९८% परस चड लोक आफ्रिकन निग्रो आसात. वांशिक नदरेन ३४.३% बेम्बा, १६.३% टोंगा, १३.७% मालावी, ९.३% लोझी, ६.३% लुंडा, ५.०% लुएना आनी १५.१% हेर जमातींचे आसात. भारतांतल्यान थंय वचून राविल्ल्या लोकांची संख्याय बरीच व्हड आसा. १९५४ उपरांत भारतीयांक थंय वचून रावंक बंदी घाली. भारतीयांमदले चडशे गुजराती हिंदू आनी कांय प्रमाणांत मुसलमान लोक आसात. धर्मीक नदरेन हांगाचे ३१.९% प्रॉटेस्टंट, २६.२% रोमन कॅथलिक, ८.३% आफ्रिकन किरिस्तांव, २७.०% पारंपारिक धर्म पाळपी आनी उरिल्ले हेर धर्मांचे आसात.

देशाच्या बऱ्याच वाठारांत लोक मागाशिल्ले अवस्थेंत आसात. पंगडा पंगडांनी रावपी लोकांचें प्रमाण बरेंच आसा. हालींच्या काळांत उदरगतीक लागून शारांकडेन रावंक वचपाचें प्रमाण वाडूंक लागलां. लांकडाचेर कोंरातप, मातयेचीं आयदनां करप, खोंटले विणप, घरां रंगोवप ह्या गजालींतल्यान झांबियाच्या लोकांची कला दिसून येता. संगीत आनी नाच ह्या गजालींची हांगाच्या लोकांक भोव आवड. पारंपारिक आनी आर्विल्ल्या खेळांप्रकारांनी हांगाचे तरनाटे वांटो घेतना दिसतात.

शिक्षण: झांबियाचें राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण २८% आसा. हांगा सक्तीच्या आनी एकसारक्या शिक्षणाचो प्रसार अजून जावंक ना. सात वर्सांखातीर मुळावें शिक्षण फुकट आसता. ताचे उपरांत पांच वर्सांचें माध्यमिक आनी उच्च माध्यमिक शिक्षण आसता. जानेवारी ते डिसेंबर मेरेन शिक्षणीक वर्स आसता. शिक्षणाचें माध्यम जरी इंग्लीश भाशेंतल्यान आसलें, तरी थळाव्या भाशांकूय शिक्षणांत म्हत्व आसा.

शिक्षणपध्दतीचेर शिक्षण मंत्रालयाचें नियंत्रण आसता. झांबिया विश्वविद्यालय, उंचेल्या पांवड्यावयल्या शिक्षणाची जापसालदारकी सांबाळटा. हांगाचे बरेच विद्यार्थी शिक्षण घेवपाखातीर हेर देशांनी वचून रावल्यात.

भाशा आनी साहित्य: बांटू ही हांगाची मुखेल बोलीभाशा. टोंगा, बेम्बा, न्यांजा आनी लोझी ह्योय म्हत्वाच्यो भाशा आसात. बांटू आनी इंग्लीश ह्यो अधिकृत भाशा आसात आनी चडशा वाठारांनी त्यो उपेगाक येतात. हांगाचें बरयिल्लें साहित्य खास अशें सांपडना. लोकसाहित्याची परंपरा मात पदांतल्यान आनी काणयांतल्यान तिगोवन दवरल्या.

म्हत्वाचीं थळां: लूसाका, लिव्हिंग्स्टन, काबवे, एन्दोला, कीटवे, चिंगोला हीं झांबियांतलीं मुखेल शारां आसात. व्हिक्टोरिया धबधबो, करिबा धरण आनी सरोवर, काफूए नॅशनल पार्क आनी ल्वांगा अभयारण्य हीं नामनेचीं थळां आसात.

- कों. वि. सं. मं.

झांशी: ब्रिटिशांकित हिंदुस्थानांतलें अठराव्या शेकड्यांतल्या बुंदेल खंडांतलें हें एक संस्थान. ताचे उत्तरेक ग्वाल्हेर संस्थान आनी जालौन आसा. उदेंतेक धसान न्हंय, अस्तंतेक दतिया आनी ग्वाल्हेर हीं संस्थानां आनी दक्षिणेक ओर्छा संस्थान आसा. झांशी संस्थानाचो ब्रिटिशांनी झांशी जिल्हो तयार केलो. क्षेत्रफळ: ९२८२ चौ.किमी.; लोकसंख्या: ११,३३,००२ (१९८१). आदल्या काळांत ताका बळवंत नगर म्हूण वळखताले.

पूर्विल्ल्या काळांत ह्या संस्थाना भोंवतणी परिहार, काठी, रजपूत आनी गोंड लोकांची वसती आशिल्ली. कांय काळ तें चंदेलाचे सत्तेखाला आशिल्लें. पूण ११८२ वर्सा पृथ्वीराजान चंदेलाक हारयलो. तेराव्या शेंकड्याचे सुर्वेक १२०२-०३ त कुतुबद्दिन हाणें आनी १२३४ वर्सा अल्तमश हाणें ह्या प्रांताचेर चाल केली. मागीर हो प्रांत खेंगाराचे सत्तेखाला आयलो. तांणी हांगा किल्लो बांदलो. तेराव्या शेंकड्यांत रुद्रप्रताप बुंदेला हाणें खेंगाराक हरोवन थंय आपल्या राज्याची थापणूक केली. ताचो पूत भारतीचंद्र हाणें १५३१ त ओर्छा शाराची वसणूक केली. ओर्छा शाराचो राजा बीरसिंगदेव हाणें १६१३ वर्सा झांशी नगराची थापणूक करून झांशीचो किल्लो बांदलो. १६०५-२७ ह्या काळांत बीरसिंगदेव हाणें ओर्छाचेर राज्य केलें, पूण १६२७ अकबर, शाहजहान आनी बीरसिंग हांचेमदीं झूज जालें आनी झांशी मुसलमानांचे सत्तेखाला गेली. सतराव्या शेंकड्याच्या शेवटाक चंपतराय बुंदेला हाचो पूत छत्रसाल हाणें बाजीरावाच्या आदारान झांशी परती आपल्या शेकातळा हाडली. बाजीरावान मुसलमानांक हरयल्ले, देखून ताणें बुंदेलखंडाचो तिसरो वांटो बाजीरावाक दिवपाचें मान्य केलें. पूण प्रत्यक्षांत दिलो ना. १७४२ त मल्हार कृष्ण आनी राणोजी शिंदे, हे झांशीक गेल्ले कडेन ओर्छाकारांनी तांकां हरोवन मल्हार कृष्णाचो खून केलो. तेन्ना नारो शंकरान ओर्छाकारांक हरोवन झांशी मराठ्यांचे सत्तेखाला घेतली. पेशव्यांनी मल्हार कृष्णाच्या वंशजांक झांशीची जहागीर दिली. १७४२ ते १७७० मेरेन नारो शंकर, बाबूराव कान्हेरपंत, विश्वासराव लक्ष्मण हे झांशीचे सुभेदार आशिल्ले. नारो शंकरान झांशीचो किल्लो आपल्या शेकातळा घेतलो आनी ताचे भोंवतणी नव्या शाराची वसणूक केली. हाकाच झांशी संस्थानाचो संस्थापक म्हणूं येता.

१७७० त वंशपरंपरेप्रमाण झांशी, रघुनाथ हरी नेवाळकर ह्या घराण्याकडेन आयली. २५ वर्सां राज्यकारभार चलोवन रघुनाथरावान आपलो भाव शिवराव हाचेखातीर पुणे हांगासावन वस्त्रां मागयलीं. पूण ह्याच वेळार ब्रिटिशांनी बुंदेलखंडाचेर चाल केली. तेन्ना शिवरावान तांकां आदार दिलो. १८०४ वर्सा ब्रिटीश आनी शिवराव हांचेमदीं कबलात जाली. शिवरावाचो नातू रामचंद्रराव हो जेन्ना गादयेर आयलो तेन्ना कबलातीप्रमाण झांशी ब्रिटिशांचे सत्तेखाला गेली. फुडें ब्रिटीश आनी रामचंद्रराव हांचेमदीं पर्थून कबलात जावन, ब्रिटिशांनी झांशी राज्य वंशपरंपरेन चलोवपाची मान्यताय दिली. १८३५ त रामचंद्ररावा उपरांत ताचो बापोलयो रघुनाथराव गादयेर आयलो. पूण ताका १८३८ त मरण आयलें. ताचे उपरांत ताचो भाव गंगाधरराव सत्तेर आयलो, पूण झगडीं जावन १८३८ ते १८४३ मेरेन ब्रिटिशांनी झांशी संस्थान आपल्या शेकातळा घेतलें. फुडें ब्रिटिशांनी गंगाधररावावांगडा तैनाती फौजेची कबलात केली आनी २,२७,००० रुपया वसुलेचो मुलूख घेतलो. गंगाधररावान आपली बायल मरतकच मोरोपंत तांबेची धूव लक्ष्मीबाई हिचेकडेन लग्न केलें. १८५३ त तांणी नेवाळकर घराण्यांतल्या आनंदराव ह्या भुरग्याक पोसको घेतलो आनी त्याच वर्सा गंगाधररावाक मरण आयलें. १८५४ त लॉर्ड डलहौसीन पोसक्या वारसाक मान्यताय दिली ना आनी झांशी संस्थान आपल्या शेकातळा घेतलें. आपल्या वारसाक मान्यताय मेळची, म्हूण लक्ष्मीबाईन खूब यत्न केले. १८५७ जाल्ल्या बंडांत झांशी ब्रिटिशांकडेन वचची न्हय, म्हूण ती शेवट मेरेन झुजली आनी मळाभुयेर तिका वीर मरण आयलें.

झांशी जिल्ह्यांतल्या अन्नधान्याची, झांशी शार ही मुखेल बाजारपेठ जावन आसा. हांगा पितूळ, आयदनां, रस्मी कपडे, चित्रकला, कांबळी, विडी, शाबू, तेल, सुगंधी तंबाकू, शेती यंत्रां, आयुर्वेदीक वखदां हांचे धंदे चलतात. तेभायर ह्या शारांत रेल्वेची व्हड कर्मशाळा आसा. झांशी शाराचे अस्तंतेक दोंगराचेर एक किल्लो आसा. तेभायर लक्ष्मीदेवूळ, दुर्गेचें देवूळ, मुरली मनोहर आनी राणी महाल अशीं जायतीं

पळोवपासारकीं थळां आसात.

हें शार आग्रासावन दक्षिणेक सुमार २१० किमी. अंतराचेर आसा. हें शार रेल्वेमार्गाचें प्रस्थानक आनी रस्त्याचें व्हड केंद्र आसा.

- कों. वि. सं. मं.

झांशीची राणी लक्ष्मीबाईः (जल्मः १९ नोव्हेंबर १८३५, काशी-बनारस; मरणः १८ जून १८५८, ग्वाल्हेर).

१८५७ च्या बंडांत ब्रिटिशांआड झुजपी एक पराक्रमी बायल. तिचो जल्म एका कन्हाडे ब्राह्मण कुटुंबांत जालो. तिचो बापूय मोरोपंत तांबे हो दुसरो चिमाजी आप्पा हांचो खासगी कारभारी आशिल्लो. तिचें मूळ नांव मणिकर्णिका अशें आशिल्लें. आवय-बापूय तिका अपुर्बायेन मनुबाई म्हण्टाले. मनुबाई ३-४ वर्सांची आसतनाच तिची आवय भागीरथीबाई अकस्मात भायर पडली. तेन्ना मनुबाईक घेवन तिचो बापूय ब्रह्मावर्त हांगा दुसरो बाजीराव पेशवे हाच्या आलाशिऱ्याक गेलो. थंय पेशवे घराण्याच्या राजकी वातावरणांत आनी बाजीरावाचे पोसके चले नानासाहेब आनी रावसाहेब तशेंच तात्या टोपे हांच्या सांगातांत तिचें भुरगेपण गेलें. तांचेवांगडा तिणें मराठी भास, मोडी लिपी आनी हेर शिकप घेतलें. पेशवे तिका अपुर्बायेन 'छबिली' म्हण्टाले. घोड्यार बसप, तरसाद वावडप, तुबक चलोवप, शिकार करप ह्या ताकदीच्या खेळांतूय ती कसबी जाली. ती सुंदर, बुध्दीमान, शूर आनी धाडसी आशिल्ली.

१८४२ त म्हळ्यार पिरायेच्या आठव्या वर्सा मनुबाईचें लग्न झांशीचो महाराज गंगाधरराव हाचेवांगडा जालें आनी ती झांशीची राणी लक्ष्मीबाई जाली. तिचो बापूय मोरोपंत हाका झाशीच्या दरबारांत सरदारकी मेळ्ळी. झांशीक आसतना ती राज्यकारभाराचें बरेतरेन प्रशासन करपाक शिकली. तिच्या हेर गुणांकूय हांगा बरी पोसवण मेळ्ळी. गंगाधरराव आनी लक्ष्मीबाई हांकां १८५१ त एक चलो जालो पूण तो रोखडोच भायर पडलो. मागीर गंगाधररावान आपल्याच घराण्यांतलो पांच वर्सां पिरायेचो आनंदराव हो भुरगो पोसको घेतलो आनी ताचें नांव दामोदर अशें दवरलें. १८५३ त गंगाधरराव हाका मरण आयलें. उपरांत १८५४ त लॉर्ड डलहौसी हाणें 'पोसकी भुरगीं' नामंजूर थारावन झांशी संस्थान खालसा केलें. पोसको वारस नामंजूर केलो हाचेविशींचें गाराणे तिणें ब्रिटीश सरकारामुखार मांडलें, पूण ताचो कांयच उपेग जालो ना. कांय थारावीक वर्सुकी निवृत्तिवेतनाचेर तिका किल्लो सोडचो पडलो. राज्य खालसा जाल्ल्यान तिका खूब खंत भोगली. देवधर्म, पूजा, दानधर्म आनी हेर आध्यात्मिक कार्यावळींनीं ती आपलो वेळ घालोवपाक लागली.

१८५९ त क्रांतीझूज सुरू जालें आनी क्रांतीचें ल्हार झांशीक पातळ्ळें. थंयच्या हिंदी सैनिकांनी सगळ्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यांची कत्तल करून झांशीचो किल्लो काबीज केलो. तांणी राणी लक्ष्मीबाईक झांशीचें राज्य आपल्या हातांत घेवपाची विनंती केली आनी राणयेन खोशयेन राज्य कारभाराचीं सूत्रां हातांत घेतलीं. सुमार १० म्हयने झांशी प्रांताचेर राणी लक्ष्मीबाईचें राज्य चालू आशिल्लें. ह्या काळांत झांशीचे शिमेवेल्या दतिया आनी ओर्छा ह्या संस्थानांच्या संस्थानिकांनी झांशीक रेवंडो घालो; तेन्ना तिणें व्हडा धाडसान तांचेआड झूज दिवन ह्या दोन संस्थानांकडेन शांततायेची कबलात केली.

उपरांत, झांशी संस्थानांत जाल्ले ब्रिटिशांचे कत्तलींत राणी लक्ष्मीबाई जापसालदार आसा असो आरोप दवरून गव्हर्नर कॅनिंग हाणें तिका धरपाखातीर सर ह्यू रोज हाका धाडलो. व्हडा सैन्यासयत रोज हाणें २० मार्च १८५८ दिसा झांशीक रेवंडो घालो. राणयेन तात्या टोपे, नानासाहेब पेशवे हांकां मदत करपाक आपयले. इकरा दीस तिणें ब्रिटिशांचो खर प्रतिकार केलो. बाराव्या दिसा ब्रिटिशांनी शारांत घुसून कत्तल जाळपोळ आनी लुटालुट सुरू केली. किल्ल्यांतलो दारुगोळो सोंपिल्लो आनी फितुरीय वाडटाली. ताका लागून राणयेक पळून वचपाबगर आनी कांयच उपाय नाशिल्लो. निमाणें ती पोसक्या भुरग्याक फाटीक बांदून दादल्यांच्या भेसांत सुमार ३०० वेंचिक लोकांक घेवन झांशीतल्यान भायर सरली आनी ब्रिटिशांची फळी मोडून पयलीं काल्पी हांगा गेली. थंय तात्या टोपे आनी रावसाहेब पेशवे हांकां मेळून तिणें फुडल्या झुजाची तयारी केली. पूण ह्या संयुक्त सैन्याचेर जनरल रोज हाणे पूंच आनी काल्पी हांगच्या झुजांत जैत मेळयलें. उपरांत लक्ष्मीबाई बंड करपी लोकांक घेवन ग्वाल्हेर गेली. ग्वाल्हेर काबीज करून थंयचें मराठी सैन्य तिणें आपलेवटेन हाडलें आनी नानासाहेब पेशव्याक पेशवेपद दिलें. उपरांतचो थोडो काळ सवस्तकायेंत गेलो. फुडें रोज आनी स्मिथ हांच्या सैन्यान ग्वाल्हेरचेर घुरी घाली. ह्या झुजांत राणी प्राणपणान लडली. झुजता आसतना गुळी लागून ती जखमी जाली. तेन्ना तिचो एकनिश्ठ सेवक रामचंद्रराव हाणें तिका उबारून लागींच आशिल्ल्या गंगादास बाबा नांवाच्या साधूचे खोंपींत व्हेली. थंयच तिका मरण आयलें. तिचे निमाणे संस्कार जे सुवातीर जाले, थंय स्वतंत्रतायेउपरांत एक यादस्तीक बांदलां.

राणयेचे हुशारेची आनी धाडसाची इतिहासकारांनी, ग्रंथकारांनी आनी हेर जायत्या जाणांनी उपाट तुस्त-तोखणाय केल्या.

- कों. वि. सं. मं.

झाकिर हुसेनः (जल्मः ८ फेब्रुवारी १८९७, खामगंज-फरूक्काबाद-उत्तर प्रदेश; मरणः ३ मे १९६९, नवी दिल्ली).

भारताचो तिसरो राश्ट्रपती आनी एक नामनेचो शिक्षणतज्ञ. ताचो जल्म एका उच्च मध्यम वर्गीय मुसलमान पठाण घराण्यांत जालो. ताचो बापूय फिदा हुसेन खान हो नामनेचो वकील, झाकिर ९ वर्सांचो आसतना भायर पडलो. झाकिराचें मुळावें शिकप इस्लामिया हायस्कुल, इटावा हांगा जालें. उपरांत एम्.ए. मेरेनचें शिकप ताणें एम्.ए.ओ. कॉलेज, अलीगड हांगा केलें.

जेन्ना भारतीय राश्ट्रीय काँग्रेस आनी अखिल भारतीय खिलाफत समिती हांणी एकठांय जावन असहकार चळवळ सुरू केली, तेन्ना महात्मा गांधीन देशभर भोंवडी करून शिक्षकांक आनी विद्यार्थ्यांक सरकारी शाळा-कॉलेजां सोडपाक आवाहन केलें. ह्या काळांत तरणाटे पिरायेचेर शिकोवपी आनी शिकपी झाकिर हुसेन विद्यार्थी मळार आनी हेर वांगड्यांमदीं खूब लोकप्रिय आशिल्लो. ताणें हाकीम अजमल खान आनी हेर फुडारी हांच्या पालवान २९ ऑक्टोबर १९२० दिसा अलिगड हांगा 'जामिआ मिलिया इस्लामिया' हे संस्थेची थापणूक केली. उपरांत १९२३ त, झाकिर हुसेन उच्च शिक्षण घेवपाखातीर जर्मनीक गेलो. थंयच्या बर्लिन विद्यापीठांत अर्थशास्त्र विशयांतली डॉक्टरेट मेळोवन १९२६ त तो भारतांत परत आयलो. फुडें ताणें आपलें पुराय जीवित हे संस्थेक समर्पित केलें.

'जामिआ मिलिया इस्लामिया' हे संस्थेचें संविधान हेर शिक्षणीक संस्थांपरस वेगळें आशिल्लें. राश्ट्रीय उदरगत आनी एकचार मतींत घेवन मुसलमानांक धर्मीक शिक्षण दिवचें, तशेंच सगळ्या जाती जमातींत समजिकाय निर्माण करची, हो ताचो उद्देश आशिल्लो. १९२५ त ही संस्था दिल्लीक हालयली, तेन्ना तिचो झाकिर हुसेन १९२६ त 'शैकु जामिया' (कुलगुरु) जालो. ताणें सुमार बावीस वर्सां (१९२६-४८) हे संस्थेंत काम केलें आनी तिका एका अभिनव शिक्षणसंस्थेचें स्वरुप दिलें. शिक्षणाच्या मळार वावुरतना ताणें महात्मा गांधी आनी जर्मन शिक्षणशास्त्रज्ञ केर्शेनस्टाइनर हाचेकडल्यान स्फूर्त घेतली. विद्यापीठांत बौध्दिक स्वतंत्रताय, विचारांची स्वतंत्रताय आनी भाशणांची स्वतंत्रताय पुराय आसची आनी व्यासंगी विद्वानांची ती माची जावंची; कारण असल्या वातावरणांत विद्यार्थ्यांची उदरगत बरेतरेन जाता, अशें ताका दिसतालें. ताणें आप-शिक्षणाचेर भर दिवन नवे शिक्षणीक विचार जामिआ मिलियांत सुरू केले. शिक्षणीक तत्त्वगिन्यानाचो खोल अभ्यास आनी शिक्षणीक मळावेलो अणभव, हांकां लागून १९३८ त, तो मोलोद्योग शिक्षण समितीचो अध्यक्ष जालो. १९३८-४८ ह्या काळांत हिंदुस्तानी तालिमी संघ, सेवाग्राम हाचो तो अध्यक्ष आशिल्लो.

१९४८-५६ ह्या काळांत ताणें अलिगड मुस्लिम विद्यापीठाचो कुलगुरु म्हूण काम केल्लें. यूनेस्को, विद्यापीठ अनुदान आयोग, मध्यवर्ती माध्यमिक मंडळ, विद्यापीठीय शिक्षणीक आयोग, बिहार, उत्तर प्रदेश

आनी मध्य प्रदेश ह्या राज्यांची शिक्षणीक पुर्नसंघटना समिती आनी हेर जायत्या शिक्षणीक समित्यांचेर ताणें काम केलें. 'संवसारीक विद्यापीठीय सेवा' (World University Service) हांणी ताका भारतीय राश्ट्रीय समितीचो अध्यक्ष केलो आनी १९५४ त हे संस्थेचेर आंतरराश्ट्रीय अध्यक्ष ह्या पदाचेर ताची नेमणूक जाली. १९५६ त तो राज्यसभेचेर वेचून येतकच १९५६-५८ ह्या काळांत भारतीय प्रतिनिधी म्हूण युनेस्कोच्या कार्यकारी मंडळाचेर ताणें काम केलें. १९५७ त, तो बिहारचो राज्यपाल जालो आनी १९६२ त, भारताचो उपराश्ट्रपती जालो. १९६७ त, तो भारताचो राश्ट्रपती जालो. ह्या उच्च पदाचेर आसतनाच ताका अकस्मात मरण आयलें.

पद्मविभूषण (१९५४) आनी भारतरत्न (१९६२) दिवन, भारत सरकारान शिक्षणाच्या मळावेल्या ताच्या मोलादीक वावराचो भोवमान केलो. दिल्ली, कलकत्ता, अलिगड, अलाहाबाद आनी कायरो विद्यापीठांनी ताका डी. लिट्. पदवी दिवन ताचो भोवमान केलो.

शिक्षण, अर्थशास्त्र ह्या विशयांवयले आपले विचार ताणें व्याख्यानांवरवीं मांडले. ताचीं पदवीदान सुवाळ्यांनी दिल्लीं आनी हेर व्याख्यानां 'The Dynamic University' ह्या नांवान उजवाडाक आयल्यांत. ताणें जर्मन भाशेंत महात्मा गांधीचें चरित्र बरयलें. प्लॅटोचें 'Republic' आनी कॅननचें 'Elementary Political Economy' ताणें उर्दू भाशेंत अणकारलें. ल्हान भुरग्यांखातीर ताणें कांय काणयो बरयल्यो.

एक नेमस्त, चारित्र्यवान आनी शिक्षणतज्ञ असो राश्ट्रीय मुस्लिम फुडारी म्हूण ताचो वावर खूब म्हत्वाचो आसा.

- कों. वि. सं. मं.

झिंबाब्वे: झिंबाब्वे प्रजासत्ताक. आदलें नांव ऱ्होडेशिया. दक्षिण आफ्रिकेंतलें एक स्वतंत्र राश्ट्र. हाचे दक्षिणेवटेन दक्षिण आफ्रिकेचें प्रजासत्ताक, नैर्ऋत्य आनी अस्तंतेक बोटस्वाना, उत्तरेवटेन झांबिया आनी ईशान्य आनी उदेंतेवटेन मोझंबीक देश आसात. क्षेत्रफळ ३,९०,७५९ चौ.किमी. राजधानी हरारे (पयलींची सॅलीसबरी).

भूंयवर्णन: झिंबाब्वेचो पुराय वाठार समुद्र थरासावन सुमार ३०० मी. परस चड उंचायेचेर आसा. ईशान्य-नैर्ऋत्य पातळिल्ल्या पठारांची उंचाय १,२१९ मी. ते १६७५ मी. मेरेन आसा. अस्तंतेवटेनची उम्टाली ही दोंगरावळ १८२९ मी. ते २,४३८ मी. मेरेन उंचायेची आसा. सगळ्यांत ऊंच दोंगरातेंगशी म्हळ्यार माऊंट इन्यांगी (२,५९५ मी.). ह्या देशांतली मुखेल न्हंय साबी. हेर न्हंयो शेजारच्या देशांतल्यान हांगा व्हांवत येतात. हे भायर लुंडी, झांबेझी, लिंपोपो ह्यो मुखेल आसात. ह्या देशाच्या झांबियावटेनचे शिमेर कारिबा सरोवर आसा.

हवामान, वनस्पत आनी मोनजात: चोंय वटांनी जमीन आशिल्ल्यान आनी ह्या देशाक खंयचेच वटेन दर्यादेग नाशिल्ल्याचो हवामानाचेर परिणाम जाता. नोव्हेंबर ते मार्चमेरेन उश्ण आनी पावसाळ्याचो ऋतू आसता. मे ते ऑगस्ट मेरेन शिंयाळो आनी ऑगस्ट ते ऑक्टोबर मेरेन गिम आसता. उंचेल्या वाठारांनी गिमांत तापमान २६.७° से. ते ३२.२° से. आनी शिंयाळ्यांत १२° से. ते १३° से. इतलें आसता. उंचेल्या वाठारांनी पावस चड पडटा. थंय वर्सुकी पावसाचें प्रमाण १०२ सेंमी. आसा. उणे उंचायेच्या वाठारांत वर्सुकी पावस ४१ ते ६१ सेंमी. आनी कांय वाठारांनी ताचेयपरस उणो पडटा.

ह्या देशांत सॅव्हाना प्रकारचें तण सगळेवटेन दिश्टी पडटा. रानांय कांय वाठारांनी आसात. रानांनी साग, बॅओबा, निलगिरी हांचेवांगडा तरेकवार झोपां आनी ल्हानसान तरांतरांचे रुख आसात.

शिंव, बिबटो वाग, चित्तो, सीव्हेट, काळें आनी तपकिरी तरस, कोलसुणें, कोलो, ग्रोरिला, रॅटेल, मुयो खावपी प्राणी, हत्ती ह्या सारकी मोनजात आसा. न्हंयांनी मानगीं आनी हिप्पो दिसून येतात. मांबा, बूमस्लँग, काळ्या गळ्याचो पारो हे सोरोप तशेंच बॅबून माकडां हांगा आसात. हांगाच्या हेर तरेकवार सुकण्यावांगडा गरुडांचें प्रमाण बरेंच चड आसा.

इतिहास: अश्मयुगीन संस्कृतायेचे ५,००,००० वर्सांपयलींचे अवशेश ह्या देशांत सांपडल्यात. सान हे आयजनेरेन बोटस्वानांतल्या कलहरी वाळवंटांत सांपडपी लोक ह्या पोरन्या लोकांचे वंशज आसूंये अशें जाणकारांचें मत आसा. बांटू भाशा उलयतल्या लोकांनी ह्या लोकांक वाळवंटांत धांवडावन घाल्ले अशें म्हण्टात. ५ व्या ते १० व्या शतमानाच्या काळांत बांटू हांगा पाविल्ले. आफ्रिकेंतल्या हेर बऱ्याच देशांभशेन ह्याय देशाची म्हायती संवसारांतल्या हेर लोकांक नाशिल्ली. १५ व्या शेकड्यांत पोर्तुगेजांनी आफ्रिकेच्या खंडांत उदेंत-अस्तंत मार्ग सोदपाचो यत्न केलो. तेन्ना तांचो ह्या वाठाराकडेन संपर्क आयिल्लो. डेव्हिड लिव्हिंगस्टन त्या वाठारांत पावलो. तो वैजकी मिशनरी आशिल्लो. ताच्या हांगा येवपाउपरांत युरोपीयन हांगा बऱ्याच व्हडा संख्येन येवंक लागले. १८९३ ते १८९८ ह्या काळांत सर सेसिल जॉन ऱ्होडस हाणें हांगा ब्रिटीश वसाहतवादाची बुन्याद घाली. ताणें आपल्या सैन्याच्या बळाचेर हांगा शेक पातळावन सॅलीसबरी शाराची थापणूक केली. ह्या वाठाराक 'ऱ्होडेशिया' म्हण्टाले. ब्रिटीश साउथ आफ्रिका कंपनीवरवीं हांगाचो राज्यकारभार चलूंक लागलो. १९२३ त ऱ्होडेशियाच्या दक्षिण वाठाराचेर ब्रिटीश सरकाराची थेट सत्ता चलूंक लागली आनी उपरांत धा वर्सांनी पुराय देश ब्रिटीश साउथ आफ्रिका कंपनीचें शासन वचून ब्रिटीश सरकाराचे सत्तेखाला आयलो.

१९५३ त न्यासालँड, उत्तर आनी दक्षिण ऱ्होडेशिया हांचे मेळून एक संघराज्य निर्माण जालें, पूण १९६३ त ह्या संघराज्यांचें विसर्जन जालें आनी ऱ्होडेशिया स्वतंत्रताय मेळोवपाचे नदरेंतल्यान यत्न करूंक लागलो. काळ्या आनी गोऱ्यांमदीं सत्तेक लागून वाद जालो आनी हो वाद मिटचेपयलींच १९६५ त पंतप्रधान इयान स्मिथ हाच्या फुडारपणाखाल दक्षिण ऱ्होडेशियान स्वतंत्रताय जाहीर केली. १९७० त ऱ्होडेशियान प्रजासत्ताकाची घोशणा केली. हे गजालीक ब्रिटन संयुक्त राश्ट्रां आनी बऱ्याच आफ्रिकन राश्ट्रांचो विरोध जालो. ऱ्होडेशियाचेर तांणी अर्थीक बहिश्कार घालो. देशांतली परिस्थिती इबाडूंक लागली आनी बंडखोरींचें प्रमाण वाडलें. इयान स्मिथ हाणें ह्या वेळार झिंबाब्वे आफ्रिकन नॅशनल युनियन आफ्रिकन नॅशनल युनियन आनी झिंबाब्वे नॅशनल पीपल्स युनियन ह्या राश्ट्रवादी पक्षांवांगडां कबलात केली. १९७९ त इयान स्मिथ हाणें नवें संविधान मुखार दवरलें आनी बिशप आबेल मुझोरेवा हाका पंतप्रधान करून सरकाराची थापणूक केली. ह्या सरकाराक 'झिंबाब्वे आफ्रिकन पीपल्स युनियन' आनी 'झिंबाब्वे आफ्रिकन नॅशनल युनियन' हांणी जोशुआ एन्कोमो आनी रॉबर्ट मुगाबे हांच्या फुडारपणाखाल विरोध केलो. १९८० त हांगा रॉबर्ट मुगाबे पंतप्रधान जालो. एन्कोमो आनी ताचेमदीं मतभेद जाले आनी १९८२ त ताणें एनकोमो हाका आपल्या मंत्रीमंडळांतल्यान काडून उडयलो. ताचेपयलीं १९८० त ह्या देशाचें ऱ्होडेशिया हें नांव बदलून झिंबाब्वे प्रजासत्ताक अशें दवरलें. १९८५ त मुगाबे आनी एन्कोमो हांचे संबंद सुदारले. त्याच वर्सा जाल्ल्या वेंचणुकांतल्यान रॉबर्ट मुगाबे हाका पर्थून पंतप्रधान म्हूण लोकांनी वेंचून काडलो. सद्यामेरेन तोच हांगाचो पंतप्रधान आनी कनान बनाना हो राश्ट्रपती जावन आसा.

राज्यव्यवस्था: १९८० त जाहीर केल्ल्या संविधानाप्रमाण झिंबाब्वे हो एक प्रजासत्ताक देश आसा. राश्ट्राध्यक्ष हो नांवापुरतो देशाचो मुखेली आसता आनी खऱ्या अर्थान देशाचो आनी सरकाराचो मुखेल पंतप्रधान आसा. हांगाचें विधीमंडळ दोन घरांनी भरता. काळ्या आनी गोऱ्या लोकांखातीर मतदान पध्दत वेगवेगळी आसा. विधीमंडळाच्या एका घरांत गोऱ्यांखातीर २०% जाल्यार दुसऱ्या घरांत २५% जागे राखीव आसात. थळाव्या राज्यकारभाराखातीर देशाचे सात प्रांत केल्यात, पूण ह्या प्रांतांनी खासा अशें प्रांतीय सरकार नासता. केंद्र सरकारावरवींच ह्या प्रांतांचो राज्यकारभार चलता. शारांचे प्रशासन नगरपालिका सांबाळटा. गांवांगांवांनी सरकारान नेमिल्ले गांवमुखेली हेर प्रशासनाचो भार सांबाळटात.

अर्थीक स्थिती: शेतवडींतल्यान ह्या देशाक राश्ट्रीय उत्पादनांतलो २०% वांटो मेळटा. मको, ऊंस, कापूस, सोयाबीन तंबाखू हीं हांगाचीं मुखेल पिकां आसात. काफी, बटाट हांचेय पीक हांगा काडटात. गंवाची लागवड हालींच्या काळांत सुरू केल्या. रानांनी आशिल्ल्या रुखांच्या लांकडाचोय अर्थीक उदरगतीक पालव मेळटा. गोरवां पोसपाचो उद्येग बऱ्याच वाठारांनी चलता. हांगाच्या खणींनी भांगर, क्रोम, निकेल, कोळसो हे सारकी खनिज संपत्ती आसा. तांबें, फॉस्फेट हे सारकीं खनिजांय बरेचकडेन सांपडल्यात. नुस्तेमारीचो धंदो कांय प्रमाणांत हांगाच्या न्हंयांतल्यान चलता. हांगाचे धबधबे, सरोवरां पळेवपाखातीर संवसारांतल्या बऱ्याच देशांतल्यान पर्यटक हांगा येतात.

दुसऱ्या म्हाझुजाउपरांत हांगाच्या उद्येग-धंद्यांची उदरगत जावंक सुरवात जाली. अन्नाचे पदार्थ, रसायनां, कपडो, पेयां आनी तंबाखू आदी उद्येगांचे कारखाने हांगा आसात. ह्या देशांतल्यान अस्तंत आफ्रिका, ब्रिटन, जर्मनी, अमेरिका, जपान, इटली ह्या सारक्या आनी हेर देशांकडेन तंबाखू, भांगर, हेर धातू, साकर, मको हांची निर्यात जाता. ह्या देशांत यंत्रां आनी वाहनां, रसायनां, पेट्रोलियन हे सारक्या गजालींची अस्तंत आफ्रिका, ब्रिटन, अमेरिका, अस्तंत जर्मनी, जपान, फ्रांस, बोटस्वाना इटली ह्या सारक्या देशांतल्यान आयात जाता.

झिंबाब्वे डॉलर हें हांगाचें अधिकृत चलन आसा.

येरादारी आनी संचारण: १९८५ मेरेन ह्या देशांत ८५,००० किमी. लांबायेचे रस्ते आशिल्ले. हातूंतले १४% पक्के आशिल्ले. रेल्वेमार्गांची लांबाय ३,३९४ किमी. आशिल्ली. ह्या देशाक दर्याकडेन संपर्क हांगाच्या न्हंयांवरवीं येता. पूण दर्याकडेन पावपाखातीर मोझांबीक वा अस्तंत आफ्रिका हे देश हुपचे पडटात. एअर झिंबाब्वे ही ह्या देशांतली हवाई मार्गांचेर नियंत्रण दवरपी विमान कंपनी जावन आसा. ह्या देशांत आठ मुखेल विमानतळ आसात. हेर देशांतल्यो विमान कंपन्योय ह्या देशाकडेन हवाई मार्गावयल्यान येरादारी करतात.

झिंबाब्वेंत राश्ट्रीय पांवड्यावयलीं दोन दिसाळीं उजवाडाक येतात. 'हॅरल्ड' आनी 'द क्रॉनिकल' हे भायर हेर नेमाळ्यांचीय संख्या बरीच व्हड आसा. रेडिओ आनी दूरचित्रवाणी वयल्यो कार्यावळी चडश्यो इंग्लीश भाशेंतल्यान जातात. हे भायर एन्डेबेले, न्यांजा आनी शोना ह्याय भाशांचो वापर जाता.

प्रसारमाध्यमांचेर सरकारी नियंत्रण ना. तांच्या वावराक हांगा बरीच स्वतंत्रताय आसा.

लोक आनी समाजजीण: वंशीक नदरेन हांगाचे ९७% परस चड लोक आफ्रिकन आसात. उरिल्ले युरोपीयन, आशियाई आनी हेर वंशांचे आसात. ४४.८ % लोक किरिस्तांव (हातूंत प्रॉटेस्टंट, रोमन कॅथलिक आनी खाशेले आफ्रिकन हे पंथ आसात). ४०.४% जडप्राण वादी (animists) आनी उरिल्ले हेर धर्माचे आसात.

पोरन्या आफ्रिकन कलाकुसरी वांगडा आनी हेर सांस्कृतीक प्रकारांवांगडा हांगा भायल्या युरोपीय देशांतली कला बरीच उदरगतीक पावल्या. पारंपारिक नृत्य आनी संगीत हांचेवांगडा युरोपीय नृत्य आनी संगीत लोकांमदीं प्रिय जायत आसा. क्रिकेट, टेनिस हे खेळ हांगाचे लोक आवडीन खेळटात.

शिक्षण: झिंबाब्वेचें राश्ट्रीय साक्षरतेचें प्रमाण २५% ते ३०% आसा, पूण गोरे कातीच्या लोकांमदीं साक्षरतेचें प्रमाण सुमार १००% आसा.

७ ते १५ वर्सांचे पिरायेमेरेन शिक्षण फुकट आनी सक्तीचें आसा. मुळाव्या, माध्यमिक आनी उंचेल्या अशा तीन पांवड्यावयल्यान शिक्षण हांगा दितात. वेवसायिक शिक्षणाचोय वावर हांगा जाता. सॅलीसबरी, बुलावायो, उम्टाली, क्वे क्वे आनी ग्वेलो ह्या शारांनी ऐच्छिक शिक्षण दिवपी संस्था आसात. झिंबाब्वे विश्वविद्यालय उंचेल्या शिक्षणाची जापसालदारकी सांबाळटा.

हांगाचें शिक्षणाचें माध्यम पुरायपणान इंग्लीश भाशेंतल्यान आसा. ह्या शांतले बरेच विद्यार्थी शिक्षणाखातीर अमेरिका, ब्रिटन, भारत, कॅनडा सारक्या देशांनी वचून रावल्यात.

भाशाः इंग्लीश ही ह्या देशाची अधिकृत भास. शोना, एन्डेबेले, गंजा ह्योय भाशा वेव्हारांत बऱ्योच उपेगी आसात. हेभायर हेर बऱ्योच फ्रिकन भाशा हांगाच्या लोकांमदीं प्रसारांत आसात.

म्हत्वाचीं थळां: हरारे ही राजधानी, बुलावायो, चिटुंग्वीझा, ग्वेरु, टारे, हीं शारां लोकसंख्या, उदरगत आनी हेर नदरेंतल्यान म्हत्वाचीं सात. पर्यटन थळांय जायतीं आसात.

- कों. वि. सं. मं.

झिगमोंडी, रिखार्ट आडोल्फः (जल्म १ एप्रिल १८६५, व्हेएन्ना-ऑस्ट्रिया; मरण: २४ सप्टेंबर १९२९, गटिंगेन-अस्तंत जर्मनी).

ऑस्ट्रेलियन रसायनशास्त्रज्ञ. १८८९ त ताणें म्यूनिक (जर्मनी) विद्यापीठाची पीएच्.डी. पदवी मेळयली. १८९३ त, ताणें ग्रात्स हांगाच्या तांत्रिक विद्यालयांत अध्यापन केलें. १९०७ त, तो गटिंगेन विद्यापीठांत प्राध्यापक आनी 'Institute of Inorganic Chemistry' हे संस्थेचो संचालक जालो.

कलिक रसायनशास्त्राची (Colloidal Chemistry) घटमूट बुन्याद घालून ताणें तातूंत आर्विल्ल्यो संशोधन पध्दती सोदून काडल्यो आनी तांचो उपेग करून कलिल विद्राव (Colloidal Solutions) विशमांगी (heterogenous) आसतात, हें सिध्द केलें. विद्युत् विच्छेद्यांक (electrolytes) हांकां लागून कलिलांचें किलाटन (coagulation) जावपाची यंत्रणा आनी जेलांची (gels) संरचना, हांचेविशीं ताणें मोलादीक संशोधन केलें. कलिलांचें पध्दतशीर संशोधन करपाखातीर ताणें अतीत सूक्ष्मदर्शक (ultramicroscope) हें उपकरण सोदून काडलें. ह्या मोलादीक वावराखातीर १९२५ त, रसायनशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार ताका फाव जालो. ताच्या ह्या वावराक लागून जीवरसायनशास्त्र, सूक्ष्मजंतुविज्ञान आनी मृदा (soil) भौतिकी ह्या विशयांतले कांय प्रस्न सोडोवप सोपें जालें. ताणें कांय ग्रंथ बरयल्यात.

- कों. वि. सं. मं.

झिग्लर, कार्लः (जल्मः २६ नोव्हेंबर १८९८, हेल्सा-अस्तंत जर्मनी; मरणः १२ ऑगस्ट १९७३, मुल्हेम).

जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ. ताणें १९२० त, मार्बर्ग विद्यापीठाची डॉक्टरेट मेळयली. कांय काळ फ्रँकफर्ट हांगा व्याख्यातो म्हूण काम करतकच १९२७ त, ताणें हायड्लबर्ग विद्यापीठांत रसायनशास्त्राचो प्राध्यापक म्हूण काम केलें. १९३६ त 'केमिकल इन्स्टिट्यूट हालेसाल' हे संस्थेचो तो प्राध्यापक आनी संचालक जालो. १९४३ त, तो मुल्हेम-इ-रुर हांगाच्या 'काइसर विल्हेल्म इन्स्टिट्यूट फॉर कोल रिसर्च' हे संस्थेचो संचालक जालो आनी १९६९ त, निवृत्त जायमेरेन ताणें थंय काम केलें.

झिग्लर हाणें Organoaluminium संयुगां ह्या विशायचेर म्हत्वाचें संशोधन केलें. नवे उत्प्रेरक (catalysts) वापरून ताणें Ethylene आनी Butadiene हांचे लांब सरसळ्यो आशिल्ले बहुलक (polymers) तयार करपाचो सोद लायलो. ताच्या ह्या मोलादीक संशोधनाक लागून प्लास्टिक कारखान्यांत एक नवें पर्व सुरू जालें. उंचेले बहुलक तयार करपाच्या संशोधनाखातीर झिग्लर हाका १९६३ त, रसायनशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार गिलियो नाटा ह्या शास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो. ताणें कृत्रिम प्लास्टिक, धागे (fibres), रबराचें संश्लेशण आनी फिल्मां तयार करपाविशीं म्हत्वाचें संशोधन केलें.

- कों. वि. सं. मं.

झिम्माः महाराष्ट्रांतल्या बायलांचो एक नृत्याचो प्रकार. हातूंत बायलो वाटकुळ्यो उब्यो रावतात आनी नाचतासतना एक फावट स्वताच्या तर दुसरे फावट दुसरे बायलेच्या हाताचेर ताळी वाजयतात. झिम्मा खेळटना स्वताभोंवतणी घुंवल्या उपरांत ताळी दिवपाची आसता. कांय फावट बायलो वर्तुळांत जोडयेन उब्यो रावतात आनी एकामेकांच्या हातार ताळयो दिवन फुडें वतात. सुर्वेक हो नाच ल्हव ल्हव सुरू जाता आनी उपरांत तातूंत नेट भरता. झिम्म्याचो 'खांदी झिम्मा' म्हूण आनीक एक प्रकार आसा. तातूंत दोन चलयो एकामेकांमुखार उब्यो रावन एकामेकाच्या हातार हात मारतात आनी उपरांत हात फाटल्यान घेवन ते खांदार दवरतात. हें जातकच आपले भोंवतणी एक वाटकुळी गिरकी मारून झिम्म्यावरी हाताचेर हात मारतात. झिम्मा खेळटना गीतां गावपाचीय चाल आसा. तातूंतलें एक गीत अशें:

झिम्मा खेळूं कडाकडी अबीर बुक्का नाडापुडी ।।
झिम् पोरी झिम् कपाळीचें भिंग ।
भिंग गेले फुटून। पोरी गेल्या उठून।।
आंबा पिकतो । रस गळतो ।।
कोकणचा राजा झिम्मा खेळतो।।

- कों. वि. सं. मं.

झीमान, पीटरः (जल्मः २५ मे १८६५, झोन्नेमारी-नेदरलँड्स; मरणः ९ ऑक्टोबर १९४३, ॲम्स्टरडॅम).

डच भौतिकीविज्ञ. शिकप लायडन विद्यापीठांत जालें. त्याच विद्यापीठांत ताणें १८९०-१९०० मेरेन अध्यापनाचें काम केलें. १९०० त ताची ॲम्स्टरडॅम विद्यापीठांत भौतिकीचो प्राध्यापक म्हूण नेमणूक जाली. १९०८ तो ॲम्स्टरडॅम हांगाच्या फिजिकल इन्स्टिट्यूटचो संचालक जालो.

१८९६ त ताणें तीव्र भायल्या चुंबकीय वाठारांत वर्णपट (spectrum) रेशांचें विभाजन जाता, हो म्हत्वाचो सोद लायलो. वर्णपट रेशांचे ते घटक ध्रुवित (polarised) आसतात, अशें ताणें सिध्द केलें. ह्या सोदाक भौतिकशास्त्रांत 'झीमान परिणाम' (Zeeman Effect) अशें म्हण्टात. ताच्या ह्या सोदाखातीर आनी प्रारण (radiation) आविश्काराक लागून घडून येवपी चुंबकीय शक्तीविशीं ताणें केल्या असामान्य संशोधनाखातीर ताका १९०२ त, भौतिकशास्त्र विशयाखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार हेंड्रिक आंतोन लोरेन्ट्स ह्या शास्त्रज्ञावांगडा वांटून मेळ्ळो. चुंबकीय, प्रकाशकी आनी समस्थानिक (isotopes) ह्या विशयांतूय ताणें म्हत्वाचें संशोधन केलें. झीमान हाका ड्रेपर पदक, फ्रेंच इन्स्टिट्यूटचें पदक आनी रॉयल सोसायटीचें रम्फर्ड पदक हे भोवमान मेळ्ळे. तो रॉयल सोसायटीचो आनी फ्रेंच ॲकॅडेमी ऑफ सायन्सेसचो वांगडी आशिल्लो.

- कों. वि. सं. मं

झेन पंथ: जपानांतलो एक धर्मपंथ. बौध्दांच्या महायान पंथांतलो चीनांत आनी जपानांत विकसीत जाल्लो हो एक पंथ आसा. संस्कृत ध्यान आनी पाली 'ज्झान' ह्या शब्दाचें चिनी भाशेंत लिप्यंतर करतना जीं लिपिचिन्हां वापरतात, तांच्या जपानी 'झेन्ना' ह्या उच्चाराचें 'झेन' हें संक्षिप्त रुप आसा. ध्यानसमाधी, मनन वा चिंतन हो ताचो मुळावो अर्थ आसून संवसार आनी मनीस जीण हांचें सत्य स्वरूप जाणून घेवपाखातीर विचार केंद्रित करपाचें तें अनुश्ठान जावन आसा.

गिन्यान मेळोवपाचें साधन म्हूण पूर्विल्ल्या काळासावन ध्यानसमाधीची कल्पना भारतांत अस्तित्वांत आशिल्ली. उपरांत ती ब्राह्मणी आनी जैन तत्त्वगिन्यानान आपणायली आसली, तरी तिका शास्त्रशुध्द बसका दिवपाचें काम शाक्य मुनीन म्हळ्यार गौतम बुध्दान थापणूक केल्ले बौध्द विचारसरणीन केलें. सामान्य मनीस लेगीत धर्मीक ध्यानमार्गावरवी उंचेल्या पदाचेर पावंक शकता हाचो अणभव शाक्य मुनीक बोधि रुखासकयल केल्ले ध्यानसाधनेंत आयलो. सामान्य मनशाचे दिसपट्टे जिणेंत ह्या झेन मार्गाचो सोपेपणान उपेग जावंचो म्हूण शाक्य मुनीन ह्या ध्यानमार्गाची विसकटावणी केली.

चिनी आख्यायिकेप्रमाण बुध्दाचो अठ्ठाविसावो आचार्य बोधिधर्म हाणें चीनांत आनी जपानांत सव्या शेंकड्यांत ध्यान पंथाक सुरवात केली. बोधिधर्मान ९ वर्सां एके वण्टीवटेन तोंड करून तप केलें आनी तातूंत

ताचे पांय झिजून गेले. हाची खूण म्हूण जपानांत पांय नाशिल्ल्यो 'दारुमा' (धर्म) बावल्यो आयज लेगीत वापरतात. इतिहासांतल्या पुराव्यावरवीं झेन वा ध्यान पंथ चीनांत थांग राजवटीचे सुरवातीक आयलो आनी ताचेर चिनी ताओ (दाव्) पंथाचोय कांय प्रभाव पडलो. 'लंकावतारसूत्र' हो संस्कृत भाशेंतलो झेन संप्रदायाचो दार्शनिक ग्रंथ. हातूंत वर्णन केल्लो झेन प्रकार चीनांत आदर्श मानतात. चलप, उबो रावप, बसप आनी आड पडप ह्यो दिसपट्टे जिणेंतल्यो चार मुखेल क्रिया झेन पंथाचीं रुपां आसात.

बोधिधर्माचे विचार प्रमाण मानून ध्यानसाधनेक पुराय म्हत्व दिवपी ताच्या शिष्यांनी एक पंगड तयार केलो. एक धर्मपंथ म्हूण झेनची अशे तरेन सुरवात जाली. बोधिधर्मापसून सुरवात केल्यार, झेन पंथाचो 'सवो धर्मगुरु' हुई-नेंग (इ.स. ६३८ ते ७१३) हाच्या काळामेरेन ह्या पंथाचीं मुळां चिनी समाजांत घट्ट जाल्लीं. एका मनांतल्यान दुसऱ्या मनांत संचरपी विचारांचेर भर, पुस्तकी शिकवणेचो त्याग, धर्मग्रंथांत उपदेश केल्ल्या सत्यापरस वेगळें अशें गूढ सत्य आसा अशें मत आनी स्वताचें खरें स्वरुप जाणून घेतकच मोक्ष मेळटा हो भावार्थ हीं झेन पंथाचीं मुखेल तत्त्वां आसात. अशे तरेन घडून आयिल्ली उदरगत तशेंच चीनांतल्या परंपरागत बौध्द धर्माकडेन ताचो आयिल्लो लागींचो संबंद हाका लागनू सुंग घराण्याच्या काळानेरेन ताचें स्वरुप निश्चित जालें. ल्हव ल्हव चीनांत पवित्र बौध्द देवळां बांदलीं. ह्या देशांत एके मुखेल मुर्तीची पूजा आनी चिनी बौध्द धर्मपंथांतल्या हेर जायत्या तत्त्वांचो आस्पाव केलो. तेभायर, झेन 'गुंग-आन्' वा 'को-आन्' नांवाचें एक तर्कविरयत कुवाडें ध्यानसाधनेचें साहित्य आनी गिन्यान मेळोवपाचें साधन म्हूण तयार केलें; हें कुवाडें झेन पंथाचें खाशेलपण जालें. ध्यानसाधनेचे विशय आनी साधकाची झेनच्या गिन्यानाविशीं परीक्षा घेवपाखातीर दिल्लें 'को-आन्' हें जावन गेल्ल्या झेन गुरुचें अनुभूतीचें लिखाण जावन आसा. कांय काळाउपरांत, हें 'को-आन्' कुवाडें झेन पध्दतीच्या आध्यात्मिक अनुष्ठानाचें केंद्रबिंदू जालें. शंभर को-आन् कुवाड्यांचो झेलो आशिल्लो 'बि-एन्-लु' वा 'हेकिगान्-रेकु' तशेंच चिनी विद्वान युआन्-वू ख-च्यीन म्हळ्यार जपानी एंगो-कोकुगोन (१०६३-११३५) हाचो 'सुंग-बाय्-ज' हे ह्या विशयावयले सगळ्यांत चड प्रतिनिधीक ग्रंथ अशें मानतात. हातूंतलो 'सुंग-बाय्-ज' हो ग्रंथ झेन पंथाचो परिचयात्मक असो सगळ्यांत बरो ग्रंथ अशें मानप जाता. आयजवेर हो ग्रंथ 'झेन पंथांतल्या धर्मीक अनुष्ठानाचो मार्गदर्शक गिरो' म्हूण आपली सुवात तिगोवन आसा. एंगो-कोकुगोन्चे शिष्यपरंपरेंत जायते समर्थ अनुयायी तयार जाले आनी ताका लागून लीन्-च्यी वा रिंझाई पंथाचो प्रसार चीनभर जावन सुंगकाळांत चिनी झेन पंथाचें 'भांगरायुग' सुरू जालें.

जपानांत इ.स. सातव्या शेंकड्याच्या निमण्या काळांत ध्यान वा झेन संप्रदायाच्या प्रचाराक सुरवात जाल्ली. फुडें एईझाई (११४१-१२१५) हो जपानी भिक्षू चिनांत वचून ध्यान संप्रदायाचें शिक्षण घेवन आयलो आनी क्योतो नगरांत इ.स. ११९१ त ताणें एका ध्यानविहाराची थापणूक केली. थंय राजकूळ आनी सामुराई गोत्रे हांच्या पालवान ताचो प्रसार इतलो वाडलो की फुडें हो पंथ जपानी बौध्द विचारसरणीचो मुखेल फांटो जालो. पंदराव्या शेंकड्यांत ह्या पंथाचीं ३०० सरकारी (अधिकृत) आनी हजारांनी हेर मंदिरां जपानभर पातळिल्लीं आनी सामुराई समाजाचेर आनी संस्कृतायेचेर तांचो बरोच प्रभाव पडिल्लो.

उपरांतच्या काळांत ह्या पंथाचें म्हत्व मात्शें उणें जालें. पूण सतराव्या शेंकड्यांत, हाकुइन (१६८५-१७६८) हाणें झेनचो प्रकार एकदम सोपो करून विस्कटायिल्ल्यान सामान्य लोकांमदीं तो खूब लोकप्रिय जालो. ताका लागून रिंझाई पंथाचें पुनरुज्जीवन जावन समाजाच्या सकयल्या थरांतल्या साबार लोकांनी हो पंथ आपणायलो. आयज ताचे १४ उपपंथ आसून ५ ते ६ हजार मंदिरां आसात.

रिचर्ड रसबोल्ट ह्या युरोपीय शिष्यान क्योटोलागसार आशिल्ल्या एका ध्यानविहाराचें वर्णन केलां तें अशें: हांगाच्या विहारांत मदीं एक मंदिर आसून, एका कोनशांत एके ऊंच वण्टीफाटल्यान 'झेंडो' म्हळ्यार ध्यानाखातीर व्हडली कूड आसा. झेंडोंत वण्टीचे कडेक चारूय वटांनी ओटो आसा. तांचेर बसून भिक्षु ध्यान करतात. झेंडोंत फकत बुध्दाची मूर्त आसता. थंयची शिस्त पळोवपाखातीर एक भिक्षु आसता ताका 'जीकीजीत्सू' म्हण्टात. पुराय विहाराचेर एका पारंगत आनी साक्षात्कारी भिक्षूचो शेक आसता; ताका 'रोशी' अशें म्हण्टात. साक्षात्कार हें ध्यान संप्रदायाचें मुखेल तत्त्व. हो साक्षात्कार लखलखीत विजेच्या केणासारको आसता अशें म्हण्टात; ताका 'साटोरी' अशें म्हण्टात.

आयज जपानाभायर प्रचलित आसा तो झेन म्हळ्यार चड करून हाकुइनचो पंथ. जपानी झेनचो 'सोतो' नांवाचो आनीक एक पंथ आसून तो रिंझाई पंथापरस बरोच बळिश्ट आसा. सोतो झेन पंथ, दोगेन (१२००-५३) हाणें जपानांत हाडलो. ताणें चीनांत वचून झेनचो अभ्यास केल्लो. शाक्य मुनीच्या काळासावन पिळग्यांच्यो पिळग्यो चलत आयिल्लो खरो झेन पंथ आपणेच पुरस्कृत केलो असो दोगेनचो भावार्थ आशिल्लो. ताणें को-आन्चो त्याग केलोना; पूण फकत झेन पंथातले 'प्रस्न आनी जापो' ह्या उपकरणाक लागून मनीस उंचेली सुवात मेळोवंक शकचोना, अशें ताका दिसतालें. झा-झेन अनुष्ठानाच्या श्रेश्ठत्वाचेर भर दिवन लोकप्रिय पूजासंस्कार ताणें काडून उडयले. धर्माचे शुध्दतायेचेर भर दिवन शाक्य मुनीच्या मूळ ध्यानमार्गाकडेन सोतो झेन पंथ लागीं हाडपाचे यत्न दोगेन हाणें केले. भिक्षू, उपासक दादले-बायलो आनी हेर सगळ्यांक आध्यात्मिक गिन्यान मेळोवपाखातीर झा-झेन हो सामको सोपो मार्ग आसा हो उपदेश ताणें केलो. हेर सगळ्या पंथांपरस, ह्या सोतो झेन पंथांत ताणें सादारण भौसाच्या उध्दाराचो मार्ग शिकयलो.

जपानी जिवितांत झेनचो प्रभाव खूब प्रमाणांत दिसून येता. जपानी समाजाच्या विंगड विंगड मळांचेर देखीकः वास्तूकला, खेळ, संगीत, चित्रकला, तत्त्वगिन्यान आदी मळांचेर झेनचो प्रभाव घसघशीतपणान दिसता.

- कों. वि. सं. मं.

झेर्निक, फ्रिट्सः (जल्मः १६ जुलय १८८८, ॲम्स्टरडॅम-नेदरलँड्स; मरणः १० मार्च १९६६, ग्रॉनिंगेन-नेदरलँड्स).

डच भौतिकीविज्ञ. ताणें १९१३ त ॲम्स्टरडॅम विद्यापीठांतल्यान बी.एस्. पदवी घेतली. त्याच वर्सा तो ग्रोनिंगेन विद्यापीठांत ज्योतिशशास्त्रीय प्रयोगशाळेंत साहाय्यक म्हूण काम करपाक लागलो. थंय १९१५ त ताणें डॉक्टरेट पदवी मेळयली आनी त्याच वर्सा तो सैध्दांतिक भौतिकीचो व्याख्यातो जालो. १९२० सावन निवृत्तीमेरेन (१९५८) ताणें ग्रोनिंगेन विद्यापीठांत सैध्दांतिक आनी गणितीय भौतिकी तशेंच सैध्दांतिक यामिकीचो प्राध्यापक म्हूण काम केलें. १९४८ त, ताणें बॉल्टिमीर हांगाच्या जॉन्स हाफकिन्स विद्यापीठांत अभ्यागत प्राध्यापक म्हूण काम केलें.

प्रकाशकी आनी भौतिकीच्या हेर शाखांत ताणें खास संशोधन केलें. प्रकाशकींतल्या ज्योतिशशास्त्रीय दूरदर्शकांविशींच्या प्रस्नांचेर संशोधन करता आसतना १९३४ त, ताणें दूरदर्शकाच्या हारशांतल्या प्रतिमांखातीर फुको हाणें सांगिल्ल्या सुरये-धार कसोटीचें (knife-edge test) स्पश्टीकरण दिवपी सिध्दांत उजवाडायलो. साद्या सूक्ष्मदर्शकांतल्यान (simple microscope) पारदर्शक वस्तू पुरायपणान दिसनात. त्यो दिसपाखातीर तांचें अभिरंजन (staining) करचें पडटा. ताका लागून कला विपर्यास सूक्ष्मदर्शकीय पध्दत झेर्निके हाणें सोदून काडली. Phase Contrast Microscope हें उपकरण सोदून काडिल्लेखातीर झेर्निक फ्रिट्स हाका १९५३ त, भौतिकशास्त्राखातीर आशिल्लो नोबेल पुरस्कार फाव जालो. १९५२ त ताका रॉयल सोसायटीचें रम्फर्ड पदक मेळ्ळें.

- कों. वि. सं. मं.

झ्यूसः सर्वश्रेश्ठ ग्रीक देव. रोमन देवतासमूहांत मुखार ताका 'ज्यूपिटर' ह्या नांवान वळखूंक लागले. तो मुळचो हवामानाचो आनी मळबाचो एक

इंडो-युरोपियन देव आशिल्लो. वैदिक 'द्यावा-पृथिवी' ह्या देवता-जोडप्यांतल्या 'द्यौ' कडेन ताचें साम्य दिसून येता. वेदांत 'द्यौ' चो एकेरी उल्लेख 'बापूय' असो जाता. 'द्यावा-पृथिवी' म्हळ्यार मळब आनी धर्तरी वा बापूय आनी आवय. भव्यता, विशालकाय आनी उजवाडाचें प्रतीक म्हूण वेदांत तांचो उल्लेख आसा. 'झ्यूस' ह्या शब्दाचो अर्थ- 'सर्गांतलो दिव्य उजवाड' असो जाता. हिब्रूंच्या जेहोवा वा येहोवाकडेनय ताचें लागींचें साम्य आसा अशें कांय जाणकारांचें मत आसा.

झ्यूस हो मळबाचो देव आसून ताचें सूर्य, चंद्र, गिरे हांचेर नियंत्रण आशिल्ल्याचें ग्रीक पुराणकथेंत म्हळां. सगळ्या देवांचो आनी मनशांचो स्वामी आनी तांका राखपी देव म्हूण ताका 'बापूय' अशें म्हळां. एके क्रीटन आख्यायिकेप्रमाण टायटन्सचो राजा क्रोनस हाका अशें भविश्य कळ्ळें की ताका जावपी भुरगो ताचें राज्य हातासतलो देखून, क्रोनसान ताची बायल रीया हिका जाल्लें दरेक भुरगें जल्माक येनाफुडें गिळपाचो उपक्रम सुरू केलो. तेन्ना रीयान तिगेर झ्यूस जल्माक येतकच ताका एके घोलींत लिपोवन दवरलो आनी ताचे सुवातीर एक फातर कपड्यांत गुटलावन दवरलो. घोलींत झ्युसाक 'अमाल्थीया' हे बोकडेन दूद दिलें. पऱ्यांनी आनी देवदूतांनी ताका पोसून ल्हानाचो व्हड केलो. झ्यूस व्हड जातकच ताणें टायटन्सचेर धुरी घालून क्रोनसचेर जैत मेळयलें आनी झ्यूस सर्गाचो, मळबाचो, सगळ्या देवांचो आनी मनशांचो स्वामी जालो. ही क्रीटन काणी फुडें ग्रीकांनी लेगीत मान्य केली.

स्वर्गाचो सार्वभौम सम्राट म्हूण झ्यूसान देवांचें फुडारपण करून राकेसांचेर जैत मेळयलें; तशेंच स्वताच्या आड जाल्ले जायते उठाव मोडून काडले. ग्रीसांतल्यांत सगळ्यांत ऊंच अशा ऑलिंपस दोंगराचेर स्वर्ग आशिल्ल्याचो आनी थंयच हवामानाच्या देवाचो म्हळ्यार झ्यूसाचो राबितो आशिल्ल्याचो उल्लेख होमरान केला. ग्रीसांत ताची 'ऑलिंपियन झ्यूस' म्हूण पूजा जाताली आनी ताचे विशींचो पूज्यभाव परगटावपाखातीर राश्ट्रीय दबाजो मनयताले. ह्या दबाज्याच्या निमतान दर चार वर्सांनी ऑलिंपिक खेळ भरताले.

ग्रीक पुराणकथेंत झ्यूसचे सर्वश्रेश्ठतेवांगडाच ताच्या कामूक आनी विलासी जिविताचें वर्णन आयलां. ताचे हे लंपट वृत्तीक लागून ताचीं आपली बायल हेरा हिचेवांगडा सदांच झगडीं जातालीं. आपली कामवासना तृप्त करून घेवपाखातीर तो विंगड विंगड रुपां धारण करतालो; कितल्याशाच बायलांवांगडा ताचे प्रेमसंबंद आशिल्ले आनी तांचेपसून ताका जायतीं भुरगीं जाल्लीं अशे उल्लेख पुराणकथांत आयल्यात.

गडगड, पावस, वादळ-वारे हे सैमीक बदल झ्यूसचे इत्सेवरवींच घडून येतात, असो पूर्विल्ल्या ग्रीसांतल्या लोकांचो भावार्थ आशिल्लो. झ्यूसच्या आंगांत आशिल्ल्या ह्या विंगड विंगड शक्तींखातीर ताची पूर्विल्ल्या ग्रीसांत उपासना जाताली. पूर्विल्ल्या काळांतले क्रीटन लोक झ्यूसची उपासना 'शेतां पिकोवपी देव' म्हणून करताले आनी ताचेविशींचो आपलो आदरभाव परगटावपाखातीर दर वर्सा ताचो जल्मदिसा सुवाळो नाचाची कार्यावळ करून व्हडा दबाज्यान मनयताले. सैमीक शक्तीच्या स्वरुपांत ताची ॲटिका हांगा उपासना जाताली आनी एकदम रागिश्ट तशेंच कृपाळू देव म्हूण ताका संतुश्ट करताले. उजवाडाचो जनक, मळबाचो देव, सगळ्या देवांभितर उपाट उजू आनी शाणो, संवसार चलोवपी सर्वशक्तिमान, सर्वसाक्षी आनी सर्वज्ञ अशें ताचें स्वरुप आशिल्लें.

घटमूट कूड तशेंच सोबीत केंस आनी खाड आशिल्लीं ताचीं ओडलायणीं शिल्पां इ.स.प. सातव्या शेंकड्यासावन दिसून येतात. ऑलिव्ह रुखाच्या पानांनीं केंस धांपिल्लीं ताचीं उबीं आनी बशिल्लीं शिल्पांय आसात. दैवी, शांत आनी कृपाळू भाव ताच्या तोंडार आसून हातांत वज्र वा 'एजिस' हें ढालीसारकें शस्त्र आसा. गरुड पक्षी आनी ओक रुखाकडेन ताचें लागींचें नातें आशिल्लें. ते ताका आवडटाले म्हूण तांकां पवित्र अशें मानप जातालें. ऑलिंपिया हांगा फिदियस हाणें बांदिल्लो झ्यूसचो भांगरा पुतळो हें संवसारांतल्या सात अप्रुपांपैकी एक जावन आसा.

- कों. वि. सं. मं.

ञ: देवनागरी वर्णमालेंतलें धावें आनी 'च' वर्गातलें पांचवें व्यंजन. हाचो उच्चार ताळवेंतल्यान जाता.

'ञ' च्या रुपाचो विकासक्रम

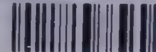
ह्या वर्णाची पयली अवस्था अशोकाच्या गिरनार हांगाच्या लेखांत (इ.स.प. तिसरो शेंकडो), दुसरी क्षत्रपवंशी राजा रुद्रदामन हाच्या गिरनार हांगाच्या लेखांत (इ.स. दुसरो शेंकडो) आनी तिसरी समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबाद हांगाच्या स्तंभावेल्या लेखांत (इ.स. चवथो शेंकडो) मेळटा.

वर्णोध्दारतंत्रांत ह्या वर्णाचें स्त्रीरुपाचें ध्यान अशें सांगलां.

'चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम्।
नानालङ्कारसंयुक्तां जटामुकुटराजिताम्।
ईषद्हास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरुपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।।

अर्थ- चार भुजां आशिल्ली, धुंवरट वर्णाची, काळें न्हेसण न्हेशिल्ली, तरेकवार अलंकार घाल्ली, जटामुकुट धारण केल्ली, स्मितमुखी, सदांच वर दिवपी आनी भक्तवत्सल अशा ब्रह्मरुप ञकारमुर्तीचें ध्यान करून धा वेळा तिच्या मंत्राचो जप करचो.

- कों. वि. सं. मं.

गोंय : चित्र दर्शन

श्री शांतादुर्गा देवस्थान, कवळें

बाँ जेजू चर्च - ओल्ड गोवा

साफा मस्जिद - फोंडें

गोवा विश्वविद्यालय

कला अकादमी - पणजें

रथोत्सव

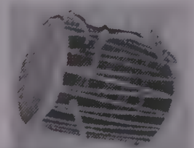
वीरभद्र

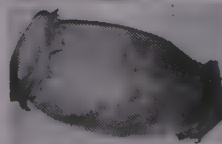
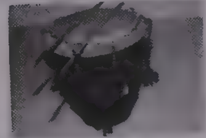
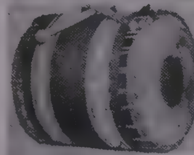

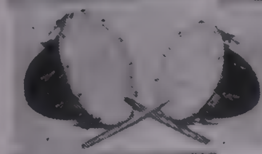
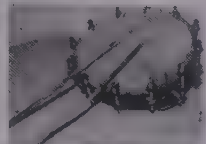
मांडो : लोकनृत्य

कुणबी नाच

गोंयच्यीं कांय वाद्यां

नागदेव, पैर्डे - काणकोण

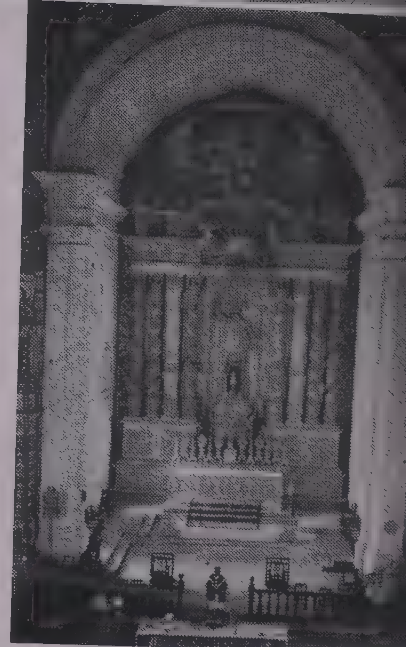

शिव गुंफा, हरवळें

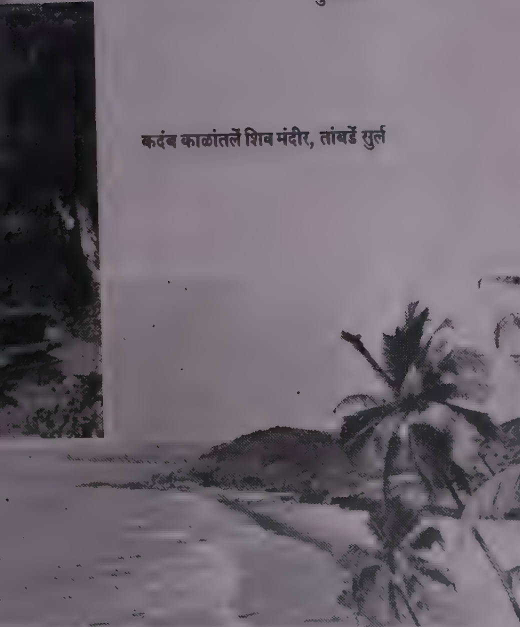
कांस कापड - न्हेसणाचो एक प्रकार

चर्चीचो भितल्लो भाग

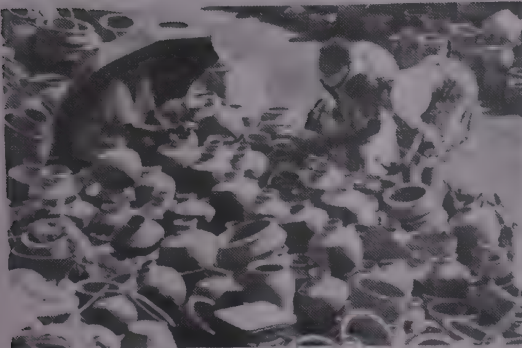

नुस्तेमारी

कदंब काळांतलें शिव मंदीर, तांबडें सुर्ल

दर्याबेळ, वागातोर - हणजूण

मातयेच्या आयदनांचो बाजार

देठली - न्हेसणाचो एक आद्य प्रकार

सती फातर, मळकर्णे

मंगेशी देवळाचो भितल्लो भाग

कांतायल्लो दरवज, कामाक्षी मंदीर, शिरोडें

मातयेचें नक्षीकाम

देवळाचें छप्पर - लाकडी कोरीवकाम

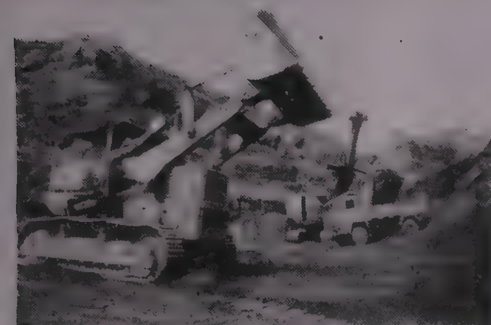
हुतात्मा स्मारक, पणजें

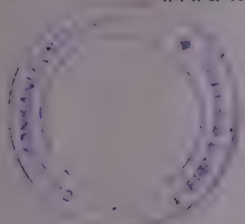
गोंयचीं पोरनीं नाणी

फुटबॉल

गोंयचो खणउद्येग

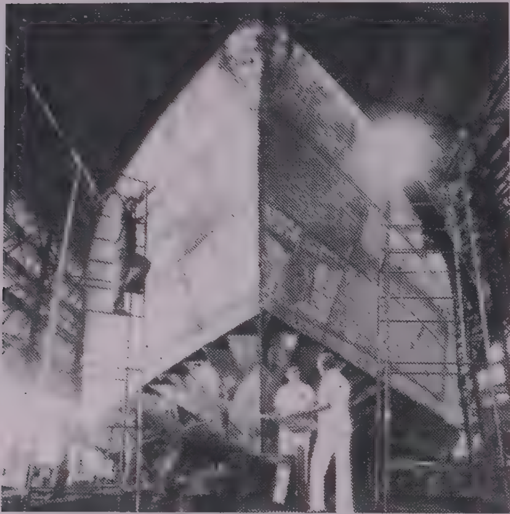
रेयश मागूश किल्लो - वेरें

शेतकाम

बांबू काम

जहाज बांदणी

मुरगांव बंदर

सम्राट प्रिन्टर्स, बाणास्तारी - गोंय - ४०३ १०७